

SECRET

1

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यसमस्तकोषाग्रेसशस्त्रमङ्गलिनाकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्पिङ्ग-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणनिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्युक्त्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गलितवङ्गलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
उपश्लेषपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अग्रेसशस्त्रविगारदकोविदचन्द्रसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितम् ।

तृतीयः काण्डः ।

अष्टमवर्गः । प्रथम-खण्डः ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-धन्वे मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम् । शकाब्दाः १८०८ ।

PRINTED BY K. P. DASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BHADA PRASAD DASU, AND HARI CHARAN DASU. 71, PATHURIGHATA STREET, CALCUTTA:

To be had at the Suddhakalpadruma Office, No. 71, Pathurighata Street, Calcutta; and at the Baptist Mission Press, No. 24, Lower Circular Road
Calcutta. Price for Subscribers in India, Re. 1 and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम् ।

प

पक्तिशू

पक्

प, प्रकारः । स तु पञ्चमवर्गस्य प्रथमो अङ्गनस्यैक-
विंशतितमो वर्गः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
इति आकरणम् ॥ (तथा च शिञ्जायाम् ।
“कण्ठग्रावहाविच्युयशास्तालया ओष्ठनावुपू” ॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः । ओष्ठेन सह
जिह्वाग्रस्य स्पर्शः ॥) तत्पर्यायः । लोहितः २
पार्श्वः ३ शूरः ४ । इति त्रय्यामले वर्णाभि-
धानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकाराक्षरमयम् ।
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं शरच्चन्द्रसमप्रभम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिभक्तिसहितं सदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पाठ्यते ॥” ॥

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
(वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—
“कुक्षिता वामरेखायाः कोणाद्विजितोऽपरा ।
कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोक्तता तथा ॥
शम्भुञ्जहा भगवती क्रमशस्तानु तिष्ठति” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“ऋदुरेकप्रकारश्च सृष्टुर्गो दन्तगस्तथा ।
रक्तवर्णलसानोष्ठग्राणुपपन्नानसंज्ञकान्” ॥
इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
“विचित्रवसनां देवीं त्रिभुजां पञ्चजेषणाम् ।
रक्तचन्दनलिभाङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम् ॥
मन्दिरादिकेयूरहारभूषितविग्रहाम् ।
चतुर्वर्गप्रदां नितां निखानन्दमयीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा प्रकारानु तत्त्वं दृष्ट्वा जपेत्” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा ।
“पः पूरप्रियता तीक्ष्णालोहितः पञ्चमो रमा ।
गुरुकर्ता निधिः श्रेष्ठः कालराशिः सुवाङ्मता ॥
तपनः पालनः पाता पशुरेणुर्गिरञ्जनः ।
खावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्धरः ॥
रक्षपार्श्वख सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
जङ्घीयं जविनी कुम्भीऽक्षरं रेखा च मोहकः ॥

मूला द्वितीयमिन्द्राब्जो लोकाच्ची मन आत्मनः” ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा कविकल्पद्रुमे ।
“नः स्नादिः पो सुचादिर्भः प्रमादिर्भोः किञ्चीक्ष्मोः” ।
तेन सुचलश्च प नौ मोक्ष इत्यस्य लटि सुचति ॥)
पः, पुं, (पातयति वेगेन वृक्षादीन् । पत् + कर्त्तरि
ङ् । अन्तर्गिष् ।) पवनः । (पतति वृक्षात् ।
पत् + कर्त्तरि ङ् ।) पर्वणम् । (पीयते इति ।)
पानम् । पाता । इत्येकाक्षरकोषः ॥
(यथा, मनुः । २ । १३६ ।

“राजस्नातकयोश्चैव आतको वृपमानभाक्” ॥)
पक्ष्णः, पुं स्त्री, (पचति आदिनिष्कृतमांसमिति ।
पच + क्तिप् । पक् श्वरः तस्य कणः कलह-
शब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र ।) श्वरा-
जयः । इत्यमरः ॥ २ । २ । २० ॥ (यदुक्तम् ।
“मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्ष्णस्यजनाग्रणीः ।
पक्षीपतिरभूदयः पिङ्गाक्ष इति विभुतः” ॥)

पक्ष्णपौडः, पुं, वृक्षविशेषः । पखौडा इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पञ्चलव्यः २
वर्द्धनः ३ पञ्चरक्षकः ४ । अस्य गुणाः । वृष्टा-
ङ्गनविधौ शलत्वम् । कटुत्वम् । और्ध्वरापह-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्ता, [अ] चि, (पचतीति । पच पाके +
“लुल्लृप्” । ३ । १ । १३३ । इति ढच् ।)
पाककर्ता ।

(यथा अथर्ववेदे । १० । ६ । ७ ।
“ये ते देविः शमितारः पक्तारो ये च ते जनाः” ॥)
असौ पुं । यथा । आग्नेये २ अध्यायः ॥
“अन्नखटा च पक्ता च पचभोक्ता पचे नमः” ॥

पक्तिः, स्त्री, (पच्यते परिगम्यते इति । भावे
क्तिन् ।) गौरवम् । पाकः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।
“वैवाहिकेऽप्यौ कुर्वीत यज्ञं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिशान्वाहिकौ यद्वी” ॥)

पक्तिशूलं, स्त्री, (पक्तां शूलस्यान्नादिकस्य परि-
क्षाये जायते यत् शूलं रोगविशेषः ।) परिणाम-

शूलम् । तत्पर्यायः । पाकजम् २ परिणामजम्
३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्कं, स्त्री, (पच्यतेऽनेन । पच् “यष्ट्वीर्षचिव-
चीति” । ऊर्णा ४ । १६६ । इति ञः ।) गार्ह-
पत्यादिः । इत्युच्चारकोषः ॥

पक्किमं, चि, (पाकेन निर्दृप्तम् । ङु पच पाक
+ “ङितः क्तिः” । ३ । ३ । ८८ । इति क्तिः ।
“क्तेर्मम निवृत्तम्” । इति मम् ।) पाकिमम् ।
पाकाज्जातम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्कं, स्त्री, (पच्यते ङ । पच + क्त । “पचो ङ” ।
८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य ङः ।) खिन्न-
तन्त्रादि । तच्च पाकस्य विधिविधेयादिव्या-—

“पूर्वाशाभिसुखो भूत्वा उत्तराशासुखेन वा ।
पचेद्भक्ष मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अय्यशाभिसुखे पक्का अन्ततानं निबोध च ।
पूर्वसुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दर्शये ॥
श्रीकामखोत्तरसुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
रेशान्वाभिसुखे पक्का दरिद्रो जायते नरः” ॥

“यदा तु व्यायसे पात्रे पक्कमन्नाति वै द्विजः ।
स पापिणोऽपि मुहूर्त्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
तामे पक्का चक्षुर्हानिर्मेकौ भवति वै क्षयम् ।
स्वर्गपात्रे तु यत् पक्कं अन्ततं तदपि स्मृतम्” ॥

“पितृभ्यां पक्कमन्नञ्च पितृभ्यो यश्चस्त्रि ।
पुच्छरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमोक्षितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्वा च कनिष्ठया ।
असमोक्षेयं यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं खिया पक्कं तथैव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

“उदुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्हेन उदरावर्तकेन च ॥
पक्कां नैव सञ्जीत भुक्ता रात्रिमुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरानं भुक्ता जङ्घं समाचरेत् ॥
अग्रजा घातु वनिता नाश्वीयादेव तदग्रहे” ॥
“शालकाष्ठस्य पक्कां शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचक्षातकस्यैव वज्रावाहकस्य च ।
भेरकशाखजैर्वापि पक्कां गर्हितं स्मृतम्” ॥

पक्षः

“वदा ऋग्वेदप्रश्ने तु पक्षं वै सार्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथापि च तत् पक्षं विद्वज्जिह्वयौ” ॥*
“घनुःपाके तथा सिंहं मिथुने वा वरानने ।
यः जुष्टांङ्गो जने देवि । तच्छ्रेयैव विमुच्यते” ॥*
“एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पावं पञ्चाशोऽयं न दापयेत्” ॥
इति ॥ * ॥
“मोदकं कन्दुपक्षं गथाऽऽहृतसंयुतम् ।
पुनः पुनर्भोजनं च पुनरन्नं न दध्यति” ॥
इति च मतस्तुल्ये महातन्त्रे ४२ पटलः ॥
पक्षं, चि, (पक्षते स्त यत् इति । पक्ष + कर्मणि
क्तः । “पक्षो वः” । ८ । २ । ५२ । इति
निष्ठातस्य वः ।) परिणतम् । पाका इति
भाषा । (यथा, मनुः । ६ । १७ ।
“अभिपक्षाग्रो वा स्यात् कालपक्षभुगेव वा” ॥)
निष्ठा प्राप्तम् । सुदृढमिति यावत् । यथा परि-
णता बुद्धिः । विनाशोऽस्तम् । प्रत्यासन्नविना-
शम् । अतिपक्षयजनदृष्टमन्त्रादी निष्पन्नं कथि-
तम् । चौराणां प्रयत्नं पाके द्रव्यम् । ईषत्पक्षे
आपन्नम् । इत्यमरभरती ॥ (भावे क्तः । पाकः ।
परिणामः ॥)
पक्षत्, पुं, (पक्षं करोति वेदनान्वितस्थलं परि-
णमयति निष्पन्नपक्षलगादिभिरिति । क्त + क्तिप्
तत्तल्लुक् ।) निष्पन्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पक्षं करोति पक्षत्वनादिकमित्यर्थः ।) पाक-
कर्त्तरि चि ॥
पक्षरसः, पुं, (पक्षस्य गुणान्नादेः रसः ।)
मदायम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षवारि, स्त्री, (पक्षस्यान्नादेर्वारि यद्वा, पक्षं वारि
स्निग्धललमिति यावत् ।) काञ्चिकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पक्षवारि इत्यपि पाठः । पक्षजलम् ॥
पक्षानं, चि, (पक्षमन्नम्) कृतपाकमन्त्रादि । यथा,
“आमं गृह्य पक्षानं पक्षसुतं दृष्टुमर्हति” ।
इति तिथितत्त्वम् ॥
“यती च ब्रह्मचारी च पक्षान्स्वामिनापुमौ” ।
इति सदाचारः ॥)
पक्षाशयः, पुं, (पक्षस्य आमादेराशयः आधानम् ।
यद्वा पक्षं आमादिकं आशयेत् ३३ । पक्ष + आ
+ शीङ् + आधारे + अप् ।) नाभ्यधोभागः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
“पक्षाशयस्त्वधो नाभेरुर्हमाप्रायः स्मृतः” ।
इति वैद्यकम् ॥
पक्षः, क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सट् ।) क, पक्षयति । इति दुर्गादासः ॥
पक्षः, तु क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा-परं-सकं-सट् ।) पक्षयति पक्षापयति ।
इति दुर्गादासः ॥
पक्षः, पुं, (पक्षते परिग्रहते देवपक्षकार्याय यः ।
यद्वा, पक्षते चन्द्रस्य पक्षदृष्टानां कलाना-
मापूरणं चयौ वा येन । पक्ष + घञ् । यद्वा,
पक्षते इति । पक्षं सुत्यादौ “अभिपक्षोर्दकौच” ।
उणा २ । ६६ । इति सः कश्चान्नादशः ।) पक्ष-

पक्षाघा

दृष्टाहोरात्राः । स च द्विविधः । मुख्यपक्षः पूर्व-
संज्ञः लघुपक्षोऽपरसंज्ञः । तद्देन चवस्था यथा ।
“मुख्यपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
लघुपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥
अत्रामावास्यावत्तिथिचयदृष्टिभ्यां न चवस्था
किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धाच्च मुख्यपक्षाभ्यां
चवस्था सा च युगाद्यनाघाततिथिकर्मपरं
सामान्यविशेषव्यायात्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पक्षिणामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गक्त २ छदः ३ पत्रम् ४ पतत्रम् ५
तनूद्वयम् ६ ॥ शरपक्षः । तीरेर पाखा इति
भाषा । तत्पर्यायः । राजः २ । सहायः ।
कक्षात् परे सम्प्रहार्यः । यथा केशपक्षः । इत्य-
मरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधि-
भेदात् पक्षस्य तथात्वम् । यथा महाभारते ।
१३ । शिवसहस्रनामकीर्तने । १७ । १३६ ।
“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्या समापनः” ॥)
पार्श्वः । यद्वा । साध्यम् । (सन्दिग्धसाध्यवान्
पदार्थः । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० । ७१ ।
“सिवाद्यथियया मूल्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥)
विरोधः । वलम् । (यथा, पक्षतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तेष्वैवैषो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्” ॥)
सखा । चुञ्जीरन्म् । राजकुञ्जरः । इति मेदिनी ॥
विहगः । वलयम् । मुहुः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्गः । (सजातीयद्वन्द्वम् । यथा, गोः रामायणे ।
२ । १८ । १३ ।
“भरतस्यापि वा पक्षं यो यच्छीयादचेतनः ।
तं पापमहमदेव प्रेषयामि यमचयम्” ॥)
पिच्छम् । देहाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षः, [सु] स्त्री, (पक्षतीति । “पक्षिचक्षिभ्यां
सुट् च” । उणा १ । ४ । २१६ । इति असुन सुट्
च ।) गक्त । यथा । पक्षसौ च स्मृतौ पक्षौ ।
इति भरतधृतमुभाङ्गः ॥
पक्षकः, पुं, (पक्ष इव प्रतिष्ठतिः । “इवे प्रति-
ष्ठतो” । ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) पक्ष-
हारम् । पार्श्वहारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥
खड्गकोटार इति भाषा । पार्श्वमात्रम् । इति
मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षाघातः, पुं, (पक्षस्य देहाङ्गस्य घातं विना-
पक्षाघातः) शनं यस्मात् यत्र वा ।) सनामख्यात-
वातरोगविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—
“यद्धीर्वाहं ततो वायुः शिरास्त्राय विशोष्य च ।
पक्षमन्यतमं हन्ति सान्धवन्वान् विमोक्षयन् ॥
हन्तीर्वाहं कायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गवातं तं केचिदप्ये पक्षवधं विदुः” ॥
अहं अहं नारीश्वरवत् । पक्षं बाहुपार्श्व-
जहादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा ।
विमोक्षयन् शिथिलीकुर्वन् । अकर्मण्यः कर्मा-
समर्थः । विचेतनः ईषत्पक्षादिज्ञानयुक्तः ॥*
अस्य साध्यासाध्यज्ञानाद्यमाह ।

पक्षज

“राहसनापक्षः स्यात्पक्षौ पितृसमन्वित ।
श्रीत्यशोधगुरुत्वादि तस्मिन्नेव कथावृत्ते” ॥
राहो वाहः । सनापः आभ्यन्तरः । एतच्च
लक्षणमन्यत्रापि वातवायौ बोद्धव्यम् । सामा-
न्यतो वायाविति निर्दिष्टत्वात् ॥ * ॥
पक्षाघातस्य साध्यादिकमाह ।
“मुहुवातहतं पक्षं लक्ष्मसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं चयहेतुकम्” ॥
मुहुः केवलः । अन्येन पितृतेन कोपेन वा । चय-
हेतुकं चयो घातुचयः । तत्कृपितं वातनिमि-
तकम् ॥ * ॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह ।
“गर्भिणीसूतिकावालदृष्टीकोषदक्षजये ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि” ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्षणम् ॥*
अथ तस्य चिकित्सा ।
“माघातगुप्तावातारिवाद्यालक्षणटाश्रयम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयत् ।
माषिके हिङ्गुसिन्धुये वरणाद्यास्तु प्राणिकाः” ॥
इति माषादिकाथः ॥ १ ॥
“अश्लिकापिकणाशुष्कीराक्षासैन्धवकल्कितम् ।
माषकाथश्रतं तैलं पक्षाघातं यपोहति” ॥
इति अश्लिकादितैलम् ॥ २ ॥
“माघातगुप्तातिविषातसूक-
राक्षाश्रताङ्गालवणैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणैः माषवलाकवाये
तैलं श्रतं हन्ति हि पक्षाघातम्” ॥
इति माषादितैलम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥*
पक्षाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकशेषपाप-
चिह्नविशेषः । यथा,—
“पूर्वजन्तुतं पापं नरकस्य परित्यजे ।
वाधते बाधिरूपेण तस्य लक्ष्मादिभिः शमः ॥
कुरुष्व राजयस्या च प्रमेहो यद्गणी तथा ।
मूत्रलक्ष्माश्रमीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दृष्टव्यं गण्डमाणा पक्षाघातोऽतिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोज्झवा गदाः” ॥*
तत्प्रायश्चित्तं यथा,—
“लक्षसुखावचं पुण्यं प्रदद्यात् केशवाचने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ धिक् ॥
“कुनखी श्यावदन्तश्चाद्वादशरात्रं लक्षं चरित्वा
उद्धरेयातां तद्वन्तनखाविति । अत्र द्वादशरात्रं
पराकुरुपम् । तत्र पक्ष घनवः । न तु प्राजापत्यं
तद्वाहकभुयैति चान्द्रायणैव विषमश्रितत्वात् ।
अत्र वङ्गनामैकधर्माणांमिति वचनादाकाङ्क्षि-
तत्वात् कुञ्जरादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतः
एव प्रायश्चित्तविषयेऽप्युक्तम् । एवं दुष्कर्मादिभ्य-
ः पूज्यम्” । इति सुहिततत्त्वम् ॥
पक्षचरः, पुं, (पक्षे मुख्यपक्षे चरतीति । चर + टः ।)
चन्द्रः । पृथक्चारिणः । इति मेदिनी ॥
पक्षजः, पुं, (पक्षे मुख्यपक्षे जायते इति । पक्ष +
जन् + ङ ।) चन्द्रः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
पक्षज्जा, [नृ] पुं, (पक्षे मुख्यपक्षे जन्म उत्पत्ति-

पक्षः

यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-
जाते चि ॥
पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अगुमिताविरह-
विशिष्टसिद्धभावः । इयमगुमिति कारकम् । तच्च
पक्षे ते वक्ष्यगुमितौ अगुमिताविरहविशिष्ट-
पक्षे तस्मिन्निर्वाहनिश्चयाभावः । यथा,—
“सिखाद्यविषया भूया सिद्धिर्यच्च न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञानादगुमितिर्भवेत्” ॥
इति भाषापरिच्छेदः । ७१ ॥
पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । “पक्षातिः” ।
५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपक्षिणः । (यदुक्तं
निधितत्वे ।
“पक्षत्वाद्यास्तु तिथयः क्रमात्पक्षदश स्मृताः” ॥)
पक्षमूलम् । इत्यमरः । १।१।७२ ॥ ज्ञानक
इति भाषा ॥
पक्षहारः, स्त्री, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २।२।१४ ॥ खड्कीहार
इति भाषा ॥
पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ
+ अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-
कर्त्तरि, चि ॥
पक्षपातः, पुं, (पक्षे अन्यायसाहाय्ये पातः अभि-
निवेशः ।) खड्गसम्बन्धाद्यनुदोषत एकस्मिन्नेव वर्गे
आनुकूल्यप्रयोगचिकीर्षेतिभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरणम् । (यथा गोः रामायणे
२।१०६।५७ ।
“क्षिप्रविवदोऽर्थेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।
अपक्षपातान् पश्यन्ति कार्येऽर्थाधिलता नराः” ॥)
गणताकरणम् । यथा । “इन्द्रत्वविषये विप-
क्षितां पक्षपातकरणं न कारणम्” । इत्युत्तर-
मीमांसायां संचेपशारीरम् ॥ (पक्षाणां गुरुतां
पातः प्रतनं यच्च ।) पक्षिणां च्वरः । यदुक्तं
“पक्षपातः प्रतङ्गानाम्” । इति विजयरचितः ॥
पक्षपातिता, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणी
भावः । पक्षपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा,—
“न सुवर्णमयी तनुः परं
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पक्ष पक्षपातिता
नवलम्बे किमु मादृशोऽपि सा” ॥
इति नैषधे । २।५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य
इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनञ् ॥)
पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालनरिव ।) खड्ग-
क्षिका । इति शब्दरत्नावली । खड्कीहार
इति भाषा ॥
पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा
भागः ।) दक्षिणार्धभागः । इत्यमरः । २।२।४० ॥
पक्षमूलं, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्य-
मरः । २।५।१६ । ज्ञानक इति भाषा ॥
पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।)
जीवः । इति चारावली ॥

पक्षी

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-
वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पक्षद्वयी २ ।
इत्यमरः । १।४।७ ॥ अर्केन्दुविशेषः ३ पक्ष
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्कला
भवति । यदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे ।
‘पक्षान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं भुवम्’ ॥)
पक्षानुः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अनु +
आलुच् ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽवसरणं यत्र
काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्णापरदिने विद्येते
यस्याः । पक्ष + इनि ङीप् च ।) आगामिवर्त-
मानार्थयुक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १।४।५ ॥
यथा, सुहित्तत्त्वे ।
“हावहावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” ॥
पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि ङीप् ।)
विहगी । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥
पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य
पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चुट्टीट्टाल-
वालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥
पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिरुद्धातीति ।
पक्ष + बाहुलकादिलच् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति
त्रिकाच्छेषः ॥ (अयं हि गौतममुनिभाष्यं कृत-
वान् ॥)
पक्षिशाला, स्त्री, (पक्षिणां शाला गृहम् ।) नौकम् ।
तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाच्छेषः ॥
पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षौ सिंह इव । उपमितसमासः ।
यद्वा, पक्षिन् सिंहः श्रेष्ठः । “सिंहशार्दूल-
नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” । इत्यमरान्ते-
स्तथात्वम् ।) गरुडः । इति त्रिकाच्छेषः ॥
पक्षिस्वामी, [न] पुं, (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षी, [न] पुं, (पक्षाः कङ्कादीनां पञ्चाणि सन्त्यस्य ।
“अत इनिठनी” । ५।२।११५ । इति इनिः ।)
वागः । इति धरणिः ॥
पक्षी, [न] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष +
इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पक्षी इति चङ्गिया इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३
विहङ्गः ४ विहङ्गमः ५ विहङ्गायाः ६ शकुनिः ७
शकुनिः ८ शकुन्मः ९ शकुनः १० द्विजः ११
पतञ्जी १२ पञ्जी १३ पतगः १४ पतन् १५ पञ-
रथः १६ अक्षजः १७ नगौकाः १८ वाजी १९
विकिरः २० विः २१ विकिरः २२ पतञ्जिः २३
नौडोद्भवः २४ गरुडान् २५ पिच्छन् २६ नभ-
सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २।५।१४ ॥ नाडीचरणः
२८ कङ्कादिः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चक्षु-
भृत् ३२ कुरङ्गः ३३ सरङ्गः ३४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ पञ्चवाहः ३६ दुग्गः
३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३७ ॥ गुरुमचवहुमच-

पक्षः

स्थूलकायपक्षिणां पूर्वाह्णस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—
“गुरुमचव बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्णे जगतां पक्षिणां परम्” ॥ ३७ ॥
पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा,—
“सर्वेषाञ्च शिरःस्त्वभीहचर्मैयहृद्गुदम् ।
पादपुच्छान्तर्मस्तस्त्वस्तुक्कोडाः समेहनाः ।
घातवः शोणिताद्याश्च गुरवःस्युः परस्परम्” ॥
अस्याहङ्गुणाः ।
“मत्स्यकूर्मखगाङ्गानि खादुवाजीकराणि च ।
कटपाकानि दद्यानि वातश्लेष्महराणि च” ॥
इति राजवल्लभः ॥ ३७ ॥ तेषामुत्पत्तिर्यथा,—
“अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्यात्सिञ्जतायुश्च प्रकृतौ पक्षिसत्तमौ ॥
सम्यातिर्जनयन् यश्चान् काकाः पुत्रा जटायुवः ।
भार्या गरुडतन्त्रापि भावी क्रौञ्ची मुनी मुकी ॥
धृतराष्ट्री गरुडान् शुभ्यां जप्ते च वटं सुतान् ।
विश्वखश्च सुनेवश्च सुसुखं सुनसन्तथा ॥
सुरूपन्तु सुपर्णाञ्च तेषां पुत्रा अनन्तकाः ।
चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां पञ्चगाश्रिणाम् ॥
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुडास्ते महाबलाः ।
भावीपुत्रास्तथा भासा उलूकाः काकजुकुटाः ॥
मयूराः कलविहङ्गाश्च कपोतौ चैव तित्तिरी ।
क्रौञ्चां वाधीलसा आसन् कुरराः सारसा वकाः ॥
धृतराष्ट्री कलहंसान् घातारुहान् भामिनी ।
चक्रवाकान् विहङ्गान् सख्येनागौदकान् द्विजान् ॥
अन्यानपि द्विजान् जप्ते पुत्रपौत्राननन्तकान्” ॥
इत्यमिपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते १३ । शिवनामकीर्तने । १७।६६ ।
“पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्ता विश्राम्यतिः” ॥)
पक्षुः, चि, पाककर्ता । पक्ष + “स्त्वान्नाश्वास्ति-
पक्षपरिच्छेदः स्तुः” । इति स्तुप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सुग्धबोधवाकरणम् ॥
पक्ष, [न] स्त्री, (पक्ष्यते परिरुध्यते आनयतापा-
दिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अस्त्रिलोम ।
नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३।१।३६ ।
“यमापुतस्त्रित् तनयौ पृथायाः
पार्थैर्धृतौ पक्षभिरक्षिणीव” ॥)
किञ्चलः । केशरः । तन्वादेरणीयान् । खवादे-
रदल्पभागः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् । पक्षः ।
इत्यमरमाणा ॥
पक्षः, पुं, स्त्री, (पक्ष्यते व्याप्यते क्लिद्यते वाग्नेन ।
पक्ष् + घञ् कुत्वं च ।) कर्हमः । पांक् इति
भाषा । (यथा, दितोपदेशे । १।६२ ।
“कङ्कणरुः तु लोभेन ममः पक्षे सुदुस्तरे ।
वृद्ध्यान्नेत्र संप्राप्तः पथिकः सन्धतो यथा” ॥
पक्ष्यते अक्षीक्रियते दुःखमनेन । पक्षि विस्तारे
अक्षीकरणे च । पक्षघातोर्दिद्वान् भुम् । “हल-
क्षेति” । ३।३।१२१ । करणे घञ् ततो
घित्वात् चस्य कुत्वम् ।) पापम् । इत्यमरः ।
१।४।२३ ॥ (यथा, अम्बादके । ६ । “न्याहा-
करे वपुषि कङ्कादिरक्तपृषि कङ्कादिपक्षिविषये
त्वं कामनामयसि किं कारणं हृदय ! पङ्कादि-

पङ्कवा

मेहि गिरिजाम् ॥”) पूर्वस्थ गुणाः । पितास-
दाहनाश्रितम् । भयक्षयहितम् । हिमत्वम् ।
इतिराजवत्तमः ॥ शोचन्नत्वम् । सरत्त्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

पङ्ककर्मटः, पुं. (पङ्केषु कर्मटो मनोहरः ।) जल-
युक्तपङ्कम् । यथा,—

“चुलुको वनजम्बले दलाटे पङ्ककर्मटः” ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्ककौरः, पुं. (पङ्कप्रियः कौरः पक्षिविशेषः ।)
कोयटिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कादा-
खो चा इति भाषा ॥)

पङ्कक्रीडः, पुं. (पङ्के पङ्केन वा क्रीडति यः । पङ्क
+ क्रीड + क्तृ ।) शूकरः । इति कश्चित् ।
कर्ममलेनके, वि ॥

पङ्कगङ्कः, पुं. (पङ्के स्थितो गङ्कः ।) मत्स्य-
विशेषः । पाँकाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गङ्गी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कगतिः, स्त्री. (पङ्के गतिरस्य ।) पङ्कगङ्क-
मत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

पङ्कग्राहः, पुं. (पङ्केस्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः ।)
मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कजं, स्त्री. (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति । पङ्क
+ जन + कर्तरि + ङ.) पद्मम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ३ । ८ ।

“तिरस्कार अमराभिजीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्” ॥

अयं हि योगरूपशब्दः । यदुक्तम् ।

“रूपा गवाक्षः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूपाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः” ॥

पङ्कजम्, [न] स्त्री. (पङ्के जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कजनी, स्त्री. (पङ्कजानि सन्त्यस्याम् । “पृष्क-
रादिभ्यो ङीष्” । ५ । २ । १३५ । इति ङीष् ।)
पद्माकरः ।

(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २४ ।

“तस्यैतस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजनीसरः” ॥

पद्मसम्बन्धः । इति रत्नमाला हेमचन्द्रः ॥

पङ्कजः, पुं. (पङ्के मांसादिनिमित्तके पापाचार-
कर्मणि कश्चः कलहो यस्य सः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) पङ्कजः । श्वरासयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पङ्कप्रभा, स्त्री. (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम् ।)
कर्मयुक्तनरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमङ्कः, पुं. (पङ्के मङ्क इव) शम्भूकः । इति
हारावली ॥

पङ्कवटः, [ह] स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क
+ वट + क्तिप् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवटं, स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क + वट +
“इगुपवजाप्रोकरः कः” । ३ । १ । १३५ ।

इति कः ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवासः, पुं. (पङ्के वासो यस्य सः ।) कर्मटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्स्यादयोऽप्यत्र ॥)

पङ्क्तिः

पङ्कशुक्तिः, स्त्री. (पङ्के स्थिता या शुक्तिः ।) दुर्गमा ।
इति हारावली ॥ भिनुक् इति भाषा ॥

पङ्कशूरगः, पुं. (पङ्के शूरग इव ।) शालूकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कारः, पुं. (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वर्हते
इति यावत् । पङ्क + ऋ + उपपदे “कर्मययक्” ।

३ । २ । १ । इति ऋण् ।) श्वेलः । सेतुः ।

सोपानम् । जलज्जलकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः, वि. (पङ्कोऽख्यजिन् । “लोमादिपामादि-
पिच्छादिभ्यः शनेलचः” । ५ । २ । १०० । इति
इलच् ।) सक्कर्मः । तत्पर्यायः । सज्ज्वलः

२ । इत्यमरः । २ । १ । १०० । पङ्कयुक्तः ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कर्ममान्वितः ४ । इति जटाधरः ॥

(लक्षणाया आभार्येऽपि । यथा महाभारते =

पर्वणि । “मांसमज्जाशिपङ्किला मही” ॥)

पङ्केजं, स्त्री. (पङ्के जायते इति । “सप्तम्यां जनेजः” ।
३ । २ । ६७ । इति ङः । “तत्पुरुषे जतीति” ।

६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्केरुहं, स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह + “इगु-
पधेति” । ३ । १ । १३५ । इति कः । “तत्-
पुरुषे जति बहुलम्” । ६ । ३ । १४ । इति

सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ १ । १० ।

४० ॥ (यथा, भागवते । ७ । १५ । ६८ ।

“यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानहारवीजिर्जित-
दिग्गजः क्रतून्” ॥) वारसपक्षिणि, पुं ॥

पङ्क्तिः, स्त्री. (पङ्कते यत्कीक्रियते श्रेणीविशेषे-
र्था इति यावत् । पङ्क्ति + क्तीकरण + भावे +

क्तिन् । इदित्वाभुम् । यद्वा, पङ्कयति विस्तार-
यति जातिसंस्थानविशेषमिति । पङ्क्ति + विस्तारे

+ कर्तरि + क्तिच् ।) सजातीयसंस्थानविशेषः ।

शारि इति पाँति इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । वीथी २ आलिः ३ आवलिः ४

श्रेणी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ वीथिः ६

आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ श्रेणिः १० ।

इति भरतः ॥ शूरणिः ११ सन्ततिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ विज्ञोली १३ पालिः १४ पाली

१५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३६ ।

“विज्ञोल्या विशदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा” ॥)

पङ्काक्षरपादच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

“भृगौगिति पङ्क्तिः” ॥ ११ । उदाहरणं यथा,—

“लज्जसनाया तर्ककपङ्क्तिः ।

यासुनकच्छे चाव चचार” ॥

इति हन्दीमज्जरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्ति-
स्थानं यथा, भागवते । ३ । १२ । ४६ ।

“मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पत्ता दृष्टी प्रायतोऽभवत्” ॥

पङ्ककड्यं परिमाणमस्य इति । “पङ्क्ति-
विंशतिविंशति” । ५ । १ । ५६ । निपातनात्

प्रकृतेः पङ्कशब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च ।)

दशाक्षरपादच्छन्दः । दशसंख्या । इति मेदिनी ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६६ ।

पङ्क्ति

“तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेवाह्वादिपातयत् ।
स रावणश्चिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्” ॥)

पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ पङ्क्तिवाङ्मयदोषाः यथा,—

“न संवसेन्न पतितैर्न चाकालैर्न पुच्छैः ।

न कर्त्तव्यैर्न विलिप्तैश्च नाम्नेर्नान्धावसायिभिः ॥

एकश्रव्यासनं पङ्क्तिर्भाष्यपात्रमिच्छन् ॥

याजनाध्यापने योगिस्तथैव सह भोजनम् ॥

सहाध्यायस्तु दृश्यमः सहयाजनमेव च ।

एकादश सप्तद्विष्टा दोषाः साङ्ख्यैस्तद्धिताः ॥

समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणां ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यैर्परिवर्जयेत्” ॥ * ॥

पङ्क्तिवाङ्मयदोषनिवारणोपाया यथा,—

“एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न क्षुण्णानि परस्परम् ।

भक्षणा कममर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

अभिना भक्षणा चैव वक्त्रभिः पङ्क्तिर्विभियते” ॥

इति कूर्म १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तियौवः, पुं. (पङ्क्तिः दृश्यवद्विज्ञा यौवा
यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिचरः, पुं. (पङ्क्ताः श्रेणीवद्भ्यः सन् चर-
तीति । पङ्क्ति + चर् + ट.) कुरुरपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तिद्वयः, पुं. (आह्नकाले भोजनार्थं सप-
विष्टानां व्रतज्ञातानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिं श्रेणीं

दृश्यति यः । पङ्क्ति + द्वा + कर्तरि श्रुल् ।)

अपाङ्क्तयः । आह्नभोजनानर्हब्राह्मणः । यथा,—

“अपाङ्क्त्यास्तु ये राजन् । कीर्त्तयिष्यामि तान् शत्रुः ।
कितवो भूयश्वा यक्षी पद्मपातो निराकृतिः ॥

यामप्रेष्यो बाहुर्विकी गायनः सर्वविक्रयी ।

अगारदाही गरदः कुच्छाश्री सोमविक्रयी ॥

सासुहिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ।

पिप्पा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

अभिप्रेक्ष्यस्तथा स्तेनः शिल्पं यक्षोपजीवति ।

पर्वकारश्च स्वपी च भिन्नभुक् पारदारिकः ॥

अव्रतानासुपाध्यायः काकपृष्ठस्तथैव च ।

अभिश्च यः परिक्रामेत् यः श्रुता दृष्ट एव च ॥

परिदृष्टस्तु यस्य स्यादुच्छ्रम्भा गुह्यतत्त्वगः ।

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥

इदंशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मताः ।

रक्षन्ति गच्छन्ते ह्ययं यदेवान् प्रदीयते” ॥ * ॥

“आह्ने सुह्रा महाराज ! दुश्कर्मा गुह्यतत्त्वगः ।

आह्ं नाश्रयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ॥

सोमविक्रयिणे दत्तं विद्यातुल्यं भवेन्नृप !

भिषजे शोणितसमं नटं देवलके तथा ॥

अप्रतिहं बाहुर्विकी निष्कलं परिकीर्त्तितम् ।

बहुवाक्त्रिके दत्तं नेह नासुच तद्विवेत् ॥

भक्षणीव द्रुतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ।

ये तु धर्मेणपेतेषु चरिष्यामतेषु च ॥

ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिनिष्ठाति ।

ज्ञानपूर्वकं ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यप्यनुद्वयः ॥

पुरीषं सुञ्जते तस्य पितरः प्रेक्षन्ति चित्तम् ।

पञ्चकं

मनौ । ४ । १७२ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूक-
भट्टः । “यथा भूमिपतयौजमात्रा तदेव प्रचुर-
पक्षेतिमपलप्रीहितवक्तव्यमिति न भवति ॥”
पञ्चलुकः पुं, (पञ्चलोदनादीन् । पञ्चो बाहु-
लकादेनुकः ।) छन्दः । पाचकः । इति
चिकावशेषः ॥

पञ्चः, [त्] य, (वीचार्थे पादं पादमिति पञ्चावः
ततः शब्दः ।) पादं पादम् । इति संक्षिप्तसार-
याकरणम् ॥

पञ्चमानः, चि, (पञ्चतेऽसौ इति । पञ्च + कर्मणि
शानच् ।) वर्तमानपञ्चनकर्मानाश्रयः । वर्त-
मानपाकविशुद्धतुलादि । इति याकरणम् ॥

पञ्च, इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-वेद-इदित् ।) रोध आवरणम् ।
पञ्चरः । सौचधामुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पञ्चः, पुं, (पञ्चर्गा जातः । पञ्च + जन् + कर्त्तरि
ङः ।) मूढः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मूढस्य
पञ्चातलसुक्तं श्रुती यथा,—

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
उरु तदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां मूढो यजायत ॥”)

पञ्चकटिका, स्त्री, हृन्दीविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“प्रतिपद्यमकितबोडशमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।
पञ्चकटिका पुनरत्र विवेकः
जापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥”

उदाहरणं यथा,—

“तरलवतंसाञ्जिह्वकन्द-

खलतरपञ्चकटिकाकटिवन्धः ।

मौलिचपलाशिशिखचन्द्रकटुन्दः

कालियशिरसि ननक्तं मुकुन्दः ॥”

इति हृन्दीमञ्जरीयां माचावृत्ताख्याः ५ स्तवकः ॥

(तथा च भगवच्छङ्कराचार्यकृतमोहसुहरे ४ ।

“मा कुल धनजनयौवनगन्धम्

हरति निमेवात् कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा

ब्रह्मपदं प्रविश्याशु विदित्वा ॥” ॥४॥)

चुद्रघण्टिका । इति हृन्दीमञ्जरीटीका ॥

पञ्च, [न्] चि, संख्याविशेषः । पञ्च इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।

“पुण्यमूलपलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥”)

तद्वाचकानि यथा । पाचकः १ शिवाख्यम् २
इन्द्रियम् ३ स्वर्गः ४ व्रतायिः ५ महापापम् ६
महाभूतम् ७ महाकायम् ८ महामखः ९
पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ प्राणाः १२ वर्गः
१३ इन्द्रियार्थः १४ वागः १५ । इति कविकल्प-
लता ॥ पञ्चसंख्याविशेषे, चि । यदुक्तम् । “संख्या-
संख्येयं ज्ञादश त्रिषु ।” इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥

पञ्चकं, चि, (पञ्चैव इति स्वार्थे कन् ।) पञ्च ।
यथा, भाषापरिच्छेदे । ३३ । “संख्यादि-
पञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ।” इति ॥
(पञ्च संख्यापरिमाणमस्य । “तदस्य परि-

पञ्चको

माणम् ।” ५ । १ । ५७ । इत्यनुवृत्तौ, “संख्यायाः
संज्ञा संख्याध्यायनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति
पञ्चसङ्गापरिमिति संघार्थे कन् प्रत्ययः । धनि-
छादि पङ्कचञ्चम् । यथाह चिन्तामणिः ।

“अपिचौरभयं रोगो राजप्रीडा धनक्षतिः ।
संघे ह्यणकाष्ठानां कृते वस्त्रादिपञ्चके ॥”
पद्भिः क्रीतम् । “संख्याया अतिशयान्तायाः
कन् ।” ५ । १ । १२ । इति कन् । पञ्चभिः क्रीते
द्रव्यविशेषे ॥)

पञ्चकपालः, पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-
डाशः । (“संस्कृतं भक्षाः ।” ४ । २ । १६ । इत्यण्
ततो “ङिगोलुङ्गनपठे ।” ४ । १ । ८८ । इत्यणो
लुक् ।) स तु यक्षविशेषः । यथा । “परा वा
एष यक्षं पशून् वपति योऽयिसुहृदासयते पञ्च-
कपालः पुरोडाशो भवति ॥” इत्यादि यजुर्वेदीय-
श्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । पर-
निपातः ।) कपालपञ्चके, स्त्री ॥

पञ्चकर्म, [न्] स्त्री, (पञ्चानां कर्मणां समा-
हारः ।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः ।
यथा,—

“वमनं रेचनं नखं निरुहश्चागुवासनम् ।

पञ्चकर्मैदमन्यच्च कर उत्क्षेपणादिकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि
पञ्चकर्मणि । यथा, तत्रैव ६ ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुक्षं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माभ्येतानि पञ्च च ॥”)

पञ्चकषायः, पुं, (पञ्चविधः कषायः । अथवा
पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वस्त्रक्षारसः । कश्चिन्नयं
बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च ते
कषायाश्चेति एवमेव ।) महास्नानीयपञ्चप्रकार-
कषायद्रव्यम् । यथा,—

“जम्बुशाल्मलिवाद्यालं वज्रुलं वदरं तथा ।

कषायाः पञ्च विज्ञेया देव्याः प्रीतिकराः शुभाः ॥”

इति दुर्गातिसवपद्धतिः ॥

पञ्चकृत्यः, पुं, (पञ्चं विसृतं कृत्यं शाखापलवा-
दिकं यज्ञः ।) पञ्चपौष्टक्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, पञ्चं प्रपङ्कितं कृत्यं कार्यं खट्यादिकम् ।
खटिस्थितिध्वंसविधानागुगुह्यात्मकं कार्यम् इति
भावः । यथाह चिन्तामणिः ।

“यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानागुगुह्यात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं शश्वद्भासते तं शुभः शिवम् ॥”)

पञ्चकोलं, स्त्री, पाचनविशेषः । यथा,—

“पञ्चकोलं कणामूलं जघाचव्याघ्रिनागरैः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः ।

“पञ्चकोलं रमे पाके कटुकं रुचिकृत्तमम् ।

तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्लेष्मं दीपनं कफपातनुत् ।

गुल्मप्रीडोदरानाहभूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचिचकनागरैः ।

दीपनीयः श्वतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पञ्चकोलवृत्तसुक्तं चरके
चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

पञ्चग

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचिचकनागरैः ।

सत्तारैरेर्द्धपलिकैर्भिः प्रस्थं तर्पिष्यः पचेत् ॥

कल्केर्द्धपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन च ।

दधिमखानकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।

अथयुं वातविष्टम् गुल्मार्शानि च नाशयेत् ॥”)

पञ्चकोषाः, पुं, (पञ्च च ते कोषाश्चेति ।) कोषा
इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पञ्चविधाः ।
यथा । अन्नाविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय-
कोषः १ ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राण-
मयकोषः २ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो-
मयकोषः ३ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः
विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्या-
त्मको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिव-
गीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“पितृसुक्ताम्रजाहीयांजातोऽग्नेर्नैव बहते ।

देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् सोऽहं तदभावतः ॥”

इत्यन्नमयकोषः १ ॥

“पूर्णे देहे बलं यच्छस्त्राणां यः प्रवर्तकः ।

वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥”

इति प्राणमयकोषः २ ॥

“अहन्तां ममतां देहे यद्वादौ च करोति यः ।

कामादयस्यया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥”

इति मनोमयकोषः ३ ॥

“लीना सुप्तौ वपुर्वेद्ये आधुयादानस्वायमा ।

चिच्छायोपेतधीनात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ॥”

इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥

“काचिदन्तर्गुह्यस्वात्पितृरानन्दप्रतिविम्भाक् ।

पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥

कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽऽयम् ॥”

इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति पञ्चदशी ॥

पञ्चचारगणः, पुं, (पञ्चानां चाराणां गणः ।)

चारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा,—

“क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षाराभिधो गणः ।

काचसेववसासुद्रविट्सौवर्चलकैः समैः ॥

स्यात् पञ्चलवणं तच्च ऋजोपेतं षड्भाज्यम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चखटुं, स्त्री खरै, (पञ्चानां खटुणां समाहारः ।)

पञ्चखटुः समाचूर्तः । इति याकरणम् ॥

पञ्चगणयोगः, पुं, (पञ्चानां गणो यश्च स एव

योगः ।) विदारी गन्धा वृक्षती एन्धिपणा

निर्दिग्धिका चर्दंटा एता मिलिताः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चगवं, स्त्री खरी, पञ्चानां गवां समाहारः ॥

(समासे टच् ।) पञ्चगावः समाचूर्ताः । इति

याकरणम् ॥

पञ्चगवधनः, चि, पञ्च गावो धनं यस्य । इति

सुगवधोपयाकरणम् ॥

पञ्चगव्यं, स्त्री, (गोर्विकारः गव्यम् । पञ्चगुणितं

गव्यम् ।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम् । (यथा,

मनुः । ११ । १६५ ।

“भक्ष्यभोष्यापहरणे यानश्रय्यासनस्य च ।

पुण्यमूलपलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥”)

पञ्च

तत्तु गोमयगोमूत्रद्वयद्विष्टरूपम् । यथा,—
 “पञ्चगव्यं दधिक्षीरद्वयगोमूत्रगोमयेः ।” इति
 श्रद्धाचिन्ता ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
 “पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदित्यते ।
 दधेः पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ।
 दधि प्रवृत्तमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इत्यते ॥”
 इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
 “गोशुक्लद्विगुणं मूत्रं पयः स्यात्तत्तुगुणम् ।
 दधेः तद्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥” * ॥
 तस्य पानफलं यथा,—
 “पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गव्यन्तु परमं मेध्यं गव्यादयन्न विद्यते ॥
 सौम्यं सुहृत्तं संयुक्ते पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत् ।
 यावज्जीवन्तस्तान् पापात् तत्तत्तत्तद्देव सुच्यते ॥”
 गव्यानां देवप्रीतिकरत्वं यथा,—
 “दध्ना हि त्रिदशाः सर्वे क्षीरेण च महेश्वरः ।
 हस्तेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
 सप्तहस्तेन प्रीयन्ते वर्णाणाञ्च त्रयोदश ।
 तां दत्त्वा चैव प्रीत्या च प्रेम्नो मेधश्च जायते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 तस्य विशेषो यथा,—
 “पयः काश्चनवर्णायाः श्रुतवर्णोऽप्यगोमयम् ।
 गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं दधम् ॥
 दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दध्नेऽदकसमायुतम् ।
 गोमूत्रमाधकाण्यश्चै गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश उच्यते ।
 दधस्य माधकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥”
 इति गारुडं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
 पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । इति सृग्ध-
 योधयाकरणे द्विगुसमासः ॥
 पञ्चगुप्तः, पुं, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गुप्तं
 यत्र । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तः गोपनं
 यत्र ।) चाव्याजदर्शनम् । (करो क्षीरक्षीरं क्षीर-
 क्षति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य ।) कच्छपः ।
 इति मेदिनी ॥
 पञ्चगुप्तिरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्ती रसोऽस्याः ।)
 स्रक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चचामरं, स्त्री, षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥”
 इति छन्दोमञ्जरी ॥ ४ ॥ (अस्त्योदाहरणमाह तत्रैव ।
 “सुरद्वन्द्वलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
 लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ॥
 सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-
 स्फुरत्समीरवीजितं सदायुतं भजामि तम् ॥”)
 पञ्चक्षीरः, पुं, (पञ्च क्षीरायस्य । षोडशवर्णा-
 लम्बि-जिनभेदः । पञ्च क्षीराणि स्वरभेदा अस्य ।)
 मञ्जुषोषः । इति विकारप्रदेशः ॥
 पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चस्रक्काः चूडाः क्षीरोरत्नानि
 यस्याः ।) अक्षरीविशेषः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, रामायणे । ६ । ६२ । ७१ ।

पञ्चत

“उर्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा ।
 उपागृह्यन्तु काकुत्स्थं प्रकृष्टा रक्षसो वधात् ॥”)
 पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूतेर्जन्यतेऽसौ । पञ्च +
 जन् + कर्मणि घञ् । “जनिवध्योश्च” । ७ । ३ । ३५ ।
 इति न दृष्टिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
 “सङ्गावग्रादिका देवस्तेन श्रीश्रद्धलाब्धिताः ।
 पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेष्टिताः ॥”)
 दैवविशेषः । स च सङ्गादस्य जतौ पत्नी जातः ।
 (यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १४ ।
 “सङ्गादस्य जतिर्भाष्याऽस्तु पञ्चजनं ततः ॥”
 अपरो दैवभेदः । श्रीलङ्काः एनं हत्वा सान्दी-
 पनितुनये अस्य नृत्यं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
 ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
 “सान्दीपनेः सङ्गात् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।
 तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं नृत्यं पञ्चजनोदरात् ॥”)
 अस्यास्या पाञ्चजन्यनामा शक्तो जातः । स च
 श्रीकृष्णस्य । यथा,—
 “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥”
 इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजा-
 पतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।
 “गन्धा पञ्चजनस्याङ्ग ! इहता वै प्रजापतेः ।
 अस्मिन्ना नाम पत्नीष्वे प्रजेश ! प्रतिगृह्यताम् ॥”
 मगराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १५ । ६ ।
 “केशिन्यस्तु सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
 राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाबलः ॥”
 गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चजन-
 पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥
 पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
 डीप् । इति आकरणम् । (विश्वरूपकया ।
 यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । “तदनुशासनपरः
 पञ्चजनो विश्वरूपदुहितरसुपयेमे ॥”)
 पञ्चजनीनः, पुं, (पञ्चसु जनेषु व्याप्तः । दिक्-
 संख्ये संज्ञायामिति समासः । पञ्चजने हितम् ।
 पञ्चजनादुपसङ्गानमिति खः । यां । ५ । १ । ६ ।
 वार्तिके ।) भक्षः । इति हलानुधः ॥ पञ्च-
 जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥
 पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
 बुधः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पञ्चतलं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां तल्लानां समाहारः ।
 इति आकरणम् ॥
 पञ्चतल्यं, स्त्री, (पञ्चानां तल्लानां समाहारः ।)
 पञ्चभूतम् । इति खरोदयः ॥ पञ्चभकारः । मदा-
 मांसमत्स्यसुद्रामैथुनरूपम् । यथा,—
 “मदां मांसं तथा मत्स्यं सुद्रां मैथुनमेव च ।
 पञ्चतल्यमिदं देवि ! निम्बाणस्तुक्तेहेतवे ॥
 भकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥”
 इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
 “तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे श्रद्धा यत्नतः ।
 गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं सुरेश्वरि ! ॥
 देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वराहने ! ।
 तत्त्वादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं केहाङ्गस्यामि प्राप्नोति ! ॥

पञ्चती

सत्तेलं वर्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम् ।
 गुरुणा मन्त्रदानेन तत्सूत्रं दीपितं भवेत् ॥
 देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादुत्पद्यते भुवम् ।
 अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
 ईश्वरस्य तु यद्वीर्यं तदेव अलयात्मकम् ।
 तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
 मन्त्रवर्गे सर्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि ! ।
 वर्णतत्त्वमिदं देवि ! सर्वस्वं मम यद्ववेत् ॥
 स्वयं देवो न चान्योऽस्मि निर्मलो देवरूपकः ।
 सर्वत्र देवता ध्यायेत् दृढगुल्मलतादिषु ॥
 ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
 ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
 इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ! ।
 यज्ञज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेन्नरः ॥
 ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिद्यममन्दिरम् ॥”
 इति निम्बाणतन्त्रे १२ पटलः ॥
 पञ्चतपाः, [त्रि] त्रि, (अष्टादिभिः पञ्चभिस्तेजः-
 पदार्थैस्तपति यः । पञ्च + तप् + असुन् ।)
 अग्निचतुष्टयसूर्यपञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः । यथा,
 “तेजस्विमधी तेजस्वी हवीयानपि गणयते ।
 पञ्चमः पञ्चतपस्तपनो जातवेदसाम् ॥”
 इति माघे । २ । ५१ ॥
 पञ्चतयं, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे
 तयप् ।) पञ्चावयवम् । इति आकरणम् ॥
 पञ्चतन्मात्रं, स्त्री, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसूक्ष्मा-
 त्मकं तन्मात्रम् ।) तामसाहङ्कारोत्पन्नमज्ञा-
 भूतोपादानकारणशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदा-
 अयदस्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥
 पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति-
 कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकाणां भूतानां
 तद्भावापत्तौ सत्ता औपचारिकत्वात् ।) ऋतुः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
 ७ । ८ । ५२ ।
 “स तु जनपरितार्यं तत्कृतं जानता ते ! ।
 नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥”)
 देहारम्भकाणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां
 स्वाशसंक्रमणात् पृथक्कम् । इति भरतः ॥ पञ्च-
 भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ ।
 १५१ ।
 “धान्ये सदे लवे वास्ते नातिक्रामति पञ्चताम् ॥”)
 पञ्चतित्तं, स्त्री, (पञ्चगुणितं तित्तम् ।) तित्तद्रव्य-
 पञ्चकम् । यथा । निम्बाणतपटोलनिदि-
 श्विकाः । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
 पञ्चतीर्थी, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समाहारः ।
 डीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । “विधुवदिवसे
 ग्रामे पञ्चतीर्थीविधानतः ।” इति तिथितत्त्वम् ।
 पञ्चतीर्थान्याह । (तानि च भित्तदेशे भिन्न-
 रूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा, काशीखण्डे ।
 १०० । ३६—४० ।
 “ज्ञानवापीतपस्वस्थं नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
 तारकेशं ततोऽर्थं महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनर्देवपाणिमितेन पञ्चतीर्थिका ॥”)

पञ्चन

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,—

“मार्कण्डेये वटे लब्धे रौहिणेये महोदधौ ।
इन्द्रमुखासरः क्षात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च । नाना-
स्थानस्थानि यथा,—

“एषिर्वा यानि तीर्थानि सर्वान्येवाभिषेचनात् ।
तत्पञ्चतीर्थज्ञानेन समं नाख्यत्र संशयः ॥
एकादश्याश्च विभ्रान्तौ द्वादश्यां प्रीतिरे तथा ।
त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी ॥
कार्तिकायां पुष्करे चैव कार्तिकस्य सितान्विते ।
कालेभ्यो नरः क्षात्वा सर्वं पापं व्यपोहति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्वं, ज्ञी, (पञ्चानां सिद्धादिभूतानां भावः ।)
भरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥
“पञ्चधासम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
पञ्चभिः खण्डैरोत्प्लेख्य का परिवेदना ॥”
तथा, भागवते । १ । १५ । ४१ ।

“न्यावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्युच्यते ॥”

पञ्चदशः, चि, पञ्चदशानां पूरणः । (पूरणे षट् ।
पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पोनेर इत्यादि
भाषा । तत्संख्यामात्रवाचित्वे नाम्नवहुवच-
नान्तोऽयम् । इति आकरगम् ॥ तद्वाचकशब्दः ।
(यथा, अथर्ववेदे । ११ । १ । १६ । “पितामहाः
पितरः प्रचोपजाहं पक्षा पञ्चदशस्ते अस्मि ॥”)
तिथिः । इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, स्त्री, (पञ्चदशानां पूरणी । षट् ।
डीप् ।) पूर्णिमा । अमावास्या । इति
मेदिनी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।
“पञ्चदशीं चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुक्षतके ।
ऋतुसन्धिषु शुक्ला वा आष्टिकं प्रतिपद्य च ॥”
(पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्याम् ।) श्रीमद्भारती-
तीर्थविदारण्यमुनीश्वरकृतो वेदान्तग्रन्थविशेषः ॥

पञ्चदीर्घ, ज्ञी, (शरीरस्य स्मृतिशास्त्रोक्तलक्ष-
णकपञ्चस्थलं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घलक्ष-
णकमित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः ।
यथा,—

“वाङ् नेत्रहृदयं कुक्षिर्दे तु नासे तथैव च ।
स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥”

इति सासुदकम् ॥

पञ्चधा, य, (पञ्च + “संख्याविधार्थं धा ।”
५ । १ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति
आकरगम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १६ । ३७ ।
“धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वर्गनाय च ।
पञ्चधा विभजन् वित्तमिहासुच च मोदते ॥”)

पञ्चनखः, पुं, (पञ्च नखा यस्य ।) हस्ती । कुर्मः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ आत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
भक्षणीयपञ्चनखा यथा,—

“शशकः शलकी गोपा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः ॥”
इति स्मृतिः ॥

(तथाच याज्ञवल्क्यः । १ । १७७ ।

“भक्ष्याः पञ्च नखाः सेवामोषाकच्छपश्लकाः ।
शशश्च मतस्येवपि हि सिद्धुक्तकरोहिताः ॥”)

पञ्चप

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः क्षतजैर्दिजैः ।
कौशल्याण ! प्रशारीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥”
इति भट्टिः । ६ । १११ ॥

पञ्चनदः, पुं, (पञ्च पञ्चसङ्क्राकाः नद्यः सन्त्यत्र ।
समासे षट् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः ।
पञ्जाव इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् ।
वाङ्मौक्तः मद्रदेशश्च । ता नद्यो यथा । प्रतदः
१ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता
५ । इति पुराणम् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।

“रहः पञ्चनदे जातु वृक्षरैः सिन्धुसङ्गमैः ॥”)
पञ्चानां नदीनां समाहारे ज्ञी ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।

“ततः पञ्चनदं क्षतुर्ध्वं विचेतयं समन्ततः ॥”

तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा,
काशीखण्डे । ५६ । ११३—११६ ।

“किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।

सर्वन्धौ पापसंहर्त्री वाराणस्यां शुभदवे ॥

ततो भागीरथी प्राप्ता तेन देवीपिना सह ।

भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥

किरणाधूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।

गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदोऽत्र कीर्तिताः ।

अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७६ ।

“अथ पञ्चनदं गत्वा नियमो नियताशनः ।

पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽशुकीर्तिताः ॥”

असुरभेदः । यथा, हरिवंशे । १२० । ८८ ।

“हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥”

पञ्चनिम्बः, ज्ञी, (पञ्चानां स्त्रीयपुष्पमूलादि-
रूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्षस्य-
पत्रत्वकपुष्पफलमूलानि । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पञ्चनिम्बानु तत्पुष्पमूलवल्कलफलैः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चनी, स्त्री, (पञ्चानि प्रपञ्चते पाशक्रीडा-
नियमो यत्र । पञ्च विस्तारे + लुट् स्त्रियां
डीप् ।) शारिङ्गद्वला । इति शब्दरत्नावली ॥
(पाशारं कृक् इति भाषा ॥)

पञ्चनीराजनं, ज्ञी, पञ्चानां नीराजनानां समा-
हारः । पञ्चप्रकाराराजिकम् । इति कालीसर्ग-
तन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चपत्नी, [न्] पुं, (अकारादि-आकारान्ताः
अइउएओरूपाः पञ्चस्वराः पञ्चिणः पञ्चि-
स्वरूपा यत्र ।) पारिभाषिकपञ्चपञ्चकहारा
त्रिकालबोधकप्रत्ययः । यथा,—

“प्रगन्ध श्रीमहादेवं सर्वशास्त्रविशारदम् ।

भविष्यदर्थबोधाय पञ्चकुम्भनयो मुदा ॥

तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।

त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपत्नीं प्रदर्शयते ॥

अनेन शास्त्रसारेण लोकैः कालत्रयं प्रति ।

बलाबलानि दृश्यन्ते सर्वकार्येषु निश्चितः ॥

आगतं प्रच्छकं दृष्ट्वा देवश्चः सावधानतः ।

यद्व्यत् करोति कर्माणि तस्मात् सर्वं विचारयेत् ॥

पञ्चप

ऊर्ध्वावलोकने जीवन्मोहदौ तु मूलकम् ।
समदृष्टौ भवेद्भानुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥”

तत्र ।

“ललाटे पुच्छचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके ।
बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च आधिचिन्ता तथोदरे ॥
कटौ विश्वेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके ।
दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥” * ॥

अपरम् ।

“अक्षरं पञ्चिस्तुक्ष्णं दिग्दैवतदिनानि च ।

कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥

व्याख्येयप्रत्ययैश्चः प्रथमाक्षरतोऽपि वा ।

प्रच्छकस्य वचः शुभा याज्ञो वर्गः स्वरस्तथा ॥ * ॥

स्वरेण कल्पयेद्भारं वारात् पञ्ची प्रजायते ।

पञ्चिणो जायते वाक्यं वाक्याश्च फलसम्भवः ॥” * ॥

“अकारादिकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः ।

भुक्तार्थं कल्पयेद्भारं स्वरास्ते पञ्चिरूपिणः ॥

अकारः श्र्येन व्याख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा ।

उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रश्वरः ।

ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पञ्चसंज्ञकाः ॥

अकारः पूर्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे ।

उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चाक्षरे तथा ॥

शेषस्थानेषु सर्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्तिताः ।

शङ्कानां क्रियागत्या द्युते युक्ते अथाजयौ ॥

प्राक्स्थितेः पिङ्गलोऽयस्य पश्चिमे काक उच्यते ।

उत्तरे ताम्रचङ्कुश्च कलापी मध्यगः स्मृतः ॥

इगणाक्षरकैर्होतान ककारादौस्तु विन्यसितः ।

अकारादिषु हान्तास्तान्कैर्षट् परिक्रमात् ॥

अस्वरे कङ्कहा वर्णा धमवाश्च भवन्ति हि ।

स्वजाता नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः ।

गभाताः पयवा वर्णा उत्तरे स्थुर्यथाक्रमम् ॥

षट्पदाः परसा एते वर्णा शस्वरमात्रगाः ।

षट्पदा बलहा वर्णा ओस्वरे परिकीर्तिताः ॥ * ॥

प्रधमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ ।

तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥

पञ्चमे मन्दवारश्च पञ्चिणो क्रमशो लिखेत् ।

नन्दा भद्रा जयारिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥

अकारे मेघसिंहालिः इः कन्यायुगमककर्कटाः ।

उकारं चापमीनौ च एकारं च तुलाट्टकौ ॥

ओकारे ऋगकुम्भौ च एवं राशिसु संलिखेत् ।

स्वराधः स्यापथं खेटान् राशेर्यो यस्य नायकः ॥

अकारं सप्त ऋजाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।

पञ्च पञ्च इकारादावेवमन्तं स्वरोदये ॥ * ॥

प्रथमे चान्चनी पूर्वं पञ्चनक्षत्रमुच्यते ।

अतः क्रमात् द्विषट् चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ * ॥

स्वराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्तिताः ।

इश्वरः पवनश्चैव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥ * ॥

प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव यार्णां शुक्रो जलं तथा ।

अङ्गारकः पश्चिमेऽग्निर्बुधो वायुस्तथाक्षरे ॥

सूर्यपुत्रस्तथाकाशे ऊर्ध्वमेवं लिखेत्ततः ।

चितीं ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा रघो हुताशने ॥

इश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः ।

भूतो मयूरः कुजश्च कुकुटो वर्तमानकः ॥

बलिभुक्तयेनकौ स्यातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्येनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्वेभ्यस्तस्मात् श्येनो हि दुर्बलः ॥

कुक्कुटो दुर्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तेभ्य ऊनकः ।
सर्वेभ्यो दुर्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयूरात् कुक्कुटस्तान्मृचकुक्ष्योऽम्बली ।
एतेभ्यो बलीयान् श्येनस्तुभ्यो वायसो बली ॥
मिचं मयूरः श्येनस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मिचं स्यात् शिखी भवति सर्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्येनौ मयूराख्यशेखरौ ॥
काककुक्कुटश्येनाश्च पिङ्गलस्य च विद्विषः ।
मयूरस्य रिपू निबन्धं सर्वदा श्येनवायसौ ॥
भवतः श्येनकाको द्वौ ताम्रचूडस्य विद्विषौ ।
काकस्य शत्रवो नित्यं पिङ्गलश्येनकुक्कुटाः ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्भवेत् जीवो ह्यधोदृष्टिस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्वागुरेने चिन्ताप्रभेदकाः ॥
श्येनो मूलं तथा कुक्कुटो जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातुश्चिखण्डपि ॥
श्येनो गरो बधुः कुक्कुटः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥
श्येनकुक्कुटौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूडो वनिकश्च शूद्रो नीलकण्ठस्तथान्धजः ॥
चतुष्टान् पिङ्गलो ज्ञेयो द्विपदौ श्येनवायसौ ।
ताम्रचूडो नखी यद्ग्री शिखरी पक्षिजीवकः ॥
श्येनो मुखं कण्ठवाहू कुक्कुटो वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥
श्येनो भूम्यां घनं ज्ञेयं पिङ्गलो जलपङ्कयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घाते कुक्कुटो भस्मनाट्टनम् ॥
श्येनः शिखी गृहानर्थं बन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
स्वयमेव श्येनकुक्कुटौ तु वायसो बन्धुमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
कुक्कुटो दशहस्ते च त्वर्द्धक्रोशे तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशे तु तथा काकः श्येनः क्रोशे तु पूज्यतः ।
मयूरो योजने चैति तथैव दूरनिश्चयः ॥

सुक्ती च मामो गमने च पक्षी
राज्ये दिनाति लयनस्तु सुप्ते ।
मृते च वर्षं प्रकुनस्य तर्था
कालप्रमाणं सनयो वदन्ति ॥
शुक्ले चक्रे गुणमवली लताकन्दौ बुधे तथा ।
पक्षं गुरौ फलं सूर्ये मूलश्च रविर्गो कुजे ॥
शुक्ले चक्रे मवेद्रौयं बुधे स्वर्गसुहातम् ।
गुरौ रजयुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमेव च ॥
भीमे ताम्रं शनौ लौहं राक्षसस्थीनि कीर्तयेत् ।
एतेषां धातुभेदश्च वाराणासुदयक्रमात् ॥
शुक्ले चक्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदस्थानमिष्टकानिलयो बुधे ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राक्षसं च वाह्यभूः ।
अमीभिर्हिष्टुके स्थाने नष्टभूमिं विनोकेयेत् ॥
रवौ भीमे च भेदको मयूरो त्रायश्च शनौ ।

पादायुधः शिखी शुक्ले काककुक्कुटौ गुरौ तथा ॥
कुक्कुटकुक्कुटाविन्दुश्चै क्रमोऽयं शुक्ललक्षणयोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदार्तिं गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षी कार्यरूपी प्रत्यपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कृणो रात्रिषु तत्तथा ॥
कृणो दिनेषु यद्यत्तत् शुक्ले रात्रिषु योजयेत् ।
बालः कुमारस्तृणो वृद्धो मृत इति क्रमात् ॥
घटिका घटं घट्टेवं हि फलमेवास्तुदीरितम् ।
क्रिश्चिन्ताभकरो बालः कुमारश्च वृद्धलाभदः ॥
तृणो रात्र्यदो वृद्धो जनिदो मृत्युदो मृतः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कृणो शुक्ले स्यात् क्रमशो विद्वः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपक्ष्यादौ ज्ञानभूतगणाद्यपि ॥

शुक्लपक्षे ॥ ततः कृणोपक्षे ।
“भोजनं मरणश्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्ष्याणां कृणोपक्षे क्रमो दिवा ॥
राज्यं सुभिष्यमन्त्रोभं नटलाभं सदा जयम् ।
रोगमृत्तं महालाभं पक्षिणां सुकिलक्षणम् ॥
अनायासेन दृष्टिः स्याददृष्टधनसम्पदः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयागे पक्षिलक्षणम् ।
राज्यादये यदि प्रभो लाभार्थं स्वल्पलाभदः ॥
रजानां चिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥
राज्यलाभो जयं सौख्यमन्त्रोभं रोगनाशनम् ।
सुभिचं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षणम् ॥
यात्राहानिरनादृष्टिः कार्यहानिरदर्शनम् ।
याधिस्य दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुप्रिलक्षणम् ॥
अपमृत्युभयश्चैव सर्वकार्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां मृत्युलक्षणम् ॥
श्येने भोक्तरि काकस्तु पात्र्यो राजा भुजङ्गभुक् ।
खप्रावस्थां गतः कुक्कुटः परासुक्तामशेखरः ॥
काके भोक्तरि केकी तु पात्र्यः स्यात् पिङ्गलो वृषः ।
ताम्रचूडस्तथा स्वापी श्येनः कालवर्णं गतः ॥
मयूरो भोक्तरि तथा कुक्कुटो यात्रावर्णं गतः ।
महीपः कुक्कुटः श्येनः स्वापी काको वर्षं गतः ॥
कुक्कुटे भोक्तरि पात्र्यस्तु कुक्कुटः श्येनको वृषः ।
काको निद्रावर्णं यातो मयूरो मरणं गतः ॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्येनः पात्र्यो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावर्णं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥
इति कृणोपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रम-
श्च ॥ खरोऽपि यथा । अशुभोऽस्ति । उन्मीदितेन ।
योमिषेवायुः । इत्येव जुहो । एवमुक्ताऽसि ॥
“श्येने भोक्तरि कुक्कुटः स्यात् पात्र्यः काको मही-
पतिः ।
ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवर्णं गतः ॥
मयूरो भोक्तरि श्येनः पात्र्यः कुक्कुटो महीपतिः ।
खप्रावस्थां गतः काकस्ताम्रचूडो मृतस्तथा ॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्येनो महीपतिः कुक्कुटः स्वापी काको मृतिं गतः ॥

काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी वृषः ।
निद्रायां रमने श्येनः कुक्कुटः कालवर्णं गतः ॥
कुक्कुटे भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो वृषः ।
नीलकण्ठस्तथा स्वापी श्येनो मृत्युवर्णं गतः ॥
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृणोपक्षस्य रात्रि-
क्रमश्च ॥ खरोऽपि यथा । अशुभोऽस्ति ।
गोकरिपुरे । एकोनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
विष्णुस्ते लोकः ॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालशो भवेन्नरः ॥
तावन्नर्जन्ति शास्त्राणि प्रकुनानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिप्रज्ञानं प्रहुरोदितम् ॥
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिप्रज्ञानं
समाप्तम् ॥

पञ्चपक्षिका, स्त्री, (पञ्च पक्ष पक्षान्यस्याः । ततः
कप् कापि अतः इत्वम् ।) गोरक्षीचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चपक्षवं, स्त्री, (पक्षानां पक्षवानां समाहारः ।)
आम्रादिपञ्चपक्षकम् । यथा,—
“आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकविश्वयोः ।
गन्धकर्म्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपक्षवम् ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैदिककर्म्मणि चटोपरिदेयपञ्चपक्षवं यथा,—
आम्राश्वत्थवटपर्कटीयशोडश्वराणि । तान्निः-
कर्म्मणि पञ्चपक्षवं यथा,—
“पनसाम् तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपक्षवस्तुक्तश्च सुनिमित्तस्तवेदिभिः ॥
इति तत्त्वसारः ॥

पञ्चपात्रं, स्त्री, पक्षानां यात्राणां समाहारः । इति
याकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपात्र्यविधिक-
आहम् । तत्तु अन्वयकाआहम् । अमावस्या-
मृतप्रेतपक्षमृतमासतुसरिकं सपिण्डीकरणश्च ।
इति लोकप्रसिद्धम् ॥

पञ्चपित्तं, स्त्री, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्च-
कम् । यथा,—
“वराहच्छागमहिषमतुल्यमायूरपित्तकम् ।
पञ्चपित्तमिति स्यात् सर्वेभ्यो हि कर्म्मसु ॥
इति वैद्यकम् ॥

पञ्चप्रदीपः, पुं, (पञ्चसंख्यकाः प्रदीपा यत्र ।)
पञ्चदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—
“कुण्यात् सप्तप्रदीपेन प्रक्षयगुणादिवाद्यकैः ।
हरैः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १.०७ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसीदन्ति मनांसि अत्र ।
प्र + सद + अधि + कर्त्तृ + घञ् । “उपसर्गस्य
दीर्घत्वं क्षिप्रश्चादौ क्षतिर्भवेत् ।” इति
वचनात् दीर्घः । पञ्चचूडान्वितः प्रासादः ।
मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) देवगृहविशेषः ।
पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—
“पक्षेष्टकचितं रत्नं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो ब्रजेहि वम् ॥
इत्यभिपुराणम् ॥

पञ्चमः

पञ्चमः, पुं. (पञ्चमः बन्धः भागो यच्च ।) नट-
द्रव्यस्य पञ्चमोऽङ्गः । यथा,—

“आगमेनोपभोगेन नटं भायमतीत्यथा ।

पञ्चमोऽहमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥”

आगमेन रिक्तकथादिना । उपभोगेन च
मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नटमपहृतं वेत्यपि ।
भायं साधनीयं तत् स्वामिना । अतीत्यथा
तेन स्वामिना अविभाविते । पञ्चमो नट-
द्रव्यस्य पञ्चमोऽहो दमो नाटिकेन राज्ञे दयः ।
इति मिताक्षरा ॥

पञ्चमः, पुं. (पञ्चसु अङ्गभेदेषु भद्रः शुभः
पुण्यितत्वात् ।) पञ्चस्थानेषु पुण्यितोऽन्व-
विशेषः । यथा,—

“पञ्चमस्तु हृतं पृष्ठसुखपार्श्वेषु पुण्यितः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ पाचनविशेषः । यथा,—

“हिमोद्गवापर्पटवारिवाह-

भूनिम्नशुद्धीजनितः कषायः ।

समीरपित्तज्वरजर्जराणां

करोति भद्रं खलु पञ्चमः ॥”

इति शार्ङ्गधरः ॥

पञ्चभूतं, स्त्री, पञ्चानां भूतानां त्रितयपतेर्बोमर-
हेत्याणां समाहारः । (केचित्तु संज्ञापयुक्तत्वात्
पञ्च च तानि भूतानि चेति कर्मधारयसमास-
माहुस्तत्र तु एकवचनचिन्तनीयम् ।)

अस्योत्पत्तिर्यथा ।

“अभूतस्मादहङ्कारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः ।

वैकारिकादहङ्कारादेवा वैकारिका दृष्टः ॥

दिग्वाताकाशप्रचेतोऽश्वत्थीन्नेपेन्द्रमित्रकाः ।

तेजसादिन्द्रियाण्यसंस्तम्भाच्चा क्रमयोगतः ।

भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे ॥”

इति शारदायां प्रथमपटलः ॥ * ॥

“सोऽहङ्कारस्त्रिविधः स्यात् सत्त्वादिगुणयोगतः ।

वैकारः सात्त्विको नाम तेजसो राजसः सृष्टतः ॥

भूतादिस्त्वामस्तस्ते च पृथक्कृतत्वाद्यवाहजन् ।

वैकारिकादिगादाश्च चक्षुरेकादृश सृष्टताः ॥

इन्द्रियाणामधिष्ठाहृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः ।

यच्चापरं मनस्तत्त्वं ससङ्कल्पविकल्पकम् ॥

तेजसादेव तज्जातमिन्द्रियाणि तथा दृष्टः ।

भूतादेः पञ्चतन्मात्राण्यसन् भूतमतः परम् ॥”

इति राघवभट्टकृतम् ॥ * ॥

“शब्दादेगामस्पर्शतन्मेन वायु-

स्ताभ्यां रूपादङ्गिरेतै रसाच्च ।

अस्मास्तेर्गन्धतो भूधराद्या

भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण ॥”

इति प्रपञ्चसारे प्रथमपटलः ॥ * ॥

“आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्पद्यते रविः ।

रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही ॥”

(तथा च श्रुतिः ।

“तस्मादेतस्मादाकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः

वायोरपिरमेगापोऽद्भ्यः पृथ्वी समजायत ॥”

एतच्छ्रुत्यवलम्बनेन मनुनापुक्तम् । १ । २० ।

यथा,—

पञ्चमः

“आद्यादस्य गुणस्त्वैवामवाप्नोति परः परः ।

यो यो यावत्तियश्चैवा स स तावद्गुणः सृष्टतः ॥”

अथ कुल्लुकभट्टः ।

“आद्यादस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वायुदिः

परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति यो यः

इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो याव-

तियः वनेरियुक् स स द्वितीयादिः द्वितीयो

द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः

सृष्टतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो

गुणः वायोः शब्दस्पर्शी तेजसः शब्दस्पर्श-

रूपाणि अपि शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्द-

स्पर्शरूपरसगन्धा इति ॥)

तस्य लयप्रकारो यथा,—

“मही संलीयते तोये तोयं संलीयते रवौ ।

रविः संलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते ।

पञ्चतत्त्वाद्वेन सृष्टिस्तत्त्वं तत्त्वं विलीयते ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिर्णयतन्त्रे ॥ * ॥

तदुद्गवाद्यदि यथा,—

“अस्थिमोचनखाखैव नाडी त्वक् चेति पञ्चमः ।

पृथ्वीपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

मलं नृवं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च ।

तीत्यपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

हासो निद्रा क्षुधा चैव भान्तिराजस्यमेव च ।

तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

धारणं चालनं श्लेपः सङ्कोचः प्रसरस्तथा ।

वायुपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

कामक्रोधस्तथा लोभमदमा मोहश्च पञ्चमः ।

नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ * ॥

पञ्चभूतनक्षत्राणि यथा,—

“धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठाशुक्राद्या अवज्ञा तथा ।

अभिजिष्ठाशरावाद्या पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥

पूर्वाषाढा तथाश्लेषा मूलार्द्रा चैव रोहिणी ।

उत्तरभाद्रपदा तोयं आपस्तत्त्वम्बोधदम् ॥

भरणी ज्येष्ठा पुष्या मघा पूर्वा च फल्गुनी ।

पूर्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥

विशाखोत्तरफल्गुनी ज्येष्ठा चित्रा पुनर्वसुः ।

अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वमुदाहृतम् ॥”

इति छान्दोग्योपनिषदः ॥

पञ्चमं, स्त्री, मैथुनम् । यथा,—

“भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यज्ञवेत् प्रिये ।

तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ॥”

इति समायाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः ॥

पञ्चमः, त्रि, पञ्चानां पूरणः । (पूरणे उट्

ततः गान्तादिति मट् ।) योच इत्यादि

भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।

८ । २२५ ।

“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥”

रश्मिः । दन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चमः, पुं. पञ्चानां स्वराणां पूरणः । तन्त्री

कण्ठोत्थितस्वरविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु षड्-

पञ्चमः

जादिसप्तस्वराणां पञ्चमः स्वरः । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“वायुः समुद्गतो नाभेऽरोहत्कण्ठमूर्धसु ।

विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥ अपि च ।

“प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ अस्य जातिः औडवः ।

पञ्चस्वरमिलित इति यावत् । अस्य कूटतानाः

विंशत्यधिकशतम् १२० प्रत्येकताने चत्वारिंशत्

४० । समुदायेन चतुःसहस्रादृशतानि ४०००

ताना भवन्ति । अस्योच्चारणजातिः पिकः ।

उच्चारणस्थानं उरः गलः शिरश्च । आकारण-

मते अधरः । अयं विप्रवर्णः । इति सुहृ-

तानविवेकलक्षणम् ॥ अस्य रूपं इन्द्ररूप-

तुल्यम् । वर्णः श्यामः । स्थानं क्रीडणीयम् ।

देवता महादेवः । वारो बृहस्पतिः । समय-

समुच्छिन्नतपलाधिकारौ घटिकाः । श्रुतय-

स्वत्वारः क्षितिः रक्ता सन्दीपनी आलापिनी

च । सृष्ट्वास्तिस्रः यमलो निर्मली कोमली

च । इति नादपुराणम् ॥ * ॥ रागभेदः । इति

मेदिनी ॥ अयं कलिनायमते सोमेश्वरमते च

षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः । सोमेश्वरमते

अस्य गानसमयः शरदः ऋतुः प्रातःकालश्च । कलि-

नायमते अस्य रागिण्यः यट् । यथा, त्रिवेणी

१ कल्मतीर्षा २ आभीरी ३ कुकम् ४ वरारी

५ सावरी ६ । सोमेश्वरमते तु विभासा १

भूपाली २ काणाटो ३ वड्डसिक्ता ४ माळशीः

५ पटमञ्जरी ६ । अस्मिन्नागे गान्धार-

स्वरस्तीव्रः । ऋषभपञ्चमी स्वरौ लुप्तौ । वड्ड-
स्वरः शृङ्गाश्रयासाः । स च हनूमन्मते भरत-

मते च भैरवरागस्याष्टमपुत्रः । इति सङ्गीत-

शास्त्रम् ॥

पञ्चमकारं, स्त्री, (पञ्चसंख्यकं मकारं तत्त्वं यच्च । मटं

मांसमित्यादिषु आदौ मकारस्थितेक्षयात्मम् ।)

मकारपञ्चकम् । पञ्चतत्त्वम् । तत्तु सुत्रामैथुन-

मटमांसमल्लारूपम् । यथा,—

“मटं मांसं तथा मत्स्यो सुद्रा मैथुनमेव च ।

पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्वाणसुत्तक्षितेव ।

मकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटलः ॥ * ॥

“मटोमांसैस्तथा मत्स्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि ।

स्त्रीभिः साहं महासाधुर्यथैवद्वजगदम्बिकाम् ॥

अन्यथा च महानिन्दा गीयते पण्डितैः सुरैः ।

कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो भवेत् ॥”

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥

“या सुरा सर्वकार्येषु कथिता सुवि सुत्तिदा ।

तस्या नाम भवेद्देवि ! तीर्थं पानं सुदुर्लभम् ॥

शूद्राणां भक्ष्ययोग्यानां यक्षाणां देवनिर्मितम् ।

वेदमन्त्रेण विधिवत् प्रोक्ता सा शुद्धिरुत्तमा ॥

भक्ष्ययोग्याश्च कथिता ये ये मत्स्या वरानने ! ।

ते रक्षस्य मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः ॥

पञ्चमी

एशुकास्तकुला भट्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेदेवि ! सुता सुक्तिप्रदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्वेत् प्रिये ॥
तस्य नाम भवेदेवि ! पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥
प्रथमम् भवेत्तदं मांसस्यैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यस्यैव तृतीयं स्यान्मुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

अथ मत्स्यादिचर्याः ।

“मायामलादिशमनाम्नाक्षमार्गनिरूपणात् ।
अष्टद्विष्टादिविरहान्मत्स्येति परिकीर्तितः ॥
भाङ्गलानननादेवि ! सखिदानन्ददानतः ।
सर्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! सर्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भान्तिष्वेन कुर्वते प्रिये ॥
तस्य सिद्धिः कथं देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं वक्ष्ये मकारास्तस्य सूचकाः ॥”
इति कुलार्कवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उल्लासः ॥ * ॥
तेषां शाधनादिकं वाङ्मत्स्यमभिया लोकमोह-
भयाच्च नोक्तम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।)
यहस्यकर्तव्यपञ्चप्रकारनिरूपकमौलि । यथा,—
“पाठा होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥

(तथा च मनुः । ३ । ६८-७० ।

“पञ्चसुना यहस्यस्य चण्डीपञ्चगुणपङ्करः ।
कण्ठनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यैव महात्मभिः ।
पञ्चकृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं यहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भोता वृथक्रोडतिथिपूजनम् ॥”

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो
भवतीति । पञ्च + ऋ + कर्त्तरि घञ् ।) बल-
देवपुत्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमी रागः स्वरः वा आस्ये
यस्य । “कोकिलो पञ्चमं वदेत् ।” इत्युक्तेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाङ्कवानां इयम् । अथवा
पञ्च पत्नीन् मिनोति सेवास्येहादिभिर्ब्रूयति या ।
पञ्च + मी + क्तिप् । मीधातुरत्र वन्धार्थः ।)
पाङ्कवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां
पूरणी षट् तन्ना मट् स्त्रियां डीप् ।) शारि-
भङ्गला । पाशार कृक् इति भाषा । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चण्डस्य
पञ्चमकलाक्रियाकृपा तदुपलक्षितकालश्च ।
पञ्जिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २०
एतदङ्कबोधिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीचर्या ।
सा च चतुर्थीयुता याज्ञा युक्ता ।

“पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो ! ॥”

इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

पञ्चमी

अथ नागपञ्चमी । यथा,—देवीपुराणे ।
“सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मन्वादेवीं कुक्षीवटपर्वस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैर्गन्धर्वम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे सप्ततिष्ठति पद्मगी ॥”
देवैरिति सप्तार्थे तृतीया । तथा,—
“देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यामपूजयेन्नागानगन्ताद्यान्महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिभ्य नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥”
एवं गारुडे तथैव नागानाह ।
“अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कमलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शङ्खकम् ॥
कालीयं तनूकश्चैव पिङ्गलं मांसि मांसि च ।
यजेत्तानसिते नागान् दृष्टुक्तो दिवं व्रजेत् ॥”
पुराणान्तरेऽपि ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तनूकः ।
कुलिकः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“श्रेष्ठः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तनूकश्चैव कालीधो मणिभद्रकः ।
शेरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
अत्र च ।

“याज्ञेयौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुण्यवद्धारयेन्मूर्द्धि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन ओंकारपूर्वेण मत्स्यपुराणोक्तनान्तं
पूजयेत् । रत्नाकरे ।

“पिचुमर्हस्य पञ्चाणि स्थापयेद्भवनादरे ।
स्वयश्चापि तदश्रीयाद्ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥” * ॥
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपक्ष-
मधिलक्ष्य,—

“चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरीं प्रपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां क्षीरपि श्रियम् ॥”

सम्बत्तरप्रदीपे ।

“पञ्चम्यां पूजयेत्तर्पणीं पुण्यपात्रवारिभिः ।
मस्याधारं लेखनींश्च पूजयेन्न लिखेत्ततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूज्याश्च यद्वेह कार्यः सारस्वतोत्सवः ॥”
इत्युपादानात् श्रियः स्वरसत्त्वाः । तथा च आङ्गिः ।
“लक्ष्मीसरस्वतीधीविर्गसम्पद्विभूतिप्रोभासु ।
उपकरणवैश्वर्यनाविधासु च क्षीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा,—

“तद्वत्पञ्चकलमिन्दोर्ब्रिभती शुभकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सतिषसा सितान्ते ।
निजकरकमलोदललेखनीपुस्तकक्षीः
सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥”
इति शारदीयस्तु ध्यायेत् । पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रकाख्ये नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदेवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥”

स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन निः पूजयेत् । मत्स्य-
स्तोत्रे । बन्धुजीवश्च दोहश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
सरस्वतीं संपूज्य,—

पञ्चमी

“यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्निहते तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्तगीतादिकश्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मैधा घरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मूर्ति सरस्वति ! ॥”
इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थयेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तच्च शुद्धकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्पुण्य-
पर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्यम् । यथा,—
“क्षीरोदे च पुरा सुप्तं लक्ष्मीसमन्वितं हरिम् ।
प्रणम्य परिपञ्च्य नारदो मुनिव्रतमः ॥

नारद उवाच ।

केनोपायेन देवेश ! नारीणाञ्च सुखं भवेत् ।
सौभाग्यमतुलं याति तस्मै त्वं यत्तुमर्हसि ॥
श्रुत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
संप्रेष्य कमलां सखे ब्रूहि देवि शुभांगने ॥
इत्थितं पतुरालोक्य पद्मपत्राक्षवल्लभा ।
वल्लभं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या व्रतस्तुवाच च ॥

देवुवाच ।

अस्ति श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदुर्लभम् ।
यत् कृत्वा प्राप्यते लोकैः सुखं सौभाग्यसुखम् ॥
तच्च मां पूजयेद्भक्त्या माधवश्च प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नागाविधैः फलेः ॥
श्रद्धया पूजयेद्भक्त्या माघादौ पञ्चमीदिने ।
इमां वक्ष्यपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परत्र च ।
विधानं शृणु धर्मज्ञ ! यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमानसा ।
शुद्धकाले तु संप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यनात्मा भूत्वा च आरभेद्भक्तमुत्तमम् ॥
आद्यद्वयमलवर्णेन हविष्येण द्वयं तथा ।
फलैर्नैकान् कर्त्तव्यस्तुपवासैः प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरयं काश्चनस्य श्रियं हरिम् ।
ब्राह्मणश्च सपत्नीकं पूर्वैर्दुग्धविवासयेत् ॥
पञ्चम्याष्टविजं विप्रमाचार्यश्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्या मूलमन्त्रेण भक्तितः ॥
होमश्च तिललाजानां शतं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्यात् लङ्घुलं पुष्पसुखम् ॥
आसनं पादमर्धश्च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासौ यज्ञोपवीतश्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥
ह्रस्वं धूपः प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौः शय्या कमलश्चैव चिरायं रजतं तथा ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि दक्षिणासंयुतानि च ।
यथोक्तेन विधानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥
आसन्नकुलसुहृद्व्य विण्णलोकमवाप्नुयात् ।
शरीरे पुरुषतस्य रतीव मदनस्य च ॥
शङ्करस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मांसि मांसि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

पञ्चमी

श्रीपञ्चमीव्रतं रत्नं वा करोति पतिव्रता ।
तस्याहं स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादाभ्युनिमेष्ट ! सर्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तवटपञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।

“भूपालमाख्यो मनुजः सुगात्रः

क्षपासमेतो विदुषां वरेण्यः ।

वाग्मी गुणी बन्धुजनैकमान्यः

प्रसन्निकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥”

इति कोट्यीप्रदीपः ॥

विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“कामं विष्णुयुतं देवि ! शक्तिमायेनमेव च ।
महामाया ततः पश्चात् वाग्भवं बीजमुद्धरेत् ॥”
विष्णुयुतं अकारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।
माया ईकारः ।

“वियञ्जस्ततः पश्चात् कलौ गजुल्लरेव च ।

मायास्त्रेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम् ॥

प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।

वियङ्ग्युयुतं कामो हंसः शक्रस्ततः परम् ॥

महामाया ततः पश्चात् स्वप्नावतीति कथ्यते ॥”

हंसो हकारः । एतद्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥

“मादनं शिवबीजञ्च वायुबीजं ततः परम् ।

इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥”

इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥

“शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।

महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥”

देवीं सकारम् ।

“वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटञ्च पञ्चमम् ।

मध्यकूटञ्च देवि ! कामराजं मनोहरम् ।

कथिता पञ्चमी विद्या जैलोक्यसुभगोदया ॥” * ॥

ईश्वर उवाच ।

“ऋणु देवि ! महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।

वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥

शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव जेहान् विशेषतः ।

जौवप्राणौ महादेवि ! मादनं सदनम् ॥

इन्द्रबीजं ततः पश्चात् सुवनेश्री तु पञ्चमम् ॥”

जौवः सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-

कूटम् ॥ * ॥

“अथवा देवदेवेश ! सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।

कूटञ्च कामराजं शक्तिबीजञ्च पूर्ववत् ।

एषा शाक्ता महादेवि ! पञ्चमी परमेश्वरी ॥”

अस्या वाग्भवं कूटं हित्वा सौभाग्यायाः प्रथम-

कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटञ्चं

पञ्चम्या एव ।

“वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।

अरिहता सिद्धिदा विद्या सर्वदोषविवर्जिता ॥”

भग एकारः । एतेनाष्टधा पञ्चमी वाग्भवशक्ति-

कूटभेदेन ॥ * ॥ यामले ।

“द्विविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाक्षरी परा ।

मध्ये षडक्षरी चैव शक्तिश्च चतुरक्षरी ॥”

षडिति कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।

शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

पञ्चमी

एषा चतुर्धा वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटञ्च तत्रैव ॥ * ॥

“कामबीजं महेशानि ! शिवबीजं ततः परम् ।

तदधो हंसबीजञ्च इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥

महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”

एषा पूर्ववदष्टधा । अग्रा चतुर्धा ॥ * ॥

तथा तन्वबोधे ।

“कामाकाशपरा शक्र संस्थानकृतकपिणी ॥”

परा सकारः । संस्थानकृतकपिणी महामाया ॥ * ॥

तथा च तन्वे ।

“कामबीजं महेशानि ! शम्भुबीजं ततः परम् ।

तदधश्चक्रबीजञ्च पृथ्वीबीजं ततो लिखेत् ।

तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥”

एषा पूर्ववदष्टधा । अग्रा चतुर्धा । तेन षट्-

विंशद्विपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ हंसमाहेश्वरे ।

“वामकेश्वरविद्यायाः कूटं वाग्भवसुखमम् ।

एकारादि वाग्भवञ्च कूटं वाग्भवसुखमम् ॥

एकारादि वाग्भवञ्च सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।

एषा च पञ्चमी विद्या जैलोक्यवशकारिणी ॥” * ॥

श्रीक्रमे ।

“एतासां चैव विद्यानां प्राणं षट्शु वरानने ।

रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्ये नियोजयेत् ॥

शक्त्या तु महादेवि ! हंसं मायां रमां तथा ।

एभिर्युक्तेन देवेशि ! विद्याजपनमाचरेत् ॥”

जपश्च सप्तवारमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।

एतासां पूर्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥

पञ्चम्यान् विशोधे यथा ।

“रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्ये नियोजयेत् ।

शक्त्या तु महेशानि ! हंसं मायां रमां तथा ॥

कामराजञ्च देवि ! ककारं शक्रसंयुतम् ।

मायाबिन्दुश्रयुतं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥

प्रथमं कामकूटस्य चाद्ये नियोजयेद्दिदम् ॥

वानं वद्विषमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥

नादबिन्दुसमायुक्तं श्रियो बीजमुदाहृतम् ।

द्वितीयं कामबीजञ्च जपेदुक्ता च सुन्दरि ! ॥

गगनं वद्विषंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।

नादबिन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्तितम् ॥

मधुमतीं जपेत्तपि सर्वकामफलप्रदाम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा

च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—

“वसन्ती पञ्चमी दौली वहारी रूपसञ्जरी ।

रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सङ्गीतगोष्ठौ तु गरिष्ठभावं

समाश्रिता गायनसम्यदायैः ।

खड्गाङ्गुली नृपूरपादपद्मा

सा पञ्चमी पञ्चमवेदवैष्ठी ॥”

इति सङ्गीतदर्पणः ॥

(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।। २६।

“वरां वीरकराक्षापि पञ्चमीश्च महानदीम् ॥”)

पञ्चमीव्रतं, स्त्री, (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य

षड्वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां स्त्रिया

पञ्चमी

कर्त्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः । १) माघशुक्लपञ्चमी-
मारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा, तच्चादौ
कृतनित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताक्षस्य सस्ति-
वाचनपूर्वकं सकृत्स्यं कुर्यात् । विष्णुर्गमोऽयं माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अस्तकगोत्रा श्री-
अस्तकी पुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिमहदेश्वर्य-
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यवैषम्यप्राप्तिपूर्वकविष्णुजो-
कप्राप्तिकामा अदारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनागादेवतासलक्ष्मी-
कवास्तुदेवपूजापूर्वकमविष्णुपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सकृद्व्य-
वृत्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्घ्यादि आसनशुद्धि-
भूतशुद्धिमात्रकान्यासकराङ्गन्यासानं कृत्वा गणै-
श्वरीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणञ्च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो मोक्षोत्सर्गं कृत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥

अथ कथा ।

“श्रेष्ठश्रव्यासमासीनं लक्ष्मीपुत्रपदाम्बुजम् ।

योगनिद्रान्वितं ज्ञायं नारदः परिपृच्छति ॥

केनोपायेन भगवन्नारी दुःखं न विन्दति ।

सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रादिकं लभेत् ॥

इत्युक्तो माधवश्चक्रे लक्ष्मीसुखनिरीक्षणम् ।

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञा प्रज्ञा पद्माचक्षतभा ।

वक्त्रभाशां पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥

श्रीरुवाच ।

षट्पञ्चमीव्रतं सत्यक् अथतां पापनाशनम् ।

सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रपदधनप्रदम् ॥

माघे मामि सिते पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।

तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं षड्वर्षं व्रतसुखमम् ॥

प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

कुण्याङ्गोमञ्च विधिवत् गणेशस्य ग्रहस्य च ।

विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वाग्देवा दुर्गाया विभवकमात् ॥

अन्येषाञ्च यथाशक्ति तिलाज्यवधान्यकैः ।

ततोऽश्वीयादलवणमादौ संवत्सरद्वयम् ॥

तृतीये च चतुर्थे च हविष्यामञ्च भोजयेत् ।

पञ्चमे फलमश्रीयान् षष्ठे कुर्यादुपोषणम् ।

षष्ठे प्रतिष्ठा कर्त्तव्या भोजयेद्वाद्यं द्विजान् ॥

तत्र षोडशदानानि चैमश्चङ्गीमलकूताम् ।

दक्षिणामहितां दद्यादाचार्याय सुनीश्वर ॥

ततः षड्वर्षकं दद्यात् सर्वानङ्गारभूषितम् ।

काञ्चनप्रातमायुष्मलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥

विधिनानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतसुखमम् ।

स्ववंशास्तु ससुहृदश्च विष्णुजोकमवाप्नुयात् ॥

एतत्ते कथितं विप्र ! मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।

शोकसन्तापहानिश्च दृष्टादुःखं न जायते ॥

धर्मा यशस्यमायुष्यमैश्वर्यञ्चापि वर्धयेत् ।

याश्च कुर्वन्ति भूक्तोक्ते तासां सर्वं सुखावहम् ॥

श्रीरुवाच ।

ऋणु सखं सुनिश्चल ! देवा यत् कथितं मयि ।

तदनुष्ठानसत्त्वेन प्रतिष्ठाञ्च द्विजोत्तम ॥

या करोति व्रतं साक्षी सर्वकामफलं लभेत् ।

पञ्चसु

तस्याः श्रीर्निखला गेहे सद्यं सद्यं हि नारद ! ॥
 बधेन्नाली महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा ।
 शङ्करस्य यथा गौरी सापि भर्तुर्भवेत्तथा ॥
 या पञ्चमीव्रतं कुर्यात् सा भवेच्च पतिव्रता ।
 यथोक्तविधिना या तु कुर्वीत व्रतसुत्तमम् ॥
 पुत्रपौत्रधनैर्धनं पञ्चमीकरणादपि ।
 एतत्ते कथितं सर्वं तत्त्वं कमललोचन ! ॥

नारद उवाच ।

केनापि कथितं पूर्वं त्वत्तं केनापि वा पुनः ।
 प्राप्तं कुत्र त्वया देवि ! ओतुमिच्छामि तद्दृष्टुम् ॥
 श्रीरुवाच ।

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याश्च महासुते ! ।
 निशावसानसमये चन्द्रभागा महानदीम् ॥
 हंससङ्घैः समाकीर्णान् ललिनीपुलिनोज्ज्वलाम् ।
 तत्र गौरी शची मेघा सावित्री चोर्वशी परा ॥
 नारायणं समारोप्य कुञ्जनि व्रतसुत्तमम् ।
 काम्यव्रतमिदं पश्ये । लभते फलसुत्तमम् ॥
 हर्षवतीश्च तां वीक्ष्य प्रोवाच कमलालया ।
 पुण्यं देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यफलकम् ॥
 मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतसुत्तमम् ।
 ततस्तत्तासां फलैः पुण्यैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ॥
 ततस्तत्तासां प्रसादेन वल्लभाश्च जगद्गण ! ।
 त्वयि देव जगन्नाथ ! नरनारीगणेन च ॥
 भक्त्या मया ते कथितं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
 या करोति व्रतं स्मृतं यथाविधिविधानतः ॥
 इह लोके सुखं सुखा नारायणपुरं व्रजेत् ।
 श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् परन्ति याः ॥
 न किञ्चिदुत्कृतं लोके तासां सद्यं वदाम्यहम् ।
 हरन्ति तासां पापानि याश्च शृण्वन्त्यहर्निशम् ॥
 नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्जयेत् ॥

इति भविष्यपुराणोक्ता षट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चसुखः, पुं (पञ्चं विसृज्यं सुखं यस्य सः ।) सिंहः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च सुखानि यस्य सः ।)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि
 यथा, देवीपुराणे ।
 “शिवस्तत्र स्थितः साक्षान् सर्वपापहरः शुभः ।
 स तु पञ्चसुखः स्थातो लोके सर्वार्थसाधकः ।
 पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चसुखः स्मृतः ॥
 पश्चिमे तु सुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे ।
 पूर्वे तत्पुरुषं विद्यादधोरुषापि दक्षिणे ॥
 ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्वैर्बासुपरि स्थितः ।
 एतं पञ्चं सुखा वत्स ! पापघ्ना यद्गुणाग्रजाः ॥
 सद्योजातं भवेच्छुभं वामदेवस्तु पीतकम् ।
 रक्तस्तत्पुरुषो ज्योतिषोरः कृष्णः स एव च ॥
 ईशानः पश्चिमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः ।
 कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ॥
 (रुद्राक्षविशेषः । अस्य धारणतः शुभं भवति ॥
 पञ्च सुखानि यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् ।
 यथा, रामायणे ॥ ५१११२३ ॥ [ततः ।
 “तस्य पञ्चायसांस्त्रीणां शितान् पञ्चसुखान्
 शिरस्तुत्पन्नप्रभाभान् दुर्धनैः संश्लेषयत् ॥”

पञ्चय

पञ्चसुखी, स्त्री, (पञ्चसुखानीव सम्यस्याः ।) वासकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्चं
 विसृज्यं सुखमस्याः ।) सिंहः स्त्री ॥ खट्विकाले पञ्च-
 महाभूतान्येव पञ्चसुखानीव यस्याः शक्ते-
 रित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दार्थः ॥
 पञ्चसुदा, स्त्री, (पञ्चविधा सुदा ।) पूजायां कर्मण्या
 पञ्चप्रकारसुदा । तस्या अनुष्ठानं यथा, —
 “सम्यक् प्रपूरितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽङ्गलिः ।
 आवाहनी समाख्याता सुदा देशिकसत्तमैः ॥ १ ॥
 अधोमुखी त्रिविधं स्यात् स्थापनी सुदिका
 भवेत् ॥ २ ॥
 उच्छ्रिताङ्गुलसुदो स्तु संयोगात् सन्निधापनो ॥ ३ ॥
 अन्नः प्रवेष्टिताङ्गुला सैव सम्बोधनी मता । ४ ।
 उत्तानसुदियुगला संसुखी करणी मता ॥ ५ ॥
 इति पूजाप्रदीपः ॥
 पञ्चमूर्त्ति, स्त्री, (पञ्चविधं मूर्त्तिम् ।) गवाजामेवी-
 महिषीगर्हभौममूर्त्तिम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चमूर्त्ति, स्त्री, (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूर्त्तिम् ।)
 खनामख्यातपाचनम् । तत् त्रिविधं दृष्टुं खल्यं
 लक्षणम् । आद्यं यथा, —
 “विश्वामित्रोणाकगाम्भारीपाटला गणिकारिका ।
 कफवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूर्त्तिमिदं महत् ॥”
 द्वितीयं यथा, —
 “शालपर्णी एत्रिपर्णी दृष्टीद्वयगोचुरम् ।
 वातपित्तहरं दृष्ट्यं कनीयः पञ्चमूर्त्तिकम् ॥”
 तृतीयं यथा, —
 “कुशः काशः शरीरं दर्भ इत्युच्चैर्नि लण्डवः ।”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥
 अपि च ।
 “विश्वामित्रमन्त्राङ्गोणाकगाम्भारीः पाटला तथा ।
 श्रेष्ठं दृष्टुं पञ्चमूर्त्तिं पञ्चमूर्त्तिमिति स्मृतम् ॥
 शरीरं दर्भ काशानां नलस्य मूलमेव च ।
 सौम्यतुष्टारकश्चैव लण्डवः पञ्चमूर्त्तिकम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे
 मूलपञ्चकम् ॥)
 पञ्चमूर्त्ती, स्त्री, (पञ्चानां मूलानां समाहारः ।
 “द्विगोः ।” ४ । १ । २ । इति डीप् ।) खल्य-
 पञ्चमूलपाचनम् । यथा, —
 “शालपर्णी एत्रिपर्णी दृष्टी कण्टकारिका ।
 तथा गोचुरकश्चैव पञ्चमूर्त्ती कनीयसी ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पञ्चयज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृहस्थकर्म-
 पञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा, —
 “ब्रह्मयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्च देवयज्ञश्च सत्तमः ।
 पितृयज्ञो भूतयज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥”
 इति पाश्चि क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
 मूद्रमधिकृत्य, —
 “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात् स्थापयेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पञ्चरश्मिः, पुं, (पञ्चगुणितानि रश्मिः इव कण्ट-

पञ्चला

कानि यस्मिन् ।) पञ्चपीडदृष्टः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पञ्चरत्नं, स्त्री, पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यद्वा
 पञ्चविधं पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तद्यथा,
 कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४
 मुक्ता ५ । यथा, —

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
 पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमर्थिभिः पूर्वदर्शिभिः ॥
 रत्नानां चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्वाहमेव वा ।
 सुवर्णस्याप्यभावे तु आभ्यं श्रेष्ठं विचक्षणैः ॥”
 इति हेमाद्रिः ॥

कनकरत्नप्रवासमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति
 गौडाः ॥

पञ्चरसा, स्त्री, (पञ्चः विस्तीर्णो रसोऽस्याम् ।)
 आमलकी । इति हारावली शब्दमाला च ॥
 पञ्चरात्रं, स्त्री, (पञ्चविधानि राजाणि ज्ञानानि
 यच्च । समासे अच् ।) यन्त्रविशेषः ।
 यथा, —

“राजस्य ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
 तेनेदं पञ्चरात्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयं तु तदेव च ।
 त्रैगुण्यं तृतीयं ज्ञानं च सर्वतः परम् ॥
 चतुर्थं राजसिकं भक्तस्तन्नाभिवाञ्छति ।
 पञ्चमं तामसं ज्ञानं विहास्तन्नाभिवाञ्छति ॥
 ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्धमाः ॥”
 तत् सप्तविधं यथा, —

“पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।
 ब्राह्मं शैवश्च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
 गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥

अपि च ।
 “पञ्चकं पञ्चरात्राणां कथ्यमाहात्म्यपूर्वकम् ।
 वाशिष्ठं नारदीयं च कापिलं गौतमीयकम् ।
 परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रं पञ्चकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥
 एतदतिरिक्तानि हयग्रीवपुत्रवादिपञ्चरात्राणि-
 सन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रीणां समाहारः ।) पञ्च
 निष्ठाः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा द्वापरात्रमपि वा ।
 लङ्घनं सदिपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥”

पञ्चलक्षणं, स्त्री, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्षणानि
 यच्च ।) पुराणम् । यथा, —

“सर्गश्च प्रतिर्गर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशावचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”

इत्यमरभरती ॥

(पञ्चानां लक्षणानां समाहारः । इति विग्रहे
 पञ्चलक्षणानि ॥)

पञ्चलवणं, स्त्री, पञ्चानां लवणानां समाहारः ।
 (पञ्चगुणितं लवणमिति केचित् ।) तद्यथा, —
 काचम् । सैन्धवम् । सासुद्रम् । विडम् ।
 सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चलङ्ककं, स्त्री, (तुक्तादिभिर्विषैश्च दृष्टव-

पञ्चलो

युक्तानि सारदारनिर्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि बक्षिन् ।) महादानभेदः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनमम् ।
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादियङ्गनादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ।
कर्त्तुं खेटकक्षापि ग्रामं वा शस्यशालिनम् ।
निवर्तनशतं वापि तदर्थं वापि शक्तिः ।
सारदारमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
सर्वोपकरणैर्युक्तान् पञ्च च काद्वान् ।
वृषलक्षयसंयुक्तान् दशैव तु घुरन्धरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालाङ्गलभूषितान् ।
रौप्यपादायतिलकान् कृत्वा श्रेयभूषणान् ।
सगद्गमचन्दनयुतान् शालायामधवासयेत् ।
पञ्चन्यादिव्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्वपेत् चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मिन्निवेदयेत् ।
पालाशाः समिधस्तद्वदन्त्यं क्षणतिलोक्तया ।
तुलापुरुषवत् कुण्यात् लोकेष्टावाहनं बुधः ।
ततो मङ्गलशब्देन युक्तमाख्याम्बरो बुधः ।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमस्तत्राङ्गीयके ।
कौशेयवस्त्रकटकेर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
शय्यां सोपस्करां तद्विहगुमेकां पयस्विनीम् ।
तथाष्टादश घान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
रमसुचारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ।
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवस्तु मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे भक्तिधर्मो यव ददा भवेत् ।
दण्डन सप्रहस्तेन विंशद्विंशत्रिवर्णनम् ।
त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।
मानेनामेन यो दद्यात् निवर्तनशतं बुधः ।
विधिनानेन तस्याशु क्षीयते पापसंहतिः ।
तद्वर्त्ममथवा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रसुच्यते ।

यावन्ति लाङ्गलकमार्गसुखानि भूमे-
क्षासां पतिर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शङ्करपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः ।
गन्धर्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसंघै-
राघतचामरसुपत्यं महाद्विमानम् ।
सम्पूज्यते पितृपितामहवन्धुयुक्तः
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ।
इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसंप्रदानात् ।
तस्मादघौघपटलक्षयकारिभूमे-
र्हानि विधेयमिति भूमिभवाभवाय ॥”

इति मानस्ये २५.७ अध्यायः ॥

पञ्चलोहं, ली, (पञ्चं विस्तीर्णं लोहम् ।) सौराष्ट्रक-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पद्मगुणितं लोहम् ।
सुवर्णरजतताम्रफीसकरङ्गाणि ॥)

पञ्चलोहकं, ली, पद्मानां लोहकानां धातूनां समा-

पञ्चव

हारः । तद्यथा । सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागाणि ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । (“विष्वात्वं
विश्ववीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥”
इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—

“समस्तानां खराणाम् दीर्घाः श्रेष्ठाः सविन्दुकाः ।
नष्टकर्मभ्याः सार्धं चन्द्रा उपानो नाभिसंहिताः ।
एभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ।
प्रासादस्तु भवेत् श्रेष्ठं पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवेकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ।
एकं सप्तदिनं कृत्वा पञ्चभिन्ना प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ।
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्मादष्टस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ।
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ।
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाच्च यः ।
एतद्वस्तु समस्तस्य मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ।
पद्माक्षरस्य यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
स्वयन्नेनैव मन्त्रेण आराधयतमोन्मरम् ॥ * ॥
ध्यानस्य श्रद्धां वक्ष्यामि सन्ध्यावेतालभरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजटविभूषितम् ।
चारुचन्द्रकलायुक्तं मूर्द्ध्नि आलौघसंगतम् ।
बाहुभिर्दशभिर्भुक्तं व्याघ्रचर्माम्बराम्बरम् ।
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरबन्धनं बाहुभूषणस्य सज्जमाः ।
विभूतिं सर्वगात्रेषु ज्योत्स्नापितस्त्रोचिषम् ।
भूतिसंलिप्तसंज्ञाङ्गमेकैकस्य त्रिभिस्त्रिभिः ।
नेत्रैस्तु पद्मदशभिर्भुजैस्त्रिभिर्भूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थस्तु गजकृत्तिपरिच्छदम् ।
सज्जो जातं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथैशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ।
सज्जो जातं भवेद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसंनिभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ।
नीलवर्णमघोरस्तु दंष्ट्राभीतिविबुधनम् ।
वक्त्रं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्तिं मनोहरम् ।
श्यामलस्य तथैशानं सर्वदेवं शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पञ्चमे त्वाद्यं द्वितीयस्य तथोत्तरं ।
अधोरे दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषमथवा ।
इशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्वक्तितत्परः ।
शक्तित्रिशूलखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेऽप्यथ हस्तेषु वामेऽपि ततः श्रद्धां ।
अक्षयं बीजपूरं सुवर्णं कमलसुपलम् ।
अष्टैश्वर्यसमायुक्तं ध्यायेत् कृतं शिवम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

पद्मसुखरदाक्षः । यथा स्कान्दे,—

“पद्मवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगत्यागमनाच्चैव अभ्यस्य च भजन्नात् ।

पञ्चवा

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पद्मवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्चं विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहे ।
सिंहः ॥)

पद्मवटः, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरस्कटः ।
तत्पर्यायः । जोटिङ्गः २ महाव्रती ३ बाल-
यज्ञोपवीतकम् ४ । इति जिह्वाच्छब्दः ॥ (पञ्च-
संख्याका वटा अन्वत्यविस्त्ववटधात्रा श्लोक-
रूपा वृक्षा बक्षिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा
रामायणे । १ । ३ । १५ ।

“समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥”)
पञ्चवटी, स्त्री, (पद्मानां वटानां समाहारः ।
तद्विधेयं तत्पुरुषः संख्यापूर्वोद्दिगुरिति
द्विगुसंज्ञायां “द्विगोः” । ४ । १ । २१ । इति डीष् ।
द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकार-
वृक्षविशेषः । यथा,—

“अन्वत्यविस्त्ववटस्य वटधात्रीः श्लोककम् ।
वटीपञ्चकमितुक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥
अन्वत्यं स्थापयेत् प्राप्तिं विस्त्वसुत्तरभागतः ।
वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥
अश्लोकं वह्निदिकस्थाप्य तत्पार्श्वं सुरेश्वरि ।
मध्ये वेदोऽथतुर्हस्तां सुन्दरीं समनोहराम् ॥
प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षांतरं शिवे ॥
अनन्तफलदात्री सा तपस्यामलदायिनी ॥ * ॥
इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृक्षतुपद्मवटीं श्रद्धां ।
विस्त्ववटसं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् ॥
वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।
अश्लोकं वर्जुलाकारं पञ्चविंशतिसंमितम् ॥
दिविदिक्षामलकोच्चैव एकैकं परमेश्वरि ।
अश्वत्थश्च चतुर्दिक्षु वृक्षतुपद्मवटी भवेत् ॥
यः करोति मर्त्यशानि । साक्षाद्विन्दुसमी भवेत् ।
इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः ॥”
इति हेमाद्रोयव्रतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि ॥
(स्नानामन्त्रातः प्रदेशविशेषः । यथा, रामायणे ।
१ । १ । ४५ ।

“देशः पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयेत् ॥”
पञ्चवल्कलं, स्त्री, (पद्मानां वल्कलानां समा-
हारः ।) वल्कलपञ्चकम् । यथा,—
“न्ययोधोऽम्बरान्धत्यप्रजयैतसवल्कलैः ।
सर्वैरेकत्र संयुक्तेः पञ्चवल्कलसुच्यते ॥”
अपि च ।

“न्ययोधोऽम्बरान्धत्यप्रजयैतपिप्लवपीतनाः ।
चीरिवृक्षाश्च पञ्चैवा वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥”
इति शब्दचञ्चिका ॥

अस्य गुणाः ।
“पञ्चैते चीरिको वृक्षास्तेषां तत् पञ्चलक्षम् ।
लक्षपञ्चकं हिमं याहि ब्रह्मशोथविसर्पजित् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शरा यस्य सः ।)
कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मानां वाणानां
समाहारो ली । (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—
“द्रव्यं शोषणं वायं तापनं मोहनाभिधम् ।

पञ्चस

पञ्चाङ्गं

पारितोषिकद्वयवर्गपरिचालनविषयक अर्थात्, -

पञ्चाङ्ग

“तिथिर्वारच नक्षत्रं योगः करणमेव च ।
पञ्चाङ्गस्य फलं श्रुत्वा गङ्गाक्षानफलं लभेत्” ॥

इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गाणि यस्य ।) कमठः । इति
शब्दमात्रा ॥ अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्च-
भद्रः २ पुष्यतसुरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रणामविशेषः । यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जाडुभ्यां शिरसा वक्षसा हृष्टा ।
पञ्चाङ्गोऽर्धप्रणामः स्यात् पूजास्तु प्रवराविमौ” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

(राजनयः । यदुक्तम् ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यते” ॥

पञ्चाङ्गगुप्तः, पुं, (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि
यस्य ।) कच्छपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पञ्चाङ्गि यस्य ।)
शरकटुदः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । पञ्चा-
ङ्गुलपरिमाणयुक्ते चि ॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य सः । इति
आकरबम् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तन्त्राङ्गाद्युपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरभिष्टथैरातप्यते इति ।
आह + तप् + अच् । ततः टाप् ।) तपस्या-
विशेषः । यथा,—

“चर्था पञ्चातपाचिन्ता शास्त्रवी शास्त्रवो जपः ।
यज्ञियैर्दारुभिः शुष्कैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम् ॥
नक्षत्रसंस्थापनं ग्रीष्मे तीर्थांशुस्तत्र पञ्चमः ।
हस्तान्तरे चतुर्ज्वहीन् हत्वा वैश्वानरं हिना ॥
तन्मध्यस्था सूर्यविम्बं वीक्षन्ती बहुलांशुका ।”

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः, पुं, (पञ्च आननानि यस्य ।)
शिवः । (पञ्चं विस्मृतं आननं यस्य ।) सिंहः ।
इति मेदिनी ॥ अथ्ययः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः । यथाह
सूतिः ।

“पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि ।

चतुर्थासुदितश्चन्द्रो नक्षितयः कदाचन ॥”

रत्नाचविशेषः । तद्धारणे महच्छुभं भवति ॥

पञ्चामराः, स्त्री, (पञ्च अमराः । संज्ञात्वात्कर्त्त-
धारयः ।) पञ्चप्रकारामरलतादि । यथा,—

“एका तु अमरा दूर्वा तस्या यज्ञि समानयेत् ।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु विष्णुपत्न्या शिवसन्तोषकारिणी ।
अन्या तु योगसिद्धयर्थे निर्गुण्यी चामरा लता ॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी ।
एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्म्मणि ॥”

इति रुद्रयामनोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चानन्दं, स्त्री, (पञ्चानामन्दतानां समाहारः ।

शर्करादुपहतदधिमुषटितम् । यथा,—

“दुग्धं सशर्करश्चैव हृतं दधि तथा मधु ।

पञ्चानन्दमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्म्मसु ॥”

पञ्चाङ्ग

गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—

“देवत्यभिपुनञ्चसुहृदयमरुन्मलानुराधामघा-
हस्तास्तुरपश्यनीषु भृगुजे जीवाकवारं तथा ।
लघुर्वाहपञ्चोभनेषु नियतं सन्त्यज्य रिक्तां तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चानन्दं योधि-
ताम् ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥

पञ्चानन्दयोगः, पुं, (पञ्चानामन्दतानां शुद्ध्यादीनां
योगः ।) शुद्धचीमोक्षरसुशलीसुखिकाश्रताव-
रीणां संयोगः । यदुक्तं राजनिर्घण्टे ।

“शुद्धची मोक्षरश्चैव सुशली सुखिका तथा ।
श्रतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चानन्दाभिधः ॥”

पञ्चाङ्गायः, पुं, (पञ्चसंख्यकः आङ्गायः ।) शिवस्य
पञ्चवक्त्रविनिर्गतस्तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा,—
“पूर्वाङ्गायः पूर्वसुखः पश्चिमः पश्चिमासुखः ।
दक्षिणो दक्षिणस्तदुत्तरश्चोत्तरः परः ॥
निर्वातरं तथा चोर्ध्वं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।
ऊर्ध्वान्वायपरिज्ञानं नास्त्यस्य तपसः फलम् ॥”

अन्यत्र ।

“पूर्वाङ्गायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्त्तृरूपकः ।

पश्चिमः प्रज्ञरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा ॥

ऊर्ध्वान्वायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः ॥”

इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥

मम पञ्चसुखेभ्यश्च पञ्चाङ्गायाः समुद्रता ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ * ॥

“विभाष्य सुखपदां हि शिवस्य वरवर्यिनि ।

सद्योजातं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ॥

तत्पुरुषं तथेष्टानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥

सद्योजातस्य वै मुखं मुहुर्स्फटिकसन्निभम् ।

पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥

लघावर्णमघोरस्य समं भीमविवर्द्धनम् ।

रक्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्यमूर्तिं मनोहरम् ॥

श्यामलस्य तथेष्टानं सन्धेदेवशिवात्मकम् ।

चिन्तयेन् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयस्य तथोत्तरं ॥

अघोरं दक्षिणं देवं पूर्वं तत्पुरुषं तथा ।

ईष्टानां मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥”

इति निर्व्याणतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

अन्यत्र वङ्गान्वायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चाम्रं, स्त्री, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम-

गत्यादिषु + “अमित्तन्वोर्दीर्घश्च” उणां ०।१६ ।

इति रक् दीर्घश्चोपधायाः इति आमा वृत्ताः ।

पञ्चानां आमामानामन्त्यादिवृत्ताणां समाहारः ।)

वृत्तविशेषाणां समाहारः । यथा,—

“अश्वत्यमेकं पिचुमहमेकं

अग्योधमेकं दध पुण्यजातीः ।

दे दे तथा दाडिममातुलङ्गे

पञ्चाम्रवापी नरकं न याति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

अपि च ।

“अश्वत्य एकः पिचुमहं एकौ

हौ चय्यकौ त्रीणि च केशराणि ।

समाय तासां नव नारिकेजाः

पञ्चाङ्ग

पञ्चाम्रोपी नरकं न याति ॥”

इति तिथितन्त्रम् ॥

पञ्चाङ्गं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गानां कोलादीनां समा-
हारः ।) अश्वपञ्चकम् । यथा,—

“कोलदाडिमवृत्ताङ्गैरक्षवेतससंयुतैः ।

चतुरङ्गश्च पञ्चाङ्गं मातुलङ्गसमन्वितम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्यापञ्चतीति । ऋगतौ
“कर्म्मण्यङ्” । १।०।१ । इति अण् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) शारिश्चक्रा । इति शब्दमात्रा ॥
(पाचार कृक् इति भाषा) ॥

पञ्चार्चिः, [च्] पुं, (पञ्च अर्चिषि यस्य सः ।) बुध-
ग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चालः, पुं (पञ्चविस्तारवचने + “तमिविष्टाविचि-
न्त्याङ्गुलीति ।” उणां १।११५ । इति कालन् ।)
दंष्ट्रविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ तस्य व्युत्पत्ति-
र्यथा । “हयैभ्यामङ्गुलद्वयग्रहद्विद्वयवीनर-
काम्यत्वसंज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विधयाणां रक्ष-
कायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहितता इति
पञ्चालाः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १८
अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिनिर्णय उक्तस्तत्तत्रास्ते
यथा,—

“कुरुक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथाचोत्तरभागतः ।

इन्द्रप्रस्थान्महेशानि ! दृश्योजनकद्वये ।

पञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यगर्वभूषितः ॥”)

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चालाः सन्निध्यास्तेषां निवासो-
जनपदः । निवासेऽग्रे जनपदे लुप् ।) गौहृ-
दविशेषः । बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी ॥

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । आ +
अल् भूषणे + अच् । टाप् सार्थे कन् इत्यच् ।)
पुत्तली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति । आ + अल् भूषणे
+ अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वज्रादिहस्त-
पुत्तिका । कानिर पुत्तुल इति भाषा ॥ गीत-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ पाञ्चाली इति भाषा ॥
(पञ्चारी रस्य लत्वे सिद्धम् ।) शारिश्चक्रा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृक् इति भाषा ॥

पञ्चावटं, स्त्री, (पञ्च विस्मृतसुरःस्थलं आवटति
वेष्टते इति । आ + वट् + अच् ।) उरखटम् ।
बालीपवीतम् । इति चारावली ॥ (पञ्चानां
वटानां वटादिदृष्ट्याणां समाहारः । निपा-
तनात् साधुः । पञ्चावटी । यथा, गोः रामा-
यणे । ३ । २० । ३८ ।

“विवेश पञ्चावटसुगन्धेवितम्

रिपून् दिधक्षुः शूलभानिवाण्यभुक् ॥”)

पञ्चावस्थाः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य
देहारम्भकसंस्कारादीषु जयत्वात्तथात्वम् ॥
शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थायुक्ते चि ॥

पञ्चाग्रत्, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य ।)

“पञ्चविंशतिविंशति” ५।१।५६ । निपा।

तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाग्र इति भाषा ॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाग्रति । ५१ ।

“पञ्चाशद्विभिः पुरा भगवति । सखा यदङ्गी-
कृतं तत्राहं सपलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपञ्च-
कृतेः ॥”)

पञ्चाशः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं आशं यस्य ।) विंशः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (पञ्चानि आख्यानि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चसुखविष्टये, त्रि । यथा,
गोः रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।

“ललितेयं विशालाक्षी मया शोकपरायणा ।
आदायेतां न जानीषे पञ्चास्यामिव भोगि-
नीम् ॥”)

पञ्चीकरणं, स्त्री, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । “पञ्चीकरणम् आकाशादि-
पञ्चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु द्वास्तु
भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं
चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्धा भागानां
स्वस्वद्वितीयाहंभागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदुक्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
सखेतरद्वितीयार्थैर्धौजनान् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं त्रितनकराश्रितः
पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चानां पञ्चा-
लकले समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात् तद्वाद्द-
ष्टाद इति न्यायेन आकाशादिष्वपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिधन्यते । वायौ शब्द-
ग्रन्थौ । अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अक्षु शब्द-
स्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च । एतेभ्यः पञ्चीकृतैर्भ्यो भूतेभ्यः
भूर्भुवः स्वर्गहर्षनस्तपः सत्वमित्येतन्नामकानां
पर्यपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसा-
तलतलातलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माख्य तदन्तर्गत-
चतुर्विधस्थलशरीराणामपानादीनाञ्चोत्पत्ति-
र्भवति ॥” इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥

पञ्चैन्द्रियं, स्त्री, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । “ओजस्वद्वन्द्वरसनप्राणं पञ्चैन्द्रियाणि
च ।” इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियञ्च ॥

पञ्चभुः, पुं, (पञ्च इपवो यस्य ।) कामदेवः । इति
हज्जायुधः ॥

पञ्चोपविषं, स्त्री, (पञ्चसंस्पर्शं उपविषम् ।) उप-
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“अनुत्कर्षकरवीराणि लाङ्गली विवस्तुष्टिका ।
एतान्युपविषायाहुः पञ्च पाण्डित्यशालिनः ॥”

पञ्चोद्गाणः, पुं, (पञ्च उद्गाणः ।) आहारपाचक-
शरीरस्य पञ्चाययः । यथा, चारकौतुह्यम् ।

“भौमाद्यामेयवायवाः पञ्चोद्गाणः सनाभसाः ।

यथाहारगुणान् स्नान् स्नान् पार्थिवारीन् पचन्त्यसु ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव श्रेयाः श्रेयाश्च देहगान् ॥”

पञ्जरं, स्त्री, (पञ्जरीं कथ्यते उदरयन्त्रमनेन । पञ्जि-
रोधे + अरन् ।) कायास्थिरुद्धम् । शरीरास्थि
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । ६ । १७३ ।

“देहादिपञ्जरं यन् तदारीहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिविद्धेषु प्रवृत्तिर्भवति ॥”

पञ्जरीं कथ्यते पञ्चादिरन् । पञ्चादिवन्धुहम् ।
इत्यमरभरतौ । पिञ्जरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हे; रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्युः ।
शाखास्याः पञ्जरस्याश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जरः, पुं, (पञ्जरीं कथ्यते आत्मा यस्मिन् । पञ्जि-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति चिकाङ्क-
शेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । १८ ।
“हृत्प्रतिबुद्धाणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे ।
सुषुम्णा शम्भवी शक्तिः श्रेयाश्चैव निर्यकाः ॥”

“पञ्जरे पञ्जरवच्छिरास्थिभिर्बद्धे शरीरे ॥” इति
तट्टीका ॥) देहास्थिसम्बन्धः । तत्पर्यायः ।
कङ्कालः २ देहवन्धास्थिः । इति जटाधरः ॥
कलियुगम् । गवां नीराजनाविधिः । इति सार-
स्वताभिधानम् ॥

पञ्जराखेटः, पुं, (पञ्जरेणैव यन्त्रेण आखेटो नृगया
यस्मात् ।) मत्स्यमारुपोपाययन्त्रम् । पोलो
इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वः २ पलवः ३ ।
इति चिकाङ्कशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कोलकन्दः । इति
पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति
शब्दमाला । पाँइज इति भाषा । पञ्जिका च ॥

पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्त्री कन् टाप् ।) तुलना-
लिका । इति हारावली ॥ पाँइज इति भाषा ॥
टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।

“टीका निरन्तरयास्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥”

अयसन्धानी । इति चिकाङ्कशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।
पाँजि इति भाषा । तत्श्रवणफलं यथा,—
“वारो हरति दुःखं न चान्नं पापनाशनम् ।

तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।
करणं सञ्जतीर्थाणि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥”

इति दैवज्ञाः ॥

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम् ।

“दुःखप्रणाशको वारो न चान्नं पापनाशनम् ।

तिथिराशुष्करी प्रोक्ता योगो बहुविवर्धकः ॥

चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः शुभदायकः ।

करणाक्षभते लक्ष्मीं यः श्रद्धाति दिने दिने ॥”

निःशेषपदव्याख्यात्री । तिथिवारादिज्ञापिका ।
आयययलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । क + क्कुलम् ।)
कायस्थजातिः । यथाह जटाधरः ।

“अथ कायस्थः करणः पञ्जिकारकः ॥”

(अथ पञ्जिकारककथा कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा डीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाँजि इति
भाषा । यथोक्तं दैवज्ञैः ।

“दैवज्ञवक्त्रेण श्रद्धाति पञ्जीं

श्रुत्वा वाति शशीव लक्ष्ये ॥”

यन्त्रविशेषः । यथाह भुवानन्दमिश्रः ।

“प्रबन्ध विनिश्चरपादमादौ

वरसतीं तां कुलदेवताम् ।

शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जी

विविच्यते त्रीश्रुतमिच्छकेन ॥”

पञ्जीकरः, पुं, (पञ्जीं पञ्जिकां करोतीति । क +
टः ।) कायस्थः । यथा । “कायस्थो कूटज-
पञ्जीकरौ ॥” इति चिकाङ्कशेषः ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं सेट् ।) पटति । इति दुर्गादासः ॥

पट, क लिङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, पाटयति । लिङि दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

पट, तु क वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) यञ्जने । इत्यर्थः । पट-
यति मालां मालिकाः । इति दुर्गादासः ॥

पटं, स्त्री, (पटनीति । पट् + पचायच् ।) हृदिः ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥

पटः, पुं, स्त्री, (पटयत्यनेन । पट वेदने चर्पणे कः ।)
शोभनवस्त्रम् । तत्पर्यायः । सुचेलकः २ ।
इत्यमरः । १० । ६ । ११६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ६ । १२ ।

“यथा धौतो वदितश्च लाङ्घितो रञ्जितः पटः ।
चिदन्तर्यामिस्तत्राणि विराट् चात्मा तथर्चते ॥”)

चित्रपटः । इति मेदिनी । तस्य लक्षणं यथा,—
“पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिद्धान्त साधकाः ।

ग्रन्थिकेशविहीने तु अङ्गीर्णे समतनुके ॥

अस्फाटिते अस्मिन्ने तु खलेनैव समालिखेत् ।

योगिनी रूपिणी कार्या जयादौः परिवारिता ॥

वृद्धेन च भवेद्बुद्धो याधिते याधितो भवेत् ।

कुरुपेक्ष कुरुपस्तु सर्वेण तु न पूज्यते ॥

लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रं भवति तादृशम् ॥”

इति खड्गीपुराणम् ॥

पटः, पुं, पियालवृक्षः । इति मेदिनी । पुरस्कृतः ।
इति विश्वः ॥

पटकः, पुं, (पटेन हृदनेन कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) शिविरम् । इति शब्दमाला ॥

पटकारः, पुं, (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति
यः । पट् + क + अच् ।) तन्त्रवायः । चित्रकारः ॥

पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)
वस्त्रवेष्टा । तांडु इति भाषा । तत्पर्यायः ।

केलिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पटचरं, स्त्री, (भूतपूर्वं पटत् । भूतपूर्वं चरट् ।
यद्वा पटदिव्यवस्त्रं शब्दं चरतीति । पटत् + चर
+ अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः । १२ । ६ । ११५ ॥

(पचते आवेष्टते इति । पट् + बाहुलकात्
अत् । पटदिव चरति यः । चर् + अच् ।)

चौरे पुं इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पटमङ्गपः, पुं, (पटानां वस्त्राणां मङ्गपः ।) पट-
कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पटमयं, स्त्री, (पट + मयट् ।) वस्त्रगृहम् । यथा,—
“पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं खलम् ॥”

इति चिकाङ्कशेषः ॥

प्राटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“पटवापः पटमयं प्राटी प्राटक इत्यपि ॥”

पटरकः, पुं, (पट + र्क्यार्थे कन् ।) शुभ्रदण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पटलं, स्त्री, (पटं विस्तृतं जाति । पट + ला +
“आतोडुपेति” ॥ १२१॥ कः । यद्वा पटतीति ।
पट + “लघादिभ्यश्चित्” उक्ता ॥ ११००॥ इति
कलच् । छदिः । चाल इति भाषा । नेत्ररोगः ।
इत्यमरः । ३।३।२०० ॥ पिटकः । परिच्छदः ।
तिलकः । (यथा, कलाविज्ञाने । १।२५ ।
“अस्मिन्ने दिवसकरो तिमिरभरद्विरदसंस्कारा ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाये बभौ सन्धा ॥”)
सन्धौ स्त्री स्त्री । इति मेदिनी । (यथा, भाग-
वते । ३।१४।२६ ।
“यस्यानवद्याचरितं मनोविशो
ग्रन्थविद्यापटलं विभित्तवः ।
निरस्तसाध्यातिशयोपि यत् स्वयं
पिशाचचर्यामचरन् गतिः सताम् ॥”)
दृष्टे रावरकम् । चचुर परदा इति भाषा ।
यथाह माधवकरः ।
“प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या अवस्थितः ।
अवस्थानि सन्तुपाणि कदाचिदप्य प्रथयति ॥”
दृष्ट्या चत्वारि पटलानि । रसरत्नाम्नयं वाह्यं
द्वितीयं माससंभयं तृतीयं मेदःसंभितं चतुर्थं
बालकास्थिचंभितम् । तथा च सुश्रुतः ।
“तेजोबलाभितं वाह्यं तेज्यन्तु पिशिताभितम् ।
मेदस्त्वृतीयं पटलमाभितं तस्थिचापरम् ।
पञ्चमाश्रयमं दृष्टे स्त्रीषां बाहुल्यमिष्यते ॥”
इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो
वाच्यातः । तेषु पटलेषु वाह्यादिभेदेनाधिष्ठान-
विशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह प्रथमे
पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे न तु
वाह्ये । इति विजयरचितः ॥
पटलः, पुं, स्त्री, (पाटयति दीप्यते यः । पट +
कलच् ।) गन्धः । दण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्टस्थाने दृष्टोऽपि पाठः ॥
पटलप्रान्तं, स्त्री, (पटलस्य छदिसः प्रान्तम् ।) गृह-
चालिकान्तभागः । छान्ति इति भाषा । तत्
पर्यायः । वलीकम् २ नीलम् ३ । इत्यमरः । २ ।
२।१४ ॥
पटली, स्त्री, (पटल + डीप् ।) छदिः । इति भरत-
हेमचन्द्रौ ॥ चाल इति भाषा ॥
पटवामः, पुं, (पट उज्ज्वले प्राचुर्येण दीप्यते यत्र पट
+ वप् + घञ् ।) वस्त्रशृङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटवासः, पुं, (पटस्य पटनिर्मितो वा वासः शृङ्गम् ।)
वस्त्रशृङ्गम् । शाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
पटवासकः, पुं, पटो वास्तुतन्मेति घञि पटवामः
ततः स्वार्थे कन् । पटवामचूर्णम् । तत्पर्यायः ।
पिशातः २ । पिष्टेन कुक्षुमर्षणादिवा अततीति
पिशातः पचाद्यन् । इत्यमरभरतौ ॥
पटहं, स्त्री पुं, (पटेन हन्यते इति । पट + हन्
+ ड ।) पटशब्दं जहाति पटहः डः निपा-
तनात् तलोपः । इति भरतः ॥ आनकवाद्यम् ।
इत्यमरः । १।७।६ ॥

पटहः, पुं, (पट इत्युक्ते शब्दं जहाति तज-
तीति । पट + हा + ड ।) पाटयति गमयति
योषान् युद्धाय उत्साहवर्धकत्वात् पट गतौ
गच्छीति अहः । इति भरतः ॥ युद्धे वाद्यमान-
टका । तत्पर्यायः । आङ्गमरः २ । इत्यमरः ।
२।८।१०० ॥ समारम्भः । हिंसनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटाकः, पुं, (पटति गच्छतीति । पट + निपातनात्
आकः ।) पञ्चविंशतिः । इत्युक्तेऽपि ॥
पटाका, स्त्री, (पटाक + टाप् ।) पटाका । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटालुका, स्त्री, (पट इव अलतीति । पट + बाहु-
लकात् उकाः ततटाप् ।) जलीका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
पटिः, स्त्री, (पट + इन् ।) पटभेदः । वागुलिः ।
कुम्भिकादमः । इति मेदिनी ॥
पटिका, स्त्री, (पटि + स्वार्थे कन् ततः टाप् ।) पटिः ।
वस्त्रम् । यथा, लीलावती । [च-
“विस्तारे चिकराः कराटकमिता दैर्घ्ये विचित्राश्च
द्रपैस्तुकाटपटुश्चपटिका अष्टौ लभन्ते शतम् ।
दैर्घ्ये सार्द्धकरत्रया परपटौ द्वाद्विस्तारिणी
तादृक् किं लभते द्रुतं वद वलिक्वाविष्णुकं वेत्सि
चेत् ॥”
पटिहः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पट +
“अतिशयमे तमविह्वलौ” ५।३।५५ । इति
इहन् ।) अतिशयपटुः । इति आकरणम् ॥
पटौ, स्त्री, (पट + इन् । वा डीप् ।) वस्त्रभेदः ।
इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पटोयान्, [स] त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पटु
+ “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवियसुनौ” ५।३।
५७ । इति इयसुन् ।) अतिशयपटुः । इति
आकरणम् ॥
पटोरं, स्त्री, (पटतीति । पट गतौ । “शृष्टृकटि-
पटिष्टौटिभ्य ईरन्” उक्ता । ४।३० । इति
ईरन् ।) तितउः । तुङ्गम् । मूलकम् । केदारः ।
वारिहः । वेणुसारः । वातिकः । चन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उद्गरम् । कन्दर्पः ।
हरणोयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
पटु, स्त्री, (पाटयति । पट गतौ गन्तः । “फलपा-
टीति” उक्ता । १।१६ । इति उः पटादेशश्च ।)
छत्रा । लयणम् । इति मेदिनी ॥ पांशुलवयम् ।
इति रत्नमाला ॥
पटुः, पुं, (पाटयतीति । पट + लिच् + “फल-
पाटीति” उक्ता । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) पटोलः । इत्यमरः । २।४।१५५ ॥
पटोलपत्रम् । इति विश्वः ॥ काष्ठीरलता ।
कारवेला । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पटुः, त्रि, (पाटयतीति । पट गतौ । गन्तः ।
“फलपाटीति” उक्ता । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) दण्डः । (यथा, रघुः । ६।४६ ।
“अशुभवन् नवदोलनतूतसर्वं

पटुरपि प्रियकच्छजिह्वया ।
अनयदासगरकूपरिपहे
सुजलतां जडतामबलाजनः ॥”)
नीरोगः । चतुरः । इति मेदिनी ॥ (मधुरः ।
यथा, रघुः । ६।७३ ।
“कुम्भपूरणभवः पटुश्चै-
वचचार निगदोऽम्बसि तस्याः ॥”)
तीक्ष्णः । स्फुटः । इति हेमचन्द्रः ॥ निहुरः ।
इति जटाधरः ॥ धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटुकः, पुं, (पटु + स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटुकणः, त्रि, ईवदूतः पटुः । (पटु + कण्यप् ।)
इति आकरणम् ॥
पटुजातीयः, त्रि, पटुप्रकारः । (पटु + जातीयर् ।)
इति आकरणम् ॥
पटुलणकं, स्त्री, (पटु लवणं तत्प्रचुरं दण्डम् । ततः
कन् ।) लवणलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्याः कप् । टापि अत
इत्वम् ।) सुप्रचक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पटुपर्णिका, स्त्री, (पटु पर्णमस्याः । कप् टापि
अत इत्वम् ।) चौरिणीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पटुपर्णी, स्त्री, (पटुपर्ण + “पाककर्णपर्णपुष्प-
फलेति” ४।१।६४ । इति डीप् ।) सर्वचौरी ।
इत्यमरः । २।४।१२८ ॥
पटरूपः, त्रि, (प्रशस्तः पटुः । पटु + रूपप् ।) अति-
शयपटुः । इति आकरणम् ॥
पटोटर्जं, स्त्री, (पटस्य छदिसः उटे दृष्ट्या दीप्यते
यत् । “सप्तस्थां जनेर्दः” ३।१०।६७ । इति डः ।)
छत्राकः । इति शब्दरत्नावली ॥
पटोलं, स्त्री, (पट गतौ + “कपिगर्दिगच्छीति” ।)
उक्ता । १।१६ । इति ञीलच् ।) वस्त्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ तत्तु गुल्परदेशीयविचित्रपटुवस्त्रम् ॥
पटोलः, पुं, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट-
गतौ + “कपिगर्दिगच्छीति” उक्ता । १।१६ ।
इति ञीलच् ।) खनामप्रसिद्धलतिकाफलम् ।
फलवल् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे
१।४०६ ।
“साम्नेव यत्र सिद्धिर्न तत्र दृष्टो बुधेन विनिधोष्यः ।
पित्तं यदि शर्करया प्राण्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥”)
तत्पर्यायः । कुलकम् २ तिलकः ३ पटुः ४ ।
इत्यमरः । २।४।१५५ ॥ कर्कशदलः ५ कुलजः ६
वाजिमान् ७ लताफलः ८ राजफलः ९ वर-
तिलकः १० अमृताफलः ११ । इति रत्नमाला ॥
कटुफलः १२ कटुकः १३ कर्कशच्छदः १४ राज-
नामा १५ अमृतफलः १६ पाण्डुः १७ पाण्डु-
फलः १८ बीजगर्भः १९ नागफलः २० कुष्ठारिः
२१ काशमर्दनः २२ पल्लवः २३ आजीर्णलः २४
ज्योत्स्नी २५ कच्छुनी २६ । अस्त्र गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् ।
पित्तवनाशकप्रकृतिज्जुष्टादृग्गुणवदाहति-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पट्टः

पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् ।
अमिदीपनत्वम् । क्षिप्तत्वम् । कासदोषघ्न-
क्रिमिनाशित्वम् । तस्य चलादिगुणाः ।

“पटोलस्य भवेन्नलं विरेचनकरं सुखात् ।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ॥
दोषघ्नहरं प्रोक्तं तद्वृत्तिक्ता पटोलिका ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च राजवल्लभः ।

“पटोलं कपपित्ताग्निज्वरकुष्ठवृणामपहम् ।

विसर्पजनयनाधिजिदोषहरनाशिनौ ।

पटोलफलकश्चेति किञ्चिद्गुणान्तरावुभौ ॥”

पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति
कै + कः ।) मुक्तिः । इति शब्दमाला ॥

पटोलिका, स्त्री, (पटोल + कन् + टाप् + अन्
इत्त्वम् ।) फलविशेषः । भिङ्गा इति भाषा ।
पोरल इति ख्याता । इति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पण्यायः । ज्योत्स्नी २ जाली ३ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ ज्योत्स्ना ३ । इति
खामी ॥

पटोली, स्त्री, (पटोल + जातित्वात् डीप् ।)
ज्योत्स्नी । इति मेदिनी ॥ (भिङ्गा इति
भाषा ॥ यथा, गारुडः १८ अध्याये ।

“पटोलीसुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ॥”

पटुं, स्त्री, (पट् गतौ + क्तः । नेट् ।) नगरम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पटुः, पुं, (पट् + क्तः । नेट् ।) पेशकपाशानः ।
शिल्प इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १८ । १७ ।

“तस्याभवत् सगुरुदारशीलः

शिल्पः शिलापटुविशालवक्ताः ॥”)

वृणादीनां वस्त्रनम् । पटौ इति भाषा ॥ चतु-
र्थ्यः । औमाता रास्ता इति भाषा ॥ राजादि-
शासनान्तरम् । पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ३६ । ८ ।

“तदास्मान् पुनः निष्कृत्य महत्पादङ्गुलीयकान् ।
वाच्यन्ते शासनं पट्टे स्रष्ट्याचर्गनिवेशितम् ॥”)

पीठः । इति मेदिनी ॥ पिट्टि इति भाषा ॥
फलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टाल इति
भाषा ॥ उष्णीषादिः । इति खामी ॥ पाग-
इत्यादि भाषा ॥ उत्तरीयादिः । इति सुभूतिः ॥
एक पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः । १० । ६० ।

“गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

धरणिधरस्तनयुक्तपटुचीनम् ॥”)

कौषेयः । इति सुकुटः ॥ पाट् रेशम् इति
च भाषा । लोहितकौषेयसुष्णीषादि । इति
भरतः ॥ राज्ञा रेशमी पाग इत्यादि भाषा ॥
(वृषादीनां किरीटविशेषस्वरूपपटुलक्षणं दृष्ट-
व्यं तद्वृत्तायां ४६ अध्याये उक्तम् । तद्वया, ---

“विस्तरशो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।

तत् संक्षेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः ॥

पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावकुलानि विस्तीर्णः ।

सप्तनरेन्द्रमहिष्याः षड्युवराजस्य निर्दिष्टः ॥

चतुरङ्गविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये ।

पट्टिका

इ च प्रसादपट्टः पत्रं ते कीर्तिताः पट्टाः ॥
सर्वे द्विगुणायामा मध्याहर्णेन पार्श्वविस्तीर्णाः ।

सर्वे च युद्धकाचनविनिर्मिताः श्रेयसो दृष्टेः ॥

पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिंशद्विखो युवराजपार्थिव-
महिष्योः ।

एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ॥

क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।

द्विजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाञ्च सुखसम्पत् ॥

जीवितराण्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः ॥

समुत्तपन्नः ।

मध्ये स्फुटितस्याप्यो विप्रकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥

अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमार्दि-
माश्रयः ।

शस्त्रनिमित्तः पट्टो वृषराष्ट्रविद्वह्ये भवति ॥”

पट्टकः, पुं, पट्ट इव इत्यर्थे स्वार्थे कन् । पट्टः ॥

पट्टकं, स्त्री, (पट्टात् कौषेयात् जायते इति ।

पट्ट + कन् + क्तः ।) वस्त्रभेदः । पट्टवस्त्रम् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।

“अर्थाच्च राजवस्त्रं पट्टकं कीटजन्तया ।

कुटीकतं तथैवायत्त कमलामं सहस्रशः ॥”)

पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा विंहासनाहं देवी ।) महादेवी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी इति भाषा ॥

पट्टनं, स्त्री, (पट्टन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र । पट् गतौ

+ बाहुलकात् तनन् ।) पत्तनम् । इति द्विरूप-

कोषः ॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन + गौरादित्वात् डीप् ।) पत्त-

नम् । इति द्विरूपकोषः ॥

पट्टरङ्गं, स्त्री, (पट्टं वस्त्रं रण्यतेनेन । पट्ट + रञ्ज

+ कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्त्रम् इति भाषा ॥

पट्टरङ्गनकं, स्त्री, (पट्टानां वस्त्राणां रङ्गनम् ।

तनः कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पट्टशार्कं, स्त्री पुं, (पट्टस्य पट्टवस्त्रस्य शार्कम् ।)

नालितशार्कम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥

अस्य गुणाः नाडीचक्रस्य द्रष्टव्याः ॥

पट्टार्हा, स्त्री, (पट्टे वृषासने अर्हा योभ्या ।)

महादेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी

इति भाषा ॥

पट्टिका, स्त्री, (पट्टिगिव कायति प्रकाशते इति ।

पट्टि + कै + कः । स्त्रियां टाप् ।) पट्टिकाख-

लोभः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (सुदः

पट्टः । इत्यर्थे कन् । स्त्रियां टाप् इत्त्वम् ।

वितस्तिविस्तारं वस्त्रम् । इति निक्तामणिः ॥

पट्टः । पाटा इति भाषा । यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।

“सर्वं विस्तृत्य देवात् स्फुटि-

सुवसि गतां घोषयन् यो धसंज्ञां

प्राक् संस्कारेण सम्पद्यपि ध्रुवति

शिरः पट्टिकापाठनेन ॥”)

पट्टिकाखः, पुं, (पट्टिका व्याख्या यस्य ।) रक्त-

लोभः । पाटियालोभ इति भाषा । तत्पण्यायः ।

क्रसुकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४ । इत्य-

मरः । १ । ४ । ४१ ॥

पठस

पट्टिकालोभः, पुं, (पट्टिका इव लोभः ।) रक्त-
लोभः । पाटिया लोभ इति भाषा । तत्पण्यायः ।

क्रसुकः २ वल्कलोभः ३ दृष्टदलः ४ जीर्णपत्रः ५

दृष्टदलः ६ जीर्णपत्रः ७ अतिभेदनः ८ धावरः

९ न्येतलोभः १० गालवः ११ दृष्टदलः १२

पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलवल्कलः १६ जीर्णपत्रः १७

दृष्टदलः १८ । इति भावप्रकाशः ॥ लोभद्वय-

गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफास-

विघनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । तत्र वल्कलोभको-

विश्लिष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यादित्वम् ।

लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तानीसारघोषनाशित्वम् ।

इति भावप्रकाशः ॥

पट्टिलः, पुं, (पट्टो विद्यतेऽस्य । पट्ट + अख्यर्थे

इत्त्वम् ।) पूतिकरजः । इति जटाधरः ॥

पट्टिलोभः, पुं, (पट्टिरेव लोभः ।) पट्टिकालोभः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिलोभकः, पुं, (पट्टिलोभ + स्वार्थे कन् ।) पट्टिका-

लोभः । इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिशः, पुं, (पट् गतौ + बाहुलकात् टिश्(स)

पट्टिः च ।) अस्त्रविशेषः । यथा,—

“परमुः पट्टिसो नाम स इव च परन्धः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ३६ ।

“समुत्तिष्ठिभिक्षकगर्दाष्टिपट्टिशैः

शस्त्रकुल्लुकैः प्रासपरन्धैरपि ।

निस्त्रिंशभलैः परिधैः सप्तदरैः

सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥”)

पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा डीप् ।) पट्टिकालोभः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ललाटभूषा । इति विश्वः ॥

तलसारकम् । अन्धवचः स्थूलवस्त्रनरञ्जुः । इति

शब्दमाला ॥

पट्टी, [न्] पुं, (पट्टीऽस्यास्तीति । इतिः ।) रक्त-

लोभः । इति खामी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्यं उलसि प्राप्नोतीति ।

उल गतौ + क्वल् टाप् इत्त्वम् ।) कृष्णकीला ।

अवस्थापत्रं इति केचित् । पाट्टा । इति च केचित् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पठ, वाचि । इति कविकण्ठम् । (स्त्री-पर-सर्क-

सेट् ।) पठति श्लोकं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

पठनं, स्त्री, (पठ् + भावे लुट् ।) वाचनम् । पठन्

इति भाषा । यथा, मार्कण्डेयः । ६२ । १८ ।

“भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥”

पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी । तस्या

न्यासाग्रशृङ्गाः पञ्चमः । गानसमयस्तु एकप्रहर-

दिवसोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पणः ॥ लक्षणं यथा,

सङ्गीतदामोदरे ।

“विद्योगिनी कान्तवित्तीर्णपुष्पां

स्रजं वदन्ती वपुषातिमुग्धा ।

आन्ध्राख्यमाना प्रियया च सख्या

विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ॥”

पठमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

पणः

पठिः, स्त्री, (पठ् + “सञ्धातुश्च इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ।

पठितः, त्रि, (पठ् + क्त ।) वाचितः । कृतपाठः । अधीतः । उच्यते । यथा, शास्त्रार्थे ।

“मया न पठिता चण्डौ त्वया नापि चिकित्सितम् । अकस्मात्प्रगरोपान्ते कथं धृमायते चिता ॥”

पठितश्च, त्रि, (पठ् + “तज्जन्तानां यरः ।” ३ । १ । ६६ । इति तच् ।) पठनीयम् । पाठ्यम् । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । ६ ।

“तस्मात्तमेतन्माहात्म्यं पठितश्च समाहितैः ॥”

पठ, इ क् संज्ञतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क्, पठयति । संज्ञतौ राशीकारणम् । इति दुर्गादासः ॥

पठ, इ ड गत्यम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, पठ्यते । ड, पठते । इति दुर्गादासः ॥

पठ, ड अवङ्गतौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्मं-सकं-सेट् ।) अवङ्गतौ अवहारे । इ, पठते । पठायति पठायते आयातत्वाद्भय-पदमिति बोधदेवः । प्राणानामपण्डितासौ अत्र कर्मणि षष्ठी । स्तुतौ तु पठायति पठायते विष्णुं धीरः । अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयस्या-प्राप्तिपञ्च आत्मनेपदमेव । अपण्डित मेने पठिता पण्डितौ पठिष्यते अपण्डित्यत् । इति दुर्गादासः ॥

पणः, पुं, (पणयतेऽनेन । पण अवहारे + “निष् पणः परिणामे ।” ३ । ३ । ६६ । इति अप् ।) कार्षिकतात्त्विकः । स तु पञ्चलक्षणमावकारश्च-तात्त्विकत्वयवहारद्रव्यम् । पूर्वं हि ताम्र-रक्तिकायाः कपर्दक एको मूल्यमिति आशीति-वराट्मूलाः । लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पण्यपदेशो मूल्य एव । निर्दिष्टः । अतिः । (पणो मूल्योऽर्थस्त्विति । पण + “अर्थ आदिभ्यो ऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) द्यूतम् । खड्गः । आड् इति षोड् इति वाजि इति च भाषा । (यथा, आर्यासप्तशती । ३५४ ।

“प्रतिभूः मुको विपक्षे दण्डः शङ्कारसंकथा गुरुषु । पुरुषायितं पणस्तद्वाने परिभाषतां दायः ॥” पणयते अवह्रियते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेक ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) मूल्यम् । घनम् । इत्यमरभरतौ । कार्षापणः । (यथा, मनुः । ८ । २२४ ।

“यस्तु दीपवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं वक्षवतिं पणान् ॥”)

क्रयशाकादिका । अवहारे । इति मेदिनी ।

विंशतिगणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रौष्टिकः ।

इति जटाधरः ॥ ग्रहम् । इति शब्दमाला ॥

(पठते अधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं अव-हरेति साधकस्य सुखानुसारेण वैकुण्ठवासादि-फलं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यदा, पणयते स्तूपते यः । पण स्तुतौ “पुंसौति संज्ञायां घः

पण्डः

प्रायेक ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११५ ।

“कुरुगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥”

पण्यन्त्रिः, पुं, (पणस्य विक्रयादेर्यन्त्रियेच ।) वट्टः । इति शब्दरत्नावली ।

पणनं, स्त्री, (पण अवहारे + भावे लुट् ।) विक्रयः । इति शब्दरत्नावली ।

पणपरं, स्त्री, लघात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-लघाः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।

“पणपरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विट् ॥”

पणवः, पुं, (पणं स्तुतिं वातीति । पण + वा + कः ।) गायनपट्टः । (यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।

“ततः शृङ्गाश्च भेद्यंश्च पणवानकगोमुखाः । सहस्रैवाभ्यह्वयन्त स शब्दस्तुतुलोऽभवत् ॥”)

प्रणव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ।

पणवा, स्त्री, (पणव + टाप् ।) पणवः । यथा—

“पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्तते ॥”

इति भरतविरूपकोषः ॥

पणसः, पुं, (पणायते इति । पण + “अन्वविच-मीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति अस् ।)

पण्यद्रव्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहतिः ॥

पणाङ्गना, स्त्री, (पणेन घनेन लब्धा अङ्गना । घनेन वङ्गात्वात् तथात्वम् ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पणाया, स्त्री, (पणायते अवह्रियते इति । पण अवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अप् । ततटाप् ।) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति जटाधरः ॥ (स्तुतिः । द्यूतम् । इति धात्वर्थ-लभ्योऽर्थः ।)

पणायितः, त्रि, (पणायते क इति । पण अव-हारे स्तुतौ च । “आधादय आधधातुके वा ।” ३ । १ । ३१ । इति स्वार्थे आयस्ततः क्तः ।)

स्तुतः । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥ (अव-हृतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति धात्वर्थ-लभ्योऽर्थः ।)

पणास्थि, स्त्री, (पणस्य पणाय वा यदस्थि ।) कपर्द-कम् । वराटकः । इति चिकित्साशेषः ॥

पणास्थिकं, स्त्री, (पणास्थि + स्वार्थे कन् ।) वरा-टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पणितं, त्रि, (पणयते क इति । पण + क्त । अया-भावपक्षे सिद्धम् ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥

अवहृतम् । इति पणधात्वर्थदर्शनात् ॥ (खड्गे, स्त्री । वाजि इति भाषा । यथा, महाभारते । १ ।

सौपर्ण्ये । २२ । ४ ।

“ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।

जम्भतुः परया धीत्वा परं पारं महोदधेः ॥”)

पणितश्च, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ च । “तज्जन्तानां यरः ।” ३ । १ । ६६ । इति तच् ।) विक्रयद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥

स्त्रोतयम् । अवहार्यम् । इति पणधात्वर्थ-दर्शनात् ॥

पण्डः, पुं, (पण्डते निष्कलं प्राप्नोतीति । पण्ड-गता + पचाद्यच् । यदा पण ड अवहारे । “जम-

पण्यं

नात् डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः ।) स्त्रीवम् । नृपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

निष्कले, त्रि, ॥

पण्डा, स्त्री, (पण ड अवहारे । “जमनात् डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः । ततटाप् ।)

बुद्धिः । इति मेदिनी । तत्त्वानुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्डापूर्व, स्त्री, (पणं निष्कलं अपूर्वं अण्डम् ।) फलावनकाण्डम् । तद्विशिष्टे त्रि । यथा,

“यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-भावे अकरणापत्तेस्तौज्यात् ॥” इति सिद्धान्त-

स्तुतावली ॥

पण्डितः, पुं, (पण्डा वेदोक्तज्ञा तत्त्वविशेषिणी वा बुद्धिः । सा जाता अस्ति । “तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।

यदा, पण्डते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गतार्थेति क्तः ।) शास्त्रज्ञः । अस्य लक्षणं यथा,—

(“निवेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न खेवते । अ-नास्तिकः अहंघान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥”

इति चिन्तामणिः ।)

“पठकाः पाठकाश्च ये चान्य शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे असनिगो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥”

इति महाभारते वनपर्व ॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५ । १७ ।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

मुनि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चिन् ३ दीपञ्चः ४ सन् ५ सुधीः ६ कौविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १० ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संज्ञावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ ज्ञातृ १७ ज्ञातिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ ।

इत्यमरः । २ । ७ । ५-६ ॥ विशारदः २३ ।

कवी २४ स्मरि २५ । इति भरतः ॥ विद्वधः २६

दूरदृक् २७ वेदी २८ दृष्टः २९ बुधः ३० विधा-

नगः ३१ प्रज्ञिकः ३२ ज्ञातिः ३३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ विश्वः ३४ मेधावी ३५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सिद्धकः । इति मेदिनी ॥

(सञ्ज्ञत्वात् महादेवः । यथा, महाभारते ।

१३ । १७ । १२४ ।

“न्यायनिष्पण्डः पादः पण्डितो ह्यचलीपमः ॥”

पण्डितम्बन्धः, त्रि, (आत्मानं पण्डितम्बन्धते यः

सः । “आत्ममाने खञ्ज ।” ३ । २ । ८३ । इति

खञ्ज ।) पण्डिताभिमानो । इति आकरणम् ॥

पण्डितमानी, [नृ] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते

इति । मन + इङिः ।) पण्डिताभिमानो । यथा

“मूर्खाः पण्डितमानीनः ।” इति प्राचीनाः ॥

पण्यं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ

च । “अवहृपण्यव्यागर्हति ।” ३ । १ । १०१ ।

निपातनात् साधु ।) पणितयम् । विक्रय-

द्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ । (यथा, हे-

रामायणे । २ । ४८ । ४ ।

“न चाङ्गण्यं न चामोदन् वणिजो न प्रवारयन् ।

पत्

न चाद्योभक्त पय्यानि नापचन् युद्धमेधिनः ॥”) अवधार्यम् । स्तोतव्यम् । इति पय्यात्वार्थदर्शनात् ॥ (स्त्री, पय्यते अवधियते ॥ पय + यत् । विपणिः । यथा, मनुः । ५ । १२६ । “निर्धनं युद्धः कारुण्यः पय्ये यच्च प्रसारितम् ॥” “पय्ये पय्यवीथिकायाम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ पय्यवीथिका, स्त्री, (पय्यानां विक्रयस्थानां वीथिका इहम् ।) विपणिः । इत्यमरः । २ । २ । २२ ॥ पय्यविक्रयशाला । इति हजामुधः ॥ चङ् । इत्यर्थः ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाध्यानां वणिजीवी । वाणिज्याविही इति वाजार इति च ख्यातः । इति केचित् । चङ्मल्लपः । इति केचित् । चङ्मध्यस्थपय्यविक्रयवीथी । इति केचित् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ “आपच्यः पय्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम् ॥” इति शान्तः ॥ पय्यवीथी, स्त्री, (पय्यानां वीथी विक्रयस्थानम् ।) क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाणा ॥ पय्यशाला, स्त्री, (पय्यानां विक्रयस्थानां शाला इहम् ।) चङ् । इति हेमचन्द्रः ॥ विक्रयस्थानम् । पय्यस्त्री, स्त्री, (पय्या मूलानि लभ्या या स्त्री । यद्वा पय्ये चङ्गदिव्ये स्थिता स्त्री ।) वेद्या । इति कोषान्तरम् ॥ पय्या, स्त्री, (पय्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात् । पय उ यवहारे स्तुतौ च + कर्मणि यत् ततटाप् ।) पिण्या । इति हिरूपकोषः ॥ पय्याङ्गना, स्त्री, (पय्या पय्येन मूलैर्न लभ्या या अङ्गना ।) वेद्या । इति हेमचन्द्रः ॥ पय्याजीवः, पुं, (पय्यैः क्रयविक्रयद्वयैराजीवति प्राणाति । आ + जीव + कः ।) क्रयविक्रयिकः । वणिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ पय्याजीवकं, स्त्री, (पय्यैः क्रयविक्रयद्वयैराजीवति तिष्ठतीति । पय्याजीवस्ततः स्वार्थे कन् । अभिधानात् स्त्रीत्वम् । यद्वा, पय्याजीवेवेष्टिगम्भिः कार्यति शब्दायते इति । के + कः ।) चङ् । इति चिकाङ्गशेषः ॥ पय्यजीवकमित्यपि पाठः ॥ पय्यान्वा, स्त्री, (पय्यं अन्वयति सगुणेन या । अन्व + अच् ।) दणविशेषः । तत्पर्यायः । कङ्कनीपत्रा २ पय्यधा ३ पय्यधा ४ । अस्या गुणाः । समवीथ्यत्वम् । तिक्तत्वम् । चारत्वम् । सारकत्वम् । तत्कालशब्दज्ञानव्यवहारोपपत्त्यर्थः । “दीर्घा मध्या तथा ह्रस्वा पय्यान्वा त्रिविधा स्मृता । रसवीथ्येविपणिकेषु मध्यमा गुणदायिका ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥ पय्यान्वा इत्यपि पाठः ॥ पत [ट्] पुं, (पतते गच्छत्यनेन । पतौ उ गतौ + करणे ङिप् ।) पादः । इत्यमरः । २ । १ । ७१ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २०७ । “मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदाद्युद्धञ्च कामतः ॥” केचित्तु पादशब्दस्य पद् इत्यादेशो भवतीति वदन्ति । अन्वेषतु न मन्यन्ते अतः “पदादयः

पतञ्चि

पृथक्शब्दा इत्येके ।” इति सुम्बोधि वीपदेवेनोक्तम् ॥) पत, छ ज गतौ । ऐधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-पर-अक-सेट् ।) छ, अपतत् । ज, पातः पतः । गतिरिह पतनम् । पतति पत्तं दृष्ट्वात् । इति दुर्गादासः ॥ पत, त् क गतौ । ऐधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-पर-अक-सेट् ।) ऐधमिन्चरीभावः । गतिरिह पतनम् । पतयति पत्तं दृष्ट्वात् । इति दुर्गादासः ॥ पत, य उ ऐधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आल-अक-सेट् ।) य उ, पतते । ऐधमैन्चर्यमिन्चरीभावः । इति दुर्गादासः ॥ पतं, जि, (पततीति । पत् + अच् ।) पुटम् । इति जटाधरः ॥ (पतनकर्त्तरि च, जि) पतगः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छति । यद्वा पतेन पतते गच्छतीति । गम् + छः ।) पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । २२३ । “देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः । तेषु भोगाय कल्पन्ते दृष्ट्वैव निपीडिताः ॥”) पतङ्गं, स्त्री, (पत् छ गत्येवमर्थः । बाहुलकात् अङ्गच् ।) सुतम् । पारदम् । इति मेदिनी ॥ चन्दनभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पतङ्गः, पुं, (पतति गच्छतीति । “पतेरङ्गश्च पक्षिणि ।” उणां । १ । ११८ । इति अङ्गच् ।) पत्नी । (यथा, मार्कण्डेयः । १० । ८६ । “ततः सर्वेषु निस्तीर्णः पापी तिर्यक्त्वमभ्रुत । लमिकौटपतङ्गेषु न्वापदे मशकादिषु ॥”) सूर्यः । (यथा, माघे । १ । १२ । “पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि बलीयत ॥” “कथं पतङ्गः सूर्यः । खगलसामान्योपचारान् । “पतङ्गः शूलभे सूर्ये पतङ्गः पक्षिणि स्मृतः ॥” इति कोषान्तरम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥) शूलभः । इत्यमरः । ३ । ३ । २० ॥ शालिप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ जलमधूकटुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतङ्गमः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छतीति । गम् + खच् । सुम् च ।) पत्नी । इति व्याकरणम् ॥ (शूलभः । यथा, भागवते । ७ । ८ । २४ । “अलक्षितोऽयौ पतितः पतङ्गमो यथा वृक्षिहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥”) पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग + खच्चार्थे संज्ञायां वा कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मधुमक्षिकाविशेषः । तत्पर्यायः । पुस्तिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । १० । “पतङ्गिकायां पुच्छेषु त्वयेवीका प्रवेशिता । कर्मवस्तस्य ते प्राप्तं बलमेतत्तपोधन ॥”) पतञ्चिका, स्त्री, (पतमभिगतं शब्दमित्यर्थः चिकयति पीडयति स्मारोपितशरेणेति यावत् । एवोदरात् साधुः ।) घडुक्का । इति शब्दरत्नावली ॥

पतन्

पतञ्जलिः, पुं, (पतः पतन् वा अञ्जलिः नमस्कार्यतया यस्मिन् । शकन्वादित्वात् साधुः ।) सुनिविष्टेषु । स तु पातञ्जलदर्शनपाणिनिटीका-महाभाष्यादियन्त्रकर्ता । तत्पर्यायः । गीनर्हयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चूर्णिततु ३ भाष्यकारः ४ । इति चिकाङ्गशेषः ॥ वररुचिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (केषाञ्चित्ते योगसूत्रकारक-पतञ्जलेर्भाष्यज्ञत् पतञ्जलिर्भिन्न एव । अनयो-रभेदतान् निर्दिशन्ति पाञ्चात्याः ॥ पातञ्जलयोग-शास्त्रम् पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे “अथ योगानुशासनम् ॥” इति योगशास्त्रारम्भ-प्रतिज्ञां विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।” इत्यादिना योगलक्षणसुक्ता सप्रपञ्चसमाधि-निर्देशं कृतवान् भगवान् पतञ्जलिः । द्वितीये तु “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।” इत्यादिना युतितत्त्वस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निरदिष्टत्वं । तृतीये “देशबन्धनस्य धारणा ।” इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिप्रत्यक्षपञ्चमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्र अन्तरात्पञ्च विभूतिज्ञानस्य उपदिष्टत्वं । चतुर्थे पादे तु “जन्मौषधिममृततपः समाधिजाः सिद्धयः ॥” इत्यादिना सविद्धिपञ्चकं सुखं प्रयोजनं केवलं प्रधानादीनि पञ्चविंशति-तत्त्वानि क्षेत्रकर्मविपाकाद्यैरवशिष्टं पुरुषं स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकादि-सम्पदायप्रवर्णकं संसारदहने दग्धानां जीवानां निस्तारकञ्च उपदिष्टवान् ॥) पतञ्चं, स्त्री, (पतन्तं आयते इति । पतत् + जे + कः ।) पत्नः । पाखा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ । (यथा, भागवते । ८ । १ । ३४ । “येन मे पूर्वमेमद्रीणां पतञ्चैदः प्रजापत्ये । कृतो निविशतां भारैः पतञ्चैः पततां भुवि ॥” (चं) पत छ गतौ । “अमिनक्षिपिजवधिपतिभ्यो-ञ्चन् ॥” उणां । ३ । १०५ । इति अञ्चन् । वाहनम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥) पतञ्ची, [न्] पुं, (पतञ्चं पत्नीं विद्यते ॥ पतञ्च + इनिः ।) पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ४ । “पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतञ्चिणः ॥”) पतञ्चिः, पुं, (पतति उत्पततीति । “पतेरिञ्च ॥” उणां । ४ । ६६ । इति अञ्चिन् ।) पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ पतद्यञ्चः, पुं, (पतत् सुखादिभ्यः स्तुलत् जलादि गृह्णातीति । पतत् + यञ् + अच् ।) प्रति-याहः । इत्यमरः । २ । ३ । १६६ ॥ पिकृदानी इति भाषा ॥ पतञ्जीवः, पुं, (पतन् पत्नीं भीरुव्यक्तात् ।) ध्येनः । इति शब्दरत्नावली ॥ पतन् [त्] पुं, (पततीति । पत् + शब्दः ।) पत्नी । (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ । “नक्षत्राणां सुखं चक्र आदित्यसौम्यां सुखम् ।

पताका

पञ्चतानां सुखं मेरुर्गच्छः पततां सुखम् ॥”)
 पतनशीले चि । इति मेदिनी ॥
 पतनं, क्षी, (पत् + भावे लुट् ।) पातः । पङ्क
 इति भाषा । यथा,— [इःखम् ॥”
 “अग्रनेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव
 इत्युद्धटः ॥
 “हिजातिकर्मेभ्यो ज्ञानिः पतनं परत्र चासिद्धि-
 स्तमेके नरकम् ॥” इति हारीतक्यम् ॥ पापम् ।
 यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
 “विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
 अनियन्त्राच्चन्द्रियाणां नरः पतनमश्नुति ॥”
 पतमः, पुं, (पतति कर्मन्त्ये यस्मात् । पत् + अम ।
 क्षीणपुण्यानां चक्षुलोकात् पतनं प्राप्ते प्रसि-
 द्धम् ।) चक्रः । (पततीति । पत् + अम ।) पक्षी ।
 पतङ्गः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 पतयालुः, चि, (पत् + “सृष्टिर्दृष्टिपतिदयीति ।”
 ३।२।१५८ । इति आलप् ।) पतनशीलः । तत्-
 पर्यायः । पातुकः २ । इत्यमरः । ३।२।२७ ॥
 पतसः, पुं, (पततीति । “अत्यविचमीति ।” उणां
 ३।१।७ । इति असच् ।) पक्षी । इत्युणादित्तिः ॥
 चक्रः । पतङ्गः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 पताका, स्त्री, पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया ।
 (पत् + “वलाकादयश्च ।” उणां ३।१।४ । इति
 आक प्रत्ययेन साधुः ।) ध्वजम् । निशान् इति
 भाषा । (यथा, महाभारते । ६।१७।१५ ।
 “चेत्तैश्चैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाणिभिः ।
 तान्यनीकान्यशोभन्त राजन्यपदातिभिः ॥”)
 तत्पर्यायः । वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४ ।
 इत्यमरः । २।८।६६ ॥ पताका ५ जयन्ती ६ वैज-
 यन्तिका ७ कदली ८ कन्दुली ९ केतुः १० कद-
 लिका ११ शोममङ्गलम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
 चिह्नम् १३ । इति जटाधरः ॥ केतनं ध्वजं एतद्वयं
 पताकादृष्टे । इति भरतः ॥ सौभाग्यम् । नाट-
 काङ्गम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ६ । २७ ।
 “पताकास्थानकं योष्यं सुविचार्यं वस्तुनि ॥”
 इह नाट्ये ॥ तल्लक्ष्यं यथा तत्रैव । ६ । २८ ।
 “यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तज्जिह्वोऽन्यः प्रयुज्यते ।
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकस्तु तत् ॥”
 तद्भेदाभाह तत्रैव । ६ । २९—३२ ।
 “सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्पचारतः ।
 पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
 यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति’ राजा यदा
 तत्कथं प्रार्थं मोक्षयति तदा तद्भक्षा ‘सागरि-
 केयमिति’ प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं’ प्रिया मे साग-
 रिका अलमलमनिमात्रम् इत्यादि पलरूपार्थ-
 सम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुण-
 वती उत्तुष्टा । १ ।
 वचः सतिशयश्चिदं नानावन्धसमाश्रयम् ।
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
 यथा, वेणीसंहारे छत्रधारः ।
 ‘रक्तप्रसाधितमुखः क्षतविग्रहाश्च

पताकी

खस्या भवन्तु कुबराजसुताः सभृताः ।
 अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीराद्यहेतुकश्लेष्मवशेन
 बीजार्थप्रतिपादनात् नेहमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां
 द्वितीयं पताकास्थानम् । २ ।
 अर्थोपलोकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
 झिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥
 लीनं अथक्तापं झिष्टेन सम्बन्धयोगेनाभिप्राया-
 न्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेखोपेतं सविनयं विशिष्ट-
 निश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं
 पताकास्थानम् । यथा, वेणीसंहारे २ अङ्के ।
 कचुकी । ‘देव ! भयं भयम् ।’ राजा । ‘केन’
 कचुकी । ‘भीमेन ।’ राजा । ‘कस्य ।’ कचुकी ।
 ‘भवतः ।’ राजा । ‘आ ! किं प्रलपसि ?’ कचुकी ।
 (समयम्) ‘देव ! ननु ब्रवीमि । भयं भीमेन
 भवतः ।’ राजा । ‘घिकु हठापसद ! कोऽयमद्य ते
 व्यामोहः ।’ कचुकी । ‘देव ! न व्यामोहः सत्यमेव ।
 भयं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
 पतितं किङ्किणीकाणवह्नाक्रन्दमिव चित्तौ ॥’
 अत्र द्वयोर्धनोत्तमयत्तुपस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोप-
 लोपणम् । ३ ।
 अर्थो वचनविन्यासः सुझिष्टः काव्ययोजितः ।
 प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥” ४ ॥
 अङ्कः । केतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
 ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पताकी, [न] चि, (पताका विद्यतेऽस्य । पताका
 + इति ।) वैजयन्तिकः । पताकाधारी । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ७१ । (यथा, महाभारते ।
 ६ । १७ । २० ।
 “स तु गोवासनः श्रेष्ठः सहितः सर्वराजभिः ।
 ययौ मानङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥”)
 रिष्टारिष्टबोधकचक्रविशेषः । तस्य लिखनक्रमो
 यथा,—
 “तिथ्यगुरुगता रेखास्तिष्ठो देयाः पताकया ।
 युताः कार्या वैधविदा सर्वसङ्गतरेखया ॥
 दक्षस्योत्तरेखातो वामं मेषाट्यराशयः ।
 पञ्चाष्टयुग्मविंशश्च शब्दश्चेन्नामसागराः ।
 कर्कटाक्षीनपथेनमङ्गा देया धयाक्रमम् ॥
 ५ ————— ४
 ८ ————— ३
 २ ————— १४
 २० ६ १०

वालस्य जन्मकालीनयहलममजादिष ।
 विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाग्रहात् ॥”
 तच्च शुभाशुभज्ञानं यथा,—
 “शुभदृष्टयोगवेधैर्लगाहालस्य शोभनम् ।
 पापदृष्टयोगवेधैराशङ्काद्रिष्टकालवत् ।
 बलेऽधिके दिने मध्ये माघे क्षीने च ज्ञायनम् ॥”

पताकी

वैधज्ञानं यथा,—
 “कर्केर्भीमघनुर्भाष हरेः कीटघटेन च ।
 क्षियास्तौलिङ्गाभ्याश्च घटे भीमेन कथया ॥
 घनुषो नृगकर्किभ्यां मकरे घनुषा क्षिया ।
 भीमे कर्कितुलाभ्याश्च भीमक्षीधनुषात्तये ॥
 तुलाकर्किङ्गैर्बहे कीटङ्गमृष्टेषु च ।
 सिंहवहे घटे घु वामदक्षिणार्धमुखे ॥
 राहुकेलकसौरारेः पापैर्विहो युतोऽशुभः ।
 तद्वैद्यैर्नविहस्तु लघुराशिः शुभप्रदः ॥”
 रिष्टिकालो यथा,—
 “एकोनविंशतिः कर्के सिंहं समदशैव तु ।
 षट्त्रिंशद्वलाभ्याश्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥
 दक्षिके सिंहवज्रस्येयमर्धविंशच्छरासने ।
 षड्विंशं मकरे स्येयं कुम्भे समदशं सृताः ॥
 नव युग्मे तथा भीमे मेषे षड्दशभिस्तथा ।
 दशमे च तथा सिंहं युग्मेऽङ्गहरलोचने ॥
 चितयाङ्गादियं संख्या दिनमासाब्दिनिर्णये ।
 एकाङ्काद्विंशत्याङ्कादा कचिदिष्टे च सम्भवः ॥”
 अथ यामाह्वाधिपज्ञानम् ।
 “वारेष्टादह्यमेव रात्राक्षीः पञ्चषट् क्रमात् ।
 अधिपाः स्युर्यहास्तत्र यथाकांहे भवन्ति ते ।
 रवीन्धेनुभृगुजानशनिशरवयो निशि ॥
 रविशुक्रशराक्षीशशनीव्यकुजभास्कराः ।
 दिने ऊह्याः परस्मैवं तत्राध्यक्षास्तुर्यहाः ॥”
 अथ दक्षाधिपज्ञानम् ।
 “पापदृष्टे भवेदितिः शुभदृष्टे शुभं भवेत् ।
 शुभयष्टस्य दृष्टे तु कर्माभ्याश्च शुभं भवेत् ॥
 यस्याह्वयामस्तस्यैव प्राग्दृष्टः सम्बन्धः ततः ।
 षट् षट् परीत्य दृष्टाश्च अथो रात्रौ मता यथा ॥
 आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी सोमे शनीव्यौ
 कुजो
 भौमेऽर्केः सितसोमजौ च शशिजे सोमः शनि-
 र्वाकिपतिः ।
 जीवेऽङ्गाररवी भृगुर्भृगुसुते सौम्येऽनुमानेऽङ्गाः
 काले जीवमर्जाजतिः किरणा रात्रौ च दक्षा-
 धिपाः ॥
 यामाह्वाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तद्वृत्तः ।
 तद्वृत्तं तृतीयः स्यात्तद्वृत्तं तुरीयकः ॥
 अङ्काभावे तु राहुः स्यात् तद्वृत्तो वस्तुसंज्ञकः ।
 भयाङ्कस्य परित्रागाह्वाददक्षाधिपा यथा ॥
 रविदनुजबुधक्षीचन्द्ररासुराः
 कुजरविदनुजशनिः शनिः शनिः शनिः
 शुक्रशशिविदेव्याः शुक्रभौमाकदेव्याः
 शनिः शनिः शनिः शनिः शनिः शनिः
 शुभाशुभदृष्टज्ञानं यथा,—
 “श्रेयावर्कस्य दृष्टौ सततशुभकरावादिश्री
 तथेन्दोः
 श्रेयो दृष्टः कुजस्याप्यथ शुक्रबुधयोराद्यमर्ह
 प्रशस्तम् ।
 आदिर्दृष्टस्यैको भृगुकुलपतेः सर्वकार्येषु शस्तो
 दृष्टास्तार एते कचिदपि समये नैव प्रीरेः
 प्रशस्ताः ॥”

पतिः

पलपताकी यथा,—

“प्रतिदृक् पलायिषां ज्ञात्वा वाचं कचिच्छमम् ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ

कुजे च वायुः शशिजे तथाङ्गाः ।

शनादुर्दिकं च दृष्ट्वा तौ स्या-

द्राक्षौ तुरङ्गा भृगुजे च वज्राः ॥”

बालस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“अशुभे दृष्ट्वायोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते ।

बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम् ॥

अशुभग्रहदृष्टे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।

बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥

अशुभे दृष्ट्वा यो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते ।

मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नाग्रा भवेत् ॥

पापस्य दृष्ट्वा चेत्तु तदयोगवेधवर्जिते ।

बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रे पताकीवेधः ॥

(स्त्रियां ङीप् । सेना । यथा, रघुः । ४ । ८२ ।

“न प्रसेहे स बहुकर्मधारावर्धद्भिन्म् ।

रघवर्त्त रजोऽप्यस्य कुत रघु पताकिनीम् ॥”)

पतिः पुं, (पाति रक्षति । पा ल रक्षणं + कतिः ।)

मूलम् । गतिः । इति विभ् । पाणिग्रहीता ।

भातार इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवः २ ।

प्रियः ३ । भर्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

कान्तः ५ । प्राणनाथः ६ । गुरुः ७ । हृदयेष्टः ८ ।

जीवितेशः ९ । जामाता १० । सुखोत्सवः ११ ।

नर्मकोलः १२ । रत्नगुरुः १३ । स्वामी १४ । रमणः

१५ । इति शब्दरत्नावली । वरः १६ । परिश्रिता

१७ । गृही १८ । इति राजनिर्घण्टः । तस्य लक्ष-

णम् । विधिवत्पाणिग्राहकः । अनुकूलदक्षिण-

हृदयभेदात् पतिस्तुर्धा । सार्वकालिकपरा-

ङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनु-

कूलः । १ । सकलनायिकाविषयसममहजानु-

रागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः क्षतदोषो-

ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रत्ययपरायणो

दृष्टः । ३ । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । ४ ।

इति रसमञ्जरौ ॥ * ॥ पतिसेवादिफलं यथा,—

“कथं मे सुवने ! साधि ! निद्राभङ्गः क्षतस्त्रया ।

यथं व्रतादिकं तस्या या भर्तृचापकारिणी ॥

तपश्चान्नश्नश्चैव व्रतं दानादिकं यत् ।

भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥

यथा प्रियः पूजितश्च श्रीलङ्काः पूजितस्तथा ।

पतिव्रताव्रतार्थं पतिरूपो हरिः स्वयम् ॥

सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिधेयम् ।

सर्वं व्रतं तपः सर्वतृपवासादिकं यत् ॥

सर्वधर्मेषु सद्यश्च सर्वद्वेषपूजनम् ।

तत् सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति

योऽङ्गीम् ॥

सुपुण्ये भारते वर्णे पतिसेवा करोति या ।

वैकुण्ठं स्वामिना साङ्गं वा याति ब्रह्मणः शतम् ॥

विप्रियं कुर्वते भर्तुर्विप्रियं वहति प्रियम् ।

असतृक्कणप्रजाता या तत्तृपणं श्रूयतां सति ॥

कुम्भीपाकं ब्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

पतिः

ततो भवति चाखिलौ पतिपुत्रविवर्जिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ४३ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

“स्वकामश्च परो वन्दुरिह लोके परश्च च ।

नहि कामान्तरः श्रेयान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः ॥

देवपूजा व्रतं दानं तपश्चान्नश्नं जपः ।

ज्ञानश्च सर्वतीर्थेषु दीक्षा सर्वमखेप च ॥

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणानिधिवेनम् ।

सर्वाणि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥

किमतः पतिभक्ताया अभक्तायाश्च भारते ।

यया दुःखी सुखारम्भे साकाङ्क्षः प्रथमो भवेत् ॥

पतिसेवापरो धर्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम् ।

स्वप्ने ज्ञाने च सततं कान्तं नारायणाधिकम् ।

दृष्ट्वा तत्परमात्मोक्तं सेवां निधं करिष्यसि ॥

परिहासेन कोपेन भ्रमेणावश्या मुते ! ।

कटुक्तिं स्वामिनः साक्षात् परोक्षान् करिष्यसि ॥

स्त्रिया वाग्योनिदृष्टायाः कामतो भारते सुवि ।

प्रायश्चित्तं श्रुतौ नास्ति नरकं ब्रह्मणः शतम् ॥

सर्वधर्मपरीता या कटुक्तिं कुर्वते पतिम् ।

शतजन्मकृतं पुण्यं तस्या नश्यति निश्चितम् ॥

दत्त्वा कथां बोधयित्वा अगमं मुनिपुङ्गवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्खण्डे २४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“या स्त्री भर्तुरसौभाग्या साक्षात् भाग्या च सर्वतः ।

प्रयत्ने भोजने तस्या न सुखं जीवनं दृष्टम् ॥

यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रं धने रूपं सम्पत्तां यावन् दृष्टम् ॥

यः कृतिर्नास्ति कान्ते च सर्वप्रयत्ने परे ।

सा शुचिर्धर्मज्ञा च सर्वकर्मविवर्जिता ॥

पतिवन्द्युर्गतिभर्ता दैवतं गुरुर्वच च ।

सर्वस्वाश्च परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राता स्त्रीर्यो दत्त्वा मितं धनम् ।

सर्वसदाता स्वामी च स्त्रीणां योषितां सुराः ॥

काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम् ।

अतिसहृदयाता च सुशीला कुलपालिका ॥

असहृदयप्रकृता या दुःशीला धर्मेवर्जिता ।

सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री दंष्टि सन्परां पतिं विष्णुसमं गुरुम् ।

कुम्भीपाकं पश्यति सा यावद्विज्ञातुर्दृष्टम् ॥

व्रतदानश्च दानं सर्वं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्खण्डे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“साध्याः सर्वज्ञायाश्च शतपुत्राधिकः पतिः ।

असहृदयप्रकृता या दुःशीला ज्ञानवर्जिता ॥

स्वामिनं मन्थते नासौ पित्रोर्दोषेण कुतुसिता ।

कुतुसितं पतितं नृपं दरिद्रं रोगिण्यं जडम् ॥

कुलजा विष्णुतुल्यश्च कान्तं पश्यति सन्ततम् ॥

हुताश्रमो वा स्त्रियां वा सर्वतेजस्विनी परः ।

पतिव्रतातज्जस्र कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥

महाराजानि पुण्यानि व्रताग्र्यश्रानि च ।

तर्पासि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥

पतिः

पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदरः ।

योषितां कुलजानानां न कश्चित् स्वामिनः समः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डोपाखण्डे ४४ अध्यायः ॥*॥

पतिदक्षिणादि यथा,—

“निरूपितश्च वेदेषु स्वग्रन्थो धनवाचकः ।

तद्व्यस्याक्षीति स स्वामी वेदश्च । श्रमं मङ्गलः ॥

तस्य दाता सदा स्वामी न च स्वं स्वामिनो भवेत् ।

अहो यवस्था भवतां वेदज्ञानमबोधताम् ॥

धर्मे उवाच ।

पत्नीं विना न स्वं साध्वि ! स्वामिनं दातुमशकम् ।

हन्यती ध्रुवमेकाङ्गी तयोर्दाता च ह्यौ समौ ॥

निरूपिता पुण्यकं च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।

श्रुतौ श्रुतो यः स्वधर्मो विपरीतो ह्यधर्मकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डोपाखण्डे ७ अध्यायः ॥

पतिः, त्रि, (पाति रक्षति । पा ल रक्षणं + कतिः ।)

इतिः । उणां । ४ । ५७ । इति कतिः ।)

अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ । ईश्वरः ३ ।

ईशिता ४ । अधिभूः ५ । नायकः ६ । नेता ७ । प्रभुः ८ ।

परिवृष्टः ९ । अधिपः १० । इत्यमरः । ३ । ११ । ११ ॥

(यथा, मनुः । ७ । ११५ ।

“यामस्याधिपतिं कुर्यात् दृष्ट्यामपतिं तथा ।

विंशतीशं शतेश्च सहस्रपतिमेव च ॥”)

पतिंवरा, स्त्री, (पतिं वृणीते या सा । वृ ण वरणे +

वच् । “संज्ञायां भृष्टा वृणीते ।” ३ । २ । ४६ ।

इति सुम् ।) स्वयंवरा । स्त्रीत्या पत्यविविधी ।

(यथा, रघुः । ६ । १० ।

“मनुश्चवाह्यं चतुरस्रयान-

मध्यास्य कथा परिवारशोभि ।

विवेश मन्वान्तरराजमार्गं

पतिंवरा कल्मषविवाहवशा ॥”)

लङ्काजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतिव्री, स्त्री, (पतिं हन्ति इति । “लक्षणे जाया-

पत्योदृक् ।” ३ । २ । ५२ । इति टक् ततो ङीप् ।)

पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः । यथा, “लक्षणे

जायापतिभ्याम् । जायावो हस्तः । पतिव्री पाणि-

रेखा ।” इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥ स्वामिहस्त्री ।

(विवाहात् प्राक् स्त्रीदिनत्पिच्छादकस्य कुमार्यै

परीक्षायां दाने तदा स्नानजातन्तपिच्छस्य

यज्ञे कुमाय्यास्तस्याः पतिहननरूपफलं यथा,

आश्वलायनगृह्यसूत्रे १ । ५ । ६ । “अष्टौ पिच्छान्

कृत्वा पिच्छानभिमन्त्रा कुमारीं त्रयात् एवामेकं

यज्ञायेति ।” इति नियोजिता कुमारी यदि

स्नानादाहतां दृष्टं यज्ञाति सदा पतिव्रीति

तां विद्यात् ॥)

पतिः, त्रि, (पतिं भष्टो भवति स्वधर्मात् शास्त्र-

विहितकर्मणः सदाचारादिभ्यो वा यः । पत् +

कर्त्तरि क्तः कलितः । गलितः । पतनाश्रयः ।

पडा इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसङ्गः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पातिद्विषादृष्टः । स्वधर्मेभ्यः ।

तस्य लक्षणं यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“स्वधर्मं यः सत्सङ्गश्च परधर्मं समाश्रयेत् ।

अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्तितः ॥”

पतितः

पातित्यकारणं यथा, मातृस्थे २०१ अध्याये ।
 “चाङ्गलान्वास्त्रियो गत्वा सुह्रा च प्रतियक्ष्य च ।
 पतन्वाज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सान्ध्यां गच्छति ॥”
 पतिता यथा,—
 “गराधिविषदासैव पावकाः क्रूरबुद्धयः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं बहिं शस्त्रसुहृन्मनं जलम् ॥
 गिरिदृष्टप्रपातस्य ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 कुशिलपत्नीविनश्येव सुनालहारकारिणः ॥”
 तथा,—
 “ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥”
 तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—
 “पतितानां न दाहः स्यान्मान्येष्टिर्नास्ति सचयः ।
 न चाश्रुपातः पिच्छो वा कार्योऽन्धादिकं कथितम् ॥
 इति मुहूर्तस्थे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
 तेषां संसर्गनिषेधो यथा, ब्राह्मपुराणे ।
 “आसन्नशयनाच्चैनं भोजनात् कथनादिषु ।
 सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥”
 प्रायश्चित्तसंस्कारैर्दिकर्मानधिकारी सन् नरक-
 भागी । यथा,—
 “पतितेः संप्रयुक्तानामिमां षड्गुणं निष्कृतिम् ।
 सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
 याजनाध्यापनाद्यौनाच्छासपानाशनासनात् ।
 यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विमुह्यते ॥”
 तेषामुदककार्यं यथा,—
 “पतितस्यैकं कार्यं सपिच्छेर्ब्राह्मणेः सह ।
 निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
 दासीघटमयं पूर्णं प्रयंस्थेत् प्रेतवत् सदा ।
 अहोरात्रमुपासीत नाश्रीचं ब्राह्मणेः सह ।
 निवर्तयेत्संस्तुतां सम्भाषणसहासनम् ॥”
 इति मातृ २०१ अध्यायः ॥
 अन्त्याया पतिता यथा, मतस्यपुराणे ।
 “पतिता गुरवस्थाय्या न तु माता कदाचन ।
 गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥”
 द्वादशवार्षिकव्रतनाश्रयापयुक्तः । तस्य और्ध्व-
 देहिकविधिर्यथा, “पूर्वोक्तस्यात्मदाहः दाहा-
 श्रौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्ते तु सन्ध-
 मौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ॥
 गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
 जहं संवत्सरान् कुर्यात् सन्धमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥”
 इति हेमाद्रौ षट्चिंशत्तमः ॥
 एवं ऋक्षीकृतानामपि । गथाश्राद्धमपि कार्यम् ।
 “ब्रह्महा च हतब्रह्म गोघाती पशुपातकी ।
 सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिच्छपातनात् ॥”
 इत्यपिपुराणात् ॥ * ॥
 एवं ब्राह्मणेऽपि ।
 “क्रियते पतितानाम् गते संवत्सरे कथितम् ।
 देशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥
 मार्गच्छपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ॥”
 सूर्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षमध्ये जलसुक्त-
 मपराकं वायुपुराणे ।

पतितः

“शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धं वत्सरम् ।
 द्वादशाहानि वा कुर्यात् शुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥”
 ब्राह्मणेयः ।
 “नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
 तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्स्वब्रवीद्यमः ॥”
 आसः ।
 “नारायणं सप्तहिंसा शिवं वा यत् प्रदीयते ।
 तस्य मुहूर्तकरं कर्म तद्भवेन्नैतदप्यथा ॥”
 स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं
 हेमाद्रौ षट्चिंशत्तमे ।
 “कृत्वा चान्नायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
 नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
 पिच्छोदकक्रियाः पश्चात् दृष्टोत्सर्गादिकञ्च यत् ।
 एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिच्छीकरणं तथा ॥”
 द्विबोदासीये दृष्टातातपस्तु इत्याह ।
 “पतिते च नृते मुहूर्ते प्राणापत्यास्तु वोदय ।
 नृते चापत्यरहिते जलक्षणां नवतिं चरेत् ॥”
 इदं प्रायश्चित्तार्हपिचादिविषयम् ।
 “इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च नृप विवादिनः ।
 घातयन्ति स्वमात्मानं चाङ्गलान्दिहताञ्च ये ॥
 तेषां प्रक्षाण्डं पौष्ठाञ्च दयया समभिभुताः ।
 यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
 तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥”
 इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः ॥ * ॥
 तत्रैव बौधायनोऽपि । नारायणवलिं व्याख्या-
 स्यामीऽभिप्रक्ष्य पतितसुरापातत्यागिनां ब्राह्मण-
 हतानाञ्च द्वादशवर्षाणि श्रौचि वा वारिमरणं
 यत्र यस्य तत्र तत्र कुर्वीतेति ॥ * ॥ गृह्यपरि-
 शिष्टे तु चङ्गलान्दिह्यादृक्षा,—
 “दग्धा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
 प्रायश्चित्तान् कर्तव्यं पुत्रैश्चान्नायणव्रतम् ॥”
 इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।
 “ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि श्रौचि वा
 कुर्वीतेति ॥” * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मणे ।
 “प्रमादादपि निःशङ्ककृत्स्नाद्विधोदितः ।
 चङ्गलेर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुञ्चित् ॥
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
 चान्नायणं तप्तलङ्घनं तस्य विमुह्यते ॥
 यद्वा जलान् पशुदंष्ट्र कृत्वा तु विधिना दहत् ।
 बहिर्पूर्वमेतानां चिंशत्तलङ्घनं समाचरेत् ॥”
 इत्युक्तम् । स्मृतिरन्धावल्यां तद्विशुद्धं प्रायश्चित्तं
 कृत्वा अन्धागप्यद्वात् सर्वं कार्यं इत्युक्तम् ।
 “आत्मनो घातमुद्धरणं चरेच्चान्नायणव्रतम् ।
 तप्तलङ्घनमुक्त्वा चिंशत्तलङ्घाणि वा पुनः ॥
 अन्धाक् संवत्सरान् कुर्यात् दहन्नादि यथोदितम् ।
 कृत्वा नारायणवलिं नमस्कृत्यास्तदायुषः ॥” इति ॥
 इदं प्रायश्चित्तमिति तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन
 समुचितं कार्यम् । अतएव बौधायनेनोक्तम् ।
 द्वादशवर्षाणि श्रौचि वेति । मदनपारिजाते
 स्मृत्यर्थे सारे च ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं
 कृत्वा नारायणवलिः कार्यं इत्युक्तम् । एवं ऋक्षी-
 कृतानामपि ॥ * ॥ यत् कश्चिदाह । पुन-

पतिव्रत

कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ।
 आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
 स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
 जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य
 एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति
 वचनमस्ति पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविप्रवा-
 यत्तेः । प्रायश्चित्तबौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
 प्रायश्चित्तार्हानामेव । प्रायश्चित्तानर्हानां पति-
 तौदकमात्रं कार्यमिति केचित् । मदनपारि-
 जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदहोर्ध्वयो-
 ज्यचनेऽनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारा-
 यणवलिर्गयाश्राद्धश्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितौदक-
 विधिस्तु मित्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
 हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।
 “पतितस्य तु कावययात् यत्कर्म कर्तुमिच्छति ।
 स हि दासो समाहूय सन्ध्यां दक्षवेतनाम् ॥
 अमुदघटहस्तान् यथादत्तं ब्रवीत्यपि ।
 हे दासि ! गच्छ नृत्येन तिलानां सत्वरम् ॥
 तोयपूर्णं घटश्चेमं सतिलं दक्षिणास्तुखी ।
 उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
 कीर्तयेः पातकिसंज्ञां त्वं पिबेति सुहृद्भेद ।
 निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमन्त्रा करोति तन् ॥
 एवं कृते भवेत्पुनः पतितानां न चाप्यथा ॥”
 इति ।
 इदञ्च नृताहं कार्यम् । पतितस्य दासी नृताह्नि
 पदा घटमपवर्जयेत्तेनावतायसुपचरितो भव-
 तीति मदनरत्ने विष्णुकेः । इदञ्चात्मत्यागि-
 विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाश्रीचौदक-
 भाजः स्मृत्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना-
 दिति गौडाः । उपलक्षणत्वात् सर्वेषामिति तु
 युक्तम् । इति निर्णयनिम्नौ ५ परिच्छेदः ॥
 पतिव्रतौ, स्त्री, (पतिर्विद्यमाने यस्याः । पति +
 मतुप् । “अन्तर्वत् पतिवतोर्नुक् ।” ४ । १ । ३२ ।
 इति निपातनात् वत्सं शुगागमञ्च । ततः ।
 “ऋग्वेदोऽपीप् ।” ४ । १ । ५ । इति डीप् ।)
 सभर्तृका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
 (यथा, रघुः । १५ । ३५ ।
 “इतरेऽपि रघोर्विश्राज्यस्तेतामिनेजसः ।
 तद्योगात् पतिव्रतौ पुत्रौऽप्यसन् द्विजवः ॥”)
 पतिव्रता, स्त्री, (पतिव्रतमिव धर्मार्थकामेषु काय-
 वाक्मनोभिः सद्योपास्योऽस्याः ।) स्वाम्यनु-
 रक्ता । तत्पर्यायः । सुचरित्रा २ सती ३
 साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
 “आर्त्तास्ते सुदिता वृद्धे प्रीयते मलिना ज्ञाया ।
 नृते निधेत यापयौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”
 इति मुहूर्तस्थम् ॥ * ॥
 तस्या माहात्म्यं यथा,—
 नारद उवाच ।
 “कर्मणा केन राजेन्द्र ! तपसा वा तपोधन ! ।
 उत्तमाञ्च गतिं याति ज्ञानावाप्तः प्रशंस मे ॥
 एषस्तुतस्तु धर्मात्मा नारदेनाब्रवीत्तदा ।

पतिव्र

यम उवाच ।

न तस्या नियमो विप्र ! तपो नैव च सुव्रत ! ।
उपवासो न दानश्च न ह्यमो वा महामते ! ॥
यादृशी तु भवेद्विप्र ! श्रद्धा तत्त्वं समासतः ।
प्रसूते या प्रसूयति विप्र ! जायति स्वयम् ॥
सुष्ठु तु भोजिते विप्र ! सा नृत्तुल्लयति भुवम् ।
मौने मौना भवेद्या तु क्षिते तिष्ठति या स्वयम् ।
सा नृत्तुल्लयति विप्र ! नान्यत् पश्यामि किञ्चन ॥
एकद्विदिकमना भर्तुर्वचनकारिणी ।
तस्या बिभौमहे सर्वे ये तथान्ये तपोधन ! ॥
देवानामपि सा साध्वी पूज्या परमशोभना ।
भर्ता वामिहिता वापि प्रणवाख्यायिनी भवेत् ॥
वर्षमाणापि विप्रेभ्यः । प्रख्याप्यानापि सा यदा ।
तदेव तं संश्रयति पतिं नान्यं कदाचन ॥
भर्तुर्नृत्तुसुखं ब्रजन् ! या पश्यति वराङ्गना ।
एवं याति भवेन्नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥
अनुविष्टेन भावेन भर्तारमनुगच्छति ।
सा तु नृत्तुसुखद्वारं न गच्छेद्दक्षसम्भव ! ॥
एवमाता पिता बन्धुरेषु मे देवतं परम् ।
एवं सुश्रूयते या तु सा मां विजयते नदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याश्चाहं कृताङ्गलिः ॥
भर्तारमनुधायायनी भर्तारमनुगच्छति ।
भर्तारमनुशोचन्ती नृत्तुद्वारं न पश्यति ॥
गीतवादिजशृङ्गानि प्रेक्षणीयान्यनेकशः ।
न श्रुणोति न पश्यति नृत्तुद्वारं न पश्यति ॥
स्नायन्ती तिष्ठती वापि कुर्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
नान्यच्च मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
देवता अर्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा हिजान् ।
पतिं न त्यजेत् चित्तात् नृत्तुद्वारं न पश्यति ॥
भागौ चाशुहिते या तु उत्थाय च तपोधन ! ।
गृहं मार्जयते नित्यं नृत्तुद्वारं न पश्यति ॥
चतुर्दशैः स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसंश्रितम् ।
श्रीचाचारसमायुक्ता सापि नृत्तुं न पश्यति ॥
भर्तुर्मुखं प्रपश्यन्ती भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
वर्षते च हिते भर्तुर्मुखद्वारं न पश्यति ॥
एवं कौर्त्तमतां लोके दृश्यन्ते दिवि देवताः ।
मातुषाणाञ्च भार्या वै तत्र देशे तु दृश्यते ॥
कथितेव पुरा विप्र ! आदिद्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात् विप्र ! यथावत् यथायुतम् ॥
गुणमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”

इति वाराहं पतिव्रताचरित्रम् ॥ * ॥

पतिव्रताधर्म्मो यथा,—

“पतिव्रतानां यद्वर्म्मं तन्निबोध ब्रजेश्वर ! ।
नित्यं भर्तुर्मुखकया तत्पादोदकमीक्षितम् ।
भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुश्रया ॥
व्रतं तपस्यां देवासां परित्यज्य प्रयत्नतः ।
कुर्वाचरणासेवाञ्च कृत्वा परितोषणम् ॥
तदाचारहितं कर्म्म न कुर्वादेरतः सती ।
नारायणात् परं कान्तं ध्यायेत् सततं सती ।
परपुत्रां पुरश्चैव सुवेशं पुत्रं परम् ।
याचामहोत्सवं नित्यं नर्त्तकं गायनं व्रज ।
परकीयाञ्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥

पतिव्र

यद्वर्म्मं स्वामिना नित्यं तदेवमपि योचिताम् ।
नहि त्यजेत् तत्सङ्गं शरणमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे गौतमं दद्यात् स्वामिनश्च पतिव्रता ।
न कोपं कुरुते मुक्ता ताडनाश्चापि कोपनः ॥
नुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानश्च तोषयेत् ।
न बोधयेत् नित्यान् प्रेरयत्येव कर्म्मसु ॥
पुत्राणाञ्च शतगुणं केशं कुप्यात् पतिं सती ।
पतिर्वन्धुर्गतिभर्ता देवतं कुलयोधितः ॥
शुभं दद्यात् सुघातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
सखितं वदन् कृत्वा भक्तिभावेन यत्नतः ॥
पुरुषाणां सहस्रं सती स्त्री च समुद्वरेत् ।
पतिः पतिव्रतानाञ्च सुच्यते सर्वपातकात् ॥
नास्ति तेषां कर्म्मभोगः सतीनां व्रतसेवसा ।
तया साहस्रं निष्कम्भी मोदते हरिमन्दिरे ॥
एधियां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तावपि ।
तेजश्च सर्वदेवानां सुगीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं व्रज ।
दाने फलं यदादृष्टं तत् सर्वं तासु सन्ततम् ॥
स्वर्गं नारायणः शुभविधाता जगतामपि ।
सुराः सर्वे सुसुनयो भीतास्ताभ्याञ्च सन्ततम् ॥
सतीनां पादरजसा सदाः पूता वसुधरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य सुच्यते पानकाश्वरः ॥
त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्त्तुं शक्नोति पतिव्रता ।
स्वसेवसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पतिः साध्वीपुत्रो निःशङ्क एव च ।
नहि तस्य भयं किञ्चिदेवेभ्यश्च यमादपि ॥
श्रतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातस्तथाय तृतीया च रात्रिवाससम् ।
भर्तारश्च नमस्कृत्य करोति स्तवनं मुदा ॥
गृहकार्यं ततः कृत्वा स्नात्वा घौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पञ्च भक्तितः पूजयेत् पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निर्मलेन च ।
तस्मै दत्त्वा घौतवस्त्रं तत्पादौ कालयेन्मुदा ॥
आसने वासयित्वा च दत्त्वा भाले च चन्दनम् ।
सर्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा माल्यं गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण भोगद्वयेः सुधोषमैः ।
संपूज्य भक्तितः कान्तं स्तुत्वा च प्रणमन्मुदा ॥
‘ओं नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय
स्वाहा ॥’

इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पञ्च चन्दनम् ।
पात्रार्घ्यधूपदीपाञ्च वस्त्रं नैवेद्यसुतमम् ॥
जलं सुवासितं शुद्धं ताम्बूलञ्च सुसंस्कृतम् ।
दत्त्वा स्नोञ्च प्रपठेत् यत् कृतं पापमेव च ॥
ओं नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥
नमः शान्ताय दान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमोऽस्माय च पूज्याय नृदाधाराय ते नमः ॥
पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्ताराय च ।
श्रीगार्गायै पद्मीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिव्रता पतिविष्णुः पतिरेव मन्त्रेश्वरः ।
भक्तिविष्णुर्गङ्गाधरो ब्रह्मरूप ! नमोऽस्तु ते ॥

पतङ्गः

चमस्व भगवन् ! दोषं ज्ञानाज्ञानद्वयतश्च यत् ।
पद्मीवन्धो ! दयासिन्धो ! दासीदोषं चमस्व च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं दृष्ट्वाद्ये पद्मया ज्ञतम् ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गाया च पुरा व्रज ॥
सावित्री च ज्ञतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः ।
पार्वत्या च ज्ञतं भक्त्या कैलासे शङ्कराय च ॥
सुगीनाञ्च सुराणाञ्च पद्मीभिश्च ज्ञतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्वासां स्तोत्रमेतत् शुभावहम् ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं या श्रुणोति पतिव्रता ।
नरोऽन्यो वापि नारी वा लभते सर्ववाञ्छितम् ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो लभते धनम् ।
रोगी च सुच्यते रोगात् बद्धो सुच्येत बन्धनात् ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
फलञ्च सर्वतपसां व्रतानाञ्च व्रजेश्वर ! ॥
इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य सुष्ठु सा तदनुश्रया ।
उक्तः पतिव्रताधर्म्मो गृहिणी श्रूयतां व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वे २ अध्यायः ॥ * ॥
पतिव्रतानामानि यथा,—

सूर्यस्य सुवर्चसा १ शक्रस्य शची २ वशिष्ठस्य
अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य
लोपासुद्रा ५ अश्विनस्य सुकन्या ६ सत्यवतः
सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ नौदासस्य
मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दम-
यन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिशुस्य सती १३
नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः सावित्री १५
रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणान्तरम् ॥
(गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ८६ ।

“पतिव्रता पवित्राङ्गी प्रणवासपरायणा ।
प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पर्यस्मिनी ॥”
पतिरः, पुंस्त्री, (पतिरिति गच्छतीति । पतञ्जलौ-
“पतिकठिक्कटिगडिदंशश्च एरक् ।” उणां १।५६।
इति कर्त्तरि एरक् ।) पक्षी । गन्तरि चि । इत्यु-
णादिकोषः ॥

पतिरः, पुं, (पतत्यस्मिन्निति । “पति कठौति ।”
उणां १।५६। इति अधिकरणे एरक् ।) व्याकः ।
गर्भः । इति संक्षिप्तसारोणादिरसिः ॥
पतङ्गः, स्त्री, (पतमिव अङ्गं यस्य । एषोदरात्-
वाधु ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वृक्षविशेषः । वकम् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पत्राङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गदम् ४ पत्रा-
शयम् ५ पट्टरङ्गम् ६ भार्यावृक्षः ७ रक्तकः ८
लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११
कुचन्दनम् १२ पट्टरङ्गकम् १३ सुरङ्गम् १४ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रुचत्वम् । अम्लत्वम् ।
शीतत्वम् । गौल्यत्वम् । वातपित्तशूलविषको-
टोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च भावप्रकाशे ।
“पतङ्गश्च रक्तसारं सुरङ्गं रङ्गनं तथा ।
पट्टरङ्गमाख्यातं पत्तुरञ्च कुचन्दनम् ॥
पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तघ्नं वृषणञ्चनम् ।
हरिचन्दनवल्ग्वेयं विशेषाद्वाहनाशनम् ॥”

पत्नं, स्त्री, (पत्नी गच्छति जना यस्मिन् । पत्न्यं गतौ + “वीपतिभ्यां तनन् ।” उणां ३।१५०। इति तनन् ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१०॥ (यथा, भागवते । ७।२।१४।

“पुरगाममजोदानाचचारामाश्रमाकरान् ।
खेटखेटघोषाश्च ददुः पत्नानि च ॥”) महती पुरी । इति श्रीधरस्वामी । नदङ्गः । इति चारावली ॥

पत्नवर्णिक, [ज] पुं, (पत्नस्य नगरस्य वर्णिकः ।) नगरवर्णिकः । तत्पर्यायः । स्वाध्यायी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्तिः, पुं, (पदाते विपक्षेनां प्रति पदभ्यां गच्छतीति । पदौ ङ गतौ + “पदिप्रथिभ्यां नित् ।” उणां ४।१८२। इति तिः स च नित् ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६६। (यथा, रघुः । ७।६७।

“पत्तिः पदानि रथिनं रथेश-
सुरङ्गसादी तुरगाधिरूपम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतन्नजस्यं
तुल्यप्रतिहन्दि बभूव युद्धम् ॥” * ॥

पदाते विपक्षं प्राप्नोतीति । पद् + तिन् । वीरः । इति विश्वः ॥

पत्तिः, स्त्री, (पत्न्यं गतौ + भावे क्तिन् ।) गतिः । (पत्यते विपक्षो यथा । पत् + करणे क्तिन् ।) सेनाविशेषः । यदुक्तं अमरे । २।८।८० ।

“एकेभेकरथा त्रया पत्तिः पञ्चपदातिका ॥” पत्तिवर्द्धतिः, स्त्री, (पत्नीनां पदातीनां संवर्द्धतिः ।) पदातिसमूहः । तत्पर्यायः । पादातम् २ । इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पत्तूरः, पुं, (पत्न्यं गतौ + बाहुलकादूरः । निपातनात् तस्य द्वित्वम् ।) शालिग्रामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पत्तुः, स्त्री । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्यर्थे सम्बन्धो यथा । “पत्युर्नोयज्ञसंयोगे ॥” ४।१।३२ । इति नकारादेशः ङीप् च ।) वेदविधानेनोपा । अन्यत्रोपचारात् ।

यथा उद्वाहविहितमन्त्रादिना ऊढा । इति भरतः । तत्पर्यायः । पाणिग्रहीती २ द्वितीया ३ सङ्घर्षिणी ४ भार्या ५ जाया ६ दाराः ७ सङ्घर्षिणी ८ घर्षिचारिणी ९ दारः १० सहिणी ११ । इति शब्दरत्नावली । सहचरी १२ सहः १३ सौत्रम् १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७ ऊढा १८ कलत्रम् १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पत्नीगुणेनैव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति ।

यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वयंशः । गृहाश्रमतुल्यं किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र चित्तकामा पत्नी वर्तते । सपत्नीक एव सर्वधर्मकरणाः । यदुक्तं दत्तसंहितायाम् ।

“पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि हृन्दोगुर्वर्तिनी ।
गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ॥
तथा धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्रुते ।

प्राकान्ये वर्तमाना तु जेहान्तु निवारिता ॥
अवश्या सा भवेत् पञ्चान् यथा आधिरपेक्षिताः
अनुकूला न वागदुष्टा दद्या साध्वी प्रियंवदा ॥

आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ।
स्वर्गोऽपि दुर्लभं ह्येतदगुरागं परस्परम् ॥
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं तु किम् ॥
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् ।
सा पत्नी या विनीता स्वाधिकृतज्ञा वशवर्तिनी ॥
दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् ।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदरस्य विशेषतः ॥
योधित् सर्वं जलौकिकं भूषणाच्छादनाशनैः ।
सुभूषां पृथक् कृता नित्यं पुरुषं रूपकर्षति ॥
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।
इतरा तु धनं विसं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥
सशङ्का बालभावे तु यौवने विसुखी भवेत् ।
दृष्टवन्मन्यते पश्चाद्दृष्टभावे स्वकं पतिम् ॥
अनुकूला न वागदुष्टा दद्या साध्वी पतिवता ।
यमिरं व गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥
या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा ।
भक्तः प्रीतिकारी नित्यं सा पत्नी हीतरा च्वरा ॥”) पत्न्याटः, पुं, (अटति सुखं विहरति अत्र इति आटो गृहम् । ततः पत्न्या आटः ।) पत्नीगृहम् । यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे ।

“वासागारं भोगगृहं कन्यापत्न्याटनिष्कृताः ॥” प(त्र)न्नं, स्त्री, (पत्नति वृत्तात् । पत्न्यं गतौ + “सर्वधातुभ्यः ण्” उणां ४।१५८। इति ण् ।) वृत्तावयवविशेषः । पाता इति भाषा । तत् पर्यायः । पलाशम् ८ हृदनम् ३ दलम् ४ पर्णम् ५ कदः ६ । इत्यमरः । २।४।१४ ॥ पात्रम् ७ हृदनम् ८ वर्धम् ९ वर्धनम् १० पत्रकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ विणवे पत्रविशेष-दानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये ।

“पत्राण्यपि सपुण्याणि हरः प्रीतिकराणि च ।
प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ । शृणुष्व गदतो मम ॥
अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम् ।
तस्मात् सुखदिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम् ॥
दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।
पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥
विल्वपत्रादपि हरस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।
एतेषां यथात्मनः पत्रेषां योऽर्थेयेद्वरिम् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं महीयते ॥”

देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा,—
“अपामार्गस्य पत्रं ततो भृङ्गारपत्रकम् ।
ततोऽपि गन्धर्वीपत्रं वलाङ्कमतः परम् ॥
तस्मात् खदिरपत्रं वज्रुलक्षवकक्षया ।
यान्त्रं वज्रुलक्षं जम्बू पत्रं ततः परम् ॥
वीजपूरस्य पत्रं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।
दूर्वाङ्गुलं ततः श्रेष्ठं शमीपत्रमतः परम् ॥
पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतः परम् ।
सर्वतो विल्वपत्रं देवाः प्रीतिकरं मतम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥ तैजपत्रम् । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् १ पत्रकम् २ हृदनम् ३ दलम् ४ पलाशम् ५ अंशुकम् ६

वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वल्गुम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वस-नम् १४ तमालम् १५ सुरनिर्गन्धम् १६ । अख गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कष-वातविषवस्तिक्तकर्तृदोषनाशित्वम् । सुखमस्तक-प्रोद्यनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भावप्रकाशे ।

“पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णं पिच्छिलं लघु ।
निहन्ति कषवाताग्निहृत्तासाक्षिपीनसान् ॥” (पत्यते स्थानात् स्थानान्तरे अनेन । पत् + “हान्नी-प्रसमुजस्तुदसिचमिहपतद्वनङ्गः करणे ॥” ३।२।१८२ । इति करणे ण् ।) वाहनम् । शरपत्रः । पक्षिपत्रः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (पत्यते पात्यते प्राक्खबोधायवर्णनिचयोऽनेन । पत् + करणे ण् । अन्तर्निवन्तत्वात् तथात्वम् । (लिखनाधारः । पात् इति भाषा । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“वाण्मासिके तु सम्प्राप्ते भान्तिः संजायते यतः ।
घाचाक्षराणि च्छाति पत्राक्षरान्यतः पुरा ॥” घातुमयपत्राक्षरतिद्वयम् । पत्र इति तवक् इति च भाषा । यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरं ।

“सुवर्णपत्राभरणा च कार्या

सुलोहपत्रार्थद्वयश्च कलाभिः ॥” * ॥

(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरे समाचारीऽनेन ।) पत्री । लिपिः । तस्य रङ्गनं यथा -

“सुवर्णरूपरङ्गादौ रङ्गयेत् पत्रमुत्तमम् ।
सामान्योत्तममध्यानी पत्ररङ्गनमीरितम् ॥” * ॥ अथ पत्रप्रमाणम् ।

“षडङ्गुलाधिकं दलं पत्रमुत्तममीरितम् ।
मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं सुष्टिदलकम् ॥” अथ पत्रभङ्गप्रकारः ।

“पत्रं त्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वं तु द्विगुणं त्यजेत् ।
शेषभागे लिखेद्दण्डान् गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥” * ॥ अथ पत्रस्य रचनक्रमः ।

“राजलेखकमाहूय वृषो वृथात् प्रयत्नतः ।
पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम् ॥
पण्डितद्वयमात्रेण लेखको रक्षसि स्थितः ।
यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्यान्नमोरमम् ॥
दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य पण्डितेन वै ।
स्वभक्तैर्दृष्टं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तकम् ॥
सामान्यपत्रं संलिय रक्षसि आवयंमृषम् ।
वृषाक्षया शुभे पत्रं विलिखेदाजलेखकः ॥” * ॥ अथ लेखनप्रकारः ।

“अङ्गुष्ठं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षकः ।
मध्यं विदुसमायुक्तमधः समाङ्गुलं युतम् ॥ ५ ॥ तदधः सक्तिं विन्यस्य ततो गदां सुप्रभोगम् ।
ततः श्रीशब्दरूपाणि पदव्यासक्रमं लिखेत् ॥
भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः ।
ततः शुभाशुभां वार्तां संस्कृतेः पाहतेक्षया ॥
ततः प्रमाणसंख्यां ततो वार्तां नियोजयेत् ।
कीर्तिप्रोत्तियुतं पदं ततः किमधिकादिकम् ॥
पत्रप्रेषणलोकश्च अङ्गुमासादिसंयुतम् ।

सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनस्यैवमीरितम् ।
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
खदेशे कौर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रकर्म ज्ञात्वा यो लिखेद्वाजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यथाः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसम्बन्धमज्ञात्वा यो लिखेद्वाजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्गन्धो मङ्गहाभुयात् ॥”

अथ पत्रनयनक्रमः ।
“राजपत्रं नयेन्महिं ललाटे पाचमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्महिं ब्राह्मणानामन्त्रिणाम् च ॥
यत्तिस्र्यक्षिणाश्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्ध्नि धारयेत् ॥
भाष्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणां सत्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।

“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पृष्ठाग्रं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणायामेन सदसि नृपायै राजलेखकः ॥
पत्रं वित्त्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमन्त्रोभो राजलेखकः ॥
रहसि श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वाथ सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपायै श्रावयेद्द्विजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा द्विजोत्तमः ।
नृपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।

“ऊर्ध्वं षडङ्गुलं त्र्यङ्गुलं पञ्चविम्बयत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुण्याद्वाजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पङ्क्तिस्तस्यैव चन्दनैः ।
गुरुणा चन्दनैरेव मन्दरेणैव स्वामिनः ॥
भाष्यायाश्चाप्यलङ्कनं चन्दनैः पितृपुत्रयोः ।
सव्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्क्तौ भृत्यस्य ससुदीरितम् ।
शोभितेनैव प्राञ्जला पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्वेषां यथायोग्यानुमानतः ।
पत्रस्योर्ध्वं तु मतिमान् कुर्व्यात् चिह्नं सुवर्णमम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।

“दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् क्षेदयेत् सुधीः ।
यकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”

अथ राजपत्रादेः पदव्यासः ।

“महाराजाधिराजश्च दानशौखं तथैव च ।
तथा सचरितं योष्यं कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्वेषु पदव्यासकर्म विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।

“प्रवरं गुणभेदेन तथा सचरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥”

अथ पङ्क्तिस्तस्य ।

“संख्यावद्बन्दिपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पङ्क्तिनाम् पत्रेषु विलिखेद् पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्द्विमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भाष्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं साध्वी तथा सचरितादिकम् ।
भाष्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सचरितादिकम् ।
आश्रीयन्वनसंयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पितृपत्रस्य ।

“प्रभुवर्यं नमस्कारं तथा सचरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ साध्यासियतिपत्रस्य ।

“सर्ववाक्काविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सव्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सामान्यभृत्यपत्राणां त्रिनियोज्यामुक्तं प्रति ।
शस्त्रावशेषितपदं क्वागुल्लादिकं तथा ॥

एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।

विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”

श्रीशब्दविन्याससंस्था यथा. —

“यद् गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रं रक्तैकं पुत्रभाष्ययः ॥”

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगोव्यागचयच्छृङ्गारत्रराजिरोचिस्त्वमित-
चन्द्रचङ्कुरगणवन्देन्दुचन्द्रकासोद्गताद-
चतुररुचतस्त्रकोरवरविषमसमरसदरतपबलतर-
तुरगखुरपुटपटनदलितभृष्टोत्तिष्ठद्विष्टधूल-
धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचण्डभुजदण्ड-
भाजमानखरतरासिविचासितप्रत्यर्पिष्ठ्वीपति-
सार्थप्रार्थितानुकम्पासुधासम्यातानवरतविहृहा-
रिद्रविद्रावणद्रविणरार्तिविश्राजनससुपार्जितो-
र्जितयशोमरालावलिकवलितवलिदधौचिसचित-
यशोन्दगालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-
राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्ध्वखण्डखण्डितारिमण्डल-
सुखोन्मुक्तसुक्तावनीमण्डितसंयामाङ्गनरिङ्गमा-
लानेकवारणवाहादिकायकाण्डवक्रतरनक्रचक्र-
चक्रमण्डुरतिक्रमणीयापगापतिप्रभृतयशस्वन्त्र-
चन्द्रिकाद्योतविश्रीनिताखिलजगन्मण्डलविध-
द्रविणार्पणसक्तोत्तमसूरिसमूहस्तुयमानावदात-
कीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालेपलेपितगीतिधुरीणो-
र्ध्वश्लाघिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-
न्दोलितललङ्कयवज्जङ्गलपरितःप्रसर्पितप्रताप-
तपनोत्तापितारातितसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्ज-
प्रस्तुतसौन्दर्यगाथाप्रस्तुतितमीममारायणचरण-
किङ्करश्रीयुतमहाराजदानशौकेषु ॥ २ ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिमीमन्समस्तसामन्तसेवकनिर्वाहकेषु ।

कीर्षगोक्षविलक्षणीवलगजवाजिगृहपरिवारहर्ष-
हेतुनीतिसेनुरक्षणिपुङ्खेषु । अस्मद्विश्वासेक-
निकेतनेषु श्रीश्रीमन्निप्रवीरेषु आशीराश्रितिवे-
दनकोट्यं वर्णभृमोत्रत्यं भव्यभावेदयम् तत्रत्यं
भव्यमव्याहतमनुदिनमनुचरणं पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुपत्रास्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुहनिःसरस्वक-
रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-
ताखिलगुणगणालङ्कृतवन्द्यदाङ्गपारगस्याश्रमो-
चिताचारसम्यग्प्रमहंसपरिब्राजकाचार्यसेव-
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कीर्ति-
शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भाष्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमद्दामप्रमहमेभूषितास्तदादिभक्त-
जनेषु । कर्णधोरधराजनेषु । नेत्रयोरधरेवनेषु ।
कामस्य परिणामेषु । चतुर्वर्गप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द
इवन्दिरायाः शङ्कर इव गिरिजायाः महेन्द्र इव
पुलोमजायाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना
प्रणामपूर्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्तृभाष्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रमपारलावण्यमूर्त्तौ प्रिय-
तमायां नेत्रयुग्मस्य कनीनिकायामिव चन्द्रस्य
चन्द्रदायामिव कमलाकरस्य कमलिन्यामिव
पथिकस्य क्लृपायामिव तृषातुरस्य प्रीतिलाभत-
धारायामिव मम सप्रैम निवेद्यन्ती पत्नी
शुभाशीराशीत्रिवेदयतु सर्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनववशब्दचिन्ताचिन्तितस्त्री-
यानुरागावुरज्जितानुगृहीतस्वयम्बुवर्गेषु । निज-
चरणसरोज-रञ्जितपराशरंरक्ताम्बुदादिभाल-
स्यलविशालभाग्यसम्भावकेषु । श्रियुतपितृचरण-
सरोरुहेषु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बह-
करसम्युटस्यावनीष्टलयाः साक्षाद्गणतयः
सहस्रमजसं विज्ञाप्य ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविभेश्वरचरणसरोरुहानुग्रहसमा-
सादितानिपिततानवद्विद्याविलासपीयूषपर-
म्यरापराभावकागुपममाधुरीधुरीणविषयगुण-
लङ्कितनिजवंशावतंससकलविश्वासनिधाननिज-
कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रियुतशुद्धाचारपरि-
पूरितपुत्रेषु शुभाश्रिणां राशयः सन्तु विज्ञा-
प्य ॥ * ॥

अथ सव्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यकरण-
निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-
दूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदवेदान्तसांख्य-
सिद्धान्तबहुदेवप्रकृतिपुरुषविदेशज्ञानश्रीलेषु ।
संख्यावन्मुख्यवन्दितचरणारविन्दस्वायमोचिता-
चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-
भूदेव-पूजित-श्रियुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

पञ्चला

ममावनीसंलगा; साष्टाङ्गप्रणामसहस्रमज्जं चो
नमो नारायणायेति मन्त्रेणाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ भूतप्रशस्तिः ।

१ स्वस्तिभगवत्परायणसकलदिविणाधि-
रक्षकगोमहिष्यादिप्रतिपालकनिखिलवंशाशु-
सेवकवधं वदासुकाभ्यं प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिभगवत्परमभयप्रतिभयशःपरिपूरित-
सकलसामन्तराजधानीविजृम्भितवीरश्रद्धाव-
शेषितनिजवंशाशुरक्षकसततपरिभक्षशरणा-
गतासुकं प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनां प्रशस्तिः ।

स्वस्तिभगवत्पदपङ्कजपूजनोपचितपुण्य-
पुञ्जपवित्रीकृतान्तःकरणदिग्विजयिनीविसर-
द्विभिल्लमिलम्बलीमालाकलायशोऽनुबन्धिनिर-
वधिवसुविश्रान्ताधरीकृतसुरपुरभूमीरक्षेयु ।

स्वस्तिभगवत्परमेस्वरपादपायोदहास्ताद-
चतुरचित्तचक्षरीकभूतद्वन्द्वारकद्वन्द्वानजनिता-
मितयशःपटीरपङ्कपटलालङ्कृतदिगङ्गनाग्यस्तन-
तटप्रबलप्रतापीर्लब्धवर्जितप्रत्यर्थायर्गर्वाङ्ग-
मारपारेषु ।” इति वररचिततपत्रकौस्तुभे ॥

पत्रकं, स्त्री, (पत्रमेव । पत्र + स्वार्थे कन् ।)

वृक्षस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्ना-
वली । तेजपत्रम् । अस्य गुणः । कफवायुशो-
ण्णसाधनचिनाशिलम् । इति राजवल्लभः ।
शालिचक्राके पुं । इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला, स्त्री, (पत्रकायां व्याहला शब्दः ।)

पिञ्जोला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥

पत्रलक्ष्मः, पुं, (पत्रैः पत्रकाद्यैः साध्यः लक्ष्मो-
व्रतविशेषः ।) पर्यलक्ष्मव्रतम् । यथा,—

“पञ्चोदम्बरराजौविविस्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीते; पर्यलक्ष्म उदाहृतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

“पलाशोदम्बरारविन्द-श्रीवृक्ष-पञ्चानामेकैकेन
कायितसुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकञ्च एक-
स्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्यलक्ष्मः ।” इति
मिताक्षरा ॥

पत्रगुप्तः, पुं, (पत्राणि गुप्तानि अस्य ।) त्रिकण्टः ।
इति शब्दचन्द्रिका । तेकांटा विज् इति
भाषा ॥

पत्रघना, स्त्री, (पत्रमेव घनं यस्याः । पत्र-
नाहुत्यात्तयात्वम् ।) सातलावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पत्रङ्गं, स्त्री, (पत्रमण्यतेनेन । अङ्ग + करणे
चञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शक्यादित्यात्
वाधु ।) पत्राङ्गम् । रत्नचन्दनम् । इति शब्द-
रत्नावली ।

पत्रभङ्गारः, पुं, (पत्रेषु भङ्गारस्तद्वत् शब्दो
यस्य ।) पुरोटिः । इति त्रिकाण्डशेषः । राय-
भाटी इति भाषा ॥

पत्रा, स्त्री, (अथ प्राये + अप् अणः ।
लक्षं प्रतिगमनाय । पत्रैः अणो जीवनमिव

पत्रभ

यत्र ।) शूरपत्ररचना । यथाह हारावली ।

“शराणां पत्ररचना पत्राणां परिकीर्तिता ॥”

पत्रतडुली, स्त्री, (पत्रेषु तडुलवत् विद्यते-
ऽस्याः । अश्व-आदित्यादयः । गौरादित्यात्
डौष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रतरुः, पुं, (पत्रप्रधानस्ततः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) दुष्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रदारकः, पुं, (पत्रवत् दारयति वृक्षाणि इति ।
दृ + णिच् + क्त्वं ।) क्रकचः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । करात् इति भाषा ॥

पत्रनाडिका, स्त्री, (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा ।
इति जटाधरः ॥

पत्रपरशुः, पुं, (पत्रे धातुनिर्मितपत्राकारे परशु-
रिव । तच्छेदकत्वात्तयात्वम् ।) स्वर्णकारा-
दीनां स्वर्णादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ब्रह्मणः २ । इत्यमरः । २।१०।१३ ॥

पत्रपशुः, पुं, इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपणमिति । अप + ञप् + अच् ।
निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपालः, पुं, (पत्रवत् पत्यते प्राप्यतेऽसौ । पत्र +
पल गतौ + ञच् ।) आप्यता क्षुरिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरस्यभागो यस्याः) डीप् ।
कर्मेनी । इति हलायुधः ॥ काँची इति भाषा ।

पत्रपाश्या, स्त्री, (पाशानां सङ्ग्रहः पाश्या । पत्र-
मिव पाश्या ।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम् ।
इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका, स्त्री, (पत्रैः पत्रेण वा पिशा-
चीव । इवार्थे कन् ।) जलजा । टीका इति
भाषा । तत्पर्यायः । स्वर्परः २ वारिचा ३
नृद्धखोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मस्तके
पलाशपत्रबन्धनम् । यद्वत्

“बन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका ॥”
इति हारावली ॥

पत्रपुष्पः, पुं, (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पकः, पुं, (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) भूष्णपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री, (पत्रपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्न-
माला ॥

पत्रवन्धः, पुं, (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुष्प-
रचनाकाले हि पत्राणां यन्त्रणं स्यादतस्तथा-
त्वम् ।) पुष्परचना । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“रचना च परिच्यन्दः पत्रवन्ध इति त्रयम् ।
पत्रभङ्गप्रसूनादिरचनायां निगद्यते ॥”

पत्रवालः, पुं, (पत्रवत् बल्यते धीयतेऽस्मिन् । बल-
रक्षणे + अधिकरणे चञ् । अयमभागे पत्राङ्गते-
स्तथात्वम् ।) तुलाघटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दांड इति भाषा ॥

पत्रभङ्गः, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राङ्गतीर्णां भङ्गो

पत्राखं

विचित्रता यत्र ।) स्तनकपोलादी कक्षुरिकादि-
रचितपत्रावली । तत्पर्यायः । पत्रलेखा २

पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८
पत्रभङ्गिः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग + गौरादित्यात् डौष् ।)

पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रधौवनं, स्त्री, (पत्राणां धौवनं यत्र ।) पल्लवम् ।

नूतनपत्रम् । यथा, जटाधरः ।

“नवोन्नते किशलयं किशलं पत्रधौवनम् ॥”

पत्ररघः, पुं, स्त्री, (पत्रं पक्षो रघो यानमिव यस्य ।)
पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । १३ ।)

“चित्रस्त्रनेः पत्ररघौर्वभ्रमद्भ्रमरभ्रियम् ।

नलवेणुशरस्तम्बकुशकोचकगङ्गरम् ॥”

पत्रलं, स्त्री, द्रुपसम् । अचनदधि । इति हेमचन्द्रः ॥

पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कक्षुरिकादिरचितपत्रा-
ङ्गतीर्णां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः ॥
२ । ६ । १४२ ॥ (यथा, रघुः ६ । ७२ ।

“महेन्द्रमासाय मञ्जीतरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकलीलः ।

चकार वाञ्छैरसुराङ्गनागां

गच्छत्यलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥”)

पत्रवल्ली, स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राङ्गतीर्णां वल्ली
लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।३।१६ ॥
(यथा, मावे । ८ । ५६ ।)

“गच्छेत् स्फुटरचनामपत्रवल्ली

पर्याप्तं पर्याप्तं विभूषणं बधूनाम् ॥”)

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्यलता च ॥

पत्रवाहः, पुं, (पत्रेण पत्रच्छेदेन उन्नते इति ।
वह + ञच् ।) वाहः । इति जटाधरः ॥ (पत्र
लिपिं वहतीति । वह + ञच् ।) लिपिवाहकं च ॥

पत्रशाकः, पुं, (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) पत्रविधशाकान्तर्गतपत्राङ्गशाकः
यथाह राजवल्लभः ।

“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संखेदञ्च तथा ।

शाकं घट्टविधसुहिष्टं शुरु विद्याद्वयोत्तरम् ॥”

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्-
पर्यायः । माद्रिः २ । इति हारावली ॥ पर्य-
नाङ्गी च ॥

पत्रश्रेणी, स्त्री, (पत्राणां श्रेणीव ।) इवली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्यपंक्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठः, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) विश्वः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पत्रक्षिपिः, पुं, (पत्राणां क्षिपिरिव ।) कण्टकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रहिमं, स्त्री, (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिम-
उद्भिन्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राखं, स्त्री, (पत्रमेव आख्या यस्य ।) तेजपत्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । ताजीप्रपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पवी

पचाङ्गः, स्त्री, (पचमिव अङ्गं यस्य । यद्वा पचेषु अङ्गतीति । अगि गतौ + अच् ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनसदृशकालविशेषः । वक्त्रम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥ भूषणम् । पञ्चकम् । इति मेदिनी ॥

पचाङ्गुलिः, स्त्री, (पचं अङ्गुलिरिव यस्य । यद्वा अङ्गुलिभिर्लिखितं रचितं पचं पचाङ्गतिरत्र इति परनिपातत्वात्तथात्वम् ।) पञ्चभङ्गः । स्तनकपोलादौ कलूटिकादिरचितपञ्चावली । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पचाङ्गनः, स्त्री, (पचं लेखनपञ्चमभ्यतेऽनेन । पच + अङ्ग + करणे ण्यट् ।) मञ्जी । इति शब्द-रत्नावली ॥

पचाङ्गः, स्त्री, (पचैराङ्गम् ।) पिप्पलीमूलम् । पर्वतलक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचाङ्गः, स्त्री, पञ्चङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचाङ्गः, पुं, (पच + अङ्गार्थे आङ्गुः ।) कासालुः । इत्युद्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचावलिः, स्त्री, (पचाणां पचावलीनां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः ।) गौरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पचाणां आवलिः श्रेणी राजिर्वा ।) पञ्चश्रेणी च ॥

पचावली, स्त्री, (पचावलि + वा ङीप् ।) पञ्चभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नवदुर्गासम्पदानकमधु-मिश्रितयवचूर्णयुक्तनवान्नपञ्चाणि । यथा,— “अमाया निशि संवे तु पञ्च चाभ्यस्यसंज्ञके । क्रमात् पञ्चावली देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥” इति कैवल्यतन्त्रम् ॥

देवादिसन्निधौ सन्दिग्धवस्तुनोरेकतरावधारणार्थकपञ्चावलीकोतोक्ततत्तत्सन्देहकोटिलिखितपञ्चसन्देशः ॥

पञ्चिका, स्त्री, (पञ्ची एव । स्वार्थे कन् ततो ङङ् ।) पञ्ची । लिपिः । यथा, ज्योतिषे ।

“आदिवादिग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः । दीर्घमास्यः प्रज्ञानं यथैयं ज्ञापयिका ॥” (प्रज्ञापञ्चं विद्यते यस्याः । पच + विद्यमानार्थे ण् । कदल्यादिनवपञ्चिका । यथा, दुर्गातुसव-पञ्चती ।

“कदली दाडिमी घानं हरिद्रा मानकं कपु । विष्णुशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपञ्चिका ॥”

पञ्चिकाः, पुं, (पञ्चिका आख्या यस्य ।) कर्पूर-मेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चिकानामके त्रि ॥

पञ्चिणी, स्त्री, (पचाणि सन्ध्याः । पच + इनिः । ङीष् ।) पञ्चवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्ची, [नृ] पुं, (पचं पचो विद्यतेऽस्य । पच + इनिः ।) वाणः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।

“असं किं गतिमनेन पञ्चिणा ज्वलि लोकात्त तं मन्त्रार्चितम् ॥”

पञ्ची । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघुः ११ । २६ ।

“तं सुरप्रपञ्चलीकृतं जती पञ्चिणा यमपदाभमाह्विः ॥”

पथिक

पथिकः । (यथा, नैषधे । १६ । १२ ।

“नभसि महती ध्वान्तध्वजप्रमाणपञ्चिणा-मिह विहरणेः सैन्यमार्ता रवेरवधारयन् ॥”

“पञ्चिणा श्रेणास्त्रपक्षिपाणाम् ॥” इति तट्टी-कायां नारायणः ॥ पञ्चाणि च्छदानि सन्ध्यास्य ।

अत इनिः ।) वृक्षः । रथी । पर्वतः । इति मेदिनी ॥ तालः । श्वेतकण्विही । गङ्गापञ्ची ।

पाथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चविंशते, त्रि ॥ पञ्ची, स्त्री, (पच + स्त्रियां ङीप् ।) लिपिः । पञ्चम् ।

यथा, जातकं । “श्रीमत्पञ्चजिनीपतिः कुसुदिनीप्रार्थनारो-भूभवः

प्राश्नाङ्कः सुरराजवन्दितपदो देवोन्मनी शनिः । स्वर्भाशुः शिखिनां गणो गणपतिर्ज्ञेयश्चण्डीधरा-क्षां रक्षन् सदैव यस्य विमला पञ्ची मया

लिखते ॥” पञ्चोपस्करः, पुं, (पञ्चमेव उपस्कर उपकरणं यस्य ।)

कासमर्हः । इति हारावली ॥ पञ्चोर्णः, स्त्री, (पञ्चणा ऊर्णा साधनत्वेनास्यस्य ।

“अश्वे आदिभ्यो ङ्” ५ । २ । १२७ । इति अच् ।) वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरुर्णायाः क्षतत्वात् पञ्चसम्बन्धिनी ऊर्णा अर्णेति । इति भरतः ॥

घौतकौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०३ ।

“पञ्चोर्णं चोरयित्वा तु ककरत्नं निषण्णति ॥” पञ्चोर्णः, पुं, (पञ्चेषु ऊर्णा यस्य ।) श्यामाकट्यः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥ पत्सलं, स्त्री, (पतति गच्छति अस्मिन् । पत ल गतौ + “पते रश्च लः” उणा । ३ । ७४ । इति

सरन् रश्च लश्च ।) पन्थाः । इत्युणादित्तिः ॥ पथ, इ क गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-परं-सकं-सेट् । इति ।) इ क, पथयति ।

इति दुर्गादासः ॥ पथ, इ ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् । जलादिः ।) इ, अपथीत् । ज,

पाथः पथः । इति दुर्गादासः ॥ पथः, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञश्च अधिकरणे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पथन्, [तृ] पुं, पथः । इत्यमरटीका । (पथति गच्छति । पथ गतौ + श्लृ ।) गमनकर्ता च ॥

पथिकः, त्रि, पन्थानं गच्छति यः । (पथिन् + “पथः ङ्” ५ । १ । ७५ । इति ङ्” ङीष् ।) पथयन्ता । (यथा, गोः रामायणे । १ । ५ । १० ।

“नानापथिकदूतैश्च वणिग्भिक्षोपश्रोभिताम् । देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम् ॥”

तत्पर्यायः । अज्जनोः २ अज्जनः ३ अज्जनः ४ पाथः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गन्तुः ६

यातुः ७ पथकः ८ यात्रिकः ९ यात्रकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पथिकः ११ । इत्युणादि-कोषः ॥

पथिकसन्ततिः, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः सन्ततिः ।) पथिकसङ्घः । तत्पर्यायः । हारिः २ । इति

पथ्यादि

त्रिकाण्डशेषः ॥ पथिकसंहतिः ३ । इति हारा-वली ॥

पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलनाद्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिद्रुमः, पुं, (पथिः प्राप्तगुणो द्रुमः । बहुगुणवत्त्वा-त्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिलः, त्रि, (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + “मिथिलादयश्च” उणा । १ । ५८ । इति

निपातनात् साधुः ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥ पथिवाहकः, त्रि, (पन्थानं वाहयतीति । वह + णिच् + क्तुल् ।) शाकुनिकः । निवृत्तः । इति

शब्दमाला ॥ भारवाहकश्च ॥ पथं, त्रि, (पथिन् + “धर्मेपथ्यं न्यायादनपेते” ४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) चिकित्सादौ हित-

कारकम् । तत्पर्यायः । करणम् २ हितम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आत्मीयम् ४ आयुष्यम् ५ । सैन्यवे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथः, पुं, (पथि साधुः । दिगादित्वात् यत् इतो-लोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,—

शिवार्या वनतिल्लः स्वात् पथः सुन्दरमाहकौ ॥ इति शब्दमाला ॥

पथ्यशाकः, पुं, (पथं हितकरं शाकं यस्य ।) तक्षु-लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्या, स्त्री, (पथ + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, वृटयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ ।

“ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चर्षिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं ससृष्टिनेत् ॥”

नृगेर्वाहः । चिभिटा ॥ बन्धा कर्कोटकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात्

गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखर्ब २६ । ११२ ।

“पथ्यनाभपदार्थेण प्रसृता पथ्यमालिनी । परहिंदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती ॥”

पथ्यादिगुग्गुलुः, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,—

“पथ्या विभीतामलकीफलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।

प्रस्थेन युक्तञ्च पलकुषाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥

अर्द्धविशेषं क्षयितं कषायं भास्वे पचेत्तत् पुनरेव लोहे ।

अम्लनि वङ्गेरवतार्थं दद्यात् द्रव्याणि संक्षयं पलाहृकानि ॥

विडङ्गदन्तीनिफलागुडूनी-हृणात्रिहृन्नागरकोषणानि ।

यद्येष्टव्यस्य नरस्य शीघ्रं हिमास्तुपानानि च भोजनानि ॥

निषेयमानो विनिहन्ति रोगान् सद्यश्चैव नूतनसङ्गताश्च ।

श्रीहानस्य जठरार्तिगुलं पाकुलककुलविवातरक्तम् ॥

पथ्याप

पथ्यादिको गुग्गुलुरेव नास्ती
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मधुघ्नं
जवेन कुर्यात्सुरगेन तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्धनं तथा पुष्टिकरो विषहः ।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्भोगेषु शक्तः सकलेषु तलज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पथ्यापथ्यं, ज्ञी. (पथ्यं रोगिणीं हितकरं अपथ्यं
अनुभकरं ह्योः समाहारः ।) रोगाणां हिता-
हितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तत्तत्तत्तरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोऽष्टाहः । धवागुः ।
खेदनम् । कटुतिक्तसौ । रसानि पाचनानि ॥३॥

नवचरे अपथ्यं यथा ।

ज्ञानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । व्यायामः ।
अभ्यङ्गनम् । दिवागिदा । दुग्धम् । हृतम् । वैद-
कम् । आभिवम् । तक्रम् । सुरा । खादुगुददव-
द्रव्याणि । अद्रम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥३॥

मध्यचरे पथ्यं यथा ।

पुरातनवटिकाः । पुरातनशालिः । वार्ताकुः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षः । वेचायम् । आषाढ-
फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका ।
सुप्तमखरचयककुलत्पुस्तुष्टकानां यूषः । पाठा ।
अन्धता । वास्तूकम् । तक्षुलीयः । जीवन्ती ।
काकमाची । सुपकाणि दाक्षाकपित्यदाडिम-
वैकटपलानि । लघूनि खाद्यानि च भेष-
जानि ॥३॥

अथ पुरातनचरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । कूर्दनम् । अङ्गनम् । नखम् । घूमः ।
अनुवासनम् । सिरायधः । संशमनम् । प्रवेष्टः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । रणः ।
कुलिङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः ।
तित्तिरिः । कुकुटः । कौषः । कुरङ्गः । एष्टतः ।
चकोरः । कपिञ्जलः । वर्णकः । कालपुष्पः ।
गोचीरम् । अजाचीरम् । गोष्टतम् । अजा-
ष्टतम् । हरीतकी । पञ्चतनूभैराक्षः । ररु-
तैलम् । सितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रिया-
लिङ्गनम् ॥३॥

आयामश्च अवायश्च ज्ञानं चक्रमणं तथा ।
ज्वरमुक्तो न सेवेन यावन्मो बलवान् भवेत् ॥३॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणाः शालि-
वटिकाः । विलेपी । लाजमखः । मखर-
तुवरीशशैलवाहरिकपिञ्जलभवयूषः । सर्व-
जुष्टमत्स्याः । शङ्खी । खुड्डीशः । मधुरा-
लिका । तैलम् । क्वागष्टतचोरे । गोदधितक्ने ।
गवाजयोर्दधिक्षं प्रयोजं वा नवनीतम् । नव-
रम्भापुष्पम् । नवरम्भाफलम् । चौद्रम् । चक्षु-
षणम् । भयम् । महाद्रकम् । निम्बम् । शालु-
कम् । विकटतम् । कपित्थम् । वज्जुलम् ।

पथ्याप

विस्वम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिल-
कम् । कचटफलम् । चाङ्गेरी । विजया ।
अरुणा । जातीफलम् । अहिषेनम् । जीरकः ।
गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बः । महानिम्बम् । सकल-
कषायरसः । दीपनानि लघून्मृदुपानानि । नाभे-
र्दाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिभूले श्लेष्म-
वर्द्धचक्रवहाहः ॥३॥

अतीसारे अपथ्यं यथा ।

खेदः । अङ्गनम् । बधिरमोक्षम् । अम्बुपानम् ।
ज्ञानम् । यवायः । जागरणम् । घूमः । नखम् ।
अभ्यङ्गनम् । सकलवेगधारणम् । रुक्षाणि ।
अवात्मामशनम् । विद्वान्मन् । गोधूमः ।
माषः । यवः । वास्तूकम् । काकमाची ।
निष्यावः । कन्दः । मधुशिशुः । रवाणम् ।
पूगम् । कुष्माण्डम् । तुम्बी । वदरम् । गुर्व-
मम् । गुदपानम् । ताम्बूलम् । दधुः । गुडः ।
मद्यम् । उपोदिका । दाक्षा । अन्धवेतसफलम् ।
लघुनम् । घात्री । दुष्टाण्डु । मस्तु । यक्षवारि ।
नारिकेलम् । खेदनम् । नृगमदः । अखिल-
पत्रशाकम् । चारः । सर्वाणि सराणि । पुन-
र्नवा । र्वाचकम् । लवणम् । अक्षम् ॥३॥

अथ यक्षबीरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । कूर्दनम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः ।
पुरातनवटिकाः । लाजमखः । मखरतुवरी-
सुप्तभवयूषः । निःशेषोद्धतसारगणदधि । गवां
क्षान्धा वा प्रयोजं नवनीतम् । क्वागष्टतपयो-
दधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माक्षिकम् ।
शालूकम् । वज्जुलम् । दाडिमयुगम् । नयं
भयम् । रम्भापुष्पम् । रम्भाफलम् । तक्ष-
विस्वम् । शङ्खाटकम् । चाङ्गेरी । विजया ।
कपित्थम् । कुटजम् । अजाची । कशेरुः ।
तक्रम् । कचटफलम् । तिलकम् । जाती-
फलम् । जाम्बवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् ।
महानिम्बम् । अरुणा । अहिषेनम् । क्रव्यात् ।
लावणशैलतित्तिरिमांसयूषः । सर्व-
जुष्टमत्स्याः । खड्गीशः । मधुरालिकामत्स्यः । खलिशः ।
सर्वकषायरसः । नाभेर्दाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा
वंशास्थिभूले प्रज्वलितायार्द्धचक्रवहाहः ॥३॥

यक्षश्यामपथ्यं यथा ।

रक्तक्षुतिः । जागरः । अम्बुपानम् । ज्ञानम् ।
क्षी । वेगविधारणम् । नखम् । अङ्गनम् ।
खेदनम् । घूमपानम् । अमः । विद्वान्मन् ।
ज्ञानपः । गोधूमः । निष्यावः । कषायः ।
माषः । यवः । आर्द्रकम् । क्वकम् । राज-
माषः । उपोदिका । वास्तूकः । काकमाची ।
कुष्माण्डः । तुम्बी । मधुशिशुः । कन्दः । ताम्बू-
लम् । दधुः । वदरम् । रवाणम् । रम्भाकम् ।
पूगफलम् । रवीनम् । घान्याकम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारि-
केलम् । पुनर्नवा । वार्हतम् । वैकवम् । सर्वाणि
पत्रशाकानि । दुष्टाण्डु । मोक्षचम् । नृग-
नाभिः । चारम् । समस्तानि सराणि । दाक्षा ।

पथ्याप

अक्षम् । लवणरसः । गुर्वमम् । गुदपानम् ।
सर्व-पूपाः ॥३॥

अथाश्वि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । अक्षमोक्षः । चारः ।
अधिकर्म । श्लेष्मकर्म । पुरातनलोहितशालयः ।
पुरातनवटिकाः । यवाः । कुलत्थाः । गोधाख-
गजीकुम्भाविकलिङ्गाजखरौतुकीशतरुचाच-
श्रगालकाकानां मांसानि । खल्वर्माषाः ।
प्रसहाः । पटोलम् । पत्तूरः । रवीनकम् ।
वर्हिः । पुनर्नवा । मूरखः । वास्तूकम् । जीव-
निका । दन्तशूठः । सुरा । कुटिः । वयःस्था ।
नवनीतम् । तक्रम् । ककोलम् । घात्री । कच-
कम् । कपित्थम् । औदुम्बराण्यपयांसि । भक्षा-
तकम् । सर्वपतैलम् । गोक्षजम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । वातापहामपानम् । अश्विर्वाकाश-
पानम् ॥३॥

अश्वि अपथ्यं यथा ।

आनूपमामिषम् । मत्स्यः । पिश्याकः । दधि ।
पिष्टकम् । माषः । करीरम् । निष्यावः ।
विस्वम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्षाक्षम् । सर्व-
शालूकम् । विष्टम्भीनि । गुक्षणि । आतपः ।
जलपानम् । वमनम् । वस्त्रिकर्म । नदीनां
चलितम् । विद्वान्मन् सर्वाणि । पूर्वदिग्भव-
वायुः । वेगरोधः । खिद्यः । एष्टयानम् । जन्-
कटकाखनम् । यथाखं दोषलं द्रवम् । रक्त-
पित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्ताशौ-
रोगिणां विशेषतो विद्यात् ॥३॥

अथाश्विमान्वाजीर्णादौ पथ्यम् ।

क्षौद्रिके पूर्व-वमनम् । पौष्टिके नदुरेचनम् ।
वातिके खेदनम् । यथावस्थं हितवस्तानि । नावा-
प्रकारआयामः । दीपनानि । लघूनि । बहु-
कालसमुत्पन्ना सुप्तलोहितशालयः । विलेपी ।
लाजमखः । सुप्तभवमखः । सुरा । रणः ।
वर्हिः । शशः । लावः । सर्व-जुष्टमत्स्यः । शालि-
शाकम् । वेचायम् । वास्तूकम् । वाजमूलम् ।
लघुनम् । दुष्टकुष्माण्डम् । नवीनकदलीफलम् ।
शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्ताकुः । ननदाण्डु ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । वार्हतम् । महा-
द्रकम् । प्रसारणी । काकमाची । चाङ्गेरी ।
सुनिषसकम् । घात्रीफलम् । मातुलुङ्गम् ।
दाडिमम् । यवः । पर्यटः । अन्धवेतसम् । जम्बी-
रम् । नागरङ्गम् । माक्षिकम् । नवनीतम् ।
हृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् ।
घान्याकम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणार्द्र-
कम् । यमानी । मरिचम् । मेथी । घान्यकम् ।
जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तम्रसखिकम् ।
कटुरसः । तिक्तारसः ॥३॥

अश्विमान्वाजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विमूत्रवायूनां वेगधारणम् । अति-
रिक्ताशनम् । अथ्यशनम् । जागरणम् । विषमा-
शनम् । रक्तक्षुतिः । शमीधानम् । मत्स्यः ।
मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

पथ्याप

जातवम् । सर्वशालकम् । कूर्चिका । मोरटः ।
चीरम् । किलाटः । प्रपातकम् । तालास्थि-
शस्त्रम् । बालतालम् । खेचनम् । दुष्टवारि ।
विद्वहपानात्रम् । अवाहपानात्रम् । विद-
म्भीनि । गुरुणि ।

यत्नवर्ति वमिं खेदं लङ्घनं चापतर्पणम् ।

विशेषादलक्षे कुर्वाणश्चिन्त्यामनिसारवत् ॥ ३ ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम् ।

आस्थापनम् । कायविरेचनम् । शिरोविरे-
चनम् । धूमः । कफत्राणि द्रव्याणि । शरीर-
मार्जना । पुरातनवैद्यवरक्तशालयः । पटोलम् ।
वेद्यायम् । रसोनम् । वास्तूकम् । हुताशः ।
मन्दारदलम् । सर्वपत्रः । नवीनमोचम् । दृष्टती-
थलम् । तिक्तानि गालीचदलानि । मौक्तिक-
मांसम् । विडङ्गम् । पिचुमर्दपञ्चवम् । पथ्या ।
तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । सौवीरम् । सुक्तम् ।
तुषोदकम् । मधु । पचेलिमतालम् । अर-
क्करम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । नृगा-
जम् । औदुम्बराभ्यपयोत्ति । रामठम् ।
चारः । अजमोदा । खदिरः । वत्सकम् ।
जम्बीरनीरम् । सुखवी । यमानिका । सुराहा-
गुर्वसिंशपोद्भवचारः । तिक्तकटुकवायरसाः ॥ ३ ॥

क्रिमिरोगे अपथ्यं यथा ।

हृदिः । तदेवविधारणम् । विद्वहपानात्रम् ।
दिवागिन्द्रा । द्रवदण्डम् । पिष्टात्रम् । अजीर्ण-
भोजनम् । छतम् । माषः । दधि । पत्रशाकम् ।
मांसम् । पयः । अण्डः । मधुररसः ॥ ३ ॥

अथ पाक्षुरोगे पथ्यम् ।

हृदिः । विरेचनम् । पुरातनयवगोधूमशालयः ।
सुत्राङ्गीमस्तराणां यवः । जाङ्गलजरसः । पटो-
लम् । दृक्कुञ्जालम् । तरुणकदलीफलम् ।
जीवन्ती । चारः । मत्स्याक्षी । गुडूची । तक्ष-
लीयकम् । पुनर्नवा । द्रोणपुष्पी । वार्ताङ्गः ।
अशुनह्वयम् । पकात्रम् । अभया । विष्णी । शिङ्गी
मत्स्यः । गोमूत्रम् । घात्री । तक्रम् । छतम् ।
तैलम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । नवनीतम् ।
गन्धसारः । हरिद्रा । नागकेशरम् । यवचारः ।
कौहभक्ष । कषापद्रव्यम् । कुडुमम् । चरसयोः
सन्धौ नाभेऽङ्गुलादधः मस्तके हस्तयोर्दले
स्तनकक्षयोर्मध्ये च दाहः । यथादोषमिदं पथ्यं
पाक्षुरोगवती भवेत् ॥ ३ ॥

पाक्षुरोगे अपथ्यं यथा ।

रक्तस्रुतिः । धूमपानम् । वमिः । वेगधारणम् ।
खेदनम् । मैथुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि ।
रामठम् । माषः । अण्डपानम् । पिष्टाकः ।
ताम्बूलम् । सर्षपः । सुरा । नृद्वक्ष्यम् । दिवा-
खपः । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्यादि-
जातनदीनां जलम् । सर्वारण्यकानि । दृष्टाभः ।
विद्वहपानानि । गुल्मम् । विदाहीनि ॥ ३ ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम् ।

अधोगमे हृदयम् । ऊर्ध्वनिर्गमे विरेचनम् ।
उभयत्र लङ्घनम् । पुरातनः वटिकशालिकोदव-

पथ्याप

प्रियङ्गुनीवारयवप्रधातिकाः । सुत्रः । मच्छरः ।
चणकः । तुवरी । सुकुटकः । चिङ्गटः । वमि-
मत्स्यः । शशः । कपोतः । हरिणः । रणः ।
लावः । शरालिः । पारावतः । वर्तकः । वकः ।
उरभः । कालपुच्छः । कपिञ्जलः । कषायवर्गः ।
गोदुग्धघृतम् । अजादुग्धघृतम् । महिवीघृतम् ।
पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कच्छटम् ।
तक्षलीयः । पटोलम् । वेद्यायम् । महार्द्रकम् ।
पुराणकुञ्जालफलम् । पकतालम् । तद्वीजजलम् ।
वासा । खादूनि । विष्वम् । दाडिमम् । खर्जू-
रम् । धात्री । मिषिः । नारिकेलम् । कशेरु ।
शङ्काटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शालू-
कम् । पक्ष्यकम् । भूनिम्बप्राकम् । पिचुमर्द-
पत्रम् । तुम्बी । कलिङ्गम् । लाणशक्तवः ।
द्राक्षा । शिता । माक्षिकम् । ऐश्वर्यम् । शीतो-
दकम् । औद्भिदवारि । सेकाः । अवगाहः ।
शून्यतैलवर्षिः । अथङ्गः । शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलः । चन्दनम् । इन्दुपादाः । मगोऽनु-
जूलविचित्रकथा । घारायहम् । सुशीतं भूमि-
यहम् । वैदूर्यसुक्तामणीनां धारणम् । रम्भोत्-
पलाभोद्वहपत्राणां शय्या । सौमात्रम् ।
सुशीतोपवनम् । प्रियङ्गुः । चन्दनरुवितानां
वराङ्गनामालिङ्गनम् । पद्माकरवर्तित्त्वद-
चन्द्रोदयहिमवहरीसुशीतलगरिनिर्भराणामा-
लिङ्गनम् । श्रुतिप्रशस्तकीर्तनम् । प्रवीणनीरम् ।
हिमवातुका ॥ ३ ॥

रक्तपित्ते अपथ्यं यथा ।

आयामः । अश्वनिषेवणम् । रविकरः । ती-
क्ष्णानि कर्माणि । ज्योमः । वेगधारणम् ।
चपलता । हृद्यन्धयानानि । खेदः । अस्स्रुतिः ।
धूमपानम् । सुरतः । क्रोधः । कुलत्थः । गुडः ।
वार्ताङ्गः । तिलः । माषः । सर्षपः । दधि ।
चारः । कौपपयः । ताम्बूलम् । गलदाभु ।
मद्यम् । लघुनम् । शिम्बी । विद्वहपानम् । कटु ।
अण्डम् । लवणम् । विदाहिद्रव्यम् ॥ ३ ॥

अथ राजयक्ष्माणि पथ्यम् ।

छतपक्वमरिचजीरकसंस्कृतलावतित्तिरिजरसः ।
दोषाधिकस्य बलिगोत्रे नृदुग्धः । गोधूमः ।
सुत्रः । चणकः । अरुणशालयः । ह्यागानि मांस-
नवनीतपयोद्वहानि । कषाट्मांसम् । जाङ्ग-
लजा रसाः । मार्तण्डचक्षकिरणपरिशोधितसु-
चूर्णितपक्वफलं लेह्यम् । रागाः । कामलिकः ।
वाङ्मवः । वेशवारः । शशाङ्ककिरणः । मधुर-
रसः । मोक्षपनसाभ्यानां पक्वफलानि । घात्री ।
खर्जूरम् । पौष्करम् । पक्ष्यकम् । नारि-
केलम् । शोभाञ्जनम् । वज्जलम् । नवताल-
शस्त्रम् । द्राक्षा । मिषिः । माक्षिमन्थम् ।
सिंहास्थपत्रम् । अजागोमहिवीघृतम् । ह्यागा-
अयः । ह्यागावस्करम्भजलेपः । मत्स्यक्षिका ।
शिखरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम् ।
नृगमदः । सितचन्दनम् । अथङ्गानि । सुरभी-
ययुजोपनानि । ज्ञानम् । वेशरचनम् । अथ-

पथ्याप

गाहनम् । हर्षम् । खलः । खरकथा । नृदु-
गन्धवाहः । गीतानि । लास्यम् । चन्द्रवचिः ।
विपक्षी । नृगदृशा सन्दर्शनम् । हेमचूर्णम् ।
सुक्तामणिप्रचूरभूषणधारणम् । होमः । प्रदा-
नम् । अमरपूजा । द्विजपूजा । वृद्धाभ-
पानम् ॥ ३ ॥

राजयक्ष्माणि अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । वेगधारणम् । अमः । खी । खेदः ।
अञ्जनम् । प्रजागरः । साहसकर्मसेवा ।
रुद्धाभपानम् । विषमाभनम् । ताम्बूलम् ।
कालिङ्गम् । कुलत्थम् । माषः । रसोनम् । वंशा-
दुरः । रामठम् । अण्डम् । तिक्तम् । कषायः ।
सर्वकटु । पत्रशाकः । चारः । विद्वहपानम् ।
शिम्बी । कर्कोटकम् । विदाहिद्रव्यम् । लक्ष-
कटिलकम् ॥ ३ ॥

अथ कासे पथ्यम् ।

खेदः । विरेचनम् । हृदिः । धूमपानम् । समा-
शनम् । शालिः । वटिकः । गोधूमः । श्यामाकः ।
यवः । कोदवः । आत्मगुप्ता । माषसूत्रकुलत्थानां
रसाः । ग्राव्योदकम् । अनूपधन्वदेशभविविध-
मांसानि । सुरा । पुरातनवर्षिः । ह्यागदुग्धम् ।
ह्यागघृतम् । वास्तूकम् । वायवीशाकम् ।
वार्ताङ्गः । बालनृजलम् । कण्टकारी । कास-
मर्दः । जीवन्ती । सुनिष्यक्तम् । द्राक्षा ।
विष्णी । मातुलुङ्गम् । पौष्करम् । वासकः ।
भुटिः । गोमूत्रम् । लघुनम् । पथ्या । योषम् ।
उष्णोदकम् । मधु । लाजाः । दिवसनिद्रा ।
लघून्मन्त्रानि ॥ ३ ॥

कासे अपथ्यं यथा ।

वस्तिः । गत्यम् । अहङ्गमोक्षः । आयामः ।
दन्तघर्षणम् । आतपः । दुष्टपवनः । रजः ।
मार्गनिषेवणम् । विदम्भीनि । विदाहीनि ।
विविधरुक्षाणि । शङ्खजोहारकासवमिवेग-
विधारणम् । मत्स्यः । कन्दः । सर्षपः । तुम्बी ।
उपोदिका । दृष्टाभु । दृष्टाभपानम् । विद्वह-
शनम् । गुरुशीताभपानम् ॥ ३ ॥

अथ श्वासे पथ्यम् ।

विरेचनम् । खेदनम् । धूमपानम् । प्रच्छेदनम् ।
दिवास्वपनम् । पुरातनः वटिकरक्तशालिकुलत्थ-
गोधूमयवाः । शशः । अहिभुक् । तिप्तिरिः ।
लावः । दक्षः । सुकादयः । धन्वन्तर्यामः । धन्व-
पक्षिणः । पुरातनवर्षिः । अजादुग्धघृतम् ।
सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम् । तक्ष-
लीयः । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटो-
लम् । वार्ताङ्गः । रसोनम् । पथ्या । जम्बीरम् ।
विष्णीकजम् । मातुलुङ्गम् । द्राक्षा । भुटिः ।
पौष्करम् । उष्णवारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम् ।
कफानिलप्राञ्जपानभेषजानि । वक्षःप्रदेशात्
पार्श्वयुगे करस्थयोर्मध्यमयोर्हयोः कच्छरूपे च
प्रदीप्तलौहेन दाहः ॥ ३ ॥

श्वासे अपथ्यं यथा ।

नृजोहारच्छेदित्वाषाणां रोधः । गत्यम् ।

पथ्याप

वस्तिः । दन्तकाष्ठम् । अमः । अन्धा । भारः ।
रेणुः । इन्दुकिरणः । विद्युम्भीनि । व्याघ्रधर्मः ।
विदाहीनि । आनूपमामिधम् । विद्यावः । श्लेष्म-
कारीणि । माघः । रक्तसावः । पूर्ववाताम-
पानम् । मेघीहृतदग्धम् । दुष्टजलम् । मनस्यः ।
कन्दः । सर्वपः । रुक्षशीतगुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । नस्यम् । घूमपानम् । विरे-
चनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघून्मृत्तानि । लव-
णानि । जीर्णकुलत्थगोधूमशालिषटिकयवाः ।
शङ्खतिसिरिकावाद्या आङ्गला न्यगपक्षिणः ।
पक्षकपित्थम् । लशुनम् । पटोलम् । बालमूल-
कम् । पौष्करम् । लघातुलसी । मन्दिरा । नल-
दागु । उषोदकम् । मातुलुङ्गम् । माजिकम् ।
सुरभिजलम् । वातश्लेष्महराण्यन्नपानानि ।
श्रीताम्बुसेकः । सहसा चासः । विस्मापनम् ।
भयम् । क्रोधः । हर्षः । प्रियोद्देगः । प्राणा-
यामनिधेवणम् । दग्धसक्तम्प्राणाणम् । कूर्च-
घाराजलार्पणम् । नाभ्यर्द्धपीडनम् । पायूर्ध्व-
नाभेर्द्धगुलाद्भक्ष दीपदग्धहरिद्रया दाहः ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्यं यथा ।

वातश्लेष्मोद्धारकावश्लेष्मदग्धधारणम् । रजः ।
अनिलः । आतपः । विरुद्धाशनम् । विद्युम्भीनि ।
विदाहीनि । रुक्षाणि । कपदानि । निष्पावः ।
पिष्टकः । माघः । पिण्याकः । आनूपमामिधम् ।
अविदग्धम् । दन्तकाष्ठम् । वस्तिः । मनस्यः ।
सर्वपम् । अन्धम् । तुम्बी । कन्दः । तैलशुद्धम् ।
उपोदिका । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ स्वरभेदे पथ्यम् ।

खेदः । वस्तिः । घूमपानम् । विरेकः । कवल-
यहः । नस्यम् । भालसिरावेधः । यवः । लोहित-
शालिः । हंसाटवी । ताम्बुचूर्णकेकिका मांस-
रसाः । सुरा । गोकयटकः । काकमाचौ ।
जीवन्ती । बालमूलकम् । द्राक्षाः । पथ्या । मातु-
लुङ्गम् । लशुनम् । लवणार्द्रकम् । ताम्बूलम् ।
मरिचम् । सर्पिः ॥ * ॥

स्वरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्थम् । वकुलम् । शालूकम् । जाय-
वम् । तिन्दुकम् । कषायः । वमिः । स्त्रग्गः ।
प्रजल्पनम् । अनुपानम् ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । यथाकलं वमनम् । घूमोप-
सेवा । कवड्यहः । तित्तकाष्ठेन दन्तधावनम् ।
चित्रान्नपानम् । गोधूमः । सुद्राः । लोहित-
ज्वालनः । वटिका । वराहच्छागश्लेष्मानां
मांसम् । चैत्रः । कषाण्डम् । मधुरालिका ।
हलिशः । मोक्षी । खलेशः । कवयो । रोहितः ।
कर्कावः । वैजयम् । नवीनमूलकम् । वात्ताङ्गुः ।
श्रीभाङ्गनम् । मोचम् । दाडिमम् । भयम् ।
पटोलम् । रुचकम् । हृतम् । पयः । बाल-
तालम् । रसोणम् । शूरणम् । द्राक्षाः । रसा-
लम् । नलदागु । काङ्गिकम् । मद्यम् । रवाजा ।

पथ्याप

दधि । तक्रम् । आर्द्रकम् । ककूलम् । खर्जूर-
म् । पियालम् । तिन्दुकम् । पक्षकपित्थम् ।
वदरम् । विककृतम् । तालास्त्रिमणा । हिम-
वालुका । सिता । पथ्या । यमानी । मरिचम् ।
रामठम् । स्वाह्मन्तित्तानि । देहभार्जना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम् ।

कासोद्धारसुधानिद्रावमीनां वेगधारणम् । अह-
ताम्रम् । अशुद्धमोक्षः । क्रोधः । लोभः । भयम् ।
शोकः । दुर्गन्धः । इत्येतेषां ॥ * ॥

अथ कृत्वा पथ्यम् ।

विरेचनम् । खर्जूरम् । लङ्गनम् । खानम् । नञा ।
लाजमण्डः । पुरातनाः वटिकशालिसुद्राः ।
कलायः । गोधूमः । यवः । मधु । शशरहितक-
तित्तिरिलावकाद्याः । आङ्गलन्यगपक्षिणः ।
मनोज्ञानारसगन्धरूपा रसाः । नाङ्गवा यवाः ।
रागाः । खड्गाः । काम्बलिकाः । सुरा । वचा-
यम् । कुसुम्बुद । नारिकेलम् । पक्षेतिमानि
जम्बीरधानीसहकारकोलद्राक्षाकपित्थानि । ह-
रीतकी । दाडिमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् ।
बालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । शताङ्गा ।
करिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकरभण्डाः । भुक्तस्य
वक्त्रे शिशिराम्बुसेकः । कस्तूरिका । चन्दनम् ।
इन्दुकिरणः । मनोज्ञगन्धान्यमुलेपनानि । सु-
गन्धिपुष्पपानफलानि । स्वमयीगुल्लरूपरस-
गन्धस्पर्शशब्दाः । नाभेक्ष्यवोपरिष्ठादाहः ॥ * ॥

कृत्वा अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्तिः । खेदनम् । खेदपानम् । रक्त-
सावः । दन्तकाष्ठम् । दवाग्रम् । वीभत्सदग्ध-
नम् । भौतिः । उद्देगः । उष्णालिग्नासाक्ष्या-
त्तद्वैरोधिकारम् । रम्भा । शिखी । कोष-
वती । मधुकम् । चित्रा । खट्वीला । सर्वयः ।
देवराणी । आयामः । कृत्तिका । अङ्गनम् ॥ * ॥

अथ लब्ध्या पथ्यम् ।

शोधनम् । वमनम् । निद्रा । खानम् । कवलधार-
णम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाधःशिरयोर्दाहः ।
कोद्रवाः । शालयः । पेयाः । विलेपी । लाज-
शक्तवः । अन्नमण्डः । धन्वरसः । शर्करा । रागः ।
षाड्वः । भृष्टसुद्रमस्त्रचककततरसः । रम्भा-
पुष्पम् । तैलकूर्चम् । द्राक्षाः । पर्पटपल्लवः । क-
पित्थम् । कोलम् । मलिका । कृष्णाङ्ककम् । उपो-
दिका । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । कर्कटी ।
नलदागु । जम्बीरम् । करमर्हम् । बीजपूरम् ।
गवां पयः । मधुकपुष्पम् । जीवेरम् । तित्तानि ।
मधुराणि । बालतालान् । श्रीताम्बु । पयःपेटी ।
प्रपानकम् । माजिकम् । सरसोत्तोयम् । शताङ्गा ।
नागकेशरम् । रला । जातीफलम् । पथ्या ।
कुसुम्बुद । टङ्गुलम् । घनसारः । गन्धसारः ।
कौस्तुभः । शिशिरानिलः । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषः ।
रत्नाभरणधारणम् । हिमातुलेपनम् ॥ * ॥

लब्ध्या अपथ्यम् ।

खेदः । अङ्गनम् । खेदः । घूमपानम् । आयामः ।
नस्यम् । आतपः । दन्तकाष्ठम् । गुर्वन्नम् ।

पथ्याप

अन्धम् । लवणम् । कषायः । कटुः । क्षियः ।
दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ श्लेष्मायां पथ्यम् ।

सेकः । अवगाहः । मणिः । हारः । श्रीताः ।
प्रदेहाः । यणनानिलः । श्रीतानि गन्धवनि-
पानानि । धारायहम् । श्रीतमरीचिरोचिः ।
धूमः । अङ्गनम् । लावणम् । अन्नमोक्षः । दाहः ।
सूचीपरितोदनम् । लोभां कषाणाञ्च लुच-
नम् । नखान्तपीडा । दृशनोपदेशः । नासा-
सुखहारमस्त्रिरोधः । विरेचनम् । खर्जूरम् ।
लङ्गनम् । क्रोधः । भयम् । दुःखकारौ श्रया ।
विनिचा मनोहराः कषाः । छाया । नमोऽम्भः ।
शतघीतसर्पिः । नङ्गुनि । तित्तानि । लाजमण्डः ।
जीर्णयवलोहितशालयः । कौम्भं हविः । सुत्र-
यूषः । सतीलयूषः । धन्वोद्भवा मांसरसाः ।
रागाः । षाड्वः । गन्धपयः । सिता । पुराण-
कुष्णाङ्कम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी ।
दाडिमम् । नारिकेलम् । मधुकपुष्पम् । तख-
लीयः । तुषोदकम् । लघून्मृत्तानि । प्रनीर-
नीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिम-
वालका । अत्युच्चशब्दः । अद्भुतदर्शनम् । उत्-
कटगीतम् । उत्कटवाद्यम् । अमः । स्फुटिः ।
चिन्तनम् । आत्मबोधः । धैर्यम् ॥ * ॥

श्लेष्मायामपथ्यं यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रप्राकम् । अवायः । खेदनम् ।
कटुः । तन्निद्रयोर्वेगरोधः । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदाद्ये पथ्यम् ।

संशोधनम् । संशमनम् । स्वपनम् । लङ्गनम् ।
अमः । स्वस्त्रसरससुतपन्नशालिषटिकयवसुत्र-
माघगोधूमसतीलाः । रागः । षाड्वः । दृश-
तित्तिरिलावाजदन्तवर्हिश्रानामामिधम् । वैश-
वारः । विचित्रासम् । हृदयमद्यम् । पयः ।
सिता । तखलीयः । पटोलम् । मातुलुङ्गम् ।
परुषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री ।
नारिकेलम् । मोक्षनी । पुराणसर्पिः । कर्पूरम् ।
प्रनीरम् । शिशिरानिलः । धारायहम् । चन्-
पादाः । मन्थयः । मित्रसङ्गमः । चौमाञ्जरम् ।
प्रियाश्लेषः । उद्धतशीतवादिचम् । श्रीताम्बु ।
चन्दनम् । खानम् ॥ * ॥

मदाद्ये अपथ्यं यथा ।

खेदः । अङ्गनम् । घूमपानम् । लावणम् । दन्त-
घर्षणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालयः । वटिकाः । सुद्राः । मन्दराः । चञ्चकाः ।
यवाः । धन्वमांसरसाः । लाजमण्डः । लाज-
शक्तवः । सिता । शतघीतहृतम् । दुग्धम् ।
पयोभवनवनीतम् । कुष्णाङ्कम् । कर्कटी ।
मोचम् । पनसम् । खादुर्दाडिमम् । पटोलम् ।
पर्पटम् । द्राक्षाः । धात्रीफलम् । परुषकम् ।
शिखी । तुम्बी । पयःपेटी । खर्जूरम् । घान-
कम् । मिचिः । बालतालम् । पियालम् । शङ्खा-
टकम् । कषेरकम् । मधुकपुष्पम् । जीवेरम् ।

पथ्याप

पथ्या । सर्वाणि तिलानि । शीताः प्रदेहाः । भूषेष्ट । सेकः । अभ्यङ्गः । अवगाहनम् । पद्मोत्पलदलसौमाया शय्या । शीतलकाननम् । विचित्रा कथा । गीतानि । शिशिरः । मञ्जु-भाषणम् । उशीरचन्दनालेपः । शीताम् । शिशिरानिलः । धारायुहम् । प्रियासर्पः । प्रनीरम् । हिमवाल्मीका । सुधाशुरक्षयः । ज्ञानम् । मलयः । मधुररसः ॥ * ॥

राहे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्यन्नपानानि । क्रोधः । वेगधारणम् । मज्जानयनम् । अन्धा । चारम् । पित्तकराणि । आयामः । आतपः । तक्रम् । ताम्बूलम् । मधु । रामठम् । अवायः । कटुः । तिक्तः । उष्णः ॥ * ॥

अयोक्तादे भूतोक्तादे च पथ्यम् ।

मरुद्वे पूर्व स्नेहः । पित्तोद्भवे पूर्व विरेकः । कपोद्वे पूर्व वमनम् । ततः परं वस्तिविधिः । नस्यम् । सन्तर्जनम् । ताडनम् । अञ्जनम् । आम्बासनम् । ज्ञानम् । बन्धनम् । भयम् । हर्षणम् । दानम् । धूपः । दमः । विस्मरणम् । प्रदेहः । शिराशयः । संश्रमनम् । सेकः । आश्चर्यकर्माणि । धूमपानम् । धौघेयम् । सत्वम् । आत्मनिवेदनम् । अभ्यञ्जनम् । स्नाप-नम् । आसनम् । निद्रा । सुशीतान्युलेपनानि । गोधूमः । सुत्रः । अरुणशालयः । धारोष्णदुग्धम् । शतघृतसर्पिः । नवीनघृतम् । पुरातनघृतम् । कूर्माभिषम् । धन्यरसः । रसालम् । पुराण-कुशाब्जफलम् । पटोलम् । ब्रह्मीदलम् । वास्त-कम् । तखुलीयः । खराश्वत्थम् । गगनाम्बु । पथ्या । सुवर्णचूर्णम् । नारिकेलम् । दाक्षा । कपित्थम् । पनसम् ॥ * ॥

उक्तादे अपथ्यम् ।

मद्यम् । विरुद्धाशनम् । उष्णभोजनम् । निद्रा-चुत्तुष्णावेगधारणम् । अवायः । आषाढफलम् । कठिणकम् । पत्रशाकम् । तिक्तानि । विष्णी ॥ * ॥

अथापस्मारे पथ्यम् ।

वातोद्भवे पूर्व वस्तिः । पित्तिके विरेचनम् । क्लेशिके वमनम् । परं धूपनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । शिराशयः । दानम् । ज्ञानम् । बन्धनम् । भयम् । तर्जनम् । ताडनम् । हर्षः । धूम-पानम् । विस्मयः । धौघेयम् । आत्मादिविज्ञा-नम् । ज्ञानम् । अभ्यञ्जनम् । लोहितशालयः । सुत्राः । गोधूमाः । प्रतनं हविः । कूर्माभिषम् । चन्दरसः । दुग्धम् । ब्रह्मीदलम् । वचा । पटो-लम् । दृढकुशाब्जम् । वास्तकम् । खादुदाङ्ग-मम् । शोभाञ्जनम् । पयःपेटी । दाक्षा । धात्री । पक्वकम् । तेलम् । खराश्वत्थम् । गगनाम्बु । हरीतकी ॥ * ॥

अपस्मारे अपथ्यम् ।

चिन्ता । शोकभयम् । क्रोधः । अशुचीन्य-नानि । मद्यम् । मत्स्यः । विरुद्धानम् । तीक्ष्णोष्ण-गुहभोजनम् । अतिअवायः । आयासः । पूष्य-

पथ्याप

पूजाव्यतिक्रमः । पत्रशाकानि । विष्णी । आषाढ-फलम् । दृढानिद्राकुधावेगाः ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । मर्दनम् । वस्तिः । स्नेहः । स्नेदः । अवगाहनम् । संवाहनम् । संश्रमनम् । प्रादृतिः । वातवर्जनम् । अयिकर्म । उपनाहः । भृशय्या । ज्ञानम् । आसनम् । तेलद्रोणी । शिरोवस्तिः । शयनम् । नस्यम् । आतपः । सन्तर्पणम् । टुङ्ग-लम् । किलाटः । दधि । कूर्चिका । सर्पिः । तेलम् । वसा । मञ्जा । स्वादुलवणा रसाः । नवीनतिलगोधूममाषाः । सन्तसरोधितशालि-वटिकाः । कुलत्थरसः । सुरा । आम्बा गोश्व-तरोद्भवासमश्वागलादयः । आनुपाः कोल-महिषन्यङ्गखड्गगिगादयः । औदका हंस-कादम्बचक्रमद्गरकादयः । विलेशया भेक-गोधानकुलन्धाविदादयः । जाङ्गलाः चटक-कुक्कुटवर्हितित्तिरयः । शिलिन्धः । पर्वतः । नक्रः । गगरः । कवयी । इक्षिणः । एरुण्डः । चुलुकी । कूर्मः । शिशुमारः । तिमिङ्गलः । रोहितः । मद्गुरः । शङ्खी । वम्भी । खड्गुष्टः । एते भूषाः । पटोलम् । शिथु । वार्ताकुः । लघुनम् । दाडिमद्वयम् । पक्तालम् । रसा-लम् । नलदाब्जम् । पक्वकम् । जम्बीरम् । वदरम् । दाक्षा । नागरद्वयम् । मधुकजम् । प्रसारणी । गोचुरकः । शुक्लाक्षी । पारि-भद्रकः । पर्याप्तिः । पयःपेटी । रुतुतैलम् । गवां जलम् । मत्स्यवस्ति । ताम्बूलम् । धान्यान्नम् । निम्बिद्वीफलम् । क्षिणोष्णभोज्यानि । क्षिणो-ष्णानुलेपनम् । आमाशयसुपागते विशिष्टाङ्ग-नम् । पक्काशयस्थे तथा मानस्थे क्षिणोष्णविरेच-नम् । प्रत्याभानाभानसङ्गे वर्तिः लङ्घनं दीप-नम् । अष्टीलास्थे गुल्मविधिः । शुक्रस्थे जय-जित्क्रिया । त्वह्मासाहकसिराश्रमे रक्त-मोक्षम् ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । प्रजागरः । वेगधारणम् । हर्षः । श्रमः । अनशनम् । चणकः । कलायः । नीवार-कङ्कुपववेणवकोरदूषश्यामाकचूर्णम् । कुरु-विन्दः । दृढधान्यानि । राजमाषः । सुत्रः । तडागसरिदम् । करीरम् । जम्बु । कश्नेरु । तलकम् । क्रतुकम् । नद्यालम् । निष्याववीजम् । तालफलास्थिमञ्जा । शालूकम् । तिन्दुकम् । कठिणकम् । बालतालम् । विष्णी । पत्रशाकम् । उडुम्बरम् । शीताम् । रासभयः । विरुद्ध-मन्नम् । चारः । शुष्कपललम् । जतनसुतिः । औद्रम् । कषायकटुतिक्तारसाः । अवायः । हृद्यचयानम् । चक्रमणम् । खड्ग । आभ्यानि नोर्हृतवतोऽपि विधेयात् ज्ञानम् । प्रदुष्ट-वलिजम् । दन्तघर्षणम् ॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविना पथ्यम् ।

चौरम् । मांसरसाः । यूषाः । कलमादिशालयः । अवगोधूममाषाः ॥ * ॥

पथ्याप

गुग्गुलावपथ्यम् ।

आयामः । आतपः । रुचम् । ज्ञानम् । बहु-भाषणम् । प्रवातः । मैथुनम् । वानम् ॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम् ।

उत्तानेऽभ्यञ्जनम् । सेकः । सोपनाहः । प्रलेपनम् । गम्भीरे स्नेहपानं आस्थापनं विरेचनम् । सर्वत्र कृचीजलौकशृङ्गालाद्युभिरन्नसुतिः । शतघृत-ष्टताभ्यङ्गः । मेपीदुग्धावसेचनम् । यवः । वटिकः । नीवारः । कलमः । अरुणशालिः । गोधूमः । चणकः । सुत्रः । तुवरी । सुकुटकः । अयनामहिषीगवां पयः । लावः । तित्तिरिः । सर्पिङ्गटः । ताम्रचूर्णादिः । एते विष्किराः । प्रसदाः शुक्रदाहकपोतचटकादयः । उपो-दिका । काकमाक्षी । वेचायम् । सुनिषखकम् । वास्तकम् । कारवेलम् । तखुलीयः । प्रसारणी । पत्तूरः । दृढकुशाब्जम् । सर्पिः । सम्याकपक्क-वम् । पटोलम् । रुतुतैलम् । नट्टीका । श्वेत-शर्करा । नवनीतम् । सोमवल्ली । कस्तूरी । सितचन्दनम् । शिशुपायुर्दवाकसरलस्नेह-मर्दनम् । तिक्तम् ॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम् ।

दिवास्त्रः । अयिसन्तापः । आयामः । आतपः । मैथुनम् । माषः । कुलत्थः । निष्यावः । कलायः । चारसेवनम् । अम्बुजानूपमांसानि । विरुद्धानि । हर्षीनि । इक्षुः । नलकम् । मद्यम् । पिण्या-कम् । अन्नम् । काष्ठिकम् । कटुः । उष्णम् । गुरु । अभिष्यन्दि । लवणम् । शक्तवः ॥ * ॥

अयोरुक्तम् पथ्यम् ।

सर्वो रूक्षविधिः । स्नेदः । कोदवः । रक्तशालिः । यवः । कुलत्थः । श्यामाकः । पुरातनोद्दालाः । शोभाञ्जनम् । कारवेलम् । पटोलम् । लघुनम् । सुनिषखम् । काकमाक्षी । वेचायम् । निम्ब-पक्कवम् । पत्तूरः । वास्तकम् । पथ्या । वार्ताकुः । तत्रवारि । सम्याकशकम् । पिण्याकम् । तक्रम् । अरिष्टम् । मधु । कटुः । तिक्तः । कषायः । चौरसेवा । गवां जलम् । यथाशक्तिआयामः । स्थूलस्याक्रमणम् । अक्षुद्धे सन्तरणम् । नदीषु प्रतिसीतः सन्तरणम् । श्लेष्मापहरणम् । अमा-स्तकोपनम् ॥ * ॥

उरुस्तम्भे अपथ्यम् ।

गुरुशीतद्रवस्निग्धविरुद्धासात्मभोजनम् । विरे-चनम् । स्नेहनम् । वमनम् । रक्तमोक्षम् । वस्तिः ॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम् ।

रूक्षस्नेदः । लङ्घनम् । स्नेहपानम् । वस्तिः । लेपः । रेचनम् । पादुवर्षिः । अन्त्योत्पन्नशालि-कुलत्थाः । जीर्णं मद्यम् । जाङ्गलानां रसः । वातश्लेष्मापानि सर्वानि । तक्रम् । वर्षाभूः । शरङ्गनैलम् । रसोनम् । पटोलम् । पत्तूरकम् । कारवेलम् । वार्ताकुः । शिथु । तप्तनीरम् । मन्दारः । गोकण्टकः । दृढदारः । भक्षातकम् ।

पथ्याप

मीजलम् । आर्द्रकम् । कटूनि । तिक्तानि ।
दीपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम् ।

दधिः । मत्स्यः । गुडः । नीरम् । उपोदिका ।
माषः । पिष्टकम् । दुष्टनीरम् । पूर्ववातः ।
विरुद्धाशनम् । अचातानम् । वेगरोधः । जागरः ।
विषमाशनम् ॥ * ॥

अथ शूले पथ्यम् ।

हृदिः । स्वेदः । लङ्घनम् । पायुवर्तिः । वस्तिः ।
निद्रा । रेचनम् । पाचनम् । अन्दोत्पन्नाः
शालयः । वायमखः । तमचीरम् । जाङ्गलानां
रसः । पटोलम् । शोभाञ्जनम् । कारवेलम् ।
वार्त्ताकुः । पकाञ्चम् । दाक्षा । कपित्थम् । रुच-
कम् । पियालम् । शालिचपत्राणि । वास्तकम् ।
चातुद्रम् । सौवर्चलम् । हिरुः । विन्धम् । विडम् ।
शताङ्गा । लघुनम् । लवङ्गम् । शरङ्गतैलम् ।
सुरभीजलम् । तप्तम् । जम्बीररसः । कुष्ठम् ।
लघूनि । चाररचांसि ॥ * ॥

शूले अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । जागरः । विषमाशनम् ।
रुचतिक्तकषायानि । शीतलानि । गुरुणि ।
आयामः । मैथुनम् । मद्यम् । वैदलम् । लव-
ङ्गम् । कटुः । वेगरोधः । शोकः । क्रोधः ॥ * ॥

अधोदावर्तानाहयोः पथ्यम् ।

नारिकेलपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम् । खेह-
स्वेदः । विरेकः । वस्तिः । फलवर्तिः । अभ्यङ्गः ।
यवः । खट्विन्धुमज्जमादतः । आम्बोदकम् । आनूप-
रसः । रुतुतैलम् । वादणी । बालमूलकम् ।
सम्पाकः । चिहृतः । तिलः । गुधादलम् । शङ्ख-
धरम् । मातुलुङ्गम् । यवचारः । हरीतकी ।
लवङ्गम् । रामठम् । दाक्षा । गोमूत्रम् । लव-
णानि । अधोवातसमुत्पत्तिं तु । खेहः । स्वेदः ।
वर्त्तिः । वस्तिः । समीरणहराशनम् । तथा
पुरीषणे । वस्तिः । स्वेदः । अभ्यङ्गः । अव-
गाहनम् । फलवर्तिः । विह्वेदशनपानम् ।
भजवेगसमुत्पत्तेः । त्रिविधं वस्तिकर्म । स्वेदः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । सर्पिषावपीडनम् ।
उन्नारोत्ये हिक्काप्रविधिः । कामजे कामजि-
ह्विधिः । चवजे स्वेदनम् । धूमः । औत्तरभक्तिक-
ष्टम् । चवप्रवर्तनस्यम् । ऊर्ध्वजत्रुकाभ्यङ्गः ।
हृद्योत्ये शीताशनपानम् । नृम्भोत्ये वातजन-
क्रिया । निद्रावेगोत्पत्तेः नीरम् । स्वप्नसंवाह-
नम् । बुभुक्षोत्ये स्निग्धाण्योष्णलघुभोजनम् ।
वाय्वजे वाय्वसंमोक्षः । स्वप्नः । मद्यम् । प्रिय-
कषा । अमश्वानसमुत्पत्तेः विश्रामः । वात-
हारिदयम् । मुक्तोत्ये वस्तिः । अभ्यङ्गः । अव-
गाहः । चरणाग्रधः । शालिः । मांढरा ।
नीरम् । यौवनगञ्जितप्रिया । हृद्योत्ये लङ्घ-
नम् । धूमः । मुक्ता प्रच्छेदनम् । अमः । रुचान्न-
पानम् । विरेकः । रक्तमोक्षकम् ॥ * ॥

उदावर्तानाहयोरपथ्यम् ।

वमनम् । वेगरोधः । शमीधान्यम् । कोदवः ।

पथ्याप

नालीचशाकम् । शालूकम् । जाम्बवम् । कर्कटी-
फलम् । पियाकम् । सर्वमालुकम् । करीरः ।
पिष्टवैजतम् । विष्टम्भीनि । विरुद्धानि । कषा-
याणि । गुरुणि ॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम् ।

खेहस्वेदः । विरेकः । वस्तिः । बाहुसिराग्रधः ।
लङ्घनम् । वर्त्तिः । अभ्यङ्गः । खेहः । पक्वे तु
पाटनम् । समतसरससुतपत्रकलायरक्तशालयः ।
खड्गः । कुलत्थयूषः । धन्वमांवरसः । सुरा ।
गवाजयोः पयः । मृद्धीका । परुषकम् । खर्जूर-
रम् । दाडिमम् । धात्री । नागरङ्गम् । अन्त-
वेतसम् । तक्रम् । शरङ्गतैलम् । लघुनम् । बाल-
मूलकम् । पत्तूरः । वास्तकम् । शिशुः । यव-
चारः । हरीतकी । रामठम् । मातुलुङ्गम् ।
आवणम् । सुरभीजलम् । स्निग्धोष्णहृणलघु-
दीपनाद्यानि । वातागुलोमनम् ॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम् ।

सर्वं वातकारि । विरुद्धाशनम् । वल्लरम् । मूल-
कम् । मत्स्यः । मधुरफलम् । शुष्कशाकम् ।
शमीधान्यम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । अधो-
वातशूलान्मज्जमन्त्रासायुधारणम् । वमनम् ।
जलपानम् ॥ * ॥

अथ हृद्भोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । वस्तिः ।
विलेपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गलमृग-
पक्षियूषाः । सुप्रकुलत्थरसाः । रागाः । खड्गाः ।
काम्बलिकाः । वाडवाः । भयम् । पटोलम् ।
कदलीफलम् । पुराणकुशाखफलम् । रसालम् ।
दाडिमम् । सम्पाकशाकम् । नवमूलकम् । शरङ्ग-
तैलम् । गगनाम् । सैन्धवम् । दाक्षा । तक्रम् ।
पुरातनगुडः । सुखी । यमानो । लघुनम् । हरी-
तकी । कुष्ठम् । कुस्तुम्बुक । लङ्गाम् । आर्द्रकम् ।
सौवीरम् । युक्तम् । मधु । वारुणीरसः । कस्तू-
रिका । चन्दनम् । प्रपानकम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

हृद्भोगे अपथ्यम् ।

हृत्कृद्भिन्नानिलशुक्रकासोद्गारअमश्वानविह-
शृणां वेगधारणम् । सन्नादिविन्ध्यादिनश्रीनां
जलम् । मेघोपयः । दुष्टजलम् । कषायः । विरु-
द्धम् । उष्णम् । गुरु । तिक्तः । अम्लः । चिर-
लानपचोत्पत्तिकाणि । चारः । मधूकम् । दन्त-
काष्ठम् । रक्तसुतिः ॥ * ॥

अथ मज्जलङ्घे पथ्यम् ।

वातोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः । वस्तिः । खेहः ।
अवगाहः । उत्तरवस्तिः । सेकः । पक्वे अव-
गाहः । शिशिरपदेहः । यैदो विधिः । वस्ति-
विधिः । विरेकः । श्लेष्मोद्भवे स्वेदः । विरेकः ।
वस्तिः । चारः । यवाञ्जम् । तीक्ष्णम् । उष्णम् ।
त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसरानि त्रिमूर्तीदतानि
सन्नाद्यन्नि । यथा यथा दोषमयं गणः । पुरा-
तनलोहितशालिः । गोभधतक्रपयोदधीनि ।
धन्वाभिमम् । सुन्नरसः । तिता । पुराणकुशाख-
फलम् । पटोलम् । महाद्रकम् । गोक्षुरकः ।

पथ्याप

कुमारो । शुवाकखर्जूरनारिकेलतालहमाकां
शिरोवि । पथ्या । तालास्थिमन्त्रा । चपुषम् ।
चुटिः । शीतपानम् । शीताशनम् । प्रनीर-
नीरम् । हिमवाणुका ॥ * ॥

मज्जलङ्घे अपथ्यम् ।

मद्यम् । अमः । निधुवनम् । गजवाजियानम् ।
सर्वं विरुद्धाशनम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् ।
मत्स्यः । लवणम् । आर्द्रकम् । तैलमृष्टम् ।
पियाकम् । हिरुः । तिलः । सर्वपः । वेगरोधः ।
माषः । करीरः । अतितीक्ष्णम् । विदाहि ।
रुचम् । अम्लः ॥ * ॥

अथ मज्जाघाते पथ्यम् ।

अभ्यङ्गनम् । खेहः । विरेकः । वस्तिः । स्वेदः ।
अवगाहः । उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहित-
शालिः । धन्वभवमांसम् । मद्यम् । तक्रम् । पयः ।
दधि । माषयूषः । पुराणकुशाखफलम् । पटो-
लम् । महाद्रकम् । तालफलास्थिलङ्घा । हरी-
तकी । कोमलनारिकेलम् । शुवाकखर्जूरनारि-
केलतालहमाकां मस्तकानि ॥ * ॥

मज्जाघाते अपथ्यम् ।

सर्वानि विरुद्धानि । आयामः । मार्गः । शीत-
लम् । रुचम् । विदाहि । विष्टम्भी । अवायः ।
वेगधारणम् । करीरम् । वमनम् ॥ * ॥

अथाक्षर्या पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । स्वेदः ।
अवगाहः । वारिमेचनम् । यवाः । कुलत्थाः ।
प्रपुराणशालयः । मद्यम् । धन्वाङ्गजसम्भवरसः ।
पुराणकुशाखफलम् । कर्षकम् । गोकशठकः ।
वारुणशाकम् । आर्द्रकम् । पाषाणभेदी । यव-
शुकः । रेणुः । हिक्का । अक्षनां समाकर्षणम् ॥

अक्षर्या अपथ्यम् ।

मज्जस्य शुक्रस्य च वेगधारणम् । अम्लः ।
विष्टम्भी । रुचम् । गुप्त्रपानम् । विरुद्धपाना-
शनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम् ।

पूर्वं लङ्घनम् । वमनम् । विरेचनम् । घोहृष-
नम् । शमनम् । दीपनम् । नीपारः । कङ्कः ।
यवः । वेणवः । कोरूवः । श्यामाकाः । जलः ।
कुरुविन्दः । सुकुटकः । गोधूमः । शालिः ।
कलमः । पुरातनकुलत्थः । सुहादकीचक-
यभरसाः । तिलाः । लाक्षाः । पुरातनसुरा ।
मधु । वायमखः । तक्रम् । रासभजलम् ।
महिषीजलम् । कङ्कः । जाङ्गलाः । कपोतश-
निर्तिगिलावर्धहृष्टैश्वर्यकमुकादयः । शोभा-
ञ्जनम् । कुलकम् । कटिलकम् । कर्कोटकम् ।
तलकम् । वाहृतम् । औक्ष्ण्यम् । लघुनम् ।
नवीनमोचम् । पत्तूरम् । गोक्षुरकम् । शधिक-
पणिशाकम् । मन्दारपत्रम् । अमृता । त्रिफला ।
कपित्थम् । जम्बू । कश्नेरु । कमलातृपलकन्द-
बीजम् । खर्जूरलाङ्गलिकतालतल्लम् । मस्तकम् ।
ओषधम् । तिन्दुकफलम् । खदिरः । कलिङ्गः ।

पथ्याप

तिक्तः । कषायः । हृद्यश्चवाहनम् । अतिभ्रम-
जम् । रविकिरणः । आयामः ॥ * ॥

प्रमेहे अपथ्यम् ।

ज्वरवेगः । घूमपानम् । खेदः । रक्तमोचनम् ।
सदासन्नम् । दिवानिद्रा । नवान्नम् । दधि ।
आनूपमांसम् । निष्यावम् । पिष्टान्नम् । मैथु-
नम् । सौवीरकम् । सुरा । सुक्तम् । तैलम् ।
शौरम् । हृतम् । गुडः । तुम्बी । तानास्त्रिमन्त्रा ।
विबहुपानम् । कुशाब्जम् । इक्षुः । दुष्टाब्जम् ।
खादु । अन्नम् । लवणम् । अभिष्यन्दि ॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम् ।

चिन्ता । भ्रमः । जागरणम् । अवायः । प्रोहर्ष-
नम् । लङ्घनम् । आतपः । हृद्यश्चवाहनम् ।
भ्रमणम् । विरेकः । प्रच्छेदनम् । अपतर्पणम् ।
पुरातना वेशवकीरदूतश्रमाकाकीवारप्रियङ्गु-
जूर्णाः । यवः । कुलत्थः । चणकः । मखरः ।
सुन्नः । सुवरी । मधु । लाजाः । कटुतिक्तकषा-
याणि । तक्रम् । सुरा । चिङ्गटमत्स्यः । दग्ध-
वार्ताकुः । पलत्रयम् । यवासकम् । शिरीष-
लोध्रहरीतकीनी चूर्णानि शास्त्रिलेपनम् । कटु-
त्रयम् । सर्षपतैलम् । रत्ना । सर्वाणि रुक्षाणि ।
सुखतैलम् । पत्रशाकः । अगुरुलेपनम् । प्रस-
नोराणि । शिलाजतूनि । भोजनान् प्राक् वारि-
पानम् ॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम् ।

ज्ञानम् । रसायनम् । शालिः । गोधूमः । सुख-
शीलता । शौरम् । इक्षुविक्रितः । माषः ।
सौहृद्यम् । खेदनाशि । मत्स्यः । मांसम् ।
दिवानिद्रा । स्रक् । गन्धः । मधुराणि । समग्र-
भोजनस्य पश्चात् जलपानम् । अतिमात्रोप-
चिते विशेषाहमनक्रिया ॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम् ।

विरेचनम् । लङ्घनम् । अन्धसम्भवकुलत्थसुन्ना-
रुणशालिववाः । जाङ्गलनृगपक्षिणः । सिता ।
सुरा । मार्चिकम् । सौधुः । माष्योक्तम् ।
शाडवः । तक्रम् । रसोनम् । रुतुतैलम् । आर्द्र-
कम् । शालिचशाकम् । कुलकम् । कठिलकम् ।
पुनर्नवा । शिग्रुफलम् । हरीतकी । ताम्बू-
लम् । रत्ना । यवशूकम् । आयसम् । अजा-
गवोष्ट्रीमहिषीणां पयः । अजश । लघूनि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वस्त्रेण सम्प्रेष्टम् ।
अभिकर्म । विषप्रयोगः । विशेषतः प्रोहससु-
द्धवे वामे अयवाहौ धमनौषधः । यद्वाङ्गये
उदके चेतोत्यते नाभेरधः यथाविधिप्रक्ष-
विधः । समीरणोष्णे आदितः हृतपानम् ।
अभ्यङ्गनम् । अनुवासनम् ॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

सखेहनम् । घूमपानम् । जलपानम् । सिरा-
यधः । हर्हिः । यामम् । दिवानिद्रा । आयामः ।
पिष्टवेहतम् । औदकानूपमांसम् । पत्रशाकम् ।
तिक्तः । उष्णानि । विदाहीनि । लवणपानम् ।
शमोधानम् । विबहुपानम् । दुष्टनीरम् । गुल्फि ।

पथ्याप

महेन्द्रगिरिजातानी नदीनी जलम् । विष्ट-
भीनि । ह्रिद्रससुद्धवे विशेषतः खेदः ॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम् ।

संशोधनम् । लङ्घनम् । अक्षमोचः । खेदः ।
प्रलेपः । परिषेचनम् । पुरातनशालिवकुलत्थ-
सुन्नाः । गोधा । शलकः । सुनङ्गभुक्तितिरि-
ताम्बूकुलावाद्यो जाङ्गलविष्कराः । जूर्मः ।
शङ्खी । प्रपुराणसर्पिः । तक्रम् । सुरा ।
मार्चिकम् । आसवः । निष्यावः । कठिलकम् ।
रक्तशिग्रु । रसोनम् । कर्कोटकम् । मानमूलम् ।
सुवस्त्रेणा । यङ्गनकः । पटोलम् । वेचायम् ।
वाङ्गिङ्गनम् । मूलकम् । पुनर्नवा । चित्रकम् ।
पारिभद्रः । शीपयम् । निम्बः । चुरपक्षवम् ।
एरुतैलम् । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी ।
चारनिषेवणम् । भल्लातकम् । गुग्गुलुः । आय-
सम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि । गोऽजा-
महिषीभवन्धवाणि । कस्तूरिका । शिलाजतु ।
पाक्षुरोगोक्तवृत्तिकर्मे ॥ * ॥

शोथे अपथ्यम् ।

प्रवणसलिलम् । वेगरोधः । विबहुपानाशनम् ।
विहमाशनम् । नृद्वन्द्वम् । आभ्यासानूप-
पिशितलवणम् । सुक्कशाकम् । नवान्नम् । गौडम् ।
पिष्टान्नम् । दधि । जशरम् । विष्णलम् । मद्यम् ।
अन्नम् । धानाः । वस्त्रम् । गुडः । असाह्यम् ।
विदाहि । अरात्रौ खत्रः । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ दृष्टिब्रधाधिकारे पथ्यम् ।

संशोधनम् । वस्तिः । अक्षमोचः । खेदः ।
प्रलेपः । अरुणशालयः । एरुतैलम् । सुरभी-
जलम् । धन्वांसिधम् । शिग्रुफलम् । पटोलम् ।
पुनर्नवा । गोचरः । आयसम् । ताम्बूलम् ।
पथा । सरला । रसोनम् । वाङ्गिङ्गनम् । यङ्ग-
नकम् । मधूनि । कौम्भं हृतम् । तप्तजलम् ।
तक्रम् । आसवातापहमधिकारि चान्नपानम् ।
पुराणसुरा । अर्द्धेन्द्रवदं चण्णदोहाहः । आमा-
शयं वाहुशिराशयः ॥ * ॥

ब्रध्नदृष्टावपथ्यम् ।

विबहुपानाशनम् । असाह्यसेवा । संशोधनम् ।
हस्तिहयादियानम् । आनूपमांसानि । दधीनि ।
माषाः । दुग्धानि । पिष्टान्नम् । उपोदिका ।
गुरूणि । सुक्रोत्थनवेगरोधः ॥ * ॥

अथ गलगण्ठादौ पथ्यम् ।

हर्हिः । विरेचनम् । नस्यम् । खेदः । घूमः ।
शिराशयः । अभिकर्म । चारयोगः । प्रलेपः ।
लङ्घनम् । पुराणहृतपानम् । जीर्णलोहित-
शालयः । यवाः । सुन्नाः । पटोलम् । रक्त-
शिग्रु । कठिलकम् । शालिचशाकम् । वेचा-
यम् । रुक्षाणि । कटूनि । सर्वाणि दीपनानि ।
गुग्गुलुः । शिलाजतु । विशेषतः जिह्वातलस्थ-
सिराशयखेदः । मणिबन्धोर्द्धं अङ्गुलान्तरास्त्रिभो-
रेखाः कार्याः । गलगण्ठागण्डमालापक्षीयन्या-
र्द्धानुरे यथादीर्घं यथावत् यतत् सर्वं
पथ्यम् ॥ * ॥

पथ्याप

गलगण्ठे अपथ्यम् ।

सर्वेक्षीरेक्षविक्रितः । आनूपमांसम् । पिष्टा-
न्नम् । अन्नम् । मधुरम् । गुदद्रव्यम् । अभि-
ष्यन्दिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ शीपदे पथ्यम् ।

प्रच्छेदनम् । लङ्घनम् । अक्षमोचः । खेदः ।
विरेकः । परिषेचनम् । पुरातनशालिवकुलत्थः ।
यवाः । कुलत्थाः । लघुनम् । पटोलम् । वार्ताकुः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् । पुनर्नवा । मूलकम् ।
पूतिका । एरुतैलम् । सुरभीजलम् । कटूनि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वातोद्धवे गुल्फोपरि-
ष्ठात् चतुरङ्गुले सिराशयः । पैत्तिके गुल्फतले
शिराशयः । कफने अङ्गुष्ठमूले सिराशयः ॥ * ॥

शीपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दुग्धविक्रितम् । गुडः । आनूपमांस-
म् । खादुरसः । पारिपाचसखविष्णनदी-
जलम् । पिच्छिलम् । गुदद्रव्यम् । अभिष्यन्दि-
द्रव्यम् ॥ * ॥

अथ विद्रव्यौ पथ्यम् ।

आमावस्ये रेचनलेपखेदासमोचनानि । जीर्ण-
श्यामाककलमौ । कुलत्थः । लघुनम् । रक्त-
शिग्रु । निष्यावः । कारवेक्षः । पुनर्नवा ।
शीपयम् । चित्रकम् । लौघम् । शोथोक्तानि
सर्वाणि । पक्वावस्ये शस्त्रकर्म । पुराणरक्त-
शालिः । हृतम् । तैलम् । सुन्नरसः । विलेपी ।
धन्वजरसाः । शालिचशाकम् । कदलम् । पटो-
लम् । हिमवाल्मीका । चन्दनम् । तप्तान् ।
शीताब्जम् । व्रणोदितं सर्वम् ॥ * ॥

विद्रवावपथ्यम् ।

आमावस्ये शोथोक्तान्यपथ्यानि । पक्वावस्ये व्रणो-
क्तान्यपथ्यानि ॥ * ॥

अथ व्रणशोथव्रणसद्योव्रणनाडीव्रणेषु

पथ्यम् ।

विज्वापनम् । रक्तसृक्तिः । उपनाहः । विपा-
टनम् । शोधनम् । रोपणम् । पुराणसित-
शालयः । यवः । यष्टिकः । गोधूमः । जाङ्गलनृग-
पक्षिणः । विलेपी । लाजमखः । कटुतैलम् ।
हृतम् । मधु । तैलम् । मखरम् । सुवरी ।
सुन्नयवः । शर्करा । आषाढफलम् । वार्ताकुः ।
कर्कोटकम् । पटोलम् । कारवेक्षम् । निम्ब-
पत्रम् । वेचायम् । बालमूलकम् । सुनिषण-
कम् । शालिचशाकम् । तण्डुलीयः । वास्तू-
कम् । त्रिफला । पनसम् । चोचम् । दाडि-
मम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । सेन्धवम् ।
द्राक्षा । खादुतिक्तकषायाः । स्निग्धोष्णद्रवो-
त्तराशनम् । यषणम् । शमनम् । दाहः । खेद-
नम् । बन्धनक्रिया । व्रणावचूर्जनम् । लेपः ।
घूपनम् । पत्रधारणम् । उशीरम् । बालवज-
नम् । चन्दनम् । तिललेपनम् । तप्तशीताब्जम् ।
कर्पूरम् । पक्वतः परा वैजताः ॥ * ॥

व्रणशोथव्रणसद्योव्रणनाडीव्रणेषु अपथ्यम् ।

नवधान्यम् । तिक्तः । कषायः । माषः । कुलत्थः ।

पथ्याप

लघरः । हिमालः । विविधचोरेणुविकारः ।
अन्धानि । पञ्चशाकम् । अजाङ्गलमांसम् ।
असात्ममन्त्रम् । विदाहि । विट्मि । गुक्तम् ।
कटु । अन्नम् । शीतम् । लवणम् । अवायः ।
आयामः । उच्चैः परिभाषणम् । प्रियासमा-
लोकनम् । अहि निद्रा । प्रजागरम् । नितान्त-
चकमन्त्रम् । यथास्थितं प्रागधिरोपणम् । नखम् ।
ताम्बूलम् । अजीर्णता । प्रचक्ष्वातः । आतपः ।
घूमः । दृष्टिः । रजः । भयम् । क्रोधः । वमिः ।
प्रहर्षः । शोकः । विरुद्धाशनम् । अन्धुपानम् ।
तीक्ष्णम् । उष्णम् । रुचम् । विघट्टनम् । कक्ष-
यनम् । काष्ठनखादितोदः । निरन्तरभावः । विष-
मोपचारः ॥ * ॥

अथ भये पथ्यम् ।

शीतान् । चन्दनम् । पङ्कपदेहः । बन्धनक्रिया ।
शालिः । प्रियङ्गुः । गोधूमः । सुहसतीलयो-
युषः । नवनीतम् । हृतम् । चौरम् । तैलम् ।
मांसरसः । मधु । पटोलम् । लघुनम् । शिग्रु ।
पत्तूरम् । बालमूलकम् । द्राक्षा । धात्री ।
वज्रवल्ली । लाक्षा । दृङ्गम् ॥ * ॥

भये अपथ्यम् ।

लवणम् । कटुकम् । चारः । अन्नः । मैथुनम् ।
आतपः । आयामः । रुचाग्रम् ॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम् ।

आग्ने संशोधनम् । लेपः । लङ्गनम् । रक्त-
मोक्षणम् । पक्के यथाविधिश्चक्षुर्विचार-
कर्माणि । वर्षपः । शालिः । सुत्रः । विलेपी ।
आङ्गलरसः । पटोलम् । शिग्रु । वेचायम् ।
पत्तूरम् । बालमूलकम् । तिलसर्वपयोक्षेपम् ।
तिक्तवर्गः । हृतम् । मधु ॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्यन्नपानानि । विषमाशनम् । आतपः ।
आयामः । मैथुनम् । युद्धम् । एवयानम् ।
गुह्यम् । रुद्रव्योपि नरः । सन्तत्सरं रतम् ।
सर्वं परिहरेत् ॥ * ॥

अथोपदेशे पथ्यम् ।

हृदिः । विरेकः । ध्वजमध्यादीविधः ।
जलौका । परिपातनम् । लेकः । प्रलेपः । यवः ।
शालयः । धन्वामिषम् । सुत्ररसः । हृतम् ।
कटिलकम् । शिग्रुफलम् । पटोलम् । शालि-
शाकम् । नवमूलकम् । तिक्तम् । कषायम् ।
मधु । कूपवारि । तैलम् ॥ * ॥

उपदेशे अपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । मन्त्रवेगः । गुल्मम् । मैथुनम् ।
गुहः । आयामः । अन्नम् । तक्रम् ॥ * ॥

अथ शूकरोषे पथ्यम् ।

लेपः । विरेकः । अष्टमोक्षः । सर्पिःपानम् ।
शालिः । यवः । आङ्गलमांसम् । सुत्रयवः ।
कटिलकम् । पटोलम् । शिग्रु । कर्कोटकम् ।
पत्तूरम् । बालमूलकम् । वेचायम् । आधा-
फलम् । दाडिमम् । सेववम् । वचा । कूपो-

पथ्याप

दकम् । गन्धसारः । कस्तूरी । हिमवानुका ।
तक्रम् । कषायम् । तैलम् ॥ * ॥

शूकरोषे अपथ्यम् ।

मन्त्रवेगः । दिवानिद्रा । आयामः । मैथुनम् ।
गुहः । विदाहि । गुरुद्वयम् । तक्रम् ॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम् ।

पक्षात् पक्षात् हर्षनम् । मासात् मासाद्विरे-
चनम् । चाहात् चाहात् नखम् । षष्ठे षष्ठे
मासि अस्मोक्षणम् । सर्पिलेपः । पुराणाः यव-
गोधूमशालिसुत्राङ्गकौमसुराः । माक्षिकम् ।
आङ्गलामिषम् । आधाफलम् । वेचायम् ।
पटोलम् । दृष्टीफलम् । काकमाषी । निम्ब-
पत्रम् । लघुनम् । हिलमोक्षिका । पुनर्नवा ।
मेषष्टङ्गम् । चक्रमर्दलम् । भस्मातकम् । पक्क-
तालम् । खदिरः । चिचकः । वरा । जाती-
फलम् । नागपुष्पम् । कुङ्कुमम् । प्रननहविः ।
कोषातकी । करञ्जोमातिलसर्पपनिम्बेष्टुदीभव-
तैलम् । लघुनि अन्नानि । सरलदेवाङ्गशिंशपा-
गुरुसम्भवस्त्रेहः । गोखरोद्यान्महिषीणां
मूत्राणि । कस्तूरिका । गन्धसारः । तिक्तानि ।
चारकर्म्म ॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम् ।

पापकर्म्म । लतप्रभावः । गुरुनिद्रा । गुरुधर्ष-
णम् । विरुद्धपानाशनम् । दिवानिद्रा । चक्षुःशु-
तापः । विषमाशनम् । स्वेदः । रतम् । वेग-
रोधः । दन्तः । आयामः । अन्नम् । तिलः ।
माषः । द्रवगुरुनवान्नानां भोजनम् । विदाहि ।
विट्मि । मूलकम् । सद्यादिपिन्ध्यादिसुहृदव-
नशीलम् । आनूपमांसम् । दधि । दुग्धम् ।
मद्यम् । गुहः ॥ * ॥

अथ शीतपित्तोदरकोष्ठरोगेषु पथ्यम् ।

हृदिः । विरेचनम् । लेपः । अष्टमोक्षः ।
पुराणशालिः । आङ्गलामिषसुत्रकुलत्थानां यूषः ।
कर्कोटकम् । कारवेलम् । शिग्रु । मूलकपो-
तिका । शालिश्चशाकम् । वेचायम् । दाडिमम् ।
त्रिफला । मधु । कटुतैलम् । तप्तनीरम् । पित्त-
श्लेष्महरद्वयम् । मन्त्रेकटुतिक्तकषायानि ॥ * ॥

शीतपित्तादावपथ्यम् ।

विविधचोरेणुविकारः । मन्त्रः । उदकानूप-
भवामिषम् । नवीनमद्यम् । वमिवेगरोधः ।
प्रागदक्षिणाशापवनः । अहि निद्रा । आनम् ।
विरुद्धाशनम् । आतपः । स्निग्धम् । अन्नम् ।
मधुरम् । कषायः । गुल्मसपानानि ॥ * ॥

अथान्धपित्ते पथ्यम् ।

कर्हगे पूर्वं वमनम् । अथगे पूर्वं विरेचनम् ।
पक्षादन्नाशनम् । निरुहः । शालिः । यवः ।
गोधूमः । सुत्रः । आङ्गलरसः । तप्तशीत-
जलानि । शर्करा । मधु । शक्तुः । कर्कोटकम् ।
कारवेलम् । पटोलम् । हिलमोक्षिका । वेचा-
यम् । दृष्टकुशाब्जम् । रम्भापुष्पम् । वास्तुकम् ।
कर्पणम् । दाडिमम् । धात्री । तिक्तानि ।
कर्पापिस्तुहरपानाग्रम् ॥ * ॥

पथ्याप

अन्धपित्ते अपथ्यम् ।

नवाग्रम् । विरुद्धद्वयम् । पित्तकोपकरद्वयम् ।
वेगरोधः । तिलः । माषः । कुलत्थः । तैल-
भक्ष्यम् । अविदुग्धम् । धन्वामिषम् । लवणम् ।
अन्नम् । कटु । गुल्मम् । दधि । मन्त्रः ॥ * ॥

अथ विसर्पे पथ्यम् ।

विरेकः । वमनम् । लेपः । लङ्गनम् । रक्त-
मोक्षणम् । पुराणा यवगोधूमकङ्कषट्टिकशालयः ।
सुत्रः । मखरः । चणकः । सुवरी । आङ्गलज-
रसः । नवनीतम् । हृतम् । द्राक्षा । दाडि-
मम् । कारवेलकम् । वेचायम् । कुलकम् ।
धात्री । खदिरः । नागकेशरम् । लाक्षा ।
शिरीषः । कर्पूरम् । चन्दनम् । तिललेपनम् ।
ह्रीवैरकम् । सुलकम् । सकलानि तिक्तानि ॥

विसर्पे अपथ्यम् ।

आयामः । अहि शयनम् । सुरतम् । प्रवातः ।
क्रोधः । शोकः । वमनम् । वेगः । अक्षयनम् ।
शाकम् । विरुद्धाशनम् । दधि । कूर्बिका ।
सौवीरकादि । अन्कविधकिलाटः । गुल्म-
पानम् । लघुनम् । कुलत्थः । माषः । तिलः ।
सकलमजाङ्गलमांसम् । स्वेदः । विदाहि । लव-
णम् । अन्नम् । कटु । मद्यम् । अर्कप्रभा ॥ * ॥

अथ विस्फोटे पथ्यम् ।

विरेचनम् । हर्षनम् । लेपः । लङ्गनम् । पुरा-
तनवट्टिकशालयः । यवः । सुत्रः । मखरः ।
चणकः । सुकुष्ठकः । धन्वामिषम् । गव्यहृतम् ।
कटिलकम् । वेचायम् । आधाफलम् । पटो-
लम् । ज्योतिष्मती । निम्बफलम् । चन्दनम् ।
तैलम् । सिताभः । तिललेपः । लङ्गनम् ।
बालम् ॥ * ॥

विस्फोटे अपथ्यम् ।

स्वेदः । अवायः । आयामः । क्रोधः । गुल्म-
जम् । आतपः । वमिवेगः । पञ्चशाकम् ।
प्रवातः । दिवास्त्रप्रः । याम्योदकम् । आनूप-
मांसम् । विरुद्धान्यन्नानि । तिलः । माषः ।
कुलत्थः । लवणान्नकटूनि । विदाहि । रुचम् ।
उष्णम् ॥ * ॥

अथ मन्त्रवेगे पथ्यम् ।

पूर्वं लङ्गनवान्तरचनशिरावेधाः । शशाङ्गो-
ज्जलजीर्णघट्टिकशालयः । चणकः । सुत्रः ।
मखरः । यवः । कपोतचटकदातृहृत्कौ-
चोवज्जीवशुकादयः पक्षिणः । नङ्गलः । काटि-
लम् । आधाफलम् । कर्कोटकम् । कदलम् ।
शिग्रु । रुचकम् । द्राक्षा । दाडिमम् । मेध-
दृङ्गान्नपानम् । कोलम् । माषरसः । अक्षयोः
सकविधो गव्यधूमधुकोष्ठतप्तुशीतोदकम् । धन्व-
कोदरकोषणीरम् । कर्पूरचूर्णम् । पक्के सुत्र-
रसः । आङ्गलरसः । शालिश्चशाकम् । हृतम् ।
निर्गुलीजलम् । यक्षधूपविहृती धूपः । श्वेद-
गोमयभक्ष्यगुह्यम् । रुक्मे शिलापिष्टयोः
पित्तमहपचविषयोराक्षेपः । शेषे त्रयोक्त-
क्रिया ॥ * ॥

पथ्याप

मरुत्सामपथ्यम् ।

रतम् । खेदः । अमः । तैलम् । गुल्मम् ।
क्रोधः । आतपः । दुष्टम् । दुष्टपवनः ।
विह्वलाशनम् । निष्वासः । आनूपशाकम् ।
जवम् । विह्वलाशनम् । कटुः । अन्नम् । वेग-
रोधः ॥ १ ॥

अथ सुप्तारोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—
सुप्तारोगेषु सर्वेषु नागरोगाशुकारिषु ।
दोषान् दुष्टानवस्थां निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
यथादीर्घं यथादुष्टं यथादृष्टं कल्पयेत् ॥ २ ॥

अथ सुखारोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । गच्छन् । प्रतिवार-
णम् । कवलः । अक्षक्षुतिः । नखम् । घूमः ।
शृङ्गाधिकर्म्मणी । दण्डधानम् । यवः । सुतः ।
कुलत्पः । जाङ्गलरवः । दृष्टप्रोक्षी । कार-
वेक्षम् । पटोलम् । बालनूलकम् । कर्पूरनीरम् ।
ताम्बूलम् । तप्तम् । खदिरः । छतम् । कटुः ।
तिक्तम् ॥ ३ ॥

सुखारोगे अपथ्यम् ।

दन्तकाष्ठम् । ज्ञानम् । अन्नम् । मत्स्यः ।
आनूपामिषम् । दधि । क्षीरम् । गुडः ।
मांसम् । रुचातम् । कठिनाशनम् । अधो-
सुखप्रयनम् । गुडः । अभिषेधकारि । दिवा-
निद्रा ॥ ४ ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । नखम् । घूमः ।
सिराक्षधः । गोघूमः । शालिः । सुतः । यवः ।
प्रतनहविः । लावः । मयूरः । हरिणः ।
तित्तिरिः । वनकुकुटः । पटोलम् । शिपुः ।
वार्ताकुः । सुनिषखम् । कठिनाशनम् । रसायन-
द्वयम् । ब्रह्मचर्यम् । अभाषणम् ॥ ५ ॥

कर्णरोगे अपथ्यम् ।

विह्वलाशनम् । वेगरोधः । प्रजल्पनम् । दन्त-
काष्ठम् । शिरः । ज्ञानम् । अवायः । छिन्नलम् ।
गुडः । कक्षयनम् । तुषारः ॥ ६ ॥

अथ नासारोगे पथ्यम् ।

निर्व्यातनिलयस्थितिः । प्रगाढोष्णीषधारणम् ।
गच्छन् । लङ्घनम् । नखम् । घूमः । हर्दिः ।
सिराक्षधः । कटुसूत्रं नासारम् । निःक्षिप्य त्रिः-
प्रवेशनम् । खेदः । खेदः । शिरोऽभ्यङ्गः ।
पुराणा यवशालयः । कुलत्पसुत्रयोर्ध्वः ।
आम्यजाङ्गलजा रसाः । वार्ताकुः । कुलकम् ।
शिपुः । कर्कोटः । बालनूलकम् । लघुनम् ।
दधि । तप्तम् । नासखी । कटुचयम् । कटुः ।
अन्नम् । जवम् । क्षिणम् । उष्णम् । लघु-
भोजनम् ॥ ७ ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विह्वलाशनम् । दिवास्नः । अभिषेधः । गुच्छि ।
कापम् । क्रोधः । शृङ्गाधवाप्यानी वेगधार-
णम् । शोकः । वमः । भूषणा ॥ ८ ॥

पथ्याप

अथ नेत्ररोगे पथ्यम् ।

आजोतनम् । लङ्घनम् । अङ्गनम् । खेदः ।
विरेकः । प्रतिवारणम् । प्रपूरणम् । नखम् ।
अक्षक्षुतिः । शृङ्गाधवा । लेपनम् । आभ्य-
पानम् । सेकः । मनोनिर्वृतिः । अक्षिपूजा ।
सुतः । यवः । लोहितशालिः । लावः । मयूरः ।
वनकुकुटः । कूर्मः । कुलिङ्गः । कपिलः ।
कौर्मः । हविः । वनकुलत्पयवः । पेया । विलेपी ।
लघुनम् । पटोलम् । वार्ताकुः । कर्कोटः ।
कारवेक्षम् । नवीनमोक्षम् । नवमूलकम् । पुन-
नैवा । मार्कवः । काकमाषी । पत्तूरशाकम् ।
कुमारिका । दाचा । कुस्तुम्बः । माणिमयम् ।
क्षोभम् । वरा । क्षौद्रम् । उपानक्षी । नारी-
प्रयः । चन्दनम् । इन्दुखड्गम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । शोकः । मैथुनम् । अश्रुवायुविषम-
निद्रावमीनां वेगरोधः । खलेक्षणम् । दन्त-
विषयम् । ज्ञानम् । निद्राभोजनम् । आतपः ।
प्रजल्पनम् । हर्दिनम् । अन्नपानम् । मधुक-
पुष्पम् । दधि । पत्रशाकम् । कठिनाशनम् ।
पित्तपाकः । विस्फुक्तम् । मत्स्यः । सुरा ।
अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम् । अन्नम् । जव-
णम् । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटुः । उष्णम् ।
गुल्मपानम् ॥ ९ ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

खेदः । नखम् । घूमपानम् । विरेकः । लेपः ।
हर्दिः । लङ्घनम् । शीर्षवस्तिः । रक्तोष्णुक्तिः ।
वह्निकर्म्म । उपनाहः । जीर्णसर्पिः । शालिः ।
वटिकाः । यवः । दुग्धम् । घनमांसम् । पटो-
लम् । शिपुः । दाचा । वाक्षूकम् । कारवेक्षम् ।
आन्नम् । घात्री । दाडिमम् । मातुलुङ्गम् ।
तैलम् । तक्रम् । काञ्जिकम् । नारिकेलम् ।
पथा । कुष्ठम् । अङ्गराजः । कुमारी । सुतः ।
उशीरम् । चन्द्रिका । गन्धवारः । कर्पूरम् ॥ १० ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

लघुनम् । अन्नपानम् । विह्वलाशनम् । सक्षुब्ध-
सरिष्यलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ ११ ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम् ।

यत्पथ्यं यदपथ्यं रक्तपित्तेषु कौर्मितम् ।
प्रदरेषु यथादीर्घं तत्तत्तारी भजेत्तजेत् ॥
वातव्याधिमतां पथ्यमपथ्यं यदीरिम् ।
योनिव्यापत्तु सर्वान् तद्विद्या यथामलम् ॥ १२ ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालिः । वटिकाः । सुतः । गोघूमः । जाज्यक्तः ।
नवीनितम् । छतम् । क्षीरम् । रसाला । मधु ।
शर्करा । पनसम् । कदलम् । घात्री । दाचा ।
अन्नम् । खादुः । शीतलम् । कक्षूरी । चन्दनम् ।
माला । कर्पूरम् । अगुलेपनम् । चन्द्रिका ।
ज्ञानम् । अथङ्गः । नृद्वयः । हिमालिः ।
सन्तप्रयम् । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रिय-
कुरातपानम् ॥ १३ ॥

पथ्याप

गर्भिण्या अपथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । चारः । कलहः । विह्वला-
शनम् । अवात्तम् । नक्तसंचारः । क्षौर्मम् ।
अप्रियदर्शनम् । अतिव्यायः । आयासः । भारः ।
गुह्यप्रवरणम् । अकालनागरणं सन्नपः ।
कठिनोत्कटकासनम् । शोकः । क्रोधः । भयम् ।
उद्देगः । अह्ना । वेशविधारणम् । उपवासः ।
अन्नगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुदविट्भिभोजनम् ।
नक्तम् । निरक्षणम् । अभ्युपेक्षणम् । मद्यम् ।
आमिषम् । उत्तानप्रयनम् । स्त्रीयामनीधि-
तम् ॥ १४ ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्यं यथा,—
तथा रक्तसुतिं मुहिं वस्तिमायासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः सवेदामः कुक्षौ मुखेऽभिनेत वा ॥
भजेत्त नित्यं तिक्ताङ्ककटुवणकषायकान् ।
वातलेख भवेत्तर्भः कुक्ष्यान्वजङ्गमामनः ॥
पित्तलेः खलतो पिङ्गः चित्री पङ्गः कषातभिः ।
अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां महर्षिभिः ॥ १५ ॥

अथ प्रसूतायाः पथ्यम् ।

लङ्घनम् । नृद्वेदः । गर्भकोष्ठविशोधनम् ।
अभ्यङ्गनम् । तैलपानम् । कटुतिक्तोष्णसेवनम् ।
दीपनम् । पाचनम् । मद्यम् । पुराणवटि-
शालयः । कुलत्पः । लघुनम् । शिपुः । वार्ताकुः ।
बालनूलकम् । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्ब-
लम् । दाडिमद्वयम् । छिन्नानिलत्राणि । सप्ता-
ह्वात् परं किञ्चित् दृष्टम् । द्वादशाह्वात् परं
आमिषम् । सार्द्धमासात् परं आहारादियन्त्रा-
न्नागः ॥ १६ ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

अमः । नखम् । रक्तसुक्तिः । मैथुनम् । विह्वला-
शनम् । विह्वलाशनम् । वेगरोधः । अवात्तम् ।
अतिभोजनम् । दिवानिद्रा । अभिषेधः । वि-
ट्भि गुह्यभोजनम् ॥

कृतिकाश्लेष रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च ।
तत्तद्गोशुक्त्यै न पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ १७ ॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम् ।

वृणां ज्वरादिषु यत् पथ्यापथ्यं बालानामौष-
त्वात् तद्विधेयम् । मन्दाग्नौ यत् पथ्यापथ्यं
बालानां पारिगर्भिके तद्विधेयम् । आगन्तुको-
न्मादिनां यत् पथ्यापथ्यं बालानां यद्दरोगिणां
तद्योच्यम् ॥ १८ ॥

अथ विषरोगे पथ्यम् ।

अरिष्टावन्धनम् । मन्त्रक्रिया । हर्दिः । विरे-
चनम् । रुचयम् । शोणितालादिः । परिषेकः ।
अवगाहनम् । नृद्वेदावरणम् । नखम् । अङ्ग-
नम् । प्रतिवारणम् । उत्कर्म्मणम् । प्रधमनम् ।
प्रलेपः । वह्निकर्म्म । उपधानम् । प्रतिविषम् ॥
घूपः । संज्ञाप्रबोधनम् । शालिः । वटिकाः । कोर-
दूषः । प्रियङ्गुः । सुतः । हरेणुः । तैलम् । सर्पिः ।
शिखितित्तिरिलावैद्यगोधाक्षुवाविदामिषम् ।
वार्ताकुः । कुलकम् । घात्री । निष्वासः । तक्ष-
लीयः । मधुकपर्णी । जीवनी । सुनिषखम् ।

पद्याप

उपोदिका। कालशकम्। लसुनम्। दाडि-
मम्। विकटतम्। प्राचीनामलकम्। पद्या।
कपित्थम्। नागकेशरम्। गोच्छागनरसुत्राणि।
नक्रम्। शीताम्। शर्करा। अविदाहीन्य-
त्राणि। सेन्धवम्। मधु। कुङ्कुमम्। पश्चिमो-
त्तरवातः। हृदिमा। सितचन्दनम्। सुस्तम्।
शिरीषः। कस्तूरी। तिलानि। मधुराणि।
हेमचूर्णम् ॥ ३ ॥

विषरोगे अपथ्यम्।

क्रोधः। विरहाशनम्। अध्यशनम्। अवायः।
ताम्बूलम्। आयासः। प्रवातः। सर्वाङ्गम्।
सर्वलवणम्। नानाविधसंस्नेदनम्। निद्रा।
भयम्। घूमविधिः। क्षुधा ॥ ३ ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम्।

एतां गदानां यदि सङ्करः स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिद्यन्मनोषी।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्व-
त्तत्तत् प्रयुज्येत चिकित्सितेषु ॥ ३ ॥

रोगसङ्करे अपथ्यम्।

अपथ्यानि च सर्वाणि तत्तद्विरोधितानि च।
रोगलक्षणविदेशो वर्णयेद्वाधिसङ्करे ॥ ३ ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्गः। परिमर्दनम्। श्रमणम्। संस्नेहनम्।
हृद्यम्। ज्वरः। स्नेदनम्। आसना। शय-
नम्। संवाहनम्। वस्तिः। नखम्। प्राव-
रणम्। समीरणपरित्यागः। अवगाहः। शिरो-
वस्तिः। विस्मरणम्। दिवाकरकरः। आभम्।
विस्मापनम्। तैलमोषी। सरसता। गाढोप-
नाहः। सुरा। भूशय्या। सुखशीलता। स्वा-
दुष्का रवाः। मज्जा। तैलम्। वसा। घृतम्।
नवमाषः। कुलत्थः। तिलः। गोघूमः। सुन्नः।
कलमः। शालिः। वटिका। पेया। धान्य-
जलम्। पयः। लघरः। मस्तुः। सुखोष्णो-
दकम्। गोमूत्रम्। नलदासु। दधि। पयः-
पेटी। यवः। कूर्चिका। आनूपाः। रुक्मिणी-
कोलमहिषाः। एवः। घन्तोद्गवाः। सर्पेष्ट-
लकवाकुतिरिक्कुलिङ्गाः। कुम्भीरः। तिमि-
ङ्गिलः। मकरः। मच्छपदः। कच्छपः। रोहित-
मतस्यः। कर्मिः। मद्गुरः। चिलिन्धः। शरङ्गः।
शृङ्गो। इक्षिप्रः। प्रोहो। गर्गरः। पर्वतः।
अन्ये जलजन्तवः। वार्ताकुः। कुलकम्। शिशुः।
लसुनम्। द्राक्षा। आम्बम्। आम्बातकम्।
घाची। दाडिमम्। अम्बवेनवपलम्। कोलम्।
कपित्थम्। शिवा। पक्वतालम्। वज्जलम्।
गोक्षटकः। वास्तुकम्। मुक्ताची। गणिका।
चरवा। मन्दारपत्रम्। ताम्बूलम्। सित-
शर्करा। लवणः। लोघः। सुक्कः। अगुरु।
श्रीवातः। सुरदाहः। गुग्गुलुः। पन्थाकः।
कुङ्कुमम्। क्षिप्रोष्णविधिः। सञ्चरितं हेम-
रजतं वीरकञ्च। जालुत्पाटनमङ्गिकापुण्यानां
विश्राण्य माका ॥ ३ ॥

पद्याप

वातिकरोगे अपथ्यम्।

चिन्ता। जागरणम्। अष्टमोक्षः। वमिः।
लङ्गुणम्। आयासः। गजवाणिवाहनविधिः।
सम्भारणम्। मेथुणम्। आघातः। अपतर्प-
णम्। प्रपतनम्। घातुचयः। चोभणम्।
शोकः। चक्रमणम्। विरहाशनम्। सम्यक्-
भुक्तक्रमः। रुद्धत्वम्। जलदागमः। रजनी-
शेषः। अपराहः। भयम्। रुक्षात्यक्तवाय-
तित्तकटुकचारातिशीतानामशनम्। हृन्-
धान्यम्। उद्रिका। आद्रकी। कङ्कुः। उद्दालः।
सुकुटकः। कोद्रवः। यवः। घ्नमाकः। जूर्ण-
दयः। शिषी। जम्बु। राजमाषः। चणकः।
सुन्नः। कुलत्थः। विषम्। शालकम्। क्रसुकम्।
काशेरः। तलकम्। कटिलकम्। तिन्दकम्।
कर्कोटम्। नवतालशस्यम्। तालास्थिमज्जा।
नदीतडागजलम्। करका। निचारबीजम्।
पिण्याकः। शिशिरासु। रासभयः। पञ्च-
शाकम्। चिहत्। भूनिम्बम्। कटुका। करी-
रम्। अक्षिणमुष्कामिषम्। मात्तकम्। घूमः।
नङ्गमवत्। रजः। परिभवः। खडा ॥ ३ ॥

अथ पित्तके पथ्यम्।

सर्पिःपानविधिः। विरेचनम्। अष्टमोक्षः।
चित्तशालिः। गोघूमः। आद्रकिः। धान्यकम्।
चणकः। सुन्नः। मन्दरः। यवः। पथ्युचित-
मज्जः। पयः। पयःपेटी। वरा। मात्तकम्।
लाजाः। घञ्जरसः। हृताणि। चिता। शीतो-
दकम्। उद्भिदः। कर्कोटम्। कदलम्। कण्टकि-
फलम्। वेणायम्। आघाद्रकम्। खड्गीका।
कोमलकुलकम्। कुष्माकम्। इक्षारः। तुन्वी।
पर्यटकः। अल्पमारिषदलम्। कटिलकम्।
दाडिमम्। घाची। कोमलतालशस्यम्।
अभया। खर्जूरम्। औद्भुत्वरम्। विन्धम्।
कषायः। तिक्तः। मधुरः। मधूकम्। वरी।
कांस्थम्। अयः। रजतम्। हेम। कटुका।
निम्बः। चिहत्। चन्दनम्। हर्षमा। भूमि-
शृङ्गम्। सुशीतलवनम्। धारायहम्। चण्डिका।
रम्भाभोवहनअपचयणम्। शीताः। प्रदंहाः।
भूशय्या। मणिः। प्रदोषसमयः। गीतम्।
प्रियाणिङ्गनम्। ज्ञानम्। मित्रसमागमः।
प्रियकथा। मन्दानिकः। अयुष्मणम्। वादिन-
अवयम्। मनोरमतरभावाः। सुलास्यचणम्।
पुत्रागोतपलपाटलासुमनः। कञ्जारपुण्याणि।
कर्पूरम्। प्रनीरनीरम्। शीतक्रिया ॥ ३ ॥

पैत्तके अपथ्यम्।

घूमः। स्नेदनम्। आतपः। निधुवनम्। सन्धा-
रणम्। क्रोधः। चारः। अघ्ना। गजवाणि-
वाहनविधिः। तीक्ष्णकर्मे। आयासः। अन्न-
विदाहकारिसमयः। यौषः। विरहाशनम्।
मध्याह्नः। जलदाख्यः। रजनीमध्यम्। मध्य-
वयः। व्रीहिः। वेणुपलम्। तिलः। लसुनम्।
माषः। कुलत्थः। गुडः। निम्बावः। मदिरा।
अतवी। प्रहीनजम्। घान्धावम्। उष्णोदकम्।

पद्याप

जम्बीरम्। जलदासु। हिङ्गु। लङ्गुणम्।
खजम्। भक्षातकम्। ताम्बूलम्। दधि। खर्षपः।
वदरम्। तैलाशनम्। तिक्तकी। कटु। अम्बम्।
जवणम्। विदाहि ॥ ३ ॥

अथ शैथिल्ये पथ्यम्।

हृदिः। लङ्गुणम्। अङ्गणम्। निधुवनम्।
प्रोहर्जनम्। स्नेदनम्। चिन्ता। जागरणम्।
अमः। अतिगमनम्। हृद् वेगधारणम्। गच्छः।
प्रतिवारणम्। प्रधमनम्। हृद्यनयानम्।
घूमः। प्रावरणम्। निधुङ्गम्। अतिसंशोभः।
नखम्। भयम्। रुच्योष्णविधिः। पुरातन-
शालिः। वटिका। निम्बावः। हृन्धान्यम्।
चणकः। सुन्नः। कुलत्थरसः। चारः। सर्वप्र-
तैलम्। उष्णजलम्। घन्धामिषम्। राजिका।
वेणायम्। कुलकम्। कटिलकम्। वार्ताकुः।
औद्भुत्वरम्। कर्कोटम्। लसुनम्। मोक्षकुसु-
मम्। शक्राशनम्। मृदणः। निम्बम्। मलक-
पोतिका। वरणः। तिक्ता। चिहत्। मात्त-
कम्। ताम्बूलम्। जलदासु। और्ध्वमदिरा।
योषम्। वरा। गोजलम्। लाजाः। सुष्ठ-
तकुलभवम्। तिक्तम्। सुखोष्णलयः। कांस्थम्।
अयः। अङ्गणम्। मौत्तिकम्। कटुः। कषाय-
रसः ॥ ३ ॥

शैथिल्ये अपथ्यम्।

ज्वरः। अभ्यङ्गणम्। आसनम्। अग्नि शय-
नम्। ज्ञानम्। विरहाशनम्। पूष्माहः।
शिथिरः। वसन्तसमयः। रात्रादिः। आद्य-
वयः। सुक्तमात्रसमयः। अन्नपानकरणम्।
माषः। नवतकुलः। मत्स्यः। मांसम्। हस्तु-
विलतिः। दग्धविलतिः। तालास्थिमज्जा।
द्रवः। पेया। भयम्। उपोदिका। घनसम्।
हृन्धाकम्। आघाद्रकम्। खर्जूरम्। अशु-
लेपनम्। पयःपेटी। पयः। पायसः। खादु।
अम्बम्। जवणम्। गुच्छि। सुहिनम्। सन्तर्प-
णम् ॥ ३ ॥

अथ वसन्तर्षे पथ्यम्।

वसनम्। अवायः। आयासः। मेदः। भ्रमणम्।
अपिसेवा। कटुः। तिक्तः। विदाहि। तीक्ष्णम्।
कषायः। मध्वोदनम् ॥ ३ ॥

वसन्तर्षे अपथ्यम्।

दिवानिद्रा। सन्तर्पणम्। आलस्यम्। सुधामु-
सेवा। पिच्छालुकम्। खादु। गुच्छिकात्रम्।
प्रिष्टम्। दधि। चौरम्। घृतम् ॥ ३ ॥

अथ यौषर्षे पथ्यम्।

चन्दनम्। शीतवातः। हाया। अम्बु। कला-
शयनम्। प्रह्वनम्। सद्यःपयोभाविताशीतभक्षम्।
विश्रिष्टवयम्। प्रियभोजनम् ॥ ३ ॥

यौषर्षे अपथ्यम्।

कटु। तिक्तम्। उष्णम्। चारम्। अम्बम्।
रौद्रम्। भ्रमणम्। अपिसेवा। उद्रिष्टता।
भास्करतप्ततोयजानम्। अतिपानम्। दधि।
तक्रम्। तैलम् ॥ ३ ॥

पद्याप

अथ वर्षासु पद्यम् ।

जवणम् । अणम् । मिष्टम् । चारम् । प्रियम् ।
खिम्भम् । गुह्यम् । उल्लम् । वल्लम् । अल्लम् ।
उल्लम् । अल्लम् । तन्नामपानम् । दधि ।

वर्षासु पद्यम् ।

पूर्वपवनः । दृष्टिः । चर्मः । हिमः । अमः ।
नदीवीरम् । दिवास्त्रम् । कृष्णम् । निवर्त्यु-
नम् ॥ ॥

शरदि पद्यम् ।

शीतरसाभुपानम् । तवच्छाया । चन्दनम् ।
इन्दुसेवा । विता । सुतः । मन्दरम् । गण-
दुग्धम् । इक्षुः । शास्त्रोदनम् ॥ ॥

शरदपद्यम् ।

जवणम् । अणम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् ।
अतसी । विदाह । सुरा । नालम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः ।
मैथुनम् ॥ ॥

अथ हिमर्तौ पद्यम् ।

तन्नामपानम् । उपनाहः । पयः । अमम् । पानम् ।
हृतम् । खीसेवा । वक्षिसेवा । गुह्यम् । यथेष्ट-
भुक्तम् ॥ ॥

हिमर्तौ पद्यम् ।

दिवाग्निदा । कुभोजनम् । अमोजनम् । लङ्घ-
नम् । पुरातनाम् । लघुपात्रम् । शैलम् ।
वायोदनम् । शीतजलावगाहः ॥ ॥

शिशिरे पद्यम् ।

खी । वक्षिसेवा । मत्स्यः । अजमांसम् । दधि ।
दुग्धम् । सर्पिः ॥ ॥

शिशिरे पद्यम् ।

शीतशोणकद्रव्यकषायतिलानि । वासुद्रकम् ।
आद्रभोजनम् । दिवाग्निदा । चन्दनम् । चन्द्र-
सेवा । शीतजलावगाहः ॥ ॥

माघे विशेषो यथा ।

माघे च शीतद्रवमिष्टपिष्टं

कन्दः कदला गुरुशालिभक्तम् ।

इति षड् तु पद्यापद्याधिकारः ॥ ॥

आगन्तुकज्वरार्ता पद्यापद्यं ज्वराधिकारे
न लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।

“अभिघातसमुत्थानं पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।
क्षतघ्ने व्रणघ्ने चापि क्षतघ्नार्चिकित्सितम् ॥
ओषधीगन्धविषर्णे विषप्रतिप्रसाधनम् ।
अभिघातारभिघातोत्थे जपहोमादिभेषजम् ॥
उत्प्रातःपहणीकोत्थे दानस्य खयनादयः ।
क्रोधोत्थिते पित्तहरं कामने कामजित्क्रिया ॥
कामप्रोक्तभयोद्धते सर्वार्थ वातहरौ क्रिया ।
आन्ध्रस्य च दृष्टाभो हर्षदायीनि घानि च ॥
पश्येत्तः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
भयप्रोक्तसमुद्भूते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥
भूताभिघ्नने भूतवन्धाविघ्ननाशनम् ।
मनःकोषसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनां च ॥
इत्यागन्तुज्वरे पूर्वोभिषेकः पद्यामिष्यते ।
विषोर्नासकद्रवस्य पाठनं अत्रार्थं युते ॥

पदकः

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरुणांमपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्यं तपो हौमः प्रदानं नियमो जपः ॥
चाक्षुर्ना दर्शनं वयं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणश्चेति वर्गः सर्वान् ज्वरान् जयेत् ॥”

आगन्तुकज्वरे अपद्यम् ।

“अधिवासनकर्माणि रक्तस्यज्वरधारणम् ।
वमिवेगं दन्तकाष्ठमसात्ममपि भोजनम् ॥
विहृत्तान्यन्नपानानि विदाहूनि गुरुणि च ।
दुष्टान्मुक्षारमन्त्रानि पञ्चपाकं विहृत्तकम् ॥
नलदाम् च ताम्बूलं कलिङ्गं लङ्गुलं मलम् ।
आङ्गीमतस्य च पिण्याकं कृत्वाकं पिट्वैतत् ॥
अभिष्यन्दीनि चैतानि ज्वरितः परिवर्जयेत् ॥”

इति पद्यापद्याविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, सौम्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
सेट् ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, न क ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) क ड, पदयते । इति
दुर्गादासः ॥

पद, य ड औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-सकं-अनिट् ।) य ड, पदयते । औ,
पत्ता । इति दुर्गादासः ॥

पदं, खी, (पद + 'नन्दिप्रहिपचादिभ्यो ल्यु क्तिभ्यः' ।
३ । १ । १३४ । इति अच् ।) व्यवसायः ।
त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।
“एवं यः सर्वभूतेषु मथ्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेव ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥”)
चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥
शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोक-
पादः । (यथा, हेः रामायणे । १ । २ । १८ ।
“पादबद्धोऽक्षरसमस्तस्त्रीलयसमन्वितः ।
श्लोकार्त्तस्य प्रष्टव्यो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”)
किरणे पुं । इति मेदिनी । पदलक्षणं यथा,—
“वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।”
इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीलक्षणपदचिह्नं यथा,—

“सौवर्णौ राजर्तौ वापि पाषाणनिर्मितामपि ।
पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजायैव समाचरेत् ॥
दक्षिणस्य पदाङ्गुलमूले चक्रं विभर्त्तजः ।
तत्र नम्रजनस्योपसंस्कारश्चेदनाय सः ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमभ्युतः ।
धातुक्षिप्तद्विरेफणां लोभगायाति शोभनम् ॥
पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ।
कनिष्ठामूलतो वक्त्रं भक्तपापादिभेदनम् ॥
पार्थिवमथोऽङ्गुलिं भक्तचित्तभवशकारणम् ।
भोगसम्पन्नार्थं धत्ते यवमङ्गुलपद्मम् ॥
तथा वामाङ्गुलमूले पाञ्चजन्यस्य लक्ष्णम् ।
सर्वविदाप्रकाशाय धत्ते च भगवानजः ॥”

इति पादो पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

पदकः, पुं, पदं वेति वः (‘कमादिभ्यो डुन् ।’ ४।२।
६१ । इति डुन् ।) पदघाता । इति आकर-
णम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्यम् । ५ । ३६ ।

पदछी

“रामनाथस्तुपाध्यायं स्थातथाकरवचनम् ।
याख्यापदकचक्रं च तस्मिन् सुरमन्दिरे ॥”)
खनामखातकच्छभूषणश्च । देवपदचिह्नादि-
युक्तत्वात् ॥ (पदमेव इति स्मार्थे के कृते, खी ।
पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।
“इतः प्रवृत्ति यातथं पदकं पदकं शनैः ॥”)

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम स्वमतौ +
“अन्धेभ्योऽपि ।” इति वः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्गां गमनकर्त्तरि चि ॥
पदव्यासः, पुं, (पदस्य मोपदेश्येव व्यासो घञ् ।)
गोचुरः । इति शब्दचन्द्रिका । पदस्य विव्यासः ।
यथा, इक्ष्मज्जरी ।

“पदव्यासो गेहाङ्गिहरिचरणारीहवचनः ।
स्वगेहादव्यत स्याद्भवमपरङ्गीपतुलितम् ।
वचो लोकालम्भं क्षमयधनतुल्यं ऋगदृष्टः ।
पुमानव्यः कान्ताङ्गिचुरिव चतुर्थोऽसुदितः ॥”
(तन्मोक्षान्नपूर्णांमन्त्रस्य पदानां तत्तदङ्गेषु व्यासः ।
बहुलं तन्मसारक्षानागर्भे ।
“एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं इत्यन्ततः ।
चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्येतानि पार्थिवेति ॥
पदान्येतानि देवेशि ! नवहारेषु विन्यसेत् ।
अङ्गादिगुह्यपर्यन्तं पुनस्तेषु वरानने ।
गुह्यादिप्रसरन्त्यान्तं पदानां नवकं व्यसेत् ॥”)

पदभञ्जनं, खी, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं
विघ्नेषो यच्च । यद्वा, पदानि भञ्जन्तीनेन ।
भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निवृत्तम् । गूढार्थशब्द-
व्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, खी, (पदानां भञ्जिका विघ्नेषिका ।)
पञ्जिका । टिप्पणी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, खी, (पदानां माला विलुप्तित्यस्याम् ।)
मोहनशीला विद्या । यथा,—
“पदमालां महाविद्यां सर्वदेवनमस्कृताम् ।
याचयामि सुरेशानसुमादेहाङ्गधारिणम् ॥”

इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥

अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदयोगी च ॥
पदविः, खी, (पदयते गम्यतेऽनया । पद गतौ +
“पदाटिभ्यामविः ।” इति अविः ।) पद्वती ।
न्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, खी, (पदवि + “लटिकाराज्जादत्तिनः ।”
इति पद्मे ङीष् ।) पत्न्याः । इत्यमरः । १५।१।१५ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“उत्सृष्टलीलागतिरागवाणा-
दलक्षकाङ्क्षां पदवीं तताम् ॥”

पद्वतिः । यथा, तत्रैव । ६ । ५० ।

“अक्षं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः

पदं पद्व्यां सगरस्य वनतः ॥”

पदम् । यथा, महाभारते । १ । २५८ । “अथ तेन
सिंहाय अमात्यपदवीं प्रदत्ता आत्राय श्रेष्ठा-
पालजमिति ॥”)
पदछीर्षं, खी, (पादौ च अछीवन्तौ च तयोः समा-
हारः । “अचचुरविप्रपुरेति ।” ५।४।७७। इति

पदार्थः

निपातनात् विद्वत् ।) युगपदुपस्थितचरण-
जानुनी । इति आकरणम् ।

पदाङ्गः, पुं, (पदस्य अङ्गविभक्तम् ।) समाङ्गः । पाद-
विभक्तम् । यथा,—

“शाके शायकवेदोक्तप्रमिते श्रीलङ्काश्रमार्थय-
मानन्दप्रदन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
चक्रे लङ्कापदाङ्गदूतमनुलं प्रीतिप्रदं द्रव्यतां
धीरः श्रीरघुरामरायणपतेराज्ञां गृहीत्वादरात् ॥
इति पदाङ्गदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी, स्त्री, (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पदाङ्गि, पुं, (पादाभ्यामङ्गीति ।) अङ्ग गतौ +
“पादे च ।” उक्ता । ४।१२१ । इति पादे चोप-
पदे अजेरिक् । “पादस्य पदाभ्यामङ्गीतिगोप-
हतेषु ।” ६।१५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अजेर्यभावः ।) पदाङ्गिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥

पदात्, पुं, (पदाभ्यामततीति । पद् + अत् + अच् ।)
पादाङ्गिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदाति, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति “पादे
च ।” उक्ता । ४।१२१ । इति पाद् + अति + इच् ।
“पादस्य पदाभ्यामङ्गीतिगोपहतेषु ।” ६।१५२ ।
इति पदादेशः ।) पदाङ्गिकः । येयादा इति
भाषा । तत्पण्यायः । पत्तिः २ पतगः ३ पादा-
ङ्गिकः ४ पदाङ्गिः ५ पङ्गः ६ पदिकः ७ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदाङ्गिकः ८ पादात् ९
पादाङ्गिकः १० पदात् ११ पाङ्गिकः १२ शव-
राङ्गिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३६ । ११ ।

“गणानन्दान् रथाञ्चैव पातयामास पाङ्गवः ।

पदातीञ्च रथाञ्चैव न्यवधीर्धनं नायजः ॥”)

पदाङ्गिकः, पुं, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदाङ्गिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पदाङ्गः, पुं, (पदं कृत्वा प्राप्नोतीति । ऋ + अङ् ।)
पादघृणिः । पादाङ्गिन्दः । इति मेदिनी ॥

पदार्थः, पुं, पदार्थां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पण्यायः । भावः २ धर्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्
५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ ७ ॥ (पदार्था हि
दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां
मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—

“वशं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायकथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥”

“समानामपि साधर्म्यं त्रियत्वादिकमिष्यते ।

ब्रह्मादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

सत्तावन्तस्यैवाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥”

इति भाषापरिच्छदे । २, १४ ॥

“एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकाना-
मप्यविबुद्धाः ॥” इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ गौत-
मीयबोद्धपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रष्टव्याः ॥
(कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जल-
मते तु ईश्वरेण सप्त सप्तविंशतिः । वेदान्तमते
आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि

पद्म

द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । इतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । कैवल्यमविद्योप-
हितत्वाभेदेन च द्विविधः । अनात्मापि कारक-
कृष्याख्यलभेदात् त्रिविधः इति ॥

पदासनं, स्त्री, (पदः पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राक्षा टुक् ।
इति भाषा ॥

पदिका, पुं, (पादेन चरतीति । पाद् + “पर्यादिभ्यः
ङ्” ॥ ४।१११० । इति ङ् । ततः पदादेशः ॥)

पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पङ्गः, पुं, (पङ्गां गच्छतीति । पत् + गम् + अङ् +
भ्योऽपीति ङः ।) पदाङ्गिकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पङ्गतिः, स्त्री, (पङ्गां गच्छति गच्छतीति । गन्
पङ्गती, गतौ + क्तिन् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।१५४ । इति पङ्गावः । “वङ्गादिभ्यश्च ।”
४।१४५ । इति वा ङीष् ।) पङ्ग । (यथा, रघुः
३।४६ ।

“पङ्गः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः

मलीमसामादृते न पङ्गतिम् ॥”)

पङ्क्तिः । इति मेदिनी ॥ अन्वार्थबोधकपङ्क्तिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । वा च बोधवस्तु-
मिवादिरूपा । यथा । “वृद्धेऽनप्राप्तं मासि
यदेतं मङ्गलं कुजे इति मनुवचनात् चूडाकार्या
यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् देशानु-
श्रितं कुलधर्मस्तुल्यं समोजधर्मं नहि संत्यजेत्
इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मास्तु
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरन्वत्
मूढाणां नामकरणे वस्तुबोधादिकपङ्क्तियुक्त-
नामलक्ष बोध्यम् । एवमेव कुलकभङ्गः ।” इत्य-
ङ्गाहृतत्वम् ॥

पङ्क्तिम्, स्त्री, (पादस्य हिमम् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।१५४ । इति पङ्गावः ।) पदस्य शीत-
लता । इति संक्षिप्तसारआकरणम् ॥

पद्मं, स्त्री पुं, (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्तिस्तु
सुहुस्ति ।” उक्ता । १ । १३६ । इति मन् ।
यद्वा, पद्मा लघ्वीरस्यस्ति । “अर्थ आदि-
भ्योऽच् ।” ५।२।२३ । इति अच् ।) स्वनाम-
स्थानपुष्पविशेषः । तत्पण्यायः । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सङ्खसपञ्चम् ५
कमलम् ६ श्रुतपञ्चम् ७ कुशेशयम् ८ पद्मेत-
हम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ अरवी-
रहम् १२ विमलपद्मम् १३ राक्षीवम् १४ पुष्कर-
म् १५ अम्भोवहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।
३६-४० ॥ पद्मजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्बु-
जम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपद्मे
२२ इन्दिरासयम् २३ जलेजातम् २४ अजम् २५
कङ्कम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम्
२९ वनजम् ३० अम्बानम् ३१ पुटकम् ३२
अजः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्त्र गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
कषासनाशिलत्वं । इति राजवल्लभः ॥ अव-
शिष्टम् कमलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ पद्मकम् ।

पद्मः

तत्र गणस्य सुखादिसौ विन्दुसमूहः । अङ्ग-
विशेषः । (यथा, मनुः ७ । १८८ ।

“यतश्च भयमाशङ्केततो विकारयेत्तलम् ।
पद्मेन चैव अङ्गेन निविशेत् सदा जयम्” ॥)

निधिभेदः । (यथा, महाभारते । २।१०।३६ ।

“निधिप्रवरस्तुष्यौ च प्रक्षपयौ धनेश्वरौ ।

सन्नामिधौ प्रयुक्ताय उपाक्षां वै धनेश्वरम्” ॥)

संख्याकारम् । तत्र दशाङ्गुलम् । (यथा, महा-
भारते ।

“अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मं सर्वमथाङ्गुलम्” ॥)

दशप्रक्षय इति मेदिनी । पद्मकाष्ठौषधिः । इति

धरणिः । पुष्करजलम् । लीचकम् । इति राज-
निर्घण्टः । (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४०।१६ ॥

“पद्मावसाने प्रणये निशासुमोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोन्नितस्तदा ब्रह्मा मूर्ध्नि लीकमवैश्रत” ॥)

शरीरस्य घटपद्मानि यथा,—

“मूलाधारे चिकोशाखौ दृष्ट्वाज्ञानक्रियात्मके ।

मध्ये खयन्मुनिङ्गानु कोटिकुसुमप्रभम् ॥

तदूर्ध्वं कामबीजानु कलशानीन्दुनादकम् ।

तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुक्कुली मङ्गलविष्णुः ॥

तद्भागे हिमवर्गोभम् व स-वर्गचतुर्दलम् ।

इतहिमवमप्रस्थं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥

तदूर्ध्वं धिसमप्रस्थं चतुर्दलं शौरकप्रभम् ।

बादिनामवर्ग्येन युक्ताधिष्ठानवर्ग्यकम् ॥

मूलमाधारवटुकानां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥

सङ्ख्येन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥२॥

तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।

मेधार्धं विदुदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ।

मणिवर्द्धिनां तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

दशभिन्व दलेयुक्तं चादिपानाचराभितम् ॥

शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विनालोकैककारणम् ॥३॥

तदूर्ध्वं नाभतं पद्मसुखदादिद्वयप्रभम् ।

कादिपानाचरे रक्तपद्मे च समधिष्ठितम् ॥

तन्मध्ये वायुलिङ्गानु स्रव्यायुतसमप्रभम् ।

शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥

तेनाहतास्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तते ।

आनन्दसदनं तत्तु पुनराधिष्ठितं परम् ॥४॥

तदूर्ध्वं तु विमुक्तास्यं दण्डोक्तपद्मजम् ।

अरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥

विमुक्तं तदुत्ते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।

विमुक्तं पद्ममाख्यातमाकाशास्यं महत् परम् ॥५॥

आकाशार्कं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।

आद्या संक्रम्य तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥६॥

कैलासास्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीनु तदूर्ध्वतः ।

एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तत्र सुव्रतः ॥

सहस्रारामुञ्चं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वं भीरितम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पद्मः, पुं, (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्तिस्तु
स्ति ।” उक्ता । १।१३६ । इति मन् ।) दश-
रथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । २।६।८ ।

“लङ्कायां कोटितश्चैव पद्मविशेषः वीर्यवान् ॥”

पद्मक

पद्मोत्तरात्मकः । स तु ब्राह्मणनिचक्रवर्णन-
गतचक्रवर्णिविशेषः । वनदेवः । इति हेमचन्द्रः ।
बोद्धव्यरतिचक्रवर्णनगतप्रथमवन्धः । यथा,—
“हस्ताभ्यां समालिख्य गारी पद्मावनीपरि ।
रमेष्टां समालिख्य बन्धोऽयं पद्मचक्रकः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

पद्मकं, स्त्री, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै +
कः । पद्मप्रतिष्ठातिरक्तवर्णत्वात् तयात्वम् ।)
विन्दुजालम् । गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, कुमारः । १ । ७ श्लोक-
टीकायां मल्लिनाथः । “अतएव कुञ्जरस्य ये
विन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकास्याः ।)
पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरणी । (यथा,
गावश्च १८ = अध्याये ।
“कर्पूरकः पद्मकश्च यत्तैस्तेन प्रसाधितम् ।
प्रसेदमलदीर्गान्यककुञ्जहरं परम् ॥”
अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।
“पद्मकं तुवरं तिलं शीतलं वातलं लघु ।
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठक्षेष्ठासपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिषण्डवापणम् ॥”)
कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्दः, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः ।
तत्पर्यायः । शालुकम् २ पद्मलम् ३ कटा-
हयम् ४ शालुकम् ५ जलालुकम् ६ अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । विटम्बित्वम् । रुक्षत्वम् ।
रसत्वम् । कषायत्वम् । कषापित्ताश्लेष्मादाह-
विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पद्मादिकन्दः शालुकं करहाटश्च कथ्यते ।
नद्यालम्बनं भिक्षाखं जलालुकश्च कथ्यते ॥
शालुकं शीतलं दृढं पित्तादाहसहृद्गुह ।
वर्जं खादुपाकश्च स्नानानिकषप्रदम् ॥
संघाति मधुरं रुच्यं भिक्षाखमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठं, स्त्री (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।)
अंबुधिर्विशेषः । तत्पर्यायः । पद्मकम् २ पीत-
कम् ३ पीतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६
हिमम् ७ शुभम् ८ कैदारजम् ९ रक्तम् १०
पाटलापुष्पवर्जितम् ११ पद्मरुचम् १२ । अस्य
गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्त-
विनाशित्वम् । मोहदाहज्वरभान्तिकुष्ठविस्फोट-
शान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे ।

“पद्मकं पद्मगन्धिं स्नातया पद्माङ्ग्यं स्नतम् ।
पद्मकं तुवरं तिलं शीतलं वातलं लघु ।
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठक्षेष्ठासपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिषण्डवापणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न,] पुं, (पद्मकं विन्दुजालमस्यस्य ।
इतिः ।) भूर्जद्वयः । इति शब्दमाळा ॥

पद्मकेशरः, पुं स्त्री, (पद्मस्य केशरः ।) किङ्कटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसंघट्टे ।
“गोक्षीरैः पेय्येत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥”)

पद्मना

पद्मगन्धं, } जि, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-
पद्मगन्धि, } मानाच्च ।” ५।४।१६६ । इति इत् ।
सुगन्धोद्यमते तु वातूपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।)
पद्मस्यैव गन्धो यस्य तत् । इति सुगन्धोद्यम्याक-
रणम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः कृत्स्निरिव यस्य । विष्णु-
नाभिकमलजातत्वात् तयात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली । (पद्मस्य हृदयस्यपद्मस्य गर्भं
आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः ।
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१८६।५१ ।
“पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”
“पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ।”
इति भाव्यम् ॥

शिवः । यथा, तत्रैव १३।१७।१३२ ।
“पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥”)
पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर +
जिनिः स्त्रियां ङीप् ।) उत्तरापथभवस्वनाम-
ख्यातदृष्टविशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥)
तत्पर्यायः । अथवा २ अतिचरा ३ पद्मा ४
चारटी ५ । इत्यमरः । १० । ४ । १४६ ॥ अस्याः
पर्यायान्तरं गुणाश्च स्थलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतनुः, पुं, (पद्मस्य तनुः ।) नद्यालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्यैव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥
पद्मनाभः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । “अचप्रत्यन्वय
पूर्वान् सामलोचः ।” ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र
“अच्” इति योगविभागादच् । अक्षोत्पत्ति-
कारणीभूतपद्मस्य नाभिकातत्वादस्य तयात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १८६ । १६ ॥

“अप्रमेयो वृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥”)
शयने तस्य स्मरणीयत्वं यथा,—
“अविधं चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
शयने पद्मनाभश्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥”

इत्यादि बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् ॥
(हृदयपद्मस्य नाभौ नाभेश्चैवदुपरिभागे प्रकाश
नात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ ।
१७ । १०५ ।

“पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्रोऽनिलोऽनलः ॥”
पद्ममिव वर्तुलाकृतिः नाभिर्धस्य । उत्तरादुत्पत्ता-
गामन्यतमः । यथा, महाभारते । १३।७।६५ ।

“ऊर्ध्वनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दापनन्दकौ ॥”
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।
“हस्ताधिवसो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विभुतः ॥”)

भाषिणिर्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भ-
नाख्यविशेषः । यथा, गोः रामायणे १ । ३१।७ ।
“पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुम्भुभिन्नः ॥”)

पद्मनाभिः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजति योग-
विभागस्य असाव्यञ्जिकत्वात् न अच् ।) पद्म-
नाभः । इति हिक्कपकोषः ॥

पद्मन

पद्मनालं, स्त्री, (पद्मस्य नालम् ।) नद्यालम् । यथा,
“कर्णिका पद्मनालम् नद्यालं तन्मूलं विभम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २३२ ॥

पद्मपत्रं, स्त्री, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपत्रं चाहङ्गा-
दस्य तयात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ ।
४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५
अध्याये । “श्वेतपद्मपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥” ॥
पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, हठयोग
दीपिकायाम् । २ । ७० ।

“अन्तः प्रवर्तितोद्गारमावतापूरितोद्गारः ।
पयस्यगाधेऽपि सुखात् प्रवर्तते पद्मपत्रवत् ॥”)

पद्मपर्णं, स्त्री, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् ।
पुष्करमूलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनं, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्रे इव
लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वा-
त्तयात्वम् ।) विष्णुः । यथा,—

“नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद-
दुःखच्छिदन्ते नद्यामि कश्चन ।
यो न्ययते हस्तयद्हीतपद्मया-
श्रियतरेरङ्ग ! विन्दव्यमाख्या ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ वृद्धः । सूर्यः । इति त्रिकाख-
ण्डः ॥ (पद्महस्तके त्रि ॥)

पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकार-
वृक्षः । पिकाङ्गपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्यैव प्रभा दीप्तिर्वस्य ।) चतु-
र्विंशतिवृत्ताहर्दन्तगर्तवृद्धार्धेन । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते चि ॥

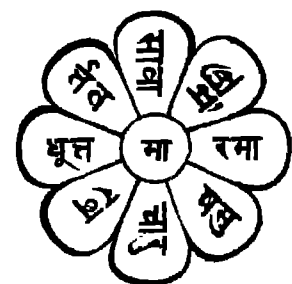
पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।)
चरत्कारुसुनिपत्नी । मनसादेवी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ६४ ।

“पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥”)

पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्यैव बन्धो रचना यस्य ।)
चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । यथा,
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रसुच्यते ॥”

अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कार-
विधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रीवाकाश-
समवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभि-
र्वर्णैरभेदेनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदा-
हरणं यथा, साहित्यदर्पणे ॥

“मारमा सुवमा चार रुचं मार वधूतमा ।
मात्त धूर्तमा वासा सा वामा मेस्तु मारमा ॥”
अथ पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मरा

पद्मवन्तः, पुं (पद्मस्य कमलस्य वन्तः । सूर्योदये पद्मस्य प्रकाशतया तथात्वम् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मो वध्यते वध्यते चमौ निशाया मधुलोभात् इति भावः । वन् + उन् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभूः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिभवकमलं भूकृतपत्तिस्थानं यस्य । (यद्वा, पद्मात् भवतीति । भू + कृप् ।) ब्रह्मा । इति हलायधः ॥ (अस्मिन्पत्तिकथा यथा भागवते । ६ । १ । ८—९ ।

“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवासीद्विदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यत्र किञ्चन ॥ तस्य नामैः समभवत् पद्मकोशो हिरण्यः ।

तस्मिन् जज्ञे महाराज ! स्वयम्भूचतुरात्मनः ॥”

पद्ममुखी, स्त्री, (पद्मस्य मुखमिव मुखं उत्पत्तिप्रारम्भो यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) दूरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य ।) पद्मसदृशमुखविशिष्टे चि ॥

पद्मयोनिः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा,—

“अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन् ! पुत्रो भवतु मे भवान् । पद्मयोनिरिति ख्यातो मत्प्रियार्थं जगत्कथः ॥”

इति कौर्म्ये ६ अध्यायः ॥

पद्मरागः, पुं, (पद्मस्यैव रागो यस्य ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । माणिक इति भाषा । तस्य भ्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (दृष्टव्यं हितायां ८० अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा,—

“सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः । सौगन्धिकजा भ्रमराङ्गनाजजम्बरस्यतयः ॥

कुरुविन्दभवाः श्रवणा मन्दद्वयतयश्च धातुभिर्विद्धाः ।

स्फटिकभवा इतिमन्तो नानावर्णा विदुहाश्च ॥

स्निग्धः प्रभासुलेपो खण्डोऽर्धेयान् गुरुः

सुसंस्थानः ।

अन्तःप्रभोरतिरागा मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥

कजुषा मन्दद्वयतयो लेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः ।

दुर्विद्धा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः ॥

भ्रमरशिखिकण्डवणा

दोषशिक्षासमप्रभो तुजङ्गानाम् ।

भवति मणिः किल मूर्ध्नि योऽनर्धयः स विज्ञेयः ॥

यस्तं विभर्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य

दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित् ।

राष्ट्रं च निजसमिभवति तस्य देवः

शत्रून् च नाशयति तस्य मण्यः प्रभावात् ॥

बहुविश्रुतिः सहस्राण्येकस्य मण्यः पलप्रमाणस्य ।

कर्षणस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥

अर्द्धपलस्य द्वादशकणस्यैकस्य षट् सहस्राणि ।

यष्टाष्टमावकहर्षं तस्य सहस्रवयं मन्त्रम् ॥

पद्मरा

माधकचतुष्टयं दृष्टवान्कथं

इति तु पञ्चशतम्न्यौ ॥

परिकल्पामन्तराले

मन्त्रं ह्रीनाधिकगुणानाम् ॥

वर्णं धनस्यार्द्धं तेजोहीनस्य मन्त्रमर्धांशः ।

अल्पगुणो बहुदोषो मन्त्रात् प्राप्नोति विंशतिंशम् ॥

आध्वन् व्रणवद्वलं स्वल्पगुणश्चापुयाद्विद्यतभागम् ।

इति पद्मरागमन्त्रः पूर्वाचार्यैः सप्तद्विष्टम् ॥”

राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ माणिक्यशब्दे द्रव्यौ तस्य वर्णा यथा,—

“सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।

पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति ख्यतम् ॥

अशोकपल्लवच्छायमस्तु सौगन्धिकं विदः ।

तुम्बुरे ह्यायथा नीलं नीलगन्धि प्रकीर्तितम् ॥

उत्तमं सिंहलोद्भूतं निरुद्धं तुम्बुरोद्भवम् ।

मध्यमं मध्यमं च यं माणिक्यं क्षेत्रमेतत् ॥”

तथा च ।

बन्धुकुङ्कुमासकलेन्द्रगोप-

जवाङ्गनाखकसमवर्णश्रीभाः ।

भाजिष्णवो दाडि मणीजवर्णा-

स्तथापरे किंशुकपुष्पभासः ॥

सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां

लासारसस्यापि समानवर्णाः ।

सार्ङ्गे निरागं प्रभया स्वयैव

भान्ति स्वलम्भा स्फुटमध्यश्रीभाः ॥

भानोच्च भासामनुवेधयोग

मासाद्य रश्मिप्रकाशं दूग्मम् ।

पान्थानि सन्नायगुरुरञ्जयन्ति

गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रखताः ॥

कुसुम्भनीलीयतिमिश्रराग

प्रत्ययरक्तान्वरतुज भासः ।

तथापरैरुष्करकण्टकारी-

पुष्पस्त्रियो हिङ्गुलकल्पोऽने ॥

चकोरपुष्कोकिलसारसानां

नेत्रावभासश्च भवन्ति कंचित् ।

अने पुनर्नातिविपुष्यितानां

तुल्यस्त्रिभुजः कोकनदोदरागम् ॥

प्रभावकातिशयगुरुत्वयोगैः

प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।

अनीलरक्तोत्पलचारुभासः

सौगन्धिकाद्या मणयो भवन्ति ॥

यो मन्दराजः कुरुविन्दश्च

न एव जतः स्फटिकोद्भवेषु ।

निरर्चिपोऽलम्बुलोभवन्ति

प्रभावयन्तीऽपि न तत्तुसमानाः ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा च न रागं विभासाः स्वस्फुटार्चिभ्यः ॥

वर्णानुयायिनस्तेषामन्युद्देशे तथापरं ।

न जायन्ते तु ये कंचित् मन्त्रलेशमत्राप्युः ॥

तथैव स्फटिकोत्पानां देशे तुम्बुरसंज्ञके ।

सधर्माणः प्रजायन्ते स्वल्पमन्त्राद्वि ते ख्यताः ॥”

पद्मरा

अथ जात्यादि ।

“माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।

त्रयचक्षुष्यवैश्याच्च भूम्नश्चाथ यथाक्रमम् ॥

रक्तचोतो भवेद्विप्रश्चतिरक्तस्तु चक्षियः ।

रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्वजः ।

पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।

सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्वजः ॥

शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः ।

पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्चायाभेदेन सर्वदा ॥

गुङ्गासिन्दूरवन्धूकनागरङ्गसमप्रभः ।

दाडिमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥

हिङ्गुलाभाशो कपुष्याभमोऽप्युत्पीतलोहितम् ।

जवालाचारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदः ॥

आरक्तः कान्तिहीनश्च चिक्कणश्च विशेषतः ।

मांसखण्डसमाभासो ह्यन्यजः पापनाशनः ॥”

मांसखण्डस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।

“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा तुनीश्वरैः ।

द्विच्छापश्च द्विरुपश्च सम्भेदः कर्करक्तया ॥

अशोभनं कोकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च वै ।

गुणान्तरा व्याख्याताभ्यामः बोद्धव्यं कीर्तिताः ॥

ह्यायास्तु पूर्वोक्ता एव ।

“ह्यायाद्विषयसम्बन्धाद्विच्छापं बन्धुनाशनम् ।

द्विरुपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभवः ॥

सम्भेदो भिन्नमितुक्तं शस्त्रघातविधायकः ।

कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥

दग्धनेव समालिप्तमध्वनीपुटमुच्यते ।

अशोभनं सप्तद्विष्टं माणिक्यं बहुदुःखकम् ॥

मधुविन्दुसमच्छाद्यं कोकिलं परिकीर्तितम् ।

व्यायुलम्भीयशो हन्ति सर्वान् तन्न धारयेत् ॥

रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् ।

धूमं धूमसमाकारं वैदुष्यं भयमावहेत् ॥

तथा,—

“शोभाहितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।

उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥

भिन्नेन युद्धे खतुः स्यात् कर्करन्ध्रनाशकम् ।

दुग्धनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥

दुःखकत्वं च समाख्यातो न शृणु रक्षणीयकः ।

मधुविन्दुसमाशोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ॥

तेषाञ्च बहुभेदाः सुगते ते धार्याः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुरुत्वं क्षिण्वता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥”

तथा च ।

“वर्णधिकं गुरुत्वञ्च क्षिण्वता समताच्छता ।

अर्चिगुणा महता च मणोनां गुणसंग्रहः ॥”

फलम् ।

“ये कर्कराश्विदमकोपदिष्टाः

प्रभावितुक्ताः परया विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समानतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपलब्धं मणिमप्रदोषाद्-

विभर्ति यः कश्चन कश्चिदकम् ।

पद्मरा

तं वस्तुदःखाय सबन्धुवि-
नाशादयो दीवगणा भजन्ते ॥
सपद्ममध्येऽपि कृताधिवारं
प्रमाददृष्टावपि वर्णमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्तारमापन समुपैति काचित् ॥
दीवोपसर्गप्रभवाच्च ये ते
नोपद्रवास्तु समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समुच्चैः सकलैरुपैतं
यः पद्मरागं प्रयतो विभर्ति ॥” * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—

“बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितं
वमेत् ।

रङ्गयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दक्षे शतगुणे क्षिप्तो रङ्गयेद्यः समन्ततः ।
वमेत् क्षिप्तां लोहितं वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्यकारे महाधोरे यो न्यस्तः सन् महाभागः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकीये तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्तज्जगत् ।
पद्मरागवरो श्रेष्ठ देवानामपि दर्शनम् ॥
मन्त्रारिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूरात्पुलकश्रमसम्प्लविः ।
वैशकाभिः स विद्युयः सर्वसम्पत्तिकारकः ॥

पञ्च सप्त नव विंशति रागः

क्षिप्तं गव सकलः खलु वर्यः ।

वर्जयेद्भूमिं वा करजाल-

सुत्तरीनरमहागुणिनस्ते ॥

नील-रसं दम्भरसं जलं वा

वै रङ्गयन्ति हि शतप्रमाणम् ।

तं ते यथाप्रवृत्तमतिप्रशस्ताः

कोभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥” * ॥

परिमाणम् ।

“गुणाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुणकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलकारो द्वादशाष्टाब्जगुणकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
वदरीफलतुल्यो यः स्वरद्विगुणमाधकः ।
तथा धात्रीफलत्रिगुणद्विगुणद्विगुणमाधकः ॥
तथा च फलतुल्यो यो वक्षिपथैकमाधकः ।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुष्टयद्विगुणतोलकः ॥
विम्बोपलसमाकारो वसुधङ्कृष्टतोलकः ।
अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कञ्चिच्छास्त्रराः सन्ति जातीयानां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन विद्वान्नानुपलभ्यन्ते ॥
कलसपुरोद्भवसिंहलतुमुददेशोत्थमुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सङ्ख्या विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
तुषापसर्गात् कलसाभिधान-
माताम्भवावपि तुल्यरुतम् ।
कार्वाणतथा सिंहलदेशजातं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।

पद्मरा

श्रीपर्णकं दीप्तिनिरालम्बित्वा-
हिजातिलिङ्गाग्र्य एव भेदः ॥”
तथा च ।

“क्षेत्रप्रदेशो नन्दता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः ॥
क्षेत्रप्रदेशो न च यो विभाति
यो वा प्रसृष्टः प्रजहति दीप्तिम् ।
व्याक्रान्तवर्णा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां विभर्ति ॥
सम्पाद्य चोत्तमपयानुवृत्तिं
विभर्ति यः सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाति-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेत्तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां स्वजातिं
लक्ष्मिस्तुल्येन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रणश्यति सन्देहे शिलायां परिवर्धयेत् ।
वृष्टौ योऽव्यक्तशोभावान् गरिमाणं न सुचति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
स्वजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुष्यान्मोहकं न चित् ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥

जातस्य सर्वेऽपि मणेन जातु
विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।

तथापि नानाकरणाद्येवं
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥

गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु घ्राय्यो विगुणेन जातः ।

न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं
विद्वान् विजातिं विभ्रयात् कदाचित् ॥

नखाल एकोऽपि यथा हिजातीन्
समेत्य भूरीनपद्मनयज्जातु ।

तथा मणौन् भूरीगुणोपपन्नान्
शुक्राति विद्रावयितुं विजातः ॥” * ॥

अथ मूलम् ।

बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन कृत्वाभागं विनिर्दिशेत् ॥

वज्रस्य यत्तुल्यसंस्थयोक्तं
मूल्यं समुक्तापिनगौरवस्य ।

तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य

श्यामाधकाख्या तुलितस्य मूलम् ॥

यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथाशुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥

सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं चतुर्थीशरीनं स्याद्दे सुगन्धिकं ॥

यावन्मूल्यं समास्थानं वैश्यवर्णे च स्वरिभिः ।
तावन्मूल्यं चतुर्थीशं क्षीयते शूद्रजननि ॥

पद्मरागः पर्णं यस्तु घञे लाक्षारसप्रभः ।

कार्वाणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥

इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षव्ययहतो मणिः ।

द्वाविंशतिं सहस्राणि तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

पद्मवी

एकोनो नूयने यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्वाणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादिद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्वाणशतानान् मूल्यं सद्भिः प्रकीर्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षाङ्गि न तु सन्निभः ।
कार्वाणशतानान् विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माधका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं स्वरिभिः शतपञ्चकम् ॥
हिमाधको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विदशं तत्त्ववेदिभिः ॥
माधकैकमिनो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसन्निभं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतोऽन्यत्रप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्गद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्वाणः समाख्यातः पुराणद्वयसन्निभः ।
अन्ये कुसुमपानीयमञ्जिह्वोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दीवान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मचर्यवैश्यान्वाश्चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्ण्या सम्पत्तिहेतवः ।
अतोऽन्यथा धृतः कुप्याद्भोगशोकभयक्षयम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्ष्णं
चिह्नमिति शेषः यस्य ।) ब्रह्मा । सूर्यः । कुबेरः ।
राजा । इति मेदिनी ॥ (वृद्धविशेषः । इति
शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।)
तारा । लक्ष्मीः । स्वरस्वती । इति मेदिनी ॥

पद्मवर्णकं, स्त्री, (पद्मस्यैव वर्णोऽस्य । कप् ।
पुष्करभूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्णं
युक्ते चि ॥

पद्मवासा, स्त्री, (पद्मे वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवीजं, स्त्री, (पद्मस्य बीजम् ।) कमलबीजम् ।
तत्पर्यायः । पद्माक्षम् २. गालोक्षम् ३. कन्दली
४. भण्डा ५. क्रौञ्चादनी ६. क्रौञ्चा ७. श्यामा ८.
पद्मपर्कटी ९. अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
पित्तच्छर्दिदाहशोषनाशित्वम् । पाचनत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पद्मवीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्बं वृष्यं रूपाक्षं गर्भसंस्थापकं परम् ॥

कफवातकरं बल्यं व्याहि पित्तासदाहयुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पद्मबीजमालाजपेनाशु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् ।
इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—

“भक्त्या यो जपते नित्यं पद्मबीजैः सुदेशिकः ।
अक्षिराक्षभते सिद्धिं सत्त्वं सत्त्वं न संशयः ॥”

पद्मबीजार्भं, स्त्री, (पद्मबीजस्य व्याभा इव व्याभा
यस्य । पद्मबीजवत् व्याभातीति वा । व्या +
भा + कः ।) मखानम् । इति राजनिर्घण्टः ।
माखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा. स्त्री, (पद्मं वासस्तललेनाख्यस्याः । “अथ
आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१९० । इति अच्
टाप् च ।) लक्ष्मीः । (यथा, रघुः । ४।५ ।
“ह्यायामस्तललेन तमवासा किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपमेव मेजे साक्षात्पदीक्षितम् ॥”)
लवङ्गम् । पद्मचारिणी । इत्यमरः । (पद्यति इति ।
“अतिस्तुतिरिति ।” उज्ज्वल । १।१४० । इति मन्
टाप् च ।) पद्मगी । सा तु मनसा । पद्मिका ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । वृत्ताईकाता ।
इति हेमचन्द्रः । क्लृप्तापुष्पम् । इति रत्नमाला ।
वृद्धद्वयराजकथा कल्किदेवेन विवाहिता ।
यथा, कल्किपुराणी १० अध्यायः ।
“हरेरागमनं श्रुत्वा सहर्षोऽभूद्वृद्धद्वयः ।
प्ररोधसा नासनेष पात्रैर्मित्रैः समङ्गलैः ।
वाद्यताळवगीतैश्च पूजायोजनपाणिभिः ।
जगमानयितुं कल्किं सार्द्धं निजजनैः प्रभुः ।
ततो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुपदं स्तुतम् ।
मन्त्रिवेदिकमासीनं भुवनैकगतं पतिम् ।
दर्शं पुरतो राजा रूपशौलगुणाकरम् ।
वायुः सपुलकः शीघ्रं दृष्ट्वा साधु तमर्चयत् ।
ज्ञानागोचरमेतस्मै तवागमनमीश्वर ।।
यथा मान्वाष्टपुत्रस्य यदुनाथेन कानने ।
इत्युक्त्वा तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे ।
हर्म्यप्रासादसंवाधे स्थापयित्वा ददौ स्तुताम् ॥
पद्मा पद्मविशालाक्षी पद्मेनाय पद्मिनीम् ।
पद्मजादेशितः पद्मनाभायादायथा श्रियम् ॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्यां निहते साधु सत्कृतः ।
समुवास विशेषतः समीक्ष्य दीपस्तुतम् ॥”

पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः ।) पद्मजनक-
जलाशयः । तत्पर्यायः । तडागः २ कासारः ३
सरोरी ४ सरः ५ । इत्यमरः । १।१०।१०८ ॥
सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७
तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११
सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्म
सदैवागाधे महाजलाशये सपद्मे योम्यतया
निव्यञ्जे च । पद्मेव सरोमात्रे । इति पद्मिका-
कोट्टकटादयोऽपि । पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-
माधजलाशये । कासारादिद्वयं क्वचिमपद्मा-
करे । इति व्याख्यादयः । पद्माकरादिद्वयं पद्म-
युक्तजलाशयमात्रे । कासारादिद्वयं सरोवर-
मात्रे । इत्यर्थः । पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं
पद्माकरः क्वचित् पद्मशून्येऽपि योम्यतयेति
सुभूतिः । इति भरतः ॥

पद्माक्ष, स्त्री, (पद्मस्य अक्षीव । समासे वच् ।)
पद्मयोजम् । इति हारावली । (पद्मे इव पद्मयु-
गलवत् अक्षिणी यस्य ।) पद्मतुल्याचे त्रि ॥

पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मसादृश्यं अटति गच्छति
पद्मेति अट गतौ + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१ ।
इति अण् ।) चक्रमर्दः । इत्यमरः । २।४ ।
१४७ ॥

पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव व्यालये वामस्थानं
यस्याः ।) लक्ष्मीः । लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी-

पद्मास

स्वरूपत्वात् गङ्गापि । यथा, काशीखण्डे गङ्गा-
सहस्रनामकीर्तने । २६ । १०५ ।
“पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥”)
पद्मावती, स्त्री, (पद्म + अवर्त्यते मनुष्यं मस्य वत्वम् ।
संज्ञायां दीर्घः ।) मनसादेवी । नदीविशेषः ।
पद्मा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥
पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी ।
यथा,—
“जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभक्तिमतिश्रुतात् ॥”
इति गीतगोविन्दः ॥
पद्मावतीप्रियः, पुं, (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी ।)
जरत्कारस्तुतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ जय-
देवश्च ॥

पद्मासनं, स्त्री, (पद्ममिव पद्माकारेण बहुमित्यर्थः ।
आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा,—
“वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं
तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोक्ये-
देतद्वाधिविनाशकारि पद्मासनं प्रोच्यते ॥”
अन्यदत्रापि ।
“वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं
तथा-
पद्मोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोक्ये-
देतद्वाधिविनाशकारि यमिनी पद्मासनं
प्रोच्यते ॥”
इति गोरक्षसंहिता ॥
(मत्स्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा, वृद्धयोग-
दीपिकायाम् । १।२४-२५ ।
“वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृत्वा ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोक्येदेतद्वाधिविनाशकारि यमिनी
पद्मासनं प्रोच्यते ॥
उत्तानी चरणौ लत्वा ऊर्ध्वस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊर्ध्वस्थे तथोत्तानी पाणी लत्वा ततोऽधो ।
नासाग्रं विन्यसेद्वाजदन्तश्लेके तु जिह्वया ।
जन्तस्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं धृतेः ॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्वथाधिविनाशनम् ।
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते भुवि ॥”)
पूजार्थं धातुमयपद्माकारासनम् ।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमङ्गल्याम् ४०
“पद्मासनो नागपादो जलापेक्षोऽङ्गुलसंपुटः ॥”
तत्तत्तन् यथा, तत्रैव ४२ ।
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेद्वाङ्गं समाश्रय्य बन्धोऽयं पद्मानङ्गकः ॥”)

पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं
यस्य ।) वज्रा । कमलासनः । इत्यमरदर्शनात् ॥

पद्मिनी

पद्माङ्गा, स्त्री, (पद्मस्य आङ्गा आङ्गा यस्याः ।)
पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।
पद्मिनी, स्त्री, (पद्मानि सन्वत्स्राम् । पुष्करा-
दिवादिनिः ।) पद्मयुक्तदेशः । पद्मसङ्घः ।
पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
नलिनी २ विसिनी ३ । इत्यमरः । १।१०।१६ ॥
नद्यालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पद्म-
जिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥
नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ ।
इति कोषान्तरम् ॥ अम्बोजिनी १२ पुष्क-
रिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अजिनी १५ । तस्या लक्ष्यं यथा,—
“मलनालदलोत्पुष्पफलेः सप्तविता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विस्मयादिष्व वा ख्यता ॥”
तस्या गुणाः ।
“पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिथिरा परा ।
पित्तकिमिष्टोषवाग्निभ्वाग्निवन्तापरोषकृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

(पद्मं पद्मगन्धोऽख्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो
विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्यार्थः अत्रतु पद्म-
गन्धयोस्तादात्म्यमङ्गीकृत्यैव समासः कल्पितः ।)
चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्ष्यं
यथा,—
“भवति कमलनेत्रा नासिकासुन्दरान्ता
अविरलकुचयुक्ता दीर्घकेशी लघाङ्गी ।
नृदुवचनसुशीला वृद्धगीताश्रुक्ता
सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥”
इति रतिमङ्गरी । ४ ॥ ३ ॥

(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तः तत्रैव । ९८ ।
“कुचं करेण संमर्दं पीडयेदधरं दृढम् ।
रमणं पद्मबन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥”)
सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
कुमारे । ३ । ७६ ।
“सुरगण इव विभन्त पद्मिनीं दन्तसया
प्रतिपद्यतिरासीद् वेगदीर्घलताङ्गः ॥”)
नद्यालम् । इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति
धरणिः ॥

पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आकृति-
विद्यतेऽस्य ।) सुद्रोमविशेषः । पद्मकांटा
इति भाषा । तत्तत्तन् यथा,—
“कण्टकेराचितं वृत्तं कण्टकमत्पाकुमखलम् ।
पद्मिनी कण्टकप्रख्यैस्तदास्त्रैः कषवातजम् ॥”
आचितं व्याप्तम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः पद्मिनी-
नालकण्टकसदृशैः । तदास्त्रं पद्मिनीकण्टक
नामकम् ॥ ३ ॥

तच्चिकित्सा यथा,—
“पद्मिनीकण्टके रोगे कर्हयेद्विष्ववारिका ।
तेनैव सिद्धं सर्वत्र सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥
निम्बार्गवधकल्केना सुकुम्हनेन हितम् ।
चतुर्गुणेन निम्बोत्पन्नकायेन गोक्षृतम् ॥
पचेत्ततस्तु निम्बस्य जलमालस्य पञ्चमे ।
कल्केर्भूयः पचेत् सिद्धं तत् पिबेत् पलसंमितम् ॥

पद्मः

पद्मिनीकण्टकादोगाम्भक्तो भवति नान्यथा ॥
इति निम्नादिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥
पद्मिनीकान्तः, पुं, (पद्मिण्याः कान्तः । पद्मपुष्प-
प्रकाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) कुर्यः । इति
जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः, पुं, (पद्मिण्या नलिण्या वल्लभः प्रियः ।
पद्मिनी वल्लभाऽस्येति वा ।) कुर्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पद्मी, [न] पुं, (पद्मं विन्दुजालकमस्यस्य । पद्म
+ इति ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
“सखा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्थ्युजः ।
शतं शतं रथे नागाः पद्मिनी हेममालिनः ॥”
नाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
“अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मिनिमेक्षणः ।
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”)
पद्मेश्वरः, पुं, (पद्मे शेते इति । शौ ड ल शयने +
“अधिकरणे शेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति
अच् । “शयवासवानिञ्जिति ।” ६ । ३ । १८ ।
इत्यलुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः, पुं, (पद्मादुत्तरः वर्णातः श्रेष्ठः ।)
कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पद्मोत्तरात्मजः, पुं, (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्रः ।)
जिनचक्रवर्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोद्भवः, पुं, (पद्मं उद्भव उत्पत्तिस्थानं यद्वा पद्म
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अक्षयोनिरित्य-
मद्भगवान् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६ । ४ ।
“ततः पद्मोद्भवो राजन् । देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमथर्वतुभूषितम् ॥”)
पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मं पद्माद्वा उद्भवो यस्याः ।)
मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकध्यानम् ।
“कान्त्या काञ्चनसन्निभा सुवदना पद्मासनां शोभनां
नागेन्द्रैः क्षतशेखरौ विषहरी पद्मोद्भवां जाङ्ग-
लीम् ॥”
पद्मं, स्त्री, (पद्मं चरणमर्हतीति । पद्म + यत् ।)
कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्षणं यथा, ह्योमज्ञ्याम् ।
“पद्मं चतुष्पदी लक्ष त्रुप्तं जातिरिति द्विधा ।
तृप्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञा भवेत् ॥”
(तत्तु अन्ययगतिवशात् मुक्तकयुग्मकसन्दानितक-
कलापककुलकभेदात् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । ६ । २८० ।
“ह्योवद्वपद्मं पद्मं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
ह्याभ्यान् युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥”
“तदूर्ध्वं कुलकं स्तुतम् ।” इति कश्चित् पाठः ॥
प्राथम्यम् । इति जटाधरः ॥ (“पद्मस्मिन्
द्वयम् ॥” ४ । ४ । ८० । इति यत् । नाति-
मुष्ककर्हमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पद्मः, पुं, (पद्मं जातः । पद्म + यत् ।) मूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यजुषि ।

पनसः

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाह्व राजन्धः क्षतः ।
ऊरु तदस्य यद् वैश्वः पद्मं मूद्रो यजायत ॥”)
पद्मा, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् ।
“पद्मत्वतर्ह्ये ।” ६ । ३ । ५२ । इति पद्मावः ।)
स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पद्माः । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३१ । २ ।
“यदाश्वः पद्माभिस्तिततो रजः पृथिव्याः खानौ
जङ्गमन् पाणिभिः ॥” पादौ विध्यन्ति पद्माः
शर्कराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । “विध्यत्यध-
गुषा ।” ४ । ४ । ८३ । इति यत् । “पद्मत्व-
तर्ह्ये ।” ६ । ३ । ५२ । इति पद्मादेशः ॥)
पद्मः, पुं, (पद्मतेऽस्मिन्निति । पद्म गतौ । “स्फाधि-
तश्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति रक् ।)
ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिष्टः ॥
ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । देश-
भेदः । इति संक्षिप्तसारोणादिष्टः ॥
पद्मः, पुं, (पद्मते गम्यतेऽस्मिन्ननेन वा । पद्म गतौ
“सर्वनिष्ठ्वरिष्वेति ।” उणा । १ । १५३ । इति
निपातगान् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
संक्षिप्तसारोणादिष्टः ॥ पद्माः । इत्युणादि-
कोषः ॥
पद्मा, [न] पुं, (पद्मते गम्यते यत्र । पद्म गतौ ।
“स्फामदिपदीति ।” उणा । ५ । १२० । इति
वनिप् ।) पद्माः । इति संक्षिप्तसारोणादिष्टः ॥
पद्म, ड ईड् । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा-आत्-
सकं सेट् ।) ईडः स्तुतिः । पनायति पनायते
विष्णुं धीमः । आद्यान्तत्वाद्भयपटमिति वोप-
देवः । अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपद-
मेव । ड, अपनिष्ठ पने पानता पनिष्ठीष्ट पनि-
ष्यते अपनिष्यत । इति दर्गादासः ॥
पनसः, पुं, (पनायते स्तुयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
र्वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती-
त्यर्थः । देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ +
“अत्यविचमिनमीति ।” उणा । ३ । ११७ ।
इति असच् ।) फलवृक्षविशेषः । काटाल इति
भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
“चतैः प्रियालैः पनसैरास्त्रैरास्त्रातकैरपि ॥”)
तत्पर्यायः । कण्टकफलः २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६१ । महासर्जः ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५
सालः ६ कण्टफलः ७ मूलफलदः ८ अपुष्प-
फलदः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पाजुः १२
कण्टकीफलः १३ रसालः १४ नृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् ।
क्षुद्रत्वम् । बलवीर्यवृद्धित्वम् । अमहाह-
विशेषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् ।
परमदुष्करत्वम् । तद्भीकगुणाः । ईषत्कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । यातलत्वम् । गुरुत्वम् ।
रुच्यत्वम् । तत्फलविकारत्वगोषनाशित्वम् ।
“बालान् गौरसं क्षुद्रं मध्यं पक्कं दीपनम् ।
रुचिं लवणाभ्यक्तं पनसस्य फलं स्तुतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

पन्थाः

“पनसः कण्टकफलः फणाशोऽतिष्ठतफलः ।
पनसं शीतलं पकं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं हृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् ।
बलं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्ततृचयान् ॥
आमन्तदेव विष्टम्बि वातलं त्वरं गुरु ।
दाहलक्ष्मधुरं बलं कफमेदोविमर्हणम् ॥
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुक्ताणि बलवर्धनीसि वृष्टमृचाणि संवेदन् ॥”
अन्यथा ।
“मन्थाः पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात् पनसं वर्यं गुल्मिभर्मन्धवृद्धिभिः ॥
अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“कण्टाफलं सुमधुरं हृंहणं स्निग्धशीतलम् ।
दुष्करं वातपित्तं श्लेष्मशुक्रबलप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं क्षुद्रं बलप्रदम् ।
कहिंभं न च चक्षुष्यं वृष्यं वातपित्तनुत् ॥
कण्टाफलमपक्कं कषायं स्वादु वातलम् ।
रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फलमापि तदुक्तम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
पनसतालिका, स्त्री, (पनसं दीर्घत्वेन स्तुत्यं
यत्तालम् । तद्वत् फलमस्यस्याः । ठन् ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दमाला ॥
पनसिका, स्त्री, (पनसवत् कण्टकमयाकृतिर्विद्यते
यस्याः । पनस + ठन् ।) क्षुद्रोगविशेषः । स
च कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा,—
“कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकां नृद्वेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तान् विद्याज्ञातकफोत्थिताम् ॥”
तर्धिकृतसा यथा,—
“भिषक् पनसिकां पूर्वैः खेदयेद्य लेपयेत् ।
कल्केर्मेनः शिलाकुड्मिनातालकदारुणैः ॥
पक्वां विज्ञाय तां भित्वा व्रणवत् सप्तपाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पन्थाः, [डन्] पुं, पनन्ति यान्त्यनेन । (पत लृ
गतौ + “पतस्य च ।” उणा । ४ । १२ । इति
इनि; यञ्जान्तादेशः ।) रथ्या । राज्ञा इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४५ ।
“न मूर्ध्नि पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥”)
तत्पर्यायः । अयनम् २ वर्त ३ मार्गः ४
अन्धा ५ पदवी ६ हतिः ७ सरणिः ८ पङ्क्तिः ९
पद्मा १० वर्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणिः १७ पङ्क्तौ १८ वर्तनिः १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्तनम् २२
माथः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् ।
“त्रिंशद्भुवि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः क्षतः ।
त्रिंशद्भुविममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनं वि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः क्षतः ।
शुवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसंहरः ॥
धनं वि चैव चत्वारि शाखारथास्तु निर्मिताः ।

पन्नगी

त्रिकराशोपरयास्तु द्विकराप्युपरचका ॥
अङ्गापयस्तुपादस्त्रिपादस्तु यद्वाह्वरम् ।
द्वितीयादस्त्रिपादः प्राग्भङ्गः पादकः स्तुतः ॥
अवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥ ॥
चतुष्पथलक्षणादि यथा,—
“यत्कलिङ्गे स्तम्भाने वा गूल्यागारे चतुष्पथे ।
तच्चक्षुः साधयेद्दयोगी विद्यां त्रिसुवनेश्वरीम् ॥
चतुष्पथस्तु तत् प्रोक्तं त्रिकोणं यत्र वर्तते ॥”
इति नीलतन्त्रम् ॥ ॥

पयगमनयुगाः ।
“अध्या मेदः कफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः ।
यत्तु चक्षुमणं नातिदेहपौडाकरं भवेत् ॥
तदायुर्वलमेधाप्रदमिन्द्रियप्रोधनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥
ब्राह्मणादिभ्यः पथावकाशो देयो यथा,—
“पथ्या देयो ब्राह्मणाय स्थिते रात्रौ लघुचतुर्वे ।
वृद्धाय भारवृत्ताय रोगिणे दुर्बलाय च ॥”
इति बौद्धे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ ॥
गोपयदानफलं यथा,—

“गोमार्गस्य तथा कर्मा गोलोके क्रीडते चिरम् ।”
इति प्रतिष्ठातन्त्रे हयग्रीवपञ्चरात्रम् ॥ ॥

अस्यानारादावुपचारो यथा,—
“तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको सुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति महाभारते ॥ ११२. ११२. धर्मवकप्रश्ने
युधिष्ठिरोत्तरम् ॥ ॥ नरकविशेषः । यत्रा-
टाच्यते । इति मनौ ४ अध्यायः ॥

पन्नं, चि, (पन्नौ इ गतौ + “गन्धर्षेति ।” ३ । ४ ।
७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) अतम् । गलितम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥

पन्नः, पुं, (पन्नं सुतौ + “कृत्तृञ् विदपनीति ।”
उणां । ३ । १० । इति नः स च नित् ।) अर्ध-
गमनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः ॥

पन्नगः, पुं, (पन्नं अधोगमनं पतितं वा गच्छ-
तीति । गम लृ गतौ + “सञ्चित्र पन्नयोरैपसंख्या-
नम् ।” ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्ति इति डः ।
पङ्गा न गच्छतीति वा विग्रहः ।) सर्पः ।
इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १७ । ७ ।

“पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।
उपासाच्चक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥”)
ओषधीभेदः । पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनी ॥

पन्नगकेशरः, पुं, (पन्नगवत् केशरो यस्य ।) नाग-
केशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नगशयनः, पुं, (पन्नगं सर्पं अश्रयतीति । अश्रय ग
भोजने + ल्युः । पन्नगः अश्रयं भक्ष्यो यस्येति
वा ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

पन्नगी, स्त्री, (गन्नग + जातौ ङीष् ।) पन्नग-
पत्नी । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ११ ।

पयस्व

“तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।
अप्याह लीलया प्राप्तां गरुडामिव पन्नगीम् ॥”)
मनसा देवी । यथा, तिथितन्त्रे ।

“पञ्चस्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
सर्पिणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नङ्गा, स्त्री, (पदि गङ्गा बङ्गा ।) चर्मपादुका ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पन्नङ्गी, स्त्री, (पदोच्छरणयोर्नङ्गी ।) चर्मपादुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पपिः, पुं, (पाति लोकम् । पिबति वा । पा +
“आह्वगमहनजनः किकिनी लिट् च ।” ३ । २ ।
१७१ । इति किः द्वित्वश्च ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि
चि । इति संज्ञितसारखाकरणम् ॥ (यथा,
कवचेदे । ६ । २३ । ४ । “पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)

पपीः, पुं, (पाति लोकम् । पा रक्षणे + “यापोः
किन्त्वे च ।” उणां । ३ । १४६ । इति ईक्
द्वित्वश्च ।) सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पपुः, पुं, (पाति रक्षतीति । “कुर्मन्वेति ।”
उणां । १ । २३ । इति चकारात् अन्त्यतोऽपि
कुर्दित्वश्च ।) पालकः । धात्र्या स्त्री । इत्युणादि-
कोषः ॥

पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । सल्लुकी इति ख्याता ।
अस्यानुलेपनयुगः । परमालम्बीरक्षोच्चर-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पम्या, स्त्री, (पानि रक्षति मद्ध्यर्थादेन स्त्रीय-
पवित्रसलिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालनं +
“खव्य-श्लक्ष्ण-श्रव्य-वाच्य-रूप-पम्या-नल्पाः ।”
उणां । ३ । २८ । इति निपातनान् इत्स्वे सङ्गा-
गमत्वे च साधुः ।) ओष्ठदृष्टस्थनदीविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ३० ।

“दूरावतीर्णा पिबतीव सिन्धु-
दम्हनि पम्यासलिलानि दृष्टिः ॥”
इयं हि ऋष्यभृकपञ्चतसन्निकटस्था । इति
रामायणम् ॥)

पम्ब, गतौ । (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठवर्ग-
शेषोपधः । पम्बति । इति दुर्गादासः ॥

पय, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां आत्म-
सकं सेट् ।) इ, पयते । इति दुर्गादासः ॥

पयः, [स्] स्त्री, (पयति पीयते वा पय गतौ पी इ
पाने वा + “सञ्चधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ ।
१८८ । इत्यसुन् ।) जलम् । (यथा, रघुः । १ । ६७ ।

“पयः पूर्वं स्निग्धार्सेः कवोणसुपसुष्यते ॥”)
दुग्धम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । ३ । ८८ ।

“कृत्यादृष्टरहः आह्वममाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥”)

पयःकन्दा, स्त्री, (पयः कन्दे यस्याः ।) क्षीर-
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयःफेनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव फेनमस्याः । गौर-
दित्वात् ङीष् ।) दुग्धफेनोक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पयस्वयः, पुं, (पयसां चयः समूहः ।) जलसमूहः ।
तत्पण्यायः । पूरः २ वेणिः ३ । इति जटाधरः ॥

पयोधि

पयस्यं, चि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा ।
पयस् + “गोपयसोर्यत् ।” ४ । ३ । १६० । इति
यत् ।) पयोविकारः । दूतदध्यादि । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५१ ॥ पयोहितम् । इति मेदिनी ॥

पयस्यः, पुं, (पयः पिबतीति ।) विज्ञानः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पयस्या, स्त्री, (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीर-
काकोली । स्वर्गचोरी । इति मेदिनी ॥ अर्क-
पुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आमिच्छा । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पयस्लः, पुं, (पयोऽस्थस्य । पयस् + “अन्धेभ्यो-
ऽपीति ।” वलच् ।) द्वागः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पयस्विनी, स्त्री, (पयो विद्यतेऽस्याः । “अस्माया-
मेधाम्नो विनिः ।” ५ । २ । १२१ । इति
विनिः ततो ङीष् ।) नदी । (प्रशस्तजल-
वत्त्वात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशी-
खण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २६ । १०६ ।

“परापरफलप्राप्तिः पाचनी च पयस्विनी ॥”)
धेनुः । (यथा, रघुः । १० । २१ ।

“प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं कर्त्ता
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ॥”)

रात्रिः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीर-
काकोली । दुग्धफेनी । क्षीरविदारी । द्वागी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवन्ती इति भावप्रकाशः ॥
(गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ६६ ।

“प्रज्ञावती सुता पौत्रा पन्नपूण्या पयस्विनी ॥”)
पयोगङ्, पुं, (पयसो गङ् इव ।) घनोपलः ।
ङीपः । इति शब्दमाला ॥

पयोघनः, पुं, (पयोभिर्घनः सान्नः ।) घनोपलः ।
इति हारावली ॥

पयोजन्मा, [न] पुं, (पयसो जलस्य जन्म यस्मात् ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥

पयोधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् ।
पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धरः ।) स्त्रीस्तनः ।
(यथा, रघुः । १४ । २२ ।

“वृद्धाननापीतपयोधरास्तु
नेता च मूलाभिव ललितकास्तु ॥”)

मेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६३ ॥ कोषकारः ।
नारिकेलम् । कशेरु । इति मेदिनी ॥

पयोधाः, [स्] पुं, (पयो जलं दधातीति । कु धा
जलि धारणे + “पयसि च ।” उणां । ४ । २२६ ।
इति अस्तिः ।) समुद्रः । जलाधारः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पयोधिः, पुं, (पयांसि धीयन्तेऽस्मिन् । कु धा च् +
“कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ । इति
किः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोधिकं, स्त्री, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) समुद्रफेनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पयोत्र

पयोनिधिः, पुं, (पयोनिधिर्निधीयन्तेऽस्मिन् । घा-
धारणी + अधिकरणी किः ।) सप्तमः । यथा,—

“न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्तृता ।”

इति नैषधे । ४ । ५० ॥ (पय इव शुक्लः सत्व-
गुणः निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।

“लम्बो लम्बितोऽक्ष महाभायः पयोनिधिः ॥”

पयोः, पुं, (पयो जलं रातीति । रा + कः ।)
खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पयोजता, स्त्री, (पयः क्षीरं तेनाज्जा लता ।)
क्षीरविहारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोव्रतः, पुं, (पयोमात्रपानसाधो व्रतः ।) पयो-
मात्रपानरूपव्रतविशेषः । यथा,—

“पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमपि वा ॥”

इति मानस्ये १५२ अध्यायः ॥ * ॥

द्वादशाहसाध्यविष्णुव्रतविशेषः । यथा,—
कश्यप उवाच ।

“एतस्मै भगवान् पृष्ठः प्रजाकामस्य पञ्चजः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥
फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्धेधर्वादिपक्षात् भक्त्या परमयान्वितः ॥
सिनीवाल्मीक्याः श्रुत्याऽपि सायान् क्रौडविदीर्घया ।
यदि लभ्येत वै श्रोतव्येन तस्मै ननु दीर्यते ॥
त्वं देवादिदेवरादेण रसायाः स्थानमिच्छता ।
उद्धतासि नमस्तुभ्यं पापानां मे प्रणाशये ॥
निर्जन्मतात्मनिष्ठो देवमर्चयेत् समाहितः ।
अर्घ्याः स्थण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय सहीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमोऽथैकात्म्याय सन्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंस्थानहेतवे ॥
नमो द्विशीर्षे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्मवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥
नमो हरिगणगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगेश्वरशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥
नमस्तु आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय कृष्णाय नराय हरये नमः ॥
नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥
त्वं सर्वेश्वरः पुंसां वरेण्य वरदर्भ ॥
अनस्ते श्रियसे धीराः पादरेणुसुपासते ॥
अन्ववर्णन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।
सहयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥
एते मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।
अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पादोपसृष्टनादिभिः ॥
अर्चित्वा गन्धमाल्यादौः पयसा स्नापयेद्भिष्टुम् ।
वस्त्रोपवीताभरणपादोपसृष्टनैस्ततः ॥
गन्धपादिभिश्चार्च्य द्वादशाहं चरन्विद्या ।

पयोष्णी

कृतं पयसि नैवेद्यं श्राव्यं विभवे सति ॥
ससर्पिः सगुहं दत्त्वा जुहुयात्फलविद्याया ।
निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुक्नीत वा स्वयम् ॥
दत्त्वात्तमनमर्चित्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ॥
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ।
कृत्वा शिरसि तच्छ्रेयं देवसुदवासयेत्ततः ॥
द्वादशान् भोजयेद्द्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ।
भुञ्जीत तैरनुश्रुतः श्रेयं सैष्टः सभाजितैः ॥
ब्रह्मचार्येण तदाचार्यं श्रोभूते प्रथमेऽहनि ।
ज्ञातः सुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ॥
पयसा स्नापयित्वा र्च्य दद्याद्वद्व्रतसमापनम् ।
पयोभक्ष्यो व्रतमिदं चरं द्विपार्श्वनाशनम् ॥
पूर्ववज्जुहुयादपि ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।
श्वन्वह्वरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतम् ॥
हरैराराधनं होममर्चणं द्विजनर्पणम् ।
प्रतिपदिनमारभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशीम् ॥
ब्रह्मचार्यमधःस्वप्नं ज्ञानं त्रिसवनचरन्तु ।
वर्णयेदसदालापं भोगानुचायचान्तथा ॥
अर्चिस्तः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ।
चयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ॥
कारयेच्छ्राव्यद्वयेन विधिना विधिकोविदैः ।
पूजाञ्च महतीं कुर्याद्विष्णुश्राव्यविवर्जितः ॥
चरं निरुध्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ।
स्मृतेन तेन पुरुषं यजेत् सुसमाहितः ॥
नैवेद्यान्नातिगुणवद्दद्यात् पुरुषतुष्टिदम् ।
आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधनुभिः ॥
तोषयेद्दत्तवस्त्रैश्चैव तद्विद्वज्जाराधनं हरैः ।
भोजयेत्तान् गुणवता सदनेन सुचिस्मितैः ॥
अन्यांश्च ब्राह्मणान् शूद्रा ये च तत्र समागताः ।
दक्षिणां गुरवे दद्याद्विगुण्यैश्च यथाहृतः ॥
अन्नादीनाम्भपाकांश्च प्रोक्षयेत् सप्तपागतान् ।
सुक्तवतस्त्रय सर्वेषु दीनान्स्नपनयोग्ये च ॥
विष्णोस्तु प्रोक्षणं विद्वान्भुञ्जीत सह बन्धुभिः ।
शुद्धवादित्रगतेऽत्र स्तुतिभिः स्वस्तिवाचनैः ॥
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ।
एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ।
त्वञ्जानेन महाभागे ! सम्यक् श्रीर्ज्ञेन केशवम् ॥
आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजावयम् ।
अयं वै सर्वयज्ञास्त्रयः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ॥
तपःसारमिदं भद्रे दानश्चैव चरतर्पणम् ।
त एव नियमाः साक्षात् एव च यमोत्तमाः ॥
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुल्यतुल्योजनः ।
तस्मादेतद्ब्रतं भद्रे प्रयता अहया चर ॥
भगवान् परितुष्टस्ते वरानामु विधास्यति ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

पयोष्णिजाता, स्त्री, (पयोष्णी नाम्नी नदी जाता
अस्याः । पृषोदरात् साधुः ।) सरस्वती नदी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोष्णी, स्त्री, (पयः सलिलं उष्णं उष्णशुभं वा
ऽस्याः ।) नदीविशेषः । सा विन्ध्याचलदक्षिणे

परः

प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।

“पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

परं, स्त्री, (पृ + “अदोरप्” । ३ । ३ । ५७ ।

• इति अप् ।) कैवलम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः ।
यथा । कैवल्यमन्तं परम् । इति सुक्तिपर्याये
रत्नावली ॥ (ब्रह्म ब्रह्मा च । यदुक्तं श्रुतौ ।
“हे ब्रह्मणी वेदितव्ये परश्चापरमेव च ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । २० ।

“प्रभूतस्त्रिककुडाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”

ब्रह्मण आयुः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२ ।

“एवमु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतानु तत् ।

शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।

पञ्चाशद्विंशत्यवर्षः परार्द्धमिति कौर्मजिते ॥”

परं, [म्] य, नियोगः । स्तेपः । इति मेदिनी ॥

परः, पुं, (पृ + अच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६७ ।

“इतः परानर्भकहार्यशक्तान्

वैदर्भिः । पञ्चाशुमता मयापि ॥”)

ब्रह्मण आयुः । यथा,—

“कालसंख्यां समसेन पूर्वाह्णद्वयकल्पिताम् ।

न एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपूज्यते ॥

निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत् पराख्यं तद्वर्षं परार्द्धमभिधीयते ॥”

अपि च ।

“त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षड्विंशोक्तमाः ।

ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराख्यं तच्च तत् पदम् ॥”

इति कौर्म्ये ५ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः ॥”

परः, त्रि, श्रेष्ठः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५५ ।

“परमोदनाय सुतो निष्करुणो

नरणि । तव कटाक्षोऽयम् ।

विशिश्र इव कलितकर्णः

प्रविशति हृदयं निःसरति ॥”)

अरिः । दूरः । अन्यः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥

न्यायमते द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसत्ता । इयं आपक
जातिः । यथा,—

“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च ।

द्रव्यादिविकृतिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥

परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यादिविकृतिस्तु परापरतयोच्यते ॥

आपकत्वात् परापि स्यात् आप्यत्वादपरापि च ॥”

इति भाषापरिच्छदे । ८—६ ॥ * ॥

परास्नादिभक्षणादेः श्रीनाशकत्वं यथा,—

“परान्नञ्च परस्त्रञ्च परशय्या परस्त्रियः ।

परवेश्मनि वासश्च शूद्रादपि हरंश्च्युतम् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥ * ॥

श्रेष्ठवाचकपरशब्दप्रयोगः । यथा,—

“अन्नहातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।

गुरुस्त्वाच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

परकी

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुह्यतन्त्रेन मन्त्रेण तपसेष्टसुरं लभेत् ।
मन्त्रज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुच्छाति कापश्चात् स महापातकी शिवः ॥
नास्ति वेदान् परं शास्त्रं न हि कृष्णात् परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
क्षमावती भूपरा न पुच्छान्नास्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परः शक्तो ब्रह्म नैकादशीं विना ॥
ग्रालग्रामात् परो यत्नो न क्षेत्रं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
भोजनदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्श्वस्थाः परा साध्वी न गच्छेत्परो वप्री ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
परःशतं, त्रि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥
परःश्वः, [स्व] य, श्वो दिनात् परमहः परःश्वः ।
परः सहस्रवत् पारस्करादित्वात् सुट् परःश्वः ।
इति मधुः । सुट् नैच्छन्त्यन्ते परश्च इत्याहुः ।
अतिक्रान्ते पूर्वतरे दिने परश्चो जात इति
प्रयोगो गौणः तत्र परश्च तत् श्वेति कर्म-
धारयः । इति भरतः ॥ श्वः पराहः । इत्य-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ परशु । इति भाषा ॥
परःसहस्रं, त्रि, सहस्रात् परम् । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥
परकीयं, त्रि, (परस्मैदम् । "गहादिभ्यश्च ।" ४ ।
२ । १३८ । इति ह्रः । "कुगञ्जनस्य परस्य च ।"
इति कुक् ।) परसम्बन्धि । (यथा, मनुः । १४ । २०१ ।
"परकीयनिपायेषु न स्त्रियाश्च कदाचन ॥")
परकीया, स्त्री, (परकीय + टाप् ।) नायिका-
भेदः । अस्या लक्षणं यथा । अप्रकटपर-
पुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोक्ष्वा १ ।
कन्यका च २ । कन्यायाः पित्राद्यधीनतया
परकीयत्वम् । अस्या गुप्तैव सकला चेष्टा ॥*॥
परोक्ष्वा यथा,—
"अयं रेवाकुलः कुतुमश्वरसेवासमुचितः
समीरोऽयं बिलादरविलसदेलापरिमलः ।
इयं प्रावृद्धधन्या नवजलद्विन्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि । किमपि कर्तुं न्यगयते ॥" *
गुप्ताविद्मालक्षिताकुलटानुश्रयानामुदितप्रभृ-
तीनां परकीयायां एवान्तर्भावः । गुप्ता
त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ । वर्णव्यमाण-
सुरतगोपना २ । वर्णमानसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—
"अश्वः कुप्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातर-
स्तस्मिन् किन्तु न मन्दिरे सखि । पुनः स्नाप्यो
विधेयो मया ।
आम्बोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमानन्वती
मान्दारी नखरैः खरैः क्लवती कां कां न मे
दुर्दृशाम् ॥" * ॥

विदग्धा द्विविधा । वान्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा,—
"निविद्धतमतमालमल्लिवल्ली-
विचकिलराजिविराजितोपकण्ठे ।
प्रथिकसमुचितस्तवाद्यतीव्रे
सवितरि तत्र खरितटे निवासः ॥"
द्वितीया यथा,—
"हासाय भवननाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी प्रयसि कुठारं विनिचि-
पति ॥" * ॥
लज्जिता यथा,—
"यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयान्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायासः ॥" *
कुलटा यथा,—
"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति
नाम्नोघराः
शैलाः श्रावणसुहृन्मन्त्रि न कृञ्जन्त्येते पुनर्नाय-
कान् ।
त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवने नैवारभन्ते जनान्
घातः । कातरमालपामि कुलटाहेतोःखया किं
क्षतम् ॥"
अपि च ।
"पृथ्वी तावन्निकोणा विपुलनदनदीयावरुद्धं
तदहं
तस्यामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा क्षेत्र-
कासारकृपाः ।
लोकानामह्वनारी शिशुरपि जरसः कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममायं सुखरसुखवरः पुञ्चली
पुञ्चलीति ॥" * ॥
अनुश्रयानां त्रिविधा ।
वर्णमानस्यानविच्छिन्नेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्नानधिष्ठितसङ्केतम्यले भक्तगमनानुमानेन प्रत्येकं
उदाहरणानि ।
"समुपागतवति चैत्रे निपतति पञ्च लवङ्गलनि-
कायाः ।
सुदृशः कपोलपाली शिव शिव तालीदलद्युतिं
लेभे ॥" * ॥
"निद्रासुकैकिमिथुनानि कपोतपोत-
व्याधूतनूतनमहौहपल्लवानि ।
तत्रापि तन्त्रि । न वनानि कियन्ति सन्ति
खिद्यस्व न प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि ॥
कर्णकल्पितरसालमङ्गरी-
पिङ्गरीक्षतकपोलमङ्गलः ।
निष्यतत्रयनवारिधारया
राधया मधुरिपुर्नरीक्ष्यते ॥" * ॥
सुदृता यथा,—
"गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्विधरा ननन्दा
नेचद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सतनुः कुचकुम्भसीजि
रोमाञ्चककुसुदक्षितमाततान ॥" * ॥
कथका यथा,—

परस्व

'किञ्चित्कुञ्चित्छारयदिसरलभूषणसाचिकित्तनं
प्रान्तभान्तविलोचनद्युतिमुजा पर्यस्तकण्ठोत्-
पलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरद्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्ठ्यनं
कुञ्जाणा वृषकन्यका सुललितनं सन्धानमाली-
कते ॥"
इति रतिमङ्गरी ॥
परस्वेवं, स्त्री, (परस्य स्वेवं पञ्चादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।
"तौ तु जातौ परस्वेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
इत्तानि ह्यथकथानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥")
परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—
"वृषापेहि परस्वेत्रादायाति स्वेवरक्तकः ।"
इति चम्पालोकः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ३४१ ।
"दिजोऽध्वगः सीगृह्णतिर्होविनू दे च मूलके ।
आददानः परस्वेत्रात् दण्डं दातुमर्हति ॥")
परश्रुतिः, पुं, (परं श्रुतिर्यत्र ।) पञ्चावधिः ।
अङ्गुलिपञ्च । इति हारावली ॥
परश्चन्दः, त्रि, (परस्य चन्दो यत्र ।) परा-
धीनः । इति हेमचन्द्रः ॥
परश्चिद्रं, स्त्री, (परस्य चिद्रम् ।) परदीपः । यथा,
"नीचः सर्वपमात्राणि परश्चिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो विल्लमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
परजातः, त्रि, (परेण जातः । परपुष्टत्वात्तथा-
त्वम् ।) परैधितः । औदासीन्येन परपुष्टः ।
परपोषितत्वात् । परसाक्षातः । इत्यमरभरती ॥
अन्येनोत्पन्नश्च ॥ (कोकिले पुं । एष हि काकं
पुष्टो भयतीति प्रसिद्धिः ।)
परजितः, त्रि, (परेण जितः ।) परपुष्टः । शत्रुणा
पराजितः । इति केचित् ॥
परङ्गः, पुं, (परं जयतीति । जि जये + बाङ्गलकान
हः ।) तैलयन्त्रम् । कुरिकाफलः । फेनः । इति
मेदिनी ॥
परङ्गनः, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिशो जनः
स्वामी । निपातकान् साधुः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥
परङ्गयः, पुं, (परं पश्चिमी दिशं जयति स्वामि-
त्वेन । जि + अच् । सञ्जनान्नः वृत्तौ पुंवद्भावः
सुम् च ।) वरुणः । इति चिकावशेषः ॥ शत्रु-
जयकर्ता । परान् जयतीति स्वप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
परतन्त्रः, त्रि, (परतन्त्रं प्रधानं यत्नः ।) परा-
धीनः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ११५ ।
"परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मेणा हि महाभाग । कृष्णं श्रोतवतीं श्रियम् ॥"
परस्य तन्त्रं इति विग्रहे स्त्री । परकीय-
शास्त्रम् । परं श्रेष्ठं तन्त्रमिति विग्रहे । उन्-
ल्लष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छेदम् ॥)
परत्रभीकः, त्रि, (परत्र परलोकान्तरघटना-
विषये भीकः ।) धार्मिकः । परकाजभय-
शीलः । यथा,—

परदा

“परबभौव” धर्मिष्ठसुदृष्टं क्रोधवर्जितम् ॥

इति मिताचरायां काव्यायनः ॥

वरत्नं, ज्ञी, परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्-
द्विविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरस्य-
संयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहु-
तरकालान्तरितत्वज्ञानजन्यगुणः । एतद्व्यं
धर्मपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वस्यासमवायि-
कारणं दिक्षुरीरसंयोगः । कालपरत्वस्यासम-
वाधिकारणं कालपिच्छसंयोगः । ते अपेक्षा-
बुद्धिजन्ये । तन्नाशनाद्ये च । यथा,—
“परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि धर्म एव तु दैशिकम् ॥
परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादित्तीरितम् ॥
तयोरसमवायी तु दिक्षुसंयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिष्वन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥
परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी तु संयोगः कालपिच्छयोः ॥
अपेक्षा बुद्धिनाशाच्च नाशस्तीति निरूपितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

परदारः (परस्य दाराः ।) परभार्या । तन्मने
दोषो यथा, कर्मलोचनम् ॥

“परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
अधोऽधो नरके यान्ति पीयन्ते यमकिङ्करैः ॥”
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
याति तस्यापूजितस्य वरा लब्धीर्गृह्णादपि ॥
इहातिनिन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।
परचैवान्वक्ष्ये च यावद्वर्षात् वसेत् ॥
अपि च ।

“किन्तुष्येन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
सुरार्धनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्यस्य मनो जतम् ॥
सर्वमायाकरुण्य धर्ममार्गागलं शृणुम् ।
अवधानञ्च तपसा दोषाणामाश्रमं परम् ॥
कर्मव्यनिवहानां निगडं कठिनं सुत ॥
प्रदीपकूपं कीटानां मीनानां यद्विषं यथा ॥
विषकुलं दुग्धसुखमारब्धे मधुरोपमम् ।
परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविरचिते ३० । ६१
अध्यायः ॥ * ॥

“यस्तु पाण्डुरयहीतो तां हित्वा न्या योषितं व्रजेत् ।
अगम्यागमनं तद्वि सद्यो नरककारणम् ॥
निधं नैमित्तिकं कान्धं यागयोय्यवतादिकम् ।
क्षेत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्मक्रियादिकम् ॥
स्वाध्यायादि तपो देवं पैत्रं कर्म वरानने ।।
यादितस्मिन्कलं सर्वं परस्त्रीगमनामृताम् ॥
परदारभगमनात् कोटि एकादशोऽवतम् ।
अपरं किन्तु वक्तव्यं निष्कलं निरये स्थितिः ॥
सत्वं सत्वं पुनः सत्वं सत्त्वमेव ब्रवीमि ते ।
परयोनी पतन् बिन्दुः कोटिपूजा विनाशयेत् ॥”

इति पाण्डोतरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“आन्यं धर्मान्वितैर्निधं परदारोपसेवनम् ।

परप

नयन्ति परदारा हि नरकानेकविंशतिम् ॥

सर्व्वधामेव वर्णाधामेव धर्मो भुवोऽन्धक ! ॥

एवं पुरा सुरपते । देवविरचितोऽयम् ।

प्राज्ञ धर्मव्यवस्थानं खगेन्द्रायावन्नाय हि ।

तस्मात् सुदूरतो वर्जेत् परदारान् विचक्षणः ।

नयन्ति निक्षतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥”

इति वामने ६३ अध्यायः ॥

परदुःखं, ज्ञी, (परेषां दुःखम् ।) अन्यजनपीडा ।

यथा,—

“आकाशसुखभोगेष्वां सर्व्वसुखसुखैर्विभुः ।

भवन्ति परदुःखेन बाधवो निखदुःखिताः ॥

परदुःखातुरा निधं सुसुखानि महान्त्यपि ।

नरयेचन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

परदेही, [न] त्रि, (परेभ्योदेहीति । पर + द्विष्य
+ णिनिः ।) विदूषकः । परदेहा । इति शब्द-
माला ॥

परध्यानं, ज्ञी, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यान-
विशेषः । यथा,—

“छये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥

यत्तद्व्यानं परं प्रोक्तं सुनिभिर्धानचिन्तकैः ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(परस्य ब्रह्मणो ध्यानं यद्वा परं ब्रह्मविषयकं-
ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति-
विशेषः । परानिष्टचिन्तनम् ॥)

परन्तपः, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप
सन्तापे “द्विषत्परयोस्तापः ।” ३ । २ । ३६ ।
इति खण्ड । “खचि इत्यः ।” ६ । ४ । ६४ ।
इति उपधाया इत्यस्ततोऽसुम् ।) परतापी ।
(यथा, भट्टिः । १ । १ ।

“अभुमृषो विवधसखः परन्तपः

शुनान्वितो दृश्यथ इत्युदाहृतः ॥”)

(शितेन्द्रियः । इति चिन्तामणिः ॥ तामस-
मनोः पुत्रमेहः । यथा, हरिवंश । ७ । २४ ।

“दुत्तपस्यः सुतपास्तपोनलक्षपोश्चनः ।

तयोरतिरक्लमाघस्तन्वीधन्वी परन्तपः ।

तामसस्य मनोरेते दृष्टपुत्रा महाबलाः ॥”

रूपविशेषः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं
रघौ । ६ । २१ ।

“असौ शरणाः शरणोन्मुखाना-

मगाधसखो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रचारञ्जनलब्धवर्णः

परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥”)

परपदं, ज्ञी, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् ।
सुक्तिः । यथा,—

“कल्याणांजां निदानं कलिमलमयनं जीवनं

सज्जनानां

पार्थिवं यन्मुसुहोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थि-
तस्य ।”

इति महानाटकम् ॥

(परस्य परेषां वा पदं स्थानमिति विषये-
परपदम् ॥)

परपू

परपाकनिवृत्तः, पुं, (परार्थात् पाकात् निवृत्तः ।)

परोद्देश्यकपाकरहितः । पञ्चयज्ञाकर्ता । यथा,—

“यज्ञीत्वामिं समारोप्य पञ्चयज्ञात्त निर्वपेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ सुनिभिः परिकीर्तितः ॥”

इति मिताचरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपाकरतः, पुं, (परस्य पाके रतः ।) परपाक-
रतिः । प्रातः पञ्चयज्ञान्निर्व्वर्त्य परामभोजी ।
यथा,—मिताचरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।

“पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परामभुजयीवत ।

सततं प्रातस्तथाय परपाकरतस्तु सः ॥” * ॥

परपाकनिवृत्तपरपाकरतयोरभोजने दोषो
यथा,—

“परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्तान् द्विजान्नायनश्चरेत् ॥”

इति मिताचरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपिच्छादः, त्रि, (परस्य पिच्छं अन्नादिकं व्यतीति ।
अदु लौ भक्षणे + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । ११ इति
अण् ।) परामोपजीवी । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

परपुरुषः, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् ।
उपनायकः । यथा,—

“राजन् जीवावधानं कुरु श्वशुर निभृतं प्रेय-

सीनां कुचेष्टा

एका ते कीर्त्तिकान्ता जगदटनपरा विश्वभोग्या-
परा श्रीः ।

या वा पाणौ यज्ञीता विधिवदसिलता शुभ्र-
धारंति मत्वा
सोत्कण्ठं सापि निधं परपुरुषव्रतं मारभावा-
दुपैति ॥”

इति कर्णाटराजम्युति कालिदासः ॥

परपुष्टः, पुं, (परेण काकेन पुष्टः पालितः । डिङ्-
स्फोटनाक्षमया कोकिलया हि नौदृश्यं
काकह्रिम्भमपसार्य खल्विन्ने तत्र स्थापिते काव्या
निजह्रिम्भबुद्ध्या तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण
पोषिते चि । इति धरणिः ॥

परपुष्टमद्योतसवः, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां
मद्योतसवो यत्र । आम्बुसुकुलोद्गमे हि कोकि-
लानां आनन्दो जायते ।) आनन्दः । इति शब्द-
माला ॥

परपुष्टा, स्त्री, (परेण परपुरुषेण पुष्टा पालिता ।)
वैश्या । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ परसाङ्गा इति भाषा ॥

परपूर्वा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्व्वो भर्ता यस्याः सा
पत्यन्तरग्रहणात् प्रागन्येन यज्ञीतासीदित्यर्थः ।
अस्या लक्षणं यथा, मानवे ५ अध्यायः ॥

“पतिं हित्वापक्रुष्टं स्मृतुं तदर्थं या निवेवते ।

निन्द्यैव सा भवेत्सोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥”

अस्याः प्रकारो यथा,—

“परपूर्व्व्याः स्त्रियस्त्वयाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भक्तिविधा तासां स्मरिणी तु चतुर्विधा ॥”

इति मिताचरायां नारदः ॥

परम्

परप्रतिपत्तिः, [च] } पुं, (प्रतिपत्तिः परः
परप्रपौत्रः } अन्तरः ।) दृढप्रपौत्रः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

परभागः, पुं, (परस्य श्रेष्ठस्य भागः ।) गुणोत्-
कर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ५।७० ॥

“आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे

लीलासितं सदृशनाथिरिव त्वदीयम् ॥”)

सुखस्य । इति चिकाण्डशेषः ॥ शेषांशश्च ॥

परभुक्ता, स्त्री, (परेण परपुरुषेण भुक्ता ।) अन्य-
पुरुषसम्भोगविशिष्टा । यथा,—

“परभुक्ताश्च कान्ताश्च यो भुङ्क्ते स गराधमः ।

स पश्यते कालक्षत्रे यावच्चन्द्रादिवाकरो ॥

न सा देवे न सा पैत्रे पाकाहं पापसंयुता ।

तस्या व्यालिङ्गने भर्ता भ्रष्टश्रीस्तेजसा हतः ॥

देवताः पितरस्तस्य हृद्यदानं च तर्पणे ।

सुखिनो न भवन्त्येवमित्याह कमलोद्भवः ॥

तस्माद्यत्नेन भार्याश्च रक्षणं कुरुते सुधीः ।

अन्यथा पापिनीभर्ता निश्चितं नरकं व्रजेत् ॥

पदे पदे सावधानः कान्तां रक्षति पण्डितः ।

न प्रतीतिस्तुली योषा दोषाणाश्च करणिका ॥

कलत्रं पाकपात्रश्च सदा रक्षितुमर्हति ।

परस्वशास्त्रद्वयाश्च शुद्धां स्वस्वार्थेन सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वखण्डे १८ अध्यायः ॥ ३॥

अन्येन भजिते चि ॥

परभृत्, पुं, (परान् कोकिलान् विभर्तीति । डु
भृत्कलि भृतिपुष्टौ + कृप् । परंषी भृदिति

केचित् ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

(परजनपयोषके, चि । यथा, भागवते । २ । २ । ५ ।

“चौराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिर्ता

नैवाङ्गिराः परभृतः सरितोऽप्यमुष्यन् ॥”)

परभृतः, पुं, (परेण काकेन भृतः पृष्टः ।) कोकिलः ।

इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा, मृच्छकटिके ।

“परभृत इव नोडे रक्षितो वायसीभिः ॥”

छिर्वा टाप् । यथा, रघुः । ६ । ७७ ।

“परभृताभिरितीव निवेदिते

करमते रमते स वधूजनः ॥”

तथाच कुमारः । ६ । २ ।

“चूतयधिरिवाभ्यासे मर्षा परभृतोन्मुखी ॥”

अत्र मल्लिनाथः । “परभृतया कोकिलया

उन्मुखी सुखरा । परभृतंति क्रियाशब्दविच-

क्षायां ‘जातेरखी’ इति ङीप् प्रत्ययो न भवति ।

अथवा भृङ्गरणं सम्पदादित्यात् कृप् । परे

भृत्यस्यास्तया परभृता इति यासेन यास्यानम् ।

पदमञ्जरीकारस्तु परैः भियते इति कर्मणि

क्रिपमाह ॥”) परंपोषिते चि ॥

परम्, अ, (पू पूर्तो + अम् ।) निधोगः । ज्ञेयः । इति

मेदिनी ॥ पञ्चान् ॥ (किञ्चयं ।) यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“वैशं सर्वं शास्त्रपारगाः परं बुद्धिरहिताः ॥”

अधिकम् । यथा, रघुः । १ । १७७ ।

“रेखामात्रमपि क्षुणाहामनोर्वर्त्मनः परम् ॥”

अनन्तरम् । यथा, तत्रैव । १ । ६६ ।

“नूनं मत्तः परं वंश्याः पिबन्ति ददन्ति ॥”)

परम

परम, अ, अशुद्धा । इति मेदिनी ॥ हां इति
भाषा । तथा च । व्योमेवं परमं मते । इत्य-
मरः । ३ । ४ । १२ ॥ जीणि मते अशुमतौ ।
ओ कुव ओमित्युक्तवतः । एवं वाङ् एवं यदाह
भगवान् । परमन्ते आवसं ममेदं परमम् । अयं
प्रकारेऽपि । इति भरतः ॥

परमः, चि, (परं उत्कृष्टं मातीति । “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ४ । इति कः ।) परः ।

उत्कृष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ६।३१६ ।

“सर्वथा भाक्षणाः पूज्याः परमं देवतं हि तत् ॥”)

प्रधानम् । (यथा, मनुः । ६ । ६६ ।

“एवं संन्यस्त्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽसृष्टः ॥”)

आदः । ओङ्कारः । इति विश्वः ॥ (यथा,

कुमारः । ६ । ३५ ।

“ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे सुनिमग्नम् ॥”)

अर्थेश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५१ ।

मन्त्रवित् परमोमन्त्रः सर्वभाषकरो हरः ॥”)

परमगतिः, स्त्री, (परमा गतिः ।) सुक्तिः । मोक्ष-

हेतौ चि । यथा । गुणातीतोऽप्रीष्टश्चिगुणमचि-

वस्त्राक्षरमयस्त्रिगुणैः दृष्टिस्थितिविलयकर्माणि

कुरुते । लपापारावारः परमगतिरेव त्रिजगतां

नमस्तस्मै कस्केचिदमितमर्हन्ने पुरभिदं ॥ इति

मङ्गलवाहः ॥ तस्या लक्षणं यथा,—

“यां विद्याः सर्वतः शान्ता विमुक्ता ज्ञानविद्ययाः ।

गतिं गच्छन्ति सन्मुक्तास्तमाहुः परमां गतिम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

परमगवः, पुं, स्त्री, परमचासौ गौचैति श्रेष्ठगौः ।

परमपदः, पुं, स्त्री, (पश्यते ज्ञानभिः प्राप्यते इति

पदम् । ततः कर्मधारयः ।) श्रेष्ठस्थानम् । पर-

देवताचरणः । यथा । स्वपुष्पोराकोणं कुसुम-

धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि

अर्पति भक्तस्तव मनुम् । स गन्धर्वश्रीपति

रपि कविशान्मतनदीनदीनः प्रयन्त परमपद-

लीनः प्रभवति ॥ इति कर्पूराक्षस्तोत्रम् ॥

परमब्रह्म, [न] स्त्री, (परमं ब्रह्म ।) परमेश्वरः ।

नारायणः । यथा ।

सत्यतया उवाच ।

“यदेतन् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महासुने । ।

तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः ॥

अनामगोचरहितममर्शं सूक्ष्मवर्जितम् ।

कथं तव ज्ञायते ब्रह्म संज्ञानामविवर्जितम् ॥

तस्यैव संज्ञां कथय येन जानाम्यहं गुरो ! ॥”

दुर्गासा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म वेदवादेषु पश्यते ।

स देवः पृथ्वीकाक्षः स्वयं नारायणः परः ॥

स यच्चैर्विविधैरिन्द्रेन्द्रैर्देवैश्चैव सत्तमः । ।

प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो हरिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परमर्षिः, पुं, (परमचासौ ऋषिश्चेति ।) अस्य

व्युत्पत्तिर्यथा,—

“ऋषिर्हि मागती घातुर्विद्यायव्यतपःश्रुतेः ।

परम

एष सन्निकथो यस्मात् ब्रह्मणश्च तत्त्वविः ।
विवृत्तिसमकालानु बुद्ध्या व्यक्तिकर्तृविक्रयम् ।
ऋषते परमं यस्मात् परमर्षितनः स्मृतः ॥
गत्यर्थाद्विषयेधातोर्भाषा विवृत्तिकारणम् ।
यस्मादेव स्वयं भूतस्तस्मात् ऋषिता मता ॥”

इति मातृस्ये १२० अध्यायः ॥

भेलादिऋषिविशेषः । इति चिकाण्डशेषः ॥

(वेदव्यासो हि परमर्षिः । यथा, महाभारते ।

१ । १ । १७७ ।

“द्वैपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमविद्या ॥”)

परमवर्धमा, [न] चि, परमस्यो धर्मो यस्य ।

इति कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्त-

कौस्तुभे ॥

परमहंसः, पुं, (परमः श्रेष्ठः हंसः सोऽहं आत्मा

यस्य ।) सत्यासिविशेषः । अस्य लक्षणं यथा ।

जातरूपवरो निर्द्वन्द्वो निराश्वहक्षत्रवक्त्रमार्गं

सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं

यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभौ समौ

लत्वा श्रूत्यागारदेवदृष्टदृष्टकूटवर्त्तीकटचन्द्रल-

कुलालशालासिन्धोऽनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दर

कोटरनिजरस्यखिलेऽनिकेतवासी निपयज्जो

निर्ममः शुक्तधानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभा

शुभकर्मनिर्मुलनाय सत्प्राप्तेन देहत्यागं करोति

यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः ॥

(अयं हि चतुर्विधावधूतेश्च श्रेष्ठः । यदुक्तं

महानिर्वाणतन्त्रे ।

“चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।

चतुर्णामभोगयोगाद्यां मुक्ताः सर्वे शिषोपमाः ॥”

परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परि-

त्यज्य कौपीनादिकं धारणीयम् । यदुक्तं स्मृत-

संहितायां ज्ञानयोगे ।

“परमहंसस्त्रिदशैव रज्जु गोबालमिश्रितम् ।

शिरश्च जलपवित्रश्च पवित्रश्च कमण्डलुम् ॥

पतिलोमजिनं कर्णौ नक्त खनित्रौ हपाशिकाम् ।

शिरसा यज्ञोपवीतश्च निवृत्तकर्म परिदृश्यते ॥

कौपीनं क्वादनं वस्त्रं कर्था शीतनिवारिकाम् ।

योगपट्टं वहिर्बन्धं पादकां हृत्तमकुतम् ॥

अक्षमालाश्च गृह्णीयान् वेणवं दक्षमङ्गलम् ।

अग्निराद्यादिभिर्मन्त्रैः कुण्डाङ्गुलमनं सुदा ॥

आमिति च त्रिभिः प्रोक्ष्य परमहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥”

अविदुषा परमहंसेन एकदण्डेन भाष्यम् ।

विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥

यदुक्तं निर्णयसिन्धौ । “परमहंसस्यैकदण्ड एव

सोऽप्यविदुषः । विदुषास्तु सोऽपि नास्ति ।

न दण्डं न शिरसा नाक्वादनं धरति परमहंसः ॥”

परमहंसास्तु केवलं प्रणववक्त्रतत्परा एव

भवन्ति । यदुक्तं स्मृतसंहितायाम् ।

“प्रणवाद्यास्त्योवेदाः प्रणवे पश्यन्ति यताः ।

तस्मात् प्रणवेदेवेकं परमहंसः सदा जपेत् ॥

विविक्तदेहमायित्व सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत् कल्याणितो वरः ॥”

परमहंसास्तु “तत्त्वमसि” इत्यादि महावाक्याव-

परमा

तस्मिन्नेन आत्मज्ञानादुपशान्तिर्भवति “सोऽहं” शिवोऽहं” इत्यादि वदन्तस्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचयं प्रयच्छन्ति च । एवामध्यक्षो हि स्वामीत्वात्प्रया प्रसिद्धः । एते हि तीर्थभ्रमण-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च । मतस्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निस्तातव्यम् । यदुक्तं वायु-संहितायाम् ।

“इति न दहनं कार्यं परमहंसस्य सर्वदा ।
कर्त्तव्यं स्नानं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥”
परमहंसस्तु दक्षिणपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविधः । ये तु दक्षं परिचक्ष्य परमहंस-ज्ञतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दक्षिणपरमहंसाः । ये चावधूतवृत्त्यानुष्ठानेन परमहंसास्ते एवा-वधूतपरमहंसाः । परं सर्वे एव प्रणवोपासकाः इति ॥ * ॥

युक्तयजुर्वेदगत उपनिषद्विधेयः । इति सुक्ति-कोपनिषत् ॥)

परमायुः, पुं, (परमः सर्वचरमकोऽयः ।)

एषियादिभूतचतुष्टयानां द्वायुक्तानामवधवः । स च निव्यः निरवधवः ततः किमपि सुखं नास्ति । यथा,—

“नित्यानिव्या च सा देधा नित्या स्यादगुणक्षणा ।
अनिव्या तु तद्व्या स्यात् सैवायवयोगिनी ॥”

पारिमाख्यनामकतत्परिमाणन्तु न कस्यापि कारणम् । यथा,—

“पारिमाख्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”

जलादिपरमायुरूपस्य नित्यत्वम् । पार्थिवपर-मायुरूपस्यानित्यत्वम् । पार्थिवपरमायुरूप-स्यानित्यत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥

“जलादिपरमाणौ तद्विषयमन्यत् सहेतुकम् ॥”

तेरव परमायुभिराद्युपादानैर्द्वयकृत्स्नसंख्यादि-क्रमेण स्थानातिशयनतजोमरुतः स्रजति परमे-श्वरः । यथा आयोगेन परमायुकर्म तथा च सर्गाद्यकालीनं द्वायुकारम्भकपरमायुकर्म यत्तज्जन्तं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्मत्वात् अस्मादादिशरीरकर्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः ॥ प्रलयेऽनित्यलक्षणनाशानन्तरं परमायुक्रिया-विभागपूर्वसंयोगाद्यादिक्रमेण द्वायुक्तनाशा-तिष्ठन्ति परमाणव एवेति । यथा,—

“दोधूयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः ।”

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं बह्विधे हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

कालविशेषः । यथा, श्रीभागवते ३।१।१०-५॥

“स कालः परमायुर्वै यो मुहूर्त्तं परमायुताम् ।

सतो विप्रवसुतं यस्तु कालः स परमो महान् ॥

अयुर्दो परमाणु स्यात्स्वरेणुस्त्रयः स्रुतः ।

जालाकैरभ्यगताः स्वमेवानुपतप्तगात् ॥”

अस्यार्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना ।

अतः प्रपञ्चस्य परमायुतां परमाणवस्थां यो

मुहूर्त्तं स कालः परमायुः तस्यैवाविशेषं

याकृत्यं यो मुहूर्त्तं स परममहान् । अयमर्थः

परमा

ग्रहचताराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्यपर्यटनं वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमायुदेशमति-क्रामति तावान् कालः परमायुः । यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपराह्वानत्वमिति । तथा च पञ्चमे सूर्यगत्यैव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५। इदानीं द्वायुकादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति इति परमाणु अयुः स्यात् त्रयोऽणव-स्वरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालाकैति गवाक्षप्रविष्टैर्करिष्ववगतः कोऽसौ योऽति-लघुत्वेन स्वमेवानुपतप्तगात् अगात् गतः । न गामिति पाठे स्वमेवानुपतप्तगात् न तु गां पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाणुलङ्घकः, पुं, (परमायुरङ्गं यस्य । कम् ।)

विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [न] पुं, (परमः केवलः आत्मा ।)

परं ब्रह्म । तत्पर्यायः । आपोऽप्योतिः २

चिदात्मा ३ । यथा,—

“परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतिः परः ।

कारणं कारणानाञ्च श्रीलङ्घो भगवान् स्वयम् ॥”

इति ब्रह्मसंवेर्षे प्रकृतिसखे २३ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४८ । १५ ।

“पूनात्मा परमात्मा च तत्तत्तानां परमा गतिः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

“पूनात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक् ॥”

परमाद्वैतः, पुं, (परमः अद्वैतः द्वैतवर्जितः ।)

विष्णुः । यथा,—

“नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।

नमस्ते परमाद्वैत नमस्ते पुरुषोत्तम ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

परमात्रं, स्त्री, देवपित्रज्जन्तान् परमसुतलक्ष्यमत्रम् ।

परमाणुसुतलक्षणानां देवादीनामत्रमिति वा ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पायसः २ । इत्य-

मरः । २ । ७ । २४ ॥ क्षौरिका ३ । तस्य

पाकप्रकारो यथा,—

“मुहूर्त्तपके दुधे तु दृताक्तास्तुलान् क्षिपेत् ।

ते सिद्धाः क्षौरिका स्याता सा सिताव्ययुतो-

त्तमा ॥”

अस्य गुणाः ।

“क्षौरिका दुधैरा बला घातपुष्टिप्रदा गुरुः ।

विट्भिनी हरेत् पितरक्तपित्ताग्निमासतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः, [स्] स्त्री, (परमं आयुः ।) कीर्ति-कालः । यथा,—

“शूनं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सप्त ।

परमायुरिहं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥

अन्दा हाजिश्शद्वानां शुनां द्वादशवत्सराः ।

पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च ॥

चतुर्विंशतिवर्षाणां वृषस्य मर्दिषस्य च ।

नृगशूकरवस्त्रादिपशूनां षड्विंशतिवर्षाः ॥”

इति शब्दमाला ॥ * ॥

परमा

अथायुरानयनम् ।

“अज्ञानादायुषः सर्वं विफलं कीर्तितम् यत् ।

तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते ॥

गौचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत् ।

चेष्टा केन्द्रस्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रशोधितम् ॥

नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।

गुणश्चेत् षट्द्विंशतो न्यूनं तदा द्वापमं सखा-

नलः ३० ॥

एवं तुङ्गगुणश्चेष्टा गुणो यत् स्यात् तयोर्वधात् ।

मूलं कलादिकं तत् स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥

अथाश्रयगुणं वक्ष्ये चेष्टादिसप्तवर्गजनम् ।

वर्गे चेष्टादिके स्वर्गे स्याद्विंशतिः ३० कलागुणः ॥

अधिमित्रये तत्तम् २५ मित्रे विंशतिप्रजातयः ।

२१ । ४० ।

समे पञ्चदश याज्ञाः श्रुतौ खत्रांशकोरगाः ५० ॥

पञ्चात्यरौ ५ तदैकं यत् खेत्रोत्थगुणयुक्तं पुनः ।

स्वर्गे वर्गोत्तमे स्वांशं खत्रांशे स्यादर्थं गुणः ॥

अधीत्ये युगांशोनखत्रांशोनो मित्रवैभक्तिः ।

समे द्वापमो रिपौ त्र्यापमो युगांशस्त्विति श्रुते ॥

एवं स्यादाश्रयगुणो विशेषो यः स उच्यते ।

खत्रांशकः स्वांशको वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा ॥

यदि स्यादधिमित्रये तदा तत्राश्रये गुणो ।

गजनेत्रे ससुद्राको २५।३४ कलाद्यं मिश्रयेदुधः ।

एवं मित्रये तद्द्विपक्षिंशद्विमिश्रयेत् १६।३० ।

शत्रुचेत्रे तु षड्लिप्यां कुनेत्रविकलां त्यजेत् ६।२१

अधिपञ्चये वागच्छाद्वी ५ । ६३ लिप्यादिकं

त्यजेत् ।

आश्रयस्य गुणस्यास्य बधः स्फुटगुणस्य यः ॥

तन्मूलं कर्मयोग्यः स्याद्गुण आयुर्विधौ स्फुटः ।

खेटानाञ्च तनोर्भागाः स्वांशे ४० श्रुताः कली-

हताः ॥

पुनः मून्वरसा ६० भ्यस्ताः क्रमात् स्यादायुषः

पलम् ।

जन्मलयं ग्रहेणोनं न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥

तत्कला स्यात्तदाहारो नायं षड्भाधिकं विधिः ।

खखेट्या १००० खखाङ्गेन ६०० गुणितं पल-

मायुषः ॥

क्रमतः पापसौम्यानां हाराणं शोधनं भवेत् ।

खखेट्या १००० खखाङ्गेन ६०० गुणितं पल-

मायुषः ॥

आयुः पलत्रं मून्वाभं धृत्वाप्ता शोधनं तथा ।

आयुःपलं शोधनोनमेव चक्रार्द्धशोधनम् ॥

चक्रार्द्धशोधने त्वेकराशौ द्वादिगृहे सति ।

एकस्याधिकवीर्यस्य ज्ञानं सखः प्रभासते ॥

आयुःपलं हतं स्त्रीयैर्गुणैर्धौग्यैः कलादिभिः ।

षट्पलम् ६० तत् पुनः सूर्यसहस्राभाः १२०००

समादयः ।

तनोरायुः पलं सूर्यः सहस्राभाः समादयः ।

चेष्टयं कलवद्वयोव्या राशितुल्याः समास्तथा ॥

द्वादशाक्षतभागाद्वैदिनाद्येष्टापि संयुताः ।

एवं सूर्यादिलयानामंशायुः प्रस्फुटं भवेत् ॥

खत्राक्षरितखेटस्य कला आयुःपलं भवेत् ।

तत्रैतं षड्भः कलाभूतं तदा सांविशुणाश्रुतम् ॥

अथवा ।
 “सुनोचान्नरितः खेटः सप्रबुधः सकलीलितः ।
 आयुःपलमिदं प्राज्ञैर्ज्ञेयं पैष्ठादिकत्रये ॥
 अंशोऽनं प्रबुधस्य विनारमायुषः पलम् ।
 अक्षगस्य द्विभागोनं हित्वा शुक्रशनेचरौ ॥
 एकस्य यदि खेटस्य अंशार्द्धं हानिसम्भवः ।
 अधिकैका तदा हानिः कर्तव्या विपश्चिता ॥
 अकार्द्धशोधनं कार्यं पूर्ववत् सति सम्भवे ।
 एवमायुःपलं पैष्ठा जीवः प्रोक्ते निवर्गणे ॥
 पैष्ठां यथागतं सौरेर्भागोऽविंशतिवर्णितम् ।
 चन्द्रस्य वेदभागाऽऽं भृगोः ० विंशतिवर्णितम् ॥
 कुजगुर्वोऽयुर्गंशोऽनं अस्याहं तत् शराशयुक् ।
 आयुःपलं निवर्गणस्य रविकयोर्वथागतम् ॥
 दशांशोऽनं अस्या जीवस्य विहृशशकम् ।
 दशांशं भूमिपुच्छस्य विहृशं निघ्रापतेः ॥
 दशमं सुतिभिर्भक्तं शनैरायुःपलं भवेत् ।
 जीवोक्तं सप्तभागोनं सर्वेषामायुषः पलम् ॥
 आयुः पलस्य स्वाध्याददिभागोनं १०००० समा-
 युतम् ।
 इत्यमायुःपलं स्वाध्यादशाम् १०००० स्यात् समा-
 दिकम् ॥
 पैष्ठा नैसर्गजीवोक्ते भवेदायुः खगामिनाम् ।”
 अथवा ।
 “रवेरायुःपलं अग्रामं विनस्त्रां दिनादिकम् ।
 पैष्ठा मायुर्भवेद्विन्दोऽनं अक्षगस्य ५ द्वादशोऽनं द्रुतम् ।
 कुजगुर्वोऽयुर्गं नामं बुधस्य पञ्चभिर्भूतम् ।
 कवेः शैलऽहं विंशत्यां २० सौरेर्गुणोद्धतम् ।
 विधोरायुःपलं लब्धं खरसैः स्याद्दिनादिकम् ॥
 निवर्गोऽग्रिपुच्छस्य रामस्य खयमोद्धतम् ।
 रविकयोर्गुणनामं कुजस्य खगुणोद्धतम् ॥
 गुरोश्चित्रं खयपञ्चमं १० शनैस्त्वेकां ६ शनो-
 लितम् ॥”
 अथवा ।
 “आयुःपलमिनादीनां स्वाध्यादशाम् ८४००
 भागयुक् ।
 द्विजं सप्तममायुः स्याद्दिनादं जीवभाषितम् ॥
 विराशिलमविकलाः खयखाकां २०००० हतातनोः ।
 तदंशकसमं ज्ञेयमायुः पैष्ठादिकत्रये ॥
 अंशतुल्यं तनोरायुर्भवेदन्ति बहवो बुधाः ।
 केचिदाश्विनसमं केचित्तस्य यस्याधिपो बली ॥
 लयस्तुल्यं लिप्ताभिर्हयादायुर्धुं चारिणाम् ।
 प्रत्येकं चन्द्रलिप्ताभि २१६००० भजेद्वर्षाधिकं
 भवन् ॥
 अनेन क्षीनस्वस्वायुर्लये पापयज्ञे सति ।
 दृष्टे तु सौम्यखेटेन तस्याहं तदा विमुक् ॥
 आख्यानसुतपलस्यैव दृष्ट्यातकभाषितम् ।
 केचित् प्राहुर्लघुपरांश्च अक्षा लिप्तादिका क्रिया ॥
 अन्ये लयस्यपापस्य भावीत्यपलताडितम् ।
 पुरातं शोध्यमायुर्धुं तत्तुष्ट्यामं विशेषयेत् ॥
 तत्रापि लये पापी चेत् बलिहस्य फलेन तत् ।
 आन्ये पृष्ठलेनेव क्रिया कार्या विचक्षणैः ॥
 पापेऽपि लये लयेन न कर्मणा त्वयं क्रिया ।

अंशायुषि न कार्येवं हानिः प्राप्तेः कथञ्चन ॥
 लयस्य वीर्यादंशोऽयं पैष्ठां भागोऽनं अधिकात् ।
 निवर्गोऽयं विधोर्गुणोऽयायुः सार्धं विचक्षणैः ॥
 अयस्तेऽलक्ष्मीनाः स्युर्जीवोक्तं साधयेत्तदा ।
 लयेऽक्षोर्लघुभावाच्च खर्येन्दोः समवीर्ययोः ॥
 तदायुषो यदैक्याहं तदुक्तं श्रीधरादिभिः ।
 नाक्षत्रसावनादायुः पृथक्भूयनगांशकैः ॥
 साष्टसूर्यांशकैः १२० हौनं सौरं वर्षादिकं भवेत् ॥
 पष्ठाशिनः सधर्मा ये सञ्चरीणाऽऽ जितेन्द्रियाः ।
 गुहदेवद्विजे भक्तास्तेऽमेवायुरीरितम् ॥
 ये पापा लुब्धकपण्या देवभाषणनिन्दकाः ।
 वसुगुर्वेदभाषासक्तास्तेषां न्यतुरकालजः ॥”
 इति तोषणायामयुर्दयाध्यायः ॥
 परमायुषः, पुं, (परमं आयुर्वस्य । एवोदरादि-
 त्वादच् । दौर्धकालजीवित्वादस्य तथात्वम् ।)
 असनद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 परमार्थः, पुं, (परमः श्रेष्ठः अर्थः ।) उक्त-
 वस्तु । यथार्थः । यथा,—
 “प्रपञ्चो यदि वर्तते निवर्तते न संशयः ।
 मायामात्रमिदं हैतमस्यैतं परमार्थतः ॥”
 इति माण्डूक्यवार्तिकम् ॥
 (तथा च कुमारः । ५ । ७५ ।
 “उवाच चैनं परमार्थतो हरं
 न वेत्ति नूनं यत एवमाद्य माम् ॥”
 परमः सुखः अर्थः प्रयोजनमिति विग्रहे ।
 मोक्षः । सुखम् । सुखभोगः दुःखाभावः ॥ इति
 न्यायदर्शनम् ॥)
 परमार्थतः, पुं, (परमः अर्हन् देवता उपास्यतया
 अख्यस्य । परमार्थत्वात् ।) अर्थः ।) अनेनान्वि-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 परम्युः, पुं, परम्यो न्यतुरस्य । (रोगादिना
 न्यतोरभावान् अख्य तथात्वम् ।) काकः । इति
 त्रिकाश्लेषः ॥
 परमेश्वरः, पुं, (परमश्चासौ ईश्वरश्चेति ।) शिवः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, महालिङ्गार्चनतन्त्रे
 शिवश्रुतनाम प्रकरणे,—
 “सहसारे महापद्मे त्रिकोणजितयान्तरे ।
 विन्दुरूपे महेश्वरानि परमेश्वर ईरितः ॥”)
 विष्णुः । यथा,—
 “इदं तु द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केष्टवस्य हि ।
 द्वादशारं तथा चक्रं यन्नाभिर्भुजं तथा ॥
 त्रिचूडं चैकान्तं च तथोक्तः परमेश्वरः ॥”
 इति वामने ५८ अध्यायः ॥
 (अथार्थः डीप । दुर्गा । यथा,—
 देवीभागवते । ७ । १० । ७० ।
 “देवकी मथुरायाम् पाताले परमेश्वरी ॥”)
 परमेश्वरी, स्त्री, (परमेश्वर + डीप ।) आक्षी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥
 परमेश्विनः शक्तिश्च ॥
 परमेश्वी, [न] पुं, (परमे शोऽपि चिदाकाशे ब्रह्म-
 पदे वा तिष्ठतीति । स्यागति निवृत्तौ “परमे
 कित् ।” उणा । ४ । १० । इति इति; स च

कित् । “इलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञा-
 याम् ।” इ । १ । ६ । इत्यनुक् “स्याभ्यनु-
 स्यायाम् । इति वत्वम् । परमे स्थानेऽनादृत-
 लक्षणे तिष्ठतीति कुल्लूकभट्टः ॥) ब्रह्मा ।
 इत्यमरः । १ । १ । १६ । यथा, मनुः । १ । ८० ।
 “मन्वन्तरायसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
 क्रीडन्निवेतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।
 “ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १ । ३७ । ५८ ।
 “क्रियतां दर्शने यतो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय ! संसिद्धः सर्वमेवसि ॥”
 जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालयामविशेषः ।
 यथा,—
 “परमेष्ठी च युक्ताभः पद्मचक्रसमन्वितः ।
 चित्राक्षतस्तथा पृष्ठे शुभिरक्षातिपुष्कलम् ॥
 परमेष्ठी लोहिताभश्चक्रमेकं तथा युतम् ।
 विष्णाक्षतस्तथा रेखा शुभिरक्षातिपुष्कलम् ॥”
 इति ब्रह्मपुराणम् ॥
 “परमेष्ठी च युक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
 स वर्तुलस्तथा पीतः पृष्ठे च शुभिरं ध्रुवम् ॥”
 इति पुराणसंग्रहः ॥
 “परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
 द्विधाक्षतस्तथा पृष्ठे शुभिरक्षापि वर्तुलम् ॥
 पीतवर्णयुतो वापि सुक्तिस्तुक्तिवप्रदः ॥”
 इति वैश्वानरसंहिता ॥ ३ ॥
 गुरुविशेषः । यथा,—
 “आदौ सर्वत्र देवेषां मन्त्रदः परमो गुरुः ।
 परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥”
 इति बृहद्गीततन्त्रे २ पटलः ॥
 मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
 परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठगुरुत्वम् ॥”
 इति तन्त्रान्तरम् ॥
 (अजमीडपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । १ ।
 “अजमीडो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः ।
 षट् पुत्रान् सोऽप्यजयन् तत्पुत्रं स्त्रीषु भारत ! ।
 अक्षं धूम्रमथोनिनी दुष्प्रणपरमेष्ठिनौ ॥”
 परमस्थानस्थिते वाचलिङ्गः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७६ । २ ।
 “अन्यजन्तानि जानोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।
 चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मस्यैकमपि हि ज ! ॥”)
 परम्यरः, पुं, (परं पिपत्तीति । पुलि पूती + अच् ।
 “तत्पुत्रं लतीति” अनुक् ।) प्रपौत्रादिः ।
 जगभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रपौत्रतनयः ।
 इति मेदिनी ॥
 परम्यरा, स्त्री, अन्यथः । (यथा, कुमारः । ६ । ४६ ।
 “गमनाहवतीर्णा सा यथा बृहदुरःसरा ।
 तोयान्तर्भास्कराली च रेजे सुनिपरम्यरा ॥”)
 सन्तानः । वधः । हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ परी-
 पाटी । अनुक्रमः । इति शब्दरत्नावली । यथा,
 “इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमवयम् ।
 विवस्वान् मनवे प्राच मधुरिच्युक्त्वैववौत् ॥

परश

एवं परम्यरात्रां तथा रात्रयो विदुः ।
 स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
 परम्यरात्रं, ज्ञी, (परम्यरात्रायाः कायते प्रकाशते
 इति । कै + कः । परम्यरात्रायापितपशुजननात्
 तथात्वम् ।) यज्ञार्थपशुजननम् । तत्पर्यायः ।
 श्रमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥
 घातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 परम्यरात्रं, जि, (पराञ्च परतराञ्च अनुभवति ।
 “परोवरपरम्यरेति ।” ५।२।१० । इति खः ।
 प्रकृतेः परम्यरात्रो निपात्यते ।) परम्यरा-
 त्राप्तम् । यथा, भट्टिः । ५।१५ ।
 “लक्ष्मीं परम्यरात्रीणां त्वं पुत्रपौत्रीणां नय ॥”
 परः, पुं, (पिपत्तिं देहादिकं पूरयतीति । पृ +
 बाहुलकात् अरः ।) केशराजः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 परलोकः, पुं, (परो लोकः ।) लोकान्तरम् । तच्च
 स्वर्गादि । यथा,—
 “समञ्जानाण्यभूयिष्ठपात्र्यैमममेव यम् ।
 लोके प्रयाति पञ्चानं परलोकं न कुतः ॥”
 इति नैषधम् ॥
 परलोकगमः, पुं, (परलोके लोकान्तरं गमो गमनं
 यस्मान् ।) गत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 परवधः, जि, (परस्य परेषां वा वधः वशीभूतः ।)
 अन्यवशीभूतः । तत्पर्यायः । परायणः २ परा-
 धीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४।१५६ ।
 “यद्यत् परवशं कर्म तत्तद् यत्नेन वर्जयेत् ।
 यद्यदात्मवशं स्यात्तत्तत् संवेत यत्नतः ॥”)
 परवाणिः, पुं, (परं धर्मं वाणयति प्रकाशयति ।
 वण शब्द + णिच् + इत् । धातूनामनेकाद्यन्तादत्र
 प्रकाशार्थः ।) धर्माध्यक्षः । वत्सरः । इति
 मेदिनी ॥ (परं शब्दं सर्पमित्यर्थः वाणयतीति ।)
 कार्त्तिकेयवाहो मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 परवान्, [नृ] जि, (परः स्वामी अख्यस्य ।
 “तदस्याख्यसिद्धिः ।” ५।२।६४ । इति
 मनुस्मृत्युक्तम् ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।२६
 (यथा, रघुः । २।५६ ।
 “भवानपीदं परवान्वेति
 महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥”)
 परव्रतः, पुं, (परं व्रतमस्य ।) व्रतराट् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 परशं, ज्ञी, (सृष्टतीति । एवोदरादित्वात् बाधुः ।
 अस्य सृष्टनात् अपरस्य घातोः स्वर्णत्वं जायते
 अतोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा,—
 “सुक्तामात्रिण्यपरशमग्निराजिराजितम् ।
 लण्यनुभृद्विरक्तमग्निराजिराजितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
 परशयं, जि, परशवे हितम् । तस्मै हितादा-
 द्दत्तगवादेयत् । इति संक्षिप्तवारसूत्रम् ॥
 (पां उपगवादिभ्यो यत् । परशुहितम् । इति
 आकटरम् ॥)

परशु

परशुः, पुं, (परान् शस्त्रान् श्रवणाति हि नश्यनेनेति । शृ-
 ङ्ङिवायाम् + “आहपरयोः खनिश्रुभ्यां ङिङ् ।”
 उणां । १।३४ । इति कुः स च ङित् ।) अस्त्र-
 विशिष्टः । टाङ्गी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 यशः २ परश्वधः ३ परश्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६।१४ ।
 “ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
 आहत्य देवीनाम्नीचैरपातयत भूतले ॥”)
 परशुधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः
 परशोधरः ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥
 (परशुरामः । परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथा-
 त्वम् ॥)
 परशुरामः, पुं, (परशुना कुठाराश्वशस्त्रेण
 रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रवलेनैव दृष्ट-
 चक्षियवश्यान् निहत्यात्मानं रमयति इति तान्
 पर्यायः ।) भगवतः षोडशावतारः । यथा,—
 “अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदहो वृषान् ।
 त्रिःसप्तकत्वः कुपितो निःसत्तामकरोऽहम् ॥”
 इति श्रीभगवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । जामदग्न्यः २ परशुरामः ३ परशु-
 रामकः ४ भार्गवः ५ भृगुपतिः ६ भृगुला-
 पतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्त्योत्-
 पत्त्यादिकं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “अथ काले यतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
 विदर्भराजस्य सुतां प्रथमेन जितां स्वयम् ॥
 भार्यायै प्रतिजग्राह रेणुकां लक्ष्म्यान्विताम् ।
 सा तस्मात् सुपुत्रं पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
 रमण्यन्तं सुधेयञ्च विश्वं विश्वावसुन्तया ।
 पञ्चाक्षरं स्वयं जज्ञे भगवान् मधुच्छदनः ॥
 कान्तवीर्यवधायानु शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
 याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तथा रामाह्वयस्तु यः ॥
 भारवतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
 सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाच न ॥
 अयं निजपितामहाश्चरुभुक्तिविपर्ययात् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् कृत्कर्महतः ।
 स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्दंष्ट्रं सर्वशः ।
 स्वतन्त्रात् कृतकृत्योऽभूत्तद्विद्याविशारदः ॥”
 इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
 अवशिष्टं पाप्मोत्तरखण्डे ५० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 (अयमेव पितुरादेशात् परशुना स्वमातुः शिर-
 सिच्छेद ततः प्रसन्नात् पितुर्वरं लब्ध्वा मातरं
 पुनर्जीवयामास । यदुक्तं महाभारते । ३।
 ११६।५—१८ ।
 “अलाहरेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका आतुमगमन् कदाचिन्नियतता ॥
 सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकेयवतकं वृषम् ।
 ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पशुमालिनम् ।
 अहिमनं ततस्तस्य सृष्टयामास रेणुका ॥
 अभिचाराच्च सा तस्मात् क्षिप्राम्भसि विचेतना ।
 प्रविशेद्याश्रमं ब्रह्मा तं वै भर्ता त्वयुधत ॥

परस्य

स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा अती घैयात् ब्राह्मण-
 लक्ष्या विवर्जिताम् ।
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥
 ततोऽप्येवो जामदग्नो रमण्यन्नाम नामतः ।
 आनगाम सुधेयञ्च वसुन्विन्वावसुन्तया ॥
 तानानुपूर्व्या भगवान् वधे मातुरपोदयत् ।
 न च ते जातसम्बोहाः किञ्चिदुच्यन्तेतसः ॥
 ततः शशाम तान् क्रोधात्ते शस्त्रास्तेन जहृः ।
 नृगपक्षिसधर्माणाः क्षिप्रमासन् जडोपमाः ॥
 ततो रामोऽभ्ययात् पञ्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तसुवाच महाबाहुं जमदग्निर्महातपाः ॥
 जहौमां मातरं पापी मा च पुत्र । यथा स्यात् ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥
 ततस्तस्य महाराज ! जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाववीदिदम् ॥
 ममेदं वचनात्तात ! कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान् धर्मज्ञ ! यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
 स वने मातुरत्यागमच्छ्रुतिश्च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्शं भातगां प्रकृतिन्तया ॥
 अप्रतिहृन्ता युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ! ।
 ददौ च सन्धानं कामांस्तान् जमदग्निर्महा-
 तपाः ॥”
 अयं पुनर्वर्णनद्वयितं आश्रमान् वतस्यहारिणं
 कार्त्तवीर्यार्जुनं हतवान् । अनेन जातामर्षा-
 स्तस्यार्जुनस्य सुतास्तनःप्रभृति कालं प्रतीक्ष-
 माणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य
 तस्य पितरं जमदग्निं निजगुः । रामस्तु अस्मात्
 पितृवधमर्थात् त्रिःसप्तकत्वः पृथिवीं निःक्ष्रिया-
 मकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना
 रामेण हतगन्धर्वो दक्षिणाश्री गत्वा महेन्द्रे गिरौ
 उग्रेण तपसा कालं यापयति ॥
 परश्वः, [स्] अ, श्वः परदिनम् । आगाभि-
 दिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३।४।२२ ॥
 अस्य टीका परश्वःशब्दे द्रष्टव्या । गतदिनात्
 पूर्वदिनम् । परशु इति भाषा ॥ यथा,—
 “परश्वश्च महाभाग ! ज्ञातुं गङ्गाह्रदं गता ।
 अवतीर्णा विहृष्टासि दृष्ट्वाग्रेण केनचित् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे अवीरक्षचरितम् ॥
 परश्वधः, पुं, (पर + श्व + अन्ध्र्योऽपीति ङः । ततः
 परश्वं दधातीति । “आतोनुपति” ३।२।३,
 इति कः । कुठारः । इत्यमरः । २।८।६२ ॥
 (यथा, रघुः । ६।४२ ।
 धारां शितां रामपरश्वधस्य
 सम्भावयत्युत्पलप्रसारात् ॥”)
 परश्वजकः, पुं, (परा श्रेष्ठा संज्ञा अस्य । ततः
 कप् ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 परश्वरं, जि, (“सर्वनाम्ने द्वे वाच्ये समासवच्च
 बहुलम् ।” वार्त्तिं असमासवद्भावे पूर्वपदस्य
 सुपः सुवृत्तयः । कस्कादित्वात् विसर्जनीयस्य
 सः ।) अन्धोन्मत्तः । इतरतरम् । यथा,—
 “वनानि तोयानि च नेचकण्यैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निनीनभङ्गैः ।

पराकः

परस्वरां विजययन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाचकुरिवादेव ॥”

इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपदं लौ, (परस्मै परार्थं परबोधकं पदम् ।)
दण्डकाराणां प्रत्येकं पूर्ववद्विभक्तयः । यथा,
“लङ्गादिषु पूर्वं नव परस्मैपदं परे नव आत्मने-
पदं परिभाष्यते । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
(ताच्च प्राणिनिमते । तिप् तत् भि । सिप्
यच् च । मिप् वच् मच् ॥) वोपदेवेनास्य
पसंज्ञा कृता । यथा । “नवशः पमे चितोऽन्य-
दिज्ञां ये ।” इति सुगन्धवोधव्याकरणम् ॥

परस्मधः, पुं, (परस्मध + निपातनात् सत्वम् ।)
परस्मधः । कुठारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुजटः ॥

परा, अ, विमोचः । प्राधान्यम् । प्रातिलोच्यम् ।
धर्षणम् । आभितुल्यम् । अधार्थम् । विक्रमः ।
गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ ॥ उपसर्ग-
विशेषः । अस्वार्थः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्या-
वृत्तिः । न्यग्भावः । इति सुगन्धवोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

परा, स्त्री, (पू + अच् + ततः टाप् ।) बन्धा-
कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा
यथा,—

“बन्धाकर्कोटकी लघ्वी कफगुद्व्रणशोधिनी ।
सर्पदंष्ट्रहरी तीक्ष्णा विषर्यविषहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ॥
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथमोदितनादस्वरूप-
वर्णः । यथा,—

“मूलाधारान् प्रथममुदितो यस्तु भावः परास्यः ॥
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणः ॥

(पूरयति सागरं भक्तमनोरथश्चेति व्युत्पत्त्या
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।

“परानन्दा प्रलटार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥”
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६० ।

“पार्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥”

पराकः, पुं, (परं व्यत्यन्तं व्यक्तं दुःखं उपवासादि-
जन्यशारीरिकादिक्लेशो यत्र यस्माद्वा ।) व्रत-
विशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ शुद्धः ।

रोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ ॥
पराकव्रतमाह मनुः । ११ । २१५ ।

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम लक्ष्मोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥”

पराके पञ्च घेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-
तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।

“वह्निर्बन्धैः लक्ष्म्यशरीरं ब्रह्महा तु विमुच्यते ।
मासि मासि पराकेन त्रिभिर्बन्धैर्विमुच्यते ॥”

अथ वह्निर्बन्धैः साधनीतिशतप्राजापत्यानि
पूर्वसृक्तानि तथा प्रतिमास्यैकैकपराकेन वर्षे

द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत् पराकाः ।
ततश्च षट्त्रिंशत् पराकाशौत्तरप्राजापत्य-

व्रतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापत्रयैककार्यकारत्वात्
तुल्यत्वं षट्त्रिंशत्तश्च पञ्चगुणमशौत्तरव्रतं

पराङ्मु

भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्वपापहा ॥”

इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक, [च] चि, परा व्यञ्जतीति । (परा + व्यञ्ज +
क्विप् ।) प्रतिजोमगमनाययः ॥

पराकपुष्पी, स्त्री, (पराक पुष्पं यस्याः ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्दे-
ऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रमः, पुं, पराक्रम्यतेऽनेन । (क्रम + “इलच् ॥”
३ । ३ । १२१ । इति चञ् । “नोदात्तोप-
देशस्य ॥” ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।)

तत्पर्ययः । द्रविणम् २ तरः ३ खड्गः ४ बलम् ५
शौर्यम् ६ स्याम ७ मुष्णम् ८ शक्तिः ९ प्राणः १० ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ महः ११ मूष १२

सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । १३ ।

“पराक्रमश्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥”
विक्रमः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । २५ ।

“यस्य मित्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सन्तु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”

उद्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, महा-

भारते । १३ । १४६ । ४४ ।
“अथैषं जगतः सतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥”

परागः, पुं, (परागच्छतीति । गम + अन्येभ्यो-
पीति ङः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्यायः । सुमनो-
रजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । २ । ४१२ ॥

पुष्परेशः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
व्याख्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेक ।

“लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पञ्चनी न चरणाः परा-
असृष्टतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधुपीतम् ॥”

धूलिः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।
“प्रतापोऽयं ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पञ्चाद्रथादीति चतुस्तुल्यं वा चम्बः ॥”
अनीयदगम् ॥ गिरिप्रभेदः ॥ विस्फातिः ॥

उपरागः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ खण्ड-
गमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्गदः, पुं, (परं अङ्गं काशीन्दत्यौ शिवत्वं
ददातीति । दा + कः ।) शिवः । इति शब्द-

माला ॥
पराङ्गवः, पुं, (पराङ्गं जलदृष्ट्या प्रचुरशरीरं
वानि प्राप्नोतीति । वा + कः ।) समुद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
पराङ्मुखः, चि, (पराक् प्रतिजोमगमि सुखं
यस्य ।) विमुखः । तत्पर्यायः । पराधीनः २ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । १० ।
११६ ।

“सधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ॥
तन्मोक्तमन्तविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रसारे ।

“कामबोऽं सुखे माया शिरस्यकुशमेव च ।
असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु बिन्दुलाङ्घ्रिणः ॥”

परान्नं

पराचितः, चि, (परेण आचितः पानितः ।)
परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपानितः । तत्पर्यायः ।

परिष्कन्दः २ परजातः ३ परैधितः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १८ ॥ परिष्कन्दः ५ । इति भरतः ॥

पराधीनः, चि, (पराचति अगमिभुक्तीभवतीति ।
अचु + “कृत्विग्दृक् ॥” ३ । २ । ५६ । इति

किन् ततः स्तार्थं “विभाषाचरदिक् ऋयाम् ॥”
५ । ४ । ८ । इति खः ।) पराङ्मुखः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १० । २८ ।

“ज्ञानमेकं पराधीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभाष्यैरूपेण भान्ता शब्दादिधर्म्मिणा ॥”

पराजयः, पुं, (परा + जि + अप् ।) रथे भङ्गः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रथ इत्युप-

लक्ष्यं वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीतिबोद्धवम् ।)
तत्पर्यायः । भङ्गः २ चारी ३ चारिः ४ परा-

भवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।
७ । १६६ ।

“अनित्यो विजयो यस्माद्दृष्ट्यते युध्मानयोः ।
पराजयश्च संगमे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥”

पराजितः, चि, (परा + जि + कर्मेणि क्तः ।)
हतपराजयः । चारितः । तत्पर्यायः । परा-

भूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ “इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति

पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिन्न-
वादमार्गज्ञानार्थमभिगम्यानि भवन्ति ।” इति

चरकं विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
पराङ्गः, पुं, (पराङ् व्यञ्जतीति । अङ्गु शार्ङ्गो +
अच् ।) तैलयन्त्रः । फेनः । कुरिकादलम् । इति

शब्दरत्नावली ॥
परात्परः, पुं, परात् ओष्ठादपि परः ओष्ठः । स च
श्रीलङ्काः । यथा,—

“देवाः कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधिरेव च ।
संहारकर्तुः संहर्ता पातुः पाता परात्परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काखण्डे ६ अध्यायः ॥
परात्प्रियः, पुं, (परादपि प्रियः ।) हृदयविशेषः ।

इति शब्दचम्पिका । उल्लु इति भाषा ॥
परादनः, पुं, (परस्तुल्लट् अदनं यस्य यद्वा
पराङ् शृङ्गं अति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः

आदयति विजापयति स्वारीह्वनं संग्रामे इति
वा अद लुङ् क्तिप् लुर्वा ।) पारसीशोटकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पराधीनः, चि, (परस्य परेर्वा वा अधीनः ।)

परवशः । तत्पर्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३
नाथवान् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ तस्य

जीवन्मनसं यथा,—
“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तित्ता ।

ये पराधीनकर्माणि जीवन्तोऽपि च ते कृताः ॥”
इति गरुडपुराणे ११३ अध्यायः ॥

परान्ना, स्त्री, चिकित्सा । इति शब्दचम्पिका ॥
परान्नं, स्त्री, (परस्य अन्नम् ।) अन्वस्त्राभिकभक्त-

पिष्टकादि ॥ परकर्तृकशस्यपाकजद्रवमात्रम् ।
परान्नस्य । तस्य मातृकं गणनं —

पराप

“पराप्तं परावसच्च निर्वर्तयन्तु”
इति स्मृतिः ॥

संयमदिने तस्य त्वाण्यत्वं यथा,—

“कांक्षं मांसं मकरच चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु पराप्तञ्च त्वेदुपवसन् चिद्यम् ॥” ॥

परावसदिने तस्य त्वाण्यत्वं यथा,—

“अभ्यङ्गञ्च पराप्तञ्च तैलं निर्माजलङ्घनम् ।
तुलसीचयनं दूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥

वस्त्रपौर्वा तथा चारं द्वादशां वर्णयेदुपधः ॥” ॥
तद्वोक्त्यागदिविफलत्वं यथा,—

“परपाकेन कुटस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।

इह दत्तं तपोऽधीतं यस्याप्तं तस्य तद्ववेत् ॥” ॥
तद्वस्तुता पुनोत्पादने दोषो यथा,—

“यस्याग्नेन तु सुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
यस्याप्तं तस्य ते पुत्रा आग्नेतः प्रवर्तते ॥” ॥

ब्राह्मणादिस्वामिकाभोजने दोषो यथा,—

“ब्राह्मणाग्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियाग्नेन प्रेक्ष्यताम् ।
वैश्याग्नेन तु शूद्रत्वं शूद्राग्नेनैरकं भवेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ १ ॥

पराप्तभोजनेन तीर्थगमने फलस्यात्पत्वं यथा,—

“घोरुशांशं स लभते यः पराप्तेन गच्छति ।
अहं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ २ ॥

महागुरुनिपाते तस्य त्वाण्यत्वं यथा,—

“अन्यथाहं पराप्तञ्च गन्वं मातुश्च मेदुनम् ।
वर्णयेदुगुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ३ ॥

तद्वोक्तमन्त्रनिर्दिष्टानर्थे यथा,—

“जिज्ञासुश्चा पराप्तेन करो दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने ॥”

इति तत्त्वम् ॥ ४ ॥

तद्वोजने प्रतिप्रसवो यथा,—

“गुरुत्वं मातुलाप्तं वा श्वसुराप्तं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य चैवाप्तं न पराप्तमिति स्मृतिः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

पराप्तः, त्रि, (पराप्तं निव्यमस्यस्य । “अप्यं
आदिभ्योऽच्” ५ । २ । १०७ । इति अच् ।)

पराप्तोपजीवी । तत्पर्यायः । परपिच्छादः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

परापः, त्रि, (परागता आपो यस्मात् । “अवर्णा
कादृवा” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्ति इत्यनेन

पक्षे अप इदभावः ।) पक्षे इत्वे परेपम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

परापरः, कौ, (परमापिपत्तिः या + पृ + अच् ।) पर-
वकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं परवच-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परापरञ्च द्वयोः समाहारः ।)

परमपरञ्च ॥ (यथा, विश्वपुराणे । १ । ६ । ७ ।
“यथाश्च सङ्घयज्ञेन प्रजायां कारणं परम् ।

परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् विनवते ॥”)
परापरगुहः, पु, (परमादपि परः अच् । परापरः ।

पृथोदरादित्वात् साधुः ततः कर्मधारयः ।) गुह-
विशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

पराप्त

“आदौ सर्वत्र देवेष्टि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुहश्च हि परमेष्टी त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहद्गीतान्तर् २ पटलः ॥

(तन्नाम्नरे च यथा,—

“मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुहश्च हि परमेष्टिगुरुश्च हम् ॥”)

पराभवः, पु, (पराभूयते इति पराभवनमित्यर्थः ।
परा + भू + भावे अच् ।) तिरस्कारः । (यथा,
मार्कण्डेये । १८ । २८ ।

“मयावक्तोऽहमुच्छिद्यो नचेवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छेय मत्तोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥”)

अस्य पर्यायः । अकारः २ तिरस्क्रिया ३ परि-
भावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७

अव्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते क् । परा + भू + क्त ।)
पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

परामर्शः, पु, (परान्दश्यते इति । परामर्शन-
मित्यर्थः । परा + ण्य + भावे घञ् ।) युक्तिः ।

विवेचनम् । तत्पर्यायः । वितर्कः २ उभय-
नम् ३ विमर्शम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६

ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशब्दे तु याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् । यथा,—

“आप्यस्य पक्षधर्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सङ्घेऽपि शब्दा-
वगादिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च आप्यः

पक्षे इति ज्ञानं पक्षो आप्यवान् इति ज्ञानं
वा ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ स चानुमित-

यापारः । यथा,—
“यापारस्तु परामर्शः करणं याप्तिधीर्भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “अनुमायामनुमितौ याप्तिज्ञानं
कारणं परामर्शो यापारः । तथा हि । येन

पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निर्वाप्तिर्गृहीता
पश्चाच्च स एव पुरुषः कश्चित् पर्वतादौ अवि-

च्छिन्नस्त्रलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो
वह्निर्वाप्य इत्येवं रूपं याप्तिस्मरणं तस्य पुरु-

षस्य भवति पश्चाच्च वह्निर्वाप्यधूमवान् पर्वत-
इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ॥”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
परान्तः, कौ (परमन्तं वारि यस्मात् ।) वर्ष-

णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परमन्तं अम-
रणधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे

वाच्यलिङ्गः । यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । १० । ६ ।
“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

सत्यानयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकैषु परान्तकाले

परान्तेऽपि परितुष्टानि सर्वे ॥”)

परान्तः, त्रि, (परान्त्यते क् । परा + ण्य +
कर्मणि क्तः ।) सम्बन्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—

“अज्ञानविपाकाश्रयेरपरान्तः । इति बृह-

परायः

माञ्जलिकारिकायाख्याने रामभद्रः ॥ कृतपरा-
मर्शः । विवेचितः ॥

परायणं, त्रि, आसङ्गवचनम् । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥

परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् ।
यथा धर्मपरायणो धर्मासक्तः । इति भरतः ॥

आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।

“वर्तयन् च श्रिलोकाभ्यामभिहितोऽपरायणः ॥”
तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्य-

प्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
“पादच्छायासुखं भर्तृसाहस्यस्य महात्मनः ।

स हि नाद्योनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”
“परायणं शान्तप्रतिष्ठा ॥” इति रामायणे ॥)

परायत्तं, त्रि, (परस्य परेषां वा आयत्तम् ।)
पराधीनम् । यथा,—

“तत्रायत्तवशाधीनश्छन्दवनः परात्परं ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, ख (पूर्वतरे वत्सरे इत्यर्थे “सद्यः परत-
परारोति ॥” ५ । ३ । २० । इति पूर्वतरस्य

परभावः आरि च सर्वतरे ।) पूर्वतरवत्सरे ।
गततृतीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य आरिः ।)

परशत्रौ त्रि ॥
परारिः, त्रि, (परारि भवः । “चिरपक्षत्परा-

रिभ्यस्तो वक्तव्यः ॥” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्ति
इत्यनेन कः ।) पूर्वतरवत्सरेसम्बन्धी । इति

याकरणम् ॥
पराकः, पु, (पराकर्तृतीति । परा + कृ + उक् ।)

कारवेक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेक्षश्च-
रस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पराकः, पु, (पराकर्तृतीति । परा + कृ + उक् ।)
प्रक्षरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराहं कौ, (पराहंति सर्वोत्पल्लवतया वर्हते इति ।
अध्वर इहो + अच् ।) दशमध्यसंख्या । लक्ष-

लक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,०००
इदं चरमसंख्या अष्टादशाक्षरपर्यन्तम् । इति

हेमचन्द्रः ज्योतिषश्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ६० ।
“यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्

तन्याः समाप्तिर्विद नायुषः स्यात् ।
पारे पराहं गणितं यदि स्यात्

गणयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”)
ब्रह्मण आयुषोऽहम् । यथा,—

“निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षं शतं स्मृतम् ।
तत् पराहं तदहं च पराहंमभिधीयते ॥”

इति कौर्म ५ अध्यायः ॥

(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४८—४९ ।
“शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्यभि-

धीयते ।
पश्चाद्विस्तृतावर्षैः पराहंमिति कीर्तयते ॥

एवमस्य पराहंनु अनीतं द्विजसप्तम् ।
यस्यान्तोऽभून्नाहकल्पः प्राज्ञ इत्यभिविस्तृतः ॥”)

पराहं, त्रि, (पराहं पराहंसंख्यावत् प्रधानत्व-
मर्हतीति । पराहं + यत् यद्वा पराहंसं भवः ।

“परावराधमोत्तमपर्यायः ॥” ४ । ३ । ५ । इति

पराश

यन् ।) प्रधानः । अर्थः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ।
(यथा, रघुः । १० । ६४ ।

“ताभ्यस्तथाविधानं स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि
पार्थिवः ।

मेने पराश्रमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥”)

परावर्तः, स्त्री, (परावर्ततीति । परा + अव + क् +
लकात् अतच् ।) परवृत्तम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परावर्तः, पुं, (परा वर्तते इति । परा + वृत् +
अप् ।) परिवर्तः । विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

परावहः, पुं, (परा वहतीति । वह् + अच् ।)
संप्रवायन्तगतसंप्रवायुः । स तु परिवहवायो-
रुद्धस्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
हरिवंशे २३६ अध्याये ।

“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परावहः संवहश्च उद्धहश्च महाबलः ॥”)

पराविद्धः, पुं, (परा + विध् + क्तः ।) कुवेरः ।
इति शब्दमाला ॥

परावेदी, स्त्री, (परमुत्कर्षमाविन्दतीति । विद्
+ अण् । स्त्रियां ङीप् ।) दृष्टी । इति
केशित् ॥

पराशरः, पुं, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महा-
भारते । १ । १८६ । ३ ।

“पराशुः स यत्स्नेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥”

“पराशोराशासनमवस्थानं येन स पराशरः ।
आदुर्बुद्ध्यासातेर्धरन् ॥” इति नीलकण्ठः ॥

आसपिता । शक्तिमुनिपुत्रः । यथा, -

“सुतं त्वजनयच्छक्रेरद्वयस्त्री पराशरम् ।

काली पराशरान् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

। अत्र हि द्वादशध्यायात्मिका धर्मसंहिता कृत-
वान् । सा च कलिकर्तव्यधर्मविषया । यदुक्तं
तत्रैव ।

“कृते तु मानवो धर्मस्त्रीतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वादशे श्रद्धालिखितः काली पराशरः स्मृतः ॥”

तत्र संहितायां १ मे अध्याये युगभेदे धर्मभेदादि-
कथनम् । २ अः आचारधर्मयज्ञधर्मादिकथ-
नम् । ३ अः अष्टौचववस्था आत्महरणादि-

दोषाः । ४ अः प्रायश्चित्तमतान्तेष्टिक्रियाकुश-
पुत्तलिकादिकथनम् । ५ अः प्राणदष्टप्रायश्चित्त-
व्यवस्था । ६ अः प्राणिवधप्रायश्चित्तकथनम् ।

७ अः द्रव्यमुद्रादि । ८ अः गोवधादिप्राय-
श्चित्तम् । ९ अः गोवधापवादादि । १० अः

अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११ अः अग्नेध-
मस्तथादि प्रायश्चित्तम् । १२ अः प्रायश्चित्तज्ञ-
खानभेदादि ॥ * ॥

अयं खलु मनुस्मृत्यायां सत्यवत्यां वेदव्याम-
सुत्पादितवान् । एतद्विवरणमुक्तं यथा देवी-

भागवते । २ स्कन्धे । २ अध्याये दृष्टव्यम् ॥

परान् आश्रयति हिनस्तीति । अ गि हिंसे
+ अच् ।” नागभेदः । यथा, महाभारते ।

परासुः

१ । ५७ । १८ । “पराशुको वीरवज्रः सुचित्र-
स्त्रिचवेगिकः । पराशरस्तस्मात्को मणिस्त्र्य-
स्तथावधिः ॥”)

पराशरी, [न] पुं, पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुकत्वं
पाराशरं तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति ऋः इन् च ।

पराशरीति इत्यादिच । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पाराशरी । चतुर्थाश्रमी ॥

पराश्रया, स्त्री, (पर आश्रयो यस्याः ।) वृक्षो-
परिजातलताविशेषः । परमाङ्गा इति भावा ।

तत्पर्यायः । वन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षवृक्षा ४
जीवन्तिका ५ वशिणी ६ पुत्तिणी ७ वन्दा =

परपुष्टा ८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अन्याश्रिते,
त्रि ॥)

परासनं, स्त्री, (परा + अस् + भावे लुट् ।)
मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

परासुः, त्रि, (परागताः प्रस्थिता असवः प्राणा
यस्य ।) मृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

(यथा, रघुः । ६ । ७८ ।

“तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहृष्टां
श्रान्त्यं निखातमुदहारयतासुरस्तः ।

सोऽभूत् परासुरश्च भूमिपतिं शश्याप
हस्तापितैर्नयनवारिभिरेव दृष्टः ॥”

परासुपरीक्षा वेदाङ्के यथा, -

“तस्य चेत् परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोर-
स्त्रिगुदरपार्श्व-पृष्ठेषिका-पाणिग्रीवा-नाल्यङ्ग-
ललाटे स्विन्नं शीतं प्रस्तब्धं हारुणं वीतमांस-

शोणितं वा स्यात् । परासुरयं पुरुषो न चिरात्
कालं करिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत् परि-

दृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्गण-गुद-
वृण-मेढ्रनाभ्यंशस्तनमणिजहनुपशुं कान्तिका

कर्णाक्षिभ्रूजङ्घादीनि सस्तानि यस्तानि श्रुतानि
स्थानेभ्यः स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात्

कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥”

“तस्य चेदुच्छसोऽतिदीर्घोऽतिदृढो वा स्यात्
परासुरिति विद्यात् । तस्य चेन्न्ये परिदृश्य-

मानेन न स्याद्व्याता परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेद्वृणाः प्रतिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः

स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् पश्चादि
जटावहानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य

चेच्छृङ्गो प्रकृतिहीने विज्रितयुक्ते व्यत्युत्-
पिच्छिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्वे अतिविषमे

अतिप्रसृते अतिविस्तृतवन्धने सततोन्मिषिते
सततनिमिषिते निमेषोन्मेषानिप्रवृत्ते विभान-

दृष्टिते विपरीतदृष्टिके ह्रीनदृष्टिके अक्षदृष्टिके
नकुत्तान्धे कपोतान्धे अङ्गारवर्णे कृष्णनील-

पोतश्यावतान्धहरितहारिद्रुक्त्वैकारिकाणां
वर्णानामन्यतमेनाभिसंयुते वा स्यातां परासु-

रिति विद्यात् । तथास्य केशमोमान्धायश्चेत् ।
तस्य चेत् केशमोमान्धायस्यमानानि प्रमुञ्च्येरन्

नचेत् वेदयत् परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदुदरे शिराः प्रदृश्येरन् । श्यावतान्ध-

नील-हारिद्रुक्ता वा स्युः परासुरिति विद्यात् ।

परिक

तस्य चेन्नस्या वीतमांसशोणिताः पक्वामर-
वर्णाः स्युः परासुरिति विद्यात् ।

अथास्याङ्गुलीरायश्चेत्तस्य चेदङ्गुल्य आयस्य-
माना नचेत् स्फुटेषुः परासुरिति विद्यात् ॥”

इति चरकैर्मेन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये उक्तम् ॥
“वाताढीला तु हृदये यस्योऽमशुयाविनी ।

रजाम्रविशेषकरी स परासुरसंशयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये ॥

परासुता, स्त्री, (परासोर्भुतस्य भावः । परासु +
तल् स्त्रियां टाप् ।) मृतत्वम् । निद्रापरवशता ।

इति पुराणम् ॥
परास्कन्दी, [न] पुं (परान् आस्कन्दितुं शील-

मस्य । आ + स्कन्द + शिनिः ।) सौरः । इत्य-
मरः । २ । १० । २५ ॥

परास्तं, त्रि (परास्यते स्म । परा + अस् + क्तः ।)
निरस्तम् । पराजितम् । यथा, -

“हीमिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा-

स्त्रीज्ञतेव परवागपरास्ता ॥”

इति नैषधे ५ सर्गः ॥

पराहः, पुं, (परस्तरवर्त्तनं अहः । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ३ । ६१ । इति टच् ।) पर-

दिनम् । यथा । पूर्वाह्ने तद्विधत्तेऽपि पराह्ने
त्रिसन्ध्यायापिह पराह एव । इति सावित्री-

व्रते तिथितत्त्वम् ॥
पराहः, पुं, (परश्च तदहश्चेति कर्मधारयः ।

“अङ्गोऽह एतैः ॥” ५ । ३ । ८८ । इति
अङ्गादेशः । ततः नस्य णः ।) अपराहः ।

विकालः । (केषाश्चिन्मते अयं पराहोऽपि ॥)
परि, अ, सञ्ज्ञतोभावः । वर्णनम् । आधिः । शेषः ।

इत्यभूतः । आख्यानम् । भागः । वीक्षा ।
आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निर-

सनम् । पूजा । आभिः । भूषणम् । इति मेदिनी ॥
उपरमः । शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्तोष-

भावणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः ।
अस्यार्थः । सञ्ज्ञतोभावः । अतिशयः । वीक्षा ।

इत्यभावः । चिह्नम् । भागः । आगः । नियमः ।
इति सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गादायः ॥

परिकथा, स्त्री, (परितः कथा ।) वाङ्मयभेदः । यथा,
“अथ वाङ्मयभेदाः सुश्रुत्युः खण्डकथा कथा ।

आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥”
इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

परिकल्पः, पुं, (परितः कल्पो यस्मात् ।) भयम् ।
कल्पः । इति मेदिनी ॥

परिकरः, पुं, (परिकीर्यते इति । कृ श्विच्छेपे +
“अहोरप ॥” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । यद्वा

परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति घः ।) पर्यङ्कः ।
परिवारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६५ ॥ समा-

रम्भः । दृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढ-
गात्रिकावन्धः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २५ ।

“गाढं परिकरं वृद्धा मुक्तामादाय चाधिकम् ।
स्कन्धं भर्त्तारमादाय जगाम ऋदुर्गामिनी ॥”)

विवेकः । इति विश्वः । सङ्कारो । यथा, -

परिक्र

“परिकरः सहकारी स च आभिपक्षधर्मत्वादितः।”
इति सामान्यनिवृत्तौ जगदीशः ॥
(अलङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ७५।
“उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ॥”
उदाहरणं यथा तत्रैव। “अङ्गराज! सेना-
पते। द्रोणोपहासिन्! कर्ण! रक्षेन् भीमाद-
दुःशासनम् ॥”)

परिकर्मा, [कृ] पुं, (परिकरोतीति। परि + कृ + क्तृ) अनूपव्येष्टे कनिष्ठविवाहस्य याजकः।
इत्युदाहरणम् ॥

परिकर्मे, [नृ] स्त्री, (परिक्रियते इति। परि + कृ + मन्तिन्) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधान-
रूपसंस्कारः। इति भरतः ॥ आनीतुर्ननादि।
इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रम्। इत्यर्थः ॥
तत्पर्यायः। अङ्गसंस्कारः ०। इत्यमरः। २।
६। १०१ ॥ प्रतिकर्मे ३। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा कुमारः ४। १६।

“विनुधैरसि यस्य दाहणे;

असमाप्ते परिकर्मेणि स्तुतः।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरे

चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)

परिकर्मा, [नृ] पुं, (परितः कर्मे यस्य।) परि-
चारकः। सेवकः। इति रत्नमाला ॥

परिकर्मो, [नृ] त्रि, (परिकर्मे विद्यतेऽस्य।
परिकर्मे + णिनिः।) परिकर्मा। इति हेम-
चन्द्रः ॥

परिक्राङ्गितः, त्रि, (परित्यक्तं काङ्क्षितं अभिलाषो
येन।) तपस्वी। इति शब्दरत्नावली ॥

परिकूटं, स्त्री, (परि सञ्चतो भूषितं कूटम्।)
पुरहारकूटकम्। तत्पर्यायः। इति नखः =
नगरहारकूटकम् ३। इति हेमचन्द्रः ॥

परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम्। क्रमु पादविक्षेप-
भावे चण्। “नोदात्तोपदेशस्येति” ७। ३। ३४।
इति उपधाया न ङङिः।) क्रोडार्थं पद्मा
गमनम्। तत्पर्यायः। विहारः २। इत्यमरः।
३। २। १६ ॥ प्रदक्षिणम्। यथा,--

वराह उवाच।

“इदं भद्रे! महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिशम्।
परिक्रम्य यथाश्चान् प्रमाणगणितं शुभम् ॥
भूम्याः परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च।
षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥
तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्तले।
गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥
ब्रह्मणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च।
जाम्बवता सप्तर्षेण रावणेन हनूमता ॥
एतैरनेकाधा देवैः सप्ताश्विनो महाती।
क्रमिता वाजिना चैव वाङ्मनस्त्रिरूपया ॥
अमरा अमरैर्नैव सुखीषेण महात्मना।
तथा च पूर्वदेवैः पक्षभिः पाण्डुरन्ध्रैः ॥
योगसिद्धेस्ताथा कैचिन्मार्कण्डेयसुखैरपि।
क्रमिता न क्रमिष्णानि न पूर्वे वापरे जनाः ॥
अप्यसम्बलोपतैः प्राणिभिश्चास्युद्विभिः।

परिचि

मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ॥
सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत् फलं भवेत्।
प्राप्यते चाधिकं तस्मान्मथुरायाः परिक्रमे ॥
मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्यात् प्रदक्षिणम्।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभीप्सुभिः।
कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

परिक्रमसङ्घः, पुं, (परिक्रमं विहारं सङ्घते इति।
सङ्घ + पचाद्यच्।) हागणः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परिक्रिया, स्त्री, (परिकरणम्। परि + कृ + क्तृ।
“रिड् प्रयत्निकु” ७। ४। ०८। इति रिड्।)
परिखाजलादिना वेष्टनम्। तत्पर्यायः। परि-
सर्पः २। इत्यमरः। ३। २। २० ॥ (यकाह-
यागविशेषः। यदुक्तं आश्वलायनश्रौते। ६। ५। १०।
“सद्विष्किया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग-
कामः ॥” “परिक्रियाप्येकाहा भवति यथामन्य-
तमेन स्वर्गकामो यजेत ॥” इति नारायणी ॥)

परिचिन्त, पुं, (परि सञ्चतोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन। परि + चि + क्तृ। कलिप्रानन-
कृत्यादस्य तथात्वम्। यद्वा, परिचिन्तेषु
कुरुषु क्षियति ईद्रे इति। तथा चोक्तं महा-
भारते। १०। १६। २-३ ॥

“विराटस्य सुतो पूर्वं क्षुषां गाक्षीवधन्वतः।
उपपन्न्य गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥

परिचिन्तेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति।
एतदस्य परिचिन्तं गर्भस्यस्य भविष्यति ॥”)
अभिमन्युपुत्रः। तत्पर्यायः। परिचिन्त २ परि-
चीतः ३ परिचिन्तः ४। इति शब्दरत्नावली ॥

(अयं पुनर्युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यागम-
राजचक्रवर्ती आसीत्। कुरुक्षेत्रयुद्धे परि-
चीने कुरुकुले अभिमन्युपुत्रा उत्तराया गर्भा-
ज्जातः। अयमेव गर्भस्यः कुड्यान्त्यामप्रयुक्तो न
ब्रह्माक्षेण निहतोऽपि पुनर्भगवत्। कृष्णस्य
प्रभावात् जीवितं लब्धवान्। अयमेव वृषरूपिणं
धर्मं निरुद्धन्तं कलिं प्रशशास। ततो गच्छति
काले एकदासौ नृगयां विहरन् क्षुधाकूट-
पौङ्गवः मौनव्रतावलम्बिनः शमीकस्य सुने-
राश्रमं गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्कन्ध-
धनुष्कोट्या नृगं सर्पमासन्नयामास। अनेना-
पराधनेन राजनं शमीकस्य पुत्रः द्रुपदी नामा
तपस्वी इति सप्तमेऽहनि तत्तकदष्टोऽयं नृगो
भविष्यतीत्यभिज्ञवान्। एतदावगम्य यं गङ्गातीरे
सुनिप्रभृतिभिरौश्वरनामकीर्त्तनादिकर्मालोचयन्
प्रायोपवेशने स्थितस्तत्तकदष्टो नृगश्च। इत्ये-
तत्कथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या ॥)

(कुरुपुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३२। ६०।
“कुरोसु पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा।
परिचिन्तु महाबाहुः प्रवरचारिभोजयः ॥”

अविचिन्त-पुत्रः। यथा, महाभारते। १। ६४। ५०।
“अविचिन्तः परिचिन्तश्च श्वनाश्च वीर्यवान् ॥”)

परिचिन्त, त्रि, (परितः चिद्यते स्म इति।
चिप + क्त।) परिखादिना वेष्टितम्। तत्-
पर्यायः। निष्ठितम् २। इत्यमरः। ३। १। ८८ ॥
सञ्चतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति। खन् +
“अन्धेऽपीति” ३। २। १०१। ङः।)
राजधान्यादिवेष्टनस्वातम्। इति भरतः ॥ गङ्ग-
खाड इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः।
तत्पर्यायः ॥ खेयम्। इत्यमरः। १। १०। २६ ॥
(यथा, मनुः। ७। १६६।

“भिक्षाश्चैव तद्भागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विनासयेत्तथा ॥”)
तस्या मानं यथा,—
“प्रस्ये च परिखामागं शतहस्तं प्रशस्तकम्।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दृष्टव्यस्तकम् ॥”
सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाहारमौष्ठितम्।
शत्रोरगणं मित्रस्य गन्धमेव सुखेन च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणवल्कलखण्डे ०० अध्यायः ॥

परिख्यातः, त्रि, परिसञ्चतोभावेन ख्यातः प्रथितः।
इति परिपृच्छेस्थाधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥

परिगणितः, त्रि, (परिसञ्चतोभावेन गण्यते
स्म। परि + गण + क्त।) सञ्चतोभावेन गणना-
युक्तः। यथा। “परिगणितयतिरिक्तेषु संसर्ग-
जनविशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात् ॥”
इति जीमन्तवाहनः ॥

परिगतः, त्रि, (परि + गम् + क्त।) प्राप्तः।
विस्तृतः। ज्ञातः। चिन्तितः। इति मेदिनी ॥
गतः। इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः। यथा,—
“अथ सवल्कलकूलकुषादिभिः
परिगतोज्ज्वलदङ्गतवाल्भिः ॥”
इति भट्टिकाव्ये। १०। १ ॥

परिगृह्णा, स्त्री, (परि सञ्चतोभावेन गृह्णते या
परि + गृह् + कर्त्तृणि क्यप्।) नारी। इति
शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति। परि + ग्रह +
“ग्रह उड्निश्चिगमश्च” ३। ३। ५८। इति
अप।) प्रतिग्रहः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ७।
“कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराशुक्से
तत्त धूर्त्तः। हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममे-
वापरा ॥”)
मैत्र्यपक्षाद्भागः। पत्नी। भार्या। (यथा,
रघुः। ६। १४।

“समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहा-
नलकानलकानवर्मा पुरीम् ॥”)
परिजनः। परिवारः। आदानम्। (यथा,
रघुः। ६। ४६।
“अनुभवमवदोलनतृप्तमव-
पटुरपि प्रियकर्त्ताजिह्वतया।
अनवदासनरत्नपरिग्रहे
भुजलताजलतामवलज्जनः ॥”)
स्त्रीकारः। (यथा, रघुः। १८। ३८।

परिग्र

परिचिन्त, त्रि, (परितः चिद्यते स्म इति।
चिप + क्त।) परिखादिना वेष्टितम्। तत्-
पर्यायः। निष्ठितम् २। इत्यमरः। ३। १। ८८ ॥
सञ्चतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति। खन् +
“अन्धेऽपीति” ३। २। १०१। ङः।)
राजधान्यादिवेष्टनस्वातम्। इति भरतः ॥ गङ्ग-
खाड इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः।
तत्पर्यायः ॥ खेयम्। इत्यमरः। १। १०। २६ ॥
(यथा, मनुः। ७। १६६।

“भिक्षाश्चैव तद्भागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विनासयेत्तथा ॥”)
तस्या मानं यथा,—

“प्रस्ये च परिखामागं शतहस्तं प्रशस्तकम्।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दृष्टव्यस्तकम् ॥”
सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाहारमौष्ठितम्।
शत्रोरगणं मित्रस्य गन्धमेव सुखेन च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणवल्कलखण्डे ०० अध्यायः ॥

परिख्यातः, त्रि, परिसञ्चतोभावेन ख्यातः प्रथितः।
इति परिपृच्छेस्थाधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥

परिगणितः, त्रि, (परिसञ्चतोभावेन गण्यते
स्म। परि + गण + क्त।) सञ्चतोभावेन गणना-
युक्तः। यथा। “परिगणितयतिरिक्तेषु संसर्ग-
जनविशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात् ॥”
इति जीमन्तवाहनः ॥

परिगतः, त्रि, (परि + गम् + क्त।) प्राप्तः।
विस्तृतः। ज्ञातः। चिन्तितः। इति मेदिनी ॥
गतः। इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः। यथा,—
“अथ सवल्कलकूलकुषादिभिः
परिगतोज्ज्वलदङ्गतवाल्भिः ॥”
इति भट्टिकाव्ये। १०। १ ॥

परिगृह्णा, स्त्री, (परि सञ्चतोभावेन गृह्णते या
परि + गृह् + कर्त्तृणि क्यप्।) नारी। इति
शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति। परि + ग्रह +
“ग्रह उड्निश्चिगमश्च” ३। ३। ५८। इति
अप।) प्रतिग्रहः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ७।
“कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराशुक्से
तत्त धूर्त्तः। हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममे-
वापरा ॥”)
मैत्र्यपक्षाद्भागः। पत्नी। भार्या। (यथा,
रघुः। ६। १४।

“समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहा-
नलकानलकानवर्मा पुरीम् ॥”)
परिजनः। परिवारः। आदानम्। (यथा,
रघुः। ६। ४६।
“अनुभवमवदोलनतृप्तमव-
पटुरपि प्रियकर्त्ताजिह्वतया।
अनवदासनरत्नपरिग्रहे
भुजलताजलतामवलज्जनः ॥”)
स्त्रीकारः। (यथा, रघुः। १८। ३८।

परिचिन्त, त्रि, (परितः चिद्यते स्म इति।
चिप + क्त।) परिखादिना वेष्टितम्। तत्-
पर्यायः। निष्ठितम् २। इत्यमरः। ३। १। ८८ ॥
सञ्चतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति। खन् +
“अन्धेऽपीति” ३। २। १०१। ङः।)
राजधान्यादिवेष्टनस्वातम्। इति भरतः ॥ गङ्ग-
खाड इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः।
तत्पर्यायः ॥ खेयम्। इत्यमरः। १। १०। २६ ॥
(यथा, मनुः। ७। १६६।

“भिक्षाश्चैव तद्भागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विनासयेत्तथा ॥”)
तस्या मानं यथा,—
“प्रस्ये च परिखामागं शतहस्तं प्रशस्तकम्।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दृष्टव्यस्तकम् ॥”
सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाहारमौष्ठितम्।
शत्रोरगणं मित्रस्य गन्धमेव सुखेन च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणवल्कलखण्डे ०० अध्यायः ॥

परिख्यातः, त्रि, परिसञ्चतोभावेन ख्यातः प्रथितः।
इति परिपृच्छेस्थाधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥

परिगणितः, त्रि, (परिसञ्चतोभावेन गण्यते
स्म। परि + गण + क्त।) सञ्चतोभावेन गणना-
युक्तः। यथा। “परिगणितयतिरिक्तेषु संसर्ग-
जनविशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात् ॥”
इति जीमन्तवाहनः ॥

परिगतः, त्रि, (परि + गम् + क्त।) प्राप्तः।
विस्तृतः। ज्ञातः। चिन्तितः। इति मेदिनी ॥
गतः। इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः। यथा,—
“अथ सवल्कलकूलकुषादिभिः
परिगतोज्ज्वलदङ्गतवाल्भिः ॥”
इति भट्टिकाव्ये। १०। १ ॥

परिगृह्णा, स्त्री, (परि सञ्चतोभावेन गृह्णते या
परि + गृह् + कर्त्तृणि क्यप्।) नारी। इति
शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति। परि + ग्रह +
“ग्रह उड्निश्चिगमश्च” ३। ३। ५८। इति
अप।) प्रतिग्रहः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ७।
“कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराशुक्से
तत्त धूर्त्तः। हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममे-
वापरा ॥”)
मैत्र्यपक्षाद्भागः। पत्नी। भार्या। (यथा,
रघुः। ६। १४।

परिडो

परिच्छिन्नः, त्रि, (परि + छिद् + कर्त्तरि क्तः ।)
परिच्छिदविशिष्टः । अवधिमात्रः । यथा,—
“परिच्छिन्नामेव त्वयि परिणता विभक्ति गिरं
न विद्वत्तत्त्वम् वयमिह हि यत्नं न भवति ।”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

सर्वतोभावेन छिदविशिष्टः ॥

परिच्छेदः, पुं, (परि + छिद् + भावे कर्त्तरादौ च
घञ् ।) ग्रन्थविच्छेदः । यथा, त्रिकाण्डशेषे ॥
“सर्गवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंयज्ञाः ।

उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमञ्जियाम् ॥
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकाश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”

(तत्र काण्डे सर्गः । कोषे वर्गः । अलङ्कारे परि-
च्छेदोच्छ्वावौ । कथायास्तद्घातः । पुराणसंहि-
तादौ उच्छ्वासः । नाटके अङ्कः । तस्मै पटलः ।
त्रासनी काण्डम् । संगीते प्रकरणम् । इति-
हासे पञ्च । भाष्ये पञ्चाङ्गिकम् । एवमन्येऽपि पाद-
तरङ्गस्तवकप्रपाठकस्तन्धमङ्गरीलङ्करीशास्त्रा-
दयो ग्रन्थसन्धयो ग्रन्थभेदे यथायथं ज्ञेयाः ॥*॥)
सीमा । अवधिः । यथा, भालतामाधवे ।

“परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्नान्यस्मिन्ननुभवपर्यं यो न गतवान् ।

वियेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जयति च तापश्च कुतश्च ॥”

परिजनः, पुं, (परिगतो जनः ।) परिवारः ।

पोष्यवर्गः । यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।

“यद्वह्निं सृजामो वरद परमोक्षैरपि सती-

मधश्चक्रे वागः परिजनविधेयस्त्रिभुवनः ॥”

नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । यथा, आनन्द-
लहरीयाम् । ३० ।

“किरीटं वरिष्ठं परिहर पुरः कैटभभिदः

कठोरे कोटीरे खलसि जह्नि जम्भारिमुकटम् ।

प्रणम्येतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं

हरस्थाभ्युत्थानं तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥”

“परिजनः नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः ।”

इत्यस्य श्लोकस्य शास्त्रार्थागोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥

परिजल्पितं, स्त्री, (परि + जल्प + भावे क्तः ।)

दृशाङ्गचित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,

“प्रभोर्निर्हयताश्राव्यचापलाद्युपपादनात् ।

स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भ्रष्टा स्यात् परिजल्पितम् ॥”

इत्युत्पलनीलगणिः ॥

परिजम्मा, [नृ] पुं, (परिजायते इति । परि +

जन् + मन् । निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । अग्निः ।

इति सिद्धान्तकौस्तुभासुखादिरुतिः ॥ (पर्य-
जतीति । अग्नेः परिपूर्वस्य अनुसन्निध्यादिना

मनुप्रत्ययोऽकारलोपः आत्मादात्तत्वाच्च निपा-
त्यमे । परिगन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)

परिष्ठा, [नृ] पुं, (परि + ष्ठ् सौत्रधातुः +

“अनुचक्षुन् प्रुषति ।” उणां । १ । १५८ ।

इति कनिन् । इदम् उज्ज्वलदत्तमतम् ।)

इन्द्रः । अग्निः । इति संक्षिप्तसारीणादिरुतिः ॥

परिडीनकं, स्त्री, (परि + डी + क्तः । ततः स्त्री-
कन् ।) परिगतविशेषः । यथा,—

५८

परिणा

“डीनं प्रडीनस्तुडीनं वंडीनं परिडीनकम् ।”

इति जटाधरः ॥

(तथाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।

“अतिडीनं महाडीनं खडीनं परिडीनकम् ॥”)

परिणतं, त्रि, (परिणमति क्तः । परि + नम् +

क्तः ।) पक्वम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

तिर्यग्वातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भाषे । ४ । २६ ।

“सततमसुमतामगन्धरूपाः

परिणतदिक्करिकास्तटीर्भिर्भक्ति ॥”)

सर्वतोभावेन नतश्च ॥

परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + ञप् ।)

विवाहः । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥

परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् +

घञ् ।) विकारः । प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा ।

सुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । कैचित्तु । प्रकृति-

ध्वंसजन्यविकारः । यथा काष्ठस्य विकारो

भस्म । ऋतुपिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥

चरमः । शेषः । यथा,—

“परिणामसुखे गरीयसि

अथकेऽस्मिन् वचसि जतौजसाम् ।

अतिवीर्यवतीव भेषजे

बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥”

इति भारवौ । २ । ४ ॥

(निदानभेदेन यथा,—

“असाक्षेन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणाम-

भेदात्त्रिविधो वा ॥” “परिणामोऽयोगादियुक्ता

ऋतुस्वभावजा श्रुतादयः । अधर्मस्य च रोग-

हेतोरत्रैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिचन्द्रः ॥”

इति माधवकरजतकविनिचयस्य पञ्चनिदान-

याख्याने विजयेनोक्तम् ॥

“कालस्य परिणामेन अरावृत्तिर्निमित्तताः ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निर्यातक्रियः ॥”

इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

अर्थान्तरमेदः । तत्त्वज्ञानं यथा,—

“परिणामः क्रियार्थसंज्ञिष्यो विषयात्मना ॥”)

परिणामदर्शी, [नृ] त्रि, (परिणामं चरमं पश्य-

तीति । दृश् + णिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पञ्चा-

दृशी । विषयादेः शेषदृष्टा । इति भारतम् ॥

परिणाममूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां

मूलं यस्य । यद्वा परिणामे भुक्ताभादेः परि-

पाके उत्पद्यते मूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः ।

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“स्त्रेर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहिते यदा ।

कफपित्तं समावृत्य मूलकारी भवेद्दली ॥”

तस्य लक्षणं यथा,—

“भुक्ते जीर्यति यस्मिन् तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

“आभानाटोपविभ्रमविवन्धवारतिवेपथैः ।

क्षिब्धोष्णोपशमप्रार्थ वातिकं तद्वदद्विषक् ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

परिणा

“दृष्टादाहारतिस्तेदकङ्कलवञ्जोत्तरम् ।

मूलं शीतशमप्राप्य पैतिकं लक्षयेद्विषक् ॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

“हृद्भिर्भुजाससम्भोर्हं स्वल्पव्यादीर्घसन्तति ।

कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विषयं कफात्मकम् ॥”

त्रिदोषजनस्य तस्य लक्षणं यथा,—

“संदृष्टलक्षणं ब्रह्मा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।

त्रिदोषजनमसाध्यन् शीब्रमांसवज्जनम् ॥”

इति माधवकरः ।

तस्यौषधं यथा, गरुडपुराणे ।

“लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।

मधुना स्वादितं वज्र ! परिणामाख्यमूलदुत् ॥”

(चिकित्सास्य यथा,—

“वमनं तिक्तमधुरैर्विकेक्षापि शस्यते ।

वस्तयश्च हिताः शूखे परिणामसमुद्भवे ॥

विदुङ्गतकुलद्योषं त्रिदृष्टन्तीवचित्रकम् ।

सञ्जाण्येतानि संकृत्य श्लेष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

गुडैर्न मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।

उष्णोदकादुपानक्तुं दद्यादपि विवर्द्धनम् ॥

जयैस्त्रिदोषघ्नं मूलं परिणामसमुद्भवम् ॥

नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमा-

नद्यात् ॥

उद्यं परिणाममूलं तस्यापैति समराजेव ॥”

“तिलनागरपथ्यानां भागं श्लेष्मकमस्ननाम् ।

द्विभागगुडसंयुक्तं गुडैर्न कृत्वा च भागिकाम् ॥

शीताम्बुपानं पूर्वाह्णं भक्षयेत् शीरभोजनः ।

सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो सुखेन दुर्जयात् ॥

परिणामसमुत्थाचमूलाचिरभवादपि ।

श्लेष्मकं च यद्यश्च पक्षैव लवणानि च ॥

समांशौ गुडिकां कृत्वा कलमीकरसेन वा ।

प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् यथावकम् ॥

मूलाद्विसुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥

यः पिबति समराजं शक्तूनेकान् कजाययूषेव ॥

स जयति परिणामरुजं चिरणामपि किमुत-

नूतनजाम् ॥

लौहचूर्णं वरायुक्तं विनीढं मधुसर्पिषा ।

परिणाममूलं शमयेत्कलं वा प्रयोक्षितम् ॥

सासुद्रं सैन्धवं चारो रुचकं रौमकं विडम् ।

दन्तौ लौहचरजः किट्टं त्रिदृष्टचूरणं समम् ॥

दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।

तद्वयथापिबन् चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

जीर्णाजीर्णं तु सुस्नीतं मांसादिहृतसाधितम् ।

नाभिमूलं श्रीहर्मूलं यक्षदुग्धसततश्च यत् ॥

विम्रध्यष्टौलिकं हृन्ति कफवातोद्वेगन्तथा ।

मूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥

परिणामसमुत्थास्य विशेषेणान्तकृतम् ॥”

इति सतुद्राद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“सपिप्पलीगुडं सर्पिः पथेत् शीरे चतुर्गुणैः ।

विनिहन्त्यक्षपित्तश्च मूलश्च परिणामजम् ॥”

इति गुडपिप्पलीघृतम् ॥ * ॥

“काथेन कल्केन च पिप्पलीनां

चिह्नं घृतं माचिकसंयुक्तम् ।

परिणो

श्रीराजपुत्रं विनिहन्त्यवश्यं
शूलं प्रहृष्टं परिणामसंज्ञम् ॥”

इति पिप्यलीकृतम् ॥ * ॥

“महूरं शोधितं प्रचीं लौहिकां वा गुह्येन तु ।
भक्त्यन्वयते शूलात् परिणामसंज्ञकम् ॥
संशोध्य चूर्णितं कृत्वा महूरस्य पलायकम् ।
प्रतापरीरसस्याद्यै दध्नुः पयसस्तथा ॥
प्रजापत्याय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिः ।
विप्रेतं सर्वमेकैयं यावत् पिबत्वमागतम् ॥
विह्वलं भक्षयेत्कधी भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलं परिणामजम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं महूरस्य न संशयः ॥”

इति प्रतापरीरमहूरम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपात्रसंज्ञे शूलाधिकारे ॥
“अजीर्णाग्रसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।”
“जीर्णोऽग्रे च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
“लङ्घनं वमनश्चैव विरेकश्चातुर्वासनम् ॥
निरुद्धो वस्ति कर्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रकं त्रिवृता दन्तो विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चूर्णं गुह्येनाथ तारयन्कोटकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातस्तथाय पञ्चाङ्गणोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवाबीजं हिङ्गु सिन्धुत्यचारं सौवर्चलाभया ।
सुरामर्जेन पातया परिणामे चिदोपजे ॥
हिङ्गुबीजवचाजमोदश्चुषा पथ्यायवानी शर्ठी
जातीपिप्यलीदाडिमृकीतिनीडिचयापि-

कम् ।

तस्मादक्षसुवर्चला च यवजचारं तथा सर्षिका
सिन्धुत्यं विडङ्गैकं समस्तं स्याद्बीजपूरे रसे ॥
संभावं सुलतात्वेन गुडिका चाक्षप्रमाणा तथा
कल्की वातविकारिणां प्रदहन् शूलाशंसः
श्रीहकान् ॥”

“एष हिङ्गादिको नाम सर्वशूलार्तिनाशनः ।
सर्ववातविकारघ्नः सर्वक्षयनिवारणः ।

परिणामोद्भवं शूलं वारयत्याश्चसंशयम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणामः, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् ।
परि + नी + “परिणयोर्नीनोदूताभेदयोः ।” ३ ।
६ । ३० । इति चञ् ।) शरीराणां समन्ताभ्यनयनम् ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परेरितो दीर्घत्वे
परीक्षायश्च । इति भरतः ॥

परिणामः, पुं, (परिणमतेऽनेन इति । परि +
नह + चञ् ।) विकारः । तत्पर्यायः । विघ्ना-
लता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार
इति चौडा इति च भावाः ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । २२ ।

“अरलीनां सहस्रं श्रानानि दश पञ्च च ।

परिणामस्तु वृक्षस्य फलानां रसमेदिनाम् ॥”)

परिणता, [च] पुं, (परिणयतीति । परि +
नी + ङच् ।) वोढा । भर्ता २ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“श्रीर्लो दहयतो दह्यान् परिनेतुः प्रकृतये ।

परिहा

अध्वर्युकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनोविष्णुः ॥”

इति रघुः । १ । २५ ।)

परितः [स्] च, (परि + “पर्यभिधाय ॥” ५ ।
३ । ६ । इति तसिल् ।) सञ्चतः । चतुर्दिगभि-
धायौ । इत्यमरः । ३ । ११३ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठो पवनाश्रयाणां

कलापिनासकृतजलहेतौ ।

प्रभातशब्दे परितो दिगन्तान्

तूर्यस्त्रे नृकर्तुं मङ्गलार्थे ॥”)

परितापः, पुं, (परिसञ्चतोभावेन तप्यतेऽनेन ।
परि + तप् + ञच् ।) दुःखम् । (यथा, भाग-
वते । ७ । ८ । ५२ ।

“स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते

नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चिंश ॥”)

नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ श्लोकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । २ । ५५ ।

“एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

बाह्वेतेऽप्यभिवर्के मे परितापो न विद्यते ॥”)

भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्युत्पाता च ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।

“परितापश्च गात्रेभ्यः पीडाबाधाश्च सन्तुष्टः ।

अपहन्ति नरयात्र । दयां कुरु महीपते ! ॥”)

परितुष्टः, चि, (परि + तुष्ट + क्तः ।) परितोष-

युक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—

“यन् प्रार्थते त्वया भूप ! त्वया च कुलनन्दन ॥

मत्तस्तत् प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददाभि नतु ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६७ । १० ॥

परितोषः, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष्ट +

चञ् ।) सञ्चतोभावेन तुष्टिः । सन्तोषः । यथा,—

“त्वामुदर ! साधुमन्ये शाकै-

रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हनहृदयं ह्यधिकार्थिक-

वाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥”

इति शालिशतके ॥

परित्यागः, पुं (परित्यजनमिति । परि + त्यज् +

चञ् ।) सञ्चतोभावेन वर्जनम् । तत्पर्यायः ।

होरणम् २ । इति चिकित्सकशेषः ॥ * ॥

“गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पद्यतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परित्राणं, स्त्री, (परित्रायते इति । परि + त्रे +

लुट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्-

पर्यायः । पर्याप्तिः २ । हस्तवारणम् ३ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ५ ॥ रत्नशम् । यथा,—

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदानं, स्त्री, (परिदीयते इति । परि + दा +

भावे लुट् ।) परीवर्णः । विनिमयः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८० ॥

परिदायी, [नृ] पुं, (परिदध्य शास्त्रधर्मं ददा-

तीति । परि + दा + णिनि ।) अग्रजम्बुद्वे-

परिधिः

तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेऽनिज्जिष्ठे कनीयान् निज्जिष्ठान् परिवेत्ता
भवति परिविम्बो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या
परिदायी दाता परिकर्ता याजकस्ते सर्वे
पतिताः ॥” इत्युद्वाहृतम् ॥

परिदेवनं, स्त्री, (परि + दिव + लुट् ।) अशुशोच-
नोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।

“परिदेवनश्च पाशात्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।
आश्वासनश्च क्षणस्य दुःखार्तायाः प्रकीर्ति-
तम् ॥”)

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि + दिवि +
‘य्यासञ्यस्यो युच् ।’ ३ । १० । ७ । इति युच् ।

ततटाप् ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—

“अथक्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि भारत ! ।

अयत्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥”

इति श्रीभगवद्गीताज्ञेयार्थार्थकोकशास्त्राज्ञे

श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“न मन्त्रवल्दीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।

अलभ्यं लभते मर्त्यैस्त्व का परिदेवना ॥

अथक्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि शून्यक ! ।

अयत्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥

अथापितो मया लब्धस्त्वत्प्रेषितः पुनः कुतः ।

यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥

एकदृष्टे यदा राज्ञौ नानापक्षिसमागमः ।

प्रभाते दृष्ट दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥

एकसाधं प्रयातानां सर्वेष्वान्त्र गांमिनाम् ।

यदेकस्त्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥”

इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं, स्त्री, (परिधीयते यन् । परि + धा +

कर्मेणि लुट् ।) परिधीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

अन्तरीयम् २ उपसंखानम् ३ अधोऽंशुकम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा, पञ्च-

तर्के । ५ । २३ ।

“वरं वनं यात्रगजादिभिरिति

जलेन ह्रीनं बहुकण्टकाहतम् ।

तृणानि शय्या परिधानवस्त्राणि

न वन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥”)

परिधायः, पुं, (परिधीयतेऽथ । परि + धा +

घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छेदः । नितम्बः ।

इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जनस्थान-

मिति केचित् ॥)

परिधिः, पुं, (परिधीयतेऽनेन । परि + धा +

“उपसर्गो धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति

किः ।) परिवेशः । चन्द्रार्धसमीपमखण्डम् ।

(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“अनृणस्त्वपेयिवान् बभौ

परिधेर्मुक्त द्रव्योऽदीधतिः ॥”)

यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरोः पलाशाद्वैद्यं

पुत्रवन्नाद्यं वा शाखा निवायते तस्याम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथाह आपस्तम्बः । “खादिरं

पालाशं वैकविंशतिदासकमिधं करोति चयः

परिपा

परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरविष्व-
रोक्षितकविकङ्कतानां ये वा यश्चिषा दृष्टा
आर्द्राः शुष्करसलज्जकाः ॥” इति ॥ ७ ॥
भूगोलाद्वैद्यनम् । यथा,—

“आसेभनन्दाजिह्वते विभक्ते
खवाणकृत्यैः परिधिक्षु स्रष्टाः ॥”

इति लीलावती ॥

(स्त्री, परिधीयते यदिति । परि + धा +
कर्मणि क्तिः । परिधेयवस्त्रम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।

“मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविदु-
ब्धार्धं भाजिह्वलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ॥”
“कनके सुवर्णमिव प्रोते परिधि वस्त्रं यस्य”
इति तट्टीका ॥)

परिधिस्यः, पुं, (परिधी निवृत्तीति । परिधि +
स्या + क्तः ।) परिधरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
युद्धकाले परप्रहारान् रथरक्षके । प्रजा-
सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां
राज्ञो दृष्टनायकः । इत्यर्थः । इति भरतः ॥

परिधयं, त्रि, (परिधातुं शक्यम् । परि + धा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत्
“ईदृशिति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आन ईत्
ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातव्यम् ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—

“न तु स्वभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्मृतेर-
दृष्टार्थत्वापत्तेः ।” इति विवादचिन्तामणिः ॥

परिपणं, स्त्री, (परिपणयते व्यवहियतेनेन ।
परि + पण् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।”
५ । ३ । ११८ । इति घः ।) मूलधनम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० । पुंजि इति भाषा ॥

परिपथ्यकः, पुं, (परिपथ्ययति दीपादिकं प्राप्नो-
तीति । परि + पथि क गतौ + ण्यल् ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । १६ । ३१ ।

“इतो दुर्योधनः पापो राण्यस्य परिपथ्यकः ॥”)

परिपथ्यी, [नृ] त्रि, (परिसन्वतो भावेन दीपा-
स्थानं पथ्ययितुं शीलमस्य । परि + पथ्य +
णिनिः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।
(यथा, गीतायाम् । ३ । ३५ ।

“इन्द्रियस्योन्मिषस्यार्थं रागद्वेषौ अवस्थितौ ।
तयोर्न वशभागच्छेत्तौ तस्य परिपथ्यिनौ ॥”
प्रतिज्ञाचारी । यथाह कश्चित् ।

“अपराधिनं चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं नहि ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपथ्यिनि ॥”)

परिपाकः, पुं, (परिपण्यते इति । परि + पण् +
घञ् ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।

“इत्यद्भुतं केवलवर्जपक्व-
मांसेन मनुष्यः परिपाकमेति ।”

नेपुण्यम् । यथा,—

“वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं
पाकशासनपदं स्मृशतोऽपि ।”

इति नेत्रधपञ्चमसर्गः ॥

परिपु

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्ति-
विद्यतेऽस्याः । परिपाक + इनि + डीप् ।)
चिह्नता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि + पट् +
स्वार्थे णिप् + अच् इः । यद्वा परि भागे
भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम् ।) पारिपाल-
विशिष्टः । तत्पर्यायः । आनुपूर्व्ये २ आटुत् ३
अनुक्रमः ४ पण्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥
आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटी ७ । इति भरतः ॥
आनुपूर्व्यम् ८ आनुपूर्व्यकम् ९ । इति टीका-
कारम् ॥ क्रमः १० । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वली ॥

परिपट्टकं, स्त्री, (परि + पिट् + क्त + संज्ञायो
कन् ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपुष्करा, स्त्री, (परितः पुष्करं सुखं यस्याः ।)
गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक्
इति भाषा ॥

परिपूतं, स्त्री, (परि + पू + क्तः ।) अपास्ततुष-
धानम् । यथा, मनुः ।

“परिपूतेषु धान्येषु श्राकण्डलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दक्षः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥”
त्रि, सर्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माघे । २ । १६ ।
“चूर्णयन् मदिरास्वादमदपाठलितवती ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृष्टौ ॥”)

परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्ण +
“तस्य भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति
तत् ततः “त्वान्तं स्त्रीवत्तलन्तं स्त्रियाम् ।” इति
वार्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् ।
सम्पूर्णता । तत्पर्यायः । आभोगः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्णत्वं, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । “तस्य
भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति त्व ।
ततः स्त्रीवत्त्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा,—

“इत्यने परिपूर्णत्वं सुखचन्द्रस्य ते सखि ।।
न जाने कश्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥”
इत्युद्धटः ॥)

परिपेलं, स्त्री, (परिपेलति ऋदुतां गच्छतीति ।
पेल गतौ + अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्ती-
सुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तन्नाम्नरे यथा,—
“परिपेलं ब्रवं वल्यं तत्कुटमटसंज्ञकम् ।
जायते सुस्तकाकारं शैवालकुलसन्धये ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परिपेलवं, स्त्री, (परि सर्वतः पेलवं ऋदुता यस्य ।)
कैवर्त्तीसुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥
(अलम्बकोमले, त्रि । यथा, दृष्टुंसीहतायाम् ।
६४ । ८ ।

“स्त्रीतमध्यपरिपेलवं फलं
श्रीधमध्यपरिकालसम्भवम् ॥”

गुणादयोऽस्य कैवर्त्तीसुस्तकशब्दे ज्ञयाः ॥)

परिप्लवं, त्रि, (परिप्लवते इति । प्लु + अच् ।) चञ्च-
लम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।

परिभा

(यथा, माघे । १४ । ६८ ।

“मत्तुङ्गणाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निवेदुवः ।
गच्छतः स मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नेत्रसुखविप्लवां चणम् ॥”

पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २२ । ४२ ।

“सुनीयस्तस्य भविता ब्रह्मचर्यतत्सुखीनलः ।
परिप्लवः सुतस्तस्मात्कौघावी सुनयात्मजः ॥”)

परिप्लुतः, त्रि, (परिप्लु + क्तः ।) जलादिभ्रूवितः ।
यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

“आवां जहि न यचोर्ब्धौ सलिलेन परिप्लुता ॥”

परिप्लुता, स्त्री, (परि + प्लु + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ ग्राम्य-
धर्मे (मेथुने) वेदनावती योनिः । यथा,—

“परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रक्षा भ्रष्टम् ॥”
इति योनिध्यापन्नदाने माधवकरः ॥

(“पितृलाया ब्रह्मवासे जवथदृगारधारणात् ।
पितृसंस्मृर्क्षितो वायुर्योनिं दृषयति स्त्रियाः ॥
मृनास्यर्षासमासाभिर्नौलपीतमट्क सवेत् ।
श्रीणीवञ्जगृष्टार्निज्वरात्तायाः परिप्लुता ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)

आप्लुते त्रि ॥

परिवर्धः, पुं, (परिवर्धतेऽनेन । वर्ध प्राधान्ये-
घञ् ।) परिवर्द्धः । इत्यश्ववस्त्रकम्बलादि ।
नृपाहोर्धः । राजयोग्यद्रव्यं सितच्छत्तादि ।
नृपाहं सितच्छत्तादि अर्थां धनमिति केचित् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—

“निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं
चमं विधानैः परिवर्द्धश्रीभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥”

इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभवः, पुं, (परि + भू + अच् ।) अनादरः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।
“फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य मां ।
मृग्याः परिभवो व्याघ्राभिव्यवेह लया क्षतम् ॥”)

परिभावः, पुं, (परि + भू + “परौ भुवोऽवज्ञाने ।”
३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषणं, स्त्री, (परि + भाष् + ल्युट् ।) सनिन्द
उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो
दुर्ज्ञादः । निन्द्या सह वर्णमानो य उपा-
लम्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो
गुणाविव्कारेण स्तुतिपूर्वकोऽपि भवति । यथा
महाकुलस्य भवतः किमिदस्तुतितं भवति ।
अत्र तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकाकारे-
ऽपि बन्धुलस्य तवागम्यागमनं योग्यमिति
निन्दापूर्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रवधः ।
इति स्तुतिपूर्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥ ७ ॥
नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति
विश्वः ॥

परिम

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष् + अच् । ततश्चाम् ।
परिष्कृतं भाषणम् । प्रदार्थविवेचकाचार्याणां
युक्तियुक्ता वाक् । इति काव्यप्रकाशटीकायां
चण्डीदासः ॥ तत्पर्यायः । प्रज्ञप्तिः २ शैली ३
सङ्केतः ४ समयकारः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सूत्रलक्षणविशेषः । सूत्रं षड्विधम् । यथा,—
“संज्ञा च परिभाषा च विधिनिर्णय एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”)
“ग्रन्थस्य संक्षेपनिर्माहार्थसङ्केतविशेषः । यथा
चपोदितेत्यादि ।” इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ यथा माये । १६ । ८० ।

“न खलु प्रतिपद्यते कृतञ्चित्तं
परिभाषिव गरीयसी यदाज्ञा ॥”

(“अथक्तानुक्तलोकोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः ।
परिभाषाः प्रवक्ष्यन्ते दीपौभूताः सुनिश्चिताः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषाया लक्षणम् ॥

“प्रथमं परिभाषा स्याद्वैयर्थ्याख्यानकन्या ।”
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

परिभूतं, त्रि, (परिभूयते क् । परि + भू + क्तः ।)
अनादृतम् । तत्पर्यायः । अवगणितम् २ अव-
मतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ अपस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सारावल्यां विंशाध्याये ।

“परिभूतं सुखरहितं कुलटापुत्रमतिपापरतश्च ।
जनयति नचात्रपतिः क्षितिस्तदहो भवि मूरम् ॥”)
परिभ्रमः, पुं, (परि + भ्रम् + अच् ।) सर्वतोभ्रम-
णम् । परिपूर्वभ्रमघातोर्भावे अल्पप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
परिमखलं, त्रि, (परि सर्वतो मखलम् ।) वर्तुलम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २२ । १६ ।
“लक्षोत्तरं सार्धं नवकोटियोजनपरिमखलं भू-
वलयस्य चजेन सगच्छुत्तरं द्विसहस्रयोजनानि
स भुङ्क्ते ॥” परमाक्षुपरिमाणम् । परिमाण-
विशिष्टः परमाक्षुः । इति वैशेषिकसूत्रविवृतिः ॥
शब्दोऽयं न्ययोधशब्देन युक्तः अर्थान्तरं प्रका-
शयति । पुं, पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
मातुल्ये ११८ अध्याये ।

“न्ययोधौ तु स्त्रुतौ बाहू यासौ न्ययोध उच्यते ।
यासैन उच्छ्रयो यस्य अथ उह्वश्च देहिनः ।
समोच्छ्रयपरीयाहो न्ययोधपरिमखलः ॥”
स्त्री, लक्षणान्वितरमणीविशेषः । यथा, शब्द-
रत्नावल्याम् ।

“क्षनौ सुकाटिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये क्षीणा भवेद् या च न्ययोधपरिमखला ॥”
पर्वतविशेषः । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।
“परिमखलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।

आदित्यतद्वर्णाभासो विभ्रम इव पावकः ॥”)
परिमलः, पुं, (परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणां
घटतीति । मज इ धारणे + अच् । “क्षितावेव
गन्धः ।” इति न्यायादस्य तथात्वम् ।) विमर्दनम् ।
कुङ्कुमादिमर्दनम् । विमर्दोऽयं जनमनोहरगन्धः ।
सुरतादिविमर्दोऽयं विलेपनकुङ्कुमादिगन्धः । इत्य-

पारमा

मरभरतौ ॥ सुरभिमाख्यगन्धादिधारणीनोत्पन्नो
जुहो गन्धः । इति स्वामी ॥ (यथा, कलावि-
लासे । १ । ५ ।

“रतिलुलितललितललनाल्लमजलनववाहिनो
सुहृयेव ।
अथकैशुकुसुमपरिमलवासितदेहा वदन्त्य-
निताः ॥”)

तत्पर्यायः । आमोदः २ गन्धः ३ सौरभम् ४
सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्वित-
सम्बन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाणं, स्त्री, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा +
करणे ल्युट् ।) परिमितव्यवहारासाधारण-
कारणम् । इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ माप इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । १३३ ।

“असरेणोऽष्टौ विज्ञेया निक्षेपा परिमाणाः ॥”)
तत्पर्यायप्रकारा यथा,—

“यौतवं हवयं पायमिति मानार्थकं त्रयम् ।
मानं तुलाङ्गुलिप्रत्येगुञ्जाः पञ्चादमायकः ॥
ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
सुवर्णविक्षौ हेम्बोऽष्टे कुशविस्तसु तत्पणे ॥
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
आचितं दशभाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥
कार्षापणः कार्षिकश्च तान्त्रिके कार्षिके पणः ।
अस्त्रिया वाङ्कद्रोणौ खारौ वाहो निङ्गुलकः ॥
कुङ्कुवः प्रक्ष्य इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥”

इत्यमरः । २ । ६ । ८५—८६ ॥ *

न्यायमते तदुच्यते,—
“परिमाणं भवेन्नान्यव्यवहारस्य कारणम् ।
अक्षु दीर्घं महद्वस्त्रमिति तद्वेद ईरितः ॥
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ।
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥
अनित्यं द्वायुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।
परिमाणं चटादौ तु परिमाणजनमुच्यते ॥
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तत्र जन्यते ।
परिमाणमलकादौ नाशस्याश्रयनाश्रुतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ११०—१११ ॥

(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-
मितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाण-
मित्यर्थः । तच्चतुर्विधं अक्षु महदीर्घं वस्त्रश्च
इदं चातुर्विधं प्रत्यक्षविधं तत्राक्षुत्ववस्त्रत्वे
महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते तत्परिमाणं नित्य-
मित्यत्र परिमाणमित्यनुब्रूयते जायते इत्यत्रापि
परिमाणमित्यनुब्रूयते । अनित्यमिति पूर्वशान्वितं
तथाशान्वितं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं
प्रचयजन्यमित्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति
द्वायुकादाविति । द्वायुकास्य असरेणोश्च परि-
माणं प्रति परमाक्षुपरिमाणं द्वायुकादिपरि-
माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजानी-
योत्तुष्टपरिमाणजनकत्वात् द्वायुकादिपरि-
माणानु परमाक्षुत्वापेक्षया नोत्तुष्टं असरेणुपरि-
माणानु न सजानीयं अतः परमाणौ द्वित्वसंज्ञा
द्वायुकपरिमाणस्य द्वायुके त्रित्वसंज्ञा च अस-

पारम

रेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परि-
माणजन्यमुदाहरति परिमाणं चटादाविति परि-
माणं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-
जन्यमुदाहृतम् । प्रचयं निर्वृत्ति प्रचय इति अर्थात्
प्रचयस्य नचावयविनाशः कथं परिमाण-
नाशकः असत्यवयवविनि निश्चतुरपरमाक्षु-
विज्ञेये तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि
परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परमाक्षुविज्ञेये द्वायुकास्य नाशोऽवज्ञमभ्यु-
पेयस्तत्तापे च द्वायुकनाशः एवं क्रमेण महा-
वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकोऽन-
भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवर्तितुमशक्यत्वात्
शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारण-
नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाशः आवश्यकः न
च षट्विनाशेऽपि तत्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणा-
धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि पैमाटभिघातेन
समवायिकारणतनुसंयोगनाशात् षट्नाशस्या
वश्यकत्वात् किञ्च तत्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे
पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तनुरूपकारणा-
भावात् तत्तन्नोरवयवत्वाभावे च न तेन परि-
माणाधिक्यं संयुक्तद्वयान्तरवत् तस्मात्तच्च
तत्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वषट्नाशस्ततः षट्-
न्नरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः
प्रत्यभिज्ञानानु साक्षात्तयं दीपकानिकादिवत् न
च पूर्वतन्त्रव एव तत्त्वन्तरसङ्कारात् पूर्व-
पटे सत्त्वेव षटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम्
मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यस्य तत्राशुपलभ्य वाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य
प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्नरोत्पत्तिरित्यवश्य-
मभ्युपेयत्वात् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

परिमाण्यं, त्रि, (परि + ण्य + यत् । “चजोः
कु विग्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति जस्यगः ।
“ण्येर्हृङिः ।” ७ । २ । ११४ । इति हृङिः ।)
परिण्यम् । परिशीघ्रनीयम् ॥

परिमाणनं, स्त्री, (परि + ण्य + लुट् ततो हृङिः ।)
स्वाद्यभेदः । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।
“मधुनेल्लतेर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च ये ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्यास्या परिमाणनम् ॥”
परिशीघ्रनश्च ॥

परिमितं, त्रि, (परि + मा + क्तः । परितो मितं
वा ।) युक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ परिमाण
विशिष्टम् । यथा, उद्भटः ।

“द्रविणं परिमितमधिक-
अयिनं जनमाकुली कुवते ।
क्षीणाचलमिव पौन-
स्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥”

परिण्यं, त्रि, (परि + ण्य + “ण्येर्विभाषा ।”
३ । १ । ११३ । इति कप् ।) परिमाण्यम् । इति
व्याकरणम् ॥

परिमेयं, त्रि, (परिमीयते इति । परि + मा + “अचो
यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “इदुयति ।”
६ । ४ । ६५ । इति ईत् ततो गुणः ।) परि-

परिव

माधविशिष्टम् । परिमातवम् । परिमाणीयम् ।
(यथा, रघुः । १ । ३७ ।

“माभूदाभमपीकृति परिमेयपुरःसरौ ।
अनुभावविशेषात् सेनापरिगताविव ॥”

परिमोक्षः, पुं, (परितो मोक्षः परिहृयः ।) मल-
त्वागः । यथा, श्रीभागवते २ । ६ । १० ।

“पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारदः ।
हिंसाया निवृत्तिर्नित्योत्तरिण्यस्य गुहं कृतम् ॥”

“परिमोक्षस्य मलत्वागस्य । पायुरिन्द्रियं गुहं
स्थानम् । निवृत्तिरलक्ष्याः ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ परिचायम् । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरे ।

“सन्ध्याभुभानां परिमोक्षकारि
संपूजनं देववरस्य विष्णोः ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(विमुक्तिः । यथा, महाभारते । १ । २ । १६० ।

“कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुक्षलाभ्यां पुरन्दरान् ॥”

परिमोक्षी, [नृ] चि, (परिसुष्णातीति । परि +
सुष् + णिनिः ।) परिमोक्षणशीलः । शौरः ।
(इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥)

परिरम्भः, पुं, (परिरम्भते इति । परि + रभि +
घञ् । “रभेरशङ्कितोः ।” ७ । १ । ६३ । इति
नृम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ७ ।
“ध्यायन्स्वामिनां अपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं
मयत्स्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भात्नं वाञ्छति ॥”

परियतसरः, पुं, वतसरः । इति जटाधरः ॥ वतसर-
विशेषः । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समादादिषु वतसराः ।
सम्परीतावुपूर्वाश्च तपोदापूर्वका मनाः ॥”

“परिपूर्वे तथादानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

परिवर्त्तनं, क्री, (परिवर्त्यते परिवर्त्यते प्रागेत्येव ।
परि + वृत् + णिच् + लुट् ।) मारणम् । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११४ ॥ (भावे लुट् ।) परिवर्त्तागः ।
यथा, उद्भटः ।

“गोप्यो न होमो मधुराङ्गनानां
घर्मेस्य क्षणस्य हि रौतिरेषा ।
विपर्ययो येन कृतः स्वपित्रो-
क्तस्त्रोपपन्नोपरिवर्त्तनं किम् ॥”

परिवर्त्तनीया यथा, कौर्म उपरिभागे १५ अः ।
“एकश्रय्यासनं पंक्तिभाण्डपक्वान्मिश्रणम् ।
याननाध्ययने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाननमेव च ।
एकादश समुद्दिष्टा रोषाः साङ्ख्यसङ्गताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते युष्मान् ।
तस्मान् सन्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्त्तयेत् ॥”

“यस्मिन्देष्टे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्त्तयेत् ॥”
इति चाणक्यम् ॥

“बाह्यं बालिषं क्षममयोद्धारं विषं जङ्गम् ।
मूढमचरसंयुक्तं दूरतः परिवर्त्तयेत् ॥

परिव

कुमार्याश्च कुमिषश्च कुराणानं कुसौहृदम् ।
कुवत्सुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्त्तयेत् ॥”

इति गदङ्गपुराणे ११३ अध्यायः ॥

(“यस्य वै भावमागस्य वज्रवृत्तसुरोभयम् ।
अग्नश्च अचते सुक्तं स्थितश्चापि न जीर्यति ॥
वज्रश्च हीयते यस्य दृष्ट्या चाभिप्रवर्त्तते ।
जायते हृदि मूलश्च तं भित्तिं परिवर्त्तयेत् ॥”

इति चरकेष्विन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याय उक्तम् ॥)
परिवर्त्तः, पुं, (परिवर्त्तनमिति । परि + वृत् + भावे
घञ् ।) विनिमयः । (यथा, रामायणे । २ ।
१०५ । २५ ।

“कृष्यन्तुतुसुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् ।
कृत्वा परिवर्त्तनं प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥”

कूर्मेराजः । अपवर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥
युगान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ गत्यविच्छेदः ।
इति जटाधरः ॥ अत्युपुत्स्य दृष्ट्वा ह्यस्यैव सैन्य-
कलिकस्यानिर्मादित्वात्तत्पुत्स्यन्तर्गततृतीय-
पुत्सः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।

“अष्टौ क्रमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभोग्याः ।
दत्ताष्टादित्योक्तश्च परिवर्त्तस्तथापरः ॥”

तन्नामनिरुक्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके ।
“अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन् ।
इतिमाप्नोति वाक्यश्च विवक्षोरन्यदेव यत ॥
परिवर्त्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्षपैः ।
रक्षोघ्नमलजयैश्च रक्षां कुर्वति तत्त्ववित् ॥”

तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा—
“परिवर्त्तस्तौ द्वौ तु विरूपविलसौ द्विज ! ।
तौ तु वृक्षादिपरिखाप्राकाराभ्योर्धिसंश्रयौ ॥
गुल्मिण्याः परिवर्त्तस्तौ कुरुतः पादपादयु ।
श्लोके । परिवर्त्तः स्थाङ्गभस्यान्योदरात्ततः ॥
न तत्रैव नैवादि न प्राकारं पयोनिधम् ।
परिखां न समाक्रामेद्वला गर्भधारिणी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२—६४ ॥
परिवर्त्तनं, क्री, (परि + वृत् + लुट् ।) परिवर्त्तः ।
तत्पर्यायः । परिदानम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४
अतिहारः ५ परावर्त्तः ६ वैमेयः ७ विमयः ८ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।

“अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोचिते
तस्य निवृत्तुर्नमूयतासुभे ।
वल्ग्वी च हृदयङ्गममना
वल्गुवागपि च वामलोचना ॥”

परिवर्त्तिका, स्त्री, मेढ्राणात्सुदुरोगविशेषः । तल-
चक्षमाह ।

“मर्द्दनात् पीडनाद्वापि तद्येवाप्यभिघाततः ।
मेढ्राचर्मे यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥
तदा वातोपलब्धस्तु तस्मै परिवर्त्तते ।
सवेदनं सदाहश्च पाकश्च व्रजति कश्चित् ॥
मणोरधस्तात् कोषस्तु गच्छित्पेण लभते ।
मारुतागन्तुसम्भूता विन्द्यात्तां परिवर्त्तिकां ॥
सकङ्कुः कठिना वापि सैव ह्येष समन्विता ॥”

अस्यां वातजायामपि पिताशुबन्धो बौद्धयो
दाहपाकभावात् । कोषः चर्मकोषः ॥ * ॥

परिवा

अथ तस्याचिकित्सा ।

“परिवृत्तं वृताभ्यक्तं सुस्निग्धमुपनाहयेत् ।

चिराच्च पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥
ततोऽभ्यग्न्य घ्ननेचर्मं पाटयेत् पीकृयेन्मणिम् ।
प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्नेहयेदुपनाहयेत् ॥
दद्याद्वातहरान् वस्त्रान् स्निग्धान्मृत्तानि भोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

परिवसथः, पुं, (परितो वसन्त्यश्च । परि + वस् +
उपसर्गे वसेरिति अथच् ।) ग्रामः । इति हेम-
चन्द्रः ४ । २७ ॥

परिवहः, पुं, (परि सन्वतोभावेन वहतीति । परि
+ वह् + अच् ।) सप्तवायुन्तर्गतषष्ठवायुः । स
तु सुवहवायोरुपरिस्थितः । (यथा, सिद्धान्त-
शिरोमणौ ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः
स्यादुहस्तदनुसंवहसंशकश्च ।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकाऽस्मात्
वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”

परिवादः, पुं, (परिसन्वतो दोषोक्षेण वादः
कथनम् । परि + वद् + भावे घञ् ।) अपवादः ।
(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ४२ ।

“नीचसंसर्गनिरताः परविज्ञापहारकाः ।
परनिन्दापरद्रोह-परिवादपराः खलाः ॥” * ॥
परि + वद् + णिच् + करणे घञ् ।) वीणा-
वादनवस्तु । इति मेदिनी ॥

परिवादकः, चि, (परिवदतीति । परि + वद् +
क्यल् ।) परिवादकर्ता । इति व्याकरणम् ॥

परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति । परि
+ वद् + “सुध्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ले ।” ३ । २ ।
७८ । इति णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) सप्ततन्त्रो-
युक्तवीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।

“कलतया वचसः परिवादिनी
स्वरजिता रजितावग्रमाययुः ॥”

परिवादविशिष्टा च ॥

परिवादौ, [नृ] चि, (परिवदतीति परिवर्त्तनं
शीलमस्य वा । परि + वद् + शीलार्थे कर्मणि
णिनिः ।) परिववादकर्ता । (यथा, महाभारते ।
७ । ७१ । २६ ।

“साधूनस्त्यतां ये च ये चापि परिवर्त्तितान् ॥”
परिवादो निन्दा विद्वत्तैः ॥) परिववाद-
विशिष्टः । इति परिववादशब्दादस्यर्थे इति ॥

परिवापः, पुं, (परिसन्वत उच्यते इति । परि + वप्
+ घञ् ।) पर्युषितः । वपनम् । अलक्षणम् ।
परिच्छेदः । इति मेदिनी । पे २५ ॥

परिवापनं, क्री, (परि + वप् + णिच् + लुट् ।)
सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवापितं, चि, (परिवाप्यते क्त्वा । परि + वप् +
णिच् + क्त ।) सुखितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥

परिवारः, पुं, (परिव्रियतेऽनेन । परि + वृ + करणे
घञ् ।) परिजनः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

परिवृ

विवेश मन्त्रान्तराजमार्गं

पतिंवरा कष्टमविवाहवेष्टा ॥”)

खड्गकोषः । परिवृष्टः । इति मेदिनी । रे । २८० ॥

परिवाहः, पुं, (परि + वृ + क्तः ।) परि + वृ + घञ् ।) परीवाहः । जलोच्छ्वासः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, रघुः । ८।७४।

“स. विवेश पुरीं तथा विना

चणदापायश्राद्धदर्शनः ।

परिवाहमिवावलीकृतम् ।

समुच्चः पौरवधसुखाशुभम् ॥”)

परिविष्टः, पुं, (परि + विट् + क्तः ।) परिविष्टः ।
यथा, उद्वाहृतत्वे ।

“ज्येष्ठे निर्विष्टे कनीयान् निर्विष्टन् परिवेत्ता भवति
परिविष्टो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी
दाना परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिताः ॥”

परिविष्टः, पुं, (परिवर्त्तनं विन्दति लभते इति ।
परि + विट् + क्तः ।) परिवेत्तुज्येष्ठः । लत-
विवाहस्यानृज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २।७।५६॥
(यथा, मनुः । ३।१७१ ।

“दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते धोत्र्ये स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविष्टस्तु पूर्वजः ॥”)

परिविन्दन्, [त्] पुं, (परिविन्द्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति अग्रगण्यभात्यादिकं लभते इति ।
विट् + शब्दः ।) परिवेदनकर्त्ता । यथा,—

“देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यगणनसहोदरान् ।

वैश्याभिसक्तपतिशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जडमृकाभ्यधिरकुलजवामनकुलकान् ।

अतिवृद्धानभार्याश्च क्षत्रिसक्तान् वृषस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्ताश्च कामनः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्नतचोरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥”

इत्युद्वाहृतत्वे वृद्धोपपरिशिष्टम् ॥

परिविष्टः, स्त्री, सञ्जतो विष्णुः । विष्णुं विष्णुं परि
इत्यथयीभावसमासे दुर्गादासः ॥

परिवृष्टितं, त्रि, वृद्धिधातोः कर्मणि क्तः । (ततः
परितो वृष्टितमिति ।) सञ्जतोभावेन दीप-
विष्टम् । सञ्जतोभावेन करिगर्जितम् ।
सञ्जतोभावेन वृद्धिर्वाष्टम् । सञ्जतोभावेन
अनिर्विशिष्टम् ॥

परिवृष्टः, त्रि, (परिसञ्जतोभावेन वृद्धिं वृद्धंते
इति । वृद्धि वृद्धी + कर्त्तरि क्तः । निपातनात्
हकारलोपो निष्ठास्य णत्वश्च ।) अधिपः ।
प्रभुः । इत्यमरः । ३।१।११ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।२८२ ।

“जगत्परिवृष्टः प्रौढपौनिकं स फलार्थिनम् ।

लत्वा प्रादुर्भूतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥”)

परिवृत्तः, त्रि, (परिसञ्जतोभावेन वृत्तः ।) आवृत्तः ।
वेष्टितः । यथा,—

“अवहारान् वृषः पश्यन् सभ्यैः परिवृत्तोऽन्वहम् ॥”

इति मिताचरा ॥

परिवृत्तिः, पुं, (परिवर्त्तने वर्त्तते इति । परि +
वृत् + क्तः ।) परिवर्त्तिः । इति हजुः ॥ (परि

परिवे

+ वृत् + भावे क्तिन् । परिवर्त्तनम् । यथा,
महाभारते । १४।१८।२६ ।

“तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः ।
भूतेषु परिवृत्तिश्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”

अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१०।१०५ ।

“परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यनाधिकैर्भवेत् ॥”

क्रमेणोदाहरणं यथा,—

“दत्त्वा कटाक्षमेणापी जयाह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनध्वरः ॥”

अथ प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनम् ॥

परिवृत्तिः, त्रि, सञ्जतोभावेन वृद्धिर्वाष्टम् ।
सञ्जतोभावेनोद्यमविष्टम् । इति वृद्धिधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

परिवेत्ता, [क्त] पुं, (परिविन्द्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति भार्यामग्र्यादिकं वा लभते इति । विट्
लाभे + “ञ्जलृचौ” ३।१।१३३ । इति
लृच् ।) अनृज्येष्ठे लतविवाहकनिष्ठः । इत्युद्-
वाहृतत्वे ॥ (यथा, मनुः । ३।१७१ ।

“दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते धोत्र्ये स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविष्टस्तु पूर्वजः ॥”)

परिवेदनं, स्त्री, (परि + विट् + लुट् ।) विवाहः ।
अग्रगण्यभाषणम् । यथा,—

“स्त्रीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुर्कपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥”

इत्युद्वाहृतत्वे शानातपः ॥

सञ्जतोभावेन ज्ञानम् । (यथा, महाभारते ।
१४।१६।१२ ।

“स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने ।

न श्रेयं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥”)

सञ्जतोभावेन विचारणम् । सञ्जतोभावेन विद्व-
मानत्वम् । सञ्जतोभावेन लाभः ॥

परिवेदनी, स्त्री, (परिवेदोऽवस्थापयति । इति
दीप् च ।) परिवेत्तुः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेदनीया, स्त्री, (परिवेदने या । परि + विट्
अनीयर् ।) अनृज्येष्ठे लतकनिष्ठेन विवा-
हिता कन्या । अस्य प्रमाणं परिदायिष्यन्ते
द्रष्टव्यम् ॥

परिवेशः, पुं, (परितो विश्रुतीति । परि + विश् +
घञ् ।) वेष्टनम् । परिधिः । इति मेदिनी । प्रो । ३७॥
“वातेन मण्डलोभूताः सख्याश्चन्द्रमनोः कराः ।
मालाभा योन्नि तनुते परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”
इति भरतधृतसाहसार्कः ॥

परिवेषः, पुं, (परितो विष्टते आप्यतेऽनेन ।
विधिनी आपने + घञ् ।) परिवृत्तिः । परिधिः ।
(वृत्तसंहितायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिक-
मुक्तम् । तद्यथा,—
“सम्पत्तिता रवीन्दोः किरणाः पवनैः मण्डली-
भूताः ।
नानावर्णाक्तयस्तन्मये योन्नि परिवेषाः ॥
ते रक्तनीलपाण्डुरकापोताभाभश्चलहरि-
मुक्ताः ।

परिवे

इन्द्रयमवसथनिर्द्धंतिभस्मनेष्टपितामहाभि-
क्षताः ॥

धनदः करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाभयेन
चाप्यन्ये ।

प्रविलीयते सुहृदुर्मुहुरक्षफलः सोऽपि वायुक्षतः ॥
चापशिखिरजतलेक्षणीरजलाभः स्वकाल-
सम्भूतः ।

अविकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

असकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकारः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतजसन्निभो
रूपः ।

परिवे

कुण्यासु पञ्चदश्यां पीडां मनुजाधिपस्यैव ॥
नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता याधिराष्ट्रवास्तथा ॥
परिवेधमधरेखा विज्ञेया क्रन्दसारानाम् ॥
रक्तः श्यामो रक्तश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम् ॥
स्त्रियः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥”)

परिवेधणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेधकः, पुं, (परिवेधतीति । परि + विष् +
ण्वल् ।) परिवेष्टा । परिवेधणकर्त्ता । तस्य
लक्षणं यथा, —

“स्नातश्चन्दनचर्चितः सुवसनः सखी प्रसन्नाननः
स्यष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः ।
स्वामिस्नेहपरः स्वकायं निपुणः प्रौढो वदान्यः सुचि-
विप्रो वा परिवेधकस्तु कुलजस्त्रान्योऽपि वा
भूपतिः ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेधणं, स्त्री, (परि + विष् + णिच् + क्वाट् ।) वेष्ट-
नम् । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादेष्टनम् ।
अथ आहुते परिवेधणं मनुः ।

“पाणिभ्यान्पसंयुक्तं स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विशान्तिके पितृन् ध्यायन् श्रमकैरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्यैति तृतीयार्थं वक्ष्ये वर्द्धितं पूरितं पात्र-
मिति शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेधणार्थम् ।
तथा च पाकस्थान्या आह्वय्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थान्यादिकं पाणिभ्यां पात्र-
समीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रा-
न्तर्गताभ्यां आहुते परिवेधयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाह्वय्य परिवेधयेदिति मनुस्यपुरा-
णान् । यस्तु आहुते परिवेधणस्तु दक्षिणपाणि-
मात्रेण आह्वानमभिधानादिति भैष्यलोक्तं तन्न ।
शक्येन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयेन शक्यपाणिदत्तशूद्रादत्तभक्षणनिषेधेन
तस्मात्परिवेधणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं यज्जनानि च ।
कान्तारं नोपनिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किस्त्रिषम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्जन्याय तृणैर्वा वा ।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
इति वशिष्ठवचनेन सामान्यतोऽभिधानात् । पितृ-
भक्तितरङ्गप्रणामपेक्षम् । मनुः ।

गुणाश्च सूपशकाद्यान् ययो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेदयन्नतः सन्ध्याभूमावेव समाहितः ॥
आमिषं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
ज्वरानि चैव मांसानि पानानि सुरभौषि च ।
उपनीय च तत् सर्वं शनकैः सुसमाहितः ॥
परिवेधयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।
गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु यज्जनानि-
पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत् ।” इति
आह्वतश्चम् ॥

परिवेधिका, स्त्री, (परिवेधति या । परि + विष्

परिष

+ ण्वल् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) परि-
वेधणकर्त्ता । तस्या लक्षणं यथा, —

“स्नाता विशुद्धवस्त्रा नवधूपिताङ्गी
कपूरसौरभसुगन्धी नयनाभिरामा ।
विस्माधरा शिरसि बहुसुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता क्षितिभृता परिवेधिका स्यात् ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेष्टितं, त्रि, सर्वतोभावेन वेष्टितम् । तत-
पर्यायः । परिच्छिन्नम् २ वलयितम् ३ निवृत्तम्
४ परिच्छिन्नम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिषाधः, पुं, (परि सर्वतोभावेन विध्यतीति ।
परि + अधौ ताङ् + “श्याद्वधेति ।” ३ । १ ।
१४१ । इति णः ।) अन्वृतसः । द्रुमोत्पलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ६० ॥

परिष्वङ्गा, स्त्री, (परि + व्रज् + भावे ण्वल् । स्त्रियां
टाप् ।) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ८१ ।
(इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनुः । १० । ५२ ।
“वासंति नृपतेष्वानि भिन्नभाष्येषु भोजनम् ।
काण्डायसमलङ्कारः परिष्वङ्गा च निवृत्ताः ॥”
“लौहवलयानि चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥

परिष्राजः, पुं, (परिष्वङ्ग्य सर्वान् विषयभोगान्
गृह्णाश्रमाद् व्रजतीति । परि + व्रज् + संज्ञायां
कर्त्तरि णच् ।) परिष्राट् । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

परिष्राजकः, पुं, (परिष्राज् + स्वार्थे कन् । परिष्राज-
तीति । परि + व्रज् + ण्वल् वा ।) परिष्राट् ॥
(यथा, गोः रामायणे । ३ । ५५ । २ ।

“स परिष्राजकश्च मन्त्राकायशिशोधरः ।
प्रतिपदे स्वकं रूपं रावणो गच्छसाधयः ॥”)

परिष्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज् + णिच् । इन् ।)
आवर्णो । इति राजनिर्घण्टः ॥ युल्लङ्घो इति
भाषा ॥ (आवर्णीमण्डकपर्णोऽष्टयोरस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)

परिष्राट्, [ज्] पुं, (परिष्वङ्ग्य सर्वं विषय-
परिष्राट्, भोगं गृह्णाश्रमाद् व्रजति
गच्छतीति । परि + व्रज् + क्तिप् दीर्घश्च ।)

चतुर्थाश्रमी । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मन्करी ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥

सन्ध्यावी ६ अमणः ७ । इति जटाधरः ॥ परि-
व्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा, गरुडपुराणे ।

“सर्वारम्भपरित्यागो भैक्ष्याश्च व्रजस्तृता ।
निष्परिग्रहताद्रोहसमताः सर्वज्ञस्तु ॥

प्रियाप्रियपरिष्वङ्गे सुखदुःखाविकारिता ।
संवाक्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता ॥
सर्वैर्निन्द्यसमाहारो धारणा श्राननिवृत्ता ।
भावसंशुद्धिरतिशयः परिष्राड्वर्ण्य उच्यते ॥”

परिष्राङ्गनीयः, त्रि, (परिष्राङ्गते इति । परि + श्राङ्
+ अनीयर् ।) सर्वतोभावेन श्राङ्गविषयः । यथा,
“श्राङ्गं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि वृषतिः परिष्राङ्गनीयः ।

परिष

अद्भु स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
श्राङ्गे वृषे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥”
इत्युद्धटः ॥

परिशिष्टं, स्त्री, (परितः शिष्टः । शिष् + क्तः ।)
परिशेषविशिष्टम् । अवशिष्टार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १७१ ॥ (यथा, द्वान्द्वेऽग-
परिशिष्टम् । गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्कं, स्त्री, (परितः शुष्कम् । शुष् + क्तः ।)
मांसवृक्षनभेदः । यथा, —
“मांसं बहुघृतेर्भृष्टं सितशेषाभ्युना सुहुः ।
जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ५६ । ५ ।

“उपतप्तोदका नद्यः पक्खलानि सरांसि च ।

परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥”)

परिशोधः, पुं, (परि + शुष् + भावे णच् ।) परि-
शोधनम् । सर्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोधः, पुं, (परि + शुष् + भावे णच् ।)
सर्वतोभावेन शुष्कता । (यथा, गोः रामा-
यणे । ४ । १५ । ३४ ।

“वायुर्कपरिपीताम्बुर्विपरिज्ञानपङ्कजः ।

तद्भाग इव कालेन परिशीघ्रं गमिष्यति ॥”)

परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम् + णच् । न वृद्धिः ।)
परिश्रान्तः । तत्पर्यायः । श्रमः २ क्रमः ३

क्षेपः ४ प्रयासः ५ आयासः ६ व्यायामः ७ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघुः ।
१ । ५८ ।

“तस्मात्तथाक्रियाशान्त-रच्यतोभपरिश्रमम् ।

प्रपञ्चं कुशलं रावणं राव्याश्रममुनिं मुनिः ॥”)

परिश्रयः, पुं, (परिश्रयत्यस्मिन् इति । परि + श्रि
+ “श्रच्” । ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।)

सभा । (भावे अच् ।) आश्रयः । इति मेदिनी ।
ये । १०२ ॥

परिश्रान्तः, त्रि, (परि + श्रम + कर्त्तरि क्तः ।)
सर्वतोभावेन श्रान्त्युक्तः । (यथा, महा-
भागते । १ । ४६ । २६ ।

“परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षा जराश्रितः ।

क्षुधितः स महारथे ददर्श मुनिसत्तमम् ॥”

स्त्री । गायत्रीरूपभा भगवती । यथा, देवी-
भागवते । १० । ६ । ६५ ।

“पावनी पादसङ्घिता पेशला पवनश्रिनी ।

प्रजापतिः परिश्रान्ता पञ्चतन्त्रमखला ॥”)

परिश्रुतः, त्रि, (परि + श्रु + क्तः ।) सर्वतोभावेन
श्रवणविशिष्टः ॥

परिश्लेषः, पुं, (परि + श्लिष + भावे णच् ।)
आश्लेषः ॥

परिषत्, [द्] स्त्री, (परितः सौदन्यस्याम् । परि-
+ सदृ + व्यधिकरणे क्तिप् । “सदिरप्रतिः ।”

८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) सभा । इत्य-
मरः । २ । ७ । १५ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । १३ । १६ ।

परिष्क

“यादृशी परिषत् सीते । दूतस्यायं तथाविधः ।
ध्रुवमश्वे राजा मां यौषराण्यभिवेक्षति ॥”
परिषत् खलु द्विविधा, ज्ञानवती सृष्टपरिषत्,
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारण-
विभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रति-
निविष्टपरिषदिति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परि-
षदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिरसम्पन्नायां
सृष्टायां वा न कथयितुं केनचित् सह जल्लो
विधीयते । सृष्टायाम् सुहृत्परिषदि उदा-
सीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्त्ररेखादौ प्रयशसा
महाजनद्विष्टेन सह जल्लो विधीयते । तद्विधेन
च सह कथयता आविष्टदोषैश्च सङ्गुलेर्वाक्य-
दण्डकैः कथयितव्यम् । अतिवृष्टं सुहृत्पुत्रप-
हसता परं रूपयता च परिषदमाकारिषुव-
तस्यास्य वाक्यावकाशो न देयः । कष्टशब्दश्च
सुवन् वक्तव्यो नोपयत इति । अथवा पुनर्हीना ते
प्रतिज्ञेति पुनश्चाह्वयमानः प्रतिवक्तव्यः । परि-
संवत्सरोभवश्चिन्तस्व तावत् । पर्याप्तमेतावन्ते ।
सङ्गदपि हि पारितोषिकं निहतं निहतमाहु-
रिति । नास्य योगः कर्मणः कथञ्चिदप्येवं श्रियसा
सह विग्रह्य वक्तव्यमित्याहु रित्येकैः । नत्वेवं
ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्य-
वरेण तु सह समानाभिमतत्वेन वा विग्रह्य जल्पता
सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवा पु-
नरासीनपरिषदि अन्वधानश्रवणज्ञानविज्ञानोप-
धारणवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता चाव-
हितेन परस्य सादृश्यदोषबलमवेक्षितव्यम् ।
समवेक्ष्य च यत्रैवं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र
जल्पं योजयेत् अनाविज्ञतमयोगं कुर्वन् । यत्र
त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवेनमाशु निरुज्जीयात् ।
इति चरकं विमानस्थाने ८२ मे २४ ध्याये ॥
परिषत्त्वं यथा, प्रायश्चित्तविवेकः ।
“शुक्रविश्रुतिसंस्थाकेर्मामानान्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत्त्वं प्रकल्पयन् ॥”
परिषद्, पुं, (परितः सीदतीति । परि + सृट् +
अच् । “सदिरप्रतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति
पत्वम् ।) पारिषद्, अनुचरः । इति भरत-
कनट्टिरूपकोषः ॥
परिषद्, पुं, (परिषदमर्हतीति । परिषद् + यत् ।
परिषद्भलः । इति भरतकनट्टिरूपकोषः ॥
परिषद्भलः पुं (परिषदस्यास्तीति । परिषद् +
“रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।” ५ । २ ।
१११ । इति वलच् ।) सभासदः । पारिषदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १० ।
“व्रातीनयानदीप्राख्यः सुत्वनः परिपूजयन् ।
परिषद्भलाञ्जहाज्जोराट नैकटिकाश्रमान् ॥”)
परिष्कन्दः, त्रि, (परिष्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
गतिशोभययोः + घञ् । “परैश्च ।” ८ ।
३ । ७४ । इति पत्वम् ।) परिष्कन्दः । पर-
पुष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
परिष्कसः, त्रि, (परि + स्कन्द + क्तः । इत्य तस्य
च नः । “परैश्च ।” ८ । ३ । ७४ । इति पत्वम्

परिस

खल्वच् ।) परिष्कन्दः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
परिष्कारः, पुं, (परिष्क्रियतेनेन । परि + क्त +
“सम्परिभ्यां करोती भृषणे ।” ६ । १ । १३७ ।
इति सुट् । “परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० ।
इति घत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०१ ॥ संस्कारः । मुद्रिः ॥
परिष्कृतः, त्रि, (परिष्क्रियते स्म इति । परि + क्त +
क्तः । “सम्परिभ्यामिति ।” सुट् । “परि-
निवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति घत्वम् ।)
भूषितः । अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः ॥ आहितसंस्कारः ।
इति वेदिशब्दटीकायां भरतः ॥
परिष्कृतभूमिः, स्त्री, वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं
पुत्रवधनाय यज्ञपात्रासादनाय आहितसंस्कारा
भूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
परिष्टोमः, पुं, (परितः स्रूयते नानावर्णवत्त्वादिति ।
स्रु + मन् । ततः घत्वम् । केचित् “परैःस्तौतिं
प्रति अनुपसर्गत्वात् न चः ।” इत्याका परि-
स्तोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्तोमः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥
परिष्वङ्गः, पुं, (परिष्वङ्गनम् । परि + स्वङ्ग + घञ् ।
“परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति घत्वम् ।)
आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,
गोः रामायणं । १ । ४ । ८८ ।
“अङ्गदप्रमुखानाञ्च हरीणां रामदर्शनम् ।
चन्द्रमतः परिष्वङ्गो राघवेण महात्मना ॥”)
परिसंध्यः, पुं, सञ्जतोभावेन सभायां साधुः इत्यर्थ-
यत् प्रत्ययः ॥ परिषद्यः । सभासदः ॥
परिसरः, पुं, (परिसरन्त्यत्र । परि + सृ + “पुंसौति ।”
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) पर्यन्तभूः । नदी-
नगरपञ्चतादेरुपानाभूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मेघदूतः । ६६ ।
“सुक्ताञ्जलिः सूनपरिसरगच्छि वसुधैव कुटुम्-
बेभ्यो मागः सवितुकदयं सृज्यते कामिनीनाम् ॥”)
स्यः । विधिः । इति मेदिनी । ३ । २७६ ॥
परिसर्पः, पुं, (परि समन्तात् सर्पणम् । परि +
सर्प + घञ् ।) परिक्रिया । परिजटादिना
वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥
(सर्पविशेषः । यथा, शुश्रूते कल्पस्थाने
४ अध्याये । तत्र दूर्वाकराः । “गन्धधुकः परि-
सर्पः खण्डफलः ककुदः पद्मो महापद्मः ॥” इति ।
कुष्ठविशेषः । यथा, तत्रैव निदानस्थाने ५ म
अध्याये । “क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुक्कं महा-
कुष्ठमेककुष्ठश्चैव विषयः परिसर्पः सिन्धु
विचर्षिका किटिमं पामा रकमा चेति ॥”)
परिसर्प्या, स्त्री, (परिसरणमिति । ह गतौ । “परि-
चर्या परिसर्प्येति ।” ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य
वार्ति इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीसारः ।
सञ्जतोभमनम् । भूमौ सञ्जतोभमनम् । इति
सञ्जम् ॥ अन्तसरणम् । इति केचित् । इत्य-
मरभरतौ ॥

परिसु

परिस्कन्दः, पुं, (परिस्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
अच् । “परैश्च ।” ८ । ३ । ७४ । इति पत्व-
त्वाभावः ।) परपुष्टः । परेण प्रतिपालितः ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥
परिस्कमः, पुं, (परि + स्कन्द + क्तः । “परैश्च ।”
८ । ३ । ७४ । इति पत्व-
त्वाभावः ।) परि-
स्कन्दः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
परिस्तोमः, पुं, (परि स्रूयते प्रशस्यते नानावर्ण-
वत्त्वात् । परि + स्रु + “अतिस्तुस्विति ।” मन् ।
यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।)
गजपुष्टश्चित्रकम्बलः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥
हातीर पिठेर भुज इति भाषा ॥
परिस्वन्दः, पुं, (परि + स्वन्द + अधिकरयो घञ् ।)
कुसुमप्रकरादः पत्रावलादेश्च रचना । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिकरः । परिवारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७६ ॥ (भावे + घञ् ।)
सञ्जतोभावेन स्वन्दनश्च ॥ (मर्दनम् । यथा,
महाभारते । १ । १५४ । ८ ।
“अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ।
नायं प्रतिबलो भोज । राक्षसापसदो मम ।
सोऽपुं युधि परिस्वन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥”)
परिस्वन्दनं, स्त्री, (परि सञ्जतोभावेन स्वन्दने
इति । परि + स्वन्द + जुट् ।) सञ्जतोभावेन कम्प-
नम् । यथा । कोऽपि परिस्वन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा गमनादिः । कोऽपि परिस्वन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा अवस्थानादिः । इति गोपीचन्द्रः ॥
परिस्वन्दमानः, त्रि, (परिस्वन्दते इति । परि +
स्वन्द + शानच् ।) सञ्जतोभावेन कम्पमानः ।
यथा । “अनवरतपरिस्वन्दमाना परिमित-
पत्रादिपरमाशुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपाति-
यत्कीनामविरतमेवोपरमात् ॥” इति सासान्य-
लक्षणायां शिरोमणिः ॥
परिस्वन्दः, पुं, (परि + स्वन्द + भावे घञ् ।
अप्राणिककुम्बत्वे वा पत्वम् ।) परिस्वन्दः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
परिस्रुतः, स्त्री, (परिस्रूयतीति । परि + स्रु + क्तिप्
तृक् च ।) वरुणात्मजा । मंदिरा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ३ । २५ । ७ ।
“गमो परिस्रुतः कुम्भ आदधः कक्षधेरशुः ॥”
सञ्जतोभावेन चरितं त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
३६ । १० ।
“त्वामापः परिस्रुतः परियन्ति स्वसेतवी नमन्ता-
मन्वके समे ॥”)
परिस्रुतः, त्रि, (परितः स्रूयते स्म । सु स्रवणे +
“गत्वर्थेति ।” ३ । ४ । ७० । इति क्तः ।) स्रव
युक्तः । सञ्जतोभावेन चरितः । इति मेदिनी ।
ते । २०६ ॥ (वाचणीशब्देऽस्या पिठतिज्ञातव्या ।
यथा, यजुर्वेदे । २ । ३४ ।
“ऊञ्च वहन्तांरगत्तं घृतं पयः कीलानं परि-
स्रुतम् ॥”)
परिस्रुता, स्त्री, (परितः स्रूयते स्मेति । परि + स्रु +

परीक्षा

त्वात् तथात्वम् ।) वारुणी । मदिरा इति मेदिनी । ते । २०६ ॥

परिहारः, पुं, (परिहृयतेऽनेनेति । परि + हृ + घञ् ।) अवज्ञा । अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥ “परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा निवृत्तमात्रानि शरीरस्य जीव-निष्ठापणस्यन्ते तस्य चापगमाप्तोपलभ्यन्ते तस्मादयः शरीरादासा निवृत्तः शरीराच्चेति ।” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ त्यागः । परिवर्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७६ ।

“द्वन्द्वं तस्य प्रभोरन्यत्र परिहारान् न भेषजम् ॥” गोपनीयम् । यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के । “कथमिदानीमात्मानं निवेद्यामि कथं वा आग्रहः परिहारं करोमि ॥” विजयदशार्चकम् । यथा, मनुः । ७ । २०१ ।

“जित्वा सम्यजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात् परिहारांश्च स्थापयेद्भयानि च ॥” म्यानविशेषः । यथा, मनुः । ८ । २३७ ।

“धनुः शतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ॥” अत्र कुलकभट्टः । “चतुर्हस्तो धनुः शस्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सञ्जासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्रीन् वा यष्टिप्रक्षे-पान् यावत् पञ्चपचारार्थं शस्त्रवपनादिसंरोध परिहारः कार्यः ॥”

परिहार्यः, पुं, (परि + हृ + ण्यत् ।) परिहार्यः । वलयः । इति भरतहिरूपकोषः ॥ परिहरणीये त्रि । (यथा, शकुन्तलायाम् १ मे अङ्के ।

“न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ॥”

परिहासः, पुं, (परि + हस + भावं घञ् ।) परि-हसनम् । ठाड्ठा इति भाषा । परीहासः । यथा । “परिहासः कलिसुखः कलित्वेननन्मैर्णा ।” इति त्रिकाण्शेषः ॥ तत्पर्यायः । क्रीडः = देवना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्कश ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् २ य अङ्के ।

“परिहासविजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वनः ॥”)

परीक्षकः, त्रि, (परि + ईक्ष + ण्यल् ।) निरूपकः । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।

“परीक्षका यत्र ग सन्ति देशे नार्धन्ति रत्नानि मनुजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं

त्रिभिराटैर्धिपगन्त गोपाः ॥”)

तत्पर्यायः । कारणिकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन । यथा, बह्विना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः । कारणेहेतुभि-धरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्षा, स्त्री, (परि + ईक्ष + लुट् ।) परीक्षा । राज्ञा धर्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावतत्त्वनिरूपणम् । इति भरतः ॥ यथा, —

परीक्षा

“भेदोपजापापघाघर्माद्यैरेत परीक्षणम् ।”

इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

सञ्ज्ञतोभावेन दर्शनम् ॥

परीक्षा, स्त्री, (परित ईक्ष्यतेऽनया । परि + ईक्ष + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०२ । इति अयः । तत्पटाप ।) दिशम् । अथ दिशानि । तत्र दृष्टव्यम् ।

“धटोऽभिरुदकश्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।

वृक्षश्च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्रमं तप्तमावकम् ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मेनं स्मृतम् ।

दिशान्तेतानि सञ्ज्ञानि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”

अथ किन्तुदिशम् ।

तत्र मानुषप्रमाणानिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्त-दिशमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्वयस्य प्रपथ-नामस्ति तथापि कालाप्सरसिर्णायकत्वेन तेषां भेदान् । अपिना मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र धटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्वति इति स्मृति-तम् । अनग्नं निग्वितसाक्षिभुक्तिलक्षणत्रिविध-

मानुषप्रमाणभिरुपमाणं यत्तद्विषयं प्रमाणं तत् प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावा-विशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु दिशान्ताह याज्ञवल्क्यः । “तुलायापो विषं कोषो दिशानीह विमुह्ये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तरी ॥”

विमुह्ये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये ।

महाभियोगेषु महापातकादिगुणतराभियोगेषु ।

शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य

चतुर्दशो जयपराजयलक्षणः । तेन दृष्टो

लक्षणे तत्र निवृत्तीति शीर्षकस्य तत्प्रयुक्तदृष्ट-

भार्गीत्यर्थः । महाभियोगान् स्पष्टयति कालिका

पुराणम् ।

“परदागभिप्राये च चौल्यागम्यागमेसु च ।

महापातकशस्त्रेषु स्याद्विषं वृत्साहसं ॥

प्रतिपत्तौ विषादे च पणस्य स्थापने कृते ।

तत्रैव स्थापयेद्विषं शिरःपुञ्जं महीपतिः ॥

परदाराभिप्राये च बह्वो यत्र वादिनः ।

शिरोहीनं भवेद्विषमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥”

पितामहः ।

“शिरःस्थायिविहीनानि दिशानि परिवर्जयेत् ।

चत्वारि तु धटादीनि कोषश्चैवाशिराः स्मृतः ॥”

महाभियोगेतरपि कोषमाह स्मृतिः । कोष-

मस्य च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोक्तुर्वादिनः

शिरोवर्षित्वाभिधानादभियोष्यस्य दिशकसृत्वं

प्रतिपादितम् । अक्तमाह कात्यायनः ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिश्यु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिष्यं दिशविशारदैः ॥”

प्रत्यर्थिस्वीकारेणार्थिनोऽपि दिशमाह याज्ञ-

वल्क्यः ।

“रुष्या वाग्यतरः कुर्वादिनरो वर्णयेच्छिरः ।

विनापि शीर्षकान् कुर्वान्नुपद्रोहेऽथ पातके ॥”

इतरोऽभियुक्तः शिरः शरीरदृष्टमर्थदृष्टं वा

वर्णयेत् स्त्रीकुर्यात् । दृष्टव्यम् ।

परीक्षा

“जेहातुक्रोधाभोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदृष्टस्य दिशस्य न भेदो जायते कश्चिन् ॥”

भेदः सत्यादेपरीक्षम् । यन्तु कात्यायनवचनम् ।

“क्रिया न वैदिकी प्रोक्ता विदमानेषु साक्षिणः ।

लेखे च सति वाटेषु न स्याद्विषयं न साक्षिणः ॥”

इति तद्गुणान्वितसाक्षिसत्त्वे । यथा व्यासः ।

“मणिमन्त्रौषधिवलात् प्रदत्तं वा दिधानतः ।

विसंवदेद्विषमपि न तु साक्षी गुणान्वितः ॥”

अतएव नारदः ।

“युक्तिव्यवसन्नासु प्रपथनेनमर्हयेत् ॥”

एवं विपर्ययमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेत् ।

निर्द्धारयेदिति यावत् ॥*॥ प्रपथानाह नारदः ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।

देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुव्रतानि च ॥

सृष्टेच्छिर्वांसं पुत्राणां दाराणां सुहृदन्तया ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोषपानमथापि वा ॥

इत्येते प्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात् ॥”

दृष्टव्यम् ।

“यद्येकविधना देयं दिष्यं दिशविशारदैः ।

अयथोक्तप्रदत्तस्य न शक्तं साध्यसाधने ॥

अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिदत्तानि च ।

अभिचारं सदा त्वेवं कुर्वन्मोह न संशयः ॥”

बहिर्वादिदत्तमभियोक्तारं विना कृतम् । एतच्च

प्रायिकं आत्मगुह्यपराणामभियोक्तारं विनापि

दिशविधानात् ।

तथा च नारदः ।

“राजभिः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।

आत्मगुह्यपराणाञ्च देयं दिष्यं शिरो विना*॥”

अथ दिशदेशाः । कात्यायनः ।

“इन्द्रस्थानेऽभिप्रायानां महापातकानां वृत्तान् ।

वृत्तदोषप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोच्यप्रवृत्तानां दिष्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु च कार्येषु सभामध्ये विदुर्मुधाः ॥”

इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने ॥*॥

अथ दिशकालाः । पितामहः ।

“सैवो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि ।

एते साधारणा मासा दिशानामविरोधिनः ॥

धटः सर्वस्यैकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयन् ।

अयिः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥

शरद्वर्षी तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ।

कोषस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालि-

कीति ॥”

मिताक्षरायां नारदः ।

“न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽप्यशोधनम् ।

न प्राद्विष विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां वृष ॥”

नारदः ।

“पूर्वाह्णे सर्वदिशानां प्रदानं परिकीर्तितम् ।

नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्णे कदाचन ॥”

शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु । उष्णकाले शीत-

शरदोः । वर्षासु विषनिषेधश्चतुर्थवातिरिक्तपरः ।

वर्षे चतुर्थवा मात्रा इति वक्ष्यमाणनारदवचनान् ।

तण्डुलादीनाम् विशेषानभिधानात् सार्वकालि-

परीक्षा

कत्वम् । अत्र विधे विप्रपतो वर्णनिषेधात् वक्ष्य-
माणवचने सिंहस्थरवावेव परीक्षामात्रनिषे-
धाच्च दिव्यान्तरं सिंहस्थरत्र वर्णास्वपि कुर्वीत ।
अन्योपान्यायने हरौ सप्तै सञ्चकर्मणि वर्णये-
दित्यस्य न विषयः । ज्योतिषे ।

सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा ।
मन्मसां न कर्मथा परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्रोत्सङ्गतं पुनः ।

“सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते कुपेः ॥
नाष्टस्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणं ।

न परीक्षा विवाहस्य शुनिभौमदिने तथा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः ॥

तथा च दीपिकायाम् ।

“नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासे-
ऽष्टमेऽदौ

विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशुनिदिवसे जन्म-
तारास्तु चाथ ।

नाङ्गीनक्षत्रहोने गुरुरविरजनीनाधतारा-
विशुद्धौ

प्रातः कार्या परीक्षा द्वितुल्यचरणांशोदये
शुक्ललगे ॥” * ॥

पितामहः ।

“प्रत्यक्षं दामयेदित्यं राजा वाधकतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतौ नान्तयेव च ॥”

ब्राह्मणानां प्रकृतौ नाथ प्रत्यक्षं दिवं दामये-
दित्यन्वयः । प्रकृतयस्तु ।

“स्वाम्यमात्रः सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गवर्तानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेति
अमरमिहोक्ताः ॥ * ॥

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्णं ब्राह्मणस्य सर्वेषाम् तुला स्मृता ॥”

यन पुनरनेन ।

“सत्रतानां भृशार्त्ताणां याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेदित्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः ॥”

इति स्त्र्यादीनां दिव्यं निरिहं तत्तुल्यतरविषयक-
मिति श्रूयमाणः ॥ मिताक्षरायाम् ।

स्त्रीपुंसयोर्विवाटेन स्त्रीणां दिव्यमिति रक्षा
वाच्यतरः । कुर्यादिति विकल्पनिषेधार्थमेतदुक्तं

भवति । अवयवभियोगेषु स्त्र्यादीनामभि-
योक्तृत्वे अभियोग्यानामेव दिव्यं एतयामभियोगे

योज्यत्वेऽपि अभियोक्तृतामेव दिवं परस्परभियो-
गे तु विकल्प एव तत्रापि तुल्येति नियम्यते ।

तथा महापातकादिशुद्धाभियोगे तु स्त्र्यादीनां
तुल्येव । यथा याज्ञवल्क्यः ।

“तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषश्च वा ॥”

स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बाल
आयोऽङ्गशुद्धाभ्यानिविशेषानादरेण वृद्धो-
ऽश्रोतिपारगः । एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधा-

परीक्षा

रणेषु मार्गशिरश्चैवैवास्त्रेषु स्त्र्यादीनां सर्व-
दिव्यसमवधानविधाने नियमार्थकतयार्थवत् । न
च सर्वकालं स्त्रीणास्तुल्येति ।

“स्त्रीणास्तु न विद्यं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोषादिभिक्षासामान्यस्तत्त्वं विचारयेत् ॥”

इति विषसलिलशतितरुधटकोषादिभिः शुद्धि-
विधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् ।
तथा ब्राह्मणादीनामपि न सर्वकालिकस्तुलादि-
नियमः ।

“सर्वेषामेव वर्णानां कोषास्तु द्विविधीयते ।
सञ्जागृतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥”

इति पितामहस्मरणम् ।

तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने
तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु

तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि वर्णा-
स्वमिरेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु चाधिया

दीनां चयाणां अग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्य
तु अग्निरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं

विनेति निषेधात् । श्रौण्णशरदोस्तु सलिलमेव ।
येनां कुलगादीनान् विप्रेषेणाम्यादिनिषेधः ।

“कुलगादीनां वर्णयेदित्यं सलिलं न्यासकासिनाम् ।
पितृश्लेषवतां नित्यं विषम् परिवर्णयेदिति वच-

नात्तेषामम्यादिकालेऽपि साधारणं तुलादिव
दिव्यं भवति । यथा । तोयमभिर्विषश्चैव दामयं

बलिनां वृणामिति स्मरणम् । दुर्बलानामपि
सर्वथा विषनिषेधात् तत्कालानतिक्रमेण जाति-

वयोऽवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि । अत्र च
यस्य यानि विशेषसामान्यपर्युदस्तेतरविहितानि

तानि मुख्यकल्पाशुक्लरूपाणि वेदितव्यानि ।
यथा । ब्राह्मणस्य धटो मुख्यः कोषस्त्वनुकल्पः ।

जलायौ आपतकल्पो प्रागुक्तनारदवचने श्व-
कारश्रुतेर्भुङ्क्त्वपि न तु प्रशस्तमादित्व-

मिति । श्वसात्रापि अयथोक्तप्रदत्तम् न प्राप्तं
साध्यामाधने इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।

“अवयवभायुक्तानां धटार्थानि विनिर्दिष्टान् ।
तदुल्लेखेव कोषश्च शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥”

अवयवभोऽत्र निश्चयः । शिरोवर्णितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

“अस्य श्याधमदासानां स्त्र्येष्कानां पापकारिणाम् ।
प्रतिलोमप्रसृतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिष्टान् ॥”
तत्प्रसिद्धानि संप्रघटार्थानि । तथा,—

देशकालाविरोधं तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेदित्यं विधिर्य विपण्यं ॥”

अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् । विप-
ण्ये अभियुक्तस्यासामर्थ्यं ।

अतएव महापातकादीनामन्यद्वारा दिव्यमाह
स एव ।

“मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विप्रशतः ॥

लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च भक्तयोगक्रियावताम् ।
वर्णस्मरणजातानां पापभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

परीक्षा

एतेष्वेवाभियोगेषु निर्णय्येव प्रयत्नतः ।

इत्याद्यभिधाय ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नेव राजा धर्मपरायणः ।

एतेरेव प्रयुक्तानां साधनां दिव्यमर्हति ॥”

कात्यायनः ।

“न लौहशक्तिनामग्निं सलिलं नाभ्युसेविनाम् ।

तदुल्लेनं नियुञ्जीत ब्राह्मणं सुखरोगिणम् ॥”

नारदः ।

“स्त्रीवातुरान् सत्त्वहीनान् परितापार्हितामरान् ।

बालवृद्धातुरादींश्च परीक्षेत धटे सदा ॥

नार्त्ताणां तोयशुद्धिः स्यात्तु विषं पितरोगिणाम् ।

श्वित्रान्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ॥”

न मन्त्रेण स्त्रीबालयोर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।

निरुत्साहान् आधिपत्यशास्त्रार्त्तास्तोये निमज्ज-
येत् ॥

न चापि हारयेदित्यं न विषेण विप्रोधयेत् ॥

यत्तु,—

स्थावरैश्च विवादेषु दिव्यानि परिवर्णयेदिति
पितामहवचनं तल्लिखितसामान्तादिसत्त्वे दिव्य-

निषेधकम् । यद्यपि अलेख्यसाक्षिकं दिव्यं
अवहारे विनिर्दिष्टेति स्मृतेर्विवादान्तरेऽपि

लेख्यादिसत्त्वे दिव्यानादरस्तथापि कृणादानादि
विवादे साक्ष्यपन्थासे कृतोऽपि प्रत्यर्थी यदि

दृष्टाङ्गोकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि
भवति साक्षिणां दोषसम्भवाद्दिव्यस्य तु निर्दो-

षत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य ।
यथाह नारदः ।

“तत्र सत्यं स्थितो धर्म्मो अवहारस्तु साक्षिणि ।
देवसाध्ये पौरुषशक्तु न लेख्यन्तु प्रयोजयेत् ॥”

स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दृष्टाङ्गोकारेण
दिव्यावलम्बने कृतं सामान्तादिदृष्टप्रमाणमङ्गावे-

ऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिवारणाय
स्थावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यान्तिकदिव्यं

निराकरणाय लिखितान्यभावं स्थावरादियु
निर्णयाप्रसक्तः ॥ * ॥

अथ द्रव्यसंख्यया दिव्यविशेषाः । विष्णुः ।

अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहससु यथाकामं
निःक्षेपणं स्तयेष्वर्थप्रमाणादिति । समयो दिव्यं

राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेष्वापुरोधादिव्यं
निःक्षेपादियु तु धनप्रमाणनारतस्यादित्यर्थः ।

दृष्टव्यः ।

“संख्या रश्मिरजोमला मनुना सप्तदाहता ।

कार्यापणान्ता सा दिक्षे नियोज्या विनये तथा ॥

विषं सहस्रेऽपहृतं पादोने च हुताशनः ।

त्रिभाशोने च सलिलमर्द्धं देयो घटः सदा ॥

चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमापकः ।

विप्रते तदुल्ला देयाः कोषश्चैव तदहंके ॥

शतं कृतंऽपहृतं च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

गोचौरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः फालं प्रयत्नतः ॥

यथा संख्या निक्षेपानां मथानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानास्तु कल्पनीया परीक्षकेः ॥”

रश्मिरजः ।

परीक्षा

आलान्तरगते भागौ यत् खल्वं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणायां चरन्तुं प्रचक्षते ॥

इति मनूक्तम् ॥

“कार्यापणानां प्रमाणानां कार्यापणः प्रथमं इति
प्रमाण्यदर्शनात् । विनये दृष्टे । एवञ्च सङ्ख्य
इत्यादौ प्रथमं इति श्रेयं उपक्रममात् निरुक्तानां
जातिकर्मण्युः । नास्त्वहसादरेदधि न तुजां न
विपन्नयेति वाङ्मयवचनं मध्यमोत्तमविषय-
त्वेन दृश्यते त्वचनेकवाक्यत्वादविद्वत् ॥

“सङ्ख्येष्टु घटं दद्यात् सङ्ख्यार्हे तथायसम् ।
अर्हस्यार्हे तु वज्रं तस्यार्हे तु वितं स्तुतम् ॥”
इति वचनं यथाप्यपराधे पातित्वं तद्विषय-
मिति । एतत् सर्वं क्षेपसाहचर्यविषयम् । अप-
ह्वरे तु कात्यायनः ।

“एतस्यापह्वरो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
क्षेपसाहचर्योर्हितं व्यत्येष्ट्यर्थं प्रदापयेत् ॥
सर्वत्रप्रमाणानु शाला हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तानु तदा दिवं प्रदापयेत् ॥
शाला वंशो सुवर्णाणां शतनाशे विभं स्तुतम् ।
अशीतेषु विनाशे तु दद्यात्तैव हुताशनम् ॥
यद्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु क्षेपपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्हस्य तच्छुलाः ।
ततोऽर्हस्यविनाशे तु चाशेत् पुनर्दिमस्तकान् ॥
ततोऽर्हस्यविनाशे तु लौकिकस्य क्रियाः स्तुताः ।
एवं विचारयन्नाजा धर्मायां न हीयते ॥”
सुवर्णाणां पञ्च लक्षणको मायस्ते सुवर्णस्य
धोक्ष इत्युक्ताशीतिरुक्तिकापरिमितहेमां नाशे
अपह्वरे वा दद्यादधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा
विंशस्य नाशे क्षेपपानमित्यर्थः । तच्छुलाः पुन-
रल्पचौयाभिप्रायामेव न तु साहसादौ ।
शीर्षं च तच्छुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति
पितामहस्तुतेः । तत्रमायस्तु महाचौयाभि-
प्रायाम् ।

महाचौयाभियुक्तानां तत्रमायो विधीयते ।

इति स्तुतेः ॥

अवहारमादकायाम् ।

“समस्तं साक्षिणां यत्र द्विषेत्समपि शोधयेत् ।
प्राधान्तिकविषादेषु विद्यमानेषु साक्षिण्यु ॥
द्विषमात्मनो वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥”

इति द्विषतत्त्वम् ॥ * ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्प्रकारे दृष्ट्या ॥
“बुद्धिः प्रवृत्ति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिविकाला सा ज्ञेया विवर्गः साध्यते यथा ॥
एषा परीक्षा नाश्याया यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदस्यैव तथा साक्षि पुनर्भवः ॥”

इति चरके खल्व्याने एकदशेऽध्याये ॥

“तत्र चेद्विषयभिवन्ता भिन्नं पृच्छेद्भगवतिरे-
चनास्थापनाशुवासन-शिरोविरेचनानि प्रयोक्तु-
कामेन भिन्नं कतिविधया परीक्षया कति
विधं परीक्ष्यं कञ्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथञ्च
परीक्षितं किंप्रयोजना च परीक्षा क च

ईद

परीक्षा

वमनादीनां प्रवृत्तिः क च निवृत्तिः प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं वैदिकं कानि च
वमनादीनां भेदजद्रव्यानि उपयोगं गच्छ-
न्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्
ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधि-
भेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्या
भिन्नभेदाय भवान् पृच्छत्याख्यायमानं भेदानो
भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य
भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्यमाच-
क्ष्यात् रक्षां प्रयेयमिति ।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानच
एतत्तु द्वयसुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेवा
द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन ।
दृष्टविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमये तदिह
भिन्नगादिषु संसाध्यं सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य-
प्राप्तेः कारणं भिन्नकरणं पुनर्भोजनं कार्य-
योनिर्धातुवैषम्यं कार्यं धातुसाम्यं कार्यफलं
सुखावाप्तिः अशुभस्य आयुः देशो भूमिरा-
तुराश्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः
प्रतिकर्मासमारम्भः उपायो भिन्नगादीनां
सौष्ठवमभिविधानञ्च सम्यगिहाप्यस्योपायस्य
विषयः पूर्वज्ञेयोपायविशेषेण आख्यात इति
कारणादीनि दृष्ट दृष्टसु भिन्नगादिषु संसाध्य-
सन्दर्शितानि तथेवानुपूर्वार्थ एतद्दृष्टविधपरीक्ष्य-
सुक्तम् ।

तस्य यो यो विधौ यथा यथा च परीक्षितयः
स स तथा तथा आख्यास्यते कारणं भिन्नगि-
त्युक्तमपि तस्य परीक्षा भिन्ननाम यो भिन्नव्यति
यः स्वार्थप्रयोगकृद्गणः यस्य चायुः सर्वथा-
विदितम् । यथावत् सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षमा-
त्मानमेवादिनः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्यभि-
निर्वृतिं पश्यन् कश्चिद्दहमस्य कार्यस्याभिनिर्व-
र्तने समर्थो न वेति ॥ इति चरके विमानस्थाने
२४मेऽध्याये ॥

परीक्षित, पुं, (परि सर्वतोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + क्षि वधे + क्तिप् । कलि-
प्रासनादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीयेषु कुरुषु
क्षियति ईद्रे इति । क्षि ण् ऐन्त्यर्थे + क्तिप् ।
“उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्चकारदौ कश्चिद्वेत् ।”
इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य
निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ६५ । ८४ ।
“स भगवता वासुदेवेनासंजातमजवीर्यपरा-
क्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्नेह
संजीवितः । संजीवयित्वा चैनसुवाच । परि-
क्षीणे कुले जातो भवत्वयं परीक्ष्यमामेति ॥”
अभिमन्युपुत्रः । स युधिष्ठिरादनन्तरं कलि-
युगस्यारम्भे राजचक्रवर्ती आसीत् । यथा,—
“अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीयेषु कुरुष्वन्वत्याम-
प्रयुक्तमस्त्रास्त्रेण गर्भं एव भक्षीकृतो भगवतः
सकलसुरासुरवन्धितचरणयुगलस्य आत्मेक्षया
कारणमाशुवत्पधारिणोऽनुभावात् पुनर्जीवित-

परीक्षा

मवाप्य परीक्ष्यन्ते । योऽयं साम्प्रतमेतद्भूम-
खलमखलितारति धर्मेण पालयति ।” इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्यायः ॥

“विपरीतानि वृद्धा च निमित्तानि स पाण्डवः ।
याते क्षणे चकाराय सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा चेते पूर्वाभादां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृतेषु कलिर्बुद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् क्षणो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्या निबोध मे ॥”

इति तत्रैव २४ अः । ३८ — ४० ॥

(अनन्तपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ८० ।

“अनन्दा खलु मागधीसुपयेमे अन्तर्ता

नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित ॥”)

परीक्षितः, पुं, (परिक्षीये कुरुषुषु क्षियति क
ईद्रे क इति । परि + क्षि + क्तः । उपसर्गस्य
दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्रः । (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । ६ ।

“परिक्षीयेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः स्तुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवी-
तले ॥” * ॥

परीक्षा सङ्ज्ञाता अस्य । परीक्षा इतच् । क्त-
परीक्षे, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । ४१ । ६ ।

“स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥”)

परीक्षायः, पुं, (परितो गयनम् । परि + नी +
घञ् । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्चकारदौ
कश्चिद्वेत् ।” इति पाणिनी कश्चिद्वेत् ।) परि-
क्षायः । प्रारीक्षां समन्तात्रयनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

परीतं, त्रि, (परि + इ + क्तः ।) परिवेष्टितम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
११२ । ७ ।

“ततः कामपरीताङ्गी सत्तत्प्रचलमानसा ।

ब्रीडमाना सजं कुम्भी राशः खल्वे समासजं ॥”)

परीत, त्रि, (परि + तन + क्तिप् + “नष्टिहतिहवि-
यधीति ।” ६ । ३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः ।) सर्वतोभावेन विवृतम् । इति सुग-
बोधशाकरस्यम् ॥

परीभावः, पुं, (परिभाव्यते इति । परि + भावि +
घञ् वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिभावः । अनादरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं, क्ली, (प्रयतेऽनेनेति । पृ + “कृष्टप
कटीति ।” उणा ४ । ३० । इति ईरन् ।)
फलम् । इत्यादिभावः ॥

परीरम्भः, पुं, (परिरभ्यते इति । परि + रभ + घञ्
भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आलि-
ङ्गनम् । इति भरतविरूपकोषः ॥

परीर्वन्, पुं, (परि + रत् + घञ् । “उपसर्गस्य
घञोति ।” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परि-
वर्तनम् । तत्प्रपञ्चः । प्रतिदानम् २ वैभेयः ३
निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ परिवर्तः ५
वैभेयः ६ विविमयः ७ परिदानम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कूर्मेराजः । इति जटाधरः ॥

परीक्षा

परुष

परेष्टु

परीवादः, पुं, (परि + वद् + भावे घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
दोषोक्तावः । तत्पर्यायः । कुत्सा २ निन्दा ३
जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७
कुत्सनम् ८ परिवादः ९ जुगुप्सनम् १० आक्षेपः
११ अवर्णः १२ निर्वादः १३ अपक्रोशः १४
भर्त्सनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७
अववादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महता
तथाप्युक्तेष्वङ्का हरति महिमानं जनरवः ।
तु तो तो णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्ताडकृतेषो नहि भवति कथा गतवतः ॥”)
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना
वीणादिवाद्यते सः । इति जटाधरः ।
परीवारः, पुं, (परिव्रियतेनेनेति । परि + वृ + घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) खड्गकोषः । अङ्गमः ।
(यथा, रघुः । १५।१६ ।
“धूमधूमो वसागन्धो ज्वालावभुशितोदहः ।
क्रोधाद्गन्धपरीवारश्चितामिरिव अङ्गमः ॥”)
परिच्छेदः । इत्यमरः । ३।३।१६८ ॥
परीवारः परिचने खड्गकोषे परिच्छेदः ।
इत्यनेकत्र दर्शनात् । अङ्गमो अङ्गमविशेषः
परिचन इत्यर्थः । खड्गकोषोऽस्तिवायकः मेयान्
इति ख्यातः । परिच्छेदः शोभाजनकमुपकरणं
छत्रचामरादिः सभ्यजनादिश्च एषु परीवारः ।
इति तट्टीकार्या भरतः ॥
परीवाहः, पुं, (परितो वहत्यनेनेति । परि + वह +
“हलच्” । ३।३।१२१। इति घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
जलोच्छ्वासः । इत्यमरः । १।१०।१० ॥
(अत्र जलशब्द उपलक्ष्यमानं ज्ञेयम् । द्रव-
द्रवस्य प्रवाहेऽप्यस्याप्यो बोद्धव्यः । यथा च
महाभारते । ७।६८।१३ ।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरोसि च ॥”
परित उच्यते इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति
मेदिनी ॥ ३३ ॥
परीष्टः, स्त्री, (परि + इष्ट + “परे वा” । ३।३।
१०७ । इत्यस्य वार्ति इति पक्षे क्तिन् ।) अन्ये
घञा । इत्यमरः । २।७।३२ ॥ परिचर्या ।
प्राकान्धम् । इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
परीसारः, पुं, (परिसरयम् । परि + सृ + घञ् ।
“उपसर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
परिसर्या । सन्तोगमनम् । इत्य-
मरः । ३।२।२१ ॥
परीहारः, पुं, (परिहरयम् । परि + हृ + घञ् ।
“उपसर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
अवघ्रा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
परीहावः, पुं, (परि + हव + घञ् । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) परीहवनम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३४।८४ ।
“परीहावं न कुर्वीत परीहासश्च पुत्रकः ॥”)
तत्पर्यायः । द्रवः २ केलिः ३ क्रीडा ४ लीला ५

नर्मे ६ । इत्यमरः । १।७।३२ ॥ परिहासः ७
केलितुल्यम् = देवनम् ८ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परे, पुं, (पिपतीति । पू लि पूर्तो + बाहुलकाद्)
समुद्रः । खर्गलोकः । घञिः । पञ्चतः । इति
संक्षिप्तसारोदादिहसिः ॥
परे, [स्] स्त्री, (पू + “अर्तिपवपियजितगीति ।”
उणा । २।११८ । इति उस् ।) घञिः । इत्य-
मरः । २।४।१६२ ॥ (यथा, वाजवनेय-
संहितायाम् । १३।२० । [परेव्यरि ॥”)
“काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ति परेषः (सः)
परे, य, (पूर्वेक्षिन् वत्सरे इति । “सद्यः पर-
दिति” ५।३।२२ । इति पूर्वस्य परभावः
उत् च ।) गतवत्सरेः । इत्यमरः । २।४।२० ॥
परेतुः, त्रि, (परेतु गतवत्सरे भवः । परतु + “चिर-
परेतुपरारिभ्यस्तो वक्तव्यः” ४।३।२३ ।
इत्यस्य वार्ति इति तः ।) इति आकरयम् ॥
परेहारः, पुं, (परेः समुद्रः पञ्चतो वा द्वारमिव
यस्य ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥
परुष, स्त्री, (पिपत्तिं अलं बुद्धिं करोतीति । पू +
“पूनाहिकलिभ्य उवष्” ।) उणा । ४।७५ ।
इति उवष् ।) निष्ठुरवाक्यम् । इत्यमरः । १।
६।१६ ॥ (परेषां देशजातिकुलविद्याशिष्यरूप-
वृत्ताचारपरिच्छेदशरीरकर्मवीविना प्रत्य-
दोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हे-
रामायणे । १।१२८ ॥
“तासुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अन्धव्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥”)
नीलभिण्डो । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परुषपलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलभिण्डोऽप्यन्धस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
परुषं, त्रि, (पिपतीति । पू लि पूर्तो + “पूनाह-
कलिभ्य उवष्” ।) उणा । ४।७५ । इति
उवष् ।) कर्नूरः । (यथा, दृष्टवर्त्तहिता-
याम् । ३।३६ ।
“असितविचित्रनीलपरुषो जनघातकरः ।
खगन्धमेरुवररुतेषु निशायुतुखे ॥”)
रुचः । (यथा, हेः रामायणे । १।५८।१० ।
“अथ राज्ञा यतीतायां राजा चञ्चलतां गतः ।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो अक्षतर्द्धजः ॥”)
निष्ठुरोक्तिः । इति मेदिनी । घे, ४० ॥ (मलिनः ।
यथा, आभ्यासप्रशङ्काम् । ४१६ ।
“भक्षपरुषेऽपि गिरिषे कंहमयी त्वस्तुचितेन
सुभगाणि ॥”
“भक्षमलिनंऽपि गिरिषे” इति तट्टीका ॥)
परुषोक्तिः, त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य । ततः
स्वार्थे कन् कप् वा ।) निष्ठुरवक्ता । इति
जटाधरः ॥
परुषं, स्त्री, (पू + ऊवन् ।) पल्लवमेदः । परुष-
पल इति वङ्गभाषा । परुषा इति पल्लवे इति
च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । परुषकम् २
नागदलोपमम् ३ । इति रत्नमाला ॥ परुषम् ४

अल्पास्त्रि ५ परापरम् ६ । इति भावप्रकाशः ॥
नीलवर्णे ७ गिरिपौषु = परावतम् ८ नील-
मल्लम् १० परः ११ । अस्य गुणाः । अण-
त्वम् । कटुत्वम् । कषार्तिवातनाशित्वम् । तदाम-
फलगुणः । पित्तदलम् उष्णत्वम् । तत्पक्वफल-
गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोष-
हरत्वम् । तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“परुषकं कषायान्धमामं पित्तकरं लघु ।
तत् पक्वं मधुरं पाके शीतं विट्भि हृदयम् ॥
ज्वरं हृदपित्तदाहान्धरश्चयसमीरकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“परुषकैट्यंकापीषुकाणां
पियालसिंहो करमर्हकानाम् ।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्तं
हन्त्याश्च सन्धातुरसन्निवातम् ॥”
इति चारीते प्रथमस्थाने दृष्टमेध्याये ॥)
परुषकं, स्त्री, (परुष + स्वार्थे कन् ।) परुषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“परुषकं परुषं स्यात् कषिप्रागदलोपमम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणाः चरके छत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“अणं परुषकं प्राचा वद्व्याख्यातवाचि च ।
पित्तशोषप्रकोपीनि कर्तुंशुलकुचान्यपि ॥”
“अण्वन्धमीवन्धुरं कषायानुरचं लघु ।
वातघ्नं पित्तजननमामं विट्वात् परुषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हकम् ।
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति सुश्रुते छत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)
परेतः, त्रि, (परं लोकमितः ।) जतः । इत्य-
मरः । २।८।११७ ॥ (यथा, कुमारः । ५।६८ ।
“अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेषासु परेतभूमिषु ॥”)
भूतान्तरे पुं, इति मेदिनी । तै, १२६ ॥
परेतराट्, [ङ] पुं, (परेतेषु ऋतेषु राजते इति ।
राज् ङ्ङ दीप्तौ + “सत्सङ्गिधेति” ३।२।६१ ।
इति ङिप् । यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट् ।)
प्रेतराजः । यमः । इत्यमरः । १।१।६१ ॥
परेदवि, य, परस्मिन्वहनि । (“सद्यः परदिति”
५।३।२२ । इति निपातनात् बाधुः ।) पर-
दिनम् । इति सुम्बोधवाकरयम् ॥ यथा,—
“परेदयद्यपूर्वद्वारान्द्युष्यापि चिन्तयन् ।
दृष्टिचयौ सुगोत्राणां प्रियन्मातृकतामगात् ॥”
इति भट्टिः । ४।१३ ॥
परेष्टुः, [ङ] य, (पर + ण्युच् ।) परदिनम् ।
इति सुम्बोधवाकरयम् ॥
परेष्टं, त्रि, परा गता आपो यव । (“हृत्तरुप-
सर्गभ्योऽप ईत्” ६।३।६० । इत्यस्य वार्ति
“अवर्णान्नाहा” इति ईत् । परापम् ।) इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति । इव + बाहु-
लकात् तु । स्वार्थे कन् । ङिर्वा टाप् ।) बहुकृतिः ।
बहुप्रकृता गौः । इत्यमरः । २।६।७० ॥

पर्वटी

परैधितः, जि, (परैरेधितः सम्बद्धितः ।) श्रीदा-
लीन्येन परपुष्टः । परेय संवर्द्धितः । तत्पर्यायः ।
पराधितः २ परिष्कृतः ३ परभातः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १८ ॥ कोकिले पुं । इति शब्द-
माला ॥

परोक्ष, स्त्री, (अचक्षोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । अवा-
द्यात् । यथा, चायस्मिन्प्रत्यये ।

“परोक्षे कार्येणकारं प्रत्यये प्रियवादिनम् ।
वर्णयेतादृशं मिथं विवक्षुम् प्रयोक्तुम् ॥”

(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थः । विद्यतेऽस्य । “अश-
यादिभ्योऽच्” ५ । १ । १२७ । इति अच् ।)

नद्विषष्टि च ॥ (शुभापजन्त्यादिज्ञानविशेषः ।
यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ११ ।

“अस्ति कूटस्य इत्यादौ परोक्षं वेति वार्तया ॥”

परोक्षः, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । शुभापवाक्य-
अवकाशमार्गादिति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति
शब्दमाला ॥ ययातिपुत्रस्यानोः पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

“अनोः सभानरक्षसुः परोक्षश्च सुतास्त्रयः ॥”

परोपकारः, पुं, (परेवासुपकारः ।) परेवा-
सुपक्रतिः । अन्यसम्बन्धितम् । यथा,—

“एव मे प्रवरो भाति शुद्धधर्मेन्द्रो विधिः ।
परोपकरणादस्य सर्वसम्पत् कृतं दुधैः ॥

परोपकारिभिर्दत्ता खपाना ऋषिभिः पुरा ।
अद्विः प्रेतोपकारः स्यात् किञ्च लब्धं मया पुनः ॥
दधोचिना पुरा गीतः शोकश्च अयते सुवि ।
सर्वधर्मेभ्यः सारः सर्वधर्मेभ्यश्चरतः ॥
परोपकारः कर्मणः प्राणैः कष्टगतैरपि ।
परोपकारकं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥”

इति पद्मोत्तरखण्डे २२ अध्यायः ॥

परोवरीणः, जि, पराञ्चावरीञ्चासुभवति । (“परो-
वरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥” ५ । २ । १० ।
इति ।) अवरस्थोत्वं निपाद्यते । अष्टाश्वे-
युक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परोष्णी, स्त्री, (परः शुश्रूषणी यस्याः ।) तैज-
पायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काशीर-
देष्टव्यनदीविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २००७ ।

“कोटकोमलकोटाद्यैर्मितैर्युक्तोऽपि सादिभिः ।
तीर्त्वा परोष्णीं तत्सुखां निर्लेमाथाप्रमा-
थिनीम् ॥”

पर्वटी, स्त्री, (एच् धौ च सम्पर्क + बाहु-
पर्वटी, लकारादिति । “बहुदिभ्यश्च” ४ । १ । १४५

इति वा डीष् ।) ब्रह्मरुचः । इत्यमरटीकायां
भरतः । पाञ्चङ्ग इति भाषा ॥ (यथा, द्वितीय

देशे । “अस्ति तत्र महान् पर्वटीरुचः ॥”)
तस्य गुणाः भावप्रकाशे ।

“ब्रह्मः कवायः शिशिरो ब्रह्मयोगिगदापद्मः ।
दाहपितृकफास्रः शोथहा रक्तपितृकृतम् ॥”

पर्वटी, [नृ] पुं, रुच्यविशेषः । पाञ्चङ्ग इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । ब्रह्मः २ जटी ३ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १२ ॥ कमण्डलुतटः ४ । इति

रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ श्रीरी ६ सुपार्श्वः ७
कमण्डलुः ८ शङ्खी ९ अवरुचः १० शास्त्री ११

गर्भभासः १२ पीतनः १३ इन्द्रप्ररोहः १४
ब्रह्मकः १५ ब्रह्मः १६ महाबलः १७ । अस्य

गुणाः कटुत्वम् । कवायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषवृद्ध्यान्मप्रकाशपनाशित्वम् । विशेषतो

ब्रह्मरुच्यैते गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वणी, स्त्री, (परं खास्यं जनयतीति । पर +
जन + णिच् । “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
खियां ङीप् ।) दाहहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पर्वण्यः, पुं, (पर्वति सिञ्चति दृष्टिं ददातीति । एषु
सिञ्चने + “पर्वण्यः” उणां । ३ । १०३ । इति

निपातनात् वकारस्य जकारस्य बाधुः ।) इन्द्रः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । १६ । [सुष्टुतिं नः ॥”)

“अयोपर्वण्यवावतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा
शब्दायमानमेवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४६ ॥

मेवशब्दः । इति विश्वः ॥ अगर्जन्मपि मेव ।
इति भरतः ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“यथाहवति पर्वण्यः पर्वण्यदत्तसम्भवः ॥”
(कश्चपपत्तया तुनेः पुत्रविशेषः । स तु गन्धर्व-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।

“तथा शालिशिरा राजन् । पर्वण्यश्च चतुर्दश ।
कलिः पञ्चदशस्त्वेवा नारदश्चैव षोडशः ॥”

पर्वण्य इव सर्वकामप्रदानात् विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।

“कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पर्वण्यः पावनोऽनिलः ॥”
“पर्वण्यवधाध्यात्मिकादितापचयं श्रमयति सर्वान्
कामानभिवर्धयतीति पर्वण्यः ।” इति शाङ्कर-
भाष्यम् ।)

पर्वण्यः, स्त्री, (पर्वण्य + ठाप् ।) दाहहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्व, तु क हारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरी-परं-सकं-सिट् ।) हरित् पीत-
वर्णस्तस्य भावः हारित्यम् । पर्वयति पर्व-
यति चम्पकम् । इति दुर्गादासः ॥

पर्व, स्त्री, (पिपत्तीति । पृ + “घातृवस्यव्यतिभ्यो
नः” उणां । ३ । ६ । इति नः । यद्वा,
पर्वयतीति । पर्व तु क हारित्ये + अच् ।)

पञ्चम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । २८ ।

“स्यं विशीर्णहृदमपर्ववृत्तित्ता
परा हि काठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदा
वदन्मपर्वति च तां पुराविदः ॥”)

ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“अनिघाय सुखे पर्वं पूगं खादयते नरः ।
मतिभंशो हरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥

ताम्बूलधारिणश्च यथा,—
“अनाहार्योऽदृशश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाय्यत तद्गुणा ॥”

इति मातृख्ये १८ अध्यायः ॥
(पिपत्तिं पालयति गगनपातादिति । पृ + न ।

पञ्चः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।
“तदुत्पद्यमानमिषेयस्य तस्य पर्वमनुत्तमम् ।
कृष्टानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गदमतः ।
सुखं पञ्चमालस्य तस्य पर्वमनुत्तमम् ॥”)

पर्वः, पुं, (पिपत्तीति । पृ पालने + “घातृवस्य-
व्यतिभ्यो नः” उणां । ३ । ६ । इति नः ।
पलाशरुचः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६७ । ५ ।

“अन्वत्ये वो निवदनं पर्वं वो वसतिष्कृता ॥”)
पर्वकारः, पुं, (पर्वं ताम्बूलम् । करोति उत्पादय-
तीति । पर्व + कृ + अण् ।) वारजीवी । वारुह
इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

पर्वलक्ष्मः, पुं, (पर्वः साध्यं लक्ष्मं व्रतं यत्र ।
पञ्चलक्ष्मव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३१६ ।
“पर्वोऽन्वराजीवविलम्बपञ्चकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहाम्यस्तैः पर्वलक्ष्म उदाहृतः ॥”

पर्वलक्ष्मः, पुं, (पर्वमेव लक्ष्मो यस्य । पुण्यादि-
हीनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्थितिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (पर्वस्य ताम्बूलस्य लक्ष्मः ।) ताम्बूले-
काश्च ॥

पर्वचोरकः, पुं, (पर्वं चोरयतीति । पर्व +
चोरि + क्तुल् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पर्वध्वजः, [स] जि, पर्व + ध्वज + कर्त्तरि क्तिम् ।
पञ्चध्वजकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
पर्वनरः, पुं, (पर्वः पलाशपत्रैर्निर्मितो नरः नरा-
कारः पुत्तलकः ।) पित्रादिशवाख्याणामे दाहार्थ-
तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्जातनु-
वेष्टितयवपिष्टलिप्तनराकारपुत्तलकः । यथा,
“आश्वलायनयज्ञपरिशिष्टम् । अस्थिनाशे पलाश-
हस्ताणां त्रीणि वष्टिप्रतानि पुरुषप्रतिहतिं कृत्वा,
अश्रीत्यङ्गानु शिरसि ग्रीवायां दृष्ट योजयेत् ।
‘उरसि त्रिशतं दद्यात् विंशतिं जठरे तथा ॥
बाहुभ्याश्च शतं दद्यात् दद्याद्भुजभिर्दश ।
हादशार्द्धं वृषभयोरष्टार्द्धं शिश्न एव च ॥
जहभ्यान् शतं दद्यात् त्रिशतं जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुलीषु च दृष्ट यतत् प्रेतस्य लघ्वणम् ॥
उर्णास्त्रिंशश्च संवेष्टा यवपिष्टेन लेपयेत् ॥’
आदिपुराणम् ।
‘तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यैः पुमानपि ।
शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः ॥’
तदलाभे अस्थ्याणामे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोः
तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रति-
हतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्राचारादयोग्यत्वाच्च
शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरप्रभृतिषु पलाश-
पत्राणि देयानि । ततो वेष्टनं उर्णास्त्रिंशश्च लेपनं
यवपिष्टेनेति । अश्रीचाभ्यन्तरदाहं शेषाहेन-
मुष्टिः । तदुत्तरपर्वनरदाहं तु चिरात्रम् । एवं
पर्वनरं दध्वा चिरात्रममुष्टिर्भवेदित्यादि पुरा-
णात् । यज्ञपार्श्वः ।
‘पुत्राश्चेदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन ।
तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया ॥’

पर्याय

हि यस्मात्तदनामे अस्यामप्राप्तौ पलायस्य तन-
जनपुत्रलक्ष्य दाहक्रिया । पुनरपि सम्भवे
अस्थिलामे पुनरपि अस्थिदाहक्रिया विहिता
तस्मादयदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाह-
त्रिरात्राशौचै कर्तव्ये न पुनः पिच्छादिदानं बन्ध-
माद्युक्तेः । विष्णुः ।

“त्रिपक्षे तु गते पर्यन्तरं दद्यादनधिकः ।
त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजस्रैव पर्यन्तरं ददेत् ॥
नदूर्ध्वमष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः ॥”
ददेदिति शेषः । अस्यार्थः । अष्टौषाभ्यन्तरे
यदि पर्यन्तरदाहं न कुर्व्यात्तदा मरणदिना-
वधित्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः । इति
हरिदासतर्काचार्याः ॥ यादवभट्टोऽप्येवम् । अव-
हारोऽपि ईदृश एव ।

‘पर्यन्तरं ददेत्तैव विना दर्शं कदाचन ।
अस्यामनामे दर्शं तु ततः पर्यन्तरं ददेदिति ।
दीपकलिकायां समनुवचनात् दर्शं पर्यन्तर-
दाहः । दर्शमिच्छाष्टमीमिति ज्ञापित् पाठः ।
अत्राष्टमी लक्ष्या पितृकर्मणि लक्ष्यपक्षस्य
प्राशस्त्योक्तेः ।” इति मुद्रितत्वम् ॥

पर्यभेदिनी, स्त्री, (पर्यानि भिन्नतीति । पर्य +
भिद् + गिनिः स्त्रियां ङीप् ।) प्रियङ्गुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पर्यभोजनः, पुं, (पर्यान्वेव भोजनं यस्य । पर्यानि
भुङ्क्ते इति वा । भुज् + कर्त्तरि लुङ् ।) ङागलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पर्यमाचालः, पुं, (पर्यमाचालयतीति । पर्य +
आ + चल् + लिच् + अच् । निपातनात् विभक्ते-
र्लोपाभावः । बाहुलकात् स्रुम् वा ।) कर्मरङ्ग-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पर्यन्तगः, पुं, (पर्यन्तरो न्तगः पशुः ।) न्तग-
गणविशेषः । यथा,—

“वनौकोट्यमाप्यारुह्यमर्कटिकादयः ।
एते पर्यन्तगाः प्रोक्ताः सुमुताद्यैर्महर्षिभिः ॥
वनौका वानरो वृक्षमाप्यारो वृक्षविङ्गलः ।
वृक्षमर्कटिका खडौ इति लोके । गतेषां
मांसगुणाः । [हिताः ।
“स्तृताः पर्यन्तगा वृक्षाश्चक्षुष्याः श्रोत्रिणे
न्वासाश्चःकासप्रमनाः रुष्टमन्त्रपुरीषकाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पर्यन्तना, स्त्री, (पर्यप्रधाना लता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यवल्ली, स्त्री, (पर्यप्रधाना वल्ली ।) पलाशी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यशाला, स्त्री, (पर्यैः पत्रादिभिः रचिता
शाला । मध्यपदलोपिसमासः ।) सुनीनां पत्र-
रचितमृहम् । तत्पण्यायः । उटजम् २ । इत्य-
मरः । २ । २ । ६ ॥ पर्योत्तजम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पर्यवती शाला । पर्यप्रधाना शाला
वा । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्यशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिणहृद्द्वितीयः ।

७२

पर्यटः

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानौ
संविष्टः कुशप्रशसने निष्ठां निनाय ॥”

मध्यदेशस्थयामविशेषः । यथा महाभारते ।
१३ । ६८ । ३ ।

“मध्यदेशे महान् यामो वाक्कनानीं बभूव च ।
गङ्गायतुनयोर्मध्ये यासुनस्य गिरेरधः ॥

पर्यशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिपः ॥”
पर्यसिः, पुं, (पृ पूरये + “वानसिर्वर्गसिपर्य-
सोति ।” उर्गा । ४ । १०७ । इति आसिर्भूक्
च ।) पद्मम् । इत्युणादिकोषः ॥ जलमृहम् ।

जलटङ्गी इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिट्टिः ॥ प्राकम् । आभरणक्रिया । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पर्याशनः, पुं, (पर्यं अश्नाति भक्षयतीति । अश् +
लुङ् । पर्यानामशनः ।) भेषः । इति शब्दमाला ॥

पर्यासः, पुं, (पर्यैरसति दीप्यति शोभते इति
यावत् । अस दीप्तौ + अच् ।) तुलसी । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७६ ॥

पर्यिनी, स्त्री, (पर्यानि सन्धस्याः । पर्य + इनिः ।)
माघपत्नी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुमुते
उत्तररत्ने ६२ अध्याये ।

“वर्हिष्ठरजनीकुल पर्यिनीधारिवाङ्मयैः ॥”

अश्वरोविशेषः । यथा, हरिवंशे । १०८ । ४६ ।

“भेगकासहज्या च पर्यिनी पुङ्गिकास्थला ॥”

पर्यो, [नृ] पुं, (पर्यानि सन्धस्याः । पर्य + इनिः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥

पर्योत्तजं, स्त्री, (पर्यनिर्मितं उटजम् ।) पर्य
शाला । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्ये, ङ अपानोत्सर्गः । इति कथिकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
त्यात्म-अकं-सेट् ।) ङ, पर्येते वृहः । इति
दुर्गादासः ॥

पर्ये, पुं, (पृ + बाहुलकात् ट् ।) केशवन्तः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (पर्ये अपानोत्सर्ग + अच् ।)

अपानोत्सर्गश्च ॥

पर्येनं, स्त्री, (पर्ये + लुङ् ।) अपानोत्सर्गः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ३६ ॥ पाट्ट इति भाषा ॥

पर्ये, स्त्री, (पृ पालनादौ + “खण्यश्लिष्यश्रव्याप्य-
रूपपर्येत्याः ।” उर्गा । ३ । २८ । इति निपा-
तनात् मिडम् ।) नवलग्नम् । मृहम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ खड्गवाद्यशकटम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

पर्यटः, पुं, (पर्य + अट् ।) वृक्षविशेषः । श्वेत-
पापडा इति वज्रभाषा । द्युनपापर इति
हिन्दीभाषा । तत्पण्यायः । विर्यटः २ तिलः ३ ।

इति रत्नमाला ॥ चरकः ४ रेणुः ५ लघ्वारिः ६
वरकः ७ अरकः ८ शीतः ९ शीतप्रियः १०

पांशुः ११ कल्पाङ्गः १२ कर्मकण्टकः १३ कुश-
शाखः १४ पगन्धः १५ सुतिक्तः १६ रक्त-
पुष्पकः १७ पिप्पारिः १८ कटुपत्रः १९ वक्रः २० ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तश्लेष्मवररक्तदाहविष्यानिमग्धमनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥* ॥

पर्यङ्क

“पर्यटो वरतिलश्च स्मृतः पर्यटकश्च चः ।

कथिनः पांशुपण्यायकश्च कवचनामकः ॥

पर्यटो ज्वलि पित्तास्रममलघ्नाकफज्वरान् ।

संघाही शीतलक्षितो दाहदुग्धातजो लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥* ॥

पर्यटकमेदः । पापर इति भाषा ॥ तस्य गुणः ।

लघुत्वम् । रुचत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“धूमवीरचिता हिङ्गुचरिमाणवर्धयुताः ।

वीरकसर्जिकाभ्याश्च तनुं लप्ता च वैजिताः ॥

दीपनाः पाचना रुक्षा गुरवाः किषिदीरिणाः ॥

मौत्राश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषालक्ष्यो हिताः ।

चक्रकस्य गुणैर्युक्ताः पर्यटाश्चक्रकोद्धवाः ॥

“क्वहे भट्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मथ्यमा गुणैः ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीयभागे ॥

पर्यटद्रुमः, ङ, (पर्यट एव द्रुमः ।) कुम्भीद्वयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यटो, स्त्री, (पर्यट + ङीप् ।) सौराष्ट्रनृतिका ।

इति रत्नमाला ॥ पितृकर्मदः । इत्युणादिकोषः ॥

उत्तरदेशभवसुगन्धिव्रथम् । पपरीति प्रसि-
द्धम् । पद्मावतीति च । तत्पण्यायः । रङ्गनी २

लक्ष्मा ३ जतुका ४ जनी ५ जनी ६ जतु-
लक्ष्मा ७ संघर्षा ८ जतुक्त ९ चक्रवर्तिनी १० ।

अस्या गुणाः । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशि-
रत्वम् । वर्णलत्वम् । लघुत्वम् । विषवृणकक-

कफपित्तास्रकुष्ठनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पर्यटो, पुं, (पिपरीति । प + “प्रपृष्टर्णा रे

रक्त्वाभ्यासस्य ।” उर्गा । ४ । १६ । इति इकान्

हित्वं आध्यासस्य सगागमश्च ।) खड्गः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ वङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जलाशयः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पर्यिका, पुं स्त्री, पर्येण गच्छतीति । (पर्य + टन् ।

खड्गः । इति सिद्धान्तकौमुदी । [सिट् ।)

पर्ये, गतौ । इति कथिकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा परं-सकं-

पर्येङ्गः, पुं, (परितोऽङ्गते इति । परि + अकि-

लक्षणे + चच् ।) खड्गः । पालङ्ग इति भाषा ॥

इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तत्पण्यायः । (मचः

मचकः ३ पलाङ्गः ४ इति हेमचन्द्रः । ३ । १४७ ॥

पर्येस्तिका ५ परिकरः ६ अवसकृषिका ७)

इति च तथैव । ३ । ३४३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २४६ । ८ ।

“अथोपविष्टं राजानं पर्येणैव ज्वलनप्रभे ।

उपप्रुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिचक्षये ।

उपगम्यान्नधीतु कर्षो दुर्धनधनमिदं तदा ॥”

योगपट्टः । यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।

पर्यङ्कवन्धस्त्रिपूर्वकायं

नृन्वायतं सन्नमितोभर्मासम् ॥”)

पर्यङ्कपादिका, स्त्री, (पर्यङ्कस्यैव पादोऽस्थस्याः ।

टन् टाप् च ।) कोलश्रिणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पर्यङ्कवन्धनं, स्त्री, (पर्यङ्कवत् यद्वन्धनम् ।)

बन्धादिना वृद्धजायुज्जावन्धनम् । बाहुबंधा

इति भाषा ॥ यथा,—

पर्याय

“पादप्रसारणश्चापे तथा पर्यायवचनम् ॥”
 इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविनाशः ॥
 पर्यटनं, स्त्री, (परितोऽटनं भ्रमणम् । परि +
 अट + भावे ल्युट् ।) सर्वतोभावेनाटनम् । पुनः
 पुनर्गमनम् । भ्रमणम् । तत्पर्यायः । वृथा २
 अट्या ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । ७ । १८ ।
 “भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिवेवजैः ॥”)
 पर्ययुयोगः, पुं, (परितोऽयुयोगः पृच्छा । परि +
 अयु + युञ् + भावे चञ् ।) जिज्ञासा । इति
 हज्जायुधः ॥ (“एतेनास्यापि पर्ययुयोगस्या-
 नवकाशः ।” इति दायभागः ॥)
 पर्यन्तः, पुं, (परितोऽन्तम् । प्रादिसमासः ।)
 शेषसौमा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । १ । १४१ ।
 “पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि ।
 न कथञ्चित् महीपस्य चित्तानाः केनचित्
 कञ्चित् ॥”
 समीपम् । यथा, हरिवंशे । १२२ । ५३ ।
 “पर्यन्तदेशं सरसेन दृष्ट्वा
 निक्षेप सा लोहितचन्दनेन ॥”
 पार्श्वः । यथा, रघौ । १८ । ४३ ।
 “पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य
 कपोलजोलोभयकाकपक्षात् ।
 तस्याननादुच्चरितो विवादः
 चखाल वेलासपि नाश्वानाम् ॥”)
 पर्यन्तभूः, स्त्री, (पर्यन्तस्य शेषसौमाया भूः
 पृथिवी ।) गदीनगरपर्यन्तादेवपान्तभूमिः ।
 तत्पर्यायः । परिसरः २ । इत्यमरः । २ । ११४ ॥
 पर्यन्तिका, स्त्री, (परितः सर्वतो भावेन अन्तिका
 गुणादीनां नाशिका ।) गुणभ्रंशः । इति हारा-
 वली । २१० ॥
 पर्यन्तः, पुं, (पर्यन्त + पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
 इन्द्रः । श्रद्धायमानमेव । मेघशब्दः । इत्यु-
 षादिकोषः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ३१ । ३२ ।
 “ततो दुन्दुभिनिर्वाधः पर्यन्तनिनदोपमः ॥”)
 पर्ययः, पुं, (परि क्रमशः अयो गमनम् ।) क्रमो-
 लङ्घनम् । (परि शास्त्रलोकाचारमर्यादां परि-
 त्यज्य अयो गमनसुलङ्घनमित्यर्थः ।) याति-
 क्रमः । शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्तस्वार्थस्य
 परित्यागः । तत्पर्यायः । अतिपातः २ उपा-
 तयः ३ । इत्यमरभरतौ ॥ विपर्ययः ४ अत्ययः ५ ।
 अतिपतनम् ६ अत्ययः ७ अतिक्रमः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४८ । १२ ।
 “अत्रान्याच्छादय चार्धं यथा कुपुष्यक्षया ।
 अमर्षं धारय चोभं प्रतीक्षन् कालपर्ययम् ॥”)
 पर्ययणं, स्त्री, (परितोऽयतं गच्छत्यनेन । परि +
 अय + ल्युट् ।) अन्वसन्ना । इति शब्दमाला ॥
 जिन् इति भाषा ॥
 पर्यवस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम् । परि + अव-
 + स्था + “आतपोपसर्गः” ३ । ३ । १०६ ।
 इत्यम् ।) विरोधनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १९१ ॥

पर्यायः

पर्यवस्थाता, [च] चि, (पर्यवतिष्ठते इति । परि +
 अव + स्था + कृष् ।) पर्यवस्थाकर्ता । विरोधी ।
 इति हज्जायुधः ॥ (यथा, किरा-तार्जुनीये ।
 ११ । १३ ।
 “अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।
 इति व्याख्ये भवे भयो सुक्ताशुक्तिष्ठते जनः ॥”)
 पर्यवस्थानं, स्त्री, (परितोऽवतिष्ठतेऽनेन । परि +
 अव + स्था + करणे ल्युट् ।) विरोधः । इति
 जटाधरः ॥ सर्वतोभावेनावस्थितिश्च ॥
 पर्यस्तः, चि, (परितोऽस्तः क्षिप्तः । अस्त्यु इर-
 क्षेपे + क्तः ।) पतितः । हतः । इति मेदिनी ।
 ते, १२१ ॥ (सर्वतः प्रहतः । विस्तृतः । यथा,
 हरिवंशे । १५६ । २० । [राम् ॥”)
 “पर्यस्तां पृथिवीं क्षुत्क्षीं खान्धां सरथकुङ्कु-
 म्पर्यस्तिका, स्त्री, (परितः अस्त्यते चिप्यते शरीर-
 मत्र । परि + अस् क्षेपे + अधिकरणे क्तन् ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) खट्वा । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ४४४ ॥
 पर्यायः, स्त्री, (परितो याति गच्छत्यनेनेति । परि
 + या + ल्युट् । पृथोदरादित्वात् साधुः । अन्व-
 पक्षायनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ (यथा,
 दृष्टवर्षादित्यायाम् । ६३ । ६ ।
 “आरोहणमन्ववाजिनां
 पर्याणादियुतस्य वाजिनः ।
 उपवाह्य तुरङ्गमस्य वा
 कल्पस्यैव विपुलशोभना ॥”)
 पर्याप्तः, स्त्री, (परि + आप + भावे क्तः ।) यथेष्टम् ।
 क्षतिः । शक्तिः । निवारणम् । इति मेदिनी ।
 ते, १२७ ॥ चि, प्राप्तः ॥ (शक्तिसम्पन्नः । यथा,
 भगवद्गीतायाम् । १ । १० ।
 “पर्याप्तं त्वदमेतेषां बलं भौमाभिरक्षितम् ॥”
 “पर्याप्तं समर्थं भाति इति ।” श्रीधरस्वामी ॥)
 पर्याप्तिः, स्त्री, (परि + आप + क्तन् ।) परि-
 चाणम् । मरणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमर-
 भरतौ ॥ प्रकाशः । प्राप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (क्षतिः । यथा, ‘कथासरित्सागरः’
 २६ । १८८ ।
 “नास्ति यस्मिन् वत्स ! सुवि पर्याप्तये धनम् ॥”
 शक्तिः । यथा, तत्रैव । २६ । ४७ ।
 “प्रविष्टः सोऽप्यप्रवृत्तां तत्र नेचोत्सवप्रदाम् ।
 धातुरक्षुत्निर्माणापर्याप्तिमिव रूपिणीम् ॥”)
 स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां
 विशिष्टवृद्धिनिधायकः । पदार्थभेदेन नाना ।
 यथा । पर्याप्तिसिद्ध्यमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि
 प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति
 दीधितिः ॥ समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि
 चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु
 संख्यादिमत्त्वनिधायकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति
 सामान्याभावे जगदीशः ॥ द्वितीययुत्पत्तिवादं
 गदाधरभट्टाचार्यश्च ॥
 पर्यायः, पुं, (परि + इज गतौ + “परावशुपात्य-
 इजः” ३ । ३ । ३८ । इति चण् । क्रमप्राप्त-

पर्यायः

स्यानतिपातोऽनुपात्यः ।) पर्ययणम् । क्रमः ।
 (यथा, कुमारः । २ । ३६ ।
 “पर्यायसेवासुतुष्ट्यु पृथक्सम्भारतत्पराः ।
 उद्यानपानसामान्यस्तवस्तुपासते ॥”)
 तत्पर्यायः । आनुपूर्व्यौ २ आहत्य ३ परिपाटी ४
 अयुक्रमः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ आनु-
 पूर्व्यम् ६ आनुपूर्व्यम् ७ आनुपूर्व्यम् ८ परि-
 पाटीः ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अव-
 सरः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ निर्माणम् ।
 द्रव्यधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६ । १३६ । क्रमे-
 ष्वेकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः । इति विजय-
 रचितः ॥ सम्पर्कविशेषः । येन सह यत्सम्पर्कः
 सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्यायः । यथा,—
 “समानं कुलभावश्च दानादानमर्थेव च ।
 तयोर्न्यग्रसमानं हि पर्यायश्च प्रचक्षते ॥”
 इति कुलदीपिका ॥
 (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे
 १० । १०४ ।
 “कचिदेकमनेकस्मिन्नेकस्वैकं क्रमात् ।
 भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते ॥”
 उदाहरणं क्रमेण यथा,—
 “स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीषु तस्याः स्तब्जिताः प्रपेदिरे
 क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥
 विचरन्ति विलासिन्यो यच्च ओष्णिभराजसाः ।
 वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥
 विन्दुरागादधराभिर्वर्जिताः
 क्षेनाङ्गरागादहणाच्च कन्दकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः
 क्षतोक्षस्त्रप्रणयी तया करः ॥
 यथोरारोपितक्षारो ह्यारक्षेत्तिरिध्वजनेः ।
 निर्धायन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरमुविन्दवः ॥
 शृङ्गश्च कचिदाधारः संहतस्फुरोऽसंहतरूपश्च ।
 कचिदाधेयमपि । यथा, ‘स्थिताः क्षणं पद्मसु’
 इत्यत्र उदविन्दवः पद्मादावसंहतरूप आधारे
 क्रमेणाभवन् । ‘विचरन्ति’ इत्यत्राधेयभूता
 तकादयः संहतस्फुरारिपुरे क्रमेणाभवन् । श्व-
 मन्यन् । अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्ते-
 विशिष्टालङ्काराद्भेदः । विनिमयाभावात् परि-
 वृत्तेः ॥”)
 पर्यायश्रयणं, स्त्री, (पर्यायेण क्रमेण श्रयणम् ।)
 प्रहरीकादीनां क्रमेण श्रयणम् । तत्पर्यायः ।
 उपश्रयः २ विश्रयः ३ । इत्यमरभरतौ ॥
 पर्यायः, पुं, (पर्यस्यते इति । परि + अस + चञ् ।)
 पतनम् । हननम् । इति पर्यस्तशब्दार्थदर्शनात् ॥
 (परिवर्तः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५४ । २ ।
 “महाभूतप्रमाणश्च लोकालोकनर्थेव च ।
 पर्यायं परिमाणश्च गतिश्चकार्कयोरपि ॥”)
 पर्युदयनं, स्त्री, (पर्युदयते इति । परि + उत् +
 अच् + “ल्युट् कृत्वा बहुलम् ॥” ३ । ३ । ११३ ।
 इति ल्युट् ।) कृणुम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥

पर्युदस्तः, त्रि, (पर्युदस्त्यते इति । परि + उत् + अस् + क्तः ।) पर्युदासविशेषः । विध्यन्वि-
भेदात्मकमर्थयुक्तः । यथा । यद्यपि पर्युदस्त-
रात्र्यादिसु आह्वयिकरणे विधिरौदासीन्यास
फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः ॥ इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (परि उतक्षिप्ते त्रि)

पर्युदासः, पुं, परि सर्वतोभावेन उदास्यते विधि-
यश्च सः । (परि + उत् + अस् + क्तः ।) तस्य
लक्षणम् आह्वयिवेके ।

“सामान्यप्राप्त्याप्तनिषेधस्यैव पर्युदासत्वम् ॥”
अपि च मलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।
पर्युदासः स विधेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

अस्योदाहरणम् । अमावस्यायां पित्र्यो दद्यात्
रात्रौ आहुं न कुर्वीत । अत्र आहुकरणे रात्रेः
पर्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

“जुगोपात्मानमवस्तो मेने धर्ममनातुरः ।
अयधुरादे सोऽथानसक्तः सुखमन्वभूत ॥

अत्रावस्ततामन्यात्मगोपनादिविधेयमिति
नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः ॥”

पर्युषितं, त्रि, (परित्यज्य स्वकालमुषितम् । वस
+ क्तः ।) युष्टम् । वासि इति भाषा । तस्या-
भक्षणीयत्वं यथा,—

“भक्तं पर्युषितोच्छ्रितं चक्षुष्टं पतितेक्षितम् ।
उदकासृष्टसंनष्टं पर्यायाप्तञ्च वर्जयेत् ॥”

इति गण्डपुराणम् ॥

“यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छ्रितमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति भगवद्गीता ॥ * ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—

“मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं वृष ।
अन्वच फलमांसिभ्यः शुष्कशाकादिकास्तथा ॥

तद्वाह्वारिकेभ्यश्च गुरुपक्षेभ्यश्च एव च ॥”
इत्याह्वयकतत्त्वम् ॥

तुलसीयुक्तपुष्पे पर्युषितदोषाभावो यथा,—
“तुलसीलवपुष्पाणि पद्मं गङ्गोदकं कुशाः ।
न पर्युषितदोषोऽत्र हिमभिर्न न दुष्यति ॥”

इति पुराणम् ॥

पर्युषितभोजी, [नृ] त्रि, (पर्युषितं युष्टं भुङ्क्ते
इति । भुज् + णिनिः ।) युष्टद्वयभोजी । इति
कलापव्याकरणम् ॥

पर्येषणा, स्त्री, (इष् + युष् + टाप् । ततः परितः
इषणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

तर्कादिना यथावोधितधर्मादन्वेषणं । अन्वे-
षणमात्रेऽपि । इति भरतः ॥ (स्त्री, अन्वे-
षणम् । यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“नास्तेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणश्चरेत् ॥”
पर्व, गतौ । (आ-पर-सकं सेट् ।) पर्वति ।

इति दुर्गादासः ॥

पर्व, पूर्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-
सकं-सेट् ।) पर्वति प्रयत्ना कुर्मं चेटो । इति
दुर्गादासः ॥

पर्व, [नृ] स्त्री, (पर्वतीति । पर्व गतौ + वाहु-
लकात् कनिष् ।) यद्वा, पिपतीति । पुं + “आ-
मदिप्यर्निपृष्टकिभ्यो कनिष् ।” उणा । ४ ।

११२ । इति कनिष् ।) मङ्गः । यन्त्रिः । (यथा,
भागवते । ५ । २१ । १७ । “तथा वागविल्या

नृपयोऽनुष्ठपर्वमाजाः वदिसृज्वाणि पुरतः
सुखं कृत्वाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥”)

प्रस्तावः । लक्षणात्तरम् । दर्शप्रतिपदोः सन्धिः ।
(पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।

“अकालजलदावली किरतु नाम सुक्तावली-
रपर्वणि विधुस्तुदस्तुदतु नाम शीतदुतिम् ॥”)

विधुस्तुप्रभृति । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ अन्य-
विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते अष्टादशपर्वणि । तानि उक्तानि यथा

तद्वीकायाम् ।

“आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरु रविजमद्रकसौमिकश्च ।
स्त्रीपर्वं शान्तिरनुशासनमन्वमेध-

यासायमो सुवलयानदिवावरोहः ॥”)
क्षयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भङ्गी । यथा,
रघुवंशे । १६ । ४६ ।

दिने दिने शैवलवन्धवस्तात्
सोपानपर्वणि विस्तृष्टमः ॥”)

पञ्चपर्वणि यथा । विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पञ्चाशयतानि राजेन्द्र । रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतेजसांसस्मोगो पर्वस्तेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नतः ॥”

पर्वसु कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । ब्रह्मपुराणे ।
“जित्वा ह्योरयनयोर्नित्यं विधुवतोर्दयोः ।
चक्राक्योर्द्वययोर्योर्नित्यं विधुवतोर्दयोः ॥

अहोरात्रोषितः क्षानं आहुं दानं तथा चपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्वादयश्च तत् ॥”

पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।
“अनध्यायस्तु नाङ्गिषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेभ्योऽप्यु पर्वस्तेषु वर्जयेत् ॥”

पैठौनसिः । न पर्वसु तेषां चौरं मांसमभ्यु-
पेयात् नामावस्थायां हरितमपि हिन्द्यात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वकं, स्त्री, (पर्वणा यन्त्रिणा कायतीति । कै +
कः ।) ऊरुपर्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टौ
इति भाषा ॥

पर्वकारी, [नृ] पुं, (पर्वं करोतीति । पर्व + कृ +
णिनिः ।) धनादिलोभनापर्वसु अमावास्यातिथ्या-
प्रवर्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।

“सूची माहिषकक्षैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥”
पर्वगामी, [नृ] पुं, (पर्वसु चतुर्दश्यष्टम्यादियु-
गच्छति स्थितिमिति । पर्व + गम + णिनिः ।)

पर्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्वाक्तश्लोके पर्व-
कारीत्यत्र पर्वगामीति पाठश्चेति स्त्रीगामी ॥

पर्वन्तः, पुं, (पर्वन्ति पूरयतीति । पर्व पूरय +
“अनृडाश्रयिपर्वन्ति ।” उणा । ३ । ११० ।

इति अतएव ।) यद्वा, पर्वणि भागाः सन्त्यत्र ।
पाश्चात् इति भाषा ॥ तत्पर्वणाः । महीधः २

शिवरी ३ व्याभूत ४ अर्वायः ५ धरः ६
अग्निः ७ गोमः ८ गिरिः ९ पावा १०

अचलः ११ शैलः १२ शिलोचयः १३ । इत्य-
मरः । २ । १ । ११ ॥ व्यावरः १४ साधुमान् १५

पृथुशेखरः १६ धरणीकौलकः १७ कुडारः १८
जीवतः १९ धातुभूत २० भूधरः २१ शिरः २२

कुलीरः २३ कटकौ २४ शङ्खी २५ निर्भरी २६
अगः २७ नगः २८ इनी २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धरणीयः ३० भूभूत ३१ क्षिति-

भूत ३२ अवनीधरः ३३ कुधरः ३४ धराधरः ३५
प्रस्थवान् ३६ वृक्षवान् ३७ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्व पर्वता यथा,—
“शीतान्तकस्तुम्भश्च कुलीरोऽथ च कङ्कवान् ।

मन्थिलोऽथ वृक्षवान् महावीरो भवाचलः ॥
सुविम्वन्दरो वंशः सुमेषो निमिवक्षसा ।

देवशैलस्य पूर्व पर्वतस्य महाचलाः ॥” * ॥
सुमेरोर्दक्षिणे पर्वता यथा,—

“त्रिकूटः शिखरादिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।
रुचकः साधुमांसेव ताम्रकोऽथ विशाखवान् ॥

श्वेतोदरः समलश्च वसुधारश्च रत्नवान् ।
एकदङ्गो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ॥

पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।
इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥”

सुमेरोः पश्चिमे पर्वता यथा,—
“सुचक्षुः शिखिरश्चैव वैदूर्यः पिङ्गलक्षणा ।

पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥
अङ्गनः कुकुटः कृष्णः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः ।

सहस्रशिखरश्चादिः पारिपाचः स शङ्खवान् ॥
पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमादुर्वहिः ।

एतेऽचलाः समाख्याताः शृणुष्वान्तर्धो-
तरान् ॥”

सुमेरोरुत्तरे पर्वता यथा,—
“शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसनाभौ तथाचलौ ।

कपिलेऽक्षया शैलः साधुमांसी च एव च ॥
शतशङ्खः स्वर्गशङ्खः तुम्भाको मेघपर्वतः ।

विराजास्यो वराहादिमैयूरो दक्षिरक्षया ॥
इत्येते कथिता ब्रह्मरौप्यरत्नरतो नगाः ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
सप्तकुलपर्वतादि यथा,—

“सप्त यदस्मिन् महापर्वता विवृताः कुलपर्वताः ।
महेन्द्रो मलयः सद्यः सुक्तिमावृक्षवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपाचश्च इत्येते कुलपर्वताः ।
तेषां सहस्रशङ्खाण्यं पर्वतास्तु समीपतः ॥

अविज्ञाताः पर्वतवन्तो विपुलाश्चित्रवानवः ।
अन्ये तन्मध्योपरिहाता दृष्टाः सन्त्योपलीविनः ॥

ते विमिश्रा अनपरा आर्या ज्ञेयश्चाथ सर्वशः ॥”
इति मातृख्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥

विंशतिः श्रेष्ठपर्वता यथा,—
“हिमवान् हिमकूटश्च निधयो नीलपर्वतः ।

श्वेतश्च भृङ्गवान् मेदमांशवान् गन्धमादनः ॥

पर्वतः

महेन्द्रो मलयः सन्धः मुक्तिमावृचवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाञ्च कौलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्त्रिषु तथैवोत्तरमानसः ।
इति विंशतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्यां वराः ॥”
अम् हुीपवर्षविभाजकपर्वता यथा,—
“लङ्कादेशाहिमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्वन्तदैर्घ्याः ।
एवं सिद्धादुदगपि पुराणेष्वप्युक्तमनीला
वर्षाण्येषां अगिरिह नृधा अन्तरे प्रोक्तिदेशान् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

पर्वतानां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“ततोऽग्नौ जातपत्ता विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता मेदिनी तस्मा यथापूर्वं निवेशिताः ॥
तत्र स्थानमसुराणाम् आचार्यं जलार्णवे ।
प्रतीक्षां पर्वताः सर्वे निमग्न्यर्था गताः ॥
तत्रासुरेभ्यः शंसुस्ते आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तच्छ्रुत्वा सुराः सर्वे चक्रुर्दुयोगस्तमम् ॥*॥”
युद्धजयानन्तरं तेषां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“धरण्यान् गिरीन् स्थाप्य स्त्रिषु स्थानेषु गोः पतिः ।
चित्रहं पविना पक्षान् सर्वेषां भुवि चारिणाम् ॥
एकः सपत्नो मैनाकः सुरैस्तान्समये हतः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

पर्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
“नदाश्च पर्वताः सर्वे हिमपाञ्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपम् शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानाम् रूपं कायस्तथापरः ।
सुक्तानामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
वाहिरस्थिररूपम् सर्वदेव प्रपन्नते ।
एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वन्तयोस्तथा ॥
अन्तर्भवति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आधायते स्थावरेण शरीरं पर्वन्तस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाधायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानाम् तथैव च ॥
जगत्स्थित्योः पुरा विष्णुः कल्पयामास यन्नतः ।
तोयजानौ नदीदुःखञ्जायते सततमिजाः ॥
विश्वेभ्यो स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥*॥
अतः परं पर्वन्तेषु देवानामवकाशा वश्यन्ते ।
तत्र योऽसौ श्रान्तास्थः पर्वन्तस्तस्योपरि महे-
न्द्रस्य क्रीडास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजानक-
वृक्षवनम् । तस्य पूर्वपार्श्वे कुङ्जरो नाम गिरिः
तस्योपरि दानवानामष्टौ पुराणि च । तथा
वज्रकेतुपर्वन्ते राक्षसानामनेकानि पुराणि ते च
नाम्ना नीलकाः कामरूपिणः महागौले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशसहस्राणि किन्नराणां
स्थातानि तत्र देवताचन्द्रादयो राजानः पञ्च-
दश किन्नराणां शब्जिताः तानि सौवर्णानि धिल-
प्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्वन्तवरे
नागानामधिवासः ते च धिलप्रवेशासंवितेषु
यैतैर्विविधावर्षिणो अवस्थितासुराणि च दान-
वेन्द्रा अवस्थिता वैष्णवपि विद्याधरपुरजयं
विंशद्योजनशतविस्तीर्णमेकैकं तावदायतं

पर्वतः

उलूकरोमसममहाविषादयश्च राजानो विद्या-
धराणाश्च एकैके च शैलराजनि स्वयमेव गच्छन्ति
अवस्थितः । कुङ्जरे तु पर्वन्तवरे नित्यं प्रमुपतिः
स्थितः वृषभाद्वो महादेवः शङ्करो योगिनां
प्रभुः अनेकगुणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भग-
वानादिपुरुषो अवस्थितः । वसुधारे चायुष्मतां
वक्त्राश्च समावासः वसुधाररत्नधारयोर्नृद्वि-
न्द्वौ सप्त च संख्या पुराणि वसुसप्तर्षीणाञ्च ।
एकश्चक्रे च पर्वन्तोत्तमे प्रजापतेः स्थानं चतु-
र्विंशत्य ब्रह्मणः । गजपर्वन्ते च महाभूतपरि-
वृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्वन्तवरे मुनिविद्विषाधराणामायतनं चतु-
रशीत्यपरपुष्पो महाप्राकारतोरणाः तत्र
चानेकपञ्चता नाम गन्धर्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषां आधिपतिर्देवो राजराजैकप्रह्वलः । सुर-
राक्षसाः पञ्चकूटे दानवाः शतशङ्के यक्षाणां
पुरश्चतम् । प्रमेदकस्य पश्चिमेन देवदानवसिद्धा-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्ध्नि महती सोमशिला
तिष्ठति तस्याश्च पर्वन्ति पर्वन्ति सोमः स्वयमेवा-
वतरति । तस्मैवोत्तरपार्श्वे चिकूटं नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति कश्चित्तत्र च वज्रायतनं तत्र
वर्णिमान् वज्रिरुपास्यते देवैः । उत्तरे च शङ्कराक्षे
पर्वन्तवरे देवतानामायतनानि पुष्पेण नारा-
यणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतीरे जातुष्कमहापर्वन्ते विंशद्योजन-
मण्डलं नन्दनं नाम सरस्तत्र नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शतशीर्षप्रचण्ड इति । इत्येतेऽष्टौ
देवपर्वन्ता विज्ञेयाः तैर्नातुक्रमेण हेमरजतर-
वन्द्यमनःशिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्ष-
कोटिशतानेकसंख्याता पूर्णा तेषु च सिद्धविद्या-
धराणां निलयाः । तद्वयथा मेरोः पार्श्वतः
केशरवलयालवालं सिंहलोकेति कीर्तयते इयञ्च
पृथ्वी पञ्चाकारेण अवस्थिता एव सर्वपुराणेषु
क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपुरा-
णम् ॥ * ॥ हिमालयादिपर्वन्तवासिनो यथा,—
“रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हेमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाश्चाश्वरोगणाः ॥
सर्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकिस्तथाकाः ।
महामेरौ चर्यान्तश्चतुर्लोकं याजिकाः सुराः ॥
नीले तु वैदूर्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
देवानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वन्त उच्यते ॥
शङ्खवान् पर्वन्तश्रेष्ठः पितृणां प्रतिसञ्चरः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥”
इति मातुल्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पर्वन्तनदीजलगुणाः ।
“हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वन्तोपमम् ।
पारिपाञ्चभवा याश्च विन्ध्यर्षप्रभवाश्च याः ॥
शिरोहृद्भोगकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च ।
चन्द्रार्ककरश्चष्टं वायुनास्मान्तितां सुतुः ॥
पर्वन्तोपरि यद्गिरि समं पौरन्दरेण तत् ।
तस्यानुगुणमुदितं शैलप्रसवणोद्भवम् ॥

पर्वतः

लेखनं दीपनं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पर्वन्ते वर्णनीयानि यथा,—
“शैले मेघौघधीधातुर्वशकिन्नरनिर्भराः ।
शङ्खपादगुहारजवनजीवाद्युपत्यकाः ॥”
इति कविकल्पलता ॥ * ॥
अथ कौलासपर्वन्तवर्णनम् ।
“मध्ये हिमवतः पृष्ठे कौलासो नाम पर्वन्तः ।
तस्मिन्निधिरपतिः श्रीमान् कुबेरः सह राजसेः ॥
अश्वरः सहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कौलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिवा नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिवश्च चन्दनस्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कौलासं दिवं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
मन्त्रधातुमयं दिवं श्वलं पर्वन्तं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः शुभे रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदनाम विभ्रतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिवा नदी स्याच्छोदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिवं महच्चैव रथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ॥
यक्षसनापतिः क्रूरैर्गन्धकैः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी स्याच्छोदका शुभा ॥
महोमण्डलमध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कौलासाद्विजग्राह्यां शिवं सर्वोषधिं गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिवं श्वलं पर्वन्तं प्रति ॥
लोहितो हेमशङ्खस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी महान् ।
देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यैः स धार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥*॥
कौलासात् पश्चिमोदीयां ककुद्गानोषधीगिरिः ॥
ककुद्गति च रुद्रस्य चोत्पत्तिष्ठाककुद्गतिः ।
तद्वचनं वैककुद् शैलं त्रिककुद् प्रति ॥
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्देवतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिंहसेवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयुर्लोकपावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिवं वैभाननाम विभ्रतम् ॥
कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो बली ।
नाम्ना वै ब्रह्मधामेति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥*॥
कौलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वोषधिर्गिरिः ॥
अरुणः पर्वन्तश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दधितः श्रीमान् पर्वन्तो हेमसन्निभः ।
शान्तकौम्भमयैर्द्वैः शिलाजालैः समन्ततः ॥
शतसंख्येस्तापनीयैः शङ्खैर्हिर्ममोक्षिखन् ।
युक्तवान् सुमहद्दिव्यैर्गुणैर्लो महोष्णितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरौशो धूम्रलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
या बहुशुशीतवीर्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

पर्वतः

अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ।
गौरम् पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशङ्खः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवासुकम् ।
रत्नं बिम्बसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरवास बहुलाः समाः ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिप्लुताः ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमम् प्रतिष्ठिता ॥”
इति मातुस्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्वतदानम् ।

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कापांसपर्वतः ।
सप्तमो वृत्तशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्विंशतः शर्कराचलः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अयने विद्युवे पुण्ये अतीपाति दिनस्तये ।
शुक्लपक्षे जलतोयास्तु परागे शशिशये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु ह्यदक्षांमथवा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुष्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विज्ञानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्ष्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदक्प्रवनश्चैव प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥
गोमयेनागुलिप्रायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्वाद्द्विष्कम्भपर्वतान्वितम् ॥
धान्यदोषसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकाः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

मेघमहाबीहिमयस्तु मध्ये

सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्वेषु सुक्ताफलवक्ष्युक्तौ

यान्येन गोमेदकपुष्परामैः ॥

पश्चाच्च गारुडतनीलरत्नैः

सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः ।

श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-

लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

ब्रह्माय विष्णुर्भगवान् सुरारि-

र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्ययः स्यात् ।

मूर्द्धन्यवस्थानममत्सरेण

कार्यन्वनेके च पुनर्दिवीश्याः ॥

चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि

नितम्भभागवपि राजतः स्यात् ।

तथेक्ष्वरशतकन्दरस्तु

हृत्तोदकप्रखण्डश्च दिक्षु ॥

शुक्लाभराण्यम्भुधरावली स्यात्

पूर्वेषु नीलानि च दक्षिणेन ।

वासोधि पश्चादथ कर्कराणि

रक्ताणि चोत्तरतो वनाली ॥

रौप्याभ्यङ्गेप्रस्तुतानयाद्यौ

संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।

नानापलानी च समन्ततः स्या-

न्मनोरमं मातृविशेषणम् ॥

७६

पर्वतः

वितानकचोपरि पञ्चवर्ण-
मन्त्रानपुष्पाभरणं वित्तं वा ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्न-
मतस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेण चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्पविशेषणाढ्याम् ॥
पूर्वेषु मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवर्णाविशेषणाढ्याम् ॥
चौरावलीदसरसाय वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
यान्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलघौतनो वा ॥
हैमेन यक्षपतिना हृतमानसेन
वक्ष्ये च रणितवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्गपिण्डलहिरण्ययङ्गसंयुक्तम् ॥
आकारयेद्भजनपुष्पवनेन तद्-
द्विष्कम्भितं दक्षिणतोदसरस्तथापि ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमयोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि तावन्मयं सुवक्त्रम् ॥
पुष्यर्क्षे हेमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ॥
माञ्जीकभद्रसरसा च वनेन तद्-
द्रौप्येण भास्वरता च युतं विधाय ॥
होमस्तुर्भिरथ वेदपुराणविद्वि-
रान्तेरनिन्द्यचरितालतिभिर्दिलेकैः ।
पूर्वेषु हस्तमिनमत्र विधाय कुण्डं
कार्यन्तिलैर्वल्लतेन समित्कुशैश्च ॥
रात्रौ च जागरमनुहृतगोतत्यू-
रावाहनश्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ।
त्वं सर्वदेवगणधामनिधि ! विरुद्ध-
मस्तदुद्येह्यमरपर्वत ! नाशयामु ॥
सैमं विधत्स्व कुर्व शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता भया हि ॥

त्वमेव भगवान्गोशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।

मूर्तान्मूर्तिलगद्बीजत्वं नः पाहि सनातनः ॥

यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मन्दिरम् ।

रुद्रादिवक्त्रनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यस्मादभ्युत्थममरेणारीभिश्च शिरस्तव ।

तस्मात्सुहृदराशेऽष्टदुःखसंसारसागरात् ॥

यवमभ्यर्च्य तं मेघं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।

यस्माच्चैवरेण त्वं भद्रार्थं च विप्रयतः ।

शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥

यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।

गन्धर्ववणशोभावास्ततः कीर्तिर्ह्यद्रास्तु मे ॥

यस्मात्त्वं केतुमासेन वैभ्राजेन वनेन च ।

हिरण्ययश्च शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ॥

उत्तरेः कुर्वभिर्यस्मात् सावित्री च वनेन च ।

सुपार्श्व ! राजसे निव्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥

यवमामन्त्रं तान् सर्वान् प्रभाति विमले पुनः ।

पर्वतः

आत्माय गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्वतान्दद्याद्विगन्धः क्रमशो सुने ॥
गावो देवाश्चतुर्विंशदशवा दश नारद ! ॥
शक्तितः सप्त चाद्यौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिलाय पराक्षिणी ।
पर्वतानामशेषाणामेव एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपकाराः स्मृताः ।
यद्याद्यां लोकपालाणां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शेषेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्निव्यमशक्तौ वृत्तिमिच्छते ॥
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ।
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत् फलम् ॥
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगद्भिरुपैर्न वर्तते ॥
अन्नमेव यतो जल्योद्भवमेव जनाह्वनः ।
धान्यपर्वतस्त्वेन पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं वायं देवलोकं मञ्जीयते ॥
अक्षरोगमगन्धर्वैराकीर्त्तयेन् विराजितः ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥
ततः कर्मक्षये राण्यमाप्नोतीह न संशयः ॥१॥
अपातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसुत्तमम् ।
यत्प्रदाना नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तमः षोडशद्वीगः कर्मयो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तद्वर्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्वा द्रोणादूर्ध्वं कारयेत् ।
चतुर्थंशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्ववत् कुर्वात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ।
तद्द्वहेमतनून् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादीस्तद्दद्याच्च निवेशयेत् ।
कुर्वाच्च जागरमत्रापि दानमन्नं निवेद्यत ॥
सौभाग्यरससंभृतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ! ॥
यस्मादन्नरसाः सर्वे सोत्कटा लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवयोनिर्यत् तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्धनः ।
तस्मात् पर्वतस्त्वेन पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तद्वर्धपर्वतम् ।
उमालोके वसेत् कथं ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि शुद्धपर्वतसुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितः ॥
उत्तमो दशभिर्भारेर्मध्यमः पञ्चभिर्भरतः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्धेनाल्पवित्तवान् ॥
तद्ददामन्नं पूज्यो हेमवटसुरार्चनम् ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्दत्तं सरांसि वगर्हवताः ॥
होमजागरमन्त्राद्भूतं लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्वतवत् कुर्वादिमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विन्वात्मा प्रवरोऽयं जनाह्वनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती सदा ।
तथा रसानां प्रवरः सदैवैश्वरसो मतः ॥
मम तस्मात् परां जप्त्वा शुद्धपर्वत ! देहि वै ।

पर्वतः

यस्मात् सौभाग्यदायिना भ्राता त्वं गुह्यपर्वतः ।
निवासस्थं हि पाद्व्यास्तस्मात् पाहि सर्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुह्यमयं गिरिम् ।
पूज्यमानः सगन्धर्वगैरीलोके महीयते ।
पुनः कल्पशतानि तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यव्ययः शत्रुभिन्नापराजितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्गुह्यं वैरिणं याति मानवः ।
उत्तमः पलसाहसो मध्यमः पञ्चभिः श्रुतेः ।
तदर्हं नाधमस्तद्दृष्टवितोऽपि शक्तिः ।
दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्वा विमत्सरः ।
घान्यपर्वतवत् सर्वं विरध्यान्निपुणम् ।
विष्कम्भशैलस्तद्वत् नृत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
नमस्त ब्रह्मवीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ।
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चयः ।
यस्मादप्येवंपदं त्वं तस्मादन्नं जगत्पते ।
सैवपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नमोत्तमः ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतानि ह्येततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
अनः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानादरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ।
उत्तमो दशभिर्मध्येः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्रः तिलशैलः प्रकीर्तितः ।
पूर्ववत्पापरं सर्वं विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
दानमन्नं प्रवक्ष्यामि यथावन्निषत्तमम् ।
यस्माच्छुभे विष्णोर्देहात् खेदस्तद्गवाः ।
तिलाः कुशाश्च समिधस्तस्माच्छान्धै भवन्निह ।
हृदयकेषु यस्माच्च तिला एवाभिरक्ष्यन् ।
भवादुद्धर शैलेन्द्रः तिलाचलः नमोऽस्तु ते ।
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
दीर्घायुर्धनवाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानादरो नित्यमाप्नोति परमं पदम् ।
कार्पासपर्वतस्तद्द्विंशद्भारैरिहोत्तमः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मतः ।
भारैश्चाप्यधनो दद्याद्विंशद्भारैश्चोत्तमः ।
घान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य सुनिपुणम् ।
प्रभातायान् शुश्रूष्यो दद्याद्दत्तुदीरयेत् ।
त्वमेवावरणं यस्मात्सोकाणामिह सर्वदा ।
कार्पासादे नमस्तस्मादधौवध्वंसनो भव ।
इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् शुश्रूष्यन्नौ ।
वदलोके वसन् कल्पं ततो राजा भवेदहम् ॥ ६ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि हृताचलमुत्तमम् ।
तेजोऽनन्तमयं दिवं महापातकनाशनम् ।
विंशत्या हृतकुम्भानामनुत्तमः स्यादहताचलः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिर्मवरः स्मृतः ।
अल्पवितोऽपि कुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्वतास्तद्दत्तुर्भगिन कल्पयेत् ।
शान्तिकुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।

पर्वतः

कारयेत् संहतायुजान् यथाश्रोभं विधानतः ।
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिन्दुदण्डनादिकैः ।
घान्यपर्वतवत् सर्वं विधानमिह पठ्यते ।
अधिवासनपूर्वम् तद्द्विहोमसुरार्चनम् ।
प्रभातायान् शुश्रूष्यो गुरवे च निवेदयेत् ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्दत्तुर्भगिभ्यः शान्तमानवः ।
संयोगादहृतसुतपन्नं यस्मादहृततेजसोः ।
तस्मादहृताभिर्विन्वात्मा प्रीयतामन्न शङ्करः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म हृते तच्च यथास्थितम् ।
हृतपर्वतरूपेण तस्मान्नां पाहि भूधरः ।
अनेन विधिना दद्यादहृताचलमनुत्तमम् ।
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
विमानेनासरोभिश्च सिद्धविद्याधरेवृतः ।
विहरेत् पितृभिः शार्ङ्गं यावदाहृतसंभवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकाक्षितैरवरः स्मृतः ।
चतुर्धाशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ।
पूर्वैश्च वषट्गोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्यो विहङ्गिर्गन्धमादनः ।
वेदूर्यविह्वलैः पञ्चात् संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
पञ्चरागैः सखीवर्षैश्चरेण तु विन्यसेत् ।
घान्यपर्वतवत् सर्वमन्त्राणि परिकल्पयेत् ।
तद्दावाह्वनं कृत्वा दद्यात् देवांश्च काञ्चनान् ।
पूजयेद् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाय पूजयेत् ।
पूर्ववद्गुरु-नृत्विग्भ्यः फलमन्त्रादुदीरयेत् ।
यथा देवगणाः सर्वे सर्वैरन्वर्षस्थिताः ।
त्वच्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचलः ।
यस्मादन्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुर्वते हरः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वतः ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यान्नममहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ।
यावत् कल्पशतं सायं वासश्चेह नराधिप ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदयद्वानुत्तम वा लनम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवन्धहतो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानादरो याति सोमलोकं दिजोत्तमम् ।
दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्हं नावरः स्मृतः ।
अशक्तौ विंशतेरुर्ध्वं कारयेत् शक्तिः सदा ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्दत्तुर्भगिभ्यः कल्पयेत् ।
पूर्ववद्भान्तान् कुर्व्यान्नन्दरादीन् विधानतः ।
कलघौतमयास्तत्र लोकेष्वान् रचयेद्भुजः ।
ब्रह्मविष्णुकैवत् कार्यो नित्योऽत्र चिरगम्यः ।
राजतं स्यादयद्वेषां सर्वेणादिव काञ्चनम् ।
शेषञ्च पूर्ववत् कुर्व्याद्विहङ्गमगरादिकम् ।
प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ।
विष्कम्भशैलादृत्विग्भ्यः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।
रत्नं मन्त्रं पठन् दद्याद्भूमिपार्श्वविमत्सरः ।
पितृणां वक्त्रं यस्माद्विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

पर्वतः

रजतं पाहि तस्मान्नः श्लोकसारसागरात् ।
इत्थं निवेद्य यो दद्यान्नताचलमुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
सोमलोके स गन्धर्वैः किन्नराश्चरसाङ्गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्द्विहान् यावदाहृतसंभवम् ॥ ९ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णुकैवन्दासुष्मन्ति सर्वदा ।
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्नताचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ।
शार्ङ्गभारेण शैलान् यः कुर्व्यात् सख्यवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान् कुर्व्यात्परीयांशेन मानवः ।
घान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मेरुसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्दत्तं स्यात्तं हेमतरुचयम् ।
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
यतद्वृक्षचयं नृद्धिं सर्वैश्च निवेशयेत् ।
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ।
मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनश्चङ्गेषु धनदः स्यादुदयमुखः ।
प्रादुस्तुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमी सुपार्श्वसुरभी दक्षिणाभिसुखी भवेत् ।
घान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमस्मादिकम् ।
कृत्वाय गुरवे दद्यान्नममं पर्वतोत्तमम् ।
नृत्विग्भ्यश्च नरः शैलानिमाञ्जनादुदीरयेत् ।
सौभाग्यान्तरसारोऽयं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्रः सर्वदा ।
अनन्तं पिवतां ये तु निपेतुर्भूवि शीकराः ।
देवानान्तसुखोऽयं पाहि नः शर्कराचलः ।
मनोभवधनुर्मध्यादुद्धता शर्करा यतः ।
तन्मयोऽसि महाशैलः पाहि संसारसागरात् ।
यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ।
चन्द्रादिप्रतीकाशमधिरत्नाभुजोविभिः ।
सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदिनः ।
ततः कल्पशतानि तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यमम्यन्नो यावज्जन्तुर्द्वयम् ।
भोजनं शक्तिः कुर्व्यात् सर्वशैलेष्वमत्सरः ।
सर्वचाचारनवममयीयात्तदनुज्ञया ।
पर्वतोपस्कुरान् सर्वान् प्रापयेत् ब्राह्मणा-

लयम् ॥ १० ॥

इति मातृस्ये ७७ अध्यायः ॥

देवविशेषः । यथा,—

“कश्चपान्नारदश्चैव पर्वतोऽन्यती तथा ॥”

इतिपुराणम् ॥

(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।

“लोमशस्योपसंयस्य पादौ हैपायनस्य च ।

नारदस्य च राजेन्द्र । देवर्षेः पर्वतस्य च ॥”)

मत्स्यविशेषः । यावदा इति भाषा । अस्य

गुणाः । वायुनाशित्वम् । क्षिप्रत्वम् । बलशुक्र-

कारित्वञ्च । इति राजवक्त्रः ॥ उक्तः । शाक-

भेदः । इति मेदिनी । ते, १२६ । (सञ्ज्ञासि-

विशेषः । स तु शङ्कराचार्यशिष्यस्य मङ्गलमित्रस्य

पर्वती

श्रिष्टविशेषः । यथा, प्राणतोषिण्यां अक्षत-
प्रकरणे ।

“वसेत् पर्वतसन्नेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् ।
सारात्सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्तितः ॥”

पर्वतकाकः, पुं, (पर्वते जातः काकः । प्रायशः
पर्वतजातत्वात्तथात्वम् ।) द्वौकाकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १ । ८६ ॥

पर्वतजा, स्त्री, (पर्वताभ्यायते या । पर्वत +
जन् + “पञ्चम्यामजातौ” १ । २ । ६८ । इति
ङः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
(हिमगिरिजातत्वात् गौरी ।) गिरिभववस्तुनि
त्रि ॥

पर्वतलण, स्त्री, (पर्वतभवं लणम् । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) लणभेदः । सङ्घ इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । लणाजम् २ पञ्चाजम् ३
नृगप्रियम् ४ । अस्य गुणाः । वलपुष्टिकारत्वम् ।
पशूनां सर्वदा प्रियत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वतमोचा, स्त्री, (पर्वतोद्भवा मोचा कदली-
त्यर्थः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वतराजः, पुं, (पर्वतानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

हिमालयगिरिः । अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

पर्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्वतराजस्य हिमालयस्य
पुत्री ।) दुर्गा । यथा, जिकनधनञ्जयसंयहयोः ।
“शक्रध्वजात् पञ्चयुते दशाष्टे
मूलार्थयुक्ता सितसप्तमी वा ।
आरभ्य तस्यां दशमीं च यावत्
प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम् ॥”

इति तिथ्यादितत्वम् ॥

पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति । पर्वत +
वस + निनि + डीप् ।) आकाशमासी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गायत्री । यथा,—

“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्नां पर्वतवासिनि ! ।
अक्षयोनिससुतपत्रे ! गच्छ देवि ! यथासुखम् ॥”

इति यजुर्वेदीयगायत्रीविसर्जनमन्त्रः ।

काली । यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्रः ॥

“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्नां पर्वतवासिनि ! ।
अक्षयोनिससुतपत्रे गच्छ देवि ! ममान्तरम् ॥”

पर्वनाधारा, स्त्री, (पर्वतः आधारो यस्याः ।
अटकुलाचलेः पृथिवी धियते इति पुराण-
प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३ ॥

पर्वतारिः, पुं, (पर्वतानामारिः शत्रुः । पर्वत-
पक्षच्छेदनादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वते आश्रिते इति । आ + श्रि
श्रयने + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।)
शूरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतवासिनि त्रि ॥

पर्वतीयः, त्रि, (पर्वते भवः । पर्वत + “विभाषा-
मशुभे” ४ । २ । १४४ । इति ङः ।) पर्वत-

७२

पर्वतः

सम्बन्धी । पर्वतभवः । पाहोहिपा इति भाषा ।
पर्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नः । (मनुष्यो
तु पर्वतीयः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥ यथा,
रघुः । ४ । ७७ ।

“तत्र जगत् रघोर्वीरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपखीयास्तन्निष्पद्योत्पतितानलम् ॥”

पर्वतोन्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति कश्चिन् भूरि-
प्रयोगे प्रमादलिखनं, पर्वतोवन्मिरिति मत्स्य-
ह्रस्वबोधकपाठः साधुः ॥

पर्वधिः, पुं, (पर्वणि अमावस्यापूर्णिमयोः ज्ञास-
हृदि दधातीति । पर्व + धा + किः ।) चन्द्रः ।
इति चिकारुशेषः ॥

पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु अस्थिसु पुष्पं यस्याः ।
स्त्रियां ङोष् ।) रामदूतीवृक्षः । नामदन्ती ।
इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥

पर्वपूर्वता, स्त्री, (पर्वणः पूर्वता ।) सम्भारः ।
आयोजनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वणः पूर्व-
त्वम् ॥

पर्वमूला, स्त्री, (पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः ।
यद्वा, पर्व यन्त्रिरेव मूलं यस्याः ।) ऋता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वयोगिः, पुं, (पर्व यन्त्रिरेव योगिस्तत्पत्तिकारणं
यस्य ।) इन्द्रादि । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

पर्वरीणं, स्त्री, पर्व । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वरीणः, पुं, पर्वरीणरसः । गन्धः । मासतः ।
पर्याशिरा । नृत्तकम् । दूतकमलः । पञ्च-
चूर्णरसः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्वरीण
इति मेदिनी पाठः ॥

पर्वरट् [ङ], पुं, (पर्वसु अस्थिसु रोहतीति ।
रट् + क्रिप् ।) दाडिमः । इति चिकारुशेषः ॥

पर्ववल्ली, स्त्री, (पर्वप्रधाना अस्थिवल्ली वल्ली
लता ।) मालादूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वसन्धिः, पुं, (पर्वणोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-
दशोत्तरम् । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ “प्रतिपत्-
पञ्चदशोत्तरं पञ्च पर्वसन्धिः । किंवा स
सन्धिः पर्वसन्धिवयः । पञ्चदशानां पूरणी पञ्च-
दशी संख्याया ङङिति ङट् टित्वादीप् ।

पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावास्यायोर्द्वयोर्ग्रहणम् ।
अतएव पौर्णमास्या अमावास्या वा शेषसङ्घ-
दङ्घचतुष्टयं प्रतिपदश्च प्रथमसङ्घदङ्घचतुष्टयं
पर्वसन्धिरिति वृद्धाः ॥ सैद्धिकेनो यदा दाहु-

र्यसते पर्वसन्धिविजिति यमः ॥ पर्वणोः सन्धिः
पर्वसन्धिः पृष्ठातोर्वनिपि पर्वपूरणे इत्यस्य
नास्तीत्यनि वा पर्व । प्रतिपत्पञ्चदशोस्तु
सन्धिः पर्वाय दिक् ककुविति खामो ॥

दर्शप्रतिपदोः सन्धौ अस्थिप्रसावयोरपि ।
पर्वशब्दो हि विद्युवत्प्रभृतिर्विपि दृश्यते ॥
इति रत्नः ॥” इति भरतः ॥

पर्वितः, पुं, (पर्व अस्थिजातमस्य । पर्व +
इतच् ।) पर्वतमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वुः, पुं, (परं शब्दं श्रवणीतीति । श्रुतिं हिंस +
“आह् परयोः खनिष्ठश्चां ङिच्” ५ । ४ । ७ ॥

पल

१ । ४४ । इति कुः स च ङित् । पुनीदरादि-
त्वात् ङलोपः । यद्वा, अश्रुति श्रुतिरिति । अश्रु
संज्ञार्थे + “अश्रुः चञ् मुनौ ट् च” ५ । २७ । इति श्रुन् धातोश्च ट्-आदेशः ।)
परशुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४५० ॥ (यथा,
रामायणे । १ । २८ । २४ ।

“भिन्दिपालान् सुतीक्ष्णावान् पाषाणाश्च
महोपमान् ।
प्राक्तान् पाशास्तथा पशून् कुक्काश्च कुक्कापि-
क्षया ॥”)

पशुका, स्त्री, (पशुं रिच प्रतिजतिः । “रवे प्रति-
जतौ” ५ । १ । ६६ । इति कन् । स्त्रियां टाप् ।)
पार्श्वस्थि । इत्यमरः । १ । ६ । ६६ ॥

पशुपाणिः, पुं, (पशुः परशुः पाणौ यस्य ।)
गणेशः । इति हेमचन्द्रः । १ । २ । २१ । (परशुरामः ।
इति व्युत्पत्तिरुच्यते ॥)

पशुंरामः, पुं, (पशुं धारी रामः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-
त्वम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये ।
“भारवतरणार्थाय जातः परशुना सह ।

सहजः परशुसस्य न जहाति कदाचन ॥”)
परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वधः, पुं, (परधं दधातीति । परध + धा +
“आतोऽनुपसर्गे कः” १ । २ । ३ । इति कः ।
पृषोदरात् साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥

पर्व, ङ ङोष् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-
अक-सेट् ।) रेणोपधः । ङोष् इह आर्दी-
भावः । ङ, पर्वते पयसा पटः । सर्व इति
चतुर्भुजः । सर्वते पसर्वे । इति दुर्गादासः ॥

पर्वत्, [ङ] स्त्री, (परिसीदन्त्यस्याम् । परि +
सद् + “सत्सङ्घेति” १ । २ । ६१ । इति
क्रिप् । “सदिरपतेः” ८ । ३ । ६६ । इति
पलम् । बाहुलकात् इकारलोपः । यद्वा,
“शृद्धभसोऽदिः” उणां १ । २८ । इति वङ्ग-
वचनात् पर्व ङोष्ने इत्यस्यादिपि अदिः ।) सभा ।
इतुग्यादिकोवः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ६ ।
“चत्वारो वेदधर्म्मज्ञाः पर्वन्नेविद्यमेव वा ।
सा वृते यं स धर्म्मः स्यादेको वाधात्म-
वित्तमः ॥”)

पर्वङ्गलः, त्रि, (पर्वत् सभा विद्यते यस्य । पर्वत्
+ “रजःकवीति” ५ । १ । १२२ । इति वल्च् ।)
पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । १२ ।

“प्रातीनवाजदीमास्तः सुत्वनः परिपूजयन् ।
पर्वङ्गलान् महाप्रज्ञैराट नैकटिकाश्रमान् ॥”)

पल, क रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, पालयति । वृत्तवत्-
वेदसिद्धिं दीर्घिणोऽपि पाठः काशुवन्वाता-
मिदशुवन्वत् नैरनिवृत्ता बोधयति । तेन पालति
पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पल, क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
सक-सेट् ।) क, पालः पलः । इति दुर्गादासः ॥

पञ्चावः

पक्षान्नं

पलप्रियः, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य ।) नौव-
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांवाग्निनि, त्रि ।
पलभा, स्त्री, (पलस्य भा हविर्यथे ।) मेघसंक्रमणा-
दस्मात् सपादादृदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुल-
शङ्कुणा ह्याया । तत्पर्यायः । पलविभा २
विषुवत्प्रभा ३ । यथा, यजुर्नाक्षवे ।
“मेघादिगे वायनभागकथ्ये
दिनाह्नेना भा पलभा भवेत् वा ॥”
पलभयोद्भूतचरखण्डकोः क्रमोत्क्रमस्यैर्होनावितै-
र्लङ्कोदैः खदेशीयोदया भवन्ति । अथत्तच्छा-
धिकारेऽपि चरसंस्कृता यद्वाः छाटा भवन्तीति
प्रयोजनम् ॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥
“क्रियतुलाघरसंक्रमपूर्वतोर्यनकवोत्पदिनेर्विष्णु-
वह्निम् ।
मकरककौटसंक्रमतोर्यनं दुद्गलभा विषुवद्विष-
त्प्रभा ॥”
“एवं विषुवती ह्याया खदेशे या दिनाह्नेना ।
दक्षिणोत्तररेखायां वा तत्र विषुवत्प्रभा ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
“अजतुलादिगतस्य रवेर्हिने
दुद्गलभाकैमिताङ्गुलशङ्कुणा ।
पलविभाय— ॥”
इति दृढवशिष्ठसिद्धान्तः ॥
पललं, स्त्री, (पलति पश्यतेनेन वा । पल गतौ
+ “वृषादिभ्यश्चित् ।” उणां १ । १०८ । इति
कलच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २।६।३३ । (यथा,
गारुडः । १८१ अध्याये ।
“भाष्कारपललं विद्या हरितालञ्च भावितम् ।
ह्यगन्धर्वेण तक्षिणो नृषिको नृषिकान् हरेतुम् ॥”)
पङ्कम् । (यथा, गोः रामायणे । ५।८०।२६ ।
“दोषपङ्कनिमग्नं त्वामयशःपललावृतम् ।
सर्वथा मातुषो रामस्वामनस्तपनेष्यति ॥”)
तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।
“पलले तिलकण्ठं स्थानिलचूर्णञ्च पिष्टकः ।
पललं मधुरं च यं पित्तस्रवणपुष्टिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सैचवतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा ।
यथा, वैद्यके ।
“पललन्तु समाख्यातं सैचवं तिलपिष्टकम् ।
पललं मललद् दृष्यं वातघ्नं कफपित्तघ्नम् ॥
हृंहणं शुक्लं दृष्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्तकम् ॥”
पललः, पुं, (पलतीति । पल गतौ + “वृषादिभ्य-
श्चित् ।” उणां १ । १०८ । इति कलच् ।
यद्वा, पलं मांसं जातीति । ला + कः ।)
राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥
पललज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव ।)
पित्तम् । इति चारावली । १४१ ॥
पललाशयः, पुं, (पलले आश्रिते इति । आ +
शीङ् अश्रये + अच् ।) गच्छरोमः । इति शब्द-
रत्नावली ।
पलजः, पुं, (पलं पलायनं वाति हिनस्ति नाशय-
तीति । पल + वा ल गमनार्हसंयोः + “आतो-

४दुपसर्गं कः ।" १।०।३। इति कः ।) मत्स्य-
धारणोपायः । पोली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भवः २ पञ्जराखेटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पलायिः, पुं, (पलस्य मांसस्य व्ययिः । मांस-
पाकशक्तिवत्तयास्य तथात्वम् ।) पित्तम् । इति
हारावली ॥ १४१ ॥
पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।)
शिशुमारः । इति हारावली ॥ ७७ ॥
पलाङ्गुः, पुं, (पलस्य मांसस्य अङ्गमिवाचर-
तीति । "जगयादयश्च ।" उणा १।३८ । इति
जुप्रत्ययात् साधुः ।) जलविशेषः । पेयाज्
इति भाषा । तत्पर्यायः । सुकन्दकः २ । इत्य-
मरः । २।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति
रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उष्णः ५ मुख-
दूषणः ६ मूत्रप्रियः ७ समिधः ८ दीपनः ९
सुखगन्धकः १० बहुपत्रः ११ विचगन्धः १२
रोचनः १३ पलाङ्गुः १४ सुकुण्डकः १५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
व्यात्वम् । कफपित्तवान्निदोषनाशित्वम् ।
गुदत्वम् । रुच्यत्वम् । रोचनत्वम् । क्षिण्वत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
"पलाङ्गुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ।
पलाङ्गुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोऽनसदृशो गुणैः ॥
खादृपाकरसोऽगुष्णः कफज्जातिपित्तलः ।
हरति केवलं वातं बलवीर्यकारो गुदः ॥"
पलाङ्गुभक्षणे दोषो यथा,—
"पलाङ्गं विड्वराहश्च हृन्नाकं यामज्जुलुटम् ।
जशुनं यज्जनश्चैव जम्भा चान्द्रायणश्चरेत् ॥"
इति प्रायश्चित्तविधौ वाचस्पत्यः ॥
पलाङ्गः, पुं स्त्री, (पलं मांसमस्तीति । अद्
भक्षणे + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ इत्यण् ।)
राक्षसः । इति जटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)
पलादनः, पुं स्त्री, (पलं मांसमस्तीति । पल +
अद् + लुङ् ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांस-
भक्ष्यश्रीले, त्रि ॥
पलात्रं, स्त्री, (पलं मांसं तेन सह पकं अन्नम् ।
श्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) मांसादि-
युक्तसिद्धभक्ष्यम् । पोलायो इति भाषा । तस्य
पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा । ह्रागमांसं १
शरावः । हृतं १० शरावपादः । त्वचं ३
माषकम् । खवङ्गं ३ माषकम् । एला ३
माषकम् । तण्डुलं १ शरावः । मरिचं २
तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुङ्कुमं १
माषकम् । आर्द्रकं २ तोलकम् । लवणं ६
तोलकम् । घन्धाकं २ तोलकम् । दाक्षा १०
शरावपादाहम् । कागमांसं सूक्ष्मं थोरयित्वा
शुष्कप्रलेहपाककरणान्तरं पात्रान्तरे तेज-
पत्रोपरि अल्पास्त्रकगन्धद्रव्येण सह प्रथमं
सञ्जीकर्षणम् । ततस्तण्डुलं जलेनार्द्रसिद्धं
क्षत्वा मण्डगालनपूर्वकमल्पास्त्रकगन्धद्रव्येण सह
तन्मांसोपरि सञ्जीकर्षणम् । एवं प्रकारेण
वारं वारं सञ्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टरुत-

पलाशः

शेषेण दृष्टव्यं तत्राङ्गारोपरि रक्षेत् । इति पाकराजेश्वरः ॥ ॥ ॥ अथ मांसस्थाने मत्स्य-चलन्तलादिकं गन्धद्रव्येषु सप्त द्वितीयः द्रव्य-परिमाणस्याधिक्यञ्च भवितुमर्हति ॥

पलाशः, पुं, (पलं मांसं व्याप्यते प्राप्यते बाहु-ल्येन अत्र । पल + आप् + चञ् ।) कष्ट-पाशकः । हस्तिकपोलः । इति शब्दमाला ॥ पलायनं, स्त्री, (पलायते इति । पलाय + भावे ल्युट् ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान इति पीठ द्वेभ्योऽन इति च भाषा ॥ (यथा, रघुः ॥ १६ ॥ ११ ।

“मित्रं ह्यथमपदिश्य पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
विद्युद्देष्टुः पलायनच्छला-
न्वज्जसेति बबधुः कचयद्देः ॥ ”)

तत्पर्यायः । अपयानम् २ संदावः ३ द्रवः ४ विद्रवः ५ उपक्रमः ६ संदावः ७ उद्दावः ८ प्रदावः ९ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥ निद्रावः १० उद्दावः ११ सन्नापः १२ द्रावः १३ द्रगालिका १४ अपक्रमः १५ चक्रमः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

पलायितः, त्रि, (पलाय + क्त ।) पलायनविशिष्टः । तत्पर्यायः । गटः २ गृहीतदिक् ३ तिरो-हितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

पलालः, पुं स्त्री, (पलति शस्यमूल्यात् प्राप्नोतीति । पल + “तमिविशिविहीति । ” उडा १ । ११७ । इति कालन् । यद्वा, पलं अलतीति । अल + “कर्मण्यब् । ” ३ । २ । ११ । इति अण् ।) विष्कलकाष्ठः । शस्यमूल्यान्धानालः । इत्य-मरः । २ । ६ । २२ ॥ पोयाल इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२२ ।

“प्रोक्षणात् लवकाक्षश्च पलालश्चैव युध्यति ॥” स्त्री, कृन्दस्य मातृविशेषः । यथा, महा-भारते । ३ । १२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिणा तथा ।
आर्या पलाला वैमित्रा समैताः शिशुमातरः ॥ ”)

पलालदोहदः, पुं, (पलालं दोहदं यस्य ।) आञ्जटश्च । इति शब्दमाला ॥

पलाशं, स्त्री, (पलं गतिं कल्पनमित्यर्थः । अत्र ते प्राप्नोतीति । पल + अश् + “कर्मण्यब् । ” ३ । २ । ११ । इत्यण् ।) पञ्चमः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । २५ ।

“हृष्टाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ॥” पलाशस्य पलाशदृश्यस्य इदम् । पलाशपुष्पादि । यथा कुमारः । ३ । २६ ।

“बालेन्द्रकाण्यविकाशभावात्
बसुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
गजक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ ”)

पलाशः, पुं, (पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य । “अर्धं आदिभ्योऽच् । ” ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) अनाम-स्थातृश्च । य तु ब्रह्मणः स्वरूपः । यथा,—

पलाशः

कृत उवाच ।

“अन्तरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
ब्रह्मरूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्यार्थसेवास्तु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवम् ॥
अथय ऊचुः ।

कथं वृक्षत्वमापसा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ । संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
कृत उवाच ।

पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किञ्च ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विष्णुं हतं पुरा ॥
ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप चिदिवीकसः ।
रेतःसकलसुखभङ्गकम्पमाना तदा बघा ॥

पार्वत्युवाच ।

किमिकीटाद्योऽप्येते जानन्ति सुरतैः सुखम् ।
तस्माज्जम् सुखभङ्गादप्युप वृक्षत्वमाश्रय ॥

कृत उवाच ।

एवं सा पार्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापसा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

इति पाञ्चोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । किंयुक्तः २ पर्यः ३ वातपोथः ४ । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥ याज्ञिकः ५ त्रिपर्णः ६ वक्रपुष्पः ७ पूतहः ८ ब्रह्मरूपकः ९ ब्रह्मोप- नेता १० काष्ठदः ११ । अस्य गुणाः । कषा- यत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषविनाशित्वञ्च । तद्- बीजगुणः । पामकक्षूतिदहत्वगर्दोषनाशित्वम् ॥ तत्पुष्पगुणः । उष्णत्वम् । कङ्ककुसुमाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्पं चतुर्विधं यथा, राजनिर्घण्टे ।

“रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमैस्तु विभाज्यते ।
किंयुक्तैर्गुणसाध्योऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः ॥”
“पलाशः किंयुक्तः पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पकः ।
चारमेष्टो वातपोथो ब्रह्मरूपः समिद्वरः ॥
पलाशो दीपनो दृष्यः सरोक्तो ब्रह्मगुल्यञ्जित् ।
कषायः कटुकस्तिक्तः क्षिण्वो गुदजरोगञ्जित् ॥
भयसन्धानलक्ष्मणयश्चयशः क्रिमौ हरेत् ।
तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥
वातलं कफपित्तसलक्ष्णजिद्व्याधि शीतलम् ।
लङ्घनाहृष्टमनं वातरक्तकृच्छरं परम् ॥
फलं लघूष्णं मेहार्थः क्रिमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रूचं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पलाशमेवा । यथा,—

“तद्दे स्यात् किंयुक्तः किञ्चलो हस्तिकर्णकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(पलाशस्य फलपुष्पादौ स्त्री) । शटी । (पलं मांसं अत्रातीति । पल + अश् + अण् । यद्वा, पले मांसं आश्रा यस्य ।) राजसः । इति मेदिनी । श्रे, २४ ॥ हरितः । मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

पलाशः, त्रि, (पलवह्निरिह्येन अश्रयते व्याप्यते इति । अश् + चञ् ।) हरिर्हर्णविशिष्टः । इति मेदिनी । श्रे, २४ ॥ निर्द्वयः । इति धरणिः ॥

पलितं

पलाशकः, पुं, (पलाश + संज्ञायाम् कन् ।) शटी । इति जटाधरः ॥ पलाशदृश्यः । इति शब्द- रत्नावली ॥

पलाशपर्णो, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पर्यमस्याः । गौरादित्वात् ङीप् ।) अन्धगन्धा । इति राज- निर्घण्टः ॥

पलाशाखः, पुं, (पलाशस्य आखा आखा यस्य । यद्वा, पलाशं पलाशगन्धमाख्यातीति । आ + आ + कः ।) नाडीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशान्ता, स्त्री, (पलाशं अन्ते यस्याः । यद्वा, पलाशानां पत्राणां अन्तो गन्धवान् यस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलाशी, [न्] पुं, (पलाशं विदतिः ख । पलाश + इनिः ।) दृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (पलं मांसं अत्रातीति । अश् + ञिनिः ।) राजसः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ शीरि- दृष्टः । इति रत्नमाला ॥ (पञ्चविंशति वाच्य- लिङ्गः । यथा,—

“ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजवत्तमः ।
भग्नराशीकृतं दृष्टं विदया समजीवतु ॥

अङ्कुरं क्षतवाक्क्षत ततः पर्यङ्ग्यान्वितम् ।

पलाशिनं शास्त्रिणश्च तथा विटपिनं पुनः ॥”

इति महाभारते । १ । ४३ । १६—१० ॥

स्त्री, नदीविशेषः । इत्यन्तु मुक्तिमत्पर्वतसम्भवा । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३० ।

“क्षपा पलाशिनी चैव मुक्तिमत्प्रभवा स्मृता ॥”)

पलाशी, स्त्री, (पलाश + गौरादित्वात् ङीप् ।) जाया । लताविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्चवल्ली २ पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णी ६ दीर्घवल्ली ७ विद्यादनी ८ अन्नपञ्ची ९ दीर्घपर्णी १० रसान्ता ११ अन्निका १२ अन्नातकी १३ काञ्जिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । सुखदोषारोचकनाशित्वम् । पथ्य- त्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलिकी, स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति । “अर्धं आदिभ्योऽच् । ” इत्यच् । “असितपलितयोर्न । ” वार्ति । “हृदसि क्रमेकं । ” इत्येकोक्तेर्भाषाया- मपि तस्य क इत्यादेशो भवति । ततो नान्त- त्वात् ङीप् ।) दृष्टा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ वालगर्भिणी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥

पलिचः, पुं, (परिहृत्यतिनेनेति । परि + हृज् + “परौ चः । ” ८ । २ । २२ । इति अप् चादे- शश्च । ततः “परेश चाङ्गयोः । ” ८ । २ । २२ । इति रस्य लः ।) काचकजसः । घटः । प्राकारः । गोपुरम् । इति मेदिनी । ये, ८ ॥

पलितं, स्त्री, (पलि + भावे क्तः । यद्वा, पलन- मिति । पल + “पलेरितजादेश्च पः । ” उडा । ५ । ३४ । इति इतच् पस्य पलम् ।) जरसा केशादौ शीलाङ्गम् । केशपाकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २ ।

“यद्व्यासु यदा पश्येत्पलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारुणं समायेत ॥ ”)

पल्ल

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।
 “कोधशोकममलतः शरीरीक्षा शिरोगतः ।
 पिताय केशान् पञ्चति पणितं तेन जायते ॥”
 तच्चिकितुसा यथा,—
 “लौहचूर्णस्य कर्षणं दशाह्वतममलतः ।
 घात्रीपल्लव्यं पथ्ये हे तथैकं विभीतकम् ॥
 पिष्टा लोहमये भास्वे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
 लेपोऽयमचिराद्भक्तिं पणितं नेह संशयः ॥
 दशाह्वं पञ्चकर्षाणि ।
 काष्ठमया मूलमादौ सङ्घचरकुतुम् केतकस्थार्पि
 मूलं
 लौहं चर्षं सङ्घं निपलपलपुतं तैलमेभिः
 पचेयुः ।
 जला लोहस्य भास्वे चितितलनिहितं स्थापये-
 न्नासमेकं
 केशाः काष्ठप्रकाशा अपि मधुपनिभा चस्य
 योगाद्भवन्ति ॥
 त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयसो रजः ।
 अवीरज्ज्वेगं संपिष्टं केपात् लवणीकरं परम् ॥”
 इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे शुद्धरोगाधिकारे ॥
 शैलजम् । तामः । कर्हमः । इति मेदिनी । ते,
 १२२ ॥ (पल गतौ + “लोहपलितौ” उणां । ३ ।
 ८२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।)
 केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥
 गणितः, पुं, (पलति वृद्धावस्थायां केशश्रीला-
 दिकं प्राप्नोतीति । पल + “पलेरितजादेश्च पः”
 उणां । ५ । ३४ । इति इतच् प्रत्य च पः ।)
 वृद्धः । इति जटाधरः ॥
 गणिता, स्त्री, (पलित + टाप् ।) वृद्धा । इति
 जटाधरः ॥
 गण्यङ्कः, पुं, (परितोऽकृतेऽत्र इति । परि + अकि
 लक्षणे + घञ् । “परेश्च घाङ्कयोः” ८ । २ । २२ ।
 इति रस्य लः ।) पर्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ ।
 १३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ८ ।
 “पत्यङ्कमन्यास्तरणं नागारजविभूषितम् ।
 तमपीच्छति वेदहो प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥”)
 गत्यनं, स्त्री, (परिनः अयति गच्छति अनेन ।
 परि + अय गतौ + करणे लुट् । रस्य लत्वम् ।)
 पर्यायम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ घोडार
 जिन् इति भाषा ॥
 ल्पुल, त् क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्तपुरा-पर-सर्क-सेट् ।) यकारयुक्ते क-
 लकारमध्यः इक्षमध्यश्च । लूनिभेदः । पूतिः
 पवित्रीकरणम् । अपपल्लुजत् त्वं लोकः ।
 पल्लुजयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 ल्पुल, त् क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा-पर-सर्क-सेट् ।) यकारयुक्ते क-
 लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिभेदः । पूतिः
 पवित्रीकरणम् । अपपल्लुजत् त्वं लोकः ।
 पल्लुजयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-सर्क-
 सेट् ।) गणितः । इति दुर्गादासः ॥

पल्लवी

पल्लः, पुं, (पलति श्रत्यादिप्राचुर्यं गच्छतीति ।
 पल्ल + पचाद्यच् ।) स्थूलकुम्भलकम् । इति
 मेदिनी । ले, ३० ॥ पाण्डुर इति मरार इति
 च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
 १३ अध्याये ।
 “सुपिधान्तु तं जला यवपल्ले निधापयेत् ॥”)
 पल्लवः, पुं, स्त्री, (प्रत्यते इति पल् । पल् + क्लिप् ।
 ल्युते इति लवः । लृ + “लृदोरप्” १ । ३ । ५७ ।
 इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।)
 नवपञ्चादियुक्तशाखाप्रपञ्चः । इति भरतः ॥ नव-
 पञ्चस्तवकः । “इति मधुः ॥ पञ्चपञ्चादिसंवाते
 शाखायाः पल्लवो मतः ।” इति कोषान्तरम् ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ३३ ।
 “अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता
 मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
 अमदयत् सङ्कारलता मनः
 सकलिकाकलिकामजितामपि ॥”)
 तत्पर्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ ।
 ४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपञ्चम् ४ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलयम् ६ किशलयम् ७
 किशलयम् = विटपः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पञ्चयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ।
 वलम् । शृङ्गारः । अलङ्कारागः । इति विश्व-
 मेदिनी ॥ वलमित्यत्र वनमिति कश्चित् पाठः ॥
 वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देश-
 विशेषः । तद्देशवासिषु पुं भूम्नि । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ५७ । ३६ ।
 “अपरान्ताश्च भृङ्गाश्च पल्लवाश्चैव खण्डिकाः ।
 गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ॥”)
 पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति ।
 पल्लव + कौ + कः ।) वेष्टापतिः । (पल्लव इव
 कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥
 (पल्लवः किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः ।
 इति कश्चित् ॥)
 पल्लवद्वः, पुं, (पल्लवप्रधानो दुर्वृक्षः ।) अशोक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्यस्यास्मिन्
 वा । पल्लव + टन् ।) कामुकः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । २४५ ॥
 पल्लविनं, स्त्री, (पल्लवोऽलङ्कारागः सङ्गातोऽस्य ।
 तारकादिभ्य इतच् ।) लाङ्कारक्तः । इति
 मेदिनी । ले, २०४ ॥
 पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सङ्गातोऽस्य । पल्लव +
 इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृ-
 तम् । इति मेदिनी । ले, २०४ ॥
 पल्लवी, [न] पुं, (पल्लवाः सन्त्यस्य । पल्लव + इनिः ।)
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि ।
 यथा, कुमारे । ३ । ५४ ।
 “प्रयाप्रपुष्पस्तवकावयन्ता
 सञ्चारिणी पल्लविनी जतैव ॥”)

पल्लव

पल्लः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + “सर्वधातुभ्य
 इन्” इति इन् ।) यामकः । कुटी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । यामः । इत्यम् ॥
 गृहमिति भट्टः ॥ कुटीयामकयोः पल्लीति
 शान्तः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भरजीन
 भमजीन च औवन्तीति क्षिपि पतो गावः ते
 लीयन्तेऽत्र पल्लिः नाप्तीति छिः पाञ्चोणादीति
 ईपि पल्ली च गोपपल्लीप्रवृत्ति च । इत्याभीर-
 पल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका ।
 इति हेमचन्द्रे पल्लीशब्ददर्शनात् ॥)
 पल्लिका, स्त्री, (पल्लि + स्वार्थे कन् नतटाप् ।)
 गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहय-
 तीति । पल्लि + वह + णिच् + अण् ।) दण-
 भेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।
 “पल्लिवाहो दीर्घदणः सुपञ्चस्त्रात्रवर्णकः ।
 अट्टः शाकपञ्चादिः पञ्चानामवलप्रदः ॥”
 पल्ली, स्त्री, (पल्लि + “लटिकारादिति” वा
 डीप् ।) खलपयामः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १० । १३५ ।
 “इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लीं जाने सा तत्र ते गता ।
 अहं तत्रैव चैष्यामि दास्याम्यसिमिमश्च ते ॥”)
 कुटी । इति विश्वमेदिनी ॥ नगरभेदः । स तु
 दक्षिणदेशे प्रसिद्धः विचनापल्लगादिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ शुद्धजन्तुविशेषः । टिकटिकी
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सुवली २ गृहगोधा
 ३ विश्वम्बरा ४ ज्येष्ठा ५ कुचमत्स्यः ६ पल्लिका
 ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-
 गोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहो-
 लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 अवाश्रितं ज्येष्ठोऽशब्दे द्रव्यम् ॥ (अस्याः पतन-
 फलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
 “निपतति यदि पल्लो दक्षिणाङ्गे नराणां
 खजनघनवियोगो लाभदा वामभागे ।
 उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राश्यां
 करचरणहृदिस्था सर्वसौख्यं ददाति ॥”)
 पल्लवं, स्त्री, पुं, (पल्लति गच्छति पिवत्यस्मिन् वा ।
 पल्ल गतौ पा पाने वा + “सानसिचर्गसिपञ्च-
 सीति” उणां । ४ । १०७ । इति निपातनात्
 वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-
 मरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७ । ५१ । ८ ।
 “पल्लवानि च सर्वानि सर्वे चैव दणोपलाः ।
 स्थावरं जङ्गमश्चैव निःशेषं कुर्वते जगत् ॥”)
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “अल्पं सरः पल्लवं स्यादयत्र चन्द्रर्चगे रवौ ।
 न क्षिपति जलं किञ्चित्तत्रार्थं वारि पाखलम् ॥
 तल्लजगुणाः ।
 पाखलं वार्यभिन्नान्द गुरु खादु चिदोषलत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 “पाखलं गुर्वभिन्नान्द विट्छिन्न दोषलं परम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

पवन

पवं, क्ली, (पूयतेऽनेन। पूजति शोधे + “अदोरप्।” ३।३।५७। इति अप्।) गोमयम्। इति शब्दचक्रिका। (गोमयशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)

पवः, पुं, (पवनमिति। पूज शोधने + भावे अप्। यद्वा, पुनातीति। पू + अच्।) निष्पावः। स च आम्नादीनां निर्मुक्षीकरणम्। प्राज्यादेः शोधने बहुलीकरणम्। इत्यस्य भरतौ॥ (पू + करणे अप्। यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अप्।) वायुः। इति शब्दचक्रिका॥

पवनं, क्ली, (पूयते अपिसंयोगेन यस्मिन्। पू + आधारे लुट्।) कुम्भकारस्य आमषटादिपाकस्थानम्। पोयान् इति भाषा। इति मेदिनी। ने, ८४॥ (यथा,—

“यः कुम्भकारपवनोपरिपङ्क्तोप-
क्षापाय केवलमसौ न तु तापशान्ते॥”)

इत्युद्धटः॥)

पवनमिति प्रमादपाठः। जलम्। इति शब्द-
भाषा। प्रवते चि। इति शब्दरत्नावली।
(भावे लुट्।) पवित्रीकरणम्॥

पवनः, पुं, (पुनातीति। पू + बहुलमन्वयापीति
युच्।) निष्पावः। वायुः। इति मेदिनी। ने,
८४॥ (यथा, गीतायाम्। १०।३१।

“पवनः पवतामसि रामः श्छन्दतामहम्॥”
अष्टौ वाक्पवना यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तद्वत्;

स्यादुहस्तद्वत् सर्वहस्तकश्च।

अन्वः परोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मा-
द्वाक्चः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः॥”

सप्त पवनाधिपा यथा, श्रौतिसूत्रे।

“श्राकः श्राग्निर्वयुक्तो सुनिर्भागहारितः।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्तिताः॥

आवहः प्रवहश्चैव सन्वहो निवहस्तथा।

उहहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्तिताः॥”

अन्यद्वायुशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (प्राग्वायुः। यथा,
हठयोगदीपिकायाम्। २।७५।

“अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो जयम्।

ततो न जायते मृत्युर्नारोगादिकं तथा॥”

उत्तममयुष्यविशेषः। यथा, भागवते। ८।१।२३।

“तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतस्ततो मनुः।

पवनः ऋद्धयो यज्ञहोत्राद्यास्तसुता इपः॥”)

पवनविजयः, पुं, (पवनं आसवायुविजयतेऽनेन।
वि + जि + करणे अप्। यद्वा, पवनस्य विजयो
यच्च॥) शुभाशुभकृत्वासावायुजयोपायकथ्य-
विशेषः। यथा—

खन उवाच।

“हरेः श्रुत्वा हरो गौरी देहस्य ज्ञानमूढवीत।

कुञ्जो वङ्गो रविः पृष्णो शौरिरायः प्रकीर्तिताः॥

वायुसंस्थास्थितो राहुर्दक्षरश्चावभासकः।

गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः॥

वामनाद्यास्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा।

यदाचार इहायुक्तस्तदा कर्मे समाचरेत्॥

पवन

स्थानसेवा तथा ध्यानं वाञ्छितं राजदर्शनम्।
अन्वावि शुभकर्माणि कारयेत् प्रयत्नतः॥
इत्यनाङ्गीप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च वैदिकः।
इत्येव तथापेय पापानामुदयो भवेत्॥
शुभाशुभविषयो हि ज्ञायते तु खरोदयात्॥
देहमध्ये स्थिता नाडी बहुरूपाः सुविस्तराः॥
नाभेरधस्तादयः कण्ठो अङ्गुरास्तत्र निर्गताः॥
ह्रस्वतिसहस्राणि नाभिमध्ये अवस्थिताः॥
चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सन्धाः प्राग्धराः स्मृताः॥
तासां मध्ये चयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः॥
वामा खोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा।
मध्यमा च भवेदग्निः फलतो कालरूपिणी॥
वामा ह्रस्वतरूपा च जगदाध्यायने स्थिता।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा॥
हयोर्वाहे तु ऋतुः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनौ।
निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता॥
कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राग्ने पिङ्गलसंस्थिते।
इडाचारे तथा सौम्यं चक्रसंयुक्ततथा॥
यात्रायां सर्वकार्येषु विद्यापहरणे इडा।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका॥
उच्चाटमारब्धाद्येषु कर्मेस्तेषु पिङ्गला।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका॥
श्रोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मेणि॥
शान्तिसुखार्थेसिद्धौ च इडा योग्या नराधिपेः॥
ह्रस्वाच्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने॥
विद्युत्तीक्ष्णं जानीयात् संसारेषु विचक्षणः॥
सौम्यादिशुभकार्येषु लाभोदययोजिते।
गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता॥
युद्धादिभोजने चाति स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे लुप्तकर्मेणि॥
शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ॥
जीवाजीवाय यत् पृच्छेत् सिध्यति च मध्यमा॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्ययं यत्र नायकः॥
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्ध्यति संश्रयः॥
वैष्णवो वामदेवस्तु यदा वदति चात्मनि॥
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्ध्यति नान्यथा॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिरा।
चोरं चोराणि कर्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च॥
प्रस्थितं भागतो हंसं ह्रस्वा वै सर्ववाहिनः॥
तदा ऋतुः विजानीयादयोगी योगविद्यारदः॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः॥
तत्र तत्र समं दिग्गङ्गातत्सोदयनं सदा॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा॥
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा॥
जीवो जीवति जीवेन यच्छ्रुतं तत् खरो भवेत्॥
यत्किञ्चित् कार्यसुद्दिष्टं जपादिशुभलक्षणम्॥
तत् सर्वं पूर्णगङ्गानु जायते निष्किल्बकम्॥
अन्यथायादिपर्यन्तमजत्रयसुदाहृतम्॥
यावत् वल्लीन् पृच्छायां पूर्वायां प्रथमो जयेत्॥
रिक्तायान् द्वितीयन् कथयेत्तद्विहितः॥
वामाचारः समं वायुर्जायते कर्मेसिद्धिदम्॥
प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाचरम्॥

पवना

अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाचरम्।
तदासौ जयमाप्नोति बोधः सर्वाममध्यतः॥
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाचरम्।
जायते नाम सन्देहो नाङ्गीमध्ये तु ज्ञायते॥
पिङ्गलान्तर्गते प्राग्ने समानीयाश्च वदयेत्॥
यावत्प्राग्नेयं चारुतां दिष्टं यावदाजयेत्॥
न चातु जयते सोऽपि नाम कार्या विचारणा॥
अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत्॥
सा दिष्टा जयमाप्नोति श्रुत्ये भङ्गं निर्निर्दिष्टे॥
जातचारे जयं विद्यामृततके ऋतमादिष्टे॥
जयं पराजयश्चैव यो जानाति स पण्डितः॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सचरते शिरा।
ज्ञात्वा तत्पदमादौ तु यात्रां जयति श्रोभनाम्॥
शशिक्ष्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत्॥
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम्॥
यां दिष्टं वदते वायुर्ना दिष्टं यावदाजयेत्॥
जयते नाम सन्देह इत्यो यदाग्रतः स्थितः॥
मेवाद्या दक्ष वा नाडी दक्षिणा वामसंस्थिताः॥
चरस्थिरङ्गिमार्गे तास्तादृशे तादृशः क्रमात्॥
निर्गमे निर्गमं याति संश्रयं संश्रयं विदुः॥
पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा वदताकारेण ज्ञेयम्॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिमे।
ऊर्ध्वेऽधिरथ आपन्नं तिर्यक्चक्षुः प्रभङ्गनः॥
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सत्यं सत्यं॥
ऊर्ध्वे ऋतुरथः शान्तिसिर्गं चोद्घाटयेत् सुधीः॥
मध्ये ह्यस्तं विजानीयात्कोणः सर्वत्र सर्वत्र॥”

इति गारुडे पवनविजयादि ६७ अध्यायः॥

पवनवाधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव आधिरस्य॥)

उद्धवः। श्रीलक्ष्मणस्य सखा। इति त्रिकाण-
शेषः॥ (यथा,—

“विवक्षितार्थविदस्तत्त्वप्रतिपञ्चताम्।

प्रापयन् पवनवाधेर्गिरिसुत्तरपञ्चताम्॥”

इति माये। २।१५॥

पवनात् प्रकुपितवायोऽहो वाधिः।) वायु-
रोगश्च॥

पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्रः।) जन्-
मान्। इति शब्दरत्नावली॥ (पवनस्य वायो-
रात्मजः। “वायोराधिः।” इति श्रुतेर्वायुश्च-
तयास्य तथात्वम्।) हृन्वाहनः। इति मनुस्य-
पुराणम्॥ (भीमसेनः। इति महाभारतम्
यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।२८८०।

“वाहिनीरुद्धमार्गे तौ पदवीमनुससतुः।

मार्गे घनज्जयस्यैव श्रेण्यपवनात्मजौ॥”)

पवनालः, पुं, (पवनाय विद्यावाय अलति पर्याप्नो-
तीति। अल पर्याप्नौ + अच्।) धान्यविशेषः।
देधान इति पोन्नरी इति च भाषा। तत्पर्यायः।
देवधानम् २ चण्डाङ्गः ३ कुङ्कुजः ४ कुल्लः ५
वीचपुष्पः ६ पुष्पगन्धः ७ अस्त्रं गुहाः।
हितत्वम्। खादुत्वम्। जोहितत्वम्। शि-
पित्ताश्लिषम्। अद्रव्यत्वम्। तुवरत्वम्।
रुच्यत्वम्। मेदकारित्वम्। जडत्वम्। इति
भारतप्रकरणम्॥

पवित्रः

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं च्छाति भक्षयतीति ।
अश भोजने + “कर्मण्यब्” १।२।१। इति
अण् ।) सर्पः । इति जलायुधः ।
पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्षं यत् ।)
सर्पः । इत्यमरः । १।२।१८८८ ।
पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशस्य सर्पस्य नाशो
यस्मात् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमनातीति ।
अश + अण् ।) गरुडः । इति जलायुधः ।
मयूरः । यथा, उत्तरचोदपञ्चाशिकायाम् ।
“स्वयोनिरभक्षजसम्भवाणां
शुक्ला निगदं गिरिगङ्गरेषु ।
तमोऽरिर्विप्रप्रतिविम्बधारो
वराव कान्ते ! पवनाशनाशः ॥”
पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुरीगे इष्टः ।) महानिम्बः ।
इति रत्नमाणा ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणा-
दिकं ज्ञेयम् ॥)
पवनीयुजः, स्त्री, पक्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूरु शोधने +
“पूर्यञोः शानच्” १।२।१।८। इति शानच् ।
“आने सुक्” ७।२।८२। इति तुमागमः ।)
वायुः । इत्यमरः । १।१।६६६६ (यथा, रघुः । ८।८।
“न खरो न च भूयसा ऋदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास हृपानशुद्धरम् ॥”
अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५२।२७-२८ ॥
“योसाविरभीमानी ब्रह्मक्षत्रयोऽयजः ।
तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे जीशुहारीजसो द्विजः ॥
प्रावकं पवमानश्च सुचिश्चरिषि जलाश्रितम् ।
तेषां तु सन्ततावनेषु चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥”)
निर्मथ्यायिः । स च गार्हपत्यायिः । यथा,—
“अथ यः पवमानस्तु निर्मथ्योऽयिः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽयिः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥”
इति मातुल्ये ४८ अध्यायः ॥
पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मजः ।
“वायोरभिः” इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य
तथात्वम् । यद्वा, पवमानस्य आभिर्विशेषस्य
आत्मजः ।) हयवाहनः । यथा,—
“पवमानात्मजो ह्यभिर्हयवाहन उच्यते ॥”
इति मातुल्ये ४८ अध्यायः ॥
पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूज् गि शोधने +
“वलाकादयश्च” उणा ४।२४। इति आक-
प्रत्ययेन निपातनात् वाधुः ।) वाद्या । चक-
पातः । इत्युणादिकोषः ॥
पविः, पुं, (पुनातीति । पूज् शोधने + “अच इः”
उणा ४।२४८। इति इः ।) वज्रम् । इत्य-
मरः । १।२।१५० ॥
पवितः, वि, (पूयते क । पूरु शोधे + क्तः । “पूरुषा”
७।२।५१। इति इट् । “पूरुः क्ता च” १।२।२२।
— “कृत्स्नम्” ।) पूतः । इति तुम्बवीध-

पवित्र

पविता [क्त], वि, (पुनातीति । पू + क्तच् ।)
पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।
“तनुश्रिया यस्य हृत्वं स मन्त्रयः
कुलश्रिया यः पवितास्तदन्वयम् ॥”
पवित्रं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू + “पुवः संज्ञा-
याम्” १।२।१८५। इति इचः ।) वर्षयम् ।
कुशम् । (यथा, मनुः । २।७५ ।
“प्राक्कुलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥”)
ताम्रम् । पयः । इति मेदिनी । रे, १७७ ॥
वर्षणम् । इति विश्वः । अर्चोपकरणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
रुतम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वण-
याडादावर्घार्थं होमादावाण्यसंस्कारादर्थश्च
साधनमिदं कृत्वा नरवेदितप्रादेशमात्रकुशपञ्च-
इयम् । यथा,—
“अनन्तर्गर्भकं सायं कौशं हिदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुशचित् ॥”
इति आहृतत्वम् ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १२।१३।२० ।
“प्रभूतशक्तिकुण्डलमपवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १२।१७।३५ ।
“पवित्रञ्च महाश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥”)
पवित्रः, वि, (पू + इच् ।) व्रतादिना शुद्धः ।
(यथा, गीतायाम् । ४।३८ ।
“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥”)
तत्पण्यायः । प्रवतः २ पूतः १ । एतत्प्रयं
प्राणिविषयमात्रम् । शुचिः ४ शुद्धः ५ पवि-
त्रितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्यः ७
पावनः ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेन । पूज्
+ “पुवः संज्ञायाम्” १।२।१८५। इति इचः ।)
शुद्धद्रव्यम् । तत्पण्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ ।
एतत्प्रयं अप्राणिद्रव्यविषयम् । इति ब्रह्मवर्गं
विशेष्यनिज्ञे च अमरभरतौ ॥ शुद्धम् ४ शुचि ५
पुण्यम् ६ पूतित्व ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा,—
“बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गलं रसायनम् ।
एतत्तु गव्यघृतगुणपरम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
पवित्रः, पुं, (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इचः ।)
तिलवृजः । पुत्रजीववृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तिलपुत्रजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कार्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते ।
३।२३१।६ ।
“वल्लीप्रियञ्च धर्मेत्मा पवित्रो मातृवत्सलः ॥”)
पवित्रकं, स्त्री, (पवित्र + क्तु । यद्वा, पवित्रे
पर्यायं कायतीति । कै + क्तः ।) आजम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ शय्यकचजालम् । इत्यमरः ।
१।२०।१६ ॥ अश्विनस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,
“कार्पासतपवीतं स्वादिप्रस्तोद्धृतं चिहत् ।
शय्यकचमयं राक्षो वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरद्वौकायां भरतः ॥

पवित्रा

पवित्रकाः, पुं, (पवित्र + स्वार्थे क्तु ।) कुशः ।
हमनकः । अन्यस्यः । उदुम्बरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पवित्रधान्यं, स्त्री, (पवित्रं धान्यम् । निवृत्तकर्म-
धारयः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव-
शब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)
पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति
शब्दमाणा ॥ नदीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिद्रा । अश्वत्थोद्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पवित्रारोपणं, स्त्री, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोपणं प्रदानं यच्च ।) श्रीलक्ष्मणसम्पदानकोप-
वीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा,—
“आवगच्छ सिते पक्षे द्वादश्यां वैष्णवेर्मुदा ।
कर्तव्यः लक्ष्मणस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥”
अथ तन्निवृत्तता वक्तुमपरिश्रिते ।
“स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्व्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राजसास्यस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥”
योगसारे च पवित्रोत्पत्त्युपाख्यानेन नातराजं
पवित्रं प्रति श्रीकृष्णेन वरदानम् । यथा,—
“ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भाविता मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणम् यः ।
तस्य सम्बन्धस्य पूजा निष्फला मुनिवत्तम ! ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरेर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं पवित्रारोपणं हरिः ॥”
अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम् ।
तत्र बौधायनः ।
“यावांस्तनुः पवित्रस्य तावत् स्वर्गे महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महासंहितायाम् ।
सम्बन्धसरेण या पूजा कृता वै मन्त्रिणा द्विज ! ।
पवित्रदानात् पूर्णा स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णुरहस्ये ।
पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि मुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंकीर्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पद्गनावहम् ॥
पुण्यानां तु तथा पुण्यं सर्वपापहरणं वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्बन्धसरे नरो भक्त्या समन्वितः जगद्गनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
पावयत्वेनसो नित्यं प्रायते भवबन्धनात् ।
पवित्रं तेन विष्णुराजं वाक्च तंजोऽभिधीयते ॥
विष्णुस्थया तु विष्णुवातं तदा लोके विधीयते ।
स एव कृत्ररूपेण यज्ञेशः कर्मणां प्रभुः ॥
तदेव त्रिगुणीरूपं तत् नारायणाख्यम् ।
त्रिदेवात्मा त्रिवेदात्मा अक्षरः प्रणवः स्मृतः ॥”
अथ पवित्रारोपणविधिः ।
“सौवर्णे राजतेस्तान्त्रैः सौमैः कृत्स्नेषु पाशिकैः ।
कार्पासैर्वा पवित्राखीयते काशैः कुशैरपि ॥

पवित्रा

तत्र कार्पासिकं सूत्रं ब्राह्मणौकर्मितं शुभम् ।
 आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयेत्कुचिः ॥
 पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य प्रसाद्या सुचिनाम्बुना ।
 मूलेनाद्योत्तरशतं मन्त्रेणाथाभिमन्त्रयेत् ॥
 श्रीणि साद्यतेनास्य तस्यार्हं नास्य चार्हणः ।
 जानूकभाभिद्वानि पवित्राग्न्याचरेत् प्रभोः ॥
 घटं चिंशद्वयस्य स्त्रीनामाद्ये कार्यास्तु मध्ये ।
 चतुर्विंशतिरन्ते च द्वादशग्रन्थयो बुधैः ॥
 अङ्गुष्ठपद्ममात्रं कुर्यादग्रन्थिमथोत्तमे ।
 तदङ्गं मध्ये कुर्यात्तदङ्गं कनीयसि ॥
 ग्रन्थीन् कुर्वीत सन्नेत्रं सुष्ठुतान् सुमनोहरान् ।
 न वै विषमसंख्याकान् ग्रन्थीन् कुर्वीत कुचचित् ॥
 अद्योत्तरशतं ग्रन्थिं वनमालाख्यमाचरेत् ॥
 आरभ्य सुकुटं या तु कुचैर्विरचिता शुभा ।
 आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥
 कुर्यात्प्रत्यपवित्रं च सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
 अरत्रिप्रमितं तच्च द्वादशग्रन्थिकं कृतौ ॥
 पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
 सूत्रैस्तेरुसंख्याकैः कलासंख्याकसंख्याकैः ॥
 तेषु ग्रन्थीन् यथाशोभं बद्धा वहेर्गुरोरपि ।
 सप्तविंशतिभिः सूत्रैः बद्धं विंशतिभिरात्मनः ॥
 यथासम्भवमन्येनां पवित्राणि च कारयेत् ।
 सख्यादयेच सख्याणि शोभनान्येव यत्नतः ॥
 तथा चोक्तम् ।
 विशोभसूत्रदानेन कर्तुं स्यादशुभं फलम् ।
 परित्रं परया भक्त्या तस्मान् कुर्वीत शोभनम् ॥
 रत्नयित्वाथ काशीरागुरगुरोचभादिना ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य पटले स्थापयेत्तानि वैद्यवे ॥”
 इति पवित्रविनिर्माणम् ॥ * ॥
 “कृत्वा कृत्यं दशम्याश्च पवित्रारोपणाय हि ।
 कृत्यं विज्ञाप्य तत्राद्रिं यथा पाण्डिखितं नयेत् ॥
 एकादश्यां प्रभाते च निवृत्तकृत्यं समाप्य हि ।
 देवालयमुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत् शुभम् ॥
 कृत्वा कृत्यस्य निवृत्तार्थं पवित्रारोपणायकाम् ।
 पूजां विशेषतः कृत्वा कृत्यं विज्ञापयेद्विदम् ॥
 क्रियालोपवित्रात्तार्थं यत्तया विहितं प्रभोः ।
 मयेतत् क्रियते देव ! भवतुष्टौ पवित्रकम् ॥
 न मे विप्रो भवत्वत्र कुरु नाथ । ह्यां मयि ।
 सन्नेत्रा सन्नेत्रा विप्रो ! मम त्वं परमा गतिः ॥
 देवस्य सन्नेत्रो न्यस्येहलकाङ्गं जलं कुशान् ।
 मृत्तिकाश्च हरिद्राश्च कुकुमं रोचनानि च ॥
 उपानहौ सितं ह्रस्वं चामरं यजनं तथा ।
 यथा ब्रीह्यादिधान्यानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
 कृत्वा मुहुर्मुहान् पुर्यं सन्नेत्रोभद्रमण्डलं ।
 देवाग्रतो निधायास्मिन् परित्राग्न्याधिवसयेत् ॥”
 अथ पवित्राधिवसनम् ।
 “भगवन् प्रवृत्तस्तानि पटलस्थानि पूजयन् ।
 आटावावाहयेन्मन्त्रपूजा तत्कुरुना बुधः ॥
 तन्मन्त्राद्यम् ।
 ओं सवित्रसरस्य यागस्य परित्रीकरणाय भोः ।
 विशुलोकात् परित्राद्य आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥

पवित्रा

तेष्वावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
 तत्तन्मन्त्रैः सन्निधाप्यास्तगन्धादिनार्चयेत् ॥
 तत्र तत्र ता देवतास्तोक्ताः ।
 ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिमुखीदेवताः स्मृताः ।
 प्रणवः सोमवह्नी च ब्रह्मा नागः प्राणो रविः ॥
 शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवताः ।
 क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
 जया च विजया चैव सुक्तिदा च सदाप्रिया ।
 मनोमयी तु नवमी दशमी सर्वतोमुखी ।
 ग्रन्थीनां देवतास्तस्मात्स्तुतव विनिवेशयेत् ॥
 तन्मन्त्राद्यैः ।
 ओं सर्वभरणचिन्ताङ्ग ! सर्वदेवमस्तुत ! ।
 लावण्यरूपविष्वात्मन् ! व्योमसूत्रं समाग्र्यम् ॥
 ओं सर्वलक्ष्मीकर ! श्रीश ! सर्वज्ञानरसात्मक ! ।
 निवृत्तरूपविष्वात्मन् ! मध्यसूत्रं समाग्र्यम् ॥
 ओं अतिवेगमरुदयोने ! पुरुषात्मन् ! दिव्यते ! ।
 कनीयो वै प्रभो ! देव ! तेजसा सूत्रमाग्र्यम् ॥
 यच्च मन्त्रो न वर्तेत तत्तन्नामैव तत्र च ।
 नमोऽस्तु सचतुर्थीकम्बुः प्राप्तिखनाम्बुः ॥ * ॥
 अथ कृत्यकराभ्योने पटलसूत्रेण निर्मितम् ।
 विनस्तिमात्रं बध्नीयात् डोरकं मङ्गलात्मकम् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 ओं संवत्सरस्तुतार्थायाः सम्पूर्णफलदायि यत् ।
 पवित्रीकरणायैतत् कौतुकं धरते नमः ॥
 ततो गन्धपवित्रं च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
 भगवन् नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेद्विदम् ॥
 आमन्त्रितोऽसि देवेश ! साङ्गं देवगणेचरैः ।
 मन्त्रेणैलोकपालैश्च सहितः परिवारकैः ॥
 आगच्छ भगवन् श्रीश ! विधिपूर्वकारक ! ।
 प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
 ततश्च ।
 विष्णुतेजोह्रस्वं रम्यं सर्वपापनाशनम् ।
 सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गी धारयाम्यहम् ॥
 अनेन मनुना विद्वान् मूलसंपुटितेन हि ।
 दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणाब्जयोः ॥
 नीराग्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुण्याञ्जलिं ततः ।
 तत्पवित्राणि तत्कुम्भमप्यस्त्रमनुनायवा ॥
 त्रिसिंहमनुना रक्षेत् कवचेनावगुणयेत् ।
 गीतकृतादिना कुर्याद्विधिवन्नागरं निशि ॥”
 अथ पवित्रार्पणम् ।
 “प्रातःकृत्यानि निवृत्त्या निवृत्तपूजां विधाय च ।
 विशेषतोऽर्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
 महावादित्रघोषेण नामसंकीर्तनोत्तमैः ।
 मूलसंपुटितेनैव पवित्राग्न्यर्पयेत् क्रमात् ॥
 वस्त्रमाग्नेन मन्त्रेण भक्त्या कृत्याय वैष्णवः ।
 पूजां कृत्वा परीवारदेवतां तान्यथार्पयेत् ॥
 अर्पणमन्त्रः ।
 शृणु ! शृणु ! नमस्तुभ्यं गृह्याख्ये पवित्रकम् ।
 पवित्रकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
 पवित्रं कुर्वन्वाद्य यन्मया दृष्टं कृतम् ।
 मुहुो भवाम्यहं देव ! तत्प्रसादात्तु नार्हम् ॥
 महापूजां ततः कृत्वा स्तुत्वा नत्वार्पयेत् प्रभुम् ।

पवित्रा

वनमाला यथा देव ! कौस्तुभं वततं हृदि ।
 तद्वत् पवित्रतन्त्रं पूजाश्च हृदये वक्ष ।
 जानताजानता वापि न कर्तं यत्तवाचनम् ॥
 केनचित्पितृदोषेण परिपूर्णमहस्तु मे ।
 अथाग्निं विधिनाभ्यर्च्य पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
 कृत्यं निवेदयेन्मन्त्रहोत्रं दद्यादिना कृतम् ॥
 गुरुश्च शृङ्गा संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
 वैष्णवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वा धारयेत् स्वयम् ॥
 संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शृङ्गा सम्भोज्य वन्तुभिः ।
 समं महाप्रसादान्नं सुखं सुशीलं वैष्णवः ॥”
 अथ पवित्रविसर्जनविधिः । तन्त्रे ।
 “मासं पक्षमहोरात्रं चिरात् धारयेत्तथा ।
 देवं तं सूत्रसन्नेत्रं देशकालानुसारतः ॥
 प्रत्यहं स्नानकर्मादि सुव्यागुक्तार्थं कारयेत् ।
 अभिधियाथ तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
 तथास्ते देवमन्त्रं च विशेषतः पुन्यचन्दनैः ।
 नैवेद्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्जयेत् ॥
 ओं सांयत्सरो शुभो पूजां सन्धाद्यविधिवन्मम ।
 वनेदानीं पवित्र ! त्वं विशुलोकां विसर्जितम् ॥
 यावदेव पवित्राणि तावत्तस्मै समाहितः ।
 ब्रह्मचारी हविष्याग्नी देवपूजापरायणः ॥
 तत्फलस्योक्तं कौषायनेन ।
 एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो हृक्ेश्वरी ॥”
 अथ तत्र सुव्यागौकालनिर्णयः ।
 “सुव्यागकालस्य चैवास्य विप्रतोपगमे सति ।
 भाद्रपदावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
 तथा च विष्णुरहस्ये ।
 यावन्मस्य सिते पक्षे कर्कटस्ये दिवाकरे ।
 द्वादशी वासुदेवाय पवित्रारोपणं कृतम् ॥
 सिंहस्य वा रघौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा ।
 तस्यामेव तिथौ सव्यक् तुलासंस्थो कथञ्चन ॥
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
 कर्कटश्च गते सूर्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
 द्वादश्यां मुक्तपक्षस्य हरेर्हस्तान् पवित्रकम् ॥
 अथ सङ्क्रान्तपानेन सुव्यागकालो न लभ्यते ।
 कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावत्तोऽनिरुद्धे हरिः ॥”
 इति हरिभक्तिविलासः ॥
 पवित्रारोपणं, ज्ञो, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
 आरोहणं सम्पूजनं यच्च ।) पवित्रारोपणम् ।
 यथा,—
 “आवाह्यमुक्तपक्षस्य यावत्तौ आवस्यस्य च ।
 पवित्रारोपणं कुर्याद्देवाः प्रीतिकरं परम् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाबीजेन भैरव ! ।
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोपणं चरेत् ॥
 विशेषतः आवणादेव देवाः कुर्यात् पवित्रकम् ।
 सर्वेषामपि देवानां पवित्रारोपणं चरेत् ॥
 आवाहि आवती वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
 प्रतिपदमहस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ॥
 श्रिया देवा द्वितीया तु तिथीनास्तत्तमा तिथिः ॥
 तृतीया भवभाविन्यास्तुर्था तत्तुल्यं च ॥
 पञ्चमी सोमनाथस्य षष्ठी सोमनाथस्य ॥

पवित्रा

सप्तमी भास्करस्तोत्रा दुर्गायाश्च तथाष्टमी ॥
मातस्यां नवमी प्रोक्ता वासुकीर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाश्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
नक्षत्रो दक्षपतीनाश्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सावनसरीपूजाफलं हरति केशवः ॥
तस्माद्यज्ञेन कर्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिसत्तपूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन कृतेन यथा कार्यं विज्ञानता ।
तत् प्रशस्तं प्रमाणं च रचनासु च भैरवः ॥
प्रथमं दर्भसूत्रं पञ्चमं ततः परम् ।
ततः चौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पट्टसूत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्तव्यानि प्रयत्नतः ॥
गन्धमास्यैः सुरभिभिरर्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा प्राधुशीला च दुःशीला न हि कर्तयेत् ।
यत् कृत्विभिरं दग्धं भक्षधूमाभिषुषितम् ॥
तद्वर्जयेत् यज्ञेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तं चासुदृढं मयूरकादिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तं च यज्ञेन परिवर्जयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रं सप्तविंशतितन्त्रभिः ।
मध्यमोक्तं यष्टः कीर्त्तिस्तुखसौभाग्यवर्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्त्राणां मध्यमं परम् ।
द्विभोगावहं पुण्यं त्र्यम्बकौस्तुभप्रदायकम् ॥
उत्तमसूत्रं तन्त्राणां उत्तमोत्तरशतं वै ।
तद्वत्त्वा तु महादेवैः शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरलोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रं महादेवा सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालायां यो दद्यात्तदा देवैः पवित्रकम् ।
कल्पकोटिप्रदं स्यात् स्वर्गं स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत् नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्त्राणां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मन्त्रं स यावान् तनुसंख्यः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोकं प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरः स्मृता ।
तन्त्राणां तस्य दानेन विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रं नाभिमात्रं भवेत् तत् ।
द्वादशप्रत्यक्षं युक्तं गालमानेन योजयेत् ॥
अब्रह्मणं मध्यं स्यात् पञ्चमीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमप्यस्य मालामात्मन एव च ॥
पवित्रमुत्तमं प्रोक्तं जातुमात्रं भैरवः ।
वटविंशतनुयन्त्रीनां धोषयेदात्ममानतः ॥
प्रतमोत्तरं कार्यं यन्त्रीणां स्वविधानतः ।
नागहाराख्यं तद्वदर्थं च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन कृतेन यन्त्रयः पुनः ।
तद्व्यवर्धयेद्येन कर्तव्या लक्ष्म्याम्बिताः ॥
अस्मिन् सप्तभिः कुर्याद्देवैस्तु कनिष्ठके ।

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्ये कुर्यात्त्रिगुणैस्तमे तथा ॥
अधिवास्त्य पवित्राणि पूर्वैस्त्रिगुणैः पुनः ।
मन्त्राणां पवित्रेषु कुर्यात्तत्र परेऽहनि ॥
दुर्गावीजेन मन्त्रेण मन्त्राणां द्विजहरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्यात्तत्र च भैरवः ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्यात्तन्त्राणां विचित्रकः ॥
अङ्गुहायेन जप्यन्तु मालायामिह भैरवः ।
यावन्तो ग्रन्थयन्त्राश्च तावन्तैश्च च संन्यसेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनियोजनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तत्त्वन्त्यासन्तु कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यज्ञपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुण्यानि मन्त्रादि च सुशोभनम् ॥
तत्त्वन्त्यासं ततः कुर्यादङ्गुहायेन भैरवः ।
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्त्वन्त्यासन्तु कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्राणां द्विजस्य हि ॥
शुद्धायां मन्त्रविद्यासं मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्त्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्त्यासन्तु दानस्यानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरसङ्गूरैश्चन्दनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तत्त्वन्त्यासन्तु योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मङ्गले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरवः ।
दुर्गावीजेन दद्यात्तु देवा ऋद्धिं पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मङ्गलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाधानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राणां ऋद्धिं दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समये दद्याद्देवैश्च पवित्रकम् ।
सर्वेषामेव देवानां सम्पूर्णार्थं च भैरवः ॥
अभिर्ज्ज्ञा भवानी च गजवक्त्रो महोरगः ।
स्कन्दो भातुमात्रिगणो दक्षपाणाश्च नव यक्षाः ॥
एषां चटुषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
ऋद्धिं पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ॥
पञ्चगव्यं च तत्त्वा देवैः दद्याद्दुर्गायाम् ।
तेनैव बहुयुं दत्त्वा शुभवे च यथाविधि ॥
आव्येष्टोत्तरशतं तिलैराव्येष्टयैश्च च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यात्तदा देवैः च साधकः ॥
एवमेव विधानेन विष्णुादीनाश्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्यात्तन्त्राणां मार्गसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः पथैर्वटप्रदकमोदकैः ।
कुङ्कुमाङ्गुरैर्नैवेद्यैश्च खञ्जुरैः पनसैस्तथा ॥
चाम्पदादिमकराङ्गुलीनादिविविधैः फलैः ।
भक्ष्यभोग्यादिभिः सर्वैर्मन्त्रैर्मन्त्रैस्तथोदकैः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधको यजेत् ॥
नटनर्तकसंघैश्च वैष्णवाभिरपि भैरवः ।
द्विगुणैः सप्तद्वितीयां जागरं कारयेत्त्रिभिः ॥
भोजयेद्दुर्गाङ्गुलीनां प्रातीनापि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे वृत्तिं दक्षिणासुपदापयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो वृत्तं वा प्राकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः सप्तद्वीरयेत् ॥
मन्त्रिविहममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशुः

इयं सावनसरी पूजा तवास्तु परमेष्ठिनि ॥
ततो विस्मर्त्तयेद्देवीं पूर्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देवा यथाविधि ॥
संवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स ! जायते ।
कल्पकोटिप्रदं यावद्देवीगृहे वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसन्निहितस्तुला भवेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गङ्गपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतद्गङ्गा-
धम् ॥
पवित्रितः, त्रि, पवित्रमस्य जात इत्यर्थे तार-
कादित्वात् इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पर्यायः ।
पवित्रः २ प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पशु, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥
पशु, अ बाधे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-उभं-सकं-सेट् ।) अ, पशति, पशते । बाधो
विहतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्वार्थं
पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
पशु, त् क अनुपसर्गादन्वबाधयोः । सार्धगत्योः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-परं-सकं-
सेट् ।) तालयोपधः । पशयति । अनुपसर्गा-
दिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निविध्यते । बाधो-
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पशुयं, त्रि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु+
यत् ।) पशुसन्निधि । इति संक्षिप्तसारखाकर-
णम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३२१ ।
“रन्ध्रं पशुयमाजीवं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)
पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्वं पश्यतीति । इतिरौ
प्रेक्षणे + “अर्चिदृशिकथ्यमिपंसीति ।” उणा ।
१ । २८ । इति कुः पश्चादेशश्च ।) अन्वा
युत्पत्तिर्यथा, “पशयन्ति पश्यन्ति पार्थ-
हस्ताभ्यां हितहितम् ।” इति भरतः ॥ जन्तु-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवक्त्राङ्गुल-
वन्धम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्देहा
यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरसुः ३ वराहः ४
कपिः ५ भालुकः ६ खड्गी ७ माह्वः ८
शृगालः ९ विडालः १० गोधा ११ श्ववित् १२
हरिणः १३ कृष्णसारः १४ कुरुः १५ न्यङ्कुः १६
रङ्कुः १७ शम्बरः १८ रौहिणः १९ गोकर्णः २०
वृषतः २१ वनः २२ ऋष्यः २३ रोहितः २४
चमरः २५ गन्धर्वः २६ शरभः २७ रामः २८
हमरः २९ गवयः ३० प्राशः ३१ खड्गाशः ३२
गौः ३३ उष्ट्रः ३४ ह्यागः ३५ मेघः ३६ खरः ३७
कृत्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * (यथा,
“पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्यं वृकायते ।
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्वद्वो ममध्यस्थः कश्चिन्मौख्यं साधनः ।
स्थापयत्प्राप्तमात्मनमात्मन्वासाद्य भिद्यते ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
तत्र ग्रन्थारम्भेदेन चतुर्दशविधाः पशवो यथा,

पशुः

“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति
सप्त ग्राह्याः पशवः । मन्त्रिवानरक्षससरो-
क्षपससृष्टतन्त्राश्चेति सप्तारण्याः पशवः ॥”
इति दुर्गातुल्यवतन्त्रे पैठीनसिः ॥ * ॥ वैद्यके
भूशयनाङ्गलमेदेन स द्विविधः । तत्र विलशाधि-
त्वात् भूशया नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
“प्रक्षसा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरुत्वमधुराः क्षिप्वा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता ऋगा नकुलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणच्छागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृक्षाम् ॥
तेषामवयवादीनां गुणः ।
गुरुभवा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्ने ऋगाणां पक्षिणां परम् ॥
सर्पेषाश्च धिरः स्तम्भोऽहचर्मयत्तद्गुदम् ।
पादपुच्छान्मस्तिष्कस्तुक्कक्रोडाः समेहनाः ।
घातवः शोथिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(“तत्र गजगवयमहिषवत्समरश्मरदोहित-
वराहखङ्गिगोर्कालपुच्छ-कोकन्यङ्गरय-
गवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ।” एषां गुणा
यथा,—

“वातपित्तहरा वृष्णा मधुरा रसपाकयीः ।
शीतला बलिनः क्षिप्वा नृजलाः कषवर्धनाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“उद्गा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभाजकाः ।
खरभृत्करमेवाश्च या च माण्डारिभृक्काः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
ह्यागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्थः ।

“उद्गो वा यदि वा मेघश्चागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥”

इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ * ॥

अवैधपशुहन्ते दोषो यथा,—

“वसेत् स नरके चोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
संस्मितानि दुराचारी यो हन्त्यविधिना पशून् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चधितानी देवता यथा,—

“सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः ।
रणे च वसते वायुर्मधे चैव च चक्रमाः ॥
नक्षत्राणि च शशके ज्ञानसारे हरिः स्वयम् ।
शतक्रतुर्गर्वा एष्टे गवये भुवनानि च ॥
शशके मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुर्गणेश्वरः ।
अश्वे तु हादशादिद्या आश्वये सर्वदेवताः ॥
गङ्गा तु चामरे चैव कामये तु तथानलः ।
इतस्मात् कारणादेते पूज्या बन्धाः प्रयत्नतः ॥”

इति मनुस्मृत्युक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥ * ॥

प्रमथः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ जगलः । यज्ञः । संसारिणामात्मा ।
इति धरणिः ॥ यज्ञोद्गमरः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भावत्रयाणां
प्रथमो भावः । तस्य निर्णयो यथा, वष्टपटले ।

पशुः

“पशुभावस्थिता नाय । देवतां श्रद्धा विजित्वा ।
दुर्गापूर्णा विष्णुपूर्णा शिवपूर्णाश्च नित्यशः ॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुवत्तमः स्मृतः ।
केवलं शिवपूर्णाश्च यः करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः ॥
भूतानां देवतानाश्च सेवां कुर्वन्नि सर्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
तत्संज्ञां मम सेवां च ब्रह्मविद्यादिसेवनम् ।
लक्षान्यसम्भूतानां नाधिकानां महाप्रभो ! ॥
यच्चिणीनां भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदानम् ।
यः पशुर्नैकलक्षणादिसेवां च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्वकामदा ॥
वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ॥”
द्वितीयपटले ।

“नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवनादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानिष्पूजनम् ।
पशुभावस्थितो मत्तर्गो महासिद्धिर्लभेद्गुणम् ॥”
वष्टपटले ।

“पुनर्भावं पशोरेव श्रद्धायादरपूर्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुनारायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रदायकः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिर्दं परम् ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्वादेवश्रमम् ।
द्वीरभावं महाभावं सर्वभाषोत्तमोत्तमम् ॥
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिशभावं महाफलम् ॥

इति वज्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥

तस्य कालो यथा,—

“आदौ दशमदक्षेन पशुभावमयापि वा ॥”
इति तत्रैव ।

“जन्ममात्रं पशुभावं वर्धयेदशकावधि ॥”

इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥

पशुभावकर्मसाधकतन्त्रगर्भतद्भावादिनामाह ।
“पशुभाववता ये च केवलं पशुहृदिष्यः ।
रात्रौ यन्त्रश्च मन्त्रश्च न श्रेष्ठे न जपेत् कश्चित् ॥
संशयो बलिदाने च तन्त्रे च संशयः सदा ।
मन्त्रे चाक्षरमुद्रिश्च अविश्वासो गुरो सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः ।
निरामिषञ्च देवेष्टिः देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन सदा ज्ञानं प्रत्यहं देहताडनम् ।
सर्वपापेभ्य निन्दास्तु यः कुर्वाण महेष्टरिः ।
स एव पशुभावेन अधमः परिकीर्तितः ॥”

इति वज्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥

“रात्रौ नैव यज्ञदेवीं सन्ध्यायां वा पराङ्मुखः ।
अतुकालं विना देविः रमणं परिवर्जयेत् ॥
मासादिकं महेश्वरानि । त्यजेत् पञ्चसु पञ्चसु ।
यदन्यद्वेदविहितं कुर्यात्तस्यमस्तुपरः ॥”

इति निवृत्ततन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

पशुमो

पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा,—

“पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः श्रद्धा ।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूर्णादिकर्मणि ।
सहस्रं प्रवर्षेण्यन्ती व्रतदोषोपशान्तये ॥”

इति वज्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥

पशु, य, (वष्टपटे इति । वष्ट + “अन्विहशीति ।”
उक्तां । १।२८। इति भाषे कः पश्चि-आदेशश्च ।)
दर्शनम् । इति मेदिनी । श्वे, १० ।

पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्यम् ।)
मैथुनम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२०१ । (पशुना
ह्यागादिजन्यना क्रिया इति विग्रहे ह्यागादि
पशुनलिदानकार्यम् । यथा, हरिवंशे । ५७।५२।
“ह्यनाशुयाना भूतेष्वं निर्लं मांसवजिप्रिया ।
तियौ नवण्यां पूजाश्च प्राश्यासे सपशुक्रियाम् ॥”)

पशुगायत्री, स्त्री, (पशुकर्मव्या गायत्री ।)
बलिदानीयपशुकर्मव्यामन्त्रविशेषः । यथा,—
पशुकर्मं पशुगायत्रीं जपेत् । सा यथा । “पशु-
प्राश्याय विग्रहे शिरश्छेदाय धीमहि तन्नः पशुः
प्रचोदयात् ॥” इति दुर्गातुल्यवप्रयोगः ॥

पशुपतिः, पुं, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १। १। २२॥ (यथा,
महाभारते । १३। १७। १३४ ।

“कर्तुं गाला पशुपतिर्मानरं ह्य मनीषवः ॥”

तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिहृतवचने,—

“ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।
तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ ॥”

अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।

“अहञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।

अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये अवस्थितः ।

अतः पशुपतिर्नाम त्वं कोऽपि ज्ञातिमेष्टासि ॥”

अर्थं यजमानवर्तिः । यथा । पशुपतये यज

मानवर्त्ये नमः । इत्यष्टमिपूजायां भविष्य-
पुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशु-
पतिरित्याख्या विराजते । यदुक्तं महालिङ्गे-
चरतन्त्रे शिवस्य श्रतनामस्तीर्त्तम्,—
“नेपाले च पशुपतिः कैदारे परमेश्वरः ॥”)

पशुपखलं, स्त्री, (पशुप्रियं पखलं शुद्धजलाश्रय
उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य । अच् । पशुप्रियं
पखलमिवेति केचित् ।) केवर्त्तोऽस्तकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुपाशकः, पुं, (पशूनामिव पाशो बन्धनं यच्च ।
ततः कप् ।) इतिवन्धविशेषः । यथा,—

“क्षियमानतपूर्वाङ्गी सपाशान्तःपदहयम् ।

ऊर्ध्वं शिव रमेत् कामी बन्धोऽयं पशुपाशकः ॥”

इति रतिमङ्गरो ॥

पशुप्रेरणं, स्त्री, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां
चालनम् । तत्पञ्चाशः । उदचः २ । इत्य-
मरः । ३। २। ३६॥

पशुमोहनिष्ठा, स्त्री, (मुह्यतेऽनया । मुह +
लुट् । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् । ततः
पशूनां मोहनिष्ठा ।) कङ्गीकृता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कङ्गीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

पश्चिमा

पशुरन्तुः, स्त्री, पशूनामन्वादीनां बन्धनाय दन्तुः ।
तत्पठ्यायः । रामनी २ । इत्यमरः । २।६।७६ ॥
बन्धनी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा । “राजाहःसखि-
भ्यदृष्ट् ।” ५ । ४ । ६१ । इति समाधानटप् ।)
सिंहः । इति शब्दचक्रिका ॥
पशुहरीतकौ, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव हित-
कारिणात् ।) आन्तातकपत्तम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पश्चात्, अ, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा
पसति आगतो रमणीयं वा । “पश्चात् ।” ५ ।
३ । ३२ । इति अपरस्य पञ्चभाव आतिष्ठ
प्रत्ययोऽस्तीतिर्विषये ।) प्रतीची । चरमम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १०३२ ॥ (यथा, रघुः १४।३० ।
“प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
यद्यौ पञ्चामयादीति चतुस्तन्मेव चा चन्द्रः ॥”)
अधिकारः । इति मेदिनी । ति, ३१ ॥
पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अप्रतीक्षार्थं कृते चरमे
तापः ।) अशुशोचनम् । चरमे श्लोकः । पश्चान्
इति भाषा । तत्पठ्यायः । अनुतापः २ विप्रती
सारः ३ । इत्यमरः । ३ । ७ । २५ ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५१ । ३६ ।
“उल्लेखितं पश्यं वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः ॥”
केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति ॥)
पश्चार्हः, चि, (अपरश्चात्तापार्हश्च इति । “अपर-
स्याहं पञ्चभावो वक्तव्यः ।” २ । १ । ५८ ।
इत्यस्य वार्ति इति पञ्चभावः ।) शेषार्हः ।
अपरार्हः । यथा, शकुन्तलायाम् । १ अङ्के ।
“यौवाभङ्गाभिरामं सुहृदुपतति स्यन्दने बह-
इतिः
पश्चार्हेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्दृष्ट्वा पूर्व-
कायम् ॥”
पश्चिमं, चि, (पश्चाद्भवम् । “अग्रादिपश्चात्
सिमम् ।” ४ । ३ । २६ । इत्यस्य वार्ति इति
डिमम् ।) पश्चाद्भवम् । इत्यमरः । ३ । १।८१ ॥
(यथा, रघुः । १७ । ८ ।
“तदात्मसम्भवं राण्ये मन्त्रिद्वयाः समादधुः ।
अरन्तः पश्चिमामाश्री भर्तुः संध्यामयायिनः ॥”)
पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम + टाप् ।) अस्तावला-
वच्छिन्नदिक् । तत्पठ्यायः । प्रतीचीर वास्तव्यौ ३
प्रत्यक् ४ । तद्भिगुभववायुशुक्लाः ।
“पश्चिमो मावतस्तीक्ष्णः कपमेष्टविशोपलः ।
सद्यः प्राग्वहरो बुधः शोवकारी शरीरिणाम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपिच । राजवल्लभः ।
“पश्चिमोऽपिचपुर्वैर्बनारोग्यविवर्धनः ।
कवायः शोवकः सख्यौ रोचनो विशदो जघुः ॥
अर्पा जलुषवैशद्यशैत्यवैमध्यकारकः ।
मज्जद्वयैर्भयक्षप्रभावरसवीर्यैर्जित् ॥
जगत्सरोपवत्त्वयो दाहशोपलवापचः ॥”
तद्भिगुधितिवर्धनः । यथा, अमरे । १।३।१।
“दन्तो वङ्गिः पितृपतिर्वैर्त्तौ वदयो मवत् ।

पष

कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥”
तद्विक्रपतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च । यथा,
“प्रागादिककुम्भामाया यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेवाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादिति परिभ्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पष, अ, प्रशंसा । विखयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पश्यतीति अन्त्यत्ता “पाषाभाधेट-
दृष्टः शः ।” ३ । १ । १३७ । इति प्रप्रत्ययेन
पश्यो वाच्यलिङ्गः । दर्शकः । यथा, तुलसीप-
निषदि । ३ । १ । ३ ।
“यदा पश्यः पश्यते सकलवज्र
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोगिन्म् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥”)
पश्यतिकर्मा, [नृ] पुं, (पश्यतिदर्शनमेव कर्म
यस्य ।) दर्शनकर्मा । तद्वैदिकपठ्यायाः ।
चिक्यात् १ चाकनन् २ आचक्ष्य ३ चष्टे ४
विचष्टे ५ विचर्वणिः ६ विचचर्वणिः ७ अव-
चाकष्यत् ८ । इत्यदौ पश्यतिकर्माळः । इति
वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
पश्यतोहरः, चि, (पश्यन्तं जनमनाहृत्य हर-
तीति । कृन् हरणे + अच् । “बहो चाना-
दरे ।” २ । ३ । ३८ । इति अनादरे बहो ।
“वाग्दिकपश्यद्गो युक्तिदकहरेषु ।” ६ ।
३ । २१ । इत्यस्य वार्ति इति बहो अशुक् ।)
चौरः । यथा, हेमचन्द्रे । ३।४६ ।
“यः पश्यतो हरेर्दयं स चौरः पश्यतोहरः ॥”
पश्यन् [तृ], चि, (पश्यतीति । इतिरौ प्रेचये
+ “लटः शब्दशान्ताविति ।” २ । २।१२४ ।
इति शब्द ।) ईच्छककर्ता । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २६ ।
“इत्युक्ता वा भगवती चक्रिका चक्रविज्रमा ।
पश्यतामेव देवानां तत्तैवान्तरधीयत ॥”)
पश्यन्ती, स्त्री, (पश्यति वा दृष्ट् + शब्द + डीप् ।
ततः “दृष्ट्पश्यन्तीर्निष्पत्तिः ॥” ७।१।८१ । इति शुम् ।)
जलाधारीत्यतश्च दयगतनादरूपवर्णः । यथा,—
“जलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्तगच्छदयगो बुद्धिबुद्धमाख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥
(यथाच,—
“वेखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा मुतिगोचरा ।
द्योतितायां तु पश्यन्ती सख्या वागनपायिनी ॥”
इति मञ्जिनायधृतवाक्यम् ॥
ईच्छककर्त्री । इति व्याकरणम् ॥)
पश्चाचारः, पुं, (पशूनां तन्त्रोक्ताधिकारिविशेषाणां
माचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
“विदोक्तं यजेद्देवीं कामकङ्कषपूर्वकम् ।
स एव वैदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
पष, क कम्बे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) क, पावयति । तालान्ता एवाय-
मिति बहवः । दन्त्यान् इति केचित् । ऋक्ष-

पा

आन्तपाठस्तु कस्यचिदशुरोघात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पष, न बाधे । यज्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-उभं-सकं-सेट् ।) न, पवति पवते । बाधो
विहतिः । यज्यो यज्यनम् । यज्यनस्थाने
स्पर्शनं केचित् पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥
पष, त् क अनुपसर्गादन्त्यबाधयोः । आर्शगत्योः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-परं-सकं-
सेट् ।) ऋक्षग्योपधः । क, पवयति । अनुप
सर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निबध्यते । बाधो
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पस, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) नाश इह नष्टीकरणम् ।
इ क, पंसयति प्रापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
पस, क कम्बे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, पासयति । पृथक्पाठा-
दयं न चित् । अन्यथा पस किं न इत्यनेनेवेष्ट-
सिद्धे पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पस, न बाधे । यज्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
उभं-सकं-सेट् ।) न, पवति पवते । इति दुर्गा-
दासः ॥
पश्यं, स्त्री, (अपश्यायन्ति सङ्गीभूय तिष्ठन्ति
जीवा यच्च । अप + श्ये सङ्गतशब्दयोः +
“आतञ्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।
उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात् ।) दृष्टम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६६ । ११ । [सूर्याय ॥”)
प्र पश्यमसुर हव्यं गोराविष्कधि हरये
पश्यः, पुं, अस्तुधारिणोऽस्तीतिविशेषः । तस्य
विवरणं यथा, हरिवंशे । १४ । १५—१६ ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाच्च गुरोर्वाक्यं निश्रम्य च ।
धर्मं अचान्तिं वा वै विश्रान्त्य चकार ह ॥
अहं शकानां शिरसो मुक्षयित्वा यस्मैयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काञ्चोक्षामान्तयेव च ॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पशुवाः श्वश्रुधारिणः ।
निःस्त्राधायवपटकाराः कृतास्तेव महात्मना ॥
शका यवनकाञ्चोक्षाः पारदाः पशुवास्तथा ।
कोलाः सर्पाः समहिवा दान्वाञ्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्मैस्तेषां निरासतः ।
वशिष्टवचनादाजन् ! सगरेण महात्मना ॥”
(कश्चित् पश्यः पाठोऽपि दृश्यते । यथा,
गोः रामायणे । १ । ५५ । १८ ।
“तस्या हम्भारवोत्तुष्टाः पश्यः शतशो नृप ॥
अनाशयन् वलं सर्वं विन्धामिभ्यस्य पश्यतः ॥”)
पञ्जिका, स्त्री, वारिप्रज्ञी । इति शब्दमाला ॥
पा, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
अनिट् ।) अस्तेव पिनादेशः । पिबति पयः
पान्यः । इति दुर्गादासः ॥
पा, ल रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, पाति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पांशुप

पां, वि, (पिवतीति । पा पाने + क्तिप् ।) पान-
कर्मा ॥ (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + क्तिप् ।)
रक्षककर्ता । (“विश्वं पातीति विश्वपाः ।”
इति सुगन्धोद्यमकरणम् ॥)

पांश्वः, पुं, (पांश्वोऽन्वयविशेषस्य विकारः । पांशु
+ अण् ।) लवणविशेषः । पाङ्गा लोम इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रोमकम् २ औद्भिजम् ३ वसुकम् ४
वसुपांशुः ५ ऊषरम् ६ औषरम् ७ रेहिरम् ८
औषम् ९ सहम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्ण-
त्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दीपनत्वम् । दाहघ्नोपकरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
पित्तकोपकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“औद्भिदं पांशुलवणं यन्मातं भूमितः स्वयम् ।
चारं गुरु कटु तिक्तं क्षेपणं वातनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः, पुं, (पंशयति नाशयति आत्मानमिति ।
पशि नाशने + “अर्णिदृष्टिकमीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ९८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
“कर्णश्चक्षुर्निक्षे राक्षौ दिवा पांशुसम्पन्ने ।
शतौ वर्षास्त्रिधायावधायश्चाः प्रचक्षते ॥”)
शस्त्रार्थचिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥
इति मेदिनी । शे, ११ ॥ पर्पटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दन्त्यसकारान्नोऽपि
दृश्यते ॥)

पांशुकासीसं, स्त्री, (पांशुरिव कासीसम् ।) कासी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकुली, स्त्री, (पांशुना कोलति आकुलीभव-
तीति । कुल + कः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) राज-
मार्गः । यथा । “रथ्या पांशुकुली भवेत् ॥” इति
हारावली । ११२ ॥

पांशुकूलं, स्त्री, (पांशोः कूलमिव ।) अनामपत्रो-
लिका । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।

“शासनं धर्मकीलः स्यान्मुक्तिः शूद्रशासनम् ।
पट्टोलिका कलप्रकीला पांशुकूलं न कस्यचित् ॥”

पांशुचत्वरः, पुं, (पांशुभिश्चत्वर इव ।) घनोपलः ।
इति शब्दमाला ॥

पांशुचन्दनः, पुं, (पांशुचिन्ताभस्मरजचन्दनमिव
यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुचामरः, पुं, (पांशुर्धूलिचामर इव यस्य ।)
पटवासः । इति जटाधरः ॥ तौषु इति भाषा ॥
(पांशौ दूष्वा चामर इव यस्य ।) दूष्वाञ्चिततटी
भूमिः । वर्धापकः । प्रशंसा । पुरोटिः । धूलि-
गुच्छकः । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥

पांशुजं, स्त्री, (पांशोर्जायते इति । पांशु + जन्
+ ङः ।) पांशुलवणम् । पाङ्गा लोम इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । ऊषम् २ औद्भिदम् ३ ।
पाक्यम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । मेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्त-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांशुपत्रं, स्त्री, (पांशुः कर्पूर इव सुगन्धि पत्र-
मस्य ।) वालुकम् । इति शब्दमाला ॥

पाकः

पांशुमर्दनः, पुं, (ऋदतेऽसाविति । ऋद् + क्युट् ।
मर्दनः । ततः पाशुः मर्दनो यच् । यङ्गा पांशो-
मर्दनं यच् ।) केदारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुरः, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकसुत-
पत्तिवत्त्वेन रातीति । पांशु + रा + कः ।)
दंशकः । ङांश्च इति भाषा ॥ पीठसर्पी ।
खड्गः । इति हारावली । १२३ ॥ (पांशुरस्या-
स्तीति । “नगपांशुपाकुभ्यश्च ।” ५ । २ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति रः ।) पांशुविशिष्टे,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समहमस्य पांशु(सु)रे ॥”)

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विद्यतेऽस्याः ।
रनिः स्त्रियां ङीष् च ।) महामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः, पुं, (पांशुर्विद्यतेऽस्य । पांशु + “विष्वा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) हरः ।
पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुंचलः । शम्भोः
खड्गाङ्गम् । इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ पूतिकः ।
कांटाकरञ्ज इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
पांशुयुक्ते चि । इति धरणिः ॥ (पांशुर्दोषः पापश्च
तदयुक्ते च चि । यथा, रघुः । १०२ ।

“तस्याः खुरन्वासपविचपांशु
मपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया ।
मार्गं मनुष्येभ्यश्चरधर्मेपक्षी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥”)

पांशुला, स्त्री, (पांशुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजस्वला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसवः, त्रि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति ।
पसि + ल्युः । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूषकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३३ ॥

“निरावाधाख्यि हते मया राजसपांसवः ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचरिणः ॥”)

पांसुः, पुं, (पंसयतीति । पसि नाशने + “अर्णि-
दृष्टिकमीति ।” उणां । १ । २८ । इति
कुर्दीर्घश्च ।) धूलिः । (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ८० । ९८ ।

“अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः चम्बमायतम् ।
निम्बभागास्तथेवाशु समाचक्रुः समन्ततः ॥”)
चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोषः भरतश्च ॥
सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच् + भावे यच् ।) पचनम् । जेदनम् ।
तत्पर्यायः । पचा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—

“भर्जनं तलनं खेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपाचे । तलनं खेददधे । खेदनं
अमुगतापे । पचनं जले । कथनं विद्वद्भ्यस्स-
यङ्गि । तान्दरं द्वारवद्धतप्तयन्ते । पुटपाकः
अधोर्ध्वभितापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः

स्थालीमार्जनाद्योदनपरीक्षान्नो आपारनिचयः
पाकः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाष्यस्य
त्याग्यत्वं यथा,—

“नित्यं नूतनभाक्तेन कर्तव्यः पाक एव च ।
अथवा पचपर्यन्तं ततश्चाप्यं मनीषिभिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

पाककावे शूद्रायाभिदाननिषिद्धो यथा,—
“शूद्रायाभिश्च यो दद्यात् पाककावे विशेषतः ।
शूद्रापकं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

एकोद्दिष्टाद्धे तस्य नित्यत्वं यथा,—
“एकोद्दिष्टानु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तद्दत्तः सप्तपोषणम् ॥”
इति आहृततत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य विधिर्यथा,—

“पूर्वाशाभिसुखो भूत्वा उत्तराशासुखेन वा ।
पचेदन्नश्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्णयेत् ॥
अग्रशाभिसुखे पक्वमन्नं विज्ञानता ।
पूर्वासुखो धर्मकामः श्लोकज्ञानश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखे पक्वकामश्च पश्चिमे ।
शेषाभिसुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः ॥
यदा तु व्यासे पात्रे पक्वमन्नं वै द्विजः ।
स पापिण्डोऽपि सुदुक्कोऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
तावत् पक्वा चक्षुर्हानिर्मेगौ भवति वै च यम् ॥
पितृभ्यां पक्वमन्नश्च पितृभ्यो यश्च स्निग्धः ।
पुच्छरीकश्च यश्च लभते पलमीक्षितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्वं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वमन्नेव च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं निष्कलं भवेत् ॥
उदुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य हलेन च ।
शाखेन करमर्द्देन उदरावर्त्तनेन च ॥
पक्वान्नं नैव मुञ्जीत सुक्ता रात्रिस्तुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं सुक्तां क्षुण्णं समाचरेत् ॥
अग्रजा या तु वनिता नाश्रीयादेव तदुदये ॥
शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचक्षातकस्यैव वज्रावाक्यकस्य च ।
भेरुशालाखेर्वापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥
यदा ऋग्यजुःपात्रे तु पक्वं वै सार्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथाष्टौ च तत्पाकं विवर्णयेत् यही ॥
घण्टुः पात्रे तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ।
यः कुर्वाद्भोजनं देवि ! क्षुण्णैरेव विभुभ्यति ॥
यकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ॥
विभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः ॥ * ॥

परिणतिः । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । ३४ ।

“सकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य महात्मनः ।

वियोजिताहं तद्धेतुरयमासीन् निशाचरः ॥”

पिनति स्तन्यादिकं इति । पा पाने + “इष्-

भौकापाश्रयतिमर्षिभ्यः कन् ।” उणां । ३ ।

४३ । इति कन् ।) शिशुः । जरसा केशस्य

ग्रौह्यम् । श्याख्यादि । इति मेदिनी । के, २६ ॥

पाकय

पेचकः । राह्यादि । भङ्गः । भीतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
(यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
“भो भो हानवदेतेया ! विन्दन्तु ! चण्ड ! शम्बर ! ।
शतबाहो ! हयग्रीव ! नसुते ! पाक ! इत्यन्त ! ॥”
पिबतीति । पा + “इणभीकापेति ।” उणां
१ । ४१ । इति कन् ।) पाककर्तृरिति चि ॥
पाकलवणः, पुं, (पाके लवणं कले यस्य ।) लवण-
फलपाकः । पाणी चामला । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलवणफलः, पुं, (पाके लवणं फलं यस्य ।)
पाकलवणः । इति शब्दमाला ॥
पाकजं, स्त्री, (पाकात् जायते इति । पाक +
जन् + ङ ।) काचलवणम् । परिणाममूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाकजाते चि । यथा,
भाषापरिच्छेदे । १६ ।
“अश्वस्तस्यास्तु विद्यो यो ह्यनुकाशीतपाकजः ॥”)
पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी ।) कुम्भशाला ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६ । ६ । पोयान् इति भाषा ॥
पाकफलः, पुं, (पाकलवणं फलमस्य ।) फलपाकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाणी चामला इति
भाषा ॥
पाकभाण्डं, स्त्री, (पाकाय पाकस्थ वा भाण्डम् ।)
पाकपात्रम् । यथा,—
“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्व्यत् स्यात्
पश्चिममन्त्रः ।
स तत्र गृह्यशुद्धिं वक्ष्यमुद्धिं करोत्यपि ॥
पश्चिममन्त्रः अशीषान्नादिम् । गृह्यशुद्धिं प्रा-
क्तनपाकभाण्डाद्यगोक्षपनादिना ।” इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥
पाकमत्स्यः, पुं, (पाकः पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र ।)
मत्स्यशृङ्गम् । तत्पर्यायः । मत्स्यलम् २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सप्तत्रिंशत्पाकमत्स्य-
विशेषः । यथा, सुश्रुते कृत्रस्थाने । ४६
अध्याये । “तिमितिमिज्जलकुलिशपाकमत्स्य-
निरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहा-
मीनराजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥” कीटविशेषः ।
यथा, सुश्रुत कल्पस्थाने ८ अध्याये ।
“पद्मकीटा दुग्धभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः लण्डुलुकोऽथ गृहभी ॥”)
पाकयज्ञः, पुं, (पाकसाध्यो यज्ञः । शाकपार्थिव-
वन् समासः ।) द्रव्योत्सर्गयज्ञप्रतिष्ठादीनां
होमः । चतुर्होमाङ्गकर्मम् । यथा,—
“प्रायश्चित्ते विधुषेव पाकयज्ञे तु साहसः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
(ब्रह्मयज्ञादन्ते पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव
होमबलिकर्मेतिव्याख्यातयिभोजनात्मका-
श्चत्वारः पाकयज्ञाः । यथा, मनुः । २ । ८६ ।
“ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे त जपयज्ञस्य कलां गार्हपत्यं बौद्धश्रीम् ॥”
अष्टकादयोऽपि पाकयज्ञाः । यथा, तज्जैव ।

पाकस्था

“अयमाद्येयं पाकयज्ञान्विष्टोमादिकान् मन्त्रान् ।
यः करोति हतो यस्य स तस्य त्रिभिर्होच्यते ॥”
“अष्टकादीन् पाकयज्ञान् ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥)
पाकयज्ञिकः, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति । पाकयज्ञ
+ ठन् ।) पाकयज्ञकर्त्ता । (पाकयज्ञस्य व्याख्यान-
स्तत्र भवो वा । “कतुयज्ञेभ्यश्च ॥” ४ । ३ ।
६८ । इति ठन् । पाकयज्ञव्याख्यानग्रन्थः ।
पाकयज्ञभवश्च । इति आकरणात् ॥)
पाकरङ्गनं, स्त्री, (पाकं पचमानं रङ्गयतीति ।
रङ्ग + णिच् + ण्यः ।) तेषपचम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलं, स्त्री, (पाकं लातीति । ला + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुष्ठौ-
वधिः । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
पाकलः, पुं, (पाक + ला + कः ।) कुष्ठरज्ज्वरः ।
इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ बोधनद्वयम् ।
अजलः । अजलः । इति विश्वः ॥ ब्रह्मादि-
कारिणि, चि ॥
पाकलिः, स्त्री, (पाक + ला + इन् ।) वृक्ष-
विशेषः । इति रत्नमाला । रोहिणीति केचित् ॥
पाकली, स्त्री, (पाकलि + डीप् ।) कर्कटी । इति
शब्दमाला ॥
पाकशाला, स्त्री, (पाकस्थ शाला गृहम् ।)
रत्नगृहम् । तत्पर्यायः । रसवती २ । इति
जटाधरः ॥ पाकस्थानम् ३ महानसम् ४ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०७ ॥ अमिकोणे तस्याः
कर्त्तव्यता । यथा,—
“प्राच्यां दिशि ज्ञानगृहमाग्रेयां पचनालयम् ।
शयनं यान्धादिगभागे नैर्ऋत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥
प्रतीक्षां भोजनगृहं चायुभागे सभागृहम् ।
भाण्डारसदनं सौम्यं त्वेष्टान्यां देवतालम् ॥”
इति मुहूर्तचिन्तामणिटीकायां
प्रीयधारायां कथ्यपवचनम् ॥
पाकशासनः, पुं, (शास्तीति । शास + ण्यः । ततः
पाकस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासनः
शास्त्रा ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ तन्नाम-
कारणं यथा, वामनपुराणे ।
“पाकं जघान तीक्ष्णायैर्भागैः ककुवासे ।
तत्र नाम विशर्लभे शासनत्वाच्छरेर्दृष्टेः ।
पाकशासनतो शक्रः सर्वामरपतिर्विशुः ॥”
पाकशासनिः, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम् । “अत
इन् ।” ४ । १ । ६५ । इति इन् ।) इन्द्रपुत्रः ।
जयन्तः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (अर्जुनः ।
यथा, महाभारते । १ । १३७ । ८ ।
“सोऽब्रवीच्छेधगभीरसरेण वदताम्बरः ।
भ्राता भ्रातरमश्नातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥”)
पाकशुक्ला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला ।) खड़ी ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“पाकशुक्ला शिनाघातः कठिनी ककुखटी खड़ी ॥”
पाकस्थानं, स्त्री, (पाकस्थ स्थानम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

पागलः

पाका, स्त्री, (पाक + अजादित्वात् टाप् ।)
बालिका । इति जटाधरः ॥
पाकारिः, पुं, (पाकं ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
इन् ।) चेतकाचनम् । इति रत्नमाला ॥
पाकिमं, चि, (पाकेन निर्हृतम् । पाक + भाव-
प्रत्ययन्तादिमप् ।) पक्तिमम् । पाकेन निष्प-
न्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
कृत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।
“मेदोमः पाकिमः चारो मन्त्रवस्तिविशोधनः ॥”)
पाकुकाः, पुं, (पचतीति । पच पाके + “पचि-
नशोर्गुक्कन्कशुमौ च ।” उणां । २ । ३० ।
इति गुकन् कादेशश्च ।) कृपकारः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
पाक्यं, स्त्री, (पच्यतेऽनेन । पच + “ऋहलोऽयत् ॥”
३ । १ । २४ । इति यत् । “चनोः कुचिगयतोः ॥”
७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) विडलवणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पांशुलवणम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“सैन्यवसौवर्षाविकृपाक्यारोमकसातुद्रकपक्तिम-
यवचारोवप्रकृतसुवर्षिकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वर्गः ॥” पचनीये, चि । यथा, चक्रपाणि-
संयचे च्वराधिकारे पित्तच्वरचिकित्सायाम् ।
“अवध्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तच्वरापहम् ॥”)
पाक्यः, पुं, (पच + ग्यत् कुत्वश्च ।) यवचारः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
पाकायणः, चि, (पचस्यार्थं पक्षे भवः पक्षेन
निर्वृत्त इति वा । पच + “पुण्ड्रकठजिति ।”
४ । २ । ८० । इति षक् ।) पचसम्बन्धी । पक्षे
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पाचिकः, चि, (पक्षे तिष्ठतीति । पच + ठक् ।)
पक्षपाती । यथा,— [पाचिकः ॥”
“स को राजा न शास्ता यः प्रजावध्यश्च
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
(पक्षिणो हन्तीति । “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥”
४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) पक्षिघातकः ॥
(पक्षे पक्षान्तरे भवतीति । पक्षकालभवः ॥
पक्षेण निर्वृत्त इति । पच + ठन् । पचसाध्यः ।
इति युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
पाखण्डः, पुं, (पातीति । पा + णिप् । पाखण्डो-
धर्मस्तं खण्डयतीति । खण्डि भेदने + पचा-
द्यच् । यदुक्तम् ।
“पालनाच्च त्रयोधर्मः पाखण्डेन निगद्यते ।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।
नानाव्रतधरा नानावेशाः पाखण्डिनो मताः ॥”)
पाखण्डः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥
पागलः, पुं, (पा रक्षणं तस्मात् गलति आत्म-
रक्षणात् विव्युतो भवतीति । गल् + ञच् ।)
उन्मत्तः । वातुलः । यथा,—
“पागलायाङ्गहीनाय चान्धाय वधिराय च ।
जडाय चैव सखायं स्त्रीवतुल्याय पापिने ।
ब्रह्महत्यां कर्मेतु सोऽपि यः सक्त्या ददाति च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते पाण्डित्यखण्डे १० अध्यायः ॥

पाचनं

पाचकं, जी, (पचतीति । पच् + क्तुल् । पित्त-
रसेन भुक्तद्रव्यपचनोदस्य तत्प्राप्तम् ।) पित्त-
विशेषः । यथा,—

“पाचकं भावकश्चैव रज्जुकालीयके तथा ।
साधकश्चैव पचति पित्तनामान्यनुक्रमान् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाचकादीनां स्थानान्वाह ।

“अग्राग्रये यत्तुभीष्टोद्देष्टे जीचनद्वये ।
त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥”

अथ तेषां कर्माग्राह ।

“पाचकं पचते भुक्तं शेषामिदमवर्तनम् ।
रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति निरग्रः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“पित्तं पचालकं तत्र पचामाश्रयमध्यगम् ।
पचभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥
तत्तद्रवत्वं पाकादिकर्माग्राहकशब्दितम् ।
पचत्वज्ञं विभजते सारकिकटौ पृथक् तथा ॥
तत्रत्यमेव पित्तानां शेषानामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशाध्याये ॥)

पाचकः, पुं, (पचतीति । पच् + क्तुल् ।) अग्निः ।

इति हज्जायुधः ॥ (“तथाहृष्टेतुकेन विशेषेण
पचामाश्रयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं
पचति विरेचयति च रसदोमूत्रपुरीषाणि
तत्रत्यमेव चालग्रह्या शेषाणां पित्तस्थानाणां
शरीरस्य चाधिकर्माग्राहकं करोति तस्मिन्
पित्ते पाचकोऽभिरिति वञ्चा ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने एकविंशोऽध्याये ॥) चि, रूपकारः ।
पाककर्ता । यथा,—

“पुन्रपौत्रगुणोपेतः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।
शूरश्च कठिनश्चैव रूपकारः स उच्यते ॥”

इति चाणक्यम् ॥

अन्नादिपाककारकौषधादिश्च ॥

पाचनं, जी, (पाचतेऽनेनेति । पच् + क्तुल् +
करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तम् । इति मेदिनी ।
नं, ६० ॥ दोषपाचकक्रायावधम् । तस्य दान-
कालः । यथा, सारकौमुदाम् ।

“उच्यते षड्विंशतिं जघन्नप्रतिभोजनम् ।
सप्ताहात् परतोऽस्त्र्यं सामे स्थान् पाचनं चरे ॥”
अनेषां पाचनद्रव्याणां परिमाणं यथा,—

“इष्टरक्तकमात्रेण गृहीत्वा तोलकद्वयम् ।
दत्त्वाऽऽः षोडशगुणं यास्तं पादावशेषितम् ॥”

इति परिभाषा ॥

अथ सर्वेऽप्ये पाचनम् ।

“नागरं देवकाक्षधन्याकं दृष्टीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं चरिताय चरापहम् ॥”

इति नागरादि ॥ १ ॥

अथ वातिकज्वरे ।

“विस्वादिपचनस्य कायः स्याद्वातिकज्वरे ॥”
इति विस्वादिपचनस्य ॥ २ ॥

“पाचनं पिप्पलीमूलगुडूची विन्मोऽथवा ॥”

इति पिप्पलीमूलादि - - -

पाचनं

“किराताभ्यान्तोरीषहृतीद्वयमोचुरेः ।
सखिराकलबीषिणैः कायो वातज्वरापहः ॥”

इति किरातादि ॥ ४ ॥

“राजा दृष्टादनी दाद चरुणं खैलवातुकम् ।
कषायः शर्कराशौमद्रुक्तो वातज्वरापहः ॥”

इति राजादि ॥ ५ ॥

“विस्वादिपचनस्य च गुडूचामलकं तथा ।
जुसुमुसमो शीघ्रं कषायो वातिके चरे ॥”

इति विस्वादिपचनस्य ॥ ६ ॥

“पिप्पलीशारिवाभाचाश्रतपुष्पाहरेखभिः ।
जतः कषायः सगुडो हन्यान्मूत्रजनं चरम् ॥”

इति पिप्पलीदि ॥ ७ ॥

“गुडूची शारिवा भाचा श्रतपुष्पा पुनर्गवा ।
सगुडोऽथ कषायः स्याद्वातज्वरापहः ॥”

इति गुडूचादि ॥ ८ ॥

“द्राचागुडूचीकाक्षयंकायमायाः सशारिवाः ।
निःकाय सगुडं कायं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥”

इति द्राचादि ॥ ९ ॥

अथ पौलिकज्वरे ।

“कलिङ्गं कटफलं सुखं पाठातिक्तकरोहिणी ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पौलिके चरे ॥”

इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥

“सञ्जीवं पाचनं पौलिके तित्ताभ्येन्द्रयवेः श्रतम् ॥”
इति तित्तादि ॥ ११ ॥

“लोध्रोतपलाहतापद्मशारिवाकां सशर्करः ।
कायः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्वहः ॥”

इति लोधादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“पटोलयवनिःकायो मधुना मधुरीक्षतः ।
तौत्रपित्तज्वरामहौ पाणात्तृह्णाहनाग्रहः ॥”

इति यवपटोलम् ॥ १४ ॥

“दुराजभापर्मटकप्रियङ्गु-
भृगिन्मवासाकटुरोहिणीनाम् ।

जलं पिबेच्छर्करयावगाढं

दद्यात्सपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥”

इति दुराजभादि ॥ १५ ॥

“जायमाना च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।
किराततिक्तकं सुखं मधुकं सविभौतकम् ॥

सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिवर्हकम् ॥”
इति जायमानादि ॥ १६ ॥

“मृदोका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणीसमाः ।
अवश्यायस्थितं पाकमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”

इति मृदोकादि ॥ १७ ॥

“शकः पर्पटकः खेडः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यवागरेः ॥”

इति पर्पटकादि ॥ १८ ॥

“विन्मोपर्मटोशीरुचनचन्दनसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारं दृष्टद्विज्वरदाहयुक् ॥”

इति विन्मादि ॥ १९ ॥

“पर्पटान्तघात्रीका कायः पित्तज्वरं जयेत् ॥”
इति पर्पटदि ॥ २० ॥

“द्राचारमधुयोज्यापि ॥ २१ ॥ काक्षयंकायवा

पाचन

द्राचाभवापर्मटकाभ्यतिक्ता-
कायं सर्वपाचकं विदध्यात् ।

प्रलापनकाभमहाहृष्टी-
द्वयान्विते पित्तभवे चरे तु ॥”

इति द्राचादि ॥ २२ ॥

“युवितं चन्याकजनं शतः पीतं सशर्करं पुनः ॥
अन्नाहं ग्रमयन्तिराहूरमक्षमपि ॥” २३ ॥

अथ कपज्वरे ।

“मातुगुडुश्रिपाविन्मोऽथयिक्तकं सुतम् ।
कपज्वरेऽसु सचरं पाचनं वा कषादिकम् ॥”

इति मातुगुडादि ॥ २४ ॥

“कटुकं चिकनं निम्बं हरिद्रेऽतिविधे वचाम् ।
कुष्ठमिन्द्रयं सुखं पटोलश्चापि वाधितम् ॥

पिबेच्छरिचसंयुक्तं सञ्जीवं द्वैतिका चरे ॥”
इति कटुकादि ॥ २५ ॥

“निम्बविन्मोऽथवाश्रीश्रीभृगिन्मोऽथवा ॥
पिप्पली दृष्टी पीतं कायो हृत्ति कपज्वरम् ॥”

इति निम्बादि ॥ २६ ॥

“विन्मोऽथवाश्रीश्रीश्रीभृगिन्मोऽथवा ॥
चक्रधोच वने शीघ्रे कर्णे वा पिबिते पिबेत् ॥”

इति विन्मोऽथवादि ॥ २७ ॥

“आमलकभया लव्या चिकनश्चैव गव्यः ।
सर्वज्वरकफातृमेही शीघ्रपाचनः ॥”

इति आमलकादि ॥ २८ ॥

“त्रिपलापटोलकावाग्निमूत्रहृत्तिक्तरोहिणी-
वद्वय्याः ॥”

इति त्रिपलादि ॥ २९ ॥

“मधुनाश्रीश्रीश्रीश्रीभृगिन्मोऽथवा ॥
कायः ॥” ३० ॥

“सुखं वत्सकबीजानि त्रिपला कटुरोहिणी ।
पक्वकायि च कायः कपज्वरविनाशनः ॥”

इति सुस्तादि ॥ ३१ ॥

अथ वातपौलिकज्वरे ।

“संखटदोषिषु हितं संखटमथ पाचनम् ॥
विन्मोऽथवाश्रीश्रीभृगिन्मोऽथवा ॥

जतः कषायो हन्यात् वातपित्तोद्वहं चरम् ॥”
इति नवाङ्गम् ॥ ३२ ॥

“त्रिपलाश्रीश्रीश्रीश्रीभृगिन्मोऽथवा ॥
श्रतमसु हरेत्तूयं वातपित्तोद्वहं चरम् ॥”

इति त्रिपलादि ॥ ३३ ॥

“किराततिक्तकं सुखं द्राचामामलकीं श्रटीम् ।
विन्मोऽथवा पित्तानिजे कषितं सगुडं पिबेत् ॥”

इति किराततिक्तकादि ॥ ३४ ॥

“निदिग्धिकावलाश्रीश्रीश्रीभृगिन्मोऽथवा ॥
मखरविहनेः कायो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति निदिग्धिकादि ॥ ३५ ॥

“गुडूची पर्पटं सुखं किरातं विन्मोऽथवा ॥
वातपित्तज्वरे देयं पचभद्रमिदं शुभम् ॥”

इति पचभद्रम् ॥ ३६ ॥

“मधुकं शारिषे द्राचा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
काक्षरी पणकं शीघ्रं चिकनं प्रलयेऽथवा ॥

पाचनं

मधुनाचक्षितायुक्तं तत् पीतं युचितं मिष्टं ॥
वातपित्तज्वरदाहं हृत्पाण्डुराभिमन्मन् ॥
शमयेद्वक्तपित्तं श्रीमन्नामिव माचतः ॥”

इति मधुकादि ॥ १८ ॥ ॥

अथ पित्तशैथिल्यज्वरे ।

“पटोलं चन्दनं तुल्यातिक्तापाठान्तामनः ।
पित्तशैथिल्यज्वरं हिंज्वरकक्षुविषापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ १९ ॥

“गुरुचीनिम्बघ्न्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एव खम्बराणाम् इति गुरुकादिषु दीपनः ॥
हृत्पाण्डुरोचकक्षुहिंसादाहनाशनः ॥”

इति गुरुकादि ॥ २० ॥

“किरातं नागरं तुल्यं गुरुचीं कपाधिके ।
पाठोदोषज्वरालेखे सप्त पित्तधिके पिबेत् ॥”

इति चातुर्भेदकपाठावतकौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

“गुरुची चन्दनं पद्मं नागरेण्यवासकम् ।
अभयारण्यधोशीरं पाठा धान्याद्वरोहिणी ।
कषायं पाययेद्वेत् पित्तलीचूर्णसंयुतम् ।
पित्तशैथिल्यं तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥
विश्वनामिनिविट्मन्त्रिदोषप्रभवश्च ॥
गुरुकादिगणो ह्येव पाचनो दीपनः परः ॥”

इति गुरुकादिगणः ॥ २३ ॥

“कण्टकायन्ताभागं नागरेण्यवासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुलं पटोलं कटुरोहिणी ।
कषायं पाययेद्वेत् पित्तशैथिल्यज्वरापहम् ।
नाहृत्पाण्डुरोचकक्षुहिंसादाहनाशनम् ॥”

इति कण्टकायन्तादि ॥ २४ ॥

“मपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रविनायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति वायुपित्तं सकामलम् ॥”

इति वासादि ॥ २५ ॥

“पटोलं पिप्पुमर्हं त्रिफला मधुकं बला ।
माधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तशैथिल्यज्वरे ॥”

इति पटोलादि ॥ २६ ॥

“गुरुचीन्यवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं तुल्यं पित्तलीचूर्णसंयुतम् ॥

अमृताहक रत्नं पित्तशैथिल्यज्वरापहः ।
हृत्पाण्डुरोचकक्षुहिंसादाहनाशनवारणः ॥”

इति अमृताहकम् ॥ २७ ॥

“पटोलघवघ्न्याकमुज्जामलकचन्दनम् ।
पैतिकं श्लेष्मपित्तोऽयं ज्वरहृत्क्षुहिंसाहनुत् ॥”

इति पटोलादि ॥ २८ ॥

सुम्राण्डताभ्यां सह नागरेण्य
सपुष्करश्चेति किराततिक्तम् ।

पिबेत् कषायं लिङ्गं पक्षित्तं
ज्वरं निहन्त्यहविधं समग्रम् ॥”

इति सुम्रादि ॥ २९ ॥

इति पित्तशैथिल्यज्वराधिकारः ॥ ३० ॥

अथ वातशैथिल्यज्वरे ।

“दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तायुजोमनम् ।
ज्वरं पाचनं भेदि शतं धान्यपटोलयोः ॥”

इति धान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

पाचनं

कफवातप्रशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चयं चिचकनागरम् ।
दीपनीयः शततो वर्गः कफाभिलगदापहः ॥”

इति पक्ष्मीकम् ॥ ५२ ॥

“पिप्पलीभिः शतं तोयमनभिव्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मपित्तारणं श्रीहज्वरविनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकायः ॥ ५३ ॥

“आरम्भप्रथमिकमुत्ततिक्ता-
हरीतकीभिः कषितः कषायः ।
साम्रे समूचे कफवातयुक्ते
ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥”

इति आरम्भघादि ॥ ५४ ॥

“सुम्राण्डतावागरपुष्कराद्वैः
सतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।
कण्ठासकासाद्विपाचयककरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”

इति सुम्रादि ॥ ५५ ॥

“दण्डलीरसः पथः कषाययुक्तः कषानिधे ।
अविपाकीतिताम्रायां पार्श्वकक्षुकासके ॥”

इति दण्डलम् ॥ ५६ ॥

“तुल्यं पर्यटकं मुक्ती गुरुची सदुरालभा ।
कफवाताद्विच्छेदिदाहनाशनज्वरापहः ॥”

इति मुक्तादि ॥ ५७ ॥

“दाहपर्यटकं भाग्यं वृषाधन्याककटफलैः ।
सामयानिचपूतीकैः कायो हिहूमधुतकटः ॥
कफवातज्वर पीतो हिह्वान्वासगल्यहान् ।
काशशोषप्रसेकाश्च हन्त्यात् तदमिवाशनः ॥”

इति दाह्यादि ॥ ५८ ॥ ॥

अथ त्रिदोषज्वरे ।
“पक्ष्मीकीकिरातादिर्गन्धो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कषया च कफोत्कटे ॥”

इति चातुर्भेदपक्ष्मीकम् ॥ ५९ ॥

“विश्वश्लोणाकगाम्भारीपाटलाग्निकारिकाः ।
दीपनं कफवातज्वरं पक्ष्मीकमिदं महत् ॥”

इति दण्डपक्ष्मीकम् ॥ ६० ॥

“शालपर्णी पृथ्वीरुहो हृत्पाण्डुरोऽहम् ।
वातपित्तज्वरहरं कनीयः पक्ष्मीकम् ॥”

इति शल्यपक्ष्मीकम् ॥ ६१ ॥

“उभयं दण्डलश्च सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे चासे च तन्त्रायां पार्श्वगुले च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृदयहनाशनम् ॥”

इति दण्डलम् ॥ ६२ ॥

“चिरज्वरे वातकफोत्थये वा
त्रिदोषजे वा दण्डलमिदम् ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
मुह्यर्थिने वा चिरता विमिश्रः ॥”

इति चतुर्दशाङ्गम् ॥ ६३ ॥

“दण्डलं शटी शङ्खी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कटुलवीचश्च पटोलं कटुरोहिणी ।
अष्टादशाङ्ग इत्येव सन्निपातज्वरापहः ।
काशहृत्पाण्डुरोचकक्षुहिंसादाहनाशनः ॥”

इति वातशैथिल्यज्वरोऽकारणाङ्गम् ॥ ६४ ॥

पाचनं

“भूनिम्बदाहदण्डलमहौषधाब्ध-
तिक्तेष्वीजघ्निकेभक्त्याकषायः ।

तन्त्रीप्रजापकसनाद्विदाहमोह-
न्वासादियुक्तमस्त्रिंशं ज्वरमायु हन्ति ॥”

इति अष्टादशाङ्गम् ॥ ६५ ॥

“मुक्तपर्यटकश्रीरदेवदाहमहौषधम् ।

त्रिफला घन्यासश्च नीली कन्धिलकं चित्तम् ॥

किराततिक्तं पाठा बला कटुरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुक्ताद्यो गण उच्यते ॥

अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातयुत् ।

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितचोक्तं मनीषिभिः ॥

मन्वास्तम्ब उरोवात उरःपार्श्वशिरोर्यथे ॥

६६ ॥

दाहान्ता शटी शङ्खी मुक्तं रक्तचन्दनम् ।

नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥

उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।

पुष्करं पिप्पुमर्हं दण्डाष्टाङ्गमिदं शुभम् ॥

जीर्णज्वराद्विपाचयकषाययुनाशनम् ॥”

इति अपराष्टादशाङ्गम् ॥ ६७ ॥

“शटी पुष्करमूलश्च खात्री शङ्खी दुरालभा ।

गुरुची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥

एव शस्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

काशहृदयहपार्श्वनिम्बासे तन्त्राश्च शस्यते ॥”

इति शस्यादि ॥ ६८ ॥

“हृत्पाण्डुरो पुष्करं भार्गी शटी शङ्खी दुरालभा ।

वत्सकश्च च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

हृत्पाण्डुरोऽयं प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादिषु च सर्वेषु हितः शोषद्वेषु च ॥”

इति हृत्पाण्डुरोऽयं ॥ ६९ ॥

“भार्गी पुष्करमूलश्च राक्षसविश्वयमानिकाः ।

नागरं दण्डलश्च पिप्पलीचासु साधयेत् ॥

सन्निपातज्वरे देयं कृत्पाण्डुरोऽयं मूलनाम् ।

काशन्वासादिमाहृत् तन्त्राश्च विनिवर्तयेत् ॥”

इति भार्ग्यादि ॥ ७० ॥

“द्विपक्ष्मीकं वृष्यया विमिश्रयन्नीजघ्नम् ।

कफवातहरः कायः सन्निपातहरः परः ॥”

इति द्विपक्ष्मीक्यादि ॥ ७१ ॥

“कारवीपुष्करैरखत्रायनीनागरान्ताः ।

दण्डलौशटीशङ्खीवासभार्गीपुनर्नवाः ॥

तुल्या भवेद्य विष्काण्य पीतशेतोविधोघनः ।

अभिव्यासं ज्वरं चोरमायु हन्ति समुद्रतम् ॥”

इति दण्डल्यदि ॥ ७२ ॥

“मातुलुङ्गास्तभिह्वित्याश्रीपाठोऽवकषः ।

कायो कवचमवाटोऽभिव्यासानाहृत्पुल्लुत् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

“कण्टरोधकफन्वासहिक्कासन्वासापीडितः ।

मातुलुङ्गार्जकरं दण्डलान्तासा पिबेत् ॥”

इति मातुलुङ्गार्जकरसंयुक्तदण्डलम् ॥ ७४ ॥

“योनीन्द्विफलातिक्तापटोलादिवासकैः ।

भूनिम्बान्तयासैश्च त्रिदोषज्वरानुत् जलम् ॥”

इति योनीदि ॥ ७५ ॥

“विट्पिपासाविष्काण्यकटुकारणघ्ने जलम् ।

पाचनं

सत्तारो भेदनः कायः पेयः सर्वज्वरापहः ॥
इति त्रिवृतादि ॥ ७६ ॥

अथ जीर्णज्वरे ।

“निदिग्धिकानागरकान्धतानां
काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
आसामिमान्दार्दितपीनसेषु ॥

हृन्नाह्वगामयं प्रायः सायं तेनायमिष्यते ॥
इति निदिग्धादि ॥ ७७ ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः कायश्चिन्नरुहोद्वहः ।
जीर्णज्वरकफज्वरी पञ्चभूलोत्तरोद्यवा ॥
कासागीर्णरुचिन्वासहृत् पाकुक्रिमिरोगशुत्
॥ ७८ ॥

इति जीर्णज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्ततादिज्वरे ।

“मधुकं चन्दनं सुखं घात्री धान्यमुष्णीरकम् ।
हिमोद्ववा पटोलस्य काथं समधुशर्करम् ॥
ज्वरं पञ्चविधं हृन्नाय सन्ततायां सुदारुणम् ।
वातिकं पैतिकश्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
आमं विपाचयन्नाशु निरामं शमयन्वापि ॥

इति मधुकादम् ॥ ७९ ॥

“कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥
पटोलं शारिवासुखं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८१ ॥
निम्बं पटोलं त्रिपलां नड्डिकां सुखवत्सकौ ॥
॥ ८२ ॥

किराततिक्तमन्त्रां चन्दनं विश्वमेघजम् ॥ ८३ ॥
गुडूचामलकं सुखम् ८४ अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कषायः शमयन्नाशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सतताद्युत्तरीयकचतुर्थकान् ।
गुडूचीमुस्तघात्रीणां कषायंवा समाप्तिकम् ॥
मुस्तामलकगुडूचीविश्वमेघकटुकारिकाकाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः समधुत्रिषमज्वरं हन्ति ॥

इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥ * ॥

अथ तृतीयकज्वरे ।

“महौषधान्तासुस्तचन्दनोष्णीरधान्यकैः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
इति महौषधादि ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।

“वास्ताघात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥ ८७ ॥
इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ ज्वरातीसारे ।

“पाठेन्यवभृनिम्बमुस्तपपटकान्धताः ।
जयन्नाममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥
इति पाठादि ॥ ८८ ॥

“नागरातिविषासुस्तभृनिम्बान्तपन्सकैः ।
सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥
इति नागरादि ॥ ८९ ॥

“हीवेरातिविषासुस्तविश्वधान्यकनागरैः ।
पिबेत् पिप्पलीविश्वमेघं शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्तं हृन्नायनीसारं सज्वरं वाय विज्वरम् ॥
इति हीवेरादि ॥ ९० ॥

पाचनं

“गुडूच्यतिविषाधाम्बुष्णीविश्वान्धवानकैः ।
पाठाभृनिम्बजुटजलचन्दनोष्णीरपन्सकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृन्नासारोचकश्चर्हिपिपासादाहनाशनः ॥

इति हृन्नाद्विषादि ॥ ९१ ॥

“उष्णीरं बालकं सुखं चन्दनं विश्वमेघजम् ।
समझा घातकी लोभं विश्वं दीपनपाचनम् ॥
हृन्नारोचकपिप्पलीं विश्वं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाय विज्वरम् ॥

इति उष्णीरादि ॥ ९२ ॥

“पञ्चभूलोत्तरीयविश्वगुडूचीसुस्तनागरैः ।
पाठाभृनिम्बहीवेरजुटजलकफलेः श्रुतम् ॥
हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
सभूलोपद्रवं श्वायं कायं हृन्नात् सुदारुणम् ॥

इति पञ्चभूयादि ॥ ९३ ॥

“कलिङ्गातिविषासुष्णीकिराताभ्युपवासकम् ।
ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥

इति कलिङ्गादि ॥ ९४ ॥

“वत्सकस्य फलं दाह रोहिणी गजपिप्पली ॥
इति वत्सकादि ॥ ९५ ॥

“चर्द्धा पिप्पलीधान्यं विश्वं पाठायमानिका ॥
इति चर्द्धादि ॥ ९६ ॥

“दावपेत्तौ सिद्धियोगौ श्लोकार्द्धनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विषेवाह्वनाशनौ ॥
नागराह्वतभृनिम्बविश्वबालकवत्सकैः ।
समुस्तातिविषोष्णीरैर्ज्वरातीसारशुज्जलम् ॥

इति नागरादि ॥ ९७ ॥

“सुस्तकविश्वतिविषापाठाभृनिम्ब-
वत्सकैः काथः ।
मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारौ जयेद्वोरौ ॥
इति सुस्तकादि ॥ ९८ ॥

“चनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्य-
रोहिणीविश्वैः ।
सन्ध्यवेः श्रुतमम्बः सातीसारं ज्वरं जयति ॥
इति चनादि ॥ ९९ ॥

“दशभूलोकाधयेण विश्वमलसमं पिबेत् ।
ज्वरं चेवातिसारं च सशोषे ग्रहणीगटे ॥
इति दशभूलशुद्धी ॥ १०० ॥

“किराताह्वान्तविश्वचन्दनोदीश्ववत्सकैः ।
शोधातीसारशमनं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥
इति किरातादि ॥ १०१ ॥

इति ज्वरातीसारधिकारः ॥ * ॥

अथातीसारे ।
“धान्यकं नागरं सुखं बालकं विश्वमेघ च ।
आमशूलविश्वमेघं पाचनं बहिर्दीपनम् ॥
इति धान्यपञ्चकम् ॥ १०२ ॥

“इदं धान्यचतुष्कं स्थान् पेत्ते मुष्टीं विना पुनः ॥
इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०३ ॥

“कचटदाडिमजम्बुजुटकपत्रविश्वहीवेरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं बन्धात् ॥
इति कचटादि ॥ १०४ ॥

“किराततिक्तकं रुक्मं चन्दनं चन्द्रिका ॥

पाचनं

पिबेत् पिप्पलीसारम् सचौद्रं वेदनापहम् ॥
इति किराततिक्तकादि ॥ १०५ ॥

“जुटजलकफलं सुखं काथपिप्पली जलं पिबेत् ।
अतीसारं जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥
इति जुटजादि ॥ १०६ ॥

“विश्वचूतास्थिनिर्गुहः पीतः सचौद्रशर्करः ।
निहन्त्याह्वतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
इति विश्वादिकायः ॥ १०७ ॥

“पटोलयवधन्याकषायः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंमिश्रह्वतीसारनाशनः ॥
इति पटोनादिकायः ॥ १०८ ॥

“जुटजं दाडिमं सुखं घातकी विश्वबालकम् ।
लोभचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥
सामे समुखे रक्ते च पिप्पलीकायै च श्रुत्यते ।
जुटजादिरिति ख्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥

इति जुटजादि ॥ १०९ ॥

“समझातिविषा सुखं विश्वं हीवेरघातकी ।
जुटजलकं फलं विश्वं काथः सर्वातिसारशुत् ॥
इति समझादि ॥ ११० ॥

“जुटजलकृतकाथो घनीभूतः सुशीलः ।
लोहितोऽतिविनाशुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥
इति जुटजकायः ॥ १११ ॥

“सर्वलकः सातिविधः सविश्वः ।

वीदीयतुल्यैश्च जलः कषायः ।

सामे समुखे सह शोणिते च

निरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥

इति वत्सकादि ॥ ११२ ॥

“कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकान् ।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारणम् ॥
इति जुटजदाडिमम् ॥ ११३ ॥ * ॥

अथ ग्रहणायाम् ।

“ग्रहणीमाश्रितं दीपमतीसारवदाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
नागरातिविषामुस्तकायः स्यादामपाचनः ॥
इति नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥

अथामिमान्दम् ।

“विश्वभयागुडूचीनां कषायेण वडूषणम् ।
पिबेत् श्लेष्मणि मन्दिश्लौ त्वक्पक्वसुरभीकृतम् ॥
पञ्चकोनं समरिचं वडूषणमुदाहृतम् ॥

इति सङ्ख्यविश्वदि ॥ ११५ ॥ * ॥

अथामाजीर्णम् ।

“धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वल्लिशोधनम् ॥
इति धान्यशुद्धी ॥ ११६ ॥ * ॥

अथ पाकुरोगे ।

“फलत्रिकान्धतावासानिक्ताभृनिम्बनिम्बजः ।
काथः सौम्यलो हृन्नात् पाकुरोगं सकामलम् ॥
इति फलत्रिकादि ॥ ११७ ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते ।

“जलं स्वर्णरन्ध्रीकामधुकैः सपक्वकैः ।
श्रुतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥

पाचनं

अथ राजवध्यादि ।
 “सन्धाकपिप्यजीविषदृष्टमौलिकं पिबेत् ।
 पार्श्वमूलज्वरश्चासपीनवादिभिस्तथे ॥”
 इति सन्धाकादि ॥ ११८ ॥
 “अन्धमन्धान्तामीषदृष्टमौलिकवाः ।
 पुष्करातिविषे ज्वरि चर्च चौरदवाधिनः ॥”
 इति अन्धमन्धादि ॥ १२० ॥
 “दृष्टमौलिकवाः पुष्करसुरदाहनागरेः कथितम् ।
 येन पार्श्वविषदोक्तकथितकावादिशान्ते
 खलितम् ॥”
 इति दृष्टमौलिकादि ॥ १२१ ॥
 इति राजवध्याधिकारः ॥ ॥
 अथ काष्ठे ।
 “पञ्चमौलिकतः काथः प्रियकीचूर्णसंयुतः ।
 रसानमन्त्रतो निम्नं वातकावहृत्कथितम् ॥”
 इति प्रियकीचूर्णसंयुक्तपञ्चमौली ॥ १२२ ॥
 “पौष्करं कटफलं भागीं प्रियकीचिचवाधितम् ।
 पिबेत् काथं कपोले के काष्ठे चास्ते च दृष्टमौली ॥”
 इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥
 “प्रियकीचूर्णसंयुक्तं दृष्टमौलीजनं पिबेत् ॥”
 इति प्रियकीचूर्णसंयुक्तदृष्टमौली ॥ १२४ ॥
 “कटफलं कतनं भागीं सुखं घानं वचाभया ।
 शङ्खी पर्यटकं मुष्की सुराज्ज्वर जले शतम् ॥
 मधुहिङ्गयुतं येन काष्ठे वातकवाहके ।
 कच्छरोगे मुखे मूले चासहिष्णुज्वरेषु च ॥”
 इति कटफलादि ॥ १२५ ॥
 “कण्टकारीजनः काथः सलयाः सर्वकासहा ॥”
 इति कण्टकारीकाथः ॥ १२६ ॥
 इति कासाधिकारः ॥ ॥
 अथ हिक्कायाम् ।
 “अन्धतानामरफलीकाशीपर्णाश्रयाधितकाथः ।
 पीतः सक्त्याचूर्णः कासश्चासौ जयत्यायु ॥”
 इति अन्धतादि ॥ १२७ ॥
 “दृष्टमौलीकवायसु पुष्करेशावचूर्णितः ।
 कासश्चासप्रशमनः पार्श्वमूलनाशनः ॥”
 इति पुष्करसंयुक्तदृष्टमौली ॥ १२८ ॥
 “कुलतानामरवाशीवासाभिः कथितं जलम् ।
 पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काशानिवारयम् ॥”
 इति कुलतादि ॥ १२९ ॥
 “शङ्खीमहौषधकवाचनपौष्कराणां
 चूर्णं शटीमरिचशर्करया विमिश्रम् ।
 काथेन पीतमन्तताहवपञ्चमौलीः
 आसं चाग्निं विनिहन्त्यतिदोषमुग्रम् ॥”
 इति शङ्खादि ॥ १३० ॥
 इति हिक्काशानिवारः ॥ ॥
 अथ हृद्गाम् ।
 “कवायो श्वेतुजस्य सक्तानमधुशर्करैः ।
 निहन्त्याहृत्तीवार् वेचानरः दवाधुतिम् ॥”
 इति श्वेतुजकवायः ॥ १३१ ॥
 “गुडूचीविषकारिपटोलैः कथितं पिबेत् ।
 चौरमुक्तं निहन्त्यायु हृदि पिताम्बकम् ॥”
 इति गुडूचादि ॥ १३२ ॥

पाचनं

“काथः पर्यटकः पीतः सक्षीमन्धर्हिनाशनः ॥”
 इति पर्यटकायः ॥ १३३ ॥
 “कतं गुडूचा विषिवत् कवायं विमिश्रितम् ।
 तिष्ठत्यपि भवेत् पथं माचिकेन समायुतम् ॥
 त्रयादापोषितासोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
 कवायो योऽभिनिर्वाति स शीतः वस्तुदाहृतः ॥”
 इति गुडूचीशीतकवायः ॥ १३४ ॥
 “श्रीमन्मूल गुडूचा वा कवायो मधुसंयुतः ।
 वेचमन्धर्हिने शीतो हृन्ता वा तक्षुलाभुजा ॥”
 इति विषमन्मूलगुडूचीकवायौ ॥ १३५ ॥
 “जम्बूकापकावमवेधुकवाचनसिन्ध-
 वीवेरवारि पिबतो मधुनाल्पमण्डम् ।
 हृदिः प्रवाति श्ममं चित्तुगन्धियुक्ता
 जीर्णा निहन्ति मधुनाथ दुराजभा वा ॥”
 इति जम्बूादिवारि ॥ १३६ ॥
 इति हृद्गधिकारः ॥ ॥
 अथ मूर्च्छावाम् ।
 “महौषधान्ताशीर्षं पौष्करं यन्त्रिकोद्भवम् ।
 पिबेत् कवायुतं काथं मूर्च्छां येन मदीय च ॥”
 इति महौषधादि ॥ १३७ ॥
 “पिबेद्दुराजभाकाथं सहस्रं अमशान्ते ॥”
 इति दुराजभाकाथः ॥ १३८ ॥
 इति मूर्च्छाधिकारः ॥ ॥
 अथोष्मादे ।
 “दृष्टमौलीसु सहस्रं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैकलं हृतम् ॥”
 इति हृतादियुक्तदृष्टमौली ॥ १३९ ॥
 अथापसारे ।
 “क्षतकम्पोऽसिन्धवा यस्य खेदो ज्वलादि-
 शीतता ।
 दृष्टमौलीजनं तस्य कल्याणान्धश्च योग्येत् ॥”
 इति दृष्टमौलीकवायहृत्तौ ॥ १४० ॥
 अथ वातरोगे ।
 “पञ्चमौलीजनः काथो दृष्टमौलीजनतोऽथवा ।
 कृत्वा खेदक्षया नश्यं मन्धास्तम् प्रशस्यते ॥”
 इति पञ्चमौली-दृष्टमौलीकाथौ ॥ १४१ ॥
 “अर्हति भवनीतेन खादेन्नाथेकवी नरः ।
 चौरमांसरसेर्भुक्ता दृष्टमौली जनं पिबेत् ॥”
 इति दृष्टमौली ॥ १४२ ॥
 “माषवलाशुकाश्रिमाकतृकराक्षान्धमन्धो-
 रवकाजाम् ।
 काथो नश्यनिपीतो रामतलवगन्धितः कोष्ठाः ॥
 अपहरति पञ्चवातं मन्धास्तम् सक्त्या-
 नादवजम् ।
 दुर्जयमर्हितवातं समावाच्ययति चावश्यम् ॥”
 इति माषवलादि ॥ १४३ ॥
 “दृष्टमौलीजनामावकाथं तेजाव्यमिश्रितम् ।
 सायं भुक्त्वा पिबेत्सं विषयामववाधुके ॥”
 इति दृष्टमौलीदि ॥ १४४ ॥
 “माषालाशुभकैरुवाकाकतृकरा पिबेत् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पञ्चावातनिवारयम् ॥”
 इति माषालादि ॥ १४५ ॥

पाचनं

“वातमे देष्टमौली च नरं कुलतुपाचरेत् ॥”
 इति वातप्रमददृष्टमौलीकवायौ ॥ १४६ ॥
 “दृष्टमौली जना राक्षा गुडूची विषमेयजम् ।
 पिबेद्देष्टतेवेन यमवीक्षजपकुम्भ ॥”
 इति दृष्टमौलीयुक्तदृष्टमौलीदि ॥ १४७ ॥
 “शेषाशिकाएजकाथो ज्वरिपरिधाधितः ।
 दुर्भारं यमवीरोगं पीतमात्रं वस्तुहरेत् ॥”
 इति शेषाशिकाथः ॥ १४८ ॥
 “पञ्चमौलीकवायसु वस्तुतेविमिश्रितम् ।
 निहतेन्नाथवा हृत्तं यमवीरुक्तामूलमुत्तु ॥”
 इति दृष्टमौलीयुक्तपञ्चमौली ॥ १४९ ॥
 “दृष्टमौलीकवायेषु पिबेद्वा नामराक्षसा ।
 कटीमूलेषु सर्वेषु तेजमेरुसम्भवम् ॥”
 इति दृष्टमौलीयुक्तदृष्टमौलीमुष्कीकाथौ ॥ १५० ॥
 “गुग्गुलुं कोटुशीर्षं तु गुडूची विषमाम्बवा ।
 चौरमेरुसतेन वा पिबेद्वा हृत्तदारकम् ॥”
 इति गुग्गुलुसंयुक्तगुडूचीविषमाम्बकाथः ॥ १५१ ॥
 इति वातवाधधिकारः ॥ ॥
 अथ वातरक्ते ।
 “अन्धतानामरफलीकाक्षीमन्धर्हिनाशनः पाचनं विहृत् ।
 जयति खरक्तं वातं सामं कुलान्धशिवानि ॥”
 इति अन्धतादि ॥ १५२ ॥
 “वत्वाद्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
 समीरुसमायुक्तं शोषितं संप्रधावयेत् ॥”
 इति वत्वादीनीकाथः ॥ १५३ ॥
 “वावागुडूची चतुरङ्गुलाना-
 मेरुसतेवेन पिबेत् कवायम् ।
 क्रमेण सर्वान्धजनमप्यशेषं
 जयेद्वत्वातमव विकारम् ॥”
 इति वासादि ॥ १५४ ॥
 “जीर्णा सुकृतिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
 हिमाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥”
 इति गुडूचीकाथः ॥ १५५ ॥
 “तिस्रोऽथवा पञ्चगुह्येन पथ्या
 जम्बा पिबेच्छिमेरुकावधायम् ।
 सवातरक्तं शमयत्युदीर्घ-
 माजानुसंस्थं निहन्त्यवश्यम् ॥”
 इति गुडूचीकाथः ॥ १५६ ॥
 इति वातरक्ताधिकारः ॥ ॥
 अथोदस्तम् ।
 “शिलाजतुं गुग्गुलुं वा प्रियलीमथ नागरम् ।
 ज्वरस्तम् पिबेन्मन्धैर्दृष्टमौलीरसेन वा ॥”
 इति शिलाजत्वादियुक्तदृष्टमौली ॥ १५७ ॥
 “भक्तातकान्तामुष्कीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।
 पञ्चमौलीयुक्तामिमा ज्वरस्तम्निवारयन्ताः ॥”
 इति भक्तातकादि ॥ १५८ ॥
 “प्रियली प्रोप्यलीभक्तं भक्तातकाथ एव वा ।
 कक्को वा समधुर्येण ज्वरस्तम्निवारयन्ताः ॥”
 इति प्रियलीदि ॥ १५९ ॥
 इति दृष्टमौलीधिकारः ॥ ॥
 अथामवाते ।
 “अजीर्णमन्धमन्धवा जीर्णा मेधाशान्तिवारयन्ताः ॥

पाचनं

कषायमामवातस्य पाचनं कृच्छ्रभोजनम् ॥”

इति शब्दादि ॥ १६० ॥

“शुटी विधौषधं कर्त्तुं वर्षाभूजायसंयुतम् ।

सप्तरात्रं पिबेत्पुनरागमवातविपाचनम् ॥”

इति पुनर्नवाकायः ॥ १६१ ॥

“दशमूलावृत्तेरुत्तराक्षानागरदासभिः ।

काथोरुक्ततेजोनामं हन्यनिर्जं गुदम् ॥”

इति राजादशमूलम् ॥ १६२ ॥

“दशमूलीकषायेन पिबेद्वा नागराभ्याम् ।

काथवसिकटीमूले तैलमेरुसम्पन्नम् ॥”

इति हरकतैलयुक्तदशमूलमुष्णीकायौ ॥ १६३ ॥

“राक्षां गुच्छोमेरुं देवदारु मञ्जौषधम् ।

पिबेत् सन्धाङ्गवाते च सामे सन्धाङ्गिमन्त्रगे ॥”

इति राजापचकम् ॥ १६४ ॥

“राक्षान्तारमधदेवदारु-

त्रिकण्टकैरुत्तरपुनर्नवानाम् ।

काथं पिबेन्नागरचूर्णमिभं

जङ्घोरपृष्ठत्रिकपात्रमूली ॥”

इति राजासप्तकम् ॥ १६५ ॥

“मुष्णीगोक्षुरककायः प्रातः प्रातर्निधिवितः ।

सामे वाते कटीमूले पाचनो रुक्मकाश्रणः ॥”

इति गोक्षुरमुष्णी ॥ १६६ ॥

“आमवाते कषायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥”

इति कषायुक्तदशमूली ॥ १६७ ॥

इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥

अथ शूले ।

“बलापुनर्नवैरुहृतीहयगोक्षुरैः ।

सङ्घुलवर्णं पीतं सद्यो वातरजामहम् ॥”

इति बलादि ॥ १६८ ॥

“विश्वमेरुजं मूलं काथं पीत्वा जलं पिबेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपतं सद्यः शूलनिवारकम् ॥”

इति विश्वादि ॥ १६९ ॥

“हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।

विश्वैरुजयकायः सद्यः शूलनिवारकः ॥”

इति हिङ्गुपुष्करमूलयुक्तविश्वैरुजयकायः ॥

१७० ॥

“तद्वहययकायो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥”

इति रुन्नादि ॥ १७१ ॥

“दृढयो गौक्षुरैरुत्तराक्षकासेक्षुराजिकाः ।

पीताः पित्तभवं मूलं सद्यो हन्ति सुदाहकम् ॥”

इति दृढयादि ॥ १७२ ॥

“शलावरीसयष्टाङ्गवाञ्छालकुशगोक्षुरैः ।

अतश्चीतं पिबेत्तोषं सगुच्छोदशकंरम् ॥”

पित्ताहृद्दाहमूलं सद्यो दाहज्वरामहम् ॥”

इति शलावयादि ॥ १७३ ॥

“त्रिकलाविन्ध्यष्टाङ्गकटुकारग्वधैः अतम् ।

प्राययेन्मधुसंमिश्रं दाहमूलोपशान्तये ॥”

इति त्रिकलादि ॥ १७४ ॥

“तैलमेरुजं वापि मधुकषायसंयुतम् ।

मूलं पित्तोद्भवं हन्नादशुखं पित्तकमेव च ॥”

इति मधुकषायः ॥ १७५ ॥

“त्रिकसारव्यवकायं सद्यो नं शर्करान्वितम् ।

पाचनं

पाचयेन्नपित्तं दाहमूलनिवारकम् ॥”

इति त्रिकसारव्यवकायः ॥ १७६ ॥

“विश्वमेरुजमेरुं विश्वकं विश्वमेरुजम् ।

हिङ्गुसौवर्चलं सद्यः शूलनिवारकम् ॥”

इति विश्वमेरुजदि ॥ १७७ ॥

“सञ्चारं वा पिबेत् काथं विश्वादेः कफमूलवाम् ॥”

इति विश्वादिकायः ॥ १७८ ॥

“मातुलुङ्गरुखो वापि शिपुकायस्तथापरः ।

सञ्चारो मधुना पीतः पात्रोद्वहंमूलमुत् ॥”

इति शिपुकायः ॥ १७९ ॥

“आममूले क्रिया कार्या कफमूल-

विनाशिनी ।

सैवमामहं सर्वं यद्वन्द्यमिवहंनम् ।

पटोलविपलारिक्तकायं समधुनं पिबेत् ।

पित्तोद्भवं हृदिदाहमूलोपशान्तये ॥”

इति पटोलादि ॥ १८० ॥

“विश्वैरुजकदशमूलयवाभ्यां तु

हिङ्गारहिङ्गुलवर्णययपुष्कराभ्याम् ।

चर्चं पिबेद्दयपार्थकटीयहाम-

पकाशयोश्चश्वरगुच्छमूलौ ॥”

इति विश्वादि ॥ १८१ ॥

“कायेन चर्चपानं यत्तच्च कायप्रधानता ।

प्रवर्तते न तेनात्र चर्चापिनी चतुर्ध्रवः ॥

चर्चं समं रुक्महिङ्गुमञ्जौषधानां

मुष्णाम्ना कफसमीरणपित्तजेषु ।

क्षतपार्थक्यलतरानिर्विकल्पिकासु

पेयं तथा यवरसेन तु विद्विषन् ॥” १८२ ॥

“समं मुष्णाम्नेतेष्वं योजनं क्रियते बुधैः ।

तेनाख्यमानमेवाह हिङ्गु संपरिदीयते ॥”

इति रुक्मादि ॥ १८३ ॥

“हिङ्गु सौवर्चलं पण्या विद्वैरुजयवतुम्बद ।

पीष्करश्च पिबेच्चर्चं दशमूलयवाभ्याम् ।

पार्थक्यकटिपृष्ठाशमूले तन्नापतानके ।

शोथश्लेष्मासके च कर्षरोगे च शस्यते ॥”

इति हिङ्गुदिचर्चयुक्तदशमूलीयकायः ॥ १८४ ॥

“हरकविश्वहृतीहयमातुलुङ्ग-

प्रावायभिद्रिकटमूलजतः कषायः ।

सञ्चारहिङ्गुलवर्णो रुक्मैकमिश्रः

ओषधंशमेद्रुदयस्तनवत्सि यः ॥”

इति हरकसप्तकः ॥ १८५ ॥

“हरकफलमूलानि दृढनीहयगोक्षुरम् ।

पनिन्धः सङ्घेवा च सिङ्गुपुष्णीक्षुराजिका ॥

तुळीरेतेः अतं तोयं यवसारयुतं पिबेत् ।

पृथग्दोषभवं मूलं हन्यात् सन्धभवकाया ॥”

इति हरकदादशकः ॥ १८६ ॥

इति मूलाधिकारः ॥ * ॥

अथोदावर्ते ।

“श्लामा दन्ती दन्ती लक् महाश्लामा कुक्षी

चिह्नम् ।

सप्तला शक्तिनी श्वेता राजहृत्तः सतिष्ठकः ॥

कल्पिकः करञ्जश्च देमचीरीत्ययं मधः ।

सर्पिकैरजःकायसर्वोन्मथतमेन च ॥

पाचनं

उदावर्तोदरानाहविश्वमुष्मादिनाश्रयः ॥”

इति प्रत्येकं श्लामादिगवकायः ॥ १८७ ॥

इत्युदावर्ताधिकारः । आनाश्रयि ॥ * ॥

अथ कुक्षौ ।

“वातोपहृष्टे हृदये वामयेन क्षिप्रमातुरम् ।

द्विपञ्चमूलीकायेन सर्वोद्भववीन च ॥”

इति क्षीरलवणयुक्तदशमूली ॥ १८८ ॥

“नागरं वा पिबेद्दृष्यं कषायवाधिवर्द्धनम् ।

कायवाधानिज्वरं मूलहृद्भोगनाशनम् ॥”

इति नागरकायः ॥ १८९ ॥

“वचानिम्बकषायाभ्यां वानां हृदि कपोत्यते ।

वातहृद्भोगहृत्तं पिप्यत्यादिच पाचयेत् ॥”

इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९० ॥

“हिङ्गुमगन्धाविकविश्वलव्या-

कुष्ठामयाचिककषायमूकम् ।

पिबेत् सखीवर्चलपुष्कराट्ठा

यवाभ्यां मूलहृदामयवम् ॥”

इति हिङ्गुदिचर्चयुक्तयवकायः ॥ १९१ ॥

“दशमूलकषायसु जवयञ्चारसंयुतम् ।

काथं आसद्य हृद्भोगं गुल्ममूलश्च नाशयेत् ॥”

इति जवयञ्चारयुक्तदशमूली ॥ १९२ ॥

इति कुक्षौगाधिकारः ॥ * ॥

अथ मूत्रलक्ष्णे ।

“अमृता नागरं धात्री बाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।

प्रपिबेद्भानरोगान् सन्धुली मूत्रलक्ष्णवान् ॥”

इति अमृतादि ॥ १९३ ॥

“कुशः काशः शूरो दर्भ इत्युच्यते हृद्योद्भवम् ।

पित्तलक्ष्णहरं पञ्चमूलं वलिपिशोधनम् ॥”

इति हृद्यपञ्चमूलम् ॥ १९४ ॥

“एतत् सिङ्गं पयः पीत्वा मेदुर्गं हन्ति शोणितम् ॥

शलावरीकाशकुशश्च दृष्टा-

विदारिशालीक्षुकश्लेष्माकाणाम् ।

काथं सुशीतं मधुशर्करातं

पिबन् जयेत् पित्तकफमूलकम् ॥”

इति शलावयादि ॥ १९५ ॥

“हरीतकीगोक्षुराजहृत्त-

पाषाणभिद्रुववायकानाम् ।

काथं पिबेन्नाचिककषप्रयुक्तं

लक्ष्णे सदाहं सखे विवन्धे ॥”

इति हरीतकादि ॥ १९६ ॥

“चर्दंदा विश्वतोयं वा कषलक्ष्णविनाशनम् ॥”

इति चर्दंदाविश्वकषायौ ॥ १९७ ॥

“दृढतीक्ष्णवीपाठायथीमधुकपिप्लवाः ।

पाचनीयो दृढयादिः लक्ष्णोदोवकायपहः ॥”

१९८ ॥

“काथं गोक्षुरवीजस्य यवचारयुतं पिबेत् ।

मूत्रलक्ष्णं श्लेष्मणश्च पीतः शीतं निवारयेत् ॥”

इति यवचारयुक्तगोक्षुरवीजकायः ॥ १९९ ॥

“क्रिया क्षिता लक्ष्णदिशर्करायां

या कषलक्ष्णे कफमावतोयं ।

यन्मूत्रलक्ष्णे विक्षितम् पेसे

तत् कारयेत्कोशितमज्जकम् ॥”

भिकारुकारणधर्मकाश-
द्वाराभाष्यतमेदपथाः ।
निज्जन्ति पीता मधुनाधरीच
संशान्ततोरपि नृपलक्ष्मम् ॥”

पाचनं

पटोलं चन्दनं दान्तेन जायमानेन वासवी ।
गर्भां कायः सप्तभिः स्वयम्बरदाहना ।
वोसर्पल्लवासनापसन्निपातविषाणः ॥”

इति अमरादि ॥ २३१ ॥

“पुनर्नवाविषाणदुग्धुची-

सम्पाकपथ्यामरदाहकम् ॥

शोथे कपोले मृदुवायस्य-

युक्तं पिबेद्वा सलिलं मयेवम् ॥”

इति पुनर्नवासप्तकम् ॥ २३२ ॥

“पुनर्नवादाहमुक्षीकायै मृचेऽथ केवले ।

दशमूलवले वापि गुग्गुलुः शोथवाशनः ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिसप्तमूलकाण्यौ ॥ २३३ ॥

“सिंहान्तमभ्रकाकीकायं सत्वा समानिकम् ।

पीत्वा शोथं जयेन्मनुः कायं चासं चरं

वमिम् ॥”

इति सिंहान्तादि ॥ २३४ ॥

“भूमिबिषाणकम् चथा येयः पुनर्नवाकायः ।

अपहरति निधतमानु शोथं सत्वाङ्गं नयाम् ॥”

इति पुनर्नवाकायः ॥ २३५ ॥

इति शोथाधिकारः ॥ * ॥

अथान्तराहौ ।

“पुनर्नवादाहविषाणकामयाभयाम् ॥

पाने वलौ रवोत्तैलं पेयं वा दशकाभसा ॥”

इति रवुत्तैलयुक्तदशमूलम् ॥ २३६ ॥

“रास्त्रायट्पत्तैरक्षवलागोचुरसाधितः ।

कायोऽन्तराहं हन्त्यायु रवुत्तैलेन मिश्रितः ॥”

इति रास्त्रादि ॥ २३७ ॥

इति अन्तराहधिकारः ॥ * ॥

अथ विदधौ ।

“पुनर्नवादाहविषाणकामयाभयाम् ॥

गुग्गुलुं रवुत्तैलं वा पिबेन्नास्त्रविदधौ ॥”

इति पुनर्नवादि ॥ २३८ ॥

“पिबेद्वा विषलाकायं विट्कल्काद्यसंयुतम् ॥”

इति विट्कल्कयुक्तविषलाकायः ॥ २३९ ॥

“दशमूलकषायेय सन्धोद्वरसेन वा ।

शोथं व्रणं वा कोष्ठीन समूलं परिवेषयेत् ॥”

इति दशमूलकषायः ॥ २४० ॥

“कायो वंशलग्नैरक्षवर्द्धाभ्रमिदा कृतः ।

सहिषुत्तैलवः पीतः कोष्ठकं सावयेदहम् ॥”

इति वंशलग्नादिषायः ॥ २४१ ॥ * ॥

अथोपदेष्टे ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुग्गुची-

कायं पिबेद्वा खदिराश्वत्थाम् ॥

खगुग्गुलुं वा विषलायुतं वा

सर्वोपदेष्टापहरः प्रयोगः ॥”

इति पटोलादि ॥ २४२ ॥

“त्रिफलायाः कषायेय मृदुराश्वत्थेन वा ।

व्रणप्रक्षालनं कुम्भापुपदंशप्रक्षालने ॥”

इति त्रिफलाकायः ॥ २४३ ॥

“जयाजालम्बमाराकसम्पाकानां दलेः पृथक् ।

कृतं प्रक्षालने कायं मेदुपाके प्रयोजयेत् ॥”

इति जयादिषायः ॥ २४४ ॥ * ॥

पाचनं

अथ भस्मे ।

“अथोवादिषाणकं सुशीतं परिवेषये ॥”

इति अथोवादि ॥ २४५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

“विषलापटोलरजनीमज्जिहारोहिणीवशा-

निजेः ।

एव कषायोऽभ्यक्तो विहृति कफपित्तं

कुष्ठम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २४६ ॥

“पटोलखदिरारिष्टविषलाकषायेचनम् ।

तिक्ताशयः पिबेत् कायं कुष्ठं कुष्ठं अपोहति ॥”

इति पटोलादि ॥ २४७ ॥

“धात्रीखदिरयोः कायं पीत्वा पल्लवसंयुतम् ।

शङ्खध्वजं चित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥”

इति धात्रीखदिरकायः ॥ २४८ ॥ * ॥

अथ शीतपित्ते ।

“उर्द्वे वसनं कार्यं पटोलारिष्टवारिका ॥”

इति पटोलारिष्टजनम् ॥ २४९ ॥ * ॥

अथान्तराहौ ।

“विशुद्धममृदुवाचीकाचक्षिप्तगन्धियुतः पीतः ।

अपनयति चाक्षपितं यदि भुङ्क्ते सुप्तयेव ॥”

इति विशुद्धममृदुवादि ॥ २५० ॥

“कफपित्तवमीकक्ष्वरविस्फोटदाहना ।

पाचनो दीपनः कायः शङ्खवेरपटोलयोः ॥”

इति शङ्खवेरपटोलकायः ॥ २५१ ॥

“पटोलं नागरं धान्यं काययित्वा जलं पिबेत् ।

कक्षूपामाभिन्नुल्लं कफपित्तादिमान्धजित् ॥”

इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

“पटोलविश्वान्तरोहिणीकृतं

जलं पिबेत् पित्तकफोच्छये च ।

मूलधमारोचकवर्द्धमान्ध-

कासज्वरच्छर्दिनिवारकान्तत् ॥”

इति पटोलादि ॥ २५३ ॥

“यवलाक्षापटोलानां कायं चौरयुतं पिबेत् ।

नाशयेदक्षपित्तं अरविच वमिनया ॥”

इति यवादि ॥ २५४ ॥

“वासान्ततापपटकभूमिबिषाणकषायेः ।

त्रिफलाकुल्लकैः कायः सज्जीमन्नाक्षपित्ता ॥”

इति दशाङ्गम् ॥ २५५ ॥

“फलत्रिकं पटोलं तिक्ताकायः सितायुतः ।

पीतः क्षीतकमभक्तो ज्वरच्छर्दिज्वपित्तजित् ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २५६ ॥

“पटोलधन्वाकमक्षौषध्याः

कृतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।

मन्थानलं पित्तवकासदाह-

च्छर्दिज्वरामानिभूकरोगान् ॥”

इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

“क्षिप्रोद्भवान्मपटोलपत्रं

पल्लवयं सुक्षपितं सुशीतम् ।

चौद्राक्षितं पीतमनेकरूपं

सुदाह्यं हन्ति तदक्षपितम् ॥”

इति क्षिप्रोद्भवादि ॥ २५८ ॥

पाचनं

“पटोलविषलाविश्वान्तं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तक्षेपज्वरच्छर्दिवाहमृजीपक्षान्तये ॥”

इति पटोलादि ॥ २५९ ॥

“सिंहान्तमभ्रकाकीकायं सत्वा समानिकम् ।

अक्षपित्तं जयेन्मनुः कायं चासं चरं वमिम् ॥”

इति सिंहान्तादि ॥ २६० ॥

इति अक्षपित्ताधिकारः ॥ * ॥

अथ विषर्पे ।

“हृत्तवर्णं प्रयोक्तव्यं पञ्चमकषतुष्टयम् ॥”

इति पञ्चमकषयम् ॥ २६१ ॥

“सुक्षारिष्टपटोलानां कायः सर्वविषर्पयुत् ॥”

इति सुक्षारिष्ट ॥ २६२ ॥

“धात्रीपटोलसुक्षारानामपवा कृतसंयुतः ॥”

इति धात्रीदि ॥ २६३ ॥

“अक्षतद्वयपटोलं निम्बपत्रैरपेतं

विषलखदिरसारं चाधिपातय तुल्यम् ।

कथितमिदमश्रेष्ठं गुग्गुलीर्भामयुक्तं

जयति विषविषर्पान् कुष्ठमदाहप्राणम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २६४ ॥

“अक्षतद्वयपटोलं सुक्षारं सप्तपत्रं

खदिरमक्षितैर्न निम्बपत्रं हरिजे ।

विषविषविषर्पान् कुष्ठविस्फीटकक्ष-

रपनयति मकरैर्शीतपित्तं ज्वरच ॥”

इति अक्षतादि ॥ २६५ ॥

“पटोलान्तभूमिबिषाणकारिष्टपटैः ।

खदिराभ्ययुतेः कायो विस्फोटार्तिज्वरापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ २६६ ॥

“पटोलविषलारिष्टगुग्गुचीसुक्षारचन्द्रेः ।

समुष्णं रोहिणी पाठा रजनी संपुराणभा ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तक्षेपज्वरापहम् ।

कक्षूपाम्दोषविस्फोटविषवीषघ्नप्राणम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

“भूमिबिषाणकटुकापटोल-

वलाक्षिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।

विषर्पदाहज्वरवक्त्रशोष-

विस्फोटलक्षणापमिदुत् कषायः ॥”

इति भूमिबिषादि ॥ २६८ ॥

“सकपे पित्तयुक्ते तु विषकां योजयेत्तरः ।

पुराणभां पर्यटकं पटोलं कटुकान्तया ।

कोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराहम् ॥”

इति पुराणभादि ॥ २६९ ॥

“कुक्षली पित्तमर्दाम् खदिरैर्यवाभ्यु वा ।

विस्फोटान्नाशयन्नाशु वायुर्जलघराग्नौ ॥”

इति कुक्ष्यादि ॥ २७० ॥ * ॥

अथ मूत्रयोः ।

“पुराणभां पर्यटकं भूमिबिं कटुरोहिणीम् ।

क्षेपिकां पित्तजायां वा पाने निःकाष्य दापयेत् ॥”

इति पुराणभादि ॥ २७१ ॥

“निम्बं पर्यटकं पाठा पटोलं कटुरोहिणीम् ।

वासां पुराणभां धात्रीसुशीरं चन्दनद्वयम् ॥

एव निम्बादिः कायः पीतः शर्करया युतः ।

हन्ति विषोपसक्तान् प्रमथनीयान् ॥”

पाचनं

उत्थिता प्रविशेद्वा तु पुनस्तौ वाञ्छन्ती नयेत् ॥
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥
“पटोलकुक्षलीसुस्तद्वधन्मवावसकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापपटैश्च धृतं जलम् ॥
मकरौ श्रमयेदामां पक्वाश्चैव विशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥
“पटोलमूलान्तरुतकूलोयकं
पिबेत्तुरिद्रामलककलसंयुतम् ।
मकरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पित्तसर्वमिज्वरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥
“पटोलमूलान्तरुतकूलोयकं
तथैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।
पिबेज्जलं सुकथितं सुशीतं
मकरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥
“खदिरत्रिफणारिष्टपटोलान्तरुतवासकैः ।
कायोऽधकाङ्गो जयति रोमान्तीश्च मकरिकाम् ॥
वीर्यपुष्टिविस्फोटकङ्गादीनां पानतः ॥”
इति खदिराद्यदि ॥ २८६ ॥
“अन्तर्दिकवायसु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥”
इति अन्तर्दिकदि ॥ २८७ ॥
“जातीपत्रं समञ्जितं दार्ढ्यं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुक्तं कथितं मधुसंयुतम् ॥
सुखरोगे कण्ठरोगे गण्डवार्धं प्रशस्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
“अस्थौः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकामुना ॥”
इति गवेधुमधुककायः ॥ २८९ ॥
“वेदनादाहशान्तये खराणाञ्च विमुक्तये ।
सगुग्गुलं वराकायं युञ्ज्यादा खदिराद्यदि ॥”
इति वराकायखदिराद्यदि ॥ २९० ॥
“निम्बातिमुक्तकाशोक्तकषेतसपल्लवैः ।
निशाययुतितः कायो मखरीभयनाशनः ॥”
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मखरीभयनाशनः ॥
अथ सुखरोगे ।
“हृत्तुभीमिकदम्बककण्टकार्याः कायः ।
गण्डवर्तनयुक्तः किमिदंस्तस्य वेदनाशमनः ॥”
इति हृत्तुयादि ॥ २९२ ॥
“कायपानम् दार्ढ्यं निम्बान्तरुतकलज्जलम् ।
हृत्तुकीकवायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥”
इति दार्ढ्यादिहृत्तुकीकवायो ॥ २९३ ॥
“कटुकातिविषादापठानुसक्तकलज्जलाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥”
इति कटुकादि ॥ २९४ ॥
सुखपाके ।
“जातीपत्रान्तरुतकायासदार्ढ्यफलजिकैः ।
कायः शौद्रयुतः शीतो गण्डूषो सुखपाकशुत् ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
“पटोलनिम्बमूलान्तरुतमालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवाः श्रेष्ठः कवायो सुखपावने ॥”
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

६७

पाचनं

“पञ्चवल्ककवायो वा त्रिफलाकाय एव वा ।
सुखपाकेषु सघ्नैः प्रयोज्यो सुखपावने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकायौ ॥ २९७ ॥
“खरसः कथितो दार्ढ्या चनीभूतो रसक्रिया ।
सघ्नोऽपि सुखरोगाखण्डोदनादीनामपहः ॥”
इति दार्ढ्याकायः ॥ २९८ ॥
“सप्तच्छदोशीरपटोलसुस्त-
हृत्तुकीकवायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥
यद्यप्यङ्गराजममचन्दनैश्च
कायं पिबेत् पाकहरं सुखम् ॥”
इति सप्तच्छदयद्यप्यङ्गराजकवायो ॥ २९९ ॥
“पटोलमुक्षीत्रिफलाविशाला-
नायनित्तिकात्रिफलाणां नानाम् ।
पीतः कवायो मधुना निहन्ति
सुखे स्थितस्तस्य गदानशेषान् ॥”
इति पटोलादि ॥ ३०० ॥
“कथितास्त्रिफलापाठान्तरुतकाजातिपल्लवाः ।
निषेधा भक्षणीया वा त्रिफला सुखपाकहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥
इति सुखरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ प्रदरे ।
“दार्ढ्यं रसाङ्गनद्वयान्दिकरातविस्व-
भक्तात्कैरवस्ततो मधुना कवायः ।
पीतो जयत्यतिनलं प्रदरं समूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलकण्ठम् ॥”
इति दार्ढ्यादि ॥ ३०२ ॥
अथ योगिनापदि ।
“गुडूचीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिषेचनम् ॥”
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीकायाः ॥ ३०३ ॥
अथ गर्भिण्याम् ।
“चन्दनं शारिवाणोद्वन्द्वीकाशर्करावितम् ।
एव कायः प्रदातव्यो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥”
इति चन्दनादि ॥ ३०४ ॥
“हीवेरारजुरक्तचन्दनवलाधन्याकवत्सादनी-
सुक्ष्मशीरयवासपपटविषाकायं पिबेज्जलम् ।
नानावर्णरजातिसारकण्डं गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः स्वयामये-
षुतमः ॥”
इति हृत्तुहीवेरादि ॥ ३०५ ॥
अथ स्तनरोगे ।
“हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिबेत् स्तनद्वयम् ॥”
इति हरिद्रादिवचादिकायौ ॥ ३०६ ॥
“तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलोजलं पिबेत् ॥”
इति दशमूलकायः ॥ ३०७ ॥
“पित्तदुष्टेऽन्तर्दाम्भीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
घात्री कुमारश्च पिबेत् काययित्वा सघ्नारिवम् ॥”
इति अन्तर्दाम्भीरुपटोलं ॥ ३०८ ॥
“कफे वा त्रिफलाचयभूनिम्बकटुरोहिणी ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०९ ॥
“धात्री स्तन्यविमुक्तार्थं सुहायकरसाशना ।
भागोदरवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः श्रुताः ॥”
इति भाग्यादि ॥ ३१० ॥

पाचनं

“सघ्नं त्रिफलाकायं स्तनरोगहरं पिबेत् ॥”
इति सघ्नत्रिफलाकायः ॥ ३११ ॥
अथ कृतिकारोगे ।
“अन्तर्दाम्भीरुपटोलसुस्त-
हृत्तुकीकवायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥
यद्यप्यङ्गराजममचन्दनैश्च
कायं पिबेत् पाकहरं सुखम् ॥”
इति सप्तच्छदयद्यप्यङ्गराजकवायो ॥ ३१२ ॥
“सप्तच्छदोशीरपटोलसुस्त-
हृत्तुकीकवायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥
यद्यप्यङ्गराजममचन्दनैश्च
कायं पिबेत् पाकहरं सुखम् ॥”
इति सप्तच्छदयद्यप्यङ्गराजकवायो ॥ ३१३ ॥
“दशमूलोजलः कायः सद्यः कृतिकारोपहः ॥”
इति दशमूलो ॥ ३१४ ॥
अथ मकलमूले ।
“कृताया हृत्तुकीकवायो मकलमूलं मन्त्रसंज्ञितम् ।
यवचारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणकायं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्पल्यादिगणकायः ॥ ३१५ ॥
इति स्तनरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ बालरोगे ।
“भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥
हरिद्रादयद्यप्यङ्गराजं हिहीशकपयैः स्तनः ।
शिरोध्वरातिसारत्रः कवायः स्तन्यदोषजित् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥
“विस्वश्च पुण्याणि च धातकीनां
जलं सलोधं गजपिप्पली च ।
कायावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥”
इति विस्वादिकायः ॥ ३१७ ॥
“समङ्गाधातकीलोधशारिवाभिः श्रुतं जलम् ।
दुन्दारेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाक्षिकम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ३१८ ॥
“नागरातिविषासुस्तबालकेन्द्रयैः श्रुतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सन्तातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥
“विस्वमूलकवायेकं लाजाश्चैव सशर्कराः ।
आलोच्य पाययेद्वाहं हृद्गतीसारनाशिनौ ॥”
इति सशर्कराजानुक्तविस्वमूलकवायः ॥ ३२० ॥
“पटोलत्रिफलादिहरिद्राकथितं पिबेत् ।
सुतविस्फोटवीर्यज्वराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥
अथ पिबे ।
“कटुभ्यर्जुनशीरीयश्लेष्मोक्षीरिहमल्लवः ।
कवायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताग्रवापहाः ॥”
इति कटुभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥
पाचनं, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । मे, ६१ ॥
अथ त्रिषष्टद्रवाणीर्षे विशिष्टं पाचनद्रवमाह ।
“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय उधैरभिहितं हृतम् ॥
हृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

पाचनं

नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं सपदि तच्छुभं विदुः ।
चौरमाशु सङ्कारपाचनं
चारमञ्जनि हरीतकी हिता ॥
मधुकमालरूपपादनानां
पञ्चसङ्कर्षणकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
हृतेऽपि तस्मैऽपि तदेव देयम् ॥
खर्जूरश्चङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वीषधं कुच च भद्रमुत्तमम् ।
यज्ञाङ्गबोधिदुषलेषु शीतं
ब्रह्मे तथा वायुवितं प्रकीर्तम् ॥
तच्छुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकस्य चिपिटि कषायुतम् ।
यष्टिका दक्षिणलेन जीर्ण्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्ण्यते ॥
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्ण्यते कथ्यते ।
गोधूममावहरिमन्थवतीलमुह-
पाको भवेत्कटिर्मातुलपुत्रकेषु ।
खण्डश्च खण्डयति मावभवन्वजीर्णं
तेन कुलत्थमयया विदधाति जीर्णम् ॥
मातुलपुत्रकाः धुतूरफलम् ॥
कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलत्थश्चाविलम्बितम् ।
दध्नी जलेन जीर्ण्यति वैदनाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि लशरां सैन्धवं पचेत् ।
मावेच्छरीनिम्बमूलं पायसं मुद्गयवकैः ॥
वटो वैश्ववाराव्यवङ्गेन पेनी-
श्रमं पर्यटः शिथुबीजेन धाति ।
कषामूलतो लङ्कुकापूपशृङ्गा-
विपाको भवेच्छुक्लुमीमकयोश्च ॥
वैसवारः वैसर इति लोके । तद्यथा,—
क्षेत्रो निष्ठादिङ्गुलवङ्गकेला-
धन्याकजीरार्द्रकनागराणि ।
अन्धोष्यं सैन्धवपर्णमग्ने
यथोचितं संस्कृतये प्रकीर्तमिति ॥
शृङ्गा शृङ्गकः पानकविशेषः । मङ्गः माङ्गे इति
लोके ।
किमत्र चित्रं बहुमन्थ्यमांस-
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यदभुतं केवलवाङ्मपक्व-
मांसं मन्थ्यः परिपाकमेति ॥
ग्राममात्रफलं मीने तद्दीर्घं पिष्टितं हितम् ।
कूर्ममांसं यवचाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिष्टितानि सुह्री ।
कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि हृष्टम् ॥
कपोतो धवलपाङ्कः ।
श्राकानि सन्ध्यायपि धानि पाकं
चारेण सदाक्षिणालाजेन ।
चक्षुकविह्वार्यकवास्तुकानां
गायत्रिसारकथितेन पाकः ॥

पाचलः

चक्षुक पेय इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पञ्चिकाकीसुककारवेल्पी-
वार्ताकुर्वशाङ्कुरफलकानाम् ।
उपोदिकाजामुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता ॥
मेघरवः चवराई इति लोके ।
विपच्यते मूरखकं गुह्येन
तथाकुलं तच्छुलजोदकेन ।
पिष्टाकुलं जीर्ण्यति कोरदूवात्
कथेरुपाकः किल नागरेण ॥
सवस्त्रकुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाठकात् ।
मरिचार्द्रपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिका-
सेनम् ॥
चौरं जीर्ण्यति तस्मै तद्गन्धं कोष्णमङ्ककात् ।
माहिषं माणिमन्थेन शृङ्गचूर्णेन तदधि ॥
मङ्ककः माङ्गे इति लोके ।
रसाजा जीर्ण्यति योवात् खण्डं नागरभक्षयात् ।
सिता नागरसुलेन तथेक्षुआद्रिकारसात् ॥
चरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रकीर्तम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णं भवेत् चारगवस्तथाङ्गे ॥
हरा मरिरा ।
तप्तं तप्तं चैव वा तारमसौ
तोये क्षिप्तं सप्तलवणदम्भः ।
पीताजीर्णं तोयजातं निहत्या-
तत्र चौरं भद्रमुत्तं विशेषात् ॥
तत्र तोयाजीर्णं । इति भावप्रकाशे जट-
रान्निविकाराजीर्णविह्वलकालसक्तविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचनः, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् +
करणे ल्युट् । ततः संज्ञायां कन् ।) टङ्ग्यः ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अन्तरसः । इति चैम-
चन्द्रः । ६ । २४ ॥ रत्नैरकः । इति राज-
निर्वण्टः ॥
पाचनकः, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् +
करणे ल्युट् । ततः संज्ञायां कन् ।) टङ्ग्यः ।
इति चैमचन्द्रः । ४ । १० ॥
पाचनी, स्त्री, (पाचयते भुक्तदद्यादिकं यया । पच +
णिच् + ल्युट् । णिङ्यां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति अनुपमया
परिपाचके वाच्यलिङ्गः । यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कण्टकारी सरा तिस्रा कटुका दीपनी लघुः ।
रुच्योष्णा पाचनी कासश्वासजरकप्राणिनाम् ॥”)
पाचलं, स्त्री, (पाचयतीति । पच + णिच् +
वाङ्मूलकान् कञ् । यद्वा, पाचं पाचनं
लातीति । ला + कः ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥
पाचलः, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् + वाङ्मूल-
कान् कञ् ।) पाचकः । अग्निः । राक्षस-
जम् । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाचज

पाची, स्त्री, (पाचयति खपचरवादिप्रलेपादिना
परिपचयति ब्रह्मानिति । पच + णिच् + “सन्ध-
धातुश्च इत् ।” उणां ४ । ११७ । इति इत् ।
“लट्टिकारादित्तिनः ।” ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता ङीप् ।) लताविशेषः । पाचि इति
पञ्च इति च हिन्दी भावा । तत्पर्यायः । मर-
कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
पत्री ५ सुरभिः ६ माजारिटा ७ गावस्त-
पत्रिका ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषघ्न-
भूतविकारनाशित्वम् । त्वग्दोषप्रशमनत्वम् ।
ब्रह्मेण हितत्वम् । इति राजनिर्वण्टः ॥
पाचः, [सु] स्त्री, (पाति रचयतीति पाचनेनेति
वा । पा रच्यते + “पातेर्वले लुट् च ।” उणां
४ । २०२ । इति असुन् लुङ्गागमश्च ।) वनम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २५ ।
“आ नो वायो महे तमे याहि मखाय पाजसे ॥”)
पाचकपालः, चि, (पचकपालस्यायमिति । “तस्ये-
दम् ।” ४ । १ । १२० । इत्यङ् ।) पचकपाल-
यागसम्बन्धी ॥ इति आश्वरथम् ॥
पाचजन्यः, पुं, (पचजने दैवविशेषे भवः । “पच-
जनादुपसंख्यातम् ।” ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता ङाः ।) विष्णुशब्दः । इत्यमरः ।
१ । १ । २६ ॥ “पचजनो नाम दैवः सप्तमे तिमि-
रूप आसीत् तदस्थिजलात् ।” इति भरतः ॥
(यथा, गीतायाम् । १ । १५ ।
“पाचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं घनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दधौ महाशू्रं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे । ८६ । १५ — १७ ।
“सप्तमः प्रभुवाचेदं दैवः पचजनो महान् ।
तिमिररूपेण तं वाजं यस्तवानिति माधव ! ॥
स पचजनमावाद्य जवान पुत्रवोत्तमः ।
न चासवाद् तं वाजं गुरुपुत्रं तदायुतः ॥
स तु पचजनं हत्वा शू्रं लेभे जगद्देवः ।
यः स देवमहर्षेण पाचजन्य इति श्रुतः ॥”
पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राजाङ्गिरसच्यवनेर्जने-
निर्वृतः । इति अथर्व ।) अग्निः । इति मेदिनी ।
ये, १२२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१ । १२-५ ।
“काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राञ्चश्च प्राञ्चपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनश्चिसुवर्षकः ॥
अचरत् स तपस्वींश्च पुत्रार्थं बहुवाचिकम् ।
पुत्रं लेभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महायाज्ञतिभिर्ध्यातः पञ्चभित्तैस्तदा त्वय ।
जज्ञे तेजो महाविष्णुना पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य वाक् सूर्येणभौ तथा ।
तद्वनेषु च सुवर्णं जज्ञे जज्ञे च भारत ! ॥
पञ्चवर्णः सुतपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनेः ।
पाचजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवर्णकरस्तु वः ॥”
हारीतसुनिर्वणीयस्य दीर्घपुङ्गवः पुत्रः । इति
स्कन्धपुराणे सप्तपञ्चखण्डम् । १ । २७ । ४२ ॥)
पाचजन्यधरः, पुं, (पाचजन्यं तदाख्याया प्रविष्टं शू्रं
धरतीति । ध + ण्यच् ।) विष्णुः । इति हारावली ॥

पाञ्चाली

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चाली + कार्ये ञच् । ततः कन् ततश्चापि अत इत्यच् ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विहङ्गकोषः ।

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृतम् । "तेन निर्वृतम् ।" ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे देवाखण्डे । "अङ्गनं चर्मणश्चैव तन्मनं काश्यपं तथा । श्रुतस्तत्रेति सुनिभिः कथितं पाञ्चालिका ।" (चार्थिकः, पुं, (पञ्चार्थाः सन्त्ययः । "अत इति-ठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) पाशु-पतः । यथा,—

"पाञ्चार्थिकः पाशुपतश्चिह्नः स्मर्त्तुमाश्रितः ।" इति चिकित्साशेषः ।

पाञ्चालं, स्त्री, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + कार्ये ञच् ।) शास्त्रम् । यथा,—

"पितृहृत्पुण्या हार्दिकीयेन पुरज्जनः । राहुं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधराश्रितः । इति श्रीभागवते । ४ । पुरज्जगोपाख्याने । २५ । ५० । "पञ्चाली विषयाभ्यामन्यतोऽन्यगतानां प्रकाश-नायालमिति पञ्चालं शास्त्रम् ।" इति ।

"प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ।" इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे ञच्प्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ।

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः । "तत्र भवः ।" ४ । १ । ५३ । इत्यङ् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ।

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्देवीभिरलति पर्याप्नोतीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे ञच् ।) देशविशेषः । स तु हुण्डराजनगरम् । अधुना परकावाह इति ख्यातः । (यथा, महाभारते । २ । १२८ । ३ ।

"पाञ्चालराजं हृषदं गृहीत्वा रत्नहर्षिनि । पर्यागयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ।" तद्देववाणिष्ठं पुं भूम्नि ।) यथा,—

"पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च मूरसेनाः पटचराः ।" इत्यादि विराट्पद्यं । (ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । २२ ।

"पाञ्चालकच्छरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ।" पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली + कार्ये कन् । ततो ह्रस्वष्टाप् च ।) वस्त्रदन्नादिलसपुञ्जलिका । तत्पर्यायः । पुञ्जिका २ । इत्यमरः । पञ्चालिका ३ । इति भरतः । शास्त्रमञ्जरी ४ । इति चैमचक्रः । पाञ्चाली ५ शास्त्रमञ्जरी ६ । इति जटाधरः । (रीतिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ ।

"वर्गः शेषः पुनर्द्वयोः । अमस्तपश्चपदो वन्द्यः पाञ्चालिका मता ।") पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्गैरलतीति । अल + ञच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देवीभागवते । ४ । १६ । ४ ।

पाटलः

"यन्माया मोहितश्चाहं सदावर्त्ते परात्मनः । परवान् दासपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशि ।" (पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल + ञच् । श्रियां ङीप् ।) पाटलपत्नी । तत्पर्यायः । छया २ पाटु-श्रीमन्ना ३ पाटवती ४ श्रीपदी ५ पाटवनी ६ वेदिना ७ । इति जटाधरः । वैरन्धी = मित्र-यौवना ६ । इति चैमचक्रः । (यथा, महा-भारते । १ । १६८ । ४१ ।

"कुमारी चापि पाञ्चाली वैदीमध्यात् वसु-त्यता ।" अथ जन्मादिविवरणं श्रीपदीशब्दे द्रष्टव्यम् । रीतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्या-स्तथात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २ ।

"वैदर्भी चाप्य गौडी च पाञ्चाली जाटिका तथा ।" इत्यल्लक्षणं यदाह भोजः ।

"समस्तपञ्चपदामोषः कान्तिसमन्विताम् । मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।") पाट, च, (पाटयति कार्यान्तरप्रेरणात् पूर्व-कार्यं हृदयतीति । पट + ञिच् + णिप् ।) समो-धनम् । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ।

पाटकः, पुं, (पाटयति दीप्यतीति । पाटि + क्तुन् ।) महाक्रिस्तुः । कटकान्तरम् । वाद्यम् । अन्नादिपालनम् । सलज्यापचयः । रोधः । इति मेदिनी । पासैकदेशः । इति चैमचक्रः । (पाटयति क्षिणतीति । हृदके । मेदके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १७१ । १४ ।

"अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटकः ।") पाटचरः, पुं, (पाटयन् हिन्दुं चरतीति । चर + पञ्चाद्यच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चौरः । इत्यमरः । (यथा, प्रयुज्जविजये । ७ अष्टे ।

"मन्त्रिन् । कुलिङ्गसाहसिकत्वं किलैतस्य पाप-पाटचरस्य ।") पाटनं, स्त्री, (पट + ञिच् + भावे ल्युट् ।) हृद-नम् । यथा,—

"अस्त्रिभङ्गं गवां हत्वा लाङ्गलच्छेदनं तथा । पाटने कर्ष्यद्वङ्गाणां मासाहंस्तु यवान् पिबेत् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वै यमः ।

पाटलं, स्त्री, (पाटलो वर्गोऽस्यास्तीति । पाटल + ञर्ध् आदित्वाद्यच् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्य-मरः । गोलावाष्पपुष्पमिति केचित् । (यथा, भागवते । ४ । ६ । १४ ।

"पाटलाशोकवकुलेः कुन्दैः कुवकैरपि ।" पाटलीति केचित् ।) पाटलः, पुं, (पाटयतीति । पट + ञिच् + ङादि-त्वात् कलच् ।) अन्तरक्तवर्गः । गोलाविरज्ज इति भाषा । आशुधानम् । इत्यमरः । अस्य गुणाः । आशुकात्वम् । बहुनिष्पत्तिवत् । विदोष-कारित्वम् । इति राजवल्लभः । तद्वर्णयुक्ते, त्रि । (यथा, रघौ । २ । २६ ।

"स पाटलायां गवि तस्मिन्वाचं धृष्टर्हः केशरिचं दृष्टम् ।")

पाटलिः

अधिकायाभिव धातुमन्त्रां

लोभद्वयं वायुमतः प्रपुञ्जम् ।")

पाटलहमः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य हमो-द्वयः । यदा, पाटलो हमः इति निवृत्तकर्म-धारयः ।) पुष्पागद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्गोऽस्यस्याः । पाटल-वर्गत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) दुर्गा । यथा,—

"अपर्णानिकपर्णा च पाटला पाटलावती ।" इति तन्त्रसारे तस्याः श्रुतनामस्मोचम् ।

पुष्पद्वयविशेषः । पाटल इति भाषा । तत्-पर्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काचखाली ४ फलेरहा ५ लघावृन्ता ६ कुविराची ७ । इत्य-मरः । तान्त्रपुष्पी = कुञ्जिका ६ सुपुष्पिका १० वसन्तद्वती ११ खाली १२ स्थिरगन्धा १३ अम्बवासी १४ कालहन्ती १५ । इति राज-निर्घण्टः । मधुद्वती १६ कालाखली १७ अलि-वल्गभा १८ । इति भावप्रकाशः । कामद्वती १९ कुञ्जी २० तोयाधिवाशिनी २१ । इति रत्न-माणा । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशोफाभानवमिन्वांससन्नि-पातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । सुव-रत्वम् । अनुष्णत्वम् । शोषणयारुचिहिका-हृद्यानाशित्वम् । तत्पुष्पगुणः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षेद्यत्वम् । कफास-नाशित्वम् । तत्फलगुणाः । पित्तातिवारदाह-नाशित्वम् । हिक्कासपित्तकारित्वम् । इति भावप्रकाशः । * । तदुत्पत्तिर्यथा,—

"गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संच्रत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवने कृत्वा प्रतिष्ठाप्य पञ्चार ह । विचरन्तं तदा भूयो मधेशं कुसुमायुधः । आरात् स्थित्वायतो घन्ती सन्नापयितुस्तदातः । ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृष्ट्वा हरः । स्मरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् । आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि । प्रादक्ष्यत तदा ब्रह्मन् पादादरभ्य कचवत् । प्रदक्षमानौ चरन्तौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः । उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तन्मगामास पञ्चधा । यदस्त्रीभुविबन्धस्तु बन्धपृष्ठो महाप्रभः । स चम्यकतरुर्नातः सगङ्गापटो गुणालतिः । नाहस्यानं शुभाकारं यदासौ हृद्यभूषितम् । तन्नातं केशरारण्यं वकुलं नामतो नगैः । या च कोटी शुभा स्थासीदन्वनीलविभूषिता । जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविभूषिता ।" इति वामने ६ अध्यायः ।

रक्तलोभः । इति शब्दचक्रिका ।

पाटलापुष्पसन्निभं, स्त्री, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा सादृश्यं यत्र ।) पद्माकृष्टम् । इति राज-निर्घण्टः ।

पाटलिः, स्त्री, (पाटि + भावे ञच् । पाटो दीप्तं लतीति । ला + "अच इः ।" उणां ४ । १२८ । इति इः । पाटलिपुष्पाणां अतिदुर्गन्धिताये-वास्या तथात्वम् ।) पाटलापुष्पद्वयः । इत्यमरः ।

पाटीरः

(यथा, महाभारते । ७ । २२ । १५ ।

“तन्नु पाटलिपुत्राणां समवर्णा ज्योत्समाः ।

वहमाना वराजन्त मत्स्यामित्रवातिनः ॥”)

पाटलिपुत्रं, स्त्री, (पाटलिः पुत्र इव यस्य । बहु-

पाटलिद्वयोत्पत्तिस्थानत्वेनास्य तथात्वम् ।)

नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥

पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (इदं गङ्गातीरस्थम् । यथा हितोप-

देशे । “अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनाम-

श्रेयं नगरम् ॥”

इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् ।

अत्रत्यसुदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्राणां नीति-

विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-

शर्मेणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो यस्या विर-

चिताः ॥)

पाटली, स्त्री, (पाटं दीप्तिं कर्ततीति । ला + कः ।

स्त्रियां डोप् ।) कटभीष्टः । तुल्यकटः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजाते १

अध्याये ।

“पुष्टे वज्रजटान्तरं सुखस्यं कारयेद्बुधः ।

ताम्बुलादौ प्रदातव्यं वज्रा भवति निश्चितम् ।

तथैव पाटलीफलं ताम्बुलेन तु वज्रजटम् ॥”)

पाटवं, स्त्री, (पटोर्भावं कर्म वा । पटु + “इग-

न्ताच्च कङ्गपूर्वात् ॥” ५ । १ । १२१ । इत्यञ् ।)

पटुता । यथा । “पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।” इति

हितोपदेशः ॥ (राट्टम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४१ ।

“विचिष्यते कदाचित् धीः कर्मणा भोग-

दायिना ।

पुनः समाहिता वा स्यात् तदैवाभ्यासपाट-

वात् ॥”)

आरोह्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटो-

श्चाच्चाः पाटवाः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाटविकः, वि, (पाटवं पटुत्वमस्वस्य । पाटव +

ठ् ।) पटुः । घर्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाटहिका, स्त्री, (पाटहं पटहावयवः तदहा-

कृतिरस्यस्याः । पाटह + ठ् ।) उक्तावाद्या-

कृतिवद्वज्रादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुञ्जा ।

इति हारावली । १४५ ॥

पाटिनं, वि, (पाणते स्म इति । पट + णिच् +

क्तः ।) कृतपाटनम् । तत्पर्यायः । दारितम् २

भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।

२ । १६ ।

“पाटितमनु बहुविदारितं वेदनावच ॥”)

पाटी, स्त्री, (पाटयतीति । पाटि + “सर्वधातुभ्य

इत् ॥” उक्ता ३ । ११७ । इति इत् । स्त्रियां वा

डोप् ।) वलाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परि-

पाटी । अनुक्रमः । यथा, “पाटीं सङ्गतिस्तस्य

वचमि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्तुताम् ।” इत्यादि

लीलावती ॥

पाटीरः, पुं, पटीरः । इति विभः । (यथा,

सङ्गन्धमाकाशम् । ३२ ।

पाठः

“ताटीनेजपुटीपयोधरघटीरेवातटीदुष्कुटी

पाटीरदमवर्णनेन कविभिर्मूर्ध्निर्दिष्टं नीयते ।

गोविन्देति जगद्भूतेति जगती नायेति जग्येति च

आहारैः सम्यक्कदेकमनसा पुचामतिक्रामति ॥”)

पाठं, स्त्री, (पठ्स्व इदम् । “तस्येदम् ।” ४ । ३ ।

१२० । इत्यञ् ।) पठ्शकम् । यथा,—

“पाठशकानु मधुरं दुर्जरं गुरुपाणि च ॥”

इति राजवल्गुभः ॥

(पाटि + यत् । पाटनीये । छिद्ये, नि ॥)

पाठः, पुं, (पठनमिति । पठ + भावे णच् ।)

विधिना वेदस्थाभ्यसनम् । (पठ + णिच् + भावे

णच् ।) शिष्यानामभ्यापनम् । तत्पर्यायः ।

महायज्ञः २ ब्रह्मयज्ञः ३ पठनम् ४ पाठना ५

पाठनम् ६ आभ्यापनम् ७ आभ्यापनम् ८ आभ्या-

पना ९ आभ्यापनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥

निपाठः ११ निपठः १२ । इति सङ्कीर्णवर्गे

अमरः ॥ ३ ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-

यणाय नमः ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय

नमः ॐ देवे नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ

आत्माय नमः । इति नत्वा पाठ्यम् ।

“नारायणं नमस्कृत्य नरस्यैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं आसं ततो जयसुदीरयेत् ॥”

इति विधिः ॥

एवञ्च भागवतीयसूक्तोक्तौ उदीरयेत् इत्यस्य

स्वयन्तथा उदीरयन्त्यान् पौराणिकानुपपत्ति-

यतीति श्रीधरस्वामिणाख्यानमनुशासनविवहम् ।

यैवेति भारतपाठाङ्कारेण आसो जम्भः ।

भागवते चैवेत्यत्र आस इति साक्षात्कृतम् ।

जयपदार्थमात्रं ब्रह्मचारिकाके भविष्यपुराणम् ॥

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितनथा ।

विष्णुधर्मार्दिशास्त्राणि शिवधर्माच्च भारत ।

कार्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ॥”

कार्यां जगद्भूपायनप्रणीतम् ।

“सौराष्ट्र धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।

जयेति नाम एतेषां प्रवर्तन्ति मनीषिणः ॥”

जयजनेन संसारमिति जयस्तदुपपन्नः । एव-

चार्यान्वकीकृतात् आचाराद्वा क्रीडादेवेव

श्लोकः पठ्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च ।

“प्रववन्दादौ जप्ता च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।

अन्ते च प्रवचं दद्यादित्युवाचादिपूज्यः ॥

सर्वत्र पाठे विधीयो ज्ञानाया विफलं भवेत् ।

युद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥

न कार्योपसक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।

आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥

इत्यसंस्थापनादेव यस्यादृष्टफलं भवेत् ।

अथच निश्चितं यत्तु क्षिप्त्वा निश्चितम् यत् ॥

अत्राक्षणेन निश्चितं तच्चापि विफलं भवेत् ।

अविच्छेदादिकं नश्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥

स्तोत्रे न दृश्यते यच्च प्रजयनरासमाचरेत् ।

सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥

अध्यायं प्राप्य विरमेत्तु मध्ये कदाचन ।

तते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः ॥”

पाठः

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यादौ

अविच्छेदादिकं पठेत् । तद्वयथा । प्रथम-

चरितस्य ब्रह्म अविर्महाकाशी देवता मायत्री

हन्दी गन्दा शक्ती रक्तदन्तिकावीजमणिस्तम्भं

महाकाशीप्रोक्तं जपे विनियोगः । मध्यम-

चरितस्य विष्णुर्हविर्महाकाशीदेवतासुष्टुप्

हन्दीः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्यस्तम्भं

महाकाशीप्रोक्तं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-

तस्य दम् अविः सरस्वती देवता उष्णिक हन्दी

भीमा शक्तिर्भामरीबीजं वायुस्तम्भं सरस्वती-

प्रोक्तं जपे विनियोगः ॥ नैवतकालिककल्प-

तरी भविष्यपुराणम् ॥

“इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभी ॥

ब्राह्मणं वाचकं विद्यामात्रवर्णनमादरात् ।

श्रुत्वात्रयवर्णनाज्ज्ञानं वाचकात्तरकं व्रजेत् ॥”

तथा ।

“देवास्त्रैमयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।

यन्त्रिच शिथिलं कुर्वादाचकः कुलमन्त्र ॥

पुनर्जन्नीत तत् स्त्रवं न सुखा धारयेत् कश्चित् ।

हिरण्यं रजतं गात्रं तथा कांक्षोपदोहनाः ॥

इत्था तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोति यत् फलम् ॥”

कांक्षोपदोहनाः कांक्षकोडाः ।

“वाचकः पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवताः ॥”

तथा ।

“ज्ञात्वा सर्वसमाप्तिश्च पूजयेदाचकं बुधः ।

आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”

तथा ।

“विद्यारमहतं शान्तं अष्टाक्षरपदमथा ।

कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥

बुध्यमानः सद्यं वै यन्मार्थं कृतकशो रुप ।

ब्राह्मणादिषु सर्वेषु यन्मार्थं चार्पयेत्तु ॥

य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो ब्रह्म उच्यते ॥”

तथा ।

“सप्तस्वरसमायुक्तं काळे काळे विश्राण्यते ।

प्रदर्शयन्वान् सर्वान् वाचयेद्वाचको रुप ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

पाठस्याष्टादशदोषा यथा,—

“शङ्कितं भीतमुद्विग्नमप्यतममनुनासिकम् ।

विस्तरं विरचयेव विविधं विवमाहृतम् ॥

काकस्वरं शिरसितं तथा श्यानविर्वर्जितम् ।

आकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥

संगीतं शिरसः कल्पमस्यकल्पमनर्थकम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ३ ॥

अध्ययनक्रमो यथा,—

“आचम्य प्रयतो निजमधीयीत उद्दत्तमुखः ।

उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाको गुरोर्मुखम् ॥”

अध्यापनक्रमो यथा,—

“अधीन्व भी इति जयाहिरामोऽस्त्विति चाचमेत् ।

माक् कूलान् पर्युपासीतः पवित्रैश्चैव पावितः ॥

प्राणायामैश्चिभिः पूतस्तत आहारमर्हति ।

ब्राह्मणः प्रवचं कुर्वाहन्ते च विविधविधाः ॥

कुम्भादिधापनं निजं च मन्त्रादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां वेदचक्षुः सनातनः ॥
 अधीयीताद्यपि निजं ब्राह्मणमाहीयतेऽप्यथा ॥”
 इति कौर्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥ ७ ॥
 पाठनिषेधकालो यथा । पद्यलोभध्यायो न
 ह्युपरागमावधिषः ।
 “चाहं न कौर्मे वेदमहं राज्ञो राज्ञोच कृतके ।”
 इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
 एवं चाहानध्यायो पञ्चाङ्गविषय इति मित-
 चरा अन्यत्र लक्ष्योराचमनध्यायो वाह-
 वक्रात् । यथा,—
 “सन्ध्यागर्जितनिर्वातभूकप्योक्ताविपातने ।
 समाप्य वेदं बुनिश्चमारव्यकमधीक्ष च ।
 पञ्चदशां चतुर्दशामहर्षां राहुकृतके ।
 ऋतुचन्विषु सुखा वा चाहिकं प्रतिपद्य च ॥”
 बुनिश्चमहोरात्रम् । चैत्रयावत्समर्गशीर्वा-
 मादिप्रतिपदो निजः इति ब्रह्मचारिकाहृत-
 हारीतवचने एतावतामनध्याये निजत्वाभिधाना-
 दन्यासां सामान्यम् । आदिप्रतिपदः शुक्ल-
 प्रतिपदः ॥
 “सा च यौधिहिरो सेना गाङ्गेयशरताङ्गिता ।
 प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥”
 इति यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ ७ ॥
 गोलमोक्ताकालिकानध्याया यथा,—
 आकालिकनिर्वातभूकप्यराहुदशमोक्ता इति
 आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेद्यु-
 र्यावत् च एव कालस्तावदकालस्य भवाः ॥
 तथा,—
 “विद्युत्क्षानितवज्रेषु महील्लानाश्च संज्ञये ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मयुरजवीत् ॥” ७ ॥
 उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मयुः ।
 “वेदोपकराय चैव स्वाध्याये चैव निजके ।
 नागुरोधोऽख्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
 पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।
 “अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मेष्टास्तेष्वन्येषु पञ्चैतानि वर्जयेत् ॥”
 नारदः ।
 “अयने विद्ये चैव शयने बोधने चरेः ।
 अनध्यायस्तु कर्तव्यो मन्त्रादिषु युगादिषु ॥” ७ ॥
 सन्ध्यागर्जने शास्त्रचिन्तामिन्दामाह ज्ञ-
 चिन्तामयी दुर्वासाः ।
 “सन्ध्यायां गर्जते मेधे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
 चत्वारि तस्य नम्रानि आयुर्विद्याश्च यो वलम् ॥
 प्रादुर्भूतेष्वन्येषु तु विद्युत्क्षानितनिजने ।
 खण्ड्योतिः स्यादध्याय इत्याह भगवान् मयुः ॥”
 इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ ७ ॥
 अहम्यादिषु विशेषमाह श्रीमाम्निहतापस्यः ।
 “उदयास्तमिते वापि सुकूर्तचयगामि यत् ।
 तद्दिनं तद्द्वोराचमनध्यायविदो विदुः ॥
 केचिदाहुः कचिद्द्वेषे वास्तु दिननाङ्गिकाः ।
 तावदेव लभन्ध्यायो न तन्निजो दिनान्तरे ॥”
 तद्दिनं तां तिथिं प्राप्योक्त्यर्थः । दिनान्तरे तिथि-

नन्तरे । अत्र पूर्ववचनसुतरमीमांसाध्याविभिः
 परिग्रहीतम् । परवचनसु अन्यपक्षपरम् ।
 यत्तु निर्वायान्ततुल्यम् ।
 “प्रतिपक्षेष्टमात्रेण कलामात्रेण चादमी ।
 दिनं दूषयते सर्वे सुरा मयवदं यथा ॥”
 तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण
 सर्वदिनदूषयाय । रात्रमात्रेण ।
 “मे को चे वा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गतिं तु या ।
 या तु कोचामरे चाते चैवावस्थाः परेऽपि या ॥
 चातुर्मास्ये वसामे च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
 सर्वोक्तास्तन्ध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 पाठकः, त्रि, (पाठवति अध्यापयतीति । पठ +
 णिच् + क्तुन् ।) उपाध्यायः । इति वैमचक्रः ।
 १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते ॥ १३१२१२१०५॥
 “पठकाः पाठकाश्चैव ये चाप्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
 सर्वे यस्मिन्नेष्टाः कृष्यावाप्तुं च
 पण्डितः ॥”)
 धर्मभाष्यकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (पठ-
 तीति । पठ + क्तुन् । वाचकः । अध्येता ।
 “चर्चयं गिलनश्चापि काचित् श्रवितस्तथा ।
 नीचोच्चश्चैव गम्भीरं वर्जयेत् पाठकः सुधीः ॥”
 इति चारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
 पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूभूमिः स्थानमिन्द्रयः ।)
 ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति
 शब्दायते इति । मञ्जु + रै + कः । छियां
 ङीप् । एषोदराङुलोपः । ततः पाठस्य मञ्जरी
 वाचिकेव ।) शारी पक्षिणी । इति शब्द-
 माला ॥
 पाठशाला, स्त्री, अध्यायनशालम् । पाठस्य अध-
 यनस्य शाला यद्वम् । इति षष्ठीतत्पुरुष-
 समासनिष्पन्ना ॥
 पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते ज्ञायते इति ।
 शाल + णिनि + ङीप् ।) शारी पक्षिणी ।
 इति शब्दमाला ॥
 पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणवत्तया कथ्यते इति ।
 पठ + कर्त्तव्यि घञ् । अनादित्वान् टाप् ।)
 ज्ञातविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अम्बडा २ अम्बडिका ३ प्राचीना ४
 पापचेलिका ५ युधिका ६ व्यापनी ७ अयसी ८
 विह्वकचिका ९ एकाङ्गीना १० कुचेनी ११
 दीपनी १२ वनतिक्तिका १३ तिलपुष्पा १४
 इक्षतिक्ता १५ शिशिरा १६ रुकी १७ माजती
 १८ वरा १९ देवी २० उत्तपणी २१ । अस्या
 गुणाः । तिलकम् । गुचलम् । उज्जलम् ।
 वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसारमूलनाशिलम् ।
 भयसम्मानकारित्वम् । इति वैद्यकम् ॥ ७ ॥
 “अम्बडा बालिका वाता श्रुताया बालिका-
 निज्या ।
 अथा च मायिका चैव इन्द्रपक्षा भविका ॥

अन्धपथो चित्रपथो अयसी सुखवायिका ।
 हिरण्यपथो भूरिमक्तिर्विधेया वोक्त्राहया ॥
 अम्बडा सकथाभावा कथकचक्रमापदा ।
 वातामयवलावली वसिष्ठदीपनी मदा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “पाठान्बडाभ्यङ्गको च प्राचीना पापचेलिका ।
 एकाङ्गीना रक्षा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥
 पाठोक्ता कटुका तोक्ता वातज्ज्वररो जघ्नुः ।
 हन्ति मूलज्वरश्चर्द्धिकुशतीक्ष्णरुद्धनः ॥
 दाहकक्षूविषन्वासकमिषुक्तलज्जवान् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 पाठिका, स्त्री, (पाठा + कार्ये क्तुन् । टाप् अत
 इत्यच् ।) पाठकः । इति भावप्रकाशः ॥
 पाठी, [न्] पुं, (पाठेन आलम्बित्वेन चक्षुः ।
 पाठा + णिनि ।) चित्रकटुश्च । इत्यमरः ॥
 (पाठोऽख्यस्येति । “अत इतिठनी ॥” ५११११५॥
 इति इति ।) पाठविशेषः । (कर्म्मोपपदेनास्य
 प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये ॥ ६८ । २६ ।
 “बन्दिनामथ कृतानां विद्वानां वासपाठि-
 नाम् ॥”)
 पाठीकुटः, पुं, (पाठी कुटतीति । कुट + “इशु-
 पद्यतेति ॥” ३ । ११२५॥ इति कः ।) चित्रक-
 टुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्टं नमयतीति । पाठि +
 नम + णिच् + “अन्धेभ्योऽपीति ॥” ७ । “अन्धेभ्यो
 मपि इत्यते ॥” ६ । ३ । १२७० । इति दीर्घः ।)
 मत्स्यविशेषः । वीयालि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्र-
 दंष्ट्री ३ वोदानः ४ वदानकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मयुः ॥ ५ । १६ ।
 “पाठीनरोहितावादी नियुक्तौ हयकवचोः ॥”)
 अस्य गुणाः । क्षेपणत्वम् । क्षिप्तत्वम् । मधुर-
 त्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । पाके
 कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तज्वरम् । इति
 राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
 “पाठीनः क्षेपको रुच्यो निद्राशुः विशिष्टा-
 शयः ।
 दूषोद्वेगपित्तस्य कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 पाठकः । गुग्गुलुद्वयः । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥
 पाथं, त्रि, (पथ्यते इति । पठ + “कृञ्जोऽर्थत् ॥”
 ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् ।
 पठितव्यम् । यथा,—
 “तिष्ठ रे तिष्ठ कच्छोर्धं कुच्छयामि इतराहम् ।
 अपह्नु पठतः पाथमभिगोष्ठिं शठस्य ते ॥”
 इति मैत्रेये १७ सर्गः ॥
 पाथः, पुं, (पथ्यते अवज्ञित्वेनेनेति । पठ +
 करणे घञ् ।) पाथिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पथ + भावे घञ् । पथनम् । समवः । यथा,
 महाभारते ॥ २ । ५७ । ८ ।
 “दीप्यामहे पार्थिव ! मा विहृष्टां
 कुर्वन् पाथं पिरसा सा ज्ञयाः ॥”)

पाणिघा

पाणिः, स्त्री, (पञ्चायनी अवहरणस्यामिति । पञ्च + “अग्निपञ्चाग्नौ बड़ायलुक्च ।” उगां ४ । १२२ । इति इन् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) पञ्चवीची । इङ् । इत्युगादिकोषः ।

पाणिः, पुं, (पञ्चायनी अवहरणनेन । पञ्च इ अवहारे + “अग्निपञ्चाग्नौ बड़ायलुक्च ।” उगां ४ । १२२ । इति इन् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मन्त्रवन्धकृतिपर्यन्तभागः । स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति । इति सुखबोधः । तत्पर्यायः । पञ्चशास्त्रः २ श्रयः २ समः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ । भुजः ७ । इति जटाधरः । कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली । भुजादन्तः ९ । इति त्रिकाङ्ग-शेषः । (यथा, देवीभागवते । २ । २ । १६ । “जगन्नाभिसुगन्धां तं लब्ध्वा कान्तां मनो-रमां ।

जयाह इक्षिणे पाणौ मुनिर्मेन्मयपीडितः ॥”) कुलिकद्वयः । इति रत्नमाता । कुलियाकड़ा इति भाषा ।

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्मेक्षदाकारो-ऽस्यस्याः । कच्छप + ठन् । टाप् अत इत्थञ्च । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्मेक्षदितिसुदा ।) कूर्मेक्षदा । यथा,—

“पाणिकच्छपिकां कुर्यात् कूर्मेक्षदोऽस्य साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः । पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं खलु जायते ॥” कूर्मेक्षदो यथा,—

“हितीयं वैष्णवीतन्त्रं बीजं बिन्दुसंयुतम् ।

षडङ्गरो परिचरं कूर्मेक्षदो प्रकीर्तितम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ।

पाणियहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः । “पाणियहीती भार्यायाम् ।” ४ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङीष् ।) विधानेनोद्गा-इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

पाणियहयं, स्त्री, (पाण्यहयं यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८२ ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।

“इति सप्तर्षीजकुलप्रदीपः
सम्पाद्य पाणियहयं स राजा ।
महीपतीनां पृथग्दर्शनार्थं
समादिदेशाधिलतानधिभ्योः ॥”)

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन् + “पाणिघताङ्गौ शिष्यनि ।” ३ । २ । ५५ । इति टक् टिप्ठोपो घत्वञ्च निपादयते ।) पाणिवादः । पाणिना नदङ्गादिवाद्यम् । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनेव नदङ्गादिवाद्य-सुत्पादयति तत्र । यः पाणिना नदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च । इत्यमरभरतौ ।

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन् + अग्निष्पित्वात् अङ् ।) पाणिघातकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (हन् + भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिघननम् ॥)

पाणिनिः

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि + जन् + “जन्त्यां जनेर्ङः ।” ३ । २ । ६७ । इति ङः ।) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणिजतं, स्त्री, (पाणिजतमिव परिमाणमस्य-स्येति । अच् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा । (पर्यायोऽस्या यथा,— “कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमाजिका । अर्चं पिपुःपाणिजतं किञ्चित् पाणिञ्च तिङ्ककम् । विज्ञानपदकञ्चैव सुवर्णं कवजप्रहः । उदम्बरञ्च पर्यायेः कर्ष एव निगद्यते ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ।

पर्यायान्तरं यथा,—

“विद्यादौ मन्त्रौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च ।

विज्ञानपदकञ्च पिपुःपाणिजतञ्च तथा ।

तिङ्ककञ्च विज्ञानीयात् कवजप्रहमेव च ॥”

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।

पाणिजलम् । हस्ताधीभागः । (यथा, मग्नौ । ४ । १४३ ।

“सृष्टृतानमुचिर्निखमङ्गिः प्राणायुषश्चैतु ।

गात्राणि चैव सर्वानि नाभिं पाणिजलेन तु ॥”)

पाणिजः, पुं, (पाणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पाणिन् + अङ् । “गायविद्यकेशिगमिपणिञ्च ।”

६ । ४ । १६५ । इति न टिप्ठोपः ।) पाणिनि-सुनिः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

पाणिनिः, पुं, (पाणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पाणिन् + इन् । न टिप्ठोपः ।) सुनिविशेषः । तत्पर्यायः । आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शाकङ्गी ४ पाणिनः ५ शाकानुरीयः ६ । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

(अयं हि पाणिन्-वंशसम्भूतः प्रविष्टो आकरण-कर्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्याया विद्युता ।

यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १ । १ । २० ।

“सर्वे सर्वपददेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ॥”

तथाच शिवायाम् । ५६ ।

“शङ्करः शाङ्करी प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते ।

वाङ्मयैः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्मृतिः ॥”

अस्य शाकानुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा,

अभिधानचिन्तामणौ । ३ । ५१५ ।

“—अथ पाणिनी ।

शाकानुरीयदाक्षीयौ—”

“गान्धारप्रदेशविशेषशाकानुरग्रामजातत्वा-देवास्य तथा नाम ।” इति चिन्तामणिटीका ।

परे तु शाकानुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न

स्वीकृतेति । यतः शाकानुरोऽभिजनोऽस्य इति

युत्पत्त्या शाकानुरग्रामेन शाकानुरदेशोद्भवे

जने एवाधो नावगम्यते । अष्टाध्यायीकृत्-पाठस्य

“तृतीयशाकानुरवर्मेतीकृत्वारान् टक्-कृत् टक् यकः ।” ४ । ३ । ६४ । कृतात् अभि-

जनार्थे एव कृत्प्रत्ययः । इति कारभट्टोजी-

दीक्षितेन तु “अभिजनञ्च ।” ४ । ३ । ६० ।

इति सूत्रे “यत्र खयं वसति स निवासः । यत्र

पूर्ववर्तितं सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्द-

स्थानेः प्रदर्शितः । अतः अतः शाकानुर-

पाणिनिः

प्रदेशः पाणिनेः पूर्वपुरुषार्था वाचस्यानभिज्ञे-वावगम्यते नतु तस्येति ।

पुरा किञ्च कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्ष-लोकात्मकं ब्रह्मकथाभिधानं यज्ञं विरचय्य काव्यभूतये आवयामास । सोमदेवभट्टसु ततः सारांशं सप्तलक्ष कथासरित्सागर इत्याख्यया प्रसिद्धं यज्ञं निर्मितवान् तस्माद्देशाख्यायिका समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४ । २०—६५ ।

“अथ कालेन वर्षेभ्यः शिष्यवर्गो महानभूत् ।

तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥

स शुभ्रवापरिक्लृष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया ।

अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥

तत्र तीव्रेण तपसा तीव्रतादिबुद्धिहरात् ।

सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं आकरणं नवम् ॥

ततश्चागत्य मामेव वादयामास्यते ख सः ।

प्रवृत्ते चावधोर्वादे प्रयाताः सप्तवासराः ॥

अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् ।

नभःस्थेन महाघोरो वृष्टारः शम्भुना जतः ॥

तेन प्रवृत्तेन नन्दस्य वृष्टाकरणं सुवि ।

जिताः पाणिनिना सर्वे मन्त्रोभूता वयं पुनः ॥

अथ संजातनिर्वेदः खलुहृष्यतये धनम् ।

हस्ते हिरण्यदन्तस्य विधाय बन्धिनो निजम् ॥

उक्ता तच्चोपकोशायै गतवान्निज शङ्करम् ।

तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥”

“अत्रान्तरे तुभारान्नी लब्ध्वा तीव्रतरं तपः ।

आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः ॥

तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् ।

तदिच्छातुमर्हादेव मया पूज्योऽस्तस्य तत् ॥”

“वर्षोऽयं मन्त्रसादृश्येण श्रुतं आकरणं नवम् ।

ततः प्रकाशितं स्नामिन्मारेणैव तस्य तत् ॥

ततो आङ्गिरसदाभ्यां विज्ञप्तो दक्षिणां प्रति ।

गुरुवर्षोऽब्रवीत् स्वर्गकोटिर्मे दीयतामिति ॥

अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामिदमवोचताम् ।

एहि राज्ञः सखे ! नन्दात् वाचितं गुरुदक्षिणाम्

गच्छामो नावतोऽस्माभिरियत् काञ्चनमायतं ।

नवाविकाया नवतेः कीटीनामधिपो हि सः ॥”

इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो-

नन्दस्य च समसामयिक इतिवायाति । परं

कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः

कात्यायनान् पूर्वतन इत्यावासेनैव विज्ञायते ।

यतः कात्यायन एव पाणिनिस्तथाकरणस्य

वार्तिककारः । स च खलुतयस्ये विदुषां वरं

पाणिनिं आचार्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६ । ४ ।

१०४ । कृत्तस्य वार्ति ।] पाणिनिस्तु स्वीय-

याकरणे पूर्वतनायां बहूनां विदुषां नामोक्तिं

कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभि-

हितवानतः अतस्तोऽवगम्यते पाणिनिः कात्या-

यनात् दृढतर इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं आकरणं

पाणिनीयारकमिवाख्याया प्रसिद्धम् । काव्यय-

पाणिपी

एवाक्यं वार्तिकं विधाय तीव्रवर्माकोचवा-
चकार । परं पतञ्जलिः खण्डपाठस्य वार्तिकस्य
च महाभाष्यं विधाय चर्ततः प्रमादपरिपूर्वोऽयं
पाणिनीयाद्याध्यायीयस्य इति प्रदर्शयन् कात्या-
यनतीव्रवर्माः ररक्षैवं समादरणीयं ग्रन्थसुत-
मम् । अद्याध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्दशखण्डाणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारखण्डाणि ।
अद्याध्यायीखण्डपाठे, आपिशलिः । ६ । १ । ६२ ।
गात्रयः । ६ । १ । ६१ । चाक्रवर्मेयः । ६ । १ ।
१६० । खोटायनः । ६ । १ । १२३ । काश्यपः ।
८ । ४ । ६७ । गार्ग्यः । ८ । ४ । ६७ । भार-
द्वाजः । ७ । २ । ६१ । सनकाः । ५ । ४ । १२२ ।
प्राकटायनः । १४ । १२१ । प्राकस्यः । ११ । १२६ ।
इतिषां पूर्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति ।
अत्र १६६६ संज्ञकानि खण्डाणि विद्यन्ते ।
काश्यपीरराजस्य जयापीडस्य राजत्वसमये
पाणिनिश्चाकरं वार्तिकेन महाभाष्येण च
सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिष्यायं
प्रचलितमासीत् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
६३८-६४० ।
“नितान्तं क्षम्यतस्य गुणवृद्धिविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥
भाष्यशास्त्राक्षये श्लोकेऽर्चयन्त्यहतेः कृतः ।
सोऽयं तस्य विपण्यासो बुधैरिव विवर्तितः ॥
क्षमविप्रोपसंगस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥”
कात्यायनकृतवार्तिकात् पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अन्यथा अपि अद्याध्यायीखण्डपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च वङ्गशैलीकाः सन्ति
बाहुल्यमिषा तासां नामानि न प्रदत्तानि ॥४॥
पाणिनीयं, चि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा ।
पाणिनि + “उद्गाहः ।” ४ । २ । ११४ । इति
हः ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥
पाणिन्मसः, चि, (पाणिं प्रमतीति । आ श्रुत्वादि-
संयोगयोः + “उयंप्रश्नैरन्तर्मापाणिन्मासः ।”
३ । २ । ३७ । इति खड्गं सुम्भ च ।) इत्यन्तर्मा-
ताकासिखंयोगकर्ता । एवं श्रुत्वाकर्ता च ।
इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (“पाण्यो भाष्यो-
ऽस्मिन्निति पाणिन्मसोऽध्या । अन्वकाराद्यावत्
इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाण्यः
श्रुत्वास्मि ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पाणिन्मयः, चि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति ।
पेट पात्रे + “नाडीशुनीक्षणकरसृष्टिपाणि-
नासिकात् भाष्यः ।” इति खण्डान् खण्डप्रत्ययेन
सामुः ।) पाणिद्वारा पानकर्ता । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥
पाणिपादं, स्त्री, (पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः ।
पाणिपादयोः समाहारः । इति आकरणम् ॥
पाणिपीडनं, स्त्री, (पाण्यः पीडनं ग्रहणं यच्च ।)
पाणिग्रहणम् । विवाहः । इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां
पीडनमिति विग्रहे श्लोकादिना हस्तमर्दनम्)

पाण्डुरः

पाणिभुक्, [ज्] पुं, (पाणिनेव सृज्यते दीयतेऽनेन
चर्मादिद्वयं यथा, पाणिरिव सृज्यते यथादि-
व्यये अवहित्यते इति । भुज् + क्तिप् ।) उद्ध्वर-
वृत्तः । इति श्रुत्वाचक्रिका ॥ (पाणिना मुह्यते
इति । भुज् + क्तिप् ।) पाणिकरमकभोक्तारि, चि ॥
पाणिमर्हः, पुं, (पाणिं नृदृनातीति । पाणि + नृदृ
+ “कर्मण्यच् ।” १ । २ । १ । इत्यच् ।) कर-
मर्हकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिसुक्तं, स्त्री, (पाणिभ्यां सुक्तं परित्यक्तम् ।)
अखम् । इति जलानुधः ॥
पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहनीति । रुह + “रुप-
घञेति ।” १ । १ । ११५ । इति कः ।) नखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिवादः, चि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति ।
वद + शिच् + क्तिप् ।) पाणिवः । नृदृणादि-
वादकः । इत्यमरः ॥ (पाणिना वादयते इति ।
वद + शिच् + कर्मणि घञ् । नृदृणादौ, स्त्री ।
यथा, रामायणे । २ । ६५ । ४ ।
“अपदानानुदाहृत्य पाणिवादान्वाद्यन् ॥”)
पाणिवादकः, चि, (पाणिं पाणिना वा वादय-
तीति । वद + शिच् + क्तिप् ।) पाणिवादः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६५ । ४ ।
“ततस्तु सुवर्ता तेषां कृतानां पाणिवादकाः ।
अपदानानुदाहृत्य पाणिवादान्वाद्यन् ॥”)
पाणिसर्गा, स्त्री, (पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ । सृजौ
श्च विभक्तिं + “पाणौ सृजेत्येतु वाच्यः ।” इति
शयत् । “चजोः कुः चिद्यतोः ।” ७ । १ । ५२ ।
इति कुत्वम् ।) रज्जुः । इति सुम्भबोधयाक-
रणम् ॥
पाणौतलं, स्त्री, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः ।)
तोलकद्वयम् । यथा,—
“विडालपदकर्वो च पाणौतलसुद्ध्वरम् ॥”
इति श्रुत्वाचक्रिका ॥
पाणौकरणं, स्त्री, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा ।
स + क्युट् । सम्प्रत्याः अजुक् ।) विवाहः ।
इति जटाधरः ॥
पाण्डरं, स्त्री, (पाण्डरो वर्णोऽख्यस्येति । अच् ।)
कुम्भपुष्पम् । गौरिकम् । इति श्रुत्वाचक्रिका ॥
पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः सुखवर्णोऽख्यस्येति । अच् ।)
मखकवृत्तः । (पङ्क्ति + अर + दीर्घश्च ।)
श्वेतवर्णः । (पञ्चतविशेषः । स तु मेरोः पश्चिमे
वर्तते । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १० ।
“अञ्जनः कुकुटः लघ्वः पाण्डरश्चापलोत्तमः ॥”
“पश्चिमेन तथा मेरोर्विस्वभात् पश्चिमाह्वयः ।
एतेऽचलाः समाख्याताः—”
येरावतकुलीत्पञ्चनागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ५७ । ११—१२ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः लघुः ।
विहङ्गः शरभो मेघः प्रमोदः संहतापनः ॥
येरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”
पद्मविशेषः । यथा, ज्योतिष्कतत्त्वप्रवचनम् ।

पाण्डवः

“युधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्वेन एव च ।
चित्रश्च धर्मपितृश्च भावः पाण्डर एव च ।
यद्दे यस्य पनक्तं ते गेहं तस्य विपद्यते ॥”
तद्वर्णविशिष्टे, चि । इत्युच्चारिकोवः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८२ । ५० ।
“अविताम्वरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरासनम् ॥”)
पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं सुखवर्णं पुष्प-
मस्याः । कप् । ततः कापि अत इत्वम् ।)
श्रीतलावृत्तः । इति श्रुत्वाचक्रिका ॥
पाण्डवः, पुं, (पाण्डोक्तदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञो-
ऽपत्यम् । पाण्डु + “ओरण् ।” ४ । २ । ७१ ।
इत्यच् ।) पाण्डुनन्दनः । पञ्चपाण्डवोत्पत्ति-
यथा,—
वैशम्पायन उवाच ।
“संवत्सरहृते गर्भे गान्धार्वा जन्मजयः ।।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्मेमच्युतम् ।
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।
अजाप मन्त्रं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥
संगम्य सा तु धर्मस्य योगमन्त्रिधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सन्प्रणिहितं वरम् ॥
रेन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते सङ्कर्षेऽभिजितेऽहमे ।
दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥
सन्दृश्यश्च कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाश्ररीरिणी ॥
एव धर्मेभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सखवाक् चैव राजा पृथगा भविष्यति ॥
युधिष्ठिर इति स्थातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विभूतः ।
यशसा तेजसा चैव हृतेन च समन्वितः ॥१॥४॥
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तौ पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः “चाक्ष” बलं ज्यैष्ठं वनज्यैष्ठं सुतं दृष्ट्वा ॥
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाब्रुवाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भौमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाश्ररीरिणी ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥
इदमव्यहृतचासीज्जातमात्रे हकीदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥
कुन्ती यावभयोद्विष्टा सखसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तसुतसङ्गे स्नेहकोदरम् ॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।
यस्मिन्नहनि भौमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ॥
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥२॥४॥
जाते हकीदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वपिनयत् ।
कथमु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
देवे पुण्यकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः ।
तत्र देवस्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलतोत्साहो वीर्यवानमित्युतः ॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लब्ध्वा महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स गरीयान् भविष्यति ॥

पाण्डवः

कर्मेणा मगवा वाचा तक्षात्पुत्रो महेतपः ।
ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।
दिदेश कुन्त्याः कौरवो व्रतं सौवत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उयं स तप आसन्नो परमेष्ठ समाधिना ।
आरिराधयिषुर्देवं विदधानां तमोचरम् ।
उर्येव स ह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ।
तन्नु कावेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ।

शक्र उवाच ।

पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विभुतम् ।
प्राज्ञस्यानां गवाश्चैव सुहृदाचार्यसाधकम् ।
दुर्हृदां श्लोकजननं सर्वनाम्नवनन्दनम् ।
सुतं तेऽयं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ।
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ।
उदकैस्तव कक्षाधिपुटो देवमन्त्रिणः ।
दातुमिच्छति मे पुत्रं यथाकङ्कल्पितं हृदा ।
अतिमानुषकर्मणां यशस्विनमरिन्दमम् ।
नीतिमन्तं महात्मानमादिहसमतेजसम् ।
दुराधर्षं त्रिवाचनमनीषादुसुतदर्शनम् ।
पुत्रं जनय सुप्रोचि । धाम अन्विषतेजसाम् ।
कम्बः प्रसादो देवेभ्यस्तु तमाह्वय शुभानने ।
एवमुक्त्वा ततः शक्रमाकुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेभ्यो जनयामास चार्जुनम् ।
जातमात्रे कुमारं तु वासुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्वीणा नभो नादयती तदा ।
श्रवतां सर्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवाचिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्मयसुवाचैर्दं शुचिस्मिताम् ।
कार्त्तवीर्यसमः कुन्ति ! श्रिवितुष्टपराक्रमः ।
एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ।
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिर्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
एष मन्त्रान् वशि तत्त्वा कुक्कुटं च सह लोमकेः ।
चेदिकाशिककुक्कुटं च कुक्कुटं च वशिष्यति ।
गतस्य भुजवीर्येण स्वास्त्रे हयवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां हस्तिं यास्यति वै पराम् ।
यामलोच महतीपालान् एष जित्वा महाबलः ।
भाद्रभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेघनाहरिष्यति ।
जामदग्न्यासमः कुन्ति ! वायुवेगपराक्रमः ।
एष वीर्यवतो अष्टो भविष्यति महायशः ।
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनद्यां त्रियम्बायमाहर्षो पुण्ड्रवर्धनः ।
एतामहदुसुतां वाचं कुन्ती सुश्राव भारत ।
वासुसुहृदितासुचैर्ना निशम्य तपस्विनाम् ।
बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवराजानां सेनानाञ्च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुष्टभीमाञ्च बभूव तुमुजः खनः ।
उदनिष्ठज्जहाधोवः पुण्ड्रवर्धनिराहतः ॥१॥

वैशम्पायन उवाच ।

“कुन्तीपुत्रं जातिषु हतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मन्त्राजसुता पाण्डुं सौवो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विमुक्तोऽपि परम्प ।

पाण्डवः

नावरत्ने वराहोवाः शिखा चाणव ! निजदा ।
मान्वायाश्चैव वृषते । जातं पुत्रशततथा ।
मुत्ता न मे तथा दुःखमभवत् कुबजन्दन ।
इदं मे महद्दुःखं तुल्यतामामपुत्रता ।
दिष्टा विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ।
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुन्त्यादुद्यतो मे स्थातव चापि हितं भवेत् ।
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिमुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे सयमेनां प्रचोदय ।

पाण्डुवाच ।

ममाप्येष सदा मादि । हृदयः परिवर्तते ।
न तु तां प्रसहे वक्तुमिदानीदिविषया ।
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्त्रे पुनं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ।
वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विभक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुब प्रियम् ।
मम चापि कुन्त्याय पूर्णवामपि चात्मनः ।
मन्त्रिप्रचार्यं च कक्षाधि । कुब कक्षावसुतमम् ।
यशस्यैव त्वं त्वं कुब कर्मे सुदुष्करम् ।
एवमुक्त्वा वीर्यवर्धो सक्तचित्तय देवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमशुक्लपसंशयम् ।
ततो माद्री विचार्यैवं जगाम मगवान्निनौ ।
तावागम्य सुतो तस्यां जनयामासतुर्मौ ।
नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वासुवाचाशरीरिणी ।
रूपवत्सुगुणोपेतावेतावत्प्रतिनावपि ।
भासतस्तेजसाद्यैव रूपद्विषयसम्पदा ।
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्ता च कर्मेणा चैव तथाश्रीर्भविष्याम्यते ।
अष्टं युधिष्ठिरेणैवं भीमसेनेन मध्यमम् ।
अर्जुनेन हृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ।
पूर्वजं नकुलेणैवं सहदेवेन चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतिमानवाः ॥

इति महाभारते १ । १२३—१२४ ॥

तेषां पुत्रा यथा,—

“प्रतिविन्द्यः सुतः सोमः सुतकीर्तिसु चार्जुनात् ।
शतानीकः श्रुतकर्मा वीरयाः पञ्च विक्रमात् ॥”
तेषां भार्या यथा, गान्धर्वे १३६ अष्टाये ।
“योधेयी च हृदिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेङ्कमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवकी घटोत्कचञ्च अभिमन्युञ्च सर्वशः ।
अश्वत्थो निरपञ्च परिचिदभिमन्युजः ॥”

पाण्डवेः, त्रि, (पाण्डोरियं इत्यन् डीप् च पाण्डवी
कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् इति । टक् ।)
पाण्डोरपत्यम् । इति सुम्बबोधयाकरयम् ॥
(युधिष्ठिरप्रवृत्तयः पञ्च आतरः । यथा,
महाभारते । १ । २०१ । १५ ।

“वावन्नायाति वाय्यैः कर्षन् यादववाहिनीम् ।
राज्याये पाण्डवेयानां पाञ्चाख्यसदनं प्रति ॥”
अभिमन्युपुत्रो नरपतिः परीक्षित् । यथा,
भागवते । १ । ४ । ७ ।

पाण्डुः

“कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्भविना स ह ।
संवादः समभूतात् । यन्नेवा वाच्यती श्रुतिः ॥”
पाण्डवाभीलः, पु, (अभीः संभयं ज्ञातीति । जा +
कः । पाण्डवोऽभीजो यज्ञात् । पाण्डवाना-
मभियमभयं ज्ञातीति वा ।) छन्दः । इति
शिकाकशेषः ॥

पाण्डवायनः, पु, (पाण्डवानामयनं इत्यर्थं यज्ञात् ।)
छन्दः । इति वैमचनः । १ । १११ ॥

पाण्डवः, लो, (पण्डितस्य भावः कर्म वा । इति
“वर्गद्वयादिभ्यः ण्यच् ण् ।” ५ । १ । १२३ ।
इति ण्यच् ।) पण्डितस्यैककर्मणी । यथा,—
“रवश्चा मास्तिष्ठतिहुरग्रशिखामश्वमभरात् ॥”
इति सुवार्तिः ॥

(यथा, च महाभारते । ५ । ११ । २१ ।

“उत वाकाय पाण्डवः पण्डिताद्योत वाक्यताम् ।
इति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छ्रुतचरम् ॥”
पाण्डुः, पु, (पण्डि. गतौ + “नगवाद्यञ्च ।” उर्गा ।
१ । ३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातो-
र्होचैव ।) पाण्डुरपनीशुपः । पटोकः । इति
राजनिर्घण्टः । मुक्तपीतमिश्रितवर्णः । तत्-
पर्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः १ । इत्यमरः ॥
पाण्डुरः ४ । इति चटुः ॥

“चितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ॥”

इति सुभूतिः ॥

मेदोऽपि हृदयते यथा,—

“पाण्डुरस्तु रक्तपीतभाभी प्रत्यवचनवत् ।

पाण्डुस्तु पीतभागाहः केतकीधूलिसन्निभः ॥”

इति भरतः ॥

तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । १ । २ ।

“शरीरवादादसमयभूयसा

सुखेन वागच्छत लोभपाण्डुना ॥”

वृषतिविधेयः । स तु शक्रपुत्रविचित्रवीर्यस्य
सिन्धे आसन्नातः । (यथा, महाभारते ।
१ । ११८ । ५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराज्ये अगत्यालनिषिविते ।

चरन् मैथुनधर्मस्यं इदं नृगय्ययम् ॥”

अस्य देहपाकुताकार्यं नामनिबन्धादिकं
च यथा, महाभारते । १ । १०६ । १५-१८ ।

“अन्नालिकामयाभ्यागाहं द्विषा च वापि तम् ।

विषया पाण्डुसङ्गाथा समपद्यत भारत । ।

तां भीतां पाण्डुसङ्गाथां विषयां प्रेक्ष्य भारत । ।

आसः सत्त्ववतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।

यस्मात् पाण्डुसमापत्ता विकल्पं प्रेक्ष्य मामिह ।

अस्मादेव सुतस्य वै पाण्डुरेव भविष्यति ।

नाम चास्मैतदेवैव भविष्यति शुभानने ॥”

नागमेदः । अतश्चक्षी । सितवर्णः । रोग-

विधेयः । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥

पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—

“पाण्डुरोगाः श्लेष्माः पञ्च वातपित्तकफैश्च ।

चतुर्थैः सन्निपातिन पञ्चमी भन्वाकादः ॥

आधाममन्त्रं जगन्नापि मन्त्रं

अहं दिवाकजमतीवतीक्ष्णम् ।

पाण्डुः

निविद्यमानस्य समेत रक्तं
होवाप्यस्य पाण्डुरतां नयति ॥ * ॥
तस्य पूर्वकपाणि यथा,—
त्वक्स्थोऽनहोवगगावसाह-
नदृभक्षयप्रेक्षककूटप्रोथाः ।
विद्युत्पतितत्वमयाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्ष्यं यथा,—
त्वक्स्थजनयनादीनां कृच्छ्रकृच्छ्रावकाभताः ।
वातपाण्डुमये कण्ठतोशनाह्वमाह्वयः ॥ * ॥
पैतिकस्य लक्ष्यं यथा,—
पीतमृजशृङ्गमेको दाहज्ज्वालाज्वराभितः ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ।
शैथिल्यस्य लक्ष्यं यथा,—
कफप्रसेकमयुतमृजशृङ्गमाभितः ।
पाण्डुरोगी कषाण्डुलैस्त्वक्स्थजनयनाननैः ॥ * ॥
विदोषस्य लक्ष्यं यथा,—
ज्वरारोचककृच्छ्रावहृष्टिज्ज्वालाज्वराभितः ।
पाण्डुरोगी विभिर्दोषैश्चाप्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
नृपस्य संप्राप्तिर्यथा,—
नृत्तिकादनशीलस्य कुप्यन्मृतमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तम्वरा मधुरा कफम् ।
कोपयेन्मृजवादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च कृच्छयेत् ।
पूरयत्विपक्षैश्च क्षोतांश्च विरजयत् ।
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्यायु बलवर्माभिमिश्रणम् ॥ * ॥
नृत्तिकाभक्षयन्यपाण्डुलक्ष्यं यथा,—
नृदृभक्षयाज्वेत् पाण्डुलक्ष्णान्धविपीडितः ।
मृक्कासश्चाश्रुलार्शः सदावचिसमन्वितः ।
मूनात्तिज्जटगच्छः मूनापान्नाभिमेहनः ।
हृत्तिलोऽतिस्वार्थं मलं साहकृक्कषान्वितम् ॥
तस्य असाध्यलक्ष्यं यथा,—
ज्वरारोचककृच्छ्रावहृष्टिज्ज्वालाज्वराभितः ।
पाण्डुरोगी विभिर्दोषैश्चाप्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगाश्चोत्पन्नः क्षरीभूतो न विध्यति ।
कालप्रकर्षाङ्गानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बह्वाव्यवृट् सहरितं सकर्षं शोऽतिसार्थते ।
होनः क्षेतिदिग्भाज्ज्वाहृष्टिज्ज्वालाज्वराभितः ॥
स नाख्यवृत्तकषाह्वयस्य पाण्डुः क्षेत्तत्वमाप्नुयात् ।
पाण्डुरन्तर्गते कषु पाण्डुमेव चो भवेत् ।
पाण्डुसंवातदृष्टौ च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
अन्तर्गु मूलं परिहीनमधं
ज्वानं तथाज्वेत् च मध्यममूलम् ।
गुदे च श्लेष्मस्य तृणयोश्च
मूलं प्रतान्मूलमर्धकल्पम् ॥
विवर्जयेत् पाण्डुकिं यद्योऽर्थो
तथातिवारज्वरपीडितम् ॥
इति माधवकरः ॥

(यथा च,—

“पित्तप्रधानाः कुपिता यद्योक्तेः कोपनेर्मजाः ।
तज्जानिषेन वजिना चित्रं पित्तं कृदि स्थितम् ॥
हमनीर्दस्य सन्त्याय आशुवत् सकलां तनुम् ।

पाण्डुः

श्लेष्मलपक्ष्मासाणि प्रदूष्यान्तरमाभितम् ॥
त्वह्मांसयोस्तु कुरुते त्वचि वर्मान् पृथग्-
विधानम् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुलं तेषु चाधिकम् ॥
बतोऽतः पाण्डुरितुक्तः च रोगक्षेत्र गौदवम् ॥
धातूनां स्याच्च श्लेष्मिण्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽप्यरक्तमेदस्वो निःसारः स्यात् श्लेष्मिण्यः ॥
नृदृभानैरिवाङ्गैर्नां नवता कृदये न च ॥
मूनात्तिज्जटगच्छः कोपनः क्षीणोऽप्यवाम् ।
अन्नहिट् शिशिरवेदी शीतरोमा हताननः ॥
सन्नस्योऽप्यवरो आसी कर्णश्चोक्षी क्षमी ॥
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समक्षैर्मृत्तिकादनात् ॥
प्रायूपमस्य हृदयस्यन्दनं कृच्छता त्वचि ।
अवचिः पीतमृजलं खेदाभाषोऽप्यवाम् ।
साहः क्षमोऽनिकात्तच्च गात्रवक्तोऽप्यवाम् ।
लक्ष्यवसाहवसिरानखविष्यन्नेवता ॥
श्रीयानाहास्यवेरस्यविट्प्रोथाः पार्श्वमूर्ध्ववक् ।
पित्ताहरितपीताभविरादित्वं ज्वरक्षमः ॥
हृद्वेदकृच्छ्राश्रितेऽप्यदौर्गन्धं कटुवक्ता ।
वर्षोभेदोऽप्यको दाहः कषात् मुक्तविरादिता ॥
तज्जालववक्तात् रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासः श्लेष्मिण्यं निचयाक्कषान्धोऽतिदुःखः ॥
नृत्तकषायानिलं पित्तम्वरा मधुराकफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरजयत् ॥
क्षोतांश्चपक्षैवापूयं कुप्याद्भुक् च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः मूनाभिपादास्यमेहनः ॥
प्रदीपं क्षमिन्मृज्ज्वाहृष्टिं साहकृक्कषं नरः ॥
इति वाभटे निदानस्थाने ॥ ११ ॥ १—१३ ॥
तस्यौषधं यथा,—
“लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”
इति गारुड १८० अध्यायः ॥
अपि च ।
“सप्तरात्रं गवां मूत्रे भाषितं चायसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्दये पयसा प्रपिबेत्तरः ॥ १ ॥
गोमूत्रविट् मूत्रचूर्णं सगुग्गुमयतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति पश्यति मूलं दाहकम् ॥ २ ॥
अयोमलं सुसम्पन्नं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पिर्गुणं लोहा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३ ॥
पुनर्नवात्रिंशद्विंशद्विंशं दाह विचकम् ।
कुष्ठं हरिद्रं चिपला दन्ती चर्षं कलिज्जकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं तुलं शङ्खी च कारवी ।
यमानी कटुफलश्चेति पृथक्फलमितं मतम् ॥ ४ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(अथ सकारवल्गुचचिकित्वादीनि यथा,—

“श्लेष्म पुनः । प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
पञ्चैव पाण्डुरोगास्तैः सम्भवन्तीह माशुधि ॥
वातिकः पैतिकश्चैव श्लेष्मिकः सान्निपातिकः ।
पञ्चमो कृच्छयः प्रोक्तो वक्ष्ये चैवानु सम्भवम् ॥
हीर्षाङ्गना पीडितो वा ज्वरेव
रक्तकावो पीडितो वा वक्ष्येव ।
चिन्तायावाभोषणाहै मनुष्ये
चायं पाण्डुरायते सेवते यः ॥

पाण्डुः

चारुचानं कण्ठमेरेयसेवा
अथायामाक्षेयुनातिभवेय ।
निद्राणांश्च नातिनिद्रा दिवापि
योगेक्षेते नृत्तिकाभक्षयेन ॥
अतिश्लेष्मिण्यशरीरे रोगसन्धीकृते वा
लवणकटुकयाया सेवनाक्षेन नृद्विः ।
अतिसुरतमजसं सेवनातिभवेय
नयति वधिरश्रोत्रं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तेनाक्षिज्जटैः चपयुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति वपीतमृजः ।
निहीयते त्वक् प्रविहीर्यते च
संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
तोदः पञ्चत्वशिशोऽप्यवाम्
त्वह्मस्यनेत्रे नृत्तकालिमा स्यात् ।
वातात्मकं तन्मृजस्य विट्
लिङ्गेऽप्येतिशयिपाण्डुरोगः ॥
आमत्वपीतमकरो हि लोके
विभर्ति शोषं कटुकास्यता च ।
मन्धवरो वै नृद्विः शोषमोहः
पीतमृजः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
तज्जालुताशोषकपेन युक्तः
आलस्यकक्षेदगुदत्वमेव ।
संजायते तस्य कषात्मकोऽसौ
नरस्य पाण्डुत्वभवो विकारः ॥
तज्जालस्यं चययुवमयं काशज्ज्वालाशोषा
विहमेदः स्यात् पयवनयने सञ्चरो वै चक्षुर्धाम् ।
मोहज्ज्वालासमय मनुजस्यानु पश्येत् सुहृदं
त्वाण्यो वैद्यैर्निपुणमतिभिः सन्निपातोऽप्यपाण्डुः ॥
नृत्तिकाभक्षयेनाथ श्लेष्म पुनः । गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिहोऽपि भवेद्वातुचयहरः ॥
नृद्विः सञ्चयेन मलं प्रकीर्यं
क्षोतांश्च दन्तिन च नृत्तिकायाः ।
तेनैव नाहकं परिवर्तयति
न तर्पयन्ते वपुषं रसेन ॥
चारात् कषायाज्वरस्य पानात्
स कोपयत्यायु नरस्य नृत्तका ।
श्लेष्मप्रकोपाज्वरान् करोति
नृत्तका न जम्वा हितकारिणी स्यात् ॥
विक्रितसुपगतास्ते मातृतावाक्यस्य
बलवहनचक्षीनां नाशयन्त्यायु दोषाः ।
भवति विकलमेव पाण्डुरोगे शरीरं
भवति जठरपाण्डु रोग आशुप्रवीणः ॥
“गोमूत्रमध्वे मतिमान् क्षापयेत् सप्तरात्रि-
कम् ।
तज्जालु चूर्णं मधुना देयं पाण्डुमयापहम् ॥
नृद्विः चिपला तुल्ला विट्ज्वाहृष्टिं चिपकं
समम् ।
भागमेकं लोहचूर्णमिच्छुद्रावे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लोहज्ज्वाहृष्टिं
पुनरपि भुवं प्रवरं स्यात् ।
श्रीकृतानु मधुनापि हृतेन
पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

पाण्डुः

कामलाशो हलीमकहारि
कथितं सुमतिभिश्च पठितेः ॥
इति लौहचूर्णवटकम् ॥ * ॥
चूषयं चिपलया सञ्च चिचकं
मेघचक्षुरदारसमाचिकम् ।
प्रत्यिकश्च शिखिभट्टराजकं
धोणयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
चर्चितादिगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कञ्चलप्रभम् ।
अष्टभागसमभ्रजकल्पितं
पाचितं पुनरभवहरप्रदम् ।
संवयेहलसुप्रक्रमं तथा
तत्प्रसंयुतमिहास्तिशोभनम् ।
नाशयेच्च कफकामलान् किमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान् हलीमकम् ॥
इति मक्षूरवटकम् ॥ * ॥

पद्यापद्यान्यस्य यथा,—

“गोधूमशालियवचटिकसुदृगकानां
श्यामादुकीरुतयुतं सपयःसतक्रम् ।
गाङ्गीववास्तकमथो शतपुष्पवर्ता
पथं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शाल्यसुगुणधूममक्षराणादुकी यवाः ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
निस्तानि कृत्वाणि कषायकाणि
तीव्राणि दाहीन्यपि काङ्गिकानि ।
सुरान्नसौवीरकमोजपूरान्
तेजानि वज्रानि च पाण्डुरोगे ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ * ॥
अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“पाण्डामयी पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाङ्गयम् ।
पञ्चगव्यं मृष्टानिक्तं शृतं वारम्बधादिना ॥
दाडिमात् कुडवोधान्यात् कुडवाहं पलं पलम् ।
चिचकात् शङ्खवेराक् पिप्लवर्हपलञ्च तैः ॥
काङ्गनैर्विश्रुतिपलं द्रुतस्य सलिलादुके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः प्रोहवातकफान्तिनुत् ।
दीपनं न्यासकासघ्नं मृद्वानानुलोमनम् ॥
दःखप्रसविनीनाश्च बन्धानाश्च प्रशस्यते ।
खेदितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनःस्निग्धश्च शोधयेत् ।
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
दन्तीफलरसं कोष्णे काष्ठश्याञ्जलिमासृतम् ।
द्राक्षाञ्जलिं वा नृदिनं तत् पिबेत् पाण्डुरोग-
जित् ॥

मूत्रय पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
खर्बन्दीरी चित्छागमा भद्रदार मङ्गौषधम् ॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषाशुलोमनम् ॥
मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिबेत् ।
जीर्णे क्षीरेण भुङ्क्ते रसेन मधुरेण वा ॥
मुह्यन्मभयतो लिङ्गात् पथ्यां मधुहृतहताम् ।
विशालां कटुकां सुखां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥
डाविशालिपिचुर्बन्धा कर्षांशानुक्तप्रिया ।
पौला तच्चूर्णमभीभिः सुखैर्जिह्वयतो मधु ॥

पाण्डुः

पाण्डुरोगं च्वरं दाहं कासं न्यासमरोचकम् ।
गुल्मानाहामवाताश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडचौचिपला कटौभूनिम्बनिम्बनः ।
काथः क्षौद्रगुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामजाः ॥”
“गुडनागरमक्षूरतितांशान्मातः समान् ।
पिप्लवर्हगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणि ॥
ताप्यं दारुणाक्षरं चर्चं प्रत्यिकं देवदारु च ॥
योषादि नरकश्चेतश्चर्चयेद्दिगुणं ततः ।
मक्षूरशाल्यनिभं सर्वसोऽष्टगुणैश्च तत् ॥
एधमिपके गोमूत्रे वटकीकरञ्चमे ।
प्रतिपद्य वटकान् कुप्यात् तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥
एते मक्षूरवटकाः प्रायदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं शोफमूत्रस्तम्भमरोचकम् ॥
अर्शांसि कामलां मेहान् प्रोहान् प्रमयन्ति च ।
ताप्यात्रिजतुरौष्यायोमलाः पञ्चपलाः एधक् ॥
चिचकचिपला खोषविङ्गैः पालिकैः सह ।
शर्कराटपलीजिम्बान्चर्चिता मधुना इताः ॥
पाण्डुरोगं विधं कासं यज्याहं विधमं च्वरम् ।
कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं न्यासमरोचकम् ॥
विशेषाह्नपक्षारं कामलां गुदजानि च ।
कौटजचिपलाविम्बपटोलचननागरेः ॥
भावितानि दशाहानि रसेर्द्विगुणानि वा ।
शिलाजतुपलानाद्यौ तावती सितशर्करा ॥
त्वक्क्षीरी पिप्लवी धात्री कर्कटाख्याः पलो-
क्षिताः ॥

निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्वा विजातकम् ॥
मधुचिपलसंयुक्तं कुप्यादक्षमानं गुडान् ।
दाडिमाभ्युपयः पित्तरसतोयसुरासवान् ॥
तान् भक्षयित्वापिप्लवर्हो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठच्वरजीह्वनगकाशो भगन्दरम् ॥
हृण्मन्पूनीमुक्तामिदोषोषगरोदरम् ।
कासाह्मद्रपित्तासकं शोफगुल्मगलामयान् ॥
मेहवर्धमानं हनुगः सर्वदोषहराः शिराः ॥”
इति बाभटे चिकित्सितस्थाने दशेऽध्याये ॥ * ॥

“कषायमज्जं लवणानि मद्यं
नृदं दिवास्त्रप्रमतीधनीक्ष्णम् ।
निधिवमानस्य प्रदूष्य रक्तं
कुर्वन्ति दोषास्त्रिच पाण्डुभावम् ॥
पाण्डामयोऽष्टाहंविधः प्रदिष्टः
एधकसमस्तैर्यगपञ्च दोषैः ।
सर्वेषु चैवैविह पाण्डुभावी
यतोऽधिकोऽनः खलु पाण्डुरोगः ॥”

“लक्ष्मिचर्चं लक्ष्मिरावनहं
तद्वर्चविष्मन्मन्त्राननञ्च ।
वातेन पाण्डुं मनुजं चवस्ये-
दयुक्तं तथानैःसदुपद्रवेण ॥
पौतिचर्चं पौतिरिरावनहं
तद्वर्चविष्मन्मन्त्राननञ्च ।
पित्तेन पाण्डुं मनुजं चवस्येद-
युक्तं तथानैःसदुपद्रवेण ॥
मुञ्जचर्चं मुञ्जिरावनहं
तद्वर्चविष्मन्मन्त्राननञ्च ।

पाण्डुः

कफेन पाण्डुं मनुजं चवस्येद-
युक्तं तथानैःसदुपद्रवेण ॥
सर्वात्मके सर्वेभिरं चवस्येद-
वस्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥”

चिकित्सान्तरं यथा,—

“साध्यान् पाण्डामयिन् समीप्य
लिङ्गं हृतेनोर्ध्वमधश्च मुह्यम् ॥
सम्यादयेत् क्षौद्रहृतप्रगाढे-
हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
पिबेद्दृढं वा रजनीविपकं
यत्नेफलं तेवमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यज्ञानं पिबेद्दि-
योगाश्च वैरेचनिकान् हृतेन ॥”
“उभे हृत्क्षौ रजनीं मुकास्यां
मुकादनीचापि सकाकमाचौम् ।
आदारिविषीं सकदम्पुष्यीं
विपाच्य सर्पिलिपयेत् कषाये ॥
तत् पाण्डुतां हन्यपयुष्मन्
क्षीरेण वा मार्गधिकां यथापिः ।
हितश्च यक्षीमधुकं कषायं
चूर्णं समं वा मधुनावलिङ्गात् ॥
गोमूत्रयुक्तं चिपलादनां
दत्वायसचूर्णमनल्पकालम् ।
प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिङ्गात्तथा काश्चनगैरिकीत्यम् ॥
आजं शङ्खहा कुडवप्रमाणं
विङ्गं हरिद्रा लवणीतमञ्च ।
एधक् पलांशानि समग्रमेत-
र्चणं हिताशी मधुनावलिङ्गात्
मक्षूरलोहामिविङ्गप्रप्या
योषाशकः सर्वसमाननायः ।
चत्रातुतोऽयं मधुनावलेहः
पाण्डामयं हन्यचिरेण क्षीरम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे चतुस्त्वारिंशत्तमेऽध्याये सप्तमे
नोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकोषधं यथा
“लौहचूर्णं विषायुग्मं चिपला कटुरोगिणी ।
प्रलिङ्गाभ्युसर्पिर्भी कामला पाण्डुरोगनुग ॥”
इति निशालीहम् ॥

“मुह्यन्मनुजं तथा गन्धं नृदक्षेमाधुगुगुलु ।
जेपालबीजं तुल्यञ्च हृतेन मुह्यकीकृतम् ॥
भक्षयेद्दराभान्ताक्षीपपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी खाता अशुपानञ्च पूर्येवत् ॥”

इति पञ्चाननवटी ॥

“पलं कृतं पलं गन्धं वक्षिपथ्या पलं पलम् ।
सुक्षेसापजकानाश्च प्रतिषाह्णपकं चिपेत् ॥
चूषयं पिप्लवीक्षरं विषाचपि पलं पलम् ।
नागकेशरतः कर्षमेरुस्तस्य पलनाचा ॥
पुरातनमुक्तेनैव तुल्येनैव विमिश्रयेत् ।
मह्येत् कनकमाषैरेकं वा हृतान्वितम् ॥
गुडं वदराखामान् कारयेद्भक्षयेद्विधिः ।
पाण्डुरोगहरः शोऽयं रजः कामेवरः खड्गम् ॥”
इति कामेवरो रजः ॥

पाण्डुरः

इति वैद्यकरसेनसारसंघे पाण्डुरोगाधिकारे ॥ १०॥ ११॥

पाण्डुः, स्त्री, (पाण्डु + क्तः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) माघपर्णी । इति शब्दचक्रिका ॥ माघाणी इति भाषा ॥ पाण्डुवर्णः । इति सुम्बोध-याकरम् ॥

पाण्डुकः, पुं, (पाण्डु + संज्ञार्थं क्तः ।) पाण्डुरोगः । पाण्डुराणां । इति शब्दरत्नावली ॥ पाण्डुवर्णः । इति जलानुधः ॥

पाण्डुकण्टकः, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकान्यस्येति ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुकमलः, पुं, (पाण्डुवर्णः कमलः नित्यकर्मधारयः ।) श्वेतप्रावारः । प्रसरभेदः । इति मेदिनी । ले, १७० ॥ पाण्डुवर्णकमलः । इति भरतः ॥

पाण्डुकमली, [न] पुं, (पाण्डुवर्णकमलेन परिहृतः । पाण्डुकमल + "पाण्डुकमलादिनिः ।" ४। २। ११ । इति इतिः ।) पाण्डुवर्णकमलाहतरयः । इत्यमरः । २। ८। ५५ ॥ पाण्डुकमल-युक्ते, वि ॥

पाण्डुनरः, पुं, (पाण्डुवर्णस्तुरित्ति कर्मधारयः ।) धवदृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुनागः, पुं, (पाण्डुवर्णो नाग इव । यद्वा, नाग इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवत् समानः ।) पुत्रागदृक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डु-वर्णो नाग इति विग्रहः ।) श्वेतहस्ती श्वेत-सर्पपञ्च ॥

पाण्डुपत्नी, स्त्री, (पाण्डु पत्नमस्या इति जातिवात् ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो ऽस्या यथा,—

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । भस्मगत्या पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरणुका ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाण्डुपृष्ठः, वि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य ।) पाण्डु-वर्णपृष्ठयुतः । अलक्ष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डुपलः, पुं, (पाण्डु नि फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुफला, स्त्री, (पाण्डु फलमस्या इति टाप् ।) चर्मिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुभूमः, वि, (पाण्डुभूमिरय इति । “लणो-दकपाण्डुसङ्गापूर्वाया भूमेरजिघत्सि ।” ५। ४। ७५ । इत्यस्य खजस्य वार्तिकोक्त्या अच् समासे ।) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा,—

“पाण्डुदक् खजसो भूमिः पाण्डुदक् खज-
दत्तिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डुनत्, स्त्री, (पाण्डुः पाण्डुवर्णो नत्-
दत्तिका यच्च ।) पाण्डुभूमिः । पाण्डुमुत् इति
कर्मधारये ।) खड्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरः, पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु + “नग-
पांशुपाण्डुश्च ॥” ५। २। १०७ । इत्यस्य
खजस्य वार्तिकोक्त्या रः ।) श्वेतप्रीतमिश्रित-
वर्णः । तद्वति, वि । इत्यमरः । १। ५। १७ ॥

पाण्डुश

(यथा, भागवते । ८। ८। १ ।

“तत उच्येऽथवा नान्न ह्योऽभ्यन्तपाण्डुरः ।
तस्मिन् बलिः सृष्टाश्चक्रेनेक ईश्वरप्रिया ॥”)

कामलारोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेत-
रोगः, स्त्री । इति जलानुधः ॥

पाण्डुरङ्गः, पुं, (पाण्डुराणि अङ्गान्यस्येति ।) फलशकविशेषः । पाटुराङ्गा इति भाषा ॥

यस्य गुणाः । क्रिमिहृषपित्तनाशित्वम् । तित्त-
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पाण्डुरदुग्धः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतः श्वेतप्रीतमिश्रित-
वर्णो वा दुग्धो दृक् ।) कुटजदृक् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“कुटजः कुटजः कौटो वतसको गिरिमलिका ।
कालिङ्गः शक्रशास्त्री च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो दृक्कः पाण्डुरदुग्धः ॥”)

पाण्डुरदृष्टः, वि, (पाण्डुरं दृष्टमस्ति ।) लक्ष-
णः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णदृष्टयुक्तश्च ॥

पाण्डुरफली, स्त्री, (पाण्डुरं पाण्डुवर्णं फलं अस्याः ।
जातिवात् ङीष् ।) शुद्धपविशेषः । तत-
पर्यायः । पाण्डुः २ धूसरा ३ दृक्कौजका ४
भूरिपलितदा ५ पाण्डुफली ६ । अस्या गुणः ।
शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । लज्जालदोषपित्त-
सूत्राघातनाशित्वम् । वल्यत्वम् । दृश्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरस्यस्या इति ततश्चाप् च ।)
माघपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुर-
वर्णा च ॥

पाण्डुरागः, पुं, (पाण्डुरं पाण्डुरत्वं या सम्यक्-
रूपेण गच्छतीति । गम + उः । यद्वा, पाण्डुः
रागोऽस्येति ।) ह्रस्वकदृक् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्ते, वि ॥

पाण्डुरेणुः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतवर्ण इत्युः ।) श्वेतेणुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुलेखः, पुं, (पाण्डुलेखः ।) पाण्डुलिपिः ।
तुसविदा इति पारस्यभाषा । यथाह यासः ।
“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकान् संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलकं काष्ठादिपट्टकम् ॥” इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशा, स्त्री, (पाण्डुनि लोमान्वाङ्गा-
न्यस्याः ।) माघपर्णी । इति रत्नमाला ॥

पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुलोमा, स्त्री, (पाण्डु लोम यस्याः ।) माघ-
पर्णी । इति जटाधरः ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ते, वि ॥

पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डुः शर्करा इव यस्यां
रोगावस्थायामित्यर्थः ।) रोगविशेषः । यथा,
गाकडे १८२ अथये ।

“पिष्टं वै मालतीमूलं यौष्टकात्वे समाहृतम् ।
वाधितं ह्यगदुर्गन्धं पीतं शर्करयान्वितम् ॥
हरेन्नुचिरोदघं हरेदे पाण्डुशर्कराम् ॥”

पाण्डुशक्तिः, स्त्री, श्रीपदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पातङ्गिः

पाण्डुसोपाकः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । स तु चाङ्गाला-
वैदेह्यां जातः ॥ (अस्योत्पत्तिविवरणम् । यथा,
मनौ । १०। ३७ ।

“चाङ्गालात् पाण्डुसोपाकस्यस्वारव्यवहारवान् ।
आहिङ्गिको निवासेन वैदेह्यामेव जायते ॥”

“वैदेह्यां चाङ्गालात् पाण्डुसोपाकाख्यो वंश-
व्यवहारजीवी जायते ॥” इति तट्टीकार्या
कुल्लूकभट्टः ॥ कश्चित् पाण्डुसोपाकोऽपि पाठो
दृश्यते । यथा, महाभारते । १३। ४८। २६ ।

“चाङ्गालात् पाण्डुसोपाकस्यस्वारव्यवहार-
वान् ॥”)

पाण्डुः, वि, (पण्य व्यवहारस्तुत्योः + यत् ।)

स्तुत्यः । स्तवनीयः । (“पण्य गौः व्यवहर्त्तव्य-
त्वं । पाण्डुमन्वत् स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।” इति
“सिद्धान्तकौस्तुभम् । ३। १। १०१ । इत्यस्य
सूत्रस्य उक्तौ आख्यातम् ॥)

पातः, पुं, (पत + घञ् ।) पतनम् । (यथा,
महाभारते । ३। १६३। २६ ।

“वह्वे इव संयुक्ते श्वेनपाति दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुववतुश्च कम् ॥”)

जाति, वि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्र-
सूर्यौ क्वादयतीति । पत + णिच् + अच् ।)

राहुः । यथा,—

“तादितः खदहनेर्हिनसङ्गाः
घटकघटकशरङ्गत्फलमांशाः ।
खं ध्रुवे कुसुदिनौपतिपातो
राहुमाहुरिह केऽपि तदेव ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

पातकं, स्त्री, (पातयति अधो गमयति दुष्क्रिया-
कारिणमिति । पत + णिच् + क्तुल् ।) नरक-
साधनमिति यावत् । तत्पर्यायः । अशुभम्
२ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ यनः ६
पाप्मा ७ किल्बिषम् ८ कलुषम् ९ कितम् १०
कल्मषम् ११ दण्डनम् १२ तमः १३ अंहः १४
कल्मम् १५ अघम् १६ पङ्कम् १७ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १
महापातकम् २ अशुपातकम् ३ उपपातकम् ४
अङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभेद-
करणम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ यथा विवरणं तत्तच्छब्दं
दृश्यम् ॥ कायवाङ्मनःक्षतानि दशविधपापानि
यथा,—

“अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पादव्यमृत्तचैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्थासुतुर्विधम् ॥
परद्रव्येभ्योऽभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य स्येत्स्यापत्यमिति । पतङ्ग
+ “अत इज् ।” ४। १। १५ । इति इज् ।)

शूनै चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पातालं

पातञ्जलं, स्त्री, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमह-
विंश प्रणीतं प्रोक्तं वा इति व्यञ् ।) पतञ्जलि-
सुनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगकाण्डनिष्प-
दश्रृंगशास्त्रविशेषः । तच्च प्रथमे पादे व्य-
योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्रतिज्ञां
विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योग-
लक्ष्यमभिधाय समाधिं संप्रपञ्चं निरदिच्छद्ग-
वान् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःस्वाध्याये-
श्चरप्रविधानानि क्रियायोग इत्यादिना युक्तित-
त्त्वस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिर्ज्ञानि
साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये देशबन्धश्चित्तस्य धार-
णेत्यादिना धारणाध्यानसमाधिजन्यमन्तरङ्गं
मध्यमपदवाच्यं तत्त्वावन्तरक्षणं विभूतिजातम् ॥ ३ ॥
चतुर्थे जन्मीषधिमन्त्रतपःसमाधिनाः सिद्धय
इत्यादिना विद्विप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयो-
जनं केवल्यम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि साङ्ख्योक्तान्येवात्रापि । यद्ब्रविंशस्तु
परमेष्ठरोऽधिकः । इति सर्वज्ञश्च नसंयच्छः ॥

पातनं, स्त्री, (पत + लिप् + भावे लोट् ।) अधो
नयनम् । यथा “ऊर्ध्वाधक्षिण्यक्पातनादिभौ
रसस्य नागाविधा मुहुरक्ता ॥” इति रत्नावली ॥

पाता, [ऋ] नि, (पाति रक्षतीति । पा
रक्षते + ऋच् ।) रक्षिता । यथा,—

“संहारकर्तुः संहर्ता पातुः पाता परात्परः ।
ममाक्षयाय संहर्ता नास्ती तेन हरः स्रुतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥

गन्धपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायु इति
भाषा ॥

पातालं, स्त्री, (पतन्मक्षिन् दुष्क्रियावन्त इति ।
पत + “पतिच्छिन्नामालम् ।” उणा । १ ।

११६ । इति आलम् । पादस्य तले वर्तते
इति पृथोदरात् वायुरित्येके ।) विवरम् ।

वङ्गवानलः । इति मेदिनी । तस्याचतुर्थस्थानम् ।
यथा,—

“पातालं हिङ्गुलश्चैव सुहृदभक्षतुषकम् ॥
इति ज्योतिष्कत्वम् ॥

स्वनामख्यातशुवनविशेषः । तत्पर्यायः । अथो-
शुवनम् २ बलिखण्ड ३ रसातलम् ४ नागलोकाः

५ । इत्यमरः ॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७ ॥ ७ ॥

सप्तपातालानि यथा,—

“अतलं नितलश्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शेष उवाच ।

“कथयामि महाभाग । पातालस्य विनिर्णयम् ।

क्रमादेव निबोधेत् सावधानो द्विजर्षभ । ॥
पातालानि च सप्तैव सुनयः संप्रचक्षते ।

अतलं वितलश्चैव सुतलञ्च तलानलम् ॥
महातलञ्च विद्यातं ततो ह्येवं रसातलम् ।

ततः पातालमिहैवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥
एते स्वर्गाधिकस्तुत्या विनश्यताः प्रकीर्तिताः ।

सन्तुभवनोद्यानविहारार्जोवृक्षवराः ॥

पातालं

या च सा मेदिनी ब्रह्मन् । धत्ते स्वावरणकृमान् ।
अधस्तस्या यदतलं योज्यायुततो द्विज । ॥

मयपुत्रो महामायो वसत्यत्र महासुरः ।
येन हृष्टाः पुरा माया यदूर्ध्वनवतिः किल ॥ ॥

तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते ।
हरो विहरते तच्च भगवान् हाटकेश्वरः ॥

सुपार्श्वदैर्भूतगणैर्भवाभ्या च सह प्रभुः ।
प्रहृष्टा च खरितु तच्च हाटकी नाम विस्तृता ॥ २ ॥

अधः सुतलमिहैतत् योजनानां ततोऽयुते ।
ततोऽदरश्च वाः पुण्यलोको वैरोचनिर्धनः ॥ ३ ॥

तलानतलं ततोऽधस्तात् सुतलादयोजनानयुते ।
मयो नाम दानवैश्च पुराधिपतिर्मेहनः ॥ ४ ॥

निवसत्यत्र सुचिरं मायानां परमावयः ॥ ४ ॥
महातले ततोऽधस्तादयोजनानामयुते ।

सर्पाणां कामवेद्यानां गणः क्रोधवशाद्भवः ॥
गरुडात् सर्वदा भीतः सङ्क्रुध्यः सुहृद्वरतः ।

निवसत्यत्रभिज्ञातः पश्चिराजिन गङ्गे ॥ ५ ॥
रसातले ततोऽधस्तादयोजनानामयुते ।

निवसन्ति दानवाश्च शक्राङ्गीता निरन्तरम् ॥ ६ ॥
पाताले तु ततोऽधस्तादयोजनानां द्विजायुते ।

नागलोकेश्चराः शूरा निवसन्ति महावजाः ॥ ७ ॥
इति पादौ पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्यायाः ॥ ७ ॥

अपि च अक्षिपुराणे ।

“अतलं सुतलश्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्रुतम् ॥

रक्तभौमं शिलाभौमं पातालं नीलवर्तिकम् ।
रक्तपीतचैतल्यभौमानि च भवन्त्यपि ॥

पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुचिरं तानि कथ्यन्ते सुवनानि चतुर्दश ॥

अष्टाविंशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालादिसम्भवः ॥

तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महात् ।
तदधो धर्मचक्रानु येनेदं ध्यायेत्तु जगत् ॥” ७ ॥

अन्यत्र ।

“दशषाडसमेकैकं पातालं सुनिवसतम् ।।
अतलं वितलश्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ॥

महाख्यं सुतलञ्चायं पातालञ्चापि सप्तमम् ।
लघ्यामुक्तास्वापीताशर्कराशैलकाञ्चनाः ॥

भूमयो यच्च मैत्रेय । वरपासादग्रोभिताः ।
तेषु दानवदैतेयजातयः श्रुतसंभवः ॥

निवसन्ति महाभागा अहयश्च महासुते ।।
खलोकादपि रम्याणि पातालानीति वारह ॥

द्विवाकर्षणयो यच्च प्रभां तन्मन्ति वातपम् ।
शशिनञ्च न शीताय विशि शीताय केवलम् ॥

पातालानामधस्तास्ते विष्णोर्भा तामसी तनुः ।
शेषास्या यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥

योऽनन्तः पथ्यते विह्वैर्देवैर्वर्षिपूजितः ।
यस्यैषा सकला पृथ्वी पथ्यामग्निशिखावता ।

आस्ते कुसुममालेव कलहोर्ध्वं वदित्यति ॥
यदा विजृम्भतऽवन्तो मदावृक्षितलोचनः ।

तदा चलन्ति भूरेवा चाश्रितोयाविकानना ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्यायः ॥

पातं

पातालः, पुं, (पतति चारणाद्यर्थं पारदादिकं
यच्च । पत + आलम् ।) औषधपाकार्यवन्न-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्प्रकारो
यथा, वैद्यके ।

“ऊर्ध्वमापकले बहिर्मध्ये तु रक्षसंयच्चः ।

पातालयन्ममेतद्वि शोधयेत् सुतकादिकम् ॥”

पातालगरुडी, स्त्री, (पातालाख्या गरुडी ।) जता-
विशेषः । शिञ्जु इति द्विज्जीभावा । तत्-

पर्यायः । वत्सादनी २ सोमवल्ली तिकाङ्गा ४
मेचकाभिधा ५ तार्क्षी ६ वीपर्णी ७ गारुडी-

दीर्घकाङ्गा ८ हृङ्काङ्गा १० महावजा ११
दीर्घवल्ली १२ हृङ्गलता १३ । अस्या शुभाः ।

मधुरत्वम् । पितृदाहाखरोवविषरोधनाशि-
त्वम् । हृष्यत्वम् । सनपयत्वम् । रक्ष्यत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“हिलिहिलो महामूलः पातालगरुडाक्षयः ।
हिलिहिलः परं हृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पातालनिलयः, पुं, (पाताले पातालं वा निलयो
यस्य ।) दैत्यः । इति जलायुधः ॥ सर्पः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पातालौकाः, [स्] पुं, (पाताललोकः स्थान-
मस्येति ।) दैत्यः । इति हिमचन्द्रः ॥ पाताल-

वासिनि, स्त्री ॥

पातिः, पुं, (पाति रक्षतीति । पा + “पातिरनिः ।”
उणा । ५ । ५ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभुः ।

स्वामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥

पातिकः, पुं, (पातः पतनं जले निमज्जनोक्त्वान-
मेवावस्थेति । पात + ठन् ।) शिशुमारः । इति

शब्दमात्रा ॥

पातिनी, स्त्री, (पातिः सव्यातिः पक्षिभूयं लीयते-
२च । ली + ङः । ङीष् च ।) वायुरा । (पातिः

स्वामी लीयतेऽस्याम् ।) नारी । ऋतुपाच-
भेदः । इति मेदिनी ॥ पातिन् इति भाषा ॥

पातुकः, स्त्री, (पत + “लघपतपदस्येति ।” १ ।
२ । १५४ । इति उक्कन् ।) पतयातुः । पतन-

श्रीलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
६१ । ४२ ।

“यसो राजा धार्मिकाणां मान्वातः परमेष्ठरः ।
संयच्छन् भवति प्राधान्यसंयच्छंस्तु पातुकः ॥”

प्रपाते जलवृत्तिनि च पुं । इति मेदिनी ॥

पाचः, स्त्री, (नानागुणानुपुतो जनः ।

“अपाचः पाचतां वाति यच्च पाचो न विद्यते ॥”
इत्युखादित्तदुज्ज्वलदतः ॥

तथा च महाभारते । १३ । ६६ । २२ ।

“सुभि पाचं ये शुभा गोप्रदाने
तावान् दोषो ब्राह्मणपहारः ॥”)

पाधातोऽक्षप्रत्ययनिष्पन्नत्वादेकतकारवानयम् ॥

पाचं, स्त्री, पाति रक्षति क्रियामाधेयं वा । पितृ-
न्यनेनेति वा । पा रक्षते पा पाचि वा + “सर्व-

धातुभ्यः ङन् ।” उणा । ४ । १५८ । इति ङन् ।)

पात्रपा

आधेयधारणवस्तु । तत्पर्यायः । अमन्त्रम् २
भाजनम् १ । इत्यमरः । २ । ६ । ३९ ॥ भाजनम् ७
कोशः ५ । कोषः ६ । पात्री ७ । कोशी ८ । कोषी ९
कोशिका १० । कोषिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ४० ।

“सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्र-

मन्त्रिलक्ष्मणमातुर्नाम्नवद्विचित्रम् ॥”)

बोध्यम् । सुवादि । राजमन्त्री । तीरव्याप्त-
रम् । इति मेदिनी । पातार इति भाषा ।
पत्रम् । नास्त्राणुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
आहुकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(यथा, चरके कल्पस्थाने १० अध्याये ।

“—चतुः प्रथमपात्रकम् ।

पात्रं तदेव विज्ञेयं—”)

पात्राणां विधिर्यथा,—

“हेमपात्रेण सर्वाणि लभन्ते चेति ताञ्जने ।

अथ दत्त्वा तु रौप्येण आयरान्यसुतान् लभन्ते ॥

ताम्बपात्रेण सौभाग्यं धर्मं न्यायसम्भवैः ।

वार्त्तपात्राणि रत्नाणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥

शैलानि क्रूरजातीनां रत्नानि सर्वकामिनाम् ।

आतृप्तमानि पात्राणि वृषदाद्विद्वहे ॥

त्रपुसीसकलौहानि अन्धजादिषु कारयेत् ।

विवाहयज्ञभास्तेषु प्रनिष्ठासु विशेषतः ॥

पात्राणां आदरः कार्यः पात्रार्थेणोत्तमानि च ।

पात्रेषु पृथिवी दुग्धा सुधा पात्रेषु धार्यते ॥

देवाः सोमः क्रतुर्धनः पात्राण्येव विदुर्वधाः ।

बलिहोमक्रियादीनि विना पात्रेण सिध्यति ॥

तस्माद्यज्ञाद्भवेवातः पात्राणां महासुते ॥”

तत्परिमाणोदर्यथा,—

“वटत्रिंशदङ्गुलं पात्रोत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमं तस्त्रिभागेण भागं कल्पसमीरितम् ॥

वस्त्रकुलप्रमाणानु तत् पात्रं कारयेत् कश्चित् ।

नानाविचित्ररूपाणि पौष्करीकास्तनीनि च ॥

शस्त्रनीलोत्पलाकारपात्राणि परिकल्पयेत् ।

रत्नादिरचितान् कुर्व्यात् काशीमूलसुसंचितान् ॥

वषाशोभं वषाणामं तथा पात्राणि कारयेत् ।

विना पात्रेण यः कुर्व्यात् प्रतिष्ठायाश्चिकीर्षी

क्रियाम् ।

विप्रता भवते सर्व्वा वाहनादिधनापहा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ७ ॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

पात्रटः, पुं, (पाता इव पिबन्निव वा अटतीति ।

अट् + अच् ।) कर्पटकः । ज्ञेये, वि । इति

शब्दरत्नावली ॥

पात्रटोरः, पुं, (पात्रेव रक्षन्निव पिबन्निव वा अट

तीति । अट् + बाहुलकात् टोरम् ।) युक्तवापार-

मन्त्री । जीह्वापात्रम् । कांक्षपात्रम् । रणतपा-

त्रम् । शिंहपात्रम् । पावकः । इति शब्दमाला

मेदिनी च ॥ दे, २८१ । पिङ्गाग्रः । वायसः ।

कङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

पात्रपात्रः, पुं, (पात्रं पात्रयतीति । पात्र +

“कर्मण्यम् ॥” १ । २ । १ । इत्यम् ।) पुनः-

पाथः

घटः । इति जटाधरः ॥ पात्रोधार इति

भाषा ॥

पात्रसंस्कारः, पुं, (संस्क्रियते इति । सम् + क्त +

घञ् । पात्रस्य संस्कारः शुद्धिः ।) भाजनशुद्धिः ।

पुरोटिः । इति शब्दचक्रिका ॥ रायभाटी

इति भाषा ॥

पात्री, स्त्री, (पा + कृन् । शिवात् डीप् ।) पात्रम् ।

इति त्रिलिङ्गसंज्ञे अमरः । १ । ५ । ४२ ॥

(यथा, पात्रे खट्विच्छेदे तद्भागविधिप्रकरणे ।

“पात्रीमादाय सौवर्णे” पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

तत्र विःशिष्य मकरं मत्स्यादीन् चैव सर्वशः ॥”)

पात्रीयं, स्त्री, (पात्रे साधु । पात्र + बाहुलकात्

शब्दः ।) यज्ञपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रीरः, पुं, (पात्रे राति पात्री रातीति वा ।

रा + कृः ।) यज्ञद्रव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

पात्रेसमितः, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव

समितः सङ्गतः ।) भोजनादन्यत्र यो न

मिलितः सः । भोजनेत्येव दत्तः । यथा,—

“स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनाज्जलितो न यः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रविशेषः । यथा,—

“निधाय हृदये पात्रं यः परं शंसति स्वयम् ।

स पात्रेसमितोऽयं स्यात् ॥” इति शब्दमाला ॥

पात्रोपकरणं, स्त्री, (पात्रस्य पात्राणां वा उप-

करणम् उपभूषणम् ।) उपभूषणम् । यथा,—

“रौतविर्गाद्विंशतान् पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसवर्णान् भूषणं न कदाचन ॥

घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् ।

तद्भूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

पात्रं, स्त्री, (पततीति । पत + क्तिप् । पतं अधः-

पतन्तं जनं जायते । जै + कः । ततः स्त्री । प्रश्ना-

द्वयं निम्नेऽस्य निरुक्तिश्च दर्शनीया ।) पापि-

जाता । यथा, भविष्यपुराणे ।

“सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेन्दरः ।

पतन्तं जायते यस्मादस्तीव्ररकार्गवात् ॥”

महेन्दर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् ।

तथा नन्दिपुराणम् ।

“पात्राण्यध्यात्मिका सुखा विमुक्ताश्चापिहो-

विषाः ।

देवताश्च तथा सुखा गोदानं स्तुतदुत्तमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

पात्रता, स्त्री, (पात्रस्य भावः ।) पात्रत्वम् ।

विद्यातपस्याचारयुक्ता । यथा,—

“न विद्याया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यच्च वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्ष्यते ॥”

इति मुहूर्ततत्त्वम् ॥

पात्रं, स्त्री, जनम् । इति मेदिनी । ये, ६ ॥

पाथः, पुं, (पातीति । पा + घुट् निपातनात् ।)

खर्चः । अग्निः । इति मेदिनी । ये, ६ ॥

पाथः, [सु] स्त्री, (पाति रक्षति जीवाविति ।

पा + “उदके घुट् च ।” उणा । ४ । २०४ ।

पादः

इति असुनं घुट् च । “पातिरेवोदके वाघ्येऽसुनं
तस्य घुट्तागम इत्युज्ज्वलदत्तः ।) जनम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।

“खरसन्तापशमनी स्त्रिभिः पीयूषपाथसाम् ॥”)

पाथिः, [सु] पुं, (पिबति नद्यादिजलमाकर्ष-

तीति । “पिबतेत्युक् च ।” उणा । २ । ११५ ।

इति इतिन्युमागमश्च ।) सतृप्तः । इत्युवादि-

कोषः ॥ चक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यानुवादि-

इतिः ॥ (पीयते इति । पा + इतिन्युमाग-

मश्च ।) कौलाणे, स्त्री । इत्युवादिर्कोषः ॥

पाथेयं, स्त्री, (पथि साधुरिति । “पथ्यतिथिवसति

स्वपतेऽयम् ॥” ४ । ४ । १०४ । इति ङम् ।)

पथि व्ययितव्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पथ-

खरश्च इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । शम्भलम् २ ।

इत्यमरः ॥ मम्भलम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ३ । २५ । १२ ।

“सुखिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-कृता ।

पाथेयश्च कृतं सर्वं बालपुत्रा निराश्रया ॥”)

कन्धाराश्रिः । यथा,—

“क्रियतावुरिति तुमकुलीरलेयपाथेययककौ-

पांश्याः ।

तौचिक आकोकेरो हुरोगश्चान्धभवेत्यम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पाथोजं, स्त्री, (पाथि जले जायते इति । जन +

ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । २० ।

“अनतिश्रियिणे पुष्पावेन प्रगल्भजलाः खलु

प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविष्टा निरिवराः ॥”

कमलशब्दे विवरणं सविस्तरं ज्ञेयम् ॥)

पाथोदः, पुं, (पाथो जलं ददातीति । दा + कः ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधरः, पुं, (धरति धारयतीति वा । धृ + अच् ।

पाथवो धरः । पाथो धारयतीति । धारि + अच्

इत्येके ।) मेघः । इति हज्जाशुषः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २४० ।

“अन्तर्ये सततं लुटन्ति गङ्गितास्तानेव पाथोधरे-

रार्त्तानापतितांस्तारङ्गवलयैरालिङ्गयन्त्यसौ ॥”)

पाथोधिः, पुं, (पाथोधि धीयन्तेऽत्र । धा + क्ति ।)

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ३ । ६८ ।

“वशीकृत्येयं पृथिवी कृत्या भवदुग्महात् ।

जेतुं द्वीपान् कथ्यताम् शुक्तिः पाथोधिः कृते ॥”)

पाथोनिधिः, पुं, (पाथोधि जलानि निधीयन्ते-

ऽस्मिन् इति । नि + धा + क्तिः ।) समुद्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पादः, पुं, (पद + क्तिच् + क्तिप् ।) पादः । इति

जटाधरः ॥

पादः, पुं, (पद + करणे घञ् ।) पद्यते गन्धते

अनेन । पा इति भाषा । स तु गर्भस्थबालकस्य

मास्रजयेन भवति । यथा,—

“मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्व्याश्चक्रविग्रहः ॥”

इति भागवतीयवृद्धतीवखम् ॥

पादः

तत्पण्यायः । पत् २ अङ्गः १ चरकः ४ । इत्य-
मरः ॥ अङ्गः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
अग्नेदीयमन्त्रचतुर्थः । श्लोकचतुर्थः । यथा,
पादाश्चोपे सन्नेव पूर्यते । इह ऋक्पाद एव
यज्यते । इति वामनः ॥ अविशेषान् श्लोकपादो-
ऽपि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रममादिनिषेधो यथा,—
“पादेन नाक्रमेत् पादसुच्छिद्यं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पादिभ्यां कङ्क्षयेदात्मनः शिरः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
पादचालनादिनिषेधो यथा,—
“न पादचालनं कुर्यात् पादेन वा कदाचन ।
नासौ प्रतापयेत् पादौ न कास्ये धावयेद्बुधः ॥
नातिप्रसारयेद्देवं नाक्षयान् गामयापि वा ।
वायुमिदृषविप्राणां कथं वा शशिनं प्रति ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
पादेन्यस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्निभूतमधिदैवतञ्च
यथा, महाभारते. आश्वमेधिकपर्वणि
४२ अध्याये ।
“अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्मनिष्ठाहुर्नाकणास्तत्त्वदर्शिनः ॥
अधिभूतान् गन्तव्यं विष्णुस्तथाधिदैवतम् ॥”
बुधः । इत्यमरः । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।
श्लेषप्रत्ययपर्वतः । महाभारतसमीपे क्षुद्रपर्वतः ।
(यथा, हरिवंशे ८४ । २० ।
“उभयोर्विन्ध्यर्चयोः पादे नगयोक्तां महा-
पुरीम् ॥”)
मयूखः । किरणः । इति मेदिनी ॥ (शिवः ।
यथा, महाभारते । ११ । १७ । १२४ ।
“न्यायनिर्णयः पादः पङ्क्तिर्लक्ष्योपमः ॥”
चिकित्सापादचतुष्टयं यथा,—
“वैद्यो व्याधुपलक्ष्यते मेघजं परिचारकः ।
यते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्विस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमन्त्रेण कालेन महान्तमपि वाधयेत् ॥
वैद्यहीनाख्यः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उन्नाद्वहोऽन्यथाप्यो यथाध्युः विनाध्यरे ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मो खयं हतौ ।
कषुहस्तः सुचिः मूरः सन्तोषस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् व्यवसायो विशारदः ।
सर्वधर्मपरो यच्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्यान् सत्ववान् साधो द्रव्यवानात्मानवानपि ।
आप्तिको वैद्यश्चावस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धर्ववरचान्वितम् ॥
दोषप्रमखानिकरमविकारि विपर्यये ।
समीक्ष्य दसं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽनुगुणवर्णवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यज्ञश्चान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥
“कारणं वोदृशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

पादः

अस्य शुभलक्षणं यथा,—
“अखिदनी नडुतनी कमलोदराभी
खिदाकुली वनिरताम्रनखौ सुपाणौ ।
उष्णौ शिराविरहितौ च निगूढगुल्फौ
कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥”
अशुभलक्षणञ्च यथा,—
“रुपाकारविरुद्धपादचरणौ वक्रौ शिरा-
सन्ततौ
संयुक्तौ विरलाकुली च चरणौ दारिद्र्य-
दुःखप्रदौ ॥”)
पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इवेति ।) नूपुरः ।
रवभूषणं वास्तुचरकभूषणम् । वैक मल इति
भाषा । तत्पण्यायः । हंसकः २ । इत्यमर-
भरतौ ॥
पादलङ्घः, पुं, व्रतविशेषः । यथा,—
“एकभस्तेन नस्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवातेन चैकेन पादलङ्घ उदाहृतः ॥”
इति गारुडे १०१ अध्यायः ॥
पादगच्छिः, पुं, (गच्छते चर्यते पूयरक्तादि यस्मात्
यच्च वा पादे इत्यर्थः । गच्छ + किरिच् इति
गच्छिः पदः ततो राजदन्तादिवत् परनिपा-
तनात् साधुः । गच्छीर इति पाठोऽपि दृश्यते
तच्च गच्छ + ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) स्त्रीप-
दम् । इति जिकाच्छेषः ॥ गोद इति भाषा ॥
(स्त्रीपदश्चोऽस्य विवृतिर्निश्चिन्ता ॥)
पादयुग्मं, स्त्री, (पादयोर्गुह्यम् इति । युग् +
भावे ल्युट् ।) अभिवादनम् । पादयुग्मपूर्वक-
प्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निषेधो यथा, “समि-
हार्थ्यद्वयपुष्पाग्रहस्तौ नाभिवादेयम् यथा-
प्येवं युक्तम् ॥” इति बौधायनः ॥
“जपयज्ञजनस्य च समित्पुष्पकुशानलान् ।
दन्तकाष्ठञ्च भस्मञ्च वहन्तं नाभिवादेयम् ॥”
इति लघुचारीतः ॥
न पुष्पाक्षतपाणिर्नामुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्यात् । अभिवादेयेदित्यनुवृत्तौ श्रद्धा-
विरहितौ ॥ * ॥ तद्विधिः ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादेयम् ॥
ऊर्ध्वं प्राञ्च क्षुत्क्रामन्नि यूयः स्वविर आयाति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥” * ॥
तत्प्रकारः ॥
“अभिवादात् परं विधौ न्यायासमभिवादनम् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥
नामयेयस्य वे केचिदभिवादनं न जानते ।
तान् प्राञ्चोऽहमिति ज्ञायात् स्त्रियः सर्वज्ञश्चैव
च ॥
भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नामोऽभिवादाने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भावः ऋषिभिः स्मृतः ॥”
इति मनुः । २ । १२२—१२४ ॥
पादचतुरः, पुं, (पादे पदस्यापारे गमनादौ
चतुरः ।) द्वागः । सैकतम् । पिप्पलः । करकः ।
पररोषेकप्रवक्ता । इति मेदिनी । दे, १०४ ॥

पादपी

पादचारी, [न] पुं, (पद्ग्री चरतीति । चर
गतौ + चिनिः) पदातिः । इति वृत्तचक्रः ।
१ । १६२ ॥ पद्ग्री गमनशीले, चि, (यथा,
भागवते । ६ । १२ । २६ ।
“गिरिराट् पादचारीव पद्ग्री निष्पदयन्
महीम् ।
जयास च समावाह्य वज्रिन् सङ्गवाहनम् ॥”)
पादजः, पुं, (पद्ग्री जायते इति । जन + कः ।
“पद्ग्री मूढोऽजायत ॥” इति श्रुतेर्लङ्घः
पद्ग्री जातत्वात्पादजम् ।) मूढः । इति
जिकाच्छेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ६३० ।
“न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजाः ॥”
पादोद्भवमात्रे, चि ॥)
पादचार्म, स्त्री, (पादयोश्चार्मं यस्मात् ।) पादका
इति षटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ११ अध्याये । “अधनखान्त्वयो वा पाद-
जायातपत्रविरहितौ भैरवाश्चौ यामैकराचा-
नुवासी सुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं
वा गच्छेत् ॥” श्रौतस्मृत्युपचारेऽस्य चण्डारी
यथा,—
“उच्छातभावैर्लघुभिः प्राहृतः शयनसमयेत् ।
गुल्फार्ककिरयान् खेदं पादचार्मञ्च सर्वदा ॥”)
पादपः, पुं, (पादेन मूलेन पिबति रसानिति ।
पा + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोप-
देशे । १ । ६३ ।
“यच्च विद्वज्जगो नास्ति ज्ञाध्यस्तवावधोरपि ।
निरक्षपादपे देशे शरकोऽपि इमायत ॥”
पादौ पाति रक्षतीति । पा + रक्ष + कः ।)
पादपीठः, इति मेदिनी । पे, २१ ॥
पादपट्टा, स्त्री, (पादपे वस्त्रे रोहतीति । वृक्ष +
कः ।) वस्त्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा +
कः + टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे, २१ ॥
पादपाशः, पुं, (पादस्य पाशः ।) अन्धपादरन्तः ।
तत्पण्यायः । दामासनम् २ । इति वृत्तचक्रः ।
४ । २६५ ॥
पादपाशी, स्त्री, (पादपाश + शिषां गौरादित्वात्
शीष् ।) खड्गचुका । खेचुया इति भाषा ॥
श्रद्धा । श्रिकर्त्री इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥
पादपीठं, स्त्री, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थाप-
नावनम् । या राखा दुल इति भाषा ॥ तत्प-
ण्यायः । पदासनम् २ । इति वृत्तचक्रः । १ ।
३८२ ॥ (यथा, रघुः । १० । २८ ।
“वितानसहितं तत्र भेजे पैठकमासनम् ।
चूडामखिभिर्दृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥”)
पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनाख्यस्यां
इति । पादपीठ + ठिका ।) नापितादिश्लिष्यम् ।
यथा,—
“नापितादिकश्चिन्ने तु कारिका पादपीठिका ॥”
इति शब्दमाता ॥

पादवि

पादप्रचालनं, स्त्री, (पादयोः प्रचालनम् ।) चरणाधीनम् । पादोऽधीन इति भावा । अस्म्य-गुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आधुन्य-त्वम् । अलङ्कारिकलिनाशकत्वम् । इति राज-वक्त्रम् । (यथा च,—
“पादप्रचालनं पादमनयोग्यमापन्नम् ।
चक्षुःप्रसादनं हृद्यं रघोर्न प्रीतिवर्धनम् ॥”
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विधेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ।)

पादप्रधारणं, स्त्री, (पादौ प्रधार्येति कथ्यतादिभ्यो
रक्षितेऽनेनेति । प्र + धृ + शिच् + क्युट् ।)
पादुका । इति केषित् ।

पादप्रहारः, पुं, (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।)
पदाघातः । क्षाति इति भावा । यथा ।
“नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपादि-
वर्धनम् ॥” इति काव्यप्रकाशे सप्तमोऽंशः ।
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । १६ ।

“दासि कलागति भवत्युचितः प्रभूषां
पादप्रहार इति सुन्दरि । नाम्न दूये ।
उद्यत्कटोरपुनकापुरकथयकाये-
र्यङ्गिते नटु पदं ननु सा खया मे ॥”)

पादवन्धनं, स्त्री, (पादयोर्मोमहिष्यादीनामित्यर्थः ।
यङ्गन्धनम् ।) मोमहिष्यादिवन्धनम् । इति जटा-
धरः । पादवन्धनोपाया भवन्त्येव । (वधा-
त्यनेनेति । बन्ध + करणे क्युट् । पादयोर्वन्धनं
तत्साधनकम् । मोमहिष्यादीनां पादवन्धन-
इत्यम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । १२९ ।
“स तु शङ्खलकः काष्ठमयैः स्नान् पादवन्धनैः ॥”
चरकोद्दानम् ।

पादमूलं, स्त्री, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधीनभागः ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“पादमूलं गोहिमं स्नात्वा पादमूलं पुटयोरधः ॥”
(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।

“सा पादमूले कैकेया मन्थरा निपपात ह ॥”
प्रत्यन्तपर्वताधीनभागः । यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । २७ ।

“महीं भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतुः ॥”)

पादरक्षणं, स्त्री, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।)
पादुका । इति हेमचन्द्रः । १ । ५७८ ।

पादरज्जुः, स्त्री, (पादवन्धनार्थं रज्जुः ।) रक्षि-
पादवन्धनरज्जुः । तत्पण्यायः । पादौ २ । इति
जटाधरः । चरकवन्धनदाममात्रम् ।

पादरघी, स्त्री, (पादस्य रघी स्त्री रघ इव ।)
पादुका । इति त्रिकाशेषः ।

पादरोहणः, पुं, (पादौरोहः रोहतीति । रुह +
क्युट् ।) उदरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।

पादवल्लीकः, पुं, (पादे वल्लीक इव ।) औप-
दम् । इति हेमचन्द्रः । १ । १२९६ । (औपद-
रोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

पादविकः, पुं, (पदवीं धावतीति । पदवी +
“मायोत्तरपदपदव्युत्पदं धावति ॥” ४ । ४।१७।
इति उक् ।) मयिकः । इति चिह्नान्नकौमुदी ।

पादात्

पादविरचाः, [च] स्त्री, (पादो विरचा वृजि-
विहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारा-
वली । ७४ ।

पादशः, [च] च, पादं पादम् । पादशब्दात्
वीक्षायां चक्षुःप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति आकर-
णम् । (यथा, मनुः । १ । ८२ ।

“अरोगाः सर्वविद्यायां चतुर्वर्षतायुवः ।
क्षते चेतादिषु क्षीयमायुर्वर्षेति पादशः ॥”)

पादशैलः, पुं, (पादः महाद्रिसमीपस्थः क्षुद्रपर्वतः
स एव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्वतः । इति शब्दरत्ना-
वली ।

पादश्लोचः, पुं, (पादोऽङ्गुलः श्लोचः । श्लोकपायि-
वादिनः समाचः ।) पादगतश्लोचः । यथा,—
“अनन्योपप्रवृत्तः श्लोचः पादचतुष्टयतः ।
पुरुषं हन्ति नारीन् सुखो गृह्यते दयम् ॥”
इति माधवकरः ।

(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अः ।
“श्लोचो भवेच्च विकलेनियरोममार्गः
श्लोचो बन्धे वपुषि चान्नकटुषसंवया ।
श्लोचात्तथा विशदपिच्छलसंवेन
रुचाभिघातपतनेन च धारणादा ।
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ते प्रधावति ततोऽपि च दोष एव ।
करोति पाणिचरखे च पृथक् प्रसृतो
हृन्नेन वा भवति श्लोचविकारधारः ।
नरस्य चान्तःप्रभवाच्च श्लोचाः
साध्या भवेयुर्विगता सुखेव ।
असाध्यकाः सर्वशरीरगाश्च
पादेऽस्मिन् वा वदने नरस्य ॥”)

पादस्फोटः, पुं, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटय-
तीति वा । स्फुट् + “कर्मण्यण्” । १ । २ । १,
इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पण्यायः । विपा-
दिका २ । इत्यमरः । स्फुटो ३ स्फुटिः ४ पाद-
स्फुटिः ५ । इति शब्दरत्नावली । स तु एका
दृश्यस्तुक्कुष्ठान्तर्गततृतीयकुष्ठम् । यथा,—
“विपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पादयोः पादयोश्च स्फुटनं
विदारणं येन तत् । इति माधवकरः । अस्म्य
चिकित्सा कुष्ठशब्दे प्रख्या ।

पादहारकः, वि, पादाभ्यां ह्रियतेऽर्थे । पाद-
शब्दात् निपातनात् कर्मणि अकप्रत्ययान्तः ।
इति तुम्बनोपधाकरणम् । (“कृत्वाकुटो बहु-
लम् ॥” १।१।१३ । इति कर्मणि क्युट् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) चरकद्वारा हरककर्ता ।

पादायं, स्त्री, (पादयोरयम् ।) चरकाग्रभागः ।
तत्पण्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ।

पादाङ्गदं, स्त्री, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् ।
इत्यमरः ।

पादातु, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत +
क्रिप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ।

(पादाभ्यामततीति । अतु + क्रिप् । इत्यः । इति
शुतप्रतिषेधोऽर्थः ।)

पादुका

पादातं, स्त्री, (पादातीनां सङ्ग्रहः ।) पादाति +
“भिच्चादिभ्योऽङ्” । ४ । २ । १८ । इत्यङ् ।
पतितवृत्तिः । पादातिचक्रः । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।

“सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंशितम् ॥”)
पादातः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + अच् ।)

पादातिः । यथा,—
“पादातिपतिपादातपादातिकपदाजयः ॥”
इत्यमरमात्रा ।

(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४१ ।
“अयुतं चोच्चि पद्मानि गजारोहाः सखादिनः ।
रथानामर्जुनं चापि पादाता बह्वक्षणा ॥”)

पादातिः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + इन् ।)
पादातिः । इति हेमचन्द्रः ।

पादातिकः, पुं, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थे
कन् ।) पादातिः । इति हेमचन्द्रः । १ । १६२१ ।

पादारकः, पुं, (पाद इव चञ्चलतीति । च +
क्युट् ।) मोलिकः । इति त्रिकाशेषः ।

पादालिङ्गो, स्त्री, (पाद इव अलिङ्गो यत्र । गौरा-
दित्यात् डीप् ।) नौका । इति हारावली । ५६ ।

पादावर्णः, पुं, (पाद इव आवर्णते इति । आ +
वृत् + अच् ।) अरचकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५६ । रुहट् इति हिन्दीभावा ।

पादाविकः, पुं, (अव रचये + भावे चञ् । पादेन
अवः रचयम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादि-
रचये नियुक्तः । पादाव + “तत्र नियुक्तः ॥” ४।
४ । ६६ । इति उक् ।) पदातिः । इति शब्द-
रत्नावली ।

पादौ, [नृ] पुं, (पादौऽस्यस्येति । पाद + इनिः ।)
पादविशिष्टलक्षणगुणः । अस्म्य गणना गुणाच्च
यथा, भावप्रकाशे ।

“कुम्भीरकूर्मेनकाच गोधामकरशङ्खः ।
चक्रिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥

पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥”
चतुर्थांशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“सर्वेषामर्हिणो मुख्यास्तर्हिणोऽर्हिणोऽपरे ।
हृत्पीथिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥”

पादुकः, वि, (पद्यते गच्छतीति । पद + “लघ-
पतपदेति ॥” १ । २ । १५७ । इति उक् ।)
गमनशीलः । पदधातोः कर्त्तरि लुक्प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति तुम्बनोपधाकरणम् ।

पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थे कन् नतो
ह्रस्वः ।) चर्मदिनिर्मितपादाच्छादनम् । कुना
इति भावा । तत्पण्यायः । पादूः २ उपातन्तः ।

इत्यमरः । पद्महा ४ पादरचिका ५ प्रावि-
हिता ६ । इति हेमचन्द्रः । पद्मही ७ पाद-
रघी ८ । इति त्रिकाशेषः । कौषी ९ ।

इति शब्दरत्नावली । * । तस्या धारवविधि-
र्यथा,—

“वर्षातपादिके हृत्पीथि रचयितव्यम् च ।
शरीरवायुकामो वै वीपातकः सदा व्रजेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

पादुका

अस्या धारवशुभाः ।

“पादप्रधारणं वृषमीजस्यं चक्षुषोर्हितम् ।
सुखप्रचारमाशुखं वक्ष्यं पादवचापहम् ॥”

अस्या अधारखे दोषा यथा,—

“पादाभ्यामनुपागङ्गा वृषा चक्रमयं सदा ।
अनारोममवायुमभिप्रियममडितम् ॥”

इति राजवल्गवः ॥ * ॥

तस्या दानफलं यथा,—

“इक्ष्माणाव विप्राय यः प्रयच्छन्नुपागङ्गा ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यान्वाचतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रस्य सर्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यथोत्तमं तस्मै वक्ष्यामि पार्थिव ।
श्रुत्वात्मेकमना भूप ! लोके सर्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्वं तपःस्वाध्यायकर्षितः ।
वाणखड्गधरो धन्वी बभूव सततोद्यतः ॥
धनुर्वेदे तथा वेदे सर्वज्ञापरमोऽभवत् ।
क्षिपन् वाचांस्तथा शश्वत् भाग्येयायुगतो हि सः ॥
कदा निदाघकाशे तु क्षिपन् वायान् सहस्रशः ।
तस्यै स्थायुरिवासः प्रतिलक्षं महासुनिः ॥
निदाघतीव्रवल्गुपादच्छन्वाः सततं भयात् ।
भर्तुः केहातया यान्वास्तस्याश्चायते रविः ॥
क्षुत्तृणाभमतापार्ता तथा यातुं न वाशकत् ।
सुतापाद्दृष्टविभ्रष्टा रेखका ज तपस्विनी ॥
तां दृष्ट्वा स सुनिः प्राह भार्या किन्मे भवेत्तरम् ।
कोपार्तमाह भर्तारं न कोपं कर्तुमर्हति ॥
निदाघतीव्रवल्गुपाद धृष्टपादा हृष्टार्हिता ।
हृत्किमदृष्टिभिः स्मृता न प्रशाकाह मार्गि-
तुम् ॥

इत्युक्ते स कुधाविष्टः प्राह सन्वाय कार्मुके ।
पृथक् मां न जानाति सूर्यो विभ्रंशमीयिवान् ॥
यः सन्तपति मे भार्या साध्वी धर्मपरायणाम् ।
साध्व्यसुधु अजानन् वे फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
इत्युक्त्वा स्थानमातस्यावर्कविभ्रंशद्वैतवे ।
प्रतीक्ष्य हि सुचोरेण क्रूररूपधरो सुनिः ॥
तं विहाय सुनिं सूर्यो द्विजोऽभूच्चैदमजवीत् ।
किमाजोकयसि सूर्य पुनः पुनरतीव हि ॥
सुवाणाक्षितपाणिस्तं कथयस्वास्तिनं तुने ।
इत्युक्त्वा स समाह्वेदं पातयिष्याम्यहं रविम् ॥
द्विजस्तु तत्तुवाचाय तुने विभं विभाति मे ।
मातुरङ्गगती यद्वाहानचक्रं जिहृषति ॥
योजनानां सहस्राणि निषेधाद्याति यो दृष्ट ।
विप्र ! सुक्तेन वाचिनं तं कथं पातयिष्यामि ॥
तच्छ्रुत्वा यमदीपजं प्राह श्रुत्वा द्विजोत्तम ।
पातयिष्याम्यहं यदहमं सूर्यं नभःस्थितात् ॥
वियचरो यदा सूर्यो मर्त्यलोके त्वतन्निवः ।
मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्वलोकान्दृष्टवान् ॥
तत्काशे समहन्तस्यं भविष्यति दिवाकरः ।
एवं तं पातयिष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ! ॥
तच्छ्रुत्वा सप्तसोदियस्तस्य प्रव्यवतां ययौ ।
सूर्यस्तं समथामास दत्त्वा हृत्सुपागङ्गा ॥
ततः प्रभृति तच्छब्दं द्विजानां परिगौयते ।

पादुका

दत्तं तैर्धायेतेऽन्वितां सन्निपातां द्विजोत्तम ! ॥
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु हतीयायासुपागङ्गा ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छब्दं कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो न्दुखोकोऽभिजायते ।
सर्वसाधिविनिर्मुक्तः क्षियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोके द्विजोत्तम ! ॥
यानं वाचतरीयुक्तं सर्वहेममयं शुभम् ॥
दिवाङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥

इत्यपिपुराणम् ॥ * ॥

विष्णुश्चैव सपादुकागमने दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“वह्नुपागङ्गा पद्मो यस्तु मातृप्रचारमेतु ।
चर्मकारस्तु जायेत वर्णास्तु त्रयोदश ॥
तत्र जन्मपरिभ्रष्टः भूकरो जायते पुनः ।
भूकराश्च परिभ्रष्टः स्या च तत्रैव जायते ॥
ततः स्वत्वात् परिभ्रष्टो मातृप्रचारमेतु जायते ।
मद्वक्तव्यं विनीतश्च अपराधविवर्जितः ॥
सुखा तु सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
य इति विधानेन वसुधे । कर्मे कारयेत् ।
न यं लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणे उपानहापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकाविनिर्माखपूजनविधिः । यथा,—
“मणिरत्नमयी कार्या हेमरूपमयी पि वा ।
चन्दनेनापि कर्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
श्रीपद्मां श्रीहमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
वह्नुकुला च सा कार्या पादुके पूजयेत् सदा ॥”
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥

गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—

“वृक्षरन्ध्रसरसीरुहोदरे
निखलममवदातमद्भुतम् ।
कुक्कुटोविबरकाकुम्भकितं
दादृशार्थसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
कृत्तप्ररेखमकयादिरेखया ।
कोयलनितहलचमकली-
भावकल्पमनलालयं भजे ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतङ्कुककारिम-
सर्जमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्तयं वपु-
विङ्गनादमणिपीठमखलम् ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वमस्य हुतसुकृष्टिस्त्रासकं
तद्विलासपरिहङ्गासदम् ।
विश्वचक्ररमहोत्सरोत्कटं
खान्दवादिशुगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नायचरवारविष्णुयोः
कुङ्कुमासवभरीरमन्दयोः ।
इन्दुमिन्दुमकरन्दश्रीतलं
मानवं करति मङ्गलासदम् ॥ ५ ॥
पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राङ्गिनिर्गतम् ।
वक्त्राचारपञ्चोपेतं प्रपद्ये चातिदुर्लभम् ॥”
इति ब्रह्मवामनः ॥

पादोद

पादुकाकारः, पुं, (पादुकां करोतीति । ज +
“कर्मेष्टयम् ॥” १ । २ । १ । इत्यञ् ।) चर्म-
कारः । इति हज्जायुधः ॥

पादुकास्तु, पुं, (पादुकां करोतीति । ज +
“कर्मेष्टयम् ॥” १ । २ । १ । इत्यञ् ।) चर्म-
कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ १ । ५ । ७८ ॥

पादुः, स्त्री, (पद्यते गच्छते सुखेन वयेति । पद +
“क्षितृकाश्चिपद्यतेः ॥” उर्वा १ । ८७ । इति कः
स च क्षित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥

पादुकास्तु, पुं, (पादुं पादुकां करोतीति । ज +
“क्षिप् । तुक् ।) चर्मकारः । इत्यमरः ॥

पादोदकं, स्त्री, (पादप्रचारजनकात् उदकम् ।
शकपाधिवादिवत् समासः ।) चरखधौत-
जलम् । चरखान्तम् । यथा,—

“हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसदरे हरेः ।

पादोदकं निर्व्यालं मल्लो यच्छ ॥”

नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं इति ।

विशेषतः पादजनं पिबेत् ।

शोऽत्राति निखं प्रयतो सुरारेः

प्राप्नोति सुप्रेमयुतां च भक्तिम् ॥

इत्यां हन्ति यद्विषहृत्तुलसीक्षेत्रं पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं शुद्धं ज्ञानसङ्गमम् ।

भक्त्याधीनमतिः स्थितिर्हरिणे तत्संगतिः सङ्गुणा
शालयामश्रितादिभक्तिमहितां आवन्ति के वै
हरेः ॥”

इति पादोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥

अथ श्रीचरणोदकाभिधिकमाहात्म्यं पञ्चपुराणे ।

“स ज्ञातः सर्वतोर्ध्वं सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

शालयामश्रितातोयैर्वोऽभिवर्कं धमाचरेत् ॥

गङ्गागोदावरीरेवान्दो सुक्तिप्रदास्तु याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालयामश्रिजालये ॥

कोटितीर्थसहस्रेषु सेवितेः किं प्रयोजनम् ।

तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं शालयामश्रिलोद्वयम् ॥”

तत्रैव गीतमाचरौषसादे ।

“येषां धीमानि गात्राणि हरेः पादोदकेन वै ।

अमरीषः कुले तेषां दाहोऽस्ति वज्रमः सदा ॥

राजसेतानि तावच्च तीर्थानि भुवनत्रये ।

यावन्न प्राप्यते तोयं शालयामाभिवर्कजम् ॥”

कान्दे कार्षिकमाहात्म्ये ।

“यद्देहपि वसतस्तस्य गङ्गाक्षारं दिने दिने ।

शालयामश्रितातोयैर्वोऽभिवर्कति मानवः ॥”

तत्रैवाव्यय ।

“यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-
स्तथा ।

विष्णुपादोदकस्यैते कर्मा कार्त्तानि योऽर्चयेत् ॥

शालयामोद्वो देवो देवो वारवतीभवः ।

उभयोः ज्ञानतोयेन ब्रह्महत्या निवर्तते ॥”

तिथि ।

“स वै चावधत्तज्ञातः स च गङ्गाजलाभुतः ।

विष्णुपादोदकं जप्त्वा शङ्खे यः क्षाति मानवः ॥”

कीदृच्छिपुपुराणे ।

“गङ्गाप्रवातगवनेमिषपुष्कराणि

पुण्यानि यानि कुञ्जवाङ्मयासुतानि ।

पादोद

कायेन तीर्थं विलिखति पुनरिति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सदा ॥”
स्तुतौ च ।
“विराजिष्यन्त नदी याः काश्चिद्वसुधगाः ।
समुद्रगाश्च पञ्चस्य मासस्य खरिता पतिः ॥
वयसाश्च पञ्चदा गोदा वत्सरस्य तु चाङ्गुली ।
पादोदकं भगवतो हृदयस्थानप्रदम् ॥”
तस्मिन्मता च गच्छपुराणे ।
“नक्षत्रं येषां तुलसीविभित्तं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
निधं निखन्धं प्रवते न गात्रं
खगेन । ते धर्मवद्भिरुक्ता नराः ॥”
अथ श्रीचरबोदकपाणमाहात्म्यम् । पादो गौत-
माचार्यवर्चवादे ।
“हरेः जानावशेषान् जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अन्तरीयम् । प्रवृत्तौ चैव पादपांशुः प्रयुक्तताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविष्णुजन्यवादे ।
“ये पिबन्ति नरा निधं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितोयैश्च सैषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
निधं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्भिक्षुना समम् ।
मातुः स्नानं पुनरेव स पिबेत्पुनश्च भगवतः ॥”
किञ्च ।
“दहन्ति नरकान् सर्वान् गर्भवासश्च दारुणम् ।
पीतं येसु सदा निधं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीमध्वकृतसुवर्चवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं विष्णुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्वपापैः प्रमुच्यते सुक्तिमार्गे क्षतोद्यमः ॥”
तत्रैव पुनश्च भगवत्पुनर्वर्चवादे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्वतीर्थेषु जगत्कोटिविनाशनम् ॥
इति शिरसि पीते च सर्वान्पुण्यानि देवताः ।
प्रायश्चित्तानि पापानि कलौ पादोदकं हरेः ॥”
किञ्च ।
“विभिः वारुणतं तोयं वज्राक्षेपेन तु नामदम् ।
सद्यः पुनाति माङ्गेयं दुर्धनादेव यातुनम् ॥
पुनर्विलिखति तोयानि जानदर्थं नक्षत्रैः ।
पुनाति करुणादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्चयितुं कोटिभिर्लङ्घ्यैर्निधं यत् क्षिपति फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतेः पादोदके हरेः ॥
अमुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
सृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा मुह्यति मानवः ॥
पापकोटिभूतो यस्तु नक्षत्रकाशे शिरे मुखे ।
देहे पादोदकं वक्ष्ये न प्रपुनाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्घोषा खाद्यान्ना न सुराक्षेपम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशालाक्षचर्मयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिङ्गारके महातीर्थे उज्ज्वलिना भगीरथ ! ॥
माचमासे प्रयागे तु ज्ञानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यक्ष पादोदकं हरेः ॥
कार्तिके कार्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।

पादोद

निखन्तु पुष्करं तस्य यक्ष पादोदकं हरेः ॥
प्रबोधवासे प्राप्ते मयुरावाच तस्य किम् ।
निखन्तु यातुनं ज्ञानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्चात्तत्तरवाङ्मनो गङ्गायाम् नतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे वैवापतिष्ठते ॥”
किञ्च ।
“हिला पादोदकं विष्णोर्गोत्रं वीर्यानि गच्छति ।
अनन्तरं तत्तुल्यं जौह्वं वाञ्छति दुर्मेति ॥
कुवचोचमो देशो विष्णुपादोदकं मतः ।
पतैद् यन्नाथं पुण्यं निधं भवति तदुच्यते ॥
गयापिच्छमं पुण्यं पुत्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्युः पिष्टतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विप्रक्षतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव चोराश्चाप्यपदोदकभयं नहि ।
यथाः पीत्वा न कुर्वन्ति वैरा गच्छन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं नृद्धिं शालग्रामशिलाजलम् ॥
पीतो भवति मार्तण्डः पीतो भवति केशवः ।
नक्षत्रा भवति सुपीतः पीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यच्च देवो जगद्गुरुः ॥”
नक्षत्रपुराणे श्रीनक्षत्रारद्वन्द्ववादे ।
“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं लब्धं वा त्वचमर्चनम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा मुक्तिं प्राप्नोति तत्सुखात् ॥
अथैव नैव विद्येत स्वतः केन केनपि च ।
येषां पादोदकं नृद्धिं प्राशनं ये प्रकुर्वन्ते ॥
अन्तर्काशेऽपि यस्यैव दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सन्नतिमाप्नोति सदाचारैर्बहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु सुदुर्लभं यस्याप्यभोजनम् ।
अगन्ध्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्यासु सदाः पादाम्बुसेवनात् ॥”
किञ्च ।
“अपवित्रं यदन्नं स्थात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
सुखा पीत्वा विमुक्तः स्थात् पीत्वा पादोदकं
हरेः ॥
तप्तलङ्कात् पञ्चगव्यात् महालङ्कादिश्रवति ।
चान्दाववात् पादलङ्कात् पराकादपि सुश्रुतः ।
कायमुद्भिर्भेदासु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुकुम् चापि कर्पूरं चानुषेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलयं तद्धै पावनपावनम् ॥
वटिपूतानु यत्तोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्धै पापहरं पुनः । किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुनः । शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिबाम्यस्य माहात्म्यं विदितं मम ।
प्रियत्नममनः पुनः तदर्थं गदितं मया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्यं न वक्तव्यं कदाचन ।
धारयस्व सदा नृद्धिं प्राशनं कुव निखन्तुः ॥
जम्बवतुजरादुःखैर्मोक्षं यास्यसि पुनः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वदुःखविनाशनम् ॥

पादोद

दुःखप्रनाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्वोपद्रवहन्तारं सर्वसाधिविनाशनम् ।
सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणम् ॥
सर्वकल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविबुधनम् ॥
सर्वशत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकम् ।
सर्वतीर्थस्य फलदं नृद्धिं पादाम्बुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथुदकस्य तीर्थस्य आचान्तो जमते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादव् तादव् पादाम्बुधारणात् ॥
सरस्वत्या गद्यायाश्च गत्या यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं जमते अहं नृद्धिं पादाम्बुधारणात् ॥”
स्कान्दे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादेषुता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सवाङ्मन्यन्तरं यस्य ज्ञानं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनेत्रसुन्दरे यस्य तिष्ठति ।
नाशयं जमते पापं जयमेव विनश्यति ॥
महापापपञ्चदशको आप्नो रोगशतैरेपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां निधं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत् पिबेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“विक्रयं यानि पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाजलम् ॥
विशेषेण हरेत् परमं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्दधि प्राणैर्वसुधते ।
इत्वा यमभटान् सर्वान् वेक्ष्व लोकमाप्नुयात् ॥
तत्रैव शिवकार्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।
“हितस्तेन महासेन । गर्भवासः सुरावधः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
वे पिबन्ति नरा निधं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्तं समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्दाववेष्टे तीर्थेषु पीत्वा पादोदकं मुचिः ॥
इहभारदीये तुल्यकोपाख्यानात्मने ।
हरिपादोदकं यस्तु चक्षमाञ्च धारयेत् ।
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरक्षया ॥
अकालजलश्रमनं सर्वकारविनाशनम् ।
सर्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानात् ।
“हरिपादोदकस्य श्राद्धं कुर्वन् वीतकल्मषः ।
दिशं विमानमावृत्तं सुनिमेनमयाव्रवीत् ॥
हरिपादोदकं यस्यान्मयि त्वं क्षिप्तवान् सुने ।
प्रापितोऽसि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूर्वं किल सृष्ट्वा गङ्गाभूतं कर्तुमोचदा ।
विष्णोः सद्यस्तु तत्सृष्ट्वा पादाम्बु कथमीक्षते ॥

तापत्रयानलो योऽसौ न शाश्वत् सकलाब्धिभिः ।
हृतं शाश्वति योऽस्येन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अवाक्यामेकवचं भवापिस्तम्भनौघधम् ।
सर्वाङ्गैः सर्वथा भाग्यं पादं मुचिषदः सदा ॥
अमृतत्वावहं गिरं विष्णुपादाभु यः पिबेत् ।
स पिबन्नमृतं गिरं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यामिदं विदित्वा यो वक्ता सोऽपि निर्भयः ।
न त्वनर्थमर्थमर्थं कलयन्नधममुते ॥”
अथत्रापि ।

“स ब्रह्मचारी स व्रती आश्रमी च सदा मुचिः ।
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विपद्यते ॥
जम्बवृष्टिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेयताम् ॥”
अतएव तेजोब्रविणपचरात्रे श्रीब्रह्मोक्तम् ।
“पीठप्रणासादुदकं पृथगादाय पुत्रकः ।
विचयेन्मूर्द्धि भक्तानां सन्तीर्थमयं हि तत् ॥”
इति ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्वशास्त्रतः ।
लेखितं श्रुत्यात् को हि सिन्धुमीनं गणयन्नपि ॥
विशेषतश्च पादोदं तुलसीदलसंयुतम् ।
शुद्धं कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राग्वत् पिबेत्स्वयम् ॥”
अथ शङ्कतपादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-
नारदसंवादे ।

“कृत्वा पादोदकं शुद्धं वैष्णवानां महात्मनाम् ।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं लभेत् ॥
यद्दीत्वा लक्षपादाभु शुद्धं कृत्वा तु वैष्णवः ।
यो वसेत् शिरसा गिरं स मुनिस्तपसोत्तमः ॥”
पादो देवदूतविष्णुलक्षणसंवादे ।

“शालग्रामशिलातीर्थं यदि शङ्कभृतं पिबेत् ।
हृत्पाकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥”
अगस्त्यसंहितायाच ।

“शालग्रामशिलातीर्थं तुलसीदलवासितम् ।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां स्नानपात्रं न विद्यते ॥
श्रीविष्णुवैष्णवानाञ्च पावनचरयोदकम् ।
सन्तीर्थमयं पीत्वा कुर्यादाचमनं न हि ॥”
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन ।

“विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादमुचिशङ्कया ।
आचामति च यो मोहादुच्छ्रया स निगद्यते ॥”
मुचिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ
पादोदकं पवित्रं न तत्पात्र आचमनीयं यथा
हि सोम इति ॥” सौपर्विके च ।

“विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
य आचामति संमीहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविनाशः ॥

पादं, स्त्री, (पादाय सुदकम् । पाद + “पादार्चा-
भ्याम् ॥” ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय
वारि । पादपञ्चाङ्गनार्थजनकम् । इत्यमरः । तत्-
लक्ष्यं यथा,—

“पादावनेजनलक्ष्यं ह्यं पात्रमदभुतम् ।
कौहजं वा सरोजातं हैमं राजतमेव वा ॥
ताम्रमचरमपि वारयेन सतामिति ॥”
इति वैखानस्यन्यः ॥

“वडङ्गुलं प्रविस्तारसुतसेधचतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
एष्टे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
पादपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने ॥”
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, स्त्री, (पा पाने + भावे क्युट् ।) पीतिः ।
द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“पयःपानं भुजङ्गानां केवलं दिववर्णनम् ॥”)
भाजनम् । (पात्र रचये + भावे क्युट् ।) रच-
यम् । इति मेदिनी । (पीयते कृमादिभि-
र्यत्र । पा + अधिकरणे क्युट् । कृत्वा । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५५ ॥ पीयते वदिति । कर्मेणि
क्युट् । जनम् । इति युतपत्तिज्योऽर्थः ॥ * ॥
पाति रचयतीति । पा + क्युट् । रचाकर्त्तरि, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ४ ।

“व्रतानि पानो अमृतस्य चाख्य
उभे वृचसा अतु पश्यते विश्वौ ॥”

पायनम् । अक्षशृङ्गाणां तोक्ष्णायतासम्पा-
दनयापारभेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं
हृत्संहितायाम् ।

“वडङ्गुलकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहते र्यसिद्धिम् ।
अवपित्तमगाच वक्तुर्दुग्धैः
करिहृत्क्षिद्ये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयोदुग्धविषाखमसीसमेतं
पारावताखुश्रुता च युतं प्रलेपः ।
शुक्लस्य तेजमयितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
चारे कदम्बा मयितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् शृतं चाप्यनि नेति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौश्वर्यम् ॥”

तथाच मुक्तनीत्याम् ।

“हृदमौशनसश्च शृङ्गपानं
रुधिरैश्च त्रियम्भुतः प्रदीप्तम् ।
हविषा शुक्लवत् सुताभिलष्योः
सखिलेनाचयमिच्छतश्च वितम् ॥”

पानः, पुं, (पीयते यस्मादिति । पा + अपादाने
क्युट् ।) शौचिकः । इति जटाधरः । निःवासः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥

पानकं, स्त्री, (पानाय कायतीति । कै + कः ।)
पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यद्योक्त-
परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्तोऽथवाग्राण्ययुक्तः
पक्करसः । इति पाकराजेश्वरः । (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“पानीयं पानकं मद्यं नृगमयेत् प्रदापयेत् ॥”

कश्चित् पुंस्त्वपि दृश्यते । यथा, तत्त्वैव । १ । १६ ।

“एभिर्लेपान् कषायान् च तैलं सर्पोऽपि पान-
कान् ॥”

तन्नाम्नफलपानकम् । यथा,—

“आम्रमामं जलक्षिप्तं मर्दितं हृत्पात्रिणा ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो वचिकारं वल्यं शौचमिच्छित्तर्पणम् ॥
अपक्वान्नरसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
कषपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यक्षं यदि सेवितम् ॥”
पक्वान्नस्य तु ।

“सुपक्वान्नस्य फलं सुसुचिना

सम्पदितं शर्करया समन्वितम् ।

एलाजवङ्गाङ्कवाचवासितं

वर्जान्वितं कस्य न दोषकं भवेत् ॥

पानकं चान्नसम्भूतं स्नादकं सुवपित्तजित् ।
सुशुद्धं श्रेष्ठलहरीं वर्यं हृद्यं वचिप्रपदम् ॥”
अन्निकापलपानकं यथा,—

“अन्निकायाः फलं पत्रं मर्दितं वारिणा हृदम् ।

शर्करा मरिचोन्नमं जवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥

अन्निकापलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।

पित्तक्षेपकरं किञ्चित् सुख्यं वद्विबोधनम् ॥”

निम्बफलपानकं यथा,—

“भागैकनिम्बुजं तीक्ष्णं बहुभागं शर्करोदकम् ।

जवङ्गमरिचोन्नमं पानकं पानकोत्तमम् ॥

निम्बफलभवं पानममृतं वातनाशनम् ।

वद्विद्विपिकरं हृद्यं समस्नाहारपाचकम् ॥”

धान्याकपानकं यथा,—

“शिलायां चाधुसर्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगाणितम् ।

शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसंस्कृतम् ॥

नवीनं नृगमये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

जम्बाः पानकं यथा,—

“जम्बफलं खूलपूरं सुपक्वं

सम्पदितं शर्करयाज्जुनाम् ।

सुवासितं वेणजभृङ्गपत्रं

वचिं विधत्ते विरक्तौ जनानाम् ॥

जम्बफलभवं हृद्यं पानकं कषयाशनम् ।

कषायं वातहतं स्त्रीकं स्नादकं ग्राहकं परम् ॥”

बीजपूरपानकम् ।

“मातुशुङ्गरसं योज्यं त्रिशुलं शर्करं जनम् ।

कर्पूरमरिचोन्नमं पानकं स्नादितं वरम् ॥

मातुशुङ्गभवं पानं मूलानाञ्च विनाशनम् ।

वासं कासेऽरुचौ वातुविकृष्येत् च पूजितम् ॥”

हेमकिरणम् ।

“शर्करानाजिकेतश्च बीजपूररसयुतम् ।

पटपुतं भवेद्विभक्तिरसं नामपानकम् ॥

पानकं हेमकिरणं हृद्यं हृद्यं वलप्रदम् ।

सुखिग्नं वातकुक्षुभं किञ्चित् कषकरं गुह ॥”

करमर्दपानकं यथा,—

“जवङ्गाङ्कसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।

करमर्दं करमर्दं सङ्गभागसितान्वितम् ॥

वातकुक्षुहृदि भयं क्षयमन्तरं स्नातम् ।

रक्तपित्तकरश्चोष्णमाकण्ड्यं कारमर्दितम् ॥”

नारङ्गपानकं यथा,—

“सुपक्वनारङ्गफलं निपीकितं

संयोजितं शर्करयाति सुधया ।

सङ्गाङ्कं येनैकयोगेन वासितं

पानेच्छया केन न संसुतचक्षम् ॥

पानगो

गारुडपल्लवभूतं पानकं वातनाशनम् ।
मधुरं विशदं दृक् सुखिभ्यं पिण्डद्वयम् ॥”
चारुख तु ।

“चारुचपलकं सशर्करं ।

मदितं शिथिरवारिखा इदम् ।

ऐलमादिकपुतेन सुवासं

भक्तिकृष्णमिलितं क्षतहासम् ॥

चारुख फलकं पानं शुभं हृद्यं रसिप्रदम् ।

कफपित्तहरं श्लेष्मं हृद्यं मधुरपाकि च ॥

परवज्जीरकुकादिद्राक्षादिमणं तथा ।

एकैकं सन्धवं भिन्नं पानकं क्रियते बुधैः ॥

एवमन्धस्य पुष्पस्य फलस्यान्धस्य वा तथा ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्थातुं पानकं वरम् ॥

एवं हि पानकं कार्यं सुधिष्या सुदु यत्कृतम् ।

गुणा द्रव्यानुसारैश्च ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥”

यथास्य गुणाः,—

“अमसुतटलमहरं पानकं प्रीत्यनं शुभ ।

विटम्भि नृजलं हृद्यं यथाद्वयगुणश्च तत् ॥”

इति बामटे छन्दस्याने वहेऽध्याये ॥

“गौडमन्धमन्धं वा पानकं शुभं नृजलम् ।

तदेकं खल्लङ्गुलीकाशर्करासहितं पुनः ॥

साधं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्थापितव्यम् ।

“प्रदवाणि रसाश्चैव पानीयं पानकं पयः ।

खड्गान् यवाञ्च पेयाञ्च सये पानं प्रदापयेत् ॥”

इति सुश्रुते छन्दस्याने ४६ अध्याये ॥”

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका ।)

यत्र सन्धय पीयते । मद्यपानचक्रम् । तत्-

पण्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥

चक्रानुष्ठानं यथा ध्यामादहस्यधृतम् । चक्रा-

कारेण पंक्ताकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्ति-

युक्तश्चेत् युग्मयुग्मक्रमेण पद्यासनेनोपविष्ट्य साम-

यिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिपुङ्गा पुष्पञ्च

दद्यात् । ततो यदि गुदस्थञ्च तिष्ठति तदादौ

गन्धादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्पं दत्त्वा

मुष्टिसहितं तस्मै समर्प्य प्रक्षेपेत् । गुरोरभावे

तन् पात्रं जले क्षिपेत् । ततः शक्तिपात्रं मुष्टि-

सहितं शक्ते दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि प्लेष्टानु-

क्रमेण वीरपात्रात् परान्तं मुष्टिसहितं दद्यात् ।

ततः सामयिकोऽपि भक्त्वा हस्तद्वयेन संयुक्त-

तदुपरि नलमन्धमदधा जप्ता पूर्ववद्दानन्द-

भैरवं भैरवीञ्च सन्धयं गुरुन् देवताञ्च सन्ध-

पयेत् । खल्लङ्गुलीकासहितं भूतमुष्टिं कुर्यात् ।

ततश्चक्रनायकस्तेः सह पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,

“श्रीमद्भैरवशेखरप्रविणसञ्चक्रान्धतन्नावितं

चेन्नाधोऽनुरागिनीसुरगणैः सिद्धैः समाराधि-

तम् ।

आनन्दार्थैकं महात्मकमिदं वाचास्त्रिखण्डान्तं

वन्दे श्रीप्रथमं करानुजगतं पात्रं विमुष्टिप्रदम् ॥”

इत्यभिन्नाय वासहस्येन पानतुतोऽप्य अन्योन्ध-

वन्दनं कृत्वा यज्जामोति गुरुशक्तिवाधकेन्द्राणा-

माद्यां यज्जीयात् । ते सुवसेति ब्रूयुः । ततो नृजा-

धारात् कुल्लङ्गिनीं दृष्ट्वेवताखण्डपां आवि-

पानगो

ज्ञानां विभाज्य गुरुपादुकां हृत्वा शिवोऽह-
मिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धत्वा नृजलञ्च-
रन् कुल्लङ्गिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतद्वक्त-
सुद्याकारपञ्चकम् ।

“कृत्वा मन्त्रतनुं करेत् गुरुपदं देवीं वक्ता चिन्मयीं
पञ्चात् वारचयं सदासवहतं दीपयेत् कण्ठजेः ।
पुण्यादिष्वभिन्नमित्तञ्च निविष्टं सन्धोऽहकण्ठसकं
ये सचिन्त्य पिबन्ति यान्ति खलु ते सुक्तिञ्च
सुक्तिं परम् ॥”

तन्मान्तरे च ।

“विन्दुरतिलकं भावे पात्रौ च मदिरासवम् ।

कृत्वा पिबेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीञ्च चिन्मयीम् ॥”

ततः पात्रमाधारीपरि संख्याप्य पुनश्चेन क्रमेण

परान्तं यज्जीत्वा पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,—

“मद्यं मीनरसावहं यदि तथा दत्तञ्च पेयादिभिः

किञ्चिच्चरत्तपङ्कजद्वया तस्यै समावेदितम् ।

वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पात्रौ विधायात्मके

वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुनागन्धैकसंवर्द्धनम् ॥”

ततः पूर्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“वर्णाभ्यामकलाकलापकजितं कौतूहलद्योतनं

चन्द्रोपममन्त्रेणभुवकण्ठजद्वयादिभिः सेवितम् ।

ध्यातं देवगणैः परं तुनिगणैर्ज्योतिषार्थिभिः

सर्वदा

वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधसमम् ॥”

तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वा अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“हेमं मीनरसावहं हरिहरज्ज्वादिभिः सेवितं

सुदामेयुगधर्मेककर्मनिरतं चाराधत्तिकाश-

यम् ।

आचार्याष्टकसिद्धिभैरवकलामासेन संशोधितं

पात्रान् पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं गमः ॥”

इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वा अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“आधारे भुजगाधिराजबलये पात्रं महीमण्डलं

मद्यं सप्तसप्तवारि पिशितं चादौ च दिग्-

दन्तिनः ।

सोऽहस्येव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणै रक्षितो

ऽप्यादित्यप्रसूतैः सुरासुरगणैराश्रयः

किद्वरैः ॥”

इति पञ्चमपात्रं स्वीकुर्यात् । ततो यावद्दृष्टा-

दिकं न जलति तावत् पानादिकं कार्यम् ।

अथास्य प्रमाणं यथा सद्रयामणे ।

“साधकेभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निष्ठात्यचन्दनम् ।

सामयिकैः समं कुर्याद्देवि । पानादिभिरस्यम् ॥”

अन्धजापि ।

“निविष्टैश्चक्ररूपेण पंक्ताकारेण वा यथा ।

शक्तियुक्तो वक्षेदपि युग्मयुग्मविधानतः ।

शिवशक्तिधिया सर्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥”

तन्मान्तरे च ।

“ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।

गुरवे च निवेद्याप शक्ते दत्त्वा स्वयं हरेत् ॥”

पानीयं

भावचूडामणौ च ।

“वाचादयदि गुरुर्न स्यात्तदातोये विस्मर्त्तयेत् ॥”

एतत् सर्वं कर्त्तव्यतरपरम् ।

“दिव्यवीरमयो भावः कर्त्तव्यं नास्ति कदाचन ॥”

इति कालीविलासवचनात् ॥

पानपात्रं स्त्री, (पानस्य पेयमद्यादेः पात्रम् ।)

मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत्-

पण्यायः । चवकः २ सरकः ३ अशुतर्वेगम् ४ ।

इत्यमरः ॥ पूर्ववत् मद्यपानपात्रे श्लेष्मदं मद्य-

परिवेष्टनपात्रे । इति भरतः ॥ चवकम् ५ अशु-

तर्वः ६ पारी ७ पारीकम् ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८२ । २६ ।

“द्वादशमूर्त्तं सुराया पानपात्रं धनाधिपः ॥”)

अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।

“नयनाभिरावर्त्तयन्त्यर्धेण परमेस्वरि ! ।

पात्रं प्रकर्त्तव्यमित्युक्तं कुलसाधने ॥

इतोऽप्यधिकप्राप्त्यु न कर्त्तव्यञ्च साधकैः ॥”

कर्त्तव्यं कौकिकतोलकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलोत्तमे ।

“गुह्यादादश भावः स्यात्तददौ कर्त्तव्यं उच्यते ॥”

अथोत्तरतन्त्रे ।

“अशुद्धां पुरतो जप्त्वा यज्जामोति स्वयं वदेत् ।

जुषस्त्रेणभ्यशुद्धातो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥

यज्जीयाञ्च स्वयं सिद्धो बहुपद्मासनः सुधीः ॥”

कुलाशने ।

“एकासने निविष्टा ये सुस्त्रीरश्चैव भाजने ।

एकपात्रे पिबेद्द्वयं ते यान्ति नरकाधमे ॥”

एकपात्रमिति सर्वेस्मिन्निष्ठा नैकपात्रे पिबेत् ।

न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्यं

अनशुष्ठानलक्षणापत्तेः सम्प्रादायविरोधाच्च ॥

पानवर्णिक, [ज्] पुं, (पानाय पेयसुरादेर्विज्ज-

यार्थं वर्णिकं पानस्य वर्णिकं वा ।) श्रौतिकाः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, स्त्री, (पानाय पानस्य वा भाजनं

पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पण्यायः । कंसः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ “कान्धतेऽस्त्री कंसः

कतुकृष्टसृष्टि नास्तीति सः दन्त्यान्तः । स्वार्थे

स्त्री कांश्यञ्च । खर्गरजतादिनिर्मिते पात्रमात्रे-

ऽपि कंसः । ‘कंसः स्यात् तैजसे द्रव्ये पान-

पात्रेऽपि कांश्यवत् ।’ इति शाश्वतः ॥

‘पात्रान्तरे पानपात्रे कांश्यं कंसं च तैजसे ।’

इति रभसः ॥

पीयते पात्रं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाज-

नम् ॥ इति भरतः ॥

पानसं, स्त्री, (पनसस्य इदं पनसफले भवं तत्-

फलस्य विकार इति वा अण् ।) पनसभव-

मद्यम् । इति जटाधरः ॥ पनससम्बन्धिनि, चि ॥

पानाख्यः, पुं, (पानाह्वितोः जातो योऽख्यः रोग-

विशेषः ।) मदाख्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानिलं, स्त्री, (पानमाधारत्वेनाख्यञ्च इति हलच् ।)

पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयं, स्त्री, (पीयते इति । पा + णीयर् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ पातके रस-

पानीयं

लीये च वि॥ पानार्हद्वयविशेषः। पाना इति वङ्गभाषा। शरत् इति पारस्यभाषा। तत्र अन्निकापानीयं पित्तविनाशकम्। मिष्ट-दाहिमोपानीयं प्रतिश्लायकाशनाशकम्। अन्न-दाहिमोपानीयं उदरविकारे धारकं क्षुधादृष्टि-कारकम्। निम्बपानीयं कृदिहृत्सापित्तज्वर-निवारकं सकलाहारपाचकम्। नागरङ्ग-पानीयं कासपित्तविनाशकं अन्तःकरणप्राशस्त्य-जनकम्। सेवचन्दनपानीयं बलकारकं उष्माद-हृच्छीरोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्धकं उदर-विकारोपकारकम्। इति प्राकराजेश्वरः॥ (अथ पानकशब्दे दृश्यम्॥ *॥) जल-दानविधिर्यथा,—

यम उवाच।

“एतत्ते कथितं विप्र! मम लोके तु दुर्लभम्।
पानीयं सन्ततमन्नादातयं सुखमिच्छता॥
अतोऽहं कारयेन् रूपं वापीं वा बहुपल्लवम्।
बहुलोकाकुले देशे सर्वसत्त्वोपजीवितम्॥”

इत्यथिपुराणम्॥

तद्दानानन्तरं पाप्यमन्तो यथा,—

“पानीयं प्राञ्जिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन हृत्तिर्भवति शान्तरी॥”

इति स्मृतिः॥

तत्पर्यायः।

“पानीयजीवनवनादृतपुष्कराभः-

पाथोऽम्बुश्वरपयःसलिलोदकानि।

आपः कवाचकवन्धजलानि नीरं

कौलाववारिकमलानि विषाखैश्च॥

सुवनं दहनारातिर्वाकोयं सर्वतोमुखम्।

क्षीरं घनरसं निम्बगं मेघप्रसवो रसः॥”

अस्य साधारणगुणाः।

“पानीयं मधुरं हिमम् रुचिदं हृत्वाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते शुक्तामपत्तिं

पराम्।

निद्रालस्यनिद्रासनं विवह्रं आन्तार्निवन्तर्पनं
नणां धीवलयीयं दृष्टिजननं नष्टाङ्गपुष्टिमम्॥”

सद्यो दृष्टान् भूमिषां कलुषं दोषदायकम्।

चिरस्थितं लघु खल्वं पथं खादु सुखावहम्॥”
देशभूमिविशेषजनगुणाः।

“जातं ताज्जन्ददक्षदेव सलिलं वातादिदोषपदं
देशाज्जाप्यकरच दुर्जरतरं दोषावहं धूवरात्।

वानप्रश्च शिलाशिरीषममलं पथं लघु स्वादुकं
अहं प्रशामन्ददक्षिदोषघ्नमनं सन्ध्यामयत्रं

जलम्॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

“पिच्छिलं लमिलं क्षिप्तं पथ्येवालकर्मैः।

विवर्णं विरसं खान्नं दुर्गन्धि न हितं जलम्॥

चन्द्रार्ककरचकुटं वायुम स्फाजितं सङ्घः।

पर्जन्योपरि यद्धारि समं पौरन्दरेण तनु॥

तस्यानुगुणसुदृढं शैलप्रसवणोद्भवम्।

लेखनं दीपनं रूचं किञ्चिद्वातप्रकोपयम्॥”

इति राजवल्लभः॥

११६

पापं

पानीयमङ्गुलः, पुं, (पानीये जले मङ्गुल इव।)

उद्गः। उद्दिङ्गल इति भाषा। यथा,—

“उद्गस्तु जलमार्जारः पानीयमङ्गुलो वशी॥”

इति शैलचन्द्रः॥

पानीयपृष्ठः, पुं, (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते
इति। जन + ष्टः।) कुम्भी। इति राजमाता॥

पाना इति भाषा॥

पानीयफलं, स्त्री, (पानीयफलं फलमिति मध्य-
पदलोपी समासः।) मखानम्। इति भाव-
प्रकाशः॥ माखाना इति भाषा।

पानीयमूलकं, स्त्री, (पानीयमेव मूलमस्य। ततः
कप्।) सोमराजी। इति शब्दचञ्चिका॥

पानीयवर्षिका, स्त्री, (पानीयं वर्षयति प्रका-
शयतीति। वर्षि + णल्। टाप् अत इत्वच्।)
वालुका। इति राजनिर्घण्टः॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य पित-
रुत्थं शालिका शालायहमित्यर्थः।) जला-
वस्थानयहम्। पानिशाला इति जलकृच इति
च भाषा। तत्पर्यायः। प्रपा २। इत्यमरः॥

तत्कर्तृफलं यथा,—
“रूपारामप्रपाकारौ तथा दृष्टादिरोपकः।
कथामदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्वसंशयम्॥”

इत्युदाहृतत्वे यमः॥

पानीयामलकं, स्त्री, (पानीयमामलकं पानीयाख्यं
आमलकं वा।) प्राचीनामलकम्। पानि
आमला इति भाषा। अस्य गुणाः। दोषत्रय-
ज्वरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ सुख-
मुद्दिमलवृद्धकारित्वम्। अम्लत्वम्। स्वादुत्वम्।
इति राजवल्लभः॥

पानीयालुः, पुं, (पानीयसम्भूत आलुः।) कन्द-
विशेषः। पनियालु इति हिन्दीभाषा। तत्-
पर्यायः। जलालुः २। क्षुपालुः ३। वालुकाः ४।
अस्य गुणः। विदोषनाशित्वम्। सम्पर्पणकारि-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पानीयात्रा, स्त्री, (पानीयं जलं आत्रातीति।
आश्रमं भोजनं + वाहुलकात् त्रः ततष्टाप्।)
वस्त्रजा। इति राजनिर्घण्टः॥

पाप्यः, त्रि, (पथि कुञ्जलः पथ्यान् गित्वं गच्छ-
तीति वा। “पथो य नित्यम्।” ५। १।
७६। यथः पथ्य च दन्तेन पथ्यादेशे हतं यः।
पथिकः। इत्यमरः। २। ८। १७३। (यथा,
हरिवंशे। ४२। २।

“यथा निदाघसमये सूर्यामुपरिभीकितः।
पाप्यो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपा-

यथा॥”)

पापं, स्त्री, (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति।
पा + “पानीविधिभ्यः पः।” उञ्जी। ३। २३।
इति पः।) अघर्मम्। दुरवृत्तम्। तत्पर्यायः।
पङ्कम् १। पाप्मा २। पापम् ३। किञ्चिदम् ४।
कल्लवम् ५। कलुषम् ६। वृजिनम् ७। एनः ८।
अघम् ९। अहः १०। दुरितम् ११। दुष्कृतम् १२।
इत्यमरः॥ पातकम् १३। मूलम् १४। कलम् १५।

पापं

शब्दम् १६। पापकम् १७। इति शब्दरत्नावली
(निबिडकर्मावृत्तानि विहितकर्मानुष्ठानाभ्यां
पापोत्पत्तिं सविशेषमाह श्रीसदाशिवः।

“अनुष्ठानं निबिडस्य त्वागो विहितकर्मेभ्यः।
नृणां जनयतः पापं क्षेत्रशीलामयप्रदम्॥

स्नानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात्।
तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके॥

परानिष्टकरात् पापान् सृज्यते राजशासनात्।
अन्यस्मान्मृज्यते मर्त्याः प्रायश्चित्ता समाधिना॥

प्रायश्चित्तायवा दह्नेन पूता ये क्षताहवः।
नरकान् न निवर्तन्ते दहासुक्तनिर्गहिताः॥”

इति श्रीमहाविद्यानतर्कः॥)

तद्विधं यथा,—

“प्राणाभिपातनं क्षेत्रं परदारमयापि च।
क्षीणि पापानि कायेन सर्वतः परिचर्जयेत्॥

असत्प्रजापं पादस्थं पैशुम्यममृतमथा।
चत्वारि वाचां राजेभ्यः न जल्पेते न चिन्तयेत्॥

अनभिध्या परस्त्रेभ्यः सर्वस्त्रेभ्यः कौतुकम्।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं भवसा चरेत्॥”

इति शान्तिपर्यन्ति दानधर्मः॥

स्त्रुक्तान्येतानि पातकशब्दे किञ्चितानि॥ *॥
पापस्य पुत्रवन्ध्याशुवर्त्तिनं यथा,—

“नाधर्मेक्षरितो राजन्! सद्यः फलति गौरिव।
शनेरावर्त्तमानस्तु जलान्यपि निज्जगति॥

यदि नास्ति निजेषु न येत् पुत्रेषु नमृषु।
पापमार्चरितं कर्म त्रिवर्गमशुवर्त्तते॥

फलद्वेषं ध्रुवं पापं शुक्लशुक्लमिवोदरे॥”
इति मातुल्ये २८ अध्यायः॥ *॥

तीर्थस्य पापवाशकत्वं तत्र हतपापस्य वक्ष-
तेपलम्। यथा,—

“अथवा हि हतं पापं तीर्थमावाद्य मच्छति।
तीर्थे तु यत् हतं पापं वक्षतेपो भविष्यति॥

मदुरायां हतं पापं तत्रैव च विनश्यति।
यथा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते॥”

इति वाराहे मयुरामाहात्म्यम्॥ *॥

शिवपापलक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि शिवपापस्य लक्षणम्।
अहं देवर्षिभूतानां अनुष्ठानां विशेषतः॥

पितृणाञ्च हिनमेह! सर्वधर्मेषु चैततः।
अकारादिनिर्घातश्च पापकायलक्षणम् वा॥

हत्यादिकं महापापं तज्जन्मागमनं तथा।
हतादिविषयं चोर् चान्नानादिप्रतियहम्॥

खदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम्।
ईषांविहं वाक्चदुष्टं निहुरत्वं बद्धवन्म॥

टाकित्वं तालवादिनं नाञ्चा वाचाप्यधर्मेभ्यः।
मारण्यत्वमधार्मिकं नरकावहसृज्यते॥

एतैः पापैस्तु संयुक्तः पश्यते यदि शङ्करः॥”
इति वामने ५८ अध्यायः॥

साङ्ख्यनामकपापानि यथा,—

“एकशब्दाश्रयं पंक्तिभाक्पकात्रिममयम्।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम्॥

सहाध्यायस्तु दण्डमः सहाजनमेव च।

पापं

एकादश सप्तहिंसा होवाः साङ्ग्यसंज्ञिताः ।
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते वृणाम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ग्यं परिवर्जयेत् ॥”

इति कौर्त्स्ने उपविभागे १५ अध्यायः ॥
“आजापादुगात्रसंश्रान्तिं संवासात् सचभोज-
नात् ।

आसनाच्छयनाद्यानात् पापं संक्रमते वृणाम् ॥
आसनादेकशय्याया भोजनात् पंक्तिवृत्तात् ।
ततः संक्रमते पापं घटादघट इवोदकम् ॥”

इति गार्हपत्ये नीतिवारे ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्राद्विस्तृतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं
यथा,—

“राजा राष्ट्रजतात् पापात् पापी भवति वै
हरे ! ।

तथैव राज्ञः पापेन तदाप्यवस्थान्ते ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ।
भार्याहोदुष्कृती स्वामी वृजिनात् स्वामिनो-
ऽवना ॥

तथा देशिकपापात् शिष्यः स्वान् पातकी सदा ।
शिष्याह्नि पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्वान् पापिनोऽहम् । पुरोधसः ।
पुरोहितकृत्वा पापी यजमानाहम् नो भुवम् ॥”

अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—

“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ! ।
प्राप्याणि कर्मेणा येन तदयथावन्निशामय ॥
देश्यामकुलानि स्थुर्भागभाञ्जि कृतादिषु ।
कलौ तु केवलं कर्मा फलशक्तं पुण्यपापयोः ॥

अज्ञतेऽपि च संसर्गे अवस्थेयसुदाहृता ।
संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥
एकत्र मैथुनाद्यानादेकपाचस्यभोजनात् ।
फलार्हं प्राप्नुयान्कर्त्तुं यथावत् पुण्यपापयोः ॥

अश्रान्नाद्वाधवादापि परस्य स्तवनादपि ।
दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥
दर्शनश्रवणाभ्याश्च मनोधानास्तथैव च ।
परस्य पुण्यपापानां शतांशं प्राप्नुयान्नरः ॥

परस्य निन्दापैशुन्यं धिक्कारश्च करोति यः ।
तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥
कुर्वन्तः पुण्यकर्माणि सेवां यः कुर्वते परः ।
पत्नी भृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ॥

तस्य सेवाशुक्लेण तस्य तत्पुण्यभागं भवेत् ॥
एकपञ्चेतसो यस्तु सङ्कयन् परिविशयेत् ।
तस्य पापशतांशान् लभते परिवेशकः ॥
स्नानसन्धादिकं कुर्वन् संकृष्टेहा प्रभाषते ।
स पुण्यकर्मेवडांशं दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥

धर्म्मोद्दिष्टेन यो द्रव्यं परं वाचयते नरः ।
तत् पुण्यं कर्मेण तस्य धनं दद्यात्पुण्यात् फलम् ॥
अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्मे करोति यः ।
कर्मेणैव पापभोक्ता च धनिस्तद्वैतु फलम् ॥

नापशुद्धं नृणं यस्तु परस्य जियते नरः ।
धनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्याशुक्लपतः ॥
बुद्धिदण्डमुमना च यश्चोपकरश्च प्रदः ।
वज्रज्वापि बडांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥

पापं

प्रजाप्यः पुण्यपापानां राजा बडांशस्तुहरेत् ।
शिष्यादगुरुः शिष्या भर्त्ता पिता पुत्रात्तथैव च ।
स्वपतीरपि पुण्यस्य भार्याह्नि समवाप्नुयात् ॥
परद्वस्त्रेण दानादि कुर्वन्तः पुण्यकर्माणि ॥

विना भृत्यकशिप्याभ्यां कर्त्ता बडांशमाहरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

इत्थं ह्यदत्ताभ्यापि पुण्यपाप-
न्यायान्ति नित्यं परस्वचितानि ।
अथान्य चास्मिन्नितिहासमर्थं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियञ्च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे । ७१।१५७ अध्यायः ॥
सुदृजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तञ्च
यथा,—

“वधे च सुदृजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
कार्वाण्यं सप्ततन्त्रं न्यक्त्याले प्रसूच्यते ॥
अहिंसकानां सुद्राणां वधे शतगुणं भुवम् ।
प्रायश्चित्तं न्यक्त्याले कथितं पद्मयोगिना ॥

वधे विशृजन्तूनां पञ्चादीनाञ्च कामतः ।
ततः शतगुणं पापं निश्चितं मनुव्रवीत् ॥
नराणां क्लेशजातीनां वधे शतगुणं ततः ॥
क्लेशानाञ्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।

सच्छूद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥
सच्छूद्राणां शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥
गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।

विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” * ॥
पापिदर्शनञ्चपापं यथा,—
“पापं यद्दृष्टं ते तात ! कथयामि निशामय ।
दुःखप्रं पापधीजश्च केवलं विप्रकारणम् ॥

गोत्रञ्च ब्रह्मणं वापि कृतज्ञं कुटिलं तथा ।
देवज्ञं पित्रमाह्वयं पापं विन्वासवातिनम् ॥
मित्रासास्यप्रदातारं पश्चात्तथ्यविवक्षकम् ।
ग्रामयाजिनमेवेति देवविप्रस्त्रहारिणम् ॥

अन्धत्यधातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ।
अदीक्षितमनाचारं सन्धाहीनं हिज्जन्तया ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्राणां स्वपकारकम् ।
शूद्रदाही च शूद्राणां शूद्रभ्रातृभोजनम् ॥

अवीरां हिज्जनासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दः ॥
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥
शूद्राणां विप्रवासेव चच्छालं अभिचारिणीम् ।
शूचत् कोपयुतं दुष्टनृपस्यैव चारणम् ॥

चौरं मिथ्यावादिनञ्च शूरबामतधातिनम् ।
मांसपहारिञ्चैव ब्राह्मणं वृषजीपतिम् ॥
ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं बाहुविकल्पा ।
अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्णं नराधमम् ॥

मातासपत्नी माता च श्वश्रूश्च भगिनी सुता ।
गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥
मातृवसा पित्रवसा भागिनेयप्रिया तथा ।
मातुलावी नवोदा च पित्रव्यस्त्री रजस्रजा ॥

पितृमातृप्रसूत्रेण चागम्याष्टादश स्त्रिताः ।
कीर्तिताः सामवेदे च परिपाल्याः सती ब्रज ! ॥

पापना

एतान् दृष्ट्वा च सृष्ट्वा च ब्रह्महत्यां लभेन्नरः ।
तस्माद्देवदामान् दृष्ट्वा कर्म्म दृष्ट्वा हरिं हरेत् ॥
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।
तस्मात् सन्तो न पश्यन्ति पापभीता ब्रह्मचर ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अण्डम् । वधः । इति राजाशुजः ॥ यथा,
रामायणे । २ । ८ । १२ ।

“तस्मात् न लज्जन्ते रामः पापं किञ्चित् करि-
ष्यति ।

रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥”
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । यथा, महाभारते ।
१ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो ब्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो ब्रजन्ति ।
कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महाशुभाव ! ॥”)

पापकं, स्त्री, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७४ । २७ ।

“मन्यते पापकं ज्ञत्वा न कश्चिदेति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च यस्मैवान्तरपूरुषः ॥”
पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।

“एकोहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि सुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मेणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥”)

पापकतु, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ +
“सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ।” ३ । २ । ८८ ।
इति कृप् ।) पारकर्त्ता । यथा,—
“स्वापनेनाशुतापेन तपसाध्ययनेन च ।

पापककुच्यत पापादानेन च दमेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च महाभारते । १ । ६० । १६ ।
“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो ब्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो ब्रजन्ति ॥”)

पापयज्ञः, पुं, (पापोऽशुभकारी यज्ञः ।) अहर्ज-
नः । कुजः । राहुः । शनिः । एतेषुंक्तो वधः ।
रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
“अङ्गनिन्दः कुजो राहुः शनिकैर्युत इन्द्रजः ।

रविः पापा भवन्त्येते शुभाशान् प्रकीर्तिताः ॥”
पापज्ञः, पुं, (पापं हर्त्तीति । पाप + हृन् +
“अमशुयकर्मके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)

तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशके, त्रि
इति तुम्हबोधवाकरणम् ॥
पापचेलिका, स्त्री, (पापमशुभं चेलति गच्छतीति ।
चेल + च्लुत् + टाप् । कापि अत इत्यच् ।)
पाठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल + अच् +
गौरादित्वात् ङीष् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८५७
पापनापितः, पुं, (पापो नापितः ।) धूर्त्तनापितः ।
इति संक्षिप्तसारवाकरणम् ॥

पापरो

पापपतिः, पुं, (पापोत्पादकः पतिः ।) उपपतिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

पापपुरुषः, पुं, (पापः पापमयः पुरुषः ।) पाप-
मयाङ्गनरः । यथा,—

“नामपापैश्चित्तं पापपुरुषं कल्पकप्रभम् ।
ब्रह्महत्याधिरक्ष्य स्वर्गलोभमुज्ज्वलम् ।
सुरापाणकुहा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
ननुर्वर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।
उपपातकरोमायं रक्तश्लिषिकोचनम् ।
खड्गमर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥”

इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

“कृदादौ पुत्रवधः संसारं सचराचरम् ।
सर्वेषां दमनार्थाय कृष्टान् पापपुरुषम् ।
दिवातिहृत्वाङ्गानं मदिरापाणकोचनम् ।
सुवर्गलोभधनं गुरुतल्पगतिश्रुतिम् ।
खीनानाविकर्षणं गोहत्यादोषवाङ्मयम् ।
न्यासापहरणमीयं भूयश्चक्रागलनया ।
परस्त्रीगतिबुद्ध्यां सुहृत्लोकवधोदरम् ।
भरणापन्नहत्यादिनाभिं गर्भकथाकटिम् ।
गुरुनिन्दसक्थिभागं कथाविक्रयशेषम् ।
विन्यासवाक्यकथनपापं पित्रवधाङ्गिकम् ।
उपपातकरोमायं महाकायं भयङ्करम् ।
लज्जार्थं पिङ्गनेत्रं स्वाययत्नानुदुःखम् ॥”

इति पाप्ने क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ।

पापमुक्तः, वि, पापामुक्तः । निष्पापः । इति
संक्षिप्तसारकाव्यम् । स च यथा,—

“यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः ।
स पापेभ्यो विसृज्येते ज्ञानवान् स च वेदवित् ।
गुणागुणपरिज्ञाता श्रवणस्य चयस्य च ।
ध्यानेनैव स्वसंक्षुब्धः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सुखदुःखेन निश्चयः ।
विचारतो भवेद्यस्य स सुखेनैवो भुवम् ।
अहिंसः सर्वभूतेषु दयाक्रोधविवर्जितः ।
मुग्धभावः सदा यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्राणायामैश्च निर्द्वन्द्वः अघः सन्धारयानि च ।
अवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
निराश्रीः सर्वतल्लिखितदोषैर्मुक्तः स लीलुपः ।
परीतात्मा ज्ञेयः प्राणान् सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अद्वैतानी जितक्रोधः परमस्वविर्जितः ।
अनख्यस्य यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसाविरतश्च यः ।
सुदृढश्च सुमशीलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च यः कुर्व्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विमुक्तो नामरात्मना ।
पापादुपरतो निवृत्तः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छन्तरो भक्षा समन्वितः ।
अभिगन्त्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”

इति वराहपुराणम् ।

पापरोगः, पुं, (पापोद्भवो रोगः ।) मखरीरोगः ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः ॥ ५११६३॥

“अभिचारान् भर्तुः खी लोके प्राप्नोति निन्द-
ताम् ।

पापान्तं

प्रमाणयोनिं प्राप्नोति पापरोगेण प्रीयते ॥”
यत्पापमण्यो यदोमो भवति तत् सर्वं कर्म-
विपाकशब्दे प्रत्ययम् ॥)

पापान्तिः, खी, (पापानां कर्तृत्वं द्विवचनं ।) अग्रा ।
इति वेदमन्त्रः । २ । ५६१ । (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ७८ ।

“अस्ति कस्मिंश्चिद्वेदेति कश्चित् पुत्रिणः ।
स च पापान्तिं कर्तुं वनं प्रस्थितः ॥”)

पापान्तं, खी, परिमाणविशेषः । इति संक्षिप्त-
सारोदादिप्रतिः । (पापं कातोति । का +
कः ।) पापपातके, वि ।

पापशमनी, खी, (पापं शम्यतेऽनयेति । शम +
णिच् + कर्त्तृ क्वाट् । खियां डीप् ।) शमो-
दयः । इति राजनिर्घण्टः । पातकनाशिका च ।

पापात्मा, [न] पुं, (पापः पापविशिष्ट आत्मा
यस्य । पापे अयम् आत्मा बुद्धिर्यस्येति वा ।)

पापी । यथा,—

“पापात्मनां ध्वस्तं गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
वदन्तीतिवदन्नास्मि योजनानि दुरात्मनाम् ।
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च ।
कश्चित्कश्चित् ज्वलद्भिः सन्तप्तः कर्मैः कश्चित् ।
कश्चित् कश्चित् द्विजश्रेष्ठ ! सन्तप्तं ताम्रवासुकम् ।
कश्चित् कश्चित्तीक्ष्णशिलाः कश्चित्तमशिलाक्षयाः ।
कश्चित् कश्चित्कण्टकद्विष्टः कश्चिद्वारवर्धनम् ।
कुत्रचिद्विद्विष्टश्च कुत्रचित् पञ्चवर्धनम् ।
उष्णाम्बुवर्धनं कापि कश्चित् पावावर्धनम् ।
ज्वलद्भिरिव कापि सन्तप्तो वाति मारुतः ।
गभीरा अन्धज्जपाश्च दण्डादृतसुखा द्विज ! ।
कापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः ।
पाषाणज्वलयः कापि दुरारोहाः सपन्नगाः ।
कश्चिद्वाङ्मवकाराश्च कश्चित् शोणित-
कम्बराः ॥

कश्चिदीरवद्वृक्षाश्च कश्चित् काष्ठाः कश्चित्पराः ।
कश्चित् कश्चित् शर्कराश्च लोटवश्च कश्चित्
कश्चित् ॥

कश्चिद्वर्षा राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः ।
कश्चित् कण्टकराश्च चैवालानि कश्चित्
कश्चित् ॥

कौकका वलयः कापि कश्चिद्वाङ्मवकाराश्च शिवाः ।
खड्गिनः करिणः कापि कश्चिद्वृक्षा भयङ्कराः ॥

यवं बहुविधजेषु ह्यायाजकविवर्जिते ।
तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति दुःखिनः ॥

नया विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र मुष्ककण्ठौघतामुकाः ॥”

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ।

पापान्तं, खी, (पापं अन्तयतीति । अन्त + “कर्म-
खण्” ॥ ३१११ । दण्डश्च ।) तीर्थविशेषः । तस्य

नामान्तरम् पृथुदन्तं अनुकीर्णम् । यथा,—

“पृथुदन्ते महातीर्थे तदुकीर्णेति नामनः ।
कुक्षाव धनराक्षस राक्ष्ं नरपतेस्ततः ।
तृयमाने तदा राक्ष्ं प्रपते वृक्षकर्मणि ।
अक्षीयत ततो राक्ष्ं श्रुतेर्दुष्कृतेन वै ।

पापमः

ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विचरितम् ।

पुरोहितेन वदुक्तो रत्नाद्यादाय सर्वशः ॥

प्रचारणार्थं विप्रस्य अमुकीर्णं ययौ तदा ।

प्रवादितः स राज्ञा च सुष्ठुः प्रोवाच तं शुभम् ॥

ब्राह्मणा नावमनसाः पुत्रस्य विमानता ।

ब्राह्मणस्यैवद्विजातो ब्रह्मिणिपुत्रं कुलम् ॥

एवमुक्त्वा च वृत्तिमान्धेन प्रयया पुनः ।

उत्थापयामास कर्त्तास्य राज्ञो द्विते स्थितः ॥

तस्मिंस्तीर्थे तु यः काति अद्विधानोचितेनियः ।

स प्राप्नोति नरो निवृत्तं मनसा चिन्तितं व्रजम् ॥

तत्तु तीर्थे सुविख्यातं पापान्तं नाम नामतः ।

यस्यैव यज्ञहस्तस्य मनु सुखाव वै नदी ॥

तस्मिन् जातोऽय भक्षा च सुच्यते सर्वपातकैः ।

फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अन्धमेधस्य मानवः ॥

पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः ॥”

इति नामनपुराणे ३८ अध्यायः ।

पापी, [न] पुं, (पापमस्यस्येति । इतिः ।)

पापयुक्तः । यथा,—

“वधिरौघप्रताः केचित् केचित् कर्मभूषिताः ।
केचित् केचित् क्षत्राङ्गाश्च पथि गच्छन्ति-
पापिनः ॥

क्रान्तो यद्यथा केचित् सवद्व्यासाकुलेचराः ।

शोचन्तः स्वानि कर्माणि केचिद्गच्छन्ति पापिनः ॥

कस्यचिन्मपाशस्य बन्धनं पापिनी गले ।

कङ्कासे कस्यचिद्वन्धः कस्यचिच्च सुखदये ॥

कस्यचिन्नासिकारन्ध्रे निर्दयेयमकिङ्करैः ।

अङ्कुशायं विनिविध्य क्रोधेनाज्ज्वलति द्विज ॥

प्राये कश्चिस्तुतकीर्णं पापं दत्त्वा वृद्धं वया ।

आकृष्यते यमप्रेष्यैः केवाचित् कश्चितेनसाम् ॥

शिरस्यस्थान् गुरुपाषाणान् वदन्तः कर्करन्ध्रकैः ।

आयोभारोश्च शिन्नायैर्जलनि पथि पापिनः ॥

काश्चिद्वृद्धौत्ता केष्टेय काश्चित् कर्मेषु पापिनः ।

काश्चिद्वृद्धेष्ट पादेष्टु नयन्ति यमकिङ्कराः ॥

श्रीवास्तु पापिनः काश्चित् करप्रहरणेष्टुः ।

चिन्ता चिन्ता यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम् ॥

यान्धधःशिरसः केचिद्वृद्धपादाक्षया परे ।

गच्छन्ति वायुभिः केचिदेकपादाक्षय केचन ॥

इत्येवं विस्तताकारा आर्षेरावधिरावधः ।

यमदूतेकायमानाः पापिनोऽपि च तत्तपश्च ॥”

इति पाप्ने क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ।

पापा, [न] पुं, (पा + “नामन् खीमन्ति ।”
उर्वा । ३११५० । इति मनिन् । पुमागमे निपा-
तनात् वाहुः ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ७ ।

२२ । (यथा, मनुः । ६ । ८५ ।

“अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विप्रयेह पापानं परं नद्याधिगच्छति ॥”)

पाप, [न] खी, (पा + मनिन् ।) विचरिषिका ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५२ । (यथा, माधवकरः ।

“कृष्णा वज्रः पौंवरयः आववाहः

पामेयुक्ताः कङ्ककः सदाहा ॥”)

पापनः, पुं, (पापं चर्नोति । चर् + टक् ।)

गन्धकः । इति जटाधरः ।

पामनी, स्त्री, (पाम इतीति । इण् + टक् ।
ठित्वात् ङीप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ।
पामनः, वि, (पामास्त्वस्य इति । "जीमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः श्येनचः ।" ५ । २ । १०० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता "पामादिभ्यो नः ।" इति
नः ।) पामरोगविघ्नः । तत्पर्यायः ।
कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ।

पामरः, वि, (पाम पापादिदौरात्ममन्त्रस्येति ।
पामन् + "अस्मादिभ्यो णः ।" ४ । २ । ८० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता णः । ततो न लोपे वाधुः ।)
कलः । नीचः । इति मेदिनी । २, १८२ ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३७८ ।
"दूरात् पामरमुत्कृतेः श्रुतिपथप्रान्तेः प्रमुह्यन्मू-
हृष्टो निर्भरवारिभिः सङ्गमनाः चञ्चे निमज्ज-
न्निव ।")

पामरः, स्त्री, (पामर उद्धरतीति । उल् +
ङ् + अच् । ततो अजादित्वात् टाप् ।) गुह्युची ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

पामा, [न] स्त्री, (पामन् + "मनः ।" ४ । १ ।
११ । इति न ङीप् ।) कच्छुरः । इत्यमरः । २ ।
६ । ५३ । पौचका इति भाषा । अस्या औषधं
यथा,—

"हरिना हरितालञ्च दूर्वागोक्षचैवैवम् ।
अयं खेपो जनि दहं पामानं वै गरं तथा ।"
अपि च ।

"मादिधं नवनीतञ्च सिन्दूरञ्च मरीचकम् ।
पामा विक्षेपिता नष्टेत् बहुलापि हृवम्भज ।"
अन्यथा ।

"मरीचं त्रिहृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदाह हरिरे हे कुष्ठं मांघी च चन्दनम् ।
विश्राजा करवीरञ्च अर्कचौरं सज्जत् पत्रम् ।
एषाञ्च कार्ष्णीको भागो विषखाहं पत्रं भवेत् ।
प्रस्यं कटुकतेजस्य गोक्षजेऽरुगुणे पथेत् ।
ननुपात्रे लौहपात्रे वा श्येनेऽह्निना पथेत् ।
पामा विक्षेपिका चैव दह्निस्फोटकाणि च ।
अभ्यङ्गेन प्रसृज्जन्ति कोमलतण्डुलं जायते ।
प्रकृतान्यपि चिन्तावि तेजेनाग्नेन ज्वलयेत् ।
चिरोत्पित्तमपि चिन्तं विषं तद्वृक्षबाह्वेत् ।"
इति मार्कण्डे १६४ । १६८ अध्याययोः ।

पामारिः, पुं, (पामाया अरिर्नाशकः ।) गन्धकः ।
इति हेमचन्द्रः ।

पायसः, पुं स्त्री, स्त्रीवाचः । टारपिन् इति भाषा ।
पयसा संस्कृतः । (पयसो विकार इत्यञ् ।)
परमात्मन् । इत्यमरमेदिनीकौ । अस्य पाक-
प्रकारो गुणाश्च ।

"अतप्रतकुलो धीतः परिभृष्टो हृतेन च ।
खलुयुक्तेन दुग्धेन पायितः पायसो भवेत् ।
पायसः कषण्डहृत्को विहृत्तो मधुरो गुहः ।"
तस्य पिचुराह्येन गङ्गाभवि निःक्षेपे पत्रं यथा,—
"पित्तुद्भिद्भिः प्रो भन्ना पायसं मधुरयुतम् ।
गुह्यवर्षिकैः चाहं गङ्गाभवि विविचिपेत् ।

हृता भवन्ति पितरस्तस्य वर्णशतं चरे ।।
यच्छन्ति विविधान् कामान् पतितुष्टाः पिता-
महाः ।"

इति स्कान्दे काशीखण्डे २७ अध्यायः ।
चन्द्रप्रभायसो यथा,—
"भृष्टजीरचतुर्जतचन्द्रकान्तः सुरोचनः ।"
इति राजवल्लभः ।

पयोविकारे, वि । यथा,—
"कक्षपकानि तेजेन पायसं दधि शक्तवः ।
विहरेतानि भोष्यानि मृगगेहजतान्यपि ।"

इति तिथितर्क वराहपुराणम् ।
पायिकः, पुं, पदातिकः । इति शब्दरत्नावली ।

पायुः, पुं, (पाति रक्षति शरीरं मज्जिस्कारणे-
नेति । यद्वा, पिबति वक्ष्यौषधमनेनेति । पा +
"लवापाजीति ।" उवा १ । १ । इत्यञ् ।
"आतो युक् पिब्यतोः ।" ७ । १ । ३२ ।
इति युक् ।) मज्जहारम् । स तु गर्भेऽस्य सप्त-
भिर्मर्त्यैर्भवति । इति सुखबोधः । तत्पर्यायः ।
अपानम् २ गुदम् १ श्रुतिः ४ अधोमर्म् ५
शूलहारम् ६ त्रिवलीकम् ७ वणिः ८ । इति
हेमचन्द्रः । १ । २७६ । (यथा, पञ्चदशी ।
१ । २१ ।

"रजोऽग्रेऽपश्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायुपाश्चाभिधानानि जज्ञिरे ।"
तस्याध्यात्मादि यथा,—

"अवाग्गतिरपानञ्च पायुरध्यात्मसुपते ।
अधिभूतं विषगञ्च मित्रस्तथाधिदेवतम् ।"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ।
(खनामखातो भरद्वाजपुत्रः । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ४७ । २४ । "अन्यथः पायवेऽदात् ।"

"पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायाम्नादुभागे
चान्यथोऽचवानेतत्संज्ञः प्रक्षोकोऽदात् दत्त-
वान् ।" इति तद्वाक्ये वायनः । पाजके, वि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ७ ।

"त्वं पायुर्दमे यक्षोविधत् ।")

पायं, स्त्री, (मीयतेऽनेनेति । मा माने + "पाय-
सांन्येति ।" १ । १ । १२६ । इति निपातनात्
यङात्वादेः पठं युगात्मञ्च ।) परिमाणम् ।
इत्यमरः । १ । ६ । ८५ । पानम् । इति
संक्षिप्तसारोदादिहतिः । जलम् । निन्दनीये,
वि । इति पिचः । (पा पाने + लिच् + यञ् ।
पाययित्ये । यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

"इतञ्च पायः स नरः सुजीर्णं
क्षिग्धो विरेचः स यथोपदेशम् ।")

पार, त् क कर्मसमाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्त सुरा-परं-सकं-सेट् ।) अपपारत् ।
इति दुर्गादासः ।

पारं, स्त्री, (पारयतीति । पार + पचाञ् ।)
परतीरम् । नदीतटानामन्यतीरम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ८ । (यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"नादाब्जेषु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनमयात् तुल्यं वदति वक्षति ।")

पारः, पुं, (पूर्यतेऽनेनेति । पू + ञच् ।) पारदः
इत्यमरटीकायां चारुमुहुरी । प्राप्तभागे, पुं
स्त्री । इति मेदिनी । २, ५६ ।

पारकः, वि, (ए पूर्णो पाकने प्रीतो आयासे च +
कृञ् ।) पूर्णिकारकः । पाकनकारकः । प्रीति-
कारकः । आयामकारकः । एवमेव एषातोः
कर्त्तरि ककप्रत्ययनिष्पन्नः ।

पारक, [च्] पुं, (पारयतीति । पार कर्म-
समाप्तौ + लिच् + "पारेरणिः ।" उवा १ ।
१३५ । इति अणिः । लिङोपः ।) सुवर्णम् ।
इत्युदादिबोधः ।

पारकं, स्त्री, (परस्मै लोकाय हितम् । पर +
अच् + कृञ् च ।) परलोकहितकर्म । यथा,—
"पादेन तस्य पारकं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् ।
अर्हेन चात्मभरकं निजनेमितिकताया ।
पादखाहार्द्धमयस्य मूलभूतं विवर्धयेत् ।
एवमाचरतः पुंषो ह्ययः सापत्यमश्नुति ।"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

(परस्य इदमिति । परकीये, वि । यथा,
मनुः । १० । ६७ ।

"वरं स्वधर्मो विगुणो न पारकः खलुहितः ।
परधर्मेऽप्यजीवन् हि सद्यः पतति जातितः ।")

पारगः, वि, (पारं गच्छतीति । पार + गम +
"अन्ताद्यन्ताधूरपारसंज्ञान्तोऽङ् ।" १ । २ ।
४८ । इति ङः ।) पारगामी । तत्पर्यायः ।

कर्त्तरिकः २ । इति शब्दमाला । (यथा, महा-
भारते । ४ । १४ । २१ ।

"उदतिष्ठन्मुदा कृतो नावं जन्धेव पारगः ।"
तथा च तत्रैव । १ । १४० । १६ ।

"पारगञ्च सतृपुडं बभूवाच घनज्जयः ।")

पारगतः, पुं, (शास्त्रादेः अविद्याया वा पारं
गतः ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः । पारगे, वि ।

पारजायिकः, पुं, (परजायां गच्छतीति । पर-
जाया + टक् ।) पारदारिकः । (यथा, महा-
भारते । १२ । ६७ । १८ ।

"वाक्मूरो दक्षपदयो यञ् स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्वमयाद्यात् व्याख्या नलाहृष्टा इति ।")

पारटोट, पुं, प्रसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

पारखः, पुं, (पारयतीति । पार + लिच् + कृञ् ।)
मेघः । इति शब्दमाला ।

पारखं, स्त्री, (पार + भावे लुट् ।) उपवास-
व्रतान्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । विव-
रकमस्य पारणाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

पारणा, स्त्री, (पार + युच् + टाप् ।) उपवासव्रता-
न्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । यथा,—
"पारखं पावनं पुंषो सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं शङ्खिकारणम् ।
सर्वेऽप्येवोपवासेषु दिवापारखमिष्यते ।
अन्यथा फलहानिः स्यादति घोरपारखम् ।
न रात्रौ पारखं कुर्यादति वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारखं कुर्यादूर्ध्वयत्ना महाविश्राम् ।
पूर्वाह्णे पारखं शक्यं कृत्वा विप्रः सुरार्चनम् ।

पारणा

सर्वेषां समस्तं कुर्याद्वै वै रोहिणीव्रतम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवचनम् ॥ अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णार्जवचनपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
हन्त्यात् पुरातनं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभागे च पारणम् ॥”
अत्रोभयविधयोगे पारणसुक्तम् । “यदा सार्द्ध-
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव त्रियोगस्तदैकतर-
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणम् न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको विद्युष्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वैदविदो विदुः ॥
यद्येकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न त्रियोग-
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्राप्तसत्त्ववान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतो कृत्वा
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाहृत्युपवास-
पारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्तव्यम् । यथा,—
“अष्टम्यां सप्तम्योश्चैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेत्युक्तम् ॥
तेनैव विधिनास्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥”
अथ पशुमांसभक्षणनिन्द्या न तेन पारणं
क्रियते । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसाशनत्यागजननियमेन
नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
“नवमी चाष्टमीविद्धा व्याख्या विष्णुपरायणेः ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥”
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
“मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्द्वार्यापित्वा ह्युपोदकीम् ॥”
द्वादशीलक्ष्मणे दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकारी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
वृत्ताम् ॥
विष्णुधर्मात्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
अथ अन्नदादश्यापवासपारणकालः ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
विशेषेण महीपाल अवश्यं वहुते यदि ।
तिथिचयेन भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिचयेन एकादशीचयेन भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास-
पारणकालः ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजनान्विते ।
ज्ञानोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणम् जयन्तीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्दश्यामेव तत् ।
“ब्रह्माक्षोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूताश्चे पारणे सन्ति ॥” * ॥

पारदः

पारददिने वर्ज्यानि यथा, ब्रह्माक्षपरायणम् ।
“कांक्षं मांसं सुरां चौरां लोभं वितथभावणम् ।
आयामश्च अवायश्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥
शिलापटं मस्तरांश्च दादशैतानि वैष्णवः ।
दादश्यां वर्जयेत्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
सूरिसन्तोषे ।
“कांक्षं मांसं मस्तरांश्च चक्रं कोरदूषकम् ।
श्लोकं मधु पराजितं त्वजेदुपवसन् स्थियम् ॥”
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामीप्यात् पूर्वोपरयोर्दोषहन् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारतः, पुं, (विविधयाधिसङ्कटादिभ्यः पारं
तनोतीति । तन + अन्धोऽपीति डः ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥
पारतन्त्रं, स्त्री, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
अञ् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्याय-
तता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ॥”
पारत्रिकं, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे षिकप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
पारदः, पुं, (अरामरससङ्कटादिभ्यः पारं ददा-
तीति । दा + कः ।) घातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पर्यायः । रसराजः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसलेहः
७ रसोत्तमः ८ सुतराट् ९ चपलः १० जेजः
११ शिववीर्यम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दुर्हरः १७ प्रभुः १८
रमजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
न्युनाशकः २६ सुतः २७ सुन्दः २८ सुन्द-
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुतकः
३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरवीर्यम् ३७ रजस्वलाः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्यम् ३९ शिवालयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कमिकुष्ठ-
नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भक्षणः पूर्ववीर्यं मांसजय-
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
“पारदः सकलरोगनाशकः
बहुसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तितो
देहलोहरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बहुः खेचरसिद्धिदः ।
सन्निहितकरो लीनो निवर्त्यो देहसिद्धिदः ॥
विविधवाधिमयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि
मर्त्येभ्यः ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पारदः

तस्योत्पत्तिरस्यै यथा,—
“शिवज्ञातुं प्रयुतं रेतः पतितं चरणीतये ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्रमश्मभूच्च तत् ॥
अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधम् ।
चेतं रक्तं तथा पीतं लघुं तत्तु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ।
चेतं शक्तं रक्षां नाशे रक्तं किञ्च रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ लघुमेव च ॥
पारदः बहुसः क्षिप्रस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महाहृद्यः सदा हृदिजनप्रदः ॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुष्ठघ्नः ।
खल्वो रसो भवेद्दन्ता बहुो ज्ञेयो जनार्दनः ।
रक्षितः कामितश्चापि साक्षाद्देवो महेन्दरः ॥
मूर्च्छित्वा हरति रक्तं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि नृतः कोऽन्यः कठया करः
सुतात् ॥”
रसान्ते ।
“यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा,—
“मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं
नैसर्गिकं दोषसुषुप्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रिपुनागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ सुनीचरैः ॥
मलेन मूर्च्छां मरणं विषेण
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जायं गिरिणा सदा स्था-
नाचल्यतो वीर्येऽतिष्ठ पुंसाम् ॥
वह्निं कुष्ठं भुजगेन गच्छो
भवेदन्तोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वह्निर्विषं मलश्चेति सुखा दोषास्तयो रसे ।
एते कुर्वन्ति सन्नापं नृनिं मूर्च्छां वृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते जयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सुतराजं
यः संवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कटाक्षं रोगान् जनयेत्तराणाम् ॥”
मारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः कमिकुष्ठघ्नो जयदो हृदिदः सरः ।
न्युक्तश्च महावीर्यो योगवाही जराहरः ॥
खल्वोजोऽपदो वृद्धो हृदिहृत्तातुवह्निः ।
वह्निनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगघ्ना सुतः
बहुसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्विराजते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्नेहनम् ।
“नागाधान्येयथा प्राप्तेस्तुषवर्जैर्जलान्वितैः ।
मृदाखं पूरितं रसिद्यावद्वह्निमाग्नयान् ॥
तन्मध्ये भङ्गराग्नमग्नी विष्णुकान्ता पुनर्नवा ।

पारदः

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी प्रतावरौ ।
त्रिपला गिरिकर्त्री च चण्डीपारी च चित्रकः ।
सम्पूर्णं कुटुम्बित्वा तु यथाशक्तं विनिःश्रियेत् ॥
पूर्वोक्तभाष्यमध्ये तु ध्यान्वात्मकमिदं स्तुतम् ।
स्त्रेणादिषु सर्वेषु रसराजस्य योजयेत् ॥”
विष्णुस्मृत्या गिरिकर्त्री च अपराजितैव चेत-
नीलपुष्पमेदात् । अत्यन्तमारुगणं वा तदभावे
प्रयोजयेत् । तदभावे ध्यान्वात्मभावे ।
“चुग्धं लवणं राजी रजनी त्रिपलावर्कम् ।
महावला नागवला मेघनादः पुनर्गवा ।
मेघशङ्खी चित्रकश्च नवसारं समं समम् ।
इतत् समस्तं यत्नं वा पूर्वोक्तैर्नैव पेययेत् ॥
प्रलिम्बितेन कण्ठेन वक्ष्यमङ्गलमाचकम् ।
तन्मध्ये निःश्रियेत् स्तुतं बद्धा तन्निदिनं पथेत् ॥
दोलायन्तेऽन्धसंयुक्ते जायते स्त्रेदितो रसः ॥”
मेघनादः चवरादृशाकविशेषः । मेघशङ्खी मेघा-
शङ्खी । तदभावे कर्कटशङ्खी ग्राह्या । नवसारं
नौसादर । अन्यथा ।
“सुलकानलसिन्धुश्चुग्धगार्जकराजिकाः ।
रसस्य षोडशंशिन इत्थं युञ्ज्यात् एषक् एषक् ॥
इत्येवमुक्तमनेन मत्तं मानमिदं बुधैः ।
पटादृतेषु चैतेषु स्तुतं प्रलिप्य काञ्चिके ॥
स्त्रेदेहिनेकैश्च दोलायन्तेषु बुद्धिमान् ।
स्त्रेदासीमी भवेत् कृतो मर्हणाश्च सुनिर्मलः ॥”
मूलकं सुरर । अनलचित्रकम् । चुग्धं चिकटु ।
राजिका राद ॥ ॥ ॥ अथ मर्हणम् ।
“इष्टिकाचर्चणार्थमादौ मर्द्यो रसस्ततः ।
दभा गुह्येन सिन्धुत्थराजिकायहधूमकैः ॥”
अन्यथा ।

“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पैः
कृतैः कषायैर्बुद्धतीविमिश्रितैः ।
फलचिकेबापि विमर्दितो रसो
दिनचयं सर्वमलैर्विसुष्यते ॥” ॥

अथ मर्हणम् ।
“चुग्धं त्रिपलावन्धाकन्दैः सुदाहयामितैः ।
चित्रकोर्गानिशाचारकान्याकेकनकाद्रवैः ॥
स्तुतं स्तुतेन यूषेण वारान् सप्ताभिमर्हयेत् ।
इत्थं संमर्ह्यतः स्तुतस्य लेनं सप्तापि कषुकान् ॥”
बन्धाकन्दः वाभलखलसाकन्दः । सुदाहयं छोटो-
कटैया वक्रोक्तैया । ऊर्वा ऊर्वामेघका । निशा
हरिद्रा । चारः यवचारः । कन्धा कुमारिका ।
अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धतूरपत्ररसः ॥ ॥
अथोर्ध्वपातनम् ।
“मयूरपीवताप्याभ्यां नटपिटीकतस्य च ।
यन्त्रं विद्याधरे कुम्भाद्रसंस्त्रोर्ध्वपातनम् ॥
स्तुतः स्त्रादूर्ध्वपातेन सर्वदोषविवर्जितः ॥”
मयूरपीवा तुतिथा । ताप्यः सुवर्णमाषी । नट-
पिटीकतस्य कुमारिकाप्रयोगेन तावन्मर्हणं
कर्तव्यं यावत् पारदः पृथग् दृश्यते दृश्यः ।
विद्याधरयन्त्रं उभययन्त्रं ॥ ॥
अथाधःपातनम् ।
“त्रिपलाप्रियश्लिभिर्जवणासुरिसंयुतैः ।

पारदः

नटपिटी रसं ज्ञात्वा सेपयेद्दूर्ध्वभाजनम् ॥
ततो दीर्घैरधःपातस्तुपलेखस्य कारयेत् ।
यन्त्रं भूधरसंज्ञे तु ततः कृतो विसृज्यति ॥
स्त्रेणादिप्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु ॥”
अथ सुखदोषहरशोधनविधिः ।
“युद्धकन्या हरति मलं त्रिपलापि चित्रको
विमं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मयैर्वारान् संमर्हयेत् सप्त ॥” ॥
अथ सर्वदोषहरः सर्वप्रः शोधनविधिः ।
“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पैः
कृतैः कषायैर्बुद्धतीविमिश्रितैः ।
फलचिकेबापि विमर्दितो रसो
दिनचयं सर्वमलैर्विसुष्यते ॥
एवं कदर्यितः स्तुतः वक्षो भवति निश्चितम् ।
बह्वैवधीकषायेण स्त्रेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचित्रिकावन्धाभट्टाद्वैः स्त्रेदितो बली ।
ततः स पारकद्रावैः क्षिप्तः स्त्रादृतिदोषिमान् ॥”
सर्पाक्षी नागप्रणी । चित्रिका अम्बिली । बन्धा
बाभलखलसा । भट्टः भट्टराजः । अन्धो सुक्ता ।
पावकः चित्रकः ॥ ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
“धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामेकं मर्हयेदन्धेभागं ज्ञात्वा समं समम् ॥
काचकूप्या विनिःश्रिय ताच्च नष्टसुत्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे सुप्ता दत्त्वा विप्रोषयेत् ॥
अधःसंस्त्रिपटरीमध्ये कूर्पी निवेशयेत् ।
पिटीं वायुकापूरेभृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्लान् तदधो वक्त्रिं कुम्भाच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यमैर्ज्वर्यते रस उत्तमः ।
स्तोदयेत् स्त्रादूर्ध्वपातं तद्दूर्ध्वं गन्धकं त्वजेत् ॥
अधःस्थाप्य स्तुतं स्तुतं यत्कोपातस्तु माचया ।
यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” ॥
अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां मृदायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे श्रियेत् स्तुतं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥”
मलपूः काष्ठोदुम्बरिका ।
“द्रोणपुष्पीप्रक्षलानि विदुःक्षमिरेदकः ।
एतच्चूर्णमधुसोर्ध्वं दत्त्वा सुप्तां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमाधमेत् सन्धक् नक्षत्रासंपुटे सुधीः ।
सुप्तां दत्त्वा शोधयित्वा ततो गजपुटे पथेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव स्तुतं भक्त जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥”
अथान्यप्रकारः ।
“काष्ठोदुम्बरिकादुग्धै रसं किञ्चित्मर्हयेत् ।
तद्गुण्डलद्विज्जोच नक्षत्रायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्त्वा तत्संपुटे स्तुतं तत्र सुप्तां प्रदीपयेत् ।
धृत्वा तद्गोलं प्राञ्चो नक्षत्रासंपुटेऽधिके ।
पथेज्जपुटे तेन स्तुतं याति भक्तताम् ॥”
अन्यः प्रकारः ।
“नागवल्लीरसेष्टैः कर्कोटीकन्दगमिन्तः ।

पारदः

नक्षत्रासंपुटे पक्कः कृतो यादवे भक्तताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वोक्तस्य २ भागे ।
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणाविधिः ।
“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव मन्त्रेशानि ! शान्तिसंस्थपनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ।
ताडनादित्तनाशः स्त्रात्ताडनादित्तहीनता ॥
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनाच्चर्यं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गसुपचारैश्च षोडशैः ।
पट्टादिष्वनिलिङ्गावरचितं युक्तमेव वा ॥
पुष्पस्य यथायोग्यं युग्मवर्णं निवेशयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेन्दुरि ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दत्त्वात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्द्वयलेन विस्वपञ्चेन पार्वति ! ।
तोडलोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पञ्चात् प्रासादाख्यं महासमुत् ॥
दक्षिणान् समोच्यै हविष्याशौ जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलश्च तथा मत्स्यं वर्चयेन्न कदाचन ।
अस्त्रिंस्तन्त्रे हविष्यान् ताम्बूलं मीनसुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि ! द्वादशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्या तदा विज्ञेनं लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं ज्ञानयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्त्रं नवात्मकम् ॥
होमबीजं शिवबीजं च वर्णाढ्यं विन्दुमस्तकम् ।
वायुबीजं चैन्द्रयुतं जितयं ज्ञानकं प्रिये ! ॥
इमं मन्त्रं मन्त्रेशानि ! प्रजपेद्वैवधीपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदैवौघयोगेन बहो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे श्रद्धा यत् प्राणवक्त्रमे ! ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविभवाविधि ॥
सुषर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं खर्चं श्रीवाद्यां समनोदरम् ॥
हस्तद्वये मन्त्रेशानि ! दत्त्वाद्वययुग्मकम् ।
वलयं युक्तवर्णं च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
ऊर्मीं दत्त्वात् पीतवर्णां चौमवक्त्रयुगं शिषे ! ।
एवं ज्ञात्वा मन्त्रेशानि ! शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं श्रद्धा पार्वति ! ।
प्रसरे चैव संख्याय भिषगीपत्ररसेन च ।
प्रवर्धेन समालोच्य कुम्भात् कर्हमवत् प्रिये ! ॥
निर्माणाद्योम् तद्दृश्यं यदि स्त्रात् सुरसुन्दरि ! ।
तदा निर्माय तन्निष्ठं पुनर्दृष्टरचरेत् ॥
खपुष्पसंयुते वक्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्तव्यं यतो हृत्तरं भवेत् ॥”
इति मातृकामेदन्त्रं ८ पटलः ॥ ॥
सगरराजस्तुतस्तुक्तकेशनिष्कृतातिविशेषः ।
(यथा, महाभारते । ५ । ५९ । १३ ।
“कैराता द्रदा दम्बाः शूरा वैशामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्विभागा पारदाः सह वाञ्छिकेः ॥”)
अस्य विवरणं पञ्चवक्त्रे दृश्यम् ॥
पारदकः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली । स न ओष्ठदेशेकभाग इति किञ्चित् ॥

पारमा

पारदारिकः, पुं, (परेषां अन्येषां दारान् गच्छतीति ।
परदार + "गच्छती" परदारादिभ्यः ।) ७।३।७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ठक् ।) पारमाधिकः ।
परदाररतः । (यथा, महाभारते १२।११।२५ ।
"तच्च माहिष्मतीवासी भगवान् ह्यवाहनः ।
श्रूयते हि यक्षीती वे प्ररक्षात् पारदारिकः ॥")
"पुष्पकाक्षजयङ्गिमामितं
यच्च मोतमकलजकामिनः ।
पारदारिकविकाससाहसं
देवभर्तुवदृष्टिं भित्तिम् ॥"
इति च नैषधे १८ सर्गः ॥

अस्य दोषा यथा,—

"यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य स्त्रीर्वा कुतो यशः ।
स च निन्द्यः पापयुक्तः शून्यत् सर्ववभासु च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः ॥
पारदार्यं, स्त्री, (परदारा दारा यस्य स परदार-
स्तस्य कर्मेति व्यञ्ज् ।) परदारगमनम् । यथा,
"भृतादध्ययनादान् भृतकाध्यापनमया ।
पारदार्यं पारिवित्तं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥"
इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्यः ॥

पारदेशः, त्रि, प्रोषितः । पारदेशिकः । पथिकः ।
परदेशं गत इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (परदेशे
भव इति व्यञ्ज् । परदेशजातः । यथा,
याज्ञवल्क्यः २ । २५५ ।
"सुदेशपथ्ये तु शतं वणिग्यक्षीत पञ्चकम् ।
दृष्टकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयो ॥")
पारमहंस्यं, त्रि, (परमहंसैर्गन्तव्यं परमहंसस्य
भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा ।
परमहंस + व्यञ्ज् ।) परमहंससम्बन्धः । यथा,
"श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्देववानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं
तच्छून्यं सुपठन् विचारयपरो भक्ता विसु-
च्यन्तरः ॥"
इति श्रीमद्भागवते १२।१३।१८ ॥
"पारमहंस्यं परमहंस्यैः प्राप्यम् ।" इति तट्टो-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ (परब्रह्मधाम । यथा,
भागवते १।१८।२२ ।
"यन्नाहुरक्ताः सहस्रेव धीरा
अपोह्य देहादिषु सङ्गम्यम् ।
ब्रजन्ति तत्पारमहंस्यममलं
यस्मिन्सर्वसोपशमः स्वधर्मः ॥"
प्रत्यङ्निष्ठाकूपम् । यथा, तन्त्रेव २।४।१२ ।
"पुंसां पुनः पारमहंस्यं व्याचमे ॥
अवस्थितानामनुश्रव्यदापुषे ॥"
ज्ञानस्वरूपम् । यथा, तन्त्रेव ४।२१।४१ ।
"न वे तथा चेतनया बहिष्कृते
कुताशने पारमहंस्यपर्यगुः ॥")

पारमार्थिकः, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय
हित इति ठक् ।) परमार्थयुक्तः । यथा,—
"गतानुगतिको लोको न लोकोः पारमार्थिकः ॥"
इति पुराणम् ॥

पारश

तुल्यम् । यथा,—

"त्रिचतुःपञ्चसप्ततद्वद्वा दृष्ट एव च ।
क्रमेण घटिका स्मृतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथायः । यथा, मग्नौ ६ । ६२ श्लोकटीकायां
कुल्लूकभट्टः । "तेषां प्रकाशाप्रकाशतत्त्वरणां
सकर्मणि सौम्यादौ ये पारमार्थिका दोषा
इति ।" परस्परविभक्तः । यथा, भागवते ।
३।२६।१ ।

"लक्ष्यं महदादौर्वा प्रकृतेः प्रवक्ष्य च ।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥"
"पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः ।" इति
तट्टोकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पारम्यर्थं, स्त्री, (परम्यराया आगतम् । तत्
आगत इत्यञ् । चतुर्वर्णादित्वात् व्यञ् । पर-
म्यरा + स्वार्थे ण्यन् वा ।) आम्नायः । कुल-
क्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।
"यस्मिन् देशे य आचारः पारम्यक्रममागतः ।
तत्र तं नावमन्यते धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥"
इति विवादभङ्गावयवः ॥

परम्यराया भावश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
६।११७।२७ ।
"निरुत्तुषु च सैन्येषु पारम्यर्थेण सन्धेः ।
वित्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥")

पारम्यर्थोपदेशः, पुं, (पारम्यर्थेण गुरुपरम्यराया
प्राप्त उपदेशः ।) उपदेशपरम्यरा । तत्-
पर्यायः । ऐतिह्यम् २ इतिह ३ । इत्यमरः ।
२।७।१२ ॥ परम्यरेव पारम्यर्थे स्वार्थे
ण्यः पारम्यर्थोपदेशः पारम्यर्थोपदेशः तत्र
इतिहशब्दोऽवयवः । यथा । इतिह दृष्टेवक्तुं
इह वटे यच्चः प्रतिवसतीति । इति एवं रूपं
हन्ति गच्छति इतिह हनननादिति चः ।
इतिह शब्दात् स्वार्थे ण्य ऐतिह्यम् । इति
भरतः ॥

पारलौकिकः, त्रि, (परलोके भवः परलोकाय
हित इति वा । परलोक + ठक् । "अनु-
श्रुतीकादीनाम् ॥" ७।३।२० । इति निष्ठादुभय-
पदस्यैव टटिः ।) परलोकसम्बन्धी । यथा,—

"दानपात्रमधर्ममिहैक-

याहि कोटिगुणितं दिवि दाधि ।

साधुरेति सुकृतेर्गदि कर्त्तुं

पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥"
इति नैषधे ५।६२ ॥

(तथा च महाभारते । १३।१११।१६ ।
"तस्मात्प्रायागतेरर्थधर्मं संवेत पण्डितः ।
धर्मं यको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥")

पारवतः, पुं, पारावतः । इति द्विरूपकोषः ॥
पारश्वः, पुं, मृदायां विपतनयः । इत्यमरः । ३ ।
३।२०६ ॥ स तु निषादजातिः । यथा,—

"जात्रादेशकन्यायाममल्लो नाम जायते ।

निषादः मूत्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥

मूत्रकन्यायाम्नायां निषाद उत्पद्यते यतः

मूत्रकन्यायाम्नायां निषाद उत्पद्यते यतः

मूत्रकन्यायाम्नायां निषाद उत्पद्यते यतः

मूत्रकन्यायाम्नायां निषाद उत्पद्यते यतः

पाराय

संज्ञान्तरेण पारश्वोच्यते । तस्योपपन्न-
संस्कारनिषेधमाह ।

स पारवज्रेण श्वस्तकात् पारश्वः स्तुतः ॥
स जीवन्नेव श्वस्तुल्यः ।" इति मनुकुल्लूकभट्टौ ॥
परस्त्रीतनयः । (परशुरेव स्वार्थे ण्यञ् ।)
श्वस्तम् । तत्तु लौक्यम् । इति मेदिनी । वे, ६० ॥
परमुजाते, त्रि ॥

पारशीकः, पुं, पारशीकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पारश्वधः, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रह-
रशमस्येति वा । परश्वध + "तदस्येति ।" अञ् ।)
परश्वधधारी । पारश्वधिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पारश्वधिकः, पुं, (परश्वधः प्रहरणमस्य । "पर-
श्वधादृण् च ।" ४।४।५८ । इति ठक् ।)

परश्वहेतिकः । कुठारधारी । तत्पर्यायः ।
पारश्वधः २ परश्वधायुधः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पारसिकः, पुं, पारसीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
पारसी, स्त्री, पारस्यभाषा । पारसदेशभव-

विद्यादि । तदारम्भदिनं यथा,—

"अष्टोत्तशिवामवापूर्यारिवतीभरणीद्वये ।

विशाखाश्विनीतारावापूर्यतमे पापवाचरे ॥

तस्ये स्थिरे चचन्द्रे च पारसीमारवौ पठेत् ॥"
इति गणपतिसुक्तम् ॥

पारसीकः, पुं, पारसीकदेशोद्भवोऽटकः । तत्-
पर्यायः । वानायुजः २ । इति कैचदित्यमर-
टीकायां भरतः ॥ परादनः ३ आवहृजः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अश्ववेद्यके १।८ ।
"पारसीकास्ताजिकाभाः कौड्याणाः कैच-
दुज्जताः ॥")

देशविशेषः । तत्पर्यायः । पारसिकः २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तद्देशोद्भवे, त्रि ॥ (यथा,
रघुः १।४।६० ।

"पारसीकास्ततो चेतुं प्रतस्थे स्थलवर्तना ॥")

पारस्त्रियः, त्रि (परस्त्रियां जातः । "कल्याण्य-
दीनामिनह ।" ४।१।१२६ । इति टक्
हनडादेशश्च । तत् उभयपदटटिः ।) परस्त्रियाः
स्तुतः । इत्यमरः । २।६।२४ ॥

पारा, स्त्री, (पारोऽख्यस्या इत्यप् तत्तटाप् ।)
नदीविशेषः । सा तु पारिपाचपर्वतोद्भवा ।
इति मेदिनी । रे, ५६ । (यथा, मात्स्ये ११३।२४ ।
"पारा चर्मस्तती कृपा विदुषा वेद्यमवपि ॥")

पारापतः, पुं, (पारे गिरिनद्यादिपरपारे यद्वा,
पारादध्यापतति लोभादिति । पत + व्यञ् ।)
पारावतः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पारापारः, पुं, (पारपापारपायस्येति । "अथ
व्यादिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यप् ।)
पारावारः । इति द्विरूपकोषः ॥

पारायणं, स्त्री, साकल्यवचनम् । इत्यमरः । ३ ।
२।२ ॥ "पारं समाप्तिं अयते गच्छति प्राप्नोति

पारायणं गन्धादित्वाहनः । व्यावर्तिलङ्गत्वा-
द्विजलिङ्गेन सामानाधिकरण्यापि स्त्रीकमेव

पारायणम् । यथा घातुपारायणम् । इत्य-

पारायणम् । यथा घातुपारायणम् । इत्य-

पाराय

पारायणं नाम कहेति मम मैथिलीति भट्टिः ।
इति भरतः ॥ (पारमवर्णे समानं प्राप्नुवन्ति
येनेति । अथ + कृष्ट् कारणे इत्येके ।) पुराण-
पाठः । (यथा, देवीभागवते । १ । २४ । १७ ।
“परयेद्भाष्यं शान्तं पारायणकृते तदा ॥”)
तत्र श्रीभागवतपाठादुक्तं यथा,—

श्रीपारमवर्णाय ।

“अथैवमिति प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ! ।
शुक्लच्छायायामास महारानं परीक्षितम् ।
समाहेतेति भगवन् । श्रूयते तत्र तत्र च ।
तस्मादुक्तमिच्छामि श्रोतुं तत्त्वतमेव च ।

सदाशिव उवाच ।

साधु पृच्छन्नाभागे । लोके यत् प्रचरिष्यति ।
पारायणमिति स्थातं सद्यो सुक्तिमदं वृणाम् ।
शुक्लसोक्तिक्रमेणैव पठेद्भागवतम् यः ।
आवयेच्छृणुयाद्वापि तस्यानन्तं फलं भवेत् ।
स्तनित्यक्रियः प्राप्तः कुशहस्तः कृतात्मनः ।
देवद्विजगुरुस्तथा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ।
हेपावनं नमस्कृत्य शुक्रदेवश्च भक्तितः ।
हिरण्यचवर्धं यावत् प्रथमेऽहनि कौर्मेयेत् ।
चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽपि तृतीयेके ।
मयनश्चाष्टमस्तथापि यत्र कूर्मः स्वयं हरिः ॥
चतुर्थदिपक्षे चैव दशमे हरिश्च यः ।
पञ्चमे तु पठेद्द्विद्वान् रुक्मिण्या हरिश्चावधि ।
वष्टे चोद्धवसंवादे षष्ठमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
स्तते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत् पुनः ।
पठेदर्थं बुध्यमानः आवयेद्द्विष्यवोत्तमे ।
श्रोता तु प्रादुस्तुभो भूत्वा श्रद्धयाङ्गितनूपरः ।
अध्याये स्मरन्मार्गेण तथा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गं निवेदयेत् ।
कुर्वाणश्चैवार्धं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागवतस्य तु ।
अथवा आवर्णा वापि स इष्टां गतिमाप्नुयात् ।
एतन् पारायणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ।
पाठकाले तु त्रिदशा सनयश्च तपोधनाः ।
पार्ष्णाश्च तथा विष्णोः सावित्र्यं तत्र कुर्वते ॥
एतत्तं कथितं देवि ! पारायणविधानकम् ।
विष्णुप्रोक्तिकं पुण्यं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति पाश्चि पातकखण्डे पारायणमाहात्म्ये ७१
अध्यायः ॥ ७ ॥ अपिच ।

कुमारा ऊचुः ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामः समाह्वयश्च विधिम् ।
सहायेर्वसुभिश्चैव प्रायः साधो विधिः स्मृतः ॥
देवद्विजगुरुस्तथा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ।
यिवाहे यादृशं धितं तादृशं परिकल्पयेत् ॥
नभस्य आन्विनीर्णो च मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः ।
एते मासाः कषारम्भे श्रोतृणां मोक्षसूचकाः ॥
मासानां निर्वाये यानि तानि व्याख्यानि सर्वथा ।
अज्ञायाश्च त यथाच कर्त्तव्याः सोऽयमाह ये ॥
देशे देशे तथा चैवं वागी प्रेष्या प्रवक्षतः ।
अविद्यति कथा चात्र आगत्यं कुटुम्बिभिः ॥

पाराय

दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाश्रितकौर्मेयाः ।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कौर्मेनोत्सुकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यच्च तल्लेखनमतीरितम् ॥
सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः ।
अपूर्वैरसक्त्यैव कथा चात्र भविष्यति ॥
श्रीभागवतपीयूषकथासु रत्नसम्यटाः ।
भवन्त्यत्र तदा श्रीमत्प्राप्त्यानु प्रेमसत्पराः ॥
नायकाश्च कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा ।
सर्वथा गमनं कार्यं च सोऽप्येव सुदुर्लभः ॥
एवमाकारणं तेषां कर्त्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥
तोये चैव वने चापि गृहे वा अथवा स्नानम् ।
विश्रान्ता वस्तुधा यत्र कर्त्तव्यं तत्कथास्थानम् ॥
शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमङ्गनम् ।
गृहोपस्कारसुदृढं गृहकोशे निविष्टयेत् ॥
अन्नात् पश्चाद्द्वितीयं यन्मादास्त्रीर्णानि प्रलेपयेत् ।
कर्त्तव्यं मङ्गलं प्रोक्षेः कर्त्तव्यं वस्त्रमङ्कितम् ॥
फलपुष्पहलेर्दिन्यक्तं विताने च विराजितम् ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पदिराजितः ॥
ऊर्ध्वं समैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च ॥
पूर्वं तेषामासनानि कर्त्तव्यानि यथोत्तरम् ।
वस्तुचापि तथा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥
उददस्तुभो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्रादुस्तुखन्ददा ।
प्रादुस्तुभोऽप्य भवेद्वक्ता श्रोता चोददस्तुखन्ददा ॥
अथवा पूर्वदिक् क्षेया पूष्यपूजकमध्यतः ।
श्रोतृणामागमः प्रोक्तो देशकालादिकोविदैः ॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिष्ठः ॥
अनेककर्मविधानाः स्त्रियाः पाण्डुवादिनः ।
शुक्लशास्त्रकथोच्चारं व्याख्यास्ते येऽप्यपण्डिताः ।
वक्तुः पार्श्वं समथार्थमन्यः श्लाघ्यस्तथाविधः ॥
पण्डितः संशयच्छेत्तो लोकबीधनतत्परः ॥
वक्ता क्षीरं प्रकर्त्तव्यं दिनादन्वाक् व्रताप्रये ।
अरुणोदयेऽसौ निर्वृत्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥
मङ्गलश्च प्रकर्त्तव्यं तत्र व्याघ्रो हरिस्तथा ।
कण्ठासुदृष्टि मन्त्रैश्च चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणनमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥
संसारसागरे मयं दीनं मां करुणानिधे ! ।
कर्त्तव्याहृदयहीताङ्गं मातृहर भवार्णवात् ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रवक्षतः ।
कर्त्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः प्रसन्नचित्तोऽन कर्त्तव्या केवलं तदा ॥
श्रीमद्भागवतस्यार्थं प्रत्यक्षः कथ्य एव हि ।
स्त्रीकृतोऽति मया नाथ ! सुमार्थं भवसागरे ॥
मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
निर्विघ्नेनैव कर्त्तव्यो दासोऽहं तव कोश्व ! ॥
एवं दीनं वचः प्रोक्त्वा वक्तारश्चाथ पूजयेत् ।
संभूय वक्ष्यभूषाभिः पूजान्ते तत्र संक्षेपेत् ॥
शुक्लरूपमवोद्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।

पाराय

एतत्तत्कथाप्रकाशेन मद्भक्तानं विनाशय ॥
तदये नियमः पश्चात् कर्त्तव्यः श्रेयसे सुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्वा धारणीयः स एव हि ॥
वरुणं पञ्चविशाखां कथाभागनिष्ठये ।
कर्त्तव्यं तेऽहरेर्जयं द्वादशाक्षरविद्यया ॥
ब्राह्मणान् वैष्णवान् चाण्डालान् तथा कौर्मेन-
कारिणः ॥
जला संपूष्य दत्त्वाऽर्थं स्वयमासनमाविधेत् ॥
लोकचिन्ताधनागारपुञ्चविन्ताश्रितश्च यः ।
कथाचिन्ताशुद्धमतिः स लभेत् फलसुखमम् ॥
आरुण्योदयमारभ्य साङ्गं त्रिप्रहरानकम् ।
वाचनीया कथा सर्वक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविरामः कर्त्तव्यो मध्याह्ने चटिकाव्रतम् ।
तत्कथामनुकार्यं वै कौर्मेन वैष्णवेऽसदा ॥
मलमूत्रजघार्थं हि लज्जाहारः सुखावहः ।
हविष्यामेन कर्त्तव्यो श्लोकवारं कथार्थिना ॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा शक्तिश्चेत् श्रद्धयात्तदा ।
व्रतपानं पयःपानं जला वा श्रद्धयात् सुखम् ॥
फलाहारेण वा आत्यमेकमर्त्तनं वा पुनः ।
सुखसार्धं भवेद्यत्तु कर्त्तव्यं अवस्थाव तत् ॥
भोजनसु वरं मय्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविन्नकरो यदि ॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् श्रद्धा नारद ! ।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥
ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिः पञ्चावस्थाश्च भोजनम् ।
कथासमाप्तौ भक्तश्च कुर्वाणश्च कथाव्रती ॥
द्विदलं मधु तैलश्च गरिष्ठान्नतथैव च ।
भावदुष्टं पर्युषितं जलान्नित्यं कथाव्रती ॥
वृन्ताकश्च कलिङ्गश्च दग्धमन्नं मन्दिरिकम् ।
निष्पावमामिनाद्यश्च वर्जयेत्तु कथाव्रती ॥
पलाङ्गु लघुनं द्विहृत् मूलकं यज्जननया ।
कालिकामूलकुण्डाणं नैवाद्याश्च कथाव्रती ॥
देववैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनान्तथा ।
स्त्रीराजमहतां विन्दां वर्जयेच्च कथाव्रती ॥
कामं क्रोधं मदं दानं मत्सरं लोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥
रजस्तनान्नजन्मेऽप्यतितव्रातकेऽसदा ।
द्विजद्विजवेदवाहोश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥
सर्वं शौचं दयां मौनं मार्जनं विनयनया ।
उद्धारं मानसं तद्वत् कुर्वादेव कथाव्रती ॥
हरिद्रश्च सद्यो रोगी निर्भयः पापकर्म्मवान् ।
अनपयो मोक्षकामः श्रद्धयात् स कथामिमाम् ॥
अपुण्या काकवन्था च वन्था या च वृत्ताभक्ता ।
स्वदग्धर्मा च या नारी तथा आद्या प्रवक्षतः ॥
एतेन विधिना हतं तदक्षयतरं भवेत् ।
अत्युत्तमादिना सप्तकोटियज्ञफलप्रदा ॥
एवं कृत्वा व्रतविधिसुदृषापनमणाचरेत् ।
तज्जन्मादलीकृतवत् कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥
अकिञ्चनेषु भक्त्यु प्रायो नोदृषापनायहः ।
अवधीनैव पूजास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥
एवं नगाहयसोऽस्मिन् समुप्ते श्रोतृभिरसदा ।
पुष्पकण्ड च वस्तुच पूजा कार्यातिभक्तितः ॥

पाराव

प्रवादस्तुलसीमाला ओलम्बसाय दीयताम् ।
 नृदङ्गताजलितं कीर्तनं कीर्तनं ततः ॥
 जयप्रभो नमः प्रभुः प्रभुप्रभु गीयताम् ।
 विप्रभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्त्रश्च दीयताम् ॥
 विरक्तश्चेद्भवेत् श्रोता गीता वाचा परेऽहनि ।
 यद्वक्ष्येत्तदा होमः कर्तव्यः कर्मशालये ॥
 प्रतिश्लोकश्च कुड्याद्विधिना द्रष्टव्यश्च ।
 पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्वायस्य सुवमाहितः ।
 तन्मयत्वान् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ॥
 होमाशक्तौ बुधो होम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
 नानाशुद्धिनिरोधार्थं न्यूनताप्रियताख्ययोः ॥
 दोषयोः प्रश्नमार्थं पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तेन स्थातुं सफलं सर्वं नाख्यस्यादधिकं यतः ॥
 द्वादश वाक्कान् पञ्चाङ्गो ज्येष्ठाध्यायस्यैः ।
 दद्यात् सुवर्णं धेनुश्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
 शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्गसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं कलिताचरम् ॥
 संपूज्यावाहनाद्यैस्तदुपचारैः सदक्षिणम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यत्नात्मने ॥
 आचार्याय सुधीर्हन्ता सुक्तः स्याद्भवन्वनेः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ।
 फलदं स्थातुं पुराणान् श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं नाचसंशयः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 श्रीमद्भागवतेनैव भक्तिमुक्तिः प्रकाशिता ॥
 इति पाद्योत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्तयतीति । पारा-
 यण + "पारायणतुरायणेति ।" ५।१। ७२ ।
 इति ठन् ।) पाठकः । छात्रः । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ।

पारावकः, पुं, (पूपूर्ते + वच् । पारं पूर्णं
 ऋच्छतीति । ऋ गतो + उक्त् ।) प्रसरः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे
 व्यापततीति । पार + व्या + पत + अच् । पृषो-
 दरादित्वात् पत्य वः । उज्जीयने सुदक्षत्वा-
 देशस्य तथात्वम् । यद्वा, परावद्दूरदेश-
 खलिनं अन्तरीक्षादिदूरदेशे भवः उज्जीय-
 मानः सन् स्थित इत्यर्थः । परावत् + अच् ।)
 पश्चिमिध्वजः । पायरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 द्वेयकण्डः २ कपोतः ३ रक्तगोचनः ४ । इति
 रभसः ॥ पारापतः ५ कसरवः ६ अरुण-
 गोचनः ७ मदनकाकुरवः ८ कामी ९ रक्त-
 चक्षुः १० मदनमोहनवाग्विलासी ११ कच्छी-
 रवः १२ यद्वकपोतकः १३ ॥ (यथा,—
 "विंशो वली द्विरदङ्गुलरमांसभोजी
 संवत्सरेण क्लृप्ते रतिमेकवारम् ।
 पारावतः खलु श्लोकाकणमात्रभोजी
 कामी भवेदुद्दिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥"

पारावा

अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
 गुदत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तासृदाहनाशित्वम् ।
 वस्त्रत्वम् । वीर्यवृद्धिदाहत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 विशदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्देशे यथा,—
 "पारावतोऽन्यो वग्देशी कासुको सुल्लुण्णारवः ।
 पारावताङ्गिपिच्छश्च शैवो गजरवश्च सः ॥"
 इति राजनिर्घण्टः ॥

मर्कटः । तिष्ठकः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥
 गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
 "पारावतः पारिजातः पाकरो हरिणः कृशः ।
 विहङ्गः शरभो मेघः प्रमोदः संहतापनः ।
 येरावतकुलारेते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥"
 अश्ववर्गाद्यामन्यतमः । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 "दाडिमामलकमातुलुङ्गाव्यातकप्रित्यकरमहं-
 वदरकोलप्राचीनामलकतिन्निडीककोशाश्वभय-
 पारावतवेचनफलकुचान्मवेतसदन्तशततक्रुरा-
 मुक्तसौवीरकतुषोदकध्यान्वाश्वप्रभृतीनि समा-
 सेनाम्बो वर्गः ॥" * ॥ परात् श्वोरहङ्कारात्
 अवति रचतीति । अव रचयि + श्रृत् । ततः
 पारावते इदमिति । तस्येदमित्यच् । दन्तान्यस्य
 गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्यैव पारो मूलं
 यस्याः । डीष् । पद्मावः ।) पारावताङ्गिः ।
 नयापट्को इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥
 काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
 "पारावतपदीदन्तीवाकृचौकेशराज्येः ।
 कण्टकाया च तत् प्रकृतं कृत्स्नं योजयेत् ॥"
 पारावताङ्गिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्गिरिव
 अङ्गिर्मूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १५० ॥

पारावताङ्गिपिच्छः, पुं, (पारावताङ्गिरिव पिच्छः
 पञ्चातुप्रदेशो यस्य ।) वग्देशीयपारावतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्यैव अनिरुद्धस्या इति ।
 अच् । ततो डीष् ।) गोपगीतम् । नदीभेदः ।
 (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 "तथा चर्मस्वतो वज्रवती पारावती तथा ॥"
 लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥

पारावारं, स्त्री, (पारं नद्यादिपरपारं व्यावृत्तो-
 तीति । व्या + वृ + "कर्मयणम् ।" ३ । २ । १ ।
 इत्यच् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २०२ ॥

पापावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवा-
 रश्च वा अख्यस्येति । अच् ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः । १ । १० । ११ । (यथा, देवीभागवते ।
 १ । ५ । ५६ ।
 "यद्वक्ष्यं कीलानं कलयितुमशक्तः स तु नरः
 कथं पारावाराकलनचतुरः स्थातुमिति ॥"
 पारावारीकः, वि, (पारावारं गच्छतीति ।

पारिजा

६३ । इत्यच् "अवारपाराद्विद्यहीतादपि विप-
 रीताचेति वक्तव्यम् ।" इति वार्तिकोक्ता खः ।)
 पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दात्
 कीन्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं, स्त्री, (पराशरेण कृतमिति । पराशर
 + अच् ।) पराशरोक्तभिक्षुसूत्रम् । इति
 पाराशरिण्यट्टीकायां भरतः ॥ (उपपुराण-
 विशेषः । इति पुराणम् । इति विशेषः । यथाह
 चक्रदत्तः ।
 "यद्दीवलाशुच्यस्यपञ्चमजीतुनां पचेत् ।
 मूर्पैः पामदभागस्ये तत्र पात्रे पचेद्भृतम् ॥
 धात्रीविदारोत्तरसे त्रिपात्रे पचकोर्मणे ।
 सुपिष्टेजीवनीयेषु पाराशरमिदं वृतम् ॥")

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यं पुमान् । परा-
 शर + "ऋण्यकृतेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यच् ।)
 व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशर-
 कृतस्तिसंहिताविशेषः । यथा,—
 "कृते तु मानवो धर्मेच्छेतायां गीतमः स्मृतः ।
 द्वापरे शक्तलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥"
 अस्य विशेषविवरणं पाराशरशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
 पाराशरसम्बन्धिनि, वि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पराशरकृतः
 कल्पसं वेत्ताधीते वा । "विद्यालक्ष्यकल्पाना-
 खेति अक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० । इत्यस्य वार्ति-
 कोक्ता ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पारा-
 शरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

पाराशरिः, पुं, (पाराशरस्यापत्यम् । "अत इन् ।"
 ४ । १ । ६५ । इतीन् ।) वेदव्यासः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न] पुं, (पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षु-
 मधीते इति । पाराशर्य + "पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।" ४ । ३ । ११० ।
 इति लिङिः ।) मस्करो । चतुर्थाशमी । परा-
 शरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं इत्यर्थे ऋ पाराशरं
 तद्विद्यतेऽस्याध्ययनावेति नैकाद्यादिति इन् ।
 इत्यमरभरतौ ॥

पाराशर्यः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर +
 "गर्गादिभ्यो यच् ।" ४ । १ । १०५ । इति
 यच् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । ४ । ३२ ।
 "पाराशर्यं महाभाग ! यत्तं पृच्छस्व
 मामिह ॥")

पारिजाङ्गी, [न] पुं, (पारमजाङ्गीति । इतिः ।
 पारि ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ् +
 जिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२२ ॥
 मस्करो । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७४ ॥

पारिजातः, पुं, (पारमस्याङ्गीति पारो सप्तमस्तस्मात्
 जातः । सप्तममन्यकाद्यैः तद्गर्भजातत्वात् तथा-
 त्वम् । पारिगोऽङ्गीतः इति कश्चित् ।) पारि-
 भद्रवृक्षः । सुरतरुः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥
 (सप्तममन्यकाद्यैः स्त्रीतृपतिकथा यथा,

पारिजा

“ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयन्निर्धनो योऽर्थः शब्दं हवि यथा भवान् ॥”
अस्योत्पत्तिश्चरति यथा,—

“अद्विष्टासुतासुतो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
ततो ददर्श जम्बोऽपि सख्यभामासहायवान् ।
देवोद्यानानि सन्नाधि गन्धनादीनि सप्तम् ॥
ददर्श च सुगन्धाऽऽ मङ्गरीपुष्पधारिकम् ।
श्रीवामादकरं दिवं वाजपयस्योभितम् ॥
मध्यमानेऽन्ते जातं जातस्यमवयवम् ।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिकन्दनः ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सख्यभामा द्विजोत्तमः ।
कस्मात्तु हारकामेव नीयते जम्बु । पादपः ॥
इत्युक्तः स प्रहस्येन पारिजातं गदतमिति ।
आरोपयामास हरिस्तन्नुत्पन्नचारिकः ॥
भोः शची देवराजस्य मन्त्रिणी तत्परिचयम् ।
पारिजातं न गोविन्द । हर्षमर्हसि पादपम् ।
शचीविभूषणार्थाय देवैरन्तमन्त्रिणे ।
उत्पादितोऽयं न चेमी गृहीत्वैनं ममिच्छामि ॥
अवश्यमस्य देवेभ्यो निष्कृतिं लब्ध्वा । यास्यति ।
वकोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
तद्वत् सकलेर्देवैर्विप्रसिद्धं तवाप्युतम् ।
विपाककटं यत् कर्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
इत्युक्ते तैरेवाचेतान् सख्यभामातिकोपिनी ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुरा-
धिपः ॥

सामान्यः सर्वलोकानां यद्विद्योऽन्तमन्त्रिणे ।
ससुतपन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥
यथा सुधा यथैवेक्यथा श्रीवन्नरत्निकः ।।
सामान्यः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा ततः ॥
भर्तृबाहुमहागन्धा वज्रहोत्रं यथा शची ।
तन् कथ्यतामजं चान्धा सखाहारयति इमम् ॥
कथ्यतां वै इमं गत्वा पौलष्ठा वचनं मम ।
सख्यभामा वदत्येतदिति गम्भीरतामरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्तृर्हसि वदः पतिस्तव ।
मङ्गलसुन्दरतोऽयं तत् कारय निवारयम् ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि चिदंश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मातुषी हारयामि ते ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्ता रत्नियो गत्वा श्रव्या जसुष्योदितम् ।
शची चोत्तुवाहयामास सुतायां चिदंश्वरिणम् ॥
ततः समस्तदेवानां सैभ्यः परितुतो हरिः ।
प्रययौ पारिजातार्थमिच्छो योधयितुं द्विजः ॥
ततः परिचरिन्निर्गमदागुलवरायुधाः ।
बभूवुस्त्रिशः सन्नाः शक्रो वचकरे स्थितः ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरिस्थितम् ।
शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
चकार शस्त्रनिर्घोषं दिशः प्रव्येन पूरयन् ।
सुमोच च शरवातं सङ्काशुतसन्निभम् ॥
क्षिप्तेष्वशेषवायुषु शस्त्रेष्वप्यु सत्वरम् ।
जयाह वासवो वचं सख्यभामां सुदर्शनम् ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तमः ।।

पारिजा

वचपक्षधरो दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
क्षिप्रं वचमप्येकेण जयाह भगवान् हरिः ।
न सुमोच तथा वचं शक्रः । तिष्ठति चामवीत् ।
प्रनष्टवचं देवेशं गदुक्षतवाहनम् ।
सख्यभामावहीदीरं पलायनपरायणम् ॥
त्रैलोक्येश्वर । नो युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् ।
पारिजातसमाभोगा त्वात्तुपस्यास्यते शची ॥
श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्तो वै निवर्तते देवराजस्तथा द्विजः ।।
प्राह चैनामजं चक्रिः सख्यः क्षिप्रतिलक्षितैः ॥
न चापि समेवं हारस्थितिकर्तास्त्रिजस्य यः ।
जितस्य तेन मे व्रीडा जायते विचरन्निष्ठा ॥
यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्यं
यस्याद्वयतत्त्वं न भविष्यति सर्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
व्रीडा कथं भवति देवि । निरास्तस्य ॥
संस्तुतो भगवानित्यं देवराजेन केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन द्विजोत्तमः ॥
देवराजो भवानिच्छो वयं मर्त्या जगत्पते ।।
जन्तव्यं भवतेवैतदपराधं कृतं मया ॥
पारिजाततत्त्वायं नीयतामुचितामरम् ।
गृहीतोऽयं मया शक्रः । सखा वचनकारणात् ॥
श्रीशक्र उवाच ।

विमोहयति मामीश । मर्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानौमस्यां भगवतो न तु सख्यविदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं जम्बु । हारवर्तो प्ररीम् ।
मर्त्यलोके त्वया सुक्ते नायं वै स्यास्यते सुवि ॥
तथेत्युक्ता न देवेन्द्रमाजगाम सुवं हरिः ।
हर्षमुत्पादयामास हारकावाचिनी द्विजः ॥
अवतीर्यथ गदवान् सख्यभामासहायवान् ।
निष्कृते स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
यमप्येकं जगः सर्वं जातिं स्मरति पौल्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुण्यानां गन्धनोर्वी त्रियोजना ॥
ततस्ते यावदाः सर्वे देवदन्धानमातुषान् ।
दृष्टुः पादपं तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥”
इति विष्णुपुराणे पञ्चमोऽंशे पारिजातहरके
३० । ३१ अध्यायौ ॥ (ऐरावतकुलजातनाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः लघुः ॥”
अश्वविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
“पारिजातेन राजेन्द्र । रैवतेन च धीमता ।
सुसुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितदुतिः ॥”
तन्मृगाश्वविशेषः । यथा, आगमसम्बन्धिते ।
“सुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारसुतमम् ॥”
पारिजातकः, पुं, पारिजोऽर्जितः पारिजातः
कार्यं कः । ‘पारे जातो विष्णुपुत्राः पारि-
जातेति शब्दितः ।’ इत्यागमः ॥ देवतरुः । तत्-
पर्यायः । मन्दारः २ । इक्षमरः । २ । ४ । २६ ॥
पारिभद्रश्च । पाणितामाहार इति भाषा ॥
“पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य । ‘पारिभद्रे
तु मन्दाकर्महारः पारिजातकः ।’ इति हजु-
चन्द्रः ॥” इक्षमरटीकायां भरतः ॥

पारिपा

पारिजायं, जि. (पारिजये विवाहकाये लब्धम् ।
पारिजय + यज् ।) पारिजयलब्धं धनार्थिकम् ।
यथा,—

“मातुः पारिजायं क्षियो विभजेरन् ॥”

इति दायभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥

पारिजायं, जि. (पारिजायमर्हतीति । पारिजाह
+ यज् ।) गृहीपकरणश्रव्यासनकुलकटा-
हादि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।

“अर्थस्य संयत्ते चैनां यथे चैव नियोजयेत् ।

श्रीचै धर्मेऽभ्यपन्नाश्च पारिजायस्य चैवये ॥”

“पारिजायस्य गृहीपकरणस्य श्रव्यासनकुल-
कटाहदेरवेण्ये यनां नियोजयेत् ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

पारितया, स्त्री, (परितस्तथाभूता परितया ।
ततः स्तार्ये यज् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादि-
रत्नितपट्टिका । चिंती इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । बालपाश्या २ । इक्षमरः । २ । ६ । १० ॥

पारितोषिकं, जि. (परितोषेण लब्धं परितोषा-
हागतं वा । परितोष + शेषिककृत् ।) आनति-
करणम् । परितोषजनकप्रथम् । यथा,—

“ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवा-
दिनः पारितोषिकं धारयति ॥” इति सुरारिः ॥

पारिन्ः, पुं, (पारीन् + एषोदरादिवात् इन्ः ।)
चिंहः । इति शैमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥

पारिपथ्यिकः, पुं, (परिपथ्यं पन्थानं वर्जयित्वा
वाप्य वा तिष्ठति परिपथ्यं हनोति वा । “परि-
पथ्यश्च तिष्ठति ।” ४ । ४ । ३६ । इति टक् ।)

चौरः । इति शैमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥

पारिपायं, स्त्री, (परिपाटी + यज् ।) परि-
पाया भावः । परिपाटीशब्दात् भावे ऋप्रत्ययः ॥

पारिपायः, पुं, पञ्चेतविशेषः । तत्पर्यायः । पारि-
पायः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य
पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापञ्चेतः ॥ (अयं
हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपञ्चेतानामन्यतमः ।

यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।

“महेन्द्रो मलयः सख्यः सुक्तिमाशुचपञ्चेतः ।

विन्ध्यश्च पारिपायश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”

अस्मादुद्गतं यथा, तत्रैव । ५७ । १६—२० ।

“वेदस्तुतिर्वेदवती रुद्रास्त्री सिन्धुरेव च ।

वेत्ता सानन्दिनी चैव सदानोरा मही तथा ।

पारा चर्मस्तती नृपी विदिशा वेचवक्ष्यति ।

श्रिषा ह्यवर्णं च तथा पारिपाचाभयाः

सुताः ॥”)

पारिपायिकः, पुं, (पारिपाय + स्तार्ये कन् ।)

पारिपायपञ्चेतः । इक्षमरः । २ । ३ । ३ ॥

पारिपार्थिकः, पुं, (परिपार्थं वर्तते इति ।

परिपार्थ + “परिसुखश्च ।” ४ । ४ । २६ ।

इति चकारात् टक् ।) नन्दाः पार्थिवः ।

इति शैमचन्द्रः ॥ जि, पार्थिवर्त्ता । यथा, अमर-

कोषे । १ । ३ । ३१ ।

“मातरः पिङ्गलो दक्षश्चक्राश्रोः पारि-

पार्थिकाः ॥”

पारिभा

पारिभवं, जि, (परि + भृ + क् + च्। ततः प्रज्ञा-
द्यन्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। १।१।७५। (यथा,
रघुः। ३।११।

“तयोपचाराङ्गलिखितहस्तया
नन्द पारिभवेनयया वृपः॥”)

आङ्गलः। इति मेदिनी। वे, ६०॥ (जो, तीर्थ-
विशेषः। यथा, महाभारते। ३।८३।१२।
“ततः पारिभवं गच्छेत्तीर्थं जेलोक्कविश्रुतम्।
अभिष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत॥”
युं, जलपत्नी। इति रामायणः॥ यथा, रामा-
यणे। ४।२७।२३।

“पारिभवं प्रत्येकं वरिष्कौचनिनादिता।
रमणीया नदी सौम्या सुनिसङ्गनिवैविता॥”
पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतविशेषः। यथा, हरि-
वंशे। ७।२७।

“देवाभूतजनसक्तया प्रकृतयोऽपरे।

पारिभवं चैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते॥”)

पारिभदः, पुं, (परितो भद्रमस्मात्। परिभद्र-
स्ततः प्रज्ञाद्यन्।) वृत्तविशेषः। पालिता-
माहार इति भाषा॥ तत्पण्यायः। निम्नतरः २
मन्दारः३ पारिजातकः४। इत्यमरः। १।१।२६॥
रक्तकुसुमः५ लमिन्ः६ बहुपुष्पः७ रक्तकेसरः८।
इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणः। अनिल-
जिह्वशोथमेदःक्षमिनाश्रितम्। अस्य पुष्पगुणः।
पित्तदोषक्षय्याधिनाश्रितम्। इति भाव-
प्रकाशः॥ देवदारु। इति मेदिनी॥ सरल-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यज्ञवाक्यस्य
पुत्रविशेषः। प्रचङ्गीपस्य वर्षविशेषः। यथा,
भागवते। ५।२०।६।

“तद्दृष्टीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञवाहः
खसुतेभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि अभजत्।
सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं पारिभद्र-
माप्यायनमभिज्ञातमिति॥”)

पारिभद्रकः, पुं, (पारिभद्र एव। स्वार्थे कन्।)
देवदारुवृक्षः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।
१।१२५।३।

“पलाशैस्तिलकैश्चैवैभ्यः पारिभद्रकैः॥”
निम्नवृक्षः। कुष्ठौषधे, जो। इति राज-
निर्घण्टः॥

पारिभाष्यं, जो, (परिभाषाया रोगादिनाशाय
हितम्। परिभव + क् + च्।) कुष्ठौषधम्। इत्य-
मरः। १।१।२६॥ परितुषो भावः। जामिनी
इति भाषा॥ यथा,—

“साक्षित्वं पारिभाष्यं दानं गृह्यमेव च।
विभक्ता भ्रातरः कुल्युर्गाविभक्ताः परस्परम्॥”
इति दायभागः॥

पारिभाषिकं, जो, (परिभाषाया आगतम्। परि-
भाषा + ठन्।) परिभाषयार्थबोधकं पदम्।
यथा। तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा तथा अर्थ-
बोधकं पदं पारिभाषिकम्। यथा शास्त्र-
कारादिसङ्केतितनदीवृक्षादिपदम्। इति शक्ति-
वादे गदाधरः॥

पारिहा

पारिमाख्यं, जो, (परिमखलस्य परमाख्यो-
भावः। परिमखल + क् + च्।) परमाख्यपरि-
माणम्। यथा, भाषापरिच्छेदे। १५।

“पारिमाख्यभिज्ञानां कारणत्वमुदाहृतम्॥”
पारितुलिकः, जि, (परितुल्यं वर्तते इति। “परि-
तुल्यम्॥” ४।४।२६। इति ठक्।) परि-
तुल्येति तिष्ठति यः। सम्मुखवर्ती। परितुल्य-
शब्दात् क्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

पारियात्रः, पुं, (परितो यात्रया वृत्तते। “श्रेवे।”
४।२।६२। इत्यन्।) पारियात्रपर्वतः। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, गीताध्याये। ३।४२।

“माहेन्द्रमुक्तिमलयर्षकपारियात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचालाख्याः॥”)

पारियात्रिकः, पुं, (पारियात्र एव। स्वार्थे ठक्।)
पारियात्रः। इति हेमचन्द्रः। ४।६७॥

पारियात्रिकः, पुं, (परियात्रं प्रयोजनमस्य। परि-
यात्र + ठन्।) अन्तरथः। इति हेमचन्द्रः।
३।४१६॥ परिचातिकोऽपि पाठः॥

पारिरक्षकः, पुं, (परिरक्षति आत्मानमिति।
परि + रक्ष + क्तुल्। ततः प्रज्ञाद्यन्।)
मस्करो। तापसः। इति हेमचन्द्रः। ३।४७४॥

पारिशः, पुं, वृत्तविशेषः। पलाशपिपुल इति
गजहृत् इति च भाषा॥ तत्पण्यायः।
पलीशः२ कपित्थः३ कमण्डलुः४ गर्ह-
भाक्षः५ कन्दरालः६ कपीतनः७ सुपा-
न्थकः८। अस्य गुणाः। दुर्जरत्वम्। क्षिप्त-
त्वम्। क्रमिशुक्रकफप्रदत्वम्। फले अस्त्वत्वम्।
मूले मधुरत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुमज्जक-
त्वम्। इति भावप्रकाशः॥

पारिषदः, पुं, परिषदि तिष्ठति यः। (परिषदि
साधुः। परिषदो ययः इत्यत्र योगविभागात्
यः।) सभास्थः। तत्पण्यायः। सभ्यः२ सभा-
क्षारः३ सभासत्४ परिषदलः५ पथैवृलः६
पारिषद्यः७ पार्षदः८। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, महाभारते। २।१०।३२।

“शुक्रकणैस्तथाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा॥”
परिषद इहम्। “पञ्चाध्वर्यपरिषदश्च॥” ४।
३।२२३। इति अण्।) परिषत्सम्बन्धिनि, जि॥

पारिषदः, पुं, (परिषदं समवेति। “परिषदो
ययः॥” ४।४।४४। इति ययः।) पारि-
षदः। इति शब्दरत्नावली॥

पारिहारिकः, जि, (परिहारे साधुः। परिहार
+ ठन्।) परिहारकर्ता। परिहारं करोति
यः इत्यर्थे क्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

पारिहाय्यः, पुं, (परिह्रियते इति। परि + हृ +
यत्। ततः प्रज्ञाद्यन्।) बलयः। इत्यमरः॥
परिहारत्वे, जो॥

पारिहास्यं, जो, (परिहास + क् + च्।) परि-
हासस्य भावः। परिहासद्वारा कृतम्। यथा,
श्रीभागवते। ६। अजामिलोपाख्याने। २।१४।
“साङ्गियं पारिहास्यं वा स्तोभं जैनमेव वा।
वैकुण्ठनामयज्ञमशेषावधरं विदुः॥”

पारिर

“नन्वयं पुत्रनामायज्ञो न भगवन्नाम तच्चाहुः।
साङ्गियं पुत्रादौ सङ्केतितम्। पारिहास्यं परि-
हासेन कृतम्। स्तोभं गीतानामपूरणार्थं
कृतम्। जैनं किं विष्णुमेति सावकमपि च
वैकुण्ठनामोच्चारणम्॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी॥

पारी, स्त्री, (पारयत्यनयेति। पू पूर्णो + णिच् +
कच्। ततो ङीष्।) पूरः। जनसङ्घः।
कर्करी। हस्तिपादरज्जुः। इति मेदिनी। रे, ५६॥
पात्री। परागः। इति विश्वः॥ (पीयतेऽनेति।
पा + क्तिप्। तद्भातीति। रा + कः। ङीष्।)
पानपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम्। ४।३७३।

“कर्पूरपारीपतितं मौरेयमिव चारितम्॥”)

दोहनपात्रम्। इति जटाधरः॥

पारीक्षितः, पुं, परीक्षितराजः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ जनमेजयः। परीक्षितोऽपत्यं इत्यर्थे
क्प्रत्ययनिष्पन्नः॥ (यथा, देवीभागवते। २।
११।१२।

“ततः सुवर्णवर्मास्यो राजा काशीपतिः किल।
वपुष्टमां शुभां कन्यां हरीं पारीक्षिताय च॥”)

पारीक्षः, जि, (पारं गामीति। पार + “अवार-
पारदन्ताभुक्तमं गामी॥” ५।२।११। इति
खः।) पारगमनकर्ता। पारं गच्छति इत्यर्थे
खीनप्रत्ययनिष्पन्नः॥ (यथा, भट्टिः। २। ४६।

“निवर्गपारीक्षमसौ भवन्त-
मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः॥”)

पारीक्षः, पुं, (ए पालने + कर्मणि इन्। पारि-
पमुस्तस्य इन्द्रः।) सिंहः। अजगरसर्पः। इति
हेमचन्द्रः॥

पारीरणः, पुं, (पार्ष्णी जलपूरे रजं यस्य।)
कमठः। दण्डः। पटशाटकः। इति विश्वः॥

पारुः, पुं, (पिबति रक्षानिति। पा + “वाहु-
जकात् पिबतेच॥” ४।१०१। इत्यत्र उज्ज्वल-
दसोक्ता रः।) वङ्गिः। खर्यः। इत्युणादि-
कोषः॥

पारुष्यं, जो, (परुषस्य भावः। परुष + क् + च्।)
अप्रियभाषणम्। तत्पण्यायः। अभिवादः२।
इत्यमरः। १।१।१४॥ तत्तु चतुर्भिर्धवाक्ष्य-
पापान्तर्गतमापविशेषः। यथा,—
“पारुष्यममृतस्यैव पैशुन्यस्यापि सर्वशः।
असमञ्जसप्रलापश्च वाक्ष्यं स्वाचतुर्भिर्धम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

परुषत्वम्। दुर्भाषणम्। इति मेदिनी। वे, ६४॥
इन्द्रस्य वनम्। इति विश्वः॥ अगुरु। इति
शब्दचन्द्रिका॥

पारुष्यः, पुं, (परुषस्य भावः पारुष्यं दुर्भाष्यं
तद्वन्नोतिवाक्यमस्ति अस्माकम् वा इत्यच्।)
वृत्तवृत्तिः। इति मेदिनी। वे, ६४।

पारेरकः, पुं, (पार्यादेः पारमीर्त्तं गच्छ-
तीति। ईर् + क्तुल्।) कर्कशः। इति शब्द-
माला॥

पार्ष्णीः

पार्ष्णैः, स्त्री, (पादे चटते इति अच् । ततः
पुषोदरादित्वात् साधुः ।) पांशुः । इति चारा-
वली । १५९ ॥

पार्ष्णैः, पुं, पृथिवीपालः । (पृथाया अपत्यं पुमान् ।
श्रिवादित्वाद् ।) पृथापुत्रः । (यथा, महा-
भारते । १।२५।१९ ।

“वरसदासाय वनश्च पुष्यं

ततः परं किमेक्यन्त प्राप्याः ॥”

अर्जुनः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । २५ ।

“उवाच पार्ष्णैः पश्येताम् वनवेताम् कुर्वन्ति ॥”

अर्जुनश्च । इति शब्दचक्रिका ॥

पार्ष्णैः, स्त्री, (पृथक् + भावे अच् ।) पृथक्त्वम् ।

पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे अत्रप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(“चटप्रदीपवद् अक्षय्यकयोः पार्ष्णैरेव ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्ष्णैः, स्त्री, (पृथोर्भावेः । पृथु + अच् ।) पृथुता ।

पृथोर्भावेः इति भावार्थे अत्रप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(पृथनामा राजा तस्मैदमित्यच् । पृथुराज-
सम्बन्धिनि, चि । यथा, भागवते । १ । १ । १४ ।

“ऋषिभिर्याचिनो भजे नवमं पार्ष्णैः वपुः ॥”

पार्ष्णैः, स्त्री, (पृथिव्या विकारः पृथिव्या भवमिति

वा अच् ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्ष्णैः, पुं, (पृथिव्या ईश्वरः ।) पृथिवी +

“तस्मैश्वरः ।” ५ । १ । ४२ । इति अर्जुनः ।)

राजा । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १३६ ।

“तेषाम् समवेतानां मान्यौ ज्ञातकपार्ष्णौ ।

राजज्ञातकयोश्चैव ज्ञातको रूपमानभाक् ॥”

वत्सरविशेषः । यथा,—

“वकुशस्त्वानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रनाटदेशे च पार्ष्णैः वाच संशयः ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥

पृथिव्या अर्थ इत्यच् ।) शरावः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (पृथिव्या विकार इति । “सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामन्यौ ॥” ५ । १ । ४१ । इत्यच् ।)

पृथिवीविलसती, चि । इति मेदिनी ॥ (यथा,

भागवते । १ । २ । २४ ।

“पार्ष्णिवाद्वाहो भूमस्तस्मादपि ज्योतिमयः ॥”

पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पत्तातो वा ॥

पृथिवीसम्बन्धिनि, चि । यदुक्तम् ।

“मधुमत् पार्ष्णैः रजः ॥”

पार्ष्णैः, स्त्री, (पृथिव्या भवा । “द्विजद्वितीति ।”

४ । १ । ८५ । इत्यस्य अत्रत्यवार्तिके

“पृथिव्या ज्ञानौ ॥” इत्युक्तेरन् । ततो डीप् ।)

कीना । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

पापैरः, पुं, यमः । इति जटाधरः ॥

पार्ष्णैः, पुं, (पार्ष्णि यज्जयोष्यः इत्यच् ।)

ऋग्विशेषः । इति शब्दचक्रिका ॥ (पार्ष्णि

क्रियते यत् तत् ।) अमावस्यापार्ष्णमास्ययोः

कर्त्तव्यत्वाद् । यथा,—

“अमावस्यां यत् क्रियते तत् पार्ष्णैस्तदाहुतम् ।

क्रियते पार्ष्णि वा यत् तत् पार्ष्णैस्तदाहुतम् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

पार्ष्णीः

पार्ष्णि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पार्ष्-
णात्पञ्चाङ्गस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन

पार्ष्णैः प्राप्तौ अमावास्यायां पृथगभिधानं तद-
मावास्यायाङ्गस्य स्मृत्तिवार्थं तेन पार्ष्णैः

विधानेनैवाहौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया

एकस्याः सप्तदशशर्त्तुर्नित्यत्वात् अमावास्या-
पार्ष्ण्यातिदेशो कथ्यते न तु पूषादिकादि-

पार्ष्णैः कर्त्तव्यतातिदेशः ॥” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

सामगान्तिस्तस्य प्रयोगो यथा,—

“विद्याप्राप्त्या आहृततौ सुखार्थं क्रमश्च यम् ।

आहृतपूर्वदिने मांसखीत्वागश्चैकभोजनम् ॥

आहृतादि दन्तादस्य आगः खानं तथोच्यते ।

यान्यास्यत्वं पादशौचं वास्त्रार्चं विष्णुचिन्तनम् ॥

तस्मै पूजा मन्त्रदानं परभूखामिनेऽपवा ।

तत् पित्र्यश्चाद्यदानं रक्षादीपकश्रद्धिजाः ॥

आहृतानुज्ञा च गायत्री देवताभ्य इति श्रिधा ।

ऋत्नजपौच्यं रक्षाजलस्नानमेकतः ॥

पूर्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम् ।

दक्षिणे देवविप्रस्य पित्र्यविप्रस्य वामतः ॥

आवाहनार्थं न्युज्यते ततो गन्धादिपञ्चकम् ।

ऐश्वर्यानीकमतो रेखा प्रागग्या देवमण्डले ॥

नेत्रं तौकमतो रेखा दद्याद्या पित्र्यमण्डले ।

पाचाणां तेषु विद्यासो होमप्रश्नोऽपि होमकः ॥

हुतशेषप्रदानश्च पाचालम्भोऽन्नवेशनम् ।

इदमित्युक्तेः सौप्तिक्यो देवे यवस्य च ॥

पित्रे मन्त्रेण निःस्रेपित्तस्यापहता इति ।

मधुनोऽपि च निःस्रेपो गायत्र्याऽस्त्रिंशत्पक्षतः ॥

मधुवाता तृचा चैव मधुशब्दत्रयेण च ।

अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम् ॥

गायत्र्यादिक्रमोऽप्यह्नीनजपस्तथा ।

द्विजाभावेऽपि ह्यग्नये गायत्र्यादिक्रमश्च ॥

पुण्याख्यानस्य च जपः सतिलप्रोचते कुशे ।

अग्निदग्धैतमन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥

हस्तचालसाचमनं हरिस्तृतिर्जलस्य च ।

पित्रादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः ॥

अपहताग्निहविर्भ्यां रेखायुक्तं पित्र्यक्रमात् ॥

आहृतो देवतैस्तस्य जप आवाहनं तिलैः ।

अवनेजनदानश्च मधुवाता मधुजयम् ॥

अक्षमसौ पित्र्यदानं दर्भैः पापघर्षणम् ।

आचमनं स्तुतिर्भिक्षोः पात्रचालावनेजनम् ॥

अग्नेत्यादिजपो वामावर्त्तनोदसुखस्ततः ।

आहृत्यामीजपश्चैव न्यासस्यागोऽन्नजस्ततः ॥

नम इत्यादिक्रमो वासोदानश्च पूजनम् ।

वसन्ताय जपश्चैव द्विजायभूमिसेवनम् ॥

देवादिनाम्ये दानं जलादिचित्तयस्य च ।

श्रिवा इत्यादिनाम्यमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

सपवित्रकुशाः पित्र्ये खधावाचनमर्जनम् ।

न्युज्येत्यागं पितुः पक्षे दक्षिणादानमयतः ॥

विश्वेदेवाश्च दातारो देवतैस्तिलजपश्चिधा ।

विश्वर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्नादेः प्रतिपत्तिश्च वामदेशेजपश्चिधा ।

पार्ष्णी

दीपप्रच्छादनं हस्तचालसाचमने तथा ॥

अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं श्रेष्ठभोजनम् ।

उपवासदिने प्रातः मांसितराश्रिताव्रते ॥

तद्दिने मैथुनव्यागः आहृतपञ्चाङ्गभोजिनोः ॥” * ॥

यत्पूर्वं विशेषो यथा,—

“आहृतो देवताभ्यश्च तिलपुष्पजलैस्ततः ।

अवनेजनपित्री च हस्तालेपापघर्षणम् ॥

हस्तचालसाचमनं विष्णोः संस्मरणाय वै ।

अग्नेत्यादिजपो वामावर्त्तनोदसुखस्ततः ॥

आहृत्यामीजपश्चैव न्यासः प्रत्यवनेजनम् ।

गोवीविश्वंजनश्चैव तथैवाचमनद्वयम् ॥

नमो वः पितरः सुहृदयेत्यादिकवकुशलिः ।

ऋतुनक्षत्रमेवायं वाचः पित्र्यपूजनम् ॥

देवादिनाम्ये दानं जलादिचित्तयस्य च ।

श्रिवा इत्यादिनाम्यमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

दातारोऽन्नचनश्चैव एताः सत्याश्रिधोऽस्त्विति ।

सपवित्रकुशाः पित्र्ये खधावाचनमर्जनम् ॥

आमावेत्येव पित्र्यानां तेषामुत्तोलनस्ततः ।

न्युज्येत्यागं पितुः पक्षे दक्षिणादानमयतः ॥

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां देवे वा जलमित्यपि ।

विश्वर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्यत् सर्वं समानम् ॥” इति आहृतप्रयोगस्तत्त्वम् ॥

पार्ष्णीः, पुं, (पार्ष्णैः भवः । “विभावा मनुष्ये ।”

४।२।१४४। इति पक्षे अच् ।) महानिजः । इति

रत्नमाला ॥ चोङ्गानिम् इति भाषा ॥ (अच्छ-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्ष्णैः नाभवद्गिरिः ॥”

पार्ष्णैः सन्निवि, चि ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ६० । १० ।

“यावत् पृथिव्यां विहितं गवान्”

सहाराण्यैः पशुभिः पार्ष्णैः ॥”)

पार्ष्णी, स्त्री, (पार्ष्णैः हिमाचलस्य सद्विष्ठा-

हदेवस्येति भावः अपत्यमिति । अच् डीप् च ।)

दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या युत्पत्तिर्व्या,—

“तिथिभेदे कल्पभेदे पार्ष्णैः प्रमेदतः ।

स्वातौ तेषु च विख्याता पार्ष्णी तेन कीर्तिता ॥

महोत्सवविशेषश्च पार्ष्णैः प्रकीर्तितम् ।

तस्याधिवेदी या वा पार्ष्णी परिकीर्तिता ॥

पार्ष्णैः सुता देवी साविर्भता च पार्ष्णैः ।

पार्ष्णैः प्रविष्टा देवी पार्ष्णी तेन कीर्तिता ॥”

इति प्रस्तुतिस्तु दुर्गापार्ष्णैः ५४ अध्यायः ॥

शङ्करी । गोपालपुस्तिका । इति मेदिनी ॥

द्वौपदी । जीवनी । इति विश्वः ॥ सौराष्ट्र-

ऋत्तिका । इति रत्नमाला ॥ सुदपावाचमंदा ।

घातकी । सैहणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्ष्णीनन्दनः, पुं, (पार्ष्णैः नन्दनः ।) कार्त्ति-

केयः । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥

पार्ष्णीयकुमारः, पुं, (पार्ष्णीयः पार्ष्णीजातः

कुमारः ।) पार्ष्णीपुत्रः । यथा,—

“खादुशास्त्रविश्रास्त्राश्च नेगमेयस्यैव च ।

पार्ष्णीयाः कुमारश्च चत्वारः परिकीर्तिताः ॥”

इत्यपिपुराणम् ॥

पार्श्वः

पार्श्वेयं, स्त्री, (पर्वते भवम् । पर्वत + ट् ।)
 सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 पार्श्वेयः, पुं, (पर्वते भवः । पर्वत + ट् ।)
 सूर्यावर्तदृष्टः । इति रत्नमाणा । छलचिया
 इति भाषा । पर्वतजाते, त्रि ।
 पार्श्वः, पुं, (पार्श्वे आधुनिके जीवतीति । पार्श्व +
 “पार्श्वेयैधियादिभ्योऽणौ ।” ५ । ३ । ११७ ।
 इति अण् ।) पार्श्वधारियोद्धा । पार्श्वे युध्यते
 इत्यर्थे आप्रत्ययनिष्पन्नः ।
 पार्श्वः, स्त्री, पुं, (सृष्टते इति । सृष्ट + “सृष्टेः
 षन्तुवौ ट् च ।” उणां ५ । २७ । इति षन्
 ट्-आदेशश्च ।) कक्षाधीभागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ७६ । पाश इति भाषा । (यथा, मुमुक्षुते
 चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।
 “तित्यक् प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वपदीक्षिते ।”
 यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
 “न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथ-
 जवान् ।”)
 पार्श्वः, स्त्री, (सृष्ट + षन् घातोः ट्-आदेशश्च ।)
 चक्रोपात्तम् । (पार्श्वे सन्तः । अण् ।)
 पार्श्वमणः । पार्श्वस्थिसन्तः । इति मेदिनी ।
 (अष्टमुखपायः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)
 पार्श्वः, पुं, जिनः । (अयमेव जेनाममोक्तव्यो-
 विंशतीर्थद्वरः । अस्य पिता विन्सेनः माता च
 ब्रह्मी । यदुक्तं पार्श्वनाथचरित्रे । १० । ७१ ।
 “श्रीलश्रीपार्श्वतीर्थेशो विन्सेनशृणुष्यते ।
 ब्रह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति सुकृते ॥”
 तथा च तत्रैव । ११ । ३६ ।
 “विन्सेनपतेर्ब्रह्माः सन्मूर्धेऽवतरिष्यति ।
 श्रीपार्श्वनाथ एवावतरीर्यकर्मा जगद्गुरुः ॥”
 हेमचन्द्राचार्यादिमतं तु अस्य पितामह अन्ध-
 सेनः मातुलनाम वामा ॥ * ॥
 अस्य जन्मकालादियथा तत्रैव । ११ । ४५ — ४६,
 ६६ — ६७ ।
 “वैशाखलक्ष्मणपत्न्यश्च द्वितीयायां निशात्यये ।
 विशाखेण सुजयादौ सुसुप्तौ सुरेश्वरः ।
 अवतीर्यो दिव्यात्मा भुक्ता भोगान् सुनिर्मले ।
 राज्ञा गर्भे निरीपण्ये शुद्धस्फाटिकसन्निभे ॥”
 “त्रयमे मासि संपूर्णे पौषे मासि दृषोदयात् ।
 लक्ष्मणसेवितो योग मुने एकादशोतिथौ ॥
 शुभलक्ष्मणसुहृतादौ सुषुप्तेऽतिमुखेन सा ।
 सती देवकुमारीभिः सेया तीर्थद्वरं सुतम् ॥”
 बाणकावे एवास्व वैराग्यात्पत्तिर्जाता ।
 ततोऽसौ संसारासक्तिं त्यक्तीत्यय एहादिकं
 विहाय वनं प्रस्थितवान् । एतन्मन्त्रजितमतं
 यथा, तत्रैव । १४ । ७८ — ८० ।
 “मिथ्यात्वेनाविरत्या च प्रमादेन कथायतः ।
 दुष्टयोगेन आप्ता महापापं प्रजायते ।
 पञ्चाधिसाधनेनैव पृथिव्यात्संगिराश्रयः ।
 निवर्तते बहुविधः सर्वदंष्ट्रु तत्तापसो नृपम् ।
 जीवघातेन घोरान् तस्य पत्नीन् दुर्गतिः ।
 जायते च महदुःखं तापसानां जडात्मनाम् ॥

पार्श्वः

ज्ञानहीनो वपुःक्षेपो अर्थः पापाश्चाष्टकाम् ।
 दयां विना तपो धर्मः सर्वमस्ति निरर्थकम् ॥
 तुल्यस्वस्वयोगेन लब्धन्ते तच्छुला यथा ।
 न तथा ज्ञानकटेन मोक्षमार्गादयः कश्चिन् ॥
 यथासुमयनाम्नेवोत्पद्यते जातुचिदृष्टम् ।
 तथा हिंसाकरेणैव तपसा च सुखादि च ॥
 अनास्थाप्राप्तया सर्वं गोष्ठज्ञानं प्रयो न हि ।
 जायते जातु धर्मो वा सुखं पञ्चाधिसाधनात् ॥
 दावभीत्या यथान्तो धावन्नपि क्षियते यथा ।
 कुर्वन्नपि तपो ज्ञानी मज्जन्त्येव भवार्णवे ॥
 देवादेव विचारश्च पुण्यपापं हिनाहितम् ।
 देवादेवं भवं मोक्षं आश्रयं सर्वत्र शुभम् ॥
 निजरा तत्त्वविज्ञानं गुरुं चक्रगुरुं शुभम् ।
 कुशाखं वेति न ज्ञानी जात्यस्य इव दन्तिनम् ॥
 अतो जैनमतं तथैव धर्मो जीवदयान्वहम् ।
 तपोनाथं यद्वाग्वत् त्वं त्वत्तमेव दुराग्रहम् ॥
 नैयन्त्यतपसा मोक्षः सुखं वाचामगोचरम् ।
 अज्ञानं तपसा दःखं भ्रममस्य भवाटवौ ॥
 भवन्त्येतेन तथैव हि तस्य धर्मसाधनम् ।
 वचः प्रोक्तं मयेति त्वी हीनता शुभमज्ञता ॥”
 तन्मन्त्रजितानुपेक्षादिमन्त्रं तत्रैव १५ अध्याये
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २०
 अध्याये ।
 “अस्य तत्त्वं गणाधीश । सार्द्धं द्वादशभिर्गणैः ।
 तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं स्वेकचित्तेन संप्रति ॥
 जीवादिसत्त्वदार्थानां याचार्थं तत्त्वमिच्छति ।
 सम्यग् जेनागमे तत्त्वं विद्धि नात्यन्तं कुशासने ॥
 जीवाजीवाश्च वन्धः स्वप्नरो निजरा शिवः ।
 इत्युक्तानि जिनाधीशैः सप्त तत्त्वानि चागमे ॥
 संसारिसुक्तमेदेन हिंसा जीवा वदन्त्यहो ।
 सुक्ता मेदविनिष्कान्ता अनन्तगुणभाजनाः ॥
 भयाभयप्रभेदेन हिंसा संस्कारिकोऽङ्गिनः ।
 नवस्थावरमेदेन वा सुक्तिं भवे गाभिनः ॥
 एकाद्या विकलाद्याः पञ्चाद्याश्चेति ते मताः ।
 देवनारकतियं गृभेदा इति चतुर्भिर्धाः ॥
 एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियगोचोपपञ्चा ।
 पृथगेजोमददृष्टश्च सभेदात् बहुङ्गिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनोऽज्ञानाश्चाज्ञा हि चतु-
 र्विन्ध्याः ।
 एकाद्या वादराः कृष्णाः सप्तधैर्यकिराश्रयः ॥
 पर्याप्तैतरभेदेन ताः सप्त जीवयोगयः ।
 गुणिता अस्त्रिणा जीवसमायाः क्षुत्तुर्दृष्ट ॥
 अरुधा धातवो वादरकृष्णश्च चतुर्भिर्धा ।
 निक्षेतरनिकोता हि विकलचयदेहिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनः सुप्रतिष्ठिताः अप्रतिष्ठिताः ।
 इति संसारिको जीवभेदा एकोनविंशतिः ॥
 ते पर्याप्तैतरास्त्रिपर्याप्तैर्विंशति भुवि ।
 सर्वे जीवसमायाः सप्तपञ्चाशत्प्रमा मता ॥
 स्थावराश्च द्विचत्वारिंशद्भेदाः स्रग्नारकाः ।
 द्विधापञ्चास्रतियं चतुर्भिर्धाः क्षुत्तुः ॥
 नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिनः ।

पार्श्वः

इति जीवसमायाः स्रग्नारकवर्तिसंख्याकाः ॥
 पृथगेजःसमीरा अरुधा वादरकृष्णता ।
 निक्षेतरनिकोताश्चतुर्धा वादरकृष्णतः ॥
 निकोतवर्तितास्तद्वर्तिताः प्रत्येककायिनः ।
 एकत्र मेणिता एते सर्वे भेदाश्चतुर्दश ॥
 एकाद्या गुणितास्तै द्विचत्वारिंशत्प्रमाः स्फुटम् ।
 पर्याप्तैतरास्त्रिपर्याप्तैः क्षुत्तुर्नागमे ॥
 द्विप्रकाराः स्रगाः क्षुः पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ।
 तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा दुःखास्त्रिभ्यगः ॥
 जलस्थजनभक्षारिणं संसारंश्चिभेदतः ।
 बहुविधा गर्भेना जीवाः पञ्चेन्द्रियसमाह्वयाः ॥
 भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलस्थगामिनः ।
 ते सर्वे मेणिता अरुभेदाश्च गुणिताः पुनः ॥
 पर्याप्तैतरभेदाश्चा घोडुश्चैव भवन्त्यपि ।
 संज्ञासंज्ञितभेदाश्चा जलस्थलस्थचारिणः ॥
 बहुवाचस्त्वर्क्षिनास्तै पर्याप्तियुक्तास्तपेतराः ।
 भवन्त्यलक्षिपर्याप्तकाः प्रत्येकं किंजाङ्गिनः ॥
 कृता एकत्र ते सर्वे भेदा अष्टादशप्रमाः ।
 गर्भस्त्वर्क्षिताः सर्वे क्षुत्तुर्क्षिंशदङ्गिनः ॥
 आर्यन्त्यैव भवा भोगभूमिभूमिना गताः ।
 अरुभेदा मता वै पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ॥
 सत्त्वर्क्षिनो मनुष्या अलक्षिपर्याप्तसंज्ञकाः ।
 इति विन्धे भवन्त्यत्र नव भेदा श्रुयोजिताः ॥
 पर्याप्तादिविभेदेन गुणिता विकलाङ्गिनः ।
 नवधा श्रीजिनेः प्रोक्ता ज्ञानमेवेन्द्रागमे ॥
 अष्टानवतिरस्ते जीवसमाया विचक्षणेः ।
 विज्ञेया यत्नतस्तेषां दया कार्या सुसुक्ष्मभिः ॥
 भूरोदकाग्निवातास्त्रि निक्षेतरनिकोतकाः ।
 सप्तसप्तपञ्चगव्याश्च वनस्थतयो दृष्ट ॥
 द्वित्रितुर्धैर्यिया द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारकाः ।
 प्रश्वो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्दशशृङ्गातयः ॥
 चतुरष्टोतिजसा रमा जीवजातयोऽस्त्रिणाः ।
 रक्षसीया प्रयमेन ज्ञात्वा दत्तेः सत्तुक्तये ॥
 कोटीकोटिकावगवगवगवगव कोटयः ।
 सप्तपञ्चाशत्सहस्रा इत्यस्त्रिणाङ्गकुलान्यपि ॥
 जीवितः प्रागनादौ हि जीविष्यति पुनः सदा ।
 जीवत्यर्थं तत्तत्तज्ज्ञो जीवत्यर्थं किंलुच्यते ॥
 अक्षणाः पञ्च च प्राजा मनोवाक्कायतच्छयः ।
 आधुवश्चास्त्रिणाधो दक्षिणं संज्ञिना मता ॥
 असंज्ञिना नवस्थुक्ते विनाश मनवास्त्रिणाः ।
 चतुरेन्द्रियजीवानां श्रुतौ सर्वैर्विना क्षुताः ॥
 शौचियाणां विना चक्षुः सप्त प्राजाः प्रकीर्तिताः ।
 शीन्रियाणां हि वटप्राजाः क्षतिता नाचिकां
 विना ॥
 सुखवाग्भ्यां विनैकाद्याणां प्राजाः क्षुत्तुः-
 प्रमाः ।
 यथायोग्यमपर्याप्तानां ज्ञेयास्तै जिनागमे ॥
 आहाराङ्गिप्रियोऽज्ञानिनासवाक्षयितसः ।
 बहुवा पर्याप्तयश्चेति विज्ञेया संज्ञिदेहिनाम् ॥
 विकला संज्ञिना पञ्चपर्याप्तयो भवो विना ।
 चतुःपर्याप्तयो ज्ञेया एकाद्याणां वचो विना ॥
 निक्षेदेन भवेत् केवलज्ञानद्वययोऽसुमान् ।

भावमोक्षः स विज्ञेयः कर्ममोक्षनहेतुस्तु ॥
समस्तकर्मदेहाद्यैवात्मा जायते पृथक् ॥
तदेव ब्रह्ममोक्षः स्याद्वचनगुणदायकः ॥
आपादमस्तकान् यथा बहो बन्धनेर्दृष्टः ॥
मोक्षनाशमते लीलां तथा सुतो विधिः क्षयात् ॥
तस्मात् कर्मभक्तिगो जीव शरणादिकबीजवत् ॥
समयेन त्रयेदृक् चावलीकायमस्तकम् ॥
तन्नेवास्यानिवाधः सोऽयं गमनवर्जितः ॥
सिद्धो धर्म्मोऽस्ति कायाभावादनन्तसुखा-

विभगः ॥

तत्र भुक्ते निरावाधं स्वात्मनं विवयातिगम् ॥
द्विद्विज्जवर्णितं स विद्वः सुतो मन्वान् सुखम् ॥
दःखातीतं निरीपणं शाश्वतं सुखसम्भवं ॥
अनन्तं परमं सुखदृष्टवानपेक्षमेव हि ॥
यदेवमनुजैः सर्वैः सुखं जैलोक्यगोचरम् ॥
भुक्तं तस्मादनन्तं तज्जायते परमेष्ठिनाम् ॥
एकेन समयेनैव भूषितानां गुणादृकैः ॥

निखानामशरीराणां सर्वोत्कृष्टं व्यच्युतम् ॥
इति विविधविभागैः सप्रतत्त्वानि सुक्ते
ह्रगवगमस्तुबीजानि प्रकृष्यात्मवान् यः ॥
परमुदमपि भयानाश्चकार स्वबीजे-
रन्तपरमस्तुकीर्मेऽव दद्यात् स्वशक्तिम् ॥

पार्श्वः सर्वसुखाकरोऽसुखहरः पार्श्वं श्रिता
धर्मिणः
पार्श्वेणासु समाप्यतेऽमरपदं पार्श्वं यद्ब्रवी नमः ॥
पार्श्वान्नास्ति हितदुरो भवभृतां पार्श्वस्य सुक्तिः
प्रिया
पार्श्वं चित्तमहं दधेऽखिलचिदे मां पार्श्वं ॥ पार्श्वं
नय ॥”

इति श्रीपार्श्वनाथचरित्रे २० सर्गः ॥३॥

सज्जिते, वि । इति हेमचन्द्रः ॥
पार्श्वकः, वि, (अशुजुहपायः पार्श्वं तेन अन्वि-
च्छति अर्थात् निति । “पार्श्वेनान्विच्छति ॥” ५ ।
२ । ७५ । इति कन् ।) शास्त्रेण विभवान्वेषी ।
यथा,—

“कुलत्वा विभवान्वेषी पार्श्वकः सन्धिजीवकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
पार्श्वे के पार्श्वार्थेऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
३ । ८६ ।

“तन्मूर्ते दे ललाटाक्षिगच्छे नासाधनास्थिका ।
पार्श्वकास्थालकेः सार्द्धमर्द्धदेशं द्विसप्ततिः ॥”
पार्श्वतः, [सु] य, (पार्श्व + “आद्यादिभ्य उप-
संख्यानम् ॥” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिको-
क्ता तन्निः ।) पार्श्वान् । पार्श्वे । इत्यादि ।
इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ३१ ।

“मित्रजलमपदिश पार्श्वतः

प्रस्थितं तमववस्थितं प्रियाः ॥”)

पार्श्वतीयः, वि, (पार्श्वतो भवः । पार्श्व + “सुख-
पार्श्वतसोर्लोपश्च ॥” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्तः ॥) पार्श्वसन्धी । पार्श्वतो
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्तनं, कौ, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परि-
वर्तनम् ।) कटिदानम् । कर्त्तृकापरिवर्तितः ।
पाशपैराय इति भाषा । श्रीहरेः पार्श्वपरि-
वर्तनोत्सवो यथा,—

“भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां श्रवणोत्सववत् प्रभोः ।
कटिदानोत्सवं कुर्यादेष्टव्यैः सह वैष्णवः ॥”
तथा च भविष्यीतरे ।

“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटिदानं भवेद्द्विजोर्महापातकनाशनम् ॥
जलाश्रयात्मिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्त्तृकापरिवर्तितश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”
अस्य आख्या । श्रवणोत्सवात् कथञ्चिद्विशेषमनु-
वादपूर्वकं लिखति । जनेति त्रिभिः कर्त्तृकायाः
कन्याः परिवर्तितं दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व्यं
वामाङ्गेन सुप्रस्थाधुना दक्षिणाङ्गेन श्रापयेद-
त्त्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्व्यमेव निर्णीतोऽस्ति ।
अभ्यर्थनामकः ।

“देवदेव ! जगन्नाथ योगिगम्य ! निरञ्जन ! ।
कटिदानं कुरुष्वामासि भाद्रपदे शुभे ॥
महापूर्णां ततः कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दरे नीत्वा यथापूर्व्यं निवेद्येत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासं १५ विलासः ॥
पार्श्वपिप्लव, कौ, (पार्श्वे पिप्लवमिव ।) हरी-
तकौविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गजहङ्क
इति हिन्दोभाषा ॥

पार्श्वभागः, पुं, (पार्श्वस्य भागः ।) पक्षभागः ।
हृदयार्धः पार्श्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥
पार्श्वभूजः, पुं, कौ, (पार्श्वे जातः भूजः ।) भूज-
रोगविशेषः । तस्यौषधम् । यथा,—

“अतपुष्या देवदास शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांवी सेन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नखे तथाभ्यङ्गे तेजमेतत् प्रदापयेत् ।
तृच्छूणं पार्श्वभूजश्च गजमालाश्च नाशयेत् ॥”
इति गारुडः १८६ अध्यायः ॥

(अस्य सन्प्राप्तिपूर्वककलचर्चाचकित्वितानि
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।
“रुग्णं मादतं श्रीग्रा कुक्षिपार्श्ववस्थितः ।
स सर्वहृः करोत्यासु मार्गं शुक्लकुक्षयनम् ॥
क्षुभीभिरिव निकोदः क्षुब्धोऽक्षुब्धौ तदा नरः ।
नाशं वाञ्छति नो निद्रासुपेत्यनिनिपीडितः ॥
पार्श्वभूजः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ।
तत्र पुष्करम्बलानि हिङ्गुखीवर्णैर्न विदुम् ॥
सेन्धवं तुम्बुरुपञ्चाङ्गैर्न कृत्वा तु पाययेत् ।
पार्श्वहृदस्त्रिभुजेषु यवकायेन संयुतम् ॥
सर्पिःप्रीहोदरोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसंयुतम् ।
बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ॥
शरकतेजसमयवा मद्यमस्तुपयोर्वसेः ।
भजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥”

पार्श्वस्यः, पुं (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व + स्या +
कः ।) पार्श्वस्थितनटः । इति हेमचन्द्रः ॥
समीपस्थितं, वि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
२०० । १४८ ।

“यस्य मन्त्री च गीता च पार्श्वस्थो हि जना-
हृन् ॥”)

पार्श्वस्थि, कौ, (पार्श्वस्य स्थितिः ।) शरीर-
पार्श्वस्थितास्थि । पौणरा इति भाषा । तत्-
पण्यायः । पशुका २ । इत्यमरः । १ । ६ । ६६ ॥
पार्श्विकं, वि, (पार्श्व + ठक् ।) पार्श्वस्थिदम् ।
पार्श्वजातम् । पार्श्वशब्दात् विक्रमप्रत्ययनिष्प-
न्नम् ॥

पार्श्वैकादशी, कौ, (पार्श्वस्य स्थिती चरेः पार्श्व-
परिवर्तनजन्मा एकादशी ।) भाद्रशुक्लैकादशी ।
तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पार्श्वोदरप्रियः, पुं, (पार्श्वोदरश्च ताभ्यां प्रीयाति
भोक्तारमिति । प्री + कः ।) कर्कटः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ८ ॥

पार्श्वती, कौ, (पृथक्स्थापत्वमिति । पृथक् + अच्
+ स्थिर्वा ङीप् ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । ८५ ।
“युधिष्ठिरं भोजयित्वा श्रेष्ठमन्त्राति पार्श्वती ।
द्रौपद्यां सुन्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥”)

पार्श्वदः, वि, (पारिवद + एषोदरादत्वात् साधुः ।
यद्वा, पर्वदि साधुः पर्वदो रथः इत्यत्र योग-
विभागान् च इति कश्चित् ।) पारिवदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २ ।
“एतौ द्वौ पार्श्वदौ मल्लं जयौ विजयो यव च ॥”)

पार्श्वद्यः, वि, (पर्वदि साधुः । पर्वदु + “पर्व-
दो रथः ॥” इति रथः ।) पार्श्वदः । इति भरतः ॥
पार्श्विः, पुं, कौ, (पृथक्ते भूत्यादिकमननेति ।
पृष् + “हृणिपृष्णिपार्श्विर्नृभिर्भूम्नि ॥” उग्रा ४ ।
५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
गुल्फस्याधोभागः । पादपथ्याधरः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७२ ॥ गोक्षुत्तुडा इति गोक्षारि इति च
भाषा । स तु गर्भस्थस्य मासहयेन भवति ।
इति सुखबोधः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ११ ।

“जहजयत्कुलिपार्श्विभागान्
मार्गे शिलीभूतविज्ञेऽपि यत्र ॥”)
सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । कौ, २० ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५ । ३२ ।
“जज्ञाना तस्य जग्राह पार्श्विमाङ्गिरसस्तदा ॥”)
पृष्ठम् । इति जलानुधः । जिगीया । यथा,—
“सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्श्विः पश्चात्पृष्ठजिगीषयोः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

पार्श्विः, कौ, उन्मदस्थी । इति मेदिनी । कौ, २० ॥
कुली । इति चरणिः ॥
पार्श्विग्राहः, पुं, (पार्श्विं सैन्यपृष्ठं यज्जातीति ।
यह + अण् ।) पृष्ठतः शत्रुः । शत्रुजयोदतस्य
विजिगीषोस्तत्पृष्ठपक्षपातेन पार्श्विं पश्चात्
पदं यज्जाति याति यः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । २०७ ।

“पार्श्विग्राहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रमश्च मञ्जवे ॥”)
पार्श्विचं, कौ, (पार्श्विं जायते इति । चै +
“आतोऽनुपसर्गे कः ॥” १ । २ । १ । इति कः ।)
नकारान्तकर्मणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाशङ्गा

पाश, क इति । इति कविकल्पद्रुमः (चुरा-पर-
वक-सिद्धः) क, पाशयति । कृत्वातेवेदसिद्धे
होचिञोऽपि पाठः । काशुवन्नामिहसुवन्वत्
नेरनिवन्ता बोधयति । तेन पाशयति पशति
इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पाशः, पुं, (पाशयतीति । पाश + क्तृन् ।)
पाश + क्तृन् । पतद्वयः । इति हेमचन्द्रः ॥
पिकद्वान् इति भाषा । पाशके, वि । यथा,—
“दिवावक्तव्यता पाशे रात्रौ क्षामिनि तद्वयः ।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत् पाशो वक्तव्यतामिवात् ॥”
इति मनुः ॥

पाशकः, पुं, (पाशयतीति । पाश + क्तृन् ।)
घोटकरक्षकः । तत्पुण्यायः । अक्षरः २
वज्रभः १ । इति जटाधरः ॥ चित्रकट्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पाशककर्त्तरि, वि ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धर्मं न कारयेत् ।
मत्तिकाक्षीनगरके मत्तिकाभिः स भक्ष्यते ॥”

पाशकायः, पुं, सुनिविष्टः । तत्पुण्यायः । करे-
युभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वन्यन्तरिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाशकः, पुं, (पाशं क्षेत्रं हन्तीति । हन् + क्तृन् ।)
हृत्वा । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥

पाशकः, पुं, (पाश रक्षणे + सम्यग्दादित्वात्
क्षिप् । तेन अक्षयते इति । अक्ष + क्तृन् ।)
शक्तको । शाकभेदः । पाश इति भाषा ।
प्राजिपची । इति मेदिनी । के, ११७ ॥ वाज
इति भाषा ॥

पाशक्री, स्त्री, (पाशक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
कुङ्करनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । २२१ ॥
शाकभेदः । पाश इति भाषा । (यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“यथादोषशक्तौ वास्तूकतकूलीयकजीवन्मुपोदि-
कान्धवनापाशकलकपाशकसन्निहीचुचुकला-
यवलीभिरन्येना ॥”) अस्या गुणाः । कषयित-
वातविषयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

पाशकः, स्त्री, (पाशक + क्तृन् अक्ष् ।) शाक-
भेदः । पाश इति भाषा । तत्पुण्यायः ।
पलक्या २ मधुरा १ चुरपत्रिका ४ सुपचा ५
खिगपचा ६ यामीया ७ याम्यवज्रभा ८ ।
अस्य गुणाः । ईषत् कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्य-
त्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । याहि-
त्वम् । परमतप्रेयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाशका, स्त्री, (पाशक + क्तृन् अक्ष् ।) अनादित्वात्
टाप् । कुङ्करः । इत्यमरः ॥ कुङ्करखोटो इति
भाषा । पाशकशकः । तत्पुण्यायः । वास्तु-
काकारा २ कुरिका ३ चौरितच्छदा ४ ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“प्रायशः कूरवककोविदारकजीवनीचिकी-
पाशकासुनिवृत्तकप्रवृत्तीनि जीवारादयो सद-
—

पाशिः

गुणाः । वातजत्वम् । शीतत्वम् । क्षेपणत्वम् ।
भेदनत्वम् । गुदत्वम् । विटम्बित्वम् । मध्वाव-
पितरक्तविषादत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पाशर्ण, स्त्री, (पाशयतिभेदेति । पाश + “करणा-
धिकरणयोश्च ॥” ३ । १ । ११७ । इति क्युट् ।)
वद्यः प्रकृताया मोः चौरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । (पाश रक्षणे + भावे क्युट् ।)
रक्षकम् । यथा, “अभिविधादिगुणयुक्तस्य राशः
प्रजापाशर्णं परमो धर्मः ॥” इति मिताक्षरा ॥

पाशाश्, स्त्री, (पशाशब्देनेति । अक्ष् ।)
तमाजयचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात
इति भाषा । (यथा, वाभटे गुह्यचिकित्सा-
तायाम् ।

“पाशाश् इहनाज्जुनं शठिजयापामार्गकुष्ठा-
कम् ॥”)

पाशाशः, पुं, (पाशाशस्य वर्णं इव वर्णोऽस्यचेति ।
अक्ष् ।) हरिर्हर्षः । (यथा, ठड्डाहतायाम् ।
६२ । ४ ।

“पाशाशतान्नासितकर्त्तृराजाम् ॥”)
तद्वर्णविशिष्टे पशाशब्दसमन्विते च, वि ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“आश्वयो वेत्तपाशाशौ चन्विधौ वट-
खादिरौ ॥”)

पाशाश्वकः, पुं, (पाशाशानां पशाश्वशानां
वक्त्रो यच्च ।) मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
पशाश्वकश्च ॥

पाशिः, स्त्री, (पश्यते पाशयते इति । पश पाशने +
“वाङ्मूलात् श्रुतिपशतिभ्याश्च ॥” ४ । १२६ ।
इत्युज्जलदत्तोक्त्या इण् ।) कर्णलताग्रम् । (यथा,
“यस्य पाशिवयमपि कर्णस्य न भवेद्विह ।
कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्या विवर्धयेत् ॥
वाङ्मायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् ।
आभ्यन्तरायां दीर्घायां वाङ्मसन्धिराहृतः ॥
एकैव तु भवेत् पाशिः स्थूला दृष्टी स्थिरा च
या ।

तां विधा पाटयित्वा तु क्षित्वा चोपरि सन्धयेत् ॥
गच्छादुत्पास्य मसिन् वाशुबन्धेन जीवता ।
कर्णपाशिमपाशेस्तु कुम्भाभिर्जिह्वा प्राक्षयित्वा ॥”

“कर्णपाश्यामयाङ्गानां पुनर्वन्ध्यामि सुश्रुतः ।
कर्णपाश्यां प्रकुपिता वातपित्तकफाक्षयः ॥

दिधा वाप्यय संख्याः कुम्भेति विविधा रजः ।
विस्फोटः सन्धता शोषः पाश्यां दोषे तु वातिके ॥
राजविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पित्तके ।
कङ्कः सन्धययुः सन्धो गुरुत्वश्च कफाक्षके ॥

यथादोषश्च संशोध्य कुम्भाभ्यां चिकित्सितम् ।
स्वेदाभ्यङ्गपरौषधैः प्रलेपाश्चस्त्रिमोक्षकैः ॥

पट्टी क्रिया इहजीयेर्यपाशं भोजनेक्षया ।
य एवं वर्तत दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥

अत ऊर्ध्वं नामजिह्वेर्वक्त्रे पाश्यासुपद्रवान् ।
उत्पाटकचोत्पुटकः श्लेष्मः कङ्कयुतो भ्रष्टम् ॥

अवमन्यः सकङ्को यन्त्रिको जम्बुजक्षया ।
जावी च दाहवाचैव श्लेष्मां क्रमशः क्रियाम् ॥

पाशिन्दी

अपामार्गः चूर्णरसः पाटलाजकुचत्वची ।
उत्पाटके प्रलेपः स्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥
श्लेष्माकश्लेष्मपूतीकगोधाभेदोऽयं तदसा ।
वाराहं गन्धमेवेष्टं पित्तं सर्पिश्च संक्षेत् ॥

लेपसुतपुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
गौरीं सुगन्धां वदामासनकां तक्षुलीयकम् ॥

श्लेष्मे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
पाठां रवाङ्गनं चौरं तथास्यादुष्काङ्गिकम् ॥

दद्याच्छेपं सकङ्को तैलमेभिश्च साधितम् ।
ब्रवीभूतस्य द्यौं स्याद्विदं तैलं विजानता ॥

मधुकं चौरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितम् ।
गोधावराहवर्णां वसाः स्युः क्षतवृन्दये ॥

प्रलेपनमिदं दद्याद्विषादमन्यके ।
प्रपौकरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ॥

तैलमेभिश्च सम्यक् श्लेष्म कङ्कमतः क्रियाम् ।
सहदेवा विन्देवा अजाक्षीरं ससैन्धवम् ॥

एतेराक्षेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् ।
ग्रन्थिके गुटिकां पूर्वं सावयेद्वपाम्बु तु ॥

ततः सैन्धवचूर्णम् दृष्ट्वा क्षेपं प्रदापयेत् ।
लिखित्वा तत् सुतं दृष्ट्वा पूर्वं रोषस्यं जम्बुते ॥

चौरेण प्रतिसार्धेन मुष्टं संरोपयेत्ततः ।
मधुपर्णं मधुकश्च मधुकं मधुना सह ॥

क्षेपः सावित्रि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम् ।
पचकङ्कोः समधुकेः पिष्टेक्षे च दद्यात्तैलैः ॥

जीवकाद्यैः सर्पिर्विदं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥
इति सुश्रुते कृत्वाग्नेये गोक्षेत्रेऽध्याये ॥

अग्निः । पङ्क्तिः । (यथा, गीतगोविन्दे । ११० ।
“विपुलपुलकपाशिः स्मीतशीतकारमन-
जैतजङ्गमकाकुल्याकुलं याहरन्ती ॥”)

अङ्गप्रभेदः । छात्रादिदेयम् । इति मेदिनी । के,
३० ॥ वृक्षा । जातस्तम्बुक्षी । प्रातः । (यथा,
गीतगोविन्दे । ३ । १३ ।

“भूपलवं धुरपाङ्गततरङ्गितानि
वाला गुणः अवलपाशिरिति करेण ।

तस्यामनङ्गलयजङ्गमदेवताया-
मक्षाणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥”)

संतुः । कश्चित्तभोजनम् । प्रशंसा । उत्सङ्गः ।
प्रत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

पाशिका, स्त्री, (पाशरेव । क्षार्पे कन् टाप् च ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णपत्रम् । इति
शब्दचन्द्रिका । दद्याद्विदं दनी । तत्पुण्यायः ।

कुम्भलिका २ । इति चारावली ॥

पाशितः, वि, (पाश + क्तृन् ।) रक्षितः । यथा,—
“चित्रलेखा तमाज्ञाय पौलं लक्षस्य योगिनी ।

यद्यौ विद्यायसा राजन् दारकां क्षणपाशिताम् ॥”
इति श्रीभागवतीवदशमस्कन्धे ६२ अध्यायः ॥

कायस्थस्य पङ्क्तिविशेषः ॥

पाशिन्दी, पुं, (पाशयतीति । पाश + वाङ्मू-
लात् कित्च् ।) कुङ्करः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाशिन्दी, स्त्री, (पाशिन्दी + गौरादित्वात् ङीष् ।)
श्यामावलिता । इति राजमाना । (यथा, सुश्रुते
कृत्वाग्नेये १ अध्याये ।

पावनं

“अप्यपितृवृत्त्यामा पाणिनीयतुलीयकैः ॥”
पाणिनी । चिह्नता । इति हिक्कपकोवः ॥
(यस्याः पर्यायो यथा,—

“चिह्नतु छात्राणां च पाणिनीयं च सुवि-
चिका ।

मकरविद्याकोलके वका कालमेविका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पाणिनी, स्त्री, लङ्गजित्वा । इत्यमरः ॥ १२४१०८ ॥

पाली, स्त्री, (पालि + कृदिकारादिति वा ङीप् ।)

यका । सङ्गमयोषित् । इति मेदिनी । के, १० ।

श्रीणी । इति शब्दरत्नावली ॥ ख्याली । इति

शब्दचक्रिका ॥

पावकः, पुं, (पुनातीति । पू + णिच् + क्युट् ।)

अधिः । इत्यमरः ॥ १११५७ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे ६ अध्याये ।

“अपावनानि सर्वानि वृद्धिर्गर्गतः कश्चित् ।

पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्तुतः ॥”

वैद्युताधिः । यथा,—

“पावकः पवमानश्च मुचिरमिच्छ ते जयः ।

निर्मेधः पवमानः स्यादेतुतः पावकः स्तुतः ॥

यच्चासौ तपते कर्म्यः मुचिरमिच्छसौ स्तुतः ॥”

इति कौर्मे १२ अध्यायः ॥

स च ब्रह्मणो मानसपुष्पादभिमानिनामकाम्यैः

साक्षादा जातः । यथा,—

“योऽसावगिरभौमानी स्तुतः सायम्भुवेऽनरे ।

ब्रह्मणो मानसः पुनस्तस्मात् साक्षादधीजनत् ॥

पावकं पवमानश्च मुचिरमिच्छ यः स्तुतः ॥”

इति मास्ति ४८ अध्यायः ॥

सदाचारः । वृद्धिमन्थः । (अस्य पर्यायो यथा,

“तेजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्यो पावकोऽरविः ।

वृद्धिमन्योऽभिमन्यश्च मयनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चित्रकः । भजातकः । विद्वज्जः । इति मेदिनी ।

के, ११८ ॥ शोधविह्वलः । इति वैमचक्रः ॥ रक्त-

चित्रकः । कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्र-

कारके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ११ । २० ।

“मिहः पावकाः प्रतता अभूवन् ॥”)

पावकारिणः, पुं, (पावकाय वपुःपावनार्थं

अरधिरिव ।) अधिमन्थः । इति शब्दमाला ॥

पावकः, (पावकस्त्रापणम् । पावक + इण् ।)

कार्तिकेयः । यथा,—

“कथं तं क्षतिकापुत्रस्तुतवान् तं सुरं शुक्लम् ।

कथञ्च पावकिरसौ कथं वा माह्वनन्दनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पावनं, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् + क्युट् ।)

अजम् । लङ्गम् । इति मेदिनी । ने, ६० ॥ गोम-

यम् । इति शब्दचक्रिका ॥ खमाचम् । कुडम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम् । अध्यायः ।

प्रायश्चित्तम् । इति विष्णुः ॥ (मुक्तिः । यथा,

मनुः । ११ । १७८ ।

“सा सितं पुनः प्रदुष्येत् स ह्येनोपयन्तिता ।

लङ्गं चाक्राम्य चैव तदस्याः पावनं स्तुतम् ॥”)

पाशः

पावनः, पुं, (पावयतीति । पू + णिच् + क्युट् ।)

आयः । पावकः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥

(यथा, ११८ ॥ मनुस्मृत्युक्तौकायां कुलकभट्टः ।

“पावनः सन्ध्याभिव्यं श्रौतापनीदनाद्यर्थं बहुषु

देशेष्वपि विधीयते ॥” विष्णुः । इति विष्णुः ॥

पीतभङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १२ । १४६ । ४५ ।

“भूतभयभवन्नाथः पवनः पावनोऽननः ॥”

“पावयतीति पावनः । भीमास्त्रादातः पवत

इति स्तुतेः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) विष्णुः ।

पवित्रे पावयितरि च, चि । इति वैमचक्रः ॥

(यथा, रघुः । १६ । ५३ ।

“स त्वमेकवनिता सखीऽपि सन्

पावनीमनवलोक्ता सन्ततिम् ।

वैद्ययज्ञपरिभाषितं गदं

न प्रदीप इव वायुमल्लगात् ॥”)

पावनञ्जलिः, पुं, (पावनः पवित्रजनको अग्नि-

वेद्यः ।) शृङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो-

अग्निरिति विद्यते ।) पवित्रशृङ्गः ॥

पावनी, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् +

क्युट् + ङीप् ।) हरीतकी । इति विष्णुः ॥

तुलसी । गौः । इति राजनिर्घण्टः । गङ्गा ।

यथा, शङ्कराचार्यस्तनगङ्गायने ।

“ब्रह्माक्षं सख्यन्ती हरशिरसि जटावलि-

सुक्तासयन्ती

खर्जोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागङ्गाशैलात्

सुलन्ती ।

सौखीपृष्ठे कुठन्ती दुरितचयचमर्गैर्भरं भर्तुं-

सयन्ती

पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगररितुपावनी नः

पुनातु ॥”

(इयं गङ्गाया अंशविशेषः । यथा, मास्ति ।

१२० । ४६—४१ ।

“ततो विवर्णयामास सर्वदा स्त्रेण तेजसा ।

नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोऽप्येव तोषितः ।

ततो विवर्णयामास सप्त सोतांसि गङ्गायाः ॥

त्रीणि प्राचीमभितुलं प्रतीचीं त्रीण्यथैव तु ।

सोतांसि त्रिपथगाथास्तु पथपथान् सप्तधा ॥

नजिनी डादिनी चैव पावनी चैव प्राचगा ।

सीता चक्षुच सिन्धुच तिसस्ता वै प्रतीचगाः ॥

सप्तमी त्वग्गा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।

तस्माद् भगीरथो वा वै प्रविष्टा दक्षिणो-

दधिम् ॥”

शाकडीपस्य नदीविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

१२१ । ११ ।

“नन्दा च पावनी चैव हत्तीया परिकीर्तिता ॥”)

पाशः, पुं, (पशते नञ्थतेऽनेनेति । पश + घञ् ।)

शृङ्गमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पा-

यनधनुर्वेदोक्तपाशजखं यथा,—

“पाशः सुख्यावयो लौहधातुजिकोद्यमान् ।

प्रादेशपरिधिः खीयगुलिकाभरणाक्षितः ॥”

आमेयधनुर्वेदोक्तजखं यथा,—

पाशकः

“एष हस्तो भवेत् पाशो हस्तः करतुल्यकथा ।

गुह्यकार्पाससुखानामकैसावचमैवाम् ॥

अन्धेन सुहृद्गानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् ।

तथा चिह्नतुल्यं पाशं वृषः कुर्वीत् सुवर्णैतम् ॥”

अस्य क्रियादिकं यथा,—

“कर्तव्यं शिष्टकैस्तस्य ध्यानं कथासु वै सदा ।

वामहस्तान् संयुज्य दक्षिणेनोद्धरेत्ततः ॥

कुलकस्याक्षतिं हत्वा आभ्येनं मस्तकोपरि ।

स्थितेत्— ॥”

“वक्ष्यते च श्रुते चैव तथा प्रवक्ष्यते च ।

समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुज्येत सुस्थिततः ॥

विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् ।

कथां वृत्ता ततः खङ्गं वामपार्श्ववर्णितम् ॥

हृदं विद्युज्ज वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥”

अन्यथा ।

“परावृत्तमपावृतं यद्गीतं लघुर्वाञ्छितम् ।

ऊर्ध्वस्थितमधःस्थितं सन्धारितविधारितम् ॥

श्लेनपातं गजपातं व्याख्यातं तथैव च ।

एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधारणाः ॥”

वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—

“प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्तव्येति ते जयः ।

योगाः पाशाक्षिता जिके पाशाः सुदसमा-

क्षिताः ॥”

अन्यथा ।

“अन्वायतं विशालञ्च तिर्यक्त्वामितमेव च ।

पञ्च कर्मेविनिर्दिष्टं वक्ष्ये पाशे महात्मभिः ॥”)

कथान्ते सन्ध्यायः । (यथा, माये । ७ । १२ ।

“अथशिरसिजपाशपातभारा-

दिव नितरां गतिमद्भिर्गर्भभागेः ॥”)

कर्णान्ते शोभनार्थः । छात्राण्यन्ते निन्दार्थः ।

पश्चादिवन्धनरन्धादि । इति विष्णुः ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ४४ । १ ।

“शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावधोजयत् ।

कश्चिच्छाङ्गनिकसात् पूर्व्वेवामिति शुश्रुम ॥”

योगविशेषः । यथा, ज्योतिषे ।

“यदा राशियुक्ते सख्यं यदा भवति तदा

पाशाख्ययोगो भवति ॥” पारिभाषिकपाशो

यथा, कुलाब्धे १ उक्तास्ते ।

“हत्वा शृङ्गा भयं कथा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं तथा जातिरदौ पाशाः प्रकी-

र्त्तिताः ॥”

अग्निः दग्धं नष्टं यथा,—

“जापांसभङ्गाद्यिकपाकमूलं

चक्रञ्च पाशञ्चयथा प्रपद्येत् ।

तस्यापहं रोगधनक्षयं वा

रोगी ऋतिं वा तनुतेऽतिकष्टम् ॥”

इति हारीते द्वितीये ख्याने द्वितीयेऽध्याये ॥

पाशकः, पुं, (पाशयति पीडयतीति । पश + णिच् +

क्युट् ।) दूतविशेषः । पाशा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अक्षः २ देवः ३ । इत्यमरः ।

२ । १० । ४५ ॥ शारिः ४ शारिः ५ शारः ८

शारः ९ शारः १० शारः ११ शारः १२

पाशुप

पाशुपाणिः, पुं, (पाशः पाशौ यस्मात्) वरुणः ।
 इति वृत्ताशुधः ।
 पाशवपासनं, स्त्री, (पाशवं पशुसंघं पालयतीति ।
 पाणि + क्तुः ।) वाचः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 पाशितः, नि, (पाश + क्त) पाशयुक्तः । वङ् ।
 इति वरुणः ।
 पाशौ, [नृ] पुं, (पाशौऽन्वयेति । पाश +
 इतिः ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ।
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ८ ।
 “यदि शङ्कं वमं वापि कुबेरमपि पाशिनम् ॥”)
 व्यासः । इति मेदिनी । मे, ६१ । वमः । इति
 कश्चित् । पाशवरे, नि । इति विश्वः ।
 पाशौकतः, नि, पाशवङ्गः । अभुततद्भावे चि-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्देवतास्येति । “सास्य
 देवता ।” ४ । २ । २४ । इति अथ ।) वरु-
 ण्यम् । (अथ पर्वण्यो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “शिवमन्त्री पाशुपत एकादशो वृको वसुः ॥”)
 पशुपत्यधिदेवतः । तद्वत्तः । इति मेदिनी । ते,
 २ । ११ । (स्त्री, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, ज्ञान-
 पुराणे १४ अध्याये ।
 “एवं सम्बोधितो बभौ माधवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहशस्त्राणि केवलोऽपि शिवेरितः ।
 कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सङ्गस्रजः ॥”
 अथर्ववेदान्तसंग्रहोपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्ति-
 कोपनिषद् ।
 “सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥”)
 पाशुपतव्रतं, स्त्री, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—
 “यथा पशुपतिर्निर्वाणं हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 न लिप्यते पुनः सोऽपि यो निर्व्रतमाचरेत् ॥
 इह जन्मकृतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् ।
 व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तमः ॥
 द्वादशमेकभक्ताश्री चमोदश्यामयाचितम् ।
 चतुर्दश्यां तथा नक्ततुपवाचं परेऽहनि ।
 गोदश्यां चैव हरिणं रौप्यं तान्मममनसा ।
 शीतलं कारयेत् पञ्च गुह्याश्रीया एषक् एषक् ॥
 तत्रैवोत्सवेऽर्चयेत् शिवायाश्च शिवस्य च ।
 तत्प्रमाणं दृष्टं कुर्यादौष्यं देवचतुर्गुणैः ।
 रौप्याष्टगुणं तान् तदहं वापि कारयेत् ।
 चारपत्रं समारोप्य सञ्जीवममृततपाया ॥
 चमोदश्यामेकभक्तं दिक्पालं नक्तमाचरेत् ।
 कुर्यादद्याचितं दर्शं पादकञ्जव्रतचरेत् ॥
 गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैश्चामरवरीपकोः ।
 गङ्गाधरं समन्धश्च प्रार्थयेत् प्रवरं वरम् ॥
 गङ्गाधर ! महादेव ! सर्वलोकचराचर ! ।
 अहि मे सर्वपापानि पूजितस्त्रिंशद्द्वार ! ।
 इन्द्राव वमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च ।
 यथा वमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ! ।
 यममार्गं वया श्रमो ! न पश्यामि कदाचन ।
 सर्वलोको जगत् भवत्तु यथा मे कुरु शङ्कर ! ।

पाशुप

गङ्गाधर ! घराधीश ! परातुपर वरप्रद ! ।
 श्रीकण्ठ ! नीलकण्ठसुभाकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
 संपूर्णैर्विधानेन प्रतिपद्यदिति रवौ ।
 हरिण्यादौ गोदश्यां ब्राह्मणेभ्यो निषिद्येत् ॥
 यथा त्वं सर्वगः सर्वः सर्वपापहन् सर्वहृत् ।
 न लिप्यसे विष्णुर्वाक्यतया मां कुरु शङ्कर ! ।
 एवं कृत्वा नमस्कृत्य द्वादशीं च यथोदितान् ।
 गुह्यादिभ्यो द्विजैश्च शङ्कर ! प्रीयतामिति ॥
 एवं व्रतमिदं कृत्वा दृष्टं दद्याद्विजातये ।
 यममार्गं महाधोरं न पश्याति कदाचन ॥
 यः करोति व्रतेनैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
 न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाभवा ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
 तुल्यते पातकेभ्योऽप्यभक्ष्यापेयजैः पुमान् ॥
 यः करोति महाभाग ! दानं सर्वसुखावहम् ।
 हत्वा पापान्यशेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”
 इति वङ्गपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
 (यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 २६ अध्याये ।
 अथ यः ऊचुः ।
 “भगवन् ! ओतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
 ब्रह्मादयोऽपि यत् कृत्वा सर्वे पाशुपताः कृताः ॥
 वायुस्त्वाच ।
 रक्षस्व वः प्रवक्ष्यामि सर्वपाशुपतव्रतम् ।
 व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्वण्यैश्च श्रुतम् ॥
 कालचित्रापूर्णेमासी देशः शिवपरिषदः ।
 सेवारागादिरन्ध्रो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
 तत्र पूर्वं चोदयेद्यां सुखातः सुखतादृक् ।
 अमुञ्चाय स्वमाचार्यं संपूज्य प्रणिपद्य च ॥
 पूर्वां वशेषिकीं कृत्वा शुक्लावरधरः स्वयम् ।
 शुक्लपद्मोपवीतो च शुक्लमात्याहुकेपनः ॥
 दर्भांश्चने समावीनो दर्भसुष्टं प्रयच्छ च ।
 प्राणायामचर्यं कृत्वा प्रादुस्तुलो वायुदस्तुखः ॥
 ध्यात्वा देवश्च देवीश्च तद्विज्ञापनवर्त्मना ।
 व्रतमेतत् करोमीति भवेत् संकल्प्य दीक्षितः ॥
 यावच्छरीरपातं वा द्वादश्याव्यमथापि वा ।
 तदहं वा तदहं वा मासद्वादशकम् वा ॥
 तदहं वा तदहं वा मासमेकमथापि वा ।
 दिनद्वादशकं वाद्य दिनवटकमथापि वा ॥
 तदहं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।
 अथिमाध्याय विधिवद्विरजा होमकारणात् ॥
 कुलाभ्येन समिद्धिश्च चवत्या च यथाक्रमम् ।
 पूर्वाद्याः पुरतो भूयस्तत्तानां मुहिसुहृद्विद् ॥
 सुहृदान् नृजन्मस्यैव तैरेव समिदादिभिः ।
 तत्त्वान्येतानि महिदे शुभानामिच्छुसुरान् ॥
 पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 ज्ञानकर्मेन्द्रियेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
 तन्मादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
 मनोबुद्धिरहंकारात्मिकाः प्रकृतिपूर्वव्यौ ॥
 रागो विद्या कला चैव निवृत्तिः काज एव च ।
 माया च शुद्धविद्या च भविष्यदवदाश्रितौ ॥
 अक्षिश्च शिवतत्त्वञ्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।

पाशुप

मन्त्रेभ्यु विरजेद्भुत्वा होतासौ विरजो भवेत् ॥
 अथ गोमयमादाय पिच्छीकृत्याभिमन्त्र्य च ।
 गच्छासौ तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-
 रुक् ॥
 प्रभाते तु चतुर्दश्यां कृत्वा सर्वं पुरोदितम् ।
 दिने तस्मिन्निताहारः कालशेषं समापयेत् ॥
 प्रातःपञ्चमि चायेंव कृत्वा होमावसानतः ।
 उपसंहृत्य ब्रह्मणि यज्ञीयाङ्गक यजतः ॥
 ततस्तु जटिलो रुक्मः शिखैकजट एव वा ।
 भूत्वा ज्ञात्वा पुनर्वीतजन्मस्यैव स्याद्दिगम्बरः ॥
 अन्यः कावायवसनस्यैव चोराभरोऽथवा ।
 एकाम्बरो वस्त्रलो वा भवेद्दुष्क्री च मेखली ॥
 प्रचाल्य चरन्तौ पञ्चाङ्गिराचम्यात्मनस्तनुम् ।
 संकलीकृत्य तद्वत्तु विरजानलसम्भवंम् ॥
 अग्निरिष्टाभिर्मेनैः वङ्गभिराचम्येः क्रमात् ।
 विन्दव्याङ्गानि नृहृदिचरन्तान् च संस्पृशेत् ॥
 ततस्तेन क्रमेणैव सतुहृद्व्य च भक्षणा ।
 सर्वान्जोहूजनं कुर्यात् प्रवर्षेण शिवेन वा ॥
 ततस्त्रिपुङ्गुं रचरेन्नियायुषसमाश्रयम् ।
 शिवभावं समागम्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
 कुर्यात्त्रिबन्धमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
 पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिः सनातनः ॥
 पद्ममहदलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
 कर्णिकाकेसरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
 विभवे तदभावे तु रत्नं चित्तमथापि वा ।
 पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
 तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कनीयसम् ।
 स्काटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्दि ततः क्रमात् ॥
 प्रतिष्ठाप्य विधानेन तस्मिन् व्रतशोधनम् ।
 परिकल्प्यासनं नृत्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
 पञ्चगव्यादिभिः पूजयेद्यथाविभवविकारेः ।
 स्नापयेत् कलशैः पूजैः सङ्कसादिषु सम्भवेः ॥
 गन्धद्रव्यैः सकूर्पैश्चन्दनाद्यैः सङ्गुग्मैः ।
 सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
 विस्त्रप्यैव पद्मैश्च रत्नैश्चैकैकथोत्पलैः ।
 नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्तैः सुगन्धिभिः ॥
 पुष्पैश्च व्रतपञ्चैश्च चित्रैर्द्वौघतादिभिः ।
 समन्धर्षं यथालाभं महापूजाविधानतः ॥
 धूपं दीपं तक्ष्मचार्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
 निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत् ॥
 दद्यानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्जितानि च ।
 सर्वप्रसादादि देयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
 श्रीपञ्चोत्पलपद्मानां संख्या साहस्रिकी मता ।
 प्रत्येकमपरा संख्या व्रतमद्योत्तरं विनाः ॥
 तच्चापि च विशेषेण न त्वेतिह्यपचकम् ।
 हैममेकं परं प्राहुः पद्मं पद्मसङ्कसात् ॥
 नीलोत्पलादिष्वप्येतत्समानं विस्त्रप्यकैः ।
 पुष्पाक्षराभ्यनियमादुपयाजानं निषेद्येत् ॥
 अद्याहमर्घ्यं तु नृहृदं धूपार्थेयै विशिषतः ।
 कल्याणुदमधोरास्ये वक्त्रे सद्ये मनःशिकाम् ॥
 चन्दनं वामदेवायै हरितालञ्च पौर्वधे ।
 ईशाने भवितं केचिदाद्येनमितीदृशम् ॥

पाशुप

न धूप इति मन्त्रो धूपान्तरविधानतः ।
 तितागुहमघोराख्ये सुखे कृष्णागुहं पुनः ॥
 पौर्वे गुग्गुलुं सद्यो सौम्ये सौमन्यिकं सुखे ।
 ईशानेऽपि उग्रोरादि दद्याद्दूषं विशेषतः ॥
 शकैरामधुकरकपिलाहृतसंयुतम् ।
 चन्दनागुहकाद्यां सामान्यं संप्रचक्षते ॥
 कर्पूरवर्तिराज्याद्या देया होमावली ततः ।
 अर्घ्यमाचमनं देयं प्रतिवक्ष्यते परम् ॥
 प्रथमावरणे पूज्या क्रमाद्वैरव्ययमुज्ज्वला ।
 ब्रह्माङ्गानि ततश्चैव प्रथमावरणेऽर्चिते ॥
 द्वितीयावरणे पूज्या विघ्नेश्वरवर्तिनः ।
 तृतीयावरणे पूज्या भवादाद्याद्वर्त्मनः ॥
 महादेवादयस्तत्र तथैकादशमूर्तयः ।
 चतुर्थावरणे पूज्याः सर्वे एव गणेश्वराः ॥
 बह्विरेव तु पञ्चम्य पञ्चमावरणे क्रमात् ।
 दश दिक्पतयः पूज्याः साक्षाः साधुचरास्तथा ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुज्याः सर्वेऽपि ज्योतिषाङ्गयाः ।
 सर्वे देवाश्च देव्याश्च सर्वाः सर्वेऽपि खेचराः ॥
 यानाजवातिनश्चार्वा सर्वे सुनिगमा अपि ।
 योगिनो सुखतः सर्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
 जैनपात्रश्च सगणः सर्वे चैतचराचरम् ।
 अथावरणपूर्णांते सम्यग्य परमेश्वरम् ॥
 सार्वं सख्यजनं हृद्यं हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 सुखवासादिकं दत्त्वा ताम्बूलं कोपदंशकम् ॥
 अजहृद्यं च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणैः ।
 नीराजनांते विस्तीर्णं पूजाशेषं समापयेत् ॥
 चक्रसङ्काशहारश्च शयनीये समर्पयेत् ।
 आर्द्रं शृणोत्तं हृद्यं तत्सर्वमनुरूपतः ॥
 हत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
 स्तोत्रं अघोहनं जप्त्वा विद्यां पञ्चाक्षरीं जपेत् ॥
 प्रदक्षिणां प्रणामश्च हत्वात्मानं समर्चयेत् ।
 ततः पुरस्तादेवस्य गुहविद्यो च पूजयेत् ॥
 दत्त्वाऽर्घ्यमदौ पुष्पाणि देवसुहास्य लिङ्गतः ।
 अग्नेश्चाग्निं सुखरस्य उड्गास्य च तमप्युत ॥
 प्रत्यहं जप इत्येवं कुर्यात्सर्वं पुरोदितम् ।
 ततस्तत्त्वान्भुजं लिङ्गं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 समर्पयेत् स्वगुरवे स्थापयेद् वा शिवालये ।
 संपूज्य च गुरुनम्यान् व्रतिनश्च विशेषतः ॥
 भक्तान् दिवाश्च शक्त्येहीनान्गण्यश्च तोषयेत् ।
 स्वयं चानश्नप्रायः फलमृजाशुनोऽथवा ॥
 पयोव्रती वा भिक्षाश्री भवेदेकाग्रनस्तथा ।
 नक्तं युक्ताग्रनो नित्यं भूषण्यनिरतः शुचिः ॥
 भक्तशायी हृद्ये शायी चौराजिनशयोऽथवा ।
 ब्रह्मचर्यव्रती नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 अर्कवारे तथाऽर्वा पञ्चदश्याश्च पक्षयोः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां शक्तस्त्वपवसेदपि ॥
 पावकपतितोदकास्तितकान्यजपूजकान् ।
 वर्ज्येऽप्यन्येन मनसा कर्मणा गिरा ॥
 समादानदयासत्याहिंसाश्रीतः सदा भवेत् ।
 सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च तपोध्यानरतः सदा ॥
 कुर्यात्प्रियवक्त्राणं भक्तज्ञानमथापि वा ।
 पत्नी वैशेषिकीश्चैव मनसा कर्मणा गिरा ॥

पाशुप

बहुनाच कितुक्तेन नाचरेदशिवं व्रती ।
 प्रमादान् तथान्चारे निरूप्य गुरुजाचवम् ॥
 उचितानिष्कृतिं कुर्यात् पूजाहोमजपादिभिः ।
 आसमाप्तेऽर्तस्तेष्वमाचरेत् प्रमादतः ॥
 गोदानश्च हविर्हर्गं कुर्यात् पूजां जपं सदा ।
 सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ॥
 प्रतिमासं विशेषश्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
 वैशाखे वज्रलिङ्गं ज्येष्ठे मारकतं शुभम् ॥
 आषाढे मौक्तिकं विद्याङ्गाव्ये गौजनिर्मितम् ।
 मासे भाद्रपदे चैव पञ्चरागमयं परम् ॥
 आश्वयुष्याश्च विधिवतोमेदकमयं शुभम् ।
 कार्तिके वै ह्रमं लिङ्गं वैदूर्यं मार्गशीर्षके ॥
 पुष्यरागमयं पौषे माघे दुर्भण्यं तथा ।
 फाल्गुन्यां चक्रकान्तोत्थं चैव तद्वात्ययोऽथवा ॥
 सर्वसाक्षिं रत्नानामजलामि हेममेव वा ।
 हेमाभावे राजतं वा ताम्रं शैलजमेव वा ॥
 न्यग्रयं वा यथाकामं चणिकं चान्यदेव वा ।
 सर्वगन्धमयं वायु लिङ्गं कुर्याद्यथावत् ॥
 व्रतावसानसमये समाचरितमेवैकः ।
 हत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
 संपूज्य च सदाचार्यं व्रतिनश्च विशेषतः ।
 दैशिकेनाभ्युज्जातः प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥
 दर्भासनो दर्भपात्रिः प्राच्यापानौ नियम्य च ।
 जपित्वा शक्तितो नूनं ध्यात्वा श्रावं नियम्यकम् ॥
 अमुञ्चाप्य यथापूर्वं नमस्कृत्य हताङ्गलिः ।
 सतुष्टज्जामि भगवन् । व्रतमेतत्पदाश्रया ॥
 इत्युक्त्वा लिङ्गमनुरूपं दर्भानुत्तरतस्थपन्त ।
 ततो दक्षजटाचौरमेखलाद्यापि चोत्खलेत् ॥
 पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाक्षरसुदीरयेत् ।
 यः हत्वाऽन्तिकीं दीप्तमादेहान्नमनाकुलः ॥
 व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ।
 सोऽप्यश्रमो च विज्ञेयो महापाशुपतस्तथा ॥
 स एव तपसा श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
 न तेन सङ्गः कश्चित् क्षतज्जयो सुसुहृद् ॥
 यतिर्षो नैष्ठिको जातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
 योऽनन्यदादशाहं वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्प्रीतिव्रतसमन्वयात् ।
 हताक्तो यच्चरेदसद्व्रतं व्रतपरायणः ॥
 दिव्यैकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
 हृद्यमित्येव निष्कामो यच्चरेद् व्रतसुतमम् ॥
 शिवापितामा सततं न तेन सङ्गः कश्चित् ।
 भक्त्युज्ज्वलो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवैः ॥
 पापैर्विमुक्त्यते सद्यो सुख्यते नाच संशयः ।
 वृद्धाभेयत्वं वीर्यं तद्भक्तं परिकीर्तितम् ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान् भक्तसंयुतः ।
 भक्तनिष्ठश्च दक्षणे दोषा भक्त्यासिद्धमात् ॥
 भक्तज्ञानविशुद्धात्मा भक्तनिष्ठ इति स्मृतः ।
 भक्त्या दिग्भक्त्याहो भक्तदीप्तप्रियुक्तः ॥
 भक्तशायी च पुरुषो भक्तकलावभक्त्यात् ।
 भूतिर्भक्तिकरी पुंसां रक्षा रक्षाकरी परम् ॥
 किमन्येदहं वक्तव्यं भक्तमाहात्म्यकारणम् ।
 व्रती च भक्त्या ज्ञातः स्वयं देवो महेश्वरः ॥

पाषकः

परमाक्षय्य धैर्यानां भक्तितत्पारमेश्वरम् ।
 धौम्याग्रजस्य तपसि ह्यापदो यन्निवारिताः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ज्ञात्वा पाशुपतं व्रतम् ।
 धनवद्भक्तं संशयं भक्तज्ञानरतो भवेत् ॥
 इति श्रीशिवपुराणे पाशुपतसंहितायां पूर्वभागे
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥)
 पाशुपताख्यं, ज्ञी, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 अख्यम् ।) पशुपतिः मूलाख्यम् । तस्य स्वरूपं
 यथा,—
 “गजाननोऽपि खड्गिण्य यत्तत् पाशुपतं परम् ।
 महाक्षयं महाकार्यं तुगान्ताजिसमप्रभम् ॥
 पञ्चवक्त्रं महाघोरं दण्डबाहुं क्षिणोचनम् ।
 सौम्यं घोरं सुघोराख्यं त्रैलोक्यं भयोत्कटम् ॥
 जटाभारेण्डगङ्गादिप्रियमाणं शिवाङ्गनम् ।
 वैद्यवीणाशङ्खचक्रं चमरकारावसंकुलम् ॥
 शिवारावं भयान्तासि यथवायव्येऽदितम् ।
 उल्कादकज्वलज्वालां शोभायुक्तसंभूषणम् ॥
 जलज्ज्वलनगोत्रं गजचर्मोद्भूषणम् ।
 केकरं तर्ज्यमानं मूलखटाङ्गधारिकम् ॥
 यत्समानं समिदं वैजोक्तं चचराचरम् ।
 पुरतो विघ्ननाशस्तु खेजिह्वानं यवस्थितम् ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥

पाशुपाल्यं, ज्ञी, (पशुपालस्य भावः कर्म वा ।
 पशुपाल + ज्ञन् ।) वैश्वरूपिः । पशून् गोमहि-
 ष्यादीन् पालयति पशुपालः । तत् पशु । पशु-
 पालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्प-
 त्तम् । इत्यमरभरतौ । (यथा, मार्कण्डेयः २८ । ६ ।
 “दानमध्ययनं यज्ञो वैश्वस्यापि ज्ञिषैव सः ।
 वासिष्ठ्यं पाशुपाल्यञ्च क्षत्रिष्वेवास्तु जीविका ॥”)
 पाश्चात्यः, जि, (पश्चात् + “दक्षिणापश्चात्पुनर-
 ख्यक् ।” ४ । २ । ६८ । इति व्यक् ।) पश्चा-
 द्भवः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ६६ ।
 “पाश्चात्यं यामिनीयामं ध्यानमेवात्मपदत ।
 ज्ञात्वा प्राप्तः क्रियाः हत्वा पुनरास्ते समा-
 हृतः ॥”)
 पश्चिमदेशजातः । इति सुम्भवीधकाकरणम् ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १९१ । ११ ।
 “स विजित्य यज्ञीना च भूपतीन् राजसत्तमः ।
 प्राच्यामुदीप्यान् पाश्चात्यान् दक्षिणात्यान्काल-
 यत् ॥”)

पाश्चात्याकरवम्भं, ज्ञी, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्-
 भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्वक्ष्य ।) वाग्भरी-
 कवचम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २ रामजव-
 यम् ३ । इति रत्नमाता ॥

पाश्या, ज्ञी, (पाश्यानां सम्बन्धः । पाश + “पाश्या-
 दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ६८ । इति यः ।) पाश-
 सम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । २ । ६६ ॥

पाषकः, पुं, (पशति यथातीव चरयौ । पश वन्धे +
 क्तुल् ।) पादाभरकविशेषः । पाशुजी इति
 भाषा । यथा,—

“रत्नपाषकवटकोश्च विराजितपदाङ्गुलीः ॥”
 इति भाष्येऽपि ।

पिकरा

“हृदिके मुक्तपक्षे तु या पाषाणचतुर्हृष्टी ।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणहारकः, पुं, (हारयति विदारयतीति । हृ + खिप् + क्तृन् । पाषाणस्य हारकः ।) टङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥

पाषाणहारकः, पुं, (दारयतीति । हृ + खिप् + क्तृन् । पाषाणस्य हारको विदारकः ।) टङ्कः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥

पाषाणभेदनः, पुं, (पाषाणं अक्षरं भिन्नतीति । भिद् + ल्युट् ।) टङ्कविशेषः । हाड्बुङ्गी इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षतः २ शिलाभेदः ३ अक्षभेदकः ४ शिला ५ उपलभेदो ६ पलभित् ७ शिलागर्भजः ८ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । मेहहृद्दाहघ्नजलक्ष्माक्षरौगाशिलम् । शीतलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पाषाणभेदकोऽक्षतो गिरिभिर्द्विभयोर्जनी ।
अक्षभेदो हिमस्तुतः कषायो वस्तिशोधनः ॥
भेदो हृन्नि दोषार्थगुल्लक्ष्माक्षहृदजः ।
योनिरोगान् प्रमेहं च स्त्रीहासूलवर्णानि च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदो, [न] पुं, (पाषाणं अक्षरं भिन्नतीति । भिद् + खिनिः ।) टङ्कविशेषः । पाषर-
पुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षभेदः २ शिलाभेदः ३ अक्षभित् ४ । इति रत्नमाला ॥
(अक्षभेदश्च ज्ञातयमस्य विवरणम् ॥)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण + अपत्यार्थे ङीष् ।) शुद्धपाषाणः । स तु परिसापकविशेषः । वाट-
खारा इति भाषा । तत्पर्यायः । पुषाकरा २ ।
इति शब्दचक्रिका ॥

पाहातः, पुं, (पाति रचति दुष्कृतेभ्य इति । पा + क्तिप् । पां जयीधर्मं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + कः । पाहं ब्रह्माणं अततीति । अच् ।) ब्रह्महारहृद्यः । इति शब्दचक्रिका ॥

पि, श्रु मती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-
वकं-अपिष्ट ।) श्रु, पिबति । इति दुर्गादासः ॥
पिकः, पुं, (अपि कायति शब्दायते इति । अपि + के + “आतच्छोपवर्गे” ३ । १ । १६६ ।
इति कः । अपेरकारणोपः ।) कोकिलः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १२ । (यथा,—

“पिक ! विपुलव हन्ति समं तम-
अमपि चन्द्रविरोधिजुहूरवः ।
इति तयोर्निर्णयं हि विरोधिना
कथमहो समता मम तापने ॥”

इत्युद्धटः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) मञ्जानम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकवन्धुः, पुं, (पिकानां बन्धुरिव ।) आम्बुवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिकरागः, पुं, (पिकानां रागोऽगुरागो यञ् ।) आम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः

पिकवल्लभः, पुं, (पिकानां वल्लभः ।) आम्बुवृक्षः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तुगाचास्य आम्बुवृक्ष-
ज्ञातयाः ॥)

पिकाचः, पुं, (पिकास्य अक्षि लोचनं तद्वत् वर्णो
यस्य । वमासे वच् ।) रोचनी । इति शब्द-
चक्रिका ॥

पिकाङ्गः, पुं, (पिकास्याङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
पक्षिविशेषः । इति शब्दचक्रिका ॥

पिकानन्दः, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।)
वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी, स्त्री, (पिक + खिया ङीष् ।) कोकिला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेचना, स्त्री, (पिकास्य ईश्वरं लोचनं तद्वत्
वर्णो यस्याः ।) कोकिलाचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्यचक्षुस्तु च ॥

पिकः, पुं, (पिक इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः । पिक इव कायतीति ।
एषोऽरादिवात् साधुरिधिके ।) हस्तिशायकः ।
इति शब्दमाला ॥

पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्गतीति । पिङ्गि वर्णे + अच् । अङ्-
कादिवात् कुत्वम् ।) बालकः । इति मेदिनी ।
गे. १२ ॥ हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गः, पुं, (पिङ्गि वर्णे + अच् । कुत्वम् ।) पिङ्गल-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
“पद्मपञ्चाननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥”)

मृगकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिशा, स्त्री, (पिङ्गा कपिशा च । वर्णो
वर्णेनेति समासः ।) तैलपायिका । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७३ ॥

पिङ्गचक्षुः, [स] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।)
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पिङ्गजटः, पुं, (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११३ ॥

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग +
“विष्वादिभ्यश्च” ५ । २ । ८७ । इति लच् ।)
नीलपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्यायः । कङ्कः २

कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिङ्गङ्गः ५ कङ्कः ६ । तद्व-
वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ केचित्
वयं वयं पर्यायमाहुः । अत्र नीलपीतः कपिलः ।
रोचनाभः पिङ्गङ्गः । कनकपिङ्गलः कङ्कः ।
इति सुभूतिः ॥

“पिङ्गङ्गो रोचना प्राक्तुः कङ्कः कनकपिङ्गलः ॥”
इति नाममाला ॥

“पिङ्गदीपशिखाभः स्यात् पिङ्गङ्गः पद्मधूलिवत् ।
पीतनीलहरिश्चकः कङ्कः कनकधूलिवत् ॥

अयन्तद्रिक्तः पीताङ्गः कपिलो रोचनाच्छविः ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अक्षभेदकादिहासौ
नादतः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ नाम-
भेदः । (यथा महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

पिङ्गला

“निष्ठानको धैर्यगुहो नहुषः पिङ्गलसत्त्वा ॥”
ब्रह्मः । चर्कानुपादिपार्थिकः । निधिमैदः ।
कपिः । अविः । इति मेदिनी । से. ११२ ॥
तुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“ब्रह्माभवत् साङ्गरवो अथर्व्युपापि पिङ्गलः ॥”)

नकुलः । स्यावरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १६५ ॥ शुभोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यच्चविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २९० । ५१ ।
“पिङ्गलो नाम यक्षो नौकस्थानन्ददायकः ॥”

पञ्चतविशेषः । इति ब्रह्माङ्गपुराणम् ॥)
प्रभवाद्विद्वद्भिरात्मनस्तैकपञ्चाशत्तमवर्षः । यथा,
“देशमङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गवे चारुपद्माक्षि ! दुर्भिक्षं वर्महातटे ॥”

इति ज्योतिषस्तम्भम् ॥ * ॥

पिङ्गलाचार्यकृतशब्दकोशविशेषः । यथा,—
“जो विविहमतसायरपारं पत्तो विविमलमद
हेलम् ।

पद्मं भावतरङ्गो नाग्योषो पिङ्गलो जयर ॥”
अस्य व्याख्या ।

“अथ हन्तःशब्दकर्मः पिङ्गलाचार्यस्य स्तुति-
रूपं मङ्गलं निर्विघ्नमन्यपरिचमामये यज्यतात्
करोति । विविधा नानाप्रकारकविन्यासविशिष्टा

मात्रा यत्र तद्विविधमात्रं हन्तःकर्म तदेवं
सागरः अनिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरङ्गा
नौर्यस्य । प्राक्ते हस्तता तैव भाषयेव हन्तः-

प्राक्तेतुक्तवानित्यवगम्यते । केचित् लघुगुह-
रूपा या विविधा मात्रा सैव सागरः तत्पारं
प्राप्तः अपिरवधारय । विमलया मया हेला

यत्र तद्वयथा स्यात् निर्मलमुद्रा हेलयैव पारं
गत इत्यर्थः । प्रथममित्यनेन हन्तःशब्दस्य
प्रथमप्रयोगेतायमित्यवगम्यते । अर्थान्तरमन्यने-

नेव अन्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं
प्राप्तः विः पत्तो अर्थाङ्गवदः तस्य विमलमतौ
हेला यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अनुवचवाक्

सैव नौर्यस्य ईदृशी नागो जयति । एवं हि
अयते भोक्तुमुद्यतं गवक्षं दृष्ट्वा सकौशलं कवि-
नयं तत्तुवाच भो गवक्ष ममैहं कौशलं पश्य

यत्केवारनिखितं मया लिखितं तदा मां भव
इत्युक्त्वा सागरतीरं गङ्गविशालचरपर्यन्तं प्रसारं
प्रदर्शयन् तत्तुव प्रविवेक गवक्षोऽपि वचनं गुह-

खेन तच्च मया तद्देशाद्विराम इत्याद्यं बुद्धि-
गौरवं यस्य अनन्व जयति सत्कर्मेभ्य वर्जते
तं प्रति प्रथमोऽस्तीति अन्यते अथवा गाथायां

भमयोपम्याको मङ्गलार्थः प्रथमं अथोदासी-
नयोर्भगवत्तन्मयोर्भोगोऽनुचितोऽपि कथमित्य-
वहितैर्भाष्यम् ॥” इति पिङ्गलज्योत्स्नाङ्गीका च ॥

पिङ्गलोद्, स्त्री, (पिङ्गलं लोहमिति निवृत्तकर्म-
धारयः ।) पितलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाक्ष-
दक्षिणदिग्मण्डल स्त्री । इत्यमरः । १ । १ । ४ ॥

कुसुदस्य करिणी । वेद्याविशेषः । इति मेदिनी ।
से. ११३ ॥ तस्या उपपाठार्थं यथा,—

पिङ्गला

“पिङ्गला नाम वेद्यावीहिरेहनगरे पुरा ।
तस्या मे शिचितं किञ्चित्प्रबोध उपनन्दन ! ॥
सा खैरिण्यकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत् काये बहिर्द्वादि विभती रूपसुत्तमम् ॥
मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ! ।
तान् शुक्लदान् वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थ-
कासुका ॥

आगतेष्वपयातिषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मासुपैष्यति भूरिदः ॥
एवं दुराशया अक्षतिना दार्यवर्णमिनी ।
निर्गच्छन्ती प्रविष्टां निष्पीयं समपद्यत ॥
तस्या वित्ताशया मुच्यदक्षाया दीनचेतसः ।
निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निर्विघ्नचित्ताया गीतं श्रव्यं यथा मम ॥
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
ननु ज्ञावातनिर्वेदो देहवन् जिह्वासति ॥

पिङ्गलोवाच ।

अहो मे मोहवितर्ति पश्यतां विजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन वालिशः ॥
सन्तं समीपे रमणं रतिपदं
विशपदं निव्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखमयाधिभोक्त-
मोहप्रदं तुच्छमङ्गं भजेत्तथा ॥
अहो मयात्मा परित्यापितो दया
साङ्केत्युत्पत्तिविगच्छं वाचया ।
स्नेहासरादयार्थद्वेषोऽनुशोच्यात्
क्रांतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥
यदस्थिभिर्निर्मितवशवश-
स्त्रणं त्वत्ता रमणस्यैः पिनङ्गम् ।
नरसवहारमगारमेतद्-
विष्णुवर्णं मनुपैति कान्ता ॥

विन्दहानां पुरे ह्यस्त्रिजहमेकैव मृदुधीः ।
यान्मिच्छत्यस्यसादात्मदात् काममच्युतात् ॥
सुखं प्रेक्षतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
नं विक्रीयात्मनेवाहं रमेनेन यथा रमा ॥
कियत् प्रियन्तं यमजन्तु कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्मवन्तो भाव्याया देवा वा कालविहताः ।
ननं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केषापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशया यन्मे जातः सुखावहः ॥
मेवं स्मरन्द्भाग्यायाः क्रोधा निर्वेदहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्वृत्त्य पुरुषः श्रमश्चेति ॥
तेनोपकृतमादाय शिरसा याम्यसङ्गताः ।
व्यक्ता दुराशाः शरणं ब्रजामि तमधीनरम् ॥
सन्नुष्टा अदधत्तदयथात्मानं जीवती ।
विहरान्यसुनेषाहमात्मना रमणेन वै ॥
ननारूपं पतितं विषयेर्ष्यवितेजसम् ।
यस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्यातुमधी-

नरः ॥

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विघ्नो यदाखिलात् ।
अप्रमत्त इदं पश्येद्यस्तं कालाहिना जगत् ॥
श्रीब्रह्मण उवाच ।
एवं अवसितमतिर्दुराशी कान्ततर्जनाम् ।

पिङ्गा

हृत्त्वोपश्रममाख्याय श्रव्यासुपविवेश सा ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।
यथा बहिर्द्वय कान्ताशो सुखं सुखाप पिङ्गला ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे श्रीभगवद्गुह-
संवादे अष्टमेऽध्याये १२—४३ ॥ * ॥
कर्णिका । नाडीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चमेदः । राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिशुपाटनः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
अथ पिङ्गलादिनाडीनिरूपणम् ।

“दक्षिणांशः स्मृतः स्वर्गो वामभागे निशाकरः ।
नाडीर्द्वयं विदुस्तासु सुखात्मिनः प्रकीर्तिताः ॥
इहा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ।
मध्या तास्य पि नाडी स्यादमीसोमस्वरूपिणी ॥”
“अन्तेता वाममुक्ताधः स्या धनुर्वक्त्रा वामनासा-
पर्यन्तं गता एवं पिङ्गला दक्षिणाङ्काधः स्या
धनुर्वक्त्रा दक्षिणासातानं गता पृष्ठवर्णाङ्गता
सुषुम्णा इत्यर्थः ॥” इति सारदातिलकम् ॥

“नाडीनां संवहो देवि ! कज्जयोनिः खगाच्छवन् ।
तत्र नाथः मनुष्यपद्माः सहस्राणां हिसप्रतिः ॥”
कज्जस्य पद्मास्य योनिरुत्पत्तिस्थानं शालूकमिति
यावन् ।

“प्रधानाः प्रागवाहिन्यो भूयस्तनदश्च स्मृताः ।
इहा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पृषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुक्ष्येव शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥
एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रम् ।
इहायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुषुम्-

णिका ॥

इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवान्तिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्वसंयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेण च ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

इहापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा,—

“इहा च शक्तिचक्राभा तस्या वामे यवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥”
इति योगार्णवः ॥

“इहायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वर्णोऽस्यस्या इति ।
पिङ्गल + तृन् ।) वलाका । इति अटाधरः ॥
(कीटविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।

“मलिकाः कान्तारिका ज्ञान्या पिङ्गलिका मधु-
लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दृष्ट्य
दाहशोफौ भवतः ॥”)

पिङ्गसारः, पुं, (पिङ्गमेव सारो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्दे
विहृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिङ्गस्फटिकः, पुं, (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः स्फटिकः
इति नित्यकर्मधारयः ।) गंगेदभणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गा, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच्
टाप् च ।) गोरोचना । हिङ्गुः । नाजिका ।

पिचिखडः

चङिका । इति मेदिनी । मे, ११ ॥ हरिद्रा ।
इति शब्दचङिका ॥ वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (खनामख्याता तपस्विनी । अस्या
आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । ५५ ।

“पिङ्गातीर्थं उपसृश्य ब्रह्मचास्यै नराधिप ।।
कपिलानां नरथाव ! शतस्य पलमनुते ॥”
तथा च तत्रैव । ११ । २५ । ५६ ।

“उज्जानक उपसृश्य आर्धेऽनस्य चाश्रमे ।

पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

पिङ्गाशः, पुं, (पिङ्गं अक्षि यस्य । अच् समासे ।)
शिवः । इति चिकाङ्कशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्ग-
चक्षुःशब्ददर्शनात् । द्रोणपुत्रखगविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । १ । २१ ।

“पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
द्रोणपुत्राः खगश्रेष्ठास्तत्पुत्राः शास्त्रचिन्तकाः ॥”
पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तत्रैव । ६६ । ४५ ।

“नमस्तेऽनल ! पिङ्गाक्ष ! नमस्तेऽस्तु हुता-
शन ! ॥”

पिङ्गाशः, पुं, (पिङ्गं वर्णमनुते इति । अश् +
अण् ।) पल्लोपतिः । मत्स्यभेदः । पाङ्गाश इति
भाषा ॥ जात्यसर्गं, स्त्री । इति मेदिनी । श्लो. २५ ॥
पिङ्गाशी, स्त्री, (पिङ्गं वर्णमनुते इति । अश् +
अण् । स्त्रियां ङीष् ।) नीलिका । इति मेदिनी ।
श्लो. २५ ॥

पिङ्गास्यः, पुं, (पिङ्गमास्यं वदनं यस्य ।) पिङ्गाश-
मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) शमीवृक्षः । इति
मेदिनी । मे, १२ ॥

पिङ्गिचक्षुः, पुं, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि ईक्ष्णानि
यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥
(कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् । पिङ्गल-
नेत्रे, त्रि ॥)

पिचङ्कः, पुं, (अपिचङ्क्यतेऽनेनेति । अपि +
चङ्कि कोपे + चण् । अपेरलोपः ।) पशोर-
वयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

पिचङ्किलः, त्रि, (अतिप्रथितं पिचङ्कमुदरमस्य ।
पिचङ्क + तुम्हादित्वात् इलच् ।) तुम्हिलः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे । ८७ । १०२ ।

“खाहाकारैर्विषङ्कारैः सुरा जाताः पिच-
ङ्किलाः ।

रक्षिता गिरयस्तेन सद्व्रानां पदे पदे ॥”)

पिचयः, पुं, (पिचये तुलाय साधुः । पिचु + यत् ।)
कार्पासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०५ ॥

पिचिखडः, पुं, उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“भोगाज्जाः समजतरा निःस्वाः स्युर्घटसन्निभाः ।
सर्पोदरा हरिद्राः स्युः— ॥”

इति गावर्द्ध ६३ अध्यायः ॥

पशोरवयवः । इति मेदिनी । डे, १२ ॥

पिच्छलः

पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छ इव पिच्छातिरस्य
स्येति । पिच्छ + ठन् ।) पिच्छिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ पार हिम् इति भाषा ॥
पिच्छिलः, पुं, (अतिप्रथितः पिच्छ उदर-
मस्य । पिच्छ + तुम्हादित्वात् इलच् ।)
हृद्दुदरयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ तन्-
पण्यायः । पिच्छिलः २ हृद्दुत्तुः ३ तुम्ही
तुम्हिकः ५ तुम्हिलः ६ उदरी ७ उदरिलः ८ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११० ॥ (यथा, काशी-
खर्क शिवशर्मेणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगण-
संवादे ।
“पिच्छिलैः स्यान्वक्त्रैर्मैवगन्धोदरिभिरनैः ॥”)
पिचुः, पुं, (पिचतीति । पिच मर्द्दने + ऋगयादि
त्वात् कुः ।) कापिसतूलः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०६ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ६ ।
“अर्शो वीक्ष्य शलाकयोत्पीष्य पिचुवच्छयो-
रन्तरैश्च प्रवृण्व्य चारं पातयेत् ॥”) कुष्ठ-
भेदः । कर्षः । असुरविशेषः । इति मेदिनी ।
चे, ७ ॥ भैरवः । शस्यभेदः । इति विश्वः ॥
(चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्मणामनगतक्रियाविशेषः ।
यथा,—
“कामिन्यां पुनियोग्याश्च कर्मणः स्नेहो विधिः ।
क्रमः कार्यसातः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥
शलाकीभिर्जिगीवीजम्बुधवलकपञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितैः स्नेहः पिचुः स्याद्विद्वतापहः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंज्ञके योगियापचिकित्-
सायाम् ॥)
पिचुकः, पुं, (पिचुरिव कायतीति । के + कः ।)
मदनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ मयना इति
भाषा ॥
पिचुतूलं, स्त्री, (पिचोस्तूलम् ।) तूलः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
पिचुमन्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशय-
तीति । मन्द + अच् ।) निम्बवृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २०५ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३४६ ।
“पश्यान्नुत्पमिन्द्विन्द्विरेण माकन्दशेखरो
सुखरः ।
अपि च पिचुमन्दसुकुले मौकुलिकुलमाकुलं
मिलति ॥”)
पिचुमर्द्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मर्द्दयति नृदा-
तीति वा । नृद् + अच् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
३ । १० । १२ ।
“असतासुपकाराय दुर्जनानां विभूतयः ।
पिचुमर्द्दः फलाद्रोप काकैरधोपसृज्यते ॥”
पण्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“कैटभ्यः पिचुमर्द्दे च निम्बोऽरिष्टो वरत्वचा ।
हृद्भ्यो हिङ्गुनिर्घासः सर्वतोभद्र इत्यपि ॥”)
पिचुनः, पुं, (पिचुं जातीति । जा + कः ।)
भायुकः । इत्यमरः । जलवायसः । इति मेदिनी ।
वे, ११२ ॥ तूलः । इत्यमरटीकायां वारसुन्दरी ॥

पिच. क छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, पिचयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
पिचटं, स्त्री, (पिचयतीति । पिच छेदने +
अटन् ।) सौसकम् । रङ्गम् । (अस्या पण्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रङ्गं वङ्गश्च कलीरं नृदङ्गं पुन पिचटम् ॥”)
नेत्ररोगे, पुं । इति मेदिनी । टे, ५० ॥
पिच्छ, श्र बाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) श्र, पिच्छती पिच्छन्ती ।
बाधो विहितः । इति दुर्गादासः ॥
पिच्छं, स्त्री, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।)
मयूरपुच्छम् । तत्पण्यायः । शिखरः २ वरुणः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ शिखिपुच्छम् ४
शिखरकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । ६ । ६५ ।
“तस्यारिवलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाङ्गनम् ।
दर्पदोमः क्षुरमेण मायूरं पिच्छमपिच्छन्तम् ॥”
चूडा । इति मेदिनी । छे, ५ ॥
पिच्छः, पुं, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।) लाङ्ग-
लम् । इति मेदिनी । छे, ५ ॥
पिच्छलदला, स्त्री, (पिच्छलं दलं पत्रं यस्याः ।)
वदरीवृक्षः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
पिच्छवाणः, पुं, (पिच्छं वाण इव यस्य ।) ध्वज-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिच्छा, स्त्री, (पिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।)
शास्त्रालीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥
(अस्याः पण्यायो यथा,—
“निर्घासः शास्त्रालेः पिच्छा शास्त्राली वृक्षो-
ऽपि च ।
मोचासावो मोचरसो मोचनिर्घास इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पूगः । कटा । कोषः । मोचा । भक्तसम्भूत
मण्डम् । पङ्क्तिः । अन्वपदामयः । इति
मेदिनी । छे, ४ ॥ चोलिका । फणिमाला । इति
हारावली । २३० ॥ शिंशपावृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छं मयूरवर्हं अख्यजेति ।
पिच्छ + ठन् ।) चामरविशेषः । यथा “पिच्छिकां
भामयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पणमहर्
दस्य चरणं इदं अलिं अपिणा कुचमस्य ॥”
इति रत्नावलीनाटके ४ अङ्कः ॥
पिच्छितिका, स्त्री, शिंशपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पिच्छितिरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातया ॥)
पिच्छिलं, त्रि, (पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डं अख्य-
स्येति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) भक्तमण्ड-
युक्तम् । इति रायसुकुटः ॥ सरसवज्रनादि ।
इति भरतः ॥ सुपादि । इति रत्नमालायाः ।
खिग्वधपादि । इति भागुदीक्षितः ॥ मण्ड-
युक्तभक्तम् । जलयुक्तवज्रम् । इति नील-
कण्ठः । तत्पण्यायः । विजलम् २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥ विजयिजम् ३ विजयम् ४ विज-

पिञ्जटः

जम् ५ इज्जलम् ६ लालसीकम् ७ । इति
वाचस्पतिः ॥ (यथा, हृदयोमञ्ज्याम् ।
“तद्वयं सर्वपञ्चाकं नवौदनाति पिञ्जलानि च
दधीनि ।
अल्पवयेन सुन्दरि ! गान्धर्वाणो मिष्टमन्त्राति ॥”)
पिञ्जयुक्तः ॥ (खिग्वधरस्यपदार्थविशेषः । पेचल
इति भाषा ॥ यथा, साहित्यदर्पणे १० । ५५ ।
“काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते
स्यातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरणे ! नहि नहि सखि !
पिञ्जलः पञ्चाः ॥”)
पिञ्जलः, पुं, (पिञ्जं चूडाख्यस्येति । पिञ्जादि-
त्वात् इलच् ।) श्लेष्मणिकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पिञ्जलकः, पुं, (पिञ्जलः सन् कायतीति । के +
कः ।) धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिञ्जलच्छदा, स्त्री, (पिञ्जलच्छदो यस्याः ।)
उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिञ्जलत्वक्, [च] पुं, (पिञ्जला त्वग् यस्य ।)
नागरज्ज्वरः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ धन्वन-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥
पिञ्जलसारः, पुं, (पिञ्जलः सारो यस्य ।)
मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिञ्जला, स्त्री, (पिञ्जा + इलच् । ततटाप् ।)
पोतिका । शिंशपा । (अस्याः पण्यायो यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पिञ्जला पिञ्जला वीरा हृष्यसारा च
शिंशपा ॥”)
शास्त्रालिः । (अस्याः पण्यायो यथा,—
“शास्त्रालिस्तु भवेन्नासा पिञ्जला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्रा च तूलिभो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिन्धुभेदः । इति मेदिनी । जे, ११५ । कोकि-
लाक्षः । वृक्षिकाक्षुपः । भूलीवृक्षम् । अतसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कक्षी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पिज, इ क भाषदार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) इ क, पिज्ज-
यति । भाः दीप्तिः । वृद्धार्थो निकेतनहिंसा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥
पिज, इ ल ङ वक्ष्यपूजयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-आत्म-अकं-सकं च-सेट् ।) इ, पिज्जते ।
ल ङ, पिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
पिङ्गं, स्त्री, (पिङ्ग वक्षे + भावे घञ् ।) वलम् ।
आकुले, त्रि । इति मेदिनी । जे, १३ ॥
पिङ्गः, पुं, (पिङ्ग वक्षे + भावे घञ् ।) वधः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११५ । कपूरभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पिङ्गटः, पुं, (पिङ्गयति नेत्रं वृषयतीति । पिजि +
अटन् ।) नेत्रमलम् । पिञ्चुटि इति भाषा ॥
यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“वृषीका वृषिका वृषिः पिञ्चुटिपिञ्चुटायपि ॥”

पिञ्जटः

पिञ्जरं, स्त्री, (पिञ्जरोऽनेनेति । पिञ्ज स्फोटने + करणे क्युट् ।) कार्पासस्फोटनघटः । तत्पर्यायः । पिञ्जनम् २ तूलस्फोटनकारुण्यम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ६ ॥

पिञ्जरं, स्त्री, (पिञ्ज दीप्तौ वर्णे वा + बाहुलकात् अरः । इत्यञ्जलदसः । ३ । १११ ।) हरितालम् । इत्यमरः । ३ । ६ । १०९ ॥ खर्जम् । इति मेदिनी । रे, १२५ ॥ नागकेष्टरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षादिवन्धनग्रहम् । कायास्थिहृदम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

पिञ्जरः, पुं, (पिञ्ज + अरः ।) अन्धमेदः । पीत-रक्तवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुमेरुपश्चिम-पार्श्वस्थपर्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५५।८। "पिञ्जरोऽथ महाभद्रः सुरसः कपिलो मधुः") पीते, वि । इति मेदिनी । रे, ११५ ॥ (यथा, आर्यावसथस्याम् । ३८१ ।

"प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।

प्रहितं मां बाष्पनाञ्जलिमहसकिरणाय शिञ्ज-यति ॥")

पिञ्जरकं, स्त्री, (पिञ्जरमेव । सार्धे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, नाग-विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ । "नागस्तथा पिञ्जरक उलापचोऽथ वामनः")

पिञ्जलं, स्त्री, (पिञ्ज हिंसायां वर्णे च + कलच् ।) कुशपत्रम् । हरितालम् । इति धरणिः ॥

पिञ्जलः, पुं, (पिञ्ज + कलच् ।) अत्यन्तयाकुल-सैन्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

पिञ्जली, स्त्री, (पिञ्जल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशा-नरवधितप्रादेशमात्रसायककुशपत्रद्वयम् । अस्या नामान्तरं पवित्रम् । यथा,—

"अनन्तार्गभर्गं सायं पीथं दिदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

यतदत्र हि पिञ्जला लक्ष्मणं ससदाहृतम् ॥"

इति हन्दोगपरिशिष्टम् ॥

पिञ्जा, स्त्री, (पिञ्जति स्फोटते इति । पिञ्ज + गुरोश्चोः । ततश्चाप् ।) तूलम् । हरिदा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कङ्डी । कङ्डा इति भाषा ॥ यथा, शब्दमालायाम् । [च] ॥

"प्रोक्तलः सिञ्जला स्थानम्बुद्धी पिञ्जा कृतापि पिञ्जानं, स्त्री, खर्जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जिका, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्ज + क्यल् । टाप् अत इत्यम् ।) तूलनालिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पौरुज इति भाषा ॥

पिञ्जलं, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्ज + "क्षर्जि-पिञ्जरादिभ्य ऊरीलर्त्ता" उगा ४ । ८० । इति कलच् ।) बर्जिका । इत्युगादिकोषः ॥

पिञ्जवः, पुं, (पिञ्जयति हिनस्ति कर्णौ इति । पिञ्ज + बाहुलकात् ऊघन् ।) कणमलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ०६६ ॥

पिञ्जटः, पुं, (पिञ्जटः । पृथोदरादित्वात् बाधुः ।) मेघमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिटकः

पिञ्जोला, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्ज + बाहुलकात् ओलः ।) पञ्चकाञ्चला । पञ्चशब्दः । इति शारावली । ००७ ॥

पिट, संहती । धनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-वकं-सेट् ।) पिटति अन्तः किञ्चि-प्राणीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादासः ॥

पिटं, स्त्री, (पेटति संहती भवतीति । पिट + कः ।) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिटः, पुं, (पेटति द्रव्यान्तरैः संहती भवतीति । पिट संहती + कः ।) पेटः । इति धरणिः ॥

पेटारा इति भाषा ॥

पिटकः, पुं, स्त्री, (पेटतीति । पिट + कृन् ।) वंश-वेणादिमयसमुद्भूतः । पेटारी इति पेटा इति पेटा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । पेटकः २ पेटा ३ मञ्जुषा ४ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥ आद्यौ खलपेटिकायाम् । इति खामौ ॥ पेटः ५ पेटिका ६ तरिः ७ तरी = मञ्जुषा ८ पेटिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८६ ।

"कुहालदात्रपिटकास्तद्वत् स्यात्प्रादिभाज-नम् ॥")

विस्फोटे, वि । इति मेदिनी । के, १२० ॥ (देहे-स्थानभेदेन जानस्यास्य शुभाशुभसुक्तम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५२ । १-१० ।

"सितरक्तपीतलज्वा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामयनादीनाम् ॥

सुखिग्धवृत्तशोभाः शिरसि घनचयं नृङ्ग-सौभाग्यमाराद् दौर्भाग्यं भूयुगोत्याः प्रियजनघटनामाशु दुःशौ-लताश्च ।

तन्मध्योत्थाच्च शोकं नयनपटगता मेघयोरिह-दृष्टिं

प्रवृत्त्यां शब्दरेषेऽभ्युज्ज्वलनिपतनस्थानगाश्चाति-चिन्ताम् ॥

ब्राह्मणकं वसनसुतदासोद्योरत्नलाभं कुर्वन्तद्विषयकतलगा भूरि वित्तं ललाटे । हन्वीरवं गललतपदा भूषणान्यमपाने ओचे तद्भूषणगणमपि ज्ञानमात्रस्वरूपम् ॥ शिरःसन्ध्यावाहद्वयकुचपाशोरसि गता अयोधार्तं चातं सुततनयलाभं शुचमपि । प्रियप्रामिं स्तब्धेऽप्यटनमथ भिचार्यमसकृद्-विनाशं कञ्चोत्था विदधति घनानां बहु सुखम् ॥

दुःखशङ्खनिचयस्य विघातं पृष्ठबाहुयुगला रचयन्ति । संयमश्च मणिवन्धनजाता भूषणाद्यसुपबाहुयुगोत्याः ॥

घनानि सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुलदुरगाः सुपानाभं नाभौ तद्वद्दृष्टौ चैर्धनकृतिम् । धनं घातं वक्षौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धनं सौभाग्यं वा गुददृष्टजाता विदधति ॥

पिङ्कः

जर्वोर्वागाङ्गनालाभं जाल्वोः शङ्खमग्नत-वतिम् ।

शब्देण जङ्गयोर्गलपेऽध्वन्यक्षेत्रादियिनः ॥

स्त्रिकृपाणिपादजाता घननाशातन्धुमनमध्वानम् । वन्धनमकुलनिचये-भङ्गुष्ठे च चातिकोकनः पूजाम् ॥ उन्मत्तगळपिटका दक्षिणतो वामतन्धुभीषाताः । धन्वा भवन्ति पुंसां तद्विपरीतास्तु नारीणाम् ॥

इति पिटकविभागः प्रोक्त आ नृङ्गतोऽयं व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः । भवति मशकलज्वावर्णजम्बापि तद-निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंख्यम् ॥")

पिटकाशः, पुं, पर्वतोर्मिमत्सुखः । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पिटकोकी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिटकाः, पुं, सुनिविशेषः । इत्युगादिकोषः ॥

पिटुकं, स्त्री, (कितुकं पृथोदरादित्वात् कस्य पः ।) दन्तकिङ्कम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिट, क्षिप्रि । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-वकं-वधे सकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गाद्यादिः । पेटति । पिपितुः । क्षिप्रि दुःखाद्युभवे । इति दुर्गादासः ॥

पिटरं, स्त्री, (पिटं रातीति । रा + कः ।) सुप्ता । मन्थानदण्डः । इति मेदिनी । रे, १२४ ॥

पिटरः, पुं, (पिथति स्फोटतेनेनेति । पिट + करन् ।) ग्रहमेदः । तत्पर्यायः । कुम्भकः २ उद्घाटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अय्यावमश्रुताम् । ५५२ । [यान्ति ॥")

"विद्यज्जालावलयितकलधरपिटरोदराङ्गिनि-स्थाली । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ७२ ।

"ग्रहोऽथ पिटरं तावत् मया दत्तं नराधिप ! । यावत् वर्तुष्यति पाञ्चाली पाञ्चस्यानेन सुव्रत ॥" अग्निविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३३ ।

"पिटरः पतगः सर्गश्चागाधो भान एव च । खधाकाराश्रयाः पक्ष् अयुधोक्तेऽपि चाययः ॥" दानविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १३ ।

"घटोदरो महापार्थः क्रथनः पिटरस्तथा ॥")

पिटरौ, स्त्री, (पिटर + स्त्रियां ङीष् ।) स्थाली । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

पिङ्, इ क संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, पिङ्गयति । संहतिः राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पिङ्, इ ङ संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-वकं-सेट् । सकं इति केचित् ।) इ. पिङ्गयते ङ, पिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

पिङ्कः, पुं, (पीडयतीति । पीङ्क + क्यल् । निपा-तनात् साधुः ।) स्फोटकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३० ॥

पिङ्का, स्त्री, (पीङ्गयतीति । पीङ्ग + स्तुल् + टाप् ।
निपातनात् साधुः ।) स्फोटकविशेषः । प्रमे-
जहा सा दृश्यविधा । यथा,—

कणस्याभ्यन्तरे जानां पिङ्कामुग्रवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकान्तान्गु विद्यादन्तःप्रपाकि-
योम् ॥ ८ ॥

पिण्डः, पुं, (पिङ्गि संज्ञतो + अच् ।) बोलः ।
 (अख्य पर्यायो यथा, वैयकरणमालायाम् ।
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसोरसः ॥”
 बलम् । सान्त्वन्म् । देहि करेणः । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ११२ । ३ ।

प्रकपिष्वविधिर्यथा,—
 “तत्तद्योत्तरपूज्यस्याममिं प्रज्वालयेद्दिशि ।
 तद्धुलप्रवृत्तिं तत्र प्रज्वालयिष्यति प्रपद्ये स्वयम् ॥
 सप्तविंशतिर्लक्षैर्मन्त्रां केशकीटविवर्तिताम् ।
 द्वादशोपनिषत्तः क्षिप्रं शुद्धां वा गौरवदितकाम् ॥
 तत्पृष्ठे प्रक्षरेद्दभान् यान्यायान् दृष्ट्वा स्वमवान् ।

पिण्डक

ततोऽवनेजनन्द्यात् संसरन् गोचरामनी ।
 तिलवर्षिर्मधुचौरैः सञ्चितं तप्तमेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डान् दक्षिणाभितुल्यस्थितः ॥
 फलमूलगुह्यचौरतिलमिधुनु कुत्रचित् ।
 अर्थः पुण्येक्षया दीपैर्धर्मैस्तोयैः सुशीतलैः ॥
 ऊर्णातनुमयैः सुहृत्पात्रैः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादायमयी शिखा ॥
 तावत् संमुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
 दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु ॥
 सद्यःशीघ्रेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
 अत्राशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
 द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च, चैव हि ।
 एकस्तोयाङ्गलिखेव पात्रमेकश्च दीयते ॥
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याङ्गलयः क्रमान् ॥
 तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि जलादिभिः ॥”
 इति सुहितत्वम् ॥ * ॥

गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
 “स्वकर्म्मधर्मयोगेन धनसुखावचं बहु ।
 उपाजंयित्वा प्रययौ गयातीर्थमनुत्तमम् ॥
 पिण्डनिर्वपणं तच्च प्रेतानामनुपूर्वशः ।
 चकार स्वपितृणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महाबुद्धिर्महावेदां तिलैर्विना ।
 पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथान्येषाञ्च गोत्रिणाम् ॥
 एवं प्रदत्तेष्वथ वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
 विमुक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥”
 इति वामने ७६ अध्यायः ॥

पिण्डकं, स्त्री, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 बोलम् । पिण्डकलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गोलः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ३ अध्याये ।
 “तृतीये (मासि) हस्तपादशिरसां पञ्च
 पिण्डकानि वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च हृद्यो
 भवति ॥”)

पिण्डकः, पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 सिङ्गनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२८ ॥
 (बोलः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डोबोलो रसोरसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पिण्डाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “पिण्डको वातलः श्लेष्मो ग्राही दृष्यो महा-
 गुरुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यपर्वणि । १० । २१ ।
 “पयःपानं तथा कुर्वन् भक्षयन् दधिपिण्ड-
 कम् ॥”)

पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो

पिण्डप

पिण्डखर्चः, पुं, (पिण्डवत् खर्चः ।) खनाम-
 ख्यातखर्चः । तत्पर्यायः । राजजम् २
 पिण्डी ३ । इति जटाधरः ॥

पिण्डखर्चरी, स्त्री, (पिण्डखर्च + रीति + ङीष् ।)
 पिण्डखर्चः । तत्पर्यायः । दीप्या २ खपिण्डा
 १ मधुरश्वा ४ फलपुष्पा ५ खादुपिण्डा ६
 हयभक्षा ७ पिण्डखर्चरीका ८ । अस्या गुणाः ।
 गौलत्वम् । हिमत्वम् । पितृदाहार्निवासभम-
 नाशित्वम् । वीर्यवृद्धित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “पिण्डखर्चरीका त्वया वा देये पश्चिमे भवेत् ।
 खर्चरी गोस्तनाकारा परादृष्टीपादिहागता ॥
 जायते पश्चिमे देये वा ह्योहोरेति कीर्तते ।
 खर्चरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
 खर्चं रक्षिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुह्र ।
 तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविहम्भिमुक्रदम् ॥
 कोष्ठमारुतजडत्वं वान्तिवातकफापहम् ।
 क्वराभिघातनुतृणकाकासन्धासनिवारकम् ॥
 मदम्बार्मरुतपिण्डमद्योदभूतगदान्तकम् ।
 महस्त्रिच गुणैरणा स्वल्पखर्चरीका स्मृता ॥
 खर्चरीतस्तोयस्य मदपित्तकरं भवेत् ।
 वातश्लेष्महरं रक्तं दीपनं वलमुक्रदम् ॥”
 अथ पिण्डखर्चरीभेदः ।
 “सुनेपाली तु नटुला दलह्वेनफला च वा ।
 सुनेपाली अमभान्तिदाहन्त्वाऽपि तद्धृत् ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥

पिण्डगोसः, पुं, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गन्ध-
 रसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पिण्डतेलकः, पुं, (पिण्डवत् तेलं यस्य । कप् ।)
 तुरस्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डदः, पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + कः ।)
 पिण्डदानकर्ता । यथा,—
 “लेपभाजश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं सप्तपौरुषम् ॥”
 इति सुहितत्वम् ॥

अपि च ।
 “गाङ्गेनेह परी सिद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा नराः ।
 पैत्र्याः पश्चात् क्रियाः कार्याः सर्वान्धैर्वै-
 देहिकाः ॥
 क्रियां करोति यः पूर्वां पितृणां यश्च पिण्डदः ।
 प्रायश्चित्तमचीर्यं तत् प्रायश्चित्ती भवेत् सः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥

पिण्डपदं, स्त्री, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
 कर्तुः स्वन्दस्मिह युग्मशरैकनिघ्नम् ।
 एकौकृतं रसनिशाकरयुग्मसुक्त-
 शेषं ततो भवति पिण्डपदं यदस्य ॥
 रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितः भवनस्य
 बन्धः दीर्घपक्षारमितलहस्ताः स्वन्दसं तत्-
 संख्यानं युग्मशरैकनिघ्नं द्विपक्षाश्रुतशत-
 त्रयिणं गङ्गीकनं पञ्चरङ्गजं शितिलं रसनिपा-

पिण्डारं

करयुग्मभुक्तशेषं बोद्धाधिकदिशतस्तत्तावद्विष्टं
 तत् संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं गृह्यते भवति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पिण्डपादः, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती,
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिण्डपुष्पं, स्त्री, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।)
 अशोकपुष्पम् । (कश्चित् पुं । यथा,—
 “अशोको हेमपुष्पश्च वज्रकुलस्तान्प्रपन्नवः ।
 कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जवापुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पे, २७ ॥
 तगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिण्डपुष्पकः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिष्ठितः । “इवे
 प्रतिष्ठितौ ॥” ५ । १६६ । इति कन् ।) वास्तुकम् ।
 इति शब्दमाला ॥ (वास्तुकशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥)

पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।)
 कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 “खिन्नस्य विज्ञापनमेव कुर्व्या-
 दङ्गुललोहोपलवैरुदकैः ॥
 विकङ्कतारवधकाकनली
 काकादनीतापसदृचमलैः ।
 आलेपयेत् पिण्डफलाकभागौ
 करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ॥)

पिण्डबीजकः, पुं, (पिण्डवत् बीजानि यस्य । कप् ।)
 कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्ण-
 कारशब्दे विहृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिण्डमुक्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला मुक्ता ।)
 नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डमूलं, स्त्री, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् ।
 मूलकभेदः । तत्पर्यायः । गलाखम् २ पिण्ड-
 कम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डलः, पुं, (पिण्डं संहतौ + बाहुलकात् कणच् ।)
 संतुः । इति हारावली । १२६ ॥

पिण्डसः, पुं, (पिण्डेन परदत्तयासेन सनोति
 जीवतीति । सन + डः ।) भिक्षाशी । भिक्षो-
 पजीवी । इति शब्दमाला ॥

पिण्डा, स्त्री, (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कस्तूरी-
 भेदः । सा कुलत्थिकातः कियत्स्थूला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डातः, पुं, (पिण्ड इव अतति सादृश्यमनुकरो-
 तीति । अत् + अच् ।) सिङ्गकः । इति रत्न-
 माला ॥

पिण्डाभं, स्त्री, (पिण्डवत् आभं मेघजलसम्बन्धि-
 द्रव्यम् ।) वनोपलः । इति शब्दमाला ॥

पिण्डायसं, स्त्री, (पिण्डं संहतमायसम् ।)
 तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डारं, स्त्री, (पिण्डं संहतमृच्छतीति । ऋ +
 “कर्मयोगः ॥” ३ । १० । १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डिका

शाकविशेषः । पिण्डारा इति हिन्दीभाषा ।
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । बल्यत्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
विशेषेण विषप्रान्तिकरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
पिण्डारः, पुं, (पिण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।)
अपत्यकः । गोपः । महिषीहृत्कः । इमभेदः ।
इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ विककृतवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूल आलुः ।) कन्द-
गुडश्च । कन्दभेदः । पेङ्गालु इति हिन्दी-
भाषा । चुवडि आलु इति वङ्गभाषा । तत्-
पर्यायः । अन्धिलः २ पिण्डकन्दः ३ अन्धिलः ४
रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूल-
पत्रः ८ नागाकन्दः ९ पिण्डकः १० । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । मूत्रकृच्छराह-
शोधप्रमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डालुकं, स्त्री, (पिण्डालुरिव प्रतिष्ठातिः । इवार्थे
कन् ।) आलुविशेषः । गोल आलु इति गुड
आलु इति चुवडि आलु इति च भाषा । अस्य
गुणाः । कफहरत्वम् । गुरुत्वम् । वातप्रकोप-
णत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“विदारीकन्दश्चतावरीविषमणालश्चट्टक-
कशेरुकपिण्डालुकमध्यालुकहृदयालुककाष्ठालुक-
शङ्खालुककरालुककेन्द्रीवरीपलकन्दप्रभृतीनि ॥”)

पिण्डाङ्गा, स्त्री, (पिण्डां कस्तूरीविशेषमाकथ्यते
सङ्गते स्वगन्धेनेति । ङे + कः ।) गाङ्गीहिङ्गु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डः, स्त्री, (पिङ्गि संवृती + इन् ।) पिण्डिका ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डान्ते संवृतानि भवन्ति
पिण्डान्ते राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम् ।
पिण्ड + घञ् । गौरादिभ्यान् ङीष् । ततः कन् ।
ङ्खञ्च ।) रचनाभिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥
ना रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्वाणि
काष्ठान्यासयन्ति । इति रायमुकुटः ॥ (पिण्डम् ।
यथा, हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

“कात्त्यपात्रे समुद्रद्वय परीक्षेत भिषग्वरः ।
शुद्धकर्मा स तल्लभ्या श्वेतप्राणोदनस्य वा ॥

पिण्डिका तत्र संनिष्ठा नान्यथा भातिसा पुनः ॥”)

पिचिण्डिका । सा जाशुनोऽधोमांसलप्रदेशः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पायेर ङिम् इति भाषा ।
(यथा, चरके सूत्रस्थाने ९ अध्याये ।

“प्रकाशयशिरःशूलं वातवर्जं निरोधनम् ।
पिण्डिकोद्देष्टनाभानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥”)

श्वेताङ्गिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीठः । यथा,
छत उवाच ।

“पिण्डिकालज्जं वक्ष्ये यथावदशुपूर्वम् ।
पीठोच्छ्रावं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत् ॥
भूमावेकः प्रतिष्ठः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता ।

पिण्डलः

भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठं कण्ठपट्टस्तु भागतः ।
भागेन दृष्टपट्टस्तु शेषभागेन पट्टिकी ॥
प्रचिन्तं भागमेकैकं जगती यावदेव तु ।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेषपट्टिकाः ॥
पीठिकानान्तु सर्वासामेतत् सामान्यलक्षणम् ।
निःशेषाद्देवताभेदात् षट्पञ्चं द्विजसप्तमाः ॥
स्थण्डिला वाद्य वापी च यक्षी वेदी च मण्डला ।
पूर्णचन्द्रा च वक्षी च पद्मा वाङ्गशशिकथा ॥
त्रिकोणा दृशमी तासां संस्थानञ्च निबोधत ।
स्थण्डिला चतुरस्रा तु वर्जिता मेखलादिभिः ॥
वापी द्विमेखला ज्ञेया यक्षी चैव त्रिमेखला ।
चतुरस्रायतां वेदी न तां लिङ्गेषु योजयेत् ॥
मण्डला वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया ।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत् ॥
मेखलात्रयसंयुक्ता षड्रसा वक्षिका भवेत् ।
षोडशासा भवेत् पद्मा किञ्चिद्भ्रूवा च मूलतः ॥
तथैव धनुराकारा साङ्गचन्द्रा प्रशस्यते ।

त्रिभुजसदृशा तद्वत् त्रिकोणानुवृत्तो मता ॥
प्रागुदक्प्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणाव्यता ।
परिवेष्टिभागेन निर्देशस्तत्र कारयेत् ॥

विस्तारान्तप्रमाणान्तु मूले चाग्रे तद्वृत्तः ।
जलवाहश्च कर्षयस्त्रिभागेन सुशीमनः ॥
लिङ्गस्याङ्गं त्रिभागेन स्थूल्येन समधिश्रिता ।
मेखला तु त्रिभागेन स्थात्ते वै तत्प्रमाणतः ॥

अथवा पादद्वीनान्तु शोभनं कारयेत् सदा ।
उत्तरस्थं प्रमाणान्तु प्रमाणादधिकं भवेत् ॥
स्थण्डिलायामथारोग्यं धनधान्यश्च पुष्कलम् ।
गोप्रदा तु भवेत् यक्षी वेदी सम्पत्प्रदा भवेत् ॥

मण्डलायां भवेत् कीर्तिस्वरदा पूर्णचन्द्रिका ।
आयुःप्रदा भवेद्वक्षी पद्मा सौभाग्यदायिनी ॥
पुत्रप्रदाङ्गचन्द्रा स्यान् त्रिकोणा शत्रुनाशिनी ।
देवस्य यजनायन्तु पिण्डिका दृष्ट कीर्तिताः ॥

शैले शैलमयी दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीतया ।
दारुणे दारुजां कुम्भास्थित्ये मिथ्यान्तये च ॥
नान्ययोनिस्तु कर्षया सदा शुभफलेप्सुभिः ॥
अर्घ्यायामसमं देह्यं लिङ्गायामसमं तथा ।

यस्य देवस्य वा पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत् ॥
रुद्रमेतन् समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम् ॥”
इति मत्स्यपुराणे पीठिकानुकीर्तनं २३६ अः ॥
(लिङ्गपीठम् । गौरीपट्टः । यथा, काशीखण्डे
वायुसंहितायास्तत्तरखण्डे । ०८ । ६ ।

“लिङ्गं पिण्डिकया साङ्गं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत् ॥”)
पिण्डितं, जि, (पिङ्गि + क्तः ।) गणितम् । घनम् ।
इति विश्वमेदिनौ । (संवृतः । यथा, वायुपुराणे ।

“अर्घ्येणान् पिण्डितशिल्पः सर्पिः काचनसन्निभः ।
लिङ्गः प्रदक्षिणश्चैव वद्धिः स्यात् कार्य-
सिद्धये ॥”)

गुणितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तुरङ्गे, पुं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डलः, पुं, (पिण्डवदाक्षतितरस्यस्येति । पिण्ड +
लञ् ।) सितुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शणकः ।

पिण्डीय

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप् ।) गोष्ठिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिण्डी, [न्] जि, (पिण्डोऽस्यस्येति । इतिः ।)
शरीरी । यथा,—

“यथा सूर्यं विना भूमिर्यच्च दीपविवर्जितम् ।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीकाविना तथा ॥”
इति जैमिनिभारते आन्यभेधिकपर्वणि ३८
अध्याये ॥

पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततो ङीष् ।) पिण्डीतगरः । अलावः । खञ्जर-
विशेषः । इति मेदिनी । ङे, २० ॥ ज्ञाननिष्प-
गार्थकोपन्यासः । इति धरणिः ॥ (पिण्ड +
लटिकारादिति वा ङीष् ।) पिण्डिका । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥ पिण्डम् । यथा,—

“नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम् ।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्याये ॥

पिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं स्वल्पपिण्डं तमोतीति ।
तन् + अनेभ्योऽपीति ङः । ततः संज्ञायां कन् ।)
मदनवृक्षः । इत्यमरः । २।४।५२ ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“मदनः श्वसनीरात्रौ गोलः पिण्डीतकः फलम् ।
कुर्वासी विष्णुपुत्रा च हरिश्चाटस्तु शल्यकः ॥”
यथा च ।

“पिण्डीतकस्य तु पराहविभाषितस्य
जलेषु कन्दशकलेषु च सौवर्देय ।
तेन कृतं गतिमपोहति शीघ्रमेतन्
कन्देषु चामरवरायुधसङ्घेषु ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥
तगरः । फणिज्भक्तः । इति विश्वः ॥

पिण्डीतगरः, पुं, (पिण्डा पुष्पावच्छेदे स्वल्पपिण्डेन
उपलक्षितस्तगरः ।) तगरविशेषः । तत्पर्यायः ।
कफवहनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिण्डीतगरकः, पुं, (पिण्डीतगर + स्वार्थे संज्ञायां
वा कन् ।) तगरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डीतरः, पुं, (पिण्डा उपलक्षितस्तारः ।)
महापिण्डीतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डीपुष्पः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पं पुष्पस्तवकी
यस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अशोकशब्दोऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीवत् पिण्डाकाराणीत्यर्थः
फलानि ईरयतीति । ईर + णिच् + अण् ।)
दाहिमवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिण्डीरः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ नीरसं, जि ।
इति चारावणी । १६६ ॥

पिण्डीमूरः, पुं, (पिण्डां पिण्ड्यापारे भोजने
एव मूरः अतिनिपुणः नान्यत्र कार्यादाविति
भावः ।) खगेषमात्रे वसन् परदेवी । तत्-
पर्यायः । गेहेनदी २ गेहेमूरः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । १३।४१ ॥ (यथा, भट्टी । ५ । ८५ ।

“राजसान् वट्टयन्ते पिण्डीमूरान्तिरज्जवान् ।
राजसान् वट्टयन्ते पिण्डीमूरान्तिरज्जवान् ।

पिता

पितृकोजिः, स्त्री, सुक्तवसुजन्मिन्तः । इति हिम-
चन्द्रः । १. ८१ ॥

पितृया, स्त्री, प्रययति स्तुयते रोगहन्तात् प्रयया
पण्ड ववहृतौ स्तुतौ मूर्धन्यान्तः तस्यानीयया
इति यः निपातनादत् इत् । प्रययेति पठति
स्त्रामौ । इति भरतः ॥ ज्योतिष्मन्तौ ॥ इत्यमरः ॥
(ज्योतिष्मन्तोऽप्येव विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पितृयाकः, पुं, स्त्री, (पितृहीति । पितृलू संज्ञाने
+ "पिनाकादयश्च ।" उणा । ४ । १५ । इति
आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तिल-
कण्ठः । (अख्य गुणाः यथा—

"पितृयाको म्पनो रूचो विरुचो हृदिदृषणः ॥"

इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

यथा, महाभारते । १२ । १६७ । १६ ।

"नवनीतं यथा दक्षस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ।

अथस्तेन हि पितृयाकान् हृतं अथ उदन्वितः ॥"

अस्य भक्षणे दोषो यथा,—

"पितृयाकं भक्षयित्वा तु यो वै मासुपसर्पति ।

तस्य वै शृणु सुश्रोणि । प्रायश्चित्तं सुशोभनम् ॥

उल्लको दृश्वर्षाणि कच्छपसु समाश्रयः ।

जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

हिङ्गु । वाङ्मौक्तम् । सिद्धकः । इति मेदिनी ॥

(सरलरसः । अस्य पर्यायो यथा,—

"तेलपणौ दधित्याम्बः पितृयाको रक्तशीर्षकः ।

वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपितृसरलद्रवौ ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पितरौ, पुं, जनकजनयित्रौ । माता च पिता

चेति विग्रहे विकल्पादेकशेषे पितराविति

प्राचः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । माता-

पितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥ (यथा, रघुः । १२ । १ ।

"जगतः पितरौ वन्दे पार्वत्युपरमेष्ठिनौ ॥"

तयोरभक्त्या पालने दोषो यथा,—

"पितृमातृगुरुणापि भक्तिहीनेन पालयेत् ।

वाचा च तादृयेन्नित्यं स्वात्मनं कुलटा च या ॥

सा कृतघ्नीति विख्याता पापिनी भारते नरः ।

वह्निज्ज्वालं महाघोरं स च सा च प्रयाति च ॥

तत्र वह्नी यस्येव यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

ततो भवेज्जलोका च जन्म सप्त ततः शुचिः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥

पिता, [ऋ] पुं, पाति रक्षयपत्यं यः । (पा

रक्षणे + "नमृनेष्टलटृहोष्टपोष्टभाष्टजामाष्ट-

माष्टपिष्टदुष्टिष्ट ।" उणा । २ । ६६ । इति ङच्-

प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) उत्पादकः । वाप्

इति भाषा । तत्पर्यायः । तातः २ जन्मकः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ प्रसविता ४ वृत्ता ५ जन-

यिता ६ गुरुः ७ जन्मदः ८ जन्मः ९ जनिता

१० । इति शब्दरत्नावली ॥ बीजौ ११ वप्रः

१२ । इति हिमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य मान्यत्वं

जन्मश्च यथा,—

१४३

पिता

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥

जनको जन्मदाता च रक्षयाञ्च पिता गृणाम् ।

तातो वित्तोक्तकरणात् कनया वा प्रजापतिः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

स च गुरुः । यथा,—

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ॥

बन्धुर्व्येष्टपितृगणश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः ॥"

इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥

(ज्येष्ठपितृव्यार्थे पितृशब्दप्रयोगो यथा, महा-
भारते । ६ । ५३ । १ ।

"गवदस्य स्वयं तुष्टे पिता देवव्रतस्तव ॥"

स हि महागुरुः । यथा, "महागुरुनाञ्च

विष्णुः । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति

माता पिताचार्यश्चेति ॥" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कामासक्तस्य पितृव्यजनमयाञ्च यथा,—

"पितृव्यो हि मा कार्थीः कामयासक्तचेतसः ।

आत्मानश्चाभिधिक्षस्य तदर्थं चाक्षियो ह्यसि ॥"

इत्यामेये श्रीरामं प्रति कौशल्यावाक्यम् ॥

तस्य पुत्रजनतधर्माधर्मभागत्वं यथा,—

"यः पिता स तु पुत्रोऽयमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।

निगदते पुराणे तु तां शृणुष्व यथातथम् ॥

न्यग्रोधस्य सुशाखायाः शृङ्गास्तास्तु गता सुवि ।

प्ररोहानुपपद्यन्ते मूलभ्रंशात्तथा स्मृताः ॥

तद्विधासुपपद्यन्ते तथान्ये ते च तादृशाः ।

तथ्यस्यापि प्ररोहन्ति व्रीहियोऽपि यथा तथा ॥

एवं पुत्रैः कृतो धर्मस्तथाधर्मश्च भूपते ।

पिता संलियते तेन मा च त्वं संशयं कथाः ॥

न धर्मेणां नराणाम् वीजनाशो भवेद्विह ।

सर्वथा श्रवंते लोके बीजात् पुनः ससृज्यः ॥"

इत्यामेये पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥ * ॥

तस्मिन् जीवति बाह्योऽस्ति कनिष्ठी यथा,—

"न बाह्योऽस्ति कनिष्ठी यत्तु यस्य जीवन् पिता

स्थितः ।

तथा ज्येष्ठः सोऽरश्च यस्य जीवति स तथा ॥"

इति बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

उत्पादकपित्रप्रेमया मन्मदाहपितुर्गुरुतरत्वं

यथा, तन्मसारे ।

"उत्पादकमन्मदाहोर्गोरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम् ॥"

प्रश्न पितरौ यथा, चागाव्ये ।

"जन्मदाता भयजाता यस्य कन्या विवाहिता ।

जनयिता चोपनेता च पश्यते पितरः स्मृताः ॥"

सप्त पितरौ यथा,—

"कन्यादाता जन्मदाता च ज्ञानदाता भयप्रदः ।

जन्मदो मन्मदो ज्येष्ठभ्राता च पितरः स्मृताः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥

एकचिंशत्पितृगणा यथा,—

"विन्धो विन्धुसुगाराधो धर्मो धन्यः शुभासनः ।

भूमिदो भूमिदभूतिः पितृणां ये गणा नव ॥

कल्याणः कल्यादः कल्यातरः कल्यातराश्रयः ।

कल्याताहितरनघः वदिमे ते गणाः स्मृताः ॥

पिता

वरौ वरेण्यौ वरदो भूतिदः पुष्टिदस्तथा ।

विश्वपाता तथा घाता समेतौ च गणाः स्मृताः ॥

महान् महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।

गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥

सुखदो घनदन्तान्धो धर्मदोऽन्यश्च भूतिदः ।

पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥

एकचिंशत्पितृगणा यैर्धाममखिलं जगत् ।

ते मेऽत्र त्वास्तुष्यन्तु दिशन्तु च सदा हितम् ॥"

इति गारुडे पितृस्तोत्रं ८६ अध्यायः ॥

(पितृणां स्तुतिपूर्वकं नामसंख्यादिकथनम्
यथा मार्कण्डेये । ६६ । ११—४८ ।

वचिस्ववाच ।

"नमस्तेऽहं पितृन् आह्वे ये वसन्त्यधिदेवताः ।

देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये च आह्वे स्वधोत्तरेः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् स्वर्गं ये तर्प्यन्ते महाविभः ।

आह्वेर्मनोमयेर्मन्या सुक्तिसुक्तिमभीष्टुभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् स्वर्गं सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।

आह्वेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् भक्ता येऽर्प्यन्ते गुरुकैरपि ।

तन्मथत्वेन वाक्कृद्भिर्हृद्भिर्मातृभिर्यो पराम् ॥

नमस्तेऽहं पितृन् सत्तत्त्वैरर्प्यन्ते भुवि ये सदा ।

आह्वेषु अह्वयाभोक्तृलोकप्राप्तिप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् विप्रैरर्प्यन्ते भुवि ये सदा ।

वाक्किताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यावासिभिः ।

वन्द्यैः आह्वैर्यताह्वारैस्तथोनिर्धृतकिस्त्रिभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् विप्रैर्नैः कृत्तव्यचारिभिः ।

ये संयतात्मनिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आह्वे राजान्यस्तर्पयन्ति यान् ।

कथैरपि वैविधिवलोकचयफलप्रदान् ॥

नमस्तेऽहं पितृन् वैश्वैरर्प्यन्ते भुवि ये सदा ।

स्वकर्मोभिरनेनित्यं पुण्यधूपास्तवारिभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आह्वैर्यैः शूद्रैरपि भक्तिभिः ।

सन्तर्प्यन्ते जगत्त्रयं गान्धा स्थानाः सुकालिनः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आह्वेः पाताले ये महासुरैः ।

सन्तर्प्यन्ते स्वधाहाराख्यतदन्मदैः सदा ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आह्वैरर्प्यन्ते ये रसातले ।

भोगैरपि वैविधिवन्मगैः कामानभीष्टुभिः ॥

नमस्तेऽहं पितृन् आह्वेः सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।

तथैव विधिवन्मन्मोगसम्पत्समन्वितैः ॥

पितृमस्यै निवसन्ति साक्षात्

ये देवलोकं च तथान्तरीक्षे ।

महीतयो ये च सुरादिपूण्या-

स्ते मे प्रतीक्षन्तु मयोपनीतम् ॥

पितृमस्यै परमात्मभूता

ये वै विमाने निवसन्ति सूर्याः ।

यजन्ति यानस्तमनोर्मोभि-

र्धोगीश्वराः केशवस्तुतिहेतून् ॥

पितृमस्यै दिवि ये च सूर्याः

स्वधाभुजः काव्यक्षणाभिसर्वा ।

प्रदानशक्ताः सकलेष्वितानां

वितुक्तिदा येऽनभिर्वाङ्मतेषु ॥

पिता

हृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
 रक्षावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
 सुरत्वमिच्छन्ममोऽधिकं वा
 सुतान् पश्यन् स्वानि वलं गृह्णाणि ॥
 सोमस्य ये रक्षित्यु येऽर्कविम्बे
 युक्ते विमाने च सदा वसन्ति ।
 हृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽमृतोये-
 गन्धादिना पुष्टिमितो ब्रजन् ॥
 येषां हुतेऽमौ हविषा च हवि-
 र्यं सुज्जते विप्रशरीरसंख्याः ।
 ये पिबन्दानेन सुदं प्रयान्ति
 हृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽमृतोयेः ॥
 ये खड्गमसिंहेन सुरैरभीष्टैः
 लज्जोत्तिलोदियमनोहरैश्च ।
 कालेन शाकेन महर्षिवर्यैः
 संप्रीणितान्ते सुदमत्र यान्ति ॥
 कथाम्प्रोवासां च यान्तिभीष्टा-
 न्वनीव येषाममरार्चितानाम् ।
 तेषान्ति सान्निध्यमिहास्तु पुण्य-
 गन्धान्मोक्षोऽयं मया कृत्यः ॥
 दिने दिने ये प्रतिगृह्णन्तेऽर्चां
 मासान्पूज्या सुवि येऽष्टकास्तु ।
 ये वत्सराजोऽभ्युदये च पूज्याः
 प्रयान्ति ते मे पितरोऽत्र हविम् ॥
 पूज्या दिवानां कुसुदेन्दुभासो
 ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
 तथा विष्णो ये कनकावदाता
 नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
 तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्ध-
 वपात्रतोयादिनिवेदनेन ।
 तथापिहोमेन च यान्ति हविं
 सदा पिबन्तः प्रणतोऽस्मिन् तेभ्यः ॥
 ये देवपूज्यान्तिहविंहेतो-
 रन्नन्ति कथानि शुभाहुतानि ।
 ह्यन्तः ये भूतिहृणो भवन्ति
 हृष्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मिन् तेभ्यः ॥
 रक्षांसि भूतान्सुरांस्योयान्
 निर्वाण्यन्तस्त्वश्वं प्रजानाम् ।
 आधाः सुराणाममरंशपूज्या-
 स्तुह्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मिन् तेभ्यः ॥
 अमिस्ताता वहिषद आण्यपाः सोपमास्तथा ।
 ब्रजन्ति हविं आह्वेऽस्मिन् पितरस्तपिता मया ॥
 अमिस्ताताः पिबन्तः प्राचीं रक्षन्ति मे
 दिशम् ।
 तथा वहिषदः पान्ति यान्ति ये पितरः स्मृताः ॥
 प्रतोऽमीमाण्यपास्तदुदीचीमपि सोमपाः ।
 रक्तोभूतपिशाचेभ्यस्तथेवासुरदोषतः ॥
 नवतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
 विश्वो विश्वभुगाराधो धर्मो धन्यः शुभाननः ॥
 भूतिदा भूतिहृद्भूतिः पितृणां ये गणा नव ।
 कल्याणः कल्याण कर्ता कल्यः कल्याणराश्रयः ॥
 कल्याणहेतुरनघः वहिमे ते गणाः स्मृताः ।

पितृगृ

वरो वरेण्यो वरदः पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥
 विश्वपाता तथा घाता सन्निवृत्ते तथा गणाः ।
 महात्महाता महितो महिमावाक्महाबलः ॥
 गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ।
 सुखदो धनदस्तान्धो धर्मदोऽन्यथा भूतिदः ॥
 पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गण्यस्तुष्टयम् ।
 एकविंशत्पितृगणा येषांममस्मिन् जगत् ॥
 ते मेऽनुष्ठानास्तुह्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥”
 शिवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । १४१ ।
 “सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥”
 पितामहः, पुं, (पितुः पितेति । “पितृयमातुल-
 मातामहपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
 “मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् ।” इति वार्त्ति-
 कोत्वा ङामहच् । ब्रह्मणि तु पितुः पिता जनक-
 स्थापि जनकः । पितृणां मरीच्यादीनां पितृ-
 गणानां पिता वा ।) ब्रह्मा । (यथा, महा-
 भारते । १ । १ । ३२ ।
 “यस्मात् पितामहो यज्ञे प्रसुरेकः प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्तुर्मुनः कः परमेष्ठय ॥”
 शिवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । १४१ ।
 “सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥”
 पितृपिता । इत्यमरः । २ । ३६ । ३६ । ठाकुरदादा
 इति भाषा ॥ अस्य पर्यायः । आर्यकः २ ।
 इति शब्दमाणा ॥ (यथा, मनी । १ । २२१ ।
 “पिता यस्य तु दृष्टः स्याद् जीवेदापि पितामहः ।
 पितुः स नाम संकीर्णं कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥”
 पितामही, स्त्री, (पितुर्मातेति । पितृयमातुल्यत्र
 “मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् ।” इति ङाम-
 हच् । ततः “मातरि षित्तेति ।” वित्कार्थं ततः
 वित्वात् ङीप् ।) पितामहपत्नी । इति जटा-
 धरः । ठाकुरमा इति भाषा ॥ (यथा, कौर्त्ति
 उपविभागे १९ अध्याये ।
 “मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ।
 श्वश्रुः पितामहो ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥”
 पौत्रैः पितामहधनविभागकरणे पितामहे
 मातृवङ्गागो देयः । यथा,—
 “असुताश्च पितुः पत्न्याः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः ।
 पितामहश्च सञ्जास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”
 इति दायभागे व्यासः ॥
 पितृकं, त्रि, (पितुः सन्निवि पितुरागतं वेति ।
 पितृ + कन् । यद्वा, पैटक + ट्ठोदरादित्वात्
 साधुः ।) पितृसन्निवि । यथा,—
 “पैत्रश्च पितृकश्चापि पित्राश्च पितुरागतम् ॥”
 इति शब्दमाणा ॥
 पितृकाननं, स्त्री, (पितृणां काननमिव ।) ब्रह्मा-
 नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाविष्णु-
 तन्त्रे । १० । ७६ ।
 “पञ्चवर्षाधिकान् मर्त्यान् दाहयेत् पितृकानने ।
 भर्ता सह कुलेनाश्रि । न ददेत् कुलक्रामिनीम् ॥”
 पितृयज्ञं, स्त्री, (पितृणां यज्ञम् ।) ब्रह्मज्ञानम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (पितृगृहम् ।) पितृ-
 वेष्टन च ॥

पितृती

पितृनर्पणं, स्त्री, (हृष्यन्तेऽनेनेति । हृप् + करणे
 झुट् । पितृणां तर्पणमिति । यद्वा, हृप् + भावे
 झुट् । पितृणां तर्पणं हृष्येत्तयात् ।) पितृ-
 तीर्थम् । तत्तु तर्पण्यङ्गुल्योर्मेध्यम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ निवापः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थेन पिबन्ति
 जलदानम् । तस्यानुष्ठानं तर्पणशब्दे दृश्यम् ॥
 पितृणां हविर्मात्रम् ॥
 पितृतिथिः, स्त्री, (पितृप्रिया तिथिरिति मध्य-
 कोपी समासः ।) अमावास्या । यथा,—
 “अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिथोदकेः ।
 तर्पिता मातृपैत्राणि परां गच्छन्त नान्यथा ॥”
 इति वाराहे पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥
 पितृतीर्थं, स्त्री, (पितृप्रियं तीर्थम् ।) गया । इति
 जटाधरः ॥ (गयादि-२२२ पितृवत्समतीर्थानि
 मत्स्यपुराणे आह्वकण्ये २२ अध्याये उक्तानि ।
 यथा,—
 “तीर्थानि कानि शस्त्रानि पितृणां वल्लभानि च ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ॥
 पितृतीर्थं गया नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् ॥
 यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ।
 तत्रेषा पितृभिर्गोता गाथा भागमभीपुस्तुभिः ॥
 यद्यथा बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वान्ममेधेन नीलं वा दृष्टस्तुल्यजेत् ॥
 तथा वाराणसी पुण्या पितृणां वल्लभा सदा ।
 तत्रावितुक्तवान्निधं शुक्तिस्तुक्त्तुप्रदम् ॥
 पितृणां वल्लभं तदत्र पुण्यञ्च विमलेश्वरम् ।
 पितृतीर्थं प्रयागञ्च सर्वकामफलप्रदम् ॥
 वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः ।
 योगनिद्राशयस्तदत्र सदा वसति केशवः ॥
 दशाश्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
 नन्दाय ललिता तद्वतीर्धं मायापुरी शुभा ॥
 तथा मित्रपदं नाम ततः केदारस्तुतमम् ।
 गङ्गासागरमिन्द्राहुः सर्वतीर्थमयं शुभम् ॥
 तीर्थं ब्रह्मसुरस्तद्वत्तदसलिले हृदे ।
 तीर्थञ्च नैमिषं नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥
 गङ्गोद्भेदस्तु गोमन्त्रो यत्रोद्धतः सनातनः ।
 तथा यक्षवराहस्तु देवदेवश्च मूलभृत् ॥
 यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः ।
 नैमिस्तु हरिचक्रस्य श्रीर्णा यत्राभवत् पुरा ॥
 तदेतन्नेमिवारण्यं सर्वतीर्थनिधिवितम् ।
 देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् ॥
 यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् ।
 हतशौचं महापुण्यं सर्वपावनविह्वनम् ॥
 यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ।
 तीर्थमिच्छुमती नाम पितृणां वल्लभं सदा ॥
 सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा ।
 कुशक्षेत्रं महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् ॥
 तथा च सरयूः पुण्या सर्वदेवनमस्कृता ।
 दरावती नदी तद्वत् पितृतीर्थान्धिवानिनी ॥
 यमुना देविका काली चन्द्रभागा हव्यवती ।

पिटृती

पितृणां वल्लभा स्त्रियाः आहो कोटिगुणा मताः ।
जन्मार्गं महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते ॥
अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् ।
नीलकण्ठमिति स्त्रियात् पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ॥
तथा वदन्तः पुण्यं वदो मानसमेव च ।
मन्दाकिनी तथा चोरा विपाशाय सरस्वती ॥
पूर्वमिष्यन्तद्वैद्यनाथं महापलम् ।
जिप्ता नदी महाकालस्तथाकालज्वरं शुभम् ॥
वैश्वदेवं वरोहं गङ्गोद्वेदं महापलम् ।
भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाहारमेव च ॥
गयापिष्ठप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ।
एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च ॥
सरयादपि लोकानां किन्तु आह्वयतां वृणाम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थं कावेरी कपिलोदकम् ॥
सर्वदुःखवेगायास्तथैवामरकण्ठकम् ।
कुवक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
शुक्रतीर्थं च विष्णुतं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
आहो दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ ।
कायावरोहणं नाम तथा चमैश्वरी नदी ॥
गोमती वरुणा तटतीर्थमौशनसं परम् ।
भैरवं भृगुतुङ्गं च गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥
तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमतः परम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्याय तपती नदी ॥
मूलतापी पयोध्वी च पयोध्वीसङ्गमस्तथा ।
महाबोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ॥
तथा वेणा नदी पुण्या महाशालं तथैव च ।
महावह्निं महालिङ्गं दशार्णा च नदी शुभा ॥
शतवृद्धा शताक्षा च तथा विश्वपदं परम् ।
अङ्गारवाहिका तटतीर्थं तौ शोणवर्धरौ ॥
कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
एतानि पितृतीर्थानि श्रुत्वा स्नानदानयोः ॥
आह्वयेतेषु यत्तन्मदनन्तफलं स्मृतम् ।
त्रोणी वाटनदी धारासरित् क्षीरनदी तथा ॥
गोकर्णं गजकर्णं च तथा च पुरुषोत्तमः ।
हजारका लक्ष्मीतीर्थं तथार्जुनसरस्वती ॥
नदी मल्लिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
धृतपापं तथा तीर्थं वसुधो दक्षिणस्तथा ॥
एतेषु पितृतीर्थेषु आह्वयमानान्यमनुते ।
तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जगद्गुरुः ॥
यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मखलायामवस्थितः ।
तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ॥
तथा कामलनाथश्च महाशालनदी तथा ।
चक्रवाकं चर्मकोटं तथा जम्बेश्वरं महत् ॥
अर्जुनं त्रिपुरं चैव विष्णेश्वरमतः परम् ।
श्रीशैलं शाङ्करं तीर्थं नारसिंहमतः परम् ॥
मन्त्रेश्वरं तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम् ।
एतेष्वपि सदा आह्वयमानान्यफलं स्मृतम् ॥
दर्शनादपि चैतानि सदाः पापहराणि वै ।
तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ॥
भीमेश्वरं लक्ष्मिवेणा कावेरी कुङ्कुमला नदी ।
नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थस्तुतमम् ॥

१४५

पिटृती

तीर्थं ज्येष्ठाकं नाम सर्वतीर्थमनुत्तमम् ।
यच्चास्ते भगवानौघः स्वयमेव त्रिजोचनः ॥
आह्वयेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
सरयादपि पापानि नश्यन्ति शतधा हिजाः ॥
श्रीपथं ताज्जपथं च जयातीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधरं तथैव च ॥
भद्रतीर्थं च विष्णुतं पन्थातीर्थं च शान्तम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तटदेवापुरमन्तं परम् ॥
अङ्गभूतं च विष्णुतमनन्तकमलं बुधम् ।
आम्नातकोशरं तटदेवाभक्तमतः परम् ॥
गोवर्धनं हरिश्चन्द्रं लपुचक्रं एतदुदकम् ।
सहस्राक्षं हरिण्याक्षं तथा च कदली नदी ॥
रामाधिराजस्तथापि तथा सौमित्रसङ्गमः ।
इन्द्रकोलं महानादनथा च प्रियमेलकम् ॥
एतावन्पि सदा आहो प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः ॥
दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ।
वाङ्मदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ॥
तीर्थं पापपतं नाम नदी पार्वतिका शुभा ।
आह्वयेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् ॥
तथैव पितृतीर्थेषु यत्र गोदावरी नदी ।
युतालिङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा ॥
जामदग्न्याश्च तत्तीर्थं क्रमादायातस्तुतमम् ।
प्रतीकस्थ भयाङ्गिन् यत्र गोदावरी नदी ॥
तत्तीर्थं हयकथानामसरोयुगसंज्ञितम् ।
आह्वयिकायेदानेषु तथा कोटिशताधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गश्च राघवेश्वरस्तुतमम् ।
सेनफेना नदी पुण्या यच्चैत्रः पतितः पुरा ॥
निहत्त ननुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
तत्र दत्तं नरैः आह्वयमानफलदं भवेत् ॥
तीर्थं पुष्करं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपाणश्च विष्णुतं यत्र वैष्णवराज्यम् ॥
तीर्थं सारस्वतं नाम सामितीर्थं तथैव च ।
मल्लहरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वेदर्भा वाय वैरा च पयोध्वी प्राङ्मुखी परा ।
कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरी गिरिः ॥
एतेषु आह्वयतीर्थेषु आह्वयमानान्यमनुते ।
लोहदण्डं तथा तीर्थं चिचकूटतथैव च ॥
विन्ध्ययोगश्च गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
कुलाभक्तु तथा तीर्थं उर्वशीपुलिन्तं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव जलमोचनम् ।
एतेषु पितृतीर्थेषु आह्वयमानान्यमनुते ॥
अङ्गुहानं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थं चारितं तु ततः परम् ॥
ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं जयतीर्थं तथैव च ।
पिण्डारकश्च विष्णुतं शोचोद्धारं तथैव च ॥
चण्डेश्वरं विष्णुतश्च नीलपर्वतमेव च ।
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
अम्बतीर्थं च विष्णुतमन्तं आह्वयमानयोः ।
तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवौघवती नदी ॥
तीर्थं वसुप्रदं नाम ह्यागलाक्षं तथैव च ।
एतेषु आह्वयतातः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

पिटृती

तथा च वदरीतीर्थं गङ्गातीर्थं तथैव च ।
जयन्तं विजयश्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
श्रीपतेश्च तथा तोयं तीर्थं रैवतकं तथा ।
तथैव शारदातीर्थं भद्रकाशेश्वरं तथा ॥
वैकुण्ठतीर्थं परं भीमेश्वरमथापि वा ।
एतेषु आह्वयतातः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
तीर्थं मातृगङ्गा नाम कदलीपुरं तथा ।
कुण्डेश्वरश्च विष्णुतं गौरीशिवेश्वरमेव च ॥
नकुण्डेश्वरं तीर्थं च कर्दमानं तथैव च ।
दक्षिपुण्यकरं तदत् पुष्करौकपुरं तथा ॥
सप्त गोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
तत्र आहो प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः ॥
एव तूद्दिशतः प्रोक्तस्तीर्थानां सङ्ग्रहो मया ।
वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किन्तु ।
माधुर्यः ॥
सर्वं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
वर्णाश्रमाणां गेहेऽपि तीर्थं नु वस्तुदायकम् ॥
एतत्तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिगुणमिष्यते ।
यस्मान् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थं आहो समाचरेत् ॥*॥
तर्ज्यङ्गुल्योर्मध्यम् । इत्यमरः ॥
“अन्तराङ्गुल्योर्मध्योः पितृणां तीर्थस्तुतमम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
पिटृदानं, स्त्री, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्रादुद्दिशेनान्नवस्त्रादिदानम् । पिटृपदं ऋतोपलक्ष्यं तेन मात्रादेरपि ग्रहणम् । तत्पण्यायः । निवापः २ । इत्यमरः । २।७।११ । निवपनम् ३ । पिटृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
पिटृदानकं, स्त्री, (पिटृदान + स्वार्थे कन् ।) पित्रुद्दिशकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पिटृपक्षः, पुं, (पिटृप्रियः पक्षः ।) गौणाश्विन-लक्ष्यपक्षः । स तु प्रेतपक्षः । तत्र आह्वयमानं यथा, चेमाद्रिमाधवसंयुक्तयोर्नागरखण्डम् । “आषाढ्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे । यो वै आहो नरः कुन्यादेकस्मिन्नपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत् क्षमाः स्युः पितरो भुवम् ॥ नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पिटृपक्षः स्यादप्यत्रैव तु पक्षमः ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
पिटृपतिः, पुं, (पितृणां पतिः ।) यमः । इत्यमरः । ११।१।६१ । (यथा, मार्कण्डेये १०।१।३७ “त्वं ब्रह्मा हरिरणसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो विसृष्टः पिटृपतिरमुपतिः समीरः । सोमोऽपिर्गगनमहीधरोऽप्यसंचः किं क्षयं तव सकलात्मरूपधाम्नः ॥”) पिटृपिता, [स्त्री] पुं, (पितुः पिता ।) पितामहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
पिटृप्रक्षः, स्त्री, (पितृणां प्रक्षर्मातेव । पिटृकृत्ये सन्ध्यावर्तिन्यास्तियेयांस्तत्त्वाद्याः प्रक्षतुल्यपालकतया तथात्वम् ।) सन्ध्या । इत्यमरः । ११।१।३॥ (यथा, आषाढपञ्चम्याम् । ५०१ । “रजनीमिषस्तुपनेतुं पिटृप्रक्षः प्रथममुपतस्थे ।

पितृलो

रज्जयति स्वयमिन्द्रं कुणायकं दृष्टुतीव ॥
 पितुः प्रहर्षनयित्री ।) पितामहौ ॥
 पितृप्रियः, पुं, (पितृणां प्रियः ।) भृङ्गराजः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज-
 शब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 पितृबन्धुः, पुं, (पितृबन्धुः ।) पितामहभगिनी-
 पुत्रः । पितामहभगिनीपुत्रः । पितुर्मातुल-
 पुत्रः । इत्युहाहतत्वम् ॥
 पितृबान्धवः, पुं, (पितृबान्धवः ।) पितृबन्धुः ।
 यथा, उहाहतत्वे ।
 “पितुः पितुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुःस्वसुः सुताः ।
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥”
 पितृभोजनः, पुं, (पितृभिर्भुज्यते इति । भुज +
 कर्मणि क्युट् । पितृभुज्यकदानेऽस्य प्रशस्त-
 तथा तथात्वम् ।) माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भुज + भावे क्युट् । पितृणां भोजनमिति ।)
 पितृणां भक्षणे, स्त्री ॥
 पितृभ्राता, [ऋ] पुं, (पितृभ्राता ।) पितृवः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
 पितृयज्ञः, पुं, (पितृभ्यः पितृनुद्दिश्येत्यर्थः यो
 यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७० ।
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो वलिर्भौतो ह्यस्योऽतिथिपूजनम् ॥”
 पितृलोकः, पुं, (पितृणां लोकः ।) पितृणां भुव-
 नम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १० ।
 “कथञ्च बहुलाः सेनाः पाण्डवः ह्यक्षसारथिः ।
 अस्यमेकोऽनयन् सर्वेः पितृलोकं धनञ्जयः ॥”)
 अस्य विवरणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “मर्त्येषामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः ।
 तस्माद्ब्रह्मा ससुतपुत्रः सोऽपि सप्ताष्टजन्मनीम् ॥
 मा यजस्विति तेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिनः ।
 आत्मनात्मानमेवाग्रे व्ययजन्त इति श्रुतिः ॥
 तेषां वै ब्रह्मजातानां महावैकारिककर्मणाम् ।
 अपश्यद्ब्रह्मिचारेण महानेष्ट लभो यतः ।
 प्रभञ्जद्ब्रह्मिणः सर्वे भविष्यन् न संशयः ॥
 एवं शप्तास्ततस्तेऽपि ब्रह्मजातसमुद्भवाः ।
 मद्योऽंशकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
 नतस्तेषु प्रयातिषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु ।
 तन्पुत्राः आह्वयनेन तर्पयामासुरब्रह्मणा ॥
 ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तन्पितृदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो अवस्थिताः ॥
 गौरमुख उवाच ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वच कालं समावृते ।
 क्रियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके व्यवस्थिताः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रवर्तन्ते वराः केचिद्देवानां सोमवर्धनाः ।
 ते मरीच्यादयः सप्त स्वर्गं ते पितरः स्मृताः ॥
 चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रयस्त्रयो ह्यमूर्तयः ।
 तेषां लोकनिर्गणं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 प्रभावञ्च महर्षे त्वं विस्तरेण निबोध मे ।
 धर्मेष्टैर्धराक्षीणां त्रयोऽन्ये परमा गणाः ॥

पितृलो

तेषां नामानि लोकाश्च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 लोकाः सन्तानकामाय यच्च तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 अमूर्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥
 विराजस्य प्रजाः अष्टास्ते वैराजा इति स्मृताः ।
 देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥
 एते वै लोकविभक्ता लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
 पुनर्यगश्चतान्तेषु जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥
 ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धिर्योगमनुत्तमम् ।
 चिन्ध योमगतिं श्रद्धां पुनरावृत्तिदुर्जभाः ॥
 एतश्छिन् पितरः आहुः योगिनां योगवर्धनाः ।
 व्याप्याधितास्तु ते पूर्वं येऽपि योगबले रताः ॥
 तस्मान् आह्वानि देवानि योगिनां योगसत्तमैः ।
 एष वै प्रथमः स्वर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥
 एते त एकतनवो वर्तन्ते द्विजसत्तमाः ।
 भूर्लोकवाशिना याव्या सुवर्लोकनिवासिनः ॥
 स्वर्गलोका मरीच्याद्यास्तेषां याव्या महर्गताः ।
 कल्पवासिकसंज्ञानां तेषामपि अने स्थिताः ॥
 सनकाद्यास्ततस्तेषां वैराजास्तपसि स्थिताः ।
 तेषां सत्यगताः प्रोक्ता इत्येषा पितृसन्ततिः ॥
 सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ।
 अन्त्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्याश्चिनाविति ॥
 अग्रतः सर्ववर्णानां साधारण्येन संस्थिताः ।
 ऋषयश्च तदनुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥
 तेषां कल्याणं संजाना महती पितृसन्ततिः ।
 अभिस्ताताश्च मारीचा वैराजा वर्हिसंज्ञिताः ॥
 सुकाला नाम पितरो वर्हिसस्य प्रजापतेः ।
 तेऽपि याव्यास्त्रिभिर्वर्णैर्न मृदेन पृथक् स्तम्भम् ॥
 वर्णचयाभ्युद्यताः मृदः सर्वान् पितृन् यजेत् ।
 न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः मृदजातयः ॥
 सुक्तचेतनका ब्रह्मन् ! न दृश्यन्ते पितृष्वपि ।
 विशेषश्लाघ्यदृष्ट्या तु पुराणानाञ्च दर्शनम् ॥
 एवं ऋषिस्तुतेः श्लाघ्यैर्ज्ञात्वा याजकसम्भवान् ।
 स्वयं दृष्ट्वा स्मृतिलेखा पुत्राणां ब्रह्मणा ततः ॥
 परं निज्वाणमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
 वेद्यादीनां कश्चपाद्या वर्णानां वसवादयः ॥
 अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि ध्रुवम् ।
 एष ते पेटकः स्वर्ग उद्देशेन महामुने ! ॥
 कथितो नाम एवास्य वर्षकोद्या हि दृश्यते ॥
 इति वाराहे आह्वकल्पः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “पितृणां सम्भवं राजन् । कथ्यमानं निबोध मे ।
 पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिद्धस्तुर्विविधाः प्रजाः ॥
 एकाग्रमानसः सर्वज्ञत्वात्ता मनसो बहिः ।
 ज्ञत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् सर्वेषु रूपकैः ॥
 तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ।
 तस्माच्च निर्ययुर्द्वादधूमवर्णस्तत्त्वितः ॥
 पित्राग इति भाषन्तः सुरां सोममिनोऽवहन्तु ।
 ऊर्ध्वं जिगमिषन्तो वै अधः संस्थास्तपस्विनः ॥
 तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा त्र्यम्बकं स्थापयित्वा ।
 भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां पृथग्मेधिनाम् ॥
 ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नास्तीमुखसंज्ञिताः ॥

पितृव

इत्युक्ता तु तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमाकरोत् ।
 दक्षिणाधनसंज्ञस्तु पितृणाम् पितामहः ॥
 तूष्णीं ससर्ज भूतानि तन्मनुः पितरस्ततः ।
 इति नो देहि भगवन् यथा विन्दामहे सुखम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिलोदकैः ।
 तर्पिता मातुर्देवतां परां गच्छन्त नाम्यथा ॥
 तिला देयास्तथैतस्यासुपोष्य पितृभक्तितः ।
 परमं तस्य सन्तुष्टाः परं यच्छन्त मा चिरम् ॥”
 इति वाराहे पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ * ॥
 पितृश्राद्धविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा,
 “ऋतुर्देवो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा अग्निः ।
 रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरुरवाः ॥
 विश्वदेवा भवन्त्येते दश सर्वत्र पूजिताः ।
 विश्वदेवौ ऋतुर्देवौ सर्वोत्तमौ विश्वतौ ॥
 नित्यं गान्धीमुखश्राद्धे वसुसत्तौ च पेटके ।
 नवाम्नालम्बने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥
 अपि कन्यागते सूर्ये श्राद्धे च अनिरोचकौ ।
 पुरुरवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पम्बणि ॥
 सुभास्वरा वर्हिसदो ह्यभिस्तातास्तथैव च ।
 व्याप्याधिताश्चोपभूताश्च कथादाश्च सुकालिनः ।
 एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिदेव हि ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥
 अभिस्तातादेकतृप्तिर्धया,—
 “ततो नियच्छेन्नियकं विकारं चतुराननः ।
 जिह्वशूरपि तत्वाज तं सर्वथा कामरूपिणीम् ॥
 तन्मृशरीरात्तु चर्माभ्यो यन् पपात द्विजोत्तमाः ।
 अभिस्ताता वर्हिसदो जाताः पितृगणास्ततः ॥
 भिन्नाङ्गनभिः सर्वे फलराजोवलोचनाः ।
 नितान्तसंयताः पुण्याः संसारविसृखाः परे ॥
 सहस्राणां चतुर्विधरभिस्ताताः प्रकीर्तिताः ।
 यदृशोतिसहस्राणि तथा वर्हिसदो दिवाः ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
 तेषां तर्पणविधिर्धया,—
 “अपसद्यं ततः ज्ञत्वा सद्यं जातु च भूतले ।
 अभिस्तातास्तथा सौम्यान् चविश्रतस्तथोद्गमान् ॥
 सुकालिनो वर्हिसदस्तथा चैवाण्णमान् पुनः ।
 तर्पयन्तु पितृन् भग्न्या सतिषोदकचन्दनेः ॥
 दर्भपानिस्तु विधिवन् प्रेतास्तीक्ष्णपंचेततः ।
 पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।
 सन्तप्य विधिवद्ब्रह्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते हस्तिमखिलां यान् यथाकृत्तोऽभवाञ्छति ॥”
 इति मातृस्ये खानविधौ ८४ अध्यायः ॥
 पितृवनं, स्त्री, (पितृणां वनमिव ।) श्रमशानम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ११ । ४ । १५ ।
 “सर्वे पितृवनं प्राप्ता स्वपति पिगतज्वराः ।
 निम्नोत्तैरक्षिभूयिष्ठैर्गान्धैः जायन्निवन्धनैः ॥”)
 पितृवनेचरः, पुं, (पितृवने श्रमशाने चरतीति ।
 चर + “चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः ।
 अशुक्समाचः ।) शिवः । इति कैचित् ॥

पितृ

पितृवसतिः, स्त्री, (पितृणां वसतिर्यत्र ।) श्वशुरवस-
नस्थानम् । स्नानस्थानम् । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पितृवः, पुं, (पितृर्भाता । “पितृवमातुलमाता-
महपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यमर-
“पितृर्भातरि चत् ।” इति वार्तिकोक्त्या चत्-
प्रत्ययः ।) पितृभाता । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
अपि च ।

“पितृवो जनकभाता ज्येष्ठतातोऽन्यो यदि ।
पितुः कनिष्ठभाता तु खलुतातोऽभिधीयते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

पितृवसा. [ऋ] स्त्री, (पितुः स्वसा भगिनी ।
“मातृपितृवसा स्वसा ।” ८ । १ । ८४ । इति
यत्नम् ।) पितृभगिनी । पितृ इति भाषा । यथा,
“मातृवसा मातुलानी पितृवस्त्री पितृवसा ।
अथः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

पितृवस्त्रीयः, वि, पितृवसुरपत्यम् । (पितृवस् +
इः ।) पितृभगिन्यः । इति सुप्रबोधयाकर-
णम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १११ । २ ।

“पितृवस्त्रीयाय सुतामनपत्याय भारत ।।
अग्रामये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्प्राक् ॥”)

पितृसन्निभः, पुं, (सन्निभभातोति सन्निभस्तुल्यः ।
पितुः सन्निभः ।) पितृतुल्यः । सत्पण्यायः ।
मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पितृष्टः, स्त्री, (सुते इति छत्रेण । पितृणां
सुत्रेणैव । पितृष्टत्वे सन्ध्यागामिन्यास्तिस्र्यष्ट-
त्वान् जननीवत् पालकत्वेनैव तथात्वम् ।) सन्ध्या ।
इति शब्दमाला । (पितरं सुते इति । क्तिप् ।
पितामही । इति युत्पत्तिलम्बोऽर्थः ॥)

पितृष्टः, पुं, (पितृनामयत्वेनेति । पितृ + ऋ +
करणे क्तिप् ।) इतिशकः । यथा, श्रीभाग-
वते । ४ । २५ । ५० ।

“पितृष्टं नृपपुत्र्या द्वादशेन पुरज्जनः ॥”

“शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डं इत्येता-
वता सामान्येन प्रवृत्तसंज्ञकस्य कर्मकाण्डस्य
इतिशक्येन अवगमिष्यते । ततस्तदर्थमनुष्ठाय
पितृभिराकृतः पितृलीकप्रापकं पितृयानं प्रप-
द्यते । तदनेन प्रकारेण पितृशामाजानमनेन
भवति पितृष्टदक्षिणः कर्णः । एवं तद्देवरीत्येन
उत्तरकर्णो देवष्टः । तथा च बाष्पास्यति ।

पितृष्टदक्षिणः कर्णः उत्तरी देवष्टः सुतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पितृ, स्त्री, (अपिदीयते प्रकृतावस्थया रक्ष्यते
विजृम्भितावस्थया नाशयते वा शरीरं येनेति । अपि
+ दे + पालने, दो + ऋदने वा + क्तः । “अपि
उपसर्गात् ।” ७ । ४ । ४७ । इति तादृशः ।
अपिदीयः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्-
पण्यायः । मायुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
पलज्वलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४
तिक्तधातुः ५ उष्मा ६ अपिः ७ अनलः ८ ।

१४७

पितृ

(यथा, महाभारते । ६ । ८१ । ४१ ।

“अभिमन्योस्तनक्षेत्रे चोरं युद्धमवर्तत ।
शरीरस्य यथा राजम् । वातपितृकषेष्टिभिः ॥”)
अस्य गुणाः ।

“पितृश्च तित्ताम्बरसञ्च सारकं
तूष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु ।
वर्षान्तकाले भृशमहर्षाच्च
मध्यदिने तपुर्दति च कुप्यति ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ४॥

अपि च ।

“सर्वं पितृमपसारकुहकुहप्रणापहम् ।

चक्षुषं कटुतीक्ष्णोष्णमुष्मादक्षिभिर्नाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ४॥

पितृस्य स्वरूपमाह ।

“पितृस्युष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तरम् ।
सरं कटु लघु क्षिप्तं तीक्ष्णमन्धन् पाकतः ॥”
पीतं गिरामम् । नीलं सामम् । एकं पितं
वातवज्रमस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम् ॥ ४॥

तेषां पितृणां नामान्याह ।

“पाचकं रज्जुकक्षापि साधकालोचकं तथा ।
भोजकश्चेति पितृस्य नामानि स्यान्मदतः ॥” ४॥

अथ पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्रप्राग्ये यज्ञतृष्णीहोर्हृदये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्वशरीरेषु पितं निवसति क्रमात् ॥” ४॥

अथ तेषां कर्माग्राह ।

“पाचकं प्रचते सुक्तं शेषामिवलवर्द्धनम् ।
रसमृजपूरीयाणि विरेचयति निवृत्तः ॥”

पाचकं पितृमामपकाशयमध्यस्थं बहुविधमा-
हारं भोज्यं भक्ष्यं चर्त्तुं लेह्यं चूष्यं पेयं पतति
दोषरसमृजपूरीयाणि पृथक् करोति च । तद-
ग्राशयस्यमेवात्मशक्ता रसरज्जुनृदयस्यकफ-
तमोऽपनोदनरूपपञ्चप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्ग-
लेपादिपाचनान्नामिकर्मणा शेषाणां पितृस्थाना
नामनुग्रहं करोति । शेषाण्यपि पितृस्थानानि
यज्ञतृष्णीहोदीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरज्जु-
नादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । कथम्तू पाचक
पितृं शेषामिवलवर्द्धनं शेषा अग्रयः पृथि-
व्यादिमहाभूतगताः सप्तधातुगताश्च । यत
उक्तं चरकम् ।

“भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोद्गाणः सनाभसाः ॥”
इति ।

उद्गाणोऽन्यः । यत उक्तं वाग्भटे ।

“दोषधातुमलादीनामुक्तेष्वग्नेयशानम् ॥” इति ।
दोषधातुमलादीनामुक्तेष्वग्नेयशानम् । रसादि-
धातुगताश्च सप्त तेषां वलवर्द्धनम् । यथा ग्रहे
स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूरभास्वरानि
तान्यपि दीपन्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति ।
तथा अग्रप्राशयस्यपाचकमितेजसा सर्वे अग्रयो
वलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटः ।

“अग्रस्य पक्ता सर्वेषां पक्तामधिकी मतः ।
तन्मूलाक्षी हि तद्दृष्टिचयदृष्टिचयात्मकाः ॥”

इति ॥

पितृ

ननु पितृद्वयोऽभिराजोऽस्मिन् पितृमेवास्मिरिति
सन्देहः । उच्यते पितृस्थोऽस्मिन् दिशुश्चद्वाराद्वार-
पाचनरज्जनदर्शनादिकर्मणश्च न खलु पितृ-
व्यतिरेकेणान्योऽपि । तस्मादभिरूपस्यैव पितृस्य
स्थानमेवातु पाचकरज्जुकसाधकालोचकभोजक-
संज्ञाः । तथा च वाग्भटे ।

“पाचकं तिलमानं स्यात् काठिन्यान्नास्य दोगता ।
अनुग्रहाद्यविकृतं पितं पाकोद्गर्धनेः ॥

शुक्लद्रव्यप्रभाभेदाधोऽशौच्यतनुमाह्वयेः ।

पितं पञ्चात्मकं तच्च पक्तामाशयमध्यगम् ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोद्गातुः ।

तत्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥

पचत्यन्नं विभजति सारकित्वा पृथक् तथा ।

तत्रस्थमेव पितृनां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥

करोति वलदानेन पाचकं नाम तत् सुतम् ॥”

ननु यदि पितृद्वयोऽभिराजोऽस्मिन् कथं दृष्टं पितृस्य
श्रमनमयेदौपनमिति । तथा मत्स्याः पितं
कुर्वन्ति न च तेऽपिदीपिकरा इति । तथा
पितृाधिकवातोऽस्मिन् दिशुश्चद्वाराद्वार-
पाचनरज्जनदर्शनादिकर्मणश्च न खलु पितृ-
व्यतिरेकेणान्योऽपि । तस्मादभिरूपस्यैव पितृस्य
स्थानमेवातु पाचकरज्जुकसाधकालोचकभोजक-
संज्ञाः । तथा च वाग्भटे ।

“अग्निर्भित्तगुणैर्युक्तः पितं भित्तगुणैस्तथा ।

द्रवं क्षिप्तमधोगच्छ पितं वद्विरतोऽन्यथा ॥

तस्मात्तेजोमयं पितं पितृशया यः स शक्तिमान् ।

स सच्चरति कुक्षिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः ॥

स कायाभिः स कायोद्गा स पक्ता स च जीवनम् ।

अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाभिरुच्यते ॥”

अन्यथा ।

“वामपार्श्वीश्रितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मल-
लम् ।

तन्मध्ये मल्लं सौम्यं तन्मध्येऽभिरुच्यस्थितः ॥

जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोषस्थोऽपिबन् ॥”

तथा च मधुकोषे । “द्रवतेजःसमुदायात्मकस्य

पितृस्य तेजोभागोऽभिरिति । तेन पितृमध्य-

मिवत् मन्यते । अस्मितापितायोगोलकवत् ॥”

परमार्थतस्तु अग्निः पितृाज्ञस्य एवेति
सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे ।

“जाठरो भगवानभिरुच्योऽभिरुच्य पाचकः ।

सौम्यादसनाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥

नाभौ मध्ये शरीरस्य विश्वान् सोममल्लम् ।

सोममल्लमध्यस्थं विद्यात् कुर्येऽस्य मल्लम् ॥

प्रदीपवत्तत्र वृणां स्थितो मध्ये हुताशनः ।

सूर्यो दिवि यथा तिष्ठन्तेजोयुक्तैर्गर्भजिभिः ॥

विशोषयति सर्वान्नि पक्खलानि सर्वाणि च ॥

तद्वच्छरीरिणां भुक्तं त्वनलो नाभिमाश्रितः ।

मयूखैः प्रचते क्षिप्रं नानावज्जनसंस्कृतम् ॥

खूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रप्रमाणतः ।

वृक्षकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥

कमिकोटपतङ्गेषु चाक्षुमात्रोऽवतिष्ठते ॥” इति ।

पुनः प्रकृतमनुसरति ।

पित्तं

“रज्जुकं नाम यत् पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् ।
यत् साधकसंज्ञं तत् कुर्याद्वृद्धिं धृतिं स्मृतिम्”
धृतिं मेधाम् ।

“यदालोककसंज्ञं तद्वपुश्चकारणम् ।
आजकं कान्तिकारि स्यात्प्राप्यज्ञादिपाच-
कम् ॥

पित्तप्रकृतिको यथा,—

“पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽयं निगद्यते ।
अकालपलितो गौरः क्रोधी खेदी च वृद्धिमान् ।
बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्त्रिं ज्योतीषि पश्यति ।
श्यामकेशः चमो मूलो बहुवीर्यो महाबलः ॥

पित्तं वद्विर्वृद्धं वा तदस्मात्
पित्तोऽस्ति स्त्रीवद्विष्यते वृद्धिः ।
गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्तोऽङ्गिरस्तः
मूरो मानो पिङ्गकेशोऽल्पलोमा ॥”

पित्तप्रकृतिकम् यथा,—

“यावत्तत्पित्तमार्जयन्तोलूकाश्च पित्तिकाः ॥”
पित्तस्योपशमहेतुमाह ।

“तित्तादुक्तपायश्रीतपवनश्चायानिशावीजन-
ज्योत्स्नाभूयस्त्वयस्त्वारिजलदक्षो गान्धर्व-
नम् ।

सर्पिः क्षीरविरेकसेकधिरसावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तं
नयेत् ॥”

अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।

“कृच्छ्रोष्णविदाहतीक्ष्णलवणक्रोधीपवासातप-
स्त्रीसंभोगलघुप्राग्भित्तनयाममद्यादिभिः ।
भुक्तेऽजीर्ण्यति भोजने च शरदि योष्णे तथा
प्राणिनां

मध्याह्ने च तथाह्नरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥

(यथा च ।

“अत्युष्णरसात्कटुप्रदाहैः
सीधोः सुरासेवनेनातिघर्मे ।
क्रोधादपि खेदे च यवाये
अभोजने याति कोपश्च पित्तम् ॥

कुलत्प्राप्तकीयूषमलेषु शिशु
तिलातसीराजिकाशकटुम् ।
निशाजगरे योधने च अमे वा
चनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः ।

भृशं वासरे मध्यगेऽर्के निशीथे
ऋतुजीर्ण्यत्प्रभुक्ते प्रकोपः प्रदिष्टः ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

स तु चरजनकमन्दाभोजनकः ।

“मन्दापिस्तस्य जनको मन्दाभोजनकास्तयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥”

इति अक्षवैवर्ते अक्षखण्डे १६ अध्याये ॥

(यथा च ।

“पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥

व्यक्तद्रव्यं पाकादिकर्मणानलप्रवृत्तम् ।

पञ्चतन्त्रं विभजते सारकिट्टी पृथक् तथा ॥

पित्तं

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्युपपन्नम् ।
करोति वनदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥
आमाशयामयं पित्तं रज्जुकं रसरज्जनात् ।
वृद्धिमेधाभिमानादौरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥
साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ।
उक्त्यमालोचकं त्वक्त्यं आजकं आजना-
स्तवः ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

“पित्तविकाराश्चत्वारिंशदन्तर्जुं व्याख्यास्यन्ते ।
तद्यथा, ओषध्वाश्लेषदाहश्च द्रव्यश्च घूमक-
श्चात्मकश्च विदाहश्च अन्तर्दाहश्चासदाहश्चो-
ष्णाधिक्यश्चातिस्वेदाङ्गगन्धश्चाङ्गावयवद्वयश्च
शोणितलोदश्च मांसलोदश्च त्वग्दाहश्च मांस-
दाहश्च त्वग्मांसद्वयश्च रक्तकोठाश्च रक्त-
विस्फोटाश्च रक्तपित्तश्च रक्तमज्जानि च
हरितत्वश्च हरिदत्वश्च नीलिका च कक्षा च
कामला च तित्तास्तथा च पूतितुल्यता च लघ्याया
व्याधिक्यश्चाहृतिश्चास्यपाकश्च गलपाकश्चाति-
पाकश्च गुदपाकश्च मेदपाकश्च जीवादानश्च
तमःप्रवेशश्च हरितहारिदमज्जनेत्रवर्चस्त्वहेति-
चत्वारिंशत् पित्तविकाराः । पित्तविकाराणाम-
परिचक्षेयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ।
सर्वेष्वपि स्वस्वतेषु पित्तविकारेष्वप्येषु चारु-
क्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामिकमैकं च
खलजगं यत्तदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्त-
सन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ।
तद्यथा,—

अथैवं तैश्चैः लाघवमनतिक्रोही वर्णश्च मुक्ता-
रववर्णो गन्धश्च विषो रसो च कटुकाश्चौ
पित्तस्यात्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्मणः खल-
जगमिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमा-
विशतो दाहोष्णपाकस्वेदलोदकोपसावरागाः ।
यथास्वश्च गन्धवर्णरसाभिनिर्जर्जनं पित्तस्य
कर्मणि तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्यति ।
तं मधुरतित्तकषायश्रीतेरुपक्रमेऽपक्रमेत् । खेद-
विवेकप्रदेहपरिविधाभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्त-
हरेर्मात्रां कालश्च प्रमाणीकृत्य विरेचनस्य
सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिजजः ।
तद्व्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वेका-
रिकं पित्तमूलश्चापकर्षति । तत्रावजिते पित्ते-
ऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्ति-
मापद्यन्ते । यथास्मै अपोदे केवलमग्निगृह्यश्च
श्रीतं भवति तदन् ॥” इति चरके सूत्रस्थाने
विंशेऽध्याये ॥

“पित्तस्युष्णनीक्षणं त्रयं विस्मयन्कटुकश्च । तस्यो-
ष्णत्वात् पित्तला भवन्तुष्णसह्याः सुकुमारा-
वदातमात्राः प्रभूतपित्तुष्णज्जलनकपिङ्गकाः स्तु-
पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालितयोषाः
प्रायोऽप्युष्णकपिलश्लेष्मलोमकेशाः तैश्चोष्ण-
नीक्ष्यपराक्रमाः तीक्ष्णामयः प्रभूताशनपानाः
क्षेत्रावहिष्णवो दन्त्युक्ता द्रवत्वान् श्लिथल-
न्दुस्वनिमासाः प्रभूतदृष्टेदन्त्यपुरीषाश्च

पित्तज्व

विस्मत्वात् प्रभूतपूतिवचःकक्षास्थिरःशरीर-
गन्धाः कृच्छ्रत्वादप्युष्णव्यापापथाः । त एवं
गुणयोगात् पित्तला मध्यवला मध्यायुषो ज्ञान-
विज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च ॥” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पित्तज्ञी, स्त्री, (पित्तं ज्ञनीति । ज्ञ + “अमपुष्प-
कर्तुं के च ॥” ३।२।५३ । इति टक् । ततो
जीप् ।) गुहूची । इति शब्दचक्रिका ॥
(पित्तनाशके, (च। यथा, भावप्रकाशे १।११।
“मधुकी श्रीतला स्निग्धापित्तज्ञी मधुरा लघुः ॥”)
पित्तज्वरः, पुं, (पित्तनिमित्तको ज्वरः ।) पैत्तिक
ज्वरः । यथा,—

“विशेषतः कोमलनारिकेलं

निहन्ति पित्तज्वरमज्जदोषान् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ लघ्वं ज्वरश्चन्द्रे प्रत्यक्षम् ॥ ॥

अथ पित्तज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्यो हृत्वापिं सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वृत्तमाचरेत् ॥”

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदा-
रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घन-
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण
ज्वरे युज्येत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घन-
वता व्यतीतेनेत्यर्थः । किन्तु भेषजं तदाह ।

“तित्तासुक्तायवेः पाठाकटुफलाभ्यां सहोदकम् ।
पक्वं शर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥”

इति तित्तादिकाधः ॥

“पर्पटो वासकस्तित्ता कैरातो धन्ववासकः ।

प्रियङ्गुश्च क्षतः काथ एव शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्तासुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति पर्पटादिकाधः ॥

“द्राक्षा हरीतकी सुखा कटुका क्षतमालकः ।

पर्पटश्च क्षतः काथः एव पित्तज्वरापहः ॥

सुखशोषप्रलापान्तर्दाहमृच्छांभमप्रणुत् ।

पिपासारक्तपित्तानां श्रमनो भेदो मतः ॥”

इति द्राक्षादिकाधः ॥

“पटोलमध धन्वाकं मधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं लघ्याश्चातिप्रमाथिनीम् ॥”

इति पटोलादिकाधः ॥

“गुहूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।

पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषमभमान्वितम् ॥”

इति गुहूच्यादिकाधः ॥

“एकः पर्पटकः अष्टः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोक्षीरबालकैः ॥

क्षीरेरचन्दनोक्षीरचनपर्पटसाधितम् ।

दद्यात् सुश्रीतजं वारि लट्कृद्द्विज्वरदाहनुत् ॥”

इति क्षीरेरादिकाधः ॥

“भूनिम्बातिविषाणीधस्तुकेन्द्रयवावृताः ।

बालकं धान्यकं विस्वं कषायो मात्सिकान्वितः ॥

विक्मेदन्वासासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति भूनिम्बादिकाधः ॥

पित्तज्व

“प्राज्ञाचक्षुःपद्माणि सुक्ता तित्तान्वतापि च ।
धात्री बालसुश्रीरश्च जोषेन्नयेवपर्पटाः ॥
पक्ष्मकं प्रियङ्गुश्च यवाक्षो वासकक्षया ।
मधुकं कुलकं वापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां कायो निहन्त्येव ज्वरं पित्तज्वस्तुत्यतम् ।
तथा दाहं प्रजापच रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
नर्च्छां हर्हिं तथा मूलं सुखशोषमरोचकम् ।
काचं न्वासच ज्वलाचं नाशयेन्नाच संशयः ॥”
इति मन्त्राद्यादिकायः ॥
“सवितो निशि पर्युवितः प्रातर्धन्याकतकुल-
कायः ।
प्रीतः शुभयज्ञविरादनाहर्हिं ज्वरं पैतम् ॥”
इति घन्याककायः ॥
“अन्तया हिमः प्रातः सवितः पैतिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा काचरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
इति अन्तयावासाकायौ ॥
“गुडूची भूमिनिमज्ज बालं वीरखल्लकम् ।
खल्लुखं निहन्तात्री प्राज्ञा वाचा च पर्यटः ॥
एषां कायो हरन्त्येव ज्वरं पित्तज्वतं हुतम् ।
खोपद्रवमपि प्रातर्निर्णीतो मधूना सह ॥”
इति गुडूचादिकायः ॥
“पलाशस्य वदंया वा निमज्ज नदुपकथेः ।
अम्बपिटेः प्रलेपोऽथ जम्बादाहयुतं ज्वरम् ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताज्ज-
कास्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
श्रीताम्बधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं ज्वरितं ज्वरश्च ॥
प्रथ्यां तैलहतचौत्रैर्लिङ्गं दाहज्वरापहा ।
कासाहकपित्तवीर्यपेयाशान् ज्वनि वमीनपि ॥”
तैलहतचौत्रैर्लिङ्गं न सतुचयः तैल केवलेन
चौत्रेणापि लिङ्गात् ।
“काङ्गिकाद्रपटेनावगुण्डनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसुखिन्नश्रीतलीकतवासवा ।
प्राज्ञामनककल्मेन कवकोऽथ हितो मतः ।
पक्ष्माक्षिमवीजैर्वा घन्याककल्मेन च कथितम् ॥”
इति कवलः ॥ घन्याच धान्याकम् ॥ ॥
अथाप्रमाह ।
“दाहज्वरहितं कामं निरतं तथ्यान्वितम् ।
शर्करामधुचुक्तं पाययेत्तान्तर्पथम् ॥”
जान्तर्पथं जानशुक्तपथपथम् । सन्तर्पथ-
शुक्तपथं सामान्यज्वरचिकित्सावाम् ।
“सुत्रयूरीरुो ह्यः सितया पैतिके ज्वरे ।
ज्वरे शुभाश्वसङ्गाणि शशाङ्ककरश्रीतले ।
मलयोदकसंक्षिप्ते सुप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
हारावलीचक्षुःश्रीतलानां
सुगन्धपुष्पाभरभूषिताणाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराभा-
मानिङ्गनान्मृदु हरन्ति दाहम् ॥
आङ्गाद्व्यास्य निश्वाय ताञ्च स्त्री रमयेत् पुनः ।
हितश्च भोजयेद्द्वं च हितं सुरतं महत् ॥
वायुः कसलजातिभ्यो जल्यन्महदाः शुभाः ।
नाल्यन्महदिग्धास्ते दाहदेवहरा मताः ॥

१४८

पित्तज्व

इति पित्तज्वराधिकारः ॥ इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभागः ॥ ॥
पित्तज्वराधिकारः कौषधं यथा,—
“गुडूचीपद्माकारिदध्याकं रक्तज्वरम् ।
पित्तज्वराधिकारः दाहज्वराधिकारः ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
(अस्य वल्लभचिकित्सितान्तरपरिचयः यथा,—
“नर्च्छां दाहो भ्रममहदावेगतीक्ष्णोऽतिशार-
कान्तास्यं प्रलपनवमिः पाकताज्जोऽवर्तः ।
खेदः चाक्षो भवति कटुकं विह्वलत्वं सुधा वा
एतेर्निर्भवेति मनुष्ये पैतिको वै ज्वरस्तु ॥
दोषोपलब्धतज्जता कमलं चित्ताङ्गं
तत्सारादिवासहितमेव हि पाचयेत् ।
निःकाय पागमति चानु निहन्ति पित्तं
पित्तज्वरप्रशमनं प्रकरोति पुनः ॥
कथितं तत्कुलपथवा शक्राङ्ककटुरोहिणीसहि-
तम् ।
काचं यष्टीमधुना विनाशनं पित्तज्वराद्याम् ।
दुरालभावासकपर्पटाणां
प्रियङ्गुनिमैः कटुरोहिणीनाम् ।
किराततित्तं कथितं कषायं
सशर्कराङ्गं कथितश्च पाचनम् ॥
सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति
तज्ज्याभ्रं शोषविकारयुक्तम् ।
एकोऽपि वै पर्यटको वरिष्ठः
पित्तज्वराणां शमनाय योयः ।
तस्मात् पुनर्नागरबालकाङ्गः
सिंहो यथा कटुकके प्रवृत्तः ॥
नागरोश्रीरसुक्ता च चक्षुः कटुरोहिणी ।
धान्यकानां काय एव पित्तज्वरविनाशनः ॥
अन्तयापर्पटोधात्री कायः पित्तज्वरं हरेत् ।
सितारज्जवयोर्वापि काक्ष्यायाश्च वा पुनः ॥
प्राज्ञापर्पटकं तित्ता पञ्चारज्जसुखकैः ।
कायचुषाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरापहः ॥
विदारिका रोधदधित्वाकां
स्यान्तातुल्लस्य च दाहिमानाम् ।
यथातुल्यमेव च नूतनपत्रं
निहन्ति तृष्दाहसम्पत्तयश्च ॥
उत्तानस्य प्रसुप्तस्य काक्षं वा ताज्जभाजनम् ।
नाभौ निधाय धारानुश्रीतदाहनिवारकम् ॥
रज्ज्वारामाङ्गचभरनमितानिङ्गनं चैरसङ्गं
अवायामं सुनिवर्तयितुं श्रीतलं सेवनं स्यात् ।
शुक्राभ्रं मलयजसलिलावित्तवंश्रीतवाक्षो
सुक्ताहारो विष्टद्वस्तुचिन्मं कौस्तुभो वा सुखाय ॥
एभिर्हन्ति हुततरनिभं मातुवाशानु पित्तं
दाहं शोषं क्लममपि तथा तज्ज्वरं नर्च्छनम् ।
एतेर्नैर्भवेति नितरां पित्तदाहस्य शान्त-
योन्मा चैव प्रभवति सदा सतीक्रिया श्रीमताश्च ॥
यदि जिह्वा मलतासुशोभो वै मधुगुणश्च ।
केशरं मातुसुल्लस्य मधुकेन्यवसंयुतम् ।
शैव्यमात्रं तापुषेयः कक्षः पित्तज्वरापहः ॥”
इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ ॥

पित्तज्व

पित्तमात्रो, [न] पु, (पित्तं प्राचयतीति । इ +
चिच् + क्तिन् ।) मधुरजन्वीरः । इति राज-
निर्णयः ॥
पित्तरक्तं, स्त्री, (पित्तसंखटं रक्तमिति मध्यपद-
जोषी समासः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तश्लेष्मितम् ४ ।
इति राजनिर्णयः ॥ अस्य विवरणं रक्तपित्त-
श्लेष्मे द्रष्टव्यम् ॥
पित्तज्व, स्त्री, (पित्तं तद्वत् ज्वतीति । ज्वा + क्तिन् ।)
धातुविशेषः । पित्तज इति भाषा ॥ (यथा,
वेद्यकरसेनसारसंयुक्ते ज्वरकमारग्याधिकारे ।
“पित्तज्व तथा काक्षं ताज्जवन्मादयेज्जिह्वम् ।
ताज्जवन्मोहनं तेषां ताज्जवद्गुणकारकम् ॥”)
तत्पर्यायः । ज्वरज्वटम् २ रौतिः ३ पित्तावे-
रम् ४ ज्वरदाह ५ । इति जटाधरः ॥ रौती
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ ज्वरः = राजरौतिः ८ ज्वररौतिः
१० कपिला ११ पिङ्गवा १२ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ सुप्तसुवर्णः १३ सिंहजम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ जोहितकम् १७
पिङ्गलज्जोऽहम् १८ पीतकम् १९ । रौतिका-
द्रुमसुखाः । तित्तलम् । श्रीतलम् । रसे
ज्वरलम् । शोषनलम् । पाण्डुनातलमिह्रीह-
पित्तनाशित्वम् ।
“शुक्रा क्षिप्त्वा मधुः श्रीता सुरङ्गा कृष्णपिबन्ती ।
हेमोपमा शुभा खण्डा जात्या रौतिः प्रकी-
र्तिता ॥”
इति राजनिर्णयः ॥
“रौतिरप्युपधातुः स्यात् ताज्जस्य यस्यस्य च ।
पित्तजस्य गुणा स्त्रिया ज्योतिर्विशदशा जनेः ॥
संयोगस्य प्रभावेय तस्यान्वेषि गुणाः स्युताः ।
रौतिकाशुगलं कृत्वा तित्तश्च जपयं रसे ।
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं क्षमिन्नं नातिशेखरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥
भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (बाहुल्येन
पित्तमखल्येति । पित्त + “क्षिप्त्वादिभ्यश्च ।”
५ । २ । १७ । इति जङ् ।) पित्तयुक्ते, वि ।
इति मेदिनी । से, ११४ ॥ (पित्तहृदिकारे च ।
यथा, सुप्तुते कृष्णस्थाने । ३५ अध्याये ।
“वक्षारं पित्तं कौपं ज्वरं दीपनं कटुम् ॥”
यथा च माधवकरहृतस्मिन्निबन्धसंयुक्ते पाण्डुधि-
कारे ।
“पाण्डुरोगी तु योऽखलं पित्तजानि निधेयते ।
तस्य पित्तमखल्यं हृत्वा रोगाय कथ्यते ॥”)
पित्तजा, स्त्री, (पित्तज + टाप् ।) तोषपिप्पली ।
इति मेदिनी । से, ११४ ॥
पित्तारिः, पु, (पित्तानामरिर्वाशकः ।) पर्यटः ।
जात्या । वर्मरम् । इति राजनिर्णयः ॥
पित्तं, स्त्री, (पित्तो देवता खल्येति । पित्त + “वायु-
हृतुपिप्पली यत् ।” ४ । २ । ११ । इति यत् ।
“रौतः ।” ७ । ४ । २७ । इति रौटादेशश्च ।
पित्तदेवतामहानीकतादस्य तथात्वम् ।) मधु ।

पिनाकः

इति राजनिर्घण्टः । पिनाकीयम् । तत्तु तन्म-
न्यकुडान्तः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५०४ ।
(पितुरिदं पितुरागतं वेति । पिन् + “पितु-
येत् ।” ४ । १ । ७६ । इति यत् । ततो रीडा-
देशः ।) पिन्सन्निधिनि, चि । यथा,—
“अथ एव तु गृहीयात् पिन्धं धनमपेक्षतः ।
शेषास्तुपत्नीवेयुर्यथेव पितरन्तथा ॥”
इति दायभागः ।
(पिन्धप्रियत्वात् आह्वानं च चि । यथा, सुश्रुते ।
२ । ४६ ।
“कथं खलुगिपिधितं कथायमनिनापहम् ।
पिन्धं पवित्रमायुष्यं बहुजनं विद्वत्तमम् ॥”)
पिन्धः, पुं, (पितुस्तु इति । बाहुलकात् यत् ।
ततो रीडादेशः ।) अन्धधाता । इति हेमचन्द्रः ।
१ । २१५ । (पितृणां प्रिय इति यत् ।) भाषः ।
इति शब्दमाणा ।
पिन्धः, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पिन् +
यत् । पिन्धदेवतादेव तथात्वम् ।) मघानच-
न्म । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ । पौर्णमासी ।
इति शब्दमाणा ।
पितृघ्नः, [तु] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत् +
घ्नन् + “घनि मीमांसुरभनभश्चकपतपदामच
इत् ।” ७ । ४ । ५४ । इति इत् । अभ्यासस्य
लोपश्च । ततः पितृघ्न + शब्दः ।) पत्नी । इत्य-
मरः । २ । ५ । १४ । प्रतिपत्ते पतनेच्छी च
चि । इति विश्वः ।
पितृघ्नः, स्त्री, (पतयन्तीति । पत् + “घलः पते-
रदिह्वा ।” २ । २६२ । इति उणादिकोषस्त-
त्वात् अधिकरणे घलः । अकारस्य इत् ।)
पत्न्याः । इत्युणादिकोषः । २ । २६२ ।
पिधानं, स्त्री, (अपि + धा + क्यट् । अपेक्षोपः ।)
हृदयम् । इत्यमरः । १ । १ । १३ । (यथा,
आर्याचन्द्रशतकम् । ४७२ ।
“युग्मपञ्चनोरः क्षणपिधानमधुरे ! अपाक्षिता-
र्हसि ! ।
लोकान्धि ! नैव पवनो विरमति तव वचनपरि-
वर्तो ॥”)
उद्वहनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ।
पिन्धः, चि, (अपि नश्यते स्मिति । अपि + नश् +
क्तः । अपेक्षोपः ।) परिहितवच्छादि । तत्-
पर्यायः । आसुक्तः २ । प्रतिसुक्तः ३ । अपिन्धः ।
४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ । (आच्छादितः ।
यथा, भागवते । ११ । ८ । १२ ।
“यद्विभिर्निर्मितवृक्षवृक्ष-
खूलं त्वचा रोमनखैः पिन्धम् ॥”)
पिनाकः, पुं स्त्री, (पाति रक्षति पनायते स्मृते
वा । पाज रक्षणे, पन स्मृते वा + “पिनाकाद-
यच् ।” उर्णा ४ । १५ । इति आकाप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) शिवशङ्खः । तत्पर्यायः । अज-
गवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।
“पिनाकमिव स्रस्य कुडस्याभिमतः पशून् ॥”)
मूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ । मूलमपि

पिपीत

पिपीतमिति केचित् । इति भरतः । पांशु-
वर्धनम् । इति मेदिनी । के, ११६ ।
पिनाकी, [तु] पुं, (पिनाकीरूपश्चेति । इतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ । (यथा,
हरिवंशः । ३५ । २० ।
“लत्ता च निचयं सर्वं पलायनपरायणाः ।
विद्याय मयुरा रक्षा मानयनः पिनाकिनम् ॥”
रघुवेदः । यथा, भास्वते । ५ । २६—२० ।
“अनेकपादहिर्भो विष्णुपाशोऽय रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च अजकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥”)
पिन्धः, स्त्री, (अपिगतो विद्यातो अक्षगन्ध-
त्वात् ग्राही यस्य । अपेक्षोपः ।) विष्णु ।
इति अटाधरः ।
पिपीतम्, [तु] चि, (पतितुमिच्छतीति । पत् +
घ्नन् । ततः शब्दः ।) पतनेच्छुः । विद्वज्जमे,
पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ।
पिपीतः, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत् + घ्नन् ।
पिपीतस्य + “सनाद्यन्ति ङः ।” १ । २ । १६८ ।
इति ङः ।) पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
(पतनेच्छी, चि ।)
पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + घ्नन् + अः ।
तत्तटाप् ।) पानेच्छा । तत्पर्यायः । दृष्ट्या २
तर्गः ३ । उपलासिका ४ । टट् ५ । दृष्ट्या ६ । उद्व्या
७ । इति हेमचन्द्रः । १ । ५८ । (यथा, सुश्रुते
कुक्ष्याने १ अध्याये । “स्वाभाविकाः क्षुत्पि-
पासाजराश्चानिद्राप्रभृतयः ॥”)
पिपासितः, चि, (पिपासा जातास्तेति । पिपासा
+ इत् ।) पिपासायुक्तः । दृष्टितः । इति
ज्जायुधः । (यथा, मनौ । ८ । ६१ ।
“नमो सुखः कपासेन भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यममृतं वदेत् ॥”)
पिपासुः, चि, (पातुमिच्छुः । पा + घ्नन् + उः ।)
पानेच्छुः । तत्पर्यायः । दृष्टितः २ । दृष्ट्या ३ ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ५७ । (यथा, महा-
भारते । १ । २२३ । २५ ।
“भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमं तथाधरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुरोगमाः ॥”)
पिपीतकः, पुं, ब्राह्मणविशेषः । अस्या प्रमाणां
पिपीतकीशब्दे दृष्टव्यम् ।
पिपीतकी, स्त्री, (पिपीतको ब्राह्मणविशेषः प्रवर्त-
कतयास्यवेति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
वैशाखशुक्लादशमी । तत्र कर्मव्रतं यथा,—
शतानीक उवाच ।
“जलदानस्य माहात्म्यं यत्तथा परिकीर्तितम् ।
तद्वत् श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृतं चेत्तत् केन चेत्तत् प्रकाशितम् ।
कथं पिपीतकीनाम विधानमेष कीदृशम् ॥
तत् सर्वं ब्रूहि देवर्षे ! यदि तुष्टो मयि प्रभो ! ॥
नारद उवाच ।
अथ राजन् ! प्रवक्ष्यामि वारंशीं तां पिपी-
तकीम् ।

पिपीत

यां कृत्वा यमवीकावे प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिपीतक इति स्थातो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
तपःस्वाध्यायविरतः सर्वप्राणिहिते रतः ।
शान्तो दान्तः समायुक्तो बलिहोमपरायणः ।
निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहून् कालान् हिजोतमः ॥
चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये कावे जल्युत्प्रेषिवान् ॥
ततः कावेन कियता यमदूतैर्महावकैः ।
नीयमानः स विप्रश्चो यमलोकं भयावहम् ॥
ददर्श बहुशस्त्रं नराक्षरघण्टस्थितान् ॥
अविपश्चादनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
कृतार्तरावांस्तान् दृष्ट्वा विधादमगमद्भिजः ।
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥
बहून् वज्राहतान् कुम्भान् ददृशेऽतिमनो-
हरान् ।
प्रवेशानीक्षितस्त्रात्र प्रासादेवप्रभोभितान् ॥
गीतवाद्यादिदृष्ट्वेव शेषमानः समन्ततः ।
क्षचित् प्रहरमाकांक्ष किङ्करैर्ममशासकैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् वधमानान् चकर्मभिः ।
शोकवन्तापर्वयुक्तान् दृष्ट्वा परिपीडितः ॥
संपश्यमानो राजेन्द्र ! यथापि किङ्करान् जलम् ।
बहुशो याच्यमानैश्च किङ्करैरभिताडितः ॥
स नीयमानो ददृशे बहुशस्त्रं ह्यमोत्तमम् ।
सुच्छायं शीतलं रम्यं महान्नं पिप्लवहम् ॥
तत्रैव सज्जमान् कुम्भान् माक्ष्यमीवान् सुशो-
भितान् ।
ददर्श वज्राहतसुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षन्ति बहुवक्त्रं किङ्कराः शस्त्रपाणयः ।
तोयदधेऽनमात्रेण वाक्पादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा यथापि किङ्कराञ्जलम् ।
ब्राह्मण उवाच ।
यमदूता महात्मानस्त्रोयं मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं प्राञ्जानां विनाशो जायते
धुम् ॥
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राञ्जान्क्षत मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तन्मयुर्यमकिङ्कराः ॥
न कृतं कर्म तद्विप्र ! येन तोयस्य लभ्यते ॥
प्रायेयानः पुनस्त्रोयं यमदूतैः स ताडितः ॥
दृष्ट्वा तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते पीडाक्षि
चेत्सि ॥
पुनर्यथापि तत्तोयं दृष्ट्वायाकुलचित्तनः ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तत्तुवाच स धर्मेराट् ॥
त्वया तत्र कृतं कर्म येन वै लभ्यते जलम् ॥
ब्राह्मण उवाच ।
त्वयि प्रसन्ने दिक्पातः । तत्तोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राञ्जदक्षां कुब प्रभो ! ॥
इत्थं बहुविधैर्माक्ष्येयमः प्रीतोऽभवत्तदा ॥
यम उवाच ।
वरं वरय विप्रश्च ! यतो मनसि वर्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।
यदि तुष्टोऽसि मे देव ! येन प्राप्नोऽक्षि तत्त्वजम् ।
तत् कुर्वन् धर्मेराज ! सर्वप्राणिश्वर ! प्रभो ! ॥

पिप्पलः

धम उवाच ।

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र ! कुब गत्वा निजालयम् ।
विधानं श्रद्धा विभ्रज ! द्वादशी द्वादशी भवेत् ॥
वैष्णवे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां सुशीतलज्जलेः स्नापयेत् कैशवं प्रभुम् ॥
पूजयेत्तन्मृग्याद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः ॥
नैवेद्यैर्विभिन्नैश्चैव तान्मनैरथ वाससा ॥
जप्ता तु वैष्णवं मन्त्रं दक्षवत् प्रभवेत्ततः ।
दद्याद्विभो विधिवत् कुम्भास्त्रोमसमन्वितान् ।
प्रयमेव चतुःकुम्भान् दद्यात्तत्रवर्धयताम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतसुखाशुभयौतसुसंयुताम् ।
धनुर्वायवमायुक्तान् समोष्यदक्षिणांनितान् ॥
द्वितीयेष्टौ षट्मासदाहप्रशकौरसंयुताम् ।
तृतीये द्वादश षट्मास तिजमोदकसंयुताम् ॥
चतुर्थे वोदशषट्मास दुग्धजलकुसुमसंयुताम् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोष्यश्चैव विधेयतः ।
यत्र कुत्रापि संगच्छेत् कुत्रापि दद्यान्वितः ॥
ततो द्विजो यज्ञं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम क्षणिकं वैष्णवं परमसुखम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वैष्णवी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्ता नारी वा भक्तिव्युता ।
इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्यसुखान्विता ॥”
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥
पिपीतकः, पुं, (अपिपीतकीति । अपि + पीत स्त्रोमने + क्तुल् । अपिरलोपः) पीतकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७२ ॥ उच्यते पिपीतका इति भाषा ॥
पिपीतिका, स्त्री, (पिपीतक + टाप् अत् इलम् ।)
ह्रीनाम्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥ सुदे
पिपीतका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिपी-
तिकाः २ पिपीतः ३ पीतकः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपीतौ ५ पिपीतौ ६ स्त्रीर्षा
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ह्रीरा ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याचमानां तां कुडां कृष्णपिपीलि-
काम् ।
ब्रह्मदत्तो महाहासमकलादेव चाहवत् ॥”)
पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील् + अच् ।
अपेरलोपः । ततो गौरादित्वात् डीष् ।) पिपी-
लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पटा, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
शुक्लशर्करा २ । इति विशाखशेषः ॥
पिप्पलं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अणच् । घृपो-
दरादित्वात् बाधुः ।) जलम् । वल्ग्वेदेभेदः ।
इति मेदिनी । ले, १११ ॥
पिप्पलः, पुं, (पिप्पलं जलं विद्यमानत्वेनाख्यस्य
जलवाच्येदे इति । पिप्पल + “अर्धआदिभ्यो-
ऽच् ॥” ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अन्वत्यहः ।
(यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजीसु पक्षिमाः पिप्पलावां मनोरमाः ।
जोषावाच शुभाः पार्थ ! गौतमीकःसमी-
पजाः ॥”)

१५१

पिप्पलः

निरमुकः । पश्चिमेदः । इति मेदिनी । ले,
११२ ॥ ७ ॥ अन्वत्यहस्यं यथा,—
नारद उवाच ।
“अनायासेन यन्मर्त्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्वदेवात्मकश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
अथोवाच ।
श्रद्धा नारद ! यत्नेन शुद्धं सर्वदेवात्मकं शुभम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य निजं नराणां सर्वकामवम् ॥
पूजयेत् परया भक्ता सर्वविद्विद्युतो भवेत् ।
अन्वत्यं पूजयेत्तपः । सर्वविद्विद्विधायकम् ॥७॥
अन्वत्यदक्षिणे वज्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे वैष्णविदेवताः ॥
स्वर्गे स्वर्गे च पञ्चमे ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य वले सर्वदेवाः ब्रह्मा तस्य हमाश्रिताः ॥
नदीनदाः सागराद्याः पूर्वस्यान्दिशि संस्थिताः ।
लोकधर्मान् समाश्रित्य तस्मात् सेवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रेभ्यः चारुतुङ्गस्य चचितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सन्वत्यन्वत्यं सेवयेन्नरः ॥
तं श्रीरौ पतितश्चैव शीतलश्च वनस्थितः ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् देहिनाधितं मतम् ॥
अन्वत्य । यस्मात् त्वमि दृष्टवान् ।
नारायणसिद्धति सर्वकारणम् ।
अतः शुचिस्त्वं सततं तच्छां
विशेषतोऽदृष्टविनाशमोऽसि ॥
श्रीरौदमयने चैव यथा श्रीस्नातुपासते ।
सखेन तेन दृष्टेन । आशीर्मायि विधेयम् ॥
एकादशोऽसि दद्यात् वक्षनाश्चामस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां दद्यान्नामसि पिप्पलः ॥
असिगर्भस्त्रयमन्वत्य । देवगर्भः प्रजापतिः ।
हरियंयैव श्रीगर्भो यज्ञगर्भः । नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरमिरन्वत्य । परापरः । नमोऽस्तु ते ।
निर्वाते त्वमिवर्धन् स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
असिस्त्रयं सृजस्त्रयं दुःखत्रं दुर्निरोचितम् ।
श्रद्धायाश्च सतुत्यानमन्वत्य । श्रमयासु मे ॥
यं क्षुद्रा तुभ्यते रोगैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
समाश्रित्य च दीर्घायुस्त्रयमन्वत्यं नमान्यहम् ॥
अन्वत्य । सुमहाभाग ! सर्वदा प्रियदर्शन ! ।
दिव्यान्नभोजनं देहि श्रद्धायाश्च पराजयम् ॥
आयुः प्रजां धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा ।
सुखम् ।
देहि देव महादृष्ट ! त्वामहं चाभिवाहये ॥
अन्वत्य । देवकृतकण्डमिभिः प्रोच्यते सदा ॥
ब्रह्महा शुक्लहा चैव हरिदो वाधिपीडितः ।
आहत्य दक्षजलसु शुद्धः पापातिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्याशी अद्यःशायी जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता सर्वसु व्रतमेतत् समानरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्याद्गोमयजेपनम् ।
अन्वत्ये खापिते यस्तु मन्त्रे अपनमाचरेत् ॥
धनयुःसन्ततैर्द्वौ नरकात्तारयेत् पितृन् ॥
अन्वत्यन्वत्यमावाद्य शाकेनामोदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्विप्रं कोटि कोटि पक्षं भवेत् ॥
अन्वत्यन्वत्यमावाद्य तपो ह्योमः सुरार्चनम् ।

पिप्पलः

अन्वत्यं सुनिष्ठादूल ! ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्चतोऽन्वत्यः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं देहितोऽन्वत्यः सर्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अन्वत्यः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
अन्वत्यश्चेदितो येन देहिताः सर्वदेवताः ॥
अन्तःशुद्धः सुसन्तुष्टोऽन्वत्यो देवमयो गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च शुक्लवर्णविनाशकः ॥
भगवत्कारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्वत्योः ।
अन्वत्यदर्शनं कार्यं कुलक्षयभयात्मभिः ॥ ७ ॥
अन्वत्यस्य जले यश्च ह्याया तिष्ठति कुलचित् ।
तत् प्रयागवत्समं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्तिकमासिऽत्र पूर्वोक्तविधिना सुने ! ॥
अन्वत्यं सेवयेद्विद्वान् सर्वप्रदक्षिणमादिशेत् ।
पापोपहतमर्त्यानां पापनाशी भवेद्भुवनम् ।
सकामो जन्ते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् श्रद्धयाह्वापि अन्वत्यस्य समीपतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥”
इति पाप्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥
ऋषय ऊचुः ।
“कथं त्वयान्वत्यवटौ गोत्राक्षयसमौ कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तदन्वत्यौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
कृत उवाच ।
अन्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
वक्त्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपकः ॥
दर्शनं चर्चनं सेवास्तु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवनम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
कृत उवाच ।
पार्वतीशिवयोर्द्वेः सुरतं कुन्तोः किल ।
असिं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विप्रः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्वती कुडा शशाय चिद्विक्रयः ।
रेतःसंकुलसंश्रयकल्पमाना तदा दधा ॥
पार्वत्युवाच ।
क्रिमिक्रीडाद्योऽप्येते जानन्ति सुरतः सुखम् ।
तस्मात्सम सुखं श्राद्दय्यं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥
कृत उवाच ।
एवं सा पार्वती देवो अग्रपत् कुहुमानवा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वराभौ
नभूवतुर्व्यधिषटौ सुनीश्वराः । ।
बोधिलयं चार्किदमं विनैव
नसृजस्तामकैववारयोगात् ॥
ऋषय ऊचुः ।
अष्टशब्दं कथं यातः कृत ! बोधितवः जयम् ।
अष्टशब्दं कथं प्राप्तस्तथायं शनिवाचरे ॥
कृत उवाच ।
समुद्रमथनादुपनि रत्नान्वायुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ जप्त्वा भावार्थमात्मनः ।
तावत् विद्यापयामास जप्त्वा चक्रपाणिनम् ॥

पिप्पलाः

लक्ष्मीरवाच ।

असंख्यं कथं ज्येष्ठा कनिष्ठा परिधीयते ।
तस्मात्त्वमप्यजायते तामलक्ष्मीं मधुखदम् ॥
विवाहोदयं मां पञ्चादेव धर्मेः सनातनः ।
तस्माद्भूमिपतिक्रमं न कुर्व्या मधुखदम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा च विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय सुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आमवाक्यासुरोधिने तामलक्ष्मीं हरीं किल ॥
स्थूलोष्ठीं मुष्कवदनां विरूपां विधत्तौ तनुम् ।
सर्वदास्तनयनां कृत्वापिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स तुनिर्विण्णवाक्कात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रयम् ।
वेदधनिसमाश्रुतमानयामास धर्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाढं वेदधोवेषं वादितम् ।
आश्रयमर्त्तं विनोक्त्या च यथा वागवीदिदम् ॥

ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासोऽगुरुषोऽर्थं वेदधनियुतो मम ।
नाचागमिष्ये भोजनम् । नयन्मान्यमां ध्रुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

वेदधनिर्भेदयस्त्रितयिनाश्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसान्यहम् ॥
परश्वरासुरादिभ्यः क्षाम्यतां यत्र विद्यते ।
पितृदेवाभ्यं यत्र तत्र नैव वसान्यहम् ॥
दानशौचे न विद्यते परमथापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्नमः ॥
दृढसम्पन्नविप्राणां यत्र स्वादपमानम् ।
निहुरं भावयं यत्र तत्र सन्त्यजसान्यहम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषयवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीस्तुवाच ह ॥

उद्दालक उवाच ।

अन्वत्यदृष्टकलेऽस्मिन्नलक्ष्मि । आन्वतां चक्षुः ।
आश्रयस्थानमालोक्य यावदायान्यहं पुनः ॥

कृत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥
तदा वरोहं कदम्बं भर्तुं स्थापितुं दुःखिता ॥
तत्तस्याः कथितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽष्टयोतु ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुस्तुष्टिमानसा ॥

लक्ष्मीरवाच ।

स्वामिन् । मङ्गलिनी ज्येष्ठा स्वामिन्नागेन
दुःखिता ।

तामाश्रययितुं याहि जगामोऽयम् प्रिया ॥
कृत उवाच ।

लक्ष्म्या च ततो विष्णुस्तस्मात् प्रपयाम्बितः ।
आश्रययन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्प्रमथान्वीतु ॥

विष्णुवाच ।

अन्वत्यदृष्टमात्रं सदाशक्तिः । स्थिरा भव ।
ममोदयसम्भवो ज्येष्ठ आवासस्ते मया कृतः ॥

पिप्पली

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरचागमिष्यति ।
असृष्टोऽसौ भवेत्तस्मात्तद्वारं विना किल ॥
प्रत्यक्षमर्थपिप्लवित्तां त्वं ज्येष्ठा यद्वचमिष्यः ।
तैत्तिर्यं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”
इति पाश्चोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायौ ।
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्रविधेयः । यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“रेतः विविचतुः कुम्भे उर्व्यध्याः सन्निधौ हुतम् ।
रेवत्यां मित्र उतुवर्गमरिष्टं पिप्लवं यथा ॥”

पिप्लवकं, स्त्री, (पीयते इति । पा + प्लवच् ।
पृथोदरादित्वात् साधुः । ततः संज्ञायाम् कन् ।)
स्तनदन्तम् । वीचनखचम् । इति मेदिनी । के,
१६८ ॥

पिप्लविः, स्त्री, (पिप्लवोति । पृ नि पूर्वोत्त + बाहु-
लकात् प्लवच् । गौरादित्वात् ङीष् । इच्छः ।
पृथोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्लवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

पिप्लवी, स्त्री, (पिप्लवोति + पृ + बाहुलकात्
प्लवच् । पृथोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) इच्छविधेयः । पिप्पुल इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । लक्षा २ उपकुल्या ३ वेदेही ४
मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषया ८ शौकी
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

ऊषया ११ पिप्लविः १२ । इति भरतः ॥
लकणा १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गी १५ तित्त-
तकुला १६ श्यामा १७ हन्तपला १८ ममघो-
हवा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् ।
हृत्त्वम् । क्षिप्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मातृसन्वाहकासङ्घि-
क्षयापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सादु-
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । जलुत्वम् । पित्तल-
त्वम् । रेचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्थः श्लेष्म-
न्मूलामनाशित्वम् ॥ आर्द्रापाकस्या गुणाः ।
कषप्रदत्वम् । क्षिप्तत्वम् । शीतलत्वम् । मधुर-
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । राजनक्षमे
तु कषापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः ।

मेदःकषणासकासज्वरहरत्वम् । हृत्त्वम् ।
मेधाप्रवर्धनत्वम् । गुणपिप्लवीगुणाः । जीर्ण-
ज्वरे अग्निमात्रे च शूलत्वम् । कावाजोर्णा-
वशिषावस्तृत्पाकुलमिनाशित्वम् । दिगुणात्
पिप्लवीचूर्णादुत्पद्यते मित्रां मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (अथ्यवन्नपर्वताग्निः सतो नदी-
विधेयः । यथा, मातृये । ११३ । २५ ।

“तमसा पिप्लवी ज्ञेनी तथा चित्तोत्पत्तापि
च ॥”

पिप्लवीका, स्त्री, अन्वत्यदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्लवीकलं, स्त्री, (पिप्लव्या कलमिव कलमस्य ।)
खनामखातकलम् । पिप्पुलकल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । च्यविकम् २ चटिकाधिरः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ वक्ष्यन्ति ४ । इति
रत्नमाता ॥ कलम् ५ कोलकलम् ६ कटुपन्थि ७

पिप्लः

कटुमूलम् ८ कटुपन्थम् ९ खर्जूरपन्थि १० पञ्चा-
ङ्गम् ११ विकल्पम् १२ शीघ्रवल्गवम् १३
सुगन्धि १४ च्यविकम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषयम् १६ । अथ गुणाः । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । जलुत्वम् । कृत्त्वम् ।
पित्तकरत्वम् । मेदकत्वम् । कषवातोदराणाञ्च-
श्लेष्मगुल्मनाशकासक्षयापहत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्लिका, स्त्री, दन्तमूलम् । इति वैमचक्रः ।
३ । २६६ ॥

पिप्लुः, पुं, (अपि प्रवर्तते दृष्टोपरि इति । अपि +
प्लु + लुट् । अपरेलोपः ।) जटुलः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

पियालः, पुं, (पीयति नर्पयतीति । पीय + “पीयु-
कविभ्यां कालन् इच्छः सम्प्रसारणश्च ।” उणां
२ । ७६ । इति कालन् इच्छश्च ।) इच्छविधेयः ।
अस्यैव नीचं चिरौक्षीति ज्ञातम् । तत्पर्यायः ।
राजादनम् २ सप्तकदः ३ धनुष्यटः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १५ ॥ राजातनम् ५ राजातनः
६ पियालः ७ सप्तः ८ कदः ९ धनुः १० पटः
११ । इति तट्टीका ॥ इत्यमरः १२ धनुष्यटः
१३ पियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

खरकन्धः १५ चारः १६ बहुलवल्गलः १७
तापसेटः १८ । (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतैः पियालैः पनसैराक्षैराश्वातकैरपि ॥”)

तस्य गुणाः । पित्तकषासकाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । हृत्त्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सखत्वम् । दाह-
ज्वररक्षणापहत्वम् । तस्य मन्त्रगुणाः । मधु-
रत्वम् । हृत्त्वम् । पित्ताग्निकापहत्वम् । हृत्त्व-
त्वम् । अतिगुरुत्वम् । क्षिप्तत्वम् । विदग्धि-
त्वम् । आमवर्धनत्वम् । इति भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥

पिप्ल, क शुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सिट् ।) क, पेकयति । शुदि प्रेरणे ।
इति दुर्गादायः ॥

पिप्लुकः, पुं, (अपिजातोति । अपि + जा + बाहु-
लकात् कृः । अपरेलोपः । ततः कन् ।) पीपु-
लश्च । इति शब्दरत्नावली ॥

पिप्लुपर्णी, स्त्री, (पिप्लोरिव पर्णमस्याः । ङीष् ।)
मोरटा । इति रत्नमाता ॥

पिप्लः, पुं, (क्षिमे चक्षुषी यस्मैति । “इन्वत्पिट-
चिकचि च ।” ५ । २ । २३ । इत्यत्र “क्षिमे
चक्षिप्लव्यास्त चक्षुषी ।” इति चार्त्तिकोक्ता
पिप्लादेष्टः ।) मेदयुक्तचक्षुः । (अथ चिकित्सा
यथा,—

“ताम्रप्राप्ते गुह्यान्तं क्षिमेत्यमरिचामितम् ।
आरणात्वेन चक्षुर्ममूर्त्तं पिप्लाश्वनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यदि मेरुदोशाधिकारे ॥)
सदुत्तं, चि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच

पिशाका, स्त्री, (पिशेन खेद्युक्तचक्षुषा काय-
तीति । कौ + कः । टाप् ।) इक्षिणी । इति
शब्दमाणा ।

पिष, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) इ, पिष्यते । इति दुर्गादासः ॥

पिष, श्र प अययवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-सुचा-परं-सकं-सेट् ।) श्र प, पिष्यति
पटः अययवी स्यादियर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पिषङ्गः, पुं, (पिष्यतीति । पिष + “विङादिभ्यः
कित् ।” उणा । १।१२० । इत्यङ्गच् स च कित् ।)

पिङ्गलवर्णः । तद्वति, चि । इत्यमरः । १।५।
१६—१७ । (यथा, ऋग्वेदे । १।८८ । २।

“तेऽरुणेभिर्वरमा पिषङ्गैः सुमे कं यान्ति रथ-
तुभिरश्वैः ॥”

यथा च माघे । १।६ ।

“पिषङ्गमौष्णीयुजमर्जुनच्छविं
वसानमेवाजिनमङ्गनायति ।

सुवर्णस्रजाकलितध्वजाम्बरां

विह्वलयन् श्रुतिवाससस्तनुम् ॥”

नागभेदः । यथा, महाभारते । १।५७। १६ ।
“भैरवो सुखवेदाङ्गः पिषङ्गश्चोदपारकः ॥”

पिशाचः, पुं, (पिषितं मांसमन्नातीति । पिषित +
अश् + “कर्मण्यच् ।” ३।२।१ । इति अण् ।

ततः “एषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।” ६।३ ।
१०६ । इति श्रुतभागस्य लोपः अश्भागस्य

शाचादेशः ।) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः । १।
१।११ । पिशाच इति भाषा ॥ (यथा, मनी । १।३७ ।

“यत्तरुः पिशाचश्च गन्धर्वाश्चरवोऽसुरान् ॥”
“यस्यो वैश्रवणस्तदशुचराश्च । रक्षांसि रावणा-

दौनि । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमरुद्वेश-
निवासिनः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

तस्य लोको यथा,—

“अनरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तैस्त्वेव परन्ति हि ॥

नोहं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भृतपापनाम् ।
अन ऊहं हि विप्रेन । राजन्ता ये क्षतेननः ।

तं तु खर्यादधः सर्वे विहरन्त्युर्ध्ववर्जिताः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥

प्रेतः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“अशौचान्नादितोयेऽङ्घ्रि यस्य नोत्पद्यते दृषः ।
पिशाचत्वं भवेत्तस्य दत्तैः आहृतैरेपि ॥”

पिशाचकी, [न] पुं, (पिशाचाः सन्त्यस्येति ।
“वातालीसाराभ्यां कुक् च ।” ४।२।१०६ ।

इत्यच् “पिशाचाश्च ।” इति वार्तिकोक्ता इतिः
कुक् च ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २।१०।३३ ।

पिशाचदः, पुं, (पिशाचानां दः पिशाचप्रियो दुर्वा
निवृत्त्यादन्धकारवत्त्वादशुचिस्थानजातत्वाच्च ।)

शाखोटदृष्टः । इति चिकित्साशेषः ॥ (शाखोट-
शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या)

पिशाचदृष्टः, पुं, (पिशाचानां दृष्टः पिशाचप्रियो
दृष्टो वा ।) शाखोटदृष्टः । इति राजमाणा ॥

पिशुनः

पिशाचसभं, स्त्री, पिशाचानां सभा । इति नपुं-
सकजिह्वसंज्ञटीकायां भरतः ॥

पिशाची, स्त्री, (पिशाच + डीष् ।) पिशाचिका ।
स्त्री पिशाची । इति शब्दमाणा ॥ (पिशाच-

वन्नन्वोऽस्यस्या इति । अच् ततो डीष् ।
तद्दृगन्वयुक्तत्वात् तयात्वम् ।) गन्धमांसी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पिषितं, स्त्री, (पिषितं अययवीभवतीति । पिष +
“पिषेः कित् ।” उणा । ३।६५ । इति

इतन् स च कित् । यडा, पिष्यते स्तेति । क्तः ।)
मांसम् । इत्यमरः । २।६। ६३ । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २५।१७ ।

“हालोऽस्यसन्दर्शनमन्त्रियुग्मः
मद्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनाथाः ।

कुचादि पीनं पिषितं चनं तत्
स्थानं रतेः किं नरकं न योषितु ॥”)

पिषिता, स्त्री, (पिषितवन्नन्वोऽस्यस्या इति ।
अच् ततटाप् ।) जटामांसी । इति मेदिनी ।

ते, ३३ ॥

पिषिताशी, [न] चि, (पिषितं अन्नातीति ।
अश् + गिनिः ।) शाक्जुलः । मांसभक्षकः । इति

हेमचन्द्रः । ३।६३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।८४। १४ ।

“सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।

पिषिताश्विषु चान्येषु ऋषे ! राजा भवि-
ष्यसि ॥”)

पिषी, स्त्री, (पिष्यतीति । पिष + कः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
पिशुनं, स्त्री, (पिष्यतीति । पिष + “लुधिपिषि-

मिषः कित् ।” उणा । ३।५५ । इति उजन् ।
स च कित् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २।६।

१२४ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“कुङ्कुमं घृष्टं रक्तं काष्ठीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनं धोरं वाक्कीकं शोणिताभिधम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पिशुनः, पुं, (पिष + उजन् । स च कित् ।) कपि

वक्रः । नारदः । काकः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥
(अङ्गुष्ठः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ५१। ६५ ।

“अङ्गुष्ठकं तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः ॥”
कौशिकस्य पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । २१।५-६ ।

“वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंसः पिशुनः कविरेव च ।
खलमः पिलवर्तो च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥

कौशिकस्य सुतास्तात ! शिष्या गार्ग्यस्य
भारत ! ।

पितृपुत्ररते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥”)

पिशुनः, चि, (पिष + उजन् । स च कित् ।)
अप्रकाशेनानुचितप्रबोधकः । परस्परभेदशीलः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“द्विजङ्गः सूचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि ।
दुर्जनो दुर्विधो विषकहृष पिशुनः खलः ॥”

इति जटाधरः ॥ * ॥

पिष्टकः

“कर्णेजपः सूचकः स्यादनौचित्यप्रबोधके ।
परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, आर्यावपश्रव्याम् । ५६ ।

“अनुग्रहेण न तथा अययति कटुजुलितैर्बन्धा
पिशुनः ।

बधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे कथन्

मशकः ॥”)

क्रूरः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (यथा, मनौ ।
३।१६१ ।

“आमरी गङ्गमाली च चित्रायो पिशुनस्तथा ॥”

पिशुना, स्त्री, (पिशुन + टाप् ।) एका । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ पिङ्गिंशाक इति भाषा ॥

(एकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पिष, ध औ ल चूर्णेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधां-परं-सकं-अनिट् ।) ध, पिनष्टि लोको

गोधूमम् । औ, पेष्टा । ल, अपिषत् । इति
दुर्गादासः ॥

पिष्टं, स्त्री, (पिष्यते स्तेति । पिष + क्तः ।) सीस-
कम् । इति राजमाणा ॥ पिष्टकः । यथा,—

“अन्नादृष्टगुणं पिष्टं पिष्टादृष्टगुणं पयः ।

पयसोऽदृष्टगुणं मांसं मांसादृष्टगुणं द्रवम् ।

हृनादृष्टगुणं तैलं मर्द्दनाच्च भक्षणात् ॥” * ।
अस्य गुणाः ।

“पिष्टं प्राणकरं रूचं विदाहि गुरु दुर्जरम् ॥

शान्तिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।

वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिष्टमाकृताः ॥

सगुडाः सतिताश्चैव सञ्जीवचारश्चराराः ।

भक्ष्या बल्याश्च कृद्याश्च गुरवो दृष्टव्याः परम् ॥

सक्केहाः स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः ।

गुरवस्तर्पणा कृद्या बलपचयवर्जनाः ॥

मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः ।

अवग्राह्य दृते पक्वा हनपूरोऽयस्यते ॥

दृतपूरो गुरुवृष्यः कफक्षतक्तमांसदः ।

रक्तपित्तहरो कृद्यः खादुः पित्तहरोऽपिदः ॥”

गोधूमचूर्णं समिता ।

“समिता मधुदुग्धेन खल्लैलामरिचादिभिः ।

दृते पक्वा क्षिपेन् खल्लैः संयावो दृष्टव्यो गुरुः ॥

समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा दृते द्रवता ।

मधुमस्तकसुदिष्टं तद्दृष्ट्यं गुरु दुर्जरम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पर्यटशक्नुलीफेनकषटलङ्कुकानां गुणास्त-
च्छब्दे दृष्टव्याः ॥ * ॥ चूर्णीकृते, चि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६। ४१ ।

“हत्वा सञ्चिञ्चकान् पिष्टान् यञ्जीत्वा जल-

कुम्भिकाम् ।

अतिष्ठं चत्वरं गत्वा ह्यापायां नगरादृष्टिः ॥”)

पिष्टकं, स्त्री, (पिष्टमिव प्रतिकृतिः । इवार्थे कन् ।)
तिक्ष्णचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिष्टकः, पुं, (पिष्टानां विकार इति । “संज्ञा-
याम् ।” ४। ३। १४७ । इति कन् ।) पिष्टानां

तच्छुणादीनां विकारः । पिष्टा इति भाषा ॥

अथो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ।
 सिद्धिः सिद्धिप्रदा सन्त्यु संध्यामे विजयप्रदः ।
 कारको कारणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम् ।
 एवं सुगन्धिद्रुमाः सचारा ये च पादपाः ।
 बाहुलेन समः कार्य एवं पीठस्य निर्णयः ।
 ये मुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु नन्दो जयवोद्यवा ।
 गान्धारीसहस्रः पीठस्तेषां कार्यक्षया गुणः ।
 फलिनश्च सचाराश्च रक्तचाराश्च ये नगाः ।
 तेषां पाणवतु पीठस्यैव गुणमावहेत् ॥ १० ॥

अथ निषेधः ।

“निषेधो निन्दितः पीठो लौहोत्थः सर्वधातुजः ।
 शिलोत्थः शार्करो वर्णः कर्करश्च विशेषतः ॥
 काष्ठेणैव च पीठेन नासारा नातिवारिणः ॥”
 तथाहि ।

“आत्मजन्मकदम्बानामासनं वंशनाशनम् ॥”
 भोजकाह ।

“गुरुः पीठो गौरवाय लघुलघवकारकः ॥”
 पराशरस्तु ।

“नायज्यनिर्नायज्यश्च नायुर्नासमाह्वयः ।
 पीठः स्थान सुखसम्पत्तौ नातिदीर्घो न वामनः ॥
 ये चान्ये पीठसहस्रा दृष्ट्याः शिष्यविनिर्मिताः ।
 गुणान्दोषाश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥
 विचार्यामेन विधना यः सुहं पीठमाचरेत् ।
 तस्य लक्ष्मीरियं वैभवं कदापिच विसृजति ॥
 अज्ञानादथवा मोहादुद्योभ्यया पीठमाचरेत् ।
 एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्व्यं कुलम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥ * ॥

स्तनयुगे दक्षकृतौ शिवनिन्दां श्रुत्वा प्राणा-
 स्त्वनवत्याः सत्याः शरीरं शिरसि धत्वा भूमति
 शिवे विष्णुना चक्रेण क्षिप्त्वास्तस्या अवयवा यत्र
 यत्र पतितस्त एव देशा एकपञ्चाशच्छापीठा
 अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्ता ॥ * ॥
 तेषां निरूपणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“मातः परापरे । देवि । सर्वज्ञानमयीश्वरि ।
 कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवता ॥

देवुवाच ।

इदं वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
 याभिर्विना न सिध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः ॥
 पञ्चाशद्वक्त्रपीठानि एवं भैरवदेवताः ।
 अङ्गप्रथङ्गपातेन विष्णुचक्रचतेन च ॥
 ममान्ववपुषो देव ! हृताय त्वयि कथ्यते ।
 ब्रह्मरन्ध्रं चिह्नुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥
 कोट्टरीसामहामाया त्रिगुणा या दिग्ग्वरी ॥१॥
 शर्करारे त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी ।
 क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥
 सुगन्ध्यायां नासिका मे देवस्त्वाम्भकभैरवः ।
 सुन्दरी सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥
 काष्ठीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः ।
 महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
 च्वालासुखां महाभिजा देव उन्नतभैरवः ।
 अम्बिका सिद्धिदागन्त्री ५ स्तनं जालम्बरे मम ।

भौषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
 बाह्यपीठं वेद्यनाथे वेद्यनाथस्तु भैरवः ।
 देवता जयदुर्गाया ७ नेपाळे जायुगी मम ।
 कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥८॥
 मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।
 अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥
 उत्कले नाभिवेशश्च विरजाक्षेपसुचते ।
 विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥१०॥
 गङ्गकां गङ्गपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
 तत्र सा गङ्गकी चक्षी चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥११॥
 बहुलायां वामबाहुर्बहुलाया च देवता ।
 भौरको भैरवो देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥१२॥
 उज्जयिण्यां जूपरेण माङ्गल्यः कपिलाश्वरः ।
 भैरवः सिद्धिः साक्षाद्देवी मङ्गलचक्रिका ॥१३॥
 चक्रे दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
 यत्कल्पा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
 विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥ १४ ॥
 त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
 भैरवत्रिपुरेशश्च सर्वभौष्टफलप्रदः ॥ १५ ॥
 त्रिजोतायां वामपादो आमरी भैरवोऽम्बरः ॥१६॥
 योगिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
 यन्नास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
 यन्नास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः ॥
 सर्वदा विहरेद्देवी तत्र सुक्तिर्न संशयः ।
 तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नक्षत्रदेवता ॥
 प्रचक्ष्यचक्रिका तत्र मानङ्गी त्रिपुराश्रिका ।
 वगला कमला तत्र सुवनेश्री सुधूमिनी ॥
 एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव ! ।
 एवं ता देवताः सर्व्वा एवमेव दृष्ट भैरवाः ॥
 सर्वत्र विरता चाहं कामरूपे गृहे गृहे ।
 गौरीशिवरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥२०॥
 करतोयां समासाद्य यायत्तु शिखरवासिनीम् ।
 श्रतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥
 देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः ।
 भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरखण्डकः ॥
 युगाद्यायां महादेव ! दक्षाकुष्ठं पदो मम ॥२८॥
 नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाकुलीशु च ।
 सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥२९॥
 अकुलीशु च हस्तस्य प्रयागे कलिता भवः ॥३०॥
 जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥३१॥
 सुवनेश्री सिद्धिकृपा करीटस्था करीटतः ।
 देवता विमला गान्धी सम्पत्तौ भैरवस्तथा ॥३२॥
 वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः ।
 मणिकर्णोति विख्याता कुङ्कुमश्च मम श्रुतेः ॥३३॥
 कन्दारमे च पृष्ठं मे निमिषो भैरवस्तथा ।
 सर्व्वाङ्गी देवता तत्र २४ कुम्भेने च गुरुपतः ॥
 स्थाणुर्गन्धा च सावित्री देवता २५ मणि-
 वेदके ।
 मणिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ॥२६॥
 श्रीशैले च मम यीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
 भैरवः शम्बरानन्दो देष्टुं देशे अवस्थितः ॥२७॥
 काक्षीदेशे च कङ्कालो भैरवो वरनामकः ।

देवता देवगर्भाया २८ नितम्बः कालमाधवे ॥
 भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च सुक्तिदा ।
 इडा इडा महादेव ! मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 कुजवारे भूततिथौ निशाङ्गै यस्तु साधकः ।
 नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥२९॥
 शोणाख्या भद्रसेनस्तु नर्मदायां नितम्बकः ॥३०॥
 रामगिरौ क्षणायश्च शिवानी चक्रभैरवः ॥३१॥
 इन्द्रावने केशवाले उमानात्री च देवता ।
 भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥३२॥
 संहाराख्य कर्जदन्तो देवी नारायणी मुचौ ।
 अधोदन्तो महादन्तो वाराहौ पञ्चसागरे ॥३३॥
 करतोयातटे तस्य वामे वामनभैरवः ।
 अपर्यां देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोडवा ॥३४॥
 श्रीपर्वते दक्षतस्य तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
 सर्वसिद्धिकरी सर्व्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥
 कपालिनी भीमरूपा वामशुल्को विभावरं ॥३६॥
 उदरश्च प्रभावे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
 वक्रतुळो भैरव-३७ चोर्दोष्टो भैरवपर्वते ।
 अवन्ती च महादेवी जम्बकवस्तु भैरवः ॥३८॥
 त्रिपुके आमरी देवी विजिताक्षी जले स्थले ॥३९॥
 गङ्गो गोदावरीतीरे विन्देशी विन्धमाहका ।
 दक्षपाणिभैरवस्तु वामगङ्गे तु राक्षिणी ॥
 अमायी भैरवो वत्स ! सर्वश्रेणात्मकोपरि ॥४०॥
 रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः कुमारी भैरवः शिवः ॥४१॥
 मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः ॥४२॥
 नलाहत्यां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
 तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥४३॥
 कर्णाटे चैव कार्यं मे अभौर्नार्म भैरवः ।
 देवता जयदुर्गाया नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
 वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।
 नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ॥ ४५ ॥
 यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशेश्वरी ।
 चक्रश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६॥
 अङ्गहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
 विन्देशी भैरवस्तत्र सर्वभौष्टफलप्रदा ॥ ४७ ॥
 हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।
 नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥४८॥
 लङ्कायां नूपुरश्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः ।
 इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा ॥४९॥
 विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
 भैरवश्चाष्टताक्षश्च देवी तन्त्राश्रिका स्मृता ॥५०॥
 मागये दक्षजङ्घा मे योमकेशस्तु भैरवः ।
 सर्वानन्दकरी देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
 एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥
 क्षेत्राधीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
 भैरवैर्जयते सर्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
 अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तिश्च शङ्कर ! ।
 प्राणनाथ ! न सिध्येत कल्पकोटिचपादिभिः ॥
 न देयं परश्रियोभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
 शठाय वञ्चकायेदं दत्त्वा न्यत्युमवाप्नुयात् ॥
 दद्यात् शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय मुचौ प्रिये
 साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥”)

इति तत्तत्प्रहामनौ शिवपार्वतीसंवादे एक-
पञ्चाशद्विंशतपत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामाविषया,
तत्रैव। ७। १०। १४-६५।

“अपश्यत्तां सतीं वक्ष्ये दृष्टमानान् चित्तकामम् ।
स्त्वेष्यारोपयामास ह । सतीति वदन् सुहृः ॥
वभाम भान्तिचित्तः सन्नागादेशेऽथ शङ्करः ।
तदा जज्ञाद्यो देवाश्चिन्तामापुरयुत्तमाम् ॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुस्त्वन्मार्गकैः ।
चिच्छेदावयवान् सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेषुपतन् ॥
तत्तत् स्थानेषु तत्रासीन्नानानिर्णयरो हरः ।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषां किञ्चिद् दुर्लभम् ।
नित्यं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु पराङ्गिका ॥
स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरकर्मिणः ।
तेषां मन्त्राः प्रसिध्यन्ति मायावीजं विशिष्यतः ॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहासुरः ।
कालं निर्ये वृषभेष्ठ । जपध्यानवमाधिभिः ॥

जनमेजय उवाच ।

कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ ! ।
कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद ॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर ! ।
क्षत्रार्थोऽहं भवे येन तद्दृशामु महासुने ! ॥

वाच उवाच ।

शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि संप्रतम् ।
येषां अवशमात्रेण पापहृत्तो भवेन्नरः ॥
येषु येषु च पीठेषु पास्त्र्यं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ।
भूतिकामैरभिधेया तानि वक्ष्यामि तत्ततः ॥
पारायस्यां विशालाक्षी गौरीसुखनिवासिनी ।
क्षेत्रे वै नैमिशारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी ॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कासुकी गन्धमादने ।
मानसे कुसुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥
विन्धकामा भगवती विन्धकामप्रपूरिणी ।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥
मदीकटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयारणे ॥
स्कान्धपीठे संप्रोक्ता देवी सा कीर्तिमयपि ।
विन्धे विन्धेश्वरी प्राङ्मुखः पुरङ्गनाथ पुष्करे ॥
केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्नागादायिनी ।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकणिका ॥
स्थानेश्वरी भवानी तु विन्धके विन्धपञ्चिका ।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरी तथा ॥
वराहशैले तु जया कमला कमलाजये ।
रुद्राक्षी रुद्रकोट्याङ्गु काली कालसुरे तथा ॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जगद्धिया ।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे तृकटेश्वरी ॥
मायापुर्यां कुमारी स्यात्स्नानाने ललिताङ्गिका ।
जयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्मये महोत्पला ।
विषाखायाममोघाक्षी पाङ्कजा पुष्पवर्धने ॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे वज्रसुन्दरी ।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयारणे ॥

सङ्क्रान्तावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां जगवती ॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ।
गोदावर्यां विस्मया तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ।
रत्निकणी द्वारवत्याङ्गु राधा रुद्रावने वने ॥
देवकी मधुरायाम् पाताले परमेश्वरी ।
चित्रकूटे तथा सौता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥
करवीरे महालक्ष्मीरमादेवी विनायके ।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युत्पतीर्थे तु नितम्बा विन्धपर्वते ।
माण्ड्ये माण्डवी नाम स्वाहा माण्डेश्वरीपुरे ॥
हृदयलङ्गे प्रचण्डा तु चण्डिकाभरकण्ठके ।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वती पारावारा तटे स्मृता ।
महाजये महाभागा पयोध्यां पिङ्गलेश्वरी ॥
सिंहिका लतश्रीये तु कार्तिके त्वतिशङ्करौ ।
उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरङ्गा भरताश्रमे ।
जालेश्वरे विन्धसुखी तारा किष्किन्धपर्वते ॥
देवदारवने पुष्टिर्मेधा काष्ठीरमण्डले ।
भौमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्विन्धेश्वरी तथा ॥
कपालमोचने मुष्टिर्माता कायावरोहणी ।
शङ्कोद्वारे घरा नाम हृतिः पिङ्गारके तथा ॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी ।
वेणायामन्तता नाम वदंयासुखेशी तथा ॥
औषधिसोत्तरकुटी कुण्डलीपे कुण्डोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुसुदे सत्यवादिनी ॥
अन्त्ये वन्दनीया तु निधिवैश्रवणालये ।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथेन्द्राक्षी अक्षाय्ये सरस्वती ।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातङ्गा वेणवी मता ॥
अरुन्धती सतीनाम्पु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्रे अक्षकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ॥
हृन्मन्त्रशतानि स्युः पीठानि जनमेजय ! ।
तत्संख्याकाक्षरीशान्यो दृश्यश्च परिकीर्त्तिताः ॥
सतीदेवज्ञभूतानि पीठानि कथितानि च ।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि सुख्यानि भूतले ॥
यः स्मरेत्तु स्यादापि नामाष्टशतसुखमम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत् ॥
एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानतः ।
सत्पथेऽथ पित्रादीन् आह्वादीनि विधाय च ॥
कुर्वाणं महर्षीं पूर्णा भगवत्या विधानतः ।
क्षमापयेज्जगद्वाचीं जगद्ग्यां सुहृद्भुः ॥
क्षतलब्धं स्वमात्मानं जानीयाज्जनमेजय ! ।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्वान् ब्राह्मणान् भोजये-
त्ततः ॥
सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकादीस्तथा वृष ! ।
नक्षिन् सर्वे स्थिता ये तु चाङ्गालाद्या अपि
प्रभो ! ॥
देवीरूपाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते ।
प्रतिपञ्चादिकं सर्वं तैत्र सैत्रेऽथ वर्णयेन ॥

यथाशक्तिपुरश्चर्यां कुर्यान्नमस्य सततम् ।
मायावीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥
पूजयेद्विष्णं राजन् ! पुरश्चरयन्तद्भवेत् ।
वित्तप्राप्त्यं न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नरः ॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेवाः प्रीतमानवः ।
सहस्रकल्पपर्यन्तं ब्रह्मलोके महत्तरे ॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा ।
अन्ते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेत्सुखो भवान्भुधः ॥”)
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणि १८।५।६१
अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठव्यासस्तु व्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः । पीठदेवतापूजनं व्यासक्रमेणैव ॥
पीठकेलिः पु, (पीठे व्यासने केलिर्नर्मादिरस्य ।)
पीठमहानायकः । यथा,—
“विष्णो यलीकः षट्पञ्चः कामकेलिर्विदूषकः ।
पीठकेलिः पीठमहो भविलम्बिदुरो विटः ॥”

इति चिकाङ्क्षेयः ॥

पीठमहः, पु, (नृद्वनातीति । नृद्व + अच् ।
पितृव्यासनस्य महः ।) नायकविशेषः । तस्य
लक्षणम् । कुपितस्त्रीप्रसादकः । उदाहरणं
यथा,—

“कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्भं वचो
जायतां

पीयूषवद्दीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी ।
आस्तां वा सृष्ट्यां लोचनमिदं आवर्णयन्ती-

तद्दु-
र्धक्के कुपयति तस्य सुन्दरि ! तपोवृन्दानि
वन्दामहे ॥

नर्मसचिवोऽप्ययमेव ॥” इति रसमञ्जरी ॥ (अयं
हि नायकस्य उत्तमसहायानामन्यतमः । इति
साहित्यदर्पणम् । ३।५३ ॥ नायकप्रियः । अति-
धृष्टः । यथा, मेदिनी । दे, ५० ।

“पीठमहोऽति धृष्टे स्यात् नायकस्य प्रियेऽपि च ॥”
यथा, महाभारते । ४ । २० । ३३ ।

“प्रेमते स्म विराटस्तु कङ्कश्च बहवो जनाः ।
रथिनः पीठमहोऽथ हृत्पारोक्ष्यच नेममाः ॥”)

पीठसर्पः, [नृ] त्रि, (पीठेन सर्पतीति । छप् +
त्रिभिः ।) खड्गः । सत्पर्यायः । पांशुरः २ ।
इति हारावली ॥

पीठी, स्त्री, (पीठ + स्वार्थे ङीष् ।) आसनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पींङ्गी इति भाषा ॥

पीड, ऋ क वाधि । माहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां परं सकं-सेट् ।) बाधो विहतिः । माहो
विलोडनम् । ऋ, अपीपिडतु अपिपीडतु । क,
पीडयति शत्रुं लोकः । पीडयति स्तनं कामी ।
इति दुर्गादासः ॥

पीडनं, स्त्री, (पीड् बाधे अयगाच् वा + भावे-
लुट् ।) शस्त्रादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पीड-
नम् । शत्रुक्षतगात्रप्रहारः । इति केचित् ।
पदाक्रमणम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । अयमहः २ । द्रव्यसरः । २।५।१०६ ॥
(यथा, देवीभागवते । २ । १२ । १९ ।
“पीडनश्चैव पाञ्चात्या लथा हति पराजयः ॥”)

पीडितं

पुःकणम् । यथा,—

“भरुं पोष्यवर्गं प्रशस्तं खर्गवाधनम् ।
नरुं पीडने चाल सखाद्यमेन तं भरेत् ॥”

इति रावभागद्वयमनुवचनम् ॥
महं नम् । टिपन चापन दद्यादि भावा । यथा,—

“अर्भोमिवावविममममपीकनाद्यैः

पक्वं हमादिष पक्वं पतति चक्षेन ॥”

इति माधवकरः ॥

पीडा, खी, (पीडनमिति । पीड + “विष्मिदा-
हिमोऽह” ॥ १ । १०८ । इति अह । तत-
ताम् ।) पीडनम् । तत्पर्यायः । वाधा २
यथा १ दुःखम् ४ अमानखम् ५ प्रकृतिजम् ६
जटम् ७ लक्षम् ८ आभीजम् ९ । इत्यमरः ।
१ । ६ । १ । आवाभा १० । इति हज्जयुधः ॥
आमानखम् ११ । इति रायसुजटः ॥ (मूलम्
१२ यम् १३ वेदना १४ आर्तिः १५ तोदः १६
रजा १७ । इति वैद्यकरजमाजा ॥ यथा,
महः । ७ । १६६ ।

“यदाभगच्छेदायमाधिकां भुवमात्मनः ।
तरास्ते चात्पिका पीडा तथा खर्गं समाच-
येत् ॥”)

एषा पीडादीनां मध्ये विशेष्यगामिनी ये
पुःकणकलक्ष्मीलास्ते चिजिज्ञाः । सा
आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयमिदं
चिधिया । आध्यात्मिकोऽपि चिधियः । यथा,—
“आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! शाला तापत्रयं
पुत्रः ।

उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोतात्मनिकं लयम् ॥
आध्यात्मिको नै चिधियः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते मूयताश्च वः ॥
शारीरोऽपि प्रतिशयायन्मूलभगन्दरेः ।
युक्ताध्यात्म्यस्युन्नावच्छेदादिभिरनेकधा ॥
तथाशारीरगतीकारकुलाङ्गमवर्तकैः ।
मिथ्यते देहजस्तापो मानसं भोतुमर्हति ॥”

अङ्गामयो वातजलोदरादिः । १ । १०८ ॥

“कामकोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

श्रीकाक्ष्यावमग्न्यामाह्वय्यादिभक्त्या ॥

मानवोऽपि चिज्यते । तापो भवति मैत्रेया ॥ २ ॥

इत्येवमादिभिर्भेदैकापो आध्यात्मिकः स्तुलः ॥

जन्मपश्चिमपुण्याद्यैः पिशाचोरगराचक्षैः ।

चरीकपादेषु कृपां जन्मते चाधिभौतिकः ॥

श्रीतोष्यवातवर्षाभ्युद्युतादिवस्तुषु ।

तापो चिज्यते । कथ्यते चाधिदैविकः ॥

अर्भोमिवावविममममपीकनाद्यैः तथा ।

पुःकं चक्षुषो निदेमैद्यते तुनिवत्तमम् ॥”

इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । १—६ ॥ १०८ ॥

कणाः शिरोलाभा । चरजटः । इति मेदिनी ।

के, २० ॥

पीडितं, जि, (पीड + क्तः । यथा, पीडाया
जातेति तारकारितात् इत्थम् ।) खीयां कर-
णम् । चिजितम् । चिजितम् । इति मेदिनी । ति,
१६७ । महोत्तम् । इति हिमचक्रः ॥ इत्यमर-

रूप

पीतः

यान्तः पीडापयोऽप्ययम् ॥ (मकमिदः । यथा,
तन्महारे । [कथाः ।)

“वहसायाधिका मन्ना दृक्काः पीडिता-

पीतं, खी, (पा + भावे क्तः ।) पातम् । इति

मेदिनी । ति, ३४ ॥ (पीतो वर्जोऽस्माकीति ।

अच् । पीतामलादस्य तथात्मम् ।) हरितालम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिचन्दनम् । तन्मयापो

यथा, वैद्यकरजमाजायाम् ।

“पीतवारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतः, पु, (पितति वर्जान्तरमिति । पा + कर्त्तरि

औष्ण्यदिक् क्तः ।) वर्जविशेषः । हर्दिद्या इति

भावा । तन्मयायः । गौरः २ हरिमाभः ३ ।

रत्नमरः । १ । ५ । १४ ॥ कुसुमः । अष्टोदः ।

शास्त्रोदः । पुष्करागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतवस्तूनि यथा,—

“पीतानि वस्त्राः १ जीवि-२ न-३ श्वके-४ चरद्व-५

जटाः ६ ।

गौरी-७ ह्यापर-८ गोमूत्र-९ मधु-१० वीररत्ना-११

रत्नः १२ ।

हरिमा-१३ रौचना-१४ रौति-१५ गन्ध-१६ ह्यौप-

१७ चम्पक-१८ ।

किङ्कल-१९ वस्त्रके-२० शालि-२१ हरिताल-२२

मनःशिखाः २३ ।

कञ्जिकारम् २४ चक्रवाक-२५ वानरी-२६

शारिकास्तुलम् २७ ।

केशवांशुक-२८ मङ्गल-२९ सराग-३० कनका-

दयः ३१ ॥” ॥

पीतञ्चेतवाचकानि यथा,—

“पीतञ्चेतौ गौर-१ श्वराज-२ कपर्द-३ शङ्ख-४

हरि-५ ताक्षीः ६ ।

हैमस्तोमा-७ टाप-८ महारजत-९ चक्र-१०

कनका-११ ॥”

अखार्थः । गौरः चेतपीतयोः । श्वराजो

गवक्षचक्रयोः । कपर्दः शम्भुजटापटकपर्दयोः ।

शम्भुजटापटकचक्रयोः । हरिः पिङ्गलचिह्नयोः ।

ताक्षीं गवक्षः पक्षे उच्यते यथाः । हैमस्तोमः

चिह्नोऽयं हैमः पक्षे हिमस्तोमम् । अटप-

सुवर्णशरभयोः । महारजतं सुवर्णकणयोः ।

चक्रः कर्णेशशङ्खयोः । कनकांशं हैमकणयोः ।

“सुशीतितारद्वयीः कर्णस्तोमसमयुतिः ।

एवमोपयुक्तकानिर्गन्धयन्त्रविशेषकः ॥”

अखार्थः । तारद्वयो कण्यवन्तः पक्षे चार-

द्वयो रीतिः । सुशीतमममः कनकच । गोपति-

कर्णकानिः रविगवक्षः । पक्षे गोपति-

रिक्तः तस्य तार्क्ष्यसुरतः । वामदेवजिर्मनोश्च-

मेहः कैलासच ॥ ३० ॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,

“पीतश्यामी ज्ञानाब्ज-१ मधुनिवृ-२ आन-

जितारः ३ ।

विष्णुकाणः ४ आनवेति-५ हरि-६ कर्णव-

च्छायाः ७ ॥”

अखार्थः । ज्ञानाब्जं विष्णुवक्त्रं ज्ञानाकाशयोः ।

मधुनितु मधुमुखविष्णोः । आनवेति कर्ण-

पीतक

तमसुखयोः । विष्णुकाणः मेवतचित्तमयो-

चयोः । आनवेति कर्णवाक्यकारतुखयोः ।

हरिः कर्णकणयोः । कर्णवच्छायाः सुवर्णसुन्दर-

वस्तुसुखयोभयोः । इति कर्णकण्यता ॥

(पर्वतविशेषः । यथा, भाष्ये । १२१ । ६३ ।

“प्रथमः कर्णवच्छायाः सुमना नाम पर्वतः ।

पीतस्तु मध्यमश्च शालकौलमयो गिरिः ॥”)

पीतं, जि, (पीतवर्जोऽस्माकीति । अच् ।) पीत-

वर्जस्तम् । इति मेदिनी । ति, ३४ । (यथा,

महाभारते । ७ । ४१ । २० ।

“ये निम्ने निधिताः पीताः पृथको दीर्घवाचवः ।

विमलज्वालिपयर्वाणो रात्र एते महाधराः ॥”

पा + कर्त्तरि क्तः ।) जतपातम् । यथा,—

“जाताहजमपि पीतं बहुशो भिद्यति भक्षिता

भवता ।

अनयोरपगतस्वयोः कियदन्तरं वद योगिनम् ॥”

इत्यमरः ॥

(पीतं पातमस्येति । अच् । यथा, पीतं गौर-

चीरं वा येन द्युत्तरपदकोपः । पीतदुग्धादि-

कम् । यथा, रघौ । २ । १ ।

“अथ प्रचानामधिपः प्रभाते

जावाप्रतिमाहितमन्त्रमाज्याम् ।

वनाय पीतप्रतिवह्वत्तां

यशोधनो विष्णुर्विर्ममोच ॥”)

पीतकं, खी, (पीत + “वापादिभ्यः कन् ।” ५ ।

४ । २६ । इति खार्थे कन् ।) हरितालम् ।

इत्यमरः ॥ (पीतम् पीतवर्णेन कायतोति । कै +

कः ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (अख

पर्यायो कण्यवन् यथा,—

“कुङ्कुमं सुख्यं रक्तं काष्ठीरं पीतकं वरम् ।

वङ्गोऽपि पितुर्गंधीरं वाङ्गोऽपि शोभिताभिधम् ॥

काष्ठीरदेशे चैव कुङ्कुमं वङ्गविहितम् ।

कण्यकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥

वाङ्गीकेशवज्जातं कुङ्कुमं पाकुर्लम्बतम् ।

केतकीगन्धयुक्तलम्बधामं कण्यकेशरम् ॥

कुङ्कुमं पारवीकेशलम्बधामं तदीरितम् ।

इत्युपाकुर्वन्केशरधामं कण्यकेशरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अगुरु । पद्मकाष्ठम् । रीतिः । मायिकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ वङ्गीरुचः । पीतशालः । इति

रत्नमाजा ॥ शोनाकप्रमेहः । हरिहः । किंकि-

रातहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतम्

पीतवर्णेन रक्तमिति । पीत + “आचारोचना-

ट्टञ्च” ॥ ४ । २ । २ । इत्यञ्च “पीतात् कन् ।”

इति वाङ्मिकोक्ता कन् । पीतवर्णरङ्गिते पीत-

वर्णविशिष्टे च जि । पीत + खार्थे कन् ।

पीतवर्णे, पु । यथा, महाभारते । १२ ।

१८८ । ५ ।

“माकृजानां वितो वर्यः अग्निवायान्मोहितः ।

वेद्यानां पीतको वर्यः भूमावामवितस्तथा ॥”)

पीतकरी, खी, (पीता कर्षतीति पिङ्गकर्म-

वारयः ।) कर्षकरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतता

पीतकहमः, पुं, (पीतको हम इति निव्यकर्म-
धारयः ।) हरिद्वहः । इति राजनिर्घण्टः ।
(हरिद्वहश्च विवरणं विज्ञेयम् ।)
पीतकन्द, स्त्री, (पीतः कन्दोऽयम् ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
पीतकरवीरकः, पुं, (पीतः करवीर इति निव्य-
कर्मधारयः । ततः स्त्री कम् ।) पीतवर्ण-
करवीरपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । पीतप्रसवः २
स्रग्मिज्जुसुमः १ । अथ गुणाः । सामान्यकर-
वीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ।
पीतकावेरं, स्त्री, (कुलितं वेरं शरीरं कावेरम् ।
पीतं कावेरं कुलितशरीरमपि यस्मात् ।)
कुङ्कुमम् । पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, १०५ ।
(विहतिरस्य कुङ्कुमपित्तलशब्दयोर्धिया ।)
पीतकाष्ठं, स्त्री, (पीतं काष्ठमिति निव्यकर्म-
धारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ।
पीतकीका, स्त्री, (पीता कीका कीकतुल्या जतति
निव्यकर्मधारयः ।) आवर्तकीकता । इति राज-
निर्घण्टः ।
पीतचोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि चोषसा इति
पीता पीतपुष्पेभ्यः । ततः पीता चोषेति कर्म-
धारयः ।) पीतपुष्पचोषाजता । इति रत्न-
माणा । अस्याः पर्यायः चोषकशब्दे दृश्यः ।
पीतचन्दनं, स्त्री, (पीतं चन्दनमिति निव्यकर्म-
धारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु त्रिविधेऽपि
प्रविष्टम् । कलमक इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
पीतगन्धम् २ कालेयम् १ पीतकम् ४ माधव-
प्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वन्दरम्
८ । इति राजनिर्घण्टः । कालीयकम् ८
कालीयम् १० पीताभम् ११ हरिचन्दनम् १२
हरिप्रियम् १३ कालचारम् १४ कालानुसार्य-
कम् १५ । अथ गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्या-
गुणत्वम् । यङ्गनाशिलम् । इति भावप्रकाशः ।
पीतकलम् । तिक्तलम् । कुष्ठश्लेष्मककृमिच-
र्षिकादृक्त्रिभिर्नाशिलम् । कान्तिकरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
पीतचम्पकः, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।)
प्रसीपः । इति जटाधरः । (पीतं चम्पकं तत्-
पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ।
पीततल्लुङ्गः, पुं, (पीततल्लुङ्गोऽयम् ।) कङ्कनी ।
इति राजनिर्घण्टः ।
पीततल्लुङ्गा, स्त्री, (पीततल्लुङ्गोऽस्याः ।) चविका-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
पीततुङ्गः, पुं, (पीतं तुङ्गं यस्य ।) कारकव-
पक्षी । तत्पर्यायः । चक्षुक्षिः २ सुयहः १ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
पीतता, स्त्री, (पीत + तल् + टाप् ।) हरिद्रा-
भता । पीतलम् । पीतशब्दात् भावार्थे तद्व्यय-
निष्पत्ता । इति आकरयम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १४८ । १५ ।
“ हामरेऽपि युगे धर्म्मो विभागे नः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च । ”

पीततैजा, स्त्री, (पीतं तैजमस्याः ।) ज्योतिष्मती-
कता । इति जटाधरः । महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ।
पीतदाह, स्त्री, (पीतश्च तत् दाह इति ।)
देवदाह । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । (पर्यायोऽस्य-
यथा,—
“ सुरदाह इति किमं सुराङ्गं भद्रदाह च ।
देवकाष्ठमपीतदाह देवदाह च दाह च । ”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
सरलः । इति रत्नमाणा । हरिद्रः । इति राज-
निर्घण्टः । (पर्यायोऽस्य यथा,—
“ दान्ते दाहहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यथा ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतहश्च हरिद्रश्च पीतदाहकपीतकम् । ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यथा वा ।
धेनुया । दुग्धवन्धकैः संश्लिष्टा गौः । इति
शेमचन्द्रः । (पीतं पीतवर्णं दुग्धं पीरमस्याः ।
कटुपर्णी । चोक इति भाषा । यथास्याः
पर्यायः ।
“ कटुपर्णी हैमवती हैमचौरी हिमावती ।
हिमाका पीतदुग्धा च तन्मूलश्लोकसुत्यते । ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पीतहः, पुं, (पीतो हरिति निव्यकर्मधारयः ।)
सरलवृक्षः । दाहहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । ५०,
२ । ४ । ५१ । (यथास्य पर्यायः ।
“ दान्ते दाहहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यथा ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतहश्च हरिद्रश्च पीतदाहकपीतकम् । ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पीतनं, स्त्री, (पीतं करोतीति । तत्करोतीति चिच् ।
ततो लुः । यदा, पीतं पीतवर्णं नयतीति ।
नी + चः ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।
८ । १४ ।
“ अपहृत्य पीतनमशेष-
ममरसुदृशं शरीरतः ।
भीत इव गङ्गनाभिमुहं
प्रपलाय्य दुर्गमविशत् प्रयोधरः । ”)
हरितालम् । पीतदाह । इत्यमरमेदिनी ।
पीतनः, पुं, (पीतं करोतीति । चिच् । ततो लुः ।)
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । आजातकः । इति
मेदिनी । ने, ८२ । (नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ नन्दीवृक्षस्तान्पाकी पुनपाकी च पीतनः ।
गन्धभासो गन्धसुखो द्वितीयः क्षिप्रपाक्त्वसौ । ”)
पीतनकः, पुं, (पीतन एव । पीतन + कर्त्तृ कम् ।)
आजातकः । इति राजनिर्घण्टः ।
पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि
यस्याः । डीप् ।) विचत्री । इति शब्दचन्द्रिका ।
विह्विति इति भाषा ।

पीतसु

पीतपादा, स्त्री, (पीतौ पादौ यस्याः ।) शारिका-
पक्षी । इति श्मश्रुः । पीतचरकपुष्पे, वि० ॥
पीतपुष्पं, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि यस्याः ।) आङ्गुल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (कुङ्कुमम् ।
तत्पर्यायो यथा भावप्रकाशे ।
“ कुङ्कुमं स्थात् पुष्पवर्णं पीतपुष्पं इत्यु-
च्यते । ”)
हरिद्राभकुसुमम् ।
पीतपुष्पः, पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पानि यस्याः ।)
कर्षिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । पीतल्लुङ्गी ।
पिङ्गीतकमेरुः । इति रत्नमाणा । (रङ्गुदी-
वृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः । ”
राजकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“ सामागं वः पीतपुष्पो जातिनी हतवोचना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजनिमृषकाः । ”)
पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इन्द्र-
वारणी । निष्करिटाक्षुपः । व्याटकी । इति
राजनिर्घण्टः । (महावला । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ नृप्यप्रोक्ता स्वतिवला पीतपुष्पा महावला । ”)
पीतपुष्पी, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) जातिजातु
डीप् ।) शङ्खपुष्पी । वृक्षदेवी । महाकीवा-
तकी । जपुषी । इति राजनिर्घण्टः ।
पीतफलः, पुं, (पीतानि फलानि यस्याः ।) शाखोट-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । कर्म्मरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
पीतफलकः, पुं, (पीतफल एव । स्त्री कम् ।)
शाखोटवृक्षः । इति भावप्रकाशः ।
पीतवालुका, स्त्री, (पीता वालुकेव चूर्णनरजो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पीतवर्णविकता च ।
पीतवीजा, स्त्री, (पीतं बीजं यस्याः ।) मेधिका ।
इति राजनिर्घण्टः । पीतवर्णवीजयुक्ते, वि० ॥
पीतभङ्गराजः, पुं, (पीतो भङ्गराजः ।) पीत-
भङ्गराजः । पीत केशुरिया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खर्बभङ्गारः २ हरिप्रियः १ देव-
प्रियः ४ वन्दनीयः ५ पावनः ६ । अथ गुणाः ।
निस्तलम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केश-
रञ्जनत्वम् । कषामशोषनाशिलम् । तत्र बीजो
रसुषणः । इति राजनिर्घण्टः ।
पीतमणिः, पुं, (पीतो मणिरिति निव्यकर्मधारयः ।)
पुष्परामः । इति राजनिर्घण्टः । (पुष्पराम-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
पीतमाषिकं, स्त्री, (पीतं माषिकम् ।) माषि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
पीतसुतः, पुं, (पीतः पीतवर्णो सुतः ।) सुत-
विशेषः । खोखा सुत इति भाषा । तत्पर्यायः ।
यसुः २ खखीरः १ प्रथकः ३ जमः ५ शारदः
६ । इति श्मश्रुः । ४ । २४८ ॥

पीतसा

पीतलजम्, जौ, (पीतं लज्जमस्य । कप् ।) गर्ज-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतयूषी, जौ, (पीता यूषी ।) खर्बयूषी । इति
राजनिर्घण्टः । (खर्बयूषी शब्देऽस्या विवृति-
विशेषा ।)

पीतरत्नं, जौ, (पीतं रत्नम् । वर्यो वर्णेनेति
समाचः ।) पुष्करागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतरागं, जौ, (पीतो रागो वर्यो यस्य ।) किञ्च-
लम् । शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः । पीत-
वर्यं, पुं । तद्वति, चि ।

पीतरोहिणी, जौ, (पीता सती रोहितीति ।
रुह + ङिनिः + डीप् ।) काश्मीरी । इति भाव-
प्रकाशः । (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।

“काश्मीरी काश्मीरी हीरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ।”)

पीतलः, पुं, (पीतं लालीति । ला + कः ।) पीत-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः । १।१०॥ तद्गुक्ते, चि ।

पीतलकं, जौ, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति
प्रकाशते इति । कै + कः ।) पितलम् । इति
राजनिर्घण्टः ।

पीतलोहं, जौ, (पीतं लोहमिति निष्कर्म-
धारयः ।) पितलमिदः । इति हेमचन्द्रः । १०।११॥

पीतवासाः, [स्] पुं, (पीतं वासो वर्णं यस्य ।)
श्रीलङ्घः । इति हलायुधः । पीतवस्त्रयुक्ते, चि ।
(यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।

“यः सचक्रगदापाणिः पीतवासाः शक्तिप्रभः ।”)
पीतवृक्षः, पुं, (पीतो वृक्षः ।) श्लोनाकप्रभेदः ।
सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (यथास्य
पर्यायः ।

“सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पीतश्रा(सा)लः, पुं, (पीतः श्रालो वृक्षविशेषः ।)
अवनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (यथा,
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“पीतश्रालः परिमलो विमर्होकासनस्तथा ।”)
पीतसारं, जौ, (पीतः सारो यस्य ।) पीतवर्ण-
चन्दनकाष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ।”)

पीतसारः, पुं, (पीतः पीतवर्णः सारो यस्य ।)
मलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे,
२८३॥ अङ्गोष्ठवृक्षः । इति जटाधरः । तुल्यः ।

पीतसारः, पुं, (पीतः सारो यस्य । कप् ।)
निम्बवृक्षः । अङ्गोष्ठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतसारि, जौ, (पीतं पीतवर्णं सरति प्राप्नो-
तीति । सार + ङिनिः ।) कोतोऽन्नम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

पीताश्रमा

पीतसाजकः, पुं, (पीतः साजकः साजवृक्षः ।)
पीतवर्णसाजवृक्षः । पेया साज इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्जकः २ अवनः ३ वन्धूकपुष्पः ४

प्रियकः ५ जीवकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
४३॥ अथ पर्यायान्तरं शुभाच्च अवनशब्दे
द्रष्टव्याः ।

पीतस्तटिकः, पुं, (पीतः स्तटिक इति निष्क-
कर्मधारयः ।) पुष्करागमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ।

पीता, जौ, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१॥

(पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“हरिद्रा पीतका मौरी काञ्चनी रजनी निद्रा ।
मेहघ्नी रजनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ।”)

हरिहरिद्रा । महाश्वेतिश्रुती । कपिलशिशुपा ।
प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका । (पीतवर्णयुक्ते,
चि । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । १ । २४ ।

“मृता रक्ता तथा पीता लज्जावर्णास्तु पूर्वशः ।”)
पीताङ्गः, पुं, (पीतं अङ्गं यस्य ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

पीताब्जः, पुं, (पीतः अब्जः सप्तमी येन ।)
अगस्त्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३॥

(अगस्त्यसुनेः सप्तमपानकथा यथा, महा-
भारते । २ । १०५ । १—६ ।

“सप्तमं स समावाह्य वाचिर्भगवानुचिः ।
उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ।

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्दनुजैश्च तच्छीघ्रं संविधीयताम् ।

एतावदुक्त्वा वचनं मेधावरणिरेवतः ।
सप्तममपिबतु क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ।

पीथमानं सप्तमस्तु दृष्ट्वा सेन्द्राक्षदामराः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ।

त्वं नञ्जाता विधाता च लोकानां लोकभावन ।
तत्प्रसादात् सप्तमस्ते न भवेत् सामरं जगत् ।

संपूज्यमानश्चिदश्रमेन्द्राक्ष
गन्धर्वतूर्य्येण नदस्तु सर्वशः ।

दीयैष पुण्यैरवकीर्यमाद्यो
महार्घ्यं निःसलिलं चकार ।”)

पीताम्बरः, पुं, (पीतं अम्बरं वर्णं यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १।१।१६॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।

“एतन्प्राप्तिस्तदाज्जो जघनमतिघनादेनसो मान-
जीर्य ।

एतन्मेव मेरोविश्वमवतरत् पातु पीता-
म्बरम् ।”)

शैलवः । इति मेदिनी । रे, २८३॥ पीतवस्त्र-
युक्ते, चि । हरिद्राभवसने, जौ । (यथा,—

“पीताम्बरधरः खग्वी वनमालाविभूषितः ।”
इति पुराणम् ।)

पीताक्षा, [स्] पुं, (पीतः अक्षा ।) पुष्कराग-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः । (विवृतिरस्य पुष्प-
रागशब्दे ज्ञातव्या ।)

पीनसः

पीतिः, पुं, (पिबतीति । पा + तिच् । “सुमास्या-
मापेति ।” ६ । ४ । ६६ । इतीलम् ।) चोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३॥

पीतिः, जौ, (पा + भावे तिच् ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३३॥ (पीयतेऽनयेति । करणे
तिच्) सुखा । इति शब्दचन्द्रिका ।

पीतिका, जौ, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । उन् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला । हारहरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः । खर्बयूषी । इति जटाधरः ।

पीती, [स्] पुं, (पीतं पानं प्राप्नुयैनाश्वस्येति ।
इनिः ।) पीतिः । चोटकः । इत्यमरटीकायां
रायसुजटः ।

पीतुः, पुं, (पिबति रसादीनि । पा + “पि क्तिच् ।”
उवा १।७१ । इति कुन् । स च कित् । किञ्चात्
इलम् ।) खर्बः । अग्निः । इत्युवादिशेषः ।

यथपतिः । इति संक्षिप्तसारोदादिप्रतिः ।
पीथं, जौ, (पीयते इति । पा + “पातृत्तुदीति ।”
उवा २ । ७ । इति यक् ।) जलम् । इति

हेमचन्द्रः । इतम् । इत्युवादिशेषः । (पिबति
रसादीनि । पा + कर्त्तरि यच् ।) खर्बः ।

अग्निः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पीथिः, पुं, (पीति + एवोदरादिवात् तस्य घः ।)

पीतिः । चोटकः । इत्यमरटीकायां खामी ।
पीनः, चि, (यो प्या यी रुद्वौ + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८।२।४५ । इति निहातस्य नः ।) खूनः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ६१॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ५६१ ।

“वचःखलसुप्ते मम सुखतुपधानं न मौलि-
मालभसे ।

पीनोत्पङ्क्तमभरदूरीभूतं रतमानौ ।”)
पीनसः, पुं, (पीनं खूनमपि जनं स्यति नाशय-
तीति । खी + कः ।) नाशिकारोगविशेषः ।

पीनास इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिश्यायः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१॥ अपीनसः ३

प्रतिश्यायः ४ । इति भरतः । नाशिकामयः ५ ।
इति शब्दरत्नावली । तस्य निदानं यथा,—

“आनक्षते यस्य विमुच्यते च
प्रक्षिद्यते घृप्यति चैव नासा ।

न वेति यो गन्धरवाश्च जन्तु-
जुष्टं यवस्येत् खलु पीनसेन ।

तच्चानिलश्चेद्भवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानजिह्वम् ।”

इति भाधवचरः ।
आमपीनसलक्ष्णं यथा,—

“शिरोगुदलमरविर्णावावाक्यदुःखरः ।
चामः डीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्ष्णम् ।”

पक्षपीनसलक्ष्णं यथा,—
“आमजिह्वान्वितः श्लेष्मा घनः खेदु भिमज्जति ।

खरवर्णविमुह्यिष पक्षपीनसलक्ष्णम् ।” ॥
तस्यौषधानि यथा,—

“सर्वैषु सर्वकालं पीनसरोगेषु ज्ञातमात्रेण ।
मरिचं शुङ्गेन दत्ता मुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥

पीनसी

कटफलं पीनसं खड्गो योऽयं वासव कारवी ।
 एवं चूर्णं कषायं वा दद्यादात्रैकै रवेः ।
 पीनसे खरमेदे च नासावापि हृद्योमये ।
 वन्निपाते कषे वाते कासे चापि च प्रसूते ॥२॥
 ओषधिविज्ञानातीश्रुतिनिर्णीताऽप्येतत् ।
 सचयाणां चितुर्गामेनात्मकपत्रपाणिनम् ।
 ओषधिरुचिर्द चूर्णं पुराणमुक्तमित्तम् ।
 पीनसवाचकात्तं दधिखरकं परम् ॥ ३ ॥

इति भावप्रकाशः ॥३॥

“पिपलीत्रिपलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 सन्वेदोगन्धरवासप्रोषपीनसचक्रवेत् ॥”

इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

(अथ चिकित्सान्तरं यथा,—
 “वातात् सक्तासवेक्यं चकारं पीनसे द्युतम् ।
 पितृवर्षं पयसोऽयं कैश्चिन् धूममेव वा ॥”
 “दृग्गन्धस्य निष्काये राक्षसमुक्तकत्ववत् ।
 सिद्धं सवेक्यं तैलं दृग्गन्धो गुणाः स्मृतम् ।
 सिग्धस्याख्यापनेर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ।
 सिग्धान्धोऽथैव कश्चन धान्वादीनां रवेर्हितम् ।
 उष्णान्धुना खानपागनिवासीषप्रतिषयः ।
 चिन्तावायामवाक्यैष्टाववायविरतो भवेत् ।
 पित्तं सर्पिः पित्तं सिद्धं दृग्गन्धैरद्वयम् ॥
 पाचनार्थं पित्तं पक्वं कार्यं नृहं विरेचनम् ।
 पाठादिरजनीन्ध्र्यापिपलीकातिपक्वैः ।
 दन्वा च साधितं तैलं नखं सम्यक्पीनसे ।
 पूयासे रक्तपित्ताः कषायो जवयानि च ।
 पाकदाहादयस्तेषु शीता वेपाः ससेचनाः ।
 द्वेयनस्योपचारश्च कषायसादृशित्तकाः ॥”
 “गौरवारोचकेऽप्यौ लङ्घनं कषपीनसे ।
 खेदाः सैकाश्च पाकार्थं निषे शिरसि सर्पिणा ।
 लभुनं सुत्रचूर्णेन औषधारसमायुतम् ।
 द्येयं कषणं वमनमुत्क्रिष्टेऽप्ये हि तम् ।
 अपीनसे पूतिनस्ये वायुसावकककुके ।
 वृमः श्लोऽवपीकृश्च कटुभिः कषपीनसे ।
 मगःश्लोका वचायोषं विषुः चिह्नं गुग्गुलुः ।
 चूर्णं त्रिषः प्रथमनः कटुभिश्च कषैकथा ॥”
 “सिग्धस्य वाहते वेगे हृहं कषपीनसे ।
 वमनीयश्चतुर्वीरतिनमाववागुभिः ॥”
 “सन्वेजित् पीनसे दुष्टे कायं शोषे च शोषजित् ।
 चारोऽन्ध्रिदाधिसिद्धं त्रिषा सन्वेजयेत् च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥

“सर्वं एव प्रतिष्ठाया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 काशेन रोमचनना जायते दुष्टपीनसाः ।
 वायुर्विमान्धमन्त्रां चोरां च नयनामयान् ।
 काकांभिसादशोषां च दृष्टाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥”
 “दृग्गन्धरत्नं चतुर्विधेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥”
 पीनसा, खी, (पीनं खतीति । खी + कः । टाप् ।)
 कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे-
 ऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ।)

पीनसी, [न] जि, पीनसदोगी । पीनसशब्दाद-
 स्यार्थे इन्द्रप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे २४ अध्याये ।

पील

“विलङ्घनेः पाचनदीपनीये-
 दपाचरेत् पीनसिन् यथापत् ।
 बहुप्रवेर्वातकपोपलङ्घं
 प्रच्छेदेत् पीनसिन् ययःखम् ॥”

पीनोभी, खी, (पीनं खूनम्प्रोऽस्याः । “बहु-
 व्रीहेऽप्येवौ डीप् ॥” ४।१।२५ । इति डीप् ।
 “उध्वोऽनङ् ॥” ५।४।१९१ । इति उधो-
 ऽनस्य बहुव्रीहेरनङादेशः ।) पीनरखनी
 गौः । इत्यमरः । २।६।७१ ।

पीपरिः, पुं, (अपि पिपर्तीति । पु + इत् । अये-
 रलोपः । दीर्घश्च ।) इत्यञ्चः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पीय, प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 चक-सिट् ।) पीयूषं सौमधातुरयम् । इति
 दुर्गादायः ॥

पीयुः, पुं, (पिबतीति । पा + “खद्युपुपीयु-
 नीकपुजिगु” उक्ता । १।१७ । इति कुः ।
 निपातनात् पुमास्य ईत् चान्तादेशः ।)
 कायः । रविः । चक्रः । इति मेदिनी । ये, १७ ।
 कायः । इति चण्डिकाशरीरार्थः । (हिंसके
 प्रतिज्ञे च पि । यथा, जम्बूदे । १।१७४।८ ।
 “भिनत्तपुरो न भिदो अदेवीर्नमो वधरदेवस्य
 पीयोः ॥”

“पीयोः प्रतिज्ञस्य वृत्तस्य ॥” इति तन्त्रा-
 वायनः ॥)

पीयूषं, खी, (पीयते इति । पीय सौमधातुः +
 “पीयेऽनङ् ॥” उक्ता । ४।७६ । इति ऊष्म् ।)
 अमृतम् । इत्यमरः । १।१।५१ । (यथा,
 काशीस्ये । २६।४६ ।

“हरसनापशमनो खविः पीयूषपायसाम् ॥”
 दुष्मन् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “भावीयं कमनाश्वं ममहरं नृणां पिपाकापहं
 तन्नाहर्हि विनश्यद्भक्तकरं निमहरं तर्पणम् ।
 चूर्णं गुप्तरवं क्षणीयैश्चमकं निधं हितं शीतलं
 कषणं रवसारसम् निगते पीयूषवन्नी-
 विनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 पीयूषः, पुं, खी, (पीय + ऊष्म् ।) अभिनयं ययः ।
 नवप्रकृताया मोः सप्तदिनाभ्यन्तरीकपुष्पम् ।
 इत्यमरभरती ।

“अथ पीयूषपेषु वर्षं सप्तदिनावधि ॥”
 इति श्रुत्याश्विनः ॥

“आवतदानप्रमर्षं चौरं पीयूष उच्यते ॥”
 इति हारावली ॥

पीयूषमहाः, [व] पुं, (पीयूषमन्त्रमयं महः
 किरवं ययः । यथा, पीयूषमिव महो ययः ।)
 चक्रः । इति श्रुत्याश्विनः ॥

पीयूषवर्षिः, पुं, (पीयूषं पीयूषमयी दधिखर-
 कम् ।) चक्रः । इति हारावली ॥ (पीयूषे
 अन्ते दधिर्घञ् ।) अमृतप्रियम् ॥

पील, दीर्घः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 चक-सिट् ।) दीर्घः । दीर्घः । निपातिरोधः

पीवरः

जङ्गीभावः इत्यर्थः । पीलति पशुः । इति दुर्गा-
 दायः ॥

पीलकः, पुं, (पीलति स्मृतातीति । पील + क्तुञ् ।)
 पिपीलिका । इति श्रुत्याश्विनः ॥ (काशकाशं
 पल्लितकरविशेषः । यथा, यङ्गवृक्षादाय-
 कारिकायाम् ।

“आदिवा विष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥”
 पीलुः, पुं, (पीलति प्रतिस्मृतातीति । पील +
 “नङ्गयादयश्च” उक्ता । १।१७० । इति कुः ।)

प्रसूतम् । परमाक्षः । मतङ्गजः । अलि-
 खकम् । ताणकाक्षः । इति मेदिनी । ये, १७ ।

पायः । जम्बूः । इति चरकः ॥ कौटुम्भारि-
 देशे प्रविष्टः पल्लवविशेषः । पील इति
 भाषा । तत्पञ्चायः । गुक्कपत्रः २ खंडी ३ ।

इत्यमरः । २।४।२८ । शीतलस्यः ४ धानी ५
 विरेचनः ६ पल्लवाखी ७ खामः ८ करम-
 वलमः ९ । (यथा, महाभारते । २।५०।४ ।

“उद्धवानीलिश्रुतश्च पुष्टाः पीलुश्चमौहुरेः ॥”
 अथ पल्लवगुणाः । श्रेष्ठनायुगुलानां प्रियम् ।
 पित्तदहन् । भेदकम् । यत् खादु तित्तं
 तत् नाकुलं विरोधहरश्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पीलुनी, खी, (पील + वाङ्मनात् उव । गौरा-
 दिवात् डीप् ।) खर्वा । इति रत्नमाणा ॥

पीलुपत्रः, पुं, (पीलुयुक्तं पत्रमस्य ।) मोरटा-
 कता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीलुपर्णी, खी, (पीलोर्वि पर्णान्यस्याः । यथा,
 पीलुयुक्तानि पर्णान्यस्याः । “पाककार्यपर्यपुष्प-
 पल्लवजालोत्तरपदाश्च” ४।१।६४ । इति
 डीप् ।) खर्वा । विमिका । ओषधिमैदः । इति
 मेदिनी । ये, १०६ ।

पीव, खीत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 चक-सिट् ।) पीवति लोकः खूबः खादि-
 त्वर्थः । इति दुर्गादायः ॥

पीव, [न] जि, (प्यायते इति । प्येड् वृत्ति +
 “प्यायोः सन्धवारश्च” उक्ता । ४।११४ ।
 इति कनिष्कसन्धवारश्च । “ह्रजः” ६।४१२ ।
 इति दीर्घः ।) खूजम् । इत्यमरः । १।१।६९ ।
 (यथा, भाष्ये । ६।१६।६ ।

“पीवानं खन्नुवं प्रेडं मीटुवं यामकोविदम् ।
 च एकोऽवधुषसावी वञ्जीनां रतिवर्धनः ॥”

पीवरः, जि, (प्यायति वृद्धे इति । प्येड् +
 “ह्रिवदश्चरपीवरपीवरपीवरपीवरपीवर-
 पीवरमकरकटुरव्यधराः” उक्ता । ३।१ ।

अरश्च । अमृतकारकं दीर्घश्च ।) अर्धविला-
 वयवः । मोटा इति भाषा । तत्पञ्चायः ।

पीवः २ पीवा ३ खूजः ४ । इत्यमरः । १।१।६९ ।
 (यथा, आर्षावधुषसायाम् । ३२० ।

“अयदिहितं वाजानी पीवरममृतं करीतिनः ।
 निमायां प्रेमाः पशति निःपशति निःपशति ॥”
 पुं, तामसमन्तरीकपुष्पविशेषः । यथा, मोको-
 क्ये । ७४।५६ ।

पुंस्वः

“ज्योतिर्मा एषुः कायश्चोऽपिर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ज्ञानम् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्त्रीकौ कनौ यस्याः ।
“स्वाङ्गोपवर्णनादिति ।” ४।१।५४ । इति
डीप् ।) पीनोष्ठी । इत्यमरः । १०।६।७१ । स्त्रु-
जन्मयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८।१६ ।
“यपोहितुं लोचनतो सुखानिले-
रपारयन्तं किं पुष्पं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियङ्गवानोन्नतपीवरस्तनी ॥”)
पीवा, [न] पुं, (प्यायते इति । प्ये ड डौ +
“प्यायोः सम्प्रसारणम् ।” उणा० ४।१४ ।
इति कनिष् सम्प्रसारणम् । “हलः ।” ६।४ ।
२ । इति दीर्घः ।) वलवान् । वायुः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी ड य पाने + बाहु-
लकान् वः । तनटाप् ।) उदकम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥
पीवरा, स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अन्वगन्धा ।
श्रुतावरी । इति राजनिर्घटः ॥ स्थला च ॥
पीवरौ, स्त्री, (प्यायते इति । प्ये + खरच् । सम्प्र-
सारणं दीर्घः डीप् च ।) शतम् । इति राज-
माला ॥ शालपणौ । इति भावप्रकाशः । १२।२ ।
नरणी । गौः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
(बहिर्घट्टनामकपितृणां मानसीकन्यानामन्य-
तमा । सा तु शुक्रदेवस्य पत्नी । यथा, हरि-
वंशे । १८।४६—५२ ।
“एतेषां मानसी कन्या पित्रो नाम विभ्रता ।
योगा च योगपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भविष्यी ह्यपरं प्राप्य युगं धर्म्मभृतां वरा ।
पराश्वरकुलोद्भूतं शुक्रो नाम महातपाः ॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी दिग्दर्भः ।
आसादरण्यां सम्भतो विधुमादिरिवोष्णलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवरीं जनयिष्यति ।
क्षणं गौरं प्रभुं शम्भुं हत्वा कन्यां तथैव च ॥”)
पुलिङ्ग, स्त्री, (पुंसो लिङ्गं चिह्नम् ।) पुचिह्नम् ।
शिवः । (यथा, महाभारते । ५।१६४।२ ।
“किञ्चित् कालान्तरं दास्ये पुलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काये सख्यैव वदस्व मे ॥”)
शब्दवाचकतायाम् । पुं । इति कुमरः ॥ (पुंसो
लिङ्गमस्येति । पुलिङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ६।५८।५७ ।
“पुलिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुंसवोऽभवन् ।
दुर्वाधने तदा राजन् ! पतिते तनये तव ॥”)
पुंस्वः, पुं, (पुमानिव वर्धतेति । वृष + कः ।) गन्ध-
नक्षकः । इति शब्दमाला ॥ कुं चा इति भाषा ॥
(पुमान् गौः ।) पुंगवश्च ॥
पुंस्वः, पुं, (पुंस्वलीयः । उपचारान् पुंस्वम् ।)
अभिचारी । यथा, गारुड ६६ अध्याये ।
“नलाटोपवृत्तास्तिष्ठो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
वृषत्वं स्वायत्तवर्षिभिराशुः पञ्चभवंत्यथ ॥
अरेखेणाशुर्वर्षतिर्विष्टिमाभिश्च पुंस्वजाः ॥”

१६१ पुंस्वली

पुंस्वली, स्त्री, (पुंसो भर्तुः सकाशात् चलति पुंसवा-
नरं गच्छतीति । चल + ञच् । गौरादित्वात्
डीप् ।) असती । इत्यमरः । १।६।१० ॥ अस्या
अमरोक्तपण्यायः कुलटाशब्दे लिखितः । तदति-
रिक्तपण्यायो यथा, छटा १ छटा २ धर्षिता २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्का ४ निशाचरी ५
नपारणा ६ । इति णटाधरः ॥ तस्याश्चरिच-
दोषादि यथा,—
“अहो ! को वेद सुवने दुर्जेयं पुंस्वलीमनः ।
पुंस्वली यो हि विश्वको विधिना स विद्वन्मनः ।
बहिष्कृतश्च यशसा धर्म्मैर्गन्धर्वकुलेन च ॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियो-
ऽप्रियः ॥
देवे कर्मणि पेत्रे च पुत्रे बन्धौ च भर्त्तरि ।
हारणं पुंस्वलीयितं सदा द्द्वन्द्वारकर्मणि ॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं सान्द्रतद्व्याप्तिं पुंस्वली ।
रत्नप्रदं रत्नविज्ञं विवद्व्याप्तिं हि पश्यति ॥
सर्वेषां म्यानमस्यैव पुंस्वलीनां न कुत्रचित् ।
हारणा पुंस्वलीजातिर्भरजातिश्च एव च ॥
निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम् ।
न पुंस्वलीनां विप्रैः । यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
अन्यासां कामिनीनाञ्च कीदं हन्तुश्च या दया ।
सा नास्ति पुंस्वलीनाम् कान्तं हन्तुं पुरातनम् ॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
कान्तं दृष्ट्वा हिनस्तेव सोपायेनावलीनया ॥॥
एयिष्यां यानि पापानि पुंस्वलीञ्चैव भारते ।
निष्कृतिं ताभ्यो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन ॥
पुंस्वलीपरिपक्वां सर्वपातकमिश्रितम् ।
देवे कर्मणि पेत्रे च देयं न च तथा जलम् ॥
अज्ञं विद्या प्रयो मूत्रं पुंस्वलीनाञ्च निश्चिनम् ।
हत्वा पितृभ्यो देवभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
शतवर्षं कालञ्चैव पचत्येव सुदारणे ।
घोरान्धकारे क्षमयन्तं दृशन्ति दिवाविशम् ॥
पुंस्वलास्य यो सुदृक्ते देवादयश्च नराधमः ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परञ्च च ।
नस्माद्यन्नाद्रक्षणार्थं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥
पुंस्वलीदर्शने पुण्यं यान्नासिद्धिर्भवेद्भुवम् ।
स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानादियुध्यति ॥
ज्ञानं दानं व्रतञ्चैव जपश्च देवपूजनम् ।
निष्कलं पुंस्वलीनाञ्च भारते जीवनं दृष्ट्वा ॥”
उपस्थितसकामपुंस्वलीत्यागे दीप्तो यथा,—
“रहस्युपस्थिता कामात् पुंस्वलीञ्चेत्येतन्मन्यः ।
परित्यजेन्नमभयादधर्म्मोन्नरकं व्रजेत् ॥”
सन्नेदेव तस्याक्तपस्त्राण्यत्वं गर्हितत्वञ्च यथा,
“उपस्थिता च या योषिद्व्याख्या रागिणामपि ।
श्रुतौ श्रुतमिति व्याख्या सन्नेदेव तपस्विनाम् ॥
अहो सर्वैः परित्याज्या पुंस्वली च विशेषतः ।
धनार्थःप्राणयशसां नाशिनो दुःखदायिनौ ॥
सकायैस्तत्परा शत्रुः परकायैर्विघातिनी ।
निष्ठुरा नरघातिभ्यः सर्वोपहीनरूपिणी ॥

पुंसव

विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभाञ्जेली यथा भवेत् ।
परमोद्वाद्यया सम्यक् कुलटाप्रेमतत्परम् ॥
सर्वेभ्यो हिंसनानुभ्यो विपद्बीजा सदैव वा ।
यो विश्वसेतां संश्लो विपत्तस्य पदे पदे ॥”
इति ज्ञानवैवर्ते श्रीक्षणाञ्जलि ॥ २३ । २४ ।
३२ अध्यायाः ॥
पुंसिह्नं, स्त्री, (पुंसः पुंसवश्च चिह्नम् ।) शिवः ।
इति हिमचन्द्रः । १ । २७४ ।
पुंस, क सर्व । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-
सक-सेट् ।) ओङ्कारवर्गशेषोपधः । संयोगाद्गु-
स्वारः । तेन क्षिपि पुंसोऽसृष्टावित्यसृष्टि पुमान् ।
महोऽभिर्महन्म् । क, पुंसयति खलं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥
पुंसवनं, स्त्री, (पुमांसमिव कृतिं वलप्रदानेन पुंसव-
न् जनयत्यनेनेति । स्व + करणे ल्युट् ।) दुग्धम् ।
इति हिमचन्द्रः । १ । ४०४ ॥ (पुमांसं कृतेऽने-
नेति । स्व ड ल + करणे ल्युट् ।) संस्कार-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु-
वंशे । १ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
दृतेष्व धीरः सङ्ग्रीर्यधन सः ॥”)
अस्त्येनिकर्तृयथा यथा । “गर्भस्य हतौयमासो-
पक्रमे यच्छुद्धिर्दिनं तस्मिन् पतिः कृतनिवृत्तियः
कृतद्विज्याहः चन्द्रनामानमयं संख्याप्य विस्-
पाञ्चजपानां कुशङ्किकां समाप्य कृतज्ञानां
वधुमयेः पश्चिमायां दिशि स्मरन्निष्ठतः कुशितु
प्राङ्मुखीसुपवेश्य प्रकृतकर्मराम्ने प्रादेश-
प्रमाणां हतात्तां समिधं तूष्णीमसौ कृत्वा
महायाज्ञतिहोमं कुर्यात् । यथा । प्रजापति-
र्हविर्गायत्री हृन्दोऽभिर्देवता महायाज्ञति-
होमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापति-
र्हविर्गायक हृन्दो वायुर्देवता महायाज्ञति-
होमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापति-
र्हविर्गुह्य हृन्दः सूर्यो देवता महायाज्ञति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः पति-
नत्याय बध्पृष्टदेशे स्थितो बध्पृष्टिचक्षुः
सृष्ट्वा अवतीर्येन दक्षिणहस्तेन अव्यवहितं
बधूनाभिर्देशं सृष्टुं जपति । प्रजापतिर्हवि-
रगुह्य हृन्दो मित्रावरुणाग्निवायवो देवताः
पुंसवने विनियोगः ।
ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावन्मिनाशुभौ ।
पुमानभिश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तपोदरे ॥
इति पुंसवनम् ॥ ॥
अपरपुंसवनकर्म्मार्थं वटवृक्षस्य पूर्वोत्तर-
प्राश्चाद्यां वलयुगलशालिनी क्षमभिरनुपहृतां
वटशुङ्गां यवानां माघाणां वा त्रिभिस्त्रिभि-
र्गङ्गैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयान् ।
सप्तानां मन्त्राणामध्यायः साधारणाः । प्रजा-
पतिर्हविः सोमवरुणवसुवृद्धादित्यमरुद्विश्व-
देवा देवता अग्न्यध्वर्यापरिक्रयणे विनियोगः
ॐ यदासि सौमी सोमायत्वा राक्षे परिक्री-
याभि । इति गुरुकण्ठेय एकं क्रयम् ॥ १ ॥

पुंसव

ॐ यद्यसि वारुणी वरुणायत्वा रात्रे परि-
क्रीयामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं क्रय-
णम् ॥ २ ॥ ॐ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्रीयामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं क्रय-
णम् ॥ ३ ॥ ॐ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परि-
क्रीयामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं क्रयणम् ॥ ४ ॥
ॐ यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परि-
क्रीयामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं क्रयणम् ॥ ५ ॥
ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीयामि ।
इति गुडकत्रयेण षष्ठं क्रयणम् ॥ ६ ॥ ॐ यद्यसि
विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परि-
क्रीयामि । इति गुडकत्रयेण सप्तमं क्रय-
णम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीतां वटशृङ्गां अनेन मन्त्रेण
हृत्वादाहरत् । प्रजापतिर्हविरोषधो देवता
न्ययोधशृङ्गाच्छेदने विनियोगः । ॐ ओषधयः
सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म
करिष्यति । ततस्त्वां हृत्वादेहितामन्तरौ देवानां य
अन्तरौ चैव स्थापयेत् । ततः हतशोभनान्त्रो-
न्मेरुत्तरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी गर्भ-
वती वा श्रुतस्वाध्यायस्त्रीनो वा ब्राह्मणः प्रादुस्तु
आचारतो नोद्धारजलेन अनावृत्तलोष्टेन पुनः
पुनः पेषयेत् । ततोऽन्मेः पश्चिमत उत्तरायणं
कुशेषु पश्चिमाभिमुखीं बभूव पूर्वदिगागतमस्तकां
हत्वा तत्पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाशे-
रक्षुक्षानामिकाभ्यां वस्त्रवह्नी पश्चितवटशृङ्गां
ग्रह्णीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शृङ्गारसं-
निक्षिपति । प्रजापतिर्हविर्नुष्टम् हृन्दो-
न्मोहदृष्टतयो देवता न्ययोधशृङ्गारसस्य
दाने विनियोगः ।
ॐ पुमानयिः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो दृष्टस्यतिः ।
पुमांसं पुत्रं विन्देत् तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महाथाहुतिर्होमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेश-
प्रमाणां वृताक्तां समिधमग्नौ कृत्वा प्रकृतं कर्म
समाप्य उदीर्यं प्राच्यायनहोमादिवाग्देव-
गानानां कर्मे कृत्वा कर्मकारयित्वा ब्राह्मणाय
दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनम् ॥ इति दशकर्म-
पद्धतौ भवदेवभट्टः ॥ ३ ॥ अथ पुंसवनीक्तवाराः ।
रविमङ्गलदृष्टतयः । नक्षत्राणि । पूर्वाषाढा
ताराषाढापूर्वभाद्रपदतृतरभाद्रपदपुष्यपुनर्वसु-
ज्यादीरेवतीहस्ताश्रवणादृगश्रिरसः । तिथयः ।
नन्दा भद्राः । लग्नाणि । कुम्भसिंहधनुर्मीन-
मिथुनानि । स्त्रियाश्चन्द्रादिशुद्धौ दृशयोगभङ्ग
विष्टिभद्रात्रहृन्मृगशीर्दीन् परित्यज्य गर्भधारण-
दिनावधितृतीयमासे कर्मेयम् । इति ज्योति-
षम् ॥ ३ ॥ स्त्रीकर्मेयव्रतविशेषः । यथा,—
श्रीराजोवाच ।
“व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् । भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥
श्रीशुक उवाच ।
शुक्ले मार्गेश्वरे पक्षे योषिर्हनुर्गुह्या ।
आरभेत व्रतमिदं सर्वकामिकमाहितः ॥
निश्वस्य मरुतां जप्त्वा ब्राह्मणानुमन्त्र्य च ।

पुंसव

आत्मा शुक्लदन्ती शुक्ले वसीताकृततामरे ।
पूजयेत् प्रातराशात् प्राक् भगवन्तं श्रिया सह ॥
अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम ! नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
यथा त्वं कृपया धृत्वा तेजसा महिमौजसा ।
कुट ईशगुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥
विष्णुपति ! महामाये महापुरुषवत्तये ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाबुभावाय
महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्वलि-
सुपहरामीति । अनेनाहरहर्मेन्त्रेण विष्णो-
रावाहनायपाद्योपसर्जन-ज्ञान-वासोपवीत-
भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारान् सुस-
माहितोपाहरेत् ।
हविःशेषश्च जुहुयादन्त्रे द्वादशाहुतीः ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये
स्वाहेति ।
श्रियं विष्णुश्च वरदावाशिषां प्रभवामुभौ ।
भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत् सर्वसम्पदः ॥
प्रणमेदृष्टवङ्गमी भक्तिप्रक्षेप्य चेतसा ।
दृश्वारं जपेन्नित्यं ततः स्तोत्रसुदीरयेत् ॥
युवान् विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः स्मृता मायाशक्तिर्दूरतया ।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः ॥
त्वं सर्वयज्ञ इव्ययं क्रियेयं फलसुगम्भवान् ।
गुणशक्तिरियं देवी यज्ञको गुणसुगम्भवान् ॥
त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरैरन्ध्रियासवः ।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमशोक ! सन्तु सत्त्वा महाशिवः ॥
इत्यभिष्टय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ।
तन्निस्सार्यापहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रक्षेप्य चेतसा ।
यज्ञोच्छिष्टमवत्राय पुनरभ्यर्चयेद्गुरिम् ॥
पतिश्च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।
प्रियेस्तेस्तेरुपनमेत् प्रेमशोभः स्वयं पतिः ॥
विभृथा सर्वकर्मणि पत्न्या उच्चावचानि च ।
जनमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुल्यादनर्हायां पतिरेतत् समाहितः ।
विष्णोर्ब्रतमिदं विभ्रत विह्वल्य कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रियां धीरवतीः स्रग्गन्धवलिमङ्गलैः ।
अर्चयेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थिता ॥
उदास्य देवं स्वे धान्नि तन्निवेदितमयतः ।
अद्यादात्मविशुद्धार्थं सर्वकामसन्दुहये ॥
यत्नेन पूजाविधिना मासान् द्वादशहायनम् ।
बीलायां परमेत् साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥
शोभूतऽप उपसृष्ट्य ज्ञानमभ्यर्थ्य पूर्ववत् ।
पयःशर्तेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥
आशिवः शिरसाहाय द्विजैः प्रीतेः समीरिताः ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥
आचार्यमयतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।

पुंसव

दद्यात् पत्न्यै चरोः शेषं सप्रजस्यं सुखौभगम् ॥
एतच्चरित्वा विधिवद्भूतं विभो-
रभीक्ष्णितार्थं लभेत पुमानिन्द्र ।
स्त्री चैतदाख्याय लभेत सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो यज्ञम् ॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं
पतिं त्ववीरा इतकिस्त्रिधाङ्गतिम् ।
नृत्तप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमयिम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विसृज्यते
य आमयावीक्ष्यकल्यदेहम् ।
एतत् पटन्नभ्युदये च कर्म-
ख्यनन्तदमिः पितृदेवतानाम् ॥
तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
होमावसाने हृतशुक् श्रीर्हरिश्च ।
राजन्महन्मरुता जप्त्वापुण्यं
दितेर्ब्रतचाभिहितं महत्ते ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं १६
अध्यायः ॥ (पुंसव स्तुते इति । कर्मणि कुट् ।
गर्भः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । २४ । १५ । “यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः
पुंसवनानि भयादेव खण्ति पतन्ति च ॥” ॥
पुत्रोत्पादके, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १२८ ।
“प्रप्रक्षुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥”
तथा च तत्रैव । ४ । १३ । ५७—५८ ।
“स विप्रानुमतो राजा गृह्णीत्वाङ्गलिनीदनम् ।
अवधाय सुहा युक्तः प्रादान् पत्न्या उदारधीः ॥
सा तत् पुंसवनं राक्षी प्राश्य वै पत्युरादधे ।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुपुत्रे प्रजाः ॥”)
पुंस्कोकिलः, पुं, (पुमान् कोकिलः ।) पुरुषपिक-
पक्षौ । पुंसुशब्देन कोकिलशब्दस्य कर्मधारय
समासे तस्यान्तलोपे पुंसः सन्निहितं मस्य सनि
कृते मस्यानुस्वारं नियमः । इति तुम्बबोध
याकरणम् ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ३२ ।
“चूनाकुरास्वादकथायकण्डः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं पुञ्ज ॥”)
पुंसं, स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य भावः । पुंसु + ल ।)
शुक्रम् । इति चैमचन्द्रः । ३ । २६३ ॥ पुरुष-
त्वञ्च ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ५० । १२ ।
“सौम्यासौम्येस्तथा शान्तेः पुंसं स्त्रीत्वञ्च ह
प्रभुः ।
विभेद बहुधा देवः पुरुषैरसितैः सितैः ॥”)
पुंसविग्रहः, पुं, (पुंसस्य शुक्रस्यैव विग्रहो यस्य ।
भूत्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुंसः, पुं, (पुक् कृतसितं कथति गच्छतीति
कश्च गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २
१० । २० ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । १५ । १८ ।
“अकृतशोभमः पुसां विसृक्तो नरकाद्वरः ।
मनुस्यस्तु वायसः कुम्भः पुकश्चो जायते ततः ॥”
स तु निषादान् मृदायां जातो जातिविशेषः
यथा, मनुः । ४ । ७६ ।
“न संवसेच्च पतितेर्नचाकाकेन पुकश्चैः ॥”)

पुच्छः, पुं, (पुच्छं कुतश्चित् कथयतीति । कथं गतौ + अच् ।) चच्छातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पुच्छः, पुं, (पुच्छं कुतश्चित् कथयतीति । कथं गतौ + अच् ।) चच्छातः । (स तु निषादात् श्रुत्यायां जातः । यथा, मनुः । १० । १८ ।

“जातो निषादात् श्रुत्यायां आत्मा भवति पुच्छः ॥”)

अथमे, चि । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

पुच्छो, स्त्री, कालिका । गौरी । इति मेदिनी-शब्दरत्नावली ॥ (पुच्छ + जातौ ङीप् । पुच्छ-स्त्रीजातिः । यथा, मनुः । १० । १८ ।

“चच्छातेन तु खोपाको मूलयवनवृत्तिमान् । पुच्छायां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

पुच्छः, पुं, (पुमांश्च खनतीति । खन + डः ।) काष्ठ-मूलम् । इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥ पुच्छ इति श्वातम् ॥ (अङ्गार्द्धादित्वात् स्त्रीषलङ्गोऽपि ॥ यथा, रघुः । २ । ११ ।

“सक्ताङ्गुलिः सायकपुच्छ एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥”

मङ्गलाचारः । इति हेमचन्द्रटीका ॥

पुञ्जः, पुं, स्त्री, (पुञ्ज + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) समूहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुञ्जः, पुं, (पुञ्जं देहसमूहं जाति आदत्ते इति । पुञ्ज + जा + कः ।) आत्मा । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पुञ्जवः, पुं, (पुमान् गौः । “गौरमङ्गितस्तुकि ॥” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।) वृषः । (यथा, हरिवंशे । ७५ । ४१ ।

“भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महालयम् । यद्वयं पुञ्जैः सार्द्धं बह्वामः प्रसवेस्तथा ॥”)

औषधमेतः । (पुमान् गौरिव मदनलाद्याति-शय्यादित्युपमितसमासः ।) उत्तरपदस्यः श्रेष्ठ-वाचकः । इति मेदिनी । वे. ४४ । (यथा, भाग-वते । १ । ६ । ३२ ।

“इति मतिरुपकल्पिता विद्वन्ना

भगवति सात्त्वतपुञ्जवे विभूति ॥”)

अथभौषधम् । मञ्जोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुच्छ, प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायसुकुटुह-धातुः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।)

पुच्छः, पुं, स्त्री, (पुच्छतीति । पुच्छ प्रसादे + अच् ।) लाङ्गूलम् । इत्यमरः । १२ । ५ । ० ॥ (यथा, देवी-भागवते । ५ । ७ । १६ ।

“सुरघातेस्तथा देवान् पुच्छस्य भमयीन च । स जघान रुवाविष्टो महिषः परमाद्भुतः ॥”)

पञ्चाङ्गगे, पुं । इति मेदिनी । छे, ५ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । २८ ।

“उत्का ज्वलन्ती संयामे पुच्छेनाद्य सर्वशः ॥”)

लोमवलाङ्गुले कलापे च, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥

पुच्छटि, स्त्री, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्तिप् । पुच्छं प्रसादं अटतीति । अट गतौ + इन् ।) अङ्गुलि-मोटनम् । इति जिकाण्शेषः ॥ आङ्गुलमट-काण इति भाषा ॥

पुच्छदा, स्त्री, (पुच्छमिव ददातीति । दा + कः ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुच्छी, [न] पुं, (पुच्छोऽख्यस्तीति । पुच्छ + इनिः ।) अकंष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गूलयुक्ते, चि ॥

पुञ्जः, पुं, (पिञ्जते पिञ्जयतीति वाच्यं पिञ्ज + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) समूहः । राशिः । इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८२ ।

“यहीतपसिपुञ्जश्च श्वमाक्षौरकृतः ॥”)

पुट, क चूर्णे । भावि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-चूर्णे सकं-भासि अकं-सेट् ।) क, पोडयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

पुट, न क संसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अहस्त-चुरा परं-सकं-सेट् ।) पुटयति पुण्यं सुखेन जनः संसृजतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पुट, शि श्लेघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-कुटा-परं-अकं-सेट् ।) शि, पुटति अपुटीत् पुपोट । श्लेघः सम्बन्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

पुटं, स्त्री, (पुटतीति । पुट संश्लेघे + कः ।) जाती-फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उपर्यधोभावा-पन्नसंयुक्तन्दरादिकपाण्ड्यरूपौषधपाकपात्रम् । धात्वादिमारण्योपयुक्तान् पुटप्रकारानाञ्च रस-प्रदीपे ।

“लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्वं गुणाज्जना । सन्निधौ तरणश्चापि तत्त्वहिः पुटनाहवेन ॥

गम्भीरे विस्तृते कुण्डे दिहस्ते चतुरस्रके । यनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥

कोष्ठे रुद्धं प्रथमेन गोविष्टोपरि धारयेत् । वनोपलसहस्राहं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् ॥

वर्द्धं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥”

कोष्ठं रुद्धा । गोविष्टा गोहता । इति महापुटम् ॥ सपादहस्तमानेन कुण्डे निवे तथायते ।

वनोपलसहस्रेण पूर्यमध्ये विधारयेत् ॥ पुटनद्रव्यसंयुक्ता कोष्ठिका सुद्रिप्ता सुखे ।

अधोऽङ्गानि करणानि अङ्गान्युपरि निःक्षिपेत् ॥ एतन्नपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥

इत्तच्छतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपादः तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनैवार्थः । अतएवोक्तम् ।

साधारणो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ॥ इति गजपुटम् ॥ २ ॥

अरन्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहस्तयते ॥ ३ ॥ वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौकुटं पुटम् ।

‘अरन्निस्तु निष्कनिष्ठं न सुटिना’ इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ निःस्तकनिष्ठया सुटोपलक्षितो

हस्तोऽरन्निस्त्वर्थः । षोडशाङ्गुलकं खाते कस्यचित् कौकुटं पुटम् ॥ ४ ॥ यत् पुटं शायते खाते स्रष्टसंख्येर्वनोपलेः ।

कपोतपुटमेतत् कथितं पुटपाण्डेः ॥ ५ ॥ गोष्ठान्तर्गोखरचूषं शुष्कचूर्णितगोमयम् ।

गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥ इहदुभाख्यस्थितेयं गोवेदोयते पुटम् ।

तत्रोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः सुतभस्मज्ञतु ॥ ६ ॥ इहदुभाख्ये तुषेः पूर्णे मध्ये रुधां विधारयेत् ।

चिन्ताविं सुदयेद्वाहं तद्वाहपुटस्तथैव ॥ ७ ॥ इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागः ॥

पुटः, पुं, स्त्री, (पुटतीति । पुट श्लेघे + कः ।) अन्ध-खुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुटः, चि, (पुट + कः ।) आच्छादनम् । पञ्चादि-रचितः पुष्पाद्याधारः । यथा, रघुः । २ । ६५ ।

“दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं

पुष्पोपभुञ्चुर्नृति तमादिदेश ॥”

(यथा च मनी । ६ । २८ ।

“यामादाहृत्य वान्नीयादष्टौ यासान् वने वसन् । प्रतिगच्छ पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ॥”)

मिथः संश्लेषः । इति सुकुटः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुटकं, स्त्री, (पुटवत् कायतीति । कै + कः ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दाद्योऽप्यञ् ॥

पुटकन्दः, पुं, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोककन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटकनी, स्त्री, (पुटकानि सन्त्यत्रेति । पुटक + “पुष्करादिभ्यो ङेप्” ५ । २ । १३५ । इति इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । पद्मयुक्तदेशः ।

पद्मसमूहः पद्मजता च । इति हेमचन्द्रः ॥ पुटग्रीवः, पुं, (पुटमिव ग्रीवा यस्य ।) गर्गरी ।

तान्त्रकुम्भः । इति मेदिनी । वे, ६१ ॥ पुटपाकः, पुं, (पुटेन पाकः ।) पुटाभ्यन्तरितौ-

षधपचनम् । अथ पुटपाकविधिः । “पुटपाकस्य कल्कस्य सरसो यच्छते घृतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरन्यथ्यते मया ॥ पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपश्च द्वाङ्गुलं स्थले कुण्याङ्गुलिमात्रकम् ॥ काष्मरीवटजम्बादिपत्रैर्वैद्यनसुतसम् ।

पलमात्रो रसो यास्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥ कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोकमिता बुधैः ॥

अपि च । हे विख्ये स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यं पलं मतम् ।

द्रवस्य कुङ्कुमोन्नानं सर्वमेकच पेययेत् ॥ तदेकच समालोच्य पत्रैः सुपरिवर्तितम् ।

पुटपाकविधानेन तत् पक्वा तदसं बुधः । तर्पणीक्तेन विधिना यथावद्वचारयेत् ॥

इहामध्ये निधेयः स्यात्तिलसुतान्नाशयिनः । कर्हणो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स विधा ॥

इति स्निग्धो विरुचस्य स्निग्धस्य स तु लेखनः । इहैवनायमितरः पिप्पलादग्बन्धवातशुत् ॥

इतरो रोपणः । स्निग्धमांसवसामज्जमेदः स्नाहौषधैः कृतः ।

स्निग्धः पुटपाकः स्याद्वाय्वोर्देवाकशते तु सः ॥ वाक्शतं कौटिकाशतम् ।

जाङ्गलानां यल्लक्ष्मणैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः । लाण्यलोहरणस्तान्नाशयिद्रुमसिन्धुजैः ॥

समुद्रफेनकासीसखीतोजदधिमस्तुभिः ।

लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥
लघुनाङ्गमध्यायतिलकद्वयभाविताः ।
लेखनाङ्गगुणो धाम्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
तिलकद्वयव्यापः ।

निष्ठातादृष्टपटोलनिदिधिकाभिः
स्थात् पञ्चतिलक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
आचरेत्तर्पणोक्तास्तु क्रियां आपत्तिदर्शने ॥
आपत्तिदर्शने मिथ्यास्तपुटपाकजनितथाधि-
दर्शने ।
तेजास्तिलमाकाशमादर्शं भास्वराणि च ।
नेष्टेत तर्पिते नेत्रे यच्च वा पुटपाकवान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुटभेदः, पुं, (पुटं संश्लिष्टं भिन्नतीति । भिद +
“कर्मण्यण्” १ । २ । १ । इत्यण् ।) नदी-
वक्रम् । (नदीचक्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ० । ७ ॥
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।

“प्रायेणैव हि मणिना मलिनानामाश्रयत्वसुप-
यान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदं भवति ॥”

पत्तनम् । आतोद्यम् । इति मेदिनी । दे, ५० ॥

पुटभेदं, स्त्री, (पुटैरन्वयैर्भिद्यते इति । भिद +
कर्मणि लुट् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १०० । १२ ॥

“व हस्तिनपुरे रम्ये कुरुणे पुटभेदे ।

वसन् सागरपर्यन्तामन्वशासहसुन्वराम् ॥”

पुटालुः, पुं, (पुटः संश्लिष्ट आलुः ।) कोलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटिका, स्त्री, (पुटं अस्थस्या इति । पुट + ठन्
+ टाप् ।) एका । इति हारावली । ६७ ॥

पुटितं, स्त्री, (पुटं जातमस्येति । पुट + इत् ।
पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्यूतं,
त्रि । इति मेदिनी । ते, १३४ ॥ आद्यन्तप्रण-
वादियुक्तमन्त्रादौ पुटपार्श्वे च त्रि ॥

पुटी, स्त्री, (पुटतीति । पुट + क्तः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कौपीनम् । इति जटाधरः । आच्छा-
दनम् । पञ्चादिरचितः पुण्याद्याधारः । इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४६ ।

“एरुपत्रप्रयना जनयन्ती स्नेहमल्लघुजन-
तटा ।

भूलिपुटीव मिलन्ती स्मरन्वरं हरति हलिक-
वधुः ॥”

पुटीटनं, स्त्री, (पुटं संश्लिष्टपुटनमिव ।) श्वेत-
पञ्चम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुटीदकः, पुं, (पुटे अन्तर्भुजपात्रमध्ये उदकं
यस्य ।) नारिकेलः । इति हारावली । १०० ॥

पुट्ट, क तौच्छेत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । उदयान्तः । एक
टकार इति रामः । क, पुट्टयति । तौच्छमन्त्री-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

पुड, इ मर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, पुडयते । मर्हे
चर्चोकरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पुण, प्र धर्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-
सकं-सेट् ।) शुभक्रियायामित्यर्थः । प्र, पुणति
शुभं लोकः । मोक्षिता । इति दुर्गादासः ॥

पुङ्गः, पुं, (पुङ्गते इति । पुङ्गि मर्हे + चन् ।)
तिलकः । इति जटाधरः ॥

पुङ्गरी, [३] पुं, हस्तिना मनुष्याणाञ्च चक्षुष्यः
क्षुद्रनिटपः । शालपण्योपपन्नतुल्यपत्रः । पुङ्ग-
रिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः । पौङ्गरी-
कम् २ पुङ्गरीकम् ३ पुङ्गरीयकम् ४ प्रपौङ्ग-
रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौङ्ग्यम् ७ तालपुष्प-
कम् ८ खलपुष्पम् ९ दृष्टितम् १० खलपद्मम्
११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्वदशकं पद्मकाष्ठे
प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पुङ्गरीकं, स्त्री, (पुङ्गति अन्यपुष्पाणां गर्वं चूर्णो-
करोतीति । पुङ्ग मर्हे + “पर्फरीकादयश्च” ।
उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । “पुङ्गतेः पुङ्गरीकम्” । इत्यु-
ज्जलदत्तः ।) सुखपद्मम् । तत्पर्यायः । सिता-
म्भोजम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥ शत-
पत्रम् ३ महापद्मम् ४ सिताम्भोजम् ५ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च श्वेत-
पद्मशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १७ ।

“पुङ्गरीकातपत्रकं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तस्मिन् ॥”

पद्ममाध्वम् । इति भरतदृष्टयादिः ॥ श्वेत-
पञ्चम् । मेघजभेदः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

सप्तमहाकुशानामन्यतमः । तल्लक्षणं यथाह
माधवकरः ।

“सन्धतं रक्तपर्यन्तं पुङ्गरीकदण्डोपमम् ।
सोन्धेयश्च सरागश्च पुङ्गरीकं तदुच्यते ॥”

पुङ्गरीकः, पुं, (पुङ्गरीकवदण्डोऽस्यस्येति । अच् ।)
अजिकोणस्थदिग्गजः । आघ्रः । इत्यमरः । ३ । १ ।
११ । कोषकारभेदः । इति मेदिनी ॥ सहकारः ।
गणधरः । राजलसर्पः । गजध्वजः । इति
हेमचन्द्रः ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(धान्यविशेषः । तदुच्यते, —
“पुण्याकः पुङ्गरीकस्तथा महिषमस्तकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कमलकुलः । श्वेतवर्णः । इत्यनंकार्यकोषः ॥
(कौशडीपस्थपञ्चतविशेषः । यथा, मातृह्ये ।
१२१ । २९ ।

“देवावृतः परेणापि पुङ्गरीको महान् गिरिः ।
एते रक्तमयाः सप्त कौशडीपस्य पञ्चताः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ११८ । ७६ ।
“शुक्लपद्मे दृश्यन्ते पुङ्गरीकं समाविष्टम् ।

तत्र खाला नरो राजन् । पुङ्गरीकप्रणं लभेत् ॥”
यज्ञविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ । ३० । १७ ।

“अश्वमेधो राजसूयः पुङ्गरीकोऽथ गोसवः ।
एतेऽपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणे ॥”

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । ५ । १०३ । १३ ।
“नागानामेकवर्णानां यथाश्रेष्ठं मे श्रेष्ठ ।

द्वौ पद्मौ पुङ्गरीकश्च पुण्यो सुहरपण्यकः ॥”

रामचन्द्रवर्णीयवृषविशेषः । यथा, रघुः । १८ । ८८ ।

“तेन द्विपानामिव पुङ्गरीको

राक्षामजयोऽननि पुङ्गरीकः ।

शान्ते पितृयाजुतपुङ्गरीका

यं पुङ्गरीकाश्चमिव श्रिता स्त्रीः ॥”

पुङ्गरीकाः सन्धमेति । अच् । पुङ्गरीक-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मातृह्ये । १०० । ६८ ।

“प्रयोदस्तु हृदो नीलः स शुभः पुङ्गरीकवान् ।
पुङ्गरीकात् प्रयोदाश्च तस्मात् द्वे सम्पुच्छय-
ताम् ॥”

पुङ्गरीकाश्च, स्त्री, (पुङ्गरीकवदक्षिणी यस्मात् ।
यच् समासे ।) पुङ्गयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुङ्गरीकाश्च, पुं, (पुङ्गरीकवदक्षिणी नेत्रे यस्य ।
यच् समासे ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६८ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।

“पुङ्गरीकं परं धाम नित्यममरमयम् ।

तद्भावात् पुङ्गरीकाश्चो दस्युचासाज्जनाईनः ॥”

“हृदयाख्यपुङ्गरीकमनुते याप्नोति तत्रोपलभ्यत
इति पुङ्गरीकाश्चः । यत् पुङ्गरीकाजस्त-
पुङ्गरीकं परममध्यमम् इति श्रुतेः । अक्षिणी

पुङ्गरीकामे यस्येति वा ।” इति शाङ्करभा-
ष्यम् ॥ तस्य स्मरये वाक्याभ्यन्तरशुचित्वं यथा,

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुङ्गरीकाश्चं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”

इति वामने ३३ अध्यायः ॥

(जलचरपक्षिविशेषः । तदुच्यते, —
“उत्क्रोशः पुङ्गरीकाश्चो मेघरावोऽभुक्कुट्टी ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)
पुङ्गरीयकं, स्त्री, खलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

प्रपौङ्गरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुङ्गयं, स्त्री, (पुङ्गतीति । पुङ्गि + अच् । तस्यार्थं
प्रधानम् । शकन्वादित्वात् साधुः ।) प्रपौङ्ग-
रीकम् । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ “हे हस्तिनां

मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रनिटपे शालपण्योपपन्न-
तुल्यपत्रे । पुङ्गरिया इति ख्यातः । प्रकृतं पुङ्ग-
रीकमिव दाहहरणान् प्रपौङ्गरीकं चः सुप-
चानादित्वादनपदस्यादौ वृद्धिः । पुङ्गयति

खण्डयति दोषान् पुङ्गयं पुङ्गि मर्हे नाप्नोति
अर्थः । पौङ्ग्यमिति पाठे स्मार्थं चः वृद्धिः
पुङ्गरीकादिरप्यत्र ।

“खलपद्मं साधुपुण्यं दृष्टितं पुङ्गरीयकम् ॥”
इति रभसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुङ्गः, पुं, (पुङ्गन्ते गुडप्रकर्षार्थं चूर्णोक्रियते
इति । पुङ्गि मर्हे + “स्फायितश्चीति” । उणा-
२ । २१ । इति रक् ।) इक्षुमेदः । पुङ्गिप्याक् इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । देवविशेषः ।

अतिसूक्तकः । त्रिषु । त्रिभिः । पुङ्गरीकम् ।
देवविशेषे, पुं भूवि । इति मेदिनी । दे, ५६ ॥

(यथा, मातृह्ये । ११३ । ४५ ।

“प्राग्व्योतिषाश्च पुङ्ग्याश्च विदेहास्तावज्जिप्तकाः ।
शान्तामागधगोनर्हाः प्राच्या जनपदाः सुताः ॥”

तिलकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुण्डकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ देहस्य चिह्नविशेषः ।
अस्य लक्षणानि पुण्डकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वलि-
राजस्य चैवजः पुनर्विधेयः । यमानैव पुण्ड-
केशो विख्यातः । यथा, महाभारते । १।१०४।
४७—५१ ।

“वलिः सुदेष्णा भार्या स्त्री तस्मै तां प्राप्तिगोतु
पुनः ।

तां स दीर्घतमाङ्गुल्यु स्रष्टा देवीमयावधीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारस्ते तेजसादिबर्षवः ।
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्डः सुस्रश्च ते सुताः ॥
तेषां देशाः समाख्याताः खगमप्रथिता सुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च सुतः ॥
कलिङ्गविधयश्चैव कलिङ्गस्य च स सुतः ।
पुण्डस्य पुण्डाः प्रख्याताः सुखाः सुस्रस्य च
सुताः ॥

एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिणः ॥”)

पुण्डकः, पुं, (पुण्ड इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतिः” ४।१।६६। इति कन् ।) माधवी-

लता । इत्यमरः । २।४।७२ । (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“माधवी स्यात्तु वाचन्ती पुण्डको मस्तकोऽपि च ।
अतिसुक्तो विसुक्तश्च कात्तुको भ्रमरोत्सवः ॥”)

तिलकट्टचः । (पुण्ड + स्वार्थे कन् ।) इत्युभेदः ।

पुंङ्क् आक् इति भाषा । तत्पर्यायः । रसालः २

इत्युवाटी १ योनिः ४ इत्युयोनिः ५ रसाली ६

रसदालिका ७ करङ्कशालिः ८ । अस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । नृदु-

त्वम् । पितृदाहहरत्वम् । दृष्यत्वम् । तजोवल्-

विवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ-

शरीरस्य चिह्नविशेषः, पुं, स्त्री । यथा, अथ-

वेद्यके । ३।७६—८१ ।

“अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।

आधुपूर्वम् यथादृष्टं तु निमित्तस्यैवेतिभिः ॥

शुक्तिशङ्खगदाखड्गपद्मशङ्खकाकुशोपमाः ।

शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुण्डकाः स्मृताः ॥

मत्स्यवृद्धारप्रासादखण्डेदीपसन्निभाः ।

श्रीरुच्यदर्पणाकाराः शुभदाः परिकीर्तिताः ॥

शिरोललाटवदनं यः पुण्डो व्याप्य तिष्ठति ।

स धन्यः पूजितो नित्यं नृकुक्षौ च यो भवेत् ॥

यन्मैतन्मृताकाभा ये च सगद्गमसन्निभाः ।

ते सर्वे पूजिताः पुण्डा धनधान्यफलप्रदाः ॥

इति पुण्डाः शुभाः प्रोक्ताः पूर्वप्राज्ञाशुवारतः ।

अशुभाश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥

काककङ्ककवन्ताहिगृध्रगोमायुसन्निभाः ।

असिताः पीतका रक्ताः पुण्डका नैव पूजिताः ॥

तिर्यग्गात्रैश्च विच्छिन्नाः शङ्खलापाशसन्निभाः ।

शृङ्गाया वामदेहस्थाः पुण्डका न शुभाः स्मृताः ॥

जिह्वाकक्ष्मण्ड्याणि भस्मवर्णनिभानि च ।

पुण्डकाणि न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि वाजिनः ॥”

पुण्डदेशवृत्तिः । यथा, महाभारते । १।४।२४।

“तथाङ्गवङ्गी स च पुण्डकेन
पण्डितैरुवाचैव स वदाम्येन ॥”)

पुण्डक

पुण्डकेति, पुं, (पुण्डे इत्युविशेषे केतिर्यस्य ।)
इत्थी । इति शब्दमाणा ॥

पुण्डः, स्त्री, (पुण्डेऽनेनेति । पू + “पूडो यस्तुक्
इत्यच् ।” उणा० ५।१५ । इति यत् युगागमो

इत्यच् ।) शुभादृष्टम् । तत्पर्यायः । धर्मम् २
अथः ३ सुस्रतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः । १।४।२४॥

पुण्डमारवोऽपुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा,
अभिपुराणे ।

“पण्डितेनापि किमेन समर्थेन च देहिनाम् ।

यत् पुण्डं भारसुहोऽपुमशक्तं पारलौकिकम् ॥”

आत्मज्ञतपुण्ड्यकथनविधौ यथा,—

“इदं दत्तमधीतं वा विनश्यत्तुर्कोर्भेनात् ।

आवाहुर्योऽप्यथाभ्यासं भयतेनो विमिद्यति ॥

तस्मादात्मज्ञतं पुण्डं दृष्ट्वा न परिकीर्तयेत् ॥”

इति सुहितखे देवणः ॥ ॥

अदत्तपुण्डभागित्वं पोषण्ये द्रष्टव्यम् ॥ ॥

शोभनकर्म । पावनम् । सुन्दरे, वि । इति

हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धि । इति णटाधरः ॥

पुण्डकं, स्त्री, (पुण्डाय कायतीति । को + कः ।)

व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्ड्यत्वेन

प्रव्रजताजनकत्वेन यद्विधितमुपवासादि तदेव

व्रतं न तु यः कोऽपि नियमः । आदिना व्रतं

भोजनाचारलवणादिपरिग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥

पुण्ड्यकव्रतं, स्त्री, (पुण्ड्यकं व्रतमिति ।) पतिसौभा-

ग्यस्य शौक्यातुल्यापुण्ड्यस्य च जनकः स्त्रीकर्तव्य-

नियमविशेषः । तस्य विधिर्यथा,—

महादेव उवाच ।

“हरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ।

व्रतं च पुण्ड्यकं नाम वर्षभेकं करिष्यति ॥

देवि । शुद्धे च कालेऽत्र परं नियमपूर्वकम् ।

माघशुक्लत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ॥

गात्रं सुनिर्मलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्वकम् ।

उपोष्य पूर्वदिक्से वस्त्रं प्रक्षाण्ड्य यत्नतः ॥

धीते च वाससी धृत्वा उपविश्यासने शुचौ ।

आचम्य तिलकं कृत्वा निम्नाय्य आङ्गिकं पुरः ॥

घटस्थारोपणं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥

पुरोहितस्य वरणं पुरः कृत्वा प्रयत्नतः ।

संकष्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥

व्रते द्रव्याणि निव्यानि चोपहारानि वोढुश ॥

देवानि नित्यं देवेशि ! कृणाय परमात्मने ।

आसनं खागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ॥

मधुपर्कं च खानीयं वस्त्राण्याभरणानि च ।

सुगन्धिपुष्पं धूपं च दीपनैवेद्यवन्दनम् ॥

यस्तच्छुच्यं ताभ्यूनं कर्पूरादिसुवासितम् ।

द्रव्याद्येतानि पूजायाश्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ॥

देवि । किञ्चिद्दिनेनैवाङ्गहानिः प्रजायते ।

अङ्गहीनश्च यत् कर्म पाङ्गहीनो यथा नरः ॥

अङ्गहीनश्च कार्यं च फलहानिः प्रजायते ।

अष्टोत्तरशतं पुष्पं पारिजातस्य विष्णवे ।

देयं प्रतिदिनं दुर्गे । खात्मनो रूपहेतवे ॥

अतश्चम्यकपुण्यां लक्ष्मणसत्तमौचितम् ।

प्रदेयं हरये भक्त्या बहुसौन्दर्यहेतवे ॥

पुण्डक

नीलोत्पलानां लक्ष्मण देयं कृणाय भक्तितः ।

व्रताङ्गभूतं देवेशि ! चक्षुषो रूपहेतवे ॥

हिमालयोद्भवं लक्ष्मणं रुचिरं चेतनामरम् ।

प्रददौ केशवायैव केशसौन्दर्यहेतवे ॥

अमृतारत्नरचितं दर्पणानां सहस्रकम् ।

देयं नारायणायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥

अमृतारत्नरचितं पुटकाणां सहस्रकम् ।

प्रदेयं गोपिकेशाय नाभिकारूपहेतवे ॥

वस्तुकपुष्पलक्ष्मण देयं राधेश्वराय च ।

खस्यौघाधरोक्षैव बहुसौन्दर्यहेतवे ॥

सुक्ताफलानां लक्ष्मण रत्नसौन्दर्यहेतवे ।

देयं गोलोकनाथाय शैलेने । भक्तिपूर्वकम् ॥

रत्नगण्डकलक्ष्मण गण्डसौन्दर्यहेतवे ।

मदीश्वराय दातव्यं व्रते शैलेनकन्यके । ॥

रत्नपापकलक्ष्मण देयं जलेश्वराय च ।

अष्टाधःस्थलरूपाय प्राणेशि । भक्तितो व्रते ॥

कर्णभूषणलक्ष्मण रत्नसारविनिर्मितम् ।

देयं सर्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्यहेतवे ॥

माध्वीककलसानां लक्ष्मण रत्नविनिर्मितम् ।

देयं विश्वेश्वरायैव स्वरसौन्दर्यहेतवे ॥

सुधापूर्णं च कुम्भानां सहस्रं रत्नविनिर्मितम् ।

देयं कृणाय देवेशि । वाक्यसौन्दर्यहेतवे ॥

रत्नप्रदोपलक्ष्मण गोपवेशविधायिने ।

देयं किशोरवेशाय दृढिसौन्दर्यहेतवे ॥

धुस्तरुसुमाकारं रत्नपात्रसहस्रकम् ।

देयं गोरक्षकायैव गलसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्गन्धसाररचितं पद्मनालसहस्रकम् ।

देयं तन्मुकुटालाय बाहुसौन्दर्यहेतवे ॥

लक्ष्मण रत्नपद्मानां कक्षसौन्दर्यहेतवे ।

देयं गोपाङ्गनेशाय नारायणि । हरिव्रते ॥

अङ्गुरीयकलक्ष्मण रत्नसारविनिर्मितम् ।

अङ्गुलीनां रूपार्थं देयं देवेश्वराय च ॥

मणिकसारलक्ष्मण अतवर्णं मनोहरम् ।

देयं सुनीन्द्रनाथाय नखसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्गन्धसारहारणां लक्ष्मणातिमनोहरम् ।

देयं मदनमोहाय वक्षःसौन्दर्यहेतवे ॥

सुपङ्कश्रीफलानां लक्ष्मण सुमनोहरम् ।

देयं सिद्धेश्वरनाथाय स्नानसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्गन्धपूर्णकारं लक्ष्मणं मनोहरम् ।

देयं पद्मालयेशाय देहस्य रूपहेतवे ॥

सद्गन्धसाररचितनाभीनालसहस्रकम् ।

प्रदेयं पद्मनाभाय नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्गन्धसाररचितरथचक्रसहस्रकम् ।

नितम्बसौन्दर्यार्थं च प्रदेयश्चक्रपाणये ॥

सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्ष्मण सुमनोहरम् ।

प्रदेयं श्रीनिवासाय श्रोत्रिसौन्दर्यहेतवे ॥

श्रुतपत्रस्थलानां लक्ष्मणमन्मथतम् ।

प्रदेयं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्यहेतवे ॥

सुवर्णरत्नितानां लक्ष्मणानां सहस्रकम् ।

गतिसौन्दर्यहेतवे देयं लक्ष्मीश्वराय च ॥

राजहंससहस्रं गजेन्द्राणां सहस्रकम् ।

सुवर्णरत्नलक्ष्मण देयं नारायणाय च ॥

पुराटक

विचित्रं रत्नसारेण मूर्धः सौन्दर्यहेतवे ॥
 मानतीनाञ्च कुसुममयानं लक्ष्मीचरि ।।
 देयं वृन्दावनेशाय हास्यसौन्दर्यहेतवे ॥
 अमल्यरत्नलक्ष्म्यं देयं नारायणाय वै ।
 सुव्रते । व्रतपूर्णांश्च श्रीलसौन्दर्यहेतवे ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं मणीन्सारलक्ष्म्यम् ।
 देयं सुनीलनाथाय मनःसौन्दर्यहेतवे ॥
 प्रवालसारसङ्काशं मणिसारसङ्काशम् ।
 देयं लक्ष्माय भक्ता च प्रियानुरागदृढये ॥
 माणिक्यसारलक्ष्म्यं देयं लक्ष्माय यत्नतः ।
 जन्मनः कोटिपर्यन्तं स्वाभिसौभाग्यहेतवे ॥
 कुण्डलाञ्च नारिकेलञ्च जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
 फलान्येतानि देयानि हरये पुनश्चेतवे ॥
 रत्नसारलक्ष्म्यं देयं लक्ष्माय यत्नतः ।
 असंख्यजन्मपर्यन्तं स्वात्मनो घनदृढये ॥
 वाद्यं गानाप्रकारञ्च काव्यतालादिकं परम् ।
 व्रते सम्पत्तिदृष्टार्थं श्रीहरिं श्रावयेद्ब्रती ॥
 पायसं पिष्टकं सर्पिःशर्कराक्तं मनोहरम् ।
 प्रदेयं हरये भक्ता स्वात्मनो भोगदृढये ॥
 सुगन्धिपुष्पमाद्यानां लक्ष्ममयतमीक्षितम् ।
 प्रदेयं हरये भक्ता हरिभक्तिविरुद्धये ॥
 नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्तार्थं दुर्गे । नानाविधानि च ॥
 नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि च ।
 श्रीकृष्णप्रीतये भक्ता व्रते देयानि सुव्रते । ॥
 ब्राह्मणानां सहस्रञ्च प्रत्यहं भोजयेद्ब्रती ।
 स्वात्मनः श्रेष्ठदृष्टार्थं व्रते जन्मनि जन्मनि ॥
 पुष्पाञ्जलिप्रदं देयं निधं पूर्णञ्च पुनने ।
 प्रणामशतकं देवि । कर्तव्यं भक्तिदृढये ॥
 वध्मासाञ्च हविष्यामं मासान् पञ्च फलादिकम् ।
 हविः परं जलं पक्षं व्रते पक्षे च सुव्रते । ॥
 रत्नप्रदीपशतकं वस्त्रं दद्याद्दिवानिशम् ।
 रात्रौ हुताशनं कृत्वा निधं जागरणं व्रते ॥
 स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
 सङ्कल्पोऽध्यवसायञ्च क्रियानिव्यतिरेव च ॥
 मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविरुद्धये ।
 ज्ञानदृष्टिर्जागरणं सुबुद्धिर्मितभोजने ॥
 लोभभोहकामक्रोधभयशोकविवादकम् ।
 कलहञ्च परित्याज्यं व्रते बन्धुविरुद्धये ॥
 संपूर्णं च व्रते देवि । प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
 त्रिशतञ्च षष्टाधिकं लङ्कनं वस्त्रसंयुतम् ।
 समोऽयं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम् ॥
 त्रिशतञ्च षष्टाधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
 त्रिशतञ्च षष्टाधिकं सहस्रं तिलहोमकम् ॥
 त्रिशतञ्च षष्टाधिकं सहस्रं स्नानमेव च ।
 देया व्रतसमाप्तां च दक्षिणा विविधेरिता ।
 अर्घ्या समान्निदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणाम् ॥
 रत्नहस्तफलं देवि । दद्या भक्तिहरौ भवेत् ।
 हरितुल्यो भवेत् पुत्रो विद्यातो भुवनत्रये ॥
 सौन्दर्यं स्वाभिसौभाग्यमैश्वर्यं विपुलं धनम् ।
 सर्ववाञ्छितसिद्धीनां बीजं जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्तं कथितं देवि । व्रतं कुरु महेन्दरि । ।

पुराणभू

पुत्रलक्ष्मी भविता साध्वीत्युक्ता च विरराम ह ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३-४। अध्यायौ ॥
 पुराणज्ञत्, जि, (पुराणं करोति स्मिति । ज + "सुकर्म-
 पापमन्त्रपुराणेषु लज्जः ।" १।१।८६। इति जिप् ।
 "इत्यस्य तुक् पिति किति ।" ६।१।७१। इति
 तुगागमञ्च ।) पुराणकर्ता । धार्मिकः । यथा,
 "पुराणज्ञाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥"
 इति भट्टिः । ५। ६८ ॥
 पुराणगन्धः, पुं, (पुराणः पवित्रो हृद्यञ्च गन्धोऽस्य ।)
 चम्पकः । इति चिकाण्डशेषः ॥
 पुराणजनः, पुं, (पुराणः विरहलक्षणाया पापी चासौ
 जनश्चेति ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥
 यज्ञः । (यथा, हरिर्यज्ञे । २ । २६ ।
 "सर्पैः पुराणजनेष्वेव वीरद्विः पर्वतेस्तथा ॥"
 पुराणाश्रितो जनः ।) सम्जनः । इति मेदिनी ।
 न, १६८ ॥
 पुराणजनेश्वरः, पुं, (पुराणजनानां यन्त्राणामीश्वरः ।)
 कुबेरः । इत्यमरः । १।१।७३ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ६ ।
 "समस्तया वसुदृष्टिविचर्जनैः
 नियमनादसताञ्च नराधिपः ।
 अनुययौ यमपुराणजनेश्वरी
 सवस्त्रावस्त्राग्रेसरं रुचा ॥")
 पुराणदण्डं, स्त्री, (पुराणं पवित्रं दण्डम् ।) श्वेत-
 कृष्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुराणदर्शनः, पुं, (पुराणं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।)
 चापपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यद्दर्शनं
 पुराणं भवति तच्च, त्रि । यथा, रघुः । १ । ८६ ।
 "तां पुराणदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
 याव्यमाशंसितावन्त्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥")
 पुराणफलः, पुं, (पुराणानि शुभानि फलानि यस्य ।)
 वनभेदः । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यारामः २ । इति
 शब्दमाला ॥ (पुराणस्य फलं पुराणजन्यं फल-
 मिति वा ।) धर्मजन्यफले, स्त्री ॥ (यथा,
 मनुः । ५ । ५३ ।
 "वर्षे वर्षेऽभ्येधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसाणि च न खादेद्यस्तयोः पुराणफलं समम् ॥")
 पुराणभाक्, [ज] जि, (पुराणं भजतीति । भज +
 शिल् ।) पुराणविशिष्टः । यथा, पञ्चशायके ।
 "क्रीडावन्तो विनीतान्बुसुरतरताः पुराणभाजः
 शशाः स्युः ॥"
 पुराणभूः, स्त्री, (पुराणस्य पुराणोत्पादिका वा भू-
 भूमिः ।) आर्यावर्तदेशः । यथा, हेमचन्द्र । ४।१८८।
 "आर्यावर्तो जम्भभूमिर्जनपक्षहञ्चक्रिणाम् ।
 पुराणभूराचारवेदी मध्यं किञ्चिद्विमानयोः ॥"
 पुराणभूमिः, स्त्री, (पुराणस्य पुराणोत्पादिका वा
 भूमिः ।) आर्यावर्तदेशः । इत्यमरः । १।१।८८ ॥
 स तु किञ्चिद्विमानयावधिमध्यदेशः । यथा,—
 "आसुसुद्रात्तु पूर्वस्यादासुद्रात्तु पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योराभ्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥"
 इति भरतधृतमधुः ॥
 पुत्रकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुराणात्मा

पुराणवान्, [त] जि, (पुराणमस्यास्तीति । पुराण +
 मतप् । मत्त वः ।) पुराणयुक्तः । तत्पर्यायः ।
 सुजतो २ धन्यः १ । इत्यमरः । १।१।३१ ॥ सुजत् ४
 पुराणज्ञत् ५ । इति जटाधरः ॥ धर्मवान् ६ अय-
 खान् ७ दृषवान् ८ । इति पुराणपर्यायकशब्दो-
 त्तरवतुप्रत्ययेन निष्पत्ताः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १२ । २६७ । २८ ।
 "ऊर्ध्वं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुराणवतां रूप । ।
 मध्यतो मध्यपुराणानामधो दुष्कृतकर्म्मणाम् ॥")
 पुराणज्ञोक्तः, पुं, (पुराणः पुराणदायकः श्लोको यश्च-
 चरित्रं वा यस्य ।) विष्णुः । इति श्रीभाग-
 वतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नल-
 राजः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । ७४ । ११ ।
 "पुराणज्ञोक्तस्य वैश्वतो वार्ण्य इति विष्णुतः ॥"
 पुराणचरित्रे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १।१४।१।
 "संप्रस्थिते द्वारकार्या जिष्णौ बन्धुद्विष्टया ।
 शातुश्च पुराणज्ञोक्तस्य लक्ष्यस्य च विचेष्टितम् ॥")
 पुराणज्ञोक्ता, स्त्री, (पुराणः पुराणजनकः श्लोको यश्च-
 चरित्रं वा यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्द-
 माला ॥ सीता । यथा,—
 "पुराणज्ञोक्तो नलो राजा पुराणज्ञोक्तो युधिष्ठिरः ।
 पुराणज्ञोक्ता च वैदेही पुराणज्ञोक्तो जनार्दनः ॥"
 इति पुराणम् ॥
 पुराणा, स्त्री, (पुराणाति या पूयतेऽनयेति वा । पू +
 "पूडो यस्तुक् ह्रस्वश्च ।" उणा- ५ । १५ । इति
 यत् युक् ह्रस्वश्च घातोः । ततटाप् ।) तुलसी ।
 इति शब्दमाला ॥ पुराणजनिका च ॥
 पुराणात्मा, जि, (पुराणः आत्मा स्वभावो यस्य ।)
 पुराणस्वभावः । तस्य गत्यादिर्यथा,—
 सुप्रज्ञोवाच ।
 "श्रेष्ठ विप्र । प्रवक्ष्यामि यत्तया श्रोतुमिच्छते ।
 पुराणात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ॥
 आदौ ब्रवीमि पन्थानं दृष्ट्वा पुराणवतामहम् ।
 श्रेष्ठोऽहं द्विजशाहं । श्रेष्ठतां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 प्रस्तरेरिष्टके बह्वो दिव्यवस्त्रैः समावृतः ।
 भाति पुराणात्मनां पन्थाः सर्वोपद्रववर्जितः ॥
 कचिन्नस्त्वन्वैकन्याभिर्गीयते गानतुल्यमम् ।
 कचिन्नस्त्वन्वैकन्याभिर्गीयते गानतुल्यमम् ॥
 कचिन्नस्त्वन्वैकन्याभिर्गीयते गानतुल्यमम् ॥
 कचिन्नस्त्वन्वैकन्याभिर्गीयते गानतुल्यमम् ॥
 कचित् कुसुमदृष्टिश्च कचिद्वायुः सुशीतलः ॥
 कचित् पुष्पाः शीतलोयाः क्वचित् भक्त-
 शालिकाः ।
 कचिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्ति स्ववस्तुतमम् ॥
 कचित् कचिद्दीर्घिकाश्च पुलकप्रसन्नोभिताः ।
 सुष्वायाः पादपाः नापि पुष्पिता वज्रनादयः ॥
 समस्तसुखसम्यक्ते पथि गच्छन्ति मानवाः ।
 पुराणात्मानो द्विजसङ्घः सुखमनुभवाम्य च ॥
 केचित्पुरुषमाकृष्टा नानालङ्कारभूषिताः ।
 उद्दण्डध्वजकण्ठैर्गच्छन्त्याटतमस्तकाः ॥
 केचिद्दयान्ति गजाकृष्टा रथाकृष्टाश्च केचन ।
 यानाकृष्टा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् ॥

पुत्तल

केचिद्देवाऽनाहन्तस्त्वत्तत्तमवायुभिः ।
गच्छन्ति वीजिता मर्त्याः क्षयमानाः सुरर्षिभिः ॥
केचिद्ब्रह्माह्नधराः सुचन्दनविभूषिताः ।
भुञ्जन्तो यान्ति ताम्बूलं पुण्यात्मानो यमालयम् ॥
निजगात्रलिखा केचिन्नालयन्तो दिशो दृष्ट्वा ।
ब्रजन्ति धूमनागारं तल्लक्ष्मणनिवासिनः ॥
केचिच्च पायसं दिवं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः ।
सुधापात्रं प्रकुर्वन्तः पायं गच्छन्ति केचन ॥
केचिद्गन्धं पिबन्तश्च केचिदिक्षुरसं तथा ।
केचित्तक्रं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्भूनि खादन्तः केचिन्नानाफकानि च ।
केचित्कम्पु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो ब्रजन्ति वै ॥
नानागतास्ततो हृष्टा नरान् धर्मपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्भाहुः ध्यामवर्णः प्रपुलकमलेक्षणः ।
शृङ्खलकगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीतो च क्षीरसागरताराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमासाविभूषितः ॥
चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः ।
सर्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधुरोक्तयः ॥
ततः स्वयं धर्मेराजस्तान् सर्वाङ्गबुजोत्तमान् ।
परमा प्रीतिमासाद्य मित्रवत् पूजयेद्भिज्ज ॥
दिव्यैर्बन्धैः फलैश्चैव तेषां पुण्यवन्तां वृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाद्य भास्करिः ॥
यम उवाच ।

यूयं सर्वे महात्मानो नरकजेश्भीरवः ।
निजपुण्यप्रभावेन गन्धर्वा परमं पदम् ॥
संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत् ॥
इत्युक्त्वा धर्मेराजेन ते सर्वे दिवसप्तमः ।
दिव्यं रथं समावृत्तं नारायणपुरं ययुः ॥
इति पाञ्चोत्तरे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥
पुण्याहं, स्त्री, (पुण्यं च सदृशं चेति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।
“उत्तमेकाभ्याश्च” ५ । ४ । ६० । इति अङ्गा-
देशो न ।) पुण्यदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
अमरव्रतके । ६१ ।
“पुण्याहं ब्रजमङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत्क्षोदोचितमोहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः
ओषसि ॥”)

पुण्याहवाचनं, स्त्री, (पुण्याहस्य वाचनम् ।)
देवादिकर्मादौ मङ्गलार्थं पुण्याहमिति शब्दस्य
वारजयकथनम् । यथा,—
“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेव निरोद्धारं कुर्वन्तु चक्षियवैश्वयोः ॥
चोद्धारं ब्राह्मणे त्रयात् निरोद्धारं मर्ह्यपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्वे गृहं स्नानं प्रयोजयेत् ॥”
इत्युदाहृतत्वे यमः ॥
पुत्त, गतौ ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) तद्वयान्तः ।
पुत्तिका । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥
पुत्तककः, पुं, (पुत्त गतौ + भावे कच् । पुत्तं गमनं
जाति अभ्यस्त्यादिति । जा + कः । ततः संज्ञायां

पुत्तः

कन् । अन्त्यायेनैव हि गमनादिक्रियावात्त्वादस्य
तथात्वम् ।) पञ्चादिनिर्मितप्रतिष्ठाभिः । पुत्तल
इति भाषा । यथा, “आचारात् योग्यत्वाच्च
शरपक्षैः पुत्तलकं क्त्वा धिरः प्रभृतिषु पक्षाश-
पक्षादि देयाणि ।” इति मुद्रितत्वम् ॥
पुत्तजिका, स्त्री, (पुत्तकाह्णदक्षधातुरजादि-
निर्मितप्रतिष्ठाभिः । पुत्तलो एवेति स्वार्थे कणि
इकारस्य इत्वे टापि निष्पन्ना ।
पुत्तली, स्त्री, (पुत्तं गमनं जाति अभ्यस्त्यायेति ।
ला + कः । ततो ङीष् ।) अन्त्यादिनिर्मितप्रति-
ष्ठाभिः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ॥
“अमावास्यां समासाद्य मध्याह्नौ विचक्षणः ।
जगद्गर्भो पुत्तलो क्त्वा दीपादिभिरलङ्घ्यताम् ॥”
पुत्तिका, स्त्री, (पुत्तं इतस्ततो भ्रमणमस्यस्या
इति । पुत्त + ठन् । ततटाप् ।) मधुमक्षिका-
विशेषः । तत्पण्यायः । पतञ्जिका २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । २७ । (पिपीलिकाप्रभेदः । यथा,
मनुः । ४ । २३८ ।
“धर्मं शनैः सन्निधुयात् वल्लीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकमहायार्थं सर्वभूतान्यपौडयन् ॥”)
पु(त्र)कः, पुं, लप्तात् पञ्चमस्यानम् । यथा,—
“पुत्तस्थोर्के नरोऽथौ प्रथमसुतहतः सिंहराशौ
सुपुत्रः ॥”
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(पुनाति पित्रादीनि । पु + “पुवो ह्रस्वश्च”
उणा० ४ । १६४ । इति कः घातोर्ह्रस्वश्च ।
तकारद्वये तु पुत्रामनरकान् चायते इति । पुत्त +
चै + ङः । पितृन् पातीति युत्पत्त्या एयोदरा-
दित्वात् साधुः । इति रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
श्लोकटीकायां रामायणे ।) पुंसन्तानः । पुत्राम-
नरकजाता । पुत्त इति वेटा इति च भाषा ।
तत्पण्यायः । आत्मजः २ तनयः २ सुपुः ४
सुतः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २७ । तन्जः ६
अपत्यम् ७ दायादः ८ कुलाधारकः ९ गन्धः
१० आत्मजन्मा ११ द्वितीयः १२ प्रकृतिः १३
स्वजः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
निरुक्तिर्यथा,—
“पुत्राणो नरकादयस्मात् पितरं चायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥”
इति महाभारते । १ । ७४ । ३७ ॥
(यथा च रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
“पुत्राणो नरकात् यस्मात् पितरं चायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितृन् यः पाति
सर्वतः ॥”)
स च द्वादशविधः यथा,—
“धौरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्षत्रियश्चैव च ।
गूढोत्पन्नोऽपि विहङ्ग दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कान्तिनश्च सङ्कोचश्च क्रीतः पौनर्भवश्च तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च बहुदायादवान्धवाः ॥” ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
“स्त्रे क्षेत्रे संस्कृतायास्तु स्वयमुत्पादयेद्द्वि यम् ।
तमौरसं विद्यामीयात् पुत्रमप्यमकल्पितम् ॥१॥

पुत्तः

यत्तत्त्वजः प्रसीतस्य क्रीवस्य बाधितस्य वा ।
स्वयम्भेन नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥२॥
माता पिता ज्ञा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिर्युक्तं स द्वयो रजिमः सुतः ॥३॥
सदृशान् प्रकुर्व्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च क्षत्रियः ॥ ४ ॥
उत्पद्यते यद्दे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स यद्दे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्वाद्यस्य तत्त्वजः ॥५॥
मातापितृभ्यास्तुष्टकृण्णधोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परियक्षीयादपि विहङ्गः स उच्यते ॥ ६ ॥
पितृवैक्षण्यं कथा तु यं पुत्रजनयेद्रहः ।
तं कान्तिनं वदेन्नात्मा वोढुः कन्यासहस्रवम् ॥७॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वाचती ।
वोढुः स गर्भो भवति सङ्कोच इति चोच्यते ॥८॥
क्रीडनीयादयस्त्वप्यर्थं मातापित्रोर्यमन्त्रिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥९॥
या पत्न्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयैच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूता स पौनर्भव उच्यते ॥१०॥
मातापितृविहीनो यस्य स्त्री वा स्वादकारणात् ।
आत्मानं स्रष्टुं यद्येदं स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥११॥
यं ब्राह्मणस्तु गृध्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारश्वः स्मृतः ॥१२॥
क्षेत्रजादीन् सुतानेनानेकादृशं यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनोधिगः ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥ ६-॥
चतुर्विधपुत्रा यथा,—
सुमना उवाच ।
“ऋणसम्बन्धिनः केचित् केचिन्नासापहारकाः ।
रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशवर्तिनः ॥
भेदेऽस्तुभिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः क्षियस्तथा ।
भार्या पिता च माता च भृत्याः स्वजनबान्धवाः ॥
स्नेह स्नेह हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले ।
न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं सुवि ॥
न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुणवान् रूपवान् सुवि ।
येन चापहतं न्यासं तस्य गेहे न संशयः ॥
न्यासापहारणाद्दुःखं स दत्ता दातव्यं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च ॥
गुणवान् रूपवान् स्नेह सम्बलक्षणसंयुतः ।
भक्तिश्च दर्शयेत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने ॥
प्रियवान्धरो वापि बहुक्षेत्रं प्रदर्शयेत् ।
स्त्रीयं द्रव्यं सप्तद्राघं प्रीतिस्तुत्याद्य चातुलाम् ॥
सुक्ता तु पोषणास्ति तदादाय पुनर्भवेत् ।
यथा तेन प्रदत्तं तन्नासापहारणात् पुरा ॥
दुःखमेवं मज्जत् क्त्वा दातव्यं प्राणनाशनम् ।
तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो भूत्वा महागुणैः ॥
अन्यायुक्तया भूत्वा मरणं याप्ति ते तथा ।
दुःखं दत्त्वा प्रयान्तेव प्रकृतेर्व पुनः पुनः ॥
यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि वशीति सः ।
तदा ज्ञास्यं करोत्येव कः स पुत्रं हि कस्य च ॥
अनेनापि कृतं न्यासं मदीयं परिचारिणा ।
द्रव्यापहारोऽपि पिता पूर्वमदोष तस्य च ॥
पिशाचत्वं मया दत्तमदोषं हि दुरात्मनः ।

पुत्रः

इद्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ॥
 दुःखेन महता चैव यदाहं पीडितः पुरा ।
 तथा दुःखं प्रदत्ताहं द्रव्यं तत्राहं तुल्यतमम् ॥
 भोगेन सर्वमादाय चिराद्विद्यास्य सौम्यवत् ।
 गतोऽस्मि स्वयदृष्ट्याय कस्याहं सुत इदंशः ॥
 न चैषोऽपि पिता पूर्वमदौ न च कस्यचित् ।
 पित्राचलं मया इतमदौ च दुरात्मनः ॥
 एवमुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः ।
 प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
 एवं न्यासस्य सम्भवात् पुत्राः किम्भे भवन्ति वै ।
 संसारे दुःखवहुना दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥१॥
 ऋणसम्भिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
 ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
 अन्नदाता सुतो भूत्वा माता वायु पिता प्रियः ।
 मित्ररूपेण वर्त्तते अन्नदृष्टः सदैव सः ॥
 गुणं नैव प्रपश्येत् स करो निदुरात्मनः ।
 जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च ॥
 नित्यं मिष्टं समन्नाति भोगान् भुञ्जीत नित्यशः ।
 दूनकर्मरतो नित्यं चोरकर्मणि नित्यशः ॥
 गृहादृष्यं वलाहता वायंमाणः प्रकुपति ।
 पितरं मातरश्चैव कुतस्ते च दिने दिने ॥
 द्रावकस्यासकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पकः ।
 वक्ष्यित्वैव सुद्राक्ष कृत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
 जातकर्मोद्भिर्भ्रातृभ्यो द्रव्यं गृह्णाति दारुणः ।
 पुनर्विवाहसंयोगात्तानामेदरेनेकधा ॥
 एवं संक्षीयते द्रव्यं नैवमेतद्दात्यपि ।
 गृहक्षेत्रादिकं सर्वं ममैव हि न संशयः ॥
 पितरं मातरश्चैव वदत्येवं दिने दिने ।
 सुदृष्टैर्मृगैश्चैव कथाघातेस्तु दारुणैः ॥
 नृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् ।
 निःशेषो निर्गन्धश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
 आहकार्याणि दानानि न करोति कदाचन ।
 एवंविधास्त्रयः पुत्रा भवन्ति च महीतले ॥२॥
 रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे दिक्पुङ्गव ।
 बाह्ये वयसि संप्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा ॥
 पितरं मातरश्चैव क्रौडमानो हि ताडयेत् ।
 ताडयित्वा प्रयात्येव प्रहस्येव पुनः पुनः ॥
 पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
 सक्रोधो वर्त्तते नित्यं वैरकर्मणि सत्वेदा ॥
 पितरं मारयित्वा तु मातरश्च पुनः पुनः ।
 प्रयात्येव स दुष्टात्मा पूर्ववैरागुभावनः ॥३॥
 अघातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्कर्मो भवेत् प्रियः ।
 जातमात्रः प्रियं कुर्याद्दालो नटनक्रीडनैः ॥
 वयः प्राप्य प्रियं कुर्यात्कानापिचोरनन्तरम् ।
 भस्मा संतोषयेन्नित्यं ताडुभी परिपालयेत् ॥
 स्त्रियेन वक्षसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
 नृतो गुरु समाश्रय स्त्रियेन वदते पुनः ॥
 आहकर्मणि सर्वान् पिच्छदानादिकां क्रियाम् ।
 करोत्येव सुदुःखार्तस्त्रिभ्यो यात्रां प्रयच्छति ॥
 ऋणचयावित्तः स्त्रियान्निर्वापयति निश्चितः ।
 यस्मात्कर्म भवेत् कान्त प्रयच्छति न संशयः ।
 पुत्रो भूत्वा महापात्रः अनेन विधिना किल ॥४॥

पुत्रः

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय ! साम्प्रतम् ॥
 उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्त्तते ।
 ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न सुखति ॥
 नैवोपयाति संख्यं उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
 तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरौदरी ॥
 यथा पुत्रास्तथा भार्या पिता माता च बान्धवाः ।
 भत्याश्चाप्ये समाख्याताः पश्यस्तुरगास्तथा ।
 गजा महिष्यो दास्यश्च ऋणसम्भिनस्त्वमी ॥५॥
 सुपुत्रलक्षणं यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवक्ष्यामि ।
 पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सखधर्मरतः सदा ।
 बुद्धिमान् ज्ञानसम्यक्प्रसक्ती वाग्विदावरः ॥
 सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः ।
 विष्णुध्यानपरो नित्यं श्रान्तो दान्तः सुहृत्सदा ॥
 पित्रमातृपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः ।
 कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
 एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥६॥
 पुत्रस्य जङ्गमतीर्थत्वं यथा,—
 “सर्वतीर्थाद्वरं तीर्थं पुत्रतीर्थं सुदारुणतम् ।
 यद्वेणो वैष्णववेणो सर्वधर्मवर्हिष्कृतः ॥
 एयुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽग्रात् परं पदम् ॥
 सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुखं नि पूर्वजाः ।
 पितापि ऋणमुक्तः स्यात्प्राप्ते पुत्रे महात्मनि ॥”
 वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषत्राटवं यथा,—
 “वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वजान् ।
 पितृवधस्तथा वंशान्तरधन्यतिपावनाः ॥७॥
 कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा,—
 “तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
 सुचारे नरके दीनाः शपन्ति च सुहृद्भुङ्क्ते ॥
 यथा जलं कुप्रवेन तरन्मज्जति मृगधीः ।
 तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यस्य निमज्जति ॥
 जानमात्रे कुले जन्तो संश्रते पितामहाः ।
 किमेयोऽधो नयेदस्मानूहं वा वैष्णवो भवन् ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२० ।
 अध्यायाः ॥ ६ ॥
 सप्तविधपुत्रा यथा,—
 “वरजो वीर्यजश्चैव क्षेमकः पालकस्तथा ।
 विद्यामन्मनुजानाश्च गृहीता सप्तमः सुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १६ अध्यायः ॥ ६ ॥
 पुत्रसुखदर्शने पुण्यं यथा,—
 पार्वत्युवाच ।
 “गृहमागत्य प्रायेण । तपसां फलदायकम् ।
 कल्पे कल्पे ध्यासते यं तं पद्मागत्य मन्दिरम् ॥
 शीघ्रं पुत्रसुखं पश्य पुण्यवीजं मद्योत्सवम् ।
 पुत्रामनरकत्राणकारणं भवतारणम् ॥
 ज्ञातश्च सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिणा ।
 पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 सर्वदानेन यत् पुण्यं यत् पृथिव्याः प्रदत्तम् ।
 पुत्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पुत्रः

सर्वैस्तपोभिर्धत्तु पुण्यं यदेवानश्नन्ति ॥
 सत्पुत्रोऽवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 यद्विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव सुरसेवनेः ।
 सत्पुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ८ अध्यायः ॥ ६ ॥
 पुत्रोत्सवविधिर्यथा,—
 “परं पुत्रोत्सवं गन्धश्चकार परमादरात् ।
 ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुदा ।
 धनानि नागावस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥”
 अपि च ।
 “गन्धः सचेतः ज्ञात्वा च भूत्वा धीति च वाससी ।
 पारम्यैर्विधं तत्र चकार हृष्टमानसः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 वाद्यानि वादयामास वन्दिभ्यश्च ददौ धनम् ॥
 ततो गन्धश्च सगन्धं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
 सप्तज्ञानि प्रवाजानि क्षीरकाणि च सादरम् ॥
 तिलानां पञ्चतान् सप्त सुवर्णं काचनं तुने । ।
 रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मणोहरम् ॥
 दधि दुग्धं शर्कराश्च गवनीतं हृतं मधु ।
 मिष्टान्नं लड्डुकौचश्च स्वादूनि मोदकानि च ॥
 भूमिश्च सर्वशस्याद्यां वायुवेगास्तुरङ्गमान् ।
 ताज्जानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥”
 पुत्रप्रशंसा यथा,—
 “धनं धान्यश्च रत्नं वा तत् सर्वं पुत्रहेतुकम् ।
 न भजितं यत् पुत्रेण तद्वत् नित्यं सुवि ॥
 शतजुपाधिका वापी शतवापौसमं सरः ।
 सरःशताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताद्वरः ॥
 तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
 सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्रायेभ्योऽपि सुनिश्चितम् ।
 पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥”
 पुत्रात् पराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
 “गन्धः सपुलको हृष्टः सभायां सान्त्वलोचनः ।
 आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रैः पराजिताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे ८ । १४ । ८१
 अध्यायाः ॥ ६ ॥
 बहवः पुत्राः काम्याः । यथा,—
 “एषा बहवः पुत्रा यद्वेकोऽपि तयां व्रजेन ।
 यजेद्वा चान्धमेधेन नीलं वा हृष्टमनुजयेत् ॥”
 मातापिधोराज्ञाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्य-
 भागित्वं यथा,—
 यथातिरुवाच ।
 “पुत्रो यस्तनुवर्त्तते स राजा पृथिवीपतिः ।
 भवन्तः प्रतिजानन्तु पुत्रे राज्येऽभिविष्यताम् ॥
 प्रसूतयः जघुः ।
 यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापिचोर्जनः सदा ।
 सर्वं सोऽर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रसूतः ॥”
 इति मातुल्ये २२ । १४ अध्यायौ ॥ ६ ॥
 सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुत्रामनरकत्राणं स्वर्ग-
 गमनञ्च । यथा,—
 “सत्पुत्रेण सुनिश्चिताः सत्पुत्रमेव दुर्मेति ।
 उत्ताराविधान् स्वर्गं पुत्रामनरकाद्दहतम् ॥”
 दशविपुराणम् ॥

पुत्रः

अपि च ।

“सत्पुत्रेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।
पुत्राभनरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”

इति विष्णुपुराणे । १ । १२ । ४१ । ॥ * ॥

विद्यादिरहितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

“तथा गवा किं क्रियते या न दोग्धी न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिकः ॥

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।

कुलं पुत्रसिंहेन चक्रेण गगनं यथा ॥

एकेनापि सुदृष्टेण पुष्पितेन सगन्धिना ।

वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन श्रुतेन किम् ।

चक्री हन्ति तमास्त्रिको न च ज्योतिः सद्यश्च ॥

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु बोकृशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

जायमानो हरेद्वारान् वड्ढमानो हरेद्वनम् ।

त्रियमाणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥

शौर्यं तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुद्धार एव सः ॥”

इति गारुडे ११४।१५ अध्यायी ॥ * ॥

स च मध्यमोत्तमाधममेवेन त्रिविधः । यथा,—

“यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा ।

तत्र ह्यपयते यस्तु स नरो मध्यमः स्तुतः ॥

तदीयाभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तिः ।

निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरसुत्तमम् ॥

यः पित्रा सनुपात्तानि धनवीर्यशान्ति च ।

न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुत्राधमम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तमस्त्रिन्तितं कुण्यान् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।
अधमोऽश्रद्धया कुण्यादकर्तोऽचरितं पितुः ॥”

इति महाभारतम् ॥

(अनुकूपपुत्रप्राप्त्यायो यथा,—

“ततः समाप्ते कर्मेणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-
हरन्तो प्रदक्षिणमभिमनु परिक्रामेत् ततो

ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राण्यशेषं
प्राप्तीयात् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-

मवशेषयेत् । ततस्तौ सह संवसंतामष्टरात्रं तथा-
विधपरिच्छेदावेव तथेष्टं पुत्रं जनयेताम् । या तु

स्त्री श्यामं लाङ्घितायं यदोरस्कं महाबाहुं
पुत्रमाप्नासीत् । या वा लवणं लण्डदुर्दीर्घकेशं

शुक्लायं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष

एवानयोरेपि होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्ग-
वर्ज्यं स्यात् पुत्रवर्णाशुरुपस्तु यथाशीरेव तथोः

परिवर्द्धोऽन्यः कार्यः स्यात् । द्विजेभ्यः शूद्रा तु
नमस्कारमेव कुण्यान् देवगुह्यतपस्विनश्चेत्यथ ।

या या च यथाविधं पुत्रमाप्नासीत् तस्यास्तस्या-
स्तान्तां पुत्राश्विनमनुजिशस्य तांस्तान् जन-

पदान् मनसानुपरिक्रामयेत् । ततो या या
येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुकूपं पुत्र-

माप्नासीत् सा सा तेषां तेषां जनपदानामा-

पुत्रदा

वाच्या स्यात् । इमेतत् सर्वं पुत्राश्विनां सन्धि-
करं कर्म व्याख्यातम् ॥”

“तथा च कुर्वन्ती श्रुतेः श्रुतेः पूर्वं प्रवाहेत
ततोऽनन्तरं वसवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-

मायायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाताः प्रजाता
धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हविर्नाप्यायन्ते

प्राणाः ॥” इति चरके शारीरस्थाने ४८ मे ४५ अध्याये ॥

पुत्रकः, पुं, (पुत्र + स्वार्थे) संज्ञायामनुकम्पायां वा

कन् ।) पुत्रः । (यथा, विष्णुपुराणे १।१।२।२१।

तथापि दुःखं न भवान् कर्तुमर्हति पुत्रकः ।।

यस्य यावत् स तेनैव स्त्रेण तुल्यति बुद्धिमान् ॥”)

श्रुतः । धूर्तः । शैलविशेषः । दृष्टमेदः । इति

मेदिनी । के, १२४ ॥ पतङ्गकः । अनुकम्पान्वित-

जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्याः । अस्याः

कन्दस्य गर्भदोषनाशेन पुत्रदाहत्वात् तथात्वम् ।)

लज्जणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थे) संज्ञायाम् वा कन् ।

टाप् । “न यामयोः ।” ७ । १ । ४५ । इत्यस्य

“कनकापुत्रिकाटन्दारकाणां चेति वक्तव्यम् ॥”

इति वार्तिकोक्त्या डीन इवर्जस्य पक्षेऽकारः ।)

पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +

अण् ।) दृष्टविशेषः । जियापुता इति भाषा ।

तत्पठ्यायः । स्त्रीपदापहः २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ कुमारजीवः १ पुत्रजीवकः ४ । इति

रत्नमाणा ॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ ॥

अस्य गुणाः । हिमत्वम् । दृष्टत्वम् । श्लेष्मगर्भ-

जीवदाहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तशमनत्वम् ।

दाहलघ्णानिवारणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । दृष्टस्त्रजमनत्वम् ।

स्वादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥

पुत्रजीवकः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि

+ अण् । द्वितीयाया अणुक् ।) पुत्रजीवक-

दृष्टः । इति रत्नमाणा ॥ (यथा, सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।

“अनेनेव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।

प्रयुज्यते भिषक् प्राज्ञः कालसात्त्राविभाग-

वित् ॥”)

पुत्रस्य जीवके, वि ॥

पुत्रदा, स्त्री, (पुत्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति ।

दा + कः ।) वन्धाकर्कोटकी । लज्जणाकन्दः ।

गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्रं ददाति सेवनेनेति । दा +

दृष्ट + डीप् । वन्धादोषनाशित्वादस्यास्तथा-

त्वम् ।) मालवे प्रसिद्धो ज्ञाताविशेषः । तत्-

पठ्यायः । वातारिः २ भ्रमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४

दृष्टपत्रा ५ अतिगन्धालुः ६ वैशीजाता ७ सुव-

हारी ८ ॥ अस्या गुणाः । वातकटूणाकपनाशि-

त्वम् । सुरभित्वम् । सर्वदा पथ्यत्वम् । वन्धा-

दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रिका

पुत्रप्रदा, स्त्री, (पुत्रं प्रददाति सेवनेनेति । प्र +
दा + कः । टाप् ।) चविका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा, स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) दृष्ट-
जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रद्वङ्गी, स्त्री, (पुत्रं पवित्रं द्वङ्गमिव पुष्प-
मस्याः । गौरादित्वात् डीप् ।) अजद्वङ्गी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी, स्त्री, (पुत्राणां तत्सन्तानानां श्रेणि-
रच । डीप् ।) रुधिकपर्णी । इति रत्नमाणा ॥

(यथा, सुश्रुते रुचस्थाने ३८ अध्याये ।

“श्यामा महाश्यामा दृष्टदन्ती शक्तिनी

तिस्त्वक्कम्पित्त्वाकरम्यकक्रसुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी

रांश्चक्षकरज्जहयगुह्मीसप्तलाश्च गलानीसुधाः

सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)

पुत्रकः, स्त्री, (पुत्रं कृते इति । कृ + क्तिप् ।)

पुत्रजनिका । यथा,—

“पुत्रकः पुण्यभूमिः स्याद्वनस्यः पुत्रिकाप्रसः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्राभादः, वि, (पुत्रस्य अन्नं तदुपप्लवमम-
मतीति । अद् + अण् ।) पुत्राभोजी । तत्-

पठ्यायः । कुटोचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्रिका, स्त्री, (पुत्री + स्वार्थे कन् टाप् । “कैः ॥”

७ । ४ । १३ । इति इत्थः ।) कन्या । तत्-

पठ्यायः । आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्री ४

तनुजा ५ मुता ६ अपत्यम् ७ पुत्रका ८ स्त्रजा ९

तनया १० नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

“पुत्रिकाव्रवीत् । तात ! अतिदहनात्मकोऽयं

नाहमेनमभिलषामि ॥” पुत्रीव प्रसिद्धि-
रस्या इति । पुत्री + “इवे प्रसिद्धीति ॥” ५ ।

३ । १६ । इति कन् इत्थश्च ।) पुत्रिका ।

यावत्तनकः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥

(यथा, सुश्रुते रुचस्थाने । १६ अध्याये ।

“प्रीतोपमपालिरुभयतः स्त्रीपुत्रिकाश्रितो

निर्विधिमः स्थलाश्वसमविषमपालिषां योजिमः ॥”

पुत्रस्वरूपत्वेन ज्ञाता कन्या । तत्रभंजातः पुत्रस्तु

कन्यादातुः पुत्री भवतीति । यथा, मग्नौ । ६ ।

१२७-१२८ ।

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्या तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥”

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

“ताः सर्वस्वनवद्याश्च कन्याः कमललोचनाः ।

पुत्रिकाः श्यापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥”)

पुत्रिकापुत्रः, पुं, (पुत्रिकायाः जातेऽस्याः पुत्रे

स हि मदीयः पुत्रो भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन

ज्ञातायाः सुतायाः पुत्रः ।) पुत्रिकायाः सुतः ।

स च औरससमः । यथाह वशिष्ठः ।

“अन्धाहकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरस-
सम एव पित्रवयवानामप्यत्नात्मावयवानां

पुत्तेष्टिः

बाहुल्याच्च । यथाह वशिष्ठः । द्वितीयः पुत्तिकै-
वेति । द्वितीयः पुत्तः कन्यैवेत्यर्थः । इति मिता-
चरा ॥

पुत्तिकाप्रसूः स्त्री, (पुत्तिकायाः कन्यायाः प्रसू-
र्जननी ।) पुत्तिकाजननी । तत्पर्यायः
धनसूः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्तिकासुतः, पुं, (पुत्तिकायाः सुतः ।) पुत्ति-
कायाः पुत्तः । पुत्तिकैव पुत्तः । अस्य प्रमाणं
पुत्तिकापुत्तशब्दे दृश्यम् ॥

पुत्तिगौ, स्त्री, (पुत्तोऽस्या अस्तीति । पुत्त +
इतिः + ङीप् ।) पुत्तवती । यथा,—
“सर्वासांमेकपत्नीनामेका चेत् पुत्तिगौ भवेत् ।
सर्वास्तास्तीन पुत्तिषु प्राह पुत्तवतीमेशुः ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

पुत्ती, [न] पुं, (पुत्तोऽस्यास्तीति । पुत्त + इतिः ।)
पुत्तयुक्तः । पुत्तशब्दादस्यर्थे इत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
यथा,—

“ज्वेहेन जातमात्रेण पुत्ती भवति मानवः ।
पितृणामनुजैव स तस्मात्तन्मुमर्हति ॥

इति मनुः ॥

पुत्ती, स्त्री, (पुत्त + “शार्ङ्गरवाद्यणो ङीन् । ४ ।
१ । ७५ । इति ङीन् । यद्वा, गौरादित्वात्
ङीप् ।) सुता । इति हतायुधः ॥ अस्याः
पर्यायः पुत्तिकाशब्दे दृश्यः । वृत्तविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्तीयं, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
इति छः ।) पुत्तम् । (यथा, महाभारते १ ।
६७ । १६३ ।

“धन्यं यशस्यं पुत्तीयमायुष्यं विजयावहम् ।

इदमशावतरणं श्रोतव्यमनुरूपता ॥”

यथा च रघौ । १० । ४ ।

“अथ्यदृष्ट्वाद्यस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।

आरंभिरे जितात्मानः पुत्तीयामिष्टिद्विजः ॥”

“पुत्तीयां पुत्तनिमित्तम् ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥) पुत्तसम्बन्धि । पुत्तस्यैदमिदमर्थं
इत्यप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति आकरग्रन्थम् ॥

पुत्तेष्टिः, स्त्री, (पुत्तनिमित्तिका इष्टिरिति मध्य-
पदलोपी समासः ।) पुत्तनिमित्तकयागविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ यथा,—

“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्तेष्टिं प्रथमचरेत् ॥”

इति स्मृतिः ॥

(अस्याः क्रियाविशेषो यथा,—

“ततः पुत्तकामा पञ्चमस्तोऽपि दत्तकस्तो प्राश्नक-
सुपवेशान्वात्ममेत सह भर्ता यथेष्टं पुत्तमाशा-
साना । ततस्त्वस्या आशासानाया ऋत्विक्
प्रजापतिर्मभिर्निर्हृश्य योनौ तस्याः कामपरि-
पूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुर्धोनिं कस्यचि-
त्स्वित्त्वयार्चा ततश्चेवाञ्चने स्थालीपाकमयभिः
संसार्य त्रिभुज्यान् । यथाग्रायशोपमन्त्रितसुद-
पात्रं तस्ये दद्यात् सर्वोदकायां कुरुवेति ।
ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-

पुनः

हरन्ती प्रदक्षिणमभिमुखपरिक्रामेत् ततो ब्राह्म-
णान् स्तुतिं वाचयित्वा सह भर्ताप्यशेषं प्राश्नी-
यान् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-
मवशेषयेत् ततस्त्री सहसंवसेतामहरात्रं तथा-
विधपरिच्छेदादेव तथेष्टपुत्तं जनयेताम् ।

या तु स्त्रीश्यामं गोहिताक्षं वृद्धोरस्कं महाबाहुं
पुत्तमाशासीत् । या वा लघ्वां लघ्वान्दुर्दीर्घकेशां
शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्नाम् । एष
एवानयोपि होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्णवर्णा
स्यात् पुत्तवर्णापुत्तपस्तु यथाशीरेव तयोः परि-
वर्द्धोऽप्यः कार्यः स्यात् ॥” इति चरकं शारीर-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पुत्तेष्टिका, स्त्री, (पुत्तेष्टि + स्थायै कन् टाप् च ।)

पुत्तनिमित्तकयागविशेषः । इति जटाधरः ॥

पुत्तौ, पुं, (दुहिता च पुत्तश्च पुत्तौ इत्येकशेषः ।)

पुत्तदुहितरौ । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥

दिव्यनान्तोऽयम् ॥

पुत्तं, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।

चकारादयत् ।) पुत्तयम् । पुत्तनिमित्तसंयोगः

पुत्तनिमित्तोत्पातो वा । इति पाणिनिः ॥

पुय, इ कृत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-

पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, पुण्यते ।

अन्तःस्थप्रथमादिरयमित्यन्ते । पुन्यति । इति
दुर्गादासः ॥

पुय, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क, पोथयति । त्विषि दीप्तौ ।

इति दुर्गादासः ॥

पुय, य द्विसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट् ।) य, पुण्यति प्रपोथ । इति

दुर्गादासः ॥

पुङ्गलः, पुं (पूरणान् पुत्तं गलनान् गलः । ततः कर्म-

धारयः । दृष्टिदासवत्त्वाद्देहस्य तथात्वम् ।)

देहः । (यथा, पार्श्वनाथचरिते । १२ । ११० ।

“चक्रुः शिरसि भावे च नेत्रे सर्वाङ्गपुङ्गले ॥”)

आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ परमाशुः ।

यथा,—

“स्थूला मध्याक्षया सूक्ष्माः सूक्ष्मात् सूक्ष्म-
तराश्च ये ।

देहमेदा भवान् सर्वे ये केचित् पुङ्गलाश्रयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥

“पूर्वस्ते गलन्ति चेति पुङ्गलाः । दृष्टपञ्चय-

भाजो येऽवयवास्तदाश्रया देहमेदाः । यथाहुः ।

पूरणाङ्गलनादेहे पुङ्गलाः परमाश्रय इति ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पुङ्गलः, त्रि, (पुत्तं यङ्गनश्रीलः गलो द्वासर्वाञ्चेति

कर्मधारयः ।) सुन्दराकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ रूपादिमदृश्यम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

पुनः, [२] अ, (पनायते स्मृत्यते इति । पुन +

बाहुलकान् अर् अत्य उत्तञ्च ।) अप्रथमः ।

(यथा, मनुः । २ । १२० ।

पुनरु

“ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूयः स्थिर आसति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

अधिकारः । पश्चान्तरम् । इति मेदिनी ॥ रे,
७२ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४८ ।

“भूताशुक्रम्या तव चेदियं गौ-

रेका भवेत् स्तुतिमति त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः श्रान्तदुपजवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ ! पितेव पासि ॥”)

पुनःपुनः, [२] अ, (पुनर् + वीक्षायां द्वित्वम् ।)

वारंवारम् । तत्पर्यायः । सुहुः २ श्रान्तं ३

अभीक्ष्णम् ४ अथलत् ५ । इत्यमरः । १४ । ४ । ११ ॥

वारंवारम् ६ पौनःपुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, चाणक्ये ।

“अतिथिर्वाजकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानानि देहि देहि पुनः-

पनः ॥”)

पुनःपुनः, स्त्री, नदीविशेषः । पनपुनः इति

भाषा । यथा,—

“कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहे वनम् ।

अवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुनः ॥”

इति वायुपुराणे गयाभाषात्मकम् ॥

पुनःसंस्कारः, पुं, (पुनः पुनर्वारगतः संस्कारः ।)

द्वितीयवारोपनयनादिसंस्कारः । यथा,—

“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पुनरागमनं, स्त्री, (पुनः पुनर्वारमागमनम् ।)

द्वितीयवारागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ॥

यथा—

“संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥”

इति दुर्गातत्त्वपद्धतिः ॥

पुनरुक्तं, स्त्री, (वच + भावे क्तः । पुनः पुनर्वार-

सुक्तम् ।) पुनर्वारकथनम् । यथा,—

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येव भाषणम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

(यथाह गीतमः । ५ । ५७—५८ ।

“शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यथाशु-
वादात् ॥”

“पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागाद्यं शब्दार्थयो-

रिति । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते ।

अनुवादेऽतिशयातिवारणाय अन्यत्रानुवादादिति

अनुवादाभ्यां सतीत्यर्थः । निष्प्रयोजनं पुन-

रभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादेऽस्तु व्याख्यातुं

सप्रयोजनक एवेति भावः । तथाच समा-

नार्थकपूर्वाणुपूर्वीकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरु-

क्तम् । समानार्थकभिन्नाणुपूर्वीकशब्दस्य निष्प्रयो-

जनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । आद्यं यथा

घटो घट इति । द्वितीयं यथा, घटः कलस

इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥” * ॥

पुनरुक्तमिदानीमाह ।

“अर्थादापनस्य नान्यत्वेन

पुनर्नागः

पुननाम

पुनर्भवो, [न] पुं, (पुनर्भवः पुनःपुनरुत्पत्तिर-
स्यस्येति । पुनर्भव + इति ।) आत्मा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

पुनर्भूः, स्त्री, (पुनर्भवति जायास्मिनेति । भू +
क्रिप् ।) द्विरूपा । तत्पर्यायः । द्विधूः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ “अक्षतयोगिनाद्विधवा
पुनरुत्पद्यते । इत्यसावन्यस्य भूत्वा अन्यस्य पुन-
र्भवतीति क्रिप् पुनर्भूः । धिष्यते निन्दिततया
शब्दात् द्विधूः धिप शब्दे गान्धीति कूः निपा-
तनाद्विधूम् । ” इति तट्टीकायां भरतः ॥ सा
त्रिविधा । यथा,—
“परपूर्वास्त्रियस्त्रयाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोगिन्यां पाणिगृह्यदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥
देशधर्मानवस्थे स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाम्बन्धे सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा ।
अक्षतसु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्गाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ”
इति मिताक्षरा ॥ * ॥

पुनर्वारजाति, चि ॥

पुनर्यात्रा, स्त्री, (पुनरप्रथमा यात्रा ।) निवर्त्त-
यात्रा । सा तु व्याघादमुक्तापक्षीयरथद्वितीया-
नन्तरं तन्नवमदिवसविहिता श्रीजगन्नाथदेवस्य
दक्षिणमुखयात्रा । फिरे रथ इति उल्टा रथ
इति च भाषा । अस्या इतिकर्तव्यता यात्रा-
शब्दे द्रष्टव्या ॥

पुनर्वसुः, पुं, (पुनः पुनः शरीरेषु वसति जैत्रज-
रूपेणेति । पुनर् + वस + उः ।) विष्णुः । (यथा
महाभारते । १३ । १४६ । ३८ ।
“अथनो विलयो जेता विश्वयोगिः पुनर्वसुः ॥ ”)
शिवः । कात्यायनमुनिः । लोकभेदः । धना-
रम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ नक्षत्रविशेषः ।
स च धनुराकृतिपञ्चतारात्मकः । यथा,—
“मध्यवर्त्मनि शरासनाक्षता-
वम्बरस्य सुरमालम्बे गताः ।
लिप्तिकाः समुखि ! पञ्चतारके
पञ्चपावकमिता घटोदयात् ॥ ”
इति कालिदासकृतरात्रिलम्पिरूपणम् ॥
तस्याधिष्ठात्री देवता अदिनिः । इति जातकः ॥
तत्र जातफलम् । यथा. कोट्टीप्रदीपे ।
“प्रभूतमित्रः क्षतशाल्ययत्नः
सद्गत्कामी वरभूषणाढ्यः ।
दाता प्रतापी वसुधाधिपश्रीः
पुनर्वसौ यस्य भवेत् प्रकृतिः ॥ ”

पुनर्वसू, पुं, अग्निव्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रात्मगत-
सप्तमनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । यामकौ २ आदित्यौ
३ । इति हेमचन्द्रः ॥ द्विषयान्तोऽयम् ॥

पुत्रागः, पुं, (पुमान् नाग इव श्रेष्ठत्वात् ।) स्वनाम
व्यातदृष्टतृपुत्रदृष्टविशेषः । तत्पर्यायः । पुरुषः
१. पुत्रः २. पुत्रः ३. देववल्गवः ४ । इत्यमरः ।

२। ५। २५ ॥ कुम्भीकः ६ रक्तकेशरः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ पुष्पामा ८ पाटलद्रुमः ९
रक्तपुष्पः १० रक्तरेखाः ११ अरुणः १२ । अस्य
पुष्पगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुगन्धि-
त्वम् । पित्तनाशित्वम् । भूरितीक्ष्णत्वम् ।
देवताप्रसादनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषाय-
त्वम् । कफरक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
सितोत्पलः । जातीफलः । नरभिष्टः । पाण्डु-
नागः । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥

पुष्पाटः, पुं, (पुष्पाङ् + एष्टोदरादित्वात् ङङ्यङ्) ।
चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोक्त्य-
यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“चक्रमर्हः प्रपुष्पाटो ददुन्नो मेवलोचनः ।
पद्माटः स्यादेङ्गजचक्रो पुष्पाट इत्यपि ॥”)
पुष्पाङ्, पुं, (पुष्पाङ् नाङ्यतीति । नङ् अङ्गे +
“कर्मण्यण्” ३। २। १ । इत्यङ्) चक्रमर्हः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पामनरकः, पुं, (पुष्टिर्नाम यस्य स पुष्पामा ।
पुष्पामा चासौ नरकश्चेति कर्मधारयः ।) पुं
इतिनामकनरकविशेषः । तत्र षोडशविधपापैः
पतति । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
“परदारभिगमनं पापानाञ्चोपसेवनम् ।
पारुष्यं सर्वभूतानां प्रथमं नरकं कृतम् ॥
फलस्तेयं महापापं फलाहंस्य च पाटनम् ।
पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
वर्ज्यादानं तथा द्विष्टमवध्वंसनम् ।
विवादित्वमहेतूयं तृतीयं नरकं कृतम् ॥
भयहं सर्वसत्त्वानां नरभूतिविनाशनम् ।
भक्षणं निजधर्माणां चतुर्थं नरकं कृतम् ॥
भारणं मित्रकौटिल्यं मिथ्याभिप्रेतञ्च यत् ।
मित्रैकाग्रनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विपाचनम् ॥
प्ररोहणं यन्त्रकरं यमनं योगनाशनम् ।
यानसृज्यस्य हरणं षष्ठमुक्तं वृषाचनम् ॥
राजभागस्य हरणं राजजायानिवेषणम् ।
राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं नरकं कृतम् ॥
स्वाश्रयं लोलुपत्वञ्च जन्मधर्मार्थनाशनम् ।
नाष्टकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं कृतम् ॥
ब्रह्मस्य हरणश्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् ।
विरोधो ब्राह्मणेष्वोक्तो नवमो नरकस्त्वयम् ॥
शिष्टाचारविनाशञ्च मित्रद्वेषं शिशोर्वधम् ।
शास्त्रस्तेयं धर्मशून्यो दशमं परिकीर्तितम् ॥
घटङ्गनिधनं घोरं पाण्डुगुण्यप्रतिषेधनम् ।
एकादशमेवोक्तं नरकं सद्भिरुत्तमम् ॥
सद्भिरुक्तं सदा चैवमनाचारमसत्क्रिया ।
संस्कारपरिहीणत्वमिदं द्वादशमं कृतम् ॥
हानिर्धर्मार्थकामानामपवर्गस्य हारणम् ।
स्वर्गहन्तृत्वं मतिहं त्रयोदशमसुच्यते ॥
समलं धर्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च दोषजम् ।
चतुर्दशकमेवोक्तं नरकं सद्भिर्गर्हितम् ॥
अज्ञानश्चाप्यनिष्टत्वमशौचमशुभावहम् ।
गर्ह्यं तत् पञ्चदशकमसत्यवचनानि च ॥

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

“स्वदेशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिके पुंसि भवत्यवज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि
स्तथापि पुंसां परदारचेष्टा ॥

पुरं, ली श्री, (पिपत्तीति । १ + मृकविभुजादि-
त्वात् कः । यद्वा, पुरति अयं गच्छतीति । पुर +
"इगुपधञाप्रौक्तिरः कः ।" १।१।२३५। इति कः ।)
चङादिविशिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
बहुपामीयश्वहारस्थानम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पथ्यायः । पूः २ पुरी ३ नगरम् ४

शतत्रीयन्मसुखे च शतश च समावृतम् ।
 गोपुरं सकवाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
 सप्तताकं गजाखण्डो वेन राजा विशेत् पुरम् ।
 चतस्रश्च तथा कार्या वीथयः सर्वतोमुखाः ।
 एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेषस भवेद्द्वारम् ।
 द्वितीये वापि वीथ्यग्रे राजवेषस विधीयते ।
 धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ।
 चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरन्तु विधीयते ॥
 व्यायतं चतुरस्रं वा दृत्तं वा कारयेत् पुरम् ।
 मुक्तिहीनं त्रिकोणञ्च यवमध्यन्तधैव च ॥
 अर्द्धचन्द्रप्रकारञ्च वज्राकारञ्च कारयेत् ।
 अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसेत् ।
 अन्यत्र तत्र कर्मण्यं प्रयत्नेन विज्ञानता ॥
 राज्ञा काराग्रहं कार्यं दक्षिणे राजवेषसनः ।
 तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
 गजानां प्राङ्मुखा शाला कर्मण्या वायुदहमुखा ।
 व्याम्ये च तथा भागे व्यायुधागारमिध्यते ॥
 महानस्रञ्च धर्मेश ! कर्मशालास्तथापराः ।
 ग्रहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेषसनः ॥
 मन्त्रिवेदविदाश्चैव चिकित्साकर्तारैव च ।
 तत्रैव च तथा भागे क्रोधागारं विधीयते ॥
 गर्वा स्थानं तथेवात्र तुरगाणाम्तथैव च ।
 उत्तराभिमुखा अग्नी तुग्गणां विधीयते ॥
 दक्षिणाभिमुखा वायु परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
 तुरगास्तु तथा घात्याः प्रदीपैः सार्द्धरात्रिकैः ॥
 कुक्कुटान् वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।
 धारयेद्वशांशालायां खवत्सां धेनुमेव च ॥
 अजाश्च घ्रात्या यज्ञेन तुरगाणां हितैषिणा ।
 गोगजान्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमम् ।
 अस्तं गते न कर्मण्यं देवदेवे दयाकरे ॥
 ततस्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय मारयिषम् ।
 दद्यादावसयस्थानं सर्व्ववामनुपूर्व्वेषः ॥
 योधानां शिष्यिणाश्चैव सर्व्ववामविशेषतः ।

दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकान् विद्वां शुभान्
 गोवैद्यान् च वैद्यान् गजवैद्यान् क्षत्रियैश्च ।
 आचरेत् भृशं राजा दुर्गे परवलाढ्यः ॥
 कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते
 न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत्
 सर्वं निरर्थकं कार्यं विना दुर्गे महीपते ! ।
 दुर्गे यन्ताः प्रकर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
 सहस्रधातनो रार्णक्षेस्तु रक्षा विधीयते ॥
 दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूतजा
 सस्यश्चात्र सर्वेषामायुधानां विधीयते ॥
 घण्टां चैपणीयानां तोमराणाञ्च भागव ! ।
 शराणामथ खड्गानां कवचानान्तथैव च ।
 लघुङ्गानाञ्च कुन्तानां परिचैः सह पार्थिव ।
 अस्त्रानाञ्च प्रभूतानां सुहृदणान्तथैव च ॥
 त्रिशूलानां पट्टिशानां कुण्डपानाञ्च पार्थिव !
 प्रासानाञ्च समूलानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ।
 परन्धानां चक्राणां वस्त्रेणाश्मभिः सह ।
 झुहालरज्ज्वेद्याणां पिटकानान्तथैव च ॥
 हेतुकानाञ्च दाकाणामङ्गारस्य च सस्यः ।
 सर्वेषां शिल्पभाण्डानां सस्यश्चात्र द्रव्यते ॥
 वादित्राणाञ्च सर्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
 यवसानां प्रभूतानामित्थनस्य च सस्यः ॥
 गुडानां सर्वतैलानां गोरसानान्तथैव च ।
 वसानामथ मञ्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ॥
 गोचर्मपट्टाणाञ्च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
 तथैव पर्पटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ॥
 रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानाञ्चाप्यशेषतः ।
 कलायस्रजमावाणां चणकानां तिलैः सह ॥
 तथा च सर्वशस्यानां पांशुगोमययोरपि ।
 श्वसर्करसं भूर्जतुलाणाञ्च टङ्गणम् ॥
 राजा सच्चिदुदादुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥
 कुम्भाश्चाशीविधाः कार्या बालसिंहादयस्तथ
 ऋगाञ्च पश्चिगञ्चैव विकृता ये परस्परम् ॥
 स्थानानि च विकृतानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक्
 कर्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥
 उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः ।
 सुगुप्तानि पुरे कुप्याज्जनानां हितकाम्यया ॥
 जीवकर्मभकाकोलां व्यामलम्बः परुषकम् ।
 शालपर्णी एत्रिपर्णी सुत्रपर्णी तथैव च ॥
 माषपर्णी च मेदे हे शारिवे हं वलाचयम् ।
 वीरा म्बन्ती वृष्टीया वृष्टती कण्टकारिका ।
 ऋद्धी शङ्काटकी दोशी वर्माभृदभरेणुका ।
 मधुपर्णी विदार्यी हे महाशुभा महातया ॥
 घन्वना सह देवाडा कटुकेरुक्षकं विषम् ।
 पर्णाश्रमाकण्टकीका फल्गुखर्जूरर्याटिका ॥
 मुकातिशुक्रकाक्षर्यं च्छत्रातिच्छत्रवीरकाः ॥
 रक्षुरिक्षुविकाराश्च पाणितादाश्च सतम ! ।
 चिंही च सहदेवी च विश्वेदेवाटक्वकम् ॥
 मधुकं पुष्पकं बाला शतपुष्पा मधूलिका ।
 शतावरीमधूके च प्रियालन्तालमेव च ॥
 आत्मगुप्ता कटफलाल्प्यादारहा राजशीर्षिका

पुरं

कालघातं पञ्चवीजं गोवली मधुवलिता ।
 श्रौतपात्री कुलिङ्गाची काकजिह्वोरपत्रिका ॥
 रत्नाचपुषी चोभौ गुञ्जारकपुनर्नवे ।
 कशेरुका तु काष्ठीरी विन्ध्यालकनेश्वरम् ॥३॥
 भूकधान्यानि सन्धाणि शमीधान्यानि यानि च ।
 क्षीरं क्षौद्रं तथा शुक्रं मज्जा तैलं वसा हृतम् ॥
 निकोचाभिषुकास्कोटं वातासामारमानकम् ।
 एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ॥
 राजा सच्चिनुयात् सर्वं पुरे निरवशेषतः ।
 दाक्षिणात्यातक्रान्ताश्च तिलिङ्गीकाण्वेतसम् ॥
 भयं कर्कशं लघुचं करमर्हकवृक्षम् ।
 बीजपूरककाक्षीरं मालती राजवन्धुकम् ॥
 कौटकवृषपण्यानि ह्योरस्तिकयोरपि ।
 पारेवतं नागरकं प्राचीनातकमेव च ॥
 कपित्थामलकीं शुक्रं कलं दन्तशठस्य च ।
 जम्बीरं नवनीतञ्च सौवीरकतुषोदके ॥
 सुरारसञ्च मद्यानि मल्लतक्रदधीनि च ।
 युक्तानि चैव सन्धाणि श्रेयान्मन्त्रगणं हिजाः ॥
 एवमादीनि सन्धाणि राजा सच्चिनुयात् पुरे ॥
 सैन्धवोद्भिदपाटयपाण्यसासुद्रोमकम् ।
 कुण्डसौवर्चैवटिं बालकैयं यथाकथम् ॥
 औषचारं कालभक्ष विज्ञेयो जवगो गणः ।
 एवमादीनि सन्धाणि राजा सच्चिनुयात् पुरे ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चयश्चिकनागरम् ।
 कुठेरकं समरिधं शिगुभल्लातसर्पपाः ॥
 कुष्ठान्मोदा किण्विही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 कारवी कुष्ठिकाज्याः सुसुखः कालमालिका ॥
 मणिजम्बकीय लघुनं भृङ्गुणं सरसस्तथा ।
 कायस्था च ययःस्था च हरितानं मनःशिला ॥
 अमृता च रुदन्ती च रोहिणं कुङ्कुमं तथा ।
 वचा हरककाक्षीरं शलकी हृष्या तथा ॥
 सञ्चपित्तानि मृन्नाणि प्रायो हरितकानि च ।
 सङ्गराणि च मृत्तानि यद्विहारविषाणि च ॥
 पलानि चैव च तथा सृष्टेला हिङ्गुपत्रिका ।
 एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञकः ।
 राजा सच्चिनुयाद्दुर्गं प्रयत्नेन वृषोत्तमः ॥३॥
 सुस्तचन्दनहीवेरुक्तमालकदारवः ।
 हरिद्रामलकीक्षीरं रक्तमालकवस्तुकम् ॥
 ह्रस्वापटोलकटुकादन्तिलकपञ्चकशुः ।
 किराततिलकं निम्बं विषा चातिविषा तथा ॥
 तालीप्रपञ्चं तगरं सप्तपर्णविकङ्कताः ।
 काकोद्भ्रमरकोदीच्यसुवयः किण्विही तथा ॥
 वङ्गस्था रोहिणी मांसी पर्पटं मय्यन्तिका ।
 रसाङ्गनं भृङ्गराजं पतङ्गी परिप्लवम् ॥
 दुष्पशां गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाङ्गुली ।
 चतुष्पाणीं व्याघ्रनखमम्बका चतुरङ्गुला ॥
 रम्भा चैव कुष्ठापुष्पी तारास्मोता हरेणुका ।
 वेजायो वेतसस्तुम्बी विषाणी लोहमङ्गनम् ॥
 मालती करतिलकाश्चा विषाङ्गी निष्क्रिका तथा ।
 पथ्यटञ्च गुडूची च गणालिक्तकसंज्ञकः ॥
 एवमादीनि चान्यानि राजा सच्चिनुयात् पुरे ।
 अभयामलके चोभे तथैव च विभीतकम् ॥

पुरः

प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचनीप्राञ्जुनासनाः ।
 अन्नन्ताम्बी सुराङ्गना श्लोनाकं कण्ठलं तथा ॥
 भूर्जपत्रं शिलोद्भेदं पाटलापत्रकोमकम् ।
 समङ्गा त्रिहतामूलं कार्पासा गैरिकाङ्गनम् ॥
 विद्रुमं समघृष्टिदं कुम्भीकाङ्गुहोत्पलम् ।
 न्ययोधोदुम्बराभ्यत्यकिंमुका शिंशुपा शमी ॥
 पियालपिलुका शालश्रीर्यं पद्मकन्तथा ।
 विस्कोठिमिन्धः प्रत्यक्ष श्यामाकयवकोद्वम् ॥
 राजादनं करीरञ्च धान्यकप्रियकौ तथा ।
 शोकोटाश्लोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥
 एषां पञ्चाणि साराणि मृत्तानि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि कवायाख्यो गणो मतः ॥
 प्रयत्नेन वृषश्रेष्ठः राजा सच्चिनुयात् पुरे ।
 कौटाञ्च मारुते योग्या यज्ञतायान्तयेव च ॥
 वातधूमाभ्युमाङ्गाणां दूषणानि तथैव च ।
 धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गं तानि वक्ष्यामि भारतः ॥
 विषाणान्धारणं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
 विचित्राञ्च गदा धार्या विषप्रशमनास्तथा ॥
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः ।
 कलाविदञ्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि-
 तान् ।
 कुम्भान् पापशीलाञ्च न राजा वासयेत् पुरे ॥
 यन्तायुधोद्भालचयोपपन्नं
 समप्रधान्यैषधिसंप्रयुक्तम् ।
 बणिगजनेश्वान्वितमावसेत
 दुर्गं सुगुप्तं वृषतिः सदैव ॥”
 इति मात्स्ये राजधर्मं दर्शयन्तिनाम १६१
 अध्यायः ॥ ३ ॥ पुरे वर्गनीयानि यथा,—
 “पुरे वृष्टप्रतोली च परिखातोराण्यजाः ।
 प्रामादाध्वप्रपारामवापोवेष्टाः सती त्वरौ ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 अवशिष्टं नगरञ्चन्द्रे द्रष्टव्यम् ॥
 पुरः, पुं. (पिपत्तीति । पृ + कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः । २।४।३६ । (अस्य पण्यायो यथा,—
 “गुग्गुलुर्देवधूपञ्च जटातुः कौशिकः पुरः ।
 कुम्भोलूखलकं क्षीवि महिषातः पलङ्कवः ॥”
 “अन्नं तीक्ष्णमजीर्णञ्च यथायं अममातपम् ।
 मत्तं रोधन्त्यजेत् सव्यगुणार्थी पुरसंवकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे)
 पीतभिषट्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः, [सु] य. (पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा
 एवं पूर्वस्थाः पूर्वस्थामित्यादि । पूर्व + “पूर्वा-
 धरावराणामसि पुरधवस्त्रेधाम् ॥” ५।३।६६ ।
 इति असि तदुद्योगेन पुर इत्यादेशश्च ।) अग्रतः ।
 इत्यमरः । ३।४।७ । (यथा, कुमारः । २।३।
 “अयि जीवितनाथ । जीवासी-
 त्वाभिधायोत्थितया तथा पुरः ।
 दृष्ट्वा पुत्रवातसि क्षितौ
 हरकोपानलमस्र केवलम् ॥”)
 प्राच्या दिशि । प्रथमे काले । (यथा, अभि-
 ज्ञानशकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।

पुराः

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
 वनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
 निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधि-
 क्तव प्रसादस्य पुरस्तु सव्यदः ॥”)
 पुरार्थे । अतीते । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 पुरःसरः, त्रि. (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । वृ +
 “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ।” ३।२।११८ । इति
 टः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २।८।७२ । (यथा,
 महाभारते । ४।१६।२२ ।
 “यस्याः पुरःसरा श्वासन् एष्टतश्चाशुयाधिनः ।
 साहमद्य सुदेष्णायाः पुरःपञ्चाङ्ग गामिनी ॥”)
 अस्व पण्यायः अग्रसरश्चन्द्रे द्रष्टव्यः ॥
 पुरङ्गनः, पुं. (पुरं देहसेत्रं जनयतीति । जनि +
 बाहुलकात् खः ।) जीवः । यथा,—
 “पुरुषं पुरङ्गनं विद्यात् यद्व्यनम्यात्मनः पुरम् ।
 एकद्विचित्रतुष्यादं बहुपादमपादकम् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४।२६।२ ॥
 पुरङ्गनी, स्त्री, (पुरङ्गन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 बुद्धिः । यथा,—
 “न विदाम वयं सव्यक् कर्तारं पुरुषवर्धनम् ।
 आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ॥
 राजन् ! महीयाः सर्वे ते मामाहुश्च पुरङ्गनीम् ॥”
 “बुद्धिस्तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत् कृतम् ।
 यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् सुदृक्तेऽस्मिन्भि-
 र्गुणान् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ स्कन्धे । २५।१० अध्यायौ ॥
 पुरङ्गयः, पुं. (पुरं शत्रुपुरं जनयतीति । जि + खच् ।)
 स्वयंवेशीयराजविशेषः । तत्पण्यायः । काकुल्यः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
 ६।६।१२ ।
 “पितर्युपरतेऽभ्येत्य विज्जुभिः पृथिवीमिमाम् ।
 शासदो जे हरिं यज्ञैः शशाद इति विस्तृतः ॥
 पुरङ्गयस्तस्य सुत इक्ष्वाकु इतीरितः ।
 ककुल्य इति चाप्युक्तः इक्ष्वा नामानि
 कर्मभिः ॥”
 पूरुवंशीयः वृङ्गयपुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 ३१।१८ ।
 “वृङ्गयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरङ्गयः ।
 जनमेजयो महाराज । पुरङ्गयसुतोऽभवत् ॥”
 पुरं जनयतीति । पुर + जि + खच् ।) पुरजय-
 कर्तार, त्रि. (यथा, महाभारते । १ ।
 १०२ । ४५ ।
 “स्त्रान्वेतेऽपि राक्षानि जग्मुः परपुरङ्गयः ॥”)
 पुरटं, लौ. (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
 बाहुलकात् अटन् ।) सुवर्णम् । यथा,—
 “हरिः पुरटसुन्दरदुतिकदम्बसन्दीपितः
 सदा हृदयकन्दरे स्फुरतु वः प्रचीनन्दनः ॥”
 इति विदग्धमाधवः ॥
 पुरङ्गः, पुं. (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पृ पालनादौ +
 “लृपृष्टृजिभन्दिनिधाजः क्यः ।” उणा० २।८२ ।
 इति क्यः । उल्वं रपरत्वञ्च ।) सतुङ्गः । इत्युणा-
 दिकोषः ॥

पुरश्च

पुरतः, [स्] य, (पुरति अये गच्छतीति । पुर + वाङ्मलात् अतमुच् ।) अयतः । इत्यमरः । ३। ४। ७। (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७ ।

“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः ।
कन्ये नीलनिचोलिन्यौ स केचिन्वारुलोचने ॥”)

पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) हट्टी । छन्द-
हट्टः । इति हारावली । १६४ ॥

पुरहारः, स्त्री, (पुरश्च हारम् ।) नगरहारम् ।
तत्पर्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः । १२। १। ६॥
(यथा, मनुः । ५ । ६२ ।

“दक्षिणेन चतुर्ध्वं पुरहारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथायोगं द्विजम्भनः ॥”)

पुरदिट्, [च] पु, (पुरं हेटीति । दिच् + क्तिप् ।
मयनिर्मितानां पुरविशेषाणां दृष्टकत्वादस्य
तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । ६ । ७ ।

“स इत्यमादिष्ट सुरानजस्तु तैः

समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ।

ययौ सधियाग्निलयं पुरदिवः

केलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥”)

पुरन्दरं, स्त्री, (पुर + दारि + खच् ।) चविकम् ।
इति शब्दचक्रिका ॥

पुरन्दरः, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । दृ +
णिच् + “पुःसर्वयोर्दारिसङ्घोः ।” ३। २। ४१ ।
इति खच् । “वाचं यमपुरन्दरौ च ।” ६। ३। ६१ ।
इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । ११। १। ४४ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १०२ । ६ ।

“कालेयभयमन्त्रस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥”

पुरं गेहं दारयतीति । दारि + खच् । निपा-
तितः ।) चौरः । यथा,—

“समांसमीना यदि पाकशाला

समांसमीना दृष्ट धेनवः स्युः ।

पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात्

पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे ॥”

इत्युद्धटः ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहैरिति ।
दारि + खच् । निपातनान् साधुः । ततटाप् ।)
गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरस्त्रिः, स्त्री, (खजनसहितं पुरं धारयतीति ।
पुरस्त्रि + खच् । गौरादित्वात् ङीप् ।

पृषोदरादित्वात् ङस्त्वो वा ।) षतिपुत्रदुहि-
त्रादिमती । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । कुटु-
म्बिनी । इत्यमरः । १०। ६। ६॥ (यथा, रघुः । ७। २८ ।

“तौ ज्ञातकैर्वन्धुमता च राज्ञा

पुरस्त्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ

आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥”)

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं, स्त्री, (पुरोऽयत्तश्चरणं मन्त्रजपादि-
पञ्चाङ्गकर्माचरणमिति ।) पुरस्त्रिया । सा तु
खेददेवतामन्त्रसिद्धयर्थं तद्देवतापूर्वापूर्वकं तन्-

पुरश्च

मन्त्रजपदीप्ततर्पणाभिषेकपञ्चाङ्गभोजनरूपप-
ञ्चाङ्गकसाधना । यथा, योगिनीहृदये ।

“गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः ।

ततः पुरस्त्रियां कुर्यान्मन्त्रसंहिकाम्यया ॥

जीवहीनो यथा देही सर्वकर्मसु न समः ।

पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

तस्मादाहौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्बुधः ।

गुरोर्भावे विप्रं वा सर्वप्राणिहिते रतम् ।

स्त्रियं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसमन्वितम् ॥

स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥

आहौ पुरस्त्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय उच्यते ॥”

योगिनीहृदये ।

“पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापञ्चतमस्तकम् ।

तीर्थप्रदेशाः सिन्धुना सङ्गमः पावनं वनम् ॥

उद्यानानि विविक्तानि विस्वमूलं तटं गिरेः ॥

तुलसीकाननं गोष्ठं वृषभूयं शिवालये ॥

अश्वत्थामलकीमूलं गोशालाजलमध्यतः ।

देवतायतनं कूलं ससुन्दर्य निजं गृहम् ॥

साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।

अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥” ॥

तथा ।

“गृहे शतगुणं विद्याज्ञेष्टे लक्षगुणं भवेत् ।

कोटिर्द्वालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥

क्षेत्रदुष्टदृष्टगन्धालशङ्कानकुर्विर्जिते ।

एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥

सुदेशे धार्मिके देशे सुभिन्ने निरुपद्रवे ।

रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत् तापसः प्रिये ॥

गुरुणां सन्निधाने च चित्तेकाग्रस्थले तथा ।

एषामन्यतमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥

यत्र ग्रामे जपेक्षन्ती तत्र कूर्मं विचिन्तयेत् ॥”

गीतमीये ।

“पञ्चते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे ।

यदि कुर्यात् पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् ॥”

त्रिस्वमूलदावपि कूर्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं

वैशम्पायनसंहितायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रं गृही तीर्थे देवतायतनं शुभम् ।

नदीतीरं तथा सिन्धुमङ्गमोऽतिमनोहरः ॥

पञ्चतस्य गुहाश्चैव तथा पञ्चतमस्तकम् ।

विस्वमूलं समुद्रश्च वनसुद्यानमेव च ॥

एषु स्थानेषु विप्रेन्द्रः कूर्मचक्रं न चिन्तयेत् ।

ग्रामे वा यदि वा वास्ती गृहे तच्च विचिन्त-

येत् ॥”

अथ पुरश्चरणे भस्मादिनियमः ।

गीतमीये ।

“पुरश्चरणलक्ष्मणी भस्माभक्ष्यं विचारयेत् ।

अन्यथा भोजनादोषान् सिद्धिदानिः प्रजायते ॥

शुक्तामस्य समन्नीयात् मन्त्रसिद्धिसमीप्या ।

तस्मात्त्रितयं प्रयत्नेन शुक्तामाश्री भवेन्नरः ॥”

अगस्त्यसंहितायाम् ।

“दधि क्षीरं घृतं गन्धं ऐश्वर्यं गुडवर्जितम् ।

तिलाक्षैव चित्ता सुप्ताः कन्दः कंसुकवर्जितः ॥

नारिकेलफलश्चैव कदली लवणौ तथा ।

पुरश्च

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकी ॥
व्रतान्तरे प्रशस्तश्च हविष्यं मन्यते बुधैः ॥”

व्रतान्तर इति ।

“हेमन्तिकं चित्तास्त्रिधं धान्यं सुप्तास्त्रिधा यवाः ।

कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

वटिका कालशकाश्च मूलकं केसकेतरत् ।

लवणौ सैन्धवसासुर्दे गन्धे च दधिसर्पिणी ॥

पयोऽगुहृतसारश्च पनसाश्च हरीतकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरङ्गश्च तिलिङ्गी ॥

कदलीलवणीधात्रीफलानिगुडमैत्रवम् ।

अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान् प्रचक्षते ॥

सुप्ताग्नौ वा हविष्यान् श्राकं यावकमेव वा ।

पयो मूलं फलं वापि यत्र यच्चोपलभ्यते ॥

रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।

फलान्येतानि भोज्यानि रम्योऽन्यानि विवर्ज्य-
येत् ॥”

यत्तु योगिनीतन्त्रे ।

“चिन्ताश्च नाजिकाश्राकं कलायं लक्ष्मणं तथा ।

कदम्बं नारिकेलश्च व्रतं कुष्माण्डकं त्वजेत् ॥”

तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिन्ता तिलिङ्गी ॥ * ॥

अथ वर्ज्यानि ।

“विवर्जयेन्मधु चारुलवणं तैलमेव च ।

ताम्बूलं कांस्यपात्रश्च दिवाभोजनमेव च ॥”

तथा ।

“चारश्च लवणं मांसं गन्धनं कांस्यभोजनम् ।

माषाङ्ककामसूराश्च क्रोद्धवांश्चलकानपि ॥

अन्नं पर्युतितश्चैव निःस्नेहं कीटदूषितम् ॥”

रामार्चनचक्रिकायाम् ।

“मेधुनं तत्कथालापं तन्नोद्धोः परिवर्जयेत् ।

अतुकालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नैव गच्छति ॥

लवणश्च पलश्चैव चारं क्षीरं रसान्तरम् ।

कौटिल्यं क्षीरमभ्यङ्गमनिरुद्धमभोजनम् ॥

असङ्कल्पितस्त्यक्तं वर्जयेन्मदनादिकम् ।

स्नायाश्च पञ्चगव्येन केवलामलकेन वा ॥

मन्त्रजपान्नपानीयेः स्नानाचमनभोजनम् ।

कुर्याद्यथोक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवार्चनम् ॥

अपवित्रकरो नयः शिरसि प्रावृत्तोऽपि वा ।

प्रलपन् प्रजपेद्यावतावत् निष्कलमुच्यते ॥”

नारदीये ।

“वृद्धं सोणं सुपक्वं कुर्याद्दे जघु भोजनम् ।

नेन्द्रियाणां यथा दृष्टिस्तथा सुप्ताश्च साधकः ॥”

कुलाश्वेऽपि ।

“यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसचयम् ।

अन्नदातुः फलस्वाहं कर्तुं शार्द्धं न संशयः ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पराङ्गं वर्जयेत् सुधीः ।

पुरश्चरणकालेषु सर्वकर्मसु शास्त्रवि । ॥

जिह्वा दग्धा पराङ्गेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।

परस्त्रीभिर्मनी दग्धं कथं सिद्धिंरानने ! ॥”

पराङ्गं भिक्षितेतरविषयम् । भिक्षायां तस्य

स्वत्वोत्पादात् । तथा च ।

“वैदिकाचारयुक्तानां सुचीनां श्रीमतां सताम् ।

सत्कुलस्थानजातानां भिक्षायां चाप्यजन्तवाम् ॥

पुरश्च

विहाय वद्धिं नहि वस्तु किञ्चित्
प्राप्तं परेभ्यः सति सम्भवे च ।
असम्भवे तीर्थैर्बहिर्विमुक्तात्
पञ्चातिरिक्ते प्रतियुक्तं जप्यात् ॥
तत्रासमर्थोऽनुदिनं विमुक्तात्
याचेत यावद्दिनमात्रमेवम् ।
यज्ञाति रागादधिकं न सिद्धिः
प्रजायते कल्पशतैरसुखम् ॥ ॥

सहस्रचरिते शब्दे प्रबवं सप्तदशरेत् ।
प्रोक्ते पारश्वे शब्दे प्राणायामं सप्तचरेत् ॥
बहुप्रजापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
क्षुतेऽप्येवं तथासृष्ट्यानानां स्वर्धनेन च ॥
एवमादौ च नियमान् पुरश्चरणक्षरेत् ॥
विष्णुब्रह्मर्षिशङ्खादियुक्तः कर्म करोति यत् ।
जपार्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेन्निये ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत् दहत्याशु देवता गुप्तिर्विस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रा क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गशर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥ ॥
एवमुक्तविधानेन विलम्बं लरितं विना ।
उक्तसंख्यं जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये ॥
देवतागुणमन्त्राणामेकं सम्भावयन् धियाः ।
जपेदेकमनाः प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥
यत्सहस्रया समारब्धं तत् कर्मस्य दिने दिने ।
यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् व्रतभङ्गो भवेन्नरः ॥
सुखमालायाम् ।
“यत्सहस्रया समारब्धं तत् जपस्य दिने दिने ।
न्यूनाधिकं न कर्मस्यमासमाप्तं सदा जपेत् ॥
प्रजपेदक्षसहस्रायाश्चतुर्गुणजपं कलौ ॥”
अन्यत्रापि ।
“कृते जपस्तु कल्पोक्तस्तीतायां द्विगुणो मतः ।
द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ ॥”
कुलागमैरपि ।
“न्यूनातिरिक्तकर्मणि न फलन्ति कदाचन ।
यथाविधिलतान्येव सत्कर्माणि फलन्ति हि ॥
भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौनमाचार्यसेविता ।
निवृत्तपूजा निवृत्तदानं देवतास्तुतिकीर्तनम् ॥
निवृत्तत्रिसर्वनं स्नानं क्षुद्रकर्मविवर्जनम् ।
नेमितिकाश्चैतन्मेषे विन्वासो गुरुदेवयोः ॥
जपनिष्ठा द्वादशैते धर्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः ॥
स्त्रीभूद्रपतितत्रात्यनालिकोच्छिद्यभाषणम् ।
असत्यभाषणं जिह्वाभाषणं परिवर्जयेत् ॥
सत्तेनापि न भाषेत जपहोमार्चनादिषु ।
अन्यथागुह्यं सर्वं भवत्येव निरर्थकम् ॥
पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्नुत्तमस्तकम् ।
तथा च क्षतसङ्कल्पो व्रतं नैव परित्यजेत् ॥”
योगिनीहृदये ।
“श्रयैतज्जपशय्यायां शुचिवस्त्रधरः सदा ।
प्रत्यहं चालयेत् शय्यामेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
असत्यभाषणं वार्चं कुटिलां परिवर्जयेत् ।
वज्रयेहीतवाद्यादिश्रवणं शृण्वद्दर्शनम् ॥
अभ्यङ्गं गन्धोपचयं पुष्पधारणमेव च ।

पुरश्च

त्यजेदुष्णोदकस्नानमन्यदेवप्रपूजनम् ॥”
तत्रैव ।
“नैकवासा जपेन्नरं बहुवासाङ्गुलीऽपि वा ॥”
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
“विपण्यासं स कुर्याच्च कदाचिदपि मोक्षतः ।
उपयंघो बहिर्वस्त्रे पुरश्चरणक्षरः ॥
पतितानामन्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ।
क्षुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपसुतन्त्रजेत् ॥
तथा तस्य च तन्मात्रो प्राणायामं षडङ्गकम् ।
क्षत्वा सन्यक्तं जपेत् शेषं यदा सूर्यादिदर्शनम् ॥”
आदिशब्दाङ्गुलिं ब्राह्मणम् ॥ ॥ तन्मान्तरे ।
“मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्चनम् ।
अथयत्नमनिर्वेदो जपसम्यक्निश्चेतवः ॥ ॥
उष्णीशी कश्चुको नमो मुक्तकेशो गणारुतः ।
अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्षचित् ॥
अनासनः शयानो वा गच्छन् सुस्नान एव वा ।
अप्राहतौ करौ क्षत्वा शिरसा प्राहतौऽपि वा ॥
चिन्तायाङ्गुलिचित्तो वा क्षुब्धो ध्यान्तः क्षुधा-
वितः ।
रथ्यायामशय्यानेन न जपेत्तिमिराजये ॥
उपानद्रूपपादो वा यानशय्यागतोऽपि वा ।
प्रसार्य न जपेत् पादाङ्गुलटासन एव च ।
न यक्षकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥”
तथा ।
“माञ्जरिं कुकुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं कपिं खरम् ।
हृष्टाचम्य जपेत् शेषं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥”
सर्वत्र जपे त्वयं नियमः ॥ मानसे तु नियमो
नास्त्येव । तथा च ।
“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्त्रिंशत् स्वपन्नपि ।
मन्त्रैकशरणो विहान् मनसैव सदाभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जाप्ये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”
श्यामादिजपे तु तत्तन्मन्त्रे विप्रश्नो वक्तव्यः ॥
जपफलमाह शिवधर्मम् ।
“जपनिष्ठो दिग्भ्रष्टोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता निवृत्तं क्षयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिश्च शान्-
तीम् ॥”
प्राप्ते ।
“यत्तरुतःपिशाचाश्च यक्षाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥”
प्राङ्गनारदीययोः ।
“थावन्नः कर्मयक्षाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पाणि च ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां गार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतज्जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
तथा तन्मन्त्रे ।
“मानसः सिद्धिकामानां पुष्टिकामैरुपांशुकः ।
वाचिको मारुतो चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥”
गौतमीये ।
“श्रद्धा त्रिसर्वनं स्नानमन्यथा हिः सङ्कष वा ।
त्रिसर्वं प्रजपेन्नरं पूजनं तत्समं भवेत् ॥”

पुरश्च

सम्भावये पूजाङ्गत्वाज्जपमष्टोत्तरशतमित्यर्थः ॥
“एकदा वा भवेत् पूजा न जपेत् पूजनं विना ।
जपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्ननुम् ॥
प्रातःकालं समारभ्य जपेन्नम्यन्दिनावधि ॥”
मध्यन्दिनावधीति न नियमपरं किन्त्वधिककाल-
अवच्छेदपरम् । अन्यथा तत्समयजपनियमे
कदाचित् जिज्ञाया जात्याजाहेन वा प्रति-
नियतदिवसीयजपसहस्राया अपूर्णत्वे अधिकत्वे
वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ ॥
“मनः संक्षुब्धं विषयाज्जन्तार्थगतमानसः ।
न हतं न विलम्ब्य जपेन्नौक्तिकपंक्तिवत् ॥ ॥
जपः स्यादक्षराहतिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्धमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ॥”
मन्त्रनिर्णये ।
“मानसं मन्त्रवर्णस्य चिन्तनं मानसः स्मृतः ।
जिह्वोद्धौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥
किञ्चित् अवगयोम्यः स्यात् उपांशुः स जपः
स्मृतः ।
मन्त्रसुचारयेदाद्या वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपादिशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गणैः ।
जिज्ञाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
प्रकारान्तरम् ।
“निजकर्णागोचरो यो मानसः स जपः स्मृतः ।
उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः स प्रकीर्तितः ॥
निगदस्तु जनेर्वेदस्त्रिविधोऽयं जपः स्मृतः ॥”
तन्मान्तरे ।
“उच्चैर्जपोऽधमः प्रोक्त उपांशुर्मेध्यमः स्मृतः ।
उत्तमो मानसो देवि । त्रिविधः कथितो जपः ॥”
जिज्ञाजपस्तु ।
“जिज्ञाजपः स विज्ञेयः केवलं जिज्ञाया मुद्घेरिति ॥
अतिविलम्बातिश्रीव्रजपे दोषमाह ।
“अतिदृष्टो याधिहेतुरतिदोषो वसुक्षयः ।
अक्षराक्षरसंयुक्तं जपेन्नौक्तिकहारवत् ॥
मनसा यः क्षरेत् स्तोत्रं वचसा वा मनुं जपेत् ।
उभयं निष्फलं याति भिन्नभाषोदकं यथा ॥”
गौतमीये ।
“प्रभुभावे स्थिता मन्त्राः केवला वर्णरूपिणः ।
सौमन्त्र्यन्युच्चरिताः प्रभुत्वं प्राप्नुवन्ति ते ॥”
प्राङ्गनारदीययोः ।
“मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ प्रोतानि परिभावयेत् ।
तामेव परमयोनिं परमानन्दहंसितम् ॥
दर्शयत्यात्मसद्भावं पूजाहोमादिभिर्विनेति ॥”
गौतमीये दशाक्षरपटले ।
“सूत्रमन्त्रं प्राणबुद्ध्या सुसुम्नामूलदेशके ।
मन्तार्यं तस्य चैतन्यं जीवं ध्यात्वा पुनः पुनः ॥
कुलार्थवेऽपि ।
“मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतः
न सिद्धति वरारोहे ! कल्पकोटिशतैरपि ॥
जातस्तकमादौ स्यादन्ते च नृत्तस्तकम् ।
स्तकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्रः स न सिद्धति ॥
शुरोक्षद्वितं क्षत्वा मन्त्रं यावज्जपेद्विधा ।

पुरश्च

सुतकदयनिर्मुक्तः स मन्त्रः सर्वसिद्धिदः ।
 जानसुतकमादौ स्यान्मृतसुतकमन्त्रतः ।
 सुतकदयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्धिर्ना नान्यथा ॥”
 तत्रैव ।
 “तस्माद्देवि ! प्रयत्नेन भुवेण पुटितं मनुम् ।
 अष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितः ॥
 जपान्ते च तथा जप्यात् चतुर्लोकलप्राप्ते ॥”
 तत्रैव ।
 “ब्रह्मजीवं मनोहंत्वा चाद्यन्ते परमेश्वरि ! ।
 सप्तवारं जपेन्नरं सुतकदयमुक्तये ॥ ॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुदां न वेत्ति यः ।
 श्रुतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
 सुप्रवीणाश्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये ! ।
 मन्त्राश्चैतन्यसहिताः सर्वसिद्धिकराः स्मृताः ॥
 चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
 फलं नैव प्रयच्छन्ति लज्जकोटिजपेरपि ॥
 मन्त्रोच्चारणे क्लृप्तं यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
 श्रुते सहस्रे लक्षे वा कोटिजपे न तत्फलम् ॥
 हृदये स्थितिर्देहसंज्ञावयववर्धनम् ।
 आनन्दाश्रूणि पुनको देहावेशः कुलेश्वरि ! ॥
 गगरोक्तिश्च सहसा जायते नात्र संशयः ।
 सहस्रवृत्तिरित्येवं मन्त्रे चैतन्यसंयुते ॥
 दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र प्रारम्भ्यं तदुच्यते ॥ ॥
 साधमात्रं जपेन्नरं भूतलिप्या तु संपुटम् ।
 क्रमोत्क्रमात् सहस्रं तस्य सिद्धौ भवेन्नरः ॥”
 तत्र भूतलिपिः ।
 “पञ्च हस्ताः सन्निवर्णा ब्रह्माराजिनलन्वराः ।
 अन्यमाद्यं द्वितीयं चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
 पञ्चवर्गाक्षराणि स्युर्वाङ्मन्त्रेन्दुभिः सह ।
 एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 अ ए उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ड
 क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड न त
 थ द म प फ भ व श ष साः ।
 अतः परं मन्त्रसुचार्यं पुनः क्रमेणोक्तम् ॥ ॥
 गौतमीये ।
 “एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पाव्यवारिभिः ॥
 खपलं तद्विभाज्येवं प्राणायामं समाचरेत् ।
 जपस्यादौ जपान्ते च चित्तं चित्तं चरेत् ॥” ॥
 शक्तिविषये देव्या वामहस्ते । तथा च ।
 “एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धाक्षतकुशोदकैः ।
 जपं समर्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः ॥ ॥
 जपान्ते प्रत्यहं मन्त्रो होमयेत्तद्विश्रुतः ।
 तर्पणश्चाभिषेकश्च तत्तद्व्याश्रितो सुने ! ॥
 प्रत्यहं भोजयेद्भिषान् न्यूनाधिकप्रशान्तये ।
 अथवा सर्वपूर्णां च होमादिकमथाचरेत् ॥
 सन्पूर्णायां प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥”
 सुखमालायाम् ।
 “यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्व्याश्रितमनुक्रमात् ।
 तत्तद्व्यैर्जपस्थाने होमं कुर्याद्दिने दिने ॥”
 जपसङ्ख्यायां विशेषमाह सुखमालायाम् ।

पुरश्च

नाचनेर्हस्तपर्वेर्वा न धाम्येर्न च पुष्पकैः ।
 न चन्दनेर्मुक्तिका जपसङ्ख्यानु कारयेत् ॥
 लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् ।
 विलोच गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यानु कारयेत् ॥”
 पुरश्चर्यचक्रिकायाश्च ।
 “ततो जपदशशेन होमं कुर्याद्दिने दिने ।
 अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्वायां होममाचरेत् ॥”
 तथा । होमाद्यशक्तौ च सनत्कुमारीये ।
 “यद्यदङ्गं भवेद्दण्डं तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
 होमाभावे जपः कार्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुणः ॥
 विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रक्षसङ्ख्यागुणः स्मृतः ।
 वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेव क्षीणामयं विधिः ॥
 यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चरेत् ।
 अनाश्रितस्य शूद्रस्य द्वादशसङ्ख्याकः समीरितः ।
 शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पञ्चाशः सहस्रो जपः ॥”
 अत्राप्यशक्तश्चेत् योगिनीहृदये ।
 “होमकर्म्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः ।
 इतरेषां वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥”
 त्रिगुणादिः होमसङ्ख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण
 कार्यः । वैश्वेन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
 तदङ्गं कुलार्थेव ।
 “यद्यदङ्गं विहीनं स्यात् तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
 कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासङ्गं द्विजदयः ॥”
 एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
 “वणिजामर्हशशाङ्गकोणं चासं भवति शूद्रा-
 णाम् ॥”
 इति नागभट्टनिबन्धे ॥
 शूद्राणां चासमिति कुक्षप्रकरणे सारदायाम् ॥
 स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
 “लाजेष्मिधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रयच्छति ।
 अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥”
 अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मण-
 द्वारा । तथा च तन्त्रे ।
 “ओङ्कारोच्चारणाहोमात् शाक्त्यामशिलासै-
 नान् ।
 ब्राह्मणीगमनाश्चैव शूद्राणां कालतां व्रजेत् ॥”
 इति साक्षात्प्रविधान् ।
 तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्म्मसु शूद्रतुल्याव-
 प्रतिपादनात् ।
 स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वक्षपातसमो मम ॥
 इति भगवद्वचनाश्च ॥ तथा च नारायणकल्पे ।
 “अष्टाक्षरो महामन्त्रः सप्तार्णः शूद्रयोषितोः ।
 प्रशवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥”
 इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः ॥ ॥
 शूद्रस्यापि स्वकर्म्मकहोमः । तथा च वाराही-
 तन्त्रे ।
 “यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्म्मणि ।
 वङ्गिकायां परित्यज्य हृदयान्तेन होमयेत् ॥”
 सर्वेषां वा द्विगुणो जपः । तथा च वाशिष्ठे ।
 “यद्यदङ्गं विहीयेत तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
 कर्म्मण्यश्वासिद्धार्थं तदशक्तेन भक्तितः ॥
 न चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ।

पुरश्च

विप्रभोजनमात्रेण अङ्गं साङ्गं भवेत् भुवम् ॥
 यत्र सुहृते द्विजसंज्ञातश्च सुहृते हरिः
 स्वयम् ॥”
 तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
 “यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणीऽपि वा ।
 तावत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
 भवेद्दण्डयेनैव पुरश्चर्यमायं वै ॥” ॥
 वीरतन्त्रे ।
 “नियमः पुरश्चरे स्त्रियो न योषितस्तु कथञ्चन ।
 न न्यासो योषितामच न ध्यानं न च पूजनम् ॥
 केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्धिर्ना योषिताम् ॥”
 ततश्च ।
 “गुरवे दक्षिणां दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः ।
 गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् भुवम् ॥” ॥
 तथा च योगिनीहृदये ।
 “गुरोरभावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् ।
 तयोरभावे देवेशि ! ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 सन्त्यक्त्वा कर्ममन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
 सर्वे मन्त्राश्च सिद्धिर्ना तत्प्रासादात् कुलेश्वरि ॥
 गुरुमूलमिदं सर्वमिदं कृत्वा वेदिनः ।
 एकग्रामे स्थितो निर्वृत्तं गत्वा वन्देत वै गुरुम् ॥
 गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत् ।
 तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् साधकसत्तमः ॥
 सुभाषिणीं कुमारींश्च भूषणैरपि भूषयेत् ।
 मिष्टान्नं बहुशः कार्यं भुञ्जीत बन्धुभिः सह ॥
 एवं सिद्धमनुर्मेन्त्री साधयेत् सकलं स्थितान् ॥” ॥
 अथ ग्रहपुस्तकपुरश्चर्यम् ।
 तन्त्रे ।
 “अथवाग्न्यप्रकारेण पुरश्चर्यमनुच्यते ।
 ग्रहणैर्कैस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥
 नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रं दक्षे स्थितः ।
 स्रग्णादितुक्तिपर्यन्तं जपेन्नरं मन्यधीः ॥” ॥
 यदि नक्रादिदूषिता नदी भवति तदा यत्
 कर्त्तव्यं तदाह रुद्रयामले ।
 “अपि शुद्धोदकेः स्नात्वा शुचौ देशे समाहितः ।
 यासाद्विमुक्तिपर्यन्तं जपेन्नरं मन्यधीः ॥
 इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग्भवेत् ॥”
 नद्यभावे ।
 “यद्वा पुण्योदकेः स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।
 ग्रहणादिविमोक्षान् जपेन्नरं मन्यधीः ॥” ॥
 उपवासासमर्थं तु तत्रैव ।
 अथवाग्न्यप्रकारेण पौरश्चर्यं को विधिः ।
 चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रथममागसः ॥
 स्रग्णादिविमोक्षान् जपेन्नरं समाहितः ।
 जपाद्व्याश्रितो होमं तथा होमात् तर्पणम् ।
 एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥” ॥
 गोपालमन्त्रतर्पणी तु होमसमसङ्ख्यात्वं यथा,—
 “इह गोपालमन्त्रस्य तर्पणं होमसङ्ख्याया ।
 वर्णानामिह सर्वेषामिदं गमविदो विदुः ॥
 इष्ट्वा स्नात्वा सुसङ्कल्प्य विमोक्षान् जपचरेत् ।
 तावद्यज्ञादिकं कुर्याद्ग्रहणान्ते शुचिः पुमान् ॥
 एवं जपान्मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥” ॥

पुरश्च

यद्यपि जपस्य आवश्यकत्वम् ।
 “आह्लादेरुदोषेन यदि जपं त्यजेन्नरः ।
 स भवेदेवतादोषो पितृन् वम नयत्यधः ॥”
 इति सनत्कुमारीयवचनात् ।
 वस्तुतस्तु आरभ्यपुरश्चरणविषयमिदम् ।
 तथाहि ।
 “आरभ्ये पुरश्चरणे यदि च यज्यन् भवेत्
 तदा आह्लादयुदोषेन जपं न त्यजेत् । एवं
 राजावपि पुरश्चरणविषये बोध्यम् ॥” इति
 सर्वसमञ्जसम् ॥ ॥ योगिनीहृदये ।
 “कण्ठोक्तविधिना मन्त्रो जुह्याद्दोमादिकन्तः ।
 अथवा तद्दृष्ट्यां होमादींश्च समाचरेत् ॥”
 तथा ।
 “अनन्तरं दृष्ट्यां क्रमाद्दोमादिकचरेत् ।
 तदन्ते महतीं पूजां जुह्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ।
 ततो मन्त्रस्य सिद्धार्थं गुरुं सम्यग्य तोषयेत् ।
 एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसीदति ॥”
 अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।
 “सन्ध्या भोजयेद्दिप्रान् क्षतसाङ्गत्वसिद्धये ।
 विप्राराधनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्दृष्टव्यम् ॥”
 क्रियासारे ।
 “दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेदा स्वमन्दिरे ।
 स याति परमेशान् । नरकानेकविंशतिम् ॥
 एवं यः कुरुते देवि । पुरश्चरणकं प्रिये । ।
 स ज्ञेयपविर्नर्मुक्तो देवीसायुष्यमाप्नुयात् ॥”
 यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।
 “जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
 पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥”
 तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्र-
 परम् ।
 “सूर्योदयं समारभ्य यावत् सूर्योदयान्तरम् ॥”
 इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात् ।
 तर्हि कथं यद्यप्यपुरश्चरणे होमादि इति चेत्
 वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वान्
 सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुन-
 र्निधनमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादि-
 नियमान् नान्यत्र होमादिः । यद्यप्यपुरश्चरणे
 होमादिविधानान् प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण-
 तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्ग-
 स्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति
 प्रकटीकृतम् । तदुक्तं पुनः केवलजपमात्र-
 पुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्वसम्मतमिति ।
 पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।
 “चन्द्रतारानुकूले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।
 आरभेत पुरश्चर्यां हरौ सुमे न चाचरेत् ॥”
 प्रतिप्रसवः । इत्यामले ।
 “कार्तिकाश्विनवैशाखमाश्वेय मार्गशीर्षके ।
 फालगुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”
 यक्षाक्षी यक्षोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेध-
 माह तन्नाम्नरे ।
 “यक्षाक्षी सृष्टिने नैव जुह्याद्दीक्षां जपं प्रिये । ।
 कृते नाशो भवेदाशु आयुःश्रीसुतसम्पदाम् ॥”

पुरश्च

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्र तावन् भूमेः परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्
 तृतीयदिवसे चौरादिकं विधाय वेदिकाया-
 चसुदिंश्च क्रोशं क्रोशद्वयं वा क्षेत्रं चतुरस्रम्
 आहारादिविहारार्थं परिकल्प्य तत्र कुम्भ-
 चक्राश्रुत्पं मङ्गलं विधाय एकभक्तं जुह्यात् ।
 ततः परदिने आनादिकं विधाय शुद्धः सन्
 वेदिकायाचसुदिंश्च अन्त्योदुम्बरप्रक्षालनामन्त्र-
 तमस्य विनक्तिमानान् दृष्ट कौलकान्, ॐ
 नमः सुदर्शनाय अस्त्राय फट्तिमन्त्रेणाष्टोत्तर-
 शताभिभक्तितान् वेदिकाया दृष्टादिषु,
 ॐ ये चात्र विनक्तारो भुवि दिव्यन्तरी-
 यमाः ।
 विप्रभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ।
 मयेतन् कौलितं क्षेत्रं परित्यज्य विदूरतः ।
 अपसर्पन्तु ते सर्वे निर्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥
 इत्यनेन निखन्य तेषु ॐ नमः सुदर्शनाय
 अस्त्राय फट्तिमन्त्रेणास्त्रं संपूज्य पूर्वादि
 क्रमेण इन्द्रादिकपालान् पूजयेत् । तदुच्यते ।
 ॐ भर्तुः स्वस्तिनाकपाल इहागच्छ इत्या-
 वाञ्च पञ्चोपचारैरेत्याञ्च पूजयेत् । तथा च
 सुष्टमाजायाम् ।
 “पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा जुह्याद्भूमेः परिग्रहम् ।
 तथा अमुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।
 मयं यं गृह्यते भूमिर्मेन्द्रोऽयं सिध्यतामिति ॥”
 तथा ।
 “यामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ स्वेच्छया मतम् ।
 नगरादावपि क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥
 क्षेत्रं वा यावदिष्टन्तु विहारार्थं प्रकल्पयेत् ।
 आहारादिविहारार्थं तावतीं भूमिमाक्रमेत् ॥
 चौरिष्टौद्वान् कौलान् अस्त्रमन्त्राभिभक्ति-
 तान् ।
 निखनेद्दृष्टिगभागे तैस्त्र्यञ्च प्रपूजयेत् ॥
 लोकपालान् पुनस्तेषु ग्रन्थादोः पूजयेत् सुधीः ।
 ततो मध्यस्थाने क्षेत्रपालं वाक्सीञ्च संपूज्य
 सर्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ
 अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा मनु-
 कर्तयामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि सर्वविघ्नविना-
 शार्थं गणेशपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 वेदिकामध्ये पञ्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् । तदुक्तम् ।
 “क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत् विधिवन्तः ।
 क्षेत्रेशं यास्तुनामानं विप्रराजं समर्चयेत् ॥
 दिक्पालेभ्यो वलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समा-
 विधेत् ॥”
 ततो मावभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो वलिं
 दद्यात् । ततः ।
 “ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्नाननिवासिनः ।
 मातरौऽप्युत्पत्त्याश्च गणाधिपतयश्च ये ।
 विप्रभूताश्च ये चान्ये दिविद्विषु समाश्रिताः ।
 सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्ति वलिम् ॥”
 इत्यनेन दृष्टादिषु भूतभ्यो वलिं दद्यात् । ततो
 गाधस्त्रीं जपेत् । तथा च ।

पुरश्च

“प्रातः ज्ञात्वा तु गायत्र्याः सहस्रं प्रयतो
 जपेत् ।
 ज्ञात्वाज्ञातस्य पापस्य चयार्थं प्रथमं ततः ॥”
 इति विद्याधराचार्यः ॥ ॥
 यत्तु प्रातः ज्ञात्वा तु गायत्र्या अशुतं प्रयतो
 जपेत् इति । तत् पुनरत्यन्तपापशङ्कया । ॐ
 अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा
 ज्ञात्वाज्ञातपापक्षयकामोऽष्टोत्तरसहस्रगायत्री-
 जपमयुतगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति
 सङ्कल्प्य जपेत् । तत उपवासं हविष्यं वा
 जुह्यात् ॥ ॥
 तत्परदिने उषसि आनादिकं कृत्वा स्वस्ति-
 वाचनपूर्वकं सङ्कल्पं जुह्यात् । यथा विष्णुः
 ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा
 अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकता-
 शेषदुरितचयपूर्वकतन्मन्त्रसिद्धिकामोऽद्वारभ्य
 यावता कालेन सेत्स्यति तावत्कालममुकदेव-
 ताया अमुकमन्त्रस्य इत्यतस्त्वनजपतद्दृष्ट्यांश-
 होमतद्दृष्ट्यांशतर्पण-तद्दृष्ट्यांशभिषेक-तद्दृष्ट्यांश-
 ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति
 सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राप्त्यामादिकं कृत्वा स्वस्ति-
 सुम्नां वद्धा स्वस्तिपूजापठ्युक्तक्रमेण देवतां संपूज्य
 दीपे प्रज्वलिते देवता हृदये प्रातःकालं समा-
 रभ्य मध्यदिनं यावत् जपं जुह्यात् । ततस्तद्दृ-
 ष्यांशहोम-तद्दृष्ट्यांश तर्पण-तद्दृष्ट्यांशभिषेक-त-
 द्दृष्ट्यांशब्राह्मणभोजनजुह्यात् । तथा च । सनत्-
 कुमारतन्त्रे ।
 “प्रणवं तत्सद्व्योति मासपक्षतिथावपि ।
 अमुकासुतगोत्रोऽहं भूलसुचार्यं तत्परम् ॥
 सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इत्यतस्त्वं जपन्ततः ।
 दृष्ट्यांशं हवनं होमादृष्ट्यांशं तर्पणं ततः ॥
 दृष्ट्यांशं मार्जनं तस्माद्दृष्ट्यांशं विप्रभोजनम् ।
 पुरश्चरणमेव हि करिष्ये प्रागुदस्तुतः ॥”
 तथा ।
 “दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकर्म प्रशस्यते ।
 तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपसहं कृतिम् ॥
 निर्माय विधिवत् जुह्यात् जपं तत्र शुभं दिने ॥”
 ततो होमस्ततस्तर्पणम् ॥ ॥
 तन्नाम्नरे ।
 “तर्पणन्तु ततः जुह्यात्तीर्थोद्देशकमिच्छतिः ।
 जले देवं समावाह्य पाद्याग्नेदकात्मकैः ॥
 सम्यग्य विधिवद्भक्त्या परिवारसमन्वितम् ।
 एकैकमङ्गलं तोयं परिवारान् प्रतर्पयेत् ॥
 ततो होमदृष्ट्यांशं तर्पयेत् परदेवतम् ।
 संपूर्णायान् सङ्ग्रायां पुनरेकैकमङ्गलम् ।
 अङ्गादिपरिवारेभ्यो दत्त्वा देवं विसर्जयेत् ॥” ॥
 तर्पणवाक्यन्तु भूलसुचार्यं श्रीअमुकं तर्पयामि
 नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।
 “आदौ मन्त्रं सप्तचार्यं श्रीपूर्वं कण्ठमिच्छापि ।
 तर्पयामि पदचोक्ता नमोऽन्तं तर्पयेन्नरः ॥”
 अथान् भूलसुचार्यं अमुकदेवतां तर्पया-
 मि ॥

पुरश्च

तथा च ।

“तर्पयामि पदचोक्षा मन्त्रान्ते स्त्रियु नामसु ।
द्वितीयान्तेषु चैवं तर्पयस्व मनुर्भूतः ॥”

शक्तिविषये पुनर्मन्त्रसुचार्यं असुकीं तर्पयामि
स्वाहा । होमतर्पणयोः स्वाहेति तत्तत्तन्त्र-
वचनात् । गीततन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोक्षार्थं तर्पयामि ततः परम् ।
कुर्व्याच्चैव वरारोहे ! स्वाहान्तं तर्पणे मतम् ॥”
इत्यादि ॥ विशुद्धेश्वरतन्त्रे ।

“विद्यां पूर्वं सप्तचार्यं तदन्ते देवताभिधाम् ।
तर्पयामीति सम्प्रीक्ता स्वाहान्तस्तर्पणो मतः ॥”

अभिवेकवाक्यम् । नमोऽन्तं नृणसुचार्यं असुक-
देवतामहमभिषिञ्चामि इति कलससुद्रया
स्नद्धं अभिषिञ्चेत् । तथा च । गौतमीये ।

“नमोऽन्तं नृणसुचार्यं तदन्ते देवताभिधाम् ।
द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाव्यनेन तु ॥

अभिषिञ्चेत् स्नद्धानं तोयेः कुम्भासुद्रया ॥”
शक्तिविषये गीततन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोक्षार्थं सिञ्चामीति नमः
पदम् ॥”

इति । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूर्वां
कुर्व्यात् ॥ * ततो दक्षिणा । अतोऽद्यादि कृते-
तदसुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणा-
मिदं काञ्चनं बद्धिदेवतं असुकगोत्राय गुरवे
तुभ्यमहं सन्मदं । ततोऽष्टद्वारधारणं कुर्व्यात् ॥

अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।

तद्वयथा,—

ओम् अतोऽद्यादि राहुग्रहे निशाकरे दिवाकरे
वा असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवताया
असुकमन्त्रसिद्धिकामो यासाद्विसुक्तिपर्यन्तं
असुकदेवताया असुकमन्त्रप्ररूपपुरश्चरणमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने
तत्परदिने वा ज्ञानादिकं विधाय ॐ अतो-
ऽद्यादि असुकदेवताया असुकमन्त्रस्य कृतेतत्
ग्रहणकालीन-इत्युत्सृज्यजपतद्दर्शाग्रहोमतह-
शांशतर्पण-तद्दर्शाग्रहभिक्षा-तद्दर्शाग्रहब्राह्मण-
भोजनकर्मण्यहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
होमादिकं कुर्व्यात् । दक्षिणादिकम् पूर्ववत् ॥
इति लङ्गानन्दकृततन्त्रसारः ॥ * ॥

(अथ रहस्य पुरश्चरणम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कथयस्व महादेव ! सिद्धिकारणमुत्तमम् ।
येन सिद्धिं समायाजित् सर्वेनन्ताश्च सिद्धिदाः ॥
येषु येषु च कालेषु पुरश्चर्या भवेद्भवम् ॥

श्रीशिव उवाच ।

कथयामि समासेन श्रूयतां पञ्चतात्मजे ॥
मेघराशौ दशसहस्रं प्रजपेन्नन्तमुत्तमम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि श्रूयतां सुरवन्दिते ॥

हृपराशौ यदा मन्त्री दायुतं प्रजपेत् सुधीः ।
तेन तत्र सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचा-

रणा ॥

मिथुने च यदा मन्त्री चायुतं मन्त्रमुत्तमम् ।

पुरश्च

प्रजपेत् प्रयतो नित्यं पुरश्चरणमुच्यते ॥

कर्कटे च यदा मन्त्री सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।

तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकर्मणः ॥

सिंहे च सर्वमन्त्राणामयुतानां द्वयं जपेत् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां फलभागभवति ध्रुवम् ॥

कन्यायाश्च यदा मन्त्री मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।

सहस्रं द्वादशैव जपेन्नित्यतमानसः ॥

पुरश्चरणमेतद्धि सर्वकामार्थसाधनम् ।

इह लोके सुखं सुखा चान्ते देवोपदे प्रजेत् ॥

तुलायां प्रत्यहं मन्त्री सहस्रं साधको जपेत् ।

अनेन विधिना देवि ! पुरश्चरणकर्मणः ॥

दक्षिके चायुतं मन्त्रं श्रद्धया प्रजपेत् सुधीः ।

तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याफलं भवेत् ॥

धनुषि च यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।

इहैव कर्मसमो धनवान् वनवान् सुखी ॥

मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।

चतुर्गामयुतं देवि ! प्रत्यहं नित्यतमानसः ॥

धर्मार्थे भावयेन्नित्यं पुरश्चरणमुच्यते ॥

कुम्भे चैव यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।

तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकर्मणः भवेत् ॥

मीने चैव यदा देवि ! प्रजपेदयुतं द्वयम् ।

तेन पुरश्चरणमित्याहुः सर्वार्थमविशारदाः ॥

सर्वत्र जपनं श्रूयं राजा वा मेधुनेऽपि वा ।

श्रद्धयास्तु विशेषेण परयोगिन्समागमे ॥

हविष्याशौ तदा देवि ! जपेन्नित्यतमानसः ।

एवंविधं जपं कृत्वा दशांशश्च तदाचरेत् ॥

दक्षिणां गुरवे दत्त्वा सिद्धिभागं भवति ध्रुवम् ।

अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥

रविचारादिसर्वेषु वारसंख्यासहस्रकम् ।

जप्ता मन्त्रं सदा देवि ! साधकः सिद्धिभागं

भवेत् ॥

पुरश्चरणमेतद्धि नात्र कार्या विचरणा ॥

एवंविधं समाचर्य दशांशश्च तदाचरेत् ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्वकाममवाप्नुयात् ॥

केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणमुच्यते ।

येषु येषु च नक्षत्रेषु जायते सिद्धिरुत्तमा ॥

कथयामि समासेन श्रूयतां पञ्चतात्मजे ॥

अश्विन्यां जप्यते मन्त्रं साधकेषु सहस्रकम् ॥

तेन सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ।

द्विसहस्रं जपेन्नन्तं भरणगाश्च यदा सुधीः ॥

यमलोके परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।

कृतिकायां जपेन्नन्तं त्रिसहस्रं च साधकः ॥

रोहिण्याश्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।

सहस्रं वा शतं वापि सर्वकामार्थमाप्नुयात् ॥

ज्येष्ठार्थे यदा मन्त्रं नित्यं प्रजपेत् सुधीः ।

सहस्रप्रसक्तश्चैव बृहस्पतिसमो भवेत् ॥

आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकेः सुसमाहितेः ।

षट्सहस्रं यदा देवि ! सर्वकामार्थसिद्धये ॥

पुनर्वसुसमायोगे यदा सहस्रमुत्तमम् ।

जप्यते साधको नित्यं लभते च सुरांसमम् ॥

पुष्यायाश्च जपेन्नन्तं सप्तानाश्च सहस्रकम् ।

तेन सर्वसुसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याधिकी विधिः ॥

पुरश्च

अश्लेषायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं समाहितः ।

सहस्रप्रसक्तश्चैव जपेत् सर्वार्थसिद्धये ॥

दशसहस्रं मघायाश्च जप्ता मन्त्रं समाहितः ।

पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत् भुवि ॥

एकादशसहस्रं पूर्वार्धे जपेत् सुधीः ।

कुबेर इव वित्ताग्रे जायते नात्र संशयः ॥

उत्तरार्धे देवि ! सहस्रं द्वादशं तथा ।

जप्यते साधकेनैवं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

हस्तायाश्च जपेदेवि ! सहस्रं च त्रयोदश ।

सूर्यस्यैव समो भूत्वा विचरेत् भुवि साधकः ॥

विचायाश्च जपेन्नन्तं द्विसहस्रं साधकेः ।

नानाभोगसमायुक्तो भवेद् भुवि पुरन्दरः ॥

स्तुत्वा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् द्विसहस्रं चाप-

नात् ।

साधकोऽप्याहतगतिर्जायते नात्र संशयः ॥

विष्णुखायां यदा मन्त्रं जपेत् सहस्रकं प्रिये ! ।

जपेच्च साधको नित्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥

अथुराधायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं सदा

जपेत् ।

पुनर्पौनसमायुक्तः खेचरे जायते ध्रुवम् ॥

ज्येष्ठायाश्च यदा मन्त्रं द्विसहस्रं विचक्षणः ।

प्रजपन् लभते सिद्धिं नात्र कार्या विचारणा ॥

मृगायाश्च जपेन्नन्तं सहस्रं पञ्चकं प्रिये ! ।

नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥

वरुणेन समो भूत्वा जायते साधको भुवि ।

शतभिषायां यदा मन्त्रं द्विसहस्रं जपेत् सुधीः ॥

महापातकान्मुच्यते फलभागभवति ध्रुवम् ।

रेवत्याश्च यदा मन्त्रं चत्वारि सहस्रकं तथा ॥

जप्ता स्तुत्वा सदा देवि ! सोमलोकमवाप्नुयात् ।

राजा वा मेधुने वापि श्रद्धयाश्च अवस्थितः ॥

प्रजपेत् साधको नित्यं साधयेदात्मनो हितम् ।

सर्वदा प्रजपेन्नन्तं हविष्याशौ दिवा शुचिः ॥

दक्षिणां गुरवे दत्त्वा यथा विभवविस्तरम् ।

अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥

आदित्यादिवारयोगे नन्दादिनिधयोगतः ।

ततस्तत्र जपेन्नन्तं सहस्रप्रसक्तं प्रिये ! ॥

तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकर्मणः भवेत् ।

प्रतिपत्तिथिमारभ्य कुर्व्यावत् भवेत् प्रिये ! ॥

तिथिसंख्यां समासाद्य वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ।

जप्ता मन्त्रं सदा मन्त्री सर्वकाममवाप्नुयात् ॥

पुरश्चरणमेतद्धि कथितं त वरानने ॥

प्रतिपत्तिथिमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये ! ॥

तावन्नन्तं प्रजपेत् तिथिसंख्याक्रमेण तु ।

सर्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥

एतन्नेव सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचारणा ।

अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥

षवादिकरणे देवि ! जप्ता विद्यामनन्धधीः ।

करणासारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ॥

पुरश्चरणमेतद्धि सर्वतन्त्रे च गोपितम् ।

साधकस्य हितार्थाय कथितं तद्वरानने ॥

अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।

विष्णुस्मार्दिषु योगेषु यो जपेत् योगसंख्याया ॥

सहस्रं साधको निजं सर्वसिद्धिपरायणः ।
 पुरश्चरणमेतन्नि तन्ने तन्ने निरूपितम् ॥
 संक्रान्तादिषु सर्वेषु विषुवादिषु पाल्नेति ।।
 संक्रान्तनुसारं चैव वदंश्च सहस्रकम् ॥
 पूर्वसुखो जपेकम् घनाद्यैः सर्वदा प्रिये ।।
 श्रुतनाशाय सततं दक्षिणाभिमुखो जपेत् ॥”
 इति स्तनने तन्ने हरगौरीसंवादे रत्नपुर-
 चरणविधिः ॥ ॥) अत्र आगमकल्पदुमोक्त-
 कृष्णैकं तच्छब्दे दृश्यम् । हरिभक्तिविलासीय-
 पुरश्चरणं तदुपस्थितं सप्तदशविलासे दर्शनीयम् ॥
 पुरश्चरः, पुं, (पुरश्चरति ह्यादयतीति । छट् + अच् ।
 यडा, पुरोऽयतश्चरः पञ्चायस्य ।) लक्षणविशेषः ।
 चतु इति भाषा । तत्पर्यायः । दर्भः २ शयः ३
 सोमपत्रः ४ परातृप्रियः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 पुरस्कारः, पुं, (पुरस्करणमिति + पुरस् + क्त +
 भावे घञ् ।) पुरस्क्रिया । अभिशापः । अरि-
 यक्षम् । अयकरणम् । (पुरः क्रियतेऽनेनेति ।)
 पूजनम् । (“तस्य बहुमानपुरस्कारं कृत्वा ।”
 इति हितोपदेशः ।) स्त्रीकारः । संकः । इति
 पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात् ॥
 पुरस्कृतः, त्रि, (पुरः क्रियते स्तेति । पुरस् + क्त +
 क्तः ।) अभिषक्तः । अरिपक्षः । अयकृतः ।
 पूजितः । इति मेदिनी । तं, २१३ ॥ स्त्रीकृतः ।
 सितः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पुरस्तात्, य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्था पूर्वस्मात्
 पूर्वस्थाः वा पूर्वः पूर्वा इति । पूर्व +
 “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यां दिग्-
 देशकालेष्वस्तातिः ।” ५ । ३ । २७ । इति
 अस्तातिः । “अस्ताति च ।” ५ । ३ । ४० ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः ।) प्राच्यां दिशि । यथा,
 पुरस्तात् सुखे उदेति । प्रथमे काले । यथा,
 पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थे । अन्तेति । यथा, पुर-
 स्तादामोऽभूत् । अग्रतः अग्रे देशे । यथा,
 पुरस्तादायाति । इत्यमरभरती ॥ (यथा च
 रघो । २ । ४४ ।
 “मातुः स मे स्थावरजङ्गमानां
 सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
 गुरोरपीदं धनमाहिताये-
 नश्यन् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥”)
 पुरा, य, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + बाहु-
 लकान् का ।) प्रवृत्तिः । वाक्यरचना पुराणादिः ।
 यथा, पुराविद् । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराण-
 मिष्यार्थान्तरम् । अतीतम् । भूतम् । चिरातीत-
 मित्येकम् । यथा इतिहासः पुरातनमिति
 केचित् । निकटः । सन्निकृतः । आगामिकम् ।
 अनागतम् । निकटागामिकः । भविष्यदावृत्तिः ।
 इति केचित् । इत्यमरभरती ॥ भीरुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (प्राक् । इति हेमचन्द्रः ।
 ६ । १७१ ॥ यथा, पञ्चदशम् । २ । १४ ।
 “इदं सर्वं पुरा कष्टैरेकमेवाद्वितीयकम् ।
 सदेवावीजामरूपे नास्तामित्याख्यैर्वचः ॥”)

पुरा, स्त्री, (पुरतीति । पुर + क + टाप् ।) पूर्व-
 दिक् । सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । गन्ध-
 यती २ दिवा ३ गन्धाट्टा ४ गन्धमादिनी ५
 सुरभिः ६ भूरिगन्धा ७ कुटी ८ गन्धकुटी ९ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । श्रौत-
 त्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तश्लेष्मास्रविष-
 दाहार्तिभमन्त्रकृष्टिषानाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्णयः ॥

पुराकृतं, त्रि, (पुरा पूर्वं पूर्वस्मिन् काले वा
 कृतम् ।) प्रारम्भकर्म । पूर्वकालकृतपुण्यादि ।
 यथा,—

“अकाले दहनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
 इति स्मृतिः ॥

पुराणं, स्त्री, (पुरा भवमिति । पुरा + “सायं-
 चिरं प्राक्प्रगेऽथयेभ्यश्च्यौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
 २३ । इति च्युः । “पूर्वकालेकसर्वजगतपुराणव-
 केवलाः समानाधिकरथेन ।” २ । १ । ४६ । इति
 निपातनात् तुट्भावः । यडा, “पुराणप्रोक्तेषु
 ब्राह्मणकल्पेषु ।” ४ । ३ । १०५ । इति निपा-
 तितः । यडा, पुरा नीयते इति । नी + क्त ।
 क्तञ्च ।) आसादितुनिप्रणीतवेदार्थवर्णित-
 पञ्चलक्षणावितशास्त्रम् । तत्पर्यायः । पञ्चलक्ष-
 णाम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्षणां
 यथा, सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ मन्वन्तरम् ४
 वंशानुचरितम् ५ ॥ महापुराणस्य दश लक्ष-
 णानि । यथा, सर्गः १ विसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४
 अन्तरम् ५ वंशः ६ वंशानुचरितम् ७ संस्था
 ८ हेतुः ९ अपाश्रयः १० ॥ अथाष्टादशमहा-
 पुराणानि तेषां श्लोकसंख्यानि च तथा । ब्राह्मं
 दशसहस्रम् १ पाद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २
 वेणुवं चतुर्विंशतिसहस्रम् ३ शैवं चतुर्विंशति-
 सहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नार-
 दीयं पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेयं नवसह-
 स्रम् ७ आग्नेयं चतुःशताधिकपञ्चदशसहस्रम्
 ८ भविष्यं पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९
 ब्रह्मवैवर्तेम् अष्टादशसहस्रम् १० लैङ्गं एका-
 दशसहस्रम् ११ वाराहं चतुर्विंशतिसहस्रम्
 १२ स्कान्दं शताधिकैकाश्रितिसहस्रम् १३
 वामनं दशसहस्रम् १४ कौर्मं सप्तदशसहस्रम्
 १५ मातृं चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुडं जन-
 विंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माण्डं द्वादशसहस्रम् १८ ।
 समुदायेन चतुर्लक्षश्लोकाः । इति श्रीभागवतीय-
 द्वादशस्कन्धः ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे
 ३ अध्याये तथा मह्यपुराणे ५३ अध्याये
 एतद्विवरणं दृश्यम् ॥) अपि च ।

कृत उवाच ।

“विस्ताराणि पुराणानि चैतिहासश्च शौनक ।।
 संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं विप्र । पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 एतदुपपुराणानां लक्षणञ्च विदुर्बुधाः ।
 महापञ्च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ॥”

वृष्टिश्चापि विष्टिश्च स्थितिसौभाग्यं पावनम् ।
 कर्मणां वासना वार्ता मन्त्राश्च क्रमेण च ॥
 वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
 उत्कीर्तनं हरिरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 दशाधिकं लक्षणञ्च महतीं परिकीर्तितम् ।
 संख्यानञ्च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥
 परं ब्रह्मपुराणञ्च सहस्राणां दशैव च ।
 पञ्चोपपुराणञ्च पाद्मेव प्रकीर्तितम् ॥
 चतुर्विंशतिसहस्रं वेणुवञ्च विदुर्बुधाः ।
 चतुर्विंशतिसहस्रं शैवमेव निरूपितम् ॥
 प्रत्योऽष्टादशसहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
 पञ्चविंशतिसहस्रं नारदीयं प्रकीर्तितम् ॥
 मार्कण्डेयं नवसहस्रं पुराणं पण्डिता विदुः ।
 चतुःशताधिकं पञ्चदशसहस्रमेव च ॥
 परमस्मिपुराणञ्च कश्चिदं परिकीर्तितम् ।
 चतुर्दशसहस्राणि परं पञ्चशताधिकम् ॥
 पुराणप्रवरश्चैव भविष्यं परिकीर्तितम् ।
 अष्टादशसहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्तेमौचितम् ॥
 सर्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ।
 एकादशसहस्रञ्च परं लिङ्गपुराणकम् ॥
 चतुर्विंशतिसहस्रं वाराहं परिकीर्तितम् ।
 एकाश्रितिसहस्रञ्च परमेव शताधिकम् ॥
 वरं स्कन्दपुराणञ्च सद्भिरेव निरूपितम् ।
 वामनं दशसहस्रं कौर्मं सप्तदशैव तु ॥
 मातृं चतुर्दशं प्रोक्तं पुराणं पण्डितैस्तथा ।
 जनविंशतिसहस्रं गारुडं परिकीर्तितम् ॥
 परं द्वादशसहस्रं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ।
 एवं पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षमुदाहृतम् ॥
 अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः ।
 एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्तितः ॥ ॥
 इतिहासो भारतश्च वाल्मीकिं काव्यमेव च ।
 पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम् ।
 वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
 परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥
 पञ्चम्यः संहितानाञ्च क्षणभक्तिसमन्विताः ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च ॥
 गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्तिताः ।
 इति ते कथितं सर्वं क्रमेण च पृथक् पृथक् ॥
 अख्यं विपुलं शास्त्रं ममापि च यथागमम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः ॥
 पञ्चपुराणमते तु ।
 “निस्ताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 आसक्त्येण कृतवान् पुराणानि महतीतले ॥
 पठनाच्छ्रवणादयथां नृणां पापक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्तनम् ॥
 गतिश्च परमा तद्ब्रह्मभगवति प्रभौ ।
 तानि ते कथयिष्यामि यथामाणानि भूतले ॥” ॥
 पुराणसंख्यानं समाप्तम् ।
 “पुराणानि चतुर्लक्षाण्येतानि धरणीतले ।
 तथा महाभारतञ्च लक्षसंख्यं प्रकीर्तितम् ॥
 पञ्चलक्षमिदं राजन् । कथितं ब्रह्म केवलम् ।
 वेदः पञ्चमनामैव लोकनिस्तारकः परः ॥

पुराणं

तत्र पञ्चपुराणेषु प्रथमं स प्रकीर्तवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं सारमात्रं सञ्जितः ।

इति पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥ ७॥

आख्यानादिभिः सह यासः पुराणं चक्रे ।
यथा,—

“आख्यानेष्वप्युपाख्यानेर्गाथाभिः कल्पमुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥
प्रख्यातो यासश्चिह्नोऽभूत् कृतो वै लोमहर्षणः ।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ यासो महासुनिः ॥”

अथ टीका यथा,—

आख्यानादिभिः सह पुराणं चक्रे यास इत्य-
न्वयः । तत्र च ।

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।
श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥
गाथास्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतयः । कल्पमुद्धिः
आहुकल्पादिनिर्णयः ॥ ७॥

“सुमतिश्चाधिवर्षाश्चमित्राद्युः शीघ्रपायनः ।
अज्ञतव्रजोऽप्यु सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”

टीका । सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट्शिष्या-
स्तत्कृताः षट् संहिता जयन्तुः ॥ ७॥

“काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः शीघ्रपायनः ।
लौमहर्षणिका चान्या तिस्रस्तु संहिता ॥”

टीका । अज्ञतव्रज एव काश्यपः काश्यपो
ज्ञातव्रज इति वायुक्तेः । रोमहर्षणिका चान्या
रोमहर्षणेन पुनः संक्षेपेण प्रोक्ता ॥ ७॥

“चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं सुते ।”

टीका । एतासां काश्यपादिप्रतारणां संहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि स्मृतभूतेन सनसारोद्धार-
णकं इदं श्रीविष्णुपुराणं सुते ! मैत्रेय ! मया
कृतमिति शेषः ॥ ७॥

“आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्मसुच्यते ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ ७॥

तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—

“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।
त्रिसन्ध्यं जपते निजं सोऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ७॥

तामसपुराणानि यथा,—

“मातुल्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयं च षडेनानि तामसानि निबोधत ॥”

सात्त्विकपुराणानि यथा,—

“वैष्णवं नारदीयं तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडं तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ॥

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

राजसपुराणानि यथा,—

“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥

सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः

शुभाः ।

पुराणं

तथैव तामसा देवि ! निरयप्राप्तिहेतवः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ३३ अध्यायः ॥ ७॥

अष्टादशोपपुराणानि यथा,—

“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारस्य तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्मेष्टं साक्षात्तन्मोक्षभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोसनसेवितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाकथमेव च ॥
माहेश्वरं तथा श्राव्यं सौरं सर्वार्थसम्पदम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाकथम् ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ ७॥

कौर्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च
द्रष्टव्यः ॥ अष्टादशमहापुराणानामनुक्रम-
णिका अर्थात् तेषां श्लोकपञ्चखण्डभागोपाख्यान-
श्रवणदानफलानि लिखन्ते ।

कृत उवाच ।

“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा ।
पुनरप्याह सुप्रोक्तो निश्चातुः श्रेय उत्तमम् ॥

नारद उवाच ।

साधु साधु महाभाग ! सर्वलोकोपकारकम् ।
महात्मनं त्वया प्रोक्तं सर्वतन्त्रोत्तमम् ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानसुतम् ।
यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्व्यदाख्यानकं सुते ! ।
तत्तत् सर्वं समाचक्षुः सर्वज्ञस्तं यतो मतः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहम् ।
पुराणाख्यानसंप्रदां कुमारः प्रत्यवाच ह ॥
सनत्कुमार उवाच ।

पुराणाख्यानकं विप्र ! नानाकल्पसमुद्भवम् ।
नानाकथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥
ऋषिः सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः ।
न वेद तस्मात् एच्छ त्वं बहुकल्पविदांवरम् ॥
श्रुत्येत्यं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः ।
प्रशस्य विनयोपेतः सनातनमथाम्रवीत् ॥
ब्रह्मन् ! पुराणविच्छेष्ट ! ज्ञानविज्ञानतत्पर ! ।
पुराणानां विभागं मे साकल्येनाशुकीर्तय ॥
यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् ।
वर्णाश्रमाचारधर्मं साक्षात्कारत्वमेव्यति ॥
कियन्ति च पुराणानि कियत् सङ्ग्रानि मानतः ।
किं किमाख्यानशुक्तानि तद्वदस्म मम प्रभो ! ।
चातुर्वर्ण्यश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा ।
दृष्टिक्रमेण वंशानां कथाः सन्त्यक् प्रकाशय ॥
त्वत्तोऽधिको न चान्योऽस्ति पुराणाख्यानवित्
प्रभो ! ।

तस्मादाख्याहि मह्यं त्वं सर्वसन्देहभञ्जनम् ॥
ततः सनातनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम् ।
नारायणं क्षणं ध्यात्वा प्रोवाचाथ विदांवरः ॥

सनातन उवाच ।

साधु साधु सुनिश्चेष्ट ! सर्वलोकोपकारक ! ।
पुराणाख्यानविज्ञाने यज्जाता नैष्ठिकी मतिः ॥
तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।

पुराणं

मरीचादिऋषिभ्यस्तु पुनश्चैवावृतात्मना ॥
एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विभ्रतः ।
स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
उपलब्धः क्षपितरं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।
प्रशस्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव सुनीचर ! ।
पुराणाख्यानममलं यत्नं पृच्छसि मानद ! ॥

मरीचिश्चवाच ।

भगवन् ! देवदेवेश ! लोकानां प्रभवाप्यय ! ।
सर्वज्ञ ! सर्वकल्याण सर्वधाध्यक्ष नमोऽस्तु ते ॥
पुराणबीजमाख्याहि मह्यं शृण्वती पितः ! ।
लक्ष्यञ्च प्रमाणञ्च वक्तारं पृच्छकं तथा ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वतस ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां सत्तत्त्वये ।
यस्मिन् ज्ञाते भवेत्ज्ञातं वाक्यं सचराचरम्
पुराणमेकमेवास्तीत् सर्वकल्पेषु मानद ! ।
चतुर्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥
कालेनाप्यह्यं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।
हरिर्थासखरूपेण जायते च युगे युगे ॥
चतुर्लक्षप्रमाणेन ह्यपरे ह्यपरे सदा ।

तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकं निर्दिशन्त्यपि ॥

अद्यापि देवलोकं तु शतकोटिं प्रविस्तरम् ।

अस्यैव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते ॥ ७॥

ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवञ्च ३ वायवीयम्
तथैव च ।

भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयञ्च
कीर्तितम् ७

आग्नेयञ्च ८ भविष्यञ्च ९ ब्रह्मवैवर्त-१०
लिङ्गके ११ ।

वाराहञ्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १
कौर्म-१५ संज्ञकम् ।

मातुल्यञ्च १६ गारुडम् १७ तद्वद्ब्रह्माण्डाख-१८
मिति विषट् ॥

एकं कथानकं कृत्वा वक्तुः श्रोतुः समाकथयम् ।
प्रवक्ष्यामि समासेन निशामय समाहितः ॥ ७॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् ।

“ब्राह्मं पुराणं तत्त्वाद्दौ सर्वलोकाद्विज्ञाय व ।
यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना ॥

तद्वै सर्वपुराणायां धर्मेकामार्थमोक्षदम् ।
नानाख्यानैतिहासाद्यं दशसाष्टसुच्यते ॥ ७॥

तत्पूर्वभागे ।

“देवानामसुराणाञ्च यजोत्पत्तिः प्रकीर्तिता ।
प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां सुनीचर ! ॥

ततो लोकेन्द्रस्याञ्च सूर्यस्य परमात्मनः ।
यंशशुकीर्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥

यथावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः ।
श्रीमसौ रामचन्द्रस्य चतुर्व्यूहावतारिणः ॥

ततश्च सोमवंशस्य कीर्तनं यच्च वर्णिभम् ।
सूर्यस्य जगदीशस्य चरितं कल्पापहम् ॥

ह्रीपाणाञ्चैव सिन्धूनां वर्णाणां चाप्यश्वतः ।
वर्णनं यच्च पातालखर्ग्याञ्च प्रदह्यते ॥

नरकाणां समाख्यानं कुर्यात्सुतिकथानकम् ।

पुराणं

पान्थ्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ॥
दद्यात्पानं ततः प्रोक्तमेकान्तचैववर्णनम् ॥
पूर्वभागोऽयमुक्तः पुराणस्यास्य मानदः ॥”*॥
तदुत्तरभागे ।

“अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यानं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अथैव लक्षणचरितं विस्तारात् सप्तद्वीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पितृआहुविधिक्षया ॥
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कौर्त्तिता यत्र विस्तारात् ।
विष्णुधर्मसुग्राह्यान् प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानाञ्च समाख्यानं साक्षात्प्राप्त्यापि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादनसुद्देशः पुराणस्य च ध्येयम् ॥
एतद्ब्रह्मपुराणान्तु भागद्वयसमाचितम् ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥”*॥
तत्फलश्रुतिः ।

“सूतश्रीनकसंवादं श्रुत्वास्तुतिप्रदायकम् ।
लिखित्वैतत् पुराणं यो वैशाखां हेमसंयुतम् ॥
जलधेनुयुतश्चापि भक्त्या दद्याद्विजातये ।
पौराणिकाय सम्पुञ्ज वक्ष्येभ्योऽविभूषणैः ॥
स वसेद्ब्रह्मलोके लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥
यः पठेत्कृष्णयादापि आक्षानुक्रमणीं द्विज ! ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वर्तुः फलं लभेत् ॥
श्रुणोति यः पुराणान्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः ।
हविष्याश्री च नियमान् स लभेद् ब्रह्मणः ॥
पदम् ॥

किमत्र बहुनोक्तेन यद्वयदिच्छति मानवः ।
तन् सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कौर्त्सनान् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपा-
ख्याने चतुर्थपादे ६२ अध्यायः ॥१॥
द्वितीयं पञ्चपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रुत्वा पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं पञ्चसंज्ञिकम् ।
महत्पुण्यप्रदं नृणां श्रवणं पठनं सुदा ॥
यथा पञ्चैन्द्रियः सर्वः शरीरोऽस्ति निगद्यते ।
तथैवं पञ्चभिः स्वर्गैरुदितं पापनाशनम् ॥”*॥
तत्र प्रथमे दृष्टिखण्डे ।

“पुनस्तथेन तु भौम्याय दृष्ट्यादिक्रमतो द्विज ! ।
नानाख्यानंतिहासाद्येवोक्तो धर्माविस्तरः ॥
पुष्करस्य च महात्मां विस्तरेण प्रकीर्त्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् ॥
दानाणां कौर्त्तनं यत्र दत्तानाञ्च पृथक् पृथक् ।
विवाहः शौकजायाञ्च तारकाख्यानकं महत् ॥
माहात्म्यञ्च गवादीनां कौर्त्तिदं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदेव्यानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
यद्वाणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत्तद्विखण्डसुद्दिष्टं यासेन सुमहात्मना ॥”*॥
द्वितीयं भूमिखण्डे ।

“पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवशर्माकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् रुचस्य च वधस्तथा ॥
पृथोर्विषयस्य चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् ।
पितृभूषणख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
यथातिचरितञ्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ॥

१८१

पुराणं

राज्ञा जैमिनिसंवादो वक्राच्यैकथायुतः ॥
कथा शशोकसुन्दर्यां रुण्दैत्यवधाचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विदुष्वधसंयुतः ॥
कुञ्जकस्य च संवादश्चावनेन महात्मना ।
विद्वाख्यान् ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्भनम् ॥
सूतश्रीनकसंवादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥”*॥
तृतीये स्वर्गखण्डे ।

“ब्रह्माण्योत्पत्तिरदिता यत्रार्धभिश्च सौमित्रा ।
सभूमिलोकसंस्थानं तीर्थयात्रानं ततः परम् ॥
नर्मदेशोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुरुक्षेत्राद्वितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ॥
गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वर्णाश्रमाशुद्धेन कर्मयोगनिरूपणम् ॥
यासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथाचितः ।
समुद्रमथनाख्यानं ब्रह्माख्यानं ततः परम् ॥
ऊर्ध्वपञ्चादमाहात्म्यं कौर्त्तनं सर्वपापघ्नश्रुत् ।
एतन्मुखगांभिर्धं विप्र ! सर्वपापकनाशनम् ॥”
चतुर्थं पातालखण्डे ।

“रामान्धमेधे प्रथमं रामराख्याभिषेचनम् ।
अगस्त्यादागमश्चैव पौलस्त्याचयकीर्त्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्या ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
दृष्टावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नित्यलीलानुकथनं यत्र लक्ष्मावतारिणः ॥
माधवख्यानमाहात्म्ये खानदानाचैव फलम् ।
धरावराहसंवादो यमजाज्जयोः कथा ॥
संवादो राजदूतानां लक्ष्मणोत्पत्तिरूपणम् ।
शिवसम्भुसमाधोगो दधीच्याख्यानकन्तः ॥
भस्ममाहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यसुतम् ॥
देवरातसुताख्यानं पुराणञ्चप्रथमम् ॥
गौतमाख्यानकश्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कल्याणतरी रामकथा भरद्वाजश्रमास्थितौ ॥
पातालखण्डमेतद्वि श्रवणं ज्ञानिनां सदा ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वभीष्टफलप्रदम् ॥”
पञ्चमे उत्तरखण्डे ।

“पञ्चताख्यानकं पूर्वं गौर्त्थं प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्धरकथा पश्चाच्छ्रीशैलानुकीर्त्तनम् ॥
सगरस्य कथा पुण्या ततः परसुदीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गथायाश्चाधिपुण्यकम् ॥
आम्नादिदानमाहात्म्यं तन्महाहादश्रीव्रतम् ।
चतुर्जिह्वाकाशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ॥
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् ।
कान्तिकव्रतमाहात्म्यं माघखानफलन्तः ॥
जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
साम्भमत्याञ्च माहात्म्यं वृषिंहोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्मादिकाख्यानं गीतमाहात्म्यवर्णने ।
भक्त्याख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥
हन्धप्रस्यस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
मन्तरत्नाभिधानञ्च त्रिपाङ्क्यनुवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यदीनानमतः परम् ।
रामनामशतं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च वाङ्मव ! ॥

पुराणं

परीक्षितश्च भृगुणा श्रीविष्णोर्विभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥”*॥
तत्फलश्रुतिः ।

“पञ्चखण्डयुतं पाद्यं यः श्रुणोति नरोत्तमः ।
स लभेद्देण्यं ग्राम भुक्त्वा भोगानिहेसितान् ॥
एतदे पञ्चपञ्चाशत्खण्डं पञ्चसंज्ञकम् ।
पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां स्वर्णायुसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात् सुसत्कृत्य पुराणञ्चाप्य मानदः ।
स याति वैष्णवं नाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥
पञ्चाशुक्रमणीमेतां यः पठेत् श्रद्धयात् तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् अवगणं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६२ अध्यायः ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रुत्वा वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
अथोर्विप्रतिहासं सर्वपापकनाशनम् ॥
यत्रादिभागे निहिंटाः पद्मेशः शक्तोज्ज्वलः ।
मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिकाः ॥”
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे ।
“आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां ततोचयाः ॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोचरितमेव च ।
प्राचेतसं तथाख्यानं प्रजादस्य कथानकम् ॥
पृथग्राम्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इतो-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।

“प्रियव्रताचयाख्यानं द्वीपवर्णनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तस्वर्गनिरूपणम् ॥
सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंयुतम् ॥
चरितं भरतस्याप्यस्तुतिमार्गनिर्द्शनम् ॥
निदाघकृतसंवादो द्वितीयोऽंश उदाहृतः ॥”
प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।

“मन्वन्तरसमाख्यानं वेदशाखावतारकम् ।
नरकोट्टारकं कर्मे गदितञ्च ततः परम् ॥
सगरस्योर्वसंवादे सर्वधर्म्मनिरूपणम् ।
आहुकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिरूपणे ।
सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयोऽंशोऽयमुक्तः सर्वपापप्रणाशनः ॥”
प्रथमभागस्य चतुर्थांशे ।

“सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम् ।
चतुर्थेऽंशे सुनिश्चिह्नं ! नानाराजकथाचितम् ॥”
प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।

“लक्ष्मावतारसंज्ञो गोकुलीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो वाल्मीकीमारोऽघादिहंसनम् ॥
केशोरे कंसहननं मायुरं चरितं तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा ॥
सर्वदेववधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः लण्णो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः ।
अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इतो-
रितः ॥”

पुराणं

प्रथमभागस्य षष्ठ्यां ।
 “कलितं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च ।
 ब्रह्मज्ञानमसुद्देशः स्वाधिक्यस्य निरूपितः ॥
 केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः ॥”
 तस्य द्वितीयभागे ।
 “अतः परं नु स्तुतेन शौनकादिभिरादरात् ।
 एतेन चोदिताः शब्दविष्णुधर्मोत्तराख्याः ॥
 नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः ।
 धर्मशास्त्रं नार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा ॥
 वंशाख्यानं प्रकरणानि स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥
 नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः ।
 एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥” * ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “वाराहकल्पवृत्तान्तं यासेन कथितं त्वह ।
 यो नरः पठते भक्त्या यः श्रुनोति च सादरम् ।
 तावुभौ विष्णुलोकं हि ब्रजेतां भुक्तभोगकौ ॥
 तस्मिन्निष्ठा च यो दद्यादावाद्यां व्रतधेनुना ।
 सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे हिज ।
 स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्षसा ॥
 यच्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं हिज ।
 कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६० अध्यायः ॥ ३ ॥
 चतुर्थं वायुपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“श्रुणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम् ।
 यस्मिन् श्रुते लभेहाम रुद्रस्य परमात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ।
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्माग्यत्राह मारुतः ॥
 तदायवीयसुदितं भागवतसमाचितम् ॥” * ॥
 तस्य पूर्वभागे ।
 “स्वर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र ! सविस्तरम् ॥
 मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
 गयासुरस्य हननं विस्तरादयत्र कीर्तितम् ॥
 मासानाञ्चैव माहात्म्यं मासयोक्तं फलाधिकम् ।
 दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा ॥
 भूपातालककुब्जोमचारिणां यत्र निर्णयः ।
 व्रतादीनाञ्च पूर्वोऽर्थं विभागः समुदाहृतः ॥”
 तदुत्तरभागे ।
 “उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 शिवस्य संहिताया वै विस्तरेण सुनीचर ।
 यो देवः सर्वदेवानां दुर्विजयेयः सनातनः ।
 स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
 इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चिदं परो हरः ।
 इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम् ॥
 भुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वधरीरतः ।
 शक्तिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता ॥
 ये वसन्त्युत्तरे कूने रुद्रस्यानुचरा हि ते ।
 वसन्ति यावन्तीरे ये लोकं ते याप्ति वैष्णवम् ॥
 ओंकारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम् ।
 सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशददीनां पापनाशनाः ॥
 दशैकसुतरे तीरे त्रयोविंशति दक्षिणी ।

१८२

पुराणं

पञ्चविंशतमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः ॥
 सङ्गमैः सहितान्वेव रेवातीरद्वयेऽपि च ।
 चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
 षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोचो सुनीचर ।
 सन्ति चान्यानि रेवायास्तौरयुग्मे पदे पदे ॥
 संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः ।
 नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “लिखित्वेदं पुराणं नु शुद्धेनुसमाचितम् ।
 श्रावण्यां यो ददेद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 रुद्रलोकं वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राक्षतुर्दश ।
 यः श्रावयेद्वा श्रुणुयाद्वायवीयमिदं नरः ।
 नियमेन हरिण्याशी स रुद्रो नात्र संशयः ॥
 यच्चानुक्रमणीमेतां श्रुनोति श्रावयेत वा ।
 सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्रवणजं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ४ ॥
 पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“मरीचे ! श्रुणु वक्ष्यामि वेदयासेन यत् कृतम् ।
 श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसन्निभम् ॥
 तदष्टादशसाहस्रकीर्तितं पापनाशनम् ।
 सुरपादपदपोऽर्थं स्कन्धैर्हार्दभिर्युतः ॥
 भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी क्षमीरितः ॥”
 तस्य प्रथमस्कन्धे ।
 “तत्र तु प्रथमे स्कन्धे स्रुतधर्माणां समागमः ।
 यासस्य चरितं पुण्यं पाखवानां तथैव च ॥
 पारोक्षिकसुपाख्यानमितीहं समुदाहृतम् ॥”
 द्वितीयस्कन्धे ।
 “परीक्षिष्कु कसंवादे ह्निद्वयनिरूपणम् ।
 ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम् ॥
 पुराणलक्षणञ्चैव दृष्टिकारणसम्भवः ।
 द्वितीयोऽर्थं समुदितः स्कन्धो यासेन धीमता ॥”
 तृतीयस्कन्धे ।
 “चरितं विदुरस्याय मैत्रेयेणास्य सङ्गमः ।
 दृष्टिप्रकरणं पञ्चाद्वक्त्रणः परमात्मनः ॥
 कापिनं साक्षात्पश्यन् तृतीयोऽर्थसुदाहृतः ॥”
 चतुर्थस्कन्धे ।
 “सत्याश्रितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः ।
 एथाः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्द्धनः ।
 इत्येष तुयो गदितो विसर्ग स्कन्ध उत्तमः ॥”
 पञ्चमस्कन्धे ।
 “प्रियव्रतस्य चरितं तदंशानाञ्च पुण्यदम् ।
 ब्रह्माङ्गान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनस्तनः ॥
 नरकस्थितिरित्येष संस्थानं पञ्चमो मतः ॥”
 षष्ठस्कन्धे ।
 “अजामिनस्य चरितं दक्षदृष्टिनिरूपणम् ॥
 वृत्राख्यानं ततः पञ्चात्मरतो जन्म पुण्यदम् ।
 यथोऽयसुदितः स्कन्धो यासेन परिपोष्ये ॥”
 सप्तमस्कन्धे ।
 “प्रजादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
 सप्तमो गदितो वल्ल ! वासनाकर्म्मकीर्तने ॥”

पुराणं

अष्टमस्कन्धे ।
 “गजेन्द्रमोक्षकाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् ।
 समुद्रमयनञ्चैव बलिवैभववन्दनम् ॥
 मत्स्यावनारचरितमष्टमोऽर्थं प्रकीर्तितः ॥” * ॥
 नवमस्कन्धे ।
 “सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
 वंशानुचरितं प्रोक्तो नवमोऽर्थं महामते ! ॥”
 दशमस्कन्धे ।
 “लण्यस्य बालचरितं कौमारञ्च ब्रजस्थितिः ॥
 केशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः ।
 भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्तुतः ॥”
 एकादशस्कन्धे ।
 “नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्तितः ।
 यदोच्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णोद्भवस्य च ॥
 यादवानां मिथोऽन्तश्च तुक्तावेकादशः स्तुतः ॥”
 द्वादशस्कन्धे ।
 “भविष्यकलनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ॥
 वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्तुतम् ।
 सौरी विभूतिरदिता सात्वती च ततः परम् ॥
 पुराणसङ्ग्राहकममाश्रये द्वादशो ह्ययम् ।
 इत्येवं कथितं वल्ल ! श्रीमद्भागवतं तव ॥” * ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च ।
 साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिभक्तिविसृक्तिदम् ॥
 प्रौष्टपदा पूर्णिमायां जमसंक्षममाचितम् ।
 देवं भागवतायहं हिजाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
 संपूज्य वल्ल हेमादेर्भगवद्भक्तिमिच्छता !
 योऽयनुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा ।
 स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलसुत्तमम् ॥” * ॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
 षष्ठं नारदीयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रुणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं बृहत्त्रिंशकथाश्रयम् ॥” * ॥
 तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।
 “स्रुतशौनकसंवादः दृष्टिसंक्षेपवर्णनम् ।
 नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
 प्रागभागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ॥”
 पूर्वभागे द्वितीयपादे ।
 “द्वितीये मोक्षधर्माश्च मोक्षोपायनिरूपणम् ।
 वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
 सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने ॥” * ॥
 पूर्वभागे तृतीयपादे ।
 “महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षकम् ।
 मन्त्राणि शोधनं दोषा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
 प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं स्तोत्रमेव च ।
 गणेशसूर्यविष्णूनां शिवशक्तोरनुक्रमात् ॥
 सनत्कुमारसुनिना नारदाय तृतीयके ॥”
 पूर्वभागे चतुर्थपादे ।
 “पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च ॥
 एतक् एतक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्

पुराणं

चेत्रादिसर्वमासेषु तिथीनां च पृथक् पृथक् ॥
प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्वत्राचनार्थम् ॥
सनातनेन सुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
पूर्वभागेऽयत्तद्विषो दृष्ट्वाद्यानसंज्ञनः ॥”
तदुत्तरभागे ।
“अस्योत्तरे विभागे तु प्रथम एकादशीव्रते ॥
वशिष्टेष्टाथ संवादो मान्वातुः परिकीर्तितः ।
रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहिनीतृपत्तिकर्म्म च ॥
वसुधापञ्च मोहिनी पञ्चादुत्तराण्यक्रिया ।
गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायाचानुकीर्त्तनम् ॥
काश्या माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
यात्राविधानं चैत्रस्य ब्रह्माख्यानसमन्वितम् ॥
प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ।
हरिद्वारस्य चार्ष्णीनं कामोदाख्यानकं तथा ॥
वदरीनीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ॥
गौतमाख्यानकं पञ्चाद्वेदादस्तवस्ततः ।
गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ॥
सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
अवन्त्याक्षैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ॥
हृन्दावनस्य महिमा वसोज्ञान्तिके गतिः ।
मोहिनीचरितं पञ्चादं वै नारदीयकम् ॥”

तत्फलश्रुतिः ।
“यः श्रद्धोति नरो भक्ता श्रावयेद्वा समाहितः ।
स याति ब्रह्मणो धाम नाच कार्या विचारणा ॥
यस्मैतद्विषयपूर्णायां धनैर्ना चमत्काचितम् ।
प्रदद्याद्विषयार्थं स लभेन्नोद्यमेव च ॥
यश्चातुक्रमणीभेता नारदीयस्य वर्णयेत् ।
श्रद्धयादिकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६७ अध्यायः ॥ ६ ॥
सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं सुने ।
पुराणं समष्टत् पुण्यं पठतां श्रद्धवतां सदा ॥
यत्राभिज्ञत्वा शङ्कनीन् सर्वधर्मनिरूपणम् ।
मार्कण्डेयेन सुनिना कैमिनेः प्राक् समीरितम् ॥
पश्चिमां धर्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् ।
पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवसतः ॥
तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाद्भीवकाभिधम् ॥
पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् ॥
महालकाकथाचोक्ता ह्यलकचरिताचिता ।
रुद्रसंकीर्त्तनं पुण्यं भवघा परिकीर्तितम् ॥
कल्याणकालनिर्देशो यत्तद्विदितनिरूपणम् ।
ब्रह्मादिरुद्रमुक्ता द्वीपवर्णानुकीर्त्तनम् ॥
मनुनाथ कथा नाना कीर्तिताः पापहारिकाः ।
तासु द्वाकांथात्तन्तं पुण्यदा चारुमेऽन्तरे ॥
तत्पश्चात् प्रणयोत्पत्तिस्थयीतेजःसमुद्भवः ।
मार्कण्डेय च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता ॥
नेत्रतापयश्चापि वसुधाचरितं ततः ॥”

१८३

पुराणं

यत्तुसंप्रोक्ष्याने वत्सप्री च पाठः ।
“खनिचस्ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
अविशिष्टचरितं चैव किमिच्छन्नतकीर्त्तनम् ।
नरिष्यन्तस्य चरितं दत्तात्रेयचरितं ततः ॥
तुलस्याचरितं पञ्चादामचन्द्रस्य सत्कथा ।
कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्त्तनम् ॥
पुरुवरः कथा पुण्या नहुषस्य कथादधुता ।
ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्त्तनम् ॥
श्रीशृणवानचरितं मायुरं चरितं ततः ।
ह्यारकाचरितस्याथ कथा सर्ववतारजा ॥
ततः साष्टासुदेवः प्रपञ्चासत्त्वकीर्त्तनम् ।
मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥”

तत्फलश्रुतिः ।
“यः श्रद्धोति नरो भक्ता पुराणमिदमादरात् ।
मार्कण्डेयाभिधं वत्स । स लभेत् परमां गतिम् ॥
यस्तु व्याकुलते चैतच्छेवं स लभेत् पदम् ॥
ततः प्रयच्छेत्प्रित्वा यः सौवर्णकरिष्युतम् ।
कार्त्तिक्यां द्विजवर्षां स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
श्रद्धोति श्रावयेद्वापि यश्चातुक्रमणीमिमाम् ।
मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६८ अध्यायः ॥ ७ ॥
अष्टमं अग्निपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि तवामेयपुराणकम् ।
ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्टाख्यानलोऽवधीत् ॥
तत् पञ्चदशसाहस्रं नाम्नां चरितमष्टतम् ।
पठतां श्रद्धवताश्चैव सर्वपापहरं वृणाम् ॥
प्रथमं पुराणस्य कथा सर्ववतारजा ।
रुद्रप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
अधिकार्यं ततः पञ्चात्मन्मन्त्रादिलक्षणम् ।
सर्वदीक्षाविधानञ्च अभिषेकनिरूपणम् ॥
लक्षणं मण्डलादीनां कुशाया मार्जनं ततः ।
पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधित्ततः ॥
शालग्रामादिपूजा च सूर्यस्तोत्रं पृथक् पृथक् ।
न्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूर्वका ततः ॥
विनायकादिदीक्षाणां विधिर्ज्ञेयस्ततः परम् ।
प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माख्य निरूपणम् ॥
गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बादिद्वीपवर्णनम् ।
जम्बाधोलोकरचना ज्योतिषक्रनिरूपणम् ॥
ज्योतिषञ्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युद्धजयाण्यम् ।
षट्कर्म्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौषधीगणः ॥
कुञ्जिकादिसमर्चो च षोडश्यासविधस्तथा ।
कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
ब्रह्मचर्यादिधर्माश्च आहुकल्पविधित्ततः ।
यष्टयश्चस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्त्तिकर्म्म च ॥
प्रायश्चित्तानुक्तं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
वारव्रतानुक्तं नक्षत्रव्रतकीर्त्तनम् ॥
मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधस्तथा ।
नवशूचार्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
व्रतानाञ्चापि दानाणां निरूपणमिहोदितम् ।
नाडीचक्रसुदेवः संख्याविधिरनुत्तमः ॥

पुराणं

गायत्र्यर्थस्य निर्देशो लिङ्गकोचं ततः परम् ।
राजाभिषेकमन्त्रोक्तिर्धर्मलक्षणञ्च भृशुजाम् ॥
स्वप्राध्यायस्ततः प्रोक्तः शङ्कनादिनिरूपणम् ।
मण्डलादिकनिर्देशो रणदीक्षाविधित्ततः ॥
रामोक्तनीतिनिर्देशो रत्नाणां लक्षणं ततः ।
धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता यवहारप्रदर्शनम् ॥
देवास्तरविमर्शाख्या ह्याशुर्निरूपणम् ।
गजादीनां चिकित्सा च तेषां श्रान्तिस्ततः परम् ॥
गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
श्रान्त्यश्चापि विविधा छन्दःश्राद्धमतः परम् ॥
साहित्यञ्च ततः पञ्चादकार्णादिसमाह्वयाः ।
सिद्धश्रिष्टानुश्रिष्टश्च कोषः स्वर्गादिवर्गके ॥
प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणम् ।
वर्णनं नरकाणाञ्च योगश्राद्धमतः परम् ॥
ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
एतदामेयकं विप्रः पुराणं परिकीर्तितम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् सुवर्णकमलाक्षितम् ।
निकथेत्पुनरुतं वापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
पुराणार्थविदे सोऽथ स्वर्गलोके महीयते ॥
एषानुक्रमणी प्रोक्ता तवाग्नेयस्य भक्तिदा ।
श्रद्धवतां पठताश्चैव वृणाश्चैव परच च ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६९ अध्यायः ॥ ८ ॥
नवमं भविष्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् ।
भविष्यं भरतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
यत्राहं सर्वदेवानामादिकर्त्ता सप्तदशतः ।
दृष्टार्थं तत्र सज्जातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
स मां प्रणम्य प्रपश्य धर्मं सर्वार्थसाधकम् ।
अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावीचं धर्मसंहिताम् ॥
पुराणानां यदा यासो वासञ्चक्रे महामतिः ।
तदा तां संहितां सर्वार्थं पञ्चधा यभजन्मुनिः ॥
अधोरकल्पवृत्तान्तनानाश्रयकथाचिताम् ॥”
तत्र प्रथमपर्वणि ।
“तत्रादिमं स्मृतं पर्वं ब्राह्मणं यचाख्युपक्रमः ।
स्मृतश्रौतकसंवादे पुराणप्रवसंक्रमः ॥
शादित्यचरितः प्रायःसंख्याख्यानसमाचितः ॥
रुद्रादिनक्षत्रोपेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्तितम् ।
पञ्चत्वादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्तिताः ॥
अष्टम्याद्याः शेषकल्पा वैष्णवे पर्वणि स्मृताः ।
शैवे च कामतो भिन्नाः सौरे चान्यकथाचयः ॥
प्रतिसर्गाङ्गं पञ्चासानाख्यानसमाचितम् ।
पुराणस्योपसंहारमहितं पञ्च पञ्चमम् ॥
एष पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥
द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वणु ।
“धर्मं कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
द्वितीये च तृतीये च सौरी वर्गचतुष्टये ॥
प्रतिसर्गाङ्गं त्वन्यं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् ।

पुराणं

समविध्यं विनिर्दिष्टं पञ्च आसेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रान् पुराणं परिकीर्तितम् ।
भविष्यं सर्वदेवानां साध्यं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।

“तस्मिंश्चित्वा तु यो दद्यात् पौष्ठा विद्वान् विम-
त्सरः ।

गुह्येनयुतं हेमवत्समालाविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकस्यापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धाद्यभोग्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्या कीर्तयेच्छृणुयादपि ।
स सुक्तः पातकैर्वोरैः प्रयाति ब्रह्मणः परम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा श्रवणयाच्चेतौ भुक्तिं सुक्तिञ्च विन्दतः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०० अध्यायः ॥ ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमार्गागुदृष्टकम् ॥
सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षयेर्हितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्णां सारः प्रीतिर्हरौ हरे ।
तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्तसुतसम् ॥
रथनारस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणे तत् संपिप्य प्राह वेदविन् ॥
यासञ्चतुर्धा संयस्य ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रान्तं पुराणं परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविज्ञेश्वरकृष्णखण्डसमाचितम् ।
तत्र सूतर्षिसंवादे पुराणीयक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।
“वृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारद्वेधसोः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पञ्चाब्जज्ञानलाभः शिवानु-
सूनेः ।

शिववाक्येन तत्पञ्चान् मरीचे । नारदस्य च ॥
मननश्चैव सावर्णेर्ज्ञानार्थं सिद्धसेविते ।
आश्रमे सुमहत्पुण्ये जैलेक्याच्यंकारिणि ।
एतद्ब्रह्म ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये प्रकृतिखण्डे ।
“ततः सावर्णिसंवादे नारदस्य समीरितः ।
कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाय च विस्तरं यथास्थितम् ॥
एतन्प्रकृतिसंखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये गणेशखण्डे ।

“गणेशजन्मसंपन्नः सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पार्ष्ण्याः कार्त्तिकेयेन सह विज्ञेशसम्भवः ॥
चरितं कार्त्तिकेयस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम् ।
विवादः सुमहान् पञ्चाब्जामदग्न्यगणेशयोः ॥
एतद्विज्ञेशखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम् ॥”

पुराणं

चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
“श्रीकृष्णजन्मसंपन्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
वाक्यकौमारजा कीला विविधाकृत्य वर्णिताः ।
रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी ससुहादृता ॥
रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविधरा ॥
सहाकूरेण तत्पञ्चाब्जपुरागमनं हरेः ।
कंसादीनां वधे वृत्ते सादास्य दिवसंस्कृतिः ॥
काश्यसाण्डीपनेः पञ्चादिदोषादानमद्भुतम् ।
यवनस्य वधः पञ्चाहारकागमनं हरेः ॥
नरकादिवधस्तत्र ज्ञानेन विहितोऽद्भुतः ।
कृष्णखण्डमिदं विप्र ! कृष्णं संसारखण्डनम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“प्रतिष्ठं श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्तं पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
आसीत्तं नादिसम्भूतं पठन् श्रवणं विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानशमनात् चोरात् संसारसागरात् ॥
लिखितेदं यो दद्यान्मायां येन समाचितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स सुतोऽज्ञानबन्धनात् ॥
यश्चानुक्रमणीं वापि पठेद्वा श्रवणयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाङ्मनं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०१ अध्यायः ॥ १० ॥
एकादशं लिङ्गपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां श्रवणयाच्चेव भक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥
यच्च लिङ्गाभिर्धनं तिष्ठन् वद्विलिङ्गे हरोऽभ्यधात् ।
मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थं अमिकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
पुराणं लिङ्गसूतिनं ब्रह्माख्यानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रयम् ॥
पुराणोपक्रमे पन्नः वृष्टिसंज्ञे पतः पुरा ॥”
तत्र पूर्वभागे ।
“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम् ॥
लिङ्गोद्भवस्तद्वर्णा च कीर्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशैलादिसंवादाश्चाथ पावनः ॥
ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सुखसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तरात् सर्गखण्डपुराख्यानकं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्तरिक्षाणि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अश्वकाख्यानं पञ्चाहाराचचरितं पुनः ।
वृषिहं चरितं पञ्चाब्जलन्धरवधस्ततः ॥
शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं कृत्वाख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः ॥”
तदुत्तरभागे ।
“विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।

पुराणं

सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुनेः ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तज्ञानवागारिकं ततः ।
सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च सुक्तिदा ॥
दानानि बहुघोक्तानि आहप्रकरणस्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्तनम् ॥
ब्रजेन्द्रो महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
चाणकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया ।
आसेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“लिखितेन पुराणसु तिलधेनुसमाचितम् ।
फाल्गुन्या पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या दिवातये ।
स लभेच्छिवसायुष्यं नरामरणवर्जितम् ॥
यः पठेच्छृणुयादापि लैङ्गं पापापहं नरः ।
स भक्तभोगो लोकेऽस्मिन्मते शिवपुरं ब्रजेन ॥
लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्यः श्रवणयात् तथा ।
तावभौ शिवभक्तौ तु लोकहितयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजाभक्तैः प्रसादान्नात्र संशयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशं वराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शर्वादिगुणमाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मनोज्ञं पुरा ।
निबन्धस्य पुराणेऽस्मिन्सुविशेषसहस्रके ॥
यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षात्तागयणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः स्तुतो भूमिवराहयोः ॥”
तत्र पूर्वभागे ।
“अथादिज्ञतवृत्तान्तं रथस्य चरितं ततः ।
दुर्लभाय च तत्पञ्चाब्जमाहकल्प उदीरितः ॥
महानपस आख्यानं गौर्युतपत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनाभ्यादित्यथोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देवा धनदस्य दृष्टस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पञ्चाद्भगतां प्रकीर्तिता ।
महिषासुरविध्वंसे माहात्म्यश्च विशक्तिजम् ॥
पञ्चाध्यायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोपदानिकम् ।
इत्यादिज्ञतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्दर्शनं पश्चाद्भगवत्तीर्थकथानकम् ।
हान्निशदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
मथुराया विशिष्येण आहारादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य वृषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्मणाश्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
शोकखण्डस्य च माहात्म्यं कीर्तितं पापनाशनम् ।
इत्येव पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।
“उत्तरे प्रविभागे तु पुनस्तुतुकराजयोः ।
संवादे सर्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तरात्पृथक् ॥
अश्वधर्ममाहात्म्यताः पौष्करं पुण्यपथं च ।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥”

तत्फलश्रुतिः ।

“पठतीं श्रवताश्चैव भगवद्वक्तिवद्वचम् ।
काचनं गच्छं ज्ञात्वा तिलधेयुसमाचितम् ।
लिखितैतच्च यो दद्याच्चैव विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्देव्यं धाम देवविगणवन्दितः ॥
यो वाशुक्रमणीमेतां श्रवतापि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्दिव्यौ संसारोच्छेदकारि-
णीम् ॥” * ॥

इति श्रीनारदोपपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०३ अध्यायः ॥ १२ ॥

अयोदशं स्कन्दपुराणम् ।

श्रीमन्नोवाच ।

“श्रद्धां वक्ष्ये मरीचैः । च पुराणं स्कन्दसंक्षिप्तम् ।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षात्तद्वादेवो व्यवस्थितः ॥
पुराणे शतकोटी तु यस्मैव वर्णितं मया ।
लजितस्वार्थजातस्य सारो चासेन कीर्तितः ॥
स्कन्दाकृतस्य खण्डाः समैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिषष्टस्तु स्कन्दं सर्ववर्णनम् ॥
यः श्रवतां पठेदपि स तु साक्षाच्छिवः स्थितः ।
यश्च मातृश्वरा धर्माः पश्यन्तेन प्रकाशिताः ॥
कल्पे तत्पुरुषे हताः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥”
तत्र प्रथमे मातृश्वरखण्डे ।

“तस्य मातृश्वरचातः खण्डः पापप्रणाशनः ।
किञ्चिन्नृणां साहसो बहुपुण्यो दृष्टकथः ।
तु चरिष्यतेयुक्तः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥
यश्च केदारमाहात्म्यं पुराणोपक्रमः पुरा ।
दक्षयज्ञकथा पञ्चाश्विजिज्ञासने फलम् ॥
समुद्रमधमाख्यानं देवेन्द्रचरितं ततः ।
पार्वत्याः सप्तपाख्यानं विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारोत्पत्तिकथनं तत्तत्तारकसङ्गरः ।
ततः पशुपताख्यानं चण्डपाख्यानसमाचितम् ॥
दूतप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।
ततः कुमारमाहात्म्यं पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
धर्मवर्त्मनृपाख्यानं नदीसागरकीर्तनम् ।
इन्द्रद्वारकया नक्षत्राङ्गीजङ्गकथाचिता ॥
प्रादुर्भावस्ततो मञ्जुः कथा दमनकस्य च ।
मञ्जीसागरसंयोगः कुमारेशकथा ततः ॥
तत्तत्तारकयुद्धं नानाख्यानसमाचितम् ।
वधश्च तारकस्याय पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
होपाख्यानं ततः पुण्यं ऊर्ध्वलोकव्यवस्थितः ।
ब्रह्माक्षस्थितिमानश्च वर्कदेशकथानकम् ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्वता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कीर्तितीर्थं ततः परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तक्षेत्रे प्रकीर्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥
तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्वसुतम् ।
अथवाचलमाहात्म्यं सनकसञ्जयकथा ॥
गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरनाख्यानं वधश्चास्य महाद्वसुतः ॥
शोणाचले शिवाख्यानं निवृद्धा परिकीर्तितम् ।
इत्येव कथितः स्कन्धे खण्डो मातृश्वरोद्द-
भुतः ॥”

द्वितीये वैष्णवखण्डे ।

“द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे श्रद्धा ।
प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥
यत्र वोचककुत्रस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।
कमलायाः कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिकतः ॥
कुलाकाख्यानकं चात्र सुवर्णसुखरीकथा ।
नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्वसुता ॥
मतङ्गाङ्गनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ।
पुष्टोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्कथे ततः ॥
मार्कण्डेयसमाख्यानममरीचस्य भूपतेः ।
इन्द्रद्वारस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिनेः सप्तपाख्यानं नारदस्यापि वाक्यम् ।
नीलकण्ठसमाख्यानं नारदसिंहोपवर्णनम् ॥
अथमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिकथा ।
रथयात्राविधिः पञ्चाश्विजिज्ञासविधिरपि ॥
दक्षिणामूर्तीपाख्यानं गुह्यिचाख्यानकं ततः ।
रथरक्षाविधानश्च श्रयणोत्सवकीर्तनम् ॥
शेनोपाख्यानमचोक्तं बहुगुणसर्वनिरूपणम् ।
होतृसखी भगवतो व्रतं सावन्सराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगकः ।
मोक्षसाधनमचोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥
दशावतारकथनं ज्ञानादिपरिकीर्तनम् ।
ततो वदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
अथ्यादितोयमाहात्म्यं वैतथ्यशलाभवम् ।
कारणं भगवद्भासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।
ततः कार्तिकमाहात्म्यं माहात्म्यं मदनलसम् ॥
धूम्रकोशसमाख्यानं दिनलयादि कार्तिकं ।
पञ्चभीष्मताख्यानं कीर्तितं भुक्तिशुक्तिदम् ॥
तद्व्रतस्य च माहात्म्यं विधानं ज्ञानं तथा ।
पुष्टादिकीर्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चान्तज्ञानपुण्यं घण्टानादादि फलम् ।
नानापुष्पाचनफलं तुलसीदलजं फलम् ॥
नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हविषसरकीर्तनम् ।
अखण्डकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
मत्स्योत्सवविधानश्च नाममाहात्म्यकीर्तनम् ।
ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।
वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्यं कीर्तितं ततः ॥
श्रीमद्भागवतस्याच माहात्म्यं कीर्तितं परम् ।
वज्रशालिस्तसंवादं अन्तर्लोकाप्रकाशकम् ॥
ततो माघस्य माहात्म्यं ज्ञानदानजपोद्भवम् ।
नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैशाखमाहात्म्यं श्रयादानादि फलम् ।
जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरितं आधोपाख्यानमद्वसुतम् ।
तथाच्यवर्ततीयादेर्विशेषात् पुण्यकीर्तनम् ॥
तत्तत्तयोध्यामाहात्म्यं पञ्चमसाहतीर्थकं ।
अष्टपापविमोक्षाख्यं तथाधारसङ्क्षकम् ॥
सुर्गद्वारं पञ्चहरिधर्मद्वयपवर्गनम् ।
खर्गद्वेषपाख्यानं तिलोदा सद्ययुतिः ॥
वीताकुलं गुप्तहरिः सरयूधरैराचयः ।

गोप्रचारश्च दुग्धोदं गुरुकुलादिपञ्चकम् ।
घोषार्कादीनि तीर्थानि अयोदश ततः परम् ।
गयाकूपस्य माहात्म्यं सञ्जाचविनिवर्तकम् ॥
माळ्याश्रमपूर्वादि तीर्थानि तदनन्तरम् ।
अजितादिमानवादितीर्थानि गदितानि च ॥
इत्येव वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डे ।

“अतः परं ब्रह्मखण्डं मरीचैः । श्रद्धां पुण्यदम् ।
यत्र वै सेतुमाहात्म्यं फलं ज्ञानेचयोद्भवम् ॥
गालवस्य तपश्चर्या राज्ञासाख्यानकं ततः ।
चक्रतीर्थदिमाहात्म्यं देवीपतनसंश्रुतम् ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्तनम् ।
मङ्गलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुलादिवर्णनम् ॥
हनुमन्कुलमहिमागद्यतीर्थभवं फलम् ॥
रामतीर्थदिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।
शृङ्गादितोयमहिमा तथा साध्यान्तनादिचः ॥
धनुष्कोण्यादिमाहात्म्यं चौरकुलादि फलम् ।
गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्ति-
तम् ॥

रामनाथस्य महिमा तत्तद्ज्ञानोपदेशनम् ।
यात्राविधानकथनं सेतौ सुक्तिप्रदं वृणाम् ॥
धर्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परतुदीरितम् ।
स्याणुः स्कन्दाय भगवान् यत्र तत्तत्तुपादिश्रुत् ॥
धर्मारण्यसुसंभूतितत्तुपुण्यपरिकीर्तनम् ।
कर्मेसिद्धेः समाख्यानं अविर्बन्धनिरूपणम् ॥
अथरातीर्थसुखानां माहात्म्यं यत्र कीर्ति-
तम् ।
वर्णानामाश्रमानाञ्च धर्मतत्त्वनिरूपणम् ॥
देवस्थानविभागश्च वज्रजार्ककथा शुभा ।
छत्रा गन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ॥
पुण्यदात्रः समाख्याता यत्र देवः समास्थितः ।
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥
लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ।
श्रीरामचरितश्चैव सत्त्वमन्दिरवर्णनम् ॥
जीर्णोद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ।
जानिभेदप्रकथनं स्तुतिधर्मनिरूपणम् ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैरुदीरिताः ।
चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥
दानप्रशंसा तत्तत्पञ्चादृतस्य महिमा ततः ।
तपसश्चैव पूजायाः सङ्क्षिप्तकथनं ततः ॥
प्रज्ञतीनां भिदाख्यानं शाकश्यामनिरूपणम् ।
तारकस्य वधोपायो चण्डाक्षा महिमा तथा ॥
विष्णोः शापश्च दृष्टत्वं पार्वत्यनुनयस्ततः ।
चरस्य ताण्डवं शृवं रामनामनिरूपणम् ॥
चरस्य लिङ्गपतनं कथायै जयनस्य च ।
पार्वतीजन्मचरितं तारकस्य वधोद्भवतः ॥
प्रणवैश्वर्यकथनं तारकाचरितं पुनः ।
दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षररूपणम् ॥
ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशाक्षरं ॥
अवगाधिकपुण्यश्च कीर्तितं श्रुतेर्दं वृणाम् ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।
“ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्वसुतः ।

पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥
 शिवरात्रेण महिमा प्रदोषव्रतकीर्तनम् ।
 सोमवारव्रतस्यापि सीमन्तन्याः कथनकम् ॥
 भद्रायुतपत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
 शिववर्त्मसमुद्देशो भद्रायुहावर्णनम् ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भक्तमाहात्म्यकीर्तनम् ।
 श्वराख्यानकश्चैव उभामाहेश्वरव्रतम् ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुण्यकम् ।
 अथगादिकपुण्यञ्च वक्ष्येऽखण्डोद्यमैरितः ॥ * ॥
 चतुर्थे काशीखण्डे ।
 “अतः परं चतुर्थं तु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
 विन्ध्यनारदयोर्वच संवादः परिकीर्तितः ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागच्छावासे सुरागमः ।
 यतिव्रताचरित्रञ्च तीर्थचर्याप्रशसनम् ॥
 ततश्च सप्तपुण्यांश्च संयमिन्या निरूपणम् ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्राग्रजोर्लोकानिः शिवशर्मणः ॥
 अयोः समुद्रवत्सैव क्रयवदखलसम्भवः ।
 गन्धर्वलकापुर्वोरीश्वर्याश्च समुद्रवः ॥
 चन्द्रोऽनुधलोकाणां कुजेऽप्यार्कसुता क्रमात् ।
 सप्तर्षीणां भुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥
 भुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम् ।
 स्कन्दागच्छसमाज्ञापो मणिकर्णिसमुद्रवः ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
 वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविभवस्ततः ॥
 दण्डपाणिज्ञानवायोऽरुद्रवः समनन्तरम् ।
 ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
 जलचारित्र्यमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणानि च ।
 कृत्याकृत्याविनिर्देशो ह्यविसृक्तेष्टवर्णनम् ॥
 गृहस्थयोगिनोर्धर्माः कालज्ञानं ततः परम् ।
 दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिचर्या च लोकार्कोत्तरशास्त्रार्कना कथा ।
 द्रुपदाकस्य तार्क्ष्याख्यारुणाकस्योदयस्ततः ॥
 दशान्वमेधतीर्थांश्च मन्दराच गणागमः ।
 पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणस्ततः ॥
 मायागणपतेश्चाथ भुवि प्रादुर्भूयस्ततः ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविभोक्षणम् ॥
 ततः पञ्चनदीतृप्तिविन्दमाधयसम्भवः ।
 ततो वैष्णवतीर्थेऽख्या मूलिनः काशिकागमः ॥
 जोगीषष्टेण संवादो ऽष्टदशस्था महेष्टितुः ।
 जेजाख्यानं कन्दकेशाधेश्वरसमुद्रवः ॥
 श्रीशंकरश्चैव योः कृतिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ आङ्गारेशस्य वर्णनम् ।
 पुनरीङ्कारमाहात्म्यं चिलीचनसमुद्रवः ॥
 केदारस्था च धर्मशकथा विश्वभुजोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम् ॥
 विश्वकर्माधमहिमा दण्डयज्ञोद्भवस्तथा ।
 सतीशस्यान्तेशादेर्भक्तसम्भः पराशरः ॥
 जैत्रेतीर्थकदम्बश्च सुक्तिमण्डपसंकथा ।
 विन्ध्यविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः ॥ * ॥
 पञ्चमे अवन्तीखण्डे ।
 “अतः परं त्वन्त्याख्यं प्रणु खण्डञ्च पञ्चकम् ।

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चाभेरुतपत्तिश्च सुरागमः ।
 देवदीक्षा शिवस्तोत्रं नानापातकनाशनम् ॥
 कपालमोचनाख्यानं महाकालवमस्थितिः ।
 तीर्थं कलकलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुण्डमधुरसंज्ञं च सर्गं रुद्रस्य पुण्यदम् ।
 कुटुम्बेश्च विद्याधमकेऽश्वरतीर्थकम् ॥
 स्वर्गद्वारं चतुःसिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
 सकाराकैश्वरतीर्थेऽप्यपप्रणाशनम् ॥
 दशान्वमेधेकानंशातीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
 पिशाचकादियात्रा च हनूमन्तकयमेश्वरौ ॥
 महाकालेशयात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥
 मुक्तेशमेशोपाख्यानं कुण्डस्थल्याः प्रदक्षिणम् ।
 अक्रूरमन्दाकिन्युपादचन्द्राकवेभवम् ॥
 करभेशकुटुम्बेश्च कुण्डकेशादितीर्थकम् ।
 मार्कण्डेयं यज्ञवापी सोमेशं नरकान्तकम् ॥
 केदारेश्वररामेश्वरौ भाग्येश्वरार्ककम् ।
 केशाकं शक्तिभेदश्च खण्डरसुखानि च ॥
 ओङ्कारेशादितीर्थानि अन्यकस्तुतिकीर्तनम् ।
 कालारण्यं लिङ्गखण्डा स्वर्गद्वाराभिधानकम् ॥
 कुण्डस्थल्या अवन्त्याख्योऽन्यथा अभिधानकम् ।
 पद्मावतो कुसुमवमरावतीतिनामकम् ॥
 विशालाप्रतिकल्पाभिधाने च चरणात्मिकम् ।
 शिवाख्यानानादिकफलं नागोक्तीनां शिवस्तुतिः ॥
 हिरण्यान्वधवाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
 नीलगङ्गा पुष्कराख्यं विन्ध्यावासनतीर्थकम् ॥
 पूरुषोत्तमाधिसासं ततोर्ध्वाचानाशनम् ।
 गामनीवामने कुण्डे विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वीरेश्वरसरः कालभैरवस्य च तीर्थके ।
 महिमा नागपञ्चम्यां तृप्तिं हस्य जयन्तिका ॥
 कुटुम्बेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्तनम् ।
 ककराजाग्रतीर्थश्च विष्णेशादिसुरोत्तनम् ॥
 रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
 यात्रावतीर्थेऽथ पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥
 धर्मपुण्यस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ।
 प्राग्व्यानुभवाख्यानं अमृतापरिकीर्तनम् ॥
 कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्मदायाः प्रकीर्तनम् ।
 क्लवमायं गार्मदश्च कालरात्रिकथा ततः ॥
 महादेवस्तुतिः पश्चात् पृथक्कल्पकथादुभया ।
 विशालाग्रानकं पञ्चाङ्गालेश्वरकथा तथा ॥
 गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वालनस्ततः ।
 देवपातविधानञ्च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
 दारुतीर्थं ब्रह्मवर्षी यज्ञेश्वरकथानकम् ।
 अमितीर्थं रवितीर्थं मेघनादं दिदारुकम् ॥
 देवतीर्थं नर्मदेशं कपिलाख्यं करञ्जकम् ।
 कुण्डलेशं पिप्लुनादं विमलेशं मूलभित् ॥
 शचीश्वरमाग्रतमन्वकस्य धधस्ततः ।
 मूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्माः पृथग्विधाः ॥
 व्याख्यानं दीर्घतपस ऋष्यशृङ्गकथा ततः ।
 चित्रसंनकथा पुण्या काशिराजस्य मोक्षणम् ॥
 ततो देवशिलाख्यानं श्वरीचरिताचनम् ।
 यात्राख्यानं ततः पुण्यं पुष्करिण्यकीर्तयकम् ॥

आपिठेश्वरतीर्थञ्च शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
 कुमारेणमगच्छेशं चयनेश्च माहलजम् ॥
 लोकेयं धनदेशश्च मङ्गलेशश्च कामजम् ।
 नागेशश्चापि गोपारं गौतमं शङ्करचञ्चलम् ॥
 नारदेशं नन्दिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दधिस्कन्दादितीर्थानि हनूमन्तेश्वरस्ततः ॥
 रामेश्वरादितीर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
 ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेश्वरम् ॥
 चण्डाकयमतीर्थञ्च कडोडोशश्च नान्दिकम् ।
 नारायणश्च कोटीशं वासतीर्थं प्रभासिकम् ॥
 नागेशं सङ्कर्तणकं मन्मथेश्वरतीर्थकम् ।
 हरच्छीसङ्गमं पुण्यं सुवर्णाग्नितीर्थकम् ॥
 करञ्जं कामेशं तीर्थं भाण्डारं रोहिणीभवम् ।
 चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाङ्गयम् ॥
 कोटितीर्थमयोन्याख्यमङ्गाराख्यं त्रिलोचनम् ।
 इन्द्रेण कम्पकेशश्च सोमेशं कोहनेशकम् ॥
 नार्मदं चाकमाद्येयं भागवेश्वरस्ततम् ।
 ब्राह्मं देवश्च भागेशमादिवाराह्यं कवे ॥
 रामेशमथ सिद्धेशमाह्वयं कङ्कटेश्वरम् ।
 शक्रं सौम्यश्च नान्देशं तापेशं रत्निलीभवम् ॥
 योजनेशं पराशरं द्वादशीशिवतीर्थके ।
 सिद्धेशं मङ्गलेशश्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
 कुण्डेशं श्वेतवाराहं भागवेशं रवीश्वरम् ।
 मुक्तादीनि च तीर्थानि ह्मकारस्वामितीर्थकम् ॥
 सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं सार्पश्च गोपकम् ।
 नागं शास्त्रश्च सिद्धेशं मार्कण्डाकरतीर्थके ॥
 कामोद्भवाख्यानोपाख्यं माह्वयं गोपकेश्वरम् ।
 कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं गाङ्गगौतमे ॥
 व्यान्वमेधं भृगुकण्ठं केदारेशश्च पापघ्नम् ।
 खण्डखण्डं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादित्यं श्रीपत्याख्यञ्च हंसकम् ।
 मूलस्थानश्च मूलेशमायायाचिचदेवकम् ॥
 शिखोशं कोटितीर्थञ्च दण्डकथं सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्ते पुंखसुखिमम् ॥
 व्यामलेशं कपालेशं शृङ्गारख्यं भयन्ततः ।
 कोटितीर्थं लोटनशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
 दमिजङ्गलमाहात्म्ये रोहिताचकथा ततः ।
 धुन्वुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽस्य च ॥
 वधो धुन्वोस्ततः पश्चात् ततश्चिचवहोद्भवः ।
 महिमास्य ततश्चक्षीप्रभावो रतीश्वरः ॥
 केदारेशो जलतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
 सुखारं चयनान्धख्यं ब्रह्मणश्च सरस्ततः ॥
 चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थञ्च बहुगोमयम् ।
 रुद्रावर्णञ्च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 रावणेशं शुद्धपटं देवान्प्रेततीर्थकम् ।
 लिङ्गोदतीर्थसम्भूतिः शिवोद्भेदं फलस्तुतिः ॥
 एष खण्डो ह्यवन्त्याख्यः शृङ्गती पापनाशनः ॥
 षष्ठे नागरखण्डे ।
 “अतः परं नागराख्यं खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गोत्पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ।
 विन्ध्यामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुखर्गतस्तथा ॥
 द्वादकेश्वरमाहात्म्ये द्वासासुरवधकथा ।

पुराणं

सिद्धेश्वरादिकास्त्राणं पृथगत्र प्रकीर्तितम् ॥
अद्वितीयं कपदीर्घं केदारेणं गतिप्रदम् ।
भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वराः ॥
बुधेयभृगुवीरेन्द्रशिखीशा हरविग्रहाः ।
सिद्धेश्वराद्याः पञ्चान्ये रत्नास्तत्र अवस्थिताः ॥
वरारोहा ज्ञानापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लज्जीशो बाह्वेशश्चार्घ्येशः कामेश्वरस्तथा ॥
गौरीश्वरगणेशास्त्यसुशोभश्च गणेश्वरम् ।
कुमारेणश्च शाकत्यं शङ्कलीतङ्कगीतमम् ॥
दैत्यघ्नेषं चक्रतीर्थं सन्नित्यन्नाम्यं तथा ।
भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणादयम् ॥
तत्सङ्गधरास्त्राणं शास्त्रादित्यकथानकम् ।
कथा कण्टकशोधिन्वा महिषघ्नास्ततः परम् ॥
कपालीश्वरकोटीशबालब्रह्माङ्गसत्कथा ।
नरकेशसम्बर्णेशनिधीश्वरकथा ततः ॥
बलभद्रेश्वरस्याथ गङ्गाया गणपत्य च ।
नाम्नवत्पात्रासरितः पाण्डुकूपस्य सत्कथा ॥
शतमेघलज्जमेघकोटिमेघकथा तथा ।
द्व्यांसारक्यदुस्थानहरण्यासङ्गमोत्कथा ॥
नगराकेश्य लज्जस्य सङ्कर्षणसमुद्रयोः ।
कुमार्याः क्षेत्रपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥
पिङ्गलासङ्गमेशस्य शङ्करार्कघटेशयोः ।
ऋषितीर्थस्य नन्दार्कघ्निकूपस्य कीर्तनम् ॥
शशोपानस्य पर्णार्केशकुम्भयोः कथाद्वयम् ।
वाराहस्वामिचक्रान्तं क्षायलिङ्गास्त्रगुणधयोः ॥
कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गेशयोस्तथा ।
चमसोद्वेदविदुरजिलोकेशकथा ततः ॥
मङ्गलेशश्चैवपुंशेष्वतीर्थकथा तथा ।
सूर्यपार्श्वीजीवणयोरुमानाथकथा तथा ॥
भृङ्गारभूलस्थलयोश्चावनाकेशयोस्तथा ।
अजापालेशपालार्ककुंवरस्थलका कथा ॥
ऋषितीयाकथा पुण्या सङ्गाशेश्वरकीर्तनम् ।
भारदादित्यकथनं नारायणनिरूपणम् ॥
तत्प्रकुण्डस्य माहात्म्यं मूलचण्डीशवर्णनम् ।
चतुर्लङ्कागणाध्यक्षलम्बेश्वरयोः कथा ॥
गोपालस्वामिवत्सलस्वामिनोर्मसतीकथा ।
क्षेमार्कघ्नविघ्नेशलज्जस्वामिकथा ततः ॥
कालमेघस्य रुक्मिण्या जय्येश्वरभद्रयोः ।
शङ्खावर्णमोक्षतीर्थगोष्पदार्घ्यतसद्गनाम् ॥
जालेश्वरस्य कुंकारकूपचण्डीशयोः कथा ।
आशापुरस्यविघ्नेशकस्याकुण्डकथाद्वयम् ॥
कपिलेशस्य च कथा जरद्वारेश्वरस्य च ।
मलककोटेश्वरयोर्हटिकेश्वरश्च कथा ॥
नारदशम्भभूषा दुर्गाकूटगणेशजा ।
सुपर्णलावणभैरवोर्मलतीर्थगणा कथा ॥
कीर्तनं कट्टमालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ॥
बहुस्वर्णेशभद्रेशकोटीश्वरकथा ततः ॥
मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरश्वेतकथा ।
स्वर्गरेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्तीभीमेश्वरी तथा ॥
नवगीकुण्डश्च सर्वस्वं क्षेत्रे वस्त्रापथे स्तुतम् ।
दुर्वाविक्लेशगङ्गेशशैवतानां कथाद्वयम् ॥
सतीर्णेश्वरेश्वरकथा अष्टेश्वरकीर्तनम् ।

पुराणं

कपाणमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहिंसनम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहनं ततः ।
प्रजादनारायणयोर्युद्धं देवासुराक्रयम् ॥
सुकेशकंसमाख्यानं ततो सुवनकोषकम् ।
ततः कान्यद्वताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
तपनीचरितं पञ्चातु कुक्ष्येयस्य वर्णनम् ।
सरोमाहात्म्यमनुजं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ॥
तपस्तस्या विवाहश्च गौरीपाख्यानकं ततः ।
ततः कौशिक्युपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
ततोऽन्यकवधाख्यानं साधोपाख्यानकं ततः ।
आवालिचरितं पञ्चादरजायाः कथाद्भुता ॥
अन्यकेश्वरयोर्युद्धं गङ्गायं चान्यकस्य च ।
महतां जन्मकथनं वनेषु चरितं ततः ॥
ततस्तु जम्बूग्राचरितं वैविक्रममतः परम् ।
प्रजादतीर्थयात्रायां प्रोच्यन्ते तत्कथाः शुभाः ॥
ततश्च धृन्धुचरितं प्रेतोपाख्यानकं ततः ।
नक्षत्रपुराणख्यानं श्रीदामचरितं ततः ॥
विविक्रमचरिणान्ते ब्रह्मप्रोक्तः सप्तोत्तमः ।
प्रजादवलिसंवादे सुतये हरिश्चरितम् ॥
इत्येव पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः ॥”
तदुत्तरे भागे दृष्टव्यमनाख्ये ।
“अथ तस्योत्तरं भागं दृष्टव्यमनसंश्रयम् ॥
माहेश्वरी भागवती सौरी गायेश्वरी तथा ।
चतस्रः संहिताश्च पृथक् साहस्रसंज्ञया ॥
माहेश्वर्यां तु ज्ञानस्य तद्वक्तानाश्च कीर्तनम् ।
भागवत्यां जगन्नातुरवतारकथाद्भुता ॥
सौरी सूर्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः ।
गायेश्वर्यां गणेशस्य चरितश्च महेश्वरः ॥
इत्येतद्वामनं नाम पुराणं सुविचित्रकम् ।
पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने ॥
ततो नारदतः प्राप्तं यासेन सुमहात्मना ।
यासां तु लब्धवान् वत्स ! तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥
स चाख्यास्यति विप्रैर्यो नैमिषीयेभ्य एव च ।
एवं परम्परप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥” ॥
तत्फलश्रुतिः ।
“ये पठन्ति च श्रवन्ति तेऽपि यानि परां गतिम् ।
लिखितैस्तु पुराणानि यः शरदिपुत्रैर्पठेत् ॥
विप्राय वेदविदुषे हृतधनुसमाचतम् ।
स सप्तहृत्य नरकाग्रेण स्वर्गं पितृन् स्वकान् ॥
देहान्ते सुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परं
पदम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टव्यपाख्याने
चतुर्थपादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥
पञ्चदशं कूर्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ वत्स ! मरीचैश्च पुराणं कूर्मसंज्ञितम् ।
संज्ञाकल्पानुचरितं यच्च कूर्मवपुर्हरिः ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां माहात्म्यं पृथक् पृथक् ।
इन्द्रदुम्नप्रसङ्गेन प्रादुर्भिष्यो दयानिकम् ॥
तत्सप्तदशग्राह्यं सप्ततुःसंहितं शुभम् ।
यत्र ब्राह्मणं पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा सुने ॥
नानाकथाप्रसङ्गेन शृण्वी सप्ततिसायकाः ॥” ॥

१८८

पुराणं

तत्पूर्वभागे ।
“तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ।
लक्ष्मीप्रभुनखसंवादः कूर्मविगमसङ्ख्या ॥
वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
कालखण्डा समासेन जयान्ते स्तवनं विभोः ॥
ततः सङ्कपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा ।
सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च ।
देवादीनां सप्ततुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहृतिलतः ॥
दक्षखटिकथा पञ्चातु कश्यपाव्यकीर्तनम् ।
आत्रेयवंशकथनं लघुस्य चरितं शुभम् ॥
मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंज्ञया ।
युगधर्मांशुकथनं व्यासजैमिनीकथा ॥
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ।
जैमिनीवर्णनश्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥” ॥
तदुत्तरभागे ।
“उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गौतमेश्वरी ततः ।
व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ॥
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यं पृथक्
ततः ।
नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मण्यं संहिता स्मृता ॥
अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणी ।
कथिता यच्च वर्णानां पृथग्दृष्टिरदाहृता ॥”
तदुत्तरभागीयभगवत्पाख्यद्वितीयसंहितायाः
पञ्चपादे तु ।
“पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणाणां व्यव-
स्थितिः ।
सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्धनी ॥
द्वितीये चतुर्ध्यानां दृष्टिः सन्धक् प्रकी-
र्तिता ।
यया त्वान्ध्रितया पापं विधुयेह ब्रजेहिवम् ॥
तृतीये वैश्रज्यातीनां दृष्टिरुक्ता चतुर्विधा ।
यया चरितया सन्धक् लभते गतिसुखमाम् ॥
चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे श्रूयतेदृष्टिरुक्ता ।
यया सन्धुयति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्धनः ॥
पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे दृष्टिः सङ्करजोदितः ।
यया चरितयाप्रोति भाविनीसुतर्मा जनिम् ॥
इत्येषा पञ्चपदुक्ता द्वितीया संहिता सुने । ।
तृतीयाजोदितः सौरी नृणां कामविधायिनी ॥
चोढा वट्कर्मविहिं सा बोधयन्ती च कामि-
नाम् ।
चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
चतुर्थ्यादौ द्विजादीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ।
ताः क्रमात् वट्चतुर्होत्रसाहस्राः परि-
कीर्तिताः ॥”

तत्फलश्रुतिः ।

“एतत्कूर्मपुराणं चतुर्लोकफलप्रदम् ।
पठतां श्रवतां नृणां सर्वोत्तममतिप्रदम् ॥
लिखितैस्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् ।
ब्राह्मणायाथने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टव्यपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

पुराणं

बौद्धं मनुष्यपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“अथ मातुलं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम ! ।
यत्रोक्तं सत्यकल्पानां वृत्तं सङ्क्षिप्तं भूतये ॥
यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम् ।
उपक्रम्य तदुद्दिष्टं चतुर्दशसङ्ख्यकम् ॥
मनुमतुल्यसंवादो ब्रह्माक्षवर्णनमतः ।
ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिर्मातुल्योत्पत्तिरेव च ॥
मदनहादशी तद्वत् लोकपाताभिपूजनम् ।
मन्वन्तरसप्तशेषो वैष्णाराण्याभिवर्णनम् ॥
सूर्यवैवस्वतोत्पत्तिर्ब्रह्मसङ्क्रमणं तथा ।
पितृवशांशुकथनं ब्राह्मकाण्डस्यैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं दृष्टं वंशाशुकीर्तनम् ।
भृगुशापस्तथा विष्णोर्दंष्ट्रा जन्म च क्षितौ ॥
कोर्तवं पुरुवंशस्य वंशो ज्योतिषाः परः ।
क्रियायोगस्ततः पञ्चातु पुराणं परिकीर्तितम् ॥
व्रतं नक्षत्रपुंरुषं मार्कण्डेयं तथा ।
लघुपाठमौव्रतं तद्वद्वाङ्मयीचक्रसंज्ञितम् ॥
तद्वागविधिमाहात्म्यं पादपोस्तं एव च ।
सौभाग्यश्रयणं तद्वद्गङ्गाव्रतमेव च ॥
तथान्तःकृत्याया रसकल्याणनीव्रतम् ।
तथैवानन्दकल्याणं व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिवेकश्च सप्तमीश्रयणं तथा ।
भीमाख्या हादशी तद्वदङ्गश्रयणं तथा ॥
अमृतश्रयणं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम् ।
सप्तमीव्रतं तद्वद्द्विष्टोदहादशीव्रतम् ॥
मेरुप्रदानं दंष्ट्राया अष्टशान्तिस्तथैव च ।
अष्टस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥
तथा सर्वफलदायकः सूर्यवारव्रतं तथा ।
संक्रान्तिजपनं तद्वद्भिन्निहादशीव्रतम् ॥
षष्ठिव्रतानां माहात्म्यं तथा ज्ञानविधिरुचः ।
प्रयागस्य तु माहात्म्यं वीपलोकानुवर्णनम् ॥
तथान्तरीक्षचारश्च भुवमाहात्म्यमेव च ।
भवनां सुरेन्द्राणां विपुलोद्योतनं तथा ॥
पितृप्रवरमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः ।
चतुर्युगस्य सप्ततिर्गुह्यमनिरूपणम् ॥
व्यासस्य तु सम्भूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च ।
तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवासुकीर्तनम् ॥
पार्वतीसम्भवस्तद्वत्तथा शिवतपोवनम् ।
अनङ्गदेहाश्च रतिश्लोकस्तथैव च ॥
गौरीतपोवनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम् ।
पार्वतीवृत्तिसंवादस्तथैवोदाहमङ्गलम् ॥
कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
तारकस्य वधा चोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवाव्यक्तघातनम् ।
वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्मदापास्तथैव च ॥
प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृगाथाशुकीर्तनम् ।
तथोभयमुखीदानं दानं लघुजनिस्तथैव च ॥
ततः सावित्र्यपाख्यानं राजधर्मास्तथैव च ।
विविधोपातकथनं अष्टशान्तिस्तथैव च ॥

यात्रानिमित्तकथनं सप्रमङ्गलकीर्तनम् ॥
 वामनस्य तु माहात्म्यं वाराहस्य ततः परम् ॥
 सप्तममयनं तदङ्गं कालकूटाभिधानम् ॥
 देवासुरविमर्शश्च वास्तुविद्या तथैव च ॥
 प्रतिमानकथनं तद्वैवतास्थापनं तथा ।
 प्रासादलक्षणं तद्वस्त्रपानाञ्च कथनम् ॥
 भविष्यराजाज्ञादेशो महादानाङ्गकीर्तनम् ।
 कल्याणकीर्तनं तदङ्गं पुराणीयं च प्रकीर्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “पवित्रमेतत् कल्याणमायुःकीर्तिविवर्धनम् ।
 यः पठेच्छृणुयादापि स याति भवनं हरिः ॥
 लिखितैस्तु यो दद्याद्भिमत्स्यगवाचितम् ।
 विप्राभ्यामथैव विप्रैश्च स याति परमं पदम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०७ अध्यायः ॥ १६ ॥
 सप्तदशं गरुडपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“मरीचं शृणु वत्स्यत् पुराणं गौरवं शुभम् ।
 गरुडायान्वीतं पृष्टो भगवान् गरुडासनः ॥
 एकोनविंशसाहस्रं तस्यैककथाचितम् ॥”
 तत्र पूर्वखण्डे ।
 “पुराणोपक्रमो यत्र सर्गसङ्केतस्ततः ।
 सूर्यादिपूजनविधिर्दोषाधिधरतः परम् ॥
 आदिपूजा ततः पञ्चाङ्गव्याख्यानं हि ज ! ।
 पूजाविधानञ्च तथा वेणवं पञ्जरं ततः ॥
 योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्तनम् ।
 ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजा न्यस्तुयार्चनम् ॥
 मालामन्त्राः शिवाचार्य गणपूजा ततः परम् ।
 गोपालपूजा चैलोक्यमोहनश्रीधराचनम् ॥
 विष्णुर्चा पञ्चतन्त्रार्चा चक्रार्चा देवपूजनम् ।
 न्यासादिसन्तोषास्तश्च दुर्गाचार्य सुरार्चनम् ॥
 पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्चनम् ।
 दर्शित्वान्नं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् ॥
 प्रतिष्ठा सज्जदेवानां पृथक्पूजाविधानतः ।
 योगोद्घाटो दानधर्मः प्रायश्चित्तं निधिक्षिया ॥
 होमेश्वरकारख्यानं सूर्यवृहच्च ज्योतिषम् ।
 सातृत्रिकं खरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम् ॥
 माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यसुतमम् ।
 ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथक् विभागशः ॥
 पित्राख्यानं वर्णधर्माश्च द्रव्यमुद्रिः समर्पणम् ।
 आहं विनायकस्त्वार्या यद्वयस्तथाश्रमाः ॥
 मननाख्या प्रेताशौचं नीतिसारो ब्रह्मोक्तयः ।
 सूर्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरिः ॥
 रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकस्ततः ।
 व्यायुर्वेदं निदानं प्राक् चिकित्साप्रवचना गुणाः ॥
 रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गौरवं जैपुरो मनुः ।
 प्रवृत्तदामिनिख्यानं हयायुर्वेदकीर्तनम् ॥
 औषधीनामकथनं ततो आकरणीजनम् ।
 हृत्पञ्चाङ्गं सदाचारस्ततः ज्ञानविधिः स्मृतः ॥
 तर्पणं वैष्णवदेवञ्च सन्ध्या पाण्ड्यकर्म च ।
 निवृत्त्याहं सपिण्डाणां धर्मेसारोऽवनिष्कृतिः ॥
 प्रतिवर्कम उक्तोऽस्मादयुगधर्माः कृतेः पञ्चम् ।

योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिपत्रं हरिः ॥
 माहात्म्यं वैष्णवशास्त्रं नारदं हस्तवोक्तमम् ।
 ज्ञानाहृतं गुह्याहृतं स्तोत्रं विष्णुर्चाकथनम् ॥
 वेदान्तशास्त्रविद्वान्तं ब्रह्मज्ञानं तथात्मकम् ।
 गीतासारफलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥”
 उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे ।
 “अथास्त्येवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः ।
 यत्र तार्क्ष्यं संपृष्टो भगवान् वाङ्मव ! ॥
 धर्मप्रकटनं पूर्वयोनीनां गतिकारणम् ।
 दानाधिकं फलप्राप्तिं प्रोक्तमचौर्ध्वं देहिकम् ॥
 यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् ।
 बौद्धश्रमार्हफलकं वृत्तानाञ्च वर्णितम् ॥
 निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मेराजस्य वैभवम् ।
 प्रेतपौडाविनिर्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम् ॥
 प्रेतानां चरिताख्यानं कारणं प्रेततां प्रति ।
 प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः ॥
 प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विसृक्तये ।
 व्यावश्याकृतमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् ॥
 शरीरैकविनिर्देशोऽयमलोकस्य वर्णनम् ।
 प्रेतलोकाहारकथनं कर्मकर्तृविनिर्णयः ॥
 न्ययोः पूर्वक्रियाख्यानं पञ्चान् कर्मनिरूपणम् ।
 मर्धं वेदश्रुतं आहं स्वर्गप्राप्तिक्रियोद्गमम् ॥
 कृतकस्याय सङ्ग्रहं नारायणवलिक्रिया ।
 वृषोत्तमस्य माहात्म्यं निपिहपरिवर्जनम् ॥
 अपहृष्टक्रियोक्तश्च विपाकः कर्मणां वृणाम् ।
 कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विसृक्तये ॥
 स्वर्गतो विद्विताख्यानं स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
 भूनीकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् ॥
 पञ्चोत्तमलोककथनं ब्रह्माख्यनिरूपणम् ॥
 ब्रह्माख्यानकचरितं ब्रह्मजीवननिरूपणम् ॥
 व्याख्यानिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
 इत्येवमाहं नाम पुराणं भुक्तिसुक्तिदम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “कीर्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां वृणाम् ।
 लिखितैस्तु पुराणैश्च विपुले यः प्रयच्छति ॥
 सौवर्गं हंसयुग्माहं विप्राय स दिवं व्रजेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०८ अध्यायः ॥ १७ ॥
 अष्टादशं ब्रह्माख्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माख्यानं पुरातनम् ।
 यच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकपायुतम् ॥
 प्रकृत्याख्योऽनुवृत्तश्च उपोद्घातस्तृतीयकः ।
 चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि ॥
 पूर्वपादद्वयं पूर्वो भागोऽथ सप्तदाहृतः ।
 तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तत्तरो मतः ॥”
 तत्र पूर्वभागे प्रक्रियापादे ।
 “आदौ ज्ञानसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः ।
 चिरायमर्थोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
 एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद ! ॥”
 पूर्वभागे अनुवृत्तपादे ।
 “कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।

मानसीवृष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम् ॥
 महादेवविभूतिश्च अविर्गस्ततः परम् ।
 अयोनीं विषयश्चाथ कालसङ्गावर्णनम् ॥
 प्रियव्रताच्योद्देशः पृथिव्यायामविक्रतः ।
 वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम् ॥
 जम्बाद्विषयद्वीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम् ।
 ऊर्ध्वलोकाहृतकथनं यद्विचारस्ततः परम् ॥
 आदिच्युतकथनं देवग्रहाङ्गकीर्तनम् ।
 नीलकण्ठाक्षयाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
 अमावास्याकथनं युगतत्वनिरूपणम् ।
 यज्ञप्रवर्णनं चाथ युगयोरन्वयोः क्षतिः ॥
 युगप्रकालक्षणञ्च अविप्रवरवर्णनम् ।
 वेदानां यसमाख्यानं स्वायम्भुवननिरूपणम् ॥
 श्रियमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनस्ततः ।
 चाक्षुषोऽतने सर्गो द्वितीयोऽङ्कः पुरोदत्ते ॥”
 मध्यमभागे उपोद्घातपादे ।
 “अथोपोद्घातपादे तु सप्तविपरिकीर्तनम् ।
 प्राजापत्यचयस्तस्माद्देवादीनां वसुध्वजः ॥
 ततो जयाभियाहारौ मरुदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
 काश्यपेयानुकथनं नृधिवंशनिरूपणम् ॥
 पित्रकल्याणकथनं आहूकल्पस्ततः परम् ।
 वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टिस्तस्य ततः परम् ॥
 मनुपुत्राचयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम् ।
 इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोद्भवेः सुमहात्मनः ॥
 अमावसोराचयश्च रजेश्वरितमदुसुतम् ।
 ययातिचरितश्चाथ यदुवंशनिरूपणम् ॥
 कार्तवीर्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम् ।
 दृष्टिवंशानुकथनं सगरस्याय सम्भवः ॥
 भार्गवस्यानुचरितं तथा कार्यवधाश्रयम् ।
 समरस्याय चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
 देवासुराहवकथा जम्बाविर्भाववर्णने ।
 इनस्य च क्षयः पुण्यः युक्तेण परिकीर्तितः ॥
 विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम् ।
 भविष्यराजचरितं संप्राप्तेऽथ कलौ युगे ॥
 एवमुद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दृष्टे ॥”
 उत्तरभागे उपसंहारपादे ।
 “चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे ।
 वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरणं यथातथम् ॥
 पूर्वमेव समुद्दिष्टं सङ्केपादिह कथ्यते ।
 भविष्याणां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम् ॥
 कल्पप्रलयनिर्देशः कालमानं ततः परम् ।
 लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानसज्ञैः ॥
 वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणेस्ततः ।
 मनोमयपुराख्यानं जयः प्राज्ञतिकस्ततः ॥
 शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम् ।
 त्रिविधाद्गुणसम्बन्धाख्यानं कीर्तितं गतिः ।
 अनिर्देशाप्रतर्कस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥
 अन्वययतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम् ॥
 इत्येष उपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः ।
 चतुर्थाहं पुराणं ते ब्रह्माख्यं सप्तदाहृतम् ॥
 अष्टादशमनौपम्यं सारासारातरं दिज ! ।
 ब्रह्माख्यं चतुर्थं पुराणत्वेन प्रकृतं ॥

पुराण

तदेव यस्य गदितमवाद्यादृष्ट्या पृथक् ।
पाराशर्येण सुनिगा सर्व्ववामपि मानदः ।
वस्तुनृपय तेनैव सुनीना भावितात्मनाम् ।
मनः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिते ।
सुनयो धर्म्मेशीलास्ते दीनाशुश्रूषकारिणः ।
मया चेदं पुराणानु वशिष्ठाय पुरोहितम् ।
तेन प्रकृततापोक्तं जातुकर्णाय तेन च ।
यासौ जन्वा ततश्चेतत् प्रभञ्जनसुखोन्नतम् ।
प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयद्दुःखमम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।

“य इदं कीर्त्तयेत्तु । श्रुत्वाति च समाहितः ।
स विधुयेह पापानि याति लोकमनामयम् ।
लिखितेतत् पुराणानु स्वर्गसिंहासनस्थितम् ।
पञ्चेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा ।
मरुचेष्टादृष्टैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ।
पुराणानि तु सङ्गिपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरान् ॥
अष्टादशपुराणानि यः श्रुत्वाति नरोत्तमः ।
कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते ॥
रुद्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना ।
तन्निधं श्रीलनीयं हि पुराणफलमिच्छता ॥
न हान्मिकाय पापाय देवगुर्ननुसूयवे ।
देयं कदापि साधूनां देहिष्ये न शठाय च ॥
शान्ताय रामचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च ।
निर्मलराय शुचये देयं सङ्गोपाय च ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥

इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमिका समाप्ता ॥*॥
(अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव-
पुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये ।

“यत्र वक्ता स्वयं तच्छे ! ब्रह्मा साक्षात् चतु-
र्भुजः ।

तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं
सुने ! ॥” १ ॥

तच्छे इति सुनिसम्बोधनम् ।
“पञ्चकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पादं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीय-
यकम् ॥ २ ॥

पराशरजतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव व्यासकथितं पुत्रपिचोरभेदतः ॥ ३ ॥
यत्र पूर्व्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवेमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा यदस्ति च ॥ ४ ॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥ ५ ॥
नारदीयं पुराणानु नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
यत्र वक्ताभवत्तच्छे ! मार्कण्डेयो महासुनिः ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सामम् ॥ ७ ॥
अग्नियोगात्तदाग्रेयं च भविष्योक्तं भविष्यकम् ॥ ८ ॥
विवर्त्तनान् ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवेवर्त्तसुच्यते ॥ ९ ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ॥ १० ॥
वराहस्य च वाराहं पुराणं दादृशं सुने ! ॥ ११ ॥
यत्र स्कन्दः स्वयं श्रोता वक्ता साक्षात् महेश्वरः ।

पुरात

तत्तु स्कान्दं समाख्यातम् १२ वामनस्य तु
वामनम् ॥ १३ ॥
कौर्मं क्रुर्मस्य चरितम् १५ मात्स्यं मत्स्यस्य
कीर्त्तितम् ॥ १६ ॥
गण्डस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गान्धर्वसंश्र-
कम् ॥ १७ ॥
ब्रह्माक्षचरितोक्तत्वात् ब्रह्माक्षं परिकी-
र्त्तितम् ॥” १८ ॥

पुराभवः वेदः । अष्टादिप्रतिपादको अन्त्यः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे ॥ १४ ॥ ६ ॥ १० ॥ ६ ॥
“ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व्वज्जिरस
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
सुत्राण्यनुशास्त्राणानि व्याख्यानानि ॥”
तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि ।

“अस्य महतो भूतस्य निष्पतितमेतद् यदृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व्वज्जिरस इतिहासः
पुराणम् ॥”

“इदं वा अग्रेणैव किञ्चिदासीदित्यादिकं जगतः
प्रागवस्थासुप्रक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
पुराणम् ॥” इति ऋग्वेदीयोद्घाते ॥ * ॥)

पुराणः, पुं, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भव इति ।
पुरा + “सायंचिरं प्राक्प्रगेऽयं भव्यः पुराणौ
तुट्च ॥” ४ ॥ ३ ॥ २३ ॥ इति टुः निपातनात्
गुङ्भावः ।) पणः । (शिवः । यथा, महा-
भारते ॥ १३ ॥ १७ ॥ १०६ ॥

“बलवीर्योपशान्तश्च पुराणः पुण्यचक्षुरी ॥”
पुरातने, त्रि । (यथा, मनुः ॥ ५ ॥ २३ ॥
“बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां ऋगपञ्चिणाम् ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मचर्यसर्वेषु च ॥”
कार्षापणे, पुं लो । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः ॥ ८ ॥ १७६ ॥

“ते षोडश स्याद्भरणं पुराणञ्चैव राजतम् ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥”

पुराणगः, पुं, (पुराणैर्गायते इति । गे + चर्त्त
कः । यडा, पुराणं वदं गायतीति । गे +
“आतोऽनुपति ।” ३ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति कः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥ १२६ ॥ पुराण-
गायकः, त्रि ॥

पुराणपुरुषः, पुं, (पुराणैर्वेदादिभिरुपस्तुतः पुरुषः
इति मध्यपदलोपिसमासः । यडा, पुराणः
पुरुषः इति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति
इति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥ १२८ ॥ (यथा, पाद्मो-
त्तरखण्डे १११ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
कीर्त्तने ।

“पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सनाम्बुनः ॥”

पुरातनः, पुं, (पुरा भवः । पुरा + टुप्स्तुट् च ।)
पुराणः । तद्देहिकप्रय्यायः । प्रत्यम् १ प्रदिवः
२ प्रपयाः ३ सनेमि ४ पूर्व्वम् ५ अज्ञाय ६ ।
इति षट्पुराणनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३
अध्यायः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते ॥ १३ ॥
१४६ ॥ ६६ ॥

“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगन्धः पुरातनः ॥”

पुरिः

पुरातनः, त्रि, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भवः । पुरा
+ “सायंचिरं इति ॥” ४ ॥ ३ ॥ २३ ॥ इति टुप्स्तुट्
च ।) पूर्व्वकालभवः । पुराण इति भावा ।
तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३ प्रतनः ४ चिर-
जनः ५ । इत्यमरः ॥ ४ ॥ १ ॥ ७७ ॥ चिरतः ६ ।
इति ऋग्वेदः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
“नवं वस्त्रं नवं ह्वयं नया स्त्री नूतनं ययम् ।
सवय नूतनं शूक्तं सेवकास्ते पुरातने ॥”)

पुराध्यक्षः, त्रि, (पुरस्य पुराधिपतौ वा अध्यक्षः ।)
नगराधिपतः । (यथा, महाभारते ॥ १३ ॥
१३५ ॥ ११ ॥

“चिकित्सकः कान्तपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सावत्सरो वृथाध्यायी सर्व्वे ते गृहसन्निताः ॥”

अन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् । यथा,—

“बृहः कुलोद्भूतः प्रकृतः पितृपेतामहः शक्तिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेत्येत ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुरारिः, पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अध्यात्म-
रामायणे ॥ १ ॥ १ ॥ ५ ॥

“पुरारिगिरिसम्भवा श्रीरामार्गवसङ्गता ।
अध्यात्मरामगङ्गेयं पुणाति भुवनत्रयम् ॥”

पुराङ्गविक्रतः, पुं, (पुराङ्गे पूर्व्वर्द्धे विक्रतो विस्तृति-
रस्येति ।) खेटः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ ॥ ६८ ॥

पुरावस्तुः, पुं, (पुरा पूर्व्वकाले उत्पत्तेः प्रागित्यर्थः
वस्तुः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुराटनं, स्त्री, (पुरा पुराणं टनं चरितं यत्र ।)
पूर्व्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्यायः । इतिहासः
२ । इत्यमरः ॥ १ ॥ ६ ॥ ४ ॥ पूर्व्वचरितम् ३ ।
इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ॥ ७ ॥ २८ ॥ ६ ॥
“श्रुत्वा गृह्यसिद्धं पाथं पुराटनं यथानघ ॥”)

पुरासिनी, स्त्री, (पुरं नगरमस्मिन् त्यजतीति ।
अस + णिनिः + डीप् ।) सहदेवरीक्षता । इति
राजनिघण्टुः ॥

पुरास्तुतु, [टु] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अस्तुतु
शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥ ११४ ॥

पुरिः, स्त्री, (पूर्व्वते इति । टु + “लृगृष्टटु-
कुटीति ॥” उणा० ४ ॥ १४२ ॥ इति टुः । स च
किन् ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ (शरी-
रम् । इति पुरीतत्-शब्दटीकायां भरतः ॥)

पुरिः, पुं, (पूर्व्वते यश्चादिभिरिति । टु + टः ।
सच कित् ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या
सुणादित्तिः ॥ (सङ्घासिविशेषः । शङ्कराचार्य-
शिष्यतोटकस्य शिष्येषु अन्यतमशिष्याणा-
मुपाधिविशेषः । इति केचित् ॥ तद्वचनं यथा,
प्राणतोषिण्यामवधुतप्रकरणी ।

“ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो नित्यं पुरिनामा स उच्यते ॥”

तथा च सुखमालातन्त्रे २ पटले ।

“देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्तर्यामिणो यो निष्ठः स वीरः पुरिरिव च ॥”

पुरी

पुरी, स्त्री, (पुरि + वा डीप् ।) नगरी । इत्य-
मरः । २ । २ । १ । (यथा, श्रीधरस्वामिधृत-
भृगुवचनम् ।

“नृपावासः पुरी प्रोक्ता विद्यां पुरमपीष्यते ॥”
अस्या लक्षणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च
लिखितम् । तद्वर्णनं यथा, महाभारते ।
३ । १५ । ५ — ८ ।

“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतीरगा ।
सचका सङ्कुटा चैव समन्तखनका तथा ॥
सोपशलाप्रतीलीका साङ्गाङ्गालकगोपुरा ।
सचक्रप्रहरी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥
खोदिका भरतश्रेष्ठ ! समीरीपगवानका ।
सतीरगाङ्गुशा राजन् ! सप्रसङ्गीकलाङ्गला ॥
ससुमुखाङ्गुशका सायुधा सपरस्त्रधा ।
लाहचर्मवती चापि साभिः सगुह्यद्वज्जिका ॥”
“पताका क्षजाचलः । तीरगानि वज्रद्वाराणि ।
चक्राणि योधगणाः । कुडास्तदाश्रयस्थानानि
भागायां वृक्षसंज्ञानि । अथैव विष्णुवैत-
सर्जनप्रज्ञाणि कुडा इत्याहुः उदाहरन्ति च ।
‘कल्पात्ते कुह्यद्वज्जिका रथस्थोपरि स्तरिभिः ।
विष्णुवत्सर्गशुद्धार्थं करादिसार्धं उच्यते ॥’
इति ॥

यन्ताणि आर्येयौषधवर्णनं दृष्टुं पिच्छेत्तुप-
गानि महानि भागायां कामान्संज्ञकानि ।
स्तदाणि सोसगुलिकोत्तुपयन्ताणि वन्दकसंज्ञ-
कानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्तारः ॥
उपशल्याः लोहसुखाः कीलाः तदुक्ताः प्रतीली-
रथ्यामार्गा यस्यां सा । अङ्गालकाः उभरिगृहाः ।
गोपुराणि पुरद्वाराणि । साङ्गाणि अङ्गुन अयनेन
सहितानि अङ्गालकादीनि यस्यां सा । साष्टेति
विशेषणं उपशल्यास्य ग्रामान्तस्य रथ्यायाश्चा-
हत्या सम्बध्ते । चक्रप्रहरी संन्यनिराधिका
मोर्षा इति लक्ष्मप्रसिद्धा । सोल्कालाताव-
पोथिका सोल्कमलातं ज्वालासहितसुवमुकं
यस्यां सा सोल्कालाता इति केचित् । अववद्धाः
पाथिका यन्त्रवद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपुणा-
मुपरिपातनाय यस्यामिति प्राञ्चः । उल्कालाङ्का
प्राणहरत्वान् यन्त्रोत्तिष्ठो गोलः । अलातं
सकाष्ठदण्डलोहमयभासेयं प्रहरणं बाण इति
भागायां प्रसिद्धम् । तयोरप्रत्याख्येयगोपुरपि
पोथिका पातविज्रः मन्त्रमयः शक्तयः कर्णा-
येन्द्रदत्तशक्तिसहस्रा तदुक्ताः सोल्कालाता-
वपोथिका ॥ * ॥ उद्विका चर्ममयानि
भाङ्गानि । सल्लिकेति पाठे ऋषय आशुध-
विशेषाः ॥ * ॥ अक्षगुडकाः वस्तुलीकताः
पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठा-
काराणि प्रहारवारकाणि टाल इति प्रख्या-
तानि । साभिः आर्येयौषधसहिता गुडाः
गोलकाः । शङ्कास्तदुत्तुपकयन्ताणि ।
शङ्खानामुपरि पातनाय तन्नी गुडो द्रवीभूतो
यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहितेन्ये ॥” इति
बीलकण्ठतभारतभावदीपनामटीका ॥

पुरीष

पुरीतत्, पु स्त्री, (पुरीं शरीरं तनोतीति । तन्
दुष् वित्तारे + णिप् । “गमः कौ ।” ३ । ४ । ४० ।
इत्यत्र “गमादीनामिति वक्तव्यम् ।” इति
वाचिकोक्त्या अनुनासिकलोपः । तुगागमश्च ।
पुरिं तनोतीति वाक्ये “नहिद्वितिविधविधि-
रुचिसहितनिष्पु कौ ।” ३ । ३ । १२६ । इति
पूर्वपदस्य दीर्घः ।) अन्तम् । अन्त इति
व्याप्तम् । अन्तानि वधाति काजखण्डादि अन्तं
अतिवन्धे नास्तीति रः । पुरिः शरीरं तनोतीति
पुरीतत् णिप् वनतनादनिमामिति नलोपे खस्य
तनिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः । अन्त-
साहचर्यान् स्त्रीत्वम् । पुरीतद्विध्यामिति
वाचस्पतिः । इत्यमरभरतौ ॥

पुरीमोहः, पु, (पुरीं शरीरं मोहयतीति ।
सुह + णिच् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
धुस्तुरः । इति शब्दमाला ॥

पुरीष, स्त्री, (पिपत्ति शरीरमिति । प + “भृ-
पृथी क्तिच् ।” उणा० ४ । २०५ इति ईषन् । स च
किन् ।) विष्टा । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
तदनसर्गविधियथा, —

“सकृत् आह उत्याय रात्रिवासं परित्यजेत् ।
परिधायपरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम् ॥
सुखाङ्गिहस्तान् प्रचाल्य दिराचम्य ततो द्विजः ।
हृण्य हृण्य स्तुतिं कृत्वा खनित्वा नेष्टतौ दिशम् ॥
खनिचखननमेव द्वादशाङ्गुलधोऽन्वहम् ।
गृहीत्वाऽकपात्रञ्च मितं भञ्जिहनुःशतम् ॥
ग्रामाद्वा शरविज्ञेयमात्रामनुहितं रवी ।
मेघमावश्यं कर्त्तुं नगराच्च चतुर्गणम् ॥
तन्निमुष्टायतं गर्त्तं तथा कृत्वा गभीरकम् ।
कृत्वा त्वद्विः खनिजैश्च कुशेराच्छाद्य तत्तण्डुम् ॥
गुह्यैः काष्ठैर्यज्ञोद्यैर्भृगुर्गर्त्तं भवगुह्यतः ।
संघोताङ्गो वेणुदलेः पञ्चैष्टमयभाजनैः ॥
द्वयं खनिजं संस्थाप्य वारिपात्रसुपानहौ ।
ततो द्विजस्तुपविशेद्वेणुच्छाद्य भस्मकम् ॥
यज्ञोपवीतं कर्त्तुं च धृत्वा मौनी च दक्षिणे ।
आगतो द्विजमग्निं नोपश्यन् सन्तश्च भास्करम् ॥
गुरुं समीर्य सर्वदेवतान्ति मेव च ।
मानरं पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्मियम् ॥ * ॥
उदङ्मुखश्चिन्तय्यासु दिवसे च यदा निशि ।
दक्षिणासुश्च उन्मर्गं कुर्यात् पुरीषयोः ॥
पूर्वाह्णे तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथवा ।
अपराह्णे पूर्वमुखो नृत्रगूयविसर्जनम् ॥
मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्यतवायुतरासुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मेघं प्रयत्नतः ॥
निशायामन्वकारे तु क्षायायां दिवसे तथा ।
यथेष्टसुमुखो भूत्वा मेघं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥
दिग्भ्रमाच्च मनोदःखाङ्गिहस्तस्य विसर्जनम् ।
मोहाद्वाघोसुखः कुर्याद्यतवाक् प्रयतो द्विजः ॥
सम्भासो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृह्यो द्विजः ।
शाखाध्यायी च वेदानां सर्व्ययज्ञेषु दीक्षितः ॥
सुनिश्च सर्वधर्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः ।
सतीतरसुखः कुर्याद्विष्णवे नान्य एव च ॥

पुरीष

प्रातश्च मेघं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि ।
योगिनाम् यथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः ॥
न देवायतने दक्षिण्ये च न जले नदी ।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु ॥
न चिताभिष्मशानेषु नोपरि न द्विजालये ।
नान्धः समीपे न पुच्छे नाकाशे न च प्रादले ॥
न समुद्रे न काशे च न तीर्थे न द्विजालये ।
न यज्ञदक्षिण्येषु नोपहारे चतुर्थये ॥
न शस्यक्षेत्रे न खल्ले पुष्पोद्याने न चत्वरे ।
सोपानतुको न नमश्च न रथ्यासिन्धुभूतले ॥
न वेणुवाजये गोत्रे न कुर्यात्तुल्यस्तथा ।
न फालकण्डकेदारे न तिष्ठेच्च कदाचन ॥
न गच्छेच्च वल्लीके न च पर्वतमस्तके ।
न जलं न दिशो भागमाकाशमवलोकयन् ॥
न गोत्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये ।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले ॥
द्विजो न देहच्छायायां शूलान्त्रविसर्जनम् ।
कुर्याद्यज्ञैकाङ्गुटे न च सप्रणिगर्भके ॥
उद्धृताम्भोऽस्तिकाध्यामियं नारद ! यत्नतः ।
स्तुतोऽनुमर्गं ततः कुर्यात् शौचं नृत्रपुरीषयोः ॥
शुष्ककालेन लोहं गायत्रीयेन हृषीकेश !
प्रमाण्यं गुरुमुत्तिष्ठेत् शिष्टं चैव विशेषतः ॥
विधृत्य वामहस्तेन शिष्टं नृत्रपविशेद्विधि ।
चेदक्षिणासुखः सन्ध्यां दिवोत्तरसुखस्तदा ॥
पूतिगन्धजनं दृष्टं सफेनञ्च सवुदम् ।
तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्णाक्षरस्तथा ॥
समुद्रगानदीवारः सासुद्रश्च सकर्दमम् ।
यवनान्धजखाताम्भः समुद्रगगनोदकम् ॥
धान्यक्षेत्रस्य सलिलं सकीटश्च परित्यजेत् ।
मानवो देवखाताम्भः सकले शौचकर्मणि ॥ * ॥
नृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः ।
नदीदधिनदीदेवखाततीरस्य नृत्तिकाः ॥
महोत्तलीद्वयाः क्षेत्रगूययोः सिकताश्च याः ।
अन्तर्जला धूलिन्दो वल्लीकस्य च कर्दमाः ॥
उपराच्च हलोत्तुल्याना नृत्तिका भवनस्य च ।
अन्यतुलनीयाश्चोन्मनादीनाश्च या नृदः ॥
प्रसृजानभूमेः शैलस्य तथा पूतस्थलस्य च ।
शौचावशिष्टमार्गस्य आखनखाताश्च नृत्तिकाः ॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधनामालयस्य च ।
नृत्तिका वर्धयेदंता देवर्षे ! शौचकर्मणि ॥
पवित्रस्थानतो यास्या द्वादशाङ्गुलधोऽन्वहः ।
द्विजैः सकलशौचायं शक्रीरादिवर्जिताः ॥ * ॥
प्रथमेऽङ्गिहः शौचं कुर्यात्तुल्यद्विजतः परम् ।
पुनर्जलेः पुरीषस्य यथा गन्धचयो भवेत् ॥
नृत्तिका प्रथमा शौचे त्वहंप्रवृत्तिसंज्ञिता ।
पूर्वप्रवृत्तिमात्रा तु द्वितीया सज्जला तथा ॥
तृतीया प्रमिता शौचे चार्द्धप्रवृत्तिनृत्तिका ।
चतुर्थीया क्रमादेवमर्द्धप्रवृत्तिवर्जिता ॥
यथा नृत्तिकायां पूर्वं विषयं शौचकारिणः ।
अर्द्धप्रवृत्तिमात्रा सां सुनिभिः परिकीर्तिता ॥
गुदे द्वादशदक्षिणः पञ्च वा सप्त वा तथा ।
नृदमेका तथा शिष्टे तिस्रो वा नृत्तिका द्वयम् ॥

पुरीष

नम्र वामकरे दद्यान्मृदुस्पर्शश्चतुर्दश ।
 तिष्ठो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ॥
 पाण्योरेकां नदं पृष्ठे षड्वा तिस्रश्च नवतिकाः ।
 हस्तद्वयनखेष्वेकां तिस्रश्च षड्दक्षिणा ॥ * ॥
 मेषुने रेतःस्तनने मधोत्सर्गे च नद्वयम् ।
 दद्यात्तिस्रश्च शिष्टैकां तिष्ठो वामकरे नदः ॥
 हस्ते च नद्वयं नखेस्तिष्ठो वा शुद्धितनपरः ।
 पदेकैके द्विजस्तिष्ठो गृहीत्यं शीघ्रमाचरेत् ॥
 गृहीत्यो द्विगुणं शीघ्रं यत्रतो ब्रह्मचारिणाम् ।
 गृहस्थवानप्रस्थानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
 सन्ध्यासिनां वैष्णवानां शीघ्रं सेव्यं चतुर्गुणम् ।
 हस्तपादहारिपात्रान् शुद्धिरद्विच गोमयैः ॥
 दिवा यद्विहितं शीघ्रं निशायामर्द्धकं भवेत् ।
 यतद्वर्द्धमशीचे तु जातके न्यतकेऽपि च ॥
 चौरादिबाधिते मार्गे शीघ्रमस्याहंमाचरेत् ।
 योषितामेतद्वर्द्धं शूरादीनाञ्च नारदः ॥
 व्याधिभिन्नातुरो मर्त्यं आप्तो यदि यथावलम् ।
 शीघ्रं कुर्यात् क्षतं यत्र तत्र स्थानं शोधयेज्जलेः ॥
 वेदस्मृतिपुराणानि धर्मशास्त्राणि नैतिकम् ।
 मैत्रादिकर्म यः कुर्याद्विहाय मन्दधीर्हिनः ॥
 प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम् ।
 नक्षमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ * ॥
 सात्वताश्चेहिना भूपा वैश्यशूद्रान्यजाः स्त्रियः ।
 कुब्जं शीघ्रं यत्नेन यावच्छेदः पवित्रता ॥
 येषां लक्षणस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् ।
 सदैव क्षरणं भागवतार्तां साधुसेवनम् ॥
 भक्तिप्रधीतमनसां गोविन्दार्पितकर्मणाम् ।
 बाह्यान्तःकल्याणसिन्धुनां शुचिता तद्वर्द्धनम् ॥
 नद्व्यगोमयजलेः शीघ्रमनैकेः कुरुते यदि ।
 मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद् न शुध्यति ॥
 गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
 सोऽपि देहाशुचिः कृत्वा शीघ्रं मैत्रादिकर्मसु ॥
 श्रतथा यदि देवर्षे शीघ्रं कुर्यात् स ह्यसंधा ।
 नृहारिगोमयेर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति ॥
 सदा चित्तापवित्रत्वमकार्षीं भुवि यो नरः ।
 तस्य तु स्थाप्य मैत्रादिशौचेनैव स शुध्यति ॥
 पञ्चताकारकूटैश्च गोविन्दसर्व्वनदीजलेः ।
 शीघ्रं कृत्वा न शुध्यत दुष्टचित्तो भवेद्यदि ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥

(उदकम् । इति निषण्डः । १ । १२ ॥ “पूरयति
 जगत् प्रलयकाले पूर्यते अनेन तडाकादि पात्रकं
 वा जगतः शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा
 बाहुलकात् कीदृशप्रत्ययः ईकारस्योकारा-
 देशः स च प्रकारात् परी प्रत्ययः ।” इति तत्र
 देवराजयज्वा ॥ यथा, नृवेदे । १ । १६३ । १ ।

“यदक्रन्दः प्रथमं जायमान

उद्यन्तस्तुद्राकुत वा पुरीषात् ॥”

“पुरीषात् सर्व्वकामानां पूरकादुदकात् ॥”

इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

पुरीषणः, पुं, (पुर्यां देहात् दध्यते त्यज्यते इति ।
 पुरी + इष + कर्मणि क्युट् ।) पुरीषम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुषः

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं मिमीते इति । मा + कः ।)
 माषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुः, पुं, (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पू + “पृभिदि-
 यधियधियधियधियधियः ।” उणा० १ । २४ ।
 इति कुः । “उदोह्यपूर्व्वस्य ।” ७ । १ । १०९ ।
 इति उत्त्वम् । “उरगुरपरा ।” १ । १ । ५१ ।
 इति रपरत्वम् ।) देवलोकाः । रूपभेदः । स च
 ययातेः कनिष्ठपुत्रः । (आबूदन्तोऽपि पाठः ।)
 परागः । इति भेदेनौ । रे. ५८ = देवः । इत्यु-
 दादिकोषः ॥ नदीभेदे, त्रि । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारते ।
 २ । ४ । २७ ।

“सुकर्मा चेकितानश्च पुरुषाभिचकारणः ॥”

चाक्षुषमनोः पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेय । ७६ । ५५ ।

“उरुपुरुषतत्पुत्रप्रसूताः सुमहावलाः ।

चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”

पञ्चतमभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६० । २९ ।

“पञ्चतश्च पुरुषां यत्र जातः पुरुषावः ।

भृगुर्धनं तपस्तेषां महर्षिगणसेविते ॥”

शरीरम् । यथा, शृङ्गारविजये । १२ अध्याये ।

“पुरुषं च शरीरेऽस्मिन् श्रयणात् पुरुषो हरिः ।

शृङ्गारस्य वकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”

प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा,
 नैघधे । १६ । ५ ।

“स्फुरति तिमिरलोमः पद्मप्रपञ्च इवोज्ज्वलैः
 पुरुषितगरुडश्चक्षुषपुटस्फुटशुभितः ॥”

पुरुकुतसवः, पुं, इन्द्ररिपुविशेषः । यथा,—

“इन्द्रो विपश्चिदेवानां तद्विपुः पुरुकुतसवः ।

जघान हस्तिरूपेण भगवान्मधुसूदनः ॥”

इति गारुड ८७ अध्यायः ॥

पुरुदंशकः, पुं, (पुरु बहुलं यथा स्यात्तथा दश-
 तीति । दन्श + क्तुल्) दंशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

पुरुदंशाः, [सु] पुं, (पुनं दैत्यविशेषं दशति
 द्विजकीर्ति । दन्श + क्तुल् ।) दन्तः । इति
 जटाधरः ॥

पुरुषः, पुं, (पुरति अये गच्छतीति । पुर +
 “पुरः कृषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कृषन् ।)
 पिपत्तिं पूरयति बलं यः पुं प्रेते य इति वा ।

पुमान् । (यथा, मनौ । १ । ३२ ।

“द्विधा ललात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमखजत् प्रतुः ॥”

तत्पण्यायः । पुरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजनः
 ५ पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्माहः
 ९ जनः १० अर्थवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्यः १४ माधुषः १५
 मनुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकराजः
 १७ घनकामधामा १८ मदनशायकाङ्कः १९
 मन्मथशायकलस्यः २० । इति कविकल्पलता ॥

स चतुर्विधः । यथा,—

“श्रयो नृगो वृषश्चाथो वृणां जातिचतुष्टयम् ॥”

श्रयादीनां लक्षणं यथा,—

पुरुषः

“नृदुवचनसुश्रीलः कीमलाङ्गः सुकेयः

सकलगुणनिधानः सत्यवादी श्रयोऽयम् ॥१॥

वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-

श्चपलमत्तिमुदेहः शीघ्रवेगो नृगोऽयम् ॥२॥

बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो गताङ्गः

सकलचरिदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥३॥

उदरकटिलघः स्यादुपकण्ठाधरोऽथो

दशनवदननासाश्रोत्रदीर्घो हि वाणी ॥” ४॥

इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥

तस्य पञ्चलक्षणत्वं यथा,—

“पात्रे त्वागी गुणे रामी भोगी परिजनेः सह ।

श्राद्धे वोढा रथे योढा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”

इति प्राचीनाः ॥

जितेन्द्रियस्य पुरुषत्वं यथा,—

“सा श्रीर्यां न मदं कुप्यात् स सुखी दृष्टव्यो

जन्मिन्तः ।

तन्मिन्तं यत्र विन्वातः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”

इति गारुड १६ अध्यायः ॥ * ॥

(अस्य लक्षणादिकं यथा,—

“उक्तां मानगतिं संहतिसारवर्ण-

स्ते हस्वरप्रसूतिसत्त्वमनकमादौ ।

क्षेत्रं नृजाश्च विधिवन् कुशलोऽवलोक्ष्य

सामुद्रविहदति यातमनागतश्च ॥

अखेद्वनो नृदुतली कमलोदराभौ

शिष्टाङ्गुली चरितान्नखसौ सुपाङ्गौ ।

उण्यौ शिराविरहितौ सुनिगृह्णुण्यौ

कूर्मोत्तौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥

शूर्पाकारविरुक्षपाङ्कजसौ वक्रौ शिरासन्तौ

संशुष्को विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-

प्रदौ ।

मार्गायोत्कठकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छि-

त्तौ

ब्रह्मणौ परिपक्वदन्तुतितली पीतावगम्यारतौ ॥

प्रविरलतनुरोममृत्तजङ्घा

हिरदकरप्रतिमैर्वरोरभिश्च ।

उपचितसमजानवश्च भूपा

धनराहिताः श्वश्रुगालतुल्यजङ्घाः ॥

रोमैकैकं कूपकं पार्थिवानां

दे दे ज्ञेये पङ्क्तिश्रोत्रियाणाम् ।

जगत्त्रैर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः

केप्राश्चैव निम्बिताः पूजिताश्च ॥

निर्मासजाशुर्ज्ययते प्रवासे

सौभाग्यमस्यैर्विकटेर्हरिद्राः ।

स्त्रीनिजिताश्चापि भवन्ति निम्बे

राज्यं समासेश्च मज्जिरायुः ॥

लिङ्गेऽप्येधनवानप्यरहितः स्थले विह्वीनो धनै-

र्मैर्दे वामनते सुतार्थरहितो वक्रोऽन्यथा पुत्र-

वान् ।

दारिद्र्यं विनते त्वधोऽन्यतनयो लिङ्गे शिरास-

न्तते ।

स्यूतधन्ययुते सुखी नृदु करोत्यन्नं प्रमेहा

रिभिः ॥

पुरुषः

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भूमे च वितपरिहीनाः ।
 बहुवृत्तशेषो लघुशिरालशिराश्च धनवन्तः ।
 ललन्त्युरेकवृत्तयो विधमैः स्त्रीचक्षुः समैः
 चित्तिपः ।
 हस्तयुचोद्धैः प्रलम्बवृत्तस्य शतमायुः ।
 रक्तेराज्या मणिभिर्निर्भयाः पाण्डुरैश्च मणिनेत्रैः ।
 सुखिनः सशब्दमृगा निःस्त्रा निःशब्दधाराश्च ।
 द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवर्तितमृगाभिः ।
 पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णवृत्ताश्च धनहीनाः ।
 एकैव मृगधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
 क्षिप्रोन्नतसममन्थो धनवन्तितारतमोक्तारः ।
 मणिभिश्च मध्यनिर्भैः कन्यापितरो भवन्ति
 निःस्त्राश्च ।
 बहुपशुभाजो मध्योन्नतेश्च नातुलवर्णधनिनः ।
 परिमुक्कवक्षिणीर्धनरहिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेयाः ।
 कुसुमसमगन्धशुक्ला विज्ञातया मञ्जीपालाः ।
 मधुगन्धे बहुविता मत्स्यसगन्धे बहुमपत्यानि ।
 तनुमुक्तः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ।
 मदिरागन्धे यज्ज्वालारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
 शीघ्रं मेघुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाणायुः ।
 निःस्त्रोऽतिमृगस्त्रिक् समसलस्त्रिक् सुखा-
 न्वितो भवति ।
 यात्रान्तोऽर्धस्त्रिगन्धकस्त्रिगन्धराधिपतिः ।
 सिंहकटिर्भगुनेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परि-
 त्यक्तः ।
 समजतरा भोगयुता घटपितरनिभोदरा
 निःस्त्राः ।
 अविकलपार्श्व धनिनो निम्नैर्वक्रश्च भोगस-
 न्यक्ताः ।
 समकुचा भोगाद्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ।
 उन्नतकुचाः चित्तिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा
 विधमकुचाः ।
 सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति वज्राशिराश्चैव ।
 परिमृगलोमताभिर्विल्लीर्णाभिश्च नाभिभिः
 सुखिनः ।
 स्वल्पा त्वष्ट्रनिम्ना नाभिः क्षेप्रावृत्ता भवति ।
 वलिसमध्यगता विधमा मृगावाधं करोति
 नेःस्त्राश्च ।
 श्राव्यं वामावर्ता करोति मेधा प्रदक्षिणतः ।
 पार्श्वयता चिरायुषस्तुपरिष्टाक्षेचरं गवा-
 ऽमधः ।
 शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मण्डलेचरं कुर्वते ।
 शृङ्गान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथा-
 सङ्ग्रामम् ।
 एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्यामृपं त्वलितम् ।
 विधमवलयो मनुष्या भवन्त्यगन्ध्याभिगामिनः
 पापाः ।
 बहुवलयः सुखभाजः परदारदेविगच्छेव ।
 मांसलन्दुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्तरोमभि-
 र्भूपाः ।
 विपरीतैर्निर्भयाः सुखपरिहीनाः परप्रेक्षाः ।

पुरुषः

सुभगा भवन्त्यनुद्वङ्गचूचुका निर्धना विधमदीर्घैः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः चित्तिपतयश्चूचुकेः सुखिनः ।
 हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च हृप-
 तीनाम् ।
 अधमानां विपरीतं खररोमचितं शिरालश्च ।
 समवचसोऽर्धवन्तः पीनैः मूराश्चक्षिणा-
 स्तनुभिः ।
 विधमं वक्षो येषां ते निःस्त्राः शृङ्गनिधनाश्च ।
 विधमैर्विधमो लघुभिरर्धविहीनोऽस्त्रिसन्धि-
 परिगृह्यैः ।
 उन्नतजन्तुर्भागी निम्नैर्निःस्त्रोऽर्धवान् पीनैः ।
 चिपिटयो निःस्त्राः शुक्ला शिराश्च यस्य
 वा यौवा ।
 मदिधयीवः मूरः श्राव्यान्तो वृषसमग्रीवः ।
 कम्पुपीवो राजा प्रलम्बकक्षः प्रभक्षणे भवति ।
 पृष्ठमभयमरोमशमर्धवतामशुभदमतोऽन्यत् ।
 अखेदपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमचकुलाः
 कक्षाः ।
 विज्ञातया धनिनामतोऽन्यथायेर्विहीनानाम् ।
 निर्मोक्षो रोमचितो भयावह्यो च निर्धन-
 स्त्रासौ ।
 विपुलावयुच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवोयवताम् ।
 करिकरसदृशौ वृत्तावाणान्वलमिनौ समौ
 पीनौ ।
 बाहू पृथिवीशानामधमानां रोमशौ ह्रस्वौ ।
 हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलितश्च
 सुभगानाम् ।
 मेधाविनाश्च कृष्णाक्षिपटाः परकर्मनिरता-
 नाम् ।
 स्त्रोभाभिर्धनरहिता बहिर्गताभिश्च शृङ्ग-
 निर्याणाः ।
 कपिसदृशकरा धनिनो यावोपमपाणयः
 पापाः ।
 मणिवन्धनेर्निगूढैर्दृष्टैश्च सुश्लिष्टसन्धिभिर्भूपाः ।
 हीनैर्हस्तच्छेदः ज्ञेयः सशब्दश्च निर्धयाः ।
 पिष्टवित्तो विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन
 नराः ।
 संवृतनिम्नधेनिनः प्रोक्तानकराश्च दातारः ।
 विधमैर्विधमा निःस्त्राश्च करतलेरीश्वरास्तु
 नाशामैः ।
 पीनैरगन्धवनिताभिगामिनो निर्धना रुच्यैः ।
 तुषसदृशगन्धः स्त्रीवाक्षिपटेः स्फुटितैश्च
 वित्तसन्ध्याः ।
 जगन्धविषयैः परतर्कुकाश्च तान्धैश्च भूपतयः ।
 अङ्गुष्ठयवेराज्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमृगश्च यवः ।
 दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ।
 क्षिप्रान्तिना रेखा धनिनां तद्व्याख्येन
 निःस्त्रानाम् ।
 विरलाङ्गुलयो निःस्त्रा धनसन्धधिनो चना-
 कृतयः ।
 तिस्रो रेखा मणिवन्धनोत्थिताः करतलोपगा
 वृत्तैः ।

पुरुषः

मीनयुगाद्विषयागिनिर्धनं सप्तप्रदो भवति ।
 वचाकारा धनिनां विद्याभाजान् मीनपुच्छ-
 निभाः ।
 शृङ्गातपत्रशिविकागणान्पद्मोपमा वृत्तैः ।
 कलशमृगालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवंति निधि-
 पालाः ।
 दामनिभाभिश्चाज्याः खलिकरूपामिरेऽन्यम् ।
 चक्राक्षिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुलसन्निभा
 रेखाः ।
 कुर्वन्ति चक्षुर्नाथं यज्ज्वानसुलखलाकाराः ।
 मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपिताः ।
 वेदीनिभेन चैवाभिहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ।
 वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च चिकीर्षाभिः ।
 अङ्गुष्ठमृगरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः कृष्णाः ।
 रेखाः प्रदेशिनीगाः श्रुतायुषा कल्पनीय-
 न्नाभिः ।
 द्विज्जाभिर्धमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्त्राः ।
 चतुर्गुणदीर्घैश्चिपुकेर्निर्भया मांसलोधनोपिताः ।
 विष्णोपमैरेवक्रैरधरेर्भूपास्तनुभिरस्त्राः ।
 ओष्ठैः स्फुटितविखलितविषयैश्चैव धन-
 परिहृताः ।
 क्षिप्रान्तिनाश्च दृष्टानाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च
 शुभाः ।
 जिह्वा रक्ता दीर्घा जङ्घा सुसमा च भोगिनी
 ज्ञेया ।
 श्वेता कृष्णा परवा निर्धयाणां तथा तालुः ।
 वक्त्रं सौम्यं संवृतमभलं जङ्घनं समश्च भूपानाम् ।
 विपरीतं क्षेप्राणां महासुखं दुर्भगाणाश्च ।
 स्त्रीसुखमनपत्यानां श्राव्यवता मण्डलं परि-
 ज्ञेयम् ।
 दीर्घं निर्धयाणां भौतसुखाः पापकर्माणः ।
 चतुरश्रं घृताणां निम्नं वक्त्रं तनयरहिता-
 नाम् ।
 लपयानामतिहृत्स्नं सम्युक्तं भोगिनां कान्तम् ।
 अस्फुटितायं क्षिप्रं धनं शुभं नृदु च सप्त-
 तक्षेव ।
 रक्तेः परवैष्णवीराः क्षत्रभिरत्येष विज्ञेयाः ।
 निर्मोक्षैः कर्णैः पापवृत्तवक्षपटैः सुबहुभोगाः ।
 लपयानाश्च हस्तकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः ।
 रोमशकर्णा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपु-
 लकर्णाः ।
 क्रूराः शिरावन्धेयान्धैर्मांसलैः सुखिनः ।
 भोगी त्वनिगणो मन्त्री सम्युक्तमांसगच्छो यः ।
 सुखभाक् शुक्लसमगासखिरणीवो शुक्लनासश्च ।
 द्विजानुरूपयागन्ध्यामिनो दीर्घया तु सौभा-
 ग्यम् ।
 आकुञ्चितया चौरः स्त्रीन्दुः स्त्राक्षिपट-
 नासः ।
 धनिनोऽयवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
 क्रूराः ।
 नृश्वी खलपच्छिद्रा सुपुटा नासा सभास्या-
 नाम् ।

पुरुषः

धनिनां सुतं सप्तद्विचिपिहितं जादि वान-
नारय ।

दीर्घावधं प्रसक्तं विज्ञेयं संहतचैव ।

पद्मदन्ताभैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियो-
भाजः ।

मधुपिङ्गलैर्महायां मार्जारविलोचनाः पापाः ।
हरिवासा मङ्कललोचनाश्च जिह्वैश्च लोचनै-
चौराः ।

कूराः केकरनेत्रा गजसदृशदृष्टश्च भूपतयः ।
येन्यर्थं गन्धौरेणोत्पलकान्तिभिश्च विह्वलः ।

अतिवृत्ततारकायामङ्गलास्तुष्टान् भवति ।
मन्त्रितं स्थूलदृष्टा श्यावाद्यानाश्च भवति

सौभाग्यम् ।

दीना हस्तिः खानां क्षिप्वा विपुलार्थभोगव-
ताम् ।

अभ्युन्नताभिरव्यायुधो विशालोन्नताभिरति-
सुखिनः ।

विषमध्वो हरिदा वाक्केतुनतधुवः सधनाः ।
दीर्घासंस्तकाभिर्धनिनः खड्गाभिर्यपरिहीनाः ।

मध्यविनतध्वो ये ते सक्ताः स्त्रीव्यग्न्यासु ।
उन्नतविपुलेः श्लेष्धन्या निम्नेः सुतार्थसन्धक्ताः ।

विषमललाटा विघ्ना धनवन्तोऽर्धेक्षसदृशेन ।
मुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्तैरधर्मे-

रताः ।

उन्नतशिराभिराद्याः स्वस्तिकवत्स्थिताभिश्च ।
निम्नललाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्मनिर-

ताश्च ।

अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपयाः स्युः सङ्कटललाटाः ।
रदितमदीनमनसु क्षिब्धश्च शुभावहं मनुष्या-

नाम् ।

रूपं दीनं प्रचुराशु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ।
हसितं शुभदगकम्पं सनिमीलितलोचनश्च

पापस्य ।

हृदस्य हसितमसङ्गतं सोष्मादस्यासक्तप्रान्ते ।
तिष्ठो रेखाः श्रतजीविनां ललाटायताः स्थिता

यदि ताः ।

चतस्रभिरवनीश्वरं नवतिच्छायुः सपञ्चाब्दा ।
विच्छिन्नाभिश्चाग्न्यागामिनो नवतिरप्यरेखेव ।

केशान्तोपगताभी रेखाभिरश्रीतिवर्षायुः ।

पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकायावस्थिताभिरपि षष्टिः ।
बहुरेखेव शतार्धं चत्वारिंशश्च वक्राभिः ।

त्रिंशदभूजमाभिर्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः ।
क्षुद्राभिः स्वर्णायुर्नानाभिश्चान्तरे कल्पम् ।

परिमङ्गलैर्गवाद्याम्बुनाकारैः शिरोभिरव-
नीश्वराः ।

चिपिटैः पितृमातृणाः करोटिशिरसां चिरा-
ज्यः ।

घटक्ष्मां आनरविर्धिमस्तकः पापक्षड्गैर्युक्तः ।
निम्नानु शिरो महतां बहुनिम्नमन्यैर्धं भवति ।

यकेकभवेः क्षिब्धैः लघ्वैराकुचितैरभिमायेः ।
ऋदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभागं नरेन्द्रो

वा ॥

पुरुषः

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्तुटितामपच-
कृषाश्च ।

अतिकुटिलास्त्रातिघनाश्च मर्धेना वितहीना-
नाम् ॥

यद्यप्यात्र रूपं मांसविहीनं शिरावनङ्गश्च ।

तत्तद्विष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥

त्रिषु विपुलो गन्धौरक्षिप्वेव वक्ष्यतेचतुर्ध्वजः ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च कृष्णश्च ।

नाभिः खरः सन्धिमिति प्रदिष्टं

गन्धौरमेतन्नित्यं नराणाम् ।

उदो ललाटं वदनश्च पुंसां

विहीनमेतन्नित्यं प्रशस्तम् ॥

वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकाश्च

ललाटिका चेति बहुव्रतानि ।

हृस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं

धौवा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥

नेत्रान्तपादकटाक्षधरोष्ठजिह्वा

रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।

रूप्यानि पञ्च दृष्टानाङ्गुलिपर्वकेशाः

साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम् ॥

हृजुलोचनबाहुनासिकाः

स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम् ।

इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं

न भवत्येव वृणामभूतताम् ॥

इति क्षेत्रम् ॥

ह्याया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती

लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्ष्यज्ञैः ।

तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती

दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥

क्षिब्धज्वलद्वखरोमकेश-

ह्याया सुगन्धा च महीसस्तथा ।

तुष्टार्थलाभाभ्युदयान् करोति

धर्मेभ्यश्चाहव्यहनि प्रवृत्तिम् ॥

क्षिप्वा सिताच्छरिता नयनाभिरामा

सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।

सन्धार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या

ह्याया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥

चक्षाधृष्या पद्महेमाभिवर्णा

युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।

आमेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय

क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥

मलिनपरुषज्जया पापगन्धानिलोत्था

जनयति वधवन्धव्याधनघार्थनाशान् ।

स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तास्तुदारा

निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥

ह्यायाः क्रमेण कुजलाग्न्यानिलान्मरोत्थाः

केचिद्वन्ति दृष्ट ताश्च यथाशुपूज्याः ।

रूप्याजनाभपुरुषतयमोदुपानां

तुल्यास्तु लक्ष्यफलैरिति तत्समासः ॥

इति नृजा ॥

करिद्वरधौघमेरीन्दङ्गसिंहाब्दनिःखना

भूपाः ।

पुरुषः

गर्दभजर्जरक्षकसाराश्च घनसौख्यसन्दक्ताः ।
इति खरः ॥

सप्त भवन्ति च सारा मेहोमप्याखगस्थि-
मुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समावपन्नम् ॥

ताज्जोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरखैः ।

रक्तेषु रक्तसारा बहुसुखवितार्थपुन्नयुताः ॥

क्षिब्धलक्ष्मा धनिनो ऋदुभिः सुभगा वित्त-
चयास्तनुभिः ।

मञ्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः ॥
स्थूलाखिरखिसारो वलवान् विद्यान्मगः सुख-

पञ्च ।

बहुशुभयुक्ताः सुभगा विद्याधो रुरवन्तश्च ॥

उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांस-
सारी यः ।

इति सारः ॥

सङ्घात इति च सुश्लिष्टवन्तिता सुखसुखो ज्ञेया ॥
इति संहतिः ॥

क्षेहः पञ्चसु लक्ष्यो वागजिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।
सुतघनसौभाग्ययुताः क्षिब्धेक्षैर्निर्धना रूपैः ॥

इति क्षेहः ॥

द्युतिमान्मर्धः क्षिब्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थ-
वताम् ।

रूपो घनहीनानां मुहः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥
इति वर्णः ॥

साध्यमनूकं वक्राङ्गोष्ठयशार्दूलसिंहगङ्गदुसुखाः ।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥

वावरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुख-
भाजः ।

गर्दभकरभप्रतिमेर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥
इत्यनूकम् ॥

अष्टशतं वक्ष्यतिः परिमार्गं चतुरशीरिति
पुंसाम् ।

उत्तमसमहीनानामङ्गलसङ्ख्यासमानेन ॥

इत्युक्तानम् ॥

भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्
भवत्यनः ।

भारोऽतीवाद्यानामध्यर्धः सर्वधरणीश्वरः ॥

विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभि-
रब्धैः ।

अर्धंति मानोक्तानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥
इति मानम् ॥

भूजलशिख्यानिलान्मर-

सुरनररक्षः पिशाचकतिरश्चाम् ।

सन्धेन भवति पुरुषो

लक्ष्यमेतद्व्यवहारीयम् ॥

महीसभावाः शुभपुण्यगन्धः

सन्धोगवान् सुन्धवनः स्थिरश्च ।

तोयसभावा बहुतोयपायी

प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च ॥

अविप्रक्षत्वा चपलोऽतितीक्ष्ण-

चक्षुः क्षुधाशुर्वहुभोजनश्च ।

पुरुषः

वायोः सभावेन चतः क्षयश्च
विप्रं च कोपस्य वर्षं प्रयाति ॥
क्षप्रक्षतिर्निपुणो विहतास्यः
शब्दगतेः कुशलः सुविराजः ।
त्यागयुतो पुरुषो नृदुकोपः
क्षहरतश्च भवेत्सुरवत्सः ॥
मर्त्यवत्सवं युतो गौतमभूवत्प्रियः ।
संविभागशीलवात्सिल्यमेव मानवः ॥
तोक्षप्रकोपः क्षलक्षितश्च
पापश्च सत्वेन निष्ठाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वचपको मनाक्षो
बहुप्रलापो च सत्सत्त्ववाङ्मनः ॥
मरीचः क्षुभप्रभुर्दुष्टश्च यः स्यात्
क्षेयः च सत्वेन नरक्षिरस्मान् ।
यदेव नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यत्क्षयश्चाऽऽ प्रवर्द्धन सत्त्वम् ॥

इति प्रकृतिः ॥

भार्तृक्षयसंस्मरद्विपगोपतीनां
मुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनाश्च भूपाः ।
येषां च शब्दरहितं क्षितिमस्य यातं
तेषां चरा इतपरिभुतमा हरिद्राः ॥

इति गतिः ॥

आनस्य यानमश्वश्च वसुक्षितस्य
पात्रं त्रिभापरिगतस्य भयेषु रक्षा ।
यतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
घन्यं वर्द्धन्ति खलु तं नरक्षयश्चाऽऽ ॥
पुरुषक्षयस्तु कृमिदं मया
सुनिमतान्धवलोक्ष समासतः ।
इदमधीत्य नरो वृषक्षमातो
भवति सर्वजनस्य च वल्लभः ॥

इति श्रीवराहमिहिरकृतौ हहक्षितयां पुरुष-
क्षयं नामाष्टविंशतितमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥
क्षयभक्तपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
“क्षिप्रो वा पुरुषो वापि क्षाततायो नृपसक्तः ।
भक्तत्वे गन्धनीयश्चेन्नोविन्दपदमाश्रयेत् ॥”

इति पाशोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥

पुरुषाणां मध्ये गुरवो यथा,—
“गुरुत्वापि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यान्धयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या कृते येन विद्योपदिश्यते ।
श्रेष्ठभाता च भर्ता च पश्यते गुरवः स्मृताः ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥

आत्मा । इत्यमरः । ३ । १ । २१८ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । १४ । ३० ।

“पुराणनेन कृष्टानि वृत्तिर्यमविदेवताः ।
श्रेते जीवेन रूपेण पुरेण पुरुषो ह्यसौ ॥”
यथा च शङ्करविजये ११ अध्याये ।

“पुरुषं च शरीरेऽस्मिन् श्रयणात् पुरुषो हरिः ।
शकारस्य वकारोऽयं अन्धयेन प्रयुज्यते ॥”
वाङ्मनसत्त्वः । पुत्रागपादपः । इति मैदिनी ।
वि. ४१ ॥ (तत्पर्यायो यथा वैश्वकरत्रमाणायाम् ॥
“कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुत्रागो रक्तक्षेत्रः ॥”)

पुरुष

विष्णुः । इति शम्भरभाष्ये ॥ (स हि पुराण-
पुरुष एव । यथा, हरिवंशे । १२८ । २० ।
“एवं पुराणः पुरुषो विष्णुर्वेदेऽप्युच्यते ।
अन्विष्य चाप्रमेयश्च गुणैश्च परस्वया ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १४ ।
“यान्यायायत्तत्तत्पाय सदृष्टे शङ्कराय च ।
क्षेत्राय हरिकेशाय आनन्दे पुरुषाय च ॥”
जीवः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व-
भागे । ४ । १६ ।

“प्रकृतिः चरमित्युक्तं पुरुषोऽपर उच्यते ।
तावमौ प्रेरयन्त्यः स परः परमेस्वरः ॥”
दुर्गा । यथा,—

“महानिति च योगेऽप्युच्यते प्रधानश्चैव कथ्यते ।
विशुद्धा अतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वं जलत्वं यथा,—
“यभिः सन्धादितं सुदृक्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥”

इति मातङ्गे तत्त्वकथनावसारे ७ अध्यायः ॥
(अन्धस्यानकमेदः । यथा, माघे । ५ । ५६ ।
क्षीकटीकायां मल्लिनाथप्रवचनम् ।

“पश्चिमेनायमादेन भुवि स्थित्वायपादयोः ।
ऊर्ध्वेऽप्रेरयया स्थानमन्वानां पुरुषः स्मृतः ॥”
मेघमिथुनसिंहतुलाघनुःकुम्भराशयः । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
जीवोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया
मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

पुरुषग्रहा यथा,—

“भौमाकंजीवाः पुरुषाः क्षीवौ सोमजभातुजौ ।
अङ्गारौ भागवचक्रौ द्वौ तत्पतित्वास्तथोच्यते ॥”
पुरुषनक्षत्राणि यथा,—

“हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुश्चमृगशिरस्तथा पुष्यः ।
गर्भाधानादिकार्येषु पुत्राभायं गणः शुभदः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्देहिकपर्यायः । मनुष्याः १ नरः २ धवाः ३
जम्बवः ४ विशः ५ क्षितयः ६ क्षण्ययः ७ चर्म-
गयः ८ नहुषः ९ हरयः १० मर्त्याः ११ मर्ताः
१२ मर्ताः १३ त्राताः १४ तुर्वशाः १५ इक्षवः
१६ आयवः १७ यदवः १८ अनवः १९ पूरवः
२० जगतः २१ तस्मावः २२ पञ्चजनाः २३
विषम्भतः २४ पृतनाः २५ । इति वेदनिघण्टौ
२ अध्यायः ॥

पुरुषकं, क्षी, पुं, (पुरुष एवेति । पुरुष + स्कार्थे कन् ।)

घोटकानामर्हस्थितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीक्षपांश्चो इति हिन्दीभाषा । (यथा, माघे ।
५ । ५६ ।

“श्रीवृत्तको पुरुषकोमिताश्रकायः ॥”
“पुरुषकोऽन्वानां स्थानकमेदः । यद्वक्तम्,—
‘पश्चिमेनायमादेन भुवि स्थित्वायपादयोः ।
ऊर्ध्वेऽप्रेरयया स्थानमन्वानां पुरुषः स्मृतः ॥’
पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकस्य स्थानके-

पुरुष

नोन्नमित ऊर्ध्वस्थितोऽश्रकायः पूर्वकायो यस्य
च तथोक्तः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥
पुरुषकारः, पुं, (पुरुषस्य कारः करणम् ।) पुरु-
षस्य कृतिः । पौरुषम् । चेष्टा । यथा,—

मनुषवाच ।

“देवे पुरुषकारे च किं न्यायस्तं ब्रवीहि मे ।
अथ मे वंशयो देव हेतुमर्हस्यशेषतः ॥

मत्स्य उवाच ।

स्वमेव कर्म देवाश्च विद्धि देवान्नरार्णितम् ।
तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

प्रतिज्ञालनया देवं पौरुषेण विद्वन्वते ।

मङ्गलाचारयुक्तानां निबन्धस्त्यानशीलिनाम् ॥

देवोऽर्च्यत इति कर्म शालिन् मनुजोत्तमः ।

पौरुषेण विना तेषां केषांचिदृश्यते फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।

क्षय्ये कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्यते राजन् । मार्गितयं फलं नरैः ।

देवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥

तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं देवं न सफलं भवेत् ।

पौरुषं देवस्य काले फलति पार्थिव ।

देवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तमः ।

नयमेतन्मनुष्यस्य पिबितं स्यात् फलावहम् ॥

क्षयैर्वृष्टिसमायोमादृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तासु काले पदश्रवणे नैवाकाले कथञ्चन ॥

तस्मात् सदैव कर्मणं सधर्मं पौरुषं वृभिः ।

यवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम् ॥

कालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थांश्च च देवपरायणाः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥

तत्कालसन् देवपरान् मनुष्या-

मुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।

अन्विष्य यत्नाद्वृक्षते वृषेण ।

तस्मात् सदोत्थानवता हि भाष्यम् ॥”

इति मातङ्गे देवपुरुषकारको नाम १६५ अध्यायः ॥
(यथा च नीतिशास्त्रे ।

“यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

तथा पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥”)

पुरुषकुञ्जरः, पुं, (पुरुषेषु कुञ्जरः श्रेष्ठ इति । पुरुषः

कुञ्जर इवेत्युपमितसमाख्यो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

यथा, अमरे । ३ । १ । ५६ ।

“स्युत्तरपदे यावत्पुङ्गवर्षमङ्गुलराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”

(यथा, रामायणे । २ । १० । ५ ।

“हन्तानार्यैः ममामित्रैः सकामा भव केकयि ।
नृते मयि गते रामे वनं पुरुषकुञ्जरे ॥”)

पुरुषश्चा, य, (द्वितीयासप्तम्यर्थेऽङ्गोः पुरुषश्चान्ता

“देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्षोऽप्यो द्वितीयासप्तम्यो-
र्वहुलम् ॥” ५ । ४ । ५६ । इति आ ।) पुरुषम् ।

पुरुषौ । पुरुषान् । पुरुषे । पुरुषयोः । पुरुषेषु ॥

देवादेर्द्विप्रोऽज्ञाजितसन्नेयं चात्तप्रत्ययनिष्प-
न्नम् । देवादिसु देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थवद्

इत्यादि । इति सुश्रवोऽङ्गीकायां दुर्गादासः ।

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ८ ।

पुरुषा

“उक्थेयु कारो प्रति नो कुवस्व
मा नो नि कः पुरुषश्चा नमस्ते ॥”

“पुरुषश्चा पुरुषेयु ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ॥

पुरुषत्वं, स्त्री, पुरुषस्य भावः । पुरुषशब्दोत्पत्तिरसाधारणधर्मः । पुरुषशब्दात् भावार्थे त्वप्रत्ययः ।

(यथा, महाभारते । ५ । १८६ । १६ ।

“हृन्विष्यवि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लस्यसे ॥”)

पुंस्त्वञ्च ॥

पुरुषद्वयः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात् परिमाणार्थे द्वाट्प्रत्ययः । इति आकरणम् ॥

पुरुषदन्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दन्त इव आलति-
र्यस्याः । कप् । कापि अत इत्वम् ।) मेदा ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

पुरुषद्वयः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे द्वयद्वयप्रत्ययनिष्पन्नः । इति आ-
करणम् ॥

पुरुषद्वेषी, [न] त्रि, पुरुषद्वेषशीलः । पुरुष-
शब्दोपपदाद्विधातोर्विन्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति
आकरणम् ॥

पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुङ्गरीकः, पुं, (पुरुषेयु पुङ्गरीकः श्रेष्ठ
इत्यर्थः । यद्वा, पुरुषः पुङ्गरीको याव इवेत्युप-
मितधर्मासः ।) पुरुषयावः । नरश्रेष्ठः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५६ ॥ जिनराजविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे मात्रद्वयप्रत्ययः । इति आकरणम् ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । २ । ५ । २ ।
“पुरुषमात्रेण वि मीमिते यज्ञेन वै पुरुषः
सम्मितः ॥”)

पुरुषधर्मः, पुं, (पुरुष धर्म इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषयावः, पुं, (पुरुषो याव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १६ । ४३ ।

“एवमेव पुरुषयावः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ॥”)

पुरुषशार्दूलः, पुं, (पुरुषः शार्दूल इव ।) पुरुष-
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६१ । ६ ॥

“तव च भातरं वीरमपश्यं सद्यसाचिनम् ।

शक्रस्याह्वांसनगतं तव मे विस्मयो महान् ।

आसीत् पुरुषशार्दूलः । दृष्ट्वा पाथं तथागतम् ॥”)

पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेयु सिंहः
श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । श्रेविः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषाद्यः, पुं, (पुरुषाणां जिनपुरुषाणामाद्यः
प्रथमः ।) आदिनायनामा जिनविशेषः । इति

पुरुष

धनञ्जयः ॥ (पुरुषेयु जीवेयु आद्यः प्रथमः ।
पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णुः ॥

पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेयु अधमोऽतिनिष्ठः ।)
निष्ठनरः । यथा, श्रान्तिशतके ।

“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे चिजगतामेकाधिपे चेतसा
सेये स्वस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
यं कश्चिन् पुरुषाधमं कतिपययामेष्टमन्यार्थं
सेवायै नृगयामहे नरमहो नृपा वराका
वयम् ॥”

पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयो-
जनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।

“धर्मायैकाममोक्षाच्च पुरुषार्था उदाहृताः ॥”
(यथा, मनुः । ७ । १०० ।

“एतच्चतुर्विधं विद्यान् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)
गोस्वामिमतं भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुष-
कारः । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।

“देवं पुरुषकारेण को वक्ष्यितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥”)

पुरुषास्थिमाली, [न] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि
तेषां मालास्थस्येति । पुरुषास्थिमाला +
मालादित्वात् इतिः ।) शिवः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १११ ॥

पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेयु उत्तमः ।) विष्णुः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।

“हरिर्ययैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः

महेश्वरस्त्वाम्बक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां तुनयः शतक्रतुं

द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”

एतन्निश्चित्यथा, महाभारते । ५ । ७० । १० ।

“पुराणात् सद्नाच्चापि ततोऽसौ पुरुषो-
त्तमः ॥”)

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । सोमभूः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥ पुरुषेयु मध्ये

उत्तमः । यथा, धर्मपुराणे ।

“विशेषमभावस्य पुरुषस्यानघस्य च ।

अरिमित्रेऽप्युदासीने मनो यस्य समं वनेषु ॥

समो धर्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः ।

यस्यैव मानसं निजं स नरः पुरुषोत्तमः ॥”

(पुरुषोत्तमो जगत्साधोऽख्येति । अच् ।
उत्कलखल्लेकदेशः । स तु पौठस्थानानामन्य-
तमः । तत्र भगवतो विमलारूपेण विराजते ।

यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ६४ ।
“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”

यज्ञकर्तृविशेषः । स तु प्रयोगरत्नमालायाकर-
णस्य हिरण्यकेशोरुहारावलीकोषाणां अन्ये-
षाञ्च कतिपयग्रन्थानां प्रमेता ॥)

पुरुषं, त्रि, (पुरुषं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति ।
पुरु + हन गतौ + अन्धोऽन्धोऽपीति डः ।) प्रचु-
रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

पुरुषु, त्रि, (पुरुषं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति । हन
गतौ + बाहुलकात् डः ।) प्रचुरम् । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ (पुरुषुरित्यपि पाठः ॥)

पुरोगः

पुरोक्तः पुं, (पुरु प्रचुरं कृतमाज्ञानं यज्ञेय
यस्य । पुरु यथा स्यात्तथा कृत्यते यज्वभिरिति
वा । यद्वा, पुरुणि वङ्गनि कृतानि नामानि
यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२६ । २५ ।

“पुरोक्तादयं जज्ञे कुन्धामेव धनञ्जयः ॥”

प्रचुरनामविशिष्टः, त्रि । यथा, भागवते ।
८ । १ । १३ ।

“स विश्वकायः पुरुकृत ईशः

सत्यः स्वयंभोतिरजः पुराणः ॥”

स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ५६ ।

“विष्णे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुकृताश्च पुष्करे ॥”

पुरुरवाः [स्] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्यात्तथा
रौतीति । “पर्वतश्च पुरनाम यज यज्ञे पुष्क-
रवाः ॥” ३ । ६० । २२ । इति महाभारतोक्तयचनम्

पुरौ पर्वते रौतीति वा । पुरु + व + “पुष्क-
रवाः ॥” उणा० ४ । २३१ । इति अतिप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) वृषस्य पुत्रः । स

तु चन्द्रवृषीयादिराजः । तत्पर्यायः । बौधः २
ऐलः ३ उर्वशीरमणः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, अग्निपुराणे ।
“ततो बुधाश्रमं प्रायादिह रूपाश्रिता सती ।
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्विता ॥

सोमपुत्राद्वधमाज्ञानं तस्या जज्ञे पुरुरवाः ।
जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुदुश्चरतां गता ॥”

अपि च ।

“इतोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।
अश्वमेधयज्ञं सायमकरोदयः स्वतंजसा ॥

पुरुरवा इति ख्यातः सन्लोकनमस्कृतः ।
हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनार्दनम् ।

लोकेश्वर्यमगाद्राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ॥
केशिप्रभृतयो दैत्यास्तस्य भृत्यत्वमागताः ।

उर्वशी यस्य पत्नीत्वमागत् सद्गुणमोहिता ॥
सप्तद्वीपा वसुमती सप्तैजवनकानना ।

धर्मेण पालिता तेन सन्लोककहितेविद्या ॥
चामरयाहिणी कौर्तिः सम्यग्नेकाङ्गवाहिका ।

विष्णुप्रसादाद्देवेन्द्रो ददावह्वांसनस्तदा ॥
धर्मार्थकामान्धर्मण सममेवावस्थापयत् ।

धर्मार्थकामास्तं द्रष्टुमाजन्तः कौतुकात् पुरा ॥”

इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणम् हरिवंशे २६ अध्याये
ब्रह्मम् ॥ *) विश्वदेवः । इति जटाधरः ॥

पार्वत्यश्राद्धदेवः । यथा,—

“पुरुरवा माद्रवाच पार्वत्यै समुदाकृतौ ॥”

इति आह्वनम् ब्रह्मसंहिताः ॥

पुरोगः त्रि, (पुरोऽयं गच्छतीति । पुरु + गम +
डः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥

(यथा, रघुः । ६ । ५५ ।

“आवातरेखे सुभुजा सुजाभ्यां

विभर्ति यक्षापहतां पुरोगः ॥”)

प्रधानः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥

पुरोहि

पुरोगतिः, पुं, (पुरोऽप्ये गतिर्गमनमस्य ।) कुकुरः ।
 इति धरणिः ॥ अग्रगे, जि ॥
 पुरोगमः, जि, (पुरोऽप्ये गच्छतीति । गम +
 अच् ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।
 “यं दृष्ट्वा पार्थिवः सर्वे दुर्धनपुरोगमाः ।
 निवर्त्तिष्यन्ति संज्ञताः सिंहं क्षुद्रमगा यथा ॥”
 कुकुरे, पुं । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
 रोगामी, [न] जि, (पुरोऽप्ये गच्छतीति । गम +
 णिनिः ।) अग्रगामी । तत्पर्यायः । पुरोगः २
 अग्रसरः ३ प्रथः ४ अग्रतः सरः ५ पुरः सरः ६
 पुरोगमः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ नासीरः ८
 प्रग्रसरः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पुरोहिः, पुं, (पुरोऽटतीति । अट + इत् ।) पञ्च-
 ऋद्धारः । इति विक्रान्तशेषः । रायभाटि इति
 भाषा ॥ (पुरसंस्कारः । इति हारावली । १६४॥)
 पुरोडाः, [ष] पुं, (पुर आदौ दास्यते दीयते
 इति । पुरस् + दास्य दाते + क्तिप् । निपात-
 नान् इत्य ङः ।) हविः । इति सुम्बोध-
 याकरणम् ॥
 पुरोडाशः, पुं, (पुरोऽप्ये दास्यते दीयते इति ।
 दाश + कर्मणि घञ् । निपातनान् इत्य ङः ।)
 हविर्भेदः । स तु यवचूर्णनिर्मितरोटिका-
 विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
 “वासन्तशरदर्मर्त्यैर्मन्त्रैः स्वयमाहुतैः ।
 पुरोडाशांश्चरुं चैव विधिवन्निर्वपेत् एवम् ॥”)
 पिष्टकचमसौ । हुतशेषः । इति मेदिनी । १२८॥
 सोमरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पुरोडाशं, जि, (पुरोडाशाय हितमिति । पुरो-
 डाश + यत् ।) पुरोडाशौघम् । हविर्घौघम् ।
 पुरोडाशाय हितम् । यथा, भट्टिः । ५ । १२ ।
 “आभिर्घौघं दधि क्षीरं पुरोडाशं तथौघम् ।
 हविर्घौघं वीर्यं नापुपन्नं राक्षसाः ॥”
 पुरोडाशं, स्त्री, (पुरे उद्भवो यस्याः ।) महा-
 मेदा । इति राजमाला ॥
 पुरोधाः, [स्] पुं, (पुरोऽप्ये दधाति मज्जल-
 मिति । पुरस् + धा + “पुरसि च ।” उणा० ४ ।
 २३० । इति अविः । स च हित् ।) पुरोहितः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (यथा, रघुः । ६ । १८ ।
 “स ज्ञातकर्मण्यखिले तपस्विना
 तपोवनादेव पुरोधसा कृतः ॥”)
 पुरोभागो, [न] जि, (पुरः पूर्वमेव भजते इति ।
 पुरस् + भज + णिनिः ।) दीवमाजदशी । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६ । ८३ ।
 “दुषितोऽपि स यज्ञेनां न्यवधीर्मागमोहितः ।
 तेनेवागात् पुरोभागवितर्कतदुपाचताम् ॥”)
 अग्राशी न ॥
 पुरोहितः, पुं, पुरो दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु धीयते
 आरोप्यते यः । (यथा, पुर आदावेव हितं
 मज्जनं यज्जात् ।) आन्त्यादिकर्ता । तत्पर्यायः ।
 पुरोधाः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ धर्मेकर्मोदि-

पुलकः

कारकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
 यथा, चाणक्ये ।
 “वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
 आशीर्वाद्भवोयुक्त एव राजपुरोहितः ॥”
 तस्य वर्णनीयलक्षणं यथा,—
 “कारणं चाङ्गमपुत्रं वागभिन्नमजितेन्द्रियम् ।
 न ह्रस्वं बाधितं वापि वृषः कुर्यात् पुरोहितम् ॥”
 इति कालिकापुराणम् ॥ ७॥
 पुरोहिते वर्णनीयानि यथा,—
 “पुरोहितो हितो वेदस्तुतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
 ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्तापदाह्वयः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 (यथा च ।
 “दोषागन्तुजन्तुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
 रस्तेतां वृषतिं निगं यत्रादेयपुरोहितौ ॥
 ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
 पुरोहितमते तस्मादन्तेत भिषगात्मवान् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥)
 पुल्वं, पूर्णं । पूर्णोत्करणे । इति कविकल्पलता ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । पुः
 पुरौ पुरः । पुल्वेति पर्यायं कुम्भं चेटी । इति
 दुर्गादासः ॥
 पुल, क उच्छ्रितौ । इति कविकल्पलता ॥ (पुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) उच्छ्रितिरुच्चीभावः । क,
 पोलयति पुल्वतः । इति दुर्गादासः ॥
 पुल, ज महत्त्वे । इति कविकल्पलता ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ज, पोलः पुलः । पोलति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 पुल, श महत्त्वे । इति कविकल्पलता ॥ (तुदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) श, पुलति पुलिनं शरदि
 महत् स्यादित्यर्थः । पोलिता । इति दुर्गादासः ॥
 पुलः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
 कः ।) पुलकः । विपुले, जि । इति मेदिनी । ले.
 २३ ॥
 पुलकं, स्त्री, (पुलतीति । पुल + कः । ततः संज्ञायां
 कन् ।) ककुटम् । तच्च पर्वतीयवृक्षतिका-
 विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुलकः, पुं, (पुल + स्वार्थे कन् ।) रोमाक्षः ।
 तत्पर्यायः । रोमोद्भेदः २ लक्ष्मणम् ३ लक्ष-
 कुरः ४ । इति विक्रान्तशेषः । (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ३७६ ।
 “मेमलवृक्षतकोशववचोभरविपुलपुलककुच-
 कलसा ।
 मोवर्द्धनगिरिगुहतां सुम्बधूर्निभृतसुप-
 हसति ॥”)
 शरीरान्तर्बहिर्भवकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (तुच्छधान्यम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
 “पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
 मशका इव मर्त्याषु येषां धर्मो न कारयम् ॥”)
 प्रक्षरविशेषः । तस्य परीक्षा यथा,—
 “पुण्येषु पर्वतवरेषु च निजगासु
 स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगतासु ।

पुलिनं

संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं
 चपूष्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे ॥
 दाशार्थवागद्वमेकलकालगादौ
 गुह्याङ्गनक्षीदन्मालवर्णाः ।
 गन्धर्ववृक्षकदलीषदृशावभाषा
 एते प्रशक्ताः पुलकाः प्रसृताः ॥
 शङ्खान्मृङ्गाकंविचित्रभङ्गा
 मृद्देवपताः परमाः पवित्राः ।
 मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचिन्ता
 दृष्टिप्रदास्ते पुलका भवन्ति ॥
 काकश्चरासभद्रगालहृक्षीयकपै-
 गंधैः समीक्षरुधिरार्द्रसुखैर्यताः ॥
 नृत्तुप्रदास्तु विदुषा परिवर्णनीया
 मृत्पुलस्तु कथितश्च शतानि पञ्च ॥”
 इति गावर्धने ७७ अध्यायः ॥
 मणिदोषविशेषः । हरितालम् । गजान्नपिष्टम् ।
 गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । के, १२१ ॥
 असुराक्षी । गल्लकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पुलकी, [न] पुं, (पुलकीऽस्यस्येति । पुलक +
 इनिः ।) घाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुलक्तिः, पुं, (पुल महत्त्वे + क्तिप् । पुलं महत्त्वं
 व्यसते गच्छतीति । अस् + तिः । इत्यञ्जलदत्तः ।
 ४ । १७६ ।) पुलस्त्यमणिः । इत्युणादिकोषः ॥
 पुलस्त्यः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मणः कर्माभ्यां जातः ।
 तस्य भार्या हविर्भूः कर्दमकन्या । तस्य पुत्रः
 अगस्त्यः विश्रवाक्ष । इति श्रीभागवतम् ॥
 यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
 “मरीचिराजिर्भगवानङ्गिराः पुलस्त्यः क्रतुः ।
 पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥”
 पुलस्त्यः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो नाभितो जातः
 तस्य भार्या कर्दमसुनिकन्या गतिः । तस्य
 पुत्राः कर्मश्रेष्ठः यवीयान् सविष्णुश्च । इति
 श्रीभागवतम् ॥
 पुलाकः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
 “बलाकादयश्च ।” इति आकप्रत्ययेन निपा-
 तनान् साधुः ।) तुच्छधान्यम् । आगङ्गा इति
 ख्यातम् ॥ (यथा, मनुः । १० । १२५ ।
 “पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिष्कृताः ॥”)
 संचेपः । अल्पत्वम् । भक्तिकल्पकम् । भक्त-
 गुलिका । इत्यमरभरतौ । चिप्रम् । यथा पुलक-
 कारी । इति स्वामी ॥
 पुलाकी, [न] पुं, (पुलाकः चिप्रता दृष्टौ विषये
 व्यस्यस्येति । पुलाक + इनिः ।) दृक् । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥
 पुलाधितं, स्त्री, (पुल + अच् + क्तः ।) अन्धगतिः ।
 तत्पर्यायः । विक्रान्तिः २ । इति विक्रान्तशेषः ॥
 पुलिनं, स्त्री, (पोलतीति । पुल महत्त्वे + “तलि-
 पुलिभ्याश्च ।” उणा० २ । ५३ । इति इनन् । स
 च कित् ।) तीयोत्थिततटम् । इत्यमरः । १ ।
 १० । ६ ॥ चर इति चङा इति च भाषा ॥

पुलिन्दः

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“कनिष्कानिकाशोदां कचित् पुलिन्दशालिनीम् ।
कचित् सिद्धजनाकीर्णं प्रथममन्दाकिनौ
नदीम् ॥”)जलादचिरोत्थितं तटम् । इति भरतः ॥ तत्-
क्षयतोययुक्तद्वीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणो-
त्थितं तटम् । इति स्वामी ॥ जलमध्यस्थसुत्थितं
तटम् । इति पङ्क्तिः ॥ द्वीपम् । इति त्रिकाण-
शेषः ॥ (यच्चविशेषः, पुं । यथा, महाभारते ।
२ । ३२ । १६ ।“उलूकचक्रनाभ्याश्च निमिषेण च पश्चिराट् ।
प्रयत्नेन च संयामं चकार पुलिनेन च ॥”)पुलिन्दः, पुं, (पुल महत्त्वे + “कुलिपुण्योः किन्दच्” ।
उणा० ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) चण्डाल-
भेदः । स च क्लृष्टश्चन्द्राव्यः । इत्यमरभरतौ ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“एवं गतेषु जैलोक्यं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवैः प्रचीपतिः ॥
तत्रापश्यन् स देवेशं ब्रह्मायं कमलोद्भवम् ।
ऋषिभिः सार्द्धमासीनं पितरं स्वच्छ कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्मायं कश्यपश्चैव तांश्च सर्वोत्तपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनाथं पितामहम् ।
पितामह ! कृतं राज्यं वलिना वलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतत् सुष्यते स्वर्गतं फलम् ।
शक्रः प्रपञ्च भो ब्रह्म किं मया द्रुतं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश ! भगवत्या कृता त्वया ।
दिव्यदरात्मया गर्भः कृतो वै बहुधा वलात् ॥
पितरं प्राह देवेशो मातुर्दूषणतो विभो ! ।
कर्मेन प्राप्तवान् गर्भो यदश्रीचा हि साभवत् ॥
ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु मातुर्देवे सदासताम् ।
गतस्ततो विनिहतो होमोऽपि कुलिशेन भोः ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं पाप्मनो ब्रह्म प्रायश्चित्तं विभो ! मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हितं सर्वस्य जगतः शक्रस्यापि विशेषतः ॥
शक्रचक्रगदापानिर्मधवः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरुणां स निश्चय वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कस्मिन् प्राप्यो बहूदयः ॥
ता जघुर्देवता मर्त्या स्वल्पकाले बहूदयः ॥इत्येवमुक्तः सुरराट्पुत्रिश्चिना
मरीचिपुत्रेण च कश्यपेन ।
तथैव मित्रावरुणात्मनेन
वेगाज्जहौ पृष्ठमवाप्य तस्थौ ॥
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमादरेऽपि दक्षिणस्याम् ।
कुशस्थलात् पूर्वत एव विश्रुतो
वसोः पुरात् पश्चिमतोऽवतस्थौ ॥
यथाय चक्र भगवान् सुरारि-
वांस्तत्रमद्यत्ततुल्यमूर्तिः ।

पुलोमा

स्वातिं जगामाथ गदाधरेति
महाचन्द्रस्य शितः कुठारः ॥
यस्मिन् द्विलेकाः श्रुतिशास्त्रसंयुताः
समानतां यान्ति पितामहेन ।
मरुत्पितृन् यत्र च संप्रपूज्य
भक्त्या त्वनये नहि चेतसैव ।
फलमहाभेधमख्यस्य मानवा
लभन्त्यनन्यं भगवत्प्रसादात् ॥
महानदी यत्र सुरर्विक्रमा
बालापदेशाद्विभक्तमेव ।
चक्रं जगत् पापविनष्टमयं
सम्दर्शनप्राशनमञ्जनेन ॥तत्र शक्रः समयेत्य महागदास्तटेऽब्रुते ।
आराधनाय देवस्य कृताग्रममवस्थितः ॥
प्रातःस्नायी त्वचःप्रायी एकभक्तिसंयाचितः ।
तपस्तेषु सहस्राचः स्तुवन् देवं गदाधरम् ॥
तस्यैवं तप्यतः सख्यक् जितसर्वेन्द्रियस्य च ।
कामक्रोधविहीनस्य सायः संवत्सरो गतः ॥
ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ! ।
गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो सुक्तपापीऽसि साम्य-
तम् ॥निजं राज्यञ्च देवेश ! प्राप्तुमिच्छामि त्वचिरादिवः ।
यतिष्यामि यथा शक्र ! भाविश्रेयो यथा तव ॥इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण
विसर्जितः स्नाप्य मनोहरायाम् ।
ज्ञातस्य देवस्य ततः पुरस्तात्
संप्रोचुरस्माननुशासयस्व ॥
प्रोवाच तान् भीष्मकर्मकारान्
नान्ना पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।
वसन्धमेवान्तरमद्रिसुखयो-
र्हिमाद्रिकालाग्नरयोः पुलिन्दाः ॥
इत्येवमुक्त्वा सुरराट् पुलिन्दान्
विसुक्तप्रापः सुरसिद्धयत्नेः ।
संपुण्यमानोऽनुजगाम चाश्रमं
मातुस्तदा धर्मेनिवासमादाय ॥

इति वामने ७३ अध्यायः ॥

पुलोमजा, स्त्री, (पुलोमो दैत्यात् जायते इति ।
जन + क्तः ।) प्रची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥
(यथा, काशीखण्डे १० अध्याये ।“निष्पद्यते क्रतुशतं यः कश्चित् कुर्वतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥”)पुलोमजित्, पुं, (पुलोमानं जयतीति । जि +
जिप् तुगागमश्च ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥पुलोमद्विट्, [वृ] पुं, (पुलोमो दैत्यविशेषस्य
द्विट् शत्रुः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥पुलोमभित्, [इ] पुं, (पुलोमानं भिनतीति ।
भिद् + क्तिप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥पुलोमा, [नृ] पुं, अमरविशेषः । स इन्द्रस्य
अमरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥
(अयं खल्विन्द्रेण निपातितः । यथा, हरि-
वंशे । २० । १२४ ।

“कृत्वा सम्बन्धकं चापि विप्रलेख्युणा नहि ।

पुष्करं

पुलोमानं जघामाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः ॥”)पुलोमारिः, पुं, (पुलोमोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाणशेषः ॥पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सट् ।) पोषति तातः पुष्टम् । इति
दुर्गादासः ॥पुष, लृ य औ पुष्टौ । पोषणं । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लृ,
अपुषत् । य, पुष्यति । औ, पोष्टा । इति
दुर्गादासः ॥पुष, क ष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सट् ।) ग, पुष्याति पुपोष । इति
दुर्गादासः ॥पुषा, औ, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + क्तः । तत्-
ष्टाप् ।) लाङ्गलिकीवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुषितं, चि, (पुष्यते स्वेति । पुष + क्तः । भादि-
गणोयत्वात् इट् ।) पुष्टम् । कृतपोषणपक्षि-
नगादि । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥पुष्करं, स्त्री, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + “पुषः
कित् ।” उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च
कित् ।) हस्तिशुल्कायम् । (यथा, माघे । ५ । १० ।“आलोपुष्करसुखोल्लसिते रभीरु-
सुखामभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षः ॥”)वादभाण्डसुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।
“नदद्भिः खिग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ॥” ॥“पुष पुष्टौ । पुषः कित् । इति करन्प्रत्ययः ।
पुषिरन्तर्गतोऽयमर्थः । पोषयति भूतान्यवकाश-
प्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । पुष्कं वादि
रातीति पुष्करं इति चौरस्वामी । पुषिरन्त-
र्यथात् स्वरभ्रमुषिपुषिभ्यः कित् । इति
विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
सुदृढलक्ष्मणीपुषिपुषिभ्यः कित् । इति
कर इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति ।
पुष्कोपपदाश्रितः आतोऽनुपसर्गे कः । यदा,
वपुरितुदकनाम तत् कर्तुं शीलमस्येति । कृणो
हेतुताच्छील्याहुलोप्येष्टु । इति टः । वपुष्करं
सत् वकारलोपेन पुष्करम् । एषोदरादिः ॥” इति
निघण्टौ देवराजयज्ज्वा ॥ जलम् । (यथा, शत-
पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथवा प्राणो वा ॥”)

शोम । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने तत्तुर्थेऽध्याये ।
“मेघाः सूर्याग्नितावमानरुचयो ह्यल्पसवाल्प-
स्त्वना

हंशालीकमलाणिमच्छितजलः पद्माकरः

शोभनः ।

तीव्रखिग्धमयूखचक्रविमला खानन्दिनी

कौस्तुबी

चिञ्चा घर्मेविपकतोयसुरसा स्यान्निर्मेजं
पुष्करम् ॥”)

पुष्करः

खड्गमणम् । पद्मम् । (यथा, रामायणे ।
२ । ६५ । १४ ।

“सखीवच विगाहस्य सीते ! मन्दाकिनी
नदीम् ।

कमलान्वयमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ! ॥”
तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । १५ ।
“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥”
अस्य अन्यद्विवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ कुष्ठौषधम् । इत्यमरः । १ । १ । १८५ ॥
(यथास्य पर्यायः ।

“उक्तं पुष्करमूलम् पुष्करं पुष्करश्च तत् ।
पद्मपत्रश्च काशीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खड्गकोषः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥
काष्ठम् । द्वीपभेदः । इति मदिनी । रे, १८७ ॥
(अस्य विवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
युद्धम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ * ॥

पुष्करः, पुं, (पुष् + “पुषः कित् ।” उणा० ४ । ४ ।
इति करन् । स च कित् ।) रोगविशेषः । नाग-
विशेषः । सारसपक्षी । वृषभेदः । स तु नल-
राजन्माता । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । १८ ।
“ स समाविष्टश्च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
गत्वा पुष्करमाचरेद्देहि दीव्यं मलेन वै ॥”
अयं हि कलिसाहाय्येन अत्यदूतं नलं विजित्वा
निवध्वाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महा-
भारते वनपर्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
वरुणपुत्रः । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥ (वाद्य-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । २९ ।
“प्रावाद्यन्त ततस्त्रय वेणुवीणादिहर्दराः ।
पणवाः पुष्कराश्चैव ऋदङ्गाः पटङ्गानकाः ॥”)
पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं
यथा,—

स्वत उवाच ।

“शाकहीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ।
श्रीराजं समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥
एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्वतो मानसोत्तरः ।
योजनानां सप्तसप्तानि चोर्ध्वं पञ्चाशद्विस्तृतः ॥
तावदेव च विस्तीर्णः सर्वत्र परिमण्डलः ।
स एव द्वीपो यच्छास्त्रमानसोत्तरसंज्ञितः ॥
एक एव महासागुः सन्निवेशाद्भिन्नालतः ।
तस्मिन्दीपे स्फुटौ तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥
अपरौ मानवस्याय पर्वतस्यानुमण्डलौ ।
महावीर्यं स्फुटं वचं धातकौवचमेव च ॥
खादूदकेनोदधिना पुष्करः परिभाषितः ।
तस्मिन्दीपे महावृक्षो मन्मथोऽमरपूजनः ॥
तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
तत्रैव सुनिशार्दलाः शिवनारायणालयम् ॥
वसन्यत्र महादेवो हरार्हो हरिरण्यः ।
संपूज्यमानो ब्रह्माद्यैः कुमारैश्च योगिभिः ॥
गन्धर्वैः किन्नरैश्चैरीश्वरैः क्षणपिङ्गलैः ।
सुस्थास्त्र प्रजाः सर्वा ब्राह्मणाः सहस्रविधः ॥

पुष्करः

निरामया विशोकाश्च रागाद्विविर्वर्जिताः ।
सत्त्वाहते न तत्रास्मां मोतसाधममधमाः ॥
न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः ।
परेण पुष्करस्थाय समावृत्य स्थितो महान् ॥
खादूदकः समुद्रस्तु समन्ताद्भिन्नसत्तमाः ।
परेण तस्य महती वृष्टये लोकसंस्थितिः ॥”
इति कौर्मि ४७ अध्यायः ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्य राजा । तस्य रथः । यथा,—
“लोकेश्वरः सोऽपि नृभिर्मनीषै-
र्देवैः सहैकैरथ ब्रह्मचारी ।
द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते
उदास राजा स तु पुष्करस्थः ॥
तैर्नैव नाम्ना च तु पुष्करोऽपि
सदोच्यते देवगणैः ससिद्धैः ।
तैर्नैव यानेन तस्याम्बुजेन
बभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

ब्रह्महस्ततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप-
तीर्थम् २ सुखदर्शनम् १ । तत्र ज्येष्ठपुष्कर-
मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्तयो द्वादशः ।
तस्य परिमाणं शतयोजनमण्डलम् । इति पद्म-
पुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं
यथा,—

“मकरस्थो यदा भागुक्तदा देवगुरुर्यदि ।
पूर्णिमायां भागुवारे गङ्गा पुष्कर इतिरः ॥
गङ्गातोष्यां प्रयागे च कोटिस्त्रय्यहैः समः ।
सिंहसंस्थे दिनकरे तथा जीवेन संयुते ॥
पूर्णिमायां गुरोर्वारे गोदावल्यास्तु पुष्करः ।
तत्र क्षान्द दानश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
मेघसंस्थे दिवानाथे देवानाञ्च पुरोहिते ।
सोमवारे सिताष्टन्यां कावरी पुष्करो मतः ॥
कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्द्रवासरे ।
अमायां पूर्णिमायां वा ह्यक्षा पुष्कर उच्यते ॥”
इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम् ॥
मेघनाथकविशेषः । तत्परिचयानं यथा,—
“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सर्वत्र पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य फलम् । यथा,—

“पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्धरा ।
विद्यद्वीपवृता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-मयपादनक्षत्र-घटिताशुभ-
जनकयोगविशेषः । यथा,—

“पुनर्वसुतरावादा हस्तिकोत्तरपल्लगुनी ।
पूर्वभाद्रं विशाखा च रविभौमशनेश्वराः ॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
एतेषामेकदा योगो भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥
जाते तु जारजो योगो नृते भवति पुष्करः ।
त्रिगुणं फलदो वृद्धौ नष्टे हृते नृते तथा ॥
प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीडयेत् ।
द्वयोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीयति ॥

पुष्करः

अतस्तद्द्वीपशान्कर्यं होमयेद्युतं बुधः ।

अशक्तश्च सुवर्णादिदानं कुर्याद्यथाविधि ॥”
समर्थश्चेद् वराहसंहितोक्तं अयुतहोमादिकं
कुर्यात् । वाक्यं यथा,—

श्रीविष्णुरीम् तत् सद्द्यासुके मास्यसुकपक्षेऽसुक-
तिथौ अतुक्तगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुक-
गोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मायास्त्रिपुष्करयोग-
कालीनमरणजन्यदोषशमनकामः इदं काचनं
श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोचरान्ने ब्राह्मणायाहं
ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम-
कर्मणी करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व-
मष्टौषेऽपि कर्तव्यम् । यथा दक्षः ।
सुस्थकायं त्वदं सर्वं कृतकं परिकीर्तितम् ।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकोऽपि न सूतकम् ॥”
इति मुहूर्त्तकारिका ॥ * ॥

अपि च ।

“पुनर्वसुतरावादा हस्तिकोत्तरपल्लगुनी ।
पूर्वभाद्रं विशाखा च वृक्षेते वै त्रिपुष्कराः ॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
शनिभौमो रविश्चैव वाराह्येते त्रिपुष्कराः ॥
एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके ।
हिमासे च तथा प्राप्ते घण्टासे च चतुर्थके ॥
षोडशे मासि संपूर्णे कुटुम्बं पीडयेदधुवम् ।
अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नान्यथा ॥
तद्दोषप्रशमार्थं न होमयेद्युतं बुधः ।
तिलब्रीहिवर्षाश्चैव ह्यन्त्यायेन समन्तथा ॥
श्रीरेणवे तथाचार्यौ जुहुयादभक्तिभावतः ।
चरुश्च अर्पयेत्तत्र प्रान्ते कुर्यादल्लिप्तया ॥
वैकङ्कोडम्बरान्धत्यैः प्रत्येकाद्योत्तरं शतम् ।
एकैकं त्रिचिसंयुक्तं दर्भेण परिवेशितम् ॥
यमाय वक्रकृतेन घर्मायोडम्बरेण च ।
अन्धत्यैश्चित्रगुप्तं जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥
तदद् दृततिलांश्चैव तथा समिधमेव च ।
एकीकृत्य समं सर्वं चरुमाश्रित्य होमयेत् ॥
यत्र प्रौढितिलैर्युक्तं तद्धूलं अर्पयेच्चरुम् ।
दधिमध्याज्यसंयुक्तं होमः सहस्रसंख्याया ॥
वैकङ्कोडम्बरान्धत्यैर्होमयेद्दधिपूर्वकम् ।
यमं धम्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरम् तथा ॥
तिथिं वारं तथा ऋतं पूजयित्वा तु होमयेत् ।
पञ्चवर्णेन चूर्णेन कुर्याद्भि पद्ममण्डलम् ॥
यमं धम्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः ।
तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च ह्यक्षावाससा ॥
वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्तौहनिर्मितम् ।
हृतप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे निरञ्जनम् ॥
रौप्याल्लतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।
गुडप्रपूरिते पात्रे ताक्षपात्रे च मन्त्रिणम् ॥
स्वर्णाल्लतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।
श्रीरप्रपूरिते पात्रे प्रक्षरपात्रे च पुष्करम् ॥
ह्यक्षाल्लतिं ह्यक्षावस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।
सुवर्णतुल्यमर्हं वा अथवा शक्तिभावतः ॥
प्रतिमाश्च समाः सर्व्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः
ब्रीहौ यवे तथा घ्राण्ये क्रमात् पात्रचयनतः ॥

पुष्कर

नूतने च क्रमात् पीठे स्थापयेदधिपूर्वकम् ।
मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भाश्च स्थापयेत् ॥
दक्षिणोत्तरपूर्वाङ्गं प्रकल्प्य संयुतेऽन्ततः ।
अथवा तन्मूलदेशे सचतुर्पञ्चवास्तथा ॥
पीठवस्त्रेण संयुक्तं कुम्भाद्वत्तुष्टयम् ।
चक्रातपं तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
कुम्भानाञ्च चतुःपार्श्वे यवतिलैर्युक्तसङ्ख्यानम् ।
स्थापयेत्तुः क्रमात्तत्र पूजाकाळे द्विजोत्तमाः ॥
मण्डलस्य तथा पूर्वे वाद्यं घटमर्पयेत् ।
नानादेवान् गणेशादीन् यन्त्रादीञ्च समर्पयेत् ॥
हुत्वा यथाक्रमं तत्र बलिं दद्याद्ब्रह्मचरः ।
पयोद्वयेन क्षीरेण स्थापयित्वा यथाक्रमम् ॥
स्नेह स्नेहैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
एवं विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुष्पात्तस्य सम्भवेत् ॥
संवत्सरे तथा पूर्वे षोडशे मासि वै तथा ।
वर्षासाभ्यन्तरे तस्य सुतद्धानिं विनिर्दिशेत् ॥
अथवा स्वामिनं हन्ति द्वितीयं भ्रातरन्तथा ।
तृतीयं सर्वहानिः स्यात् सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
सञ्जायि तस्य नश्यन्ति गोमहिषादीनि सर्वतः ॥
एवंविधकृतं होमं यः कर्त्तुमक्षमो भवेत् ।
होमं कृत्वा यथाशक्त्वा धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥
अस्मिन् कृते न सन्देहः प्रेतारिष्टं न पीडयेत् ।
न विप्रो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
एतद्दोमं विनिर्दिष्टं यत्नतो न करोति यः ।
न रक्षति यमस्तस्य एभिर्मासैश्च वंशजम् ॥
सुतो भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पित्रो भगिनीपतिः ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापत्यमेव च ।
एकैकं वर्षपूर्वे कुटुम्बं पीडयेद्भवम् ॥
षोडशे मासि संपूर्णे बान्धवान् परिपीडयेत् ॥
बान्धवानामभावे च वास्तुदृष्टो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
देवता यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
यत्किञ्चिद्दानसुखं सुदो भवति मानवः ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यमं धर्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्वकं तथा हुत्वा प्रान्ते दद्याद्बलिं दुष्टः ॥
प्रभाते च तथा राजावश्यं चान्तदिने तथा ।
आचार्येण प्रकुर्वन्ति अपयेच्च चरं ततः ॥
विप्रचक्रिययोर्दोषैः पिष्टवैश्यस्य निर्मितम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
दत्त्वा मधुप्लुताक्षं चरं पञ्चाक्ष दापयेत् ।
ततोऽरिष्टः प्रशान्तः स्यात्ततो होमं समापयेत् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्वं वज्रयुगेन यत्नतः ।
आचार्यं दृष्ट्वा तत्र पञ्चाद्विजमेव च ॥
इति वराहसंहितोक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥
पुष्करकणिका, श्री, (पुष्करं पद्मं कर्णयति साह-
स्येन प्राप्नोतीति । कर्ण + ण्यल् । टाप् अतः

पुष्करा

इत्यम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
पुष्करनाडी, श्री, (पुष्करं पद्मं नाडयति सौन्द-
र्यं भणयतीति । नाड + ण्यल् । ततो ङीष् ।)
स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करमूलं, श्री, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य ।
पुष्करनातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौषधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्य-
पर्यायः । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४
पुष्करिणी ५ वीरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्करा-
क्षयम् ८ काष्ठीरम् ९ वसतीर्यम् १० चासारिः
११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर-
शिका १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफवातज्वरवासारोचकाश्रयोपपाकुणाश्रि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ “विशेषान् पार्श्व-
मूलानुत् ।” इति भावप्रकाशः ॥ (यवहारोऽस्य
यथा,—
“भाग्यं पुष्करमूलञ्च राज्ञां विलम्बमानिकाम् ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाभुः साधयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयज्ञे ज्वराधिकारे
भाग्यादिकाये ॥)
पुष्करमूलकं, श्री, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् ।
ततः संज्ञायाम् कन् ।) कुष्ठकुष्ठस्य मूलम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञात-
व्यम् ॥)
पुष्करशिका, श्री, (पुष्करस्य शिका जटेश ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करसज्जी, पुं, (पुष्करस्य पद्मस्य सज्जं ययोरिति ।)
अश्विनीकुमारौ । द्विवचान्तोऽयम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
“आयत्तं पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसज्जम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥”
“किम्भूतं कुमारं पुष्करसज्जं पुष्कराणां पद्मानां
सज्जं माला ययोरौ पुष्करसज्जी अश्विनौ
अश्विनीकुमारौ पुष्करसज्जी पद्ममालिनौ देवानां
भिषगौ । तत्पुत्र्यः कुमारः पुष्करसज्जं तम् ।
अश्विसाम्यकथनेन रोगहर्त्ता सुन्दरश्च पुत्र-
मधत्तेति सूचितम् ॥” इति तत्र वेददीपः ॥)
पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्षो-
र्दृशनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति ऋच् ।)
विष्णुः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“पुष्कराक्षः । निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
आदि मां देवदेवेश त्वत्त्वो नाभ्योऽस्ति रक्षिता ॥”
(श्रीलङ्काः । यथा, महाभारते । १ । २० । १६ ।
“अथाब्रवीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत । ॥”)
पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करस्य आक्षा आक्षा यस्य ।)
सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पुष्करं
आक्षा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
“तुल्यं पुष्कराक्षं हि वृक्षवैतसपण्यातवज्रचयं
यवक्रायेन पातुं प्रयच्छेत् ॥”)

पुष्करि

पुष्कराक्षयं, श्री, (पुष्करं आक्षयो यस्य ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“सुमान्दता नागरपुष्कराक्षयैः
क्षतः कषायः कफमागतोऽहवे ।
सन्वासकासाश्चिपाश्चैव कृक्रे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयज्ञे ज्वराधिकारे ॥)
पुष्करिणी, श्री, (पुष्करवत् व्याकृतिरस्यस्या इति ।
पुष्कर + इनिः । ततो ङीष् ।) स्थलपद्मिनी ।
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्करं
मुखदण्डस्तदस्यस्या इति । इनिः ।) हस्तिनी ।
सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्मानि सन्त्यनेति ।)
जलाशयः । इति मेदिनी । श्री, १०४॥ शतधनुः परि-
मितसमचतुरस्रजलाधारः । पुष्कर इति पुष्करि
इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्वातम् २ ।
इत्यमरः । १ । २० । १७॥ जलकूपी ३ । इति जटा-
धरः ॥ पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ४॥
सा तु दक्षिणोत्तरायता कार्या ।
यथा,—
“कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका क्रोण एव च ।
तडागः सरसी चैव सागरश्चाष्टमो मतः ॥
सद्विज्ञेनाश्रयः कार्यो यत्नाद्यान्योत्तरायतः ॥”
इति कल्पतरु वायुपुराणम् ॥ ४॥
तस्या लक्षणं यथा । “पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्टसंहितायाम् ।
“चतुर्विंशकुलो हत्तो धनुस्तचतुरक्षरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः ॥
तेन चतुर्दिक्षु विंशतिहस्तान्यनयां चतुःशत-
हस्तान्नाभ्यन्तरस्तेन पुष्करिणी । एतज्जला-
शयाधारपरं न तु उपरितम् । शतैश्च धनुर्भिः
पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ ४॥
तत्करणे वास्तुयागः कर्त्तव्यः । महाकपिल-
पञ्चरात्रम् ।
“जलाधारश्चार्धच यजेद्वास्तुं विशेषतः ।
ब्रह्माददितिपर्यन्ताः पञ्चाशच्चयसंयुताः ।
सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्तिताः ॥
असंपूज्य हि तान् सर्वान् प्रासादादीन् कार-
येत् ॥
अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्मप्रसिद्धयोः ॥
ब्रह्माददितिपर्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवी-
पुराणोक्त ईशादिकस्य एव व्यवहियते । धर्म-
धर्मिणोस्तडागादितत्कर्त्तव्यः । आरम्भदिने
तत्करणे उत्सर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
यथा,—
“प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
पुरवेष्टप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ॥
वास्तुपशुमनं कृत्वा ततः सुषेण वेष्टयेत् ।
वास्तुपूजामकुञ्जावस्तवाहारो भविष्यति ॥
इति मतस्यपुराणे पुरवेष्टप्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः
पूर्वोक्तवचने प्रासादधर्मादिदेशादथ वाप्यादि-
प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥ ४॥

पुष्करि

तदारम्भी नक्षत्रादि दीपिकायाम् ।
‘पुष्करिण्योत्तराश्विनवर्षात्पुष्करिण्यभिः
श्रद्धांके शुभयोगवारतिथिषु करेण्वर्षीयेषु च ।
पुष्करिण्योत्तराश्विनवर्षात्पुष्करिण्यभिः
प्रारम्भः सतिताश्विन्य शुभदो जीवेष्टपुष्करिण्ये ॥
पुष्करिण्योत्तराश्विनवर्षात्पुष्करिण्यभिः
रोहिणी-पूर्वाषाढा-मघा-ज्येष्ठारोभिः ॥
मातुल्ये ।

‘चन्द्रादित्यवर्षे लब्धा लभं शुभनिरीक्षितम् ।
लम्भोच्छायादि कर्णवर्षमन्त्र परिचर्षयेत् ॥
अभिर्गो रोहिणी नक्षत्रोत्तराश्विनमेवम् ।
स्वाती ज्येष्ठारोभिः च यद्द्वारम्भे प्रशस्तते ॥
वज्रयाघातमुखे च यतीपातातिगच्छयोः ।
विष्कम्भगच्छपरिचर्षयेत् योगेषु कारयेत् ॥
आदित्यभौमवर्षे सव्ये वाराः शुभावहाः ।
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥
ज्योतिषे । गुरोर्भुगोदरस्तवाक्ये इत्यभिधाय
प्रतिष्ठारम्भे देवकूपदेवर्षयन्ति हि ॥ ॥
उत्सर्गफलमाह । कपिलपञ्चरात्रे ।
‘संक्षेपात् प्रवक्ष्यामि जलदानफलं ब्रह्म ।
पुष्करिण्यादिदानेन विष्णुः प्रीत्याति विचष्टक ॥
जलाशयकरणार्थभूमिदानफलमाह पञ्चगुप्तः ।
‘जलाशयार्थं यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
भूमिमिति शेषः ॥ ॥ तत्प्रतिष्ठाकालमाह ।
मत्स्यपुराणम् ।

‘अथ राजन् ! महाबाहो ! तद्गादिषु यो
विधिः ।
चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ॥
माघे वा सव्येदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीतं चोत्तरायणे ॥
पुण्येष्टि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
अतीतं प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठावस्तुचये ।
‘माघेष्टे फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढाकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥
ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्तस्मिन्निष्ठवाचनम् ॥ ॥
‘पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
दशमी पौर्णमासी च तथा अष्टा वयोदशी ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृत्वा बहुफलदा भवेत् ॥
आषाढे हे तथा नक्षत्रोत्तराश्विनमेव च ।
ज्येष्ठाश्विनोदशीः पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥
ज्येष्ठाश्विनी रेवती च पुष्यो ज्येष्ठारोभिः ।
ज्येष्ठारोभिः तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु प्रशस्तते ॥ ॥
बुधो दृष्ट्यतिः शुक्लस्य एते शुभावहाः ।
एतन्निरीक्ष्य तं जम् नक्षत्रं प्रशस्तते ।
यद्द्वारारोभिः लब्धा यद्द्वारपूर्णा विधाय च ।
निर्भसं सक्तं ज्ञात्वा वन्यित्वाहुतादिकम् ॥
शुभयोगे शुभयुगे करुण्यविवर्जिते ।
जम् कृत्वे च कुर्वीत प्रतिष्ठादिकसुप्तम् ॥ ॥
अथने विधुवे तद्वत् वरुणीतसुखे तथा ।
एतेषु स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मेणा ॥
भविष्ये ।
‘प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

२०१

पुष्करि

दशमी वयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
बोमो दृष्ट्यतिश्चैव शुक्लस्यैव तथा बुधः ।
एते सौम्यपक्षाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥
प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहारस्तुचयः ।
‘लक्ष्मणस्य च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव प्रशस्तते ॥
दीपिकायाम् ।

‘पुष्करिण्यश्रद्धाभगदेवतासव्ये
सौम्यानिशेषमचरोहिणिकलहृत्ते ।
पौष्कराश्रद्धारिमेष्ट पुनर्वसौ च
कार्याभिविक्तवभूतपतिप्रतिष्ठा ॥
वासवं धनिष्ठा । ईश आर्द्रा । आर्द्रायाश्चैव
सौम्यामिति प्रतिष्ठावारस्तुचयात् ॥ ॥
वापीत्यादीनां पूर्वताभिधानात् शुभस्थाधिकार-
माह जातुर्कर्णः ।
‘वापीकूपतद्गादि देवतायतनादि च ।
असप्रदानमारामः पूर्वमित्यभिधीयते ॥
अभिज्ञोचं तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च दृष्टमित्यभिधीयते ॥
यद्द्वारारोभिः यद्द्वारं पूर्वमित्यभिधीयते ।
दृष्टापूर्वं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ॥
अधिकारी भवेत् शुभः पूर्वं धर्मं न वैदिके ॥
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अभिज्ञोच्चादविति रत्ना-
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्वाधिकारः । यथा,
नारीत्यशुभो दृष्ट्यतिः ।
‘पिण्डयगुरोद्विज्ञानं भर्तुः स्त्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कक्षपूर्वाभ्यां दृष्टानाथातिथीन् स्त्रियः ॥
अस्य पूर्वतात् दृष्टिश्चाहमप्यादौ कर्त्तव्यम् ।
यथा, गोभिः । ‘दृष्टिः पूर्वेषु युग्मा नाशयेत्
प्रदक्षिणस्तुपचारः । यवेक्षितार्थ इति ॥ ॥
हयशौघपञ्चरात्रे ।
‘वापीकूपतद्गागानी पश्चिमे यागमष्टपम् ।
कुर्वाद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यस्तुतमम् ॥
कन्यसं दृष्ट्यतिः कूपे श्रुतं तथागवः ।
द्विष्टकं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ।
द्विष्टदृष्टं कुर्वीत तद्गागे मष्टपं शुभम् ॥
कन्यसं कनौयोसम् ॥ ॥ सकृत्पविधिमाह
भविष्ये ।
‘यद्द्वारोद्विज्ञानं पात्रं वारिपूर्वं गुणान्वितम् ।
दर्भज्यं सायनलं फलपुष्पसमन्वितम् ॥
जलाशयारामकूपे सकृत्पे पूर्वदिष्टः ।
वाधारो चोत्तराश्विनोदशीनां निक्षेपेत् पयः ॥
मत्स्यपुराणे ।
‘प्रागुदक्प्रवणे देशे तद्गागस्य समीपतः ।
चतुर्दशं शुभां वेदीं चतुरस्रं चतुर्मुखीम् ॥
कारयेद्विधः । तथा,—
‘संवत्तः समवर्णाः स्युः पताका ज्वलंयुताः ॥
समवर्णा वस्त्रमाखनोकपाजवर्णाः ।
‘अश्वतोषुमरवचवटशाखायुतानि च ।
मष्टपस्य प्रतिदिष्टं द्वायायेतानि कारयेत् ॥
तथा ।
‘कुलश्रीलक्ष्मणः स्थापकः स्थाद्विज्ञोत्तमः ॥
स्थापक आचार्य इति रत्नाकरः ॥ ॥

पुष्करि

‘सौवर्ण्यं कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यकुम्भौ ।
ताम्रौ कुलीरमङ्ककावायवः शिशुमारकः ॥
एवमावाय तान् सर्वानादौ चैव विशाम्यते ॥
शुक्लमाख्याम्बरधरः शुक्लमन्त्रविशेषनः ॥
सर्वोपधुदकज्ञानज्ञापितो वेदपुङ्गवः ।
यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
पश्चिमं द्वायामाख्य प्रविशेद्यागमष्टपम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन भरीयां निःस्नेन च ।
रजसा मष्टपं कुर्वीत पञ्चवर्गेन तत्त्ववित् ॥
बोद्धव्यं तत्त्वज्ञं पञ्चगर्भं चतुर्मुखम् ।
चतुरस्रं परितो दृष्टं मध्ये सुप्रोभनम् ॥
वेद्याङ्गोपरि तत् कृत्वा पञ्चाङ्गोक्तपतीक्षया ।
विन्यसेन्नक्तः सन्तान् प्रतिदिष्टु विचक्षयः ।
भवादीन् स्थापयेन्नक्तं वाद्यं मन्त्रमाश्रितः ॥
भवादीन् कूर्मादीन् ।
‘ब्रह्माख्यं शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।
विनायकं विन्यस्य कमलामलिकान् तथा ॥
पूजयेदिति शेषः । तथा,—
‘नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं जायते कश्चित् ॥
यजपूजामष्टपं शान्तिदीपिकायाम् ।
‘वर्त्तन्तो भास्करः कार्यो ह्यर्द्धचन्द्रो नृशकरः ।
अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापास्तित्तथा ॥
पञ्चाङ्गतिर्गुरुः कार्त्तिकस्तुष्कोणस्तु भागवः ।
खड्गगतिः शनिः कार्त्तिको राहुस्तु मकरगतिः ।
सर्पाङ्गतिस्तथा केतुः कार्त्तिको मङ्गलपूजने ॥
मत्स्यपुराणे ।
‘देवतानां ततः स्थाप्या विशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधनीवसितार्कणाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता यद्वा लोकहिते रताः ।
मध्ये तु भास्करं विद्यालोकितं दक्षिणेन तु ॥
उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ।
पूर्व्येण भागवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्यके ॥
पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहुं पश्चिमदक्षिणे ।
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत् शुक्लतुल्ये ॥ ॥
भास्करस्यैव विद्यादुमाश्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ॥
ब्रह्माख्यं गुरोर्विद्यात् शुक्लस्यापि प्रजापतिम् ।
शनेश्चरस्य तु यमं राहोः कालान्तयेव च ।
केतुर्नाचत्रगुप्तश्च सर्वेषामधिदेवताः ॥ ॥
अभिरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र येनी च देवताः ।
प्रजापतिश्च सपञ्च ब्रह्मा प्रवृद्धिदेवताः ॥ ॥
विनायकं तथा बुधो वायुनाकाशमेव च ।
आवाहयेद्वाहुतिभिस्तथैवाङ्गुमारकौ ॥
संकरेभक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्लौ तथा चेतौ बुधनीचौ च पिङ्गकौ ॥
मन्दराहू तथा लब्धौ धूमः केतुर्गणं विदुः ।
यद्द्वारार्थं देयानि वासीसि कुसुमानि च ॥
धूपामोदोऽथ सुरभिरुपरिष्ठातानकम् ।
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥
शुद्धिर्द्वं रवेः कुर्यात् सोमाय दत्तपायसम् ।
संभावकं कुजे दद्यात् क्षीराक्षं सोमसूत्रवे ॥

पुष्करि

दधोदनम् जीवाय मुक्ताय च हतोदनम् ।
 शनैश्चराय लघ्वरमाणमांश्च राहवे ।
 चित्रोदनम् केतुभ्यः सर्वभक्षेः समर्पयेत् ॥
 स्कन्दपुराणम् ।
 'जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वरं स्थानसंस्थानि च ।
 योऽश्नात्वा कुरुते शान्तिं यद्वासीनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिष्ठेयुः पशुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्त्यान्तु मगधि तु हिमामुजः ॥
 सैन्धवेयुः गुरुजातः शुक्रो भीजकटे तथा ।
 शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरिच्छेता यक्षभूमयः ॥
 आदित्यः काश्यपो गोच आर्जुनश्चन्द्रमा
 भवेत् ॥

भारद्वाजो भवेद्भूमिस्तथात्रेयश्च सोमजः ॥
 सुरपुण्योऽङ्गिरोगोचः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठीनस्तथा ।
 केतवो भैमिनेयाश्च यद्वा लोकहिते रताः ॥
 कात्यायनः ।

'तद्गोत्रजातो अश्नात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य कलमाप्नोति न सन्तुष्यति देवताः ॥
 न हुतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
 ब्राह्मण्यौ भार्गवाचार्यौ क्षत्रियावर्कलोहितौ ॥
 वैश्यौ सोमवृधौ चैव शैवान् शूद्रान् विनि-
 र्हीयेत् ॥

शान्तिदीपिकायाम् ।
 'शुक्रार्को प्राङ्मुखो स्थाप्यौ शशाङ्कार्को च
 दक्षिणौ ।

उत्तराख्यौ गुरुवृधौ पश्चिमाख्यौ स्थापयेत् ॥
 अग्निप्रणयनानन्तरं ग्रहावाहनमाह वैशम्पा-
 यनः ।

'अग्निप्रणयनं कृत्वा पश्चादावाहयेत् सुरान् ।
 मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ॥
 यद्यपि यद्वादीनां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति
 शब्दोपहितन्यायार्थोपहितः शब्दो वा देवता
 उभयथापि शब्दनिर्णयमात्रं अवनिगमकः स्यात्
 तथापि बहुषु दृष्टत्वां स्वर्यादिशब्देन यद्वादीनां
 देवतात्वम् । तेन सर्वसोमकुण्डलुधदृष्टस्तिशुक्र-
 शनैश्चरराहुकेतुपदैर्देवतात्वम् । अग्निदेवता-
 नान्तु ब्राह्मणो मास्त्वन्विष्णुश्चैत्रयमकाल-
 चित्रगुप्तानामेभिरेव पदैः । तथा प्रत्यक्षदेव-
 तानाश्च अग्रपृथिवीविष्णुशशीप्रजापति-
 ब्रह्मणामेभिरेव पदैः । तथा विनायकदुर्गावा-
 युकाशान्निनामेभिरेव । इति ज्ञानप्रदीपः ॥३॥
 शान्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 लोकपालमन्त्रानाह भविष्ये ।

'न्यासमन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह ।
 इन्द्रस्तु महासा दौमः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽवयवः ।
 धूमकेतुरनाध्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 यमश्चोत्पलवर्णाभः किराटी दण्डधृक् सदा ।
 नर्ममाली विमलाला तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

पुष्करि

निर्गतिस्तु पुमान् लब्धः सर्वरक्षोऽधिपो
 महान् ।
 खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वरुणो धवलो जिह्वाः पुरुषो निष्कगाधिपः ।
 पाशहस्तो महाबाहुस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वायुश्च सर्ववर्णोऽयं सर्वगन्धर्वहः शुभः ।
 पुरुषो ज्वलहस्तश्च तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 गौरी यस्तु पुमान् सौम्यः सर्वविधिबलान्वितः ।
 नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 ईशानः पुरुषः शुक्लः सर्वविद्याधिपो महान् ।
 मूलहस्तो विष्णुपाशस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 पद्मयोजिह्वस्तुर्निर्हंसवासाः पितामहः ।
 यज्ञाध्यक्षस्तुर्वक्त्रस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माहं सचराचरम् ॥
 पुष्पवह्णारयेन्द्रहिं तस्यै नित्यं नमो नमः ।
 ओम्कारपूर्वका स्ते न्यासे बलिनिवेदने ।
 मन्त्राः स्युः सर्वकार्याणां हविर्पुष्टिफलप्रदाः ॥
 ह्यश्वशैवपञ्चरात्रे ।

'अथवा कामतः कुर्यात् सूर्यारत्नादिनिर्मितम् ।
 द्विभुजं चं सप्तहस्तं दक्षिणैर्नाभयप्रदम् ॥
 वामेन नागपाशान् धारयन् सुभोगिनम् ।
 मौलिनं वा महाभार्गं कारयेद्यादक्षी पतिम् ॥
 वामे तु कारयेद्दक्षिणं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
 नागैर्गद्दीभिर्गद्दीभिः सप्तद्वैः परिवारितम् ॥
 हस्तेष्वेव वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ॥
 पुष्करं तत्पुत्रम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
 वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 'अष्टाविंशान्तर्वाजेन चतुर्दशयुतेन च ।
 अर्द्धहृद्विन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥
 तेन ओं वौ इति मन्त्रः ।

'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणयेन निरोधयेत् ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पाटैः सान्निध्यं पाशमुद्रया ॥
 स्थितिं प्राणप्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् अन्तर्गता-
 कृष्टसुष्टिर्वा निरोधस्तदा दर्शयेत् । दानकल्प-
 तदरत्नाकरयोर्व्यहृचयस्त्रपरिग्रहम् ॥ अथातो
 वरुणविधिं वापीकूपतडागयज्ञं आख्यास्यामः ।
 पुराणि तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीचीं दिश-
 मास्थाय प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदक्-
 समीपे अग्निसुपवमाधाय वारुणं अपयित्वा
 आन्ध्रभागान् हुत्वा ततश्च आन्ध्राहुतीर्जुहु-
 यात् । समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यर्थं ततो हविता
 अष्टभिर्जुह्यात् । तदायामि ब्राह्मणा वन्द-
 मानः इति पञ्च । त्वत्तोऽयं वरुणस्य विहा-
 निति हे इमं मे वरुणं सम्यो हवेति च स्मिदि-
 लतश्च नवमं नव वै प्राणाः प्राण इव आप-
 क्षस्मादापो नवभिर्जुहोति ॥३॥ मार्जनान्ते
 धेनुमवतारयेत् । अवतार्यमाणान्तामशुमन्त्र-
 येत् । इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो
 न्यतः सन्तु नित्यं तारयन्तो सर्वतोर्थाभिषिक्तं
 लोकालोकं तरते तीर्थ्यते च । इत्यनेन पुष्कामे
 यजमानः स्वयं लय आचार्यगान्धारश्च उत्तीर्थ्य
 आग्नेऽस्नात्वा ततः शयनं कर्तव्यं ऐशान्यां दिशि ।

पुष्करि

उत्थापयेत् । सुयवसा भगवतीह भूया इति
 हिं हतश्चेत् तदा हिं हतस्ती वसुमती वरुणा-
 भिति जपेत् । तां सपेलकण्ठो कनकजङ्घी
 हवप्रजां रूप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय वाम-
 गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
 देया इति । तत उत्सर्गं कुर्यात् । ईर्षपिष्ट-
 मवुष्याः प्रीयन्तां इत्याह श्रीयकः । यजमानो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा क्षतिं वाचयतीति ।
 आख्यार्थः । तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्ववचनेभ्यो
 ज्ञेयम् । एव एव विधिर्गोभिर्जपारखरयज्ञोक्त-
 कर्माहुताहभ्यामवुहोयते ।

'यजमाना तं कृत्वा आयां परोक्तमविरोधि च ।
 विहङ्गिस्तदुद्वेयमभिहोवादि कर्मेवम् ॥

इति हृद्गोपरिग्रहात् ॥

ततश्च अग्निसुपवमाधयेत् सख्यस्तोक्तविधि-
 नाग्निं संख्याय वारुणं वरुणदेवताकं
 चक्रं निष्पाद्य आन्ध्रभागान् हुत्वा इति
 हृद्गोपरिग्रहम् । स तु विष्णुपाशजपान्तां
 कुशस्त्रिकां समाप्य महायाहुतीर्जुह्या प्रकृतं
 कर्मे कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभृष्टशु
 इत्यादि पुराणीयं ध्यात्वा अयं त्वं वरुणनामा-
 सीति नाम कुर्यात् ।

'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुयुगे प्रजापतिः ।

जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः सप्तदाहृतः ॥

इति स्मृतेः ।

तत आवाह्य पूजयित्वा समिन्प्रक्षेपानन्तरं
 महायाहुतिर्होमं कृत्वा समुद्रा ज्येष्ठा इत्यादि
 चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुह्यात् । ओं तद्वा-
 यामीति ओं तदिदं कर्ममिति ओं शुनः प्रीयो-
 ह्यीति ओं अवते ह्यौ वरुण इति ओं उद-
 तममिति पञ्चभिः ओं त्वत्तोऽयं इति द्वाभ्यां
 ओं इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानवयोक्तैर्व्यहृ-
 चोक्तेः प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्च चतुरावर्तं अशु-
 गोचो भार्गवप्रवरश्च पश्चावर्तं लुचा जुहुयात् ।
 अयमे स्मिदिहते च । ततः कुशस्त्रिकोक्त-
 विधिना शेषं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
 नवाहुतिस्तुतिः । मार्जनान्ते इति यजमानाभि-
 धिकः । तद्विधानस्तु मत्स्यपुराणि ।

'गजाश्चरण्यावस्त्रोक्तसङ्गमात् इदमोक्तान् ।

नृदमादाय कुम्भेभ्यः प्रक्षिपेच्चत्वरानथा ॥

गोरोचनाश्च सिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।

अपनं तस्य कर्णयं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।

पूर्वकर्तुर्महामन्त्रैरेव कृत्वा विधानतः ॥

पञ्चभङ्गाश्च शान्तिकपौष्टिककल्पतरुक्ताः ।

'अन्धत्योऽम्बरवज्रवटचूतस्य पञ्चवाः ॥

महामन्त्रैः । सुरास्नासमभिधक्षित्वादिभिः ।

एतत्पर्यन्तं कूर्पेऽपि । कापिथे ।

'ऐशान्यां स्थापयेद्युष्मं स्नातात् पञ्चकरान्तरम् ।

यूपहृत्वेतिमन्त्रेण सर्पाकारं सुधीभनम् ।

पूजयित्वा तु वस्त्राद्येस्ततो यदि प्रचालयेत् ॥

मात्ये ।

'अद्विजमात्रो ययः स्यात् सौमित्राविजिह्वितः ।

पुष्करि

यजमानप्रसाधो वा सर्वसाधो भूतिमिच्छता ।
‘चीरिदृष्टोऽवस्थादिः । ततो धेनुं सचैककण्ठा
कांस्थानुत्तविशेषकयुक्तां जलाशयेऽवतारयेत् ।
तथा हयशीर्षपञ्चरात्रे ।

‘मां सवत्सो समानीय सुशीलाञ्च पर्यङ्कनीम् ।
कांस्थोपदोहो ब्रह्मादिवक्त्रपुष्पोपशोभिताम् ।
सर्वश्रेष्ठं रौप्यद्वारां तावदृष्टां सुशीभनाम् ।
नाङ्गलम्बकहस्तोऽसौ यजमानः सवाग्वरः ।
शूनेः सन्तारयित्वा सामाचार्याय निवेदयेत् ।’
कांस्थोपदोहो कांस्थकोटामिति यावत् ।
कापिणः ।

‘अजले अजतुनपाद्य यजमानः सभार्यकः ।
तरेदे प्राङ्मुखो भूत्वा कृतगोकाङ्गनाङ्गुलिः ।’
इदं वज्रं पवित्रं इति मन्त्रेणावतार्यमाणा-
मनुमन्त्रयेत् । ततः प्राङ्मुखः सन्नवतारयेत् ।
सा च गौः पश्चिमतोऽवतार्या । ततः कूल-
समीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिणम् ।

‘पुनः पुष्कोदकेनाथ वसितेन कुशेन तु ।
सुपेने वापसजेन पिष्टतीर्थेन तर्पयेत् ॥

गताञ्चागमिष्यन्ति वे कुले मम बान्धवाः ।
ते सर्वे हस्तिमायानु मया दत्तजलेन वै ।

ततो सुचामि मन्त्रेण सुधेनां वस्त्रसंयुताम् ।’
आचार्यकान्धारज्य उत्तीर्ण्य आपोऽस्नानांतरः

मुन्ययन्तिमन्त्रेण शेषान्वास्तुत्यापयेत् । सुय-
वसर भगवतीह भूया इति ब्रूयात् । सा यदि

हिंकारं करोति तदा हिं कृत्स्नतीत्यादि जपेत् ।
तत उत्तविशेषकयुक्तां धेनुमाचार्याय सामगाय

दद्यात् । ततो यथाशक्ति दक्षिणाञ्च दद्यात् ।
एतत्पर्यन्तं न कूपे अवहित्यतेऽसम्भवात् ॥

तत उत्सर्गं कुर्यात् । अथ विशेषमाह रत्ना-
करधृतमत्स्यपुराणम् ।

‘प्रज्ञानाचिन्त्य मनसा विविधानि शुभाणि च ।
प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्वं जलाशयम् ॥’
कापिणञ्च ।

‘ततस्ततपश्चर्म तौरं गत्वा पूर्वान्नस्थितः ।
जलोत्तर्गं प्रकुर्वीत सर्वसत्कार्यकं ध्रुवम् ॥’

सर्वसत्कार्यकं सर्वभूतप्रयोजनकम् । सर्वभूतेभ्य
उत्सृजेदित्यर्थः । देवपिष्टमाशुष्याः प्रीयन्ता-

मिति पठेदिति शेषः । उत्सृज्य यजमानो
ब्राह्मणान् स्पर्श वाचयतीति दक्षिणाभिरिति

शेषः । एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि । जलाशयोत्सर्गस्य
सर्वभूतोद्देशकत्वेन अपहृष्टचित्तोद्देशकत्वेऽपि

त्यागत्वमपि । ततश्च कीटादिर्ममेदमिति स्त्रीका-
रायोर्यत्वेन वेदेभ्योद्देशगतस्त्वान्नकत्यागक-

पत्वात् अस्त्व यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्-
सर्गस्तुप्रकृत्य मत्स्यपुराणेऽपि । प्राप्नोति तद्-

यागवशेन भूय इति यागत्वेनाभिहितम् । ततश्च
तज्जलं सखत्वरूरीकरणीयं नद्यादिवत् साधा-

रणीकृतम् । अतएव
‘सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि ज्ञानपानावगाहनेः ॥’
— लिङ्गेन उद्गादानं विना कस्यापि न

२०३

पुष्करि

स्त्वमिति । ततश्चास्य यागवदुत्तराप्रतिपत्तेर-
नुत्तत्वात् साधारणजनस्य परियहमात्रेण गौत-

मोक्तेन सामित्यश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन
सामित्वात् तत्र ज्ञानादावदोष इति तत्त्वम् ।

यथा गौतमः । सामीं रिक्थकवस्यभिभाग-
परियहोधिगमेतु ब्राह्मणस्याधिकं कथं क्षत्रि-

यस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्वसूत्रयोरिति । परि-
यहोऽन्यपूर्वस्य जनद्वयकाठादेः स्त्रीकार

इति मितान्तरा । ऋक्साधिकारे अक्षमाहा-
पक्षमः । दद्यात् शिखोष्ठी चान्यथापरि-

यहीतमिति । अपरियहीतमन्यास्त्रीकृतमन्त्रा-
मिकमिति यावत् । निर्दिष्टं वेतनकथं निर्देशो

भूतिभोगयोरिदमरकोवजिकाकशेषयोः ।
हयशीर्षे ।

‘आपोऽद्वेति तिर्यभिः पञ्चमयं विनिःक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥

गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।
ततोऽन्नं भोजयेद्द्विजान् दद्यात्तैभ्यश्च दक्षिणाम् ॥

एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि ॥ ॥ कापिणे ।
‘नागानामष्ट नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् ।

ततः कुम्भे च निःक्षिप्य गायत्र्या च विनोष्य वै ॥
उद्धरेत् पञ्चिकामेकां तत्रैव नागमीक्षयेत् ।

यस्य नामोद्धरेदन्तं स वै जलाधिपः स्मृतः ॥
तच्च संपूज्य गन्वादेर्दद्यात् चीरञ्च पायसम् ॥’

पञ्चगव्यान्वस्य योगीश्वरश्चतुर्वचनादयथा ।
‘अष्टौ नामान्याम्यपचे कृत्वा देव प्रयत्नतः ॥’

तानि च गारुडः ।
‘अन्नतो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्त्वकः ।

कुलीरः कर्कटः शृङ्गो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः ॥
एतानि नामानि व्याम्यपचे लिखित्वा कलस-

मध्ये निःक्षिप्य गायत्र्या हृन्द्वा मधुमि इति
रघुनाथधृतमन्त्रेणाकोषयस्य नामोत्तिष्ठति तं

यद्यं समावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रक्षा
कर्तव्या इति ब्राह्मणान् आवयेत् । हयशीर्षे ।

‘वैशुकं वारुणञ्चैव पुद्गलं नागकेशरम् ।
वज्रं चम्यकञ्चैव निम्बञ्चैवाथ खादिरम् ॥

एतेषामेव दाह्यानां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
सर्वककोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्यादयथेष्टितम् ॥’

तथा च दृष्टव्यम् ।
‘गुलचक्राङ्गितां कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये ।

द्वादशाङ्गुलमानान् वायोचक्रं प्रकल्पयेत् ॥
मोडशं पुष्करिण्यान् विंशतिञ्च सरोवरे ।

सागरे हस्तमाचन्य लौहं तावन्नु पौनजम् ॥
चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तेनां यथेष्टितम् ।

शतहस्ता भवेद्वापी दिगुभा पुष्करिण्यापि ॥
त्रिगुणान् सरोमानमत ऊर्ध्वं सागरः ॥’

ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनि-
ष्ठाङ्गुलवर्धकहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाण-

मन्त्रेण स्थापयेत् । ॐ गन्धर्वारेति गन्धवारिणा
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति तैलहरिद्रया ॐ काष्ठात्

काष्ठादिति हून्वाभिः ॐ हृपदादिव दद्यादिना
अपहृष्टिकादिभिः ॐ मधुवातेति पञ्चाङ्गतेन

पुष्कलः

याः पश्चिमीरिति पञ्चोदकेन ॐ सुवासुवासा
इति क्षुद्रवष्टिकायुतां पताकीं यद्यौ वधीयात् ।

ॐ यद्यै नमः इति मन्त्रेण पूजयेत् । पुष्पाद्यज-
कृतां यष्टिं कन्दरवमीपं वधेत् । गुह्यसु श्रद्धादि-

निःस्त्रेण राजतवद्व्यप्रतिमां उत्तिष्ठेति वसुत्याय
प्रदक्षिणाय जप्त्वा आपोऽद्वेति दद्यादिना

मन्त्रेण वदन्त्योत्तममपि इति मन्त्रेण च
जले क्षिपेत् । ततश्चैव स्नाति द्वादशगोमय-

द्विमधुक्षुद्रमहानदीजलपञ्चरत्नानि ॐ येते-
वापी रोचने दिव इति मन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ पुवं

पुवेण मनसा इति मन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ
यूपहृष्टेति मन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो

जलमाहः पूजयेत् । यथा ह्रीं पूज्यस्याम् ।
भ्रियं आप्तेय्याम् । शचीं दक्षिणस्याम् । मेघां

नेत्र्याम् । अर्वां पश्चिमायाम् । विद्यां वाय-
व्याम् । जर्घीं उत्तरस्याम् । सरस्वतीं शेषा-

न्याम् । अथो विद्याम् । ऊर्ध्वं जम्भीम् । पाद्या-
दिभिः संपूज्य अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यादि-

द्वात्रिंशद्देवताः पूजयेत् । समस्तेति वदन्तं
चामयेत् । कापिणम् ।

‘शङ्कतूर्यादिनिन्देक्षया वै चीरधारया ॥’
जलाशयं प्रवेष्टयेदिति शेषः । प्रतिष्ठानन्तरं

मातुष्ये ।
ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टतन्त्रया ।

भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशदाथ विंशतिम् ॥
इति जलाशयोत्सर्गस्तत्त्वम् ॥

पुष्करी, [५] पु, (पुष्करमस्यास्तीति । पुष्कर +
इनिः ।) हस्ती । इति चिकाकशेषः ।

पुष्कलं, क्ली, (पुष्कति पुष्टिं गच्छत्यनेनेति । पुव +
“कलञ्च ।” उणा० ४ । ५ । इति कलन् स च

कित् ।) यास्यतुष्ट्यात्मकभिन्ना । यथा,—
“भिन्नामाहुर्वायमात्रमन्नं तस्माच्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”
इति कौर्मे उपनिषां १७ अध्यायः ॥

अष्टकृषिपरिमाणम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“अष्टसृष्टिर्भवेत् कृषिः कृषयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आहुकः परिकीर्तितः ॥”
(नगरविशेषः । यथा, रामायणे ७।११४।११।

“हृतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीस्ततः ।
निषेधयामास तदा सन्देहे दे पुरोतमे ॥

तच्च तच्चक्षिणायान् पुष्कलं पुष्कलावते ।
गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥”)

पुष्कलः, चि, (पुष्कं महत्त्वं जातीति । जा + कः ।
यद्वा, पुष्कं पुष्टिर्महत्त्वमिति यावत् तदव्य-

स्येति । पुष्क + “सिधादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६७ ।
इति लच् ।) अक्षः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

बहुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते ३।३।१० ।

“राजानो हि महात्मानो योनिकर्मेविशो-
धिताः ।

उद्धरन्ति प्रजाः सर्वान्नाप आस्थाय पुष्कलम् ॥”)
उपस्थितः । इति जटाधरः ।

पुष्पं

पुष्टं, त्रि, (पुष्प + क्तः ।) हस्तपोषणम् । तत्-
पर्यायः । पुष्टितम् २ । दत्तमरः । १।१।६७ ।
पतम् ३ । इति जटाधरः । (यथा, मनुः ।
७।१७१ ।

“यदा मन्त्रेण भावेन पुष्टं पुष्टं वलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतस्य तदा याथाद्रिपुं प्रति ॥”)

पुष्टिः, स्त्री, (पुष्प + भावे क्तिन् ।) पोषणम् ।
वृद्धिः । इति मेदिनी । टे, २३ । (यथा,
मार्कण्डेयः । २२।११ ।

“वैदिकैर्वारणेर्मन्त्रैः प्रजायां पुष्टिहेतुकैः ॥”)
अन्वगन्ता । इति राजनिर्घण्टः । षोडश-
माहकान्तर्गतदेवताविशेषः । इति आस्तसत्तम् ।
(सा तु दक्षकन्यानामन्यतमा । यथा, मार्क-
ण्डेयः ।

“प्रकृत्याश्च तथा दक्षस्यतस्यो विप्रतिस्तथा ।
ससर्गं कन्यास्तासाश्च सन्धरुनामानि मे श्रुतम् ॥
अह्ना जप्त्वा धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ॥”
गणपतेः प्रज्ञा । यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे । २ ।
१।६६ ।

“पुष्टिर्गणपतेः प्रज्ञा पूजिता जगतीतले ।
यया विना परिशीलाः पुमांसो धीव्रितोऽपि च ॥”
खड्गविशेषः । यथा भोजः ।

“मङ्गला विजया पुष्टिः चमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचक्रा सर्वतोभद्रा खड्गनामाष्टकं विदुः ॥”
तन्त्रोक्तचक्रकलाया नामान्तरम् । यथा, तद-
यामले ।

“अन्धता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनौ चक्रिका कान्तिर्योतुका श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ।

पूर्वापूर्वाभ्युत्थिताकामदायिनीः शशिनः कलाः ॥”
पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टे कं जलं यस्याः ।) जल-
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

पुष्टिकान्तः, पुं, (पुष्टेः कान्तः ।) गच्छिषः । इति
शब्दरत्नावली ।

पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टिं ददामीति । दा + क्तः ।)
अन्वगन्ता । वृद्धिः । इति राजनिर्घण्टः । पुष्टि-
दात्री च ।

पुष्पं, य पुष्पने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
पर-अक-सिट् ।) पञ्चमखरी । नर्हन्त्योपधः ।
पुष्पनं विकसनम् । य, पुष्पति कुन्दकोरकम् ।
इति दुर्गादासः ।

पुष्पं, स्त्री, पुष्पति विकसति यः । (पुष्पं पुष्पने +
अच् ।) तरुजतादीनां प्रसवः । पुष्प इति
भावा । तत्पर्यायः । प्रसवम् २ । कुसुमम् ३
सुमनसः ४ । दत्तमरः । २।४।१७ । खनम् ५
प्रसवः ६ सुमनः ७ । इति शब्दरत्नावली ।
खड्गस्यपुष्पचयनफलं यथा,—

“उपहृतायाश्च पुष्पाणि मम कर्मपरायणः ।
यो मासुपानयेद्भूमे मम कर्मपथे स्थितः ।
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम नर्हन्ति धारयेत् ।
स हत्वा पुष्पकं कर्म मम लोकाय गच्छति ॥”
अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा,—

पुष्पं

वराह उवाच ।

“अकर्मण्येन पुष्पेन यो मामर्चयते भुवि ।
पातनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुधरे ।
नार्हं तत् प्रतियज्जामि न च ते वै मम प्रियाः ।
नर्हन्ति भागवतेर्हन्तं मम विप्रियकारिणः ।
पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम् ।
अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्धुभवन्ति च ।
वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्य जयोदश ।
नृपकः पञ्च वर्षाणि वलीवृद्धं द्वादश ।
ह्यगश्चैवाह वर्षाणि मासं वै यामकुक्कुटः ।
श्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः ।
शतसि कथितं भजे । पुष्पं यन्मे न रोचते ।
अकर्मण्यं विप्रजानि ! पुष्पं ये न ददन्ति वै ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ ७ ॥

देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—
“पुष्पाणि देया वेण्याः प्रियाणि श्रुतं संप्रति ।
वकुलीसैव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुवटकैः ।
करवीरार्कपुष्पैश्च शास्त्रलेखापराजितैः ।
दमनैः सिन्धुवारैश्च सुरभीमखकैस्तथा ।
जताभिर्जसदृष्टैश्च दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ।
मङ्गरीभिः कुशानाश्च विस्वपत्रैः सुशोभनैः ।
पूजयेद्देव्यर्वा देवी कामाख्या त्रिपुरा तथा ।
अन्याश्च याः शिवाग्रौष्ठैः जायन्ते पुष्पजातयः ॥
ता इमाः श्रुतं कौर्मन्त्रे मया वेतालभैरव ।
मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीजता ।
पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा ।
कुङ्कुमं तगरश्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः ॥
चन्दकाज्जातकौ वाणो वन्दरा मल्लिका तथा ।
अश्रीको लोधतिलकौ वटस्तुषिरीषकौ ।
शमीपुष्पश्च मोक्षश्च पद्मोत्पलवक्रादयाः ।
अतारुणे जिसम्बे च पलाशः खदिरस्तथा ।
वनमालाय सैवन्नी कुसुमोऽथ कदम्बकः ।
चक्रं कोकनदश्चैव भञ्जिलो गिरिकर्णिका ।
नागकेशरपुष्पागौ केतक्यङ्गलिका तथा ।
रोहदा बीजपूरश्च नमस्कः शालमेघश्च ।
जपुषी चक्रविम्बश्च भिखरी पञ्चविधा तथा ।
यवमालाकुसुमेः पूजयेत् वरदां शिवाम् ॥” ७ ॥
वर्जनीयपुष्पं यथा,—
“पुष्पं ह्यमिसम्भिन्नं विशीर्षं भयसुहृत्तम् ।
सकेशं नृविकाधृतं यज्ञेन परिवर्जयेत् ।
याचितं परकीयश्च तथा पर्युषितश्च यत् ।
अन्यथापुष्टं पदापुष्टं यज्ञेन परिवर्जयेत् ॥”
इति कालिकापुराणे । ६ = ५७ । अध्यायौ ।
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—

“मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिसुक्तकः ।
पाटला करवीरश्च जवा सैवन्तिरेव च ।
कुङ्कुमकुवटश्चैव कर्णिकारः कुवटकः ।
चन्दकाज्जगरः कुन्दो वाणा वन्दरमल्लिका ।
अश्रीकास्तिलकचम्पकश्चैवाटस्तुषकः ।
अश्री पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने ।
केतकीपत्रपुष्पश्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च ।
तुल्यमालती चैव सद्यस्तुष्टिकारं हरिः ॥

पुष्पं

पद्मान्धुसुसुत्यानि रक्तनीले तयोत्पले ।
वितोत्पलस्य जगत्स्य दयितानि सदां वृष ! ।
तानि पुष्पाणि देयानि विख्याते प्रभविविधे ॥”
इत्यपिपुराणम् ॥ ७ ॥

अपि च ।
“जाती शताह्ना सुमना कुम्भं बहुपुष्टं तथा ।
वाणश्च पङ्कजाश्रीकं करवीरश्च यूथिका ।
पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं वनजश्चैव प्रीतकं तगरन्ध्रपि ।
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्युत्ताचने ।
सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।
येषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्युत्ताचने ।
पङ्कवान्यपि तेषां स्तुः प्रशस्तानि महासुर ! ।
वीरधानां प्रदानेन वर्हिषाश्चार्चयेत्तथा ।
नानाकूपैश्चाङ्गभवेः कमलेन्द्रीवरादिभिः ।
प्रबालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्वैले ! ।
वनस्पतीनामर्चते तथा दूर्वापङ्कजैः ॥”
इति वामने ६१ अध्यायः ॥ ७ ॥

विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा,—
“आरामप्रभवेः पुष्पैरर्च्यैः कौटवर्जितैः ।
तथापर्युषितैस्तद्भुतं कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् ।
वर्णां हि यथा विप्रस्त्रीर्धानां जाह्नवी यथा ।
देवानाश्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ।
मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्भक्त्यङ्गजम् ।
जम्बुः खगरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् ।
मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः ।
प्रापलब्धायुतं तस्य वत्स ! शौरिः इमार्कति ।
मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम् ।
विष्णोर्गृहे कृतं यैस्तु ते यान्ति परमां गतिम् ।
जातिपुष्पैर्विरचितां मालां यः संप्रयच्छति ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रुतम् ।
कल्पकोटिसङ्ख्यायि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुस्तुष्टपराक्रमः ।
यः स्वर्गकेतकीपुष्पैः पूजयेद्भक्त्यङ्गजम् ।
अव्यकोटिशतं यावत्पुष्टः स्नातश्च वै हरिः ।
दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमेः केतकीपुष्पैः ।
स वसेद्विष्णुजिने देवेन सङ्ग मोदते ।
मल्लिकाकुसुमेर्देवं योऽर्चयेत्तद्विशेषम् ।
कार्त्तिके परया भक्त्या दहेत् पापं विधार्जितम् ।
सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरभ्युषितं योऽर्चयेद्भजे ! ।
स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुकीर्ते महीयते ।
वेदधर्मेण केनात्र संप्राप्ते मधुमाधवे ।
योऽर्चयेत् स मुनिर्लोक ! जभते वैष्णवं पदम् ।
यः पुनः पाटलापुष्पैरर्चयेद्भक्त्यङ्गजम् ।
सुपुण्यात्मा परं स्थानं च प्रयाति हरेर्भुजे ! ।
अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं योऽर्चयन्ति जनाईनम् ।
देवर्षे ! दर्शनात्तेषां नरकादिः प्रवर्ज्यते ।
न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोरितो हरिः ।
यत् करोति क्षुभीकेशो मुनिपुष्पैरङ्गजम् ।
विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पैश्च केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाणिमेधफलं लभेत्
सुनिपुष्पकतां मालां वै यच्छन्ति जनाईने

शक्रोऽपि तेः समं वत्स । कुर्वते ह्यभिभावकम् ।
 ददातुभीक्ष्णितान् कामान् ह्यवशिष्टामविधया ।
 कार्तिके तुनिपुष्पेय पूजितो गदकुम्भजः ।
 गवामश्रुतदानेन यत्पुष्पं कार्तिके तुने । ।
 तुनिपुष्पेय चैकेन कार्तिक्या तत् पुष्पं स्तुतम् ।
 योऽर्चयेन्नि सुराध्यक्षं करवीरैः शितावितैः ।
 तेषां वर्षशतं यावत् प्रसुम्भवति केशवः ।
 वज्रनाशोककुसुमैर्योऽर्चयेन्नि जगत्पतिम् ।
 निःशङ्कास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
 अशोककुसुमै रन्त्येज्जगदभयापहम् ।
 पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् ।
 सुभगस्यैः सितैर्वत्स । कुसुमैः पद्मजोद्धवैः ।
 अधोक्ष्णं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् ।
 अर्चयेत् कौसुमेः पुष्पैः केशवः क्षेपनाशनम् ।
 प्रयाति भवनं विष्णोर्जन्तुर्न हिदशैरपि ।
 अटक्कपुष्पेय पूजयेद्भो जगत्पतिम् ।
 स पुण्यवाहरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविष्णुपद्मजैः ।
 हिदशैरपि पूज्यः स न शक्नो यमकिङ्करैः ।
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविष्णुपद्मजैः ।
 हिदशैरपि पूज्यः स वक्तुं शक्नो न किङ्करैः ।
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं सुपुष्पेक्षितकोद्धवैः ।
 घृतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् ।
 समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः खयमाहरेत् ।
 श्रृंगपनीतैश्च हरः पूजां कुर्वन् व्रजवधः ।
 तस्माद्भिषो तुनिपुष्पे । शिष्येण खयमेव वा ।
 पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत्-परमेश्वरम् ।
 विषो दून्नामयैः पुष्पेक्षया काशकुशोद्धवैः ।
 तुलसीविष्णुपद्मैश्च पूजयेद्देवताः पितॄन् ।
 नार्चयेत्तगरेः स्वर्गं घर्त्तपुष्पेण केशवम् ।
 देवीं जङ्गलपुष्पेण शङ्करं नागकेशरैः ।
 कालविशेषे तस्य पर्युषितत्वं यथा,—
 “प्रहरे तिष्ठते जाती प्रहाराङ्गु मलिका ।
 त्रियामं तुनिपुष्पं करवीरमहर्निशम् ।”
 आम्बमङ्गरीविष्णुपद्मदानफलं यथा,—
 “मङ्गरीं वृक्षकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
 कार्तिके सप्तकास्ते सुगोकोटिपञ्चभाजिनः ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या विष्णुपद्मं केशवम् ।
 दद्याद्भक्त्याशुतपलं केशवस्तस्य वै तुने । ।
 विष्णुपद्मेण ये ज्ञानं कार्तिके कलिमर्हणम् ।
 पूजयन्ति महाभक्ता सुखिन्सुखं करे शिता ।
 नागकेशरपुष्पैः पूजयेद्भक्तकुम्भजम् ।
 स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचते ।
 कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेच्चक्रुद्धदम् ।
 अन्धकाराजितं पापं स्तोषितं तेन नारदः ।
 न तथा केतकीपुष्पे मांजलीकुसुमैश्च ।
 तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैश्च ।
 बद्धा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
 किं पुनः पूजितो देवः शर्मकामप्रदो हरिः ।
 हरिं किंशुकपुष्पैः पूजयेन्निराश्रयपितृम् ।
 वैकुण्ठे रमते शश्वत् विष्णुना सद्य वैष्णवः ।
 वहाकास्ते च देवेशं कुसुदेवनाचितैः ।

योऽर्चयेत् परमं विष्णुं वन्दारे न पुनर्जिज्ञेत् ।
 कुम्भपुष्पेण विप्रैः । योऽर्चयेद्गदकुम्भजम् ।
 कोटिपञ्चभाजितं पापं तत्पुष्पादेव नश्यति ।
 शमीपुष्पेण देवेशं पूजयेदसुराश्रितम् ।
 यमं न परमेश्वरैः । न याति पुनर्जितं नरः ।”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १५१ अध्यायः । ॥ ॥
 जङ्गीतुष्टाप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयवृक्षम-
 चक्षते ।
 “मांजलीवृक्षनाशोकक्षेत्रपालिनवमालिकाः ।
 अम्बानतगराडोडमलिकामधुपिङ्गिकाः ।
 यक्षिमटापदं कुम्भं कदम्बं मधुपिण्डकम् ।
 पाटला चम्पकं ज्ञानं जङ्गमसितसुक्तकम् ।
 केतकं कुम्भकं विष्णं कलारकरकं हिजम् ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि जङ्गीतुष्टाप्रियाणि मे ।”
 केशवार्चने निविष्टपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्धायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च ।
 रक्तानि यानि धर्मज्ञ ! चैवहृद्योद्धवानि च ।
 प्रशङ्कान्नातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ।”
 तथा ।
 “कुटजं श्रावणीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने ।
 निवेदितं भयं रोगं निःसृतञ्च प्रयच्छति ।
 बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् ।
 अशुक्तरक्तकुसुमदानान् दौर्भाग्यमाप्नुयात् ।”
 परारोपितवृक्षस्य पुष्पयज्ञश्च दोषः । अगस्त्यः ।
 “परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाद्यानीय योऽर्चयेत् ।
 अविद्याय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ।”
 एतद्विज्ञेतरपरम् ।
 “द्विजस्त्येभ्यःपुष्पाणि चर्त्ततः खवदाहरेत् ।”
 इति याज्ञवल्क्यात् ।
 “देवाद्यर्चन्तु कुसुममस्त्रेयं मरुतवतीत् ।”
 इति वचनात् ।
 “गोऽभ्यर्च्ये द्रव्यमेधांसि वीरुदनस्यतीनाम् ।
 पुष्पाणि खवदाददीत पञ्चानि चापरिहर्षि-
 तानि ।”
 इति गोतमवचनात् ।
 हिजेतरस्य दक्षोऽपि ।
 “ह्रस्वं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
 अथ यच्छ्रियज्ञानो हस्तच्छन्दमर्हति ।”
 इति स्तुतिः । ॥ ॥
 देवोपरि हृतं मलकोपरि हृतं अधोवक्ष्यहृतं
 अन्तर्जलचालितञ्च पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्ति-
 नामके पद्ये । अभिवाद्याभिवादककरस्यपुष्पं
 पोष्यन्नात् कर्मण्यम् । इति केचित् । ॥ ॥
 वाचितादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं
 निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलमिति वदन्ति ।
 वामहस्तविनादिपुष्पादेयत्वं यथा,—
 “न पुष्पच्छन्दं कार्यं देवार्थं वामहस्ततः ।
 न दद्यात्तानि देवेभ्यः संख्याय वामहस्ततः ।”
 समित्पुष्पादीनां खयमाहरेत्तत्वं हारीत-
 शातातपो ।
 “समित्पुष्पकुशादीनि नाशयः खयमाहरेत् ।

श्रृंगपनीतैः क्रयक्रीतैः कर्मे कुर्वन् पतत्यधः ।”
 क्रये प्रतिप्रसवमाह वज्रपुराणम् ।
 “पुष्पैर्भूषेण नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः ।”
 वीरकयी वीरवत् वाचपाम्पुष्पेन विक्रीतुदपण्यस्त-
 न्नस्येन क्रयः । ॥ ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञान-
 माजायाम् ।
 “पुष्पं वा यदि वा पुष्पं पुष्पं नेष्टमधोस्तुतम् ।
 पुष्पाङ्गलिविधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तथार्पणम् ।”
 मध्याह्नकानानगरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
 “ज्ञानं लब्ध्वा तु ये केचित् पुष्पं यजन्ति वै
 शिवाः ।
 देवतास्तत्र यजन्ति भक्तोभवति दाहवत् ।”
 एतत्तु द्वितीयज्ञानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ।
 अर्क्तं मत्स्यस्तुते ।
 “ज्ञात्वा मध्याह्नकमये न हित्वात् कुसुमं नरः ।
 तत्पुष्पस्यार्चने देवि ! रौरवे परिपश्यते ।”
 पुष्पाभावे दद्यान् यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “पुष्पाभावेऽपि दद्यान् पञ्चाङ्गं च जनार्दने ।
 पञ्चाभावे जलं दद्यात्तत्र पुष्पमवाप्यते ।” ॥ ॥
 पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
 “न रत्नेन सुवर्णेन न वित्तेन च भूरिवा ।
 तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पेर्जनाहने । ॥ ॥
 देवताविशेषे वर्त्तनीयपुष्पं यथा, शातातपः ।
 “शिवे विवर्त्तयेत् कुम्भसुक्तञ्च हरेस्तथा ।
 देवीनामर्कमन्दारौ खयस्य तगरक्तया ।” ॥ ॥
 पुष्पविशेषाणां कालिकपर्युषितत्वम् । भविष्ये ।
 “पद्मानि सितरक्तानि कुसुदाभ्युत्पलानि च ।
 एषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्चदिनोत्तरम् ।”
 पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा,—
 “तुलस्यगस्त्यविष्णवानां न च पर्युषितात्मता ।”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “विष्णुपद्मञ्च माध्यञ्च तमाजामककीदलम् ।
 कलारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च तुनिपुष्पकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्नात् यथाशक्त कलिका-
 लकम् ।”
 कलिकात्मकं प्रस्तुतयोग्यम् । इत्येकादशी-
 तत्त्वम् । राघवभङ्गमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
 पर्युषितत्वं यथा,—
 “विष्णापामार्गजातीतुलसिप्रमिश्रताकेतकीभृङ्ग-
 दूष्णां
 मन्दाभोजाहिर्दमां तुनितिलतगरजकलार-
 मली ।
 चम्पाचारातिकुम्भीदमवमदवका विस्वतो-
 २४रदि प्रस्ता-
 खिंश्रुत्तुर्कार्यदोषोनिविधिनिधि-वस्तु-भू भू यमा
 भूय एवम् ।”
 अन्त्यार्थः । शला शलावरी । मन्दः मन्दारः ।
 अहिर्नागकेशरः । तुनिरगस्त्यः । अन्धारातिः
 करवीरः । कुम्भी पाटला । विष्णुमारुतश्च अहि-
 पर्युषितं गद्यविष्णु दम्भमारुत पुनर्जिज्ञेदादि
 गद्ययेत् । एतद्विज्ञेतरं पर्युषितानीत्यर्थः । इति
 पदार्थादर्शः । ॥ ॥ पुष्पक्रीडायां वर्त्तनीयानि यथा,

पुष्पकं

पुष्पचयनम् । पुष्पापेक्षे दयितायिता २ भागा ३ गोत्रसूत्रनेष्टा ४ वक्रोक्तिः ५ सम्प्रसाधकः ६ । इति कविकल्पलता । (चोटककल्पविशेषः । यथा, अन्वयेष्टके । १ । ८२—८३ ।

“आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्यवर्गगाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः । तेषां प्रदंशमेदं कलशं यद् यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्मृतं कोर्नतिः पुना । अपाने च ललाटे च भुवोर्मूर्धनि कर्णयोः । निगात्रे चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्तुतम् । स्तब्धे वक्षसि कक्षे च सुख्योर्बाहुकेशयोः । हृन्तोः पृष्ठे च बाह्यानां पुष्पं खामिहित-प्रदम् ।

नाभौ केशे तथा कक्षे हन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सन्ध्यायसाधकम् । अप्रशस्तानि वृष्टानि सुनिभिर्यानि वाजिनाम् । तानि सन्ध्याय प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यागमदर्शनात् । अधरोष्ठे कटे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । चोद्यायां गळयोश्चैव शक्योश्च तथा भुवोः । ग्रीवायाश्च वक्षे चैव शक्योः स्तरके स्निग्धे । पायौ कौष्ठे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः । रत्नं पीतं तथा लघुं पुष्पं सन्ध्याय नेष्यते । शुभप्रदेशसङ्घातं भवेत् साधारणं ततः । पुत्रलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विन्द्यात् पुष्पैः शुभैर्मन्त्रैरुभयैश्च विपर्ययम् । सन्ध्यायपुष्पितो वाणी परिव्याजो न संशयः ।” स्त्रीरजः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४२ । “स्त्रीणां पुष्पं हरत्यन्या प्रवृत्तं सा तु कन्यका ।”) विकासः । इति मेदिनी । ये, = । घनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः । पुष्पो इति भावा । अस्त्यौषधं यथा,— “हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सन्ध्यायतत् समं कृत्वा ह्याग्नीषीरेष पेययेत् । नाश्वमेत्तिमिरं कङ्कं पटलाग्न्यन्दाणि च । अधिकाणि च मांसानि यच्च रात्रौ न पायसि । अपि दिवार्चिकं पुष्पं मांसनैकेन साधयेत् । वर्तिचन्द्रोदया नाम कृत्वा दृष्टिप्रसादनी ।” इति चक्रपाणिदत्तः ।

(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,— “पुष्पाधारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पश्च जायते । प्रथमं सुखसाध्यं स्यात् द्वितीयं कष्टसाध्यकम् । तृतीयं शूलसाध्यम् चतुर्थेन दवाध्यकम् । शूलपुष्पं तथा रोगं शङ्खनाभिर्मनःशिला । काञ्चिकेन तु संपेयं ह्यायासुष्का भिषग्वर ! । वातिके काञ्चिकेनापि पौष्टिके पयसा हिता । श्लेष्मिके मूत्रसंयुक्ता पुष्पस्याञ्जनतो हिता ।” इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुश्चत्वारिंश-तमेऽध्याये ।)

पुष्पकं, स्त्री, (पुष्पमिव पुष्पैर्वा कायानि प्रकाशते इति । के + कः । पुष्प + संज्ञायां कन् वा ।) रीतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिष्ठति । पुष्प + “हवे

पुष्पका

प्रतिष्ठतौ ।” ५ । १ । ८६ । इति कन् ।) घनदस्य विमानम् । (कालपर्ययेण घनदं विजित्य रात्रयेन कृतेऽस्मिन् रात्रयस्यैव जातम् । यथा, रघौ । १० । ४६ ।

“वैमानिकाः पुष्पस्तनः त्यजन्तु मरुतां पथि । पुष्पकालोकसंज्ञोर्मे भेषावरणतत्पराः ।”) नेत्ररोगः । रत्नकङ्कम् । रत्नाञ्जनम् । लोह-कांस्यम् । खट्वारशकटी । इति मेदिनी । कासीषम् । इति हेमचन्द्रः । (पुष्प + स्वार्थे कन् । पुष्पम् । यथा, गार्ग्ये १८२ अध्याये । “सत्राभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च कथावै सा वशा भवेत् ।” पुं, निर्विघ्नसर्पजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कल्प-स्थाने । ३ अध्याये । “निर्विघ्नास्तु गलगोली मूकपक्षोऽजगरी दिव्यको वर्षश्चिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षौद्रिकः पुष्पकोऽतिपताकोऽन्वाहिको गौरा-हिको वृक्षेश्य इति ।” * । पर्वतभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।

“सर्गाश्चङ्गी शानश्चङ्गी पुष्पको मेघपर्वतः ।” प्रासादस्य मङ्गलभेदः । यथा विश्वकर्माप्रकाशे । ६ अध्याये । “अथातः संप्रवक्ष्यामि मङ्गलानाञ्च लक्षणम् । मङ्गलान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्याशु रूपतः । विविधा मङ्गलाः कार्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठेष्वं द्विजसत्तमाः । पुष्पकः पुष्पमदश्च सुहृतो नृपतन्वनः । कौश्ल्यो बुद्धिसंकीर्णो गजभद्रो जयावहाः ।”

पुष्पकरकं, स्त्री, (पुष्पाधार करक इव काय-तानि । के + कः । बहुतरमनोरमपुष्पाधारक-त्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयिन्यां शिवस्य उद्या-नम् । यथा, शब्दमाला ।

“महाकालस्योप्ययनो विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं ज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरकम् ।”

पुष्पकरकिनी, स्त्री, (पुष्पकरकं शिवोद्यान-मख्यस्या इति । इति । स्त्रियां ङीप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ।

“उज्जयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरकिनी ।”

पुष्पकासीसं, स्त्री, (पुष्पमिव कासीषम् ।) पीत-वर्णकासीषम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“अथ कासीषं भस्मवन्मृत्तिकाञ्चम् ।

कासीषं घातुकासीषं पाशुकासीषमित्यपि ।

तदेव किञ्चित् पीतम् पुष्पकासीषमुच्यते ।

कासीषमख्यं तिलञ्च त्वरं तथा ।

वातश्लेष्महरं केशं नेत्रं कङ्कूविषप्रघृत् ।

मूत्रशूलशूलरौचिन्ननाशनं परिकीर्तितम् ।”

तत्पर्यायः । कंसकम् २ नेत्रौषधम् ३ । इति

हेमचन्द्रः । वत्सकम् ४ मलीमसम् ५ द्रवम् ६

विषदम् ७ नीलमृत्तिका ८ । अस्य गुणाः ।

तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । नेत्रामयापहत्वम् ।

लेपेन पामाकुड्गादिनागतमृदोभनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

पुष्पध

पुष्पकीटः, पुं, (पुष्पप्रियः कीटः ।) भ्रमरः । इति

त्रिकाण्डशेषः । कुसुमकमिमाञ्चम् ।

पुष्पकेतनः, पुं, (पुष्पं केतनं भ्रमरो यस्य ।)

कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ।

पुष्पकेतु, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव

विनाशकत्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । रत्नमरः ।

२ । ८ । १०६ ।

पुष्पघातकः, पुं, (घ्नतीति । घ्न + क्तुञ् । घातकः ।

पुष्पाणां पुष्पघृष्टाणां घातकः नाशकः ।) वंशः ।

इति शब्दमाला ।

पुष्पचापः, पुं, (पुष्पमेव पुष्पमयो वा चापोऽस्य ।)

कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ । (यथा,

कथासरित्सागरे । १४ । २८ ।

“सा संमोहनवाद्यवाद्यवाद्यैर्निर्गन्तरैः ।

विभ्रैव पुष्पचापेन तत्तुल्यं समलक्ष्यत ।”

पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । ११ । ४५ ।

“आतततप्यमकरोत् स संसदा

विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातिव्यक्तः

पुष्पचापमिव पेशर्णं स्तरः ।”)

पुष्पचामरः, पुं, (पुष्पं चामर इवाव्य ।) दमन-

दण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । केतकदण्डः । इति

शब्दमाला ।

पुष्पदः, पुं, (पुष्पं ददातीति । दा + कः ।) दण्डः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० । पुष्पदातरि,

त्रि ।

पुष्पदन्तः, पुं, (पुष्पमिव मुक्तो दन्तोऽस्य ।) वायु-

कोणस्थदिग्गजः । इत्यमरः । १ । १४४ । विद्याधर-

विशेषः । इति मेदिनी । ते, २ । ३३ । जिनभेदः ।

इति हेमचन्द्रः । नागभेदः । इति धरणिः ।

(यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७० ।

“अर्जुनो हत्वेनपुत्रश्च पुष्पदन्तश्च चाम्रकः ।”

पार्वतीप्रदत्तः कार्तिकेयस्यानुचरविशेषः । यथा,

महाभारते । ८ । ४५ । ४८ ।

“उज्ज्वाहं पुष्पदन्तश्च शङ्खकर्णं तथैव च ।

प्रददावमिपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ।”

विष्णोरनुचरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २ । १७ ।

“जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ।”

शिवगणभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ४८ ।

“प्रसादवित्तकः शङ्खोः पुष्पदन्तो गणोत्तमः ।

न्यधेधि च प्रवेशोऽस्य नन्दिना द्वारि तिष्ठता ।”)

पुष्पदन्तकः, पुं, गन्धर्वविशेषः । स च महिषः

स्ववकर्ता । इति शब्दरत्नावली ।

पुष्पदन्तः, पुं, (पुष्पाणां दन्तः ।) पुष्पदन्तः । तत्-

पर्यायः । पुष्पसारः २ पुष्पसेदः ३ पुष्पधः ४

पुष्पनिर्यासकः ५ पुष्पाञ्जुनः ६ । अस्य गुणाः ।

सुरभित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । गौल्य-

त्वम् । दाहकमार्तिवमिमोहतुखामयलघ्वार्ति-

पित्तकफदोषहरारोचकनाशित्वम् । सरत्वम् ।

सन्तप्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

पुष्पधन्वा, [न] पुं, (पुष्पं धनुरस्येति । “बहु-

वच ।” ५ । ४ । १३२ । इति अथर्ववेदः ।)

पुष्परा

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, कुमारचम्पवे । १ । ६४ ।

“सहचरमपुष्पराज्यसूतापुराणः
शतमखमपतखो प्राज्ञानिः पुष्पधन्वा ॥”)

पुष्पनिघः, पुं, (पुष्पं निघति चुञ्चतीति । पुष्प + निघ + “कर्मण्यङ्” ॥ १ । २ । १ । इत्यङ् ।)
अमरः । इति शब्दचञ्चिका ॥

पुष्पवयः, पुं, (पुष्पं वयतीति । घट पाने + लघ् ।
“अवविह्वलस्य सुम् । १ । १ । ६७ ॥ इति सुम् ।)
अमरः । इति राजनिघण्टुः ॥ पुष्परसपानकर्मेरि,
त्रि । पुष्पशब्दाद्धेटवातोः कर्मेरि खश्प्रत्यय-
नियन्तत्वात् । इति सुम्बोधयाकारणम् ॥

पुष्पपयः, पुं, (पुष्पस्य स्त्रीरजसः पयसाः सरणिः ।)
बोनिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पुष्पपुरं, स्त्री, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत्
शोभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्रनगरम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघौ । १ । २४ ।

“अनेन वेदिकसि यक्षमायं
पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥”

“पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम् ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुष्माण्डः ।
इति शब्दमात्रा ॥ कपिल्यः । इत्यमरः । १२ । ४ । २१ ॥

पुष्पमासः, पुं, (पुष्पाणां मासः पुष्पप्रधानो मासो
वा ।) वसन्तः । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ५६ । ४ ।

“मासान् वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्थियः ।
परिकामे तु गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥”)

पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्ण-
मस्य । यद्वा, पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्यमणि-
वत् । इति शब्दचञ्चिका ॥

पुष्परवः, पुं, (पुष्पाणां रवः ।) मकरन्दः । इत्य-
मरः । १ । ४ । १७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे
कासाधिकारे ।

“फलं पल्लवापि कटुचयच
तथा चतुर्जातफलं विचूर्यम् ।
पलानि वट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥”)

पुष्परसाङ्गव्यं, स्त्री, (पुष्परस इत्याङ्गव्य आख्या
यस्य ।) मधु । इति राजनिघण्टुः ॥

पुष्परामः, पुं, (पुष्पस्यैव रागो वर्णोऽस्य ।)
मञ्जिक्लिष्टः । पुष्पराज इति भाषा । तत्-
पर्यायः । मञ्जुमणिः २ वाचस्पतिवज्रभः १ ।
इति भावप्रकाशः ॥ पीतः ४ पीतस्फटिकः ५
पीतरक्तः ६ पीताक्ष ७ गुरुरत्नम् ८ पीत-
मणिः ९ पुष्पराजः १० ॥ (यथा, रघौ । १२ । १२ ।

“तस्य प्रभा निर्जितपुष्परामं
पौष्पानिमौ पुष्पमखत पत्नी ॥”

“प्रभया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन ।
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अस्य शुभाः ।

पुष्परा

अश्वत्थम् । शीतलम् । वातनाशिलम् । दीपव-
त् ॥ १० ॥ तस्य चारुगुणः । आयुःशीघ्रवा-
कारित्वम् ॥ ११ ॥ तस्य लघ्वं यथा,—

“सुखायपीतगुरुगानसुरङ्गमुष्टं
क्षिप्रं च निर्मलमतीव सुदृढशीतम् ।
यः पुष्परागसकलं कलयेदस्य
पुष्पाति कीर्तिमतिश्रीत्युखायुरर्थात् ॥” ॥

तस्य कुलचयं यथा,—
“स्यविन्दितं क्वचं धवनं मलिनं जडम् ।
विच्छाद्यं शर्करागारं पुष्परागं सरोधकम् ॥”
तस्य परीक्षालघ्वं यथा, राजनिघण्टुः ।
“इष्टो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् ।
न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुतः ॥”
तस्योत्पत्तगादि यथा,—

सूत उवाच ।

“पतिता या हिमाद्रौ हि त्वचलस्य सुरदिषः ।
प्रादुर्भवन्ति तान्यस्तु पुष्परागो महागुणः ॥
आपीतपाकुलचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु ।
कौरुशतकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥
आलोहितस्तु पीतः सखः काषायकः स
एवोक्तः ।

आनीलमुक्तवर्णः क्षिप्रः सोमानकः खगुणैः ॥
अश्वत्थलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः
स्यात् ।

अपि चैन्द्रनीलसंज्ञः स एव कथितः सुनीलः
सन् ॥

मूलं वेदुर्यमखेरिव गदितं स्यात् रत्नशास्त्र-
विदा ।

धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो
भवति ॥”

इति गारुडे ७५ अध्यायः ॥ १० ॥

प्रकारान्तरम् ।

“शण्पुष्पसमः कान्था खच्छभावस्तु चिह्नयः ।
पुत्तदो धनरः पुण्यः पुष्परागमणिर्धृतः ॥

देवधातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्हिधा ।
पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्पाण्योपलाकरे ॥

ईषत्पीतच्छविच्छायाखच्छं कान्था मनो-
हरम् ॥

पुष्परागमिति प्रोक्तं रत्नसोममहीभुजा ।
अस्मादिनातिभेदेन तद्विषयं चतुर्विधम् ।

छाया चतुर्विधा तस्य सिता पीता सिता-
सिता ॥”

इति मुक्तिकल्पतरुः ॥

पुष्परेणुः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । १८ ।

“सैयमानो मुखसार्धैः प्राणनिर्वासागन्धिभिः ।
पुष्परेणुकिरेर्वैतैराधूतवनराजिभिः ॥”)

पुष्परोचनः, पुं, (पुष्पं रोचनेवास्य । पुष्पे
रोचनः रश्मिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

पुष्परावः, पुं, (पुष्पं लुनाति अवचिनोति माणा-
द्यर्थमिति । पुष्प + लू + “कर्मण्यङ्” ॥ १ । १ । १ ।

पुष्परा

इत्यङ् ।) माणाकारः । इति जटाधरः ॥ (विष्णो
डीव । माणाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । १८ ।
“गच्छस्वेदापनयनवत्ता ज्ञानकर्मोत्पत्तानां
छायादानचक्रपरिचितः पुष्परावोत्तमानाम् ॥”)

पुष्परावी, [न] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लू-
च्छिदि + चिनिः ।) माणाकारः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ५ । ६४ ॥

पुष्पजिट, [ज] पुं, (पुष्पं जेट्तीति । जिह् +
जिप् ।) अमरः । इत्यमरः । १ । ५ । २६ ॥

पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमस्यस्या इति । पुष्प +
मत्तुप् । मस्य वः । ततो ङीप् ।) रणखला ।
इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥ (यदुक्तं,—

“कालमेही भवेत् स्त्रीऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षयात् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ८५ । १२ ।

“पुष्पवत्यासुपस्थं चिरादोपपितो नरः ।
गोचहसफलं जन्वा पुनाति स्वकुलं वृष ॥”)

पुष्पविशिष्टे, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ६४ । २० ।
“पुष्पवद्विः पत्नीपेतैश्चायावद्विर्मनोरमैः ॥”)

पुष्पवन्तौ, पुं, (पुष्प विकासे + भावे चच् । पुष्पो
विकासोऽस्यनयोरिति । पुष्प + मत्तुप् । मस्य
वः ।) एकयोक्ता चन्द्रसूर्यौ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥

“एकया उक्ता अपृथग्वचनेन चन्द्राकौ पुष्प-
वच्छब्दावधौ न तु पुष्पवानिन्दुः सूर्यो वेत्तभि-
धीयते । साङ्गे । एकयोक्तेति भिन्नप्रयोगे नैवे-
त्यर्थः । अतएव द्वायं क्त्वात् सदा द्विवचन-
मित्यर्थः । पुष्पो विकाशस्तद्योगाद्भूतः । पुष्प-
वन्तश्चन्द्रोऽदन्तो ऋद्धोऽपि रविशशिनी पुष्प-
वन्ताख्याविति नाममात्रा ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

पुष्पवाटी, स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् ।
पुनवागान इति भाषा ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।

४ । १७६ ॥ [विका ॥

“वाटी पुष्पादृष्टाचासौ सुदारामः प्रसे-
पुष्पवाहनः, पुं, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिव यस्य ।)

पुष्करराजः । यथा, अग्निपुराणे ।
“राजा यथोक्तश्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।

विभूतिहादर्थी क्त्वा स गतः परमां गतिम् ॥”

पुष्पशकटी, स्त्री, आकाशवाणी । यथा,—
“विचोक्तः पुष्पशकटी देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥”

इति त्रिकाण्शेषः ॥

पुष्पशरः, पुं, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः ।
कुसुमेष्टुदर्शनात् ॥

पुष्पशरासनः, पुं, (पुष्पं शरासनं धारयस्य ।)
कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनात् ॥

पुष्पमूयः, पुं, (पुष्पेभ्य मूयः ।) उदुम्बरः । इति
राजनिघण्टुः ॥ कुसुमरहिते, त्रि ॥

पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः ।
इत्यमरः ॥

पुष्पसारः, पुं, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (पुष्पमेहे, त्रि । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते प्रकृतिकण्डे ।
“पुष्पसारं नदिनीं च तुलसीं ज्ञाप्यजीवनीम् ॥”)

पुष्पितः

पुष्पसौरभा, स्त्री, (पुष्पे सौरभं यस्याः । तीव्र-
गन्धवत्त्वादेव तथात्वम् ।) कान्तिकारीरुहः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
पुष्पखेदः, पुं, (पुष्पाणां खेदः ।) पुष्पप्रवः । इति
राजनिर्घण्टः ।
पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजः हास इव यस्याः ।)
रजस्रता । इति शब्दरत्नावली ।
पुष्पहीना, स्त्री, (पुष्पेय हीना ।) उद्गमर-
ुहः । इति शब्दचन्द्रिका । निष्कृता । रजः-
मूत्रा । इति हेमचन्द्रः ।
पुष्पा, स्त्री, (पुष्पं अभिधेयत्वेनाह्वयस्या इति ।
अप् । टाप् ।) कर्णपुरी । अधुना भागलपुर
इति ख्याता । तत्पर्यायः । चम्पारम्भान्नौ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
पुष्पाजीवः, पुं, (पुष्पेराजीवति जीविकां निर्जा-
हयतीति । आ + जीव + अच् ।) मालाकारः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ५६४ ।
पुष्पाजीवी, [न] पुं, (पुष्पेराजीवतीति । आ +
जीव + ञिनिः ।) मालाकारः । इति जटाधरः ।
पुष्पाञ्जनं, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्ज-
नम् ।) अञ्जनमन्दः । तत्पर्यायः । पुष्पकेतु २
कौस्तुभम् २ कुसुमाञ्जनम् ४ रौतिकम् ५ रौति-
पुष्पम् ६ पौष्पम् ७ । तस्य गुणाः । हिम-
लम् । पित्तविघ्नान्नदाहविषकासारिषसर्वज्वेना-
मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
पुष्पाञ्जलिः, पुं, (पुष्पाणामञ्जलिः ।) कुसुमा-
ञ्जलिः । प्रकृताञ्जलिः । यथा,—
“पञ्च पुष्पाञ्जलीन्दत्वा परिवारार्चनश्चरेत् ।”
इति तन्त्रसारधृतभट्टः ।
पुष्पावचायी, [न] पुं, (पुष्पं अवचिनोतीति ।
अव + चि + ञिनिः ।) मालाकारः । इति
हेमचन्द्रः । १ । ५६४ ।
पुष्पासवं, स्त्री, (पुष्पस्य आसवम् ।) मधु । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा, ऋतुसंहारे । ५ । ५ ।
“युहीतलाभूलविलेपनमयः
पुष्पासवामोदितवल्गुपङ्कजाः ।”)
पुष्पाब्जः, पुं, (पुष्पमब्जमस्य ।) कन्दर्पः । इति
शब्दरत्नावली ।
पुष्पाङ्गा, स्त्री, (पुष्पेराङ्गयते आङ्गते इति । आ +
ङ्गे + कः । ततटाप् ।) शतपुष्पा । इति राज-
निर्घण्टः ।
पुष्पिका, स्त्री, (पुष्पाति विकसतीति । पुष्प +
क्वल् । टाप् । अत इत्वम् ।) दन्तमण्डपम् । इति
हारावली । १६५ । लिङ्गमण्डपम् । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २८८ । अध्यायान्ते तत्प्रति-
पादितोक्तिः ।
पुष्पितः, त्रि, (पुष्प + क्तः । पुष्पं जातमस्येति ।
पुष्प + तारकादिवात् इतच् वा ।) जातपुष्पः ।
पुष्पविशिटः । कुसुमितः । यथा,—
“एकेनापि सुहृदेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तदनं सर्वं सुपुष्पेण कुलं यथा ।”
इति चाणक्यः ।

पुष्पर

पुष्पिताया, स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवायं यस्याः ।)
हृद्दीविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
“अयुजि नयुगरेपतो वकारो
युजि च नवी जरगाश्च पुष्पिताया ।”
उद्गिरणम् ।
“करकिसलयशोभया विभान्ती
कुचपलभारविनम्यदेहयष्टिः ।
क्षितचरिचरिवासापुष्पिताया
ब्रजयुवतिव्रतती हरेर्भूदेभूम् ।”
इति हृन्दोमङ्गरी ।
पुष्पेष्टः, पुं, (पुष्पं हृष्टयेत्य ।) कामदेवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४१ । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७ । १६ ।
“तुलाभिजायामालोक्य स पैकां सुनिकम्बकाम् ।
ययावकस्मान् पुष्पेष्टशराघातरसस्तताम् ।”)
पुष्पः, पुं, (पुष्पन्त्यस्मिन्नप्यं इति । पुष् + “पुष्-
सिद्धौ वचने ।” १ । १ । ११६ । इति कप् ।)
अश्रित्यादिप्रविशतिनचान्तगतादृमनचान्तम् ।
तत्तु बाष्पाकारैकतारात्मकम् । इति ज्योति-
षम् । तत्पर्यायः । सिध्यः २ तिष्यः ३ । इत्य-
मरः । १ । ३ । २२ । पुष्पा ४ । इति भरतः ।
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
“पुष्पे तु हृन्दा कृम्याद्विषयतुल्यं विनः ।”) तस्य
स्वरूपं यथा,—
“बालपीठकटिकीरजःप्रभे
मध्यमाश्रितविहायसे गुरौ ।
तौलिकात् पृथगश्रावणोचने
लोचनाद्रिक्कुमितागताः कलाः ।” २ । ५२ ।
इति कालिदासस्तनुराजिनयनिरूपणम् । ३३ ।
तत्र जातस्य फलम् ।
“प्रसन्नगात्रः पिष्टमाहभक्तः
स्वधर्मयुक्तोऽभिनयाभियुक्तः ।
भवेन्नमुष्यः खलु पुष्पजन्मा
सम्मानचामीकरवाहनाङ्गः ।”
इति कोट्टीप्रदीपः ।
तत्त्वत्वे गङ्गाज्ञानफलं यथा,—
“संक्रान्तिषु यतीपाते यद्दृष्टे चन्द्रख्ययोः ।
पुष्पे जाला तु जङ्घया कुलकोटीः ससुहरेत् ।”
इति ब्रह्माङ्गपुराणम् । ३३ ।
पौषमासः । कलियुगः । इति मेदिनी । ये, १८ ।
(सूर्यवंशीयवृषविशेषः । यथा, रघुः । १२ । ६२ ।
“तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं
पौष्मा तिथौ पुष्पमस्त पत्नी ।
तस्मिन्पुष्पमुदिते समर्पा
पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये ।”
पुष् + भावे कप् । पुष्टिः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१६९ । १२ ।
“त्रिः सप्त विष्णुलिङ्गका विषस्य पुष्पमचनम् ।”
“विषस्यासदावरकस्य पुष्पं पौषमचनम् ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ।)
पुष्परथः, पुं, (पुष्प इव रथः । पुष्पे याजोत्-
सवादी रथो वा ।) नव चक्रयानं युद्धार्थं न

पुष्पका

भवति किञ्च याजोत्सवादी यः । तत्पर्यायः ।
चक्रयानम् २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ । (यथा,
माघे । १ । २२ ।
“महारथः पुष्परथं रथाङ्गी
चिप्रं क्षपानाथ इवाभिरुद्रः ।”)
पुष्पजकः, पुं, (पुष्पं पुष्टिं जकति जाकयति वा ।
जक + अच् ।) गन्धर्वः । (यथा,—
“केष्टेष्टु चमरी इति खीणि पुष्पजको हतः ।”
इति आकरवम् ।)
क्षपजकः । कीजः । इति मेदिनी । के, १६६ ।
पुष्पजानं, स्त्री, (पुष्पे पुष्पजन्मकावे जानम् ।)
पुष्पाभिवेकः । तस्य विधिवथा,—
चौमे उवाच ।
“अथ राजन् ! प्रवक्ष्यामि पुष्पजानविधिकमम् ।
येन विज्ञातमानेन विज्ञा नञ्जनि सप्ततम् ।
पौषे पुष्पार्चने चर्त्तये पुष्पजानं वृषचरेत् ।
सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम् ।
विष्टादिदुष्टकरं यतीपाते च वैधृतौ ।
वस्त्रे मूले हर्षणादौ योगे यदि न लभ्यते ।
हृत्तोयायुक्तपुष्पार्चं रविचौरिषुकेऽहनि ।
तदा समस्तदोषाणां तत्क्षणं हानिकारकम् ।
यद्दोषाश्च जायन्ते यदि राक्षसेषु चेतयः ।
तदा पुष्पार्चमात्रे तु कृम्याणां सान्तरंऽपि तत् ।
इत्यु नञ्चया शान्तिवर्द्धिता गुरवे पुरा ।
शक्रार्थं सर्वदेवानां शान्त्यर्थं च जगत्पते ! ॥३॥
तुल्यैश्चास्त्रिष्वस्त्रीककौटदेष्टादिवर्जितैः ।
शर्कराक्षमिभसादिदोषेण परिवर्जितैः ।
काकोलूकककङ्केष काकोलेगृध्रश्वेनकैः ।
वर्जितैः कण्टकिवर्णविभीतकविभर्जितैः ।
शिशुसेष्टातकाभ्याश्च जलौकाद्यैर्विवर्जितैः ।
सुखाने चन्यकाशोकवङ्गलादिविभूषितैः ।
हंसकारखवाकीर्णैः सरस्वीरेऽथवा मुषौ ।
पुष्पजानाय वृषतिर्गृहीयात् स्थानसुप्तमम् ।
ततः पुरोहितो राजा नानावादिप्रतिःक्षणैः ।
प्रदोषवमये गच्छेत्तत्स्थानं पूर्ववासरे ।
तस्य स्थानस्य कौवेर्यां दिशि स्थित्वा पुरोहितः ।
सुगन्धचन्दनैः पात्रैः कर्पूराद्यधिवासितैः ।
गोरोचनाभिः सिद्धार्थैश्चतैश्च फलादिभिः ।
गन्धद्वारेणादिभिस्तु मन्त्रैः सर्वोधिवासितैः ।
अधिवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः ।
गव्यैश्च केशवैश्च शक्रं ब्रह्माक्ष्वापि शङ्करम् ।
उभया सहितं देवं सर्वोच्च गन्धदेवताः ।
मातृश्च पूजयेत्तत्र वृषतिः सपुरोहितः ।
मङ्गलान् वक्त्रान् कृत्वा नानानैवेद्यसङ्घमम् ।
प्रदद्यात् पायसं खादु पत्रं मोदकयावकौ ।
अधिवास्य तु तत् स्थानं दूर्वासिद्धार्थकाक्षतैः ।
तस्मात् स्थानात् भूतानिःसारयेन्मन्त्रमौदयम् ।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपाजकाः ।
भूतानामधिरोधेन स्थानमेतत् करोष्वहम् ।
ततः करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः ।
आवाहयेद्दिमान्देवान् पूष्यान् पुष्पाभिवेकतः ।
आगच्छन्तु सुराः सर्वे येऽत्र पूषाभिजाविष्य-

पुण्यक्षा

दिशोऽभिपानकाः सर्वे ये चाश्वेऽप्यंशभागिनः ।
ततः पुण्याञ्जलिं दत्त्वा पुनर्मन्त्रं पठेद्विभक्तम् ।
अथ तिस्रस्तु विबुधाः स्थानमावाह्य मासकम् ।
अथ पूर्वा प्राप्य यातारो दत्त्वा श्रान्तिं मही-
धुवे ॥

तत्र तां वृषस्त्रीं रात्रिं नयेत्तु सपुरोहितः ।
स्वप्ने शुभाशुभं विद्यात्प्रसक्तु सपुरोहितः ॥
स्तब्धा पूजान् देवानां रात्रौ स्थाने वृषः स्वपेत् ।
शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं होषस्तस्मै ॥
दुःखप्रदर्शनं येन स्यात्तदा पुण्याभिधेयम् ।
होमं चतुःशतं कुर्याद्वाह्यापि गवां शतम् ॥
गोवाजिह्वाकराणां प्रासादस्य गिरेस्तरोः ।
आरोह्यं शुभकरं राज्यश्रीर्हकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णां सृजस्य च दर्शनम् ।
वीणाह्वानात्तत्तत्पुण्यं हविषेणम् ॥
श्रितांशुश्च श्रद्धां पश्यत्युत्तमां तथा ।
कामः चयकरः शचीरजद्वारस्य भूततः ॥
दर्शनस्योपरागस्य निगङ्गेनास्य बन्धनम् ।
मांसस्य भोजनस्यैव पर्वतस्य विवर्तनम् ॥
नाभिमध्ये तस्मिन्पत्तिर्नतं प्रवृत्तरोदनम् ।
अग्न्यागमनं कूपपङ्कगतावतीक्ष्णता ॥
पर्वतस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुकर्तनम् ।
स्वपुत्रमरणस्यैव पानं रुधिरमद्योः ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोहणं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यराज्यशुच्यस्तथा ॥
एते स्वप्नाश्च कुर्वन्ति वृषस्य वृषसक्तम् ॥
खरोदुर्महामातुः आरोहो राज्यनाशकः ।
वृत्तं गीतं तथा ह्यस्य पाठश्चायुष्यभद्रः ॥
रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमात्यावुरञ्जनम् ।
रक्तां जघ्नां स्त्रियस्यैव कामयन् न्युमाप्रयात् ॥
कूपान्तरे प्रवेश्य दक्षिणाशामिस्तथा ।
पङ्के निमज्जनं कानं भार्यापुत्रविनाशनम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्वप्ने तस्मिन्पत्तिर्नृपस्य च ।
आदाय गर्भनाडीन् शत्रुनो याति खं हतम् ।
स तु राण्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात् ॥
दीर्घं विंशतिहस्तान् हस्तयोश्च विस्तृतम् ।
कुर्यात्तु जलस्योपेतं यश्चमकस्तुतम् ॥
ततोऽपरेऽङ्घ्रिं पूर्वाङ्गे मातृणां पूजनचरेत् ।
कुचजलां बसोधारां हृदिभ्रातृं तथैव च ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीधूपकर्पूरचूर्णकैः ।
समूष्य मङ्गलस्थानं तस्मिन् हौ शुभमेव नमः ॥
अस्त्राय ह्युं पङ्क्तिर्न लिखेन्नक्षत्रं युधः ।
मन्त्रविमलजलस्यैव ह्येः कस्यजसम्भवेः ॥
कौशेय्येऽन्ना स्वस्तिकायां प्रथमं मङ्गलं लिखेत् ।
चतुर्हस्तप्रमाणान् मङ्गलं विलिखिततः ॥
हस्तप्रमाणं पद्मान् मङ्गलस्य प्रकीर्तितम् ।
हाराणि सार्द्धं हस्तानि कर्णिकाशेऽरोज्ज्वलम् ॥
वितं रक्तस्य पीतस्य जघ्नां हरितमेव च ।
श्रान्तिचूर्णस्य कौस्तुभैर्हरेर्हरेर्दुग्धैः ॥
कुर्यात्तपाङ्गनेऽर्च्ये राजा मङ्गलवृद्धये ।
पद्मान्तः समारभ्य नाकां पश्चिमगामिनीम् ॥
पश्चिमद्वारमध्येन शतशृङ्गां विनिर्द्देशेत् ।

पुण्यक्षा

प्रत्येकद्वारमध्ये तु पद्मस्यैवावपचकम् ॥
कुर्यात्तु मङ्गलं जला स्रज्यायुत्तवारयेत्ततः ॥
उत्थायैव स्वयं प्रथमं मङ्गलं पूजयेत्ततः ।
भुवनाय नम इति ततो हस्तं विधेययेत् ॥
अथावलम्बस्तु रजःपात्रं समारभेत् ।
अधमानामिकाङ्गुष्ठैर्वपरिहादयच्छेद्या ॥
अधोतुखाङ्गुलिं जला पातयेत् सुविचक्षणः ।
समरेखा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
अङ्गुष्ठपर्वनेऽप्युत्थात् समा कार्या विज्ञानता ॥
संस्कृतं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं जशराहतम् ।
प्रथममर्पितं हस्तमालिखेत् कदाचन ।
संस्कृतं कलहं विद्यादूर्ध्वरेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थूले भवेद्वाधनिष्ठपौष्ठा विमिश्रिते ।
विन्दुभिर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षात् संशयः ।
जश्यायां चार्थहानिः स्याच्छिन्नायां मरणं
धुवम् ॥

विद्योगो वा भवेत्तस्य दृष्टव्यस्तस्य वा ॥
अविहित्वा लिखेद्यस्तु मङ्गलान् यथेच्छया ।
अन्वहोवानवाप्नोति ये होवाः पूर्वभाषिताः ॥
सितसर्वपदूर्वाङ्गा रेखाः कार्याः प्रमाणतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभं शिवम् ॥
वह्ममाणस्य देवस्य रताख्यं कामदायकम् ।
रत्नकं स्वस्तिकाख्यं दादयेत्तु तु मङ्गलाः ॥
यथास्थानं यथायज्ञं योजनीया विचक्षणैः ॥
सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणायां निश्चिता विचकम्भेना ॥
कलां कलान् देवानामसिवा ते पृथक् पृथक् ।
यतः स्त्रास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्तिताः ॥
अथैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गीतोपगोक्षो मरुतो मयखश्च तथापरः ॥
अनोहा त्वसिभद्रश्च विरजस्तनुशोचकः ।
इन्द्रियघ्नोऽयं विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्भूपः नव नामानि यानि तु ।
अथ तावत्पराख्येव शान्तिदानं सदैव हि ॥
चित्तोन्नः प्रथमः प्राक्तो द्वितीयो जनसम्भवः ।
प्रवनायी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ॥
कोवसम्भवनामा तु वरुः स परिकीर्तितः ।
सीमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादितस्तु तथाष्टमः ॥
विजयो नाम कलसो ग्रीवसौ नवम उच्यते ।
स तु पञ्चमः प्रोक्तो मङ्गलदेवस्वरूपकः ॥
चटस्य पञ्चवक्त्रं पञ्चवक्त्रः स्यन्तथा ।
यथाकाष्ठास्थितः सन्त्यक् वामदेवादिनामनः ॥
मङ्गलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत् ॥
चित्तोन्नं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जनसम्भवम् ।
वायवे वायवं न्यस्य आग्नेयेऽग्निस्त्वम्भवम् ॥
नैऋत्या यजमानान् ऐशान्यां कोवसम्भवम् ।
सीमस्तु ततो न्यस्य वीरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्यैव कलसांश्चैव तेषु चतान् विचिन्तयेत् ।
कलसार्गां सुखे ब्रह्मा पीवयां शङ्करः स्थितः ॥
भवेत्तु संक्षितो विष्णुर्मध्ये मातृगवाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्वे वेद्यन्ति दिशो दृष्ट ॥

पुण्यक्षा

कुक्षौ तु वामराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।
नक्षत्राणि यथाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ॥
गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसेषु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्वबीजानि पुण्यानि च फलानि च ।
वचमौक्तिकं दूष्यमहापद्मं नृणां टिकैः ॥
सर्वधाममयं विस्वं नागरोहणं तथा ।
वीजपूरकजलीरकाक्षोरान्नातदादिमान् ॥
यवं शान्तिश्च गोवारं गोधूमं सितसर्वपम् ।
कुक्षुमागुरुकस्तूरीमदनं रोचनं तथा ॥
चन्दनञ्च तथा मांसोमेकां कुष्ठं तथैव च ।
कर्पूरं पञ्चवक्त्रं जलं निर्घासकामुदम् ॥
श्लेथेयं वदरं चातौपचपुष्ये तथैव च ।
कालशाकं तथा टिका देवी पूर्वकमेव च ॥
वर्षा धात्रीं सम्राज्जिह्वां तु वक्त्रं मङ्गलाष्टकम् ।
दूष्नीं मोहनिनां भद्रां शतशर्णीं शतावरीम् ॥
पर्वाणां सवर्णां क्षुद्रां सहदेवां गजाक्षयाम् ।
पूर्वाकोटीं सितां पाठां शुद्धां शिरसिकानली ॥
व्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्वसुम् ।
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वसन्धानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निघापयेत् ॥
कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भं महाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भं तुल्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ।
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ॥
पूर्वं बहिःस्थापितेषु यथाशक्ति कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत्तु मातमांष्टघटेषु च ॥
सर्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ।
नवेव तत्र पूर्वोक्ताः सदा सुख्यतमा वृषः ॥
भस्मेर्भोज्येऽप्येव पुष्पैर्नानाविधैः फलेः ।
यावकैः पायसेष्वपि यथासम्भवयोजितैः ।
पुण्यक्षानाय वृषतिः पूजयेत् सकलान् सुरान् ॥
दक्षिणे मङ्गलस्याथ कुक्षं निर्ज्माय पायसेः ।
समिद्धिः शान्तिविद्यार्थेऽर्पितेर्दवांश्चैतस्तथा ।
केयलेश्च तथैवान्येः पूजयेन् सकलान् सुरान् ॥
होमान् तोषयेद्दृष्टेर्नृपः सार्द्धं पुरोहितम् ॥
होमान्ते मङ्गलोद्दीप्ता वेदिकायां सपङ्कम् ।
रोचनाख्यमजद्वारान् तथा सर्वांश्चिद्ययेत् ॥
वृद्धां चतुर्लोकं दिर्दृष्टाङ्गुलयावधि ।
हस्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकविकर्षाहतम् ॥
रत्नेषान् पद्ममध्ये तु गोक्षान्तकविनायकैः ॥
श्रीः श्रीहस्ता वरारोहा स्वामी देवी शुभान्विता ।
रत्नेः सर्वैरजद्वारेः पङ्कं कार्यं दिहस्तकम् ॥
हस्तविस्तारमुच्छ्रायं कर्तव्यं दृष्टाङ्गुलम् ॥
जानार्थं सार्द्धं हस्तान् पङ्कं हस्तासनावितम् ।
श्रद्धा चतुर्गुणा दीर्घां धनुर्मानान् पौठकम् ॥
रजसिंहकताटोपं श्वेमरजविभूयतम् ।
सिंहाख्यं सार्द्धं विस्ताराङ्गुलसममथापि वा ॥
वायविचक्रपङ्केर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अन्येषां निर्मितेष्वमेन्द्रतुल्यकपूरितान् ॥
श्रद्धा देवार्थं विस्तीर्णा चतुर्भुजा तुल्यतया ।

पुष्पका

विमलस्यधिकमिच्छन्ति वृषस्य गुरुविद्यया ।
 अहं चन्द्रसमं कुर्यादासनं चतुरस्रकम् ।
 उपधानानि श्रव्यायाः कर्णादिभ्यश्च देवतः ॥
 मोक्षशेवाच्च कार्याणि सर्वोच्चचयुतानि च ।
 धानं चिन्हासनं पट्टं श्रव्योपकरणादिकम् ॥
 राज्ञो नूतनयोग्यं तद्वेद्या उत्तरतो न्यसेत् ।
 तेषाम् पश्चिमे स्वर्गारब्धौषनिमित्ते वरे ॥
 यथेष्टं यज्ञदाब्जौषनिमित्ते महादासरे ।
 कर्णाच्छादनसंयुक्तं चर्मोदत्तं चतुष्टयम् ॥
 वृषभस्य तथोर्वायाः सिंहशार्ङ्गयोरपि ।
 प्रादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य धार्यवः ॥
 तस्मिन् पर्यङ्कपृष्ठस्य चर्मोदत्तं चतुष्टये ।
 नागलङ्कारभूषाणां वृषति रत्नमालिनम् ॥
 आपयेद्भास्वत्यैः साङ्गं राजानं सुखसङ्गतम् ।
 संवीतकम्बलं लण्यं रत्नवस्त्रावशोभितम् ॥
 कलसैर्बलिपुष्पाद्यैः शालिपूज्यैश्च आपयेत् ॥
 अष्टौ षोडशविंशष्टशतमष्टाभिकश्च वा ।
 कलसानीं समाख्याता अधिकस्थोत्तरोत्तरम् ॥
 जयकल्याणदेर्मन्त्रैर्मङ्गलोक्त्यैश्च श्राव्यैः ।
 वैष्णवैरथ दिक्पालैर्ग्रहमन्त्रैश्च मातृकैः ॥
 आर्यं तेनः सतुष्टिमाख्यं पापहरं परम् ।
 आर्यं सुराखामाहारमाख्यं लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
 भौमान्तरीक्षं दिव्यं वा यत्ते कल्याणमागतम् ।
 सर्वं तदाख्यं सर्वश्रान्तं प्रयाशसुप्रगच्छतु ॥
 ततोऽपनीय गात्रात्त कम्बलं वस्त्रमेवं च ।
 कलसैः आपयेद्भूषं पुष्पखानाधूपरितेः ॥
 अभिमन्त्रेन्नरभेष्ट । तत्सत्त्वार्थसाधकैः ॥
 सुराखामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्रगाः ॥
 आदिद्या वसवो रुद्रा आश्विन्यौ भिषग्वरौ ।
 अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 कौर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवासी कुहूस्तथा ।
 दितिश्च सुरसा चैव विनता कदरेव च ॥
 देवपत्न्याश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।
 सर्वास्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वे चाध्वरसा गणाः ॥
 नक्षत्राणि सृष्टृणाञ्च पञ्चाहोरात्रसन्धयः ।
 संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः काष्ठाः क्षणाः ॥
 लवाः ॥
 सर्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरेः सह ॥
 अदितश्च महानागा यक्षाः किंपुरुषास्तथा ।
 वैखानसा महाभागा दिवा वेद्यायसास्तथा ॥
 सप्तर्षयः सदाश्च ध्रुवस्थानानि यानि तु ।
 मरीचिरत्रिः पुनहः पुनस्त्यो भृगुरङ्गिराः ॥
 क्रतुः सनत्कुमारश्च सनकोऽथ सनन्दकः ।
 सनातनश्च दक्षश्च जेगोपथोऽथ नन्दनः ॥
 एकतस्र दितश्चैव त्रिंशो जावालिकाध्वपौ ।
 दुर्वासा दुर्जिगीतश्च कण्वः कात्यायनस्तथा ॥
 मार्कण्डेयो दीघंतपाः सुनःशेफो विदूरथः ।
 औत्तः सर्वर्षकश्चैव त्वनोऽत्रिः पराशरः ॥
 हेपाथनो यवक्रीनो देवरातः सहायुजः ।
 एते आर्ये च बहवो देवव्रतपरायणाः ॥

पुष्पा

संश्रित्यार्क्षं भविष्यन्तु सदाश्च तपोधनाः ॥
 पर्वताक्षरवो नद्यः पुण्यान्वायतनानि च ।
 प्रजापतिः क्षितिश्चैव गावो विन्ध्यश्च मातरः ॥
 वाहनानि च दिवानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अमयः पितरस्तारा जीमताः खं दिशो जगत् ॥
 एते आर्ये च बहवः पुण्यसंक्रीतनाः शुभाः ।
 तोयैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवर्हणाः ॥
 इत्येवं शुभदेवत्वैर्मन्त्रैर्दिशेत्तथापरैः ।
 शैवेर्नारायणै रौद्रेर्ब्रह्मण्यैश्च सप्तर्षयैः ॥
 आपोहिष्ठा हरिण्येति सम्भवेति सुरेति च ।
 मातृकोक्तिमन्त्रेण गन्धहारेण्येन च ॥
 सर्वमङ्गलमङ्गलैः श्रीश्च ते यद्ययोगिभिः ।
 इत्येवं ज्ञानमासाद्य गात्रमादृत्य कम्बलैः ॥
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं धियात् ।
 आचम्य च ततो देवान् गुरुं विप्रान् पूजयेत् ॥
 ध्वजं ह्वयं चामरश्च वरुणमश्वान् गजांस्तथा ।
 मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेद्भुताशनम् ॥
 तत्र गत्वा वङ्गमध्ये वङ्गश्रीवर्षेण धार्यवः ।
 अग्निमित्तनिमित्तानि लज्जयेत्तत्र विष्णुभिः ॥
 देवशक्त्युक्तमाख्यवन्दिपौरुषैर्नैव तः ।
 वादित्रवोषेस्तुलेस्तथा तौर्गजैः सुभैः ॥
 जत्वा शेषे पुनः शान्तिमाश्रीत्वा च वै दिवान् ॥
 पूर्वां विधाय विधिवद्विद्यां कनकान्युत ॥
 धान्यानि चाथ वाससि दत्त्वा कुर्याद्विसर्जनम् ।
 ततः शेषजलेः सर्वानमात्यादीन् पुरोहितः ।
 सप्तर्षयैश्चतुर्दश वल्लभापि सरादृकम् ॥
 एवं जत्वा वृषः पञ्चाक्षिरात्रं संयतो भवेत् ।
 मांसमेधुनहीनश्च कुर्यान्मङ्गलसंवनम् ॥
 पुष्पनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पूज्या सदा देवो चण्डिका शङ्करेण च ॥
 पञ्चालिकाविवाहाद्यैः शिशूनां कौतुकेस्तथा ।
 वैवाहिकेन विधिना मोक्षयच्छण्डिका शिवाम् ॥
 चतुष्पथेषु सर्वेषु देवदेवीयुष्टेषु च ।
 पताकाभिरजङ्ग्यादेव कुर्वन्न सौदति ॥
 एवं जत्वा शान्तियार्गं तथा पुष्पाभिषिञ्चनम् ।
 चतुरङ्गैः समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह ।
 राज्यमखलसंयुक्तः परचेष्ट न सौदति ॥
 नातः परतरो यज्ञो नातः परतरोत्तवः ।
 नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं शिवम् ॥
 अनेनैव विधानेन वृषतेरभिषिञ्चनम् ।
 युवराज्याभिषेकश्च कुर्यादाजपुरोहितः ॥
 वृषाभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
 अनेनैव विधानेन स्थिरः स्यात्प्रतिपत्सदा ॥
 अयं यज्ञः सतुष्टिः प्रक्रार्थं ब्रह्मणा पुरा ।
 एवं यज्ञं वृषो वृष्ट्वा परचेष्ट न सौदति ॥
 इति कालिकापुराणे पुष्पाभिषेकः ॥
 अध्यायः ॥
 पुष्पा, खी, (पुष्पाति कार्याकीति । पुष् + कृप्
 यत् वा । निपातनात् साधुः । ततटाप् ।) पुष्प-
 नक्षत्रम् । इति शुद्धरत्नावली । (यथा, इन्द्र-
 जालतन्त्रसंग्रहे ।

पुस्तक

“अश्विनीजगन्नाथ पुष्पा पुनर्वसुस्तथा ।
 वज्रार्कश्च कर्त्तव्यं कारयेच्च सदा पुनः ॥”)
 पुस्त, क, वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 उभ-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । दन्वोपधः ।
 क, पुस्तयति । इति दुर्गादासः ॥
 पुस्तं, खी, (पुस्तयते इति । पुस्त वन्धादरादौ +
 चञ् ।) खेयादिशिष्यकर्म । आदिना काष्ठ-
 पुस्तलिकाखनिचखननादि कर्म यज्यते । इति
 सुभूतादयः ॥
 खदा वा दादना वाथ वक्षेयाप्यथ चर्मणा ।
 खोहरनैः कृतं वापि पुस्तमिष्यभिधीयते ॥
 इत्यमरटीकायां भरसः ॥
 (यथा, वामदे कृत्रस्थाने । १ ।
 “पुस्तखीखनहस्ताखप्रहृत्तोषीरवारिणि ॥”
 पुस्तयते वध्यते चध्यते इत्यर्थः आश्रयते वेति +
 पुस्त + चञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी । (पुस्त
 + गौरादित्वात् खीम् ।) खियां पुस्तौ ।
 पुस्तकम्, खी, खी, (पुस्त + स्वार्थे कम् ।)
 पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरि-
 वंशे । २५६ । ७६ ।
 “युक्ताम्बरधरः श्रीमान् मुचिर्भूत्वा खलद्वतः ।
 अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् राजन् । प्रयतः शिष्टसम्मतः ॥”)
 तस्य परिमाणं यथा,—
 “मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य श्रद्धा देवि ! समासतः ।
 मानेनापि फलं विन्धादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥
 हस्तमात्रं सुष्टिमात्रमात्राहुदादशाङ्गुलम् ।
 दशाङ्गुलं तथादौ च ततो हीनं न कारयेत् ॥”
 तस्य वेधो यथा,—
 “वेधदयं सुष्टिहस्तं बाहुमात्रे चिरन्तकम् ।
 समभागे मष्टिशानि । हस्तादौ रूपरन्ध्रकम् ॥
 अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् ।
 प्रादेशादौ भवेदन्धो ह्यङ्गुली वा समाचरेत् ॥
 पुस्तकस्य च आश्रान्ते यन्मर्धं विकल्पयेत् ।
 भार्याहानिर्भवेदासु धनानां वा क्षयो भवेत् ॥
 दग्धरन्ध्रे भवेत् पीडा नर्तुनं शुभं न भवेत् ॥”
 चतुष्कोणे विध्वंस्यु निक्षोणे मरणं भवेत् ॥
 पुस्तककरणपत्रं यथा,—
 “भूर्जे वा तेजपत्रे वा तात्रे वा ताक्षिपत्रके ।
 अगुरुयापि खेवेशि । पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! ॥
 सम्भवे स्वर्गपत्रे च ताक्षपत्रे च शङ्करि ! ॥
 अथवृक्षत्वचि देवि ! तथा कैतकिपत्रके ।
 मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ! ॥
 अन्यपात्रे वसुदत्ते लिखित्वा यः समभ्यसेत् ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति धनधानिर्भवेद्भुवम् ॥”
 पुस्तके वेदलिखनविधौ यथा,—
 “वेदस्य लिखनं ज्ञात्वा यः पठेद्ब्रह्मणा भवेत् ।
 पुस्तकं वा यज्ञे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद्भुवम् ॥”
 युगमेदे पुस्तकाक्षरस्य देया यथा,—
 “सख्येक्षरे स्थितः शुभः शूलपाणिस्त्रिखोचनः ।
 प्रजापतिर्होपरे च ज्ञेयायां ख्यं एव च ।
 कृते युगे पिनाकी च कक्षौ लिप्यक्षरे हरिः ॥”

तल्लेखकपूजाफलं यथा,—

“आरम्भे च समाप्ते च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।

हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वैभवं समनोदरेः ।

यावदक्षरसंज्ञानं प्रतिपद्ये च सुन्दरि ! ।

तावदुगवहसादि ब्रह्मलोके वसेष्वरम् ॥”

वेतनपद्धते लेखकस्य दोषो यथा,—

“वेतनं यस्तु यज्ञीयात् लिखित्वा पुस्तकं च तु ।

यावदक्षरसंज्ञानं तावच्च नरके वसेत् ॥”

भूमौ पुस्तकलेखनस्यापनविषयो यथा,—

“न भूमौ विनिविष्टं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ।

न सुम्ना पुस्तकं स्थाप्य न सुतमाहरेत् तत् ॥

भूकम्पयद्वापि चैव अक्षरं वाच्य पुस्तकम् ।

भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु च्छेत्ता ।

तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥३॥

तस्य दानफलं यथा,—

विप्रायः पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च विज्ञः ।

पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥

शास्त्रदृष्ट्या जगत् सर्वं संश्रुतं च सुभासुभम् ।

तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥

वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पयन् वसेत् ।

आत्मविद्याश्च यो दद्यात् स संस्था न विद्यते ॥

जीणि तुल्यप्रदानानि जीणि तुल्यफलानि च ।

शास्त्रं कामदुघा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥३॥

वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—

“वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

अन्त्येन लेखयित्वा यो दद्यादुयाति स वैदिकम् ॥

इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।

ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम् ॥”

इति मातङ्ग २१५ अध्यायः ॥३॥

भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुस्तककर्मा, चि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म यस्य ।)

लेख्यादिशिल्पकर्मकर्त्ता । इति हलायुधः ॥

पू, उ शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-

सक०-सेट् ।) शोध इह सुहृत्करणम् । उ,

पवते पापिनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पू, उ य शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अयं कैश्चित् मन्थते । उ

य, पूयते । इति दुर्गादासः ॥

पू, अ गि शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-

प्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) अ गि, जाह्नवी नः

पुनातु । पुनौते । कश्चित् आप्रव्ययस्यापि प्रादि-

त्वात् इह इति वररुचिः । तेन ।

“अरण्यात् पुनते पापं धारण्यात् पूर्ववर्जितम् ।

दर्शनात्मनो मोक्षमेतदुद्योगस्य लक्ष्यम् ॥”

इति दुर्गादासः ॥

पूजं, ज्ञी, (पूयते सुखमनेनेति । पू अ पवने +

“ह्रापूखडिभ्यः कित् ।” उणा० । १ । १२३ ।

इति गन् कित् ।) गुवाकफलम् । इत्यमर-

टोकायां रायसुजटः ॥ (यथा, भविष्यपुराणे ।

दाक्षगवमीवतकथायाम् ।

“पिच्छलक्ष्मणं जातिश्च एका चैव हरीतकी ।

गारिकेण तथा पूजं रम्भापकपलनया ।

तत्र सुखं प्रदातव्यं तालस्य फलसुतमम् ॥”)

पूजः, पु, (पूयतेऽनेनेति । पूज् + “ह्रापूखडिभ्यः

कित् ।” उणा० । १ । १२३ । इति गन् । अ च

कित् ।) गुवाकः । समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । ६ । २१ । १० ।

“अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेयु निर्वयः ।

पुत्रवः सनातनतमो यतः ज्ञानक्षतो जयः ॥”)

हृन्ः । भावः । कण्टकितृषः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

पूजपात्रं, ज्ञी, (पूजस्य दन्तचर्मितपूगरस्य

आधारभूतं पात्रम् ।) पूजपीठम् । पिकदाणी ।

इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवचकम् २ । इति

हारावली ॥

पूजपीठं, ज्ञी, (पूजस्य दन्तचर्मितपूगरस्य

पीठमाधारपात्रम् ।) पूजपात्रम् । तत्पर्यायः ।

कटकोलः २ पतद्वयः ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पूजपुष्पिका, ज्ञी, (पूजसहितं पुष्पमचेति । पूज-

पुष्प + कप् । कापि अत इत्वम् ।) विवाह-

सम्बन्धिपुष्पताम्रलम् । तत्पर्यायः । कुहजिः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूजफलं, ज्ञी, (पूजस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवा-

कफलम् । तत्पर्यायः । पूजम् २ चिक्कणी ३

चिक्का ४ चिक्कणम् ५ सोयकम् ६ उद्देगम् ७

क्रसुकफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कषायमीषधुधुरं किञ्चित् पूजफलं सरम् ॥”)

पूजरोटः, पु, (पूजश्च इव रोटयति दीप्यते प्रका-

शते इति । रट् + अच् ।) चिन्तालवणः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पूज, क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वृद्धरौ । क, पूजयति गुरुं

लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पूजकः, चि, (पूजयतीति । पूज + क्तुन् ।) पूजा-

कर्त्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“यज्ञेव भाशुस्तु विद्यतेति

प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूजयोश्च

तदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान् ॥”

पूजनं, ज्ञी, (पूज + भावे ल्यट् ।) पूजा । अर्च-

नम् । यथा,—

“कुङ्गेन न च कर्मण्यं जीमेन त्वरया न च ।

मत्पूजनं विधानेन यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पूजनी, ज्ञी, (पूज्यते इति । पूज् + कर्मणि ल्युट् ।

डीप् ।) चटका । इति भरतः ॥ (ब्रह्मदत्तशब्द-

स्थितशङ्कनिविहङ्गमस्त्रीविशेषः । यथा, महा-

भारते । १२ । १३८ । ४—१० ।

“अग्न्यं राजन् ! यद्वृत्तं ब्रह्मदत्तनिवेद्येन ।

पूजन्त्या सह संवाहं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ॥

काम्यल्लो ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।

पूजनी नाम शङ्कनिर्दोषकालं सहोषिता ॥

रतज्ञा सन्भूतानां यथा वे जीवजीवकः ।

सन्भूता सन्ततत्वा तिर्यग्योनिं गतापि वा ॥

अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्णवम् ।

समकालश्च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्रो यथायत ॥

तयोर्द्वे ज्ञतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।

सुतदतीरं सा गत्वा आनन्दार फलद्वयम् ॥

पुटार्थश्च सुपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव हि ॥

फलमेकं सुतायादाप्राजपुत्राय चापरम् ।

अन्तस्तादादसद्वर्णं वक्तव्योऽभिवर्द्धनम् ॥

आदायादाय सैवानु तयोः प्रादात् पुनःपुनः ।

ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः पत्ना-

ग्रनात् ॥”

इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

पूजा, ज्ञी, (पूजनमिति । पूज् + “चिन्तिपूजि-

कथिकुञ्जिचर्चश्च ।” ३ । ३ । १०५ । इति अह् ।

ततटाप् ।) पूजनम् । तत्पर्यायः । नमस्या २

अपचितिः ३ स्वप्या ४ अर्चो ५ अर्चया ६ ।

इत्यमरः । २ । ७ । ३५ । इतिः ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । १ । ५ । १५ ।

“अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।

वन्द्येवपाह्वरत् पूजां पूजार्हे सन्नेरेहिनाम् ॥”)

तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा,—

“आदादृष्यादिकन्यासः, करमुद्भिस्ततः परम् ।

अङ्गुलिस्थापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च ॥

तालवयश्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् ।

ध्यानं पूजा जपश्चैव सन्ततस्तेज्यं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारे यामलः ॥

शक्तिविषये चतुःषष्टिरुपचारा यथा,—

आसनारोपणम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २ मञ्जन-

शालाप्रवेशनम् ३ मञ्जनमणिपीठोपवेशनम्

४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्गर्जनम् ६ उज्जोदक-

ज्ञानम् ७ कनककलसंस्थितकलतीर्थाभिषेकः

८ धौतवस्त्रपरिमारजनम् ९ अरुणदुङ्गलपरि-

धानम् १० अरुणदुङ्गलसौरीयम् ११ आलेप-

मण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम्

१३ चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकसूरीरोचनादि-

गन्धसर्वाङ्गाशुषेणम् १४ केशभारस्य काला-

गुरुधूपमलिकामाजतीजातीचम्यकाशोकशत-

पत्रपूगकुङ्करीपुष्पागककारयूषीसर्वकुङ्कुम-

मालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषण-

मणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणितुङ्गटम् १८

चन्द्रशकलम् १९ सीमन्तविन्दनम् २० तिलक-

रत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्णपालीशुगलम्

२३ नासाभरणम् २४ अधरयावकः २५ ययन-

भूषणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम्

२८ सुक्तावलिः २९ एकावलिः ३० देवच्छन्दकः

३१ केशयुगलचतुष्टयम् ३२ वनयावलिः ३३

जम्बिकावलिः ३४ काशीदाम ३५ कटिचक्रम्

३६ शोभास्त्राभरणम् ३७ पादकटकम् ३८

रत्ननूपुरम् ३९ पादाङ्कुरीयकम् ४० शक्तकरी

पूजा

पाशः ४१ अन्यकरेऽङ्गुष्ठम् ४२ इतरकरे पुच्छे सु-
चापः ४३ अपरकरे मुष्णबाणाः ४४ श्रीमन्ना-
लिक्यपादुका ४५ खसमानवेशास्त्रावरणदेव-
ताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४६ कामेश्वर-
पर्यङ्कोपवेशनम् ४७ अन्तःशयनचक्रम् ४८
आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आगन्तो-
क्तावलिवासहस्रम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
चेतश्चक्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५
तालवृत्तम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९
दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ चन्दनम् ६४ । इति तन्त्रसारे
विश्रयामलः ॥ ॥ वटत्रिंशदुपचारा यथा,—
“आसनान्धङ्गने तद्गुह्यं न निरुचये ।
सम्भोजनं सर्पिराक्षिपनावाहने तथा ॥
पादाब्जाचमनीयश्च आनीयमधुपर्ककौ ।
पुनराचमनीयश्च वक्ष्यद्योपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ॥
अशुक्लेपनश्च शय्या च चामरयुगलनया ।
आदर्शदर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गीतवाद्ये च गानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दत्तकाष्ठप्रदानश्च ततो देवविसर्जनम् ॥
उपचारा इमे त्रिधाः वटत्रिंशत् सुरपूजने ॥”
इति कादशीतन्त्रम् ॥

अष्टादशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
ज्ञानं वक्षोपवीतञ्च भूषणानि च सञ्ज्ञः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपसमञ्च दर्पणम् ।
माल्याशुक्लेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जनम् ॥
अष्टादशोपचारेस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥”
अथ षोडशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं ज्ञानं वसनभूषणे ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनस्ततः ॥
ताम्बूलमर्चनं स्तोत्रं तर्पणञ्च नमस्क्रिया ।
प्रपूजयेत् प्रपूजायां उपचारास्तु षोडश ॥”
(अन्यप्रकारषोडशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनीज्ञानं वसनभूषणानि च ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यं चन्दननया ॥”)
अथ दशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं मधुपर्काचमननया ।
गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
अथ पञ्चोपचाराः ।
“गन्धादयो नैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अथुच्चादेः पूजानिधिमहा ।
“अथुचिर्न महामायां पूजयेत्तु कदाचन ।
अवश्यं नु सरेन्नम्रं सोऽतिभक्तियुतो नरः ॥
दत्तारक्तं सत्पुत्रं सूर्यश्च न विद्यते ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां सूर्यामरकं व्रजेत् ॥
जानूँ चतजे जाते निवृत्तकर्म न चाचरेत् ।
नेमित्तिकश्च तदधः सव्रजतो न चाचरेत् ॥

पूजा

जीतके च सत्पुत्रं सुरकर्मणि मैथुने ।
धूमोदारे तथा वान्तौ निवृत्तकर्मणि संयजेत् ॥
अथ सुक्ते त्वजीर्णे च नैव शुद्धा च किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो निवृत्तं सुतके नृतके तथा ॥
पञ्च पुष्पश्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यान्तश्च पञ्चं शुद्धा न चाचरेत् ॥
जलस्थापि नरमेव । भोजनादभेषजादते ।
निवृत्तक्रिया निवर्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गूढपादश्च क्षमिगच्छपदादिकम् ।
कामाद्भोजनं संशुभ्य निवृत्तकर्मणि संयजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपिष्टको नरः ।
आवस्यत्वरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महाशुचिपाते तु कान्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्तिपञ्चं ब्रह्मयज्ञश्च आहुं देवयुतश्च यत् ॥
गुरुमाचिष्य विप्रश्च प्रलब्धैव च पाणिना ।
न कुर्यान्निवृत्तकर्मणि रेतःपाते च भैरव ! ॥
आसनचार्च्यपात्रश्च भयमासाद्येन्न यत् ।
ऊधरे हंससंयुक्ते स्थाने दृष्टेऽपि नाचयेत् ॥
नीचैरासाद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः ।
अर्चयेच्छक्तिकां देवीं देवमन्त्रश्च भैरव ! ॥
दिविभागे तु कौबेरीदिक् शिवाधीतिकारिणी ।
तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेच्छक्तिकां सदा ॥”
पूजास्थानानि यथा,—
“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
स्थूलिणस्थां महामायां पादुके प्रतिमासु च ॥
चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखश्च त्रिभूतकम् ॥
शिलायां पर्वतस्थायि गङ्गायामपि तत्त्वमा ।
आर्यावर्ते मध्यदेशे तथा पर्वतगङ्गरे ॥
देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिभ्रष्टासमन्वितः ।
वाराणस्यां सदा पूजा सप्यूर्णफलदायिनी ॥
ततस्तु दिगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ ।
ततोऽपि दिगुणा प्रोक्ता दारवत्यां विशेषतः ॥
सञ्ज्ञेच्छेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ।
विन्ध्यं शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्त्वमा ।
आर्यावर्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्ते तथैव च ।
विन्ध्यवत्पलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले ।
तस्याश्चतुर्गुणपला नन्दिजुष्टे च भैरव ! ॥
तस्माश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्योश्चिरसन्निधौ ।
तत्र विह्वलरीयोगौ ततोऽपि दिगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता कौह्वलनदपायसि ।
तत्त्वमा कामरूपं तु सर्वत्रैव जले स्थले ॥
सर्वमेष्टे यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा ।
देवीपूजा तथा शक्ता कामरूपे सुराजये ॥
देवीं चैत्रं कामरूपं विशतं न्यत्र तत्त्वमम् ।
अन्यत्र विरजा देवी कामरूपे यथे यथे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्थ मन्त्रके ।
ततोऽपि दिगुणं प्रोक्तं देवके शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि दिगुणा प्रोक्ता शैलपूजादियोनित् ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोनिसमन्विते ॥”
इति कालिकापुराणे ॥ ५४॥ ७॥ अध्यायौ ॥

पूजा

पूजयितवानि तत्फलानि च यथा,—
“उपविश्यासने रम्ये हस्ताभिनङ्गप्रोत्तरे ।
राक्षसे कम्बुचे वापि काशादौ व्याघ्रकर्मणि ॥
न कुर्यादर्थेन विन्ध्योः शिवे काष्ठासनादिषु ।
काष्ठासने वृथा पूजा पावासी रोगसम्भवः ॥
भूम्यासने गतिर्नास्ति बन्धासने दरिद्रता ।
कुशासने ज्ञानद्विष्टः कम्बुचे सिद्धिरुत्तमा ॥
हस्ताभिनने घनौ पुत्री मोक्षः स्वादाश्वत्थकर्मणि ।
मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेववदत्तपूजा यथा,—
“गच्छेद्यं दिनेशश्च वक्षिं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य देववदत्तश्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गच्छेद्यं विष्णवाश्रय निष्पापाय दिवाकरम् ।
वक्षिं शुद्धाय विष्णुश्च सुक्तये पूजयेन्नरः ॥
शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाश्च बुद्धिरुदये ।
संपूज्य तान् लभेत् प्राप्नो विपरीतमतीश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलितखण्डे ८ अध्यायः ॥
हृदयभासे विष्णुपूजाविधिर्यथा,—
“प्रत्यहं कार्तिके मासि जातीयुजैः समर्चयेत् ।
हृदयस्थं हृदीपश्च नियतात्मा हृदयतः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वाथ सहसायुज्यमाप्नुयात् ॥
मार्गशीर्षे ब्रह्मसिन्धु वक्त्रपुष्पैश्च केशवम् ।
समर्च्य भोजयेद्द्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्युषवि देवेशं मासमेकं निरन्तरम् ।
अर्चयेदुपवासैश्च करधरैः सिताक्षितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैश्चाश्रया निवेदयेत् ।
समाप्तौ भोजयेद्द्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ॥
अन्यमेधवद्वत्सल्य पलासोत्तमसंशयः ॥
तपोमास्यदिते भाजौ ज्ञात्वा नद्यां विशेषतः ।
अर्चयेन्नाथवीपुष्पैस्तुपकैश्च सुभानने ! ॥
पायसं विविधं दिव्यं भिक्षा तत्र निवेदयेत् ।
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् शक्तितो
द्विजः ॥
तपस्ये च तथा देवि ! माधवेः कुसुमः उभैः ।
ज्ञात्वा संपूजयेद्द्विजं मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्कराम् इतं निवृत्तमपूजां निवेदयेत् ।
वैष्णवान् भोजयेच्छक्ता मासान्ते सुभदर्थने ! ॥
मधुमासि तथा निवृत्तं वज्रकेश्यकौरपि ।
पूजयेज्जगतामीशं गुह्यतमम् । निवेदयेत् ॥
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् सुसमा-
हितः ।
सहस्रवार्षिकं पूजाफलं निवृत्तमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्द्विजं शतपञ्चमैर्होतृजैः ।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् ॥
गुह्येकश्च भक्त्या वै तस्मिन् देवि ! निवेदयेत् ।
तस्याः युक्तो जगत्पथः प्रीतो भवति पार्श्वेति ! ॥
ज्येष्ठे तु शुक्रकर्मजैः पाटलैः कुसुमोत्तमैः ।
अर्चयित्वा हृदीकेशमन्त्रं चतुर्फलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै शर्वा कोटिप्रदो भवेत् ॥
वैष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तवत्सलः ।
ब्राह्मणाश्च शिवे । सर्वे पलासमन्त्रमचरेत् ॥

पूजा

आवाहं देवताधीशं जगदीश्वरमनुजम् ।
 श्रीगुरुदेवैर्मित्रं पापघ्नं निवेदेत् ॥
 मासान् मोक्षयेद्दिनान् मन्त्राभागतोत्तमान् ।
 वटिवर्षवृक्षस्य पूर्वा प्राप्नोत्वसंश्रयम् ॥
 नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुनर्गौः केशकीर्णैः ।
 अर्चयित्वाभुतं भक्त्या न भूयो जन्मभामभवेत् ॥
 इत्यादि पितृकाम् भक्त्या शर्करावृतमिच्छितान् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानस्यमनुते ॥
 नभस्त्रयर्चयेद्दीर्घं कुन्दैः कुम्भकैरपि ।
 श्रीरात्रं गुह्यमिच्छन् भक्त्या तत्र निवेदेत् ॥
 गर्वा कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं समवाप्नुयात् ॥
 इति नीलोत्पलैर्मन्त्रि पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 भक्त्या निवेदेत्सक्तिं श्रीरामायविमिश्रितम् ॥
 कम्पाकोटिब्रह्माणि कम्पाकोटिप्रदानि च ।
 वैष्णवं लोकमाप्नोति सुदितः स्वर्गैर्धृतः ॥
 जन्ममर्षे स्वर्गं देवि ! कोमलैस्तुलसीदलेः ।
 पूजयित्वाभुतं भक्त्या तत्तुल्यपुष्पमवाप्नुयात् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥
 इन्द्रमावाही दुर्गापूजादि देवीपुराणे द्रष्टव्यम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

जातः ज्ञानासामर्थ्ये आर्द्रवाससा हतगात्र-
 मार्चनार्द्रिहृत्समीपं गत्वा प्राङ्मुख उद्बुधो वा
 प्रक्षालितपादः शुचिर्देवावाः कुशजस्तः
 स्नात्वाः सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्राङ्मुखः
 राजावुद्बुधस्य एव मौनी ध्यानपरायणः काम-
 रागभय-इन्द्रजोध-मातृसर्वलरा-रहितस्तप्सनाः
 सुमना वा शुची सप्तपविटोऽनिरुद्धमन्त्र-
 रहिते देशे दक्षिणार्धे नैवेद्याहुपकरानि च
 वामपार्श्वे जलं पुरतो धूपदीपौ तावदादि-
 पात्रञ्च यथावन्निवेष्ट्य पाद्यार्चाचमनीयपात्रं
 जलादिपूर्वमप्यतः स्थापयित्वा यथाकामं यज्ञोप-
 वीतवस्त्राजकुर्याद्वि संस्थाप्य ।
 ॐ अथर्वणं ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामपिरोधिना पूजाकर्त्तुं करोम्यहम् ॥
 इत्युच्चार्य अक्षाय पठति तत्तन्मन्त्रयोग-
 जनिच्छोटिकया दशदिग्बन्धनं कुर्यात् ॥ * ॥
 नार्द्रो देवमर्चयेद्विहृदोद्योतं सर्वदेवार्चनेषु
 भूतमुद्दिष्टादुरागमिकाः । सा यथा,—
 सोऽहमितमन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थ-
 परमात्मनि संयोज्य ततः पृथिवीं जले जलं
 शैलवि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रविश्य
 दक्षिणाकुण्डेन दक्षिणावापुष्टं हत्वा यमिति
 वायुवीजेन षोडशवारजनेन वायुकरं रूप-
 पूरकसंज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायव्याधार-
 षया ईदं श्रोत्रयित्वा ततो नासापुटावकुण्डा-
 नामिकाभ्यां हत्वा रमिति वट्वीजेन चतुः-
 वटिवारजनेन स्वभनरूपकुम्भकसंज्ञया अग्नि-
 चिन्तनरूपया आग्नेया धारयया ईदं दाह-
 यित्वा अमितीकवीजेन द्वाविंशवारजनेन
 दक्षिणावापुष्टेन वायुनिःसाररूपया रेचक-
 र्चयया ऐन्द्रध्यानरूपया ऐन्द्राधारयया शिरौ-

पूजा

काले यमिति वट्वीजेन चतुःवटिवारजनेन
 जलाधिपध्यानरूपया जलाधिपधारयया चन्द्र-
 मन्त्राद्वर्तं चावयित्वा तेनावाय प्रत्येक
 सर्वार्द्रं संवटितं पुनर्वैभूतं चिन्तयित्वा
 वायादिभूतानि ज्योतिर्भूतो यतुक्रमेण वटिः
 ज्ञत्वा ईदं इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभि-
 यज्ञे न्वेत् ॥ * ॥

ततः आवाहिन्यासः ।

गोपालमन्त्रे तु नारदाय ऋषये नमः शिरसि ।
 गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय
 नमो हृदि । एवमन्यत्रोचनीयम् ॥ * ॥

ततः प्राच्यायामः ।

ततश्चक्रमन्त्रेण षोडशवारजनेन अङ्गुष्ठेन
 दक्षिणावापुष्टं हत्वा वामनासया वायुं पूर-
 येत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटीं हत्वा
 चतुःवटिवारजनेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासाम-
 नामिकायां हत्वा दक्षिणासया द्वाविंशवार-
 जनेन वायुं जलेत् । पुनर्दक्षिणासया पूरयेत् ।
 उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रेचयेत् ।
 पुनर्वामया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षि-
 णया रेचयेदिति ॥ * ॥

ततो वाक्त्रमाहवास्यासः । ग्वाशब्दे पठयः ॥
 अनेकदेवपूजने तु भूतमुद्दिष्टमाहवास्यासधोर-
 विधेवात् वलदेवाहुष्ठानम् ॥ * ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ ज्ञां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गु-
 ष्ठयोः । ॐ ज्ञीं तर्जनीभ्यां स्वाहा तर्जनीयोः ।
 ॐ ज्ञूं मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयोः । ॐ ज्ञै
 अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयोः । ॐ ज्ञौ
 कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ ज्ञः करतल-
 पृष्ठाभ्यां फट् करतलपृष्ठयोः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

ततोऽर्घ्यापनम् ।

ॐ ज्ञां हृदयाय नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ
 ज्ञीं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
 ॐ ज्ञूं शिखायै वषट् अधोमुखान्गुलिमुष्टिना
 शिखायाम् । ॐ ज्ञै कवचाय हूं अक्षर-
 तलाभ्यां आशिरःपादपद्मंरूपसंज्ञां । ॐ
 ज्ञौ गेवाभ्यां वौषट् तर्जनीमध्यमाभ्यां नेत्रयोः ।
 ॐ ज्ञः अक्षाय फट् ऊर्ध्वाधस्त्राजयं छोटि-
 काभिर्दशदिग्बन्धनं कुर्यात् । एवमन्यत्राप्युक्त-
 नीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतमुद्दिष्टादि-
 नियमः अन्यत्र तनियमः ॥ * ॥

ततोऽर्घ्यापनम् ।

वामतोऽर्घ्यापदावाचमनीयपात्राणि संस्थाप्य
 अर्घ्यपात्रं जलमन्त्रपुष्पैः संपूज्य ततश्चेता-
 न्तमन्त्रं सर्वदेवतासाधारणे तु प्रत्येकं वा
 अष्टधा जप्ता धेनुसुमया अष्टतोल्लङ्घ्य तदुदकं
 पात्राङ्गरे किञ्चित् ज्ञत्वा तेनोदकेनात्मानं
 पूजोपकरव्याभ्युचयेत् । प्रत्यवाहिततद्देवता-
 चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन नलमन्त्रेण वा
 आत्मानं तन्वादिभिरभ्यर्च्य तदूर्ध्वं आत्मा तत-
 स्त्राजपात्रे चन्दनादिरचितारुद्रजपशे चमो-

पूजा

धनान्देवतानाम्ना इहागच्छेत्तावाह्य स्थाप-
 यित्वा नृत्तेन चतुर्थ्यन्तनाम्ना आसनं दत्त्वा
 चमोधनान्तनाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।
 दीक्षितस्तु नलमन्त्रसुक्तार्थं प्रत्यवाहितचतुर्थ्यन्त-
 नाम्ना नमोऽन्तेन इत्यादिति विशेषः । एवं
 पाद्यार्चाचमनीयादीनि दद्यात् । पाद्यार्चयोः
 पौर्वापर्ये तनियमः । ततो हृतमधुदधिमेलक-
 पकमितं कांक्षयाजस्यं पिहितञ्च मधुपर्कं पुन-
 राचमनीयञ्च दद्यात् । ततो कौक्षिकवज्राधिक-
 शतत्रयतोलकान्मन्त्रवैदिकाष्टोत्तरशतपकान्मन्त्र-
 जलेन तदभावे वटिवारक्तिकमावह्याधिकजप्यो-
 दशतोलकान्मन्त्रवैदिकपञ्चतुष्टयान्मन्त्रजलेन इदं
 आनीयं एवं दुग्धादिनापि । इतादिकाने तु
 गन्धद्रव्यचूर्णैकविक्रयस्तुक्तोदकेन स्नाजनं चाङ्गं
 ततः पुनराचमनीयं वासवी पुनराचमनीयं
 दद्यात् । प्रत्येकमजह्वारं यज्ञोपवीतं गन्धं पुष्पं
 धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराचमनीयं ताम्बूलं दत्त्वा
 नलमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थं निः प्रदक्षिणी-
 ज्ञत्वा अष्टाङ्गप्रक्षिपातिन पञ्चाङ्गप्रक्षिपातिन वा
 शिरसि करहयसंयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रत्य-
 वादिसन्मोधनान्तनाम्ना चमस्तेति विसर्जयेत् ।
 यच्च यदुपचारप्रत्यासम्भवस्तर्ह्यं जलं देयम् ।
 प्रसिद्धितस्थिरतरप्रतिमायां तत्तदावाहनविष-
 र्जने न स्तः । एवं श्रावण्यामे जले वा सर्व-
 देवपूजनेऽपि यथाकामं पाद्यादिद्रव्योपचारेः ।
 गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः यज्ञोपचारेः गन्ध-
 पुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाश-
 तेन केवलेन जलेन मार्गसकेन वा पूज-
 येत् । नच सामान्यदेवताधूपः शारदायाम् ।
 सगुग्गुल्लशुक्लश्रीरश्मिरामधुसन्धनेः ।
 धूपयेदाप्यसंमिसेनोचैर्देवाश्च देशिकः ॥
 एतेर्मन्त्रितेयैषाजानं वा । इति सर्वदेवता-
 साधारणो विधिः ॥ * ॥

ततः प्रथमं सर्वपूजा ।

ॐ सर्वाय नमः इति पूजयेत् । तच्च गत्वाः ।
 चन्दनागुल्लकूर्परवीरखमजपशुकादरक्तचन्द-
 नानि । पुष्पाणि । मल्लिकामाजलीकरवीरचम्पक-
 पाटलावकुलतगरपीतमिच्छटीकुन्दवमल्लिका-
 श्रीकपष्ठागस्त्यजवापुष्पाणि विहितानि । तुलसी-
 जलतुलसीदूर्वाविस्वपञ्चाङ्गि राजिताकाञ्चीक-
 दन्तगरसुहृजानि निविष्टानि । धूपञ्च । गुग्-
 गुल्लगुल्लदेवदारविष्णानि । दीपस्तु हृतेन तेजेन
 वा । नैवेद्यानि विविधभक्ष्याणि ॥ * ॥

अथ गणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुवःसर्वेश्वर इहागच्छ
 इति दूर्वापुष्पाद्यतैरावाह्य ॐ गणेशाय नमः
 इत्यनेन पूजयेत् । तच्च तुलसी निविष्टा । रक्त-
 चन्दनरक्तपुष्पादिकं विहितम् । देवताभारप्रसिद्धं
 अन्यत् मुकुटादिकं न देयम् ॥ * ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुवःसर्वेश्वर इहागच्छ इति पुष्पाद्यतैरा-
 वाह्य ॐ दुर्गायै नमः इत्यनेन पूजयेत् । तच्च

पूजा

गन्धाः चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमाणि । पुष्पाणि
मल्लिकोत्पलपुष्पागशमीचम्पकाशोककर्णिकार-
करवीरतुलसीविल्वपञ्चारीनि विहितानि ।
सङ्कुलार्कमन्दारपुष्पाणि निविहानि । धूपः
लङ्कागुरुचङ्कितहृत्तमहिषाचगुग्गुलुविष्णान्य-
तमानि वीरजम्बजचन्दनैःपि । दौपस्तु हृतेन
तेजेन वा । नैवेद्यानि आभ्यनारिकेलखर्जूर-
कदलीबीजपूरादीनि । कथितं विहं वर्जं निवि-
हम् । यत्पक्वकदलीफलमपि विहितम् ॥ ३ ॥

अथ शिवपूजा ।

उद्दत्तस्यः ॐ नमः शिवाय नमः इति मन्त्रेण
पूजयेत् । तत्र गन्धः अगुरुचन्दनैः । पुष्पाणि च
अर्ककरवीरपञ्चारीतुलसीपाटलाश्चेतमन्दारनाग-
केशरचम्पक-धुस्तरविष्णामलक-तुलसीपञ्चाङ्गि
विहितानि । केतकीमाधवीपुष्पकुन्दयूपीमद-
निकाश्रीवर्जवन्धकसुङ्कुलमाञ्चाङ्गि निवि-
हानि । धूपस्तु हृत्तगुग्गुलुविष्णुफलानि उशीरा-
गुरुचन्दनानि च । दौपस्तु हृतेन तेजेन सर्वपा-
दिना वा । नैवेद्यानि गुग्गुलुहृत्तपक्वमातुलुङ्ग-
कणादीनि ॥ ३ ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः ।

ॐ हराय नम इति ऋदाहरणम् । ॐ महे-
श्वराय नम इति चटनम् । ॐ भूलपात्रे इह
सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । आचारात्
आयेतिश्रमिन्नादिना शारदीयं ध्यायेत् ।
मिनाकष्टक इहागच्छ इत्यावाहनम् । ॐ पशु-
पतये नम इति खपनम् । एतत् पाद्यं ॐ
नमः शिवाय नम इति पाद्यादिभिः संपूज्य
वामावर्त्तेन वेदां प्राच्यादिषु ॐ सर्वाय चिति-
मूर्तये नमः ॐ भवाय जलमूर्तये नमः ॐ
वक्राय अग्निमूर्तये नमः ॐ उग्राय वायुमूर्तये
नमः ॐ भीमाय आकाशमूर्तये नमः ॐ पशु-
पतये यजमानमूर्तये नमः ॐ महादेवाय
सोममूर्तये नमः ॐ ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः ।
इत्यष्टमूर्तयः पूज्येः पूजयेत् । ततो तुलवादां कृत्वा
महादेव चमस्तेति संहारमुद्रया विसर्जयेत् ।
खीमूदस्तु नमः शिवायेति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ ३ ॥

अथ विष्णुपूजा ।

शङ्खाद्यर्घ्यपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेना-
पूर्य्य वमिति धेनुमुद्रया अम्बुतीक्ष्ण ॐ विष्णवे
नम इत्यष्टवा जपित्वा तेनोदकं नात्मानं पूजोप-
करणञ्चाभ्युक्षेत् । दौक्षितस्तु तन्मन्त्रमुच्चार्य्य
तन्नाम्ना पूजयेत् अङ्गादावरणञ्च पूजयेत् शाल-
ग्रामे भग्नौ प्रसिद्धादलपद्मजलादिषु । तत्र
शालग्रामे आवाहनविसर्जने न क्षः । ध्येयः
खट्वादिना ध्यात्वा ॐ भगवन् विष्णो इहा-
गच्छेत्वाद्यस्तपुष्येरावाह्य इदमासनं ॐ
श्रीविष्णवे नमः ॐ विष्णो खागतमिति पृच्छेत्
एतत् पाद्यं ॐ विष्णवे नमः सामगस्तु इदमर्घ्यं
ॐ विष्णवे नमः इति वदेत् । तदितरस्तु यथो-
क्तं इति विशेषः । तत्र द्रव्याणि कुशपुष्पाक्षत-
विह्वार्यचन्दनतोयानि यथाकामं वा अर्घ्यपाद्य-

पूजा

योस्तु पौर्णमास्येन नियमः । आचमनीये तु गन्धि-
मन्त्रमुक्तजनं केवलं वा प्रशस्तजनम् । हृत्तमधु-
रध्यात्मको मधुपर्कः तदभावे केवलं वा मधु ।
पूर्व्वतदिदमाचमनीयं इदं क्षान्तीयं तत्र कौत्तिक-
वष्टाधिकशतवयतोक्तकान्यूनं जलम् । पुनराच-
मनीयं इदं वस्त्रं पुनराचमनीयं इदमाभरणं
पुनराचमनीयं गन्धस्तु अङ्गुष्ठयुक्तकानिष्टया गन्ध-
सुद्रया तत्र चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमवीरजम्बज-
पद्मकाष्ठविक्रकरक्तचन्दनकसूरिकाजातीयकानि
हृद्यानि एतच्चूर्णानि वा एतद्वाह्याङ्गदरसो वा
पुष्पाणि च तर्ज्य्यङ्गुष्ठयोगरूपपुष्पसुद्रया तत्र
मल्लिका-मल्लिकीजाती-केतकश्रीक-चम्पकनाग-
केशरचम्पक-पद्मोत्पलतुलसी-विल्वकरवीरपारि-
भद्रपाटलाश्चेतापराजितावकुलतगरश्चेतजवा-
रक्ताशोकशङ्खपुष्पभूमिचम्पकशेषाजीनवमानि-
कायूपिकाकदम्बकुन्दनवङ्गमाधवीपुष्पवकचम्पक-
कुन्दवकविल्वपुष्प-बहुवारक-कज्जारमोक्षपलाश-
पुष्पाणि विहितानि । नरविन्दैतरापतारे केतकी
निविह्या । पर्युषितमच्छिद्राप्रोक्षितस्वर्णपतितोप-
हृत्तमध्याङ्गक्षानोत्तरचुटितपद्मचम्पकेतरकलि-
कानुलसीतरशुष्कपत्रपरिहित-पुष्पविहितेतर-
रक्तपुष्पचैत्यहृद्योद्भवमशानजात-कुटज-शा-
खलीश्रीवपुष्पाणि निविहानि । ब्राह्मणेतरस्य
वनोद्भवानि च । विहितपञ्चाङ्गि तुलसीविल्व-
शमीभृङ्गराजतमानामलककेतकीपञ्चाङ्गि । पद्म-
कुन्दोत्पलानि पञ्चदिनात् परतः पर्युषितानि ।
तुल्यगन्धविष्णानि कदापि न पर्युषितानि ।
धूपस्थानञ्च देवस्य वामे पुरतो वा । तर्ज्य्यङ्गुष्ठ-
योगरूपधूपसुद्रया वामहस्तेन चण्डां वाहयन्
देयः । स च भूमौ न देयः । धूपञ्च जटामांवी-
महिषाचगुग्गुलुकर्पूरगुरुविल्वकदेवदावजाती-
फलशारदीयमिश्रितगुग्गुलुकादयः । दौपस्थानं
देवस्य दक्षिणतः पुरतो वा । मध्याङ्गुष्ठयोगरूप-
दौपसुद्रया एव दौपः हृतेन तेजेन वा भूमौ न
देयः । नैवेद्यस्थानञ्च देवदक्षेतरदेशः । अना-
मिकाङ्गुष्ठयोगरूपनैवेद्यसुद्रया एतन्नैवेद्यं तत्र
कदली-पनस-जम्बजवनी-करमर्दक-हविःसंस्कृत-
तिलमावतुद्रयवगोधूमम्रीहिशाख्यं विहितम् ।
निविहन्तु अनामहिनीचीरदक्षिणतः पञ्चनख
वराह-मत्स्य-नृग-च्छागितरसांस-हिरण्योदक-
अर्घ्येतरञ्च चाक्षालहृदविज्जालादुच्छिद्यज्जोहात-
पर्युषितेतरमभ्यम् । खट्वादीनि यवगोधूमचीर-
विकाराञ्च न पर्युषिताः । ततः पुनराचमनीयं
तान्मूलञ्च दत्त्वा अष्टोत्तरसहस्रं शतं दद्यात् वा
उत्तरीयवस्त्रेण कृत्वा दत्तद्वये स्थिततिथ्यंगभूत-
दक्षिणकरः यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपित्वा
ॐ गुह्यातिगुह्यगोमा त्वं महायास्तुतत्तं जपम् ।
विधिर्भवतु मे देव । तत्प्रसादात् त्वयि स्थिते ॥
इत्यर्घ्योदकेन देवहस्ते जलं दद्यात् । ततोऽर्घ्य-
श्रद्धं यज्जीत्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य,
ध्येयं सदा परिभवन्नभौष्टदोहं
तीर्थाख्यं शिवविरचितं श्रवणम् ।

पूजितः

खट्वालिङ्गं प्रथमतः पात्रमवाभिपोत्
बन्धे महापुत्रव । ते चरन्वारविन्दम् ॥
अङ्गा सुदुख्यजसुरेक्षितराभ्यजयन्तीं
धम्मिह । आर्यवचसा यद्गाहरण्यम् ।
मायाह्वयं दयितयेक्षितमन्त्राव-
बन्धे महापुत्रव । ते चरन्वारविन्दम् ॥
इति सुत्वा ॐ प्रसीद भगवन्निति दक्षवत्
प्रथमेत् ।

ॐ यत् किञ्चित् क्रियते देव मया सुकृततुष्क-
तम् ।

तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं ज्ञत्प्रयुक्तः करीष्यहम् ॥

इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् ॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जगद्देव ।

यत् पूजितं मया देव । परिपूर्वं तदस्तु मे ॥

इति प्रार्थयेत् । ततः संहारमुद्रया निर्माख्य-
पुष्पमादाय भूमौ लक्षेत् विसर्जनसम्भवे ॐ
भगवन् विष्णो चमस्तेति विसर्जयेत् तदसम्भवे
निर्माख्यपुष्पमादाय ।

ॐ तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वर ।

यत्र ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि ॥

इति मन्त्रेण देवं हृदि स्थापयेत् । ततः ॐ

विष्णुर्सेनाय नम इति गन्धपुष्पनैवेद्यायं

दद्यात् । ततो वेद्यवाय तन्निर्माख्यं अगुलेपनं

नैवेद्यञ्च किञ्चिद्वा शिरसि निर्माख्यं धार्य्यं

सर्वाङ्गेष्वगुलेपनं कृत्वा यथाकालं पादोदकं

नैवेद्यञ्चोपभुङ्जीत । तत्र पादोदकयज्ञस्ये मन्त्रः ।

ॐ लघ्य लघ्य महाबाहो भक्तानामार्तिनाशन ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

ततस्तत्पानादौ शरीरेतिदेवतानाम श्रुत्वा

स्वयं विरुच्यार्थं पादोदकं पीत्वा तच्छेषम् ।

अकाशमृगमुग्रमर्न सर्वथाधिधनाशनम् ।

विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥

इति शिरसि धारयेत् । नैवेद्यमभ्यक्षे मन्त्रः ।

ॐ उच्छिद्यभोजिनस्तस्य वयत्तच्छिद्यकाङ्क्षिणः ।

येन जीलावराह्ये हिरण्यखाख्यो निपातितः ॥

इत्युच्चार्य्य भजयेत् ॥ ३ ॥ यथाकामं दृष्टोपचारेण

वा पूजयेत् । तत्र दृष्टोपचाराः । अर्घ्यपाद्याचम-
नीयमधुपर्काचमनगन्धपुष्पधूपदौपनैवेद्यानि ।

पक्षोपचाराः । गन्धपुष्पधूपदौपनैवेद्यानि । गन्ध-
पुष्पाभ्यां वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूज-
येत् ततोऽग्निब्रह्मसरस्वतीलक्ष्मीणां पूजनम् ।

इत्याहुतप्रयोगतत्त्वम् ॥ ३ ॥ तन्मोक्तसामान्य-
पूजा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ॥

पूजाः, त्रि, (पूजामर्हतीति । पूजा + अर्ह +

“अर्हः ।” ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) पूजा-

योग्यः । मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

मनुः । ६ । २६ ।

“प्रजनार्थं महाभागाः पूजाही गृहदीपयः ।

क्षियः श्रियश्च गेहेषु न विप्रेषोऽस्ति क्षयश्च ॥”)

पूजितः, त्रि, (पूज + क्तः ।) प्राप्तपूजः । अर्पितः ।

तत्प्रयोज्यः । अर्चितः २ । इत्यमरः । ११ । ६८ ॥

(यथा, भट्टिः । ४ । २ ।

पूतन

“निहते भरते धीमान्ने रामस्योपवनम् ।

प्रपदे पूजितकृष्णम् दृक्कारयन्मोविषान् ॥”

पूजितः, जि, पूजनीयः । पूजधातोः कर्मणि
तत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पूजितः, पुं, (पूज्यते इति । पूज+“शुपादिभ्यः
कित्” उवा० १।५७। इति इजच् । स च
कित् ।) देवता । इति संज्ञितवारोऽपि-
इति ॥ पूज्ये, जि । इत्युपादिभ्यः ॥

पूज्यः, पुं, (पूजयितुमर्थः । पूज+“अर्हे ज्ञा-
ह्वयच्” १।१।१६८। इति यत् ।) अमरः ।
पूजनीये, जि । तत्प्रत्ययः । प्रतीकः २ । इत्य-
मरः १।१।१५७० यथा,—

“अर्हं हि पूज्यं वयसा भवद्वा-
क्तेनाभिषादं भवतां न युक्तम् ।

यो विद्यया तपसा ज्ञानना वा
दृष्टः स पूज्यो भवति विज्ञानाम् ॥

अदक उवाच ।

अवादीषेद्वयसाक्षि प्रवृद्ध

इति वैराजाभ्यधिकः कथञ्चित् ।

यो वै विहांसपसा स दृष्टः

स एव पूज्यो भवति विज्ञानाम् ॥”

इति मातस्ये १६ अध्यायः ॥

पूज, क संघाते । राशीकरणे । इति कविकल्प-
हमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठ्यस्य ।
क, पूजयति धाम्यं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

पूतं, स्त्री, (पूयते इति । पू+कर्मेणि क्तः ।)
अपनीतवृषधान्यम् । वयोवान् धान् इति
भाषा । तत्प्रत्ययः । बहुलीकृतम् २ । इत्यमरः ।
२।८।२६५ ॥

पूतः, जि, (पू ज शोधे+क्तः ।) व्रतादिना शुद्धः ।
तत्प्रत्ययः । पवित्रः २ प्रयतः १ । इत्यमरः ।
२।७।४५ ॥ शुद्धः । यथा,—

“दधिगोमयादि सामान्यं पवित्रं स्वभावपवित्रं
वा ।” इति भरतः ॥ तत्प्रत्ययः । पवित्रम् २ ।

मेध्यम् १ । इत्यमरः । १।१।५५ ॥ यथा,—
“चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं जलं पिबेत् ।
सर्वपूतं वदेहात्मं बुद्धिपूतं विचिन्तयेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

सत्त्वम् । इति जटाधरः ॥

पूतः, पुं, (पूयते क येनेति । पू+करणे क्तः ।)
यज्ञा, पवते इति गम्यतेति कर्त्तरि क्तः ।)
शुद्धः । श्वेतकुशः । विकृष्टतृणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतकृताधी, स्त्री, (पूतकृतोरिन्द्रस्त्री । पूत-
कृतु+“पूतकृतौ च” ७।१।१६१। इति
डोप् ऐकारादेशश्च ।) इन्द्रपत्नी । प्रची । इति
जटाधरः ॥

पूतकृतुः, पुं, (पूतः कृतुर्येन ।) इन्द्रः । इति जटा-
धरः ॥

पूतगन्धः, पुं, (पूतः पवित्रो गन्धो यस्य ।) बन्धनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना

पूतकृष्णम्, स्त्री, (पूतं पवित्रं कृष्णमिति निबन्धक-
धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतहः, पुं, (पूतः पवित्रो हः ।) मकाराद्यहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतधान्यं, स्त्री, (पूतं धान्यमिति निबन्धक-
धारयः ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना, स्त्री, (पूतं करोतीति । तत्करोतीति क्तिच् ।
ततो बहुलमन्वयापीति युच् ।) चरीतकी ।

इत्यमरः ॥ २।४।४८६ ॥ विन्दुदेशना खलपत्तकं दृष्ट-
दक्षिणचरीतकी जेपने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥

(उत्पत्तिव्याख्यास्तुतिव्याख्या यथा,—
“पूतना मगधोद्भवा ।” “पूतना चतुरङ्गका ।”
“पूतना चतुरङ्गना—”

इति चारीते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
गन्धमावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दानवीभिदः ।

सा वक्रासुरभगिनी जिघांसया क्षणकाल-
कृतप्रदानात् श्रीक्षणां हता । (एतदुक्तान्तस्तु
हरिवंशे १२ अध्याये दृश्यः ॥) रोगभेदः ।

इति मेदिनी । ने, ६३॥ स च अहिपूतना-
नामबालरोगः । तस्य निदानं यथा,—

“पद्मवर्णो महापद्मो वाणे दोषचयोद्धवः ।
शङ्काभ्यां हृदयं यो वा हृदयादा गुदं व्रजेत् ॥
क्षुभ्ररोगे च कथिते अजगत्त्रिपूतने ॥”

क्षुभ्ररोगोक्तं यथा,—
“शृङ्गान्नसमायुक्तेऽशीचैर्याने शिशोर्भवेत् ।
स्निग्धे वा क्षाय्यमाने वा कक्षूरक्तकफोद्भवा ।
कक्षयनाततः क्षिप्रं स्तोमः क्षापश्च जायते ।
एकीभूतं त्रयं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

(कक्षयान्तरमस्या यथा,—
“सस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ
विह्वलितं ह्वयति च काकतुल्याग्नयः ।
हृदयार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार-
क्षुब्धालुर्भवति च पूतनायुद्धतः ॥”

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे सप्तविंशेऽध्याये उक्तम् ॥
चिकित्सास्या यथा,—

“कपोतवङ्गरजुको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्कोता चैव योग्याः स्युर्बालानां परिवेषने ॥
यथा वयस्या गोलोमी हरितार्कं मणःशिला ।
कुष्ठं चर्करसश्चैव तैलार्थं वर्गं दध्यते ॥
हितं हृतं तुगाक्षीर्णं सिद्धं मधुरकेषु च ।
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥
देवदारु वचाद्विह्वं कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
एलाहरेणवश्चापि योग्या तद्गुणे सदा ॥
गन्धनाकुलिकुम्भीका मञ्जानो वदरस्य च ।
कर्कटाक्षि हतश्चैव घूपनं सर्वपैः सह ॥
काकादानीं चित्रफलां विष्णीं गुञ्जाश्च धारयेत् ।
मत्स्यौदनश्च कुर्वीत क्षणं यत्नजन्तया ॥
शरावसमुटे हत्वा वलिं शून्ययुगे हरेत् ।
उच्छिद्येनभिषेकेन शिरसि क्षान्तिमयेत् ॥
पूण्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः ।
मणिनाम्बरसंवीता मणिनाम्बरसंज्ञया ॥

पूतिः

मूल्यागाराक्षिता देवी हारकं पातु पूतना ।

दुर्हर्षेणा सुदुर्गत्या कारणा मेघकाक्षिका ॥

शिक्षागाराभया देवी हारकं पातु पूतना ॥”

इति चोत्तरतन्त्रे द्वाविंशतमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
क्तम् ॥ बालमाहकाविशेषः । यथा,—

“हृत्तीथे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति पूतना
नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः ॥ गात्रसुखेनयति क्षणं न यज्ञाति इति
वधाति क्रन्दति कर्हं निरीक्षते । बलिनास्य प्रव-
क्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । बहुभयतटन्त्रिकां
यज्ञीत्या गन्धं ताम्बूलं रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं रक्त-
समभ्रजाः सप्तप्रदीपाः सप्तसंस्तिकाः मन्त्र-
मांससुराः अन्नभक्षश्च दक्षिण्यर्था दिशि मन्त्राह्ने
चतुर्व्यये बलिर्दातव्यः शिवनिर्माणाद्युगगुण-
सर्वपनिष्पन्नमेव यद्वैदिग्यं धूपयेत् । ॐ
नारायणाय नमः हन हन सुच सुच हुं पट्
चायस स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥” इति चक्रपाणिनः ॥

पूतनारिः, पुं, (पूतनाया अरिः शत्रुः ।) श्रीलङ्काः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पूतनाखदनः, पुं, (पूतनां खदयति कृतवानिति
वा । खद+ङ्ङुः ।) श्रीलङ्काः । इति चिकीर्ष-
णः ॥

पूतनाहा, [न] पुं, (पूतनां हन्तीति । हन+
ङिप् ।) श्रीलङ्काः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूतपलः, पुं, (पूतानि पवित्राणि पलान्यस्य ।)
पलसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पलसशब्देऽस्य
विवरणं आख्यातम् ॥)

पूता, स्त्री, (पूत+टाप् ।) दूर्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतात्मा, [न] पुं, (पूतः पवित्र आत्मा स्वभावः ।)
पवित्रस्वभावः । (पूत आत्मा स्वरूपं यस्य
विष्णुः । यथा, महाभारते । ११।१४८।१५।
“पूतात्मा परमात्मा च तुक्तानां परमा गतिः ॥”
मुहूर्दे, जि । यथा,—

“शाम्भोऽपि स्वराजेन स्तुता सत्ताम्रवाहनम् ।
पूतात्मा नीलजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाहितस्तवान् ॥”
इति शाम्भुपुराणे कथ्यस्वतः ॥

पूति, स्त्री, (पूनातीति । पू+कर्त्तरि क्तिच् ।)
रोहिण्यष्टमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिः, स्त्री, (पू+भावे क्तिच् ।) पवित्रता ।
दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा,
मारुते १८० अध्याये ।

“मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् क्षमिषावो विनश्यति ॥”
खड्गाशुष्कः । खाटाशौ इति भाषा । तस्यासु-
लेपनगुणः । परमाण्वीरचोच्चरणाश्लेषम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (अस्या विशेषधनं यथा,—
“यथाकाभमपामार्गं क्षुद्रादिचारणेपितम् ।
वायस्त्र्येन संक्षिप्तं पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥
दोषापाकं पचेत् पश्चात् पञ्चपलववारिणा ।
खलः साधुमिवोत्पीष्य ततो निष्कृष्टतां नयेत् ॥

पूतिक

आजशोभाजनलेभावेच पुनः पुनः ।
 शिमुद्धयेन केतव्याः पुन्यपत्रपुटे च तम् ।
 पचेदेवं विमुक्तः सन् जगनाभिसमी भवेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपात्रिसंयत्ते वातवायुधिकारे ॥
 दुर्गन्धविशिष्टे, जि । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 १० । १० ।
 “वातवायुं गतरसं पूति पर्यवितच यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 पूतिकं, स्त्री, (पूजा कायतीति । कै + कः ।) विहा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गन्ध-
 विशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ॥ ११ । ६ । ११ ।
 “किं त्वया पापकं पूर्वं ततं कर्मे सुदादयम् ।
 यत्नं क्षणान्ते नृपकान् पूतिकान्तुषि कुतुहि-
 ताम् ॥”)
 पूतिकः, पुं, (पूजा कायतीति । कै + कः ।)
 पूतिकरञ्जः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥
 (अस्म्य पय्यायादिकं पूतिकरञ्जश्च इत्यमरः ॥)
 पूतिकरणः, पुं, (पूतियुक्तः करणः ।) करञ्जमेदः ।
 इत्यमरः । १२ । ४ । ४८ ॥ यथा, “अयं कटुककरञ्ज-
 चोराकरञ्जनामगुणाः ।
 करञ्जो नक्तमालञ्च करणश्चिरविस्मयः ।
 इतपूर्वकरञ्जोऽपि प्रकीर्त्यः पूतिकोऽपि च ॥
 स चोक्तः पूतिकरणः सोमवल्कञ्च स स्मृतः ।
 करञ्जः कटुककसीरयो वीर्योऽपि योनिदोषहृत् ॥
 कुण्डोदावर्गगुणार्थोऽत्रैककर्मिकफापहः ।
 तत्पुष्पं कफवातार्थः क्षमिणोऽप्यहं परम् ॥
 मेघं कटुकं पाके वीर्योऽपि पित्तं जघ्नु ।
 तत्पुष्पं कफवातं मेघार्थः क्षमिणोऽपि ॥
 इतपूर्वकरञ्जोऽपि करञ्जवद्वयो गुणैः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकरञ्जः, पुं, (पूतियुक्तः करञ्जः ।) करञ्ज-
 विशिष्टः । नाटाकरञ्ज इति भाषा । कटुकरेण
 इति हिन्दी भाषा । तत्पुष्पायः । प्रकीर्त्यः २
 पूतिकरणः ३ पूतीकरणः ४ पूतिकाः ५ पूतीकः
 ६ कलिकारकः ७ कलिमाजकः ८ कजह-
 नाशनः ९ । इत्यमरभरतौ । प्रकीर्त्यः १०
 रजनीपुष्पः ११ सुमनाः १२ पूतिकर्षिकः १३
 कैर्ष्यः १४ कलिमाजः १५ । अस्म्य गुणाः ।
 कटुकम् । तिक्तम् । उष्णम् । विषवाताभि-
 कञ्चविष्वक्काकुलस्यार्थत्वगदोषनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्म्य पय्यायान्तरं यथा,
 “स चोक्तः पूतिकरणः सोमवल्कञ्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकर्षः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धः कर्षो यस्मात् ।) कर्ष-
 रोमविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 पूतिकर्षमाह ।
 “कर्षविप्रधियाकाशा स कर्षो वारिपूरणात् ।
 पूर्वं स्रवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्षकः ॥”
 कर्षकावाहोदार्थमाह ।
 पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—
 “कर्षादेव पूतिकर्षे तथैव क्षमिकर्षके ।

२१६

पूतिका

सामान्यं कर्मे कुर्वीत योगात् वैशेषिकानपि ॥
 सर्वाङ्गान्तर्ययुक्तबीजपूरणं विधेत् ।
 कर्षकावचना द्वाहाकेन नष्टन्यसंश्रयम् ॥१॥
 आनन्दमुपवाजानां मधुकण्ड वटस्थ च ।
 अभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्षमहं हरेत् ॥२॥
 जातीपचरसे तैलं विषकं पूतिकर्षजित् ॥३॥
 छटं रसाञ्जनं नाय्याः चीरेण चौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यति चिरोऽपि तत् साक्षाद् पूतिकर्षके ॥४॥
 कुण्डलिकुचवादावृताकाविचयेनैवैः ।
 पूतिकर्षापहं तैलं वस्त्रमन्त्रेण साधितम् ॥
 कुहादितेजम् ॥५॥
 “शम्भूकस्य तु मांसिण कटुतैलं विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमात्रेण कर्षनाडी प्रशान्त्वति ॥६॥
 चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
 सुष्टंश्रुकेन कटुतैलपलाष्ठके तु ।
 घनरूपचरसतुल्यमिदं विषकं
 नाडीं जयेच्चिरमवामपि कर्षणाताम् ॥
 सुष्टिः पलम् ॥७॥
 क्षमिकर्षविनाशाय क्षमिणीं कारयेत् क्रियाम् ।
 वार्ताकुधुमञ्च हितः सार्धपक्वेह एव च ॥
 पूरणं हरितालेन गन्धकजुतेन च ।
 धूपने कर्षदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “निर्गुली सरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गृहः ।
 पूरणः पूतिकर्षस्य श्मनो मधुसंयुतः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 पूतिकर्षकः, पुं, (पूतिः कर्षो यस्मात् । कप् ।)
 कर्षरोगमेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कर्षविप्रधियाकाशा जायते चाक्षपूरणात् ।
 पूर्वं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्षकः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (लक्षणांतरमस्य यथा,—
 “स्थिते कषि क्षोतवि पित्ततेजसा
 विनाशमाने भृशसम्प्रापवान् ।
 अवेदनो वाध्ययवा सवेदो
 घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्षकः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे विंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 औषधं यथा,—
 “निर्गुली सरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गृहः ।
 पूरणात् पूतिकर्षस्य श्मनो मधुसंयुतः ॥”
 अथवा ।
 “वन्ध्यार्कपित्वाञ्जलपूतवसाधितम् ।
 पूतिकर्षापहं तैलं जातीपचरसेन वा ॥”
 इति चक्रपात्रिहस्तः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “छटं रसाञ्जनं नाय्याः चीरेण चौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यति चिरोऽपि साक्षाद् पूतिकर्षके ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥)
 पूतिका, स्त्री, (पूजा कायतीति । कै + कः ।
 टाप् ।) मार्जारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूति

(कीटविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६६ ।
 “पूतिका इव धान्तेषु पूतिका इव पण्डितः ।
 मधका इव मर्तेषु येन धर्मेण न कारयन् ॥”
 लताशोकविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 पुंर इति भाषा । अस्माः पय्यायगुणौ
 उपोदकोऽप्येव इत्यमरः । द्वाहाकां तद्वचने
 दोषो यथा । पूतिका लक्षणातिका । यदपि ।
 “कुसुमं नालिकाशार्कं हन्ताकं पौतिकीन्मथा ।
 मचयन् पतितस्य स्यादपि विद्वान्मयी विषः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे सामान्यतोऽभिहितम् । अथ
 नालिका ज्वेतकान्मयीति कल्पतरुः । पूतिका च
 द्वाहाक्षामधिकदोषाय शूलविषयिका वा ।” इति
 तिथितन्त्रम् । (इयं हि क्षोमांशतो जातेति
 सोमस्यानामे प्रतिनिधित्वेन यास्या । यथा,
 महाभारते । १ । १५ । १६ ।
 “अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
 पूतिकामिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥”
 पूतिकासुखः, पुं, (पूतिकायां सुखमिव सुखं यस्य ।)
 शम्भूकः । इति शब्दभाषा । (शम्भूकशब्देऽस्य
 विषयो ज्ञेयः ॥)
 पूतिकाहं, स्त्री, (पूति काष्ठमिति कर्मेधारयः ।)
 देवदारु । सरलहस्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५४
 २ । ४ । ६० ॥ पक्षिद्वारः च ॥
 पूतिकाहकं, स्त्री, (पूतिकाह + हार्षे कन् ।)
 सरलहस्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पूतिगन्धः, स्त्री, (पूतिर्गन्धो यस्य ।) रङ्गम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पूतिगन्धः, पुं, (पूतिर्गन्धो यस्य ।) गन्धकः । इत्यु-
 दीरहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गन्धे, जि ।
 (यथा, मनुः । ४ । १०७ ।
 “निष्ठागध्याय एव स्नातुं यायेतु नगरेषु च ।
 यन्मेनेपुण्यकामाणां पूतिगन्धे च सन्ध्या ॥”
 पूतिगन्धिः, जि, (पूतिर्गन्धो यस्य । “गन्धस्यै-
 दुर्गन्धोऽपि सुसुरभिः ॥” ५ । ४ । ११५ । इति
 ६ ।) दुर्गन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ।
 पूतिर्विदुः पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति राधस्तुतः ।
 (यथा, महाभारते । २ । ६० । १६ ।
 “अथाभिन्नं कटुणं तीक्ष्णतुल्यं
 यथोत्तुवं पदवं पूतिगन्धि ।
 सतां पयं वन्न पिबन्मसन्तो
 मन्तुं महाराज ! पिब प्रशान्त् ॥”
 पूतिगन्धिका, जि, (पूतिगन्धि + हार्षे कन् ।
 दुर्गन्धः । इति शैमबरः । ६ । २७ ॥
 पूतिगन्धिका, स्त्री, (पूतिगन्धोऽस्यस्या इति
 पूतिगन्ध + ठञ् ।) वाजुची । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पूतितेजा, स्त्री, (पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः ।
 ज्योतिष्मती । इति रत्नमाणा । यथापट्कं
 इति भाषा । (यथायोऽस्या यथा,—
 “पारावतपटौ पिण्या नगयास्मृदवन्मनी ।
 ज्योतिष्मती पूतितेजा केचित्तामिहृदीं विदुः ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिवा

पूतिनखः, पुं, (पूतिदुर्गन्धो नखः नासिकाभवो रोगः ।) नासारोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“दोषैर्विदग्धैर्गन्धतानुभूते
चन्द्रच्छित्तो यस्य चमोरवस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनखं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

इति माधवकरः ॥

औषधं यथा,—

“आग्नीदन्तीवचाशिशुखरसज्योषधभवेः ।
पाचितं कावचं तैलं पूतिनाशानन्दं जयेत् ॥”
अथवा ।

“त्रिकटुविषङ्गकलैववहतीफलाशिशुखरस-
दन्तीभिः ।

तैलं गोमूलविह्वं नखं स्यात् पूतिनखस्य ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य आख्याने श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदग्धवचन-
माहुतं नदयथा । “नासिका भवो नखः पूति-
नखो वायुर्यत्र तं पूतिनखम् ॥” इदं विदग्धः ।
“कफपित्तमहङ्गिभ्यं चक्षितं कृद्धिं विदग्धम् ।
विदग्धतुल्यदुग्धादं चर्चा कृत्वाशिशुखरसम् ॥
ततः प्रसृत्यते प्राणात् सरक्तं पूति पीनकम् ।
पूतिनखस्य तं विद्याद्व्यायककृत्स्नप्रदम् ॥”
चिकित्सात्तरमस्य यथा,—

“पूजोद्विष्टे पूतिनखे च जन्तोः

जोषधेदौ कृद्धं च संसृज ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमण्यं लघुस्या-

दुग्धं तोयं धूमपानञ्च काले ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे ज्योतिर्विधेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूतिपत्रः, पुं, (पूति पत्रं यस्य ।) ध्वोनाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिपुष्पिका, स्त्री, (पूति पुष्पमस्याः । कापि अत-
इत्वं ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मखर-
लेषु इति मौटा वा इति च भाषा ॥ (गुणा-
दयोऽस्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

पूतिफला, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) सोमराजी ।
इति रत्नमाला ॥

पूतिफलौ, स्त्री, (पूति फलं यस्याः । डीप् ।)
सोमराजी । इत्थमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“अवज्जुगो वाङ्मयी स्यात् सोमराजी उप-
रिक्ता ।

अश्लेषेणा ज्योषला सोमा पूतिफलीति च ।
सोमवल्ली कालभेदौ कुष्ठौ च प्रकीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पूतिमूरिका, स्त्री, (पूतिर्मयूरीव । ततः स्त्री-
कन् इत्थञ्च ।) अजगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिभेदः, पुं, (पूतिर्भेदोऽस्य ।) अरिभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य अरिभेदशब्दे
बोद्धव्यः ॥)

पूतिवातः, पुं, (पूति ये पावित्र्याय वातो यस्य ।)
विस्फुटः । इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
“विस्फो महाकपित्वासः शीघ्रतो मोहरीतकी ।

पूपाष्ट

पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मातुलुङ्ग महाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वातः ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिहृत्, पुं, (पूतिर्हृत् ।) ध्वोनाकः । इति
रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तस्य च ॥

पूतिशारिजा, स्त्री, (पूतिः शारिरिव जायते इति ।
जन् + ङः । टाप् ।) खट्वाशी । इति चिकित्सा-
शेषः ॥

पूतीकः, पुं, (पूति + वा डीप् । तद्वत् कायतीति ।
कै + कः ।) पूतिकरञ्जः । इत्थमरट्टीकायां
भरतः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यश्च सकण्टकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ६६ ।

“पूतीकश्चिकित्साः पाठा विदुल्लेलाहरेणवः ॥”
गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतीकरञ्जः, पुं, (पूतीयुक्तः करञ्जः ।) पूति-
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥ गटा इति भाषा ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यश्च सकण्टकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतीका, स्त्री, (पूति दुर्गन्धेन कायतीति । कै +
कः ।) पूतिका । इत्थमरट्टीकायां भरतः ॥

पूयकः, पुं, (पूति दुर्गन्धमस्य ।) गन्धकौटः ।
गंदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२२ । ७ ।

“पूलाका इव धान्येषु पूयका इव पचियु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां घर्मा न कारणम् ॥”
जन्तुभेदः । इति मेदिनी । डे, १२ ॥ खट्वाशी
इति भाषा ॥

पूयः, वि, (पू + क्तः । “पूजो विनाशे ।” ८ । २ ।
४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) नष्टः ।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

पूयः, पुं, (पू + क्तिप् । पुवं पवित्रं पाति रक्ष-
तीति । पा + क्तः ।) पिष्टकः । इत्थमरः । १० । ६ ।
४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

“मधु कृत्वा नरो दंष्ट्रः पूयं कृत्वा पिपीलिकः ॥”
(पिष्टकशब्दस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

पूयलौ, स्त्री, (पूयं तदाकारं जातौति । ला +
कः ।) पोलिका । इति हेमचन्द्रः । १ । ६६ ॥

पूयलौ, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।
गौरादित्वात् डीप् ।) पोलौ । इति चिकित्सा-
शेषः ॥

पूपाष्टका, स्त्री, (पूपाष्टसाधनी अष्टका अष्टमी ।)
अष्टाष्टायणीपूर्णिमायाः परतः अष्टाष्टमी ।
तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र निव्यं
आहुं पूपाङ्गकं कर्तव्यम् । यथा गोभिजः ।
अष्टका योर्हमायनायग्यास्तमिषाष्टमी । ज्ञ-
पुराणे ।

पिपादानाय नखे स्युरष्टकाक्षिण एव च ।

ज्योषधे वरिष्ठा हि पूपा चैवो विभाष्यते ॥
प्राज्ञापता द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ॥

पूयाष्ट

आद्या पूपैः सदा कार्या मंसिरेण्या भवेत्तथा ।
शाकैः कार्या द्वितीया स्यादेव त्रयमतो विधिः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

पूतिका, स्त्री, (पूयः पूपाकारोऽस्यस्या इति ठन् ।
ततटाप् ।) पूतिका । इति हेमचन्द्रः । १ । ६६ ॥

पूय, ई ड दुर्गन्धे । शीघ्र्याम् । इति कविकल्प-
ह्रस्वः । (आ-आत्म-अक-अक-च-सेट् ।
निष्ठायात्मनिट् ।) वृद्धरौ । ई, पूतः । ड,
पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । शीघ्रिर्भेद-
नम् । इति दुर्गादासः ॥

पूयं, स्त्री, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय + अच् ।)
पूयवर्णादिसम्भवनीभूतमुक्तावर्णविस्तारकम् ।

पूय इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षतजम् २ मल-
जम् ३ पूयजम् ४ । प्रसितम् ५ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । १४ ।

“ये च दुष्कृतकर्माणाः पूयं तेषां विधीयते ॥”
पूयवर्णनप्रयोगे यथा,—

नवधान्यमावतिलकलायकुलत्पन्यव्यावहरितक-
शाकान्मलवककटुकगुडपिष्टविजितिवस्त्ररसुष्क-
शाकानाविकानूपौदकमांसवसाशीतोदकलघ-
रापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत ।
“तक्रान्तेनैवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः ।
दोषसंजनो ह्येव विज्ञेयः पूयवर्णनः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा,—

“वाताहते नास्ति रक्षा न पाकः

पित्ताहते नास्ति कफाश्च पूयः ॥”

इति सुश्रुते खलुखाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

पूयनं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पूय + क्युट् ।) पूयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तः, पुं, (पूयविष्टिं रक्तमस्मिन् ।) नासा-
रोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकरः ।

“दोषैर्विदग्धैरयथापि जन्तो-

र्गलाटदेशेऽभिहतस्य तैलैः ।

नासा सवेत् पूयमहत्विमिश्रं

तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

(क्षीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

“निचयादभिवाताहा पूयाष्टकासिका खवेत् ।

तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहृजपाकरम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ज्वरविशेषध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“वक्ष्यामर्हं रक्तपित्तोपशान्तं

नाडीवक्ष्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ।

वान्ते सन्त्यक् चावपीडं वदन्ति

तीक्ष्णं धूमं शोधनञ्चात्र नस्यम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे ज्योतिर्विधेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूयारिः, पुं, (पूयानामरिः तद्विनाशकत्वात् ।)
निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरखस्य
निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयाजसः, पुं, (पूयः अजस एव यज । सान्त्वनेन
चिराग्निसमादेव तयात्वम् ।) सन्धिगतरोग-
भेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

इति सुश्रुतः ॥

‘भूमीवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

याथान्निष्ठः पूरकः यद्गुणानाम् ।”)

उत्तर विशाल जनसन्निभागा
 विपरीत विचारधारा प्रसारण। प्रसारण ।

पुरुषः

पुरुषः

न वीर्यवन्ति रक्षासं नाथैः कनकपिङ्गवम् ।
दीर्घबाहुं न चैव न मीयोपचितसक्तम् ॥
कदाचित्पुनरो मूर्खः कदाचित्प्रोमशः सुखी ।
कदाचित्पुनरो दुःखी कदाचित्पुनरा सती ।
मेघलोचन सौभाग्यं दन्तलोचन भोजनम् ।
हस्तलोचन चैव पादलोचन वाहनम् ॥
अकर्मकठिनी हस्तौ पादावधनि कोमली ।
यस्य पाणितली रक्षी तस्य राज्यं विनिर्दिष्टम् ।
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं सुखलिङ्गेन निर्धनः ।
क्षत्रलिङ्गेन सौभाग्यं ब्रह्मलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वप्नाभिर्धनहीनता ।
रक्षाभिः शिवमाप्नोति ज्ञानाभिर्लोकपूजितः ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
अङ्गुष्ठं कुलिशं हस्तं यस्य पाणितले भवेत् ।
ऐश्वर्यं विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्ब्रह्मम् ॥
घटुर्धस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तल्लोचनं च राज्यं अशीत्यायुर्भवेद्ब्रह्मम् ॥
कनिष्ठातर्जनीं धावतु रेखा भवति चाप्यता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः ॥
कनिष्ठातर्जनीं धावतु रेखा भवति चाप्यता ।
शतान्दं वायु वाशीतिर्नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाप्यता ।
वटिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखाया भिद्यते रेखा स्वप्नायुष भवेन्नरः ।
कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या यावत्तत्का स्मृता ।
तावती पुरुषाणां नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा भुवा ऊर्ध्वमेवेदृशम् ।
शृणो वा शृणुष्यो वा चिरं छातोर्ध्वान् भवेत् ॥

मत्स्यपुच्छप्रकीर्णं विद्यावितसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चित् धनं लभते भुवम् ॥
मध्यमायां यदि यदा दृश्यते तन्मध्यमनाः ।
तदायवचितं वित्तं प्राप्नोत्युत्तमं यवे ॥
यस्याय चक्रमकुट्टे यदादूहं दृश्यते ।
तदा वै पामरादीनामन्वितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्यामय चक्रं मिश्रद्वारा धनमभवेत् ।
तेनैव विपरीतं ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतं ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेद्भगम् ।
तेनैव विपरीतं ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रं बाण्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतं ययो भवति निश्चितम् ॥
जलाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं जलाटं तान्त्रिकं दृश्यते ।
रेखाहीनं कदाचन चोन्नतो महीं भवेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासायं वेदि सर्वदा ।
भोगी भवति निश्चयः पृथ्वीं धमति सर्वदा ॥
दन्ताश्च विरजा यस्य नीचवस्त्रीचकर्मकतु ।
प्रगल्भो दम्भुरः सर्वं वेदान्तपारगो भवेत् ॥

२१८ पूर्वकु

प्रकारान्तरम् ।
“दन्ताश्च विरजा यस्य गच्छे भूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमयो नित्यं परविज्ञेन वित्तवान् ॥
दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं सुखलिङ्गे शृणो भवेत् ।
पञ्चाक्षकठिनेर्लिङ्गेः प्रमाणाभिर्गतः सदा ॥
रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति भुवम् ।
क्षत्रलिङ्गेन सुखेन रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमयो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
क्षत्रलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
राज्यं सुखं च दद्याद्वाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि च राजा भवति भुवम् ॥
क्षत्रलिङ्गोमशो ये स्त्रुः केकरावाः कुचेलकाः ।
कातरा चालजिह्वाश्च ते द्रिडा न संशयः ।
कपिजा मलिनाङ्गाश्च ज्ञानाश्चैव दृढमखाः ॥
क्षत्रातिदीर्घा मनुजास्ते द्रिडा न संशयः ।
चिबुकं प्रसृम्यन्ता ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
सूचीमुखं भयपृष्ठाः क्षणदन्ताः कुचेलकाः ।
पक्रमावा वक्त्रावास्ते नरा दुष्टमानवाः ॥
दयालवश्च दातारी रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः ॥”
इति चातुर्दशैः पुरुषलक्षणम् ॥ ॥
दानवीरदयावीरयुधवीरसत्त्ववीरसंज्ञकपुरुष-
लक्षणम् पुरुषपरीक्षायां द्रष्टव्यम् ॥
पूर्वः, वि, (पूर्वतः क्तेति । पृ पूरि वा + क्तः ।
“वा दानाशान्तपूर्वदत्तस्य दृष्टमनाः ॥” ७ ।
२ । २७ । इति दृढभावो निपात्यते च ।)
पूरितः । सकलः । इत्यमरः । २ । १ । ६८ ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ७७ ।
“तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्वै किं ततः श्रुत्वा ।
पूर्वागन्दैककूपेण प्रत्यगबोधोऽवतिष्ठते ॥”)
शक्तः । इति मेदिनी । ये, २२ ॥ स्त्रीयसुखेच्छा-
वदन्यः । इति गदाधरभट्टाचार्यः ॥ (प्रधायाः
पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।
“सिंहः पूर्वश्च बह्वी च पूर्वायुष महायथाः ॥”
नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
“कोटिशो मानवः पूर्वः शलः पालो हली-
मकः ॥”)
पूर्वकः, पुं, (पूर्व + “संज्ञायाम् कन् ।” ५ । १ ।
७५ । इति कन् ।) खर्गचूडपत्नी । इति मेदिनी ।
के, १२५ ॥ (देवयोनिविशेषः । यथा, महा-
भारते । ७ । ५५ । ४ ।
“नटनर्तकगन्धर्वैः पूर्वैर्देवैर्हमानकैः ।
निगोद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स परिहर्षिताः ॥”)
पूर्वकुम्भः, पुं, (सलिजादिभिः पूर्वः कुम्भः ।)
जलपूरितवटः । तत्पूर्यायः । भद्रकुम्भः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, मनुः । ११ ।
१८० ।
“प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्वकुम्भमपी नव ।
तेनैव वाहं प्राख्येयुः क्षात्रा पुण्ये जलाशये ॥”)
पूर्वकनवादिश्च । इति भरतः ॥ (यथिताकु-

पूर्णा

लिभ्यां हस्ताभ्यां पराधिरसः पीकृन् पूर्वकुम्भः ।
इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ ।
२३ । १४ ।
“बाहुपाशादिकं ज्ञत्वा पादाद्वतशिराभौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रैः पूर्वकुम्भौ प्रयुज्यतौ ॥”)
पूर्वकोडा, स्त्री, (पूर्वं कोडमस्याः ।) नागर-
सुखा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूर्वपात्रं, स्त्री, (पूर्वं च तत् पात्रश्चेति नित्यकर्म-
धारयः ।) वस्तुपूर्वपात्रम् । चर्वापकः । इति
मेदिनी । रे, २८४ ॥ उत्सवकाले चर्वात्
यहीतवस्त्राणङ्कारादि । तत्पूर्यायः । पूर्वा-
लकम् २ । यथा,—
“चर्वादुत्सवकाले यदनङ्कारादीन्कादिकम् ।
आज्ञाप्य यस्तुते पूर्वपात्रं पूर्वालकं तत् ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा, अमरचरित्रे । ३ । ४५ ।
“शाम्भवं चापमारोप्य योऽस्मान्नान्दयिष्यति ।
पूर्वपात्रमियं तस्मै मैथिली कल्पयिष्यते ॥”)
होमकर्मणि ब्रह्मदक्षिणा । यथा, गोभिलेनापि
दर्शादियागसमिधाय पूर्वपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे
दद्यादित्युक्तम् । आनन्तेऽपि पुष्पं हान्दसम् ।
तस्य प्रमाणम् यज्ञसंयज्ञे यज्ञपात्रपरिशिष्टयोः ।
अष्टसुधिमवेत् कुचिः कुचयोऽदौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्वपात्रं विधीयते ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयसुधिमितं पूर्व-
पात्रम् । असम्भवे तु हृन्मोषपरिशिष्टम् ।
यावता बहुभोक्तुस्तु तद्विः पूर्वेन जायते ।
नावराहंसतः कुर्म्यात् पूर्वपात्रमिति स्थितिः ॥
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
पूर्वबीजः, पुं, (पूर्वं बीजं यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहतिरस्य बीजपूरश्च
ज्ञातया ॥)
पूर्वमा, स्त्री, (पूर्वं कलापूर्वश्च पुरं वा
मातोति । मा + कः । टाप् । पूर्वमा । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
पूर्वमासः, पुं, (पूर्वमासी पूर्वमा साधनत्वेनाख्य-
स्थितिः । अच् ।) पूर्वमासयागः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ ।
१० । २ ।
“वै तिष्यः सोमः पूर्वमासः साक्षादेव ब्रह्म-
वर्चसमवस्ये ॥”)
पूर्वमासी यचेति । पूर्वमा । यथा, महा-
भारते । १२ । २६ । ११४ ।
“दर्शे च पूर्वमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।
अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥”)
पूर्वमासी, स्त्री, (पूर्वमासश्चात्रमासो यत्र ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पूर्वमा । इति शब्द-
माणा ॥
पूर्वा, स्त्री, (पूर्व + टाप् ।) पञ्चमी । दशमी ।
पूर्वमा । अभावस्या । यथा,—
“गन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्वा प्रतिपदः
क्रमात् ॥”

पूर्णिमा

तच्च स्त्रीसंस्मरणेनैव यथा,—

“पूर्णांस्तु योषितुं परिवर्जनीया ॥”

इति तिथितत्त्वम् ।

“गुरौ पूर्णा च संयुक्ता चिह्नयोगाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ।

पूर्णाङ्कं, स्त्री, वाङ्मयनाम् । तत्प्रमाणः । पूर्ण-
पात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । पूर्णानक-
मपि पाठः ॥

पूर्णावतारः, पुं, (पूर्णः अवतारः ।) वृद्धिः ।
रामः । यथा,—

“पूर्णे वृद्धिं रामश्च येतद्वीर्यविराजितः ।

परिपूर्णतमः क्षणो वैकुण्ठे गोलके स्वयम् ॥

वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपमेदं चतुर्भुजः ।

गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं हितुजः स्वयम् ॥

तस्यैव तेजो विश्वेषु चित्तां कुर्वन्ति योगिनः ।

भक्ताः पादाब्जं तेजः कुतस्तेजस्विना विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवचनखण्डे ६ अध्यायः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, नासाञ्छिन्नौनामकपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, (पूर्णिः पूरणम् । पूर्णिं मिमीति इति ।

मा + कः । टाप् ।) पञ्चदशी तिथिः । तत्-
प्रमाणः । पौर्णमासी २ । निशाकरे कलाह्नीने

वा अशुभतिः १ पूर्णे निशाकरे वा राका ४ ।

इत्यमरः । १।४।७-८ । पित्रा ५ चान्दी ६ पूर्ण-

मासी ७ अगस्ता ८ चक्रमाता ९ निरञ्जना १० ।

इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति हजु-

चन्द्रः ॥ ज्योतिषो १२ इन्द्रमती १३ सिता १४ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ वा द्विविधा । यथा,—

“राका चाशुभती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्णादितकलाह्नीने पौर्णमास्या निशाकरे ।

पूर्णिमाशुभती ज्ञेया पञ्चाक्षमितभास्करे ॥

यक्षात्तामशुभमन्ते देवताः पिण्डभिः सह ।

तस्मादशुभती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

यदा चाक्षमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोन्नमः ।

युगपत् सोमरा रागात्तदाशुभतिपूर्णिमा ॥

राकात्तामशुभमन्ते देवताः पिण्डभिः सह ।

रङ्गनाथे चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवृत् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥३॥

वा चन्द्रस्य तिथिः । यथा,—

“तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतिः पौर्णमासीं तिथिं

प्रभुः ।

तस्यासुपोययेद्भार्जकुमरं प्रतिपादयेत् ॥

न चावाहाराच्च भवेत्तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।

कार्त्तिकं पुष्टिञ्च राजेन्द्र ! घनं धान्यं चैव तम् ॥”

इति बराहपुराणे सोमोत्पत्तिरहस्यम् ॥३॥

तस्यां जातकणम् ।

“कन्दर्पतुण्डो युवतीप्रियञ्च

न्यायाप्रवित्तः सततं सहर्षः ।

भूरो बली शास्त्रविचारदत्त-

चैतु पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तोः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ ३ ॥

२२०

पूर्णिमा

वा चतुर्दशीशुक्ला यास्या युग्मात् । यमः ।

“पञ्चान्ते खोतवि ज्ञायात्तेन नायाति मत्-

पुरम् ॥”

विष्णुः ।

“दृष्ट्वेते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृष्ट्यती ।

पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु वा ॥

तस्यां ज्ञानोपवासाभ्यामचयं परिकीर्तितम् ॥”

सहितौ माससंज्ञाविशेषनिमित्तकतत्त्वादि-

नचचगतौ । महाकार्तिकादिदर्शनात् । तथा

च राजमार्गके ।

“माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।

गुरुणा याति संयोगं वा तिथिर्महती स्मृता ॥”

स्कान्दमातृखण्डोः ।

“पौर्णमासीषु चैतासु माससंसंहितासु च ।

एतासां ज्ञानदानाभ्यां फलं दृश्युं स्मृतम् ॥”

वैशाखीमधिलयः यमः ।

“गौरान् वा यदि वा क्षणांक्षितान् चौमेज

संयुतान् ।

प्रीयतां भर्तृराजेति पितृभ्योऽथ तर्पयेत् ॥

यावज्जीवकृतं पापं तत्तत्क्षणादेव नश्यति ।

अभ्यायुतश्च तिष्ठेच्च स्वर्गलोके न संशयः ॥” ॥३॥

ब्रह्मपुराणे ।

“महाज्येष्ठ्यासु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गांभुवननात् ॥३॥

ऐन्द्रे गुरुः श्रद्धां चैव प्राजापत्ये रविसुता ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

अथुराधास्थगुरावपि ।

“ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तुपञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

अथुराधास्थचन्द्रेऽपि । याज्ञभूतिः ।

“ऐन्द्रे तथैव मैत्रे गुरुचन्द्रे यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

राजमार्गके ।

“ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठमेन समायुक्ता महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।

“ज्येष्ठान्तोपगो जीवे वर्षे स्याच्छुक्रदेवतम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरत्रयपुराणयोः । संवत्सरोऽत्र

वत्सरो बोध्यः । न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तगत-

वर्षविशेषः । ज्येष्ठ इति विशेषणस्य वैयर्थ्या-

पत्तेः । संवत्सरे यदि स्यात्स्विति पाठः काव्य-

निकः । प्रपञ्चसु मज्जिमासतत्त्वं अनुसन्धेयः ॥३॥

विष्णुधर्मोत्तरत्रयपुराणयोः ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शुक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां तदा ज्ञानं सर्वपापं हरेद्दिनाः ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।

वत्सभद्रं सुभद्राश्च ते याति पदमव्ययम् ॥”

स्कान्दपुराणे ।

“ज्येष्ठ्यामहश्चावतीर्णस्तत्पुण्यं जन्मवासरम् ।

तस्यां मे क्षपणं कुर्यात्तज्ज्ञानविधानतः ॥

ज्येष्ठ्यां प्रातःकालकाले ब्रह्मणा सहितं माम् ।

रामं सुभद्रां संज्ञाय मम लोकमवाप्नुयात् ॥”

पूर्णिमा

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा मासी चावधी च नरोत्तमः ।

प्रौढपद्मामतीतायां तथा क्षणा चधीदृष्टी ।

एतासु आहकालान् वै निद्यानाह प्रजा-

पतिः ॥”

तत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रौहिण्यलाभे वा पर-

दिने सङ्गवलाभे पूर्वदिने आहम् ।

“क्षणापक्षस्य पूर्णांक्षे आहं कुर्याद्विषयकः ।

क्षणापक्षापरार्द्धे तु रौहिण्यनु न लङ्घयेत् ॥”

इति वायुपुराणवचनात् ॥

उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने ।

“शुक्लपक्षे तिथिर्षाक्षा यस्यामभ्युदितो रविः ।

क्षणापक्षे तिथिर्षाक्षा यस्यामभ्युदितो रविः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

एवमन्यत्रतीयादावपि ॥ ३ ॥ आषाढकार्तिक-

माचपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा चायो-

ध्याकाश्च भरतप्रपञ्चे ।

“आषाढौ कार्तिकौ मासी तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्ति यस्यायोऽशुभतो गतः ॥”

अप्रदानवतो दानरहितस्येतास्तिथयो यान्ति

आर्यः श्रीरामचन्द्रो गतो यस्याशुभतः इत्य-

न्ययः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात् तच्छब्दविज्ञा ॥

अथ कोजागरहृतम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् ।

“आन्ययुष्यां पौर्णमास्यां निजुम्भो बालुका-

र्णवात् ।

आयाति सेनया चार्द्धं क्षत्वा युद्धं सुदारुणम् ।

तस्मात्तत्र नरैर्मर्ताः खगेजस्य समीपतः ।

शोधितयाः प्रयत्नेन भूषितयाश्च भूषणैः ।

पुण्यार्घ्यमलम्बतामसर्वपप्रकारैस्तथा ।

वेष्टानि भूषितयानि नागपणैर्विधृततः ।

सुजातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भायं सवाक्यवैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ।

स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ॥”

पूजितैः सुरैरिति विशेषणं हतीया । तेन पूजित-

सुरैरित्यर्थः ।

“पूण्याश्च सप्तलैः पञ्चैस्तथा दारोर्हभित्तयः ।

हारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हयवाहनः ।

यवाक्षतद्वृत्तोपेतैस्तकुलैश्च सुतर्पितः ।

संपूजिततः पूज्यैः प्रयत्ना पायसं च ॥

वज्रः सभायः स्कन्धश्च तदा नन्दीचरो हनिः ।

गोमहिः सुरभिः पूज्या ह्यागवह्निर्हृताग्रः ।

उरध्ववह्निर्वैतलो मज्जवह्निर्विनायकः ।

पूज्यः सान्धैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तारैः ।

ततः पूज्यो निजुम्भोऽपि समावेक्षितस्तकुलैः ।

सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः क्षणरात्रौश्च भूरिभिः ।

आक्षयान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ।

वह्निपार्श्वगतैर्नया दृष्ट्वा कौडः पृथग्विधाः ॥”

ततश्च दारोर्हभित्तियवाहनपूज्यैश्च सभायैश्च-

स्कन्धनन्दीचरहनिः सन्धैरेव पूज्याः । दारोर्ह-

भित्तियवोऽत्र बहुवचनात् । नन्दीचरहनि-

रेकः । गोमता सुरभिः । ह्यागवता कुताग्रः ।

मेघवता वरुणः । हस्तिमता विनायकः । अन्य-

पूर्णिमा

वता रेवन्तः । सर्वेरेव निजुम्भः पूज्यः । महा-
कंठे निजुपुराणम् ।

“आग्निने पौर्णमास्यान्तु चरेणागरणं निशि ।
कौस्तुभो वा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ।
कौस्तुभो पूजयेत्तन्मयीमिन्द्रावतस्थितम् ।
सुगन्धिनिर्घृष्टं दृष्ट्वा चरेणागरणं चरेत् ॥”
तथा,—

“निशीथे वरदा कम्पीः को जागर्तीति भाविनी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।
बन्धुं प्रीत्येतेन खणं तदग्रतो भवेत् ॥”
अथ निशीथेति निशीथ इति चाभिधानामाभि-
लष्यमिदम् ।

“ततः प्रदोषस्यापिनी घ्राणा तिथिर्नक्तप्रते सदा ।
प्रदोषोऽस्तमयाहूँ चटिकाह्वयमिच्छते ॥”

इति संवत्सरप्रदोषपञ्चमस्तत्त्वचरणात् ।
यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयस्यापिनी पौर्णमासी
तद्दिने कोजागरणम् । उभयस्यापिनी पुरोधात् ।
यदा तु पूर्वदिने निशीथस्याग्निः परदिने प्रदोष
स्याग्निरादा परेद्युस्तत्त्वम् । प्रधानपूजाकाल-
स्यापिनी पुरोधात् । यदा पूर्वदिने निशीथस्याग्निः
परदिने प्रदोषस्याग्निरादा सुतरां पूर्वद्युस्तत्-
त्वम् ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मावृष्टानतो दिवा ।
नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

इति वचनात् ।

वर्जयेद्विजुष्टतौ मत्स्यकृते ।

“महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं भिष्टिकां काचन-
कथा ॥”

लक्ष्म्योऽध्वनमादिपुराणे ।

“पाशाक्षमाजिकाम्भोजहविर्भयान्मौन्ययोः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेत् सिद्धं भैषज्यमातरम् ।
गौरवर्णां सुकृपां च सर्वान्धारभूषिताम् ।
रौक्मपद्मवर्णां वरदां दक्षिणेन तु ॥”

पाशंति । दक्षिणे पाशाक्षमाजिकाम्भोजं वामे पद्मा-
कुश्याम्भोजं भूषितां वामकरे चैव पद्मं दक्षिणकरे
वरं दक्षतीत्यर्थः । ततः पाशादिभिः संपूज्य,—

“ॐ नमस्ते सर्वदेवाणां वरदाक्षि हरिप्रिये ।
या गतिस्तत्प्रपन्नायां सा मे नृपात् त्वदर्शनात् ॥”

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

इत्यध्वनमादिपुराणे ।

“चतुर्हस्ताकाङ्क्षो वक्ष्याक्षिः पुरन्दरः ।

शचीपतिश्च ध्यातव्यो नामाभरन्भूषितः ॥”

पाशादिभिः संपूज्य,—

“ॐ विश्वैरावतस्याय श्रन्तुञ्जलिप्रपाख्ये ।
पौकोन्याजिज्ञिताज्ञाय सङ्काशाय ते नमः ॥”

इति पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः कुविरः
संपूज्यः । इति चन्द्ररः । तं पाशादिभिः
संपूज्य,—

“ॐ वनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादात् नमश्चाभ्यादिष्यद् ॥”

इति प्रणमेत् ॥

पूर्णिमा

अथ प्रदोषे सर्वेषां पूजेति चन्द्ररप्रवृत्तयः । न
च निजुम्भप्रवृत्तयः पूजास्तत्र पूजयं विरप-
वादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्यं
इत्युपक्रम्य पूज्याश्च वक्ष्यते । यत्रैरिन्द्रादिना
विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमभिधानात्
रात्रावेव पूजाभोजने अवगम्यते । अतएवा-
ग्रस्तानामेव भोक्तव्यं पूजितेः सुरैरिन्द्रादेन
विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ ॥

योगिनीतन्त्रे ।

“विरिचिस्तु यद्दि ८८० चण्डां कम्पीयद्दि १००० ।
सर्वबाद्यमयीं चण्डां वाद्याभावे तु वादयेत् ॥” ॥
कम्पीयान्वयम् ।

“प्रकीर्णभाजामगवेष्य कारिणीं
सदा च भर्तुः प्रतिजूलवादिनीम् ।
परस्व वेष्टाभिरतामकम्पा-
मेवविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”

मार्कण्डेयः ।

“शिरः सपुण्यं चरन्तौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमन्त्रभोजनम् ।
अनमश्चायित्वमप्यमैद्युनं
चिरप्रवृत्तौ श्रियमानयन्ति यत् ॥

मातृवास्थि यद्दि यत्र अहोरात्रं तिष्ठति ।
तत्राजिष्णुः । तवावासस्तथाश्वेषाश्च रक्षन्तम् ॥
रूपेणादिकं यत्र पदाकर्षेत्तथासनम् ॥”
हरिवंशे ।

“यत्र स्त्रीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सम्पत्तिः ।
सम्पत्तिर्ज्ञेयया श्रीश्च निधं कथं महात्मनि ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“स्थितो हि यो हि पुत्रवः स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलचपलां श्रियम् ॥”
तथा,—

“अथग्रस्तद्व्योगवर्णां श्रीरपारा भवेत् सदा ।
अक्षप्रोत्साहिता देवा ममस्तुः पुनरन्वधिम् ॥”
कलकौस्तुभम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्ती मञ्जीतये ॥”
अथक्रीडायां आसद्युधिष्ठिरसंवादः प्रचरति ।
तत्क्रीडा चतुरङ्गशब्दे दृष्ट्या ॥ ॥ वेद्यावा-
न्यते स्कन्दपुराणम् ।

“पौष्पाङ्गु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य देवेन्द्र ! पूजा विष्णोर्विधीयते ॥”
इति । पौर्णमास्यान्माघसुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च नृजकं नैव दापयेत् ।
ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत वाञ्छयो यदि ॥

वाञ्छयो नृजकं भुञ्जा चरेन्नान्नायव्रतम् ।
अन्यथा नरकं याति चक्षो विट् मूढ एव च ॥

वरं भक्ष्यमभक्ष्यं पिबेद्वा गृह्णीत च यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन नृजकं मदिराचमम् ॥” ॥

आङ्गुने दीजयानामाह तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म-
पुराणम् ।

“वरो दीजागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरवोत्तमम् ।
आङ्गुण्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं वसेत् ॥”

पूर्णिमा

स्कन्दपुराणीयपुरवोत्तममाहात्म्ये जनविधा-
ध्याये ।

“आङ्गुण्यां क्रीडनं कुर्यात् दीजायां मम
भूमिपः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥ ॥

तस्याः पर्वत्तं पर्वतशब्दे दृष्टव्यम् ।

पूर्तिः, स्त्री. (पू पाकने + भावे क्तः । “न आख्या-
पृच्छामिदम् ॥” ॥ १. ५. ५. ५. इति निष्ठा-
तस्य न नत्वम् ।) पाकनम् । इति शब्दरत्ना-
वली । (पिपति पाकयत्नेन जीवानिति ।
पू + करणे क्तः ।) खातादिकर्मे । दत्तमरः । १।
५. २८. आदिना देशकुर्यादि । तदुक्तम् ।

“पुष्करिण्यः समा वापीं देवतायतनानि च ।
आरामश्च विधेयः पूर्तं कर्मे विनिर्दिष्टम् ॥”
इति भरतः ॥

तत्करकप्रकरणम् ।

“दद्यात्पूर्तं विजातीनां प्रथमं धर्मेसाधनम् ।

दृष्टेन जमते सर्वं पूर्तं मोक्षश्च विन्दति ॥

वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

पतितान्युद्धरेद्यस्तु स पूर्तममनुते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ॥

वापीत्यादीनां पूर्णत्वाभिधानात् मूढस्याधिकार-
माह जातूक्यः ।

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्णमिच्छन्भिधीयते ।

अहोपरान्ते यद्दानं पूर्णमिच्छन्भिधीयते ।

दद्यात्पूर्तं विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।

अधिकारी भवेत् मूढः पूर्तं धर्मे न वैदिके ॥”

वैदिके वेदाध्ययनवाधे अविज्ञोवादाविति रत्ना-
करः । एवं स्त्रीणामपि पूर्णाधिकारः । यथा
नारीयनुष्टौ दृष्टव्यम् ।

“पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्त्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूर्ताभ्यां दृष्टानायातिथीन् स्त्रियः ॥”

इति जलाशयतत्त्वम् ॥

(पूर्तं खातादिकर्मे अङ्गुलेनाख्यस्येति । अथ ।
धर्मेविशेषे, पुं । यथा, मार्कण्डेये । ११. १५. १५.)

“यत्तस्मिन् वितुखा यानि विषयश्च यद्भवेभिः ।
तस्मादिष्टिच पूर्तश्च सर्वो हावपि नृजगतः ॥”

पूर्तः, वि. (पू + कर्मेणि क्तः ।) पूरितः । क्षमः ।
इति विष्णुः । (यथा, भागवते । १। २। ११.)

“देवार्थवैराग्ययशोऽवबोध-

वीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपद्ये ॥”)

पूर्तिः, स्त्री, पूरयम् । पूजातीर्तावे क्तः । इति
आकरयम् । (यथा, जगन्ने । १. ११. १.)

“विद्याभिर्गोभिरभि पूर्तिमश्नां

मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥”)

पूर्तं, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-भिमन्त्रं सक-निवासे अक-सेट् ।)

वस्तुसूरी । निकेतनमिह भिमन्त्रं निवासी वा ।
क, पूर्वयति विज्ञानं भोक्तुं यद्दी । पूर्वयति
तीर्थेषु बाधुः । इति दुर्गादासः । सर्व्वान्तो-

ऽयम् ॥

मदः । २ । १ । १ ॥

पूर्वपद

पूर्वपदगुणो, खी, (पूर्वा पदगुणोनि कर्मधारयः)।
अभिधादिसप्तविंशतिनचान्तगतेकादशच-
नम् । तत्तु खडाकतितारकाहवाक्यम् ।
तस्याधिष्ठात्री देवता भगः । इति सुहृन्-
विनामभिः । अपि च ।

“इतिश्रोतारमति हितारके
बोनिभि मिलति मस्तकोपरि ।
कौठतः स्तुटवरोरुहानि ।
निःक्षता ११ = गवरवाचिनिप्रिकाः ॥”

६० ३।२० = इति काजिदावतताराविजय-
निकपयम् ॥ ७ ॥ तत्तु जातपयम् ।

“मूरध्यागो वाह्यो भूमिभर्ता
कोपाक्रान्तः स्यात्पिराजोऽतिदयः ।
धूमः क्रूरोऽन्ननवाताधिकः प्राक्-
वन्ध्यान्ध्याकाये च यत्नः ॥”

इति कौटोपदीपः ॥

पूर्वपदगुणोभवः, पुं, (पूर्वपदगुणां भवतीति ।
भू + अच् ।) इत्युदात्तः । इति शब्दमाणा ॥

पूर्वभद्रपदः, पुं, } अभिधादिसप्तविंशतिनच-
पूर्वभद्रपदाः, खी, } चान्तगतेपञ्चविंशतचनम् ।

पूर्वभद्रपदाः, खी, } तत्पञ्चायः । प्रोष्ठपदाः २ ।
इत्यमरः ॥ “हे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदात् ।

प्रोष्ठो गौः भद्रश्च गौः तस्यैव पाद आसी-
तास्त्रया । पक्षपतिरिव भद्रपादादुत्तरो राजे-
त्याचक्ष्यमङ्गरी सेवाभद्रपदाशब्दो ह्युदात्तः
भद्रपदाशब्दो दीर्घादिरपीति केचित् । दीर्घादि-
पाठः प्रामादिक इति सुकटादयः ॥ पूर्वं प्रोष्ठ-
पदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे सप्तपदायां
चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वं प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वात्
द्विवचनम् । पदगुणोत्तरपदाशब्दो द्वित्वे बहुवच-
नं भद्रपदा हेऽपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः
काज इति प्रयोगात् पुनिक्रूरोऽपि भद्रपद इति
केचित् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ ७ ॥

तां तु इतिश्रोतारवर्णिकखडाकतितारकादया-
निष्ठाः । भाराकतिताराहवकपा वा । तदधि
देवता चणपादः आसी जवन्धुगः । इति
ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“भारवर्णितिकोपरिस्थिते
पूर्वभद्रपदे हितारके ।
निष्ठाः करिकराणि २२ = संमिता
निःसरन्ति वृषभोदयात् प्रिये ॥”

६० ३।३० = इति काजिदावतताराविजय-
निकपयम् ॥ ७ ॥

तत्तु जातपयम् ।

“चित्तिप्रियः सर्वकलासु दक्षो
चित्तिप्रियः खड्ग तस्य निष्ठा ।
मवेकहीयान् सुतरामपूर्वा
पूर्वा यदा भद्रपदा प्रकृतौ ॥”

इति कौटोपदीपः ॥

पूर्वपदः, पुं, (पूर्वपदो वच्यते । पूर्वं पूर्व-
किन् काये यन्तो वा ।) चित्तिप्रियः । तत्तु-

पूर्वपद

पर्यायः । मन्त्रिभगः २ जलजः ३ जलजः ४ ।
इति त्रिकाशेषः ॥

पूर्वरङ्गः, पुं, (पूर्वं रण्यतेऽस्मिन्निति । रङ्ग +
अङ्गिकरणे चण् ।) नाचोपक्रमः । इति वैम-
चनः । २।१६६ । तत्पञ्चायः । प्राक्चंगीतम्
२ गुणनिका १ । इति जटाधरः ॥ (अथ जलजं
यथा, वाहितवर्णम् ॥ ६।१० ।

“यन्मायवस्तुनः पूर्वं रङ्गविशेषमात्रये ।
कृशीतवाः प्रकृष्यन्ति पूर्वरङ्गः च उच्यते ॥”

पूर्वरामः, पुं, (पूर्वं पूर्वरामो रामोऽनुरामः ।)
नायकनायिकायोर्दशाविशेषः । यथा,—

“अववाह्यनावापि मिथः संकटारमयोः ।
दशाविशेषो योऽप्रामौ पूर्वरामः च उच्यते ॥”
इति वाहितवर्णम् ॥

पूर्वरामः, पुं, (राजेः पूर्वं भागः । अच् समासे ।
“राजाह्वानाः पुंश्चि ॥ २।३।२६ । इति
पुंस्त्वम् ।) राजेः पूर्वभागः । इति तुम्बवो-
याकरम् ॥

पूर्वरूपं, खी, (पूर्वं रूपमिति कर्मधारयः ।)
पूर्वरूपम् । वैद्यके भाविष्याधिवोधकपिङ्गम् ।

यथा,—
“—प्रायूपं येन जल्यते ।

उत्पितुसुरामयो दोषविशेषानिर्दिष्टतः ।
लिङ्गमयक्तमस्यत्वाद्वाघीनां तद्वयथाययम् ॥”

द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति । सामान्यं विधि-
रुच्य । सामान्यं येन दोषदूष्यवर्णनावस्था-
जनितेन भाविष्यरादिषाधिमानं प्रतीयते न
तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा । अमो
इतिर्विशेषत्वमिति । तथा बालगुणवाक्यप्रदे-
शवादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्नामरं यथा ।

आधेर्जातिर्बुभूवा च पूर्वरूपेण जल्यते ।
भावः क्रिमालकावच जल्यते जल्यन्ते तु इति ॥

तथाच पराशरः । पूर्वरूपं नाम येन भावि-
ष्याधिविशेषो जल्यते न तु दोषविशेष इति ।

विधिर्दं यथा । उरःसतादौ लिङ्गान्येव वाता-
दिजन्यत्वात् । यदुक्तं तत्रैव । अथत्वं
जल्यत्वं तेषां पूर्वरूपमिति स्तुतमिति । तथाच
सुश्रुतः ।

सामान्यतो विधिवात् कृन्मात्रार्थं कर्मोक्तम् ।
पित्ततयनयोर्द्वैतः कषात्माभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम् । इति पूर्वरूपमष्टाणां ज्वराणां
सामान्यतो विधिवात् कृन्मात्रमर्हभूयिष्ठं सुद-
योहेति वातजमिति । प्रायूपं येन जल्यते इत्य-
ख्यार्थमात्रं दक्षितः । येन अमादिना उत्पितुः

कामयौवाकस्यादुत्पत्तिश्चरामयो रोगः दोष-
विशेषेण वातादिजन्यासाधारणतैपज्वादिना अन्-
विधितोऽवन्धो जल्यते ज्ञायते तत्प्रायूपमिति ।

लिङ्गमयक्तमस्यत्वादिविख्यातंमात्रं च यत् ।
प्रायूपमितिनेन पूर्वोक्तेन सन्ध्याः लिङ्गं जल-
यम् अथत्वं नाव्यभिक्तं तत्तु चेतुरस्यत्वात् न

जावरदादियोमादयस्तत्त्वमिदं यथायथं यत्न
जाधैर्द्वयं तदेवावत्तं तस्य पूर्वमित्यर्थः ।

पूर्वोद्दिः

अन्ते तु पूर्वकपयव्यमाहः ।

खानचंअयिषः कुडा भाविष्याधिवोधकम् ।
दोषाः कुर्वन्ति यन्निङ्गं पूर्वकपं तदुच्यते ॥ इति ॥

संक्षेपतस्तु जल्यत्वं भाविष्याधिवोधकमेव लिङ्गं
पूर्वरूपम् ॥” इति माधवकरविजयरचितौ ॥

पूर्ववादः, पुं, (पूर्वं वादः ।) यवचारे राजादि-
समीपे प्रागावेदनम् । यथा,—

“पूर्ववादव्यतिरिक्तं योऽन्यमात्मनै पुनः ।
पदसंक्रामवाण्येवो जौनवादी च वै नरः ॥”
इति मिताचरा ॥

पूर्ववादी, [न] पुं, (पूर्ववादीऽव्यस्येति ।
पूर्ववाद + दनिः ।) प्रागभिधीता । प्रथम-
विवादी । यथा,—

“प्राग्वायकारयोक्तौ तु प्रथमौ निर्दिष्टेन
क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न वा भवेत् ॥”
इति मिताचरा ॥

पूर्वशेषः, पुं, (पूर्वं पूर्वशेषस्थितो वा शेषः ।)
उदयपर्वतः । इति जटाधरः ॥

पूर्वसरः, जि, (पूर्वं सन् सरतीति । पूर्व +
स + “पूर्वं कर्त्तरि ॥ ३।२।१६ । इति टः ।)
अयमासी । यथा, भट्टिः । ५।६७ ।

“द्विवन् वनेचरायाणां तन्मादाय चरो वने ।
अयेचरो जवन्ध्यानां माभूत् पूर्वचरो मम ॥”

पूर्वसारः, जि, पूर्वं देशं सरतीति कर्त्तरि वच्
(अच्)प्रत्ययः । पूर्वसरः । इति याकरम् ॥

पूर्वा, खी, (पूर्वं + टाप् ।) पूर्वदिक् । तत्तु
पर्यायः । प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५
माघवती ६ । तद्दिग्भववायुगुणाः ।

“पूर्वस्तु मधुरो वातः क्षिप्रः कटुरक्षान्तः ।
गुरुर्विहाहृष्टमनो वातदः पित्तनाशनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । राजवल्गवः ।

“प्राग्वातो मधुरः चारो वृद्धिमायकरो गुरुः ।
वैरस्यगोरवीक्यानि करोत्युपलोधीषु च ॥

मयोत्पिष्टताद्येष्ट रागचययुदाहृतम् ।
सन्निपातज्वरवायवग्नदोषार्थविषकिमीन् ॥

कोपयेदामवातश्च चणवंचातकारणम् ॥” ॥ ७ ॥
तद्दिग्भित्तयः मेघविंशद्विधप्राशयः । यथा,—

“प्रागादिककुम्भा नाया यथावच्छं प्रदक्षिणम् ।
मेघाद्या राशयो ज्योतिराहृत्तिपरिभमात् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्वाः, पुं, पूर्वजाः । पूर्वपुत्रवाः । बहुवचनान्तो-
ऽयम् । इत्यमरः । ३।३।१३३ (यथा, रघुः । १।६७ ।

“मत्पुत्रं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
ययः पूर्वंः क्षत्रिणाद्यैः कवोऽप्युत्पद्यते ॥”

पूर्वादिः, पुं, (पूर्वं पूर्वदिक्स्थितो वा अग्निः
पर्यन्तः ।) उदयाचलः । तत्पञ्चायः । दिन
मूर्द्धा २ । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, कथा
चरित्वाचरे । १।१० ।

“पिङ्गीतुङ्गजटाकूटगतो यस्यामुते नवः ।
वन्धापिङ्गपूर्वादिजङ्गवज्जुह्वं शयी ॥”

पूर्वदुः

पूर्वावादा, खी, (पूर्वा वावावावादा वेति ।)
अभिप्रायितव्यविशतिनचान्तमंतविश्वनच-
नम् । वा कर्माकृतितनुसारालिका । गज-
दन्ताकृतितारालिका वा । अस्या अधिष्ठान-
देवता लोयम् । इति ज्योतिषम् । अपि च ।

“सर्पशक्तिं शिरोगते चतु-
सारके करिकरोदवारिभे ।
अन्धभादन्तवायि । निर्गताः
खेचराभरशशाङ्कजिह्वाः ॥”

६० । १४६ । इति कालिदासकृतताराजिह्वनिक-
यम् ॥६॥ तत्र जातफलम् ।

“भूयो भूयस्त्वयमानादुरक्तो
भक्तो देव वन्द्यमानोऽतिदृष्टः ।
पूर्वावादा जन्मकाये यदि स्या-
दावादाः स्यादैरिषो नितान्तम् ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ।

पूर्वाङ्गः, पुं. (अङ्गः पूर्वम् । पूर्वापरार्धरेखेक-
देशवमावः । “राजाङ्गः सखिभ्यश्च ॥” ५ ।

४ । ६९ । इति टच् । “अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।”

५ । ४ । ८८ । इति अङ्गादेशः । “अङ्गोऽ-
दन्तात् ॥” ८ । ४ । ७ । इति बलम् । “राजा-
ङ्गाङ्गाः पुंवि ॥” २ । ४ । २६ । इति पुंस्त्वम् ।

त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागः । स च त्रिंशद्द-
दिनमाने सूर्योदयावधिदृष्टकालः । यथा,

पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां-
मपराङ्गः पितृणां । इति श्रुतिः । अपि च ।

त्रिधाविभक्तदिनभागाभिप्रायेण तु लोकाधि-
“पूर्वाङ्गे मध्ये वापि यदि पञ्च समाप्यते ।

ततोपवासः पूर्वोऽनुकदह्यागं दध्यते ।

अपराङ्गेऽथवा रात्रौ यदि पञ्च समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्निह निभूते यागं दध्यते ॥”

उपोष्येति गार्होपात्मोपसर्गपरं किन्तु कृते

अग्राधाने देवा यजमानस्तु समीपतुपवसन्तीति

उपवासश्चैवाग्राधानुत्पत्तिः । सूर्योदयाव-
धिप्रहरद्वयम् । त्रिधाविभक्तदिनपूर्वभागः ।

यथा । पूर्वाङ्गापरार्धकल्पत्रिधाविभक्तदिनस्या-
वधिलेखनार्थमाह कन्दपुराणम् ।

“आवर्तनात् पूर्वाङ्गोऽपराङ्गस्ततः परः ॥”

आवर्तनात् वासरस्य ह्यापारिवर्तनात् प्रागि-
तिशेषः अतएवोक्तम् ।

“अन्त्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाङ्गे प्रहरद्वये ।

अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अन्त्येन कदाचन ॥”

इति मलमासतन्त्रम् ।

पूर्वाङ्गेतनः, वि. (पूर्वाङ्गे भव इति । पूर्वाङ्ग +

“विभाषा पूर्वाङ्गापरार्धकाल्याम् ॥” ४ । १ । २४ ।

इति अनुचौ तुट् च । “वकाजतनेषु काल-
नाम् ॥” ६ । १ । १७ । इति विभाषया सप्तम्या

अनुक्तम् । पूर्वाङ्गे भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

पूर्वः, [वृ] अ, (पूर्वस्मिन्नङ्गीति । पूर्व +

“वदः पदप्रत्ययैषमः परेऽप्ययपूर्वोऽदुरन्तेतु-
रिति ॥” ५ । १ । २९ । इति युसप्रत्ययो निपात्यते ।)

पूर्वदिनम् । इत्यमरः । १ । ४ । २९ । प्रत्ययः कालः ।

पू

धर्मवासरः । इति मेदिनी । अथयसे, =४ ॥

(यथा, मनौ । १ । १८० ।

“पूर्वोऽदुरपरैरुर्वा आह्वयन्त्युपस्थिति ।

निमग्नयेत् अथवान् सन्ध्याविधानं यथोदि-
तान् ॥”)

पूर्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
पर-निमग्नये सक्त-निवासे अक-सेट् ।)

वृत्तखरी । निकेतनमिह निमग्नं निवासो

वा । क, पूर्वयति हिजान् भोक्तुं यद्यौ । पूर्व-
यति लोपेण साधुः । इति दुर्गादायः । अन्ध-
वालीभ्यम् ।

पूज, कि संजतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
पक्षे भा-पर-सक्त-सेट् ।)

वृत्तखरी । कि, पूजयति पूजति । संजतौ राश्रीकरम् । इति

दुर्गादायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-
अक-सेट् ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-
अक-सेट् ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-
अक-सेट् ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज, वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पूज + कः ।)

वृत्तखरी । पूजति । इति दुर्गा-
दायः ।

पूज

पू, पू उ वायामके । इति कविकल्पद्रुमः । (तुहा-
आल-अक-अनिट् ।) वायामको वायारः ।

पू उ, चर्मे आप्रियते सुधीः । इति दुर्गादायः ।

पूजा, खी. (अङ्गते इति । अङ्ग + बाहुजकात्

कम् । एवोदरादिनात् बाधुः ।) अरकविशेषः ।

पिङ्गं इति भाषा । तत्पर्यायः । मन्त्राणां २

पिङ्गा २ देवी ४ जता ५ जहः ६ वसुमान्ता ७

वधूः ८ कोटिवर्षा ९ जङ्गायिका १० । इत्य-
मरः । मन्त्र ११ माता १२ अङ्गा १३ कीटी

१४ वर्षा १५ जङ्गायिका १६ वर्षाजङ्गायिका

१७ । इति तट्टीकायां भरतः । तत्परः १८

चोरकः १९ चक्रः २० । इति रत्नमाला । अथ

शुभाः । पाके मधुरत्वम् । ज्वलत्वम् । पित्त-
कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

पूज, खी. (पूजते क संवध्यते स्मिति । पूज्

सम्पर्क + क्तः ।) धनम् । इति हेमचन्द्रः । २ ।

१०६ । सम्पर्कयुक्ते, वि. (यथा, रघौ । २ । १११ ।

“पूजस्तुषारैर्गिरिभिर्भेराणा-

मनोकहाकल्पितपुष्पगन्धैः ॥”)

पूज, खी. (पूज + भावे क्तिन् ।) सम्पर्कः ।

अर्थः । तत्पर्यायः । अट्टिः २ । इत्यमरः ।

२ । २ । ६ ।

पूज, ई क उ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ।

(अदा-आल-अक-सेट् । निष्ठायां निट् ।)

ई, पूजः । क उ, पूजः । परीपूज्यते । स पूज

सम्पत्तीभावः । सम्पत्ते नाभिप्रायेण इति ज्ञा-
युषः । सम्पत्ते मधुना चूर्णे भिषगिति तु अन्त-

र्भूतजगत्त्रादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादायः ।

पूज, कि संयमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरा-पक्षे भा-पर-अक-सेट् ।) संयमनं

वन्धनम् । कि, पक्षयति पक्षति दुष्टं राजा ।

इति दुर्गादायः ।

पूज, ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः । (रधा-
पर-अक-अक-च-सेट् । निष्ठायां निट् ।)

ई, पूजः । क उ, पूजः । परीपूज्यते । स पूज

सम्पत्तीभावः । सम्पत्ते नाभिप्रायेण इति ज्ञा-
युषः । सम्पत्ते मधुना चूर्णे भिषगिति तु अन्त-

र्भूतजगत्त्रादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादायः ।

पूज, कि संयमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरा-पक्षे भा-पर-अक-सेट् ।) संयमनं

वन्धनम् । कि, पक्षयति पक्षति दुष्टं राजा ।

इति दुर्गादायः ।

पूज, ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः । (रधा-
पर-अक-अक-च-सेट् । निष्ठायां निट् ।)

ई, पूजः । क उ, पूजः । परीपूज्यते । स पूज

सम्पत्तीभावः । सम्पत्ते नाभिप्रायेण इति ज्ञा-
युषः । सम्पत्ते मधुना चूर्णे भिषगिति तु अन्त-

र्भूतजगत्त्रादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादायः ।

पूज, कि संयमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरा-पक्षे भा-पर-अक-सेट् ।) संयमनं

वन्धनम् । कि, पक्षयति पक्षति दुष्टं राजा ।

इति दुर्गादायः ।

पूज, ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः । (रधा-
पर-अक-अक-च-सेट् । निष्ठायां निट् ।)

ई, पूजः । क उ, पूजः । परीपूज्यते । स पूज

सम्पत्तीभावः । सम्पत्ते नाभिप्रायेण इति ज्ञा-
युषः । सम्पत्ते मधुना चूर्णे भिषगिति तु अन्त-

र्भूतजगत्त्रादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादायः ।

पूज, कि संयमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरा-पक्षे भा-पर-अक-सेट् ।) संयमनं

वन्धनम् । कि, पक्षयति पक्षति दुष्टं राजा ।

इति दुर्गादायः ।

पूज, ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः । (रधा-
पर-अक-अक-च-सेट् । निष्ठायां निट् ।)

ई, पूजः । क उ, पूजः । परीपूज्यते । स पूज

सम्पत्तीभावः । सम्पत्ते नाभिप्रायेण इति ज्ञा-
युषः । सम्पत्ते मधुना चूर्णे भिषगिति तु अन्त-

र्भूतजगत्त्रादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादायः ।

पृथक्

पृथ, प्र सुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सुदि हृष्टीकरणे । प्र, पृथति
दोनं दाता । पथिता । इति दुर्गादासः ॥

पृथ, प्र हृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-सेट् ।) हृपि हृष्टीकरणे । प्र, अपि
पृथति यो द्विजः । पथिता । इति दुर्गादासः ॥

पृथना, स्त्री, (प्रथते इति । पृथ् वायामे + वाङ्-
कृतात् तनम् गुणाभावश्च ।) सेना । सेना-
भेदः । इति मेदिनी । ने, ८४ । वाङ्मनीचयम् ।
अथ गजास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ ।
रथास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । अन्धा
कनचिंशदधिकशतद्वयम् ७२८ । पदातिकाः
पञ्चदशाधिकशतद्वयमाधिकशतद्वयम् १२१५ । सप्त-
दायेन त्रिंशदधिकशतद्वयमाधिकशतद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २ । २१ ।

“जयो गुह्या गयो नाम वाङ्मनी तु गणास्त्रयः ।
स्युतास्त्रिंशत् वाङ्मनः पृथनेति विचक्षते ॥”
“याप्रियन्तेन योद्धारः इति । पृथ् वायामे ।
‘पृथ्वीं कित्’ इति तनम्प्रत्ययः ।” इति
निघण्टुः । देवराजयज्वा । संघामः । इति
निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ८ ।

“गूरा इवेदुयुधयो न जम्भयः
अवस्य वो न पृथनासु येतिरे ॥”

“पृथनासु संघामेषु येतिरे ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥

पृथनाषाट्, [साट्] पुं, (पृथनां सहते इति ।
सह + “हृन्वि सहः ।” ३ । २ । ६३ । इति
श्लिः । सहैरिति वः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पृथ, क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, पर्थयति गुह्यमौघे
जनः । इति दुर्गादासः ॥

पृथक्, अ, (प्रथयतीति । प्रथ विक्षेपे + “प्रथः कित्
सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५६ । इति अजिः
कित् सम्प्रसारणश्च धातोः ।) भिन्नम् । तत्-
पर्यायः । विना २ अन्तरेण ३ कृते ४ द्विरुक्
५ नागा ६ वर्णनम् ७ । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६६ ।

“तेषामेतेः सितैः शास्त्रैर्मुहुर्बिलपतां तपः ।
पृथक् कुर्वन्ति वै याव्याः शरीरादसि-
दाख्याः ॥”)

पृथक्क्षेत्राः, पुं, (पृथक् भिन्नं क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं
येषामिति ।) एकस्मान्नानावर्ण्यस्त्रीजातपुत्राः ।
इति मिताक्षरा ॥

पृथक्, स्त्री, (पृथगित्यस्य भावः । पृथक् + भावे
त्व ।) चतुर्विंशतिगुणान्तगतसप्तमगुणः । तस्य
तत्त्वम् । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणत्वम् ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“संख्यावत् पृथक् स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ।
अन्वोन्वाभावतो नास्य नरितार्थत्वमुच्यते ।
अस्मात् पृथगित्यं नेति प्रतीतिर्नै विज्ञेयम् ॥”

पृथा

“पृथक् निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्यया-
साधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्निवृत्तादिकं
संख्यावत् यथा हि निवृत्तौ एकत्वं निवृत्तं अनिवृत्तौ
अनिवृत्तम् आश्रयद्वितीयवत् चोत्पद्यते आश्रय-
नाशान्नप्रति तथा एकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत्
द्विपृथक्तादिकमपीत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तसूक्ता-
वली ॥

पृथक्का, स्त्री, (पृथक् त्वम् यस्याः । टाप् ।)
कृत्वा । इति रत्नमाणा ॥ (विषयोऽस्या कृत्वा-
शब्दे ज्ञातव्यः ॥)

पृथक्पर्णी, स्त्री, (पृथक् पर्णानि यस्याः । “पाक-
कर्मपर्यप्यपरोति ।” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।)
सुन्दरविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पृथिपर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्गि-
वक्षिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पर्ण्यात्मगुणा च हरिर्मानसी सितः ।
काकोल्यादिश्च योष्यः स्यात्पृथक् रोपये
हृते ॥”

पर्ण्यान्तरमस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पृथिपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गुली क्रोष्टुपर्णिका ।
धावनिः कलश्री तन्वी गृह्णाक्रोष्टुमेखला ॥
दौर्धा श्रृगालविद्रासा श्रीपर्णी सिंहपर्णिका ।
दौर्धर्पा त्वित्तुहा पृथिता चित्रपर्णिका ॥”)

पृथगात्मता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य ।
तस्य भावः । तत् ।) विवेकः । इत्यमरः । २ । ७ । ३८ ॥

पृथगात्मिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः ।
कापि अत इत्वम् ।) अक्तिः । यथा,—

“जातिजातश्च सामान्यं अक्तिस्तु पृथगा-
त्मिका ॥”

इति अनुर्जननज्जानीत्यादिश्लोकोत्तरं काचिद-
मरकोषे पाठः ॥

पृथग्जनः, पुं, (पृथक् सज्जनेभ्यो विभिन्नो जनः ।)
मूर्खः । नीचः । इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १३७ ।

“यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंश्रितम् ।
अवहारेण जीवन्तं राजाराधे पृथक्जनम् ॥”)
पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥

पृथग्वीजः, पुं, (पृथक् विभिन्नानि बीजानि
यस्य ।) भङ्गातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथग्विधः, त्रि, (पृथक् विभिन्नलक्षणानां विधा
प्रकारो यस्य ।) नानास्वः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६३ ॥ (यथा, मनुः । १ । ४० ।

“सर्वेषु दंष्ट्रमशकं स्थावरश्च पृथग्विधम् ॥”)

पृथवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ + “प्रथेः
विवन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० ।
इत्यत्र ‘विवन् इत्येके’ इत्युक्तदत्तोक्त्या ववन्
सम्प्रसारणश्च । विष्वात् डीष् ।) पृथिवी । यथा,
“पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्वसङ्घा रसा ॥”
इति भरतहृतवाचस्पतिः ॥

पृथा, स्त्री, कुन्ती । इति जटाधरः ॥ (इयं हि
गूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी । अस्याः

पृथिवी

पिता गूरसु कुन्तिरुपायं निजबान्धवायापुत्रा-
येनां जतकन्याकारूपेण दत्तवान् । तत्र कुन्ति-
राजवेष्टानि निवसन्ती दुर्वाससं सन्तोष्य
तस्मात् मन्त्रवरं लब्ध्वा कन्यावस्थायामेव सूर्यात्
कथं वीरवरं प्रकृतवती । ततो गच्छति कावे
कुसुमं प्रावतंसः पाण्डुरपतिरेनां परिणीतवान् ।
भर्तादिष्टा धर्मात् युधिष्ठिरं वायोभौमं इन्द्रा-
दङ्गनं प्रकृतवती । अनन्तरं भर्तादेशेन सप्तमेऽ
मद्रुताये तन्मन्त्रं प्रकृतवती तेन माद्री आश्व-
ध्यां नकुलसहदेवौ जेम । इत्येवा कथा भागवते
८ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

पृथाजः, पुं, (पृथाया जायते इति । जन + जः ।)
कुन्तीपुत्रः । अङ्गु नरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः ।) पाण्डुराजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथिका, स्त्री, ग्रन्थपट्टी । इति शब्दमाणा ॥

पृथिवी, स्त्री, (पृथिवी । डीषो वा कृष्णः ।)

पृथिवी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री, (प्रथति विस्तारं यातीति । प्रथ +
“प्रथेः विवन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० ।

इति विवन् सम्प्रसारणश्च । डीष् ।) भूमिप्रायधि-
ष्ठानभूता । तत्पर्यायः । भूः २ भूमिः ३ अचला
४ अनन्ता ५ रसा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८
धरा ९ धरित्री १० धरणी ११ चौखी १२ ज्या
१३ काश्यपी १४ चितिः १५ सर्वसङ्घा १६
वसुमती १७ वसुधा १८ उर्वी १९ वसुन्धरा
२० गोत्रा २१ कुः २२ पृथ्वी २३ ज्या २४
अवनिः २५ मेदिनी २६ मञ्जी । इत्यमरः । २ ।
१ । २—३ ॥ भूर २० भूमी २६ धरणिः ३०
चौखिः ३१ चौखी ३२ चौखिः ३३ चमा ३४
अवनी ३५ मञ्जिः ३६ रत्नगर्भा ३७ सागराब्जरा
३८ अश्वमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नावती ४१
देहिनी ४२ पारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-
वर्त्ता ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६
धारणी ४७ महाकाला ४८ जगद्धा ४९
गन्धवती ५० खण्णी ५१ गिरिकर्णिका ५२
धारयिणी ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५
सङ्घा ५६ अचलकीना ५७ ग्रीः ५८ अश्विणीपा
५९ द्विरा ६० इक्ष्वा ६१ इक्ष्वा ६२ इक्ष्वा ६३
इक्ष्वा ६४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदधि-
वन्धा ६५ इरा ६६ आदिमा ६७ ईला ६८
वरा ६९ उर्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२
पृथुः ७३ सुवन्माता ७४ निष्कला ७५ बीज-
प्रथः ७६ श्यामा ७७ क्रोडकाला ७८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ खगवती ७९ अदितिः ८० ।
इति जटाधरः ॥ ७७ । (पृथ्वी ८१ । इति
शब्दार्णवः ॥) नायमते अस्या धर्मः । रूप-
द्रव्यप्रत्यक्षयोगित्वम् । इयं शुक्लै रसयुक्ता च ।
अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकम् । अस्या गुणाः ।
सार्धः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४
संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८
विगः ९ द्रवत्वम् १० शुक्लत्वम् ११ रूपम् १२

पृथिवी

रवः १९ गन्धः १४। इयं गन्धकारणं नागा-
रूपवती बहुसंयुक्ता। गन्धस्तु द्विविधः सौरभं
असौरभम्। तस्याः स्पर्शः अनुष्णाशीत-
पाकजः। सा द्विविधा नित्या अनित्या च। पर-
माणुस्वरूपा नित्या सावयवा अनित्या। सा
त्रिविधा देहेन्द्रियविवयरूपा। देहरूपा योनि-
जादिः इन्द्रियात्मिका प्राणरूपा विषयात्मिका
द्रव्यकादिब्रह्मरूपयन्ता। यथा,—
“रूपद्रवत्वप्रत्यययोगि स्यात् प्रथमचिकम्।
गुरुयो दे रसवती हृद्योर्नैमित्तिको द्रवः॥”
“स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम्।
रूपं रसस्तथा स्पर्शो वारिण्येते चतुर्दश॥
स्पर्शोऽहो गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश॥
तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्गन्धारूपवती मता॥
बहुविधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः।
अर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः।
नित्यानित्या च सा द्विधा नित्या स्यादखिलचक्षा।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी॥
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा।
योनिजादिभेदेद्देहमिन्द्रियं प्राणलक्ष्यम्॥
विषयो द्रव्यकादिस्तु ब्रह्माख्यान उदाहृतः॥”
इति भाषापरिच्छेदे। २८—२९॥

तस्या अध्यात्मदि यथा,—
“पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणप्राणतत्त्वयते।
अविभूतं तथा गन्धो वायुलक्षणाधिदेवतम्॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
(यथा, मार्कण्डेये। ५४। ४।

“प्रतापकोटिविस्तारो पृथिवी कृतज्ञप्रो
द्विजः॥
तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि श्रद्धालव तत्॥”
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
“अयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम्।
विज्ञानिकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्॥
अहो केचिदहन्तीति भूभुक्तेभ्यमेदसा।
बभूव वसुधाजन्म तद्विरुद्धमतं श्रद्धा॥
जयतुस्तौ पुरा विष्णुं तुर्यौ युद्धेन तेजसा।
आवां वध न यचोर्वी पाथसा संवृतेति च॥
तयोर्जीवनकायेन प्रत्यक्षा साभवत् स्फुटम्।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्थानरत्नयोः॥
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येनैकमतं श्रद्धा॥
जगद्योता जगता पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः॥
कथयामि च तज्जन्म सार्धकं सर्वसम्मतम्।
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मेवकाच पुष्करे॥
महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्।
मजो बभूव कालेन सर्वोद्गम्यपको भवम्॥
स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोकां विवरेषु च।
कालेन महता तस्याहभूव वसुधा तुने॥
प्रत्येकं प्रतिशोभाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः॥
आविर्भूता दृष्टिकाये तज्जलोपर्यवस्थिता।
प्रजये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता॥
प्रतिविम्बेषु वसुधा शैलकाननसंयुता।

पृथिवी

सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती॥
हिमाद्रिमेखसंयुक्ता यद्वनमार्कसंयुता।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैकदाजये॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता।
पातालसप्ततदधस्तदूर्ध्वे ब्रह्मलोककः॥
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वश्च तत्र वै।
एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्या निर्मितानि च॥
ऊर्ध्वे गोलोकवैकुण्ठौ निम्नौ विश्वपरी च तौ॥
नन्दराणि च विश्वानि सर्वाणि क्षत्रिमाणि च॥
प्रजये प्राकृते ब्रह्मन्। ब्रह्मणश्च निपातने।
महाविराडादिवर्यौ दृष्टः ज्ञानेन चालना॥
निम्नैः स्थिता च प्रजये काष्ठाकाशेश्वरैः सह॥
क्षिप्रविद्यादरेवौ सा वाराहे पूजिता सुरैः॥
सुनिभर्मभुभिर्भिप्रेर्मन्त्रादिभिरेव च॥
विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्पत्ता।
तत्पुत्रो मङ्गलो ज्यो चयष्टौ मङ्गलात्मजः॥
नारद उवाच॥

पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही।
वराहेण च वाराहो सर्वैः सर्वाभया सती॥
तस्याः पूजाविधानस्याप्यधोहरणक्रमम्।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि जन्म यावत् वद प्रभो॥
श्रीनारायण उवाच॥

वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा।
उद्धार महीं हत्वा हिरण्यार्चं रसातलात्॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा वृद्धे।
तत्रैव निम्ने ब्रह्मा सर्वं विश्वं मनोहरम्॥
दृष्ट्वा तदधिदेवोऽसकामो कासुको हरिः।
वराहरूपी भगवान् कोटिकूर्मसमप्रभः॥
हत्वा रतिकरीं शय्यां सृजिष्व सुमनोहराम्।
कीडाश्चकार रहसि दिव्यं वर्षमहर्निशम्॥
सुखसम्भोगसंस्पर्शात् सृष्ट्वा संप्राप सुन्दरी।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोऽतिसुखप्रदः॥
विष्णुस्तदङ्गसंस्पर्शात् वसुधे न दिवानिशम्।
वर्षान्ते चेतनां प्राप्य कामी तत्प्राण कासुकीम्॥
पूर्वैरूपेण वाराहं धार चावलीजया।
पूजाश्चकार भक्त्या च ध्यात्वा च धरणीं संतीम्॥
धूपेर्दीपेषु नैवेद्यैः सिन्दूरैरनुलेपनैः।
वस्त्रैः पुष्पैश्च वलिभिः संपूज्योवाच तां हरिः॥

श्रीमहावराह उवाच॥
सर्वाधारा भव शुभं। सर्वैः संपूजिता सुखम्।
सुनिभर्मभुभिर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः॥
अम्बवाचीत्यागदिने यद्धारमप्रवेशने।
वापीतडागारम्भे च गृहे च क्षत्रिकर्षणे॥
तत्र पूर्वा करिष्यन्ति मङ्गरेण सुरादयः।
मृदा ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकञ्च ते॥
वसुधोवाच॥
वहामि सर्वं वाराहरूपेणाहं तवाश्रया।
लीलामात्रेण भगवन्। विश्वञ्च सचराचरम्॥
सुक्तां सुक्तिं हररर्चां शिवलिङ्गं शिवां तथा।
शङ्खं मृदोपं मन्त्रञ्च माणिक्यं चौरकं मणिम्॥
यज्ञस्त्रयञ्च पुष्पञ्च पुस्तकं तुलसीदलम्।
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरञ्च सुवर्णकम्॥

पृथिवी

गौरीचर्मा चन्दनञ्च प्राणपामनञ्च विना।
रतान् वीरुमशक्ताहं क्षिपता च भगवन्॥
श्रद्धा॥

श्रीभगवानुवाच॥

द्रव्याख्येतां निम्नं ये अर्पयिष्यन्ति सुन्दरि॥
ते यास्यन्ति कालकृष्णं दिव्यं वर्षप्रतं त्वयि॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् विरराम च नारद॥
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलपद्मः॥
पूर्वा चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चाश्रया हरैः॥
काश्यप्राखोक्तध्यानेन तुष्टुः क्षवनेन च॥
इदुर्मलेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च॥
संस्तुता विष्णुलोकैस्तु पूजिता सा बभूव च॥
नारद उवाच॥

किं ध्यानं क्षवनेन स्यात् नृलमन्त्रश्च किं वद॥
गूढं सर्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम॥
श्रीनारायण उवाच॥

आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता।
ततः सर्वैर्मनीषैश्च मनुभिर्मानवादिभिः॥
ध्यानञ्च क्षवर्णं मन्त्रं श्रद्धां वक्ष्यामि नारद॥१॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुधारायै स्वाहा॥
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां शतचक्रसमप्रभाम्॥
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गां रत्नभूषणभूषिताम्॥
रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम्॥
बहिःसुहृन्मुकाधानां सस्त्रितां वन्दितां भजे॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिता भवेत्॥
क्षवर्णं श्रद्धां विप्रेन्द्र॥ काश्यप्राखोक्तमेव च॥
श्रीविष्णु उवाच॥

जये जये जयाकारे जयश्रीले जयप्रदे॥
यज्ञशूकरजाये च जयं देहि जयावहे॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गल्ये मङ्गलप्रिये॥
मङ्गलाष्टि मङ्गलेशे मङ्गलं देहि मे भवे॥
सर्वाधारे सर्ववीक्षे सर्वशक्तिसमन्विते॥
सर्वकामप्रदे देवि सर्वैष्टं देहि मे भवे॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि॥
पुण्याश्रये पुण्यवतामाजये पुण्यदे भवे॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते॥
स्त्रीरत्नरूपे रत्नाष्टि रत्नसारप्रदे भवे॥
सर्वशस्यालये सर्वशस्याष्टि सर्वशस्यदे॥
सर्वशस्यहरे काले सर्वशस्याधिके भवे॥
भूमे भूमिपसर्वस्त्रे भूमिपानां परायणे॥
भूपादङ्गाररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे॥
इदं पुण्यं महाक्षौचं तां संपूज्य च यः पठेत्॥
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः॥
भूमिदानकृतं पुण्यं लभते पातनाञ्जनः॥
भूमिदानहरात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥
अम्बवाचीभूखनने पापात् स मुच्यते भुवम्॥
अम्बकूपे कूपदजात् पापात् स मुच्यते भुवम्॥
परभूमाङ्गनात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥
भूमौ वीर्यपरित्यागात् भूमौ दीपादिस्थापनात्॥
पापेन मुच्यते प्राज्ञः क्षीत्रस्थ पठनान्मुने॥
अश्वमेधप्रतं पुण्यं लभते नात्र संशयः॥

एथिवी

नारद उवाच ।

भूमिदानवतं पुण्यं पापं तद्वरणी च यत् ।
परभूमौ आह्वयं रूपं रूपद्वयं तथा ।
अन्ववाचीभूतननं वीर्यत्वागमेव च ।
दीपादिस्थापनात् पापं क्षीयति यत्नतः ।
अथ वा एथिवीजन्यं पापं मत्प्रव्रतः परम् ।
अद्विष्टं तत्प्रतीकारं वद वेदविदावर ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वितस्त्रिमाणां भूमिश्च यो ददाति च भारते ।
सन्धापूताय विप्राय च याति विष्णुमन्दिरम् ।
भूमिश्च सर्वशस्त्राणां ब्राह्मणाय ददाति यः ।
भूमिरेव प्रमाणं वर्णं विष्णुपदे स्थितिः ।
यामं भूमिश्च धाम्नाश्च यो ददात्ताददाति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ।
भूमिं दातुश्च यत्नकाश्च यः साधुश्चाबुजोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोत्रसमन्वितः ।
खट्वा परदत्ता वा ब्रह्मदत्तिं हरं तु यः ।
स तिष्ठति कालखण्डे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिर्भूमिहीनः श्रिया हतः ।
पुत्रहीनो हरिश्चैवान्ते याति च रौरवम् ।
गवां मार्गं विनिष्कस्य यश्च शस्त्रं ददाति च ।
द्विचं वर्षशतस्रं कुम्भीपाकीयु तिष्ठति ।
गोष्ठं तद्भागं निष्कस्य मार्गं शस्त्रं ददाति च ।
स च तिष्ठति सिपिचं यावदिन्द्राक्षतुर्दश ।
न पञ्चमिहस्तुष्टय पररूपं च खाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव ज्ञानघं फलमेव च ।
कामौ भूमौ च रहसि वीर्यत्वागं करोति यः ।
स्निग्धरेणुप्रमाणं वर्षं तिष्ठति रौरवे ।
अन्ववाच्यां भूतननं यः करोति च मानवः ।
स याति हविर्दशं स्थितिज्ञानं चतुर्युगम् ।
परकीयलुप्तरूपे रूपं नृपः प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याश्च लुप्तायां पुष्करिणीं यो ददाति च ।
सर्वं प्रकं परस्येव तप्तमूर्ध्नि ब्रजेतु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राक्षतुर्दश ।
परकीयनङ्गागे च पञ्चस्तुष्टय नोत्सृजेत् ।
रेखप्रमाणवर्षं ब्रह्मणोके वसेन्नरः ।
पिबं पिबे भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः ।
आह्वं करोति यो नृपो नरकं याति निश्चितम् ।
भूमौ दीपं योऽर्पयति स चाव्यः सप्तजन्मनि ।
भूमौ शस्त्रं संस्थाप्य कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ।
सुक्तामणिकवहीरश्च सुवर्णं च मणिमया ।
यश्च संस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगम् ।
अपमानी पुण्यमानी कर्पूरं रोचनान्तथा ।
यो नृपश्चापयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ।
सुने ! चन्दनकाष्ठं यद्राजं कुशमूलकम् ।
संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नन्तरावधि ।
पुस्तकं पद्मसूत्रं च भूमौ संस्थापयेत्तु यः ।
न भवेदिप्रयोगौ च तस्य जन्मान्तरे जनिः ।
ब्रह्महत्यासमं पापमस्तु च लभेद्भुवम् ।
यन्त्रियुक्तं यक्षक्षेत्रं पूज्यं सर्ववर्गके ।
यश्च कृत्वा च यो भूमिं क्षीरेण नहि सिञ्चति ।
स याति तप्तमूर्ध्नि च सन्तप्तः सप्तजन्मसु ॥

२२७

एथिवी

भूकम्पे यद्दृष्टे यो हि करोति ज्ञानं सुवः ।
जन्मान्तरे महापापी योऽङ्गहीनो भवेद्भुवम् ।
भवनं यश्च सर्वेषां भूभूमिस्त्री क्रीर्णता ।
वसुधं वा दधाति वसुधा वा वसुधरा ।
हरेरुतौ च वा जाता वा चोर्वीं परिकी-
र्णता ॥
धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारयानु या ।
दद्यात् च यागाधाराश्च क्षीणी क्षीयान्तये च या ।
महाजये च यं याति चित्तिकेन प्रकीर्णितम् ।
काश्यपी कश्यपस्येयमन्त्रा स्थिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्वरणाञ्जाननानन्तरूपतः ।
एथिवी एथुकन्यात्वाहिस्तृप्तत्वाक्षहासने ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे एथियुपाख्यानं ७
अध्यायः ॥ ७ ॥
तस्या भारा यथा,—

चितिरवाच ।

“लयाभक्तिविहीना ये ये च तद्वक्तृनिन्दकाः ।
तेषां महापापकृत्नामशक्ता भारवाहने ।
खधर्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः ।
अह्माहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीडिता ।
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पौषणं पुत्रपौषयोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषां च न शक्ता भारवाहने ।
ये मिथ्यावादिनस्तान् ! दयासत्यविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिता ।
मित्रद्रोहो हतव्रतश्च मिथ्यावादिप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीडिता ।
कल्याणयुक्तनामानि हरिर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता ।
जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयात्री च लुब्धकः ।
शवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीडिता ।
पूजायज्ञोपवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये नृपा विहन्तारक्षेयां भारेण पीडिता ।
सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवैष्णवान् ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिता ।
शस्त्रादीनाश्च भारेण पीडिताश्च यथा विधेः ।
ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीडिता ।
इत्येवमुक्त्वा वसुधा हरौ च सहस्रमुहुः ।
ब्रह्मा ततोदत्तं दृष्ट्वा तासुवाच लपानधिः ।
भारं तवापनंभ्यामि दस्यूनामपुपायतः ।
उपायतोऽपि कार्याणि सिध्यन्त्येव वसुधरे ! ॥
मन्त्रं मङ्गलकुम्भश्च शिवलिङ्गश्च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनश्च कस्तूरी तीर्थमृत्तिका ।
खड्गं गण्डकखड्गश्च स्फटिकं पद्मरागकम् ।
इन्द्रनीलं सूर्यमणिं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलाशुक्लतुलसीप्रतिमाजलम् ।
शस्त्रप्रदीपमालाश्च शिलाचूर्णतुलसी तथा ।
निर्माल्यश्चैव नैवेद्यं हरिर्हर्ममणिमया ।
अन्ययुक्तं यस्तुष्टं दर्पणं चेतचामरम् ॥
गोरोचनाश्च सुक्ताश्च शुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वङ्गं कर्पूरं परशं तथा ।
रजतं काचनश्चैव प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशद्विजं तीर्थतीर्थं गन्धं गोमूत्रगोमयम् ॥

एथिवी

त्वयि ये स्थापयिष्यामि नृपाश्चेतानि सुन्दरि ! ।
पञ्चमे कालखण्डे च वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलयाजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
तस्या रूपान्तरं यथा,—
“इति तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा चित्तिः ।
सुनीनां सन्निधौ रूपं दर्शयामास भूभते ।
नीलोत्पलदलश्यामाम्बुमालाजधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन मुखेन नृगालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकघात्रीं तां दृष्ट्वा शब्दमृपोऽनयत् ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
एथिवी ग्रामशस्त्रादुत्पत्तिकारणं यथा,—
प्रजा ऊचुः ।
“अराजके वृषभे ! धरित्र्या सकलौघघ्नीः ।
यस्मास्ततः सद्यं यानि प्रजाः सर्वाः प्रसेचर ! ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो घात्रा प्रजापातो निरूपितः ।
देहि नः सुतपरीतानां प्रजानां जीवनौघघ्नीः ॥
श्रीपराशर उवाच ।

ततोऽथ वृषतिर्दिशमादायाजगवं धनुः ।
शराश्च दिशान् कुपितः सोऽभ्यधावदसुन्दराम् ।
ततो नवाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुधरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकार्दींस्तन्नासादगमनही ।
यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैश्यं दर्शयामुद्यतायुधम् ।
ततस्तं प्राह वसुधा एषुं एषुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्भागपरिचाणपरायणा ॥

एथियुवाच ।

क्षीवधे त्वं महापापं किं वरेण ! न पश्यसि ।
येन मां हनुमत्वर्यं प्रकरोषि वृषोद्यमम् ॥

श्रीएथुववाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दृष्टकारिणि ।
वङ्गनां भवति चैमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

एथियुवाच ।

प्रजानासुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानान्ते वृषभे ! भविष्यति ॥

एथुववाच ।

त्वां हत्वा वसुधे ! बाणैर्मन्त्रासनापराहस्यहीम् ।
आत्मयोगवलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं धाम्नासं वसुपावता ॥
उपायतः समारम्भाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माद्दद्यान्मुपायन्ते त्वं कुर्वन् यदीच्छसि ॥
समस्तास्ता मया जीर्णा नरनाथ ! महौघघ्नीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥
तस्मात् प्रजाहितायां मम घर्भेभृतावर ! ।
तन्नु वत्सं प्रयच्छस्व क्षीरेण येन वत्सला ॥
समाश्च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समन्ततः ।
वरीषघ्नीभीजभूतं वीर ! सर्वत्र भावये ॥

श्रीपराशर उवाच ।

तत उत्सारयामास शैलान् धृतसहस्रशः ।
चतुष्कोट्या तदा वैद्यस्तेन शैला विवर्णिताः ॥
नहि पूर्वपिसर्गे वै विषमे एथिवीतले ।

पृथिवी

प्रतिभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराभवत् ॥
न शस्त्रानि न गोवस्त्रं न क्षत्रिणं वणिक्पथः ।
वेण्यान् प्रभृति मैत्रेय । सर्वस्योत्तमस्य सम्भवः ॥
यत्र यत्र समं तस्या भूमेरासीद्विजोत्तमः ।
तत्र तत्र प्रजाणां हि निवासं समरीचयत् ॥
आहारः फलवृक्षानि प्रजानामभवत्तदा ।
लक्ष्मणं महता सोऽपि प्रगृह्णोषधीषु वै ॥
स कल्पयित्वा वत्सन्तु मनुं स्वायम्भुवं प्रभुम् ॥
स्त्रे पाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥
शस्त्रजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाव्यया ।
तिनाम्नेन प्रजाकृताः । वर्षन्तोऽद्यापि निरुधः ॥
प्राणप्रदानात् स पृथुर्धृष्टाद्भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापास्त्रिधाविभक्तिः ॥
ततश्च देवैर्मनिभिर्देवै रचोभिरजिभिः ।
गन्धर्वैरग्रेयैः पितृभिस्तुभिरुक्ता ॥
तत्तत्पात्रमुपादाय तत्र दुग्धा सुने । पयः ।
वत्स । दोग्धविशेषाच्च तेषां तद्योग्योऽभवत् ॥
सैषा धात्री विधात्री च धारत्री पोषत्री तथा ।
सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
एवंप्रभावः स पृथुः पुत्रो वेणस्य वीर्यवान् ।
जज्ञे महोपतिः पूर्वो राजाभूज्जनरञ्जनात् ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे १ अंशे पृथुचरितं १९
अध्यायः ॥ ॥

तस्या नामगोक्षपदोद्भवानां कारणानि यथा,—
अथ जगुः ।

“बहुभिर्धरणीं सुक्ता भूपालैः श्रूयते पुरा ।
पार्थिवाः पृथिवीयोगात् पृथिवी कस्य योगतः ॥
किमर्थं च कृता संज्ञा भूमिः किं पारिभाषिको ।
गौरितीयश्च विख्याता सुतः कस्माद्ब्रवीहि नः ॥
सूत उवाच ।

वंशे स्वायम्भुवे ज्ञासीदङ्गो नाम प्रजापतिः ।
नृत्वास्तु दुहिता तेन परिकीर्तातिदुर्मुखी ॥
सुतीर्षा नाम तस्यास्तु वेणो नाम सुतः पुरा ।
अधर्मेनिरतः कामी वलवान् वसुधाधिपः ॥
लोकैर्यधर्मेनैकजातः परमाभ्यापहारकः ।
धर्माचारप्रसिद्धयं जगतीत्यस्य महर्षिभिः ॥
अनुनीतोऽपि न ददावनुज्ञां स यदा ततः ।
प्रापेन मारयित्वैवमराजकभयार्हिताः ।
ममन्युर्नामक्यास्तस्य वनाहेहमकल्पायाः ॥
तनुकायान्मध्यमानास्तु निष्येतुर्लोकजातयः ॥
शरीरे मातुरंशेन लक्ष्मणाञ्जनसमप्रभाः ।
पितुरङ्गस्य चांशेन धार्मिको धर्मचारिणः ॥
उत्पन्नो दक्षिणाङ्गस्तात् सधनुः सशरो गदी ।
द्विद्विजोभयवपुः सरत्नकवचाङ्गदः ॥
पृथुरेवाभवद्यस्मात्ततः पृथुरजायत ।
स विप्रेरभिषिक्तश्च तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥
विष्णोर्वन्देय सर्वस्य प्रभुत्वमगमत् प्रभुः ।
निःस्त्राभ्यावघटकारं निर्धनं दोष्य भूतलम् ॥
दग्धमेवोद्यतः कोपाच्छरणाभितविक्रमः ।
ततो गोरूपमाख्याय भूः पलायितुस्तुवच्चैत् ॥
पृथुतोऽनुगतस्तस्याः पृथुर्दोमशरासनः ।
ततः स्थितैकदेशे तु किं करोमीति राजवीत् ॥

पृथिवी

पृथुरप्यवदद्वाक्यमौचितं देहि सुव्रते । ।
सर्वस्य जगतः प्रीतिं स्थावरस्य चरस्य च ॥
तथैव चाजवीदभूमिर्दुदोह च नराधिपः ।
स्त्रे स्त्रे पाणौ पृथुवंतुं कृत्वा स्वायम्भुवं महम् ॥
तद्वत्समभवत् सुहृत् प्रजा जीवन्ति तेन वै ।
ततस्तु ऋषिभिर्दुग्धा वत्सः सोमस्तदाभवत् ॥
दोग्धा दृष्ट्वास्तिरभूत् पात्रं वेदस्तपो रसः ।
वेदैश्च वसुधा दुग्धा दोग्धा मिषस्तदाभवत् ॥
इत्यो वत्सः समभवत् क्षीरमूर्च्छांस्करं वलम् ।
देवानां काश्चन पात्रं पितृणां राजतन्मदा ॥
अन्नकक्षाभवद्दोग्धा यमो वत्सः सुधारसः ।
अजादुपात्रं नागानां तत्तको वत्सकोऽभवत् ॥
विभं क्षीरं ततो दोग्धा पृतरादोऽभवत् पुनः ।
असुरैरपि दुग्धेयमायसं शक्रपौदनीम् ॥
पात्रे मायाम्भूद्वत्सः प्रजादिष्व विरोचनः ।
दोग्धा द्विद्विद्वं तत्रासीन्माया येन प्रवर्णिताः ॥
यत्तैश्च वसुधा दुग्धा पुराणज्ञानमौपसुभिः ।
कृत्वा वैश्ववत् वत्समामपात्रे महोपतिः ॥
प्रेतरक्षोगेर्दुग्धा घरा वचिरसुखलम् ।
रौप्यलाभोऽभवद्दोग्धा सुमानी वत्स एव तु ॥
गन्धर्वैश्च पुनर्दुग्धा वसुधा चाधरोग्येः ।
वत्सं चैवरथं कृत्वा गन्वान् पद्मदले तथा ॥
दोग्धा च सुवचिर्नाम नाववेदस्य पारगः ।
गिरिभिर्वसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च ॥
औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मेरुमहावनः ।
वत्सोऽभूद्भिस्पात्रैश्च पात्रं शैलमयं पुनः ॥
इत्यैश्च वसुधा दुग्धा क्षीरं हिरण्यप्रोद्वजम् ।
पालाशपात्रे दोग्धा तु साजः पुण्ड्रकाङ्कुलः ॥
ब्रह्मोऽभवत्ततो वत्सः सर्वेष्टकगणाधिपः ।
एवमन्यैश्च वसुधा तथा दुग्धा यथोचितम् ॥
इति मत्स्यपुराणे १० अध्यायः ॥ ॥

अन्यद्विवरणं भूगोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ पृथ्वी ।
तदेहिकपर्यायः । गौः १ मा २ जमा ३ छा
४ चा ५ चामा ६ चोयो ७ क्षितिः ८ अवनिः
९ ऊर्ध्वो १० पृथ्वी ११ महो १२ रिपः १३
अदितिः १४ इला १५ निर्जतिः १६ भूः १७
भूमिः १८ पूषा १९ मातुः २० गोत्रा २१ ।
इत्येकविंशतिपृथिवीनामधेयानि । इति वेद-
निघण्टो १ अध्यायः ॥ (अन्तरिक्षम् । इति
निघण्टुः ११३ ॥ यथा, ऋग्वेदे १२.०१२१२ ।

“स दाधार पृथिवीं यासुतं मां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥”

“पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
पृथिवीगीता, स्त्री, (पृथिव्या गीता ।) पृथिवी-
कथा । यथा,—

“मैत्रेय ! पृथिवीगीताः श्लोकाश्चात्र निबोध
तान् ।

यानाह धर्मेभ्योऽनेन जनकायाचितो मुनिः ॥
श्रीपृथिव्याय ।
कथमेव नरेन्द्राणां मोक्षो बुद्धिमतामपि ।
येन केन सप्रश्नाख्योऽप्यतिविश्वस्तुतः ॥
पूर्वमात्मजं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मर्त्यजः ।

पृथुः

ततो भृशं पौराणं जिगीवन्ते तथा रिपून् ॥
क्रमेणानेन वेण्यामो वयं पृथ्वीं सचागराम् ।
इत्यावस्तुधियो नृत्वा न पद्मन्यविद्वरगम् ॥
समुद्रावरणं याति मनुमन्त्रणमथो वधम् ।
क्रियदात्मजयादेतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥
उत्सृज्य पूर्वे यां याता यां नादाय गतः
पिता ।

तां मामतिविष्णुप्राप्तुमिच्छन्ति पार्थिवाः ॥
मत्कृतं पितृपुत्राणां भादृशाचापि विपश्चाः ।
जायन्तेऽत्यन्तमोहेन ममत्वाहतचेतसाम् ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममेयं
ममेति चेष्टा मम प्राप्तेत्यम् ।
यो यो नृतेऽन्यत्र बभूव राजा
कुतुहिरासीदिति तस्य तस्य ॥
दृष्ट्वा ममत्वाहतचेतमेकं
विज्ञाय मां नृत्वापयं व्रजन्तम् ।
तस्यान्यस्तत्र कथं ममत्वं
कृत्वास्तदं मत्प्रभवं करोति ॥
पृथ्वी ममेवासु परिचयेनो
वदन्ति ये दूतसुखैः खण्डचून् ।
नराधिपस्तेषु ममातिहासः
पुनश्च नृपेभ्य दयाभ्युपैति ॥

श्रीपराशर उवाच ।
इत्येते धरणीगीताः श्लोका मैत्रेय येः श्रुताः ।
ममत्वं विलयं याति तापन्यस्तं यथा हिमम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्यायः ॥

पृथिवीपतिः, पुं, (पृथिव्याः पतिः ।) राजा ।
(यथा, मनुः । ७. १. ७७ ।

“सर्वोपायैस्तथा कुर्व्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न क्षुमिर्भोदासौनश्रवणः ॥”
अथभनामौषधिः । इति मेदिनी । तै, २६१ ॥
यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

पृथिवीपालः, पुं, (पृथिवीं पालयतीति । पृथिवी +
पालि + अच् ।) राजा । यथा,—

“उत्सृजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥”
इति रघुः ॥

पृथिवीशक्रः, पुं, (पृथिव्यां शक्र इव ।) राजा ।
इति हेमचन्द्रः । ३. ३५९ ॥

पृथुः, पुं, (प्रथते विख्यातो भवतीति । प्रथ +
“प्रथिञ्जदिभसृजां संप्रसारणं सलीपञ्च ।”
उणा० १. २६ । इति कुः सभ्युच्चारणश्च ।)
चेतायुगे सर्ववशीयपञ्चमनृपः । वेणुपस्य
दक्षिणकरमयनाम्नातः । प्रजारङ्गनात् आद्ये
राजोपाधिं प्राप्तः । यथा,—

“अथ ते ऋषयः सर्वे प्रसन्नमनसस्ततः ।
गतकल्मषमेवं तं जातं वेणं शृपोत्तमम् ॥
ममन्युर्दक्षिणं पाणिं तस्यैव च महात्मनः ।
मथिते तस्य पाणौ च सज्जातं स्वेदमेव हि ॥
पुनर्ममन्युर्ले विप्रा दक्षिणं पाणिमेव च ।
खगरात् पुनर्वो जज्ञे दादृशादित्यचिभः ॥
तत्रकाश्चवर्णाङ्गो दक्षिमाङ्गावराजतः ।
दिव्याभरणधोभाङ्गो दक्षिणगात्रोऽप्यनः ॥

पृथुः

सुकुटेन सुवर्गेन कुक्कुटाभ्यां विराजते ।
महाकायो महाबाहुः कृपेणाप्रतिमो भुवि ।
खड्गबाणधरो धर्मो कवचो च महाप्रभः ।
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वलक्षणारभूषितः ।
तेजसा रूपभावेन वाचादयिरिव ज्वलन् ।
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गुह्यं महावरम् ।
इतो दिवि यथा भाति भुवि वेङ्गलजस्तथा ।
तस्मिन् जाति महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमनाः ।
उत्सवं चक्षिरे सर्वे देवस्य तनयं प्रति ।
दीप्यमानः स्रवपुष्पा वस्त्रैरेव महामतिः ।
शराश्च दिवान्वाप्य कवचं च महाप्रभम् ।
इदामिन्द्रः सहस्राक्षो माणाञ्जानपुष्पिकाम् ।
जाते तस्मिन् महाभागे एतौ वीरे महात्मनि ।
संप्रज्ज्वालि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमाः ।
सर्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ।
स्वावराणि चरास्त्रैश्च अश्वत्थिचक्रराक्षसम् ।
महावीरं प्रजापालं पृथुमेवं द्विजोत्तमाः ।
पृथुं वैश्यं वज्रराष्ट्रं अभिविक्तं चराचरेः ।
देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिविक्तो महात्मनः ।
राष्ट्राश्चैवाधिकारे वै पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ।
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नेवाशुरक्षिताः ।
तेनाशुरक्षिताः सर्वाः सुखैर्मनुहिरे तदा ।
अनुरागात् वीरस्य नाम राजेभ्यमागत ।
प्रयातस्य सुधीरस्य वसुधस्य द्विजोत्तमाः ।
आपस्तक्ष्मिरे सर्वा भयात्तस्य महात्मनः ।
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः ।
दुर्गमार्गे विजोक्तेष्व समार्गे पर्वता ददुः ।
अजभङ्गं न चकुले गिरयः सर्वे एव ते ।
अलक्ष्म्या पृथिवी सर्वत्र कामधेनवः ।
मर्जन्तः कामधर्षी च वेदयज्ञान् मञ्जीतुसवान् ।
कुर्वन्ति ब्राह्मणाः सर्वे चक्षियाश्च तथापरे ।
सर्वकामफला वृक्षास्तस्मिन् प्रासति राजनि ।
न दुर्भिक्षं न च आधिनां कालमरणं वृक्षाम् ।
सर्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्मपरायणाः ।
तस्मिन् प्रासति दुर्द्धर्षं राजराजे महात्मनि ।
इति पाण्डोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यं यथा,—
“पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुधरा ।
शस्त्ररत्नवती स्त्रीता पुरपत्तनशालिनी ।
एवं प्रभावो वैश्यश्च राजासीद्वाजसत्तमः ।
नमस्त्यक्षैश्च पूज्यश्च भूतिकाभैर्नरोत्तमैः ।
ब्राह्मणैर्वेदकामैश्च पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ।
आदिकर्ता रत्नाणां योधानां प्रथमो वृषः ।
यो हि योद्धा रथं याति कीर्त्तयित्वा पृथुं वृषम् ।
घोररूपान् च संघामान् क्षेमो तरति कीर्त्ति-
मान् ॥
वैश्वेरपि हि मूढैश्च साः सा वृत्तीरशुभितैः ।
पृथुर्वै नमस्त्याग्यः सर्वविद्विक्तरसु सः ।
एवं पृथुरभूत् पूर्व प्रसादाश्चक्रपाणिनः ।
सर्वभौमो महातेजा दुर्द्धर्षः सुरासुरैः ॥”
तस्य पुत्रौ वी । यथा,—
“पृथोः पुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्हि पाणिनौ ।

पृथुकः

शिशुको च हविर्दानमन्तर्हानाङ्गजायत ॥”
अरेणाभूराक्षः पुत्रः । यथा, अग्निपुराणे ।
“अयोधकाश्च पुत्रोऽभूत् ककुत्स्थो नाम वीर्य-
वान् ।
ककुत्स्थस्य अरेणाभूराक्षस्य पुत्रः पृथुः स्मृतः ॥”
अग्निः । इति मेदिनी । ये, १० ॥ (प्रियव्रत-
वंशोद्भवस्य विभोः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । २८ ।
“सुवत्सकात् तथोद्गीयः प्रसारस्तुतुतो विभुः ।
पृथुस्ततोऽभवत्पत्नो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ॥”
तामसमन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
७४ । ५६ ।
“ज्योतिर्धामा पृथुः काश्यपेभ्योऽपिर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा जज्ञन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
पृथुः, स्त्री, (प्रयते विस्तारमेतीति । प्रय + कृः
सम्पसारणश्च ।) लृष्णीरकः । इत्यमरः । २ ।
६ । ३७ ॥ (एतत्पूर्यायो यथा,—
“लृष्णीरः सुगन्धश्च तथैवोद्धारशोधनः ।
कालाजानी तु सुवर्षी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः लृष्णीपञ्चिका ।
उपकुक्षी च कुक्षी च हृहणीरक इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्वक्पञ्च । हिङ्गुपञ्च । इति मेदिनी । ये, १० ॥
(पूर्यायोऽस्या यथा,—
“हिङ्गुपञ्चौ तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अहिफेनः । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुः, त्रि, (प्रय + कृः सम्पसारणश्च ।) महत् ।
इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ११७ ।
“उल्लसितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ! ।
अचला अपि न महान्तः के चक्षुषाभाव-
मानीताः ॥”)
निपुणः । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुकः, पुं, (पृथुरेव । पृथु + संज्ञायां कन् । यद्वा,
प्रयते इति । प्रय + “अर्भकपृथुकेति ।” उक्ता-
५ । ५३ । इति कुकन् संप्रसारणश्च ।) निपि-
टकः । इत्यमरः । स्त्रीबलिङ्गोऽप्ययम् । यथा,—
“दिःस्त्रिभुजं पृथुकं मुहं दंशविशेषके ।
नायन्तश्च विप्राणां भज्ये च निवेदने ॥
अभक्ष्यश्च यतीनाश्च विधवाज्जगत्पारिवाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः ॥
(यथास्य गुणाः ।
“पृथुका गुरवो बला कफविट्मकारिणः ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदक्षयस्तु तान् ।
यावा विट्म जीर्णान् सतुषा भिन्नवर्षसः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“पृथुका गुरवः क्षिप्वा हंश्या कपवर्धनाः ।
बल्याः सचीरभावान् वातज्ञा भिन्नवर्षसः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पृथुस्त

चाक्षुषमन्वन्तरे देवगन्धर्भैः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ३२ ।
“आद्या प्रभूता कभवः पृथुकाश्च द्विौकचः ॥”
पृथुकः, त्रि, (प्रयते इति । प्रय + “अर्भकपृथुका-
पाका वयसि ।” उक्ता-५ । ५३ । इति कुकन्
सम्पसारणश्च । यद्वा, पृथु यथा स्यात् तथा
कायति प्रव्यायते इति । कै शब्दे + कः ।)
वाक्यः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ३० ।
“प्रकीर्तितान् रेणुभिरेण तूष्णं
नित्युर्जनयः पृथुकान् पथिभ्यः ॥”)
पृथुका, स्त्री, (पृथुः स्त्रीष्व । पृथु + कन् +
टाप् ।) हिङ्गुपञ्चौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हिङ्गुपञ्चौ तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वाकिका च ॥
पृथुकोजः, पुं, (पृथुः कोजः ।) राजवदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पृथुच्छदः, पुं, (पृथुश्चक्षुः पञ्चाब्धि यस्य ।) हरि-
दर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृहत्पञ्चे, त्रि ॥
पृथुपञ्चः, पुं, (पृथुनि पञ्चाब्धि यस्य ।) रक्त-
जम्बुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथुनि पलाशाणि यस्याः ।
कम् । टापि अत इत्तम् ।) शटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“शटी पलाशी वक्ष्यन्त्या सुप्रता गन्धर्वलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्ध्वः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुरोमा, [न] पुं, (पृथुनि रोमाणि लोम-
स्थानीयानि शृङ्गान्यस्येति ।) मत्स्यः । इत्य-
मरः । १ । १० । १७ । हृहलोमयुक्ते, त्रि ॥
पृथुं, त्रि, (पृथुं पृथुत्वमस्यास्तीति । पृथु +
विध्वादिवात् कच् । यद्वा, पृथुं कातीति । का +
कः ।) महत् । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा,
माघे । १० । ६५ ।
“ओषिह प्रियकरः पृथुनास्तु
सार्धमाप सकलेन तलेन ॥”)
पृथुना, स्त्री, (पृथुन + टाप् ।) हिङ्गुपञ्चौ । इति
जटाधरः ॥ (गुवाद्योऽस्या हिङ्गुपञ्चौशब्दे
ज्ञातयाः ।)
पृथुशिवः, पुं, (पृथुः शिवः यस्याः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायान्तर-
मस्य यथा,—
“श्लोनाकः श्लोवश्च स्यान्नटकङ्कटकुकाः ।
मल्लकपञ्चपञ्चोर्ध्वमुकनासकुट्टमटाः ॥
दीर्घवृत्तोऽरुणश्चापि पृथुशिवः कटम्बरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुशेखरः, पुं, (पृथु महन् शेखरं ऋद्धं यस्य ।)
पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पृथुस्तम्बः, पुं, (पृथुः स्तम्बः स्तम्बो यस्य ।) मूकरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

एष्वी

एष्वकं, स्त्री, (एषु पुण्यप्रदत्वात् महदुदकं यस्य ।) तीर्थभेदः । यथा,—

“ते श्रुत्वा श्रवणः सर्वे तीर्थमाहात्म्यसुतम् ।
कपातमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
तत्रापि सुमहतीर्थं विनामित्रस्य विभुतम् ।
ब्राह्मण्यं जन्मवान् यत्र विनामित्रो महासुनिः ।
तस्मिंस्तोर्थपरे ज्ञात्वा ब्राह्मण्यं जमते भुवम् ।
ब्राह्मण्यसु विभुतात्मा परं पदमवाप्नुयात् ॥
ततः एषूदकं गच्छेन्नियतो नियताग्रजः ।
तत्र सिद्धसु ब्रह्मर्षी स्वदुग्धनाम नामतः ॥
जातिसरो स्वदुग्धसु गङ्गाहारे तदा स्थितः ।
जन्तुकानं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥
इह श्रेयो न पश्यामि नयथं मां एषूदकम् ।
विज्ञाय तस्य तद्भावे स्वदुग्धोक्ते तपोधनाः ॥
तं वै तीर्थसुपानिष्ठः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
स ते पुत्रैः समानीतः सरस्वत्या समानुतः ॥
स्तुत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्रादिदन्वितसुतम् ।
सरस्वत्यासु तीरे यः संवजेदात्मनस्तनुम् ॥
एषूदके जप्यपरो नेन शो मरणं जमेत् ।
तत्रैव ब्रह्मयोग्यसि ब्रह्मणा यत्र निर्मिता ॥
एषूदकं समाश्रित्य सरस्वत्याक्षटे स्थितः ।
चतुर्वर्गस्य सुदार्पणमालम्बनपरोऽभवत् ॥
तस्याभिधायतः खडिं ब्रह्मयोग्यतज्जन्यः ।
सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चप्रियास्तथा ॥
कुरुष्व वैद्यजातीयः पद्मं शूद्रास्ततोऽभवत् ।
चातुर्वर्ग्यं ततो दृष्ट्वा आत्ममत्स्यान् सुतोस्ततः ॥
सर्वं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोगीतिसंज्ञितम् ।
तत्र ज्ञात्वा सुक्तिकामः पुनर्षीर्नि न पश्यति ॥”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । ८३ । १२९—१३६ ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र । तीर्थं जैलोक्यविभुतम् ।
एषूदकमिति ज्ञातं कानिकेयस्य वै रूपम् ।
तत्राभिवर्कं कुर्वीत पिष्टदेवाद्यैरेतः ।
जज्ञानात् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुत्रविषे वा ॥
यत्किञ्चिदशुभं कर्मे कर्तं माशुषमुद्विगा ।
तत् सर्वं नश्यते तत्र ज्ञानमात्रस्य भारत ॥
अश्वमेधघनश्चापि जमते स्वर्गमेव च ।
पुण्यमाहुः कुबचेन कुबचेनात् सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च एषूदकम् ।
उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्य जेदात्मनस्तनुम् ॥
एषूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।
गीतं सनत्कुमारेण आसेन च महात्मना ॥
वेदे च नियतं राजन्नधिगच्छेत् एषूदकम् ।
एषूदकात् तीर्थतमं नान्यतीर्थं कुरुद्वह ॥
तस्मिन् तत् पवित्रं पावनं न संशयः ।
तत्र ज्ञात्वा दिवं पानि वेऽपि पापकृता नराः ।
एषूदके नरमेव ! यवमाहुर्मनीषिणः ॥”)

एषूदकः, पुं, (एषु महदुदकं यस्य ।) भेषः । इति
हारावली । ८० । दृष्टान्तौ, वि ॥

एष्वी, स्त्री, (एषुः स्थूलगुणयुक्ता । “वोतो गुण-
वचनात् ।” ४।१।४४। इति ङीष् ।) एष्वी ।
(यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।

एभिः

“मधुकैटभयोर्मैदंयोगोत् मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता एष्वी विसारयोगतः ॥”)
एयोर्दृष्टित्वस्त्रीकारादेतन्नाम । यथा, अवि-
पुराणे ।

“दृष्टित्वमनुप्राप्ता देवी एष्वी तपोयते ॥”
हिङ्गुपत्री । लङ्गजीरकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
३७, २।६ । ४० ॥ (एतस्याः पर्यायो यथा,—
“लङ्गजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
काजाजाजी तु सुवर्षी कालिका चोपकालिका ॥
एष्वीका कारवी एष्वी एषुः लङ्गोपकुञ्जिका ।
उपकुञ्जी च कुञ्जी च दृष्टजीरक इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दत्तात्रेयाता । इति हेमचन्द्रः । पुनर्नवा ।
स्युलेना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सप्तदशाक्षर-
पादकण्ठोमेदः । इति कण्ठोमञ्जरी ॥ अस्य
लङ्गयादिकं कण्ठः शब्दे दृष्टव्यम् ॥)

एष्वीका, स्त्री, (एष्वी + स्त्री + कर्त्तृ कम् ।) दृष्टदेजा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“एलाक्षुणा च बहुला एष्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैका दृष्टदेजा च चक्रवाला च निष्कुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कण्ठीला । लङ्गजीरकः । इति रत्नमाणा ॥
हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

एष्वीकुरवकः, पुं, (एष्वी + भूमौ कुरवक इव ।)
श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एष्वीजं, स्त्री, (एष्वी + जायते इति । जन + कः ।)
गङ्गलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

एदाङ्गः, पुं, (पर्दते इति । पर्द अपानशब्दे +
“पर्देर्नित् सम्प्रसारणमहोपच ।” उणा० ३ ।
८० । इति काङ्गः रेपस्य सम्प्रसारणं अलो-
पच ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।
“स भीमं सहस्राभ्येत्य एदाङ्गः कुपितो भृशम् ।
जयाज्ञानगरो याज्ञो भुजयोऽभयोर्वनात् ॥”)
वृद्धिकः । यावः । चिकः । इति मेदिनी ।
के, १२५ ॥ कुञ्जरः । दृष्टः । इति संक्षिप्तसारो-
णादित्तिः ॥

एभिः, वि, (सृज्यते इति । सृष्ट संशर्षे + “हृणि-
एत्रीति ।” उणा० ४।५२। इति नि निपातनात्
साधुः ।) अत्यतशुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।

“एषां एभिं दृष्टतो विप्रसृष्टां
श्रिवान्द्वी भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।
विभारवै सर्वभूतप्रतिहं
गङ्गां गता ये त्रिदिं गतास्ते ॥”)

खल्वदुर्लभाप्यायिः । इति भरतः ॥ (युक्त-
वर्णः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।

“धेनुश्च एभिं दृष्टं सुरेतनम् ॥”
“एभिं युक्तवर्णो धेनुम् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्राप्तैनाः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।
“आयं गौः एभिः कमीदस्वन्मातरं पुरः ॥”)

एभिः

एभिः, स्त्री, (सृपति इत्यन्तं सृपते इति वा ।
सृष्ट + “हृणिस्त्रीति ।” उणा० ४।५२। इति नि
निपातनात् साधुः ।) दृष्टिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अन्नम् । वेदाः । जलम् । अन्नतम् ।
इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुत-
पोराजपत्नी । सैव जन्मान्तरे देवकी भूता ।
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

एभिका, स्त्री, (एत्री जले कायति शोभते इति ।
के + कः । यद्वा, एभिः स्वर्यं कं जलं यच्च ।)
कुम्भिका । इति शब्दमाणा ॥

एभिर्गर्भः, पुं, (एभिर्वेदादयो गर्भे यस्य । यद्वा,
एभिः जन्मान्तरजातदेवकी तस्याः गर्भं उत्त-
पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्येति । अच् ।) शीलव्यः ।
इति हारावली । ६८ ॥ (अस्य निवर्तित्वेया
महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।

“एभिः रित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽनृतं
तथा ।

समेतानि सदा गर्भः एभिर्गर्भस्ततोऽकाङ्क्षम् ॥”)
एभिर्पत्नी, स्त्री, (एभिः स्वर्यं परममस्याः । ङीष् ।)

जताविशेषः । चाकुलिया इति भाषा । चक-
रौत इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । एषक्-
पत्नी २ चिचपत्नी ३ अक्षिपत्नी ४ क्रोटु-
विना ५ विहपुच्छी ६ कलशः ७ धावनिः ८
गुहा ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ केचित्तु
एभिर्पत्नीदिचतुष्कं चाकुलिया इति ज्ञाता-
याम् । क्रोटुविनादिपञ्चकं विरालहोद इति
ज्ञातायामित्याहुः । एतत्तु वेद्या न अह्वते । ते
हि कलशादिशब्देन एभिर्पत्नीमेव गृह्णन्ति ।
एभिर्पत्नीं विहपुच्छीं चिचपत्नीं कटुविह-
पुच्छीं अनयोरप्यभेदादभेदेकार्या इति केचित्तु ।
इति भरतः ॥ अपि च ।

पितृपत्नी १० जाङ्गली ११ क्रोटुपुच्छिका १२
पूर्वपत्नी १३ कलशी १४ क्रोटुकमेखला १५
दीर्घा १६ श्रगालवृक्षा १७ त्रिपत्नी १८ विह-
पुच्छिका १९ दीर्घपत्रा २० अतिगुहा २१
दृष्टिला २२ चिचपत्नीका २३ । इति साङ्गे
रत्नमाणा । महागुहा २४ श्रगालविना २५
घमनी २६ मेखला २७ जाङ्गलिका २८ एहि-
पत्नी २९ दीर्घपत्नी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षिपत्नी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्र-
काशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारकाश-
वातरोगज्वरोन्मादघ्नदाहनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विदोषप्रत्वम् । दृष्टत्वम् । मधु-
रत्वम् । सरसम् । आसरक्तातीसारदृक्त्वमि-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ याचित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

एभिर्भजः, पुं, (एत्री भजं यस्य ।) शीलव्यः ।
इति शब्दमाणा ॥

एभिर्ब्रह्मः, पुं, (एभिर्वेदादयो ब्रह्मनिपात्य ।)
विष्णुः । इति शब्दमाणा ॥ (एभिः स्वर्यं ब्रह्म-
मिव श्रुत्वायं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाङ्क-
शेषः ॥

पृथो

पृथी, स्त्री, (पृथति जलमिति । पृथ + विः । ततो वा डीप् ।) वारिपथी । इति शब्दरत्ना-
वली । (विवरणमस्या वारिपथीशब्दे ज्ञात-
वम् ।) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोगः ।

पृथ, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सङ्ग०-सं० । ऋषेड् ।) उ, पर्विला पृथा ।
इति दुर्गादासः ।

पृथत्, स्त्री, (पर्वति विचरतीति । पृथ सेचने
+ “पर्वसाने पृथद् दृक्कृद्दिति ।” उणा० २ ।
८४ । इति । अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च निपातयति ।
शब्दवदस्य कार्यं विज्ञेयम् ।) जलविन्दुः । इत्य-
मरः । १।१०।१६ । यथा, “पृथदपववविवाद्यायेष
सुतति ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे = अध्यायः ।

“पृथत् जलविन्दुसदृशं अपवसेव नृदना विवाद्या-
येष सुतति सङ्कटयति ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी । इदं दिवचनवदुपचयान्तमपि भवति ।

पृथन्, पुं, (पर्वतीति । पृथि सेके + “पृथिरङ्गिभ्यां
कित् ।” उणा० ३ । १११ । इति व्यतच् । स च
कित् ।) विन्दुः । इत्यमरः । १।१०।१६ । (यथा,
रघौ । ३।३ ।

“करीव विक्तं पृथतेः पथीसुचां
मुचिष्यपथे वनरालिपञ्चलम् ।”)

अेतविन्दुयुक्तमगः । इति मेदिनी । ते, १३५ ।
तत्पर्यायः । रङ्गुः २ शब्दलपृथकः ३ । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते कृत्रस्थाने
४६ अध्याये । “हरिणश्चक्ररङ्गकरालजनमाल-
शूरभन्धदृष्टा पृथतचारस्वरङ्गमातृकामभृतयो
जङ्गला जगाः । कथाया मधुरा लघवो वात-
पित्तहरास्तीक्ष्णा ज्वरा वक्षिणोधनाश्च ।” ॥
हृष्यराजस्य पिता । यथा, महाभारते । १ ।
१३१ । १७ ।

“भरहाजसखा चासीत् पृथतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि हृषदो नाम तदा समभवत् सुतः ।”
महाजिषर्पाङ्गैतत्तर्पणविशेषः । यथा,—
“आदर्शमखलः अतमखलो रक्तमखलश्च-
मखलः पृथतो रोधपुष्य इत्यादिषु ।” इति
सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

पृथताम्यतिः, पुं, (पृथती विन्दूनां पतिर्नेता इत्यनुक्
समासः ।) वायुः । इति जटाधरः । (यथा,
माथि । ६ । ५५ ।

“गजपतिव्यवीरपि हेमन-
सुहृन्नयन् वरितः पृथताम्यतिः ।
सज्जितसन्ततिमभ्यगयोविता-
मसुतासुतापकृतं द्रष्टुम् ।”)

पृथताम्, पुं, (पृथतो ऋगविशेषोऽथ इव गति-
साधनं वाहनो वा यस्य ।) वायुः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

पृथती, स्त्री, (पृथत + क्तिष्ठा डीप् ।) अेतविन्दु-
युक्ता ऋगी । इति मेदिनी । ते, १३५ । (यथा,
रङ्गुः । ८ । ५६ ।

“पृथतीषु विजोषमोक्षितं
पञ्चाधतकतास विभ्रमाः ।”)

पृथोद

पृथन्तः, पुं, (पृथति विचरति विचरति इति । पृथ +
न्ति । ततः संज्ञायां कन् ।) वायुः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८६ । (यथा, रघौ । ७ । ४५ ।

“अप्यहंभागे परवाजकूना
चतुर्भुतां हस्तवतां पृथन्ताः ।”)

पृथदन्तः, पुं, (पृथन् ऋगविशेषोऽथ इव वाहनो
यस्य ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

“स हि खल्वत् पृथदन्तो युवा गणोऽया ईशान-
क्षवीविभिराहतः ।”

राजविभेदः । यथा, महाभारते । २।८।१२ ।

“अथः सन्तो वज्रान्ः पृथुवेगः पृथुश्रवाः ।

पृथदन्तो वसुमताः क्षुपश्च सुमहावजः ।”

विष्णुस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १ ।

“विष्णुः केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुताख्यः ।

विष्णुपात् पृथदन्तोऽभूत् तत्पुत्रस्तु रघोतरः ।”)

पृथदाण्यं, स्त्री, (पृथद्भिः दधिविन्दुभिः सहित-
माण्यम् ।) सद्धान्यम् । दधिमिश्रितघृतम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ । (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । ८ ।

“तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः सम्भूतं पृथदाण्यम् ।

पशूनाञ्चक्रे वायसानारग्यान् पृथदाण्यं ये ।”

“पृथदाण्यं दधिमिश्रमाण्यम् ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ।)

पृथङ्गः, पुं, (पृथदेव बलमस्य ।) वायुचः ।
यथा,—

“धुविचमरदाण्डोलः कुचैवचामराजिकः ।

पृथङ्गस्तु वायुचः कुवेरे तु प्रमोदितः ।”

इति शब्दमाला ॥

पृथन्तिः, पुं, (पर्वति विचरतीति । पृथ सेचने +
अतिप्रत्ययः । निपातनात् साधुः ।) विन्दुः ।
यथा,—

“पयःपृथन्तिभिः सृष्टा वाणि वाताः शनैः
शनैः ।”

इति भरतहृतजान्मवतीविजयकाव्यम् ॥

पृथभावा, स्त्री, (पर्वतीति । पृथ सेके + कः । पृथा-
न्तवर्षिणी भाषा यत्र ।) अमरावती । इति
शब्दरत्नावली ॥

पृथाकरा, स्त्री, (पृथ + भावे क्तिप् । पृथे सेचनाय
आक्रीयते इति । आ + क + अप् + टाप् ।
प्रातः सन्ध्यायाश्चास्या उपरि जलसेचनदेव
तथात्वम् ।) सुदक्षिणा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वाट्सारा इति भाषा ॥

पृथातकं, स्त्री, (पृथन्तं पृथदाण्यम् आतकते हस-
तीति । तक् + अच् । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
दधियुक्तघृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

पृथोदरः, वि, पृथदुदरं यस्य । (“पृथोदरादीनि
यथोपदिष्टम् ।” ६ । १ । १०६ । इति तजोपः ।)
मनीषादित्वात् तजोपः । इति दुर्गादासः ॥

“भवेद्द्वर्गमाहंसः सिंहे यथैवियथात् ।

वर्णादेशाच्च गूणात्मा वर्णकोपात् पृथोदरः ।”

इति गोपीचन्द्रहृतकारिका ॥

पृष्ठवा

पृष्ठोदानं, स्त्री, सुप्तोपवनम् । मनीषादित्वात् पृष्ठत-
लकारवीपः । इति सुप्तोपवतीकायां दुर्गा-
दासः ॥

पृष्ठं, स्त्री, (पृथति विचरति इति । पृथ “तियपृष्ठ-
गूययुचप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति चक्-
प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपश्चा-
द्भागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ । पीठ इति
भाषा ॥ (यथा, मनी । ४ । ७२ ।

“न विमर्शं कथं कुर्याद्विर्मर्शं न धारयेत् ।
गवाश्च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ।”)

चरममात्रम् । इति मेदिनी । ते, ७ ।

(स्त्रीविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ ।
१ । १ । ५ ।

“त्रिहृतस्तोमाप्रयत्नरं पृष्ठं निरमिमीत ।”)

पृष्ठयन्त्रिः, पुं, (पृष्ठस्य यन्त्रिः ।) गजुः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ४४६ । कुंज इति भाषा ॥

पृष्ठतः, [वृ] थ, (पृष्ठ + “प्रतिबोगे पञ्चत्वा-
स्तविः ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य “आधादिभ्य
उपासंस्त्वानम् ।” इति वार्तिकोक्त्या तविः ।)
पश्चात् । यथा, भट्टिः । १ । २४ ।

“तं पृष्ठतः प्रहमियाय गजो

द्विंशेष्ट दौष्टाक्षधरः कुमारः ।”

पृष्ठदेशे । (यथा, मनी । ८ । ३०० ।

“पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्वात् चौर-
किल्बिषम् ।”)

पृष्ठद्विः, पुं, (पृष्ठे द्विर्द्विर्धनं यस्य ।) भक्तकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पृष्ठमांसादः, वि, (पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव ।
असमस्तमनिष्टजनकवाक्यकथनादस्य तथात्वम् ।)
वाक्याभिधायी । इति चिकाक्षशेषः ॥ चोगोल-
खोर इति पारस्यभाषा । (पृष्ठमांसमतीति ।
अण् । पृष्ठमांसमन्तके, वि ॥)

पृष्ठमांसादनं, स्त्री, (पृष्ठे परोक्षे मांसादनं
मांसमन्तकमिष कीर्तनस्यास्यानिष्टजनकत्वात् ।)
परोक्षे दोषकीर्तनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
२६५ । तद्वति, वि । (पृष्ठमांस + अद् +
कर्त्तरि क्युः । पृष्ठमांसमन्तके, वि ।)

पृष्ठवंशः, पुं, (पृष्ठस्य वंशः वंश इव दृक् इत्यर्थः ।)
पृष्ठास्थि । पिठेर दौष्टा इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । रौद्रकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
सुश्रुते शरीरस्थाने ६ अध्याये ।

“तत्र पृष्ठवंशस्तुभयतः प्रतिशोष्णी काकमस्थिनी
कटीतद्वये नाम मर्मभूमी ।”) स तु मांसमा-
त्रेण भवति । इति सुस्तकोषः ॥

पृष्ठवाट्, [वृ] पुं, (पृष्ठं युगपार्थं वट्ट-
पृष्ठवाट् ।) तीति । वट्ट + क्ति ।) युगपार्थग-
ह्वः । पोंटे वोंधा गव इति भाषा । इत्यमरः ॥
(पृष्ठं पृष्ठभागं वट्टतीति । वट्ट + क्ति । पश्चा-
द्भागवाट्कः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
५५ । ३१ ।

“दारुकं पृष्ठवाट्शु काला केशव ईश्वरः ।

पेचकः

आयेयमसंख्योय्य ग्रहे कसिंश्चिदीचरः ।
अनेन त्वां दृष्ट्वायद्य यदि शक्नोति वारय ॥”)
एछवाङ्, पुं, (एछे वाङ् वहनोयप्रथमस्य ।)
भारवाङ्कटयः । तत्पर्यायः । खौरी २ एछः
१ । इति चैमचनः । ४ । ३२६ ॥
एछङ्गः, पुं, (एछे ङ्गमस्य । ङ्गस्य वक्रभावेन
एछममनात् तयात्वम् ।) वनङ्गागः । इति
चैमचनः । ४ । ३४४ ॥
एछङ्गौ, [न] पुं, (एछे ङ्गमिष आस्तातीति ।
ङ्ग + इनिः ।) भीमसेनः । नपुंसकम् ।
महिषः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ।
एछोदयः, पुं, (एछेनोदयोऽस्य ।) मेघवृषकर्कट-
घुर्मेकरमीनलपाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“अथो गोपतिगुम्भ कर्कषिभिरुदगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्तनाश्चेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥
निशासंज्ञा विमियुगाः स्तनाः एछोदयास्तथा ।
शेषाः श्रीर्षोदया स्तेते मौनशोभयसंज्ञकाः ॥”
एछं, कौ, (एछानां स्तोत्रविशेषाणां सम्बद्ध-
इति । एछ + “आक्षयतायववाङ्वाद् यत् ।”
४ । २ । ४२ । इत्यस्य “एछादुपसंख्यानम् ।”
इति वार्तिकोक्त्या यत् ।) एछानं सम्बद्धः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥
एछा, पुं, (एछेन वहतीति । एछ + यत् ।)
एछेन भारवाङ्कायः । तत्पर्यायः । खौरी
२ । इत्यमरः । २ । २ । ४३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २२२ । ४६ ।
“एछानामपि चान्मानां वाङ्कानां जनार्दनः ।
इदौ शतवहसाणि कथाधनमनुत्तमम् ॥”
धारके, जि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १० ।
“अतेन हि ध्या दृषमभिदक्षः
पुमौ अग्निः पयसा एछेन ॥”
“एछेन धारकेण पयसाक्तः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ।)
एछिः, जि, (एछिः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां भरतः । पार्थिवः ।
तत्र स्त्रीलिङ्गः । इत्युणादिकोषः ।
पू, क पूर्ती । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, पारयति । इति दुर्गा-
दासः ।
पू, जि जि जि पालने । पूर्ती । इति कविकल्प-
द्रुमः । (क्रा-०-का-०-च-पर-०-सक-०-सेट् ।) जि,
पूर्तीञ्छि । अस्त्रादीदिदित्यत्र पूर्वर्त्तनात्
निहातस्य नः । जि, पूणाति । स्त्री तु पूर्ति-
रित्येव मनोवादिनाम् निः । जि, पिपत्ति ।
इति दुर्गादासः ।
पेचकः, पुं, (पचति पचति वा । पच +
“पचिमथोरिच ।” उणा० ५ । १७ । इति
बुन् । उपधाया अत इच् ।) पचिविशेषः ।
पेचा इति भाषा । तत्पर्यायः । उलूकः २
वायसारतिः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
शक्राक्षः ४ दिवाक्षः ५ वक्रनाविकः ६ हरि-
नेत्रः ७ दिवाभीतः ८ नखाशी ९ यौयुः १०

पेत्

घर्षरः ११ काकभीरः १२ वक्तचारी १३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । निशाचरः १४ कौशिकः
१५ रूपनाशनः १६ पेचः १७ रक्तनाविकः १८
भीरकः १९ । इति शब्दरत्नावली । करिपुच्छ-
मूलोपान्तः । गुहाच्छादकमावपिकविशेषः ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ पर्यङ्कः । यकः । इति
विश्वः । मेघः । इति शब्दरत्नावली ।
पेचकी, [न] पुं, (पेचकीऽस्याकीति । पेचक +
इनिः ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ।
पेचिलः, पुं, (पच + बाहुलकात् इजप् अत
इच् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पेचु, कौ, (पचते इति । पच + उन् । अत
इत्वच् ।) पेचुलो । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पेचुली, स्त्री, (पचते इति । पच + उजप् । अत-
इत्वं गौरादित्वात् ङीष् ।) शाकभेदः । कसु
इति ख्यातः । यथा,—
“केचुकं पेचुली पेचु नाडीचो विश्वरोचनः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ।
पेटः, पुं, (पेटतीति । पिट् + अच् ।) प्रह्लातः ।
इति राजनिर्घण्टः । पेटके, स्त्री । इत्यमरः ।
२ । १० । ३० ॥
पेटकः, पुं, (पेटतीति । पिट् + ञ्जल् ।) वृष्ट-
वेजादिमयसमुद्रकप्रायः । पेटारी इति पेटौ
इति पेडा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः ।
पिटकः २ पेडा ३ मञ्जूषा ४ । इत्यमरः । २ ।
१० । ३० ॥ आद्यौ सख्यपेटिकायाम् । परौ
महापेटिकायामिति खामी । सम्बद्धः । इति
मेदिनी । के, ११७ ।
पेटाकः, पुं, (पेटक + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
पेटकः । इति भरतविरूपकोषः ।
पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट् + ञ्जल् । कापि
अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । पेटारि इति
भाषा । तत्पर्यायः । कुवेराची २ कुलिङ्गाची
३ लण्डलिका ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशास्यति ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते योनिवापदधि-
कारे ।)
पेटौ, जि, (पेट + गौरादित्वात् ङीष् ।) पेटकः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥
पेडा, स्त्री, (पेटा । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
मञ्जूषा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ।
पेग, ऋ पेघे । गतौ । झेघे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा-०-पर-०-सक-०-झेघे अक-०-सेट् ।) ऋ,
अपिपेयत् । पिपेयत् । इति दुर्गादासः ।
पेत्, कौ, (पीयते इति । पा पाने + “अन्धेभ्यो
ऽपि दृश्यन्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति
इत्वम् ।) अन्तम् । इतम् । इत्युणादिकोषः ।
(पुं, पतनशीलः पशुः । ह्रागः । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ९६ । ५८ ।
“सावित्री वारुणः क्षण एकश्रुतिपात् पेत् ॥”
“पेत् पतनशीलो वेगवान् पशुः ॥” इति
तद्भाष्ये महीधरः । तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । १७ ।

पेरोजं

“विंशं चित् पेलेना जवान ॥”
“पेलेन हागेन जवान वातयामाच ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ।)
पेयं, कौ, (पीयते इति । पा पाने + कर्मणि
यत् । “इदृयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत
इत् ततो युष् ।) जणम् । इति मेदिनी । ये,
३६ । दुग्धम् । इति शब्दचक्रिका । अष्टविधा-
स्नानार्गतामविशेषः । यथा,—
“भोष्यं पेयं तथा चूयं वेद्यं क्षायाच चर्वणम् ।
निषेयश्चैव भक्ष्यं स्नादन्नमष्टविधं स्मृतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
पातये, जि । इति मेदिनी । ये, ३६ । (यथा,
महाभारते । १४ । ४४ । १० ।
“सर्वेषां भक्ष्यभोग्यानामसं परममुच्यते ।
प्रवाणश्चैव सर्वेषां पेयानामाप उक्तमाः ॥”)
पेया, स्त्री, (पीयते इति । पा + यत् । ततश्चाप ।)
सिक्थसमन्वितपेयद्रव्यम् । अस्या गुणाः ।
“पेया स्वेदापिजननी वातघर्षीऽगुलीमनी ।
स्तृणास्नानिदीर्घाश्चक्षुषिरोगविनाशिनौ ॥”
इति राजवल्लभः ।
मिमेया । इति शब्दचक्रिका । आया । अण्ड-
मण्डम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ।
पेयूषः, पुं, कौ, (पीय पाने + “पीयेत्पुन ।”
उणा० ४ । ७६ । इति ऊष्णं बहुलवचनात्
युष् ।) अभिनव पयः । इत्यमरः । नव-
प्रवृत्ताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम् । यथा,
“आसप्तराचप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”
इति हारावली ।
“पीयते पेयूषः पीड पाने नास्तीति यूषः कर्तु-
न्यान्तः स्त्रीवच् । पीयूषश्च अपि पीयूषपेयूषे नवं
सप्तदीनावधीति शब्दार्थवः ॥” इति तङ्गीकायां
भरतः । (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
“श्रेष्ठं गव्यं पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)
अन्तम् । अभिनवसर्पिः । इत्युणादिकोषः ।
पेरः, पुं, (पीयते इति । पीड पाने + “मि-
पीर्था दः ।” उणा० ४ । १०१ । इति यः ।)
वह्निः । ख्यः । इत्युणादिकोषः । समुद्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (जि, रत्नकः । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ७४ । ४ ।
“नरो हितमवमेहन्ति पेरवः ॥”
“नरो नेतारः पेरवः । पा दृष्टये । मापोरित्वे
रन्निति वनप्रत्ययः । सर्वस्य रत्नकाः ॥” इति
तद्भाष्ये सायनः । पूरकः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ८४ । २ ।
“प्र या वार्जं च चैवन्तं पेरमस्य खर्जुनि ॥”)
पेरोजं, कौ, उपरत्नविशेषः । पीरोजा इति वयन-
भाषा । तत्पर्यायः । चरिताक्षम् २ पेरजम्
३ । तद्विविधम् । भस्माङ्गं हरितम् । तस्य
गुणाः ।
“पेरजं सुकषायं स्नात्वाधुरं दीपनं मरम् ।
स्वावरं जङ्गमश्चैव खंभोगाच्च यथा विवम् ॥
तत् सर्वं नाशयेत् शीघ्रं मूलभूताविहीनम् ॥”

पेशी

पेशी

पैठक

पाठान्तरं यथा,—

“पिरनं सुकशायं स्थाप्यधुरं दीपनं ह्योः ।

स्थापरादिविषयं स्थाप्यरितचापरं यदुः ।

शीताङ्गं नाशयेच्छीघ्रं मूर्ध्नि तिमिरभूतजम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

पेश, ऋ चाये । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-चाये अक०-गती सक०-सिट् ।) ऋ,

अपिपेवत् पिपेवत् । चायः कम्पः । इति

दुर्गादासः ॥

पेश, ऋ, (पेशति सदा चकतीति । पेश + अच् ।)

अक०कोवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७५ ॥

पेशव, जि, (पेशं कथ्यन् वातीति । वा + कः ।)

विरजम् । अथ वाचकाश्रयं प्रकारः । इत्यमर-

भरतौ ॥ कृशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥

कोमलम् । इति चिकित्शेयः ॥ (यथा,

कुमारे । ५ । ४ ।

“यदं सहेतु अमरस्य पेशव

शिरौषपुष्पं न पुनः पतन्निवः ॥”)

पेश, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आक०-सक०-सिट् ।) ऋ, अपिपेवत् । ङ,

पेशति । इति दुर्गादासः ॥

पेशजः, जि, (पिश अवयवे + भावे जन् । पेशं

जातीति । जा + कः । यद्वा, पेशोऽस्यास्तीति ।

विभादिवात् लच् ।) चायः । (यथा, देवी-

भागवते । ५ । ६ । ५६ ।

“महिषस्य वचः श्रुत्वा पेशजं मन्त्रिसत्तमः ।

जगाम तरसा कामं गजाश्वरथसंयुतः ॥”)

सुन्दरः । (यथा, रघुः । ६ । ४० ।

“युवतयः कसुमं दधुराहितं

तदङ्गके दलकेवरपेशजम् ॥”)

दण्डः । चतुरः । कोमलः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, सुकुन्दमाजायाम् । २१ ।

“इदं शरीरं परिणामपेशजं

पतत्यवशं ह्यथसन्धि जनेरम् ।

किमौघैः क्षिप्रवि मृदु दुर्मेते ।

निरामयं छण्डरसायनं पिव ॥”)

धूर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

पेशकन्, पुं, (पेशी रूपान्तरं करोतीति ।

पेशच् + क + क्तिप् । “इस्यस्य पिति हति तुक् ।”

६ । १ । ७१ । इति तुगागमः । अनेन यहीतस्य

कीटस्य रूपान्तरं भवति इत्यतोऽस्य तथात्वम् ।)

कीटविशेषः । कुमिरके इति भाषा । यथा,—

“कीटः पेशकृतं ध्यायन् कुष्मां तेन प्रवेशितः ।

वाति तत्सत्त्वतां राजन् । पूर्वैरूपमसंख्यजम् ॥”

इति श्रीभागवते । ११ । ६ । २३ ॥

पेशिः, पुं, (पिश + “क्षपिशीति ।” उणा० ४ ।

११८ । इति इन् ।) शतकीटः । इत्युणादिकोवः ॥

अङ्के माषविह्वे च ऋषी । इति संक्षिप्तसारे

हृदयपादः ॥

पेशी, ऋ, (पिश + इन् । वा ङीष् ।) अक० ।

इत्यमरः । २ । ५ । १७३ (गर्भावेष्टनचर्मेमयकोवः ।

यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।

“धमनीकोतोऽस्थितहिवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीर-
प्रवेशेषु ॥”) सुपककनिका । (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“मधुकं विष्णुपेशञ्च शर्करामधुसंयुताः ।

अतीसारं निहन्त्युच शालीवटिकयोः कणाः ॥”)

मांसी । खड्गपिधानकम् । मांसपिच्छी । इति

मेदिनी । शि, १२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

११५ । १२ ।

“तां च मांसमयीं पेशीं दृष्ट्वा जपतां वरः ॥”

(अस्याः संस्थावस्थानादयो यथा,—

“पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि-

शतानि शाखास्तु । कोष्ठे षट्षष्टिः । श्रीर्वां

प्रसृष्टं चतुर्विंशत् । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां

तिक्ष्णस्तिक्ताः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि

जुषैस्त्रिविष्टास्तावन् एव । दश गुल्फतलयोः ।

गुल्फजान्मन्तरे विंशतिः । पञ्च जाशुनि । विंशति-

कुरी । दश वक्ष्ये । श्वमेवमेकस्मिन् सकृदि

भवन्ति । एतेनेतरसकृदि वाहू च व्याख्यातौ ।

तिस्रः पादौ । एका मेद्रे । संवन्धाचापरा ।

हे षष्ठयः । स्थिषोः पञ्च पञ्च । हे वक्षि

शिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । एष्टोर्ह-

संनिविष्टाः पञ्च पञ्च हीर्वाः । षट् पार्श्वयोः ।

दश वक्षसि । अक्षकांसी प्रति समन्तात् सप्त ।

हे हृदयमाश्रययोः । षट् यज्ञतृणोद्दोहकेषु ।

श्रीयायाश्चतस्रः । अष्टौ हन्तोः । एकैका काक-

जकगलयोः । हे तालुनि । एका जिह्वायाम् ।

ओष्ठयोर्द्वे । घोण्यां द्वे । हे नेत्रयोः । गण्डयो-

श्चतस्रः । कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका

शिरसीर्ध्रुवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

चिराक्षायुस्त्रिपञ्चांशं सन्त्ययञ्च शरीरिणाम् ।

पेशीभिः संयुतान्श्च वलवन्ति भवन्त्यतः ॥

स्त्रीणाम् विंशतिरधिकाः । दश तासां क्षणयो-

रैकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिदृष्टिः ।

अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रवृत्तेऽभ्यन्तरतो हे

तुखाश्रिते वाह्ये च प्रवृत्ते हे । गर्भेऽष्टिद-

संश्रितास्तिक्ताः । मुक्ताणैव प्रवेशित्यस्तिक्ता एव ।

पितृपकाश्रयमध्ये गर्भाश्रयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ।

तासां बहुलपलवस्थूलाद्यप्युत्तमस्त्वदीर्घस्थिर-

मृदुलस्थानककेशभावाः । सन्ध्यस्थिराक्षायु-

प्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥

भवति चाथ ।

पुंसां पेशः पुरस्तादाः प्रोक्ता लघुसंस्कृताः ।

स्त्रीणामाहत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

नदीमेदः । पिशाचीविशेषः । राक्षसीविशेषः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (वाक्यविशेषः । यथा,

महाभारते । ६ । ४२ । १ ।

“तथा भैरवश्च पेशञ्च ककचा गोविवाणिकाः ।

सहस्रेवाभ्युदयन्त स शब्दस्तुतलोऽभवत् ॥”)

पेशव, ऋ, पिवधातोर्भावे क्युट्प्रत्ययनिष्पन्नम् ।

चर्चयम् । (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ८७ ।

“अथ हतप्रो मित्राणामपकारो सुदुर्मेतः ।

तप्तकुम्भे निपतति ततो यास्यति पेशवम् ॥”)

खजम् । शतगुणा । इति शब्दचम्पिका ॥

तिकाटाखिज इति भाषा ॥

पेशविः, ऋ, (पिष्यतेऽनयेति । पिष + करणे

पेश्यो ऋणिः । वा ङीष् ।) पेश्यश्रिणा ।

श्रिज इति भाषा । तत्पर्यायः । पेशणी २ महुः

३ यद्वाक्ता ४ यद्वाक्तापः ५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, महुः । १ । ६८ ।

“पञ्च स्रजा यद्वाक्तापः पुञी पेश्यपञ्चरः ।

कन्तुञ्जी चोदकुम्भश्च वध्यते वास्तु वाहयन् ॥”)

पेशजः, जि, (पेशोऽस्यास्तीति । पेश + विभादि-

त्वात् लच् ।) पेशजः । इत्यमरटीकायां भरत-

रमानाथौ ॥

पेशकः, पुं, (पिष + आकम् ।) पेशविः । इत्यु-

णादिकोवः ॥

पेश, ऋ गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सिट् ।) ऋ, अपिपेवत् पिपेवत् ।

इति दुर्गादासः ॥

पेशजः, जि, (पेशजः । एष्टोर्हदित्वात् शस्य

सत्वम् ।) पेशजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पै, शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-अजिट् ।) पायति धान्यमातपेन । इति

दुर्गादासः ॥

पैङ्गुपः, पुं, (पिङ्गुषे साधुः । अच् ।) कर्षः । इति

हेमचन्द्रः । ३ । २७७ ॥

पैठरं, जि, (पिठरे संस्कृतं पक्कम् । पिठर +

अच् ।) स्थायीपक्कमावादि । इत्यमरः । २ । ६ ।

४५ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० । ६१ ।

“प्रतप्तेः पैठरैश्चैव मार्गमायूरतैः ॥”)

पैठीनविः, पुं, सुनिविष्टः । स च स्मृतिगोचयोः

कारकः । इति पुराणम् ॥

पैष्ठिकं, ऋ, (पिष्ठं परपिष्ठं भक्ष्यतयास्य-

स्येति । पिष्ठ + इन् । ततः अच् ।) भैक्ष-

जीविका । इति चिकित्शेयः ॥

पैतामहं, जि, (पितामहस्येदम् । पितामह +

“तस्येदम् ॥” ४ । १ । २० । इत्यम् ।) पितामह-

सम्बन्धनादि । यथा, कात्यायनः ।

“पैतामहश्च पित्राश्च यच्चान्यत् स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागेषु सर्वमेतद्विभज्यते ॥”

हृदयस्थिः ।

“पैतामहं हृतं पिता शशक्या यदुपाजितम् ।

विद्याश्रीर्वादिना प्राप्तं तन्न खान्यं पितुः

स्युतम् ॥”

इति दायभागः ॥

पैठकं, जि, (पितुरागतं पितुरिदं वेति । पिष्ठ +

ठच् ।) पिष्ठसम्बन्धि । इति शब्दमाज्ञा ॥

यथा, महुः ।

“ऊर्ध्वं पितृञ्च मातृञ्च समेत्य भातरः समम् ।

भजेरन् पैठकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥”

महुविष्णुः ।

“पैठकम् यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् ।

न तत् पुनर्भजेत् वाह्यमकामः स्वयमर्जितम् ॥”

पैत्तिकः

पैटोनिः ।

“पैटके विभज्यमाने दायोऽसौ विभागः ॥”
नारदः ।“श्रीशंभायाधने विद्या यच्च विद्याधनं भवेत् ।
वीर्येताम्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटकः ॥”

इति दायभागः ॥

पैटकभूमिः, स्त्री, (पैटकी पिटसम्बन्धिनी
भूमिः ।) पिटसम्बन्धियानम् । तस्या माहात्म्यं
यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“भवाच्च यादवेः सार्द्धं प्रविशद्द्वारकापुरीम् ।
मत्पित्रा माहभिः सार्द्धं माहेन्द्रे च चखे वृषः ॥”

उपसेन उवाच ।

बाह्यदेव न यास्यामि भूमिं तां पैटकीं पुनः ।
सन्वतीर्षपरां मुह्यं देवे कर्मणि पैटके ॥पारस्ये भूमिदेशे च पिटुर्वा निम्नपेतु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म निहन्वते ॥पिटुर्वा निष्कलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम् ।
किञ्चित्फलप्रदञ्चैव सम्पूर्णं पैटके स्थले ॥पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्रायेभ्यः प्रियसी सदा ।
दुर्लभा पैटकी भूमिः पितुर्मातुर्गरीयसी ॥तत् शस्यच्च पवित्रञ्च देवे कर्मणि पैटके ।
क्रीतञ्च तद्वते दानं परदत्तममुह्यकम् ॥जियते पैटकीभूम्या तीर्थतुल्यफलं लभेत् ।
गङ्गाजलसमं पूतं पिटस्वातोदकं हरे ॥तच्च ज्ञात्वा जजे पूते गङ्गाजलफलं लभेत् ।
पितृणां तर्पणं तच्च पवित्रं देवपूजनम् ॥पैटकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्विगुणं लभेत् ।
पैटकीभूमितुल्या च दानभूमिः सतामपि ॥”इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्तस्य १.३ अध्यायः ॥
पैटव्यसेयः, पुं, स्त्री, (पिटव्यसुरपत्यमिति । पिट-व्यस्य + “टक् क्तोपः ।” ४।१।१३२ । इति
श्रापकत्वात् टक् अन्तलोपश्च ।) पिट-भगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥ पिम्-
तुतभा इति भाषा । (स्त्रियां ङीप् । पिट-भगिनीपुत्री । यथा, मनुः । ११।१७२ ।
“पैटव्यसेयी भगिनी स्वसीया मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुस्तनया गत्वा चान्नयश्चरेत् ॥”)

पैटव्यसीयः, पुं, स्त्री, (पिटव्यसुरपत्यमिति । “पिट-

व्यस्यस्यञ्ज् ।” ४।१।१३२ । इति ह्रस्वः ।)
पिटभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥पिस्तुत भा इति भाषा ॥
पैत्तः, त्रि, (पितृणां आगतं पितृस्य श्रमनंकोपनं वेति । पित्त + अण् ।) पित्तजयाधिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माधवनिदानेगुह्याधिकारे ।
“कङ्कणीयस्त्रीणां विदाहिरुज-कोधातिमयार्कहृताश्रया ।
आमाभिवागो रक्षिरश्च दुष्टंपैतस्य गुह्यस्य निमित्तमुक्तम् ॥”)
पैत्तिकः, त्रि, (पित्तेन निर्वृत्त इति । पित्त +

टण् ।) पित्तजयाधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पैटिकं

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।
“प्रतप्तं कासमात्रञ्च श्रोतरीवीच च पश्यति ।

श्लेष्माणं पित्तसंघट्टं निहोवति च पैत्तिके ॥”)

पैत्तं, स्त्री, (पितुरिदमिति । पिट् + अण्)
पिटतीर्थम् । अङ्गुष्ठतर्ज्ज्योर्मध्यम् । इत्यमरः ।२।७।५१ ॥ पिटसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा,
महाभारते । ७।१६६।७१ ।“रेणुं यान्यं वाह्यं वेत्तपाह्यं
पैत्तं त्वाहं कर्मे सौम्यञ्च तुभ्यम् ।रूपं ज्योतिः शब्दमाकाशवायुः
स्पर्शः स्वादं सलिलं गन्ध उर्जो ॥”)पैत्ताहोरात्रः, पुं, (पैत्तः अहोरात्रः ।) पिट-
लोकस्य दिवाहोरात्रः । स तु मनुष्यमाने मासे-केन भवति । यथा —
“मासेन स्यादहोरात्रः पैत्तो वर्णज देवतः ॥”इत्यमरः । १।४।२१ ॥
पैत्तः, पुं, (पीलाया अपत्यमिति । पीला +“पीलाया वा ।” ४।१।११८ । इति अण् ।)
सुनिविशेषः । स च ऋषी दी यथा,—“तत्रार्गं वेदधरः पैत्तः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवेको निष्ठातो यजुषासुतः ॥अथर्वाङ्गिरसामासीत् समनुर्दारुणो सुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥”इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥
पैशाचः, पुं, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच +अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतमविवाहः ।
यथा याज्ञवल्क्यः । “पैशाचः कन्या कृत्वात् ।”ह्रस्वमाह मनुः । ३।३४ ।
“सुप्रं मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।स प्रापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽहम् ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (राजसकायान्तगत-

कायविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“उच्छिष्टाहारना तेष्वां साहसप्रयता तथा ।

स्त्रीलोलुपत्वं नेलेष्वां पैशाचकायलक्षणम् ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
पैशुन्यं, स्त्री, (पिशुनस्य भावः । पिशुन + प्राप्-णादित्वात् अण् ।) पिशुनता । खलता । तच्च
दृष्टविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेषः । इतितिथितत्त्वम् ॥ यथा,—
“पैशुन्यं साहसं दाह इर्ष्यायार्थदूषणम् ।वाग्दण्डञ्च पादव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽहम् ॥”)
इति मनी । ६।४८ ॥अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पैटः, त्रि, (पिट्येदमिति । पिट् + अण् ।)पिटसम्बन्धी । यथा,—
“यदपदमकः पूषा पैटमसि सदा चरम् ।अमीन्ध्ररसामान्यात्तुल्योऽत्र विधीयते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥पैटिकं, स्त्री, (पिट् + टण् ।) पिटानी सङ्घः ।
इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः । मदा-

यिधेयः । यथा । रुचमाध्वीकादिजनिते मदा-

पोटा

जये क्षिप्रपैटिकादि ऋदु मयं वितुविपरीत-
मेव ॥ इति विजयरचितः ॥ (यथा च सुश्रुतेउपस्थाने ४६ अध्याये ।
“पातजाः श्लेष्मजननाः श्लेष्मकाः कफपित्तजाः ।वीर्योष्णाः पैटिका भस्माः कफपित्तप्रको-
पजाः ॥”)

पैटो, स्त्री, (पिट्तेन निर्वृतेति । पिट् + अण् +

ङीप् ।) विविधधान्यविकारजा मदिरा । तस्या
गुणाः ।“पैटो कङ्कणीयस्या स्यादीवर्णौषमापरा ।
वातहतं कफजस्योवपित्तजस्योऽनी च वा ॥”इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
“गौडो माध्वी तथा पैटो निर्यासा कथिता-परा ।
इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्त्रासां प्रभेदाः ॥”“पैटो सन्दीपनी यथा कफजहातनाशनी ।
पित्तजा पाक्षुरोगाणां कारिणी बहुधामता ॥”)
पोगळः, पुं, (पुनातीति । पू + विच् । पौः मुहोगळो यस्य ।) दशवर्षीयपालकः । यथा,—
“रोगो दृष्टस्तु पोगळः कुर्वन्त्यथैव तं सदा ॥”इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥
पोगळः, त्रि, (पौः गळ एकदेशोऽस्य ।) अपो-गळः । स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गः । कर्तविश्र-
तङ्गुलीकैकविश्रतङ्गुलीकादिजनः । यथा ।पोगळो विकलाङ्गे स्यादिति हज्जायुधः ।
पोगळो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥
पोटः, पुं, (पुटत्यनेति । पुट संज्ञिवे + आधारेचण् ।) वेष्टभूमिः । इति जटाधरः ॥ (पुट-
ज्ञिवे + भावे चण् ।) संज्ञिवः । इति पोटगळ-शब्दटीकायां भरतः ॥
पोटगळः, पुं, (पोटिन संज्ञिवेण गलतीति । गल +अण् ।) नलः । काशः । इत्यमरः । १२।४।१६२ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—“पोटगलो दृष्टत्काशः काकेष्टुः स च खड्-
गकः ॥”इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मल्लः । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ (सर्पजात्यन्त-गतवैद्यकरत्नसर्पप्रभेदः । “राजिणेन गोनस्यां
वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ।” इति सुश्रुतेकल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
पोटलिका, स्त्री, (पोटिन संज्ञिवेण लीयते इति ।ली + डः । ततः स्त्री कन् टाप् अत इत्यच् ।)
संज्ञिवस्त्रादि । इति कैचित् । पुटुलि इतिभाषा ॥
पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुंससङ्घर्षं संज्ञिव्य-तीति । पुट् + अण् । टाप् च ।) स्त्रीपुंस-
लक्षणा । इत्यमरः । २।६।१५ ॥ स्त्रीपुंसयो-लक्ष्यं चिह्नं सङ्गमभ्यादिकर्षं यस्यां वा ।
इति भरतः ॥

पोटिकः, पुं. (पोटः संशोषोऽस्यस्तीति ठन् ।)
विश्वोटकः । इति केषित् । (विश्वोटकशब्दे-
ऽस्य निवृत्तिर्ज्ञातया ।)

पोटनी, स्त्री. (पोटनं संशोषणं जीयते इति ।
नी + ङः । एवोदरादित्वात् साधुः । डीप् ।)
पोटनिका । वक्ष्यवक्ष्यम् । पुंल्लिङ्ग इति
भाषा । यथा,—

“शुद्धं चिकित्सायां गुरुणाः काय एव वा ।
होनायन्ते पुरः पाथः पोडुष्या वक्ष्यवक्ष्या ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पोडुः, पुं. (पुडतीति । पुड + डन् ।) कपाला-
स्थितकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतः, पुं. स्त्री. (पुनातीति । पू + “हृन्निष्पिन्-
वाभिदमिन्पूध्विभ्यस्तन् ।” उणा० ३।८६ ।
इति तन् ।) शिशुः । इत्यमरः । २।५।१८ ॥
(यथा, कथावर्तित्वागरे । १२।१३३ ।

“तत्रस्थात् खर्बेणलाखाद् गिरेः संश्लेष राच-
वान् ।

आनाययत् पक्षिपोतं गत्काम्ययसम्भवम् ॥”)

पोतः, पुं. (पुनाति इति । पू + “हृन्नीति ।”
उणा० ३।८६ । इति तन् ।) वहिजम् ।
यहस्यानम् । पोता इति भाषा । वक्ष्यम् । इति
मेदिनी । तं, ३० ॥ दशवर्षोयहस्यो । इति
हेमचन्द्रः ॥ सप्तवयानम् । जाहान इति भाषा ॥
(यथा, देवीभागवते । १।३।४२ ।

“सम्याप्य मानुषभवे सकलाङ्गयुक्तं
पोतं भवार्थवज्जलोत्तरणाय कामम् ।
सम्याप्य वाचकमहो न यद्वनोति नृदः
सो वक्षितोऽत्र विधिना सुहृदं पुराणम् ॥”)

यथा,—

“सप्तवयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः ।
रत्नपारीक्षकैः साह्रमानयिष्ये वज्रनि च ॥
शुकेन सह संप्राप्तो महान्नं जवयार्णवम् ।
पोतास्तदास्ततः सर्वे पोतवाहैरुपाहिताः ।
अपारे दुस्तरैर्भाषे यान्ति वेगेन निष्पशः ॥”

इति वाराह गोकर्णमाहात्म्याध्यायः ॥

पोतकी, स्त्री. (पोत इति । पोत + इवार्थे कन् ।
स्त्रियां डीप् ।) पूतिका । इति शब्दमाळा ।
(अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“पोतकुपोटिका सा तु मातृवाह्यतवहरी ।
पोतकी प्रीतना स्त्रिया स्त्रिया वातपित्तशुत् ।
अकण्डा पिच्छिका निद्राशुक्ला रक्तपित्तजित् ।
वज्रदा वक्षितत् पण्या हृन्नी लम्पिकादिषु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥)

छात्रापची । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतर्कः, पुं. (पोतः सन् न तु विज्ञादिरूप इति
भावः । जायते इति । जन + ङः ।) कुञ्ज-
रादिः । यथा, हेमचन्द्रः । ४।४२१ ।

“अङ्गजाः पक्षिपर्यायाः पोतजाः कुञ्जरा-
दयः ॥”

पोतवक्षिक, पुं. (पोतेन वक्षिकः ।) वहिजेन
वाक्षिजकर्ता । नौवाक्षिजकरः । तत्पर्यायः ।

वांवाक्षिकः २ । इत्यमरः । १।१०।१२ ।
चतुप्रधानचारी ३ । इति जटाधरः ॥ नौ-
वाक्षिजकरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पोतरचः, पुं. (पोतं रचतीति । रच + “कर्म-
ण्यञ् ।” ३।२।१ । इत्यञ् ।) केनिपातकः ।
इति शब्दमाळा । ज्ञानि इति भाषा ॥

पोतकप्रियः, पुं. (पोतकः पर्यन्तविशेषः प्रियो-
ऽस्य ।) वृद्धविशेषः । इति चिकित्साशेषः ॥

पोतवाहः, पुं. (पोतं वाहं वहतीति । वह +
“कर्मण्यञ् ।” ३।२।१ । इत्यञ् ।) वहिज-
वाहकः । हंजि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नियामकः २ । इत्यमरः । १।१०।१२ ॥

पोता, [न] पुं. (पुनातीति । पू + “नमृनेह-
त्वट्पोटपोटभाजनामाहमाहपिटदुहित् ।”
उणा० २।६६ । इति तन्प्रत्ययेन निपात्यते ।)
विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
जलिकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
४।६।३ ।

“य सप्त परि जीयते पोता मनो दिविष्ठि ॥

उत पोता नि घीदति ॥”)

पोताच्छादनं, स्त्री. (पोतमिवाच्छादयतीति । आ +
छादि + क्तुः ।) वक्ष्यकुट्टिमम् । इति हारावली ॥

पोताधानं, स्त्री. (आधीयतेऽनेति । धाट् । आधा-
नम् । पोतानां अङ्गजमतस्यानामाधानम् ।)
सुदाहमत्यसंवातः । इत्यमरः । १।१०।१६ ॥

पोना इति भाषा । अस्य गुणाः । सुस्निग्धत्वम् ।
लघुत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पोतिका, स्त्री. (पोतोऽस्यस्या इति । पोत + ठन् ।
यद्वा, पूतिका एवोदरादित्वात् साधुः ।) पूतिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शतपुष्पा ॥ नृज
पोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतासः, पुं. (पोतेभ्यः शिशुभ्यः अस्यति लिप्यते
इति । अस + चच् ।) कर्पूरविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पोचं, स्त्री. (पूयतेऽनेनेति । पू + “हृन्मूकरयोः
पुवः ।” ३।२।१८३ । इति डन् ।) मूकर-
सुखायम् । जाङ्गलसुखायम् । वक्ष्यम् । इति
मेदिनी । २, ६१ ॥ वहिजम् । इति संक्षिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥ (पोटनामर्त्विजः पात्रभेदः ।
यथा, ऋग्वेदे । १।१५।२ ।

“मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रादयश्च पुनीतन ।

युयं हि सा सुदानवः ॥” “पोत्रात् पोटनाम-
कस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत ॥” इति
तद्वाक्ये साधनः ॥)

पोचायधः, पुं. (पोचं तन्मुखायमेव आयुधं
यस्य ।) मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोचिरथा, स्त्री. (पोची मूकरः रथ इव गति-
साधकोऽस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । इति
चिकित्साशेषः ॥

पोची, [न] पुं. (पोचमस्यास्तीति । पोच + इनिः ।)
मूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥ पोचविशिष्टे,
त्रि ॥

पोलिनः, पुं. (पोतस्य अलिन्द इवेति । एवो-
दरादित्वात् साधुः ।) नौकावयवभेदः । तत्-
पर्यायः । पादारकः २ । इति चिकित्साशेषः ॥
पोलिका, स्त्री. (पोली + कार्यं कन् टाप् । पूर्व-
ह्रस्वञ् ।) पिष्टकविशेषः । पातुना रोटी इति
हिन्दी भाषा । यथा,—

“कुर्व्यात् समितयातीव तन्वी पर्यटिका ततः ।
खेदेयतप्रके तान्नु पोलिकां तां जगुर्मुधाः ॥
तां खादेज्जिह्वायुक्ता तस्यां मच्छकवद्गुणाः ।
तप्तकं तावा इति लोके ॥” इति भावप्रकाशः ॥
तत्पर्यायः । पूलिका २ पौलिः ३ पूपिका ४
पूपला ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

पोली, स्त्री. (पोलति मच्छन् गच्छतीति । पुल् +
ञ्जनादित्वात् ङः । डीप् ।) पिष्टकविशेषः ।
तत्पर्यायः । पूपली २ चर्पटी ३ । इति
चिकित्साशेषः ॥

पोषः, पुं. पोषकम् । पुषधातोर्भावे चन् प्रत्यय-
निष्पन्नः । यथा, भट्टिः ।

“यः सर्वदाक्षानपुषत् क्षपोषन् ॥”

(यथा, च भागवते । ३।१०।१० ।

“अथैरापादितैर्गर्भ्यां हिंसयेत्स्ततश्च तान् ।

पुष्याति येषां पोषेण शेषसुगयात्वञ्चः क्षयम् ॥”)

पोष्यं, स्त्री. (पुष् + क्युट् ।) पुष्टिः । इतिः ।
पुषधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २८।८ ।

“तद्विज्ञातिशुश्रूषा पोष्यं क्रयविक्रयो ।

वर्गधर्मास्त्रिमे प्रोक्ताः श्रूयन्तामत्रमाश्रयाः ॥”)

पोषयितुः, पुं. (पोषयतीति । पुष + यिच्
+ “क्षानिच्चिपुविगदिमिदभ्यो ङीरिञ्चुच् ।”
उणा० २।२६ । इति इलुच् ।) कोकिलः ।
भर्ता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पोष्य-
कर्त्तरि, चि ॥

पोष्टा, [ट्] पुं. (पुष्यातीति । पुष + क्युट् ।)
पूतीकः । इति शब्दचक्रिका ॥ कौटाकरञ्ज
इति भाषा ॥ पोष्यकर्त्तरि, चि ॥ (यथा, हरि-
वंशे । २५।१७ ।

“ताभिर्घायाञ्जयो लोकाः प्रणाश्चैव चतुर्विधाः ।

पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते ॥”)

पोष्टवरः, चि. पोषकश्चेष्टः । पोष्टु वर इति
सप्तमी तत्पुरुषसमासः ॥

पोष्यः, चि. (पुष्यते इति । पुष + क्यत् ।) पोष-
णीयः । पोषितव्यः । पुषधातोः कर्मणि यप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ (यथा, राघातमे चतुर्दशप्रटके ।

“नन्दगोपस्य देवेशि ! ज्ञासुस्तु सर्वदा प्रियः ।
आत्मना जायते यस्तु आत्मनः स उदाहृतः ।

पोष्यः पुत्र इति स्थातो नन्दस्य वरवर्णिनः ॥”)

पोष्यपुत्रः, पुं. (पोष्यः पुत्रः । पोष्यत्वेनेव पुत्रत्वं
प्राप्त इत्यर्थः ।) पालनादिना सुतत्वप्राप्तः
यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिस्तोत्रे १४ अध्याये ।

“अधुना ज्ञातिकाणाञ्च यस्यां तपोष्णपुत्रकः ।
तन्नाम चक्रुः प्रेम्णा कार्त्तिकश्चेति कौतु-
कात् ॥”

पोष्य

अथ तस्य व्यवस्था ।

‘तत्राह मनुः ।

‘अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥’
अत्रिच ।

‘अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यज्ञात्तस्मात् प्रयत्नतः ॥
श्रौतकः ।

‘अपुत्रो नृत्तपुत्रो वा पुत्रार्थं सप्तपोष्य च ॥’
इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।

‘अपुत्रेण जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः ।

पितृणामश्रुत्यैव स तस्मात्तन्महति ॥’

इति मनुवचनावगतं ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्र-

मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् ।

अत्र पुत्रपदं पौत्रपौत्रयोरप्युपलक्ष्यम् । तयो-

रपि पिण्डदातृत्वव्यंशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा

सत्यपि पौत्रे नृत्तपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-

ग्रहापत्तिरतः पुत्रपौत्रपौत्ररहितस्यैव पुत्री-

करणमवगम्यते ॥ * ॥ स्त्रिया भर्तृरनुज्ञया

तदधिकारः । यथाह वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिपत्नीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ।’

इति ॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च स्त्रीचणादि-

रेकादशविधः । यथाह मनुः ।

‘स्त्रीचणादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियाकोपात्मनोविधः ॥’

इत्यस्मिन् ।

‘पुत्राख्योदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥

आप्यं विना यथा तैर्न सङ्गः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथेकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥’

तत्रापि कौन न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।

‘अनेकधा क्रताः पुत्रा ऋषिभिर्देः पुरातनैः ।

न श्रुत्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैः ॥’

इति वचनात् ।

‘दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।’

इत्याद्यभिधाय ।

‘दमान् धर्मान् कलियुगे वज्राणां कुम्भेनोविष्टाः ।’

इति दत्तकेतरप्रतिनिधिविधानम् ॥ * ॥ अतो

दत्तकविधिर्विविच्यते । तत्र श्रौतकः ।

‘ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंयहः ।

तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥’

सपिण्डेऽपि सामान्यवश्यात् समानासमान-

गोत्रेऽप्यवश्यं । तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः

सगोत्रसदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह

पोष्य

‘माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं च सेवो दत्तमः सुतः ॥’

आपदि पुत्रप्रतिपत्नीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजा-

तीयं । अतमाह दृष्ट्याश्रयवत्कः ।

‘सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स ऋक्ष-

भाक् ।

तदभावे विजातीयो वंशमाश्रयः सुतः ॥’

ग्राह्याह्वानमाश्रयं स जमेत तदक्षिण इति ।

दौहित्रं भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः

भूदातिरिक्तविषयः । तथा च श्रौतकः ।

‘क्षत्रियाणां सजातीयो न गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्यजातेषु भूदाता भूदजातिषु ॥

सर्वेषामेव वणाणां जातिष्वेव न चान्यतः ।

दौहित्रो भागिनेयश्च भूद्रेस्तु क्रियते सुतः ॥

ब्राह्मणादिष्वेव नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥’

जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीय-

सम्भवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथा प्रागुक्त-

कात्यायनविरोधः स्यात् ॥ * ॥ तत्रापि सन्नि-

हितसपिण्डेषु सति भ्रातृपुत्रे स एव पुत्रीकार्यं

इत्याह मनुः ।

‘सर्वेषामेकजातानामेकस्मिन् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मशुरब्रवीत् ॥’

इत्यस्मिन् ।

‘यत्किंजाता बहवो भ्रातरश्च सद्योदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः सुताः ॥’

इति । अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते च पुत्र-

प्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यस्य न प्रति-

निधिः कार्य इत्यवगम्यते ॥ * ॥ भर्तृवंशमन्तरेण

चास्या वंशान्तरसम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्व-

श्चेत् यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन

सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकादुपादानम् ॥ * ॥

केन पुत्रो देय इत्याह श्रौतकः ।

‘नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥’

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंश-

विक्षेपमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु

जीवति भर्तृरिति तदनुमते प्रीयते नृते वा तद-

नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिपत्नीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ।’

इति । अनुमतिश्चाप्रतिपत्तेऽपि भवति । अप्रति-

पत्तिं परमनुमतं भवतीतिन्यायात् ॥ * ॥ निर-

राज्ञो विप्रकृष्टे धामस्यामिनम् । ‘बन्धूनाह्वय

सर्वास्तु धामस्यामिनमेव च । इतिस्मरणात् ।

दिनानिति बहुलं चित्तपथ्यवसितं कपिञ्जल-

न्यायात् ।

‘वर्हिः कुशमयश्चैव पाणाश्चैवमेव च ।

एतानाह्वय बन्धून् ज्ञातीनाह्वय यत्नतः ॥

बन्धून्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अग्राधानादिकं तत्र सत्त्वाभ्योत्पन्नान्नकम् ॥

दातुः समर्थं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् ।

दाने समर्थो दातास्ते यो यश्चेति पञ्चभिः ॥’

दद्यादिति शेषः । बन्धून् आत्ममाह्वयितृन् ।

ज्ञातीन् सपिण्डान् । तथा ।

‘देवस्यैतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परियञ्ज्य च ।

अग्रादङ्गीकृत्यं जप्ता आग्राय शिशुमहर्षि ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥’

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं निमोगादिना स्वयसुत-

पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा ।

‘वृत्तगीनेश्च वाद्यैश्च सस्त्रिणश्चैव संयुतम् ।

यस्मिन् तमाधाय चरं जप्त्वा विधानतः ॥

यस्मात्तुल्यं चैव तुभ्यमस्मै हृषिकया ॥

सोमो हृदिद्विषेताभिः प्रक्षयं पञ्चभिक्षयेति ।’

इत्युक्तम् ।

‘पायसं तत्र साय्यश्च शतसंख्याश्च होमयेत् ।

प्रजापते न त्वदेतानितुद्दिश्य प्रजापतिम् ॥’

इति ॥

वशिष्ठः । ‘पुत्रं प्रतिपत्नीयन् बन्धूनाह्वय राजनि

निवेश निवेशनस्य मध्ये आहूतिभिर्हुत्वा अदूर-

वाग्ववं बन्धुसन्निभमेव यस्मीयात् । सन्देहे

चोत्पन्ने दूरवाग्ववं भूदमिव स्थापयेत् । विज्ञा-

यते स्त्रीकेन बहुं ज्ञायत इति । निवेशनं यत्नम् ।

सन्देह इति दूरावस्थितवाग्ववस्थात्पक्षेऽपि

भाषाविप्रकृष्टादिना कुलशीलादिसन्देहो भव-

त्येव तथात्वे निर्णयपर्यन्तं न यावद्वरेत् तत्र

हेतुरेकेनेति । बन्धून् पित्रादीन् । एतद्व्यतिर-

विधिरावश्यकः ॥ * ॥ ततश्च श्रौतकः ।

‘दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्तिं द्विषोत्तमः ।

वृषो राण्यार्हमेवाथ वैश्वो वित्तशतत्रयम् ।

भूदः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावन्तम् ॥’

राण्यार्हमर्हाराण्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् । प्रद-

द्यादहंराण्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यं धनमिति इत्युक्तम्-

करणात् । उत्तममध्यमाधमर्षदेन वित्तानां

सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् ।

‘शतत्रयं नावकाणां सौवर्णमथ राजतम् ।

प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिष्ववस्थया ॥’

इति इत्युक्तम् ।

सर्वस्वमेकवर्षीयद्रव्यमिति यावत् ॥ * ॥

तेतिरीयानां विधिविशेषमाह बौधायनः ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिं आख्यास्यामः । प्रति-

पत्नीयस्त्रपकक्षयते हे वावसी रे कुक्षये चक्षु

लीयकमाचार्यश्च वेदपारंगं कुशमयं वर्हिः

पर्यमथमिभिमिष्यथ बन्धूनाह्वय निवेशनस्य मध्ये

राजनि निवेश परिधिं वागारमभ्ये ब्राह्मणं

पौष्य

वागालम्भेन उपवेष्टुं पुण्याहस्तिक्रिहमिति वाचयित्वा यद्देवपुत्रोऽसौ प्रभृति आग्रणी-
ताभ्यः ज्ञात्वा दातुः समर्प्य गत्वा मे पुत्रं देहीति
भिचेत् ददातीतीतर आह तं परियहीत
सर्वाय त्वा परियहामि सन्तत्ये त्वा परियहामि
मौक्त्येनं वक्ष्यामि त्वदिभिरजहृत् परियहान-
प्रभृत्यपि तुल्यं ज्ञात्वा पक्षा जुहोति वक्ष्या हृदा
कीरिष्या मन्वमान इति पुरोऽनुवाकमनुय
यस्यैव सुहृते जातवेद इति वाच्यया जुहोति
अथ आहूतिभिर्हृत्वा अष्टिस्तप्रभृति विह-
माधेयुवरप्रदानात् दक्षिणां ददाति ते च वासवी
इति कुक्ष्ये यतश्चाहुरीयकमेव त्वौरस उत्प-
द्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहूत बौधायन
इति ॥ ॥ ॥ एवमुक्तविध्याभावे परियहीतस्य
तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागि-
त्वमित्ये वक्ष्यते । तथा च मनुः ।
'गोत्रकृत्ये जनयितुं हरेद्दक्षिणः सुतः ।
गोत्रकृत्याशुगः पित्रो यपेति ददतः स्वधेति ॥'
एतेन दाहधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा
दक्षिणस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दाहगोत्रनिवृत्तिश्च भव-
तीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात्
संस्तुत्यात् स्तुतान् पितेति स्मरणात् यद्व्या-
नन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः
प्रतिग्रहीता कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा
अपि निवर्तनीयाः ॥ ॥ ॥ यदि च तत्पूर्वं
भाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा
बौधायनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतान्तदा
बौधायनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतान्तदा
प्रतिग्रहीतैव ते समाधियाः ॥ ॥ ॥ एवमुप-
नयनमात्रकरोऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः ।
'अन्यथास्वोऽसौ दत्तः पुत्रश्चेवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स स्वशास्त्रभाक् ॥'
इति वशिष्ठस्मरणात् ॥
एतच्चाहमात्ररूपतन्मुखकालाभ्यन्तरवर्ति-
परिग्रहे बोध्यम् । अन्यथा मुखकाले अधिकार-
योग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारात् तत्सिद्धि-
रिति ॥ ॥ ॥ अथ च जनकप्रतिग्रहीतोऽभयो-
रपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्वाप्तुष्या-
यस्येनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते ।
'चूडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्तायास्तनयास्ते स्मरन्त्या दास उच्यते ॥'
एवञ्च चूडाया इत्यतदुक्तसंविज्ञानबहु-
व्रीहिणा द्विजातीनामुपनयननामः शूद्रस्य
विवाहनामः ॥ ॥ ॥ तथा पैठीनसिः । अथ
दत्तकक्रीतजन्मपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेया-
र्हण येन जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वाप्तुष्या-
यया भवन्तीति । आर्थेण ऋष्युक्तेन परि-
ग्रहेण । जनकयहीनोः स्त्रीकारेण द्वाप्तुष्या-
यया भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ अथ तत्कर्तृक-
आहनिर्णयः । तत्र पितुः सपित्रीकरणात्
बोद्धव्याह दत्तकस्य पूर्व्यहीतत्वेऽपि सखी-
रके नाधिकारः । औरसे पुनस्तप्ते तेषु ज्येष्ठं
न विद्यते । इति देवसेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

२४७

पौष्य

'पित्रोऽंशहरचैव पूर्वाभावे परः परः ।'
इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अन्यच्च सर्वऔरस-
वत् । अथाह तु विशेषो यथा जातुर्कर्मः ।
'औरस्येनैव पुत्रो विधिना पार्ययेन तु ।
प्रत्यम्भितरे कर्तुरेकोऽहं सुता दश ॥'
इतरे दत्तकादयः ॥ ॥ ॥ अथ दत्तकाशौचादि-
निर्णयः । तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले पर-
स्परमशौचं नास्ति गोत्रनिवृत्त्याशौचनिवृत्ते-
रर्थसिद्धत्वात् । द्वाप्तुष्यायस्य तु उभयकैवा-
शौचमिति । नक्षपुराणे ।
'दत्तकस्य स्वयं दत्तः जन्मिः क्रीत एव च ।
अपविष्टाश्च ये पुत्रा भस्वीयाः सर्वे ते ॥
भिन्नगोत्राः पृथक्पिष्टाः पृथग्भक्षकाः
स्युताः ।
जनने मरये चैव जगद्वाशौचस्य भागिनः ।'
पराशरः ।
'भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्तव्य चेष्टया ।
जनने मरये तस्य जगद्वाशौचं विधीयते ॥'
तथा ।
'औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
चैत्रजादिषु पुत्रेषु जातिसु च नृतेषु च ।
अशौचान् चिरात् स्यात् समानमिति निश्चयः ॥'
अथ दत्तकविभागः । मनुः ।
'पुत्रान् दादश यानाह तृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवात्सवाः ॥
औरसः चैत्रजश्चैव दत्तः जन्मि एव च ।
गृप्तोत्पन्नोऽपविष्टश्च दायादा वात्सवास्तु षट् ॥
कानोन्मस्य सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च श्रौद्रश्च षड्दायादवात्सवाः ॥'
बौधायनः ।
'औरसं पुत्रिकापुत्रं चैत्रजं दत्तजन्मि ।
गृष्टेष्वपविष्टश्च रिक्त्यभाजः प्रचक्षते ॥
कानोन्मस्य सहोदृश्च क्रीतं पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥'
औरस पुत्रिकापुत्र-चैत्रज-कानोन्-गृप्तोत्पन्ना-
पविष्ट-सहोदृ पौनर्भव-दत्तक-स्वयमुपागत-
जन्मक-क्रीतानभिधाय देवजः ।
'एते दादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव सख्या यादृक्कास्तथा ॥
तेषां षड्वन्मुदायादाः पूर्व्येऽपि पितुरेव षट् ।
विशेषं वापि पुत्राणामाहुर्पूर्वीं विधिष्यते ॥
सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा दावहराः स्युताः ।
औरसे पुनस्तप्ते तेषु ज्येष्ठं न विद्यते ॥
तेषां नवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तपुषीवेयुर्गोत्राच्छादनसम्भताः ॥ ॥ ॥
वशिष्टः । तस्मिन्नेतुं प्रतिग्रहीते औरस उत्प-
द्यते च चतुर्धंशभागभागी यदि नाभ्युदयिकेन
प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिग्रहीतपुत्रः आभ्युदयि-
केन यथादिष्ट यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात्
प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकपद्व्या-
नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्धांशविधिवैशि-
ष्टोक्तो दत्तकविषयो ज्ञेयः । तथा देवकाव्या-

पौष्य

यनवचने तृतीयांशव्यवहारविधिरित्युक्तदृग्व्य-
वहकविषयो वाच्यः ।
'उपपन्नो गुणेः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दक्षिणः ।
स हरेतेव तद्वक्तुं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥'
इति मनुवचने कवाक्यत्वात् । गुणेर्जातिविद्या-
चारेः । तथा केनापि सुनिना दत्तकस्य वन्धु-
दायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तं तत् गुणवद्-
गुणवद्भेदेन समाधेयं एवं दत्तकस्य धन्यव्यादौ
सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेके-
नापास्तं एतेनौरसस्य भागादिधने येनैव भाह-
त्वादिना सत्यन्येन अधिकारित्वं तादृशेनैव
सत्यन्येन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसुचि-
तांशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तर-
सत्वे नृतपिष्टकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तकौ-
चित्तांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति ।
न च पौत्रस्य स्वपिष्टयोग्यांशभागित्वं नियमात्
दत्तकग्रहीतुः पितामहौरससत्त्वे तादृशपिष्टय-
तुल्यस्यैवांशस्य तदयोग्यत्वात् दत्तकपौत्रः
पिष्टयतुल्यमेवांशं जभतामिति वाच्यम् । पुत्र-
कस्य दत्तकत्वे चतुर्धांशः पौत्रस्य तु तथात्वे
समानांश इति वैधन्यात् । ततश्च स्वसमान-
रूपस्य पितुर्धांशः शास्त्रसिद्धस्यैव
स्वपिष्टयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं
हीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्गयोगेति ॥ ॥ ॥
'औरसः चैत्रजश्चैव दत्तः जन्मि एव च ।
गृप्तोत्पन्नोऽपविष्टश्च भागाहस्तनया रमे ॥
कानोन्मस्य सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च दासश्च षड्भेदे पुत्रपांसनाः ॥
अभावे पूर्व्यपूर्वेषां परान् समभिधेययेत् ।
पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं दास्ये न योजयेत् ॥'
तथा ।
'न चैत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिवेचयेत् ।
पितृणां शोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥' इति ।
एतावता प्रवक्ष्येनाभिहितो योऽयं चैत्रजदत्त-
कादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु
शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु ।
'दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो
भवेत् ।
शोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो अवस्थितः ॥'
इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण
कामतोऽंशहरो भवेत् ।
'नृते पितरि कुर्युर्कं भ्रातरस्त्वहं भागिनम् ।
अन्नाहको हरेत् सर्वं दुहित्यां सुताहते ॥'
इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्यापौरसेन
समांशभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरहितस्य
तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दक्षा-
पूपायितं सति पितरि चैत्रजदत्तकादीना-
मौरसेन समांशोऽवति तु तदंशः अन्यथा यत्र
न चैत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्धांशत्वं तत्र
तदपेक्षया अन्यन्नाविप्रहृष्टाधिकारस्य दासी-
पुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्भेदम्वं स्यात्
एवं चतुस्तु चैत्रजादिषु सहोदृषु पौत्रिकव्यो-

पौं

दौहित्राधिकारे कृष्णाधिकारविधिवाधापत्ति-
स्तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिद्वयलायां तदेक-
तमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु
तत्समाश्रयः । अतएव ।

‘दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् ।
पितुर्विपत्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ।’
इत्यपि वचनं मृदुविषय एव योजनीयम् ॥ * ॥
अथान्यपक्षप्रवृत्तिपुत्राणां घनानधिकारितया
तदौरससत्त्वजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेन
तदृश्यहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः
किन्तु भरणमात्रं अन्वादिभाष्याणां भरणविधा-
नेन तद्वरणस्य दक्षापूपायितत्वात् । तथा अन्य-
पक्षवादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह ।

‘यौरससत्त्वजजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ।
अपुत्रयोरित्येवं भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥
सुताद्येनां प्रभर्तव्या यावन्न भर्तृत्वात् क्षताः ॥’
एवं दत्तकग्रहणानन्तरौप्यौरसेन सह दत्त-
कस्य विभागदर्शनात् सत्त्वौरसे गृहीतस्य तु
नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
गृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ।
‘तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्सुतस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुरङ्गसा ॥’
मनुः ।

‘अविधाय विधानं यः परित्यज्याति पुत्रकम् ।
विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभाजनम् ॥’
इति ।

अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह
‘यदि स्याद्वनजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् ।
अंशभाजं न तं कुर्यात् प्रौढकस्य मतं हि तनु ॥’
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तारः ॥” इति दत्तक-
चक्रिका ॥

पौषवर्गः, पुं, (पौष्याणां प्रतिपातनीयानां वर्गः ।)
प्रतिपातनीयगणः । स तु मात्रादिः । यथा,—
“माता पिता गुरुः यस्मै त्वपत्यानि समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाभिः पौषवर्गं अमी नव ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

अपि च ।
“माता पिता गुरुर्माता प्रजा दीनः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाभिः पौषवर्गं उदाहृतः ॥
भरणं पौषवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पौषेन चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”
इति गारुड २१५ अध्यायः ॥

पौषवनं, स्त्री, (पुषवनमेव । स्वार्थे अण् ।) पुष-
वनसंस्कारः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पौषं, स्त्री, (पुष इदम् । पुष् + “स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्प्रत्ययौ भवताम् ॥” ४ । १ । ८७ । इति
अण् ।) पुषम् । इति शब्दमाला ॥ (वैयम् ।
यथा, भागवते । ४ । २६ । २६ ।

“का देवरं वधगतं कुसुमाख्यवेग-
विस्फुल्लपौषतुष्टी न भजेत जले ॥”

त्रि, पुंस भवः । पुष आगतः । यथा, भाग-
वते । ३ । १५ । ४५ ।

२३८

पौषकः

“पौषं वपुर्दृष्टयानमन्यविज्ञे-
रौपतिकैः समग्रान् युतमष्टभोगैः ॥”

क्षियां स्त्रीप् । पुषवयोभ्या । पुषवृद्धिता । यथा,
मनुः । ५ । ६१ ।

“सङ्गच्छ पौषि ! स्त्रीर्मां युवानं तवकी मुमे ॥”
पौगणं, स्त्री, (पौगणस्य भावः । पौगण +
अण् ।) अवस्थाविशेषः । यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान् पौगणं दशमवधि ।
केशोरमापचदशात् यौवनञ्च ततः परम् ॥”
इति दशमस्कन्धोयहादशाध्यायसप्तविंश श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ (पौगणा-
वस्थावति तदवस्थासम्बन्धि च त्रि । यथा,
भागवते । ३ । ३१ । २८ ।

“इत्येवं शैशवं भुक्ता दुःखं पौगणमेव च ॥”
पौषरीकं, स्त्री, (पुषरीकमिव । पुषरीक +

“शर्करादिभ्योऽण् ॥” ५ । ३ । १०७ । इत्यण् ।)
प्रपौषरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्ठ-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निर्दानस्थाने ५ अध्याये ।
“तत्र वातेनारुणं पित्तमौडुमयेजिकृकपाल-
काकणकानि । ज्ञेयानां पौषरीकं दृढकुष्ठ
चेति ॥” पुं, यज्ञविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३ । १०७ । ३६-३७ ।

“यस्तु संवत्सरं चान्तो भुङ्क्ते ऽह्न्यष्टमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुहानो जातवेदसम् ॥
पौषरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पञ्चवर्षेभिरभ्येव विमानमधिरोहति ॥”

पौषर्यं, स्त्री, (पुषर्यमेव । स्वार्थे अण् ।) पुष-
र्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य
पर्यायो गुणाश्च ।

“प्रपौषरीकं पौषर्यं चक्षुष्यं पौषरीयकम् ।
पौषर्यं मधुरं तित्तं कषायं शुक्लं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्ग्यं पित्तकफप्रशुत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पौषः, पुं, देशभेदः । चन्द्रेण इति ख्यातः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोऽस्य अभिजनस्तस्य राजा
वा । अण् । तद्देशतुल्यः । यथा, हरिवंश ।

“पाण्डो पौषं कलिङ्गञ्च मात्स्यञ्चैव जनार्दनः ।
जघान संहितान् सर्वान्—”
पौषदेशोद्भवे, पुंभूम्नि । यथा, हरिवंश ।
११६ । ५२ ।

“अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्द्धं पौषैश्च वीर्यवान् ।
निर्मयौ चेदिराजस्तु भ्रातृभिः स महारथैः ॥”
भीमसेनस्य शब्दः । यथा,—

“पौषं दधौ महाशक्तं भीमकम्भा रुकोदरः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥

(पुङ्क्ति खण्डने + “स्फायिनश्चीति ॥” उणा० २ ।
१३ । इति रुक् । ततः प्रज्ञादण् ।) इत्युभेदः ।
इति रत्नमाला ॥ पुङ्क्ति इति भाषा ॥

पौषकः, पुं, (पौष एव । स्वार्थे कन् ।) इत्यु-
भेदः । पुङ्क्ति आक इति भाषा । (यथा,—
“पौषको भीरकश्चैव वंशकाः शतपोरकः ।
कातारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः क्षपिपचकः ॥

पौनःपु

नेपालो दीर्घपञ्च नीलपोरीऽथ कोशहत ।
रत्नेता जातयः खौख्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः—
परम् ॥”

इति सुश्रुते खण्डस्थाने १५ अध्याये ॥)
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । दृढत्वम् । क्षिप्त-
त्वम् । मधुरत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(गुणान्तरमस्य यथा,—

“वातपित्तप्रघ्नमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो हृद्यो वल्यः पौषको भीरकस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
पौषदेशीयवृषः । यथा, महाभारते । १३ । १०७ ।
“पौषको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ॥”
जातिविशेषः । पुङ्क्ति इति भाषा । स च शौखि-
कायां वेश्याख्यातः । इति नक्षत्रवैवर्णपुराणम् ॥
(पौषदेशोद्भववृक्षविशेषः । स तु क्षिप्रालोपा-
दिना मृदत्वमापन्नः । यथा, मनुः । १० । ४४ ।
“पौषकाश्चौडद्रविष्ठाः काञ्चोजा जवनाः
शकाः ॥”

पौषवर्द्धनः, पुं, (पौषाणामिच्छुविशेषाणां वर्द्धनं
यत्र ।) देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वेहार इति ख्यातः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१६ । १७ ।

“अभवत्तस्य भार्या च नगरात् पौषवर्द्धनात् ॥”
पौषिकः, पुं, (पुष + स्वार्थे ठक् ।) इत्युभेदः ।
पुङ्क्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । पुङ्क्तिः २
पुषः ३ संयः ४ अतिरसः ५ मधुः ६ । इति
शब्दमाला ॥

पौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इति यौतवशब्दटीकायां
भरतः ॥

पौतिकं, स्त्री, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषैः
कृतम् । पुत्तिका + “संज्ञायाम् ॥” ४ । ३ ।
११७ । इति ठक् ।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकाश्चट्ट-
क्षिकाकृतवृत्तवर्णमधु । इति जटाधररत्न-
माले ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौतिकं आमरं चौद्रं मात्तिकं ह्याचमेव च ।
आर्यमौदालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥”

पौत्रजः, पुं, (पुत्रस्यापत्यम् । पुत्र + “अठुष्ठा-
नन्तर्था विदादिभ्योऽण् ॥” ४ । १ । १०४ । इति
अण् ।) पुत्रस्य पुत्रः । नाति इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । नप्ता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“पुत्रेण लोकाङ्गवति पौत्रेणानन्यमनुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पितृपम् ॥”
इति दायभागधृतमनुश्रुतिखितवशिष्ठहारीत-
वचनम् ॥

पौत्री, स्त्री, (पुत्रस्यापत्यं स्त्री । पुत्र + अण् ।
स्त्रीप् ।) पुत्रात्मजा । तत्पर्यायः । नप्ती २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

पौनःपुनिकः, त्रि, (पुनः पुनर्भवः । पुनःपुनः +
ठक् । टिकोपः ।) पुनःपुनर्भवः । इति सप्त-
शोध्याकरणम् ॥

पौनःपुन्यं, त्रि, (पुनःपुनः + स्वार्थे अण् । टिकोपः ।
पुनर्भारम् । तत्पर्यायः । वारंवारम् २ सङ्ख्यः ॥

पौन

अथ ४ अथ ५ पुनः पुनः ६ बारंबारेण
७ अभीष्टम् = प्रतिफलम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ।
पौनर्भवः, पुं, (पुनर्भवोऽपत्यमिति । पुनर्भू +
“अनुष्ठानकर्त्तुं विदादिभ्योऽन्” ४ । १ ।
१०४ । इति अन् ।) इति शब्दः । इति शब्दः ।
पुनर्विधः । इति जटाधरः । पुनर्भूः ।
स तु भर्तृपरित्यागविधवयोर्भवेनोत्पादितः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“या पत्न्या वा परित्याक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूता स पौनर्भव उच्यते ॥”
इति मानवे । ८ । १०५ ।
“येति । या भर्ता परित्याक्ता नृत्तभर्तृका वा
स्वयेच्छया अन्यस्य पुनर्भाया भूत्वा यत्पत्न्यादेन
स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुनः उच्यते ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ ३ ॥ भर्तृविशेषः ।
अचनयोर्भर्तृपरित्यागविधवयोः पौनर्भवेन
भर्ता सह विवाहविधिः एवं कौमारं पति-
सुनृष्ट्यान्वयमाश्रित्य पुनरागतायास्तेन कौमा-
रेण भर्ता सह विवाहविधिर्यथा,—
“सा चेदक्षतयोनिः स्यात्तत्प्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥”
इति मानवे । ८ । १०६ ।
“सा चेदिति । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सती
अन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्जिवा-
हस्यं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिसु-
नृष्ट्यान्वयमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्जिवाहस्यं
संस्कारमर्हति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ ३ ॥
कन्याविशेषः, स्त्री । सप्तविधपौनर्भवाः कन्या
वर्जनीयाः । यथा,—
“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाग्रमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता हतकौतुकमङ्गला ।
उदकस्यार्थिता या च या च पाणिमर्हतीतिका ।
अयिं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दृष्टान्तं कुलमभिवन् ॥
हतकौतुकमङ्गला बद्धकङ्कणा । उदकस्यार्थिता
उदकपूर्णा इति रत्नाकरः ।” इत्युद्वाह
तत्त्वम् ।
पौरं, स्त्री, (पुरे भवम् । पुर + “तत्र भवः” ४ ।
१ । ५२ । इत्यन् ।) रोहिण्यष्टमम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६६ । रामकपूर इति ख्यातम् ।
(अथ पद्यायो यथा,—
“कतृषं रौहिणं देवजम् सौगन्धिकम् ।
भूतीकं आसपौरं श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुरोदूते, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ६ । ५५ ।
“इति सप्तगुणयोगप्रतीतयस्तत्र पौराः
अवकाटं नृपागमेकवाक्यं विधुः ॥”
पुं, पुराणपुनः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १२ ।
“श्रुत्वा नो अथ बह्वं पौरमाविध विध इन्द्र
विधावतः ॥”

पौरुष

पूरः पूरक इव । स्वार्थे अण् । उदरपूरके,
त्रि । यथा, तत्रैव । २ । ११ । ११ ।
“एवमन्ते कुचो बर्हयन्मिता सुतः पौर इन्द्र-
माव ॥”
पौरकः, पुं, (पौर इव कायतीति । कै + कः ।)
यहवाणोपवनम् । यथा,—
“निष्कुटसु यहारामो बाह्यारामस्तु पौरकः ॥”
इति चैमचन्द्रः । ४ । १०८ ।
पौरवः, पुं, (पुरोऽपत्यमिति । पुर + अण् ।)
पुरवणः । यथा,—
“इन्द्रोस्तु तनया भोजा अगोस्तु स्वेच्छयातयः ।
पुरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जानोऽवि पार्थिव ॥”
इति मातृस्ये १४ अध्यायः ।
(देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५२ ।
“जिनेजाः पौरवास्त्रेव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तमः ।
पूर्वोत्तरान् कूर्मस्य पादमेति समाश्रिताः ॥”
पुरवणशैले, त्रि । (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे
अङ्के ।
“कः पौरवे वसुमतीं श्रवति शासितरि
दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं सुधासुतपत्निकन्यकासु ॥”
पौरुषः, त्रि, (पुरो भवः । पुरस् + “दक्षिणा-
पश्चात्पुरस्यक्” ४ । २ । ८८ । इति
त्यक् ।) प्रथमः । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ।
(पूर्वदिग्भवः । यथा, रघुः । ४ । ३४ ।
“पौरुष्यानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान्
अर्थी ॥”)
पौराणिकः, त्रि, (पुराणमधीते वेद वा । पुराण +
“आद्यानाख्याधिकेतिहानपुराणेभ्यश्च” ४ ।
२ । ६० । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ठक् ।)
पुराणवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा,
महाभारते । १ । ४ । १ । “लोमहर्षणपुत्र
उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको श्रौतकस्य कुलपति-
र्होदृश्वार्धिके सचे ऋषीन्भ्यागतानुपतस्ये ॥”
यथा च भागवते । १२ । ७ । ५ ।
“त्रय्यारणिः कश्यपश्च सावर्गिरक्षत्रव्रजः ।
वैशम्पायनहारीतो बह्वै पौराणिका इमे ॥”
पौरुषं, स्त्री, (पुरुष + अण् ।) पुरुषस्य भावः ।
पुरुषस्य कर्म । पुरुषस्य तेजः । इति मेदिनी ।
“स्त्रीवा हि देवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम् ।
देवं पुरुषकारेण जन्ति मूराः सदोदमाः ॥”
इत्यभिपुराणम् ।
“उद्योगिनं पुरुषसिंहसुपैति लक्ष्मी-
देवं देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्रे हति यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”
इति हितोपदेशः ।
पौरुषं, त्रि, (पुरुष + अण् ।) ऊर्ध्वविक्षृतदो-
षाणिश्रुमात्रम् । पुरुषपरिमाणम् । इत्यमरः ।
१ । १ । २२२ । (पुरुषवाहः । यथा, मनुः ।
८ । ४०४ ।
“पथं धानं तरे दायं पौरुषोऽर्धपथं तरे ॥”

पौर्णमा

पौर्णमेयः, पुं, (पुरुष + “सन्पुरुषाभ्यां ऋणौ” ।
५ । १ । १० । इत्यत्र “पुरुषावधिविकारसम्ब-
धेन कर्तेषु” अर्थेषु ण् ।) सम्बद्धः । (यथा,
माघः । २ । ४ ।
“एकाकिनोऽपि परितः पौर्णमेयता इव ॥”
वधः । पुरुषस्य पदान्तरम् । इति मेदिनी ।
पौर्णमेयः, त्रि, (पुरुष + ण् ।) पुरुषस्यतः ।
पुरुषविकारः । इति मेदिनी । (पुरुषसम्-
बन्धिनि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८० । १६ ।
“यः पौर्णमेयेण कविषा समंस्ते ॥”)
पौर्णमेयः, पुं, स्त्री, (पुरोऽग्ने गौर्नेत्रं यस्तेति ।
पुरोऽग्नः । ततः प्रज्ञादण् ।) पाकशालाध्यक्षः ।
इत्यमरः । १२ । १०७ । (यथा, हरिवंशे । १४ । ५८ ।
“दृष्ट्वास्वसौवर्चसपुत्रपूजान्
पौर्णमेयोक्तानुपजहुरेवाम् ॥”)
पौर्णमासः, पुं, (पुरोडाश इव । प्रज्ञादण् ।)
पुरोडाशः । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।
पौर्णमासिकः, पुं, (पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः
पुरोडाशः स एव पौर्णमासः । तस्य व्याख्यान-
स्तत्र भवो वा । “पौर्णमास-पुरोडाशात्
उन्” ४ । ३ । ७० । इति उन् ।) पुरो-
डाशिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
पौर्णमासः, पुं, (पौर्णमासा भवः । पौर्णमासी +
“सन्निवेलादृतुनक्षत्रेभ्योऽन्” ४ । ३ । १६ ।
इत्यण् ।) यागविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४८ । (यथा, मनुः । ४ । २५ ।
“दृष्ट्वा चाहुमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥”
तथा हि । अमावस्यायां अमावस्या यजेत
पौर्णमासां पौर्णमासा यजेत इति श्रुति-
विहितदर्शपौर्णमासयागयोः कर्मस्वरूपपञ्चाप-
कयोरुत्पत्तिश्रुतीः समाभनन्ति । यथा ।
आग्नेयाष्टकपालोऽमावस्यायां पौर्णमासाश्चा-
द्युतो भवति । उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्या-
मेवाग्नीसोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासा-
मेव प्रायच्छत् ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्याया-
मैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामिति । ताभ्या-
साग्नेयाष्टकपालोपांशुयाजाग्नीसोमीयैकादशकपा-
लास्तयः पौर्णमासाः । आग्नेयाष्टकपा-
लैन्द्रदधियागैरूपयोगाज्जयोऽमावास्याया-
मित्यर्थः । आहु श्रुतिषु अमावास्यापौर्णमासी-
पदानि प्रतिपत्सहिततदुभयपराणि । तत्र
पूर्वयोर्गारात्मः प्रतिपदोर्गाराः । तथा च दे-
ह वे पौर्णमासौ दे अमावास्ये तस्मात् प्रति-
पदपवसन् यजेतापरेत्युरिति श्रुतिः । अस्त्यार्थः ।
यावज्जीविकयोर्दृष्टपौर्णमासयोः प्रकृतिभूतयो
स्त्रिभूतिभूतौ दर्शपौर्णमासी कौष्ठपायिनामभ-
नोवौ पक्षादौ कर्मयौ ॥” इति मलमासतत्त्वम् ।
पौर्णमासी, स्त्री, (पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति ।
पूर्णमासादण् वक्तव्य इत्यण् । ततो ङीप् ।)
पौर्णमा । इत्यमरः । १ । ४ । ७८ ।

पौष्काङ्गिकः, त्रि, (पूष्काङ्ग + "विभाषा पूष्काङ्गा-
पराङ्गाभ्याम् ।" ४।३।२४। इति ठप् ।)
पूष्काङ्गे भवः । पूष्काङ्गसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तेः क्तापत्यम् । पुलस्त +
यन् । डीप् । यलोपः ।) कर्पयस्वा । इति
आकरकम् ।

पौलस्यः, पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति । पुलस्ति + गमादि-
त्वात् यन् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७२।
रावणः । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशे ।
३३।२५।

"सुमोच रघुः पौलस्यं पुलस्येनायुयाचितः ।")
विभीषणः । इति शब्दरत्नावली ।

पौलिः, पुं, (पौलनोति । पुल महत्त्वे + च्चलादि-
त्वात् यः । पौलेन निवृत्तः । सुतङ्गमादित्वात्
इण् ।) पाकावस्थागतकलायादिः । आरम्भ-
पाकयवसर्षपादिः । बह्विना ईषद्भुषुट्पुट्-
शब्दान् । इति कैचित् । दरदधः । इति
श्रीधरः । इति भरतः । तत्पर्यायः । आप-
कम् २ अभ्युषः ३ । इत्यमरः । अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ।

पौलोमी, स्त्री, (पुलोमीपत्यमिति । पुलोमन् +
अण् । अलो लोपः ।) शुची । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, भागवते । ५।७।६।

"विराजमानः पौलोम्या सहाहासनया भृशम् ।")

पौषः, पुं, (पौषे पौर्णमास्यस्मिन्निति । सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्त-
र्गतनवममासः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यत्र मासे सः । तत्पर्यायः । तैषः २ सप्तम्यः ३।
इत्यमरः । पौषिकः ४ हेमनः ५ । इति राज-
निर्घण्टः । तिष्यः ६ तिष्यकः ७ । इति शब्द-
रत्नावली । अयं धनुःस्वरविप्रारम्भमुक्ताप्रति-
पदादिदर्शान्तरूपो मुख्यान्तरः । लघुप्रति-
पदादिपौर्णमास्यन्तरूपो गौण्यान्तरः । धनु-
राश्रयस्वरविकः सौरः । इति स्मृतिः । * ।
तत्र जातफलम् । यथा, कोट्यप्रदीपे ।

"निगूढमन्त्रः सुज्ञाशङ्कराद्यः

परोपकारी पिष्टवितर्हीनः ।

कटान्वितार्थव्ययजद्विधः

पौषप्रकृतः पुरुषः सुधीरः ।"

पौषी, स्त्री, (पुष्य + "नक्षत्रेण युक्तः ।" इत्यण् ।
तिष्यपुष्येति यलोपः ।) पुष्ययुक्ता पौर्णमासी ।
इत्यमरः । पुष्येण युक्ता राशिः । इति सुम्भ-
नोचआकरकम् ।

पौष्करं, स्त्री, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अण् ।)
पुष्करनलम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य
पर्यायो गुणाश्च यथा,—

"उक्तं पुष्करनलम् पौष्करं पुष्करञ्च तत् ।

पद्मपत्रञ्च काष्ठीरं कुड्ममेदमिदं जगुः ।

पौष्करं कटुकनित्तमुक्तं वातकफज्वरान् ।

हृन्ति शोथारवित्रासान् विश्वातु पान्ध्रमूल-
हन् ।"

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

"पौष्कराभावतः कुड्मम् ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पौष्करनलं, स्त्री, (पौष्करं नलम् ।) पुष्कर-
नलम् । यथा,—

"नले पुष्करकाष्ठोरपद्मपत्राणि पौष्करे ।"

इत्यमरः ।

"त्रौषि पुष्करनले । पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं बह्वि-
त्वात् तस्य इदं पौष्करं चाः पौष्करे नले
पुष्करादौलम्बयः ।" इति भरतः ।

पौष्करिणी, स्त्री, (पौष्करं पुष्कराणां समूहोऽस्या
अस्तीति । पौष्कर + इनि । णिनी डीप् ।)
पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ।

पौष्टिकं, स्त्री, (पुष्टेः इति हितमिति । पुष्टि +
ठप् ।) चौरसमये गात्राच्छादनवस्त्रविशेषः ।
कावाह इति भाषा । अस्य गुणाः । धनचिह्न-
त्वम् । आयुष्यत्वम् । शुचित्वम् । रूपविराज-
नत्वम् । इति राजवल्लभः । धनं धनचिह्नम् ।
बल्यमिति वा पाठः । पुष्टिर्धनवनादीनां वृद्धि-
रित्यभिधीयते । तद्धेतुभूतं कर्म । इति दुर्गा-
भट्टः । (पुष्टिहिते, त्रि । यथा, महाभारते ।
१०।२६६।२६ ।

"सतां वृत्तमधिष्ठाय निह्नीनानुष्मिहीर्षवः ।

मन्त्रवर्चं न दुष्यन्ति कुर्वन्त्याः पौष्टिकीः

क्रियाः ।")

पौष्यं, त्रि, (पुष्येण निवृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति ।
पुष्य + अण् ।) पुष्यानाम्मेतम् । पुष्यसम्बन्धि ।
यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुजमेव वा ।

वाक्सां वा चार्मणं कौशं मङ्गलस्योत्तरे वृजेत् ।"

पौष्यकं, स्त्री, (पुष्येण कायतीति । कै + कः । पुष्यक
+ स्तार्थ अण् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः ।

पौष्यी, स्त्री, (पुष्यस्य इयं इति । पुष्य + अण् ।
गौरादित्वात् डीप् । पुष्याख्याया प्रसिद्धत्वात्
तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

"अथ पुष्यपुरं पौष्यी तथा पाटलिपुत्रकम् ।"

इति शब्दरत्नावली ।

पौष्यः, पुं, (पुष्योऽपत्यमिति । पूषन् + अण् ।)
पूषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य
पुत्रः शिवांशजचक्रशेखरः । यथा,—

"पूषः पुत्राऽभवत् पौष्यः सन्तःशास्त्रार्थपारगः ।

स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषनिसत्तमः ।

ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभञ्जनः ।

ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तनुवाच ह ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।

भोजयेत्ताः स्वजायास्तं प्रहृष्टः मुहुमानवः ।

ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषञ्जनः ।

तत्पुत्रयातुत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।

ततः समुचिते काले प्राप्ते तामिदं भक्षितम् ।

तत् फलं वृषशादूर्जं । गर्भाच्छायाहिताः शुभाः ।

सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ।

अङ्गवयं पृथक् राजा यत्नी भर्गेय भावितम् ।

तच्च अङ्गवयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।

एकं पित्रं चकारासु तत्र पुत्री चचायत ।

तस्य नामाकरोमाना ब्राह्मणेः स्त्रीः पुरोहितैः ।

चक्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।

ब्रह्मावर्ताङ्गये रण्ये करवीराङ्गये पुरे ।

इष्टवतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ।"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायात् सङ्कलितः ।

(वृषभेदः । स तु गुरुदक्षिणार्थमागताय उत-
थाय कुङ्कुमे दत्तवान् । यथा, महाभारते ।
१।३।११२ ।

"तत्तुल्यं पौष्यः प्रत्यवाच भगवन्धिरेव पात्र-
मासाद्यते भवाञ्च गुणवानतिथिस्तद्विच्छे आहं
कर्त्तुं क्रियतां क्षम इति ।" एतद्विधिबिधिरङ्गम्
तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)

प्याट्, य, वे । भोः । इत्यमरः । १।४।७ ।

प्याय, स्त्री ई ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्यो ई, पीनं

सुखम् । उपसर्गात् प्रप्यानम् । अस्मात् तु प्यानः

पीनः स्नेहः । ड, प्यायते । इति दुर्गादासः ।

प्युव, क उत्पद्यि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । उत्प-

द्यन्ति उत्पसर्गे । क, प्योषयति धनं दाता ।

इति दुर्गादासः ।

प्युव, य इर् भागे । इति । इति कविकल्पद्रुमः ।

(द्विवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।

य, प्ययति धनं दायादः । इर्, अप्ययत् अप्यो-

मीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तिथ्यं ड इत्यन्ये ।

इति दुर्गादासः ।

प्युस, य इर् विभागे । इति कविकल्पद्रुमः । (द्विवा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । य,

प्ययति धनं दायादः । इर्, अप्ययत् अप्योमीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात् तिथ्यं ड इत्यन्ये । इति

दुर्गादासः ।

प्ये, ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-

अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड, प्यायते ।

इति दुर्गादासः ।

प्र, य, (प्रथयतीति । प्रथ + ञः ।) विश्वरूप-

सर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः । अस्यार्थाः । गतिः ।

आरम्भः । उत्कर्षः । सम्प्रतीभावः । प्राथ-

म्यम् । स्थातिः । उत्पत्तिः । व्यवहारः । इति

दुर्गादासप्रथमपुस्तकोत्तमः ।

प्रकटं, त्रि, (प्रकटतीति । प्र + कट + अण् ।)

अष्टम् । अस्य पर्यायः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यः ।

"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सैषं विधीयते ।"

इति भागवतान्तम् ।

(यथा च, देवीभागवते । १।७।१८ ।

"जानन्ति ये न तव देवि । परं प्रभावं

ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दप्रियाः ।

ज्ञातं मयाद्य जननि । प्रकटं प्रभावं

यद्विष्णुरप्यतितरां विवशीष्येति ।")

प्रकटितं, त्रि, (प्र + कट + णि) प्रकाशितम् ।

हेमचन्द्रः । (यथा, देवीभागवते । १।७।१९ ।

प्रकर

“कङ्काव मो भगवति । प्रविनाशितुं चे-
मेच्छासि ते कुव रथां परिहृत्य मौनम् ।
कक्षादिमौ प्रकटितौ किञ्च कालरूपौ
यद्वा भवानि ! हसितुं तु किमिच्छसे जन् ।”)
प्रकम्पनः, पुं, (प्रकम्पयतीति । प्र + कम्पि + क्त्वा +
ञ्च् ।) बाहुः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
माये । १ । ६१ ।

“विशालनारीपरिधानधनन-
स्फुटागसाध्यस्तु लोचनचक्षुः ।
प्रियेभ्य तस्मान्पराधवाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ।”)

नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली । (राक्षस-
विशेषः । इति रामायणम् । प्र + कम्पि + क्त्वा +
ञ्च् ।) कम्पयिष्ये, क्ति ।

प्रकरं, क्ति, (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + कर्त्तृञ्
अप् ।) अगुद । इति मेदिनी । रे, १७८ ।

प्रकरः, पुं, (प्रकीर्यते । प्र + कृ + कर्त्तृञ्
अप् ।) प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + “कटो
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) विकीर्ण-
कुसुमादिः । इति मेदिनी । रे, १७८ । (यथा,
अन्नादके । ३ ।

“यथाश्रयो जगति तन्नागवा वस्तु कुत्रापि
निस्तुलमुक्ता
सुखामकान्तसुखवन्नाशनप्रकरसुखाकारि-
चरणा ।

इवानिजातिरयपचाभिरामगुणमिचामरीसम-
बधः
कुचावहन्मखिविचिचालितः स्फुरितपुत्रादि-
दाननिपुणा ।”)

प्रकरणं, क्ति, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ +
आधारे क्त्वा ।) प्रस्तावः । (उत्तान्तः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६३ । यथा, महाभारते । ३ । २०८ । २१ ।

“एतत्प्रकरणं राजसभिषक्त्य युधिष्ठिर ।।
पतिव्रताणां नियतं धर्मेणावहितः श्रेष्ठः ।”)

अभिनेयप्रकारः । रूपकभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
यज्यसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः । यादः । स

तु एकायांविच्छिन्नसंज्ञकसङ्घः । इति सुश्रवो-
टीकायां दुर्गादासः । (नाटकोक्तप्रकरणं
तद्देहादियेषा, साहित्यदर्पणे । ६ । २७०—२७१ ।

“भवेत् प्रकरणी इत्थं लौकिकं कविकल्पितम् ।
अङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा
वयिक् ।

चापायधर्मेकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ।
विप्रनायकं यथा नृपकटिकम् । अमात्यनायकं
माजलीमाधवम् । वयिङ्गनायकं पुण्यभूषितम् ।

नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि दयं
कथितम् ।

तेन मेदाक्षयस्तस्य तच्च मेदकृतीयकः ।
कितवयूतकारादिषट्षेककचक्रुणः ।

कुलङ्गी पुण्यभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । हे
अपि नृपकटिके । अथ नाटकप्रतिष्ठितानाम्
शेषं नाटकवत् ।”)

प्रकाशः

प्रकटी, क्ति, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ + कर्त्तृञ्
अप् ।) गौरादिनात् डीप् ।) नास्माकम् । चत्वरभूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ।

प्रकर्षः, पुं, (प्र + कृ + भावे क्त्वा ।) उत्कर्षः ।
यथा, काव्यप्रकाशे ।

“गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सन्दर्भः ।”

(यथा च महाभारते । १ । १५६ । १७ ।

“बालोऽपि यौवनं प्राप्य मानुषेषु विशान्वते ।।
सर्वलोकेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वली ।”)

प्रकाशः, पुं, क्ति, (प्रकाशः काशः इति
प्रादिसमासः ।) मलादारभ्य आकाशविहङ्ग-
भागः । गुं क्ति इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खल्वः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ । काशम् ३ ।

इति शब्दरत्नावली । इच्छः ४ । इति राज-
निर्घण्टः । विटपः । श्लघः । इति मेदिनी ।
उ, ११ । (यथा, अमरे । १ । ४ । २७ ।

“मत्तिका मत्तिका प्रकाशतुल्यजालौ ।
प्रशस्तवाचकान्मन्त्रयः सुभावो विधिः ।”)

प्रकाश + कार्यं कन्प्रत्ययेन प्रशस्तार्थे । यथा,
भट्टी । ५ । ६ ।

“इक्ष्वाकामधवासां यौ वीर । रत्नप्रकाशकौ ।
वृथा संखोऽज्ञातां तौ सञ्चरौ भूमिवह्नी ।”

“रत्नप्रकाशकौ प्रशस्तौ राक्षसौ ।” इति
तट्टीकायां जयमङ्गलः ।)

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशं इति गृह्णातीति ।
रा + कः ।) टृष्णः । इति शब्दचन्द्रिका ।

प्रकाशं, जि, (प्रगतं काममिति प्रादिसमासः ।)
यथेष्टितम् । इत्यमरः । (यथा, महाभारते ।
४ । १३ । २६ ।

“चित्रमाख्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकाशं संवत्सं मया सह विलासिनि ।”)

प्रकाशः, पुं, (प्रमेदकरं प्रकटकरणं वेति । प्र +
कृ + कर्त्तृञ् ।) मेदः । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १०८ ।

“अत्राति वा नवात्राति मुहूर्ते वा खेच्छया-
न्यथा ।

येन केन प्रकारेण सुखामपनिनीयति ।”)
साहस्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ।

प्रकाशं, क्ति, (प्रकाशते इति । प्र + काश +
अच् ।) काश्यम् । इति हेमचन्द्रः । (दीप्तिः ।
यथा, महाभारते । ३ । १७१ । २७ ।

“पुनः प्रकाशमभवत् तमसा यस्तुते पुनः ।
भवत्तदर्थो लोकः पुनरप्यु निमज्जति ।”)

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशते इति । प्र + काश + अच् ।)
रौद्रः । तत्पर्यायः । द्योतः २ । आतपः ३ ।

इत्यमरः । १ । ४ । ३४ । राजनिर्घण्टोक्त-
पर्यायाः प्रभाशब्दे दृष्ट्याः । (यथा, पञ्च-
दश्याम् । २ । ३८ ।

“निर्जगद्भोगदृष्टेः प्रकाशतमसी विना ।
क दृष्टं किञ्च ते पथे न प्रत्यक्षं विद्यतु खलु ।”)

प्रदीपः । तत्पर्यायः । स्फुटम् २ । अटम् ३ ।
प्रकटम् ४ । उज्ज्वलम् ५ । अस्तम् ६ । इति हेम-

प्रकीर्ति

चन्द्रः । प्रकाशम् ७ । उज्ज्वलम् ८ । इति जटा-
धरः । प्रकाशः । इति मेदिनी । श्रे, २४ ।
अतिप्रविष्टः । इति शब्दरत्नावली ।

प्रकाशकः, जि, प्रकाशकर्त्ता । प्रकाशयतीत्यर्थे
(क्लृप्) ककप्रत्ययः । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१४ । ६ ।

“तत्र सत्त्वं निर्लेजत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखवज्रेण बध्नाति ज्ञानवज्रेण चानघ ।”)

प्रकाशकज्ञाता, [कृ] पुं, (प्रकाशकस्य ज्ञात-
पत्य ज्ञाता ।) कुकुटः । इति शब्दचन्द्रिका ।

प्रकाशकज्ञातरि, जि ।

प्रकाशात्मा, [नृ] पुं, (प्रकाश आत्मा खल्वर्थे
देहो वा यस्य ।) कर्त्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
अस्तसभावे, जि ।

प्रकाशितं, जि, (प्रकाशो जातोऽस्तीति । प्रकाश +
तारकादिनात् इतच् । यद्वा, प्र + काश +
अच् + क्त ।) प्रकाशविशिष्टम् । तत्पर्यायः ।
दर्शितम् २ । आविष्कृतम् ३ । प्रकटितम् ४ । इति
हेमचन्द्रः ।

प्रकीर्णं, क्ति, (प्रकीर्यते स्तीति । प्र + कृ विच्छेपे +
क्तः ।) यज्यविच्छेदः । इति जटाधरः । चा-
मरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

प्रकीर्णः, पुं, (प्रकीर्यते दुर्गन्धमनेनेति । प्र + कृ +
क्तः ।) पूतिकरजः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रकीर्णः, जि, (प्रकीर्यते स्तीति । प्र + कृ + क्तः ।)
विच्छिन्नः । विकृतः । यथा,—

“प्रकीर्णभाष्ठाभगवेष्यकारिणी
सदैव भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्याभिरतामलज्वा-
मेवविधां स्त्रीं परिवर्त्ययामि ।”

इति लक्ष्मीचरित्रम् ।

नानाप्रकारमिश्रितः । यथा,—

“प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरङ्गनिरयम् ।
इति वेङ्कटेश्वरः ।

प्रकीर्णकं, क्ति, (प्रकीर्ण + कार्यं कन् ।) चामरम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ । विस्तारः । इति
मेदिनी । के, १६६ । यज्यविच्छेदः । इति हेम-

चन्द्रः । पापविशेषः । तथ्यः विष्णुः । यद्दुष्टं
तत् प्रकीर्णकम् ।

“प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा शुक्लमय जाववम् ।
प्रायश्चित्तं युधः कुर्यात् प्राज्ञाशुमते वदा ।”

अनुक्तं अनुक्तविष्कृतिकं पापम् ।

“अतिपातकाद्यन्तमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकम् ।
इति प्रायश्चित्तविधेः ।

प्रकीर्णकः, पुं, (प्रकीर्ण + संज्ञायां कन् ।) तुरङ्गमः ।
इति मेदिनी । के, १६६ । (यथा, महाभारते ।
७ । ३५ । ३७ ।

“आकृष्टान् प्रिचितैर्विधैः श्रुतृदिपाश-
योधिभिः ।

विष्णुसचामरकुपान् विप्रविष्टप्रकीर्णकान् ।”)

प्रकीर्णितं, जि, (प्रकीर्णते स्तीति । प्र + कृ +
क्तः ।) कथितम् । यथा,—

प्रकृतिः

“प्रभूतमत्तं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भे तत् कुर्व्यात् किञ्चादेकं प्रकीर्तितम् ॥”

इति चाणक्यसंयमः ॥

प्रकीर्त्यः, पुं, (प्रकीर्त्यते इति । प्र + कृ + अङ्गादि-
त्वात् यक् ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः ॥ नाटाक-
रञ्ज इति भाषा ॥ इतकरञ्जः । रौटाकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पद्यायो यथा,—
“इतपूर्वकरञ्जोऽयः प्रकीर्त्यः पूतिकोऽपि च ।
स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवत्कञ्चं स स्तुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रकृतं, स्त्री, (प्रकर्ष्य कोलति राशीकरोति
मैत्रिकरोति वेति । प्र + कृल + कः ।) प्रशस्त-
वपुः । इति विकारणशेषः ॥

प्रकृतः, त्रि, (प्रक्रियते स्मेति । प्र + कृ + क्त ।) प्रक-
रणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुसरामः । प्रकर्ष्य
कृतः । अविज्ञतः । प्रपूर्वकज्ञधानोः कर्म्मणि
कृतप्रत्ययः ॥ (प्रकृतान्तः । यथा, माथे ११ १२ २ ।

“प्रकृतजपविधीनामास्तुद्रभिदन्त-
स्तुद्ररपि हितमौद्गिरचरैर्लक्ष्यमर्थैः ॥”)

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्यादिकमनयेति ।
प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरके
विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराद्या-
रौघघ्नद्वयाणां स्वभाविको गुणादिगुणयोगः ।
तद्यथा मावसुप्तयोः शूकरेणयोश्च ।”) योनिः ।
लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमात्यः । सुहृन् । कोषः ।
राष्ट्रम् । दुर्गम् । बलम् । (यथा, मनौ ६।२८४ ।
“स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषद्वयौ सुहृत्तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥”
धर्माध्यक्षादिसप्तप्रकृतयो यथा,—

“धर्माध्यक्षो घनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा देवश्च सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥”)
पौराणां श्रेष्ठयः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ८ ।
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । २० ।

“प्रथिपत्य ततस्तस्मै दत्ताज्ञेयाय सोऽर्जुनः ।
आनाय प्रकृतीः सन्ध्याभिवेकमयुक्तम् ॥”
स्वरूपावस्था । यथा, हितोपदेशे । २ । १६६ ।
“क्षेदितो महितुश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
सक्तो दादशभिर्वर्षैः चपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥”)
शुक्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा,—
“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निष्ठाचावित्तित्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य याः
स्थिताः ॥”

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ॥)
योचित् । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति
धरणिः । पञ्चभूतानि । करणम् । गुह्यम् । जन्तुः ।
एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । माता । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्ययात् प्रथमः । स च
हिधा धातुर्नाम च । इत्यनयपालः ॥ (प्रकर्ष्य
छट्पादिकं करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि
क्तिच् ।) भगवतो मायाया शक्तिः । सा च
परापरभेदेन द्विधा । यथा,—

प्रकृतिः

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वान्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूता महाबाहोः यदेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥

“एवं ओतारमभितुलीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा
छट्पादिकसंख्येन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरु-
पविशन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति
द्विधाम् । भूमादीनि पञ्चभूतसंख्यायामनः-
शब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन
तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्-
कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना । यदा
भूमादिशब्देः पञ्च महाभूतानि खण्ड्यैः सह
एकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं
तेनैव तत्कार्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धि-
रिति महत्तत्त्वम् । मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयं
अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे
प्रकृतिर्मायाया शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं
प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वान्तर्भाव-
विवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च क्षेत्राध्याये
इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयि-
ष्यति ।

‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरप्युक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं पञ्च चेन्द्रियगोचरा ॥’

इति ॥ ४ ॥

अपरामिमां प्रकृतिसुप्तसंहरन् परां प्रकृति-
माह अपरेयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता
इयमपरा निरुक्ता जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः
सकाशात् परां प्रकृत्यामन्या जीवभूता जीव-
स्वरूपा मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यथा
चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया स्वकर्म्मद्वारेणैदं जग-
द्धार्यते ॥ ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यथा,—

“सत्त्वं रजस्तमस्यैव गुणत्रयसुहातृतम् ।

साम्यावस्थितिरैतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥

केचित् प्रधानमिदं ब्रह्मरूपकमपरे जगुः ।

एतदेव प्रजावृष्टिं करोति विकरोति च ॥”

इति मातुल्ये ७ अध्यायः ॥

तत्पण्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३
शक्तिः ४ चैतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या नामान्तराणि यथा,—

“तमोऽव्यक्तं शिवो घाम रजो योनिः सनातनः ।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽप्ययौ ॥

अनुक्तिमनूनं वायकम्यमचलं भुवम् ।

सदस्यैव तत्त्वमस्यक्तं त्रिगुणं स्तुतम् ।

योगानि नामधेयानि नरेन्द्रात्मचिन्तकैः ॥

अव्यक्तनामानि गुणाश्च तत्त्वतो

यो वेद सन्धाणि गतीश्च केवलाः ।

विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्

स तृच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ ७ ॥

सा पञ्चविधा ।

प्रकृतिः

“गच्छेन्नृपणनी दुर्गा राक्षा कच्छीः सरस्वती ।
सावित्री च वृद्धिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी
स्तुता ॥” ७ ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“प्रकृतवाचकः प्रश्न कृतिश्च वृद्धिवाचकः ।
वृद्धौ प्रकृता वा देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥
गुणे प्रकृते सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ ।
मध्यमे रजसि कृत्वा तिष्ठन्स्वप्नामसः स्तुतः ॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा वा सर्वशक्तिरमन्विता ।
प्रधाना वृद्धिकरयै प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥
प्रथमे वर्तते प्रश्न कृतिश्च वृद्धिवाचकः ।
वृद्धेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकी-
र्तिता ॥” ७ ॥

तासां उत्पत्तिः स्वरूपश्च यथा,—

“योगेनात्मा वृद्धिविधौ द्विधाकूपो बभूव च ।
पुमांश्च दक्षिणाङ्गाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः
स्तुता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या निष्ठा वर्ततेनौ ।
वयात्मा च वयाशक्तिर्यथायौ दाहिका स्तुता ॥
अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते ।
सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् । श्रवत् पश्यति नारदः ॥
स्नेहामयं स्नेह्या च श्रीलक्ष्मस्य विद्वत्तया ।
सावित्रेभूव सहसा भूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तदाज्ञया पञ्चविधा वृद्धिकर्म्मणि वेदतः ॥”

दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—

“अथ भक्ताशुरीधादा भक्ताशुयहवियक्षा ।
गच्छेन्नृपणनी दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥
नारायणो विष्णुमाया पूर्वाब्रह्मस्वरूपिणी ।
ब्रह्मादिदेवैर्मणिभिर्मनुभिः पूजिता स्तुता ॥
सर्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्वरूपा सनातनी ।
धर्मसत्यपुण्यकीर्तिर्यशोमङ्गलदायिनी ॥
सुखमोक्षद्वयदात्री शोकासिद्धिदुर्गाश्रिणी ।
शरणागतदीनार्तपरिजानपरायणा ॥
तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।
सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीशस्य सन्ततम् ॥
विद्वत्परी विद्वत्तया विद्विदा सिद्धिदेवरी ।
बुद्धिर्निद्रा श्रुतपिपासा ह्याया तन्ना दया
स्तुतिः ॥

जातिः शान्तिश्च शान्तिश्च कान्तिर्भान्तिश्च
चैतना ।

तुष्टिः पुष्टिस्तथा कच्छीर्भूतिर्माता तथैव च ॥
सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
उक्तः श्रुतौ श्रुतिगुणशान्तिस्वरूपं यथागमम् ॥
गुणोऽख्यनतोऽनन्ताया अपराश्च निशामय ॥”
कच्छीप्रकृतिर्यथा,—

“इदं सर्वस्वरूपा या पश्चा च परमात्मनः ।
सर्वसम्यक्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥
कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व-
मङ्गला ।

लोभमोहकामरौषाहङ्कारपरिवर्तिता ॥

भक्ताशुक्ता पश्यन् सर्वभ्यश्च पतिव्रता ।

प्रायतस्या भगवतः प्रेमप्राप्ती प्रियंवदा ॥

प्रकृतिः

सर्वश्रुत्यात्मिका सर्वजीवनीपायकपिणी ।
महालक्ष्मी च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ॥
कर्णे च खर्गलक्ष्मी च मर्त्यानां दृष्टिमान्मया ।
सर्वप्राणेषु त्रयेषु श्रीभारुपा मनोहरा ॥
श्रीतिरुपा पुण्यवती प्रभारुपा वृषे च ।
वाक्पिण्यरुपा वक्त्रिणी पापिनी कलहाङ्गुरा ॥
दयामयी भक्तिमती भक्तानुग्रहकातरा ।
जपले जपला भक्ता सम्पदे च वनाय च ॥
जगन्नीव नृतं सर्वं यथा देवा विना तुने ।।
शक्तिर्द्वितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्पत्ता ॥
सर्वपूजा सर्वकल्याणा मतो निशा-
मय ॥” २ ॥ * ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा,—
“वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मनः ।
सर्वविद्या सर्वरुपा वा च देवी सरस्वती ॥
खण्डिकविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम् ।
नामाप्रकारविद्वान्मेदार्थकल्पनाप्रदा ॥
धात्या बोधस्वरुपा च सर्वसन्देहभञ्जनी ।
विचारकारिणी व्यत्यकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
सरसङ्गीतसन्धानमालकाररूपिणी ।
विवयज्ञानवायुपा प्रतिविम्बेषु जीविनाम् ॥
धात्या सुदाकरा शान्ता वीणापूजकधारिणी ।
श्रुत्यु सत्त्वस्वरुपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्दैश्च सुसुदाभोजनसन्निभा ।
जपन्ती परमात्मानं श्रीज्ञानं रत्नमालया ॥
तपःस्वरुपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरुपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यथा विना च विन्ध्यो भूको नृतसमः सदा ।
देवी तृतीया गदिना अमुक्ता जगदम्बिका ॥
यथागमं यथाकिञ्चिदपरा संनिबोध मे ॥” ३ ॥ * ॥
सावित्री प्रकृतिर्यथा,—

“माता चतुर्थी वेदानां वेदज्ञानच हृन्वसाम् ।
सन्धावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षणा ॥
द्विजातिजातिरुपा च जपरुपा तपस्विनी ।
ब्रह्मण्यतेजोरुपा च सर्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररुपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संस्कारं दर्शं वाङ्मन्त्रिमुहये ॥
मुहुरस्फटिकचङ्काशा मुहुरसत्त्वस्वरुपिणी ।
परमानन्दरुपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरुपा च निर्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिस्तदधिष्ठातृदेवता ॥
यत्पादरजसा पूतं जगत् सर्वञ्च नारद ।।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमीं वर्णयामि ते ॥” ४ ॥

राधाप्रकृतिर्यथा,—
“प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमा सर्वाभ्यः सुन्दरी वरा ॥
सर्वसौभाग्ययुक्ता च मानिनी गौरवायिता ।
वामाङ्गीश्वररुपा च गुणीन तेजसा समा ॥
यदा वरा वारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरुपा च धन्या मान्या च पूजिता ॥
राजक्रीडाधिदेवी च लक्ष्म्य परमात्मनः ।
राजसङ्कलसंभूता राजसङ्कलमयिता ॥

प्रकृतिः

रासेन्दरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोवोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ॥
परमाङ्गावरुपा च सन्तोषहर्षरूपिणी ।
निर्गुणा च शुभाकारा निर्मितालक्षरूपिणी ॥
निरीहा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदाशुसारधानेन विद्याता वा विचक्षणेः ॥
हृदिहृदा लसद्देशा सुरैर्मैर्निपुणैः ।
वद्विमुह्यंशुकावाणा रमानङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाङ्कुरपुटश्रीयुक्ताविग्रहा ।
श्रीज्ञानभक्तिदा सैव दात्री च सर्वसम्पदाम् ॥
अवतारे च वाराहे वृषभानुसुता च वा ।
यत्पादपद्मसंस्पर्शपवित्रा च वसुन्धरा ॥
ब्रह्मादिभिरहृदा वा सर्वहृदा च भारते ।
खीरत्रसारसंभूता लक्ष्म्यवत्स्थलोष्णला ॥
यथा घने नवघने जोला सौदामिनी तुने ।।
वटिपर्षसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
यत्पादपद्मनखरहृदये चालमुहये ।
न च हृदापि स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा हृदा सुवि हृन्वावने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्तिता ॥
अंशरुपा कलारुपा कलांशप्रसतुङ्गवा ।
प्रकृतिः प्रतिविम्बेषु देव्यश्च सर्वयोचिताः ॥
परिपूर्णातमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्तिता ।
या याः प्रधानांशरुपा वर्णयामि निशामय ॥” ५ ॥

गङ्गा यथा,—
“प्रधानांशस्वरुपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसंभूता हररुपा सनातनी ॥
पापिपापेन्दुहाय ज्वलदिवनरूपिणी ।
सुखस्यार्थस्नानपाने निर्वाणपददायिनी ॥
गोलोके स्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररुपा तीर्थानां सरिताश्च परा वरा ॥
शम्भुमौलिकटामेवमुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ।
तपःसन्तापिनी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ॥
चन्द्रपदाक्षीरनिभा श्रुत्यु सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-
प्रिया ॥” ६ ॥

तुलसी यथा,—
“प्रधानांशस्वरुपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरुपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तपःसङ्कल्पपूजादिस्तदःसम्पादिनी तुने ।।
सारभूता च पुष्पाणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनस्यार्थनाभ्याश्च सद्योनिर्वाणदायिनी ।
कलौ कलुषमुक्तेभिरदाहायामिस्वरूपिणी ॥
यत्पादपद्मसंस्पर्शस्तदःपूजा वसुन्धरा ।
यत्सर्गदर्शं वाङ्मन्त्रि तीर्थानि चालमुहये ॥
यथा विना च विम्बेषु सर्वकर्मोतिनिष्कलम् ।
मोक्षदा या सुसुचूर्णा कामिनी सर्वकामदा ॥
कल्पवृक्षस्वरुपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
आशाय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥” ७ ॥

मनसा यथा,—
“प्रधानांशस्वरुपा वा मनसा कल्पपालका ।
शङ्करप्रियप्रिया च महाज्ञानविशारदा ॥

प्रकृतिः

नागेश्वरस्थानन्तस्य भगिनी नामपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥
नागेश्वरमययुक्ता वा नागभूषणभूषिता ।
नागेश्वरैर्बन्दिता विद्वद्योगिनी नागशाधिनी ॥
विष्णुरुपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तपःस्वरुपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥
दिव्यं चित्रचवर्चसं तपस्तप्तं यथा चरेः ।
तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विना च भारते ॥
सर्वमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरुपा परमा ब्रह्मभावेन सत्परा ॥
जरतुकावसुनेः पत्नी लक्ष्मीशस्य पतिव्रता ।
आक्षीकस्य तुनेर्माता प्रवरस्य तपस्वि-
नाम् ॥” ८ ॥

वह्नी यथा,—
“प्रधानांशस्वरुपा वा देवसेना च नारद ।।
मातृकासु पूज्यतमा वा च वह्नी प्रकीर्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपाजनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ॥
वह्नीश्वरुपा प्रकृतेस्तेन वह्नी प्रकीर्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरनिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा वृहत्तरुपा च योगिनी ।
पूजा हादशमासेषु यस्या विम्बेषु सन्ततम् ॥
पूजा च छतिकागारे परा वह्निने शिष्टोः ।
एकविंशतिमेवैव पूजा कस्याद्यहेतुकी ॥
शुचिस्त्रियमिता चेवा गित्वा कान्धा ह्रुतिः परा ।
मातृरुपा दयारुपा शम्भुद्रव्यरूपिणी ॥
जले स्थले चान्तरीचे शिशूनां सप्रगोचरे ॥” ९ ॥

मङ्गलचण्डी यथा,—
“प्रधानांशस्वरुपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुख्यसंभूता सर्वमङ्गलदा सदा ॥
वह्नी मङ्गलरुपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी वा पश्चितैः परिकीर्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविम्बेषु बन्दिता ।
पञ्चोपचारैर्योषिर्भक्ता च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनेभ्यश्चश्रीमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापानिदुःखदारिद्र्याश्रिणी ॥
परितुष्टा सर्ववाङ्माप्रदात्री सर्वयोचिताम् ।
वह्नी चण्डेन संहर्तुं शक्ता विभं महेन्दरी ॥” १० ॥

काली यथा,—
“प्रधानांशस्वरुपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाललाटसम्भता रणे शुभनिशुम्भयोः ॥
दुर्गाङ्गीश्वररुपा वा गुणीन तेजसा समा ।
कोटिचन्द्रप्रभाङ्कुरपुटजाज्वलाविग्रहा ॥
प्रधाना सर्वशक्तीनां वरा वलवती परा ।
सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा विद्वद्योगिनी ॥
लक्ष्मभक्ता लक्ष्मतुल्या तेजसा विभ्रमेर्गुणैः ।
लक्ष्मभावनाया शम्भु लक्ष्मवर्णा सनातनी ॥
संहर्ता सर्वब्रह्माखं शक्ता गित्वासमावतः ।
रखं दैत्यैः समं तस्याः क्रौञ्चया जोकरचया ॥
धर्मार्थकाममोक्षां हातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना तुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥” ११ ॥

प्रकृतिः

[वसुधैव कुटुम्बकम्]—

“प्रधानांशरूपा च प्रकृतेः वसुधैव ।
आधाररूपा सर्वेषां सर्वशस्यप्रकृतिका ।
रक्षाकरा रक्षणार्थं सर्वरक्षाकरालया ।
प्रजाभिश्च प्रजैश्च पूजिता वन्दिता सदा ।
सर्वोपजीवरूपा च सर्वसम्यदिधाधिनी ।
यथा विना जगत् सर्वं निराधारं चराचरम् ॥७॥
प्रकृतेः कला या यास्ता निबोध सुनीचर ! ।
यस्य यस्य च याः पञ्चकलाः सन्ता वर्जयामि ते ।
आद्या देवी वसुधैव प्रकृतिं विदुः लोकेषु पूजिता ।
यथा विना च विद्वानं न यद्वीतुं सुराः क्षमाः ॥१॥
दक्षिणा यक्षपत्नी च द्रोणा सर्वं पूजिता ।
यथा विना च विद्वेषु सर्वं कर्म न निष्फलम् ॥२॥
संध्या पित्र्यां पत्नी च सुनिर्मलं सुनिर्भरैः ।
पूजिता पित्रदानं निष्कलं यथा विना ॥३॥
अक्षिदेवी वायुपत्नी प्रतिविम्बेषु पूजिता ।
आदानं प्रदानं निष्कलं यथा विना ॥४॥
पुष्टिगणपतेः पत्नी प्रतिविम्बेषु पूजिता ।
यथा विना परिच्छिन्नाः पुमांसो योषितो
भवेत् ॥ ५ ॥

अनन्तपत्नी तुष्टिः पूजिता वन्दिता भवे ।
यथा विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सन्ततम् ॥६॥
इष्टानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः ।
सर्वलोका हरिदाश्च विम्बेषु च यथा विना ॥७॥
धृतिः क्षितिपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता ।
सर्वलोका अधिपतिः स्युर्जगत्सु च यथा विना ॥८॥
यमपत्नी क्षमा साक्षी सुशीला सर्वपूजिता ।
समुत्पत्त्याश्च वृष्ट्याश्च सर्वलोका यथा विना ॥९॥
क्रीडाधिष्ठातृदेवी च कामपत्नी रतिः सती ।
केजिकौतुकहीनाश्च सर्वलोका यथा विना ॥१०॥
सत्यपत्नी सती सुक्तिः पूजिता जगतां प्रिया ।
यथा विना भवे लोका बन्धुनारहिताः सदा ॥११॥
मोक्षपत्नी ह्या साक्षी पूजिता च जगत्प्रिया ।
सर्वे लोकाश्च सर्वत्र निजुराश्च यथा विना ॥१२॥
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं जीवन्मृतपरं सुते ॥१३॥
सुकर्मपत्नी कौर्मिश्च धन्या मान्या च पूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं यशोहीनं नूनं यथा ॥१४॥
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसम्पत्ता ।
यथा विना जगत् सर्वसुखमिव नारद ! ॥१५॥
अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसुखं विधिनिर्मितम् ॥
सर्वे चादर्शना या च चेतयां कृष्णरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च हापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका बलान् ।
क्षयतेन सर्वं आत्मा भ्रमयेव गृहे गृहे ॥ १६ ॥
शान्ति-१७ रक्षा १८ च भार्ये दे सुशीलस्य
च पूजिता ।
याभ्यां विना जगत् सर्वसुखमिव नारद ! ॥
ज्ञानस्य भार्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१८ मेधा २०
सूति-२१ सत्या ।
याभिर्मिना जगत् सर्वं स्रष्टुं नृत्तमं तदा ॥

प्रकृतिः

अस्मिन् धर्मपत्नी सा कान्तिरूपा मनोहरा ।
परमा सा च विष्णोश्च निराधारा यथा विना ॥
सर्वत्र शोभारूपा सा लक्ष्मीर्मूर्तिमती सती ।
श्रीरूपा अस्मिन् रूपा च मान्या धन्या च पूजिता
॥ २२ ॥
कालाभिरुद्रपत्नी च निद्रा सा विद्वयोमिनी ।
सर्वलोकाः समाच्छन्ता मायायोगेन रात्रिषु ॥२३॥
कालस्य तिस्रो भार्याश्च सन्ता-२४ रात्रि-२५
दिनाश्च २६ ।
याभिर्मिना विधात्रा च संस्थां कर्तुं न शक्यते ॥
सुत-२७ पिपासे २८ मनोभार्ये धन्ये मान्ये
सुपूजिते ।
याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्वं युक्तचित्तमेव च ॥
प्रभा च २९ रात्रिका ३० चैव दे भार्ये तेजस-
सत्या ।
याभ्यां विना जगत् सर्वं विधातापि नहीचरः ॥
कालकन्ये ऋतु-३१ अरे ३२ प्रचरस्य प्रिये
प्रिये ।
याभ्यां जगत् समुच्छ्रितं विधात्रा निर्मितं विधौ ॥
निद्राकन्या च तन्त्रा ३३ सा प्रीति-३४ रक्षा
सुखप्रिये ।
याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्वं विधिपुत्रविधिविधौ ॥
वेराग्यस्य हि जाये च अज्ञा-३५ भक्ती ३६ च
पूजिते ।
याभ्यां शब्दजगत् सर्वं जीवन्मुक्तमिदं सुते ! ॥
अदिति-३७ देवमाता च सुरभी ३८ च गर्वा
प्रसूः ।
दितिश्च ३९ देवजननी कदम्ब ४० विनता ४१
दनुः ४२ ॥
उपयुक्ताः ऋद्विधौ एताश्च प्रकृतेः कलाः ४३
कलाश्चान्याः सन्ति वक्रास्तास्तु काश्चिन्निबोध मे ॥
रोहिणी ४४ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४५ सूर्यस्य
कामिनी ।
श्रुतरूपा ४६ मनोभार्या शचीकन्या च गेहिनी
४७ ॥
तारा ४८ वृहस्पतिभार्या वसिष्ठस्य त्वर-
क्षती ४९ ।
अहल्या ४९ गौतमिनी तु सान्द्रया ५० त्रिका-
मिनी ॥
पित्र्यां मानसी कन्या मेनका ५१ सात्विका-
प्रसूः ।
लोपासुद्रा ५२ तथा भूती ५३ कुबेरकामिनी
तथा ॥
वरुणानी ५४ यमकी च वलेन्मिन्नावली ५५
तथा ।
कुन्ती च ५६ हयमन्ती च ५७ यशोदा ५८
देवकी ५९ सती ।
गान्धारी ६० द्रौपदी ६१ सखा ६२ सावित्री ६३
सत्यवतुप्रिया ।
वृषभासुप्रिया साक्षी राधाभाता कलावती ६४ ॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७
कौटभी ६८ तथा ।

प्रकृतिः

रेवती ६९ सख्यभामा ७० च कान्तिनी ७१
लक्ष्म्या ७२ तथा ॥
जाम्बवती ७३ नायजिती ७४ मित्रविद्या ७५
तथापरा ।
लक्ष्म्या ७६ रुक्मिणी ७७ सीता ७८ सर्व-
लक्ष्मीः प्रकीर्तिता ॥
कला योजनगन्ता च ७९ आसमाता महासती ।
वायुपत्नी तथोवा ८० च चित्रवेला च ८१
तत्सखी ॥
प्रभावती ८२ भाद्रपदी ८३ तथा मायावती ८४ सती ।
रेवती ८५ च भृगोभाता क्षितिमाता च
रोहिणी ८६ ॥
एकानंशा ८७ च दुर्गाश्च श्रीकृष्णभक्तिनी सती ।
वक्राः सन्ति कलाश्च प्रकृतेरेव भारते ॥
या याश्च यामदेव्यस्ताः सन्ताश्च प्रकृतेः कलाः ।
कलांशंश्वसुहृताः प्रतिविम्बेषु बोधितः ८८ ॥
योषितामपमानेन प्रकृतेः पराभवः ।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती ॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वज्राजहारचन्दनेः ।
कुमारी चाष्टवर्षीया वज्राजहारचन्दनेः ।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥ ९ ॥
सन्ताः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यामाः ।
सत्तांशाश्चोत्तमा श्रेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥
मध्यामा राजसाश्चाष्टाश्च भोग्याः प्रकी-
र्तिताः ।
सुखसम्भोगवशाश्च स्वकार्यं तत्पराः सदा ।
अधमास्तामसाश्चाष्टा अज्ञानकुलसम्भवाः ॥
दुर्मखाः कुलटा धूर्ताः खतन्त्राः कलहप्रियाः ।
एषिणां कुलटा याश्च सर्गे चासुरसं गन्ताः ॥
प्रकृतेस्तामसांशाः पुंस्यः परिकीर्तिताः ।
एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्तनम् ॥ १० ॥
ताश्च सन्ताः पूजिताश्च पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
पूजिता सुरधेनादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधार्थिना ॥
तत्पञ्चाङ्गनां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
जातादौ दक्षपत्न्याश्च निहन्त्या देवदानवान् ॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तृश्च निन्दया ।
जज्ञे हिमवनः पञ्चां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥
गणेशश्च स्वयं लघुः स्कन्दो विष्णुकुलोद्भवः ।
बभूवुस्तु तनयौ पञ्चात्तस्याश्च शौनक ! ॥
लक्ष्मीर्लज्जयभूषेण प्रथमे परिपूजिता ।
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चाङ्गदेवतासु निमानवैः ॥
सावित्री चान्धपतिना प्रथमे परिपूजिता ।
तत्पञ्चाङ्गसु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मया परिपूजिता ।
तत्पञ्चाङ्गसु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
प्रथमे पूजिता राधा गोकुले रासमण्डले ।
मौर्गमाखां कार्त्तिकस्य लक्ष्मिं परमात्मना ॥
गोपिकाभिश्च गोपैश्च वाजिकाभिश्च वाजकैः ।
गवां गणैः सुरभ्या च तत्पञ्चाङ्गायया हरैः ॥
तदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्मुनिभिर्महामुनिभिः ।
पुण्यधूपादिभिर्मन्त्रा पूजिता वन्दिता सदा ॥

एथियां प्रथमे देवीं सुधनेनेव पूजिता ।
शङ्करेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥
चिन्तुं लोकेषु तत्प्रसादाद्यया परमात्मनः ।
पुण्यधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता तुभिः सुरैः ॥
कलयया याः समुद्भूताः पूजितास्तान् भारते ।
पूजिता ग्रामदेशेषु यामे च नगरे सुते ॥
एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम् ।
यथागमं कथयन् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिल्लोके प्रकृतेश्चरितं
नामानुक्रमः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पुरुषनाम्नो-
ऽर्थे प्रकृतेर्नाम्न उच्चार्यता यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधांसुखायै पश्चात्तुल्यं विदुर्मुधाः ।
विमित्तमस्य मां भक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

विमित्तमस्य विविधं कथयामि निग्रामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ।
गरीयसीति जगतां माता श्रुतगुणैः पितुः ॥
राधाकृष्णोति गौरीशेखरेण शब्दः श्रुतौ श्रुतः ।
कृष्णराधेश्वरगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ॥
प्रसीद रोहिणीचन्द्रेण यद्वाङ्मार्गमिदं मम ।
यद्वाङ्मार्गं मया दत्तं संश्रया सह भास्कर ॥
प्रसीद कमलाकान्त यद्वाङ्मम पूजनम् ।
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे सुनिसत्तम ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्त्रीतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्वावत्येव ससम्भमः ॥
आदौ पुरुषसुखायै पश्चात् प्रकृतिसुखरेत् ।
स भवेन्नाहगामी च वेदातिक्रमणे सुते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रील्लोकाज्जल्लोके ५० अध्यायः ॥

प्रकृष्टं, त्रि, (प्रकृष्टते इति । प्र + कृष्ट + क्त ।)
प्रकर्षयुक्तम् । तत्पठ्यायः । सुखम् २ प्रसुखम् ३
प्रवर्धम् ४ वर्धम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरो-
गम् ८ अनुत्तरम् ९ प्राग्रहम् १० प्रवेकम् ११
प्रधानम् १२ अप्येसरम् १३ उत्तमम् १४
अयम् १५ ग्रामणीः १६ अग्रणीः १७ अग्रि-
मम् १८ जाह्नम् १९ अग्रम् २० अनुत्तमम् २१
अनवरहम् २२ प्रेष्ठम् २३ पराहम् २४
परम् २५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रकृष्टा मन्यते सर्वान् प्रकृतीर्भूयम् ।
अनुष्णितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”
आह्वयम् । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८२ ।

“रथाङ्गेन तदा ऋद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयोः ॥”)

प्रकोष्ठः, पुं, (पुङ्गव्यतेनेनेति । प्र + कुष निष्कर्षे +
“उचिक्नुमीति ।” उणा० २ । ४ । इति खम् ।)
कपोलीरधोमखिवन्धपयन्तज्जलभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८०० । (यथा, रघुः । १ । ५६ ।

“ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानाङ्गवधोरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कसुखेन पवित्रा
शरावणन्यामनुनाहिकौजवः ॥”)

यद्वाङ्मार्गमिदम् । वीथी इति विहोन्द इति
च स्थातम् । इति प्रचाणशब्दटीकायां भरत-
सुङ्गतमपुरेशाः । (यथा, मानवे । ७ । २२३ ।
शोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ।

“ततः सन्धोपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात्
कचान्तरं विविक्तप्रकोष्ठवकाशमन्यद्गत्वा
यद्वाङ्मनरे धृतशब्दो रक्षस्याभिधायिनां
चराणां स्वभापारं श्रवय्यात् ॥”)

प्रखरः, पुं, (प्र + खर + टोदरादित्वात् वाधुः ।)
अन्धकवचः । इति शब्दमाज्ञा ॥ प्रखर इति च
पाठः ॥

प्रक्रान्ता, [नृ] त्रि (प्र + क्रम + टप् ।) उपक्रम-
कर्ता । आरम्भकर्ता । इति व्याकरणम् ॥

प्रक्रमः, पुं, (प्र + क्रम + भावे घञ् ।) क्रमः ।
अवसरः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ प्रथमारम्भः ।
तत्पठ्यायः । उपक्रमः २ । इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६३ ।

“पूर्वजैरपि हि प्राचीं प्रक्रमेण जिता दिशः ।
गङ्गोपकण्ठे वासश्च विहितो हस्तिनापुरे ॥”)

प्रक्रान्तः, त्रि, (प्र + क्रम + क्तः ।) प्रकरणस्थः ।
आरम्भः । यथा, भट्टः । ४ । ११ ।

“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तर्षा पतत्रिभ्यः प्रवृद्धः प्रथमनृचिम् ॥”

प्रक्रिया, स्त्री, (प्र + कृ + श्चः ।) श्रुपदीनां चामर-
धृगन्धश्चधारणादित्यापारः । तत्पठ्यायः ।
अधिकारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥
अधीकारः ३ नियतविधिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रकृतकायम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । १११ । ५८ ।

“नोष्कृतं सहते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
शुचैरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥”)

प्रक्रिमः, त्रि, (प्र + क्रिद् + क्तः ।) दृष्टः । इति
जटाधरः ॥ प्रकर्षेण क्लेदयुक्तश्च ॥

प्रक्रयः, पुं, (प्र + क्रय शब्दे + “कणो वीणायाश्च ।”
३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणायाः कथितः ।
वीणाशब्दः । तत्पठ्यायः । प्रक्रयः २ । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४४ । सुक्रयः ३ सुक्रयः ४ उप-
क्रयः ५ उपक्रयः ६ । इति भरतः ॥

प्रक्रायः, पुं, (प्र + क्रय + घञ् ।) प्रक्रयः । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४४ ॥

प्रचरः, पुं, (प्रकर्षेण चरति सञ्चलतीति । प्र +
चर + घञ् ।) अन्धसन्नाहः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३१७ ॥

प्रचालनं, स्त्री, (प्र + चालि + क्युट् ।) धावनम् ।
मार्जनम् । यथा,—

“धर्मायै यस्य विवेका वरं तस्य निरीहता ।
प्रचालनाहि पङ्क्त्य दूरादस्यार्थं वरम् ॥”

इति हितोपदेशे १ परिच्छेदः ॥

प्रचालितः, त्रि, (प्र + चालि + क्तः ।) धौतः ।
मार्जितः । इति हज्जायुधः ॥

प्रक्षेपः, पुं, (प्र + क्षिप + घञ् ।) औषधादिषु
क्षेपणीयवचनम् । यथा,—

“प्रक्षेपः पारिकः काष्ठात् केचि कल्लवमो मतः ।
शोकश्रावचतुर्भागं वातपित्तकफानिषु ॥

चौमं कवाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ।
मात्रा चौमप्रतादीनां केचि काये च चूर्णवत् ॥
माषिकं हृद्गु चिन्मूत्रं जरणाद्यास्तु
प्राणिकाः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

विक्षेपः । यथा, “समित्तक्षेपान्तं कर्मे कृत्वा ।”
इति भवरेवमङ्कः ॥ (प्रहरणम् । यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । १६ ।

“मनोरञ्जितैर्दृष्टतो हृन्नीषो बन्धकूवरः ।

पक्षेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवक्ष्यकः ॥”)

प्रक्षेप्यं, स्त्री, (प्र + क्षिप् + क्युट् ।) प्रकर्षेण
क्षेपः । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६४ ।

“अथैव प्रक्षेप्यात् विशं भागं युष्मन् वृषो हरेत् ॥”)

प्रक्षेप्यः, पुं, (प्रक्षेप्यतीति । प्र + क्षिप् अच्यक्त-
शब्दे + क्युट् ।) नाराचः । इत्यमरः । १ । ८ । ८४ ॥

प्रक्षेप्यः, स्त्री, (प्रक्षेप्य + टाप् ।) यदा, प्रक्षे-
प्यं अच्यक्तशब्दोऽस्यस्या इति । अच् । टाप् ।

नाराचः । इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रक्षेप्यः, पुं, (प्रक्षेप्यतीति । प्र + क्षिप् अच्यक्त-
शब्दे + क्युट् ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भगी-
रथः ॥

प्रक्षेप्यः, स्त्री, (प्रक्षेप्य + टाप् ।) नाराचः ।
इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रखरः, पुं, (प्रकृष्टः खरः ।) हयवन्नाहः । कुकुरः ।
अन्धतरः । अन्धनखरे, त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रख्यः, त्रि, (प्रख्यातीति । प्र + ख्या ख्याती +
कः ।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।

“दिपसगरद्वयप्रख्येद्वारेः सौधेषु शोभितम् ।

गुप्तमभ्यस्यप्रख्येगोपुरेऽर्धेन्द्रोपमैः ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १२ । २०४ । ८ ।

“ज्ञानसुतपद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्मणः ।
यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥”)

प्रख्यातः, त्रि, (प्र + ख्या + क्तः ।) प्रकृतख्याति-
युक्तः । विख्यातः । यथा,—

“यस्य आकरखे वरेण्यघटनास्तीताः प्रख्याता दृष्ट
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थ-
मेकोऽनुतः ॥”

इति सुम्भबोधशेषे तच्छेषपदम् ॥

प्रख्यातवचनः, पुं, (प्रख्यातो वक्ता जनयिता यस्य ।
कप् ।) विख्यातपिच्छकः । यथा,—

“स्वादासुध्याययोऽनुसुध पुनः प्रख्यातवचनः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥

प्रख्यातिः, स्त्री, प्रकृतकीर्तिः । विख्यातिः । प्रपूर्व-
ख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्ना ॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रत्यावर्तो गच्छो यन्त्रियस्य ।)
कुर्परोरपरिकचपर्यन्तभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ८०० ॥

कशुद अवधि वगल पर्यन्त इति भाषा ॥

प्रगल्भा

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् ङीष्)
बहिःप्राकारः । दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ४३ ।

“प्रगल्भीः कारयेत् सन्ध्याकाशजगतीक्ष्णः ॥”

प्रगतजानुः, त्रि, (प्रगते संज्ञिते जानुनी यस्य ।)

प्रगतजानुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रगतजानुकः, त्रि, (प्रगते जानुनी यस्य । कम् ।)

यस्य जानुगोर्मध्ये निधं कादाधितुर्वा मह-

द्वन्द्वराजं सः । पापाराक् यत्ति इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । प्रगुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥

प्रगुः ३ प्रगतजानुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगन्धः, पुं, (प्रगन्धो गन्धो यस्य ।) पर्यटः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

प्रगल्भा, त्रि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धाट् +

पचाद्यच् ।) प्रत्युपपन्नमतिः । तत्पर्यायः ।

प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भां कुर्वते मनुष्यं

राजा ज्ञानं वे कुर्वते मनुष्यान् ॥”

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल् ।)

प्रगल्भान् । तत्पर्यायः । उत्साहः २ अभि-

योगः ३ उद्यमः ४ प्रौढिः ५ उद्योगः ६ किय-

देतिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति

हेमचन्द्रः । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,

“निःप्रह्वं प्रयोगेषु बुधैस्तदा प्रगल्भता ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ३२ ।

“आय्याप्यन्वती तत्र आपारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरस्त्रीणां प्रगल्भता ॥”)

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते धृष्टा भवतीति । प्र +

गल्भ धाट् + पचादित्वाच् । ततष्टाप् ।)

नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । पतिमात्र-

विषयकेनिकलापकोविदा । अस्याश्चेष्टा रति-

प्रीतिः । आनन्दादात्मसंमोहः । रतिप्रीति-

र्यथा,—

“संश्रयस्तनमाकलय वदनं संश्रय कलस्यजं

निष्पीयाधरविममन्मरमपात्रस्य युदस्थालकम् ।

देवस्यामुजिगीपतेः ससुदयं जिज्ञासमाने प्रिये

वामाक्षौ वचनाचलेः अवयवोर्गोलीनपलं

निद्रते ॥”

आनन्दादात्मसंमोहो यथा,—

“नखाङ्गितसुरःस्थलेधरतले रदस्य चतं

च्युता वज्रलमालिका विगलिता च सुक्तावली ।

रतान्तसमये मया सकलमेतदालोचितं

स्मृतिः क च पतिः क च क च तवालिप्रिचा-

विधिः ॥”

वा मानावस्थायां त्रिविधा । धीरा अधीरा

धीराधीरा च । अथकोपप्रकाशा धीरा ।

अथकोपप्रकाशा अधीरा । अथैवकोप-

प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-

वौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्ज्वनताङ्गादि ।

प्रगुणः

धीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्ज्वनादि च
कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—

“नो तर्ज्ज्वं भणसे न जल्पसि सुधाधाराशुकारा
गिरी

हृत्पातं कुर्वसे न वा परिचने कोपप्रकाश-

च्छन्तात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव नयेत् पुनः सहचरी कुर्वीत साचि

क्षितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्ष स्त्रीयमिन्द्रोः कक्षायां

हरिहरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ।

गिरिशमचलकन्या तर्ज्ज्वयामास कम्प

प्रचलनलयवेत्तुकान्तिभाजा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तन्वोपान्तसुपेयुषि प्रियतमे साक्षीकृत्योवया

काकुत्याकुलवाचि साचिद्वसितस्फुर्जतुकपोल-

श्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाघारसन्धानित-

प्रोक्षीष्टमयूखमांसलरुचौ विस्फारिता दृष्टयः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।

“सुरात्मा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता द्रवीङ्गा प्रगल्भाकान्तनायका ॥”

तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो दृष्ट-

यम् ॥)

प्रगाढं, त्रि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति । प्र + गाह

+ क्तः । “यस्य विभाषा ।” ७ । २ । १५ । इति

न इट् ।) भ्रष्टम् । लक्ष्मम् । इत्यमरः । ३ ।

३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।

“अहमिन्द्राहृष्टं सुष्टं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।

प्रगाढे सुसुप्तं चित्रमभ्युपेक्षं प्रजापतेः ॥”)

हृष्टम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । ६७ । ४८ ।

“तन्त्रान्तरीक्षे बाणानां प्रगाढानां विश्राम्यते ।

संघर्षेण महार्चिद्भान् पावकः समजायत ॥”)

घनम् । यथा, सुसुप्ते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।

“तूणीप्रतूययोः खेहलवणसुदकेन प्राययेत्

पिपल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवचारप्रगाढं सर्पि-

र्वर्त्तभिश्चैनमुपक्रमेत् ॥”)

प्रगाता, [ट] त्रि, (प्र + गै + टच् ।) उत्तम-

गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २३६ । ८ ।

“ततो गोपाः प्रगातारः कुशला शृङ्गवादिनः ।

घाताराद्रुतुपातिष्ठन् कन्याश्चैव खलङ्कताः ॥”)

प्रगुणः, त्रि, (प्रकर्षेण गुणो यत्र ।) ऋजुः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रलङ्गुणवति, त्रि ।

यथा, रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललङ्घनिपातने

भयवोच्च तद्विहितबोधनम् ।

अमजयान् प्रगुणाश्च करव्यसौ

तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥”)

प्रग्रहः

प्रग्रहं, त्रि, (प्रग्रहते इति । प्र + ग्रह + “पदास्ते-

रिवाह्यापत्ये च ।” ३ । १ । ११६ । इति ऋषिः ।

“ग्रहण्येति । ३ । १ । १६ । इति सन्ध्यावार-

णम् ।) सन्धिरहितं परम् । इति सुम्बोध-

आकरणम् ॥ परंपरपरतन्त्रवर्द्धितैस्तु ग्रहणं

निपात्यते । यथा, प्रग्रहं परं यत् खरेण न

समुन्नीयते । इति दुर्गादासः ॥ “आप्रग्रहः

स्त्रुतौ वाक्ये ।” इत्यमरः ॥ प्रग्रहः पाणिन्यादि-

लतप्रग्रहसंज्ञो ऽनुबन्धरहितः आग्रहः

योऽत्र न सन्धीयते स इत्यर्थः । स्त्रुतौ खरेण

यथा । आ ज्ञातं स जटायुरेषः । वाक्ये यथा ।

आ एवं मन्थसे । इति भरतः ॥

प्रगे, य, (प्रकर्षेण गीततेऽनेति । प्र + गै + के ।)

प्रातः । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा,

माधे । १२ । १ ।

“इत्थं रथान्भनिवादिनाम्यगे

गणो नृपाणामप्य तोरणाद्विहः ।

प्रस्थानकालश्चमवेशकक्षणा

लतचयश्चेत्पुटदेवतायुतम् ॥”)

प्रगेतनः, त्रि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “साय-

श्चिरमिति ।” ४ । ३ । २३ । इति खु तुट् च ।)

प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पर्यायः । चक्षनः

२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रहते इति प्रग्रहात्त्यनेनेति वा ।

प्र + ग्रह + “प्रै षणिजाम् ।” ३ । ३ । ५२ । “रश्मौ

च ।” ३ । ३ । ५३ । इति घञभावपक्षे “ग्रह-

ट्टनिष्प्रिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति ऋषिः ।)

तुलाञ्जम् । अन्धारिरक्षिः । वन्द्यो । इत्य-

मरः । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १०६ । १६ ।

“नहि मे सुच्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः ।

गणो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तमः ॥”)

सुजः । रक्षिः । (यथा, गीताध्याये । ८ ।

“इन्द्रोः प्राच्या भवति तरुणः प्रग्रहः किं प्रती-

याम् ॥”)

सुवर्णाञ्जुमहौदहः । इति मेदिनी ॥ कर्षिकार-

ट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो यथा,

“आरेवतो राजट्टः प्रग्रहश्चतुरङ्गुलः ।

आरग्वधोऽथ सन्ध्याकः लतमालः सुवर्णकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्र + ग्रह + भावे ऋप् । इन्द्रियादीनां निग्रहः ।

यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ७८ ।

“यद्यो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जगद्गुरुः ॥”

धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि

२२ । ४ ।

“उद्धवोऽथ महानुद्धिरग्रसेनो महाबलः ।

अन्ये च यादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥”

अवलम्बनम् । यथा, हरिवंशे । ४१ । १६६ ।

“नृपेभ्यः प्रनष्टेषु जगत्प्रग्रहाः प्रजाः ।

चक्षेन निर्धृते चैव हता चाणोन्मत्ताश्च ॥

परस्परहृतस्त्राश्च गिराजन्दाः सुदुःखिताः ।

प्रवाहः

एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांशके तदा ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
“प्रयत्नो निपत्तो व्योमेकद्वन्द्वो गदाध्वजः ॥”
प्रलटाविद्यानादौ, जि । यथा, रामायणे । २ ।
८२ । १ ।

“तामायैगन्धर्वस्यर्क्षी भरतः प्रयत्नां सभाम् ।
दृष्ट्वा वृद्धिचमनः पूर्वचक्रा निशामिव ॥”
“प्रयत्ना प्रलटैर्विशिष्टादिभिर्गोविन्दानं
यस्यां वा ।” इति तट्टीका ॥ उद्यतबाहुः ।
यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।

“एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रयत्नो वृषः ।
अभ्यवाद्यत प्राञ्जलम्बुं सत्यशालिनम् ॥”)
प्रयत्नः, पुं, (प्रयत्नते इति । प्र + यत् + “प्रै वणि-
जाम् ।” ३ । १५२ । “रक्षो च ।” ३ । १५३ ।
इति च वच् ।) प्रयत्नः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
२३६ । “प्रै निशायाम् ।” ३ । ३ । ४६ ।
इति वच् । प्रयत्नम् । “पात्रप्रयत्ने चरति
भिस्तुः ।” इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

प्रयौवः, पुं स्त्री, (प्रलटा यौवा यौवालतिरस्य ।)
युवादौ प्राप्ते धारणं दावपङ्क्तिः । वाता-
यनम् । इति सुभूतिः । सुखशाला । इत्येके ।
अन्धशाला । इति केचित् । दमप्रौढकम् । इति
गोवर्द्धनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रघटावित्, [दृ] जि, (प्रघटां आङ्मरं
वेत्तीति । प्रघटा + विद् + क्तिप् ।) आङ्मरः ।
इति चिकाण्शेषः ॥

प्रघणः, पुं, (प्रविशद्विर्जनेः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + “अगारेदेशे प्रघणः प्रघा-
यश्च ।” ३ । ३ । ७६ । इति कर्मणि अप् ।
नत्वच् ।) बहिर्हारप्रकोष्ठकम् । तत्पर्यायः ।
प्रघाणः २ अलिन्दः । ३ । इत्यमरः । २ । २ । १२२ ॥
अलिन्दः ४ । इति भरतः ॥ ताम्रकुम्भः ।
कौटुम्भः । इति मेदिनी । ये, ६० ॥ (युवा-
भ्यन्तरशय्यार्थपिच्छिका । यथा,—

“प्रवाहप्रघणालिन्दा द्वारवाहप्रकोष्ठके ।
युवाभ्यन्तरशय्यार्थपिच्छिकायामपि नयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥)

प्रघनः, पुं, (प्रविशद्विर्जनेः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + अप् । न नत्वम् ।) प्रघणः ।
इति सुकुटः ॥

प्रघसः, पुं, (प्रकर्षेण अतीति । प्र + अद् + अप् ।
“वज्रपोष ।” २ । ४ । ३८ । इति चत्वा-
देशः ।) अक्षरः । इत्येकः । इति चिकाण्शेषः ॥
(राक्षसमेदः । यथा, महाभारते । ११२८ । २ ।
“पञ्चैः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्रवज्ज्वाहलश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥”)

प्रघाणः, पुं, (प्रहन्यते इति । प्र + हन + “अगा-
रैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।” ३ । ३ । ७६ ।
अप् । पक्षे वृद्धिश्च ।) प्रघणः । इत्यमरः ।
२ । २ । १२२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १२ ।
“नयति भगवान्मोज्ज्वलाभिन्धनवान्धवः
किमपि मघवत्पादादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

प्रचयः

अपसरदरिद्रान्तप्रचयितृपथमङ्कली
लग्नपक्षद्वान्तखर्वाचलभमविभ्रमः ॥”)
प्रचातः, पुं, (प्रकर्षेण हन्यते यजेति । प्र +
हन् + चच् ।) युद्धम् । इति चैमचन्द्र-
टीका ॥

प्रचानः, पुं, (प्रविशद्विर्जनेः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + अप् । वृद्धिः । न नत्वम् ।)
प्रचयः । इति सुकुटः ॥

प्रचूर्णः, पुं, (प्रचूर्णति धमतीति । प्र + चूर्ण +
अच् ।) अतिथिः । इति चैमचन्द्रः ॥ प्रलटपूर्व-
युक्ते, जि ॥

प्रचोषकः, पुं, (प्र + चृष् + भावे चच् । ततः
कन् ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

प्रचक्रं, स्त्री, (प्रगतचक्रमिति प्रादिसमायः ।)
चलितसेनम् । प्रस्थितसेना । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

प्रचक्षाः, [सू] पुं, (प्रकर्षेण चक्षते वक्तीति ।
प्र + चक्ष + अतिथिः । न आदेशः ।) वृह-
स्पतिः । इत्युणादिकोषः ॥

प्रचक्षः, पुं, (प्रकर्षेण चक्षः उग्रगुणत्वात् ।)
श्वेतकरवीरः । इति मेदिनी ॥ (वत्सप्रीनाम-
वृषतः सुगन्धार्गभजातः पुत्रमेदः । यथा, मार्क
ण्डेये । ११८ । २ ।

“वर्लीवलाकश्चक्षश्च प्रचक्षश्च सुविक्रमः ॥”)
प्रचक्षः, जि, (प्रकर्षेण चक्षः ।) दुग्धः । दुर्धमेः ।
प्रगल्भः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३० ।
“नाहं वदामि सुतसु त्वमशीला वा प्रचक्ष-
चरिता वा ।

प्रेमस्वभावसुलभं भयसुदयति मम तु हृदयस्य ॥”)
प्रतापी । इति मेदिनी नानार्थरत्नमाला च ॥
(यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।

“ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचक्षं सन्त्योदिशम् ।
प्राणापदमभिप्रेष्य विष्णुं जिष्णुवचश्च ॥”)

प्रचक्षन्मूर्तिः, स्त्री, (प्रचक्षा मूर्तियस्य ।) वरुण-
हन्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरी-
रश्च ॥

प्रचक्षा, स्त्री, (प्रकर्षेण चक्षा ।) दुर्गाया अष्ट-
नायिकान्तर्गतनायिकामेदः । इति काजीपुरा-
णम् ॥ (वा तु ह्मणश्च पीठस्थाने विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

“ह्मणश्च प्रचक्षा तु चण्डिकामरकण्डके ॥”)
श्वेतदूजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रचयः, पुं, (प्रचीयते इति । प्र + चिज् चयने +
“अरच् ।” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) सन्धः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शिथिलाखर्चयोगः । स च
परिमाणजनकः । यथा,—

“संख्यातः परिमाणाश्च प्रचयादपि जायते ।
प्रचयः शिथिलाखो यः संयोगस्तेन जन्मते ।
परिमाणनूलकादौ नाशब्दाययनाश्रयः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यद्यादिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,
“यद्याप्यस्यानां पलाणां यद्या प्रचयं करोति ॥”
इति सिद्धान्तकौस्तुभे । ३ । ३ । ४० ॥)

प्रचुरं

प्रचुरः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे
अप् ।) पन्थाः । इति धरणिः ॥ प्रकर्षेण
गमनश्च ॥

प्रचररूपः, जि, अक्षररूपः । प्रचारविशिष्टः । प्रच-
रत् प्रकाशमानं रूपं स्वरूपं यस्य सः ॥

प्रचक्षाकः, पुं, (प्रकर्षेण चक्षतीति । प्र + चक्ष +
आकन् ।) शराघातः । शिखण्डः । सुजङ्गमः ।
इति मेदिनी । के, १६६ ॥

प्रचक्षाकौ, [नृ] पुं, (प्रचक्षाकः शिखण्डोऽस्या-
स्तीति । प्रचक्षाक + इनिः ।) मयूरः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।

“जुगत्तुजुगुटीरकौ शिखण्डाद्युत्कारवत्-
कीचक-

स्तम्भाङ्गमरुत्तमौजुगुल्लङ्घनीचावतोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन् प्रचक्षाकिनी प्रचक्षतासुद्वेजिताः

कूलितै-
रुद्वेजितैः पुराणचम्पनतस्त्वन्मेषु कुम्भीनसाः ॥”)

प्रचक्षायितं, जि, (प्रचक्ष दवाचरतीति । “कर्तुः
क्यङ् सलोपश्च ॥” ३ । १ । ११ । इति क्यङ् ।
प्रचक्षाय-नामघातोः कर्तरि क्तः ।) निद्रादिना
चूर्जितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥

प्रचारः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + भावे
चच् ।) प्रचरणम् । अक्षतः । प्रकाशः । यथा,
“हमनकतरुशालाजिह्वोलङ्घ्युग्मं
तुहिनकिरणविम्बे खल्लरीटप्रचारः ॥”

इति शङ्कराचार्यः ॥
(प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे चच् ।
गवादेश्चरणस्थानम् । यथा, महाभारते ।
१ । ४० । १८ ।

“परिआन्तः पिपासार्त्तं आसवाद् सुभिं वने ।
गवां प्रचारेज्वासीकं केनमापिबतां ययः ॥”
अन्धानां नेत्ररोगविशेषः । तच्चिकित्सादिकं
यथा, अम्बवेद्यके । ३० । ३१—३६ ।

“प्रच्छादयति यदृष्टिं मांसं पर्यन्तवर्जितम् ।
प्रचारकाख्यं तं विन्धात् नेत्रोन्नं कपात्मकम् ॥
क्षितौ निपात्य तुरगं ततो नेत्रं प्रचारयेत् ।
क्षतकर्मा भिषग् विद्वान् वृद्धिभेनाक्षिबर्त्तन ॥
तनस्त्रीक्ष्णैश्च शस्त्रैश्च क्षिन्वात् प्रावरकं बुधः ।
धारकस्य यथा प्रौढा जायेत न मनागपि ॥
शुद्धं तत् पूरयेन्नेत्रं मधुना सैन्धवेन वा ।
प्रक्षाल्य चोत्थाय ततः शङ्कजं वेधयेत् शिराम् ।
कुष्ठेन वचया चया तथा चिकटुकेन च ।

प्रतिपानं प्रदातव्यं सुरया लवणैः सह ॥
निर्झातं विहितं स्थानं यासे दूजा च पूजिता ।
गुरुभक्ष्यं न दातव्यं मधुरश्च विशेषतः ॥”)

प्रचुरं, जि, (प्रचुरतीति । प्र + चुर + “इगुपध-
ञेति ॥” ३ । १ । १९५ । इति कः ।) यद्वा, प्रस-
चुराया इति प्रादिसमायः ।) अनेकम् । तत्-
पर्यायः । प्रभूतम् २ प्राप्यम् ३ अदभ्यम् ४
बहुलम् ५ बहु ६ पुत्रहम् ७ पुत्र ८ भूयिष्ठम् ९
स्फिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६५ । (यथा, भागवते । ५ । १३ । २१ ।

प्रचोद

“अहो वृजन्नाखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिन्नपरैरप्यसुप्तिम् ।
न यत् कुर्वीकेशयशःकृतात्मना
महात्मना वः प्रचुरः समागमः ॥”

प्रचुरपुरुषः, पुं, (प्रचोरतीति । प्र + चुर कि स्तये
+ कः । प्रचुरश्चासौ पुरुषश्चेति ।) चौरः । इति
त्रिकाच्छेदः ॥ (प्रचुरो बहुलः पुरुषश्चेति
कर्मेधारये ।) बहुनरः ॥

प्रचेतसौ, स्त्री, (प्रचेतयति स्मृतिमिति । प्र +
चित् + शिच् + क्तच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
कटपनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रचेतसः कन्या
च ॥

प्रचेता, [ङ] पुं, (प्रचेतति युद्धादिस्थाने वीरान्
वचिनोतीति । प्र + चित् + ङच् ।) सारथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेताः, [स्] पुं, (प्रचेततीति । प्र + चित् +
असुन् ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥
(यथा, रघौ । १ । ८० ।

“हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपक्षितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥”

मुनिविशेषः । (यथा, मनी । १ । ३५ ।

“मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ॥”

प्रकृष्टं चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति

मेदिनी ॥ प्राचीनवर्द्धिराजपुत्रः । यथा,—

“प्राचीनवर्द्धिर्भगवान् सञ्जयस्त्वहस्तावरः ।

समुद्रतनयाया वै दृष्ट पुत्रानजीजनत ॥

प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः ॥”

इति कौर्मि १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्राचीनवर्द्धिस्तपुत्रः पृथिव्यामेकराष्ट्रवभौ ।

उपयेमे समुद्रस्य तवयस्य स वै सुताम् ॥

तस्मात् सुभाव सातुग्री दृष्ट प्राचीनवर्द्धिः ।

सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥

अपृथग्भक्तचरणास्तेत्यन्त महात्तपः ।

दृष्ट वर्षवहस्राणि समुद्रवलिखे शयाः ॥

प्रजापतिस्तं संप्राप्य भार्या तेषाञ्च मारिषा ।

अभवद्भयशपिन तस्यां रघोर्भवत् ततः ॥”

इति मारुके ६ अध्यायः ॥

(पञ्चदशानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । १० ।

“देवाश्चित् ते असुंयप्रचेतसो वृहस्पते यज्ञियं

भागमानसुः ॥”

“वे वृहस्पते ! प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया
देवाश्चिद् देवा अपि ॥” इति तद्वाग्ये
वायनः ॥)

प्रचेतं, स्त्री, (प्रचेततीति । प्र + चेत् + क्तच् ।)

पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचेतकः, पुं, (प्रकर्षेण चेतति गच्छतीति । प्र +
चेत् + क्तल् ।) चोटकः । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री, (प्रचोदते रोगो यथेति । प्र +
चुद् + शिच् + क्तल् । ङीप् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

प्रजः

प्रचोदितः, त्रि, (प्र + चुद् + क्तः ।) प्रेरितः ।
यथा,—

“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ॥”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

प्रच्छ, स्त्री, प्र चोष्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-द्विक०-अनिट् ।) स्त्रीया ज्ञातु-
मिच्छा । अथ क्व इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पाद-
नात् । स्त्री, अप्राप्तीत् । प्र, पृच्छति वाची गुरु-
शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छदः, पुं, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद् +
शिच् + करणे चः । “ह्लादेर्घ्यदुपसर्गस्य ।”
६ । ४ । ६६ । इति उपधाया ह्रस्वः ।) आ-
च्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १६ । २२ ।

“प्रच्छदानगलिताश्रुविन्दुभिः

क्रोधभित्तवलयैर्विचर्तनेः ॥”)

प्रच्छदपटः, पुं, प्रकर्षेण ह्लाद्यतेऽनेन स चासौ
पटश्चेति । आच्छादनपटः । पाकुडि इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । निचोलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥
निचुलः ३ । इति आङ्गिः । निचोलम् ४ । इति
रभसः ॥ निचोली ५ । इति राजदेवः ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।

“वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमः

स्त्रियाः सन्वावस्यं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥”)

प्रच्छना, स्त्री, (प्रच्छ + बाहुलकात् युच् । टाप् ।)
ग्रामन्याया । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्नं, स्त्री, (प्र + छद् + क्तः ।) अन्तर्हारम् ।
इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीम-
माम् ॥”)

प्रच्छङ्का, स्त्री, (प्र + छद् वमने + “रोगाख्यायां
खल् बहुलम् ।” ३ । ३ । १०८ । इति खल् ।
स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) वमिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके, त्रि ॥)

प्रच्छादनं, स्त्री, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद् +
शिच् + क्तल् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
प्रावरणम् २ संधानम् ३ उत्तरीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् ।
यथा, अश्ववेद्यके । २ । १० ।

“प्रच्छादनं भवेत्तर्ज्याश्चिद्रूपतः परम् ॥”

“वर्तं नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं
भवेत् । वर्तं नेत्रच्छदेऽध्वनीत्वमरः ॥” इति
तङ्गीका ॥ भावे क्युट् । गोपनम् । यथा, महा-
भारते । १ । १६९ । १७ ।

“आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।

विप्ररूपं विधायेदं मध्ये मां प्रति युध्यसे ॥”)

प्रच्छादितं, त्रि, (प्र + छद् + शिच् + क्तः ।) आ-
च्छादितम् । इति हज्जायुधः ॥

प्रजः, पुं, (प्रजायते जायामर्मे इति । प्र + जन् +
ङः ।) पतिः । “जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति

प्रजस्यः

ते प्रजः पतिः ।” इति प्रजावतीशब्दटीकायां
भरतः ॥

प्रजनः, पुं, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + करणे
चच् । “जनिवध्योश्च ।” ७ । १ । १५ । इति न
वृद्धिः ।) उपसरः । इत्यमरः । २ । २ । २५ ॥
वे स्त्रीगयादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय
मैथुनाभियोगः । प्रजनं स्त्रीवमिति केचित् ॥
पशूनां गर्भयज्ञकालः । इति खामी ॥ गर्वा
प्रथमगर्भयज्ञाभियोगः । इति सुभूतिः ॥
स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां प्रथमगमनमिति सर्व्वसम् ॥
किन्तु वीनासुपसरं वृद्धेति भट्टिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (मैथुनसाधनोपसंक्रियम् ।
यथा, मनुः । १२ । १२१ ।

“वाच्यमिं मिहसुखं प्रजने च प्रजापतिम् ॥”

प्र + जन् + भावे चच् । पुत्रोत्पादनम् । यथा,
मनुः । ६ । १२१ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मेतो गोपयते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥”

जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । १४ ।

“इंशो नगानां प्रजनः प्रजानां

प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥”

तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।

“प्रजनश्चास्मि कर्णः सर्पायामस्मि वासुकिः ॥”)

प्रजननं, स्त्री, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + क्युट् ।)
योनिः । (यथा, सुश्रुते । १ । २३ ।

“स्त्रिकृपायुप्रजननललाटगङ्गोदप्लवङ्गफल-
कोषोदरजन्तुसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपशोय-
त्रयाः ॥” प्र + जन् + भावे क्युट् ।) जन्म ।
इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।

“वेधाः परा धुरसुपैति परीक्षकाणा-

मिचोः फलप्रजननेन क्षतप्रमो यः ॥”

धानौकर्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १०
अध्याये । “ततः क्षतोपधाने नृदुर्विस्तीर्णे

शयने स्थितामाशुसक्तधीस्तुतानामशङ्कनीया-
क्षतसः स्त्रियः परिच्यतवयसः प्रजननकुशलाः
कर्णितगन्धाः परिचरयुदिति ॥” प्रगमः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । ३७ ।

“तस्मात् प्रवेष्टव्यान्वयत्नां ह्रीनः प्रजननात्

खयम् ।

सङ्गान् श्रेयसो वा त्वं विद्वान्पथं यश्चिन्ति ॥”

प्रजनयतीति । प्र + जन + क्युट् । प्रजोत्पादके,
त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ४८ ।

“रदं हविः प्रजननं मेऽस्तु ॥”)

प्रजनिका, स्त्री, (प्रजनयतीति । प्र + जन +
शिच् + क्तल् । टाप् अत इत्वम् ।) माता ।
इति जटाधरः ॥

प्रजस्यः, पुं, (प्र + जस्य + भावे चच् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—

“अस्यैवामिदयुजा योऽवधीरयस्तथा ।

प्रियस्य कौशलीनारः प्रजस्यः स तु वयसि ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रजाता

(बहुभाष्यम् । यथा, चठवीमप्रदीपिकायाम् । १।१५।
 “आद्याहारः प्रजास्य प्रजस्यो नियमयः ।
 जनसङ्घं लोकांश्च बहुभिर्योगो विवर्जति ।”)
 प्रजवः, पुं, (प्रजवनमिति । प्र + जु वेगमती +
 “करोरप् ।” १।१।५७। इति भावे अप् ।)
 प्रजटवेगः । प्रपूर्वसुधातोर्भावेत्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
 (यथा, अग्निदे । ७।११।८।
 “वातस्यैव प्रजवो नाग्नेन कोमो वक्षिणा अग्ने-
 तवे वः ।”)
 प्रजवी, त्रि, (प्रजवतीति । प्र + जु वेगमती +
 “प्रजोरिति ।” १।२।१५६। इति इतिः ।)
 प्रजटवेगयुतः । इत्यमरः । २।८।७३।
 प्रजा, स्त्री, (प्रजायते इति । प्र + जन् + “उप-
 खर्गे च सञ्ज्ञायाम् ।” १।२।६६। इति ङः ।)
 वन्ततिः । पिङ्गमाहगुणदोषेषु प्रजा विभिन्ना
 भवति । यथा, अग्निपुराणि ।
 “माहृतां शीतदोषेषु पिङ्गशीतगुणेषु च ।
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशीलि-
 नाम् ॥”
 जनः । इत्यमरः । १।१।१९१। (यथा,
 रघुः । १।२४।
 “प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि ।
 स पिता पितरक्षासां केवळं जगत्तैवः ।”
 उपतिः । यथा, अग्निदे । १०।७२।६।
 “प्रजाये जगदे तत्पुनर्मार्गाकमाभरत् ॥”)
 प्रजागरः, पुं, (प्र + जाय + “करोरप् ।” १।१।५७।
 इति भावे अप् ।) प्रकर्षेण जागरणम् । इति
 हज्जायुधः । यथा, अग्निपुराणि ।
 “देवतानां पिङ्गणाश्च घोरे ज्ञत्वा प्रजागरम् ।
 जेतायुगे चतुर्थांशे रावणस्तपवः सयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य समगः सयमीश्वरान् ॥”
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । ११।१४६। १२५।
 “आचारनिजयो धाता पुण्यहासः प्रजागरः ॥”
 १। “निजगुह्यरूपत्वात् प्रजागरः ।” इति तट्ट-
 भाष्यम् । प्रायः । यथा, भागवते । ४।
 २७।१५।
 “ते चक्षुर्गोमाधुराः पुरश्चनपुरं वदा ।
 चतुर्मासेभिरु तत्र प्रत्यक्षन्तु प्रजागरः ॥”
 “प्रजागरः प्रायः ।” इति तट्टीकायां खामी ।)
 प्रजाता, स्त्री, (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्ति-
 रिदर्थः । तदस्या अस्तीति । अच् । तत्तटाप् ।)
 जातापत्ता । प्रकृता । इत्यमरः । १।६।१६॥
 (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ।
 “स्त्रीयामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
 दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥”
 “ततोऽनन्तरं नक्षत्रतरमिति तस्याश्च प्रजाह
 माद्यायां क्षिप्यः शब्दं कुर्यात् प्रजाता प्रजाता
 धर्मं धर्मं पुनरिति तथास्या हर्षेणाप्यायने
 प्रायाः । यदा च प्रजाता स्यात् तदैनामवेक्षेत
 काचिदस्या अमरा प्रजा वाप्रपन्ना वेति ॥”
 इति चरके शारीरस्थाने ३८मोऽध्याये ।)

प्रजाप

अन्वविधिषु, पुं । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ।
 २०।१।२०।
 “प्रजाति वायव्यम् ।” “वचवायां क्षतरेतः कृष्णः
 प्रजात इत्युच्यते ॥” इति तट्टाक्षम् ।)
 प्रजादा, स्त्री, (प्रजां गर्भदोषनिवारणेन वन्तति
 ददातीति । दा + कः । टाप् ।) गर्भदात्रीत्युपः ।
 इति राजनिर्घण्टः । प्रजादातरि, त्रि ।
 प्रजादानं, स्त्री, (प्रजातो जन्मतो दानं सुहिरखा ।)
 रजतम् । इति शब्दचन्द्रिका । (प्रजाया दाने
 आदाने अदाने च ।)
 प्रजानन्ती, स्त्री, (प्रजानातीति । प्र + ज्ञा +
 शब्द + ङीप् ।) पक्षिता । प्राज्ञी । इति शैम-
 चन्द्रः । १।१८६॥ (विशेषवैतरि, त्रि । यथा,
 रामायणे । २।७२।१४।
 “तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्गोरमप्रियम् ।
 अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥”)
 प्रजापः, पुं, (प्रजाः पातीति । पा रचयै + कः ।)
 राजा । इति शैमचन्द्रः । १।१५४॥
 प्रजापतिः, पुं, (प्रजानां पतिः ।) ब्रह्मा । इत्य-
 मरः । १।१।१७॥ (यथा, महाभारते ।
 १।१।३२।
 “यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रसुरेकः प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्कर्मगुरुः कः परमेष्ठाय ॥”)
 दद्यादिः । (यथा,—
 “द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
 दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुद्बुधः ।
 तपोविभ्रं शमीकर्तुं तपोविभ्रं महात्मनाम् ।
 पश्यन् समर्थस्योपेक्षाचक्रे दक्षः प्रजापतिः ।
 पुनर्महिम्नरं भागं ध्रुवं दक्षप्रजापतिः ।
 प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ।)
 महीपालः । इति मेदिनी । ते, २०८ । (इन्द्रः ।
 यथा, महाभारते । १।१८५।१६।
 “अयमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥”)
 जामाता । दिवाकरः । वङ्गः । तटा । इति शैम-
 चन्द्रः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२।६१।
 “तां विष्टैर्देवैर्हर्तुभिः संविहानः
 प्रजापतिर्विन्धकर्मो विमुच्यतु ॥”
 मनुः । यथा, मनौ । १०।७८।
 “न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजा-
 पतिः ॥”)
 दक्ष प्रजापतयो यथा, व्याङ्गिकतत्त्वे ।
 “मरीचिमज्जिह्वरसौ पुलस्त्यं पुलस्त्यं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वक्षिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।
 देवान् सर्वानुषीन् सर्वानुपयेदक्षतोदकेः ॥”
 एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—
 “ब्रह्मा स्यात्कर्तुर्देवो भृगुर्धर्मस्तथा यमः ।
 मरीचिरज्जिह्वरश्च पुलस्त्यः पुलस्त्यः क्रतुः ।
 वक्षिष्ठः परमेष्ठौ च विवशान् सोम इव च ।
 कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रौत् इव च ॥
 एकविंशतिप्रजापतयो प्रजापतयः स्मृताः ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मः । ७ ।

प्रजा

पिता । यथा,—
 “जनको जन्मदायाश्च रक्षणाश्च पिता कृणाम् ।
 ततो विलीयंकरणात् जनया स प्रजापतिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिस्तोत्रे ४४ अध्यायः । ३७॥
 खनामख्यातकीटविशेषश्च ।
 प्रजावती, स्त्री, (प्रजाव्यवस्था इति । प्रजा +
 मतुप् । मञ्जु वः । खियां ङीप् ।) आहवावा ।
 इत्यमरः । २।६।१०॥ अष्टमाहपत्नी । इति
 केचित् । इति भरतः । (यथा, रघुः । १४।४५।
 “प्रजावती रोहदृष्टिनी ते
 तपोवनेषु सृष्ट्यासुरैव ।
 स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां
 प्राप्य वाक्सीकिपदं त्वजेनाम् ॥”
 प्रियव्रतपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५९।१९।
 “प्रियव्रतात् प्रजावती वीरात् कथा वजायते ॥”)
 वन्तानविश्रिष्टा । (यथा, मार्कण्डेये । ६७।१८।
 “साम्युतं सर्वकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
 सोऽहं पत्नीमभिधासि घन्यां दिव्यां प्रजा-
 वतीम् ॥”)
 प्रजाहितं, स्त्री, (प्रजायै हितम् ।) जलम् । इति
 शब्दमाणा । प्रजोपकारे, त्रि ।
 प्रजिनः, पुं, (प्रकर्षेण जयतीति । प्र + जि +
 नाङ्गुलकात् नक् ।) वायुः । इति शब्दमाणा ।
 प्रजेचरः, पुं, (प्रजानामीचरः ।) राजा । इति
 त्रिकाङ्गशेषः । (यथा, रघुः । १।६८।
 “तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः
 प्रजेचरः शासनहारिणा हरेः ॥”)
 प्रज्ञः, त्रि, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
 “आतस्योपसर्गे ।” १।१।१२६। इति कः ।)
 पक्षितः । इति प्राक्शब्दटीकायां भरतः ।
 (यथा, मार्कण्डेयपविदि । ७।
 “नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न
 प्रज्ञावचनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥”) प्रगतजानुकः ।
 इति प्रशुशब्दटीकायां भरतः चरविच ।
 प्रज्ञप्तिः, स्त्री, (प्र + ज्ञा + जिच् + क्तिन् ।)
 सङ्केतम् । इति त्रिकाङ्गशेषः । (यथा,
 सर्वदर्शनसंघे पूर्यप्रज्ञदर्शनम् ।
 “विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्देरेतेरदीक्ष्यते ।
 प्रज्ञप्तिरूपो हि ह्रिः सा च खानन्दकक्षया ॥”
 ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । १।२५।१।
 “कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।
 जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्रये कृणाम् ॥”
 जिनविद्यादेवीविशेषः । इति शैमचन्द्रः । २।
 १५३॥)
 प्रज्ञप्ती, स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा ङीप् ।) जिनविद्या-
 देवीविशेषः । इति शैमचन्द्रः । २।१५३॥
 प्रज्ञा, स्त्री, (प्र + ज्ञा + कः । टाप् ।) उद्भिः ।
 (यथा, रघुः । १।१५।
 “आकारसङ्गप्रज्ञः प्रज्ञया सङ्गप्रज्ञमः ॥”
 एकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१०६।
 “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्यात् प्राज्ञवः ॥”)
 प्राज्ञी । प्रकर्षेण जानाति वा । इत्यमरः ।

प्रस्तावः

यातः २ अयुजयः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ११ । ८६ ।
 “राघवोऽपि चरन्तौ तपोनिधिः
 ज्ञप्यतामिति वदन् समसृष्टम् ।
 निर्जितैश्च तरसा तरस्त्रिणां
 शृङ्गेषु प्रकृतिरेव कीर्तये ॥”)
 प्रणयः, पुं, (प्रणयनम् । प्र + णी + “एरच्” ।
 ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) प्रीत्या प्रार्थनम् ।
 तत्पण्यायः । प्रणयः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ५५ ॥
 प्रवरः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघौ । १५ । ८ ।
 “समन्वमाभाषणपूर्वमाहु-
 र्वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्व्यनान्ति ।
 तद्गुलनाद्याशुग ! नार्हसि त्वं
 समन्वितो मे प्रणयं विहङ्गम् ॥”)
 प्रेम । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । ४ ।
 “सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
 चे क्षण्य चे यादव चे सखेति ।
 अजानता महिमानं तवेदं
 मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
 याचना । विग्रहः । निर्व्यायः । इति मेदिनी ।
 ये, ८६ ॥
 प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति । प्रणय + इनिः ।)
 स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रणययुक्ते, त्रि ।
 (यथा,—
 “प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां
 प्रति किमिह नवोत्तं रौति विवोक्तयाक ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन् + ङीप् ।) भार्या ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रणवः, पुं, (प्रकर्षेण नूयते क्षयते आत्मा स्वेष्ट-
 सेवना वानेनेति । प्र + ण्वल् स्तुतौ + “कृदो-
 रप्” । ३ । ३ । ५७ । इति अप् । “उपसर्गा-
 दसमासेऽपि णोपदेशश्च ॥” = । ४ । १४ । इति
 आत्वम् । यदा, ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपत्वात् प्रण-
 व्यते इति । प्र + णम् + कर्मणि णच् । संज्ञा-
 पूर्वकत्वात् वृद्धभावः । एषोदरादिवात् मस्य
 वः ।) ॐकारः । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥
 तस्य पण्यायो यथा,—
 “ॐकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्वर्णुनी पुनः ।
 त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरथयः ॥
 ब्रह्मबीजं चित्तत्त्वश्च पञ्चरश्मिस्त्रिदेवतः ॥”
 इति बीजवर्णाभिधानम् ॥
 अपि च ।
 “ॐकारो वर्णुलस्तारो वामश्च ह्रस्वकारश्चम् ।
 मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं बिम्बशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥
 सर्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिकः ।
 सावित्री त्रिप्रसो ब्रह्म त्रिगुणो गुणबीजकः ॥
 आदिबीजं वेदस्तारो वेदबीजमतः परम् ।
 पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाग्रजः ॥
 गायत्री बीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूतः पशुः ।
 अक्षरं मातृकाक्षरानादिदेवतमोऽक्षरौ ॥”
 इति तन्त्रम् ॥ ॥

(यथा, महाविद्यालयतन्त्रे । १ । १२ ।
 “अकारेण जगत्पाता संहर्ता स्यादुकारतः ।
 मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थ उदाहृतः ॥”
 यथा च ।
 “अकारो विष्णुर्ब्रह्म उकारस्तु महेश्वरः ।
 मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेण जगो मताः ॥”
 वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ब्राह्म-
 णस्य ओंकारोच्चारणकर्मव्यवहृतं यथा मग्नौ ।
 २ । ७४ ।
 “ब्राह्मणः प्रथमं कुर्यादादावने च संनंदा ।
 खवत्तनोद्धृतं पूर्वं परस्माच्च विधीयते ॥”)
 अखोद्धारक्रमो यथा,—
 “एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ।
 रोहिणीतनयो रामः अकाराक्षरसम्भवः ॥
 तेजसात्मकप्रकृत्वा उकाराक्षरसम्भवः ।
 प्रज्ञात्मको निरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।
 अर्द्धमात्रात्मकः क्षणो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि-
 तम् ॥”
 इति गोपालतापनीयोपनिषत् ॥ * ॥
 त च मातृजिकः । यथा,—
 “ओंकारश्चाथ शब्दश्च दावेतो ब्राह्मणः पुरा ।
 कण्ठं भित्त्वा विनिष्क्रीतो तेन मातृजिकाद्भौ ॥”
 इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
 अस्य माहात्म्यं यथा,—
 “विष्णुपादशिरोर्योर्वं विश्वेशं विश्वभावनम् ।
 यत्प्राप्तये महापुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत् ॥
 तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं श्रवतः परम् ।
 अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥
 यताक्षरः स्मृता मात्राः सात्त्विकसत्तामसाः ।
 निर्गुणा योगिगन्धान्या अर्द्धमात्रा तु सा स्मृता ॥
 गान्धारीति च विज्ञेया गान्धाराक्षरवंशया ।
 पिपीलिकामतिस्रर्शा प्रयुक्ता ऋद्धिं लप्स्यते ॥
 यदा प्रयुक्त ओंकारः प्रतिनिर्याति ऋद्धिं ।
 तदोद्धारमयो योगी अक्षरे त्वक्षरो भवेत् ॥
 प्राणो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वेधस्तुराहृतम् ।
 अग्रमस्तेन वेह्यं शरवत्क्षयो भवेत् ॥
 ओमित्येते जपो देवास्तयो लोकान्नयोऽभयः ।
 विष्णुक्रमान्नयश्चैव क्लृप्तामानि यज्ञं च ॥
 मात्राश्चाहं चतसस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।
 तत्र युक्तश्च यो योगी स तत्त्वमवाप्नुयात् ॥
 अकारस्तत्र भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः ।
 खयज्ञानो मकारश्च स्वर्गलोकः परिकल्प्यते ॥
 यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायत्तसंज्ञिका ।
 मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदम् ॥
 अग्नेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ।
 ओमितुराक्षरणात् सर्वं यक्षीतं सदसद्भवेत् ॥
 ब्रह्मा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घवंशुता ।
 तृतीया तु त्रुतार्द्धाक्षा वचसः सात्त्वगोचरे ॥
 इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोद्धारसंज्ञितम् ।
 यस्तं वेद नरः सत्यं च तथा ध्यायति वा पुनः ॥
 संस्मरन् ब्रह्म तत्तुल्यं यत्तन्निविधिवन्मनः ।
 प्राप्नोति ब्रह्मनिख्यं परमं परमात्मनि ॥

प्रणामः

अचीयकर्मवन्धुः शालाः कृत्युपस्थितम् ।
उत्क्रान्तिकाये संक्रान्तं पुनर्योगित्वमिति ।
तस्माद्विद्ययोगेन विद्ययोगेन वा पुनः ।
योग्यान्विष्टानि सदा योगोत्क्रान्तौ न
सीदति ॥”

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ॐकारमाहात्म्यम् ॥ ३॥
“यन्मनसातिरिक्तं यत्किञ्च यदयश्चिन्तम् ।
यदमेधममुष्णं यातयामास यद्वेषु ।
तदोक्ताप्रयुक्तेन सर्वं चाविकलं भवेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३॥

“ओमितिकाचरं वक्रं चाहरन्मामुत्तरम् ।
यः प्रयाति त्वयन् देवं स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

प्रणामः, पुं, (प्र + ण + भवे + चन् ।) प्रणतिः ।
अथुरागजशब्दः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥
“प्रोतिनितो मुखकणादिशब्दः । प्रोतिजं
प्रोतुतम् । ‘अथुरागजते शब्दे प्रणामः
प्रोतुतं दृष्टम् ।’ इति शब्दार्थः । गुणा-
दुरक्तलोकप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधवः ।
अथुरागजमा जनशब्दः । इति कजिङ्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तारशब्दः । (यथा,
रामायणे । २ । १८ । २ ।

“तेन तच्च प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
चिच्छेद जीविते अह्ना घर्मे यशसि चालनः ॥”
अथशामयः । इति मेदिनी । हे, ३६ । शेषस्य
नामान्तरं कर्णनादः । यथा,—

“कर्णकोतःस्थिते वाते श्रवणोति विविधान्
स्वरान् ।

भेरीन्दङ्गशङ्खानां कर्णनादः स ज्ञप्यते ॥”

इति माधवकरः ॥

प्रणामः, पुं, (प्र + णम + भावे चन् ।) प्रणतिः ।
प्रणियातः । भक्तियुक्तातिशययुक्तनमस्कारः ।
स तु स्थापकवैशेषिकव्यापारविशेषः । इति सुम्भ-
बोधटीकायां दुर्गादासः । स चतुर्विधः । अभि-
वादनम् १ अष्टाङ्गः २ पञ्चाङ्गः ३ करशिरः-
संयोगश्च ४ । प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे दृष्ट-
व्यम् । द्वितीयो यथा,—

“पद्मां कराभ्यां जातुभ्यामुत्तरा शिरसा दृष्ट्वा ।
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग इरितः ॥”
तस्य मतम् ।

“भूमौ निपत्य यः कुर्यात् कृच्छ्रोऽष्टाङ्गनतिसुधीः ।
सहस्रजन्मसं पापं तस्मा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥”
हृत्तीक्ष्णो यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जातुभ्यां शिरसा वचसा दृष्ट्वा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजास्तु प्रवरा-
विमौ ॥” ॥

प्रकर्षेण नमनम् । तद्विधयेया, काविकापुराणे ।
“शिरोगन्धादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रथमं पादौ मामोश भोतं कृत्युगृहार्थवान् ॥”
किञ्चागमे ।

“होभ्यो पद्मां जातुभ्यामुत्तरा शिरसा दृष्ट्वा ।
मनसा वचसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग इरितः ॥ ३॥

प्रणामः

जातुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजास्तु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥ ३ ॥

“गुरुं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पठतो नृपः ।
अथप्रथमं प्रणामांस्त्रौं शक्त्येदधिकाधि-
कान् ॥” ॥

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।
“सन्धिं वीक्ष्य हरिं चायं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
दिव्यतुल्यं शिष्यं चतुर्विंशत्तदङ्ककम् ।
नमेत्तदङ्कमयवा तदङ्कं सर्वदा नमेत् ॥” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“देवाणां दर्शनं देव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्यानापेक्षा न कर्तव्या दृष्ट्वापी द्विचक्षुषाः ।
देवाणां दृष्टिपूर्तं हि सुखं सर्वं प्रकीर्तितम् ॥” ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।

“नमस्कारः स्मृतो यश्च सर्वं यश्चैव चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।

“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः ।
रेणुसङ्गां वसेत् स्वर्गे मन्मथरश्मते नरः ॥”
तत्रैव अक्षनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव श्रीशिवोमासंवादे ।

“भूमिमापीड्य जातुभ्यां शिर आरोप्य वै
सुवि ।

प्रणमेद्यो हि देवेशं सोऽन्धमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवान्यत्र ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां गार्हन्ति षोडशीम् ॥
श्राद्धेनापि नमस्कारं कुर्वन्तः शार्ङ्गधन्वने ।
शतजन्मान्निर्जितं पापं तत्तुल्यादेव नश्यति ॥
रेणुमण्डितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
सावर्द्धवसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जातुभ्याश्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
विष्णुपुराणे ।

“अनादिनिघनं देवं देवदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते यमम् ॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं हिजाः ।
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादप्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि ज्ञानस्य ज्ञतः प्रणामो
दशान्वमेधावभ्यर्चने तुल्यः ।
दशान्वमेधी पुनरेति जन्म
ज्ञानप्रणामो न पुनर्भवाय ॥”

हरिभक्तिसुधोदये ।

“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तेन पतता भुवि ।

प्रणामः

पानितं पातकं कृत्यं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥”
स्कान्दे देववृत्तविक्रमसंवादे ।

“तपस्तप्त्वा नरो घोरमरुखे नियतिनिवः ।
यत् फलं स समाप्नोति तप्तत्वा गुरुभ्यजम् ॥
कृत्वापि बहुशः पापं नरो मोक्षसमन्वितः ।
न याति नरकं नत्वा सर्वपापहरं हरिम् ॥”
तत्रैव वेदनिधिस्तौ ।

“अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रयत्नं हरे ।
नेचन्ते किङ्करा यान्था जलकाक्षपनं यथा ॥”
विष्णुपुराणे श्रीधर्मस्य निजभट्टादुपदेशने ।

“हरिममरगन्धार्चिताङ्गिपुशं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परितुल्य यथाभिमान्यसिक्तम् ॥”
अक्षवैवर्ते ।

“प्रणम्यगतरक्षयोद्यतं
हरिमीशं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवाभ्युधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति क्व तानवौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च कलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय ज्ञतः ससुखमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यत्लोकपालेस्तदनुग्रहोऽमर-
रत्नस्य पूर्वोऽप्यसद्वैभवं दर्पितः ॥”

अतएव नारायणसूक्तम् ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं कृणामिहम् ।
येषां हरिपदाङ्गाग्ने शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च । नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरभिततेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।

“विष्णोर्द्वैवजगद्धातुर्जगद्गर्भजगत्पतिः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ ३ ॥

अथ प्रणामनित्यता । दृष्टान्तरदीये जुब्-
कोपाख्यानारम्भे ।

“सलङ्का न ममेयस्तु विष्णवे शर्मकारिणः ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नाकपेत् ॥”
किञ्च । पादौ वैशाखमाहात्म्ये यमनाम्न-
संवादे ।

“पद्मलो भगवद्भारं नाम शृङ्खलपरिच्छेदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते नरकौकशः ॥” ॥

अथ नमस्कारे निविष्टानि । विष्णुस्तौ ।
“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्ममा-
चरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति एकजन्ताभिवादनान् ॥”
वाराहे ।

“वक्ष्ये प्राहुतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
चिन्तौ स जायते भर्तुः सप्तजन्मनि भामिनि ॥”
किञ्चान्यत्र ।

“अथेष्टे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरं ।
अपहोमनमस्कारात् कुर्यात् केशवाख्ये ॥”

प्रयागी

प्रखेयः

प्रताप

अपि च ।

“सहस्रमौ निपतिनो न शक्तः प्रबन्धेभ्युः ।
उत्थायोत्थाय कर्मणं दृष्टवत् प्रविपातनम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे = विलासः ॥

नतिविशेषस्तु यामये ।

“त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तिः समीरिता ।
दक्षिणादापर्वी गत्वा दिशं तस्याच प्राप्तामीम् ॥

ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारादिकोयवत् ॥”

एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा,—

“एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।

अकारे दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”

इति तत्त्वसारः ॥ ७ ॥

कायिकवाचिकमात्रममेव प्रत्येकं त्रिविधः ।
यथा, कायिकापुराणे ७० अध्याये ।

“कायिको वाग्भवश्चैव मानसश्चिविधः स्मृतः ।

नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरतमाधममध्यमः ॥

प्रसाधं पादौ हस्तौ च भित्तिश्च दृष्टवत् क्षितौ ।

बाहुभ्यामवनीं गत्वा शिरसा क्षुण्ण मेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ।

बाहुभ्यां क्षितिं संसृष्ट्वा शिरसा क्षुण्ण मेदि-
नीम् ॥

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ।

पुटोत्थत् करौ शीर्षे दीपते यद्वयं तथा ॥

असृष्ट्वा बाहुश्रीर्वाभ्यां क्षितिं शोभन उच्यते ॥

यः स्वयं गदापदाभ्यां वटिताभ्यां नमस्कृतिः ।

क्रियते भक्तियुक्तैश्च वाचिकस्तु तमः स्मृतः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैश्च मनैश्च क्रियते नतिः ।

मध्यमोऽथ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।

स वाचिकोऽधमोऽथ नमस्कारेण पुनर्यौ ॥

इदमध्यानिर्गतैर्मनोभिश्चिविधं पुनः ।

मननं माननं प्रोक्तस्तु तमाधममध्यमम् ॥

त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।

कायिकेस्तु नमस्कारेर्देवासुष्यन्ति निरुधः ॥

अयमेव नमस्कारो दृष्टादिप्रतिपत्तिभिः ।

प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व्यं प्रतिपादितः ॥”

मूलपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा,—

“यः भूमेर्वाचितं किञ्च विष्णुं वा प्रणमेद्वयदि ।

निष्कृतिस्तस्य नास्ति प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

प्रणामः, त्रि, (प्रणीयते इति । प्र + णी + यत् ।

“प्रणायोऽव्यक्तौ ॥” ३ । १ । १२८ । इति

शाधुः ।) अव्यक्ततः । (यथा, भट्टः । ६ । ६६ ।

“ न प्रणायो जनः कश्चित् निष्कार्यं तं वि-

तिष्ठति ॥”)

अभिजातविवर्जितः । इति मेदिनी । ये, ८३ ॥

शाधुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रियः । इति

सुगन्धोद्यमाकरणम् ॥

प्रणामः, पुं, (प्रणम्यते जनादिभिः साध्यतेऽनेनेति ।

प्र + ण + यत् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्य-

मरः । १ । १० । १५ ॥ पयनाका इति भाषा ॥

प्रणामी, क्री, (प्रणाम + गौरादित्वात् डीप् ।)

जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥

पयनाका इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ६२ । १० ।

“तदाहं कथं राक्षः श्रुत्वा दीनस्य भावितम् ।
कौशल्या कञ्चनद्वयं प्रयागीव नवीदकम् ॥”)

प्रणिधानं, क्री, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र + नि +
धा + कृट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते ।

५ । १०२ । २१ ।

“प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।

मनःप्रविष्टो देवर्षे ! गुणकीर्णाः पतिविरः ॥”)

समाधिः । (यथा, रघुः । १ । ७४ ।

“सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततिः क्षामकार-

णम् ॥”)

पवेष्टनम् । इति मेदिनी । ने, १८३ ॥ (यथा,
सुश्रुते शारीरस्थाने = अध्याये ।

“बहुश्रुः सता दीनश्रुत्प्रणिधानेनापविष्टा ॥”)

प्रणिधिः, पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र + नि + धा +
किः ।) चरः । (यथा, देवीभागवते । ५ । १६ ।

“प्रणिधिं प्रेषयामास हयारिस्तु शचीपतिम् ॥”)

प्रार्थनम् । इत्यमरः । १ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् ।

इति भरतः । (इहमयपुत्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । २१६ । ६ ।

“इहमयस्य प्रणिधिः कथमस्य हृत्तरः ।

भासुरङ्गिरवो धीर ! पुनो वर्यस्य वीरभः ॥”)

प्रविपातः, पुं, (प्र + नि + पत + वच् ।) प्रवृत्तिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

“तस्याः सखीभ्यां प्रविपातपूर्व्यं

सहस्रतनूः शिशिरावयस्य ।

अकीर्यत चामकपादमूले

पुण्योद्ययः पञ्चवभङ्गभिन्नः ॥”)

प्रविहितं, त्रि, (प्र + नि + धा + क्तः ।) स्थापि-
तम् । प्राप्तम् । समाहितम् । इति मेदिनी ।

ते, २०३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे ।

४ । २५ । ३४ ।

“ततः प्रविहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशाश्रमाः ।

पुक्रुन्मूर्ध्वीरेति भूयः कोशनि ताः प्रियम् ॥”)

प्रणीतं, त्रि, (प्र + णी + क्तः ।) उपसम्पन्नम् ।

पाकेन रूपरसादिव्यपन्नचञ्चनादि । इत्यमर-

भरतौ । चिप्रम् । विहितम् । प्रवेष्टितम् । इति

मेदिनी । ते, १२४ ॥ लतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणीतः, पुं, (प्रणीयते इति । प्र + णी + क्तः ।)

संस्कृताननः । यद्ये मन्नादिना संस्कृतानिः ।

इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

प्रणीता, क्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्र-

विशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रणतं, त्रि, (प्र + ण + क्तः ।) क्षुत्तम् । इत्यमरः ।

३ । १ । १०६ ॥

प्रखेयः, त्रि, (प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । प्र + खी +

“अथो यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति वतु ।)

वयः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ (यथा,

महाभारते । १२ । ५६ । ६० ।

“असत्प्रखेयो राजति कोकाश्चैव वद-

न्मुत ॥”)

प्रततिः, क्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + तिप् ।)

विस्तृतिः । वली । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥

प्रतती, क्री, (प्रतति + डीप् ।) प्रतती । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

प्रतनः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ॥” ५ । ४ ।

२५ । इत्यस्य धातिः ० इति चकारात् कु मुट्

च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

प्रतर्क्यं, क्री, (प्र + तर्क + भावे कृट् ।) वितर्कः ।

तत्पर्यायः । तर्कः २ वितर्कः ३ कृष्टः ४ वदः ५

कष्टः ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः ८ अध्या-

हारणम् ९ कष्टनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतर्क, क्री, (प्रतर्कं तनम् ।) पातानमेदः । इति

मेदिनी । ते, १०६ ॥

प्रतनः, पुं, (प्रतर्कं तनम् ।) विस्तृताङ्गुलि-

याविः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

प्रतानः, पुं, विस्तृतः । प्रपूर्वेतनधातोर्बन्प्रत्यय-

विभ्यतः । (तन्तुः । यथा, रघुः । २ । ८ ।

“कताप्रतानोद्व्यधितः स कैशे-

रधिष्वध्वा विनचार दावम् ॥”)

वायुरोगविशेषः । तस्य संज्ञानरं अयतान-

कम् । यथा,—

“इहं संज्ञाय संज्ञाश्च हत्वा कश्चैव कूचति ।

इति तृक्ते नरः स्वास्यां याति मोहं इति पुनः ।

वायुना दावयं प्राकुरेकं तदयतानकम् ॥”

इति माधवकरः ॥

प्रताविनी, क्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्यस्या इति ।

प्रतान + इतिः ।) प्रतानवती । विस्तृतकटादिः ।

इत्यमरभरतौ ॥

प्रतापः, पुं, (प्र + तप् + वच् ।) कोपदृष्टज-

तनः । कोपो धनं दृष्टो दमः तद्धेतुत्वात् सौख-

मपि दृष्टः ताभ्यां यत्तेजो जायते सः । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रभावः २ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१० ।

“प्रतापस्तु तस्तेजो निबं स्यात् पापकर्मेभ्यः ॥”

पौडवम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।

“समः समविभक्ताङ्गः क्षिप्रवर्धः प्रतापवान् ॥”

“प्रतापः स्मृतिमान्नेत्र रिपुहृदयविदारकश्चमं

पौरव्यं तद्वान् । ‘प्रतापो पौरवातपो ।’ इति

कोवः ।” इति तट्टीकायां रामाङ्कः ॥) तापः ।

(यथा, रघुः । ४ । १२ ।

“यथा प्रजादनाचकः प्रतापात् तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्धो राजा प्रजतिरङ्गनात् ॥”)

तेजः । इति मेदिनी । पे, २० ॥ अर्कोदयः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (युवराजस्य हृत्ते, क्री । यथा,

भोजराजततस्तुतिरकल्पतरौ ।

“नीलो दृष्टश्च वक्षश्च शिरःकुम्भास्तु कानकः ।

वीर्यं युवराजस्य प्रतापं काम विस्तृतम् ॥”)

प्रतापकं, क्री, (प्र + तप् + यिप् + भावे कृट् ।)

पौडवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । २६ ।

“आनकं दातव्यं तावत् दैतिकं चपु वीरकम् ।

चिरस्यानाङ्गिजीवको पितातनः प्रतापनात् ॥”)

प्रतिकः

प्रतापनः, पुं, (प्रतापयतीति । प्र + तप् + णिच् + क्तः ।) प्रतापयितुः । इति शब्दरत्नावली ।
 स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अष्ट-
 दशके, वि । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।
 “वक्त्रोपाधिबन्धनः सर्वभूतप्रतापनः ॥”)
 प्रतापनः, पुं, (प्रतापं चक्षुःशक्तिः सति नाशय-
 तीति । प्र + क्तः ।) मुक्ताकर्षणः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ८१ । (यथा, भावप्रकाशे ।
 “चेताको गच्छत्यः स्यान्मन्दो वसुकोऽपि च ।
 चेतपुण्यो वसुपुण्यः सवाकाकोः प्रतापनः ॥”
 प्रलङ्घनापसवः ।)
 प्रतारकः, वि, (प्रतारयतीति । प्र + तृ + णिच् +
 क्तः ।) वक्ता । धूर्तः । यथा, यो वक्ता
 प्रतारकः स तस्याध्यापकः ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मसंहिता २७ अध्याये ।
 “शब्दमासीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
 देवदेवी गुरुदेवी च गोहत्यां जमेदुधुम् ॥”)
 प्रतारकः, स्त्री, (प्र + तृ + णिच् + भावे क्युट् ।)
 प्रतारका । तत्पण्यायः । वचनम् २ खणीकम् २
 अभिसन्धानम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका । २ । ४२ ।
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १५७ ।
 “रुदे रामोदरीये यत्तस्यासीत् खल्लतं पुरम् ।
 सेतुना तेन तन्नेष्टुं कर्तुं सोऽम्भःप्रता-
 रकम् ॥”)
 प्रतारका, स्त्री, (प्र + तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)
 वचना । यथा,—
 “यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
 उपास्यतां कौ कल्पयता देवी प्रतारका ॥”
 इत्युद्धटः ।
 प्रतारितः, वि, (प्र + तृ + णिच् + क्तः ।) हत-
 प्रतारकः । तत्पण्यायः । अक्षितः २ । इति
 चिकित्सकशेषः ।
 प्रति, अ, (प्रथते इति । प्रथ विख्यातौ + बाहु-
 लकात् कति ।) विशिष्टपदसमाङ्गितपदप्रथो-
 पसर्गः । योपदेवेनास्य शिञ्ज्ञा कृता । अस्मादाः ।
 प्रतिनिधिः । सुखवद्वयः । यथा प्रद्युम्नः केश-
 वात् प्रति । वीर्या । ध्यातुमिच्छा । यथा हृत्
 हृत् प्रति विद्यते । कथयम् । चिह्नम् । यथा
 हृत् प्रति विद्यते तत् विद्युत् । इत्यमरः ।
 कथयितुं प्रकारमापन्नं इत्यमरः । तस्याध्यापनम् ।
 यथा बाधुर्विप्रो मातरं प्रति । भागः । स्त्रीक्रिय-
 माकोऽर्थः । यथा हरं प्रति हज्जयम् ।
 प्रतिदानम् । यज्ञीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तेः
 प्रत्यक्षतं श्रद्धाः । शिरोभ्यः प्रति भागान् यच्छति ।
 तिकान् यज्ञीत्वा भावान् ददातीत्यर्थः । स्त्रीकम् ।
 अक्षयम् । यथा । शाकप्रति छपप्रति । क्षेपः ।
 निक्षेपः । इत्यमरः । भरतमेदिनीकारः । आहतिः ।
 प्रशक्तिः । विरोधः । समाधिः । इति सुश्रुतो-
 ऽप्युक्तम् । दुर्गादावः । अभिमुखम् । उभावः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 प्रतिकः, वि, कार्वाण्येन क्रीतः । “कार्वाण्यदि-
 त्नु वल्लभः प्रतिदादेष्वच वा ॥” ५ । १ । २५ ।

प्रतिघ्न

इत्यस्य वार्तिकोक्ता टिठन् । कार्वाण्यधिकः ।
 इति चिन्तामणिकौतरी ।
 प्रतिकर्मे, [नृ] स्त्री, (प्रत्यङ्गं प्रतिष्ठातं वा
 कर्मे । शाकपार्थिवदिनसु समासः ।) प्रवा-
 धनम् । वेष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । (यथा,
 माथे । ५ । २७ ।
 “आसीत्तत्परचित्तावस्यः अक्षेन
 वेष्टाजगः जतनप्रतिकर्मेकाण्यः ॥”
 प्रतीकारः । यथा, महाभारते । ४ । ५६ । १८ ।
 “उविताः स्त्री वने वाचं प्रतिकर्मेचिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हति नः कर्तुं सदा समरदुर्गम् ॥”
 अङ्गवच्छारः । इति कचिदमरे । १५ । १२१ ।
 प्रतिकारः, पुं, (प्रतिगतः कायो यन् ।) शूर-
 यम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधरः ।
 प्रतिकारः, पुं, (प्रति + क्त + क्तम् ।) प्रतीकारः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । ८ । ४० ।
 “प्रतिकारविधानमायुधः
 सति श्रेष्ठे हि प्रजाय कल्पते ॥”)
 प्रतिकारः, वि, (प्रति + काश्च + क्तम् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरः । टीकायां भागुदीक्षितः ।
 प्रतिकारः, वि, (प्रति + काश्च + क्तम् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरः । टीकायां रमानाथः ।
 प्रतिकूपः, पुं, (प्रतिकूपः कूपः ।) परिखा । इति
 हारावली । १७४ ।
 प्रतिकूलः, वि, (प्रतीपं कूलादिति ।) अवनुकूलम् ।
 विपक्षः । तत्पण्यायः । प्रसवम् २ अपसवम् २
 अपसु ४ । प्रतीपम् । इत्यमरः । २ । १ । ८४ ।
 (यथा, मनुः । ६ । २७५ ।
 “राजः कोषापहर्तुं च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 चातयेद्विषयेऽहं कुरीयाद्योपजापकान् ॥”)
 प्रतिकृतिः, स्त्री, (प्रकृता कृतिः ।) प्रतिमा । इत्य-
 मरः । १२ । १० । १६ । प्रतिनिधिः । (यथा, रघुः । ८ । २१ ।
 “तेनाद्यै परिगमिताः समाः कथञ्चित्
 वाजसावितयस्युत्तरेण खनोः ।
 वाङ्मयप्रतिहतिर्दृष्टेः प्रियायाः
 खमिषु चञ्चिकसमागमोत्सवे च ॥”
 प्रति + क्त + भावे क्तिन् ।) प्रतिकारः । इति
 मेदिनी । १ । २१० । (यथा, हरिवंशे । २५७ । २२ ।
 “अङ्गुष्ठां देवताः सन्ताः शत्रुप्रतिहतिं पराम् ।
 अवध्या दानवाः सर्वे ऋते शत्रुरमययम् ॥”)
 प्रतिकर्तुं, वि, (प्रति कर्तते कति ।) प्रति + क्त +
 क्तः ।) गन्तुम् । हिरादृष्टाकर्तितम् । इति
 मेदिनी । १ । ६४ ।
 प्रतिकर्तुं, अ, (कर्तुं कर्तुं प्रति ।) पौनःपुन्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, कुमारः । ५ । १० ।
 “प्रतिकर्तुं वा हतरोमविक्रियां
 प्रताय मौञ्जीं विगुणां नभार याम् ।
 अकारि तत्पूज्यनिष्ठया तथा
 वरागमस्या रक्षणागुणाद्यम् ॥”)
 प्रतिक्षयः, पुं, (प्रतिक्षयतीति हिनाक्षि विपक्षा-
 दीति ।) प्रति + क्ष + क्तम् ।) रक्षकः । इति
 शब्दरत्नावली ।

प्रतिघ्न

प्रतिक्षिप्तः, वि, (प्रतिक्षिप्यते कति ।) प्रति +
 क्षिप् + क्तः ।) वारितः । प्रेषितः । इति
 मेदिनी । १ । २०५ । अक्षिप्तः । इत्यमरः ।
 २ । १ । ४२ । “हे कृताक्षिप्तः । सर्वेया यर-
 गुणं प्रति दुर्लभमक्षिप्तः । अक्षिप्त्यते क्त
 अक्षिप्तः क्तः एवं प्रतिक्षिप्तः । कक्षचित्
 प्रौढादिकं प्रति सर्वमानेन दुर्लभमक्षिप्तः ।
 स यस्य हतः कोऽक्षिप्तः । इति सुश्रुतोऽपि ।
 केचित् । हे प्रेषिते । आहूय प्रेषितो वक्तु
 प्रतिक्षिप्तः स क्षिप्तः । इति जटाधरः ।
 इत्याहुः । इति भरतः ।
 प्रतिगतं, स्त्री, (प्रतिगतं गतं गमनम् ।) पक्षि-
 गतिविधेयः । यथा,—
 “गतागतप्रतिगतसम्पत्तायाश्च पक्षिणाम् ।
 गतिमेदाः पक्षिणश्च कुमायो नौकमक्षिणाम् ॥”
 इति जटाधरः ।
 (प्रति + गम + कर्त्तरि क्तः ।) प्रतिघाते, वि ।
 प्रतिघ्नः, पुं, (प्रतिघ्नयामिति ।) प्रति + घ्न +
 “घ्नहृदनिष्ठिममच ॥” २ । २ । ५८ । इति
 भावे अच् ।) स्त्रीकारम् । सैन्यघ्नम् । (प्रति-
 यज्ञाति विद्योवनादिकमिति ।) प्रति + घ्न +
 “विभाषा यद्घ्नः ॥” २ । १ । १४२ । इति पक्षे
 अच् ।) पतद्घ्नः । (प्रतिघ्नयते इति ।) प्रति
 + घ्न + अच् ।) दिक्षेभ्यो विधिवद्घ्नम् । तद्-
 घ्नः । यद्घ्नेदः । इति मेदिनी । १ । २१ । ७० ।
 ब्राह्मणस्यार्थः प्रतिघ्नार्थितः । यथा,—
 “प्रतिघ्नार्थिता विप्रे चक्षिणे शस्त्रनिर्भेताः ।
 वेष्टे न्यायार्थिताश्चार्थाः शूरे युध्वायार्थिताः ॥”
 अयाचितप्रतिघ्ने दोषाभावो यथा,—
 “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिघ्ने ।
 अन्तं तं विवृण्वत्कृत्वा तत्रैव निर्गुदेत् ॥ ७० ॥
 गुरुभ्यां चोष्णिहीर्षुरक्षिण्य देवतातियोन् ।
 सर्वतः प्रतिघ्नोयात् न तु ह्येत् सर्वं ततः ।
 बाधुतः प्रतिघ्नोयात्वासाधुतो द्विजः ।
 गुह्यवानस्य दोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
 एवं तस्करदृष्ट्या वा हत्वा भयमात्मनः ।
 कुर्वाद्युद्धं परतः प्रायश्चित्तं विधीतमः ॥”
 इति मातङ्ग २१५ अध्यायः । ७० ॥
 तीर्थे प्रतिघ्ननिधेयो यथा,—
 “सुखममय युक्तात्मा तथैवावप्रतिघ्नम् ।
 ककार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्वनमनुते ।
 अतस्तीर्थं न युज्येयात् पुण्येऽप्यतनेषु च ॥”
 इति कौर्मे २२ अध्यायः । ७० ॥
 राजादितः प्रतिघ्ननिधेयो यथा,—
 “न राज्ञः प्रतिघ्नोयात् शूद्रपतिसादपि ।
 न चान्यस्मादग्रस्तश्च निष्ठितान् वर्जयेद-
 युधः ॥”
 इति कौर्मे उपविभागे १५ अध्यायः । ७० ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिघ्ननिधेयो यथा,—
 “हेम भूमिं तिकान् माच्य अविवानादादिति यः ।
 भस्मीभवति सोऽह्वाय शत्रुः स्यान्निष्कलं तत् ॥

प्रतिग्र

तस्माद्विज्ञानादद्यादप्यशोऽपि प्रतिग्रहम् ।
विषमन्तापरिज्ञानी विषयात्मेन न गच्छति ॥ * ॥
गर्हितप्रतिग्रहादियथा,—
“हस्तिज्ज्वालिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ।
वह्निप्रास्तात्र यज्ञीयुर्गृह्यन्तस्तु पतन्ति ते ।
ज्वालिनप्रतिग्रहाही हयानां शुक्रविक्रयी ।
नवमाहस्य भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ * ॥
अपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्तव्यता यथा,—
“प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्तायां हृददापदि ।
विप्रोऽन्नं प्रतिग्रहन् वा यत्तत्तोऽपि नाचभाक् ।
गुर्वादिपौष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं च सर्वशः ।
प्रत्याद्याद्विज्ञो यस्तु भृत्यार्थमात्मनोऽपि च ।
दक्षिणीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाभ्युपमस्यकान् ।
श्रव्याश्रमासनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ।
अपि दुष्कृतकर्मण्यः समाद्यादयाचितम् ।
पतितेभ्यस्तथाभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥ * ॥
प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो
भवति । यथा,—
“शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः ।
लभ्यमानं न यच्छाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् ॥ * ॥
प्रतिग्रहणं वापि याचितं यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितयस्तो न्तो दासत्वमश्नुते ॥ * ॥
दाता च न करेहानं प्रतिग्रहाही न याचते ।
तादुभौ नरकं यातौ दाता चैव प्रतिग्रही ॥ * ॥
वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहाही प्रति ।
प्रत्यर्थं जलमेवेह दाढयाचकयोऽन्वेनम् ॥
दाढहस्तो भवेद्दूरेमवलिङ्गितुं प्रतिग्रही ।
यद्दानं प्रतिग्रहीयात् प्रतिग्रहाही व्रणत्वधः ॥ * ॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
“भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे यत्नं तथा कर्मां दासदास्यौ तथा द्विजाः ॥
करं हि हृदि विन्यस्य धर्मार्थं क्षेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कौर्तितः ॥
तथा चैकशफाणाश्च सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिग्रहीत गं शङ्के पुच्छे ज्वालिनं तथा ॥
आरुह्याः पशवः सर्वे याज्ञाः पुच्छे विचक्षणेः ।
प्रतिग्रहमथोदस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥
ईश्यायानु रथो याज्ञान्येव दक्षन् धारयेत् ।
दुमायामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥
आशुधानि समादाय तथा भूय विभूतयम् ।
धर्मध्वजौ तथा स्रष्टा प्रविश्य च तथा यज्ञम् ॥
अवतीर्थे तु सर्वेषां जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च श्रव्यायां स्रष्टायित्वा करेण वा ॥
ब्रह्मायन्याययादाय स्रष्टा वा ब्राह्मणं पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्द्वयाणि च पृथक् पृथक् ॥
प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ।
ब्रह्मायामथ सर्वेषां ब्रह्मसंश्रवणाग्ररः ॥
वाचयेज्जमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्य यो धर्मं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
स ब्रह्मक्षेत्रसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
अथापि हि प्रवक्ष्यामि विधिं सर्वं विशेष-
यात् ॥ * ॥

प्रतिग्र

वालिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
दाढ्यहीनोरपि येन पुण्यम् ।
स्वर्गं प्रयाचेत श्रद्धाभवेतत्
यज्ञीतयोर्वै विधिवद्विज्ञेन ॥
कुर्यादसौ पश्चाद्विज्ञानि पूर्वं
पक्षोपचारेऽर्पितविष्णुपूजाम् ।
कुशाक्षमन्त्रेऽर्पितदुग्धहोमं
यद्व्याम दद्यादि मरुत्ततीयम् ॥
बोद्धारपूर्वादिभिरन्वितं तं
प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्विज्ञेनः ।
सूर्येण मन्त्रेण च तदष्टौ
यद्या प्रयुक्तं निश्चतं जुहोति ॥
कुर्याच्च गायत्रिचपं सहस्रं
पश्चात् प्रयुक्तं तुरगं द्विजायः ।
तद्वत्तथात्मानमयं नयेद्दि
दातापि चैतद्व्रतमावदधात् ॥
द्विजायावत् प्राप्तं नपापशुद्धे
हावप्यन्त्रं स्वर्गजनं लभेताम् ॥”
इति हृदयाराधने । ४ । ८ । अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“वीजानां सुष्टिमादाय रत्नाभ्यादाय चर्मेतः ।
वस्त्रं दद्यान्तमादायात् परिधाय तथा पुनः ॥
आरुह्योपानहौ चैव यानमाह्वय पादुके ।
प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वज्ञैव प्रकीर्तयेत् ॥
ततस्तु सार्द्धं ब्रह्मेण तस्य ब्रह्मस्य देवतम् ।
समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
विधिं धर्मेऽमथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
दाता स ह तरत्येव नानादुर्गाग्यसौ द्विजः ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“ब्राह्मणः प्रतिग्रहीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।
अथान्यमपि मातङ्गतिकर्तृणां च वर्णयेत् ॥
ज्वालिनतिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
श्रव्याजङ्कारवच्छादि प्रतिग्रहं न्तस्य च ।
नरकान्न निवर्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥”
तथा ।
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि क्षेयं तरिष्यति ।
आतुरादयद्यज्ञीतस्तु तत् कथं वै तरिष्यति ॥”
एतदादिमन्त्रदानं प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥ * ॥
एतद्विज्ञेन विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च
दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः ।
“न केवलं हि तदुयाति शेषमस्य च न गच्छति ।
तद्वत्तद्वयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु याज्ञः प्रतिग्रहः ।
यज्ञं प्रदातारमथो नयत्यात्मानमेव च ॥”
अथो नरकम् ॥ * ॥ एतद्दानप्रतिग्रहीतरतुक्त-
तपोजपादिभिरात्मतरणमाय स्नेह्या प्रति-
युक्ते दानं न दोषाय दद्याद् विष्णुः ।
“एतानि प्रतिग्रहाति स्नेह्याभ्यर्थितो न तु ।
तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्मात्मानस्तु तारयेत् ॥”
तारणप्रकारमाह चारीतः ।
“मन्त्रिवासोमवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राष्टसहस्रं
जपेत् ॥” * ॥ देवतः ।

प्रतिग्र

“प्रतिग्रहं समर्थो हि ज्ञात्वा विप्रो यथाविधि ।
नित्यारयति दातारमात्मानश्च स्वतेजसा ॥”
छान्दे ।
“वेदाङ्गपारमो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवात्मना ॥”
महाभारते ।
“तीर्थे न प्रतिग्रहीयात् पुण्येऽप्ययतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥”
प्रतिग्रहसमर्थस्य तद्वक्तारो पञ्चाधिवर्गं यथा ।
याज्ञवल्क्यः ।
“प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानामोति पुष्क-
लान् ॥”
अपवादमाह स एव ।
“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
क्षितिः ।
मांसं श्रव्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”
अथवा ।
“श्रव्यां यज्ञान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मन्त्रीन्
दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकश्चैव न निर्मुदेत् ॥”
मन्त्रीन् विषादिनिवारकान् ।
“एधोर्दकं पलं मूलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत् ॥”
अभ्युद्धृतमभ्यर्थ्य दत्तम् ।
“सर्वतः प्रतिग्रहीयात् मन्त्र्योभयदक्षिणाम् ॥”
किमिति न प्रत्याख्येयमिवाह मनुः ।
“अयाचितास्तुतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यच्च कुलटावच्छपतितेभ्यस्तथा द्विजः ॥”
प्रतिग्रहमाने प्रयोगसारे ।
“प्रतिग्रहं न यज्ञीयादात्मभोगविधितया ।
देवतातिथिपूर्वार्थं यत्नाह्नतुपार्णवेत् ॥”
अङ्गिराः ।
“कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिग्रहीत याचितम् ।
कल्प्यमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥”
यद्यार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्यः ।
“वाक्काणो जायते यज्ञकरणात्कर्मभिश्चितान् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिग्रहाति निष्ठोवनादिकमिति
प्रति + ग्रह् + “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १२४९ ।
इति खः । १) पतद्वयः । इत्यमरः । १ । १ । १२४९ ॥
(प्रति + ग्रह् + भावे घञ् ।) प्रतिग्रहणञ्च ॥
प्रतिघः, पुं, (प्रतिग्रहणनेनेति । प्रति + हन् + डः ।
अङ्गादित्वात् कुलम् ।) क्रीडः । इत्यमरः ।
१ । ७ । २६ ॥ (यथा, माथे । १५ । ५५ ।
“प्रतिघः कुतोऽपि सप्तपेक्ष
नरपतिगणं समाधत्त ॥”
प्रतिहणनमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
घे, १० ॥ अङ्गाः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिघातर्ष, स्त्री, (प्रति + हन् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) मारकम् । इत्यमरः । २ । ८ । १२४९ ॥
प्रतिघ्नं, स्त्री, (प्रतिहणनमिति । प्रति + हन् +
घञर्थे कः ।) अङ्गम् । इति शब्दचिन्ता ॥

प्रतिज्ञा

प्रतिज्ञाः, [य] ली, (ह्योऽभिप्रायः । प्रति-
मतं ह्यः इति प्रादिसमासः ।) प्रतिक्रियम् ।
इति चिकाक्षशेषः । (अकारान्तोऽपि ह्यति ।
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७७ ।
“रक्षःप्रतिप्रतिज्ञैः स्मिरप्रतिप्रतिज्ञैः ।
सनाथप्रतिज्ञान् प्रादात् तस्मै रक्षःप्रति-
प्रतिज्ञम् ॥”)

प्रतिज्ञाया, ली, (प्रतिगता ह्यायामिति) प्रतिक्रियाः ।
अनिश्चितप्रतिज्ञायाऽभिनिमित्तप्रतिक्रियम् । इत्य-
मरभरतौ । (यथा, हरिवंशे । १५१ । १० ।
“माययाश्च प्रतिज्ञाया ह्यतिष्ठे च नटाजये ।
देहादेन तु कौरव । विवेके च प्रभावतोम् ॥”)
प्रतिज्ञा, ली, (प्रतिगता ज्ञानम् ।) अयजज्ञा ।
इति चैमचन्द्रः । १ । ६१५ ॥
प्रतिज्ञायः, पुं, (प्रतिगतो ज्ञायम् ।) वाक्यविशेषः ।
यथा,—
“दुष्कृतप्रभवेऽस्मिन् प्रतिनिर्दिष्टदुष्कृतम् ।
दूतसन्माननेनोक्तं यच्च च प्रतिज्ञायकः ॥”

इत्युक्तगीतमर्थः ।

प्रतिज्ञागरः, पुं, (प्रतिज्ञागरमिति । प्रति +
आय + घञ् । “जायोऽवीति ।” ७ । १ । ८५ ।
इति गुणः ।) प्रत्यवेक्ष्यम् । तत्पर्यायः ।
अवेक्षा २ । इत्यमरः । १ । २ । २८ ॥ जागर-
प्रतिनिधिः प्रतिज्ञागरः । इति गृह्यसंवेद्यस्य
इत्यादिभियोगस्य इति रायसुक्रुटः ॥

प्रतिज्ञिका, ली, (प्रतिज्ञाया ज्ञिका ।) ता-
म्रवर्णसुवर्णिका । आक्षिप्त इति भाषा ।
तत्पर्यायः । प्रतिज्ञिका २ भाष्ये ३ रसन-
काङ्क्षः ४ अजिज्ञिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिज्ञिका, ली, (प्रतिज्ञिका + स्तुतिं कृत् । टाप् ।
अत इत्यम् ।) प्रतिज्ञिका । इति चिकाक्षशेषः ॥

प्रतिज्ञा, ली, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति + ज्ञा +
“आतपोपसर्गे” १ । १ । १०६ । इति आट् ।
टाप् ।) कर्मव्यवहारप्रकारकज्ञानाशुक्लव्यापारः ।
इत्यनुमितिगदाधरी ॥ साध्यानिर्देशः । इति
गीतमञ्जरम् । साध्याभिधायिका वाक् । इति
अवधारतत्त्वम् । तत्पर्यायः । आम् २ प्रति-
ज्ञानम् ३ अङ्गीकारः ४ प्रतिश्रवः ५ ७३ ६
समाधिः ७ संवित् ८ आगः ९ आश्रयः १०
संश्रवः ११ नियमः १२ अभ्युपगमः १३ वाङ्म-
१४ आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सत्या
१६ सङ्करः १७ संशयः १८ उदरीकारः १९
अवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, गो-
रामायणे । २ । ११० । ४ ।

“पूर्वम् रामसमिहाशुशुभ्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।
चिकीर्षमासी रघुनन्दनस्तौ
पितुः प्रतिज्ञां च बभूव दृष्टीम् ॥”)

प्रतिज्ञारोधी न कर्मणः । यथा,—

“जयाश्च देवाधिपते वाचं वाम यतो पञ्चम् ।
प्रतिज्ञा नावरोहया खल्यकेऽपि च वस्तुनि ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

प्रतिध्व

प्रतिध्वान्तं, चि, (प्रतिध्वयते किति । प्रति + ध्वा +
क्तः ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः । १ । २ । १०८ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १२६ ।

“अथै देवे प्रतिध्वान्ते पञ्चकं प्रतमर्हति ।
अपञ्चवे तद्विगुणं तन्मनोरमुप्राप्तवम् ॥”)

प्रतिध्वानं, ली, (प्रति + ध्वा + क्युट् ।) प्रतिध्वा ।
इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥

प्रतिध्वेयः, पुं, (प्रतिजानाव्यनेनेति । प्रति + ध्वा +
यत् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रति-
ध्वान्तं ध्वजः ।) प्रतिध्वान्तये, चि ॥

प्रतिध्वान्तः, पुं, (प्रतिगतस्तानम् ।) तानविशेषः ।
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
कथिताः प्रहरेणैव चत्वारः प्रतिध्वान्तकाः ॥
कान्तारो यथा,—

कान्तारः प्रतिध्वान्तस्तु चन्द्राक्षौ इतद्वयम् ।
दशाक्षरपदेनायं प्रहारे वर्तते रसे ॥ १ ॥

समराख्यो यथा,—
जमुदतौ जमुष्मानौ श्रुपताल उदाहृतः ।
यद्वसंस्थानाक्षरपदः समरे वीरके रसे ॥ २ ॥

वैकुण्ठो यथा,—
यद्वज्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिध्वान्ते समीरितः ।
अर्कसंस्थानाक्षरेः पादो ह्यास्ये जिपुटतालके ॥ ३ ॥

वाञ्छितो यथा,—
वाञ्छितस्तनीये ताले जमुरेको इतस्तथा ।
त्रयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽहुते प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

प्रतिध्वान्ते, ली, (प्रतिगता तानमिति । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तानकोद्घाटनयन्त्रम् । इति
चैमचन्द्रः ॥ चावि इति भाषा ॥

प्रतिध्वानं, ली, (प्रतिध्वान्तं दानं पतिक्रयं दानं
वा ।) विनिमयः । अस्त्वापेक्षम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८१ ॥

प्रतिध्वान्तं, ली, (प्रतिध्वान्तैः स्तुतिमिति । प्रति + दृ +
+ ध्वा + आधारे क्युट् ।) युद्धम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदिनं, ली, दिनं दिनं प्रति । प्रत्यक्षम् । यथा,
“ततः प्रतिदिनं वेला वर्द्धते चिपलाग्निका ॥”

इति सत्तत्त्वसुक्तावली ॥

प्रतिदिवा, [न] पुं, (प्रतिदीव्यतीति । प्रति +
दि + “कनिन् युञ्जितचिराजिध्विद्युप्रति-
दिः ।” उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।)
सूर्यः । इति चिकाक्षशेषः ॥ प्रतिदिनश्च ॥

प्रतिदीवा, [न] पुं, (प्रतिदिवम् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिद्वेयं, चि, (प्रति + दा + यत् ।) क्रीतद्रव्यस्य
दुष्क्रीतबुद्ध्या परावृत्त दानम् । यथा,—

“क्रीत्वा मल्लो न यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयस्तस्मिन्निवेदाद्विचलितम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्रतिध्वनिः, पुं, (प्रतिक्रियो ध्वनिरिति ।) प्रति-
वाहः । गुम्फम् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रति-
ध्वन्ः २ प्रतिध्वत् ३ प्रतिध्वानम् ४ । इति

प्रतिनि

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १० ।
“वदनकुन्दरेण्यधोऽङ्गुलीभ्यां तदुद्वसति
श्रुतिपद्मयस्त्रिधा मेव प्रतिध्वनिरञ्जलि ॥”)

प्रतिध्वानं, ली, (प्रतिध्वननमिति । प्रति + ध्वन +
घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः । १ । ६ । १५ ॥

प्रतिध्वाना, [क] पुं, (प्रतिक्रियो नमा नमुः सङ्ग्रह-
इत्यर्थः ।) प्रपौत्रः । इति चैमचन्द्रः ॥

प्रतिध्वनं, चि, (प्रतिगतं नवं नवतामिति ।) नूतनम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मेघदूते । १८ ।

“पञ्चादुन्मेषु जतवन्तं मल्लोत्तमाभिजीनः
साम्बं तेजः प्रतिध्वनयन्वापुष्परक्तं दधानः ॥”)

प्रतिनिधिः, पुं, (प्रतिनिधीयते सङ्ग्रहीकृत्यते इति ।
प्रति + नि + धा + “उपसर्गे षोः किः ।” १ । १ ।
६२ । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

सङ्ग्रहः । (यथा, रघौ । १ । ८२ ।
“सुतां तदीयां सुरभिः लला प्रतिनिधिं मुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुषा हि वा ॥”)

तस्य विवेचनं यथा । “अथवात्सल्यमर्थम् क्लृप्त-
पुराणम् ।

‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं ज्ञातुं तथा ।
एवमभाव एवायं नाशयं विनयोपयेत् ॥’

गङ्गपुराणे ।
‘भाष्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भाष्यायाश्च पतिक्रिया ।
असामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥’

वराहपुराणे ।
‘प्रिहमाहपतिभ्याश्च श्रुत्वादिभूतानाम् ।
अदृष्टार्थसुयोधित्वा स्वयञ्च पञ्चभागभवेत् ॥’

अथैव विषये कात्यायनः ।
‘दक्षिणा नात्र कर्मव्या मुञ्चया विहितं च या ।’

ननु प्रतिनिधौ ममेह श्रमोद्यममन्वयकर्म
कुत्रान्वेति चेत् प्रधान एव । तथा च प्रारी-
रिक्तभाष्ये श्रुतिः । ‘यां वै काश्चनयज्ञात्विज
आश्रिषमाश्रावते यजमानायेव तामाश्रावते
इति होवाच इति ।’ ब्राह्मणसर्वस्वे तु यज-
मानायेत्यादौ यजमानस्यैव सेति पाठे विशेषः ।
तथा च वरजायां सूत्रम् । ‘यां वै काश्चनयज्ञ-
ात्विगाश्रिषमाश्रास्ते वा यजमानस्यैवेति ।’
अत्रिययजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपदे आका-
ङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिनाया-
यानु नः पितर इत्यादिपदेषु एव पठ्यते
वाक्यस्य काव्यनिकत्वात् न तथेति ॥ * ॥
अथ प्रतिनिधिप्रसङ्गेन स्तुत्यनुसारात् किञ्चि-
त्तिष्ठति । कालमाधवीये ।

‘काव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति निवृत्तेमिन्निके हि सः ।
काव्येषूपक्रमार्हमर्थं प्रतिनिधिं विदुः ॥’

अस्यार्थस्तु माधवाचार्येणाभिहितः । यथा
निवृत्तेमिन्निकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् ।
काव्यानु ससामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उपक्रम्य
कुर्यात् । असामर्थ्ये तु उपक्रमार्हं प्रतिनिधि-
नापि तत्कारयेत् । एतच्च काव्यं भौतपरम् ।
काव्यकारणानु अन्वयहाराप्युपक्रम्य कुर्यात् । तथा
च पराशरभाष्ये प्राप्तातपः ।

प्रतिनि

‘औतं कर्म स्वयं कुर्यादथोऽपि कर्त्तव्यमाचरेत् ।
अशक्तौ औतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ।’
अन्ततः उपक्रमात् परतः । अन्यथा निज-
नैमित्तिकमात्रपरत्वे औतस्कार्त्तमेदेनोपादानं
अर्थं स्यात्तथोरविधिवादेन प्रतिनिधिकाभात् ।
अतएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ ॥
स्तुत्यर्थेवारे ।

‘नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।’
सजातीयमप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधि-
र्नेष्यते । भावस्तु कदाचित् । यथोपवासादौ-
न्नाञ्जनभोजनादि ।

‘नापि प्रतिनिधातव्यं निर्विघ्नं वस्तु कुञ्चयितुं ।
ओषध्याद्यामभोग्यं यदुद्भवं तदेषेतः ।
याज्ञं प्रतिनिधित्वेन होमकार्यं न कुञ्चयितुं ॥
इयं वैकल्पिकं किञ्चिदयं सङ्कल्पितं भवेत् ।
तदन्तमे सङ्गम्याहं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥
उपासे तु प्रतिनिधौ सुव्याप्यं कथ्यते यदि ।
तत्र सुखमनाह्वय गौर्मेव समापयेत् ॥
संस्काराणामभोग्योऽपि सुख एव हि यज्यते ।
न तु संस्कारयोग्योऽन्यो यज्यते प्रतिरूपकः ॥
सुखं कार्यावसर्गं तु कथ्येत्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपसुपादाय शक्तमेवोपयुज्यते ।

काहे रूपेक्षया पर्यः चौरैः पुन्यैः फलेक्षया ।
मन्यै रसैः सङ्गम्याहं सञ्जाताभि परं परम् ॥
यान्याद्यान्तु भवेदयान्यमारयानामरयणम् ।

यवाभावे तु गोधूमास्तथा वेणुयवादयः ॥
हविष्ये गोहतं याज्ञं तदन्तमे तु माह्वयम् ।
आजं वा तदन्तमे तु साक्षात्तेन प्रयुज्यते ॥
तेजाभावे यहीतयं तेजसं तिलसम्भवम् ॥
तेजसं तिलसम्भवं तेजःकृतिकपिष्टम् ।

‘तदभावे तु सङ्केहं कौस्तुभं सर्वपोद्भवम् ॥
हज्जङ्गेहोऽथ वा याज्ञः पूर्वाभावे परः परः ।
तदभावे गवादीनां क्रमात् चौरं विधीयते ॥
तदन्तमे दधि याज्ञमन्तमे तिल इष्यते ।
यत्र सुखं दधि चौरं तत्रापि तदन्तमतः ॥

अज्जारेः चौरदध्यादि तदन्तमे तु गोहतम् ।
सुखासमोऽथवा याज्ञः कार्यकारणसक्तौ ॥
अतएव इताभावे पूर्व दधि ततः परः ॥
तथा ।

‘सर्वत्र गौर्मेव कर्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं वाङ्मतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् ॥
माह्वये ।

‘इतं न कथ्यते यत्र सुखचौरैश्च होमयेत् ।
चौरस्य च दधि श्रेयं मधुनश्च गुह्यो भवेत् ॥
आयुर्वेदेऽपि ।

‘मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णगुह्यो भवेत् ॥
पैठीनविः । ‘काष्ठान्नक्षपण्यपुष्पफलप्ररोहरस-
गन्वादीनां खाद्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सञ्जा-
ताभि यवः प्रतिनिधिर्भवति ।’ काष्ठं नालं
प्ररोहोऽङ्कुरः । ‘सञ्जाताभि यव’ इति कल्पतरुः ॥
अवयव इति नारायणोपाध्यायाः ॥ शान्ति-
द्वीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् ।

प्रतिप

‘अभावे चैव धातूनां हरितानां प्रशस्यते ।
बीजानामप्यन्तमे तु यव एको विधीयते ॥
ओषधीनामन्तमे तु सहदेवा प्रशस्यते ।
रत्नानामप्यन्तमे तु तुक्तावकमनुत्तमम् ॥
कौहानामप्यन्तमे तु चैमपात्रं प्रकल्पयेत् ॥
कौहानां तैजसमाचानाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
निधिमधिकृत्य जैमिनिः ।

‘न देवताभिश्चन्द्रक्रियाणामिति ।’ अस्त्यर्थः ।
देवताया अमेच आहवनीयादिः शब्दस्य
मन्त्रस्य क्रियायाः प्रजापदवृत्तार्थकर्मणश्चाह-
माचार्यकत्वेन आरादुपकारकत्वात् प्रति-
निधिः । श्रीह्यादीनाम् सन्निपत्तोपकारकाणां
पुरोडाशसाधनं वृत्तमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरचित इत्युक्तम् ॥ इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ ॥ “आरम्भकार्तिकादिज्ञाने तु
याधादिनासामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना
कारयितव्यं नायुक्त्यविधिना निजज्ञान एव
तद्विधानादिति ॥” इति मन्त्रमासतत्त्वम् ॥ ॥

‘स्वयं करवाणामर्थे अथवा । यथा,—“दधः ।
‘स्वयं होमे फलं यच्च तदर्थेन न जायते ।
अतिक्र पुरो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ विट-
पतिः ।

अभिरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव हि ।’
विटपतिर्नामाता । एवञ्च अतिगादीतरत्र
फलमनता ॥ ॥ अथाशौचाशङ्कया बोधन-
दिनात् पूर्वं मुचितकालजीवितरूपाधिकारा-
भावेऽपि यद्गणादिकं क्रियते तत् कर्मकाणे
तस्य नारदोक्तस्य प्रवर्तनवत् प्रवर्तनाय न तु
तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा ।

‘निःक्षिप्यायिं सहारेण परिकल्पयित्वं जन्तया ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो ह्येव न चिरं वसेत् ॥’
इति ह्येवोपपरिशिष्टवदन्यापि प्रतिनिधी-
यते । एवं वरकं विनापि किञ्चिदयं अतिक्र
प्रवर्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च
तस्मै मुचिकाणे दातव्येति । तथा च नारदः ।

‘अतिक्र च विविधो वृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयंस्ततः ।
यद्वक्ष्या वा यः कुर्यादाविष्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥’
यद्वक्ष्या स्नेह्या ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रतिपः, पुं, (प्रतिपाति पातयतीति । प्रति +
पा + कः ।) शान्तगुराचपिता । इति शब्द-
रत्नावली ।

प्रतिपचः, पुं, (प्रतिकूलः पच इति प्रादि-
समासः ।) शत्रुः । इति जैमिन्मन्त्रः । २ । १६२ ।
(यथा, नृक्षकटिके १० अङ्के ।
“अन्योन्यं प्रतिपचसंहतिमिमां लोकस्थितिं
बोधय-
मेव क्रीडति कूपयन्वचटिकान्यायप्रसक्तौ
विधिः ॥”)

साहस्रम् । यथा,—
“प्रतिपचप्रतिनिधिप्रतिपचविद्वक्काः ।”
इति काश्यपक्रिया ॥

प्रतिवादी च ॥

प्रतिप

प्रतिपत्, [६] स्त्री, (प्रतिपद्यते उपकल्प्यते-
अनेति । प्रधि + पट् + करणे क्तिप् ।) अमङ्-
वाद्यम् । इति चिकित्शशेषः ॥ वृद्धिः । तिथि-
विशेषः । तत्पर्यायः । पञ्चतिः २ । इत्यमरः ।
१।४।१ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियाकृपा ।
वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला एकाङ्गबोधिता । वास-
रूपा चेत् कृष्णा १० सप्तदशाङ्गबोधिता ॥ ॥
तस्या अवस्था यथा । “सा च कृष्णा द्वितीया-
युक्ता याज्ञा प्रतिपत् सद्वितीया स्थादिक्याप-
क्षन्वीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता याज्ञा ।
प्रतिपदायमावास्थेति वचनात् । त्रिसन्ध्यापि-
नीत्वे तु सर्वत्र न युग्मादरः । तथा च परा-
शरः ।

‘त्रिसन्ध्यापिनी या तु खैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरमन्यञ्च हरिवाचरात् ॥ ॥
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न याज्ञा ।
तथा च वृद्धवशिष्ठः ।

‘द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे ह्यनुः पूर्वोत्तरे तिथी ॥’
द्वितीया वेधात् योगात् प्रतिपत्तृतीये ह्यन्तीत्यर्थः ।
एवमन्यञ्च । अत्रोपवासपरेण विश्वविधानात्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य सङ्कीर्णः ॥ ॥
कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति भग-
वदात्म्यम् ।

‘वीर । प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशादृङ्कं । वृष्टाः पुष्टाः स्खल्लताः ।
पुण्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥’
तत्र मन्त्रः ।

‘वजिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनस्तु प्रभो ।
भविष्येन्न सुराराते पूजेयं प्रतिपद्यताम् ॥’
प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्या । अथ प्रतिपदि । नक्ष-
पुराद्ये तु वजिराजेतिमन्त्रस्य पूर्वम् ।
‘मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्तोऽपुरोहितः ।’
इत्युक्तम् ॥

पञ्चादपि ।
‘एवं पूर्वा वृषः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः ।’
इत्युक्तमिति ॥

पुनर्वसुपुराणे ।
‘शङ्करश्च पुरा द्यूतं सर्वत्र सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च प्रथमेऽहनि भूपति ॥

जितश्च शङ्करश्च जयं लेभे च पाव्यती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी निजं गौरी सुखोऽवता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य सर्वतत्परः शुभः ॥
पराजयो विरहश्च कल्मषाशङ्करो भवेत् ॥’

द्यूतप्राप्तिभिः क्रीडनम् । यथा मनुः ।
‘अप्राप्तिभिर्यत् क्रियते तस्मै द्यूतमुच्यते ॥ ॥
तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।

‘यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्मां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेवादिना तेन तस्य सर्वं प्रयाति हि ॥’
तथा ।

‘महापुरुषा तिथिरियं वजिराज्यप्रवर्द्धिनी ।

प्रतिप

ज्ञानं दानं शतशुभं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ।
प्रतिपदोद्दिष्टयोगो यथा । भविष्ये ।

‘रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि वितेतरा ।
गङ्गायां यदि जम्बेत सूर्ययज्ञशतैः समा ॥’ ॥
तस्याः संज्ञा नन्दा । तत्राभ्यङ्गनिवेधो यथा,—

‘नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेण

चौरश्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूर्णासु योषितुः परिवर्जनीया

भद्रासु सर्वेषां समाचरेण ॥’ ॥

नन्दादिप्रममाह ज्योतिषे ।

‘नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ।
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशदशमस्य-
निषिधमाह स्मृतिः ।

‘कुशाक्षे चार्यद्वानिः स्यात् ऋष्या न करे-

हरिम् ।

बहुशत्रुः पटोके स्याद्गजानिश्च मूलके ।

कलङ्को चायते विष्णे तिर्यग्गोत्रिश्च निम्बके ।

ताले शरीरनाशः स्याद्भारिकेके च सख्यता ॥

तुल्यो गोमांसतुल्या स्यात् कलङ्को गोवधात्मिका ।

शिश्वी पापकरी प्रोक्ता पूतिका जलघातिका ॥

वार्ताकौ सुतद्वानिः स्याद्भारिकेके च भावके ।

महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत् ॥’ ॥

तत्र चौरनिवेधो यथा । चौरं विशाखाप्रति-

पत्तुं वर्ज्यम् ॥’ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

तत्र जातफलम् ।

“मणिकनकविभूषासंयुतश्चारुकाणि-

निजकुलकमनोहाटमार्गैश्च विभः ।

प्रतिपदि शशिपूर्णां लब्धजन्मा प्रतापो

भवति विमलवैश्वर्यकरः प्रवेशः ॥’

इति कीर्त्तीप्रदीपः ॥ ॥

वा अयेज्जन्मतिथिः । यथा,—

महातपा उवाच ।

“विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते प्रसङ्गतः ।

तिथीनां श्रद्धा महात्म्यं कथ्यमाणं मया श्रुतम् ॥

इत्यस्मिन् महात्मनिर्जन्मोद्भूतो मज्जान् ।

उवाच देवं ब्रह्मायं तिथिर्महोयतां प्रभो ! ।

यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्थातिमाप्नुयाम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवानामपि यस्यां मन्वन्तानाञ्च सप्तमः ।

आदौ प्रतिपदा येन जन्तुमनोऽपि प्रावकः ।

त्यत्पदात् प्रतिपदिकं संभविष्यति देवताः ।

अतस्ते प्रतिपदाम तिथिरथा भविष्यति ॥

नन्दा तिथौ हविष्येण प्राचापत्नेन दर्शिता ।

होष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्वदेवताः ॥

चतुर्विधानि भूतानि मनुष्याः पशवोऽसुराः ।

देवाः सर्वे सगन्धर्वाः प्रीताः स्युः कर्पिते त्वयि ॥

यद्योपवाचं कुर्वीत तद्भक्तः प्रतिपदिने ।

चौराश्चो वा वसैत श्रद्धा तस्य फलं महत् ॥

चतुर्विधानि वदन्ति श्रद्धालोकोद्भूतो महीयते ।

तेजसी कृपयन्मनो ब्रह्मवान् जायते नरः ॥

इह जन्मन्मनो राजा समस्तलोके महीयते ।

तथोन्मत्तव सोऽप्यभिर्जहताभयं वशी ॥

प्रतिप

य इदं श्रद्धयात्मिकं प्राप्तवत्याय मानवः ।

अयेज्जन्म य पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥”

इति बराहपुराणे महातपोपाख्याने अष्टाशु-

पत्तिनामाध्यायः ॥ ॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शन-

कारणम् । यथा, ज्योतिषे ।

“अमावस्यापटौशोभा वद्व्याहर्मानसंयुता ।

अय्येराह्वयटौभ्यस्तेदधिका दृश्यते प्रशौ ॥”

प्रतिपत्तिः, ज्यौ, (प्रतिपदनमिति । प्रति + पट् +

क्तिम् ।) प्रवृत्तिः । (यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।

“मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ॥”)

प्रागज्जन्मम् । गौरवम् । (यथा, युक्तिकल्पतरौ

चारुतत्त्वम् ।

“सुभक्तो राजसु तथा काव्याणां प्रतिपत्तिमान् ॥”)

संप्राप्तिः । (यथा, रघुः । १ । १ ।

“वागाद्यांविष संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेष्ठिनौ ॥”)

प्रबोधः । (यथा, भागवते । १ । ६ । १४ ।

“सन्नुवांशेन रूपानां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥”)

पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २०६ ॥ मोमा-

सकमते फलश्रुत्यकर्माङ्गम् । यथा । देव-

तोद्देशेन वागादौ तत्तत्तद्विरादेर्यो निःक्षेपः ।

पूजितप्रतिमादेर्लक्षे विसर्जनमित्यादि । आह्लादौ

सर्वशेषाङ्गकर्म यथा । प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग

एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ ॥ निम्बाहिनाङ्गकद्रव्यकरणकाङ्गत्वं

प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्गत्वम् । प्रतिपत्तिकर्म

उत्तरा क्रिया । यत्र एकेन द्रव्येण कर्म-

द्वयं निम्बाह्यते तत्र उत्तरं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

तन्निम्बाह्यकश्च प्रतिपाद्यम् । इति तट्टीकायां

काशीरामवाचस्पतिः ॥ ॥ अथ प्रतिपत्ताधि-

करणम् । श्रद्धातिरस्यति लोहितं निर-

स्यति गुदेनोपयजति सर्वं जुहोति । इत्य-

चीचोमीयपशौ श्रूयते । श्रद्धातिरस्यतीति दृष्टा-

न्नायम् । यथा पशोश्चरवन्तिश्रद्धात् तजति

तथा लोहितमपि तजति । अन्यत्र पशोः

श्रीर्वर्माधोपक्रमेण होमः । अत्र तु गुदमाधोप-

क्रमेणेति । तत्र च यश्च श्रद्धातिगन्धो ददातीति

परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता ।

अत्र सर्वज्ञत्वेन प्रतिपत्ताभावात् कर्मवैशुष्यं

स्यादिति । अत्र सिद्धान्तः । यदिकारादुपपत्ति

रिति । यदि प्रतिपाद्यं स्यात् तदा प्रतिपत्ति-

रङ्गमित्यर्थः । इति रामहज्जीयाधिकरण-

कौमुदी ॥ ॥ अपि च ।

“उपांशुयानद्रव्येण श्रेयकार्यं भवेत्त वा ।

भवेद्विभक्त्यः सर्वेभ्य इत्युक्ता प्रापितत्त्वतः ॥

उक्ताभ्यद्रव्यश्रेयसु भायुपस्तरगादितत् ।

अतो न प्रतिपत्ताधैः श्रेयकार्यं ततः कथम् ॥”

इति माधवीयाधिकरणमात्मन्याम् ५ पादे प्रथ-

माधिकरणम् ॥

प्रतिपत्तिपटहः, पुं, (प्रतिपत्तये पटहः ।) वाद्य-

विशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कम्पापटहः २ । इति चारावली ॥

प्रतिप

प्रतिपत्तर्थ, ज्यौ, (प्रतिपदे संविदे दृश्यम् ।)

द्रगडवादम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

प्रतिपत्तप्रका, ज्यौ, (प्रतिपत्तं फलमस्याः ।) शुभ-

कारवेज्जी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपत्तं, जि, (प्रतिपद्यते स्मिति । प्रति + पट् +

क्तः ।) अवगतम् । इत्यमरः । १ । २ । १०८ ॥

(यथा, कुमारः । ४ । १३ ।

“प्रमदाः प्रतिपत्तगा इति

प्रतिपत्तं हि विचेतनैरेपि ॥”)

अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

विक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिपत्तश्रिया, ज्यौ, (प्रतिपत्तं श्रिया जटा

अस्याः ।) दन्तौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपादकः, जि, (प्रतिपादयतीति । प्रति + पट् +

क्षिप् + क्तुम् ।) प्रतिपत्तिजनकः । बोधकः ।

(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने । “गुरु

सजातीयविकातीयसंगतनामानाम्बुधं ब्रह्मतत्त्व-

मिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागृक्केषु कथ-

मशेषगुणत्वमिति ॥”) यथा च । प्रतिपाद्यप्रति-

पादकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकरः ॥

प्रतिपादनं, ज्यौ, (प्रति + पट् + क्षिप् + भावे

ल्युट् ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति

मेदिनी । ने, २३६ ॥ (निष्पादनम् । यथा,

महाभारते । १२ । १४१ । १४ ।

“क्षिता विमोक्षसमये ह्यपरप्रतिपादने ॥”)

प्रतिपालकः, जि, (प्रति + पा + क्षिप् + क्तुम् ।)

पालनकर्त्ता । प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्व-

प्राप्तपाधातोर्लक्षप्रत्ययान्वयः ॥

प्रतिपालनं, ज्यौ, (प्रति + पा + क्षिप् + भावे ल्युट् ।)

रक्षणम् । पोषणम् । यथा । “कुल्या प्रकृतस्य

कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधियत्वं सङ्गच्छते ॥”

इति दुर्गादासः ॥

प्रतिपाल्यं, जि, (प्रति + पा + क्षिप् + कर्म्मणि

यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपालित्यम् ।

प्रतिपूर्वप्राप्तपालनस्य इत्यस्मात् कर्म्मणि

यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ४५ । २ ।

“या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाद्या तदा भवेत् ।

अथचेत्तादरत् शुक्लं क्रीता शुक्लप्रदस्य सा ॥”)

प्रतिप्रसवः, पुं, (प्रति प्रतिविहं प्रकृते इति,

प्रति + प्र + कृ + अप् ।) निविहस्य पुनर्विधा-

नम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

“रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आहवासरे ।

इत्यादिना निविहस्य तिलतर्पणस्य तीर्थतरण

प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।

अयमे विधुवे चैव संक्रान्त्या ग्रहयोगे च ॥”

प्रतिप्रकृतः, जि, (प्रतिप्रकृते स्मिति । प्रति + प्र +

कृ + क्तः ।) प्रतिप्रसवविशिष्टः । इति मन-

मासतत्त्वम् ॥ पुनःसम्भावितः । यथा,—

“उक्तानि प्रतिविहानि पुनःसम्भावितानि च ।

वापेक्षानिरपेक्षाणि मीमांसानीह कोविदेः ॥”

इति बतुङ्गसुक्तावली ॥

प्रतिभ

प्रतिफलं, स्त्री, (प्रतिफलतीति । प्रति + फल + क्त्वा ।) प्रतिविम्बम् । यथा,—

“प्रतिफलमवलोच्य स्त्रीयमिन्द्रोः कलायां
हरश्चिरवि परस्या वासमाश्रयमाना ॥”
इति रघुमञ्जरी ॥

तुल्यफलम् । फलं फलम् ॥

प्रतिफलनं, स्त्री, (प्रति + फल + क्युट् ।) प्रति-
विम्बम् । यथा,—

“न विम्बं त्वद्विम्बप्रतिफलनलाभाद्वर्गितं
तुलामध्यारोपुं कथमपि न लज्जेत कलया ॥”
इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलितं, वि, (प्रति + फल + क्त ।) प्रति-
विम्बितम् । यथा,—

“मोहातीतो विमुहो सुविभिरभिहितो मोह-
संक्रान्तमूर्तिः
खाची स्नाने तदुत्थे प्रतिफलितवपुः— ॥”
इत्यादि सुक्तिवादगादाधरी ॥

प्रतिफलकः, वि, (प्रतिफलति विकसतीति ।
प्रति + फल + क्तुल् ।) प्रफलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिबद्धः, वि, प्रतिबन्धविशिष्टः । प्रतिपूर्वबन्ध-
धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिबन्धः, वि, (प्रति + बन्ध + यत् ।) प्रतिबन्ध-
नीयः । प्रतिबन्धाहः । यथा । वस्तुतो हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिता-
मूल्यज्ञानवतिप्रकारितानवच्छेदत्वेनेव प्रति-
बन्धत्वं निवेद्यमिति आत्तशुभमजागदीशी ॥

प्रतिबन्धः, पुं, (प्रति + बन्ध + घञ् ।) कार्यप्रति-
घातः । तत्पर्यायः । प्रतिदम्भः २ । इत्यमरः ।
१ । २ । २७ ॥ (यथा, रघु । ८ । ८० ।

“स तपःप्रतिबन्धमन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारविभ्रमाम् ।
अश्रपदभव माशुपीति तं
श्रमवेकाप्रलयोर्मिखा भुवि ॥”)

प्रतिबन्धकः, पुं, (प्रतिबन्धातीति । प्रति + बन्ध +
क्युल् ।) विटपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रति-
रोधके, वि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १८६ ।

“आगिनी निष्कलङ्कस्य को दोषोऽस्य महीपतेः ।
ममापुण्यन्तु तन्निन्दं यच्छ्रेयःप्रतिबन्धकम् ॥”)

प्रतिबन्धिः, पुं, (प्रतिबन्धाद्यनेनेति । प्रति +
बन्ध + इत् ।) अनिष्टान्तरप्रसङ्गकं वाक्यम् ।
प्रतिबन्धः । यथा । प्रतिबन्धेदुत्तरत्वादाहेति
विशेषव्याप्तिजागदीशी ॥

प्रतिबलः, वि, (प्रतिगतं बलमस्य ।) समर्थः ।
शक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रतिरूपं
बलमस्य ।) तुल्यबलः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ८ ।

“नायं प्रतिबली भीरु । राजसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिश्रान्तमथवा सर्वराजसाः ॥”)

प्रतिभयं, वि, (प्रतिगतं भयं यच्च ।) भयङ्करम् ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ६० । ३५ ।

२५८

प्रतिमः

“दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसङ्कुजाः ।
तमसा पिहितं सर्वमासीत् प्रतिभयं महत् ॥”)
भये, स्त्री । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति शोभते इति । प्रति +
भा + कः । टाप् ।) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिवम् । इति प्रतिभान्वितशब्द-
टीकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा ।
यथाह, वदः ।

“प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥”
(यथा च, महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

“कृष्णं साधु वसुहृदं नियतं जलजलचक्षुम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित् तां मृयामशुमानतः ॥”
प्रतिभायते इति । प्रति + भा + “आतच्छोप-
सर्गे ।” १ । १ । १०६ । इति अङ् ।) दौर्निध ॥

प्रतिभान्वितः, वि, (प्रतिभया अन्वितः ।) प्रगल्भः ।
प्रत्युत्पन्नमतिव्युक्तः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥
प्रतिभासुखः, वि, (प्रतिभान्वितं सुखमस्य ।)
प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [तु] वि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य ।
प्रतिभा + मतुप् । मस्य वः ।) प्रतिभान्वितः ।
प्रागल्भ्यशुक्तः । प्रतिभाशब्दादस्यर्थे वतुप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३२ ।

“आगच्छन्तीश्च सायन्तां कुमारसचिवो हठात् ।
अयहीदय सायनमवोचत् प्रतिभावती ॥”)

प्रतिभाहानिः, स्त्री, (प्रतिभाया हानिः ।) बुद्धि-
नाशः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभूः, पुं, (प्रतिरूपः प्रतिनिधिर्वा भवतीति ।
प्रति + भू + “भुवः संज्ञान्तरयोः ।” १ । २ ।
१७६ । इति कृष्णः । “धनिकाधमर्षेयोरन्तरं यस्ति-
ष्ठति विन्वासाय स प्रतिभूः ।” इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥) लयकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रत्युत्प-
न्नविजये । १ अङ्के ।

“यच्छेकः प्रतिभूः फलेषु कतिनां यच्छेपु यश्चेन्नरो
विप्रस्तोमतमः सन्महत्पनः सोऽयं सयं
श्रीहरिः ॥”)

तस्य कर्मण्यत्वं यथा,—
“सभापतेः कर्मण्यमाह कात्यायनः ।

‘अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद्योग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्दण्डाय वेतनम् ॥’

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्वतीति प्रतिभूर्लयकः ।
वाद्योग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य
दण्डदानस्य च समः । वादिनोः भाषावादिनः

उत्तरवादिनश्च । तथा च वाञ्छवत्कारः ।
‘उभयोः प्रतिभूर्नास्ति समर्थः कार्यनिर्णये ।

प्रतिभुवत्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ॥’
राज्ञा संज्ञपनं दण्डतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य
कार्यं धनादिदाने राजदण्डादित्यात् कार्य-

शब्दस्य पूर्वनिपातः । भृत्यस्तत्राणो राज-
नियुक्तः ॥” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रतिमः, वि, (प्रतिमातीति । प्रति + मा + “आत-
च्छोपसर्गे ।” १ । १ । ११६ । इति कः ।)

प्रतिमा

उत्तरपदस्यो वदशवाचकः । यथा,—

“स्तुततरपदे प्रख्याः प्रकारः प्रतिमो विभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४० । ११ ।

“आयत्तं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।
यदेवगर्भप्रतिमे वर्गं याति न भिद्यते ॥”)

प्रतिमा, स्त्री, (प्रतिमयीति इति । प्रति + मा +
क्युट् । टाप् ।) अनुकृतिः । मज्जदण्डस्य बन्धः ।
इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिविम्बम् । यथा,
रघुः । ७ । ६४ ।

“निर्मौलितानामिव पङ्कजानां
मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥”

तथा च कुमारः । ७ । १६ ।

“आत्मानमासक्तगयोपनीते
खङ्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥”

प्रतिमयीति अत्रयेति करणे अङ् ।) मूर्ति-
सदृशवृत्तिलादिनिर्मितप्रतिरूपकम् । तत्-
पर्यायः । प्रतिमानम् २ प्रतिविम्बम् ३ प्रति-

यातनाः प्रतिच्छाया ५ प्रतिकृतिः ६ अर्थाः ७ प्रति-
निधिः ८ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिच्छन्दः ९
प्रतिकायः १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७२ । ७ ।

“गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता स्तुतितोषणा ।
विभाजमाना मुमुभे प्रतिमेव हरिश्चर्या ॥”)

देवप्रतिमाघटनप्रमाणादि यथा,—

“विद्योक्तावत् प्रवक्ष्यामि यादृशरूपं प्रशस्यते ।
शङ्खचक्रधरं शान्तं पद्महस्तं गदाधरम् ॥

हृत्कारं शिरस्तस्य कमण्डौषं मुमेषणम् ।
तुङ्गनाभं युक्तिकर्णं प्रशान्तोवभुजक्रमम् ॥

कचिददभुजं विद्यावतुर्भुजमथापि वा ।
द्विभुजं वापि कर्णयं भवनं पुरोधसा ॥” ७ ॥

देवमदभुजस्यास्य यथास्थानं निबोध मे ।
खङ्गो गदा शरः पद्मं दंष्ट्रं दक्षिणतो हरेः ।

घण्टा खड्गश्चैव शङ्खचक्रे च वामतः ॥ ७ ॥
चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवाशुधर्मस्थितिः ।

दक्षिणेन गदां पद्मं वासुदेवस्य कारयेत् ॥
वामतः शङ्खचक्रे च कर्णये भूतिमिच्छता ।

जम्बावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥
यथेच्छया शङ्खचक्रतुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ।

अथकृत्वा दृष्टिर्वा तस्य कर्मणा प्रादमध्यतः ।
दक्षिणे प्रवृत्तं तद्वत् गदात्मनं निवेष्टयेत् ॥

वामतस्तु भवेज्जम्बीः पद्महस्ता सुशीमना ।
गदात्मनस्ततो वापि संख्याप्यो भूतिमिच्छता ॥

श्रीश्च पुष्टिश्च कर्णये पाशयोः पद्मचयुते ।
तीक्ष्णश्चोपरिष्ठात् विद्याधरसमन्वितम् ॥

देवदुर्द्धभिव्युक्तं गन्धर्वमियुनाम्नितम् ।
पञ्चवल्लीसमोपेतं चिन्ध्यालसमन्वितम् ॥

तथा कल्पजतोपेतं स्तुवन्निरमरेन्दरैः ।
एवंविधो भवेद्दिग्विजयभागिनाश्च पीठिका ॥

नवतानप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नराः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि मानोन्मानं विप्रिबलः ॥ ७ ॥

आत्मानरप्रविष्टावा भावना यद्वजः स्मृतम् ।

प्रतिमा

अवरेणः स विज्ञेयो वाजाप्यनोरपादभिः ।
तद्वक्त्रेण लिख्य तु धूना लिख्यादकेर्मता ।
यवो धूनादकं तद्वक्त्रेण लिख्यादकमम् ।
अक्षीयादकमनेन मुखं स्याद्वादादकमम् ।
मुखमनेन कर्णयोः स्यादवयवकल्पना ॥ * ॥
सौवर्ण्यं राजती वापि ताञ्जी रत्नमयी शुभा ।
शेनदादमयी वापि लौहलोचमयी तथा ।
रौतिका धातुयुक्ता वा ताञ्जाकालमयी तथा ।
शुभादमयी वापि देवतायां प्रशस्तते ॥ * ॥
अङ्गुष्ठपद्मादारभ्य वित्तिसिर्षावदेव तु ।
यदेव प्रतिमा कार्या नाधिका श्रयते युगेः ॥
आयोक्ताश्च प्रासादे कर्तव्या नाधिका ततः ।
मध्यमेन कनिष्ठा तु कार्या वित्तानुसारतः ॥
हारीश्यायस्य यन्मानमदधा तन्नु कारयेत् ।
भागवयेन प्रतिमा चिभागौल्य तत् पुनः ॥
पीठिका भागतः कार्या नातिनीचा न

चोष्णिता ।

प्रतिमासुखमानेन नव भागान् प्रकल्पयेत् ॥
चतुरङ्गुला भवेद्दयीवा भागेन हृदयं पुनः ।
नाभिस्तस्मादधः कार्या भागिनेकेन शोभिता ॥
निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्तितम् ॥
नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागिनेकेन कल्पयेत् ।
त्रिभागमायतावत् जातुनी चतुरङ्गुले ॥
जङ्घि द्विभागे विन्यास्य पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्दशाङ्गुलस्तद्वर्णोपरिस्थः प्रकीर्तितः ॥
ऊर्ध्वमानमिदं प्रोक्तं पृथक् च निबोधत ।
सर्वावयवमानेषु विस्तरं श्रद्धयुतं हिजाः ॥ * ॥
चतुरङ्गुलं ललाटं स्याद्दूर्ध्वं नासा तथैव च ।
हिरङ्गुलं हनुः श्रेयमोष्ठचाङ्गुलसन्निभः ॥
अष्टाङ्गुलं ललाटम् तावन्मात्रे भुवौ मते ।
अर्द्धाङ्गुला भुवोर्लेखा मध्ये धनुरिवानता ॥
उन्नताया भवेत् पार्श्वे श्रृङ्गा तीक्ष्णा प्रशस्ततः ।
अचिणी द्वाङ्गुलायामे तद्वक्त्रेण विस्तरे ॥
उन्नतोदरमध्ये तु रत्नानि शुभलक्षणे ।
तारका च त्रिभागेन हृदिः स्यात् पञ्चभागिकी ॥
हिरङ्गुलं भुवोर्मध्ये नासाञ्जलमयाङ्गुलम् ।
नासाग्रविस्तरं तद्वत् पुटद्वयमयानतम् ॥
नासापुटविनं तद्वद्वर्द्धाङ्गुलमुदाहृतम् ।
कपोले द्वाङ्गुले तद्वत् कर्णमलादिनिर्मते ॥
हृन्वयमखलं तद्विस्तारो द्वाङ्गुलो भवेत् ।
अर्द्धाङ्गुला भुवो राज्ञी नखालसदृशी समा ॥
अर्द्धाङ्गुलः समस्तदन्तरोष्ठस्तु विस्तरे ।
निष्पाववदृशं तद्वन्नासापुटद्वयमभवेत् ॥
हृत्कक्षी श्रोतिसुख्ये च कर्णमलात् वङ्गुले ।
कर्णौ तु भ्रूसमौ श्रेयावर्धनं चतुरङ्गुलौ ॥
द्वाङ्गुलौ कर्णपाशौ तु मात्रामेकानु विस्तृतौ ।
कर्णयोरपरिष्ठाच्च मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ।
ललाटं पृष्ठतोर्ध्वेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
वट्चिंशदङ्गुलश्चास्य परिष्ठाच्चः शिरोगतः ॥
सकेशनिचयश्चास्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
केशान्नाङ्गुले तद्वदङ्गुलानि तु वीर्यशः ॥
वीर्यामध्यपरीणाश्चतुर्विंशतिरङ्गुलः ।

प्रतिमा

अष्टाङ्गुला भवेद्दयीवा पृथक्त्वेन विन्यस्यते ॥
स्तनयोवापनरं प्रोक्तमेकतालं खयम्भुवा ।
स्तनयोरनरं तद्वद्वादाङ्गुलमिच्यते ॥
स्तनयोर्मस्तकं तद्वद्वाङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
चतुर्के मस्तकस्थान्त्यवयवमात्रे उभे स्तन ॥
द्वितालश्चापि विस्तारादधः स्तनमुदाहृतम् ।
कक्षे वङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ॥
चतुर्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुलस्तु चिरङ्गुलः ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाश्चमङ्गुलतां तथोन्नतम् ॥
अङ्गुलकसमा तद्वदायामे स्यात् प्रदेशिनी ।
तस्याः षोडशभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली ॥
अनामिकाद्विभागेन कनिष्ठा चापि हीयते ।
पद्मवयेन चाङ्गुल्यो गुलफौ द्वाङ्गुलकौ मतौ ॥
पार्श्वोर्द्विङ्गुलमात्रा तु कलयोश्च प्रकीर्तिता ।
द्विपद्माङ्गुलकः प्रोक्तः परीणाश्च द्वाङ्गुलः ॥
प्रदेशिनोपरीणाश्च अङ्गुलः समुदाहृतः ।
अन्वायामद्विभागेन हीयते क्रमशो हिजाः ॥
अङ्गुलेनोष्ण्यः कार्यः अङ्गुलस्य विशेषतः ।
तद्वर्धनं तु शेषाणामङ्गुलीनामथोष्ण्यः ॥
अङ्गुले परिष्ठाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश ।
जङ्घामध्ये परीणाश्चतुर्धेवाष्टादशाङ्गुलः ॥
जातुमध्ये परीणाश्च एकविंशतिरङ्गुलः ।
जान्घ्रायोर्द्विङ्गुलः प्रोक्तो मखलं चङ्गुलं पुनः ॥
ऊरुमध्ये परीणाश्चतुर्धेवाष्टादशाङ्गुलः ।
एकत्रिंशोपरिष्ठाश्च दृष्टव्या चङ्गुलौ पुनः ॥
चाङ्गुलश्च तथा मेढ्रं परीणाश्च वङ्गुलम् ।
मणिवन्दीर्घां विद्यात् केशरखां तथैव च ॥
मणिभोरपरिणाश्चतुरङ्गुल इत्यतः ।
विस्तारिण भवेत्तद्वत् कटिरष्टादशाङ्गुला ।
द्विचत्वारिंशतस्तथा श्रोणी स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ ॥
नाभिमध्ये परीणाश्चो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
पुरतः पञ्चपञ्चाशत् कक्षाश्चैव तु वेदनम् ॥
कलयोरपरिष्ठास्तु स्कन्धौ प्रोक्तौ वङ्गुलौ ।
अष्टाङ्गुलाश्च विस्तारे योवाश्चैव तु निर्दिशेत् ॥
परीणाश्च तथा योवा कला द्वादश निर्दिशेत् ।
आयामो मुनयोस्तद्वद्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥
कार्थ्यं वाहुशिखरं प्रमात्रे षोडशाङ्गुलम् ।
ऊर्ध्वं यद्वाहुपद्मानं विद्यादष्टादशाङ्गुलम् ॥
तथैकाङ्गुलहोमस्तु द्वितीयं पद्मसुच्यते ।
बाहुमध्ये परीणाश्चो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥
गोडशोक्तः प्रवाहुस्तु षट्कभोर्यकरो मतः ।
सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्चमध्याङ्गुली मता ॥
अनामिका मध्यमायाः सप्तभागेन हीयते ।
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते ॥
मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तर्जनी ।
अङ्गुलपञ्चनीमलादधः प्रोक्तस्तु तत्समः ॥
अङ्गुलपरिणाश्च विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ।
शेषाणामङ्गुलीनाम् भागो भागेन हीयते ॥
मध्यमामध्यपद्मं अङ्गुलद्वयमायतम् ।
यवो यवस्तु सर्वासां तस्यां तस्यां प्रहीयते ॥
अङ्गुलपद्ममध्यं तर्जनीया सदृशं भवेत् ।
वद्वयाधिकं तद्वद्वयपद्ममुदाहृतम् ॥

प्रतिमा

पद्माङ्गेन गङ्गान् विद्यादङ्गुलीषु समन्ततः ।
क्षिप्तं श्रृङ्गं प्रकुर्वीत ईषदत्तं तथाप्यजम् ॥
निष्पादं भवेन्मध्ये पार्श्वतः कलयोष्णितम् ।
तथैव केशपद्मं स्तनोपरि दशाङ्गुलः ॥
क्षिप्तः कार्यास्तु तद्विज्ञेयोरुचयनाधिकाः ।
चतुर्दशाङ्गुलायामुदरं तासु निर्दिशेत् ॥
नानाभरणसम्पन्नाः किञ्चिन्मङ्गलमुजास्ततः ।
किञ्चिद्दीर्घं भवेद्भक्तमलावलिचक्रमा ॥
नासा योवा ललाटश्च निर्दिष्टाश्चतुरङ्गुलाः ।
अर्द्धाङ्गुलिविस्तारः श्रृङ्गोर्ध्वरपङ्कजः ॥
अधिकं नेत्रयुग्मं चतुर्भागेन निर्दिशेत् ।
योवावलिश्च कर्णयोः किञ्चिद्वर्द्धाङ्गुलीष्वपि ॥
एवं नारीषु सर्वास्तु देवता प्रतिमासु च ॥
नवतालमिदं प्रोक्तं लक्ष्यं पापनाशनम् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान् विशेषतः ।
दशतालः स्तनो रामो बलिर्वैरोचनस्तथा ॥
वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामनः ।
मत्स्यङ्गुली तु निर्दिष्टौ यथाशोभं खयम्भुवा ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नायाकारसुतमम् ।
आपीनोरुचयस्तु स्तनपङ्कजचक्राचनसप्रभः ॥
शुक्लाकरं शिखरं घातचक्राङ्कितजटो विभुः ।
जटासङ्कटधारी च हिरण्यवत्सराक्षसः ॥
बाहुवारणहस्ताभो वृत्तजङ्घोरमखलः ।
ऊर्ध्वकेशस्तु कर्णयोः दीर्घायतविलोचनः ॥
आयान्त्यमपरीधानः कटिचक्रचयान्वितः ।
हारकेशरसम्पन्नाः सज्जामरणस्तथा ॥
बाहुवन्वापि कर्णयोः नानाभरणभूषिताः ।
पीनोरुगणपङ्कजः कुण्डलाभ्यामलङ्कृतः ॥
आयानुलम्बवाहुश्च सौम्यसर्पिः सुशोभनः ।
खेटकं वामहस्ते तु खड्गश्चैव तु दक्षिणे ॥
शक्तिं दक्षं त्रिशूलश्च दक्षिणे तु निवेशयेत् ।
कपालं वामपार्श्वे तु नागं कृष्णाङ्गमेव च ॥
एकश्च वरदो हस्तस्तथा लवणयोः परः ।
वैशाखनागकं हस्ता वृथाभिनयसंस्थितः ॥
वृत्ते दशभुजः कार्थ्यो गजासुरवधि तथा ।
तथा त्रिपुरदात्रे च बाहुवः षोडशैव तु ॥
शक्रश्चक्रं गदा शार्ङ्गं चण्डा तथाधिका भवेत् ।
तथा धनुः पिनाकश्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मतः ।
तीक्ष्णनासाग्रदशनः करालवदनो मङ्गलः ॥
भैरवः श्रयते लोके प्रत्नायतनसंस्थितः ।
न खलायतने कार्थ्यो भैरवस्तु भयङ्करः ॥
नारसिंहो वराहो वा तथाश्चैव भयङ्कराः ।
न हीना नाधिकाङ्गा च कर्णयोः देवता किञ्चित् ॥
स्वामिनं घातयेद्गन्ना करालवदना तथा ।
अधिका शिखिर्न हन्यात् कृष्णा चैवार्थनाशिनी ॥
लक्ष्मोदरो तु दुर्भिक्षं निर्मासा घननाशिनी ।
वक्रनासा तु दुःखाय संक्षिप्ताङ्गी भयङ्करी ॥
चिपिटो दुःखशोकाय अनेका नेत्रनाशिनी ।
दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादस्तथा ॥
हीनाङ्गा हीनजङ्घा च भयोन्मादकरी वृक्षाम् ।
वक्रवक्त्रा च राजानं कटिहीना च या भवेत् ॥

प्रतिमा

पाणिपादविहीनायां जायते मरको महान् ।
जङ्गलानुविहीना च शृङ्गकलायकारिणी ।
पुत्रमित्रविनाशाय हीना वक्षःस्थलेषु या ।
सन्ध्यावयवा या तु व्यायुर्नक्षत्रीप्रदा सदा ।
एवं लक्ष्यमासाद्य कर्तव्यः परमेश्वरः ॥ * ॥
क्षयमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्वर्णयेद्भयम् ।
शङ्केन नन्दिना चैव महाकालेन शङ्करम् ।
प्रयता लोकपालाश्च पार्श्वे तु गङ्गनायकाः ।
वृद्धदृष्टिगिरिदिशेव भूतवेतालसंहतः ।
सर्वे कृष्टाश्च कर्तव्याः स्तुवन्तः परमेश्वरम् ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराद्या-
मयाधरोद्युक्तनायकानाम् ।
मखैरनेकैः शतशो महेन्द्र-
सुनिप्रवीरैरभिनन्द्यमानम् ।
धृताक्षस्त्रैः शतशः प्रवाल-
पुष्पोपहारप्रचयं ददद्भिः ।
संस्तुयमानं भगवन्तभीष्टं
नेत्रत्रयेणामरमर्त्यपूज्यम् ॥ * ॥

स्तुत उवाच ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्द्धनारीश्वरं परम् ।
अर्द्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुप्रभोभनम् ॥
ईशार्हे तु जटाभारो बालेन्द्रकलया युतः ।
जमार्हे तु प्रदातव्यौ सीमन्ततिलकाभौ ॥
वास्तुकिं दक्षिणे कर्त्तव्यं वामे कुण्डलमादिशेत् ।
बाणिका श्रीपरिष्ठात् कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिमूलं वापि कर्त्तव्यं देवदेवस्य मूलिनः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशेषतः ॥
वामबाहुश्च कर्त्तव्यः केयूरवलयान्वितः ।
उपवीतश्च कर्त्तव्यं मणिस्तुतामयतया ॥
स्तनभारमथार्हे तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
हाराहंसज्ज्वलं कुर्व्यान् ओयग्रहं तु तथैव च ॥
लिङ्गाहंसं कर्त्तव्यं शार्ङ्गाजिनस्तताम्बरम् ।
वामे लम्परीधानं कटिस्त्रययान्वितम् ॥
नानारत्नसमीपितं दक्षिणं भुजगावृतम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिसमाख्यतम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वतया वामं भूषितं नृपुण्येन च ।
रत्नेर्विभूषितान् कुर्व्यादङ्गुलीजङ्गुलीयकान् ॥
सालङ्कारं तथा पादं पाद्व्या दृश्येत् सदा ।
अर्द्धनारीश्वरस्यैवं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ * ॥
उभयमहेन्द्रस्यापि लक्षणं श्रद्धया हिजाः ।
संस्थानान् तयोर्वक्ष्ये लीलाजलितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं हि बाहुं वा जटाभारेण भूषितम् ।
लीचनत्रयसंयुक्तसुमेकस्त्रयपाणिनम् ॥
दक्षिणेनोत्तरं मूलं वामं कुचभरं तरुम् ।
श्रीपद्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
सुप्रतिष्ठं सुवेषश्च तथाहंसद्विहताशनम् ।
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरी बाहुगृहिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तेरलकैर्ललितानना ।
सवालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा कचित् ।
हारकेयूरवङ्गुला हरवक्त्रावलीकिनी ॥
वामाग्रं देवदेवस्य अग्रणी लीलया कचित् ।

प्रतिमा

दक्षिणानु वहिः क्षत्रा बाहुं दक्षिणतोऽथवा ॥
स्त्रये वा दक्षिणे कुक्षौ अग्रयङ्गुलिभेः कचित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुप्रभोभनम् ॥
कटिस्त्रययश्चैव नितम्बे स्थात् प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कर्णिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दृश्येत्तत्र सतोरणमशुभकम् ।
मालाविद्याधरोक्षश्च बीजावागधरोगवः ।
एतद्वपुस्तमेशस्य कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ * ॥
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्हे माधवं कुर्व्यादक्षिणे मूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयश्च लम्बाश्च मणिकेयूरभूषितम् ।
शृङ्गचक्रधरं शान्तमारुताङ्गुलित्रिभ्रमम् ॥
चक्रस्थाने गदाश्चापि पाणौ दद्यादधस्तये ।
शृङ्गचैवैतरे दद्याद्दूष्यं भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं तरुणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणार्हे जटाभारमहेंद्रकलनचयम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयश्चापि कुर्व्यात् त्रिमूलवरधारिणम् ॥
बालोपवीतसंयुक्तं कण्ठार्हे क्षतिवाससम् ।
मखिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैवं कल्पयेद्भूपुस्तमम् ॥ * ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रापयोरास्यं मेदिनीवामकुर्पैरम् ॥
दंष्ट्रयैवोद्धृता दान्ता धरणीसुत्पलान्विताम् ।
विस्मयोत्पुलकनयनासुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थानु करन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कुम्भापरि तथा पादमेकं नागैस्त्र्यह्वरिण ।
संस्तुयमानं लोकेष्टेः समन्तान् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहश्च कर्त्तव्यं भुजाटकसमन्वितम् ।
रौद्रसिंहासनं तद्भुविदारितसुखेचयम् ॥
क्षत्रपीनशटाक्षीयं दारयन्तं दितेः सुतम् ।
विनिर्गतान्मजालश्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वमनं वधिरौदारं भुजट्टीकुटिनेचयम् ।
युध्यमानश्च कर्त्तव्यं कचित् करणबन्धनेः ॥
परिश्रान्तेन दैत्येन तर्क्यमानं सुहृद्भुजः ।
दैवं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ॥
क्षयमानं तथा विष्णुं दृश्येदमराधिपैः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्मास्त्राक्रमणोपयम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुसुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्भ्रामरं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलुम् ।
दक्षिणे हस्त्रिकां विद्याक्षत्रं दीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तदहलिनस्यैव पार्श्वतः ॥
बन्धनश्चापि कुर्व्यात् गजकुलस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मन्त्ररूपं तथा मातृस्यं कीर्त्तं कुर्माक्षतिं चरेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्या नारायणो हरिः ॥ * ॥
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्त्तव्यः स चतुर्मुखः ॥
हंसाक्षः कचित् कार्यः कचित् कमलासनः ।
वर्णेन पद्मगर्भाभश्चतुर्बाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे कुचं हस्तं च दक्षिणे ।
वामे दक्षधरं तद्वत् सुचश्चापि प्रदर्शयेत् ॥
सुनिर्भेदवस्त्रैः क्षयमानं समन्ततः ।
कुर्व्यान्मिव लोकांस्त्रीन् मुक्ताम्बरधरं विभुम् ॥

प्रतिमा

नगचर्मधरश्चापि दिव्यशोपवीतनम् ।
आन्यस्यानीं नरेत् पार्श्वे वेदाश्च चतुरः पुनः ॥
वामपार्श्वे तु बाणिको दक्षिणे च सरस्वती ।
अथै च नमस्कृत्य कर्त्तव्यः पैंतामशे पदे ॥ * ॥
कर्णिकेयं प्रवक्ष्यामि तद्व्यादिव्यसन्निभम् ।
कमलोदरवर्णं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गङ्गुकोक्षीरकेयुक्तं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे सुभान् वादश्च कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजः कर्त्तव्यः स्थापने ग्रामे दिवाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः मूलनथैव च ।
वरदश्चैव हस्तः स्थाप्यवामभयो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो श्रेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताका सुष्टिश्च तर्जनी च प्रसारिता ॥
खेटकं तान्त्रचूडश्च वामहस्ते प्रपश्यति ।
द्विभुजस्य करे शक्तिर्गामे स्थात् कुकुटोऽपरे ॥
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्रिभिः ।
वरदोऽभयदो वापि दक्षिणः स्थात् सुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं विजोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं बालयशोपवीतनम् ॥
स्त्रिकर्णं दृष्ट्वा कुम्भमेकदंष्ट्रं पृथ्दरम् ।
सं दन्तं दक्षिणकरे उत्पलश्च तथापरे ॥
लङ्कृतं परमुच्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
दृष्ट्वा चैव प्रगमनं पीनस्त्रयाङ्गुपाणिनम् ॥
युक्तं वृद्धिजुगुप्सुभ्यामधस्तात्तुषिकावितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजनया ।
जयाद्यामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥
जटावृट्समायुक्तामहेंद्रकलनशंखराम् ।
लीचनत्रयसंयुक्तां पूर्वोद्भूतशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्यक्तां सख्याभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदधानां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
त्रिमूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गश्चक्रनथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्णपापश्च पाशमङ्गुशमेव च ।
चण्डी वा परशु वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तात्तद्विषं तद्वद्विशिरस्त्रं प्रदर्शयेत् ।
शिरस्त्रोद्भवं तद्वदानवं खड्गपाणिनम् ॥
वृद्धि मूलेन निर्भेदं निर्यदन्त्रविभूषितम् ।
रत्नरत्नोत्तमाङ्गश्च रत्नविष्णुरितचयम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन भुजट्टीभोषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ॥
वमदधिरवक्त्रं देवाः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देवास्तु दक्षिणं पादं वमं सिंहोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वाममङ्गुलं महिषोपरि ।
क्षयमानश्च तद्वपुसमरैः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम् ॥
पृथ्दवचोवदनं सिंहस्त्रयं महाभुजम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीवरोक्षभुजचयम् ॥
वचोपलधरं तद्वज्रानाभरणभूषितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैश्चरोगवसंस्तुतम् ॥

प्रतिमा

हृत्तमामरधारिणीं चिन्तयि पार्श्वे तु कारयेत् ।
 चिन्तावनगतां वापि गन्धर्वगणसंयुताम् ॥
 दन्तादीं वामतस्तस्य कुम्भादुत्पन्नधारिणीम् ॥
 कृत उवाच ।
 प्रभाकरस्य प्रतिमाभिदानीं श्रद्धतु विनाः ।
 रथस्य कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥
 सप्ताभैकचक्रस्य रथस्य प्रकल्पयेत् ।
 सुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
 नानाभरणभूषाढं सुजायां हतपुष्करम् ।
 कम्बुस्य पुष्करे ते तु लोचयेव हति सदा ॥
 चोलकच्छत्रवपुषं चाचिचिजेडु दर्शयेत् ।
 वज्रयुगलसमोपेतं चरन्तीं तेजसावृताम् ॥
 प्रतीहारौ च कर्णयोः पार्श्वोर्दक्षपिङ्गलौ ।
 कर्णयोः खड्गहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषाभौ ॥
 सेखरीकृतहस्तस्य पार्श्वे धातारमयम् ।
 नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुम्भादिवाकरम् ॥
 अरुणः सारथिस्तस्य पश्चिमीपत्रसन्निभः ।
 अश्वौ च वलिसुयीवावन्तस्यौ तस्य पार्श्वयोः ॥
 सुजङ्गरक्षिभिर्बद्धाः सप्ताभ्यो रक्षितसंयुताः ।
 पद्मस्य वा हयस्य वा पद्महस्तं प्रकल्पयेत् ॥
 अयस्ते जयस्यं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदम् ।
 दीप्तं सुवर्णवपुषमर्द्धचक्रावन्तस्थितम् ॥
 बालार्कसदृशस्तस्य वसनचापि दर्शयेत् ।
 यज्ञोपवीतिनं देवं लम्बकूचैश्चरन्तया ॥
 कमण्डलुं वामकरे दक्षिणे लघुचक्रकम् ।
 ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनसुखञ्जलम् ॥
 कुक्कुट्यापि कुङ्कुटं नृद्धं सप्तशिखान्वितम् ॥
 तथा यमं प्रवक्ष्यामि दृष्ट्वापाशधरं विभुम् ।
 महासहिष्यमाकृष्टं लज्जाजनसंयुतम् ॥
 चिन्तावनगतां वापि दीप्ताप्रिसमलोचनम् ।
 महिषं चित्रगुम्भं करालान् किङ्कराक्षया ॥
 समन्ताद्दर्शयेत्तस्य सौम्यासौम्याक्षया सुरान् ॥
 राक्षसेन्द्रं तथा वक्ष्ये लोकपालस्य नेत्रं तम् ।
 नराकृष्टं महाकायं रक्षोभिर्नृभिर्वृतम् ॥
 खड्गहस्तं महाग्रीवं कञ्जलाचलसन्निभम् ।
 नरयुक्तविमानस्य पीताम्बरविभूषितम् ॥
 वक्ष्ये च प्रवक्ष्यामि पाशधरं महाबलम् ।
 शङ्खस्तटिकवर्णाभं हारकेयूरसंयुतम् ॥
 जगाधिरुद्रं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ।
 भूवर्णवर्णं शान्तं किरीटवरधारिणम् ॥
 वायुर्गर्भं प्रवक्ष्यामि ध्वजस्य भगवाहनम् ।
 चित्राम्बरधरं शान्तं युवानं कुचितलम्बम् ॥
 जगाधिरुद्रं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ॥
 कुवेरस्य प्रवक्ष्यामि कुक्कुटाभ्यामलङ्कृतम् ।
 हारकेयूरदक्षिणं चित्ताम्बरधरं सदा ॥
 गदाधरस्य कर्णस्य वरदं सुकुटान्वितम् ।
 नरयुक्तविमानस्य मेघस्यं वापि कारयेत् ॥
 यक्षेण गीतयक्षेण गुह्यकैः परिवारितम् ।
 महोदरं महाकायं जट्टादिकसमन्वितम् ॥
 गुह्यकैर्नृभिर्वृतं धनस्यधरं सदा ॥
 तथैवैवं प्रवक्ष्यामि ध्वजं ध्वजेश्वरम् ।
 विभूषणपाणिनं देवं जगत्तं हृदगतं विभुम् ॥

प्रतिमा

मातृणां जयस्यं वक्ष्ये यथावद्वपुर्ध्वम् ॥
 नखाद्यौ नखसदृशी चतुर्वेदा चतुर्भुजा ॥
 हंसाधिकृष्टा कर्णयोः वाचसूत्रकमण्डलुः ॥
 महेश्वरस्य रूपेण तथा माहेश्वरी मता ॥
 जटासुकुटसंयुक्ता हृदस्था चन्द्रशेखरा ॥
 कपालमूलखण्डाङ्गवरदा चतुर्भुजा ॥
 कुमाररूपा कौमारी मयूरवरवाहना ॥
 रक्तवक्त्रधरा तट्टाङ्गशक्तिधरा तथा ॥
 हारकेयूरसम्पन्ना लकवाङ्गधरा तथा ॥
 वैष्णवी विष्णुसदृशी गरुडान्विता समाश्रिता ॥
 चतुर्बाहुषु वरदा शङ्खचक्रगदाधरा ॥
 चिन्तावनगता वापि बालकेन समन्विता ॥
 वाराही च प्रवक्ष्यामि महिषोपरिसंस्थिताम् ।
 वराहसदृशीं देवीं जट्टाचामरधारिणीम् ॥
 गदाचक्रधरान्तवहानवेन्द्रविनाशिनीम् ॥
 दन्ताद्यौभिर्नखसदृशीं वज्रमूलगदाधराम् ।
 गजावनगतां देवीं लोचनेनैव भूषिताम् ॥
 तप्तकाचनवर्णां चाम्बाभरणभूषिताम् ॥
 तीक्ष्णखड्गधरान्तवहस्ये योगीश्वरीमिमाम् ।
 दीर्घशिखाकृष्टकेयूरीमंस्थिखण्डे च मण्डिताम् ॥
 हंसाकरालवदनां कुम्भाद्यैव लक्ष्मोदरीम् ॥
 कपालमालिनीं देवीं सुखमालाविभूषिताम् ।
 कपालं वामहस्ते तु मांसशोषितपूरितम् ॥
 सकेयूरेण शिरो न्यस्य शङ्खिका दक्षिणे तथा ।
 यथस्था वायसस्था वा निर्मासा विगतोदरी ॥
 करालवदना तट्टाङ्गं कर्णयोः सा चिन्तयन्ता ॥
 चातुष्का बहुचण्डा च द्वीपिचर्मधरा शिवा ।
 दिग्वासा कालिका तट्टाङ्गसमस्या कपालिनी ॥
 सुरक्तपुष्पाभरणा वहेनीं ध्वजसंयुता ।
 विनायकस्य कुङ्कुटं मातृश्यामलिके सदा ॥
 वीरेन्द्रस्य भगवान् हवाकृष्टो जटाधरः ।
 वीणाहस्तस्त्रिमूली च मातृश्यामयतो भवेत् ॥
 श्रियदेवीं प्रवक्ष्यामि नवे वयसि संस्थिताम् ।
 सुयौवनां पीनगङ्गां रक्तोदरीं कुचितलम्बम् ॥
 पीनोत्तलनतटीं मणिकुक्कुलधारिणीम् ।
 सुमङ्गलं सुखं तस्याः शिरः खीमन्तभूषितम् ॥
 पद्मस्तिकशङ्खेभ्यो भूषितां कुलजालिकेः ।
 कञ्चुकावहृगात्रौ च हारभूषो पयोधरौ ॥
 नागहस्तोपमौ बाहू केयूरकटकोज्ज्वलौ ।
 पद्मं हस्ते च दातव्यं श्रीफलं दक्षिणे करे ॥
 मेखलाभरणात्तट्टाङ्गसप्तकाचनसुप्रभाम् ।
 नानाभरणसम्पन्नां शोभनाम्बरधारिणीम् ।
 पार्श्वे तस्याः शिष्यः कात्यायामरखयपाणयः ।
 पद्मासनोपविष्टाश्च पद्मचिन्तावनस्थिताम् ॥
 करिण्यां स्थाप्यमाना सा भृङ्गाराभ्यामनेकशः ।
 प्रतिपालयन्ती करिणौ भृङ्गाराभ्यां तथापरी ॥
 क्षुब्धमाना च लोकेशेक्षया गन्धर्वगुह्यकैः ॥
 तथैव दक्षिणी कार्या चिन्तावनस्थिता ।
 पार्श्वयोः कनसौ तस्यास्तोरणे देवदानवाः ॥
 नागाश्चैव तु कर्णयोः खड्गखण्डकधारिणः ।
 अथक्षात्पुनस्तस्मिन् नाभेरुद्धं पौरुषी ॥
 यथाच नृद्धिं कर्णयोः द्विजङ्गा बहुवः समाः ।

प्रतिमा

पिशाचा राक्षसाश्चैव भूतवेतालजातयः ॥
 निर्मासाश्चैव ते सर्वे रौद्रा विस्तृतकपिषः ।
 खेजपालस्य कर्णयोः जटिली विस्तृताननः ॥
 दिग्वासा जटिलस्तट्टाङ्गं ज्योतीमायुनिर्विततः ।
 कपालं वामहस्ते तु शिरः केशसमाहृतम् ॥
 दक्षिणे शङ्खिकां ददादसुरखयकारिणीम् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि चित्तुं कुसुमायुधम् ।
 पार्श्वे चान्तुखं तस्य मकरध्वजसंयुतम् ॥
 दक्षिणे पुष्पबाणस्य वामे पुष्पमयं धनुः ।
 प्रीतिः स्यादक्षिणे तस्य भोजनोपस्कराश्रिता ॥
 रतिस्तु वामपार्श्वे च श्रवणोपस्कराश्रिता ।
 पटस्य पटहचैव खरः कामातुरक्षया ॥
 पार्श्वतो जलवापी च वनं नन्दनमेव च ।
 सुशोभनस्य कर्णयोः भगवान् कुसुमायुधः ॥
 संस्थानमोघव्रतं स्यादक्षिणं विचित्रमेवम् ।
 एतदुद्देशतः प्रोक्तं प्रतिमानक्षयं मया ॥
 विस्तरेण न शक्नोति दृष्टव्यतिरपि हिनाः ॥
 इति मत्स्यपुराणे देवाद्यैर्नृकैर्न प्रतिमा-
 लक्षणं नाम २३२ । २३३ । २३४ । २३५
 अध्यायाः ॥ सा द्विविधा । स्थापनरूपा
 स्वयं यत्नरूपा च । यथा,—
 कीसदाशिव उवाच ।
 “श्रेष्ठ देवि ! प्रवक्ष्यामि तद्भाष्यस्यं हरेः ।
 स्थापनस्य स्वयं यत्नं द्विविधं तत् प्रकीर्तितम् ॥
 शिलाद्वारादौ ह्येतेः स्थापना प्रतिज्ञाति च हरेः ।
 औत्सुक्यान्तर्गमेः प्रोक्ता क्रियासंस्थापना हि
 तत् ॥
 तत्स्थापनमिति प्रोक्तं स्वयं यत्नं हि मे श्रेष्ठ ।
 यस्मिंस्तु निहितो विष्णुः स्वयमेव कृषां सुवि ॥
 पाषाणदाल्बोरात्मैः स्वयं यत्नं हि तत् स्मृतम् ।
 स्वयं यत्नं स्थापने वा पूजयेन्मधुकरदन्तम् ॥
 देवतानां महर्षीणामर्चनार्थं सनातनः ।
 स्वयमेव जगन्नाथः सान्निध्यं याति केशवः ॥
 यस्य यद्विद्यते भाग्यं तदेवाविरभूद्वि ।
 तदेव पूजयेन्निखलस्त्रिभुवनं रमेत् सदा ॥
 अथोक्तं श्रुत्वा देवेशो विधिरर्षयः मुभावने ! ।
 स एवेच्छाकुलापानां तपसाविरभूद्वि ।
 मयापि काशीं संपूज्यो माधवः कञ्चुकापहः ।
 दक्षिणोदधितोरे तु नीलामौ पुद्गलसमे ॥
 दारुण्यो जगन्नाथो नृपका स्थापितः स्वयम् ।
 स एव पूज्यः सर्वेषां लोकानां खलु पार्यति ! ॥
 नरनारायणः साक्षात् पूज्यो वररिकाश्रमे ।
 गदाधरो गयायान् प्रयागे माधवस्तथा ॥
 माधवो विधिवत् पूज्यो गङ्गाकाश्वरसङ्गमे ।
 कपालमोचने तीर्थे कलिङ्गेच्छरीं हरिस्तथा ॥
 विष्णुश्च बहिरङ्गे तु भीमशक्तिः शिवे यतः ।
 हारकायां वासुदेवः कुक्षीं च रथेश्वरः ॥
 नारायणो जट्टादौ पूज्यो निम्बं सनातनः ।
 स्वयं श्रीभगवान् लक्ष्मो धानि हृष्टावने रुभे ॥
 गोविन्दः केशवो नन्दश्चोदानन्दनो विशुः ।
 पूज्यो मदनगोपालगोवर्धनधरादिकः ॥
 चतुरशीतिके क्रोशे नृपकाक्षीतिके शिवे ! ॥

प्रतिमा

कलिन्दनन्दिनीतीरे महाप्रलयवर्णिते ।
सदेव कार्थोरन्धर्यः श्रीगोपीजननक्षत्रः ।
यस्य यस्य हरेरर्था खर्यं यत्ता सुभागे ! ॥
खानं तीर्थं तथा क्षेत्रं यद्गदानमहोत्सवम् ।
संकीर्तनं सर्वभक्तिस्तथा कार्थार्थिकं जनम् ॥
कायेन मनसा वाचा भक्ता देवि ! पुनः पुनः ।
तत्र तत्र समागम्य रमेष्टुं सर्ववर्णितः ॥
नाट्याङ्गयोगनं ज्ञानमर्थायां विन्दते वृद्धाम् ।
चक्षुर्वीर्यं प्राप्य ददाति वनमौलितम् ॥
सर्ववर्णितसु सौख्यमर्थायां लभते नरः ।
अज्ञानमपि साक्षिणं सर्वदा दृष्टिवीतये ॥
अज्ञाने महापुण्ये वर्गे वै भारते भुम्भे ।
अर्थायां सन्निधिविद्योर्नेतरेषु कदाचन ॥
तस्माद्दे भारतं यत् सुनिमित्तदृष्टैरपि ।
सेविनं सततं सुखं । तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
भारतेऽस्मिन् महावर्षे विद्यं सन्निहितो हरिः ।
इन्द्रायुधे तथा कौर्मिं सिंहद्वौ वदोवने ॥
कार्थार्थं प्रयागे खोमे च शालग्रामाचले तथा ।
नारायणाचले खोमे वराहे वामनाचले ।
श्वमायाः खर्यं यत्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥
स्वयमेव हि साक्षिणं यस्मिन् याति जगद्गन् ।
तस्मिन्नेव खर्यं यत्ता वसन्ति सुख्यः सुभाः ॥
महाभागवतमेवो विधिना ख्याप्य केशवम् ।
मन्त्रेण कुर्वन् साक्षिणं स्थापनं तद्विधिष्यते ॥
न तु शास्तादिभिः कार्यं सुकुम्हस्थापनादिकम् ।
श्रीहरेरर्चनं कर्मे याचोत्सवमथाध्वरम् ॥
यत्किञ्चिदेष्टव्यैः कार्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
पुनं विष्णुर्न यद्वाति कृतमेतद्विदुर्मुखैः ॥”

इति पादोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ ७ ॥

अथवाः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—
नमोवाच ।

“इह तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं परम् ।
यथा वा तोषिता पूर्वं शङ्करादौः कलेशुभिः ॥
कर्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ॥
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तियौ सुभाम् ।
अक्षमाणाकरो नित्यं तेनाखौ विभुरीश्वरः ॥
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरवत्तम ! ।
तेन ब्रह्ममेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैर्कं सनातनम् ॥
देवीं वैममयीं जान्ता धनदोऽर्चयते सदा ।
तेनाखौ धनदो देवो धनेश्वरमवाप्तवान् ॥
विष्णुदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्ता तेन विन्ध्यमाप्रयुः ॥
वायुः पूजयते भक्ता देवीं पितृलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणवद्भम् ॥
वसवः काशिकां देवीं पूजयन्ते विघाततः ।
प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अग्निनी पार्थिवीं देवीं पूजयन्ती विधानतः ।
तेन तावन्निनी देवी दिव्यदेहं गताभुम्भौ ॥
स्फाटिकां शोभनीं देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।
वदन्त्यं हि संप्राप्तं तेन अद्भुतं समन्वितम् ॥

प्रतिमा

देवीमन्त्रमयीं पुण्यामर्चयन्ति भावितः ।
अर्चयन्तं प्राप्तवांस्तेन तेनोत्पद्यमानितम् ।
ताम्ना देवीं सदाकालं भक्ता देवीं दिवाकरः ।
अर्चते तत्र सन्नाप्तं तेन कर्मवत्सुखम् ॥
सुताशैलमयीं देवीं खोमः पूजयते सदा ।
तेन खोमोऽपि संप्राप्तः खोमत्वं सततोत्पन्नम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं वज्रान्ते पद्मगोतमाः ।
तेन नागास्तु भोगाट्याः प्रवालान्ते परं पदम् ॥
जम्बायमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तिमितविक्रमाः ॥
अपुर्वीयमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन अद्भुतलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
जैलीङ्गिकां सदा देवीं यजन्ते शुद्धकादयः ।
तेन भोगवलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
वज्रनीलमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचीरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनायिकाम् ॥
तथा जम्भपि देवेश ! यदौच्छसि परां गतिम् ।
श्रुत्वा मणिमयीं पूज्य लभसे मनसंस्थितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजिता सदा ।
ददाति सर्वलोकानां चित्तामर्चयिष्या शिवा ॥”

अपि च ।
“हेमताम्ना च नृणां शैलानिवायवापि वा ।
शक्तिशूत्रे स्थिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिन्कां प्रतिपूजयेत् ।
देवीं शक्त्याचितां पुनः कामायुःसुतसौख्यदा ॥
शूत्रे संपूजिता वत्स ! सर्वं भवति पूजितम् ।
वाक्तीं वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ।
विधिना शास्त्रदृष्टेन दृष्टवाङ्मुक्तिलोचनाम् ।
कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारदः ॥”

स्थापनविधिर्यथा,—
“सर्वशैलेष्टकाष्टोत्थं एहं वास्तुविभाजितम् ।
बलभीमकपं वत्स ! तासां स्थापने सुभम् ॥
गन्धनेवैशुधूपेन बलिमात्राविभूषणैः ।
अधिशसनपूर्वास्तु स्थापनीयास्तु तदिदं ॥
वेदध्वनिमहाध्वनैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
कर्त्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादिवनादिनम् ॥
रानी जागरणं तत्र देवाः पूजार्थं दृष्टव्ये ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णं सर्वोपकराभ्यन्तम् ।
वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ।
वेष्टातूर्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
स्रष्टादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितम् ।
चण्डिका तत्र वष्टादि दिनसंस्कारार्थं सङ्गृह्ये ॥
कर्त्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छेदं ।
अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
इहाहं पूजनीयस्तु मृतो याति परां गतिम् ॥”
इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठासमाप्तम् ॥ ७ ॥
अथबुद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
“अमौ क्रियावता देवो हृदि देवो मनीषि-
याम् ।
प्रतिमा खल्वबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरिः ॥”

प्रतिमा

अपि च ।
“अमौ क्रियावतामक्ति हृदि चार्हं मनीषिणाम् ।
प्रतिमा खल्वबुद्धीनां ज्ञानिनामक्ति सर्वतोः ॥ ७ ॥
प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्व्याच्चैव मानवः ।
केशवस्तु परं लोकमन्त्रयं प्रतिपद्यते ॥
वष्टिर्वचस्रसाणां वष्टुवाचि महासुने ! ॥
क्रीडते देवदत्तश्च अक्षरोभिः सक्तिरैः ॥
यः स्थापयेद्देवर्षीं सुप्रशस्ते निषेधेन ।
पुवनः कृतकज्वालाग्नेश्च मरणं नयेत् ॥ ४ ॥
संख्याय प्रतिमां विद्योर्हेमकल्पसुशैलजाम् ।
रत्नजां रेतिकीं वापि नृदिक्षीर्षे यष्टिर्वा वा ॥
महात्मानेन गोविन्दं सन्त्यक् संख्याय मानवः ।
यं यं कामयति कामं तं तं प्राप्नोत्वर्थयम् ॥”

इत्यपिपुराणम् ॥
प्रतिमानं, स्त्री, (प्रतिमोयतिऽनेनेति । प्रति + मि मा
वा + क्यट् ।) प्रतिविम्बम् । वाहित्यस्याधोभागः ।
इत्यमरः । २ । १० । १६, २ । १६ । “अथ
वाहित्यस्याधोभागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमान-
सुच्यते प्रतिमोयते अनेन प्रतिमानं च मिम
न ज्ञेये अन्तर्मिन्वोरिति डा । प्रतिमानं प्रति-
ष्ठाया गणदन्तान्तरालयोरिति वदः ।” इति
भरतः । (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २६ ।
“प्रतिमानेष्टु कुम्भेष्टु दन्तवष्टेष्टु चापरे ।
नियुज्येता अर्थं नागाः प्रासतोमर-

शक्तिभिः ॥”
इतिजलाटदंष्ट्रः । इति महाभारतटीकायां
नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ ७ ॥ साङ्ख्यम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ७ ।

“इहो वधिः प्रतिमानं बुभूवन् ।
पुरुषा इहो अश्वयज्ञतः ॥”
“प्रतिमानं साङ्ख्यम् ॥” इति तन्त्राख्ये सायनः ।
प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।
“नास्तु शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।”
“प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।” इति तन्त्राख्ये
सायनः ॥ ७ ॥ इष्टान्तम् । यथा, भागवते ।
७ । ४ । १५ ।

“यं साधुमायावदस्ति रिपवोऽपि सुरा इव ।
प्रतिमानं प्रकुम्भेति कितुतान्ये भवादृष्टाः ॥”
तथा च महाभारते । ६ । २ । १६ ।
“उपायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुस्ताम् ॥”
धान्यादिपरिमाणनिर्धारार्थप्रसङ्गोद्भादिकम् ।
यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
“गुणाधारयविवहिरिभियुक्तस्तुतामितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रंक्षा कृत्वावतारितः ॥”
मनुसंहितायाम् । ८ । ४०२ । ओके प्रतीमाने
इत्येव दृश्यते ॥

प्रतिमार्गकः, पुं, (प्रतिदिशं मार्गं गमनपन्था
यस्य । कप् ।) पुरविशेषः । यथा,—
“योमचारिपुरं श्रीभद्रकः प्रतिमार्गकः ॥”
इति जटाधरः ।
“हरिश्चन्द्रपुरं श्रीभद्रकः प्रतिमार्गकः ॥”
इति निष्ठाकाशेश्वरः ॥

प्रतिबो

प्रतिबुद्धः, वि, (प्रतिबुध्यते कति। प्रति + बुद् + क्तः।) परिहितवक्तादिः। इत्यमरः। २।५।५। (परिवृत्तः। यथा, रघुः। ४।४९। “यद्येतत्प्रतिबुद्धं च प्रत्येकविधो वृत्तः। अथं महेन्द्रनाथं चकार न तु मेदिनीम्।” बहः। यथा, भागवते। १।१८।१०।

“न च बुद्धोः प्रतिबुद्धस्य वीरा विवक्ष्यन् तव यत्नमभयम्।”

प्रतिनिवृत्तः। विवृत्तः। यथा, मार्कण्डेय। १।५।१।

“नरकात् प्रतिबुद्धस्तु क्षमिः पतितयाजकः।”

प्रत्यपिनः। यथा, रघुः। १६।५६।

“न ह्यप्रतीभिर्मदरागप्रोभा विजोचनेषु प्रतिबुद्धमावाम्।”

प्रतिपन्नः, पुं, (प्रतिपद्यते इति। प्रति + पन् + प्रत्ययः + “यजमानवत्तद्विष्णुप्रचरचो नहः।” १।६०। इति नहः।) निष्ठा। वाष्ठा। उप-पन्नः। यक्षी। इत्यमरः। ३।१।१०६। नियन्त्रादिः। वतो गुणानाराधनम्। इति भरतः। संस्कारः। इति आमी। (यथा, माघे। ३।५४।

“सुगन्धिनामप्रतिपन्नपूर्णा

विध्वलि यत्र प्रमदाय पुंसाम्।”

“यत्र पुरि न प्रतिपन्नः संस्कारः पूर्वा यस्या-क्षाम्।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः।) पञ्च-यादिः। इति रामायणः। प्रतिपन्नः। इति सुकटः।

“प्रतिपन्नस्तु संस्कारनिधोपपन्नश्च।”

इति मेदिनी। ने, १६६।

रचना। इति जटाधरः। प्रयत्नवति, वि। इति विकारशेषः।

प्रतिवातना, स्त्री, (प्रतिवात्यति अथवा इति। प्रति + वत् + विच् + “व्यासभ्यो युष्।” १।६।१०७। इति युष्।) प्रतिमा। इत्यमरः। २।१०।३६। (यथा, माघे। १।१४।

“अनिर्विदा या विदधे विधाया दृष्टी दृष्टिवा प्रतिवातनेव।”

सुखयातना च।

प्रतियोगः, पुं, प्रतियुज्यत इति। प्रति + युज् + भावे चच्।) विरोधः। (पुनरुद्योगः। यथा, भागवते। ४।१०।२२।

“इति नृवंशचरयः कक्षारयं यतः परेषां प्रतियोगप्रवृत्तः।

मुखाव शब्दं जलधेरिवैरितं नभस्ततो दिक्षु रजोऽन्वहयत।”

“प्रतियोगः पुनरुद्योगः।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।)

प्रतियोगी, [नृ] वि, (प्रतिरूपं युज्यते इति। प्रति + युज् + विवृण्।) विरोधी। यथा,— “आध्यात्मप्रतियोगिकान्धोन्माभावसामानाधि-करयम्। इति चिन्तामणिः। सत्यतिपन्नः। यथा,—

“प्रतियोगिनं कृत्वा प्रतियोगी निवर्तते।” इति प्राचीनकारिका।

प्रतिष्ठा

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति + कम्भ + भावे चच्। कम्भ रः।) प्रतिरम्भः। इति विकल्पकोषः।

प्रतिरूपं, स्त्री, (प्रतिगतं प्रतिरूपं वा रूपमिति प्रादिसमासः।) प्रतिमा। इति विकारशेषः। (यथा, भागवते। ७।१०।२९।

“भवान् मे कस्तु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूप-वृक्।”

वि, प्रतिगतं रूपमस्य। अनुकम्पः। यथा, महाभारते। १।१०२।६१।

“आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ कम्भः पतिरिति स्थिते। विचित्रचौर्ध्वं कस्याख्यौ पूजयामावतुः शुभम्।”

दानवविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १२।२०७।५९। [मधुः।”

“विचित्रितु प्रतिरूपं वृषाको विक्ररो

प्रतिरूपकं, स्त्री, (प्रतिरूप + स्वार्थे कच्।) प्रति-विम्बम्। इति जटाधरः। (यथा, महाभारते। १२।५६।४६।

“अभिदेर्गैरदैवैव प्रतिरूपककारकैः।

अखीमुखोपनायेन वीरधम्भेदेन च।”

प्रतिरोधः, पुं, (प्रतिबुध्यते अनेनेति। प्रति + बुद् + करणे चच्।) तिरस्कारः। इति अनु-यागशब्दटीकायां भरतः। (प्रति + बुद् + कर्त्तरि अच्।) सत्यतिपन्नः। यथा। पञ्च-साध्याधनाप्रतिबुद्धरूपा विद्विवाधप्रतिरो-धानां निरासः। इति सत्यभचारिप्ररोमणिः।

प्रतिरोधकः, पुं, (प्रतिबुद्धिं प्रतिबुद्धौ चौर्यं करो-तीति। प्रति + बुद् + क्तुल्।) चारः। इति हेमचन्द्रः। १।४५।

प्रतिरोधी, [नृ] पुं, (प्रतिबुद्धीति। प्रति + बुद् + णिनिः। प्रतिरोधक्षिरस्कारोऽख्यस्येति वा। प्रतिरोध + णिनिः।) चौरः। इत्यमरः। २।१०।२५।

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति + कम्भ + भावे चच्।) लाभः। तत्पर्यायः। लाभनम् २। इति हेम-चन्द्रः। यथा, श्रीहर्षः।

“नेव नः प्रियतमोभययासौ

यद्यमुं न हयुते हयुते वा।

यकनो वि धिगन्तुमगुण-

मन्यतः कथमदःप्रतिरम्भः।”

प्रतिभोमः, वि, (प्रतिगतं भोम आशुक्रुत्तं यस्या-इति। “अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्तामलोन्ः।” ५।

४।७५। इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः।) वामः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, हरिवंशे। १०७।१४।

“बहूनि प्रतिभोमानि पुरा स कृतवान् मयि। लब्धो नारदः। सोढानि भातेति क मयानवः।”

विभोमः। यथा,—

“तावुभावयसंस्कार्यावति धर्मो अवस्थितः।

वैगुण्यान्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिभोमतः।”

इति मानवे। ६।६८।

प्रतिभोमजः, वि, (प्रतिभोमात् चावते इति। प्रति-भोम + जन् + क्तः।) प्रतिभोमजातः। उत्तम-—यां अधमपक्षांजातः। यथा,—

प्रतिवि

“वंकीर्णयोग्यो ये तु प्रतिभोमाशुकोमजाः। अन्योन्यवतिवक्ताश्च तान् प्रवक्ष्यामि वतः।”

इति मानवे १० अध्याये।

प्रतिवचः, [स्] स्त्री, (प्रतिरूपं वचः।) प्रत्युत्तरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, द्वितीयाध्याये। १।११।५४।

“सोमः शक्रवचः श्रुत्वा किञ्चित् क्रोधवमाकुलः। भक्ता प्रतिवचः प्राह शक्रदूतं तदा शशी।”

प्रतिवचनं, स्त्री, (प्रतिरूपं वचनम्।) प्रतिवाक्यम्। उत्तरम्। इति विकारशेषः। (यथा, कणा-विज्ञाते। २।६।

“न ददाति प्रतिवचनं विजयकावे श्रुतो वकिम् मीमी।

निक्षेपमात्रिपुत्रं कृत्वा सभायकं कुरुते।”

प्रतिनिर्देशः। इति निरुक्तम्। ६।१।६।

प्रतिवचनः, पुं, (प्रतिवचनविज्ञिति। प्रति + वच् + वाङ्मूलकात् अच्।) वामः। इति हेम-चन्द्रः। ४।२७।

प्रतिवाक्, [च्] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक्।) उत्तर-म्। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महा-भारते। ५।७०।७१।

“ताङ्गुलचाजनं श्रेष्ठा प्रतिवाचो विवर्तनम्। दन्तदर्शनसारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते।”

प्रतिवाक्यं, स्त्री, (प्रतिरूपं वाक्यम्।) उत्तरम्। इत्यमरः। १।६।१०।

प्रतिवाणिः, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणिः।) प्रत्युक्तिः। प्रत्युत्तरम्। इति भूरिप्रयोगः।

प्रतिवादी, [नृ] वि, (प्रतिवादोऽस्यास्तीति इति। यदा, प्रतिकूलं वदतीति। प्रति + वद् + णिनिः।) प्रतिपक्षः। यथा,—

“यदा त्वेवविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिवा। इत्यात्तत्त्वसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्।”

इति व्यवहारतत्त्वे दृष्टव्यतिवचनम्।

प्रतिवासरः, पुं, (प्रतिगतो वासरम्।) प्रति-दिनम्। तद्दिनम्। इति हारावली। १६६। (स्त्री, वासरं वासरं प्रतीति समासः। प्रति-दिनम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २।१२७।

“भूतेष्वहंमानेन विजयेनानयप्रवृत्तः।

नियमो राजकार्येषु तस्याभूत् प्रतिवासरम्।”

प्रतिवासी, [नृ] वि, (प्रत्यावर्त्तं वसतीति। प्रति + वस् + णिनिः।) आवासस्थली। विकट-स्थायी। पङ्क्ति इति भाषा। प्रतिवसनीति यद्वादितास्मिन्प्रत्ययनिष्पन्नः।

प्रतिविम्बं, स्त्री, (प्रतिरूपं विम्बमिति। “कुसति-प्रादयः।” २।२।१८। इति समासः।)

प्रतिमा। प्रतिच्छाया। इत्यमरः। २।१०।३६।

(यथा, पञ्चदश्याम्। १।१५।

“चिदानन्दमयजगत्प्रतिविम्बसमन्विता।

तमोरचःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्विनिधा च वा।”

प्रतिविना, स्त्री, (प्रतीत्यं विना यस्याः।) अति-विना। इत्यमरः। २।४।६६। आतद्व इति भाषा। (यथा, सुकृते उत्तरतन्त्रे। ४० अः।

प्रतिष्ठा

“महोदधं प्रतिवि
अस्याः प्रत्यायोः ।

“विद्या त्वत्तिविद्या
शुद्धकल्पा चोपति
इति भावप्रकाशः
प्रतिविष्णु, स्त्री, विष्णु
आकरवन्तम् ।

प्रतिविष्णुकः, पुं, (प्रति
विष्णुर्मुमुक्षुर्दोहा
इति इति । के +
राजनिर्घण्टः । (

“सुसुक्तः चक्ष
इति भावप्रकाशः
प्रतिवेशः, पुं, (प्रक्ष
विश्वत्वेति आधा
आसन्नयद्विज्ञा य
(वि, आसन्नवर्त
“क्षेत्रस्य य

“प्रतिवेशं समीपे
साधनः ।)

प्रतिवेशवाची, [न
वस् + जिनिः ।)

“नी जाने प्रतिवे

प्रतिवेशी, [न] वि
मस्यास्तीति । इति
इतिवाचनी । (यर

“इहा प्रभात
दोषाश्च मे वद

प्रतिश्रावणं, स्त्री, (

आहूय भत्यादी
प्रतिश्रिष्टं, वि, (

प्रत्याख्यातम् । (

तम् । इति विक
प्रतिष्ठा, स्त्री, (प्रा

गतौ + “आतपो
कः । टाप् ।) प्रति

प्रतिष्ठायाः, पुं, (प्रा
क्षे + “आहूयधा
इति ङः ।) पीन

(यथा, सुश्रुते च
“पार्श्वेभ्यो प्रतिश्र

अस्य सकारवन्त
“सन्धारणा

क्रोधर्तुवैषम
प्रजागराति

रवक्षया मे
संख्यानदोषे

बाहुः प्रतिश्र
बाह्यान्तिदो
बाहोर्गणिका

प्रतिषे

नासायपाकज्वरवत्तुप्रोष-

हृत्प्रोषपीतकवर्णानि पितात् ।

कासासचिआवनयनप्रसेकाः

कफाद्गुरुः स्त्रीतवि चाप कब्जः ।

सर्वाणि कृपाणि तु सन्निपातात्

स्युः पीनसे तीव्ररुचेतिदुःखे ।

सर्वोऽतिदुःखोऽहितभोजनात्
दुष्टप्रतिष्ठाया उच्यतेतः स्यात् ।”

इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशोऽध्याये ॥)

प्रतिश्रयः, पुं, (प्रतिश्रीयते अस्मिन्निति । प्रति +
श्रि + आधारे अच् ।) यक्षशाला । इति जटा-

धरः । सभा । आश्रयः । इति मेदिनी ।
ये, १२२ ॥ ओकः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,

महाभारते । १ । १६६ । ४ ।
“स सत्यं पूजयित्वा तं विप्रं विप्रमभक्षदा ।
ददौ प्रतिश्रयमस्मै सदा सर्वातिथिमतः ।”

निवासः । यथा, मनौ । १० । ५१ ।
“सखालम्पचानाम् बहिर्यामात् प्रतिश्रयः ॥”

“प्रतिश्रयो निवासः ।” इति मेघातिथिः ।)
प्रतिश्रवः, पुं, (प्रति + श्रु + “कदोरप् ।” ३ । ३ ।

५७ । इति अप् ।) अङ्गीकारः । इत्यमरः ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२४ ।

“इति सोऽभीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।
दूरस्तुक्रान्तमन्यादः सङ्गमं तमयाचत ॥”

प्रतिश्रुतः, स्त्री, (प्रतिश्रुतं श्रूयते इति । प्रति +
श्रु + सम्प्रदाहिलात् क्तिप् ।) प्रतिध्वनिः । इत्य-

मरः । १ । ६ । २५॥ (यथा, रघौ । १६ । ४० ।
“यस्यायमन्तर्हितसौधभाजः

प्रसक्तसङ्गीतमन्ददङ्गघोषः ।
वियन्नतः पुष्पकचन्द्रशालाः

चक्षं प्रतिश्रुतस्वरः करोति ॥”)
प्रतिश्रुतः, वि, (प्रतिश्रूयते स्मिति । प्रति + श्रु +

क्तः ।) अङ्गीकृतः । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥
प्रतिश्रिष्टः, वि, (प्रति + श्रिष्ट् + क्तः ।) प्रतिशेष-

विषयः । निविष्टः । यथा । अप्रतिश्रिष्टमनुमतं
भवतीति दत्तकचन्द्रिका । (यथा च,—

“सर्वेभ्यो विद्याभ्यासः प्रतिश्रिष्टोऽन्यत्र श्रौयात् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥)

प्रतिषेधा, [ऋ] वि, (प्रति + शिष् + ङच् ।)
प्रतिषेधकर्ता । तत्पर्यायः । माशब्दिकः २ ।

इति चिकावशिष्टः । (यथा, महाभारते ।
१ । १८१ । १० ।

“यदा तु प्रतिषेधार्त् पापो न लभते कश्चित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा प्रापेयु कर्मसु ॥”

प्रतिषेधः, पुं, (प्रति + शिष् + भावे + ञच् ।)
निषेधः । यथा, मज्झिमासत्थे ।

“प्राधान्येन विधेर्वच प्रतिषेधोऽप्रधानता ।
पर्युदासः च विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

प्रतिषेधकः, वि, (प्रतिषेधतीति प्रति + शिष् +
क्तुक् ।) प्रतिषेधकर्ता । यथा अग्निपुराणी ।

“वह्निर्वधसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि ।
योऽशुभनापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठाः, पुं, (प्रतिष्ठावति प्रतिगच्छतीति । प्रति
+ स्था + बाहुलकात् ङः ।) दूतः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्ठाशः, पुं, (प्रतिक्रयतीति । प्रति + कश् +
अच् । बाहुलकात् ङट् ।) सहायः । वार्ता-
हरः । पुरोगः । इति मेदिनी । श्रे, ३६ ॥

प्रतिष्ठावः, पुं, (प्रतिक्रयतीतिनेनेति । प्रति + कश्
हिसांयाम् + अच् । बाहुलकात् ङट् ।) चर्क-
रज्जुः । इति जटाधरः ॥

प्रतिष्ठावः, पुं, (प्रतिक्रयति प्रतिगच्छतीति ।
प्रति + कश् + अच् । ङट् ।) चरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्ठम्, पुं, (प्रतिष्ठम्भनमिति । प्रति + स्तम्भ +
भावे घञ् । घञ्म् ।) प्रतिवन्धः । इत्यमरः ।
३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघौ । २ । ६२ ।

“बाहुप्रतिष्ठम्भविहङ्गमन्व-
रन्ध्रमागच्छतमस्यश्रुतिः ॥”)

प्रतिष्ठा, पुं, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति । अच् ।)
सुपार्श्वनामकवृत्ताहृतपिता । इति हेमचन्द्रः ।

१ । ३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्ते, वि ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ४६ । ३० ।

“आत्मैव स्थानं मम अन्त चात्मा
ओतप्रोतोऽहमचरः प्रतिष्ठः ॥)

प्रतिष्ठा, स्त्री, (प्रतिष्ठित्वीति । प्रति + स्था +
“आतपोपसर्गे ।” ३ । १०६ । इति भावादी

अङ् । टाप् ।) गौरवः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २ । ६६ ।

“किञ्च आकरवन् लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥”)
स्थितिः । स्थानम् । (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

“वेदिप्रतिष्ठान् वितताध्वराणां
यूपानपश्यन्तश्चो रघूनाम् ॥”

आश्रयः । यथा, मार्कण्डेये । ८४ । १० ।
“गौरी त्वमेव शशिर्भोजनप्रतिष्ठा ॥”)

यागनिष्पत्तिः । चतुरचरपदम् । इति मेदिनी ।
ते, १३ ॥ * ॥ (स्थितिः । यथा, हरिवंशे ।

२८ । ३७ ।
“य इदं आवनं स्थानान्प्रतिष्ठाञ्च शतक्रतोः ।
द्वययाङ्गारयेहापि न स दौरात्पामाप्नुयात् ॥”

शरीरम् । यथा, अन्नेदे । १० । ७१ । ६ ।
“साकं प्रतिष्ठा कृद्या जघंघ ॥”)

संस्कारविशेषः । (यथा, आर्यावत्तश्रव्याम् । ३८६ ।
“पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना

प्रतिष्ठा च ।
तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गौर्वाण्यपावाणम् ॥”)

तद्विनादि यथा,—
मत्स्यपुराणी ।

“चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
समयः सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणी ।
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥

दशमी पौर्णमासी च तथा षोढा अयोध्या ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुकृता भवेत् ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
 उत्तरायणमासने मुखपथि शुभे दिने ।
 छत्रपथि च पञ्चामृतन्यासेन श्रव्यते ॥ १ ॥
 शुभवसुभौमे ।
 'दुर्गादावयने पुण्ये कर्माणि विप्रवदये ।
 चन्द्रार्कयन्त्रे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु ।
 वा तिथिर्यस्य देवस्य तस्या वा तस्य कीर्तिता ।
 यस्यागमविशेषश्च प्रतिष्ठा सुक्तिराधिनी ॥ २ ॥
 पञ्चपुराणे ।
 'प्रतिपद्मदशोक्ता पवित्रारोपये तिथिः ।
 शिवा देवा द्वितीया तु तिथीनास्ततमा स्मृता ।
 तृतीया तु भवान्याच चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
 पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ।
 सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
 मातृङ्गा नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेक्षया ।
 एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
 त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
 मम चैव सुविश्रेष्ठ । पौर्णमासी तिथिः स्मृता ।
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 'महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
 यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्यजरोपये ॥
 गर्गापूरश्चिन्त्यासि शुभदस्तस्य पूजितः ॥
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्यजरोपये यः कालः शुभद-
 स्तस्य गर्गापूरश्चिन्त्यासि यद्द्वारमे स कालः
 पूजित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 'भावे वा कालगुणे वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ ४ ॥
 भविष्ये ।
 'सोमो दृष्टस्तिस्रोऽयं मुक्तश्चैव बुधस्तथा ।
 एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्म्मणि ॥
 मत्स्यपुराणम् ।
 'आषाढे हे तथा मूलसुतरात्रयमेव च ।
 ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा ।
 ज्ञानाग्निनी रेवती च पुष्या जगद्गिरस्तथा ।
 अश्लेषा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥
 दीपिकायाम् ।
 'प्राजेशवासवकरादितिभान्विनीषु
 पौष्णामरंश्चश्रमेभु तथोत्तरेषु ।
 कर्तुः शुभे श्रमिणि केनगतं च जीवे
 कांया हरिः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥
 प्राजेशादयः । रोहिणीज्येष्ठाश्रवणपुनर्वसु-
 नीरेवतीपुष्याजगद्गिरउत्तराश्रवणसुतरावाढो-
 त्तरभाद्रपदचित्राणि ॥ ५ ॥ सर्वमङ्गलाह्वानं
 देवीपुराणम् ।
 'यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाय भास्करे ।
 प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भाभयकरौ मता ॥
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 'चतुर्विंशत्यं विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
 प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारैव कर्माया ।
 'कर्त्तव्यमिति वः पुण्यं मम कर्त्तव्यप्रतिष्ठा ।
 अन्वेद्ययौयनाचार्यकीर्ण लघुचरित्रम् ।
 ब्राह्मणः सर्ववर्णाणां पञ्चरात्रविशारदः ।

प्रतिष्ठा

ब्राह्मणानामनामि तु चन्द्रियो वैश्वामृतयोः ।
 अक्षिपायामनामि तु वैश्वः मृतस्य कल्पितः ।
 कदाचिदपि मृतस्य न च कार्यार्थमर्हति ॥ ६ ॥
 दृष्टान्तरदीये ।
 'प्रथमेऽष्टमसंयुते लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
 स सर्वपातनाभोगो यावदाहुतसंभवम् ॥
 यावदाहुतसंभव प्रलयपर्यन्तम् ॥ तथा ।
 'ज्योत्स्नामनुपनीतानां मृदायाश्च जनेश्वर ।
 अर्घ्ये नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
 वा ॥ ७ ॥
 प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मत्स्यपुराणादाहुतः । तद-
 वन्मवे विद्याकरवाजपेयिप्रभृतिसंस्ततो भवि-
 य्माहुतः । यथा भविष्यपुराणम् ।
 'अथनादि यथाशक्ति क्षत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
 विष्णुसहस्रनाम्नो जे प्रतिमास्तु क्षत्वा भवेत् ॥
 आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिल-
 पञ्चरात्रोक्तकर्म्म च कर्मेयम् । तद्यथा,—
 'सपुत्रं सकुशं पार्थिवं न्यसेद्देवस्य मन्त्रके ।
 पञ्चरारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतीत्तरम् ॥
 ततो मन्त्रेण सङ्गादिपीठानां संस्पृशेदिति ।
 तत्त्वग्यासं लिपिग्यासं मन्त्रग्यासञ्च विन्यसेत् ॥
 पूजाञ्च महतीं कुर्यात् समन्तोक्ता यथाविधि ।
 प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥
 लिपिग्यासस्तु मातृकान्यासः । उक्तञ्च ।
 'जपदौ सर्वमन्त्राणां विन्यसेत्त्र लिपिं विना ।
 क्षतं तस्मिन्कर्म्म विद्यात्तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत् ॥
 कादिसमिपि ।
 'मातृकायाः वङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
 सर्वार्थां प्रथमं क्षत्वा पञ्चाक्षरान्दितं न्यसेत् ॥
 एतदुपनाञ्च मातृकान्यासः पूर्वं पञ्चाक्षर-
 न्यासः ॥
 क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रग्यासञ्च तत्त-
 त्त्वग्यासञ्च लिपिग्यासञ्च पदवर्णन्यासः । तदभावे मूल-
 मन्त्रेण शिरसि हस्तग्यासः । तत्त्वग्यासस्तु
 विष्णुविषयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रम
 दीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ ८ ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
 मन्त्रस्तु सारदात्रयोविंशतिपटजोक्तः । यथा,—
 'पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्वागीन्द्रविभूषितः ।
 यादृः सप्त सकारान्ता ओमसन्धेःसंयुतम् ॥
 समन्ती हंसमन्त्रः स्थाततोत्सवपदं भवेत् ।
 प्राणा इति वदेत् पञ्चात् इह प्राणाक्षतः परम् ॥
 अतुष्य जीव च इह स्थितोऽतुष्यपदं भवेत् ।
 सर्वेन्द्रियाण्यतुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरनतः ॥
 'ओम्पञ्चपरि परात्परं दद्यात्तत्तुल्यं निरुप-
 तिहृत्त्वमिवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमौरितः ॥
 प्रत्यष्ट्यपदात् पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत् ।
 प्रयोगश्च समाख्यातः प्राणमन्त्रो मणौषिभिः ॥
 पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरिन्द्रनेन प्रथमं पाशवीजं
 आ ततः शक्तिवीजं ह्रीं ततोऽङ्कुशवीजं क्रीं
 वाङ्मी यकारः शिङ्गुविभूषितो यं । पाद्याः
 सप्त सकारान्ताः उद्धृतयकाराहुवादेन सप्त
 तद्भिन्नं बीजं पूर्वं पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि

प्रतिष्ठा

सिङ्गुताख्यापनाय । अङ्कुशवायुनकावि-
 वरुणवीजानीत्युक्तम् । अथ वायुवीजस्यैकं
 बीजत्वेन सर्वेर्वां सिङ्गुत्वं वक्तव्यम् । रात्रवभङ्गो-
 ऽप्येवम् । अन्यस्तु वाङ्मीशिङ्गुविभूषिता इति
 पठित्वा नादविङ्गुविभूषिता इति व्याख्यानं
 याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति । ओम इकारः
 सत्य ओकारः इन्द्रविङ्गुः तेन ह्रीं । अतएव
 पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः परक्षादुच्चायं
 यादिवस्तुवर्णगुणं सर्वसमिति प्रपञ्चसारप्रति-
 पाद्यगुणमिदमेव ह्रीमिति पञ्चपादाचार्यैर्वा-
 ख्यातम् । अजिबधूः ख्याता । तेनार्थं मन्त्रः ।
 आ ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं वं ह्रीं हं वः
 अतुष्य प्राणा इह प्राणाः आभिद्यादि अतुष्य
 जीव इह स्थितः आभिद्यादि अतुष्य सर्वेन्द्रि-
 याणि आभिद्यादि अतुष्य वाङ्मनश्चक्षुर्भोज-
 न्प्राणप्राणा इहागम सुखं चिरं तिष्ठन्तु ख्याता ।
 अतुष्य इति वङ्गान्तदेवतानामोपलक्ष्यम् ।
 'अदःपदं हि यद्रूपं यच्च मन्त्रे हि दृश्यते ।
 अतुष्याभिधानं तद्रूपं तच्च स्थाने नियोजयेत् ॥
 इति नारदीयात् ।
 वशिष्ठसंहितायाम् ।
 'हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ ९ ॥
 प्राणुक्तभविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रं तत्तद-
 देवतामन्त्रं च च वैदिकक्षान्तिकञ्च ।
 'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 खनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 'ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततद्देवतानाम-
 रूपो वा ।"
 कालिकापुराणे ।
 'प्रतिमायाः कपोली द्वौ स्फुट्टा दक्षिणपाणिना ।
 तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा श्मश्रुञ्च मन्त्रवित् ॥
 एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
 अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः सारन्तु च ।
 अस्यै देवत्वसंख्यायै स्थापितं यजुर्दौरयम् ॥
 अङ्गमन्त्रेऽङ्गमन्त्रे वैदिकीरित्यङ्गं च ।
 प्राणप्रतिष्ठा सर्वत्र प्रतिमास्तु समाचरेत् ॥
 अङ्गमन्त्रेः अङ्गन्यासमन्त्रेः । अङ्गिमन्त्रेः मूल-
 मन्त्रेः वैदिकैर्मनोऽप्योतिरिक्त्यादिभिः ॥ १० ॥
 जपनात् पूर्वं वस्त्रोक्तशक्तिकादिभिरिन्द्रभिः
 क्षाणनमाह इयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
 'वस्त्रोक्तशक्तिकाभिस्तु गोमयेन सम्भजना ।
 चाकयेच्छिष्यसंघशरीरोपायास्तुपञ्चानये ॥
 न्यायेनमन्त्रोत्तेजः मृदुवत्तत्तु नु देहिहृदये ॥
 नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीति विष्णुकर्म्मणा ।
 प्रभाविताशेषजगद्वाणि ! तुभ्यं नमो नमः ॥
 त्वयि संपूजयामीश नारायणमनामयम् ।
 रक्षिता शिष्यदोषेणन्त्रद्विमुक्ता सदा भव ॥ ११ ॥
 तेन यथाशक्ति जपनादिपूर्वकप्रतिमाहृदये
 तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विशेषसन्निधिः
 प्रतिष्ठेति । रात्रवभङ्गुतमङ्गाकपिकपञ्चरात्रे-
 ऽपि ।

पादपौठन्नु यो हव्यात् पिबन्मपचनिर्गर्प्यम् ।
उद्व्यान्नुना च प्रचोदय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

राजा प्रभु वैशम्पयण्य सहित ।

सामिवा तमिवा रयत

अथमात्रावद्वेनाः सिद्ध्यावमुखाः पर ।

नामाश्रयधराः सर्वे नामाख्या महावताः ।
 एव वः प्रतिवर्गोऽपि कथितो विजयवत्तमाः ॥
 इति काविकापुराणे २६ अध्यायः ।
 प्रतिवर्गं, वि, (प्रतिगतं त्वं वाममिति ।) प्रति-
 कूलम् । इति अटाधरः ।
 प्रतिचान्दानिकः, पुं, (प्रतिचान्दानं प्रयोजनमस्तीति ।
 प्रतिचान्दान + ठक् ।) मागधः । स्तुतिपाठकः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 प्रतिचीरा, स्त्री, (प्रतिविनोति प्रतिवर्ततीति ।
 प्रति + वि + "सुतिविमिनां दीर्घश्च ।" उणा०
 २।२५ । इति क्त्वं दीर्घश्च । तत्तटाप् ।)
 यवनिका । अवधायकपटः । इत्यमरः १।१२०॥
 प्रतिचर्मः, पुं, (प्रतिरूपः स्वयं इति प्रादि-
 समासः ।) ककलावः । इति विकाराधेयः ।
 (यथा, सुश्रुते । कल्पस्थाने ८८माध्याये ।
 "प्रतिचर्मः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाधिराः ॥"
 उपचर्मकमलम् । यथा, दृढत्वहितायाम् ।
 ३७।२ ।
 "प्रतिचर्म्यानां माला
 दस्युभयातङ्गप्रहली ॥")
 प्रतिचर्मकाः, पुं, (प्रतिचर्म्य + स्वार्थे क्त्वं ।) कक-
 लावः । (यथा, उत्तररामचरिते द्वितीयेऽङ्के ।
 "सोमानः प्रदोदरेषु विलसत्स्वपाम्भसो
 या स्वयं
 दृष्टव्यः प्रतिचर्म्यैरङ्गनगरस्त्रेद्वयः पीयते ॥"
 तद्दृष्टव्यं चिकित्सा सुश्रुते कल्पस्थाने ८
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 "प्रतिचर्म्यैकदशानां सप्तदृष्टव्यश्चरेत् ॥"
 उपचर्म्यकमलम् । इति विश्वः ॥ (अस्य शुभा-
 शुभलक्षणम् । यथा, दृढत्वहितायाम् । ३७।१-२ ।
 "प्रतिचर्म्यकाः प्रशस्तो
 द्विसप्तद्वयसंक्रमः क्षिप्रः ।
 वैदूर्यनिभः सख्यः
 मुक्तश्च सौमवीभिजः ।
 पीतो आधिं जनय-
 त्प्रशोककृपश्च प्रशङ्कोपाय ।
 प्रतिचर्म्यानां माला
 दस्युभयातङ्गप्रहली ।
 द्विसप्ततः प्रतिचर्म्यो
 जलदुग्धदक्षिणे स्थितोऽनिलहत् ।
 उभयस्यः सज्जलभयं
 वृषतपरि निहन्त्यधो जनका ॥")
 प्रतिचटः, वि, (प्रति + चट् + कर्मणि क्तः ।)
 प्रेषितः । प्रकाश्यातः । इति मेदिनी । टे, ६५ ।
 चटः । इति धरणिः ।
 प्रतिचोमा, स्त्री, (प्रतिरूपः सोमः सोमवती
 यस्याः ।) महिषवती । इति राजनिर्घण्टः ।
 प्रतिचर्मा, स्त्री, (प्रति + चर्म् + भावे अङ् ।)
 प्रतिकर्मा । अर्मा । इति शब्दरत्नावली ।
 प्रतिहतः, वि, (प्रतिहत्यते क्तीति । प्रति + हन् +
 क्तः ।) हिटः । प्रतिखण्डितः । बह्वः । इति ।
 मेदिनी । टी, २०५ । निराशः । यथा,—

"मनोहतः प्रतिहतः प्रतिहृष्टो हतश्च यः ॥"
 इति सुभाषितामरकोषे पाठः । १।१।४१ ।
 प्रतिहृष्टकः, पुं, (प्रतिरूपः हृष्टोऽवजम्बनरूपो
 यस्तः । कप् ।) प्रतिनिधिः । यथा,—
 "आश्रितानां भूतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।
 पुत्रस्योत्पादने चैव न रानि प्रतिहृष्टकाः ॥"
 इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुहृद्भेदो नाम
 द्वितीयकथासंग्रहः परिच्छेदः ।
 प्रतिहारः, पुं, (प्रतिविषयं प्रत्येकं वा हरति
 स्वामिचर्मोपमानयतीति । प्रति + हृ + चण् ।)
 हारपाणः (यथा, देवीभागवते । १।१७।३० ।
 "ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञातो कश्चिद् द्विजो-
 तमः ॥"
 प्रति + हृ + आधारे चण् ।) हारः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, रघौ । ६।२० ।
 "ततो वृषाणां श्रुतवृत्तवशा
 युवतप्रमत्तभा प्रतिहाररघौ ।
 प्राक्स्वन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
 नीत्वा कुमारौमवदत् सुनन्दा ॥"
 प्रतिरूपं हरतीति । हृ + चण् ।) माया-
 कारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१०।११ ।
 (परमेष्ठिनः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १०।१३७ ।
 "परमेष्ठौ तनक्षज्ञातं प्रतिहारस्तद्वयः ॥")
 प्रतिहारकः, पुं, (प्रतिरूपं हरतीति । हृ +
 क्तुल् ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २।१०।११ ।
 प्रतिहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासो यस्य ।) कर-
 वीरः । इत्यमरः । २।४।७६ । हासकम्युति
 हास्यश्च ।
 प्रतीकः, पुं, (प्रतीयते प्रत्येति वा इति । प्रति +
 इ + अलोकादयच्चेति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।)
 एकदेशः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
 ४६।१ ।
 "वि सागुना पृथिवी सख उर्जो पृथु प्रतीक
 मध्ये अग्निः ॥"
 "तथाग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अव-
 यवम् ॥" इति तद्वाक्ये सायनः ।) स्नाङ्गवाट-
 निधौ यथा, कौर्मि १५ अध्याये ।
 "न स्नाङ्गनखवाटं वै कुर्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥"
 अपि च, लक्ष्मीचरिते ।
 "स्नाङ्गे पीठे च वाटं हरति घनपतेः केशव-
 स्थापि लक्ष्मीम् ॥"
 प्रतिबूधे, वि । इत्यमरः । १।६।७० । विजोमः ।
 इति मेदिनी । कै, ११२ ।
 प्रतीकारः, पुं, (प्रतिकारमिति । प्रति + कृ +
 चण् । उपसर्गस्थिति पक्षे दीर्घः ।) ज्ञापकारस्य
 प्रत्यपकारः । तत्प्रमथायः । वैरमुद्भिः २ वैर-
 नियन्तनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ११० ।
 (यथा, देवीभागवते । ३।२५।३ ।
 "दुर्गाया तौ हतौ रंखे नापराधो ममात्र वै ।
 अवश्यम्भाविभाविषु प्रतीकारो न विद्यते ॥"
 चिकित्सा । इति शब्दमाला ।

प्रतीकाशः, पुं, (प्रतीकाशते इति । प्रति + काश्
 + चण् । उपसर्गस्थिति दीर्घः ।) उपमा ।
 इत्यमरः । २।१०।१८ । (यथा, महाभारते ।
 १।१५४।२२ ।
 "अथ त्वां भगिनी रक्षः कृष्यमाणं मयाचकृत ।
 प्रत्यवधिप्रतीकाशं विन्देतिव महाद्विपम् ॥")
 प्रतीचा, स्त्री, (प्रति + ईच् + चण् ।) प्रती-
 चकम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्वसंघातोभावे अप्र-
 तयेन निवृत्तः । (यथा, महाभारते । ८।७०।५२ ।
 "मित्रप्रतीचया श्रज्य धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 अपवादतितित्वाभिस्त्रिभिरैतेहि जीवन्ति ॥")
 प्रतीक्षः, वि, (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति + ईच् +
 ख्यत् ।) पूज्यः । इत्यमरः । १।१।५ । (यथा,
 रघौ । ५।१७ ।
 "भक्तिः प्रतीक्ष्येष्टु कुजोचिता ते
 पूर्वाङ्गं महाभाग ! तयातिष्ठेति ।
 यतीतकालस्तद्वत्प्रभुपतः
 स्वामर्थिभावादिति मे विवादः ॥")
 प्रतीक्षणीयः । (यथा, माघे । २।१०८ ।
 "प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्षायै प्रतिव्यसे प्रतिश्रुतम् ॥")
 प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनानां प्रतिदिनान्ते इत्यर्थः
 अच्यति कर्ममिति । अच् गतिपूजनयोः +
 "कृत्विग्दृक्कृग्दिगुष्णिगश्चुयुजिङ्क्षाश्च ।"
 ३।२।५६ । इति क्त्वं अङ्गोपो दीर्घश्च ।
 "उमितश्च ॥" ४।१।६ । इति ङीप् ।) पश्चिम-
 दिक् । इत्यमरः । १।१६।१ । (यथा, महा-
 भारते । ४।४१।१८ ।
 "येनासौ अजयन् तत्तत्कां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
 कलापो ह्येव तस्यासौनुमादौपुत्रस्य धोमतः ॥"
 वि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १।६९।६ ।
 "विश्वानि देवी सुवनाभिचक्ष्णा
 प्रतीची चक्षुर्विद्या वि भाति ।
 विश्वं जीवं चरसं बोधयन्ती
 विश्वस्य वाचमविदन् मनायोः ॥"
 "सुवना सुवनाभि भूतजातान्नाभिचक्ष्णाभि-
 प्रकाशय प्रकाशवर्तिन ज्ञानानन्दं प्रतीची प्रबद्ध-
 मुखी सती ॥" इति तद्वाक्ये सायनः । प्रति-
 निवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १।१२४।७ ।
 "अधातेव पुंस इति प्रतीची गतांरुगिष सनवे
 चनानाम् ॥"
 "अधातेव आह्वरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची
 लकीयस्यानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ॥" इति तद्-
 भाष्ये सायनः ।)
 प्रतीचीनं, वि, (प्रतीचि भवम् । प्रत्यच् +
 "विभावाचरेदिक् क्षियाम् ॥" ५।४।८ । इति
 खः । अङ्गोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीक्षा
 भवः । इति हेमचन्द्रः । २।८२ । (पराङ्-
 मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३।५५।८ ।
 "शूरस्यैव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं दृष्टे
 विश्वमायत् ॥"
 "विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं दृष्टे ॥"
 तद्वाक्ये सायनः ।)

प्रतीपः, वि. प्रतीपा भवः। प्रतीपशब्दाद्वाच्य-
 व्याप्रत्ययनिष्पन्नः। पश्चिमदिग्जातः। (यथा,
 महाभारते। २। ६२। १२।
 “रामठान् हारवृणां प्रतीपाक्षेव ये वृषाः।
 तान् सन्तान् कवचं चक्रे शासनादेव पाखवः।”)
 प्रतीपः, वि. (प्रतीपते क प्रत्येकमगादृतेति। प्रति
 + इप् + कर्मणि कर्त्तरि वा क्तः।) ज्ञातः।
 इत्यमरः। १। २। ८। (यथा, रामायणे।
 २। ८। १०।
 “प्राप्ता वसुमतीं प्रीतिं प्रतीपां हतविद्विषम्।
 उपस्थास्य च कौशल्यां दक्षीवत्वं क्षता-
 क्षणिः।”)
 सादरः। ज्ञातः। इति मेदिनी। ते,
 १२५। (पु. विचेदेवानामन्यतमः। यथा, महा-
 भारते। १२। ८१। १२।
 “अनुकर्त्ता प्रतीतश्च प्रदातायामुमांस्तथा।”)
 प्रतीतिः, स्त्री, (प्रति + इप् + भावे क्तिन्।)
 ज्ञानम्। इति जटाधरः। (यथा, भाषापरि-
 च्छेदे। ११४।
 “अयोध्याभावतो नास्ति चरितार्थत्वमुच्यते।
 अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विजयया।”)
 ज्ञातिः। आदरः। इत्येव। इति प्रतीतशब्दार्थ-
 दर्शनात्।
 प्रतीपं, वि. (प्रतिज्ञा आपो यस्मिन्। “अक्-
 पूरब्धः पथामागच्छे।” ५। ४। ७४। इति
 अंग्रहयः। “इत्यनुरूपसर्गोऽप्येव इत्।” ६। १२।
 ८३। इति इत्।) प्रतिज्ञानम्। इति हेम-
 चन्द्रः। ६। १०१। (यथा, भागवते। १। १। १४।
 “न एवमनोपप्लुहाव निजं
 दास्याः सुतं यद्वर्तनेव पुटः।
 तस्मिन् प्रतीपः परलब्ध आलो
 निश्चास्यतामाशु पुराण्णवानः।”)
 स्त्री, अर्थात्कारभेदः। तस्य लक्षणादिषु
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे उक्तम्। यथा,—
 “प्रविष्टस्त्रीपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्।
 निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते।
 क्रमेण उदाहरणं यथा,—
 वत्समेवमानकान्तिखनिमे मयं तदिन्द्रोवरं
 मेघेरन्तरितं प्रिये। तव सुखच्छायागुकारी
 शशी।
 वेऽपि त्वदुगमनामुक्तगतयस्त्री राजहंसा मता-
 कृत्वाऽहं विनोदमात्रमपि मे देवेन न चक्षते।
 तद्वत् यदि सुप्रिता श्रियकथा वा हेम वा
 वैदृष्टि-
 स्तच्चतुर्गदि हारितं कुवलयैस्तुल्येन क्षितं का
 सुधा।
 धिक्कन्दर्पधनुर्धुवौ यदि च ते किंवा बहु नृमते
 यत्नं पुनरुक्तवस्तुविमुखः समक्रमो वेषः।
 अथ वत्सादिभिरेव चन्द्रादीनां प्रोभातिवह-
 नात् तेषां निष्कलत्वम्।
 उक्ता चास्मत्सुखमममुक्तदृष्टा वस्तुनः।
 कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदुच्यते।

यथा,—

अहमेव गुहः सुदादयाना-

मिति ह्यजाह्वल। तात। माह्व इष्यः।

अनु वन्ति भवावस्थानि भूयो

सुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्।

अत्र प्रथमपादे उक्तवार्तिप्रय उक्तः। तदनुक्तौ
 तु नावमलङ्कारः।”)

प्रतीपः, पुं, चक्रवर्तीय जलराजपुत्रः। शान्तपु-

राजपिता च। इति पुराणं शब्दरत्नावली च।

(यथा, महाभारते। १। ८७। २०।

“प्रतीपः शान्तं पुत्रं यौवनस्य ततोऽन्यथात्।”

एतस्य विवरणं तन्मेवाध्याये विस्तारयो द्रष्टव्यम्।)

प्रतीपदर्शनी, स्त्री, (प्रतीपं प्रतिपूज्यं वामं वा

पश्यतीति। इप् + क्तिन्। स्त्रीप्।) स्त्रीमा-

त्रम्। इत्यमरः। २। ६। २।

प्रतीरं, स्त्री, (प्रतीरयति जनगतिकर्मसमाप्तिं

नयतीति। प्र + तीर कर्मसमाप्ति + क्तः।)

तटम्। इत्यमरः। १। १०। ७।

प्रतीवापः, पुं, (प्रत्युपते प्रक्षिप्यते अथवा निवि-

च्यतेऽस्मिन्निति। प्रति + वप् निष्कादौ + वच्।)

गजिनस्य स्वर्गादिर्वातरेणावपूरणम्। इति

जामी। न्यसनम्। निःक्षेपमिति यावत्।

इति सुभूतिः। उपद्रवः। इति सुकटः।

“आवापस्तु प्रतीवापो भारोदौतिरुपद्रवः।”

इति राजनिघण्टुः।

इत्यातचनशब्दटीकायां भरतः। पानीयौघ-

विशेषः। यथा,—

“उवकादि प्रतीवापं पिबेत् संश्रमनाय वै।”

इति विद्वध्विचिन्त्यायां चक्रपादितः।

(यथा च सुश्रुते कृत्स्न्याने। ४३ अध्याये।

“भद्रमण्डलमन्त्रकार्यं वा पिप्यत्यादि प्रतीवापं

तत्पूर्वं वा निम्बकृपिका कषाययोरन्यतरं सन्त-

पेयं कषयजवाधिहरम्।”)

प्रतीवेशः, पुं, (प्रतिविद्यते इति। प्रति + विश् +

वच्। उपसर्गस्य दीर्घः।) प्रतिवेशः। इति

शब्दरत्नावली।

प्रतीवेशी, [न] स्त्री, (प्रतीवेशोऽस्यास्तीति।

प्रतिवेश + “अत इतिङनौ।” ५। २। ११५।

इति इति।) प्रतिवेशी। इति शब्दरत्नावली।

प्रतीहारः, पुं, (प्रतिह्रियते अचेति। प्रति + ह्र +

वच्। उपसर्गस्य दीर्घः।) हारः। (प्रतिहर-

त्वेनेति। करणे वच्।) हारपाजः। इत्य-

मरः। २। ८। ६। तस्य लक्षणम्। यथा,—

“इक्षिताकारतन्त्रो वनवान् प्रियदर्शनः।

अप्रमादी वदा दण्डः प्रतीहारः स उच्यते।”

इति चावन्मयचन्द्रः।

अपि च। माह्वे १८८ अध्यायः।

“प्रतिश्रुः सुकृपो दण्डश्च प्रियवादी न चोद्धतः।

चित्त्याह्वय सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते।”

सन्निविष्टः। यथा, हारावली।

“मयास्त्रीपुत्रतं पूर्वमेवचोपकारिण्यति।

इति वः कियते सन्निः प्रतीहारः स उच्यते।”

प्रतीहारौ, [न] वि, (प्रतिहरति क्षामिसमीपे
 सर्वविषयमिति। प्रति + ह्र + क्तिन्। उप-
 सर्गस्य दीर्घः।) यद्वा, प्रतीहारो रक्षणीयत्वेना-
 स्यास्तीति। इति।) हारी। हारावन्मयप्रती-
 हारशब्दादख्ये इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः।

प्रतीहारौ, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्या अस्तीति।
 अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) दाःक्षिता। इति
 मेदिनी। २, २००।

प्रतीहावः, पुं, (प्रतिहृपो हावोऽस्य। उपसर्गस्य
 दीर्घः।) करवीरः। इत्यमरः। २। ४। ७६।

प्रतुदः, पुं, (प्रतुदतीति। प्र + तुद् + क्तः।)

यथादिः। आदिना ज्ञेयः। कष्टः। काकः।

द्रोणकाकः। उलूकः। मयूरः। इति राज-

निघण्टुः। अस्त्रमावगुणाः।

“जावाद्या विष्किरी वगैः प्रतुदा जाङ्गला वगाः।

जववः प्रीतमधुराः कषायाश्च हिता वृक्षाम्।”

इति राजवज्रमः।

(यथा च परके कृत्स्न्याने सप्तविंशत्याध्याये।

“शतपन्नो भृङ्गराजः कोयटौ जीवजीवकः।

कौरातः कोकिलोऽभूच्चो गोपापन्नः प्रियालम्बः।

जङ्गा जङ्गावको वधुर्वटहा छिन्निमानकः।

जटौ दुर्ध्रुमिवाकावलोऽष्टपञ्चजलिङ्गकाः।

कपोतमुखाशारङ्गश्चिरिटीकज्जयटिकाः।

शारिकाकनविहङ्गश्च पटकोऽङ्गारचूडकः।

पारावतः पाण्डविक दलुक्ताः प्रतुदा हिजाः।”

यथा च सुश्रुते कृत्स्न्याने ४६ अध्याये।

“कपोतपारावतभृङ्गराजपरभन्तकोयटिकज्जलिङ्ग-

यष्टज्जलिङ्गयोऽष्टकडिच्छिन्निमानकश्चतुष्पन्नमा-

ल्लज्जिन्मन्त्रेदाश्रयुक्कारिकावल्गुवीगिरिशाल-

जालदूवकसुखीकङ्करीटकहारीतदाशुप्रभ-

तयः प्रतुदाः।”)

प्रतोदः, पुं, (प्रतुद्यतेऽनेनेति। प्र + तुद् +

करणे वच्।) अन्वादिताकुन्दकः। चातुक्

इति भाषा। तत्पञ्चायः। प्राजनम् २ प्रवचनम् ३

तोचम् ४ तोदनम् ५। इति जटाधरः। (यथा,

महाभारते। २। ५४। ८।

“प्रकाजयेद्दिशः सन्धाः प्रतोदेनेव वारयिः।

प्रत्यमिन्नश्चयं दीप्ता निष्ठुर्भरतवर्ध।”)

प्रतोली, स्त्री, (प्रतुच्यते परिमयीति इति। प्र +

तुल् परिमाये + वच्। गौरादित्वात् ङीष्।)

रण्या। इत्यमरः। २। २। ३। (यथा, रामा-

यणे। २। ८०। १८।

“बहुपांशुचयाच्चापि परिखापरिवारिताः।

तन्मेन्नो जप्रतिमाः प्रतोलीवरप्रोभिताः।”)

अभ्यन्तरमार्गः। नाह इति ज्ञाते। कुली इति

च ज्ञाते। हृदादिमध्यनिर्मिते पथोति बाह्यः।

दुर्गमगरहारे इति केचित्। इति तट्टीकायां

भरतः।

प्रत्तं, वि, (प्रदीयते कीति। प्र + दा + क्तः।

“अथ उपसर्गात् तः।” ७। ४। ७७। इति

तादृशः।) इत्यम्। इति सुश्रुतोपधाक-

रवम्।

प्रत्यक्ष

प्रत्यक्षः, जि, (प्र + "नञ् पुराणे प्रात् ।" इति चकारात् लप् ।) पुरातनः । इत्यमरः । १ । १ । ७७ । (यथा, भागवते । ५ । १० । ५ ।
 "प्रत्यक्षं विष्णो रूपं यत् सत्यसर्गस्य ब्रह्मणः ।
 अमृतस्य च चक्षुषो रूपमात्मानमीमहि ॥")
 प्रत्यक्षः [च] जि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच् + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । (यथा, मनुः । २ । २९ ।
 "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राविशन्नाहपि ।
 प्रत्यक्षेन प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥")
 पश्चिमकालः । इति मेदिनी । ये, १६ । (य, प्रतीक्षा दिशि प्रतीक्षा दिशः प्रतीक्षी दिक्वा एव देशे काले च । "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-
 पञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वास्मात् ।" ५ । ३ । २७ । इति आस्तातिः । "अष्टौर्लुक् ।" ५ । ३ । २० । इति आस्तातेर्लुक् । "लुक् तद्धितलुकि ।" १ । २ । ७६ । इति लुक् । दिक्-
 देशकाले । इति मेदिनी । ये, १६ । प्रति-
 लोमम् । यथा, भागवते । ४ । २२ । ३७ ।
 "यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विव्यगाविः
 प्रत्यक्षं चकास्ति भगवांस्तमवेह सोऽस्मि ॥"
 प्रतिज्ञानम् । यथा, महाभारते । ५ । ८७ । ६ ।
 "प्रत्यक्षं दुर्महानदाः प्रादुस्तथाः विन्धुसतमाः ।
 विपरीता दिशः सन्ना न प्राज्ञायत किञ्चन ॥")
 प्रत्यक्षपत्नी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पत्नीति अस्याः ।
 पाककर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ । (अस्याः पत्न्या यथा, भाव-
 प्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
 "रक्तोऽथो वशिरो वृत्तपत्नी धामार्गवोऽपि च ।
 प्रत्यक्षपत्नी केशपत्नी कथिता कपिपिपत्नी ॥")
 द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पत्न्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 "द्रवन्ती सावरी चित्रा प्रत्यक्षपत्न्यैकपत्न्यपि ।
 चित्रोपचित्राश्चोद्धो प्रत्यक्षपत्न्याखण्डयपि ॥"
 प्रत्यक्षपुत्री, स्त्री, (प्रत्यक्षि पुत्र्याख्याः । पाक-
 कर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ८७ । ८ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।
 "प्रत्यक्षपुत्रीसदापुत्रीनिष्कषायायामन्यतमेना-
 लोभ्य मधुसैन्धवयुक्ता मात्रा पाययित्वा
 वामयेत् ॥" पत्न्यायान्तरमस्याः । यथा,—
 "अथमङ्ग्यपामार्गः प्रत्यक्षपुत्री मयूरकः ।
 चारमथस्तधोचण्डा शिखरी खरमङ्गरी ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 प्रत्यक्षश्रेणी, स्त्री, (प्रतीक्षी श्रेणी यस्याः । समा-
 खान्तविधिरनित्यत्वात् न कप् ।) दन्तीष्टनः ।
 श्रुतिकपत्नी । इत्यमरः । १ । ४ । ८८ । (अस्याः
 पत्न्या यथा,—
 "प्रत्यक्षश्रेणी द्रवन्ती च पुत्रश्रेण्याखण्डयिका ।
 हृषप्रण्याखण्डयि च श्रुतिका काञ्चिपञ्चिका ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 प्रत्यक्षं, जि, (प्रतिगतमसि इन्द्रियं यत्र । समासे
 अच् । यद्वा, प्रत्यक्षमस्यस्येति । अर्थ आदि-

प्रत्यक्ष

त्वात् अच् ।) इन्द्रियमात्मम् । तत्पत्न्याः ।
 ऐन्द्रियकम् २ । इत्यमरः । १ । १ । ७८ । (यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ५२ ।
 "यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्ममुद्भवे ।
 न च दृष्टश्चक्षुर्मेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥")
 अशुभवविशेषः । तत् बहुविधम् । ब्राह्मणम् १
 रासनम् २ आवरणम् ३ चाक्षुषम् ४ चाश्र-
 नम् ५ मानसम् ६ । निष्किकल्पकविकल्पक-
 भेदेन प्रत्यक्षं द्विविधम् । निष्किकल्पकम् अती-
 न्द्रियम् । सविकल्पकं मनोयात्मम् । बहुविध-
 प्रत्यक्षे आश्रयस्य महत्त्वं कारणम् । इन्द्रियं
 कारणम् । विशिष्टं सङ्ग इन्द्रियसन्निकर्षः । अस्या
 व्यापारः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 "ब्राह्मणादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं बहुविधं मतम् ।
 ब्राह्मण्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्थितः ।
 तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतः ॥
 उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
 द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।
 विभागसंयोगपरापरत्व-
 स्तद्वत्त्वं परिमाणयुक्तम् ॥
 क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायश्च तादृशम् ।
 यस्मात्तच्चक्षुःसम्बन्धादानीकोद्भूतरूपयोः ॥
 उद्भूतस्यैवदृष्टं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
 रूपान्यश्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥
 द्रव्याद्ये त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।
 मनोयात्रां सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो भतिः क्रतिः ॥
 ज्ञानं यन्निष्कल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिच्छते ।
 महत्त्वं बहुविधं चतुरिन्द्रियं कारणं मतम् ॥
 विशिष्टेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि बहुविधः ॥"
 (यथा, विहङ्गोदतरङ्गिण्याम् ।
 "देवानर्चय सख्य प्रतिदिनं पुण्यानि जप्त्वा-
 न्तरे
 भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ स्वर्गाय हिंसां
 कुरु ।
 इत्थं वञ्चकवञ्चनोत्पद्यता बुद्धिस्तदं या-
 चिरा-
 दप्रत्यक्षपदार्थसार्धरहितं पश्यान्मारीकृतम् ॥"
 य, अस्ति अस्ति प्रतीति वीक्षायां यथार्थत्वेन
 समासः । अक्षोरामभिसुखमिच्छते । "लक्ष्म-
 नाभिप्रतीति अभिसुखे ।" २ । १ । १४ । इत्य-
 ष्ययीभावः । "अवयवीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।"
 ५ । ४ । १०७ । इत्यत्र "प्रतिपरसमनुभ्यो-
 ऽङ्गणः ।" इति टच् । इन्द्रियलक्षणम् । अप-
 रोक्तम् । यथा, मनुः । ६ । ५२ ।
 "फलत्वमभिसन्धाय क्षेत्र्या बीजिनामया ।
 प्रत्यक्षं क्षेत्र्यामर्थो बीजादयोगिगरीयसो ॥"
 प्रत्यक्षदर्शनं, जि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति । प्रत्यक्ष +
 दृश् + ल्युट् । प्रत्यक्षं दर्शनं यस्येति वा ।)
 साक्षी । इति शब्दमाणा । (स्त्री, प्रत्यक्षं दर्श-
 नम् । यथा, महाभारते । ३ । ५७ । २६ ।
 "प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिश्चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैवद्याप ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥")

प्रत्यक्ष

प्रत्यक्षवादी, [नृ] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन
 वदतीति । वद् + लिङि, ।) बौद्धः । नाप्रत्यक्षं
 प्रमाणमिति तन्मतम् ॥ (प्रत्यक्षं वदति यस्तत्र,
 जि ॥)
 प्रत्यक्षी, [नृ] जि, (प्रत्यक्षमस्यस्येति । प्रत्यक्ष
 + इङि, ।) यस्तद्व्याप्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रत्यक्षापत्तिः, पुं, (प्रत्यक्षापत्त्याः पश्चिमस्या
 दिशः अक्षिपतिः ।) वक्रणः । इति जलानुसङ्गः ॥
 प्रत्यक्षः, जि, (प्रतिगतमस्यं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं
 वास्येति ।) नूतनः । इत्यमरः । १ । १ । ७७ ।
 (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २८ ।
 "दासीनां निष्ककक्षीनां भागधौनां शतं तथा ।
 प्रत्यक्षपयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्वनञ्जयम् ॥")
 शोधितः । इति जटाधरः । (पुं, उपरिचरस्य
 वसोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ६ ।
 २२ । ६ ।
 "वसुस्तस्योपरिचरो हृदयसुखास्ततः ।
 कुशान्ममत्स्यप्रत्यक्षादिपाद्याश्च चेदिपाः ॥")
 प्रत्यक्षयः, पुं, (प्रतीक्षां रथ इव ।) अहिच्छेद-
 देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६ ।
 प्रत्यक्षः [च] जि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच्
 + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । पश्चिम-
 कालः । प्रतिपूर्णाच्छातोः कर्त्तरि विष्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे । १२ । ८ । २ । ३५ ।
 "अतवः सर्वं पराचः सर्वं प्रत्यक्षः ॥"
 प्रतिगतः । अभिसुखः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । ५ ।
 "प्रत्यक्षदेवानां विश्वः प्रत्यक्षदेवि मातुषान् ।
 प्रत्यक्षं विश्वं स्वर्गं ॥"
 "हे स्वर्ग्य त्वं देवानां विश्वो मत्प्रणामकान्
 देवान् । मत्सो वे देवानां विश्व इति श्रुत्य-
 न्नरात् । तान् मत्सुखं कान् देवान् प्रत्यक्ष-
 देवि । तान् प्रतिगच्छतुदयं प्राप्नोषि । तथा-
 मभिसुखं यथा भवति तद्यत्थं । तथा मातु-
 षान् मनुष्यान् प्रत्यक्ष-देवि । तेषां यथास्व-
 दभिसुखमेव स्वर्ग्य उदतीति मन्यन्ते । तथा
 विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्गोऽयं दृष्टे द्रष्टुं प्रत्यक्ष-
 देवि । यथा स्वर्गोऽयं विश्वो जनाः सर्वेऽपि
 स्वस्वभिसुखेन स्वर्ग्यं पश्यन्तीति ।" इति
 तद्वाक्ये सायनः ॥ अन्तर्यामी । इति श्रीधर-
 स्वामी ॥ यथा, भागवते । ६ । ६ । २० ।
 "प्रत्यक्षमादिपुत्रवत्पुत्रतमः समाहिताः ॥"
 प्रत्यक्षं, स्त्री, (प्रतिगतमङ्गमिति ।) अवयव-
 विशेषः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 "प्रत्यक्षं कर्मणासाक्षिणिङ्गाङ्गानि करादिकम् ॥"
 (यथा, रामायणे । २ । ७४ । १४ ।
 "अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाद्यापि जायते ।
 तस्मान् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु नाम्नावाः ॥"
 "अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मत्सुखोदर-
 पृष्ठनाभिजलाटनासाक्षिपुत्रवत्सिन्धोवा इत्येता
 एकैकाः । कर्मनेत्रनासाक्षिपुत्रासङ्गकक्षिपुत्र-
 हृदयप्रार्थसिन्धोवाहृदयप्रभृतयो हे हे विश्वत-

प्रत्ययः

रङ्गयः। सोतांश्च च वक्ष्यमाणानि। एष-
प्रत्ययविभाग उक्तः॥” इति सुमुते शारीर-
स्यानि पञ्चमेऽध्याये। अप्रधानम्। यथा,
निरुक्ते। ७।१।५।

“एक आत्मा बहुधा स्मृत्यते एकस्यात्मनोऽन्ये
देवाः प्रत्यङ्गाणि भवन्त्यपि॥” अङ्गं अङ्गं प्रति।
यथा, गीतगोविन्दे। ११।११।

“आत्मा नीलनिघोलसारसुहृदां प्रत्यङ्गमाणि-
कृति॥”

तथा च मनुः। ८।२०८।

“यस्मिन् कर्मणि बाह्य सुखताः प्रत्यङ्ग-
दक्षिणाः।

स एव ता आद्रीत भवेत् सन् एव वा॥”
कृपविशेष, पुं। यथा, महाभारते। १।१।२५५।

“महापुराणसम्भाषः प्रत्यङ्गः पराहा श्रुतिः।
एते चान्ये च राजानः शतशोऽप्य सङ्गस्यः।
अयन्तं श्रुतश्रुत्यां संख्याताश्चैव पद्मशः॥”

प्रत्यङ्गिरा, स्त्री, देवीविशेषः। तस्या ध्यानम्।
यथा,—

“शवोपरिसमावीर्णा रक्ताम्बरतनुच्छदाम्।
सर्वाभरणसंयुक्ता गुञ्जाहारविभूषिताम्॥
षोडशाब्दाश्च युवतीं पौनोन्नमपथाधराम्।
कपालकनककाङ्क्षां परमानन्दरूपिणीम्।
वामदक्षिणयोगेन ध्यायेन्मन्त्रविदुत्तमाम्॥”

इति प्रत्यङ्गिरास्त्रीचान्तर्गतम्॥

प्रत्यनीकः, पुं, (प्रतिगतः अनीकं युद्धमिति।)
शत्रुः। इति हेमचन्द्रः। १। १६२२। (प्रति
पक्षः। विरोधी। यथा, महाभारते। ७।
१०। १६।

“यस्य यन्ता कृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः।
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेदयः॥”
यथा च सुमुते कृचस्थाने ४६ अध्याये।

“अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्टुषु स्तुताः।
तेषु तत्प्रत्यनीकाणां सुहृताप्रतरेव तु॥”

स्त्री, प्रतिपक्षसैन्यम्। यथा, भगवद्गीतायाम्।
११। १२।

“कृतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥”

अलङ्कारविशेषः। यदुक्तं काव्यप्रकाशे।

“प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया।

या तदीयस्य तत्सुख्ये प्रत्यनीकं तदुच्यते॥”

उदाहरणं यथा,—

“त्वं विनिर्जितमनोभवस्त्वः

कः च सुन्दरः! भवत्सुन्दरः॥

यच्च भिर्युगपदेव शरीरं

तामयत्तनुशयादिव कामः॥”

प्रत्यन्तः, पुं, (प्रतिगतोऽन्तमिति। अन्त्यास्यः
क्रान्तावर्धः। इति समासः।) अन्तःदेशः। इत्य-
मरः। १२। १। ७। (प्रान्तदुर्गम्। यथा, रघुः।
४। २६।

“स गुप्तकलप्रत्यन्तः श्रुतयाश्चिरं यान्तिनः।

बहुविधं वक्ष्यमाद्य प्रतख्ये दिग्जिगीव्या॥”

प्रत्ययः

“गुप्तौ कलं क्षमिवावस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च
येन चः।” इति तट्टीकायां मञ्जिनाथः।
तर्हि प्रजाते, चि। यथा, बराहसंहितायाम्।
४। २१।

“प्रत्यन्तान् कुरुपांश्च हन्त्युत्पतिः शङ्गे कुक्षिना-
हते॥”

सन्निकटे च चि॥

प्रत्यन्तपर्वतः, पुं, (प्रत्यन्तः सन्निकटः पर्वतः।)
महापर्वतसमीपवर्तिष्ठपर्वतः। इत्यमरः।
२। १। ७॥

प्रत्यभियोगः, पुं, (प्रतिष्ठाप्योऽभियोगः।) प्रत्यप-
राधः। यथा,—

“अभियोगमनिकीये नैने प्रत्यभियोजयेत्।

अभियुक्तश्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्॥”

“अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधकृतमभियोग-
मनिकीयापहृत्येनमभियोज्यते न प्रत्यभियोज-
येदपराधेन न संयोजयेत्। यद्यपि प्रत्यभि-
कृत्येन प्रत्यभियोगकृत्पक्षेणापि अपराधपरि-
हारात्मकत्वात्मास्य प्रतिषेधस्य विषयः। अतः
स्वाभियोगानुपमर्शनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं
निषेधः॥” इति मिताक्षरा॥

प्रत्यभिवादः, पुं, (प्रति + अभि + वद् + णिच् +
भावे चण्।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वाचन-
म्। इति गोपीचन्द्रः॥

प्रत्यभिवादनं, पुं, (प्रति + अभि + वद् + णिच् +
भावे क्युट्।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वाचनम्।
इति गोपीचन्द्रः॥

प्रत्ययः, पुं, (प्रति + इङ् + भावकरणादौ यथा-
यथं ऋच्।) अधीनः। शपथः। ज्ञानम्।
(यथा, गारुडे २३६ अध्याये।

“नायतुर्वस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विद्यमानितः॥”
विश्वसः। (यथा, कुमारः। ४। ४५।

“इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दोचकार मरणव्यवसायबुद्धिम्।

तत्प्रत्ययाच्च कृतमायुधबन्धुरं ना-
माश्वासयन् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः॥”)

श्रुतः। (यथा, रघुः। १०। १।

“अतिष्ठन् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः॥”)

रत्नम्। शब्दः। इत्यमरः। १। ३। १४७॥

प्रतिपत्तम्। आचारः। इति मेदिनी। ये, ८६॥

निक्षयः। (यथा, मनुः। ८। २५३।

“यदि संशय एव स्यात् निज्ञानामपि दर्शने।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादेविनिर्णयः॥”)

स्फोटः। इति हेमचन्द्रः। पक्षस्तुत्तरकायमाणः।

वोपदेवेनास्य त्वसंज्ञा कृता। प्रत्याययन्तीति

सुमिदलक्षणाः प्रत्ययाः। इति संक्षिप्तसार-

आकरणात्॥ (यथा, रघुः। ११। ५६।

“ता नराधिपसुता वृषात्मके-

स्ते च ताभिरगमन् ज्ञतार्थताम्।

सोऽभवद्वरबधुधमागमः

प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः॥”)

सहकारी। इति चिकाङ्क्षेयः॥

प्रत्ययः

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विधास्य
कारिणी।) सुधा। इति चिकाङ्क्षेयः॥
मोहर इति पारस्यभाषा॥

प्रत्ययितः, चि, (प्रत्ययो विधासः सञ्जातोऽस्येति।
प्रत्यय + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्”।

५। २। ३६। इति इतच्।) आरमः। विचक्षः।
इत्यमरः। १। ८। ११॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे। १५। ६८।

“तत् श्रुत्वा अस्त्रज्जाज्ञा सोऽयं प्रत्ययितान्
विज्ञान्॥”)

प्रत्यर्थी, [न] चि, (प्रतिशोधं प्रतिज्ञालं वा अर्थ-
यते इति। प्रति + अर्थ + णिनिः।) शत्रुः।
इत्यमरः। २। ८। ११॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे। ३ परिच्छेदे।

“नेत्रे खञ्जनगङ्गने सरसिजप्रत्ययि पाण्डित्यं
वचोनी करिज्जम्भविभ्रमकरोमलुप्तं
गच्छतः॥”)

पुं, प्रतिवादी। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
मनुः। ८। ७६।

“समानः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ।
प्राङ्निवाकोऽनुशुद्धीत विधिनागेन सान्त्व
यन्॥”)

अर्थिप्रतिपक्षः। यथा,—

“प्रत्यर्थिनोऽपगतो वेत्स्यं यथावेदितमर्थिना।
समामासमदृष्टीर्ज्ञानमन्वाद्यादिचिह्नितम्॥”

“अर्थत इत्यर्थः साध्यः। सोऽस्याकीर्णार्थो।
तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी॥” इति मिताक्षरा॥

प्रत्यर्पितं, चि, (प्रति + ऋ + णिच् + क्तः।) प्रति-
दत्तम्। यथा। “अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन्
वत्सरे वत्संख्याकं यद्वदयं यतो येन गृहीतं
प्रत्यर्पितञ्चेति। पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तद्वदयं
तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानोऽपि
यदि ब्रूयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितञ्चेति वत्स-
रान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितञ्च नास्मिन् वत्सरे
इत्युपयुज्यते॥” इति मिताक्षरा॥

प्रत्यवसानं, स्त्री, (प्रति + अव + सो + क्युट्।)
भोजनम्। इति हेमचन्द्रः। १। ८७॥

(यथायान्तरमस्य यथा,—

“अग्निः प्रत्यवसानश्च भक्षकं भोजनाशने॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रत्यवसितं, चि, (प्रति + अव + सो + क्तः।) भक्षि-
तम्। इत्यमरः। १। २। ११०॥

प्रत्यवस्कन्दः, पुं, (प्रति + अव + स्कन्द + चण्।)
चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः॥

प्रत्यवस्कन्दनं, स्त्री, (प्रति + अव + स्कन्द + क्युट्।)

चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः। यथा,—

“प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं
प्रतिपक्षकमिति वा। यथाह नारदः।

अर्थिना वेक्षितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि
तन्नाया।

प्रपद्य कारकं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं कृतम्॥”
इति मिताक्षरा॥

प्रत्यादे

अपि च ।

“अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थो यदि तत्तथा ।
प्रपद्य कारकं नृणां प्रत्यवस्थानं हि तत् ॥”

इति अवधारतत्वे ढङ्गसंनिवचनम् ॥

प्रत्यवस्थाता, [ऋ] जि, (प्रतिपद्यतया अव-
तिष्ठते इति । प्रति + अव + स्था + ण्यत् ।)

ग्रन्थः । इति हिमचन्द्रः । १ । ७६२ ॥

प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवायते इति । प्रति + अव +
अय मत्तौ + ण् ।) पापम् । दुरवस्थम् । यथा,
“स्यं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा चाप्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ॥”

इति कादश्रीतत्वे जावालवचनम् ॥

प्रत्यक्षा, [नृ] पुं, (प्रतिरूपः अक्षरा ।) गैरि-
कम् । इति भिकाङ्कशेषः ॥

प्रत्यहं, च, (अहः अहः प्रति । “नपुंसकादह-
तरस्याम् ॥” ५ । ४ । १०६ । इति ट् ।)

प्रतिदिनम् । यथा, कुमारसम्भवे ।

“गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥”

प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिरूपः स्वर्गेण ब्रह्म आकारो
यस्य ।) स्वर्गकोपः । इति हिमचन्द्रः । १ ।

७७७ ॥ स्थाप् इति भाषा ॥

प्रत्याख्यातः, जि, (प्रति + आ + स्था + ण्यत् ।)
दूरीकृतः । तत्पर्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः ३

निराकृतः ४ निहतः ५ विप्रहतः ६ । इत्य-
मरः । १ । १ । ७० ॥ कश्चित् पुस्तके प्रत्यादिष्टेत्यादि-

श्लोकमेकमधिकां ढङ्गते तथाद्यत्तुल्यं प्रत्या-
दिष्टे । परवत्तुल्यं तिरस्कृते । इति तट्टीकासार-

सुन्दरी । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ७० ।
“वीरेकाहं तथानेन तथा वापि यश्चस्तिनि ।

प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्वचनीमि ते ॥”)

प्रत्याख्यानं, स्त्री, (प्रति + आ + स्था + भावे
ल्युट् ।) निराकरणम् । तत्पर्यायः । निर-

सनम् २ प्रत्यादेशः ३ निराकृतिः ४ । इत्य-
मरः । १ । १ । ११ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११ । ७२ ।

“प्रत्याख्यानादहं ननु त्वं पापमवाप्स्यसि ॥”)

प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ +
गम् + ण्यत् ।) प्रत्यागमनम् । विरे आसा इति

भाषा । यथा,—

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । २४ ।

“किमर्थं नृहं विप्रेन ! अस्मिन् प्रत्यागमो हि
वः ॥”)

प्रत्यादिष्टः, जि, (प्रत्यादिष्टते ऋति । प्रति +
आ + दिष्ट + ण्यत् ।) प्रत्यादेशविशिष्टः । तत्-

पर्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
निहतः ५ विप्रहतः ६ । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥

प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ +
दिष्ट + ण्यत् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् ।

इत्यमरः । १ । २ । ११ ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
“प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्तृतभूविजा-

सम् ॥”

प्रत्यासा

प्रत्यङ्गनिवारणम् । इति कुल्लुकभट्टः ॥ यथा,
मङ्गः । ८ । १३७ ।

“येन येन यथाङ्गेन स्त्रीनो वृद्ध विचेष्टते ।

तत्तदेव वरेणस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”)

भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥

प्रत्याभानः, पुं, (प्रतिगतमाभानमीवत-शब्दो
यत्र ।) वातवाधिविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“वितुक्तपार्श्वद्वयं तदेवामाशयोक्तितम् ।

प्रत्याभानं विजानीयान् कफवाज्जुलितानि ॥”
वितुक्तपार्श्वद्वयं पार्श्वे दृश्ये विहाय जातं

तदेवाभानम् । कफवाज्जुलितानि कफेनाव-

बद्धवातम् ॥ ७० ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।

“प्रत्याभाने सप्तत्यजे कुर्यात् वमनलङ्घने ।

शीघ्रमादि नियुज्यते पूर्ववद्वस्तिकमे च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रत्यालोपः, स्त्री, (प्रति + आ + लोप + ण्यत् ।)
ध्वनिर्वापादसंस्थानविशेषः । तत्रोक्तस्य वाम-

पादप्रसारे दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ ध्वनिगामवस्थानविशेषः ।

यथा,—

“स्वात् प्रत्यालोपमालोपं समं पादं तथापरम् ।
वैशाखं मञ्जलञ्चेति ध्वनिर्वा स्थानप्रचक्रम् ॥

स्वादिपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
प्रत्यालोपमिति प्रोक्तमालोपं तद्विपर्ययात् ॥

तुल्यं पादयुगं यत्र समपादसुदाहृतम् ।

वितस्थानरितं पादयुगं वैशाखसुस्थितम् ।

मञ्जलाकारपादाभ्यां मञ्जलं स्थानमीरितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च यादवः ।

“स्थानानि ध्वनिर्वा पञ्च तत्र वैशाखमन्त्रियाम् ।
वितस्थानरगौ पादौ मञ्जलं तोरणाकृतौ ॥

समानौ स्वात् समपादमालोपं पदमग्रतः ।

दक्षिणं वाममाङ्गञ्च प्रत्यालोपं विपर्ययः ॥”)

अश्रिते, जि । इति मेदिनी । ट्, १२ ॥

प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्यित्वा
आ समन्तात् अच्युते चाप्रीतीति । प्रति + आ +

अश् + ण्यत् । ततटाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा,
शान्तिशतके ।

“नृपोऽन्धम मरीचिकास्तु पशुवत् प्रत्याशया
चावति ॥”

प्रत्यासन्नः, जि, (प्रति + आ + सद् + ण्यत् ।)
निकटवर्ती । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रबोध-

चन्द्रोदये २ अङ्के ।

“आर्यः प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रत्युद्गम-
नेन संभाष्यतामर्थ्यम् ॥”)

प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
स्र + ण्यत् । ततटाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा,

वेन्दवः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
स्र + ण्यत् ।) ब्रूयस्व पचाङ्गागः । ब्रूयस्व
पचाङ्गाङ्गाङ्गम् । तत्पर्यायः । ब्रूयपाणिः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्युत्था

प्रत्याहरणं, स्त्री, (प्रति + आ + हृ + भावे ल्युट् ।)

प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्याहारः, पुं, (प्रति + आ + हृ + भावे ण्यत् ।)

स्वस्वविषयेभ्य रन्ध्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः ।

उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहरणम् ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा,
“प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्राणायामस्तौतीयकः ।

समाधिधारकं ध्यानं बहुङ्गो योगसंयमः ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

प्रत्याहारमाह ।

“शब्दादित्यशुरक्तानि नियन्त्राद्यानि योगविम् ।
कुम्भाचितान्तकारौघि प्रत्याहारपरायणः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“रन्ध्रियाणीन्द्रियादर्थः समाकृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥”

इति गार्ग्ये २७० अध्यायः ॥

(यथा च पातञ्जले साधनपादे ।

“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥” २६ ॥

“स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वस्थपानुकार
इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥” ५४ ॥

अप्येन बहुधा गृह्यते । यथा, अष्ट इति
इत्यरेण सचेस्वरान्ता गृह्यते । इति भरतः ॥

प्रत्युक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् +
भावे क्तिन् ।) प्रतिरूपा उक्तिरिति वा । प्रत्यु-

त्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्युत्त, च, (प्रति च उत्त च इति इदम् ।) वैप-
रीत्यम् । यथा, बुधादिवाक्यं तु न नियामकं

प्रमाणाभावात् प्रत्युत्त फलश्रुतेर्गुणफलबोधक-
मिति । इति निष्पादितत्वे लज्जादसौप्रकरणम् ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६५ । २० ।

“विहितकरवान् पुंभिरसङ्घः क्रियते तु यः ।
संयमो तुक्तये सोऽन्ते प्रत्युत्ताधोगतिप्रदः ॥”)

प्रत्युत्तक्रमः, पुं, (प्रत्युत्तक्रममिति । प्रति + उत् +
क्रम + ण्यत् ।) प्रचानप्रयोजनानुसूतप्रयो-

जनानुष्ठानम् । तत्पर्यायः । प्रयोगार्थः २ ।
इत्यमरः ॥ प्रत्युत्तयोगः । इति केचित् । प्रत्युत्त-

युद्धार्थतुपक्रमः प्रयोगः तद्वाच्यः । इति केचित् ।
प्रयोगो युद्धं तदभिधेय इति केचित् । प्रत्युत्त-

क्रमो युद्धार्थ इति भाट्टारिः । युद्धार्थं प्रथमा-
क्रान्तिः । इत्यपरे । क्रमेणार्थं प्रथमयुक्तिः

प्रयोगः । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रत्युत्तक्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत् + क्रम् + क्तिन् ।)
प्रत्युत्तक्रमः । इत्यमरटीकायां शौरसामौ ॥

प्रत्युत्तरं, स्त्री, (प्रतिरूपप्रत्युत्तरम् ।) उत्तरं प्रति
उत्तरम् । यथा, ममेवं भूमिः क्रमागतत्वात्

इति वास्तुक्ते ममेवं भूमिर्देशवर्षोपसृज्यमान-
त्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति अवधारतत्त्वम् ॥

प्रत्युत्थानं, स्त्री, (प्रत्युत्थीयते इति । प्रति + उत् +
स्था + ल्युट् ।) अभ्युत्थानम् । गान्धीत्यानम् ।

यथा,—

प्रत्ययः

“दीर्घान्तस्येकान्तिप्रिया चोदयेत् च ।

पुनितः परवा भक्ता प्रत्युत्पन्नानावकाशितः ।”

इति श्रीभामहरीः १० । १६ । २० ।

प्रत्युत्पन्नः, वि, (प्रति+उत्+गु+क्तः ।)

उत्पत्तिविहितः । प्रत्युत्पन्नस्यैवद्वयः । कर्त्तरि
लप्रत्ययेन विभक्तः ।

प्रत्युत्पन्नमतिः, वि, (प्रत्युत्पन्न मतिर्भवति ।) कथा-

उद्दिष्टः । तत्प्रत्ययः । कुशापीयमतिः २

कथादर्थः २ तत्प्रत्ययः ३ । इति विमर्शः ।

प्रतिभाषितः । इति जटाधरः । (यथा,—

“प्रत्युत्पन्नमतिर्बोधात् यवकापी विहारः ।
सत्प्रत्ययपरो यव च भिन्नपाद उच्यते ।”

इति सुवृत्ते खण्ड्याने ३३ अध्यायः ।)

प्रत्युत्पन्ननीयं, लो, (प्रति+उत्+गु+अनी-

यत् ।) औत्तान्तक्यम् । इति मेदिनी । ये, १२३३

(यथा, कुमारे । ७ । ११ ।

“वा मङ्गलकानविशुद्धनापी

यहीतप्रत्युत्पन्ननीयवन्ता ।”

अचिन् प्रत्युत्पन्ननीयवन्ता इत्यपि पाठः ।)

सप्तपञ्चानयोर्मे पूजनीये च, वि । इति शब्द-

रत्नावली ।

प्रत्युत्पन्नः, पुं, (प्रति+उत्+गु+अप् ।) प्रत्यु-

त्पन्नम् । यथा, बाहिल्यदर्पणे तृतीयपर-

च्छेदे । ७३ ।

“एकत्राचनवस्थितिः परिहृता प्रत्युत्पन्नादु-

द्वरतः ।”

प्रत्युत्पन्नं, लो, (प्रति+उत्+गु+अप् ।)

प्रत्युत्पन्नम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।

“आयः । प्रत्यावृत्तो मन्दाराजः । तत्प्रत्युत्पन्नम-

नेन संभाषतामर्थ्यम् ।”)

प्रत्युत्पः, पुं, (प्रतीवति विनाशयति अन्धकार-

मिति । प्रति+उत्+दा+“इत्युपपद्यते ।”

१ । १ । १२६ । इति कः ।) प्रत्युत्पः । प्रातः ।

इत्यमरटीकायां मयुरेशः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।

१ । २१२ ।

“प्रत्युत्पि च खड्गमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थितोऽपि

विविधपौरकलोत्सुकतया तामावेति ।”)

प्रत्युत्पः, [व] लो, (प्रतीवति नाशयत्यन्धकार-

मिति । प्रति+उत्+“उचः कित् ।” उच्चा०

४ । २६२ । इति अचिः । व च कित् ।)

प्रत्युत्पः । इत्यमरः । १ । १ । २१२ । यथा, भरत-

हृतकर्मप्रतप्ते ।

“वाति अर्त्तिं पुरस्तादुच्यते कित्तये प्रत्युत्पः-

परिचातः ।”

प्रत्युत्पः, पुं, (प्रत्युत्पति वनति कातुकानिति ।

प्रति+अप्+रोगे+क्तः ।) प्रभातम् । इत्य-

मरः । १ । १ । २१२ । (यथा, मेघदूते । २३ ।

“दीर्घाङ्गुलं पटुमरुतं प्रजितं वारवानां

प्रत्युत्पि सुवृत्तिसमवासेऽस्मैचोक्तवानः ।”)

अचिः । इति शब्दरत्नावली । अङ्गुलिः । इति

जटाधरः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १११ ।

“अङ्गुलीं प्रत्याकातरलोकां वक्ष्यामि विद्वदम् ।

प्रति

प्रति

आपो मुखं चोमन् वरचेवामिकीर्जनः ।

प्रत्युत्पन्न प्रभावश्च वचनो वामभिः स्फुटाः ।”)

प्रत्युत्पः, [व] लो, (प्रति+अप्+अचिः ।)

प्रभातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा,

सुवृत्ते । १ । २१२ ।

“प्रत्युत्पन्नमराज्ञे तु जीर्णोऽने च प्रकुण्ठति ।”)

प्रत्युत्पः, पुं, (प्रत्युत्पन्नमिति । प्रति+अप्+

अचिः ।) विभक्तः । इत्यमरः । १ । २ । १२६ ।

(यथा, मार्कण्डेये । १६ । ५५ ।

“भर्तुमुत्पन्नवादेव मया प्राप्तं महत्तु यत्नम् ।

सर्वकामप्रकाराणां प्रत्युत्पः परितर्कितः ।”)

प्रत्येकं, लो, एकं एकं प्रति । यथा, कर्पूराख्य

लोके ।

“प्रत्येकं वा हवं वा चयमपि च परं नीज-

मन्तव्यम् ।”

(यथा च कुमारे । २ । ११ ।

“यवं यदाख्य भगवन्नान्दं नः परैः परम् ।

प्रत्येकं विनिवृत्तात्मा कथं न ज्ञास्यति प्रभो ।”)

प्रथ, क प्रत्यये । स्फाती । इति कविकल्पद्रुमः ।

(पुरा०-पर०-सक०-अक०-च सेट् ।) रेणुयुक्तः ।

क, प्राचयति । इति दुर्गादासः ।

प्रथ, म व ड स्फाती । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) रेणुयुक्तः । म, प्रथ-

यति । व, प्रथा । ड, प्रथते गुणो प्रचिह्नः

स्फादिद्वयः । इति दुर्गादासः ।

प्रथमः, वि, (प्रथते प्रचिह्नो भवतीति । प्रथ्+

“प्रथेरमच् ।” उच्चा० ५ । ६८ । इति अमच् ।)

प्रधानम् । (यथा, रघुः । १० । ६७ ।

“राम इत्यभिरामेय वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं युवचके जगत्प्रथममङ्गलम् ।”)

आदिमः । तत्प्रत्ययः । आदिः २ पूर्वः ३

पौरुषः ४ आद्यः ५ । इत्यमरः । अग्रिमः ६

इति जटाधरः । प्राक् ७ । इत्यमरः ।

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । ५२ ।

“वाङ्मार्गानिखिलांश्चितं त्वाजयेत्प्रथमं नरः ।”)

प्रथा, लो, (प्रथ्+“विद्विदादिभ्योऽङ् ।” ३ । १ । १० ।

इत्यङ् । तत्प्रथाप् ।) स्फातिः । इत्यमरः । १ ।

२ । २ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १२ ।

“वा प्रथामगममेति वापि वाच्यप्रकाशने ।”)

प्रथितः, वि, (प्रथ्+क्तः ।) स्फातः । इत्यमरः ।

१ । १ । २ । (यथा, रघुः । २ । ७६ ।

“तेनावतीर्थं तुरगात् प्रथितान्नयेन

पृथान्नयः स जलकुम्भनिचयदेहः ।”

खारोचिचमनोः पुनः पुं । यथा, हरिवंशे ।

७ । १४ ।

“हविः सुवृत्तिर्जोतिरापोऽभिरयः स्फुटः ।

प्रथितश्च नभश्चैव नम जलं सप्तमे च ।

खारोचिचश्च पुत्रास्ते मनीषातः । मन्त्रात्मनः ।”)

प्रथितिः, लो, (प्रथ्+“परिप्रथिष्ठां कित् ।”

उच्चा० ४ । १८२ । इति तिः । व च कित् ।)

स्फातिः । प्रथितातीर्णं विप्रत्ययेन निष्पन्ना ।

इति वाकरवन् ।

प्रदक्षि

प्रथिमा, [व] पुं, (प्रथोर्भावः । “प्रथारिभ्य इम-

निष्ठा ।” ५ । १ । २२ । इति इमनिच् । “अती-

वजादेर्लोकोः ।” ६ । १ । २६२ । इति लः । “जेः ।”

६ । १ । २५५ । इति ङीष् ।) प्रथोर्भावः ।

प्रथुत्पन्नम् । इति विद्वान्कौस्तुभे । यथा,—

“प्रथिमावन्दनानेन जनेन अचनेन वा ।”

इति अङ्गिः । ४ । १० ।

वि, अतिप्रथेयं प्रथुः । प्रथुत्पन्नप्रथिमायै

इमन्प्रत्ययेन निष्पन्ना । इति वाकरवन् ।

प्रथिमिनो, लो, (प्रथिमाख्यस्त्विति । प्रथिमन्

+“अन्तायां मन्ताभ्याम् ।” ५ । २ । १२० ।

इति इनिः ।) प्रथिमयुक्तलो । इति विद्वान्कौ-

स्तुभे ।

प्रथिष्ठः, वि, अतिप्रथेयं प्रथुः । (प्रथु+इङ् ।)

अतिप्रथुत् । इति सुग्वीधवाकरवन् ।

प्रथुकः, पुं, प्रथुकः । इत्यमरटीकायां राजसुन्दरः ।

प्रद, वि, प्रकर्षेण ददाति यः । (प्र+दा+क्तः ।)

प्रदाता । इति विद्वान्कौस्तुभे । (कर्मस्युप-

पदे तु “प्रै दाद्यः ।” ६ । २ । ६ । इति कः ।

यथा, मनुः । ४ । २३२ ।

“यानश्रव्यापदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।”)

प्रदक्षिणं, लो, पुं, (प्रगतं दक्षिणमिति । “तित्ठदु-

प्रभृतीनि च ।” २ । १ । १७ । इति समासः ।

दक्षिणावर्त्तेन देवादिकसुद्विष्टं भ्रमणम् । यथा

“एकं देवां रवौ सप्त चीवि कुर्वाण्डिवायके ।

चत्वारि केशवे कुर्वाण्डिवाये चार्द्धप्रदक्षिणम् ।

इति कर्मलोचनम् ।

सर्वदेवतातुष्टिप्रदक्षिणं यथा,—

“प्रसाये दक्षिणं दक्षं चर्चं नमश्चिराः पुनः

दक्षिणं दक्षेयं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ।

सकृत्तन्वा वेष्टयेत्ता देवाः प्रीतिः प्रजायते ।

स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवीषतुष्टिदः ।

सर्वान् कामान् समामाद्य पश्चात्तोचमवा-

मुयात् ।

मनसापि च यो दद्यादेष्टे भक्ता प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणाद्वयमद्यै नरकादि न पश्यति ।”

इति काशिकापुराणे ७० अध्यायः । ७० ।

अपि च । तत्प्रकारे ।

“दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्याच शास्त्रवीम्

ततश्च दक्षिणं गत्वा नमस्कारादिकीकृतम् ।

अर्द्धचक्रं मदीयस्य पृष्ठतश्च समीरितम् ।

शिवप्रदक्षिणे मन्त्रो अर्द्धचक्रमन्त्रेण तु ।

सप्तावस्यक्रमेणैव सोमसूक्तं च कर्तव्यम् ।”

सोमसूक्तं जजनिःसरस्वत्याम् ।

“प्रसाये दक्षिणं दक्षं चर्चं नमश्चिराः पुनः ।

दक्षेदेष्टिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ।

विधा च वेष्टयेत् सव्यं देवतायाः प्रदक्षिणम् ।

एकचक्रप्रक्षामय एकं वापि प्रदक्षिणम् ।

अक्तादे दक्षेनं विष्णोर्दक्षिणं पुन्यं पुराकृतम् ।”

(जमर्ये, वि । यथा, रामायणे । २ । ४२ । ५१ ।

“प्रदक्षिणेनातिवर्त्तेन पश्चिमा

जटाश्रवा उद्दिमता च अक्षयः ।”

प्रदक्षि

“प्रदक्षिणेन समर्थेन” इति तट्टीकायां रामा-
युजः ।)

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति । “तिस्रद्वय
प्रभृतीनि च । २ । १ । १७” इति समासः ।)
प्रदक्षिणम् । यथा,—

अथ प्रदक्षिणा ।

“ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भगवा भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्तयन् शक्तौ तां च वाटाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

प्रदक्षिणावध्या चोक्ता नारसिंहे ।
“एका चण्डां रवेः सप्त तिष्ठो दद्याद्विनायके ।
चतस्रः केचन दद्यात् शिवे त्वहंप्रदक्षिणाम् ॥”
प्रदक्षिणामाहात्म्यं वाराहे ।

“प्रदक्षिणा ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यक्षतां गतिम् ॥
यच्छिः प्रदक्षिणं कुर्यात् वाटाङ्गकप्रणामकम् ।
दद्यान्मेषस्य पक्षं प्राप्नुयान्नाथ संशयः ॥”
स्त्राब्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।

“विष्णोर्विमानं यः कुर्यात् सप्तद्वया प्रदक्षि-
णम् ।

अन्धमेघसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”

तत्रैव चातुर्मासमाहात्म्ये ।

“चतुर्मासं अमीभिस्तु जगत् सर्वं चराचरम् ।
ज्ञानं भवति विप्राय । तत्तीर्थगमनाधिकम् ॥”
तत्रैवाप्यत्र ।

“प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्भरिं भगवा समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
नारसिंहे ।

“प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।
क्षतेन यत् पक्षं नृणां तच्छृण्वन् वृषालम् ।
पृथ्वीप्रदक्षिणपक्षं यस्तत् प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥”
अन्यत्र च ।

“एवं ज्ञात्वा तु जलस्य यः कुर्याद्विप्रदक्षिणम् ।
सप्तद्वीपवतीपुण्यं जभते तु पदे पदे ।
पठन्नामवहसन्तु नामान्येवाय केवलम् ॥”
भक्तिसुधोदये ।

“विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन् यस्तथावर्तते पुनः ।
तदेवावर्तनं तस्य पुनर्नावर्तते भवे ॥”
हृदयहारदीपे यमभगीरथसंवादे ।
“प्रदक्षिणायं कुर्यात् यो विष्णोर्मनुजेश्वर ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समनुते ॥”

तत्रैव प्रदक्षिणमाहात्म्यं सुषर्मापाख्यानारम्भे ।
“भगवा कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।
तिष्ठति यान्ति परं ज्ञानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥
तत् क्षातं यत् सुषर्मास्य पूर्वैस्त्रिभुवज्जगति ।
सप्तप्रदक्षिणाभावात्तस्माद्विद्विहभूदिति ॥”

अथ प्रदक्षिणायां विधिं विष्णुस्मृतौ ।
“एकैकप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा ।
अकारो दक्षिणं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”
अकारो भोजनादिसमये । किञ्च ।

“जलस्य पुरतो नैव सूर्यस्यैव प्रदक्षिणाम् ।
कुर्याद्भूमरिकाक्षं वैकुण्ठापादनीं प्रभौ ॥”

तथा चोक्तम् ।

“प्रदक्षिणं न कर्त्तव्यं पितृव्याय कारकम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे = विलासः ।

प्रदक्ष्, चि, (प्र + दा + क्षः ।) प्रकर्षेण दत्तम् ।

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

प्रदरः, पुं, (प्र + दृ + विदारणे + “कहोरप्” ।
३ । २ । ५७ । इति भावादौ यथायथं अप् ।)

भङ्गः । वायः । दन्तमरः । विदारः । नारी-
रगमेदः । इति मेदिनी ॥ ७ ॥ अस्य नामान्तरं
अखगदरम् । तत्तु पलितयोऽप्या रक्तादिधातु-
चरकम् । अस्य निदानम् । यथा,—

“विबुधमयाध्यक्षनादजीर्णाद्
गर्भप्रपातादतिमैद्युना ॥

यानाभ्यशोकादतिकर्षणाच्च

भाराभिचाताप्यनाद्वा च ॥

अखगदरं भवेत् सर्वं साङ्गमहं खवेदनम् ॥

तस्यातिरुद्धौ दीर्घव्यं भयो नृणां मदकृषा ।

दाहः प्रणामः पाकुलं तन्ना रोगाच्च नातजाः ॥”

स च चतुर्विधो यथा,—

“तं श्लेष्मिपित्तानिलसन्निपाते-
चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥”

शैक्षिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाकु-
पुलाकतोयप्रतिमं कफात् ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“सपीतनीलाक्षितरक्तसुखं
पित्तार्जियुक्तं श्लेष्मैमि पित्तात् ॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“रूक्षाणां फेगिलमल्पमस्यं
वानार्निवातात् पिशितोदकाभम् ॥”

तस्य वैदोषिकस्य लक्षणम् ।

“सर्वाद्रसपिण्डैरितानजवर्णं
मज्जप्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषात् ।

तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥”

इति माधवकरः ॥ ७ ॥

अस्यौषधं यथा,—

“हृत्तुल्या वज्रलाक्षा पीता क्षीरेण वै सदा ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र काया विचारणा ॥”

इति गारुडे १८५ अध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च ।

“दद्यात् सौवर्चलाज्जीमूकं नीलसुतपलम् ।

पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वाताखगदरशान्तये ॥

एषा प्रत्येकं माषद्वयम् । सर्वमेकीकृत्य दद्यात्
कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषादकं मधु निःक्षिप्य
मेयम् ॥ ७ ॥

“मधुकं कर्षमेकानु चतुष्कर्षां चित्तान्तथा ।

तच्छुद्धोदकसंपिष्टां लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥

वला कङ्कतिनाम्ना वा तस्या मूलानु चूर्णितम् ।

लोहिते प्रदरे खादेच्छकंरामधुसंयुतम् ॥ ७ ॥

अपिस्थाने काष्ठनखा जलसुतरदिग्भवम् ।

नीलसुतरपलानुयां कटिबन्धं हरिदक्ष् ॥ ७ ॥

प्रदीपः

रवाङ्गनं तच्छुलकस्य नलं

क्षौद्राङ्गितं तच्छुलतोऽप्रीतम् ।

अखगदरं सर्वभवं भिक्षुनि

यावच्च भार्गो सच्च नागरेण ॥ ७ ॥

अशोकवल्कलकापञ्चतं दुग्धं सुप्रीतलम् ।

यथावलं पिबेत् प्रातस्क्षौद्राखगदरनाशकम् ॥”

अशोकवल्कलपत्रं द्वाविंशतुपलसंमितेन अक्षौ
निष्काष्य श्लेष्मं पलायककायेन सच्च क्षीरे
पलायकमितं विपिबेत् तत्तु दुग्धावशेषं कर्षय
तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं मेयं त्रिचिक्ता-
मेयया वा ॥ ७ ॥

“कुशुलं सतुहृतं पेषयेत्तच्छुलान्ना ।

एतत् पीत्वा चण्डं नारी प्रदरात् परितुष्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“काकजानुकनूलं वा नूलं कार्पासमेव वा ।

प्राक्तुप्रदरशान्तये पिबेत्तच्छुलवारिणा ॥”

“कुशुलं सतुहृतं पेषयेत्तच्छुलान्ना ।

एतत् पीत्वा चण्डाभारी प्रदरात् परिमुष्यते ॥”

“प्रदरं हन्ति वलायाङ्गलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥”

“गुक्केन वदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः ।

पीत्वा ज्ञात्वा च सद्यः पृथक्प्रदरनाशनाः ॥”

इति चक्रपाणिचण्डेऽखगदराधिकारे ॥

प्रदर्शितः, चि, (प्र + दृश् + शिच् + क्तः ।) आलो-
कितः । यथा,—

“क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रविष्टोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्त्राश्च अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदलः, पुं, (प्रकर्षेण दलति दलनयतीत्यर्थः ।

प्र + दल् + ञच् ।) वायः । इति अटाधरः ॥

प्रदानं, स्त्री, (प्र + दा + भावे ल्युट् ।) दानम् ।

इति शब्दरत्नावली । प्रजटदानश्च । (यथा,

मनौ । ३ । २४० ।

“होमे प्रदाने भोष्ये च यदेभिरभिधीयते ॥”

प्रदिक्, [प्र] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः ।) विदिक् । इति

अटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१७३। १८।

“ततो विधानमनयो जनाः सुहृदयप्रीकृताः ।

यज्ञाणि संपरिचरन् वभन्तुः प्रदिशो दिशः ॥”

प्रजटा दिक् । (यथा, हरिवंशे । १५२ । = ।

“प्रदिशो विदिशश्चैव शरवारासमाहताः ।

अन्वकारोक्तं क्षीम दिनेशो नैव व्रजते ॥”

प्रदिग्धं, स्त्री, (प्र + दिग् + कर्मणि क्तः ।)

मांसवज्जनभेदः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“मांसं बहुहृतेभ्यं विज्ञा सीयात्पुना सुहृः ।

जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्यं तदुच्यते ॥

तदेव हृततकाटं प्रदिग्धं सचिजातकम् ॥”

चि, प्रक्षिप्तः ॥ (कृतितः । यथा, रामायणे ।

५।५। २८ ।

“अथक्षरेक्षामिव चक्षुषिणां

मौमुक्षुदिग्धामिव शिमेरेक्षाम् ॥”

प्रदीपः, पुं, (प्रकर्षेण दीपयति प्रकाशयति प्रदी-

प्यति इति वा । प्र + दीप् + शिच् + क्तः ।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । १ । १ । १५८ । तत्प्रायः ।
 कौशादीपकः २ । अन्तर्गतः ३ । शिखीतः ४ ।
 यत्नमः ५ । ज्योतिर्गोचरः ६ । इत्येवम् ७ ।
 दीपान्तकः ८ । दीपः ९ । यत्नोत्पन्नः १० ।
 इति प्रदीपप्रदीपः । (यथा, रघु । ५ । १५० ।

“सर्वं तदीयं तदेव वीर्यं
 तदेव नैवमित्युक्तम् ।

न कारणात् साक्षिभिरेव कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ।”)

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

“दीपेन लोकान् जयति दीपकोमयः स्तुतः ।
 चतुर्धर्मप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये ।”

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

“हस्तप्रदीपः प्रथमस्तुतः ।

सार्धः यत्नविराजनातो वा राजकोष्ठः ।

दक्षिणज्जलज्जैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ।”

तस्य सप्तप्रकारा वर्तिका यथा,—

“पञ्चकमवा र्भगभक्तमवायवा ।

वाजना वादरी वापि यत्नकोष्ठवायवा ।

वर्तिका दीपस्तुतः सदा पञ्चविधाः स्तुताः ।”

दीपपञ्चाङ्गि यथा,—

“तेजसं हारं कौटं मार्त्तिकां नारिकेलजम् ।

तद्वत्तुतः वापि दीपपञ्चं प्रयच्छते ।”

दीपस्तुते दीपस्थापनं भूमौ तन्निविधं यथा,—

“दीपस्तुतां कर्त्तव्यास्तुतः सद्यो भैरव ।

हृदि च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

सर्वेष्वपि वसुमती सद्यते न त्विदं ह्यम् ।

अकार्यपाद्यातश्च दीपतापनयेव च ।

तस्माद्यथा तु एषीते तापं नाप्रोति वै तथा ।

दीपं दद्यात्तद्देवैः अन्विभ्योऽपि च भैरव ।”

कुर्वन् एषीतेतापं यो दीपस्तुतः सदाः ।

च तापतापं नरकमाप्नोति शतं समाः ।”

सुदृढवर्तिः सखीः पात्रेभ्योऽपि सुदृढे ।

सखीः सखीः तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ।

जयते यत्न तापस्तु दीपस्तु चतुरङ्गतात् ।

न च दीप इति स्थातो ज्योतिर्गोचरः स स्तुतः ।

मेवाह्वयः सर्वभूमितापविनिर्जितः ।

सुशिक्षः प्रदीपः तन्निर्जितो नातिशयकः ।

दक्षिणवर्त्तितस्तु प्रदीपः शीघ्रिहृद्ये ।

दीपस्तुतः सुदृढेनैव प्रपूरिते ।

दक्षिणवर्त्तितस्तु वादरीः प्रदीपकः ।

जतमः प्रोचते पुत्रः । सर्वस्तुतिप्रदायकः ।

सुखीः वर्त्तितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।

विहीनः पात्रतैः ज्ञानमध्यमः परिकीर्तितः ।”

इति काशिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ ७॥

कार्तिके तद्दानं यथा,—

“कार्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिराजिना ।

आज्ञाये यत्नो वापि च चाक्षयं कर्त्तुम् ।”

इति कर्मकोशम् ॥ ७॥

अपि च ।

“सप्तप्रकारं हरिं भगवा दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।

नृपः परमपुण्यवान् करोति दिवं ह्यम् ।”

प्रदेश

प्रदेश

लक्ष्मणे विद्यमानः तत्र पञ्च दिनाभिः ।

पुण्याभिः तेषु यत्नमन्त्रं चर्त्तयामि ।

एकदश्यां हरितुष्टिः दीपं प्रज्वाल्य भूमिका ।

मातुषं दुर्लभं प्राप्य परीतिमवाप च ।

द्वादश्यां तस्मिन् राजदीपस्तुतोऽपि चर्त्तयामि ।

कारणात् परमं प्राप्तो लोकं विष्णोः सनातनम् ।

चमनोऽपि यद्योदया दीपान् दत्त्वा परैः कृतान् ।

विद्या जीवावती भूत्वा जगाम स्वर्गमन्त्रयम् ।

सुखकोऽपि चतुर्दश्यां पूजयित्वा जगद्गणम् ।

निर्भतिः परमं गत्वा विष्णोर्लोकं जगाम च ।

गोपः कश्चिदमावासां पूर्वां दद्यात् प्राज्ञेभ्यः ।

सुदृढेयस्त्वनापातो राजराजेश्वरोऽभवत् ।

तस्माद्दीपाः प्रदातव्या राजावस्तमिनि रघौ ।

रघुसुखं सर्वगोष्ठेषु चेतोऽप्यतनयेव च ।

देवानाञ्चैव रथास्तु सप्तप्रदानेषु सरःसु च ।”

इत्यपिपुराणम् ।

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र + दीप् + शिप् +

लुट् ।) स्थावरविषयेः । इत्यमरः । १ । १ । १०॥

(अस्थि पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“काकोजो गरजः चोको वल्लभाभः प्रदीपनः ।

श्रीलोकेशो नृपपुत्रो विषं स्थावरलो विषः ।”)

तस्य लक्षणम् यथा,—

“वर्त्तितो लोहितो यः स्थात् दीपिमान् दहन-

प्रभः ।

महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

प्रकाशके, चि ।

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + “हल-

च ।” १ । १ । १२२ । इति चण् । “उप-

सर्गस्य चण्डमनुष्ये बहुलम् ।” १ । १ । १२२ ।

इति पाक्षिको दीर्घभावः ।) देशमात्रम् ।

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ५ । १६ ।

“गङ्गाद्वयव्याघ्र दीपिकादीपिते तदा ।

प्रदेशे पुष्करिकायो स्थितस्तवावत्सहामरैः ।”)

तत्प्रायः । आख्यातम् २ । आख्या ३ । भूः ४

अवकाशः ५ । स्थितिः ६ । पदम् ७ । इति राज-

निर्घण्टः । तर्कानुवृत्तवस्तुतः । भित्तिः । इति

मेदिनी । श्लो, २५ । संज्ञा । इति निरुक्तम् ।

१ । ४ । २५ । तन्मूर्तिप्रकारविशेषः । यथा,—

“प्रलतस्थातिज्ञानेन साधनं प्रदेशः । यथा

देवदत्तस्थानेन प्रलतस्तुतं तस्माद्यत्तद्वत्स्थाप्य-

मेवोद्धरिष्यतीति ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चवर्त्तितमे-

७ध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

प्रदेशनं, क्ली, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे लुट् ।) वृषादेरुपलोकनम् । भिटी इति

स्वातम् । तत्प्रायः । प्राग्गतम् २ । उपायनम् ३ ।

उपपाद्यम् ४ । उपहारः ५ । उपदा ६ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २० । केचित्तु देवताभ्यो भगवा भिजा-

दित्यत्र प्रीत्या यत् प्रदत्तं कञ्चुकादि दीयते

तत् इत्याहुः । केचित्तु प्राग्गतं तत् सहाया

देवताकाञ्चुकादिभ्यो यद्दीयते तत् । उपा-

यनादि चतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते नञेतत् मम

प्रदुष्यः

कार्यं वाञ्छनीयमिति यद्दीयते भुक्ती इति ज्ञाति

इत्याहुः । किन्तु यत्कामेकार्थमेवेति वदन्तः ।

उपायनस्तुतया प्राग्गतोपदा क्लिष्टाभिव-

मरमाणा । इति भरतः ।

प्रदेशनी, क्ली, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे लुट् ।) तर्कनी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

प्रदेशिनी, क्ली, (प्रदिश्यतीति । प्र + दिश् +

शितिः क्रीप् ।) तर्कनी । इत्यमरः । २ । १ । १२॥

(यथा, महाभारते । १ । ८६ । १६ ।

“तेऽद्यं यन् प्रदेशिनी तमेव वृषसत्तमम् ।

शक्तिर्हो मातरश्चैव तथा चक्षुषः शरणाः ।”

“खेरकुलेः पादाङ्गुलप्रदेशिनीः ह्यङ्गुलीति ।

प्रदेशिनीस्तु मध्यमागामिका कनिष्ठिका यथो-

त्तरं पञ्चमभागिनीना ।” इति सुश्रुते कञ-

स्थाने १५ अध्याये ।)

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् क्रीप्ने +

चण् ।) प्रवेयः । इति वैद्यकम् । (यथा, सुश्रुते

कञ्चुस्थाने । १५ अध्याये ।

“इन्द्रवज्रादिदम्भेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

कौशाभ्यङ्गपरीवेकैः प्रदेशैश्च तथा भिषक् ।”

यथा च “प्रदेशो वातस्तेजोप्रशमनः सन्धानः

शोधनो रोपणः शोषवेदनापहञ्च तक्षोपयोगः

चतापतेषु ।” इति सुश्रुते कञ्चुस्थानेऽष्टादशे-

७ध्याये । यज्ञनिविधेयः । तद्वयथा —

“सुदः सपौदनं दद्यात् प्रदेशाच्च सुवर्त्तितान् ।”

इति च तत्र कञ्चुस्थाने ४६ अध्याये ।)

प्रदीपः, पुं, (दीपा राजिः । प्रारब्धो दीपाया

इति प्रादिवमासः । प्रकाशता दीपा राजि-

रचेति वा ।) रजनीतुल्यम् । इत्यमरः । १ । ४ । १६॥

तत्तु राजेः प्रथमदृष्टचतुष्टयम् । यथा,—

“प्रदीपोऽस्तमयाहूर्त्तं वटिकाव्यभिचारी ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

(यथा, कुमारः । ५ । ४४ ।

“यद् प्रदीपे स्फुटचक्रतारका

विभावरी यद्यवकाय कल्पते ।”)

दीपः । इति हेमचन्द्रः । (प्रलटो दीपो

यस्येति । डुटे, चि । यथा, माघे । १ । ८८ ।

“ये चान्ते काजयवनशाखवृक्षिहमादयः ।

तमः सभावासेऽप्येवं प्रदीपमनुयायिनः ।”

“ये चान्ते काजयवनशाखवृक्षिहमादयो

राजानस्तमः सभावाः तमोऽनुयायकाः अतएव

तेऽपि प्रदीपं पश्यन् प्रदीपम् । प्रदीपो बुद्धराजाया

विति वैजयन्ती । तामसमेवेन चैवमनुयायिनः

अनुयायान्ति साहज्यादिति भावः ।” इति

तट्टीकायां मज्झिमायः ।)

प्रदु, क्ली, प्रलटो दीपोः खर्मी यस्मात् तत् । प्रदुष्यम् ।

इति सुश्रुतेऽष्टादश्यां बुद्धराजायाः ।

प्रदुष्यः, पुं, (प्रलटं द्युषं वक्षं यत्नम् ।) कल्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । १६॥ च वासुदेवस्य चतु-

र्थीयः । यथा,—

“एकदेवं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरनुतः ।

विभिद वासुदेवोऽसौ प्रदुष्यो हरिदमयः ।”

प्रधानं

लक्ष्यैपायनो वासो विष्णुर्नारायणः स्वयम् ।
अपि तरतमाः पूर्णं क्षेत्रं च भवद्भिरः ॥
इति कौर्मो ८० अध्यायः ॥

अपि च ।

“अनिरुद्धः कथं ब्रह्मा प्रद्युम्नः काम एव च ।
वज्रदेवः कथं शिवः लक्ष्मण प्रहृष्टः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्रके ११६ अध्यायः ॥
(नक्षत्रागमेषातो मनोरपक्षमिदः । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । १५-१६ ।

“मनोरुह्यत मन्त्रिणी विरजान् नक्षत्रा सुतान् ।
दुर्गं कुतश्च नतं दुर्गं सख्यवर्णं नतं व्रतम् ॥
अधिराममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिवतुल्यकम् ॥”
प्रद्योतः, पुं, (प्रद्योतते इति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

प्रपदं

प्रधानः, पुं, (प्रधाने इति । प्र + धा + क्तः ।)
महाभाषः । सैन्यपञ्चादिः । महाभाषः
प्रधानः स्यादिति पुष्पाङ्के बोधान्तरः । इत्य-
मरटीकायां भरतः । (राजनिर्देशः । यथा,
महाभारते । १२ । २७० । १८१ ।

“प्रधानो नाम राजा च कर्त्तुं ते शोचमागतः ।
कुले तस्य सत्पुत्रास्तु जगतां नाम विद्धि माम् ॥”
प्रधिः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“अग्रे पर्यायधर्मोऽर्थं कालस्यात्मनगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवावक्तो नाख्यं प्रकथं पलायितुम् ॥”
प्रधीः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गे धोः क्तिः ।” ३ । ३ । ६२ । इति क्तिः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

प्रपाथी

“भूमौ विपरिवर्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
आनाचनान् विचरेत् स्वर्गद्वयव्रतम् ॥”

प्रपन्नः, चि, (प्रपद्यते क्तिः । प्र + पद् + क्तः ।)
प्रपन्नः । यथा,—

“गीर्णं पुष्परोकाद्यमनन्तमनमयम् ।
कैशव प्रपन्नोऽस्ति किञ्चिन्मनुजः करिष्यति ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मनुजव्रतं नाम ७ अध्यायः ॥
प्रपन्नः, पुं, (प्रपन्नं अचलति भूयवतीति । प्रपन्न +
अच् + “कन्नेत्यच् ।” ३ । २ । १ । इत्यच् ।
कन्योरैकम् ।) प्रपन्नः । यथा,—
इति राजमाता । (विदितिरुच्यं चक्रेमर्कचक्रे
येषां ।)

प्रपा, स्त्री, (प्रकर्षेण प्रिवन्वत्यामिति । प्र + पा +
“आतचोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इत्यच् ।
अचर्षे को वा ।) पानोपपन्निका । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ । (यथा, मनुः । ८ । ११६ ।

“यस्य रज्जुं घटं कूपादरेक्षित्वा च यः प्रपाम् ।
घटं प्राप्नुयात्तस्य तस्य तस्मिन् समारुहेत् ॥”
यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २० ।
“विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दश्च धार्मिकम् ।
प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं लब्ध्वा महातपाः ॥”
“प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ॥” इति
तट्टीकायां रामायणे ।)

प्रपाथिः, पुं, (प्रपद्यः पाथिः । प्रादिसमाचः ।)
करखाद्योदेशः । पाथित्वम् । इति राज-
निर्णयः । (विषयोऽस्य यथा, “प्रपद्यन्तुः प्रपाथी ॥”
इति चरके विमानेऽष्टमेऽध्याये ।)

प्रपातः, पुं, (प्रपतत्यस्यादिति । प्र + पत् + “अक-
र्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । २ । १६ ।
इति चण् ।) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वम् ।
आरुह्य इति स्थातम् । यस्मात् पतने अव-
स्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्प्रपातः ।
अतटः २ अगुः ३ । इत्यमरः । २ । १ । ७ ।
(यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।

“मधु पश्यति कदापि प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म नरकात् न विभेति च ॥”
निर्भरः । इति मेदिनी । तै, १२७ । (भावे
चण् ।) अन्वयवच्छेदः । कूटम् । इति हेम-
चन्द्रः । (उडुनमतिविशेषः । यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५७ । “अहं सम्यातादिकान्ता-
वुडुनमतिविशेषान् वेत्ति । उक्तम् ।

सम्यातश्च प्रपातश्च महापार्श्वं निपातनम् ।
चक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमर्धं कण्ठसंज्ञकम् ॥”
प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
४० अध्याये ।

“तत्तु नखं देवं वाताभिभूतिं शिरशि हनकेषु-
क्ष्णप्रपातदायककर्मभूतकर्मभूतकिमिरुदो-
पपातनासारोगम् शोभायामुकाकाव-
वकीयजितप्रादुर्भावावप्रपाथि इति ॥”

प्रपाथी, [न] चि, (प्रपद्यतीति । प्र + पा +
चिनिः ।) पानकर्त्ता । रक्षककर्त्ता । इति
मन्त्रबोधशास्त्रम् ॥

प्रपौत्रः

प्रपावनं, स्त्री, (प्रवेव वामपूरकं वनम् । यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति । प्र + पिब + कर्त्तरि ल्युः ।) वनमिवः । कामारण्यम् । इति शब्द-
माणा ।

प्रपितामहः, पुं, (प्रकर्षेण पितामहः पितामह-
स्यापि पिता ।) नञ्ना । इति विकारशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०१ । २२ ।

“तद्विभेद तदन्तःस्थो भगवान् प्रपितामहः ।

पद्मयोनिः स्वयं नञ्ना यः खटा जगतां प्रभुः ॥”

पितामहपिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥

(यथा, मनु । १ । २२१ ।

“पिता यस्तु तु हतः स्यात्पौत्रेण पितामहः ।

पितुः स वाम संकीर्णं कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥”

प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह + स्त्रियां ङीष् ।)

प्रपितामहपत्नी । यथा,—

“खेन भर्ता स ह्यभावं माता भुङ्क्ते खंधामयम् ।

पितामही च खेनैव खेनैव प्रपितामही ॥”

इति शायभागः ॥

प्रपुत्राङ्, पुं, (पुमांश्च नाङ्गयतीति । नङ् अङ्ग +

अङ् । प्रलटः पुत्राङ् इति प्रादिसमासः ।

एषोदरादित्वात् साधुः ।) प्रपुत्राङ् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (अथ शक्रगुणा यथा,—

“ककापहं शक्रतुक्तं वरुणप्रपुत्राङ्गोः ।

रुचं जघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणम् ॥”

इति सुश्रुते रुचस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

प्रपुत्राङ्, पुं, (प्रपुत्राङ् । एषोदरादित्वात् इत्यः ।)

प्रपुत्राङ् । इत्यमरभरतौ ॥

प्रपुत्राट्, पुं, (पुमांश्च नाटयतीति । नट् + लिच् +

अङ् । प्रलटः पुत्राट् इति प्रादिसमासः ।)

चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपुत्राङ्, पुं, (पुमांश्च नाङ्गयतीति । नङ् + अङ् ।

प्रलटः पुत्राङ् इति प्रादिसमासः ।) चक्र-
मर्हकः । चाकुण्डिया इति भाषा । इत्यमरः ।

२ । ४ । १४७ ॥ (विहृतिरस्य चक्रमर्हकशब्दे

यथा ॥)

प्रपुत्राङ्, पुं, (प्रपुत्राङ् । इत्यलम् ।) प्रपु-
त्राङ् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका, स्त्री, (प्रपूर्यते कण्ठकैरिति । प्र + पूर + कर्त्तरि चच् ।

कार्यं कन् । यद्वा, प्रपूरय-
तीति । प्र + पूर + क्तुन् । टाप् । कापि अत

इत्यम् ।) कण्ठकारी । इति शब्दचक्रिका ॥

प्रपौत्ररीकं, स्त्री, (पुत्ररीक + कार्यं अङ् । प्रलटं

पौत्ररीकस्यैव पुत्रं यस्याः ।) इति नानुप्यायाश्च

चक्षुष्यः क्षुद्रविटपः । शाकपर्वणीपञ्चतुल्यपत्रः ।

पुत्ररिया स्यात् । इत्यमरभरतौ । तत्पर्यायः ।

चक्षुष्यम् २ शीतम् ३ शीपुष्यम् ४ पुत्ररी ५ ।

इति रत्नमाणा । पुत्रर्यम् ६ पुत्ररीयकम् ७

पौत्ररीयम् ८ सुपुष्यम् ९ साधुष्यम् १० अयु-
ष्यम् ११ । (यथा, सुश्रुते रुचस्थाने १६ अध्याये ।

“प्रपौत्ररीकं मधुकं समग्रां धनमेव च ।

तेजमेभिश्च सन्ध्यां खण्ड कक्षमत्तः क्रियाम् ॥”

अथ गुणाः । चक्षुर्हितम् । मधुरम् ।

प्रबलः

तिक्तम् । शीतलम् । पित्तरक्तप्रणव-
राहृष्टमानाश्लेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“पौत्रर्यं मधुरं तिक्तं कषायं मुक्तं हिमम् ।

चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्यं पित्तकफाक्षतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रपौत्रः, पुं, (प्रकर्षेण पौत्रः । पौत्रस्यापि पुत्रत्वात्

तथात्वम् ।) पौत्रस्य पुत्रः । तत्पर्यायः । प्रतिनन्ना

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

११० । १५ ।

“पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च तथात्यानिष्टवान्-
वान् ।

पश्यतो मे नृपान् दुःखं किमस्य हि भवि-
ष्यति ॥”

प्रपौत्री, स्त्री, (प्रपौत्र + ङीष् ।) पौत्रस्य कन्या ।

इति स्मृतिः ॥

प्रपुत्रः, चि, (प्रजतीति । चि प्रजाविसरणी + क्तः ।

“आदित्येति ।” ७ । २ । १६ । इति इङ्-
भावः । “तिच ।” ७ । ४ । ८६ । इति उत् ।

“अनुपमर्गात् पुत्रचोवेति ।” ८ । २ । ५५ ।

इति निहातस्य नः । ततः प्रादिसमासः । यद्वा,

प्रपुत्रतीति । प्र + पुत्र विकसने + अच् ।)

विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः । उत्पुत्रः २ संपुत्रः ३

याकोषः ४ विकचः ५ स्फुटः ६ पुत्रः ७ विक-
सितः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७० ॥ प्रपुत्रः ९

जृम्भः १० स्मितः ११ उन्मिश्रितः १२ दलितः १३

स्फुटितः १४ उन्मिश्रितः १५ विजृम्भितः १६ स्फोरः

१७ विनिर्गः १८ उन्मिश्रः १९ विस्फुरः २० हसितः

२१ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । २६ ।

“स पाटलायां गवि तस्थिषीं

भृशधरः केधरिणं ददर्श

अध्रितकायामिव धातुमर्था

लोभद्रुमं साधुमतः प्रपुत्रम् ॥”

प्रबन्धः, पुं, (प्रबध्यते इति । प्र + बन्ध + चच् ।)

सम्बन्धः । इति विकारशेषः ॥ (प्र + बन्ध +

भावे चच् ।) काव्यादियद्यनम् । यथा,—

“प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतान्तस्य सरसाम् ॥”

इति हंसदूतः ॥

प्रबन्धकल्पना, स्त्री, प्रबन्धस्य कल्पना रचना

वक्रवृत्ता लोकसत्त्वा कथा ।

“प्रबन्धकल्पनां लोकसत्तां प्राज्ञाः कथां विदुः ।

परस्परश्रया या स्यात् सा मनास्त्राधिका

कचित् ॥”

इति कोलाहलाचार्यः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रबलः, पुं, (प्रलटं वलतीति । प्र + बल् प्रागने +

अच् ।) प्रबलः । इति शब्दमाणा । (प्रलटं

वलमस्य ।) प्रलटवलयुक्ते, चि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।

“आक्रान्तः स महाभागस्तेनैव प्रबला-
रिभिः ॥”

प्रलटवले ङीवश्च ॥

प्रबालः

प्रबाला, स्त्री, (प्रलटं वलमस्याः ।) प्रबालिनी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रलटवलयुक्ते च । (यथा,

रघौ । ८ । ५० ।

“अक्षतां हृत्तलीपितं मम

प्रबालामात्महतेन वेदनम् ॥”)

प्रबालः, पुं, स्त्री, (प्रबलतीति । प्र + बल् प्रागने +

“व्यलितकसन्नेभ्यो यः ।” १ । १ । १४० ।

इति यः । यद्वा, प्र + बल् + लिच् + अच् ।)

रक्तवर्णवर्तुणाकाररत्नविशेषः । यद्वा इति

तुङ्गा इति च भाषा । तस्याधिष्ठात्री देवता

मङ्गलः । इति ष्योतिषम् । तत्पर्यायः । विहमः

१ । इत्यमरः । २ । २ । ६३ ॥ अङ्गारकमणिः ३

अम्भोधिवल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रक्ताङ्गः ६ रक्ता-
कारः ७ कलामणिः ८ । अथ गुणाः । मधु-
रत्वम् । अमलम् । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् ।

स्त्रीणां वीर्यकान्तिकरत्वम् । इति मङ्गलदायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ अपि च ।

सारकत्वम् । शीतलम् । कषायत्वम् । क्षादु-
त्वम् । वान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । धारणे

पापातक्षीनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥

तस्य शुभलक्षणं यथा,—

“शुद्धं हृष्टं चर्तुं तत्तं क्षिप्रं गात्रहृत्कम् ।

समं गुरु विराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम् ॥”

तस्याशुभलक्षणं यथा,—

“गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रकक्षं चकोटरम् ।

रुच्यक्षं जघु श्वेतं प्रबालमशुभं जघेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

इति उवाच ।

“आदाय शेषस्तस्यान्तं यमस्त्राकम्पनादिह ।

चिद्वैप तत्र जायते विहमाः सुमहागुणाः ॥

तत्र प्रधानं प्रपञ्चोद्दिताभं

गुह्याणवापुष्यनिभं प्रदिष्टम् ।

सनीसकं देवकरोमकञ्च

स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम् ॥

अथवा जातश्च न तत् प्रधानं

मन्त्रं भवेच्छिष्यविशेषयोगात् ॥

प्रसन्नं कमलं क्षिप्रं सुरागं विहमं हि तत् ।

धनधान्यकरं लोके विशार्तिभयनाशनम् ॥

प्ररीक्षा पुनस्त्योक्ता वधिराख्यस्य वै मण्यैः ।

स्तटिकस्य विहमस्य रत्नज्ञानाय श्रौणकः ॥”

इति गावर्कः ८० अध्यायः ॥ ७ ॥

अथ विहमप्ररीक्षा ।

“चेतसागरमध्ये तु जायते वज्ररी तु या ।

विहमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥

पाषाणं प्रभजयेत्वा प्रयत्नात् क्षयिता सती ।

विहमं नाम वज्रज्ञानमनन्ति मनीषिणः ॥ ७ ॥

नञ्जादिजातिभेदेन तत्तत्तुल्यं धत्तुच्यते ।

अथवा प्रपञ्चरत्नाख्यं कोमलं क्षिप्रमेव च ।

प्रबालं विप्रजातिः स्यात् सुखवर्धं मनोरमम् ।

जवाबन्धुकविन्दुरदादिमौक्तुसप्रभम् ।

कठिनं दुर्बलमक्षिप्रं च क्षयति तदुच्यते ॥

प्रबुद्धः

पलाशकुसुमाभासं तथा पाटकसन्निभम् ।
वैद्यजातिर्भवेत् किञ्च वर्याङ्गं मन्दकान्तिभम् ॥
रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं न चिरद्युति ।
विह्वलं मूढजातिः स्वाहायुवेधं तथैव च ॥३॥
रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युतिः सुपर्णता ।
प्रवालाणां गुणाः प्रोक्ता घनधान्यकराः पराः ॥
हिमाद्रौ यत् संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तच्च किमो भवेद्विषयकल्लोऽतिमधुरः स्थितः ।
तस्य धारणमात्रेण विषवेगः प्रशान्यति ॥४॥
विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ।
रेखाकाकपदौ विष्कम्भेण वज्रेण दोषयुतम् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्णनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा जन्माद्यशो जल्पीभावर्कः कुलनाशनः ।
पट्टलो रोगजन्तुः ख्यातो विष्कम्भेन विनाशकम् ॥
चासः संजनयेन्नासं नीलिका ऋतुकारिणी ।
ज्ज्वलं मुहुप्रवालस्य कृप्यदिशुस्तुच्यते ॥
धारणीऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् ॥५॥
तथाहि ।

“विष्कम्भजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये ।
ते ऋतुमेवात्मनि वै वहन्ति
सर्वं वदत्येष ज्ञाती सुनीलः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ प्रवालपरीक्षा ॥३॥

(अस्य संशोधनादिकं यथा,—
“कुमार्या तच्छुलीयेन तुल्येन च निवेद्येत् ।
प्रवर्णं समवाराच्च तप्तमानि हतुः ॥
मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्युपेततः ।
तज्ज्वादिष्विवर्णानि विवर्णं नात्र संशयः ॥
श्रीदुग्धेन प्रवालस्य भावयित्वा तु हृत्किं ।
मध्योऽपि तत्कसहितं स्थापयेत्तन्निरोधयेत् ।
चुङ्गापिप्रतापेन क्रियते प्रहरद्वये ॥
इति प्रवालमारणम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसंघे नारण्यमारणाधिकारे ॥
किञ्चलयः । (यथा, कुमारे । १ । ४४ ।

“पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्
सुक्ताफलं वा स्फुटविह्वलम् ।
ततोऽनुकुर्यादिष्टदस्य तस्या-
स्मात्प्रौढपर्यन्तवचः स्मितस्य ॥”

वीणादृष्टः । इति मेदिनी । ले, १०७ ।
प्रवालफलं, क्ली, (प्रवालवत्फलं फलं यस्य ।) रक्त-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

प्रवालिकः, पुं, (प्रवालोऽस्यस्य बाहुव्यनेति । प्रवाल
+ “अन दितृगौ” ५ । २ । ११५ । इति
ठन् ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवाहुः, पुं, (प्रगतो बाहुमिति ।) कूर्पस्वाधो-
भागः । यथा, विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।

“सुखं बाहुप्रवाहं च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्यथाहतेऽन्येनैव नारायणोऽवयवः ॥”

प्रवाहुकम्, ख, समानकाळे । ऊर्ध्वार्थे । प्रवाहिकेति
पाठान्तरम् । इति कौमुदीटीका तत्त्वबोधिनी ॥

प्रबुद्धः, वि, (प्र + बुध् + क्तः ।) पण्डितः । प्रबुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६ ।

प्रबोध

“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिर्भायकम् ।
दिवसं धारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”

जागरितः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।

“प्रातस्तारां प्रतन्निधः प्रबुद्धः प्रथममृषिम् ॥”

प्रबोधः, पुं, (प्र + बुध् + क्त अथपठे + भावे
घञ् ।) विनिर्गतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । २ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्स्वामी नीयतामभ्युतो जगुः ।
बोधश्च क्रियतामस्य जगुमेतौ महासुरौ ॥”

प्रबुद्धज्ञानश्च । यथा,—

“तावत् सर्वं जगद्भाति प्रबोधे सर्वसद्भवेत् ॥”
इत्यात्मबोधयन्त्रः ॥

(यथा च रघुः । ५ । ६५ ।

“कुलात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्रबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥”

प्रबोधनं, क्ली, (प्र + बुध् + क्युट् ।) न्यूनपूर्व-
गतस्य चन्दनादेः प्रयत्नविशेषश्च पुनः पूर्व-
सौगन्ध्योत्पादनम् । तत्पठ्यायः । अतुबोधः २ ।
इत्यमरभरतौ । बोधजननश्च ॥ (जागरणम् ।
यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।

“तत्तत्सूर्यनिनादेशं शृङ्गानाञ्च महासर्पैः ।

प्रबोधनं महाबाहोः कण्ठस्याक्रियतालये ॥”

विकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे कथासुखे ।

“तदेतर्थां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा
केनाप्युपायेनादृष्टीयतामिति ॥” तथा च ऋतु-
संहारे । ५ । १० ।

“सुगन्धिनिःश्वासविकस्यतोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥”

प्रबोधनी, क्ली, (प्रबोध्यतेऽनयेति । प्र + बुध् +
णिच् + क्युट् + ङीप् ।) दुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (प्रबुध्यते हरिरचेति ।) श्रीहरे-
रत्नानेकादश्यादिः ।

अथ प्रबोधनीकृतम् ।

“शून्यामिव ज्ञायास्यां चौराभ्योधिमहोत्सवम् ।
प्रबोध्य ज्ञायं संपुण्यं विधिनारोहयेद्भयम् ॥”

अथ प्रबोधनीकृतनियता ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“जन्मप्रवृत्तिं यत् पुण्यं नरेकोपार्जितं भुवि ।

तथा भवति तत्सर्वं न ज्ञत्वा बोधवासरम् ॥”

अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।

“प्रबोधन्याच माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् ।

सुक्तिदं ज्ञतवृद्धीनां श्रेष्ठं त्वं सुनिसत्तम ॥

तावद्भर्तति विप्रेन्द्र । गङ्गा भागीरथी क्षितौ ।

यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

तावद्भर्तति तीर्थानि आसप्तुद्वारांश्च च ।

यावत् प्रबोधनी विष्णोः क्षिप्रनायाति कार्त्तिके ॥

वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।

एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभन्नरः ॥

दुर्लभश्चैव दुष्पापं जैलोक्यं सचराचरे ।

तदपि प्रार्थितं विप्र ! ददाति हरिबोधनी ॥

येनैव सन्ति प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः ।

ददातुमोक्षिता विप्र ! जैलया हरिबोधनी ॥

प्रबोध

मेरुमन्दरतुल्यानि पापाश्चतुर्जितान्यपि ।

एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी ॥

पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा चतुःफलमाप्नुते ।

एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी ॥”

किञ्च ।

“जातः स एव सुकृती कुलं तेनैव पावितम् ।

कार्त्तिके तुनिष्ठाद्भुज ! ज्ञता येन प्रबोधनी ॥

यानि कानि च तीर्थानि जैलोक्यं सम्भवन्ति च ।

तानि तस्य यदेकस्य च यः करोति प्रबोधनीम् ॥

सर्वं ज्ञतं परित्यज्य तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।

उपोष्येकादशीं सन्ध्यां कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

किं तस्य बहुभिः ज्ञतैः परलोकप्रदेभ्यः ।

सल्लभोपोषिता येन कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

स ज्ञानी स हि बोधी च स तपस्वी जिते-

क्रियः ।

स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तासुपास्ते हरिबोधनीम् ॥

विष्णोः पियतमा ह्येषा घर्मसारस्य दायिनी ।

इमां सल्लदुपोष्यैव सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥

प्रबोधनीसुपोष्यैव न गर्भं विष्टते नरः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य तस्मात् कुर्वीत नारद ! ॥

ज्ञानं दानं तपो होमः सप्तदिशश्च जनाह्वयम् ।

नरेयत् क्रियते विप्र ! प्रबोधन्यां तदक्षयम् ।

महाव्रतमिदं पुनः ! महापापौघनाशनम् ।

प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत् सप्तपोषयेत् ॥

व्रतेनानेन देवेशं परितोष्य जनाह्वयम् ।

विराजयन् दिशो दीप्ता प्रयाति भुवनं हरिः ॥”

पाशे च तत्रैव ।

“बुध्वाभिभोगिष्ठयने भगवाननन्तो

यस्मिन्नेन स्वपति चाथ विबुध्यते च ।

तस्मिन्नन्यमनसासुप्रवासभागां

पुंसां ददात्यभिमतं गवदाङ्गुष्ठाधी ॥”

वाराहे च ।

“उपवाससमर्पणां सदैव पृथुलोचने ! ।

एका सा द्वादशी पुण्या सप्तपोष्या प्रबोधनी ॥

तस्यामाराध्य विचर्य जगतामोन्मत्तनम् ।

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥

उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये ! ।

तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिशुशोचरा ॥

श्रयने बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ! ।

उपोष्यैव विधानेन यानि मन्त्रयतां नराः ॥

एकादशीं सोमयुता कार्त्तिके मासि भावनि ! -

उत्तराभाद्रपदयोगे अगन्ता सा प्रकीर्तिता ॥

तस्यां यत् क्रियते भद्रं ! सर्वमानस्यमभ्युते ।

अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता फले ॥”

तत्रैव श्रीयमनारदसंवादे ।

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं सुने ! ।

कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु वासादेकादशीं स्मृता ॥

भक्तिप्रदा हरिः सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी ।

या सा विष्णोः परा मुक्तिरव्यक्तानेकरूपिणी ॥

सा चिन्ता मातुषे लोके द्वादशी सुविपुलव ! ॥”

श्रीमधुरायाश्च विशेषतः पाशे तत्रैव ।

“तावद्भर्तति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।

प्रबोध

मधुरायां प्रिया विष्णोर्भाषितायां बोधनी ।
 वंदारहावततायां कामवौश्रपिपासिनाम् ।
 श्रीकृष्णपादपद्मस्य सावित्रीं शीतलं यक्षम् ।
 भवपात्रजनानां वै प्रापिकेयं प्रबोधनी ।
 कथं न वेद्यते नृपेन्द्रपुत्रायां किमन्यतः ॥” ॥
 अथ विशेषतः प्रबोधनीं श्रीभगवत्पूजादि-
 माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्यम् ।
 “वेदार्थानि नरास्तस्यां भक्ता देवस्तु माधवम् ।
 सत्प्रपूज्य प्रसूयन्ते प्रापेक्षे सत्प्रार्थितेः ।
 वाक्ये यथाश्रितं वक्तुं यौवने बाह्यं च यत् ।
 समन्वयकृतं पापं क्षत्वं वा यदि वा बहु ॥
 मुक्तां नृनिशादृष्टं ! सुगुह्यमपि नारद ! ।
 तत् प्रकलयति गोविन्दस्त्रिधौ तस्यां प्रपूजितः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च हरेः कथाम् ।
 समन्वयीपावनीदाने यत् फलं तद्भवन्मुने ॥”
 वाराहे च ।
 “कौतुदस्य तु मासस्य या विता द्वादशी भवेत् ।
 अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं यद्वत् ॥
 यावत्लोकं हि वर्तन्ते यावत्सर्वे माधवि ! ।
 मङ्गलौ जायते तावदस्य भक्तौ न जायते ॥” ॥
 तस्यां अनुष्ठानं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा मे भक्तिः पुत्र ! बोधार्थकादशी हरेः ।
 उपोष्या येन विधिना तं विप्र ! प्रवदामि ते ॥
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः ।
 स्नात्वा देवाचनं कृत्वा वृद्धि कार्यं यथाविधि ॥
 आचान्तः सुप्रसन्नः स्नात्वा हविष्यान्नं सुसंस्कृतम् ।
 मुक्ताचम्य स्वपेत् सन्त्यज कृत्वा शीतं पादयोः ॥
 राज्ञेयं पश्चिमे यामे समुत्थाय यथाविधि ।
 कृत्वा नक्षत्रपुरीषे तु शीतं कुण्डलतन्त्रितः ॥
 कृत्वाष्टाङ्गलमाचम्य चौरवृत्तसमुद्भवम् ।
 भक्त्येवमकाष्ठं स्नात्वाचामेत् प्रयत्नतः ॥
 नष्टाङ्गानि तथाङ्गि चिरं ध्यायेज्जगद्गणम् ।
 अतस्तीपुष्यचक्राणं कमलाय चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षणितम् ॥
 ततश्चाशुदये वारिहृक्षेन परिरुह्य च ।
 कुशाश्रितं प्रयत्नीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
 ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भातुरूपं जनार्दनम् ।
 दृष्ट्वा र्थां दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवम् ॥
 यवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महासुने ! ।
 एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरैश्चरि ।
 भोक्ष्येष्टं पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्यत ॥
 यवमुक्त्वा ततः सत्यं निष्कर्मं सुकर्मधीः ।
 समर्पयेद्ब्रह्मार्पणं विष्णुं संपूजयेज्जुने ॥
 सप्तसंख्यायां सुखः सावित्रीं संपेदुर्द्विजः ।
 सर्वपापघ्नकरिं तस्य परिपूर्तये ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥ ॥

अथ प्रबोधकालनिर्णयः । भविष्ये ।

“आ-भा-का-वितपक्षेभ्यो भैरववन्दरेवती ।
 आदिसंथावसानेभ्यो प्रस्तापवर्तनादिकम् ॥”

प्रबोध

पाद्मे ।
 “पौष्णशेषो यदा नाङ्गि भैरवाद्यमपि नो निधि ।
 द्वादश्यामपि तत् कुण्डलान्नं शयनं हरेः ॥
 निधि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अथवा पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 वाराहे च ।
 “अपादनियमस्तत्र स्नापे वा परिवर्तने ।
 पादयोगो यदा न स्याद्विद्यापि तदा भवेत् ॥”
 किञ्च स्कान्दे ।
 “देवतानो यदा राज्ञी द्वादश्या च समन्वितः ।
 तदा विमुच्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
 रेवत्यादिरथानो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
 उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाश्च महोत्सवः ॥”
 वाराहे च ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणां प्रसम्भवे ।
 आ-भा-का-वितपक्षेभ्यो शयनावर्तनादिकम् ॥”
 अतएव पुष्करपुराणे ।
 “यस्य यस्य तु देवस्य यन्नचक्रं तिथिश्च या ।
 तस्य देवस्य तस्मिन् शयनावर्तनादिकम् ॥” ॥
 अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
 “श्रद्धयाभिव निष्ठाया महापूजां जलाशये ।
 कृत्वा गीत्वा च सकृत् कृत्वा तच्च प्रबोधयेत् ॥”
 तत्र मन्त्रः ।

“ब्रह्मेन्द्रवन्द्यैरवितर्क्य-
 सोमादिभिर्वन्दितपादपद्मः ।

बुधस्य देवेश जगन्निवास !

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ! ॥

इत्यनु द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्मिता ।
 तथैव सर्वलोकानां हितार्थं श्रेष्ठशायिना ॥
 उत्तमोत्तम गोविन्द ! त्वय निद्रां जगत्प्रते ! ।
 त्वयि सुप्ते जगत् सुप्रसृत्यते चोत्थितं भवेत् ॥
 गता मेवा विद्यन्ते निर्मलं निर्मला दिशः ।
 शारदानि च पुष्पाणि गृह्णाण मम केशवेति ॥”
 उत्तमोत्तम त्वय कचिच्चैवम् ।
 “त्वयि सुप्ते जगत्तत्रैव जगत् सुप्तं भवेद्दिम् ।
 उत्थिते चेष्टते सर्वसुत्तमोत्तम माधवेति ॥”
 वाराहे च ।

“ब्रह्मेन्द्रवन्द्यैरवितर्क्यभावे

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तव द्वादशी कौतुहाख्या

जायन्त जायन्त च लोकनाथ ! ॥

मेवा गता निर्मलपूजाचक्रः

शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ! ॥

अहं ददामीति च भक्तिहेतो-

जायन्त जायन्त च लोकनाथ ! ॥”

श्रुतिश्च । “इदं विष्णुविचक्रमे चेष्टा निदधे पदं
 सप्तमस्य पांशुले” इत्यादि ।

“ततस्तस्यात् समुत्थाप्य कृत्वा चण्डादिनिष्ठान् ।

तीरे सुखं निवेश्याथ प्रार्थयेत्तदनुयक्षम् ॥

तथा हि तृतीयस्कन्धे श्रीब्रह्मसूतौ ।

“सोऽसावदभक्तकण्ठो भगवान् विरुद्ध-

प्रेमस्मितेन नयनान्मुखं विजृम्भन् ।

प्रबोध

उत्थाय विभविजयाय च नो विमर्दं
 माध्या गिरापनयतात् पुरुषः पुरातनः ॥”

इति ।

“ततः पुष्पाङ्गलिं दत्त्वा संख्याय विधिवत् प्रभुम् ।
 नीराज्य न्यासपूर्वकं वस्त्रादीनि समर्पयेत् ॥”

तथा च ब्राह्मे ।

“एकादश्यां मुक्तायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसन्नं बोधयेद्वाचौ भक्तिमहात्मवित्तः ॥

शुद्धेर्गोतिलया वाद्यैर्नृग्यस्तुःखाममङ्गलैः ।

विना पञ्चवस्त्रैश्च पुराणश्रवणेन च ॥

वास्तुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैश्चैव वैष्णवैः ।

सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरेव च ॥

पुष्पैर्घणैश्च नैवेद्यैर्दोषहृत्तैः सुशोभनैः ।

होमैर्भोजैरूपैश्च फलैः शकैश्च पायसैः ॥

हस्तोर्विकारैर्मधुना दाक्षार्च्यैः सदाङ्गमैः ।

कुठेरकस्य मङ्गल्यां मालत्या नवनेन च ॥”

नवनं पुष्पविशेषः ।

“हृदाभ्यां चैतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ।

कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रक्तघण्टैः सकुङ्कुमैः ॥

तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरकयाचूतैः ॥”

एवमेव प्रायः पाद्मे च । तथा स्कान्दे च ।

“बहुपुष्पैर्वहुफलैः कर्पूरागुरुकुङ्कुमैः ॥

हरेः पूजा विधातया कार्तिके बोधवासरे ॥”

इति ॥

“इत्थं कृत्वा महापूजां महानीराजनं तथा ।

स्वप्नान्तरपरेण कृत्वा सपुष्पाक्षतवारिणा ॥

वेदस्तुत्यादिना स्तुत्वा स्वस्वस्त्रियादिना प्रभुम् ।

संप्रार्थ्य गीतवाद्यादिघोषैरारोहयेद्यक्षम् ॥”

तथा च भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।

“महातूर्ण्यरवे राज्ञी भामयेत् स्कन्देन स्थितम् ॥

उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ।

दीपोद्योतकरे मार्गे शृङ्खलीतममाकुले ॥”

अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।

“यं यं दामोदरः पश्येद्विहितो घरणीधरः ।

तं तं प्रदेशं राजेन्द्र ! सर्वं स्वर्गाय कल्पयेत् ॥”

किञ्च ।

“यावत्पदानि कृष्णस्य रथस्याकषेणं नरः ।

करोति क्रतुभिस्तानि तुल्यानि नरनाथक ! ॥

रथस्य ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम् ।

देवतानां गणाः सर्वे भवन्ति नृपचादयः ॥

स्त्रियोऽपि सुक्तिमायानि रथयात्रापरायणाः ।

पितृमातृभर्तृकुलं नयन्ति हरिमन्दिरम् ॥

कुर्वन्ति नर्तकीरूपं रथान्ते कौतुकाश्रितम् ।

असुरोभिः सह क्रीडां कुर्वन्तीन्दाक्षतुर्दृष्ट ॥

ये रथान्ते प्रकुर्वन्ति गीतवाद्यादि मानवाः ।

देवल्लोकात् परिभ्रष्टा जायन्ते मण्डलेन्दराः ॥

मौल्येन स्वन्दनस्याग्ने गायमानाश्च गायकाः ।

वादकैः सह राजेन्द्र ! प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥

रथोत्सवे तु कुन्दस्य येषां हर्षोऽपि जायते ।

तेषां न नारको पीडा यावद्विज्ञातुर्दृष्ट ॥

रथोत्सवस्य माहात्म्यं कणौ वितशते हि यः ।

पुण्यशुद्धा विशिष्य कोमेनाप्यथा नरः ॥

प्रबोध

समद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यवमन्विता ।
सशैलवनपुष्पाद्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥”
अथ च ।
“बोधनी जगदाधारा कार्तिके शुक्लपक्षतः ।
रथस्यो यच्च भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
भजन्ते ये रथाक्षरं देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
तेषां यात्रा ज्ञता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
श्रीलक्ष्मणरथशोभां ये प्रकुर्वन्ति प्रहर्षिताः ।
तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुरुषोत्तमः ॥
लक्ष्मण रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति लक्ष्मणः ।
वाञ्छितं तेष्वो यच्छति निजं सूर्यादयो यथाः ॥
लक्ष्मण रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति सुहर्षिताः ।
पदे पदे तथा पुत्र ! पुण्यं तेषां प्रयागवम् ॥
रथयात्रास्थिते ज्ञाने जयेति प्रवदन्ति ये ।
जयेति च पुनर्ये वै श्रेष्ठं पुण्यं वदाम्यहम् ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गाजामरसङ्गमे ॥
वाराणस्यादितोर्ध्वं देवानाञ्चैव दर्शने ।
यत् पुण्यं कविभिः प्रोक्तं कार्त्तिके नरेश्वर ! ॥
जयशब्दे कृते विष्णो रथस्यो तत् फलं कृतम् ।
रथस्थितो नरेश्वरं पूजितो धरणीधरः ।
यथात्मोपपत्तेः पुण्यैर्भक्त्या समर्चितः ॥
ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं
पदम् ।

मङ्गलं ये प्रकुर्वन्ति घूपदीपांस्तथा क्लवम् ।
नैवेद्यं वस्त्रपूजाञ्च भक्त्या गीराजनं हरेः ।
रथाक्षरं लक्ष्मणं संप्रामे हरिवासरे ॥
फलं न तन्मया ज्ञातं जानाति यदि केशवः ।
ब्रह्मचारी गोत्रश्च भूषणश्च ब्रह्मनिन्दकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्मज्ञा गुह्यतत्त्वगः ।
मद्यपः सर्वपापोऽपि कलिकायेन मोक्षितः ॥
रथापतः पदैकेन सुच्यते सर्वपातकेः ॥”
किञ्चान्यथा ।

“रथाक्षरं महाविष्णो ये कुर्वन्ति जयस्वनम् ।
पूजाञ्चालिपार्थेभ्यो तुक्ता यानि हरेः पदम् ॥”
किञ्च ।

“रथस्याकर्षणं पूज्यं कुरुते दैवनायकः ।
ततः सुराः विद्वसङ्गा यथा गन्धर्वमानवाः ॥
इत्यञ्च रथयात्राया विधिर्नक्तः स्वतोऽभवत् ।
तथापि कश्चित्तन्नाम्यो विशेषोऽपि वितन्यते ॥”

अथ रथयात्राविधिः ।
“श्रीलक्ष्मणे तु रथाक्षरं कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
निष्ठाञ्च न महापूजामाशीर्वाङ्मानि कीर्त्त-
येत् ॥”

तथा च विष्णुधर्म ।
“वक्त्रं नोक्षोत्पलरश्मि लसत्कुललाभ्यां सुन्दरं
चन्द्राकारं रचिततिलकं चन्द्रेनाजले ॥
गत्या जीवां जनसुखकरं प्रेक्षणीयान्तर्धनं
पद्मावासी सततसुरसा धारयन् पातु विष्णुः ॥
युक्तः शैलादिवाहैर्मधुरतररत्नकिङ्किणीजाल-
मालै-
रन्तर्धनैर्मोक्तिकानामविरतमणिभिः संभूतैश्चैव
हारेः ।

प्रबोध

हेमैः कुम्भैः पताकाशिवतररश्मिभिर्भूषितः
केतुसुखै-
श्वरैर्ज्योतिषाभ्यो दुरितहरहरैः पातु जैत्रो
रथो वः ॥
मोदनां सुजना ह्यनिन्दितधियः सत्तालिजो-
पदवाः
लक्ष्याः सुखिरनुद्वयः प्रतिज्ञतामिना रमन्तां
सुखम् ।
रे देवा गिरिगङ्गराणि महानाथानुब्रजध्वं भया-
हैरारिभगवानयं यदुपतिर्यामं समारोहति ॥
पलायध्वं पलायध्वं रे रे दितिजदानवाः ।
संरक्षयाय लोकानां रथाक्षरं शुकेश्वरी ॥
ततो विचित्रगद्यानि पठित्वाय महाप्रभोः ।
महाप्रसादमाज्ञाञ्च स्वीकुर्यात् परया तुदा ॥”
तन्माहात्म्योक्तम् ।
“भक्त्या यथाति यो मालां वैष्णवीं मङ्गला-
अयाम् ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिद्विह लोके परञ्च च ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसम्पदये ।
मालामेतां प्रयच्छीयात् सौख्यमोक्षप्रदायि-
नीम् ॥”
इति ।

“संचिन्त्यालक्ष्यमाणञ्च श्रीप्रज्ञादादिभी रथम् ।
आलक्ष्य प्रेरयन् पूर्वां भामयेद्देवैः सह ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“शृणुमानैर्भागवतैर्गौतवादिचरितैः ।
भामयेन् स्यन्दनं विष्णोः पुरमध्यं समन्ततः ॥”
किञ्च ।

“प्रबोधवासरे प्राप्ते कार्तिके पाञ्चगम्येन ।
देवाकयेषु सर्वेषु पुरमध्यं समन्ततः ॥
भामयेत्सूर्यनिर्घोषे रथस्य धरणीधरम् ॥”
किञ्च ।
“रथागमे तुकुन्दस्य पुरशोभान् कारयेत् ।
सञ्जतो रमणीयान् पताकैरुपशोभितम् ॥
तोरणैर्वहुभिर्युक्ते रम्भास्तम्भैश्च शोभितम् ।
स्थाने स्थाने महीपाल ! कर्णयं पुण्यसंयुतम् ॥
विचित्ररथशोभा च कर्णया भावितेनरेदिति ॥
रथेन गच्छन् भगवाननुगम्योऽखिलैर्जनैः ।
लखनेहागतचापार्जोऽथवा दीवो महान्
भवेत् ॥” ॥

अथ रथानुगमननियता । तत्रैव ।
“रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽप्यतः ।
विष्णुनेव समाः सर्वे भवन्ति अपचादयः ॥
रथस्य ये न गच्छन्ति भ्रममायं जगद्भ्रमम् ।
विप्राश्चयगव्यमा भवन्ति अपचाधमाः ॥”
किञ्च ।

“येषां यद्वागतो याति रथस्यो मधुकदनः ।
पूजा तैस्तैः प्रकर्णया वित्तशायविवर्धितैः ॥
अनर्चितो यदा याति यद्वाह्यस्य महीधरः ।
पितरस्तस्य विसृज्या चर्षायां दृष्ट पञ्च च ॥
यः पुनः कुरुते पूर्वां यद्वायाते तु माधवे ।
वसते नृतेषीपे तु यावद्विज्जातुर्हृष्ट ॥”

प्रबोध

अथ च ।
“नानुभवति यो मोहाद्वृज्जनं जगदीश्वरम् ।
ज्ञानादिदम्भकम्पि स भवेद्वृज्जराक्षसः ॥”
इति ।

“अथ समन्तरं नीत्वा पूर्ववत् पूजयेत् प्रभुम् ।
राक्षो जागरणं कुर्व्याद्विधिवद्देवैः समम् ॥”
अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
स्त्रान्दे तत्रैव ।

“पूर्वजन्मसङ्क्षेपं पापं यत् ससुपाप्मनम् ।
जागरेण प्रबोधन्या दहति तूत्तराश्वत ॥
ज्ञत्वापि पातकं घोरं ब्रह्महत्यादिकं वरः ।
ज्ञत्वा जागरणं विष्णोर्धूतपापो भवेच्छुने ॥
कर्मेत्या मनसा वाचा पापं यत् ससुपाप्मनम् ।
द्यानयेत्तच्च गोविन्दः प्रबोधन्या जागरे ॥
दुष्पापं यत् फलं विप्रैरन्धमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव प्रबोधन्या जागरे ॥
आमुञ्च सर्वतोऽर्थानि दत्त्वा मां काचनीं महीम् ।
न तत् फलमवाप्नोति यत् कृत्वा जागरं हरेः ॥
चन्द्रसूर्योपरान्ते तु यत् फलं परिकीर्तितम् ।
तत्त्वज्ञसंगुणं पुण्यं प्रबोधन्या जागरे ॥
ज्ञानं दानं तपो होमः स्वाध्यायश्चार्जनं हरेः ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्या जागरे ॥
समतीतं भविष्यञ्च वर्त्तमानं कुलायुतम् ।
विष्णुलोकं नयत्याशु जागरेण प्रबोधनी ॥
चकन्ति पितरो हृष्टा विष्णुलोकमलङ्कृताः ।
विसृक्ता नारकेर्दुःखैः कर्णुः क्षण्यप्रजागरम् ॥
भाष्यापद्ये तु ये जाता माहृत, पिष्टतक्षया ।
तारयेन्नाञ्च सर्वहः प्रबोधन्या तु जागरे ॥”
किञ्च ।
“फलैर्नानाविधैर्नयेः प्रबोधन्या जागरे ।
शृङ्गे तोयं समादाय अर्घ्यं दद्यान्मनाहने ॥
यत् फलं सर्वदानेषु सर्वतोऽर्थेषु यत् फलम् ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं दत्त्वा च बोधवासरे ॥”
पाद्ये च तत्रैव ।
“अथवापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्त्रात् प्रबो-
धनी ।

किं पुनर्मधुरायां वा ततो वै जन्मसङ्ग्रामि ।
एकेवैकादशीं लक्षजन्मेषु ज्ञता नरेः ।
ततोऽधिकं न कर्णयं लोके किञ्चन विद्यते ।
राक्षो जागरणं तच्च प्रीत्या कुर्वन्ति ये नराः ।
संसारे मोहसङ्गान्ते यदा जायति जायति ॥”
किञ्च तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।

“सुबोधनीजागरपुण्यवेभवात्
प्रसन्न रेशो विविधाजन्मसङ्ग्रामात् ।
चकार राखोत्सवनीनं सह
हृन्दावनेऽन्याभिरपीह राक्षसा ॥
सा वृक्षमनाङ्गुतगोपकपिषा
लक्ष्मणेन जन्मान्तरवाञ्छितम् ।
राधा महाप्रेमज्वालाकुसेन्द्रिया
निन्द्योऽन्यलोकं कथया ज्ञतार्थताम् ॥
तस्मात् सुबोधनीं कृत्वा राक्षो ज्ञत्वा च जागरम् ।
सुनोत्पितं हरिं हृष्टा का भीः संसारजा हिजाः ॥

प्रबोधि

मधुरायाश्च किं वार्यं जागरे हरिश्चित्रिणी ।
कार्तिके बोधनीं प्राप्य ततः शेषः परं न हि ॥
मधुरायां प्रबोधनीं ज्ञातजागरणस्य हि ।
सङ्गाहदानतो वैद्योऽभोचयदुक्तसरासवम् ॥
जागरणस्य च माहात्म्यं गीतवादिननर्तनम् ।
चरेः प्रीतिकरं राजौ वक्तुं मे नैव शक्यते ॥
यस्तु गायति ज्ञाप्याये कौस्तुभं दादृशीं चक्षुः ।
सर्वलोकान् परिचक्ष्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
अतएवोक्तं तत्रैव ।

“राज्यमन्वयं संवत्स्य स्मीतं निहतकण्ठकम् ।
कार्तिके मधुरायां वै कौस्तुभां जागरं चरेत् ॥”
अथ पारणादिनक्त्यम् ।

“प्रातर्निवृत्त्या ज्ञात्वा श्रद्धा संभोष्य भूस्वरान् ।
यजन् ज्ञातवताश्चैव प्रदद्याद्विद्यादिकम् ॥
दानं यथावत् तेषां दत्त्वा पारणमाचरेत् ।
प्रवर्तयेच्च संवत्सं चातुर्मास्यव्रतेषु यत् ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।

“प्रभाते विमले ज्ञात्वा भोजयेद्भक्तिकैः ॥
हृत्तरीरदक्षिणैश्चैव सागरगुह्यमोदकैः ।
अर्चयेच्चन्दने चर्मैः पुष्पैर्गन्धैश्चैव चोत्तमान् ॥
आचान्तेभ्यस्ततो दद्यात्तत्तं यत्किञ्चिदेव हि ।
सुवाचा सुमनोऽभौष्टपपुष्पफलदिकम् ॥
चतुरो वार्षिकास्मासान् नियमं यस्य यत् कृतम् ।
कथयित्वा द्विजेभ्यस्तदद्याद्भक्त्या सुदक्षिणम् ॥”
एवमेव पाठ्ये । तत्रैव किञ्चाधिकम् ।

“चातुर्मास्यव्रते विप्राः पश्चाद्विद्वद्वाचनम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासं १६ विलासः ॥

प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोधयति हरिमिति । प्र +
बुध् + णिप् + णिनिः । स्त्रीप् ।) प्रबोधनी ।
उत्थानेकादृशी । यथा,—

वराह उवाच ।

“उपवासासमर्पणां सदैव पृथुलोचने ।।
एका सा दादृशीं पुण्या उपोष्या या प्रबोधनी ॥
तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्राप्नोति सकलं तद्विद्वाद्दादृशीफलम् ॥
पूर्वभाद्रपदा योगे खैव वा दादृशी भवेत् ।
अतीव महती तस्यां सर्वलोकमयाक्षयम् ॥
उत्तराङ्गारवर्जिता यदि चैकादृशी भवेत् ।
तदा कोटिगुणं पुण्यं केशवात्मभते फलम् ॥
सहदेवाक्षितं तस्यां सर्वं ज्ञातमिहाक्षयम् ।
यथा प्रबोधनीं पुण्या तथा तस्यां स्वपेहरिः ॥
उपोष्या हि महाभाग ! अनन्तफलदा हि सा ।
श्रयणे बोधने चैव हरेस्तु परिवर्तने ॥
उपोष्येव विधानेन करो भिन्नेषतां व्रजेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दादृशीं वसुपोषयेत् ॥
यदीच्छेत् विद्यालाधि । शान्तौ गतिमात्मनः ।
एकादृशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भामिनि ।।
उत्तराभद्रपदयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥
तस्यां यत् क्रियते भद्रं ! सर्वमानवमनुते ।
अनन्तपुण्यफलदा तेजानन्ता कृता प्रिये । ॥
एकादृशी भौमयुता यदा स्याद्भूतधारिणि ।।
ज्ञात्वा देवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं फलम् ॥

प्रभञ्ज

प्राप्नोति सकलं तद्विद्वाद्दादृशीं नरः ॥
जलपूर्वं तदा कुम्भं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
पञ्चरत्नसमीपेन हृतपाचयुतं तथा ॥
तस्यां स्वयं तु चरितं मत्स्यरूपं जनाह्वनम् ।
मायकेन सुवर्णेन सुतप्तेन वरानने । ॥
स्थापयित्वा विधानेन कुङ्कुमेन विरोपितम् ।
गीतवक्त्रयुगलं कृत्वा पादयुगलान्वितम् ॥
पूजयेत् कमलेर्देवि ! महत्तुः संजितेन्द्रियः ।
मत्स्यं कुम्भं वराहस्य नारसिंहस्य वामनम् ॥
रामं रामस्य लक्ष्म्यं ब्रह्मस्य तु कल्किनम् ।
एवं दशावतारांश्च पूजयेत्सक्तिसंयुतः ॥
पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
संपूज्यैवमलङ्कारैर्विविधैः पूजनचरेत् ॥
ततस्तस्याग्रतो देवं नैवेद्यं पाचितं चितम् ।
एवं संपूज्य गोविन्दं दिवापि कमलेक्षणम् ॥
राजौ चोत्पापनं कार्यं देवदेवस्य सुव्रते ।।
प्रभाते विमले ज्ञात्वा भक्त्या संपूज्य केशवम् ॥
पुष्पधूपादिनैवेद्यैः फलेर्नानाविधैः शुभैः ।
ततस्तु पूजयेद्विद्वानाचार्यं भक्तिसंयुतः ॥
अलङ्कारोपहारैश्च वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।
पूजयित्वा विधानेन तं देवं प्रतिपादयेत् ॥
जगदादि जगद्विषयान् जगदादिद्विषयान् ।
जलशायिन् जगद्योने प्रीयतां मे जनाह्वनम् ॥
अननैव विधानेन कुर्यादेकादृशीं नरः ।
तस्य पुण्यं भवेद्यत्तु तत्कृणुष्व वसुध्वरे । ॥
यदि वक्रसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि ।
संख्यातुं नैव शक्यन्ते प्रबोधिन्यास्तथा गुणाः ॥
तथाप्युद्देशमात्रेण श्रद्धा वक्ष्यामि तत्कृणु ।
चन्द्रनाराकसङ्काशमधिष्ठायाजुषीविभिः ॥
सहैव यानमागच्छेन्मम लोकं वसुध्वरे ।।
ततः कल्पसहस्रान्ते समुद्रीपेश्वरो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पत्तो जन्मासीतो भवेत्ततः ।
ब्रह्मज्ञश्च सुरापश्च स्त्रीषी च गुरुतत्पराः ॥
पापाप्येतां सर्वान् विप्रवर्गं नैव नाशयेत् ॥

पश्येच्च धीमानधनोऽपि भक्त्या
सृष्टेस्तुल्य इह धीयमानः ।
श्रुत्वोति भक्तस्य मतिं ददाति
विकल्पावः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
दुःस्वप्नं प्रशमयति पट्टमाने
माहात्म्यं भवभयहारके नरस्य ।
यः कुम्भाद्व्रतव्रतेतद्व्याख्या

बोधिन्याः कृतं फलं तस्य वाच्यम् ॥
ते धन्यास्ते ज्ञातार्याश्च तैरेव सुज्ञातं ज्ञतम् ।
तेरात्मजस्य सकलं ज्ञतं ये व्रतकारकाः ॥”

इति वराहपुराणे प्रबोधनीमाहात्म्यम् ॥
प्रभञ्जः, पुं, (प्रकर्षेण भगवति हृत्तादीनि । प्र +
भञ्ज् + युच् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । १६६ ।
(यथा, महाभारते । ७ । १५४ । ७८ ।
“चटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नाङ्गनयनोपमः ।
रुदोऽप्रीतिमायानं प्रभञ्जनमिवाभिराट् ॥”
मणिपुराधिपतिराजविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ९९७ । १६ ।

प्रभवि

“राजा प्रभञ्जो नाम कुलीक्षिन् समभूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थो तपस्तेषु च उत्तमम् ॥”)
भञ्जनकर्त्तरि, वि । (यथा, हरिवंशे । २४५ । १२ ।
“प्रभञ्जो यो लोकानां युगान्ते सर्वनाशनः ॥”
यथा च महाभारते । १ । १२३ । १२ ।

“वा वल्लभा विद्वत्सा च पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ।
वल्लवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥”)
प्रभञ्जः, पुं, (प्रलटं भञ्जं यस्मात् ।) निम्नः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रलटो भञ्ज इति प्रादि-
समासः । श्रेष्ठे, वि ॥)

प्रभञ्ज, स्त्री, (प्रलटं भञ्जं यस्मात् । टाप् ।) प्रसा-
दिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रभवः, पुं, (प्रभवत्यस्मादिति । प्र + भू + “अक-
र्त्तरि च कारके” इत्यधिकारात् अपादानार्थे ।
“कदोरप” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।)
जन्महेतुः । पित्रादिः । आद्योपलब्धिसंज्ञानम् ।
आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं यत् स्थानं देशः
सः । यथा । वाङ्मयीकः श्लोकप्रभवः । हिमवान्
गङ्गाप्रभवः । इत्यमरभरतौ । अपां जलम् ।
तुनिभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ पराक्रमः । इति
मेदिनी । वे, ४१ । जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारे । ५ । ८९ ।

“विवक्षता दोषमपि श्रुतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यसामनन्त्यात्मतुवोऽपि कारकं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥”

हृदिः । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २ ।
“महाशक्त्या प्रभावेन त्वं मां विस्तृतवान् पुरा ।
प्रभवे प्रलये जाते भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः ॥”
साध्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १८६ । ४४ ।
“धर्माज्ञप्नुद्भवः कामः साध्यासाध्यान् यज्जा-
यत ।

प्रभवं चवनचैवमोशानं सुरभीनया ॥”

वि, प्रभूतः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । ५ ।

“नानौकांसि दुष्यो विन्धमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः
श्लोको अयेः ॥”

“प्रभवः प्रभूतो अयेः श्लोकस्तेजः ।” इति तद्वाक्ये
वाचनः ॥)

प्रभविष्णुः, पुं, (प्रभितुं शीलमस्येति । प्र + भू +
“भुवश्च” ३ । २ । १९८ । इति हण्व् ।) वटुक-
भैरवस्याद्योत्तरशतनामान्तर्गतनामविशेषः ।
यथा । “प्रभविष्णुः प्रभाववान् ।” इत्यादि
विश्वसारतन्त्रे आपदुद्धारकणः ॥ प्रभुः । यथा,
“न भर्ता नैव न सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥”
इति दायभागः ॥

प्रकर्षेण भवनशीले, वि ॥

प्रभविष्णुता, स्त्री, प्रभुता । प्रभविष्णुशब्दात्
भावात् तत्प्रत्ययेन परं निष्पन्नम् ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । २ । ४७ ।

“यदवाध्यानि दुःखानि स्त्रीषु न प्रभविष्णुता ।
तत्तद्विपाक ! महतां महत्तस्य किमङ्गनम् ॥”)

प्रभाकः

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षणं भातीति । प्र + भा + “आत-
 क्षोपचर्मे” १ । १ । १०६ । इति ञङ् ।)
 कुवेरपुरी । इति हेमचन्द्रः । २ । १०४ । (प्र +
 भा + भावे ञङ् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः ।
 रोचिः २ द्युतिः १ शोचिः ४ लिप्ता ५ ओजः ६
 भाः ७ हविः ८ विभा ९ आलोकः १०
 प्रकाशः ११ तेजः १२ रक् १३ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ७ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६६ । १८ ।
 “अराजयत वैदेही वेक्ष्य तत् सुविभूषिता ।
 उद्यतोऽमुमतः काले खं प्रमेव विवस्वतः ॥”
 तथा च महाभारते । ४ । १३ । १७ ।
 “रतीव रूपिणी किम्बलनङ्गाविहारिणी ।
 अतीव भाजसे सुभु । प्रमेवेन्दोरनुत्तमा ॥”)
 गोपीविशेषः । यथा,—
 “दृष्ट्वा प्रभया गोप्या युक्तो दृष्ट्वापि वने ।
 सद्योमत्प्रभमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥
 प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमकलम् ।
 ततस्तस्याः शरीरं तीव्रं तेजो बभूव ह ॥
 सर्वभक्ष्यं त्वया दत्तं प्रेम्णाशु वदता पुरा ।
 विन्दन् चक्षुषोर्लोहं लज्जया मद्भयेन च ॥
 हुताशनाय किञ्चिद्वृषभ्यश्चापि किञ्चन ।
 किञ्चित् पुरुषसिंहभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन ॥
 किञ्चिद्दस्युजनेभ्यश्च नागभ्यश्चापि किञ्चन ।
 ब्राह्मणेभ्यो तुमिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किञ्चन ॥
 स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किञ्चन ।
 तच्च दत्त्वा तु सर्वेभ्यः पूर्वं रोदितुमुद्यतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ११ । ५७—६२ ॥
 दुर्गा । यथा,—
 “यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ।
 प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
 मालिनी ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 (इयं हि सूर्यविम्बे एतन्नाम्ना कीर्तयते । यथा,
 देवीभागवते । ७ । ३० । ८२ ।
 “देवकीने तथेन्द्राणी ब्रह्मास्त्येव सरस्वती ।
 सूर्यविम्बे प्रभा नाम मादृश्या वेणुवती मता ॥”)
 सूर्यपत्नी । यथा,—
 सुत उवाच ।
 “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।
 तस्य पत्नीचयन्तद्वत् संज्ञा राक्षी प्रभा तथा ॥
 रेवतस्य सुता राक्षी रेवतं सुपुत्रे सुतम् ।
 प्रभा प्रभावं सुपुत्रे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥”
 इति मातृख्ये । ११ । २—३ ॥
 (इन्द्राक्षररुदिति विशेषः । तल्लक्षणं यथा, दृष्ट-
 रत्नाक्षरटीकायाम् ।
 “वसुयुगविरतिर्नारी रौ प्रभा ॥”)
 प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति । कृ + “दिवा-
 विभाजिशाप्रमेति” १ । २ । २१ । इति टः ।)
 सूर्यः । (यथा, रघौ । १० । ७४ ।
 “कृष्णानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः ।
 रघोविप्रकृतावाक्तामपविहृमुचाविव ॥”)
 अग्निः । चन्द्रः । (यथा, महाभारते । ७ । ६६ । ५ ।

प्रभावः

“तावतीत्य रचानीकं विसृक्तौ पदवर्धभौ ।
 दृष्ट्वाते यथा राहोरास्यान्तौ प्रभाकरौ ॥”
 “प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ ॥” सतुत्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अर्कद्वयः । इत्यमरः । १ । १ । १०८ ॥
 (अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । ८० । ६ ।
 “तपस्तप्तश्च शक्रश्च द्युतिर्व्योतिः प्रभाकरः ॥”
 अर्कवर्धनीयसुतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 ३१ । १० ।
 “अर्कवर्धनीयसुतं तु तासां भर्ता प्रभाकरः ।
 भद्रायां जनयामास सुतसोमं यशस्विनम् ॥”
 नाभभेदः । यथा, महाभारते । १ । १५ । १५ ।
 “कुटरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”
 भीमसकप्रभेदः । स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः ।
 तस्य मतं दर्शनशालादौ प्रभाकरमतमिति
 प्रसिद्धम् । यदुक्तं वेदान्तसारे । ५३ । “प्रभाकर-
 तार्किकौ तु अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमय इत्यादि-
 श्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनात्
 अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभावाच्च अज्ञान-
 मात्मेति वदतः ॥” स्त्री, कुशडीपस्यवर्धभेदः ।
 यथा, मातृख्ये । १०१ । ६८ ।
 “महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”)
 प्रभाकीटः, पुं, (प्रभावितः कीट इति मध्यलोपी
 समासः ।) खद्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रभातं, स्त्री, (प्रकर्षणं भातुं प्रवृत्तमिति । प्र +
 भा + आदिक्कणि क्तः । यद्वा, प्रलटं भातं
 दीप्तिरर्चति ।) प्रातःकालः । तत्पर्यायः ।
 प्रबोधः २ अहर्मुखम् ३ कल्यम् ४ उषः ५
 प्रबोधः ६ । इत्यमरः । १ । ४ । १३ ॥ दिनादिः ७
 निशान्तम् ८ शुद्धम् ९ प्रगे १० प्राङ्गम् ११ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ गोसः १२ गोसङ्गः १३
 ऊषः १४ ऊषकम् १५ उषा १६ ऊषा १७
 विभातम् १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 (यथा,—
 “प्रभातं यः करोति त्वं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम् ।
 आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदयं यथा ॥”
 इति धर्मशास्त्रम् ॥)
 तत्र दर्शनीया यथा,—
 “वेद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थकः ।
 प्रभातकाले द्रष्टव्यो निजं स्वश्रियमिच्छता ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 प्रभावः, पुं, (प्र + भू + घञ् ।) कोवदकृतेजः ।
 तत्पर्यायः । प्रतापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०० ॥
 “कोवो घनं दृष्टो दमः तद्वृत्तुत्वात् सैन्यमपि
 दृष्टः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभा-
 वश्च कथ्यते ॥” इति भरतः ॥ शक्तिः । (यथा,—
 “प्रभावतो यथा धात्री ककुचस्य रवादिभिः ।
 समापि कुर्वते दोषव्रित्तयस्य विनाशनम् ॥
 कश्चित् केवलं द्रव्यं कर्मे कुर्यात् प्रभावतः ।
 ऊर्वरं हन्ति शिरोबद्धा सङ्घदेवी जटा यथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रभासः

तेजः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४०४ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । २३ । ३८ ।
 “अथ मेऽच्छप्रभावस्य प्रभावः प्रमविद्यति ।
 राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो ! ॥”)
 शान्तिः । इति मेदिनी । ३, ४० ॥ (प्रभामर्भ-
 जातः सूर्यपुत्रः । इति मातृख्ये । ११ । ३ ॥
 कलावर्धनी जातः सरोचिणो मनोः पुत्रविशेषः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ५ ।
 “ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः सरोचिषः ।
 विजयो मेघनन्दश्च प्रभावश्च महावलः ॥”)
 प्रभावजः, पुं, (प्रभावात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) शक्तिविशेषः । प्रभावो वीर्याधिक्यं
 तज्जातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ प्रभुत्व-
 साधकत्वात् दृष्टकोषी प्रभुशक्तिः । इति भरतः ॥
 (प्रभावजाते, वि । यथा,—
 “रसादिसां यत् कर्मे विशिष्टं तत् प्रभावजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रभावान्, [त] चि, (प्रभा अख्यस्येति । प्रभा +
 मतुप् मस्य वः ।) प्रभायुक्तः । प्रभाशब्दा-
 दख्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 प्रभावती, स्त्री, (प्रभावत् + ङीप् ।) मालिनाम-
 कीनविंशतृताहंजाता । गङ्गायां वीणा । इति
 हेमचन्द्रः । २ । २०३ ॥ ज्योदशाक्षरशब्दः ।
 यथा, श्रुतबोधे । १ । २ ।
 “यस्यां प्रिये ! प्रथमकमचरद्वयं
 तुर्यमथा गुरु नवमं दृष्टान्तिमम् ।
 सान्धं भवेद्यतिरपि चेद्दृशुगग्रहेः
 सालस्यतामन्दतद्वते ! प्रभावती ॥”
 (सूर्यपत्नी । यथा, महाभारते । ५ । ११७ । ८
 “रमे स तस्यां राजर्षिः प्रभाववर्ध्या यथा रविः ॥”
 कुमारानुचरमाहगणविशेषः । यथा, तत्रैव ।
 ६ । ४६ । ३ ।
 “प्रभावती विशालाक्षी यजिता गोनक्षी तथा ॥”
 वचनाभासुरस्य कन्या । सा तु प्रद्युम्नेन विवा-
 हिता । यथा, हरिवंशे । १४८ । ४२ ।
 “तस्यास्ति कन्यारत्नं हि ज्यैष्ठ्यातिशयं शुभम् ।
 नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती ॥”
 अङ्गेश्वरचिन्मयस्य स्वनामस्मात् भाष्या ।
 यथा, महाभारते । १३ । ४२ । ८ ।
 “तस्या हि भगिनी तात ! ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती ।
 भाष्या चिन्मयस्यास्य बभूवाङ्गेश्वरस्य च ॥”)
 प्रभावः, पुं, (प्रभावते यः वः । प्र + भा + अच् ।)
 वसुभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । ६६ । १८ ।
 “प्रबोधश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टापिति स्मृताः ॥”
 प्र + भा + भावे घञ् ।) प्रलटकथनञ्च ॥
 प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति । प्र + भास् +
 अच् ।) सोमतीर्थम् । इति निकाहशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ५६—५७ ।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! प्रभावं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र सन्निहितो निजं स्वयमेव हुताशनः ।
 देवतानां सुखं वीर ! ज्वलनोऽनिकसारयिः ॥

प्रभृतं

तस्मिंस्तोत्रे नरः क्षात्रा मुचिः प्रयतमानः ।
 अविद्योमातिरात्राभ्यां यत्नं प्राप्नोति मानवः ॥
 जैनगणादिप्रविष्टः । इति जैनचक्रः । १।३२॥
 (वसुभेदः । यथा, मातुल्ये । ५।२२ ।
 “प्रभृतं प्रभासं वसुभेदौ प्रकीर्तिताः ॥”)
 प्रभृतः, पुं. (प्र + भृ + क्त.) चरन्वहन्ती ।
 तत्पर्यायः । अर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ।
 २।८।३६ ॥ आननः ४ मदकलः ५ । इति
 राजनिर्घण्टः । (यथा, रामायणे । २।१५।४६ ।
 “ततो महाभयमस्तीधराभं
 प्रभितममङ्गुलमवधत्तम् ।
 रामोपवाहं वचिरं ददर्श
 शृङ्गुल्यं नागसुदयकायम् ॥”
 तथा च महाभारते । ७।२७।२० ।
 “यथा नलवर्गं क्रुद्धः प्रभितः घटिहायनः ।
 नृदुर्गोवातद्वदयस्तः पार्थोऽनृदुर्गनाचमन्व ॥”)
 प्रहृष्टमेवविशिष्टे, वि० । (यथा, ऋतुसंहारे । १।५ ।
 “प्रभितवैदूर्यमिमेस्तृणाङ्गुरैः
 समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलेः ॥”)
 प्रभृतः, पुं. (प्रभवतीति । प्र + भू + क्त.) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (शिवः । यथा, महा-
 भारते । १३।१७।३१ ।
 “हरश्च हरिणाचक्ष सन्भूतहरः प्रभृतः ॥”)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
 धरणिः ॥
 प्रभृतः, वि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “विप्रसंभ्यो
 कृतं ज्ञायाम् ॥” ३।२।१०० । इति दुः ।)
 अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३
 पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६ नायकः ७
 नेता ८ परिहृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः ।
 ३।१।११ ॥ पालकः १२ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५।१७ ।
 “न कर्तुं न कर्माणि लोकास्त्यजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वाभावस्तु प्रवर्तते ॥”)
 निष्ठः । इति धरणिः ॥ शक्तः । इति नानार्थ-
 रत्नमाला । (यथा, कुमारः । ३।४० ।
 “आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”
 अष्टः । यथा, मनी । १०।३ ।
 “वैष्णव्यात् प्रकृतिभेदात् नित्यमस्य च धार-
 णान् ।
 संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥”)
 प्रभृता, स्त्री. (प्रभोभाषः । प्रभृ + तल्.) प्रभृ-
 तम् । ऐश्वर्यम् । इति हज्जायुधः । ७।१०० ॥
 प्रभृभक्तः, पुं. (प्रभोभक्तः ।) उत्तमघोटकः । यथा,
 “प्रभृभक्ता भक्तिनाच कुलीनेषु कुलोत्कटाः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 खान्धुरक्ते, वि. यथा, नागव्यसंघे ।
 “ब्रह्माशी सत्यसमुद्रः सुनिद्रः प्रोद्यतेनः ।
 प्रभृभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्यः वट् सुनो गुणाः ॥”
 प्रभृतं, वि. (प्र + भू + क्त.) प्रचुरम् । इत्य-
 मरः । ३।१६३ ॥ (यथा, कलाविकासे । १।६।

प्रमथः

“तथाभूदभिभूतप्रभृतमायानिकायशतधूर्तः ।
 सकलकलानिलयानां धुर्यः श्रीमलदेवायः ॥”)
 उन्नतम् । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ भूतम् ।
 उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रभृणुः, वि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “आजि-
 ष्यन् गन्तुः ॥” ३।१।१३६ । इति गन्तुः ।)
 चमः । शक्तः । इति जैनचक्रः । ३।१५५ ॥
 प्रभृति, य. (प्र + भृ + क्त.) तदादिः । यथा,
 “ततःप्रभृति पितरः पिङ्गसंज्ञान्ते वेभिरे ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 प्रभेदः, पुं. (प्र + भिद् + क्त.) भेदः । तत्-
 पर्यायः । प्रकारः २ विशेषः ३ भिदा ४
 अन्तरम् ५ । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते
 निदानस्थाने १० अध्याये ।
 “पित्तात्मको हृत्तमतिर्वरदाहपाक-
 स्फोटप्रभेदवहुलः क्षतजप्रकाशः ॥”
 स्फोटनम् । यथा, रघुः । ३।३७ ।
 “बभूव तेनातिनरां सुदुःखः
 कटप्रभेदेन करोव पार्थिवः ॥”)
 प्रभृष्टकं, स्त्री. (प्र + भृष्ट + क्त.) ततः स्वार्थं
 कृत् । शिखालम्बिताम् । चङ्गानो लम्बमान-
 मात्यम् । इत्यमरभरतौ । २।६।१२५ ॥
 प्रमत्तः, वि. (प्रमाद्यति स्मृति । प्र + मद् + गत्य-
 र्थेति क्त. । नध्यात्येति नत्वाभावः ।) प्रमादी ।
 अगवधानतायुक्तः । यथा,—
 “मत्तं प्रमत्तसूक्तं सुप्तं बालं क्षयं जडम् ।
 प्रमत्तं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्यायः ॥
 “मत्तं मत्तादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उन्नतं
 यद्वतादिना । जडं अयुदमम् । प्रमत्तं शरणा-
 गतम् । विरथं भयरथम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥
 अपरप्रमत्तो यथा,—
 “सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 स च राज्ञा नाज्ञानयतिव्यः । यथा,—
 “मत्तोन्मत्तप्रमत्ताभेदत्वात्ताज्ञानयेन्नृपः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 प्रमथः, पुं. (प्रमथतीति । प्र + मथ् + क्त.)
 घोटकः । शिवपारिवर्धः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ स च घटत्रिंशत्कोटिसंख्यकः । यथा,
 “घटत्रिंशत् सहस्राणि प्रमथा द्विजसत्तमाः ।
 तत्रैकं सहस्राणि भागे षोडश संस्थिताः ॥
 नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमङ्किताः ।
 ते सर्वे सकलैश्वर्ययुक्ता ध्यानपरायणाः ॥
 योगिनो महमातुसर्वेद्भमाङ्गारवर्णिताः ।
 सीधपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः ॥”
 पराः ॥
 न ते परियुद्धं रामं काङ्क्षन्ति क्व कदाचन ।
 संसारविमुखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः ॥
 ध्यानावसं महादेवं परिवर्ष्य धृतव्रताः ।
 ज्ञाना परिवर्ष्य रक्षा तिष्ठन्ति विगतकमाः ॥
 यदेव परमं व्योतिस्त्वयव्ययमिकापतिः ।

प्रमथः

तदेव ते पारिवर्धः सर्वे संवेद्यन्ति तम् ।
 ते षोडश समाख्याताः कोटयो ये धृतव्रताः ।
 सिंहयात्रादिसारूपा अणिमादिसमायुताः ॥३॥
 अपरे कामिनः शम्भोः सुनर्मसचिवाः स्मृताः ।
 विविचरूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमङ्किताः ॥
 हरस्य तुल्या रूपेण विशदा वृषभध्वजाः ।
 उमासहस्ररूपाभिः प्रमथाभिः समागताः ॥
 विविचमाख्याभरणा दिव्यसंगमभूषणाः ।
 उमासहायं क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूषिताः ।
 प्रह्वारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः ॥३॥
 अर्द्धनारीश्वराचार्ये अर्द्धनारीश्वरं हरम् ।
 अनुयानि महाभागास्तुल्यारूपा हरस्य ये ॥
 उमासहायो हि यदा रमते क्व सुखं हरः ।
 अर्द्धनारीश्वरीरास्तु हारपाणा भवन्ति ते ॥
 आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति निवृत्तः ।
 ध्यानस्थं परिचर्यन्ति सलिलादिभिरौश्वरम् ॥
 गानाशस्त्रधराः शम्भोगेनास्तु प्रमथाः स्मृताः ।
 प्रमथन्ति च युद्धे युधमानान्महाबलान् ।
 ते वै महाबलाः शूराः संख्या नवकोटयः ॥३॥
 अपरे गायनास्तालन्दरूपधरादिभिः ।
 श्रवन्ति वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ॥
 नानारूपधरास्तै वै संख्या कोटयास्तथा ।
 सततं चानुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम् ॥
 सर्वे मायाविनः शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः ।
 सर्वे सर्वत्र सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥
 सुहृन्तान् सर्वसुवनं गत्वा यान्ति पुनः पुनः ।
 अणिमादिकैश्चर्ययुक्तास्तै वै महाबलाः ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमङ्किताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते विद्विषे सदा ॥
 तेषां संख्या चैककोटिके सर्वे बलवन्तराः ।
 कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
 विजयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
 च ।
 अनुयुजन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥
 विघ्नोच्च सततं हन्ति योगिणां प्रयतात्मनान् ।
 घटत्रिंशत् कोटयश्चैते हरस्य सकला गणाः ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवार्थे सत्सुव्रता इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिम् ।
 स्वयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतोऽकरोन ॥
 तच्छीकरात्मनो जातास्तन्नेषां बहुरूपता ।
 क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूरसत्त्वैरिमान् गणान् ॥
 वराहस्य हृतेत्येवं यतः प्रोक्तं कपर्दिना ।
 तनस्ते क्रूरकर्मणः प्रतापाच्च भयङ्कराः ॥
 न सदा क्रूरकर्मणि ते कुर्वन्ति महौजसः ।
 दृष्टिमात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च कार्यतः ॥
 प्रक्तं जलं तथा पुण्यं पक्वं मूलं तथैव च ।
 निवेदिताणि भुञ्जन्ति वनपर्वतसागुगु ॥
 आकृतापि च शृजन्ति पक्वं पुण्यादिकं यतः ।
 भवेद्गंस्य यज्ञोर्म्यं तद्भोगास्ते महौजसः ॥
 आमिषं नापि चात्रन्ति हिला चैवचतुर्दशीम् ।
 तन्नामिषं हरो मुहूर्ते चतुर्दशीं मधौ रुदा ॥

प्रश्ना

प्रश्ना

तुप्रसाददर्शिनश्च । तेषामेव ह्युच्यते योमात् यद-
चनं तत् प्रमायम् । अप्रमायं पुनर्मतोक्त-
मस्मिन्नेतदुदाहरणमिति ।” इति चरके
विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) सत्प्रसादी ।
(प्र + मा + भावे क्यट् ।) इयता । चेतुः ।
(प्रमिञोतीति । प्र + मा + कर्त्तरि ल्युः ।)
प्रमाता । इति मेदिनी । छे. ११ । प्रमा ।

प्रमाथी

इति शब्दरत्नावली । निरुद्धीवैकल्यवानयं
शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्तुतयः प्रमाण-
मिच्छादि । प्रमायाः करणम् । न्याये तु प्रमाया-
नुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि । इत्यत्र बहु-
वचनान्तोऽपि । (यथा, मनी । २ । १३ ।
“अर्थकामेव्यक्तानां धर्मेष्टानं विधीयते ।
धर्मं निश्चायमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।”
वेदान्तसारे च । “वेदान्तो नाम उपतिष्ठत्
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकरूपादीनि च ।”
“उपनिषद्भ्यो ब्रह्मात्मिकसाक्षात्कारविषयः ।
सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमाकरूपायाः
करणभूता ।” इति विश्वनोदरज्ञनीटीका ।)
प्रमाववाधितार्थकः, पुं, (प्रमायेन वाधितः अर्थो
यस्य । ततः कप् ।) तर्कविशेषः । तस्य ज्ञ-
यम् । आत्माभयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गत्वम् । स
द्विविधः । आभिप्रायकः विषयपरिशोधकश्च ।
तत्राद्यो यथा । धूमो यदि वह्निभित्तिरौ
स्वाप्तदा वह्निगन्धो न स्यात् । द्वितीयस्तु पर्वतो
यदि निर्बह्निः स्वाप्तदा निर्धूमः स्यात् । इति
तर्कजगदीशे ।
प्रमातामहः, पुं, (प्रमातो मातामहस्तस्यापि
जनकत्वादिति । प्रादिसमासः ।) मातामह-
पिता । यथा, अमरे ।
“पितामहः पित्रापिता तन्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहादौवं सपिच्छास्तु सनाभयः ।”
प्रमातामही, स्त्री, (प्रमाता मातामही ।) प्रमाता-
महपत्नी । इति स्त्रुतिः ।
प्रमाथः, पुं, (प्र + मथ् + भावे च् ।) प्रम-
थनम् । नञात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य
भूमौ पेषणम् । यथा, महाभारते । ४ ।
१२ । २७ ।
“क्षतप्रतिकर्ते चिन्वेर्वाहुभिश्च सुप्रहृष्टैः ।
सन्निपातावधत्ते च प्रमाथोन्नायनेक्षया ।”
अस्य टीकायां नीलकण्ठेन मन्त्रशास्त्रात् एत-
त्क्षयसुहृतम् । यथा,—
“निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ।”
कुमारस्थानुचरभेदः । यथा, महाभारते । ८ ।
४५ । २६ ।
“ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमाभूमौ ।
उन्नाय च प्रमाथ च महावीर्यौ महादुःखी ।”
शिवपारिवर्तप्रमथगणः । यथा, हरिवंशे ।
१७८ । ५३ ।
“ते प्रदीप्तप्रहरणा दैवदानवराक्षसाः ।
प्रमाथगणस्तुत्याश्च प्रायुध्यन् कण्ठमन्थयन् ।”
प्रमाथी, [नृ] जि, प्रपूर्वमथघातोः कर्त्तरि जिन् ।
घोक्नकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशीलः ।
देहेन्द्रियबीभक्ष इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ।
यथा,—
“यच्चरं हि मनः कथं । प्रमाथि वलवद्दृढम् ।”
अपि च ।
“इतिवाचि प्रमाथीनि हरति प्रथमं मनः ।”
इति श्रीभगवद्गीता ।

प्रमादः, पुं, (प्र + मद् + भावे + च् ।) अनव-
धानता । इत्यमरः । १ । ७ । १० । यथा,—
“कोमप्रमादविचारेः पुत्रयो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्कोमो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विचरेत् ।”
इति मातङ्गे नीतिसारे ११५ अध्यायः ।
प्रमादवान्, [तृ] जि, (प्रमादोऽव्यवस्थाजिन् वा ।
प्रमाद + मतुप् । मस्य वः ।) प्रमादयुक्तः । तत्-
पर्यायः । आत्मः २ असमीक्षकारी ३ खट्वा-
क्षुद्रः ४ । इति जटाधरः । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १३६ ।
“निद्रालुः क्रूरलज्जुश्चो नास्तिको वाचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तर्थास्तु तामसः ।”
प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽव्यवधानताव्यवस्था
इति । प्रमाद + टन् । टाप् ।) दूषिता कन्या ।
तत्पर्यायः । संवेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ।
प्रमादो, [नृ] जि, (प्रमादोऽव्यवस्थेति । प्रमाद +
इति ।) प्रमादविशेषः । अनवधानतायुक्तः ।
यदुक्तम् ।
“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना इताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादो स कथं न हन्यते
यः संवतं पञ्चभिरेव पञ्च ।”
प्रमापणं, स्त्री, (प्र + मी ण हिंसायाम् + णार्थे
णिच् + भावे लुट् ।) मारणम् । इत्यमरः ।
३ । ८ । ११२ । (यथा, मनुः । ११ । १४९ ।
“अस्थिमतास्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणं ।
पूर्वे चानस्थानस्थान्तु मूढहत्याव्रतचरेत् ।”
प्रमितः, जि, (प्र + मि + क्तः । यद्वा, प्र + मा +
क्तः । “द्व्यतिस्त्यतिमास्येति ।” ७ । ४ । ४० ।
इतीत्वम् ।) ज्ञातः । इति जटाधरः । (अल्प-
तमम् । इति विजयरचितः । यथा, निदाने
अर्थोऽरोगाधिकारे ।
“प्रमिताख्याशनं तीक्ष्णं मदां मेधुनसेवनम् ।”
परिमितम् । यथा, दृष्टवर्णनायाम् । १०४ । ३७ ।
“प्रमिताचराणि वदन् ।”
प्रमितः, स्त्री, (प्र + मा वा मि + क्तन् ।) प्रमा ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ।
प्रमीदः, जि, (प्र + मिह संचने + क्तः ।) घनः ।
नृजितः । इति मेदिनी । टि, = । (यथा,—
“त्वग्दोषिणा प्रमीदानीं क्षिप्वाभिष्यन्दितं हि-
बाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शूलमपि वातविकारिणाम् ।”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशेऽध्याये ।)
प्रमीतः, जि, (प्र + मी ण हिंसायाम् + क्तः ।)
क्षतः । यद्वायंक्षतपशुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ।
प्रमीका, स्त्री, (प्रमीकनमिति । प्र + मीक संमी-
कने + “गुरोश्च हनः ।” ३ । ३ । १०३ । इत्यः ।
ततटाप् ।) तन्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १७५ ।
प्रमुखं, स्त्री, (प्रकटं मुखमारब्धः ।) तदालम् ।
तत्तुकावः । इति जिह्वाकशेषः । (समुच्चम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।

प्रमेहः

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
खीऽवस्थिताः प्रमुखे धारणाद्वाः ।”
प्रमुखः, पुं, (प्रकटं मुखं अयभागे यस्य ।)
पुत्रागच्छः । इति शब्दचन्द्रिका । सङ्ग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ।
प्रमुखः, जि, (प्रकटं मुखमारब्धं यस्य ।) प्रधा-
नम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ३८ ।
“ज्वलन्निर्वाग्निश्चास्तेन वासुकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेव मुनिराः पर्युपासते ।”
मेहः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ । (यथा,
हितोपदेशे । ३ । १२४ ।
“बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथाभ्यो महीपतेः ।”
प्रथमः । इति मेदिनी । खे, १० । (यथा,
महाभारते । २ । ६ । २ ।
“नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्ज्यो मन्त्रात्मनः ।
समासीनः मुमुभिरे सह राजर्षिभिश्चापि ।”
मान्यः । इति शब्दरत्नावली ।
प्रमुखः, [टृ] जि, (प्रकटास्तु प्रीतिर्यस्य ।) हृष्टः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ । (प्रकटा हृदिति
विग्रहे प्रकटानन्दे, स्त्री । यथा, महाभारते ।
१४ । ७ । ६ ।
“श्रुत्वा तु पार्थिवस्तैस्तु सवर्णः प्रमुखं गतः ।”
प्रमुदितः, जि, (प्र + मुद् + क्तः । “उदुपधा-
दिति ।” १ । २ । २१ । इति पक्षे कित् ।)
हृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ । (यथा,
देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।
“वाङ्मयहो हरिरथोक्त इवातिक्रामं
प्रादादिति प्रमुदितः पुत्रवः पुरावः ।”
प्रमेहः, पुं, (प्रकर्षेण मेहति चरति बीभादिरने-
नेति । प्र + मिह चरणे + करणे च् ।)
रोगविशेषः । तत्पर्यायः । मेहः २ मूत्रदोषः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः । बहुवचनता ४ । इति
हिमचन्द्रः । ३ । १३४ । अस्य निदानम् ।
“आस्यासुखं सप्रमुखं दधीनि
पान्थीदकानपरसाः पर्याधि ।
नवान्नपानं गुद्वैलतश्च
प्रमेहहेतुः कषणश्च सन्मम् ।” ७ ।
अस्य सम्प्रतिषेधा,—
“मेदश्च मांसश्च शरीरकश्च
कोदं कफो वल्लिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् वसुदीर्घसुखै-
स्नानेन पित्तं परिदूष्य चापि ।” ७ ।
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
“बीजेषु दोषैश्चलक्ष्य घातुन्
सन्दूष्य मेहान् कुर्वतेऽनिकञ्च ।” ७ ।
तस्य कषणादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् ।
“साध्याः कफोत्था दृष्ट पित्तजाः वा
याप्या न साध्याः पचनाच्चतुष्काः ।
समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वा-
न्महाज्वलाश्च यथाक्रमेण ।
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेहोऽसुक्राण्युवसाज्वीकाः ।

प्रमेहः

मज्जा रसौजः पिशितश्च दूष्याः
प्रमेहो विप्रतिरेव मेहाः ॥ * ॥

तस्य पूर्वैरूपम् ।
“दन्तादीनां मलादालं प्रायूपं पाणिपादयोः ।
दाहश्चिक्कयता देहे ढट् स्नाह्वाश्च जायते ॥
सामान्यं जलं तेषां प्रभूताविलम्बता ।
दोषदूष्या विशेषेण तत्संयोगविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कथ्यते ॥ * ॥
क्रमेण कफजानां दृश्यानां लक्षणानि ।
“अच्छं बहुवितं शीतं निर्गन्धतृदकोपमम् ।
मेहस्तृदमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छलम् ॥
रसो रसमिवात्म्यं मधुरं चेष्टमेहतः ।
सान्नी भवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥
सुरामेही सुरातुल्यसुपम्यश्चमधोचनम् ।
संक्षुब्धलोमा पिष्टेन पिष्टवद्दुलं सितम् ॥
मुक्ताभं मुक्तामिश्रं वा मुक्तामेही प्रमेहति ।
मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥
शीतमेही सुबहुषो मधुरं भृशशीतलम् ।
शून्यैः शून्यैः शून्यैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
जालातन्मुतं मूत्रं जालामेहेन पिच्छलम् ॥”
क्रमेण पित्तजानां वृक्षां लक्षणानि ।
“गन्धवर्णरसस्यैः सारेण चारतोयवत् ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसौनिभम् ।
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रावन्निभं दहनं ॥
विषं माज्जिमेहेन मज्जिहासललोपमम् ।
विस्मृत्यं सजवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥ * ॥
क्रमेण वातजानां चतुर्णां लक्षणानि ।
“वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयन्मृदुः ।
मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जामेही सुहृर्मृदुः ॥
कषायं मधुरं रुचं चौद्रमेहं वदेद्वधः ।
हृत्ती मत्त दवाजसं मूत्रं वेगविवर्णितम् ।
सलसीकं विषहृष्टं हस्तिमेही प्रमेहति ॥ * ॥
कफजादिभेदेन तेषामुपद्रवाः ।
“अविपाकोऽरुचिच्छर्दिनिदानाग्रः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥
वस्तिमेहनयोस्तोदो सुष्कावदरणं च्वरः ।
दाहस्तृष्णात्मिका मूच्छा विड्भेदाः पित्तजन्म-
नाम् ॥
वातजानासुदावर्णः कम्पच्चद्वयहलोत्ताः ।
मूलमुद्भिद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥”
अरिष्टलक्षणम् ।
“यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रकृतमेव च ।
पिङ्कापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
जातः प्रमेहो मधुमेहिनी वा
न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ * ॥
सर्वं एव प्रमेहास्तु कारेणाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥
मधुमेहे मधुसमं जायते स किञ्चिद्विधा ।
कुष्ठे धातुचयादौ दोषाहतपथेऽथवा ॥
आहतो दोषजिह्वा निबोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ॥

प्रमेहः

जीवः क्षयात् क्षयात् पूर्णो भजते लक्ष्-
साध्यताम् ॥

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहास्तु मातृग्याश्च तनोरतः ॥ * ॥
प्रमेहिनी यदा मूत्रमनाविलम्बपिच्छलम् ।
विषदं तित्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥”
इति माधवकरः ॥
अस्य दशविधपिङ्काः पिङ्काश्चन्द्रे द्रव्याः ॥
अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।
“श्यामाकक्रोदोद्दाला गंधूमचणकावटी ।
कुलत्याः कथिता भोज्ये पुराणा मेहिनां हिताः ॥
यवान्नविलतिर्मुद्राः शालयः वटिकाक्षया ।
तथा तित्कानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षियो
नृगाः ॥
उद्दालो वनकोद्रवः ॥ * ॥
प्रमेहो गुडदुग्धाभ्यतेजतक्रसुराः सदा ।
अन्धेक्षुरसपिष्टान्नूपमांसानि वर्जयेत् ॥ * ॥
सुक्ताहरीतकौलोधः कटुफलेन हतं हृतम् ।
पीतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहृत्तुकम् ॥ * ॥
पटोलनिम्बामलकान्तरानां
पिबेत् कषायं मधुना समेतम् ।
उशीरकोशार्जुनचन्दनानां
तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेही ॥ * ॥
पाठाशरीषदुःस्वशांजातितित्तककिंशुकैः ।
कपित्थस्य भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥
पाठादिभिः सहितस्य कपित्थस्य काथम् ।
गुड्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् ॥
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धान्याः समाक्षिकः ॥
मधुना चैकलं चर्ममथवाभ्रजतूद्रवम् ।
लोहजं वाभयोत्थं वा लिह्यान्मेहनित्तये ॥ * ॥
चन्द्रप्रभावचामुस्ताभूनिम्बसुरदारवः ।
हरिद्रातिविषा दार्क्यं पिप्पलीमूत्रचिचकम् ॥
त्रिटृदन्ती पत्रकश्च त्वगेला वंशलोचना ।
प्रलेकं कर्ममात्राणि कुर्यादेतानि बहुमान् ॥
धान्यकं त्रिकला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमाक्षिकं योषं द्वौ चार्गौ लवणत्रयम् ॥
रतानि टङ्कमात्राणि संयुक्तीयान् एयक् एयक् ।
द्विकर्षहतलोहं स्यात्तुष्कधां सितान् भवेत् ॥
शिलाजलवृक्षकं स्यादहो कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्षाया गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभानिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विप्रतिं मेहान् लक्ष्मणविवधं तथा ॥
चतस्रश्चाभ्यङ्गीस्तदन्त्रावातांस्तथोदरा ।
अखट्टिं पाण्डुरोगं कामजाश्च हलीमकम् ॥
कासं श्वासं तथा कुष्ठमपिमान्मरौचकम् ।
वानपित्तकफशोथं वल्गा दृष्ट्या रसायनी ॥
समारोध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकामिमाम् ।
प्राप्तवाञ्छन्मया यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा ख्यता ॥
चन्द्रप्रभाकतूर इति लोके । योषं त्रिकटुं द्वौ
चारी सर्जिकायवचारौ । लवणत्रयम् । सेत्सव
रचकश्चापि विडङ्गं लवणत्रयमिति चन्द्र-
प्रभादिर्वटिका ॥ * ॥

प्रमेहः

प्रमेहपिङ्कानां प्राक् कार्यं रक्तविमोचनम् ।
पाटनश्च विपकानां ततो ब्रह्मविधिः ख्यतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सकारणपूर्वैरूपसन्निपात्यक्षयोपद्रवश्च ।
यथा,—
“निदोषकोपननिमित्ता विप्रतिप्रमेहविकारा-
स्वापरेऽपरिसङ्गीयाः । तच्च यथा निदोषप्रकोप-
प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथाशुभ्याख्यास्यामः ।
इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां
विधातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा
ह्येते यथो निदानादिविशेषाः परस्परं नाशु-
वध्नन्त्ययथाप्रकर्षादवलीयोषो वाशुवध्नन्ति न
तदा विकाराभिनिर्वृतिः । चिराद्वाप्यभिनिर्व-
र्तन्ते तन्वो भवन्त्ययवाप्ययथोक्तसर्वजिह्वा
विषय्येण विपरीता इति सर्वविकारविधात-
भावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वर्तिहेतुवत्तः ।
तच्च इमे निदानादि विशेषाः श्रेष्ठनिमित्तानां
प्रमेहाणामाश्चभिनिर्वृत्तिकरास्तद्वयथा ज्ञाय-
नकयवचीनकोद्दानकनेषधील्लटसुकुल्लकमहा-
ब्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेगमति-
प्रसाधनोपयोगः । तथा सर्पिष्ठातां नवहरण-
मावस्त्रपानां ग्राह्यान्पौदकानां मांसानां शाक-
तिलपल्लपिष्टान्नपायसलक्ष्मणरविषोषीक्षुविका-
राणां चौरमन्दकदधिरवमधुरतस्यप्रायाया-
सुपयोगो न्वाद्यायामवर्जनस्त्रप्रययनासन-
प्रसङ्गो यच्च किञ्चिदधिरग्योऽपि श्रेष्ठमेही
मूत्रसङ्गननः सन्तः सनिदानविशेषः ।
बहुद्रवश्रेष्ठा दोषविशेषः बहुवन्धं मेदः मांसश्च
शरीरकंदः मुक्तं शोषितश्च वसामप्यालसीका
रसचोत्रः सङ्घाता इति दूष्यविशेषाः ।
ज्याणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते
चिप्रं श्रेष्ठाप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्यात् ।
स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विह्वलं लभते ।
शरीरशोथित्यात् स विषर्पे शरीरे मेदसेवा-
हितो मिथोभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहु-
बन्धत्वान्मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयि-
ष्ठत्वात् स मेदसा मिथोभावं गच्छन् दूषयत्येत-
द्विजतत्वात् स विह्वलो दुष्टेन मेदसोपहितः
शरीरकंदमांसाभ्यां संवर्गं गच्छति । कंद-
मांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात् स मांसे मांस
प्रदोषात् पूतिमांसपिङ्काः शराविका कच्छपि-
काद्याः सङ्गनयत्प्रकृतिभूतत्वात् शरीरकंदं
पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिश्रमयति । मूत्रवहानां
सांतसां बहुवन्धप्रभवानां मेदःकंदोपहि-
तानि गुरुणि सुखान्यासाद्य प्रतिबध्यति । ततः
स्थेयं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृति-
भूतत्वात् ।
शरीरकंदस्तु श्रेष्ठमेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राद्ये
मूत्रत्वमापद्यमानः श्रेष्ठिकैरेभिर्दशभिर्गोषेप-
द्व्यते वैषम्यहानिद्विह्वलसुक्तोद्दयथा चेतशीन
मूर्तपिच्छिनाश्चक्षिगुग्गुमधुरान्प्रसाधमर्ह-
स्त्राज येन गुणैरेकानेकेन वा भूयस्करतुप-

प्रमेहः

कथ्यते । तल्लभाख्यं गौखं नामविशेषं प्राप्नोति ।
ते तु खल्विमे दशप्रमेहा नाम विशेषण
भवन्ति । तथा उदकमेहश्चेत्पुरालिकारमेहश्च
सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च मुक्तमेहश्च मुक्त-
मेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शून्यमेहश्च
लाघावमेहश्चेति ।

तै दशप्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानत्वात्
कफस्य प्रधान्यात् समानक्रियत्वाच्च ।”

“उष्णान्नवर्णचारकटुकालीकौर्धभोजनोपसेवि-
नक्षयातितीक्ष्णतपासिष्यन्नापन्नमक्रोधविषमा-
हारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्थेव क्षिप्रं
पित्तं प्रकोपमापद्यते ।

तत् प्रकुपितं तत्रैवायुपूर्व्यां प्रमेहानिमान् घट-
तिप्रमभिनिर्वर्त्यति । तेषामपि च पित्तगुण-
विशेषण नामविशेषाः । तद्वयथा, — चारप्रमेहश्च
कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मण्डहा-
मेहश्च हारिद्रमेहश्चेति तै घट्भिरेव चारान्न-
जवनकटुकविभोक्तैः पित्तगुणैः पूर्ववत् सम-
न्विताः । सर्व एव ते साध्याः मन्दहृदोषमेदः-
स्थानत्वात् । विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ।”

“कटुककषायतिक्तवज्रजघ्नीतथवायव्यः याम-
वमन-विरेचनान्नापन-शरीरविरेचनानियोग
श्चान्दरान्नशुनाभिषासातपोद्वेगशोकक्रोधाति-
तिसैकजागरणविषमशरीरान्धासानुपसेवमानस्य
तथात्मकशरीरस्थेव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितस्तथात्मकं शरीरे विसर्पन्
यदा वसामादाय मूत्रवह्निं सोतांसि प्रति-
पद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्त्यति ॥ * ॥
यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवह्निं वाकर्षति तदा मज्ज-
मेहमभिनिर्वर्त्यति ॥ * ॥ यदा लघीका मूत्रा-
शयेऽभिवहन् मूत्रमनुवह्निं सोतायति । लघी-
कातिवहुत्वादिक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्याति-
मज्जप्रवृत्तिसङ्गं करोति । तदा स मज्ज इव
गजः चरत्यजसं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिनमा-
चलते ॥ * ॥ योजः पुनर्मधुरस्वभावं तदौ-
ष्णादायुः कषायलेनाभिसंलब्ध मूत्राशयेऽभि-
वहति तदा मधुमेहं करोति ॥ * ॥

तानिमां चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्याना-
चक्षते । महाव्यधिकत्वादिप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्
तेषामपि च पूर्ववत् गुणविशेषण नामविशेषाः ।
तद्वयथा, — वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च
मधुमेहश्चेति ।”

“अयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्त्य-
त्यन्त इमानि पूर्ववत्पाणि दर्शयन्ति । तद-
वयथा, — जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ते कर-
पादयोः सुप्रतां दाहः सुखतालुकच्छोषं
पिपासाजालस्यं मज्जकाये कायच्छिद्रेषूपदं
परिदाहं सुप्रतां चाङ्गेषु घट्पदपिपीलिकाभिः
शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं
शरीरगन्धं निद्रा तन्नाश्च सर्वकालमिति ।

उपपन्नस्तु खलु प्रमेहानां हृद्यातीसारज्वर-
राजनीर्ज्वरादौ चकारापाकाः पतिमां चपिडका

प्रयत्नः

अलज्जीविदध्यादवच तत् प्रसङ्गाद्भवति ।
तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपक्रमनैर्यथा
सुपपादयेच्चिकित्सेदिति ।” इति चरके निदान-
स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षणं तुच्यतेऽनयेति । प्र +
सृच् + कृट् + ङीप् ।) गवाक्षी । गोकुम्भा ।
इति जटाधरः ॥ प्रहृष्टमोचनकर्त्तरि, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ५० ।

“महाश्वमे वसेद्वाचिं सर्वपापप्रमोचने ॥”)
प्रमोदः, पुं, (प्र + सुट् हर्ष + भावे घञ् ।) हर्षः ।
इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, देवीभाग
वते । ४ । २४ । ५५ ।

“उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं
दत्त्वा पुनर्विरहजं किञ्च दुःखभारम् ।
त्वं क्रीडसे सुजलितैः खलु तैर्विहारै-
र्नोचेत् कथं मम सुताप्रतिवृथा स्यात् ॥”
आमोदः । स तु गन्धविशेषः । यथा, भाग-
वते । २ । ६ । २ ।

“अश्विनोरोषधीनाश्च घ्राणो मोदप्रमोदयोः ॥”
“मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोः घ्राणो-
क्तियं परमायनम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ५० । ११ ।

“विहङ्गः शरीरो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥”
स्कन्दानुचरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ४५ । ६३ ।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको धुनकस्तथा ॥”)
प्रमोदितः, पुं, (प्र + सुट् हर्ष + क्तः । “उद्गुपथा-
दिति ।” १ । २ । २१ । इति किदभावः ।
प्रमोदोऽस्य जातः इति तारकादित्वात् इतच्
वा ।) कुर्वरः । इति शब्दमाणा ॥ प्रमोदयुजः,
त्रि ॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति । प्र + सुट् +
णिच् + णिनिः । ङीप् ।) जिङ्गिनीट्टः । इति
भावप्रकाशः ॥ प्रहृष्टहर्षयुक्ता च ॥

प्रमोचि, स्त्री, (प्रमोचति तापसादीन् प्रति
गच्छतीति । प्र + कृच् गती + कृच् । टाप् ।)
असुरोविशेषः । यथा, गारुडे ६० अध्याये ।

“तत्र तस्मात्तदीमध्यान् ससुप्तस्थौ मनोरमा ।
प्रमोचि नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराक्षराः ॥”

प्रयत्नः, त्रि, (प्र + यत् + क्तः । यदा, प्रयतते
धर्माद्यर्थमिति । प्र + यत् + अच् ।) पवित्रः ।
इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥ (यथा, मनुः । २ ।
१८३ ।

“ब्रह्मचार्यादरेज्जैतं सहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥”
नम्रः । इति रामायणटीकायां रामानुजः ॥
यथा, रामायणे । १ । २ । २४ ।

“वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्वयतः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यै परमविक्रितः ॥”
प्रयत्नविशेषे च ।)

प्रयत्नः, पुं, (प्र + यत् यत्न + “यजयाचयतविक्ष-
प्रच्छरचो नह् ।” ३ । ३ । ६० । इति नह् ।)
प्रहृष्टयत्नः । (यथा, मनुः । ७ । ६८ ।

प्रयागः

“ब्रह्मा च सर्वं तत्त्वेन परराजपिकीर्तितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीक्षयेत् ॥”
न्यायमते स च त्रिविधः । यथा, —

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारकम् ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥
चिकीर्षां क्षतिसाधोऽष्टसाधनत्वमतिशया ।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
निवृत्तिस्तु भवेद्देहादिदृष्टसाधनताधियः ।
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीक्ष्णियो भवेत् ॥
शरीरे प्राणसञ्चारे कारकं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
इति भावापरिच्छेदः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।

“प्रयत्नस्तु पलावाप्रेषापादोऽतिविराजितः ॥”)

प्रयत्नवान्, [त] त्रि, (प्रयत्नोऽव्ययस्येति । प्रयत्न
+ मत्तुप् । मत्तु वः ।) प्रहृष्टयत्नविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । प्रतियत्नः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयत्नं, त्रि, (प्र + यत् प्रयत्ने + क्तः ।) इत्यच्तु-
ष्पत्तादिना द्रव्येण प्रयत्नसुसंस्कृतवज्जनादि ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

प्रयागः, पुं, (प्रहृष्टो यागो यच्च । यच्च यज्ञः प्रकर्षणं
भवतीत्यर्थः ।) तीर्थमेदः । (प्रहृष्टो यागः ।)
यज्ञः । (प्रहृष्टो यागाः यज्ञा यस्य यज्ञाद्वा ।)
इन्द्रः । अश्वः । इति मेदिनी । गी, ४१ ॥ * ॥
अथ प्रयागमाहात्म्यम् ।

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः प्रयागं नृपिष्यतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्विनीचराः ॥
लोकपालाश्च सिद्धाश्च निरताः पितरस्तथा ।
सगन्तुमारप्रसुखास्तथैव च महर्षयः ॥
तथा नागाः सुपर्णाश्च जिह्वाश्च क्रतवस्तथा ।
गन्धर्वाश्चरसश्चैव सरितः सागरास्तथा ॥
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरावृतः ।
तत्र त्रीण्यधिककुलानि तयोर्मध्ये तु जायवी ॥
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विभृता ॥
यसुना गङ्गाया सर्वा सङ्गता लोकभाविनी ।
गङ्गायसुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्तुतम् ॥
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थान्वयो विदुः ।
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कल्याणतराशुभौ ॥
तीर्थं भोगवनी चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो महामते ॥
प्रजापतिसुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्द्विषास्तथा चक्रधराः सदा ॥
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु कृतम् ॥
प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विज्ञाः ॥
अवणात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ।
नृत्तिकालभगाहापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स महद्दामोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्तुलना ।
दत्तं तत्र खल्वपि महद्भवति कृतम् ॥
न वेदवचनात्तात् । न लोकवचनादपि ।
मतिरनुक्रम्य याति प्रयागमरुतं प्रति ॥

प्रयागः

इष्टतोर्ध्वसहस्राणि वटिकोन्मत्तथापराः ।
तेषां सान्निध्यमचैव कीर्तितं कृतगन्धनम् ।
यत् पुण्यं त्रिषु लोकेषु वेदविद्यासु यत् फलम् ।
ज्ञातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायतुनसङ्गमे ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे १२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“पुत्रकामः प्रयागे हि ज्ञायात् पुण्ये सिताचिते ।
ववकामः पुराश्रमः ज्ञातो ह्यथ द्विजोत्तमः ।
धनदस्य निधीन् सर्वान् तस्मान्नहार मायया ।
नारायणो नरेभ्यै वर्षाणामयुतं पुरा ।
अनाहारः प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यसुत्तमम् ।
विद्विष्य साधका यानि प्रयागेऽस्मिन् द्विजो-
त्तमः ॥”

इति पाद्मेत्तरखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

“भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमनं फलम् ।
नृताणां का गतिस्तत्र ज्ञातानामपि किं फलम् ।
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रह्म तेषां किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तस्मै ब्रूहि नमोऽस्तु ते ।
मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स ! या चेष्टा यच्च तत्
फलम् ।

पृष्ठा महर्षिभिः सन्धक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ।
यच्च ज्ञात्वा दिवं यानि ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यच्च ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ।
बहुमन्यानि तीर्थानि सर्वपापहराणि च ।
कथितुं नेह शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ।
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्थेऽहं कीर्तनम् ।
वटिर्धन्विषहस्राणि यस्या रक्षन्ति जाङ्गवीम् ।
यसुनां रक्षति सदा सविता सन्निवाहनः ।
प्रयागस्य विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ।
मङ्गलं रक्षति हरिः सर्वदेवैश्च सम्मितम् ।
अयोधं रक्षते निव्यं भूतपाणिर्महेश्वरः ।
स्थानं रक्षन्ति वे देवाः सर्वे पापहरं शुभम् ।
सकर्मभाटता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ।
स्वल्पमक्षतरं पापं यदा तस्य नराधिप ! ।
प्रयागं करमायस्य सर्वमायाति संक्षयम् ।
दर्शनस्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
नृत्तिकालभवाहापि नरः पापात् प्रमुच्यते ।
यच्चकुलानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाङ्गवी ।
प्रयागं विशतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
यो जवानां सहस्रेषु गङ्गां यः करते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम् ।
कीर्तनाश्रयते पापात् ब्रह्मा भद्राणि पश्यति ।
आश्रितो यदि वा क्षीनः कुलो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायतुनमासाद्य त्वर्जत् प्राणान् प्रयत्नतः ।
दीपकाच्चवर्षाभिर्विमानैर्भाङ्गुवर्णिभिः ।
इष्टितान् लभते कामान् वदन्ति सुनिपुणवाः ।
सर्वरक्षमयैर्हिर्गानाञ्च जसमाकुलैः ।
बराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदन्ते शुभलक्षणेः ।
गीतवादिर्नर्तकैः प्रसुतः प्रतिगुह्यते ।

प्रयागः

यावत् करते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ।
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीयकर्मा नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णे सङ्गृहे जायते कुले ।
तदेव करते तीर्थे करवातश्च गच्छति ।
देशस्थो यदि वारस्ये विदेशे यदि वा गृहे ।
प्रयागं करमायस्य यस्तु प्राणान् परिभ्रजेत् ।
नक्षत्रोक्तमवाप्नोति वदन्ति सुनिपुणवाः ।
सर्वकामफलं दद्यात् मही यच्च हिरण्यवी ।
नृपयो सुनयः सिद्धास्तत्र लोके च गच्छति ।
क्षीयहस्राकुले रथ्ये मन्दाकिन्याकटे शुभे ।
मोदते सुनिभिः साहं स्वकृतेनेह कर्मणा ।
सिद्धचारुगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतैः ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपप्रतिभवेत् ।
अतः शुभानि कर्माणि चिन्तयमानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः ।
कर्मणा मनसा वाचा सत्यधर्मेप्रतिष्ठितः ।
गङ्गायतुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ।
सुवर्णमणिसुक्ता वा तथैवान्यत् प्रतिगृहम् ।
स्वकार्ये पिष्टकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्वनमश्रुते ।
अतस्तीर्थे न गृहीयात् पुण्येऽन्यतनेषु च ।
कपिलां पाटलाभासु यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्दूरोमाणि तस्या वै सन्ति गात्रेषु सत्तमः ।
तावद्दर्वसहस्राणि सङ्गोके महीयते ॥”

इति कौर्मे प्रयागमाहात्म्ये २३ अध्यायः ॥ * ॥

तत्र सुकनविधिर्यथा,—

“गङ्गायां भास्करश्चैव मातापित्रोर्गुरौ नृते ।
आधाने सोमपात्रे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”
इति स्तुतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करश्चैव प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।
“केशानां यावती संख्या द्विजानां जाङ्गवीजले ।
तावद्दर्वसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”
प्रयागे क्षीयामपि सुकनं न तु केशानां द्वाङ्गुल-
च्छेदेनमात्रम् । यथा,—

“केशमूलमुपाश्रित्य सर्वपापानि हेहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थक्षानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥”
प्रयागे सुकनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करश्चैव सुकनं यो न कारयेत् ।
स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

प्रयागभयः, पुं, (प्रयागात् प्रकृत्यागकारिणनात्
विभेति सप्तदपरियहणकृत्येति । भी + अच् ।)
इन्द्रः । इति शब्दरत्नमाला ।

प्रयागं, क्ली, (प्र + या + कृट् । णत्वम् ।) गमनम् ।
इति जलानुषः । २ । २८७ । यथा,—
“उद्घाटितनवहारे पङ्करे विहगोऽनिलः ।
यतिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयागे विस्मयः कुतः ॥”

इत्युद्धटः ।

तत्पर्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ व्रथा ४
अभिनयानम् ५ प्रयागकम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ४५३ । अथ राज्ञां युद्धादिप्रयागे

प्रयुतं

वर्षनीयाणि यथा । भेदीनिलनः १ भूतलः २
नक्षत्राणि ३ नरभः ४ दृक् ५ भवः ६ हृत् ७
७ वक्षिक् = शकटम् ८ दृक् ९ । इति अवि-
कल्पजता ।

प्रयातः, पुं, (प्रकर्षेण यातः । प्र + या + कर्त्तरि
क्तः ।) सौप्तिकः । भृगुः । इति हेमचन्द्रः ।
गते, चि । (क्षी, भावे क्तः । गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथा, हृद्योमङ्गल्याम्

“मया क्षेपितः कालियेयं कुबर्त्तं
सुजङ्ग ! प्रयातं हतं वागराय ॥”

प्रयासः, पुं, (प्र + यस् + णच् ।) नीचाक्षः । इत्य-
मरः । १ । २ । २३ । महाभ्यहेतोर्वाग्यादिषु
जनानामादरातिशये तुकाधरखाधिक्यम् । इति
केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । नृत्वाधिक्य-
हेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति केचित् ।
इति भरतः ।

प्रयासः, पुं, (प्र + यस् प्रयत्ने + भावे णच् ।)
प्रयत्नः । तत्पर्यायः । अमः २ क्रमः ३ क्षेपः ४
परिभ्रमः ५ आयासः ६ आयामः ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३४ । (यथा, हृद्योगप्रदीपि-
कायाम् । १ । १५ ।

“अथाहारः प्रयासश्च प्रजयो नियमयहः ।

जनसङ्गश्च लौक्यश्च ब्रह्मभियोगो विनश्यति ॥”

प्रयुक्तं, चि, (प्र + युज् + क्तः ।) प्रकर्षेण युक्तम् ।
यथा,—

“गुणप्रयुक्ताः परमर्मेभेदिनः

शरा इवावशभवा भवन्ति हि ।

तथाविधा ये तु विमुहवशजा

व्रजन्ति चापा इव तैः तिनन्वताम् ॥”

इत्युद्धटः ।

प्रकृतसमाधियुक्तम् । प्रकृतसंयोगविशिष्टम् ।
प्रकृतनिन्दायुक्तम् । प्रकृतसंयमविशिष्टम् ।
प्रपूर्व्युगधात्वर्थदर्शनम् । हेतोर् ली । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
कार्यभावः किञ्चलसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रश्मिः ।

प्रयुक्तिः, क्ली, प्रयोजनम् । प्रपूर्व्युगधातोर्भावे
क्तिः (क्तित्) । यथा,—

“तदय्यो दृक्लो भाव्यो प्रवीरं पुत्रकाम्यति ।

नृदस्य राजमातङ्गा इति न ह्युः प्रयुक्तयः ॥”

इति प्राचः ।

(प्रयोगः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५१ । = ।

“युवां यज्ञैः प्रथमा मोभिरक्षत नृतावाना
मनसो न प्रयुक्तिह ॥”

“प्रयुक्तिह प्रयोगेयः ॥” इति तद्वाक्ये व्याख्यः ।)

प्रयुतं, क्ली, (प्रकर्षेण युतम् ।) नियतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५१७ । (दृष्टान्तसंख्या । “एक
दृष्टान्तसहस्रादुत्तमं प्रयुतकोटयः क्रमशः ।”
इति जीषावती । यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १८ ।

“बहूनीह सहस्राणि प्रयुताण्युद्धानि च ।

अश्वकान्येव संख्यातुं पञ्चगानां तपोधन ! ॥”

प्रयोज

प्रयुक्तार्थः, पुं, (प्रयुक्तः अर्थो यस्य सः) प्रत्युत्-
क्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमा-
नाथः । १ । २ । २६ ।

प्रयोक्ता, [क्] पुं, (प्रयुक्ततीति । प्र + युज् +
ङ्) उत्तमर्थः । यथा,—

‘उत्तमर्थाधमर्थौ प्रयोक्तृषाहकौ क्रमात् ॥’

इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

त्रि, प्रयोगकर्ता । (यथा रघुः । ५ । ५७ ।

“समो ह्यनं नाम सखे ! ममाक्षं

प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

नाम्यर्थादन्त्रं यतः प्रयोक्तृ-

नचारिहिंसा विजयश्च ह्यसौ ॥”

अनुष्ठाता । यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रयास्ति

महाकृतोर्विभजितः प्रयोक्ता ॥”

नियोगकर्ता । यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ६२ ।

“परदारामिहर्तारः परदारामिहर्षिणः ।

परदारप्रयोक्तारस्तो वै निरयगामिनः ॥”

नाख्याचार्यः । यथा, रघुः । १८ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः

सञ्जघर्षं सङ्गं मित्रसन्निधौ ॥”

प्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + भावकर्मणादौ यथा-
ययं वज्) कार्मणम् । वशीकरणम् ।

प्रयुक्तिः । (यथा, रघुः । २ । ४२ ।

“प्रत्यङ्गवौचैरनिमिषुप्रयोगे

तत्पूर्वभङ्गं वितथप्रयत्नः ॥”)

निर्देशनम् । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥ (यथा,
प्रचदश्याम् । ६ । ४३ ।

“स्वयमात्मोति पर्यायस्तेन लोके तयोः सङ्गः ।
प्रयोगो नास्त्वतः स्वत्वमात्मत्वज्ञानवारकम् ॥”

घोटकः । इति शब्दमाला ॥ (सामाख्युपा-
यानुष्ठानम् । यथा, माघे । ११ । ६ ।

“क्षयशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा-
नुदधिमहति राज्ञे काव्यवदुर्विगाहे ॥”

अभिनयः । यथा, रघुः । १८ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः

सञ्जघर्षं सङ्गं मित्रसन्निधौ ॥”

हृद्ये कष्टदानम् । स तु धनप्राप्त्युपायेषु अन्य-
तमः । यथा, मनुः । १० । ११५ ।

“सप्त वित्तानामा धर्म्या दायो लाभः कथो जयः
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद एव च ॥”)

प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य) ।
प्रधानप्रयोगानुसूलं प्रयोजनानुष्ठानम् । तत्-

पर्यायः । प्रत्युत्क्रमः । २ । इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥

प्रयोगी, [न] त्रि, (प्रयोगोऽख्येति । प्रयोग +
“अत इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति इतिः) ।

प्रयोगशुक्तः । (यथा, अमरे । २ । ७ । २० ।

“समूहः परिचाय्योपचाय्यावली प्रयोगिणः ॥”)

प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुज्जति प्रेरयति कार्यादौ
कृत्वादीति । प्र + युज् + क्त) प्रयोग-

कर्ता । नियोगकर्ता । कृतकतयोजकौ कर्ता

प्ररोहः

इति रुपप्रव्याकरणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ६ । ११८ ।

“यान् द्रोहभौकन् सभाष्य संविमेजि ययस्तरः
तस्य तत्तनयोऽष्टेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥”

नियन्ता । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“यातातपो वयिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”)

प्रयोजनं, क्तौ, (प्रयुज्यते इति । प्र + युज् + क्त) ।
कार्यम् । (प्रयुज्यतेऽनेनेति । प्र + युज् + क्त + क्

ञ्चुट्) । हेतुः । इति मेदिनी । मे, १८३ ॥ यथा,

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कल्पचित्

यावत् प्रयोजनं मोक्षं तावत् केन प्रपद्यते ॥

सिद्धार्यं सिद्धसम्बन्धं चोतुं चोता प्रवर्तते ।

अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”

इति प्राचः ॥

(‘प्रयोजनश्च द्विविधं मुख्यं गौणश्च । तत्र

अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम्

अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् ।

तत्राद्यं मुख्यं तद्गो गो दुःखाभावश्च । द्वितीयं

तदुपकारि शयनभोजनादि । तस्य मुख्यप्रयो-

जनैश्चैव जगत्या इच्छाया विषयत्वात्तथा-

त्वम् ॥” इति मुक्तिवादे गदाधरः ॥ उद्देशः । यथा

“अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदयमारभ्यन्त

चारम्भाः । यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽह-

मात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः परिहरि-

ष्यामि कथं न मामकालमृत्युः प्रसहेति ॥”

इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रयोज्यः, त्रि, (प्र + युज् + क्त) । ‘प्रयोज्य-

नियोज्यौ शब्दार्थः’ ७ । ३ । ६८ । इति निपा-

तनात् साधुः । प्रयोक्तुं शक्यः । इति मुग्ध-

बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५८ ।

“वाक् चैव मधुरा श्रद्धा प्रयोज्या धर्म-

मिच्छता ॥”)

मूलधने, क्तौ ॥

प्रकटः, पुं, (प्ररोहत्येति । प्र + रुह् + क्तः) ।

जठरम् । इति मेदिनी । टे, ८॥ (कचित् जठ-

ठोऽपि पाठः ॥)

प्रकटः, त्रि, (प्र + रुह् + क्तः) । बहूमूलः ।

इति मेदिनी । टे, ८॥ (यथा भागवते । ४ ।

१३ । १ ।

“प्रकटभावो भगवत्पुण्ये

प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥”)

जातः । (यथा, रघुः । १३ । ६ ।

“नाभिप्रकटाम्बुद्वहसनेन

संस्तुयमानः प्रथमेन धात्रा ॥”)

प्रहृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + क्त) ।

अहुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा,

कुमारः । ५ । ६० ।

“दृष्टेषु सख्या कृतजकासु स्वयं

फलं तपःसाधिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहामिषुखोऽपि दृश्यते

मनोरथोऽस्माः शशिमौलिसंश्रयः ॥”

प्रलम्बा

नन्दीहृष्टः । तत्पर्यायो यथा,—

“नन्दीहृष्टोऽख्यमेदः प्ररोहो गजपादपः ।

काशीहृष्टः अयतः क्षीरी च स्वाहनस्थितिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलपितः, त्रि, प्रपूर्वखण्डातोः कर्मणि क्तः ।

कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकसुगन्धाम्बितधिया
बभौ वेदेहीति प्रतिपदमुदन्तु प्रलपितम् ॥”

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्ब्यते इति । प्र + लम्ब् + क्त) ।

अतिदीर्घत्वादेव तथात्वम् ।) देत्यभेदः । स च

दनुपुनः मनुष्यवधः । यथा,—

“एकाच कष्टभोऽरिष्टः प्रलम्बनरको तथा ।

इन्द्रवाधनकेयी च पुरः गङ्गोऽथ धेनुकः ॥

गवेष्टिको गवाक्षश्च तासकेतुश्च वीर्यवान् ।

एते मनुष्यवध्यास्तु दनोः पुत्रान्धयाः कृताः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा, भागवते

१० स्कन्धे १८ । अध्याये ।

“तत्रोपाङ्गय गोपालान् कृष्णः प्राह विहार-

वित् ॥

हे गोपा विहरिष्यामो इन्दीभूय यथायथम् ॥

तत्र चक्रुः परिहृदौ गोपा रामजनार्दनौ ।

कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥

आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाङ्मवाङ्कलज्जवाः ।

यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”

“उवाच कृष्णो भगवान् औदामानं पराजितः ।

हृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥

अविषङ्गं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।

वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहन्तः परम् ॥

“अथागतकृतिरभयो रिपुं बलौ

विहाय सार्धमिव हरन्तमात्मनः ।

रुषाङ्गनश्चिरसि दृढेन मुष्टिना

सुराधिपो गिरिमिव वज्ररहसा ॥

स चाहतः सपदि विशेषं मस्तको

मुखाहमन् रुधिरमपकृतोऽसुरः ।

महारवं व्यसुरपतत् समीरयन्

गिरिर्यथा मघवत चायुधाहतः ॥”)

वपुषः । प्रयोधरः । सतापुरः । शाखा । चार-

भेदः । (भावे वज्) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी ।

वे १३ ॥ (देशविशेषः । यथा, रामायणे २ । ८ । १२ ।

“न्यस्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।

निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मासिनीम् ॥”

लम्बमाने, चि । यथा, महाभारते १ । १८ । ५ । १० ।

“गूढोन्नरांसान् भुजगेन्द्रभोग-

प्रलम्बबाहून् पुत्रधरवीरान् ॥”)

प्रलम्बजः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन् + क्तः ।

बलरामः इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

प्रलम्बाभित्, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप्

बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रलम्बाण्डः, पुं, (प्रलम्बो लम्बमानः अण्डो यस्य) ।

दीर्घाण्डकोषविशिष्टः । तत्पर्यायः । पुष्करः २

इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥

प्रलयः

प्रलम्बितः, चि, प्रपूर्वसम्बन्धातोः कर्त्तरि क्तः ॥
प्रकर्षेण लम्बितमात्मादिः ॥
प्रलयः, पुं, (प्रलीयते लीयते जगदस्मिन्निति ।
प्र + ली + “एरच्” ३।३।५६। इत्यच् ।)
प्रलयः । तत्पर्यायः । संवत्सः २ कल्पः ३
क्षयः ४ कल्पान्तः ५ । इत्यमरः । १।४।२२ ॥
लयः ६ संचयः ७ विलयः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसञ्चरः १० । स
च नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदेन
चतुर्धा । यथा,—

कूर्म उवाच ।

“नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकी तथा ।
चतुर्धा यं पुराणैः स्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥” *
नित्यो यथा,—

“योऽयं संहृष्टते नूनं नित्यं लोके क्षयन्निव ।
नित्यं संकीर्तते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥”
नैमित्तिको यथा,—

“ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भवि-
ष्यति ।

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनोषिभिः ॥”
प्राकृतो यथा,—

“महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संचयम् ।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥”
आत्यन्तिको यथा,—

“ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरिहृजैः ॥
आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः ॥” *
नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

“नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः ॥
चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसञ्चर ।

आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपदे प्रजापतिः ॥
ततो भवत्यनाहृष्टस्त्रीषा सा शतवार्षिकी ।

भूतक्षयकरी घोरा सर्वभूतभयङ्करी ॥
ततो यान्यल्पसाराणि शस्यानि पृथिवीतले ।

तानि चाप्ये प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।

असञ्चरश्च भवति पिबन्नश्चो गभस्तिभिः ॥
ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यब्धु महार्णवे ।

तेनाहारेण ते सूर्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि ॥
तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्या भूत्वा चतुर्दिशम् ।

चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति शिखिना यथा ।
व्याप्नुवन्त्येते विप्रास्तु ह्येषाश्च रश्मिभिः ।

दौष्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः ।
ते सूर्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।

खं समाहृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुध्वराम् ॥
ततस्तत्तां प्रतापेन दह्यमाना वसुध्वरा ।

साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निम्नैश्च समपद्यत ॥
दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समाहृतः ।

अधश्चोर्ध्वं तिर्यक् च समाहृत्य सहस्रगः ॥
सूर्याग्निना प्रसृष्टानां संहृष्टानां परस्परम् ।

एकत्वमुपजातानामेकज्वालो भवत् प्रभुः ।
सर्वलोकप्रणशय सोऽग्निर्भूत्वात्मकुण्डलो ।

प्रलयः

चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्दहत्यात्मतेजसा ॥
ततः प्रलीने सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निर्धूया निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठे प्रकाशते ॥
अश्वरौशमिवाभाति सर्वमापुरितं जगत् ।
सर्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥
पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै ॥
द्वीपाश्च पर्वताश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् ।
तान् सर्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः
प्रभुः ॥

समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत्

ततः सव्यर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महास्तथा ।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः ॥

स दग्ध्वा पृथिवीन्द्वौ रसातलमशोषयत् ।
अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्ध्वं दहिष्यति ॥

योजनानां शतानोह सहस्राण्ययुतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः सव्यर्त्तकस्य च ॥

गन्धर्वींश्च पिशाचांश्च सयस्वारगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः ॥

भूर्लोकश्च भुवर्लोकं स्वर्लोकश्च तथा महः ।
दहेदृशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् ॥

व्युष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्यग्गूर्ध्वमथाग्निना ।
तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः ॥

अयोर्दहन्निभं सर्वं तदेवैकं प्रकाशते ।
ततो गजकुलोद्वादाः स्तनितैः समलङ्कृताः ॥

उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ।
केचिन्नौलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ।

धन्ववर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः ।
केचिद्रुद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये चारसन्निभाः ।

तथा कर्णवर्णाभा भिन्नाक्षरनिभास्तथा ॥
इन्द्रगोपनिभाः केचिद्वरितालनिभास्तथा ।

काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पर्वतमङ्गाशाः केचिद्वज्रकुलोपमाः ।

कूटागारनिभास्तथान्ये केचिन्मनकुलादृहाः ॥
बहुरुपा घोररुपा घोरस्वरनिनादिनः ।

तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्तं जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः

सप्तधा संहृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्यतः ॥
ततस्तं जलदा वर्षं वर्षन्तीह हिमोच्चवत् ।

सुधारमशिवं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तन तदात्यर्थमभ्यसा पृथ्यते किल ।

अद्रिस्तं जोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥
नष्टे चाग्नौ वर्षं शतैः पयादा जलसन्धवाः ।

प्रावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिखेपैः ॥
धाराभिः पूरयन्तोदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।

उद्यन्तः सर्गलोचय वेला इव महोदधेः ॥
साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जले संक्षायते शनैः ।

आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमात्रं पु तिष्ठति ॥
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमात्रं पु तिष्ठति ॥

प्रलयः

पुनः पतति तद्भूमौ पृथ्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
ततः समुद्राः स्नां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नैश्च-
पर्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्यु निमज्जति ॥
तस्मिन्नेवार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
योगनिद्रां समाख्याय शनैः देवः प्रजापतिः ॥
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः ।
वराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः ॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवान्महा-
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सात्त्विकेष्वथ कल्पो माहात्म्यमखिलं हरिः ।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः ।

सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः ॥
अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिषदः ।

ध्यानन्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ॥
आराध्य गिरिशं यज्ञात् याति तत्परमं पदम् ।

सोऽहं सत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्त्रयम् ॥
एकार्णवे जगत्स्मिन् योगनिद्रां ब्रजामि तु ।

मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः ॥
जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योमचक्षुषा ।

अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवः प्रभवो विदुः ॥
सहस्रचरणः त्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम्
प्रोक्षणी च सुवर्षेव सोमो हृतमयोऽस्म्यहम् ।

संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः ॥
वेदवेद्यः प्रभुर्गोमा गोपतिर्ब्रह्मणो सुष्ठुम् ।

अनन्तस्तारका योगी गतिर्मतिमतां वरः ॥
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्तिः सनातनः ।

चित्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्भोजमथामृतम् ॥
माता पिता महादेवो मन्त्रो ह्यन्यत्र विद्यते ॥

आदित्यवर्णा भुवनस्य गोमा
नारायणः पूरुषो योगमूर्तिः ।

मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति ॥” * ॥

प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा,—
कूर्म उवाच ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
प्राकृतं प्रसमासेन शृणुष्व गदतो मम ॥

गतं परादहितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं
मतिम् ॥

आत्मन्यात्मानमावेक्ष्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदृशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥

तमाविश्य महादेवो भगवांश्चोललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भोषणं लोकमाश्रितः ॥

प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वा सौ बहुधा पुनः ।
निर्दहत्यखिलं लोकं समसप्तिसहस्रपृष्ठम् ॥

म दग्ध्वा सकलं सत्त्वं मन्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्याखिलदाहकः ॥

दग्धेऽप्येषदहेषु देवो गिरिवरात्मजा ।
एका सा साक्षिणः शशोऽस्तिष्ठतं वैदिको श्रुतिः

शिरःकपालैर्दवानां कृतसम्बरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥

प्रलयः

सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतिरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्राक्षिर्मेघाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानलकोचनः ।
त्रिशूली क्षतिवसनो योगमेश्वरमास्थितः ॥
पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वकम् ।
करोति ताण्डवं देवीमासीक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा मृत्यामृतं देवी भर्तुः परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाति मूलिनः ॥
स त्वक्ता ताण्डवरसं स्वेच्छेदेव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माण्डमण्डलम् ।
संस्थितेष्वेव देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरनेकैः पृथिवीं विलयं याति वारिषु ।
स वारितत्वं सगुणं वसते हव्यवाहनः ॥
तेजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ॥
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ।
इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ॥
वैकारिकं देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिषु ति सत्तमाः ॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो मरुति प्रलयं व्रजते ।
महान्तर्मेभिः सहितं ब्रह्माण्डममृतौजसम् ॥
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरटकमव्ययम् ।
एवं संक्षय्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ॥
नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ।
प्रधानपुंसोरजयोरेव संहार ईरितः ॥
महेश्वरश्चाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ।
गुणमायं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ॥
प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ॥
गोयते मुनिभिः साक्षी महानकः पितामहः ।
एव संहारकरणी शक्तिर्महेश्वरो ध्रुवा ॥
प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्दृढ इति श्रुतिः ।
योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानावन्त्यस्त्येतसाम् ।
आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातो ह शङ्करः ॥”

इति कौर्म्ये ॥४२॥४३॥ अध्यायो ॥ ३ ॥

आत्यन्तिकप्रलयाविस्तारो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं बधः
उत्पन्नज्ञानवेराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शरीरो मानसस्तथा
शरीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते श्रूयताश्च सः ॥
शरीरोगप्रतिश्यायश्चरशूलभगन्दरः ।
गुल्फार्शः खड्गयुग्मासच्छर्द्यादिभरनकधा ॥
तथाक्षीरोगातोसारकुष्ठाक्लामयसंघर्षकः ।
भियते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभवस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विविधः । तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरमराक्षसैः ।
सरोरुपाद्यैश्च मृणालैश्च जलैश्च चाधिभौतिकः ॥
शैतोष्णवातवर्षाण्यवैद्यतादिसमुद्भवः ।

प्रलयः

तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिर्भेदः ॥
तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
गर्भजमजराद्येषु स्थानेषु प्रभविव्यतः ॥
निरस्तातिशयाह्लादमुल्लासभावेकलक्षणा ।
भेषजं भगवत्यासिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तस्यास्यै यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तस्यासिद्धेतुज्ञानश्च कर्म्यं चोक्तं महामुने ! ॥
आगमोक्तं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
शब्दब्रह्माण्डमयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥
अव्यक्तम इवाज्ञानं दीपवच्चन्द्रयोद्भवम् ।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विषयं विवेकजम् ॥
मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम ! ।
तदेतच्छ्रूयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम ॥
हे ब्रह्मणो वेदितव्यं शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिमच्छति ॥
हे विद्ये वेदितव्ये वै इति वाद्यव्यणो श्रुतिः ।
परया त्वत्परप्राप्तिकृत्वेदादिमया परा ॥
यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।
अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ।
व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः ॥
तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्वर्यं मोक्षकाङ्क्षि-

णाम् ।

श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मनः ॥
एवंनिगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यन्नयमयम् ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज ! ।
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ॥
शुद्धं महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारण ॥
सर्वाणि तच्च भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
स्वाण्डिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामस्याख्या ज्ञानन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्बसन्त्यत्र च तानि यत् ।
घाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिर्विकार-

गुणश्च दोषाश्च मुने ! व्यतीतः ।

अतीतसर्वावरणाखिलात्मा

तेनास्तृतं यद्भवनान्तराणि ॥

समस्तकल्याणगुणात्मको हि

स्वशक्तिलेशाहतभूतसर्गः ।

इच्छामृहोताभिमतोऽददेहः

संसाधिताशेषजगद्विज्ञोऽसौ ॥

तेजोबलैश्वर्यमहान्वितश्च

स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।

परः पराणां सकला न यत्र

क्लंशादयः सन्ति परावरंशे ॥

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो-

ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

प्रलयः

सर्वेश्वरः सर्वदेवः सर्ववेत्ता

समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥

स ज्ञायते येन तदस्तदोषं

शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।

संदृश्यते चाप्यवगम्यते वा

तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रति-
सञ्चारो नाम ५ अध्यायः ॥ ३॥ अपि च ।

भारद उवाच ।

“कृतं वेत्ता ह्यपरञ्च कलिचेति चतुर्युगम् ।

दिव्यमेकयुगं च यं तस्य या वैकसमतिः ॥

मन्वन्तरान् तु तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश ।

स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः ॥

सा ब्रह्मरात्रौ राजेन्द्र ! तत्र श्रुतेऽम्बुजासनः ।

त्रयो लोकास्तदा राजन् लीयन्ते तन्निमित्ततः ॥

नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्यते ॥

एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम् ।

आयुः पूर्वपरार्धे तु परार्धे हे प्रकीर्त्तिते ॥

द्विपरार्धे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः ।

तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप ! ॥

लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते ! ।

अण्डकोपेऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः ॥

पूर्वकूपन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते ! ।

शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति ॥

दुर्भिक्षे निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधाहृताः ॥

परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ! ॥

समुद्रे च धरण्याश्च वृक्षेषु च लतासु च ।

देहे च यो रसस्तु हि रविर्हरति रश्मिभिः ॥

ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः ।

सङ्कर्षणमुखोऽप्यत्रो दहत्यनिलसारथिः ॥

सर्वं ब्रह्माण्डभाग्डं वै तत्कालोभगर्जितः ।

एवं दग्धं महाराज ! वज्रकाभ्यां समन्ततः ॥

दग्धः गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं सारवर्जितम् ।

प्रचण्डपवनो राजस्त्वतो वर्षशतं पुनः ॥

संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डचालयिष्यति ।

ततो भवा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः ॥

शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः ।

एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् ॥

भूमैर्गन्धगुणं राजन् ! असंख्यापः समन्ततः ।

गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्स्यते तदा ॥

तेजस्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते बलात् ।

ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात् ॥

तेजस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् ।

वायुर्हरति चण्डात्मा तेजःप्रलयमृच्छति ॥

आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह ।

समादत्ते महाराज ! अश्वरेऽयं प्रलीयते ॥

आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम् ।

अहङ्कारः समादत्तः नभस्स्मिन् प्रलीयते ॥

तेजसेऽपिन्द्रियाण्यङ्गदेवा वैकारिके तथा ।

अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥

अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः ।

असते तान् महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

प्रलेखः

न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरवर्धनः ।।
 आद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमध्ययम् ।।
 शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा ।
 इत्युक्तः प्रलयो राजन्! विश्वस्यास्य महामते ।।
 यद्योत्पत्तिर्क्रमेणास्य व्युत्क्रमेण सयस्तथा ॥”
 इति पाश्चेत्तर्गखण्डे ३८ अध्यायः ॥
 (सात्त्विकविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तत्त्व-
 चयं यथा, साहित्यदर्पणे । ३।१६७।
 “प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाश्चान्निराकृतिः ॥”)
 प्रलापः, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप् + भावे
 घञ् ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । निष्प्रयो-
 जनसुखस्तादिवचनम् । इत्यमरभरती । १।
 ६।१५ ॥ रोगाणां सुपसर्गोऽयम् ॥ (यथा,
 भावप्रकाशे ।
 “मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रलेकः सादनं भ्रमः
 उपद्रवा भवन्त्येते कृतिश्च रसशेषतः ॥”
 अस्य लक्षणं चिकित्सा च यथा,—
 स्वहेतुकुपिताहातादसम्बन्धविरयंकम् ।
 वचनं यकरो भूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥
 सतगरवरतिक्ता रेवताभोदतिक्ता
 नलदतुरगगन्धा भारती हारङ्गरा ।
 मलयजदशमूलौघपुष्पी सुपक्ता
 प्रलपनमपहृन्तुः पानतो नातिदूरात् ॥
 वरतिक्ताऽत्र पपटः नलदमुशीरं भारती ब्राह्मी
 हारङ्गरा द्राक्षा ।” इति भावप्रकाशस्य मध्य-
 खण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रलापहा, [न] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् +
 क्तिप् ।) कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः ।
 प्रलीन + तल् ।) प्रलयः । तत्पर्यायः । इन्द्रिय-
 स्वापः २ चेष्टानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रलेखः, पुं (प्रलिखते इति । प्र + लिख् + घञ् ।)
 व्यञ्जनविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । दम्भो-
 खत कोरमा इत्यादि पारस्यभाषा ॥ चिन्ता-
 मयी धृतः प्रलेखप्रकारो यथा,—
 “स्यूलानि मांसखण्डानि चालितानि च
 वारिणा ।
 ततस्ते हे विनिचिप्य द्रव्यां सञ्चालयन् पचेत् ॥
 तप्तं तत्र विनिचिप्य खावचं जलमल्पकम् ।
 पचेत् पटपटाग्रं तस्मिन् मांसे प्रकुर्वति ॥
 प्रचिपेद्दाडिमौनीरं बहुलेन पचेत् पुनः ।
 मांसपिण्डेषु सिद्धेषु देया शुण्ठी सजीरका ॥
 ततश्चोत्तार्य तन्मांसं धृत्वा कुर्यात् प्रलेखतः ॥
 प्रलेखं वाससा पूतं स्थापयेदग्न्यभाजने ॥
 हिङ्गुना धृतयुक्तेन धूपेन तच्च धूपयेत् ॥”
 गौडदेशीयप्रलेखतु ।
 “हिङ्गुद्रौघपूरेलासवपैः सम्भूतेन तु ।
 कुडिनामिषपिष्टेन तच्च दाडिमबीजतः ॥
 खोपणावेसवारश्च प्रलेखो गौडदेशजः ॥
 प्रलेखो रुचिदो वप्यः कफानिलरुजापहः ।
 संप्राप्तो पित्तघ्नः किञ्चिच्छिन्नाभानगदान्
 जयेत् ॥”

प्रवक्ता

पूर्वप्रलेखतु ।
 “मांसपूरणयोगेन क्रीडाकारं विधाय च ।
 स्निग्धं कृतं धृते चट्टं प्रलेखविधिना पचेत् ॥
 पूरणस्य प्रलेखोऽयं विज्ञेयो वातनाशनः ।
 अक्षान्तकारकश्चैव सुखवेरस्य हृद्गुरुः ॥”
 शुक्लवर्णः प्रलेखः ।
 “धृते वेसरधान्याकहिङ्गुहृदिसंयुते ।
 वस्त्रपूतेऽसंस्पृक्तं स्निग्धं मांसं विनिचिपेत् ॥”
 पीतवर्णस्तु ।
 “प्रलेखः पीतवर्णोऽपि कार्यः शुक्लप्रलेखवत् ।
 विशेषोऽयं हरिद्रायाः संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥”
 रक्तवर्णोऽपि ।
 “ततस्ते हे विनिचिप्यसंयुक्तं कासमर्दकम् ।
 धान्यकं खवणाजानीधौतं मांसञ्च तत् विपेत्
 ततोऽर्धस्फुटितं मांसं दाडिमौघीजसंयुते ।
 सम्पक्के चातिशुद्धे तत्र शण्ठीञ्च निचिपेत् ॥
 तत उत्तार्य वस्त्रं च नालयेद्दूषयेदपि ।
 रक्तवर्णप्रलेखस्य संसिद्धार्थं विनिचिपेत् ॥
 करमर्दं दाडिमस्य स्थाने शेषस्तु पूर्ववत् ॥”
 हरितवर्णस्तु ।
 “मिथिकाकासमर्दाक्षकक्षेन चलकारिते ।
 धृते मांसं विनिचिप्य पचेच्छुष्कप्रलेखवत् ॥
 सिद्धे च गालयेद्वस्त्रे कृत्वा वर्णप्रयोजनम् ।
 ताम्बूलं कटजफारं देयं हरितहेतुना ॥
 चरुचो रुचिदः सद्यो नानावर्णप्रसाधितः ।
 प्रलेखः कफघातघ्नः किञ्चित् पित्तकरो लघुः ॥”
 वटकप्रलेखोऽपि ।
 “माषस्य पिष्टिका सूक्ष्मा वेसवारिण मयुता ।
 बहुधा क्रियते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥
 आ विन्ध्यीफलाकारं लज्जुकावटकादिकम् ।
 शृङ्गाटकफलाकारं यथावद्विप्रकारजम् ॥
 कृत्वा हि बहुधाधारे स्वेदितं धृतभार्जितम् ।
 सवेसवारजे तत्रैव कथ्यते च मनोरमे ॥
 निचिप्य चालयेदीपदुत्तार्येलादिवासिते ।
 एवम्तु बहुधा कार्यो माषमुहप्रलेखकः ॥
 प्रलेखो वातजिह्वः शुक्रमांसप्रदो रसः ।
 प्रोषणः प्राणयुक्तानां शुक्रदः क्षीररेतसाम् ॥”
 मध्यप्रलेखस्तु ।
 “मांसप्रलेखवत्कार्यः प्रलेखो मक्षारसम्भवः ।
 आदौ तैले परं पक्वं सर्वमन्यस्तु पूर्ववत् ॥
 वर्णस्य करणे देयं पूर्वोक्तं द्रव्यकं हि यत् ।
 उच्चूलनं सुगन्धाय दातव्यं पूर्वसम्भवम् ॥
 मध्यखण्डप्रलेखस्तु ।
 “सम्यक् प्रचालितं मक्षारं वेसवारिण वेष्टितम्
 ततस्तैले विपेत् खण्डं हिङ्गुसंभवमिश्रितम् ।
 प्रलेखविधिवत् साध्यो मक्षारखण्डप्रलेखकः ॥”
 प्रवक्ता, [वृ] त्रि, प्रकर्षेण वक्ति यः (प्र +
 वच् + वृच् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—
 “जातिमात्रोपजीवो वा कामं स्वादुन्नाद्या-
 नुवः ।
 धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु युद्धः कदाचन ॥
 इति मत्स्ये ७ अध्यायः ॥

प्रवत्स्य

प्रवचनं, स्त्री, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच् +
 क्युट् वेदः । (यथा, चमरकोषे । २।७।१० ।
 “अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीतो गुरोस्तु यः ।
 सन्धानुषः समाहृतः सुत्वा त्वभिववे कृते ॥”
 वेदाङ्गम् । यथा, मनुः । २।१८४ ।
 “अध्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥”
 “प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थं एभिरिति प्रवचनान्य-
 ज्ञानि तेषु अध्याः वङ्गविदः ॥” इति तत्र कुङ्कु-
 मः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६८ ।
 “उवाच वेदांस्तुतो मन्त्रप्रवचनाचिन्तान् ॥”
 प्रवृष्टं वचनमिति कर्मधारयः । प्रवृष्टवाक्यम् ।
 इति मेदिनी । ने, १८१ ॥ (यथा, मुञ्जकोप-
 निषदि । ३।२।३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लब्धो
 न मेधया न बहुधा नृतेन ।
 येनैवैव हृद्यते तेन लब्ध-
 स्तस्यैव आत्मा विहृद्यते तन्मं काम् ॥”)
 प्रवचनीयः, त्रि, (प्रवक्ष्यतीति । प्र + वच् + “भक्ष्य-
 गेयप्रवचनीयेति ।” ३।४।६८ । इति कर्त्तरि
 ञनीयर ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र + वच्
 कर्मणि ञनीयर ।) प्रवाचः । इति मेदिनी
 ये १३२ ।
 प्रवणः, पुं, (प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति प्र
 गतो + वरणे क्युट्) चतुष्पदः इत्यमरः
 ३।१।५६ ।
 प्रवणः, त्रि, (प्रवतेऽनेति । प्र + अधिकरणे क्युट्
 क्रमनिबभूविः । (यथा, मनुः । ३ ।
 २०६ ।
 “दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥”
 उदरम् । प्रवणः । इति मेदिनी । ने, ५८८ ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । २३ । ८८ ।
 “धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सहस्रो-
 मया ।
 यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ॥”)
 आगतः । प्रगुणः । अणः । इति विश्वः ॥
 प्रुतः । स्निग्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३।४८ ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । ६।१।११ ।
 “प्रजास्ता प्रजाया खटावातुर्वर्ण्यवस्थितौ ।
 सम्यक्त्रासासमाचारप्रवणा मुनिसत्तमः ॥”)
 क्षीणः इति धरणिः ।
 प्रवत्स्यत्पत्तिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमि-
 ष्यन् पतिर्यस्याः । कप् ।) नायिकाभेदः ।
 अस्या लक्षणम् । यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशा-
 न्तरं यास्यत्येव सा अस्याश्चेष्टा । काकुवचन-
 कातरप्रेक्ष्यगमनविश्लेषदर्शननिर्वेदसन्ताप-
 सन्धोऽनिश्चासवासादयः ॥ मुग्धा प्रवत्स्य-
 त्पत्तिका यथा,—
 “प्राप्तेश्चरे किमपि जस्यति निर्गमाय
 चामोदरी वदनमानमयाचकार ।
 चाक्षी पुनर्भित्तमेत्य सतानि कुञ्च-
 मुक्ताक्षीकिसकसध्वनिमातताम् ॥ १ ॥

प्रवरः

मध्या प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“गन्तुं प्रिये ! वदति निःस्वमितं न दीर्घ-
मासीत् वा नयनयोज्ज्वलमाविरासौत् ।

आयुर्लिपिं पठितुमेष्यः परन्तु
भालस्थलीं किमु करः समुपाजगाम ॥” २॥

प्रौढा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“नायं सुवृत्तिः सुभ्रवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
स्तेनाहं विहिताञ्जलियदुपते । पृच्छामि सत्यं वद
ताम्बूलं कुसुमं पटोरमुदकं यदभ्युभिदीयते
तत् स्यादथ परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥” ३॥

परकीया प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“न्यस्तं पद्मगमूर्ध्नि पादयुगलं भक्तिविमुक्ता गुरो-
र्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हितोर्मया
दुष्कृतम् ।

अङ्गानां शतयातना नयनयोः कोपक्रमो रौरवः
कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि
प्रस्थिते ॥” ४॥

सामान्यप्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“मृदां प्रदेहि बलयाय भवद्विद्योग-
मासाय यास्यति वहिः सङ्गसा यदेतत् ।

इत्थं निगद्य विगमन्नयनास्वधारा
वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्वभर ॥” ५॥

इति रसमञ्जरी ॥

प्रवयणं, क्लौ. (प्रवीयन्तेनेति । प्र । अज गतौ
क्षपणे च + ल्यट् । “वा यौ ।” २ । ४ । ५० ।

इति वो । “कृत्यवः ।” ८ । ४ । २८ । इति
णत्वम् ।) प्रतीदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७॥

(प्र । वय गतौ । ल्यट् । प्रकर्षण गम-
नम् । इति कैचित् ॥)

प्रवयाः, [स्] त्रि, (प्रगतं वयो यस्य ।) ह्रस्वः ।
इत्यमरः २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १८ ।

“नृपतिः प्रकृतोरप्येक्षितुं

व्यवहारासनमादरे युवा ।

परिचेतुमुपासुधारणां

कुशपुत्रं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥”

पुराणः । इति निघण्टुः । ३ । २० ॥ यथा,
“ऋग्वेदे । २ । १० । ४ ।

“अथा यो विश्वा भुवनानि मज्जमनेशनकृत-
प्रवया अभ्यवर्धत ॥”)

प्रवरं, क्लौ. (प्रव्रियते इति । प्र + वृ + अप् ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ गोत्रम् । अष्टे,

त्रि । इति मेदिनी । १ । १७६ ॥ (यथा, मनुः ।
१० । २७ ।

एतं षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु ॥”)

प्रवरः, पुं, (प्र + वृ + अप् ।) सन्ततिः । इति
मेदिनी । १ । १७६ ॥ गोत्रप्रवर्तकमुनिव्याव-

र्तको मुनिगणः । तथा च यमदर्शनगोत्रस्य
प्रवराः यमदम्बोर्विशिष्टाः । भरद्वाजगोत्रस्य

भरद्वाजाङ्गिरसबाह्मस्यत्याः । विश्वामित्र-
गोत्रस्य विश्वामित्रमरौचिकीषिकाः । अचि-

प्रवर्त

गोत्रस्य चत्वार्येयशातातपाः । गौतमगोत्रस्य
गौतमवशिष्टबाह्मस्यत्याः । वशिष्टगोत्रस्य

वशिष्टः । केषाञ्चित् वशिष्टात्रिसाङ्गतयः ।
काश्यपगोत्रस्य काश्यपाक्षारनेध्रुवाः । अगस्त्य-

गोत्रस्य अगस्त्यदधीचिजैमिनयः । सौकासिन-
गोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसबाह्मस्यत्याक्षार-

नेध्रुवाः । मौडग्यगोत्रस्य मौडग्यवनभार्गव-
जामदग्न्याप्रवतः । पराशरगोत्रस्य पराशर-

शक्तिवशिष्टाः । बृहस्पतिगोत्रस्य बृहस्पतिकपिल-
पार्ष्ण्याः । काश्यपगोत्रस्य अश्वत्थदेवलदेव-

राजाः । विश्वामित्रगोत्रस्य विश्वामित्रकौरवाः ।
कौशिकगोत्रस्य कौशिकात्रिजमदग्नयः । कात्य-

यनगोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्टाः । आत्रेयगोत्रस्य
आत्रेयशातातपसांस्याः । काण्वगोत्रस्य काण्वा-

श्वत्यदेवनाः । कृष्णात्रेयगोत्रस्य कृष्णात्रेया-
त्रेयावासाः । साङ्गतिगोत्रस्य अत्र्याहारात्रि-

साङ्गतयः । कौण्डिन्यगोत्रस्य कौण्डिन्यस्ति-
मिककीक्षः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभ-

माण्ड्याः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरस-
वशिष्टबाह्मस्यत्याः । अनाहकासगोत्रस्य गार्ग्य-

गौतमवशिष्टाः । अत्र्यगोत्रस्य अत्र्यबलिसार-
स्वताः । जैमिनीगोत्रस्य जैमिन्यतथ्यसाङ्गतयः ।

हडिगोत्रस्य कुरुहडिङ्गिराहस्यत्याः ।
शाण्डिल्यगोत्रस्य शाण्डिल्यामितदेवलाः ।

वात्स्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः श्रीर्वच्यवनभार्गव-
जामदग्न्याप्रवतः । आलख्यायनगोत्रस्य आल-

ख्यायनशालङ्कायनशाकटायनाः । वयाघ्रपद्य-
गोत्रस्य माङ्गतिः । छतकौशिकगोत्रस्य कुशिक-

कौशिकछतकौशिकाः । केषाञ्चित् कुशिक-
कौशिकबभ्रुनाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-

वशिष्टाः । काण्वायनगोत्रस्य काण्वायनाङ्गिरस-
बाह्मस्यत्यभरद्वाजाजमीढाः । वासुकिगोत्रस्य

अक्षोभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौत-
माक्षराङ्गिरसबाह्मस्यत्यनेध्रुवाः । केषाञ्चित्

गौतमाङ्गिरसावासाः । शुनकगोत्रस्य शुनक-
शीनकट्टसमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः

श्रीर्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्रवतः । इति
धनञ्जयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः, पुं, (प्रवृज्यते निःसिध्यते हविरादिक-
मस्मिन्निति । प्र । वृज् + अधिकरणे घञ् ।)

होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,
हरिवंश । ४१ । ३४ ।

“दक्षिणाहृदयो यागो महासत्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठकचकः प्रवर्गावर्तभूषणः ॥”

प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ।)
प्रवर्तकः, त्रि, (प्रवर्तयतीति । प्र + वृत् + णिच् +

शुल् ।) प्रवर्तनकारी । प्रवर्तजनकः । यथा,
“प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चादनां

निवर्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् ।
ततश्च विद्वां नहि चादनास्ति सा

प्रवर्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥”
इति संक्षेपशारीरकम् ॥

प्रवह

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।

“प्रथमं पठिताः वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।
हिंसामयास्ते पठिताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ॥”

प्रयोजकः । यथा, भागवते । ८ । १० । ४ ।

“धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्तकः ।

यज्ञभुग् वासुदेवांश्च स्मृतिमार्गातिनाशनः ॥”)
प्रवर्तनं, क्लौ. (प्र + वृत् + णिच् + ल्यट् ।)

प्रवृत्तिः । यथा,—

“तेऽन्यैर्वान्तं समग्रान्ति परोत्सर्गश्च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्तनम् ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

आरम्भः । यथा,—

“मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंश्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्तनम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्रवर्तना, क्लौ. (प्र + वृत् + णिच् + युच् ।) प्रवृत्ति-
प्रेरणम् । यथा, नैषधे । २ । ६१ ।

“अथवा भवतः प्रवर्तना

न कथं पिष्टमियं पिनष्टि न ।

स्वत एव सतां परार्थता

ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥”

प्रवर्तितः, त्रि, (प्र + वृत् + णिच् + क्तः ।) जातः ।
यथा, रघुवंश । ५ । ३७ ।

“रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं

तथैव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”

प्रवर्द्धनं, क्लौ. प्रपूर्ववृद्धधातोर्भावे अनट् (ल्यट् ।)
विवर्द्धनम् । कर्त्तृरि(त्य)चनप्रत्यये, वृद्धिकारकं,

त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“रुक्मांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तिपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ॥”)

प्रवहः, त्रि, (प्रवर्हति प्रवर्हते इति । प्र + वृह् +
अच् ।) प्रधानम् । अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ।

प्रवलाको, पुं भुजङ्गः । चित्रमखलकः । इति
विश्वः ॥

प्रवहः, पुं, (प्र + वृह् + भावे + अच् ।) वृह-
नगरादेर्वृद्धिर्गमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

(प्रवहतीति । प्र + वृह् + अच् ।) वायुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तवायुन्तर्गतहितीयवायुः ।

स तु आवहवायोरुद्धस्थितः । इति सिद्धान्त-
शिरामणिः ॥

“यस्माज्ज्योतीषि वहति प्रवहस्त न स स्मृतः ।
इति विश्वपुराणे २ अंशे १२ अध्याये ॥

अस्य टीका । “यस्माज्ज्योतीषि प्रकर्षेण वहति
तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्यैव भेदाः सर्वे

वायुस्कन्धाः ॥” (मेघविशेषः । यथा स्कान्दे
सद्याद्रिखण्डे । ५ । ६ ।

“आवहः प्रवहस्यैव उदहासो महान्स्थथा ।

परीवहः पश्चमश्च विनहश्च परावहः ॥”)

प्रवहणं, क्लौ. (प्रोह्यते अनेनेति । प्र + वृह् +
कारणे ल्यट् ।) कर्णोरथः । स्त्रीरथवहनार्थ-

प्रवारः

मुपरि वस्त्राच्छादितमनुष्णवाहयानविशेषः । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, मृच्छ-
कटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । “प्रविश्य सप्रवहण-
चट इति ॥”)

प्रवह्निः, स्त्री, (प्रवहते आच्छादयतीति । प्र +
वह् + इन् ।) प्रवहिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

प्रवहिका, स्त्री, (प्र + वह् + ण्वल् । टाप् अत
इत्वम् ।) प्रहलिका । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ।
प्रवह्नी, स्त्री, (प्रवह्नि + पचे ङीष् ।) प्रवहिका ।
इति भरतः ॥

प्रवाक्, [च्] त्रि, (प्रकृष्टा वाग् यस्य ।) वाचो
युक्तिपटुः यथा,—

“वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वचोऽऽ प्रवचाः

प्रवाक् ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्त्री, प्रकृष्टा वागिति प्रादि समासः ।) प्रकृष्ट-
वाक्च ॥

प्रवाचकः, त्रि, (प्रकृष्टं वक्नोति । प्र + वच् +
ण्वल् ।) प्रकृष्टवक्ता । प्रपूर्ववचधातोः कत्तरि
श्चकप्रत्ययः ॥

प्रवाणिः, स्त्री, (प्रकर्षेण ऊयतेऽनयेति । प्र +
वे + करण ल्युट् । ङीप् । निपातनात् ङीपो
ऋत्वः ।) तन्वशलाका । इति निष्पुवाणिशब्द-
टीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाणी, स्त्री, (प्र + वे + ल्युट् + ङीप् ।) तन्व-
शलाका । इति निष्पुवाणिशब्दटीकायां
भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवादः, पुं, (प्रकृष्टो वादः । प्र + वद् + घञ् वा ।)
परस्परवाक्यम् । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।

“इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं

प्रचक्रतू रामानशाविहारी ।

दृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ

बाणेन रक्षः प्रधानाक्षिराख्यत् ॥”

जनरवः । यथा,—

“प्रयास्तुऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-
स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्माति हन्त प्रलापः,
त्व मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे !
व्याहारं नो नाहं समुचितो युष्मदस्मत्प्रयागः ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

प्रवारः, पुं, (प्रहृषोत्यनेनेति । प्र + हृ + करण
घञ् ।) प्रवरः । वस्त्रम् । प्रपूर्ववचधातोः ण ।
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

प्रवारणं, क्तो, (प्र + हृ + णिच् + ल्युट् ।) काम्य-
दानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ काम्यस्य काम-
नीयस्य वस्तुनो वरस्त्वारब्धादनो दानम् ।

काम्येन कामनया वा दानं प्रवारणमुच्यते ।
काम्यशब्दात् तन्त्राणोभयायः । प्रकर्षेण
वाच्यते संगृह्यते प्रवारणं तच्च महादानम् ।

प्रवारणं महादानमिति त्रिकाण्डशेषः । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (प्रकर्षेण वारणमिति ।)
निषधः । इति मेदिनी । नं, १-१ ॥

प्रवाह

प्रवासः, पुं, (प्रवसन्त्यस्मिन्निति । प्र + वस् +
“इलक्ष” । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)
विदेशः । विदेशस्थितिः । यथा,—

“कर्णेजपेराहितराज्यलोभा
स्त्रेणैव नीता निजतिं क्षधिन्ना ।

रामप्रवासे व्यसृज्यदोषं

जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥”

इति भट्टिः । १ । ७ ॥ * ॥

हाटशवर्षाभ्युतवात्ताकप्रोषितस्य तत्प्रवासा-
द्यदिने आहं कर्त्तव्यम् । यथा,—

“प्रवासवासरे च ये तस्मादेन्दुक्षयेऽथवा ॥”

इति मिताक्षरा । ३ । ७ ॥ * ॥

प्रवासागतेन गुर्वार्यभिवादनं कर्त्तव्यम् । यथा,
“विप्रोष्य पादयज्ञमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

मातृष्वमा मातुलानो ज्यश्रुयाथ पितुः स्वसा ।
प्रपूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभाष्यया ॥

भ्रातृभाष्योपमयाद्या सवर्णाहन्त्यहन्त्यपि ।

विप्रोष्य भूप ! संपाद्या ज्ञानिमन्त्रिभ्योऽपि ।

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्योदस्याश्च स्वसर्ग्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरी-

यणी ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १३ अध्यायः ॥

प्रवासनं, क्तो, (प्र + वास च्छेदः + लुट् ।) वधः ।
इत्यमरः ॥ (प्र + वस् + णिच् + लुट् ।) प्रवा-
सना । यथा, उत्तररामचरिते ।

“सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”

प्रवामी, त्रि, (प्रवसितुं शीलमस्येति । प्र + वस् +
“प्रै लपसु दुमथवदवसः ।” ३ । २ । ४५ । इति
घिनुण् ।) प्रवासविशिष्टः । प्रोषितः । विदे-

गम्यः । यथा, —

“अत्रनीनोऽत्रगोऽध्वन्यः पात्यः पथिकदेशिको
प्रवामी तद्वर्णोऽक्षरिः पाण्यं मन्त्रं समं ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥

(यथा, मार्कण्डेय । १८ । ५१ ।

लक्ष्मीलक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कण्डस्था कण्डभृषणम् ।
अभोऽवमुदारैश्च तथाश्रेष्ठं प्रवासिभिः ॥”)

प्रवाहः, पुं, (प्र + वह् + भावे घञ् ।) प्रवृत्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । ८ । ८ ।

“सत्त्वं कतानगतयो वचसां प्रवाहैः ॥”

जलस्रोतः । इति मेदिनी । हं, २१ ॥ (यथा,
रघो । ५ । ४६ ।

“पूर्वं तदुत्प्लोडितवारिराशिः

सर्वप्रवाहस्तमुल्लसत् ॥”)

व्यवहारः । इति विश्वः ॥ प्रकृष्टाश्वः । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ (पुरीषादनिर्गमः । यथा,
मुद्युति उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याय ।

“प्रवाहेण गुदभ्रंशं सृज्याघाते कटिग्रहे ।

मधुराक्ष्ण्यते तैलं सपिर्वात्यनुवासनम् ॥”)

प्रवाहकः, पुं, (प्रवहतीति । प्र + वह् + ण्वल् ।
राक्षसः । इति शब्दमाला ॥ प्रकृष्टवहन-

कर्त्तरि, त्रि ॥

प्रवाहि

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति मुहुर्मुहुः प्रवर्तते
इति । प्र + वह् + ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।)

ग्रहणीरूक् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३१ अध्याय ।

“प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरपस्थितः ॥”

अस्या निदानं ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्याः
स्वरूपमाह चरकः ।

“अग्न्यधिष्ठानमग्नस्य ग्रहणादग्रहणी मता ।
अपक्वां धारयेत् तत्र पक्वां त्यजति वाप्यधः ॥”

सुश्रुतोऽपि ।

“षष्ठो पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता
आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी माभिधीयते ॥

ग्रहण्या बलमग्निर्हं स चापि ग्रहणीश्रितः ।
तस्मादग्नी प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति ॥

तस्मात् कार्यः परीक्षारी ह्यतिसारे विरिक्त-
वत् ॥” * ॥

अतीसारं द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहस्यान्तु बहस्यापि
मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणी-

रोगस्य भेदं संप्रहृष्टग्रहणीरोगमाह ।

“द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटौ वेदनं शक्यत् ।

आमं बहु मर्पेऽच्छलं सगच्छं मन्दवेदनम् ॥

पक्षात्मानाहशाह्वाहा नित्यञ्चापि विमृशति ।

अन्वकूजतमालस्यं दीर्घं च मदनं भवेत् ॥

टिवा प्रकोपो भवति गर्वो शान्तिश्च गच्छति
द्विज्ज्ञेया दुर्निधारा चिरकालानुवर्तिनी ॥

सा भवेदासवार्त्तनं संप्रहृष्टग्रहणी मता ॥”

अथ घटोयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह ।

“प्रसृतिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटोयन्त्रममाध्यं ग्रहणीरोगम् ॥”

अथ ग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह ।

“यैलक्ष्णैः सिध्यति नातिमार-

स्तैः स्यान्न माध्यो ग्रहणीरोगोऽपि ।

हृष्टस्य जायेत यदा गदोऽयं

देहं तदा तस्य विनाशश्चेत् ॥” * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह ।

ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।

लङ्घनैर्हृदिनीयं च मन्दातीसारभेषजैः ॥

दीपं सामं निरामञ्चं विद्यादचातिमारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्चं विपाचयेत् ॥

पेयादि पटुं सघृणं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भक्षकं ॥

कपित्थविव्धचाङ्गेरोतक्रदाडिममाधिता ।

यवागूः पाचयत्वामं शक्यत् संवर्त्तयत्यपि ॥”

संवर्त्तयति घनो करोति ॥

अथ खड्गयूषः ।

“सुहृद्यं रसं तक्रं धान्यजोरकसंयुतम् ।

मैथवंनान्वितं दद्यात् खड्गयूषमिति कीर्त्ति-
तम् ॥”

रसं लघुयाहिकमांसमवमम् ॥ * ॥

“कथं गन्धकमर्द्धपारदमुभे कुर्याच्छुभां कज्जलीं

तत्र च तूषण्यं पञ्चलवणं सार्धं कथं वृषकं ।

प्रवाहि

धृष्टं हिङ्गुच जीरकहययुतं सर्वाङ्गभागान्वितं
खादेहकमितं प्रवृत्तिगदवांस्तत्रस्य विस्वेन च ॥
लघुनायिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ इति लघुनायिकाचूर्णम् ॥
त्रिकटु चिफला चेव विडङ्गं जीरकहयम् ।
भक्ष्यातकं यवानौ च हिङ्गुलवणपञ्चकम् ॥
मृदधूमो वचा कुठं रसो गन्धकमभ्रकम् ॥
चारत्रयाजमोदे च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतश्चेषां चूर्णे स्त्र्यणं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चणन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
सन्दाग्निकामदुर्नामग्राहपाण्डु बहिष्करान् ॥
विटम्भं संयहं शूलं हन्याद्यानातिसारजित्
चामवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ॥
वज्रं येष्वापमन्त्रश्च स्नानं पिशितभोजनम् ।
पथ्यं काश्चिकमत्रापि दधितक्रमथापि वा ॥
हृहृहाईचूर्णमिदं लार्हभाषितमुत्तमम् ॥”
इति बृहत्साराचूर्णम् । बृहत्नायिकाचूर्णमिति
प्रसिद्धम् ॥ * ॥

“जातोफलसवङ्गैलापत्रत्वङ्गागकेशैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरैर्गङ्गाभक्तैः ॥
तालोशपिप्पलीपथ्यास्थलजोरकाचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्यतानि सर्वाणि दद्याद्भक्ष्याश्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णममानांशं प्रदेया शुभशर्करा ॥
कषभात्रिमिदं खादेन्मधुना पूरितं जनः ।
नाशयेदुग्रहणीं कामं क्षयं श्रमसमरोचकम् ॥”

इति जातोफलादिचूर्णम् ॥ * ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं चारी लवणपञ्चकम् ।
व्याघ्रं हिङ्गुजमोदाश्च चव्यञ्चैकत्र चृणयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेर्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदोषयति चानलम् ॥
चारी सजिका यवचारश्च लवणपञ्चकमिति ।
“सन्धवं रुचकञ्चैव विडङ्गं सामुद्रकं गडम् ॥” इति ॥
व्याघ्रं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदाश्च
यवानिका । मातुलुङ्गं बाजपूरकम् । इति चित्र-
कादिवाटिका ॥ * ॥

“श्रीफलशलाटुकल्लो नागरचूर्णेन मिश्रितः

सगुडः ।

ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजाशोलितो जयात ॥
श्रीफलशलाटुः विष्वस्यामं फलम् । गुडस्यात्र
भागहयम् ॥ इति विष्वक्कल्लः ॥ * ॥

“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्ताकाः कुडवश्चाकैमूलाद्विष्वे तथा नलात्
दग्ध्वा द्रवेण वार्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ॥
भुक्ता भुक्तं पचत्वाशु नाशयेदुग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथा शोषं विचूर्वाश्च हृदामयम् ॥”

इति वार्ताकुगुटिका ॥ * ॥

“मुस्तकातिविषाविष्वकोटजः सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालोदं ग्रहणीं सर्वजां त्यजेत् ॥
कोटजं इन्द्रयवः । मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥

“शेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुडैर्नाधिकसर्जं भक्षितेनाशु नश्यति ॥”

प्रवाहि

सर्जः रक्तः । सर्जरसचूर्णम् ॥ * ॥

“विस्वाब्दशकयववासकमोचसिच-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृत्तिचिरजग्रहणीविकारं
सामं शोषीतमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”
मोचो मोचरसः । क्षिणोति क्षिति ॥ * ॥

“प्रस्थत्रये त्वामलकौरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वात्तुलां गुडस्य ।
चूर्णीकृतं यथ्यकजोरच-
व्योषेभक्त्याहवषाजमोदेः ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानो-
पाठान्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिहृत्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचदयथावत् ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टास्त्रिसुगन्धयुक्तम् ।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
सश्लासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरमे-
कतस्य पुस्तस्य च हृदिहंतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः शात्
कल्याणका नाम गुडः प्रसिद्धः ॥

तेले मनाक् चिहृदभृष्टा त्रिसुगन्धं प्रलं पलम्
सिद्धे निधयमचैव गुडं कल्याणकम् ॥”

इति कल्याणकगुडः ॥ * ॥

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकश्च विडङ्गानि यवानो मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी चारकस्तथा ।
गन्धवं रौमकश्चापि सामुद्रं रुचकं विडम् ॥
आरब्धं यत्त्वक्पत्रं सूक्ष्मं ला चोपकुक्षिका ।
शुण्ठीः यथावार्थं च प्रत्येकं कर्पसंस्मिताः ॥
मृदादिभिः पलान्यत्र चत्वारि कथिता निहि ।
त्रिहृत्पात्रा पलान्यष्टौ गुडस्याहंतुला तथा ॥

तिलतैलपलान्यष्टौवामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनेष्टं हग्निना पचेत् ॥
आडम्बरं चामलकं बादरं वा यथा फलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्ष्येहा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहान्येव विश्रतिम्
उराघातं प्रतिश्यायं दोषं स्वं वाक्त्रसंचयम् ॥
ज्वरानपि हरत् सर्वान् बुद्ध्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ॥

पिचुपाठान्वयादन्ति रक्तापित्तश्च विडङ्गम् ॥
प्रातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयो च यः
तभ्यां हितस्य बन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥

कुष्माण्डानां सुपक्वानां स्निग्धानां निष्कुलत्वचाम्
सापिःप्रस्थे पलशतं तान्मपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ॥
एकैकस्य पलशतं त्रिहृत्पात्रा पलानि च ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ॥

प्रविष्टः

चामलक्या रसस्याच प्रस्थत्रयमुदीरितम् ।
तावत् पाकं प्रकुर्वीत मृदुना वज्रिना भिषक्
यावद्द्विप्रलेपः स्यात्तथैवमवतारयेत् ।
श्रीडम्बरचामलकं बादरं वा यथा फलम्
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्ष्येहा यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ॥
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यशोभगन्दरान् ।
ज्वरमानः हृद्दोषगुल्मोदरविस्फिकाः ॥
कामलां पाण्डुरोगश्च प्रमेहान्येव विश्रतिम् ।
वातशोणितवीर्यसर्पदं द्रव्यम् हृत्तुल्यमकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥

व्याधिचोषा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ॥

तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्याद्बन्ध्यानामपि पुनरदः
हृत्तो बल्यो हृद्दणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”

इति कुष्माण्डकल्याणकगुडः ॥ * ॥

अतिसाराधिकारलिखितं विस्वतैलश्चात्र हि-
तम् । इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥

(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—

“बालं विष्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वमेघजम् ।
लिङ्गादाते प्रतिहन्ते मशूले सप्रवाहिके ॥

पयसा पिप्पलीकल्लः पातो वा मरिचोद्भवः ।
तत्राहत् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धि-
नोम् ॥

कल्लः व्यादालविस्वामां तिलकल्लश्च तत्समः ।
दध्नः सरान्नः क्षौहाव्यः खड्गो हन्यात् प्रवाहि-
काम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहोत्तिसाराधिकारे ॥
प्रवाही, स्त्री, (प्रोह्यते इति । प्र + वह् +
घञ् । गौरादित्वात् ङीप्) बालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रविख्यातिः, स्त्री, (प्र + वि + ख्या + क्तिन् ।)
अतिप्रसिद्धिः । तत्पर्यायः विश्रावः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २८ ॥

प्रविदारणं, क्ती, (प्रविदारयन्त्येति । प्र + वि +
ट् + णिच् + आधारे ल्युट्) युद्धम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । १० ॥ (प्र + वि + ट् + णिच् + भावे
ल्युट्) अवदारणम् । इति मेदिनी । ण. ११३ ॥

आकीर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्र + वि +
ट् + णिच् + कर्त्तरि लुट् । प्रविदारके, त्रि ॥)

प्रविरः, पुं, पीतकाष्ठम् इति । शब्दचन्द्रिका ॥
प्रविशेषः, पुं, (प्रकृष्टो विश्लेषो यस्य ।) प्रकृष्ट-
विश्लेषः । तत्पर्यायः । विधुरम् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥ यथा,—

“वैक्लव्येऽपि प्रविशेषे विधुरं विकले त्रिषु ॥”
इति भरतधृन्नाटकाण्डे शेषः ॥

प्रविषा, स्त्री, (प्रकृतं विषमनया ।) अतिविषा ।
इति कालिदासः । २ । ४ । ८८ ॥ (अतिविषा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रविष्टः, त्रि, (प्र + विश् + कर्त्तरि क्तः ।) प्रवेश-
विशिष्टः । यथा,—

प्रवृत्तः

“स तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभि-
र्भटैरनेकैरवलोक्य साधवः ॥”

इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यहा प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीण + णिच् + अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धे-
स्तत्तुल्यनैपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकृष्टं वेत्ति यः
तत्पर्यायः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४
निष्णातः ५ शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-
मुखः ८ कृतो ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३ ।
१ । ४ ॥ (यथा कुमारः १ । ४८ ।

“विश्वावसुप्रप्रहुरैः प्रवीणैः

सङ्गीयमानचिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलक्ष्य-

स्तार ताराधिपखण्डधारी ॥”)

प्रवीरः, पुं, (प्रकृष्टो वीरः ।) सुभटः । (यथा,
कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।

“इति तस्या वचः श्रुत्वा सप्रवीरोऽप्यवाच
तान् ॥”

भौत्यस्य मनोः पुनर्भेदः । यथा, हरिवंशः ७।८८

“अभिमानो प्रवीरस्य जिष्णुः संकन्दनस्तथा ॥”

अत्र कचित् प्रवीणाऽपि पाठः ॥ पुरुवंशोयस्य
प्रचिन्ततः पुनः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।

“प्रचिन्ततः प्रवीरोऽभूत्सन्तस्तस्य चात्मजः ॥”

धर्मनेत्रस्य उपदानवीरभजातः पुनर्भेदः ।
यथा, तत्रैव । ३२ । ७—८ ।

“तंसोः सुरोधो राजर्षिधर्मनेत्रः प्रतापवान् ।
ब्रह्मयादो पराक्रान्तस्तस्य भार्यापदानवो ॥

उपदानवो सुतान् लेभे पुरस्तान् सुयोधतः ।
दुष्कान्तमथ सुसन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥”

अण्डालपुरुषविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः ८।८८

“अण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवारति पुरोत्तम ।
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्बलहारकः ॥”)

उत्तम, त्रि । इति धरणिः ॥ (यथा, देवो-
भागवते । २ । ५ । २० ।

“कुरुप्रवीरं कुरु मां पतिं त्वं
इथा न गच्छेन्ननु यौवनं ते ॥”)

प्रवृत्तः, त्रि, (प्रवर्तते स्मेति । प्र + वृत् + क्तः ।)
प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवृत्त एव स्वयमुद्भूतश्चमः

क्रमेण पेटं भुवनहिमामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वदाभाषणनीलुपं मनः ॥”

इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥

आरम्भः । यथा,—

“प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन
यत्सद्व्यथा भूतं तत एव समापयेत् ॥”

इति कण्डोगपरिशिष्टम् ॥

प्रकृष्टवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा रामायणे । ७।
८० । १ ।

“अथ रात्रां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ।
पप्रच्छ अवनं विप्रं लक्षणस्य यथा बलम् ॥

प्रवृत्तिः

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्तते इति । प्र + वृत् + क्तम् ।
प्रवाहः । उदन्तः । (यथा, मेघदूते । ४ ।

“प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थां
जौमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥”
प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तम् ।) प्रवर्त्तनम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।

“वृद्धे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।
यथा शुक्रस्य पचस्य प्रवृत्तो चन्द्रमाः शनैः ॥”
प्रवर्त्तते व्याप्नोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् +
क्तिच् । यज्ञादिव्यापारः । यथा, महाभारते ।
१ । १ । २५५ ।

“असञ्च सदमञ्चैव यस्माद्विज्ञं प्रवर्त्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥”

“सन्ततिर्ब्रह्मादिः । प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ॥” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥”) अवन्त्यादिदेशः ।

इति मेदिनी । ते, १३० ॥ हस्तिमदः । इति
हंसचन्द्रः । ४। २८० ॥ न्यायमते यत्प्रविशेषः ।

अस्याः कारणम् । चिकीर्षा । कृतिसाध्यता-
ज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्य-
क्षम् । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।

एवं प्रयत्नत्रयविध्यं तान्त्रिकैः परिदृशितम् ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमस्ति तथा ।

उपादानस्य चाध्यक्ष प्रवृत्तौ जनक भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७३ ।

“देहादि पञ्चरं यन्त्रं नदारीहाभिमानिताः ।

विहितप्रतिप्रहं पु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥”

प्रयत्नसहिततदन्तःकरणात् प्रवृत्तिर्जायते ।

यदुक्तं कामन्दकायै नोतिमारे । १।३३—३५ ।

“आत्मा मनश्च तद्विद्यारन्तःकरणमुच्यते ।

आभ्यान्तु मप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥

आत्मा बुद्धोऽन्द्रियाण्यर्था वाङ्मनस्करणमुच्यते ।

सङ्कल्पाध्ययमायाभ्यां मिहिरस्य प्रकीर्तिता ॥

उभे एते हि कारणे यत्नानन्तर्येके स्मृते ।

तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधाद्वावयवमिर्मनस्कताम् ॥”

“आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय

बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया कारणाविभागमभिधातु-

माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-

णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साऽन्यविद्या

सा विद्यते येषां तं तद्विद्याः कणादाक्षपादा-

दयः तैः तद्विद्यैः आत्मा मनश्च अन्तःकरण-

मुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसहितताभ्यां

सङ्कल्पः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तनं उपजायते ।

बुद्धिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धोति ।

आत्मा उक्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि

बाह्यरूपाणि । अर्थाः शब्दादयः । कर्मे-

न्द्रियाणां हि उक्तार्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि ।

एतत् सत्त्वं बुद्धिःकरणम् । सङ्कल्पः सम्यग्-

भूतार्थकल्पनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्यां

अस्य आत्मनः सुष्ठानुभवलक्षणा सिद्धिः प्रकी-

र्त्तिता । तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

प्रवेणी

बुद्धिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात्
प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थ-
यन्माह । उभे एते हीति । उभे एते अनन्त-
रोक्ते हि स्फुटं करणे अन्तर्बुद्धिःकरणसंज्ञके
यत्नानन्तर्येके प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते प्रयत्नप्रेर-
णादित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मातेवं तस्मात्
प्रवृत्तिसंरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं
कृत्वा निर्मनस्कतां भावयेत् निर्मनस्कभावं
अभ्यस्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति
तावदात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमान-
मपि मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् ।
अन्तःकरणविशेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एव-
मन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बुद्धिःकरणप्रवृत्तेर-
प्यभावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयैः
सम्बन्ध एव न स्यात् इति भावः ॥” इति तट्टीका

प्रवृत्तिः, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । वृत् +
क्तः ।) चारभेदः । तत्पर्यायः । वार्त्तिकः २

वार्त्तायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवर्द्धते स्मेति । प्र + वृद्ध + क्तः ।)

वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रौढः २ पथितः ३ ।

प्रसारितः । तत्पर्यायः । प्रसृतः २ इत्यमरः ।

३। १ । ७६ ॥ (यथा, देवोभागवते । ३।८।२८ ।

“सत्त्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रदर्शनात् ।

वेराग्यं तत्फलं जातं तामसार्थेषु नारद ॥”)

प्रवेकः, त्रि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति ।

प्र + विच् + कर्माणि घञ् ।) उत्तमः । प्रधान-

नम् । इत्यमरः । ३। १ । ५७ ॥ (यथा, भाग-

वते । २ । ८ । ११ ।

“श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः

पिण्डवस्त्राः सुवचः सुपेशसः ।

सर्वं चतुर्बाहुव उन्मिषन्मणि-

प्रवेकानिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥”)

प्रवेष्टः, पुं, (प्रधीयते स्थाच्यते इति । प्र + वी +

बाहुलकात् टः ।) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेणि, स्त्री, (प्रकर्षणं वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीज्याज्वरिभ्यां निः” उणा० ४।४८ ।

इति निः । णत्वम् । यहा, प्रवेणति सौन्दर्यं

प्राप्नोतीति । प्र + वेण गतौ + इन् । (कुथः

वेणो । इति मेदिनी । ण, ६३ ॥)

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षणं वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीज्याज्वरिभ्यां निः” उणा० ४।४८ ।

इति निः । णत्वम् । कृदिकारादिति पाश्चको

डाप् । वेणो । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।

“तत्र सौधगतः पश्यन् यमुना चक्रवाकिणीम् ।

हंसभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥”)

गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलम् । इत्यमरः । २।६।८८ ॥

(यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।

“अजितानि प्रवेणीषु स कृत्स्नवच्च महीपतिः ।

कमण्डलुश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ॥

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८।११ ।

“प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कणाश्रमे तथा ।

तापसानामरण्यानि कौस्तुभानि यथान्युति ॥”

प्रव्रज्या

प्रवेशः, पुं, (प्र + वेल् + अच् ।) पीतमुहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४८ ॥
 प्रवेशः, पुं, (प्र + विष् + “हलच् ।” ३ । ३ । १२१ । इति भावे घञ् ।) चत्वारिंशद्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १०६ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । ७ । ३८ । “निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गे समन्ततः । प्रोक्षारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतो-
 जतिः ॥”)
 प्रवेशनं, क्ली, (प्रविश्यतेऽनेनेति । प्र + विष् + करणे ल्युट् ।) हिंङ्गारम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५८ ॥ (प्र + विष् + भावे ल्युट् ।) प्रवेशः । यथा हरिवंशे । १७४ । ११२ ।
 “तत्र योगप्रभावेन शक्यं तत्र प्रवेशनम् । किं मे बहुविधापेन श्रुतां सखि । कारणम् ॥”
 प्रवेशः, पुं, (प्रवेशते इति । वेष्ट् वेष्टने + अच् ।) बाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ बाहुनीच-
 भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ इतिदन्तमांसम् । इति हारावली । ३० ॥ गजपृष्ठतल्पनम् । इति चिकित्शेशः ॥
 प्रव्रज्जः, त्रि, प्रव्रज्यते स्वेति । प्र + वि + अन्ज् + क्तः ।) स्फुटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८१ ॥ (यथा सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये । “जातेष्वे तानि रूपाणि प्रव्रज्जतराणि भवन्ति”)
 प्रव्रजितः, पुं, (प्र + व्रज् + क्तः ।) वधभिन्नु-
 शिष्यः । तत्पर्यायः । चेलुकः २ । यामणेरः ३ । महापाशकः ४ । गोमो ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्रि, प्रव्रज्यायमविशिष्टः ॥ (यथा पराशर-
 संहितायाम् । ४ । २६ ।
 नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पती । पञ्चस्वापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”
 प्र + व्रज् + भावे क्तः । क्ली सञ्चासः । यथा, महाभारते । ५ । १७६ । ५ ।
 “अन्तं प्रव्रजितेनैव भद्रे । शृणु हितं वचः । इतो गच्छस्व भद्रान्ते पितुरेव निवेशनम् ॥”)
 प्रव्रजिता, स्त्री, (प्रव्रजितस्य लिङ्गमिव जटादिक-
 मस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) मांसी । मुण्डौरी । (प्रव्रजित + टाप् ।) तापसो । इति मेदिनी । ते, २१० ॥
 प्रव्रज्या, स्त्री, (प्र + व्रज् + “व्रजयजोभावे क्प् ।” ५ । ३ । ८८ । इति भावे क्प्प्रत्ययः ।) सञ्चासः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७७ । ७ ।
 “बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥”
 यथा च कुमारः । ६ । ६ ।
 “मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हैमवत्कलाः । रत्नाञ्चसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पहस्ता इवाश्रितः ॥”
 “यत्र चतुर्थीचमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वान-
 प्रस्थात्रमो लक्ष्यते ‘जहुः परिपश्योडां प्राजा-
 पत्यास्तपस्विनः’ इति सप्तमीकत्वाभिधाना
 ‘सुतविश्वस्तपस्वीकः तया वानुगतोऽपि ४२ ॥
 इति वानप्रस्थस्त्रीभयथा स्मरणात् ॥” इति

प्रशस्तं

महिनाथः ॥ इथाप्रव्रज्याश्रितानां निन्दनीयत्व-
 मुक्तम् । यथा, मनी । ५ । ८८ ।
 “इथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
 आत्मनस्तृागिनाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया ॥”
 क्ली, प्रव्रजनम् । यथा, महाभारते । ४ । १७ । ११ ।
 “कोऽङ्गिराज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मनासह ।
 प्रव्रज्यायेव दौष्येत विना दुर्यतदेविनम् ॥”)
 प्रव्रज्यावसितः, पुं, (प्रव्रज्याया अवसितो विष्कृतः
 सञ्चासभ्रष्टः । यथा,—
 “तथाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥”
 इति दायभागवचनस्याख्यायां क्रमसंयुक्तः ॥
 (यथा, कात्यायनवचनम् ।
 “प्रव्रज्यावसिता यत्र तयो वर्षा द्विजोत्तमाः ।
 निर्व्यासं कारयेद्दिप्रं दासत्वं सन्नवेद्ययोः ॥”)
 प्रशंसा, स्त्री, (प्र + शन् + भावे च । स्त्रियां
 टाप् ।) प्रशंसनम् । तत्पर्यायः । वर्षणा २ ।
 ईडा ३ । स्तवः ४ । स्तोत्रम् ५ । स्तुतिः ६ । नृतिः ७ ।
 आघा ८ । चर्यावादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
 १८४ ॥ (यथा, मनुः । १० । २२७ ।
 धर्मोऽसक्यस्तु धर्मज्ञाः सतां हस्तिमनुष्ठिताः ।
 मन्त्रवर्जं न दृश्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥”)
 आत्मप्रशंसानिवेधो यथा ;—
 “न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाम् वज्रयेत् ।
 वेदनिन्दाम् देवनिन्दाम् प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्याये ॥
 प्रशमः, पुं, (प्रशमनमिति । प्र + शम् + भावे
 घञ् ।) शमता । उपशमः यथा,—
 “एतानि दशपापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि ।”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (यथा च हरिवंशे । ८८ । ८१ ।
 “म तेन वारिणा वक्रिस्तत्तृणात्प्रशमं ययौ ॥”
 प्रशमनं, क्ली, (प्र + शम् + णिच् + ल्युट् ।) सार-
 णम् । वधः इति हेमचन्द्रः ॥ (प्र + शम् +
 ल्युट् ।) शमता । प्रशान्तिः । यथा,—
 “मत्त्रावाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।
 एवमेव त्वया कार्यमस्मद्देवि विनाशनम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् । ८१ । ३५ ।
 (प्रतिपादनम् । दानम् । इति कुल्लुकभट्टः ॥
 यथा, मनुः । ७ । ५६ ।
 “तैः साक्षं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्निविष्टम्
 स्थानं समुदयं गुमिं लब्धप्रशमनानि च ॥”
 स्थिरीकरणम् । प्रशमनेन स्थिरीकरणेन । यथा
 रघुः । ४ । १४ ।
 “लब्धप्रशमनस्त्वस्यमयेनं समुपस्थिता ।
 पार्थिवस्त्रीर्दितोयेत्र शरत्पङ्कजलक्षणा ॥”)
 इति महिनाथः ॥
 प्रशस्तं, त्रि, (प्रशस्यते स्वेति । प्र + शस् +
 क्तः ।) ज्ञेयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रशं-
 सनीयम् । प्रतिश्रेष्ठम् । इति मतलिकादि-
 ण्यटोकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।
 विष्णुसत्त्वं प्रशस्यते महिते मदीये
 अमात्रसुतयोऽन्तिरिवान्यगारे ॥”)

प्रष्टा

प्रशस्तः, त्रि, प्रशंसनीयः । प्रपूर्वशन्सधातोः
 कर्मणि क्प्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, काम-
 न्दकीयनीतिसारे । ११ । ५५ ।
 अप्रष्टात् तापकस्तम्यगनुरक्तिफलप्रदः ।
 अदीर्घकालोऽभोष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इत्यते ॥”)
 प्रशान्, [म] त्रि, प्रकर्षणं शान्तिरिति यः । (प्र +
 शम् + क्तिप् । “अनुनासिकस्य किष्ककोः
 कडिति ।” ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
 शान्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सामर्थ्यं
 नान्तोऽव्ययोऽयम् ॥)
 प्रशान्तः, चि, (प्रकर्षणं शान्तः ।) प्रकटशमता-
 विशिष्टः । यथा—
 “प्रशान्तश्चापदाकोणं मुनिशिष्योपशोभितम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । ८ ।
 प्रशान्ता, [क्] त्रि, (प्रशान्तीति । प्र + शान् +
 लृच् । “यमितस्कभितेति ।” ७ । २ । ३४ ।
 इति निपातनादिभावः । यथा, “दन्तुषी
 शंसिचदादिभ्यः संज्ञायाश्चानिटी । उणा०
 २ । ८४ । इति लृच् इट् च न ।) ऋत्विक् ।
 मित्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 शासनकर्त्ता ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
 १३ । ४५ ।
 “प्रशास्त्रध्यक्षमेनानां मन्त्रामात्यपुरीषसाम् ।
 सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावबोधनम् ॥”
 प्रश्नः, पुं, (प्रश्ननमिति । प्रश्न् + “यजयाच-
 यतेति ।” ३ । ३ । ८० । इति नञ् । “क्लोः
 शूडिति ।” ६ । ४ । १८ । इति शः । “प्रश्ने
 चेति” ३ । २ । ११७ । इति ज्ञापकात् न
 षश्चकारणम् ।) जिज्ञासा । तत्पर्यायः । अनु-
 योगः २ । पृच्छा ३ । इत्यमरः । १ । ६ । १०० ॥
 (यथा, मनुः । १ । ११५ ।
 “साक्षिप्रश्नविधानञ्च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ॥”
 “पृच्छा तन्नाद्यथान्नायं विधिमा प्रश्न उच्यते ॥”
 इति सरके सूत्रस्थाने निश्चोऽध्याये ॥)
 प्रश्नदूती, स्त्री, प्रश्नस्य दूतीव ।) प्रहसिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रश्नी, स्त्री, (प्रश्नः पृषोदरादित्वात् रः । वा
 डोप् ।) कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रश्नयः, पुं, (प्रश्नयणमिति । प्र + श्चि + भावे
 अच् ।) प्रश्नयः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
 (यथा कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ८ ।
 “अदीर्घसूत्रताक्षौद्रं प्रश्नयः क्षप्रधानता ।
 प्रकृतिस्फूर्तता चेति विविगीकुगुणाः स्मृताः ॥”)
 प्रश्नितः, त्रि, (प्र + श्चि + क्तः ।) विनीतः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २५ ॥ (यथा, रामायणे । १ ।
 १३ । २ ।
 “अत्रवीत् प्रश्नितं वाक्यं प्रचकार हिजोत्तमम् ॥”)
 प्रश्नयः, त्रि, (प्रकटः श्रवः ।) शिष्यः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रष्टा, [क्] त्रि, (पृच्छतीति । प्रश्न् + लृच् ।
 “व्रथेति ।” ८ । २ । ३६ । इति ञः ।) प्रश्न-
 कर्त्ता । तत्पर्यायः । कथं कथिकः २ । इति

प्रसङ्गः

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेय ॥ ७५ ॥ २८।
 “विवेश वज्रशालां वै प्रष्टारं प्राङ् दृश्यभुक् ॥”) प्रष्टः, त्रि, (प्रतिष्ठते अथतो गच्छतीति । प्र +
 ष्टा + “सुपि ष्वः ॥” १।२।४। इति कः । “प्रष्टो-
 ऽप्रगामिनि ।” ८।३।८२। इति प्रत्वम् ।) अथगामी । इत्यमरः । २।८।७२ ॥ (यथा,
 रघुः । १५।१०।
 “आदिष्टवर्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
 विरराज रथप्रष्टे बालखिलैरिवांशुमान् ॥”) प्रष्टवाट्, [ह] पुं, प्रष्टः अथगामी सन् वह-
 तीति । प्रष्ट + वह् + “वहच् ॥” ३।२।६४।
 इति णिः ।) युगपार्थगः । इत्यमरः । २।८।
 ६३ ॥ शिष्यार्थं युगपार्थगोऽप्युजितः । इति
 भरतः ॥ योजितं युगपार्थं दमनार्थं यं हलिका
 भ्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥ युवा गौर्दमनाय
 योजितः । इत्यमरः ॥
 प्रष्टो, स्त्री, (प्रष्ट + ङीष् ।) प्रष्टभार्या । अथ-
 गामिपत्नी । इति जटाधरः ॥
 प्रष्टौही, स्त्री, (प्रष्टवाट् + “वाहः ॥” ४।१।
 ६१। इति ङीष् ।) बालगर्भिणी । प्रथमगर्भ-
 वती गौः । प्रष्टं प्रथमगर्भं वहति या सा ।
 बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भत्वार्थः । इति
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३।८३। ३३।
 प्रष्टौहीनां पीवराणाञ्च तावद्
 अथवा गृह्यो धेनवः सुप्रताप ॥”)
 प्रस, म ष उ प्रसवे । ततौ । इति कविकल्पद्रुमः
 (भ्रा०-आत्म०-सक०-संट् । रंफयुक्ताद्यः । म,
 प्रसयति । ष, प्रसा । उ, प्रसते कीर्त्तिं विद्या।
 प्रसते विस्तारयति वित्थः । इति दुर्गादासः ॥
 प्रसक्तं, स्त्री, (प्र + सन्ज + क्त ।) नित्यम् ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा माधवकृतशङ्खनि-
 खयस्य कासाधिकारे ।
 “प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
 भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥”
 “प्रसक्तवेगः सततकासवेगः ।” इति तट्टीकायां
 विजयरचितः ।) तद्वति, द्वि ॥ (आसक्तः ।
 यथा, गोतायाम् । १६।१६।
 “अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ।
 प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥”)
 प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सन्ज + भावे क्तिन् ।) प्रसङ्गः
 (यथा, किराते । ५।५०।
 “मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियखाः
 सन्तापे दिशतु शिवः शिवा प्रसक्तिम् ॥”)
 अनुमतिः । आपत्तिः । इति सव्यभिचार-
 शिरोमणिः ॥
 प्रसङ्गः, पुं, (प्र + सन्ज + घञ् । सङ्गतिविशेषः।
 यथा,—
 “स प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
 निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥”
 तस्य लक्षणम् । स्मृतस्यापिचानर्हत्वम् । तद-
 र्थस्तु स्मृतिविषयतापक्षत्वे सति हेतुविषयता-
 नापन्नत्वम् । इत्यनुमितिग्रन्थे गदाधरभट्टा-

प्रस्ता

चार्यः ॥*॥ “प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ।
 यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽसङ्गदुक्तः समा-
 प्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिसम-
 वायः पुरुषस्तस्मिन् सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्-
 पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनस्तत्तं यतोऽभि-
 दितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति
 स खल्वेवं कर्म पुरुषसिद्धिस्त्रायामधिकृतः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सन्नुतेनोक्तम् ॥
 अन्वोद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—
 “दृष्टा तु हरते पापं सृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
 प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा ह्यवगाहिता ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
 (यथा च देवीभागवते । ३।८।४२।
 “अस्यष्टमपि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
 ददाति वाञ्छितानर्थान् दुर्लभानपि सर्वथा ॥”)
 प्रसक्तिः । यथा,—
 “आनोता भवता यदा पतिरता साध्वी धरि-
 त्वासीता
 स्फुर्ज्ज्वालसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गी-
 कृतम् ।
 कर्तुं चेतसि पुण्डरीकनयनं दूर्वादलश्यामसं
 तुच्छं ब्रह्मपदं भवेत् परबधूस्तत्प्रसङ्गः कुतः ॥”
 इति नाटकम् ॥*॥
 प्रस्तावः । यथा,—
 तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र
 गोदावरौ तत्र सरस्वती च ।
 सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति तत्र
 यत्राच्युतोदारकथाप्रसङ्गः ॥”
 इति पौराणिकाः ॥*॥
 मेयनम् । यथा । प्रसङ्गनित्यद्वुतपृष्ठयानादिति
 रुक्मिणिसयवचनटोकायां विजयरचितः ॥
 (यथा च देवीभागवते । १।१२।२०।
 “ऋषदोऽपि तयोर्धौच्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
 परिहृत्य ययुस्तूणं नरनारायणाश्रमम् ॥”)
 प्रसज्यप्रतिषेधः, पुं, (प्रसज्य प्रवृत्तिं सम्पाद्य प्रति-
 षेधो निषधः ।) निषधविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
 “अप्रधान्यं विषयैव प्रतिषेधं प्रधानता ।
 प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत् नञ् ॥”
 अस्योदाहरणम् । भोजराजः ।
 “पीयं चैवं कृत्वापक्षे नवाञ्च नाचरेद्बुधः ।
 भवेज्जन्मान्तरं रोगो पितृणां नोपतिष्ठते ॥”
 अत्र रोगातिनिन्दायवणात् प्रसज्यता । नोप-
 तिष्ठते इति श्रवणात् पर्युदासता । इति मल-
 मासतत्त्वम् ॥
 प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सद् + क्तिन् ।) प्रसन्नता ।
 नैर्मल्यम् । इति जटाधरः ॥
 प्रसत्वरौ, स्त्री, (प्रसत्वन् + “वनो रच ।” ४।
 १।७। इति ङीष् ।) प्रतिपत्तिः । इति
 संचिमसारोणादिवृत्तिः ॥
 प्रसत्वा, [न्] पुं, (प्रसीदतीति । प्र + सद् +
 क्तिन् ।) धर्मः । प्रजापतिः । इति प्रकी-
 सारोणादिवृत्तिः ॥

प्रसरः

प्रसवः, चि, (प्रसीदतीति । प्र + सद् + गत्यर्थेति
 क्तः ।) निर्मलः । तत्पर्यायः । अष्टः २ ।
 इत्यमरः । १।१०।१४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ४।२७।२४।
 “रसाः सार्थाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
 न्विताः ।
 दृश्यानि च प्रसवानि यच्च राजा युधिष्ठिरः ॥”)
 सन्नुष्टः । इति मेदिनी ने, ८६ ॥ (यथा,
 रघुः । ५।१०।
 अपि प्रसवेन महर्षिणा त्वं
 सम्यग्विनीयानुमतो गृह्याय ॥”)
 प्रसन्नता, स्त्री, (प्रसन्न + तल् ।) प्रसन्नस्य भावः ।
 तत्पर्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १।११।१६ ॥
 (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २।७८।
 “वपुः कृशत्वं वदने प्रसन्नता
 नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले ॥”
 प्रसन्ना, स्त्री, (प्रसन्न + टाप् ।) सुरा । इत्यमरः ।
 २।१०।४० ॥ मद्यविशेषः । तस्य गुणाः ।
 “प्रसन्ना गुल्मवातार्थोविबन्धानाहनाग्निनी ।
 शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्थसां हिता ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेय ॥ ८१।४३ ।
 “सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति सुकृति ॥”
 प्रसन्नेरा, स्त्री, (प्रसन्ना निर्मला इरा जलमिव ।
 मदिरा । इत्यमरटीकायां भरतः । ३।१०।४० ॥)
 प्रसभः, पुं, (प्रगता सभा सभाधिकारो यस्मात् ।
 बलात्कारः । इत्यमरः । २।८।१०८ ॥
 (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ५।४२।
 “यस्मिन् विनिर्मितवति प्रसभं प्रकीर्षा-
 दत्युग्रनिग्रहनवानुभवोपदेशम् ॥”)
 प्रसरः, पुं, (प्र + स + भावादौ यथायथं अप् ।)
 तन्तुवणविटपादेर्विसर्पणम् । प्रकर्षेण निकटे
 सरणं सर्पणम् । तत्पर्यायः । विसर्पः २ । इत्य-
 मरभरतौ । ३।२।२३ ॥ (यथा, रघुः । १६।२० ।
 “तिरस्क्रियन्ते कृमिस्तन्तुजालै-
 र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥”
 प्रणयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥
 (यथा, कलाविलासे । १।२१।
 “इति विनयनस्त्रिशिरसा तेन वचो युक्तमुक्त-
 मवधार्य ।
 तमुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरैः प्रसारितौ-
 षाग्रः ॥”)
 समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, आर्या-
 सप्तसत्याम् । ५८८ ।
 “स्ताननूतननखलेखालम्बी तव धर्मविन्दु-
 सन्दोहः ।
 आभाति पटसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥”
 प्रकटसञ्चरणम् । यथा,—
 अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्क-
 न-श्रेयैः प्रकुपितानां पर्युषितकिञ्चोदकपिष्ट-
 “प्र-वाय इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति तेषां कथु-
 ताप-प्रस्तात् प्रसरणहेतुः सत्सङ्गचेतस्ये स हि

प्रसवः

रजोभूयिष्ठो रजस प्रवर्तकं सर्वभाषाणाम् ।
यथा महानुदकसञ्चयोऽतिवृष्टः सेतुमवदार्था-
परिपोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रभावत्वेन दोषाः
कदाचिदेकयो द्विषः समस्ताः शोणितस-
हिता वानेकधा प्रसरन्ति ।" इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥ सुश्रुम् । इति विज्ञः ।
नाराचः । इति भूरिप्रयोगः ॥

प्रसरणं, स्त्री, (प्र + सृ + भावे लुट्) । सैन्यानां
सर्वतो व्याप्तिः । तत्पर्यायः । आसारः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रसरणी ३ प्रस-
रणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रामानुजः ॥
सैन्यानां वृषकाष्ठादिहेतवे इतस्ततो गमनम्
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५५ ॥ (गमनमात्रम् ।
यथा, वृष्टकटिके । ३ अङ्के ।

"माज्जरः क्रमणे स्रगः प्रसरणे श्येनो गृहा-
लुचने
सुप्तसुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा सर्पणे पञ्चगः ॥"
अभ्युत्थानादिकम् । यथा, भागवते । ५ । १ । २८ ।
"वर्हिषत्याशानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-
यीषिष्यत्रौडाप्रसुपितहासावकोकहचिरस्ते-
स्यादिभिरिति ॥")

प्रसरणी, स्त्री, (प्र + सृ + "अस्तिप्रत्ययिः" ।
इति षनिः । कटिकादिति वा डीष् ।)
प्रसरणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । ८६ ।
प्रसर्पणं, स्त्री, (प्र + सृप् + लुट्) । गमनम् ।
प्रसरणम् । प्रपूर्वस्य पधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥
(यथा महाभारते । ३ । १२८ । ६ ।

"प्रसर्पणं महीपाल ! रौप्यायाममितीजसः ।"
गतिसाधने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ७
"इदं तव प्रसर्पणं सुवन्धवेहि निरिहि ॥"
वर्तमानेदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षण
सर्पणसाधनम् ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रसवः, पुं, (प्र + सृ + "ऋदोरप्") ३ । ३ । ५७ ।
इत्यप् । गर्भमोचनम् । तत्पर्यायः । प्रसूतिः २
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ यथा, रघुः । ३ । १२ ।

"पतिः प्रतीतः प्रसवोऽस्त्रीं प्रियां
ददर्श काले दिवमन्त्रितामिव ॥"

गर्भग्रहणम् यथा, मनुः । ८ । ७० ।
"यथाविध्यभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचियताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात् सकलसकृद्वृत्तौ ॥")

उत्पादः । (जन्म । यथा, रघुः । १ । २२ ।
"ज्ञाने मौनं चमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥"
"सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा
इव ।" इति तट्टीकायां मज्जिनाथः ॥) अण-
त्यम् । (यथा, रघुः । ८ । २० ।

"ऋषिदेवगणस्रधाभुजां

श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अमृतत्वमुपेयिवान् बभौ

परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥"

फलम् । कुसुमम् । इति मेदिनी । वे, ४२ ॥
(यथा, रघुः । ४ । २३ ॥

प्रसवः

"प्रसवैः सप्तपर्वाणां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययैव तन्नागाः समधैव प्रसूयुः ॥"
आज्ञा । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ११ ।
"मरुतां प्रसवेन जय ।" "हे धृष्य मरुतां देवानां
प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शशनिमि शेषः ॥" इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥) प्रसवस्य मासनियमो
यथा,—

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ ॥

प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—

"पौतस्तु काष्ठीकं रुद्र ! कथितं शरपुङ्गवा ।
हिङ्गुमेधवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिज्ञात् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिवदं प्रसूतिज्ञात् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थस्य प्रसूतिज्ञात् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूनं विनश्येत् नात्र काव्या विचारणा ॥"
इति गार्गडे १८६ अध्यायः ॥ ॥

अपि च

"पाठाशालासिंहसिंहास्यमयूरकजटैः पृथक् ।
नाभिवस्त्रभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
पाठायस्तु शिफा योनौ या नारी संप्रधारयेत्
उपः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुपास्वर्परिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् ।
लाङ्गल्याश्चरणीं सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ ॥

सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—

"अस्ति गोदावरीतीरे जम्बला नाम राजसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
सुखप्रसवचक्रं यथा—

"पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्यग्गृहं क्रमेण हि ।
पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये मुनौ तयम् ॥
नवमे सप्त दद्यात् बाण पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेऽष्टावष्टमे पट्दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिः ॥
एकादिना समं च यमिच्छाङ्गाहं त्रिकोणको-
तदा हात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्वतः ॥
दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु ।
हात्रिंशत् प्रसवे नार्याश्चतुस्त्रिंशदं नृणाम् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्यासु वै शतम् ।
हासमतिस्तु बन्ध्यायां चतुःपष्टौ रणाध्वनि ॥
विषे विषो धान्यकोटेष्वधात्रिंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्तिताः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

तस्य वैज्ञतं यथा,—

गर्ग उवाच ।

"अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा ॥
अमानुषा अवष्टास्य न जातव्यज्जनास्तथा ।

प्रसवि

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा
स्त्रियः ॥

पञ्चवः पञ्चिष्वैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देयस्य कुलस्य च विनिर्हिंशेत् ॥
निर्व्यासयेत्तां नृपतिः क्षराद्वात्
स्त्रियश्च पुण्याश्च ततो विजेन्द्राः ।
किमिच्छकैर्ब्राह्मणतर्पणश्च
लोके ततः शान्तिमुपैति पापम् ॥"
इति मातल्ये अङ्कतशान्तिस्त्रीप्रसवविकृतो-
नाम २०८ अध्यायः ॥ ॥

प्रसवाद्भवत्वं यथा,—

"एको वृषस्त्रयो गावः सप्ताष्टा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः सामिघातकाः ॥"
तिस्र इति वक्तव्ये छान्दसत्वात् च य इत्युक्तम् ।
सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोध्याः ।
"भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्हिंष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥"
अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्यस्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्तृचणादेव तां मां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तौ राजसवपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥"
व्याहृतिभिश्चायं होमः ।

"सोपवासः प्रयत्नेन दद्यादिप्राय दक्षिणाम् ॥"
अपि च ।

"सिंहराशौ गते सूर्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषौ सूते दिवेषाश्चतस्री तथा ॥
तदानिष्टभवेत्किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकञ्चरेत्
अस्य वामेति सूक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
मृत्युञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीसूक्तेन ततः स्नायात् शान्तिसूक्तेन वा पुनः ॥"
इत्यङ्कतसागरे नारदः ॥

प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुण्यादिना कायनि शोभ-
इति । कै + कः ।) पियालवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥ (विवृतिविशेषोऽस्य पियालशब्द-
ज्ञातव्यः ॥)

प्रसवबन्धनं, स्त्री, (प्रसवानां पुण्यफलानां बन्धनं
यत्र ।) एतम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
प्रसवस्थली, स्त्री, (प्रसवस्य स्थलीव ।) माता ।
यथा, महानाटके ।

"इयमियं मयदानवनन्दिनी

त्रिदशनाथजितः प्रसवस्थली ॥"

प्रसविता, [ऋ] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र +
सृ + लृच् ।) पिता इति शब्दरत्नावली ॥
(अनुज्ञाकर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६३ । २
उद्देति प्रसविता जनानां महान् केतुरणवः
सूर्यस्य ।)

"जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मसु अनु-
ज्ञाता ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सृ + लृच् +
ङीप् ।) जनयित्री । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६३ । ८ ॥

प्रसाति

“सावित्री प्रसवित्री च बहिर्वाक् मनसोततः॥
माता । प्रपूर्वकसूधातोः कर्त्तरि ण्विप् च ॥
प्रसव्यं, चि, (प्रगतं सव्यादिति ।) प्रतिकूलम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,
रामायणे । २ । ७३ । २० ॥
“प्रसव्यश्चापि तच्चकर्त्तृत्वजोऽग्निचितं नृपम्”
प्र + स्व + कर्त्तृणि यत् । प्रसवनीये च ॥
प्रसहः, पुं, (प्रसहत इति । प्र + सह + घञ् ।)
बलात्कारेण भक्षकपक्षी । स च कुरर-
श्लेनादिः । यथा,—
“प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन कीर्त्तिताः ॥”
अस्य मांसगुणाः ।
“गुरुणमधुराः क्षिप्वा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ।”
इति राजवल्लभः ।
अपि च भावप्रकाशे ।
“काको गृध्रं उलूकश्च चिह्नश्च शशघातकः ।
चापो भाषश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः॥”
शशघातकः बाज इति लोके ।
“प्रसहाः कीर्त्तिता एते प्रसह्य ह्रिय भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु वीर्याणां स्तम्भांसं भक्षयन्ति ये ॥
ते शोषभक्षकोन्मादेः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥”
प्रसहनः, पुं, (प्रगतं सहनं सहागुणो यस्मात्) ।
हिंस्रपशुः । यथा,—
शार्ङ्गसिंहशरभर्त्तरन्मुमुक्षुः
येऽन्यान् प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते ।
ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पल्लं तटोय-
मशः प्रमेहजठराभयजाड्यहारि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अलिङ्गने, स्त्री । यथा,—
“परस्परप्रसहनमुज्ज्वलातिकाः
शुचौ सुखे बहुलविधा भिदा मताः ॥”
इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्यकौमुदी ॥
(प्र + सह + भावे ण्यट् ।) सहने, स्त्री ।
तद्वति, चि ॥
प्रसहा, स्त्री, (प्र + सह + घञ् । टाप् ।) बृह-
तिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणादयोऽस्या
बृहतीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
प्रसह्य, व्य, (प्रकर्षणं सोढा इति । प्र + सह +
काचो ल्यप् ।) हठाथकम् । बलात्कारार्थम् ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १० ॥ (यथा, माघ । १ । २०
“प्रसह्य तेजोभिरसङ्घाताङ्गते-
रदस्त्वया लुब्धमनुत्तमं तमः ॥”
प्रमोदं शक्य इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षणं
सोढं शक्ये त्रि । यथा, रघुः । १४ । ६२ ।
“मतेव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जयुः प्रसह्यः ॥”)
प्रसह्यचौरः, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः ।)
हठात् चौर्यकारौ । डाकारत इति लुटेरा
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । वन्दोकारः २
माचलः ३ चिह्नाभः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसातिका, स्त्री, (सो नाशे + भावे क्तिन् । प्रगता
सातिर्नाशो यस्याः । कप् ।) अशुब्रवीहिः ।

प्रसाध

सूक्ष्मधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३२ । ८ ॥
“श्यामाकराजश्यामाकौ तद्वैव प्रसातिकाः ।
नीवाराः पीष्कलाश्चैव धान्यानां पितृहृतये ॥”
प्रसादः, पुं, (प्र + सद् + घञ् ।) प्रसन्नता ।
नैर्मल्यम् । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
“प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम् ॥
“कल्याणतवातसंज्ञोभनक्षिताशेषभूधतः ।
स्वैर्यप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥”)
अनुग्रहः । (यथा, रघुः । २ । ६८ ।
“तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
गुरुनृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥”)
काव्यप्राणः । स्वास्थ्यम् । प्रसक्तिः । इति
मेदिनी । दे. ३५ ॥ वैदर्भीरिति युक्तकाव्यगुणः ।
तस्य लक्षणम् । आभ्यशब्दभिनव्यक्ताथपद-
वत्त्वम् । यथा,—
“भोजः प्रसादमाधुर्यगुणत्रितयभेदतः ।
गौडवैदर्भाद्यालौ रीतयः परिकीर्त्तिताः ।
व्यक्तार्थपदमग्रस्य प्रसादः परिकीर्त्तितः ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुक्लेभ्यनमिवानलः
स प्रसादः समस्तेषु रमेषु रचनासु च ॥”
देवनिवेदितद्रव्यं गुरुणां भुक्तावशेषश्च । यथा,
“समीहंश्वजो राजा प्रजापालनतत्परः ।
प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःखमवाप सः ॥”
इति स्कान्दे रेवाश्वमेधे सत्यनारायणव्रतकथा
प्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् + णिच्
+ ल्युट् ।) भद्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र +
सद् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा,
बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभः ॥ (यथा च
महाभारते । ४ । ६८ । २२ ।
“प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥”)
प्रसादना, स्त्री, (प्र + सद् + णिच् + युच् + टाप्)
सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६० ॥
प्रसाधनं, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, मनुः । २ । २११ ।
“अभ्यञ्जनं स्थापनञ्च गात्रोक्तादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न काव्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥”
कङ्कतिका । इति भरतधृतामरमाला ॥ प्रकृष्ट-
निष्पत्तिश्च ॥ (प्र + साध् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसा-
धयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५३ । २ ।
“या यज्ञस्य प्रसाधनस्तं तुदं वैष्वाततः ॥”)
प्रसाधनी, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् । डोप् ।) मित्रिः । इति मेदिनी । ने, १८५
कङ्कतिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६८ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ ॥
“केशप्रसाधनी केशा रजोजन्तुमन्नापहा ॥”)
तदयुक्तियथा,—

प्रसारि

“प्रसाधनी दिङ्मनवागस-
सङ्गाभिरुक्ताङ्गुलिभिः क्रमेण ।
चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययशःसन्निविदा ॥
काष्ठजा धातुजा चैव मृज्जजा च यथाक्रमम् ॥
आङ्गलान्पसामान्यदेशानां महीभुजाम् ॥
कलदण्डवदुच्चैः काष्ठजाया विनिबधः ।
कनकं रजतं ताम्रं पिप्पलं सौसकं तथा ॥
लोहं मय्येष सर्वार्थमादित्यादिदशाभुवाम् ।
राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्तिप्रसाधनी ॥
मृगाणां महिषाणाञ्च सिंहजाता प्रसाधनी ।
गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते ॥
अथापि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ।
प्रसाधिका, स्त्री, (प्रसाध्यति निष्पादयतीति ।
प्र + साध् + ण्वल् । टाप् चत इत्यम् ।)
नीवारः । यथा,—
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्तमिति च स्मृतम्”
अस्या गुणाः ।
“नीवारः शीतलो घाही पिप्पलः कफवातहतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(प्रसाधयति अलङ्करोतीति । प्र + साध् + णिच्
+ ण्वल् ।) वेगकारिणी । यथा,—
“प्रसाधिकालम्बितमघपाद-
सान्निप्य काचित् द्रवरागमेव ॥”
इति कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ॥
(धान्यविशेषः यथा । “अथर्ववेदः प्रसा-
धिका ।” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
प्रसाधितः, त्रि, (प्र + साध् + क्तः ।) अलङ्कृतः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ प्रकृष्टनिष्पत्तिः ।
निष्पादितः । यथा, सारसंघहे ।
“ततः प्रस्यमितं कल्कं दत्त्वा तोयचतुर्गुणे ।
क्षीरे प्रसाधितं तैलं यद्वज्रो बलवर्णकृतः ॥”
प्रसारः, पुं, (प्र + सद् + घञ् ।) प्रसरणम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४८८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २६
प्रसारकुक्षिनाम्नं निःश्लथमिति निर्दिशेत् ॥”
प्रसारणं, स्त्री, (प्र + सद् + णिच् + ल्युट् ।) पञ्च-
विधकमीनगतकर्मविशेषः । स तु विस्तार-
रूपः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुक्षनमथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माख्येतानि पञ्च च ॥”
(परिवर्द्धनम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१३ । ३५ ।
“मित्रामित्रहिरण्यानां भूमिनाञ्च प्रसारणम् ॥”
प्रसारणी, स्त्री, (प्रसार्यते इति । प्र + सारि +
ल्युट् । डोप् ।) अताविशेषः । गन्धभादाक्षिया
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । वातपित्तनाशि-
त्वम् । उष्णत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ सैन्यानां सर्वतो व्याप्तिः । इति
प्रसरणशब्दटीकायां भरतः ॥
प्रसारिणी, स्त्री, प्रसरतीति । प्र + सद् + णिनिः
डोप् । सञ्जालुलता । प्रसारणी । गन्धभादा-

प्रसूका

लिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुप्रसरा २ सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६ राजवला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रबला १० राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रवला १३ चन्द्रवली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शःशयथु-मसविष्टभ्रमाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ प्रसारो, [न] त्रि. (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनि.) प्रसरणीलः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ विस्तरः ३ विसारो ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १० । ४४ ।

“प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः

समीरयन्मिनपरागकृषिता ॥”)

प्रसितः, स्त्री, (प्र + सि + क्तः) प्रयम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ आसक्तः, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥

(यथा, रघौ । ८ । २३ ।

“इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च

प्रतिषिद्धपरेषु जायते ।

प्रसितावुदयापरवर्गयो-

रुभयो सिद्धिमुभाववापत् ॥”)

प्रसितिः, स्त्री, (प्रसिनोति बभ्रात्यनयेति । प्र + सि + करणे क्तिन् ।) यन्मनसाधनरज्जनिग-डादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वाला । यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।

“अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्त्तते ।”

“प्रसोयते बध्यतेऽनयेति । प्रसितिज्वाला ।” इति तड्भाष्ये सायनः ॥*॥ भावे क्तिन् । प्रबन्ध-नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।

“शूरस्येव प्रसितिः चातिरग्नेः ॥”)

प्रसिद्धः, त्रि. (प्रसिध्यतीति । प्र + सिध् + गत्य-यति क्तः ।) भूषितः श्यातः । इति मेदिनी । धे, ३४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।

“काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः । प्रसिद्धा मोक्षशालेषु तानाविध्य सुखी भव ॥”)

प्रसिद्धिः, स्त्री, प्र + सिध् + क्तिन् ।) टङ्कारः । श्यातिः । इति त्रिकाण्डशेषः (यथा, काम-न्दकीयनौतिसारे । २ । ६ ।

“विद्यावतस एवेता इति नो गुरुदर्शनम् । पृथक् पृथक् प्रसिद्धयं यासु लोको व्यव-स्थितः ॥”)

भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥

प्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + “सत्सू-द्विषेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

“पितृणां मानसी कन्या मेनका साखिका प्रसूः ॥” चाटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ कदली । वीरत् । इति मेदिनी । से, ४ ॥ (प्रसवकर्त्री । यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।

“प्रसंसिनो अन्दते तु लोभिता दुःप्रसू या ॥”)

प्रसूका, स्त्री, (प्रसूरेव । प्रसू + स्वार्थे कन् ।) बाजिनौ । इति राजनिघण्टः ॥

प्रसून

प्रसूतं, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तः ।) कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूतः, त्रि, (प्र + सू + क्तः ।) सञ्जातः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।

“तदन्वये शुद्धिमिति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः । द्विलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥”) सूतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते अ इति । प्र + सू + कर्त्तरि क्तः ।) जातसन्ताना । तत्पर्यायः । जाता-पत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने । ३१ ।

“अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥” यथा च हरिवंशे । ८४ । १०१ ।

“अयन्ते हि स्त्रियो बह्वो व्यभिचारव्यतिक्रमैः प्रसूता देशसङ्गाथान् पुत्तानमितविक्रमान् ॥”) प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।)

प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,—

“कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा

मरण्डतैला खलु नाभिलेपात् ।

सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां

मिषीडितानां बहुभिः प्रमादेः ॥”)

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥ प्र + स + भावे क्तिन्) उद्भवः । (यथा, शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।

“आद्येवः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः सयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनु-ज्ञायताम् ॥”) तनयः । दुहिता । इति मेदिनी । ते, १२८ ॥

(सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।

“कश्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥”

कारणम् । यथा, रघुः । २ । ६३ ।

“ न केवलानां पयसां प्रसूति-मवेहि मां कामदद्यां प्रसन्नाम् ॥”

उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १४ ।

“त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-स्त्वमेवान्ते ! भवसि प्रतिष्ठा ॥”

दत्तपत्नी । सा तु सतीजननी । यथा, ब्रह्म-वैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

“देवहूतिः कर्हमस्य प्रसूतिदत्तकामिनी ॥”) प्रसूतिका, स्त्री, प्रसूतः सूतोऽस्या अस्तीति ।

ठन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

प्रसूतिजं, स्त्री, (प्रसूतवद्भवमारभ्येत्यर्थः जायते इति । जन् + ङः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ।

प्रसूनः, स्त्री, (प्रसूयते स्तीति । प्र + सू + क्तः ।) ओदि-त्वात् निष्ठातस्य नः ।) पुष्पम् । (यथा, रघुः । २ । १० ।

“अवाकिरन् बाललताः प्रसूनै-राचारताजैरिव पीरकन्याः ॥”) फलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ जाते, त्रि ।

इति मेदिनी, ने । ८७ ॥

प्रसेव

प्रसेवेः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इष्टुर्वाणो यस्य । काम-देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्र + सू + क्तः ।) पलहयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ “क्षणातिप्रसूतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरनुसवेत शीतोदकानुपानम् ॥”

पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

प्रसूतः, पुं, (प्र + सू + क्तः ।) निकुलपाणिः । अर्द्धाञ्जलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १० । ७ ।

“यद्यनुलमेरन् प्रसूतमात्रं वाञ्छन्निमात्रं वा ॥” प्रसूतः, त्रि, (प्र + सू + क्तः ।) प्रहृष्टः । प्रसा-रितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । १४ । ५ ।

“न शशाक नियन्तुश्च स व्यासः प्रसूतं मनः ॥”) विनोतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥

गतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नियुक्तः । इति ज्ञानयुधः । २ । ३६० ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्र + सू + क्तः ।) टाप् ।) जडा । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विवरणमस्या जडा-शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसूतः । आकुञ्चितपाणिः । इति रायमुकुटः राज-निघण्टुश्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।

“देवानुयान् समभ्यर्च्य तन्स्नानोदकमाहरेत् । संयाव्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतिवयम् ॥” सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।

“वर्द्धितानि प्रसूत्या वे विनताकुलकर्तृभिः ॥” प्रसूत्या इति वा पाठः ॥ पलहयम् । तद्यथा,

“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया— ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

प्रसेकः, पुं, (प्रसेचनमिति । प्र + सिच् + घञ् ।) सेचनम् । चरतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥

(यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।

“मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-श्चित्तं विदारयति कस्य न कीविदारः ॥”

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ।

हन्तिमूलकयुषस्तु कफमेदोगलानयान् ॥”) प्रसेदिका, स्त्री, छुट्टारामः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । १७८ ॥ प्रसेदिका इति कचित्पाठः ॥

प्रसेदिवान्, [स्] त्रि, प्रसन्नः । प्रपूर्वसदधातोः कर्त्तरि कसुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रसेवः, पुं, (प्रसीव्यते स्तीति । प्र + सिव + “अ-कर्त्तरि सेति ।” ३ । ३ । १८ । इति घञ् ।) वीणाङ्गम् । स्यूतः । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिव + क्तुल् । यथा, प्रसेव एव । स्वार्थे कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधः शब्दगाभ्योर्ध्वार्थे टाकमयं भाण्डं यच्च-र्मणा आच्छाद्य दीयते सः । इत्यन्ते । वीणा-स्थितालावफलम् । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रसाति

“सावित्री प्रसवित्री च बहिर्वाक् मनसीततः॥
माता । प्रपूर्वकसूधातोः कर्त्तरि लृष् ईप् च ॥
प्रसव्यं, चि, (प्रगतं सव्यादिति ।) प्रतिकूलम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,
रामायणे । २ । ७३ । २० ॥
“प्रसव्यश्चापि तच्छकृत् त्विजोऽग्निचितं नृपम्”
प्र + सू + कर्मणि यत् । प्रसवनीये च ॥
प्रसहः, पुं, (प्रसहत इति । प्र + सह + घञ् ।)
बलात्कारेण भक्षकपक्षौ । स च कुरर-
श्रेणादिः । यथा,—
“प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन कीर्तिताः ॥”
अस्य मांसगुणाः ।
“गुरुष्णमधुराः क्षिप्वा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥”
इति राजवल्लभः ।
अपि च भावप्रकाशे ।
“काको गृध्रं उलूकश्च चिह्नश्च शशघातकः ।
चाणो भाषश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥”
शशघातकः बाज इति लोके ।
“प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्य हिंसा भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु वीर्येणास्तस्यांसं भक्षयन्ति ये ॥
ते शोषमन्त्रकोत्पादेः शुक्रवीणा भवन्ति हि ॥”
प्रसहनः, पुं, (प्रगतं सहनं सहागुणो यस्मात्) ।
हिंसपशुः । यथा,—
शार्ङ्गसिंहशरभर्त्तरश्चमुखा
येऽन्यान् प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते ।
ते कीर्तिताः प्रसहनाः पल्लं तटोय-
मशः प्रमेहजठरामयजाण्डहारि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
आलिङ्गने, स्त्री । यथा,—
“परस्परप्रसहनसुखमातिकाः
शुचौ सुखे बहुलविधा भिटा मताः ॥”
इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्यकौमुदी ॥
(प्र + सह + भावे ल्यट् ।) सहने, स्त्री ।
तद्वति, चि ॥
प्रसहा, स्त्री, (प्र + सह + घञ् । टाप् ।) वृह-
तिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणादयोऽस्या
वृहतीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
प्रसह्य, व्य, (प्रकर्षेण मोढा इति । प्र + सह +
काचो ल्यप् ।) हठाधिकम् । बलात्कारार्थम् ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १० ॥ (यथा, माघे । १ । २७
“प्रसह्य तेजोभिरसङ्घाताङ्गते-
रदस्त्वया नुबभूवुस्तमं तमः ॥”
प्रसोढं शक्य इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षेण
सोढुं शक्येति । यथा, रघुः । १४ । ६२ ।
“ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जयुरप्रसहाः ॥”)
प्रसह्यचौरः, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः ।)
हठात् चौर्यकारौ । डाकाइत इति लुट् ।
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । बन्धोकारः २
माचकः ३ चिह्नाभः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसातिका, स्त्री, (सी नाशि + भावे क्तिन् । प्रगता
सातिर्नाशो यस्याः । कप् ।) अग्नौहिः ।

प्रसाध

सूक्ष्माधन्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३२ । ८ ॥
“श्यामाकराजश्यामाकौ तद्वैव प्रसातिकाः ।
नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां पितृद्वयम् ॥”
प्रसादः, पुं, (प्र + मद् + घञ् ।) प्रसन्नता ।
नैर्मल्यम् । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
“प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम् ॥
“कल्पान्तवातसंजीभलङ्घिताशेषभूभृतः ।
स्थैर्यप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥”)
अनुग्रहः । (यथा, रघुः । २ । ६८ ।
“तस्याः प्रसन्नोऽनुग्रहः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥”)
काव्यप्राणः । स्वास्थ्यम् । प्रसक्तिः । इति
मेदिनी । दे. ३५ ॥ वेदभरिरोतियुक्तकाव्यगुणः ।
तस्य लक्षणम् । आभ्यशब्दभिनयव्यापद-
वत्त्वम् । यथा,—
“भोजः प्रसादमाधुर्यगुणत्रितयभेदतः ।
गौडवेदर्भपाञ्चाला रौतयः परिकीर्तिताः ।
व्यक्तार्थपदमश्यास्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुक्लेऽनमिवानलः
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥”
देवनिवेदितद्वयं गुरुणां भुक्तावशेषय । यथा,
“आसीदंशध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः ।
प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःखमवाप सः ॥”
इति स्कान्दे रेवाश्वमेदे सत्यनारायणव्रतकथा
प्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + मद् + णिच्
+ ल्युट् ।) अश्रमः । इति चिकान्दशेषः ॥ (प्र +
मद् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा,
बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभः ॥ (यथा च
महाभारते । ४ । ६८ । २२ ।
“प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥”)
प्रसादना, स्त्री, (प्र + मद् + णिच् + युच् + टाप्)
सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६० ॥
प्रसाधनं, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, मनुः । २ । २११ ।
“अभ्यञ्जनं स्थापनञ्च गात्रोष्मादनमव च ।
गुरुपत्न्या न काव्योणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥”
कङ्कतिका । इति भरतधृतामरमाला ॥ प्रकृष्ट-
निष्पत्तिश्च ॥ (प्र + साध् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसा-
धयितरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५३ । २ ।
“यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तं तुर्देवैवाततः ॥”)
प्रसाधनी, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् । डोप् ।) मिहिः । इति मेदिनी । ने, १८५
कङ्कतिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६८ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ ॥
“केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमन्तापहा ॥”)
तदयुक्तिर्यथा,—

प्रसारि

“प्रसाधनी दिङ्मवनानागत-
सङ्गाभिरुक्ताङ्गुलिभिः क्रमेण ।
चतुर्विधानां दृष्टिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययशःसमृद्धिदा ॥
काष्ठजा धातुजा चैव शृङ्गा च यथाक्रमम् ॥
जाङ्गलानूपसामान्यदेशजानां महीभुजाम् ॥
कवटखड्गदुवेयः काष्ठजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा ॥
लौहं मय्यं च सर्वार्थमादित्यादिदशभुवाम् ।
राज्ञामिवोपयुज्येत कालकीर्तिप्रसाधनी ॥
शृगाणां महिषाणाञ्च सिंहजाता प्रसाधनी ।
गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामिवोपयुज्यते ॥
अथपि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ।
प्रसाधिका, स्त्री, (प्रसाध्यति निष्पादयतीति ।
प्र + साध् + ण्वल् । टापि अत इत्वम् ।)
नीवारः । यथा,—
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्तमिति च स्मृतम्”
अस्या गुणाः ।
“नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातघ्नतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(प्रसाधयति पलङ्करोतीति । प्र + साध् + णिच्
+ ण्वल् ।) वेगकारिणी । यथा,—
“प्रसाधिकालम्बितमगपाद-
माक्षिप्य काचित् द्वरागमेव ॥”
इति कुमारसम्भवे सममः सर्गः ॥
(धान्यविशेषः यथा । “अथर्ववेदः प्रसा-
धिका ।” इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)
प्रसाधितः, चि, (प्र + साध् + क्तः ।) अलङ्कृतः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ प्रकृष्टनिष्पन्नः ।
निष्पादितः । यथा, सारसंग्रहे ।
“ततः प्रस्यमितं कल्कं दत्त्वा तीयचतुर्गुणे ।
क्षीरे प्रसाधितं तैलं ग्रहणो बलवर्णकृतः ॥”
प्रसारः, पुं, (प्र + सृ + घञ् ।) प्रसरणम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४८८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २६
प्रसारकुञ्चनाङ्गुलं निःशस्यमिति निर्दिश्यते ॥”
प्रसारणं, स्त्री, (प्र + सृ + णिच् + ल्युट् ।) पञ्च-
विधकर्मोत्तमगतकर्मविशेषः । स तु विस्तार-
रूपः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनमथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माख्येतानि पञ्च च ॥”
(परिवर्द्धनम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१३ । ३५ ।
“मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनाञ्च प्रसारणम् ॥”
प्रसारणी, स्त्री, (प्रसार्यते इति । प्र + सारि +
ल्युट् । डोप् ।) क्षताविशेषः । गन्धभादाक्षिया
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । वातपित्तनाशि-
त्वम् । उष्णत्वम् । बलशक्तकारित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ सैन्यानां सर्वतो व्याप्तिः । इति
प्रसरणशब्दटीकायां भरतः ॥
प्रसारिणी, स्त्री, प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनिः
डोप् । लज्जालुलता । प्रसारणी । गन्धभादा-

प्रसूता

लिखा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुप्रसरा २
सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६
राजवला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रबला १०
राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रवला १३ चन्द्र-
वली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । शुक्-
त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शःशययु-
मलविष्टश्मशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रसारो, [न] त्रि, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनि) ।
प्रसरणीयः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ विस्-
मरः ३ विसारी ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । १० । ४४ ।

“प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः

समीरणभ्रमितपरागरूपिता ॥”)

प्रसितं, स्त्री, (प्र + सी + क्तः) । प्रयम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ आसक्तः, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥
(यथा, रघौ । ८ । २३ ।

“इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च

प्रतिषिद्धपरेषु जायते ।

प्रसितावुदयापरवर्गयो-

रभयो सिद्धिभाववापतु ॥”)

प्रसितिः, स्त्री, (प्रसिनानि बभ्रात्यनयेति । प्र +
सि + करणे क्तिन्) । यन्मनाधनरज्जुनिग-
डादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वाला ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।

“अग्नेरिव प्रसितिर्नाह दर्शवे ।”

“प्रसीयते बध्यतेऽनयेति । प्रसितिज्वाला ।”
इति तद्वाच्ये मायनः ॥ भावे क्तिन् । प्रबन्ध-
नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।

“शूरस्यैव प्रसितिः चातिरग्नेः ॥”)

प्रसिद्धः, त्रि, (प्रसिध्यतीति । प्र + सिध् + गत्य-
र्थेति क्तः) । भूषितः ख्यातः । इति मेदिनी ।
धे, ३४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।

“काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः ।
प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तानान्वित्य सुखी भवः ॥”)

प्रसिद्धिः, स्त्री, प्र + सिध् + क्तिन् । टङ्कारः ।
ख्यातिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, काम-
न्दकीयनौतिसारे । २ । ६ ।

“विद्यायतन एवेता इति नो गुरुदर्शनम् ।

पृथक् पृथक् प्रसिद्धयः यासु लोको व्यव-
स्थितः ॥”)

भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥

प्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + “सत्सू-
दिवेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप्) । माता ।
इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
२ । १ । १२८ ।

“पितृणां मानसी कन्या मेनका साखिका प्रसूः ॥”
चाटको । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ कदली ।
वीरवत् । इति मेदिनी । से, ४ ॥ (प्रसवकर्त्री ।
यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।

“प्रशंसिनौ शब्दते तु श्रीमिता दुःप्रसूया ॥”)

प्रसूका, स्त्री, (प्रसूरेव । प्रसू + स्त्राय कन्) ।
वाजिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसून

प्रसूतं, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तः ।)
कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूतः, त्रि, (प्र + सू + क्तः) । सञ्जातः । (यथा,
रघुः । १ । १२ ।

“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्द्रुः शौरनिधाविव ॥”)

सूतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते स्म इति । प्र + सू + कर्त्तरि
क्तः ।) जातसन्ताना । तत्पर्यायः । जाता-
पत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १६ ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने । ३१ ।

“अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥”

यथा च हरिवंशे । ८४ । १०१ ।

“यूयन्ते हि स्त्रियो बह्वो व्यभिचारव्यतिक्रमेः
प्रसूता देशसङ्काशान् पुत्त्रानमितविक्रमान् ॥”)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।)

प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,—

“कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा

संरुद्धतैला खलु नाभिलेपात् ।

सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां

निषीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥

प्र + सू + भावे क्तिन्) उद्भवः । (यथा,
शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।

“आद्येवः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
संयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनु-
ज्ञायताम् ॥”)

तनयः । दुहिता । इति मेदिनी । ते, १२८ ॥

(सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।

“कश्चिन्मृगोणामनघा प्रसूतिः ॥”

कारणम् । यथा, रघुः । २ । ६३ ।

“ न केवलानां प्रयमां प्रसूति-
मवेहि मां कामदूषां प्रमत्ताम् ॥”

उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ ।
२२३ । १४ ।

“त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-

स्त्वमेवाग्ने ! भवसि प्रतिष्ठा ॥”

दक्षप्रत्नी । सा तु सतीजननी । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

“देवहूतिः कर्हमस्य प्रसूतिदत्तकामिनी ॥”)

प्रसूतिका, स्त्री, प्रसूतः सूतोऽस्या अस्तीति ।
ठन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

प्रसूतिजः, स्त्री, (प्रसूतं ब्रह्मवामरभ्येत्यर्थः जायते
इति । जन् + ङः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ।

प्रसूनं, स्त्री, (प्रसूयते स्मिति । प्र + सू + क्तः । शोदि-
त्वात् निष्ठातस्य नः ।) पुष्पम् । (यथा,
रघुः । २ । १० ।

“अवाकिरन् बाललताः प्रसूने-

राचारलाजैरिव पीरकन्याः ॥”)

फलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ जाते, त्रि ।
इति मेदिनी, ने । ८७ ॥

प्रसेव

प्रसूनेषु, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इषुर्वाणी यस्य । काम-
देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्र + सू + क्तः) । पलहयम् । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६
“कृष्णतिलप्रसूतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरनुसेवेत
श्रीतोदकानुपानम् ॥”

पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

प्रसूतः, पुं, (प्र + सू + क्तः) । निकुञ्जपाणिः ।

अर्द्धाञ्जलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १० । ७ ।

“यद्यनुलभेरन् प्रसूतमात्रं वाञ्छन्निमात्रं वा ॥”

प्रसूतः, त्रि, (प्र + सू + क्तः) । प्रहृष्टः । प्रसा-

रितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । १४ । ५ ।

“न शब्दाक नियन्तुश्च स व्यासः प्रसूतं मनः ॥”)

विनौतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥

गतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नियुक्तः । इति
हलायुधः । २ । ३६० ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्र + सू + क्तः) । टाप् ।) जङ्गा ।

इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विवरणमस्या जङ्गा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सू + क्तिन्) । प्रसूतः ।

आकुञ्चितपाणिः । इति रायमुकुटः राज-
निर्घण्टश्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।

“देवानग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतिद्वयम् ॥”

सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।

“वर्हितानि प्रसूत्या वे विनताकुलकर्तृभिः ॥”

प्रसूत्या इति वा पाठः ॥ पलहयम् । तद्यथा,

“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया— ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

प्रमेकः, पुं, (प्रमेचनमिति । प्र + सिच् + घञ्) ।
मेचनम् । च्युतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥

(यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।

“मत्तहिरफपरिपीतमधुप्रमेक-

श्चित्तं विदारयति कस्य न कीविदारः ॥”

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“श्वासकासप्रतिश्यायप्रमेकारोचकज्वरान् ।

हन्तिमूलकयपस्तु कफमेदोग्लानयान् ॥”)

प्रसेदिका, स्त्री, क्षुद्रारामः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । १७८ ॥ प्रसेदिका इति कश्चित्पाठः ॥

प्रसेदिवान्, [म] त्रि, प्रसन्नः । प्रपूर्वसदधातोः

कर्त्तरि कसुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रसेवः, पुं, (प्रसीयते स्मिति । प्र + सिव + “अ-

कर्त्तरि चेति ।” ३ । ३ । १८ । इति घञ् ।)
वीणाङ्गम् । सूतः । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिव + ण्वुल्) । यदा, प्रसेव

एव । स्वार्थे कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् ।

दण्डाधः शब्दगाभोर्यायं दाकमयं भाण्डं यच्च-
र्मणा आच्छाद्य दीयते सः । इत्यन्ये । वीणा-

स्थितालावफलम् । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रस्तारः

तत्पर्यायः । ककुभः २ । इत्यमरः । १।७।७ ॥
सूत्ररचितभाण्डम् । धोकडा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । स्यूनः २ स्योनः ३ धौतकटः ४
स्योतः ५ स्युतः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,
सुसुते । १।१८।

“इतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु मेघ-
योग्याम् ॥”) प्रकटतन्तुसन्तानकर्त्ता च ॥

प्रस्कण्वः, पुं, (प्रगतं कण्वं पापं यस्मादिति ।
“प्रस्कण्वहरिषन्दाहणो” ६।१।१५३ । इति
सुट् ।) ऋषिविशेषः । स च वैदिकसम्बन्धात्-
गर्तसूर्योपस्थानमन्त्रस्य ऋषिः । (यथा, ऋग्-
वेदे । १।४४।६ ।

“प्रस्कण्वस्य प्रतिरभायुर्जीवसे नमस्या देव्यं
जनम् ॥”)

प्रस्कन्दनं, क्ली, (प्र + स्कन्द + ल्युट् ।) विरेकः ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १।
८४।२६ ।

“अग्निप्रस्कन्दनपरस्वस्त्राप्येवं भविष्यसि ॥”)

प्रस्कन्धः, त्रि, (प्रकर्षेण स्वचः ।) पतितं, त्रि ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रस्तारः, पुं, प्रस्तृणाति आच्छादयति यः । (प्र +
स्तृ + पचाद्यच् ।) शिला । पातर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । यावा २ पापाणः ३ उपलः ४
अस्मा ५ दृशत् ६ दृषत् ७ पाराकः ८
पारटोटः ९ मृशकः १० काचकः ११ शिला
१२ ॥ पल्लवादिरचितशय्या । यथा,—

“पल्लवाद्यैर्विरचितं शयनोयं तु संस्तरः ।

प्रस्तारः प्रस्तारयेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनुः । २।२०४ ।

“गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तारेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनीषु च ॥”)
मणिः । इति मेदिनी । ३, १८१ ॥

प्रस्तरिणी, स्त्री, (प्रस्तरस्तदाकारोऽस्तारस्या इति
प्रस्तर + इनिः ङीप् ।) गोलोमिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विषयाऽस्या गोलोमिकाशब्दे
ज्ञेयः ॥)

प्रस्तारः, पुं, (प्र + स्तृ + घञ् ।) दण्वनम् । तत्-
पर्यायः । दण्ठाटवी २ ऋषः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ४।१७७ ॥ पल्लवादिर्विरचितशय-
नीयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शय्या । इति
हारावली ॥ कन्दः प्रभृतीनां प्रभेदज्ञापकमङ्कत-
विशेषः । यथा,—

“पाटे सर्वगुरावाद्यात् लघु न्यस्य गुरोरधः ।
यथापरि तथा शेषं भूयः कुर्यादसु विधिम् ॥
जनं दद्याद्गुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्चन्दोर्विरचितवैदिभिः ॥”
इति उत्तररत्नावली ॥ ३ ॥

अपि च । अहपत्यार । पदम गुरु हेष्ट ठाणे
लघुभा परिठवड अण्वुडो ए । सरिसा
सरिसा पत्तो उव्वरिधा गुरुलङ्ग देहु ॥ अस्य
टीका । एतद्देदज्ञानं प्रस्तारज्ञानाधोनमिति

प्रस्ताव

प्रस्तारं दर्शयति । प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुकां
स्थापय आत्मबुद्ध्या सदृशौ सदृशौ पङ्क्तिरुद-
हत्तौ गुरुलघु देहि सदृशौ पङ्क्तिर्दक्षिणे कार्या
वामे गुरुलघुभिः पूरणं कार्यं इदन्तु मात्रा-
प्रस्तारविषयं तत्रापि गुरोर्लिखनयोग्यत्वे गुरु-
लेख्यः अपरत्र लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारं तु गुरुणैव
पूरणं कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुलेख्यः
तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुलेख्यः तद्दक्षिणे
चोपरिस्थितपङ्क्तेः सदृशौ कार्या वामे च गुरु-
लघुभिः पूरणं कार्यं वामे चैक एकलघुः पतति
वर्णप्रस्तारं तु वामे लघुस्वर्गा नास्ति यथा
त्रिकलप्रस्तारः । ६६ । प्रथमगुरोरधो लघु-
वामतश्च कलार्धपूरणं गुरुणैव कार्यं दक्षिणे च
पञ्चभावः ततो गुरोरधो लघुलेख्यः दक्षिणे च
लघोरधो लघुलेख्यः वामे च कलापूरणं एकेन
लघुना कार्यं एवं चतुष्कला-६६दावपि बोध्यं
यथा अक्षरच्छन्दमिहैवमन्यचापि बोध्यम् ॥

अथ सकलप्रस्तारसंख्या । द्वाविंशति सप्तस-
थातइ सत्तावह सहज्जाइ वाभालिसह
लकखं तेरहकोडो समगगाइ । अस्य टीका ।
अत्र चैकाक्षरमारभ्य शङ्खविंशत्यवधिवर्ण-
वृत्तानां प्रस्तारं कियतो संख्येत्यत आह ।
१३४, २१७, ७२६, ७३६ विंशतिः सप्तगतामि तथा
मप्तदशमहस्त्राणि द्विचत्वारिंशत्तत्तास्त्रयोदश-
कोट्यः समग्राणि अक्षस्य वामा गतिरित्यङ्काः
स्थाप्याः । इति पिङ्गलः शोभप्रबोधभूषणश्च ॥

प्रस्तार्थ्यम्, [न्] क्ली, नेत्ररोगभेदः । तस्य
लक्षणम् ।

“प्रस्तार्थ्यम् तनुस्तीर्णं श्वावं रक्तनिभं मितं ॥”
इति माधवकरः ॥

अपि च ।

“समस्ताहिस्ततः श्यावो रक्तो वा मांसमञ्चयः
सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्थ्यम् तदुच्यते ॥”

इति रचितधृतनिमिः ॥

तस्योपधम् ।

“कतकस्य फलं शङ्खं त्रापणं मन्थवान्तितम् ।
फेनो रसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वत्तिरेपा व्यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचमम्रशुकं तथैव च ॥
कण्डूकृदाबूदं हन्ति मलमाश सुखावतो ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

प्रस्तावः, पुं, (प्र + स्तृ + “प्र द्रुस्तुमवः” ३।३।
२७ । इति घञ् ।) अवसरः । इत्यमरः । ३ ।

२ । २४ ॥ प्रसङ्गमृतिः ॥ इति भरतः ॥ प्रसङ्गः
इति भातुर्दोषितः ॥ (यथा, मृच्छकटिकं ।
८ अङ्के । “प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वाद्रष्टुमिच्छ-
तीति ॥”) प्रकरणम् । यथा,—

“प्रस्तावेदंशकालादेर्विशिष्टात्प्रतिमाजुषाम् ॥”
इत्यस्यार्थं काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति कार्या-
दिकमिति । प्र + स्तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)

आरम्भः । इति जटाधरः ॥ सूत्रधारेण सह

प्रस्थपु

नटीविदूषकादीनां परस्परविचित्रभाषणम् ।
तस्या लक्षणम् । यथा,—

“नटी विदूषको वापि पारिपाश्र्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥

चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्तयैः प्रस्तुताश्चेपिभिर्नम्यः ॥
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रस्तारः, पुं, (प्रस्तारः । निपातनात् इत्वम् ।)

पल्लवादिरचितशय्या । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तौतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः । “प्रस्त्योऽन्य-
प्रस्तौमः” । तरस्याम् । ८।२।५४ । इति

निष्ठातस्य मो वा ।) संज्ञतः । ध्वनितः ।
प्रपृच्छस्व्येधातोः कर्मणि क्ताप्रत्ययः । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, प्रस्तूयते स्मिति । प्र + स्तृ + क्तः ।)

प्रकरणप्राप्तः । यथा,—

“अप्रस्तुतप्रशंसः सा या चैव प्रस्तुतायया ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

प्राकरणीकः । प्रासङ्गिकः । इत्यलङ्कार-
कौस्तुभः ॥ निप्यन्नः । यथा । प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् ।
अत्र प्रस्तुतं अन्नमयम् । यवागूः प्रस्तुता यवागू-
मयो । इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुति-
युक्तः । प्रपूर्वस्तुधातोः कर्मणि क्तः । उप-
स्थितः । प्रतिपन्नः । उदयुक्तः । इति लोकशब्द-
हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः ।) अन्तरितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रस्थः, पुं, (प्रकर्षेण तिष्ठतीति । प्र + स्था +

“आतञ्जोपमर्ग” ३।१।१३६ । इति कः ।

यद्वा प्रतिष्ठतऽस्मिन्ननेन वेति घञर्थे कः ।)

परिमाणविशेषः । स तु चतुःकूडवरूपः । इत्य-
मरभरतौ ॥ आढकचतुर्थांशः । इति लौला-
वतो ॥ द्विशरावपरिमाणम् । इति वैद्यक-
परिभाषा ॥ (यथा, सुसुते शरीरस्थाने । ८ ।
अध्याये ।

“बलिनो बह्वदोपथ वयस्यस्य शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षेण ॥”)

प्रस्थः, पुं, क्ली, (प्र + स्था + कः ।) अद्रः सम-
भूभागः । अद्रं रेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । स्तुः २ सानुः ३ । इत्यमरः । २ ।
३ । ५ ॥ (यथा, कुमारः । १।५४ ।

“प्रस्थं हिमाद्रं मृगनाभिगन्धि

किञ्चित् कर्णात्किन्नरमध्यवास ॥)

उन्मिषवस्तु । इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा,
“दोषं प्रस्थं समानञ्च न कुर्यान्नन्दिरं बुधः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते जम्भखण्डे १०३ अध्याये ॥
प्रकृष्टस्थितिर्विशिष्टः, त्रि ॥

प्रस्थपुष्पः, पुं, (प्रस्थमितं पुष्पमस्य ।) मरुवकः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (तत्पर्यायो यथा,—

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरपि स्मृतः ।

फणो फणिष्कक्यापि प्रस्थपुष्पः समीरचः ॥”)

प्रसावः

स्वल्पपत्रतुलसी । जम्बीरभेदः । इति केचित् ॥
जम्बीरसामान्यम् । इति केचित् । इति तट्टो-
कायां भरतः ॥

प्रस्थानं, क्ली. (प्र + स्था + क्युट् ।) विजौगीषोः
प्रयाणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८५ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ४ । १२ ।

सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्या यथार्थतः ।

धौराणाञ्च परिज्ञानं कृत्वा यान्तु त्वरान्वितः ॥”
गमनमात्रम् । यथा, पदाङ्कदूते ।

“प्रस्थानान्ते कुलिशकलनाभिहितं पण्डिताग्रैः”

प्रस्थानविघ्नः, पुं. (प्रस्थानस्य विघ्नः ।) गमन-
व्याघातः । यथा । यः पुनर्विवाहावसरे
मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौप-
यिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्या-
मीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदसौ द्विगुणं
भृतिं दाप्यः । इति मिताचरा ॥

प्रस्थापितः, त्रि. (प्र + स्था + णिच् + क्तः ।)

प्रेषितः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥

प्रस्थिका, स्त्री. (प्रस्थस्तदाकारोऽस्थिपत्र इति ।

प्रस्थ + ठन् ।) अस्थिपत्रम् । इति भावप्रकाशः ॥

प्रस्फुटः, त्रि. (प्रस्फुटति विकशतीति । प्र +

स्फुट् + क्तः ।) प्रफुल्लितः । इति शब्दरत्नावली ॥

(सुस्पष्टः । यथा, मार्कण्डेये । २७ । २१ ।

“निष्कृष्य शासनं तस्माद्दृष्टे प्रस्फुटाक्षरम् ॥”

प्रस्फोटनं, क्ली. (प्रस्फोटयतेऽनेनेति । प्र + स्फुट् +

णिच् + करणे क्युट् ।) सूर्यम् । इत्यमरः ।

२ । ८ । २६ ॥ (प्र + स्पृष्ट् । भावे क्युट् ।)

ताडनम् । विकशनम् । इति मेदिनी । न.

१८२ ॥ पवनम् । तुषादिशोधनम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८३ ॥

प्रसवणं, क्ली. (प्रसवति जलमस्मादस्मिन्निति वा ।

प्र + सृ + अपादाने अधिकरणे वा क्युट् । यत्र

स्थानं स्रुत्वा जलं गलति तत् । इति भरतः ॥

अधिकच्छेदेन स्रवज्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र

निपत्य च बहुलोभवति तत् । इति स्वाध्या-
दयः ॥ गिरिकुपरि निर्भरादिप्रभवजलसंघातः

इति साङ्ख्यः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८ । ५४ । ११ ।

“पुष्पं तोयं वृष्टा विस्मयं परमं गतः ।

प्रभावश्च सरस्वत्याः प्रसवप्रसवणं बलः ॥”)

अजस्रं मन्दवेगेन स्रवज्जलम् । इति कौकटः ॥

तत्पर्यायः । उक्तः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥

जलप्रसावः ३ । यथा, मनुः । ४ । २०३ ।

“ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गत्तं प्रसवणेषु च ॥”

अस्य गुणाः । प्रसवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं

रोचनञ्च दोषनकृत् ॥ इति राजनिघण्टुः ॥

(प्र + सृ + भावे क्युट् ।) प्रकर्षेण चरणम् ॥

प्रसवणः, पुं. (प्रसवति जलमस्मादिति । प्र + सृ +

अपादाने क्युट् । मास्यवत्पर्यतः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८५ ॥ स्त्रेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसावः, पुं. (प्रसूयते इति । प्र + सृ + पिटुस्तु-

स्तुवः ।) १ । ३ । २७ । इति घञ् ।) सूत्रम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ गोप्रसावमाहात्म्यं

प्रहरः

यथा, वराहपुराणे ।

“प्रसावेण तु यः ज्ञायात् रोहिण्यां मानवो
द्विजः ॥

सर्वपापकृतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥”

(गुणादयोऽस्य सूत्रशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

प्रसानः, पुं. उच्चैःशब्दः । प्रपूर्वस्वनधातोर्घञ्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रसेदः, पुं. (प्र + सिद् घर्माच्युत्तौ + घञ्) घति-
शयघर्मः । (यथा, मार्कण्डेये । १२४ । १३ ।

“नरेन्द्रपुत्रा प्रसेदजलक्षिताननाः समम् ॥”)

तस्यौषधं यथा,—

“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।

जातोककोलपुगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

अगुरुशोरकाश्मर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।

गोरोचना प्रियङ्गुश्च चालं मदनकं नखम् ॥

सरलः समपर्णश्च लाला चामलको तथा ।

कर्बूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रमाधितम् ॥

प्रसेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ।

पुमान् युवा स्यात् शुक्राढ्यः स्त्रोणाञ्चात्यन्त-

वक्त्रभः ॥

स्त्रोशनं गच्छति रुद्र ! वन्यापि लभते सुतम् ॥”

इति गारुडं १८८ अध्यायः ॥

(विषयोऽस्य यथा,—

“स्तैमित्यं मधुरास्यता च जडता निद्रा च

तन्द्रा भृशं

गात्राणां गुरुताऽरुचिर्विरमता रोमाङ्गमः

शीतता ।

प्रसेदः श्रुतिबाधनञ्च कुरुते नेत्रे च पाण्डुराच्छयि-

विट्प्लामलवृत्तिका च वमनं श्लेष्मज्वरवैविद् ॥

इति हारितं चिकित्सितस्थानं द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रहतं, त्रि. (प्रहन्यते स्मृति । प्र + हन् + क्तः ।)

विततम् । क्षुण्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रक-

र्षेण हिंसितम् । (यथा, महाभारते । ८ । ३० । ६ ।

“प्रहतरथनराश्वकुक्षरं

प्रतिभयदर्शनमुत्पन्नव्रणम् ।

तदहितहतमावो बलं

पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजाक्षये ॥”)

प्रकर्षेण गतञ्च ॥ (वित्ताडितम् । यथा, । भाग-

वते । १० । ७२ । ३८ ।

“इत्थं तयोः प्रहतयोगेदयोर्नृवीरो

क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयः शरीरपिष्टम् ॥”

वादिताम् । यथा, रघुः । १८ । १४ ।

“स स्वयं प्रहतपुष्करः कृतो

लोलमाल्यबलयो हरन् मनः ।

नक्तकोरभिनयाति लाङ्गनोः

पाश्वर्तपु गुरुलज्जयत् ॥”)

प्रहनेमिः, पुं. (ग्रहाणां नेमिरिव । निपातनात्

यस्य प्रः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(ग्रहनेमिरिति वा पाठः ॥)

प्रहरः, पुं. (प्रहियते उक्तादिरस्मिन्निति । प्र +

हृ + घञ् ।) अर्पणं वा ।) वासरस्याष्टभागैक-

भागः । पहर इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।

प्रहस

यामः २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ३७ ।

“सङ्केतकं द्वितीयोऽस्मिन् प्रहरे पर्यकल्पितम् ॥”

प्रहरकुटुबो, स्त्री. (प्रहरस्य कुटुबो कुटुबिनीव ॥)

कुटुबिनीक्षुपः । इति राजनिघण्टुः ॥

प्रहरणं, क्ली. (प्रहियतेऽनेनेति । प्र + हृ +

करणे क्युट् ।) अस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८२ ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १६६ । २ ।

“धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतोवात्र पितामहः ॥”)

कर्णोरथः । इति तट्टोका सारसुन्दरी ॥ (यथा,)

भागवते । ४ । २६ । २ ।

“पञ्चप्रहरणं मत्वरूपं पञ्चविक्रमम् ॥”

प्रहियतेऽस्मिन्निति । युद्धम् । इति हलायुधः ।

२ । २८८ ॥ (प्र + हृ + भावे क्युट् ।) प्रहारः ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।

“यानं प्रहरणं चैव तथैवाग्निषु भारत ॥”)

प्रहरी, [न] चि. यामिकः । प्रहरो विद्यते

अस्येति प्रहरशब्दादस्त्रार्थे इन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

प्रहर्षणः, पुं. (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष् + णिच् +

क्युट् ।) बुधपङ्कः । इति चिकाण्डशेषः ॥ हर्ष-

विशिष्टः, हर्षकारके च, त्रि ॥ यथा, महा-

भारते । १ । २७ । ८ ।

“नानापञ्चकृतं रम्यं कद्रुपुत्रप्रहर्षणम् ॥”

प्र + हृष् + भावे क्युट् । आनन्दे क्ली ।

यथा, महाभारते । १२ । ३३६ । २५ ।

“अथ व्रतस्यावभृते वागुवाचाशरीरिणी ।

स्निग्धमश्वोरया वाचा प्रहर्षणकरो विभो !”)

प्रहर्षणी, स्त्री. (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष् + णिच् +

क्युट् ।) डोष ।) हरिद्रा । इति हारावली ।

त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दोभेदः । तस्या लक्षणं

यथा । कन्दोमञ्जरीम् । “त्राशाभिर्मनजरगा

प्रहर्षणीयम् ।” तस्या उदाहरणं यथा,—

“गोपीनामधरसुधारसस्य पाने-

रुत्तङ्गस्तनकलसोपगूहनेश्च ।

आश्चर्य्यैर्वापि रतिविभ्रमैर्मुग्धैः

संसारे मतिरभवत् प्रहर्षणीह ॥”

प्रहसनं, क्ली. (प्र + हम् + भावे क्युट् ।) प्रहासः ।

(प्रहसत्यनेन वा । प्र + हम् + आधारे

करणे वा क्युट् ।) रूपकभेदः । परिहासः ।

इति मेदिनी । न. १८० ॥ आक्षेपः । इति

हेमचन्द्रः ॥ रूपकभेदस्य लक्षणं यथा,—

“भाणवत्तन्त्रिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गविनिर्मिते ।

भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

तत्र नारभटोर्नापि विस्फुल्लकप्रवेशको ।

अङ्गी हासरसस्तत्र वीर्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥

तपस्विभगवद्विप्रभृतिष्वत्र नायकः ।

एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रहसन्ती, स्त्री. (प्रहसति प्रकर्षेण विकशतीति ।

प्र + हम् + शब् + डोप् ।) यूथी । इति

चिकाण्डशेषः ॥ वासन्ती । इति राजनिघण्टुः ॥

प्रकृष्टाङ्गारधानौ च ॥

प्रहीणः

प्रहस्तः, पुं, (प्रततः प्रस्तो वा हस्तो यत् ।)
विस्तृताङ्गुलिपाणिः । अपेटः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८४ ॥ रावणसेनापतिविशेषः । यथा—
“ततो नौलाब्धप्रस्थं प्रहस्तो नाम राक्षसः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वीर्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गः ॥
प्रहारः, पुं, (प्रहरणमिति । प्र + ह + घञ् ।)
आघातः । यथा, मार्कण्डेय ।
“करप्रहारेण शिरसामरस्य पृथक् कृतम् ॥”
प्रहारणं, क्तो, (प्र + ह + णिच् + ल्युट्) काश्य-
दानम् । इति प्रवारणशब्दटीकायां सार-
सुन्दरी ॥
प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्य-
वेदनादिनाशिका वल्ली लता । शाकपार्थिवा-
दित्वात् मध्यपदलोपः ।) मांसरोहिणौ । इति
भावप्रकाशः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“मांसरोहिण्यतिरुद्धा वृत्ता चर्मकरी कृशा ।
प्रहारवल्ली विकशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रहासः, पुं, (प्रकटो हासो यस्य ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्तिकेयस्य अनुदर-
विशेषः । यथा, महाभारते । ८ । ४५ । ६६ ।
“रणोत्कटः प्रहासस्य खेतसिद्धय नन्दकः ॥”
नागविशेषः । तथा तत्रैव । १ । ५७ । १५ ।
“पूर्णङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरः ॥”
प्रकटो हासो यस्मात् ।) नटः । इति धरणिः ॥
(प्रकटो हासः प्रकाशो यस्य ।) सोमतीर्थम् ।
इति जटाधरः ॥ (प्रकटो हाम इति ।) अट्ट-
हासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कामन्दकीये । ५ । २० ।
“न नर्मसचिवः सार्धं किञ्चिदप्यग्रं वदेत् ।
तं हि मर्माण्यभिप्लवन्ति प्रहासनापि संसदि ॥”
प्रहासी, [नृ]पुं, प्रकटं हारयति हसति च यः ।
(प्र + हस् + णिच् वा + णिनिः ।) हासकारकः
भौड इति भाषा । तत्पर्यायः । वामन्तिकः २
केलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५ प्रीतिदः
६ । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥ (हास-
कारिणि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ८ । १४ ।
“आपाकस्याः प्रहासिनस्तत्वे ये कुर्वन्ते ॥”)
प्रहिः, पुं, (प्रकर्षणं क्रियतेऽनेति । प्र + ह +
“प्रहरतेः कृपे ।” उणा० ४ । १३४ । इति
हण् । स च डित् ।) कृपः । इत्यमरः । १ । १० । २६
प्रहितं, क्तो, (प्रधीयते स्मेति । प्र + धा + क्तः ।)
सूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥ (प्र + हि
प्रेरण + क्तः ।) चित्तं, चि । इति निरस्तशब्द-
टीकायां भरतः ॥
प्रहीणः, त्रि, (प्र + धी हा त्यागे + क्तः । “धुमा-
स्यागेति ।” ६ । ४ । ६६ । इति आत इत् ।
“आदितश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य
नः । ततो णत्वम् ।) परित्यक्तः । प्रपूर्वहा-
धानोः कर्मणि क्तः । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ यथा,—

प्रह्लादः

“प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिरुद-
स्तुलामधारेण शरद्वनेन ॥”

इति रघुकाव्यम् ॥

प्रहृतं, क्तो, (प्रहृत्यते स्मेति । प्र + हु + क्तः ।)
भूतयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
३ । ७३—७४ ।
“अहुतश्च हुतश्चैव तथा प्रहृतमेव च ।
ब्राह्म्यं हुतं प्राशितश्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥
जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
ब्राह्म्यं हुतं द्विजाभिरार्घ्यं प्राशितं पिबतर्प-
णम् ॥”)

प्रहेलकं, क्तो, (प्रहेलकम् । पृषोदरादित्वात् लस्य
णः ।) पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । वाचनम् ।
प्रतोपायनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रहे-
लकम् ४ वाचनकम् ५ । इति हारावली १५२
प्रहेलकं, क्तो, (प्रहिलति स्वादादिना अभिप्रायं
सूचयतीव । प्र + हिल भावसूचने + गुल् ।
प्रहिलति वेष्टयतीति । प्र + हिल गुल् वा ।)
प्रहेणकम् । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहिलति अभिप्रायं सूचय-
तीति । प्र + हिल अभिप्रायसूचने + कृन् ।
टापि अत इत्वम् ।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्नः । कृतार्थ
भाषिता कथा । हेयालि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रवल्हिका २ । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
प्रवल्हिका ३ प्रवल्हिः ४ प्रवल्ही ५ प्रहेलिः ६
इति भरतः ॥ प्रहृत्तौ ७ प्रवल्हीका ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणम् ।
“व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपायस्य गोपनात् ।
यत् बाह्यान्तरावर्थं कथ्यते सा प्रहेलिका ॥
सा हिधायी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशमने
आर्था स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दो शब्दस्य
भङ्गतः ॥”

आर्थी । यथा,—
“तत्पर्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।
गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूर्जति मुहुर्महुः ॥”
पानीयकुम्भ इति ॥ शाब्दो यथा,—
“सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम् ।
यथोक्तवादिन्यपि नैव दृती
का नाम कान्तेति निवेदयन्ति ॥”
सारिका । इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादते इति । प्र + ह्लाद शब्दे +
अच् । यद्वा, प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद +
णिच् + अच् । रलयोर्वैक्यम् । प्रह्लादः । स
च हिरण्यकशिपोः पुत्रः परमवैष्णवः । (यथा,
हरिवंश । ३ । ७१ ।
“हिरण्यकशिपोः पुत्रस्तत्वारः प्रथितोजसः ।
अनुक्रादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्च व योयैवान् ॥”)
तस्य चरित्रादिकं प्रह्लादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ८ । ४६
“मत्ताः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिषाः शशिका-
स्तथा ॥”)

प्रह्लादः

प्रह्लातिः, स्त्री, (प्र + ह्लाद + क्तिन् । कृत्स्नः ।)
प्रौतिः । (ह्लादेः स्त्रः क्ती च ।) इति सुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥

प्रह्लावः, चि, (प्र + ह्लाद + क्तः । “ह्लादो निष्ठा-
याम् ।” ६ । ४ । ८५ । इति कृत्स्नः । प्रौतिः ।
इत्यमरः । २ । १ । १०३ ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद + णिच् +
अच् ।) प्रह्लादः । स च पूर्वजन्मनि शिव-
शर्मणः पुत्रः सोमशर्मणामाभूत् ततो दैत्य-
भावनया नृतः अनन्तरं कमलायां हिरण्य-
कशिपोः सकाशाद्दैत्यभावेन जातः । यथा,
सूत उवाच ।

“स लोष्ठेन समं मेने काञ्चनं भूषणं पुनः ।
जिताहारः स धर्मात्मा निद्रया परिवर्जितः ॥
विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते ।
योगमनसमारूढो निराशो निष्परिशङ्कः ॥
तस्य वेलां सुसंप्राप्य मृत्युकालः समागतः ।
आगतान् दानवान् विप्रः सोमशर्मा व्यस्रो-
कयत् ॥

मृत्युकाले तु संप्राप्ते प्राणयात्राप्रवर्तके ।
शालग्रामे महाक्षेत्रे ऋषीणामेव सन्निधौ ॥
केचिदहन्ति वै दैत्याः केचिदहन्ति दानवाः ।
एवंविधो महाशब्दः कर्णरन्ध्रगतस्तदा ॥
तस्यैव विप्रव्यस्य सुविप्राः सोमशर्मणः ।
ज्ञानध्यानात् प्रचलतः प्रविष्टो दैत्यजं भयम् ॥
तेन ध्यानमेतस्यापि दैत्यभूतेन वै तदा ।
मत्वरं तस्य वै प्राणा गतास्तस्य महात्मनः ॥
दैत्यभावेन संयुक्तः स हि मृत्युवशं गतः ।
तस्माद्दैत्यगृहे जातो हिरण्यकशिपोस्तदा ॥
देवासुरं महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना ।
युध्यमानेन तेनापि प्रह्लादेन महात्मना ॥
सुभृशं वासुदेवं तद्विग्रहरूपं विचिन्तितम् ।
योगाभ्यासेन पूर्वेण ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥
सम्भारं पौर्विकं सर्वं चरित्रं शिवशर्मणः ।
मोऽप्यहं सोमशर्मा वै प्रविष्टो दानवीं तनुम् ॥
कस्य कायं कदा पुण्यं केवलं ध्यानमुत्तमम् ।
प्रयामि च महापुण्यं ज्ञानार्थं भोक्तृदायिभिः ॥
समरे प्रीयमाणेन प्रह्लादेन महात्मना ।
एवं चिन्ता कृता पुण्यं श्रूयतां द्विजसत्तम ! ॥
एतत्त सर्वमाख्यातं सर्वमन्देशनाशनम् ॥”
सूत उवाच ।

“प्रह्लादं तु हते संख्ये देवदेवेन चक्रिणा ।
संक्रादे च महावीर्ये तस्मिन् कालनेमिनि ॥
प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया ।
प्रह्लादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति ॥
पतिप्रता महाभागा कमला नाम दुःखिता ।
खिद्यमाना दिवा रात्रौ नारदास्तामुवाच च ॥
सा शुचस्त्वं महाभागे पुत्रार्थं पुण्यभागिनि !
निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेष्यति ॥
तद्रूपलक्षणोपेतस्तु वोदरं महामतिः ।
प्रह्लादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति ॥
विहीन आसुरेर्भाविर्वैष्णवेन समन्वितः ।

प्राकषि

इन्द्रत्वं भोज्यते भद्रे ! सर्वदेवैर्नमस्कृतः ॥
सुखोभव महाभागे । पुत्रेण तेन वै सदा ।
न प्रकाश्या त्वया देवि । स्वार्त्तयश्च कस्यचित्
कर्त्तव्यमज्ञानभावेः सुगोप्यं त्वं सदा कुरु ।
एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो मुनिसत्तमः ॥
कमलायाश्चोदरे वै आसीत् तज्जन्म चोत्तमम्
पुनः प्रजादो वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ॥
बाल्यभावं गतो विप्र कृष्ण एवं विचिन्त्य च ।
नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽप्यभूत् स हि ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे ५ अध्यायः ॥ ५॥
(अनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत् । एत-
द्विवरणन्तु देवोभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमा-
ध्याये दृश्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥
(यथा, महाभारते । १।७०।३।
“मनःप्रज्ञादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥”)
शब्दः । इति धरणिः ॥ (नागविशेषः । यथा,
महाभारते । २।१००।
“प्रज्ञादो मूषिकादथ तथैव जनमेजयः ॥”)
प्रज्ञः, वि, (प्रज्ञयते इति । प्र + ज्ञे + “सञ्चानि-
ष्ट्वरिष्वेति ।” उणा० २।१५३। इति वन् ।
आलोप्य ।) नमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
बभुः । १६।८०।
“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वोच्य विगाम्यतिस्तम् ।
सोपगमस्त्वं प्रतिसञ्जहार
प्रहृष्वनिर्वन्धरुषो हि मन्तः ॥”)
आसक्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३।४८॥
प्रा, ल प्रती । (अटा०-पर० सक० अनिट् ।)
ख, प्राति घटं जलेन लोकाः । इति दुर्गा-
दासः ॥
प्राक्, व्य, पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३।
४।२३॥ प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा
प्राक् । एवं प्राच्या दिशः प्राची देशात्
कालाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां
दिशि प्राचि देशे वा वर्तते प्राग्वमति । दिक्-
शब्दाद्दिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमोसप्तमीनां
स्तात् अचो लुगिति स्तातो लुक् । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ (“दिक्कृद्भ्यः सप्तमोपञ्चमो-
प्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिः ।” ५।१।२०
इति अस्तातिः । “अस्तेर्लुक् ।” ५।३।३०।
अस्तातेर्लुक् । “लुक् तद्धितलुकि ।” १।२।
४८। इति स्त्रोप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्वम् । (यथा,
मनुः । २।२८।
“प्राक्नाभिवहनात्पुंसो जानकर्मविधीयते ॥”)
प्रभातम् । अवात्तरम् । अतीतम् । अग्रम् ।
इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । चे, आ क्रम-
प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्राकषिकः, पुं, (प्राकषति हिनस्तीति । प्र +
षा + कष् हिंसायाम् + “प्राङ् पनिकषः ।”
उणा० २।१४। इति किकन् ।) षिङ्गः ।
मायानर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोप-
कौशो । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

प्राकृतः

प्राकाम्यं, क्ली, (प्रकामस्य भावः प्रकाम +
अच् ।) शिवस्वाष्टविधेयार्थान्तगतैर्गर्ह्यविशेषः
तच्च इच्छानभिवातः । इत्यमरटीकायां भरतो
हेमचन्द्रः । २।११६॥ (यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।
ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावसायिता ॥”)
स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अवसर्गः २
स्वाच्छन्द्यानुमनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कुमारः । २।१११।
“व्यक्तो व्यक्तेतरसासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥”)
प्राकारः, पुं, (प्रक्रियते इति । प्र + कृ + घञ् ।
उपसर्गस्य षञ्जीति दीर्घः ।) वप्रोपरि अन्यत्र
वा इष्टकादिरचितबेष्टनम् । (यथा, महा-
भारते । १।२०८।२८।
“प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमाहृत्य तिष्ठता ॥”)
तत्पर्यायः । वरणः २ सालः ३ । इत्यमरः । २।
२।३॥ शालः ४ । इति भरतः ॥ वप्रः ५ ।
यथा,—
“प्राकाररोधसोर्वप्रः पितृक्रेटारयोरपि ॥”
इति रत्नकोषः ॥
तस्य परिमाणं यथा,—
“ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्यादुष्टं गृही ।
ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”
तस्य हारमानम् ।
“प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तचयन्तथा ।
गृहिणां शुभदं हारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चन्य नूनाधिकं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः
प्राकृतः, वि, (प्रकृष्टमकृतमकार्यं यस्य ।) नौचः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागते । १।१५।३१।
“अश्रुपातं करोत्यद्य विवशः प्राकृतो यथा ॥”
अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्ण-
रोगाधिकारे ।
“तदस्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥
प्राकृतं अविकारकम् ॥” ॥) प्रकृतिसम्बन्धी ।
यथा,—
“इत्युक्त्वा सोऽहरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पित्रोः संपश्यतोः सख्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥”
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥
(यथाच मार्कण्डेयः । ४५।७३।
“इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ॥”
यथा च मनी । ११।१५८।
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥”
“प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व-
कृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ॥” इति तन्त्राग्रे
मेधातिथिः ॥ ॥) प्रकृतौ भवस्तु आगतो वा ।
प्रकृति + “तत्र भवः ।” ४।३।५३। “तत
आगतः ।” ४।३।७४। इति वा अण् ।
भाषामेदे, क्ली । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा,
अथ प्राकृतम् । अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधि-
कारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत

प्राकृत

आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृत-
मधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुशास-
नम् । सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोर्नैरेव तस्य
लक्षणं न दृश्यस्य इति आपनार्थम् । संस्कृत-
समन्तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते
प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमाससंज्ञादयः संस्कृ-
तवद्दिष्टाः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन च
ऋ ऌ ए ओ ङ ञ श ष विसर्जनीयभूतवर्जो
वर्णसमासायो लोकादवगन्तव्यः । ऊर्ध्वो स्ववर्ण-
संयुक्तौ भवत एव । ऐदौ तौ च केषाञ्चित् ।
कैतवं कैषवम् । सौदर्यं सौपरिषम् । कौरवाः
कौषवा । तथा स्वरव्यञ्जनं द्विवचनं चतुर्थी-
बहुवचनञ्च न तु भवति । अवहुलं बहुल-
मित्यधिकृतं वेदितव्यमाशास्त्रपरिसमाप्तेः ।
ततश्च क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद-
विभाषा क्वचिदन्यदेव भवति । इति हेमचन्द्र-
कृतशब्दानुशासनहस्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ ५॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।
“प्रकृतिः संस्कृतं तच्च भवत्वात् प्राकृतं स्मृतं
तद्वत् तत्समं देशीत्येवमेतत् त्रिधा मतम् ॥”
चण्डाचार्यादयस्तु आर्षप्राकृतमेतेन प्राकृतं
द्विविधं कल्पयन्ति । जैनबौद्धानां शास्त्रेषु
प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतप्रयोगः
प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्ष्याणि
प्राकृतचन्द्रिकायामुक्तानि । यथा,—
“तच्चार्षं मागधौ शौरसेनी पेशाचिकी तथा ।
चूलिका पेशाचिकश्चापभ्रंशश्चेति षड् विधम् ॥
महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
आकरः सूक्तिरत्रानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥”
नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित्
मत्तादिदोषोपहतस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय
यदुक्तं तत्रैव ।
“ऐश्वर्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च ।
उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥
क्रीडायां वृत्तेरिष्टं प्राकृतञ्च हिज्जमनाम् ।
भरतेनोदितं प्राण्यमवाधितमिदं वचः ॥”
नाटकादौ बालस्त्रीहृदादीनामगुणान्वितानां
प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाह भरहाजः ।
“गाथासु तु महाराष्ट्रा अन्था नाव्याश्रया
मताः ।
बालस्त्रीहृदभिरुणां आवकव्याजलिङ्गिनाम् ।
अहोपसृष्टमत्तानां प्राकृतं षण्डरूपिणाम् ॥”
प्रत्ययविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १।७ ।
३८—३८ ।
“नेमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको हिज्ज ।
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥
ब्राह्मो नेमित्तिकस्तथ यच्छेते जगतः पतिः ।
प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम् ॥”
प्राकृतज्वर, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धो ज्वरः ।
वर्षाशरदसन्तेषु त्रिषु, ऋतुषु क्रमेण वातपित्त-
कफज्वरः । यथा, माधवकरः ।
“वर्षाशरदसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥”

प्राकृतदोषः, पुं, (प्राकृतो दोषः ।) वर्षाशरद-
वसन्तेषु क्रमेण कुपितो वातः पित्तं कफश्च ।
यथा, रचितः ।

“चयप्रकोपप्रथमाः पित्तस्य प्राहृडादिषु ।
क्षेत्राणः शिशिराद्येषु वायुर्धन्मादिषु त्रिषु ॥”

प्राकृतप्रलयः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धो प्रलयः)

प्रकृतैर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा,—

“निर्गुणस्य च नित्यस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।
निर्मेष्टाणां सहस्रेण प्रकृतैर्हण्ड उच्यते ॥

बहिर्दण्डात्मकस्तस्य वासरस्य प्रकौर्त्तितः ।

मासस्त्रिंशद्वारान्नेर्षं द्वादशमासकैः ॥

एवं गते शताब्दे च श्रीकृष्णे प्रकृतैर्लयः ।

प्रकृत्याश्च प्रलीनायां तदैवं प्राकृतो लयः ॥

सर्वाः संहृत्य सा चैका महाविष्णोः प्रसूय या

कृष्णवत्सि लीना च मूलप्रकृतिरोत्थरी ॥

शाक्ता वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम्

सर्वशक्तिस्वरूपाश्च परां नारायणीं सतीम् ॥

ब्रह्माधिष्ठातृदेवैश्च कृष्णस्य त्रिगुणात्मिकाम् ।

यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥

वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।

यद्वर्षाद्वा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥

प्राणाधिष्ठातृदेवैश्च प्रेम्णा प्राणाधिकां वराम्

शङ्कतु प्रेममयीं शक्तिं निर्गुणां निर्गुणस्य च ॥

नारायणस्य शब्दस्य संहृत्य स्वगणान् वृहन् ।

शुद्धसत्त्वस्वरूपो च कृष्णो लोनस्य निर्गुणः ॥

गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरभ्यश्च नराधिप ! ।

सर्वं लीनाः प्रकृत्याश्च प्रकृतिः प्रकृतौत्थरे ॥

महाविष्णो विलीनाश्च सर्वे ते सुद्रविष्णवः ।

महाविष्णुः प्रकृत्याश्च सा चैवं परमात्मनि ॥

प्रकृतियोगनिद्रा च श्रीकृष्णेनैवपश्योः ।

आधिष्ठानं चकारैवं मायया चेश्वरेच्छया ॥

प्रकृतैर्व्यासरं यावन्मृतं कालं प्रकौर्त्तितम् ।

तावदुहन्दावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥

अमूर्त्यरत्नतन्त्रे च वङ्गिशुद्धांशुकाञ्चिते ।

गन्धचन्दनमाण्याश्च वायुना सुरभीकृते ॥

पुनः प्रजागरं तस्य सर्वं सृष्टिर्भवेत् पुनः ।

एवं सर्वं प्राकृतिकाः श्रीकृष्णे निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“प्रकृतौ संस्थितो यस्मात् सर्वस्त्वान्नसञ्चयः ।

अहङ्कारमहत्तत्त्वगतो यत् प्राकृतो लयः ॥

प्रकृतौ संस्थितो व्यक्तमलीतप्रलयस्तु यत् ।

तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥

अयं यः कथितो विप्राः प्राकृताख्यो महालयः ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राकृतमानुषः, पुं, (प्राकृतः सामान्यो मानुषः)

सामान्यमनुष्यः । यथा महाभारते गदापर्वणि ।

“एकादशचमूनायं भौम ! पादेन मा सृष्टय ।

पञ्चानामपि यो भर्ता नासौ प्राकृतमानुषः ॥”

प्राकृतमित्रं, क्लौ, (प्राकृतं स्वाभाविकं मित्रं

सुहृत् ।) स्वदेशव्यवहितदेशावस्थितराजादिः ।

यथा, मावे । २ । ३६ ।

“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः

स्वाताममित्रौ मित्रं च सहजप्राकृतावपि ॥”

अस्य टीका । “ननु चन्द्रोऽयं चैवः किं नः

करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रा-

मित्रबलावलविवेकं तावत् करोति । सखेति ।

क्रियया उपकारापकारान्तररूपया निर्वृत्तः

कृत्रिमः सखा सुहृत् गरीयान् बलवान् एवं

शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ

कृत्रिममित्रश्च च कार्यतः उपकारापकार-

रूपकार्यवशात् निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्यो

पाधैर्यवज्जीवमनपायादनयोर्मित्राभिमित्रभावो-

ऽपि अनपायाति गरीयस्त्वमिति भावः । सहज-

प्राकृतौ तु नैर्ममत्वाद् स्वातामिति । सह-

जातः सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहजं

मित्रं मातृत्वस्यपितृत्वस्येति, सहजशत्रुस्तु

पितृत्वतत्पुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः

पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र

विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्रा-

मित्रं अपि त्वर्थे तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रं च

स्थातां न त्वात्कार्यवशादनियमनोभयरूपता-

मापदानेन न कृत्रिममित्रं मित्रं कृत्रिममित्रः शत्रु-

रवमित्रश्च मित्रमनेति कृत्रिमावेव मित्रा एवो

गरीयाभौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः ।

अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धम् ॥” इति

मत्तिनाथः ॥

प्राकृतशत्रुः, पुं, (प्राकृतः स्वाभाविकः शत्रुः ।)

स्वदेशाव्यवहितदेशावस्थितराजादिः । यथा ।

“विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ।” इति माघ-

टीकायां मत्तिनाथः ॥

प्राकृतिकः, त्रि, (प्रकृति + टञ् ।) प्रकृति-

विकारः । प्रकृतिसम्बन्धो । यथा,—

“एवं सर्वे प्राकृतिकाः श्रीकृष्णे निर्गुणं विना ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

(प्रलयविशेषः, पुं । यथा विष्णुपुराणे १।७।३८।

“नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको हि ज-

नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥”)

प्राक्तनः, त्रि, (प्राक् प्राचि काले देशे प्राच्यां

दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचिनोऽ-

व्ययात् यद्युक्तौ ।) प्रागभवः । यथा । “प्रपदिरे

प्राक्तनजम्भविद्याः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥

अन्यच्च ।

“प्राक्तनेन शुभं मयं सुखञ्च विभवश्चिरम् ।

दुःखं शोकः प्राक्तनेन विपद् सप्तञ्च साम्प्रतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

अपि च तत्रैव १२८ अध्यायः ।

“विधाता लिखितं कर्म प्राक्तनं केन वार्यते ।

मा भुक्तं ज्ञायते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥”

प्राक्तनकर्म, क्लौ, (प्राक्तनं पुराभयं कर्म अत्रास्य

तज्जनकत्वादपि तज्जन्यत्वात् ।) भाग्यम् ।

अदृष्टम् । इति जटाधरः ॥ पुराकृतकार्यञ्च ॥

प्राक्फलः, पुं, (प्राक् फलं यस्य ।) पनसः । इति

जटाधरः ॥

प्राक्फलगुनी, स्त्री, (प्राची फलगुनी ।) पूर्व-
फलगुनी । यथा । प्राक्फलगुन्यश्चेज्जम्भकाले च
यस्य । इति कोट्टीप्रदीपः ॥

प्राक्फलगुनीभवः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव उत्-
पन्निर्यस्य ।) हृहस्यतिः । इति शारावली । ३६ ॥

पूर्वफलगुन्यां जाते, त्रि ॥

प्राक्फालगुनः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।

प्राक्फलगुण + अण् ।) हृहस्यतिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

प्राक्फालगुनेयः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।

प्राक्फलगुण + टञ् ।) हृहस्यतिः । इति

विकारखण्डशेषः ॥

प्राक्ख्यं, (प्रखरस्य भावः । प्रखर + ख्य ।) प्रखर-

त्वम् । तीक्ष्णता । प्रखरशब्दात् भावार्थे ण्य-

प्रत्ययः ॥

प्रागभावः, पुं, (प्राग्वर्ती अभावः ।) संसर्गा-

भावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छदे । १२-१३

वावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यन्यन्ताभाव एव च ॥

एवं त्रिविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्यते ॥”)

तस्य लक्षणम् । विनाश्यभावत्वम् । इति

पूर्वोक्तद्वान्तमुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यः, क्लौ, प्रागल्भ्य भावः । प्रागल्भ +

भ्यञ् ।) प्रागल्भता । यथा,—

प्रागल्भ्यद्वीनस्य नरस्य विद्या

शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न तस्मिन्त्यादयते शरीरं

हृदस्य दारा इव दर्शनायाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्त्रोणामयत्नजभावविशेषः । यथा,—

“प्रागल्भ्योदाय्यमाधुष्येभाधीरत्वकान्तयः ।

दोतिसिधायज्जजा भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४।१०३ ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १०२ ।

“निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥” यथा,—

“ममास्त्रिष्टाः समाश्रयस्थिताशुस्वनेरपि ।

दष्टाश्च दशनैः कान्तं दासो कुर्वन्ति योषितः ॥”

प्रागुदोचो, स्त्री, (प्राची उदोचो च दिगिति कर्म-

धारयः । पूर्वोत्तरदिक् ।) देशान्काणः । यथा

तत्रोत्कीर्णसृत्तिकाः प्रागुदोचां दिशि क्षिपेत्”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्राग्व्योतिपः, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यत् ।

तदुक्तं कालिकापुराणे ।

“अथैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मन्त्रं ससर्ज ह ।

“ततः प्राग्व्योतिषाख्यं पुरो शक्रपुरीसमा ॥”

कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥

स तु नरकराजपुरम् । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“करतोया सत्यगङ्गा पूर्वभागावधिस्थिता ।

यावत्कलितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥

तत्र देवो मङ्गमाया योगनिद्रा जगत्प्रभुः ।

शरूपमादाय सदा तिष्ठति श्रीभगवा ॥

प्राघुणः

अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहिली ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रेव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाष्टसर्वदा ।
अन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुनः ॥
सर्वे कौडार्थमायाता रक्ष्यदेशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मुखं ससर्जम् ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरो शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रते ह्यभिप्रिक्तो नया स्वयम् ।
ततो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाहयां हरिः ।
पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य स मां गुणैः ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥
(इदानीं प्रसिद्धमासामप्रदेशकियदंशकुचविहार)
कामरूपं पुराप्राग्ज्योतिषाख्याभिहितम् ॥
प्राग्भारः, पुं, (प्रकृष्टो भारो यत्र ।) पर्वताग्र-
भागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुचचित् प्राग्-
भाव इति च पाठः ॥

प्राघुरः, त्रि, (प्राघं प्रकृष्टमयं क्रियतेऽनेनेति ।
हृ + घृ +) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ।
(यथा, रघौ । १६ । २३ ।

“तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतिः

प्रत्यग्रहात्प्राघुरो रघुराम् ।

पूर्य्यभिप्रेतमसुप्रमादा

शरीरवन्धनं तिरोबभूव ॥”)

प्राघाटं, क्लौ, (प्राघं अटतीति । अट् + अच् ।)
अघ्नदधि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राघं, त्रि, (प्रकर्षणार्थं भव इति । प्राघ + यत्
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । ८ । ५८ । ११ ।

“कृत्वा हि सुमहत् कर्म कृत्वा भीष्ममुखान्
कुरुन् ।

जयः प्राप्तो ययः प्राघं वैरञ्च प्रतियाचितम् ॥”

प्राग्वंशः, पुं, (प्राञ्चतीति । प्र + अञ्च + किन् प्राक्
प्राक् वंशः सपत्न्योक्तयजमानादिसमूहोऽत्र ।)
हविषां होतव्यानां आधारी यदृष्टं ततः
प्राक् पूर्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थे गृहम्
इत्यमरभरती ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ७ ।

“यूपं समितकुशं दर्व्यचमसोलूखलानि च ।
प्राग्वंशं यज्ञभूमिञ्च होतारं चयनञ्च यत् ॥”
प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्मधारयः ॥) पूर्व-
कुलञ्च ॥

प्राघातः, पुं, (प्रकृष्ट आघातोऽस्मिन् । यद्वा, प्राक्
न्यतेऽस्मिन्निति । प्र + आ + हन् + आघारे
घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६१ ॥

प्राघारः, पुं, (प्राघरणमिति । प्र + घृ प्रसवणे +
घञ् ।) “उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम् ।”
६ । ३ । १२२ । इत्युपसर्गस्य दोषः ।) उतादि-
चरणम् । तत्पर्यायः । खरोतः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥

प्राघुणः, पुं, (प्राघोणते भ्रास्यतीति । प्र + घा +
घुण + कः ।) अतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कन्प्राघुण + स्वार्थे । प्राघुणकस्वार्थे)

प्राची

यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।
“तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनास्मदावासम् ॥”
प्राघुणिकः, पुं, (प्राघुण + स्वार्थे ठक् ।) अतिथिः ।
यथा, नैषधे । २ । ५६ ।

“अमितं मधु तत्कथा मम
अवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।
मदनानलबोधनेऽभवत्
खग धाव्या धिगधैर्यधारिणः ॥”

प्राघुणिकः, पुं, (प्र + घा + घृण + भावे घञ् ।
प्राघुणो भ्रमणम् । तत्र साधु इति ठक् ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३४ ॥

प्राङ्, त्रि, (प्रकर्षेण अञ्चतीति । प्र + अञ्च +
“अत्विगदृष्टकस्रगिति ।” ३ । २ । ६८ । इति
किन् । “अनिदितां हल उपधायाः कङिति ।”

६ । ४ । २४ । इति नलोपः । “उगिदच्चा ।”
इति तुम् । संयोगान्तस्य लोपः । तुम् नका-

न् “किन् प्रतयस्य कुः ।” ८ । २ । ६२ ।
इति कुत्वेन उकारः ।) पूर्वदिक् । पूर्वदेशः ।
पूर्वकालः । इति मेदिनी चे, ७ ॥

प्राङ्, पुं, (प्रकृष्टमङ्गं यस्य ।) पणववायम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

“तत्प्राङ् । (प्रकृष्टमङ्गनमङ्गं यस्य ।) पणव-
वायम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रकर्षेण
अङ्गनं गमनं यत् । णत्वम् ।) गृहभूमिः ।

प्राङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अजिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ७० ॥ (यथा, भविष्यो-
त्तरे ।

“प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जोसूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायथ प्राङ्गणं चतुरस्रिकाम् ॥”
सूर्यविहङ्गस्य तस्य दोषो यथा,—

“अभद्रदं सूर्यवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥”
इति ब्रह्मवर्चनं श्रोकणजम्बखण्डे १०३ अः ॥

प्राङ्ग्रायः, पुं, (प्राक् न्यायः ।) चतुर्धित्तारान्त-
र्गतोत्तरविशेषः । यत्राभियुक्त एव ब्रूयादस्मि-
न् अन्तेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं व्यवहार-
भारिणः पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन ।
“अभ्यारणावमन्तोऽपि पुनर्लब्धयन्ते यदि ।
अभ्यारिभ्यो जितः पूर्वप्राङ्ग्रायश्च स उच्यते ॥”
इति मिताक्षरा ॥

प्राचिक्वा, क्लौ, (प्राञ्चतीति । प्र + अञ्च + कृन् ।
टामि अत इत्वञ्च ।) वनमचिका । इत्यमर-
भरती । ३ । ५ । ८ ॥ डोश इति भाषा ॥

प्राचो, स्त्री, (प्रथमं अञ्चति सूर्यं प्राप्नोतीति ।
प्रा + अञ्च + “अत्विगदृष्टकस्रगिति ।” ३ । २ । ५८ ।
प्रदत्तमना किन् । “उदिदथ ।” ४ । १ । ६ ।

इति डोषः । पूर्वा दिक् इत्यमरः । १ । ३ । ११ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ८५ । १२ ।

“जन्मभयः खल्वनन्तां नामोपयेम माधवीं
तस्यास्य जज्ञ प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिगं
जिगीय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचि-

कृतम् ॥”) पूजकपूज्ययोरग्रम् । यथा,—

प्राचीना

“देवाये स्वस्य चाप्यये प्राची प्रोक्ता गुरुकर्मैः ॥”
इति ।

“यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तन्त्रे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
प्राचीनः, त्रि, (प्रागेवेति । प्राक् + “विभाषाश्चैर
दिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ इति खः खस्ये-
नादेशः ।) पूर्वदिग्देशकान्तभवः तत्पर्यायः ।

प्राक् २ । (यथा, चार्याममश्रव्याम् । ३५१ ।
“प्राचीनाचलमीलेयथा शयौ गगनमध्यमधि-
वसति ।

त्वां सखि ! पश्यामि तथा ह्यायामिव संकुच-
मानाम् ॥”

यथा च भागवते । ४ । २४ । १० ।
“प्राचीनाग्रैः कुशैर्गामीदासूतं वसुधातलम् ॥”
प्रागग्रम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ४ ।

“प्राचीनं वह्निरोजसा सहस्रवीरमस्तृणम् ॥”
“प्राचीनं प्रागग्रम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

प्रकृष्टगन्ता । अपराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ५४ । ५ ।

“प्राचीनेन मनसा वह्निषावता ।”
“प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्ता अपराङ्मुखेत्यर्थः ॥”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पुं, प्राचीरम् । तत्पर्यायः आवेष्टकः २ इतिः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४८ ॥

प्राचीनपनसः, पुं, (प्राचीनः पनस इति नित्य-
कर्मधारयः ।) विल्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीनवर्हिः, [स्] पुं, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ८५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । २८ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुष्यः प्राचीनवर्हिषा ।
अहिताननिलोद्भूतैस्तर्जयिष्विब केतुभिः ॥”)
राजविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । २० । ८६ ॥

“अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥”)
यथा च ।

“इविर्हानात् षड्भाग्ये यी पुत्तानजनयद्वतम् ।
प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं प्रजाजिनी ॥

प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासोत् प्रजापतिः ।
इविर्हानात् द्विजश्रेष्ठ ! येन संवर्हिताः प्रजाः ॥

प्राचीनायाः कुशास्तस्य पृथिव्यां विस्तृता मुने ।
प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥

समुद्रतनयायान्तु कृतदारो महीपतिः ।
महतस्तपसः पारं सुवर्णायां महीपतिः ॥

सुपुत्रे दश पुत्रांश्च शुक्तिनां वै प्रचेतसः ।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेयथाः ॥”

इति बृहद्विष्णुपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः ॥
प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन + टाप् ।) वनतिक्तिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥ आकनादि इति भाषा ॥
राक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राचि भवेति ।
प्राच् + खः । टाप् ।) प्राग्भवा च ॥ (पाठा ।

प्राचीरं

तत्पर्यायो यथा,—

“पाठाव्यवहारी च प्राचीना पाचवेलिका ।

एकहीला रसा प्रोक्तापाठिका वरतिष्ठिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्राचीनामलकं, क्ली, (प्राचीनमामलकमिति नित्य-

कर्मधारयः ।) पानीयामलकम् । पानीयामला-

इति भाषा । तत्पर्यायः । वारिवटम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२०८ । ४१ ।

“प्राचीनामलकैर्लोभैरङ्गोलैश्च सुपुष्पितैः ॥”)

अस्य गुणः । दोषत्रयगर्नाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (यथा च ।

“गरदोषहरं नौपं प्राचीनामलकमथा ॥”

इति श्रुते सूत्रस्यामे ४६ अध्यायः ॥)

प्राचीनावीतं, क्ली, (प्राचीनं प्रदक्षिणं आवीयते

स्मृति । आ + वी गत्यादौ + क्तः । यथा,

प्राचीनं आवीयतीति । “गत्यर्थेति” क्तः ।)

आद्यादौ वामकरे वहिष्कृतं सति दक्षिणस्क-

न्धार्पितयज्ञसूत्रम् । इत्यमरभरतौ । २।७५० ॥

तथाहि कौर्मो उपविभागे १० अध्याये ।

“सव्यं बाहुं समुहृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः ।

प्राचीनावीतमित्युक्तं पितृ कर्मणि योजयेत् ॥”

प्राचीनावीती, [त] पुं, (प्राचीनावीतमस्तस्येति ।

प्राचीनावीत + इनिः ।) प्राचीनावीतविशिष्टः ।

यथा । सव्यं बाहुमुहृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे-

ऽंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्ब्य भवति

एवं प्राचीनावीती भवतीति । इति गोभिलः ॥

प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-

ङ्कितत्वम् ॥

प्राचीपतिः, पुं, (प्राच्याः पूर्वस्या दिशः पतिः ।)

इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीरं, क्ली, (प्राचीयते इति । प्र + आ +

चिञ्चयने + “सुसिचिमिजां दीर्घश्च” उणा०

२।२५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) प्रान्ततो इति ।

इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ प्राचील इति भाषा ॥

दुर्गार्थं नगरादिः प्रान्तभागं वेणुकण्टकवेत्तादि-

मयो हतिर्वेष्टनिका । इति भरतः ॥ मृगम्या-

मपि हतो प्राचीरमुपचारादिति स्वाभ्यादयः ॥

तत्पर्यायः । इति २ । इति भट्टः ॥ प्राची-

नम् ३ । इति मुकुटः ।

“प्राचीरं प्रावरोऽपि ४ स्यात् प्राहतिः ५ प्रान्ततो

इति ६ ।

इष्टकामृत्तिकाद्यैश्च गृहवाद्यादिवेष्टने ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥*

अथ प्राचीरं निर्णयः ।

“गजैरभेद्या मनुजैरलङ्घ्याः

प्राचीरखण्डा नृपतभेदन्ति ॥

राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।

विंशतिस्ते तु पञ्चाशे पाण्डुराः पञ्च पञ्च च ॥

पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः

सर्वप्राप्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥

प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिमुखस्थितम् ॥*

प्राच्यः

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।

तद्वयथा,—

“राजदण्डान्तरे पञ्च राजद्वारे मञ्चोपतेः ।

राजदण्डत्रये सार्धं जयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥

अद्वारे राजदण्डार्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।

एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्वि तिष्ठति ॥

राजदण्डद्वयं मार्गमायामे जयवास्तुनि ।

परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तित्ति मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निरुद्धते ।

अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ॥

अज्ञानादभ्यतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।

सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकं भयमथा ॥

यमदण्डोदयदण्डौ कौणाहतिरुपपन्नवः ॥

ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः

न स्मृत्यन्ते राजपट्टस्थैः सर्पैर्गरुडो यथा ।

द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादि वास्तुषु ॥

राजदण्डमितिऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

प्राचेतसः, पुं, (प्रचेतसोऽपत्यमिति । प्रचेतस् +

अण् ।) वाष्पोक्तिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ५१० ॥ (यथा, रघुः । १५ । ६३ ॥

“अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमिति स्तुतः ।

मैथिल्यौ कुशलवो जगद्गुरुचोदितौ ॥”

प्रचेतसोऽपत्यमात्रम् । विष्णुः । यथा, हरिवंशे ।

२०३ । १४ ॥

“प्रज्ञया तेजसा योगात्तस्मान् प्राचेतसः प्रभुः ।

विष्णुरेव महायोगो कर्मणामन्तरङ्गतः ॥”

दत्तः । यथा, महाभारतं । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सह सङ्गम्य दत्तः प्राचेतसो मुनिः ।

आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संसितव्रतान् ॥”)

प्राचेतसः, [स्] पुं, प्राचीनवर्द्धराजपुत्राः ।

मान्नित्यवहुवचनान्तोऽयम् । यथा,—

“एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्ततः प्राचेतसो दश ।

पयोधिमल्लिं मग्नास्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

पतञ्जिराजमारुढं नीलोत्पलदलच्छविम् ।

हृष्टा प्राचेतसः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ॥”

इति वल्किपुराणम् ॥

प्राच्यः, पुं, (प्राचि भवः । प्राच् + “यप्रागपागु-

दक्प्रतोचो यत्” ४ । २ । १०१ । इति यत् ।)

गरावत्याः प्रागुदक्षिणदेशः । इत्यमरः । २ ।

१ । ७ ॥ (पूर्वदिग्भवति । यथा मार्कण्डेये ।

५७ । ४२—४४ ।

“—प्राच्यान् देशान् निबोध मे ।

अध्वरका सुदकरा अस्तर्गिण्यां वहिर्गिराः ॥

यथा प्रवङ्गा वङ्ग्या मालदा मालवर्त्तिकाः ।

ब्राह्मीतराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमङ्गिकाः ॥

प्रागज्यादिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताम्रजितकाः

मङ्गा मगधगामन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”

पूर्वदेशाये च, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

८ । ४५ । २८ ॥

“प्राच्या दामा हषला दाक्षिणात्याः ।

स्तैना दाहिकाः सह्यरा वै सुराष्ट्राः ॥”)

प्राजाप

प्राजकः, पुं, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति घोट-

कादीनिति । प्र + अज् + णिच् + क्तृल् ।)

सारथिः । यथा, मनुवचने । ८ । १८३ ॥

“यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां हिंयतं दमम्”

“यत्र सारथेरकीयस्याद्यानमन्यथा गच्छति

तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनियोमात्

स्वामी हिंयतं दण्डं दण्ड्यः स्वादिति कुङ्कु-

भट्टः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्राजनं, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज् +

क्युट् । “वा यौ” २ । ४ । ५७ ॥ इति पञ्चे

व्यभावः ।) तोदनम् । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥

प्राचनोवाडी इति भाषा ॥

प्राजापत्यं, क्ली, (प्राजापतिर्देवतास्येति । प्राजा-

पति + ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् स्यः’ ।

४।१।८५ इति स्यः ।) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः

तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ यासाः ।

दिवसत्रयं दिवामात्रभोजनम् २६ यासाः ।

दिवसत्रयं अजाचितभोजनम् २४ यासाः ।

दिवसत्रयं उपवासः । यथा,—

“त्रयं सायं त्रयं प्रातस्त्रयमद्याद्याचि-

तम् ।

त्रयं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥”

ग्रामसंख्या पराशरणीक्या ।

“सायं द्वाविंशतिघाताः प्रातः षड्विंशतिस्तथा

अजाचिते चतुर्विंशः परश्चानशनं स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*

तत्तु अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा,—

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसमभक्षणम् ।

शुद्धे शान्दायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिषः ।

वैश्यः शान्तपनाच्छूदः पञ्चाहोभिविशुध्यति ॥

प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्दवां ब्राह्मणभोजनम् ॥”

इति गारुडं २२६ अध्यायः ॥*

रोहिणीनक्षत्रम् । यथा—

“ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(प्राजापतेरपत्यमिति । स्यः प्राजापतिपुत्रः ।

यथा, कुमारः । ६ । ३४ ॥

“तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोऽप्युच्छे ।

जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥”

प्राजापतेरिति मिति । प्राजापतिसम्बन्धिनि, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये । ४८ । ७७ ॥

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-

वताम् ।

स्थानमेन्द्रं क्षत्रियाणां सधामेवपलायिनाम्”

प्राजापत्यः, पुं, (प्राजापतेरपत्यमिति । प्राजापति +

स्यः । “प्राजापतेर्यज्ञ आसीत् प्रयागे” इति

महाभारतीय । १ । ५५ । १ ॥ वचनात् तथा-

त्वम् ।) प्रयागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जैन-

राजभट्टः । तत्पर्यायः । त्रिपुत्रः २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ कायनामकविवाहः ।

प्राज्ञा

सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्या-
दानम् । यथा,—

“इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सहजा दीयतेऽर्थिने ।
स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्विंशान् सहा-
त्मना ॥”

इति मिताचरा ॥

कायः कः प्रजापतिदेवता अस्म्येति प्राजापत्य
इत्यर्थः । इत्युक्त्वा इत्यन्वयः ॥ (तथा च मनुः ।
२ । ३० ।

“सहोभी चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”
प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिदेवताया इति ।
प्राजापति + अन्त्यः । स्त्रियां टाप् ।) प्रवर्णा-
श्रमपूर्वकर्त्तव्यप्रजापतिदेवताकसर्वस्वदक्षिणा
इष्टिः । यथा, मानवे ६ अध्याये ।

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रजिह्व-
गृह्णात् ॥”

प्राजिता, [कृ] पुं, (प्राजतीति । प्र + अज् +
ङ् । बोभावाभावः ।) सारथिः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५८ ॥ प्रजिह्वगन्तरि, ति ॥

प्राज्ञः, पुं, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
ङ् । ततः प्रज्ञ एव स्वार्थं अण् ।) कल्कि-
देवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—

“कल्किं द्रष्टुं हरेशंशमाविर्भूतश्च शश्वले ।
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ॥”

इति कल्किपुराणे द्वितीय अध्यायः ॥
पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,—
“पण्डितं च गुण्याः सर्वं मूर्खं दोषा हि केवलम्
तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥”
इत्युद्भटः ॥)

राजशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षेण
अज्ञः इति विग्रहे मूर्खोऽपि ॥)

प्राज्ञः, त्रि, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । यथा, प्रज्ञा-
स्त्वस्म्येति । अच् ।) पण्डितः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४६ । १८ ॥

“पौरुषे विनिर्गतेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन् पाण्डवश्चेष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥”
दक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विज्ञः । यथा,
मनुः । २ । १२३ ।

“नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव
च ॥”)

प्राज्ञमानी, [न] त्रि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते
इति । प्राज्ञ + मन् + णिनिः ।) पण्डिताभि-
मानो । यथा, चरके ।

“दुःखिताय शयानाय अश्वधानाय रोगिणे ।
यो भेषजमभिज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥”

प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्त्वस्या इति । अच् । टाप् ।
बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२ ॥ बुद्धिः । यथा,—

३०८

प्राणः

“प्राज्ञा प्राज्ञा धरा जतिः पक्षा संवेदनं विदा”
इति रायसुकुटुहृतशब्दार्थवः ॥

प्राज्ञी, स्त्री, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । ङीप् ।) ज्ञयं
ज्ञात्री । तत्पर्यायः । प्रज्ञा २ । इत्यमरः । २ ।
६ । १२ ॥ पण्डितपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भागद्वौचितः ॥

प्राण्यं, त्रि, प्रवीयते इति । प्र + अज् + अण् ।
बोभावाभावः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
(यथा, कुमारः । २ । १८ ।

“स्वागतं स्नानधीकारान् प्रभावेरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राण्यविक्रमाः ॥”
प्रभूतं प्राण्यं दृतं यस्येति ‘विग्रहे प्रचुरदृत-
सम्पन्नः । प्रकृतमाण्यमिति विग्रहे प्रकृत-
दृते, स्त्री ॥)

प्राण्यलः, त्रि, (प्र + अज् + बाहुलकात् अलच् ।)
सरलः । यथा,—

“प्राजावजिह्वप्रगुणौ प्राण्यलः सरलोऽपि च ॥”
इति जटाधरः ॥

प्राट्, [कृ] पुं, पृच्छति यः । (पृच्छ + “क्षिप्
वक्षिप्रच्छेति ।” उणा० २ । ५७ । इति क्षिप्
दोषः सम्प्रसारणाभावश्च ।) प्रश्नकर्त्ता । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्राड्वाकः, पुं, (पृच्छतीति प्राट् विविच्य वक्षतीति
विवाकः । ततः कर्मधारयः ।) व्यवहारद्वष्टा ।
जज् इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्यायः । अच्-
दर्शकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ व्यवहार-
दर्शी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ हे व्यव-
हाराणां ऋषादानादिविवादानां द्रष्टरि निर्णे-
तरि धर्माध्यक्षे इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रति-
वादिवाक्यं प्राट् दृष्ट्वा प्राड्वाक् प्राडिति निपातः
विविच्य वक्षि विवाकः कभावेऽमी इति चज्
प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्वाकः ।

“विवादाभुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयजतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”
इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्
तयोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धश्च सभ्यैः सह विवि-
नक्ति विवेचयति वेति विवाकः प्राट् चासौ
विवाकश्चेति प्राड्वाकः । उक्तञ्च ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा समभ्यस्तत् प्रयजतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”
इति मिताचरा ॥

प्राणः, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति ।
प्र + अण् + अच् । प्राणित्यनेनेति करणे घञ्
वा ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मा-
वतः । (यदुक्तम् ।

“इदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः”
बोलः । काव्यजीवः । अनिलः । बलम् । (यथा,
हरिवंशे । ८६ । ३६ ।

“बाहुप्राणेन शूराणां समजोक्तवसन्निधौ ॥”
पूरिते, त्रि । इति मेदिनी ॥ सूक्ष्मशरीरसमष्टि-
पञ्चितचेतनम् ॥ प्राणगमनवान् नासापस्थान-

प्राणनं

वर्त्ती वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य
कर्म बहिर्गमनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य
रूपं स्थानानि च यथा,—

“इन्द्रनीलप्रतीकायं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् ।
आस्थनासिकयोर्मध्ये हृत्स्थं नाभिमध्यगे ॥
प्राणाक्षय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥”
इति योगार्थवः ॥

(यथा महाभारते । १२ । ३२८ । ३५ ।
“प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक् ।
प्राणनाशेव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥”)
पञ्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ धातुः पुञ्जः । यथा,—

“आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्ये धातुविधाचोक्ते तयोर्जातौ सुतावभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डस्य पिता मम महायशः ॥”
इति मार्कण्डेय बृहत्सर्गाध्यायः ॥

(चरपुत्रविशेषः । यथा मत्स्यपुराणे । ५ । २३-२४
“द्रविणो हव्यवाहश्च नरपुत्रावभौ स्मृतौ ।

कन्यानिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च ॥
मनोजरा धरात् पुत्रानवापाय हरिः सुता ॥”)
प्राणकः, पुं, (प्राणेः प्राणेन वा कायतीति । कै +
कः ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवक-
द्रुमः । शोलः । इति मेदिनी । कै, ११५ ॥

प्राण्यः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + अण् प्राणने
+ “श्रीङ् अपि कर्ममौति ।” उणा० ३ । ११३ ।
इति अथः ।) वायुः । (प्राणित्तीति । कर्त्तरि
अथः ।) बलवान् इत्युच्चादिकोवः ॥ प्रजा-
पतिः । तीर्थम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

प्राणदं, स्त्री, (प्राणं प्राणनं बलं वा ददातीति ।
प्राण + दा + “आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) जलम् । रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १३६ ॥ (प्राणदातरि, त्रि । यथा, कथा-
सरितागरे । २८ । ८ ॥

“अर्थप्रदानमेवाहुः संसारे सुमङ्गत् तपः ।
अर्थदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणा ह्यर्थेषु
कीलिताः ॥”)

प्राणदः, पुं, (प्राणं ददातीति । दा + कः ।)
जीवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं बलं वा ददातीति ।
दा कः । टाप् ।) ऋषिपुत्रः । हरौतकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राणदात्री । यदुक्तम् ।
“यशोहरं किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥”)

प्राणनं, स्त्री, (प्र + अण् प्राणने + ण्युट् ।) जीव-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२६ । ४१ ।

“क्लेदं पिण्डनं दृष्टिः प्राणनाप्यायनोन्मनम्
तापापनोदो भूयस्त्वमभसो हृतयस्त्विमाः ॥”
चेष्टनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । १० ।

“विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वियदुच्छसि
सूनरि ॥”

“हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणि-
जातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणञ्च ॥”

प्राणाः

इति तत्रास्ते साधनः ॥ प्राणित्यनेनेति करणे कृष्ट) गले, पुं । (इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्राणनाथः, पुं, (प्राणानां नाथः ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“वाटुकारमपि प्राणनाथं होषादपास्य वा । यथात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥” स्त्रियां टाप् । पत्नी । यथा, विष्णुस्तोत्रे । ८ । “धात्रीं स्यात्रीं अग्निर्षीं प्रकृतिमविकृतिं विष्णुं विधात्रीं विष्णोर्विष्णुत्वमस्यां विष्णुगुणमयीं प्राणनाथां प्रणीमि ॥”

प्राणन्तः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + चन् + “रुहि नन्दिनीविप्राचिभ्यः विदाचिबि ।” उष्वा० ३ । १२७ । इति भष् ।) वायुः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुष्वादिहतिः ॥ रसाक्षनम् । इत्युणादि-कोषः ॥

प्राणन्ती, स्त्री, (प्र + चन् भष् । स च पितृ । विस्वात् ङीष् ।) कृत् । चिक्ता । इत्युणादि-कोषः ॥

प्राणप्रदा, स्त्री, (प्राणं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।) कृत् । इति रत्नमाला ॥ (प्राण-दातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२।८८ ।

“त्वाञ्च दृष्ट्वाधुनालोयो देवि ! प्राणप्रदः सुहृत् सार्थवाहसुतः श्रीमान् वसुदत्तो मया स्मृतः ॥” प्राणभास्वान्, [त्] पुं, (प्राणेन वायुना जलेन वा भास्वान् उद्गीतः । समुद्रः । इति शब्द-रत्नावली ॥

प्राणमयकोषः, पुं, (प्राणमयः कोषः आच्छादकः ।) कर्मन्द्भ्यश्चितप्राणादिपञ्चकम् । इति वेदा-न्तसारः ॥

प्राणसंयमः, पुं, (प्राणानां संयमः ।) प्राणा-यामः । यथा, “तदग्र्यौ तच्चतुर्थमेवं प्राणस्य संयमः ॥” इति तन्त्रसारः ॥

प्राणसम, [न्] स्त्री, प्राणानां सम गृहम् ।) शरीरम् । इति केचित् ॥

प्राणसमा, स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति ईमचन्द्रः । ३ । १८० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।

“नोद्यन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणे प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः ॥” प्राणतुल्ये, त्रि । यथा, रामायणे । १।१।२६ । “रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा चिता ॥”

तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १० ।

“प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥” पत्नी, पुं । इति ईमचन्द्रः । ३ । १८० ॥

प्राणहारकं, स्त्री, (प्राणान् हरतीति । हृ + कृत् ।) वक्षनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमुनायके, त्रि ॥

प्राणाः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + चन् + करणे कृष्ट ।) अक्षयः । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥

प्राणाः

“इं प्रहसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अक्षये अक्षयः नास्तीति उः । प्राणिति प्रभिः प्राणाः चञ् । एवमिति असुवन् प्राणा अपि पुं बहुव्यये द्रव्यैः असुप्राणमन्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा-दय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम् अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं इदि प्राणो गुदे-ऽपान इत्यादि च दृश्यते ।” इति तट्टोक्तायां भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ७३ ।

प्राणा यथात्मनोऽभोष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मोपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥”) शरीरस्य पञ्चप्राणा यथा,—

“प्राणोऽपानः समानबोदानव्यानी च वायवः ॥” शरीरस्य रसे—

इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥

“इमे प्राणादयः पञ्च वायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियतस्थानस्थाः ॥ यदाहुः ।

“इदि प्राणो गुदे पानः समानो नाभि-संस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः ॥” एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—

अक्षयप्रवेशं मूत्राद्युत्सर्गोऽक्षविषाचनम् । भावणादिनिमेषादितद्व्यापाराः क्रमादसौ ॥” इति च भरतः ॥

प्राणकराणि यथा,—

सद्योमांसं नवाक्षश्च वाक्का स्त्री चौरभोजनम् । हृतमुष्णोदकश्चैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥” प्राणहराणि यथा,—

“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तृणं दधि प्रभाते मेथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥” इति चाणक्यकर्मलोकोचने ॥

प्राणवियोगकासकर्तव्यं यथा,—

कण्ठस्थानं गते जीवे भौतिबिभ्रान्तमानसः । ज्ञात्वा च विह्वलं तत्र शीघ्रं निःसारयेदुष्टहात् ॥

कुशाक्षरणशायी च दिशः सर्वा न पश्यति । लब्धकृतिमृज्जतान् यावज्जीवो न नश्यति ॥

वाचयेत् स्नेहभावेन भूमे देवा हिजातयः । सुवर्णश्च हिरण्यश्च यद्योत्पन्नेन माधवि ॥

परलोकहितार्थाय गोप्रदानं विशिष्यते । सर्वदेवमया गाव ईश्वरेणावतारिताः ॥

अमृतं चरयन्त्यश्च प्रचरन्ति महोत्तले । एतासाञ्चैव दानेन शीघ्रं मृष्येत किल्बिषात् ॥

पश्चात् श्रुतिपथं दिव्यमुत्कर्षेण च आवयेत् । यावत्प्राणान् प्रमृष्येत ज्ञात्वा कर्म सुदुष्करम् ॥

दृष्ट्वा सुविह्वलं घनं मम मार्गानुसारिणम् । प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥

मन्त्रेणानेन कर्तव्यं सर्वसंसारमोक्षणम् । मधुपर्कं त्वरन् गृह्य इदं मन्त्रमुदाहरेत् ॥” मन्त्रः ।

“गृह्णाण चेमं मधुपर्कसाध्यं संसारनाशनकरं त्वमृतेन तुल्यम् । नारायणेन रचितं भगवत्-प्रियाणां दाहे च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥

प्राणापा

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद्दे सधुपर्ककम् । पुरुषो ह्यनुकाशे तु परलोकसुखावहम् ॥ एवं विनिःकृतात् प्राणात् संसारश्च न गच्छति नष्टं च समुद्रिक्तं ज्ञात्वा ह्यनुष्यं गतम् ॥ महाबलस्यति गत्वा गन्धाश्च विविधानपि । हृततेजसमायुक्तं ज्ञात्वा वै देहयोधनम् ॥ तेजोऽव्ययकरं वाक्का तन्मन्त्रं परिकल्प्य च । दक्षिणायां शिरः ज्ञात्वा सकलैः तं निधाय च ॥ तीर्थाद्यावाहनं ज्ञात्वा आपनं तस्य कारयेत् ॥ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः विलो-चयः ।

कुचचेतश्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥ कौन्दिनी च पद्मोष्णी च सर्वथापप्रदाग्निनी ।

गङ्गकौ भद्रनामा च सरसुर्वसदा तथा ॥ वनानि नववाराहं तीर्थं पिष्कारकं तथा ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा सर्वाणि मनसा ध्यात्वा ज्ञानमेवमु कारयेत् ॥

प्राणातन्तुं तं ज्ञात्वा चितां ज्ञात्वा विधानतः । तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणायां शिरस्तथा ॥

देवान्निमुषान् ध्यात्वा गृह्य चक्षुः सुताशनम् प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरेत् ॥” मन्त्रः ।

“ज्ञात्वा तु दुष्करं कर्म जानता वाय्वजानता । ह्यनुकालवशं प्राप्य नरः पञ्चत्वमानतः ॥

धर्माधर्मसमायुक्तो लोभमोहसमाहतः । दहेयं तस्य गात्राणि देवल्लोकाय गच्छतु ॥

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं ज्ञात्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वलमानं तदा वर्ज्जं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥

चातुर्वर्त्येषु संस्कारमेवभवति पुत्रक ! । गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्तयेत् ॥

सूतनाम तथोद्दिष्य दद्यात् पिष्टं महीतले । तदाप्रवृत्तिं चाशीषं देवकर्म न कारयेत् ॥”

इति वराहपुराणे आर्चोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ प्राणा, स्त्री, (प्राणिति बहुकालमिति । प्र + चन् + चच् । टाप् ।) पश्चिणौविशेषः । सा चारुणगरुडयोः श्वश्रूः । यथा,—

“पुत्रहस्यात्मजः सर्गः प्राणायास्तु निबोधत । कन्याः पडिति विख्याताः प्राणाया वै विजिह्विरे ॥

श्वेनो भासो तथा क्रीडो हृतराट्ठी शुनी शुकी श्वरुणस्य भार्या श्वेनी वीर्यवन्ती महाबली ॥

सम्प्रातिश्च जटायुश्च प्रसूतो पक्षी सप्तमी । सम्प्रातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुकः भार्या गरुडतश्चापि भासो क्रीडो शुनी शुकी ॥” इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणाधिनाथः, पुं, (प्राणानामधिनाथः ।) पतिः । इति हलानुधः । २ । ३४२ ॥

प्राणापानी, पुं, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-ख्यकौ वाय । यथा, विष्णुपुराणे । ६।७।४१ ।

“परस्परैर्नाभिभवं प्राणापानी यदानिकौ ॥” पश्चिणौकुमारौ । यथा,—

“प्राणापानी कथं देवावज्ञिनौ संवभूतः ॥” इति प्रजापक्षप्रश्ने ।

प्राणायाम

महातपा उवाच ।

“तथा त्वाद्यामस्य कर्मा मासं कृत्वा त्रितयेन सा
बीजं निष्ठापयामास तत्पञ्च तद्विधापयत् ॥
तत्र प्राणायामस्य योगी चाकृतिर्यो पुरा ।
वरदानेन च पुनर्मुक्तिमन्ती बभूवतुः ॥
तो त्वाद्यामस्य कर्मा जातो येन नरोत्तमः ।
ततस्तत्पञ्चनो ददौ बीजं ते रविमन्दनः ॥”

इति वाराहे चक्रिनोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

प्राणायामः पुं, (प्राणस्य वायुविशेषस्य आयासो
रोधः । यथा, प्राणं चायस्यतेऽनेनेति । आ +
यम् + कश्चि चञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २८ । ११ ।

“प्राणायामेर्द्वे होतान् धारणाभिश्च क्लिप्ति-
वान् ।

प्रत्याहारश्च संसर्गान् ध्यानेनानोत्तरान्
गुणान् ॥”)

तत्राङ्गुलिनियमो ज्ञानार्थवे ।

“कनिष्ठानामिकाङ्गुलं यथासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तज्जनीमध्यमे विना ॥”

स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च ।
“सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो सातया भवेदिति”

मात्रा च ।

वामजामुनि तद्वत्सम्प्राप्तं यावता भवेत् ।

कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः ॥”

अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य

वा बीजशब्दवारज्येन वामनासापुटे वायुं पूरयेत्

तस्य चतुःषष्टिवारज्येन वायुं कुम्भयेत् । तस्य

द्वाविंशवारज्येन वायुं रेचयेत् । पुनर्हस्ति-

नापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् ।

पुनर्वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन

रेचयेत् । तथा च कालीहृदये ।

“प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा ।

अथवा मन्त्रबीजेन यबीजविधिना सुधीरिति”

सारसमुच्चयेऽपि ।

“विपरीतमतो विदधीत बुधः

पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥”

यौगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।

“मन्त्रः प्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते

पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राबीजसंख्ययति ॥”

यथा, चतुःषष्ट्यष्टवारज्येन पूरकादिकं

कुर्यात् । अथवा एकचतुर्विंशारेण । तथा च

तन्त्रान्तरे ।

“पूरयेत् बीजशब्दभिर्वायुं धारयेत्तत्तुर्गुणैः ।

रेरयेत् कुम्भकाक्षेण अथवा तत्तुरीयकैः ॥”

तद्व्याप्ती तत्तुर्गुणैव प्राणस्य संयमः । अस्य

निश्चलत्वमाह तन्त्रेव ।

“प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता”

गोपाले तु विज्ञेयो यथा, —

कामबीजस्यैकवारज्येन दक्षिणासया वायुं

रेचयेत् । पुनः सप्तवारज्येन वामनासया वायुं

पूरयेत् । नासापुटे हृत्वा विंशतिवारज्येन

वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेचयेत् । दक्षि-

प्राणायाम

येन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् पुनर्हस्तिनेन
रेचयेत् । वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयेत् ।
तथा च ।

“एतेन रेचयेत् कामबीजेनैव चतुष्पदं पूर्य ।

पूरयेत् सतज्जनेन विंशत्या तेन धारयेत् ।

सर्वेषु कृत्वा मन्त्रेषु बीजेनानेन रेचयेत् ॥”

यथा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।

“पञ्चमसंयमनमनुनाचरेत् ।

यमिह जलमसौ मनुमिच्छति ॥”

यदि दयाचरं जपति तदा दयाचरेण चेतनं

चाष्टाविंशतिवारं रेचयेत् ।

“पूरयेद्वामया तद्विहारयेत्तत्प्रमाणतः ।

प्राणायामो भवेदेको रेचपूरककुम्भकैः ॥

अष्टाद्विंशारेण चेतुःषष्ट्येव समाचरेत् ॥”

अन्यमनुभिवर्णानुरूपमित्युक्तत्वात् ।

तत्तन्त्रमन्त्रवर्णसंख्याकै रेचकादिसंयं कुर्यात् ।

क्र-पिकायाम् । रेचयेन्नाहतं दक्षया

दक्षिणैः । पूरयेद्वामया मध्यनासा पुनर्धारये-

दित्वादि एतत्तु त्रिकोणमन्त्रविषयं नात्यन्तं ।

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अपि च ।

“आसनं पञ्चकायुक्तं प्राणायामो मन्त्रजयः ।

मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ज्ञानमर्कः ॥

अगर्भात्तु सगर्भः प्राणायामस्ततोऽधिकः ।

एवं हिवा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ॥

कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचनाद्वैचकक्षिणा ।

लघुद्वादशमात्रः स्वाद्यतुर्विंशतिकः परः ॥

षट्त्रिंशत्पञ्चदशः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥”

इति गारुड ४८ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य फलं यथा,—

“प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन च वेपथुम् ।

विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥”

इति तन्त्रेव २३० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“यथा पञ्चेतधातूनां आतानां दहते मलम् ।

तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनिरहात् ॥

प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।

प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥

लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधादितः ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदक्षरं । शृणुष्व मे ॥

लघुद्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥

निमेषोन्मेषेण मात्रा तालो लघुचरो मतः ।

प्राणायामस्य संख्यायं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥

प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन तु वेपथुम् ।

विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥

मृदुत्वं संयमानास्तु सिंहशाईलकुम्भराः ।

यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥

वश्यं सन्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।

तथैव योगी हृन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥

यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न

मानुषान् ।

तद्वन्निविष्टः पञ्चः क्लिष्टिषं न कृत्वा तनुम् ।

प्राणायाम

तस्माद्वृत्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत्
नृयतां सुनिश्चयं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥

अस्तिः प्रातिस्तथा सन्निधयादह महीपते ! ।

अरूपं नृप चेतसां कल्पमानमनुकम्पात् ॥

कर्माभ्यामिष्टदुष्टानां जायते कलसंचयः ।

चेतसो विकषाद्यत् यत्र सा अस्तिहृत्ते ॥”

इष्टदुष्टानां पुष्कलाधानान् ।

ऐहिकामुषिकान् कामान् सोममोहाल-

कां च वान् ।

निश्चयादौ सदा योगी प्राप्तिः सा सार्ध-

कामिकी ॥

अतीतानागतानर्थां विप्रकृष्टतिरोहितान् ।

विज्ञानन्तीन्द्रसूर्यं चन्द्राणां ज्ञानसम्बदा ॥

तुल्यप्रभावस्तु वदा योगी प्राप्नोति सन्निधम् ।

तदा सन्निधिति स्थिता प्राणायामस्य सा

स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति कृतः ॥

नृण्य च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।

युक्ततश्च यथायोगं यार्हन्विहितमानसम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचक्रिज्ञानामा-

ध्यायः ॥ * ॥ अन्वयः ।

“प्राणायामनिष्ठं वक्ष्यमभ्यासात् कुरुते तु यत्

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥

परस्परैर्नाभिभवं प्राणायामौ यदानीन्तौ ।

कुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात् तयोः ॥

तस्य चालम्बनवतः स्वरूपं द्विजोत्तम ! ।

चालम्बनमनस्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥”

एतेषां टीका । “प्राणायाममाह प्राणायाममिति

सवीजः सालम्बनो भगवत्पूतिध्यानमन्त्रजप-

सहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्तं विध्यमाह

परस्परैरेवेति । उच्छ्वासेन मुखनासिकाभ्यां

बहिर्निर्गच्छति वायुः स प्राणः । निश्वासेनान्तः

प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणहृत्वापान-

हृत्तरेभिर्भवो निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः ।

एवमपानहृत्वा प्राणहृत्तरेभिर्भवः पूरकाख्यः ।

एवमनेन परस्परभिर्भवप्रकारद्वयेन स प्राणा-

यामो द्विधा । तयोर्युगपत्संयमात् कुम्भकाख्य-

स्तृतीयः प्राणायामः यथा । सद्भिधानेनेत्येक-

मेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्भिधानेन सद्-

गुरुर्पादृष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत् पर-

स्वराभिभूतं इयं यत्र कुम्भकेनोभवोः सद्भाभि-

भवः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति ।

सवीजस्यालम्बनमाह । तस्य चेति । स्वरूपं

वक्ष्यमाणं विरक्ष्यगर्भादिकम् ॥” इति विष्णु-

पुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्री-

प्राणायामो यथा,—

“संख्याकृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

चिः पठेदायतप्राचः प्राणायामः स उच्यते ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैर्निर्मिजभिः

अहोरात्रकृतात् पापाश्चुच्यते नात्र संशयः ॥

सर्वपापहरं प्रोक्तं प्राणायामं हि ज्ञाननाम् ।

प्रातःकृ

ततस्त्वभ्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
प्राणसंभारणं मासं कुशाग्रचतुर्विन्दुना ।
यः कुर्व्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु तत्तमः ॥
निरोधाज्जायते वायुस्तस्यादम्बितस्ततो जलम् ।
त्रिभिः शरीरं चकलं प्राणायामेन शुध्यति ॥
आकेयादान्नाप्राणं तपस्तप्येत् सुदाहणम् ।
आत्मानं शोधयिष्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
आवस्थां पीर्यमास्याच्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणियुतं, क्ली, (प्राणिभिर्मन्त्रादिभिः कृतं द्युत-
मिति मध्यपदलोपो समासः ।) पञ्चपूर्वकमेव-
कुण्डलादियुक्तम् । तत्पर्यायः । समाख्यः २ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ साङ्ख्यः । ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्राणिमाता, क्ली, (प्राणिनां मातेव गर्भदाह-
त्वात् ।) गर्भदात्रीसुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राणिहिता, क्ली, (प्राणिनां हिता ।) पादुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकहितकारिणो च ॥
प्राणी, [नृ] चि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण +
“अत इतिठनी ।” ५ । २ । १९५ । इति इनिः ।)
प्राणविशिष्टः । अनुष्णादिः । तत्पर्यायः । चेतनः
२ जन्मो ३ जन्तुः ४ जन्तुः ५ शरीरो ६ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनो । १ । २२ ।
“कर्माज्जनाच्च देवानां सोऽश्नत् प्राणिनां

प्रभुः ।

साध्यानाञ्च गणं सृष्ट्वं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”)
प्राणीत्वं, क्ली, (प्राणीतस्य प्रयोजितस्य भावः ।
प्राणीत + ण्यञ्) कृणुम् । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।
“प्राणीत्यष्टमर्थानां प्रयोगः स्यात् कला-
म्बिका ॥”

प्राणेशः, पुं, (प्राणानामीशः ।) पतिः इति
जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“स्वामिन् ! भङ्गुरयासकं सतिलकं भास्वं
विलासिन् कुङ्कुम-
प्राणेश ! कुटितं पयोधरतटे हारं पुन-
र्योजय ॥”)

प्राणेशा, क्ली, (प्राणानामीशा ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रातः, [र्] व्य, (प्राततीति । प्र + अत् + “प्रातं
वरन् ।” उणा० ५।५८ । इति अरन् ।)

प्रभातम् । तत्पर्यायः । प्रगे २ । इत्यमरः ।
३ । ४ । १८ ॥ सूर्योदयादवधिमुहूर्तकालः ।
यथा,—

“प्रातःकालो मुहूर्तोऽस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, रघो । १ । ८० ।

“प्रयता प्रातरन्वे तु सायं प्रत्यहं जेदपि ॥”)

प्रातःकृत्यं, क्ली, (प्रातःप्रभातकालस्य कृत्यं कर्तव्या
क्रिया ।) प्रभातकर्तव्यकर्म । तदनुष्ठानं यथा,
“ब्राह्मे सृष्टत्ते उत्याय धर्ममयं चिन्तयितुं ।
कायकं शतदुहृतं ध्यायितुं मनसेऽक्षरम् ॥

प्रातःकृ

उपःकालेऽथ संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
आयासदीपु शुद्धासु शीघ्रं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःकालेन शुध्यन्ति येषां पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःकालं समाचरेत् ॥
प्रातःकालं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकारं शुभम् ।
ऋषीणां शुचिता नित्यं प्रातःकालाच्च संशयः ॥
सुखे सुमनस्य सततं कालाद्याः प्रसवन्ति हि ।
ततो नैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा ज्ञानमादितः ॥
असक्तोः कालकर्णो च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्
प्रातःकालेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥

न च ज्ञानं विना पुंसां पावनं प्रसङ्गं कृतम् ।
ज्ञाने जग्ये विशेषेण तस्मात् ज्ञानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कं वा ज्ञानमस्य विधीयते ।
आर्द्रं वाससा चाय मार्जनं कार्याकं कृतम्

अप्रायत्ये समुत्पन्ने ज्ञानमेव समाचरेत् ।
ब्राह्मादीनि यथाशक्ती ज्ञानाभ्यासुर्गर्भीषिणः ॥
ब्राह्ममाण्यमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं योगिकं तद्वत् षोढा ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥

ब्राह्मण्यु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
आभ्येयं भक्षणा पादमस्तकादिविभूजनम् ॥

गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
यत्तु सातपथवेण ज्ञानमन्तर्हियमुच्यते ॥

वारुणश्चावगाह्यन्तु मानसमन्तात्तवेदनम् ।
योगिकं ज्ञानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम्

आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥
मनःशुचिकरं पुंसां नित्यमन्तःज्ञानमाचरेत् ।
शक्तबेदाकरं विद्वान् प्राजापत्यमथैव च ॥*

प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
आचम्य प्रयतो नित्यं ज्ञानं प्रातः समाचरेत् ॥

मध्याह्नसमसंख्येण द्वादशाङ्गुलसन्निभम् ।
सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तस्याप्येव च धारयेत् ॥

चौरवृक्षसमृद्धं तं मालतीसम्भवं शुभम् ।
अपामार्गञ्च निष्पन्नं करवीरं विशेषतः ॥

वर्जयित्वा निन्दितानि गृह्येत्तेव यथोदितम् ।
परिहृत्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधानतः ॥

नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धारयेत् कश्चित् ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जङ्घाच्छुचौ देशे समाहितः ॥

ज्ञात्वा सन्तर्पयेद्देवान्द्रुषीन् पिष्टगणान्स्थया ।
सन्मार्गं मन्त्रैः राक्षानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

आपोहिष्ठाभ्याहृतिभिः सावित्र्या वारुणैः
शुभैः ।

ॐकारव्याहृतिभिरुतां गायत्रीं देवमातरम् ।
जम्बा जलाक्षलिं दद्याद्वाक्करं प्रति तन्मनाः ॥

प्राक्कुलेषु समासीनो दर्भेषु सुसमाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति स्मृतिः

या सन्ध्या सा जगत्सृष्टिमायातीता च
निष्कला ।

पेश्वरी तु परा शक्तिस्तत्तत्तत्समृद्धा ॥
ध्यात्वाकर्ममण्डलगतां विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत्

प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत् ॥
सन्ध्यापीनोऽशुचिर्नित्यमर्गः सर्वकर्मभूः ।
यदन्वत् कुर्वते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥

प्रातःकृ

अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताच्च परमां गतिम्
योग्यं च कुर्वते यज्ञादर्थकार्यं द्विजोत्तमः ।
निश्चाय सन्ध्याप्रवृत्तिं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापासनमाचरेत् ।
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
सङ्क्षपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं वै जपेद्द्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्मितः
अथोपतिष्ठेदादित्यसुदयनं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरेणैर्गुणैः सामसम्भवेः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्ध्ना नित्यञ्च मन्त्रतः ॥*

ॐ हं ह्रस्वोक्ताय शान्ताय कारुण्ययुतेतवे ।
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणि ॥

नमस्ते हृणये तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽश्नतम् ॥

भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वे रुद्राः सनातनाः ।
पुरुषः सन्महोऽतस्त्वां प्रणमामि कपर्दिनम् ॥

त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् सूर्यसे च यत् ।
नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥

प्राचेतसे नमस्तुभ्यस्तुमायाः पतये नमः ।
नमोऽस्तु नौलघौघाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥

विलोहिताय भर्गाय सङ्क्षालाय ते नमः ।
नम उमापतये तुभ्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥

नमस्तु बहुहस्ताय चरमकाय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्ष ! महान्तं परमेश्वरम् ॥

हिरण्यये गृहं गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
नमस्तुमि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां पराश्रुतम् ॥

विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ।

उषाय सर्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥*
एतद्दे सूर्यहृदयं जम्बा स्तवमनुत्तमम् ।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्तुर्ग्राहिवाकरम् ॥

इदं पुञ्जाय शिष्याय धार्मिकाय द्विजातये ।
प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥

सर्वपापप्रशमनं वेदसारं समुद्भूतम् ।
ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसंघैर्निषेधितम् ॥

यस्तु नित्यं पठेद्बोमान् प्रेक्षकादित्यमण्डलम् ।
महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥

अथापस्मारकुहाद्यैर्व्याधिभिः पीडितोऽपि सन्
जम्बा शतगुणं स्तोत्रं स ज्ञाप्यो भवति द्रुतम् ॥

भूतग्रहपिशाचातिबौज्यसनकर्षिभिः ।
स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात्

अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रक्षाल्य वस्त्रं विधिवज्जुहुयात्तावदेदसम् ॥

ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सङ्गो-
दरः ।

प्राध्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ॥
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाब्जरोत्तरः ।

अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥
विना दर्भेण यत् कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः
राक्षसं तद्वेत् सर्वं नास्तेज फलप्रदम् ॥*

देवतानि नमस्कृत्याहेयमाराजिवेदेयत् ।
दद्यात् पुण्यादिकं तेषां हृदांश्चैवाभिवादेयत् ॥
गुरुर्वाभ्युपसौत हितसास्य समाचरेत् ।
वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नात्प्रतिष्ठितो हिजः ॥
अपेक्षयापयेच्छिष्यान् आशयेच्च विधारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि हिजोत्तमः ॥
वैदिकांश्च नियमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ।
उपयादींश्चरन्नाथ योगक्षेमप्रसिद्धये ॥
साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततो हिजः ॥
इति कौर्म्यं उपविभागे १७ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
“प्रातः शिरसि शुक्लाङ्गे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ।
प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्सामपूर्वकम् ॥”
ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं संसारसंज्ञकम् ॥
इति पठेत् ॥

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न
शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमृतस्वभाववान् ॥”
इति भावयेत् ।

“लोकेश ! चैतन्यमयादिदेव
शोकान्तं विष्णो भवदाज्ञयेव ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
संसारयाचामनुवर्त्तयिष्ये ॥
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
त्वया हृषीकेश ! हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”

विष्णुपुराणे ।

“प्रवृत्तिश्चान्तयेहर्ममर्थज्ञास्याविरोधिनम् ।
अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥”
धर्मलक्षणम् भविष्ये ।

“धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम् ॥
अतएव जैमिनिः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः
इति । तेन वैदिकलिङ्गप्रतिपाद्योऽर्थो धर्मः ।
कौश्लो योऽभ्युदयाय इति तु भविष्ये ॥ ॥

ततः ॐ प्रियदत्ताये भुवे नमः । इति नमस्कृत्य
दक्षिणं चरणं न्यसेत् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“श्रीविजयं सुभगामात्मनं शास्त्रं वाग्निचितं तथा
प्रातःकृत्याय यः पश्येदापद्मः स विमुच्यते ॥

पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नुमुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातःकृत्याय यः पश्येत्तत् कलेरुपलक्षणम् ॥”

अतएव व्यासः ।

“धनिनः श्रीविजयो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥”

महाभारते ।

“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कौत्तनं कलिनाशनम् ॥”

मात्स्ये ।

“कात्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत
योऽस्य संकोत्तयेन्नाम कल्पमुत्थाय मानवः ॥

न तस्य वित्तनाथः स्यादष्टस्र लभते पुनः ॥”

कथं प्रातः ॥ * ॥

अथ विष्णुत्रोक्षणः । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“निद्रां जह्यादृष्टही राम । नित्यमेवाकृणोदये
वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥

ज्ञानं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम् ॥”
अकृणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।

“उदयात् प्राक् चतसस्तु नाडिका अकृणोदयः
तत्र ज्ञानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतम् ॥”

नाडिका दण्डः । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः ।”

आयुर्वेदीयेऽपि । न वेगितोऽन्यकार्यमिद्विः
स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् । अङ्गिराः ।

“उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
अन्तर्हाय लणेर्भूमिं शिरः प्राहृत्य वामसा ॥

वाचं नियम्य यत्र न श्रोत्रोच्छेदः सर्वार्जितः ॥”
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥”

विष्णुपुराणम् ।

“ततः कथं समुत्थाय कुर्यान्मूत्रं न रजः ।

नैऋत्यामिषुवक्षिपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किञ्चिददोरेयेत् ॥”

कल्पमुषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्ब-
न्धात् पुरीषोत्सर्गः । नैऋत्यामृतान्देशमारभ्य

उत्थायेत्यनेन उपस्थितः इषुपक्षेपयोग्यदेशा-
द्विहः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च गते साधे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥”

आपस्तम्बः ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणा-
परां वेति । दक्षिणापरां नैऋतोम् । मनुः ।

“मूत्रोच्चारणसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सम्यग्योष्ययथा दिवा ॥”

यत्तु यमवचनम् ।

“प्रत्यङ्मुखश्च पूर्वाह्ने त्वपराह्ने च प्राङ्मुखः ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥”

इति तदिच्छाविकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिरा-
सायश्च न तु नियमार्थं देवत्ववचनविरोधात् ।

तथा च देवलः ।

“मदेवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विष्णुत्रोत्तमाचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति”

अथ प्रातःसायाह्णशब्दौ दिवारात्रिपरी-
पूर्वाह्णमनुवचनैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परि-
वर्जयेदिति तु पौडित्तरपरम् ॥ यमः ।

“कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विष्णुत्रोत्तं च गृह्णी कुर्यादयद्वा कर्णं समाहितः ॥

पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतं तत् पृष्ठ-
लम्बितं निवीतमापृष्ठदेशावलम्ब्य ग्राम्यधर्म-
व्यतिनिगमपरिशिष्टवचनात् ।

“नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”

इति मनुवचनाच्च ॥

अत्र संवीतं निवीतं संवीतं मानुष इति तैत्ति-
रीयसुतेः । मानुषे सनकादिद्वयत्वे । पृष्ठलम्बितं

निवीतो वेति वीधायनीयाच्च । ततश्च हारवत्

कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्तम्भे इत्यर्थः । एकवक्त्रता-
पक्षे व्यवस्थामाह सांख्यायनः । यद्येकवक्त्रो

यज्ञोपवीतं कर्णं कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णं
दक्षिणे । पवित्रं दक्षिणे कर्णं विष्णुत्रोत्तमाचरे-

दिति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अवगुण्ठितः कृत-
शिरोऽवगुण्ठनः । मनुः ।

“कायायामन्यकारे वा रात्रावह्नि वा हिजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधभयेषु च ॥”

महाभारते ।

“प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गात्रं प्रति हिजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥”

प्रतिः सामुख्ये ॥ * ॥ मनुः ।

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायनने न वस्त्रोके कदाचन ।

न समस्तेषु गतेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

गवाग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ॥

न कदाचन कुर्वीत विष्णुत्रोत्तं विषर्जनम् ॥”

समस्तं प प्राणिमत्सु । संस्थित उच्यते ।

पर्वतनिषेधादेव मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो

यत्र पर्वतोऽशक्यपरीहारस्तत्रापि मस्तकवर्ज-
नाथः । अथवा । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिक-
दोषाय ॥ * ॥ वशिष्ठः ।

“आहारनिर्हारविचारयोगाः
सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।

वाग्बुद्धिगुप्तौ च तपस्तथैव
धनयुषौ गुप्ततमे तु कार्ये ॥”

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसं-
भोगः । योगः समाधिः । वाग्बुद्धिरश्रमाप-
त्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः । हारोतः

“आहारान्तु रजः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपतेः स्यात् प्रकाशे हीयतेतथा ॥”

विष्णुपुराणम् ।

“सामान्यकर्मास्त्रिवायूनां पूज्यानाञ्च न संमुखम्
कुर्यात् श्रोत्रविष्णुत्रोत्तसमुत्सर्गञ्च पण्डितः ॥”

आपस्तम्बः । “न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे
कुर्यादिति ।” बृहन्ननुः ।

“करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।

मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”

भरद्वाजः ।

“अथावकथ्यविष्णुत्रोत्तं लोष्टकाष्ठदण्डादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठदृष्टं विष्टतमेहनः ॥” * ॥

उदस्तवासाः कटिदेशादुर्ध्वक्षितवस्त्रः ।

अथ शौचम् । देवलः ।

“धर्मविदक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नामेकद्वयं न शोधयेत् ।

प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया ॥”

कारणाद्वीगादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“उद्धृतीटकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्यादात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥
सुनिर्निक्षेपं नृदं दद्यात्तदन्ते त्वप एव च ॥”

कुर्याच्छीर्षमिति शेषः । सुनिर्मिते भरहाजोक्त-
लोटादिप्रसृष्टे गुदे । उदकपात्राभावे करिष
जलाशयात् उदकप्रवृत्तमाह आदित्यपुराणम् ।
“रत्निमात्रं त्वक्का कुर्याच्छीर्षमनुवृत्ते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥”
तस्मिन् देये शीर्षं कर्तव्यं यस्माद्रत्निमात्रव्यव-
हितं जलं तत्स्वल्पमेव तीर्थं जलसमौपत्वात् ॥
विष्णुपुराणम् ।
“वस्त्राकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलान्तथा ।
शीचावशिष्टां गेह्वाच्च नादद्यात् पसव्वाम् ॥
अन्तःप्राक्पवपश्चाच्च हस्तीोत्खातां सकर्हमाम् ॥”
मनुदत्तौ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।”
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीष्टता ॥”
उभयोः करयोः । वामहस्ते दशदानानन्तरं
तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः । दशमध्ये च
षट् पृष्ठे इति । शङ्खदत्तौ ।
“तिस्रस्तु मृत्तिका दद्याः कृत्वा तु नखशोधनम्
तिस्रस्तु पादयोर्दद्याः शुद्धिकामेन नित्यशः ॥”
नखशोधनं दण्डादिना नखान्तर्मलशोधनम् ।
तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः ॥ * ॥
पादप्रक्षालनं न कांक्ष्ये कर्तव्यमित्याह विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“दर्भेन मार्जयेत् पादौ न च कांक्ष्ये प्रधावयेत् ॥
दक्षः ।
“लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वीं पूर्यते यथा
अर्धं प्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्थं परिकीर्तितम् ॥”
यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपयति न
भवति तदा अधिकयापि कर्तव्यम् ।
“गन्धलेपयकरं शीर्षं कुर्यादतन्द्रितः ॥”
इति याज्ञवल्करवचनात् ॥
गुदादन्यत्र परिमाणमाह यमः ।
“मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वीं पूर्यते यथा ।
त्रिपर्वीं तर्जनीमध्यमाङ्गुलिकाङ्गुलामप्यव-
त्रयम् ॥ * ॥ मूत्रमात्रे तु स्मृतिः ।
“एकां लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृत्त्रयम्
उभयोर्हस्तयोर्द्वे तु मूत्रशीर्षं प्रकीर्तितम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान्
हिराचम्य ततः शुद्धः कृत्वा विष्णुं सनातनम्
पादयोर्द्वे एकैका । इदं मूत्रं पुरीषोत्सर्गे
तिसृषां विधानात् ॥ * ॥ दक्षः ।
“यथोदितं दिवा शीर्षमर्धं रात्रौ विधीयते ।
आतुरे च तदर्थं स्यात् तदर्थं तु पथि स्मृतम् ॥”
यथोक्तकरणाशक्तावेवेदं न तु निशादिपुरस्कारे-
णैव वाक्यस्यादृष्टार्थतापत्तेः ॥ * ॥ आपस्तम्बः ।
“पथि पादस्तु विज्ञेयं पात्रं कुर्यादयथावत्
पतयोर्विरोधस्तु आर्त्तानां आर्त्ताभ्यां परिहर-
णीयः । दक्षः ।
“देवं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीर्षं प्रकल्पयेत् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।
“न यावदुपनीयते द्विजः शुद्धस्तथाङ्गना ।
गन्धलेपयकरं शीर्षं तेषां विधीयते ॥
प्रमाणं शीर्षसंख्या वा न शिष्टं रूपदिश्यते ।
यावच्च शुचिं मन्येत तावत् शीर्षं समाचरेत् ॥”
दक्षः ।
“न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शीर्षं शुद्धिमभीष्टता ।
प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितानि क्रमे कृते ॥
शीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः
क्रियाः ॥”
गन्धलेपयये सत्यधिकं न कर्तव्यं पूर्वोक्तयाज्ञ-
वल्करविरोधात् । गन्धलेपयये त्वधिकसंख्य-
यापि । याज्ञवल्करवचनमनुपनीतादिपरं वा
पूर्वोक्तब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात् ॥ * ॥
“एतच्छीर्षं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्
त्रिगुणं वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥”
इदं तु द्विगुणादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
धानात् । व्याघ्रपादः ।
“शीचस्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृत्तलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥
गङ्गातीयेन कृतं न मृत्तारैश्च नगोपमैः ।
पामृत्योः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति ॥”
स्मृतिः ।
“धावन्तश्च प्रसज्य मूत्रोच्चारणतन्मथा ।
भुञ्जानमाचमानश्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ।
जन्मप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
ऋष्यशृङ्गः ।
“यस्मिन् स्थाने कृतं शीर्षं वारिणा तद्विशो-
धयेत् ।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥”
शीचानन्तरं हारीतः । गोमयेन मृदा वा
कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववदुपस्थस्य आदित्यसोम-
मग्निं वा वोक्षेतेति । अत्र मार्जनानन्तरं
क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात् । आचमनान-
न्तरं आदित्यादिदर्शनं यथासम्भवम् । शीर्षं
कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्टादित्यमग्निं सोमं
वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधिः । दक्षः ।
“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिबेदस्य वीक्षि-
तम् ।
संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥
संक्षत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्थयेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाह्येण संस्पृशेत् ॥”
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः ।
“प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः
उदङ्मुखो वा देवत्ये पेटके दक्षिणामुखः ॥”
शनैरवतरः । देवपेटकेतराप्रक्षाल्यः । प्रत्यक्-
पादावसेचनमिति । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
क्रममाह गोभिलः । सव्यं पादमवनेनिज इति

सव्यं पादं प्रक्षालयेत् । दक्षिणं पादमवनेनिज
इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति अर्हणीये
तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
प्राक् सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सव्यपक्षेण सामान्यायं
तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम्
अन्यार्थे पुनर्व्यवहृतमिति न्यायात् । अन्यार्थमधि-
कार्यम् । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथममिति सूत्रं
तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा
दक्षिणं प्रथममिति न सव्यम् । यथा प्रक्षाल-
यतीत्यनुवृत्तौ आश्रयलायनः । दक्षिणमग्रे ब्राह्म-
णाय प्रयच्छेत् सव्यं शुद्रायिति । स्वयं प्रक्षालने
सव्यस्यैव प्राथम्यमिति एवं हरिशम्भोपि ।
आचमने पाणिपादप्रक्षालनं मूत्राद्युत्कर्षं ।
यथा हृष्टपराशरः ।
“कृत्वाथ शीर्षं प्रक्षाल्य हस्ती पादौ च
मृत्तलैः ।
निबद्धशिखं आमोनो द्विज आचमनश्चरेत् ॥
कृत्वोपवीतं सव्यांश्चैवाङ्गनः कायसंयतः ॥”
आपस्तम्बः ।
इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
हस्ती चामणिवस्त्राभ्यां पश्चादानीत संयतः ॥
आजानु आमणिवस्त्राभ्यामित्यवध्युपादानं तत्
पर्यन्तागचित्त्वशङ्कायां अध्वशमापनोदनाय
अतिशयशीचाय वा । अतएवाङ्गं अङ्गप्रकर्षात्
फलप्रकर्ष इति ॥ * ॥ शिचावन्धने विशेषमाह
ब्रह्मपुराणम् ।
“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः
सुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म समाचरेत् ॥”
पिबेदित्यन्तर्जान्वाह याज्ञवल्करः ।
“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्थयेत् ॥
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्ती कृत्वेति शेषः ।
वाशब्दादौशानाभिमुखः ।
ईशानाभिमुखो भूत्वापस्थयेत् यथाविधि ॥”
इति मरौचुराक्तः ।
ब्राह्मणे तीर्थेण अङ्गुष्ठमूलेन ।
“कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्वयं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥”
इति याज्ञवल्करात् ॥
देशिनी तर्जनी । करस्य दक्षिणस्य । यथा
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणोर्दक्षिणस्य च ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”
अत्र द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मिताक्षरा । अत
एव ।
“स्त्रियास्तु दक्षिणं तीर्थं शुद्रजातस्तथैव च ।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरितयोरेव चोभयोः ॥”
ब्राह्मतीर्थवरोधे तु मनुः ।
“कायैर्दक्षिणाभ्यां वा न पैशेण कदाचन ।”
उक्ततीर्थेनयस्य ब्रह्मादिनावरोधे करमध्याक-

प्रातःकृ

कामेयेनापि । एवञ्च सर्वविरोधे सुवर्णादि-
पात्रेणाप्याचमनं कार्यं स्वयमसाध्यं न-
चमनं कारयितव्यम् । याज्ञवल्क्यः ।

“अत्रिस्तु प्रकृतिस्वामिर्हीनाभिः केनबुद्धुदैः ।
हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं हिजातयः ॥
शुद्धेन स्त्री च शुद्धं सक्तत् सृष्टाभिरन्ततः ॥
अन्ततः ओष्ठोपात्तः । उत्तरोत्तरमपकर्षात् ।
अतएव सृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।
स्त्री शुद्धो वायु नित्यान्धः क्षालनाच्च करोष्ठयोः
इति ब्रह्मपुराणम् । आचमनार्थं पाणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति शुद्धाधिकारे गीतमो-
क्षेच । आचमनाङ्गनाभावे इदमित्याचारा-
ध्यायः । मनुः ।

“हृत्ताभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः ।
वैश्वोऽग्निः प्राशिताभिश्च शुद्धः सृष्टाभिर-
न्ततः ॥”

अत्र वक्ष्यावधिप्राशनमुक्तम् अनुपनीतानान्तु
स्त्रीशुद्धवदाचमनं न यावदुपनीयेत । इति
प्रागुक्तश्रीचे तथादर्शनात् । मिताक्षरादयो-
ऽप्येवम् । अन्तु विशेषयति बौधायनः । पाद-
प्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत यथाचामेत् भूमौ
स्त्रायित्वाचामेदिति । उग्रनाः ।

“कांस्यायसेन पात्रेण तपुसीसकपित्तलेः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचि-
र्भवेत् ॥”

कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायमेनेत्या-
दिना निषिद्धमिति केचित् । इत्थे नाचमनेऽपि
कांस्यादिपात्रावर्जितं तन्निषिद्धमित्यपरे ।
आचमनजननिषेधे शुद्धलिखितौ । न शुद्धा
शुच्येकपात्रा वर्जितेनेति अत्राशुचिपदम्
आचमनकर्त्तृभिन्नपरम् । शुद्धसाधुचर्यात् एक
पाणिपदमपि आचमनकर्त्तृभिन्नपाणिपरम् ।
तेन स्वीयवामपात्रावर्जितमनिषिद्धम् । तथा
च कमण्डलुधिकारे बौधायनः । मृतपुरीषे
कुर्वन् दक्षिणहस्ते न गृह्णाति सव्येनाचमनीय-
मिति । गृह्णाति जलपात्रमिति शेषः । आचा-
मेदित्यनुवृत्ती देवलः ।

“शिखां बद्धा वसित्वा येनिर्निक्षेपे वाससी शुभे ।
तूष्णीं भूत्वा समादाय नोद्वेक्ष्यविलोकयन् ॥
एकवस्त्राः प्राचीनाबौति न इत्यादिपारस्कर-
दर्शनात् यच्च प्रेतज्ञानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं
विहितं तत्र तदङ्गत्वादेकवासा एवाचमनं
कुर्यात् । प्रचेताः ।

“अनुष्णाभिरर्क्षेनाभिः पूताभिर्विष्य चक्षुषा ।
हृत्ताभिरशब्दाभिर्हृत्तुर्वाहिराचमेत् ॥”
चतुर्वेति भावशुद्धपेक्षया विकल्पः । न तु
फलभूयस्त्वायं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षण-
ानुष्णयोर्भेदभाष्यमाधवाचार्यः कृतपराशरभाष्य-
योरपवादमाह यमः ।

“रात्रावधोक्षितेनापि शुचिरुक्ता मनीषिभिः ।
उदके नातुराणाञ्च तयोश्चो नोष्णपायिनाम् ॥
आचामेदित्यनुवृत्ती वशिष्ठः । प्रदूरादपि वा

प्रातःकृ

गीर्णसर्पणाय स्नानं वनरसदृष्टाभिर्याच सूर्य-
भागमा इति । प्रदो विदोर्णभूभागः । अश्व-
भागमाः अश्वचिदेशादागताः । यस्मिन् देशे
वर्णादिदृष्टमेव तोयं तच्च तदपि ब्राह्मम् । तथा
च मरौचिः ।

“येषु स्थानेषु यच्छीर्षं धर्माचारस्य यादृशः ।
तत्र तन्नावमन्ये त धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये हिजाः ।
येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव सृष्टिका ॥”
आचमने उदकप्रवृण्णप्रकारं परिमाणञ्चाह
भरद्वाजः ।

“आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतवत् करम् ।
संज्ञताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना हिजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाम्यां शेषेणाचमनञ्चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदपः ॥”
पाणिना दक्षिणेन । त्रिः पिवेदक्षिणेनापि
इत्यः पुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः ।

“सयविः स हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥”
मदनपारिजातं हारीतः ।

“यत्पियस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत् ॥”
यन्मनादप्यनिरिति समुद्रकरेऽपि । आचमना-
नुवृत्ती देवलः ।

“न गच्छन् शयानस्य न चलन् परान् स्पृशन् ।
न हसन्नेव संजल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन् ॥”
चलन् कम्यमान इति रत्नाकरः ॥ आत्मानं
आत्मस्थानं हृदयम् । वीक्षयन्निति स्वार्थे निष्-

“केशाक्षीवैमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥”
अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् ।
आचमनानुवृत्ती गोभिलः ।

“नान्तरीयेकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम् ॥”
अन्तरीयमधःपरिधानं तदेकदेशमुत्तरीयं कृत्वा
मरौचिः ।

“न वहिर्जानुस्वरया नाशनस्यो न चोत्थितः ।
न पादुकास्थोऽन्यचितः शुचिः प्रयतमानसः ॥
उपस्पृश्य हिजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः ।
भुक्तासनस्यो नाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

जलस्थसोभयकर्मानुष्ठानार्थन्तु जलस्थलैकचर-
णेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । अन्त-
रुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धः स्यात् नस्मा-
दन्तरेकं वहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचरेत् सर्वत्र
शुद्धो भवतीति । जले नृत्तिष्ठन्नाचामेत् । जानो-
रुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्य-
तीति विष्णुः । हारीतः ।

“आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥”
कात्यायनः ।

“स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥
आचानारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

प्रातःकृ

कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥”
आसनारूढपादः आसनारोपितपादतलः ।
जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिको वस्त्रादिना
कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । तुह्येन भेदप्रतीतिः
प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते ॥*॥ अत्र च

अनेकोद्वाहो दाक्षिणे भूमिसमे दृष्टकाश्च
सङ्कीर्णभृता इति बौधायनवचनात्तथाविधे
आरूढपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः ।

“शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा सुक्तकच्छशिखोऽपि
वा ।

अकृत्वा पादयोः शीघ्रमाचन्तोऽप्यशुचि-
र्भवेत् ॥”

तथा ।

“अपः पाणिनखापेण आचामेदयस्तु ब्राह्मणः ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥”
संहत्येति मुखं संहत्य अलोमकोष्ठस्यार्थं यथा
न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च वशिष्ठः ।

“आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ।
ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यत्र स्यातामलोमकौ ॥”
एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्मात्सर्यमुक्तं
तत मलोमकयोरवेति । एतदनन्तरं वामहस्तं

पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युक्षयेत् ।
तथा च कामधेनावापस्तम्बः । त्रिराचामेत्
हृत्ताभिस्त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् हिरित्येके दक्षिणेन
पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेति ।

गोभिलः । त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत पादा-
वभ्यश्च शिरोऽभ्युक्षयेदिति इन्द्रियाणां द्विः ।
स्पृशेत् अक्षिणी नाभिं कर्णाविति । इन्द्रि-
याणि इन्द्रियायतनप्रपदे भक्षणाममूर्त्तत्वात्

तिसृभिरिति तर्जनीमध्यमाङ्गुलिभिः ॥*॥
सर्वत्राङ्गुष्ठयोगेन आचमनकारणमाह पैठी-
नसिः । अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनापि सर्वाणि
स्थानानि स्पृशेत् । निष्ठीवनादावाचमनं
यथा । वायुपुराणे ।

“निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिष्टस्य च सन्धापादशुष्कपृष्ठतस्य च ॥”
सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥
उद्वायससंस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम् ॥”
हारीतः ।

“स्त्रीशुद्धोच्छिष्टसंभाषणे मृतपुरीषोत्सर्गदर्शने-
देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति” याज्ञवल्क्यः ।
“स्नात्वा पीत्वा क्षते सुप्ते भुक्ता रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“होमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेदन्त्यत्रापि सक्तत् सक्तत् ॥
हिराचस्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”
स्मृतिः ।

“क्षुने निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽभ्युपातने ।
कर्मस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं
स्मृशेत् ॥”

प्रातःकृ

प्रातःकृ

प्रातःस

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

“प्रभासादौनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुब्रवीत् ॥”
सांख्यायनः ।

“आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥”
पुराणमारवायुपुराणयोः ।

“यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्येव नःस्तिकः ।
भवन्ति हि हृथा तस्य क्रियाः सर्वा न
संशयः ॥” ॥

अथ दन्तधावनम् । दन्तशतातपः ।

“मुखे पर्यषितं नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥”

आदिनादौ तस्य वर्ज्यत्वं यथा । विष्णुः ।

“आहं जन्मजिने चैव विवाहेऽजीर्णसम्भवे ।
व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥”

दन्तधावनमद्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥

दन्तलग्नस्य दन्ततुल्यत्वं यथा । गोतमः ।

“दन्ताग्र्ये दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिघर्षणात् प्राक्
चूर्तरित्येकं । चूर्तरासावर्षादद्यान्निगरन्नेव
तच्छुचिरिति । जिह्वाभिघर्षणायार्थं दन्तलग्न-
अशीचजनकं न भवतीत्यर्थः । इदञ्चानुलभ्य-
मानरसविषयम् । दन्तवदन्तलग्नं पुं रसवर्ज-
मिति शङ्खचचनात् । जिह्वाभिघर्षणोऽपि अश-
क्यादरणे न दोषः ।

“भोजनं दन्तलग्नानि निर्हत्याचमनश्चरेत् ।

दन्तलग्नमसंशयं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र कुर्यादङ्गुलीं ह्याङ्गुल्यारणे पुनः ।

भवेदङ्गुलीमत्परेण दक्षणे कृते ॥”

इति देवलवचनात् ॥

चूर्तरित्युपलभ्यमानरसविषयम् । आस्रवा-
लाला तद्वन्निगरन्तित्यर्थः अतएव शोणितं
यथा न भवति तथा दृष्ट्यादिना दन्तलग्न-
निःसारणाचरणम् ॥ ॥ ॥ कन्दोर्गपरिशिष्टम् ।

“नादायुक्तवाचैर्यमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्त्वच दन्तकाष्ठं स्यात्तदयं प्रधावयेत् ॥

उत्थाय नैवे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य तु मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥

आयुर्वेदं यथोक्तं प्रजा पशुवसूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञाश्च मेधाश्च त्वस्त्रो धेहि वनस्पते ॥”

शुचिभूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः ॥ ॥ ॥ नर-
सिंहपुराणम् ॥

“दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षारिणश्च यथास्वनः ॥”

प्रमाणं स्थाल्यश्चाह विष्णुः ।

“कनीन्यग्रनिभस्थोत्थं सकृच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भूत्वा च यत्वाक् मलयदन्तधावनम् ॥

प्रक्षाल्य मुञ्जा तज्जिह्वाच्छुचौ देये समाहितः ॥”

सकृच्च दालितायम् । द्वादशाङ्गुलन्तु कन्दोर्गत-
रेषाम् ।

“द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवःकुलम्

अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणां तु षडङ्गुलम् ।

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥”
तिथिविशेषे तस्य वर्जनं यथा । नृसिंहपुरा-
णम् ।

“प्रतिपददर्शयष्टौषु नवम्याश्चैव सप्तमाः ।

दन्तानां काष्ठमयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिसिद्धिर्दिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डेष्वेर्मण्डशुद्धिर्वाधयेत् ॥”

गण्डेष्वस्य दन्तकाष्ठकार्यकारित्वेऽपि न तत्र
मन्त्रान्वयः । शातातपः ।

“प्रतिपददर्शयष्टौषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्वरन्ध्रं काष्ठं च जिह्वाक्षेत्रः सदैव हि ॥”

गुवाकादिपत्रैर्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
कौमुद्यां वशिष्ठः ।

“गुवाकतालक्षित्वालास्तथा ताडी च केतकी ।

खर्जूरनारिकेलौ च समन्तं दृष्ट्वा राजकाः ॥

दृष्ट्वा राजशिरापत्रैः कुर्यादन्तधावनम् ।

तावद्भवति चाण्डालो यावद्गां नैव पश्यति ॥”

पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्यः ।

“नेष्टकालोऽष्टपदः पञ्चरात्राङ्गुलिभिस्तथा ।

त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुलीं चञ्चलेदन्तधावनम् ॥”

प्रचेताः ।

“मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्यादन्तधावनम् ।

निराशस्तस्य गच्छन्ति देवाः पित्रगणैः सह ॥”

स्मृतिः ।

“वमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसञ्चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥”

हारीतः ।

“शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः शुचिर्मन्विषुः ।

शुचिर्विभ्यति रक्षांसि वै चान्ये दुष्टचारिणः ॥”

तथा ।

“स्नानं दानं तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

शौचन्तु द्विविधं प्राक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।

सृज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥”

अथ प्रातःस्नानमन्ये । ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रातःस्नानं ततः कृत्वा संक्षेपेण यथादितम् ।

सन्ध्याञ्चापि तथा कुर्यात् नित्यनामत्तकं तथा ॥

कात्यायनः ।

“यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गङ्गे चेतदमन्त्रवत् ॥

दन्तान् प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥ ॥

आतुरं विशेषयति आयुर्वेदोऽयम् ।

“स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरागातिमारिषु ।

आधानपानमाजोर्णमुक्तवत्सु च गृहीतम् ॥”

तत्कालमाह विष्णुः । प्रातःस्नाह्यरुणकिरण-

ग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति समुद्र-

करपुत्रम् ॥ ॥

“मृत्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा हुत्वा च

भक्षना ।

दृष्टदोषविवातार्थं चाण्डालाद्यादिदशनं ॥”

उभयाः ।

“अभावे नृदकेऽपि पिष्टदेवतमक्षदेत् ॥”

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“कर्मोदौ तिलकं कुर्याद्रूपं तद्वैष्णवं परम् ।

गोप्रदानं जपो होमः स्वाध्यायः पिष्टतर्पणम् ॥

भक्षीभवति तत्तत्समूहपुण्ड्रं विना कृतम् ॥”

बाह्ये ।

“अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्करी भवेत्

अनामिकायदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥”

व्यासः ।

“जाङ्गवोतीरसम्भृतां मृदं मूर्ध्नीविभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥”

गोपीचन्दनमाह शातातपः ।

“गोमतीतीरसम्भृतां गोपीदेवसमृद्धवाम् ।

मृदं मूर्ध्नी वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भक्षना सदा

तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रं कम्

अङ्गुचन्द्रे वैश्यश्च वत्सुलं शूद्रयोनिजः ॥” ॥

आतुराणां तु ।

“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मि-

णाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥”

इति जावालवचनात् शिरोविहाय गात्रप्रक्षाल-

नम् । तदशक्तावाद्वाससा गात्रमार्जनं

कुर्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्परमेव

प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्याद् दन्तधावनपूर्वकमिति

याज्ञवल्क्यवचनाम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

प्रातःसन्ध्या, स्त्री. (सन्ध्या भवा । यत् प्रत्ययः । टाप्

प्रातः प्रथमादीया सन्ध्या ।) सन्ध्यादेरुपपूर्वार्द्धम्

तदुत्पत्तिर्यथा ।

“तस्मिन् गिरी चन्द्रभागे बृहन्नोहिततीरगाम् ।

सन्ध्यां दृष्ट्वाथ पप्रच्छ वशिष्ठः सादरन्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।

किमर्थमागता भद्रे ! निर्जनं त्वं महीधरम् ।

कस्य वा तनया गौरि ! किं वा तवचिकीर्षितम्

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि गुह्यं न ते भवेत् ।

वदनं पूर्णचन्द्राभं निश्चीकं वा कथं तव ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।

दृष्ट्वा च तन्महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥

शरीरधृग्ब्रह्मचर्यसदृशं तं जटाधरम् ।

सादरं प्राणपत्याथ सन्ध्यावाच तपोधनम् ॥

सन्ध्यावाच ।

यदर्थमागता श्रेष्ठं सिद्धं तच्छे तपोधन ! ।

तव दशनमात्रेण तच्छे क्षिप्यति वा विभो ! ॥

तपः कर्त्तुमहं ब्रह्मन् ! निर्जनं शैलमागता ।

ब्रह्मणोऽहं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विभुता

नोपदेशमहं जाने तपसो मुनिसत्तम ! ।

यदि ते युज्यते गुह्यं मां त्वं समुपदेशय ॥

एतच्चिकीर्षितं गुह्यं नान्यत् किञ्च न विदते ।

अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनसुपस्थिता ॥

किन्तया परिगृह्येऽहं वेपते च मनः सदा ॥

प्रातःस

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्वज्ञस्तप्नो नान्यत् किञ्चन पृष्टवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिष्ठतोद्यमानम् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाचक्रे गुरुवत् शिष्यवत्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराध्यो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ! ।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्ध्यायै तपसः क्रियाम् ।
तामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे मुनिः ॥
यद्योक्तान्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
व्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यदूर्पं चिन्तितं तथा ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुर्जगत्पतिः ॥
निमीलिताम्बास्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
दिव्येक्षितं ददौ तस्यै वाचं दिव्यं च चक्षुषी ॥
दिव्यं ज्ञानं दिव्यचक्षुर्दिव्यां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं वीक्ष्य गोविन्दं तृष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरस्तु वल्कलाजिनमन्तम् ।
परिचीणं जटाव्रातैः पवित्रं मूर्ध्नि राजितम् ॥
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यः पश्यति सकामस्त्वां पाणिप्राहसते तव ।
स सद्यः क्लीवतां प्राप्य दुर्बलत्वं गमिष्यति ॥
पतिस्तव महाभागस्तपोरूपसमन्वितः ।
सप्तकल्पास्तजोवो च भविष्यति सह त्वया ॥
अन्यत्र ते वदिष्यामि पूर्वं यन्मनसि स्थितम् ।
अन्यौ शरीरत्यागस्ते पूर्वमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च भिक्षातिथेर्यज्ञे मुनेर्हृदश्वार्धिके ।
घृतप्रवर्णिते वज्रौ न चिरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं कृषं मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मन्त्रसादाहङ्गजाता तस्य पुत्री भविष्यति ॥
यस्ते वा वाङ्मनोयोऽस्ति स्वामी मनसि कश्चन
तन्निधाय निजस्वान्ते त्यज वज्रौ धपुः स्वकम् ॥
नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यशीघ्रापाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिधेऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
वज्रिस्तस्याः शरीरं तद्वन्मू सूर्यस्य मण्डले ।
ग्रहं प्रवेशयामास विष्णोर्विवाहया पुनः ॥
सूर्यो हि धा विभज्याथ तत् शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पिण्डदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागस्तस्यास्तु शरीरस्य हिजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पिण्डप्रीतिप्रिया सदा ॥
सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदादेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्ये शोणपद्मनिभा सदा ।

प्रातरा

उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी ॥

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

प्रातःकालकर्त्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्जनम् १ प्रार्थ-
नम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपो-
मार्जनम् ५ अचमर्षणम् ६ सूर्योपस्थानम् ७
देवतपणम् ८ सावित्रावाहनम् ९ सावित्री-
ध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविस-
र्जनम् १२ आदित्यशुक्रप्रोणनम् १३ आत्मरक्ष-
णम् १४ रुद्रोपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जल-
दानम् १६ सूर्यार्घदानम् १७ सूर्यनमः १८ ॥
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १
जलशुद्धिः २ करन्यासः ३ अङ्गन्यासः ४ अच-
मर्षणम् ५ हस्तचालनम् ६ आचमनम् ७
सूर्यार्घदानम् ८ गायत्र्या जलदानम् ९ तर्पणम्
१० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जप-
मर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः
१५ शैलमन्त्रजपः १६ जपसमर्पणम् १७ प्राणा-
यामः १८ नमस्कारः १९ ॥ इति स्मृतितन्त्रे ॥

प्रातःस्नानं, क्ली. (प्रातः प्रभात ४ । १७ ॥ (य-१))

प्रभातकर्त्तव्यव्याघनादि । य-२

“उषःकाले तु मंप्राप्ते कृत्वा चावश्यं कमेण ताम्

स्त्रायान्दोषु शुद्धाम् शौचं कृत्वा यथा ॥”

प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट करं हि तत् ।

सुखसुमय्य मततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि ॥

अतो नैवाचरेत् कर्मण्यक्तत्वा स्नानमादितः ।

अलक्ष्मोः कालकर्णी च दुस्प्रं दुर्विचिन्तितम्

प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।

न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म-

संभूतम् ।

होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत्

अशक्तावशिगस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते ॥”

अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।

“प्रातःसंक्षेपतः स्नानं मध्याह्ने विधिविस्तरम् ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥

यतस्त्रिमवनं प्रोक्तं सकृत् ब्रह्मचारिणः ॥”

अपि च ।

“उपसृपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

यत् फलं द्वादशाब्दानि प्राजापत्यैः कृतैर्भवेत् ।

प्रातःस्नायौ तदाप्नोति वर्षेण अष्टयान्वितः ॥

य इच्छति पुत्रान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान्

प्रातःस्नायौ भवेन्नित्यं द्वौ मासौ नाचफाला नौ ॥

षट्तिक्षौ माघमासन्तु प्रातःस्नायौ हविष्यभुक्

अतिपापं महाघोरं मासादेव व्यपोहति ॥

मातरं पितरञ्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

समुद्दिश्य निमज्जति द्वादशं लभेत्तु सः ॥”

प्रातराशः, पुं, (अशनमिति । अश् + भावे चञ् ।

आशः । प्रातः प्रातःकाले आशो भोजनम् ।)

प्रातःकालीनभोजनम् । तत्पर्यायः । कव्यवर्त्तः

प्रातौपः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ कव्यजन्त्रिः ४ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।

“यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।

तन्नेष्टद्वयं यस्य सपर्यां बालकीलया ॥”)

प्रातर्गैयः, पुं, प्रातःकाले गैय ईश्वरादियैः । स्तुति

पाठकः । तत्पर्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगातव्ये, त्रि ॥

प्रातर्भोक्ता, [कृ] पुं, (प्रातर्भुक्ते इति । भुज +

टच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते

भोजनकर्त्तरि, त्रि ॥

प्रातर्भोजनं, क्ली. (प्रातः प्रातःकाले भोजनम् ।)

प्रातराशः । इति जटाधरः ॥

प्रातिका, स्त्री, (प्राततीति । प्र + अत् + खल्-

टाप् । अत इत्वम् ।) जवा । इति राज-

निघण्टः ॥

प्रातिपदिकः, पुं, (प्रतिपदि तिथौ भव इति ।

प्रतिपद + “कासात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ ।

इति ठञ् ।) चम्पिः । यथा,—

“इत्यभुतो महानग्निर्ब्रह्मकोषोऽग्रवो महान् ।

अवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ॥

“उ-पहं समस्तस्य जगतः ख्यातिमाप्नुयाम् ।

तद्वत् ब्रह्मोवाच ।

पापञ्चेत् ५ उच्चाणां गन्धर्वाणाञ्च सप्तमः ।।

आ-त्यते पातके-येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! ॥

त्वत्पद-प्रायश्चित्तं दत्तं सभविष्यन्ति देवताः ।

अतस्ते प्रा-निधिरेषा भविष्यति ॥”

विश्वधर्मि इति वराहपुराणम् ॥

(प्रतिपदे धातुर्भूति भव इति । प्रति-

पद + ठक् ।) नान्नि, क्ली. । यथा, अघातुविभ-

क्तऽथैवत् प्रातिपदिकम् । इति सुपन्नव्याकरणम्

प्रातिभाष्यं, क्ली. (प्रतिभू + अञ् । हिपदवृद्धिः ।)

प्रतिभुवो भावः । जामिनौ इति भाषा । यथा,

“साक्षित्वं प्रातिभाष्यश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥”

इति दायभागः ॥

प्रातिस्विकं, त्रि. (प्रतिस्वं भवः । प्रतिस्व + ठक् ।

असाधारणम् । तत्पर्यायः । अन्यासाधार-

णम् २ आवेशिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रातिहारः, पुं, (प्रतिहार एव । स्वार्थे अण् ।)

प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थे

अण् ।) प्रातिहारिकः इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारिकः, पुं, (प्रतिहारः प्रतिहरणं व्याज

इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार +

“प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १०८ । इति ठञ् ।)

मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

प्रातौपः, पुं, (प्रतीपस्यापत्यं प्रतीपस्यायमिति

वा । प्रतीप + अण् ।) प्रतीपपुत्रः । शान्तनु-

राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-

भारते । ५ । १४८ । २ ।

‘प्रातौपः शान्तनुस्तात । कुलस्यार्थं यद्योत्थितः ॥)

प्रादोषः

प्रापणि

प्राभाक

प्राथमकल्पिकः, पुं, (प्रथमकल्प आधारभूतः प्रयोजनं यस्य । “प्रयोजनम् ।” ५।१।१०८ । इति ठञ् । यद्वा, प्रथमकल्पमधीते इति । विद्यालक्षणकल्पान्ताश्चिद्वक्तव्यमिति ठक् ।) प्रथमारब्धवेदाध्ययनः । प्रथमं शिक्षणीयकल्पं शास्त्रमधीते यः इत्यर्थे णिक् । तत्पर्यायः । शेषः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्राथमिकः, त्रि, (प्रथमे भवः । प्रथम + ठञ् ।) प्रथमभवः । यथा । यत्नाविरलक्रमेण सिद्धि-सिषाधियिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पञ्चता-सम्पत्त्यर्थे द्वितीयः सिषाधियिषाविरहो विशि-षणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु किमर्थम् । इति पञ्चताशिरोमणिः ॥

प्राथम्यं, त्रि, (प्रथम + थञ् ।) प्रथमस्य भावः । यथा, “अस्माभिरेव प्राथम्येन नानामुनीनां वचनैरेवं विधौ निबन्धः क्रियते ।” इति विजय-रचितः ॥

प्रादुः [स्] व्य, (प्राप्तीति । प्र + अट् + “बाहु-लकाददेरप्युसिप्रत्ययः ।” उणा० २ । ११८ । इत्यत्र उज्ज्वलदन्तोक्त्या उमिः ।) नाम । प्राकाशम् । स्फुटत्वम् । तत्पर्यायः । आविर्-

यथा । प्रादुरासीत् । आविर्भूतः । इति भरतौ ॥ (यथा, रघुः । ११।१५ ।

“अनिनादमथ गृह्यतो तस्मिन् चरेत् ।

प्रादुरास बहुलक्षणाच्छ्रित्वा वत् ॥

ताडका चनकपालकृष्णपुनः ।

कालिकेव निविडाक्षणे कृते । ॥”)

प्राकाशः । सभाष्यम् । अतः देव इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रादुर्भावः, पुं, (प्रादुस् + भू + भावे घञ् ।) आविर्भावः । यथा,—

“वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मानि पुरा ॥” इति कुवलयानन्दः ॥

प्रादेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + क्ल-ञेति घञ् । “उपसर्गस्य घञि” इति दीर्घः ।) तर्जनीमार्गितविस्तृताङ्गुष्ठः । इत्यमरः २ । ६ । ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १८ ।

“प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशिनाधिकोऽर्जुनात् ॥ प्रादेश एव । स्वार्थे ण् ।) देशमात्रम् । यथा, “प्रादेशो देशमात्रे च तर्जन्यङ्गुष्ठसंज्ञितः ॥” इति मेदिनी ॥

“अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते ॥” इति देवोपुराणम् ॥

प्रादेशनं, क्ली, (प्र + आ + दिश् + क्लृट् ।) दानम् । इत्यमरः २ । ७ । ३० ॥

प्रादोषः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + ण् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रादोषो व्याहरतीति । “व्याहरति शृगः ।” ४।३।५१ । इति ण् । प्रादोषो शृगः । प्रदोषमहचरितं अध्ययनं सोढमस्य । “तदप्य सोढम् ।” ४ । ३ । ५२ । इति ण् । प्रादोषः शिष्यः । इति व्याकरणम् ॥)

प्रादोषिकः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + “निशाप्रदोषाभ्याश्च ।” ४।३।१४ । इति ठञ् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी । प्राधान्यं, क्ली, प्रधानस्य भावः । (प्रधान + भावे थञ् ।) प्रधानत्वम् । यथा, धर्मदौपिकायाम् । “वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ॥”

प्राध्वं, व्य, (प्राध्वनतीति । प्र + आ + ध्वन + डम् ।) अनुकूलम् । इत्यमरः २ । ४ । ४ ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४३ ।

‘मभाजने मे भुजमूर्ध्निबाहुः

सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥”)

प्राध्वः, त्रि, (प्रगतीऽध्वानमिति । “उपसर्गाट-ध्वनः ।” ५ । ४ । ८५ । इति थच् ।) बहुदूर-गामि-रथादिः । इति वोपदेवः ॥ दूरपथः । प्रह्वः । बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । १६२ । २७ ।

“ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।

प्राध्वं कृत्वा नमस्कृत्य कुवेराय हृकोदरः ॥”) प्राध्वः । अन्तः । अन्तभागः । शेष-

मध्याङ्गस्थानकान्ति कुमारः । ३ । ४३ ।

निराशः स्तस्यन्ते पु संसक्तनमस्कृताश्च

स्मृतिः । ध्यानास्पदं भूतपतंविशेषः ॥

“वसन्तः [स] व्य, (प्रान्त + तमिन् ।) प्रान्त-

भागः । यथा, प्राचीरं प्रान्ततो हतिः । इत्य-

मरः २ । २ । ३ ॥

प्रान्तरं, क्ली, (प्रकृष्टमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत् ।) दूरशून्योऽध्वा । इत्यमरः २।१।१७ ॥ कायातरुजलादिरहिते पथि प्रान्तरं दूरं शून्यो दूरशून्यः दूरसामो शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्जितत्वात् इट्क् योऽध्वा स प्रान्तर-मित्यन्वयः । प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानमवकाशोवा शब्देति प्रान्तरम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-निर्वाणतन्त्रे । १ । ६४ ।

“हृदे गते प्रान्तरं च प्रासादात् पर्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः ॥”) विपिनम् । कोटरम् । इति मेदिनी ॥

प्रान्तशून्यं, क्ली, (प्रान्ते शून्यमस्य ।) दूरशून्य-पथः । कायादिरहितपथः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रापणं, क्ली, (प्र + आप् + ल्यट् ।) नयनम् । प्राप्तिः । (यथा, मनुः । २ । ८५ ।

“प्रापणात् सख्यकामानां परित्यागो विशि-ष्यते ॥”) प्राप्तिप्रेरणा । प्रकर्षणं व्यापनम् । जगन्ता-दजगन्ताहा प्रपञ्चोपधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥

प्रापणिकः, पुं, (प्रापणायते इति । प्र + आ + पण्य-व्यवहारः + “प्राडि पणिकपः ।” उणा० २।४।१ । इति किकन् ।) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिरितिः ॥ (यथा, माघे । ४।११ ।

“आव्यादिव प्रापणिकादजस्रं

जघाह रत्नान्यमितानि लोकः ॥”) प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत् । (प्र + आप् + णी-यत् ।) प्राप्यम् (यथा, मेघदूते । ५ ।

“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः सन्देशार्थः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्राप-णीयाः ॥”) प्रापेयः, पुं, गन्धर्वगणविशेषः । यथा, अग्निपुराणे

“प्रवाच्य जनयत् पुत्रान् दिव्यान् वैगायनो-त्तमान् । चतुर्दश देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्त्तिताः ॥”

प्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + क्त ।) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्राणिहितः ० । लब्धः । तत्पर्यायः । विन्नः २ भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्यमरः २ । १ । ८६, ३ । १ । १०४ ॥

(उत्पन्नः । समुपस्थितः । यथा, मनुः । ११।१२२ “एतस्मिन्नेनमि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् । समागारांश्चरैश्चैव स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥”) प्राप्तपञ्चत्वं, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन ।) मृतम् । इत्यमरः २ । २ । ८ । ११७ ॥

प्राप्तभावः, पुं, (प्राप्तो भावो येन ।) जातोद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राप्तभार इत्यपि कश्चित् पाठः ॥) लब्धसत्तादौ, त्रि ॥

प्राप्तरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन ।) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्यमरः २ । ३ । १३१ ॥ रूपवांश्च प्राप्तव्यं त्रि, प्राप्यते यत् । प्रपञ्चोपधातोः कर्मणि

तव्यप्रत्ययः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे । २ । २८ । १० ।

“प्रादेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ॥”) प्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + क्तिन् ।) उदयः ।

(यथा, महाभारते । १४ । ४८ । ३ । “गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥”) घनादिहृदिः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रापणम् । (यथा, मनुः । ८ । १०३ ।

“एष स्त्रीपुंसयोर्कृतो घर्मा वा रतिमंहितः । आपद्यतप्यप्राप्तस्य दायभागं निबोधत ॥”) संज्ञितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमाद्यष्टे-श्वर्यान्तर्गतेश्वर्यविशेषः । स च अभोषित-प्रापणम् । इति हेमचन्द्रो भरतश्च ॥

प्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + ल्यट् ।) प्राप्तव्यम् । तत्पर्यायः । गम्यम् २ समानाद्यम् ३ । इत्य-मरः २।१।८२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२।२०

“मयैषा सानुरागेण बहुशः प्रार्थिता सती । निराकृतवती मेयमस्य प्राप्या भविष्यति ॥” व्य, प्र + आप् + ल्यप् । यथा, मेघदूते ।

“प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदशामहद्भान् ॥) प्राबोधिकः, पुं, (प्रबोधाय हितः । प्रबोध + ठक्) उषःकालः । इति शब्दमाला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥

प्राभवं, क्ली, (प्रभोर्भावः । प्रभु + ण् ।) श्रेष्ठ-त्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्राभाकरः, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मत्तं वेत्तीति । प्रभाकर + ण् ।) सोमांसकाविशेषः । यथा,

“व्यासिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं

स्मरतेन तद्वहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभा-
करमतमुपदर्शति सेयमित्यादिना ।" इति
व्यामिशहोपायशिरोमणिः ॥ प्राभाकरमते
व्याप्तेः सक्तदर्शनगम्यत्वयथा, तस्मात् परिशेषेण
सक्तदर्शनगम्या सा । इति व्यामिशहोपाय-
चिन्तामणिः ॥

प्राभृतः, क्ली, (प्राभ्रियते स्मेति । प्र + भ्रा + भृ
क्त ।) उपटौकनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा
सरित्सागरे । १७ । १६४ ।

"तं दत्तप्राभृतं दूतं स संमान्य व्यसर्जयत् ॥")
प्राभृतकं, क्ली, (प्राभृत + स्वार्थेकन ।) प्राभृतम्
तत्पर्यायः । कौशिलिका २ । इति हारावली
१५८ ॥

प्रामाण्यः, पुं, (प्रमाद्यत्यनेनेति । प्र + मद् + ण्यत् ।)
वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वार्थेण
प्रमादः । तस्य भावे, क्ली ।

प्रामाणिकः, वि, (प्रमाणादागतः । प्रमाण +
ठक् ।) हेतुकः । मर्यादाहः । शास्त्रज्ञः । परि-
च्छेदकः । प्रमाणकर्त्ता । इति प्रमाणशब्दात्
कर्त्तारि णिकप्रत्ययः ।

प्रामाण्यं, क्ली, (प्रमाणस्य भावः । प्रमाण +
अच् ।) प्रमाकरणत्वम् । प्रमाणशब्दाद्भावार्थं
ण्यप्रत्ययः ॥ (यथा, मार्कण्डेय । १५ । ४३ ।
"सत्यंभूतहितार्थी किं च दप्रामाण्यदणनम् ।
गुरुदेवपिसिद्धिर्षपूजनं साधुसङ्गमः ॥")

प्रामाण्यवादः, पुं, (प्रामाण्यस्यवादः कथनम् ।)
प्रमाकरणात्कथनम् । तद्वतितत्त्वकारकत्व-
प्रमात्वकथनम् । चिन्तामणिन्यायग्रन्थविशेषः ।
इति पूर्वाचार्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव दुःख-
प्रहृनिमग्नमुद्दिधोर्षुरष्टादशसुविद्यास्थानेष्वभ्य-
हिततमामन्वीक्षिकीं परमकारुणिकीं मुनिः
प्रणिनाय । तत्र प्रेक्षावत् प्रहृत्ययं प्रमाणादि-
पदार्थतत्त्वज्ञानाद्विषयसाधिमम इत्यादावसन्न-
यत् । तेषु प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति
प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते । इत्यादि गङ्गा शो-
पाध्यायः ॥

प्रामोत्यं क्ली, (प्रमयनमिति । प्र + मो वधे +
भावे क्त । तत्र प्रमोतं मरणे साधु इति अच् ।
अस्य वधतुल्यत्वात्तथात्वम् ।) ऋणम् । इति
विकारणशेषः । (प्रमोतस्य भाव इति । प्रमोत +
अच् ।) ऋतत्वञ्च ॥

प्रायः, पुं, (प्रकृष्टमयनमिति । प्र + अय + चञ्
यद्वा, प्र + इ + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ ।
इत्यच् ।) मरणम् । मरणार्थमनशनम् । (यथा,
रामायणे । ४ । ५३ । १२ ।

"षष्ठं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम्
इहैव प्रायमासिष्ये ज्येयो मरणमेव च ॥")
तुल्यम् । बाहुल्यम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

"तत्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तयनास्तथा ।
क्षिप्रिनश्चक्षुः कामाद्या आसां (विज्ञानाम्)

प्रायश्चित्तम् ॥

वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पापम् । तपः । इति
स्मृतिः ॥ क्ली, प्रवेशः । युद्धम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । १८ । ८ ।

"उप ज्येष्ठे वरुणे गभस्ती

प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम ॥"

"किञ्च प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञ-
शालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां
जेतारो भवेम । यद्वा, प्राये प्राये प्रकर्षेण
इयते गम्यते योद्धुमिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन्
युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥"
इति तद्वाच्ये सायनः ॥ चि, गमकः । यथा,
मनी । ३ । २६४ ।

"प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥"
"प्रक्षाल्यति । तदनु हस्ती प्रक्षाल्याचम्य ज्ञाति-
प्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति
ज्ञातिप्रायं कर्मण्यण् । ज्ञातीन् भोजये-
दित्यर्थः ॥" इति कुल्लुकभट्टः ॥

प्रायः, [म] अ, (प्र + अय गती + असुन् ।)
बाहुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ (यथा,
कथामरिस्तागरे ६ । १२३ ।

"ततोऽहं शर्व्वेवाग्मी च ज्ञातवन्तो कर्मण ताम्
अत्रान्तरे स च प्रायः पर्य्यहोयत वामरः ॥")
प्रायश्चित्तं, क्ली, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं
यस्मात् । यदुक्तं स्मृती ।

"प्रायः पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् ॥
यद्वा, प्रायस्य तपसः चित्तम् निश्चय इति ।
"पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।" ६ । १ ।
१५७ । इत्यत्र । "प्रायस्य चित्तचित्तयोः ।"

इति वात्तिकोक्त्या सुट् निपात्यते च । निरु-
क्तिस्तु निरुद्धे द्रष्टव्या ।) पापचयमात्रमाधनं
कर्म । यथा, हारोतः । प्रयतत्वाहोपचित-
मशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम् ॥ (प्राय-
श्चित्तमिति । यत्तपःप्रभृतिकं कर्म उपचितं

सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृत-तत्-तत्-
कर्मभिः कर्तुः प्रयतत्वाद्वा शुद्धत्वादेव तत्-
प्रायश्चित्तम् । तथाच पुनर्हारीतः । यथा,
क्षारोपश्च दचण्डनिर्गजन प्रक्षालनादिभिर्वा-
मांसि शुद्ध्यन्ति एवं तपादानयज्ञः पापकृतः
शुद्धिमुपयान्ति । शुद्धिर्वापचयम् । यथा,
महाभारते ।

"अद्भिर्गन्धान् मलमिव तमो ज्वाग्निभयाद्वयथा
दानेन तपसा च व स्रवपापमपाहति ॥"
तत्र पापचयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । मातार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्-
वैत्यवकारार्थकवाशब्दात् । तथाच विश्वः ।
"वा स्याद्वैकल्यापमयारेवार्थं च समुच्चयः ।"
एवञ्च ।

"अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति महापातकिर्नस्त्वमे ।"
इति विष्णुः कस्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापचयस्वर्गाभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्राय-
श्चित्तत्वम् । प्रायश्चित्तस्य स्वध्वं सादिजनकत्वं-

ऽपि तदंशे विधिबोधितत्वाभावात्साधकः ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥) तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।
अङ्गिराः ।

"प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥"
निश्चयसंयुक्तस्यापचयसाधनत्वेन निश्चित-
मित्यर्थः ॥ * ॥ पापस्तु वैदिकप्रतिपाद्योऽनर्थः
अनर्थस्यानिष्टसाधनम् । पापकारणमुक्तं याज्ञ-
वल्क्यान । यथा,—

"विहितस्याननुष्ठानाच्चिन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिष्टहासंन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥" * ॥
पापविशेषेणावस्थाविशेषमाह मनुः ।

"शरीरजैः कर्मदोषैर्योति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पचिन्मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतेस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम् ॥"
यमः ।

"सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णं स्तेयकृत्तरः ।
पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः ।
एते पतन्ति सर्व्वेषु नरकेष्वनुपूर्व्वजः ॥" * ॥

प्रायश्चित्तमाहात्म्यं यथा । अङ्गिराः ।
"उद्यच्छन् यद्ददादित्यस्तमः सर्व्वं व्यपोहति
तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् सर्व्वं पापं व्यपोहति ॥

पापश्चेत् पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मृच्यते पातकेः सर्व्वं महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥
कल्याणं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ तस्यावश्यकर्तव्यत्व-
माह यमः ।

"तपसोन्ते विशुद्ध्यन्ति कर्मणां वा परिचयात्
तस्मात् कर्त्तव्यमेतैस्तु प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥"
कर्मणां भोगेन परिचयादित्यर्थः ॥ * ॥ प्राय-
श्चित्तार्हत्वमाह मनुः ।

"अकुर्व्वन् विहितं कर्म निषिद्धन्तु समाचरन्
प्रसजंसेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ * ॥
अज्ञानादयदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विग-
हितम् ।

तस्मादिमं कर्म न विच्छेत् द्वितीयं न समाचरेत् ।
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च
यथा । जावालः ।

"काम्यानां सफालार्थेषु दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति
स्थितिः ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।
निन्द्याश्च लक्षणैर्युक्ता जायन्ते निष्कृतेनमः ॥ * ॥
ज्ञानाज्ञानकृतपापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा ।
अङ्गिराः ।

"अकामतः कृते प्रापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।
स्यान्वकामकृते यत्तु द्विगुणं शुद्धिपूर्व्वकं ॥" * ॥
अथ प्रायश्चित्तनिश्चयदुपस्थानम् ।

तत्राङ्गिराः ।
"कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।
भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्यं पश्चाद् ब्रुवन् ॥
अचेतं वाप्यतः स्नात्वा क्लीप्तवासाः समाहितः ।

प्रायश्चि

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं गतः ।
गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिद्दाहरेत् ॥”
उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा
कार्यम् । मङ्गलं पापेषु राज्ञोऽप्युपस्थितिः
कार्यत्वाद् देवतः ।

“स्वयं वा ब्राह्मणैः कच्छमल्पदोषे विधीयते ।
राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव मङ्गलं परिचक्षते ॥”
परिषदमाहाङ्गिराः ।

“एकविंशतिसंख्याकैर्मामांसावेदपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलेष्वैव परिषत् संप्रकल्पयेत् ॥
चातुर्विधो विकल्पो च भङ्गविधर्मपाठकः ।
चायश्चात्रमिणो हृदाः पर्णत् स्यात् दशावरा ॥”
मनुः ।

“त्रैविध्यो वैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चात्रमिणः पूर्वं पर्णत् स्यात् दशावरा ॥”
अङ्गिराः ।

“एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
महापातकशोधेषु शतशो भूय एव वा ॥”
प्रदर्शनार्थमिदम् । यावद्भिरैव निरूपणं ताव-
द्भिरैव परिषत् । दृष्टार्थत्वादेव तस्याः । तथा च
यमः ।

“एको ह्ये वा त्रयो वापि यद्ब्रह्मर्षिपाठकाः ।
स धर्मो इति विज्ञेयो नेतरैषां सहस्रशः ॥”
प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा,—

“आर्त्तिनां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये
हिजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥
अनर्त्तितैरनाहृतैरष्टैश्चैव संसदि ।

प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानन्निरपि जल्पतः ॥
न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रणामिनः ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥
हारीतः ।

“यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदानव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

तस्मात् कच्छमयाप्यहं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

अशक्तावनुग्रहमाह पराशरः ।

“दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै शिशुहृदयोः ।
अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रही भवेत् ॥”

स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा,—

“स्नेहादा यदि वा लोभात् मोहादज्ञानतो-
ऽपि वा ।

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति ॥”
शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पञ्चादनुग्रहः कार्य-
इत्याहाङ्गिराः ।

“कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
पञ्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥

हृत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा,—

“अर्शोतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्ताहं महन्ति स्त्रिया रोगिण एव च ॥”

अथ पापनिष्क्रमणादिः ।

तत्र मनुः ।

प्रायश्चि

“ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्तुं शक्ते पापास्तथा दानेन चापदि ॥”

पापदीन्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्पयत्यु-
क्तम् । एतच्च साध्यतिरिक्तविषयम् । हिंसा-
यान्तु दानं मुख्यम् । यथा, भविष्ये ।

“हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनोषिभिः
प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथमं उच्यते ॥”

तथा मनुः ।

“दानेन बधनिर्णोकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
एकैकशयरेत् कच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥”
सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवत्सः ।

“हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यापि ॥”

यमः ।

“शोधणेन शरीरस्य तपसाध्ययने न च ।
पापकृन्तुं शक्ते पापात् दानेन च दमेन च ॥”

मनुः ।

“कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात्पमुच्यते
नेतत् कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः ॥”

विष्णुपुराणम् ।

“प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥”

यमः ।

“गवाङ्गिका देवपूजा वेदाध्यासः सरितस्त्रयः ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यापि ॥”

गौतमः । “हिरण्यं गोवर्मांशुषो भूमिस्तिला
सुतमन्त्रमिति देयानि । एतान्ये वानादेशे विक-
ल्पेन क्रियेरन् एतस्मिन् लघूनि लघूनि गुरुणि
गुरुणि ।” विष्णुपुराणम् ।

“एवं विषयभेदाहं व्यवस्थाप्यानि पुत्रक ! ।
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च लघूनि च ॥

अन्यथा हि महाबाहो ! लघूनामुपदेशतः ।
गुरुणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ॥”

महाभारतम् ।

“यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् ।
सर्वं दहत गङ्गाभस्तु नराशिमिवानलः ॥”

व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः ।
“कच्छं चान्द्रायणादीनि शुद्ध्युदयकारणम् ।
प्रकाशे वा रहस्ये वा मंशयेऽनुक्तकं स्फुटे ॥

प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकृच्छः पराककः ।
अतिकृच्छः पर्णकृच्छः सौम्यः कृच्छाति-
कृच्छकः ॥

महाशान्तपनः शुद्धे तप्तकृच्छस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छश्च ब्रह्मकृच्छस्तु शोधकः ॥

एतं समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥

कार्याचान्द्रायणैः कृताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥

यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपिलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मास पक्षस्तद्वै कम् ॥

षडङ्गहादशाहादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥

प्रायश्चि

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वृत्तिकृतं तथा ॥

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि । रहस्यकृते
जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः

“एतद्दिजातयः शोधा व्रतैराविष्कृतैर्मनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत् ॥”

देवतः ।

“प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो रहस्यके ।
त्रिंशभागः षष्टिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाङ्कृत्यम् । श्रुतलिखितौ ।

“वाप्य केशमखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।

प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं सृजेत् ॥”
केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुभुजः
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां धारणार्थान्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चोर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥”

विद्वद्भिप्रवृत्तौ नैव केशवापनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥”

मधवस्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टव्रतं
वचनम् ।

“वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्याद्गवाजिनम् ॥

सर्वान् केशान् ममुहृत्य कंदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥”

अथ धनसूत्रव्यवस्था । तत्र संवत्सः ।
“प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥”

पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च
वक्तुं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव
दानं मुख्यम् । तदभावे यथोचितं मूल्यम् । तद
मन्त्रवे पुराणत्रयम् । इति श्रवणिका गावो
वत्सः पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात्

षट्त्रिंशत्तममिति कृत्वा पठन्ति ।
“धेनुः पञ्चभिराख्यानां मध्यानां त्रिपुराणिकी ।
काशीपणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता ॥”

प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्याणि । यथा भविष्ये ।
“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानामनु भोजनम् ।
शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं धेनुर्यः । मनोषिभिः ॥

जावालः ।
“आरम्भे सर्वकृच्छाणां समाप्ती च विशेषतः ।
आज्ये नैव हि शालाख्यौ जुहुयादाहुतौः पृथक्
आहं कुर्याद्व्रतस्यान्ते गोहिरण्यावदक्षिणम् ॥

प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवसंदद्यात् । यदि तु
गावस्तुहस्तदणं न गृह्णीयुस्तदा पुनस्तस्याय-
श्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । स्वशिरसा
यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रसुदिता
न गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेत् । एनं कृतप्रायश्चि-
तम इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥॥

अथ प्रायश्चित्तविवेकोक्तमवधिपापानां प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते ।

अपराधपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नो धेनुदानम् ।	तदयत्नो चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य मातृगमनं दुष्टि- गमनं कुशागमनम् ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तत्तु महापातके द्रष्टव्यम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नो २०० कार्पापणाः ।
अत्रियवैश्यशूद्राणां मातृ- दुष्टिकुशागमनम् ।	द्विगुणप्रवेशेन मरणम् । अतुर्विंशति- वार्षिकव्रतं वा । एतत्तु अकामतः कामतस्तद्वैगुण्यम् । मातृदुष्टिकुशा- गमनमपि एतद्व्रतादिकं करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नो २०० कार्पापणाः ।
अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नो धेनुदानम् ।	तदयत्नो चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्ष्याभ्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शर्वाश्रो- ध्वजम् । भिक्षाशो विचरेद्दशमं वन्यै- र्यदि न जीवति ॥”	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादिकं वा ।	१०० गावः । तदयत्नो १०० कार्पापणाः ।
कामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मरणम् । तथा । लोमभ्यः स्नाहीति ऋषा लोमप्रभृति वै तनुम् । मज्जान्तां जुहुयादापि मन्त्रं- रेभिर्यथाक्रमम् । एतत्तु कलौ ब्राह्म- णैतरपरम् । तदयत्नो द्विगुणद्वादश- वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नो २०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणी- गर्भवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदर्हम् । अनुपनीतबालकवधेऽप्येवम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नो २०० कार्पापणाः ।
अकामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नो २०० कार्पापणाः ।
कामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	तद्वैगुण्यम् । ४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिक- व्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अयत्नो ४०० कार्पापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकमातृसोदरभ्रातृ- गुरुश्रोत्रियाहिताग्नीनां वधः ।	४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतदर्हम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अयत्नो ४०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपार- गाततायिब्राह्मणवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अयत्नो १०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतस्तस्य वधः ।	तदर्हम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः ।	५० गावः । तदयत्नो ५० कार्पापणाः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मण- कर्तृकपतितब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा	तथा ।	तथा ।
अकामतः आश्वत्थारिकादि- ब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्पापणाः ।	८ गावः । तदयत्नो ८/६४ कार्पापणाः ।
कामतस्तस्य वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतः अत्रियकर्तृकब्रह्म- वधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तच्च २४ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तद्वध्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नो २०० कार्पापणाः ।

३२२
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशतो धेनुदानम् ।	तदशतो वर्षादानम् ।	दक्षिणा ।
कामतस्तद्वधः । अकामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	तद्विगुणम् । ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तविगुणम् । तच्च १६ वार्षिकव्रतम् ।	तद्विगुणम् । ५४० धेनवः ।	तद्विगुणम् । १६२० कार्वा- पणाः ।	तद्विगुणम् । ३०० गावः । अशतो ३०० कार्वापणाः ।
कामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	७२ वार्षिकव्रतम् ।	१०८० धेनवः ।	३२४० कार्वा- पणाः ।	६०० गावः । अशतो ६०० कार्वापणाः ।
अकामतः शूद्रकर्तृकब्रह्मवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम् । तच्च ४८ वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्वा- पणाः ।	४०० गावः । अशतो ४०० कार्वापणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णीवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्द्धम् । तच्च ६ वार्षिक- व्रतम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्वा- पणाः ।	५० गावः । अशतो ५० कार्वा- पणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् । क्षत्रियस्य ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्त-विगुणम् । वैश्यस्य विगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् । अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकत्वम् । यदेव साक्षाद्वधकर्तुः प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पप्रवृत्तिरनुयाहकस्य अप्रवृत्तिप्रव- र्त्तकरूपप्रयोजकस्य च पादहोमम् । वध्यप्रतिरोधकस्य अनुयाहकस्य प्रवृत्ति- प्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य च अर्द्धम् । अन- मत्तुर्निमित्तिनश्च पादः । अशतो स्त्रो- बालहृदयानां सर्वत्रार्द्धम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैष्टीसुरा- पानम् । हिरण्यस्तगौडीमा- ध्वीपानञ्च । अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तासां पानम् ।	अग्निसमस्तस्यानां सुरागोभूतजलदुग्धघृत गोमयरसानामन्यतमस्यामरणात् पा- नम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा । एतद्वर्द्धम् । तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः । १८० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्वा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशतो २०० कार्वापणाः । १०० गावः । अशतो १०० कार्वापणाः ।
अज्ञानतः क्षत्रियस्य पैष्टी- सुरापानम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्वा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	७५ गावः । अशतो ७५ कार्वा- पणाः ।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैष्टीसुरा- पानम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् । स्त्रोबालहृदयानामर्द्धादिकम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्वा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	५० गावः । अशतो ५० कार्वा- पणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णस्वामिकाशीतिरिक्तिकाप- रिमितसुवर्णस्तेयम् । ज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्तेयम् ।	अपहृतद्रव्यं तस्यानुरूपं मूल्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम् । एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम् । गुणवद्- ब्राह्मणकर्तृके तु सर्वत्रार्द्धम् ।	१८० धेनवः । ३६० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । १०८० कार्वा- पणाः ।	१०० गावः । अशतो १०० कार्वापणाः । २०० गावः । अशतो २०० कार्वापणाः ।
ज्ञानतः क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरिक्तिकाप- रिमितसुवर्णस्तेयम् ।	राजकर्तृकमुपलाघातेन मरणम् । चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशतो २०० कार्वापणाः ।

३२३
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्वामिक- तत्सुनर्णस्थेयम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतं स्त्रीबालहृदयानामष्टम् । एकस्रोभयधर्मवस्त्रे पादः ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतो गुर्वङ्गनागमनम् । अथात् विमादगमनम् । शूद्रस्य ब्राह्मणौगमनम् ।	गुरुतप्यगः पापमभिभाष्य तस्मै लौहमये सुष्यात् । ज्वलन्तीं लौहप्रतिमां मृक्षमयीं प्रतिमां वा पालिङ्ग्य स्मियेत । स्वयं वा शिशुरष्टषण्णवतुल्यं अश्वत्थौ निधाय आमरणात् नैर्ऋतीन्द्रशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्यात् । गुर्वङ्गनयापि एतत् करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतो गुर्वङ्गनागमः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । बालहृदयोरष्टम् । एतच्चातुर्वर्ण्यं विषयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्पापणाः ।
चतुर्णामहापातकानां संसर्गः ।	ज्ञानतः सक्तत् प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादश- वार्षिकव्रतम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१५० गावः । अशक्ती १५० कार्पापणाः ।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा । पतिता- चार्यात् वेदाध्ययनम् । १ । पतितशिश्याय वेदाध्याप- नम् । २ । पतितेन ऋत्विजा व्योतिष्टोमादियजनम् । ३ । पतितस्य व्योतिष्टोमादि- निष्पादनरूपयाजनम् । ४ । पतितेन पतितया वा परि- णयनम् । ५ । स्त्रियादिपति- ताय ब्राह्मणौगमनम् । ६ । पतितास्य पतितेन सहैक- पात्रे भोजनम् । ७ ।	अज्ञानतः सक्तत् प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिक- व्रतम् । अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्धचतुर्वा- र्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् । ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ता- भावः । ब्रह्मघातिनां ऋत्विग्वैश्य- शूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं ज्ञेयम् ।	१३५ धेनवः । १३५ धेनवः । ६८ धेनवः । ८० धेनवः । ४५ धेनवः ।	४०५ कार्पा- पणाः । ४०५ कार्पा- पणाः । २०२१० कार्पा- पणाः । २७० कार्पा- पणाः । १३५ कार्पा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पा- पणाः । ७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पा- पणाः । ३८ गावः । अशक्ती ३७१० कार्पापणाः । ५० गावः । अशक्ती ५० कार्पा- पणाः । २५ गावः । अशक्ती २५ कार्पा- पणाः ।
तत्र लघुसंसर्गो यथा । उप- नयनं विना पतिताय वेदा- ध्यापनम् । १ । पतितात्ता- दृशाध्ययनम् । २ । पतित- यजमानस्य अष्टकादियज्ञ- याजनम् । ३ । पतितेन ऋ- त्विजाष्टकादियज्ञयजनम् । ४ । पतितस्त्राह्मणौगमनम् । ५ । पतितशूद्रागमनम् । ६ । अपतितास्य पतितेन स- हैकपात्रे भोजनम् । ७ । पतितोऽष्टिभोजनम् । ८ ।	ज्ञानतः षण्माससंसर्गप्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणः सार्धचतुर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिण- स्त्रैवार्षिकव्रतम् । अतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	१७० धेनवः । १३५ धेनवः । १३५ धेनवः । ६८ धेनवः । ८० धेनवः । ४५ धेनवः ।	८१० कार्पा- पणाः । ४०५ कार्पा- पणाः । ४०५ कार्पा- पणाः । २०२१० कार्पा- पणाः । २७० कार्पा- पणाः । १३५ कार्पा- पणाः ।	१५० गावः । अशक्ती १५० कार्पापणाः । ७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पा- पणाः । ७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पा- पणाः । ३८ गावः । अशक्ती ३७१० कार्पापणाः । ५० गावः । अशक्ती ५० कार्पा- पणाः । २५ गावः । अशक्ती २५ कार्पा- पणाः ।

३२४
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
महापातकानां लघुतरसंसर्गो- यथा । एकशय्याशनयाना- दिः । ततो लघुतर आलाप- स्पर्शनःश्वासादिः ।	एभिश्च त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघु- संसर्गः । ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम् । तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो वत्सरद्वयेन । ज्ञानत एकैकशो वत्सरद्वयेन । अज्ञानाद्वत्सरषट्केन । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वात् ज्ञानतो वत्सरद्वयेन पातः । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वादज्ञानाद्वत्सरषट्केन पातः । तेना- ष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन । अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरैः पातः ॥ नवविधपापान्वितानां मध्यात् येन पापीयसा यः संसृष्टः स तस्य व्रतं पादद्वौनं कुर्यात् ॥ एतच्च प्रथमसंस- र्गिणाम् । द्वितीयसंसर्गिणां द्विपाद- द्वौनम् । तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादद्वौनं सर्व्वत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ संसर्गणामुक्त- कालन्य नाधिक्ये भागहारेण प्रायश्चित्त- न्य नाधिक्यं ज्ञेयम् ॥ * ॥ रघुनन्दन- भट्टाचार्य्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रति- ग्रहादिषु पातित्याभावात् तत्प्रायश्चि- त्ताभावः ।	२७० धेनवः । तथा । तथा । तथा । तथा । २७० धेनवः । तथा । तथा ।	८१० कार्पा- पणाः । तत्रभ्य- स्त्रर्णादि वा । तथा । तथा । तथा । तथा । ८१० कार्पा- पणाः । तत्रभ्य- स्त्रर्णादि वा । तथा । तथा ।	१५० गावः । अशक्ती १५० कार्पापणाः । तथा । तथा । तथा । तथा । १५० गावः । अशक्ती १५० कार्पापणाः । तथा । तथा ।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापात- किसंसर्गविशेषः ।	यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातित्य- दशायां जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीय- भागप्रायश्चित्तम् । तदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृती- यभागप्रायश्चित्तम् ।			
अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती । धेनुदानम् ।	तदशक्ती । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
समुत्कर्षे अट्टतम् । तत् समुत्- कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा अन्यथा प्रतिपादनं यथा शूद्रस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यज्ञोपवीतधारणञ्च । अथवा परस्य सम्यग्जाति- विद्योत्कर्षे सति नायं ब्रा- ह्मणो न च किञ्चिदयं जा- नीते इत्यनृतवचनम् । १ । राजगामिपेयनम् । तत् राजनि निर्दोषस्य दोष- व्यापनम् । २ । गुरोरलौक- निर्बन्धः । स तु गुरोर्जन्म- दातुर्मृषादोषाभियोगः । ३ ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतच्च ज्ञानात्यन्ता- भ्यासतः ॥ * ॥ एतच्च अष्टादशवार्षिकव्रतके दृश्यते तदज्ञानादिना लघुविषयश्चेत्या- दिव्यवस्थेयम् ॥ * ॥ यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोक्तं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् । विष्णुः । समुत्कर्षानृते गुरोश्चालौकनिर्बन्धे तदा- चारणे च मासं पयसा वर्त्तत । आचारणं परदारगमनाभिशापः । वशिष्ठः । गुरोश्चालौकनिर्बन्धे सचेत्त- ज्ज्ञातो गुरुं प्रसादयेत् प्रसादात् पूतो भवति । एतानि प्रसादादिकृते बो- ध्यानि ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पापणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्पापणाः ।

III. 82

३२६
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पञ्चोपनिषत् । १७ । ऋत्विक्- पञ्चोपनिषत् । १८ । उपा- धायपञ्चोपनिषत् । १९ । श्रित्यपञ्चोपनिषत् । २० । स्वस्वपञ्चोपनिषत् । २१ । अ- सवर्णाजातदुष्टिगमनम् । २२ । आचार्यपञ्चोपनिषत् । २३ । शरणागतागमनम् । २४ । प्रव्रजितागमनम् । २५ । धार्मिकगमनम् । २६ । सा- ध्वीगमनम् । २७ । नि- श्चितगमनम् । २८ । व- र्त्तमानगमनम् । २९ । एतानि गुरुतत्त्वगमनसमानि । * । इति चतुःप्रकाराण्यनुपात- कानि मिलित्वा एकपञ्चा- शत्संख्येयानि ।	अज्ञानादारोहणमात्रे सख्यन्धविप्रकर्षे वा पराकृतसमकृष्टो वा । ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तद्देवकल्पिकं चतुर्धिशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् । अभ्यासव्यभिचारिण्याः सक्तहमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः । अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकृष्टम् ।	१६० धेनवः । १८० धेनवः । ८ धेनवः । ५ धेनवः । ४ धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्पा- पणाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । २२१० कार्पाप- णाः । साहस- धेनुसंकलनात् । १५ कार्पापणाः । १११० कार्पाप- णाः । पादोन- धेनु चतुष्टयस्य याह्यत्वात् ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्पापणाः । १०० गावः । अशक्ती १०० कार्पापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती । धेनुदानम् ।	तदशक्ती । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचरित्रवैश्यकर्त्तृकज्ञान- कृतब्राह्मणस्त्रामिकगवोवधः ।	तेमांसिकव्रतम् । तदयथा । कृतसशस्त्र- वपनो व्यापादिताया गोशस्त्राण्यकृत- परिधानोत्तरावगुण्ठनो मासमेकं गोमू- त्रेण यवागूकृतान् यवान् पिबन् गोष्ठं वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । जितेन्द्रियो गो- मूत्रेण स्नानं चरेत् । दिवा गवानुगमनं कृत्वा तिष्ठन् गोरजःपानञ्च चरेत् । गोः शूयूषां नमस्कारञ्च कुर्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तोषु गोष्वनुतिष्ठत् । व्रजन्तोषु तास्यनुव्रजेत् आमानासु तास्वासीनः । वीतमस्तरः । आतुरामभियस्तं पतितं पङ्कलग्नं भयानिमित्तैर्यौरव्याघ्रादिभिराक्रान्ताञ्च गां सर्वशक्तिभिर्विमाचयेत् । ग्रीष्म- वर्षाशतेषु मारुते भृशं कालि वा गोस्त्राणमकृत्वा आत्मचापं न कुर्यात् आत्मनः अन्येषां वा गृहक्षेत्रक्षेत्रेषु भक्षयन्तो पिबन्तं वस्त्रञ्च निवारणाभि- प्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एकं ह्यपि दश गाञ्च दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्ती वेदविद्वाः सर्वस्व दद्यात् । एतच्चतुर्ह्ययस्यादिविषयम् । स्त्रीशूद्रवासहृदयनामर्षम् ।	१२ धेनवो भव- देवभट्टसम्पत्ताः । १० धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	३६ कार्पापणाः तप्तभ्यस्वर्णादि वा । ५१ कार्पापणाः	१ वृषः १० गावः अशक्ती १५ कार्पापणाः । तथा ।

३२७
प्रायश्चित्त

अथोपपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणश्चात्रियवैश्यकर्तृकाज्ञा- नस्वामिकाज्ञानकृतगवो- वधः ।	सार्द्धमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमौपे गोष्ठः स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव क्षितौ शयनञ्च । शक्त्यावकपयोदधि- सरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नक्षत्रोमविवर्जितस्त्रिसवनस्नानञ्चरेत् । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथा- शक्तिं गायत्र्याञ्च जपेत् । सार्द्धमासं पूर्णं सति विप्रान् भोजयेत् । गां तन्मूत्रं वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोष्ठः पापान्मुच्यते । एतद्व्रतं गो- स्वामिने तत्प्रातिरूपं गवान्तरं यथोक्त- मूत्रं वा दत्त्वा कर्त्तव्यम् । स्त्रीशूद्र- बालहृद्वानामहं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्पत्ताः । ८ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । २५॥० कार्षा- पणाः । बहुस- म्पत्ताः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	१ गौः । अशक्ती १ कार्षापणः । कार्त्तमते ७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाज्ञान- स्वामिकगवोवधः ।	त्रैमासिकव्रताष्टम् । अज्ञानतस्तदष्टम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्पत्ताः । ८ धेनवो बहुसम्प- त्ताः ।	१८ कार्षापणाः । २५॥० कार्षाप- णाः । बहुसम्प- त्ताः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१ गौः । अशक्ती १ कार्षापणः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणश्चात्रियवैश्य- कर्तृकाज्ञानस्वामिकगवो- वधः ।	षाण्मासिकव्रतम् । तद्यथा । षाण्मासान् तच्चर्मणा परिवृत्तो गात्रासाहर्त्ता गा- व्रतो यवाशो गाभिरेव सञ्चरन् तत्पा- पात् विमुच्यते ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणश्चात्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतचक्षुस्वामिकगवोवधः ।	षाण्मासिकव्रताष्टम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतचक्षुस्वामिक- गवोवधः ।	षाण्मासिकव्रताष्टम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादिवा	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामिक- गवोवधः ।	एतद्व्रताष्टम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानां सर्व- त्राष्टम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणश्चात्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतवैश्यस्वामिकगवोवधः ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासिकं पञ्चगव्यपानं गोष्ठे वासः गवानुगमनं गोमतोजपः । एतदष्टम् ।	१० धेनवः । ५ धेनवः ।	३० कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । १५ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामि- कगवोवधः ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणश्चात्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतशूद्रस्वामिकगवोवधः ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानां सर्व- त्राष्टम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वाद्युभय- धर्मावर्त्तं प्रायश्चित्तपादः ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धोदोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणश्चात्रियवैश्य- कर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदष्टम् ।	२४ धेनवो भव- देवभट्टसम्पत्ताः । ३४ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	७२ कार्षापणाः । १०२ कार्षापणाः । बहुसम्पत्ताः ।	२ हवी २० गावः । अशक्ती १० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धोदोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदष्टम् ।	१२ धेनवः । १७ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	३६ कार्षापणाः । ५१ कार्षापणाः । बहुसम्पत्ताः ।	१० हवः १० गावः । अशक्ती १५ कार्षापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती पूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
अश्विस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं प्राण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्विस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	प्राण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१० धेनवः ।	१० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवो- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्र- स्वामिकगवोवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनवः ।	१२०० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोर्गात्र- सन्निगतगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रि- यवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	८ धेनवः ।	२५०० कार्षा- पणाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगोत्रचेतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१३ धेनवः ।	३८०० कार्षा- पणाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११०० कार्षापणाः ।
अश्विस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	प्राण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३२६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी पूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
अश्रियस्वामिकाया गोर्गात्र- सन्निगतगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	वास्सासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्रियस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगात्रचेतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	वास्सासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् । चेतन्ययुक्त- गर्भवधे कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तम् ।	८ धेनवः ।	२० कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्वा- पणाः । सार्धद्वय- धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गात्रस- न्निगतगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रिय- वैश्यकर्तृकवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगात्रचेतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२० कार्वा- पणाः । सार्धसप्त धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोरुत्पन्न- गर्भस्य अर्थात् गर्भग्रहण- दिनात् सावनमासद्वयानतिक्रा- न्तगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	१ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गात्रसन्नि- गतगर्भस्य अर्थात् मासद्वयो- परिसावनमासद्वयानतिक्रा- न्तगात्राश्रयवयोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्निष्पन्नस- कलगात्रचेतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थमासोपरि मा- समासद्वयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणश्चश्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् । चेतन्ययुक्त- गर्भवधे कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकानामतिहृदा- तिक्रशातिबालातिरोगिणी- नां गवां ब्राह्मणश्चश्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२५॥० कार्वा- पणाः । सार्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्वापणाः ।
अश्रियस्वामिकानामतिहृदा- तिक्रशातिबालातिरोगिणी- नां गवां ब्राह्मणश्चश्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	वास्सासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानामतिहृदाति- क्रशातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणश्चश्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । औशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानामतिहृदाति- क्रशातिबालातिरोगिणीनां	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३०
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वर्णादानम् ।	दक्षिणा
गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	३४ धेनवः ।	१०२ कार्षापणाः ।	२ हृषी २० गावः । अशक्ती ५० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणषाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् । स्त्रीत्वाद्युभयधर्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वा- मिकैकगवोवधः ।	प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२३० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्क- लनात् ।	३३० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकक्षत्रियस्वा- मिकैकगवोवधः ।	प्रत्येकं षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकवैश्यस्वामि- कैकगवोवधः ।	प्रत्येकं द्विगुणमासव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	७॥ कार्षापणाः सा- हृदयधेनुसङ्कलनात्	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकशूद्रस्वामि- कैकगवोवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
हाभ्यामैकगवोवधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधेयद्वयप्रायश्चित्त- मुक्तं प्रत्येकं सम्पूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् ।			
हाभ्यामैकप्रयत्ननिष्पन्नबहुगवो- वधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधेयद्वयप्रायश्चित्तं प्रत्येकं तद्वैगुण्यम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नबहुकर्तृकबहु- गवोवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नाभ्यासकृतबहु- कर्तृकबहुगवोवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतद्विपादप्रायश्चित्ता- वृत्तिः ।			
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहाय- नगवोवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२३० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्क- लनात् ।	३३० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहाय- नगवोवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२५॥ कार्षा- पणाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥ कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहाय- नगवोवधः ।	पादन्यूनत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	११ धेनवः ।	३८० कार्षा- पणाः । पादोन- त्रयोदश धेनुसङ्क- लनात् ।	११० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकैकहायन गवोवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३१
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकहिहाय- नगवीवधः ।	प्राण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकहिहाय- यणगवीवधः ।	पादव्यनपाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकैकहिहायन- गवीवधः ।	मासैकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदर्थम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षा- पणाः । सार्धं ह- यधेनुमङ्गलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकहिहायन- गवीवधः ।	मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकवैश्यस्वामिकहिहाय- यणगवीवधः ।	पादोनं द्विगुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षाप- णाः । सार्धं सप्त धेनुमङ्गलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकशूद्रस्वामिकैकहिहायन- गवीवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदर्थम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकशूद्रस्वामिकहिहायन गवीवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृत ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृक शूद्रस्वामिकहिहाय- यणगवीवधः ।	१ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण- हारप्रचारनिर्गमरोध- निमित्तवधः ।	प्राजापत्यपादः । क्षेणज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रहस्य चान्द्रायणपादः । इदन्तु सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	१ धेनुः । २ धेनुः ।	॥० पणाः । धेनु- पादसङ्गलनात् ५॥० कार्षाप- णाः । पादार्द्धी- नधेनुद्वयसङ्ग- लनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण अकालबन्धना यथा बन्धन- निमित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् । क्षेणज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रह- स्य चान्द्रायणपादद्वयम् । एतदपि सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	१ धेनुः । ४ धेनवः ।	१॥० कार्षापणाः । धेनुद्वयसङ्गलनात् ११॥० कार्षाप- णाः । पादोन- धेनुचतुष्टयसङ्ग- लनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हन्शकटादियोजननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् । क्षेणज्ञाने तु चान्द्रायणपादद्वयम् ।	१ धेनुः । ६ धेनवः ।	२॥० कार्षापणाः । पादोनधेनुसङ्ग- लनात् १६॥० कार्षापणाः पादोनसार्धं सप्त धेनुमङ्गलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण कूपावटादिषु भयादना- निपातनेन शास्त्रीयदण्डनि- पातनेन च वधः ।	प्राजापत्यम् । क्षेणज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रह- स्य चान्द्रायणम् । एतदपि सर्वस्वामि- कादिविषयम् । यदयत्स्वामिकयदयत्	१ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षाप- णाः । सार्धं सप्त- धेनुसङ्गलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३२
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- तरस्वामिकगवापालननिमित्त- वधः ।	कर्तृकयदयद्वधे यदयथायचित्तमुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत्- प्रायश्चित्तस्य पादद्वयम् । प्रवृत्तप्रवर्त्त- करूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । अल्पप्र- वृत्तं रूपानुयाहकस्य पादद्वयम् । वध- प्रतिरोधकरूपानुयाहकस्य पादद्वयम् ॥ सैतिकर्त्तव्यताकप्राजापत्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । इति कर्त्तव्यता यथा । सशिखं वपनं कार्थं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । शृङ्गेर्वापि क्षुरैर्युक्तं लाङ्गुलञ्चवणादिभिः ॥ चार्द्ध- मेव हि तन्मर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसिष्ठो दिवा ताभिः समं व्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततश्चोर्ध्वं कुर्व्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनङ्गकृतिनां गाञ्च दद्याद्विधाय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	१ धेनु ।	६ कार्पापणाः ।	१ हवः १ गीः । अयत्नी ६ कार्पापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- स्वामिकगवापालननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यद्वयम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	१ धेनु ।	६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रतरस्वामिकाप्राप्तदम्या- वस्थगोवत्सापालननिमित्त- वधः । अप्राप्तदम्यावस्था तु त्रिहायणपर्यन्तम् ।	सैतिकर्त्तव्यताकप्राजापत्यपादः ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्पापणाः ।	१॥० कार्पापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्थ- गोवत्सापालननिमित्तवधः । उत्सृष्टवृषवत्सतर्प्योर्विधः । वधः । एकप्रयत्नानि गवोवधः । श्वभङ्गचर्मनि- एकप्रयत्नानिष्यन्ते कर्त्तृकवहुगवा- ज्ञानकृतब्राह्म- र्त्तकब्राह्म	प्राजापत्यत्रयद्वयपादः । भूतपूर्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । पूर्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववध- द्विगुणप्रायश्चित्तम् । दशरात्रं वज्रव्रतम् । मासार्हयवपानम् । प्राजापत्यं वा । वज्रव्रतं यथा । गोमूत्रेण समायुक्तं यावकक्षीपयोजयेत् । एकाञ्च नैव कच्छोऽयमुक्तशान्तिरसा स्त्रयम् । सर्वपापहरो दिव्यो नास्ति वज्र इति स्थितः ॥७॥ शृङ्गभङ्गादिना प्रथमासा- भ्यन्तरे गोर्मरणे अन्य न वधप्रायश्चित्तं करणोपयम् । गुरुणा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्त- सिद्धिः । प्रथमासोत्तरमरणे शृङ्गभङ्गा- दिप्रायश्चित्तमात्रं कर्त्तव्यम् ॥ यत्कर्त्तृकयत्स्वामिकगववधे यत्प्रायश्चित्त- मुक्तं तत्कर्त्तृकतत्स्वामिकगवमुष्कमोषे तत्प्रायश्चित्तम् । मृत्युलिङ्गच्छेदयोस्तुल्य- त्वाभिमानात् । अत्र प्रयोजकभेदस्याहं पादोनञ्च ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां मुष्कमोषः ।	यत्कर्त्तृकयत्स्वामिकगववधे यत्प्रायश्चित्त- मुक्तं तत्कर्त्तृकतत्स्वामिकगवमुष्कमोषे तत्प्रायश्चित्तम् । मृत्युलिङ्गच्छेदयोस्तुल्य- त्वाभिमानात् । अत्र प्रयोजकभेदस्याहं पादोनञ्च ।	१ धेनुः ।	१ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
हवस्य कथं ब्राह्मणकर्तृकहवस- शकटादियोजनम् ।	प्राजापत्यहवसम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
योषिहवसं ब्राह्मणकर्तृकहवस- शकटादियोजनम् ।	४ प्राजापत्यानि । ब्राह्मणेतरैषां प्राजापत्यहवसम् ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्सृष्टहवस्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्तृकहवसशकटादि- योजनम् ।	यतिचान्द्रायणहवसम् । ब्राह्मणेतरैषां यतिचान्द्रायणैकम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि- मयादिः ।	विक्रयादिमात्रे अज्ञानकृततत्तत्कर्तृकत- त्तत्स्वामिकगवधप्रायश्चित्तार्हम् । गो- मांसखादककर्तृकतत्तत्तद्वधे तु अज्ञान- कृततत्तत्कर्तृकतत्तत्स्वामिकगवधो- क्तसंपूर्णप्रायश्चित्तम् ।			

अथ गोवधापवादः ।

तत्र पराशरः ।

“धूर्येषु वृहमानेषु दण्डेनाभिरुतेषु च । काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडितः ॥ मृच्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव च । एवं-
गतानां धूर्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥ उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पक्ष सप्त दशार्ध वा । ग्रामं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम् ।
पूर्वव्याधिविगृह्णानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “यन्मूत्रे गोचिकित्सायां मृदुगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न
विद्यते ॥ शौषधं खं हमाहारं ददन्नोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणहृत्स्वर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदशिखामेदप्रयत्नेरपकुर्वताम् । विजानां
गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” याज्ञवल्करः । “क्रियमाणोपकारे तु मृते विघ्नं न पातकम् । विपाके गोहृषाणाश्च भेषजान्निक्रियास्तु
च ॥” मिताक्षराधृतपराशरवचनम् । “कूपे स्नाते च धर्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः । यामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” भवदेवभट्ट-
धृतवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च । यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “देवद्वीप्यां विहारि च
कूपेऽप्यायतनेषु च । एषु गोषु प्रपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” देवद्वीपे स्वयम्भूनिष्ठायावस्थानगृहम् । विहारो गवां मैथुनम् । आयतनं
सौमानिवन्धनस्थानम् । अत्र कूपायतनकर्तृदोषाभावो न तु गोस्वामिनः । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वस्मृतिसारमौख्यहसम्मतं गोवध
प्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचक्षियकर्तृकज्ञानकृत- चक्षियवधः ।	अज्ञानकृत ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादः । स तु त्रैवाधिकव्रतरूपः ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्षापणाः ।
नाह्मणचक्षियकर्तृकाज्ञानकृत- चक्षियवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धद्वविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्ती १२॥० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतचक्षियवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् ।	८० धेनुवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकाज्ञानकृतचक्षियवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतचक्षियवधः ।	नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतचक्षियवधः ।	सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तविं- धेनुसम्भवात् ६८ धेनुवः ।	२०२॥० कार्षा- पणाः ।	३८ गावः । अशक्ती ३७॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्द्धवा- र्यिकव्रतरूपः ।	सार्द्धद्वविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्ती १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सप्तादेकादशधे- नुसम्भवात् १२ धेनुवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६॥० कार्षापणाः ।

३३४
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी वर्षादानम् ।	दक्षिणा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्राह्मणव्याव्रतचतुर्थभागः । स च वैवार्षिक व्रतरूपः ।	४५ धेनुवः ।	१२५ कार्वा- पणाः ।	२५ गावः । अयत्नी २५ कार्वापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्राह्मणव्याव्रताष्टमभागः । स च सार्ध- वार्षिकव्रतरूपः ।	सार्धद्विंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६०५ कार्वा- पणाः ।	१२ गावः । अयत्नी १२५ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्राह्मणव्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादेकादशधेनु- सम्भवात् १२ धेनुवः ।	३३५ कार्वा- पणाः ।	७ गावः । अयत्नी ६५ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्राह्मणव्याव्रतद्वात्रिंशत्तमभागः । स च सार्धचतुर्मासिकव्रतरूपः । सर्वत्र बालहस्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मवत्त्वे पादः ।	पादाधिकासा- हस्यधेनुसम्भ- वात् ६ धेनुवः ।	१६५ कार्वा- पणाः ।	४ गावः । अयत्नी ३५ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतवृत्तिस्त्वशूद्रवधः ।	ब्राह्मणव्याव्रतद्वादशभागः । स च वार्षिक व्रतरूपः । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् ।	१५ धेनुवः ।	१५ कार्वापणाः ।	८ गावः । अयत्नी ८५/६५ = कार्वापणाः ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिको- मजातवधः अर्थात् अपकष्ट- शूद्रवधः ।	चान्द्रायणव्रतम् ।	सार्धसप्तधेनुस- म्भवात् ८ धेनुवः ।	२२५ कार्वा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृताप- कष्टशूद्रवधः ।	पराकृतम् । सर्वत्र बालहस्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मवत्त्वे पादः ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्म- णवधः ।	षाड्वार्षिकं महाव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् ।	८० धेनुवः ।	२७० कार्वा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्वा- पणा वा ।
चक्षियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्म- णवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्वा- पणाः ।	१०० गावः । १०० कार्वा- पणा वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणो- वधः ।	अष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् ।	२७० धेनुवः ।	८१० कार्वा- पणाः ।	१५० गावः । १५० कार्वा- पणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणो- वधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् । सर्वत्र बालह- स्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वाद्युभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	३६० धेनुवः ।	१०८० कार्वा- पणाः ।	२०० गावः । अयत्नी २०० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियकर्तृकज्ञान- कृतचक्षियावधः ।	वैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् ।	४५ धेनुवः ।	१२५ कार्वा- पणाः ।	२५ गावः । २५ कार्वापणा वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतचक्षिया- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् ।	८० धेनुवः ।	२७० कार्वा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्वापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतचक्षिया- वधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् । सर्वत्र बालह- स्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वाद्युभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	१२५ धेनुवः ।	४०५ कार्वा- पणाः ।	७५ गावः । अयत्नी ७५ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्याकर्तृक- ज्ञानकृतवैश्यावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्वा- पणाः ।	८ गावः । ८५/६५ कार्वा- पणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्थम् । स्त्रीबालहस्तानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वाद्युभयधर्मवत्त्वे पादः ।	३० धेनुवः ।	८० कार्वापणाः ।	१७ गावः । अयत्नी १६५/१३५ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्याशूद्रकर्तृक- शूद्रावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तु एतदर्थम् । स्त्रीबालहस्तानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वा द्युभयधर्मवत्त्वे पादः ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्वापणाः ।	८ गावः । अयत्नी ८५/६५ कार्वापणाः ।
पात्रेयीवधः ।	यत्कर्तृक्यहर्णस्त्रीवधं यथायचित्तं तद्दे- गुणम् ।			
पात्रेयी त्रिविधा । अत्रिगोत्रा कृतज्ञाता गभिणी च ।				

३३५
प्रायश्चित्त

अवोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतसकृत्- सर्वव्यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदहम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्पापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८५/६३ कार्पापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतसकृत्- सर्वव्यभिचरितक्षत्रणीवधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदहम् ।	३० धेनवः ।	८० कार्पापणाः ।	१० गावः । अशक्ती १६५/१२५ कार्पापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतसकृत्सर्व- व्यभिचरितवैश्याणीवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदहम् ।	४५ धेनवः ।	१२५ कार्पा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्पापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतसकृत्सर्व- व्यभिचरितशूद्राणीवधः ।	चतुर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदहम् । बालहस्तक्षीणामहम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	६० धेनवः ।	१८० कार्पा- पणाः ।	३४ गावः । अशक्ती ३४/६३ कार्पापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतो भूयो व्यभिचरिताया अधमवर्ण- व्यभिचरितायाश्च ब्राह्मण्या वधः ।	द्वितीदानम् । ज्ञानकृते तु द्वे गुण्यम् । क्षत्रियस्य एतद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रि- गुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् ।	•	•	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतो भूयो व्यभिचरिताया अधम- वर्णव्यभिचरितायाश्च क्षत्रि- याया वधः ।	धनुर्दानम् । कामतो द्वे गुण्यम् वैश्यस्य एतद्विगुणम् । शूद्रस्य त्रिगुणम् ।	•	•	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतो भूयो व्यभिचरिताया अधमवर्णव्यभिचरितायाश्च वैश्याया वधः ।	कागदानम् । कामतस्वेतद्विगुणम् । शू- द्रस्य एतद्विगुणम् ।	•	•	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृका- ज्ञानकृतोभूयो व्यभिचरिताया अधमवर्णव्यभिचरितायाश्च शूद्राया वधः ।	मेषदानम् । ज्ञानतो द्वे गुण्यम् । सर्वत्र स्त्रीबालहस्तक्षीणामहम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः । प्रयोजकादीनां पाद पादहानिः ।	•	•	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	हादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्पापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धेनवः ।	१२५ कार्पा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्पापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृत वैश्या- गर्भवधः ।	सार्धवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सार्धद्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २५ धेनवः ।	६७५ कार्पा- पणाः ।	१२ गावः । अशक्ती १२५ कार्पापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृत शूद्रा- गर्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादैकादशधे- नवसम्भवात् १२ धेनवः ।	३२५ कार्पा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६० कार्पापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्पापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धेनवः ।	१२५ कार्पा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्पापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्या- गर्भवधः ।	सार्धवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सार्धद्वाविंशति धेनवसम्भवात् २५ धेनवः ।	६७५ कार्पा- पणाः ।	१२ गावः । अशक्ती १२५ कार्पापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्रा- गर्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादैकादशधेन- वसम्भवात् १२ धेनवः ।	३२५ कार्पा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६० कार्पापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	पट्विंशद्धार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	५४० धेनवः ।	१६२० कार्पा- पणाः ।	३०० गावः । अशक्ती ३०० कार्पापणाः ।

३३६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतचक्रिया- गर्भवधः । वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् । साह्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	८० धेनवः । साह्वार्षिकव्रति- धेनवसम्भवात् २१ धेनवः । सपादैकादशधे- नवसम्भवात् १२ धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः । ६७० कार्पा- पणाः । ११३० कार्पा- पणाः ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्पापणाः । १३ गावः । अशक्ती १२५० कार्पापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादैकादशधे- नवसम्भवात् १२ धेनवः ।	११३० कार्पा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६१० कार्पा- पणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	षष्ट्यवधिषड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्ती ४०० कार्पापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतचक्रिया- गर्भवधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्पा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः ।	द्वैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्पा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्पापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् । ब्राह्मण्यादिगर्भे पुंस्त्वे न ज्ञाने विशेषे- णाज्ञाते चोक्तं प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाने सर्वत्रार्थं प्रायश्चित्तं त्रयम् । सर्वत्र स्त्रीबालहृदयानामर्हम् । प्रयो- जकादीनां पादपादहानिः ।	सपादैकादश- धेनवसम्भवात् १२ धेनवः ।	१३३० कार्पा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६१० कार्पा- पणाः ।
यद्यपि गजाश्वादिबधः सङ्करी- करणपापमिदं तथापि हिं- सासाजालादुपपातकप्रक- रणे तत्प्रायश्चित्तं निरूप्यते ।				
हृत्सासामान्यपशुघातः । हथेति- ग्रहणात् यागाभ्यर्थे प्राय- श्चित्ताद्यभावः ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
राजसम्बन्धुत्तमगजवधः ।	पञ्चनीलहृदयदानम् ।	•	२५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
अत्यन्तोत्तमवाजिरासभवधः ।	चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः । साह्व- मसधे न्वसम्भवात्	२२५० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्ववधः ।	वासोयुगदानम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तदहम् ।	•	•	यथाशक्ति ।
सृगमहिषवराहकुक्षरगण्डत- रक्षुक्षुक्षवानरसिंहव्याघ्रपृ- षतचमररुकादीनां वधः ।	अहोरात्रोपवासान्तं घृतघटदानम् । एतच्च ज्ञानतः सकृद्वधविषयम् । ज्ञानतो है गुण्यम् ।	•	उपवाससामर्थ्या अष्ट पणाः ।	यथाशक्ति ।
अजाव्यादिवधः ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतोऽत्यन्तधामि कब्राह्मणकर्तृकमकृद्वधे वेदितव्यम् । शक्तस्य एकहृदयनहृदयदानम् ।	•	१॥ कार्पापणाः	हिरण्यं वस्त्रं वा ।
	अशक्तस्य धेनुदानम् । तदशक्ती प्राजा- पत्यव्रतम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मामं यावकपापम् । अत्यन्ताभ्यासे कच्छातिक्कच्छम् ।	२ धेनुः । ४ धेनवः ।	६ कार्पापणाः । १२ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्व- पतत्रिभूषिकसर्पवधः । पतत्रो गृहपक्षी ।	ब्राह्मं क्षीरपापम् । पादिककच्छं वा । एतत्सकृदज्ञानविषयम् । ज्ञानतोऽभ्यासे द्वादशरात्रं कच्छम् । क्षीरशूद्रवातहृदयानामर्हम् ।	•	१ कार्पापणाः । ४ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३७
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्यपञ्चिवधः ।	कृष्णसर्पवधे तीक्ष्णाप्रकीर्णकोलिका- दानमादौ कर्त्तव्यम् । सर्पजातीयवण्ड- वधे पलाशभारः सोसकमाष्य दात- व्यः । एतज्ज्ञानतः । एतदशक्ती व्रता- दिकं कर्त्तव्यम् । नक्तव्रतम् । विरक्तिपरिमितरौप्यदानं वा ।	०	१३१— पणौ । नक्तव्रतस्योपवास- तृतीयभागत्वात् । ३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । ७ गावः । अशक्ती ६।० कार्षापणाः ।
अथ विशेषपञ्चिवधः । वकवलाका-इससारमकार- ण्डवचक्रवाककुरुरगृध्रयेन- खञ्जरोटटिभिर्लूक शुक- शारिकातिरिमयूरका- कलविष्कालञ्जकमटगृक- पोतपारावतादीनां वधः ।	अहोरात्रोपवासः सर्वबीजदानञ्च । एत- दज्ञानविषयम् । ज्ञानकृते व्राह्मोपवासः । शक्तस्य गोदा- नम् । तत्रायं विशेषः । शुकवधे द्विहा- यनगवदानम् । क्रीञ्चवधे द्विहायनगव- दानम् । क्रीञ्चशुकभासमयूरगृध्र- वधे वत्सतरोदानम् । अत्र ह्यपदानवत्स- तरोदानयोर्व्यवस्था शक्ताशक्तविष- यिका । एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम् ।	० १२ धेनवः । ० ०	उपवासानुकल्पः ॥० पणाः । सर्व- बीजमूल्याम् ।० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकु- कुटटिभिर्लूक रूखञ्जरोटा- नां पुरुषभारपरिमितानां वधः ।	उत्कृष्टशूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।६॥ कार्षापणाः ।
मत्स्यमण्डूकमकरशिशुमारादि- जलचरवधः ।	ममरात्रव्रह्महत्याव्रतम् । एतदज्ञानतः सक्तवधे । अहोरात्रोपवासः यथाशक्तिनवणदानञ्च । एतत् कामतः सक्तम् । अभ्यामात्यन्ता- भ्यासयोस्तु मलावहप्रायश्चित्ते दर्शयि- ष्यते ।	० ०	१ कार्षापणः । ॥० पणाः उप- वासानुकल्पः । १॥० कार्षापणः । नवणमूल्याम् ।२।	११॥—पणौ । १७॥—पणाः ।
अथ साख्यनस्थिप्राणिवधः । सहस्रसंख्यकानां अस्थिमतां ककलासादीनां ज्ञानकृत- वधः ।	आब्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञानं प्राणमात्मिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।६ कार्षापणाः ।
अनस्यां क्रमिकीटपतङ्गभ्रमर- टशमशकमच्छिकादीनां श- कटपूरितमितानां ज्ञानकृत- वधः ।	आब्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञानं प्राणमात्मिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।६ कार्षापणाः ।
अस्थिमतां प्रत्येकं वधः ।	पणदानम् ।	०	०	यत्किञ्चित् ।
प्रनस्यां प्रत्येकं वधः ।	प्राणायामः । पणदानं वा ।	०	०	तथा ।
अन्नशक्तादिगुडादिसर्वरसफल- पुष्पजातप्राणिवधः ।	दिनमिकं घृतमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने ज्ञाने तद्देगुण्यम् । अभ्यासे तप्तकच्छम् ।	० ० ४ धेनवः ।	॥० पणाः । ११० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
फलवृद्धवृक्षतामूलच्छेदनम् ।	अत्यन्ताभ्यासे कच्छातिकच्छम् । प्राजापत्यम् ।	६ धेनवः । १ धेनुः ।	१८ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती क्षणीदानम् ।	दक्षिणा ।
अफलवतामतेषां छेदनम् । अत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृक्षच्छेद- नम् । अभ्यासादत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृ- क्षच्छेदनम् ।	अष्टाहसाध्यवृक्षच्छेदम् । चान्द्रायणम् । आर्द्धिकव्रतम् ।	० ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	२ कार्षापणी । २२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ८ गावः । अशक्ती ८॥६॥ कार्षापणाः ।
त्रैलोक्यसमशानसीमपुण्यस्थान- सुरालयजातवृक्षच्छेदनम् । विंशतिमंख्यकोपजीव्यवृक्ष- च्छेदनम् । त्यातवृक्षच्छेद- नञ्च ।	पूर्वोक्तवृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तद्वैगुण्यादि । सर्वत्र स्त्रीगूदवालवृक्षानामर्द्धम् ।			
वापीकृपारामसेतुसभातडाग- वप्रदेवतायतनभेदनम् ।	ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस्र आहुतीर्जुह्व- यात् । इदं विष्णुरिति प्रथमां मान- स्तोके इति द्वितीयां विष्णोः कर्माणीति तृतीयां पादोऽस्यान्यामिति चतुर्थी यां देवतामुक्तादयति तस्यै देवतायै । ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतत् सकृदप्योप- घातविषयम् । अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम् । दण्ड्य । यथा । सकृद- प्योपघाते प्रथममाहुसः २५० पणाः । अभ्यासे महोपघाते उत्तममाहुसः । १००० पणाः ।			
देवताया उत्कृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	चान्द्रायणम् । वाप्यादिभेदनोक्तायतनस्य आहुतयः । उत्तममाहुसो दण्ड्य । १००० पणाः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
देवताया अपक्वप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	प्राजापत्यम् । पूर्वोक्तचतुराहृत्यादि- दानम् । प्रथममाहुसो दण्ड्य । २५० पणाः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथाभिचारः । स तु परहिं- सायं जपहोमादिकर्म ।	अतिकृच्छ्रम् । एतत् सकृदाचरणे । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । इति हिंसाप्रायश्चित्तम् ॥८॥	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मयाजनम् । मूख्येन मृतस्य दहनवहनादि- कम् ।	प्राजापत्यम् । सान्त्वनम् ।	१ धेनुः । २ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथाभक्ष्यभक्षणम् । अभक्ष्यं षड्विधम् । जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रय- विदूषितम् ३ संसर्गाश्रय- दुष्टम् ४ सङ्गोपक्रमम् ५ स्व- भावतो दुष्टम् ६ । जाति- दुष्टं लग्नगृहप्रनपलाण्ड- च्छत्राकश्वेतवार्ताकीर्णालि- कावर्णुलाकारालावृक्पम् १ क्रियादुष्टं पतितसंस्पृष्टम् २ कालदुष्टं हस्तानं चिर- संस्थितञ्च ३ संसर्गदुष्टं सुरालयनपेयुषादियुक्तम् ४ सङ्गोपक्रमं विचिकित्स्विकृतम् ५ स्वभावदुष्टं पुरोषादि ६ ।	चान्द्रायणम् । एतद्गुरुतरविषयम् । वि- शेषानिर्देशे ज्ञेयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुस- म्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३३६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा
अपरश्च । संचाताक्रमम् । शूद्रोपनीताक्रमम् । पतितोष- नीताक्रमम् । शूद्रवेश्मस्था- नश्च । शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य ब्राह्मोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणे मनस्तापः द्रुपदां मनजपो वा । चत्वि- यादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः । अर्द्ध- धेनुसम्भवात् । १ धेनुः ।	१॥ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभ्यासात् शूद्रस्य पक्वान्नभक्ष- णम् शूद्रस्यामात्रभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य मामयावकपानम् । चत्वियादीनां पादपादहानिः । उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभावः ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ रजकशैलूषवेणुचर्मपि- जीविकैवर्त्ताद्यन्यजान्नभक्ष- णम् ।	चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने त्वडम् । ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे कच्छाद्द्वयम् । अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतद्वडम् । एतत् ब्राह्मणनिषयम् । चत्वियादीनां पाद- पादहानिः ।	८ धेनवः साह- समधेनुसम्भवात् ३० धेनवः । १५ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ८० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्ती १६॥१६॥ कार्षापणाः । ८ गावः । अशक्ती ८॥८॥ कार्षापणाः ।
सकृदज्ञानकृतान्यजोत्सृष्टा- शनम् ।	ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । चत्वि्यस्य तप्तकच्छम् । वेणुस्य तप्तकच्छादम् । शूद्रस्य तप्तकच्छपाटः । ज्ञानत एतद्गुण्यम् ।	८ धेनवः । ४ धेनवः । २ धेनुः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कापालिकान्नभक्षणम् ।	ज्ञानात् कच्छादम् । अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्य- स्तविषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मणस्य । चत्वियादी पादपादहानिः ।	३० धेनवः । १५ धेनवः ।	८० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्ती १६॥१६॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति ।
वाण्डालश्वपचक्षुसूतवेदेह- कमागधायोगवानामन्याव- सायिनामन्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य कामतः सकृदभोजने चान्द्रा- यणम् । अज्ञानतस्तप्तकच्छम् । बलाद्भोजने पराकः । अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्भारभोजने द्वादश- वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवार- भोजने एतद्वडम् । ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्भारभोजने चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं अय्यवहार्यता च । सकृदज्ञानत आमाम्नभोजने त्रिरात्रोप- वासः । सर्वत्र चत्वियादीनां पादपाद- हानिः । आपदि पक्वान्नभोजने चत्वि्यस्यसान्तपनम् वेणुस्य षड्रात्रम् । शूद्रस्य त्रिरात्रम् । द्विजस्य पराकः । शूद्रस्य षष्ठम् । एतत् सकृदज्ञानविषयं ज्ञानतो द्वे गुण्या-	८ धेनवः । ४ धेनवः । ५ धेनवः । १८० धेनवः । ३६० धेनवः । ० २ धेनुः । १ धेनुः । ० ५ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । १॥० कार्षापणः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः । २०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोज्याभोज- नम् ।	अश्वोपवासः । एतत् सकृदज्ञानविषयम् । ज्ञाने प्राजापत्यम् । चक्षियादीनां पादपादहानिः ।	•	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अभोज्यावानि यथा । अनघोतवेदारव्यञ्जनाम् । यामयाजिह्वोदकयज्ञावम् । स्त्रोक्तौवृत्तयज्ञावम् । मत्त- क्रुवातुराणामवम् । केशेन कीटेन वा सह पक्कमवम् । कामतः पादसृष्टमवम् । भूषणादिपतितावेक्षिता- वम् । रजस्वलासृष्टावम् । पतत्रिणावलीढमवम् । शुना सृष्टमवम् । गवाघातम- वम् । घुष्टावम् । घोष- णया दत्तमवमित्यर्थः । गणा वम् । मठब्राह्मणसंघात- मित्यर्थः । गणिकावम् । विहङ्गुगुप्तितावम् । स्तेना- वम् । गायनावम् । तन्ना- वम् । बाहुषिकावम् । दी- क्षितावम् । दीक्षणीयया- गानन्तरं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं तदयागकर्त्तरत्रमित्यर्थः । क- दर्थस्यावम् । रज्ज्वादिना- वहस्यावम् । अयोनिगड- युक्तस्यावम् । अभिशस्त- स्यावम् । क्लीवावम् । पुंश- व्यावम् । दाशिकावम् । कृष्णा धर्मचारिणीऽव- मित्यर्थः । शुक्तावम् । पय्यु- षितावम् । शूद्राच्छिष्टा- वम् । चिकित्साकावम् । व्याधावम् । क्रूरावम् । उ- च्छिष्टभोजनामवम् । उन्न- स्यावम् । दारुणकर्मणी जातिविशेषस्य वा अव- मित्यर्थः । स्तुतिकोद्देशेन पक्कमवम् । पर्याचान्तम् । आचमनव्यवहितान्वमित्यर्थः एकपङ्क्तिस्थानन्यात्रमन्य य- त्रान्ने भूयमानं केनचिदा- चमनं क्रियते तत् पर्या- चान्तमिति कुल्लुकभट्टः । अनक्षितावम् । अश्वीर्हस्या- वन्नया दत्तमवमित्यर्थः । हथामांसम् । अवीरावम् । हिषदन्तम् । नगराधिपावम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।	
	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणो पूर्वोक्तस्त्रयोपवासः । एष सकृद- ज्ञानविषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । चक्षियादीनां पादपादहानिः ।	•	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
		१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३४१
प्रायश्चि

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा
पतिताक्षम् । अवसृता- क्षम् । अवधुसृजिताक्ष- मित्यर्थः । पिशुनाक्षम् । अवृत्तिनामक्षम् । कूटसा- क्षाद्यक्षमित्यर्थः । यज्ञफल- विक्रायकाक्षम् । शैलूषा- क्षम् । तुलवायाक्षम् । कृत- ज्ञाक्षम् । कर्माराक्षम् । नि- पादाक्षम् । रक्षावतारका- क्षम् । स्वर्णकाराक्षम् । वेणु- जीविनामक्षम् । लोहविक्रा- यकाक्षम् । श्ववतामक्षम् । पासेटकाद्यर्थं शूनः पोष- काणामक्षमित्यर्थः । शौण्डि- कवृत्तिहिजाक्षम् । चेल- निर्णयकस्याक्षम् । वस्त्र- धावकस्याक्षमित्यर्थः । रज- काक्षम् । कुसुमादिना वस्त्र- रागकारकस्याक्षमित्यर्थः । नृशंसाक्षम् । गृहस्थितोप- पतिकाक्षम् । उपपत्तिमर्श- काक्षम् । गृहे ज्ञातं भाय्या- जारं वै सहन्ते तेषामक्ष- मित्यर्थः । स्त्राजिताक्षम् । अनिष्टं प्रेताक्षम् । अनिर्गताशीचक्षुः सूतिका- क्षमित्यर्थः । अतुष्टिकरा- क्षम् ॥७०॥	एतेषामभोषणानामन्यतमानां भक्षणे पूर्वी- तस्मिन्हीपवासः । एष सकृदज्ञान- विषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । अक्षियादीनां पादपादहानिः ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चाण्डालादिपतितसृष्टाक्षभक्ष- णम् । अथ पतितपदं सर्वधर्म- बहिष्कृतवाचि यवनादि- क्ष्णुपरं उच्छिष्टाक्षभोज- नप्रकरणे तथा लिखनात् अतएव चाण्डालसृष्टाक्ष- भक्षणप्रतिज्ञायां पतितपदं प्रथक् न लिखितम् । पतितस्पर्शं पतितस्नातस्य भोजनम् ।	प्राजापत्यम् । एतस्मिन्ज्ञाने ब्राह्मण- विषयम् । ज्ञाने द्वैगुण्यम् । अभ्यासे तु प्रायश्चिनावृत्तिः । अक्षियादीनां पादपादहानिः । एतत्कुण्यादिष्वभ्यासे त्रयेयम् । रजकादिसृष्टाक्षभक्षणे तु एतदर्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	याश्चवल्कलोक्तचतुरहःसाध्यं तत्तत्तच्छम् । अज्ञानत एतदर्धम् । अभ्यासे प्रायश्चित्ता- वृत्तिः । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अक्षियादीनां पादपादहानिः । चाण्डा- लादिस्पर्शं एतद्विधितव्यम् । एकोपवासः ।	सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनुः । पार्श्वसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ० ०	३॥० कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३४२
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
हयामांसभक्षणम् । तत्तु पितृ- देवाद्येनरहितं मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतद्ब्राह्मणस्य । अक्षियादीनां पादपादहानिः । अभ्यासे प्राजापत्यावृत्तिः । एतत् रोगिदैवपितृकर्मनिमित्तितर- विषयम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सामान्याभक्ष्यमांसभक्षणम् ।	सप्तरात्रयवागूपानम् । एतत् सकृदज्ञाने । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । अक्षियादीनां पादपादहानिः । एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोकुक्षरोद्गशकादिपञ्च- नखातिरिक्तपञ्चनखक्रव्याद- याम्यकुक्षटानां मांसभक्ष- णम् । विड्वराहनरमांस- भक्षणम् ।	ब्राह्मणानां सकृदज्ञानतः प्राजापत्यम् । पुनरुपनयनञ्च । ज्ञाने तु द्वैगुण्यम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्ता- वृत्तिः । उपनयनाशक्ती चान्द्रायणं तदशक्ती धेनुष्टकम् । अक्षियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	अनङ्कुक्षहितगीः । अशक्ती ६ कार्षापणाः ।
हंसमद्गुकाकीलकाकण्ड्वरी- टमत्स्यादवलाकाशुकसारि- काचक्रवाकप्लवकीकलवि- ड्वरज्ज्वालसारमदात्युहभा- सकोकिलमण्डकभुजगाना- मन्यतमस्य मांसभक्षणम् । मत्स्यभक्षणम् ।	विप्रस्याज्ञानतः सकृद्वोजनं त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । अक्षियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
पृष्ठमांस-गर्भशय्याभूम्यन्तर्गत- पक्षमांसजीविपक्षमांससूना- मांसशुष्कमांसानामन्यतमस्य भक्षणम् । सूना घातनस्थली तद्वत् मांसम् ।	विप्रस्य कामतस्त्राहोपवासः । अकामत एतद्वैम् । अक्षियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
पृष्ठां पञ्चपर्वसु च स्त्रीतैल- मांससम्भोगः सुरकर्म च ।	कामतः सकृदभक्षणे त्रिरात्रोपवासः । अकामत एतद्वैम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतत् ब्राह्मणस्य । अक्षियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
हयापायसपूपशकुलीकशरमं- यावशिशुलोहितहृत्तनिर्या- सामिष्यप्रभवानां भक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतद्ब्राह्मणस्य । अक्षियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टावभक्षणम् ।	कामतस्त्राहोपवासः । अज्ञानतस्तद्वैम् । एतद्ब्राह्मणस्य । अक्षियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्त्रे हातपर्युषितास्त्रदधिवर्ज- शुक्लचारुवणभक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वागदुष्टभावदुष्टभावदुष्टभाज- नपक्षद्रव्यभक्षणम् ।	अज्ञानत एकाहोपवासः । ज्ञानतस्त्राहोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यम् ।	०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रभाजने भिक्षकांक्षे च भो- जनम् ।	अभ्यासे त्रिरात्रयावकपानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
कुम्भीभक्षणम् ।	अहोरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । हादशरात्रं पयःपानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनुः ।	३॥० कार्षा- पणाः ।		यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
लघुपलायकृच्छ्रभक्षणम् । रूपरसादिभिर्लघुनादितुल्य- द्रव्यभक्षणम् ।	ज्ञानतन्त्रान्द्रायणम् । अज्ञानात्तत्तत्कृच्छ्रम् । चिरतराभ्यासे संवत्सरयावत्कपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि शूद्राणा- मुपनयनतुल्यचान्द्रायणेन सह प्रकृत- प्रतस्य पादः ।	सार्द्धसप्तधेनुस- म्भवात्८धेनवः । पादोनधेनुचतु- ष्टयासम्भवात् ४ धेनवः । १५ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः । ११॥० कार्पा- पणाः । ४५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सजातीयमृतसूतकिनां पक्वान्न- भक्षणम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् ब्राह्मोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।	१ धेनुः । ०	३ कार्पापणाः । १॥० कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मृतसूतकिनां ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यशूद्राणामामात्रस्य ब्रा- ह्मणकर्तृकभक्षणम् ।	विप्रस्यामात्रे प्राणायामः । क्षत्रियस्यामात्रे शतगायत्रीजपः । वैश्यस्यामात्रे पञ्च- शतगायत्रीजपः । शूद्रस्यामात्रे अष्ट- सहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्वैगु- ण्यम् ।			
मृतक्षिप्तसूतजलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पञ्चगव्यं पीत्वा उपवासः । एतत् सकृदज्ञाने ज्ञाने तु द्वैगुण्यम् । अभ्यासे त्वाहृतिः । तज्जलस्यर्गं ज्ञान- मात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
नवश्राद्धभोजनम् । नव- श्राद्धन्तु साग्नोनां चतुर्थ- पञ्चमनवमैकादशाहक्रिय- माणं निरग्नोनान्तु आद्य- श्राद्धमात्रम् ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेनुस- म्भवात्८धेनवः ।	२०॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकश्राद्धभोजनम् ।	पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
त्रिपक्षे प्रेतश्राद्धभोजनम् ।	प्रतिकृच्छ्रम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्विमासादिषण्मासपर्यन्तं प्रेतश्राद्धभोजनम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
षण्मासादूर्ध्वमब्दपर्यन्तं प्रेत- श्राद्धभोजनम् ।	पादकृच्छ्रम् ।	०	१ कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
पुनराब्धिकश्राद्धभोजनं अ- र्थात् सर्पिण्डोकरणाद्यभोज- नम् । एतत् स्मार्त्तभर्तृ शूल- पाणिमते तु द्वितीयसांवत्- सरिकान्नभोजनम् ।	एकाहोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पञ्चाव्यनन्तरितहस्तदत्तानां पक्षहस्तदत्तानां शूद्रादत्ता- नाञ्छुततैललवणव्यञ्जनपा- नौयपायसमाजिकफर्णित- गौरसशाकानां भक्षणम् ।	द्वादशमाध्यसान्तपनम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । लौहपात्रेण परिवेशने- ऽप्येतदेव प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । एतद्- ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१ कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
अहनापोशानस्य अकृतमौनस्य च भोजनम् ।	अष्टोत्तरशतगायत्रीजपः । एतद्विज्ञानामनापदिष्यम् ।	०	०	०
अकृताचमनस्य पानभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः उपवासी वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत् कटुकषाय ताम्बूलेषु व्यतिरिक्तभोजनविषयम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

३४४
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वृणीदानम् ।	दक्षिणा ।
यज्ञोपवीतरहितकर्तृकावभो- जनम् । रेतोमूत्रपुरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम् ।	ज्ञानं शतगायत्रीजपः उपवासश्च । ज्ञानतन्त्रान्द्रायणम् । अज्ञानतन्त्रसकृच्छम् ।	० ८ धेनवः । सार्ध- सप्तधेनवसम्भवात् पादोनधेनुचतु- ष्टयासम्भवात् ४ धेनवः ।	॥० पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विण्मूत्रादिवृषितफलादिभक्ष- णम् ।	बलात्कारे प्राजापत्यम् । सर्वत्र द्विजातीनां पुनः संस्कारश्च । संसर्गमात्रे कृच्छ्रपादः । सकृदष्टे अर्थात् महत्संसर्गे कृच्छ्रा- र्हम् । एतत् रसास्वादनातुपलभ्यनपक्षे अज्ञानतः सकृद्विषयम् । ज्ञानतो द्वे गु- ण्यम् । रसाद्युपलभ्ये तु गौतमोक्ततमकृच्छ्र- द्वादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलभ्ये अर्हम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः । ० ०	१ कार्षापणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मृत्तोष्टभोजनम् ।	अहोरात्रोपवासः । अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतम- कृच्छ्रम् ।	० सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनुः । १ धेनुः ।	॥० पणाः । ३॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणां मधुमांसभोज- नम् । ब्रह्मचारिणामपिषभाण्डपक्षा- सभोजनम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् अर्हम् । वाहं कुशमूलविपक्षक्षीरपानमात्रम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वे गुण्यम् ।	० ० ०	१ कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
देवतातिथिभृत्यादिवर्जनभोज- नम् ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्थगादिदूषितासभोजनम् । अस्थिशब्दोऽत्राभक्ष्यास्थि- मात्रवचनम् ।	स्नात्वा कर्मसंयित्वा दृतमात्राशनम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यकण्टकशम्बकशङ्खयुक्ति- कपर्दकभक्षणम् ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पुंसवनसौमन्तोऽन्यनकर्मणि भोजनम् ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानाभ्यासे तदर्हम् । सकृदज्ञाने विष्णुः सकृच्छ्रपादः । सकृजज्ञाने द्वे गुण्ये कृच्छ्रार्हम् ।	८ धेनवः । ८ धेनवः । ० ०	२२॥० कार्षापणाः । ११॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जातकर्मादिसंस्कारासभोज- नम् ।	अज्ञानतोऽसपिण्डानां द्वादशाध्यं सान्त- पनम् । ज्ञानतो द्वे गुण्यम् ।	० ०	१ कार्षापणः । २ कार्षापणौ ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले गुदस्त्रावः ।	अहोरात्रमुषित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सकृद्विगीर्णश्रासे । अत्यन्तश्रासाशने त्रिरात्रोपवासः ।	० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले मृतसूतकायशीले तदन्नभक्षणम् ।	प्रासभोजनं एकापवासः । सकलः प्रभोजन त्रिरात्रोपवासः । अभोजनं ज्ञानमात्रम् ।	० ० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
तैलाभक्षादिज्ञानार्हस्याकृत- ज्ञानस्य भोजनम् ।	स्नात्वा अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे प्रायश्चित्तार्हतिः ।	०	०	०

३४५
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी क्षुणीदानम् ।	दक्षिणा ।
परिहितनीलीवस्त्रस्य भोजनम् ।	अज्ञानतस्त्रिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
स्वकीयोच्छिष्टभोजनम् ।	ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम् ।	कच्छपादः । एतत् सकृदज्ञानतः । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् । त्यक्तभाजने भोजनेऽप्येवम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम् ।	महाभ्यासतिभिरामन्त्र्य जलं पीत्वा उपवसेत् । एतत् सकृदज्ञानतः । ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने चरहं ब्राह्मणसविपक्षक्षीरपानमाचमम् । ज्ञाने द्वैगुण्यम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने चरहोपवासः ब्रह्मसुवर्चला पानञ्च । ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	१ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने षड्वरात्रोपवासः । ज्ञानात् द्वैगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादजानिः । एतस्मात्पितृज्येष्ठभ्रातृणामुच्छिष्टव्यतिरिक्तविषयतेषामुच्छिष्टस्य भोज्यत्वात्	१ धेनुः । १ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विडालकाकमूषिकनकुलश्व- गवां उच्छिष्टभोजनम् ।	चरहोपवासः । एतत् सकृदज्ञानतः । अज्ञाने ब्रह्मसुवर्चलां पीत्वोपवासः । ब्रह्मसुवर्चला तु पीतकुसुमसूर्यावर्तः । अत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य कुक्षितपङ्क्तौ भोजनम् । पङ्क्तेः कुक्षित- त्वन्तु निन्दितब्राह्मणाद्युप- वेशनन जलादिना पङ्क्ति- भेदमन्तरणं च भवति ।	अहोरात्रोपवासः स्नानं पञ्चगव्यपानञ्च । एतत् ज्ञानतः । क्षत्रियपङ्क्तौ भोजने नक्तयतम् । वैश्यपङ्क्तौ एकरात्रोपवासः । शूद्रपङ्क्तौ त्रिरात्रोपवासः । द्व्यहसाध्यमान्तपनम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादजानिः । एतज्ज्ञानतः सकृत् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	३ धेनवः । ०	८ कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पङ्क्तिषु एकस्योत्थाने भोजनम् ।	पक्षं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सुराभाजनस्य जलपानम् ।	समरात्रं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाण्डस्य जलपानम् ।	सुरासंस्पृष्टरतोमूत्रादिदूषितजलादि- पाने तु चतुरहसाध्यं तप्तकृच्छ्रम् । एतदपि स्नातुपक्षव्यावभ्यासे ।	सपादधेन्वसम्भ- वात् २ धेनू ।	३॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
चण्डालकूपभाण्डोदकपानम् ।	ब्राह्मणस्य सान्तपनम् । क्षत्रियस्य प्राजापत्यम् । वैश्यस्य प्राजापत्यार्हम् । शूद्रस्य प्राजापत्यपादः । एतत् सर्वं ज्ञानतः । अज्ञानादेतस्यार्हम् ।	२ धेनू । १ धेनुः । ० ०	६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	अज्ञानादेतस्यार्हम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

२४६
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
चण्डालस्यृष्टक्षीरजलादिपा- नम् ।	त्रिरात्रमुपोष्य पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानात् द्वाहमाध्यसान्तपनम् ।	०	१॥० कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
अन्यजखानितकूपादिजलपा- नम् ।	उपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानम् । एतदज्ञानतः ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	०	१ कार्पापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्यजभाण्डस्यजलादिपानम्	ब्राह्मणस्य द्वाहमाध्यं ब्रह्मकूर्चं व्रतम् । एतत् अज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । शूद्रस्य नोपवासः पञ्चगव्यपानमात्रम् । ब्रह्मकूर्चं यथा । “अक्षीराक्षीपितोभूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चं विधिः स्मृतः ॥” पञ्चगव्यं यथा । “गोशक्तत् द्विगुणं सूचं सर्पिविद्याच्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणश्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि ॥” अथवा । “गो- मूत्रमापकास्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश- कीर्तिताः ॥ गोमूत्रवदधृतस्योक्तास्तद- हंन कुशोदकम् ॥”	०	१ कार्पापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रोदकपानम् ।	उपोष्य विष्वपक्षपलाशकुशानामुदक- मात्रपानम् । एतद्द्वाहमाध्यं ज्ञानतः सकृत्पाने । अज्ञानादहम् । नवभाण्डो- दकपाने प्रायश्चित्ताभावः ।	०	१ कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
पीतशेषपानीयपानम् । केवल- वामहस्तेन जलपानञ्च ।	त्रिरात्रोपवासः । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतोऽहम् । एतत् प्रायश्चित्तं आसशेषाशनादिष्वपि ज्ञेयम् । शूद्रपीतशेषजलपाने तु ब्राह्मणस्य चा- न्द्रायणम् ।	० ०	१॥० कार्पापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ग्रपादिजलपानम् । आदिना कूपजलाहरणार्थ- घटस्थजलं द्रोणीजलं खड्गा- दिकोपस्थजलञ्च ।	मचेनस्नानम् । उपवासश्च । एतत् सकृज्ज्ञानतः । आपदि दोषा- भावः ।	०	२२॥० कार्पा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विष्मूत्रसंसृष्टकूपजलपानम् ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः सान्तघनम् ।	०	१॥० कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
विष्मूत्रसंसृष्टकुम्भस्थजलपा- नम् ।	अज्ञानतः सान्तपनम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	२ धेनू । २ धेनू ।	६ कार्पापणाः । ६ कार्पापणाः ।	तथा । यथाशक्ति ।
शवदूषितजलपानम् । एतत्- मानुषेतराभक्ष्यपञ्चनखशव- दूषितकूपजलपानपरम् ।	ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवासः । क्षत्रियस्य द्वाहोपवासः । वैश्यस्यैकाहोपवासः । शूद्रस्य नक्तम् । सर्वेषां व्रतान्तं पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानतोऽहम् । एतदक्षिणशवे । ज्ञानतः क्लिबे षड्त्रिरात्रोपवासः । एतत् सर्वं मानुषशवेतरपरम् । मानुषशवे द्विगुण्यम् । कामाभ्यासे पराकः । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	० ० ० ० ० १ धेनुः । ५ धेनवः । ८ धेनवः ।	१॥० कार्पापणः । १ कार्पापणः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । ३ कार्पापणाः । १५ कार्पापणाः । २२॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३४७
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा
अपेयचौरपानम् । तत्चौर- विकारपानम् । अपेयचौरं यथा । अनिर्हणानां गो- महिषौष्णागीनां चौरम् । भीष्टं ऐकशफं भाविकम् । सन्धिनौचौरम् । सन्धिनौ हृषाक्रान्ता । विवक्षाचौ- रम् । अरण्यमृगीचौरम् । स्त्रीचौरम् । स्रवद्गन्धाचौ- रम् । यमसूचौरम् । विव- क्षाया अन्यवक्षायाश्च चो- रम् । मथितचौरम् । छा- गवर्जं हिस्तनौचौरम् । अमध्यभुजः चौरम् । त्र- णादिद्रूषितस्तनौचौरश्च । अथ स्तेयम् । मणिमुक्ताप- वालाश्ममयलोहकास्थोप- लानां हरणम् ।	ज्ञानतोभ्यासे पक्षं यावकपानम् । अज्ञानतोऽर्हम् । क्षत्रियादी पादपाटङ्गानि । अत्र उट्टौचौरमानुषौचौरपाने पुन- रुपनयनम् । इति अभ्यस्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ॥३॥ हादशाहं कणभक्षणम् । तत् पङ्कपवासा- न्मकम् । अपहृतद्वयं स्वामिने दत्त्वेतत् कर- णायम् । अत्र च सकृदभ्यासकालदेश- द्रव्यस्वास्थ्यपहर्तृगुणदेव्याद्यपेक्षया उत्- कृष्टापकृष्टद्रव्यावपेक्षयाः समव- नोयः ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
रजताश्वगोभूमिकन्यानां सकृत् चान्द्रायणम् । हरणम् । एतत् ब्राह्मणा- सम्बन्धविषयम् । अत्र कन्दा- पदं अधमकन्यापरम् ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासं चान्द्रायणम् ।	१ धेनुः । ८ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
उक्ततरन्तुद्रपशुहरणम् ।	अष्टकच्छम् ।	१ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्पापणाः । २२॥० कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
धान्यान्नधनानां हरणम् । अन्नं कृतान्नम् । धन ग- वादि ।	अष्टकच्छम् । एतत् ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदश- कुम्भाधिकधान्यस्तये ज्ञेयम् । कुम्भ- परिमाणं यथा । दशद्वीणं भवेत् खारो कुम्भोऽपि द्वाणविंशतिः । द्विकालभोजनोचितमध्यभोज्यान्नहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्यपानमात्रम् । मध्यं मोदकादि । भोज्यगृह्णादि । एककालभोजनोचितान्नहरणं एकरात्रं पञ्चगव्यमात्रपानम् । धनमपि एतत्पारिमाणधान्यमूल्यमव- सेयम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
मनुष्यादिस्तेयम् । सक्तु दासदासोच्चैश्च गृहकूप- वापौजलानां हरणम् ।	चान्द्रायणम् । क्षेत्रादीनान्तु उपयोगातिगथादाभ्या- साद्यपेक्षयास्त्येव प्रायश्चित्तं गुरुलाघव- मिति ।	०	१॥० कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
गुह्यादिस्तेयम् । आदिना का- र्पाससर्पिलेखणधान्यपक्षाक्षी- षधत्तैलशय्यावस्त्रोपानत्का- स्थौहताक्षधीसकादयः ।	कच्छपादः । एतत् सकृद्वरणविषयम् । अभ्यासश्चै गुह्यम् । अत्र किञ्चिदधिकद्रोणत्रयस्य धान्यस्य तावदान्यमूल्यानाञ्चान्यपाञ्च हरणे एतदेदितव्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

३४८
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
तृणादिस्तेयम् । आदिना का- ष्ठद्रुमचेलचर्मामिषेषुतक्र- मूलपुष्पवैदलसूत्रगन्धानां यज्ञम् । वेदलं वेणुघटित- भाण्डम् । गन्धः कस्तूर्या- दिः । अवापवादः । अस्तेय- मन्त्रे काष्ठमस्तेयञ्च तृणं गवे । जीविकाहरणम् ।	त्रिरात्रोपावासः । तृणादीनां हरणे मासैकव्रतम् । मासाष्टव्रतञ्च । शङ्खमुनिना यदुक्तं तत् कालदेशाप- हर्तृस्वामीगुणदौर्गत्याभ्यासानभ्यासका- माकामापेक्षया उत्कृष्टापकष्टद्रव्याप- हारे च वेदितव्यम् । यस्य यस्य वर्णस्य हस्तिच्छेदः तत्तद्वर्ण- वधोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अल्पवृत्त्यपहारे चान्द्रायणम् । अत्र चोत्तमाधमत्वे प्रयोजकादिकं सकृदभ्यासी ज्ञानाज्ञाने च संवीक्ष्य वधोक्तपादाहोदिव्यवस्थोक्तनीया । संवत्सरमपसु मज्जनं अथमर्षणावर्त्तनञ्च । यश्चात्र गुरुप्रायश्चित्तं मुख्यन्तरोक्तं तदत्यन्ताभ्यास उत्तमसम्बन्धादपेक्षया समूह्यम् । इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥३॥	० सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	१५० कार्षापणः । २२५० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
देवहिजद्रव्यापहरणम् ।	सकृदभ्यासे चैवार्पिकव्रतम् । द्वितीये षाड् वार्षिकं तृतीये नववार्षिकं चतुर्थे संपूर्णं द्वादशवार्षिकम् । अथोत्रियनिर्गुणभार्यागमने द्वैवार्पिक- व्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । द्वैवार्पिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	४५ धेनवः । ३० धेनवः । ३० धेनवः ।	१२५ कार्षा- पणाः । ८० कार्षापणाः । ८० कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्ती १६॥१२ कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्ती १६॥१२ कार्षापणाः ।
अथ अगम्यागमनम् । तत्र सवर्णासु अस्वजनस्त्रीगम- नम् । तत्र ब्राह्मणस्य श्रो- त्रियभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८॥७ कार्षा- पणाः ।
अश्वस्य अश्वभार्यागमन- म् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८॥७ कार्षा- पणाः ।
वैश्वस्य वैश्वभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८॥७ कार्षा- पणाः ।
शूद्रस्य पशुयज्ञानुष्ठायिन्याय- व्रतशूद्रभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८॥७ कार्षा- पणाः ।
शूद्रस्यान्यशूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	८ धेनवः ।	२२५० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्ती ४९१२॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	२३ धेनवः ।	६७५० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्ती १२५० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमनं विशिष्ट- शूद्रागमनञ्च ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	८ धेनवः ।	२२५० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्ती ४९१२॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	२ धेनू ।	५॥७० कार्षा- पणाः ।	१ गौः । अशक्ती १ कार्षा- पणः ।
क्षत्रियस्य वैश्वभार्यागमनं स- च्छूद्रागमनञ्च ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	१२ धेनवः ।	३३५० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६॥० कार्षा- पणाः ।
क्षत्रियस्याधमशूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	४ धेनवः ।	११॥० कार्षा- पणाः ।	२ गावौ । अशक्ती २ कार्षा- पणौ ।
वैश्वस्य सच्छूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५० कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८॥७ कार्षा- पणाः ।
वैश्वस्याधमशूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	६ धेनवः ।	१६॥७० कार्षा- पणाः ।	३ गावः । अशक्ती ३॥१ कार्षा- पणाः ।
अथ प्रतिशोमस्त्रीगमनम् । तत्र शूद्रस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः ।

३४६
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वेद्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम् ।	वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । एतद्ब्राह्मण्यापि करणीयम् । नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाहं गुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	३६० धेनवः । १२५ धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाहं गुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्षापणाः ।
यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा क्षत्रि- यवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमनु- पातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनु- लोमगमनं तावदुपपातक- मेव तत्प्रसङ्गादसवर्णत्वेन प्र- तिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्त- मप्युक्तमतो न वेद्यमिति ।				
शूद्रस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाहं गुण्यम् । क्षत्रियाया अप्येतत् ।	१२५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्षापणाः ।
वैश्यस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनं शूद्रस्याज्ञानतो वैश्यागमन- मनु ।	नवमासं षड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाहं गुण्यम् । क्षत्रियाया वैश्याया अप्येतत् ।	१०२ धेनवः ।	३०३० कार्षा- पणाः ।	५७ गावः । अशक्ती ५६।० कार्षापणाः ।
अथ समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुष- व्यभिचरितसवर्णसवर्णस्त्री- गमनम् ।				
तत्र ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्ण- द्वित्रिपुरुषव्यभिचरितशूद्रा- गमनम् ।	सक्तदगमने मासाहं गोमूत्रसिद्धयावक- पानम्	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मासं गोमूत्रसिद्धयावकपानम् । सक्तदगमने सान्तपनम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	२ धेनुः २ धेनुः	६ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रि- पुरुषव्यभिचरितक्षत्रियागमन- म् । तथाविधवैश्यागमनम् ।				
अथ चातुर्वर्ण्ये स्त्रीरिणीगमनम् । स्त्रीरिणीचतुःपुरुषगमिनी । मा द्विविधा । केनचिदनव- रुद्धा अवरुद्धा च ।	ब्राह्मणस्य स्त्रीरिण्या ब्राह्मण्या गमने त्रिरात्रोपवासः ब्राह्मणाय मृगाजिन- दानम् । तथाविधक्षत्रियाया गमने त्रिरात्रोप- वासः धनुर्दानम् । तथाविधवैश्याया गमने त्रिरात्रोप- वासः अयःशिलादानम् । तथाविधशूद्राया गमने त्रिरात्रोपवासः उटकुम्भदानन्तथा संमार्जनीदानम् ।	• • • •	१॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रान्यजादिगामि- स्त्रीरिणीगमनम् ।	हाटशवार्षिकव्रतम् । क्षत्रियादी पाटपाटहानिः । विमातृस्त्रीरिणीचाण्डालस्त्रीरिणीगमने ऽप्येवम् । सर्वत्राभ्यासे हं गुण्यम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणवन्धकीगमनम् । बन्धकी चात्र स्वभर्तृव्यति- रिक्तपञ्चपुरुषगमिनी । क्षत्रियवन्धकीगमनम् ।	कमण्डलुदानम् । आयुधदानम् ।	• •	• •	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्वानरकौगमनम् । शूद्रवन्धकौगमनम् ।	प्रतोददानम् । ज्ञानपुरःसरप्राणायामः । एतानि बन्धकौगमनप्रायश्चित्तानि सव- र्णानुलोमप्रतिलोमविषयाणि ॥३॥	० ०	० ०	यथाशक्ति । ०
अथ व्युत्क्रमविवाहः । तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमतः क्षत्रि- यादिविवाहः ।	दारव्यतिक्रमौ खराजिनं वृद्धिर्लोम परि- धाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षां देहीति समागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः पश्मा- सान् । दारव्यतिक्रमौ ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकन्याविवाहमकृत्वा यो ब्राह्मणः शूद्राविवाहं करोति स उच्यते । एत- दनापदि सकृदज्ञानविषयम् । आपदि त्वाहं शातातपः । ब्राह्मणो राज्यापूर्वीं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्व्विशेत् ताश्चैवोपगच्छेत् । वैश्यापूर्वीं तत्तत्कच्छम् । शूद्रापूर्वीं कच्छाति कच्छम् । अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनूक्तत्रैवार्षिक- व्रतम् ।	सार्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः । सप्ताधेनुसंभवान् ३॥० कार्षापणाः । २ धेनुः । ५ धेनवः । ४५ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः । ३॥० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । २५ गावः । अशक्ती २५ कार्षापणाः ।
वैश्यागमनम् । पञ्चाधिकपुरुषगामिनी वैश्या रजस्वलागमनम् ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । त्रिरात्रोपवामः । घृतप्राशनञ्च । एतत् कामतः सकृदगमने । अभ्यासे तु द्वे गुण्यादिकम् ।	१ धेनुः । ८ धेनवः । ०	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ऋतौ भार्याभिगमनम् ।	त्रिरात्रोपवामः । ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम् ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पर्वसु स्त्रीगमनम् । आवृदिने मैथुनम् । दिवामैथुनम् ।	एकोपवामः । एकोपवामः । एकाहं यावकपानम् । नग्नस्य स्नाने नग्नपरस्त्रोदशनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ॥३॥	० ० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः । ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ०
अथ स्त्रीव्यभिचारः ।	समोत्तमवर्णसु सकृदुपगमे प्राजापत्यम् । द्विरभ्यासे पराकः । त्रिरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१ धेनुः । ५ धेनवः । सार्धसप्तधेनुसंभ- वात् ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्धजागमनम् । अर्थात् र- जकचर्मकारनटवरुडकेव- र्त्तमदभिक्त्वेण जीविशैलूषा- णां स्त्रीषु गमनम् ।	अज्ञानतश्चान्द्रायणम् । ज्ञानहं गुण्यम् । चतुर्विंशतिवारगमने द्वादशवार्षिकव्रतम् एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वे गुण्यम् । अव्यवहार्यता च । ज्ञानाददृक्कच्छम् । अज्ञानाच्चान्द्रायणद्वयम् ।	सार्धसप्तधेनुसंभ- वात् ८ धेनवः । १८० धेनवः । ३० धेनवः । १५ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ५४० कार्षा- पणाः । ८० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कार्पासिकस्त्रीगमनम् ।	सचेलज्ञानपूर्वकं गोभ्यां यवसभारदानम् इदं सकृदगमने । गोवधोक्तमासिकव्रतम् । एतत् सकृदगमने । अभ्यासे त्रिवारं प्राजापत्यम् ।	४ धेनवः । ३० धेनवः ।	१२ कार्षापणाः । ८० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तिर्यग्योनिगमनम् । तत्र गोवर्ज्यपशुगमनम् । गोगमनम् ।		३० धेनवः ।	८० कार्षापणाः ।	१० गावः । अशक्ती १६११६१ कार्षापणाः ।

३५१
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वृणीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ परिवेदनादि ।	अत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकव्रतम् । इत्युपपातके अगम्यागमनप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥ ज्येष्ठे ऽग्निर्विष्टे कनीयान्निर्विशन् परिवेत्ता परिविष्टो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता । परिकर्ता याजकः । ते सर्वे पतिताः । एतेषां प्रायश्चित्तम् । संवत्सरं प्राजापत्यम् । एतत् कामतः । अकामतोऽर्घम् । अत्रापवादः । "देशान्तरस्थस्त्रीवेकवृष- णानमङ्गोटरान् । वेश्याभिमन्त्रणमित- श्रुदतुल्यातिरोगिणः ॥ जडमृकान्धव- धिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् । अतिवृद्धा- नभार्याश्च कृषिसक्तामृष्यश्च । धन- वृद्धिप्रसक्ताश्च कामतः कारिणस्तथा । कुलटोऽन्तर्चोराश्च परिविन्दन् दु- र्याति ॥"	१८० धेनवः । ३० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । ८० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्ती १६॥१६। कार्षापणाः ।
ब्राह्मत्वम् अर्थात् सावित्री- पतितत्वम् । पञ्चदशाब्द- पर्यन्तमुपनयनाभावे ब्रा- ह्मणस्य ब्राह्मत्वम् । एकविंशतिवर्षपर्यन्तमुपनय- नाभावे क्षत्रियस्य ब्राह्म- त्वम् । त्रयोविंशतिवर्षपर्यन्तमुपन- यनाभावे वैश्यस्य ब्राह्म- त्वम् ।	पितृमातरहितनिःस्वजनस्य सावित्रीपाते प्राजापत्यव्रतम् । यथाविध्यं उपनयनञ्च । आनस्यानवधानादिना सावित्रीपाते तु ब्राह्मस्तोमयागः । तदेकस्मिन् दिने यथाधिकमासचतुष्टय- समाप्यमुद्दालकव्रतम् । तद्व्रतं यथा । हौ मासौ यावत्केनवर्त्त- येत् मासं पयसा अमासमाभिमन्त्रया अष्टरात्रं हृतेन पङ्कजमयाचितं त्रिरात्रमभ्यस्यः अष्टोरात्रमुपवसेत् । देशोपपन्नवादिना सावित्रीपातेन एकविंशति रात्रं प्रसूतिमितयावकपानम् । तत उपनयनम् ।	३ धेनवः । ४ धेनवः । ४ धेनवः ।	८ कार्षापणाः । २८॥० कार्षा- पणाः । ८॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथावकीर्णम् । अर्थाद्ब्रह्म- चारिणा योषिदगमनम् ।	पण्णामं ब्रह्महत्याव्रतम् । खरचर्मपरि- धानञ्च । अभ्यासं संवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतम् ।	माससप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	२०॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	५ गावः । अशक्ती ४१४ कार्षापणाः । ८ गावः । अशक्ती ८१६॥ कार्षापणाः ।
पितृष्वसूनादिपरिणयनम् । आदिना मातृष्वसूनामा- तृष्वसूनामातामहसपिण्डा सगोत्रासमानप्रवरादीनां ग्रहणम् ।	चान्द्रायणम् । त्यागानन्तरं मातृवद्भरणम् । एतत्ज्ञानतः अज्ञानं कच्छाब्दपादः ।	माससप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ११० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अग्न्युक्तादनम् । अर्थात् अ- ग्निहोत्रिणामग्नित्यागः ।	कामतः संवत्सरोक्तं चान्द्रायणम् । द्विर्घोत्सवे सोमायनचान्द्रायणे । एतदनुसारिणोनाधिककालयारुह्यम् ।	माससप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । मासार्ष्टधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२०॥० कार्षा- पणाः । २५॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
गृहस्थस्य विरतरकाजानग्नि- त्वम् ।	गोवधोक्तं मासिकव्रतम् । अल्पकाले अनाधानं च चान्द्रायणम् ।	३२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	१० गावः । १ हवः । अशक्ती १५ कार्षापणाः ।

३५२
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती क्षणीदानम् ।	दक्षिणा
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनं यज्ञा- करणं पुत्रानुत्पादनञ्च । अनाशमित्वम् ।	वैसासिकं गोव्रतम् । संवत्सरं प्राजापत्यम् । वर्षद्वये अतिक्रष्टुम् । वर्षद्वये कृच्छ्रातिक्रष्टुम् । अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम् ।	१२ धेनवः । १ धेनुः । ३ धेनवः । ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ८ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१ हवः । १० गावः । अशक्ती १५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूर्योदयास्तकालयोः शयनम् ।	सकृदाचरणे स्नानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । ५ गावः । अशक्ती ४१४ कार्षापणाः ।
ब्रह्मचारिणः सन्ध्यादौ नामति- क्रमः । आदिना अग्नीधना- करणं भैक्षचर्याकरणञ्च ।	अरोगिणो निरन्तरं सप्तरात्रमकरणे अव- कीर्णव्रतम् । तत्तु खरचर्मपरिधान- पूर्वकषाण्मासिकं ब्रह्महत्याव्रतम् एतदूर्ध्वं जनं अधिकं अधिकम् ।	० ० ०	६ रक्तिकरजतम् १॥० कार्षापणः । २ पल ६ तोलक ४ माषकमित- रजतम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनातुरगृहस्थस्य सन्ध्यास्नाना- ङ्गकानित्यक्रियापातः ।	दिनैकानित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः । दिनद्वयक्रियातिपाते कृच्छ्राहम् । वर्षकानित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियाति- पातप्रायश्चित्तानुसरणेन प्रायश्चित्तम् ।	० ० ०	० ० ०	० ० ०
शूद्रव्यतिरिक्तायाज्ययाजनम् । अयाज्याश्च निन्दितप्रति- यहादिना निन्दितब्राह्मणा- दयः । शूद्रयाजनम् ।	शतगायत्रीजपः । अभ्यासे महस्राधिकं चान्द्रायणं वा । दक्षिणात्यागाश्च पूर्तो भवति । लोभादिना याजने अर्जितभुक्तावशिष्टधन- स्यागाधजले प्रक्षेपपूर्वकं ब्रह्मचारिणं दानपूर्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनय- नञ्च । अचारलवणब्रह्मसुवर्जलापा नञ्च । एतदशक्ती तद्धनं परित्यज्य त्रिंशत्पुराणाः प्रदातव्याः । खेडाटनप्रसङ्गादिना याजने द्रव्यत्याग- पूर्वकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम् ।	० सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः । ० सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	० २२॥० कार्षा- पणाः । ० २२॥० कार्षा- पणाः ।	० यथाशक्ति । ० यथाशक्ति ।
शूद्रप्रतिग्रहः ।	सकृत्प्रतिग्रहे त्रिसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च द्रव्यत्यागपूर्वकं कार्यम् ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	९ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छास्त्रवर्तितक्षत्रियनृपतिप्रति- ग्रहः ।	पष्टे काले चाराग्रं मासिकं जलवासः प्रचुरतर्हजतर्पणञ्च । मासोपवासने- वास्य सकृत्जनम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथान्यजप्रतिग्रहः । स च अयाचितपुष्पफलशाकदण्ड- काष्ठधान्यपयोमांसदधिश्च- व्यागश्चकुशगन्धमणिमत्स्या- दौतरविषयः ।	ज्ञानादष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् हादश- वापिकव्रतम् । ब्रह्मज्ञानात् द्विरभ्यासे तमकृष्टम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१८० धेनवः । ४ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चाण्डालप्रतिग्रहः ।	अज्ञानात् अष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् हादशवर्षिकव्रतम् । अज्ञानात् सकृत्कृते तमकृष्टम् । ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् ।	१८० धेनवः । ४ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पतितप्रतिग्रहः ।	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात्तदहम् ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३५३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणम् ।	त्रिसहस्रगायत्रीजपः मासैकं गोष्ठे पयः- पानं वा । एतत् लघुतरपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणम् ।	०	०	०
सभावाग्वाङ्मूलाजिनोभयतो- मुखीमण्ड्यादिप्रतिग्रहः ।	उत्तममण्ड्यादिप्रतिग्रहे दशसहस्रगायत्री- जपः । मध्यमे पञ्चसहस्रगायत्रीजपः । अधमे अष्टोत्तरसहस्रसावित्रीजपः । द्वादशगानं पथोन्नतम् । अत्यन्तनिघ्नमूलाजिनोभयतोमुखी- प्रतिग्रहे लक्षगायत्रीजपः ।			
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियपैश- वृत्तग्राधनार्जनम् ।	संवत्सरे चान्द्रायणम् । संवत्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकारौ चान्द्रा- यणभागहारः कल्प्यः । संवत्सरादृष्टं द्वे गुण्यत्रैगुण्यादिकं कल्प्यम् । आपत्काले दीघाभावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य सेवावृत्तिधनार्जनम् ।	प्राजापत्यत्रयं पुनरुपनयनम् । द्रव्यत्याग- पूर्वकं करणीयम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य गीतादिना धना- र्जनम् ।	चान्द्रायणम् । कृतप्रायश्चित्तस्याप्यवधार्यत्वम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रसेवनम् ।	चान्द्रायणम् । चिरतरकालाभ्यासं त्रैवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४५ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः । १३५ कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अविक्रयविक्रयः । ब्राह्मणस्या- विक्रयद्रव्यानि यथा । लवण पकासमधु क्षौर दधि इतो- दक सञ्चगन्धोपल लाक्षा रक्तवासः शूङ्ग तेल गान्धपशु एकशृङ्ग केशि सञ्चारण्य- पशु विद्या याग खान गो शृङ्ग ऊर्णा रस विष तिल शृङ्ग नीली कौशेयवासः चर्म तक्राममांस सुरा सोम केश गोधूम कन्या द्विज गुग्गुलु सर्जरस हरिताल मनःशिलाज्जन गेरिक चार मणि मौक्तिक प्रवाल दन्त नख आर्द्रयधि मुक्ति वेणु वेणव नङ्गमयपात्र पुष्प मूल तुष कार्पास भस्मास्थ पि- ण्याक त्रपु सोमक क्षण- क्षौद्रोद्भस्वर खड्गपात्राणि इत्यविक्रयाणि ।	सकृत्कृते त्रिरात्रोपवासः । द्विरभ्यासं प्राजापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासं चान्द्रायणम् । निखिलविक्रये बहुतरकालाभ्यासे वा त्रिस- वनस्त्रानाधःश्रयनचतुर्थकालभोजनरूप- संवत्सरव्रतम् । शूद्रस्यात्यन्तापदि दीघाभावः ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	१॥० कार्पापणाः । ३ कार्पापणाः । २२॥० कार्पा- पणाः । ४५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ २५ कार्पापणाः ।
				६ गावः । अशक्तौ ८५ कार्पापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तीर्थ- यात्रायातिरेकेण । निन्दित- देशा यथा । कारस्करक- लिङ्गोडान्धश्वरवृगम्बरभू- मिलयसिन्धुसौराष्ट्रसौवीर- प्रत्यक्षदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गा- दयः । असत्याभिधानम् ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरसुसित्वा गङ्गा- दिगमनम् । तदशक्तौ पुनरुपनयनम् । अतिचिरवासे पुनरुपनयनं चान्द्रायणम् । सकृदसत्यभाषणे कण्ठानुस्मरणम् । अत्यन्ताभ्यासे तप्तच्छूम् । अतिवहुतरकालाभ्यासे माससाध्यचान्द्रा- यणम् । साक्षिणोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमैधुनवालप्रतारणपरीक्षास- मोत्राक्षणाहितस्त्रीराजस्वप्राणालयसन्ध- धनापहारविषयेषु मिथ्याकथने दोषा- भावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य चाखालादिदर्श- नम् ।	दर्शने गकरात्रोपवासः । सम्भाषणे द्विरात्रोपवासः । संस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । सहगमने सचेतस्नानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने सूर्यादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञानम् ।	० ० ०	॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य सूर्यादिदर्शनम् । आ- दिना नक्षत्रचन्द्रौ । का- मन इदम् ।	एकोपवासः ।	०	६ रत्तिकरजनम् ।	यथाशक्ति ।
तेलाभ्यक्तदिग्ब्रूचोच्चारसमुत्त- सर्गः । आदिना अनापान्त- स्त्युक्तमिमेधुनिनः ।	एकोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
विप्रायादिमध्यगमनम् । आ- दिना दम्पतीगवोर्यष्टणम् ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । सकृदभ्यासादिषु तु ज्ञानकव्रतलोपप्राय श्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदावृत्तिश्चोहनाया ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ०	२२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथौ पादप्रतापनम् । कुशेन पादसम्भार्जनम् ।	एकोपवासः । इदं सकृत्करणम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
गुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कारः ।	दर्पेण हुङ्कारे त्वहङ्कारे वादेन जये वाससा वत्यने तर्जने ताडने च क्षिप्रं प्रसाद्य दिनमेकमुपवासः । एतदीयतुल्यरम्भतः सकृज्ज्ञेयम् । शास्त्रीयविवादे दपोत् पुनः पुनर्जये ज्ञात्वा प्रणिपत्य त्रिरात्रोपवासः । प्रसादनः पादेन स्पर्शे गकरात्रोपवासः अभिवादनं प्रसादनम् । क्रोधादिना अनुवन्ध्यापेक्षया ब्राह्मणजा- पत्यादिकं कण्ठम् । महापातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने कच्छ्रातिच्छूम् ।	० ० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सर्वापणाः ।	दक्षिणा ।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम् । आतिभ्रंशकरपातकोपपातकादन्यत्रा- क्रोशस्य लघुगुरुभावं प्रतिसन्वाय एक- रात्रत्रिरात्रषड्वारात्रोपवासाः । प्रतिशुद्धादानादौ अल्पत्ववहुत्वाभ्याम् एक- रात्रत्रिरात्रषड्वारात्रोपवासाः । देवविंशो ब्राह्मणाचार्यमाहपितृनरेन्द्राणां प्रति स्त्रीवनाक्रोशे उल्लुम्बकेन जिह्वा दाहो हिरण्यदानम् । गुरुब्राह्मणभिर्दे- वप्राक्रोशे प्रतिताडने च दोषाभावः ।	१ धेनुः ।	१ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मिथ्याब्राह्मणशपथः । यावज्जी- वमुक्तशपथश्च ।	विप्रस्य वधमयुक्तमिथ्याशपथे चान्द्रा- यणम् । यावज्जीवमुक्तशपथे प्राजापत्यम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वान् ८ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभिशापकरणम् ।	मासमवभृत्क्षणम् । गायत्र्या वशिष्टोक्तशुद्धयतीनां वा श्रान- नपथ । एतत् सकृन्महापातकादभिशापे । उपपातके त्वभ्यासतो ज्ञेयम् । मृशामहापातकाभिशापाभ्यामे त्वावृ- त्तिनारतम्यान् प्रायश्चित्तनारतस्य क- ल्पम् । महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्रं सु- वर्षज्ञापनम् । जीनवर्गेन उत्तमवर्गाभिशापे प्रतिस्त्री- मोक्तदण्डयवस्यया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।	१३ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अनृताभिशापकृता ।	मासं लक्ष्णम् । महापातकाभिशापे द्विमासं लक्ष्णम् । एतदभिशापकालान्तिर्गमे ज्ञेयम् । अभिशापकालनिर्णयप्रवृत्तस्य उपपातका- दिना अभिशापस्य लक्ष्णम् ।	सार्द्धधेनुदयामसम्भ- वान् ३ धेनवः । ५ धेनवः । १ धेनुः ।	७॥० कार्षा- पणाः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
आरूढपतितत्वम् । आधिको- धादिना सन्नामवाच्यमुच्चा- र्य यो मृहस्थाग्रममाश्रयितु- मिच्छति स आरूढपतितः तस्य भावः ।	गण्डासान् प्राजापत्यम् । एतत् सन्नामवाच्यमन्तरिभुक्तानाम् । चिरतरकालसन्नामनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य श्वपदाङ्गनपूर्वकनिर्वासनम् । अत्रिय- विशोदास्यकरणम् । यावज्जीवव्रतानुष्ठानप्रवृत्तयोः प्रक्षत्तारि- वाणप्रस्थयोः स्वधर्मनिवृत्तयोश्चान्द्रा- यणम् ।	१५ धेनवः ।	२५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
जलाम्नादिभयना । आदिना उहृत्स्वप्रवृत्त्यानश्रानविगप्र- पतनप्रायोपवेशप्रक्षालन- भ्यो भ्रंशम् । वक्रकृत्यत्पत्तिः	चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं वा । अभ्यासे जीणि लक्ष्णाणि जीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिसंस्काराश्च । चित्ताभ्युदायाः प्राजापत्यम् । त्रिसन्ध्यं गोमयगोमृचाभ्यां स्नानम् । वायं पञ्चगव्यजुशोदकमात्रपानम् । इदं च नाभ्यधोदेशदंशविषयम् । नाभेरुर्ध्वं कस्यत्पत्तौ षड्वारात्रमुपवासः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वान् ८ धेनवः । १ धेनुः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३५६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तद्व्यक्तौ धेनुदानम् ।	तद्व्यक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
	शिरसि किमिदंशने दृषदक्षिणायुक्तवान्- पनं तप्तकच्छं वा ।	पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नवः ।	११० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
आदिदंशः । आदिना शृगाल खरगाम्बक्याम्रराश्वीकृ- राक्षपुच्छलीवानरवायसानो दंशनम् ।	पादयोरुपरिदंशने जले प्राणायामः घृत- प्राशनम् । पादयोरतिगाढदंशने नदी १६ प्राणायामाः । नाभेरधोगाढदंशने ब्रह्मचारिणश्चाष्टं सायं पयःपानम् । दृष्टस्य चिरात्रसुपवासः । एकाहमस्मिहोचिणः । नाभ्यर्हं दंशने एतद्द्वेगुण्यम् । बाह्वो- श्चतुर्गुण्यम् । मूर्ध्नि षोडशगुण्यम् । इदं सरुधिरदंशने । नाभेरुर्ध्वमतिगाढदंशने सागरगनदीस्नानपूर्वकोपवासः शतं प्राणायामावर्तनम् । व्रतस्थस्य आदिदंशने चिरात्रोपवासः सप्त- यावकपानम् । बालस्याज्ञत्वे अशक्तत्वे वा नदीयपापक्षयं संकल्प्य पित्रादिः प्राय- श्चित्तं कुर्यात् । दृष्टस्यानस्य गायत्र्यष्ट- सहस्राभिमन्त्रणपूर्वकमुत्सुकैव दहनम् । चतुर्भिः कलसेनैदीसङ्गमे वा स्नानम् । स्त्रियास्तु विशेषः । उदितसोमनश्च दंशनं समुद्रदंशनं वा । कृष्णपक्षे चन्द्र- गमनदिग्दर्शनम् ।	० ० ०	११० कार्पापणाः । १० पणाः । ११० कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विप्रादिदृष्टे चात्मघातस्थने वा अशुपातजलादिदानम् ।	दहनवहनकटक्रियातर्पणश्राद्धादौ तप्तक- च्छम् । नक्षत्रस्थ केवलस्यर्षे अशुपाते वा एका- होपवासः । अभ्यासे अनहुत्सहितगोदक्षिणायुक्ततप्त- कच्छम् । आत्मघातिनः श्रेष्ठान् दाहादिकरणे तप्त- कच्छसहितचान्द्रायणम् । जलाकारेण उद्ध्वनश्चतस्र पाशच्छेदन दहनवहनेषु मासं भैक्षभक्षणं त्रिसवन- स्नानम् । वेतनेन दहनवहनादिकरणे असम्भ- व्यनां कच्छपादः । दहनवहनयतिरेकेण कामतः सर्वाङ्गीना- भ्यासस्यर्षे प्राजापत्यम् । तथैवाभ्यासे तप्तकच्छम् । द्विजस्य अदृष्टवानुगमने चिरात्राशौचं नदस्ते समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायाम- शतं कृत्वा घृतप्राशनम् । अवन्तीमा- साद्य १००० गायत्रीजपो वा । द्विजस्य द्विजश्वानुगमने १०० गायत्री- जपः । शूद्रस्य सत्रश्वानुगमने स्नानम् । नक्षत्राणामादिदंशुभिः उच्छिष्टमार्ज- नोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्रविडवराहमासम- क्षयश्चेच्छीसङ्गतदायस्त्रीसहभोजना-	४ धेनवः । ० ४ धेनवः । १२ धेनवः । १ धेनुः । ४ धेनवः ।	१२ कार्पापणाः । ६ रक्तिकरजनम् । १२ कार्पापणाः । ३४१० कार्पा- पणाः । १ कार्पापणाः । १२ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । २ वृषः । १ गौः । व्यशक्तौ ६ कार्पापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

२२७
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूरीदानम् ।	दक्षिणा ।
	दिङ्मुक्तसितकर्म्म वनाभ्यासैकं कारितस्य निरमिद्विजातैः प्राजापत्यम् । सामेभ्यान्द्रायणम् । चक्षुर्यवैश्वयोः पराकः । शूद्रस्य मासाह्निं यावकपानम् । वत्सरादूर्हं वर्षचतुष्टयं यावत् भाग हारेण प्रायश्चित्तमृहनीयम् । तदूर्हं तत्समत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चि- त्तान्तराभावात्करणम् ।	१ धेनुः । साहस्रसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ५ धेनुवः । १ धेनुः ।	३ कार्वापणाः । २२॥० कार्वा- पणाः । १५ कार्वापणाः । ६ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनुकम्पनपुरीषकरणम् ।	सचेलस्नानं गोस्यशंख । अभ्यासे एकोपवासः सचेलस्नानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
जलायुगोदरमुचिद्वयप्रक्षेपः ।	मासं यावकपानम् । एतदभ्यासे । ज्ञानत इषदासेस्य त्रिरात्रोपवासः । इदभापः प्रहरण इति जपञ्च । अनार्यस्य कौतूहलादिना तप्तकृच्छ्रम् ।	२ धेनुः । ०	६ कार्वापणाः । १॥० कार्वापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्योन्वानुक्तद्वेषोन्पादनम् । अ र्थोन्वाच्छेदकरणम् ।	अक्षोरात्रमन्यन् भूत्वा पयःपानम् ।	४ धेनुवः । ०	१० कार्वापणाः । ५ रजतमाषकाः ।	यथाशक्ति । धनुर्दण्डञ्च ।
शक्रधनुःपलाशमिदृशकत्वम् ।	इत् शक्रधनुरिति यपदिश्य कामतो दर्श- यित्वाक्षोरात्रोपवासः ।	०	३ रूप्यमाषकाः ।	यथाशक्ति ।
आह्वनिमन्त्रिनब्राह्मणानाका- नम् ।	यतिचान्द्रायणम् ।	४ धेनुवः ।	११॥० कार्वा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
देवागारकृतेष्टकाकाष्ठशिलादि ना यष्टकरणम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
निष्ठोवनादि । आदिना वात- कर्म्मदन्तश्लिष्टावृत्तच्युतानि- सम्भाषणवासःपरिधानानि ।	आचमनम् । गोष्टस्यर्शः । अर्केदर्श- नम् । दक्षिणश्रवणस्यर्शो वा । अत्र पूर्वभाषे ततः परम् । इन्द्रियप्रवृष्टा- मेध्यस्य मुखस्यर्शो ज्ञानम् ।			
यतीनां व्रतोपव्रतभङ्गः । व्रतानि यथा । अहिंसासत्यास्तेय- मेधुनवर्ज्यनानि । उपव्रतानि यथा । अक्रोधगुरुशुश्रूषा- प्रमादशौचाहारशुद्धीनि ।	अक्षोरात्रोपवासपूर्वकचान्द्रायणम् । रमणेच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायाम- शतपूर्वकसान्त्वयनम् । असहादे उपवासः प्राणायामशतञ्च । अकामतः पशुक्रिमिहंसया कृच्छ्राति- कृच्छ्रम् । चान्द्रायणं वा । इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रीदर्शनात् स्कन्दने पौष्टप्रणायामाः । स्त्रियं विना का मतो दिवास्कन्दने त्रिरात्रोपवासः प्राणायामशताचरणञ्च । रात्रौ स्कन्दने ज्ञानपूर्वकद्वादशप्रणायामाः । एकान्तमधुमांसमश्राद्धप्रत्यक्षलवणानाम- भोग्यानामेकैकस्य भोजने प्राजापत्यम् । योगिनां प्रमादे योगिन शुद्धिः । ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम् । ब्रह्मचारिणोऽकामतः स्वप्ने रेतस्स्रवणे ज्ञानम् । अर्कावेगम् । चिः पुनर्मामि- त्युचो जपञ्च ।	साहस्रसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । २ धेनुः । ० ६ धेनुवः । साहस्रसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्वा- पणाः । ६ कार्वापणाः । ॥० पणाः । १८ कार्वापणाः । २२॥० कार्वा- पणाः । ३ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
व्रतभङ्गः । उद्धरासभयानम् ।	लोभाज्जोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उप- वासत्रयं केशसृजनञ्च । कामतः सलदारोहये नमस्काने च प्राणा- यामः । अभ्यासे चिराचोपवासः । अथवघानेनारोहये नमस्य ईषदभ्य- क्षक्षानभोजने च प्राणायामश्चतुष्टयम् । अत्र उपपातकगणपठितेषु यच्च प्राय- श्चित्तं नीतं तत्रोपपातकसामान्यप्राय- श्चित्तमेव ग्राह्यम् । तत्तु मनूक्तं त्रैमा- सिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा । याज्ञव- ल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा । एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरु- लाघवमवगम्य व्यवस्थेयानि ॥ * ॥	० ०	१॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ जातिभ्रंशकरपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणपीडाकरणम् । जशुनादिमद्योप्राणम् । मित्रे कौटिल्यम् । पुंसि मैथुनञ्च ।	कामतः सान्तपनम् । अकामतः प्राजापत्यम् । एतच्चाभ्यासे । अत्रायं विशेषः । ब्राह्मणावगोरये प्राजापत्यम् । ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिहृष्टम् । ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादने हृष्टातिहृ- ष्टम् । ब्राह्मणाङ्गच्छेदने हृष्टातिहृष्टम् । चान्द्रायणम् । दण्डगोदानञ्च ।	२ धेनु । १ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनवः । ५ धेनवः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ सङ्करीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
खराश्वेष्टगृह्णस्तिष्ठागमेय- मीनादिमहिषाणां वध- रूपाणि ।	सलत्करणे मासं यावकपानम् । अभ्यासे हृष्टातिहृष्टम् । अथवाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	२ धेनु । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथापात्रीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितेभ्यो धनादानम् । वा- ञ्छितम् । मूढसेवनम् । अ- सह्यमायनञ्च ।	सलत्करणे चतुरहसाध्यं सप्तहृष्टं शीत- हृष्टं वा । अभ्यासे महासान्तपनम् । अथवाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सपादधेनवसम्भ- वान् २ धेनु । ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	३॥० कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५८
प्रायश्चित्त

अथ मलावहपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
लमिकौटपक्षिणां हननम् । मद्यानुगतद्रव्यभोजनम् । उ- लकाष्टपुष्पाणां स्तेयम् । अधैर्यम् । तच्च गीतश्रव- णादि । अल्पेऽपचये अत्यन्त- वैलक्षण्यम् ।	सलदाचरये ब्राह्मणायकपानम् । अभ्यासे सप्तलक्षम् । अत्यन्ताभ्यासे लक्ष्मातिलक्षम् । एषु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम् ।	० ४ धेनवः । ५ धेनवः ।	॥१२ १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यदनुक्तं तन्प्रकीर्णकम् । इति- वचनात् अतिपातकादृष्टा- न्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तानि पापानि । अथास्य श्रवणार्थम् । तच्च चाख्यानरजस्वला- पतितसूतिकाश्रवश्रवस्य दृ- वङ्गोष्णतासूयिकगान्ध्याश्र- क्कुटवराहादीनां स्पर्श- नम् ।	चान्द्रायणम् । पराकः । तुलापुरुषः । गवानुगमनम् । प्राजापत्यम् । एतानि सर्वपापप्रणाशकानि । पापस्य गुरुलाघवं वीक्ष्य प्रायश्चित्ता- न्येतानि शिष्टैर्वावसीयानि । अनुष्णितस्य चाख्यानदिस्पर्शे अकामतः सचेलं सशिरस्कं ज्ञानम् । कामतः सचे- लज्ञानम् । महायाज्ञातिभिर्होमः । हन- प्राशनम् । चिताधूमस्पर्शे ऋतुकालीन- मैथुने दुःखप्रै वमने विरेके घ्नशु- कर्मणि यूपभक्ष्यपचनश्रवसस्पर्शे हत- दस्थौ स्पर्शे ज्ञानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्र- परिधानम् । अमृतां मैथुने ऋतुपुरोष- त्यागवच्छुद्धिः । सर्वाङ्गस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । रात्रौ श्रवणार्थं श्रवणार्थे सुवर्णं प्र- क्षिप्य अग्निं सन्निधाय दिवाहृतजलेः ज्ञानम् । सर्वत्र प्राग्नप्राशनात् शिष्टोरभ्युक्ष्यम् । प्राक् चूडाकरणात् बालस्याश्रमनम् । प्रागुपनयनात् कुमारस्य ज्ञानम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अयोक्क्षितस्य चाख्यानदि- स्पर्शः । आदिना पतित- रजस्वलाश्रवणश्रवस्रभूकरमदा- भाख्यानो यद्वहम् ।	सद्यः खात्वा परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम् । ऊर्ध्वोक्क्षितस्य प्राजापत्यम् । कामाभ्यासे सान्तपनम् । अज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानम् । अर्द्धोक्क्षितस्य अर्धादग्निगीर्णयासस्य आ- माश्रनोक्क्षितस्य च प्राजापत्यपादः । आपदि ज्ञानात् विशेषो यथा । मूत्रत्यागाशौचिनः श्रवादिसर्ग्ये एकोपवासः । पुरीषत्यागाशौचिनः श्रवादिसर्ग्ये दिनद्वय सुपवासः । मैथुनाशौचिनः श्रवादिसर्ग्ये दिनत्रयसुप- वासः । पानाशुचिनां श्रवादिसर्ग्ये दिनचतुष्टयसुप- वासः । उपवासः । पञ्चगव्यपानम् । चाख्यानोदकसर्ग्ये हस्य ज्ञानम् । उक्क्षितस्य चाख्यानोदकसर्ग्ये त्रिरात्रोप- वासः ।	१ धेनुः । ४ धेनवः । ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०	३ कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तैलाभ्यक्तस्य चाख्या- नादिसर्ग्यः ।	पञ्चगव्यपानम् । चाख्यानोदकसर्ग्ये हस्य ज्ञानम् । उक्क्षितस्य चाख्यानोदकसर्ग्ये त्रिरात्रोप- वासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।

३६०
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूचीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ रजकादिस्पर्शः । आदिना चर्मरवेक्षधौवरनटानां य- ज्ञम् ।	अनुच्छिद्यस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः स्पर्शे आप्तमनम् । कामतः शिरोयतिरिक्ताङ्गस्पर्शे तदङ्ग- प्रक्षालनपूर्वकमाप्तमनम् । शिरोःस्पर्शे ज्ञानम् । उच्छिद्यस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिद्यचर्म- कारादिस्पर्शे एकरात्रं पयःपानम् । उच्छिद्यचर्मकारादिकसृक्स्पर्शे त्रिरात्रो- पवासान्ते हृतप्राशनम् । ज्ञानत ऊर्ध्वो- च्छिद्यविषयश्चेदम् । अज्ञानतस्तदङ्गम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य ब्राह्मणस्योच्छि- द्यसङ्कटस्पर्शः ।	एकोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । कामत इदम् । अकामेऽर्धोच्छिद्ये च नक्तम् । शुनः स्पर्शेऽप्येवम् ।	०	॥० पण्याः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्योच्छिद्यसर्वस्पर्शः ।	द्वयोरेवोच्छिद्ययोर्जातयोरन्योन्यस्पर्शे त- दन्नत्यागपूर्वकं ज्ञानम् । अथ उच्छिद्यस्य विप्रस्यानुच्छिद्यविप्र- स्पर्शे दोषाभाव एव । एतदकामतः । कामतो नक्तपूर्वं हृताशनम् । उच्छिद्यब्राह्मणस्योच्छिद्यसृक्स्पर्शे नक्तम् । तादृशवैश्यस्पर्शे उपवासः । सुज्जानयोः सर्वर्षयोः परस्परस्पर्शे तद- न्नत्यागपूर्वकं ज्ञानं प्राणायामश्च । अज्ञानात्तदन्नभोजने परदिने नक्तं पञ्च- गव्यपानम् । तदन्ते भोजने न दोषः । ज्ञानान् उपवासानन्तरं ब्रह्मर्क्षपानं हविष्यभोजनश्च । शूद्रस्यापि विशेषाश्रयणादुच्छिद्योच्छिद्य- संस्पर्शे एतदेव । नक्ताशक्तौ रजत- रक्तिकादयं देयम् ।	० ० ०	२ रजतरक्तिके । २ रजतरक्तिके । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ नीलोवस्त्रपरिधानम् ।	अहोरात्रोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने द्वैगुण्यम् । पाननाहिक्रयात्तदुत्तेरुपजीवनात् जीणि लच्छाणि । नीलोवस्त्रधारिणां ज्ञानदानतपोहोम- स्वाध्यायपितृतर्पणमहायज्ञानां तृया- त्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दोषः ।	० ० २ धनवः ।	॥० पण्याः । ६ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ पलाशुलशुनादिस्पर्शः । आदिना सुरामद्यशूद्रोच्छि- द्यानां यज्ञम् ।	ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्विजस्य कामतः स्पर्शे ऋचं कुशजलपानं सावित्रीष्टतजपश्च । शूद्रोच्छिद्यस्य स्पर्शे नक्तम् । सप्तपुरीषोत्सर्गस्य पलाशुलशुनादिस्पर्शे एकोपवासः । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य इन्द्रोपवासः । एतन्नयमकामतः । अनुच्छिद्यस्य स्पर्शे केवलं ज्ञानम् ।	० ० ० ०	१॥० कार्षापण- लभ्यकाश्चनम् । २ रजतरक्तिके । ॥० पण्याः । १ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तद्वृत्तौ चेष्टानम् ।	तद्वृत्तौ पूज्योदानम् ।	दक्षिणा ।
	अधोच्छिद्यस्य कामतः सुरेतरमद्यस्यैव अ- कामतः मूढोच्छिद्यस्य जमुकादीनाञ्च स्यैव अहोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । कामतः सुराया दर्शने ज्ञानं प्राप्तायामभयं वृत्तप्राप्तञ्च । अकामतः सुरायाः स्यैव ब्राह्मे चाप्येवम् । कामतस्तस्याः स्यैव ब्राह्मे च जातिभ्रंश- करपापस्य प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । असोम- पायिनां सुरापसम्बन्धिसुराप्राप्ति उदक- मज्जनं निरवमभयं वृत्तप्राप्तञ्च ।	०	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।
अधोच्छिद्यस्य नरादिपुरीष- स्यैव । आदिना चकाक- कङ्कट्यादिपञ्चयम् ।	अधोच्छिद्यस्य सचेतजानम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्योपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।
अथानुच्छिद्यस्य मलस्यैव । मला यथा । “वसामुकमच्छु- मप्लाभ्यविट्कर्णविस्त्रयाः । श्लेष्माशुद्रूषिका श्लेहो दाह- घ्नैते कृणां मलाः ॥”	पूर्वेषां वक्त्रां नाभेरधः करद्वये च स्यैव मृच्छलाभ्यां चालनम् । उत्तरेषां वक्त्रां नाभेरधः करद्वये च स्यैव केवलजलेन चालनम् । नाभेरुर्ध्वं विण्मूत्रप्रभृतिस्यैव ज्ञानम् । चक्षुषि शोष्ठे बाहुकरयोश्च स्यैव मृत्तोयगोमयेक्षुद्रकचालनं ज्ञानं उपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । भामवानरमार्जारखरोद्वृक्कराणाममेध- स्यैव सनेलं ज्ञानम् । एतदपि अनुच्छिद्यस्य नाभ्युर्ध्वलेपोपहतविष- यम् । अथ उच्छिद्यविषयञ्च । काकवलाहकाभ्यां विहितस्य श्रोत्रसुखा- प्रविष्टामेधलिप्तशरीरस्य च तदङ्गचालनं ज्ञानञ्च । अमेधानि यथा । “मातुषास्थि श्वं विष्टा रेतो मूत्रार्त्तव वसा । स्निग्धाशु- द्रूषिका श्लेष्मा मद्यश्चामेधसुच्यते ॥” एषां देहात् प्रच्युतानामेवामेधत्वम् । मद्यविण्मूत्रविषुषां सुखमखलस्यैव मृ- त्तिकागोमयैलेपनं ज्ञानं उपवासः । तदन्ते पञ्चगव्यपानञ्च । अत्र विशेषो यथा । परस्य मातुषस्यास्थिवसाविष्टा- र्त्तवमूत्ररेतोमज्जशोणितानां स्यैव लेप- मार्जनं ज्ञानं आचमनञ्च । आत्मसम्बन्धि- नामेतेषां स्यैव परिमार्जनमाचमनञ्च ।	०	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।
अथ मातुषास्थिस्यैव ।	सक्लेहमातुषास्थिस्यैव ज्ञानम् । कामतः स्यैव ज्ञानं गायत्र्याष्टशतजपः । वृत्तप्राप्तनं विराचमनञ्च । कामतोऽन्यन्ताभ्यासे विरात्राशौचान्ते क- च्छुपादः । निःक्लेहस्य स्यैव आचमनं गोस्यैव अर्क- दर्शनं वा । कामतोऽन्यन्ताभ्यासे अहो- रात्राशौचान्ते एतानि कार्याणि ।	०	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।
अथ रुदनमौक्त्यस्यैव ।	सचेतजानम् ।	०	०	०
अथ रजस्वजायाः सवर्णासवर्ण- रजस्वजास्यैव ।	रजस्वजाया नाश्वस्याः सवर्णरजस्वजास्यैव शकरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतत् कामतः ।	०	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।

प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशुक्ती धेनुदानम् ।	तदशुक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	अकामतस्तद्धर्मं अर्थान्नक्तव्रतम् । रजस्वलायाः ब्राह्मण्याः शेषवर्ग्यरजस्वलायाः अर्थात् क्षत्रियादिरजस्वलायाः सूर्ये बह्वरात्रोपवासः । एतच्च कामतः । अकामतस्तद्धर्मम् । रजस्वलायाः भूदायाः सर्ववर्ग्यरजस्वलासूर्ये एकरात्रोपवासः पञ्चमद्यपानम् । सर्ववर्ग्यो रजस्वलयोरेनोन्यसूर्ये एकोपवासः पञ्चमद्यपानम् । अत्यन्ताधमरजस्यादिरजस्वलासूर्ये द्वाद- साध्यं ब्रह्मकुर्वन्नृषीन् । एतच्च कामतः । अकामतस्तद्धर्मम् । एतत् सर्वं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमे २४ति कार्यम् ।	.	१० पक्षाः । १ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	प्रथमेऽह्नि सूर्ये त्रिरात्रोपवासः । द्वितीयेऽह्नि द्वाद्विपोपवासः । तृतीयेऽह्नि अहोरात्रोपवासः । चतुर्थेऽह्नि विमुद्दिखानान्तरं पूर्वं सूर्ये नक्तम् । एतच्चाकामतः । कामतः सूर्ये सर्वत्र त्रिरात्रोपवासः । तदन्ते अजाघाता कारयितव्या च ।	.	११० कार्षापणः । १ कार्षापणः । १० पक्षाः । १ रौप्यमाषकम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलाया उच्छिष्टभूदा- नभूकरादिसूर्यः । आदिना अन्यजनवायसयोर्यज्ञम् ।	प्रथमद्वितीयदिनयोरोच्छिष्टभूदासूर्ये द्वा- होपवासः । तृतीयदिने सूर्ये एकोपवासः । चतुर्थदिने सूर्ये नक्तम् । कुक्कुटादिसूर्ये सर्वत्र नक्तमेव । एतच्च प्रायश्चित्तं विमुद्दिखानानन्तरं कर्त्त- व्यम् । एकदृशादी रजस्वलायाश्चाङ्गालसूर्ये अ- होरात्रोपवासः । पञ्चमद्यपानम् । रजस्वलाया उच्छिष्टचाङ्गालादिसूर्ये द्वि- जल्लीयां प्राजापत्यम् । भूदाया धेनुदानम् । एषु प्रायश्चित्तेषु रजस्वलात्वमेव निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेषः । अजाप- वादः । “तीर्थे विवाहे यात्रायां संक्रामे देशविप्रवे । नगरग्रामदाहे च स्मृत्या- स्पृष्टे न दूष्यति ॥”	.	१ कार्षापणः । १० पक्षाः । २ रजतमाषकौ । २ रजतमाषकौ । १० पक्षाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	संवत्सरेकाद्याङ्गालसङ्करे मासैकं गोमूत्र- यावकाहारः । एतत् प्रायश्चित्तं यौगा- दिवर्जितसंसर्गविषयम् । नालदृष्टीभूदायामर्हम् । आघोषशहालाः । सम्यग् स्यविराः । चीर्ये प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशी तुल्य- मेव ।	१ धेनुः । १२ धेनवः । ६ धेनवः ।	१ कार्षापणाः । ३६ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १०० गावः । अशुक्ती १०० कार्षापणाः । अभावे सर्व- स्वम् । ५० गावः । अशुक्ती ५० कार्षापणाः । अभावे सर्व- स्वम् ।

प्रायश्चित्त

अथ रहस्यपापानि ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
	मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्यकृते- ऽपि मरणमेव कर्तव्यम् । यत्र तु व्रता- दिकं तत्र चातिशक्तिगुणवत्तुष्ट्याद्ये- नया प्रकाशकृतपापोक्तप्रायश्चित्तस्य विं- शतिभागचिंशद्भागवद्विभागः कल्प्यः । अथवा महापातकेष्वकामतो मनुक्तमा- न्त्रिकं व्रतं करणीयम् । कामतो हेतुगुणम् । अन्येषु पापेषु गुह्यलाघवापेक्षया प्राणा- यामशतमेव एकदशहज्जह्मकमेव मासं वत्सासं संवत्सरं वाभ्यसनीयम् । व्रतकरणाशक्तेनापि अपहोमध्यानतीर्थ- सेवादानवेदाभ्यासादयः कार्याः । इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ॥	१५ धेनुवः । २० धेनुवः ।	४५ कार्वापण्याः । ६० कार्वापण्याः ।	६ गावः । अशक्ती ८५॥ कार्वापण्याः । १७ गावः । अशक्ती १६॥१३॥ कार्वापण्याः ।

इति मूलपाणिनिकृतप्रायश्चित्तविवेकीकृतनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ३ ॥

प्रायिकं, त्रि, (प्रायेण प्राये वा भवमिति । प्राय +
तक् ।) वाच्ये भवम् । यथा । “क्षैण्यज्ञाने तु
प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणादि-
कम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
प्रायुह्येवी, [न] पुं, (प्रायुधि प्रकृत्युद्धादिस्थाने
हेवते शब्दायते इति । हेष् + णिनिः ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रायोष्यं, त्रि, (प्र + आ + युज् + णिच् + यत् ।)
प्रयोजनार्हम् । यथा । प्रायोष्यं न विभज्यते ।
यद्यस्य प्रयोजनार्हं पुस्तकादि तन्मूर्खः सह
न विभजनीयमिति दायभागः ॥
प्रायोपविष्टः, त्रि, (प्रायेण मरणार्थमनशनेन उप-
विष्टः ।) प्रायोपवेशविशिष्टः । यथा,—
“प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥”
इति श्रीभागवतम् ।
“प्रायेण नृत्यपथ्यन्तानशनेनोपविष्टम् ।” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
प्रायोपवेशः, पुं, (प्रायेण नृत्यनिमित्तकानशनेन
उपवेशः स्थितिः ।) सव्यासपूर्वकानशनस्थितिः ।
यथा,—
“प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रश्चापात् परीक्षितः ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धः ॥
प्रारब्धं, स्त्री, (प्रकृतमारब्धं स्वकार्यजननायेति ।)
प्रालम्बम् । शरीरारम्भकादृष्टविशेषः । यथा,—
“प्रारब्धकर्मणा भोगादेव क्षयः ॥” इति स्मृतिः ।
“प्रारब्धमन्नभमानमृत्युः ।”
इति श्रीभागवतम् ॥
“प्रारब्धकर्मविशेषाद्वाचना तु न नश्यति ॥”
इति भगवद्गीतायां मधुकृद्वनसरस्वती च ॥
(प्र + आ + रभ् + कर्मणि क्तः ।) कृतारम्भे,
त्रि । यथा, रघौ । १४ । ७ ।

“अथाभिषेकं रघुवंशकृतोः
प्रारब्धमानन्दजलेर्जनयोः ।
निर्वर्णयामासुरमात्यदृष्ट्वा-
कीर्थाद्वैतेः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥”
प्रारब्धः, स्त्री, (प्र + आ + रभ् + क्तिन् ।) मज्ज-
नन्धनरज्जुः । इति हारावली ॥
प्रारम्भः, पुं, (प्र + आ + रभ् + भावे घञ् ।
सुम् च ।) प्रकर्षेण आरम्भः । यथा, स्मृतिः ।
“प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुष्करीकं स्मरेद्वरिम् ॥”
(प्रारम्भन् इति । प्र + आ + रभ् + कर्मणि
घञ् ।) सुम्च । कर्म । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
५१ । १७ ।
“शुभाशुभश्च कुशलेः कुमारोऽन्यो ब्रवीति वै ।
तत्रापि दुष्टे यात्तेपः प्रारम्भत्याग एव च ॥”
प्रकृत आरम्भो योगो यस्येति विग्रहे । योगी ।
यथा, रघुः । १० । ६ ।
“प्रबुद्धपुष्करीकाचं बालातपनिर्भासुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भस्तुखदशनम् ॥”
प्रार्थनं, स्त्री, (प्र + अर्थ + क्त्वाट् ।) प्रकर्षेण
याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि-
शक्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १४६ । ३७ ।
“युगल्यलता घर्माः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते ।
यतन् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्तते ॥”
प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + णिच् + युच् ।) प्रक-
र्षेण याचनम् । (यथा, महाभारते । ३ । १२० । ८१ ।
“सन्नो दिग्जलमाकाशं गौरव प्रार्थना
विधम् ।
आहुत्य आसन्नः कालः कथं वा यच्च ।
मन्वते ॥”)

प्रार्थनीयं, स्त्री, (प्रार्थते इति । प्र + अर्थ +
णिच् + अनौयर् ।) द्वापरयुगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रार्थनाविषये, त्रि ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ११६ ।
“ततस्तयोः स्वभूयं बुद्धा एकस्य वरः प्रार्थ-
नीयः ॥”)
प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मेति । प्र + अर्थ + क्तः ।)
याचनः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ ।
“प्रार्थिता पतिना कुम्भी ददौ मन्त्रं दयान्विता ।
एकपुत्रप्रवन्धेन मात्री पतिमते स्थिता ॥”)
शत्रुसंकटः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ इतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रालम्बं, स्त्री, (प्रालम्बते इति । लवि अवसंसने +
अच् ।) कष्टान् कञ्जुलम्बमानमाख्यम् । इत्य-
मरः । ५ । १३६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । १४ ।
“विसृज्य संसादपरो विजातीयो
रत्नानुविहङ्गाङ्गदकोटिलयम् ।
प्रालम्बतुल्य यथावकाशं
निनाय साक्षीकृतचावकः ॥”
प्रकर्षेण लम्बमाने, त्रि ॥)
प्रालम्बिका, स्त्री, (प्रालम्बते इति । अच् ।) संज्ञायां
कम् । टापि अत इत्यम् ।) स्वर्णरचितलज्ज-
निका । सुवर्णहारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥
प्रार्थनं, स्त्री, (प्रकर्षेण लीयन्ते स्त्रीना भवन्ति
पदार्था अनेति प्रत्यये हिमात्यस्तत आग-
तम् । प्रत्यय + अच् । “केकयमिच्छुप्रलयायां
यादेरियः ॥” ७ । ३ । २ । इति यथ्येयादेशः ।)
हिमम् । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । ५ । १३ ।
“नरनारायणौ चैव चैरनुत्तम उत्तमम् ।
प्रायेयाजं समागत्य तीर्थे वहरिकाशमे ॥”)

प्राहतिः

प्रासेर्वायः, पुं, (प्रासेर्वायि विमानि तद्वत् शीता वा अर्धमो यज् ।) चक्रः । इति जडाधरः । (यथा, माघे । ६ । ८० ।

“इत्थं नारीर्षट्वितुमनङ्गामिभिः काममाचन प्रासेर्वायोः सपदि वचयः शास्त्रमानान्त- रायाः ॥”)

प्रावटः, पुं, (प्र + अव + षट् + क्तृ । शक्या- दिनात् साधुः ।) यवः । इति जटाधरः ।

प्रावरः, पुं, (प्रावरोक्षणेनेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तृ ।) प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ।

प्रावरणं, स्त्री, (प्रावरोक्षणेन गात्रमिति । प्र + आ + वृ + करणे क्तृ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः । प्रच्छादनम् २ संधानम् ६ उत्त- रीयकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, राज- तरङ्गिण्याम् । ४ । ६७४ ।

“बन्धकीपादुम्राङ्गचापप्रावरणादि सः ।

गौरवाङ्गान् दुराचारैः सचिवान् पम्प्रापयत् ॥”)

प्रहटावरणम् ।

प्रावारः, पुं, (प्राव्रियते गात्रमनेनेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तृ ।) उत्तरावस्त्रम् । उत्तरीय- वस्त्रम् । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । २ । ४८ ।

“आच्छादयसि प्रावारान्नासि पिशितौदनम् । आनानेयावद्वन्ध्याः केनासि हरिषः क्षयः ॥”)

प्रावारकौटः, पुं, (प्रावारस्य कौटः ।) कौट- विशेषः । तत्पर्यायः । कुणः २ । इति जटा- धरः ।

प्रावट्, [वृ] स्त्री, (प्रकर्षेण वा सन्धक्प्रकारेण च वर्ततेति । प्र + आ + वृ + क्तिप् । प्रावर्ध- त्वेति आधारे क्तिप् वा । यद्वा, वर्धनमिति वृट् प्रकटा वृद्धिः । “नहि वृत्तिवर्धतेति ।” ६ । ३ । २६ । इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।) वर्षाकालः । आवर्णभाद्रमासौ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ । (यथा, रघौ । ६ । ५१ ।

“अध्यास्य चाभ्यः पृथतोक्षितानि
श्लेषेयगन्धीनि शिलातलानि ।
कलापिनी प्रावृषि पश्य दृष्टं
कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥”)

प्रावृष्यः, पुं, (प्रावृषः अत्ययो नाशो यज् ।) शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रावृत्, जि, (प्राव्रियते स्तेति । प्र + आ + वृ + क्तः ।) प्रकटावरणम् । ओदितवस्त्रम् । इति भरतः । तत्पर्यायः । निवीतम् २ । इत्यमरः । निवृतम् ३ । इति तट्टीकार्या स्वामी ।

प्रावृतिः, स्त्री, (प्रावृषोति प्रकर्षेण व्याच्छादयति वृष्टिपथमनेनेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तिन् ।) प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली । (मलः । यथा, सर्वदर्शनचन्द्रके प्रैवदर्शने ।

“प्रावृतीश्री वलं कल्ले मायाकार्येषुतुर्विधम् । प्रावृत्ताजं समासेन धर्मेनानेव कीर्तिता ॥”

“अस्यायः । प्रावृषोति प्रकर्षेण व्याच्छादयत्यात्मनो वृक्षप्रिये इति प्रावृतिः आभाविष्यदुचिमेक इति ॥”)

प्रासङ्गः

प्रावृषा, स्त्री, (प्रावृष् + वृकन्तात् टाप् वा ।) वनामसः । वर्षाकालः । इति विशाखशिवः ।

प्रावृषायत्री, स्त्री, (प्रावृषायी अवनतदुर्भवो यस्याः । गौरादिनात् ङीष् ।) कपिकच्छुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६ । आनङ्गुष्टी इति भाषा ।

प्रावृषिकः, पुं, (प्रावृषि वर्षाकाले कायति शब्दायते इति । कै + क्तः । अङ्गुक्षमासः ।) मयूरः । इति धरणिः । (प्रावृषि भवः । प्रावृष् + क्तृ ।) प्रावृट्कालभवे, जि ।

प्रावृषेयः, पुं, (प्रावृषि भवः प्रावृट् देवतास्य वेति । प्रावृष् + “कावेभ्यो भववत् ।” ४ । २ । ३४ । इति “प्रवृष ययः ।” ४ । ३ । २७ । इति ययः ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । कुटजवृक्षः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रावृषेयः, जि, (प्रावृषि भव इति । प्रावृष् + ययः ।) प्रावृट्कालभवे । इति मेदिनी । (यथा, रघौ । १ । ३६ ।

“क्षिप्रगम्भीरनिर्वोचमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेयं पयोवाहं विदुर्दुरावताविव ॥”)

प्रावृषेयः, स्त्री, (प्रावृषेय + टाप् ।) कपि- कच्छुः । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रावृष्यं, स्त्री, (प्रावृषि भवमिति । यत् ।) वैदूर्यम् । इति राजनिर्घण्टः । प्रावृषि भवे, जि ।

प्रावृष्यः, पुं, (प्रावृषि भव इति । प्रावृष् + यत् ।) कुटजः । धाराकदम्बः । विकटकः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रावृत्तं, स्त्री, (प्रकर्षेण व्यवृत्तं यज् ।) पितृ- यज्ञः । इति जटाधरः । (प्र + अवृ + क्तमेणि क्तः ।) भविते, जि ।

प्रावृत्तः, पुं, (प्रश्रय तदुत्तरप्रदानाय साधु- रिति । प्र + वृ + क्तृ ।) सन्धः । इति विशाख- शेषः । प्रश्नकर्त्तरि, जि ।

प्रासः, पुं, (प्रास्यते चिप्यते इति । प्र + असृ + “लृञ्च ।” ३ । ३ । २२ । इति चप् ।) कुम्भा- स्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । २३ । कौच इति भाषा । (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २३ ।

“गदाभिरसिभिः प्रासेर्वाजैश्चानतपम्भेभिः ॥”
अस्य आलतिलचूणादिकं यदुक्तं मुकनीतौ तदयथा,—

“प्रासाक्षस्तु चतुर्हस्तं दण्डवत् सुरागनम् ॥”
यथाच ।

“प्रासस्तु सप्रहृष्टः स्यादौघलेन तु वेणुवः ।
कौहृष्टीर्षस्तीक्ष्णपादः कौशेयस्तवकाशितः ।
आकवन्धं विकवन्धं घनं विधनं तथा ।
चतस्र एता मत्तव उक्ताः प्रासं समाश्रिताः ॥”)

प्रासकः, पुं, (प्रास + संज्ञायां सार्धे वा क्तृ ।) प्रासाक्षम् । प्रासकः । इति हेमचन्द्रः ।

प्रासङ्गः, पुं, (प्रवच्यते इति । प्र + वृज् + क्तृ ।) उपसर्गस्तेति दीर्घः । युगम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ । वीर्याणि इति भाषा । “अनसः शकटस्य समन्धि अवसि सन्धं वा यत् युगं

प्रासादः

ततोऽन्यत् यत् वक्ष्यामीं समनकाये स्तम्भे आव- ष्यति तत् युगं प्रासङ्गः ।” इति भरतः । (यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १६ ।

“विशालायां समनकायं धीशुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गश्च शकटं सधाम्यं वक्ष्यस्वयुतम् ॥”)

प्रासङ्गः, पुं, (प्रासङ्गं वदतीति । प्रासङ्ग + “तद- वृत्ति रघयुगप्रासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।) युगवोदृढः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ।

प्रासादः, पुं, (प्रसीदन्त्यस्मिन्निति । प्र + सदृ + “लृञ्च ।” ३ । ३ । २२ । इत्याधारे चप् । “उपसर्गस्य चण्डमशुखे बहुलम् ।” ६ । १ । २२ । इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) देवभूषणी यज् । इत्यमरः । २ । २ । ६ । (यथा, देवीभाग- वते । २ । ६ । ४२ ।

“दण्डा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरच- कान् ।

कारयित्वाच प्रासादं सप्रभूमिकतुल्यतमम् ॥”)

तल्लक्षणादि यथा,—

इत उवाच ।
“प्रासादानीं लक्ष्यन्तु वर्ये शौनक ! तच्छृणु ।
चतुर्विष्टपदं जला दिग्विद्विचूपकचितम् ।
चतुष्कोणं चतुर्भिश्च द्वाराभिः कर्णसंख्याया ।
चत्वारिंशदभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् ।
ऊर्ध्वदेवसमा जङ्गा जङ्गार्द्धद्विगुणं भवेत् ।
गर्भविस्तारविस्तीर्णां युकाद्या च विधीयते ।
तन्निर्माणे कर्त्तव्या पञ्चभागेन वा पुनः ।
निर्गमस्तु युकाद्याया उच्छ्रयः शिखरार्द्धगः ।
चतुर्धा शिखरं जला त्रिभागे वेदिवन्धनम् ।
चतुर्थे पुनरस्यैव कक्षमामलसारकम् ॥ * ॥
अथवापि समं वास्तुं जला षोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ गर्भस्तु कारयेत् ।
भागद्वयशको भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ।
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायाच्च मानतः ।
शिखरार्द्धस्य चर्ध्वेन विधीयात् प्रदक्षिणाः ।
चतुर्दिक्षु तथा श्रेयो निर्गमस्तु तथा पुधैः ।
पञ्चभागेन संभ्रम्य गर्भमार्गं विचक्षणः ।
भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः ।
गर्भेष्टचसमो भागादयतो मुखमक्षयः ।
एतत् सामान्यतुष्टिर्दं प्रासादस्य हि लक्षणम् ।
लिङ्गमानमयो वस्ये पीठो लिङ्गचमो भवेत् ।
द्विगुणेन भवेद्गर्भः समन्ताच्छौनक ! भुवम् ।
तद्विधा च भवेद्विनिर्णयः तद्विस्तारार्द्धगा ।
द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्गायाश्चैव शौनक ।
पीठं गर्भावरं कर्म तन्नामेन युकाद्यकाम् ।
निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं लक्षणदेव तु ।
लिङ्गमानः स्तुतो श्रेष्ठ द्वारमानमयोच्यते ॥ * ॥
करायं वेदवत् जला द्वारं भागादकं भवेत् ।
विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं वेष्टव्या भवेत् ।
द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुधिरकं भवेत् ।
पादिकं शेषिकं भित्तिद्वारार्धेन परिपृष्टात् ।
तद्विस्तारसमा जङ्गा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।

प्रासादः

सुकाशा पूर्ववन्नेया निर्गमोच्छ्वायकं भवेत् ॥
 मण्डपे मानमेतत् स्वरूपपारं वदे ॥ * ॥
 जेवेदं कारयेत् चेत् यच्च तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं लतेन मानेन वाह्यभागविनिर्गतम् ॥
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भेण दिगुणं कुर्यात् नेत्या मानं भवेद्विह ॥
 स एव भित्तिरुत्सेधो दिगुणः शिखरो मतः ॥ * ॥
 प्रासादानाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः ॥
 वैराजः पुष्पकाख्यश्च कैलासो मालकाख्यः ॥
 त्रिपिष्टपञ्च पञ्चेते प्रासादाः सर्वधीनयः ॥
 प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः ॥
 तृतो हतायतश्चाष्टोऽष्टमश्चैव च पञ्चमः ॥
 एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः ॥
 सर्वप्रकृतिभूतेभ्यश्चत्वारिंशश्च एव च ॥
 मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 नन्दिवर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवेलमी ॥
 चतुरस्रात् समुद्भूता वैराजादिति गन्धताम् ॥ * ॥
 वज्रभी यहराजश्च शालाग्रहश्च मन्दिरम् ॥
 विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा ॥
 उत्तमं शिविका वैष्णवैते पुष्पकोट्टवाः ॥ * ॥
 वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 गुवाहस्तस्तथाश्च तृताः कैलाससम्भवाः ॥ * ॥
 गजोऽथ वृषभो हंसो गरुडः सिंहनामकः ॥
 भूमिखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः ॥
 हतायतः समुद्भूतो नवैते मालकाख्यातः ॥ * ॥
 वज्रं चक्रं तथाश्च सृष्टिकं वभुसंज्ञितम् ॥
 वक्रः स्वस्तिकश्चैव गदा श्रीतल एव च ॥
 विजयो नामतः चैतस्त्रिपिष्टपञ्चमुद्भवाः ॥ * ॥
 त्रिकोणपञ्चमर्हन् चतुष्कोणं द्विष्टकम् ॥
 यच्च तच्च विधानं संस्थानं मण्डपस्य तु ॥
 राण्यश्च विषयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
 पुष्पलामः श्रियः पुष्टिकोणादिकमाद्भवेत् ॥ * ॥
 कुर्यात् अजादिवंश्या वा दारि गर्भयष्टनया ॥
 मण्डपः समसंख्याभिर्गणितः सूत्रतस्तथा ॥
 मण्डपस्य चतुर्थीशार्द्धः कार्यो विज्ञानता ॥
 सार्द्धांगवाचकोपतो निर्गवालोऽथवा भवेत् ॥
 सार्द्धाभित्तिप्रमाणिन भित्तिमानेन वा पुनः ॥
 भित्तिर्हेतुयतो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः कश्चन ॥
 प्रासादे मङ्गुरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ॥
 परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ॥
 आधारस्तु चतुर्द्वारचतुर्मण्डपप्रोभितः ॥
 शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उत्तमः ॥
 मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रैश्चिभिरलङ्कताः ॥
 घटनाकारमावाणा भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ॥
 कियन्तो येषु साधारा विराधाराश्च केचन ॥
 प्रतिच्छन्दकमेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते ॥
 अन्योन्मल्लुराक्षीणा घटना नाम भेदनः ॥
 देवतानां विशेषाय प्रासादा बहवः स्तुताः ॥
 प्रासादे नियमो वास्ति देवतानां स्वप्नयाम् ॥
 तावदेव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् ॥

प्रासादः

चतुरस्रायतास्तच्च चतुष्कोणसमन्विताः ॥
 चन्द्रशालाश्रिताः कार्या भेरीशिखरसंयुताः ॥
 पूरतो वाहनागाश्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः ॥
 नाञ्चशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाभया ॥
 प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु विदिक्षुपि ॥
 द्वारपालाञ्च कर्त्तव्या सुखा गत्या पृथक् पृथक् ॥
 किञ्चिद्द्वारतः कार्या मठास्तोपजीविनाम् ॥
 प्राहता जगती कार्या वलपुष्पजलान्विता ॥
 प्रासादेषु सुराण्य स्थाप्य पूजाभिः पूजयेत्तरः ॥
 वासुदेवं सर्वदेवान् सर्वभाक् तद्गृहादितम् ॥
 इति गारुडे प्रासादकीर्तनं नाम ४७ अध्यायः ॥
 (यथाच ।
 “एतन् सामान्यसहितं प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
 अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमाननः ॥
 लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्त्तव्या पीठिका बुधैः ॥
 पीठिकाहर्त्तेन भागः स्यात्तन्मानेन तु भित्तयः ॥
 वास्तुमिति प्रमाणेन उन्नेधस्तु भवेत्ततः ॥
 भित्तुच्छायातद्दिगुणः शिखरस्य सप्तच्छयः ॥
 शिखरस्य चतुर्भागा कर्त्तव्या स्यात् प्रदक्षिणा ॥
 प्रदक्षिणायास्तु समन्वयतो मण्डपो भवेत् ॥
 तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यस्त्वयतो मुखमण्डपः ॥
 प्रासादाभिर्गती कार्यो कपोतो गर्भमानतः ॥
 ऊर्ध्वभित्तुच्छायास्तस्य मङ्गुरी तु प्रकल्पयेत् ॥
 मङ्गुर्याश्चार्द्धभागेन मुकनासं प्रकल्पयेत् ॥
 ऊर्ध्वं तथाहर्द्धभागेन वेदिवन्तो भवेद्विह ॥
 वेदाश्चोपरि यच्छेधं कण्ठमामलसारकम् ॥
 एवं विभज्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः ॥
 अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
 गर्भमानेन प्रासादप्रमाणं श्रद्धयुतं द्विजाः ॥
 विभज्य नवधा गर्भे मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
 पादाष्टकश्च रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत् ॥
 मानेनानेन विस्तारो भित्तीनाम् विधीयते ॥
 पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनास्तुच्छयो भवेत् ॥
 न एव शिखरस्यापि दिगुणः स्यात् सप्तच्छयः ॥
 चतुर्धा शिखरं भज्य ऊर्ध्वभागद्वयस्य वा ॥
 मुकनासं प्रकुर्वीत तृतीये वेदिका मता ॥
 कण्ठमामलसारस्तु चतुर्थे परिकल्पयेत् ॥
 कपोलयोस्तु संहारो दिगुणोऽस्य विधीयते ॥
 शोभनेषु प्रवल्लीभिरलङ्कैश्च विभूषितः ॥
 प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः ॥
 सामान्यमपरं तदन प्रासादं श्रद्धयुतं द्विजाः ॥
 जेवेदं कारयेत् चेत् यच्च तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं लता तु मानेन वाह्यभागविनिर्गतम् ॥
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भेण दिगुणं कुर्यात्नेमिमानं भवेद्विह ॥
 स एव भित्तिरुत्सेधो दिगुणः शिखरो मतः ॥
 प्राचीवपञ्चभागेन निष्वासस्तस्य चोच्यते ॥
 कारयेच्छिखरं तद्वत् प्राकारस्य विधानतः ॥
 प्राचीवं तस्य मानेन निष्काशेन विधीयतः ॥
 कुर्याद्वयश्च भागेन प्राचीवं कर्त्तव्यतः ॥
 कारयेत् कर्त्तव्यं तत्र गर्भाणे द्वारमूलतः ॥
 एवमु चिद्विधं कुर्यात् न्येष्टमध्यकनीयसम् ॥

प्रासादः

लिङ्गमानात् भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ॥
 एते सामान्यतः प्रोक्ता नामतः श्रद्धयुताधुना ॥
 मेरुमन्दरकैलाशकुम्भशिङ्गनास्तथा ॥
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वद्वत्तुरस्तपैव च ॥
 अष्टास्रः षोडशाक्षश्च वर्त्तनः सर्वभद्रकः ॥
 वलभी नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
 सिंहो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ चतुर्भुजः ॥
 प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागं श्रद्धयुतं द्विजाः ॥
 शतशृङ्गश्चतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोऽष्टितः ॥
 नागाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मन्दरो द्वारश्च प्रोक्तः कैलासो नवभूमिकः ॥
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वद्वद्वत्तुरस्तपैव च ॥
 स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ॥
 विशाखकसमायुक्तो नन्दनः चतुर्द्वारतः ॥
 षोडशाक्षकसंयुक्तो नागास्तपसमन्वितः ॥
 अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
 चन्द्रशालासमापेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ॥
 वलभी छन्दकस्तद्वद्वत्कनासमन्वितः ॥
 वृषस्योच्छ्वायतस्तुलो मण्डलश्च चिह्नितः ॥
 सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
 कुम्भः कुम्भाजतिस्तद्वद्वत्कनानवकोच्छयः ॥
 अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाक्षकविभूषितः ॥
 षोडशाक्षः समन्तात् विज्ञेयः स चतुर्भुजः ॥
 पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्वयो भूमिकाद्वयम् ॥
 तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्वयो भूमिकाद्वयम् ॥
 षोडशाक्षः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
 नन्दराजस्तु विख्यातः चन्द्रशालाविभूषितः ॥
 प्राग्योदेन विशालेन भूमिका स चतुर्भुजः ॥
 अनेकचन्द्रशालस्तु गजप्रासाद उच्यते ॥
 पर्यन्तयहराजो वै गरुडो नामनामतः ॥
 सप्तभूम्युच्छ्वयस्तद्वद्वत्तुरस्तपैव च ॥
 भूमिकास्तु षडशीतिनास्ततः सर्वतो भवेत् ॥
 तथान्यो गरुडस्तद्वद्वत्तुरस्तपैव च ॥
 पद्मकः षोडशाक्षस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥
 पद्मस्तुत्यप्रमाणेन श्रीतुष्टक इति स्तुतः ॥
 पञ्चाक्षकस्तुभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयः ॥
 वृषो भवति नाम्ना यः प्रासादः सार्वभौमिकः ॥
 सप्तकाः पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदितः ॥
 सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्येऽन्यत्प्रमाणतः ॥
 चन्द्रशालेः समोपताः सर्वे प्राचीवसंयुताः ॥
 रेष्टिका दारवाश्चैव शैलजाश्च सतीरजाः ॥
 मेरुश्च शतद्वारः स्यान्मन्दरः पञ्चशीनकः ॥
 चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुर्द्वारश्चिह्नमानकः ॥
 नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्वत्तुरस्तपैव च ॥
 विश्वद्विर्नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
 एते षोडशद्वाराः स्युश्चत्वारो देववलभाः ॥
 कैलासो नन्दराजस्तु विमानश्चन्द्रको गजः ॥
 एते द्वारद्वाराः स्फुरन्तीनां सिंहनादकः ॥
 गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयः सिंहो दश उदाहृतः ॥
 एवमेव प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभजस्तथाः ॥
 यहराजवनामानां माहृद्वारः प्रशस्तः ॥
 तथा मेरुद्वारः सप्त न्येष्टजिह्वाः शुभापवाः ॥

प्राज्ञेय

श्रीहृत्कादयश्चादौ मध्यमाच्च उदाहृताः ।

तथा चिन्हादयः पञ्च कनिष्ठाः शुभदा मताः ॥

इति विनयकर्मप्रकाशे ५ अध्यायः ॥

प्रासादकुण्डः, पुं, (प्रासादस्य देवभूतुर्जा यज्ञस्य कुण्ड इव । सर्वदा प्रासादविचारित्वादेव तथालम् ।) प्रासादः । इति चिकित्साशेषः ॥

प्राविकः, पुं, (प्रावः प्रहरणमस्येति । प्राव + "प्रहरणम्" ॥ ४॥४५॥ इति ठक् ।) प्रासाद-धारी । प्रावप्रहारी । तत्पर्यायः । कौत्तिकः २ । इत्यमरः । ५ । ८ । ७० ॥

प्रास्थिकः, चि, (प्रस्थ + "सम्भवव्यवहारति पचति ।" ५ । १ । ५२ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितधान्यादेः समावेशकः अवधारकः पाचकश्च ।) प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाक्षः । प्रस्थं खस्मिन् समावेश्यतीत्यर्थः । प्रास्थिको ब्राह्मणो । प्रस्थमव-हरति पचति वेद्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रस्थं परिमाणमस्येति । "तदस्य परिमाणम्" ५ । १ । ५७ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १० अध्याये ।

"ययकोलकुलस्याश्च प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे निःकाशेति ॥" प्रस्थेन क्रौत्तमिति । "तेन क्रौत्तम्" ५ । १ । ३७ । इति ठक् । प्रस्थक्रौत्तः ॥

प्रस्थस्य वापः । "तस्य वापः" ५ । १ । ४५ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितव्रीह्यादिवपनयोग्ये ज्ञेये । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"श्रीबाह्मिकवार्थादेवांपादौ द्रौणिकस्तथा ।

स्यादाह्निककलारीकौ उत्तमगादयस्त्रिषु ।

आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिको

४पि च ॥")

प्राज्ञः, पुं, वृक्षोपदेशः । इति शब्दमाला ॥ निर्जि-समैवेत् प्रपूर्वतिवन्तब्रूयातो रूपमप्येवम् ॥

(यथा, भट्टिः ।

"प्राज्ञः क्व रामं भरतोऽपि तस्यक् ॥")

प्राज्ञः, पुं, (प्रथमश्च मरुदश्चेति । "राजाहःसखि-भ्यदृष्ट" ५ । ४ । ६१ । इति टक् । "अङ्गो ह्य-यतेभ्यः" ५ । ४ । ८८ । इति अङ्गादेशः ।

"अङ्गोऽदन्तात्" ८ । १ । ७ । इति णत्वम् ।) पूर्वाज्ञः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ (यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।

"अङ्गानि यथोक्तानि प्राज्ञसायाह्वराचिषु" तदभिमानिनी देवता च । यथा, भागवते । ७ । १५ । ४४ ।

"अपिः सूर्यो दिवा प्राज्ञः शुक्रो राकोत्तरं

स्वराट् ॥" ७॥

प्रलटमहर्षेवेति विग्रहे । "तिष्ठन्प्रभृतीनि च ।" २ । १ । १७ । इत्यवयीभावः । प्रलटदिन-युते, च ।)

प्राज्ञे, क, पूर्वाज्ञे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्राज्ञेतनः, चि, (प्राज्ञे भवः । "सावंचिरप्राज्ञे

प्रगेऽव्येभ्यदुत्तुकी तुट् च" ४ । १ । २३ । इति

टुट् तुट् च ।) पूर्वाज्ञत्ववन्ती । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

३६७

प्रियकः

प्राज्ञेतनः, च, (ह्योरनिग्रहेन प्राज्ञे । प्राज्ञे +

"किमेवाचाराद्ये चतरा चतमाम्" ४ । ५ ।

इति तुम्बवोधकत्वात् चतराम् ।) अतिशय-पूर्वाज्ञे । इति तुम्बवोधकाकरणम् ॥

प्रियः, पुं, (प्रीयातीति । प्री + "इगुपधक्षाप्री-किरः कः" १ । १ । १३५ । इति कः ।) भर्ता ।

इत्यमरः । १ । १ । ३५ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३४७ ।

"प्रणमति पश्यति चुक्षति संक्षिपति पुलक-सुकुलितैरङ्गैः ।

प्रियसङ्गाय स्फुरिता विद्योगिणी वामनाहु-लताम् ॥"

जामाता । यथा, मनुः । ३ । ११६ ।

"राजर्षिकृत्तातकगुरुन् प्रियचमुरमातुलान् ।

अहं यन्मधुपर्कण परित्वत्सरात् पुनः ॥"

कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते स्कन्दनामा-शु-कीर्त्तने । ३ । २३१ । ५ ।

"अमोघस्वनधो रौद्रः प्रियचक्षाननस्तथा ॥"

जगविशेषः । इति जटाधरः । जीवकौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अह्निनामौषधम् । हृष्टो,

त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।

"सद्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नावृत्तं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥")

प्रियोऽप्रियश्च कार्यवशाद्भवति । यथा,—

"न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये ।

काले कार्यवशात् सर्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः ॥"

इति श्रीलण्णजम्बखण्डे ५ अध्यायः ॥

प्रियंवदः, पुं, (प्रियं वदतीति । वद् + "प्रियवशे

वदः खच्" ३ । २ । ३८ । इति खच् । तुम् ।)

खेतरः । गन्धर्वभेदः । (यथा, रघुः । ५ । ५३ ।

"अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदृष्टनस्य ॥")

प्रियभाषिणि, चि । इति शब्दरत्नावली ॥ तन् कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम् ।

"गोवहस्रप्रदातारो भूमिदातार एव च ।

ये सुवर्णप्रदातारस्तथा सर्वे प्रियंवदाः ॥"

(दादशाचरहस्यौ, स्त्री । तल्लक्ष्यं यथा, हत्तराकरे ।

"सुवि भवेन्नभजरेः प्रियंवदा ॥")

प्रियकः, पुं, (प्रिय + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

पीतशालकः । (यथा, रामायणे । २ । ७१ । १२-१३ ।

"तत्र रथ्ये वने वासं कृत्वासी प्राङ्मुखो ययौ ।

उद्यानसुखिजानायाः प्रियका यच्च पादपाः ॥

शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य श्रीचानास्थाय वाजिनः ।

अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥")

नीपः । (यथा, हरिवंशे । ७२ । १५ ।

"प्रियकैः पुष्पितैः गौरिं श्यामं वाजाननैः कञ्चित् ।

कठोरदृग्गमाभाति निर्मयूरवत् वनम् ॥")

चित्रवङ्गः । (यथा, माघे । ४ । ३२ ।

"रश्मिरश्मिचतनूदृग्गालिभि-र्विचक्षितैः परितः प्रियकवर्णैः ॥"

प्रियजी

पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । १५५ । ५१ ।

"प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाभेर्विचक्षैः जगैः ॥"

अजिः । प्रियङ्गुः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥

धाराकदम्बः । अश्वनट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स्कन्दावुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६२ ।

"प्रियकश्चैव नन्दश्च गोगन्दश्च प्रतापवान् ॥")

प्रियङ्गुरः, चि, (प्रियं करोतीति । प्रिय + क् +

"जेमप्रियमद्रेऽश् च ।" ३ । २ । ४४ । इति चकारात् खच् । तुम् ।) प्रियकारकः । यथा,

"महाकुलीन येनानि वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्गुरो भर्ता जेमकारस्तपस्विनाम् ॥"

इति भट्टिः । ५ । ७७ ॥

(दानवविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ४७ । २४ ।

"महाबुद्धिचलास्तौ च प्रियङ्गुरमुभङ्गुरौ ।

एते महारथा यज्ञवचिधर्मवचौ तथा ॥")

प्रियङ्गुरौ, स्त्री, (प्रियङ्गुर + गौरादित्वात् ङीष् ।)

हृदयवन्ती । चेतकण्टकारी । अन्धगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियङ्गुः, स्त्री, (प्रियं गच्छतीति । प्रिय + गम् +

न्गयुदित्वात् कुप्रत्ययेन वाचुः ।) खनाम-ख्यातसुगन्धितृक्षविशेषः । (यथा, महागणपति-स्तोत्रे । १० ।

"वामे चक्रगदाधरः स भगवान् कीदृशो प्रियङ्गो-स्तव

हस्तोऽक्षकशालिमञ्जरिकया देव्या धरण्या सह ॥")

तत्पर्यायः । श्यामा २ महिजाह्वया ३ लता ४

गोवन्दनी ५ गुन्दा ६ फलिनी ७ फली ८ विष-कसेना ९ गन्धफली १० कारम्भा ११ प्रियकः १२ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ प्रियवल्ली १३ फलप्रिया १४

गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्कः १७ कङ्कनी १८ भङ्गुरा १९ गौरवल्ली २० शुभगा २१ पर्यभेदिनी

२२ शुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ श्रेयसी २६ । अस्या गुण्याः । श्रौतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।

दाहपित्तासदोषभमवान्तिज्वरवक्रजाघनाग्नि-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम् । अजि-लनाश्रित्वम् । रक्तानियोगदौर्गन्ध्यस्त्रेदगुल्फाङ्क-

विषमोहनाश्रित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

राजिका । पिप्पली । कङ्कः । इति मेदिनी ॥

कटुकी । इति धरणिः ॥

प्रियङ्गः, पुं, (प्रियो जनः ।) कुटुम्बकः ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३१६ ।

"सखि ! दुरवगाहमहो विद्वानो विप्रियं प्रियङ्गेऽपि ।

खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः कोपः ॥")

प्रौढभावश्च । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।

"प्रौढभावावुविश्वो यस्तस्य प्रियङ्गोऽन्य सः ॥"

प्रियङ्गीवः, पुं, (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा ।)

श्रीनाकवधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवा

प्रियतमः, पुं, मधुरशिक्षादृष्टः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (अथमेवामतिशयेन प्रियः । प्रिय +
तमम् ।) अतिप्रियप्रिये, वि ।

प्रियतरः, वि, (अथमनयोः रतिशयेन प्रियः । प्रिय
+ तरप् ।) अनयोः रतिशयेन प्रियः । इति
आकरकम् । (यथा, गो० रामायणे । २ ।
३८ । ७ ।

“प्राक्षिभ्योऽपि प्रियतरो व्येहो आता गुह्यते ।
नसादस्य प्रयत्नेष्वं शरीरं प्रतिपालय ॥”

प्रियता, स्त्री, (प्रिय + तल् ।) प्रियस्य भावः ।
हार्दम् । इत्यमरः । १ । ७ । २७ । (यथा, मनुः ।
५ । ५० ।

“न भवत्यति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति आधिभिन्नं न पीयते ॥”

प्रियतोषणः, पुं, (प्रियस्य तोषणं यस्मात् । यद्वा,
प्रियं तोषयतीति । तुष् + णिच् + क्तुः ।) योऽप्युप-
न्यासितिरिक्तारतिवन्धविशेषः । तस्य
तत्त्वार्थं यथा,—

“नारी पादौ लहरीन धारयेन्मनोपरि ।
स्वनापौककरः कामो कामयेत् प्रियतोषणः ॥”
इति रतिमञ्जरी ।

प्रियस्य दुष्टिकारिणि, वि ।

प्रियत्वं, स्त्री, (प्रियस्य भावः । प्रिय + त्व ।)
प्रियता । तत्पर्यायः । प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेहः ४
प्रणयः ५ हार्दम् ६ प्रियता ७ किम्बता ८ ।
इति शब्दरत्नावली ।

प्रियदर्शनः, वि, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) सुदृश्यः ।
तत्पर्यायः । चक्षुष्यः २ । इति जटाधरः ।
(यथा, रघुः । १ । ४७ ।

“नक्तदृभूमिपतिः पद्मे दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्कितमन्त्रानं वृद्धे न वृद्धोपमः ॥”

प्रियदर्शनः, पुं, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) मुकपत्नी ।
शौरिकादृष्टः । इति जटाधरः । (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, रघुः । ५ । ५६ ।

“अवेष्टि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियदर्शनं मां प्रियदर्शनस्य ॥”

प्रियप्रायं, स्त्री, (प्रियस्य प्रायो यच्च ।) प्रिय-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । चटु २ चाटु ३ । इति
हेमचन्द्रः । २ । १७८ ।

प्रियप्रेम्णुः, वि, (प्रियं प्रेक्षतीति । प्र + आप् +
ञ् + उः ।) इष्टार्थोद्द्युक्तम् । उन्मुखः ।
इति जटाधरः ।

प्रियमधुः, पुं, (प्रियं मधु मयं यस्य ।) वजरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ।

प्रियवर्णी, स्त्री, (प्रियो वर्णो यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) प्रियवर्णः । इति जटाधरः ।

प्रियवल्ली, स्त्री, (प्रिया मनोज्ञा वल्ली जता ।)
प्रियवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रियवादी, [नृ] वि, (प्रियं मनोज्ञं वदतीति ।
वद् + णिच् ।) मनोज्ञवक्ता । यथा, चाणक्ये ।
“कोऽतिभारः समर्थाणां किं दूरं व्यवसायिणाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिणाम् ॥”

प्रियाखः

(यथा च प्रवृत्तते । २ । १७४ ।

“सुलभाः पुत्रवा राजन् । वतर्तं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पण्यस्य वक्ता योता च दुर्लभः ॥”

प्रियवतः, पुं, (प्रियं वतर्तं यस्य ।) आश्वत्थवृक्ष-
पुत्रः । यथा,—

“प्रियवतोऽन्तर्गतादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
हौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मेणौ कथितौ तव ॥”
इत्यभिपुराणम् ।

(प्रियाणि वतानि यस्येति विग्रहे वतप्रिये,
वि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५० । ३ ।

“अथ देवानावह नः प्रियवतान्
मन्त्रोक्तान् प्रियवतान् ॥”

प्रियसखः, पुं, (प्रियः सखा च हितकारित्वान् ।
“राजाहः सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४८ । इति टप् ।)

खदिरः । इति शब्दचक्रिका । प्रियस्यासौ
सखा चेति । (प्रियवन्तुः । यथा, मेघदूते । १२ ।

“आपृच्छस्य प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्गयेल्लम् ॥”

प्रियस्य सखा इति च । इति आकरकम् ।

प्रियसखं, स्त्री, (प्रियं सखमिति कर्मधारयः ।)
सुवृत्तवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७८ ।

(प्रियं सखं यस्येति विग्रहे सखप्रिये, वि ।)
प्रियसन्देशः, पुं, (प्रियं सन्देशतीति । प्रिय + सम् +
दिश् + क्तुः ।) चम्पकदण्डः । इति शब्द-
चक्रिका । (प्रियः सन्देश इति कर्मधारयः ।)

प्रियसंवादश्च ।

प्रियसालकः, पुं, (प्रियः सालः । ततः सार्थे कन् ।)
असनदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । यथासाल
इति स्थानः ।

प्रिया, स्त्री, (प्रिय + टाप् ।) नारी । इति शब्द-
रत्नावली । भार्या । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
कुमारे । ३ । ३८ ।

“पुण्यासवाचकित्तनेत्रशोभि
प्रियासुखं किन्मुदयचुचुम् ॥”

यत्ना । इति शब्दचक्रिका । मञ्जिका । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः । वार्ता । इति धरणिः ।

(पञ्चाक्षरश्चन्दोविशेषः । इति ह्रस्वोमञ्जरी ।)

प्रियाम्बुः, पुं, (प्रियमम्बु यस्य ।) आम्बरकः ।
इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्येण कृदाजले च स्त्री ।

(अलप्रिये, वि ।)

प्रियालः, पुं, (प्रियाय हिताय अलति पर्याप्नो-
तीति । अल + क्तुः ।) वृक्षभेदः । प्रियाल
इति भाषा । अस्य बीजं चिरञ्जीवि प्रसिद्धम् ।

तत्पर्यायः । चारः २ अखट्टः ३ खरकः ४
ललनः ५ चारकः ६ बहुवल्कः ७ सन्नदः ८

तापसप्रियः ९ स्नेहबीजः १० उपवटः ११ मज्ज-
बीजः १२ । इति राजनिर्घण्टः । प्रियालः १३ ।

इत्यमरः । २ । ४१५ । बहुवल्कलः १४ राजादनम्
१५ तापसेष्टः १६ सन्नदः १७ घट्टः १८ ।

अस्य गुणः । पित्तकफाशनाशिलम् । तत्पुष्प-
गुणाः । मधुरत्वम् । गुह्यत्वम् । किम्बत्वम् । सर-
त्वम् । मधुपित्तदाहज्वरहृत्पापहृत्त्वम् । तत्पुष्प-
गुणाः । मधुरत्वम् । दुग्धत्वम् । पित्तानिनाप-

प्रीतिः

हृत्त्वम् । दुग्धत्वम् । दुर्लभत्वम् । किम्बत्वम् ।
विद्वन्मित्रम् । आसवर्द्धनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः । अपि च ।

“चारस्य च वर्त पतं हृत्तं मौल्यान्तर्गुह्य ।
तद्वीजं मधुरं हृत्तं पित्तदाहार्जिनाशनम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।

प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति । अल +
क्तुः + टाप् ।) भाषा । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रियोदितं, वि, (प्रियाय प्रियेण वा बहुदितम् ।
प्रियसुदितमिति वा ।) चाटुवाक्यम् । इति
शब्दरत्नावली । प्रियवाक्यविशेषः । (प्रिय-
कथितवाक्यम् ।)

प्री, क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०
पर०-सक०-अणिट् ।) क, यं प्राययन्ति कवि-

स्मृतिरसायनादि । इति हलायुधः । प्रीकयत्-
प्रीति केचिन । इति दुर्गादासः ।

प्री, ड य प्रीतौ । कान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा०-आल०-अक०-अणिट् ।) प्रीतिरिह
प्रीतीभावः । ड य, यः प्रीयते प्रणयितु । इति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) न, प्रयति प्रणयते । इति
दुर्गादासः ।

“प्रतिष्ठा मम राजेन्द्र ! निर्बलधितुमर्हसि ।
पुत्रयोः भयोरेव प्रीतिं लभतुमर्हसि ॥”)
तत्पर्यायः । सुत् २ प्रमदः १ चर्कः १ प्रमोदः ५
आमोदः ६ सन्नदः ७ आनन्दयुः ८ आनन्दः ९
शर्क १० वातम् ११ सुखम् १२ । इत्यमरः ।
१ । ४ । २४ ॥ कैचिपु । सुहादिवर्कं प्रीतौ ।
आनन्दव्यादिपञ्चकं सुखे इत्याहुः इति भरतः ॥
इदृशं नञ्च सुखम् । इति मोक्षधर्मे नील-
कण्ठः ॥ कामपत्नी । इति मेदिनी । तै, ३४ ॥ सा
पुरा अन्नवती वेश्या आसीत् विभूतिहादशी-
वतं लब्धा रत्नाः सपत्नी जाता । यथा,—
“वेश्यावन्नवती नाम विभूतिहादशीवतम् ।
समाप्य माचमासस्य हादशां लवणाचलम् ॥
निवेद्यन्ती गुरवे शय्याचोपस्करान्विताम् ।
अलंकारं हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम् ॥
सा चान्नवती वेश्या कामदेवस्य साम्यतम् ।
पत्नी सपत्नी संजाता रत्नाः प्रीतिरिति श्रुता ॥”
इति मातृस्ये २२ अध्यायः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत द्वितीययोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“प्रकृतिकाले यदि प्रीतियोगो
नरो ह्यरोगः सुखवान् विनोदी ।
रक्ताशुरक्तो विदुषां प्रपन्नः
संप्रार्थितो यच्छति वित्तमेव ॥”

इति कोट्यप्रदीपः ॥

प्रेम । इति मेदिनी । तै, ३४ ॥

प्रीतिश्रुता, स्त्री, (प्रीतिं जुषते संवते इति । जुष्
सेवने + क्तः । टाप्) अनिरुद्धपत्नी । उषा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रीतिभाजि, त्रि ॥)
प्रीतिदः, पुं, (प्रीतिं ददातीति । दा + “आतो-
ऽनुपसर्गो क्तः ॥” ३ । २ । ३ । इति क्तः ।) भण्डः ।
भण्ड इति भाषा । तत्पर्यायः । वासन्तिकः २
केलिकलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५
प्रहासो ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ हर्षसुखप्रेम-
दातरि, त्रि ॥

प्रीतिदत्तं, स्त्री, (प्रीत्या दत्तमिति ।) प्रीत्या दत्त-
वस्तु । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“प्रीत्या दत्तम् यत् किञ्चित् अम्बा वा अशुरेण वा ।
पादवन्दनिकश्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥”

भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानञ्च ॥

प्रीतिभोष्यं, त्रि, (प्रीत्या भोष्यम् ।) प्रीत्या
भक्षणीयमन्नादि । यथा,—

“अन्नानि प्रीतिभोष्यानि आपद्भोष्यानि वा
पुनः ।

न च संप्रीयसे राजान् चैवापन्नता ययम् ॥”

इति महाभारते । ५ । ६१ । २५ ॥

पु, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
सक०-सिद्ध ।) रेफयुक्तः । इ, प्रपते । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, उ इङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सिद्ध ।) उदित्वात् ङावेड् ।) उ, प्रीतिना
पुष्टा । इङि भक्षणीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग सेके । पूर्तो । सेवे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-सेके पूर्तो च सक०-सेके
अक०-सिद्ध ।) ग, पुण्याति पुषोव । सकस्याने
मोचनमिति घातुपदोपभङ्गमङ्गी । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुष्टः, त्रि, (पुष् इङि + क्तः ।) दम्भः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १४४ ।

“सा यागवल्गने राजललना पीतसर्पिषि ।

पूर्णाहुत्या समं खाञ्जी जुहाव सहसा तनुम् ।

उपम्यस्या निरस्तावोः पुष्टाः कुसुमवृष्टयः ॥”)

पुञ्जः, पुं, (पुण्याति क्षिप्यति पिपत्तिं वेति ।

पुष् + “अग्रपुण्ड्रिकणिखटिभिश्चिभ्यः कन् ॥”

उणा० १ । १५१ । इति कन् टाप् ।) ऋतुः ।

(प्रीवति दहतीति ।) दिवाकरः । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥

पुञ्जा, स्त्री, (पुण्याति सिञ्चतीति । पुष् + “अग्र-

पुण्ड्रिकणिखटिभिश्चिभ्यः कन् ॥” उणा० १ ।

१५१ । इति कन् टाप् ।) जलविन्दः । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥ (यथा, शतपथ-

ब्राह्मणे । ५ । ३ । ११ । ६ । “अथ पुञ्जा गृह्णाति ॥”)

प्रेक्षणं, स्त्री, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति । प्र + ईच् +

करणे क्युट् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

(भावे क्युट् ।) दर्शनम् । यथा, रसमञ्जरी ।

“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि पदभ्यासावधि

प्रेक्षणम् ॥”

प्रेक्षणकूटः, पुं, (प्रेक्षणस्य कूटः ।) चक्षुर्गोलकः ।

यथा, पाक्षुरोगपूर्वकरूपे माधवकरः ।

“लक्ष्मीपटनश्रीवर्णगात्रसाद-

रदृग्मन्त्रप्रेक्षणकूटशोभाः ॥”

प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षेण ईक्षते यवेति । प्र + ईच् +

“गुरोश्च हलः ॥” ३ । ३ । १०३ । इति व्यः ।

टाप् ।) प्रेक्षा । (यथा, महाभारते । ३ । २३६ । ७ ।

“सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवकीभाषितं शुभा ।

प्रत्युक्तञ्च यवकीतं प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ॥”)

शुभेक्षणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ (यथा,

मनौ । ६ । ८४ ।

“प्रतिविह्रापि चेदृया तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।

प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दृष्ट्या लण्डलानि

घट् ॥”

प्र + ईच् + भावे व्यः । टाप् ।) ईक्षयम् ।

इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । ७ ।

“यत्सेवया चरणपद्मपवित्रेषु”

सद्यः सत्तखिलमलं प्रतिपन्नश्रीलम् ।

न श्रीविरक्तमपि मां विजहानि यस्याः

प्रेक्षालवर्धमितरं नियमान् वहन्ति ॥”)

प्राखा । इति शब्दरत्नावली । (श्रीभा । यथा,

भागवते । ३ । ८ । २५ ।

“प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलान्द्रैः

सम्प्राप्तभ्रमोर्वैरुक्कमज्जुः ।

रत्नोदधारौवधिसौमनस्य-

वनसज्जो वेङ्गशुभाङ्गिपाङ्गुः ॥”

“हरितोपलान्द्रैर्मरकतशिलासमपर्वतस्य प्रेक्षां

श्रीभां क्षिपन्तं खलावय्यातिशयेन तिरस्कृत्य-
नाम् ॥” इति तट्टीकायां खामी ।)

प्रेक्षन् [तु] त्रि, (प्र + ईक्षि गतौ + श्रुट् ।) चलन-
विशिष्टः । संवत्तिविशिष्टः । यथा,—

“व्याकृष्टिबद्धखटकासुखपाणिपृष्ठ-
प्रेक्षस्तस्मात्सुखसंवत्तितोऽन्विकायाः ॥”

इत्याद्यमवयवतके । १ ॥

प्रेक्षा, स्त्री, (प्रेक्षते गम्यतेऽनेनेति । प्र + ईक्षि
गतौ + करणे चम् । टाप् ।) दोला । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५३ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २४ अध्याये । “नाभिगोशुबन्धन-
प्रेक्षादम्यत्वन्तरेणाभिधायत् ॥” ३४) पर्यटनम् ।

अन्वगतिः । संवत्तनाम्नरम् । इति मेदिनी ।

से, ३ ॥ इत्यम् । इति धरणिः ।

प्रेक्षितं, त्रि, (प्र + ईक्षि गतौ + क्तः ।) कम्पितम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

प्रेक्षोल, तु क चापले । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्त पुरा०-पर०-अक०-सिद्ध ।) अन्तःस्थ-

द्वतीयोपधः । अपिप्रेक्षोलत् । चापलं चक्षुली-

भावः । इति दुर्गादासः ॥

प्रेक्षोलनं, स्त्री, (प्रेक्षोल्यते चक्ष्यतेऽनेनेति ।

प्रेक्षोल + करणे क्युट् ।) दोला । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (भावे क्युट् ।) कम्पनम् । यथा, सुश्रुते

निदानस्थाने ८ अध्याये । “विरेचनप्रेक्षोलनाजीर्ण-

गर्भशतनप्रभृतिभिर्विषैर्वैद्यनान्मुच्यते गर्भः

फलमिव दृग्भवव्यग्राभियातविशेषैः ॥”)

प्रेक्षोलितं, त्रि, (प्रेक्षोल + क्तः ।) दोलितम् । तत्-

पर्यायः । तरलितम् २ लुलितम् ३ प्रेक्षितम् ४

धृतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धृतम् ८ वेक्षि-

तम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेतः, पुं, (प्र + ई गतौ + क्तः ।) नरकस्थप्राणी ।

इत्यमरः । ३ । ३ । ५८ ॥ भूतभेदः । ऋते, त्रि ।

इति मेदिनी । तै, ३७ ॥ (यथा, मनुः । १० । २४७ ।

“आचार्यं तु खलु प्रेतं गुरुपुत्रे शुभान्विति ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिमाचरेत् ॥”)

वैदिकविधानेन आर्हदेष्टिकाभावात् विष्णुहोवाच

बहुनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं भवति । यथा,—

लोमश उवाच ।

“ततो बहुतिथे काशे च राजा पचतां गतः ।

वैदिकेन विधानेन न लेभे सौहृदेष्टिकम् ॥

विष्णुपदेवमाकेण युगानां सप्तविंशतिम् ।

सुक्ता च यातनां यामीं निक्षीयन् नरको वृषः ॥

समया गिरिराजन्तु पिशाचोऽभूत्तदा

महान् ॥”

तस्य रूपं यथा,—

“देवदुतिरधीयानः सुश्राव करुणामयः ।

समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः ॥

विकरानसुखं दौर्नं पिशङ्गनयनं भृशम् ।

ऊर्ध्वनङ्गलज्ज्याङ्गं यमदूतमिषापरम् ॥

चलन्निद्रश्च लम्बोष्ठः दीर्घनङ्गशिराकुलम् ।

दीर्घाङ्गिः शुष्कतुण्डश्च गर्भाक्षं शुष्कपङ्कजम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥ ३४ ॥

प्रेतः

प्रेतत्वादिवचनकर्मोक्ति यथा,—
 “हविर्नृपति वायौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
 जभन्ते नास्मिन्नाद्य सुतीर्थविस्तृता ये ॥
 सुवर्गं वक्षतामूलं रत्नमयं पदं जलम् ।
 आर्तंभ्यो न प्रवक्षन्ति सर्वे सुतदारकाः ॥
 नक्षत्रं च क्षीयमानं लोभादेव हरन्ति ये ।
 नरोव ह्यना वापि धर्माच्च परवचकाः ॥
 नास्तिकाः कुशकाक्षीरा ये चान्ये वक्तव्यतः ।
 बालहृदयतुरक्षीय निर्हयाः सख्यवर्जिताः ॥
 अपिदा वरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
 अमन्याजनिनः सर्वे ये चान्ये यामयाजिनः ॥
 आधावरजसम्पन्ना वार्धादिधर्मवर्जिताः ।
 देवोपदेवदुर्गचरोयचादिसेविनः ॥
 सर्वदा मादकप्रवृत्तपानमत्ता हरिद्विषः ।
 देवतोच्छिद्यपतितदुष्टाहात्रभोजिनः ॥
 असत्कर्मरता निहन् सर्वपातकपापिनः ।
 पावकधर्मचरणाः पुरोधोदत्तजीविनः ॥
 पित्रमाह्वयुषाप्रवक्ष्यहारत्नागिनश्च ये ।
 ये कर्ष्याश्च सुव्याश्च नास्तिका धर्मेदूषकाः ॥
 अजन्ति स्वामिनं युद्धं अजन्ति शरणागतम् ।
 गवां भूमेश्च हर्नारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
 महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिगहरताश्च ये ।
 परदोहरता ये च तथा ये प्राणिहंसकाः ॥
 परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ।
 कुप्रतियाहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
 प्रेतराक्षसपैशात्यतिमृगहृत्कुयोनिषु ।
 न तेषां सुखेष्टोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥”

इति पाशोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥३॥

पञ्चप्रेतोपाख्यानं यथा,—

ब्राह्मण उवाच ।

“प्रेतानां कामजातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् ।
 किन्नातु कारवसुहिष्ठं ययमोदृशनामकाः ॥
 प्रेता ऊचुः ।
 अहं खादु सदा रुक्मा दद्यां पर्युषितं सदा ।
 एतत्कारवसुहिष्ठं नाम पर्युषितं मम ॥ १ ॥
 क्वचिता बहवोऽनेन विप्राद्या रुक्मकाङ्क्षुणः ।
 एतन् कारवसुहिष्ठं क्वचोसुखमिमं विदुः ॥ २ ॥
 शीघ्रं गच्छति विप्रेण याचितः सुधितेन वै ।
 यथासुक्ते द्विजः शिष्टमेव शीघ्रक उच्यते ॥ ३ ॥
 यद्योपरि सदा सुदन्ते खादु द्विजभयेन हि ।
 द्विजाय कुतश्चितं दत्त्वा एव रोहक उच्यते ॥ ४ ॥
 मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचिनो विलिखेन्महीम् ।
 अस्माकमपि पापिष्ठो वेत्तको नाम एव वै ॥ ५ ॥
 मेष्ट्रेय वेत्तको याति रोहकः पार्श्वतः शिराः ।
 शीघ्रकः पङ्क्तुं प्राप्नोति सुखी सुखीसुखोऽभवत् ॥”
 प्रेतानामाहारो यथा,—

द्विज उवाच ।

“ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमलकाः ।
 युष्माकमपि आहारं कोनुमिच्छामि तत्ततः ॥
 प्रेता ऊचुः ।
 अहं आहारमस्माकं सर्वसख्यमिहितम् ।
 उग्रपुच्छपुरीषैश्च योवितासु मयेन च ॥

प्रेतः

यद्वाणि तत्तद्योचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 स्त्रीभिर्जम्भानि जीर्णानि संकीर्णपद्मानि च ।
 मलेनातिगुह्यानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च ।
 अम्योन्मदस्युक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 कलहान्वितश्लोकानि तत्तद्योभानि मलनेः ।
 सर्वचैस्त्वानि भाङ्गानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 वलिमन्त्रविहीनानि द्विजाहृदयानि वाणि तु ।
 नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च ।
 सक्त्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।
 भुञ्जन्ति भिन्नभाङ्गेषु मर्यादारहितेषु च ।
 अम्योन्मोच्छिद्युक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते ॥
 सकेशमात्रिकोच्छिद्यं पूतिपर्युषितं तथा ।
 सक्त्रोक्षच सक्त्रोक्ष तत्र प्रेतैः भोजनम् ॥
 सनयं भोजनं यच्च नोत्तरीयं पदासनम् ।
 सोष्णीवं चासुरीकचं तत्र प्रेतैः भोजनम् ॥
 अर्द्धग्रावं महाग्रावं सोत्तुष्टिं पतितं तथा ।
 दुर्भक्तं गोष्ठिकचैव तत्र प्रेतैः भोजनम् ॥
 सौत्तिकं गृत्तकचैव रजसं कलुषीकृतम् ।
 निर्दोषं क्षमिवचाये यद्भुक्तं प्रेतिकम् तत् ॥
 एतत्तु कथितं सर्वं यत् प्रेतैर्वै भोजनम् ।
 निम्बिस्थाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्तां द्विजो-

त्तमः ॥” ॥३॥

प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—

“न प्रेतो जायते येन येन चैवैव जायते ।
 एतन् सर्वं समासेन प्रवृत्ति वदतां वरः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एकरात्रं विराजं वा कृच्छं चान्द्रायणादिकम् ।
 व्रतं पृथुषि यो यस्तु न प्रेतो जायते नरः ॥
 मिष्टान्नपानदाताश्च सततं अह्वयान्वितः ।
 देवपूजाकरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 चिरद्विरेकपञ्चामिर्निरमिर्वापुपासकः ।
 सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः ॥
 तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काश्चनजोऽप्योः ।
 तुल्यः शत्रो च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवनातिथिपूजासु गुरुकानिष्ठं नित्यशः ।
 वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 जितक्रोधो मदेभ्यश्छायासङ्गविवर्जितः ।
 क्षमाक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथिपूजासु पर्वतांश्च नदीक्षया ।
 पर्यदेवालयंश्चैव न प्रेतो जायते नरः ॥” ॥३॥
 प्रेतत्वकारणं यथा,—
 “मृदात्रं यो द्विजो सुदन्ते यः कामति द्विजो-

त्तमम् ।

वृत्तिहा द्विजद्वेषु स प्रेतो जायते नरः ॥
 मातरं पितरं दृष्ट्वा ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात् अजति यः क्वहं स प्रेतो जायते नरः ॥
 अयाज्ययाजकचैव याज्यश्च परिवर्जयेत् ।
 मृदागुणहर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुप्योतिवि कुविद्यसु कुजनेषु कुरेष्टकः ।
 मृदुपेवाकरो दायां स प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेतका

सेवकावापहतो यः सेवकश्चपरिचयः ।
 तादुभावपि जायेते प्रेतो कालात्मकप्रदः ॥
 द्विजादुमन्त्रितो सुदन्ते मृदात्रं वा द्विजस्य तु ।
 मृदेजैव द्विजः प्रेतो निरबाहुपगच्छति ॥
 गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपञ्जीनिवेद्यता ।
 दूतमात्रप्रियो वस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 दयारेतो वृथामात्रो वृथावाही वृथामतिः ।
 निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥
 दृष्ट्वा बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै ।
 कन्यां ददाति सुवर्णेन स प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यासापहर्ता मित्रभुक् परपाकरतस्तथा ।
 विस्मयवाती कूटश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निर्दोषान् सुदृढो नारीक्ष्यन्ते कालात्

पाति यः ।

धनमौघेन यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हृदयश्चरयमानानि नृत्तश्रव्यासनादि यः ।
 लज्जानिश्च यस्मात्ति अनापत्सु गतो द्विजः ॥
 तथोभयसुखी कालं सद्योनां मेदिनीं द्विजः ।
 कुलसेनस्य यद्वात्रं चाङ्गानात् पतितस्तथा ।
 मासिकेऽपि नवभ्रात्रे भुञ्जन् प्रेतान् सुच्यते ॥
 अक्षहा गोवधी स्त्रीषी सुरापो गुरुतत्पगः ।
 भूमिकन्यापहर्ता यः स प्रेतो जायते नरः ॥
 लालासङ्करत्रिभ्यं वर्णसङ्करतथा ।
 योनिस्ङ्करलक्षणापि स प्रेतो जायते नरः ॥
 विक्रीणाति विषं शृङ्गं तिलानां लवणस्य तु ।
 गवां केशरिणां भोक्षान् विक्रयात् प्रेततां

अजित ॥

कूटमाप्ये च तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रयात् ।
 मद्यतक्रपयोदध्नां स प्रेतो जायते नरः ॥
 स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु नृगमामशुधावति ।
 निम्बजैर्मलिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः ॥”

रत्नविप्राखम् ॥ ३ ॥

मनुष्याणां व्यातिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो
 भवति । यथा, विष्णुधर्मोत्तरं ।
 “तत्तत्तथादेव यस्मात्ति शरीरमातिवाहिकम् ।
 व्यातिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । ॥
 केवलं तन्मनुष्याणां नास्तेषां प्राणिनां कश्चित् ।
 प्रेतपिच्छेस्ततो हर्षेदेहमाप्नोति भार्गव । ॥
 भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः ।
 प्रेतपिच्छा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षकम् ॥
 क्षमाशान्तिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ।
 तत्रास्य घातना चोराः शीतवातातपोद्धवाः ॥
 ततः सपिच्छीकरवो नास्तेः स जति नरः ।
 पूर्वं संवत्सरे देहमलोऽन्यं प्रतिपद्यते ॥
 ततः स नरकं याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मणा ॥”

इति मुहूर्तचम् ॥

प्रेतकार्यं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतस्य वा कार्यम् ।)
 नृत्तस्य दाहादिवपिच्छीकरत्नानां कर्म । यथा,
 “अज्ञत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारकः ।
 वार्तानां यदर्थे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतचरेत् ॥”
 इति दाहचम् ॥
 (यथाच महाभारते । १ । १०९ । ५५ ।

प्रेतप

“अमाता वतु माह्वयिणाशोकपरायणः ।
प्रेतकायानि सर्वाणि तस्य सन्ध्याकारयन् ॥”
प्रेतदेहं, स्त्री, (प्रेतस्य देहम् ।) अग्रधानम् । इति
शैमचन्द्रः । ४ । ५५ ।
प्रेततर्पणं, स्त्री, (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-
वपिणीकरणापर्यन्तं प्रेतशब्दोक्तेनैव जगदानम् ।
यथा, “यत्र प्रेततर्पणे तिर्णास्ति विधिवो-
पादानात् कर्मादिबारेणापि तिलैरेव तर्पणं
प्रतीयते । तदनुष्ठानं यथा । अपः सर्वे श्रव-
णश्रुणो ब्रह्मा पित्रपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्विती-
यानां तर्पणेषुः पित्रपदोच्चारणेऽपि पित्रहा
भवति । यत्नेन असुकगोचं प्रेतं असुकदेव-
श्रमैकं तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः ।
यजुर्वेदिनाम् असुकगोचं प्रेतं असुकदेवश्रमेन
हव्यम् । इति समोपनानवाक्यम् ।” इति
शुद्धितत्त्वम् ।
प्रेतदेहः, पुं स्त्री, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् ।
यथा,—
“कृते वपिणीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति तिष्ठादितत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरीयवचनम् ।
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा, —
“श्रद्धाश्रितेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते तदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ।
गर्जासमुज्ज्वलांसि हृत्तीयेन यथाक्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ।
जानुजङ्गे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ।
दन्तलोभाद्यष्टमेन वीर्यं च नवमेन तु ।
दशमेन च पूर्णत्वं ह्यप्रता क्षुद्रिपय्येयः ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ।
प्रेतनदी, स्त्री, (प्रेतनरणीया नदी ।) वैतरणी ।
इति शब्दरत्नावली ।
प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गौणचान्द्रा-
श्विनपक्षपक्षः । तत्र नक्षत्रस्य पार्वणविधिना
सांवत्सरिकं आहुं कर्तव्यम् । यथा,—
“आषाढाः पक्षे पक्षे कन्याकक्षी दिवाकरे ।
यो वै आहुं नरः कुर्यादकस्मिन्नपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो भुवम् ।
नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पित्रपक्षः स्यादस्यैव तु पञ्चमः ॥” इति ।
तत्र नक्षत्रम् ।
“वपिणीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्वाण्यर्जयित्वा नृताहनि ॥
अमावास्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
वपिणीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥”
इति शब्दोक्तेन प्रत्याख्येकं पार्वणविधिना कर्त-
व्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ ॥ तत्र विधि-
दिनेऽपि तिलतर्पणं कर्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।
“तीर्थे विधिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
विधिद्वयेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलाभिधितम् ॥”
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

प्रेतपट्टः, पुं, (प्रेतस्य पट्टः ।) मरणावधि-
वादीयवाद्यविधेयः । तत्पट्टावः । मरणात् २
नक्षत्रमहुरकः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रेतपतिः, पुं, (प्रेताणां पतिः ।) यमः । इति
हज्जाशुषः । (यथा, मार्कण्डेयः । १०८ । ४ ।
“दृष्टः प्रेतपतिः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अथेवाथैव देवानामायुधानि च विष्णुतत् ।
चकार तेजसा भागोभांसुरायुरारिष्टान्तये ॥”)
प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देयः पिण्डः ।) मरणावधि-
वपिणीकरणापर्यन्तं प्रेतसम्पदानकपिण्डाकारा-
न्नम् । यथा,—
“न स्वधाच्च प्रयुज्जीत प्रेतपिण्डे दद्याद्विके ।
भागेनैव च वै पिण्डं यच्चदत्तस्य पूरकम् ॥” ॥
तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरणत्वं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“श्रद्धाश्रितेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते तदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ।
गर्जासमुज्ज्वलांसि हृत्तीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ।
जानुजङ्गे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ।
दन्तलोभाद्यष्टमेन वीर्यं च नवमेन तु ।
दशमेन तु पूर्णत्वं ह्यप्रता क्षुद्रिपय्येयः ॥” ॥
तदकरणे दोषो यथा,—
“प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।
अमाशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥” ॥
पूरकपिण्डदानादिरितिकर्तव्यता यथा । पार-
स्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अवनेजनदान-
प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं न्यग्राये तां रात्रिं
विहायसि क्षीरोदके निदध्युः प्रेताश्च खाहि
पिब चेदं क्षीरमित्युच्यते । अत्र दानशब्देन
पिण्डदानमुक्तं बहुवचनात् । तेनावनेजनपिण्ड
दानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वा
प्रेतपिण्डाभुक्षणं समाप्यम् । विहायसि रात्रौ
क्षीरोदके प्रेताश्च खाहि पिब चेदं क्षीरमित्यु-
च्यते निदध्युः ।
“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायां समाहितः ।
ब्रह्मावतु चान्येषु स एव प्रददाद्यपि ॥” ॥
प्रथमपिण्डकर्तृनियमवत् प्रथमपिण्डदयनियम-
माह मुनः पुण्डः ।
“प्रथमेऽहनि यददत्तं तदेव स्याद्दद्याद्विकम् ।
सद्यःश्रीचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥
अष्टाश्रीचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
एकलोयाङ्गलिस्त्वेवं पाचमेकश्च दीयते ।
द्वितीये द्वौ हृत्तीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोवस्याङ्गलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि सावर्णा संयुक्तानि तिलादिभिः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रेतपुरं, स्त्री, (प्रेताणां पुरम् ।) यमाजयः । यथा,
“यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

प्रेतशि

तावत् आहस्य कालः स्यात् शुभं प्रेतपुरं तदा ॥”
इति आहृतत्त्वम् ।
प्रेतराक्षसी, स्त्री, (प्रेताणां पिशाचभेदानां राक्ष-
सीवापसर्पकादिभ्याम् ।) तुल्यो । इति रत्न-
माळा ।
प्रेतवर्ग, स्त्री, (प्रेताणां वर्गविधेः ।) अग्रधानम् ।
इति शैमचन्द्रः । ४ । ५५ ।
प्रेतवाहितः, त्रि, (प्रेतेन वाहितः ।) सूतापिष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रेतशिला, स्त्री, (प्रेताणां प्रेतस्थी वा वा शिला ।)
पिण्डदानार्थगयास्थितप्रकारविधेयः । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“येन प्रेतशिला क्वाता मयायां वा विद्या स्थिता ।
प्रभासे प्रेतकुले च गयासुरशिरस्थपि ।
घर्म्मैश्च धारिता भूये सर्वदेवमयी शिला ।
प्रेतत्वं ये गता पुण्यां पिशाचा बान्धवाद्यः ।
तेषामुद्धरणायां यतः प्रेतशिला ततः ।
अतोऽत्र तुल्यो भूया राजपद्मादयः सदा ।
तस्यां शिलायां आह्लादिकर्तारो ब्रह्मलोकमाः ।
गयासुरस्य यन्मुक्तं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।
तुल्यपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयी ह्ययम् ।
तुल्यपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोमुखाः ।
अरविन्दवनन्तेषु तेन चैवोपलक्षितः ।
अरविन्दो गिरिर्नाम कौशपादाङ्कितो यतः ।
तस्माद्गिरिः कौशपदः पितृणां ब्रह्मलोकदः ।
गदाधरादयो देवा आद्या आदौ अवस्थिताः ।
शिलाकूपेण च यत्तास्तस्माद्देवमयी शिला ।
गयाशिरश्चादयित्वा गुह्यत्वादास्थिता शिला ॥ ॥
क्वात्वा प्रेतशिलादौ तु चरन्त्यामुद्धतेन च ।
पिण्डं दद्यादिमेमेकैरावाह्यं च पितृन् परान् ॥
अस्मत्कुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे निलोदकेः ।
पिण्डवंशे नृता ये च माह्वंशे च ये नृताः ।
तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न जायते ।
तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भेषु योदिताः ।
तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥
बन्धुवर्गाश्च ये केचित्तामगोचविचर्म्मिताः ।
स्वर्गोन्ने परगोचे वा गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥
उद्ध्वननृता ये च विषयश्चाहताश्च ये ।
आत्मोपघातिनो ये च तेषां पिण्डं दद्यान्महम् ॥
अधिदाहे नृता ये च सिंहवाहजताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेषां पिण्डं दद्यान्महम् ॥
अधिदग्धाश्च ये केचित्तामिदग्धास्तथापरे ।
विद्युक्षौरहता ये च तेषां पिण्डं दद्यान्महम् ॥
रौरवे चान्यतामिहे कालक्षत्रे च ये गताः ।
तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥
अधिपञ्चने योरे कुम्भीयाके च ये गताः ।
तेषामुद्धरणायां इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥
अथेवां वातनास्त्राणां प्रेतलोकनिवासिनाम् ।

प्रेतश्री

तेषां सुहृद्व्याप्य इमं पिबं दद्यान्महम् ॥
 पशुयोगिता ये च पक्षिकीटवरीरूपाः ।
 अथवा वृक्षयोगिस्त्राक्षिभ्यः पिबं दद्यान्महम् ॥
 असंख्ययातनासंख्या ये जीता यमशासने ।
 तेषां सुहृद्व्याप्य इमं पिबं दद्यान्महम् ॥
 जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मातुष्यं दुर्लभं येषां तेषां पिबं दद्यान्महम् ॥
 ये बाल्यवाक्यवा वा येऽन्यजन्तुनि बाल्यवाः ।
 ते सर्वेऽहमिमांशान् पिबं दानेन सर्वदा ॥
 ये केचित् प्रेतस्येण वर्णने पितरो मम ।
 ते सर्वेऽहमिमांशान् पिबं दानेन सर्वदा ॥
 ये मे पितृकुले जाताः कुले मातुस्तथैव च ।
 गुरुचरुवस्त्राणां ये चान्ये बाल्यवा नृताः ॥
 ये मे कुले क्षुद्रपिब्याः पुस्तदारविर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्ताः पञ्चवक्त्रया ॥
 विरूपाक्षामगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
 तेषां पिबं मया दत्तमन्यतुपतिष्ठताम् ॥
 सावित्रः सन्तु मे देवा जज्ञेऽज्ञानादयस्तथा ।
 मया गयां समासाद्य पितृणां निष्कृतिः क्षता ॥
 आगतोऽहं गयां देव ! पितृकार्यं गदाधर ! ।
 तस्मै साक्षी भवसाद्य अत्रुयोऽहं नृजत्रयात् ॥”
 इति गारुडं गयामाहात्रिः ॥ ८५-८६ ॥ अध्यायौ ॥
 प्रेतश्रीचं, स्त्री, (प्रेते सति प्रेतस्य वा श्रीचम् ।)
 नृत्तसंस्कारादि । यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“प्रेतश्रीचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्वं यतव्रताः ।
 ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्म्यादुदकस्ततः ॥
 आश्रमशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।
 यमस्तुतं तथा जप्यं जपद्भिर्लौकिकाधिना ॥
 न दग्धस्य उपेतस्येदाहितामग्रावृतायैवत ।
 अममादृशमादृवापि ज्ञातयो क्षुपयन्त्यपः ॥
 अप नः श्रोतुचदमनेन पितृदिदमुखाः ।
 सर्वं मातामहाचार्यप्रेतानासोदकक्रियाः ॥
 कामोदकाः सखिपुत्रसखीयन्मुरल्लिङ्गः ।
 नामगोत्रेण सुदर्कं सक्तुं चिच्छन्ति वाग्यताः ॥
 पावकपतितस्तेन न कुर्म्युदकक्रियाम् ।
 न ब्रह्मचारिणो ब्राह्मो योषितः कामगास्तथा ॥
 सुरापास्त्राक्षचित्तियो नाशौचोदकभाजनाः ।
 अतो न रोदितव्यं हि त्वनिद्या जीवसंज्ञितः ॥
 क्रिया कार्या यथाशक्ति ततो गच्छेदुद्वहान्
 प्रति ।

विदग्ध निष्पन्नाणि नियता दारि वेष्टनः ॥
 आचम्याथापि सुदर्कं गोमयं गौरसर्षपान् ।
 प्रविशेयुः समालभ्य क्षत्वाऽपि पटं शनैः ॥
 प्रवेशनादिकं कर्मे प्रेतसंस्कारिणामपि ।
 ईक्षतां तत्तुच्छाच्छुद्धिः परेषां ज्ञानसंयमान् ॥
 क्रौतिल्याश्रया भूमौ स्वपेयुक्ते पृथक् पृथक् ।
 पिबेयश्चाहता देवं प्रेतावाप्तं दिनचयम् ॥
 जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं शीरश्च नृग्नये ।
 वेतालोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥
 आदनाजन्तुः सद्य आचूडाभेष्टिकी क्षुता ।
 निराश्रमावृतादिशाहशराजमतः परम् ॥

प्रेता

निराशं दशराजं वा शापमाश्रीचतुच्यते ।
 ऊनद्विवर्षं उभयोः सततं मातुरेव हि ।
 अन्तरा जन्ममरये शिवाहोभिर्विशुद्धति ॥
 दश द्वादश वर्णानां तथा पञ्चदशैव च ।
 त्रिंशद्दिनानि च तथा भवति प्रेतसूतकम् ॥
 अष्टसप्तकान्वाप्तुं बालेषु च विशेषणम् ।
 गुर्वन्ते वास्यानूचानमातुजस्योचियेषु च ॥
 अगौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्तन्यगतास्तु च ।
 निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥
 हतानां वृषगोविप्रेरन्तं चात्मघातिनाम् ।
 विवाद्यैश्च हतानाञ्च नाशौचं पृथिवीपते ॥
 सन्निवृत्तिजन्तुचारिदाहजन्तुविदां तथा ।
 दाने विवाहे यज्ञे च संयमे देशविप्रवे ।
 आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःश्रीचं विधीयते ॥
 कालोऽयः कर्मन्वायुर्मेनो ज्ञानं तपो जलम् ।
 पञ्चात्मापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः ॥”

इति गारुडं १०६ अध्यायः ॥

प्रेतश्राद्धं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतोद्देश्यकं वा श्राद्धम् ।)
 प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम् । तदनुष्ठानं यथा । तत्र
 गोभितः । अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोद्दिष्टं एकः
 पिबो नावाहनं नामौकरं नाम विन्धेदेवाः
 स्मृतिमिति हस्तिप्रश्नः । उपतिष्ठतामित्युच्य-
 स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरनो-
 ऽस्तीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति । इति
 श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तच्च नवश्राद्धं तत्तु साधिक-
 कर्तव्यं चतुर्थपञ्चमनवमेकादशाद्येषु प्रेतश्राद्धम् ।
 यथा यमः ।

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
 तद्वन्न दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धसूच्यते ॥”

इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥

साधिनिरयुग्मभयकर्तव्यं आद्यश्राद्धादिसपिबो-
 करणान्तं श्राद्धम् । यथा,—

“द्वादश प्रतिमास्यानि आदां शान्तासिके तथा ।
 सपिबोकरणश्चैव इत्येतत् श्राद्धशोऽहम् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

अमृषटश्राद्धम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं
 प्रेतोद्देश्यकान्नजलदानरूपम् । यथा । पार-
 स्करः । अहरहरमममे प्राश्नायादुदकमश्च
 दद्यात् पिबंमयेके नियन्तु । दत्तौत्थः । इति
 श्राद्धविवेकः ॥ * ॥ गयादितीर्थद्वयादिप्राप्ति-
 निमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । यथा,—

“पितृयज्ञान्ति नित्यं मासिकं श्राद्धं यव तु ।
 श्राद्धं प्रतिरुचौ चैव मातापित्रोर्हन्ताहनि ॥
 असपिबोक्तं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥
 तेनामृषटश्राद्धे नृताहविहितमासिके तथा
 विशदनीयं द्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरणीयायां
 मातापित्रोर्हन्ताहनि च असपिबोक्तं प्रेत-
 मेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेता, स्त्री, (प्रेत + क्तिन् टाप् ।) प्रेतभावा-
 पन्ना । यथा । विष्णुस्मृतौ तत् सद्विदादि असु-
 गोत्रायाः प्रेताया अमुकीदेया अश्रीचान्ता-
 द्वितीयेऽह्नि असुगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतस-

प्रेमा

वितुक्तिपूर्वकसर्गलोकगमनकामः सौपकर-
 चन्दनाङ्कितधनुदानमर्चं करिष्यामि । इति
 मौखिका ॥ * ॥ नृता । यथा,—

“प्रेतायाः पुस्तिकाया न भर्ता धनमर्हन्-
 पुस्तिकायाः ।” इति दायभागे श्रुतिलिखितौ ॥

प्रेत, य, (प्र + द + क्त्वाप् ।) लोकात्तरम् । तत्तु-
 पर्थायः । असुच २ । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥
 (यथा, मनुः । २ । ८ ।

“श्रुतिस्त्वुदितं धर्मेनमुत्तिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥”)

प्रेम, [नृ] स्त्री, पुं, (प्रियस्य भावः । प्रिय +

“पृथादिभ्य इमनिष्ठा ।” ५ । १ । १२२ ।

इति इमनिच् । “प्रियस्यरेति ।” ६ । ४ । ५७ ॥

इति प्रादेशः । प्रो तर्पणे + मनिच् वा ।)

सौहाद्यम् । तत्तुपर्थायः । प्रेमा २ प्रियता ३

चाहम् ४ स्नेहः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

“दृष्ट्वा चासः शुकं प्राप्तं प्रेम्णोत्थाय स्वस्वभयः ।

आलिङ्ग्य सुहृद्व्यां कर्तुं तस्य चकार ह ॥”)

नर्म । इति मेदिनी । ने, ८४ ॥

प्रेमपातनं, स्त्री, (प्रेमणः स्नेहस्य पातनं यस्मात् ।

प्रेम्णा पातनं यस्मैति वा ।) रोदनम् । नेच-

जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः, स्त्री, (प्रेम्णा भक्तिः ।) स्नेहयुक्त-

श्रीकृष्णसेवा । विष्णोः कान्तिकममता । तल्लक्षणं

यथा, गारुडपञ्चरात्रे ।

“अनन्यममता विष्णो ममता प्रेमसंज्ञता ।

भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रजादोहवनादरेति ॥

प्रेमभक्तेः माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।

सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमेव निश्चितम् ॥” ॥

अथ प्रेमसम्यक्तचिन्तानि यथा, भागवते ७ स्कन्धे
 ७ अध्याये श्रीप्रजादस्य बालानुशासने ।

“निश्चय कर्माणि गुणाननुत्थान्

वीर्याणि लीलाननुभिः क्षतानि ।

यदातिहर्षतुपुलकाश्चगगनं

प्रोक्तं उवाचति रौति नृत्तानि ॥

यदा यश्चक्षुः इव कश्चिद्वस-

त्वाक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

मुहुः नवम् वक्ति हरे जगत्पते

नारायणोत्तममतिगंतव्यः ॥

तदा प्रमानं सुक्तसमस्तवश्वन-

स्तद्भावभाषाशुल्लताश्रयाक्षतः ।

निर्दग्धबीजानुश्रयो महीयसा

भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

प्रेमा, [नृ] पुं, (प्रिय + इमनिच् । प्रो तर्पणे + मनिच्

वा ।) स्नेहः । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ अथ

लक्षणं यथा,—

“सर्वथा ध्वंसरहितं सद्यपि ध्वंसकारणे ।

यज्ञावबन्धनं युनोः स प्रेमा परिकीर्तितः ॥”

इत्युज्जनीलमणिः ॥

वासवः । वासुः । इति मेदिनी । ने, ८४ ॥

प्रेमाभिज्ञानं, स्त्री, (प्रेमया यदाभिज्ञानम् ।) कश्चिन् परिच्छेदः । नायकनायिकायोरभिज्ञानविशेषः । तत्प्रत्ययः यथा । नायककटिं नायिकयैकपादेन वेदयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्गोपरि स्थापयित्वा यदाभिज्ञानं तत् । इति कामशास्त्रम् ।
प्रेमी, [नृ] नि, (प्रेम आस्थास्तीति । इतिः ।) प्रेमयुक्तः । कश्चिद्विशिष्टः । प्रेमशब्दाद्व्यर्थे इत्युत्पत्त्येन विवक्षितः । इति आकरग्रन्थम् ।
प्रेमस्त्री, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रिया । प्रिय + ईयसुन् । “प्रियस्त्रियेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति प्रादेशः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियतमा नारी । तत्प्रत्ययः । दयिता २ कान्ता ३ प्राप्तिश ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेष्टा ७ प्राणसमा ८ प्रेक्षा ९ प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ।
प्रेमान् [सु] पुं, (अयमनयोरतिशयेन प्रियः । प्रिय + ईयसुन् । प्रादेशः ।) पतिः । तत्प्रत्ययः । दयितः २ कान्तः ३ प्राप्तिशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेष्टः ७ प्राणसमा ८ प्रेक्षः ९ प्रणयी १० । इति हेमचन्द्रः । अति प्रिये, नि । इति जटाधरः ।
प्रेरणं, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + ल्युट् ।) प्रेषणम् । पाठान् इति भाषा । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
“क्षिप् चापले वनसिमवन्तलक्षं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवत्त्या ।”
प्रेरणा, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + “गयासञ्ज्यो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) चोदना । (यथा, मेघदूते । ७० ।
“ह्रीम्भटानां भवति विवला प्रेरणा चूर्णसृष्टिः ।”)
फलभावना । विधिरिति यावत् । इति धर्म-
दीपिका ।
प्रेरितः, नि, (प्र + ईर् + क्तः ।) प्रेषितः । यथा,—
“नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियाये प्रेरितं मनः ।
मनस्तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ।”
इति प्राचीनाः ।
प्रेक्षा [नृ] पुं, (प्रकर्षण ईर्ष्ये इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४।१२६ । इति कानिप् तुङागमश्च ।) वस्तुप्रः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुखादिहतिः ।
प्रेक्षणी, स्त्री, (प्रकर्षण ईर्ष्ये इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४।१२६ । इति कानिप् तुट् च । “वनोदय ।” ४ । १ । ७ । इति ङीप् रक्षणादेशः ।) नदी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुखादिहतिः ।
प्रेष, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।)
प्रेषः, पुं (प्र + ईर् + क्तः ।) प्रेषणम् । पीडा । इति जटाधरः ।
प्रेषणं, स्त्री, (प्रेष + भावे ल्युट् ।) प्रेरणम् । यथा,
“जानीयात् प्रेषणे भटानां बाणवाणं वसनागमे ।
मिथश्चापदि काष्ठे च भार्याश्च विभवक्षये ।”
इति चाणक्यसंज्ञः ।

प्रेषितं, नि, (प्रेष + क्तः ।) प्रेरितम् । तत्प्रत्ययः । प्रस्थापितम् २ प्रतिष्ठितम् ३ प्रतिहतम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ४६ ।
“प्रेषितोऽहं महाभाग ! शक्तिं त्वां विवक्षया ।
कथितं प्रभुणा यच्च तद् ब्रवीमि महामते ।”)
प्रेष्ठः, नि, (अयमेवामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय + ईष्टम् । प्रादेशः ।) अतिप्रियप्रियः । इत्य-
मरः । ३ । १ । १११ ।
प्रेष्ठा, स्त्री, (प्रेष्ठ + टाप् ।) प्रियसी । इति हेमचन्द्रः । अङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ।
प्रेष्ठः, नि, (प्र + ईर् + कर्मेणि गतम् ।) दासः । इत्यमरः । १० । १० । १२७ । (यथा, मग्नौ । ३ । १५३ ।
“प्रेष्ठो यामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।”)
प्रेरणीयश्च ।
प्रेषः, पुं, (प्र + ईर् + क्तः ।) “प्रादू-
होऽपि प्रेषेयुः ।” ६ । १ । ८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।)
प्रेषः । महेन्द्रम् । उन्मादः । प्रेषणम् । इति मेदिनी । वे, ६ ।
प्रेष्ठः, पुं, (प्र + ईर् + कर्मेणि गतम् । “प्रादू-
होऽपि प्रेषेयुः ।” ६ । १ । ८६ । इत्यस्य वार्तिको-
क्त्या वृद्धिः ।) प्रेषः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, कुमारः । ६ । ५८ ।
“जङ्गमं प्रेषभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
विभक्तानुयुजं मन्थे हिरूपमपि मे वयः ।”)
स्त्री. प्रेष्यस्य भावः । दासकर्म । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३० । ६५ ।
“गवादिरेचकान् पुत्रान् भार्यां कर्मकरीं
निजाम् ।
तस्य ज्ञत्वा यदाभ्यर्णे प्रेष्यं कुर्वन्नुवास चः ।”)
प्रोक्तं, नि, (प्रकर्षण उच्यते कति । प्र + वच् + क्तः ।) कथितम् । प्रकर्षणीकम् । यथा,—
“अन्वरीश्वरप्रोक्तं निजं भागवतं श्रद्धुः ।”
इति श्रीभागवतम् ।
प्रोक्षणं, स्त्री, (प्र + उक्ष् सञ्जने + ल्युट् ।) यद्वायु-
पशुहननम् । इत्यमरः । २ । ७ । २६ । (यथा, महाभारते । ५ । १७ । ६ ।
“य इमे बाह्व्याः प्रोक्ता मग्ना वै प्रोक्षणे
मयाम् ।
एते प्रमादं भवतः उन्मादो नेति वासव ।”)
आह्वाद्युचितसंस्कारः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।
“नोदितः प्रोक्षणायाश्च दुष्टमेतदकर्मकम् ।”)
वधः । सञ्चनम् । इति मेदिनी । वे, ६४ ।
(यथा, मनुः । ५ । ११८ ।
“अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं वङ्गनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वक्ष्णानामङ्गिः शौचं विधीयते ।”)
प्रोक्षितं, नि, (प्र + उक्ष् + क्तः ।) निहतम् ।
विकृतम् । इति मेदिनी । ते, १३६ । यद्वायुं मन्त्रैः संस्कृतमांसादि । यथा,—
“भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं वल्लभाक्षकाम्यया ।
देवे नियुक्तः आहुतिं वा नियमे तु विवर्जयेत् ।”
आरण्यानामिदानीकनप्रोक्षणापेक्षा नास्ति ।

यथा, महाभारते ।
“आरण्याः सर्वदेवताः प्रोक्षिताः सर्वघ्नी
जगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन् ! जगया येन पूज्यते ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
प्रोक्षासनं, स्त्री, (प्र + उक्ष् + णस् हिंसायाम् + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ।
प्रोक्षितं, नि, (प्र + उक्ष् + कर्मेणि क्तः ।) व्यक्तम् । यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ ।
“धर्मः प्रोक्षितकैतवोऽथ परमो निर्मल-
चराणां यताम् ।”
प्रोक्षनं, स्त्री, (प्र + उक्ष् + ल्युट् ।) प्रवर्जनम् ।
लोपनम् । मोक्षा इति भाषा । यथा,—
“प्रोक्षनेर्वांमपादेन दरिद्रो भवति भुवम् ।
वैरिनाशकरं प्रोक्तं कवचं वल्लकारकम् ।”
इति वज्रयामले वैरिहरकाजीकवचम् ।
प्रोक्षः, पुं, (प्रकर्षण उच्यते निष्ठीवनादिकं प्राप्नोतीति । प्र + अठि गतौ + अच् । एवो-
दरादिनाम् अस्म्य उच्यते ।) मतद्वयः ।
पीगदान इति भाषा । यथा,—
“स्यादाचमनकः प्रोक्षः कटकोलः पतद्वयः ।”
इति हारावली । ४७ ।
प्रोत्, स्त्री, (प्र + वेन् स्यूतौ + क्तः ।) यजादि-
त्वान् सम्यसारणम् । वक्षम् । इति जटाधरः ।
प्रोत्, नि, (प्र + वेन् + क्तः ।) यजादित्वात् सम्य-
सारणम् । खचितम् । इति मेदिनी । ते, ३७ ।
स्यूतम् । (यथा, श्रीकण्वचरिते । १५ । २५ ।
“नोरन्वृत्तपरिरम्भविजम्भस्य
रम्भोत्तभिः सह विलासिजनस्य कामः ।
प्रोत् विधातुमिव सततसि रागसुखं
रोमाचक्षुचिनिचयं प्रचुरीचकार ।”)
शुम्भितम् । इति हेमचन्द्रः ।
प्रोत्सादनं, स्त्री, (प्रोत्ते स्यूते सति प्रोत्तानां
वक्ष्याणां वा उत्सादनं उत्तोलनं उच्चालनं वा
यच् ।) वक्ष्यकुट्टिमम् । हननम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।
प्रोत्सलः, पुं, (प्रकर्षण उत्तुल्यतीति । प्र +
उत् + णल् + अच् ।) हृद्यविशेषः । तत्प्र-
त्ययः । सिंहलाङ्गुलः २ हृदौ ३ हृटा
पिङ्गा ५ । इति शब्दमाणा ।
प्रोत्सुलं, नि, (प्रकर्षण उत्तुल्यम् । प्र + उत् +
लुक् विकारः + कर्त्तरि अच् वा ।) विकसितम् ।
यथा,—
“ये वर्द्धिताः करिकपोलमदेन भट्टाः
प्रोत्सुलपङ्कजरजःसुरभीकवाङ्गाः ।
ते साम्प्रतं विविधशास्त्रमयनि कालं
निम्बेयु पार्श्वकुसुमेयु करौलकेयुः ।”
इति भाभिकीविज्ञावः ।
प्रोत्साहः, पुं, (प्र + उत् + सह + क्तः ।) प्रह-
रोत्साहः । “कर्मसु सुकरप्रलय उत्साह इति
मनुः । कर्मसु हृद्यजनकारको भावः उत्साहः

प्रोषित

इति रमानायः । कर्मसु प्रथम उत्साह इति नयनानन्दः । अश्वमे वज्रोदम उत्साहः । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कथावर्तित्वागरे । १६ । ६७ ।

“सोऽस्याः प्रोत्साहविशेषदुःखं यावद्व्यपो-
हति ।

तावत् पद्मावतीपार्श्वं प्रययुक्ते महत्तराः ॥”)

प्रोथ, ऋ न पर्यायणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) रेणुशुक्तः । ऋ, अपुप्रोथत् ।
न, प्रोथति प्रोथते । पर्यायणं सामर्थ्यम् । पुप्रो-
थासौ न कश्चन । पर्यायणं परिपूर्णता । इति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

प्रोथः, पुं, स्त्री, (प्रवर्ते इति । पुद् गतौ + “तिथ-
एहगूययप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति यक्
निपातनात् गुणः । यद्वा, प्रोथते इति ।
प्रोथ पर्याप्तौ + “पुंश्चि संज्ञायां चः प्रायेण ।”
३ । १ । १२ । इति चः ।) अचानासिका । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, माघे ११ । ११ ।

“रिरचयिवति भूयः श्वमये विकीर्णं
पटुतरचपनीहः प्रस्फुरत्प्रोथमन्त्रः ॥”

शूकरनासिकाभिः । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२८ । २५ ।

“वाराही शूकराकारा गृध्रप्रोथा सटाभता ॥”)
प्रोथः, पुं, (प्रोथते इति । प्रोथ पर्याप्तौ + “पुंश्चि
संज्ञायां चः प्रायेण ॥” ३ । १ । १२ । इति चः ।
यद्वा, पुद् गतौ + “तिथएहगूययप्रोथाः ।”
उणा० २ । १२ । इति यक् । निपातनात् गुणः ।)
कटी । इति मेदिनी । ये, १० ॥ शाटकः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ स्त्रीगर्भः । इति विश्वः । गर्भः ।
भीषणम् । स्निग्धम् । अन्धसुखम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

प्रोथः, त्रि, (प्रवर्ते इति । पुद् गतौ + “तिथएह-
गूययप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति यक् ।
निपातनात् गुणः ।) अन्धगः । इति मेदिनी ।
ये, १० ॥ प्रथितः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
स्थापितः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादि-
वृत्तिः ॥

प्रोथः, पुं, (पुथ दाह + भावे चण् ।) सन्नापः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोषितः, त्रि, (वस् + क्त । इट् । सम्प्रसारणम् ।
प्रकटदूरं उषितः ।) प्रवासगतः । यथा,—
“आर्त्तासु सुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना लघा ।
नृते श्वेते या पथौ वा स्त्री श्रेया परिव्रता ॥”
इति मुद्रितत्वम् ॥

(दूरीभूतः । यथा, कलाविलासे । १ । १४ ।

“प्रिहितहृष्टातिधियगो

रुचिरः प्रशामरीचिनचयस्ते ।

तीक्ष्णाशोरिव सहजः

प्रोषिततिमिराः करोत्याशाः ॥”)

प्रोषितभर्तृका, स्त्री, (प्रोषितो विदेशगतो भर्ता
यस्याः । समसान्तकप्रत्ययः ।) विदेशस्थ-
पत्निका । इति जटाधरः ॥ स्त्रीयादिनायिका-

प्रोष्ठप

भेदः । तस्या लक्षणं यथा । देशान्तरे गते
भर्तारि सन्नापाङ्गुला प्रोषितभर्तृका । अस्या-
खेटा दशावस्था । यथा । पञ्चभिलाषः १
चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोत्कीर्णनम् ४ उद्वेगः
५ विलापः ६ उन्मादः ७ व्याधिः ८ जङ्गता ९
निधनम् १० । सुम्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—
“दुःखं दीर्घतरं वक्ष्यन्त्यपि सखीवर्गा यो भावते
शैवालैः श्रयनं वक्ष्यन्त्यपि पुनः श्येते न वा

लज्जया ।

कच्छे गद्गदवाचमश्नति दृशा धत्ते न वासोदकं
सन्नापं सङ्घते यदम्बुजसुखी तद्देवैतोभवः ॥”
मध्या प्रोषितभर्तृका यथा,—

“वासस्तदेव वपुषो वलयनन्देव

हस्तस्य सेव जघनस्य च रत्नकाञ्ची ।

वाचालभट्टसुभगे सुरतौ समस्त-

मयाधिकं भवति तन् सखि किमिदमम् ॥”

प्रगल्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—

“माला बालाङ्गुलदलमयी मौक्तिकी हार-
यष्टिः

काञ्ची स्यान्नात् प्रसरति हरीसुभ्रवः प्रस्थितैव ।

अन्धद्रुमः किमपि धमनी विद्यते वा न वेति

ज्ञातुं बाहोरहस्यं वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥”

परकीया प्रोषितभर्तृका यथा,—

“अयः पद्मदलं ददाति तदपि भूषणं गृह्यते
सद्यो मर्मरशङ्कया न च तया संस्पृश्यते

पाणिना ।

यातुर्वाचि सुहृत्पन्नस्य वचना प्रकृतं दीयते

चासः किन्तु न सुच्यते हृतवह्नरः कुरङ्गो-
दृशा ॥”

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा,—

“विरहविदितमनःप्रेम विज्ञाय कान्तः

पुनरपि वसु तस्मादेव मे दास्यतीति ।

मरिचनिचयमण्णार्थस्य वासोदविन्दु

हजति च पुरयोविहारदेशोपविष्टा ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्याः अकर्णयं यदुक्तं चिन्तामणौ तद्वयथा,

“हस्तं परयच्छे यानं समानोत्सवदर्शनम् ।

क्रीडां शरीरसंस्कारं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥”)

प्रोष्ठः, पुं, (प्रकट ओष्ठोऽस्येति । “ओष्ठोष्ठयोः
समासे वा ।” १ । १ । ४४ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोष्ठा साधुः ।) प्रोष्ठोमत्यः । इत्यमरटीकायां
रायसुङ्गटः ॥ (जनपदविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । ६१ ।

“शृङ्गाः कोरकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ॥”

गौः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । ४ । १२० ॥)

प्रोष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादौ यस्य सः ।
“सुप्रातसुप्तसुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अण्

प्रत्ययेन साधुः । प्रोष्ठपदो नञविशेषश्चदयुक्ता

पौर्णमासी यत्र मासे । अण् । पठे न वृद्धिः ।)

भाद्रमासः । इत्यमरः ॥ (नञविशेषः । यथा,

महाभारते । ६ । १ । १४ ।

“शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वं समारब्ध विरोचते ॥”

प्रौढ

यथा च मार्कण्डेये । ३२ । १५ ।

“अजाविकं प्रोष्ठपदे विन्देद्वावाक्योत्तरे ॥”

गोतुष्टपदयुक्ते, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)

प्रोष्ठपदाः, स्त्री, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यस्याम् ।

“सुप्रातसुप्तेति ।” ५ । ४ । १२० । इति बहु-

व्रीडावच् पद्मावच्च निपातितः ।) पूर्वभाद्रपद-

नक्षत्रम् २५ । उत्तरभाद्रपदनक्षत्रम् २६ ।

तत्पर्यायः । भाद्रपदाः २ । इत्यमरः । १ । १ ।

२२ ॥ हे पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु प्रोष्ठो गौः

भाद्रपदः गौः तस्यैव पाद आसौ तास्तथा । पूर्वे

प्रोष्ठपदे हे उत्तरे तु भाद्रपदे हे सप्तदायक्षासां

चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वे प्रोष्ठ-

पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्विज्ञा-

द्विवचनम् । इति भरतः ॥ भाद्रपदशब्देन

तारकाविशेषाणां सप्तदाय उच्यते तिरोहिता-

वयवभेदपक्षे एकवचनम् । प्रोष्ठपदाशब्दस्त-

द्रिक्तावयवभेदपक्षे बहुवचनमिति मैत्रेयः ।

इति रायसुङ्गटः ॥

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्यक्ता पौर्णमासी ।

अण् । स्त्रियां ङीप् ।) भाद्रो पूर्णिमा । यथा,—

“प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा लक्ष्मा ज्योदशौ ।

यतोस्तु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“निखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।

प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ॥”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रोष्ठपादः, त्रि, (प्रोष्ठपद + “सन्धिवेलेति ।” ४ ।

३ । १६ । इत्यण् । “जे प्रोष्ठपदानाम् ।” ७ । ४ ।

१८ । इति उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः ।)

प्रोष्ठपदासु जातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रोष्ठौ, स्त्री, पुं, (प्रकट ओष्ठो यस्याः । “ओष्ठो-

त्वयोः समासे वा ।” नासिकोदरोऽस्येति जाते-

रिति वा ङीव ।) मत्स्यभेदः । पुंटी माह इति

भाषा । तत्पर्यायः । शूकरी २ शूकरः ३ ।

इत्यमरः ॥ श्वेतकोलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । स्नाद-

त्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषवातनाशित्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥ खिण्वत्वम् । आसृक्कण्ड-

रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रौढः, पुं, (प्रोष्ठते वितर्क्यते विज्ञयाकुलितेति ।

प्र + ऊङ् + चण् ।) वृद्धिचरणः । पर्ये । इति

विश्वमेदिन्यौ । हे, ५ । गजचरणपर्ये । इति

त्रिकाण्शेषशब्दरत्नावली ॥

प्रौढः, त्रि, (प्रकर्षण ऊङ्गते वितर्कयतीति । प्र +

ऊङ्ग + कः ।) निपुणः । (प्र + ऊङ्ग + भावे

चण् ।) तर्कः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

प्रौढं, त्रि, (प्रोष्ठते स्तेति । प्र + वृद्ध + क्तः । सम्प्र-

सारणम् । “प्राहृष्टोऽपि प्रोष्ठते ॥” इति वृद्धिः ।)

वर्द्धितम् । तत्पर्यायः । प्रहृष्टम् २ वर्द्धितम् ३ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, मेघदूते । २७ ।

“त्वत्पुष्पात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ॥”)

प्रौढा

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १११ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

“आवातिमात्रपटुजैः करतः सुनेजैः

प्रौढप्रिया नयनविधमपेक्षिताणि ॥”)

निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । १ । २ । ६ ।

“इङ्गितज्ञाः प्रुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ॥”)
प्रकर्षेण कटुश्च ॥

प्रौढपादः, पुं, (प्रौढः पार्श्वे यस्य ।) आसनारोपितपादतलः । आसनोपरिपादतलद्वयसंयोगपूर्वकोपवेष्टा । वस्त्रादिना स्तनपट्टजाशुजङ्गावन्धः । वस्त्रादिद्वारा पट्टजाशुजङ्गाद्वयद्वयवन्धनपूर्वकोपवेष्टा । यथा,—

“आसनास्तद्वपादस्तु जाशुनोर्ध्वयोरुक्ता ।
स्तनवस्त्रकथिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥
आनमाचमनं होमं भोजनं देवताचनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥”

इति कात्यायनः ॥ ३ ॥

अनेकोद्भास्ये दारुणिष्ठे भूमिस्त्रये दृष्टकाश्च
संकीर्णोभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधं
आस्तद्वपादोऽपि कुर्यात् । इत्याहुकतत्त्वम् ॥

प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ + टाप् ।) नायिकाभिरः । तत्पर्यायः । चिरिणी २ सुवयाः ३ श्यामा ४

दृष्टकाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—

“बाला तु तरुणी प्रौढा दृष्टा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रत्नया गारी वस्त्रा भवेत्तदा ॥”

चिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं प्रौढा
यस्या । यथा,—

“आयोद्धरी भवेद्बाला तरुणी चिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्दृष्टा ततः परम् ॥”

अस्या वस्त्रवकारणं यथा,—

“अलङ्कारादिभिर्जाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा दृष्टा च दृष्टताङ्गना ॥”

तस्या रमणी दीपो यथा,—

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति दृष्टत्वं दृष्टा मरणदा भवेत् ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

सुम्भादित्रिविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तच्च
प्रौढा खण्डिता यथा,—

“मातुदीक्ष विपचपक्षलद्वयः पादाङ्गुजालक्तके-
राणिप्रागनमानतीक्ष्णतुली चिचार्पितवाभवत् ।
रुचं भोक्तवती न वा स्तवती निवासकोण्या-

द्वयः

प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलादादर्शमादर्शयत् ॥”
प्रौढा कलहान्तरिता यथा,—

“अकरोः कितु नेवशोणिमानं

किमकाशौः करपक्षवे निरोधम् ।

कलहं किमधाः कुधा रवञ्चे

चित्तमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥”

प्रौढा उत्कण्ठिता यथा,—

“भ्रातर्भुङ्क्ष्वस्त्रिपथिरचालवन्तो

नातस्तमस्त्रिणि पितृस्त्रिभिर प्रचीद ।

४७४

अचः

पृच्छामि किञ्च नवनीरघराभिरामो

हामोदरः कथय किं न समाजगाम ॥”

प्रौढा वाचकवचना यथा,—

“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरभोरुखी धूपिता
स्तता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भूतिः ।
अकारि हरिणीदृष्टा भवनमेव देहत्विषा
स्फुरत्कनककैतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”

प्रौढाभिसारिका यथा,—

“स्फुरदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी

किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।

अथ कथय कथं सहेतु गन्तुं

यदि न निश्रुतु मनोरथो रथः स्यात् ॥”

प्रौढा प्रवक्ष्यति यथा,—

“नार्यं सुचरितं सुभुवामपि तनुत्यागे वियोगखर-
स्तेनाहं विहृताङ्गलियैर्दुपते ! पृच्छामि सख्यं
वद ।

ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्धुभिर्दीयते

तत् स्यान्न परञ्च वा किमु विषक्वालावली-

दुःखम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

अन्यत्र प्रगल्भाशब्दे दृष्टव्यम् ॥

प्रौढिः, स्त्री, (प्र + वृ + क्तिन् । प्रादूहेति

दृष्टिः ।) सामर्थ्यम् । इति सुश्ववोध्याकरणम् ॥

तत्पर्यायः । उत्साहः २ प्रगल्भता ३ अभि-

योगः ४ उत्थमः ५ उद्योगः ६ कियदेतिका ७

अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।

२ । ४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।

“यथा यथा च हृष्यत्योः प्रौढिं परिचयो ययौ ।

तयोक्तया तथा प्रेम नवीभावमिवाययौ ॥”)

प्रौणः, त्रि, (प्र + ञ् + अपनयने + अच् ।)

निपुणः । इति केशिन् ॥

प्रौष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यासामिति

प्रोष्ठपदा नक्षत्रविशेषाः । तद्युक्ता प्रौष्ठमासौ ।

प्रोष्ठपद + “नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४।२।३।

इति अण् । डीप् । प्रौष्ठपदी प्रौष्ठमास्यस्त्रिण् ।

प्रौष्ठपदी + “सास्त्रिण् प्रौष्ठमासीति ।” ४।२।२१।

इति अण् ।) भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । १।२२॥

(यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।

“प्रौष्ठपदस्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।

धनाढ्यः स्त्रीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥”

प्रौष्ठपदास्तु भवे, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

७ । ३ । १८ ।)

प्रौष्ठः, पुं, (प्र + ऊह + कः । प्रादूहेति दृष्टिः ।)

प्रकर्षणोद्दः । इति सुश्ववोध्याकरणम् ।

अच, क भञ्जणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-

उभ -सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतौययुक्तः । अ,

अचति अचते । इति दुर्गादासः ॥

अचः, पुं, (अच्यते भक्ष्यते विहगादिभिरिति । अच

+ कर्त्तृणि घञ् ।) उच्यविशेषः । पाकुड इति

भाषा । तत्पर्यायः । जटौ २ पर्कटी ३ । इत्य-

मरः ॥ पर्कटिः ४ अचा ५ प्रीचा ६ जटिः ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कपीतनः ८ चीरी ९

अचदी

सुपार्श्वः १० कमलकुः ११ अङ्गी १२ अव-

रोहशाखी १३ गर्दभाक्षः १४ कपीतनः १५

हृदप्ररोहः १६ अचकः १७ अचङ्गः १८ महा-

वचः १९ ॥ अचक्षपय्यायः । अचक्षः २०

सुशीतः २१ शीतवर्णकः २२ पुष्पः २३ महा-

वरोहः २४ अक्षपर्वः २५ पिप्परिः २६ भिदुरः

२७ मङ्गलच्छायः २८ ॥ अक्ष गुणाः । कटु-

त्वम् । कषायत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्तदोष-

नृच्छाभ्रमप्रजापनाशित्वञ्च । इति राजनि-

र्घण्टः ॥ अचयोनिगद्गादपितकफशोथरक्त-

पित्तनाशित्वम् । पर्कटी च क्षियामपि । इति

भावप्रकाशः ॥ कन्दराजदृष्टः । द्वीपभेदः ।

अचक्षदृष्टः । इति मेदिनी । वे, १७ ॥ पक्षकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अचदीपः, पुं, (अचक्षरूपलक्षितो द्वीपः ।) सप्त-

द्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,

खन उवाच ।

“जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ।

संवेष्टयित्वा चीरीदं अचदीपो व्यवस्थितः ॥

अचदीपो च विप्रेक्षाः सप्तासन् कुलपर्वताः ।

अख्यायताः सुपर्वताः सिद्धसंघनिविदिताः ॥

गोमेदः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।

नारदो दुर्धृभिश्चैव सोमश्च ऋषभस्तथा ॥

विभ्राजः सप्तमः प्रोक्तो अक्षगोऽव्यन्तवल्गवः ।

तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवानप्यः ॥

उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्वस्य विश्वदृक् ।

तेषु पुण्या जन्मपदा नाधयो व्याधयोऽपि च ॥

न तत्र पापकर्त्तारः पुरुषा वा कदाचन ।

तेषां नष्टः सप्त चैव वर्णाङ्गान्तु समुद्रगाः ॥

तासु अक्षधयो निवन्ति पितामहसुपासते ।

अनुत्तमा शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा स्तता ॥

अनृता सुस्तता चैव नामतः परिकीर्तिताः ।

क्षुद्रनयस्त्रसंख्याताः सर्पासि सुवहून्पि ॥

न वै तेषु युगावस्थाः पुरुषा वै चिरायुवः ।

आर्यकाः कुरवाश्चैव विद्वान् भाविनस्तथा ॥

अक्षक्षत्रियविट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्तिताः ।

इत्यन्ते भगवान् सोमो वर्णैस्तत्र निवासिभिः ॥

तेषाञ्च सोमसायुष्यं सारूप्यं सनिपुङ्गवाः ।

सर्वे धर्मपरा निवन्ति निवन्ति सुहितमानसाः ॥

पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥”

इति कौर्मर्भुवनकोषे ४६ अध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च “अचिदवाच । अतः परं अक्षादीनां

प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्त्यते ।

जम्बुद्वीपो यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता चारो

दधिना परिवेष्टितो यथा मेतर्जम्बाख्येन । लवणो

दधिरपि ततो द्विगुणविशालेन अक्षाख्येन परि-

क्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन । अक्षो

जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लितो

यन्नाभिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-

व्रतात्मज इक्ष्वाकुस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य

सप्तवर्षनामभ्य आक्षतेभ्य आकलय्य स्वयमात्म-

योगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं चैव

अवः

मन्त्रमभयमिति वर्षीयः । तेषु गिरयो नद्यश्च
सन्निवाभिजाताः । मणिपूटो वज्रपूट इत्यसौ
प्योतिष्ठान् सुवर्णो हिरण्यदीवो मेघमाल इति
सेतुधेयाः । अथवा नृमणा आङ्गिरसो सावित्री
सुप्रभाता ऋतम्भरा सतम्भरेति महानदाः ।
यासां जलोपसर्जनविधत्तर्जस्तमसो हंसपतङ्गो-
र्हायनसत्ताङ्गसंज्ञाचत्वारो वर्णाः सप्तसायुधो
विभुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं जग्या
विश्रया भगवन्तं जधीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ।
प्रत्यस्य विष्णो रूपं यत् सत्यमस्य ब्रह्मणः । अन्त-
तस्य च नद्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ अथा-
दिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोक्षः सहो
बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिको
सिद्धिरविशेषेण वर्णते । अथ च समानेनेषु
रसोदेनाहतः ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे
२० अध्यायः ।

अवः, उ गत्याम् । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)
अन्तःस्थलतीययुक्तः । उ, अवते । अ उ इत्यने
नैवेदसिद्धे अस्य पाठः अविष्यते अव्यते इत्यादि
विह्वल्यः । इति दुर्गादासः ।

अवं, स्त्री, (अवते इति । अ + अच् ।) कैवर्त्तो-
सुस्तकम् । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“कुटमटं दासपुरं बालेयं परिपेलवम् ।
अवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तोसुस्तकानि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे)

गम्यत्वम् । इति मेदिनी । वे, १८ । अतगे, जि ॥

अवः, पुं, (अ + “अदोरप” ॥ १३ । ५७ । इत्यप् ।)
अवगम् । (यथा, हरिवंशे । १२२ । १०१ ।

“सागरानूपविपुलां प्रागुदकप्रवर्धितानाम् ।

सर्वतोदधिमध्यस्थामभेदां विदधेरपि ॥”

अवतेऽनेनेति करणे अप् ।) भेकः । (यथा,
सुस्तकोपनिषदि । १ । २ । ७ ।

“अवा स्ते अहं यज्ञस्या
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
यत्तच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति तदा
जराण्यु ते पुनरेवापि यन्ति ॥”

अवते सन्नरतीति । अ + अच् ।) भेकः ।
अविः । अपचः । कपिः । जलकाकः । (यथा,
सुवृते । १ । ४६ ।

“अवानामिसुरवासवः ॥”

कुलकः । प्रववः । पर्यटोदमः । कारकविविधः ।
शब्दः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे, १६ ।

प्रेरयम् । अच् । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्त-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४६ ॥ पलवः । इति

त्रिकाच्छेषः ॥ पोली इति भाषा ॥ जलकुक्कुटः ।
इति मिताक्षरा । (यथा, मनो । ५ । १२ ।

“कलविह्वं अवं हंसं चक्राङ्गं यामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवाक्यं दाह्यं शुकरारिकं ॥”

वकविशेषः । यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४३ ।

“रथाङ्गवैवा नद्युहाः अवाः कारकवाः परे ।

तथा पुष्कोकिनाः कौशा विसंज्ञा भेजरे
दिशः ॥”

अवनः

“अवा वकविशेषाः ।” इति तट्टीकायां रामा-
शुनः ॥) जलचरपक्षिमात्रम् । यथा,—

“हंससारसकाचाचवक्रकौचसरारिकाः ।

नन्दीमुखीसकादम्बा वलाकाटाः अवाः स्मृताः ॥

अवन्ते खलिषे यक्षादेते तस्मात् अवाः

स्मृताः ॥”

यतेषां मौसगुणाः ।

“अवाः पितहराः क्षिप्वा मधुरा गुरवो

हिमाः ।

वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अवकः, पुं, (अवते इवेति । अ + अच् । ततः स्वार्यं
संज्ञायां वा कन् ।) खड्गधारादिनर्तकः ।

तत्पर्यायः । केकलः २ । इति त्रिकाच्छेषः ॥

केकलः ३ नर्तुः ४ केलिकोषः ५ कलायनः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ चङ्कालः । इति हला-

युधः ॥ (सन्नरयोपजीवी । यथा, महाभारते ।

१३ । २६ । १५ ।

“गायना नर्तकाश्चैव अवका वादकास्तथा ।

कथका योषकाश्चैव राजनार्हन्ति केतनम् ॥”

भेकः । अच् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवगः, पुं, (अवेन अतगत्या गच्छतीति । गम् +

“अग्येष्वपि ङ्यते ॥” ३ । २ । १०१ । इति

ङः ।) वानरः । (यथा, रघुवंशे । १२ । ७० ।

“स सेतुं बन्धयामास अवगैर्बन्धनाभिस ।

रसातलादिवोष्मयं शोभं स्वप्राय शार्ङ्गिनः ॥”

भेकः । सूर्यसारथिः । इति मेदिनी । गे, ४२ ॥

अवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ शिरीषट्टः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अवगतिः, पुं, (अवेन गतिर्यस्य ।) भेकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (अवस्य भेकादेर्गतौ अतगन्तौ

च, स्त्री ॥)

अवङ्गः, पुं, (अवेन अतगत्या गच्छतीति । गम् +

“गमश्च ॥” ३ । २ । ४७ । इति खच् । “खच्

छिदा वाच्यः ॥” इति ङित् । छित्वात् टलोपः ।

मुमागमः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।

“अवङ्गा वृक्षिका दंष्ट्रा मशकाश्चैव कानने ।

सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहनं तव ॥”

“अवङ्गा वानराः ।” इति तट्टीकायां रामा-

शुनः ॥ अगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अचट्टः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अवङ्गमः, पुं, (अवेन गच्छतीति । गम् + “गमश्च ॥”

३ । २ । ४७ । इति खच् । मुमागमः ।) भेकः ।

वानरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३७ ॥ (यथा,

रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।

“ययानि प्रेषितास्तत्र रामदूताः अवङ्गमाः ।

आख्येया राममहिषी तया तेभ्यो विह-

ङ्गमः ॥”

अतगतिर्युक्ते, जि ॥

अवनः, जि, (अवते इति । अ + अच् ।) प्रववः ।

कमनिर्भूत्यादिः । यथा,—

श्रीहृष

“प्रागुदकप्रवर्गो भूमिं कारयेत् यजती नरः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥

(स्त्री, अ + कृट् । अवः । यथा,—

“श्रवणवासनं वापि नेच्छेद्वापि प्रवोत्तरम् ।

नाम्यातपौ न अवर्गं न यानं नापि वाहनम् ॥”

इति सुश्रुते कनकस्थाने ४६ अध्यायः ।)

प्राचं, स्त्री, (अचस्य फलम् । “अचादिभ्योऽङ् ॥”

४ । ३ । १६४ । इत्यङ् । विधानसामर्थ्यात् तस्य

फले न लुक् ।) अचट्टस्य फलम् । इत्यमरः ।

२ । ४ । १८ ॥ अचस्य विकारः । अचस्य सन्तुष्टः ।

अचस्य भावः । अचस्येदम् । अचस्य हितम् ।

इत्यादि आकरयम् ॥ (अचस्यन्निनि, जि ।

यथा,—

“नेद्यगोष्ठ्यौदुम्बर आचस्य आच इतीधो

भवन्त्येते वै गान्धर्वाश्चरसा गृहाः क्ष एव ॥”

इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ॥

प्रावनं, स्त्री, (अ + णिच् + कृट् ।) अवप्रवस्योर्ह-

प्रापयम् । उच्यते इति भाषा । यथा,—

“तापनं वृत्तैर्नानां प्रावनं गोरसस्य च ।

तन्माचसुद्धृतं मुहूर्ते कठिनम् पयो दधि ॥”

इति मुहूर्ततन्त्रम् ॥ ३ ॥

मञ्जनम् । बहुतरजलसंयोगः । यथा,—

“एतत् श्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगौरथः ।

यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥

प्रावनार्थं नरमेष्टु । पुण्येन खलिनेन च ॥”

इति महाभारते । ३ । ११० अध्यायः ॥

प्राविनं, जि, (अ + णिच् + क्तः ।) जलादिमय-

स्थानादि । यथा,—

“सुप्रसन्ना सुवदना कनकार्द्रनिजान्तराम् ।

सुधाप्राविनभूष्टामार्द्रगन्धशुलेपनाम् ॥”

इति मञ्जावाक्यावली ॥

(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १० ।

“पुरी सा वासुदेवस्य प्राविनोदधिना ततः ॥”

अवह, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । उ,

अवते । इति दुर्गादासः ॥

अविह, [न] पुं, (अवेते वृद्धिं गच्छतीति । अविह

+ कनिन् ।) अविहरीगः । यथा, यज्ञतृष्टिहा-

न्नामि सुखादिव क्षिप्रगतिं वेद्यकम् । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ६४ ।

“वपावसावहनं नाभिः क्षीम यज्ञतृष्टिहा ॥”

अविहनः, पुं, (अविहानं कर्तुमीति । अह + टक् ।)

वृक्षविशेषः । रोहिता इति स्थातः । तत्पर्यायः ।

रोहि २ रोहितकः ३ अविहशुनः ४ दाक्षिण-

पुष्पकः ५ मौसदलनः ६ यज्ञहरी ७ चक्रवर्ध-

८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोहितेयः ९ रोहितः

१० रोहीनकः ११ रोही १२ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (अस्य गुणाः रोहितकशब्दे ब्रह्मणः)

अविहशुनः, पुं, (अविहः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) अविह-

वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा,

वेद्यकरज्जमानायाम् ।

“रोही रोहितकः अविहशुर्दाक्षिमपुष्पकः ॥”)

सुनिधि:

ਸੁਣ:

प्रवृत्तपदवर्गवेगात् चित्तसंश्रुत्पत्त्याः ।”

अस्य लक्षणं यथा,—

“तत्र यद्विषयं नु व्यतिरिक्तमात्रं तत् नु हम् ।

चिकित्सास्य यथा,—

“दम्बस्थोपशमायां चिकित्सा संप्रचक्षते ।

नु हस्यापिप्रतपनं कार्यसुखान्तयौवधम् ।

शरीरे स्निग्धभूयिष्ठे स्निग्धं भवति शोथितम् ।

प्रलब्धा सुदृक् शीतं स्नान्दयत्यतिशोथितम् ।

तस्मात् सुखयति ह्यणं ननु शीतं कथञ्चन ॥”

इति सुश्रुते स्नानस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

भुस, इर य दाहे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीय-

युक्तः । इर, अन्तःस्थ आलोचीत् । य, नु व्यति ।

इति दुर्गादासः ॥

ब्रैव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।

ऋ, अपिब्रूवत् । ङ, ब्रूवते । इति दुर्गादासः ॥

प्रोवः, पुं, (नुव दाहे + भावे घञ् ।) दाहः ।

इत्यमरः । १ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।

४ । १७ ।

“दरीषु किन्नरीलोकं घते यः प्रोवविप्रवे ।

न्यावीलतमनङ्गेन भाङ्गागारमिव खकम् ॥”

पित्तविकारविशेषः । तद्वयथा । “पित्तविकारा-

चत्वारिंशदत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते । तद्वयथा

ओषधौ प्रोवश्च दाहश्च द्रव्येषु धूमकचान्धकश्च

इत्यादिषु ॥” इति चरके स्नानस्थाने विंशेऽध्याये ॥

घा, ल भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-अणिट् ।) ल, घाति । इति

दुर्गादासः ॥

घा, स्त्री, (घा + भावे क्तिप् ।) भक्षणम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

घातं, चि, (घा + क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ११० ॥

घानं, स्त्री, (घा + भावे क्तिप् ।) भोजनम् । इति

हेमचन्द्रः । १ । ८८ ॥

फ, प्रकारः । द्वाविंशतितमव्यञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य

द्वितीयवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।

इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“उपपञ्चानोयानामोष्ठौ ॥”) तस्य तत्त्वं यथा,—

“फकारं शब्दं चाब्जं । रक्तविदुल्लतोपमम् ।

चतुर्लङ्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।

आत्माहितत्त्वसंयुक्तं त्रिविधसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ * ॥

“वक्त्रा वामगता रेखा ततोऽधः सङ्गता भवेत् ।

तस्माद्भूङ्गता भूत्वा दक्षमारभ्य कुण्डली ॥

अक्षा वक्त्रं विष्णुश्च कुण्डली अक्षरूपिणी ।

मात्रा वामादक्षिणतः क्रमशः परिकीर्तिता ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तत्पर्यायः ।

“फकारश्च महेशानि । शिखी चैव जनार्दनः ॥”

इति वज्रयामनोक्तवर्णाभिधानम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“प्रलयाम्बुदवर्षाभिः ललज्जिङ्गा चतुर्भुजाम् ।

भक्ताभयप्रदां निद्यां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

एवं ध्यात्वा फकारं तु तत्तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपाशो जनार्दनः ।

यथा पादः शिखा रौद्री फेत्कारः शाखिनी-

प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालः कुजिनीप्रियपावकौ ।

प्रलयाभिर्नौलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी ॥

पुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवह्ननः ।

निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो यामनीः फलम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं

हत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“दोधः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणकेशदुःखं

पवर्गः ॥”)

फं, स्त्री, (फक् असद्व्यवहारे + ङः ।) रूचोक्तिः ।

पुत्कृतिः । निष्कलभाषणम् । इति मेदिनी । फे, १ ॥

फः, पुं, यत्तसाधनम् । स्फानम् । भक्षणावतः ।

इति मेदिनी । फे, १ ॥ वर्डकः । जृम्भाविष्कारः ।

स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः । संज्ञाविशेषः ।

यथा । “हसोऽन्तः फः । हसो विरामश्च फसंज्ञः

स्यात् ॥” इति सुमध्वबोधव्याकरणम् ॥

फक्, असद्व्यवहारे । श्रुतेर्गतौ । इति कवि

कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कोपघः ।

फक्कति खलः कुत्सितं व्यवहरतीत्यर्थः । फक्कति

उड्डो मम् गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (फक् + “घाल्पर्यनिर्देशे ण्वल्

वक्तव्यः ॥” इति वार्तिकोक्त्या ण्वल् । टापि अत

इत्थम् ।) असद्व्यवहारे । फांकि इति भाषा ।

तत्पर्यायः । चोद्यम् २ । देयम् ३ । पूर्वपक्षः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

६५ ।

“फणिभाषितभाष्यफञ्जिका

विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”)

न्यायसम्बन्धियाख्या । यथा,—

“श्रीमता मधुरानाथनर्कवागीशधीमता ।

विषदीक्ष्य दृश्यन्ते दिनोयमणिफञ्जिकाः ॥”

इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मधुरानाथः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज व्याम-

हने + ण्वल् । पृषोदरादित्वात् भञ्ज फः । टापि

अत इत्थम् ।) आक्षय्यञ्जिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसिकसार-

संग्रहे ज्वराधिकारे दृष्टव्यङ्ग्यामयिरसे ।

“निर्गुण्य फञ्जिका वासा रविमलजिकण्टकैः ॥”

“फञ्जिका आक्षय्यञ्जिका ॥” इति तट्टीका ॥

देवताङ्कः । दुरात्मता । इति शब्दचञ्जिका ॥

फञ्जिपञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जि ।

पृषोदरादित्वात् भञ्ज फः । फञ्जि रोगहारकं

पञ्चं यस्याः । कप् । ठाप् । अत इत्थम् ।)

आक्षय्यञ्जिका । इति रत्नमाणा ॥ (विदितिरस्या

आक्षय्यञ्जिप्रसङ्गे ज्ञातव्या ॥)

फञ्जी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् ।

पृषोदरादित्वात् भञ्ज फः । गौरादित्वात् ङीष् ।)

भाग्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यक-

चक्रपाणौ न्यासाधिकारे ।

“अन्यता नागरफञ्जीयात्रीपञ्चासवाधितः

काथः ।

पीतः सकणाचूयः कासश्चासौ निहन्त्यासु ।”

तथाचास्या गुणाः हारीते प्रथमस्थाने दशमे-

ऽध्याये ।

“वत्सादनी तथा फञ्जी तेजपणौ तु सिंहिका ।

चक्रमर्हं क इत्यन्ये दुर्जरं वातकोपनाः ॥”)

फट्, य, अशुकरणशब्दः । अक्षवीजम् । यथा ।

फट्कं शब्दमायुधम् । इति बीजवर्णाभिधा-

नम् ॥ * ॥ शान्तिकुम्भचालने अर्घ्यपात्रचालने

अर्घ्यजलेन पूजोपकरणभ्युक्षणे अन्तरीक्षग-

विघ्नोत्सारणे विकिरक्षेपणे गन्धपुष्पाभ्यां

करशोधने अवमर्शणे पापपुरुषताडने कराङ्ग-

न्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे होमाम्नेः क्रवादाश्रयाग्रे

होमाग्रावाहने तद्विप्रोक्षणादौ च फट्किति

मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ८ । २० ।

“सर्विसर्गं फट्कन् तत् सर्वेन्द्रियं विनिर्द्दिशत् ॥”

विशीर्षादौ, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

७ । ३ । “देवाऽग्नी यस्मै त्वेङ्गे तत्सत्त्वमुपरि

पुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ॥”

“असौ हेयो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो

भवत् पिपला विशारयो अस्य क्लिबन्त्येतद्गुपम् ।

फलतीति फट् हलयोरेकम् । स्वाहाकारस्थाने

फट्कित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥” इति तज्ज्ञायां वेद-

दोषे महीधरः ॥)

फटः, पुं, स्त्री, (स्फुट विकसने + पचाश्च । पृषो-

दरादित्वात् साधः) फणा । इत्यमरजटाधरौ ॥

फटा, स्त्री, (फट् + क्तियां टाप् ।) फणा ।

(यथा, पञ्चवक्त्रे । ३ । ८३ ।

“निर्विघ्नेनापि सर्पेण कर्षेया महती फटा ।

वितं भवति मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥”)

दम्भः । इति मेदिनी । टे, २३ ॥ कितवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

“स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायान्तु स्फटापि

च ॥”

इति भरतधृतशब्दभेदः ॥

फट्जिज्ञा, स्त्री, (फट्किति शब्दं इङ्कति गच्छतीति ।

इङ्ग गती + अच् । टाप् ।) किञ्जिका । इति

शब्दचञ्जिका ॥ फट्ज्ज इति भाषा ॥

फण, य निःक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) फेयतुः पञ्चयतुः ।

निःक्षेपः अनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं

श्रीमताम् । अनायासेन जातम् । अख्येव अनायास

फणाध

फणिच

फणी

निष्ठार्था अनायासतः पायते इत्यमरः ।
अतएव रमानाथोऽपि चटारौ फण गतौ
इत्यत्र गतेरन्वयः । फणावति जपोऽनायासेन
जनयतीत्यर्थः इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

फण, मि य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-वेष्ट ।) मि, फणयति फणायति ।
य, फेयतुः पणयतुः । इति दुर्गादासः ॥

फणः, फि, (फणति विसृतिं गच्छतीति । फण +
अच् ।) सर्पस्य विसृतिमस्तकम् । यथा । फटा-
यान्तु फणा द्योतितामरः ॥ शशोर्णं कारणं
फणम् । इति कौवकाळे चन्द्रगोमी ॥ तत्-
पण्यायः । फणा २ फणम् ३ फटा ४ फटः ५
स्फटः ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ ॥ इर्वो =
भोगः ८ स्फटः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ ४।३८२ ॥
स्फटा ११ इर्विः १२ फटी १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२।११४।१५।
“परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ।
प्रकाशयति दीर्घास्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥”
जन्तुस्यमर्मेविषेयः । यथा, सुश्रुते ॥ ३। ६ ।
“जन्तुं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ माहकाः
हे लकारिके हे विधुरे हो फणौ हावपाङ्गौ
हावावर्तौ हापुनृक्षेपौ हौ शङ्कावेका स्थपनो
पञ्च सौमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकाण्येकोऽधिरति-
रिति ॥”)

फणकरः, पुं, (फणः कर इवात्येति । फणस्य करो
वा ।) सुजङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणस्य
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरधरः, पुं, (फणधरस्य सर्पस्य धरः ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥

फणभृत्, पुं, (फणं विभर्तीति । भृ + क्तिप् तुक् च ।)
सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४। ३६६ ॥ (यथा,
राजेन्द्रकर्मपूरे । ४ ।

“याम्यथोमतले अगाधधवले निर्धौतदिङ्गुलले
देवत्वदयशसि प्रशान्तमसि प्रौढे जगत् प्रेयसि ।
केलाचनि महोभृतः फणभृतः शेषनि

पाथोधयः

सौरोदन्ति सुरविपनि करिणो हंसनि

पुष्कोकिलाः ॥”)

फणवान्, [नृ] पुं, (फणोऽस्यास्तीति । फण +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणा, स्त्री, (फणति प्रसारसङ्कोचं गच्छतीति ।
फण गतौ + अच् । टाप् ।) सर्पफटा । इत्य-
मरः ॥ १। ८। २ ॥ (यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले ६ अङ्के ।

“अवसति चलितेन्धनोऽविप्रलतः पन्नगः फणां
कुरुते ।

तेजस्वी संशोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥”)

फणाकरः, पुं, (करोतीति । क + अच् । फणाया
करः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणाया
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाभरः, पुं, (विभर्ति धरतीति । भृ + पचाद्यच् ।
फणाया भरः ।) सर्पः । इति चटारवली ॥ १५ ॥

फणावान्, [तु] पुं, (फणास्यास्तीति । फणा +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिकेसरं, स्त्री, (फणीव केसरोऽस्य ।) नाग-
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
नागकेसरश्च ज्ञातव्यः ॥)

फणिलेखः, पुं, (फणिना सह लेखतीति । लेख +
अच् ।) भारतीयपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारत इति भाषा ॥

फणिचक्रं, स्त्री, (फण्याकारं चक्रम् ।) विवाहादि-
कर्मसु शुभाशुभज्ञानार्थं सप्तविंशतिनक्षत्र-
घटितसर्पाकारत्रिणाडिकचक्रम् । यथा,—
“अन्विष्यादि निखेचक्रं सर्पाकारं त्रिणाडिकम् ।
तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् ॥
त्रिणाडीवेधनक्षत्रमन्विष्याद्राशुगोचराः ।
हस्तोन्नतलवाकरण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥
याम्यः सौम्यो गुरुर्योनिचित्रा मित्रजलाङ्गयम् ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीयवस्थिताः ॥
हस्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्वातीविशाखके ।
उत्तरा श्रवणा पौष्णं एठनाडीयवस्थिताः ॥
अश्विनाडीवेधर्चे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।
याम्यादितुल्यं तुल्यं हस्तिकादिद्वष्टकम् ॥
एवं निरीक्षयेद्देधं कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।
पण्यस्त्रीस्वामिमित्रेण देशे यामे पुरे दृष्टे ॥
एकनाडीस्थितिं यदि स्यात्स्वरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयाद्गुण्यद्विषु तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्चं तस्य जन्मर्चतो यधः ।
प्रकटं जन्मर्चं यस्य तस्य नामर्चतो भवेत् ।
द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्तव्यं कदाचन ॥
एकनाडीस्थिता चेत् स्याद्दर्शनं प्रायः चाङ्गना ।
तस्मात्त्राडीयधो वीर्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्गाणां वेधतो भर्ता मध्यनाथो भयनया ।
एठनाडीयधं कन्या स्त्रियते नात्र संशयः ॥
एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता ।
तत्र देवं रुजं नष्टुं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
समासत्रे वधे शीघ्रं दूरवेधे चिरेण तु ।
वेधान्तरभमानेन वर्षे दुष्टं प्रजायते ॥
प्रभुः पण्यङ्गना मित्रं देशो यामः पुरं

यहम् ।

एकनाडीगता भया अभया वेधवर्जिताः ।
एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सर्पाकारो घटनविशेषः

हस्तिकादियमदैवतशेषः ।

एके सुतहतिसङ्कटरोगः

क्रोडे कान्तापुत्रवियोगः ।

मध्ये रेखे विहितविवाह

उभयोर्भरणं वहति वराहः ॥

क्रोडे एके यश उद्दामम्

मध्ये क्रोडे बहुसम्पन्नम् ।

मध्ये एके भवति विवाहो
बहुसुतवित्तमिति च मुनिराह ॥”

इति समयप्रदीपः ॥ ३॥

तस्य विन्यासो यथा,—

एके १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६
क्रोडे ३ ४ ९ १० १५ १६ २१ २२ २७ २८ २९ ३० ३१

फणिजिह्वा, स्त्री, (फणिजिह्वेव आकृतिरस्यस्या
इति अच् ।) महाशुतावरी । महासमझा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिज्भक्तः, पुं, (फणिनासृज्भक्तः बहिष्कारक
उत्पादक इति यावत् । एषोऽरादित्वात् साधुः ।
फणितुल्यबहुपक्षपुष्पवत्त्वात् तथालम् ।) सुत-
पञ्चतुलसी ॥ (रक्तवर्णतुलसी च । तत्पर्यायश्च
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुगन्धाको गन्धनामा तीक्ष्णगन्धः फणिज्-
भक्तः ॥”)

जम्बीरभेदः । इति केचित् ॥ जम्बीरसामान्यः ।
इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । समीरकः २ मरुवकः
३ प्रक्षुपुष्यः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरपि स्मृतः ।

फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रक्षुपुष्यः समीरकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

फणितः, त्रि, (फण गतौ + क्तः ।) गतः ।
निःकृष्टितः ॥

फणितल्पगः, पुं, (फणी शेष एव तत्परं फणि
तत्परं तस्मिन् गच्छतीति । गम + ङः ।) विष्णुः ।
सर्पश्रव्यायां गच्छति यः । इति युनुपतिः ॥

फणिप्रियः, पुं, (फणिनां प्रियः भक्ष्यत्वात् ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिफेनः, पुं, (फणिनां फेन इव उग्रगुणत्वात् ।)
अहिफेनः । अर्घिं इति भाषा । यथा,—

“जातीफलं टङ्गमभक्तश्च

हिङ्गलग्नं परिमर्दं यामम् ।

भागद्वयं स्यात् फणिफेनकस्य

गान्वालिकापचरसेन मर्दम् ॥”

इति रत्नावली ॥

फणिवली, स्त्री, (फणीव दीर्घा वल्ली ।) नाग-
वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिहल्ली, स्त्री, (फणिनो हल्लीति । हल् + लृच्
+ डीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिहृत्, स्त्री, (फणिनो हृरति स्वगन्धेन अपसा-
रयतीति । हृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) सुद-
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणी, [नृ] पुं, (फणास्यस्येति । फणा + “नीत्या-
दिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) सर्पः ।

इत्यमरः ॥ (यथाच सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।

“श्लेया इर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ।

मण्डलेर्विविधेश्चिन्नाः एषयो मन्दगामिनः ॥”

फल

तद्द्वयप्रतीकारविधिर्यथा,—

“फलानां विषयेषु तु प्रथमे शोभितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्भी पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्य कर्माङ्गने युञ्ज्यात्तृतीये विषनाशने ।
चान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागमय दापयेत् ॥
श्रीतोपचारं कृत्वाहौ भिषक् पञ्चमस्ययोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागचापि कीर्तितम् ॥
सप्तमे त्वषीक्षेण शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं दद्यात्तीक्ष्णश्लेष्णेन शूर्पे च ॥
कुर्व्यान्नाकपदं चर्मे साहज्या पिशितं क्षिपेत् ॥”
इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
मणिगोनामशौघिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(केतुः । यथा, यज्ञभावप्रकाशे ।
“कविराजन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥”
मौक्तं चस्य विषयो यथा,—

“रसो गन्धद्वयः शोषणोऽयं

फणी पिप्लीक्षे च धुस्तरपिष्टः

जयेत् सन्निपातं द्विगुञ्जकानुपानं

भवेद्वर्कलाभ्यु सशोषणम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे च्वराधिकारे पञ्च-
वक्तरसे ॥ मरुवकनामौषधं यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरूपे स्मृतः ।

फणी फणिज्जकश्चापि प्रस्यप्रस्यः समीरणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोत्पल्ले १ भागे ॥

फणीचरः, पुं. (फणिनामीचरः ।) अचलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

फण्डः, पुं. (फणति । फण गतौ + “अमलान
डः ।” उणा० १ । १२३ । इति डः ।) जठरम् ।

इत्यष्टादिकोषः ॥

फनकारी, पुं. (फत् इत्यथल्लशब्दं करोतीति । छ +
णिनिः ।) पश्चिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फरं, स्त्री. (फलतीति । फल् + अच्. लस्य रत्वम् ।)

फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

फरवकं, स्त्री. पूगपात्रम् । इति हारावली १२३० ॥

फररीकः, पुं. (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + “फर्-
रीकादयश्च ।” उणा० ४ । १० । इति ईकन्

प्रातोः फर्परादेशश्च ।) चपेटः । माह्वे, स्त्री ।

इति मेदिनी । के, २०० ॥

फर्परीका, स्त्री. (फर्परीक + टाप् ।) पादुका ।

(स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मनसि स्फुरणा-

देव तथात्वम् ।) मदनः । इति संक्षिप्तसारो-

खादिह्रितः ॥

फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।)

“इह नवयुक्तकोमला मणीनां

रविकरसञ्चलिताः फलानि भासः ॥

इति भारविः ॥

निष्पादनेऽपि वाङ्मोक्षिः ।

फलति स्त यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥”

इति दुर्गादासः ॥

फल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) ज, फलः फलः । इति दुर्गादासः ॥

फलं

फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) नि, फलौठक्ति । आ, फलितं
फलतं तेन । फलति काष्ठं कुठारः । इति
दुर्गादासः ॥

फलं, स्त्री. (फलतीति । फल निष्पत्तौ नि फला
विशरणे वा + अच्.) लाभः । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । १ अष्टे ।

“शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः

कुतः फलमिच्छास्य ।

अथवा भवितव्यानां हाराणि भवन्ति सञ्च ॥”)

शस्यम् । (यथास्य भक्षणविधिः ।

“फलानि सर्वभक्ष्याश्च प्रदद्याद्दे दलेषु च ॥”

“फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिमुष्कानि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥

यथा च शकुन्तलायाम् ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥”)

फलकम् । (शारिफलकार्ये यथा, महाभारते ।
४ । १ । २४ ।

“वैदूर्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलेभ्योतीरसैः

सह ।

हृष्टाद्यान् लोहिताकांश्च निर्वन्तस्यामि मनो-
रमान् ॥”)

हेतुफलम् । इत्यमरः । जानीफलम् । अजिः ।

त्रिफला । (यथा,—

“हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।

त्रिफला फलमितुक्तं तच्च त्रयेण फलत्रिकम् ॥”

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

कक्कोलम् । इति मेदिनी । ले, ३६ ॥ वागाग्रम् ।

अर्जवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फालः । इति

चैमचन्द्रः । दानम् । इति धरणिः ॥ सुष्कः ।

यथा,—

“अफलो मुच्यते मेघः सफलस्तु न मुच्यते ।”

इति रामायणम् ॥

(प्रमेयभेदः । यथा,—

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥” इति गोतम
सूत्रम् ।

तत्रैव फलसूत्रम् यथा । “प्रवृत्तिदोषजनितो-

ऽर्थः फलम् ॥” “सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख-

विपाकं कर्मेदुःखविपाकश्च तत् पुनर्देहेन्द्रिय-

विषयबुद्धिषु सर्वाणु भवन्तीति तच्च देहादिभिः

फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितो-

ऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमु-

पात्तं हेतुं कृतं तत्तत्तुपादेयमिति नास्य

ज्ञानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वास्तव्यं

सर्वस्य ज्ञानोपादानमनसोक्तं लोकाः ।” इति

वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्मफलभुक्तिर्यथा,—

“जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ।

आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातखण्डे २३ अध्यायः ॥

फलं

दानफलं यथा,—

“यथा फलानि शस्त्रानि नानानि बाधकानि च ।

लवकायां क्षीचमेदे पाचमेदे फलं तथा ॥

सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।

अमायां रविसंक्रान्त्यां फलं शतगुणं भवेत् ।

चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥

यद्यर्थे श्राद्धिनः कोटिगुणश्च फलमेव च ।

सूर्यस्य यज्ञस्य चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥

अक्षयायामनयश्चैवासंख्यं फलमुच्यते ।

एवमन्यत्र पुण्यादि फलाधिक्यं भवेद्विह ॥

यथा दाने तथा ज्ञाने अपेक्ष्यतु पुण्यकर्मसु ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं नराणां कर्मेणां फलम् ॥

सामान्यदृष्टे दानश्च विप्रे समफलं भवेत् ।

तीर्थे देवगृहे चैव फलं शतगुणं स्मृतम् ॥

गङ्गायाश्च कोटिगुणं चैव नारायणे फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरं ।

केदारे च लक्षगुणं हरिहारे तथा फलम् ॥

पुष्करे भास्करश्चैव दशलक्षगुणं फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

सामान्यमाश्रये दानं सममेव फलं भवेत् ।

लक्षं त्रिसन्धपूते च पक्षिते च जितेन्द्रिये ॥

विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥

यथा दक्षेन सूत्रेण शरावेण जवेन च ।

कुम्भं निर्माति चक्रेण कुम्भकारी ऋदा सुवि ।

तथैव कर्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातखण्डे ३४ अध्यायः ॥ ३॥

संप्रियफलस्य विष्णुदेवत्वं यथा,—

“भक्त्याणि यानि पेयानि भोग्यान्मभिमतानि

च ।

फलश्च वल्लभं यच्च तत्तद्देयं जगद्देवे ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ ३ ॥

इष्टकफलद्वारा फलपाननविधौ यथा,—

“न पातयेद्विष्टाभिः फलानि वै फलेन तु ।

न च्छेच्छभावां प्रिलेन नाकर्षश्च पदाशनम् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥

कर्मजन्मभुभट्टदुरदृष्टसम्भवसंगनरकादि ।

तत्त्रिविधं यथा,—

“अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मेणः फलम् ।

भवत्त्वयागिनां प्रेत न तु सञ्जायिनी कश्चित् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

“अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिश्रं मनु-

ष्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभय-

मिश्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रविष्टं तत् सर्व-

मद्यागिनामेव प्रेत परत्र भवति तेषां त्रिविध-

कर्मेसम्भवात् न तु सञ्जायिनी कश्चिदपि

भवति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ३ ॥

वेदादीनां फलम् । यथा, वज्रं प्रति मरीचि-

वाक्यम् ।

“स तं प्राह फलं ब्रह्म वेदस्य च धनस्य च ।

दारश्रुतस्य विप्रादेः स्वर्गापवर्गचित्तये ॥

फलश्राद्धः, पुं, श्राद्धिः । इति चिकाण्डशेषः ॥
फलशाली [न] चि, (फलेन शालते श्रावते इति ।
शाल् + चिनिः ।) फलाशयः । यथा,—
“परममवेतधावर्णन्यफलशालित्वं कर्मेत्वम् ॥”
इति कर्मेत्वशेषे सारमञ्जरी ॥
फलशैशिरः, पुं, (शिशिरं प्राप्तमस्य अण् शैशिरम् ।
फलं शैशिरं यस्य ।) वदरद्वयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
फलश्रुतिः, स्त्री, (फलस्य कर्मेत्वस्य श्रुतिः अव-
यवम् ।) कर्मेत्वफलश्रवणम् । यथा,—
“फलश्रुतिरियं न्यायं न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥”
अपि च ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमौन्यरे ।
नैष्यन्त्या लभते विहिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धः । इति मलमासनत्वम् ॥
फलश्रेष्ठः, पुं, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठः ।)
आवृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलसः, पुं, पनसद्वयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
फलसोहः, पुं, (फले सोहो यस्य ।) आखोटद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
फलहारी, स्त्री, काली । फलं हरति या दातु
वसति कर्म्मोपपदद्वयघातोः षणि ईप्प्रत्यय-
निष्पत्तोऽयं शब्दः । सा ज्येष्ठपक्षदृष्ट्या बहु-
फलालुपहारैः पूजनीया । यथा,—
“ज्येष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेन्दरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव वितपयेत् तु पक्षदृष्ट्यां निग्राहकैः ।
पूजयेच्च फलेर्लक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”
इति मायान्तर्गे १७ पटलः ॥
फला, स्त्री, भिक्षुरिष्टाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शमी । तत्पर्यायो यथा,—
“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहस्त्री फलाश्रवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सालिका
सुता ॥”)
फलाब्जा, स्त्री, (फलेन आब्जा सम्पन्ना ।) काष्ठ-
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलाब्ज्यं, स्त्री, (फलानामब्ज्यमिव ।) राजा-
दनद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (कचिन्,
पुं, अस्य पर्यायः ।
“राजादनः फलाब्ज्यो राजन्यः क्षीरिकापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
फलानामधिष्ठते, चि ॥
फलादनः, पुं, (फलानामदनोभक्तः । यद्वा,
फलानां अदनं भक्षणं यस्य ।) मुकपत्नी ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ फलभक्षके, चि ॥
फलान्, पुं, (फलेषु सत्सु अन्नो नाशो यस्य ।)
वैशः । इति शब्दमाला ॥
फलान्, स्त्री, (फलमन्त्रं यस्य ।) वृक्षान्त्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते खण्डस्थाने ४६ अ० ॥
“मद्यं मद्योचितानाम् सर्वमसिषु पूजितम् ।
अमद्यपानासुदकं फलाब्जं वा प्रशस्यते ॥”)

फलान्, पुं, (फलमन्त्रमस्य ।) अन्नवेतसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
फलार्थी [न] चि, (फलं अर्थयति इति । अर्थ +
चिनिः ।) फलकामी । यथा,—
“सर्वसत्तेषु कर्म्मणा प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्कलमुच्यते ॥”
इति मठप्रतिष्ठातत्त्ववृत्तद्वयश्रीर्नपञ्चरात्रीय-
सङ्कर्षणकाण्डोपपन्नम् ॥
फलाश्रयः, पुं, (फलान्नातीति । अश्र + लुः ।)
मुकपत्नी । इति चिकाण्डशेषः ॥ फलभक्षके, चि ॥
फलासङ्गः, पुं, (फलेषु आसङ्गः ।) फलासक्तिः ॥
यथा,—
“तस्मा कर्मेत्वलासङ्गं निवृत्त्यो निराश्रयः ।
कर्मेत्यभिप्रेततोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
फलः, पुं, (फल + इन् ।) मत्स्यविशेषः । फलुर
इति भाषा । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरु-
त्वम् । जिह्वालम् । बलकारित्वम् । सुक्रवर्द्धन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
फलिका, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । फल + ठन् ।
टाप् ।) निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फला
स्वार्थे कनि अत इत्वम् । शरादेरप्यभागाः ।
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५५ ।
“न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयाभापैषि वितनुवे
बाधाम् ।
त्वं मम भयावस्थितकुसुमायुधविशिख-
फलिकेव ॥”)
फलितं, चि, (फल + तारकादित्वात् इतच् ।)
फलमस्य जातम् । इति तत्त्वबोधयाकरणम् ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । १७ । १२ ।
“संपश्यन् विविधान् देशान् लोकांश्च वित्त-
धर्म्मिणः ।
वनानि पादपांश्चैव क्षेत्राणि फलितानि च ॥”)
वृत्ते, पुं । इति धरणिः ॥ शैलेये, स्त्री । इति
राजनिर्घण्टः ॥
फलिनः, चि, (फलानि सन्त्यस्येति । फल +
“बहुलमन्त्रापि ॥” उणा० २ । ४६ । इति
इतच् ।) फलवान् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
पनसे फलवति वृत्ते च पुं । इति राज-
निर्घण्टः ॥
फलिनी, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । इनिः ।
डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिनाह्वया ।
गुन्दा गुन्धफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गना
प्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यथा, रघौ । ८ । ६१ ।
“मधुनं परिकल्पितं त्वया
सहकारः फलिनी च ननिमौ
अविधाय विवाहसत्क्रिया-
मनयो गन्धत इत्यसाम्प्रतम् ॥”)
अभिप्रिष्टावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १९६ ॥

फली, [न] चि, (फलमस्यास्तीति । फल + इनिः ।)
फलयुक्तवृक्षादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
फली, स्त्री, (फलमस्यस्या इति अर्थ आदिभ्यः
अच् । स्त्रियां डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“विष्वक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी-
फली ॥”
फल + वा डीप् ।) फलिमतुल्यः । इति शब्द-
माला ॥
फलवः, पुं, लताभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
फलेयहिः, पुं, (फलं यच्छातीति । फल + यच् +
“फलेयहिरात्मन्निश्च ॥” ३।२।१६ । इति उप-
पदस्य एदन्तत्वं यद्वैरिन् प्रत्ययश्च निपाद्यते ।)
यथासमयं फलघरद्वयः । अतुप्रामौ फलानि
यच्छाति धारयतीति फलेयहिः शक्तुल्लभादि-
त्यादिना इः खञे फले इति निर्देशात् एकारः ।
किंवा फले यच्छाति इति फलेयहिः कर्मेण्या-
धारयिवत्ता निपातनात् सप्तम्या अलुक् लुकि
फलयहिश्च फलेयहिः फलयहिरिति वाच-
स्यतिः । इह यद्विधार्थः स्त्रीकारार्थश्च
अत्र धारणार्थे वृत्त एव स्फुटिः । स्त्रीकारार्थं
तु क्रियाशब्देनैव यथा फलेयहोन् हंसि वन-
स्यातीनामिति भट्टिः ॥ इति रायसुतादयः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ फलयह्यकर्म्मरि, चि ॥
फलेयहिः, पुं, (फले यच्छातीति । यच् + इन् ।
एषोदरात् वृद्धिः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।)
फलेयहिः । इति शब्दरत्नावली ॥
फलेकः, पुं, (फलेन इन्द्रः रोचय्यशालीव । वृहत-
फलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वृक्षजम् । तत्-
पर्यायः । नन्दः २ राजजम् । ३ महाफला ४
सुरभिपत्ता ५ महाजम् । ६ अस्य गुणाः ।
स्वादुत्वम् । विट्त्वम् । गुरुत्वम् । रोचन-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
फलेपुष्पा, स्त्री, (फले फलमुखे पुष्पं यस्याः ।
सप्तम्या अलुक् ।) सुदृढपुष्पशेषः । गुमा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । श्लोका २ श्लोकपुष्पी
३ । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।
घारत्वम् । लवणत्वम् । स्वादुपाकत्वम् । कटु-
त्वम् । भेदकत्वम् । कफामकामलाशोथतमक
श्रावजन्तुनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
फलेवृक्षा, स्त्री, (फले रोहतीति । वृह + कः ।
सप्तम्या अलुक् ।) पाटलिवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ३ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“पाटलाणिप्रिया श्यामी ताम्रपुष्पी फलेवृक्षा ।
कामदूती कुवेराक्षी कुम्भी तोषाधिवासिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
फलेसक्तः, चि, (फले सक्त आसक्तः ।) फलासक्तः ।
फलकामी । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
“युक्तः कर्मेण तस्मात् शांतिमाप्नोति नैहि-
कीम् ॥
अयुक्तः कामकारेण फलेसक्तो विनश्यति ॥”

फलगुः

‘फलेवत्तः मम फलायेवं कर्म करोमीति फले-
वत्तो नितरां नमं प्राप्नोति ।’ इति मलमा-
लम् ।

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा ।) काकली-
प्राची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुग्धिका । तत्-
पर्यायो यथा, —

“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलित्वपि ॥”
इति वैद्यकरजमालायाम् ॥

फलोत्पत्तिः, पुं, (फलाय उत्पत्तिरस्य । प्रशस्त-
फलानां उत्पत्तिरस्य वा ।) आल्लहः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

फलोदयः, पुं, (फलस्य उदयो यत्र ।) लाभः ।
सुरालयः । हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(फलस्य उदयः ।) फलोत्पत्तिः । यथा, रघुः ।
“सोऽहमाज्जन्तुहानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आलसुप्रसिद्धीशानामाकरयवर्त्मणाम् ॥”

फलकः, पुं, (फल निष्पत्तौ + “कदाधाराधिफलभ्यः
कः । ” उणा० ३।४० । इति कः ।) सूत्रेण कलिभ्य
इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात् क
इत्येके ।) विचारिताङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥

फलगुः, चि, (फल निष्पत्तौ + “फलपाटिनमि
मनिष्यनामिति । ” उणा० २ । १६ । इत्युः गुण-
गमश्च ।) असारम् । इत्यमरः । ६ । १ । ५६ ॥
(यथा, माघ । ३ । ७६ ।

“तरीषु तत्रत्यमफलगु भावः
सायाचिकानावपतोऽभ्यनन्त ॥”)

निरर्थकम् । इति लिकाशेषः ॥ (यथा,
दंतीभागवते । ५ । १५ । ३२ ।

“न फलगुवाक्यैः प्रतिबोधनीयो
राजा तु वीरेरिति नीतिशास्त्रम् ॥”

सामान्यम् । सुप्रम् । यथा, भागवते । १२।३।४० ।

“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्टयम् ।
फलगुनि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥”)

फलगुः, स्त्री, (फल निष्पत्तौ + उः । गुणगमश्च ।)
गयाख्यनदीभेदः । तस्या माहात्म्यादि यथा,—
साङ्गकोशद्वयं मानं गयायां परिकीर्तितम् ।
पञ्चक्रंशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥
तत्र पिण्डप्रदानेन तृप्तिर्भवति श्रान्तो ।
नगाज्जनाहंनान्तेव पूपाश्चोत्तरमाभसात् ॥
एतज्जयाशिरः प्रोक्तं फलगुतीर्थं तदुच्यते ।
तत्र पिण्डप्रदानेन पिण्डां परमा गतिः ॥
पृथिवीं यानि तीर्थानि ये सप्तदाः सरांसि च ।
फलगुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने ॥”

इति गारुड २३ अध्यायः ॥

अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ काकोडुम्बरिका ।
इत्यमरः ॥ काकलुसुर इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“भद्रा मलपूः फलगुः स्यात् काकलुम्बरिका च
सा ॥”

इति वैद्यकरजमालायाम् ॥

अस्या गुणाः । गुणत्वम् । आहितम् । शीत-
कत्वम् । सादुलम् । तृप्तिकारित्वम् । इति

फाः

राजवल्लभः ॥ रेणुभेदः । पायु इति प्रविष्टः ।
मिथ्यावाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस-
न्तः । इति जटाधरः ॥

फलगुदा, स्त्री, (फलगुरिति नाम ददाति धारय
तीति । दा धारणे + कः ।) गयानदी । यथा,
“तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुतः ।
नदी च फलगुदा नाम पितृणां स्वर्गदायिनी ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥

फलगुनः, पुं, (फलति कार्यादिकमस्मादिति ।
फल निष्पत्तौ + “फलेर्गुक् च । ” उणा० ३ ।
५६ । इति उगन् गुणगमश्च । फलगुन्यां
फलगुनीनचञ्चे जातः इति वा । “अविष्टा
फलगुन्यसुरार्थेति । ” ४।३।३४ । इति आतार्थ-
प्रत्ययस्य लुक् । “लुक् तद्धितलुकि । ” १।५।४६ ।
इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक् । एतन्निरुक्तिस्तु
फालगुनशब्दे द्रष्टव्यः ।) अर्जुनः । फालगुन-
मासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (फलगुनी-
भये, चि । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।)

फलगुनालः, पुं, (फलगुनेन अलतीति । अल् +
अच् ।) फालगुनमासः । इति भूरिप्रयोगः ॥
फलगुनी, स्त्री, (फलगुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
नक्षत्रविशेषः । तच्च पूर्वफलगुनी उत्तर-
फलगुनी च । इति भरतधृतगोवर्द्धनानन्दः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।

“उत्तराभ्याश्च पूर्वभ्यां फलगुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फालगुनं विदुः ॥”)
काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फल्-
गुन्यां जाता । अविष्टाफलगुनीति अथो लुकि
लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि फल्-
गुन्यवादाभ्यां टागौ वक्तव्यौ इति वार्तिकोक्त्या
टः । टित्वात् ङीष् ॥

फलगुवाटिका, स्त्री, (फलगुनी वाटीव इवार्थे
कन् ।) काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“गुणादयोऽस्याः काकोडुम्बरिकाशब्दे ज्ञेयाः ॥”)

फलगुदन्ताकः, पुं, (फलगुना दन्तेनाकायति
श्रीभते इति । आ + के + कः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलगुत्तसवः, पुं, (फलगुनासुतसवः ।) फलगु-
करणकगोविन्दोत्तसवः । दोलयाच्चा इति
ख्यातः । यथा, दोलयाच्चापहतिः ।

“गोविन्दानुयङ्गीतानु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ।
फलगुत्तसवं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि च द्वाह्यि वा ॥”

फल्यं, स्त्री, (फलाय हितमिति । फल + यत् ।)
कुसुमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलकी [न्] पुं, (फलकः फलकस्तदाकारोऽस्य-
स्त्विति । इति ।) मतस्यविशेषः । इति शब्द-
माला ॥ फलुद इति भाषा ।

फलफलः, पुं, सर्पयातः । इति जटाधरः ॥ कुलार
वातास इति भाषा ॥

फाः, पुं, सन्नापः । निष्फलभाषणम् । यथा,—
“फिः कोपे फाश्च सन्नापे तथा निष्फलभाषणे ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

फालः

दृष्टिः । बर्हकः । यथा “फा दृष्टौ बर्हके
पुमान् ।” इति विश्वः ॥

फाटकी, स्त्री, (फलट + क्तुल् । ङीष् । पृथोदरा-
दित्वात् साधुः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

फालिः, स्त्री, (फालयतीति । फल गतौ + लिच् +
ङ् ।) गुडः । करम्भः । इत्युणादिकोषः ॥

फालितं, स्त्री, (फल गतौ + लिच् + क्तः ।) अङ्गा-
वर्जितेश्वरस्यः । फेणीति ख्यातम् । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३।६४।२३ ।
फलगुनी पूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
भक्ष्यान् फालितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्य-
वच्छति ॥”)

अस्य गुणाः । गुणत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् ।
दृढगत्वम् । कफशुक्लत्वम् । वातपित्तशमनाग्नि-
त्वम् । मन्त्रवर्तिविशोधनत्वम् ॥ * ॥

“इतो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्भाणो बहुद्रवः ।
स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फालितसंज्ञया ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“शिराहर्षेऽङ्गनं कुप्यात् फालितं मधुसंयुतम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिमंयष्टे नेचरोगाधिकारे ॥
“फालितं शक्तवः सर्पिर्दंघिमच्छोऽन्तकाञ्चिकम् ।
तर्पणं मन्त्रकच्छुप्तदावर्तहरं पिबेत् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २३ अध्याये ॥

फाल्टे, चि, (फल्यते स्मिति । फल गतौ + “लुच्-
स्यान्तध्वान्तेति । ” ७ । २ । १८ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) अनायासकृतम् । इत्यमरः ।
७ । १ । ६४ ॥ कषायभेदः । यथा,—
“सिन्धुणातोये नृदितः फाल्ट इत्यभिधीयते ।”
अपि च ।

“सुसुप्तस्य प्रसे सन्त्यक् जलसुखां विनिःक्षिपेत् ।
पात्रे चतुःफलमिति ततस्तु साधयेज्जलम् ॥
सोऽयं चूर्णद्रवः फाल्टो भिषग्भिरभिधीयते ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(तथास्य प्रस्तुतविधिः ।

“सद्योऽभिणु पूतस्तु फाल्टान्नानकल्पने ॥”
इति वाभटकल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

फालं, स्त्री, (फलाय श्रद्धाय हितम् । फल + अच् ।
यदा, फल्यते विदायते भूमिरनेनेति । फल +
घञ् ।) हलोपकरणम् । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥

फालः, पुं, (फल्यते विदायते चोन्नमनेनेति ।
फल + करणे घञ् ।) लाङ्गलस्यभूमिविदारक-
लौहः । फल्यते विशीर्यते भूमिरनेन सः ।
तत्पर्यायः । लघिकः २ । इत्यमरः । १५।१३ ॥
लघिकः ३ । फलम् ४ । इति भरतः ॥ लघि-
का ५ । फालम् ६ । इति सुकुटः ॥ कुशिकम् ७ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥ महादेवः । जल-
देवः । कार्पासवस्त्रे, चि । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥
नवविधद्विआन्तगताष्टमद्वयम् । तस्य विधि-
र्यथा । दृष्टव्यः ।

“आयव ह्रादप्रपलवटितं फालसुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविकारम् ॥

फाल्गु

अमिवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सक्तम् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्वया तु स हीयते ॥”
चौरोऽत्र गोचौरः । गोचौरस्य प्रशतयं तत्र-
फालावलेहनमिति स्मृतिरिति मैथिलाः ॥
अत्रापि त्वममे इत्यादिमन्त्रानन्तरं आपयं
लेलिहानस्य जिह्वयापि समादिशेदिति पिता-
महोक्तः प्राक् विवाकशोधाभ्यामस्य अभिमन्त्रणं
कार्यम् ॥३॥ तत्र प्रयोगः । लौकिकचत्वारिंश-
शोलकमितं लौहवर्षादितमद्ययवमध्यात्मकाकुलाट-
दौर्घं तथाविधचतुरङ्गलप्रसारं फालमयौ ताप-
येत् । तत्र प्राङ्निवाको धर्मावाहनादिहवनान्नं
कर्मे कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा,—
‘ॐ त्वममे वेदाक्षतारखश्च यज्ञेषु हृयसे ।
त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्यान् भव पावक ! ।
अथवा शुभभावेन श्रौतो भव हुताग्रम् ! ॥
त्वमये सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जाकीधे न विदुर्यानि मानवाः ॥
अवहाराभिप्रक्षोऽयं मातुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्वर्मेतस्मात्तुमर्हसि ॥’
इत्येतैः फालस्यमयि अभिमन्त्रयेत् । शीघ्रस्तु
प्रतिष्ठापयन् शिरसि निधाय ।
‘त्वममे सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! ।
साक्षिवत् पुरयपपिभ्यो ब्रूहि त्वयं करे मम ॥’
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अमिवर्णं फालं जिह्वया सक्त-
लिह्यात् न दग्धश्चेत्तदा शुद्धः ॥” इति द्रव्य-
तत्त्वम् ॥

फाललटः, जि, (फालेन लटः ।) फालेन कर्षित-
भूम्वादिः । यथा, मानवे । ४ । ४६ ।

“न मूर्खं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोत्रजे ।
न फाललटे न जले न चित्वा न च पर्वते ॥”

फालाः, पुं, (फालयन्तीति । फल + णिप् + अच् ।)
जम्बीरबीजानि । इति दुर्गाटीकाटिप्पणीकृत-
कुलचन्द्रः ॥

फालगुनः, पुं, (फलति निष्पादयतीति । फल् +
“फलेयुक् च ।” उणा० ३ । ५६ । इति उन्नम्
ततो युक् । ततः प्रज्ञाद्यञ् । यदा फल्गुन्यां
फल्गुनीनक्षत्रे जातः फल्गुनः । स एव । अथ
यतस्त्रिदक्षिण्येया, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभाच्च पूर्वोभां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः एते तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥”
शुक्राक्षेष्टः । नदीजट्टः । अर्जुनजट्टः । तपस्य
मासः ॥ यथा,—

“फाल्गुनस्तु शुक्राक्षेष्टे नदीजार्ज्ज्वभूरुहे ।
तपस्यसंज्ञे मासि तत्पूर्वमायान्तु फाल्गुनी ॥”
इति द्रव्यनान्तर्वर्गे मेदिनी ॥

अतएव ।

“फाल्गुने गगने चैने जलमिच्छन्ति वर्मराः ।”
इति कारिका चण्डिका । अत्र अथलमिच्छ-
न्तीति अकारप्रज्ञेयो आन्तानाम् ॥ ३ ॥

फाल्गु

(फाल्गुनी पौर्णमासी अक्षिप्रिति । “विभाषा
फल्गुनीश्रवणार्तिकीचैत्रिभ्यः ।” ४ । २ । २१ ।
इति पक्षे अथ ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गते कादशमासः ।
फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे
सः । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
सुखचान्द्रो गौणचान्द्रः सौरश्च । यथा ।
कुम्भस्थरविप्रारब्धयुक्तप्रतिपदादिदर्शान्तो मासी
सुखचान्द्रः । सुखचान्द्रफाल्गुनमासीयपौर्ण-
मास्यन्तः कृत्वाप्रतिपदादिको मासी गौण-
चान्द्रः । कुम्भराशिस्थरविभोगोपलक्षितकाला-
त्मको मासः सौरः । इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥
तत्पर्यायः । तपस्यः २ फाल्गुनिकः ३ फल्गुनः
४ । इत्यमरभरतौ ॥ वत्सरान्तकः ५ । इति
राजनिर्घट्टः ॥ ३ ॥ तत्र जानफलम् ।

“प्रियंवदः सज्जनवल्लभश्च
परोपकारी विमलाग्रयश्च ।

दाता नितान्तं प्रमदाभिलाषी
स्यात् फाल्गुने यस्य जनस्य जन्म ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माध्यन्तरं
फाल्गुनकृत्यादस्यां कालशाकवास्तुकशाकोप-
करमात्रेण आहं कर्मयम् ॥ ३ ॥ गौणचान्द्र-
फाल्गुनकृत्यचतुर्दश्यां शिवरात्रिर्भवति । यद्दिने
प्रदीपनिशीथोभययापिनी चतुर्दशी तद्दिने
व्रतमुभययाभ्यामुरोधात् । यदा पूर्वोदुर्निशीथ-
यापिनी परेदुः प्रदीपमाचयापिनी तदा पूर्वो-
दुर्नितं प्रधानकालाभ्यामुरोधात् । यदा तु
पूर्वोदुर्न निशीथयाभिः परदिने प्रदीपयापिनी
तदा परदिने प्रदीपयापिनीति वचनात् ॥ ३ ॥
सुखचान्द्रफाल्गुनयुक्ताद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्चे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अथ पञ्चपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकवञ्चानि यानि पापानि खनि मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रा । तोयचिन्ता
मयौ मङ्गपुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”
स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जिज्ञाध्याये ।
“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम
भूपते ! ॥”

इति कृत्यतत्त्वम् ॥

फाल्गुनाशुजः, पुं, (फाल्गुनाशुपञ्चात् जायते
इति । अशु + जन् + ङ ।) वसन्तकालः । इति
हारावली ॥ अर्जुनस्य कनिष्ठभाता च ॥

फाल्गुनिकः, पुं, (फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन् मासे
इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवण्येति ।” ४ । २ ।
२३ । इति ठक् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १५ ॥

फिरङ्गः

फाल्गुनी, स्त्री, (फल्गुनीभिर्भुक्ता पौर्णमासी ।
“नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इति
अथ । ततो जीप् ।) फाल्गुनमासस्य पूर्वमा ।
इति मेदिनी । ने, ८६ ॥ पूर्वफल्गुनीनक्षत्रम् ।
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

फिः, पुं, पापः । निष्कलवाक्यम् । इत्येकाचर-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥
फिङ्गकः, पुं, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । के + कः ।) पक्षिविधः । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कुलिङ्गः २ कलिङ्गः
३ धूम्याटः ४ । इति शब्दमाता । षड्गः ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्गः, पुं, (पौ पापे क्रोधे वा रङ्गोऽदुरागो
यस्य ।) खनामख्यातकेशदेशः । यथा,—
“पूर्वोक्त्याये नवशतं वक्ष्यतीतिः प्रकीर्तिताः ।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनादुभयि ॥
अधिपा मन्त्रलानाञ्च संन्यासेन्यपराजिताः ।
इरेणा नव वट् पञ्च लङ्कानाञ्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २६ प्रकाशः ॥

रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निवर्त्तकमाह ।
“फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो आधिर्याधिविशारदैः ॥”
तस्य विप्रकटं निदानमाह ।
“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां पुत्रम् ।
फिरङ्गियोऽतिसंयमात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥
आधिरागवज्जो ह्येव दोषागामञ्च संक्रमः ।
भवेत्ता लक्ष्येतेषां लक्ष्योर्भवेत्ता वरः ॥”
फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ ३ ॥
रूपमाह ।

“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।
बहिरन्तर्भवेत्तपि तेषां लिङ्गानि च बुधे ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटवद्वशीऽल्पवक् ।
स्याद्विस्फोटोऽतिसंयमः सुखसाधोऽपि स स्मृतः ॥
सन्ध्याभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्ष्योर्भवेत्तः ।
कटदोऽतिचिरस्याधो कटसाध्यतमश्च सः ॥”
उपद्रवान् आह ।

“कार्यं बलजयो नासाभङ्गो वक्ष्ये च मन्दता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवृत्तं फिरङ्गोपमवा अमी ॥”
साध्यादिकमाह ।

“वज्रिर्भवे भवेत् साध्या नूतनो निरुपमवः ।
आभ्यन्तरस्तु कटेन साध्यः स्यादयमावयः ॥
बहिरन्तर्भवे जीवः स्त्रीवस्थोपमवैर्भूतः ।
बोध्यो आधिरसाध्याऽयमिदं बुद्धेयः पुरा ॥”
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

“फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रवः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवधं नाशयेदेतदूषुः पूर्वे चिकित्सकाः ॥
लिङ्गते रवकर्पूरप्राशने विधिरुतमः ।
अनेन विधिना खादन्मुखे शोथं न विन्दति ॥
गोधूमनूर्ध्वं संनीय विदध्यात् खट्वाग्रपिकाम् ।
तन्मध्यं निःक्षिपेत् कृतं चतुर्गुणमितं भिक्कम् ॥
ततस्तु गुटिकां कुर्याद्वयथा न ख्यात्रो बहिः ।

फिरङ्गि

सख्यपूर्वो जवङ्गस्य तां वटीमवधूयते ॥
दन्तस्यार्थं यथा न स्थापयतां तामन्धसा गिजेत् ।
ताम्बूलं भक्षयेत् पञ्चाङ्गकाष्ठजलवर्षाक्षयेत् ॥
अममातपमभ्यान् विशेषात् स्त्रीनिषेधम् ॥

इति कर्पूररसः ॥ १ ॥

पारददृक्मानः स्थात् खदिरदृक्समितः ।
आकारकारभक्ष्यापि पाण्डुरदृक्प्रयोक्तः ॥
टङ्कयमितं क्षौद्रं खल्ले सर्वं विनिःक्षिपेत् ।
मर्मरं तस्य सर्वस्य कुर्यात् सप्त वटीभिर्वक् ॥
स रोगी भक्षयेत् प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
वर्जयेदम्बुजवर्षा फिरङ्गस्य नश्यति ॥

इति सप्तप्राणिकावटी ॥ २ ॥

पारदः कर्षमाचः स्थात्तावदेव हि गन्धकः ।
तक्षुला अचमाचाः स्युस्तेषां कुर्याच्च कण-
लीम् ॥

तस्याः सप्त वटीः कुर्यात्ताभिर्हृमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्थात् फिरङ्गान्तो न संशयः ॥

इति धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥

पीतपुष्पवलापचरसैष्टमितं रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
ततः संखेदेष्टुहस्तादेवं वासरसप्रकम् ।
त्यजेत्तलवणमन्त्रश्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥

चूर्णयेद्विष्वक्पक्षाणि पक्षां निम्बाष्टमांसिकाम् ।
धात्रीश्च तावतीं रात्रिं निम्बयोद्धृष्टभागिकाम् ॥
प्राणमानमिदं चूर्णमग्नीयादम्बसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्येव वात्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥

तोपचीनिभवं चूर्णं प्राणमानं समाक्षिकम् ।
फिरङ्गवाधिनाशाय भक्षयेत्तलवणं त्यजेत् ॥
तलवणं यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति तदा जनः ।
सैन्धवं स हि भुञ्जीत मधुरोपरसं हि तत् ॥ ६ ॥

अर्द्धकर्मितं सूतं कुर्यात्करसेः सह ।
खल्ले विमर्दयेत्तच्च पलाहं गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥
तत्राकैकरभं कुलं त्रिपलाश्च पृथक् पृथक् ।
अर्द्धकर्मितं सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥
तत् सर्वं मधुसर्पिर्भ्यो द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
मर्दयेद्य तत् खादंर्द्धकर्मितं रसम् ॥

त्रयः फिरङ्गरोगोत्पत्तस्यावश्यं विनश्यति ।
अत्योऽपि चिरजान्तेऽपि प्रशान्त्यति महावयः ॥
यत्नद्वयतः शोथो मुखस्य च न जायते ।
वर्जयेद्य तलवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥

इति फिरङ्गाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गरौटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रौटी । फिर-
ङ्गाणां रौटीति वा ।) रौटिकाविशेषः ।
पाण्डुरौटी इति पाण्डुरटि इति च भाषा ।
वा तु तालस्याथवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
चलेन वा मिश्रितां गोघूमकणिकामधिक-
कालमुत्तमं संमर्दं गोलाकारं स्थलं स्थलं
निर्माय तक्षुपाकेन निष्पादिता भवति । इति
पाकराजेश्वरः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जलस्थानत्वेना-
ख्यस्या इति । फिरङ्ग + इनि । डीप् ।)
फिरङ्गदेशोद्भवगरी । यथा,—

फुलतिः

“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां भुवम् ।
फिरङ्गियोऽतिवसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न] पुं, (फिरङ्ग + इनिः ।) फिरङ्ग-
देशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रभावं पूर्वपश्ये
दृष्टव्यम् ॥

फुः, पुं, मन्त्रकम् । तुष्कवाक्यम् । इति विश्वः ॥
फुकाः, पुं, (फुनास्यष्टवाक्येन कायति शब्दायते इति ।
फु + के + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फुटः, चि, (स्फुटतीति । स्फुट + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३८१ ॥

फु(फु)न, य, अनुकरणशब्दः । इति फुत्कारशब्द-
दर्शनात् । (यथा, “बालः पयसा दग्धो दध्वापि
फुनजत्य भक्षयति ।” इति प्राचः ॥) तुष्क-
भाषणम् । इति केचिन् ॥

फुत्कारः, पुं, (फुदित्यक्तशब्दं करोतीति । ल +
टः ।) अस्मिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (ल + भावे घञ् । फुदित्यक्तशब्दस्य
कारः करणम् ।) फुत्कारणम् । फु इति फुक्
इति च भाषा । फुत्कारयति पावकं आहुति-
निषेधो यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“अस्य कृत्स्नं सस्फुल्लिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आद्रेकाङ्गेः समुत्पत्ते फुत्कारवति पावके ॥
जगन्नाथेऽपि सुदुर्गन्धे तथा लिङ्गनि मेदिनीम् ।
आहुतिं कुह्यादप्यसु तस्य नाशो भवेद्-
भुवम् ॥”

फुत्ततिः, स्त्री, (फुदित्यक्तशब्दस्य लतिः कर-
णम् ।) फुत्कारः । यथा, काव्यचन्द्रिका ।

“स्फुल्लतफुत्ततिर्भौतिसम्भ्रमममत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥”

फुप्फुसः, पुं, पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदय-
नाडिकाकलमाश्रयविशेषः । पञ्चाङ्गा फुलका
कापास इति च लोके । इति सुश्रुतः ॥ यथा,—
“स्थानान्धामासिपकानां मज्जस्य रुधिरस्य च ।
हृद्वक्त्रकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”

इति माधवकरः ।

अस्य शाखा । “आमस्य स्थानं आमाश्रयः ।
नाभेरुत्तमम् । अग्नेः स्थानं पथ्यमानाश्रयः
नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाश्रयः नाभे-
रधः । मज्जस्य स्थानं वल्लिः । रुधिरस्य स्थानं
यत्नधीहानौ । हृत् हृदयं हृत्तरसपाकमल-
वदयः शोणितमलस्रजः उज्जुकः स चाक्षदेशे
अवस्थितः पुरीषाधानम् । पुप्फुसः हृदयस्य
वामपार्श्वं फुप्फुस इति ख्यातः ।” इति विजय-
रत्नितः ॥ (यथा च ।

“तदामे फुप्फुसः ब्रीह्या दक्षिणाङ्गे यत्नस्तम् ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते नृपैः ॥”
इति पूर्वखल्ले पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

फुलतिः, स्त्री, (फल + क्तिन् । “ति च ।” ७।४।८५।
इति अत उत् ।) फलनम् । इति तुम्बवीध-
याकरणम् ॥

फेणः

फुल, विकासि । इति कविकाव्यह्रमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वृक्षी । लक्षयान्तः । विकास
इह कस्य च गताविति दन्वयान्तस्य घञि रूपम् ।
विपूर्वत्वेनार्थान्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः ।
फुलति मल्लीकालिका । इति दुर्गादासः ॥

फुलः, चि, (फुलतीति । फुल + अच् । घडा,
फलतीति । चि फला विवरणे + कः । “आदि-
तश्च ।” ७।२।१६ । इति इहभावः । “ति च ।”
७।४।८२ । इति उत्त्वम् । अनुपसर्गात् ।
फुलचीवेति ॥ ८।२।१५५ । इति निष्ठा तस्य लः ।)
विकसितः । इत्यमरः । २।४।८० । (यथा, महा-
भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलस्य मुमुभे स्फुल्लं फुल्लेर्जलवर्द्धकथा ॥”

पुष्पम् । फुल इति भाषा । यथा,—

“श्रीपञ्चम्यां श्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ॥”

इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न] स्त्री, (फुल्लानां पुष्पाणां दाम इव ।)
हृन्दोर्मदः । यथा,—

“मो गौ नी तौ गौ शरद्वयतुरगैः फुल्लदाम
प्रसिद्धम् ॥”

उदाहरणं यथा,—

“शम्भूलोकानां प्रकटितकथनं अल्लमालोक्य कंसं
हृष्यचेतोभिस्त्रिदिवसतिभिर्द्यौमसंख्यैर्वि-
सृक्तम् ।

सुधामोदेन स्यागितदृष्टादृष्टाभोगमाहृतभङ्गं
मीनो देवारेण्यपतदशुभं खल्लरोः फुल्लदाम ॥”
इति हृन्दोर्मद्वरी ॥

फुल्लफालः, पुं, (फुल्लं फलतीति । फल + अच् ।)
मूर्धवातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीकः, पुं, (फल + “फर्परीकादयश्च ।” उणा०
४ । २० । इति ईकनृप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) देशः । सर्पः । इति संक्षिप्तसारो-
णादित्तिः ॥

फुल्लोचनः, पुं, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।)
जगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्लनेच-
युक्ते, चि ॥

फुल्लिः, स्त्री, विकासः । इहधातुकथने तिङ्वाचितम्
वा इति संक्षिप्तसारदृष्ट्यात् भावे इहप्रत्ययेन
नियन्त्रः ॥

फेणः, पुं, (स्थायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-
मीनौ ।” उणा० ३ । ३ । इति वक् फे-शब्दा-
देशश्च । मतान्तरे गत्वम् । दन्वयान्तपाठस्तु
गरीयान् ।) फेनः । तरलद्रव्योपेत्युत्थितबुद्बुदा-
कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—

“पयःफेणनिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”
इति पुराणम् ॥

हिङ्गीरः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ । वस्तुद्र-
फेना इति भाषा । अस्य मूर्द्धन्यमानस्य प्रमाणं
यथा,—

“हंसश्रेण्यो नदीतीरे निगदैः संप्रतीचिरे ।
यथा सारसता मन्ना अन्तरे फेणसङ्गता ॥”

इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥

फेनः

फेन(न)पः, पुं, स्वयंपतितफलादिबीबिसुनिविशेषः ।
यथा, श्रीभागवते । १ । १२ । ४९ ।

“वैखानसा वालिखिल्यौकुम्भराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं बडोदो हंसनिष्क्रियौ ॥”

“यने स्थिताचत्वारः । तत्र वैखानसाः अलट-
पचतयः । वालिखिल्याः नवेऽग्रे लब्धे पूर्व-
सचिताम्रजागिनः । औकुम्भराः प्रातस्त्याय

यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः फला-
दिभिर्जीवन्तः । फेनपाः स्वयं पतितैः फला-
दिभिर्जीवन्तः । कुटीचकः स्वाधमध्वमेप्रधानः ।

बडोदः कर्णापसर्जनीलस्य ज्ञानाभ्यासप्रधानः ।
हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्क्रयः प्राप्ततत्त्वः ।

यते च सर्वे यथोत्तरं गेहाः ॥” इति तडूकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (फेनं पिबतीति । फेन + पा +

कः । फेनपानकर्त्तरि, चि । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । २२ ।

“फेनपाञ्च तथा वत्सान् दुहन्ति स्म मानवाः ॥”
फेनौ(नी), स्त्री, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय +

नक् । गौरादिभ्यात् डीप् ।) स्वनामख्यातमिष्टास-
विशेषः । यथा, जीर्णमञ्जरी ।

“वटो वेश्वराजवज्जैन फेनौ-
समं पर्यटः शिमुबीजेन याति ॥”

फेत्कारिणी, स्त्री, (फेत् करोतीति । फ + णिनिः ।
डीप् ।) तन्त्रविशेषः । यथा,—

“उज्ज्वलभैरवं नारसिंहं सामरभैरवम् ।
शिवाकारं मलिन्यादमसिताङ्गादि यामलम् ॥

सिद्धयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीजालमम्बरम् ।
दृष्ट्वा हत्वा विधिं फेत्कारिणीतन्त्रं विरच्यते ॥”

इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥
“फेत्कारिणीतन्त्र इयं मयोक्ता

हत्वा समस्तागमसारभूता ।
शक्तोर्विनाशाय धनाय धर्म-
मोक्षाय सन्धक् प्रयतो नियोज्या ॥”

इति फेत्कारिणीतन्त्रस्य श्रेष्ठश्लोकः ॥
फेत्कारीयः, पुं, तन्त्रविशेषः । तन्त्रसारादिस्वयं

फेत्कारीये इति शासनं लिखितम् ॥
फेनः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-

मीनौ ॥” उवा० १ । १ । इति नक् फेन्या-
देश्च ।) फेनः । फेना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । हिक्कीरः २ अश्विकफः १ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०५ । ॥ हिक्कीरः ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ समुद्रकफः ५ जलहासः ६
फेनकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्फायते

फेनः स्फायी इ वृद्धौ नाप्तीति फेनः निपात-
नात् सलुक् दन्वनाम्नः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ अस्य दन्वनाम्नस्य प्रमाणान्तरं यथा,
“वानीरं गगनं फेनमृन्मयं दन्वनाम्नितम् ।

आहुर्गगनमिच्छन्ति केचिन्मृन्मयान्वितम् ॥”
इति भरतसेनविरचितं सुखलेखनम् ॥

(यथा, रघुः । ११ । ११ ।
“मातङ्गनकेः सहस्रोत्पतति-

भिन्नान् द्विधा पश्य ससुमनेनान् ॥”
तरुणयोपरिचस्यितवृद्धदुदाकारवसुमाचमम् ।

यथा, महाभारते । १ । १५२ ।
“भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां

स्तनान् पिबन्त उज्जिरन्ति ॥” ॥ उग्रदधस्य
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ०६ ।
“उग्रदधो महाराज ! फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

फेनकः, पुं, (फेन + स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।)
फेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुचत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।
“हृदाः पण्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥”
मात्रमार्जनादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणा

यथा, सुश्रुते (चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“ऊर्जोः सञ्जनयत्यासु फेनकः श्लेष्मलाघवे ।
कण्डूकोटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ॥”
फेनका, स्त्री, (फेनेन कायतीति । कै + कः ।
टाप् ।) जलप्रकृतजलचूर्णम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
फेनदग्धा, स्त्री, (फेन इव दग्धं यस्याः ।) दुग्ध-
फेनौक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
फेनलः, त्रि, (फेनोऽख्यस्येति । फेन + “फेना-
दिलच् ॥” ५ । २ । ६६ । इति चात् लच् ।)
फेनवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
फेनवान्, [त्रि] चि, (फेनोऽख्यस्येति । “फेनादि-
लच् ॥” ५ । २ । ६६ । इत्यत्र अन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेः प्रचे मतुप् । मस्य वः ।) फेनिलः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४३ । २० ।
“तत्र सागरगा ह्यापः कीर्णमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन् सुकजुषाः फेनवत्यो विश्राम्यते ॥”
फेनवाही, [त्रि] पुं, (फेनवत् शुभ्रतां वहतीति ।
वह् + णिनिः ।) वस्त्रम् । इति शब्दमाला ॥
फेना, स्त्री, (फेनोऽस्ति बाहुलीनास्याः । फेन +
अच् । टाप् ।) सातलाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
फेनाग्रं, स्त्री, (फेनस्याग्रम् ।) वृद्धुदम् । इति
हारावली । २०५ ॥
फेनायमानः, त्रि, (फेनसदृशमतीति । फेन + “फेना-
क्षेति वाच्यम् ॥” १ । १ । १६ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोष्ठा न्यङ् । ततः शानच् ।) उद्विग्नफेन-
दुग्धादिः । फेन इव आचरति यः इत्यर्थे फेन-
शब्दात् इत्यप्रत्ययान्तरं शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १ । ६४ ।
“प्रतिश्रोतोवहा नद्यः सरितः श्रोणितोदकाः ।
फेनायमानाः कूपाश्च गर्दन्ति दृषभा इव ॥”
फेनाग्रान्, पुं, (फेन एवाग्रानिर्वजं यस्य । फेनेन
वृत्रासुरनाशनादेवास्त्य तथात्वम् ।) दम्नः ।
इति शब्दमाला ॥ (एतद्वृत्तान्तो यथा, देवी-
भागवते । ६ । ६ । ५५—५६ ।
“इति सचिन्मय मनसा कथं हन्तां रिपुं रणे ।
अजेयं सर्वदा सर्वदेवैश्च दानवैस्तथा ॥

फेनाश

फेरसः

यदि हर्षं न हृष्याद्य वक्ष्यित्वा महावलम् ।
न श्रेयो मम नूनं ह्यात् सर्वथा रिपुचक्षात् ॥

अपि फेनं तदापद्यत् ससुत्रे पर्यंतोपमम् ।
नाथं शुक्लो न चाग्रोऽयं न च शृङ्गमिदं तथा ॥

अपि फेनं तदा शक्रो जघाह किं लीजया ।
परां शक्तिं सकार भक्ता परमया युतः ॥

स्तुतमात्रा तदा देवी स्वाशं फेने न्यधापयत् ।
वचं तदाहृतं तत्र चकार हरिचंयुतम् ॥

फेनाहृतं पविं तत्र शक्रश्चिप तं प्रति ।
सहसा निपपातासु वक्ष्याहृत इवाचनः ॥”

फेनिका, स्त्री, (फेन इवाक्षतिरख्यस्याः । फेन +
ठन् । टाप् ।) पक्षाग्रविशेषः । खान्ना इति
भाषा । यथा,—

“समिताया हतादाया वत्तीर्दीर्घाः समाचरेत् ।
तास्तु समिहिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ॥

वेक्षयेद् वेक्षणेनेता यथेका पर्यटौ भवेत् ।
ततश्चुरिकया तान् संजघामेव कर्षयेत् ॥

ततस्तु वेक्षयेद्भूयः सङ्केन च लेपयेत् ।
शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सङ्कं भवेत् ॥

ततः संवृत्य तां लोमीं विदधीत पृथक् पृथक् ।
पुनस्तां वेक्षयेत् लोमीं यथा स्यात्तज्जालाक्षतिः ॥

ततस्तां सुपसेदाप्ये भवेद्युष्ण पुटाः स्फुटाः ।
सुगन्धया शर्करया तदुद्गलनमाचरेत् ॥

सिद्धेया फेनिकानां मण्डकेन समा युक्तेः ।
ततः किञ्चिल्लघुरियं विषोऽयमुदाहृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
फेनिलं, स्त्री, (फेनोऽख्यस्येति । फेन + “फेना-
दिलच् ॥” ५ । २ । ६६ । इति दलच् ।) कोलि-
फलम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

“पुंसि स्त्रियाश्च कर्कशुर्वदरी कोलिमित्यपि ।
फेनिलं कुवलं चोटा सोषीरं वदरं मञ्जु ।
अजप्रिया कृहा कोली विषमो भयकण्टका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मदनफलम् । रुफेने, त्रि । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते । १ । १५१ । १० ।
“उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥”
फेनिलः, पुं, (फेन + दलच् ।) अरिदृष्टः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥ हारिता इति ख्यातः ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—
“अरिदृष्टस्तु माङ्गल्यः लण्यवर्जोऽयं साधनः ।
रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वदरदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अजिंयां
टाप् । जलनाम्नी । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

३६ अध्याये ।
“अन्नापिष्टैः सुशीतैश्च फेनिकापक्वैस्तथा ॥”
फेरः, पुं, (फे इति शब्दं राति यज्जातीति । रा

यङ्ये + कः ।) श्रमालः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
फेरसः, पुं, (फे इत्यक्षतशब्देन रक्षतीति । रक्ष

+ अच् ।) श्रमालः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३५५ ॥

ब

केलः, पुं, (के इति रघो यत् ।) श्रृंगालः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ५ । (यथा, कथासरित्सागरे ।
४७ । ५३ ।

“कृततां तरतां रक्ते नदतां चोत्सवाय सः ।
मूराणां केरवाणाञ्च भूतानाञ्चामवदन् ॥”
राजसः । इति मेदिनी । के, ४४ । धूर्ते हिंसे
च, नि । इति शब्दरत्नावली ॥

केलः, पुं, (के इति शब्देन रौतीति । कल ध्वनी +
मितन्नादित्वात् कुः ।) श्रृंगालः । इत्यमरः ।
२ । ५ । ५ । (यथा, भागवते । ८ । १६ । ७ ।

“यदेव वेद्यतिथयो नार्चिताः सलिलेरपि ।
यदि नियन्ति ते नूनं केदराजयक्षोपमाः ॥”

केल, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सं० ।) ऋ, अपि केलन् पिकेलन् ।
इति दुर्गादासः ॥

केलं, स्त्री, (केलते दूरे निक्षिप्यते इति । केल +
घञ् ।) सुक्तसमुज्झितम् । उच्छिष्टम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

केलकः, पुं, (केल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
सुक्तसमुज्झितम् । इति जटाधरः ॥

केला, स्त्री, (केल्यते इति । केल + “गुरोश्च
हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । टाप् ।)
सुक्तसमुज्झितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥

केलिः, स्त्री, (केल + क्तम् ।) उच्छिष्टम् । इति
जटाधरः ॥

केलिका, स्त्री, (केलिरिव । स्वार्थे कन् ।) उच्छि-
ष्टम् । केलिशब्दान् स्वार्थे ण्यकप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥

केली, स्त्री, (केलि + “लटिकारादत्तनः ।” इति
पक्षे डोष् ।) सुक्तसमुज्झितम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ब

ब, वकारः । स च त्रयोविंशत्यक्षरवर्गः । (पवर्गस्य
ह्रस्वीयवर्णश्च ।) तस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति
याज्ञिकरामम् । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“उपपञ्चानीयानामोष्ठौ ॥”) तस्य स्वरूपं
यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“वकारं श्रद्धा चान्द्रेऽङ्गि । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
शरच्चन्द्रप्रतीकां पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं चिबिन्दुमदितं सदा ॥”
(वङ्गीयवर्णमालायामस्य स्वरूपमाह ।)

“चिकीर्षुष्यपिनी रेखा विष्णुश्रवणरूपिणी ।
मात्रा शक्तिः परा शोभा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“नीलवर्णां जिनयन्तां नीलाम्बरधरां पराम् ।
नागहारोष्णुणां देवीं हिसुजां पद्मलोचनाम् ॥
एवं ध्यात्वा वकारमु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा अपि ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“विशक्तिरहितं वर्णं विविधास्तलेपितम् ।

वकः

खयं कुक्कलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य नामानि यथा,—
“बो वनी भूधरो मार्गे चर्वरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगणः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुर्वली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥
क्षेदिनी तापिनी भूमिसुगणिकवलप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
घण्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वाषाढामध्याह्निकौ शनिः कुम्भहृत्तीयकौ ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

बंहिष्ठः, वि, (अयमेधामतिप्रयेन बहुलः । बहुल +
“अतिशयाने तमविष्ठनौ ।” ५ । ३ । ५५ । इति
इष्टम् । “प्रियस्थिरिति ।” ६ । ४ । १५७ । इति
बंहि-आदेशः ।) अतिशयबहुलः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३६ ।

“योऽङ्गिः संयोज्य जीमूतान् पयंन्याय प्रय-
च्छति ।

उद्धहो नाम बंहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥”

बंहिधानुः, [स्] वि, (अयमनयो रतिप्रयेन बहुलः ।
बहुल + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबोयसुनौ ।”
५ । ३ । ५७ । इति इयसुन् । “प्रियस्थिर-
स्मिरोरुबहुलेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति बंहि-
आदेशश्च ।) अतिशयबहुलः । अयमनयो-
रतिप्रयेन बहुः इत्यर्थं बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति मुग्धबोधमतम् ॥

ब, पुं, वरुणः । कुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

“बः पुमान् वरुणे सिन्धौ भगे तोये गतेऽपि च ।
गन्धने तन्नुसन्ताने पुंस्त्येव वपने स्मृतः ॥”

इति मेदिनी । बे, १ ॥ ७ ॥

तस्य साङ्केतिकनामानि यथा । युगन्धरः १
सुरभिः २ सुखविष्णुः ३ संहारः ४ वसुधा-
धिपः ५ । इति बोलवर्णाभिधानम् । भूधरः ६
दृशगणः ७ । इति रुद्रयामलोक्तबीजाभिधानम् ॥

अपि च ।

“बो वनी भूधरो मार्गे चर्वरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगणः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुर्वली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ।
क्षेदिनी तापिनी भूमिसुगणिकवलप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
घण्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वाषाढामध्याह्निकौ शनिः कुम्भहृत्तीयकौ ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

ब(व)क, इ ड कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सक० च-सं० ।) कौटिल्य-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वक्ष्यते ।
ड, वक्ष्यते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वक्ष्यते
काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ब(व)कः, पुं, (ब(व)क्यते कुटिलीभवतीति । वकि +
अच् ।) एषोदरादित्वात् नञोपः ।) खनाम-

वकः

ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । ककः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ चारवलिभुक् ३
कक्षेरः ४ मुखवापयः ५ दीर्घफलः ६ वकीटः ७
यक्षवलिप्रियः ८ । इति शब्दरत्नावली । निशैतः
९ शिखी १० चक्रविहङ्गमः ११ । इति चिकीर्ष-
प्रियः १२ तीर्थसेवी १३ तापसः १४ मोन-
वाती १५ ऋषाध्यायी १६ निचलाङ्गः १७
दाम्भिकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
मांसस्य गुणाः ।

“शरारिवककाकाश्च दाहूहाः पवनापहाः ॥”
इति रत्नावली ॥

अपि च ।

“हंससारसकाचाश्च वककौ च शरारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बावलाकाद्याः प्रवाः स्मृताः ॥
भवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् प्रवाः स्मृताः ॥
कुलेचराः प्रवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः खिन्वा गुरवो वक्षिसादनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिधन्विनस्ते हि प्रायोऽप्यतमाः

स्मृताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । शिव-
वल्ली २ पाशुपतः ३ एकाक्षीलः ४ वसुः ५ ।
इत्यमरः ॥ एकाक्षीला ६ वृकः ७ वसुकः ८
वसुकः ९ । इति तट्टीका ॥ वकपुष्पः १०
शिवमल्ली ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ काक-
प्रोषः १२ स्थलपुष्पः १३ शिवप्रियः १४ काक-
नामा १५ वसहङ्गः १६ स्रपूरकः १७ रक्त-
पुष्पः १८ सुनितरुः १९ अगस्तिः २० वङ्ग-
सनकः २१ । इति रत्नमाला ॥ अगस्त्यः २२
श्रीघपुष्पः २३ सुनिद्रमः २४ वणारिः २५
दीर्घफलकः २६ वक्रपुष्पः २७ सुरप्रियः २८ ।
“सितपीतनीललोहितकुसुमभेदाश्चतुर्विधो-

ऽगस्तिः ।

मधुरशिशिरदोषश्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥”
तथा च ।

“अगस्ति शिशिरं गौक्षं चिदोवन्नं श्रमापहम् ।
बलासकासवेवयं भूतघ्नश्च बलावहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“अगस्ति कुसुमं शीतं चातुर्यकनिवारकम् ।
नक्तान्धनाशनं तित्तं कषायं कटुपाकि च ।
पीनसञ्ज्ञापितं वातघ्नं सुनिभमेतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यथा ।

“वायकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तित्तानि कासक्षयकराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥

“वकः पाशुपतश्चैव शिवापीकश्च सुव्रतः ।

वसुकश्च शिवाङ्गश्च शिवेष्टः क्रमपूरकः ॥

शिवमञ्जिः शिवाङ्गादः शान्भवो रविसंमितः ।

वकनि

वकोऽतिशिथिलस्तिलो मधुरो मधुगन्धकः ।
पित्तदाहकफघ्नसहस्रहारी च दीपनः ॥

इति च राजनिर्घण्टः ॥

“शिवमङ्गी पामुपत एकालीना वुको वसुः ।
वुकोऽमुष्यः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
योनिमूलजघ्नादाहकुष्ठशोथाननाशनः ॥”

इत्यपि भावप्रकाशः ॥

नाजयश्चकारः । यथा,—

“—————शो वान्तो वपरो वकः ॥”

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ ३० ॥

कुवेरः । रक्षोविशेषः । इति मेदिनी । के. ३० ॥ स
च भीमेन हतः । (यथा महाभारते १२।६५।७३।
“तस्यामयेकचक्रायां वकं नाम राक्षसं हत्वा
पाञ्चालबगरमभिगताः ॥”) अत्र कोषे पवर्गोय
वकारादौ पठितोऽयं शब्दः किन्तु अमर-
टीकायां भरतेन अन्तःस्थवकारादिवचवक-
धातुभ्यां क्रमेण चप्रत्ययेन अनुप्रत्ययेन च
साधितः ॥ ३० ॥ यन्त्रविशेषः । यथा,—

“जलकच्छपपातालदोलाभूधरवातुकाः ।

वकाट्या यन्त्रभेदाः स्युर्ज्वान्धाद्याश्च मृदिकाः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।

“दीर्घकण्ठकाचकूपा गिलयेत् स्वल्पभाण्डकम् ।
तिथेक् कृत्वा पथेत् चुल्यां वकयन्मिति

सूत्रम् ॥”

असुरविशेषः । स च श्रीकृष्णेन हतः । यथा,—

“खं खं वत्सकुलं सर्वं पाययिष्यन्त एकदा ।

गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥

ते तत्र दृष्टुर्वाला महासत्त्वमवस्थितम् ।

तत्र सुवञ्चनिर्भिन्नं गिरेः कूटमिव व्युत्तम् ॥

स वै वको नाम महानसुरो वकरूपधृक् ।

आगत्य तरसा कृष्णं तोच्छातुकोऽयमहङ्गी ॥

कृष्णं महावक्यस्तं दृष्ट्वा रामादयः१भक्ताः ।

बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥

तं तालुमूलं प्रदहन्तमयिवद्

गोपालकृशं पितरं जगद्गुरोः ।

चच्छद् सद्योऽतिरुधात्तं वक-

स्तुष्टेन हन्तं पुनरभ्यपद्यत ॥

तमापतन्तं स नियस्य तुष्टयो-

र्द्धार्यो वक्रं कंससखं सतां गतिः ।

पश्यतुसु बाणेषु ददार लीलया

सुदावहो वीरवद्विबौकसाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥

व(व)कचिचिका, स्त्री, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

वकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥

व(व)कजिन्, पुं, (वक्रं जितवान् इति । जि + क्रिप् ।)

भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कधूपः, पुं, (वक्र इव शुभ्रवर्णो धूपः ।) वृक्ष-

धूपः । इत्यमरटीका ॥

व(व)कनिखदनः, पुं, (निखदयति हन्तीति । खदि +

क्युः । वकस्य निखदनो घातकः ।) भीमसेनः ।

इति वृमचक्रः । १ । १७२ ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

वकारिः

व(व)कपञ्चकं, स्त्री, (वकोपलक्षिताः पञ्च तिथयो
यत्र कप् । वकोऽपि तत्र नात्रीयादिति वचना-
देव तथालम् ।) कार्त्तिकपुष्पैकादश्यादिपञ्च-
तिथ्यात्मकम् । यथा,—

“तत्रैकादश्यादितिपञ्चके वकपञ्चकम् ।

वकोऽपि तत्र नात्रीयान्तस्यैव कदाचन ॥

इति वचनात् ॥” इति छन्दतत्त्वम् ॥

“किञ्च । कार्त्तिकमधिकृत्य अक्षप्राणम् ।

‘एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च ज्ञातयं शीतलासु नदीषु च ।

वर्त्ततथा तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ॥’

ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्ल-

पक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्

पापतारतम्याद्वा निविह्वानि ॥” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् । अपि च ।

“एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।

वकोऽपि तत्र नात्रीयास्त्रीनं मांसस्य किं नरः ॥”

इति संवत्सरकोसुदीधृतत्रक्षपुराणवचनम् ॥

व(व)कपुष्पः, पुं, (वक्र इव वक्रं पुष्पं यस्य ।) वक्र-

वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वकस्य पुष्पम् ।)

अगस्तिकुसुमे, स्त्री ॥

व(व)कटुत्तिः, पुं, (वकस्येव स्वार्थसाधिका वृत्ति-

र्यस्य ।) वक्तृत्ववर्त्तनविशिष्टः । यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्यान् वेदालव्रतिकान्

शठान् ।

हेतुकान् वक्तृत्तींश्च वाड्मात्रेणापि नार्थयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अत्रागृह्णितैकैकैकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वक्तृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अपि च ।

“अधोदृष्टिर्नैकैकैकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठः शिष्यो विनीतश्च वक्तृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥

व(व)कवेरी, [न] पुं, (वकस्य वेरी घातकत्वान् ।)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कवर्तो, [न] पुं, (वक्रव्रतमस्यास्तीति इतिः ।)

मिथ्याविनीतः । वक्तृत्तिः । इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोदृष्टिर्नैकैकैकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतधरो द्विजः ॥”

इति दानसागरे मनुः ॥

व(व)काची, स्त्री, वकचिचिकामत्स्यः । इति

हारावली । १८८ ॥

व(व)कारिः, पुं, (वकस्य अरिः ।) श्रीकृष्णः । यथा,

“तदा वकारिं सुरलोकवासिनः

समाकिरन्मन्दनमल्लिकादिभिः ।

समीकुरे चानकशृङ्गसंस्तवै-

स्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विशकिरे ॥”

इति श्रीभागवते १० । ११ । ५२ ॥

(भीमसेनश्च । वकाराचसघातकत्वान् ।)

वकुलः

व(व)कुलः, पुं, (व(व)कृते इति । व(व)कि कौटिल्ये
+ “मद्गुरादयश्च ॥” उणा० १ । ४२ ।

इति उरश्च प्रत्ययेपस्य लत्वं वञ्चनेकोप-

च्छेत्तुञ्जदन्तः ।) खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्-

पर्यायः । केसरः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

केसरः ३ । इति भरतः ॥ वकुलः ४ सिंह-

केसरः ५ वरलब्धः ६ वीधुगन्धः ७ तुकुलः ८

तुकुलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीसख-

मधु १० दोहलः ११ मधुपुष्पः १२ सुरभिः १३

भमरानन्दः १४ स्थिरकुसुमः १५ शारदिकः १६

करकः १७ सीसंक्षः १८ विशारदः १९ गृध्र-

पुष्पकः २० धन्वी २१ मदनः २२ मद्यामोदः

२३ चिरपुष्पः २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६३ । ४२ ।

“पुष्पाग्रेः कर्मकारैश्च वकुलैर्द्विपाटनैः ॥”)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । सुदात्वम् । विष-

दोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।

मदाढ्यत्वम् । हृद्यैक्यत्वञ्च । तत्कुसुमगुणाः ।

रुच्यत्वम् । जीराढ्यत्वम् । सुरभित्वम् । शीत-

लत्वम् । मधुरत्वम् । खिधत्वम् । कषायत्वम् ।

मलसंयहकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।

वकुलस्तु वरोऽनुगुणः कटुः पाके रसे गुरुः ॥

कफपित्तविषवित्रक्षमिरक्तगदापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“वकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्यकरं परम् ॥”

तत्पुष्पगुणाः ।

“पद्मं कषायं मधुरं शीतं पित्तकफासनुत् ।

तद्वत् वकुलपुष्पागकङ्गागोत्पलपाटलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा, —

“विचरन्तं तदा भूयो मरेशं कुसुमायुधः ।

आरान् स्थित्वायता धन्वी सन्नापयितुमुद्यतः ॥

ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृशा हरः ।

झरमालोकयामास शिखायाश्चरणात्मिकम् ॥

आनांकितस्त्रिज्वेण मदगो तुनिमानपि ।

प्रादहृत्य तदा ब्रह्मन् । पादादरभ्य कक्षवत् ॥

प्रदह्यमानो चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।

उत्तसर्वं धनुः खेहं तन्मगामास पञ्चबा ॥

यदाचीन्मुष्टिवन्धनदुष्कण्डं महाप्रभम् ।

स चम्पकतन्तुजः सगन्धवाटो गुञ्जालिः ॥

नाहस्यान् शुभाकारं यदासीद्वचभूषितम् ।

तज्ज्ञातं केष्टवारण्यं वकुलं नामतो वनेः ॥

या च कोटी शुभा ह्यासीद्विजभीलविभूषिता ।

जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविराजिता ॥

नाहोपरि तथा सुहो स्थातुं चन्द्रमक्षप्रभम् ।

पञ्चगुल्माभवज्जातो शशाङ्ककिरणोज्ज्वा ॥

ऊर्ध्वं सुहो अधः कोष्ठाः स्थानं विभ्रमभूषितम् ।

तस्मात् वहुपुटा मङ्गी संजाता विविधा सुते ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

बड़वा

(प्रियः । यथा, महाभारते तस्य सङ्गसनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । १८ ।
“वक्षिणो वङ्गो वक्षी वङ्गजस्य नमः ।
वार्यो मङ्गलपुरजो मङ्गलः ।”) (व)
वङ्गजः, वङ्ग, (वङ्ग + टाप् ।) कटुका । इति
राजनिर्घण्टः ।
व(व)ङ्गली, वङ्गी, (वङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)
काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ।
व(व)ङ्गलः, पुं. (वङ्गल । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
वङ्गलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।
व(व)ङ्गका, वङ्गी, (वङ्गानां वङ्गसङ्घातानां ईरुकां
गतियर्थः ।) वङ्गाका । वातावर्जितशाला । इति
मेदिनी । के. २०२ ।
वङ्गोटः, पुं, वङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वङ्ग, पेश्ये । इति कविकल्पदमः । (भा०-पर०-
अक्ष०-सिट् ।) पेश्यामिह सामर्थ्यम् । वठति
चौरी योङ्गु समर्थः स्यादित्यर्थः । इति
हुगादासः ।
व(व)ङ्गवा, वङ्गी, (वङ्गं वानोति । वङ्ग + वा + कः ।
टाप् । वङ्गयोरैवात् लस्य ङत्वम् ।) चोटकी ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ । (यथा, महाभारते ।
१ । २२ । ४५ ।
“वङ्गवानानु मुहानां चक्रांसमवर्षसाम् ।
एतौ जगद्भ्यः प्रीत्या सहसं हेमभूषितम् ।”
अस्या दुग्धगुणा यथा,—
“रुक्मिणीं वङ्गवाचोरे वङ्गं शोभानिलापहम् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
वङ्गवाक्यप्रधारिणी सूत्रपञ्चो संज्ञा । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।
“सूयतापमनिष्कन्ती तेन ससस्य विभ्यती ।
नपञ्चवार तत्रापि वङ्गवाक्यप्रधारिणी ।”
अस्या विशेषविवरणस्तु तत्रैव विप्रयतो दृश्यम् ।
द्वितीया सूत्रपञ्चो । इति केचित् । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । ८—८ ।
“विषस्तस्य हे जाये विष्कर्मसुते उभे ।
संज्ञा ह्याया च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ।
ततोया वङ्गवासे तेषां संज्ञास्तुतास्तथा ।
यमो यमो आह देवश्लाघायाश्च सुतानु श्रुत्वा ।”
अन्विनीयत्वम् । इति ज्योतिषम् । (गारी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । दासी । यथाह नारदः ।
“भक्तदासश्च त्रिजयस्तथैव वङ्गवाक्यतः ।”
वासुदेवस्य खनामखाता परिचारिका । इति
हरिवंशः । १५ । ३ ।) वङ्गवायिः । अस्त्यो-
पतिथेया,—
“अथाकाशमता देवाः कुङ्कुं वङ्ग महेन्द्रम् ।
प्रसीद जगतीं नाथ ! कामे क्रोधं परिज्ज ।
इति स वदतां तेषाममराणां तदानलः ।
जगटचक्रः सभूतो भस्माकारोऽजोभवम् ।
जगता क्रोधान्नं शम्भोर्धनं सकलानु जगन् ।
वङ्गवाक्यं चक्रं देवानां पुरतस्तदा ।
वङ्गवां तां तदा देवाः शौर्वा ज्वालासुखीं
मुभाम् ।

बड़वा

वङ्गवा निर्विघ्नमयो वङ्गः पूर्वप्रीतिः ।
वङ्गवां तां समादाय तदा ज्वालासुखीं विधिः ।
वागर् प्रययौ लोकहिताय जगतीं प्रभुः ।
गलाय वागर्ं वङ्गा प्रोवाच परिपूजितः ।
यथावतिन विप्रैः सम्यक् निदेशयन् ।
अयं क्रोधो महेन्द्रस्य वङ्गवाक्यपङ्क्तं त्वया ।
ज्वालासुखः वदा धार्थ्यं यावन्न विलयान्धम् ।
यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितापते ! ।
तदा त्वया परिचाय्यः क्रोधोऽयं वङ्गवासुखः ।
भोजनं भवत्सोयमेतस्य तु भविष्यति ।
यज्ञादेव विधायोऽयं यथा नो याति चान्तरम् ।
इत्युक्तो वङ्गवा सिन्धुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम् ।
यज्ञीतुं वङ्गवाचकं शम्भोश्चाश्रयमपरम् ।
ततः प्रविष्टो जलधौ पावको वङ्गवासुखः ।
वाय्विचित्रहंसस्य ज्वालामालातिदीपितः ।”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।
(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । १०० । ११० ।
“तमभा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेम्नोपवेष्ठा भीमा च वङ्गवा चैव भारत ! ।”
तौर्धर्मदः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ८८ ।
“ततो गच्छेत् वङ्गवां त्रिषु लोकेषु विप्रताम् ।
प्रक्षिमायां सन्ध्यायां उपसृष्ट्य यथाविधि ।”) (व)
वङ्गवाक्यतः, पुं. (वङ्गवा दास्या कृतः ।)
प्रचक्षदासालगतासविशेषः । यथा,—
“भक्तदासश्च त्रिजयस्तथैव वङ्गवाक्यतः ।”
इति नारदः ।
वङ्गवा दासी ततोभादङ्गीकृतदास्यः । इति
दायक्रमसंग्रहः । कुत्रचित् वङ्गवाभूतो वङ्गवा
कुन्तापि पाठः ।
व(व)ङ्गवायिः, पुं, (वङ्गवायाः समुद्रस्थितायाः
चोटका मुखस्योऽयम् ।) समुद्रवायिः । (अस्य
विवरणस्तु वङ्गवानलशब्दे दृश्यम् ।)
व(व)ङ्गवानलः, पुं, (वङ्गवाया अनलः ।) वङ्गवायिः ।
तत्पर्यायः । सलिलेभ्यः २ वङ्गवासुखः ३ काक-
ध्वजः ४ वायिजः ५ स्कन्दायिः ६ ह्यधुक् ७
काष्ठधुक् ८ । इति त्रिकाण्डशेषः । और्वः
९ वाङ्गवः १० । इत्यमरः । १ । १५६ । उर्वस्य
क्षेत्रपत्यम् और्वः वा । वङ्गवायां विद्यमानो
वाङ्गवः वा । वङ्गवाया अनलो वङ्गवानलः ।
आधाराधेयभावसम्बन्धः । पुरा किञ्च उर्वेण
सुनिना अयोजनं पुत्रमिच्छता वक्षो मधिनं
तत्र ज्वालामयः पुत्रो जातः स च समुद्रे
वङ्गवासुखे अवस्थापितः । इति पौराणिकाः ।
इति तद्दीकायां भरतः । ४ । तस्य विवरणं
यथा,—
“और्वस्तु तपसाविष्टो निवेष्टोऽहं हुताग्ने ।
ममार्थेनैव दर्भेण सुतस्य व्रतधारिणम् ।
तस्योऽहं महसा भित्वा ज्वालामालीं ह्यनिन्दनः ।
जगतीं दहनाकाङ्क्षी पुनोऽयिः समपद्यत ।
और्वस्तोऽहं विनिर्भय और्वो नामान्तको-
जनः ।
दिग्बन्धिव लोकांस्त्रीन् जज्ञे परमकीपनः ।

बड़वा

उत्पन्नमानसोवाच पितरन्दीनया गिरा ।
शुधा मे वाधते तात ! जगद्भ्यो त्वज्जन्मानम् ।
चिदिवारोहिभिर्ज्वालेषु ज्वालामयो दिष्टो दृष्ट ।
निर्दहन् सर्वभूतानि वदथे योऽन्तकोऽनलः ।
एतस्मिन्ननले वङ्गा सुनिर्मितं समागतः ।
उवाच वार्यतां पुत्रो जगत्कलं दयां कुव ।
अस्यापत्यस्य ते विप्र ! करिष्ये स्थानमुत्तमम् ।
तथ्यमेतन्नम वचः श्रुत्वा त्वं वदतावर ! ।
और्व उवाच ।
धन्योऽस्मादुपहृतोऽस्मि वङ्गोऽहं भगवान्
प्रियोः ।
मतिमेतान्दरातोऽहं परमाशुचयाय वै ।
प्रभातकाले संप्राप्ते काङ्क्षितये समागमे ।
भगवत्संप्रितः पुत्रः केचिन्नेः प्राप्नोति सुखम् ।
क्रुध वास्य निवासः स्याद्भोजनानु निमात्मकम् ।
विधास्यतीह भगवान् वीर्यसुखं मङ्गलजः ।
जलोवाच ।
वङ्गवासुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।
मम योनिर्जलं विप्र ! तत्र मे तोयदं सुखम् ।
अत्राहमासे नियतं पिबन् वारिमयं हविः ।
तद्विस्तारं पुत्रस्य विवृणुनायंश्च तम् ।
ततो युगान्ते भूतानां मेघवाहश्च पुत्रक ! ।
सद्विधौ विचरिष्यावो निष्पराजकराविह ।
एषोऽभिरक्तकाले तु सजिनाशौ मया कृतः ।
दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ।
एवमस्मिन्नि तं सोऽयिः संवृतज्वालामखलः ।
प्रविवेशार्धवसुखं विप्रनष्टान्तरप्रभम् ।”
इति मातङ्गे १५० अध्यायः ।
(मदीनदहनय हरनेन ससुद्रतोऽभिरपि वङ्गवा-
नलः । अस्य प्रमाणादिकं वङ्गवाशब्दे दृश्यम् ।)
सङ्गाया दक्षिणे एषियाश्चतुर्थभागरूपस्यान-
विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः । (वटि-
कौषधविशेषः । यथा,—
“मुहतामस्य भागैकं मरिचस्य तथैव च ।
विषं तप्तुल्यं दद्यात् तत्तत्त्वं वङ्गवाक्यतम् ।
लाङ्गलीरमसंयुक्तं तत्तत्त्वं पुटके पचेत् ।
रक्तिकादिनयं वापि चितयं वा प्रकल्पते ।
दोषे योऽवसमायुक्तश्चिदोषशमनो भवेत् ।
भक्षयेत् पवने चोमे वङ्गवानलसंक्षितम् ।”
इति वङ्गवानलो रसः ।
इति वैदकरसेनचारसंग्रहे चरार्थिकारे ।)
व(व)ङ्गवासुखः, पुं, (वङ्गवाया चोटका मुखमात्र-
वर्णनायकः । अर्थ आदित्वात् कश्च ।) वङ्गवा-
नलः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, हरिवंशे ।
६७ । २२ ।
“सा यथैवावर्णवगता तथैव वङ्गवासुखे ।”
महादेवस्य सुखमित्येके । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । १११ ।
“तस्य देवस्य वङ्गवां समुद्रे तदतिष्ठत ।
वङ्गवासुखेति विख्यातं पिबतोऽयमयं हविः ।”
महादेवस्य नाममिदः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ५५ ।

वक्ष

“विष्णुः प्रसादितो यक्षः सप्तमो बड़वासुखः ॥”
कूर्मस्य दक्षिणकुक्षिस्थानपदविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ५८ । १० ।

“कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्थायपरम् ।
कालोनाः पङ्क्तवाचैव तथैव बड़वासुखाः ॥”
वटिकौवक्षविशेषः । यथा,—

“मुहूर्तं समं गन्धं नृत्तनाम्नाभटङ्गकम् ।
सासुद्रश्च यवचारं स्पर्धितैस्त्ववनागरम् ॥
अपामार्गस्य च चारं पलाशवृक्षस्य च ।
प्रत्येकं स्तुतुं स्यादन्वयोगिन मह्येन ॥
क्षिप्रमुष्णोद्भवैश्चामौ मह्यित्वा पुटेजसु ॥
माघमाघः प्रदातव्यो रसोऽयं बड़वासुखः ।
यद्द्वौ विविधां हन्ति संयद्द्वयद्द्वौ त्वरम् ॥

इति बड़वामुखो रसः ॥”

इति वैद्यकरसिन्धवारसंयत्ने यद्द्वयधिकारे ॥

व(व)ड़वासुतौ, पुं, (बड़वाया घोटकौरुपायाः त्वष्ट-
सुतायाः संज्ञायाः सुतौ ।) अश्विनोक्तुमारौ ।
यथा, हिमचन्द्रः ।

“स्वर्वावन्विनीपुत्रावन्विनी बड़वासुतौ ॥”

(तयोर्वत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । ६।४६—५१।

“गच्छ देव ! निजां भाव्यां कुक्षं चरति सोत्त-
रान् ।

बड़वाकूपमास्थाय वने चरति प्रादक्षे ॥

स तथा कूपमस्थाय स्नात्वा कूपलीनया ।

दर्शयौगमास्थाय स्नात्वा भाव्यां बड़वां ततः ॥

अधृष्टां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ।

बड़वावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् ॥

सोऽन्वक्ष्येभ्यः भगवांस्तं सुखे समभावयत् ॥

मैदुनाय विचेष्टन्ती परपूषवशङ्कया ।

सा तन्निवमन्कुक्षं नामिकायां विवक्षतः ॥

क्षेपौ तस्यामनायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।

नासत्यश्चैव दक्षश्च सुतौ दावन्विनाविति ॥”

व(व)ड़वास्तुतः, पुं, (बड़वया दास्या जृतः ।) बड़वा-
स्तुतः । पञ्चदशदासान्गतेतदासविशेषः । यथा,
बड़वायद्दक्षी तथा जृतस्तान्गमेन तासुदाह
दासत्वेन प्रविष्टः । इति मिताश्वरा ॥

बड़िश, स्त्री, (बणिजो मत्स्यान् इति नाशय-
तीति । शो + कः । कस्य डत्वम् ।) मत्स्यधर-
वार्धं बङ्गलौहकण्टकविशेषः । बड़िशो इति
भाषा । तत्पर्यायः । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमरः ।
१।१०।१६ ॥ बणिशम् ३ बड़िशो ४ बड़िशा ५ ।
इति भरतः ॥ बणिशो ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति
तडिकात्तरम् ॥ बणिशो ८ बणिशम् ९ बड़िशो
१० बणिशिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्य-
भेदनम् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १० ।

“यस्ते कण्डमधुप्राप्तो निगीर्णं बड़िशं यथा ।

दक्षिणारवत् पुत्रं तं विद्यात् ब्राह्मणधर्मम् ॥”

बड़िशी, स्त्री, (बड़िश + गौरादित्वात् ङीष् ।)

बड़िशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बड, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) बडति । इति दुर्गादायः ॥

बणिज्या

बजः, पुं, (बजन्मिति । बज् + अच् ।) शब्दः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

व(व)णिक्, [ज] पुं, (पश्यते क्रयविक्रयादिना व्यव-
हरतीति । पञ्च + “पथीरादेशः वः ।” उवाच०
२ । ७० । इति इतिः पञ्च च वः ।) क्रय-
विक्रयकर्ता । बाणिज्यकारकः । तत्पर्यायः ।
वैदेहकः २ सार्यवाहः ३ नेगमः ४ बणिजः ५
पञ्चालीवः ६ अपाणिकः ७ क्रयविक्रयिकः
८ । इत्यमरः । १२ । ६ । ७८ ॥ वैदेहः ८ विदेहः
१० बाणिजः ११ बाणिजिकः १२ क्रायिकः
१३ विक्रयिकः १४ । इति भरतादयः ॥ बाणि-
जकः १५ बाणिज्यकारः १६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।

“स्यागौ निवर्जित्यनसि चण्डपुरः

मुशोच लाभाय क्षतक्रयो बणिक् ॥”

करणात्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैद्यः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणिज्ये अधिकारा-
देवास्त्य तथात्वम् । करणविशेषः । यथा, बहन्-
संहितायाम् । ६६ । ७ ।

“तन्निवोत्तमहाभयजानि गरे

बणिजिभुक्कार्यं बणिग्युतयः ॥”

व(व)णिक्, [ज] स्त्री, (पश्यते व्यवहृयते इति ।
पञ्च + इति । पञ्च वः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
बाणिज्यम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥

व(व)णिजन्तुः, पुं, (बणिजः पण्यालीवस्य बन्धुधन-
दत्तात् ।) नीलोत्तमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बणिग्भावः, पुं, (बणिजो भावः ।) बाणिज्यम् ।
बणिजा धर्मः । तत्पर्यायः । सत्तावृत्तम् २ ।
इत्यमरः ॥ बाणिज्यम् ३ बाणिज्या ४ बणिक्
पथः ५ । इति जटाधरः ॥ बणिज्यम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)णिज्यहः, पुं, (वहतीति । वह् + अच् । वहः ।
बणिजा बाणिज्यद्वयाणां वहः ।) उदुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)णिजः, पुं, (बणिजोव । बणिज् + स्वार्थे अच् ।
अभिधानात् न वृद्धिः ।) बणिक् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७८ ॥ ववाटीकादशकरणात्तर्गतवक्ष-
करणम् । तज्ज्ञानफलं यथा, कीष्टीप्रदीपे ।

“प्राज्ञः क्षतयो गुणवान् गुणयो

बणिग्जनप्राप्तमनोरथः स्यात् ।

यस्य प्रसूतौ बणिजाभिधानं

भाक्प्रधानं द्विविधं हि तस्य ॥”

व(व)णिज्यं, स्त्री, (बणिजो भावः कर्म वा । बणिज्
+ “दूतबणिग्भ्यां च ।” ॥ १ । १२६ । इत्यत्र
काशिकोक्त्यर्थः ।) बाणिज्यम् । इत्यमरभरती ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७६ ।

“त्रिभिः पूर्वगुणैस्तं पाशुपालावणिज्ययोः ॥”

बणिज्या, स्त्री, (बणिजां कर्म । बणिज् + य ।
टाप् । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।) बाणिज्यम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १३ । १८ ।

“ततः स तपिता तेन तनयेन समं ययौ ।

दीपान्तरं क्षुपादेतौर्बणिज्यायपदेशतः ॥”

बदर

बद, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) बदति पर्यन्तः । आवादीत्
अवदीत् । हसादिः सेम इत्यादिना वा दीर्घः ।
ब्रजवदीत्यादी इत्यादिवदेष्यकादिति प्राचः ।
इति दुर्गादायः ॥

व(व)दर, स्त्री, (बदति क्षिरीभवति क्षिप्रपि पुनः
प्ररोहतीति । बद + अच् ।) सिषिपलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“स्तुतिप्रमाणं बदरं सर्वं विवितिकाफलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हिमचन्द्रः ॥
अमालकोलिः । श्याकुल इति भाषा । बदति
क्षिरीभवति क्षिप्रस्यापि पुनःप्ररोहतात् । बदरं
वृक्षपत्रेऽपि जीवम् । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । चोयटा २ । इत्यमरः ॥ गोपचोयटा

३ । इति सुभूतिः ॥ क्षिकोलिः ४ गोपचयट्
५ बदरीच्छदा ६ अमालकोलिः ७ कर्कशुः

८ । इति रत्नकोषः ॥ बादिरम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलिशब्दे द्र-
व्यम् ॥ ७७ ॥ वृक्षकोलिः । तत्पर्यायः । सौवीरम्

२ । इति रत्नमाला ॥ ७७ ॥ कोलिमात्रम् । तत्-
पर्यायः । कर्कशुः २ बदरी ३ कोलिम् ४ क्षिकम्

५ कुवलम् ६ चोयटा ७ सौवीरम् ८ अनाप्रिया
९ कुडा १० कोलिः ११ विष्णुः १२ भयकण्टकः

१३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरकः १४ गुड-
फलः १५ बाण्डः १६ फलशेखरः १७ वट्

बीजः १८ वृक्षफलः १९ कण्टकी २० वक्र-
कण्टकः २१ सुरसः २२ सुफलः २३ खच्छः

२४ कर्कशुः २५ बदरः २६ कोला २७ कोली
२८ कुवली २९ स्वादुफल ३० यधनखो ३१

पिच्छला ३२ कुवलः ३३ । इति च शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।

“त्रिराजान्ते त्रिराजान्ते कपित्थवदराश्चनः ।

आत्मवृत्तानुसारं मासं निश्चिन्त्येव हरिम् ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अज-
तच ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुराकृतम् ।

उष्णत्वम् । कषकारित्वम् । पवनानिहाररक्त-
अमदोषान्निविनाशित्वम् । रस्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ राजबदरभूवदरलघुवदराणां पर्याय-

गुणास्तत्तच्छब्दे दृष्टव्याः ॥ ७७ ॥ अथ बदरविशे-
षाणां लक्षणानि गुणाश्च ।

“पथमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं मज्जत् ।
सौवीरं बदरं शोतं भेदनं गुरु मुक्कलम् ॥

वृंहणं पित्तदाहासक्षयलक्ष्यानिवारकम् ॥ ७७ ॥
सौवीराजसु संपन्नं मधुरं कोलसुच्यते ।

कोलसु बदरं दाहं रक्तसृग्घ्नं वातहृत् ।
कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥ ७७ ॥

कर्कशुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्वखण्डिभिः ।
अन्धं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥

क्षिप्रं गुरु च तित्तच वातपित्तापहं क्षुत्तम् ।
मुष्कं भेद्यमितु सर्वं जलु लघ्वाकामाजितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

व(व)दरः, पुं, (वदति स्थिरीभवति हिमोऽपि पुनः प्ररोहतीति । वद + अर ।) कोलिहचः । तत्पञ्चादिगुणाः ।

“वदरस्य पञ्चविंशो ज्वरदाहविनाशनः ।
तथा विस्फोटप्रमनो बौलं नेत्रामयापहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य पञ्चायः पलगुणाश्च क्लीवलिङ्गवदरशब्दे द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ देवसर्वपट्टचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कार्पासीहचः । इति मेदिनी । कार्पा-
सीर विचि इति भाषा ॥ तच्च अन्तःस्थवका-
रादिशब्दमध्ये शृङ्गीतोऽयम् ॥

व(व)दरफली, क्ली, (वदरस्यैव फलमस्याः । वदर-
फल + डीप् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

व(व)दरवल्ली, क्ली, (वदरा वदरफलवहुला वल्ली
कृता ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वदरा, क्ली (वदति हिमनायामपि पुनः प्ररोह-
यात् स्थिरीभवति वा । वद + बाहुलकादरः ।
टाप् ।) वराहकालावृचः । (तत्पञ्चायो यथा,
“वाराहोक्तं एवाश्वत्थमेकाराशुको मतः ।
अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् ।

विदारी स्वादुकाश्च वा तु क्रोधी सितारुता ॥
इत्युगन्था चौरवल्ली चौरशुक्ला पयस्विनी ।
वाराहवदना यद्वदरेत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कार्पासीहचः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥
एलापर्णी । इति मेदिनी । रे, २०७ ॥ विष्णु-
काला । इति विश्वः ॥

वदरामलकं, क्ली, (वदरफलमिवामलकम् ।)
प्राचीनामलकम् । इति हारावली । १०२ ॥

वदरिः, क्ली, (वद + बाहुलकादरिः ।) कोलि-
हचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वदरिकाश्रमः, पुं, क्ली, (वदरिकाचिह्नित आश्रमः ।)
तीर्थविशेषः । (असी च हिमालयपर्वतेकदेशे
श्रीनगरसमीपे अलकनन्दानद्याः पश्चिमस्थतोऽर-
व्यस्थितः ।) स तु नारायणस्य आसस्य
आश्रमः । यथा, महाभारते । ३ धौन्यतीर्थ-
याचापर्वणि ६० । २३—२४ ॥

“नारायणी विभुर्विष्णुः शान्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्यातिथयः पुण्या विप्रालां वदरोमसु ॥
आश्रमः स्थायते पुण्यस्थिषु लोकेषु विभुतः ।
उच्छातोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ॥
सुवर्णविक्रता राजन् । विप्रालां वदरोमसु ।
अवधो यच्च देवाश्च महाभागा महौजसः ॥
प्राण्य निवर्त नमस्तस्मिन् नारायणमनं विभुम् ।
यच्च नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥
तच्च क्षतं जगत् पार्थ । तीर्थान्यायतनानि च ।
तत् पुण्यं तत् परं अक्ष तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥
तत् परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ।
शान्तं परमज्ञेयं आतारं परमं पदम् ॥
यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वंसः शास्त्रद्वयः ।
तच्च देववयः विद्वान् सन्तः चैव तपोधनाः ॥
आदिदेवो महायोगी यथास्ते मधुसूदनः ।

पुण्यानामपि तत्पुण्यं तच्च ते संशयोऽस्तु मा ॥
एतानि राजन् । पुण्यानि पृथिवा पृथिवीपते ।

कौर्मितानि नरमेव । तीर्थान्यायतनानि च ॥
एतानि वसुभिः साध्वैरादितैर्मन्दस्त्रभिः ।
अविभिर्नक्षत्रैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥
चरन्तेतानि कौन्तेय । सहितैर्नक्षत्रादिभिः ।
आत्मभिश्च महाभागैस्तत्कक्षां विहरिष्यसि ॥”
(तथा च भागवते । ७ । ११ । ६ ।

“योऽवतीर्येतामनोऽंशेन दात्तायत्यान्तु धर्मतः ।
लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो वदरिकाश्रमे ॥”)

वदरी, क्ली, (वदर + गौरादित्वात् डीष् । वदरि-
+ लदिकारादिति पठे डीष् वा ।) कोलि-
हचः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्याः पञ्चायो
वदरशब्दे द्रष्टव्यः । यथा, भागवते । १ ।
७ । ११ ।

“तस्मिन् स आश्रमे यासो वदरीखलमस्मिन्ते ॥”
कार्पासी । इति शब्दरत्नावली । कपिकच्छुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वदर्याः फलम् वदरी-
तस्यादिभ्यश्चेति विकाराद्यस्य लुक् । वदरी-
फलम् ॥)

वदरीच्छदा, क्ली, (वदर्याच्छदा इव च्छदा
यस्याः ।) हस्तिकोलिहचः । शृङ्गखो । इति
रत्नमाला ॥

वदरोपचः, पुं, (वदर्याः पत्रमिव आकृतित्यस्य ।)
नखीनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा,—

“वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससेन्यवम् ।
स्वरोपचातं कांसं च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते स्वरभेदाधिकारे ॥)

वदरीपत्रकं, क्ली, (वदरीपत्र + स्वार्थे कन् ।)
नखीनामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥

वदरीफला, क्ली, (वदर्याः फलमिव फलं यस्याः ।)
नीलगुण्डालिका । इति शब्दमाला ॥

वदरीशैलः, पुं, (वदरीवहुलः शैलः पर्वतः ।)
हिमालयपर्वतेकदेशः । वदरीवनं वदरिका-
श्रम इति च ख्यातः । स तु श्रीनगराख्यदेशे
अलकनन्दानदीपश्चिमतीरे वर्तते । इति पुरा-
णान्तरम् ॥

वहं, चि, (वह्यते स्म इति । वन् + कर्मणि क्तः ।)
वन्धनयुक्तम् । बंधा इति भाषा । तत्पञ्चायः ।
सम्दानितम् २ नृगम् ३ उडितम् ४ सन्धितम् ५
सितम् ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ निग-
डितम् ७ नडम् ८ कीलितम् ९ यन्धितम् १०
संयतम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।
६ । ३०८ ।

“वन्धनं यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।

तथा पापान्निदृहीयात् व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥”
तथा च मेघदूते । ७६ ।

“तन्मयी च स्फटिकफलका काञ्चनीवासयष्टि-
र्नये बद्धा मणिभरनतिप्रौढवशप्रकाशे ॥”

तथा च शाकुन्तले २ अङ्के ।

“ह्यावाबद्धकदम्बकं ऋगकुलं रोमज्यमभ्यस्तु ॥”)

वहगुहं, क्ली, (वहं गुहं पायुर्येन ।) उदररोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“यस्यान्तमन्त्रैरपिपिभिर्मा
वालाक्षभिर्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्जीवते तस्य मनः सदोवात्
शून्यैः शून्यैः सङ्करवच्च नापाम् ॥
निबध्यते तस्य गुदे पुरीवं
निरेति क्षण्णादपि चाक्षयमप्यम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिहृदिमैति
तस्योदरं वहगुहं वदन्ति ॥”

इति भाववकरः ॥ ७ ॥

तस्य चिकित्सा यथा । “अग्निधस्त्रिस्तस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपचाय रोम-
राज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाण-
मन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य वहगुहस्यान्तप्रति-
रोधकरमङ्गानं बालं वापोक्ष्य मज्जन्नातं वा
ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यध्यान्नाणि यथास्थानं
स्थापयित्वा वाक्च व्रणसुदरस्य वीजेत् द्विवर्णा
योक्तेन विधानेन च रोपयेत् ॥” इति सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः ॥ (तथास्य
सकारणलक्षणम् ।

“पक्ष्वालेः सङ्घातेन सुक्तेर्बन्धायने गुदे ।
उदावर्त्तस्तथाशीर्भिरन्तसंस्पर्शेन वा ॥
अपातो मार्गसंरोधान् हृत्वायं कुपितोऽनिलः ।
वर्षः पित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥”
तस्य कृपाणि ।

“हृत्पादाहज्वरसुखतालुशोषोदसादकासवास-
दीन्वेत्यारोचकाविपाकवर्णोन्मेषवक्त्राभानच्छर्दि-
चवधुश्चिरोद्धन्नाभिगुदभूलाभ्यपिचोदरं नृपवातं
स्थिरमखनीलराजीतिरावनहमवाजकं वा
प्रायो नाभ्यपरिगोपुच्छवदभिर्निर्वर्त्यति इत्येतत्
वहगुहोदरमिति विद्यात् ॥”

तथास्य चिकित्सा ।

“स्निग्धा बहुदरिणं नृचं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सनेललवणं दद्यात् निरुद्धं वायुवासनम् ॥”
इति चरके चिकित्सितस्थाने जयोदशेऽध्याये ॥

वहप्य, क्ली, वहपाणिः । सुष्टिः । इति पुराणा-
न्तरम् ॥ वहपापीति च पाठः ॥

वहफलः, पुं, (वहानि फलानि यस्येति ।) करञ्ज-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्टतिरस्य करञ्ज-
शब्दे ज्ञातया ॥)

वहसुष्टिः, चि, (वह्ना इडा दानातिवृक्ता वा सुष्टि-
र्यस्येति ।) इडसुष्टिः । जपनः । यथा, नेषधे ।
३ । ८५ ।

“सजीवमप्यर्धमुदे वदद्ग-
स्तव त्रया नेदश्चवहमुटे ॥”

वहमूलं, चि, (वहं मूलं यस्येति ।) इडमूलम् ।
उत्पाटनार्हमूलम् । यथा, माधे । २ । ३८ ।

“तथा विप्रहतच्छेद्यो रुक्मिणीं हरता हरं ।
बहमूलस्य मूलं हि महद्देहसरोः स्त्रियः ॥”
वहुरवालः, पुं, (बहुो रसेन आवृतः अतएव
रवालः रसवान् ।) त्रिविधराजाज्जान्तर्गता-

बधिरः

तुल्यमात्रः । तत्पर्यायः । चक्रतलाजः ५
मध्याजः १ सितलाजः ४ वनेजः ५ मध्या-
नजः ६ मध्याजः ७ । तस्य कोमलपल-
गुणाः । कटुत्वम् । अमृतत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ।
तस्य सुपक्वपलगुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् ।
पुष्टिवीर्यबलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
बद्धशिरः, त्रि, (बद्धा शिरसा चूडा यस्मिन् ।)
शिरः । इति मेदिनी । छे, १५ ॥ शिरसावन्धन-
विशेषः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ।
“सदोपवीतिना भावं सदा बद्धशिरसेन तु ।
विश्रितो सुपवीतश्च यत् करोति न तत् क्षतम् ॥”
बद्धशिरसा, स्त्री, (बद्धा शिरसा यस्याः ।) उच्यते ।
इति मेदिनी । छे, १५ ॥ (बद्धा शिरसा केश-
कलापो यस्याः ।) सम्बद्धकेशा च ॥
बध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, बाधयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
बध, ड निन्दे । बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-सक-सेट् ।) ड, बीभत्सते खलं
लोकः । बधते तत्र व्यादयो न प्रयुज्यन्ते । इति
रमानाथः ।
‘मावधिरा जटायु’ मां वीतां रामाहमेतिवि ।
इति भट्टिः । ६ । ४१ ॥ इति दुर्गादासः ॥
बधिरः, त्रि, (बधति कर्ममिति । बन्ध + “इधिमदि-
सुदीति । ” उणा० १ । ५२ । इति किरप् ।)
अवयवेनियरहितः । श्रुतिशक्तिहीनः । काला
इति भाषा । तत्पर्यायः । रुद्धः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४८ ॥ कलः ३ अवगापटुः ४ ।
इति शब्दरत्नावली । उच्येः अवाः ५ । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, मनुः १२ । ५२ ।
“यं कर्मविशेषेण जायते सङ्गिर्हृताः ।
जङ्गमकान्धबधिराविश्रुतास्तनयस्तथा ॥”
बाधिर्यनिदानं यथा,—
“यदा शब्दवहं वायुः श्रोत्र आश्रय तिष्ठति ।
शुद्धः श्रेष्ठान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥
असाध्याबाधिर्यमाह ।
“बाधिर्यं बालवृद्धोक्तं चिरोक्तं विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ६० ॥
अस्यौषधम् ।
“कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं छेदं एव च ।
चतुर्त्रिंशं च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥
शङ्खपैरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुं कर्णधोषांशमेतन् स्याद्विदनापहम् ॥ १ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं छेदं एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ २ ॥
शिरश्चरिश्चाराण्यारिणस्तत्तत्कल्केन साधितं
तैलम् ।
अपहृति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरयतः ॥
शिरश्चरौ अपामार्गः ॥ ३ ॥
गवां मूत्रेण विस्त्रान् पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सज्जन्तं वहुमधु तद्वाधिर्यहरं परम् ॥

बधट

चीरमन्त्रां याज्ञम् । विस्त्रितम् ॥ ४ ॥ इति
भावप्रकाशः ॥ यथा च ।
“शुक्लमलकशुक्लीनां चारो हितुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलेनैतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलं च पूरयन्तु कर्णयोः ।
क्रिमयश्च विनश्यन्ति तैलेन स्यात् प्रपूरणात् ॥” ५
इति गारुड १८० अध्यायः ॥
ब(व)धः, स्त्री, (बधति प्रेम्णा या । बन्ध + ऊः
नलोपश्च । अन्तःस्वरादौ तु वधति संसारभारं
उच्यते भर्तादिभिरिति वा । वध + “वधेर्घश्च । ”
उणा० १ । ५५ । इति ऊः यच्चात्तादेशः ।)
नारी । कुवा । एका । इत्यमरः । १ । १ । २०१ ।
२ । ४ । १२१ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एका स्यादुन्नाक्षणी देवी मरुक्काला लता
लघुः ।
समुद्रान्ता बधुः कोटिवर्षालङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
शारिवीधः । श्रुटी । (अस्याः पर्यायो यथा,
“श्रुटी पलाशौ वङ्गश्या सुवता गन्धर्वलिका ।
गन्धारिका गन्धवधुः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नवोद्गा । (यथा, रघुः । ७ । ४ ।
“वरः स बद्धा सह राजमार्गं
प्राप ध्वजच्छायाविहारिणोऽयम् ॥”)
भाष्या । इति मेदिनी । छे, १४ ॥ भरतेन
अमरकोषटीकायां पवर्गायकारादिवन्धधातुना
निष्पादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्व-
वकारादिशब्दमध्ये संयुज्यते ॥ अथ नववध्वा
हिरागमनयात्रा । मन्त्राहमन्त्रमहादशपञ्चतुर्थ-
वर्षाणि निविहन्ति । माताः मार्गशोधकास्तुन-
वेशाखा विहन्ति । पत्न्यः शुक्लः । पुण्यस्वामी
हस्तधनियोत्तराद्याप्तोत्तरफलशुभ्रतरभाद्रपद-
रेवतीन्दगशिरौरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढा म-
नानि नक्षत्राणि विहन्ति । सोमबुधशुक्र-
स्वनिशुक्राणां दाराः विहन्ति । तिथयो याचा-
प्रकरणोक्ताः । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ च ग्रह-
स्पर्शवारवलादिकशुलादीन् परित्यज्य कर्मया ।
इति ज्योतिषम् ॥
“वृत्ते पाणिग्रहे गेहान् पितुः पतिग्रहं प्रति ।
पुनरागमनं बन्धाक्षिरागमनं विदुः ॥
विवाहमासि प्रथमं बन्धा नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चित्तं युग्माद्यन्तं विनश्यते ॥
शुद्धा पितृग्रहे नारी शुद्धीं क्षामियहे
यदि ।
हौर्भास्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिकाः ॥”
इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
बधुजनः, पुं, (बधुर्बन्धुजनः ।) योषित् । इति
विकाशशेषः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५२ ।
“नितिप्रतिष्ठोऽपि सुखारविन्दै-
र्बधुजनसम्पन्नमधुस्वकार ॥”)
बधुदण्डयनं, स्त्री, (बधुटीनां शयनमिव । पृथो-
दरादिकारस्याकारः ।) गवाक्षः । यथा,—

बन्धः

“वातायनं यज्ञाक्षः स्यादधुदण्डयनमथा ॥”
इति विकाशशेषः ॥
बधुटिः, स्त्री, (अन्धवयस्का बधुः । अन्धार्थे
बधुटी, टिः । पक्षे डीव् । यज्ञा, बधु + “वयस्य-
चरम इति वाच्यम् ॥” ४ । १ । २० । इत्यस्य
वार्त्तिः इति डीव् ।) पुत्रभाष्या । इति भरत-
धृतरत्नकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥
अन्धा बधुः । यथा,—
“नूतनजलधरस्य गोपबधुटीकुलचौराय ।
तस्मै नमः सखाय संसारमहीवहस्य बीजाय ॥”
इति भाषापरिच्छेदः । १ ।
बधुत्वप्रसवः, पुं, (बध्वा उत्पन्न आर्त्तवः स इव
प्रसवः पुण्यादिर्यस्य ।) रक्ताब्धानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
बध्, स्त्री, (बध्यतेऽनेनेति । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्” ।) उणा० ४ । १५८ । इति ङ् ।) सीस-
कम् । इत्यमरः ॥ वधमिति पठति खामी ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“सीसं वधश्च वधश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बधी, स्त्री, (बध्यतेऽनया । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्” ।) उणा० ४ । १५८ । इति ङ् ।) धित्वात्
डीव् ।) चर्मरज्जुः । इत्यमरः । १ । १ । २०१ ॥
बधी हिरण्येति केचित् । बधुर्गो चर्मवन्धो भवा
बाहुर्गो हौर्गादिरिति वज्रुः ॥
बन्, द ड उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तना-आत्म-डिक-सेट् । ऋवेट् ।) द ड
बनुते । उ, बनिता बला । इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, स्त्री ग बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-
पर-सक-आनिट् ।) स्त्री, आबन्धनी । ग,
बधति । वस्त्रान्नं श्रुतं तु च श्रुतं श्रुतैः किं
धुने निबन्धते । इत्यपवादः । निबन्ध्यते इति
पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु अस्य मग-
लानिबन्धनया चेरभावे आत्मनेपदे च सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, बन्धयति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । ० । ८४ । ४ ।
“बन्धयिष्यति वा पाशैरथवासान् बन्धयिष्यति ॥”)
बन्धः, पुं, (बन्ध + हलच्चेति घञ् ।) आधिः ।
बन्धनम् । इति मेदिनी । छे, २ ॥ शरीरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मजनिताहवशात् देहा
देहान्तरोत्पत्तेः शरीरस्य तथात्वम् ।) यज्ञादि
पठनम् । इति शब्दरत्नावली । तद्विवरणं यथा,
“रूपादकेर्विनिश्चयो भवन्त्यस्य बन्धः
कर्तुः सन्ध्यामिह युग्मशरीरकनिष्ठम् ।
यकीर्तनं रश्मिप्रकारयुग्मशुक्त-
श्रेष्ठं ततो भवति पिच्छपदं यज्ञस्य ॥
यज्ञभूमिसमाहृतपिच्छपदं
वस्तुलोचनरश्मिगुणैर्गुणितम् ।
रविभूधरचिंशद्व्योमगुण-
मायवयस्यतिष्ठत्तपदम् ॥”

बन्धः

स्वाध्यायैकाशीत्या विभक्तः पूरितो भव-
नस्य बन्धः दीर्घप्रकारमिति ज्ञेयः। स्वध्यायं
तत्त्वस्यायं सुमप्रदीपितं द्विपञ्चाशदुत्तर-
शतपूरितम् एकैकतं पूर्वोक्तं मिति रस-
निशाकरयुग्मशुद्धिं चोपशान्तिकविशतज्ञता-
वशिष्टं तत्त्वस्यायं पिच्छपदं यत्तस्य भवति
तदुत्तरभूमिमाश्रितपिच्छपदं वस्तुतोचनरन्ध्र-
मन्त्रैः। अष्टदिग्वाद्यभिर्यथाक्रमं युजितं पूरितं
वशाक्रमं रविभूषणं प्रद्योगकृतं द्वादशसप्त-
विंशतुत्तरविंशतिभिर्भूतं यत्तस्य यथाक्रममाय-
वस्थितिश्चपदं भवतीत्यर्थः।

“यद्वक्ष्यमिति बन्धं भवत्या योगतो यथा।
आयादयो भवन्त्यत्र वसुधटतिथियुक्ताः।
अथ बन्धं दीयते पञ्चाशदेवायति।
प्रत्यक्षद्विषयोर्भेदविषयां विदितुं दृष्टनादि।
पूर्वोत्तरयोगं ह्ययोरन्विष्यादभानि स्युः।
यत्तु शेषो नास्ति तत्र चारकाङ्कः शेषः।
शेषाङ्केन चोपशान्तं शेषाभावे तु चारकात्।
अष्टादेव पदं बोध्यमिति तन्मविद्वान्तम्।

इत्युक्तत्वात्।

अथाधिकं न कर्तव्यं यद्यमायाधिकं शुभम्।”

इति ज्योतिष्कत्वम्। ॥ ३॥

चोदप्रकारा रतिवत्त्वा यथा, रतिमञ्जयाम्।
३०—३१।

“पञ्चाशनो नामपदो ज्ञतावेधोऽहं सपुटः।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च।
हृत्कोणो नरविंशोऽपि विपरीतस्तथापरः।
शुभो वै श्रेष्ठकश्चैव सप्तकस्ततः परः।
विंशान्नो रतिनामो विद्याधरस्तु चोदप्र।”
(एतेषां कथयानि तत्रैव। ३२-५७। उक्तानि।
यथा,—

“हृत्कोणाच्च समाजिह्व नारी पञ्चाशनोपरि।
रमेन्द्राङ्गं समाजिह्व बन्धोऽयं पञ्चाशकः।
पारी स्तम्भयुगे हृत्को ण्येजिह्वं भगे लघु।
प्रमेत् कास्तुको नारी बन्धो नामपदो मतः।
बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेद्ययत्ना रमेत् क्षियम्।
लघु लिङ्गं ताडयेद् योगी ज्ञतावेधोऽयमुच्यते।
स्त्रीपादावन्तरीये तु किञ्चिद्भूमौ च जातुनि।
स्तनयोर्महं पीडा बन्धोऽयं महंसपुटः।
स्त्रीपादयुग्माभ्यां हृत्कोणस्तथा ताडनम्।
योगिमापीकयेत् कामी बन्धः कुलिशसंज्ञकः।
नारीपादयुग्मं कामी धारयेद्दृष्टदेशतः।
कुचौ हृत्वा पीवेहं बन्धोऽयं रतिसुन्दरः।
क्षियो जङ्घे समापीय दोर्भा गच्छ सङ्गम्।
पुनः प्रपीकयेद् योगिं बन्धः केशरसंज्ञकः।
हृदि ज्ञत्वा क्षयः पारी कराभ्यां धारयेत् करौ।
यथेहं ताडयेत् योगिं बन्धो हृत्कोणसंज्ञकः।
पारी संपीय योगी च हृत्कोणप्रवेशनम्।
हृत्कोणोर्महं गाढं बन्धो रुचिंजलसंज्ञकः।
पादमेकसुरी ज्ञत्वा द्वितीयं कटिर्वास्थितम्।
नारी च सुरमेत् कामी विपरीतस्तु बन्धकः।
पार्श्वोपरि पारी ज्ञत्वा योगी किञ्चिन् ताडयेत्।

३८३

बन्धकं

बाहुभ्यां ताडयेद्गाढं शुभको बन्ध एव च।
सुग्रीं क्षियं समाजिह्व क्षयं सुग्री रमेत् पुनः।
यजिह्वं चालयेत् योगी बन्धोऽयं श्रेष्ठकः स्तुतः।
नारीपादौ च हृत्कोण धारयेत् मन्त्रे पुनः।
क्षनापितकरो कामी बन्धोऽयं सङ्गसंज्ञकः।
क्षयं जङ्घादयं बाहौ ज्ञत्वा योगिन्पदद्वयम्।
स्तनौ हृत्वा रमेत् कामी बन्धः विंशान्नो मतः।
पीकयेद्दृष्टयुगेन कास्तुकः कामिनी यदि।
रतिनामः समाख्यातः कामिनीनां मनोहरः।
नाभ्यां चोदयुग्मं हृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः।
रमयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः।”

इति ॥

संज्ञाप्रमेदेन अन्योऽपि बन्धोऽस्ति। यथा,—
“कामप्रदो विपरीतो नामरो रतिपाशकः।
केयूरः प्रियतोषक ततः समपदस्तथा।
तत्त्वैकपदो ज्ञेयः सपुटचोर्हसपुटः।
ततः स्तनभवाश्चैव ततो ह्य रतिसुन्दरः।
ऊरुपीकसरसकौ ततश्चोचक्रमः स्तुतः।
वेद्यको हंसकोलस्तु ततो नीलासनस्तथा।
अष्टादशक्रमाद्व्याः स्त्रीणां वस्तुसुखप्रदाः।
पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमात्ततः।”

इति ऊरुदीपिका ॥ ३॥

अनभिसन्धितकर्म्मकर्तृन्व्याभावो यथा,—
“पञ्चाशदानैरमुं नुदतेऽनभिसन्धितैः।
फलैस्तयोपभोगे च पूर्वकर्म्मभूमाभैः।
एवं न बन्धो भवति कुर्वतः कारकं विना।
न च बन्धाय तत् कर्म्म भवत्यनभिसन्धितम्।”
इति मार्कण्डेयपुराणम्।
(हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धा यथा,
तत्रैव। ३। ५५—५७।

अथोड्डीयानबन्धः।

“बहो येन सुसुन्ध्यायां प्राक्कज्जीयते यतः।
तस्मादुड्डीयनाख्योऽयं योगिभिः सतुदाहृतः।
उड्डीयं कुरुते यस्माद्विमानं महाखगः।
उड्डीयानं तदेव स्यात् तत्र बन्धोऽभिधीयते।
उदरे पश्चिमं तानं नाभेर्हृत् च कारयेत्।
उड्डीयानो ह्यसौ बन्धो न्यस्तुमातङ्गकेशरी।”
अथ मूलबन्धः। तत्त्वज्ञानादिकसुक्तं तत्रैव
३। ६१—६२।

“पार्श्वभागेन सन्धीय योगिमाकुञ्चयेद्गुरुम्।
अपानमूर्तमाकुञ्च मूलबन्धोऽभिधीयते।
अधोगतिमपात्रं वा ऊर्ध्वं कुरुते वजात्।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धं हि योगिनः।”
अथ आजन्मरबन्धः। अथ जन्मादिकसुक्तं
तत्रैव। ३। ७०—७१।

“कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिपुकं हृदम्।
बन्धो जालन्धराख्योऽयं जलान्ध्रविनाशकः।
बभ्राति हि शिराजालमधोगामि नभोजनम्।
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखीघनाशनः।”
बन्धकं, स्त्री, (बभ्रातीति। बन्ध + क्तुञ्।) अत्राय
स्थापितं वस्तु। कण्ठा इति भावा। इति
आधिष्ठातृनामार्थे अमरः। इदानीमाधि-

बन्धकं

निरूपयति। आधिर्नाम यहीतस्य अथस्योपरि
विन्धासाधंमन्त्रमर्चनोक्तमर्थेऽधिक्रियते आधि-
यत रत्नाधिः। स च द्विधेः। ज्ञतकालो-
ऽज्ञतकालश्च। पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो
भोम्यश्च। यथाह नारदः।

“अधिक्रियत रत्नाधिः स विज्ञेयो द्विक्रियः।
ज्ञतकालापनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा।
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोम्यश्चैव चेति।”
ज्ञते काले आधानकाल एवासुक्लिप्तं काले
दीपोत्तरवादी मयाधमाधिर्मोक्तोऽन्यथा तत्रै-
वाधिर्भविष्यतीत्यर्थं निरूपिते कालेऽपनेयः
आत्मसमीपे नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः। देवं दानं
देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो नियतः
स्थापित इत्यर्थः। यावद्देयम् उद्यतो यावद्देवो-
द्यतः यहीतधनप्रत्यर्पणवधिरनिरूपितकाल
इत्यर्थः। गोप्यो रक्षणीयः। एषचतुर्विधस्या-
धिर्विशेषमाह।

“आधिः प्रकथ्येत् द्विगुणं धने यदि न मोच्यते।
काले कालज्ञतो नश्येत् पलभोम्यो न नश्यति।”
प्रयुक्ते धने स्वज्ञतया वृद्धा कालक्रमेण द्विगुणी-
भूते यद्याधिरधमर्चनेन अथदानेन मोच्यते तदा
नश्यत्यधमर्चस्य धनं प्रयोज्यः स्वभावति। काल-
ज्ञतः ज्ञतकालः आहिताग्रादिषु पाठात् काल-
शब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते
नश्येत् द्वेगुण्यात् प्रागुक्तं वा। पलभोम्यः पलं
भोम्यं यस्यासौ पलभोम्यः शिवायामादिः स न
कदाचिदपि नश्यति। ज्ञतकालस्य गोप्यस्य
भोम्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः। काले
कालज्ञतो नश्येदिति। अज्ञतकालस्य भोम्यस्य
नाशमात्र उक्तः पलभोम्यो न नश्यतीति
पारिषेष्वादाधिः प्रकथ्येदितिज्ञतकालगोप्या-
धिविषयमवतिष्ठते द्वेगुण्यातिक्रमेण निरूपित-
कालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्विधविषयती-
त्यर्थं कर्तव्यं दृष्टव्यतिवचनात्।

“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्वे काले ज्ञतावधौ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्तार्चं प्रतीक्ष्य च।
तदन्तराधनं दत्त्वा ज्ञात्री बन्धमवाप्नुयादिति।”
निश्च।

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः शोपकारेऽयं ज्ञापिते।
नरो देवो विनष्टश्च देवराजज्ञतावधौ।”
गोप्याधिज्ञानकटाहारेरुपभोगेन वृद्धिर्भवति।
अल्पेऽप्युपभोगे महाभापि वृद्धिर्जातया सम-
यातिक्रमात् तथा शोपकारे उपकारकारिणि
बलीवर्ततामकटाहारी भोम्याधौ वृद्धिके
ज्ञापिते ज्ञानिं अथहाराचमनं ममिति नो
वृद्धिरिति स्वत्वः। नरो विज्ञातिं गतस्त्वा-
कटाहार्दिनिर्ममदादिना पूर्ववत्ज्ञत्वा देवः तत्र
गोप्याधिर्नष्टश्चेत् पूर्ववत् ज्ञत्वा देवः। उपभुक्तो-
ऽपि चेत् वृद्धिरपि ज्ञातया भोम्याधिर्नष्ट-
स्तदा पूर्ववत् ज्ञत्वा देवः। वृद्धिज्ञाधौ वृद्धिर्वा
ज्ञातया। विनष्ट आत्मनिर्गन्तं नाशं प्राप्तः शोऽपि
देवो अज्ञादिहारेण तद्दाने वृद्धिर्न ज्ञातं कथते

यदि न ददाति तदा नृजनाशः । 'विनष्टे नृज-
नाशः स्यादेवराजसतादृते ।' इति नारदवच-
नात् । देवराजसतादृते । देवमयुदकदेशो-
पपन्नवादि । देवजताहिनाश्यादिना । तथा स्वाप-
राधरहितादायकतात् । देवराजसते तु विनाशे
सहृदिकं नृजं दातव्यमधमर्गेनाध्यन्तरं वा
यथाह ।

"स्रोतसापहतं चेन्न राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति ।"
तत्र स्रोतसापहत इति देवजतोपलक्षणम् ।
अपि च ।

"आधिः स्त्रीकरणात् सिद्धौ रक्षमाख्योऽप्यसार-
ताम् ।

यातश्चेदन्व आधियो धनभावा धनी भवेत् ।
आधिर्योऽप्यस्य भोष्यस्य च स्त्रीकरणादुपभोगा-
दाधिर्यस्यसिद्धिर्न साधितस्त्रिगुणमाधिर्येण नाप्यु-
द्देशमाधिर्येण यथाह नारदः ।

"आधिर्यं द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरकथा ।
विहिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ।"
अस्य च फलम् ।

"आधौ प्रतिपद्ये क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति ।"
या स्त्रीकाराणां क्रिया सा पूर्वा बलवतीति स
आधिः प्रयत्नेन रक्षमाख्योऽपि कालवशेन यद्य-
सारतामविस्तृत एव सहृदिकमन्त्रादप्याप्ततां
गतस्तदाधिर्यः कर्त्तव्यः । धनिने वा धनं देयं
रक्षमाख्योऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रय-
त्नेन रक्षणीयो धनिनेति स्थापितम् । आधिः
प्रयत्नेरिदं रक्षमापवादमाह ।

"चरित्रवन्धकज्ञतं सहृदया दापयेद्वनम् ।
सहृद्वारस्तं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ।"
चरित्रं शोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धकं
चरित्रवन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात् कृतं
पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः
सहृदयत्वेन बहुद्रव्यमपि द्रव्यमाधीनत्वा
धर्मोपायमेव द्रव्यमात्मसात् कृतम् । यदि वाध-
मर्त्यस्य सहृदयत्वेनाप्यनृक्षमाधिं यद्वात्वा
बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्गाधीनं कृतमिति तद्वनं
शृणो हृदया सह दापयेत् अयमाश्रयः एवंरूपं
बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु
द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सहृद्वार-
स्तं करणं कारः भावे चञ् सहस्य कारः
सहृद्वारः कारे सत्यागदस्येति तुम् सहृद्वारेण
कृतं सहृद्वारस्तम् । अयमभिसन्धिः । यदा
बन्धकार्पणसमय एव इत्थं परिभाषितं द्विगुणी-
भूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् ।
नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति ।
अन्योऽर्थः । चरित्रशब्देन गङ्गाजानादि-
होत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते यत्र तदेवाधी-
नत्वं यत् द्रव्यमात्मसात् कृतम् । तत्र तदेव
द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधि-
प्रयत्नादप्युच्यते । सहृद्वारस्तमिति क्रय-

विक्रयादिबन्धनानिर्वाहकाय यद्यङ्गुलीयकादि-
परहस्ते कृतं तद्विगुणस्यातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं
तथापि विनाङ्गुलीयकाद्यपि तं च एव विगुण-
स्यातिवर्त्तो तेन तदेव दातव्यम् । इतरश्चेद्विगु-
स्यातिवर्त्तो तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणं प्रति-
दापयेदिति । किञ्च ।

"उपस्थितस्य मोक्षस्य आधिः क्षीनोऽन्यथा
भवेत् ।

प्रयोजनेऽस्ति धनं कुलेऽन्यस्याधिमप्राप्तात् ।"

धनदानेनाधिमोक्षकायोपस्थितस्याधिमोक्षको
धनिना सहृदिकेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा
अधिमोक्षे क्षीनचौरवद्भ्यो भवेत् असन्निहिते
पुनःप्रयोजकं कुले तदाप्रहस्ते सहृदिकं धनं
निधायाधमर्गः स्त्रीयं बन्धकं यद्वात्वा । अथ
प्रयोक्तव्यसन्निहितस्तदाप्राप्तं धनस्य यद्वात्तारो
न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोजकं आधि-
विक्रयेण धनदित्वाधमर्गस्य तत्र किं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षितं आह ।

"तत्कालकृतमन्त्रो वा तत्र तिष्ठेद्विहिकः ।"

तस्मिन् काले यत्तस्याधिमोक्षं तत् परिकल्प्य
तत्रैव धनिनः समाधिं सहृदिकं स्थापयेत् तत्
कुरु धनं वृद्धं यावद्वाधनी धनं यद्वात्वा तमाधिं
सृजति यावदा तन्मन्त्राधमर्गस्य प्रयत्नयति ।
यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव
यद्वात्तव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितमन्त्र-
यहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्नि-
हिते वाधमर्गे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
"विनाधारकादापि विक्रीणीतसंवाचिकम् ।"
धारकादधमर्गादिना अधमर्गे असन्निहिते
साधिमिक्षदात्रेण सह तमाधिं विक्रीय तद्वनं
यद्वात्वाधनी वाशब्दो यवस्थितविकल्पार्थः ।
यद्वनंयहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव
यद्वात्तव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् ।
तदा आधिः प्रयत्नेरिदं रक्षमाधिनाशः ।
विचारितं त्वयं पक्ष इति । * । भोष्याधौ
विशेषमाह ।

"यदा तु द्विगुणीभूतमन्त्रमाधौ तदा खजु ।
मोक्ष आधिक्यदुपपन्नं प्रविष्टे द्विगुणे धने ।"
यदा प्रयुक्तं धनं खजतया हृदया द्विगुणीभूतं
तदाधौ कृते तदुपपन्ने आध्यात्मिके द्विगुणे धनिनः
प्रविष्टे धनिनाधिमोक्षः । यदि वादावेवाधा
इति द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्ष इति परि-
भाषया कारणात्तरेण वा भोगाभावेन तदा
द्विगुणीभूतमन्त्रमाधौ भोगार्थं धनिनः प्रविष्टे
तदुपपन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिमोक्षः । अधि-
कोपभोगे तदपि देयम् । अन्यथा सहृदिकमन्त्र-
कापाकरकार्याधुपभोगविषयमिदं वचनम् ।
तमेन चयाधिमोक्षते लौकिकाः यत्र तु
हृदयार्थे एवाधुपभोग इति परिभाषा तत्र
देवगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मन्त्रादानं तावदुप-
सृजते एवाधिमं एतदेव सद्वात्तव्यं दृष्टव्यमिति
"-----" अन्त्यो बन्धमवाप्नुयात् ।

पक्षभीष्यं पूर्वकालं दत्त्वा प्रत्यक्षं सामकम् ।
यदि प्रकथितं तत् स्यात्तदा न प्रवभाष्यमी ।
अन्त्यो च न जमेद् बन्धं परस्परमर्तं विना ।"
अन्त्यार्थः । पूर्वं भीष्यं यस्याखी पक्षभीष्यो बन्ध
आधिः स च द्विविधः सहृदिकमन्त्रापाकरकार्या
हृदिमात्रापाकरकार्यं च तत्र च हृदिमन्त्रापा-
करकार्यं बन्धं पूर्वकालं पूर्वः कालो यस्याखी
पूर्वकालस्तमाप्नुयादन्त्यो । यदा सहृदिकं नृजं
फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टमन्त्रा बन्धमवाप्नुयादि-
त्यर्थः हृदिमात्रापाकरकार्येण बन्धं सामकं
दत्त्वाप्नुयादन्त्यो । सर्वं नृजं सममेव सामकम् ।
अस्यापवादमाह । यदि प्रकथितं तत् स्यात्त-
दन्त्यं प्रकथितमनिश्रुयितं हृदिमन्त्राधिकफलं
यदि स्यात्तदा न धनभाष्यमी । सामकं न
जमेद्बन्धं नृजमदन्त्येवर्त्तो बन्धमवाप्नुयादिति
यावत् । अथाप्रकथितं तदन्त्यं हृदयेऽप्य-
पयोक्तव्यं सामकं दत्त्वापि बन्धं जमेताधमर्गः
हृदिमन्त्रमदन्त्येव जमेतन्त्यर्थः । पुनश्चभयचाप-
वादमाह । परस्परमर्तं विना उत्तममर्गध-
मर्गयोः परस्परानुमत्तभावे यदि प्रकथितं
दत्त्वाप्नुयात्तम् । परस्परानुमत्तौ नृजस्यमपि
बन्धकं यावन्मन्त्रादानं तावदुपसृजते धनी निज-
हमपि नृजमात्रदाने नैवाधमर्गो जमेत । इति-
मिताचरा ।

बन्धकः, पुं. (बन्ध + कर्त्तृ क्तम् ।) विनिमयः ।
इति विन्यसेदित्यर्थः । आधिः । इति शब्दरत्ना-
वली । रतहृदिकः । इति नानार्थरत्नामाला ।
(बधातीति । बन्ध + क्तम् । बन्धनकर्त्तरि, नि ।
यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३६ ।

" न नारी न धनं मेघं न पुत्रा न सहोदराः ।
बन्धनं प्राणिनां राजमहद्धारस्तु बन्धकः ।"
बन्धकी, स्त्री, (बधाति मानसमिति । बन्ध + क्तम् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पुच्छली । इत्य-
मरः । २ । ६ । १० । (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ३४ । ८८ ।

" न बन्धकीभिर्न नृनेर्बन्धकीपतिभिस्तथा ।"
रभो । इति मेदिनीहमचन्द्रो । पञ्चपुत्रव-
गमिनो । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७४ ।
" नातश्चतुर्थं प्रसवमाप्नुष्यपि वदन्मुत ।

अतः परं स्त्रीरखी स्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत् ।"
बन्धनं, स्त्री, (बन्ध + भावे लुट् ।) बन्धनक्रिया ।
बाधा इति भाषा । तत्पण्यायः । उद्दानम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ । कङ्कनम् ३ बन्धः ४
बंधमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हितोपदेशे । १ । ६५ ।

" आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
माहवद्वा हि वन्धस्य क्षणीभवति बन्धने ।"
वधः । इति मेदिनी । मे, ८७ । हिंसा ।
इति शब्दरत्नावली । रज्जुः । इति जेम
चन्द्रः । बन्धतेऽनेनेति करचयुतपत्त्या नि ।
(बन्धतेऽस्मिन् इति अधिकरखी लुट् । कारा-
गारम् । बन्धनस्यावम् । यथा, भागवते । १ । १ । १५ ।

बन्धुजी

“बन्धुदेवस्य देवतां जातो भोजिष्यन्मये ॥”

बन्ध + कर्त्तरि क्तुः । महादेवस्य नाममेवे, पुं । यथा, महाभारते । १२ । १० । १०० ।

“बन्धुर्बन्धुर्ना च सुबन्धनविमोचनः ॥”

बन्धनकर्त्तरि, चि । यथा, तन्त्रे । १२ । १० । ११ ।

“बन्धनस्यसुदेवतां युधि शत्रुविनाशनः ॥”

बन्धनपक्ष, स्त्री, (बन्धनाय बन्धनस्य वा पक्षे यद्गमः) कारागारम् । इति हारावली । १८८॥

बन्धनालयः, पुं, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आलयः) कारागारम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११८॥

बन्धनस्थः, पुं, (बन्धनाय स्थानः) इति बन्धन-
स्थानः । तत्पर्यायः । आलयम् २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११॥ शत्रुः २ अचोः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धिनः, स्त्री, (बन्ध + रन्) कामदेवः । इत्यु-
कारिकोः । चम्पेयजनम् । इति चम्पि-
यारोकादिह्रस्विः ॥

बन्धुः, पुं, (बन्ध बन्धने + “मृच्छन्निहिनपीति ।”
उक्ता ० ११२॥ इति उः) स्त्रीत्वेन मनो बध्नाति

यः । तत्पर्यायः । समोचः २ बान्धवः ३ ज्ञातिः
४ खः ५ खजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४४॥

दायादः ७ गोचः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धवश्च विविधा । आत्मबन्धवः पित्रबन्धवो
मातृबन्धवश्च । यथोक्तम् ।

“आत्मपितृवसुः पुत्रा आत्ममातृवसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृवसुः पुत्राः पितुर्मातृवसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृवसुः पुत्रा मातुर्मातृवसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥”

तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज
स्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति

क्रमो वेदितव्यः । बन्धुनामभावे आचार्यः ।
इति मिताचरा ॥ ३॥ (यथा, मनुः । १० । १६॥

“विशं बन्धुर्बन्धुः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मानाख्यानां गरीयो यद्व्यदुत्तरम् ॥”

“बन्धुः पितृवसुः ।” इति तट्टीकायां कुल्लुक
भट्टः ॥ बन्धुकः । (यथा, अष्टाकवधे । २८ ।

“अथर्व्यं बन्धुपुण्यमालयेति ॥”
मिश्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।

“बन्धुप्रीत्या भवनप्रसिद्धिर्भवेत्तद्व्योमहारः ॥”
भाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । १२॥

“अथानायाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवाचिनम् ।
प्रीतिरानाययामासुर्भरतं क्षामिताश्रुभिः ॥”

बन्धुः, पुं, (बन्ध + क्तुः । यद्वा, बन्धुर्बन्धुकृत्
एव । बन्धु + क्तुर्बन्धुः । बन्धुकृत् । इति

शब्दरत्नावली ॥

बन्धुजीवः । बन्धुरिव जीवयति रक्षादिनेति । बन्धु
+ जीव + क्तुः । बन्धुकृत् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५॥

“वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिम्ब-
बन्धुजीवपुत्रभिः प्रकृषिताम् ॥”)

बन्धुः

बन्धुजीवकः, पुं, (बन्धुवत् जीवयति रक्षादिना
इति । बन्धु + जीव + क्तुः । यद्वा, बन्धुजीव
एव । क्तुर्बन्धुः । बन्धुकृत् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७३॥

बन्धुता, स्त्री, (बन्धुर्भावाः बन्धुनां बन्धुता वा
इति । “यामजनबन्धुभ्यक्तम् ॥” ४।२।४३॥ इति
तत् ।) बन्धुनां बन्धुता । बन्धुर्भावाः । इत्य-
मरः । २।१।३५॥ (यथा, अष्टादे । ४ । ४ । ११॥

“महो वज्रामि बन्धुता वचोभिः ॥”
बन्धुदत्तम्, स्त्री, (बन्धुना दत्तम् ।) पित्रमातृभ्यां

दत्तं स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।
“बन्धुदत्तं यथा मुक्तमन्वाधेयकमेव च ।
अप्रजायामतीतार्या बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥”

बन्धुदत्तपदेन कन्यादद्यायां यत् पित्रभ्यां दत्तं
तदुच्यते । इति दायभागः ॥

बन्धुरः, स्त्री, (बन्ध बन्धने + “महुरादयश्च ॥”
उक्ता ० १ । ४२॥ इति उरप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) सुकुटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (रघु-
बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । ४२ । ३२॥

“अथै क्वं वक्तव्यं बन्धुरश्च तथापरे ।
गन्धर्वा बहुसाहस्रस्तिलश्री वाधमनूयम् ॥”

तथा च भागवते । ४ । २६ । ११॥
“होत्रं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेद्यं पञ्चबन्धुरम् ॥”

बन्धुरः, पुं, (बन्ध + “महुरादयश्च ॥” उक्ता ० १।४२॥
इति उरः निपातनात् साधुः ।) स्त्रीचिह्नम् ।

तिलकलम् । बन्धुकः । वधिरः । हंसः । इति
मेदिनी । रे, १८८॥ विहङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वकः ।
विहङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुरः, चि, (बन्ध + उर) रन्ध्रम् । (यथा, महा-
गणपतिस्तोत्रे । १५॥

“श्रेयः श्रेयः स देवात्मन विमलहृष्टो बन्धुरं
चिन्धुराक्षः ॥”

नन्दम् । इति मेदिनी । रे, १८८॥ उन्नता-
नतम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १६ । ४७॥

“बध्नाति मे बन्धुरगानि ! चक्षु-
हंसः ककुद्गानिव चिन्धुरः ॥”

बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप् ।) पश्ययोगा ।
इति मेदिनी । रे, १८०॥

बन्धुराः, पुं, शक्तवः । इति मेदिनी । रे, १८०॥
बहुवचनान्तोऽयम् ॥

बन्धुलः, पुं, (बन्धुं जातीति । बन्धु + ला + क्तुः ।)
असतोऽसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६॥ (यथा,
नृक्षकटिकनाटके चतुर्थे अङ्के ।

“परमहजलिताः पराजपुष्टाः
परपुत्रैर्जनितः पराङ्गनासु ।
परधननिरता गुण्यववाथा
गजकलभा इव बन्धुजा नमामः ॥”

बन्धुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुलः, चि, (बन्धुं जाति स्त्रीत्वेन यद्जातीति ।
बन्धु + ला + क्तुः ।) सुन्दरः । नन्दः । इत्यजय-
पालः ॥

बन्धुः

बन्धुकः, पुं, (बध्नाति चौदर्थे च चित्तमिति ।
बन्ध + “उक्तादयश्च ॥” उक्ता ० ४ । ४१॥ इति

ककः ।) पीतशालकः । इति मेदिनी । के, २०८॥
पुण्यहचविशेषः । वादुकी इति बह्मभावा ।

दोषहरिवा इति चिन्ही भावा । तत्पर्यायः ।
रक्तकः २ बन्धुजीवकः ३ । इत्यमरः । १०।४।७३॥

बन्धुकः ४ बन्धुः ५ बन्धुलः ६ बन्धुजीवकः ७
बन्धुजीवः ८ बन्धुलः ९ बन्धुरः १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ रक्तः ११ माध्याह्निकः १२ ।
इति भावप्रकाशः ॥ अचोऽपुण्यः १३ अर्क-
वलयः १४ मध्याह्निकः १५ रक्तपुण्यः १६ राग-
पुण्यः १७ हरिप्रियः १८ । अस्य गुणाः ।

“अस्वितस्वितपीतलोहितपुण्यविशेषात् चतुर्विधो
बन्धुकः ।

ज्वरहरो विविधारिश्च पिशाचघ्नमनः प्रसादनः
चक्षुः स्थातुः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
“बन्धुकः कपलद्वयाङ्गी रक्तपित्तहरो जघ्नुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
खड्गपे, स्त्री । बन्धुक इति स्थातम् । यथा,—

“बन्धुको बन्धुजीवे स्थातु खड्गपे स्थातुस्तकम् ॥”
इति हज्जुचन्द्रः ॥

बन्धुकपुण्यः, पुं, (बन्धुकस्य बन्धुजीवस्य पुण्यमिव
पुण्यं यस्य ।) पीतशालः । इत्यमरः । १०।४।७३॥

बीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“बीजकः पीतधारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धुकपुण्यः प्रियकः सर्वकक्षासनः स्तनः ॥”

बन्धुरः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + “महुरादयश्च ॥”
उक्ता ० १ । ४२॥ इत्यत्र खर्जूरदिवाहूरप्रत्य-
येन सिद्धम् इत्यञ्जनदत्तः ।) विवरम् । इत्यु-
कारिकोः ॥

बन्धुरः, चि, (बन्ध + खर्जूरदिवाहूरप्रत्ययः ।)
रन्ध्रः । नन्दः । यथा, रभसे ।

“बन्धुरबन्धुरौ रन्ध्रे नन्दे हंसं तु बन्धुरः ॥”
उन्नताननम् । खभावात् यदुन्नतं उपाधि-
वशादीधनतं तत् । कचिदुन्नतं कचिदाननं

स्थलादिकम् । इति केचित् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

बन्धुलः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + क्तुः ।) बन्धु-
कृत् । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुः, चि, (बन्ध + क्तुः ।) चतुर्गामावधिफल-
रहितहृत्कारिः । (यथा, रघुः । १ । ७०॥

“सितं खयमिव खर्जूरान्ध्रमात्मसादयम् ॥”
तत्पर्यायः । अफलः २ अचक्रेष्टी ३ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ७॥ विफलः ४ निष्कनः ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बन्धनीयः । इति बन्धुभानोः

कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २।२।४६॥
“अबन्धुं यच्च बध्नाति बह्वं यच्च प्रसृजति ॥”

पुं, निवर्तितवारिः सेतुः । यथा, मिताचरायाम् ।
“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धुकादेव च ।

तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्धुः स्थातुनिवर्तनात् ॥”

वन्धाक

वन्धा. स्त्री, (वन्ध + “अप्रादयच् ।” उणा० ४।१।१। इति वक् ।) अप्रजस्त्री । इति मेदिनी ।
वांजा इति भाषा । (यथा, भागवते । ६ । १४ । १२ ।

“रूपीदार्यवयोजनविद्येभ्यश्चिन्त्यादिभिः ।
संपन्नस्य गुणैः सर्वेक्षिता वन्धापतेरभूत् ॥”
वन्धा स्त्री अपरमे वर्षे अधिवेदनीया भवति
यथाह मनुः । ६ । ८१ ।

“वन्धाद्यमेधिवेद्याद्वे दृष्टमे तु न्यतप्रजा ॥”
अपत्यभूयगौः । तत्पर्यायः । वध्वा २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६६ । बालास्त्यगन्धद्रव्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका । वृषलीविशेषः । यथा,—

“वन्धा च वृषली ज्ञेया वृषली च न्यतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेके उग्रनखो वचनम् ॥॥

बोनिरीगविशेषः । यथा,—
“उदावर्ता तथा वन्धा विप्रता च परिप्रता ।
वातला बोनिरी रोगो वातदोषश्च पञ्चधा ॥”
तस्या जलम् यथा,—

“सा फेनिलसुदावर्ता रजःसङ्केतं सृजति ।
वन्धा निरार्त्तवा ज्ञेया विप्रता नित्यवेदना ॥
परिप्रता या भवति गान्धर्वर्मे रजा भृशम् ।
वातला कर्कशास्तस्या भूलनितोदपीडिता ॥”
तस्याश्चिकित्सा यथा,—

“बला विना वातिबला मधुकं
वटस्य मुङ्गं गजकेशरश्च ।
एतन्मधुचौरहृतेर्निपीय
वन्धा सुपुत्रं नियतं प्रकृते ॥

अन्धगन्धाकषायेष विदुः दुग्धं हृताश्वितम् ।
ऋतुजाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधानि हि ॥
पुत्रोद्भूतं लक्ष्मणाया नूनं दुग्धेन कथया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुजाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
कुसुमद्वयं धातकाः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेवं गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥

या बला पिबति पार्श्वपिण्डं
जीरकेषु सहितं हृताश्वना ।
अेतया विशिखपुष्टया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—

“पिण्डः शृङ्गवैरश्च मरिचं केशरमथा ।
इतेन सह पातयं वन्धापि जभते सुतम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे बोनिखापदधिकारे ।
“बला चातिबला बटिशर्करा मधुसंयुता ।
वन्धागर्भकरी पीत्वा नाच कार्या विचारणा ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ स्त्रीरोगाधिकारे ॥

वन्धाकर्कोटकी, स्त्री, (वन्धायाः कर्कोटकी ।
पुनराहृतया वन्धायाः उपकारिणी अतो-
ऽस्यास्त्यात्वम् ।) तिक्तकर्कोटकी । वाञ्छ-
स्वस्ववा इति वाञ्छचट्टेण इति वाञ्छककरोल
इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । वन्धा २
देवी १ नागरातिः ४ नागहन्त्री ५ मनोज्ञा ६

३८६

वन्धुः

पद्या ७ दिवा ८ पुनरा ९ सकन्धा १०
मीकन्धा ११ कन्धवन्धी १२ ईश्वरी १३ सुगन्धा
१४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७
कुमारी १८ भूतहन्त्री १९ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषापहत्वम् ।
स्वावरादिविवर्तत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्वण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
“वन्धाकर्कोटकी देवी कन्धा योगेश्वरीति च ।
नागारिभक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा ।
वन्धाकर्कोटकी लब्धो कण्ठदुग्धगण्डीधनी ।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विषर्पविषहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

व(व)भ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) व(व)कारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो-
पधः । व(व)ञ्जति । इति दुर्गादायः ॥
वन्धवी, स्त्री, (वन्धोः शिवस्त्रियं पत्नी । वन्धु + वन्ध्
+ डीप् । न वृद्धिः ।) दुर्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥
वन्धिः, पुं, (वन्ध + इन् ।) वचनम् । इति केचित् ॥
(भरणकर्तारि धारके च चि । यथा, अन्वेदे ।
६ । २३ । ४ ।

“गन्धेयानि सवना हरिभ्यां
वन्धिर्वचं पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”
वन्धुः, पुं, (विभक्तिं भरति वा । भृ + “कुञ्चच् ।”
उणा० १ । २३ । इति कुडिलच् ।) अग्निः ।
शिवः । (यथा, महाभारते १३ । महादेवस्य
सहस्रनामकथने । १७ । १४८ ।

“शृङ्गो शृङ्गप्रियो बभू राजराजो निरामयः ॥”
विष्णुः । (यथा, महाभारते १३ । विष्णोः
सहस्रनामकथने । १४६ । २६ ।
“रक्षो बभूशिरा बभूविन्धोनिः सुचिन्धवाः ॥”
विशालः । नकुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १५ । ६ ।

“सञ्ज्ञायते महावक्रो मृषिको बभूवन्धिभः ॥”
सुनिविशेषः । इति वैमचन्द्रः । देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली । सितावरणाकः । इति राज-
निर्वण्टः ॥ खलतिः । इति वैमचन्द्रः । ३।११७॥
(कपिलो वर्णः । इति मेघातिथिः । तद्गुणयुक्ते
तु वाचलिङ्गः । यथा, मनुः । ४ । १३० ।
“नाक्रमेत्कामनच्छायां बभूवो दीप्तिमस्य च ॥”
जीमपादसुतः । यथा, भागवते । ६।२४।१ ।

“रोमपादसुतो बभूवन्धोः क्षतिरजापत ।”
देवावधसुतः । यथा, तज्जेव । ६ । २४ । ६ ।
“वभूदेवावधसुतस्तयोः शोकौ पठन्वच ॥”
यथातिपुनस्त्य दुःखोः सुतः । यथा, तज्जेव । ६ ।
२३ । १४ ।

“दुःखोच तनयो बभूः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥”
पञ्चगव्यसंपतियु अन्यतरः । यथा, रामायणे ।
४ । ४१ । ४२ ।
“तच्च गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ।
शैल्यो यामकीः शिखः मुको बभूवश्चैव च ॥”
विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १३ ।
४ । ५० ।

वन्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) वन्धति । इति दुर्गादायः ॥
वन्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) वन्धति । इति दुर्गादायः ॥
वन्धटः, पुं, (वन्ध + णट् ।) राजमावः । इति
जिकाकशेषः ॥ वन्धटो इति स्थातः ॥ (विहृति-
रस्या राजमावशब्दे ज्ञेया ॥

वन्धटो, स्त्री, (वन्धट + गौरादित्वात् डीप् ।)
पश्ययोवा । ग्रीष्मभेदः । इति मेदिनी । डे,
५१ ॥
वन्धे, ड कृतौ । धिंवायाम् । इति । वाचि ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-आज्ञ०-सक०-

वर्ध

“अचीकञ्च शृङ्गनाथ बभूः कालपयस्वया ॥”
विष्णुगर्भस्य पुत्रः । स तु वादवानामन्यतमः ।
यथा, हरिवंशे । ६४ । ४८ ।

“वसुवन्धुः सुधेवस्य सभायश्चैव वीर्यवान् ।
यदुप्रवीरा विख्याता जीकपाणा इवापरे ॥”
यथा च माथे । २ । ४० ।

“आलप्याजमिदं बभूवैर्यस्य दारानपाहरत् ॥”
स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि मन्थन् दक्षुभि-
हंतः । तत्कथा च महाभारते । १६ । मौवल-
पर्वणि द्रष्टव्या ॥ स्त्री, कपिता गौः । वा च
निशि अजानता एवमेव लक्ष्मणेन हता । वचा,
भागवते । ६ । १२ । ६ ।

“खड्गमादाय तरसा प्रकीनोद्गमे निशि ।
अजानमह्नदधोः शिरः शार्ङ्गजशङ्कया ॥”
बभूः, त्रि, (विभर्त्तति । भू + “कुञ्चच् ।” उणा०
१ । २३ । इति कुडिलच् ।) पिङ्गवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८ ।

“वन्ध बालादवधवधवधकलं
पयोधरोत्सधविद्योर्ध्वं हतिः ॥”
यथा च रघुः । १५ । १६ ।

“धूमधूमो वसागन्धी ज्वालावधुशिरोरुहः ॥”
बभूधातुः, पुं, (वन्धुः पिङ्गलो धातुः ।) सुवर्ण-
गौरिकम् । इति राजनिर्वण्टः ॥

बभूवाहनः, पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः । स च
चिन्ताङ्गदायां अर्जुनाज्जातः । यथा,—
“करेभ्यमग्रां नकुलो निरभिचं तथार्जुनः ।
इरावन्महर्ष्या वै ज्ञतायां बभूवाहनम् ॥

मन्थिपुरपतेः शोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३२ ॥
अपि च ।
वैशम्पायन उवाच ।

“श्रुत्वा तु हृपतिः प्राप्तं पितरं बभूवाहनः ।
निर्ययौ विनयेनाथ त्रास्यार्थपुरःसरः ॥
मणिपुरेश्वरश्चैवसुपायानं धनञ्जयः ।
नाभ्यनन्दत् स मेधावी साक्षधर्मेमहत्करम् ॥”
“भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रश्च पतितं भुवि ।
चिन्ताङ्गदा परिचक्षा प्रविशेष्ट रत्नाजिरे ॥”

इति महाभारते । १४ । ७६ अष्टाध्यायः ।
(अस्त्यार्जुनादिना युद्धादिकं तत्रैव विस्तरशो
द्रष्टव्यम् ॥)

वन्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) वन्धति । इति दुर्गादायः ॥
वन्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) वन्धति । इति दुर्गादायः ॥

वन्धटः, पुं, (वन्ध + णट् ।) राजमावः । इति
जिकाकशेषः ॥ वन्धटो इति स्थातः ॥ (विहृति-
रस्या राजमावशब्दे ज्ञेया ॥

वन्धटो, स्त्री, (वन्धट + गौरादित्वात् डीप् ।)
पश्ययोवा । ग्रीष्मभेदः । इति मेदिनी । डे,
५१ ॥

वन्धे, ड कृतौ । धिंवायाम् । इति । वाचि ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-आज्ञ०-सक०-

बलः

सेट् ।) रेणोपधः । ड, बर्धते । इति दुर्गा-
दासः ॥

बल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, बल-
यते धर्मं धीरः । अयं कैवल्य मयति ।
इति दुर्गादासः ॥

बल, क म जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) बलयति । इति
दुर्गादासः ॥

बल, ड दाने । वधि । निरूपणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (आ०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड,
बलते । इति दुर्गादासः ॥

बल, ज धान्यावरोधे । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) बालः बलः ।
धनस्य भावो धान्यं सन्दृष्टस्य अवरोधः
प्रतिबन्धः धान्यावरोधः । बलति पुण्यहीनं
विधिः । पुण्यहीनस्य सन्दृष्टं प्रतिबन्धानि
इत्यर्थः । अयमर्थो अन्येन मन्यते । बलत्व-
ज्ञेय लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ब(व)लं, क्ली, (बलते विपत्तान् हन्तीति । बल + पचा
टाच् ।) सैन्यम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् १।१०।
“अपय्याप्तं तदस्त्राकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तान्स्वदेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥”)
सौख्यम् । सामर्थ्यम् । अथ शेषस्य पर्यायः ।
इतिगम् २ तरः ३ सङ्घः ४ शौच्यम् ५ स्याम ६
मुशम् ७ शक्तिः ८ पराक्रमः ९ प्राणः १० ।
इत्यमरः । १।२।१००॥ मङ्गः ११ मृग १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ऊर्जः १३ । इति जटाधरः ॥
तद्वैदिकपर्यायः । ओजः १ प्रा(वा)जः २ श्रवः ३
तरः ४ तवः ५ त्वष्टः ६ शर्द्धः ७ वाघः ८
त्रुम्वम् ९ तविधी १० मुशम् ११ मुणम् १२
मृगम् १३ दहः १४ वीजुः १५ व्यौजम् १६
मङ्गः १७ यङ्गः १८ वधः १९ वर्गः २०
हजन्म २१ दृक् २२ मज्जमा २३ पौल्यानि २४
धर्जसिः २५ इतिगम् २६ स्यन्नासः २७ शब्दरम्
२८ । इत्यष्टाविंशतिखण्डनामानि । इति वेदनि-
ज्जटौ । २ । ६ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५५ ।
“पूजितं कृष्णं निशं बलमजं यच्छति ॥”)
तत् गर्भस्य बलस्य वृद्धे मासि भवति । इति
सुखबोधः ॥ गन्धर्वसः । रूपम् । इति मेदिनी । ले,
३७ । मुक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२८७ ॥ (यथाह
सुश्रुतः । “धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोज
स्वदेव बलमिच्छते ॥”) वपुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । ७ । १ । ३३ ।
“कीदृशी वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः परा-
क्रमः ॥”)
पञ्चवम् । इति शब्दरत्नावली । रक्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (बलमस्यास्तीति । बल + अण्
आद्यच् ।) बलयुक्ते, वि । इति मेदिनी ॥ ४ ॥
वयोबलकराणि बलहराणि च यथा,—
“वयोबलकराणीति राजाभ्यङ्गं सुभोजनम् ।
वयोबलहराणीति अध्वानं मैथुनं चरः ॥”

बलः

बलकारकौषधं यथा, गार्हपत्ये । १।५।१६६ अः ।
“शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्यान्नासाया प्रत्युधे भयं शिव ! ॥”

पारिभाषिकबलानि । यथा,—
“विद्याभिनयमिजानि वृद्धिसत्त्वधनानि च ।
तपःसहायवीर्याणि देवेषु दृष्टानि बलम् ॥”

इति महाभारते आपद्धमेः ॥

अपि च ।
“अवलस्य बलं राजा बालस्य सदितं बलम् ।
बलं नृवंस्य मीनस्य तस्करस्याश्रितं बलम् ॥” ॥
अपि च ।
“क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारस्य बलं विशाम् ।
भिक्षा बलं भिक्षुकाणां मृदाणां विप्रसेवनम् ॥
हरौ भक्तिचरंदेहस्य वैष्णवानां बलं हरिः ।
क्षिप्ता बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् ॥
बलं वेशस्य वेश्यानां योषितां यौवनं बलम् ।
बलं प्रतापो भूपानां बालानां सदितं बलम् ॥
सतां सत्यं बलं मिथ्या बलमेवासतां सदा ।
अनुगानामनुगमः स्वल्पस्यानाञ्च सख्यः ॥
विदा बलं पण्डितानां वाणिज्यं वणिजां बलम् ।
शत्रुसुकर्मशीलानां शास्त्रीर्यं साधुसं बलम् ॥
धनं बलञ्च धनिनां सुचीनाञ्च विशेषतः ।
बलं विवेकः शास्त्रानां गुणिनां बलमेकता ॥
युगो बलञ्च गुणिनां चौराणाञ्चौर्म्यमेव च ।
विप्रवाक्यस्य कापयमधर्ममन्त्रिणां बलम् ॥
हिंसा च हिंसजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् ।
वरश्चापौ सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम् ॥
बलं धर्म्मो गृहस्थानां भृत्यानां राजसेवनम् ।
बलं स्तवः स्तावकानां व्रज च व्रजचारिणाम् ॥
यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः सत्यासिवां बलम् ।
पापं बलं पातकिनां सुभक्तानां हरिर्वलम् ॥
पूज्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां वृषतिर्वलम् ।
फलं बलञ्च वृक्षाणां जलधीनां जलं बलम् ॥
जलं बलञ्च शस्यानां मनुष्यानाञ्च जलं बलम् ।
शान्तिर्वलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४५ अध्यायः ॥
ब(व)लः, पुं, (बलते निरूपयति स्वेष्टमिति । बल +
अच् । बलदेवपक्षे नामैकदेश्यपक्षणाद्यापि
सिध्यति भीमादिवत् ।) काकः । (यथा, महा-
भारते । ७ । ६ । ७५ ।
“यथाः श्वेना बलाः कङ्का वायसाञ्च सङ्घसङ्घः ॥”)
बलदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १।४।१६।
“पूज्यो ह्यपातयन् दत्तान् कलिङ्गस्य यथा बलः ॥”)
अस्य पञ्चाद्रीनां नामानि यथा,—
“रेवती नाम तनया रेवतस्य महीपतेः ।
उपयमे बलस्य जज्ञाते निशठोऽस्मकौ ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ७५ । १६ ॥
वरुणवृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयायुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ७५ । ७२ ।
“बलवृत्तिवत्सर्वे महावक्त्रौ महावक्त्रौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ७५ । १६ ॥
वरुणवृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयायुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ७५ । ७२ ।
“बलवृत्तिवत्सर्वे महावक्त्रौ महावक्त्रौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ७५ । १६ ॥
वरुणवृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयायुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ७५ । ७२ ।
“बलवृत्तिवत्सर्वे महावक्त्रौ महावक्त्रौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ७५ । १६ ॥
वरुणवृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयायुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ७५ । ७२ ।
“बलवृत्तिवत्सर्वे महावक्त्रौ महावक्त्रौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ७५ । १६ ॥
वरुणवृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयायुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ७५ । ७२ ।
“बलवृत्तिवत्सर्वे महावक्त्रौ महावक्त्रौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ७५ । १६ ॥
वरुणवृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयायुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ७५ । ७२ ।
“बलवृत्तिवत्सर्वे महावक्त्रौ महावक्त्रौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

बलः

रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारिवाचस्य
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १२ । २ ।
“देवानीकस्ततोऽनीहः पारिवाचोऽयं तत्पुत्रः ।
ततो बलः स्थलस्तकाद्वचनभोर्कवम्भवः ॥”

दनायुधः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ३६ ।
“दनायुधः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विश्वयो बलवीरौ च वृषश्चैव महासुरः ॥”

मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥) दैत्य-
विशेषः । इति मेदिनी । ले, ३७ ॥ तस्य
विवरणं यथा,—
“आसीद्देवो बलो नाम महाबलपराक्रमः ।
देवगन्धर्वयक्षाणां चर्म्मभयकारकः ॥
येन विष्णुर्ममः कुर्यो भय आनौ प्रपीडिताः ।
अनिलानलरक्षश्च वरुणश्च वशीकृताः ॥
संयन्त्र येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविधाः ।
गरुडश्च हतो भूतः सदाशामभिवर्त्तिनः ॥
येन संलिख्य शैलेन्द्रः कङ्ककाकारकारितः ।
क्रौञ्चार्थं येन विप्रेन्द्र ! गिरयः प्रथिता भुवि ॥
तेन देवाः सन्नकाद्या दिवः सर्वे पलायिताः ।
दत्तं स्थानम् पातालं समग्रं शरदां शतम् ॥
तथा ते भयमापन्ना मानं त्यक्त्वा गता गुहम् ।
पृच्छन्ति विनयात् सर्वे शक्रस्य हितकारिणः ॥
केनोपायेन देवानां स्वर्गवासी भवेद्भिज्ज ! ।
भवान् हि नयवेत्ता च उपायं वद पृच्छताम् ॥
त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हितः शक्रस्य निवृत्तः ।
शङ्कोदधिनिमग्नानामतिपीतो भव हिज्ज ! ॥
एवं पृष्टः स देवैस्तु गुहर्मन्त्रममब्रवीत् ॥
दृष्टव्यतिवशात् ।

यदयं दानवः शक्र ! न युद्धे भवती वधः ।
रथे न सयमायाति अजेयः सङ्गरे यतः ॥
अतः कपटमाख्याय प्रार्थनीयः क्रतुं प्रति ।
दाना सत्त्वबलोपेतः स्वकायमर्धितैवपि ॥
अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्मायामहोदधिः ।
हिज्जकपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च ॥
गुहगा चोदिता देवाः स्तुतास्ते निधनमप्यति ।
गताः सर्वे ततः शान्ता यत्र देवो जगार्दनः ॥
माधवेन तदा देवा इष्टा भयसमाकुलाः ।
क्रमाव्यासगर्वापैः सर्वे ते संस्तुता भूयम् ॥
संपृच्छितास्तदा सर्वे क्रिमायातावदनु सुराः ॥
देवा ऊचुः ।
बलेन बलिना देव ! सर्वे विचालिता वयम् ।
मायावी त्वं वधे तस्य नाभ्योपायो भवेत् कश्चित् ॥
विष्णुवशात् ।
करोमि भवतामिष्टं किञ्चनौ बलसंयुतः ।
चात्तिको नयवेत्ता च सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥
गूढमन्त्रविचारी स्याद्धर्म्मकलतनिचयः ।
तस्य मायां कथं कर्तुं शक्नोते सुरसत्तमाः ॥
पुरैका भवते विद्या मम दत्ता तु मूर्खिना ।
मोहिनी नाम विद्याता मोहं वा कुरुते भूयम् ॥
ततोऽहं तस्य नाशाय करामि परमेश्वरीम् ।
करित्वा परमां विद्यां हिज्जभाषो जगार्दनः ॥

बलः

मध्यकायसुवेषश्च वेदपाठो वविष्टरः ।
परियाहो हुताशस्य चपयसो ब्रजेदुयजेतु ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
तं दृष्ट्वा कथ्यतेनाभसुक्तो विप्रैर्ब्रजन् स च ॥
बलके यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तम ! ।
हेमजूटे महाशैले तिष्ठते दानवीर्यतमः ॥
सर्वज्ञोऽपि महामापी वचनाय तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमविद्विदाम् ॥
विचित्रं दनुराजस्य पुरं सर्वपुरोत्तमम् ।
प्राविशदेहं वेदात्मा पठमानो जगद्गुरुः ॥
दानवस्य पुरं रम्यं जानासि त्वं पृथोत्तम ! ।
द्वारं गतोऽसुरेणस्य कुप्यो प्राध्ययनं तदा ॥
द्वारपातो वदस्वैवं श्रुत्वा वेदभक्तिं शुभम् ।
पुराणि राजानि शुभं ददामि याचतां वर ! ॥
इदं दानं द्विजमेष्ट ! दुर्लभञ्च महामते ! ।
तेनोक्तं दृष्ट्वं द्वाः स्य दीयतां दनुसत्तमे ॥
तदा स पूर्वमादिष्टः प्रेषयामास तं वृषम् ।
बलिनं बलसम्पन्नं दानवैः सुरमर्हन्म् ॥
दानोद्यतकरो भद्रं दृष्ट्वा प्रीत्यावभाषत ।
किमायातो भवाञ्चात्र कार्यं विप्र ! तदुद्दिष्ट ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदस्वैवं द्विजकेशव ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

अहं संप्रेषयामास विद्धि मां कस्यपात्मजम् ।
यज्ञाः सन्नेः समारब्धा अविभिन्नासुरा-

धिप ! ॥

तस्य निष्पत्तये नाथ ! आगतोऽहं तवानि-

कम् ।

दानं मे दीयतां राजन् ! सिध्यते येन तत्त्वतः ॥
बल उवाच ।

येन संविध्यते यज्ञो देवार्थो द्विजोत्तम ! ।
तथा चाहं धनं दारान् शिरमद्य ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।

येन संविध्यते यज्ञो देवानामसुराधिप ! ।
तद्देयं तच्च आदिष्टं सत्यमत्रावयोरपि ॥
बल उवाच ।

याच्यतां येन ते कार्यं सत्त्वं विप्र ! ददामि ते ।
संस्तुत्य मोहिनीं विद्यां वदस्वैवं द्विजसत्तमः ॥
ब्रह्मण उवाच ।

न मे धनैः सहारैर्वा न भूम्या गजवाजिभिः ।
रत्नैः कार्यं महाबाहो ! देवयज्ञोऽसुरा-

धिप ! ॥

येन निष्पाद्यते यज्ञः सुखदश्च द्वौकधाम् ।
तमहं याचयिष्यामि दीयतां तद्व्रतं तव ॥
इतत् कार्यं मम भद्रं ऋषीणाञ्च विशेषतः ।
देवार्थं तव कायेन सिध्यते तत्त्वतोत्तमः ॥
तदा दत्ता तदुक्तं दानवेन महामना ।
विष्णुनापि सत्त्वकेण शिरस्यभिहतोऽसुरः ॥
प्राकृतं देहसुतुङ्गस्य दिशकायसम्भूतदा ।
तस्यावयवसंज्ञाता वचाद्या रत्नजातयः ॥
लोचने सुरतेजांसि पद्मरागाणि चाभवन् ।
विमुह्यमानजानेन कायो रत्नाकरोऽभत् ॥

इति देवीपुराणे ४७ अध्यायः ॥

४८८

बलदे

व(व)लचः, पुं, बलचः । इत्यमरः । १।५।१३४ बलतेः
किम् बलं अचक्षन् किम् बलं बलच इति कव
संयोगवान् । इति रायसुजटः ॥ अवलचते
इति बलचः चन् अकारणोपः । इति स्त्राभ्या-
दयः ॥ इत्यमरः अन्तःशब्दकारादिः ॥ (यथा,
माधे । ६ । ३४ ।

“द्विरदन्तबलचमलचत

स्मृतिरुत्तमगङ्गाविकेतकम् ॥”)

बलजं, स्त्री, (बलात् जायते इति । बल + जन +
ङ) जेचम् । पुरदारम् । इत्यमरः । १।१।१११
ग्रन्थम् । (घान्तराशिः । इति वैजयन्ती ॥ यथा,
माधे । १४ । ७ ।

“त्वं समीरय इव प्रतीक्षितः

कर्षकेण बलजान् पुपुषता ॥”)

युद्धम् । इति मेदिनी । बलजन्ते, त्रि ।

बलजा, स्त्री, (बलात् बलजतसाहसयुद्धादिकान्
जायते या । बल + जन + ङ + टाप् ।) वरयोषा ।
यूयी । इति मेदिनी । जे, २६ ।

बलती, स्त्री, प्रासादोपरिमण्डलिका । इति
पुराणम् ।

बलदः, पुं, (बलं ददातीति । बल + दा + कः ।)
जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । पौष्टिककर्मज्ञ-
होमायिः । यथा । पौष्टिके बलदः स्तुतः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (वृषभः । यथा, कथा-
सरित्सागरः । ३७ । १५३ ।

“अन्येऽपि प्रथयन्तींश्चाद्याचामम सूचकम् ।

गच्छेत्तन्नादहं दानस्तत्तुल्यं बलदोऽभवम् ॥”)

बलदातरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ३।५१ । १८ ।

“बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा

असि ॥”)

बलदा, स्त्री, (बलद + टाप् ।) अश्वगन्धा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“गन्धाना वाजिनामादिरश्मगन्धा ह्याह्वया ।

वराहकणौ वरदा बलदा कुलगन्धिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

बलदीनता, स्त्री, (बलस्य दीनता ।) ग्लानिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

बलदेवः, पुं, (बलेन दीयतीति । दिव + अच् ।)
बलरामः । तत्पर्यायः । बलभद्रः २ प्रल-
म्भः ३ अश्रुतापणः ४ रेवतीरमणः ५ रामः ६

कामपालः ७ जलायुधः ८ नीलाम्बरः ९ रौहि-

ण्यः १० तालाङ्कः ११ सुषली १२ हली १३

सङ्घर्षः १४ सीरपाणिः १५ कालिन्दी-

भेदनः १६ बलः १७ । इत्यमरः । १।१।२४ ॥

वक्रिदपः १८ मधुप्रियः १९ हलधरः २०

हलभट् २१ हलभट् २२ सौमन्दी २३ गुप्-

वरः २४ संवर्षकः २५ बली २६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । १ । ३३ ।

“तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥”)

अस्य ध्यानम् ।

“बलदेवं हिवाहुश्च शङ्खजम्बूद्वज्रभम् ।

वामे जलायुधधरं सुषलं दक्षिणे करे ॥

बलभ

हालालोर्ण नीलवर्णं विलासनां करेत् परम् ॥
इति कश्चिन्निरुक्तः ॥

(अयं हि शैवसर्पस्यावतारः । यथा, महा-
भारते । १ । ६७ । १५१ ।

“शेषस्यांश्च नागस्य बलदेवो महाबलः ॥”

नाम्नामस्य कारणाणि बलभद्रशब्दे दृष्ट्यानि ॥

वायुः । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥

बलदेवा, स्त्री, नायमाद्यौषधिः । इति मेदिनी ।
वे, ६२ ॥ (गुणादयोऽस्यानायमाकाशब्दे
ज्ञानायाः ॥)

बलप्रसूः, स्त्री, (प्रसूति इति प्रसूजनी । बलस्य
बलदेवस्य प्रसूः ।) रौहिणी । बलराममाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बलभद्रः, पुं, (बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य । यद्वा, बलमस्या-
स्तीति बलः । अर्थ आद्यच् । बली बलवानपि
भद्रः सौम्यः ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४४

अनन्तः । बलशाली । इति हेमचन्द्रः । १।१२६ ॥

लीधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ बलदेवस्य नाम्नां कारणाणि

यथा,—

“सुतं निरूपितं नाम्नां कनिष्ठस्य यथाश्रुतम् ।

अष्टस्य हलिनो नाम्नः सङ्केतं द्रष्टुं मन्त्रज्ञानम् ॥

गर्भसङ्घर्षादेव नाम्ना सङ्घर्षः स्तुतः ।

नास्त्यन्तोऽस्यैव वेदेऽपि तेनामना इति स्तुतः ॥

बलदेवो बलीकृष्णाली च हलधारवान् ।

सिनिवासो नीलवासान् सुषली सुषण्युधान् ।

रेवतीसङ्घर्षभोगाद्विनीरमणः स्वयम् ॥

रौहिणीगर्भवासान् रौहिण्यो महामतिः ।

इत्येवं अष्टपुत्रस्य सुतं नाम निवेदितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमोऽध्यायः ॥

विष्णुपूजनीकृष्णलपद्मस्यो गिरिविधेयः । यथा,

“सर्वेषु मण्डलं कार्यं वासुदेवस्य पूजने ।

यवमेव वृषमेष्ट ! निष्कलं चान्यथेतरत् ॥

बलभद्रश्च कामश्च अनिरुद्धस्तदुद्धवः ।

नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः वरुणः पक्षीर्नितः ॥

नरसिंहो वराहश्च योगिनोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

पूर्वाष्टदशैवेतान् वर्णतो मन्त्रतः पृथक् ॥

पूजयेत् कर्त्तिकामध्ये वासुदेवस्य नायकम् ।

विमना नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्त्तिता ।

बलभद्रसुखानान् योगिन्यः श्रद्धा पार्थिव ! ॥

आदायुत्कर्षिणी श्रेया ज्ञाना पश्चात् क्रिया

परा ।

योगा प्रज्ञा तथेष्टानी अनुप्राप्ती तथा क्षणी ॥

सन्नास्तुर्भूजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ।

योगिन्यो बलभद्रान् कामं विधियते तथा ॥

विधे रूपम् पूर्वाङ्कं हलश्च सुषलनथा ।

शङ्खचक्रश्च धत्ते स गदा पार्श्वस्थितानथा ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

(पर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२६ ।

“इतेषां वर्धमर्थादा गिरयो नद्यश्च सप्त सन्निव ।

ईशान उदयङ्गो बलभद्रः शतकीश्वरः सङ्ख-
क्षोतो देवपालो महाबल इति ॥”)

बलभद्रा, स्त्री, कुमारी। चायमाया। इति मेदिनी। ३, २८४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “बलभद्रा चायमाया चायनी गिरिसाधुया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रैव। बलभद्रा + स्त्री कन्। कापि अत इत्वम्।) चायमाया। इत्यमरः। २। ४। १५० ॥

बलरामः, पुं, (राम + भावे बल्। बलेन रामो रामश्च यस्त्व।) बलदेवः। यथा,—

“बलरामायुजः श्रीमान् गजेन्द्रसुतपादकः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रीयः ८ अध्यायः ॥

अस्य ध्यानम्।

“अक्षरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनसंज्ञके।
तत्राधस्तात् खर्गपीठे विचित्रे मणिमण्डपे ॥
तन्मध्ये मणिमाणिक्यदिशि हंसोष्णले।
तन्मोपरि च रेवत्या सङ्कर्षणहलायुधम् ॥
ईश्वरस्याभयानन्दमभिन्नगुणरूपिणम्।
सुहृत्सटिकसंकाशं रत्नाम्बुजदलेक्षणम् ॥
नीलचेलधरं स्निग्धं दिग्गन्धानुलेपनम्।
कुण्डलाञ्जलसदृशं दिव्यधाम्बरसज्जम् ॥
मधुपाने सदावहन् मदाघुञ्जितलोचनम्।
सुवर्णं दक्षिणे पाणौ बलरामं सदा स्मरेत् ॥”

इति कश्चिन्निरुद्धः ॥

बललः, पुं, (बलं लातीति। बल + ला + क।)

बलरामः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बलवन, व्य, (बलमस्यास्तीति। बल + मतुप्। मस्य वः।) अतिश्रयम्। इत्यमरः। ३। ४। ११ ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रज्ञावनायां स्रवधारस्तोत्रः।

“बलवदपि श्रित्तानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥”)

बलवान् [तु], वि, (बलमस्यास्तीति। बल + मतुप्। मस्य वः।) बलविशेषः। तत्पर्यायः। मांसलः २ अंशलः ३। इत्यमरः। २। ४। ४४ ॥ वीर्यवान् ४ बली ५। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः १। ७६।

“आकाशात् विक्रान्तात् सन्निगन्धवहः शुचिः।
बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”)

बलवर्द्धनी, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति। बल + वृध् + णिनिः। डीप्।) जीवकौषधिः। इति जटाधरः ॥

बलविद्यासः, पुं, (बलानां सेव्यानां विशिष्टेण दुर्भेद्यत्वेन न्यासः स्थापनम्।) युद्धार्थं सेनस्य दृष्टविशेषे विभक्त्यं दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनम्। तत्पर्यायः। अहः २। इत्यमरः। २। ८। ७६ ॥ (बलविद्यासास्तु भकरपद्मादिभेदात् बहवः। तत्र संक्षेपतो मनुना युद्धयाजार्थं केचिन्निर्दिष्टाः। यथा, मानवे। ७। १८७—१८९।

“दक्षयूहेन तन्मार्गं यायात् शकटेन वा।

वराहभकराभ्यां वा स्रुत्या वा गारुडिण वा ॥

यतश्च भयमाशङ्कत् ततो विसारयेद्दलम्।

पक्षिणश्चैव यूहेन निविशत सदा स्वयम् ॥

सेनापतिबलाभ्यां सर्वेदेषु निवेशयेत्।

यतश्च भयमाशङ्कत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥

युद्धांश्च स्थापयेद्दाम् जतसंज्ञान् समन्ततः।

स्थाने युद्धे च युद्धलानभीरुनविकारिणः ॥

संहतान् योषवेदक्षान् कामं विसारयेद्दलम्।
स्रुत्या वज्रेण चैवैतान् यूहेन यूद्धं योषयेत् ॥”)

बलकन्दनः, पुं, (बलं तन्नाम्ना प्रविष्टं असुरं कन्दयतीति। बल + कन्द + क्तु।) इन्द्रः।

इति हज्जायुधः ॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ११। ११।

“नोपिद्वयं यद्वायानु युद्धाय बलकन्दनः ॥”

विष्णुः। इति देवीपुराणे १७ अध्यायः ॥)

बलस्थितिः, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र। अभिधानात् स्त्रीत्वम्।) शिविरम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बलहा, [न], पुं, (बलं सामर्थ्यं हन्तीति। बल + हन् + क्तिप्।) छिन्ना। इति शब्दरत्नावली ॥

(बलं तन्नामानमसुरं हन्तीति। इन्द्रः ॥ पर-

बलविनाशके, वि। यथा, हरिवंशे। ११। १४२।

“तत्राहं युध्यमानस्तु भ्रातास्य बलहा बली।

स्थितो ममाग्रतः मूरो गदापाणिर्हलायुधः ॥”)

ब(व)ला, स्त्री, (कायकारित्वेन बलमस्यस्याः।

बल + अर्थ आटाच् ततटाप्।) क्षुपविशेषः।

बाला इति वाङ्मया इति भाषा। तत्पर्यायः।

वाङ्मालकः २। इत्यमरः। २। ४। १०७ ॥ समङ्गा ३

ओदणिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरका-

ठिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रबला ९ मोटा १०

पाटी ११ बलाट्या १२। इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतपाकी १३ वाच्या १४ वाटी १५ विनया १६

वाच्याली १७ वाटिका १८। इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च।

“वाचालको वाच्यपुष्पी समासा विलला वला।

श्वेतवाङ्माला इति भाषा ॥

ऋष्यप्रोक्ता त्वतिबला पीतपुष्पी महावला।

पीतवाङ्माला ॥” इति रत्नमाला ॥ अस्या

गुणाः। अतितत्त्वत्वम्। मधुरत्वम्। पिप्पलित-

सारनाशित्वम्। बलवीर्यप्रदत्वम्। पुष्टिकफ-

रोधविशोधनञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ

बलाचतुष्टयनामादि।

“बला वाचालिका वाच्या सैव वाचालकोऽपि च।

महावला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्रुता ॥

ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिकासह।

गाङ्गेरुकी नागवला भद्रा हस्ता गवेधुका ॥

बलाचतुष्टयगुणाः।

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिलत्।

स्निग्धं ग्राहि समीरासपिप्पलासुतनाशनम् ॥

बलाचतुष्टयचूर्णं पीतं सखीरुशर्करम्।

स्त्रातिसारं हरति दुष्टमेतन्न संशयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“स्निग्धायुष्या बला वृष्या ग्राहिणो वात-

पित्तजित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(विद्याविशेषः। सा च अक्षयः सुता। विष्वा-

मित्रेण रामाय प्रदत्ता। अस्याः प्रभावात्

क्षुधाहृष्टादिजनितक्षीणो न भवेत्। यथा, रामा-

यथे। १। २२। ११—२२।

“अध्वर्युयोजनं गत्वा वरया दक्षिणे तटे।

रामेति मधुरां वाचीं विष्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥

यद्वाच वतुष्य। सलिलं माभूत् कालविपर्ययः।

मन्त्रयामं यद्वाच त्वं बलामतिबली तथा ॥

न अमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः।

न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नेर्हताः ॥

न वाङ्मोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन।

क्षितु लोकेषु वा राम। न भवेत् सदृशस्तव ॥

बलामतिबलाश्चैव पठतस्मात् राघव ॥

न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिष्ठये।

नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तथानव ॥

एतद्विद्यादये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव।

बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मानसौ ॥

क्षुत्पिपासे न ते राम। भविष्यते नरोत्तम ॥

बलामतिबलाश्चैव पठतस्मात् राघव ॥

विद्यादयमधीयाने यश्चाद्य भवेद्भवि ॥

पितामहसुते क्षीते विद्ये तेजःसमन्विते।

प्रदानं तव काकुत्स्थ। सदृशत्वं हि पार्थिव ॥

कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः।

तपसा सम्भते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥

ततो रामो जलं पृष्ट्वा प्रकृष्टवदनः शुचिः

प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षिर्भावितात्मनः ॥

विद्यासुसुदितो रामः शुभ्रे भीमविक्रमः।

सहस्ररश्मिर्भगवान् शारदीय दिवाकरः ॥”)

ब(व)लाकः, पुं, (बलेन व्यक्ततीति। बल + व्यक्त +

पचाद्यच्।) बकजातिः। इति भरतः ॥ (प्र-

पुत्रः। स च पीतगङ्गास्य जङ्गोः पौत्रः।

यथा, भागवते। ६। १५। ३।

“जङ्गोस्तु पूरुस्तु पुत्रो बलाकश्चात्मकोऽणकः ॥”

वत्सप्रीपुत्रभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ११। ८। २।

“तस्य तस्यां सुनन्द्यायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे।

प्रायः प्रचीरः मूरञ्च सुचको विक्रमः क्रमः ॥

बली बलाकश्छञ्च प्रचञ्च सुविक्रमः ॥”

जातृकस्यस्यसुनेः शिष्यविशेषः। यथा, श्रीभाग-

वते। १२। ६। ५८।

“जातृकस्यस्य तच्छिष्यः सनिरुक्ता स्वसंहिताम्।

बलाकपेलनावालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥”

राघवभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ६६। ६४।

“तां जहाराद्रितनयो बलाको नाम राघवः ॥”

स्ननामध्यातो आघविशेषः। यथा, महा-

भारते। ८। ६६। ४०।

“नृगयाधोऽभवत् कश्चित् बलाको नामभारत ॥”)

ब(व)लाका, स्त्री, (बलते इति। बल संवरणे + बला-

काद्यच्।) उच्यते ॥ ४। १४। इति अक। यद्वा,

बलेन व्यक्ततीति। बल + व्यक्त कुटिलगती +

पचाद्यच्।) बकजातिविशेषः। (यथा, मनुः।

५। १४।

“बकश्चैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम् ॥”)

तत्पर्यायः। विषकण्डिका २। इत्यमरः। २।

५। २५ ॥ विषकण्डौ ३ बलाकौ ४। इति

शब्दरत्नावली ॥ कारायाका ५ लिङ्गलिका ६।

इति जटाधरः ॥ विषकण्डौ ७ मुष्काङ्गा ८

बलामो

दीर्घकथरा ६ धर्माना १० कातुकी ११ श्रेया
१२ मेघानन्दा १३ जलाशया १४। बलेन शक्रा
हरन्मूर्धनकति। बल बल संवरये बलाकाद्य-
स्तेत्याकन् बलाका। इति रायसुकुटस्ततयुत्पत्ति-
हयेन प्रवर्गीयवकारादिरन्ववकारादिचायं
शब्दः॥॥॥ अस्या मांसगुणाः। वायुनाशित्वम्।
लिङ्गत्वम्। कृष्टमलत्वम्। दृढत्वम्। कफपित्त-
हरत्वम्। हिमत्वम्। इति राजवल्लभः॥ सारस-
हंसबलाकाचक्रकौशादयो जले प्रवणान् प्रव-
संज्ञाः कथितास्ते तन्मांसं गुरुणाश्च बलदायि।
अपि च।

“अथैव बलबलाकाद्या गुरवः प्राणिभक्षणात्॥”
इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यथा।

“हंससारसकाचाचक्रकौशसरारिकाः।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्रवाः स्त्रुताः।
प्रवन्ते खलिते यस्मादेते तस्मात् प्रवाः स्त्रुताः॥
प्रवाः पित्तहराः लिङ्गा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातघ्नेष्वापि बलशुक्रकराः सराः॥”

इति भावप्रकाशः॥

(कातुकी। इति शान्तः॥)

बलाक्षिता, स्त्री, (बलेन अक्षिता।) रामवीणा।
इति शब्दरत्नावली॥

बलाटः, पुं, (बलेन व्यच्यते प्राप्यते इति। अट् +
अच्।) सुहृः। इति हेमचन्द्रः॥

बलान्, अ, (बलमनतीति। बल + अन् + क्तिप्।)
हठात्। बलादिति निपातो हठार्थे इति
स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यथा—
“बलान् संदूषयेद्यस्तु परभार्या नरः कश्चित्।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत् स्त्रियाः॥”
इति मातृस्ये २०१ अध्यायः॥

बलान्कारः, पुं, (बलान्करणम्। बलान् + क्त +
भावे चच्।) हठान्करणम्। तत्पर्यायः।
प्रसभम् २ हठः ३। इत्यमरः। २। ८। १०८॥
हठान्कारः ४ प्रसभः ५। इति शब्दरत्नावली॥
“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलान्कारस्ततश्च यत्।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिज्ञतन्मया॥”
इति ऋणादने मिताशराधृतनारदवचनम्॥
(यथा, रघुः। १०। ४७॥

“शापयन्निर्गणैर्यवबलान्कारकचक्रैः॥”)

बलाक्षिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूपं यस्याः।)
हस्तिशृङ्गीरुचः। इति शब्दरत्नावली॥

बलाद्या, स्त्री, (बलाय आद्या श्रेष्ठा।) बला।
इति राजनिर्घण्टः॥ (बलाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम्॥)

बलायुजः, पुं, (बलस्य बलरामस्य अयुजः कनिष्ठः।)
श्रीलङ्काः। इति पुराणम्॥

बलामोटा, स्त्री, (बलमामोटयतीति। बल +
ट + तुट् + अच्। टाप्।) नागदमनी। इति
भावप्रकाशः॥ (यथास्या गुणाः।

“बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा।
नृवज्रकृत्रवान् रश्मौ नाशयेज्जालगर्हभान्॥

बलाह

सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविघ्नाशनी।

जयं सर्वत्र कुर्वते धनदा सुमतिप्रदा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

बलायः, पुं, (अयतीति अयः प्रापकः। बलस्य
अयः।) वरुणपुत्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्याः॥)

बलारातिः, पुं, (बलस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्यासुरस्य
अरातिः शत्रुः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४६॥

बलालकः, पुं, (बलाय अलानि समर्थो भवतीति।
बल + अल् + एल्।) पाणीयामलकम्। इति
शब्दचन्द्रिका॥

बलाशः, पुं, (बलमनातीति। बल + अश + अच्।)
श्रेष्ठा। इति हेमचन्द्रः। ३। १०६॥ (यथा,

“बलाश एवायतसुप्तस्य

श्रोणं करोत्यन्नगतिं निवार्य॥”

कण्ठगतरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

“गले च श्रोणं कुरुतः प्रवृद्धौ

श्लेष्मानिलौ म्बासक्तोपपन्नम्।

मर्मैश्चिदं दुस्तरमेतमाहु-

र्बलाशसंज्ञं निपुणा विकारम्॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशोऽध्याये॥

इत्यस्यान्तोऽप्ययं शब्दो दृश्यते॥)

बलासमः, पुं, उड्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

व(व)लाहकः, पुं, (बलेन ह्रीयते इति।
बल + हा + क्तुन्। यहा, वारीणां वाहकः।
एगोदरादित्वात् साधुः।) मेघः। (यथा,
कुमारे। १। ४।

“बलाहकश्चेद्विभक्तारागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥”)

सुल्लकः। इत्यमरः। १। ३। ६॥ पञ्चनः।
हेत्यविशेषः। नागविशेषः। इति मेदिनी॥

(यथा, महाभारते। २। ६। ६॥

“कम्बलान्तरौ नागौ धनराट् बलाहकौ॥”

बलाहकसर्पस्तु द्वायैकरागामन्तर्गतः। इति
सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्यायः॥) रमागर्भोद्भवः

कल्किदेवपुत्रः। यथा,—

“तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने।

जामदग्यादृतं चक्रे पूर्णं वधचतुष्टयम्॥

पट्टच्छत्रं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून्॥

भुक्त्वा हविष्यं चौराक्तं सुमिदं स्वाभिना सह॥

बभूवे पृथिवीं सर्वांमपूरुषां स्वजनैश्चिता॥

सा पुत्री सुपुत्रे साध्या मेघमालबलाहकौ॥

देवानामुपकर्तारो यज्ञदानतपोव्रतौ॥

महोत्साहौ महावीर्यौ सुभर्गौ कल्किस्मरतौ॥”

इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥

श्रीकण्ठारयानविशेषः। यथा,—

“स्यन्दनस्तु शतानन्दः सारथिश्चास्य दातकः।

सुरङ्गाः श्रेष्ठसुग्रीवमेघपुण्यबलाहकाः॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथाच भागवते। १०। ५३। ४॥

“स चान्येऽथ सुग्रीवमेघपुण्यबलाहकैः।

युक्तं रथतपानीय तस्यै प्राञ्जलिरथतः॥”

बलिः

जयप्रथम आहविशेषः। यथा, महाभारते।
३। २५४। १२॥

“जयप्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

सौवीरराजः सुभगे! स एवः।

तस्यापरे भातरोहीनसत्ता

बलाहकानीकविदारकाद्याः॥”

नद्विधेयः। स तु जयजयसुभ्रगामी। यथा,
मातृस्ये। १००। ७२॥

“बलाहकश्च ऋषभश्चक्रौ मैनाक एव च।

विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणान्धुम्॥”

कुशदीपस्यपञ्चतविशेषः। यथा, तथैव। १२१। ५५॥

“बलाहकस्तृतीयस्तु जात्यन्नमयो गिरिः॥”

तारापीडस्य राक्षः स्वनामख्यातो बलाधि-
कारी। यथा, कादम्ब्यां चन्द्रापीडविद्या-

भ्यासकथने। “चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधि-
कृतं बलाहकनामानं आहूय दृष्टसुरगबल-

पदातिपरिब्रजतमनिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणीत्॥”)

बलाहकन्दः, पुं, (बलं आह्वयतीति बलाहकस्त-
द्वयः कन्दः।) गुल्लकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

बलिः, पुं, (बल्यते दीयते इति। बल दाने + “सर्व-
धातुभ्य इन्।” उणा० ४। ११७॥ इतीन्।)

करः। राजयाज्ञो भागः। (यथा, मनुः। ७। १००॥

“सर्वस्वरिकमात्रेण राक्षसाहारयेद्बलिम्॥”

“राजा शक्तैरमातेर्वर्ध्यासं धान्यादिभाग-
मानयेत्॥” इति कुल्लुकभट्टः॥) उपहारः।

पूजासामग्री। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयै। ६३। ८॥

“ददुस्तौ बलिचेव निजगात्राह्वयितौ॥”)

चामरदण्डः। बलिवैश्वनामकपञ्चमहायज्ञान्त-
र्गतभूतयज्ञः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४८६॥ (यहस्थो

हि पञ्चसुनापापेन प्रतिदिनं संवध्यते। तन्निष्क-
त्यथ प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः कर्मणाः। यथाह

मनुः। ३। ६८—७१॥

“पञ्चसुना यदस्यस्य पुत्री पेषण्यपस्करः।

कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु बाह्वयम्॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यं महर्षिभिः।

पञ्च कृत्वा महायज्ञा प्रत्यहं यद्वैश्वनाम्॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्॥

होमो देवो बलिर्भौतो वृष्योऽतिथिपूजनम्॥

पञ्चेतान् यो महायज्ञान् न ह्यापयति शक्तिनः।

स यद्वैपि वसन्निवृत्तनादोवेन लिप्यते॥”

“पञ्चवधस्यानं खना। खना इव खना हिंसा-
स्यानगुणयोगात्। पुलादयः पञ्च यदस्यस्य

जीवहिंसास्यानानि। पुली उडाहनी। पेषणी

इवदुपलासिका। उपस्करः यज्ञोपकरण-

कुण्डलमाजंयादिः। कण्ठनी उदकुम्भनक्षत्रे।

उदकुम्भो जलाधारकजगुः॥” इति तट्टीकायां

कुल्लुकभट्टः॥ *॥ यहस्थानां बलिकपभूत-

यस्य प्रतिदिनकर्मव्रतया तस्य विस्तृतिरुच्यते।

यहस्थः अन्नार्थचित्तो देवताध्यानपर एव

होमान् जप्त्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत्।

तत्पकरणमाह। प्राच्या इत्याय वसः। इन्द्र-

बलिः

पुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः ।
यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः ।
वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय
नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । ननु मनौ ॥३८७॥
“इन्द्रान्तकाप्यनीकभ्यः साधुगेभ्यो बलिं हरेत् ।”
इत्युक्तिः अन्तकाय नमः । अन्तकपुरुषेभ्यो नमः
इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । अत उच्यते
यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतास्तस्यान्तकाप्यनीक-
शब्देरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बहुनामुक्तानसंवा-
दादङ्गचयस्य च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-
णाय वरुणपुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्य
इति प्रतिदिशमिति पाठात् यथोक्त एव
प्रयोगः । मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे बलिं
दद्यात् । जले अङ्गी नमः । मृषालोखले वन-
स्यानिभ्यो नमः । वासुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे
उत्तरपुञ्जस्यां दिशि श्रिये नमः इति बलिं
दद्यात् । वासुपुरुषस्य पादप्रदेशे दक्षिणपश्चि-
मायां दिशि भद्रकाल्ये नमः । इत्यनेन दद्यात् ।
केचित् गृहस्थश्रयणस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे
श्रिये नमः । चरणभूप्रदेशे भद्रकाल्ये नमः
इत्याहुः । ततो गृहमध्ये ब्रह्मणे पतये नमः
वाक्लोः पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत् । गृहा-
क्राशे विन्धेभ्यो देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्यो नमः । दिवानक्तचारिभ्यो भूतेभ्यो
नमः इत्यनेन दद्यात् । गृहस्थोपरिस्थितगृहे
मन्त्रात्मभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात् ।
केचित् बलिदातुः पृष्ठदक्षिणभूभागे मन्त्रात्म-
भूतये नम इत्यनेन दद्यादित्याहुः । ततो बलि-
दाता प्राचीनावीतिना दक्षिणासुखेन च सता
उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि
पितृभ्यः स्वधा इत्यनेन द्येयम् । ततोऽन्यदन्नं
पात्रे समुद्धृत्य यथा रजसा न संस्पृशेत् तथा
भुवि श्रवकेः ऋषितित्वाच्छालपापरोगिवायस-
हमिप्रभृतिभ्यो दद्यात् । एवं नित्यं कुर्वन् परं
स्थानमभ्यर्त्तते ॥ ३८८ ॥ यथा,—
“येऽन्धेयनि सदा विष्णुं निष्कलेनात्मरात्मना ।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्वेतहोपनिवासिनः ॥
एवं पुण्य विधानेन अतिथिं भोजयेत्ततः ।
सायं प्रातर्दक्षं स्थातुत्वास्मिन् तेन तद्वलिम् ॥”
इति याज्ञिकपुराणम् ॥ ३८९ ॥
“ततोऽन्धेयनिं कुर्याद्दद्याच्च बलिमित्यथ ।
ब्रह्मणे गृहमर्धं तु विन्धेदेवभ्य एव च ॥
अन्धेयनिं समुद्धृत्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत् ।
प्राच्यां शक्राय याभ्यामां यमाय बलिमाहरेत् ॥
प्रतोच्यां वरुणायैव सोमायौत्तरतो बलिम् ।
दद्याद्वाचे विधात्रे च बलिं द्वारं गृहस्थ च ॥
अर्धमुखे च बलिं दद्यात् गृहस्थश्च समन्ततः ।
नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
पितृणां निज्येक्षेव दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
गृहस्थस्तपरो भूत्वा सुसमाहितमानसः ॥
तत्तत्क्षीयतुपादाय तिष्ठेदाचमनाय वै ।
स्थानेन निक्षिपेत् प्राञ्चस्तास्ता उद्दिष्ट देवताः ॥

बलिः

एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।
आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ॥
अथ च ऋषयेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षु वि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्दद्यात्ततम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ३९० ॥
अथ बलिः । वैश्वदेवपञ्चाङ्गमौ जलं क्षिप्त्वा
तच्छेषाग्नेन साङ्गुष्ठेन देवतीर्थेन ॐ विन्धेभ्यो
देवेभ्यो नमः इति बलिं दद्यात् तदुपरि जल-
मनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सर्वेषां जलप्रक्षेपः ।
तदुत्तरे ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयो-
र्हस्ते प्राचीनावीती पालितवामजागृद्दक्षिणा-
सुखो दक्षिणायकुशत्रयोपरि सतिलमन्नं सुम-
कुशत्रयेण पितृतीर्थेन ॐ पितृभ्यः स्वधा । ततः
सर्वेषां बलीनामुपरि सर्वत्र प्रत्येकं जल-
निषेकः । तत उपवीती देवतीर्थेन बलिपात्र-
प्रक्षालनोदकं नानेन शेषायां ॐ यन्मृतं तत्
नमस्तेऽस्तु मा माहिंसीः ॐ यन्मृषं नमः इत्य-
नेन दद्यात् जलञ्च द्येयम् ॥ इत्यावश्यकबलिः ॥ ३९१ ॥
अथ कान्यबलिः । बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तरायां
रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा,—
“ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयानि
लिङ्गाः सयन्तारगदेत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचाक्षरवः समस्ता
ये चात्रमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया
बुभुक्षिताः कर्मेनिबन्धदेहाः ।
प्रयान्तु ते हृत्प्रमिदं मयात्रं
तेभ्यो विरुद्धं सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धु-
र्नैवास्तिहर्षं तथाममस्ति ।
तत्तत्प्रयेजं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु हृत्प्रं सुदिता भवन्तु ॥
ॐ भूतानि सर्वान्नि तथाक्रमेण-
दहश्च विष्णुं यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो भूतगणो य एव
तत्र क्षिता येऽखिलभूतसंघाः ।
हृत्प्रार्थमन्नं हि मया विरुद्धं
तेषामिदं सुदिता भवन्तु ॥”
इत्याचार्य बलिं दद्यात् ।
“ॐ ऐन्द्रवारुणवायवाः सौम्या वै नैर्ऋता-
क्षया ।
वायवाः प्रतियुजन्तु भूमौ पिबं मयापितम् ॥”
ॐ वायसंभ्यो नम इति पुनर्जलं द्येयम् ।
भूमौ जलं दत्त्वा,—
“ॐ नानौ द्वौ श्वावश्वलौ वैवश्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यां पिबं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥”
ॐ नभ्यां नमः ततः पुनर्जलं द्येयम् । भूमौ
जलं दत्त्वा ॐ चक्षालपतितपापरोगिभ्यो नमः
पुनर्जलं द्येयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्म-
राजचित्रगुप्ताभ्यां नमः ततः पुनर्जलदानम् ।

बलिः

ततो जलं क्षुद्रा अग्निं विरुध्य नमस्कृत्य
संप्राप्य जले क्रियमाणि बलीनमौ जले वा
क्षिपेत् पिबवत् । अन्नाभावे केवलजलेन
पानान्तरखजले कुर्यात् । ततः कुशकुसुम-
सहितं जलपूर्यं तान्त्रादिपात्रं हस्ते निधाय
महावामदेष्ट ऋषिर्विराड्गायत्री हृन्द् इन्द्रो
देवता श्रान्तिकर्म्मणि जपे विनियोगः । ॐ
कयानश्चित्र आभूवदूती सदा वृधः सखा कथा
सचिद्रया वृता । ॐ कख्या सखी मदना-
मंहिष्ठो मत्तदन्वसः दृढाचिदावणे वसु । ॐ
अभीषूणः सखीनामविता जरिदृणां शतम्भवा-
स्यनये । इति वामदेष्टं गीत्वा गानाशक्तौ चिः
पठित्वा ॐ स्वस्तिन इन्द्रो वृहस्पतिः स्वस्तिनः
पूषा विश्वदेवाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधातु । ॐ स्वस्तीति चिः
पठेत् । पाञ्चग्याह्वादिकरणे पाञ्चंगादिकं
कृत्वेव वैश्वदेवादिकं कार्यं राजावपि पाकसत्वे
यत्किञ्चिद्द्रव्यसत्वे वा वैश्वदेवबलिकर्म्मणी
कुर्यात् । मूदस्तु ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन्
नमो नम इति मन्त्रेण कुर्यात् । अविभक्ताना-
मेककरणादेव सर्वेषां सिद्धिः । इत्याहुः कान-
चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ ३९२ ॥ नवग्रहबलिर्धेया,—
“गुह्योद्गन् रवेर्दद्यात् सोमाय हृतपायसम् ।
यावकं मङ्गलायैव चौरात्रं सोमरुणके ॥
दध्योदनञ्च जीवाय मुक्राय तु घृतोदनम् ।
शनेश्चराय तृणरमाणमांसञ्च राहवे ॥
चित्रोदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्पयेत् ॥”
सर्वभक्ष्येस्तु तत्तद्द्रव्याभावे यथाज्ञातोपपत्ते-
र्भक्ष्यैः । इति गृह्यसूत्रतत्त्वम् ॥ ३९३ ॥
देवभेदः । इति मेदिनी । (अयं सावर्णस्य मनो-
रन्तरे इन्द्र आसीत् । यथा, मार्कण्डेय ॥३०॥१०॥
“तन्नामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनमैने ॥”)
स च देवो विरोचनपुत्रः । तस्य अश्वनायां
पत्रां वाण्येष्टं पुत्रशतं जातम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरकः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव ते ॥
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहावनाः ।
महसवाहुर्धैर्यश्च कथ्ये हे च बलेः शुभे ॥
बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
वाण्यो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपीरुधः ॥”
इत्यपिपुराणम् ॥
तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—
शुक्र उवाच ।
“धर्मध्वजो नाम बभूव राजा
विद्वद्देशे निजधर्मशीलः ।
यत्त्वा सुवामी शुभकर्मकर्ता
स विष्णुभक्तोऽर्चुर्दिनं महात्मा ॥
तस्य त्वमासीद्वपतेः सुभृतो
देहा द्विजानां पिशुनोऽविवेकी ।
देहा गुरुणा वततं त्वदाता
नो साध्वसं ते वत पारकौक्यम् ॥

बलिः

यद्विधं वृषसत्तमेन
प्रोक्तः कुरुष्वचविनाशनाय ।
जानं हरेर्वेन सुखं हि लभेत्
लोकं परं गच्छतेन वापि ॥
श्रुत्वा भवान्दत्तचक्रकार
जानं ज्ञानेनापि जगद्गन्तव्यं ।
दानं तथा गोः क्षतवान् विभक्त्वा
तस्मात् फलं विद्ध तवाग्रमेयम् ॥
एवं त्वया प्राप्यमशेषराज्यं
देवासुराणामहत्तं विपद्यैः ।
संलक्ष्यसे त्वं पुनरेव सर्वं
संपूजयन् भक्तियुतः सुरेश्वरम् ॥”

इत्यथिपुराणम् ॥

बलिराजयज्ञे वामनदेविभक्ता । यथा,—

लोमहर्षण उवाच ।

“सर्वज्ञवनासुखीं दृष्ट्वा संक्षुभितां बलिः ।
प्रपञ्चोन्नतं मुक्तं प्रणिपत्य क्षताञ्जलिः ॥
आचार्यं लोभमायाति साभिभूय हृणा मही ।
कक्षाच्च नासुरान् भागान् प्रतिशृङ्खलित वक्ष्यः ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना काथो वेदविदावरः ।
उवाच देवाधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥
अवतीर्णो जगद्योगिः कक्षपत्य गृहे हरिः ।
वामनेनेह रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यक्षमायाति तव दानवपुङ्गव ! ।
तस्य पादप्रविशेषादियं प्रचलिता मही ॥
इयमस्य जगद्वातुर्माया जगत्स्य सात्वती ।
तत्प्रतिधानादसुरा भागाहो नासुरोत्तम ! ॥
भुङ्क्षते नासुरान् भागानपि तेन चयोऽयम् ।
मुक्तस्य वचनं श्रुत्वा क्षुब्धलोमाववीहलिः ॥
धन्योऽहं क्षतपुण्यश्च यतो जगत्पतिः स्वयम् ।
यक्षमभ्यागतो ब्रह्मन् ! मत्तः कोऽन्योऽधिकः ॥
प्रमान् ।

यं योगिनः सदोद्भुक्ताः परमात्मानमग्रयम् ॥
द्रष्टुमिच्छन्ति देवोऽसौ समाध्वरसुपेक्षित ।
यन्मयाचार्यं ! कर्तव्यं तन्ममादेष्टुमर्हसि ॥

मुक्त उवाच ।

त्वयास्य देवाधिपते ! स्वल्पकेऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिष्ठा नैव वोढ्या वाच्यं साम तथा फलम् ॥
बलिरुवाच ।

ब्रह्मन् ! कथमहं ज्ञयाम्येनापि हि याचिनः ।
नास्तौति किमु देवेशे संसाराद्यौघहारिणि ॥
लोमहर्षण उवाच ।

इत्येवं वदतस्तस्य सम्प्राप्तः स जगद्गन्तः ।
सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यक्षवाटन्तु प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
जम्बुः प्रभावात् लोभलो तेजसा तस्य निष्प्रभाः ॥
स चार्घ्यमादाय बलिः प्रोद्धतपुलकस्तदा ।
पूजयामास गोविन्दं प्राह चैवं महासुरः ॥
बलिरुवाच ।

सुवर्णैरक्षसंचातान् गजान्महिषाक्षया ।
स्त्रियो वज्राण्यलङ्कारान् गावः कुप्यश्च पुष्क-
लम् ।

बलिः

तद्दामि द्रव्यैश्च ममार्थो सततं प्रियः ॥
इत्युक्तो देवपतिना प्रीतिगर्भाश्रितं वचः ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाक्षतिः ॥
ममाग्रिष्टवार्थाय देहि भूमिं पदचयाम् ।
सुवर्णायामरजादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
ददौ तस्मै महाबाहुर्वामनाय पदचयम् ॥
पाथौ तु पतितं तोये वामनोऽभूद्वामनः ।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास तत्क्षणात् ॥
जित्वा लोकत्रयं क्षतञ्च हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय चेलोक्च ददौ विष्णुवरूपाय ॥
सुतलं नाम पातालमधस्तादसुधातलम् ।
बलेर्हत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ देवोत्तरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कल्पप्रमाणं तस्मात्ते भविष्यत्यायुस्तमम् ।
वेवस्वते तथातीते बले ! मन्त्रमन्तरं तथा ॥
सावर्णिके तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं सुवर्णं दत्तं सर्वं शृङ्गाय सर्वदा ॥
यदा सुरैश्च विप्रेश्च विरोधं त्वं करिष्यसि ।
बन्धिष्यति तदा पाथो वारुणो घोरदर्शनः ॥
बलिरुवाच ।

तत्रासतो मे पाताले भगवन् ! भवदाश्रया ।
किं भविष्यत्युपादानसुपभोगोपयोगकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दानान्यविधित्तानि आह्वान्यश्रोत्रियाणि च ।
क्षतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणाक्षया यक्षाः क्रियाश्चाविधना क्षताः ।
फलानि तव दास्यन्ति क्षुधोत्ताम्यवतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण या क्रिया ।
अप्येन च विना होमं फलदास्ते च ते बले ! ॥”

इति वामनपुराणे ३१ अध्यायः ॥३॥

यथानिवेशोद्भवस्तपोराजपुत्रः । यथा, विष्णु
पुराणे । ४ । १८ । १ । “तितितोरपि रुध-
द्रथः पुष्टोऽभूत् तस्यापि हेमः हेमस्य सुतपाः
सुतपसश्च बलिः ॥” (तथा च भागवते । १ ।
२४ । ४ ।

“ततो होमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥”
सुनिविष्टः । यथा, महाभारते । १० । ४१ । ० ।
“अर्वावसुः सुमित्रश्च मेत्रेयः सुनको बलिः ॥”
देवोद्देशेन घातार्थं प्रकल्पितच्छागादिः । यथा,
भविष्ये ।

“अजानी महिषाणाञ्च मेधाणाञ्च तथा वधान ।
प्रोक्तयद्विधिवन् दुर्गा मांसशोणितसर्पिणः ॥”
इति ।

पशुघातपूर्वकरत्तश्रीवैद्योऽल्लितम् । यथा,—
“स्थाने नियोजयेदत्तं शिष्टञ्च सप्रदोषकम् ।
एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥”
इति च दुर्गातिसवतत्त्वम् ॥ ३॥

तच्छेदनाथैस्त्र्यगलक्षणाभाह निबन्धनम् ।
“दादशाङ्गुलिको सुष्टया दीर्घा हात्रिष्टदङ्गुलः ।
षडङ्गुलस्तु विस्तारः सङ्गः काया विधूपमः ॥

बलिः

हिदयेतेन सङ्गेन बलिं पूर्वसुखस्थितम् ।
अथवोत्तरवक्त्रश्च स्वयं पूर्वाननस्ततः ॥” ३॥
सङ्गत्यहारेण बलिहवनं तदभावे दोषश्चाह
तत्रैव ।
“हन्वादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ।
यद्यप्येकेन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तद्वत् चाप्य च महान् कर्तुं शानिः पदे पदे ॥”
तस्मान्तरे ।
“एकसङ्गप्रहारेण प्रमुर्धनं न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयात् कर्तुं क्षा हितुरेव वा ॥”
निबन्धेऽपि ।
“यथोद्धानिर्ज्ञानहानिश्चार्थहानिस्ततः परम् ।
पुत्रहानिः सुते सत्त्वे तदसत्त्वे निक्षयः ॥
अतः सद्यो महेशानि ! तस्मात्सैर्होमयेत् सुधीः ।
होमादेव भवेच्छान्तिर्मेहृत्वेव न संशयः ॥” ३॥
प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्रैव ।
“हन्वादेकप्रहारेण चान्यथा दोषमावहेत् ॥
तच्छान्तये जपेद्विदा तारादेयाः सङ्क्षमकम् ।
सङ्क्षमं जुहुयात्तसैहयाहा स्वयंमावकम् ॥
रुधिरं तत्तु पान्त्वे न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्ये निवेदयेत् ॥” ३॥
निबन्धे ।

“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव ह्रियते ।
तद्वत् महतो हानिः कर्तुः पुत्रादिसम्पदान् ॥
यस्मात् प्रजायते देवि ! ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सास्त्रिभिर्लोमसहितैर्हुनर्हविः यथायतः ॥
तच्छान्तये जपेद्विदा कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अयुतं परमेशानि ! सङ्क्षमं वापि साधकः ॥
सङ्क्षमं विस्वपञ्चेसु जुहुयात् संस्मृत्यनये ।
त्राक्षकं वा गुरुं वापि वरयद् वसुभिः प्रिये ! ॥
पाण्डितं वरयद्वाच बहुमानपुरःसरः ।
ततः स्वर्गं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् सुभाषये ॥
एवञ्चैदृजमानस्य शान्तिर्भवति निश्चयः ।
कुतस्तस्यैव शृङ्गा स्यात् तृङ्गस्तद्वत्सरावधि ॥
अथवा सर्वतोभङ्गे नवकुम्भं निधापयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि तावत् वा तेजस्तु वा ।
मात्तिक्यं वा चरेत्तत्र वित्तश्राठो न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिका तारा तथा महिषमर्हनीम् ।
यथैवा त्रिपुरा देवी समक्षरक्षितमखिताम् ॥
कुलदीपेक्षया वस्त्रधनघान्यादिभिः प्रिये ! ।
पूजयेत् परमेशानीं वित्तश्राठो विवर्जितः ॥
बलिमन्यं क्वागलं वा तद्वत्च सुलक्ष्यम् ।
चासयित्वा पुरोभागे ननुर्ध्वा शोणितं च सत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राशते स्वपरे च सत् ।
अष्टगभिस्तर्पयेद्देवीं वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन वटकादाश्च तर्पयेन्नापि भैरवान् ।
अपरं नापि श्वेत्तेशान्येन योगिनीशयम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्देवास्तर्पणमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः क्षत्वा पट्टेनामरुहसकम् ॥
यथाशक्ति महेशानि ! भूयो देवीं घटे यजेत् ।
घटवक्त्रं घटान्त्यन्तोऽङ्गुलैश्चक्षुःशिवम् ॥

बलिः

ब्रह्मरूपेण निःस्पृहं चरकं सपत्न्यात्तम् ।
पिपासं कुम्भवत्तु चोमेकाच्छादयेत् पुनः ॥
जम्बा नत्ता ततः सार्धं तज्जानीय सुहृद्भूतम् ।
नदनसु पञ्चबाह्ये सुहृन्ने प्रोभने सुधीः ॥
अभिषिञ्चेन्नाहकार्येणमानसं साधकः ।
सुमङ्गलाभिर्गोभिः क्षिप्रपुण्यान्तान्धितम् ॥
अक्षितानां विजानीनामाश्रीर्मादपरःसरम् ।
करेणास्य शिरः स्पर्द्धा प्रयुक्तीनाशिवं पुनः ॥
भद्रमस्तु शिवचास्तु महामाया प्रसीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सत्यः सन्तु सन्दा ॥
अयोध्यायाभिषिक्तः सन् तोषयेद्भ्रातृजान् धनेः ।

एवमेदं जमानस्य शान्तिर्भवति निरुदा ॥
प्रसङ्गाद्विज्ञस्य शान्तिकर्म निरूपितम् ।
सर्वसम्पत्कर्तुं पुनः सर्वसौभाग्यसिद्धिम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येवं शान्तिमाचरेत् ॥”
इति निबन्धतन्त्रोक्तबलिविज्ञशान्तिसंग्रहः ॥३॥
अन्वयः ।

“एकखड्गप्रहारेण पशुर्यश्च न हन्यते ।
तदा विप्रं विजानीयाहातुं वा ऋतुरेव वा ॥”

प्रायश्चित्तमाह ।

“हत्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्दिवा दुर्गावीजसहस्रकम् ।
सहस्रं तु दुयाह्नये प्रदद्यात् स्रग्माधकम् ॥”
इति स्रग्माधकं वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम् ॥३॥
अपरं कालिकापुराणे ।

“स्रग्माधकं कुर्याद्वैदिकं मर्यादमिच्छते ।
हस्तेन हृदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वाय राजेश्वरं ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“हृदयेत्तौ हस्तखड्गेन प्रहारेण स्रग्माधकः ॥”
इति दुर्गास्तवतत्त्वम् ॥

पञ्चाद्विबलिदानविधयेया,—

“बलिदानविधानं श्रूयतां सुनिसत्तम ।।
मायातिं महिषं ह्यगं दद्यान्महादिकल्पया ॥
सहस्रवर्षं वा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
महिषेण वर्षशतं दशवर्षं ह्यगलान् ॥
वर्षमेकेन कुशाक्षैः पक्षिभिर्हिरण्यैस्तथा ।
दशवर्षं ह्यगसाहैः सहस्राब्दं च गण्डकैः ॥
हविर्मेः पिष्टनिर्झारैः वस्त्रासं पशुभिस्तथा ।
मावं सुश्राव्यादिषलेरत्नैरिति नारदः ॥
युष्मकं व्याधिहोमं स्रग्माधकं लक्षणात्तम् ।
विशुद्धमविकाराङ्गं सुवर्णं पृथगेव च ॥
शिशुना बलिना दातुं हन्ति पुत्रश्च चण्डिका ।
हृदयेन गुरुजनं हृषीकेशं वासुदेवतया ॥
कुलक्षेत्राधिकारिणं ह्योनाङ्गं प्रजान्तया ।
कामिनीं शङ्खभङ्गं कालिं भातरन्तया ॥
चण्डिकां भवेन्मृत्युर्विघ्नश्च चिचमस्तके ।
ज्वरं मित्रं ताम्रपृष्ठं भद्रश्रीः पुष्कलीकः ॥
मायातीनाश्च निर्णीतं श्रूयतां सुनिसत्तम ।।
वस्त्रास्यपुष्पवेदोक्तं बलिदानविधितकमे ॥”॥

बलिः

अथ नरबलिः ।

“पितृमातृविहीनश्च युष्मकं व्याधिर्वर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितश्च परदारविहीनकम् ॥
अजारिकं विमुक्तश्च सक्कं भूलोकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं नृणातिरेकम् ॥
आपयित्वा च तं धर्मोत्तमं संपूज्य वक्ष्यचन्दनेः ।
मातृपितृभ्यां सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षे भामयित्वा चरहारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च सप्तखण्डं दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यान्मायातिमेव च ।
रत्नैश्च कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥”॥
अपि च ।

“सप्तम्यां पूजनं कृत्वा बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
अष्टम्यां पूजनं श्रुत्वा बलिदानविधानतम् ॥
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिर्जायते ध्रुवम् ।
दद्याद्विचक्षणो भक्त्या नवम्यां विधिवद्बलिम् ॥
बलिदानेन विप्रेक्ष्य । दुर्गाप्रोतिर्भवैस्तथा ।
विंशत्यन्यथा पापं लभते नात्र संशयः ॥
उत्तमं कर्त्ता दाता च ऋता योष्टा च रक्षकः ।
अग्रपञ्चाशद्विहारा च सप्तैतं वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च ।
कुर्वन्ति वैष्णवीं पूर्णां वैष्णवास्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ॥१-६०॥ अध्यायौ ॥
श्रीभगवानुवाच ।

“क्रमानु बलिदानस्य स्वरूपं बधिरादिभिः ।
यथा स्थानं प्रीत्येव सत्यं तथा वक्ष्यामि पुत्रकौ ॥

वैष्णवीतन्त्रकण्ठोक्तः क्रमः सर्वेषु सन्दा ।
साधकैर्वलिदानेषु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु ॥
पक्षिणः कच्छपा ग्राह्या मत्स्या नवविधा नृगाः ।
महिषो गोधिका गावश्कागो बभ्रश्च शृकरः ॥
खड्गश्च लवणसारश्च गोधिका सरभो हरिः ।
ग्राह्यश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरक्षया ।
चण्डिकाभैरवादीनां वनयः परिकीर्तिताः ॥
बलिभिः साध्यते सुक्तिं बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं जयेत् शुक्लं कृपान् कृपः ॥३॥
मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मानैकन्तमिमायाति ग्राह्यमासास्तु जीनय ॥
नृगाणां शोणितेर्देवी नराणामपि शोणितैः ।
अष्टौ मासानवाप्नोति तस्मिन् कल्याणदा च सा ॥
गोमोघक्षानां रुधिरैर्वाधिकीं तस्मिन्वाप्नुयात् ॥
लवणसारस्य रुधिरैः शृकरस्य च शोणितैः ।
आप्नोति सततं देवी तस्मिन् द्वादशवार्षिकीम् ॥
अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
तस्मिन्वाप्नोति परमां ग्राह्यलक्ष्मिं कथा ॥
सिंहस्य सरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः ।
देवी तस्मिन्वाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मातेरपि तथा प्रीती रुधिरैर्यस्य यावती ॥
लवणसारं खड्गं तथा मत्स्यश्च रोहितम् ।
वाह्नीनस्युगश्चापि फलं तेषां पृथक् प्रदा ॥३॥
लवणसारस्य मासेन तथा खड्गेन चण्डिका ।

बलिः

वर्षान् पञ्चशतान्येव तस्मिन्वाप्नोति केवलम् ॥
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मासेर्वाह्नीनस्य च ।
तस्मिन्वाप्नोति वर्षानां शतानि श्रीलक्ष्मिण्या ॥
विःपिबन्निभ्यस्त्रीः चेतो हृदयजापतिः ।
वाह्नीनस्यः प्रोच्यतेऽसौ हृदये कथं च सत्कृतः ॥
नीलपीथो रक्तशीर्षः लवणपादः श्रुतश्चरः ।
वाह्नीनस्यः स्नात् पञ्चीशो मम विष्णोरतिप्रियः ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
विधिदत्तेन चाप्नोति तस्मिन् लक्षं विभिन्नैः ॥
नारेणैवाप्य मासेन निखल्लक्षानि वत्सरान् ।
तस्मिन् प्राप्नोति कामाख्या भैरवी मम कथं पृथक् ॥
मन्त्रपूतं शोणितं पीयूषं जायते सदा ।
मन्त्रकक्षापि तस्याति मौख्यापि सदा शिवा ॥
तस्मात् पूजने दद्याद्विहारेः श्रीवैष्णव लोहितम् ।
भोष्ये होमे च मांसानि नियुक्तीयाद्विचक्षणः ॥
पूजास्तु नाम मांसानि दद्याद् वै साधकः कश्चित् ।
कृते तु लोहितं श्रीवैष्णवतं तत्तु जायते ॥३॥
कुशाक्षमिस्तुदक्षश्च मद्यमासमेव च ।
एते बलिसमाः प्रोक्तास्तस्मै ह्यगसमाः सदा ॥
स्रग्माधकं कर्त्ता वा हृदयेन सुखमिच्छते ।
दावादिषु क्रकचसकुलाभिस्तु मध्यमम् ।
सुरसुरप्रभैश्चैवाधमं परिकीर्तितम् ॥
एभ्योऽन्यैः शक्तिवाद्याद्यैर्वलिभ्यः कदापि न ।
नाति देवी बलिं तन्तु दाता न्युत्तमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन हृदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वा ब्रह्महत्यां सोऽवाप्नोति सुदुःखम् ॥
नामन्त्र खड्गान् बलिं नियुक्तीति विचक्षणः ॥
खड्गस्यामन्त्रेण मन्त्रा यावन्तः कथिताः पूरा ।
महामायाबली तं वै योण्यास्तत्रोदिता बुधैः ॥
तेः सार्द्धमेते मन्त्रास्तु योण्याः खड्गगामिमन्त्रेण ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विघ्नघनः ॥
हिः कालीति ततो दद्यात् वक्ष्येऽपरपदन्तया ।
ततोऽनु लौहदण्डायै नमः शिवे तु योजयेत् ॥
संपूज्यनेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्र्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
ततोऽनु कालीति विकटदंष्ट्रेऽनु तत्पदम् ॥
हान्तादीनां तृतीयेन खरेणैकादशेन च ।
योजितो नादविन्दुर्वा द्वौ तत्पञ्चाग्नियोजयेत् ॥
फेत्कारिण्यपदं तस्मात् खादय हृदयेति च ।
सर्वदुष्टानिति ततो हिमरयं लुलापकम् ॥
खड्गेन हृत्विष्णुं हृत्विष्णुं ततः किञ्च किञ्चित् वै ।

तत्तच्चिकि चिकीर्षेव ततः पिप्य पिप्येति च ॥
ततोऽनु रुधिरश्चैव स्त्री स्त्री किरि किरिति च ।
कालिकायै नम इति कालरात्र्यास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रसीदत्यरिहानये ॥३॥
बलेः पूर्णोदिता मन्त्रा निवन् यास्यास्तु साधकैः ।
अयं मन्त्रस्तु वक्तव्यस्तस्य ह्यथाविधानम् ॥
यद्वाप्यै पशवः खडाः स्वयमेव स्वयम्भवा ।
अतस्मां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः ॥

बलिः

नतो देवतसुहृद्य कामसुहृद्य चात्मनः ।
 द्वेदयेतेन खड्गेन बलिं पूर्वाङ्गं तु तम् ॥
 अथवोत्तरवक्त्रं स्वयं पूर्वाङ्गसुहृत्तया ।
 पूर्वाङ्गान् सैन्यवादीस्तु रक्ते वधं नियोजयेत् ॥
 सौवर्गं राजतं तावत् रत्नं पञ्चपुटं वा ।
 माहेयं काश्यपमथवा यज्ञकाष्ठमथवा ।
 पात्रं रुधिरदानाय कर्णं च विभवावधि ॥
 न लौहि वाक्त्रले वापि रत्ने वाङ्गिष्ठे सैसके ।
 दद्यात्तं बलीनाम् भूमौ सृजि सुवेद्यवा ॥
 न घटे भूतले वापि न क्षुद्रे पानभाजने ।
 रुधिराणि प्रदद्यात् भूतिकामो तरोत्तमः ॥
 नरस्य तु सदा रक्तं माहेये तेजसेद्यवा ।
 दद्यान्नरपतिस्तु न पुटादौ कदाचन ॥*॥
 हयमेधश्च दद्यात् कदाचिद्वयं बलिम् ।
 तथा दिक्पालमेधेषु गजं दद्यान्नराधिपः ॥
 न कदाचित्तथा देवे प्रदद्याद्वयहस्तिनौ ।
 हयाकर्षे चामरन्तु बलिं दद्यान्नराधिपः ॥
 सिंहं व्याघ्रं नरचापि स्वगात्रनधिरन्तथा ।
 न दद्याद्वाक्त्राङ्गो मयं तथा देवे कदाचन ॥
 सिंहव्याघ्रनरादत्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
 इहापि स्यात् स हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥
 स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा चात्महत्यामवाप्नुयात् ।
 मयं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥
 न जलसारं वितरेद्बलिन्तु चात्तयः कश्चित् ।
 ददनः जलसारन्तु ब्रह्महत्या भवेद्यतः ॥
 यच्च सिंहस्य व्याघ्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
 ब्राह्मणोक्ते तु ब्रह्मादौ तत्रायं विहितः क्रमः ॥
 जला घृतमयं व्याघ्रं नरं सिंहश्च भैरवः ।
 अथवा पूषवित्तं यवचोदमयश्च वा ।
 चातयेच्चन्द्रहासेन तेन मन्त्रेण संस्कृतम् ॥*॥
 प्रभूतबलिदाने तु ह्यौ वा जीन् वायनः जलान् ।
 पूजयेत् प्रमुखान् जला सर्वान् तन्त्रेण साधकः ।
 सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्वेणो मया ।
 विशेषो यच्च यथास्ति तन्मत्तः श्रेष्ठ भैरवः ॥*॥
 महिषं प्रददौ देवे भैरवे भैरवाय वा ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्बलिम् ॥
 यथा वाहं भवान् देहि यथा वहसि चङ्किकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस मुभं वह लुलापकः ॥
 यमस्य वाहनस्य वररूपधराय ॥
 व्यायुज्जितं यशो देहि कासराय नमोऽस्तु ते ॥
 खड्गस्य तु यदादानं क्रियते तच्च मन्त्रम् ।
 जलेनाभ्युक्ष्य कुर्वीत गुहाजानेति भाषयन् ॥
 देवे पित्रे च तुभ्यः खड्गस्य खड्गसन्निभः ।
 द्विषि विघ्नां महाभागः गुहाजान नमोऽस्तु ते ।
 प्रदाने जलसारस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ।
 जलसारः ब्रह्मर्षे ब्रह्मतेजोविबहेन ।
 चतुर्वेदमयः प्राज्ञः पञ्चा देहि यशो मम ॥*॥
 तथा सरभपूजार्था मन्त्रमेतन् प्रकीर्तितम् ।
 त्वमदपादो विध्वंश्चक्रभागसमुद्भवः ।
 अष्टमूर्ते महाभाग भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥
 यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्त्वया ।
 तथा सरभरूपेण रिपुं विघ्नाभिहृदय ॥

बलिः

हरिस्त्वं हररूपेण यथा वहसि चङ्किकाम् ।
 तथाभ्यानि मे निहं बहुविघ्नोश्च हृदय ॥
 त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्प्राप्त्यहृदिगम् ।
 जघान येन सखेन हिरण्यकर्पापुं हरन् ।
 इत्येवं सिंहपूजार्था क्रम उक्तो मया नच ॥*॥
 नरे स्वगात्ररुधिरं पर्यायं श्रेष्ठ भैरवः ।
 पीठे चैहीयते मयं बलिं दद्यात् क्षमशानके ॥
 क्षमशानं देवकायस्य तत्पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 कामाख्यानिजये शैले तन्नादौ विहितं तत्क्रमम् ॥
 मम रूपं क्षमशानन्तु भैरवाय नु कथ्यते ।
 तन्नाङ्गत्वं तपःसिद्धौ त्रिभागन्तु भविष्यति ॥
 पूर्वाङ्गं भैरवाय तु समुत्तमद्विर्नरस्य च ।
 दक्षिणां शिरो दद्यात् भैरवा सुखमालया ॥
 रुधिरं पश्चिमाङ्गे तु देवकायस्य नियोजयेत् ।
 दत्त्वा संपूज्य च नरं विद्वान्यागमनक्रमे ॥
 पीठस्थशानेपु बलिं नेजेत् बलिदापकम् ।
 अन्यत्रापि यतो यत्र दीयतेऽयं महाबलिः ॥
 तन्नायन्यत्र चोत्तम्य हित्वा न्यत्र शिरोऽष्ट-
 तम् ।
 निवेदयेत् साधकस्तु विद्वान् न विलोकयेत् ॥*॥
 सुखानं मनुजं दीप्तं पूर्वाङ्गं नियमाश्रयम् ।
 मांसमेधुनभोग्येन हीनं सकृच्चन्दनोक्षितम् ॥
 जलोत्तरासुखं तन्तु तद्विष्णु च देवताः ।
 पूजयेत्तच्च नाम्ना तु देवतेन च मातुषम् ॥
 ब्रह्मरन्ध्रेषु ब्रह्माणं तन्नामायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा वह्निं शीवायां समवर्जितम् ।
 केशाये निर्वृतिं मध्ये भ्रूवोश्चापि प्रचेतसम् ॥
 नासामूले च चसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये सपर्राजन्तु पूजयित्वा पठेद्दिम् ॥
 नरवर्ण्यं । महाभाग सर्वदेवमयो नमः ।
 रक्तं मां शरणापन्नं सपुत्रवस्तुबन्धवम् ॥
 सराण्यं मां सहापथं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
 रक्तं परित्यज प्राणान् मरणं नियते सति ॥
 महातपोभिदानेनैव यज्ञेयं साध्यते वृणाम् ।
 तन्ने देहि महाभागः त्वचापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
 रक्तसाश्च पिशाचाश्च वेनालाद्याः सरोक्षपाः ।
 वृषाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते हन्तु त्वनृजते ॥
 त्वत्कण्ठनालगतान्तेः शोणितेरङ्गसंयुतेः ।
 आध्यायस्त्रातयन्तु मरणं नियते सति ॥
 एवं संपूज्य विधिवन्तु पूज्यन्तश्च पूजयेत् ।
 पूजितो मनुस्वरूपोऽयं दिक्पालाधिष्ठितो
 भवेत् ॥
 अधिहितस्तथान्ये च ब्रह्मादौः सकलैः सुरैः ।
 जलपापोऽपि मनुजो नित्यात्मा च तु जायते ॥
 तस्य निष्कलुषस्यायु पीयूषं शोणितं भवेत् ।
 प्रीणाति च महादेवी जगन्माया जगन्मयी ॥
 सोऽपि कार्यं परित्यज्य मातुषं न चिराज्जनः ।
 भवेद्भगवानामघोरो मयापि बहुसन्ततः ॥
 इतोऽन्यथा पापयुतं मलज्जवसायुतम् ।

बलिः

तं बलिं वहि यज्ञाति कामाख्यायापि नामतः ॥
 अथ्यो महिषादीनां बलीनामथ पूजनात् ।
 कायो मेधत्वमायाति रक्तं यज्ञाति वै शिवा ॥
 अथ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यद्यन् प्रदीयते ।
 तदर्थितं प्रदद्यात् पूजिताय सुराय वै ॥*॥
 कार्यं यज्ञातिहृत् रोगिणश्च गलज्वरम् ।
 क्षीवं हीनाङ्गमथवा वृद्धलिङ्गं गलद्वगम् ॥
 श्वित्रिणश्चातिहृत्स्व महापातकिनन्तथा ।
 अष्टादशकवर्षीयं शिशुं क्षतवर्षयुतम् ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराद्यापि महागुहनिपातिनम् ।
 बलिकर्मणि चैतास्तु वक्ष्येत् पूजितानपि ॥
 पशूनां पत्निणाद्यापि नराणाञ्च विशेषतः ।
 स्त्रियं न दद्यात् बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥*॥
 संघातबलिदानेषु योषितं पशुपत्तिर्गोः ।
 बलिं दद्यान्मातृगोन्तु त्वत्त्वा संघातपूजितम् ॥
 न त्रिमामीयकात्मनं पशुं दद्यात् शिवाबलिम् ।
 न च त्रिपलकात्मनं प्रदद्यात् पतञ्जलिम् ॥
 काण्यज्जादिदृष्टन्तु न पशुं पत्निगन्तथा ॥
 देवे दद्याद्यथा मयं तथेव पशुपत्तिर्गौ ॥
 द्विषताङ्गलकर्णादि भयदन्तकथेव च ।
 भयशृङ्गादिकश्चापि न दद्यात् कदाचन ॥
 न ब्राह्मणं बलिं दद्यात् चाखालमपि पार्थिवः ।
 नीतुष्टं हि जदेवेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ॥
 रणे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभृष्टतः ।
 स्वपुत्रं भातरं वापि पितरश्च विरोधिनाम् ॥
 विटपतिश्च न दद्यात् भागिनेयश्च मातुलम् ।
 अनुक्तास्तपि दद्यात् तथाकामान् गृहगृहजान् ॥
 उक्ताणामे प्रदद्यात् गर्हभञ्जोद्गमेव च ।
 जामेऽन्यथा न वितरेद्यात्सुखं खरन्तथा ॥
 सम्पूज्य विधिवन्तं पशुं पत्निगमेव वा ।
 संक्षिप्तं चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥*॥
 नारं सये शिरोरक्तं देयाः सन्ध्यादिवेदयेत् ।
 द्वागन्तु वामतो दद्यान्महिषं वितरन्तु पुरः ॥
 पश्चिमं वामतो दद्याद्यनो देहशोणितम् ।
 क्रयादानां पशूनाम् पत्निणाश्च शिरोऽष्टजम् ॥
 वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाश्च सर्वशः ।
 जलसारस्य कूर्मस्य खड्गस्य शशकस्य च ॥
 याहाणामथ मनुष्यानामथ एव निवेदयेत् ।
 सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गं गिनोऽपि च
 दक्षिणे ॥
 दृष्टदेशे न दद्यात् शिरो वा रुधिरं बलेः ।
 उपजव रणे वापि यद्येष्टं वितरेन्नरम् ॥
 यः कश्चिद्वाजपुत्रो वा नान्यश्चापि कदाचन ।
 बलिदानदिनात् पूर्वाह्णिके तु बलिं नरम् ॥
 मानसीकेतिमन्त्रेण देवीस्तुतयेन च ।
 गन्धदारेत्यनेनापि खड्गं शशीं निधाय च ॥
 तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधि-
 वासयेत् ॥
 गन्धादिकन्तु खड्गं गन्धं गन्धे तस्य प्रदापयेत् ॥
 अर्धशस्त्रिकाति मन्त्रेण रौत्रेण भैरवस्य च ।
 एवम् संस्कृते मयं देवी रक्षति तं बलिम् ॥
 न तस्य साधयश्चापि क्षयता रजनी न च ।

बलिः

न कृत्तकं दूषयेत् क्षात्रप्राप्त्यन्तादिकम् ॥॥
 क्षिप्तं नरस्य श्रीर्वन्तु पतितं यच्च यच्च च ।
 यत् शुभशान्तिं वापि पञ्चादीनाञ्च तत् श्रद्धा ॥
 क्षिप्तं शिरस्तथैषान्ता नारं दिक्षय राक्षसे ।
 पतितं राक्षसादिनाञ्च विनाशाय विनिर्दिष्टम् ॥
 पूज्याभियान्यवायव्यावाय्यादिगतं क्रमात् ।
 श्रियं पुष्टिं भयं लाभं पुत्रलाभं धनं तथा ॥
 क्रमाद्विनिर्दिष्टेभ्यो क्षिप्तश्रीर्वन्तु भैरवः ।
 उत्तरादिक्रमदेव महिषस्यापि मन्त्रकः ॥
 पतितो वायुकाष्ठान् क्षययेद्यत् श्रद्धाञ्च तत् ॥
 भोग्यं क्षान्तिस्तथैषान्तां वित्तं रिपुजयो भयम् ।
 राक्षसाभं श्रियश्चापि क्रमात्तद्विधिं भैरवः ॥
 पञ्चमाक्षैव सर्वेषां क्षात्रादीनामशेषतः ।
 एवं फलं क्रमाद्विद्यादत्ते जलभवाच्छौ ॥
 अन्यच्च तु श्रियं दद्यात् पतितं शान्तिं शिरः ॥
 यः स्यात् कटकटाशब्दो दत्तानां क्षिप्तमन्त्रकः ।
 नराणां पशुपत्यादियाहारादीनाञ्च रोगदः ॥
 क्षीतकं चक्षुषोर्जातं यदि स्रवति मन्त्रकः ।
 क्षिप्ते नरस्य राक्षस्य तदा क्षान्तिं विनिर्दिष्टम् ॥
 माहिषे मन्त्रकं नेत्रादयदि स्रवति क्षीतकम् ।
 क्षिप्ते निवेदिते वैरिभूषणाय तदादिष्टम् ॥
 अन्येषामप्यपञ्चादिवर्तीनां शिरसोऽर्पितम् ।
 निर्गतं लोकं धत्ते परां भीतिं गदन्तथा ॥
 हसति श्लिष्टश्रीर्वन्तुभ्यो स्यात् रिपुजयः ।
 शीघ्रद्विराशुषो हृदिः सदा दातुमंश्रयः ॥
 यद्युदास्यं निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
 हृद्गाराभ्यामहानिः स्यात् श्लिष्टमावाञ्च

पञ्चताम् ॥

देवानां यदि नामानि भाषते श्लिष्टमन्त्रकः ।
 विभूतिमनुजा विन्द्यात् गङ्गानाभ्यन्तरे तदा ॥
 रुधिरादानकाये तु श्रद्धाञ्च यदा स्रवन् ।
 कायं तदाधोर्हं वा दातुः स्यात्परमं तथा ॥
 आक्षेपाङ्गामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
 अन्यत्राक्षेपचरणैः कल्याणमुपजायते ॥॥
 महिषस्य तु रक्तस्य मानुषस्याथ साधकः ।
 अङ्गुष्ठानामिक्ताभ्यान् किञ्चिदुद्धृत्य भूतले ॥
 महाकौशिकमन्त्रेण निक्षेपद्विमुक्तमम् ।
 देवेभ्यः पूजनादिभ्यो नेत्राद्यां दिशि पूज्यतः ॥
 महिषः पञ्चवर्षं यः पञ्चविंशतिवारिकः ।
 बलिर्देवो नरो देव्यं तस्य रक्तं भूतले ॥
 नेत्रबीजत्रयं कामबीजं क्षान्तात् प्रजापतिः ।
 वज्रबीजं वटम्बराभ्यां संपृक्तञ्च तथापरः ॥
 स एवेतास्तेषां तावदादिवर्गाभ्यसंयुतः ।
 वटम्बरशिरानिचक्रयुक्तक्षयापरः ॥
 दिर्वासिकावीजकान्तः कौशिकीयभिमन्त्रणम् ।
 एवं बलिः स्नाहेति च मन्त्रोऽयं कौशिकः स्मृतः ॥
 वृषो वैरिबलिं दद्यात् खड्गगमामन्त्रापूर्वतः ॥
 महिषं वायवाक्ष्णं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
 खड्गेन एदनं बद्धा त्रिधा तस्य च मन्त्रकैः ।
 क्षिप्त्वा तस्योभमाङ्गं देव्ये दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 यदा यदा रिपोर्वह्निर्बलिदानं तदापरम् ।
 दद्यात्तथा शिरश्चिह्ना रिपोस्तस्य क्षयाय च ॥

बलिः

प्रायप्रतिष्ठाया रिपोः कुर्यात्तस्मिन् पञ्चावय ।
 तस्मिन् श्रीर्हो रिपुप्राणाः क्षीयन्ते विपदा युताः ॥
 आदौ विष्णुपिण्डी च चक्रिकेति ततः परम् ।
 वैरिगन्धमुक्तयेति स्नाहेत्यन्तेति तं पुनः ॥
 वज्रभाष्यां ततः पञ्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
 खयं स वरी यो देहि तमिमं पशुपिण्डी ॥
 विनाशाय महामारि स्ते स्ते स्नादय स्नादय ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण बलेः शिरसि पुष्पकम् ।
 दद्यात्तत्तद्विधिरं द्युत्तराभ्यां निवेदयेत् ।
 महानवभ्यां शरदि यत्नेन दीयते बलिः ।
 तदा तदाष्टाङ्गभवेमीक्षेहोमं समाचरेत् ॥
 दुर्गान्तरेण मन्त्रेण प्रजाते दहने युच्यते ।
 एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुजयमवाप्नुयात् ॥॥
 नाभरधस्तादधिरं दृष्टभागस्य च श्रियः ॥
 खगात्ररुधिरं दद्यात् कदाचन साधकः ॥
 नोष्ठस्य चिबुकस्यापि नेत्रियाणाञ्च मानवः ।
 कण्ठाधो नाभितस्तोत्रं वाक्त्रोः पाणिभ्यो तथा ॥
 प्रद्यादधिरं धानं नातिदुर्गं च साधकः ।
 गण्डयोश्च ललाटस्य भुवोर्मध्यस्थं शोणितम् ॥
 कण्ठाग्रे च वाक्त्रोश्च क्षत्रयोश्चरस्य च ।
 कण्ठाधो नाभितस्तोत्रं हृद्भागे यत्नतः ।
 पाच्योश्चापि रुधिरं दुर्गाय विनिवेदयेत् ॥
 न गुल्फतोऽङ्गकं प्रद्यात् जत्रोर्नापि च साधकः ।
 न च रोगाविलादङ्गामान्यथातश्च भैरवः ॥
 तर्ह्ये च क्षताघातात् सञ्जो नृभ्यमानसः ।
 स्नानं रक्तं पददात्तु पद्मपुष्पस्य पत्रकं ॥
 सौवर्णं राजते पात्रे कांस्ये फाले च मानवः ।
 निधाय देव्ये दद्यात् तद्वत्तं चन्द्रमन्त्रकैः ॥
 क्षणने कुरिकाखड्गं संकुलादि यदस्त्रकम् ।
 घातेन दृष्टदृष्टस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
 पद्मपुष्पस्य पत्रन्तु यावद्व्यङ्गानि शोणितम् ।
 तत्प्रमाणचतुर्भागाधिकं रक्तं साधकः ।
 न कदाचित् प्रद्यात् नाङ्गच्छेदमथाचरेत् ॥
 यः खड्गद्वयसंजातं मांसं माषप्रमाणतः ।
 तिलमुद्रप्रमाणाङ्गा देव्ये दत्त्वा तु भक्तितः ।
 धनानामभ्यन्तरे तस्मात् काममिश्रमवाप्नुयात् ॥
 वाक्त्रोस्तु स्नान्योर्वापि यो दद्याद्दोषवर्णिकाम् ।
 हृदये वा खड्गपात्रं विना भक्त्या तु साधकः ।
 क्षणमात्रेण तद्दोषप्रदानस्य फलं श्रद्धा ॥
 सुद्धा च विपुलान् भोगान् देवीगणैश्च यच्छेद्या ।
 कल्पत्रयन्तु संस्थाप्य सार्द्धं भौमो वृषो भवेत् ॥
 महिषस्य शिरश्चिह्नं सप्रदोषं शिवापुरः ।
 हस्ताभ्यां यः समादाय अहोरात्रञ्च तिष्ठति ॥
 स चिरायः पूतमूर्तिरिह सुद्धा मनोरमान् ।
 भोगास्तेन मद्व्यङ्गो गङ्गानामधिपो भवेत् ॥
 नरस्य श्रीर्वन्तुमादाय साधको दक्षिणे करे ।
 वामे सरुधिरं पात्रं मुहीत्वा निक्षिप्त्वा यतः ॥
 यावद्वाचं क्षितो मर्त्यो राजा भवति तेज वै ।
 नृते मम पुरं प्राप्य गङ्गानामधिपो भवेत् ॥
 क्षणमात्रं बलीनां यः शिरोरक्तं करद्वये ।
 मुहीत्वा चिन्तयेद्देवीं पुरश्चित्तं मानवः ।
 स कामानिह संप्राप्य देवीलोके महीयते ॥

बलिः

महामाये ! जगन्नाथे ! सर्वकामप्रदायिनि ! ।
 ददामि देहसुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
 इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण गतिपूर्वकं विचक्षणः ।
 अग्रात्ररुधिरं दद्यान्मानवः विद्वत्सन्निभः ॥
 विनाशमांसं सत्येन ददामीश्वरि ! भूतये ।
 निज्यायं तेन सत्येन देहि हुं हुं नमो नमः ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्बुधः ।
 सौभाग्यं सुखसम्पन्नं प्रदीपं परमं युचिम् ॥
 दीपयन् मांसमिहजं दीपं ह्रीं ह्रीं नमो नमः ।
 इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्यादिवचनः ॥
 महानवभ्यां शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयोः ।
 यवचणमयं कृत्वा रिपुं नृपस्यमेव वा ॥
 शिरश्चिह्ना बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनेव तु मन्त्रेण खड्गगमामन्त्रा यत्नतः ॥
 रक्तं किलकिली घोरघोरा धारविहंसकः ।
 जलशिरस्याम्बिकाशिरस्थमनुकचारिसप्तमम् ॥
 भान्तो विसर्गसहितः स च विन्दुयुतोऽपरः ।
 जलशिरयोगश्चन्द्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 शिरश्चिह्ना बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनेव तु मन्त्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 पद्मन्तो बलिपु प्रोक्तः खड्गगः स्कन्दविशाखयोः ॥
 रक्तद्रवैः संचयित्वा क्षिप्तं तं रिपुं बलिम् ।
 कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिवेष्टयेत् ॥
 रक्तमाख्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरं तथा ।
 कण्ठे बद्धा रक्तस्त्रेणैर्भी शूलञ्च क्षिप्तम् ।
 दत्त्वात्तरशिरः स्कन्धं कृत्वा खड्गेन हृदयेत् ॥
 शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय ते नमस्ततः ।
 चतुर्दशस्वराभिर्भ्यां संसक्तः स परः समः ॥
 परतः परतः पूर्वं चन्द्रविन्दुसमन्वितः ।
 स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं हजेत् ॥
 चतुर्दशस्वराभिर्भ्यां पठतीयन्तु पूर्वेषु ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं

हजेत् ॥

कुटिलाचौ कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्ताभुधारिणौ ।
 त्रिशूलं करवालञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 विभ्रतौ वृकपालञ्च कर्तृकक्षायि वामतः ।
 चिन्तौ नरमुखानां मात्स्यसुरसि विभ्रतौ ॥
 विकटो दशनेर्भीर्भोगेशौ द्वारपालकौ ।
 ध्यानेन तिलयेह्याः पुरतः संस्थितौ सदा ॥
 चेन्ने मांसि सिते पक्षे चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 बलिभर्महिषेष्वागैर्मांसं भैरवकपिणम् ।
 तोषयेन्मधुभिर्मत्स्यैस्तेन तुल्याम्यहं सुतौ ॥
 चक्रिकाबलिदानेन बलेः श्रीर्धे जलेन तु ।
 अभिषिच्य तु मन्त्रेण खलेनैव निवेदयेत् ॥
 ईषत् प्राणान् बहुधा चालितं पूर्वमर्चितम् ।
 वीक्षेत् कामस्य सिद्धिं सिद्धाभावञ्च साधकः ॥
 सिनप्रेतो रथस्थोऽयं योगपीठस्य सन्निभः ।
 ध्यायेद्यस्मिन् महामाया सिद्धिं बोधयते नमः ॥
 अनेनामन्त्रितं श्रीर्धे न चिरादयदि वेष्टते ।
 तत्कार्यस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्ययात् ॥
 एवं दद्वलिं वीरो यथोक्तविधिनातुजा ।
 बलिदानादेव चतुर्वर्गमाप्नोत्यसंश्रयम् ॥

बलिः

यत् नलिप्रदानस्य क्रमो रूपमथैव च ।
कथितो बधिराध्याय उपचारान् प्रवक्ष्य मे ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

बलिदानविधौ यथा,—
“जीवाशुक्रव्यां विद्यातु ततो दुर्गा सदाशिवः ।
प्रपञ्च परमप्रीत्या गूढमेतद्वचो मुदा ॥
सर्वे विष्णुमया जीवाश्चक्राश्च कथं शिवे ।।
श्रुतं मया तवोद्देशे कुर्याः कामनया वचम् ।
महान् सन्नेह इति मे ब्रूहि भद्रे । सुनिश्चितम् ॥
शङ्करो तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीतात्मन् हि ब्रह्मर्षे । प्रह्लादश्च सदाशिवम् ॥
श्रीपार्वत्युवाच ।

ये ममाश्चैनमित्युक्ता प्राणिहंसनमपराः ।
तत्पूजनं ममामेधं यद्दीवातद्विभक्तिः ॥
मर्त्ये शिव ! कुर्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटिनरये तेषां वासो न संशयः ॥
मम नास्माद्यथा यत्ने पशुहत्यां करोति यः ।
क्वापि तस्मिन्कृतिर्नास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥
देवे पैत्रे तथात्मायै यः कुर्यात् प्राणिहंसनम् ।
कल्पकोटिशतं शृणो ! रौरवे स वसन् भुवम् ॥
यो मोहात्मानसैर्देहिहत्यां कुर्यात् सदाशिव ! ।
एकविंशतिजलत्वं तत्तद्व्योनिषु जायते ॥
यस्य यज्ञे पशून् हत्वा कुर्यात् शोणितकर्दमम् ।
स पञ्चरत्ने तावद्व्यावक्तोमानि तस्य वै ॥
हन्ता कर्ता तथोत्सर्गकर्ता धर्मा मध्येव च ।
तुल्या भवन्ति सर्वे ते भुवं नरकगामिनः ॥
ममोद्देशे पशून् हत्वा सरक्तं पात्रसुखजेत् ।
यो नृपः स तु पूयोदे वसेद्व्यादि न संशयः ॥
देवतान्तरमन्त्रामयाजैश्च स्वेच्छया तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भजेत् नित्यं नरकमाप्नुयात् ।
युगे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्यात्तत्कर्दमम् ।
तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते ॥
उपदेष्टा वधे हन्ता कर्ता धर्ता च विक्रयो ।
उत्सर्गकर्ता जीवानां सर्वेषां नरकं भवेत् ॥
मध्यस्थस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रये ।
तथा द्रष्टुं कृपायां कुम्भीपाको भवेद्भवम् ॥
स्वयं कामाग्रयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्यात्तन्नाम
शङ्कर ! ॥

नान्यवशसम्पत्तिश्चानिदारादिमम्यदाम् ।
आचिराद्भवेन्नाशो नृतः स नरकं व्रजेत् ॥
देवयज्ञे पितृयाज्ञे तथा मातृव्यक्रमेण ।
तस्यैव नरके वासो यः कुर्यात्जीवघातनम् ॥”
तथा ।

“महादेवेन पशून् हत्वा यो भजेत् स
बन्धुभिः ।

तद्वाचलोमसंख्यामैरसिपञ्चने वसेत् ॥
आवधोरन्यदेवानां नास्ति च परक्रमेण ।
यः संपोष्य पशून् हत्यात् सोऽन्यतामिसमा-
भुयात् ॥

पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽर्चयेन्नासशो-
यितेः ।

बलिः

तावन्नरके वासो वावचन्द्रदिवाकरौ ॥
निर्वह्निभक्ततुल्यं तत् बह्वुदयेव यत् क्षणम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो शृणो ! जीवहत्या भवेद्
भुवम् ॥
यज्ञमारभ्य चेत् शक्रः कुर्यादे पशुघातनम् ।
स तदाद्योगतिं गच्छेदितरेषां च का कथा ॥
आवधोः पूजनं मोहाद्वै कर्तुमीशशोणितेः ।
पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्तेः पशोरानभनं मखे ।
पुनस्तत्तत् फलं भुक्त्वा ये कुर्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽप्यमेधं यः करोति निगमाश्रया ।
तद्भोगान्ते पतन्त्यधः स जन्मानि भवागंवे ॥
ये हन्ताः पशवो लोकेरिह स्वार्थेषु कोविदेः ।
ते परत्र तु तान् हन्त्युत्तया खड्गेन शङ्कर ! ॥
आत्मपुत्रकलत्रादिसम्पत्तिक्रमेच्छया ।
यो दुरात्मा पशून् हत्यादात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥

जानन्ति नो वेदपरायतत्वं
ये कर्मेष्टाः पण्डितमानयुक्ताः ।
लोकाधमास्ते नरके पतन्ति
कुर्वन्ति मूर्खाः पशुघातनचेन ॥
येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽज्ञतायां
भवे पशुं हन्ति न धर्मेऽशान्धम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न सुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
शुद्धा व्यकाष्ठा न विदन्ति शाक्ता
न धर्मेऽमार्गं परमाधतत्त्वम् ।
पापं न पुण्यं पशुघातका ये
पूयोद्वासो भवन्तीह तेषाम् ॥
जीवाशुक्रव्यां न विदन्ति मूढा
आन्ताश्च येऽसत्पथिनो न धर्मेऽम् ।
स्मात्तां भवे प्राणिवधं न कुण्ठ-
स्ते यान्ति मन्त्राः खलु रौरवाण्यम् ॥

ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्मेवान् शान्तो प्राणान्तं नैव मानवः ॥
यद्देहदात्मनः जेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
जीवान् कानपि नो हत्यात् सङ्कटापन्नश्च चेत् ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकच्छ्रुतः प्रमात् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्यात्तत्त्ववित्
सुधीः ॥

मानवो यः परत्रह तर्कमिच्छेत् सदाशिव ! ।
सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधाद्रजति यो मर्त्या जीवान् तत्त्वज्ञधर्मेवित् ।
किं पुण्यं तस्य वस्येऽहं ब्रह्माहं स तु रजति ॥
यो रक्षेत् घातनात् शृणो ! जीवमात्रं दया-
परः ।

हृष्याप्रियतमो नित्यं सर्वरक्षां करोति सः ॥
यस्मिन् रजति जीव जेलोक्तं तेन रजितम् ॥
वधानं शङ्कर ! वै येन तस्माद्रक्षे घातयेत् ॥”
तथा,—

“पशुहिंसा विधिर्धैव पुराणि निगमे तथा ।
उक्तो रजस्तमोर्था स केवलं तमसापि वा ॥

बलिदा

नरकमर्गसिवायं संसाराय प्रवर्तितः ।
यतस्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥
सन्नेन सात्त्विकमय्येव विधिर्नैव शङ्कर ! ।
प्रवृत्तितो निवृत्तिस्तु यथापि सात्त्विको ज्ञिया ।
एवं नानाविधं कर्मे पशोरानभनादिकम् ।
कामाग्रयः फलाकाङ्क्षी हत्वाज्ञानेन मानवः ॥
पञ्चाङ्गानासिना च्छित्त्वा आन्ताश्चां तामर्गी
सदा ।

यमभीतिहरं भक्ता यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”
इति पाशोत्तरखण्डे १०८।१०५ । अध्यायौ ॥
ब(व)लिः, बली, (बलति संवृणोतीति । बल
संवर्धनी + इत् ।) जरया जयचर्मे । तत्-
पर्यायः । चर्मेतरङ्गः ९ त्वर्गामैः ९ त्वक्-
तरङ्गः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ जठरा-
वयवः । (यथा, कुमारः । १ । ३६ ।

“मध्येन सा वेदिवलममध्या
बलिवयं चाह बभार बाला ॥”)
गृहदायप्रभेदः । इति मेदिनी । ले, ५ ॥ गुदा-
ङ्कुरः । यथा,—
“पञ्चात्मा मानवः पितां कपो गुदबलिचयम् ।
सर्वं यत् प्रकुप्यन्ति गुदजानां ससृजवे ॥
तस्मादशोभि दुःस्वानि बहुव्याधकराणि च ।
सन्नेहोपनायीनि प्रायः लक्ष्मणमानि च ॥
वाङ्मायास्तु बली आतान्यकरोषोऽप्यनानि च ।
अर्थासि सुखसाध्यानि न चिरोनपतिनानि च ॥
इन्द्रजानि द्वितीयायां बली यान्याभितान्यपि ।
लक्ष्मसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥
महजानि त्रिदोषानि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
जायन्तेऽर्थासि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निहि-
येत् ॥”

इति माधवकरः ॥
(यथा च । “तत्र शालाकप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं
गुदमाहुस्तस्मिन् बलवत्सिखोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तर-
भूताः प्रवाहनी विसर्जनी संवरणी चेति ।
चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिथ्येगकाङ्गुलीच्छिताः ।
शक्रावर्णिभाषापि उपर्यपरं संस्थिताः ।
गजनाजुनिभाषापि वर्जितः संप्रकीर्तिताः ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
गन्धकः । तत्पण्यायो यथा,—
“गन्धको गन्धकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वनरसापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बलिका, बली, (बलेव । बला + स्त्री कन् । टापि
अयं इत्यच् ।) अतिबला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बलिदानं, बली, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतो-
द्देशेन संकल्पितच्छागादेवां दानम् ।) श्रीकृष्ण
पार्श्वदेश्यस्तत्रिवेदिनेवेत्यादिदानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।

“ततो यवनिकां विद्वानपसाये यथाविधि ।
विश्वकसेनाय भगवसेवेत्यादि निवेदयेत् ॥
यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

बलिदा

विश्वकसेनाय दातव्यं नैवेद्यं तच्छतीश्वरकम् ।
पादोदकं प्रसादयन् लिङ्गे चक्षुःशराय च ॥ ३ ॥
तद्विधिः प्रोक्तः ।
सुखादीशानतः पात्राभ्यैर्वाद्यं वसुधरेत् ।
सर्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीकृष्णसेवायुक्ताय विश्वकसेनाय ते नमः ।
इत्युक्त्वा श्रीहरेर्वामे तीर्थक्षिप्तं समर्पयेत् ।
श्रुतांश्च वा सङ्गसंश्रमण्या निष्कलं भवेत् ॥
पञ्चाङ्ग बलिरत्नादिभोकायुक्तार्थं वेणुवः ।
सर्वेभ्यो वेणुवेभ्यस्तं श्रुतांश्च विनिवेदयेत् ॥ ४ ॥
तौ च शोकौ ।
बलिर्विभीषणो भीमः कपिलो नारदोऽर्जुनः ।
प्रजादद्यान्मरीचश्च वसुवायुसुतः शिवः ॥
विश्वकसेनोऽब्राह्मणः सनकाद्याः सुकादयः ।
श्रीकृष्णस्य प्रसादोऽयं सर्वं यत्कृतुं वेणुवाः ॥ इति ।
इदं यद्यपि युज्येत दण्डपातगतः परम् ।
तथापि भक्तवात्सल्यात् कृपास्याच्चापि सम्भवेत् ॥
अथ बलिदानमाह्वारम् । नारसिंहे ।
तत्तत्तद्विधेयं पार्वदेभ्यः समन्ततः ।
पुण्याक्षतेर्विमिश्रेण बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
बलिना वेणुवेनाथ तृप्ताः सन्तो दिवोक्तवः ।
श्रान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे च विलासः ॥
देवीहोत्रेण यथाविधिपूजोपहारत्वागः । दुर्गादि-
देवतोद्देशेन सकृत्पूज्यं कृत्वागादिपशुघात-
नम् । यथा,—
“बलिदानेन सततं जयेच्छत्रं नृपान् नृप ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
अस्य विधिविधौ बलिपञ्चदशैः द्रव्यैः ॥ ३ ॥
अथ बलिदानक्रमः । स्वयमुत्तराभिमुखः पूर्वा-
भिमुखं बलिं अथवावयवं सुन्दरं हृष्टपुष्टं
माखं कर्तुं देष्टव्यत्वात् सानं समानीय कृता-
ञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ वाराहो यस्तुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चम्पभागा च सिन्धुभैरवसागराः ॥
पशुजानविधानाय साक्षिभ्यमिह कल्पय ॥”
इति तीर्थान्वावाह्यं ॐ अयिः पशुरासीत्तेना-
यजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्निधिः स ते
लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ॐ
वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजय-
त्तस्मिन् वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि
पिबेता अपः । ॐ रुद्रः पशुरासीत्तेनायजन्त
स एतल्लोकमजयत् तस्मिन् रुद्रः स ते लोको
भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ॐ वाचने
सुन्वामि प्राणांस्ते सुन्वामि ओजस्ते सुन्वामि
मेढ्रस्ते सुन्वामि पायुस्ते सुन्वामि । मन्त्र
आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राणान् आप्या-
यतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रान् आप्यायतां
यत्ते क्रूरं यदा स्थितं तत्त आप्यायतां तत्ते
निष्ठायतां तत्ते शुभतु सुमहोभ्यः स्वाहा । इति
मन्त्रैः स्नापयित्वा ॐ मेघाकारस्तम्भमध्ये पशुं
बन्धय बन्धय सङ्गङ्गाद्यवयवं पशुं बन्धय बन्धय

बलिदा

ब्रह्माङ्गलकल्पस्तम्भे पशुं बन्धय बन्धय हः
फट् स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं च चण्डिकायै
रमं पशुं प्रोक्षामि स्वाहा । इति प्रोक्षणम् ।
ततः सङ्गङ्गाद्यवयवं पशुं मोक्षं कुर्व कुर्व
स्वाहेति मोक्षं कृत्वा क्षमस्वेति जलाटे विन्दुरं
दत्त्वा ॐ ह्यागपशवे नम इति पाद्यादिकं दत्त्वा
एतदधिपतये ॐ अय्ये नमः एतत्सम्पदाभी-
यायै ह्रीं दुर्गायै नमः इति पुष्पं दत्त्वा पशो-
रङ्गदेवताः पूजयेत् । यथा, शिरसि ॐ रुधिर-
वदनायै नमः जलाटे ॐ शार्ङ्गिण्यै नमः भ्रूमध्ये
ॐ भृङ्गायै नमः चक्षुषोः ॐ त्रिनेत्रायै नमः
कर्णयोः ॐ पार्श्वे नमः नाभौ ॐ गौयै नमः
चित्रके ॐ चण्डिकायै नमः दन्तपङ्क्तौ ॐ
उग्रचण्डिकायै नमः जिह्वायां ॐ चण्डघण्टायै
नमः मुखे ॐ विरूपाक्षायै नमः ग्रीवायां ॐ
चण्डायै नमः । एष्टे ॐ महाभैरवे नमः उदरे
ॐ वेणुवे नमः चतुर्भुजे ॐ चण्डप्रियायै नमः
पार्श्वयोः ॐ सर्वेश्वर्यै नमः कटिदेशे ॐ विरू-
पाक्षायै नमः खुरायै ॐ कौशिक्यै नमः लाङ्गुले
ॐ प्रह्विण्यै नमः सर्वाङ्गेषु पञ्चघण्टादेव-
ताभ्यो नमः । इति संपूज्य उत्तुङ्गेन । विष्णुः
ॐ तत् सद्योऽग्निने मासि मुक्ते पक्षे अमुक-
तिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवं अमुक-
गोत्रस्य श्रीअमुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गा-
देव्यै रमं पशुं बलिदेवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि
इत्युत्तुङ्गेन कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ ह्याग ! त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुप-
स्थितः ।
प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥
यज्ञार्थं पशवः खटाः स्वयमेव स्वयम्भवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
पशुयोनिप्रसूतोऽसि पूजाहोमादिकर्मसु ।
तुष्टा भवतु सा देवी सरत्तपिप्रतिज्ञैस्तव ॥
चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनः ।
चासुखाबलरूपाय बले ! तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः “पशुपाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धोमहि ।
तन्नः पशुः प्रचोदयात् ।” इति कर्णं जपेत् ।
ततः खड्गमाणीय ह्रीं इति बीजाक्षरं
लिखत्वा ध्यायेत् ।
“ललाटं पिनाकपाणिश्च कालरात्रिरुत्पिणम् ।
उग्रं रक्तास्यगयनं रक्तमाख्यानुलेपनम् ॥
रक्ताम्बरधरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।
पिप्रमानश्च रुधिरं भुङ्क्षानं क्रयसंहतिम् ॥”
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा,
“ॐ रसनात्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकाः ॥”
इत्यभिमन्त्र्य ऐं ह्रीं खड्गाय नम इति
पाद्यादिभिः संपूज्य पुनर्मुष्टौ ॐ महादेवाय
नमः । धारे ॐ यमाय नमः । अग्रे ॐ ब्रह्मणे
नमः ।
“ॐ अक्षिर्विशसनः खड्गगतीक्ष्णधारो दुरा-
सदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल ! नमोऽस्तु ते ॥

बलिदा

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं क्षतिका तुभ्यं गुरुदेवो महेश्वरः ॥
हिरण्यश्च शरीरान्ते धाता देवो जगद्गर्भः ।
पिता पितामहो देवर्षिर्मां पाजय सर्वदा ॥
नीलजीवतसङ्गाशक्तीक्ष्णदंष्ट्रः जगदोरः ।
भावमुहो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥”
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नम इति पुष्पं दत्त्वा चां ह्रीं
फट् इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि ज्ञे-
श्वरि लौहदंष्ट्रायै नम इति जपित्वा ह्यागस्य
ग्रीवायां खड्गम् । त्वं शीघ्रं हृत्स्वि हृत्स्वि फट्
फट् स्वाहा । इति पूर्वाभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो
वा सन्नप्रहारेण हृत्स्व्यात् । ततो न्यपम्यादि-
पात्रे रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा शेषां
ॐ विदारिकायै नमः आग्नेय्यां ॐ पूतनायै
नमः नैर्ऋत्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः वायव्यां
ॐ कौशिक्यै नमः । ॐ तत् सद्योऽस्तुके मासि
अमुकपक्षेऽमुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गा-
महोत्सवं अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य दशवर्षा-
वच्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः श्रीदुर्गादेव्यै ह्यागपशु
रुधिरं दास्यामि इति सकृत्पु ।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पाप-
नाशनि ।
श्रीशित्तश्च बलिं यत्नं वरदे वामलोचने ॥”
एव रुधिरबलिः ॐ दक्षयज्ञेति मन्त्रेण दद्यात् ।
ततः ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरपायायता-
मिति वदेत् । ततः शिरसि ज्वलद्दृष्ट्वा दत्त्वा
ॐ तत् सद्योऽस्तुके मास्यस्तपक्षेऽमुकतिथौ
वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवं अमुकगोत्रस्य
श्रीअमुकस्य श्रीमदुर्गादेशनाभिषन्दनस्यार्थना-
भिपूजनक्षपणतर्पणजनितपूर्वपूर्वाधिकपुण्य-
प्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुर्गार्धिं
दास्यामीति सकृत्पु एव सप्रदीपच्छागपशु-
गार्धिं बलिः ह्रीं दुर्गायै नम इत्युत्तुङ्गेन ।
“ॐ जय त्वं सर्वभूतेश सर्वभूतसमाहृति ।
रक्ष मां निजभूतभ्यो बलिं भुङ्क्षु नमो-
ऽस्तु ते ॥
ततः खड्गरुधिरमादाय ।
“ॐ यं यं क्षुषामि पादेन यं यं पश्यामि
चक्षुषा ।
स स मे वश्यतां यातु यदि शक्यमी भवेत् ॥”
इति जलाटे तिलकं कुर्व्यात् । मेघघाते तु मेघ-
तुहेन योज्यम् । मेघरुधिरदाने तु एकवर्षांश्च
च्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः । प्रभूतबलिदाने तु ह्रीं
वा श्रीं वा अयनः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यः
नम इति संपूज्य ह्याग त्वमित्येकवचनानुद्देशेन
प्रयोगः । पञ्चमरेऽप्येवम् । वाक्ते तु एतान्
पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये । रुधिरदाने तु
एतान् रुधिरबलीन् दास्यामि इति सकृत्पु
प्रत्येकेन दद्यात् शीघ्रदानमप्येवम् । ततो मूल-
मन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थं प्रयमेदिति गच्छ-
केशरपुराणोक्तपद्धतिः ॥ ३ ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः । “तत्र तुल्यकं पशुं देवये संस्थाप्य वक्ष्यमाणविधिना उत्-
हसेत् । तदुक्तं यामले ।

‘देवये स्थापयित्वा तु पशुं लक्ष्मणसंयुतम् ।
श्वेतसर्वपविशेषात् भूतानुत्सारयेत्ततः ।’

अर्घ्योदकेन संप्रोक्ष्य अर्घ्येण संरक्ष्य कवचेनाव-
गुह्यं धेनुसुत्रयादनीकतय गन्धपुष्पाक्षतैः पशुं
संपूज्य मूलेन समधा तत्त्वसुत्रया प्रोक्ष्यं कृत्वा
कर्णे दमं मन्त्रं पठेत् । पशुप्राणाय विद्महे
विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात् ।
ततो ह्यौ कालि कालि वक्षेन्धरि लौहदण्डाये
नम इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत् । ततः खड्-
गस्यायमध्वर्युः क्रमेण पूजयेत् । यथा हूँ
वागीश्वरीयज्ञाभ्यां नमः । हूँ लक्ष्मीनारा-
यणाभ्यां नमः । हूँ उमामहेश्वराभ्यां नमः ।
ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः ।
इति सर्वत्र पूजयित्वा प्रणमेत् ।

‘खड्गं गाय खरशाणाय शक्तिकार्यार्थतन्त्रम् ।।
पशुच्छेदस्वया श्रीं खड्गं गनाय । नमोऽस्तु ते ॥’
ततो महावाक्यं अमुकदेवताप्रोतिकामः
अमुकदेव्यै दमं पशुं तुभ्यमहं संप्रदे । ततो
निवेदयेत् ।

‘यद्योक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ।’
ततो बलिं ह्विष्यात् । ततो रुधिरं समांसं देव्यै
दद्यात् । ततोऽवशिष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात्
यथा हूँ वा वटुकाय नमः । इति गन्धादिभिः
संपूज्य पूर्ववत्सन्नेन वायथे बलिं दद्यात् । हूँ
वां योगिनौभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्ववत्सन्नेन
ईशाने बलिं दद्यात् । हूँ वां क्षेत्रपालाय नमः
इति संपूज्य पूर्ववत्सन्नेन नैऋत्या बलिं दद्यात् ।
हूँ वां गणपतये नमः इति संपूज्य पूर्ववत्स-
न्नेन आग्नेयां गणेशाय बलिं दद्यात् ।” इति
तन्त्रसारः ॥ ३३ ॥ (ननु “मा हिंस्यात् सर्वा-
भूतानि” “अहिंसा परमो धर्मः” इत्यादि
वचनास्य कर्त्तव्येव सर्वथा हिंसा कथं तर्हि
हिंसाप्रतिषेधः शुभाह्वयजनकत्वेन शास्त्रेषु प-
दिष्टा अतोऽन्यथेति । अथ वैधर्हिंसाविचारः ।

‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य
आपकारार्थपरतया एतद्विधिमनुलक्ष्य ‘वायथं
श्वेतसालभेत’ इत्यादि विधिविषयाप्राप्तिरगत्या
वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वाः सर्वाणि कृन्दसि
वेद्यनेन तत्पदं सिद्धम् । यदपि नाना दर्शन-
टीकाकृद्भिर्वाच्यमिति मन्त्रेणैव कौमुद्याम् अभि-
हितं न च ‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’
इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण ‘अहिं-
सोमीयं पशुमालभेत’ इत्यनेन बाध्यते इति
वाच्यं विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा
दुष्कृतं बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषय-
त्वात् । तथाहि ‘मा हिंस्यात्’ इति निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरकृत्य-
यत्वमपि । न चानर्थहेतुत्वक्रूरपकारकत्वयोः
कर्त्तव्यविरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दीव-

बलिपु

मावस्थति क्रतोश्चोपकारिणोऽतीतमेव तदपि
साध्यमेव । मीमांसकमते तु विरोध एव
तथाहि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभाव-
विषयकं कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना
अभिव्योमीयपञ्चालम्भनविषयकं कार्यमिति
भावविध्यर्थ उपपद्यते । भङ्गनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च सुखपशुयागे पुरुषार्थकपशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वचोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽप्येव
क्रुतो विधेरेव स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धी-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
‘तस्माद्यद्येवधोऽवधः’ इति । नन्वेवं ‘यन्नेना-
भिचरन् यजेत’ इत्यत्र यन्नेन शत्रुवधरूपेण-
साधनत्वमवगतं ‘अभिचारो कलकर्म च ।’
११।३। इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठान्
अनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदेतत्कथमुपपद्य-
तामिति चेन्नैवं ‘आततायिनमाथानां हत्या-
दंवाविचारयन्’ ८।३५- । इत्येकवाक्यतया
आततायिस्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले
तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध
एव ॥” इति निधितत्त्वम् ॥

ब(व)लिध्वंसो, [न] पुं, (बलिं तदावस्थायां प्रसिद्धं
देवविशेषं ध्वंसयतीति । बलि + ध्वंस + क्तिणि ।
वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणादस्य तथा
त्वम् । यद्वा, बलिना पूजोपहारंण अविद्यां
ध्वंसयितुं शीलमस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ ।
१ । २१ ॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिनाम-
यज्ञगमनपूर्वकं तत्त्वकाशान् सर्वस्वं यज्ञीत-
मित्येतत्कथा बलिशब्दं द्रष्टव्यम् ॥)

ब(व)लिनः, त्रि, (बलिः श्रियलं चर्म्म अस्या-
क्षीति । बलि + पामादित्वात् ।) बलिभः ।
जरया ज्ञयचर्म्मयुक्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥

ब(व)लिनन्दनः, पुं, (बलेस्तदावस्थायां प्रसिद्धस्य देवस्य
नन्दनः पुत्रः ।) वाणासुरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता लण्णेन
सह युद्धमकरोत् । तपःप्रतापवशीलतो महा-
देवस्य स्वयमस्य दौवारिकत्वचकार । तद्विष-
रणादिकं हरिवंश १७३ अध्यायमारभ्य १८३
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ बलेः यथातिवैशीयस्य
राज्ञः नन्दनः क्षेत्रजः पुत्रः इति युत्पत्त्या
अङ्गवज्रकलिङ्गाद्याः । यदुक्तं, विष्णुपुराणे ।
४ । १८ । १ । “हेमान् सुतपास्तस्मान् बलिः
यस्य क्षेत्रे दीर्घनमसा अङ्गवज्रकलिङ्गसुख
पुङ्खाख्यं बालेयं क्षत्रमवस्थत ॥”)

ब(व)लिनी, स्त्री, (बलं देयत्वेनाख्यस्या इति इति ।
ङाप् ।) वाञ्छालकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)लिपुटः, पुं, (वैश्वदेवेन बलिना पुटः ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

बलिष्ठः

ब(व)लिपोदकी, स्त्री, (वलेः पोदकी उपोदकी ।)
उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब(व)लिप्रियः, पुं, (बलितुपहारं प्रीयातीति ।
बलि + प्री + क ।) लोभहृत् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (बलिर्वैश्वदेवबलिः प्रियो यस्य इति
वात्पत्त्या काकः । उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः ॥)

ब(व)लिभः, त्रि, (बलिचर्म्मसंकोचोऽख्यस्येति ।
बलि + “तुन्दिवलिषट्ठेर्भः” ५ । २ । १६८ ।
इति भः ।) बलिनः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥

ब(व)लिभुक्, [ज] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलिं यज्ञस्य-
दत्तद्रव्यं वा भुङ्क्ते इति । भुज् + क्तिप् ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥ (यथा,
भागवते । १ । १८ । ३१ ।

“अहो अधर्मः पालानां पीढा बलिभुजा-
भिव ॥”)

ब(व)लिमन्दिरं, स्त्री, (वलेः मन्त्रामखातस्य राज्ञो
मन्दिरमालयः । बलिहिं वामनरूपाय विष्णवे
सर्वस्वं दत्त्वा प्रजादेन सह पाताले निवसति इति
पौराणिकी कथाचानुसम्भेया ।) अधोलोकः ।
पातालम् । इति शब्दमाला ॥

ब(व)लिमान्, [न] त्रि, (बलिचर्म्मसंकोचोऽख्य-
स्येति । बलि + मतुप् ।) बलिनः । जरया ज्ञय-
चर्म्मयुक्तः । इत्यमरटीका ॥ (बलिः पूजोपहारं
विद्यतेऽस्येति युत्पत्त्या उपहारविशिष्टः ।
यथा, रघुः । १४ । १५ ।

“वाच्यायमाणो बलिमन्त्रिकेन-

मालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥”)

ब(व)लिसुखः, पुं, (बलिभुजे यस्य । यद्वा, बलि-
चर्म्मसङ्कोचस्तदुक्तं सुखं यस्य ।) वानरः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

ब(व)लिष्ठः, पुं, (अतिशयेन बलवान् + बलवत् +
इच्छन् । विष्णोर्लुगिति मतुपो लुक् । प्रशस्त-
भारवाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (धर्म्मसावर्णिकमन्त्ररान्त-
र्गत ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेयः । ८४ । १८ ।

“हविर्ग्राह्य बलिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथाऋषिः ।

निश्चरन्वानघश्चैव त्रिष्टिष्यान्मो महासुनिः ॥

सप्रर्धयोऽन्तरे तस्मिन्निदिवश्च सप्रमः ॥”

रत्नधारेणान् लजितं वरिष्ठश्चेति पाठो
हृदयतः ॥)

ब(व)लिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् +
इच्छन् । विष्णोर्लुगिति मतुपो लुक् ।) अति-
शयबलवान् । यथा,—

“प्रायश्चित्तं विना पूता त्वमेव शुद्धमानसा ।

अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री नारैक दुष्मति ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रज्ञातिलके ५५ अध्यायः ॥

बलिष्ठा यथा । वायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३

हनूमान् ४ यमः ५ महावराहः ६ वरभः ७

सम्प्रतिष्ठा ८ गजः ९ पृथुराजः १० वनरामः

११ बाली १२ बलिः १३ भीमः १४ सती १५

शेषः १६ पुराकृतम् १७ । इति कविकल्प-

जता ॥

बलिष्ठाः, वि, (बल्यते बल्यते इति । बल + द्रव्यः ।)
अपमानितः । इत्युदाहरिकोषः ॥

ब(व)लिसङ्गा, [न] स्त्री, (बलेश्वाख्यदक्षस्य सङ्गा
निकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः । १।८।१ ॥

ब(व)लिष्ठा, [न] पुं, (बलिं हन्ति इति । बलि +
हन् + क्तिप् । बालमन्त्रपेय बलेः सर्वस्वग्रहणा-
दस्य तयात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब(व)ली, [न] पुं, (बलमस्यास्तीति । बल + “बला-
दिभ्यो मनुबन्धतश्चाम्” ५ । २ । १२६ । इति
पक्षे इतिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
उद्गः । मन्त्रिणः । वृषभः । मूकरः । कफः ।
कुम्भदण्डः । इति जटाधरः ॥ माघः । (स्वनाम-
स्यातो वल्लभीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेयः । ११८ ।
२ ।

“बली बलाकचण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥”
बलयुक्ते, वि । तत्प्राप्यः । अंशुलः २ निर्दिग्धः
३ मांसकः ४ उपचितः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ११२ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ३४ । ८८ ।
“सार्द्धं न बलिभिः कुर्यान्न च न्यूनैर्न
निन्दितैः ॥”)

ब(व)ली, स्त्री, (बलि + पक्षे डीप् ।) बलिः । जरय-
न्नयचर्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, -
“कुष्ठं सुचरितं कृत्वा घृतमाक्षिकसंयुतम् ।
भक्षणात् स्वप्नवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥”
इति वैद्यकभेषजधन्वन्तरौ रसायनाधिकारः ॥)
ब(व)लीक, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल सं-
वृणो + “अलीकादयश्च” । उणा० ४ । २५ । इति
कीकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमरः । २ । २ ।
१४ ॥ ह्रीं च इति भाषा ॥ (यथा, माघे ।
३ । ५३ ।

“यस्यामसेवन्त नमस्त्वलीकाः

समं बद्धभिर्वलभीर्युवानः ॥”)

ब(व)लीसुखः, पुं, (बलीयुक्तं सुखं यस्य ।) वानरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

ब(व)लीयान्, [सु] वि, (अतिशयेन बलवान् । बल-
वन् + ईयसुन् ।) अतिशयबलयुक्तः । यथा,—
“आगमादश्रयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥”
इति दुर्गादासटीका ॥

ब(व)लीवर्हः, पुं, (ईर्लक्ष्योः वर् वरन्तम् । वर्
ईर्लक्ष्यो क्तिप् । ईर्लक्ष्यं च ईर्वर्तौ तौ ददातीति
ईर्वर्हः । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च
ईर्वर्हश्च इति ।) वृषः । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २० । २७ ।

“संयोज्याय बलीवर्हयुगं रचितमङ्गलः ।
कृत्वा बलिं तस्य तरोरारेभे कृषिमन्त्र सः ॥”
तीर्थयात्रायां तदाह्वयस्य दोषो यथा,—
“बलीवर्हसमारुहः श्रेष्ठः तस्यापि यत् फलम् ।
नरके वसते घोरे गवां क्रोधे हि दास्यते ॥
सलिलञ्च न यच्छान्तिं पितरस्तस्य देहि नः ॥”
इति मातङ्ग्ये ८८ अध्यायः ॥

ब(व)ल्य, स्त्री, (बलाय हितम् । बल + “बुद्ध्या-
कठजिह्वसंनिर्गन्त्ययति” ४ । २ । ८० । इति

यः ।) प्रधानधातुः । मुक्तम् । बलकरे, वि ।
इति मेदिनी । ये, ४० ॥ (यथा,—

“कङ्कणीयौ जयुनो हितश्च
स्निग्धो गुरुखादरसोऽयं बल्यः ॥”

इति चारोते कण्ठस्थाने हनीयेऽध्याये ॥)

बल्यः, पुं, (बलाय सुक्तये हितः । बल + यः ।)
बुद्धिभक्त्युक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बला, स्त्री, (बलाय हिता । बल + “बुद्ध्या-
कठेति” ४ । २ । ८० । इति यः । तत्प्राप्यः ।)
अतिबला । अन्धगन्धा । शिञ्जोऽङ्गोक्षुपः ।
प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बलह, उ कृतौ । हिंसायाम् । दाने । वाचि ।
इति कविकण्ठम् । (भा०-व्याख-सक-
सेट् ।) अन्तःस्थानतीयोपधः । उ, बलहन्ति ।
इति दुर्गादासः ॥

बल्यगणी } स्त्री, (बल्ययुक्तवर्गवत्सः । सोऽस्ति
बल्यगणी } अस्याः । बल्य + प्रामादित्वात् ।
पक्षे इतिः । अट्कुप्याडिति गत्वम् । ततो
डीष् ।) चिरप्रवृत्ता गौः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, सिद्धान्तकौमुदाम् । ८ । १ । ६५ ।

“पोटाग्रवर्तितोऽककतिपयग्रहिधेनुवर्णावहृष्ट-
यगोऽबल्यगोत्रियाध्यापकधूर्तजातिः ॥”)

बहु, वि, (बहुते इति । बहु वृद्धौ + “लङ्घिबन्धोर्न
नापञ्च” । उणा० १ । १० । इति कर्त्तृलोपश्च ।)
जगद्दिशंस्था ॥ अनेकम् । विपुलः । इति
मेदिनी । हे, ६ ॥ तत्प्राप्यः । प्रभूतम् २
प्रचुरम् ३ प्राण्यम् ४ अदभ्यम् ५ बहुलम् ६
गुरुहम् ७ पुर ८ भूयिष्ठम् ९ स्फुरम् १० भूयः
११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ तद्-
वैदिकपर्यायः । उर १ तुवि २ पुर ३ भूरि
४ शान्त ५ विश्वम् ६ परिणसा ७ आननिः ८
घ्नतम् ९ सहस्रम् १० सलिलम् ११ कुवित् १२ ।
इति दादश बहुनामानि । इति वेदनिर्घण्टी ।
३ । १ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ८६ ।

“अल्पं वा बहु वा प्रेक्ष्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥”
तथा, तत्रैव । ८ । ७७ ।

“एकोऽनुबन्धुस्तु सार्धोऽस्माद्वृष्टः शुच्योऽपि न
क्षियः ॥”

बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघुः । १२ । ८८ ।
“रामस्तुलितकेलासमरातिं बहुमन्त्र ॥”)

बहुकः, पुं, (बहु + संज्ञायां कन् ।) कर्कटः । अर्कः ।
दाहकः । जलखातकः । इति मेदिनी । के,
१२८ ॥ (“संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्” ५ ।
२ । २२ । इति कन् । बहुभिः क्रीते, वि ।)
बहुकण्टकः, पुं, (बहुभिः कण्टकान्यस्य ।) क्षुद्र-
गोक्षुरः । यवासः । हिमालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बहुकण्टका, स्त्री, (बहुभिः कण्टकान्यस्याः ।)
अभिदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकण्टा, स्त्री, (बहुवः कण्टाः कण्टकानि
यस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विटतिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातया ।)

बहुकण्डः, पुं, (बहुवः कण्डा यस्य ।) मूरगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकण्डा, स्त्री, (बहुवः कण्डा यस्याः ।) कर्कटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकरः, पुं, (बहु कार्यं करोतीति । बहु + कृ +
“दिवाविभानिशाप्रमेति” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) उद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बहुकरः, वि, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
बहु + कृ + टः ।) मार्जनकारी । तत्प्राप्यः ।
खलपूः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥ भूमि-
सम्पार्जनकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहु-
कार्यकर्ता । यथा, भट्टः । ५ । ७८ ।

“निहन्ता वैरकाराणां सती बहुकरः सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”

बहुकरी, स्त्री, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
बहु + कृ + टः । डीष् ।) सम्पार्जननी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

बहुकर्णिका, स्त्री, (बहुवः कर्णा इव पञ्चानि
यस्याः ।) आखकनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकूर्चः, पुं, (बहुभिः कूर्चाणि यस्य ।) मधुनालि-
करिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुगन्धः, स्त्री, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) लवणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारचिनी इति भाषा ।)

बहुगन्धः, पुं, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) कुम्भकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, वि ।)

बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्धं ददाति या । बहु-
गन्ध + दा + क ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातयाः ।)

बहुगन्धा, स्त्री, (बहुगन्धो यस्याम् ।) चम्पक-
कलिः । यूथिका । लण्णजीरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बहुगन्धवाक्, [च] वि, (बहु गन्धां बहु निन्दिता
वाग् यस्य ।) कुतसितबहुवादी । इत्यमरः ॥

बहुगन्धिः, पुं, (बहुवो गन्धयो यस्य ।) भाहुकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाउ इति भाषा ।)

बहुक्षिप्ता, स्त्री, (बहु यथा स्थातथा क्षिप्यते
स्तेति । बहु + क्षिप् + क्ति ।) कन्दगुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुतः, [सु] य, (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दात् “पञ्चा-
न्यास्तसिन्” ५ । ३ । ७ । इति तसिन्प्रत्ययः ।)
बहुभ्यः ॥

बहुतन्निः, वि, (बहुवस्तुन्यो यस्य ।) बहुतन्नि-
विशिष्टः । यथा । बहुतन्निः कायः । बहुतन्नी
यीवा । बहुतन्नि गात्रम् । यथा च । विभज्य
नक्तं दिवमस्तन्निष्येति किराते हस्तेकारान्त-
तन्निशब्दस्य प्रयोगः । इति संक्षिप्तसारः ॥

बहुतन्नी, वि, (बहुवस्तुन्यो यस्मिन् ।) बहुतन्नि-
विशिष्टः । यथा । बहुतन्नीयीवा । बहुतन्नी-
धर्मनी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्नीः
कायः । बहुतन्नि गात्रम् ॥

बहुतन्नीकः, वि, (बहुतन्नी + कार्यं कन् ।) बहु-
तन्निविशिष्टः । यथा । बहुतन्नीका वीणा ।

बहुधा

इति सिद्धान्तकौस्तुभे । एवं बहुतन्त्रीकः पटः । बहुतन्त्रीकं वक्ष्यम् ।
 बहुतरकविशः, पुं. (बहुतराणि कविशानि धान्य-
 शीर्षाणि यस्य ।) रागीधानम् । इति राज-
 निघण्टः ।
 बहुता, स्त्री, बहुना भावः । बहुशब्दात् तन्त्री-
 भावे इति तत्प्रत्ययः ।
 बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुतिक्तो रसो यस्याः ।)
 काकमाची । इति राजनिघण्टः ।
 बहुतिथिः, त्रि, (बहु + "बहुपूगगणसङ्घस्य
 तिथिक्" । ५।२। ५२ । इति तिथिक् । सुभ-
 नोधमते "बहुगणपूगसंघातास्तिथिर् तन्नीपच ।"
 ७।४२ । इति तिथिक् ।) बहुना पूरणः ।
 इति आकरणम् । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 २२।१ ।
 "ततः काष्ठे बहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् ।
 प्राह गच्छामि विप्राणां आश्रये चर-
 मेदिनीम् ।")
 बहुव, अ, (बहु + "सप्तम्यास्त्रल्" । ५।६। २० ।
 इति अल् ।) बहुषु । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
 बहुत्वं, स्त्री, बहुना भावः । बहुशब्दात् तत्प्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । (यथा, महाभारते । १।३५।४ ।
 "बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन ।")
 बहुत्वक्, [च] पुं. (बहुवस्तु यो यस्य ।) भूर्ज-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नमाला ।
 बहुत्वक्, पुं, (बहुत्वगेव । बहुत्वप् + स्वार्थे कन् ।
 भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४।२१० ।
 बहुदृष्टिकः, त्रि, (बहुवो दृष्टाः सन्त्यस्य । बहु-
 दृष्ट + ठन् ।) बहुदृष्टविशिष्टः । यथा । बहु-
 दृष्टिका नगरी बहुदृष्टिको ग्रामः । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ।
 बहुदुग्धः, पुं, (बहुनि दुग्धानि अपकावस्थायां
 यस्य । यद्वा, बहुनि दुग्धानोव मुक्तवस्तुन्यस्य ।)
 गोधूमः । इति राजनिघण्टः ।
 बहुदुग्धा, स्त्री, (बहु दुग्धं यस्याः ।) बहुक्षीरा-
 गौः । तत्पर्यायः । अङ्गुला २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४।३३५ । (कुक्षीवृक्षः । बहुदुग्धविशिष्ट-
 त्वात् ।)
 बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा + स्वार्थे कन् ।
 टाप् । अत इत्वम् ।) कुक्षीवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 बहुधा, अ, (बहु + "विभाषा बहुधा विप्र-
 लब्धकाये" । ५।४।२० । इति धा ।) बहु-
 प्रकारम् । इति आकरणम् । (यथा, ऋग्वेदे ।
 १।१६४।४६ ।
 "एकं वदित्वा बहुधा वदन्त्यर्चिं यमं मातरि-
 श्वानमाहुः ।"
 तथा, गीतायाम् । ६।१५ ।
 "एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विन्यतोसुखम् ।"
 "केचित्तु विन्यतो सुखं सर्वमात्मकं मां बहुधा
 बहवद्वादिकपेक्षोपासते ।" इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ।)

बहुपा

बहुधारं, स्त्री, (बहु धारा यस्य ।) वक्ष्यम् । इति
 राजनिघण्टः ।
 बहुनाडिकः, त्रि, (बहुनाडि + कन् ।) कायः ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
 बहुनाड्यीकः, त्रि, (बहुनाड्यो यस्मिन् । बहु-
 नाड्यी + कप् ।) दिवसः । इति संक्षिप्तसारः ।
 क्षम्भः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
 बहुनादः, पुं, (बहुर्महान् नादः शब्दो यस्य ।)
 शब्दः । इति राजनिघण्टः ।
 बहुपटुः, त्रि, ईषदून् पटुः । इति आकरणम् ।
 बहुषु कर्मसु दण्डः ।
 बहुपञ्च, स्त्री, (बहुनि पञ्चाण्यस्य ।) अधकम् ।
 इति राजनिघण्टः ।
 बहुपञ्चः, पुं, (बहुनि पञ्चाणि दण्डान्यस्य ।)
 पलायुः । इति राजनिघण्टः । अनेकपञ्चयुक्ते,
 त्रि ।
 बहुपञ्चा, स्त्री, (बहुपञ्च + टाप् ।) तन्त्री-
 पुष्पम् । इति राजनिघण्टः । (भूम्यामलकी ।
 तत्पर्यायां यथा, —
 "भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
 बहुपञ्चा बहुपञ्चा बहुवीर्यान्भट्टापि च ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 बहुपञ्चिका, (बहुपञ्चा + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेथिका ।
 (अस्याः पर्यायो यथा,
 "मेथिका मिथिनिर्मैथिर्दोषनी बहुपञ्चिका ।
 बोधिनी बहुवीजा च जातिगन्धफला तथा ।
 वल्लरी चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 महाशतावरौ । इति राजनिघण्टः ।
 बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 लिङ्गिनी । यक्षकन्या । तुलसी । जतुका ।
 वृहती । गोरक्षदुग्धा । इति राजनिघण्टः ।
 बहुपर्णः, पुं, (बहुनि पर्णानि पञ्चाणि यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिघण्टः । अनेक-
 पत्रयुक्ते, त्रि ।
 बहुपर्णिका, स्त्री, (बहुपर्ण + संज्ञायां कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) आखुरकणी । इति
 राजनिघण्टः ।
 बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मेथिका । इति राजनिघण्टः । (यथा, —
 "मेथिका मिथिनिर्मैथिर्दोषनी बहुपर्णिका ।
 बोधिनी बहुवीजा च जातिगन्धफला तथा ।
 वल्लरी चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
 कुञ्जिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुवृद्धिदा ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 बहुपातु, [इ] पुं, (बहुवः पादो यस्य । अनेक-
 शिपावत्पादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्य-
 मरः । २।४।३२ ।
 बहुपादः, पुं, (बहुवः पादा यस्य । अनेकशिपा-
 वत्पादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राज-
 निघण्टः । (यथा, —

बहुप्र

"वटो रक्तफलः शङ्खी न्यपोधः स्वन्वयो पुवः ।
 क्षीरी वैश्वयो वासो बहुपादो वनस्पतिः ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 अनेकपादविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
 ४।२६।२ ।
 "पुरुषं पुरज्जनं विद्यान् यद्वा नान्नात्मनः पुरम् ।
 एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ।"
 तथा च महाभारते । १४।४२।३७ ।
 "द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ।"
 बहुपुत्रः, पुं, (बहुवः पुत्राः सन्ततयो यस्य ।)
 सप्तपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका । अनेकसुत-
 विशिष्टे, त्रि । (यथा, हरिवंशे । २।६४ ।
 "बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्वानः स्मृताः ।")
 बहुपुत्री, स्त्री, (बहुवः पुत्राः पुत्रसदृशमूलानि
 यस्याः ।) शतमूली । इति रत्नमाला । (शत-
 मूलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञानयम् ।)
 बहुपुष्पः, पुं, (बहुनि पुष्पानि यस्य ।) पारिभद्र-
 वृक्षः । इति राजनिघण्टः ।
 बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा + संज्ञायां कन् ।
 अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिघण्टः ।
 बहुप्रजः, पुं, (बहुः प्रजा यस्य ।) सुजलवम् ।
 इति राजनिघण्टः । शूकरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४।३५४ । बहुसन्ततिविशिष्टे, त्रि ।
 (छन्दसि तु "बहुप्रणाच्छन्दसि" । ५।१।१२० ।
 इति असुभागान्तः । यथा, सिद्धान्तकौस्तुभा
 वैदिकप्रक्रिया ।
 "बहुप्रणा निर्भर्तिमाविशे" ।)
 बहुप्रतिज्ञः, त्रि, (बहुः प्रतिज्ञाः यस्मिन् ।)
 अनेक-पदसङ्कार्ण-पूर्वपक्ष-विशिष्ट-व्यवहारः ।
 यथा । "यत्तु अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न
 सिद्धतीति । तत्र यदनेकवस्तुसङ्कीर्णं इत्युच्यते
 तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वासो
 रूपकादि वापन्नतमित्येवविधस्यादृष्टत्वात् ।
 ऋणादानपदसङ्करं पक्षाभास इति चेत् तदपि
 न मदीया रूपका अनेन वृद्ध्या यङ्गीताः
 सुवर्णस्यास्य वस्ते निक्षिप्तं मदीयं सेवम-
 पहरति चेत्वादीनां पक्षत्वमिष्यते यव । किन्तु
 क्रियामेदान् क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् ।
 यथाह कात्यायनः ।
 'बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारसु निश्चितम् ।
 कामनादपि यङ्गीयाद्वाजा तत्त्वमुत्तुस्येति ।'
 तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो युगपत् सिध्य-
 तीति तत्कार्यः ।" इति मिताचरा । अनेक-
 प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ।
 बहुप्रदः, त्रि, (प्रददातीति प्रदः । प्र + दा + क ।
 बहुना प्रदः ।) प्रपुरदाता । तत्पर्यायः ।
 वदान्यः २ खूजलक्षः ३ दानशीलः ४ । इत्य-
 मरः । १।१।६ । खूजलक्षः ५ दानवीरः ६
 दानपूर्णः ७ । इति शब्दरत्नमाला । (पुं,
 महादेवः । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्र-
 नामकथने । १७ । १०८ ।
 "कुलहारी कुलकर्ता बहुविधो बहुप्रदः ।")

बहुप्रकः, स्त्री, (बहुन् प्रकते इति । बहु + प्र + क् + क्तिप् ।) बहुप्रकानप्रवकारिणी । तत्पर्यायः । लमिका २ । इति हेमचन्द्रः । १।२२२॥
 बहुपलः, पुं, (बहुनि पलानि यस्याः ।) कदम्बहृत् । इति मेदिनी । ले, १५७ । विकटतः । तेजः-वनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपला, स्त्री, (बहुनि पलानि यस्याः ।) चविका । माषपर्णी । काकमाची । जपुली । श्याकुली । सुदकारवेणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूध्यामलकी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुपलिका, स्त्री, (बहुपला + संज्ञायाम् कन् । अत इत्तम् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपली, स्त्री, (बहुपल + लीप् ।) नृगन्वीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमलकी । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥
 बहुपेना, स्त्री, (बहुः पेनो यस्याः ।) सातला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपलः, पुं, (बहु अतिशयं बलं यस्य ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयबलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमञ्जरी, स्त्री, (बहुो मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुमलः, पुं, (बहुनि मलानि यस्याः ।) सीसकम् । इति रत्नमाला ॥ अनेकमलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमार्गः, स्त्री, (बहुवो मार्गा यस्मिन् । चतुर्दिक्षु पथवन्तान् तथालम् ।) चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः । ४।५४॥ अनेकपथयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूर्तिः, स्त्री, (बहुो मूर्तियस्याः ।) वनकापीसः । इति शब्दचक्रिका ॥ नानाकारश्च । (बहुमूर्तिधरे । त्रि । पुं, लज्जलासवन् जन्तुविशेषः । बहुरूपी इति ख्यातः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।६० ।
 “अनेकमूर्तिरयत्तः शतमूर्तिः सनातनः ॥”
 बहुमूर्ती, [न] पुं, (बहुवो मूर्तानो यस्य । “सहस्रश्रीर्वा पुष्पः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥” इति श्रुते स्यात्तम् ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुमूलः, पुं, (बहुनि मूलानि यस्याः ।) रक्तः । इति त्रिकाण्शब्धः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, — “रक्तो बहुमूलश्च वाटीदीर्घः स्वरश्चरः ॥” इति वैदकरत्नमालायाम् ।)
 शिशुः । स्थलसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनेकमलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूलकं, स्त्री, (बहुमूल + कन् ।) उशीरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (वीरयम् । तत्पर्यायो यथा, —
 “स्याशीरश्च वीरनववीरश्च बहुमूलकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुमूलकः, पुं, (बहुमूल एव । बहुमूल + स्वार्थे कन् ।) रक्तः । इति जटाधरभूरिप्रयोगी ॥
 बहुमूला, स्त्री, (बहुमूल + टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुमूली, स्त्री, (बहुमूल + लीप् ।) माकली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुमूली, त्रि, (बहुनि मूलानि यस्याः ।) महावैश्व । तत्पर्यायः । महाधनम् २ । इत्यमरः । २।६।११२ ॥
 बहुमूला, स्त्री, (बहुनि मूलाणि यस्याः । बहु-रन् + टाप् । संज्ञायाम् कन् । टाप् अत इत्तम् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुमूला, स्त्री, (बहु रसो यस्याः ।) महाज्योति-मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसवती स्त्री)
 बहुमूला, स्त्री, (बहु यथा तथा रोहतीति । बहु + क । टाप् ।) कन्दगुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपः, पुं, (बहुनि रूपाणि यस्याः ।) सर्जरसः । इत्यमरः । २।६।१२८ ॥ शिवः । विष्णुः । कामदेवः । सरटः । इति मेदिनी । के, २७ ॥
 ब्रह्मा । केशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रसः । यथा, भागवते । ६।६।१८ ।
 “अनेकपादहिरण्यो बहुरूपो महानति ॥”
 प्रियव्रतपुत्रस्य मेधातिथेः पुत्रभेदो वर्णभेदश्च । यथा, भागवते । ५।२०।२५ । “तस्यापि प्रिय-व्रत एवाधिपतिर्नाना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्णाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्म-जान् पुरोजव-मनोजव-प्रवमान-भृश्वानीक-चित्ररेफ-बहुरूप-विश्वधारसंज्ञान् ॥” इति ॥
 ब्रह्मविशेषः । इति त्रिकाण्शब्धः ॥ नानारूप-युक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १।४६ ।
 “तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्मेहेतुना ॥”)
 बहुरूपकः, पुं, (बहुरूप + स्वार्थे कन् ।) जाह्नव-जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपा, स्त्री, (बहुरूपस्य शिवस्य स्त्री । टाप् ।) दुर्गा । यथा, —
 “अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका ।
 जाना शैलेन्द्रगङ्गे सा शैलराजसुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 बहुरेखा, स्त्री, (बहु रेखा रेखा करस्यादि-निष्ठम् ।) प्रचुरदीर्घचिह्नम् । बहुरेखायुक्तानां दीर्घा यथा, —
 “रेखाभिन्नेभ्यः केषां स्वरूपभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिः सुखमाप्नोति जगताभिः प्रेयसां व्रजेत् ॥”
 इति मातङ्गि ६४ अध्यायः ॥
 बहुरेताः, [स] पुं, (बहु रेतो यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुरोमा, [न] पुं, (बहुनि लोमानि यस्याः ।) मेघः । इति हारावली । ८० ॥ लोमशे, त्रि ॥
 बहुलं, स्त्री, (बहुते वृद्धिं गच्छतीति । बहु वृद्धौ कुलञ् । नलोपञ्च ।) आकाशम् । इति मेदिनी ॥ सितमरीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलं, त्रि, (बहुनर्णान् जातीति । बहु + ला + क ।) प्रचुरम् । (यथा, मनुः । ४।६० ।
 “नाधार्मिके वसिष्ठ्यामे नद्याधिवहुले भद्रम् ॥”
 जगत्तुल्यं । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥

बहुलः, पुं, (बहुनर्णान् जातीति । बहु + ला + क ।) अग्निः । लक्ष्यपक्षः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥
 (यथा, कुमारः । ४।१२ ।
 “बहुलेऽपि गतिं निश्चाकर-
 क्षयतां दुःखमनङ्ग । मोक्षति ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१२८ ।
 “मन्यागो बहुलो वायुः सक्तः सर्वलोचनः ॥”
 बहुलगन्धा, स्त्री, (बहुलो गन्धो यस्याः ।) रत्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलच्छदः, पुं, (बहुलानि च्छदानि यस्याः ।) रक्तशिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलवर्णः, स्त्री, (बहुनि लवणानि यस्मिन् ।) औषधकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुला, स्त्री, (बहुनर्णान् जाति या । बहु + ला + क । टाप् ।) नीलिका । रत्ना । (यथा, —
 “रत्ना खल्ला च बहुला पृष्णीका त्रिपुटापि च ।
 भद्रैला वृद्धदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गौः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥ देवीविशेषः । यथा, —
 “वृथा सा तेन मुनिना निःशब्द रविमङ्गलात् ।
 बहुला ह्यागता तूर्णं प्रस्थं मानसभूततः ॥
 प्रत्यहं तत्र सावित्री गायत्री बहुला तथा ।
 सरस्वती च दुपदा पक्षिता मानसाचले ॥”
 इति कालिकापुराणे । २३ अध्यायः ॥
 (नदीभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५७।३६ ।
 “चीनाश्चैव तुखाराश्च बहुला वाह्यतो नराः ॥”
 खनामन्याता उत्तमराजपत्नी । यथा, तन्त्रेव । ६६।६ ।
 “बाभ्र्या बहुलां नाम उपयेमे स धर्मैर्विन् ।
 उत्तमपादतनयः शचीमिन्द्र इवोत्तमः ॥”
 बहुलाः, स्त्री, लक्षिकानवचनम् । विद्यवहुवचना-
 लोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥
 बहुलीकृतं, त्रि, (अवहुलं बहुलं कृतम् । अभू-
 ततद्भावे च्चिः ।) अपनीततुल्यधन्यादि । वचो-
 लान इति भाषा । तत्पर्यायः । पूतम् २ । इत्य-
 मरः । २।६।२३ ॥ (विसृताकृतम् । यथा, मार्कण्डेये । २१।६२ ।
 “पराक्रमवता वीर ! त्वया तद्बहुलीकृतम् ॥”
 बहुवल्कः, पुं, (बहुनि वल्कानि यस्याः ।) पिप्पलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवल्ली, स्त्री, लोड्डिचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवारः, पुं, (बहुनि वारयतीति । बहु + व + शिच् + क्तम् ।) वृक्षविशेषः । बहुवार इति ख्यातः । तत्पर्यायः । शैलुः २ शीलः ३ श्लेष्मिनः ४ श्लेष्मातकः ५ उद्दालः ६ उद्दालकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सेलुः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य फलशुभाः । हिमत्वम् । श्लेष्म-
 जत्वम् । शुक्रकारित्वम् । शुक्लत्वम् । दुर्जरत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 बहुवारकः, पुं, (बहुनि वल्कादीनि वारयतीति । बहु + व + शिच् + क्तम् ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

बहुव्री

बहुसुता

बाहुवर्

गुणा बहुवारण्ये उक्ताः । बहुवार इति
ख्यातः । यथा, मनुसंहितायाः ॥५॥१॥ श्लोकस्य
टीकायां कुङ्कुमभट्टः । “शेषं बहुवारकफलं
गोभवं येषं नवप्रसूताया गोः क्षीरमधिसंघो-
गात् कठिनं भवति एतान् यजतस्तथेति ॥”

बहुविधः, त्रि, (बहुवो विधा यस्य ।) नाना-
प्रकारः । तत्पर्यायः । विविधः २ नानारूपः
३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३२ ।

“एवं बहुविधा यथा वितता वज्रयो सुखे ॥”)

बहुविक्रीर्णा, स्त्री, (बहु यथा ख्यात् तथा
विक्रीर्णा ।) कुचिकावृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुच इति भाषा ॥

बहुवीजं, स्त्री, (बहुनि बीजानि यस्य ।) गण-
गात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति
भाषा ॥ अस्य गुणा आह्वयशब्दे द्रव्याः ॥

बहुवीर्यः, पुं, (बहु वीर्यं तेजो यस्य ।) विभी-
तकः । इति जटाधरः ॥ तच्छुलीयशकः ।
शाल्मलिहृत्तः । मरुवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुवीर्या, स्त्री, (बहु वीर्यं तेजो यस्याः ।)
भूम्यामनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुव्रीहिः, पुं, जटसमासान्तगतसमासविशेषः ।
(सुम्भवोद्यमते ।) अस्य साङ्केतिकसंज्ञा हः ।

यथा, अन्वयार्थानां दानां हसंश्च । उदाहरणं
यथा । पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः ।

इति वीपदेवः ॥ स च तुल्याधिकरणानां पदानां
अन्वयार्थे स्यादिति बोध्यम् । यथा पीताम्बरादि ।

भिन्नाधिकरणानाम् पुत्राय धनमस्य शिष्याय
विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात् । समाहक इत्यु-

दाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात्
धर्मे दृतिर्यस्यासौ धर्मेदृतिः । एवं कामदृतिः

उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादि । एवं पीता-
म्बर इत्यादाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे

विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन
पीताम्बर इत्यञ्च अम्बरपीत इति न स्यात् ।

एवं चिजोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवं
पीताम्बर इत्यादाहरता कचित् क्तान्तविशेषणं

पूर्वं स्यात् कचित् परं वा स्यात् इति सूचि-
तम् । तेन अथाहृतस्त्रैरगतेरिति । अद्येष्टिनं

भर्तृरुपस्थितोदयमिति । स दृत्तचङ्खलकाक-
पक्षकैरित्यादि रघुः । सुखजातः सुरापीतो

वृजग्धो माल्यधारक इति । एवं जातदन्तः
दन्तजातः जानश्वश्रुः क्षत्रुजातः पीततेजः

तेजपीतः पीतघ्नः दृतपीतः जट्टभायः
भाय्योदः मतभायः भाय्यागतः गतार्थः अर्थ

गतः अन्वयाहितः आहिताभिः पुत्रजातः
जातपुत्रः जातयामः यामजातः दुःखजातः

जातदुःखः गङ्गुकण्ठः कण्ठगङ्गुः इत्यादि बोध्यम् ।
एवमुद्यतचक्रः चक्रोद्यतः उद्यताभिः अस्युद्यतः

उद्यतगदः गदोद्यतः उद्यतखड्गः खड्गोद्यत
इति । आयुधेभ्यो निर्वृतं पूर्वमिति जौमराः ॥
यथा उद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्वनामसक

जात् पूर्वम् । सर्वन्तेनः । संख्यासर्वनाम्नोः
संख्यापूर्वं स्यात् । द्विपरः त्रिपूर्वः । सप्तम्य-

न्तमचन्नादेः । सप्तम्यन्तं परं पूर्वं स्यात्
चन्नादेः । धर्मे दृतिर्यस्यासौ धर्मेदृतिः उरसि

लोमा कण्ठेकाल इत्यादौ उरविजघत् क्षीर-
लुक् । चन्नादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूडः पद्म-

नाभः मूलपाणिः कुशहस्तः । प्रियो वा ।
गुहप्रियः प्रियगुहः । किञ्च आरुद्रो वानरो

यं स आरुद्रवानरो वृत्तः । वृष्टः लघो येन
स वृष्टव्यो भक्तः । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्त-

भूमिर्द्विपः । निर्गताः पक्षिणो यस्मात् वृत्तान्
स निर्गतपक्षी वृत्तः । चत्वारो राजा यस्यासौ

चतुर्भुजो विष्णुः । बहूनि वज्राणि यत्र तद्बहु-
नचत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्तादन्त्य-

पदार्था बहुव्रीहयः सर्वैर्मन्यन्ते । स्वमते तु
प्रथमान्तापदार्थोऽपि यथा सह माया वर्तते

योऽसौ समाहकः एवं सपक्षकः सनामकं
ब्राह्मणमानीत्यादि । इति दुर्गादासः ॥ * ॥

(बहुवो व्रीहयो यस्येति व्युत्पत्त्या) प्रचुर-
धान्ययुक्ते, त्रि । यथा,—

“इन्दो द्विगुरपि चाहं मद्गोष्ठे नित्यमवययी-
भावः ।

तत्पुत्रव ! कर्मे धारय येनाहं स्तौ
बहुव्रीहिः ॥”

इति प्राचीनाः ॥
बहुशत्रुः, पुं, (बहुवः शत्रवो यस्य ।) चटकः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बहुशत्रुविशिष्टे, त्रि ।
तृतीयायां त्रिथौ पटोलभक्षणेन बहुशत्रुः

स्यात् । यथा, तिथितत्त्वे ।
“कुशाखे चार्धहानिः स्याद्दृष्ट्यां न क्षरे-

हरिम् ।
बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ॥”)

बहुशः, अ, (बहुनि ददानि करोत्यादि वा । बहु
+ “ब्रह्मपार्थाङ्गस्कारकादन्यतरस्याम् ॥” ॥

४ । ५२ । इति शब् ।) बहुनि । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २८ ।

“कथ्यन्ते बहुशस्त्रे पिना पुत्रत्रयश्च यत् ॥”)
बहुशलाः, पुं, (बहु शलां यस्य ।) रक्तखदिरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकशस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
बहुशालः, पुं, (बहुभिः शालते इति । बहु +

शाल + अच् ।) बहुही । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुशिखा, स्त्री, (बहु शिखा यस्याः ।) जल-

पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहु शिखा
इति कर्मधारयसमासः ।) अनेकशिखा च ॥

बहुसन्ततिः, पुं, (बहु सन्ततिर्विकारोऽन्वयो वा
यस्य ।) ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बहुवर्षा इति भाषा ॥ अनेकसन्तान-
युक्ते, त्रि ॥

बहुसम्पुटः, पुं, (बहुः सम्पुटो यस्य ।) विष्णुकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुवारः, पुं, (बहुः वारः क्षिरांशो यस्य ।)
खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहुवार-

विशिष्टे, त्रि । यथा, द्रुतपथनाम्न्ये । १९ ।
७ । ३ । १ ॥ “स य एव बहुवारः ॥”)

बहुसुता, स्त्री, (बहुः सुतः सन्ततिर्मूलं वा
यस्याः ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥

बहुसुः, स्त्री, (बहुन् सुते वा । बहु + सु + क्तिप् ।)
भूकरि । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुप्रसवा च ॥

बहुसुतिः, स्त्री, (बहुः सुतिः प्रसवो यस्याः ।)
बहुपत्या गौः । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥ बहु-

सन्तानप्रसवा च ॥
बहुस्रवा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा स्रवति वा ।

बहु + स्र + अच् । टाप् ।) शलकीवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकशरवशीला च ॥

बहुस्वनः, पुं, (बहुः प्रचक्रः स्वनः शब्दो यस्य ।)
पेचकः । इति केचित् ॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि ॥

बहुपत्यः, पुं स्त्री, (बहुनि अपत्यानि यस्य ।)
भूकरः । सूचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहु

सन्तानयुक्ते, त्रि ॥
बहुश्री, [न] त्रि, (बहु अन्नातीति । बहु +

अश् + श्रिणि ।) बहुभोजनशीलः । यथा,
चाणक्ये । ६८ ।

“बहुश्री स्वल्पसन्नुदः सुनिद्रः श्रीवचननः ।
प्रभुभक्तश्च भूरश्च क्षातयाः वटं सुनो गुणाः ॥”

(बहु आशा यस्य ।) बहुश्रीविशिष्टः ॥
(धृतराष्ट्रपुत्रविश्वे, पुं । यथा, महाभारते ।

१ । १२७ । १८ ।
“आदित्यकेतुर्बहुश्री नागदन्तोऽप्ययापि ॥”)

बहुक, स्त्री, ऋग्वेदः (बहु ऋचो यस्मिन् ।)
सुक्ते स्त्री । इति सुम्भवोद्ययाकरकम् ॥ “बहु

ऋचोऽर्थतया येन इति व्युत्पत्त्या ऋग्वेदस्य
ब्राह्मणे, पुं । यथा, मनुः । ३ । १४५ ।

“यन्नेन भोजयेत् आह्वं बहुकं वेदपारगम् ॥”
केचित् बहुक इत्यकारान्तमिच्छन्ति ॥

बहुचौ, स्त्री, (बहुचस्य ऋग्वेदस्य पञ्चौ । बहुच
+ डीप् ।) ऋग्वेदचतुः पञ्चौ । इति जटा-

धरः ॥ (बहु ऋचोऽर्थतया यथा इति विग्रहे
अध्वर्यामामध्ये स्त्री । अध्वर्यवबहुचावधौ

तर्क्येति वचनात् । “ऋकपूरम्पयामासौ ॥”
५ । ४ । ७४ । इत्यप्रत्ययः समासान्तः । “गोत्रश्च

चरणैः सह” इति जानित्वात् डीप् । यद्यपि
स्त्रीणां स्वाध्यायाध्ययनं निविहं तथापि पुरा

कल्प्येतदानीत् । यथाह यमः ।
“पुराकल्पेयु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिच्छते ।

अध्यापनश्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥”
इति ॥

वा(या)ङ्, ऋ ङ आभावे । क्षान्ते । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आह-अक०-सेट् ।

आभावः उष्णजनम् । इति दुर्गादासः ॥)
वीपदेवेन अन्तःस्थवक्त्रादौ यक्षीतः ॥ (वाङ्मे ।

अदित् चङि न ह्रस्वः । अववाङ् यत् ॥)
वा(वा)ङ्, स्त्री, (बहुवानां सम्पुटः । बहुवा +
“स्रक्किवादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।)
बहुवाचमृष्टः । इत्यमरः ॥ (बहुवाया दद-

वाङ्मयः

मिति । वङ्वा + अङ् । वङ्वावस्यन्मिति, चि । यथा, सुश्रुति । १ । ४५ ।

“दीपवीयमचक्षुषं वाङ्मयं दक्षि वातलम् ॥”

वा(वा)ङ्मयः, पुं, (वाङ्मयं यन्मयत्वं वाति प्राप्नोतीति । वाङ् + वा + कः ।) वाङ्मयः । (वङ्वावां चोटकां जातः । वङ्वा + अङ् ।) वङ्वावनलः । इत्यमरः । तत्पर्यायः । औन्मः २ संवर्तकः ३ अन्वयिः ४ वङ्वावस्यः ५ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ ।

“महोद्भिर्जटगतश्च वाङ्मयो

भवान् विभूता परया करे स्थितः ॥”

वा(वा)ङ्मयिः, पुं, (वङ्वा वसुद्रया चोटकौ तत्सम्बन्धयिः ।) वङ्वावनलः । इति जटाधरः ।

(यथा, माघे । ११ । ४५ ।

“यसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमयः

स्फुटमनिशमतापि ज्वालया वाङ्मयैः ॥”

वा(वा)ङ्मयः, पुं, (वाङ्मयेषु वाङ्मयेषु अयः श्रेष्ठः ।) वाङ्मयश्रेष्ठः । यथा,—

“इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वाङ्मयस्य धीमतः ।

प्रपञ्चं कृतमानस्कृतीर्ययात्राविधिं तुनिम् ॥”

इति पाद्मे पातालखके १६ अध्यायः ।

वा(वा)ङ्मयौ, पुं, (वङ्वाया चोटकरूपधारिण्याः कुर्यपत्रा अपत्ये पुमांश्चै । वङ्वा + ङ् ।) अन्विनीकुमारौ । इति शब्दमाला ।

वा(वा)ङ्मं, स्त्री, (वाङ्मयां वाङ्मयानां सम्बन्धः । वाङ्म + “वाङ्मयमानववाङ्मयाद् यत् ।” ४।२ ।

४२ । इति यत् ।) वाङ्मयसम्बन्धः । इत्यमरः ।

वाङ्मयः, पुं, (वाङ्मयं तस्मै दत्तं इति । वाङ् + दत्त + ल्यु ।) वार्ताकुः । इति रत्नमाला ।

वाङ्म, स्त्री, (वाङ्मयप्रत्यये + क्तः । “सुखस्मान्धावन्तेति” ७ । १ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित्सागर । २४ । ६८ ।

“वाङ्म मया सा नमरी दृष्टा विद्यार्थिना सता ॥”

प्रतिज्ञा । इत्यमरः । १ । १ । ४४ । वाङ्मय-अयमपीति दृष्टाः । इति भरतः ।

“वाङ्मं चिद् दृष्टे जीवमनुमन्तामथ चिद् ॥”

इति नानार्थरत्नमाला ।

(सङ्गम् । यथा, रघुः । १६ । ५२ ।

“वाङ्मेषु द्विवेषु पार्ययः

कर्म्म साधयति पुत्रवन्धने ॥”

वा(वा)ङ्मः, पुं, (वङ्मं वाङ्मः शब्दस्तदस्यास्तीति । वाङ्म + अङ् ।) अन्वयिः । तिर इति भावा । तत्पर्यायः । पृथक् २ विशिष्टः ३ अजिम्बुः ४ खगः ५ आशुगः ६ कलमः ७ मार्गलः ८ धरः ९ पञ्च १० रोपः ११ द्युः १२ । इत्यमरः । १ । ८ । ८६ । चिन्-पुङ्गवः १३ शायकः १४ वीरतरः १५ तूष्णीकः १६ काङ्कः १७ विपर्वकः १८ धरः १९ वाजी २० पञ्चवाङ्मः २१ अन्वयिः २२ । औद्दम्य-वाङ्मय पर्यायः । प्रपञ्चकः १ जीवनालः २

वाङ्मय

नारायः ३ । निम्नवाङ्मय पर्यायः । प्रक्षितः १ निरक्तः २ । विवाङ्मयवाङ्मय पर्यायः । तीक्ष्णः १ जितकः २ दिग्धः ३ । तीक्ष्णो निम्नजवाङ्मय । इति शब्दरत्नावली । ७ । (यथा, जगन्ने । ६ । ७५ । १० ।

“यच्च वाङ्मः संपतन्ति कुमारं विशिखा इव । तत्रा नो ज्ञानयस्यतिरदितिः शर्मं यच्छतु विन्धत्वा शर्मं यच्छतु ॥”

वजिराजस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा,—

“वलेः पुत्रशतं ज्ञासीद्वाङ्मयैकततो द्विजाः । वाङ्मः सहस्रवाङ्मः स्यात् सन्वाङ्मयगुणसंयुतः । तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति मूलधृक् । महाकालत्वमगमन्तं वाङ्मं यस्य पिशाकिनः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ५ अध्यायः ।

(यस्य जन्मादिविवरणम् वाङ्मयशब्दे द्रष्टव्यम् । विस्मृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्वणि १७० अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) गोक्षतः । केवलः । इति मेदिनी । जे, २७ । अयिः । इति त्रिकाङ्कशेषः । काष्ठावयवः । इति विश्वः ।

मद्रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः । (पुं, स्त्री, नीलमिष्टौ । इति वेणयन्ती । यथा, माघे । ६ । ४६ ।

“विकचवाङ्मदलावलयोऽधिकं रुचिरे रुचिरेक्षकविभवाः ॥”

वग्यते शब्दार्थे इति । वग शब्दे — “वाङ्मयैश्च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । १ । १६ । इति चण् । वाक् । इति निघण्टुः । इत्याकुर्वशीयोऽयोध्याराजः स्वनामख्यातो विजुषीः पुत्रः । यथा, रामायणे । १ । ७० । २०—२३ ।

“इन्द्राकोस्तु सुतः श्रीमान् कुलिरित्येव विष्णुतः । कुलेरथात्मजः श्रीमान् विजुषिरुद्रपत्न्यम् । विजुषेस्तु महातेजा वाङ्मः पुत्रः प्रतापवान् । वाङ्मस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥”

कादम्बरीप्रवृत्ता कविविशेषः । यथा, कादम्बर्यां कविर्विश्वकर्णे ।

“सरस्वतीपाणिशरोजसमुट-प्रवृत्तहोमश्रमनीकरात्मवः । यशोऽशुभक्रीतसप्तविष्टपात् तनः सुरो वाङ्म इति व्यथयत ॥

द्विजेन तन्नाचत कच्छकौष्ठया महामनोमोहमलौमसाखया । अलम्बवेदध्याविलाससुखया धिया निवहेयमतिहवी कथा ॥”

अयमेव हर्षचरितप्रवृत्ता इति केचित् ॥

वा(वा)ङ्मगङ्गा, स्त्री, (वाङ्मेन प्रकटिता गङ्गा नदी-विशेषः ।) रावणवाङ्मनिर्भसोमेनरगिरि-भवनदीविशेषः । यथा,—

“सोमेनगङ्गाजले भागे वाङ्मेनाग्निं विभज्य वै । रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा । वाङ्मज्जेति विख्याता या ज्ञानादवधारिणी । ज्ञात्वा तु वाङ्मगङ्गायां दृष्ट्वा वाङ्मेनं विभुम् । गङ्गाजानवजं प्राप्य मोदते देववर्हिणि ॥”

इति वाराहो विष्णुपुराणे १० स्कन्धे १०० अध्याये ।

वा(वा)ङ्मपुङ्गवः, स्त्री, (वाङ्मस्य + पुङ्गवः ।) शरपुङ्गवः । इति राजनिर्घण्टः ।

वा(वा)ङ्मपुरं, स्त्री, (वाङ्मस्य राक्षः पुरं नगरम् ।) वाङ्मराजनगरम् । तत्पर्यायः । दीपिकोटः २ कोटीवर्गम् ३ जवावनम् ४ शोणितपुरम् ५ । इति त्रिकाङ्कशेषः । आयेयम् ६ उभावनम् ७ कोट्टीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ।

वा(वा)ङ्मभङ्गः, पुं, अयकारविशेषः । (स तु कादम्बर्यादियमप्रणीता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते मङ्गलाङ्गिभङ्गः विभङ्गं वात् प्रारिपक्षित-सिद्धिरिति चेत् । वाङ्मभङ्गादेर्मङ्गले सद्यपि अयमवमात्रभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् ।” इति सुम्बोषटीकायां दुर्गादासः ।

वा(वा)ङ्मयुङ्गं, स्त्री, (वाङ्मेन सह युङ्गम् ।) वाङ्मराजेन सह श्रीलङ्कास्य संग्रामः । तस्य विवरणम् । यथा,—

श्रीमुक उवाच ।

“वाङ्मः पुत्रशतव्यहो वनेरासीन्वाङ्मयः । सहस्रवाङ्मवाङ्मेन ताङ्मवेऽनोदयनृद्धम् । भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवन्दनः । वरेण च्छन्दयामास स तं वने पुराधिपम् ॥

स एकदाह गिरिषं पार्श्वस्थं वीर्यशुद्धिदः । किराटैर्नाकवर्णेन संयुग्मं सप्तमदात्मजम् । नमस्ये त्वां महादेव ! लोकाणां शुद्धमीश-रम् ।

पुंसामपूर्वकामानां कामपुरामरादधिपम् । दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् । त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वद्वत्ते समम् । कच्छत्या निभतेर्दोर्भिर्धुनस्तुदिग्गजानहम् । आद्यायां चूर्णयन्नदीन् भीतास्तेऽपि प्रदुहुवुः । तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भण्यते यदा । तद्दर्शनं भवन्मृदु । संयुगं मत्तमेन ते ॥

इत्युक्तः कुमतिर्दुष्टः अयं प्राविशन्नृपः । प्रतीक्षन् गिरिषादेष्टं स्ववीर्यनष्टं क्रुद्धीः । तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्रावृत्तिना रतिम् । कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टमेव सा । सा तच्च तमपश्यन्ती कालि कान्तेतिप्रादिवी । सखीनां मध्य उत्तखी विजना ग्रीहिना भ्रष्टम् । वाङ्मस्य मन्त्री कुम्भाङ्गविजनेषां च तत्सुता । सख्युच्छत् सखीकृषां कौतूहलवमम्विता । कं त्वं नृगयसे ! सुभु । कीदृशस्ते मनोरयः । हस्तग्राहं न तेषांपि राजपुत्रप्रणयैः ।

कथोवाच ।

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने द्रामः कमललोचनः । पीतवासा दृष्ट्वाहुर्योषितां हृदयङ्गमः । तमहं नृगये कान्तं पायविन्धाधरं मयु । कापि यातः सृष्टयतीं सिन्धु मां हजिनाकंवे ॥

वाङ्मय

इति वाराहो विष्णुपुराणे १० स्कन्धे १०० अध्याये ।

वा(वा)ङ्मदक्षः, पुं, (वाङ्मस्य दक्षः ।) वापदक्षः । तत्पर्यायः । वेमा २ । इति हेमचन्द्रः ।

वा(वा)ङ्मपुङ्गवः, स्त्री, (वाङ्मस्य + पुङ्गवः ।) शरपुङ्गवः । इति राजनिर्घण्टः ।

वा(वा)ङ्मपुरं, स्त्री, (वाङ्मस्य राक्षः पुरं नगरम् ।) वाङ्मराजनगरम् । तत्पर्यायः । दीपिकोटः २ कोटीवर्गम् ३ जवावनम् ४ शोणितपुरम् ५ । इति त्रिकाङ्कशेषः । आयेयम् ६ उभावनम् ७ कोट्टीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ।

वा(वा)ङ्मभङ्गः, पुं, अयकारविशेषः । (स तु कादम्बर्यादियमप्रणीता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते मङ्गलाङ्गिभङ्गः विभङ्गं वात् प्रारिपक्षित-सिद्धिरिति चेत् । वाङ्मभङ्गादेर्मङ्गले सद्यपि अयमवमात्रभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् ।” इति सुम्बोषटीकायां दुर्गादासः ।

वा(वा)ङ्मयुङ्गं, स्त्री, (वाङ्मेन सह युङ्गम् ।) वाङ्मराजेन सह श्रीलङ्कास्य संग्रामः । तस्य विवरणम् । यथा,—

श्रीमुक उवाच ।

“वाङ्मः पुत्रशतव्यहो वनेरासीन्वाङ्मयः । सहस्रवाङ्मवाङ्मेन ताङ्मवेऽनोदयनृद्धम् । भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवन्दनः । वरेण च्छन्दयामास स तं वने पुराधिपम् ॥

स एकदाह गिरिषं पार्श्वस्थं वीर्यशुद्धिदः । किराटैर्नाकवर्णेन संयुग्मं सप्तमदात्मजम् । नमस्ये त्वां महादेव ! लोकाणां शुद्धमीश-रम् ।

पुंसामपूर्वकामानां कामपुरामरादधिपम् । दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् । त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वद्वत्ते समम् । कच्छत्या निभतेर्दोर्भिर्धुनस्तुदिग्गजानहम् । आद्यायां चूर्णयन्नदीन् भीतास्तेऽपि प्रदुहुवुः । तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भण्यते यदा । तद्दर्शनं भवन्मृदु । संयुगं मत्तमेन ते ॥

इत्युक्तः कुमतिर्दुष्टः अयं प्राविशन्नृपः । प्रतीक्षन् गिरिषादेष्टं स्ववीर्यनष्टं क्रुद्धीः । तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्रावृत्तिना रतिम् । कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टमेव सा । सा तच्च तमपश्यन्ती कालि कान्तेतिप्रादिवी । सखीनां मध्य उत्तखी विजना ग्रीहिना भ्रष्टम् । वाङ्मस्य मन्त्री कुम्भाङ्गविजनेषां च तत्सुता । सख्युच्छत् सखीकृषां कौतूहलवमम्विता । कं त्वं नृगयसे ! सुभु । कीदृशस्ते मनोरयः । हस्तग्राहं न तेषांपि राजपुत्रप्रणयैः ।

कथोवाच ।

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने द्रामः कमललोचनः । पीतवासा दृष्ट्वाहुर्योषितां हृदयङ्गमः । तमहं नृगये कान्तं पायविन्धाधरं मयु । कापि यातः सृष्टयतीं सिन्धु मां हजिनाकंवे ॥

कथोवाच ।

“वाङ्मः पुत्रशतव्यहो वनेरासीन्वाङ्मयः । सहस्रवाङ्मवाङ्मेन ताङ्मवेऽनोदयनृद्धम् । भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवन्दनः । वरेण च्छन्दयामास स तं वने पुराधिपम् ॥

स एकदाह गिरिषं पार्श्वस्थं वीर्यशुद्धिदः । किराटैर्नाकवर्णेन संयुग्मं सप्तमदात्मजम् । नमस्ये त्वां महादेव ! लोकाणां शुद्धमीश-रम् ।

पुंसामपूर्वकामानां कामपुरामरादधिपम् । दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् । त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वद्वत्ते समम् । कच्छत्या निभतेर्दोर्भिर्धुनस्तुदिग्गजानहम् । आद्यायां चूर्णयन्नदीन् भीतास्तेऽपि प्रदुहुवुः । तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भण्यते यदा । तद्दर्शनं भवन्मृदु । संयुगं मत्तमेन ते ॥

इत्युक्तः कुमतिर्दुष्टः अयं प्राविशन्नृपः । प्रतीक्षन् गिरिषादेष्टं स्ववीर्यनष्टं क्रुद्धीः । तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्रावृत्तिना रतिम् । कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टमेव सा । सा तच्च तमपश्यन्ती कालि कान्तेतिप्रादिवी । सखीनां मध्य उत्तखी विजना ग्रीहिना भ्रष्टम् । वाङ्मस्य मन्त्री कुम्भाङ्गविजनेषां च तत्सुता । सख्युच्छत् सखीकृषां कौतूहलवमम्विता । कं त्वं नृगयसे ! सुभु । कीदृशस्ते मनोरयः । हस्तग्राहं न तेषांपि राजपुत्रप्रणयैः ।

कथोवाच ।

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने द्रामः कमललोचनः । पीतवासा दृष्ट्वाहुर्योषितां हृदयङ्गमः । तमहं नृगये कान्तं पायविन्धाधरं मयु । कापि यातः सृष्टयतीं सिन्धु मां हजिनाकंवे ॥

कथोवाच ।

“वाङ्मः पुत्रशतव्यहो वनेरासीन्वाङ्मयः । सहस्रवाङ्मवाङ्मेन ताङ्मवेऽनोदयनृद्धम् । भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवन्दनः । वरेण च्छन्दयामास स तं वने पुराधिपम् ॥

स एकदाह गिरिषं पार्श्वस्थं वीर्यशुद्धिदः । किराटैर्नाकवर्णेन संयुग्मं सप्तमदात्मजम् । नमस्ये त्वां महादेव ! लोकाणां शुद्धमीश-रम् ।

पुंसामपूर्वकामानां कामपुरामरादधिपम् । दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् । त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वद्वत्ते समम् । कच्छत्या निभतेर्दोर्भिर्धुनस्तुदिग्गजानहम् । आद्यायां चूर्णयन्नदीन् भीतास्तेऽपि प्रदुहुवुः । तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भण्यते यदा । तद्दर्शनं भवन्मृदु । संयुगं मत्तमेन ते ॥

इत्युक्तः कुमतिर्दुष्टः अयं प्राविशन्नृपः । प्रतीक्षन् गिरिषादेष्टं स्ववीर्यनष्टं क्रुद्धीः । तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्रावृत्तिना रतिम् । कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टमेव सा । सा तच्च तमपश्यन्ती कालि कान्तेतिप्रादिवी । सखीनां मध्य उत्तखी विजना ग्रीहिना भ्रष्टम् । वाङ्मस्य मन्त्री कुम्भाङ्गविजनेषां च तत्सुता । सख्युच्छत् सखीकृषां कौतूहलवमम्विता । कं त्वं नृगयसे ! सुभु । कीदृशस्ते मनोरयः । हस्तग्राहं न तेषांपि राजपुत्रप्रणयैः ।

कथोवाच ।

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने द्रामः कमललोचनः । पीतवासा दृष्ट्वाहुर्योषितां हृदयङ्गमः । तमहं नृगये कान्तं पायविन्धाधरं मयु । कापि यातः सृष्टयतीं सिन्धु मां हजिनाकंवे ॥

वाक्ययु

चित्रलेखोवाच ।

अवननेऽपनेष्मामि चित्रोक्ता यदि भावते ।
तमानेच्छे वरं यस्मै मनोज्ञतां तमादिष्ट ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिंहचारणपद्मगान् ।
देवविद्याधरान् यवान् मनुजांश्च यथालिखत् ॥
मनुजेषु च सा हृषीकेशरमानकदम्बभिम् ।
अलिखन्नामलक्ष्मीं च प्रद्युम्नं वीर्य लज्जिता ॥
अनिवृत्तं पिबिषितं वीर्योषावास्तुखी
हृष्या ।

सीतावसाविनि प्राह कथमागा महीपते ! ॥
चित्रलेखा तमाद्याय पौत्रं लक्ष्म्यं योगिनौ ।
ययौ विहायसा राजन् ! द्वारकां लक्ष्म्यपालि-
ताम् ॥

तत्र सुप्तं सुपथं प्रद्युम्निं योगमास्थिता ।
यहीत्वा शोभितपुरं सख्ये प्रियमदर्शयत् ॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।
दुर्बले स्तब्धे पुंभौ रमे प्राद्युम्निना समम् ॥
पराङ्मुखाः सन्त्यक्षपदोपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्ये च वाक्यैः शुश्रूषणाक्षितः ॥
गङ्गाः कन्यापुरे श्वभत् प्रवृत्तक्षेत्रेया तथा ।
नाहर्गणान् स वृत्ते कथयापनुतेक्रियः ॥
तां तथा यदुर्वीरेण भुज्यमानां हतचपाम् ।
हेतुभिर्लक्ष्याचक्रुरापीतां दुरवच्छेदेः ॥
भटा आवेद्याचक्रूरांस्ते दुहितृन्वयम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥
अनपाविभिरक्षाभिर्गमायाश्च यष्टे प्रभो ! ।
कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्टेताया न विद्यते ॥
ततः प्रवृत्ततो वायो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
लरितः कन्याकागारं प्राप्नोद्वाचीदयदूषणम् ॥

कामाक्ष्यं तं भुवनैकसुन्दरं
श्यामं पिशङ्गावरममृजेक्षयम् ।
हृदयसुखं कुलकुलललिषा
स्मितावलोकेन च मलिताननम् ॥
दीपन्नमयैः प्रिययाभिभूयया
तदङ्गवङ्गजनकुसुमसजम् ।
बाहोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां
तस्याप्य आसीदमवेक्ष्य विस्मितः ॥
स तं प्रविष्टं जनमाततायिभि-
र्भटैरेकैरवलोक्य माधवः ।
उग्रम् मौर्वं परिचं अर्वास्थितो
यथान्तको दक्षधरो निर्घासया ॥
जिह्वया तान् परितः प्रसर्पतः
शुनो यथा शूकरयूथपोहन्त ।
ते चन्धमाना भवनाहिनगता
निर्मलच्छदोऽस्तुजाः प्रवृद्धवुः ॥
तं नागप्राशे बैजिनन्दनो वली
ह्वयं सख्यैर्न वधितो बबन्ध ह ।
अवा भयं शोकविषादविकला
बह्वं निश्श्याशुकलाक्षरौत्सीत् ॥”

इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंसांख्य-
तायां वैद्याविकारां दशमस्कन्धे वाक्ययुक्ते द्विच-
तमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाक्ययु

श्रीशुक उवाच ।

“अपमृताश्चानिदं तद्वन्मनाश्च भारत ! ।
चत्वारो वार्षिका मासा खतीयुरनुशोचताम् ॥
नारदात्तदुपाकथ्ये वार्तां बहुस्य कर्मे च ।
प्रययुः शोभितपुरं हृष्ययः लक्ष्म्यदेवताः ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः श्यामोऽथ धारणः ।
गन्धोपनन्दभद्राद्या रामलक्ष्म्यानुवर्तिनः ॥
अचौहिवीभिर्द्वादशभिः समेताः सन्त्यतो
दिशम् ।

दक्षध्वजाग्नगरं समन्तात् सात्वतर्षभाः ॥
भग्नमानपुरोद्यानप्रकाराङ्गणोपुरम् ।
प्रेक्षमाग्नो हवाविष्टस्तुख्यैश्चोभिनियंथौ ॥
वाक्यार्थं भगवान् वदः ससुतः प्रमथेष्टतः ।
आरुह्य नन्दिहृषं युयुधे रामलक्ष्म्ययोः ॥
आसीत् सुतसुतं युद्धमद्भुतं लोमहृष्यम् ।
लक्ष्म्यशङ्करयो राजन् ! प्रद्युम्नगृहयोरपि ॥
कुम्भाक्षरूपकर्णार्थां वलेन सह संयुगम् ।
श्यामस्य वायुपुल्लेखं वायुन सह सात्यकः ॥
ब्रह्मादयः सुराधौशाः सुनयः सिंहचारणाः ।
गन्धर्व्याश्चरयो यस्या विमानेऽष्टमागमन् ॥
शङ्करानुचराश्चौरिभूतप्रमथगुह्यकान् ।
हाकिनीयातुधानां च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमातृपिशाचांश्च कुम्भाक्षान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णधैः शरैः शार्ङ्गधनुश्चरैः ॥
एथगदियानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यक्षाणि
शार्ङ्गिणि ।

प्रत्यक्षैः श्रमयामास शार्ङ्गपाणिरविक्रितः ॥
ब्रह्माक्षस्य च ब्रह्माक्षं वायव्यस्य च पार्श्वतम् ।
आमेयस्य च पार्श्वं नेत्रं पामुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिशं जम्बवाक्षेण जम्भितम् ।
वाणस्य एतनां शौरिर्जवानासिगदयुभिः ॥
स्कन्दः प्रद्युम्नवागीधेर्दोमानः समन्ततः ।
अष्टग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिना प्रादवद्वयात् ॥
कुम्भाक्षः कूपकथं च पेततुर्मुखाहृतौ ।
दुदुस्तदनीकानि हतनाथानि सन्धेः ॥
वीथीर्यमात्रं स्वबलं दृष्ट्वा वागोऽत्यमर्षितः ।
लक्ष्म्यमभ्यदवन् संख्ये रथो हृत्वेव सात्यकिम् ॥
धनूंष्यालक्ष्य युगपद्वाणः पञ्चशतानि वै ।
यकेकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ सन्धे रणदुर्भेदः ॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनूंषि युगपद्वरिः ।
सारथिं रथमन्वाञ्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥
तस्मात्ता कौटुवी नाम नम्रा मुक्तशरीरवत् ॥
पुरोऽवनत्ये लक्ष्म्यस्य पुत्रप्राकरिरक्षया ॥
ततस्त्रिभ्यंस्तुखी नयामनिरोचन् गदायुजः ।
वाक्यं तावद्विरथश्चिह्नधन्वाविशन् पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे अवरस्तु त्रिशिरास्त्रिपातः ।
अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥
अथ नारायणो देवर्षिं दृष्ट्वा अहन्तुं अवरम् ।
माहेन्दरो वैष्णवश्च युयुधाते अवरानुभौ ॥
माहेन्दरः समाक्रन्दन् वैष्णवेन वलाहितः ।
अलक्ष्म्या भयमन्यत्र भीतो माहेन्दरो अवरः ॥
शरणागौ हृषीकेशं तुराव प्रवृत्ताङ्गलिः ॥

वाक्ययु

अवर उवाच ।

नमामि ज्ञानमश्रुतिं परेशं
सर्वाङ्गानं केषलं क्षप्रिमाचम् ।
विचोत्पत्तिस्थानसंरोधवैतुं
यत्तद्वक्त्रं ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥
कालो देव कर्मे जीवः क्षभावो
द्रव्यं नेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो वीर्यरोहप्रवाह-
स्वभावेवा तन्निविधं प्रपद्ये ॥
नानाभावेर्लोक्यैवोपपत्ते-
र्देवान् बाधं लोकसेतुन् विमर्षि ।
हंस्यन्मार्गान् हिंसया वर्तमानान्
जङ्गलान्ते भारहाराय भूमेः ॥
ततोऽहन्ते तेजसा दुःखदेन
शान्तोपेक्षातुल्यवणेन अवरैः ॥
तावत्तापो देहिनां तद्विभूतं
नो सेवेरन् यावदाशानुबन्धाः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं येतु ते मञ्जराह्वयम् ।
यो नै खरति संघादं तस्य तन्मो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽप्युत्तमानस्य गतो माहेन्दरो अवरः ।
वाक्यसु रथमास्तुः प्रागादयोत्सुन् जनार्द-
नम् ॥

ततो बाह्वसहस्रेण नानायुधधरो वृषः ।
सुमोच परमकुहो वाणाश्चक्रायुधं वृष ! ॥
तस्यास्यनोऽस्त्राण्यसलक्षकेण सूरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान् बाहून्वासा इव वनस्पतः ॥
बाहुषु स्थिरमानेषु वाक्यस्य भगवान् भवः ।
भक्तानुकम्पुपन्नस्य चक्रायुधमभाषत ॥

श्रीवद उवाच ।

तं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गङ्गां ब्रह्मणि बाहुमये ।
यं पश्यन्ममलात्मानमाकाशमिव केवलम् ॥

नाभिर्नभोऽभिर्भुजसम्पूरतो
द्यौः प्रीधमाशाः श्रुतिरद्विद्वज्जी ।
चक्रा मनो यस्य दृगके आत्मा
अहं सत्तमो जतरं भुजैः ॥
रोमाणि यस्त्यैवधयोऽमुवाहाः
केशा विरिचो ध्रुवणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः
स वै भवान् पुत्रवो लोककल्पः ॥
तवावतारोऽयमनुब्रह्मधामन्
धर्मस्य गुणैः जगतो भवाय ।
वयश्च सर्वे भवतानुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥
त्वमेक आद्यः पुत्रवोऽद्वितीय-
स्तुभ्यः सङ्गमेतुरहितुरीशः ।
प्रतीयसेऽद्यापि यथा विकारं
समायया सर्वगुणप्रसिद्धे ॥
यथैव स्रव्यः पिबितः स्नायया
हायाश्च कपादि च स्रवकादि ।
एवं शुद्धेनापिहितो शुभाङ्ग-
मालप्रदीपो शुक्लिनश्च भूमेन ॥

वाक्यलि

वक्तावामोहितप्रियः पुनरुदाहरणं हि ।
उक्तव्यं निमित्तं प्रवृत्ता उच्यते ।
देवदत्तमित्रं कथा हृदयमनितेन्द्रियः ।
यो नादिवेत तत्पदादौ च शोचो ह्यात्म-
वचकः ॥

वक्ता विवक्षते मत्तं व्याख्यानं प्रियमीश्वरम् ।
विषयवेन्द्रियार्थं विवक्षन्तुर्न तज्जेत ॥
अहं भवति विवक्षा तुनयव्यामनाश्रयाः ।
व्याख्याना प्रपञ्चाव्यामनात् प्रेक्षमीश्वरम् ॥

तं त्वां जगत्स्थितुदयान्तरे
समं प्रपञ्चं सुखदात्मदेवम् ।
अनन्तमेकं जगदात्मकेतुं
भवापवर्गाय भवाम देवम् ॥
अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्तते
मयाभयं दत्तमनुवर्तते देव ।
सम्याख्याता तद्वचनः प्रवादो
यथा हि ते देवपत्नी प्रवादः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदाह्य भगवत्पुत्रः करवाम प्रियन्व ।
भवतो वदप्रवृत्तिं तस्मै साध्वनुमोदितम् ॥
अवधोऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रजादाय वरो हतो न वध्यो मे तवावयः ॥
दयोऽप्यमनायास्य प्रजाता वाहवो मया ।
कृदिनश्च वलं भूरि यच्च भारायितं सुवः ॥
चत्वारोऽस्य सुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यरामरः ।
पार्श्वदुष्टो भवतो न कुतश्चिदुच्यतेऽसुरः ॥
इति जम्बाभयं कथं प्रपञ्च्य शिरसासुरः ।
प्राकृतं रथमारोप्य स वध्वा समुपानयत् ॥
अचौहृदया परिहृतं सुवासः समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं प्ररक्तं ययौ रक्षासुमोदिनः ॥
स राजधानीं समलङ्कृतां ज्ञाने-
मनोरमेभ्यो वित्तमार्गे चत्वराम् ।
विवेश शृङ्गानकदुन्दुभिस्वने-
रभ्युद्यतः पौरसुहृद्भिर्जातिभिः ॥

य एतन् कथं विजयं शङ्करेण च संयुगम् ।
संकरेण प्राप्तवत्याय न तस्य स्यात् पराजयः ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यं
संहितायां वेद्यासिखा दशमस्कन्धे वायानुर-
संयमे श्रीकृष्णविजयखण्डतमोऽध्यायः ॥
वा(वा)क्यलिङ्गं, को, (वाग्यार्थनाथं ज्ञतं लिङ्गम् ।
अन्यास्य निवृत्तिवक्ता हेमाद्रौ । यथा,—
“वाक्यः सदाशिवो देवो वाग्यो वायानुरो-
पि च ।

तेन वक्ष्ये ज्ञतं तस्माद्वाक्यलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
नन्वेतानुसङ्गवशात्वाक्यम् । तस्य विवरणम् ।
यथा,—
“नन्वेतानुसङ्गवशात् वाक्यलिङ्गमिति स्तुतम् ।
वाक्यलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ताकार्यं स्थितम् ॥
चान्द्रावयवशतं कार्यं शम्भोर्नैवेद्यमवयवम् ।
वाक्यावाक्यविभागोऽयं वाक्यलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्थितं ज्ञतं वाक्यं वाक्यं प्रवादसंज्ञया ॥
शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महाविभिः ।

वाक्यलि

वतश्च सर्वलिङ्गेभ्यस्तु पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गलक्षणं रत्नं वैदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चकष सुसाधितम् ॥
तदहं मध्यमं प्रोक्तं तदर्हमवरं स्तुतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्प्रणम् ॥
रक्षात्तं शिवलिङ्गं च खलुखलं प्रपश्यते ।
शालग्रामो नान्मिदं खलुखलो विशिष्यते ॥”
पार्थिवादिनिङ्गापेक्षया वाक्यलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—

“कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणात् स्फाटिकं परम् ॥
स्फाटिकात् पद्मरागश्च काञ्चीरं पद्मरागतः ।
काञ्चीरात् पुष्करागोत्थमिन्द्रनीलोद्भवं ततः ॥
इन्द्रनीलाच्च गोमेदं गोमेदाद्दिहोद्भवं ततः ।
विदमानौक्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठं राजतम् ॥
हिरण्यं राजतात् श्रेष्ठं हिरण्योद्भवं ततः ॥
हिरण्यं पारदं श्रेष्ठं वाक्यलिङ्गं ततः परम् ॥”
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

अथ वाक्यलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।
“वाक्यलिङ्गं तथा ज्ञेयं सुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं वाक्यलिङ्गस्य लक्षणं श्रेष्ठतः श्रेष्ठम् ॥
नन्मिदादेविकायाश्च गङ्गायसुनयोक्तया ।
सन्नि पुण्यनदीनाञ्च वाक्यलिङ्गानि यन्मथ ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तच्च शिवः सर्वार्थदायकः ।
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सामान्यार्थप्रदानि च ॥”
इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“आरुखं हित्वाकीलालसुखसार्धं करोत्यलम् ।
आप्येयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिनाम्नितम् ॥
इदं लिङ्गवरं स्याद्य तजसाधिपतिर्भवेत् ॥”
इत्याप्त्येयलिङ्गलक्षणम् ॥
“दृष्टाकारं भवेद् यान्ममथवा रसनाज्ञति ।
यद्यदुक्तं सद्य तेन निर्मितं ज्ञायते तदा ।
निधितं निधनम्नेन क्रियते स्थापितेन तु ॥”
इति यान्मलिङ्गलक्षणम् ॥

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तं कुण्डकुलियुतं तथा ।
राक्षसं निवृत्ते लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥”
इति नैर्हतलिङ्गलक्षणम् ॥

“वारुणं वर्तुणाकारं पाशाङ्गं चालिपर्णसम् ।
हृत्तं सुखादेर्वैखल्यसंभोगमनु मध्यमे ॥”
इति वारुणलिङ्गलक्षणम् ॥

“लघुं धनं नवारुणं ज्ञानाभं ध्वजम्भलम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥”
इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥

“तूष्णपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥”
इति कुवरलिङ्गलक्षणम् ॥

“दिनं वायव्यवा रात्रिं प्रस्थाप्य हिकरेभ्यः ॥
अस्थिमूलाङ्कितं रौद्रं हिमकुण्डलवर्णसम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥
“चतुर्भुजं मयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽन्यतः ।

वाक्यलि

वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाकादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्गं सर्वविघ्नहर्त्राङ्कितम् ।
वैजयन्तसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥”
इति वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥

“शालग्रामादिकं स्तुतुं शशाङ्कं श्रीविवर्धनम् ।
पद्माङ्कं खलिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूषये ॥”
इत्यपि वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥
हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्रचिह्नमेकादशं परम् ।
अवकादयस्य पापानि नाशमायानि तत्-
स्थानम् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं लज्जकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वविघ्नहर्त्राङ्कितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशुलसमन्वितम् ।
नटुङ्गयाङ्क्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दौर्वाकारं शुभयर्थं लज्जविह्वलसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशं नैऋत्यसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलज्जिह्वं जटाजटं लज्जाभं खलुविग्रहम् ।
कालामिन्द्रमाख्यातं सर्वविघ्नहर्त्राङ्कितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमाकीर्णं चन्द्ररेखाविभूषितम् ।
प्रलयाक्षसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाङ्कयम् ॥
शुक्लाभं पिङ्गलजटं सुखमाणाधरं परम् ।
त्रिभूलधरमोक्षणं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ॥
त्रिभूलजमरुधरं शुभरक्ताङ्गभागतः ।
अर्धनारीश्वराङ्कनं सर्वदेवैर्भोदयम् ॥
ईशदत्तमयं कान्तं खलुं दीर्घं सप्तज्जलम् ।
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोदयम् ॥
एतत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरतः ।
एकेनैव कृतार्थः स्यात् यद्बुद्धिः किञ्च सुव्रत ! ॥”
इति वाक्यलिङ्गचिह्नानि ॥

वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे ।
“उक्ताङ्कं त्र्यसं योऽप्यं शीर्षमन्त्रं विवर्णयेत् ।
यमवर्णं यजिङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
दृष्टाङ्कं खड्गचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
शशिवर्यं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूजितम् ।
मौक्तिकाभं नीलनिभं रक्षादिभ्यः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सन्मयश्चेश्वरगुह्योक्तोऽनुमानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमङ्कलप्रभम् ॥”
इति वाक्यलिङ्गलक्षणम् ॥

वीरमित्रोदयधृतम् ।
“इत्येतत् लक्षणं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदैः ।
त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासाध्यं न जायते ।
तदा वाक्यं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”
तुलाकारकं तुल्यलेखं । अपरतुलादिषु तुल्य-
यदधिकाः स्युस्तदा तज्जिह्वं यद्विषां पूज्य-
मवधार्यं लिङ्गं वैदिकं तदोदासीनपूज्यम् ॥

दिति किंवदन्तीति हेमाद्रिपुतलचणकाळे ।
सुतसंहितायाम् ।

“सप्तसप्तसुताकृद्” उद्धमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति स्थातं शेषं नाम्नेदमुच्यते ॥
चिपचवारं यत्नैव तुलासाध्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पावाण्यसम्भवम् ॥”
वीरमिचोदये ।

“नद्या वा प्रणिपेद्भूयो यदा तद्रूपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि नूनं सुखविवर्द्धनम् ॥”

इति बाणलिङ्गपरीक्षा ॥

बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।

“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथाहितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि च ।
तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
जनप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
पङ्कजस्य जलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ॥”
पङ्कजफलं पद्मबीजम् ॥ पङ्कजम्पलाकारं कुण्ड-
लाखसमाकृतीति हेमाद्रिपुतलचणकाळे पाठः ।

“सुक्तिसुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
याज्ञवल्करसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
“प्रशस्तं नार्हदं लिङ्गं पङ्कजम्पलाकृति ।
मधुवर्णं तथा सुखं नीलं मरकतप्रभम् ॥
हंसचिह्नाकृतिं पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संभवते लिङ्गं शिरतो नर्मेदाजले ॥
पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मेदाजले ।
अविवाहं शिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
बाणलिङ्गमपि स्थापनमोर्थाप्यगतीतलं ॥
अन्धेषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् ।
तत् फलं लभते मत्पुत्रो बाणलिङ्गेकपूजनान् ॥”
तथा ।

“ताम्री वा स्फाटिकी खार्णी पाषाणी राजनी
तथा ।

वेदिका च प्रकर्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥
प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नार्हदं भक्तिभावनः ।
येहिकं किं फलं तस्य सुक्तिस्तस्य करं स्थिता ॥”
इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजाफलम् ॥

सुतसंहितायाम् ।
“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रत्नलिङ्गे ततो बाणान् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
गुणोस्तु रत्नलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करो ।
विद्वदो रत्नलिङ्गे स्मुरजिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”
केदारसखे ।

“रत्नधातुमयान्वेय लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राख्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्वेषां काष्ठीरं हि विशिष्यते ।
काष्ठीरार्दपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिदं दृश्यते ।
येहिकासुश्रितं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥”

इति बाणलिङ्गप्रशंसा ॥

निम्बलिङ्गमाह तत्रैव ।

“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुनरारब्धो भवेत् ।

चिपिटे पूजिते तस्मिन् यद्वभङ्गो भवेद्गुणम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धेनुपुनरारब्धनक्षयः ।
शिरसि स्फुटिते बाणे बाधर्मरक्षयेव च ॥
छिन्नलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्कशं दृष्ट्वा बाधमानं जायते पुमान् ।
अत्युन्नतिविलासे तु गोघनानां क्षयो भवेत् ॥”
हेमाद्रिपुतलम् ।
“तीक्ष्णायं वक्रशीर्षश्च बाणलिङ्गं विवर्जयेत् ।
अतिस्थूलं चातिक्षुद्रं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥”

इति दृष्टवाणलिङ्गलक्षणम् ॥

सुभलिङ्गमाह वीरमिचोदये ।
“अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवाच्येयत् कश्चित् ॥
पूजितव्यं गृहस्थेन वर्गेन भ्रमरोपमम् ।
तत्सर्पीटमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम् ॥”

इति सुभवाणलिङ्गलक्षणम् ॥

सुतसंहितायां भैरववाक्यम् ।
“बाणासुरः पुरा भद्रे ! शिवस्यातीव वल्लभः ।
जितः कोधोऽनुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥
वक्षिज्ञो निपुणश्चैव शिष्यज्ञो लक्षणाश्रितः ।
दिने दिने स्वयं दत्त्वा लिङ्गं स्थाप्य प्रपूजयेत् ॥
एवं वर्षशतं देवि ! दिव्यमानेन पूजयेत् ।
तदा गङ्गाक्षिसुलभः प्रत्यक्षः शङ्करो भवेत् ॥

शङ्कर उवाच ।

तुष्टोऽहं तव हे बाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।
शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥
यदि तुष्टोऽसि हीनाय मज्जां त्वं मन्दभागिन ।
किष्टोऽहं तव देवेश ! लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥
तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं शास्त्रनिर्मितम् ।
शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धश्चायं दुर्लभः ॥
तस्मात्त्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देदि सुलक्षणम् ।
सर्वकामजनार्थं च सर्वसत्त्वानुकम्पनम् ।
सर्वेषां हिताय प्रसादं कुरु शङ्कर ! ॥
इत्थं वचनं तस्य शिवः परमकारणम् ।
श्रुत्वा कैलासमण्डपं शङ्करेण विनिर्मिताः ॥
लिङ्गानां कोटिसंख्या च तथा चैव चतुर्दश ।
सिद्धलिङ्गं तदा तत्तत् सर्वं मदोदयं स्वयम् ॥
अयोध्येनं सुसम्पन्नं बाणस्य च समर्पितम् ।
अक्षयफलदं बाणं स्थाप्यमानश्च निवृत्तः ।
संपूज्य बाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयनन्ददा ॥
तद्भावं स्वपुरं गत्वा नूनं चिन्तयते मुनिः ।
अक्षयं यदि संसिद्धं स्थाप्यमानं दिने दिने ॥
मत्त्वानां सिद्धिहेतुत्वं बाणस्थाने सुमरये ।
लिङ्गानां कालिकागर्भे सञ्चितास्तु त्रिकोटयः ॥
श्रीशैले कोटयस्त्रिभिः कोट्येका कन्यकाग्रमे ।
माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु कोटिका ॥
महेन्द्रे चैव नेपात्रे एकैका कोटिरेव च ।
बाणाक्षीं कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः स्मृतम् ॥
बाणा वा शिव इत्युक्तस्तत्कृतं बाणमुच्यते ॥

तस्मात्तेषु प्रदेशेषु पुण्यस्थानेषु तेषु वा ।
स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्याकृतिविषयम् ॥”
हेमा तदाकृतिलक्षणवस्तुसंज्ञयेऽपि ।
“सर्वभुलिङ्गवद्बाणलिङ्गं सुखे स्तुतव्यम् ।
सर्वभूषणमन्यस्तादृश्या स्थापनपूजने ॥
श्रीशैले कालिकागर्भे लिङ्गामौ कन्यकाग्रमे ।
कन्यातीर्थे वने यामे महेन्द्रे वा सुरेश्वरे ॥
स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥”
सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्वधिलेख ।
“तदनेकप्रकारं स्थाप्यवर्गमपीडकम् ।
लक्ष्मणूर्तिविहीनश्च बाणं तत् पृथुलायकम् ॥”
बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्तव्यम् । तदुक्तं
अधिये ।
“बाणलिङ्गानि राजेभ्यः ! स्थितानि सुवनजये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥” इति
योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।
“बाष्पो मुहूर्त्तं चोत्थाय यः करेद्बाणलिङ्गकम् ।
सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं महेश्वर ! ॥”
अथ बाणलिङ्गध्यानं तत्रैव ।
ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणाख्यं महाप्रभम् ।
कामबाणाश्रितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥
शङ्कारादिरसोक्षाच्च बाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥
मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्त्य मनुं करेत् ॥”
तथा ।
“प्राखायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गमु तोषयेत् ।
तदिष्टदेवयोरेक्यं विभाय वागभवं जपेत् ॥
ततो जपं समाप्याथ क्षवेनानेन तोषयेत् ॥”
अथ स्तवः ।

“ॐ बाणलिङ्ग महाभाग संसाराच्छाहि मां प्रभो !
नमस्ते चोद्यरूपाय नमस्ते यत्तयोनये ॥
संसाराकारिणे तुभ्यं नमस्ते कृष्णरूपधृक् ।
प्रमत्ताय महेन्द्राय कालरूपाय वै नमः ॥
दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनी भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कलत्रवहारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्तम्भपिण्डे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्याशुनृपहायाय राक्षसाय भरतस्य च ॥
सुनीनां पागदात्रे च राजसानी क्षयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ये दाहिकाशक्तियुक्ताय महाभावापिषाया च ।
भगप्रियाय सर्वाय वैरिणी निमहाय च ॥
परिचायाय योगिनी कौलिकानी प्रियाय च ।
कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानम्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रखाशाय कौलिकानी सुखाय च ।
कुलयोगाय विद्याय मुद्राय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गनाम्नकाय च ।
सर्वेश्वराय सर्वाय शिवाय निर्मुखाय च ॥
इत्येतत् परमं सुखं बाणलिङ्गस्य शङ्कर । ॥

वाणिज्यं

यः पठेत् साधकमेवो गायपदं लभेत यः ॥
 क्षत्रयाश्च प्रसादेन योगी योगिन्समाप्नुयात् ॥
 राज्याधिपतिं भवेद्वाप्यं भोगिनां भोग एव च ॥
 साधुना साधनं देव ! कौलिकानां कुलं भवेत् ॥
 यं यं कामयते मनो तं तमाप्नोति लीलया ॥
 वाणिज्यप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ॥
 किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ॥
 महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ! ॥
 देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्क्षये ॥
 पठनान् क्षत्रराजस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
 वाणिज्यस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं मया ॥
 तस्य भवन्मात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 वाणिज्यं सदासाधुं योगिनां योगसाधने ॥
 कौलिकानां कुलाचारे पशूनां प्रवृत्तिरपि ॥
 वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ॥
 यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
 इति श्रीयोगसारे सर्वांगमोक्षमे पार्वतीप्रव-
 र्त्तवादे वाणिज्यस्तोत्रं समाप्तम् ॥

वा(वा)णवारः, पुं, (वाणं परसुक्तशरं वारय-
 तीति । वृ + णिच् + वार ।) भटावेच्छोलालति-
 नप्राहः । तत्पर्यायः । वारवाणः २ वारणः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीलोकः ४ । इति हारा-
 वली ॥ १६७ ॥ (श्रीवेदपि दृश्यते । यथाः
 सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “वाणवारं नृजावर्जमेकैव विवर्द्धनम् ॥”)
 वा(वा)णसुता, स्त्री, (वाणस्य वाणासुरस्य सुता ।)
 ऊषा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वा(वा)णहा, [न] पुं, (वाणं वाणासुरं हन्तीति ।
 हन् + णिप् ।) विष्णुः । इति वैमचन्द्रः ॥
 वा(वा)णा, स्त्री, पुं, (यस्यते शब्दात् इति ।
 वण + णच् । टाप् ।) नीलमिण्टी । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७४ ॥
 वा(वा)णा, स्त्री, वाणमूलम् । इति मेदिनी ।
 शे, २७ ॥
 वा(वा)णारिः, पुं, (वाणस्य वाणासुरस्य अरिः ।)
 विष्णुः । इति कंचिन् ॥
 वा(वा)णाश्रयः, पुं, (वाणस्याश्रयः ।) धनुः । इति
 हज्जायुधः ॥
 वा(वा)णासनं, स्त्री, (वाणस्य आसनम् ।) धनुः ।
 इति हज्जायुधः ॥
 वा(वा)णिजः, पुं, (वाणिगेव । वाणिज् + णच् ।)
 वाणिक् । इत्यमरः ॥ बाहुवाणिः । इति
 त्रिकाष्टशेषः ॥
 वा(वा)णिजिकः, पुं, (वाणिगेव । वाणिज् + णच् ।)
 बाहुवाणिः । वाणिक् । इति मेदिनी ॥ (वाणिज-
 कोऽप्यत्र । यथा, मनुः । १ । १२९ ।
 “यत्तु वाणिजके दत्तं मेहं नास्तु तद्वेत् ॥”)
 घर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वा(वा)णिज्यं, स्त्री, (वाणिजो भावः कर्म वा । वाणिज्
 + णच् ।) वैद्यदृष्टिभेदः । इत्यमरः ॥ वाणिजः
 कर्म भावो वा । वाणिज्येऽपि दृश्यते । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । सत्तावृत्तम् ९ वाणिज्या ९

वाणिज्यं

वाणिक्पथः ४ । इति अष्टाधरः ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ५१ । ५४ ।
 “ह्येषा वाणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्वन्तु मे
 सदा ॥”)
 क्रयविक्रयकृत्पथः तस्य विवरणादि यथा,—
 “मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।
 दण्डं स दाप्यो दिशतं दृष्टौ हानौ च कल्पि-
 तम् ॥”
 यः पुनर्वणिक् श्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टम-
 मंशं कूटमानेन कूटतुलया वाण्यथापहरत्यसौ
 पणानां दिशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य पुन-
 र्त्रयस्य दृष्टौ हानौ च दण्डस्यापि दृष्टिहानौ
 कल्पे ॥
 “भेषजज्वलवण्यगन्धधान्यगुडादिषु ।
 पण्येषु पञ्चपणं ह्येनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥”
 भेषजमौषधद्रव्यं ज्वेहो घृतादिः गन्धद्रव्यसुशी-
 रादि व्यादिशब्दाद्विक्रमरिचादि । एतेष्वसार-
 द्र्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥
 किञ्च ।
 “नृचर्ममणिसुवायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अनातौ जातिकरणे विक्रयाष्टगुणो दमः ॥”
 न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् नृचर्मादिके
 तदजातिः तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्ध-
 वर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्याजातीयसादृश्य-
 सम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारणेन नृत्ति-
 कायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि
 वर्णान्तरकथापादनेन व्याघ्रचर्ममिति स्फटिकमणौ
 वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति कार्पासिके सूत्रे
 गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कार्पासिके
 वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति विस्वकाष्ठे चन्द-
 नामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति कक्कोले त्वगाख्यं
 लवङ्गमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षा-
 धानेन कौशेयमिति विक्रयस्यापादितस्य दण्ड-
 नृचर्मदेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥
 “समुद्रपरिवर्त्तच सारभाण्डश्च लज्जिमम् ।
 आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 भिन्ने पण्ये तु पञ्चाशत् पण्ये तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यदृष्टौ च दृष्टमान् ॥”
 सुहं पिधानं सुहनेन सह वर्त्तत इति समुहं
 करणकम् । परिवर्त्तनं कत्यासः । योऽन्यदेव
 सुक्तानां पूर्णं करणकं दर्शयित्वा हस्तलाभे-
 नान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरणकं समर्पयति
 यच्च सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं लज्जिमं हत्वा
 विक्रयमार्थं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्य-
 माणा वेदितव्या । लज्जिमकस्तूरिकादेर्भूला-
 भूते पण्ये भिन्ने नूने न्यूनपण्यमस्तीति । यावत्त-
 स्मिन् लज्जिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पण्यो दण्डः
 पण्यमूल्या पुनः शतं द्विपण्यमूल्या द्विशतो दण्डः
 इत्येवं मूल्यदृष्टौ दण्डदृष्टिरुच्यते ॥ * ॥ वाणिजः
 प्रत्याह ।
 “सम्भूय कुर्वतामर्षं सबाधकृत्वाश्लिष्यताम् ।
 अर्धस्य ह्यार्धं दृष्टिं वा जानतां दम उत्तमः ॥”

वाणिज्यं

राजनिरूपितार्थस्य ह्यार्धं दृष्टिं वा जानन्तो-
 ऽपि वाणिजः सम्भूय भजित्वा कारुण्यां रजका-
 दीनां श्लिष्यतां चित्रकरादीनां सबाधं पीडा-
 करमर्षान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पण्यसहस्रं
 दण्डनीयाः ॥ * ॥ किञ्च ।
 “सम्भूय वाणिजां पण्यमनर्घेणोपन्यताम् ।
 विक्रीयतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥”
 ये पुनर्वणिजो भजित्वा देशान्तरादागतं
 पण्यमनर्घेण ह्योनमूलेन प्रार्थयमाना उप-
 न्यन्ति महाधनं वा विक्रीयते तेषामुत्तम-
 साहसो विहितो दण्डो मन्वादिभिः ॥ * ॥ केन
 पुनर्वर्णं पणितव्यमित्याह ।
 “राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निखवस्तस्माद्वणिजां लाभस्तु ह्युत्तः ॥”
 राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्धः स्थाप्यते
 निरूप्यते तेनार्धेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा
 कार्यः । निर्गतः स्रवो निखवोऽवशेषः तस्मा-
 द्राजनिरूपितादयो निखवः स एव वणिजां
 लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् ।
 मनुना चार्थ्यकरणे विशेषो दर्शितः ।
 “पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।
 कुर्वन्त येषां प्रत्यक्षमर्षसंस्थापनं वृष ॥”
 इति ।
 किञ्च ।
 “सदेशपण्ये च शतं वणिक् गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दण्डकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥”
 स्वदेशप्राप्तपण्यं गृह्णीत्वा यो विक्रीयीतेऽसौ
 पञ्चकं शतं पण्यशते पण्यपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् ।
 परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपञ्चकस्य दण्डपणान्
 लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यपञ्चकदिवस एव
 विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरेऽपि
 विक्रीयीते तस्य कालोत्कर्षवशात् लाभोत्कर्षः
 कल्प्यः । एवञ्च यथार्थं निरूपिते पण्यशते
 पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्धे राज्ञा स्वदेश
 पण्यविषये स्थापनीयः ॥ * ॥ परदेशपण्ये
 अर्धनिरूपणप्रकारमाह ।
 “पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अघातुगृह्यहन्तु कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥”
 देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्या-
 गमनभाण्डयहण्यमुक्तादिस्थानेषु यावाशुप-
 युक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूलेन सह
 मेजयित्वा यथा पण्यशते दण्डपणो लाभः सम्प-
 द्यते तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्योऽर्थो राज्ञा
 स्थापनीयः ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परिसमाधायानु-
 विक्रियासम्पदान्म्यक्रमते । तत्संख्यं नारदे-
 नाभिहितम् ।
 “विक्रीय पण्यं मूलेन केतुर्धनं प्रदीयते ।
 विक्रियासम्पदान् तदिवापदपदुच्यते ॥”
 तच्च विक्रयद्वयस्य चराचरभेदेन द्विविध्यमभि-
 धाय पुनः बहुविधत्वं तेनैव प्रत्यपादि ।
 “लोकैस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं
 तथा ।

वाणिज्यं

पद्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥
गणिकं तुल्यं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥”

इति ॥

गणिकं कस्तकफलादि । तुल्यं कुङ्कुमादि ।
मेयं शास्त्रादि । क्रियया वाङ्मोहादिरूपयो-
पलक्षितमन्त्रमहिषादि । रूपतः पण्यज-
नादि । श्रिया दीपगा मरकतपद्मरागादि ॥ ३ ॥
इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रय-
च्छतो दृष्टमाह ।

“यद्दीप्तमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्मेव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दायोऽसौ दिग्भाभं वा दिगागते ॥”
यद्दीप्तं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रीया तदुद्दीप्त-
मूल्यं तदुद्दिष्टं विक्रीया प्रार्थयमानाय स्वदेश-
वधिने क्रेत्रे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि
क्रयकाले बहुमूल्यं सत् कालान्तरेऽप्यमूल्येनैव
लभ्यते तदावहासकतो य उदयो दृष्टिः पण्यस्य
स्यावरणज्जमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रीया
क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यहासकतः पण्य-
स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो
मूल्यस्येव पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा
तत् पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो
लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादि
प्रतिपादितदृष्टिरूपोदयेन वा सहितं क्रै-
वाङ्मावशादापनीयः ॥ ३ ॥ यथाह नारदः ।
“अर्धश्चैवहीयेन सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्यानिनामेव नियमो दिग्भाभं दिविचारिणाम् ॥”

इति ॥

यदा त्वर्धमहस्तेन पण्यस्य न्यनभावस्तदा
तस्मिन् पण्ये वच्छगृहादिके य उपभोगः
तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्-
सहितं पण्यमसौ दायः । यथाह नारदः ।
“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्यावरस्य चयं दायो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥”

इति ॥

विक्रेतुरपभोगः चय उच्यते । क्रेतुः सम्बन्ध-
त्वेन लीयमानत्वात् पुनः कुचपातशस्यवाता
दिरूपः । तस्य तु ।

“उपहृन्ते वा पण्यं दहतापहिनेन वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥”

इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रैता देशान्तरात् पण्यग्रहणार्थ-
मागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्री-
णानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रीया
क्रेत्रे दापयितव्यः । अथच क्रैतपण्यसमर्पण-
नियमोऽनुश्रयाभावे दृश्यः । सति त्वनुश्रये
क्रैत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मन्त्रं
वेदितव्यम् ॥ ३ ॥ किञ्च ।

“विक्रीतमपि विक्रयं पूर्वकृतम्यच्छति ।
हानिश्चेत् क्रैतदोषेण क्रैतुरेव हि सा भवेत् ॥”
यदा पुनर्नातानुश्रयः क्रैता पण्यं न जिघृक्षति
तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रयम् । यदा
पुनर्विक्रीया दीयमानं क्रैता न युज्यति तच्च

वाणिज्य

पण्यं राजदेविकेनोपहतं तदा क्रैतुरेवासौ
हानिर्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण क्रैतदोषेण
नाशितत्वात् ॥ ३ ॥ अपि च ।

“राजदेवोपघातेन पण्ये दोषमुपागति ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”

यदा पुनः क्रैता प्रार्थयमानमपि पण्यं विक्रीया
न समर्पयति अनातानुश्रयोऽपि तच्च राज-
देविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरे-
वातोऽन्यदुदुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् ॥
किञ्च ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवद्दुष्टं ।

विक्रीणीते हस्तस्य मूल्यात् द्विगुणो भवेत् ॥”

यः पुनर्विनेवानुश्रयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुन
रन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्राच्छा-
दितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्यात् द्विगुणो
दमो वेदितव्यः । ॥ ३ ॥ नारदेनाप्यत्र विशेषो
दर्शितः ।

“अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्ते तत्प्रयच्छति ।

द्वयं तद्विगुणं दायो विनयं तावदेव तु ॥

निर्दोषं दृष्टयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

स मूल्याद्विगुणं दायो विनयं तावदेव ते ॥”

इति ॥

सञ्ज्ञायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये दृश्यः । अदत्त-
मूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्ये क्रैतविक्रीयो-
र्नियमकारणः समयाहते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न
कश्चिदोषः ॥ ३ ॥ यथाह नारदः ।

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तोऽन्यत्र समयात्र विक्रेतुरविक्रयः ॥” इति ॥

विक्रयानुश्रयोऽभिहितः क्रैतानुश्रयस्वरूपं तु
प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणं धर्म-
माह ।

“जयं दृष्टिं च वणिगा पण्यानामविजानता ।

क्रैत्वा नानुश्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदृष्ट-

भाक् ॥”

परीक्षितक्रैतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रय-
कालपरिमाणतोऽर्धकृतां दृष्टिमप्यतः क्रैता-
नुश्रयो न कार्यः । विक्रीया च महार्धनियन्धनं
पण्यजन्यमपद्रवता नानुश्रयितव्यम् । दृष्टिचय-
परिज्ञाने पुनः क्रैतविक्रीरनुश्रयो भवतीति
यत्तिरेकादुक्तमभवति । अनुश्रयकालावधिष्य
नारदेनोक्तः ।

“क्रैत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रैतं मन्यते क्रयो ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्वयितव्यम् ॥

द्वितीयेऽङ्के दत्तं क्रैता मूल्यान्निशान्तिमा-

यहेत् ।

द्विगुणं तृतीयेऽङ्के परतः क्रैतुरेव तत् ॥”

इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिवन्ध-
नानुश्रयावधि दृष्टिकपञ्चसप्तद्विह्यदिना दर्शित
एव । तदनया वाचो युज्या दृष्टिचयपरिज्ञान-
स्यानुश्रयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरी-
क्षाविधिरुक्ता पण्यदोषाणां अतः पण्यदोषे

बाधकः

तदुद्दिष्टयकारणवितयाभावेऽनुश्रयकालाभ्य-
न्तरेऽपि यदनुश्रयं करोति तदा पण्यवक्त्रभागं
दृष्टनीयः । अनुश्रयकारणसद्भावेऽपि अनुश्रय-
कालातिक्रमेणानुश्रयं कुर्वतोऽप्ययमेव दृष्टः ।
उपभोगेनाविनाशरेषु स्मिरार्थेऽनुश्रयकालाति-
क्रमेणानुश्रयं कुर्वतो मन्त्रो दृष्टो दृश्यः ।
“परेण तु दृष्टादृष्टं न दद्यात्तापि दापयेत् ।
आददानो दृष्टेव राजा दृष्टः यतानि षट् ॥”
इति मिताचरायां विक्रीयासम्प्रदानं नाम
प्रकरणम् ॥

अथ दृष्टयतिः ।

“कुधीदृष्टविवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं हतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा लिप्यते द्विजः ॥
लब्धलाभः पिहन् देवान् ब्राह्मणाश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुधीदी दद्यात् वक्त्रगोकाचनादिकम् ।
वणिक् कुधीदीदोषः स्यात् ब्राह्मणाणाञ्च पूज-
नात् ॥”

इत्याहुक्तमन्त्रम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप् । अभिधा-
नात् स्त्रीत्वम् ।) वाणिज्यम् । इति जटाधरः ॥

वा(वा)ध, ऋ उ विहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अववाधत् ।

इ, बाधते । ऊनं न सत्त्वधधिको वधाधे । इति

रघुः ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादासः ॥

वा(वा)धः, पुं, (वाधनमिति । बाध + भावे घञ् ।)

प्रतिबन्धकः । आघातः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५ । ४ ।

“यदीमर्भं महति वा हितासौ बाधे मकतो-

अहाम देवान् ॥”) न्यायमते बाध्याभाववत्पक्षः ।

यथा । हरो वद्धिमान् । इति सामान्यनिरुक्ति

मादाधरी ॥

वा(वा)धकः, पुं, (वा(वा)धते इति । बाध + क्तुल् ।)

स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—

“रक्तमाद्री तथा घर्षी चाकुरो जलकुमारकः ।

चतुर्विधो बाधकः स्यात् स्त्रीणां सुनिविभाधितः ॥

तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।

एतेषां पूजनं कार्यं जनेः सन्तानकाङ्क्षिभिः ॥

निःसारणं स्थापनञ्च बलिदानं जपस्तथा ।

कन्ययो गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्षणैः ॥

चतुर्विधो बाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥”

तस्य लक्षणं यथा,—

“यथा कन्या तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि

च ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥

मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्दुष्टः ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥”

इति रक्तमाद्रीः ॥

“नचे हस्ते भवेन्नाला योनौ चैव विशिषतः ।

नालासंयुतरक्तञ्च षष्ठीबाधकयोगतः ॥

मासैकेन भवेद्दुष्टस्या ऋतुज्ञानद्वयं तथा ।

मलिना रक्तयोनिः स्यात् षष्ठीबाधकयोगतः ॥”

इति षष्ठाः ॥

“उद्देशो गुह्यता देवे रक्तसागो भवेद्बहु ।
नामेरधो भवेत् मूलं चाक्षुरः स तु बाधकः ॥
अतुहीना चतुर्भुजं जिमासं वा भवेदुपदि ।
जघाङ्गी करपादे च ज्वाला चाक्षुरयोगतः ॥”

इति चाक्षुरस्य ॥

“सम्पूजा च सगर्भा च मुष्कदेहाण्यरक्तिका ।
जलकुमारस्य दोषेण जायते पलहीनता ॥
या जघाङ्गी भवेत् स्यूना बहुकालकृतस्तथा ।
गुह्यज्ञानी खण्डपरत्ता जलकुमारस्य दूषणान् ॥”

इति जलकुमारस्य ॥

इति वैद्यकम् ॥ बाधाजनके, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ३४ । १६ ।

“धर्मा धर्मापुनश्चार्थो धर्मो नात्मार्य-

बाधकः ॥”)

वा(वा)धनं, स्त्री, (बाध + लुट् ।) पीडा । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रतियन्धकश्च ॥ (बाधने इति ।
बाध + ल्युट् ।) पीडादानरि प्रतियन्धके च त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६५ । ५३ ।

“अयतां कथयिष्यामि यचोभौ शत्रुयाधनौ ॥”

वा(वा)धा, स्त्री, (बाध + टाप् ।) पीडा । इत्यमरः ।

१ । ६ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । ३ ।

“दुर्भृताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोगिनः ।

नेभ्यो न स्यात् यथा बाधा मुनीनां त्वं तथा

कुरु ॥”

निषेधः । इति हेमचन्द्रः ॥

वा(वा)धितः, त्रि, (बाध + क्त ।) बाधायुक्तः ।

निवर्णः । यथा । सल्लङ्घनविप्रतिषेधेन यद्वाधितं
तद्वाधितमेव । इति सुम्भोघटाकायां दुर्गा
दासः ॥

बाधिर्यं, स्त्री, (बाधिरस्य भावः । बाधिर + ल्यप् ।)

बाधिरस्य भावः । कर्णरोगविशेषः । तस्य
निदानम् । यथा,—

“यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आश्रित्य तिष्ठति ।
शुद्धः भेदान्निर्गतो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”

इति माधवकरः ॥

अस्यौषधं यथा,—

“मुष्कमूलकमुष्कोनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तेलमेतेर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णमूलं पूयसावच्च कर्णयोः ।
क्रमयच्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणान् ॥”

अपि च ।

“प्रस्ये हे गण्डमालानां कायवेद्दोगमम्भसाम् ।

चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

काङ्गिकस्याङ्गं दत्त्वा पिष्टान्तेनानि दापयेत् ॥

पुनर्नवा गोक्षुरकं सैन्धवं चतुर्वर्णं यथा ।

सरलं सरदानञ्च दृढनी कण्टकारिका ॥

नखपानाह्वर्येण कर्णमूलं हतुम्यहम् ।

बाधिर्यं सर्वरोगञ्च आध्यात्मञ्च महेन्दर ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

(सप्तम्याभिकारयमस्य यथा,—

“स एव शब्दाभिबद्धा यदा शिवाः

कथाश्रुतातो अशुद्धा तिष्ठति ।

तदा नरस्याप्रतिकारसंविनो

भवेत् वाधिर्यमलंश्वं खलु ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे विंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“सामान्यतो विशेषेण बाधिर्यं पूर्यं श्रव्यम् ।

गर्वा भूवेण विस्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्यं कर्णपूरणम् ।

सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्य च ॥

सिद्धं वा विस्वनिःकाये शीतोभूतं तद्दुहृतम् ।

पुनः पचेद्दृष्टोर् सितामधुकचन्दनेः ॥

विस्वाम् गाढं तत्तैलं बाधिर्यं कर्णपूरणम् ।

वक्ष्यते यः प्रतिप्राये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ।

वातवाधियु यच्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥”

इति च तन्त्रेकविंशतितमेऽध्याये तेनोक्तम् ॥

बाधं, त्रि, (बाध + ल्यप् ।) बाधनीयम् । बाधि-

तथम् । निवर्णम् । यथा । साङ्गचित्तानिङ्ग-

दर्शनात् प्रकरणमिदं बाध्यम् । इति ब्रह्मसूत्रस्य

समञ्जसावृत्तिः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४० ।

“नाहं स्वारीचिषस्तुल्यः स्त्रीबाधो वा जले-

चरि ॥”)

बाधना, स्त्री, (बाध्यस्य भावः । बाध्य + ल्यप् ।)

बाध्यत्वम् । बाध्यस्य भावः इत्यर्थे तत्रत्यय-

नियन्त्रोऽयं शब्दः ॥

वात्सकिनेयः, त्रि, (वत्सक्या अपत्यं पुमान् ।

वत्सकी + “कन्याययादीनामिन्द्र ॥” ४ । १ । २६ ।

इति टक् इन्द्र च ।) असतीमुतः । इत्य-

मरः । २ । ६ । २६ ॥

वात्सवः, पुं, (वत्सुरेव । वत्सु + “प्रज्ञादिभ्यश्च ॥” ५ ।

४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) ज्ञातिः । इत्य-

मरः । १ । ६ । ३४ ॥ सुहृत् । इति मेदिनी । ३ । ४५ ॥

(यथा, मनुः । ५ । ७० ।

“नातिवसेय कर्नेया वात्सवैरुदकक्रिया ॥”)

अस्य विवरणं वत्सुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वाम्बवी, स्त्री, (वम्बोमहादेवस्य पत्नी । वम्बु +

अण् + डीप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६९ । २१ ।

“मेधे सरस्वति वरे भूति बाधवि तामसि ॥”)

वारकीरः, पुं, द्वारस्याहो । बाह्वः । युक्ता । विधि-

विधीनी । नीराजितहयः । इति मेदिनी । २ । २८ ॥

वार्जटीरः, पुं, चण्ड । व्यान्त्रास्थि । अक्षुरः ।

गणिकासुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

वार्हस्यन्, त्रि, दृष्टव्यतिसम्बन्धि । दृष्टव्यतेरिदं

इत्यर्थे (अण्) णप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

वार्हस्यन्, पुं, (वार्हस्यन् दृष्टव्यतिसम्बन्धि । अण्

अधीयमानत्वेनाख्यस्येति । अर्थ आदित्वा-

दच् ।) नास्तिकः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्याद्वादवाद्याहतः स्याच्छून्यवादी तु सौमनः ।

नेथाधिकत्वपदादो योगः सांख्यस्य कापिलः ॥

वैशेषिकः स्यादौलूख्यो वार्हस्यस्तु नास्तिकः ।

चार्वाकी लौकायतिकश्चेति वदपि तार्किकाः ॥”

(दृष्टव्यतिना प्रोक्तमिति । दृष्टव्यति + ल्यः ।)

नीतिशास्त्रे, स्त्री । इति केचित् ॥ दृष्टव्यतेरिदं-

मिति वा । दृष्टव्यति + “द्विद्विद्याद्विषय-
तरपदान् ल्यः ॥” ४ । १ । ८५ । इति ल्यः ।)

दृष्टव्यतिसम्बन्धि, त्रि ॥

बालं, स्त्री, पुं, (बलतीति । बल + ल्यः ।)

गम्भयविशेषः । बाला इति स्थातम् । इति

मेदिनी ॥ तत्पण्यांयः । द्विवेरम् २ वरिष्ठम् ३

उदीच्यम् ४ केशनामकम् ५ अम्बुनामकम् ६ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ द्विवेरम् ७ वरिष्ठ-

हम् ८ । इति भरतः ॥ बालकम् ९ वारिदम् १०

इति शब्दरत्नावली ॥ वरम् ११ द्विवेरकम् १२

केशम् १३ वक्षम् १४ पिङ्गम् १५ ललना-

प्रियम् १६ कुन्तलोशीरम् १७ कचामोदम् १८ ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । पिच-

वान्तिहवाज्वरकुष्ठातिशारश्वासघ्ननाशित्वम् ।

केशहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“बाला वाय्वालिका वाय्वा सेव वाट्यालिका-

पि च ।

महाबला पीतपुष्पा सहदेवौ च सा स्मृता ॥

ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिकासह ।

गाङ्गेरुको नागबला भसा हस्ता गवेधुका ॥

अस्य गुणाः ।

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिशतम् ।

स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तसञ्चतनाशनम् ॥

बालाचतुष्टयविशेषगुणाः ।

बलामूलत्वचश्चर्मा पीतं सखीरश्मिकरम् ।

मृज्जानिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः ॥

हरेन्महाबला लङ्घं भवेदानाहुलोमनी ।

हत्यादतिबला मोहं पयसा सितया सह ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बालः, त्रि, (बलतीति । बल प्राणने + “ज्वलि-

निकसन्नेभ्यो णः ॥” ६ । २ । १४० । इति णः ।)

मूर्खः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५३ ।

“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्दरः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितृत्वेव तु मन्दरम् ॥”

“वैशब्दोऽवधारणे अज्ञ एव बालो भवति

गत्वल्पवयाः ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

अर्भकः । इति मेदिनी । ले, ४० ॥ द्वितीयस्य

पण्यांयः । माणवकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

बालकः ३ माणवः ४ किशोरः ५ बटुः ६ सुवि-

न्धयः ७ बटुकः ८ किशोरकः ९ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ पाकः १० गम्भः ११ हितकः १२

पृथुकः १३ शिशुः १४ श्यावः १५ अर्भः १६

हिम्भकः १७ हिम्भः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु षोडशवर्षपर्यन्तः प्रथमवयस्कः । यथा,—

“आषोडशाहवेदालस्तदवयस्य उच्यते ।

दृढः स्यात् सप्ततैस्त्रिंशद्वर्षाणां नवतैः परम् ॥”

इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

तस्य रक्षकाः सर्वदेवताः । यथा,—

“अनाथबालदृष्टानां रक्षकाः सर्वदेवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलगाजम्बखण्डे ८६ अध्यायः

अथ बालस्य परिचर्याविधिः ।

“बालमङ्गे सुखं दद्यात्त चैनं तर्जयेत् कश्चित्

बालः

नहसा बोधयेन्नैव नाथोऽयमुपवेशयेत् ॥
 अथोऽयमुपवेशनासमर्थम् ।
 “नालस्य स्थापयेत् क्रोडे न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् ।
 रोदधेयं कश्चित् कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥”
 आवश्यको विधिः भेषजदानतैलाभ्यङ्गोद्दत्तनादिः ।
 तच्चित्तमनुवर्त्तेत तं सदैवाशुभोदयेत् ।
 संसेविनमना एकं नित्यमेवाभिवर्द्धयेत् ॥
 बालात्पतद्दृष्टिधृमानलजलादितः ।
 निष्कोकस्यानतश्चापि रक्षेद्दालं प्रभवतः ॥”
 बालस्य स्वभावाहितान्याह ।
 “अभ्यङ्गोद्दत्तने ज्ञानं नेत्रयो रक्षणं तथा ।
 वसनं नट्ट यत्तच्च तथा नट्टनुलेपनम् ।
 जलप्रभृति प्रथानि बालस्येतानि सन्ध्या ॥”
 बालस्य कवलादेः समयमाह ।
 “कवलः पञ्चमाहर्णाह्निशतेष्वेव मैथुनम् ॥”
 बाह्यादेरवधिमाह सुश्रुतः ।
 “वयसु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
 जनघोषश्रवणस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
 त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धामाशी तद्यत्न-
 भुक् ॥
 दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धामाशी शरद्वयम् ।
 तदुत्तरं स्यादमाशी एवं बालश्चिधा मतः ॥
 मध्ये घोषश्रवणयोर्मध्यमः कथितो बुधैः ।
 चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्धृवा हाञ्जिंशतो मतः ॥
 चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्दीर्घादिपूरितः ।
 ततः क्रमेण क्षीणः स्यादयावद्भवति सप्रतिः ॥
 वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसंघाति क्रिय-
 बलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सन्ध्यात्क्रिय-
 बलोत्साहेहीनः ।
 ततस्तु सप्ततेरुद्धं क्षीणधातुरसादिकः ॥
 क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरता दिने दिने ।
 बलीयसितस्त्राण्ययुक्तः कर्मसु चाप्यमः ॥
 कासश्वासादिभिः क्लिष्टो दृष्टो भवति मानवः ॥
 बालो विवर्द्धते श्रेष्ठा पितं स्यान्मध्यमादिकम् ।
 वार्द्धको वर्द्धते शत्रुर्विचार्येतदुपक्रमेण ॥
 उपक्रमेण चिकित्सन्तु ॥ तन्नाम्नरे तु ।
 बाल्यं दृष्टिश्चर्ममेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रादिक्रमौ ।
 बुद्धिः कर्मेन्द्रियं रेतो जीवितं दशतो हसन्तु ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ बालाशुचौचम् ।
 “नवमादिमासजानबालस्याशौचकालाभ्यन्तर-
 मरणे मातापित्रोरस्यशयनं युक्तम् । तदेव
 स्वजात्युक्तजननाशौचम् । जातोनाम्नश्चौचं
 नास्ति । नवमादिमासजानजानयोस्तु कन्या-
 पुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातुश्च जनना-
 शौचम् । तच्च ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां
 मासः । पुत्रजन्मनि पितुः सचेलजानं पुत्रमुख-
 दर्शनात् परंपूनः सचेलजानम् । पुत्रकन्याजनने
 ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिककर्माधिकारः ।
 पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरजानात्
 वैदिककर्माधिकारः । कन्याजनने तु ब्राह्मण्या
 मासोत्तरजानात् वैदिककर्माधिकारः ।

बालः

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने जयोदशाहोत्तरं
 लौकिककर्माधिकारः वैदिककर्माधिकारस्तु मासो-
 त्तरजानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयो-
 र्विद्यमानत्वे बोध्यम् ॥
 जननाशौचोत्तरं षष्मासाभ्यन्तरमजातदन्त-
 मरणे मातापित्रोरकाहः । सपिण्डानां सप्तः
 शौचम् ॥ षष्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य
 मरणे मातापित्रोकाहः । सपिण्डानामेकाहः ।
 षष्मासोपरिद्विवर्षपर्यन्तं पित्रोऽष्टाहः । सपिण्डा-
 नामत्रयपञ्चे एकाहः ज्ञतचञ्चे त्रयः । द्विवर्षो-
 परिमासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीतबाल-
 कस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्रयः ॥
 तन्मथोऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मासत्रया-
 धिकषड्वर्षपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
 दशाहः ॥
 शूद्रस्य षष्मासाभ्यन्तरे अनुपपन्नदन्तस्य मरणे
 त्रिरात्रम् । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षष्मा-
 सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अज्ञतचञ्चुमरणे पञ्चाहः ।
 तत्रापि ज्ञतचञ्चुमरणे द्वादशाहः । द्विवर्षपरि
 षड्वर्षाभ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि
 ज्ञतोदाहेऽपि मासो अवहितयने षड्वर्षोपरि-
 मासः ॥ * ॥ “बालकजननान्तरकर्मेष्टमाह
 वैद्यकं । यथा,—“अथबालं क्षीमपरितृप्तं
 क्षीमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शययेत् । पोषु-
 बद्धीनिष्पृक्तकशशास्त्राभिर्भूतं वीजयेत् ।
 नङ्गि चाल्याहरहस्तोलेपिपुमवचारयेत् ।
 धूपयन्नेन रक्षोघ्निधूपेः । रक्षोघ्नानि चास्य
 पाणिपादशिरोग्रीवास्त्रयवृत्तेन तिलानक्षी-
 सधूपकणांश्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठानं
 चाग्निं प्रज्वालयेत् । वणिनीपासनीयश्चावेक्षेत ॥
 ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गल-
 कौतुको स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुण्यांतां
 यदभिप्रेतं नजन्तनाम वा ॥
 ततो यथावर्णं धात्रीसुतेयाभ्युपमाणां
 मध्यमवयसमरोगां शूलवर्नीमचपलामलोलु-
 पामल्लपामस्थलां प्रसन्नहाराभलम्बोद्युमल-
 म्बोद्धस्तनीमशङ्कामश्रुतिनीं जीवहृतां दोम्भीं
 वत्सलामचूदकस्मिणीं कुले जानामतो भूमि
 कैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलशुद्धये
 बालस्य । तत्रोद्धस्तनीं करालं कुण्यां । लम्ब-
 स्तनीं नासिकासुखं हृदयित्वा मरणमापा-
 दयेत् । ततः प्रशक्तायां त्रिभुवो शिरःक्षात
 महनवाससमुद्गमखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं
 प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं कर्णं धीनमीधुतपरि-
 स्तुतमभिमन्त्रा मन्त्रेणैव पाययेत् ।
 चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः नीरवाहकाः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य वलवृद्धये ॥
 पर्याऽन्तरसं पोता कुमारस्ते शुभानने ।
 दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्नामन्तं यथा ॥
 अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासाक्षात्
 आधिपत्यं भवति । अपरिसुतेऽप्यतिस्व-
 स्तन्यपूयस्तनपानादुत्तुहिस्रोतसः शिशोः

बालकः

कासश्वासावमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवं विधानं
 स्तन्यं न पाययेत् ॥”
 “बालं पुनर्गात्रसुखं यक्षीयात् चेन्नं तर्जयेत्
 सहसा न प्रतिबोधयेद्दिनासमयात् सहसा
 नापहरेदुत्तुहिस्रोता वातादिविजातभयाक्षोपवे-
 शयेत् कौञ्जभयात् नित्यश्चैनमनुवर्त्तेत प्रिय-
 श्चैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते
 नित्यसुदयसत्त्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
 भवति । वातात्पविद्युन्मापादपलताभूत्या-
 गारनिम्बस्थानमृच्छायादिभ्यो दुर्यहोपसंगं
 तच्च बालं रक्षेत् ।
 नाशुचौ विच्छेद्दालं नाकाशे विसर्जे न च ।
 नोष्णमासतवर्षेषु रक्षोघ्नीर्दक्षेय च ॥
 क्षीरसाक्ष्यायया क्षीरमाजं गन्धमथापि वा ।
 दद्यादास्तन्यपण्यां प्रीतिनां वीर्यमात्रया ॥”
 इति सुश्रुते प्रारोहस्थाने दशमेऽध्याये ॥
 वा(वा)लः, पुं. (बलमि मस्तकं रक्षति संरुकोतीति
 वा । बल + लः ।) शिरोभवाच्छादनविशेषः ।
 चुल इति भाषा । तत्पर्यायः । चक्रुरः २ कचः
 ३ केशः ४ कुन्तलः ५ कुञ्जरः ६ शिरोरुहः ७
 शिरसिरुट् = शिरोरुट् ८ शिरजः १० । इति
 शब्दरत्नावली । चोटकशिशुः । तत्पर्यायः ।
 किशोरः २ । इत्यमरः ॥ अथबालधिः । करि
 बालधिः । नारिकेलः । इति मेदिनी । खे, ३६ ॥
 पञ्चवर्षीयहस्तो । यथा,—
 “पञ्चवर्षी गजो बालः स्यात् पोतो दशवर्षकः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
 “यो लोकधीरसमौ धनुरेणसुखं
 सीतास्वयंघरयुद्धे त्रिशतोपनीतम् ।
 आदाय बालगजनील इवेक्ष्ययष्टिं
 सखीकृतं वृष । विजय्य बभूव मध्ये ॥”
 पुष्कः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः ।
 १ । ४८ ।
 “लज्जा निरक्षी यदि चेतसि स्या-
 दसंशयं पत्यनराजपुत्र्याः ।
 तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुण्ड-
 बालप्रियत्वं शिथिलं नभयः ॥”
 मत्स्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 बालकं, स्त्री, (बाल + स्वार्थे कन् ।) ह्रीवैरम् ।
 इति राजनिधंगः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “बालकं प्रीतं कृत्वा लघुदोषनपाचनम् ।
 हृत्तासाक्षिबोसर्पेष्टदोषामानसारजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अङ्गुलीयकम् । पारिहार्यम् । इति विश्वः ॥
 बालकः, पुं, (बाल एव । बाल + स्वार्थे कन् ।)
 शिशुः । (यथा, मार्कण्डेयः । ५२ । ५३ ।
 “भूतानां मातृभिः साङ्गं बालकानां
 शान्तये ॥”
 अथः । हयबालधिः । हस्तिबालधिः । अङ्गुरो-
 यकम् । ह्रीवैरम् । बलघम् । इति मेदिनी ।
 के, १५७ ॥ केशः । इति विश्वः ॥ * ॥

बालखि

बालाशौचं यथा,—

“अनातरन्ता ये बाजा ये च गर्भादिनिःसृताः ।
न तेषामभिसंस्कारो न पिच्छं नोदकक्रिया ॥
यदि गर्भो विपद्येत सवति वापि योषितः ।
यावन्नाशान् स्थितो गर्भकावहिवानि कृतकम् ॥
या नामकरणात् सद्यः या च दान्तादहर्निशम् ।
या व्रतस्थातिरात्रिकं तदूर्ध्वं दध्मभिर्दिनैः ॥”

इति गारुड १०६ अध्यायः ॥

बालकस्य रक्षा यथा,—

“आदाय कृष्णं संजक्ता यशोदापि ततो द्विजः ।
गोपुच्छभ्रामणीनाम् बालरोषमपाकरोत् ॥
गोपुरीषतुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके ।
कृष्णस्य प्रहरी रक्षां कुर्वन्निदसुहोरयम् ॥
नन्द उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिससुदभूतपङ्कजादभवज्जगतः ॥
येन इंद्रायविभृता धारयत्यवनी जगतः ।
परावरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
नखाङ्कुरविनिर्भस्मैरिवचःस्थलो विभुः ।
धृतिं हृत्पुं सञ्जं स त्वां रक्षतु केशवः ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूतः ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तचैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥
शिवस्ते मातु गोविन्दः कर्तुं रक्षतु केशवः ।
सुखं सज्जतरं विष्णुर्जङ्घपादं अवाहनः ॥
मुखं बाहुं प्रवाह्य च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वया हतेष्वयस्त्वव नारायणोऽययः ॥
शार्ङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहताः क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुशाख्या राक्षसा ये तवाहिताः ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।
क्षुब्धकेशोऽम्बरं भूमौ रक्षतु त्वां मधुधरः ॥
एवं क्षतस्त्वययनो नन्दगोपेन बालकः ।
प्रापितः शकटास्याधो बालपयंकुकातले ॥”

इति विष्णुपुराणे ५।५ ॥

बावकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया ।) इन्द्र-
वारणी । कदर्शी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालकमिः, पुं, (बालस्य केशस्य लमिः ।) केश-
कीटः । इति जटाधरः ॥

बालक्रीडनं, स्त्री, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड् +
भावे ल्युट् ।) बालखिला । यथा,—

“बालक्रीडनमिच्छन्स्वरधनुर्भङ्गावधि प्रकृता ॥”

इत्यादि महानाटकम् ॥

बालक्रीडनकः, पुं, (बालानां क्रीडनकः क्रीडन-
इवम् । बालका हि कपईकेन क्रीडन्तीति प्रसिद्धे-
कपयत्वम् ।) कपईकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालखिला, पुं, बालखिल्यस्तुतिः । यथा,—

“विधिना निर्मिता पूज्यं वेदी परमपावनी ।

अभिषेकादितुनयो बालखिल्यादयः स्थिताः ॥”

इति बृहद्ब्रह्मायणे पित्रहूटमाहात्म्ये १ सर्गेः ॥

(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः बटवह-
संख्याकाः । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २४ ।

“क्रतोश्च सन्ततिर्भाषा बालखिल्यान्वयतः ।

इष्टिर्गानि सङ्ख्याणि कधीयान्मुनेरेतसाम् ॥”

बालग्र

अङ्गुष्ठपरिमितमुक्तमेतेवान्देहपरिमाणम् ।

यथा, महाभारते । १ । १२ । ८—८ ।

“अथापमृद्वीन् वृक्षान् अङ्गुष्ठोदरवर्णवः ।

प्रलाघट्टनिकाभेकां संहितान् बहवः पथि ॥

क्षिप्रमानान् मन्दवज्रान् गोच्यते संज्ञतोदके ॥”

बालगर्भिणी, स्त्री, प्रथमगर्भवती गौः । तत्-
प्रयायः । प्रहौही २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

प्रलोकी ३ । इति जटाधरः ॥ बालगर्भ-
वती ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालगोपालः, पुं, (बालः शिशुवर्तिधरो गोपालः)

श्रीकृष्णवर्तिविशेषः । यथा,—

“तीरपयोनिधितृचनिवासं

हास्यकटाक्षववंशनिनादम् ।

श्यामलसुन्दरशृङ्खलापं

तं प्रणमामि च बालगोपालम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रहः, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः ।)

बालकहस्तग्रहविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये ।

६० । २७ ।

“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-

कारकम् ॥”)

ग्रहेणां विवरणम् । यथा,—

“बालग्रहा अनाचारान् पीडयन्ति शिशून् यतः ।

तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”

अथ बालग्रहाणां नामान्याह ।

“स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापसार एव च ।

शक्रुर्गो रवतो चैव पूतना गन्धपूतना ॥

पूतना श्रीतपूजा च तथैव सुखमण्डिका ।

नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”

अथ ग्रहाणास्तुतपत्तिमाह ।

“नवस्कन्दायः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।

श्रीमन्नो दियवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥

एते स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तकीमायिभूमिभिः ।

कृष्टाः शरवस्त्वस्य रक्षितस्तु क्षतजवा ॥

स्कन्दः कृष्टो भगवता देवेन चिपुरारिणा ।

विभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति संयुजः ॥”

अयं हि कार्तिकेयादयः ।

“स्कन्दापसारसंज्ञो यः सोऽयिना तत्त्वमद्युतिः ।

स च स्कन्दस्यो नाम्ना विशाख इति चोच्यते ॥

ग्रहाः स्त्रीविग्रहा ये ते नानास्त्राः प्रकीर्तिताः ।

देवानां कृतिकानां ते भागा राजसत्तामवाः ॥

नैगमेयस्तु पाण्ड्या कृष्टो ह्येषां ततो ग्रहः ।

कुमारस्य हि देवस्य गुहस्यात्मसमोऽस्ति वै ।

ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।

उपतस्थुर्ग्रहा स्ते ते दीपशक्तिधरं गुहम् ॥

जपुः प्राङ्मलयक्षेनं इतिर्गो दीयतामिति ।

तवामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥

ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेष्वजुत् ।

तिर्यग्गोनिं मातुषश्च देवश्च त्रितयं जगत् ॥

परस्परपकारेण वर्तते धार्यते तथा ।

देवा नरान् प्रीक्यन्ति तिर्यग्गोनींस्तथैव च ॥

यथाकारं प्रवृत्तास्तु जगन्मर्मादिमानवैः ।

बालग्र

इत्यङ्गलिनमकारैर्भेषभोमेकथैव च ।

सम्यक् प्रयुक्तेषु नराः प्रीक्यन्त्यपि देवताः ।

भागधेयं विभक्त्यै शेषं किञ्चित्तु विद्यते ॥

तद्व्युत्पाकं शुभा इतिर्वाक्येव भविष्यति ॥”

अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह ।

“कुलेषु येषु नेष्यन्ते देवाः पितर एव च ।

जायन्ताः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥

निवृत्तश्रीचाचारेषु तथा कुतस्तितर्तिषु ।

निवृत्तभिचावल्लिषु भयकांस्त्यजेषु च ॥

ग्रहेषु तेषु बालांस्तान् ग्रहा इतिव्यग्रकृताः ।

तत्र वो विपुला इतिः पूजा चैव भविष्यति ॥

एवं ग्रहाः ससुतपन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।

ग्रहोपकृष्टा बालाः स्युर्दक्षिणतस्तमास्ततः ॥”

अथ सामान्यग्रहकुष्टाणां बालाणां लक्षणा-

न्याह ।

“क्षणादुद्विजते बालः क्षणाक्षयति रोदिति ।

नखैर्देनोदारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भुवौ क्षिपति दन्तीकः किं वमति वासहतम् ॥

क्षामोऽति निशि जागर्ति मूलाङ्गो भिन्नविट्-

स्वरः ।

मनुस्यशोथितगन्धश्च न चात्राति यथा पुरा ॥

दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नटसंज्ञोऽपि जायते ।

सामान्यग्रहकुष्टस्य लक्षणं ससुदाहृतम् ॥”

अथ विशिष्टग्रहकुष्टाणां लक्षणान्याह ।

“सस्ताङ्गः सतजसगन्धकस्तर्नाटि-

वक्रास्थो हतचरश्चेकपक्षनेत्रः ।

उद्विग्नः सखिलचक्षुरक्षरोदी

स्कन्दार्तो भवति च गाढसृष्टिवन्धः ॥

निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेत संज्ञां

संस्तब्धः करचरश्चेह हृत्तवीव ।

विण्मूत्रे हृत्तति विनयः जृम्भमाणः

केन वा हृत्तति च तत्त्वज्ञाभिभुटः ॥”

तत्त्वज्ञाभिभुटः स्कन्दापकारकुष्टः ।

“सस्ताङ्गो भवति कीर्ति विहङ्गवन्निः

सासावन्नपरिपौकितः सभक्तात् ।

स्त्रोटेऽपि प्रचिततनुः सदाहृमाके-

विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शक्रुष्या ॥

रक्तास्थो हरितमजोऽतिपाण्डुदेहः

श्यावो वा सुखकरपाकवेदनार्तः ।

ग्रहानिश्चिततनुश्च कर्णनासं

रेवत्या भ्रष्टमभिपौकितः कुमारः ॥

सस्ताङ्गः क्षपिति न वासरे न राक्षो

विहृभिर्भ्रं विहृजति काकतुल्याङ्गगन्धः ।

कृद्गार्तोऽपि पिततनुश्चः कुमार-

क्षुण्णालुर्भवति च पूतनाग्रहीतः ॥

यो हृष्टि क्षणमपि न कावहिक्षा-

च्छर्द्दीभिर्ज्वरसहिताभिरह्यमानः ।

दुर्बलः सततमप्यापि योऽसगन्ध-

स्तं ब्रूयाद्भिषगथ गन्धपूतनार्तम् ॥

आक्रन्दन् परिचक्षितः सुवेपमानः

धंजीनो भवति अथाक्नूजयुक्तः ।

बाल्य

सखाङ्गो भद्रमतिवायते च यो वै
तं ब्रूयाद्विषमय श्रीतपूतनार्कम् ॥
स्नानाङ्गः सखधिरपाणिपादवक्त्रो
ब्रह्माश्री ककुबधिरावतोदरो यः ।
स ज्ञेयः शिशुरय रक्तमच्छिकार्कः
सोद्भोगो भवति च मन्त्रतुल्यगन्धिः ॥
यः केन वसति विनम्यते च मध्ये
सोद्भोगो विहसति योर्ध्वमीशमायः ।
कूले च प्रतप्तमयो वसासगन्धि-
निर्गन्धो भवति स नैगमेयकुरः ॥”
अथ सामान्यहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
सहासुखतिकोदीयकायस्नानं यहापहम् ।
सहा माषपण्यं ।
“सप्तच्छदामयनिशाचन्दने चातुलेपयेत् ।
सर्पत्वक् जम्बुनं मूत्रां सर्वपारिप्लवाः ॥
विह्वलविह्वललोममेघशङ्खो वचा मधु ।
धूपः शिशोर्वरुहोऽयमशेषयहनाशनः ॥
वातघ्नान्नीचकर्मोष्ण कार्याणि यहापानये ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी विह्वार्यकमथापि च ॥
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली हृतमष्टमम् ।
सिंहं हृतमिदं मेथ्यं पिवेत् प्रातर्दिने दिने ॥
हृदयस्थितिः क्षिप्रमेधा कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
न भवन्ति कुमाराणां पितृतामष्टमङ्गलम् ॥”
अष्टमङ्गलं हृतम् ।
अथ विशिष्टहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
“सोमवल्लीमिन्द्रचूर्णं वन्दाकं विषजं शमीम् ।
वृगादन्थाश्च मूलानि यथितानि विधारयेत् ॥”
तत्र स्कन्दहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“स्कन्दहजुष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातघ्नद्रुमपत्राणां कायेन परिषेचनम् ॥
देवदारुवि राक्षसां मधुरेषु गणेषु च ।
सिंहं सर्पिश्च सखीरं पातुमखं प्रहापयेत् ॥
सर्वपाः सर्वनिर्णोको वचा काकादनी हृतम् ।
सहासाविमनापि रोमाण्युद्धपनं भवेत् ॥”
काकादनी चेतुगुग्गुला ।
सोमवल्लीमिन्द्रचूर्णं वन्दाकं विषजं शमीम् ।
वृगादन्थाश्च मूलानि यथितानि विधारयेत् ॥”
सोमवल्ली सोमलता । इन्द्रचूर्णं ककुभम् ।
वृगादनी इन्द्रवाक्यी ।
रक्तानि माखानि तथा पताकां
रक्तांश्च गन्धान् विविधांश्च भक्ष्यान् ।
हृतश्च देवाय वलिं निवेद्य
सकुक्कुटं स्कन्दहजे निधाय ॥
ज्ञानं त्रिरात्रं निशि चत्वर्यं
कुण्यात् परं शालिष्येतिवेद्य ।
गायत्रियुक्ताभिरथाह्वरियं
प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥
रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनोम् ।
अहन्वहनि कर्तव्या याभिरङ्गिरतन्त्रितैः ॥
तपसां तैजसाश्चैव यज्ञसां वयसां तथा ।
निधानं योऽय्यो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥

बाल्य

अहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुङ्गवः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाह्नतिकानाथ स ते शर्मे प्रयच्छतु ॥
रक्तमाखान्तरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चरदनः ॥”
अथ स्कन्दापसारहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो
गणः ।
परिषेकः प्रयोक्तव्यः स्कन्दापसारशान्तये ॥”
गोलोमी श्वेता दून्वा । सुरसादिगणो यथा,—
“सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ली फणिज्भक्तः ।
सौगन्धिकं भूक्तृणको राजिका श्वेतवर्चरो ॥
कटफलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शलकी ।
विह्वलमय निर्गन्धी कर्मिकार उदुम्बरः ॥
वला च काकमाची च तथा च विषसुटिका ।
कफक्रिमिहरः स्यातः सुरसादिरयं गणः ॥”
सुरसा लण्यतुलसी । श्वेतसुरसा श्वेततुलसी ।
फल्ली भागी । फणिज्भक्तः मरुवकः । सौग-
न्धिकं कटारम् । भूक्तृणकः सुगन्धहणम् ।
खरपुष्पा वर्चरो । कासमर्दः कसौरी । विष-
सुटिका वकादनि ॥ * ॥
“अष्टमन्त्रविषकश्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।”
मन्त्राष्टकमाह ।
“गोत्राविमहिषाश्वानां खरोदृकरिणान्मथा ।
मन्त्राष्टकमिति स्यात् सन्त्राश्वेषु सम्मतम् ॥
श्रीरोदृक्कवायेण काकोल्यादिगणैश्च च ।
विपक्तयं हृतं पश्चादातयं पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणैश्च कस्कीकृतैश्च तैलं पक्तयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा,—
“काकोली श्रीरकाकोली श्रीवकर्मभक्तया ।
शङ्खिर्दृष्टिस्थया मेदा महामेदा गृह्यिका ॥
सुप्रपण्यं माषपण्यं पद्मकं वंशरोचना ।
शङ्खी प्रपौष्करीकश्च जीवन्ती मधुयाष्टका ।
माक्षा चेति गणो गन्धा काकोल्यादिकर्दारिनः ।
स्तन्यलदृष्टहयो वृष्यः पितरक्तानिलापहः ।
उत्पादनं वचा हृत्पुस्तकमत्र प्रकीर्तितम् ॥
श्रीलोकपुरीषाणि कंशा हस्तिनखो हृतम् ।
हृषभस्य च रोमाणि योष्यान्मुद्धपनं सदा ॥
अनन्ता कुक्कुटी विम्वी मर्कटोऽपि धारयेत् ॥”
अनन्ता यवासा इति लोके । कुक्कुटी शाल्मली ।
“पक्रान्थामानि मोसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ।
सुहोदनं निवेद्याथ स्कन्दापसारिण्यं वटे ॥”
वटे वटतले वलिं निवेद्येत्यन्वयः ।
तेन स्कन्दापसारिणा ज्ञानं कारयेदित्यन्वयः ।
“चतुष्टये कारयेच्छ ज्ञानं तेन ततः पठेत् ।
स्कन्दापसारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विशालः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥”
अथ शकुनीयहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“शकुनीयहजुष्टस्य कार्यं वेदेन जानता ।
विनान्त्रकपित्यानां कार्येन परिषेचनम् ॥
हीवेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकैः ।

बाल्य

लोध्रिषिङ्गुमञ्जिष्ठागौरिकैः परिषेच्येत् ॥”
परिषेत् निवेद्येत् । कपक्षिह्वारार्थमाह ।
“स्कन्दहजुष्टा धूपाश्च हिताश्च भवन्ति हि ।
स्कन्दापसारशमनं हृतमथापि पूजितम् ॥
श्रुतावरो नृगेन्वास्नागदन्तोनिदिम्बिकाः ।
लक्ष्मीं सहदेवाश्च हृत्तीक्ष्णापि धारयेत् ॥”
नृगेन्वास्नः वङ्गी इन्द्रवाक्यी । नागदन्तो नाग-
कुली इति लोके प्रसिद्धा ।
“तिलतण्डुलकं माख्यं हरितालं मनःशिलाम् ।
वलिरेव निकुञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्यं ज्ञानमस्य यथाविधि ।
श्वेतशिरीषगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्पपैः ॥
सिद्धमभ्यङ्गने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।
शकुनीयहजुष्टान्तर्गते प्रदेहं कारयेद्विदुः ॥
कुण्याश्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः सुभैः
निकुम्भोक्तेन विधिना कपयेत् ततः पठेत् ॥
अनरीक्षचरा देवो सन्ध्यालङ्कारभूषिता ।
अधोमुखी सद्यस्तुक्ता शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवखरा ।
लम्बोदरो शङ्खकर्णो शकुनी ते प्रसीदतु ॥” * ॥
अथ रेवतीयहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“अन्धगन्धाजशङ्खी च शारिवाच पुनर्नवा ।
महा विदारो ह्येतासां जायेन परिषेचनम् ॥
अजशङ्खो मेघाशङ्खी । सहा सेवतीपुष्पजातिः ।
तैलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्वरसे तथा ।
पलङ्कपायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्जरसः रालः पलङ्कपा गुग्गुलुः । नलदं
लामण्यकसुश्रीरवन्तीतक्ष्विः । गौरकदम्बकः
हारिदकः । हरदुया कदम्ब इति लोके ।
धवाचकर्णककुभशङ्खकीतिशङ्खेषु च ।
काकोल्यादौ गणेषु चापि सिंहं सर्पिः पिषेच्येत् ॥
अन्धकर्णः शार्खु इति लोके प्रसिद्धः ।
कुलत्याः शङ्खचूर्णश्च प्रदेहः साखगन्धिकः ।
श्रीलोकपुरीषाणि यवान् यवफले हृतम् ॥
सन्धयोत्तमयोः कार्यमेतदुद्धपनं शिशोः ॥
यवफलो वंशाङ्कुरः ।
शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयःशाल्मोदनं दधि ।
वलिनिवेद्यो गोतीर्थे रेवत्ये नियतात्मना ॥
गोतीर्थे गोष्ठे ।
ज्ञानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विषकं ।
नागावस्त्रधरा देवो चिन्मालातुलेपना ॥
चलत्कुल्लिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥
उपासते यां सततं देवो विविधभूषणाः ।
लम्बा करालाकिता तथैव बहुपुष्पिका ।
रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ * ॥
अथ पूतनायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
कपोतवङ्गा ह्योनाको वरुणः पारिभक्तः ।
आस्कोता चैव योष्याः स्युर्बालानां परिषेचने
कपोतवङ्गा ब्राह्मी इति लोके । पारिभक्तं
निम्बः । आस्कोता अपराजिता ।
नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सजेरवश्चैव तैलार्थे कच्छ इत्येते ॥

वाक्य

नशा पयसा नूतना चीरविहारो । गोमोमी
चेतद्व्या ।
हितं हनं तगाचीयां संविद्धं मधुनेऽपि च ।
कुहतालीसखदिराः खन्दनोर्ध्वं न एव च ।
पनसः ककुभचापि मन्थानो वदरस्य च ।
कुहटासि हतचापि धूपनं सद्यः सर्वपैः ॥
खन्दनः खन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्धः ।
काकादनीं चित्रपत्नीं विष्णीं गुह्याच्च धारयेत् ।
काकादनीं चेतगुह्या । चित्रपत्नीं दृष्टदिन-
वारणी ।
मन्थौदनं बलिं दद्यात् लश्वरं पनलं तथा ।
सरावसंपुटं कृत्वा तस्यै मृग्ये यष्टे भिषक् ।
उत्प्लुष्टाभिषिक्तस्य शिशोः क्षपनमिष्यते ॥
कुहतालीसखदिरं चन्दनं खन्दनं तथा ।
देववास वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
एला हरेणवचापि योष्या उद्धूपने सदा ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रक्तचूर्णजा ।
मृन्मागाराभया देवी दारकं पातु पूतना ॥३॥
अथ गन्धपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
नित्तुहमाणां पञ्चसु कार्यं कार्येऽभिषेचने ।
नित्तुहमानाह ।
निम्बः पटोलः सुखा च गुह्यं वासकस्तथा ।
विसर्पकुह्युत् ख्यातेः गणोर्ध्वं पञ्चतिलकः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गा मधुरको मधु ।
शालपर्णीहृदयौ च हतायं सममाहरेत् ॥
सर्वगन्धैः प्रदेह्य गात्रे चाक्षौष्यं शीतलैः ॥
सर्वगन्धैः कुङ्कुमागुक्कपूरकस्तूरीगन्धैः ।
अद्वोस्तु शीतलैः चन्दनकप्रैः न तु कस्तूरी-
कुङ्कुमागुक्कभिस्तिवास्तुत्वात् ।
पुराणं कौकुटं केशचर्मैः सर्पभवन्तथा ।
जीह्वाभीक्ष्ण्यो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
कुङ्कुटीं मर्कटीं विष्णीमन्ताच्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्यथे ।
निवेद्यमन्त्रञ्च यष्टे शिशोः क्षपनमिष्यते ॥
कराला पिङ्गला सुखा कथायाम्बरसंभवा ।
देवी बालमिमं प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥३॥
अथ शीतपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
गोमूत्रं वस्तुमन्त्रञ्च सुस्ताचामरदारु च ।
कुहञ्च सर्वगन्धैश्च तेलार्धमवधारयेत् ॥
सर्वगन्धान् चन्दनादीन् ।
रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभत्वचः ।
निःकाय तस्मिन्निःकाये सप्तौरे विपचेद् द्रुतम् ॥
यशोलूकपुरीषाणि वलिगन्धा महित्वचम् ।
निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
धारयेदपि गुह्याच्च वलीं काकादनीं तथा ।
नद्यां सुज्जौदनेचापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
जलाशयान्ते बालस्य क्षपनचोपदिश्यते ।
जलाशयान्ते जलाशयतीरे ।
देवे देवचोपहारो वारणी रुधिरं तथा ॥
सुज्जौदनाश्विनीं देवीं सुराशोणितपायिनी ।
जलाशयवता निष्कं पातु त्वां शीतपूतना ॥३॥
अथ सुखमखिकायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

वाक्य

कपित्थं विस्वतर्कारीवासागन्धर्वहस्तकाः ।
कुवेराचीं च योष्याः सुर्वाङ्गानां परिषेचने ॥
तर्कारी गणियारि इति लोके । गन्धर्वहस्तकाः
चेत एरुहः । कुवेराचीं पादरि इति लोके ।
खरसेर्ध्वं हृदयानां तथैव हयगन्धया ।
तेन वचाञ्च संयोज्य पचेदभ्यङ्गनं शिशोः ॥
भङ्गहृत्तः भगरा इति लोके ।
वचा सर्वरसं कुष्ठं सर्पिचोद्धूपने हितम् ॥
वर्णकं चूर्णकं मालामञ्जनं पारदं तथा ।
मनःशिलाचोपहरेत् गोष्ठमध्ये बलिन्ततः ॥
पायसं सपुरोडाशं तद्वत्पर्यस्तपाहरेत् ।
मन्त्रपूताभिरक्षिञ्च तत्रैव क्षपनं हितम् ॥
जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह ।
अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमखिका ॥३॥
अथ नैगमेययहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
विस्वादिमन्त्रपूतीकैः कार्यं स्यात् परिषेचनम् ।
पूतीकः चोराकरञ्ज इति लोके प्रसिद्धः ।
प्रियङ्गुशरलानन्ताशनपुष्पाकुटम्रटैः ।
पचेत्तेनं समोन्मत्तं दधिमन्त्रस्वकाङ्क्षिकैः ॥
कुटम्रटं वितुस्तकान्त्रो हृत्तविशेषस्य त्वक् ।
गुह्यतनी इति लोके प्रसिद्धा । सुस्ताकृतिः
श्रीनाको वा ।
वचां वयस्यां अटिलां गोमोमीं चापि धारयेत् ।
वयस्या आमलकी गुह्यं वा ।
उनसादनं हितञ्चात्र खन्दापसारनाशनम् ॥
मर्कटोलूकयशानीं पुरीषाणि पित्तयष्टे ।
धूमः सुभजनं कार्यं बालस्य हितमिच्छता ॥
पित्तयष्टे नैगमेययष्टे ।
तिलतण्डुलकं मास्यं भक्ष्याञ्च विविधानपि ।
कौमारपित्तमेघाय मन्त्रमन्त्रे निवेदयेत् ॥
मेघाय नैगमेययष्टाय ।
अधस्तात् चीरहृत्तस्य क्षपनचोपदिश्यते ॥
अज्ञाननखलाक्षिभुः कामरूपी महायशः ।
बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य लज्जान्तरं चिकित्सितञ्च यथा,—
“बलिशाल्मीहकर्मणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
मन्त्राचार्यं प्रयोक्तव्यस्तर्कारी सर्वकामिकः ॥
ॐ नमो भगवते गरुडाय चाम्बकाय सदास्तर-
स्तुतस्तुत्वाहा । ॐ कं खं टं पं शं वेनतयाप-
नमः । ॐ ह्रीं हुं जं ।
बालदेहपमाखेन पुष्पमालान्धु सर्वतः ।
प्रयत्नं सुखिकाभक्तबलिर्देयस्तु शान्तिकः ।
ॐ कारीं सुवर्णपथीं बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा ॥
ॐ नारायणाय नमः ॥”
“प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति नन्दा-
नाम माहका तथा यज्ञीतमात्रस्य प्रथमं भवति
ज्वरः । चक्षुरक्षीलयति गात्रसुहेजयति न
श्रुते क्रन्दति स्नानं न यज्ञाति । आतृकारञ्च
भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटस्थिकां यज्ञीत्वा पुन-

वाक्य

लिकां कृत्वा मुज्जौदनः मुखपुष्पं सप्तध्वजाः
सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः सप्तवटकाः । सप्त-
चक्षुजिकाः जम्बुजिका गन्धताम्बूलं मत्स्यमांसं
सुरामयभक्तञ्च पूर्वस्यान्दिशि चतुष्यथे मध्याह्ने
बलिर्दातव्यः । अक्षत्यपन्नं जलकुम्भे निक्षिप्य
शान्त्युदकेन आपयेत् । रत्नोत्सिद्धार्थक
मेव खड्गनिम्बपत्रशिवनिर्मात्यैर्बालकं धूपयेत् ।
ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं हन
हन सुख सुख स्वाहा एवं दिनत्रयं बलिं
दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥
द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति सुगन्दा-
नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रस्य प्रथमं
भवति ज्वरः । चक्षुरक्षीलयति गात्रसुहेजयति
न श्रुते क्रन्दति स्नानं न यज्ञाति आतृकारञ्च
भवति ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
तत्फलं हस्तपृष्ठेकं यज्ञीत्वा दधिगुह्यतमिश्रितं
शरावैकं गन्धताम्बूलं पीतपुष्पं पीतसप्त-
ध्वजाः । चत्वारः प्रदीपाः दशस्वस्तिकाः
मत्स्यमांससुरास्तिनचूर्णञ्च पश्चिमस्यान्दिशि
चतुष्यथे बलिर्दातव्यः । दिगानि त्रीणि विसृज्य
ततः शान्त्युदकेन आपयेत् । शिवनिर्मात्या-
सिद्धार्थमाप्नोति ररोम उग्रौरबालकपुत्रैर्धूपं
दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं
हन हन सुख सुख ह्रीं पट स्वाहा । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।
तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति पूतनानाम-
माहका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः । गात्रसुहेजयति स्नानं न यज्ञाति
सृष्टिं वधाति क्रन्दति खड्गं निरीक्षते ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
नद्युभयतटस्थिकां यज्ञीत्वा पुनलिकां कृत्वा
रक्तचन्दनं गन्धताम्बूलं रक्तसप्तध्वजाः । सप्त-
प्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः । पश्चिमांशसुराभक्तं
दक्षिणस्यान्दिशि अपराह्णे चतुष्यथे बलि-
र्दातव्यः । शिवनिर्मात्यागुग्गुलुसर्वपनिम्बपत्रमेव
यष्टे दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय
अमुकस्य आधिं हन हन सुख सुख स्वाहा ।
चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्प-
द्यते शुभम् ॥
चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति सुख-
सुखिकानाम माहका तथा यज्ञीतमात्रेण
प्रथमं भवति ज्वरः । शीवां नामयति चक्षुर-
क्षीलयति स्नानं न यज्ञाति रोदिति खपिति
सृष्टिं वधाति बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटस्थिकां यज्ञीत्वा पुनलिकां
कृत्वा उत्पलपुष्पं गन्धं ताम्बूलं दशध्वजाः
दीपाश्चत्वारः । अयोदश स्वस्तिकाः मत्स्य-
मांससुरामयभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे
बलिर्देयः चतुष्यथे । ॐ नमो नारायणाय अमु-
कस्य आधिं हन हन मय मय स्वाहा । चतुर्थे

बाल्य

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति कटपूतना नाम मातृका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रसुहेजयति स्तुतिं न यज्ञाति स्तुतिं ब्रह्माति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य चत्वारिंशत् यज्ञीत्वा पुत्तलिका विधाय गन्धताम्बूलं मुक्तापुष्पं मुक्तौदनं पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च वटकाः शेषाणां दिशि बलिर्दातव्यः । शान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मोलाख्यसर्पनिर्मोक गुग्गुलु निम्बपत्रजालकहृत्तैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति शक्रनिकानाम मातृका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रमेदं दर्शयति दिवारात्रावृत्या न भवति । ऊर्ध्वं निरीक्षते । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पितृकेन पुत्तलिकां कृत्वा मुक्तापीतरक्तपुष्पगन्धताम्बूलानि दश दीपाः । दश पीतध्वजाः दश स्वस्तिकाः दश वटकाः । चौरणमुद्रिकाः । मत्स्यमांससुरा आपोयान्दिशि निष्कान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः । शान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मोलाख्यसोनगुग्गुलुसर्पनिर्मोकनिम्बपत्रजालकहृत्तैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति शुक्ररेवती नाम मातृका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रसुहेजयति स्तुतिं ब्रह्माति रोदिति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तमुक्तापुष्पं गन्धताम्बूलरत्नौदनं लक्ष्मणस्योदश स्वस्तिकाः त्रयोदश सङ्कुलिका जम्बुद्वीका मत्स्यमांससुराः त्रयोदश ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः । पश्चिमस्यान्दिशि यामनिष्कान्तेऽपराह्णे दृष्टमाश्रित्य बलिर्दातव्यः । शान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुमेघशङ्खसर्पेणोशीर बालकहृत्तैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय दीप्ततेजसे हन हन सुख सुख स्वाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति अयंका नाम मातृका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । यज्ञगन्धः पूतिगन्धश्च जायते । आहारं न यज्ञाति गात्रसुहेजयति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजाः चन्दनं पीतपुष्पं सङ्कुलिकाः पर्पटिका मत्स्यमांससुराः जम्बुद्वीकाः प्रत्येकं बलिन्दद्यात् ॥ ॐ नमो नारायणाय त्रैलोक्यविभवधाय चतुर्दिशामीश्वराय याधिं हन हन सुख सुख जल जल दह दह ॐ ह्रीं पट् स्वाहा ॥ चतुर्थे

बाल्य

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति कृतिका नाम मातृका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । निर्वृत्यैवति गात्रमेदं दर्शयति स्तुतिं ब्रह्माति । निद्रातितरा स्याद्वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । ननुभयनटवृत्तिका यज्ञीत्वा पुत्तलिकां निर्मोय मुक्तपुष्पेण वेष्टयेत् । मुक्तापुष्पं मुक्तौदनं गन्धताम्बूलं मुक्ताः त्रयोदश ध्वजाः त्रयोदश प्रदीपाः त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश मत्स्यमांससुराः । उत्तरद्विभागे यामनिष्कां बलिं दापयेत् । शान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुनिम्बपत्रजालकहृत्तैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन सुख सुख स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति निर्जिता नाम मातृका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रसुहेजयति आत्कारं करोति पुरीषमजश्च बहु भवेत् । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पारावारस्य नटिकया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धताम्बूलादिभिर्धूपयत्वा पञ्च वर्णाः पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च स्वस्तिकाः पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुराः वायव्यान्दिशि बलिर्दातव्यः । काकविष्टागोमांसगोशङ्खरसोनमाप्पारोमनिम्बपत्रजालकहृत्तैर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय चर्षिणहस्ताय हन हन सुख सुख स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति पिलिपिष्कि नाम मातृका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । आहारं न यज्ञाति । ऊर्ध्वं निरीक्षते गात्रमेदं भवति आत्कारश्च भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पितृकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्या मुखं दुधेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्त प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ सङ्कुलिका अष्टौ पुरिका मत्स्यमांससुराः पूज्यान्दिशि बलिर्दातव्यः । शान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मोलाख्य गुग्गुलुगोशङ्खसर्पनिर्मोकहृत्तैर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय सुख सुख स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति कामुका नाम मातृका । तथा यज्ञीतमात्रेण स्यादौ जायते ऋतः । हसित्वा वदति अङ्गुल्या-तर्जयति कामति निःश्वसति । सुहृन्मुह-न्देयति । आहारं न करोति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । चौरण पुत्तलिकां कृत्वा मुक्तजुसुमं गन्धताम्बूलं मुक्ताः सप्त ध्वजाः । सप्त सङ्कुलिकाः । सप्त प्रदीपाः ।

बाल्य

करस्त्रेण दधिभस्त्रेण सर्वकर्मावलिं दद्यात् शान्त्युदकेन स्नापयेत् । अतिसर्वपद्मगुग्गुशिवनिर्मोलाख्यतैर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय याधिं सुख सुख हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

इति रावणव्रतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंयुक्ते बालरोगाधिकारे । बालचर्यः, पुं, (बालस्य बालकस्येव चर्या यस्य ।) कार्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः । बालकस्य चरित्रे, स्त्री ।

बालतन्त्रः, पुं, (बालानि नवोद्भूतपञ्चानि तन्त्रा- इव यस्य ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । १२।४।३६ ॥ (गुणादयोऽस्य खदिरवृक्षे ज्ञातव्याः ।) बालकपुत्रश्च ॥

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालाय बालकरचार्यं तन्त्रमुपायः शास्त्रं वा ।) गर्भिणीचर्या । तत्पर्यायः । कुमारभृत्या २ गर्भिण्यवेद्यम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यस्य विवरण्यु सुश्रुते कथं स्थाने १ अध्याये । यथा, “श्रव्यं शालाकं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यसंग- तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥” कौमारभृत्यस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तत्रैव । “कौमार- भृतं नाम कुमारभवनधात्रीचौरदीवसंशोध- नाय दृष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाश्च याधौनातुप- श्चमनार्थम् ॥” बालतन्त्राणि कानि तान्याह तत्रैव ३ अध्याये ।

“नवग्रहास्तित्थान् स्नन्दस्य च निवेदनम् । अपस्मारशङ्खान् च रेनयाश्च पुनः पृथक् ॥ पूतनायास्तथायाया मल्लिका शीतपूतना । नेत्रमेघचिकित्सा च यक्षोत्पत्तिः सद्योनिजा ॥ कौमारतन्त्रमित्येतन् शरीरेषु प्रकीर्तितम् ॥” इत्येवं विवरण्यु बालग्रहशब्दे व्रथम् ॥

बालवृक्षं, स्त्री, (बालं नवजातं वृक्षम् ।) नववृक्षम् । तत्पर्यायः । श्रव्यम् २ । इत्यमरः । १२।४।३६ ॥ (यथा, रघो १।२६ शोकटीकायां मल्लिकायः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विस्तृष्टानि ज्ञातानि श्रव्याणि बालवृक्षानि यस्मिन् तत् ॥)

बालदलकः, पुं, (बालानि दलानीव दलानि यस्य । यदा बाल इव क्षुब्धं दलं यस्य । ततः स्वार्यं कर्तुं ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बालधिः, पुं, (बालाः केशाः धीयन्तेऽत्र । बाल + धा + कि ।) केशयुक्तलालकम् । इत्यमरः । १२।५० ॥ (यथा, किराते । १२ । ४७ ।

“चमरीगणैः शिववल्गु- बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।

वंशधिततिषु विचक्रपृ-

पियबालबालधिभिराददे धृतिः ॥”

बालपत्रः, पुं, (बाल इव क्षुब्धं पत्रं यस्य ।) खदिर- वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः । यथायः । इति राजनिर्घण्टः । (बालं पत्रमिति विग्रहे ।) स्त्री । नूतनपत्रम् ॥ (यथायः पर्यायः ।

बालरोग

“सदिरोगस्तु सारस्य गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपञ्च बहुश्लेष्म यन्निधः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
बालपञ्चकः, पुं, (बालपञ्च एव । स्वार्थे कन् ।)
खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशसम्बन्धे साधुः
तत्र साधुरिति यत् ।) सीमन्तिकास्थितखर्बोदि-
रचितपट्टिका । सिन्ती इति भाषा । तत्-
प्रयोगः । परितण्या २ । इत्यमरः । २।१।२०९॥
बालपाशस्थितमणिः । इति तट्टीकायां तर्क-
वागीशः ॥
बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि सुदाणि पुष्पाणि
यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्थम् ।)
युधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहृतिरस्या
युधिकाशब्दे निर्देशः ।)
बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि सुदाणि पुष्पाणि यस्याः
ता ।) युधिका । इति जटाधरः ॥
बालभद्रकः, पुं, (बालेऽपि भद्र इव । ततः स्वार्थे
कन् ।) विषभेदः । तत्प्रयोगः । शास्त्रवः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालभैरव्यः, स्त्री, (बालं भैरव्यम् । यदा, बालस्य
शिशोभैरव्यम् ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ बालकस्तौपधश्च । (तदुपधा, —
“भैरव्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यन्मुरादयु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते बालरोगाधिकारे ॥)
बालभोग्यः, पुं, (बालानां भोग्यः ।) यज्ञकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकभक्तगीये, त्रि ॥
बालनयिका, स्त्री, (बाला सुदा नयिका इन्दुरः ।)
सुदन्तिका । छिट्का इन्दुर इति भाषा ।
तत्प्रयोगः । गिरिका २ । इत्यमरः । २।५।१२०॥
चिह्नः ३ वेष्टनकुलः ४ चिह्नः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
बालयज्ञोपवीतकं, स्त्री, (बालं यज्ञोपवीतम् । ततः
स्वार्थे कन् ।) उपवीतविशेषः । तत्प्रयोगः ।
उरस्कटः २ पञ्चवटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालराजं, स्त्री, (बालः स्वस्योऽपि राजते इति ।
राज + प्रचाद्यच् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ बालकभेदे, पुं ॥
बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य
बाधः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
“धात्रास्तु गुरुभिर्भोग्यैर्विषमैर्दोषैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्वार्थं प्रदूष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति पथस्तेन जायन्ते बाधयः शिशोः ॥ ॥ ॥
वातदुष्टं शिशुः स्वार्थं पिबन् वातगदासुरः ।
कामस्वरः कशाङ्गः स्याद्वृद्धविषममासतः ॥
स्त्रियो भिन्नमली बालः कामजापितरोगवान् ।
हृत्प्राणदुष्टावस्थाः पित्तदुष्टं पथः पिबन् ॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् चौरं लाजालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्राहितो जङ्घः मूत्रवक्त्राश्चर्द्धनः शिशुः ॥
सर्वं सारस्य गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपञ्च बहुश्लेष्म यन्निधः ॥”

बालरोग

बालानामपि ते तद्ब्रह्मोदया भिन्नगुणतः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न न ।
तालुकण्टकसुखास्तानवधारय यत्नतः ॥”
तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
“तालुमांसं कषः कुष्ठः कुक्षते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता कृद्भि जायते ॥
तालुपातान् स्तनद्वयः सञ्चान् पानं श्लक्ष्ण-
द्रवम् ।
हृत्पित्तकण्ठास्यरुजा श्रीवाङ्मुरता वमिः ॥”
पानं स्तन्यस्य । श्लक्ष्णद्रव्यं द्रव्यरूपम् ॥
अथ महापद्ममाह ।
“विसर्पस्तु शिशोः प्राग्नाशनः श्रीर्वक्त्रिणः ।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
श्लेष्माभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥”
पद्मवर्णः लोहितवर्णः तत्र श्रीर्वक्त्रो विसर्पः
श्लेष्माभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं व्रजेत् ।
एवं वस्तिनो गुदं याति । गुदतो हृदयं हृदया-
च्छिरो याति इति बोध्यम् ॥
अथ कुक्कुणकमाह ।
‘कुक्कुणकः चौरदोषात् शिशुनामेव वर्त्मन ।
आयते तेन तस्मै च कष्टुरं प्रसवेच्छुः ॥
शिशुः कुण्याललाटाच्छिज्जटनासाप्रवर्धनम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मनोऽलनक्षमः ॥’
कुक्कुणकः कोयुया इति लोके ख्यातः ॥ ॥
अथ सुखिगुदपाकमाह ।
‘वातेनाध्वापिता नाभिः सरुजा सुखिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकास्थो बाधिः पित्तन जायते ॥’
अथाहिपूतनं आह ।
‘श्लेष्मन्मसमायुक्तेऽधौनेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्त्रिमे वा ज्ञाप्यमानस्य कष्टं रक्तकफाद्भवा ॥
कष्टयनाततः क्षिप्रं स्फोटः सारस्य जायते ।
एकाभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥
स्त्रिमे स्फुटिते ॥ ॥ अथाजगर्जामाह ।
जगर्जा सवर्णा ययिता निरुजा सुहसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगर्जिका ॥
ययिता गुम्फितेव । सुहसन्निभा । सुहाजतिः ॥
अथ पारिगर्भकमाह ।
‘मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
कासापिसादवमयुतन्त्राकाश्यांश्चिभ्रमैः ॥
युज्यते कोष्ठवृद्धा न तमाहुः पारिगर्भकम् ।
रोगं परिभवाख्यं तत्र युज्यते दीपनम् ॥’
पिबन्नपीत्यपिगन्धादपिबन्नपि पारिगर्भकः ।
अहीडी इति लोके ।
परिभवाख्यं परिभवति नामान्तरम् ॥ ॥
अथ दन्तोद्धेदकान् रोगानाह ।
‘दन्तभेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाच्च रविर्द्धभेदकाश्चर्द्धिशिरोरुजम् ॥
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥’
कारणमित्यन्वयः । पोथक्याः वर्त्मरोगविशेषस्य ॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।
‘भैरव्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यन्मुरादयु ।
तदेव कार्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना ॥’

बालरोग

दाहादिकं विना अग्निदाहादिद्वारवमनविरे-
चनशिरास्यधादिकं विना । महाकष्टे चोत्पन्ने
वमनविरेकाद्यं दद्यात् । यत आह सुमुतः ।
विरेकवक्षिणमनादृते कुण्याच्च नावयादिति ।
अथवात् विनाशकरकटात् कृते विना ॥
‘त एव दोषा दूष्याच्च ज्वराद्या बाधयन्ति ते ।
अतस्तदेव भैरव्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥’
अस्य बालस्य । कनीयसीमात्रामाह विन्वा-
मिचः ।
‘विद्धङ्गफलमात्रानु जातमात्रस्य भैरवम् ।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धयेत् ॥’
विद्धङ्गपरिमितं भैरव्यं चूर्णीकृत्य किंवा कण्टकी-
लव्याथवावलेहीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तन्मान्तरं
त्वयथाभिहितम् ।
‘प्रथमे मासि बालाय देया भैरव्यरक्तिका ।
अवलेह्या तु कर्तव्या मधुचौरवित्तादृतेः ॥
एकेकां वर्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्ध्वं माघवृद्धिः स्याद्यावत् षोडशवत्सराः ॥’
एकेकां रक्तिकाम् तदूर्ध्वं वर्षोपरि माघवृद्धिः
प्रतिवर्षं पञ्चगुणात्मकस्य माघस्य वृद्धिर्भवति ।
गुञ्जाः पञ्चादमाषक इत्यमरसिंहः ॥
‘ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।
ततो बालकवन्मात्रा हासनीया शनैः शनैः ॥’
ततः षोडशवत्सरोपरि ।
‘चूर्णकल्पावलेहानामिदं मात्रा प्रकीर्तिता ।
कषायस्य पुनः सेव विश्रातया चतुर्गुणा ॥
चौरपस्य शिशोर्द्विगुणं चौरसर्पिणा ।
धात्रास्तु केवलं देयं न चौरिणापि सर्पिणा ॥’
चौरास्मादस्य पूर्वेषु चौरसर्पिणा । प्रकारा-
न्तरेणैवधपानमाह सुमुतः ।
‘येधा गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदद्वराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥’
अवचनानां बालानामभ्यन्तरबाधिशानोपाय-
माह ।
‘अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
सुहृमुद्भुः सुश्रुति नं सुश्रुमानेन रोदिति ॥
निमोलितानो मूर्द्धस्यो रोगे नो धारयेच्छिरः ।
वस्त्रिणो मूत्रसङ्कातोऽनुधाहृदि गच्छति ॥
विषमूत्रसङ्गैकस्याश्चर्द्धाद्यानामङ्गुणैः ।
कोष्ठे बाधोन् विजानीयात् सर्वज्वराणां
रोदनेः ॥’
अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
‘सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्यते ।
मात्रया लक्षयेद्वाचो शिशोरेतदिलङ्घनम् ॥’
मात्रया लक्षयेत् लघु भोजयेत् ।
‘भद्रमुक्ताभयानिषट्पटोलमधुकैः स्तनः ।
काथः कोष्ठाः शिशोरेव निःशेषज्वरनाशनः ॥’
भद्रमुक्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥ ॥
‘वनलव्यावणाश्चङ्गीचूर्णं चोर्द्ध्वं संयुतम् ।
शिशोर्ज्वरातिसारत्रं कासं चायं वमिं हरेत् ॥’
अथवा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वराति-
सारेषु ॥

‘विश्वं च पुण्याणि च धातकीनां
जलं सलोत्रं गजपिप्ली च ।
कायावलेहौ मधुना विमिश्री
वालेषु योन्यावतिस्वारितेषु ॥’

जलं बाला । विश्वादिक्वाथावलेहौ । अतीसारेषु ॥
‘समङ्गाधातकीलोप्रसारिवाभिः स्तनं जलम् ।
दुहरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाचिकम् ॥’
समङ्गा लज्जालुजलम् । समङ्गादिक्वाथो दुह-
रेऽतीसारं ॥ * ॥

‘विङ्गान्धजमोदा च पिप्लीतल्लुलानि च ।
एवामाजीङ्ग चूर्णानि सुखं तन्नेन वारिणा ।
आमे प्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं पाययेद्भिवक् ॥’
विङ्गान्धचूर्णमतीसारं ॥ * ॥

‘मोचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम् ।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्वक्तातीसारनाशनी ॥’
मोचरसलज्जालुजलप्रावेपुलकमलकेशरसमुद्दि-
ततोला १ तल्लुलकीकुदोतोला १ जलतोला
११ सर्वमेकीलस्य यवागूः साधनीया । मोच-
रसादियवागू रक्तातिसारं ॥ * ॥

‘नागरातिविषासुप्ताबालकेन्द्रयवेः श्रुतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥’
नागरादिक्वाथः सर्वातीसारं ॥ * ॥

‘लाजासयष्टिमधुका शर्करा चौद्रमेव च ।
तल्लुलोदकयोगेन सिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥’
लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ * ॥

‘रजनी खरलो दाहदहती गजपिप्ली ।
श्रद्धिपथीं शताङ्गा च लोढं मानिकसर्पिणा ॥
दीपनं यक्षणीं हन्ति माकनार्त्तिसकामलाम् ।
ज्वरातीसारपाण्डुरं बालानां सर्वरोगमुत् ॥’
रजन्धादिचूर्णं यक्षण्यादौ ॥ * ॥

‘पौष्करातिविषाद्वह्नीमागधीधन्यासकेः ।
स्तनं चूर्णन् सचौत्रं शिशूनां पञ्चकासजित् ॥’
पौष्करादिचूर्णं कासेषु ॥ * ॥

‘पौष्करातिविषावासाकणाद्वह्नीरसं लिहन् ।
मधुना सुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुच्छ्रितैः ॥’
सुस्तकादिरसः कामेषु ॥ * ॥

‘शास्त्रीकुसुमसंज्ञातकेशरैरवलेहिका ।
मधुना चिरसंजातान् शिशोः कासान् यपो
हति ॥’

कासे ॥ * ॥
‘घान् शर्करया युक्तं तल्लुलोदकसंयुतम् ।
पानमेतत् प्रदातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ॥’
धान्यादिपानं कासश्वासयोः ॥ * ॥

‘द्राक्षावासाभयालज्जालचूर्णं चौद्रैश्च सर्पिणा ।
लोढं श्वासं निहन्त्याशु कामश्च तमकं तथा ॥’
तमकं श्वासमेदम् । द्राक्षादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥
‘चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
ह्रिक्कां प्रशमयेत् सिप्रं हृदिचापि चिरो-
न्यताम् ॥’

ह्रिक्कायां हृद्यां च ॥ * ॥

‘आम्बाखिलाजसन्ध्यं सचौत्रं हृदिबुद्धयेत् ॥’
हृद्याम् ॥ * ॥

‘पीतं पीतं वनेदुपस्तु स्नानं तं मधुसर्पिणा ।
द्विवार्ताकी फलरसं पञ्चकोलश्च खेदयेत् ॥’
द्विवार्ताकी दहतीहृदयम् ॥ * ॥

‘पञ्चकोलानि पिप्लीपिप्ली-
मूलचयचिचकनागराणि ॥’
चौरच्छद्याम् ॥ * ॥

‘ह्रौवेरशर्कराचौत्रं लोढं दृष्ट्वाहरं परम् ।
एतेन सिन्धुविश्वेनाहिकुभागीरजोलिहन् ॥’
आनाहं वातिकं मूलं हन्त्यातोयेन वा शिशुः ॥
आनाहं वातमूले च ॥ * ॥

‘कणोषणासिताचौद्रक्योलासेन्धवेः स्तनः ।
नृचयहं प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उतमः ॥’
नृचाचाते ॥ * ॥

‘यदा तु दुर्जलो बालः खादन्नपि च वक्षिमान् ।
विदारौकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतघृतम् ॥’
खादयेत्तदुचौत्रं श्रुतं समधुशर्करम् ॥
कार्यं ॥ * ॥

‘सुस्तकुम्भाज्वलीजानि भद्रदाकलिककान् ।
पिष्ट्वा तोयेन संलिम्बेत्तेपोऽयं शोचदृच्छिशोः ॥’
शोथे ॥ * ॥

‘पटोलजिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् ।
क्षतवीर्यसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥’
क्षतवीर्यसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥ * ॥

‘गृहघ्नमनिशाकुजराजिकेन्द्रयवेः शिशोः ।
लेपस्तर्पणं हन्याशु सिध्दपामविचर्चिकाम् ॥’
सारिवातिललोभाणां कषायो मधुकस्य च ।
संसारिण सुखे शक्तो धायनार्थं शिशोः सदा ॥
सुखसावे ॥ * ॥

‘अथ त्यक्तगदलचौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥’
सुखपाके ॥ * ॥

‘पिप्लीत्रिफलाचूर्णं घृतचौद्रपरिमुतम् ।
बालो रोदति यस्तस्मै लेढुं दद्यात् सुखा-
वहम् ॥’

रोदने ॥ * ॥
‘हरीतकी वचा कुष्ठं कर्कं मानिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्नानेन सुच्यते तालुकण्टकात् ॥’
तालुकण्टके ॥ * ॥

‘फलत्रिकं लोप्रपुनर्नवे च
सशृङ्गवरं दहन्तीहृदयम् ।
आलेपनं श्लेष्माहरं सुखोष्णं
कुक्ष्यके कार्यमुदाहरन्ति ॥’

कुक्ष्यके ॥ * ॥
‘हृन्निखेनापितमेन चौरसिक्तेन सोमना ।
स्नेदेदुत्थितां नाभिं शोचस्तेनोपशान्ति ॥’
नाभिषोथे ॥ * ॥

‘नाभिपाके निशालोप्रप्रियङ्गुमधुकेः श्रुतम् ।
तैजसभ्यङ्गनं शस्तमेभिर्वाप्यवधूलनम् ॥’
दध्नेन श्वागशक्तता नाभिपाकेऽवधूलनम् ।
लक्ष्मणैः चौरिणीं वापि कुप्याचन्दन-
रेखना ॥’

नाभिपाके ॥ * ॥
‘गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

रसाङ्गवं विशेषेण पानशेषनयोर्धनम् ॥
शस्त्रयष्टाङ्गनैश्चर्णं शिशूनां गुदपाकस्तु ॥’
अङ्गनं रसाङ्गनम् । गुदपाके ॥ * ॥

‘शस्त्रसौवीरयष्टाङ्गनैर्धनो देवोऽह्निपूतने ॥’
अह्निपूतने ॥ * ॥

‘पारिगर्भिकरोगे तु पूज्यते वह्निर्दोषनम् ॥’
पारिगर्भिके ॥ * ॥

‘दन्तपालिन्धु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्लीयोर्धनोऽह्निरसेन वा ॥’
दन्तोत्थानभवा रोगाः पीडयन्ति न बालकम् ।
जातं दन्ते हि श्वाभ्यन्ति यतस्तद्धेतुका
गदाः ॥’

‘दन्तोद्भेदनरोगेषु ॥ * ॥
‘सौवर्णं सुलतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याचकः शस्त्रपुष्पी मधु सर्पिः सकाचनम् ॥’
अर्कपुष्पीमधु घृतं चूर्णितं कतकं वचा ।
सहेमचूर्णं केटयं श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥

‘चत्वारोऽभिहितः प्राग्वा अङ्गशोकसमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मेधावलपुष्टिकराः स्मृताः ॥’
सावर्णचूर्णम् । चतुष्टयं योगेन माशित-
सुवर्णचूर्णम् । मत्स्याचकः ब्राह्मी इति लोकं
यकम इत्येकं । अर्कपुष्पी अर्कसदृशपुष्पलता ।
केटयं कटफलम् । श्वेता दूर्वाविशेषणं पञ्चत
केचित् । संवत्सरं यावदेतं धागाः प्रयोग्याः
दादृशवर्षाण्येति केचित् ॥ * ॥

‘बालानाञ्च वपुर्मेधावलपुष्टिकराः स्मृताः ।
लाक्षारसे समे तैलं मस्तुन्यथ चतुर्गुणं ॥’
राक्षाचन्दनकुष्ठाकावाणिगन्धानिशायुतैः ।
शताङ्गादाकयष्टाङ्गसुख्यातिकाहरैश्चभिः ॥

‘संसिद्धं ज्वररक्षोघ्नं बलवर्णकरं शिशोः ॥’
लाक्षादितैलं बालेषु ॥ * ॥ इति भावप्रकाशे
बालरोगाधिकारः ॥

बालवायव्यं स्त्री, (बालवाये वेदुर्म्यमभवे देश-
विशेषे जायते इति । जन् + उ ।) वेदुर्म्यम् ।
इति त्रिकाङ्गप्रथः ॥ (विष्टतिर्विश्वस्यास्य
वेदुर्म्यश्चेत्येयः)

बालवासः [स्] स्त्री, (बालानां लोकां बाले-
निर्मितं वा वासः ।) केशनिर्मितवस्त्रम् ।
बालकस्य वस्त्रम् । इति केचित् ॥

बालवाहः पुं, (बालाः शिशवो वाह्या यस्य ।
यते खलु कस्मिंश्चिदुपस्थिते भये शिशून् एष्टं
निघाय पलायन् इति प्रसिद्धेक्षयात् ॥ ।
वनच्छागः । इति हाराबली । ८१ ॥ बालक-
वहनीयेति च ॥

बालयजनं, स्त्री, (बालस्य चमरीपुच्छस्य बालेन
वा निर्मितं यजनम् ।) चामरम् । तत्पण्यायः ।
रामगुच्छः २ प्रकीर्णकम् ॥ इति द्रुमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारः । १ । १६ ।

‘लाङ्गूलविष्टपिप्लीयोर्धनो-
रितस्ततश्चमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुम्भेन बालयजनेऽयमर्थः ॥’

बालार्कः

बालकस्य जन्मनम् ।

“बालजन्ममोक्षणं मन्त्रिकादीन् यपोहति ।”

इति मयगुणः ।

बालवत्, पुं, मञ्जुषीधनामकपूर्वजनिभविष्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

बालवन्ध्याभः, पुं, (बालवन्ध्या इव आभा यस्य ।)

अवगच्छतः । इति हेमचन्द्रः ।

बालकुर्य, स्त्री, (बालः कुर्य इव) वेद्व्यमणिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । प्रातःकालीनकुर्य, पुं ।

बालकुर्यन्, स्त्री, (बालकुर्य इव । बालकुर्य +

स्वार्थे कन् ।) वेद्व्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

बालहस्तः, पुं, (बाला हस्त इव मन्त्रिकादीनां

निवारकत्वात् ।) बालधिः । लोमयुक्तलाङ्ग-

लम् । इत्यमरः । (केशाणां हस्तः समूहः त्रि ।

केशसमूहश्च इत्यञ्जलदत्तः ।)

बाला, स्त्री, (बालाः केशा इव पदार्था विद्यन्त

यस्याः । बाल + अश् अद्यच् ततश्चाप् ।)

नारिकेलः । हरिद्रा । मलिकाभेदः । अलङ्कार-

भेदः । मेधम् । अटिः । स्त्री । इति सुदाह्विता

मेदिनी । हतकुमारी । ह्रीवरम् । इति शब्द-

चन्द्रिका । अम्बुष्टा । गोलभित्ठी । इति राज

निर्घण्टः । एकवर्षवधस्का गौः । यथा,—

“वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विर्षाधिकी ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

योद्धश्वर्षाया स्त्री । सा योद्धश्वरत्नात् च

प्रशंसनीया हर्षदा च । इति राजवल्लभः ।

(यथा, इतिमञ्जर्याम् ।

“बाला स्त्री प्राणदा प्रोक्ता नरुणी प्राण-

हारिणी ।

प्रौढा करोति दृढत्वं दृढा मरणमादिशत् ।”

यथा, मेघदूतम् । ८३ ।

“गाढात्कण्ठां युवसु दिवसेष्वेव गच्छन्तु बाला

जातां मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीं बाल्य-

रूपाम् ।”

कन्यामात्रेऽपि । यथा, मार्कण्डेयम् । २१ । २८ ।

“इयञ्च नृक्षमगतं कारणं यन् दृश्यन् तन् ।

त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ।”

पञ्चवर्षा स्मृता बाला । इति हारीते । १ । ५१ ।

ऊनद्विर्षाधिकी कन्या । तस्यास्तद्वयस्कबालस्य

च अविस्कारादिनिषेधो यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भादिभिः कृताः ।

न तेषामविस्कारो न पिबन् नोदकक्रिया ।”

इति गार्ग्यम् । १०७ अध्यायः ।

बालाची, स्त्री, (बालाः केशा इवाचिसङ्घं च

पुष्पं यस्याः ।) केशपुष्पाच्छः । तत्पर्यायः ।

मानवीयं दुर्गपुष्पी ३ केशधारिणी ४ । इति

शब्दचन्द्रिका ।

बालार्कः, पुं, (बालो नवोदितोऽर्कः कुर्यः ।)

प्रातःकालीनकुर्यः । यथा,—

“रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसङ्घर्षी तनूम् ।”

इत्यादि विन्यसारे जगद्वाचीध्यानम् ।

मन्त्रिणवर्णनम् । यथा,—

बालिशः

“मुष्कमात्रं बालिशो दृष्ट्वा बालार्कस्तद्वत् इति ।

प्रभाति मैथुनं निद्रा चयः प्राणहराणि वट् ।”

इति चाणक्यम् ।

बालिः, पुं (बाले केशे जातः । बाल + इच् ।)

कपिविषेयः । तत्पर्यायः । ऐन्द्रः २ बाली ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (अयमेव श्रीरामेण हतः ।

अस्य जन्मादिकवृत्तितस्तु बालिन् शब्दे

दृष्टम् ।)

बालिका, स्त्री, (बाला इव । बाल + स्वार्थे कन् ।

टाप् अत इत्वम् ।) बाला । कन्या । बालुका ।

पञ्चकाहला । कर्णभूषणम् । इति मेदिनी । के,

१३० । एला । इति शब्दरत्नावली । कन्या-

स्वरूपलक्षणे यथा,—

“कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु मूलिनी ।

यावदक्षतयोनिः स्यात्तावदेवो सुरारिहा ।”

इति देवीपुराणम् ।

बालिखिलाः, पुं, पुलस्त्यकन्यायां सप्तम्यां क्रतोः

षष्ठिसहस्रसंख्यकपुत्रा ऋषिविशेषाः । यथा,—

“प्रात्यां पुलस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमहजन् प्रभुः ।

पूज्यं भस्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वयम्भुवैष्णवे ।

वेदबाहुं तथा कन्यां सप्ततिर्नाम नामतः ।

पुत्राणां षष्ठिसहस्रं सप्ततिः सुपुत्रे क्रतोः ।

तं श्रीहरेतसः सर्वं बालिखिला इति स्मृताः ।”

इति कौर्म १२ अध्यायः ।

अपि च ।

“क्रतोश्च सप्ततिर्भात्या बालिखिलानस्यत ।

षष्ठिर्धानि सहस्राणि ऋषीणाम्हरेतसाम् ।”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः । ५२ । २४ ।

तेषामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा,—

“अथापश्यद्विष्णुं हस्वानङ्गुष्ठोदरवर्णम् ।

पलाशवृत्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ।

प्रलीनान् खिन्वाङ्गुष्ठं निराहारं क्षपोधनान् ।

क्षिप्रमागान् मन्दबलान् गोष्पदं संभ्रतोदके ।”

इति महाभारते । १ । ३१ ।

बालिखिलोऽपि पाठः । यथा, “ऋग्वेदान्तर्गत-

बालिखिलमेकादशसूक्तं बालिखिलाः प्रसन्ति

प्राणां वै बालिखिलाः । इति चरणव्यूहभाष्यम् ।

बालिनी, स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

बालिश, स्त्री, (बालाः सन्ति यस्य इति बाली

मस्तकस्तेन श्रुते यत्र । शी + आधारे ङ ।)

उपप्राणम् । इति शब्दमाला । (ब्राह्मणादि-

राज्ञतिगणः । इति पाणिनिः । ५ । १ । १२४॥)

बालिशः, त्रि, (बाहु + इच् । इत्यलम् । बालिं

दृष्ट्वं श्रुतीति । बालि + शी + आतोऽनुपेति

कः ।) शिशुः । (यथा, भागवते । ४।१।२३।

“बालिशो वत धूयं वा अधर्मे धर्मेमानिनः ।”

बालिशो शिशुवृत्तय इत्यर्थः ।) स्वर्गः । इति

मेदिनी । श्रे, २६ । (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।

“अपाङ्क्तो यावतः पाङ्क्तान् सुज्ञानाननु-

पश्यति ।

तावता न फलं तच्च दाता प्राप्नोति बालिशः ।”

“बालिशोऽपि ।” इति तट्टीका ।)

बाली

बालिहन्ता, पुं, (बालेर्बालिनो वा बानरराजस्य

हन्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ।

(बालिवधकथा यथा, रामायणे । ४ । १६ ।

२७—२६ ।

“कुर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयत ।

बालिना भयदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दबलमः ।

बालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् ।

वृक्षैः सशस्त्रैः शिखरैर्वनकोटिभिर्मेखैः ।

सुदृढिर्बाहुभिः पङ्क्तिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ।

तयोर्युद्धमभूद्वोरं वृक्षवसवोरिव ।

तौ शीघ्रतया युध्यतां बानरी वनचारिणौ ।

मेवाविव महाशब्देऽलर्जमागौ परस्परम् ।

हौयमानभयापश्यन् सुग्रीवं बानरेश्वरम् ।

प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ।

ततो रामो महातेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरौश्वरम् ।

स श्वरं वीक्षते वीरो बालिनो वधकाङ्क्षया ।

ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविधोपमम् ।

पूरयामास तन्नापं कालचक्रमिचान्तकः ।

तस्य ज्वातलघोषेण जप्ताः पञ्चरथेश्वराः ।

प्रदुद्गुवृन्दं गात्रैव युगान्त इव मोहिताः ।

सुस्तु वयनिर्वाचः प्रदीप्ताशनिवज्रिभः ।

राघवेण महाबाहो बालिवधवि प्रातितः ।

तनस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।

वेगेनाभिहतो बालो निपपात महीतले ।)

ओहदेशान्तर्गतग्रामविशेषश्च ।

बाली, [नृ] पुं, (बालः केश उन्मत्तस्यान्तर्गतेन

विश्रुते यस्य । बाल + इनिः । बामनिर्वाक्तश्च

यथा, रामायणे ।

“अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बालेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव च ।”)

इन्द्रपुत्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रेण

हतः । तस्योन्मत्तिर्यथा,—

“मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बवन्मयः शुभः ।

तस्य यन्मध्यमं शङ्खं सर्वदेवतपूजितम् ।

तस्मिन् दिशा सभा रम्या ब्रह्मणः श्रुतयोजना ।

तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोगिन्धुर्मुखः ।

योगमभ्यसतस्तस्य नैवाभ्या यदशु क्वचत् ।

तदुद्यद्भीतं भगवता पाणिना चर्चितञ्च तन् ।

निःशिरमात्रं तदभूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।

तस्मिन्नशुकणे राम ! वानरः संवभूव च ।

उत्तरं मेव शिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ।

नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसंललितं सरः ।

आमुष्य चापतस्तस्मिन् दृष्टे वानरसत्तमः ।

उन्मुष्य तस्मात् स दृष्टादुत्थितः ब्रह्मणः पुनः ।

तस्मिन्नेव चये राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ।

तद्वपमदुर्भुतं दृष्ट्वा त्वाजितौ धैर्यमात्मनः ।

ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्पर्धं श्रुतिं प्रातितम् ।

अवासाद्यैव तां नारीं सन्नित्तमयाभवत् ।

ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् ।

अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बालेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव च ।

भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवतिना ।

बालुका

बीजं निमित्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत ।
ग्रीवायां प्रतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥

अपि च ।

“वानरेण महेन्द्राभिमन्यो बालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”

इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥

“ततः शूरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।

पपात सद्यसा बाली निहत इव पादपः ॥”

इति किष्किन्ध्याकाण्डे १७ सर्गः ॥

(बालाः केशाः सन्धस्य ।) बालविग्रहे, त्रि ।

बालीशः, पुं, मूत्रकच्छुरोगः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुः, स्त्री, (बलते अनेन । बल प्राग्ने । बल
+ उञ् ।) एलबालुकनामकगन्धद्रव्यम् । इत्यु-
णादिक्रियः ॥

बा(वा)लुकं, स्त्री, (बालुरेव । स्वार्थे कन् ।) एल
बालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥

बा(वा)लुकः, पुं, पाणीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)लुका, स्त्री, (बालुक + टाप् ।) रेखुविशेषः ।

बालि इति भाषा । तत्पर्यायः । सिकता २

सिकता ३ शीतला ४ सन्धशर्करा ५ प्रवाही ६

महासूक्ष्मा ७ सूक्ष्मा = पाणीयवर्णिका ८ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सन्नाप-

त्रमनाशित्वम् ।

“सैकप्रयोगतश्चैव शाखाशेषानिलापहा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखा हस्तपादादि । कर्कटी । इति जटा

घरः ॥ कर्पूरः । यन्त्रविशेषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

बा(वा)लुकागङ्गः, पुं, (बालुकायाः गङ्गतीति
तस्मात् चरति यः । बालुका + गङ्गचरणे +

पचाद्यच् । बालुकाजातत्वादस्य तथात्वम् ।)

मत्स्यविशेषः । बालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ॥

सिताङ्गः २ । इति हारावली । १६० ॥

बा(वा)लुकात्मिका, स्त्री, (बालुकावदात्मा स्वरूपो

यस्याः । कन् अत इत्वम् ।) शर्करा । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (बालुका आत्मा यस्य ।)

बालुकामये, त्रि ।

बा(वा)लुकाप्रभा, स्त्री, (बालुकानामुज्ज्वलेण
प्रभा यस्याम् । अलङ्कारबालुकापरिचापत्वादस्य

तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

५ । ३ ॥

बा(वा)लुकामयं, त्रि, (बालुका + मयट् ।) सिकता-

मयम् । इति सैकतशब्दटीकायां भरतः ॥

बा(वा)लुकायन्त्रं, स्त्री, (बालुकाया यन्त्रम् ।)

औषधपाकार्थयन्त्रविशेषः । यथा,—

“भाण्डे वितस्तिगम्भीरं मध्ये निहितकूपकं ।

कूपिकाकण्डपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ।

भेषजं कूपिकासंख्यं बहिना यत्र पच्यते ।

बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रनम्बुधैः स्तुतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बालेयः

बा(वा)लुकास्त्रेदः, पुं, (बालुकाभिर्विहितः

स्त्रेदः ।) तत्रबालुकाभिस्त्नापनम् । यथा,—

“वातश्चेष्टते स्त्रेदान् कारयेद्व्यनिमित्तान् ।

स्त्रिग्वः स्त्रेदो निर्वहोऽथ विना केवलवातजान् ॥

खर्परश्चटपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तबालुकास्त्रेदः ।

ग्रामयति वातकफामयमस्तकमूलाङ्गभङ्गादीन् ॥

स्रोतसां माह्वं हत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।

हत्वा वातकफस्तम्भं स्त्रेदो ज्वरमपोहति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बा(वा)लुकी, स्त्री, (बलति बालयति वा । बल-

प्राग्ने + उक् । स्त्रियां ङीप् ।) कर्कटीभेदः ।

तत्पर्यायः । बहुफला २ स्त्रिग्वफला ३

क्षेत्रकर्कटी ४ क्षेत्ररहा ५ काण्डिका ६ मूजला

७ । अस्या गुणाः ।

“बालुकी वातग्रमनी शीता हृद्या अमापहा ।

पित्तलग्नमनी रुक्षा कुरुते कासपीनसौ ॥

“स्याद्बालुकी शूरदि वर्धनरोषकर्त्री

हेमन्तजा च खलु पित्तहरा च रुक्षा ।

सिपं करोति खलु पोतसमर्हपका

पक्ता त्वतीवमधुरा फलकारिणी च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)लुकी, स्त्री, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बा(वा)लुङ्गिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

बा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)लुकः, पुं, (बलते प्राग्नेन हन्ति यः । बल

इ वधे + उक् ।) विधभेदः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । २ । ३ ॥

बा(वा)लेयः, पुं, (बलये उपकरणाय साधुः । बलि

+ हृदिरपधिवलेट् ।) ५ । १ । १९ । इति

टप् ।) राखभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८५ ।

“एकच्छागं द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमाहिधम् ।

षड्वचं सप्तमानङ्गं यष्टं यन्मासु शोध्य ॥”

बलेः खनामस्यातस्य देवस्यापत्यं पुमान् । बलि

+ टप् ।) देवविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलिः

विरोचनपुत्रस्य बाण्येष्टं पुत्रशतं जातम्

ते च बालेयनाम्ना विख्याताः । यदुक्तमभि-

पुराणे ।

“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।

बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्वे एव ते ॥

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहावलाः ।

सहस्रबाहुर्वैद्यश्च कथं ह्येव बलेः सुभे ॥

बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽप्यसहस्रशः ।

बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”

जनमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो

बलिस्य पञ्च पुत्राश्च बालेयाः । यथा, हरि-

वंशे । ३१ । ६०—६४ ।

“जेनस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः ।

जातो मातुषयोनी तु स राजा काशनेपुधिः ॥

महायोगी स तु बलिर्बभूव वृषतिः पुरा ।

पुत्राशुन्याद्यामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥

बाल्मीकिः

अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुहृत्सुतयेव च ।

पुङ्गवः कलिङ्गश्च तथा बालेयं चक्षुस्तुष्यते ॥

बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ।

बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ! ॥”

अङ्गारवल्गरी । इति विश्वः ॥ चाणक्यकूल-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालेयः, त्रि, (बालाय हितः । बाल + टप् ।)

वटुः । बालहितः । इति मेदिनी ॥

(बलये उपहाराय हितः । बलि + हृदिरपधि-

बलेट् ।) ५ । १ । १९ । इति टप् । तच्छुलः ॥

यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । “बालेयास्तच्छुलाः ॥”

बलियोवः । यथा, रघौ । १७ । ७७ ।

“पुत्रं बलस्यानेवमाहवन्तो

वीजश्च बालेयमलहरोहि ।

विनोदधिष्यन्ति नवाभिषङ्गा-

सुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥”

वितुप्रकनाम्नो वृक्षस्य त्वचि स्त्री । तत्पर्यायो

यथा,—

“कुटुम्बं दासपरं बालेयं परिपेणवम् ।

प्रवगोपुरगोनर्हकैवर्तीसुलकानि च ॥

मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्यादितुप्रकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

बालेयशकः, पुं, (बालेयः बलिहितः शकः ।)

ब्राह्मणशकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

बालेयः, पुं, (बालानां इष्टः प्रियः ।) वदरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ बालकाभिलषिते, त्रि ॥

बालोपवीतं, स्त्री, (बालानां बालकानां उपवी-

तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

पञ्चावटम् = उरस्कटम् ३ । इति हारावली ।

४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञस्तवच ॥

बाल्मीकिः, पुं, बल्मीकस्यापत्यम् । (बल्मीक +

इप् ।) बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्बाल्मीकि-

रित्यसौ इति ब्रह्मवैवर्तसंस्कृतः । बल्मीकप्रभवस्तेन

गौरी पुत्रादिवज्रौगमस्य बल्मीकापत्यत्वं मन्वी-

त्वेव साधुरपत्यार्थः । यदा बल्मीक इति ऋषि-

विशेषस्य संज्ञित्युक्तः ॥ सुनिर्घोषः । यथा,—

“तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदाध्वरम् ।

नारदं परिपप्रच्छ बाल्मीकिर्मणिपुङ्गवम् ॥”

इति रामायणप्रथमस्कन्धः ॥

अपि च । तनस्तदनुग्रहजम् रामचरितं सर-

हस्यं निरवशेषं तपसादादेव सन्धक् विज्ञाय

भूलोकवर्तिनां चतुर्णां बर्णानां तापचयविमो-

चनाय ब्रह्माश्रित एव भगवान् प्राचेतसो

बाल्मीकिः स्वजनशतकोटिरामायणसारभूतं

चतुर्विंशत्यनुरागयज्ञाख्यापरब्रह्मविद्याविज्ञान

भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकस्य कुश-

लवाभ्यामग्राहयत् । इति तट्टीका ॥ अपि च ।

“नारायणात्मकाः सर्वे तेषां रामोऽयमोऽ-

भवत् ।

रावणान्तकरो राजा रघुनां वंशवर्द्धनः ॥

बाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसप्तमः ॥”

इति रामायणे ॥

बाहुः

बाहुं, (बाहुः भावः कर्म वा । बाहु + "पञ्चम-
प्रदीप्तितादिभ्यो वक् ।" ५।१।१२८। इति
वक् ।) बाहुः भावः । तत्पठ्यायः । धिमु-
त्तम् २ श्रेष्ठम् ३ । इत्यमरः । तच्च योक्त्र-
वर्षपथ्यन्तम् । आर्वाङ्गशाद् भवेद्वा इत्युक्ते ।
इति भरतः ॥ (यथा मनुः । ५।१४८।
"बाह्ये पितृवर्षे तिष्ठेत् पात्रिषाहस्य यौवने ॥"
"पथसु विविधं बाह्यं मध्यमं वारुणिकम् ।
ऊनयोक्त्रं वर्षसु नरो बालो निगद्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बा(वा)ह्यः (बाह्यः) पुं, (बाधते भेदे इति । बाध +
"लघ्विण्यश्च बाह्यारूपपपेत्तयाः ।" उणा ।
३।२०। इति यः । निपात्यते च ।) उणा ।
अनु । इत्यमरः । ३।३।१३० ॥ (यथा,
रघौ । ८।७०।

"अकरोत् पृथिवीरुहानपि
सुतशालादवसाहृषितान् ॥)

बाहुः, पुं, (बाहुरेव । एयोदरादित्वात् बाहुः ।)
बाह्या, स्त्री, बाहुः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथाह उज्ज्वलदत्तः । १।१८।

"अकारान्तोऽपि बाहुशब्दो भुजवाचकः ।
यथा च । बाहोऽभुजयोः प्रमानिति दामो-
दरः । टायवन्तोऽयं । बाहुर्बाहा भुजाभुजः ।
सुबाहा इति वासवदत्तायां सुवन्तुशेषः ॥")

बाह्याबाह्वि, अ, बाहुभिर्बाहुभिः प्रष्टुं यद् युद्धं
तत् । इति सुप्रबोधभाकरम् ॥

बाहुः, पुं, स्त्री, (बाधते शत्रुन् इति । बाध +
"अर्जिहश्चकन्मिर्पसिबाधान्जिपश्चि तुक् ध्रुक्
दीर्घहकाराच्च ।" उणा । १।२८। इति कुप्रत्य-
योऽन्तस्य हकारादेशश्च ।) कक्षाटाङ्गुल्यय
पर्यन्तावयवविशेषः । तत्पठ्यायः । भुजः २
प्रवेष्टः ३ दोः ४ । इत्यमरः । ३।६।८० ।
दोषः ५ बाहुः ६ । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वली ॥ तद्देशिकपर्यायाः । आयनी १ अवना २
अनीशू ३ अजवाना ४ विनयसौ ५ गभस्ती ६
कवली ७ बाहु ८ भूरिनी ९ विपस्ती १०
शङ्करी ११ भरिचे १२ । इति बादश बाहु-
नामानि । इति वेदनिर्णयटी २ अध्यायः ॥ ३॥
(यथा ऋग्वेदे । ५।५७।६ ।

"ऋद्यो वो महतो अंसयोरधि
सह ओजो बाह्योर्वो बलं हितम् ॥"

रूपत्वस्य कर्तृत्वस्य च । यथा,—

"निर्मासौ चैव भयाङ्गी शिशौ च विपुजौ भुजौ ।
आजायुजविनौ बाहु त्तौ पीनौ श्वेत्तरे ॥"

इति गारुडे ६६ अध्यायः ।

(अस्या भुजाभुजस्यस्युक्तं यथा वासुदेवे ।

"जङ्घबाहुः युद्धो वधवधनमाप्नुयात् ।

दीर्घबाहुर्भवेद्वाजा समुद्रवचनं यथा ॥

प्रजम्बाहुरैवैयं प्राप्नुयाद्गुरुचञ्चलम् ।

हस्तबाहुर्भवेद्वाजः परप्रेष्यकरस्तथा ॥

वामावर्तभुजा ये तु ये च दीर्घभुजा वराः ।

संपूर्णबाहुवो ये तु राजावस्ते प्रकीर्तिताः ॥

०८५

बाहुकु

पुत्रवत्स्य दक्षिणबाहुस्यन्दने किञ्चो वामबाहु-
स्यन्दने शुभं तद्वीपरीते तु अशुभम् । यथा
शाकुन्तले १ अङ्गे ।

"शान्तमिदमाश्रममहं स्मरति च बाहुः कुतः
फलमिच्छास्य ।

अथवा भवितव्यानां हाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥"

बाहुर्दक्षिणबाहुः । फलं वरस्त्रीणाभक्ष्यम् ॥

"वामेतरभुजस्यन्दो वरस्त्रीणाभक्ष्यकः ॥"

इति यचनान् ॥)

कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः । यथा,—

"सुखं बाहु प्रवाह्य च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रत्नत्वयाहनेभ्यस्तव नारायणोऽययः ॥"

अस्य टीका । बाहु प्रवाह्य च कूर्परस्य ऊर्ध्व-
धोभागौ । इति विष्णुपुराणे । ५।५ ॥

बाहुकः, पुं, नलराजा । तत्पठ्यायः । पुण्यश्लोकः

२ अश्ववित् ३ नैषधः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(पुष्करेण हृतरान्यो हि नलः यद्वैगुण्यात्

विपिने दमयन्तीमपहाय प्रगच्छन् दावानल-

परीतमननभयाद्वाक्रोशन्नं कर्कोटकनामानं

नागमयलोक्य तत उद्धृतवान् । अथ प्रसन्न-

स्यास्य पद्मगण्डोपदेशात् ऋतुपर्णस्य राक्षो

नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञः

घोटकपरिचर्यायां नियुक्तोऽभवत् । यदुक्तं

महाभारते । ३।६७।१-७ ।

"तस्मिन्नन्तिर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।

ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदृष्टमेऽहनि ॥

स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमितिब्रुवन् ।

अन्धानां बाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मनुष्यमः ॥

अर्थतत्त्वेषु चेवाहं प्रष्टव्यो नैपुण्येषु च ।

अप्रसंस्कारमपि च जानाम्यन्तर्विशेषतः ॥

यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यस्मैवाभ्यन्त सुदु-

ष्करम् ।

सर्वं यतिष्ये तत् कर्तुं नृत्तुपर्ण ! भरस्व माम् ॥

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक ! भद्रान्ते सर्वमेतत् करिष्यसि ।

शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥

स तस्मात्तु योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।

भवेयुरन्वाध्यचोऽस्मि वेत्तनं ते शतं शताः ॥

त्वाप्तुमस्यास्यतश्च नित्यं वार्ययजीवली ।

एताभ्यां रंस्तुसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक ! ॥"

कौरवकुलोद्भवो नागभेदः । यथा महा-

भारते । १।५७।१३ ।

"बाहुकः शङ्खवेरश्च धर्मकः प्रातरातकौ ।

कौरवकुलजास्तेते प्रविष्टा हयबाहनम् ॥")

बाहुकुलः, वि. (बाहौ बाह्योर्वावयवयोः कुलः ।)

कुलितबाहुयुक्तः । कोपा इति भाषा । तत्

पर्यायः । कुल्यः २ दोगंडुः ३ इति जटाधरः ॥

बाहुकुल्यः, पुं, (बाहुरिव कुप्याति आचरतीति ।

बाहु + कुल्य + पचाद्यच् ।) पञ्चः । यथा,—

"गतपक्षच्छदाः पत्रं पतञ्च तनूदहम् ।

देहधिर्देहकोवश्च बाहुकुल्यश्च कथ्यते ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

बाहुदा

बाहुजः, पुं, (नक्षत्रो बाहुभ्यां जायते वः ।
बाहु + जन् + ड । "बाह्योऽस्य सुखमासीत्

बाहु राजस्यः स्मृतः । कवस्तदस्य यद्देवः पद्मां

मृदोऽभ्यजायत ॥" इति श्रुतेस्तथात्वम् ।)

चक्षिषः । इत्यमरः । २।८।१ । (यथा,—

"वत्स ! वाराहवीं गच्छ त्वं विष्णुचरवत्तमाम् ।

तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति-

बाहुजः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कीरः । स्वयंजाततिलः । इति मेदिनी । जे, २७ ।

बाहुजाति वि ।

बाहुजागं स्त्री, (जै + भावे + क्युट् । बाह्योऽजागं

यस्मान् ।) अस्त्राघातनिवारणार्थं बाहुवह-

लौहादि । तत्पठ्यायः । बाहुजम् २ । इति

हेमचन्द्रः । ३।४३३ ॥

बाहुदन्ती, [न] पुं, (बहवो दन्ता यस्य स बाहु-

दन्त रोरावतः स एव बाहुदन्तः । स्वार्थे ञच् ।

बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इतिः ।) इन्द्रः । इति

भूरिप्रयोगः ॥

बाहुदा, स्त्री, (बाहु दत्तवती वा । बाहु +

दा + आतोऽनुपसर्गोति ।" ३।२।१ । इति कः ।

लिखितस्य सुनेर्बाहुप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।)

नदीविशेषः । तत्पठ्यायः । सेतवाहिनी २ । इत्य-

मरः ॥ कदाचिन्निखितास्यस्य सुनेर्भूद्विभ्रातुः

शङ्खस्य श्रुत्याश्रमे फलभक्ष्याद्वाद्या बाहु

च्छिन्नौ तौ चास्यां नद्यां तपस्यतस्तस्य पुन-

जाताविति । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३॥

(एतत्कथा यथा, महाभारते । १२।२३ ।

१७-४० । आस उवाच ।

"अत्राणुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शङ्खश्च लिखितश्चास्तौ भातरौ तंश्रितमनौ ॥

तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।

नित्यं पुष्पफलेषु चौरपेतां बाहुदामनु ॥

ततः कदाचिन्निखितः शङ्खस्याश्रममागतः ।

यद्वच्छयाय शङ्खोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥

सोऽभिगम्याश्रमं भातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।

फलानि पातयामास सन्ध्यापरिणतान्मुत ॥

अभ्युपादाय विप्रश्चो भक्षयामास स द्विवः ।

तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः ॥

भक्षयन्तस्तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भातरमब्रवीत् ।

कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन त्वादधि ॥

सोऽब्रवीत् भातरं श्येष्ठसुपुङ्गवाभिवाद्य च ।

इत एव शङ्खीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥

तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तौघरोवसमन्वितः ।

क्षीयं त्वया क्षतमिदं फलान्याददमा स्वयम् ॥

गच्छ राजानमासाद्य सकर्मै कथयस्व वै ।

अदत्तादानमेवं हि क्षतं पार्थिवसत्तम ॥

क्षीनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्मेमनुपाजयन् ।

शीघ्रं धारय चौरस्य मम दहं नराधिप ॥

इत्युक्तस्तस्य वचनान् सुनुवं स नराधिपम् ।

अभ्यगच्छन् महाभागो लिखितः शंखितवतः ॥

सुदुग्धस्वन्नपात्रेभ्यः शृत्वा लिखितमागतम् ।

बाहुयु

अभ्यगच्छन् सहामात्रः पटुभ्यामेव जनेभ्यः ।
तमवधीन् समागम्य स राजा धर्मावेतनम् ।
किमागमनमाचक्षु भगवन् । एतमेव तत् ।
यवस्तुतः स विप्रभिः सुदुम्भमिदमवधीत् ।
प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्त्तुमर्हसि ।
अनिष्टद्वानि गुरुणा कलानि मनुजैर्बभूवुः ।
भक्षितानि महाराज ! तच्च मां प्राधि मा ।
चरम् ॥

सुदुम्भ उवाच ।

प्रमाणेन ते राजा भवन्ती दृष्टधाराणि ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्वाच्यगर्भम् ।
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यान् करिष्यामि हि ते वचः ॥
थास उवाच ।
स श्रुत्वा मानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन गङ्गात्मना ।
नान्यं स वरयामास तस्माद्गङ्गादत्ते वरम् ॥
ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करो प्रच्छेद्यामास धृतदण्डो जगाम सः ॥
स गत्वा भानरं शङ्खमार्गं पृथिवीदिदम् ।
धनदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तनुचक्षुमर्हसि ॥
प्राञ्च उवाच ।

न कृप्ये तव धर्मज्ञ ! न त्वं दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते अतिक्रान्तस्तनून् निष्कृतिः क्षता ॥
स गत्वा बाहुदी शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवावधीन् पिष्टं चैव मा चाधर्मो मगः क्षयाः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यासुदकार्यं प्रचक्रमे ॥
प्रादुरास्ति ततस्तस्य करो जलजसन्निभौ ।
ततः स विस्मिनो आतुर्दृश्यामास तौ करो ॥

नदीयं पुरा प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम
आसीत् । ततः क्रुद्धेन भर्ताभिप्राया नदीरूपा
जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।

“लेभे प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम पतिव्रताम् ।
अभिप्राया तु सा भर्ता नदी वै बाहुदा क्षता ॥”
पूरुषश्लोकवत् परोक्षिमात्रो नृपतेर्भार्य्यं
बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।

“परोक्षिन् खलु बाहुदासुपयमे सुयशां नाम
तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ बाहुदात्री च ॥

बाहुभूषा, स्त्री, (बाहुभूषणयोर्भूषा भूषणम्) ।
केयूरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२६ ॥ बाहु-
भूषणमाचक्ष ॥

बाहुमेदो, [न] पुं. (बाहुं भिनत्तीति । बाहु +
भिद् + (बिन्) ।) विष्णुः । इति भूरिप्रयोगः ।
बाहुमेदके जि ॥

बाहुमूलं, स्त्री, (बाहुं मूलम्) कक्षः । वगल
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा
साहित्यदर्पणे । ३ । १०३ ॥

“कापि कुन्तलसंयानसंयममपदेशतः ।

बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयत् स्फुटम् ॥”

बाहुयुद्धं, स्त्री, (बाहुं बाहुभ्यां वा युद्धम्) ।
सुजाभ्यां संयामः । मलयुद्धम् । तत्पर्यायः ।
नियुद्धम् २ ॥ तस्य क्रमो यथा,—

४३०

बाहुस

“एतप्रतिज्ञते चिचैर्बाहुभिश्च सकृद्वटैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनेक्षया ॥
क्षेपणेर्मृष्टिभिश्चैव वराहोद्धतनिस्त्रनेः ।
तलेवैक्षिपतिश्च प्रवृष्टाभिस्तदेव च ॥
शलाकानखपातैश्च पादोद्धते च दारुणैः ।
जातुभिश्चापानिर्घोषैः शिरोभिश्चावधूतैः ॥
तद्वृद्धमभवद्गौरमश्वं बाहुतेजसा ।
बलप्रायेण शूराणां समानोत्सवसन्निधौ ॥”

इति विराटपञ्चनि १२ अध्यायः ॥

सकृद्वटः कृद्वटः करधर्मगणः, किण्वस्तस्य हि-
तेरित्यर्थः । एतप्रतिज्ञतेः परप्रयुक्तिप्रतिज्ञतेः ।
चिचैर्विचिचैर्वैक्षिरिति शेषः । सन्निपातेत्यादि ।
एते मल्लानां शिखाविशेषाः । सन्निपातेः
परस्परसङ्घर्षातेः । अवधूतैर्वेदमुष्टिभुजाघातेः ।
प्रमाथैः पानयित्वा पेषणेः । उन्मथनेः अन्त-
रीक्षे सुजाभ्यां मथनेः । क्षेपणेः स्थानात्
प्रत्यावर्णेः । वडाकुलिकरो सृष्टिः ।

“अवाप्तुस्व स्तनगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्तस्य शब्दः स भवेद्गराहोद्धतनिस्त्रनः ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यन प्रसारितकरो हि यः ।
सम्यहारस्तलाख्यस्तु संग्रहो वक्ष्यमिष्यते ॥”
अङ्गुष्ठमनुल्यमलमुष्टिवैक्षमित्यर्थः ।

“प्रवृष्टाकुलिहस्तेन प्रवृष्टिः प्रवृत्तिः स्फुटा ।
हिगुणोक्तवार्ज्यस्तदीयार्थं यथावत्तम् ॥
प्रहारः स शलाका स्थान् पादोद्धतः पदा-
हनम् ॥”

जातुभिश्चापानिर्घोषैः पाषाणघोरमहशब्ध-
निभिः करणैर्यान्वधूतानि तेः । बलप्रायेण
बलौत्कर्षण । इति तट्टीका ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २३ । १३ ।

“ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भान्तरमितः ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्त्रिदशारिणा ॥”

बाहुलं, स्त्री, बाहुचानम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
४३३ ॥ (बहुल + अण्) । बहुलभावश्च ॥

बाहुलः, पुं, अस्मिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(बहुला कृतिका तथा युक्ता पौर्णमासी
बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण्) । कार्तिकमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १८ ॥

बाहुलेयः, पुं. (बहुलानां कृतिकादीनामपत्यं
पुमान् बहुला + टक्) । कार्तिकेयः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसहस्रभट्टः, पुं, (बाहुना सहस्रं विभर्तीति ।
क्रिप् । “इत्यस्य पतिं कति तुक् । ६ । १ ।
७१ । इति तुक् च ।) कार्तवीर्याण्युनः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य बाहुसहस्रप्राप्तिकथा
यथा, महाभारते । १३ । १५२ । ७० ॥

“स वरेण्यस्तस्मिन् नृपो वचनमवधीत् ।
सहस्रबाहुभूया वै चममथो गृह्णन्त्यथा ॥
मम बाहुसहस्रं पश्यन्तां सैनिका रथे ।
विक्रमेण महीं लक्षा जयेयं संश्रितव्रतः ॥”
परशुरामो हि अस्य बाहुसहस्रं परशुना

बीभत्सः

चिच्छेद । अस्य विवरणादिकं कार्त्तवीर्यशब्दे
लक्ष्यम् ॥)

बाहुवाहवि च, बाहुभिर्बाहुभिर्बद्ध युद्धं दत्तं तत् ।
हाताहाति इति भाषा । इति सुश्रवोद्ययाक-
रणम् ॥

विद इ व्यंशे । अवयव इत्यर्थः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सं० ।) इ विव्यति ।
विन्दुरिति शब्दश्च तत्रयमेवार्थं धातुपारायणम् ।
इति दुर्गादासीयटीका ॥

विण क श विभेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-तुदा०-च-पर०-सक०-सं० ।) क, विल-
यति । श विनति । इति दुर्गादासः ॥

विष इर्य क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-
पर० सक०-सं० ।) य विव्यति । इर्य अपि सन्
अवेसीत् । अस्मान् पुषादित्वात्त्रिंशं इ इत्यन्व ।
इति दुर्गादासः ॥

बीभत्सः, पुं (बीभत्स्यतेनेन । वध + सन् + करणे
घञ्) । अर्जुनः । इति मेदिनी । से, २६ ॥
बीभत्सः, त्रि, (बीभत्सा घृणाख्यञ्च । अर्श-
आद्यच्) । क्रूरः ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१ । २१० ।

“यदाभीषं द्रोणयुक्तादिभिस्ते-

हैतान् पाञ्चालान् द्रौपदेयाश्च सुपान् ।

एतं बीभत्समयशस्यश्च कर्म

तदा नार्थसे विजयाय सज्जय ॥”)

घृणाभा ॥ (यथा, मार्कण्डेय । १६ । १८ ।

“तथापि प्रणता भाव्या तममन्यत देवतम् ।

तं तथाप्यतिवीभत्सं सञ्जयेष्ठममन्यत ॥”)

विजतिः । इति मेदिनी । से, २६ ॥ (यथा,—

“दुष्टेर्दोषे पृथक्सर्वैर्भक्त्यालोकनादिभिः ॥

इति साधवकरस्तनूनिश्चये दृष्टाधिकारः ॥

बीभत्सालोकनं विजतिदर्शनमिति तट्टीकायां

विजयरक्षितेनोक्तम् ॥) पापी । इत्यजयः ॥

प्रहाराद्यहरसान्तगतवधरसः । तत्पर्यायः ।

विलतम् २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । ५६३ ॥

“जुगुप्सा स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णा महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसपाश्र्वातमेदांस्त्याज्यत्वं मतम् ।

तत्रैव क्रमिपातः यस्तुहीपनमुदाहृतम् ॥

निर्डीवनास्यबलननेत्रसङ्काचनादयः ।

अनुभावास्तत्र मनास्तथास्तुर्ध्वमिचारिणः ॥

मोहोऽपस्कार आवर्गो याधिस मरणादयः ॥”

अस्य रसस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

“उत्तल्योत्तल्य हतिं प्रथममय पृच्छोप-

भूयां वि मांसा

न्यं सस्तिक् पृष्ठपिच्छाद्यवयवसुलभान्मुग्रपूनीनि

जगन्ना ।

अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः

कराङ्गा

दङ्क्यादस्त्रिसंख्यं स्फुटगतमपि क्रबममय-

मति ॥”)

बुद्धाय

वैज्ञानिकः । यथा । अतिशीलितपादव्यमभि-
शितवैज्ञानिकमिहभिनन्दः । इयमिदं रते
लोवम् । तदात्मने तु मावशोविताहौ भिषु ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

बीभत्सुः, पुं, (बीभत्सतीति । बभू + सृ + उ ।
बुद्धे न्यायपथेन शुभ्रजननादस्य तयात्मम् ।
अतस्त्रिदक्षिणता । यथा, महाभारत ४ ।
४२ । १८ ।

“न कुर्यां कर्म बीभत्सं युष्मानः कथञ्चन ।
तेन देवमनुजेषु बीभत्सुरिति विस्तृतः ॥”)

अर्जुनः । यथा,—

अर्जुनः पाण्डुगो जिह्वाः किरीटी श्वेत-

वाहनः ।

बीभत्सुर्विजयः लब्धः सप्तसाची धनञ्जयः ॥

इति महाभारतम् । ४ । ४२ । १८ ॥

बुद्ध, किं आदिशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पक्षे भा० पर०-सक०-सं०-सं०-
सं०) पञ्चमखरी कोपधः । पुरादिपक्षे कथने
आदिपक्षे कुङ्कुमादिशब्देऽयमिति रमानायः ।
किं, बुद्धयति वाचा बहुलोकः । बुद्धनि न्या ।
इति दुर्गादासः ॥

बुद्ध, किं, (बुद्धयति बुद्धवत् इत्यञ्जलिशब्दे करो-
तीति । बुद्ध + पचाद्यच् ।) वचोऽभ्यन्तरमांस-
विशेषः । तत्पण्यायः । अग्रमांसम् २ छदयम् ३
हृत् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥ केचित्तु
बुद्धान् पृथगेव छदयान्तमांसविशेषे पञ्चा-
कारे छदयादिद्वयमाहुः । धातोरनेकार्थत्वात्
बुद्धात् स्वादुत्वात् च्छदयत् बुद्धं बुद्धं किं आदि
शब्दे चम् । नान्तः पुंलिङ्गोऽयम् । स्त्रीलि-
ङ्गः २पीथिके । इति स्वामी ॥ बुद्धा स्त्री बुद्धः
पुमानपि । श्रौणितेषु स्त्रियां बुद्धा बुद्धस्तु
समये ह्योरिति रभसान् । नदादित्वात् स्त्रियां
बुद्धीत्यर्थः । बुद्धनान्तं लोवमनुजप्रमितिरुद्र-
कलिङ्गादयः ॥ उरस्त्रपि च बुद्धायां छदयं
मानसं पिति चिकाङ्क्षयः ॥ बुद्धशब्दस्य
उकारस्य अकारादेशं तथैव दृक्काररूपम् ।
अथ च तस्माच्चैति अग्रमांसं बुद्धस्याग्रं
संसृज्योभूतं मांसं बुद्धायमांसमित्येकं नाम
त्वयि । इति तट्टीकायां भरतः ॥

बुद्धः, पुं, (बुद्धयति शब्दायते इति । बुद्ध +
अच् ।) ह्रागः । इति चिकाङ्क्षयः ॥ समये
पुं स्त्री । इति रभसः ॥

बुद्धनं, स्त्री, (बुद्ध किं आदिशब्दे + भावे ल्युट् ।)
कुङ्कुमशब्दः । तत्पण्यायः । भवणम् २ । इति
विमलचन्द्रः । ६ । ४३ ॥

बुद्धा, स्त्री, (बुद्ध + टाप् ।) बुद्धम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । श्रौणितम् । इति
रभसः ॥

बुद्धा, [न] (बुद्ध + कनिन् ।) पुं, बुद्धम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

बुद्धायमांसं, स्त्री, (बुद्धस्याग्रमांसं ।) छदयम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुङ्कटः ॥

बुद्धः

बुद्धारः, पुं, (बुद्ध किं आदिशब्दे भावे चम् । बुद्धं
निनादस्तस्य कारः करणम् । “यकपर्वययो
यकमध्यमस्तस्य लुप्यते” इति न्यायात् मध्यस्य
ककारस्य लोपः ।) सिंहभञ्जिनः । इति हारा-
वर्णी । १६४ ॥

बुद्धी, स्त्री, (बुद्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) बुद्धम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बुद्ध, किं हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा० पर०-सक०-सं०-सं०-सं०-
सं०) किं बोद्धयति
बोद्धति । इति दुर्गादासः ॥

बुद्ध, शि उन्सर्गे । संहती । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (कुटा०-तुदा०-पर०-सक०-सं०-सं०-
सं०) शि बुद्धति अयुङ्गीत् बुबोद्ध इति दुर्गादासः ॥

बुद्ध, इर न उ निशामने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सं०-सं०-सं०-सं०-
सं०) अयुद्त् अयोदीत् । न बोद्धति बोद्धेति । उ
बोद्धित्वा बुद्धा । निशामनमालोचनं प्रणि-
धानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥

बुद्धः, पुं, (बुध्यते क इति । बुध्य + क्त । यदा भावे
क्तं बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति अग्रं आद्यच् ।)
भगवदवतारविशेषः । स तु दशावतारान्तर्गत-
नवमावतारः । यथा,—

“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिषाम् ।

बुद्धो नाम्नाङ्गनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

अङ्गनस्य सुतः । अजिनसुत इति पाठे अजि-
नोऽपि स एव । कीटकेषु मध्ये गयाप्रदेशे ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ तत्पण्यायः । सञ्ज्ञः २
सुगतः ३ धर्मेराजः ४ तथागतः ५ समन्त
भद्रः ६ भगवान् ७ मारजित् ८ लोकजित् ९
जिनः १० षड्भिन्नः ११ दशबलः १२ अद्वय-
वादी १३ विनायकः १४ सुनीलः १५ श्रीचक्रः १६
शास्ता १७ सुनिः १८ इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥

धर्मः १९ चिकालज्ञः २० धातुः २१ बोधि-
सत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्यः २४ पञ्च-
ज्ञानः २५ दशार्हः २६ दशभूमिगः २७ चतु-
स्त्रिंशज्ज्ञानकक्षः २८ दशपारमिताधरः २९
दादशाद्यः ३० विनायः ३१ संगुप्तः ३२ दया-
कृष्णः ३३ खजिन् ३४ विज्ञानमातृकः ३५
महामेघः ३६ इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥
धर्मचक्रः ३७ महासुनिः ३८ असमः ३९
खसमः ४० मेघी ४१ बलः ४२ गुणाकरः ४३
अकनिष्ठः ४४ निशरतः ४५ बुधः ४६ वज्री ४७
वागाश्रयः ४८ जितारिः ४९ अर्हणः ५०
अर्हन् ५१ महासुतः ५२ इति शब्दरत्ना-
वली ॥ महाबलः ५३ इति जटाधरः ॥ * ॥
इतिरनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह । सर्वज्ञ
इति सौगताः । निरावरण इति दिगम्बराः ।
लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः । शरीराण्येव
चेतनानि गौरीयं ज्ञानासीत्यादिज्ञानेन गौर-
वत्त्वज्ञानवत्त्वयोः सामानाधिकरण्यादुभया-
इति चार्वाकाणां मतम् । तेषां मते जगतः

बुद्धः

सगभङ्गुरत्वं न्यस्तु सगभङ्गः पूर्वपुञ्जाकोत्तर-
पुञ्जोत्पत्तिस्तथा च पुञ्जनिष्ठ एव कुट्टंरूप-
त्वात्त्वज्ञानविशेषः । करणजनकतापक्षेदेक
इति न दोषः । इति कुसुमाङ्गलिप्रथमस्तवक-
टीकायां रामभद्रः ॥ * ॥ बुद्धानां दशविध-
मतमस्माह ।

“वदन्ति पुत्र आत्मेति १ इन्द्रप्राज्ञतबुद्धयः ।

देह आत्मेति २ चार्वाका इति यावदपरं ३

च ते ॥

तेऽर्थे प्राण ४ क्षतोऽर्थे ते मन ५ आत्मेति
वादिनः ।

बुद्धिमात्मेति ६ बौद्धा वै न्यूनमात्मेति ७ तेऽपरं ॥

याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञं ८ सौगता विदुः ।

निरावरण ९ माहुर्यं दिगम्बरमताशुगाः ॥

चार्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध-

कम् १० ॥”

इत्यात्मप्रकाशः ॥ * ॥

पण्डितः । बुद्धिते, वि । इति मेदिनी । धि, १० ॥

(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसम्बन्धेषु सप्तोक्ताः
पञ्चविंशतिर्वैद्या दृश्यन्ते । तेषां मुहोदनीरसान
मायादेवोर्गभेजातः शाक्यसिंहसन्तानार्थसिद्धान्त-
बन्धुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽस्मिन्म-
तमः लोकविस्तृतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरं
कलेश्वरः प्रतप्तदृष्टीत्यधिकद्विसहस्रमितेभ्यु गते-
ज्वल्लेषु मुक्कवासरे सुरदिवा सन्मोहनाय
साक्षाद् विवेकमूर्तिः स्वेच्छाविरहेण प्रादुर्बभूव ।

अथ स वयसा सह क्रमेण श्रौणगुणसाहस-
रूपीदार्यबलवीर्यादिभिर्वर्द्धते स्म । उदिते यौवने
पित्राज्ञया स शाक्यान्वयणां मनोक्षां रूप-
लावगयवतीं दण्डपाणितनयां गोपानाञ्जोमसु-
भतासुपयेमे ।

जननसमयेऽस्य गणकाच्छ्रुतवान् नरेन्द्रः
मुहोदनः आधिराज्यजराज्यरसास्वासान्वितजन-
दशनाज्जातवेराग्यः पुत्रस्ते एहं सन्दत्त-
तीति । तस्मात् सङ्क्रान्तशङ्को राजा शिल्पभि-
रुपवनपरिवृतं सुगमं रत्नं धर्म्मज्ञं च भूभृषणं
निर्मापयामास । तच्चासौ युवतीजनपरिदेहित-
सुपच्छन्दितं विषयवितुम्वचेतसं तनयं निवृत्त-
निर्गमनम् स्वच्छन्देनाववासयत् । अथ गच्छति
कालेऽस्य शिषिजीवभूव भोगसन्तः । ततः
कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटनिकेतं विहा-
यास्य धरण्या नानाख्यानं द्रष्टुमिच्छा सङ्क्रान्ता ।
ततः सोऽस्मै पित्रे मुहोदनीयं सम्पादयामास
पर्यन्तं नगरं प्रजानाञ्चक्षिमवस्थाप्य धिनी-
कयितुं वाचना मे बलवतीति । राजा प्रथमं
निवारयितुमिच्छे प्रलोभनेन । स नैव तु
ततो विरराम । अथ विज्ञाय निवेद्यं पुत्रस्य
मन्त्रिणमादिदेश, कुमारं शाक्यसिंहे भ्रमितुं
मारब्धे राष्ट्र मे जरातुरसन्ध्याशिशङ्कमानवाः
केनापि कारणेन राजवर्जनि गोपनिष्ठतामिति
विधोषयेति । तयाबुद्धिते कुमारः रथमारुह्य

बुधः

सारथिना सह बहिर्निगच्छन् अमृतमारु-
चान् । ततश्चतुर्दिक्षु प्रसूतिभिस्तारस्वरेर्जयोऽस्य
प्राचो वि । नगरं भीष्मासौ मनसि परां सुदं
प्राप्तिवान् ।

अथ स जराया जर्जरतनुं मानवमेकं दृष्ट-
वान् । इतः प्राक् कदाचिदपि स शास्त्रविन्दो
जगतो दुःखं जनुभूतवान् इदानीं निरीक्ष्य
प्रथमं तं जरायुस्तं विवरकमस्य विज्ञातुं कुतू-
हलो सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष दुःखेन अल्पस्थान
उच्छ्वस्यमानो बहिरन्वेषकायुजः ।
चेतश्चिरो विरजदन्तश्चाङ्गकूप
आलम्ब्य दृक् प्रजतेऽसुखं स्वजनन ॥

सारथिराह ।

“एवो हि देव ! पुरुषो जरायाभिभूतः
लीलेन्ध्रियः सुदुःखितो बलवीर्यहीनो ।
बन्धुजनैः परिभूतः अनाथभूतः
कार्यासमर्थः अपविष्टः वनेव दारः ॥

बोधिसत्त्व आह ।

कुलधर्मे एव अयमस्य हितं भवति
अथवापि सर्वजगतोऽस्य ह्यवस्था ।
प्रोक्षं भवति वचनं यद्यभूतमेत-
च्छ्रुत्वा तथाऽस्मिन् योनि सचिन्तयिष्ये ॥

सारथिराह ।

नेतस्व देव ! कुलधर्मे न रादृधर्मेः
सर्वे जगस्य जरणीवमधर्माणि ।
तुभ्यं पि मातृपितृव्यान्वयातिशयो
जराया अस्तुतं न हि अन्वगतिर्जनस्य ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

शिक्ष सारथे ! अनुभवान्जनस्य बुद्धि-
र्यदुपवीर्येण मद्गतं जरां न पश्यी ।
आवर्तयान्निह रथं पुनरथं प्रवेक्ष्य
किं मद्वा क्रीडरतिभिर्जरयाभितस्य ॥”

इति जलितविक्षरे १४ अध्याये ।

अथ शास्त्रविन्दः सारथिं सन्दिदेश रथं
सञ्चालयेति । गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारे
आधिपत्यं यातनापरीतपुरुषमेकमाप्ताचक्रे ।

ततः स सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष रूपविवर्गगात्रः
सर्वेन्द्रियेभि विक्लो गुरु प्रवसन्तः ।
सर्वाङ्गान्मुक्त उदराकुल प्राप्तकृष्टा
नृने पुरीषेऽस्मिन् तिष्ठति कुतूहनीये ॥”

सारथिराह ।

“एवो हि देवपुरुषः परमं भिलानो
आधीभयं उपगतो मरकान्तप्राप्तः ।
आरीर्यतेजरहितो बलविप्रहीनो
अनाथवीप्रशरको ह्यपराधयथ ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“आरीर्यता च भवति यद्य सप्रक्रीडा
आधिभयं च इदं चोररूपम् ।
नो नाम विप्रपुरुषो इमं दृष्ट्वा
क्रीडारतिं जनयिष्यति वा ॥”

बुधः

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्तय
रथवरं पुनरपि पुरं प्रविशन् ।

इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसम-
येन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिभिर्भि-
न्नामन्वृता अन्तेन चोऽभासोऽपि पुरुषं नृत्तं
कालगतं मार्गं समारोपितं चेलवितानीकृतं
जातिवृक्षपरिवृतं सर्वैरुद्भिः क्रन्दद्भिः परि-
देवमानैः प्रकीर्तकैः पार्श्वकीर्णैश्चिरोभि-
ररावि ताडयद्भिस्तुकोद्भिः एततोऽनुग-
च्छद्भिः । इहा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानमेव
सारथिमिदमवोचन् ।

“किं सारथे ! पुरुष मन्त्रोपरिग्रहीतो
उद्धत केशनश्च पांशु शिरो चिपन्ति ।
परिचारयित्वा विहरन्तुरस्ताडयन्तो
नानाविजापवचनानि उदीरयन्तः ॥”

सारथिराह ।

“एवो हि देवपुरुषो ननु जन्महीने
न हि भूय मातृपितृ इत्यपि पुत्रदाराम् ।
अपहाय भोगयुजमातृपितृभिरातिशयं
परलोकं प्राप्तुं न हि इत्यपि भूय जातिम् ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“धिग्धीवनेन जरया समभिदुतेन
आरीर्य धिग्धिविधयाधिपराहतन ।
धिग्धीवितेन पुरुषो न चिरस्थितेन
धिक्षपक्षितस्य पुरुषस्य रतिप्रवृत्तेः ॥

यदि जर न भवेया नैव आधिर्न नृत्त-
स्तपि च महदुःखं पञ्चखन्वं धरन्तो
किं पुन जरायाधिर्नृत्तं निदानुबद्धाः
साधु प्रतिनिवर्त्तय चिन्तयिष्ये प्रमोचम् ॥

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्तय तं
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशन् । इति हि
भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसमयेनोत्तरेण
नगरद्वारेणोद्यानभूमिभिर्भिन्नामन्वृता देव
पुत्रैर्बोधिसत्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गं
भिक्षुरभिनिर्मितोऽभूत् । अत्रापोऽबोधिसत्त्वस्तं
भिक्षुं शान्तं दानं संयतं जज्ञादरिखमनति
चिन्तयत्युपमात्रप्रेक्ष्यं प्रासादिकेनैवापद्येन
सम्यक् प्रासादिकेनाभिक्षमप्रतिजमेण सम्यक्
प्रासादिकेनालोकितवर्त्तकितेन प्रासादिकेन
सङ्गाटोपिष्ठापात्रवीरधारणेन मार्गं स्थितम् ।
इहा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानमेव सारथिमिद-
मवोचत् ।

“किं सारथे ! पुरुष शान्त प्रशान्तचित्तो
नोत्तुचिन्तयन् प्रजते युगमात्रदर्शो ।
कायायवस्त्रवसनो सुप्रशान्तचारो
पात्रं यक्षीव न च उद्धत उन्नतो वा ॥

सारथिराह ।

“एवो हि देवपुरुष इति भिक्षुनामा
अपहाय कामरतयः सुविनोतचारो ।
प्रपञ्चप्राप्तः सममात्मन एवमावो
संरागहेविविमतो तिष्ठति पिच्छयथा ॥

बोधिसत्त्व आह ।

बुधः

साधु सुभावितमिदं मम रोचते च
प्रपञ्च नाम विदुभिः कृतं प्रपञ्चा ।
हिमसात्मनश्च परमवृद्धितश्च यत्र
सुखजीवितं सुमधुरममृतं वनम् ॥”

इति जलितविक्षरे १४ अध्याये ।

ततः संशुश्रूयितोऽसौ खकीर्णं मुहुराणं
विवेश । दिवसेऽस्मिन् राहुजनामा पुत्रोऽस्य
समजनि । राजा मुहोदयः साङ्गजस्य धमक-
रुत्तानं सर्वं निग्रह्यास्य सञ्जासयद्वर्षं शङ्क-
मानः चतुर्षु नगरद्वारेषु सेनायूधान् सन्निधेय-
यति स्त तस्य परिरक्षणायम् ।

रतिरसाभिज्ञानं युवतिजनानन्तःपुरेण बहु-
तरान् प्रवयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोदनाय ।
अथागता रजनी, सिद्धार्थस्य तु चित्तं आकु-
लितमतीव गह्वान् प्रपञ्च भूषणयुगायम् ।
ततो हृत्वादिप्रमोदान् परं निजिताः सर्व्या युवती
विनोक्त्य प्रयनान् शनैः शनैश्चलितोऽलोकयत् ।

“तत्र काश्चिदुपपन्नवस्त्राः काश्चिद्-
विधुतकेश्यः काश्चिद्विकीर्णभरणाः काश्चिद्-
विनष्टसुकुटाः काश्चिद्द्विहतेरंशेर्विगोपितगात्राः
काश्चिदिसंस्थितसुखाः काश्चिद्विपरिवर्त्त-
नयनाः काश्चित् प्रमवन्तो कालाभिः काश्चि-
द्वसन्यः काश्चित् प्रवृत्तस्यः काश्चित्प्रलपन्तः
काश्चिद्वन्ता कटकटायन्तः काश्चिद्विष-
वदनाः काश्चिदिसंस्थितरूपाः काश्चित् प्रल-
म्बितबाहवः काश्चिदिजिप्रवदनाः काश्चिद्दु-
चाटितश्रीर्षाः काश्चिद्वगुच्छितश्रीर्षाः काश्चि-
द्विपरीतवर्त्तितसुखमङ्गलाः काश्चित् प्रपञ्च-
शरीराः काश्चिद्विभगगात्राः काश्चिद्विज्जनाः
खुरखुरायमानाः काश्चिन्मृदङ्गसुपगुह्य परि-
वर्त्तितश्रीर्षशरीराः काश्चिद्दीप्तावक्लम्बान्दपरि-
मुहपाणयः काश्चिद्द्वेष्टनैः कटकटायन्तः
काश्चिन् किम्यजनकुलसम्यत्ताङ्गावकधितवाद्य-
भास्वाः काश्चिद्विषेयोऽन्वपरिवर्त्तनयनाः काश्चि-
द्विहतास्या एवं तद्विज्ञानं धरणीतलगतमन्तः-
पुरं निरीक्षमावो बोधिसत्त्वः प्रपञ्चानवस्थां
सुनपादयति स्म ॥” तच्चेदुच्यते ।

“तां दृष्ट्वा उद्दिश्य स लोकनाथः

कथं विनिश्चस्य इदं जगद् ॥

अहो वता लङ्कागता वनेषु

कथं रतिं विन्दति राजसीगणैः ॥

अतिमोहनमावृते दुर्मेति-

कामगुणैर्भिर्गुणैर्कसंज्ञिनः ।

विहगपङ्कजगता यथा न हि

जमनि कदाचिद् विनिःकृतम् ॥”

इति जलितविक्षरे १५ अध्याये ।

अतीतेऽथ निश्चये सिद्धार्थोऽन्याजमाकूवाच
“जराभरणपङ्कजनयतसत्त्वपरिमोचनस्य सम-
यो ह्युपस्थितो मे ॥ अतएव यक्षीयामि
सञ्जासम् । विक्षितोऽन्याजोऽनवीतु राज-
पुत्रस्य ते सञ्जासयद्वर्षममुचितं न समर्थोऽपि
सञ्जासायमस्य कदापि कोटुम् ।

बुद्धः

कल्पस्य दत्तं च न च ननु बुद्धवैशेषिकेति,
न ते जीवे कदापि बुद्धभावा परिचायितुं
श्रेयसादि भवान् किं न कल्पते अहं बुद्ध
इत्यात्मनः परिचायितुम् । बुद्धस्य 'कुमार-
इत्यात्मनः, आत्मनामास तेनोन्नीतचक्षुः
श्रियोभूतस्ततः प्रवेगितुं कोशकराजः ।
दीक्षिते राशि कोशवेधरे बुद्धः सुहोदनाय
अर्वाहं प्रेषयामास "राजन् ! पुत्रस्ये प्रपावि-
दायी ननु विचारममृतम् । तेनैव बोद्धिजनस्य
जगतस्तुत्यां मायीवर्षी वारयामास, सुहोदनः
प्राक्पतिराकथ्ये हस्तार्त्तं परां सुहमपाप ।
आनेतुं पुत्रं कपिकवस्तुनगम्यामकौ पुत्रं पुनः
पुनः प्रेषितवान् यो नः प्रयाति दूतेऽस्य
अकार्यं न च पुनः प्रतिनिवृत्तः स्थितोऽस्य
दीक्षितस्तत्रैव । सुहोदनः साधुं काकुदासीति-
नामानं प्रवेगं बह प्रेषितवान् । उदायी
प्राक्पतिराह्वीकारं यदि चाहं दीक्षितोऽय-
मविष्णुं वारमेकमपि प्रतिन्यवर्तिष्ये । उदायी
बुद्धस्य समीपं गत्वेव दीक्षितः । बुद्धस्य प्रतिज्ञा-
परिपूरणाय सुहोदनस्यान्तिकं प्रेषयामास ।
उदायी गत्वाह राजानं भो भूप ! देवो बुद्धो-
ऽत्राभिगमिष्येति वस्तुनामुभिरुन्मेष्यामि विहारे-
ऽवस्थातुमिष्येव च । राजा जेतवणस्यमिव
न्ययोधारामं कपिकवस्तुनगरे विरचयाममन-
मस्य प्रतीक्षाचक्रे । तत्रागत्य बुद्धो न्ययोधारामे
तस्मिन्नुपस्थितः । अत्रागत्य पिष्टयौ सुहोदनोऽन्ध-
तीक्ष्णवाक् कर्त्तुं कर्त्तुं प्राक्पतिनातवच शिष्या
अभूवन् । तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पाकविषी
गौतमी वनिता यशोधरा च मेधात्मनं यज्ञीय-
वन्धौ पुष्पोऽपि राहुजोऽजातकविष्टो जनकेन
दीक्षितः ।

ततो बुद्धो यमकूटमागम्य वसतिचक्रे । समये-
ऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य आतिथः, शत्रुः शिष्येन
दाक्षिणायादायिनाय । तेन च निहन्तुं बुद्धं
कूटवर्त्तं निरमायि । अनेनाहतो बुद्धो अथा
प्राप निक्षिप्यवावसरे यमस्य तं बुद्धं रिरविष्टुः
कुम्भीरस्तुप्रहारेण प्राक्षांस्थयत्वा ।
काष्ठेऽस्मिन् विम्वारे मागधे पक्षत्वं गते
अजातशत्रुर्ज्यो दुर्दान्तो मगधं प्रयाच, देव-
दत्तोऽस्य मित्रमावीत् । एकदाजातशत्रुर्बुद्ध-
वनितावागम्य पप्रच्छ तं "नानाकमेतु आसक्तो
मनुष्यो जनमभीष्टमुपार्जयितुं यतते, प्राप्य
तु वाञ्छितं वनं हस्तौ च भवति, धर्मं तथा तु
निधातुं मनसाहं सुखं प्रत्यक्षमाप्नुयात् किम् ?
बुद्धः प्रत्युवाच किं कमेवा यागेन जीमेन वा ।
आवागम्यो विषयी अधमानासुतमावाच
तिरस्कारपुरस्कारौ च तद्वन् विष्णुः । पितरौ
नास्तीयौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्तवान् महा-
जयम्, खल्वेयं पथि प्रविष्टवाच आनाति च एव
जयमेव ननुदिति । योऽस्मिन् जगतीवाचयो-
ऽथवी निम्नायं क्षीयं कमेति न पुनरावाति च ।
एयिवादिभूतचतुष्टयेऽस्य यथाक्रमं भूतान्-

बुद्धः

कीभवन्ति । इत्यनुपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रो-
र्मानसं तत्तु अवादेव प्रवर्त्तं अभूव । योऽस्य
कुशुधापाजमावीत् च ददायी भक्तिपाजमस्या-
भूत् । अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षां जयाच ।

यमकूटाद्बुद्धः पाटलीपुत्रमागमाम । कपि-
जनामाच साधुर्माक्षबोऽनेन जलौकि । सभायं
तं यथं मच्छन्तौ चतुर्दिशं निरीक्षाचक्रे,
आनन्दोऽस्य परिचरो विज्ञासयामास किमित्यं
निरीक्षते आपारयं चक्षुर्बोति । बुद्ध आह
आनन्द ! परिहास्तेऽहमिमं लोकमिदानीम् ।
ततः च आनन्दयामं जम्बुद्वीपं भक्षयामं हस्ति-
यामम् अन्वाच हजिनां मज्झिमाच यामा-
नतिकम्ब मोहनगरं प्रातः । स्वावादेकाज-
नुकास्ममहापनमागत्यावस्थितः । अथ कुक-
नायो धातुगासकाद् बहिनः प्रेषयामाह्वयं
यज्ञीतवान् ।

ततोऽवावागम्यं समीपयामास भो नगरीं कुशीं
गन्तास्मि । अतःपरं तथागतो नगरीं पावा-
मतिकम्ब नदीं हिरस्वतीं तीर्त्वा निविष्टं वनमेकं
प्रातः । अवागम्यं प्राह पार्श्वयोरहन्तीप्रवेदनया
समाक्रान्तोऽस्मि, अतोऽहमत्रैव तिष्ठामीति ।
आनन्दो जलमानिनाय प्रचाल्य पादौ बुद्धो
ध्यानं समाजकम् । काष्ठेऽस्मिन्नामस्य पुष्पशो
मज्झराजः पादौ बुद्धस्य प्रपूजयामास । बुद्धोऽस्य
दीक्षां चकार । योऽस्य दत्तवान् सौवर्णाज-
कुमारं प्रयत्न्य च प्रस्थितः । गते मज्झराजे
आनन्दं प्राह बुद्धः प्रेष्यान् मे आनन्द ! त्वं परि-
धापयान्कारान् सौवर्णाज्जेविति । तथाशु-
द्धिते तदानीं देहस्य ज्योतिषास्त्रास्त्रिनं अगद
आलोकितमिवासीत् । भक्तिभरेआनन्दः प्राह
भगवन् ! न त्वं कदापि मयाजभवतामेतादृश-
मीप्सुल्यं देहस्य । इत्यस्य तावत् कथय
कारणमावेति । चकार प्रत्युत्तरं बुद्धो देवो
निषेध आनन्द ! निम्नास्ततः प्रदीपस्य शिखि-
वाङ्मकान्तिर्मे युक्तास्तेत्यत्र कारणम् ।
अनन्तरस्तुभी मिलित्वा हिरस्वत्याक्षीरे आज-
मृतुः । बुद्धस्य स्त्रीयं समस्तं परिच्छेदं परि-
हायेकवसनी नया हिरस्वत्याः कुश्याच
नगर्भा उभययोर्मध्येदेशस्य वनं विधितं विवेश ।
पथि प्राह आनन्दं ज्ञानस्य मे श्रयां विधन्-
स्तेति । आनन्दः श्रयां सज्जीचकार, सुप्रो-
त्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकायां कर्त्तव्यं
सुत्तानं विनयं माहकादीनि धर्मेतत्त्वानुप-
दिदेश । आनन्दस्तत्सर्वं समाहितेन मनसा
जयाच । तत आनन्दमादिदेश साकमहि-
रक्योर्मध्ये श्रयां स्थापय निशीथेऽस्य मे शिष्यं
विजानीहीति । ततो बुद्धस्यैव समाधिमाधाय
कृपाधिर्देव ज्योतिरवलोकयामास ततोऽथौ
चिन्तयति क निम्नायम् ।

मत्तः परमाण्वी चरोर मज्जं संज्ञायास्य
विमज्जितानुपपन्नोऽपिरकषारया तमाह
बुद्ध आनन्द ! संसारोऽवमवारः चारी विमज्ज-

बुद्धिः

मेव तदर्थं यतस्तेति । इत्थं परमजपासुर्बुद्धदेवी
निम्नायं प्राप ।

इत्थं च चरेरवतारः—

“विनीकं विज्ञानमयीं प्रभां प्रभु-
जगतुप्रदीपः प्रचितः प्रभाकरः ।
बुद्धः च राशिर्मेघवी मन्त्रीपुत्रो
ज्वलन् निम्नायपदं परं गतः ।
प्रचाल्य चैकोनममलं मन्त्रीमलं
प्रहृष्टहिंकारसदृशितं वित्तः ।
प्रबोधधाराधरभूरिवारिनी
रराज देवो सुवि बोधभास्करः ॥”

कुशीनगरस्थिते सुकुटवन्धनचैत्रेऽस्य शिष्याः
देष्टुं मन्त्रीभूतं चक्रुः । शिष्यबुद्धेवास्त्र पवित्र-
देहभक्षावशिष्यार्थं विषदमानेन निरुद्धायि
भक्षभिरेभिरष्टप्रदेशेज्यौ चैत्रा निमित्ता
भवन्ति ॥)

बुद्धस्य, स्त्री, (बुद्धं जपाकारतो ज्ञातं द्रव्यम् ।)
क्षौद्रिकम् । क्षौद्र इति भावा । इति निष्काक-
शेषः ।

बुद्धिः, स्त्री, (बुध्यतेऽनयेति । बुध्य + क्तिन् ।)
निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्त-
सारः । सविकल्पकज्ञानम् । इति चण्डी-
टीकायां नागभट्टः । तत्पण्यायः । मन्त्रीवा, २
धिवथा १ धीः ४ प्रज्ञा ५ श्रुतवी ६ मतिः ७
प्रेक्षा ८ उपलब्धिः ९ चित् १० समित् ११
प्रतिपत् १२ ज्ञप्तिः १३ चेतना १४ । इत्यमरः ।
१ । ५ । १ । चारया १५ प्रतिपत्तिः १६ मेधा
१७ मयवम् १८ मनः १९ ज्ञानम् २० बोधः
२१ बुद्धेः २२ संज्ञा २३ प्रतिभा २४ । इति
राजनिर्णयः ॥ आत्मना २५ पक्षा २६ विज्ञा-
नम् २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ अस्याः
स्वरूपं यथा,—

“बुद्धिर्विवेचनारूपा वा ज्ञानजननी युती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलितसूत्रे २१ अध्यायः ॥

अस्या अध्यात्माधिभूताधिदेवतानि यथा,—

“अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः यद्विन्मयविचारिणी ।
अधिभूतस्य मन्त्रस्य मज्जा तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आनन्देधिकापर्व ॥ ॥

वा च सात्त्विकराजस्तामसमिरेन विविधा ।
सात्त्विकी यथा,—

“प्रहृष्टिच निहृष्टिच कार्याकार्ये भयामये ।

वन्दं मोक्षच वा वेति बुद्धिः वा पार्थ !

सात्त्विकी ॥”

राजसी यथा,—

“यथा धर्ममधर्मस्य कार्यकार्त्तव्येभ्य च ।

अवयवावत् प्रचानाति बुद्धिः वा पार्थ !

राजसी ॥”

तामसी यथा,—

“अधर्मं धर्ममिति वा मन्यते तमकारता ।

वन्द्यार्त्तान् विपरीतांश्च बुद्धिः वा पार्थ !

तामसी ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ।

बुद्धिः

तस्याः पञ्च गुणा यथा,—

“इष्टाविष्टाविपत्तिश्च अथवाचः समाहिता ।

संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धिः पञ्च गुणान् विदुः ॥”

इति महाभारते भौतधर्मः ।

इष्टाविष्टाविपत्तिः इष्टाविष्टायां वृत्तिविष्टायां विपत्तिर्नाशः विनाशस्या वृत्तिरुत्थः । अथवाचः अनुवाचः । समाहिता चित्तस्यैवं चित्तवृत्तिनिर्दोष इत्यर्थः । संशयः कीटिहयश्च कृत्वायम् । प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः । इति तट्टीका ॥ ७ ॥ तस्याः पञ्च गुणा यथा—

“सुखं वा अदुःखं च यद्वत् चारण्यमाय ।

अज्ञोपोहोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ ७ ॥

तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा । प्रमाणम् १ विप-

क्षेपः २ विकल्पः ३ निद्रा ४ स्मृतिः ५ । इति

पातञ्जलम् ॥ ७ ॥ बुद्धिचयकरा यथा,—

“शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता ।

ईर्ष्या माणो विविक्तित्वा लपाक्षया जुगुप्सता ॥

हाप्येते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मनाः ॥”

इति कालिकापुराणे १० अध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च ।

“बुद्धिचयकरा एते भावकाववच्छित्तिकाः ॥”

बुद्धिहृत्कारा यथा,—

“निष्ठादक्षवृत्ताश्च बुद्धिहृत्कारा मताः ॥

बुद्धिचयकराणि च त्वजेनाजा च भोजने ।

भोजयेदन्वहं बुद्धिहृत्कारितुं श्रुतोत्तम ॥”

इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥ ७ ॥

न्यायमते सा विभुशुणः पुनर्दिविधा अभुभूतिः

स्मृतिश्च । यथा,—

“विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अभुभूतिः स्मृतिश्च स्यादभुभूतित्वतुर्विधा ॥

प्रत्यक्षमप्यनुभूतिस्तथोपमितिषष्टि ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

बुद्धिमान् [त] जि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य । बुद्धि +

मनुप् ।) बुद्धिबुक्तः । ज्ञानवान् । यथा,—

“तनुष्वते यद्विजसुक्तं श्रवं

स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ॥”

इति मातृके १५५ अध्यायः ॥

बुद्धिचयः, पुं, (बुद्धौ बुद्ध्या लते कार्य इति

भावः । चयः ।) मन्त्रो । इति हज्जायुधः ॥

मन्त्राः साक्षात्कर्त्ता च ।

बुद्धीनिर्ध, स्त्री, (बुद्धेर्बुद्ध्याल्लभं वा इन्द्रियम् ।)

ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—

“मयः कर्त्तुं तथा नैव रचना लब्ध्वा नास्ति ।

बुद्धीनिर्धमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षणाः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनुः । २ । ६०-६२ ।

“शोकं लब्ध्वा चतुर्वी जिज्ञा नास्ति चैव

यश्चमी ।

पापप्रसङ्गं हज्जमाहं वाक् चैव दहमी क्षुता ।

बुद्धीनिर्धमिति यश्चैव जीवादीन्मनुष्यैः ।

अर्जुनोवाचि यश्चैव मायादीनि प्रचक्षते ॥

बुधः

बुधः

यकारश्च मनो ज्ञेयं बुधैर्बुधैर्बुधैर्बुधैः ।

यकिन् जिति जित्वाकेनौ भवतः यश्चौ तौ ॥”

उद्गुहः, पुं, बुधैर्बुधैर्बुधैर्बुधैः । यज्जिबुधौ

इति शुद्धिर्बुध इति च ज्ञातः । उद्गुहोऽनु-

ज्जोड इत्यर्थः । इत्यमरभरती । अन्यच्च ।

“अथवाच्यताया ह्यवाच्यिर्नोचरीया पथे जलम् ।

वेद्यारामः ज्ञेये प्रीतिः यद्वेति बुद्बुदोपमाः ॥”

इति मातृके १५ अध्यायः ॥

गर्भस्यावयवविशेषः । यथा,—

“पञ्चरात्रेण कलनं बुद्बुदाकारतां वजेत् ॥”

इति सुखबोधः ॥

(यदुक्तं यथा,—

“प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलजश्च यत् ।

जायते बुद्बुदाकारं श्लोभितश्च दद्याद्वि ॥”

इति चारीते चारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

बुध, इत् न न वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-सक०-वेद । ज्वलादिरयम् ।) इत्

अबुधत् अयोधीत् । न बोधः बुधः । न बोधति

बोधने । इति दुर्गादासः ॥

बुध, औ विज्ञापने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

पर०-सक०-अजिड् ।) औ बोधा । बोधति

गुरुः । इति दुर्गादासः ॥

बुध, य ठ औ वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-अजिड् ।) य ठ बुध्यते

शास्त्रं सुधीः । औ बोधा । इति दुर्गादासः ॥

(जागरार्थे अकर्मकोऽपि । यथा, रघौ । १० । ६ ।

“ते च प्रापुस्तदन्तं बुधे चादिपूरुषः ॥”

“आदिपूरुषो विष्णुश्च बुधे योगनिर्मा जहौ

इत्यर्थः ॥” इति तट्टीका ॥)

बुधः, पुं, (बुध्यते यः । “बुध + इगुपधश्चापीकिरः

कः ।” १ । १ । १५ । इति कः ।) पठितः ।

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीवजः ४

सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ धीरः ८ मनीषी ९

मः १० प्राज्ञः ११ संख्यावान् १२ पठितः १३

कविः १४ धीमान् १५ खरिः १६ ज्ञाती १७

ज्ञप्तिः १८ ज्ञवर्णः १९ विचक्षणः २० दूर-

दर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ ।

५ । विद्वन् २३ दूरदक् २४ खरी २५ वेदी

२६ वृद्धः २७ बुद्धः २८ विधानगः २९ प्रज्ञानः

३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अतः ३१ प्राप्ति-

रूपः ३२ सुकूपः ३३ अभिरूपः ३४ बुधानः ३५

कवितावेदी ३६ वमा ३७ विदितः ३८ कविः

२९ । इति जटाधरः । (यथा, नवरत्ने । १ ।

“अत्युत्तं सुतिभिर्गुणं प्रवर्तिभिर्गुणं कथाभि-

र्गुणं

विद्याभी रक्षिकं रतेन सकलं शीघ्रेण बुधै-

र्गुणम् ॥”)

नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रहः । स च बृहस्पति-

भार्यातिरागर्भे चक्राज्जातः । तत्पर्यायः ।

रौहिणेयः २ सौम्यः ३ । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ।

विमा ४ धित् ५ मः ६ बोधनः ७ इन्द्रपुत्रः ८ ।

इति ज्योतिष्कान् ॥ ७ ॥ तस्य जन्मादि-

बुधः

वृत्तानां यथा । “महापरीक्षा चक्रवर्त्तिवृत्तौ-

हृदयवृत्तौकादां नाम पञ्ची जगत् । चक्रवर्त्तु

हृदयवृत्तौचितेन भगवता चक्रवर्त्तु चोद्यमानः

सकलैव देवैर्द्विर्वाचमानोऽपि न सुमीष ।

तस्य हृदयवृत्तिर्वाद्युशना पार्थिव्याद्योऽभूत् ।

अद्विष्टवत् सत्ताद्यादुपलब्धविधौ भगवान्

यस्यो हृदयवृत्तिः साक्षात्प्रकरोत् । वतचोद्यना

ततोऽपि चक्रवर्त्तुभावाः समस्ता एव देवैर्द्विर्वाच-

निकाया महान्तस्तुष्टमचक्रुः । हृदयवृत्तेरपि

सकलदेवैर्वाच्यतायः श्रुत्योऽभूत् । एवं तयो

रतीवोयः संयामस्तारानिमित्तकारकामव-

नामाभवत् । ततश्च चक्रवर्त्तुभावाश्चक्रवृत्तौ चक्र-

पुरोगमा देवाः देवैर्वाच्यवृत्तवत् सत्तुष्टः ।

एवञ्च देवास्ताराद्यवृत्तौभूत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

जगद्भूत्तुष्टवृत्तवत् श्रवणं जगाम । ततश्च भगवन्

पुष्टवृत्तवत् श्रवणमस्तुष्टवृत्तवत् देवाश्च निर्वर्त्तु हृ-

दयवृत्तिराह । नैव सम दैवे भवत्तुष्टवृत्तवत्तो

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

द्यावत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्तुष्टवृत्तवत्

बुध इत्यकरोत्ताम प्राशानाम्बु भूतये ।
अभिविक्तं ततः कृत्वा प्रशानमकरोत्तुः ।
यद्वाच्यं प्रदायाच कृत्वा अश्विर्विन्दुतः ।
पञ्चमं चर्चभूतावां तन्नेवाकरोत्तुः ।
रक्तोदरे च अश्विर्विन्दुतः पुनर्मन्त्रोच्यते ॥”
अन्तु कर्ममात्राण्येकमेव ॥ १ ॥ अथ चर्चः
कृत्वात्तामः । य च उतरदिग्गुणकर्म-
जात्राचर्चवेदरक्तोत्तुमिच्छितरक्तमिच्छितरात्रिम-
रक्तमिच्छितगर्भदेष्टाणामभिपतिः । अथ मित्रं
आदिष्टः शुक्रः । अथ शत्रुः शत्रोः । अथ
रात्रिमोमः अष्टादश दिनानि । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ १ ॥ य तु मन्त्रदेष्टोक्तः । अश्वि-
र्विन्दुतः । उक्तोक्तोक्तः । पीतवर्णः । वेष्ट-
कृतिः । अतुर्भुजः । वामोर्ध्वमन्त्रोक्तमेव-
रक्तमन्त्राचारी । कर्माक्षः । विंशवाहनः ।
कौन्त्यः । पीतवर्णः । अश्विर्विन्दुतः वाराचः ।
प्रक्षिप्तदेवता विष्णुः । अनिष्टान्त्राचरुक्तदाहर्मा
जातः । इति मन्त्रमन्त्रतत्त्वम् ॥ १ ॥ य च याम-
चारी । शुभयज्ञः । गीतवर्णः । सुवर्णय-
क्षामी । वस्तुनाक्षतिः । शिशुः । इत्काय-
वचारी । वातपितृव्यात्मकः । क्षीयज्ञः ।
प्रातःकाले प्रवक्तुः । पश्चिमाक्षी । सकलरस-
प्रियञ्च । इति ज्योतिषम् । अथ चारे जात-
वर्णं यथा,—

“शुक्लो गुणः कुशलः क्रियाही-
विनाशशीलो मतिमान् विनीतः ।
ननुसभावः कमनीयवर्ति-
नृपस्य चारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कोटीप्रदीपः ॥ १ ॥

अथर्वशीयरात्रिविधः । यथा,—

“तस्मात् कतिरयस्य देवामोक्ततो बुधः ।
बुधाश्च विबुधश्चैव तस्मात्तदाहृतिकतः ॥”

इत्यभिपुराणम् ।

(वेगवती रात्रः पुनः । यथा, भागवते । ६ ।
२ । २० ।

“तत्सुतः केवलस्यजातु बन्धुमान् वेगवांस्ततः ।
बुधस्यस्यभवद् यस्य अश्विर्विन्दुमन्त्रोपतिः ॥”

बुधवर्णः, क्षी (बुधस्य यशस्विष्यस्य चक्रम् ।)

बुधवर्णस्य अश्वचारादष्टादशदिनोत्तररात्र-
नरसचारनक्षत्रावधिचक्रविंशतिनक्षत्रचटित-
नरभुभानुभानाचार्यवराकारचक्रम् । यथा,—

“भोगो सुखैकमय अङ्गु चतुर्भु रोगः
वटपाणिमि सुखदत्तं सुखदं भूतेभ्यः ।
दुःखं पराजितसुखो हृदि सप्तरात्र्यं
नाभौकुम्भे द्विभग्वेति वर्णं बुधस्य ॥”

इति समयाक्तम् ।

बुधततः, पुं, (बुधस्य यशस्विष्यस्य ततः पिता ।)
चक्रः । इति शब्दचक्रिका ।

बुधवर्णः, क्षी, (बुधप्रियं रत्नम् । आकषार्थिवा-
दित्वात् समासः ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्वण्डः ।

बुधवारः, पुं, (बुधस्य वारः ।) बुधवर्णस्य वारः ।

यथा,—

“येः कृता भावये माधि अष्टमी रोहिणी-
सुता ।

किं पुनर्बुधवारस्य बोधेनापि विविधतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

(अश्विन् जातवर्णं यथा, कोटीप्रदीपे ।

“शुक्लो गुणः कुशलः क्रियाही-

विनाशशीलो मतिमान् विनीतः ।

ननुसभावः कमनीयवर्ति-

नृपस्य चारे प्रभवो मनुष्यः ॥)

बुधवारः, पुं, पर्वम् । यशस्विष्यः । इति संक्षिप्त-
चारीवादिहतिः ।

बुधततः, पुं, (बुधस्य सुतः पुनः ।) पुनरुवाः ।

इति पुराणम् । (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।

“बुधस्य तु महाराज । विद्वान् पुनः पुनरुवाः ।

तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥”

अथ हि दत्तागर्भसंभूतः ॥ बुधस्य बुधदेवस्य

सुतः पुनः इति विग्रहे । बुधपुत्रो राहुणः । य

तु यशोधराया गर्भसंभूतः ।)

बुधा, क्षी, (बोधयति रोगिणं वा । बुध + “इगु-
पयेति ॥ १ । १ । १५५ । इति कस्तुतटाम् ।)

जटामांक्षी । इति शब्दचक्रिका । (गुणादिक-

मस्या जटामांक्षीयत्वे जातव्यम् ॥)

बुधानः, पुं, (बोधयति बुधते वा । बुध बोधने +

बुधिवुधिशब्दः किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति

आनञ् किञ्च ।) गुरुः । विज्ञः । इति मेदिनी ।

नं, २६ ॥ नक्षत्रादी । प्रियवादी । इत्युणादि-

कोषः । कविः । इति जटाधरः ।

बुधाष्टमी, क्षी, (बुधवारयुता अष्टमी । आक-

षार्थिवादित्वात् समासः ।

“अष्टमीबुधवारस्य पञ्चयोरभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥”

इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)

व्रतविशेषः यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषह-
ि-
श्रयणादीतरकाले कर्तव्यम् । यदाह राज-

मार्तण्डः ।

“पतङ्गे मकरे घाते देवे जायन्ति साधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्धाकाले मघौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हस्ति पुरातनम् ॥”

एतद्व्रतमारब्धमपि चैत्राष्टौ न कर्तव्यमिति ।

यथा स्मृतिः ।

“मौने घनुषि देवेशे सुप्तेऽमुहदिने तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूज्यविद्वदमपि कश्चित् ॥”

इति व्रतकालविवेकः ॥ १ ॥

अपि च ।

“अष्टमी बुधवारस्य पञ्चयोरभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥

तस्यां नियमकर्तारो न स्युर्दुर्मेतभाषणाः ।

तत्कालस्याष्टमीनां वर्जयित्वाङ्गुलीद्वयम् ।

भक्तं वदन्तिपुण्यां कामनायुक्तमानवः ।

आज्यपत्रपुटे कृत्वा यो हस्तौ कुर्वेदिति ॥

कलत्रिकाणिकोपेतं कान्तं तस्य वर्णं भवेत् ।

बुधं पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाशये ।

शक्तितीक्ष्णाय दद्यात् कर्करीं तक्षुनाम्बिताम् ।

बुं बुधायेति वीचार्थः । कर्करी वा कलनादिके ।

वाचचापधरं प्रभाम् इत्येवाङ्गानि कुर्वतः ।

बुधाष्टमीकथा पुण्या भोक्तव्या प्रतिभिर्भूषणम् ॥ १ ॥

पुरे पाटलिपुत्राक्षी वीरो नाम द्वितीयतमः ।

रक्षा भावां च तस्याचीत् कौशिकः पुनः

उत्तमः ।

दुहिता विजया नाम वनपालो ह्योऽभवत् ।

यहीत्वा कौशिकस्य च यही मङ्गलतोऽभवत् ।

गोपालकौटं वचौरेः कौशिकपुत्रतो वजात् ।

मङ्गातः य च उत्थाय वर्णं वन्धाम दुःखितः ।

जलाशये विजया नामात् भावा वाहं च वाध-

जात् ।

पिपासितो जलाशये आगतोऽव वरोवरम् ।

दिव्यलोकात् पूजादि वद्वा वाधय विहितः ।

य च गत्वा ययायेऽर्घं वायुजोऽर्घं पुनश्चितः ।

स्त्रियोऽनुवन् व्रतं कर्तुं दास्याम्य कुत्र व्रतम् ।

पञ्चयमप्राणार्घं पूजयामासतुर्बुधम् ।

पुटकद्वयं यहीत्वा बुधजातिं प्रदत्तकम् ।

स्त्रियो गता गतौ तौ तु धनपालमपश्यताम् ।

चौरेऽर्घ्यं यहीत्वाय प्रदोषे प्राप्तवान् यश्च ।

वीरश्च दुःखितं गत्वा रात्रौ सुप्ता यथासुखम् ।

जपञ्च त्वरितं वद्वा कस्य देया सुता मया ।

यमायेत्यवबोद्धुः स्नात्वा च चायाद्व्रतक-

पजात् ।

स्वर्गं गतौ च पितरौ व्रतं राध्याय कौशिकः ।

चक्रोऽयोध्यामहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ।

यमोऽपि विजयामाह यश्चक्षा तं पुरातनम् ।

गोहाटयान्त्रञ्च व्रते यमे वा य तथाकरोत् ।

अपश्यन्नातरं स्त्री वा यासिकां पादयान्त्रनाम् ।

अथोद्विष्टा कौशिकाय आचक्ष्वाया विस्तुति-

दम् ।

व्रतं चक्रं ततो सुक्ता माता तस्माद्वदुव्रतम् ॥”

इति गारुडे बुधाष्टम्यादि १२२ अध्यायः ॥ १ ॥

विकारस्तु नक्षत्रपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपद्धतौ

दृश्यः ।

बुधितः, वि, (बुधते स्म । सेट् बुध् + क्त ।)

बुधम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । १ । २ । १०० ।

बुधिनः, वि, (बुधते यः । बुध् + क्तञ्च ।)

विद्वान् । इत्युणादिकोषः ।

बुधः, पुं, (वधातीति । वन्धवन्धने “वन्धेर्बन्धधो

च ।” उणा० १ । ५ । इति वक् बुधादेशश्च ।)

वृक्षमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । २२ । (अज्जदेशः ।

अपभ्रामः । यथा, अथर्ववेदे । २ । १४ । ४ ।

“यश्च बुध आसीनासा इनी वन्धेवाधि-

तिष्ठतु ।”

शिवः । यथा,—

“निश्चयं बुधं चरन् जितानना

बुधं कमरोऽमयीपञ्चसुः ।”

इति चरमिकादि राजशेखरः । इति मरसः ।

बुध, इह न च निशामने । (इति कविकल्प-
दुमः । (भा०-उम०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
खरी । इह बुधुत् । न बुधति बुधते । निशामन-
मालोचनं प्रविधानमिति यावत् । इति दुर्गा-
दासः । (यथा, भट्टिः । १४ । ७२ ।

“बुधोऽप्रवृत्तेन दिव्येति बुधुत् सः ।”)

बुध, इह न च निशामने । इति कविकल्प-
दुमः । (भा०-उम०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
खरी । इह बुधुत् बुधुत् । न बुधति
बुधते । उ बुधत्वा बुधा । निशामनमालो-
चनं प्रविधानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ।

बुध, न बुधे । इति कविकल्पदुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । क बुधयति ।
इति दुर्गादासः ।

बुधधानः, पुं, आचार्यः । देवः । पण्डितः । इति
संक्षिप्तशारदादिहस्तः । (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४४ । १ ।

“दक्षिणावर्तं बुधधानो
अभिप्रेतुष्व उषसं सूर्यं गाम् ।”)

बुधधा, स्त्री, (भोक्तृभिन्ना । भुज धौ भक्षे +
“धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्ठायां वा ।”
१ । १ । ७ । इति सन् । ततः “अः प्रत्ययात् ।”
३ । ३ । १०२ । इत्यमरः । (यथा, रामायणे । २ ।
२८ । १८ ।

“अतीववातस्त्रिमिरं बुधधा चास्ति निवृष्टः ।
भयानि च महान्वय ततो दुःखतरं वनम् ।”)

बुधधितः, त्रि, (बुधधा भोजनेष्ठा सज्जातास्य ।
बुधधा + “तस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । १६ । इति इतच् ।) बुधितः । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०० । (यथा, मनुः । १० । १०५ ।

“अजीर्णः सुतं हनुमुपासर्पबुधधितः ।
न चालिष्यत पापेन क्षुत्प्राप्तीकारमाचरन् ।”)

बुध, क मन्त्रे । इति कविकल्पदुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क बुधयति प्रकारः पयसि ।
नालकवर्गाद्यादिरयमिति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ।

बुध, स्त्री, (बुध + इन् किञ्च ।) भगम् । इति
शैब्यः । ३ । २७३ ।

बुधं, स्त्री, (बुधते उत्पद्यते यत् । बुधिर
उत्पद्यते + “इगुपथेति ।” १ । १ । १३५ । इति
कः । एषोदरादित्वात् वत्वं विभावया ।) बुधम् ।

बुधधान्यम् । आगङ्गा इति भाषा । यथा,—
“उन्नीयमेवतुयतोवभवाभिलाषकुलपमायबुध-
वेवतुवागरोषाः । इति ऋग्वेदमध्यं पुरुषोक्तम् ।
इति भरतः ।

बुध, य इह न च निशामने । इति कविकल्पदुमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य बुधति जलं मेघः तज-
तोत्तर्यः । इह बुधुत् अयोधीत् । अस्मात्
पुषादिभ्यश्चिञ्च ड इत्यने । इति दुर्गादासः ।

बुधं, स्त्री, (बुधते बुधत्वात्पुनरुच्यते इति । बुध
इह उत्पद्यते + “इगुपथेति ।” १ । १ । १३५ । इति
कः । एषोदरादित्वात् वत्वं विभावया ।) बुधम् ।

बुधधान्यम् । आगङ्गा इति भाषा । यथा,—
“उन्नीयमेवतुयतोवभवाभिलाषकुलपमायबुध-
वेवतुवागरोषाः । इति ऋग्वेदमध्यं पुरुषोक्तम् ।
इति भरतः ।

बुध, य इह न च निशामने । इति कविकल्पदुमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य बुधति जलं मेघः तज-
तोत्तर्यः । इह बुधुत् अयोधीत् । अस्मात्
पुषादिभ्यश्चिञ्च ड इत्यने । इति दुर्गादासः ।

बुधं, स्त्री, (बुधते बुधत्वात्पुनरुच्यते इति । बुध
इह उत्पद्यते + “इगुपथेति ।” १ । १ । १३५ । इति
कः । एषोदरादित्वात् वत्वं विभावया ।) बुधम् ।

बुधधान्यम् । आगङ्गा इति भाषा । यथा,—
“उन्नीयमेवतुयतोवभवाभिलाषकुलपमायबुध-
वेवतुवागरोषाः । इति ऋग्वेदमध्यं पुरुषोक्तम् ।
इति भरतः ।

बुध, य इह न च निशामने । इति कविकल्पदुमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य बुधति जलं मेघः तज-
तोत्तर्यः । इह बुधुत् अयोधीत् । अस्मात्
पुषादिभ्यश्चिञ्च ड इत्यने । इति दुर्गादासः ।

बुधं, स्त्री, (बुधते बुधत्वात्पुनरुच्यते इति । बुध
इह उत्पद्यते + “इगुपथेति ।” १ । १ । १३५ । इति
कः । एषोदरादित्वात् वत्वं विभावया ।) बुधम् ।

१३५ । इति कः ।) बुधधान्यम् । आगङ्गा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । कङ्कटः २ । इत्य-
मरः । २ । १ । २२ । बुधम् २ । इति भरतः ।
बुधम् ३ । इति शब्दरत्नावली । (उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २४ ।

“आविः सः बुधतेयते बुधम् ।”

“बुधसुदकम् ।” इति सायनः ।)

बुध क अनादरे । आदरे । इति कविकल्पदुमः ।
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क बुधयति खलं
लोकः । बुधयति धीरं साधुः । इति दुर्गादासः ।

बुधं, स्त्री, (बुधते अनादिर्यते यत् । बुध क
अनादरे + वच् । यद्वा बुधते व्यन्यते क इति ।
बुध इह उत्पद्यते कर्मणि क्तः ।) मांसपिण्डक-
विशेषः । खालीभट्टमांसम् । पनसादिपण्ड्या-
सारभागः । इत्यमरभरतौ । भोता इति ख्यातः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बुधं, त्रि, (बुधयति शब्दायते इति । बुध + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुधम् । इत्यमरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ।

बोधकोऽपि पाठः । बोधजनके वि । (यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । ४ ।

“बोधाः पदं प्रयोगार्थान्वितेकार्थबोधकाः ।”)

बोधकारः, पुं, (करोतीति करः । क + ट । बोधस्य
प्रबोधकः ।) निशान्ते बोधकारकः ।
तत्पठ्यायः । वैतालिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७॥

बोधकः, पुं, (बोधं अभिप्रायं जानातीति ।
बोध + क्वा + क ।) अभिप्रायवेत्ता । शीलकाः ।
यथा,—

“सम्भावविद् ओष्ठो बोधकः कामशास्त्रवित् ।
कामिनीं बोधयामास वासयामास वचसि ।”

इति मञ्जुवैवर्ते श्रीलङ्कावज्जलके ५३ अध्यायः ।

बोधनं, स्त्री, (बुध् + निच् + क्कुट् ।) गन्वदी-
पनम् । इति मेदिनी । ने, ६६ । वेदनम् ।

विज्ञापनम् । इति बुधधात्वर्थदर्शनात् । (उद्दी-
पनम् । यथा भाषे । ६ । ४४ ।

“समयेन तेन चिरसुप्तमनो-

भवबोधनं समबोधितम् ।”

“मनोभवस्य कामस्य बोधनं उद्दीपनं यस्मिन् ।”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ज्ञानम् । यथा,
रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चलनस्य निपातने
भयबोधे तद्विज्ञितबोधनम् ।”

“तेषां चलनस्यार्था इज्जितस्य चैदितस्य
भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ।”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) दुर्गाया बोधनं
यथा । देवीपुराणे ।

“इवे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिमति रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौस्तुभमङ्गलैः ।”

अत्र लङ्गादित्वादिषु इत्यपि गौडान्धिनपरम् ।
अतएव कालकौस्तुभादिष्टम् । यथा,—
“कर्त्तव्यं हरीं सुमे श्रद्धाभजनक्रियान्विते ।
तुलायां बोधयेद्देवीं दृष्टिके तु जनाह्वयम् ।”
इति ।

बोधयेदिति शेषः । तथापि नवमीबोधनं
कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन चिह्नार्थे
तुलार्कप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना । एवं प्रति-
वर्षं कर्त्तव्यत्वादार्द्रादिनक्षत्राणामपि बोध-
नादिकार्यम् । नक्षत्रयोगस्तु यजातिश्रयाय ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“कन्याभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।
तथा तिथ्यन्तरेष्वेवष्टम्यै च यजोक्तयः ।”

यथाह देवलः ।

“तिथिनक्षत्रयोर्धौ ह्योरेवासुपालनम् ।
योगभावे तिथिर्गङ्गा देवाः पूजनकर्म्मणि ।”

लङ्कानवम्यामाद्रायोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“कन्यायां लङ्कापक्षे तु पूजयित्वाऽर्धं दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ।”

चतुर्थपादे गीतवादिजनः खनेरिति कालिका-
पुराणे पाठः ।

“इवे मास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्रयोगतः ।

बोधनं

श्रीहरे बोधयामि तां यावत् पूर्वां करोम्यहम् ।
एतै रावयस्य वधायां रामस्यानुपपत्तय च ।
अकारे नक्त्या बोधो देवास्तथि ततः पुरा ॥”

इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकार इति तु रात्रिनेन दक्षिणायनस्य ।
तथाच श्रुतिः । तपस्तपस्यौ घैशिराहृतुः मधुच
माधवश्च वासन्तिकारहृतुः शुक्लश्च सुविच
येमाहृतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं
नभाश्च नभस्यश्च वासिकारहृतुः इवश्च ऊर्जश्च
शारदारहृतुः सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकारहृतुः ।
अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवश्च ।
रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
तथैव च नराः कुर्मः प्रतिसम्पत्सरं वृष्येत
द्विवधम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुरा-
णयोर्द्विविधकम् ॥ एवश्च कालिकापुराणे बोधने
रात्रावितिपदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्वोक्ते
नवम्यामात्रांशुक्त्या बोधनं पूर्वोक्ततरकाल
एव आर्द्राभासे दिवेत्यत्र दिवापदात्तत्रापि
‘बोधनं अन्यथा दिवापदं अर्थं स्यात् । ज्योतिषा-
र्त्तवे अक्षतुक्तं वराहेण ।

“कन्यादिमीनपर्वणं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देवा राक्षसां शुभप्रदः ॥”
शिव आर्द्रा । एवञ्चोभयदिने पूर्वोक्ते नवमी-
लासे पराज्जालासे परश्च बोधनं न तु युग्मात्
पूर्वश्च । युग्मबाधकपूर्वोक्तस्य बाधकनक्षत्रागु-
रोधात् दिवा नक्षत्रालासे तु पूर्वोक्त एव
नवम्या उभयत्र पूर्वोक्तलासे पूर्वदिन एव
युग्मात् । अत्र केवलनवम्या बोधनविधिर्नक्षत्र-
स्यापि गुणफलत्वाच्च ।
“माघेऽथ कालगुणे वापि भवेदे माघसप्तमी ।
माकरौति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदितदर्शनम् ॥”

इति ॥

सौराग्रमात् माकर्यादिवत् आर्द्रायोग इत्यस्य
प्राधिकत्वेनाधिधानं प्रतीयते । ततश्चार्द्रादिन-
बोधने मन्त्रान्तराहुपदेशात् तन्मन्त्रः प्रणव-
युक्तत्वेन प्रयुज्यते ।

“यद्यनृतातिरिक्तश्च यच्छिद्रं यद्यज्ञियम् ।
यदमेधमयुक्तश्च यातयामश्च यद्वेत् ॥”
तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्वज्ञाविफलं भवेत् ॥”
इति योगियाज्ञपयन्त्रात् षष्ठां बोधनेऽप्येवम् ॥
नवमीबोधनासामर्थ्यं तु षष्ठां सायं बोधनम् ।
तथा अविधे ।

“षष्ठां विस्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यात्
कारयेत् ॥”
सन्धोक्ता वराहेण ।

“अर्द्धाक्षमयान् सन्ध्या खलीभूता न तारका
यावत् ॥”

षष्ठां बोधने तु प्रागुक्त एतै रावयस्य वधायां-
येति अक्षमयान्तिने षष्ठां सायं बोधयाम्यन
इति पठेत् । वदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठोनामः
परदिने सायं विना षष्ठोनामः तदा पूर्वोक्त-
बोधनं परदिने वाच्यमात्रमयम् । वदा तुभय-

४३८ बोधित्वं

दिने सायं षष्ठोनामस्तदा परेऽहनि पूर्वोक्ते
षष्ठां बोधनम् ।

“बोधयेद्विष्णुशस्त्रायां षष्ठां देवीं प्रवेष्टु च ।
षष्ठां बोधने तु नक्षत्राहुपदेशात् तदापरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध् + भावे क्युट् । डीप् । बोधः ।
(बोध्यतेऽनया । बुध् + क्तिच् + कर्त्तृ क्युट् ।
अनया हि कर्त्तृत्वो बोध्यते अतोऽस्य तथा-
त्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (बुध्यतेऽस्याम् ।
बुध् + अधिकरणे क्युट् । क्तिच् डीप् । अस्यां
हि योगनिद्राया हरः प्रबोधनात्तयात्वम् ।)
कार्तिकशुक्लेकादशी । सा तु उत्थानैकादशी ।
यथा,—

“श्रयनीबोधनीमध्ये या लङ्गेकादशी भवेत् ।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“तावन्नृचन्ति तीर्थानि याजिमेधादयो मखाः ।
मधुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्मायाति बोधनी ॥”
इति हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीयः, वि, (बुध् + कर्मणि अनीयर् ।)
बोध्यः । बोधितव्यः । बोध्योप्यः ॥

बोधवासरः, पुं, (बोधस्य भगवतो मायाविद्रायाः
प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् ।
उत्थानैकादशी । यथा,—

“नक्षप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।
तथा भवति तत् सर्वं न ज्ञत्वा बोधवासरम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनः, पुं, (बुध्यते इति । बुध् + आनच् ।)
शीघ्रति । विज्ञः । बुधभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बोधिः, पुं, (बुध् + “सम्बधातुभ्य इन्” ॥ ११०॥
इति इन् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृक्षः । इति
मेदिनी । घे, ११ ॥ (यथास्य पञ्चायः ।

“पिप्पली बोधिरन्त्यश्चैतदृक्षो गजाग्रजः ॥”
इति वेदकरत्नमालायाम् ॥

बोधः । इति चिकारप्रश्नः ॥ ज्ञातरि, वि ।
इत्युणादिकोयः ॥

बोधितं, वि, (बुध् + क्तिच् + क्त ।) ज्ञापितम् ।
यथा,—

“रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितव्यः, पुं, (बोधिरेव तवः ।) अन्वत्यवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (युगादयोऽस्या-
न्त्यशब्दे द्रष्टव्याः ।)

बोधितव्यं, वि, (बुध् + क्तिच् + क्त ।) ज्ञापि-
तव्यम् । यथा । बोधितव्योऽयं पूर्वपक्षः । इति
शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुमः, पुं, (बोधिरेव रुमः ।) अन्वत्यवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥

बोधिद्वयः, पुं, (बोधिरेव द्वयः ।) अन्वत्यवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बोद्ध

बोधिचर्यम्, स्त्री, (बोधि बोधवत् सत्त्वम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १७६ ॥ (यथा,
कथाचरितुवागरे । २२ । ३५ ।

“इवाशुर्वोधिचर्याः बोध्यो जीवन्तवाचनान् ।
शक्तुवाच्यैसात् कर्तुमपि कथ्यमुक्तं ज्ञातौ ॥”

बोद्धं, स्त्री, (बुद्धेन प्रकीर्तम् । बुध् + क्तिच् ।)
बुद्धवृत्तनिरीक्षराशब्दम् । तत् सर्वैः शास्त्र-
कारैः खण्डितं अयाज्यम् । इति श्रीभागवतम् ।

बोद्धशास्त्रसंस्थापनकर्ता ब्रह्मवृत्तिः । यथा,—
“प्राज्ञ वाचस्पतिं देवः पीडितोऽर्क्ष रक्षेः सुतैः ।
न यज्ञभागी राण्यं मे निर्जितश्च ब्रह्मवृत्तिः ।

राण्यनाभाय मे यत्नं विधत्स्व धिवशाधिपः ।
ततो ब्रह्मवृत्तिः शक्रमकरोद्ब्रह्मदर्पितम् ।

ग्रहशान्तिविधानेन पीडितेन च कर्मणा ।
गत्वाथ मोक्षयामास राजपुत्रान् ब्रह्मवृत्तिः ।

जिनधर्मं समाख्याय वेदवाङ्मं च वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिचर्याकार धिवशाधिपः ।

वेदवाङ्मनं परिचाय हेतुवाद्दसमन्वितान् ।
अथान शक्नो वसेग सर्वधर्मवहिष्कृतान् ॥”

इति मातृख्ये २४ अध्यायः ॥

(बोद्धदर्शनं यथा, सर्वदर्शनसंमते । “अथ
बोद्धैरभिधीयते यदभ्यध्यायि अविनाभावो
दुर्वोध इति तद्व्याधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिव्या-
मविनाभावस्य सृष्टान्तत्वात् । तदुक्तम्,
“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावविधयो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥”

इति ॥

अन्वयव्यतिरेकावविनाभावविज्ञावकावितिपक्षे
साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारको भवेत्
भूते भविष्यति वक्तव्येन अतुल्यसमानेऽपि
व्यभिचारशङ्काया अविवारयान् । बहु तथा
विधस्यै तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का
द्रव्यरिद्धरिति चेत् मैवं बोधः विनापि कारणं
कार्यतुल्यत्वानामिदंविधायाः शङ्काया आचा-
तावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव साशङ्कोन
यस्मिन्नाशङ्कमाने आचातादयो नावतरयुः
तदुक्तं आचातावधिराशङ्केति । तस्मात्तदुत्पत्ति-
निवृत्त्येन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्ति-
निवृत्त्यश्च कार्यहेतोः प्रत्यक्षोपलब्धानुपलब्ध
पक्षनिवृत्त्यनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलब्धः
कारणोपलब्धे सत्युपलब्धः उपलब्धस्य पश्चात्
कारणानुपलब्धानुपलब्ध इति पक्षकारणव्या-
धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते
तथा तादात्म्यनिवृत्त्येनाप्यविनाभावो निश्चीयते
यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतित्वा ज्ञात्मानमेव
जज्ञादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्ते तु
बाधके भूयः सहभाषोपलब्धेऽपि व्यभिचार-
शङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षधोश्च
तादात्म्यनिवृत्त्यो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामाना-
धिकरण्यावकाशपपद्यते । न ज्ञात्मानमिदं तत्
सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रबोधावोक्तान्
नाप्यलम्बने नवाचरीरुपलब्धत्वात् । तस्मात्

कार्यान्तरी कारकमात्राणामनुमानपक्ष इति सिद्धम् ।
यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रतिज्ञातं अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्नाप्युच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः सकाकिनौ प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायान् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ह्यवधिना तथा अधिरक्षकवचनस्योपन्यासं सममाता बन्धेतिवद्वाधातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभावस्यवस्थापनं तत्प्रमाणजातीयत्वादिति वदता भवतेव स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचननिष्पत्तेरिति ह्यवस्था कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथा-
चोक्तं तथागतेः ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः ।
प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ।”

इति ॥

पराक्रान्तञ्चान्न कुरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभया-
दुपरन्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौचा-
निकवैभाविकसङ्गाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथा-
क्रमं सर्वमूल्य-वाङ्मूल्य-वाङ्मार्गानुमेय-
वाङ्मार्गप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भग-
वान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बौद्ध-
आनां बुद्धिभेदाच्चातुर्विधं यथा गतोऽस्तमकं
इत्युक्तं चारचौरानुचानादयः स्वैच्छासारेणा-
भिसरन्परस्परहरणसदाचरणादिसमर्थं नुध्यन्ते ।
सर्वं शक्तिकं शक्तिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं
स्वलक्षणं मूल्यं मूल्यमिति भावनाचतुष्टयमुप-
दिष्टं दृष्टव्यम् । तत्र शक्तिकत्वं नीलादिचक्षुर्गा-
नसत्वेनानुमानार्थं यत् सत् तत् शक्तिकं यथा
जलधरपटलं सन्नञ्चामी भावा इति । न चाय-
मसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारिजनलक्षणस्य सत्त्वस्य
नीलादिचक्षुर्गा-
नप्रत्यक्षासिद्धत्वात् व्यापक-
चाटुत्वात् व्याप्यचाटुतिन्यायेन व्यापकक्रमा-
क्रमचाटुतावच्छ्रित्यात् सत्त्वचाटुतेः सिद्ध-
त्वाच्च । तच्चायं क्रियाकारिणं क्रमाक्रमार्था-
व्याप्तं न च क्रमाक्रमान्वयमन्यः प्रकारः समक्ष-
परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
नैकतापि विरुद्धानासुक्तिमात्रविरोधत इति
न्यायेन आघातस्योद्भवात् । तौ च क्रमाक्रमौ
आधियः सकाशाद्वाच्यमानौ अर्थक्रियामपि
वाच्यमानौ शक्तिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्था-
पयत इति सिद्धम् ।

नन्वशक्तिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति
चेत् तदपुक्तं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि वर्ण-
मानार्थक्रियाकरकाळे अतीतानागतयोः
किमर्थक्रिययोः स्याधिः सामर्थ्यमस्ति नो वा ।
कार्ये तथोदगिराकरप्रसङ्गः समर्थस्य चोपा-

योमात् यत् यदा यत्कारकसमर्थं तत् तदा तत्-
करोत्येव यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं समर्थस्यार्थं
भाव इति प्रसङ्गादनुमानाच्च । द्वितीयेऽपि
कदापि न कुर्वतां सामर्थ्यमात्रानुमानत्वादर्थ-
क्रियाकारित्वस्य यत् यदा यत् करोति तत् तदा
तत्समर्थं यथा हि शिलाशकजमकुरे न चेव
वर्णमानार्थक्रियाकरकाळे दृष्टवर्णस्यमात्रे
अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रम-
वत्सङ्कारिणाभात् स्याधिः अतीतानागतयोः
क्रमेण क्रमवत्पुपद्यते इति चेत् तत्रैवं भवान्
एवो व्याचष्टी सङ्कारिणः किं भावस्योप-
कुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकि-
ञ्चित् कुर्वन्तां तेषां तादात्म्यायोगात् । उप-
कारकत्वपक्षे सोऽद्युपकारः किं भावाद्भियते
न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणात्वं
स्यात् न भावस्याशक्तिकस्य आगन्तुकातिशया-
न्ययतिरेकानुविधायित्वात् । कार्यस्य । तदु-
क्तम् ।

“वर्णातपाभ्यां किं योग्यचर्मस्यपि तयोः

फलम् ।

सम्नोपमञ्चेन् वोऽनित्यः खतुल्यचेदसत्फलः ।”

इति ।

अथ भावस्तेः सङ्कारिभिः सर्वैव कार्यं करो-
तीति स्वभाव इति चेत् अत्र तर्हि सङ्कारिणो
न ज्ञानं प्रत्युत पलायमानानपि गते पाप्मन-
वद्वा ज्ञतं कार्यं कुर्वन्त स्वभावस्थानपायात् ।
किञ्च सङ्कारिण्योऽतिशयः किमतिशया-
न्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषण-
पायाणवर्णनप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे
बहुसुखानवस्थादीत्यामपि ज्ञानं अतिशये
जनयितये सङ्कार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परा-
पात इत्येकानवस्थाऽऽख्याया तथाहि सङ्-
कारिभिः सल्लपवनादिभिः पदार्थसार्थराधी-
यमाने बीजस्यातिशये बीजसुत्यादकमभ्युपेक्ष्यम्
अपरया तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीज-
चातिशयमादधानं सङ्कारिसापेक्षमेवाधारे
अन्यथा सर्वोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदो-
दयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः
सङ्कारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्-
प्युपकारे पूर्वस्यायेन सङ्कारिसापेक्षस्य
बीजस्य जनकत्वे सङ्कारिसम्यादबीजगताति-
शयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः
कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादितिरपेक्षं कार्यं
जनयति तत्सापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहेतु-
त्वमापत्तिः । द्वितीये अपेक्षमाणेन बीजादिना
उपकारे अतिशय आधियः एवं तत्र तत्रा-
पीति बीजादिन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परा-
पात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एव-
मपेक्षमाणोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युप-
कारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशया-
न्यातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था
दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिन्नोऽतिशयः

सङ्कारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि
प्राचीनो भावोऽवतिशयात्मा निवृत्तः अन्वया-
तिशयात्मा कुर्वन्वादिपदेदनीया जायत इति
फलितं ममापि मनोरथद्वयेन ।

तस्मादशक्तिकस्यार्थक्रिया इवेता नाप्यक्रमेण
घटते विकल्पासङ्गत्वात् । तथाहि युगपत-
सकलकार्यकरत्वसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनु-
वर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि
तावत् कार्यकारणमापत्तिः । द्वितीये स्याधि-
त्ववृत्ताश्ला नृविकभक्षितबीजादावङ्कुरादि-
जननप्रादुर्गममुच्येत । यद् विरुद्धसम्बन्धितं
तन्नामा यथा शीतोष्णौ । विरुद्धधर्मोऽध्यस्त-
न्यायमिति जनधरे प्रतिबन्धविधिः । न चाय-
मसिद्धो हेतुः स्याधिनि कालमिदं सामर्थ्यासा-
मर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसङ्गत्वात्तच्च सामर्थ्य-
साधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्ता सामर्थ्य-
साधकावभिधीयेते यद्यदा व्यव्यवसायसमर्थं
तत्तदा तत्र करोति यथा शिलाशकजमकुरम्
असमर्थस्यार्थं वर्णमानार्थक्रियाकरकाळे
अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरेति प्रसङ्गः यद्-
यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामर्थ्ये
स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाळे तत्-
कालवर्णन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गस्ययः
विपर्ययः । तस्मादपि क्रमयौगपद्यथावृत्ता-
व्यापकानुपलब्धेनाधिगत्यतिरेकस्यापि प्रसङ्ग-
तद्विपर्ययवलात् ग्रहीतान्यव्यापिकं सत्त्वं
शक्तिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् ।
तदुक्तं ज्ञानश्रिया ।

“यत् सत्तत् शक्तिकं यथा जलधरः सन्नञ्च

भावा अमी

सत्ताशक्तिरिदार्थकर्मणि मितेः सिद्धे विद्धा
न वा ।

नाप्येकेव विधान्यथा परलतेनापि क्रियादिर्भवेत् ।
हेधापि जगभङ्गसङ्गतिरतः साध्वि च विद्या-
न्यति ॥” इति ॥

न च कलभञ्जात्तचरणादिपक्षकपीकारेण
सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्वमिति मन्त्रार्थं
सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च
तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सङ्गवहारः प्रयो-
जकगौरवापत्तौः अतुगतत्वानुगतत्वविकल्प-
परावृत्तेः सर्वपमहीधरादिषु विलक्षणेषु
चण्डेननुगतस्याकारस्य मणिषु कञ्चकूतकवीषु
गुणवत्ताप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्व-
गतं स्यादयसत्त्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्कर-
प्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्त-
मादेन स्वविषयसत्त्वगतमिति । किञ्च विद्यमाने
घटे वर्णमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन
सम्बन्धमानं तस्मादागच्छत् सम्बन्धते अनाग-
च्छद्वा आद्ये प्रवृत्तापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुप-
पत्तिः । किञ्च विघटे घटे सामान्यमवतिष्ठते
विनष्टमिति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निरा-
धारत्वापत्तिः द्वितीये निवृत्तत्वाचो युक्त्युक्तिः

वीर

ततोऽपि वक्ष्यते प्रकृतः इत्यादि दूषयन् वक्ष्यते
तान् सामान्यमप्राप्तान् कुरु । तदुक्तम् ।
“अथ च वर्तमानस्य ततोऽप्युक्तमप्युक्तम् ।
ननु दक्षतः स्थापनादुत्तिरिक्तमित्युक्तम् ।
यथासौ वर्तते भावस्येन वक्ष्यते न तु ।
तद्विज्ञेयं चाप्रोति किमप्येतन्नाहृतम् ।
न वाति न च तत्रासीदति पञ्चाशत्तुल्यम् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो वक्ष्यते नतिः ॥”

इति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग
अन्यापोहान्त्वमन एवेति सन्तोष्यमायुक्तमिति
अलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतोऽर्थकर-
मस्मत्तम् अथवा तन्निविष्टस्य तेषां तन्निवृत्त्या-
पाये प्रवृत्तानुपपत्तेः । तस्मात् सर्वं दुःखं
दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति एष्टे
इहान्तः कथनीय इति चेन्नैवं स्वल्पज्ञानां
जगतां स्वयिकतया खलस्ययाभावात् नैतेन
नङ्गमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः खल-
जगत् खलस्यमिति भावनीयम् एवं मूल्यं
मूल्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न
मया इहमिदं रजतादीनि विशिष्टनिषेधस्यो-
पलम्भात् । यदि इदं सत् तदा तद्विशिष्टस्य
दर्शनस्येदमाया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्मध्यस्तस्य
रजतत्वादेष्टात्मकस्य च समवायादेः सर्वं
स्यात् न चेत्तद्विदं कस्यचिदुदादिनः । न चाहं
अतीत्यनुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः
पात्राय अपरो भागः प्रसवाय कस्यानामिति
कल्प्यते । तस्मादध्यक्षाधिष्ठानतत्त्वमन्वदृष्टान-
द्रष्टृणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेध-
विषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापत्तेरिति भग-
वतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्यम-
नोक्तयन् भिक्षुपादप्रसारकस्यायेन स्वयम्भूताद्य-
भिधानसुखेन स्थायित्वायुक्तवेदनीयत्वायुगत-
सर्वज्ञत्वमन्वद्वर्तनेन सर्वमूल्यतायामेव पथं
वसानम् । अतस्तत्त्वं सद्वदुभयायुभयात्मक-
चतुष्कोटविनिर्मुक्तं मूल्यमेव तथाहि यदि
नटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकस्यापारवैय-
र्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव
दोषः प्रादुःस्यात् । यथोक्तम् ।

“न सतः कारकापेक्षा क्षोमादेरिव युज्यते ।
कार्यस्यासत्त्वो हेतुः स्वपुण्यादेरिवावत ॥”

इति ॥

विरोधादितरौ पक्षावगुपपत्तौ तदुक्तं भगवता
अक्षरकारावतरे

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलष्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥”

इति ॥

“इदं वस्तुबलायातं यददन्ति विपश्चितः ।
यथा यथार्थाश्चित्तानि विधीर्यन्ते तथा तथा ॥”

इति च ॥

न कश्चिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । इहाद्य-

वीर

अवधारणं न संप्रत्यवधारयत् संख्या चङ्ग-
च्छते । अत एवोक्तम्

“परिवादकास्तुक्तमुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुक्षयः कामिनी मत्त इति तिस्रो विकल्पना ॥”

इति ॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशाद्विज्ञानवासनानिष्ठतौ
परिनिर्वाणं मूल्यरूपं सिध्यतीति वयं कृतार्थाः
नास्माकमुपदेशं किञ्चिदस्तीति । शिष्येस्ताव-
द्योगस्याचारश्चेति इयं करणीयम् । तत्राप्राप्त-
स्थार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः गुरुक्त-
स्थार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरुक्तस्याङ्गीकर-
णादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अत-
स्तेषां माध्यमिका इति प्रविष्टिः । गुरुक्त-
भावनाचतुष्टयं वाक्यार्थस्य मूल्यत्वं चाङ्गीकृत्या-
नरस्य मूल्यत्वस्याङ्गीकृतं कथमिति पर्यनु-
योगस्य करणात् केवाचिद् योगाचारप्रथा ।
एवा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गी-
कार्यम् अथवा जगदान्धं प्रसज्यते । तत्
कीर्तितं धर्मेकीर्तना ।

“अप्रत्यक्षोपलम्बस्य नार्थवद्विः प्रसिध्यतीति ॥”

वाक्यं यावत् नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः ।
अर्थो ज्ञानयाज्ञो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो
वा न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः
अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्वेष्टाः अतीत
एवार्थो ज्ञानयाज्ञः सत्पन्नकत्वादिति तदपि
बालभाषितं वर्तमानतावभाषविरोधात् इति-
यादेरपि याज्ञवल्क्यप्रसङ्गाच्च । किञ्च याज्ञः किं
परमाख्युपदेशः अवयविकूपो वा । न चरमः
कृत्यैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न
प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् घटकेन युगपद्योगस्य
बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

“घटकेन युगपद्योगात् परमाख्योः वदंशता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिकः स्थादख्यमाचकः ॥”

इति ॥

तस्मात् स्वयतिरिक्तयाज्ञविरहात्तदात्मिका
बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाश-
वदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

“नाम्योऽनुभाषो बुद्ध्याक्ति तस्या नानुभवोऽ-

परः ।

याज्ञयाज्ञकवैधुर्थात् स्वयं खैव प्रकाशते ॥”

इति ॥

याज्ञयाज्ञकयोरेकदेशानुमातवः यद्विद्यते येन
वेदेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा
वेदन्ते तेषां नीलादयः । भेदे हि सख्यधुना
अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य
नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात्
यथायं याज्ञयाज्ञकसंवत्तीनां पृथगवभासः स
एकस्मिन्मन्त्रसिद्धिवावभास इव भ्रमः अजा-
यनादिरविकल्पप्रवाहमिदवासनेव निमित्तम् ।
यथोक्तम् ।

“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भान्तिविज्ञानेनैव ज्ञेतेन्वाविवादयः ॥” इति ॥

वीर

“अविभागीऽपि बुद्ध्याज्ञा विपर्यायितव्येनैः ।
याज्ञयाज्ञकसंविधिभेदाविधौ कथ्यते ॥”

इति च ॥

न च रसवीर्यविपाकादि समावमानाभेदो-
पाक्षितभेदकानां स्थापितं वस्तुतः वस्तुतो
वेद्यवेदकाकारविधुरावा अपि बुद्धिर्बुद्धिपरि-
ज्ञानादुरोधेन विभिन्नयाज्ञयाज्ञकाकाररूप-
वत्तया तिमिराद्युपपत्तायां केचित्नाङ्गी-
ज्ञानभेदवदनाद्युपपत्तवावभासमात्रादुपप-
त्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्

“अवेद्यवेदकाकारा यथा भान्तेर्निरीक्यते ।

विभक्तजलजलायाज्ञयाज्ञकाकारविज्ञवा ।

तथा जलजलजलं केवादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सञ्चोद्या याज्ञयाज्ञकलजला ॥”

इति ॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादेकाकाराव-
भासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावना-
प्रचयवलाद्विज्ञानवासनोच्छेदविगणितविविध-
विषयाकारोपपन्नविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय
इति । अथ तु मन्वेष्टो यथोक्तं वाक्यं वस्तुजातं
नास्तीति तदुक्तं प्रमाणाभावात् । न च
सहोपलम्भनियमः प्रमाणाविति वक्तव्यं वेद्यवेद-
कयोरेकदेशाद्युपपत्तेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजक-
त्वेन सन्दिग्धविषयस्यावृत्तकत्वात् । ननु भेदे
सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्मूलतया च भेदेन प्रतिभासमान-
तया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहस्रत्वनिधमा-
सम्भावाच्च नीलाद्यदस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति
प्रतिभासः स्यात् नन्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रथया
दध्यनिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानमूल्युपपि
नीलाकारो भान्त्या बहिर्वेदेन प्रतिभासत
इति न च तत्राद्युल्लेख इति । तथोक्तम् ।

“परिच्छेदान्तराद्योऽर्थं भागो बहिरिव स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभावोऽप्युपपन्नः ॥”

इति ॥

“यदन्तर्हयनत्वं तद्विद्वदवभासते ॥”

इति च ॥

तदुक्तं वाक्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बहिर्वेदितुपमानोक्तेरुक्तेनै हि वस्तुमिहो
वक्ष्यापुनर्वदवभासत इति प्रेषावानाचक्षीत
भेदप्रतिभासस्य भान्त्येव अभेदप्रतिभासस्य
प्रामाण्यं तन्नामात्रे भेदप्रतिभासस्य भान्त्य-
मिति परस्परान्वयप्रसङ्गाच्च अविश्ववादाज्ञो-
तादिकमेव संविदाना वाक्यमेवोपाददते जगत्सु-
पेक्षन्तोऽवान्तरमिति अवस्थादर्शनाच्च । य-
थायमभेदसाधको हेतुर्गोमयमात्रस्योपपत्त्यावदा-
भासतां भवेत् अतोऽबहिर्वेदिति वदता वाक्यं
याज्ञमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाक्यो
भवन्तं प्रचरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य वाक्यत्वमनुपपन्न-
मिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियवर्जितस्य
विषयस्योपपत्तेः ज्ञानं साकारसम्पत्तया

समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्याहमेवमप्यतिः
अथवा पश्येदुपपरिहारी समवाहितात्मा।
“भित्तकारं कर्तुं चास्मिन्निमित्तं वास्तव्यं विदुः।
हेतुत्वमेव च कर्तुं ज्ञानाकारापेक्षयम्॥”

इति ।

तथाच यथा पुच्छा भीषणमनुमीयते यथा च
भाषया देहः यथा वा सन्मयेन केशः तथा
ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्
“अहं यदहमेव न हि तुल्यारूपताम् ।
तस्मात् प्रमेयाधितः प्रमात्रं मेवरूपता॥”

इति ।

न हि विविक्तैव तद्देवता पुच्छा तस्याः
सर्वत्राविशेषात् सानु वाक्यमाविशत् रूप-
वितुं वदयेदिति च । तथाच वास्तव्यसदभावे
प्रवीणः ये वस्त्रिणु सत्यपि कादाचित्तकाः ते
सर्वे तदतिरिक्तत्वापेक्षाः यथा अविवक्ष्यन्ति-
मभिवृत्ति मपि वचनमनप्रतिभासा विवक्षु-
जिबमिदुपुक्तान्तरवन्तानवापेक्षाः तथाच
विवादाध्यायिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यव्याप-
विज्ञाने कदाचिदेव नीलायुक्तैरना इति ।
तत्राद्यविज्ञानं नामाहमाकारं विज्ञानं
नीलायुक्तैश्च च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्
“तत् स्यादाजयविज्ञानं यदुभवेदहमाकारम् ।
तत् स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकस्तुतिष्ठेत्॥”

इति ।

तस्यादाजयविज्ञानसन्तानानिरिक्तः कादाचित्तकः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वास्तव्यो यस्तु एव न
वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्तकत्वात् कदा-
चित्तुत्याह इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये
हि वासनागमेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञा-
नानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वका-
र्थोत्पादं प्रत्याभिसुख्यं परिपाकः तस्य च
प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्तिपूर्वप्रत्ययः कक्षी-
क्रियते सन्तानान्तरनिवन्धनत्वान्नीकारात् ।
तत्रच प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्तिवासना-
परिपाकं प्रति सर्वेऽप्याजयविज्ञानवर्तिनः
क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
समर्थः स्यादाजयविज्ञानसन्तानवर्तित्वाविशेषो
वान् । सर्वे समर्था इति प्रष्टुं कार्यसंपादुप-
पत्तिः नतश्च कादाचित्तकत्वनिर्वाहाय शब्द-
समर्थरूपपरसम्बन्धविषयाः सुखादिविषयाः वदपि
प्रत्ययास्तुरः प्रत्ययान् प्रतीक्षीतुपपत्ते इति
चतुरंशानिच्छताप्यन्तमतिना स्वाशुभवमना-
च्छाया परिच्छेदयम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः
प्रविष्टाः आलम्बनसमनन्तरवृत्तकार्यविपत्ति-
रूपाः तत्र ज्ञानपदेवद्वितीयस्य नीलाद्यवभावस्य
चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता
भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाहो-
रूपता चक्षुकारिप्रत्ययादाजीकाक्षुषोऽधि-
पतिप्रत्ययाद्विषयवृत्तप्रतिनिधयः विदितस्य
ज्ञानस्य द्वादिवाधारस्यप्राप्तेर्निबामर्कं चक्षु-
रधिपतिर्भविष्यतीति कोटि नियामकस्याधिप-

तिर्भीषणत्वात् । एवं चित्तचेष्टात्मकानां सुखा-
दीनां चत्वारि कारकाणि प्रवृत्तानि एवं चित्त-
चेष्टात्मकत्वान्नः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदना-
संज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया
इति रूप्यन्त इति च सुस्पष्टा अविवक्षाजी-
याधि रूप्यन्तः । आलम्बनविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-
प्रवाहो विज्ञानरूप्यः । प्रागुक्तस्य रूप्यन्त-
जन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनारूप्यः ।
गौरिवादिशब्दोक्तेस्त्रिविज्ञानप्रवाहः संज्ञा-
रूप्यः । वेदनारूप्यविषयना रागद्वेषादयः
क्षेपः उपक्षेपश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च
संस्काररूप्यः ।

तद्विषयं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधन-
वन्ति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं
कथ्यायेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायविरोध-
मार्गाश्चत्वारः आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि ।
तत्र दुःखं प्रविष्टं समुदायो दुःखकारकं तद्वि-
विधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च । तत्र
प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संज्ञाहर्कं कृत्तुम् इदं कार्यं
ये चान्ये हेतवः प्रत्ययानि गच्छन्ति तेषामय-
मानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः
तत्त्वानस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति
कृत्तव्यः यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां वृक्षा
समवायान्नायते । तत्र एधिवी धातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति अन्धातुः क्लेशं रसश्च
जनयति तेजोधातु रूपमौष्ण्यश्च वायुधातुः
स्पर्शं चजनश्च आकाशधातुरवकाशं शब्दश्च
अनुधातुर्थयायोगं एधियादिकम् । हेतूपनिब-
न्धनस्य च संज्ञाहर्कं कृत्तुम् तत्त्वादाहा तथा-
गतानामनुत्पादाहा स्थितैर्वैषा धर्माणां धर्मेता
धर्मेस्थिता धर्मेनियामकता च प्रतीत्य
समुत्पादानुलोमतेति । तथागतानां बुद्धानां
मते धर्माणां कार्यकारणरूपार्था या धर्मेता
कार्यकारणभावरूपा एवोत्पादादनुत्पादाहा
स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य
कार्यमिति धर्मेतेत्यस्य विवरणं धर्मेस्य कार्यस्य
कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकत्वप्रत्ययः
धर्मेस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता ।
नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमनन्तरेण न सम्भव-
तीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य
समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव
धर्मेता उत्पादादनुत्पादाहा धर्माणां स्थिता
न चात्र कश्चिच्छेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति
कृत्तव्यः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूप-
निबन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरान् काष्ठं काष्ठान्नालो
नालाग्रमैकतः शूकं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र
वायुं समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि
वा चेत्यते अहमङ्कुरं निर्वर्तयामि अहं बीजेन
निर्वर्तित इति । एवमाध्यात्मिकेभ्यः कारण-
द्वयमवगमयम् । पुरःस्थिते प्रमेयाधौ पश्य-
विकारभीषणपरिणते । तदुभयविरोधः तद-
नन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधो

पायो मार्गः च च तत्त्वज्ञानं तत्र प्राचीन-
भावनायनाह्वयतीति परमं रक्ष्यं कृत्तव्यम्
पृच्छतां कथितं भवन्तश्च कृत्तव्यम् पृच्छन्तः
सौवात्मिका भवन्ति मगवतामिहिततया
सौवात्मिकसंज्ञा वृत्तातिरिति । केचन बौद्धा
वाक्तेः गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्थितेषु
वस्तुषुपि तत्रानाख्यामुत्पादयितुं सर्वं शून्य-
मिति प्राथमिकान् विनियानचीकृत्य भगवान्
द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रवृत्तादिविज्ञानं विज्ञान-
मेवैकं वदति तृतीयांस्तु भवन्मिच्छास्थितान्
विज्ञेयमनुमेयमिति सर्वं विचिन्वा भाषेति सर्व-
यन्तो वैभाविकाख्याया ख्याताः । एषा हि
तीर्था परिभाषा समुच्चियति विज्ञेयानुमेयत्वपदे
प्राक्चित्तकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन आधि-
संवेदनस्याभावादेनानुमानप्रवृत्तपुपपत्तेः
सकललोकानुभवविरोधश्च । तत्त्वार्थो द्विविधः
प्राक्चित्तकश्चैव तत्र पश्यन् निर्विकल्पककर्म
प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् अर्थावकाशः विवि-
कल्पककर्मोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम् ।
“कल्पनापोढमभानं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भावादसंवादानुपपन्नः॥”

इति ।

“याज्ञं वस्तुप्रमाणं हि पश्यन् वदितोऽन्यथा ।
न तदस्तु न तत्त्वानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिकम्॥”
इति च ।

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्त-
त्यार्थप्राप्तिः संवादाद्योपपत्त्येवातामिति चेन्न
तद्वन्न मणिप्रभाविषयमविविकल्पकत्वादेव पार-
पम्यर्थेकार्यप्रतिलम्बसम्भवेन तदुपपत्तेः । अव-
शिष्टं सौवात्मिकप्रस्तावे प्रयत्नमिति चेन्न
प्रत्ययते । न च विनयाश्रयातुरोधिनीपदेशमेदः
साम्यदायिको न भवतीति भवितव्यं यतो भवितं
बोधचित्तविवरणी
“देशना लोकनाथानां सत्त्वाश्रयवशात्तुमाः ।
भित्ताने बहुधा लोके उपायैर्वैभुभिः किल ।
गम्भीरोत्तानमेदेन कश्चिदोभयलक्षणाः ।
भित्ता हि देशना भित्ता शून्यताऽऽत्मलक्षणा॥”
इति ।

दादशावतनपूजा श्रेयस्करतीति बौद्धनये प्रवि-
ष्टम् ।

“अर्थाशुपाय्यं बहुशी दादशावतनानि वै ।
परितः पूजनीयानि किमन्येदिह पूजितैः ।
ज्ञानेन्द्रियाणि पश्येव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं दादशावतनं बुधैः॥”
इति ।

विवेकविनासे बौद्धमतमित्यमभ्यधाधि ।
“बौद्धानां सुगतो देवो विचक्ष चक्षुमङ्कुरम् ।
आर्यसत्त्वाख्याया तत्त्वचतुष्टयमिह” इति ।
दुःखमायतनश्चैव ततः वस्तुदयो मतः ।
मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण कथ्यतामतः ।
दुःखं संसारिकः कल्पासौ च प्रष्टुं प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ।

पक्षेऽपि वाचि शब्दाद्या विषयाः पक्ष मानसम् ।
धर्मावतनमेतानि द्वाद्वायतनानि तु ।
रागादीनां मयोऽयं स्थातुं सतुदेति हर्षां हृदि ।
आत्मास्त्रीयसमावासाः स स्थातुं सतुदेवः पुनः ।
चक्षिकाः सर्वसंस्कारा इति या वाचना

स्थिरा ।

स मागं इति विज्ञेयः स न मोक्षोऽभिधीयते ।
प्रत्यक्षमनुमानश्च प्रमादहितयं तथा ।
चतुःप्रमाणिका बौद्धाः स्थाता वैभाविकादयः ।
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाविकेण बन्धु मन्थते ।
लौकान्तिकेन प्रत्यक्षयाज्ञोऽर्थो न वदितः ।
आकारवहिता बुद्धियोगाचारसा सम्मता ।
केवलां संविदं स्थाता मन्थन्ते मध्यमाः पुनः ।
रागादिज्ञानवन्तानवाचनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्धामपि बौद्धानां सुक्तिरेवा प्रकीर्तिता ।
ज्ञप्तिः कमलकुर्मोक्षं शीरं पूर्वज्ञातभोजनम् ।
सङ्गो रक्षावन्तश्च शिष्ये बौद्धभिस्तुभिः ॥

इति ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥

(बुद्धिदिदमिति चतुःपत्त्या वाच्यलिङ्गः । बुद्ध-
सन्धि बन्धु ॥)

बौद्धः, पुं, (बुद्धं बुद्धशब्दं वेत्तीति । बुद्ध + अण् ।)
बुद्धशब्दावलम्बी । तत्पण्यायः । भिन्नकः २
चपयः २ अङ्गीकः ४ वैनायिकः ५ । इति
त्रिकाशेषः ॥

बौद्धः, पुं, (बुद्धस्यापत्यं पुमान् । बुद्ध + अण् ।)
बुद्धस्य पुत्रः । स च पुत्ररवाः । इति चैम-
चक्रः । १ । २६५ ॥

बुद्ध, य औ ताङ् । इति कविकल्पद्रुमः । (दिना-
पर-सक-अणिट् ।) य विध्यति शृचुं मूरः ।
औ अवातुवीत् । कश्चित् बुद्धैतस्यानिकारी-
भूतयकारस्य अर्थविकारो वर्मः अन्यत्र दन्त्यः
इति मन्वानः सन्नि विध्यतुसतीत्याह । इति
दुर्गादायः ॥

बुद्ध, क उत्तलि । उत्तर्गो । (घुरा-पर-सक-
सेट् ।) क औपयति धनं दाता । औपं
त्रिकट् । इति दुर्गादायसक्तधातुदीपिकायां
गोविन्दभट्टः ॥

बुद्ध, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर-
अक-सेट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादायः ॥

ब्रजतिः, स्त्री, (ब्रजन्ती तत्तिविक्षतिर्यस्याः । एयो-
दरादिवात् साधुः । यदा, प्रतनोतीति । तन-
दुनविक्षारे “क्षिप् त्तौ च संज्ञायाम् ॥” १ ।
१ । २७४ । इति क्षिप् । एयोदरादिवात्
पञ्च वः ।) कता । विस्तारः । इत्यमरः ॥

ब्रजः, पुं, (ब्रजवन्ने + “बन्धेर्बन्धुधी” च । उणा०
१ । ५ । इति बन्धुभादेशश्च ।) छर्गः ।
(यथा, ब्रजदे । १ । ४ । १ ।)

“युञ्जति ब्रजवद्वं चरन्तं परितस्तुवः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥”)

हृदयनम् । अर्कहृदयः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ।

शिवः । इति चैमचक्रः ॥ मेदिनीकारेणान्तःका

वकारादौ निक्षितीऽयं शब्दः । (दिवम् ।
अयः । इति निचयः । चतुर्दशमनोर्भाष्यस्य
पुनर्भेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । १२ ।

“शुक्लभीरो बभ्रश्च भरतोऽपुनरुत्तरा ।
तैजसी सुवज्रश्चैव भीमश्चैते मयोः सुताः ॥”)

रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
“अभ्यभिषिञ्चिगुणमसिचनाभिचयं गतः ।
करोति यन्निवृत्त्योऽयं दोषो बहुलसन्धिषु ॥
ज्वरशूलज्वादादां तं ब्रधमिति निर्दिशेत् ॥”
इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“भृष्टचैरुक्तैस्तेन सन्धक कच्छोऽभयाभवः ।
कृत्वासेन्ववसंयुक्तो जघ्नीरोगहरः परः ।
अजाणीहृत्पुष्पाकुलं गोमेदपदरान्वितम् ।
काञ्चिकेन तु संपिष्टं तस्मैपि जघ्नीतु परः ॥”
गोमेदं पक्वम् । तथा च निचयतौ घनान्तरिः ।
“पक्वं दद्यात्तयं रामं गोमेदं रसनाह्वयम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या ससम्प्राप्तिजन्यं यथा,—
“यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
वंचयादृष्टवणौ याति ब्रधस्तस्योपजायते ॥”

इति चरके सूत्रस्यांगेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ब्रज, स्त्री, (ब्रजति ब्रजते निरतिशयमहत्त्व-
लक्षणवृद्धिमान् भवतीत्यर्थः । वृद्धिद्वौ + वृत्ते-
र्गोऽच् ।) उणा० ४ । १४५ । मनिन् नकार-
स्याकारः । रत्वच् ।) वेदः । (यथाह श्रुतिः ।
“तस्मादेतद्ब्रजनामरूपमन्नश्च जायते ॥”
तथा च भागवते । १ । १ । १ ।)

“जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थव्यभिचः

खराट्

तेने ब्रजं हृदा य आदिकवये सुखानि यत्
खरयः ॥”

वेदान्तमते ‘वस्तु सच्चिदानन्दादयं ब्रजं तथा
अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु ।’ ‘ब्रजैव
नित्यं वस्तु तदन्वदखिलमनित्यम् ।’ तथाच,—
“यस्याद्वैत्वात् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।”

तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं त्रिभुं सर्वगतं
सुखं यम् । आकाशवत् सर्वगतश्च निजः ।
अजो निजः शाश्वतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
रातेर्दातुः परायणं यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत्
श्रद्धोति नान्यद्विज्ञानाति सभूमा यो वै भूमा
तदन्तम् ॥” इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रजश्च निजत्वं
विशुद्धवत्त्वस्य पुंसः प्रतिभाति । तथा, नैवेह
किञ्चनान्य आसीत् नृत्तुर्नैवेदमाहृतमासीत् ।
आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्तान्यत् किञ्चन-
मिदं सदेव सौम्येदमय आसीदेकमेवा-
द्वितीयं नेति नेति नैव नानास्ति किञ्चन यवान्यत्
पश्यति अन्यच्छब्दोति अन्यद्विज्ञानाति तदन्तम्
अथ यद्वत् तत्तर्जम् ॥” इत्यादि श्रुतिवच-
नेभ्यो ब्रजोऽन्वयत् नैवेदपक्षेऽनित्यत्वञ्च तस्यैव
पुंसः प्रतिभाति । तथातुमानमपि यथा, विम-
तोऽपैतनवर्गोऽनित्यो निमित्तत्वात् वटपटकुम्भा-

दिवम् इति । अनेन हि विभक्तत्वाविशेष-
उपगते तत्किञ्चनतत्तत्कारणमप्यस्य ब्रजो-
विभक्तञ्च निजत्वमपि अर्थाद्वयमप्यस्ति । इति
वेदान्तसारे विद्वन्मोक्षमार्गोदीका । तत्र
श्रुतिवाक्यानि यथा, “सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
विज्ञानमावन्दं ब्रह्म ॥” “आनन्दो ब्रह्मेति
अजानात् आनन्दरूपमन्तं यद् विभाति,
यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा वद ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते केन ज्ञातानि
जीवन्ति यत् प्रपन्थ्यभिर्वापि श्रुति तव विजि-
ज्ञास्य तद्ब्रह्मेति ॥” इत्याद्यसंख्येयं श्रुति-
वचनमनुसन्धेयम् ॥”)

तत्त्वम् । तपः । इत्यमरः । १ । १ । १२४ ॥
ब्रजं चतुर्भिर्धं यथा । विराट् १ । विरच्यवर्गः
२ ईश्वरः २ तुरीयः ४ । इति वेदान्तसारः ॥
अस्य लक्षणम् । यथा, आत्मबोधः ।

“यज्ञाभासापरो जामो यत्सुखाभापरं सुखम् ।
यज्ञाभासापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेतिवधारयेत् ॥
यद्ब्रह्मा नापरं ह्ययं यद्ब्रह्मा न पुनर्भवः ।
यज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेतिवधारयेत् ॥
तियं गृह्यमयः पूर्णं सच्चिदानन्दमहयम् ।
अनन्तं निजमेकं यत्तद्ब्रह्मेतिवधारयेत् ॥
अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैरुक्तं दधम् ।
अखलानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मेतिवधारयेत् ॥
दृश्यते श्रूयते यद्ब्रह्मकोऽन्वय तद्ब्रह्मेति ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमहयम् ॥
सर्वगतं सच्चिदान्तात् ज्ञानचक्षुर्गिरीकृतं ।
अज्ञानचक्षुर्नैवेत भास्वन्तं भावुमन्वयत् ॥”

अपि च । “सद्यमानन्दमहयमन्तमेकरूपं
वाङ्मनसोऽगोचरं सर्वगतं सर्वज्ञातीतं चिदेकरसं
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगमपायि
च सर्वव्यहमचक्षुरपि सर्वद्रष्टुं अशोचमपि
सर्वश्रोतुं अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वविद्यन्
सर्वशक्ति सर्वज्ञो हृदिस्थितिलयकृत् किमपि
वस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥” सुहृदुत्सवभाव
इत्यौपनिषदाः । १ । आदिविज्ञानं सिद्ध इति
कापिलाः । २ । ज्ञेश्वरार्मविपाकाश्वरैरपरा-
न्वतो निर्मायकायमभिष्टाय सम्यदायप्रयो-
तकोऽनुयायकश्चेति पातञ्जलाः । ३ । लोक-
वेदविबुद्धैरपि निर्जेयः सततश्चेति महापाशु-
पताः । ४ । शिव इति शैवाः । ५ । पुरुषोत्तमं
इति वैष्णवाः । ६ । पितामह इति पौरा-
णिकाः । ७ । यक्षपुरुष इति वायुविक्रान्ताः । ८ ।
सर्वज्ञ इति सौमताः । ९ । निरावरञ्च इति
दिगम्बराः । १० । उपास्यत्वेन हेतुत इति
मीमांसकाः । ११ । लोकव्यवहारविह्व इति
चार्वाकाः । १२ । बावदुक्तोपपन्न इति नैया-
यिकाः । १३ । विचरन्तीति शिष्यिनः । १४ ।
इति कुसुमाञ्जलिहतिः ॥ योगशास्त्रमते ।
“ब्रह्मैतन्मम सर्वं यत्तु सर्वमिदं दधः ।
यत्तु सर्वं भूतस्य हृदं व्यापयन्मम ॥
इति महाभारते मोक्षकर्मः ॥

तस्य टीका । ब्रह्मणः सत्त्वप्रधानादिकार-
णार्थमाह । ब्रह्मविभोममिति । तेषामयं
ज्ञानात्मकम् । मुक्तं बीजभूतम् । यस्य सर्व-
मिदं रसः रसमीयं तेषां सर्वं सत्त्वोक्तम् भूतं
सत्त्वं न तु विभर्त्तवादिनामिवावत् भूतस्य
विभक्त्यस्य कथितस्य तस्य सर्वं व्यापकत्वमो-
पाधिवशात् इयं टीका । तस्य सगुणनिर्गुण-
भेदेन द्विविधं यथा,

“ब्रह्मेकं सर्वमिदं सगुणभेदेन सन्नतम् ।
तद्वत्तु द्विविधं सगुणं निर्गुणं द्विविधम् ।
मायाश्रितं नः सगुणो मायाश्रितं निर्गुणः ।
स्वेच्छामयं भगवानिच्छया विकरोति च ।
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रकृतिः सदा ।
केचिद्वैकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ।
केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्वकम् ।
ब्रह्म ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम् ।
तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्वत्तु सर्वकारणम् ।
अथर्वैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया ।

इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रकृतिः सदा ।
तथासक्तं सगुणः स शरीरो न प्राक्तनः ।
निर्गुणस्तत्र निर्मितः अशरीरो निरङ्कुशः ।
स चात्मा भगवान्निष्ठः सर्वधारः सनातनः ।
सर्वेश्वरः सर्वसाक्षी सर्वशक्ति फलप्रदः ।
शरीरं द्विविधं ब्रह्मो ! निधं प्राप्तमेव च ।
निधं विनाशरहितं नश्वरं प्राक्तनं सदा ।
अहं लक्ष्मि भगवन्भावयोर्निधविद्युः ।
आवयोरश्रुता ये प्राक्तना नष्टविग्रहाः ।
सदाद्यत्तदंशाश्च सदाश्च विष्णुस्त्वयः ।
ममाद्येव विद्या रूपं हितुञ्च चतुर्भुजम् ।
चतुर्भुजोऽहं वैकुण्ठे पद्मया पापहृन्ः सदा ।
गोलीके हितुञ्चोऽहं गोपीभिः सदा राधया ।
द्विविधं मे वदन्त्येवं द्वौ प्रधानौ तु तन्मते ।
पुरुषश्च सदा निधो निध्या प्रकृतिरीश्वरी ।
सदा तौ द्वौ च संहृद्यो सर्वेषां पितरौ द्विविधम् ।
सशरीरौ निःशरीरौ स्वेच्छया सर्वरूपिणौ ।
प्राधान्यं यथा पुंसः प्रकृतेश्च तथा सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यजस्रस्य ४३ अध्यायः ।
नन्ववशोदा प्रति श्रीलक्ष्मणाक्षं यथा,—
“मामेव परमं ब्रह्म भगवन् सनातनम् ।
ध्यायं ध्यायं पुनरुद्धं तस्मात्तु परं पदम् ॥”

इति तत्रैव १२० अध्यायः ।

सगुणस्य तस्य नवधा रूपं यथा,—
“योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
ज्योतिरभ्यन्तरे निधिरूपं भक्ता वदन्ति यम् २ ।
वेदा वदन्ति सत्त्वं यं नित्यमाद्यं विष्णुशब्दाः ४ ।
यं वदन्ति सुराः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम् ३ ।
विष्णुना सृज्यः सर्वे सर्वरूपं वदन्ति यम् ६ ।
जमनिर्गुणवीर्यं योगीश्वरः शङ्करो वदेत् ७ ।
सर्वं दाता च प्रवदेत् कारवानाश्च कारवम् ८ ।
श्रीमी वदेन्नरन्तं नवधा रूपमीश्वरम् ९ ।
तस्मात्तमेव यथा यं वदन्ति रूपमीश्वरम् ।
वेदवागमेकस्य वेदानामेकमेव च ।

पुराणानामेकस्य तस्मात्तमेव वदन्ति १ ।
यावो विध्वंसनीयं ब्रह्म तं शङ्करोऽब्रवीत् २ ।
निधं वैश्विकानाम् वदन्ति च विष्णुशब्दाः ।
सोऽहो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम् ३ ।
मीमांसा सर्वरूपं वेदानाः सर्वकारणम् ।
पातञ्जलोऽप्यनन्तं वेदाः सत्यरूपकम् ।
स्वेच्छामयं पुराणं भक्ताश्च निधिविद्युः ॥”

इति तत्रैव १२० अध्यायः ।

सगुणनिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—
“चतुर्विभागः संहृद्यो चतुर्धा संस्थितः स्थितौ ।
प्रलयश्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जगद्भेदः ।
एकं जगत्तु ब्रह्मासौ भवत्यन्तर्निभम् ।
मरीचिमिश्रः यतः प्रगानामयभागतः ॥
कालक्षतीयस्तस्याः सर्वभूतानि चापरः ।
इत्थं चतुर्धा संहृद्यो वर्ततेऽसौ रजोगुणः ।
यकांश्च स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मन्त्रादिरूपी चान्येन कालरूपी परेश च ॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः ।
सत्त्वं गुणतुपायिष्ठं जगतः पुरुषोत्तमः ।
आश्रित्य तमसो हृत्तिमन्तकाये तथा प्रभुः ।
वदत्यरूपो भगवानेकांश्च भवत्यजः ॥
अमन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्तते ।
कालरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कुर्वन्तस्तस्य चतुर्भेदे महात्मनः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २१ अध्यायः ।

ब्रह्मध्यानं यथा,—

“ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातन्त्रविमर्दकम् ।
यच्छेद्वाङ्मयं प्राक्तनद्वयं ज्ञानमात्मनः ॥
ज्ञानं महति संयच्छेद्वयं दृष्ट्वैव श्रेय आत्मनि ।
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जितम् ॥
वर्जितं भूततन्मात्रैर्गुणजन्माश्रनादिभिः ।
अप्रकारं निराकारं सदानन्दमनादिमत् ॥
निधं मुहुं दृष्ट्वैव सत्यमानन्दमद्वयम् ।
तुरीयमन्तरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् ॥
अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिरिति गीयते ।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥
बुद्धिमु सारथिं विद्धि मनः प्रवहमेव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचराः ॥
आत्मैक्यमनोयुक्तो भोक्तव्याहुर्मनोषिणः ।
यस्य विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा ॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा सदा ।
स तत्पदमवाप्नोति स हि भूयो न जायते ।
विज्ञानसारथिसेतु मनःप्रवहवाहरः ।
सोऽब्धनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
अहिंसादि यमः प्रोक्तः शौचादिनिधमः स्तुतः ।
आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मरुत्तयः ॥
प्रत्याहारो जयः प्रोक्तो ध्यानमौनश्चरितम् ॥
मनाधितर्धारणं ज्ञात्वा समाधिर्ब्रह्मणः स्तुतः ॥”

वाकारस्य तस्य ध्यानं यथा,—

“अन्तर्त्तं चैव स्थितो न ज्ञाततो नर्तं विचि-

नयेत् ।

उत्पन्नवर्तिकामधो ब्रह्मचक्रमदाजवान् ॥

शिवस्यौषुभसुतो ववमालो विद्या वृत्तः ।
विद्यः सुतो बुद्धियुक्तः निजानन्दाक्षयः परः ॥
आत्माहं परमं ब्रह्म परमज्योतिरेव तु ।
चतुर्विंशतिर्गर्भैः स शान्त्यामश्रितास्थितः ॥
हारकादिशिवशब्दो ध्येयः पूज्योऽपि वा

हरिः ।

मनसोऽभीक्षितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ॥
निष्कामो सुक्तिमाप्नोति नर्तार्थान् सुखम् ॥”

इति गारुडे नृसिंहर्षध्यानं ४४ अध्यायः ।

ब्रह्मपदप्राप्तिकारणं यथा,—
“ब्रह्मप्राप्त्याय कर्माणि निःसङ्गः सामर्थ्यवित्तः ।
प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वन्तो याति तत्पदम् ॥”

इति ब्रह्मपुराणे १ अध्यायः ।

सर्वं ब्रह्म यथा,—

“ब्रह्मेवैव जगत् सर्वं ब्रह्मोऽन्यत्र विद्यते ।
“ब्रह्मैव जगत् सर्वं ब्रह्मोऽन्यत्र विद्यते ।”

इत्यात्मबोधः ।

ब्रह्मकल्पका, श्री, (ब्रह्मणः कल्पका सुता ।)
सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः । ब्राह्मी ।
इति राजनिर्घण्टः ।

ब्रह्मकर्मसमाधिः, पुं. ब्रह्मणैव कर्मात्मके समा-
धिचित्तेकाग्रं यस्य । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । ४ । २४ ।

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्मसौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥”

ब्रह्मकुण्डं, श्री, (ब्रह्मणा निर्मितं कुण्डं सरो-
वरम् ।) ब्रह्मणा निर्मितसरोवरविशेषः । यथा,
“पाकुनाथस्योत्तरस्थो ब्रह्मकुण्डाक्षयं सरः ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं ज्ञानाय सर्ववाणिनाम् ॥
आयमेन शतवर्षं विस्तीर्णं तदहंकम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम् ॥
तत्र ज्ञानमन्त्रः ।

कमलसुसुप्तं ब्रह्मकुण्डाक्षतम् ॥

हर मे सर्वपापानि पुण्यं सर्वं साधय ।

इत्यनेन तु मन्त्रेण ज्ञाति तस्मिन् सरोजके ।

पाकुनाथश्च संपूज्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।

ब्रह्मकूटं समावृत्तं सुक्तिमेवाप्नुयात् ॥”

इति काजिकापुराणे २१ अध्यायः ।

ब्रह्मकूटः, पुं. (ब्रह्मा कूटे शिखरे यस्य ।) सर्वत-
विशेषः । यथा, काजिकापुराणे २१ अध्यायः ।

“ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।

ब्रह्मकूटं समावृत्तं सुक्तिमेवाप्नुयात् ॥”

ब्रह्मकूटं, श्री, (ब्रह्मस्य ब्राह्मण्यस्य कूटमिव ।)

अतिविशेषः । यथा । दृष्ट्यात्तापः ।

“रजस्रं तु मे वायव्योऽर्थं सुप्रसूतो यदि ।

सर्वं पञ्चगव्यं ब्रह्मकूटमस्तः परम् ॥”

पञ्चगव्यापानं अतएव तेनोपवासः । ब्रह्मकूट-
माह जायाकः ।

“अहोरात्रोचितो भूत्वा पीयूषमाक्षीं विप्रतः ।

यच्च सर्वं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूटविधिः स्तुतः ॥”

ब्रह्मचा

नदशक्ती पुराणेन दातव्यम् । इति प्राचक्षित-
तत्त्वम् । (ब्रह्मपुराणेऽपि अस्मिन् ब्रह्मचा यथा ।
नरसु चतुर्दश्यां पूर्वमायाममावास्यायां
पञ्चमसं हविष्याहं वा भक्षयेत् । यस्तु पौर्ण-
मासीषु ब्रह्मचर्यं कुर्यात् तस्य सर्वपापक्षयो
भवेत् । यस्तु मासेन द्विःकुर्यात् स यथेष्टाङ्गति-
माप्नुयात् ।)

ब्रह्मकोशी, स्त्री, (ब्रह्मणः कोशीव ।) अजमोदा ।
इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्या अज-
मोदाशब्दे ज्ञेयाः ।)

ब्रह्मगर्भा, स्त्री, (ब्रह्मेव गर्भो यस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।

ब्रह्मगिरिः, पुं, (ब्रह्मको गिरिः पर्वतः ।) ब्रह्म-
शैलः । इति शब्दरत्नावली । (नीलकूटाभि-
शेकामाख्याविलयस्य पूर्वभागे स्थितोऽयम् ।)
यथा, कालिकापुराणे २२ अध्याये ।

“तनसु नीलकूटाखं कामाख्यानिलयं परम् ।
तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिं पुनः ।”
ब्रह्मग्री, स्त्री, यक्षकन्या । इति राजनिर्घण्टः ।
(ब्रह्मायं ब्राह्मणं हनोति । ब्रह्म + हन् + टक् ।
ततो ङीप् ।) ब्रह्मचातिनी च ॥

ब्रह्मचर्यं, स्त्री, (ब्रह्मणे वेदार्थं चर्यं आचरन्तीत्यम् ।)
आश्रमविधेयः । यथा, गान्धे ६४ अध्याये ।

“ब्रह्मचर्यस्थितो नैकमममयादनापदि ।

ब्राह्मणः काममन्नीयात् आह्वे व्रतमपीदृश्यन् ॥

मधु मांसं तथाक्षीरमिवादि परिवर्जयेत् ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाह्यानि पञ्च वा ॥

यद्व्याप्तिकमिहोक्तं कैशान्त्यैव बोद्धव्यम् ॥”

(ब्रह्मचर्ये अष्टाङ्गमैथुनप्रतिषेधः । यदुक्तम् ।

“स्मरणं कीर्तनं केनः प्रेक्षणं गुरुभाषणम् ।

संक्षयोऽध्यापनाय च क्रियानिवृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाहजन्तवम् ॥”

एतच्च स्त्रीपुत्रयोः साधारणम् । पुंसः स्त्रीका-

रणादि भूयत्वम् । क्रियाश्च पुरुषस्मरणदि-

राहित्यम् अतएवाह मनुः । ५ । १६० ॥

“व्रते भर्त्तरि वाञ्छी स्त्री ब्रह्मचर्ये अवस्थिता ।

अर्गं गच्छत्पुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥”

“ब्रह्मचर्ये अवस्थिता अततपुरुषान्तरमैथुना ॥”

इति कुल्लुकभट्टः ॥

यमभेदः । यथा, पातञ्जले २ । ३० ।

“अहिंसासत्यास्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥”

“ब्रह्मचर्यसुपस्थानियमः ॥” वीर्यधारणम् इति

भाष्यम् । एतत् कतिपये नास्ति । यथाह

महानिर्वाणतर्कः ।

“ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये ॥

गार्हस्थ्यो भैक्षकश्चैव आश्रमौ द्वौ कौतु युगे ॥”

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मका वेदेन चारयति

आचरतीति । ब्रह्म + चर + चार्थे णिच् +

कर्त्तरि ण्यु । ङीप्) भार्गी । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति,

ब्रह्म + चर + णिनिः । णिवा ङीप् ।) इमां ।

ब्रह्मचा

यथा, देवीपुराणे २५ अध्याये ।

“वेदेषु चरति यस्मानेन वा ब्रह्मचारिणी ॥”

कदलीद्वयः ॥ इति राजनिर्घण्टः । ब्रह्मोद्याकः ।

इति रत्नमाला ॥ ब्रह्मचर्यव्रतधारिणी । यथा,

“आसीतामरणात् क्षान्ता निवृत्ता ब्रह्म-
चारिणी ।

यो धर्मे एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥”

इति मनुः । ५ । १५८ ॥

ब्रह्मचार्य, [न] पुं, (ब्रह्म ज्ञानं तपो वा आच-

रति अर्चयत्ववद्भ्यम् । ब्रह्म + चर + आचक्षते

णिनिः ।) प्रथमाश्रमी । इति भरतः ॥

उपनयनानन्तरं नियमं ज्ञत्वा गुरोः सन्निधौ

स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययनं करोति यः । स द्विपिण्डः ।

उपकुल्याणः नैष्ठिकश्च । तस्य नियमा यथा,—

“यद्यस्य विहितं चर्यं यत्तु च वा च मेखला ।

यो दक्षो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥

सेवते मांसु नियमान् ब्रह्मचार्यो गुरौ वसन् ।

संनियन्नेन्नियमानं तपोहृद्दार्ढ्यमात्मनः ॥

निर्धनं क्षात्रा मुचिः कुर्याद्दिविपिण्डतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥

वर्ज्येष्वधु मांसञ्च गन्धं माख्यं रसान् क्षयः ।

मुक्ताणि यानि सर्वानि प्राणिनाश्चैव हिंसनम् ॥

अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाप्योक्तपाण्ड्यञ्चधारणम् ।

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च गर्सनं गीतवादनम् ॥

दातव्यं जनवाद्वा परिवादं तथावृत्तम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भसुपधानं परस्त्र्य च ॥

एकः श्रयोत्त सर्वञ्च न रेतः स्नन्दयेत् कश्चित् ।

कामाहि स्नन्दयन्नेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

स्वप्ने विज्ञा ब्रह्मचार्यो द्विचः मुक्रमकामतः ।

क्षात्रार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मांसिदञ्च जपेत् ॥

उदङ्मुखं सुमनसो गोशृङ्गवृत्तिकाङ्गुष्ठान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरेद्दृष्टरेत् ॥

वेद्यसैरहीनानां प्रशस्तानां सक्तमैसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं यदेभ्यः प्रयतोऽन्यथम् ॥

गुरोः कुले न भिक्षितं न क्षातिङ्गलवस्तु ।

अलाभे तप्यगहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्यामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिष्टुतास्तु वर्जयेत् ॥

दूरादाकृत्य समिधः सन्निध्याद्विहाय च ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरयिमतन्निजः ॥

अज्ञत्वा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।

अनातुरः सप्ररात्रमवकीर्णव्रतचरेत् ॥

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाज्ञादी भवेद्ब्रतम् ।

भैक्षेण व्रतिनो हतिवपवाससमा ख्यता ॥

व्रतवद्देवदेवो पित्रे कर्मेय्यधर्षितम् ।

काममभ्यर्चितोऽग्रीयाद्ब्रतमस्य न श्रूयते ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मेतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राक्षस्येष्टयोस्त्वैव नैतत् कर्मे विधीयते ॥

चोदितो गुरुणा निजमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यज्ञमाचार्यस्य हितेऽपि च ॥

शरीरश्चैव वाचश्च ब्रह्मिण्यमर्णादि च ।

नियम्य प्राञ्जलिक्षिप्तेदीपमाको गुरोर्मुखम् ॥

ब्रह्मचा

नियम्य गुरुतयाभिः स्वात् काञ्चाचारः सुधीयतः ।

आकृतामिति चोक्तः सजातीताभितुल्यं गुरोः ॥

चीनाम्रकवेष्टः स्वात् चर्मरा सुसंजिगी ॥

उतिष्ठेत् प्रथमश्चाह चरमश्चैव संविशेत् ॥

प्रतिपद्यन्सम्भावे श्रयणी न जलाचरेत् ।

नासीनो न च भुङ्गाणो न तिष्ठन् पराङ्मुखः ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिरुच्यंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युत्पन्नं त्याज्यतः पश्चाद्वाचस्तु चावतः ॥

पराङ्मुखस्याभितुल्यो दूरस्थस्यैव चान्निकम् ।

प्रणम्य तु श्रयणस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥

नीचं श्रय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्निवेष्टे न यथेष्टावनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि कैवलम् ।

न चैवास्त्रानुकुर्वीत गतिभावितयेदितम् ॥

गुरोर्धनं परोवाहो निष्ठा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तच्च पिधानयो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

परीवादात् खरो भवति न्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता क्षमिर्भवति कीटो भवति मनुचरो ॥

दूरस्थो नाच्येदेनं न क्रुद्धो वाक्पिके क्षिप्याः ।

यानासनस्यैवैकमवस्थाभिवादयेत् ॥

प्रतिवातेऽनुवाति च नासीत गुरुणा वद ॥

असंख्ये चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥

गोऽचोद्भयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा वाहं शिलाफलकजौषु च ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिच्छतो गुरुणा ज्ञानं गुरुनभिवादयेत् ॥

विद्यागुरुव्यतिरेकं निष्ठा इतिः स्वयोगिषु ।

प्रतिवेद्यन्तु चाधर्मान् हितश्चोपदिष्टस्तुष्वपि ।

अप्यस्तु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ॥

गुरुपुत्रेण चार्थेषु गुरोश्चैव खरभ्यु ॥

वालः समानवज्जा वा शिखी वा वक्षकर्मणि ।

अध्यापयन् गुरुस्ततो गुरुवज्जानमर्हति ॥

उत्सादनञ्च तात्रायां आपनीक्षितभीषणे ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजयम् ॥

गुरुवन् प्रणिपूज्याः स्त्रुः सवर्णा गुरुयोनिनः ।

असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादयेः ॥

अभ्यङ्गनं आपनञ्च गार्गीतुसादनमेव च ।

गुरुपञ्चा न कार्याणि कैशानाञ्च प्रसाधयन्

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्वविश्रुतिवर्त्येण गुरुदोषौ विज्ञानता ॥

स्वभाव एव नारीणां नराणामिह दूषकम् ।

अतोऽर्थात्र प्रमादान्नि प्रमदास्तु विपश्चितः ॥

अविज्ञांसमं लोके विज्ञांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा स्तुतपदं नेतुं कामकोपवशात्तुम् ॥

मात्रा ज्ञत्वा दुष्टिजा वा न विविक्तावनो भवे

वलवानिन्धिययासो विद्यांसमपि कर्षति ॥

कामस्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा सुवि ।

विधिवद्वन्द्वं कुर्यादकावहमितिज्ञवन् ॥

विप्रोक्तं पादवद्वन्द्वमन्यथाभिवादयन् ॥

गुरुदारेषु कुर्वीत कर्ता धर्मेनमुपदेत् ॥

यथा ज्ञानं क्षत्रिजेव वरो वार्ध्वजित्पूजति ।

तथा गुरुवता विद्यां मुन्युदरक्षिण्यति ॥

महाभा

प्राणायामो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
ध्यानं समाधिरित्येते षड् योगस्य प्रसाधकाः ॥
पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
मनसः स्थिरता तैश्च साक्षात्प्राप्तौ कथं सर्वदा ॥
गायत्र्या प्रथमेनाथ भाग्या प्रादुर्भावमः ।
जपश्चान्युतो गर्भस्तेन जीवन्मुक्तगर्भकः ॥
वटं शिखरं नाभिकः शिखरं तु विंशतिमात्रिकः ।
मध्या हादशमात्रास्तु अंकारं सततं जपेत् ॥
शुक्ला यथाक्षरं सन्ध्यां शब्दं गौर्याति संमुखी ।
प्रथमे च हते तद्वत् परं ब्रह्म न-संशयः ॥
चारके प्रथमे जपे परं ब्रह्म प्रसीदति ।
अष्टाक्षरं जप्यो गायत्री हादशाक्षरा ॥
सर्वे वाभिन्विद्यानां प्रवृत्तिर्विषयेषु या ।
निवृत्तिर्मनसा तस्यां प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ॥
इन्द्रियास्तेन्द्रियार्थैश्च समाहृत्य स्थितौ हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥
प्राणायामैर्हादशभिर्वावत् कालकृतो भवेत् ।
यस्यावत् कालपर्यन्तं मनो ब्रह्म धारयेत् ॥
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं हादश धारणाः ।
तुष्टे तु नियतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यायन्न चलति यस्य मनोऽभिधायते भ्रमम् ।
प्राणायामविकृतं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
ध्ये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपपद्यते ।
गान्धर्वं प्रदार्थं जानाति ध्यायन्नेतत् प्रकीर्तितम् ॥
ध्ये मनो निचलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्नत् ध्यानं परं प्रोक्तं सुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्येयस्तत्त्वयतां गतः ।
पश्यति हैतद्विहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
मनः संकल्पपरित्यक्तमिन्द्रियार्थास्तु चिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि संकीर्णं समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
ध्यायतः परमात्मानमात्मस्य यस्य योगिनः ।
मनस्तज्जयतां याति समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
चिन्तयास्थिरता भ्यान्निर्दोर्मनस्य प्रमादता ।
योगिनां कथिता दोषा योगविप्रप्रवर्तकाः ॥
स्थिरार्थं मनसः सर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
तद्व्रतं निश्चलीभूतं सुखं स्थिरतां ब्रजेत् ॥
न विना परमात्मानं किञ्चिज्जगति विद्यते ।
त्रिचक्षुषं तमेवेह इति ज्ञात्वा न तृणति ॥
अंकारं परमं ब्रह्म ध्यायेद्ब्रह्मस्थितं विभुम् ।
सोऽप्येवमवस्थितं जपेन्नात्रार्थयान्ति तम् ॥
हृदि संनिधयेत् पूर्वं प्रधानं तस्य चोपरि ।
तमो रजस्तथा सत्त्वं मण्डलजितयं क्रमान् ॥
लघ्वरत्नसितं तस्मिन् पुरुषं जीवन्निजम् ।
तस्योपरि गुणैश्चैवमष्टपत्रं सरोरुहम् ॥
ज्ञानं कथंका तत्र विज्ञानं केशरं स्तम्भम् ।
वैराग्यं नालं तत्कन्दो वैष्णवो धर्म उतमः ॥
कर्त्तव्यां स्थितं यज्ञं जीवन्निजं विभुम् ।
ध्यायेद्गुरुं च युक्तमोक्षार्थं सुक्तिवाचकम् ॥
अक्षयवर्त्तं च पुरुषसिद्धौ मात्राः प्रकीर्तिताः ।
अष्टमात्रा परं ब्रह्म ज्योऽध्यात्मविदुषमैः ॥
ध्यायन् यदि जपेत् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-
सैनिकम् ॥

महाभा

हरिं संख्याय देवेऽने ध्यायन् योगी च
सुक्तिभाक् ॥
आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचतुषः ।
सांख्यबुद्ध्या तथैवास्ते योगेनास्ते तु योगिनः ॥
ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भवन्त्यविभेदकम् ।
तथैकचित्ततायोगी सुक्तिदो नात्र संशयः ॥
जितेन्द्रियान्तःकरणो ज्ञानतमो हि यो भवेत् ।
स सुक्तः कथ्यते योगी परमात्मवस्थितः ॥
आसनस्थानविषयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजनकाः सर्वे विक्षाराः परिकीर्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमागात् स्मरन्नाभ्यासमौरवात् ।
आश्रमाः सर्वे एवेह पूर्वरात्रे परे तथा ॥
योगाभ्यासं प्रकुर्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
सर्वभूतेषु कारुण्यं विभुषं विषयेषु च ॥
गुणशून्योदरादिषु कुर्वन् योगी विसृज्यते ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्तु न जानाति नरो यदा ॥
काष्ठवत् ब्रह्मसंकीर्णो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
सर्वे वर्याः स्थिराः सत्त्वाः कृत्वा पापानि
भक्त्यात् ॥
ध्यानाग्निनामलाः सक्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
मद्यनात् दृश्यते क्षयिस्तद्वत् ध्यानेन वै हरिः ॥
ब्रह्मात्मनोर्देहकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तमः ॥
वास्यैवपायेर्मुक्तिर्नान्तःस्थैः स्याद्युग्मादिभिः ।
सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तमयश्चैव च ॥
प्रत्यक्षतात्मनो या हि सा सुक्तिरभिधीयते ॥
अनात्मन्यात्मरूपसमसतः सत्स्वरूपता ।
दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-
शिनी ॥
इति गारुडे ब्रह्मज्ञाने २४० अध्यायः ॥
ब्रह्मज्ञानी, जि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्म-
ज्ञान + इन् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
“ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानात्परित्यक्तः समदर्शकः ।
लिङ्गायमपरित्यागी ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥”
इति शङ्करानन्ददीपिका ॥
तेनापि लघ्वभक्तिः कर्त्तव्या । यथा,—
ब्रह्मानन्देन पूर्णोऽहं तेनागन्देन पूर्णधीः ।
तथापि मूयमात्मानं मन्ये लघ्वरतिं विना ॥
इति पादौ पातालखण्डे जावानि प्रति ब्रह्म-
विद्यावचनम् ॥
ब्रह्मण्यः, पु, (ब्रह्मणे हितः । ब्रह्मन् + “खलव-
मावतिलव्यब्रह्मण्यः ॥” ५ । १ । ७ । इति यत् ।
“येनाभावकर्मणोः ॥” ६ । ४ । १६८ । इत्यनु-
प्रकृत्या ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १९ ।
१४८ । ८९ ।
“ब्रह्मण्यो ब्रह्मज्ञानद्वारा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्रह्मण्यो ब्रह्मो ब्रह्मो ब्रह्मप्रियः ॥”
अपि च ।
“ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
ब्रह्मण्यः पुष्करिकाचो ब्रह्मण्यो विष्णुरधुतः ॥”
इत्यादिभक्तिका ।
ब्रह्मदावरुचः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ । सु-
खम् । सुखम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाभा

ब्रह्मण्यः । (श्री । पुर्ण । यथा महाभा-
रते ६ । २२ । २६ ।
“वेदश्रुतिमहापुरुषे ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
जम्बूद्वीपेऽप्येव निवसति ब्रह्मण्ये ॥”
ब्रह्मणि वाच्यो हि । इति मेरिणी । वे, ६६ ।
ब्रह्मण्यदेवः, पु, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकण्ठः ।
यथा,—
“नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणवृत्ताय च ।
चगद्विताय ज्ञायाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
इति गारुडोपपुराणम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । २१ । ६७ ।
“ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
नित्यं हरिर्येश्वरवाभिषन्वात् ॥”)
ब्रह्मण्यः, पु, चतुर्मुखतालः । स तु, दृष्टताला-
त्मकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु, क च ट
त पु इति पञ्चाक्षराणां तुष्टारवकालः । सैव
लघुमात्रा । तद्वत् हुतमात्रा । तत्राधे ४
लघवः ६ इति । ० । ०० । ००० । यथा,—
“चतुर्मुखमभि ताळे जगज्जाननरं हुतः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ब्रह्मतीर्थं, श्री, (ब्रह्मण्यतीर्थम् ।) पुष्करमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः । पुष्करतीर्थम् ॥ (तत्र
ज्ञानपत्रम् । यथा, महाभारते । १ । ८६ ।
१०५ ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! ब्रह्मण्यतीर्थं तुरगम् ।
तत्र वर्त्तमानः ज्ञात्वा ब्रह्मण्यं लभते नरः ।
ब्रह्मण्यं विष्णुहस्ता गच्छेत् परमां गतिम् ॥”
ब्रह्मण्यं, श्री, ब्रह्मण्यो भावः । (“ब्रह्मण्यः ॥” ५ ।
१ । १६६ । इति त्र्यः ।) तत्पर्यायः । ब्रह्मभूयम्
२ ब्रह्मसायुज्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ।
ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ५७ । ६० ।
“ब्रह्मण्यममरेश्वरं देवत्वं मनुजस्तथा ॥”)
ब्रह्मदण्डः, पु, (ब्रह्मण्यो ब्रह्मण्यस्य दण्डः सिद्ध-
यष्टिः ।) ब्रह्मण्ययष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यष्टिस्तस्य सिद्धयष्टिः । यथा,—
“धिवलं क्षप्रियवलं ब्रह्मतेजो वलं वलम् ।
एकेन ब्रह्मदण्डेन बहवो नाहिता मम ॥”
इति रामायणे विष्णुविष्णुवाक्यम् ॥
(ब्रह्मण्यो ब्रह्मण्यस्य शापदण्डो दण्डः ।) ब्रह्म-
शापः । यथा,—
“ब्रह्मदण्डवता ये च विदुर्दण्डवता ये ।
तेषां तुष्टारवाचां य इमं पिबं दद्याच्च ॥”
इति तिथ्यादित्यम् ॥
(अयं हि राजधर्मं श्रुत्वाश्रयीपायः । यदुक्तं
महाभारते । २ । ५ । १२६ ।
“क्षिप्रं दद्यात् सर्वान् ब्रह्मदण्डं तेन च ।
विषयोमात्राया सर्वे विदिताः श्रुत्वाश्रयाः ॥”
ब्रह्मदण्डो, श्री, (ब्रह्मण्यो ब्रह्मण्यवाच्यं दण्डो
श्रुतो दण्डः ।) श्रुत्वाश्रयविषयः । तत्पर्यायः ।
अथदण्डो २ कष्टपञ्चकः ३ । अस्या गुणाः ।
कष्टम् । अथदण्डम् । कष्टोपायानामपहञ्च ॥

ब्रह्मणा

इति राजनिर्घण्टः । (यथा आदरे १८६
अध्याये ।
“ब्रह्मदेवी तु पुण्येन खाने पाने वशीकरा ॥”
ब्रह्मदेवः, पुं, दक्षाकुर्वशीवरानविशेषः । तत्-
पर्यायः । ब्रह्मदेवः २ । इति हेमचन्द्रः । १ ।
१२८ ॥ (यथा महाभारते । २ । ८ । २० ।
“ब्रह्मदेवविजयते रात्रौपरिचरत्तया ॥”
अवाममन्त्रात्तौ वीरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
२९ । २५ ।
पारस्य तनवो वीरपुत्रस्तु पुत्रशतं त्वभूत् ।
स सत्त्वा मुक्तकथायां ब्रह्मदेवमजीवनत् ॥”
ब्रह्मदेव इति विग्रहे पाञ्चलिङ्गः । यथा,
रामायणे । १ । १८ । ३८ ।
“अमोघा इव वने मे ब्रह्मदेवाः सुतेजसः ।
इता मयं महेन्द्रेण तूनी चाक्षयसायकौ ॥”
ब्रह्मदर्भा, स्त्री, (ब्रह्मणे हितो दर्भो यस्याः ।)
यमानिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥
(यथास्याः पर्यायः ।
“यमानिकोयमस्या च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।
सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्यादुपवसा-
द्वया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
ब्रह्मदेव, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हितकरो
दावः ।) अनामन्याताभ्याकारहृत्विशेषः ॥
तत्पर्यायः । नृदः २ पूषः ३ क्रतुकः ४ ब्रह्मण्यः
५ तूष्णम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥
पलाशिकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ तजम् ८ ।
इति भरतः ॥ पूगः ९ ययः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (क्रतुकार्ये पर्यायो यथा,
“तूष्णः स्थूलश्च पूगश्च क्रतुको ब्रह्मदेवश्च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
ब्रह्मदेवः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणरूपी देवः ।) प्रेत-
योगिप्राप्तब्राह्मणः । इत्येतिसम् ॥
ब्रह्मपालं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मलोकप्राप्तेर्नात्मिव ।)
काश्यां चकतीर्यस्य पूर्वभागे पितामहेन्द्रेण-
लिङ्गस्याधस्तौर्धविशेषः यथा,—
“पितामहेन्द्रेण लिङ्गं ब्रह्मणोपरिस्थितम् ।
पूजयित्वा नरो भक्त्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
ब्रह्मलोकः समीपे तु ततं कर्म सुभासुभम् ।
परांमजयतामेति सुभमेव ततश्चरेत् ॥
अनल्पमपि यत् कर्म क्षतमत्र सुभासुभम् ।
प्रणयेत्पि न तस्यास्ति प्रणयो मुनिसत्तम ॥
नाभितीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः चित्ते ।
अपि ब्रह्माङ्गलोकस्य नाभिरेवा सुभोदया ॥
वा मायिकलिङ्गैकीयं नाभिगाम्नीर्यभूमिका ।
ब्रह्माङ्गलोकं सर्वं यस्यामेति जयोदयम् ॥
ब्रह्मनाकं परं तीर्थं विष्णु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्सङ्गमे नरः क्षातः कोटिकल्मसं हरेत् ॥
ब्रह्मनाके पतेद्देवतामपि कौकसमाश्रयम् ॥
ब्राह्मणमन्त्रप्राप्तो न विद्वन्ति कदाचन ॥”
इति स्कन्दपुराणे नाडीखण्डे विष्णुमाधवाधि-
विष्णुसंवादे वैष्णवतीर्थमाहात्म्ये नाम ६१ अः ॥

ब्रह्मसु

ब्रह्मनिर्वाणं, स्त्री, (ब्रह्मणि परब्रह्मे निर्वाणं जयः ।)
ब्रह्मणि निर्वृतिः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
२ । ७२ ।
“इवा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नेना प्राप्य
वितुष्टति ।
स्थित्वास्थामनकावेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमश्नुति ॥”
ब्रह्मपत्नं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तदाख्या प्रविष्टा इत्यस्य
पत्नम् । पलाशपत्नम् । यथा,—
“भोजनं ब्रह्मपत्नेषु कथयानोचनं हरेः ।
दर्शनं वेणवानाञ्च महापातकनाशनम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १२८ अः ॥
ब्रह्मपत्नी, स्त्री, (ब्रह्मणो वित्तोर्वाणि आनृतं
स्थितानि पत्न्यानि यस्याः ।) पृथ्वीपत्नी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपवित्रः, पुं, (ब्रह्मणि वेदोक्तकर्मणि पवित्रः ।)
कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपादपः, पुं, (ब्रह्मा तदाख्याया प्रविष्टः पादपः ।)
पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
ब्रह्मपुत्रः, पुं, विषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥
तस्य लक्ष्यं यथा,—
“वर्षतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयच्छले ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,
“काकोली गरलः सुडो वत्सनाभः प्रदीपनः ।
शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विधः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
ब्रह्मणः पुत्रः । सत्यम् । धर्मः । मरीचादिः ॥
महः । यथा मार्कण्डेये । ६४ । ११ ।
“अन्वन्तरे च दृश्ये ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निवहन्त्यत्रिप्रकाराः सुराः
सुताः ॥”
नारदः । वशिष्ठः ॥) जेवभेदः । नदभेदः ।
इति मेदिनी । रे, २८५ ॥ शेषस्य पर्यायः ।
अमोघावन्दनः २ लौहित्यः ३ लोहितः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य नदस्योत्पत्ति-
माहात्म्यं यथा,—
सगर उवाच ।
“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्यायां रेतः स कमलासवः ॥
पारस्व्येयपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व दिवोत्तम ॥”
शौर्व उवाच ।
इदं त्वं वृषशर्ङ्ग ! कथयामि महत्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिष्वे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।
मुनिरासीञ्चामागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्या महाभामा अमोघाख्या महासती ।
हरिष्यभर्गस्य सुनेष्टुवृष्ट्यामोघवा ॥
तया सार्द्धं स कैलासमर्यादापर्वतैश्चरत् ।
लौहित्याख्यासु सरस्वतीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।

ब्रह्मसु

जगाम वनमध्यं चिन्मन् बभूवुजानि च ।
तस्मिन्नेवचरे ब्रह्मा सन्कीर्णप्रितामहः ।
तत्राजगाम यथासि अमोघा शान्तनीः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां युवतीमतिमुन्दरीम् ।
मोहितो महेन्वानु तथाभूद्विचिन्त्यः ॥
उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिहृक्षुर्वा महासतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा सन्मुखो महेन्द्रितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वामोघा महासती ।
मैवं मैवमिति प्रोक्ता पर्यशालां खलीयत ॥
इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
पर्यशालान्तरगता द्वारमाहूय तत्सञ्जातम् ॥
अकार्यं न मया कार्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्या चतुर्हं तस्या त्वाञ्च शपाम्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुञ्च तदा वृष ! ।
रेतश्चक्रे च तदेवाश्रमे शान्तनोर्भूमेः ॥
श्रुते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा हुनं वै स्नायमं ययौ ॥
गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोभं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिप्रच्छ पर्यशालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतदत्र सुभगे ! प्रवृत्तं दृष्ट्वेति तु यत् ।
पत्निञ्चाञ्च पदचोभस्तेजश्चेदञ्च कीदृशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगदराकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमलकुङ्करो भीरु रतिं मां समवाचत ॥
ततो मया भर्तृवितः स कुटुम्बान्तरलीनया ।
प्रथाय तेजः स यातो मया शपभवाहितः ॥
कुलं तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ! ।
न हि मां घर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीव-
भृत् ॥
स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।
तीर्थावतारणञ्चापि हिताय जगतां मुनिः ।
ज्ञातोर्दकं चिन्तयित्वा स्वभाष्यामिदमब्रवीत् ॥
इदं तेजो ब्रह्मणश्च पिवामीये । ममाज्ञया ।
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ॥
भवत्वा निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।
त्वामप्राप्य स महात्मा आवयोः स समर्थश्च ।
गतो निजासदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि मद्वचः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाचममोघातीव क्षण्णना
शान्तयन्तीव तं प्राञ्च पतिं जन्मा महासती ॥
नान्यस्य तेजो घास्यामि न सैते विमनस्कता
अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्तम
तत्तत्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे असेचयेत् ॥
संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भे दद्यान्मोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां कावे तु संप्राप्ते संजातो जगत्सद्यः ।
तन्मध्यं तनयञ्चापि नीजवासाः किरीटवृक् ॥

ब्रह्मपु

रत्नमात्रमायुक्ता रत्नगौरव ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा ।
शिशुमारशिरस्य च तुल्यकायो ज्योतिर्करः ॥
न जातश्च तस्माभूतं ज्ञानशुद्धिप्रदानशुः ।
चतुर्भुजं पञ्चतानाश्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
केलास्योत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जादधिः पश्चिमे शूलः पूर्वे स्वर्णकाञ्चनः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पञ्चतानां विधेः सुतः ।
हस्तातिवृद्धे निजं शरदीव निशाकम् ॥
तं तोयमध्यगं पुत्रमासाद्य दृष्टिः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहमुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण बह्वे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पद्मः सङ्घर्षितोय इव सागरे ।
श्रीताम्रलज्जये हृद्ये देवसाधुरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
जम्बे माहवर्धं धीरमन्त्रं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्तुतिस्तोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्मण्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च माहृदयां यपानयत् ।
वोधिं परमुक्ता हत्वा तच्च ध्यामवतारयत् ॥३॥
अपि च ।
ब्रह्मकुण्डात् स्नतः सोऽथ कासारं लोहित-
कये ।
केलासोपवकायान् व्यपनद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरस्वतीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूजामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरचापि गिरिं हेमशृङ्गं विभज्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयद्गुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिचक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लोहित्यात् सरसो जाता लोहित्यास्त्वस्तो-
भवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमात्राद्य वारिणा ।
गोपयन् सन्मतीर्यानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यतुर्ना स ख्याता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लोहिते गत्वा दादृश्योजनम् ॥३॥
चेन्न मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतं क्रियः ।
स्नानि लोहिततोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्न स कर्णं मावं मुचिः प्रयतमानसः ।
लोहिततोये यः स्नाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति काजिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥
अन्यथा ।
मोने मधौ मुक्तपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीम् ।
पिबेदशोककलिकाः स्नायाल्लोहितवारिणि ॥
पुनश्चैवो हृषी कमे चेन्न मासि सिताष्टमीम् ।
लोहिते विरजे स्नायात् सन्प्रापेः प्रसूयते ॥३॥
ज्ञानमन्त्रो यथा,—
“एषिर्वा वाणि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।
सर्वे लोहितमायानि चेन्न मासि सिताष्टमीम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग श्रान्तोः कुलनन्दन ।
अमोघागमं वभूतं पार्थ लोहित मे हर ॥
इति तिथ्यादितत्पञ्चतन्त्रपुराणवचनम् ॥

ब्रह्मपु

ब्रह्मपुत्री, स्त्री, (ब्रह्मणः पुत्री कन्या ।) सर-
स्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपुत्री, स्त्री, (ब्रह्मणः पुत्री ।) विधातुर्धाम ।
यथा । भूलोकान्तरीक्षमर्गलोकादि ब्रह्माको-
दरवर्ति च ब्रह्मपुत्रीनामकं त्रैलोक्यस्वरूपं मम
हृदयमध्ये वासते च सूर्यमण्डलमध्यस्थं तेजसा
स एकौभूतं व्योमिरहमिति चिन्तयन् जपं
कुर्व्यात् । इति गायत्रीवाक्या ॥ ३ ॥ काशी ।
यथा,—
“विद्याप्रबोधोदयनक्षत्रभूमि-
वाराणसी ब्रह्मपुत्री दुरत्यया ॥”
इति प्रबोधचक्रोदयनाटकम् ॥
ब्रह्मवन्धुः, पुं. (ब्रह्मणो बन्धुरिव ।) अधिपतिः ।
निन्दितब्राह्मणः । निर्दोषः । अग्राह्यनामक
ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०९ ॥ तथा चि ।
अधिपते (नन्दायां गन्धे अधिपतेऽप्यो ब्रह्मवन्धुः ।
यथा ब्रह्मवन्धो । किमेतत् इति । अधिपतिपते-
ऽसौ अधिपतेपोऽधिपतेः कर्मणि चच् वा ।
ब्रह्मेव बन्धुरस्य नायः । ब्रह्मकर्माभावात् निन्दा
अधिपते समासोऽभिधानात् । ब्रह्मवन्धुः निर्दोषो
यस्य देवाग्राम न दृश्यते स ब्रह्मवन्धुरिति निर्दि-
श्यते इत्यर्थः । स्त्रियां (“ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊङ् ।) ब्रह्मवन्धुः । ब्रह्मवन्धुर्ब्राह्मणजाति-
विशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्दोषे ब्रह्म-
वन्धुरधिपते इति बोधजितः । इति भरतः ॥३॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६० ।
“ब्रह्मवन्धोः सुता न त्वं वाके । नैव तपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्-
सहे ॥”)
तस्य दैहिकवधनिधिः । यथा, भागवते १
स्कन्धे ।
“वपनं त्रिविणादानं स्थानान्निर्यापकमथा ।
यत्र हि ब्रह्मवन्धुना वधो नाभ्योऽस्ति दैहिकः ॥”
ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरहस्यमपि भूति
र्यस्याः ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(ब्रह्मणो भूतिरनुपत्तिर्यस्या इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः ॥)
ब्रह्मभूमिभा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्म
भूमि + जन + ङ । टाप्) सिंहली । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ब्रह्मभूय, स्त्री, (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू +
“भुवो भावे ।” ३ । १ । १०७ । इति क्यप् ।)
ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा
मनुः । १२ । १०२ ।
“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
“अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । ५६ ।
“मात्रं योऽवधिपारेण भक्तियोगेन सेवति ।
समुक्तान् समतीक्ष्णान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

ब्रह्मयो

“ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षावकल्पते समर्थो
भवति ॥” इति तट्टीकायां खामी ॥
ब्रह्मकर्मभट्ट, पुं. (ब्रह्मणो कर्मभट्ट शिरोमणिरिव ।)
शिवः । इति बहुकर्मैरवस्था वकारादिवहक-
नामान्तर्गतनाम ॥
ब्रह्ममेखलः, पुं. (ब्राह्मणो ब्रह्मयानी मेखला पुनरु
भावः ।) सुखः । इति कैचित् ॥
ब्रह्मयज्ञः, पुं. (ब्रह्मणो ब्रह्मणी वा यज्ञः ।) विधिना
वेदस्याभ्यसनम् । शिवाख्यमध्यापनम् । इत्य-
मरभरतौ ॥ यथा, मनौ । ३ । ७० ।
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृपञ्चस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतौष्टयश्चोऽतिथिपूजनम् ॥”
ब्रह्मयष्टिः, स्त्री. (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भार्गवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्यविशेषः । यथा,
गारुडे १६२ अध्याये ।
“ब्रह्मयष्टिर्जनं पिष्टं वारिणा तिन सेपतः ।
तिन दृष्टं रक्तदीपः प्रगृह्यति न संशयः ॥”
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिर्लघुः । विप्रयष्टिः ॥)
ब्रह्मयोनिः, पुं. (ब्रह्मणो योनिरनुपत्तिस्त्रानम् ।)
ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्ति-
कारकब्रह्मध्यानम् । यथा मनुः । १० । ७४ ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये शक्यं कर्णयवस्थिता ।
ते सम्यगुपवीतेषु वट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥”
“ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारकब्रह्मध्याननिष्ठाः
स्वकर्मागुहान्निरताश्च ते वट्कर्माणि वक्ष्य
माणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो
योनिरनुपत्तिकारकम् । यद्वा ब्रह्म सत् योनिः
सर्वेषां अनुपत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुखकोप
निघट्टि । ३ । १ । ३ ॥
“यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णम्
कलारमोघं प्रवर्धं ब्रह्मयोनिम् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । २१ । १२१ ।
“ब्रह्मयोनिं समासाद्य मुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरयात्र ! ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”
ब्रह्मा योनिरनुपत्तिकारकं यस्य इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा रत्नौ । १ । ६४ ।
“तत्रैव चिन्तयमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धा कथं न स्युः सम्यगो मे निरापदः ॥”
यथा च मार्कण्डेये । २३ । ६० ।
जगद्धात्रीमहं देवी मारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्त्रीत्ये प्रवन्ध शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”
ब्रह्मयोनी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरनुपत्तिकारकं दद्याः ।
स्त्रियां पठे दीप् ।) कुल्लूके सरस्वतीतीरे
पृथ्दकनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा
चत्वारो वर्णाः कृष्टाः । यथा,—
“सरस्वत्यास्तु तीरे यः संश्रयेदात्मनस्तदुम् ।
पृथ्दके जप्यपरो नैव नो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोनिस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिताः ।
पृथ्दकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तु स्नितः ॥
चतुर्वर्णस्य कष्टार्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ।
तस्याभिधायतः कष्टिर्ब्रह्मणोऽस्तकचक्रः ॥

ब्रह्मरा

सुखीनां ब्राह्मणां जाता वाङ्मन्यां च भिन्न-
सत्ता ।

अथवा वैश्वनासीयाः पञ्चाग्नीनां ब्राह्मणोऽभवन् ।
चातुर्वर्ण्यं ततो हृत्वा आश्वमेधायुः सुतांस्ततः ।
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मणीनीतिर्वाञ्छितम् ।
तत्र ज्ञाना सुल्लिकामः पुनर्पौर्णि न पश्यति ।”

इति ब्रह्मपुराणे ३८ अध्यायः ।

ब्रह्मरन्ध्रं, लो, (ब्रह्मणः परमात्मनः अधिष्ठाना-
दन्ध्रं आकाशः यद्वा, ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् ।
इत्यन्ध्रं च प्राकोतुल्लमस्य ब्रह्मलोकप्राप्तेरस्य
तथात्वम् ।) ब्रह्मसङ्घम् । ब्रह्मतासु इति भाषा ।
यथा । अन्ध्रं नमः ब्रह्मरन्ध्रे । इति तन्त्रसारः ।
अपि च । ब्रह्मरन्ध्रसंरक्षीरक्षोदरे इत्यादि
गुरुपादुकाकोचम् । (यथा च हठयोग-
प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।

“ज्ञाना सुहृत्सामन्त्रेण ज्ञाना वायुश्च मध्यगम् ।
स्थित्वा सदैव सुस्थाने ब्रह्मरन्ध्रे निरोधयेत् ॥”

ब्रह्मराजः, पु, (राजैर्यं राजः । ब्रह्मणो राजः ।)
ब्राह्मसुहृन् । इति श्रीधरस्वामी । यथा,—
“ब्रह्मराज उपावसे वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिन्द्यन्मो ययुर्गोप्यः सगृहान् भगवत्प्रियाः ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ३३ । ४८ ।

ब्रह्मराजिः, पु, ब्राह्मणस्य राज्ञिः । इति हेमचन्द्रः ।
ब्रह्मज्ञानं इति इदानीं यः । ब्रह्मज्ञानात्
राधातोर्नाम्नीति चिप्रत्ययनिष्पत्तौऽयम् । इति
तट्टीका । ब्रह्मणो निष्पत्तौ लो । सा देव-
सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् । (मनुष्य-
कालपरिमाणातो ब्रह्मणो राजपरिमाणात्तुच्यते ।
नेत्रपरिच्छादनकालो निमेषः । अष्टादशनिमेष-
वासु काण्डा । चिंशत् काण्डास्तु कला । चिंशत्
कलास्तु क्षणः । चण्डास्तु द्वादश मिलित्वा एको
सङ्घर्षः ।

“तास्तु चिंशत्क्षणस्तु तु सङ्घर्षो द्वादशा-
क्षियाम् ॥”

इत्यमरः । १ । ४ । ११ ।

मनुमते तु चिंशत्क्षणा मिलित्वा एको सङ्घर्षः
स्यात् सदुक्तं तत्रैव । १ । ४४ ।

“चिंशत्क्षणा सङ्घर्षः द्वादशरात्रस्तु तावतः ॥”
ते चिंशत्सङ्घर्षा एकोऽष्टोरात्रः । अष्टो-
रात्रास्तु पञ्चदशसंज्ञका एकः पक्षः । पक्षस्तु
शुक्लज्यमैदात् द्विविधः । ताभ्यामुभाभ्यां
पञ्चाभ्यां मासः स्यात् । मासस्तु पित्रो राजा-
हनी । सत्यपक्षस्तु पितृनामहः शुक्लपक्षस्तु
ब्रह्महनी । ब्रह्मिर्मासैरयं भवेत् । अयनस्तु
दक्षिणीतरमेदात् द्विविधम् । द्वाभ्यामयनाभ्यां
वत्सरः स्यात् । वत्सरस्तु देवे राजाहनी ।
उत्तरायणं देवानामहः दक्षिणायनस्तु रात्रिः ।
मासुषाणां यत्कृतादिगुणस्तुत्यं तदैव युगं
ज्ञेयम् । एवं देवयुगसहस्रेण ब्रह्मकोट्यः
देवयुगसहस्रेण च दक्षिर्भवति । तथा च
मयी । १०१ । शोकस्य शोकार्थां क्लृप्तकभङ्गः ।

“विष्णुपुराणे मातृवचस्तुमहस्येव ब्रह्माह-

ब्रह्मरी

कीर्तनाज्जातुवचस्तुमैव दिव्यमातृगमनात् ।
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“ज्ञातं चेतादापरश्च कलिमेति चतुर्थं गम् ।
प्रोच्यते तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिव्यो मुनेः ॥”

तथा च मनुः । १ । ६८-७६ ।

“ब्राह्मणस्तु च पादस्य यत्प्रमाणं समावृतः ।
एकैकशो युगानां क्रमशः कलिबोधतः ।

चत्वार्याहुः सहस्रानि वर्षाणाम् ज्ञातं युगम् ।
तस्य तावच्छतौ सन्ध्या सन्ध्याश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्धेसु ससन्ध्यांश्चैव च चित्तु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्रानि शतानि च ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्थं गम् ।

एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगस्तुच्यते ॥

दैविकानां युगानां सहस्रं परिसंख्या ।

ब्राह्ममेकमहर्ष्यं तावती राज्ञिरेव च ॥

तद्वै युगसहस्रानां ब्राह्मं पुण्यमहर्षिदुः ।

राज्ञिश्च तावतीमेव तीहोरात्रविशो जनाः ॥”

“यदेतदिति । एतस्य शोकस्यादौ यदेतन्मानुषं
चतुर्थं परिगणितं एतद्देवानां युगस्तुच्यते ।
चतुर्थं गम्भ्येन सन्ध्यासन्ध्याशयोरप्राप्तिश्च ज्ञाया-
माह एतद्वादशसाहस्रमिति स्यात् ॥ चतु-
र्थं गमेव द्वादशसहस्रसंख्यैर्द्वयं युगमिति तु
मेधातिथेर्भूमौ नादर्शयः मनुनामन्तरं दिव्य-
युगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् ॥” इति

तट्टीकायां क्लृप्तकभङ्गः ।

ब्रह्मराजसः, पु, (आदौ ब्रह्मा ब्राह्मणः पश्चात्
राजसः क्लृप्तेभिः राजसयोजिं गतः ।)

भूतविशेषः । यथा,—

“संयोगं प्रतितीर्त्वा परस्मै च योषितम् ।

अपहृत्य च विप्रस्रं भवति ब्रह्मराजसः ॥”

इति मानवे । १२ । ६० ।

(स च यक्षविनाशकारी भूतयोनिगतत्वात् ।

यथा, रामायणे । १ । ११ । २१ ।

“यक्षोऽवाप्तमयं यक्षो नाशक्तेन महीक्षिता ।

नचेवाभ्रदधानं न चाल्पदविशेन च ॥

क्षिप्रं हि नृगयन्त्यत्र यक्षत्रा ब्रह्मराजसाः ॥”

महादेवस्य गणविशेषः । यथा,—

“हाकिनीर्जातुधानां च वेतालान् सविनायकान् ।

भूतमाह पिशाचां च कुशाळान् ब्रह्मराज-
सान् ॥”

इति श्रीभागवते भाष्ययुक्ते ६३ अध्यायः ।

पारिभाषिकब्रह्मराजसाः । यथा,—

“सर्पः लो कक्षपक्षेव वाजी वधिर एव च ।

गृहीतार्थं न तुच्यन्ति पक्षेते ब्रह्मराजसाः ॥”

इति खण्डारप्रदीपः ।

ब्रह्मरीतिः, लो, (ब्रह्मवर्गा रीतिः ।) पितृलभेदः ।

यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ।

“पितृकारेऽथारजूटः कपिकोहं सुवर्णकम् ।

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोहं सुषोडकम् ॥

ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥”

राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः । (तथास्याः
पर्व्यावांतरम् ।

ब्रह्मणी

“पितृलभ्यारजूटं खादारीरीतिश्च कथ्यते ।
राजरीतिर्महेश्वरीतिः कपिला पितृकापि च ॥”

इति वैदकरजस्यजायाम् ।

ब्रह्मणी ब्राह्मणस्य रीतिश्च ।

ब्रह्मर्षिः, पु, (ब्रह्मा ब्राह्मणः ब्रह्मिः । यद्वा,
ब्रह्म वेदं परब्रह्म वा ज्ञवति वेत्ति इति । ब्रह्मि-
ष्ठादितुनिगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे । १ । ६३ । २०-२१ ।

“ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विन्वाभिरुक्तपोषणः ।

प्राज्ञलिः प्रवृत्तो भूत्वा प्रवृत्तवाचः पितृमहम् ॥

ब्रह्मर्षिश्चन्द्रमनुजं क्षाजितैः कर्मेभिः शुभैः ।

यदि मे भगवन्नाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥”

तथा च महाभारते । १२ । १८ । ३७ ।

“ततो वैश्वकोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।

विधिवत् कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥”

ब्रह्मर्षिदेशः, पु, (ब्रह्मर्षीणां देशः वासयोग्य-
स्थानम् ।) कुशलेनादिदेशस्तुत्यम् । यथा,
“कुशलेन च मत्स्याश्च पाशाणाः मूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मवर्षादनन्तरः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजमनः ।

सं संचरित्रं शिष्टैरनु पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । २ । १८-२० ॥

ब्रह्मलोकः, (ब्रह्मणो लोको भुवनम् ।) ब्रह्मणो
भुवनम् । यथा,—

“सत्यस्तु सप्तमो लोको सुपुनर्भववाधिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो सुप्रतीयातलक्षयः ॥”

इति देवीपुराणम् ।

अपि च ।

“बहुगुणेन तपोलोकान् सत्यलोकं विराचति ।

अपुनर्मरिका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥”

अस्य टीका । जनलोकोपापक्षयेव बहुगुणेन
द्वादशको सुष्मायेन तपोलोकानन्तरं सत्य-
लोकः । न तु तपोलोकान् बहुगुणेनेति मन्त्र-
वम् । तथासत्यादृचत्वारिंशत्को सुष्माय-
त्वेन ब्रह्माह तस्यावकाशाभावात् । सत्या-
गोलयोरन्तः कोचः स्युः पञ्चविंशतिरिति
मुकोक्तेः । सत्यलोक एव कलामेदेन ब्रह्म-
धिष्णान् परं वैकुण्ठलोकान् ज्ञेयम् । एवञ्च
भूतनादूर्ध्वं पञ्चदशल्लोत्तराख्योविंशतिकोचो
भवन्ति । सत्यलोकादूर्ध्वं पञ्चदशल्लोचनको-
टिद्वयादृककटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्मरिकाः
पुनर्नृत्तमूल्याः । इति विष्णुपुराणे । २० । ७० ॥

(ब्रह्मैव लोकः । तुरीयब्रह्मलक्ष्यम् । सदुक्तं
शतपथब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।

“एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द
एतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मायास्तप-
जीवन्ति । स यो मनुष्याणां राजः सत्यो
भवति । अन्येवासधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैः
कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम
आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दः ।
स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ
ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दः स एक

ब्रह्मवा

कर्मेदेवानामानन्दः ये कर्मेणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये श्रुतं कर्मेदेवानामानन्दः । स एक आर्जानदेवानामानन्दो यच्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं आर्जानदेवानामानन्दः । स एको देवलोका आनन्दो यच्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं देवलोका आनन्दः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यच्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं गन्धर्वलोक आनन्दः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यच्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं प्रजापतिलोक आनन्दः । स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यच्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । एषः ब्रह्मलोकः सन्नाटः । शिवः यथा, महाभारते । १३ । १७ । १८२ ।

“निर्वाणं आनन्दैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥”

ब्रह्मवर्णः, स्त्री, (ब्रह्म वेदस्तस्य वदनम् । “वद क्षुपि क्वप् च ॥” १३ । १ । १०६ । इति भावे यत् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति ल्यप्रकरणे सुगन्धोषटीकायां दुर्गादासः ।

ब्रह्मवद्या, वि, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या । “वदः सुपि क्वप् च ॥” १ । १ । १०६ । इति कर्मणि यत् स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति सुगन्धोष-
थाकरखे व्याकरणम् ।

ब्रह्मवर्षसं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्ष-
स्त्रियः । “ब्रह्मवर्षसं वर्षसः ॥” ५ । ४ । ७८ । इति अच् ।) ब्रह्मणस्य वृत्ताध्ययनार्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ । अस्य टीका । वेद-
बोधितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तम् । तत-
यहपूजकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् ।

तथोक्तं ब्रह्मवर्षसं परिपालनवृत्तस्त्रियं उपपद्यते
ब्रह्मवर्षसं स्यात् । ब्रह्मवर्षसं इति अच् । इति
भरतः । तपःसाध्यायं यच्च तेषु ब्रह्मवर्ष-
सम् । इति जटाधरः । (तथा च मनुः । ४ । ६८ ।

“ब्रह्मवर्षसं दीर्घसंख्यात्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रजां यष्टुं कीर्तिष्व ब्रह्मवर्षसमेव च ॥”)

ब्रह्मवर्षः, पुं, (ब्रह्मणा ब्रह्मणानां वर्षः वर्षेन
यस्मिन् ।) ब्रह्मवर्षदेशः । इति शब्दरत्नावली ।
(सरस्वतीद्वारादयो देवद्वयोर्मध्यगतोऽयं
प्रदेशः ।)

ब्रह्मवर्द्धनं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तपसो वर्द्धनं यस्मात् ।)
तान्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ।

ब्रह्मवादः, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठन-
मिति यावत् ।) वेदपाठः । तत्पर्यायः ।
श्रुतादानम् २ । इति हारावली । २२१ ।
(यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ ।

“वृक्षस्यतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः ॥”
ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्णयस्य वादः कथनमिति विग्रहे
ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयवाक्यम् । ब्रह्मवादो
वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविग्रहे, वि ।
यथा, हरिवंशे । ८१ । ३४ ।

“ब्रह्मणोर्ब्रह्मपादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥”

ब्रह्मवा

ब्रह्मवादी, [न] पुं, (ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्या-
स्तीति । ब्रह्मवाद + वानि ।) वेदपक्ता । तत्-
पर्यायः । वेदान्तो २ । इति जटाधरः । यथा,
गीतायाम् । १७ । २४ ।

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यद्वादानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,—
“आद्याहि वरदे देवि ! आचरे ब्रह्मवादिनि ॥”
इत्यादि गायत्र्या आवाहनम् ।

ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविषयिणी या
विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—
“न्यायागतधनः श्रान्तो ब्रह्मविद्यापराधनः ।
खद्यम्बपालको नित्यं खीणस्तत्साय कल्पति ॥”
इति कौर्मि ३ अध्यायः ।

(दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ ।
“तं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहि-
नाम् ।
स्वप्नमातर्भवति ! दुर्गे कान्तारवासिनि ॥”)

ब्रह्मविन्दः, पुं, (ब्रह्मणो विन्दः ।) वेदपाठे मुख-
निर्गतविन्दः । इति भरतः ।

ब्रह्मवृत्तः, पुं, (तदाख्याया प्रसिद्धो वृत्तः । यद्वा,
ब्रह्मणो वेदकर्मार्थं यो वृत्तः ।) पलाशवृत्तः ।
इति हलायुधः । उद्गुम्बरः । इति रत्नमाला ।

ब्रह्मवृत्तिः, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मणस्य वृत्तिर्जो-
नोपायः ।) ब्रह्मणस्य जीवोपायः । यथा,—
“खदसां परदत्ता वा ब्रह्मवृत्तिं हरेन् यः ।
वष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते ह्रिमिः ॥”
इति श्रीभागवतम् ।

ब्रह्मवेदः, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्म-
ज्ञानम् । यथा,—
“प्राणायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः ।
प्राणायामः पदं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम् ॥”
इति गीतासारः ।

ब्रह्मवेदिः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदिरिव ।) देश-
विशेषः । यथा,—
“ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदान्तरम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ।

ब्रह्मवेर्त्त, स्त्री, (विवृतिरिव वैवर्त्तम् । स्वार्थे
अण् । ब्रह्मणो वैवर्त्तं विशेषेण विवृतिर्यञ्च ।)
यथा च ब्रह्मवेर्त्तं ब्रह्मखण्डे । १ । ४८ ।

“विवृतं ब्रह्म कर्तुं सगं लक्षणं यच्च शौनक ! ।
ब्रह्मवैवर्त्तकं तेन प्रवदन्ति पुराविदः ॥”
अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम् । यथा,
“अष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमीषितम् ।
सर्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तं श्रीलक्ष्मणजन्मखण्डे १३२ अः ।

ब्रह्मवैवर्त्तः, पुं, (ब्रह्मवैवर्त्तं श्रुत्यमयभागो यस्य ।
अतिसूक्ष्माग्रत्वात्तथात्वम् ।) सोमवक्त्रः । इति
रत्नमाला । वावला इति भाषा ।

ब्रह्मवैवर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणः शासनं निर्णयो उपदेशो
वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारग्रन्थम् । तत्पर्यायः ।
धर्मकीलकः २ । इति शब्दरत्नावली । ब्रह्मण

ब्रह्मसा

आज्ञा । नवद्वीपस्य पूर्वदिशिस्थितो गङ्गापारो
ग्रामविशेषः, पुं । (ब्रह्मणो विधातुः शासनम् ।
वेदः । प्रतिपादितमेतत् हज्जारद्वीपे ४ पादे
१०१ अध्याये ।)

ब्रह्मसंहिता, स्त्री, (ब्रह्मणः संहिता ।) भगवत्-
सिद्धान्तसंयोजनविशेषः । यथा,—
“अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मसंहिता ।
लक्षणोपनिषदो सारैः संहिता ब्रह्मणोदिता ॥”
इति ब्रह्मसंहितायां भगवत्सिद्धान्तसंयोज-
नसूत्राख्यपञ्चमाध्यायस्य जीयगोखामिलत-
टीका ।

ब्रह्मसम्भवः, पुं, द्विष्टकनामकधर्मविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ।

ब्रह्मसर्पः, पुं, (ब्रह्म हज्जान् सर्पः ।) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ अन्ध-
लाला ३ । इति चिकावशेषः ।

ब्रह्मसायुज्यं, स्त्री, (युजन्तीति युजः । “दगुप-
धिति ॥” ३ । १ । १६५ । कः । ततः “तेन
सहेति ॥” २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः ।
“वोपसर्जनस्य ॥” ६ । ३ । ८२ । इति सप्तम्य
सः । ततः सयुजस्य भावः सायुज्यं । यद्वा,
योजयतीति युक् सम्पदादित्वात् क्तिप् । ततो
बहुव्रीहिस्ततः सयुजो भावः । ततः ब्रह्मणः
सायुज्यं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत्-
पर्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५२ । ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली । (सुगन्धोषमतेऽस्य अतुपनिर्ध्या ।)

ब्रह्मणो भवनं तादृज्यं ब्रह्मभूयं भूयः क्वचित्
क्वप् । ततो भाव इति त्वे ब्रह्मत्वं । योजनं
युक् तत्सहितः सयुक् तद्भावः सायुज्यं ततो
ब्रह्मणा यियङ् । इति भरतः ।

ब्रह्मसावर्णिः, पुं, (ब्रह्मपुत्रो सावर्णिः ।) दशम
मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे पित्रकसीनोऽवतारः ।
शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुद्धाद्याः देवाः । इति
दाद्याः सप्तवयः । भूरिसेनाद्या मनुपुत्रा भवि
ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् । ८ । १३ । २१-२२ ।

अन्यथा ।
“मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमनः ।
सुरसेना विरुद्धाच्च द्विप्रकाराक्षया स्मृताः ॥
श्रुतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तत्र वे
मनी ।
तत्पुत्राणां श्रुतं भावि तद्देवानां तदा
श्रुतम् ॥
शक्तिरिन्द्रस्तदा भावी सर्वैरिन्द्रमुच्येत ।
सप्तयोस्तु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति ते तदा ॥
आपो स्निग्धविष्णोश्च सृजती सद्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुक्षेत्तच्छोतमौजाश्च भूरिसेनः सुवीर्यवान् ।
श्रुतानोकोऽयं हृषभो अग्निमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिद्युक् सुवर्चाश्च तस्यैते तनया मनीः ॥”
इति ब्रह्मसावर्णिकम् ।
इति मार्कण्डेयपुराणे । ६४ । ११-१६ ।

ब्रह्मसूत्रं

ब्रह्मसूत्रं, पुं, प्रथमः । इत्यमरः । १ । १ । २८ ।
 कामदेवः । इत्यमरमात्रा । अनिरुद्धपक्षे ब्रह्माख्यं
 कृतवान् ब्रह्मसूत्रः । (कृष्णसूत्रस्येव । “अन्येभ्यो-
 पीति ।” १ । २ । १७८ । क्रिप् ।) कल्पान्तरे
 किमनिरुद्धसूत्रैर्भगवतो ब्रह्मा जातः । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्माभि-
 कमकोद्भवः । कामदेवपक्षे । ब्रह्म तपः सुवति
 प्रेरयति ब्रह्मसूत्रः । कृष्ण प्रेरणे (“अन्येभ्योऽपि
 दृश्यते ।” १ । २ । १७८ । इति) क्रिप् । इति भरतः ।
 (कामदेव सत्यतपःसु प्रवर्तनादस्य तयात्वम् ।)
 ब्रह्मसूत्रं, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदस्य ह्युक्ताये उपनयन-
 समये इत्यर्थः । इतं यत् सूत्रम् ।) यज्ञसूत्रम् ।
 तत्पर्यायः । पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विजा-
 यमौ ४ । इति चिकित्साशेषः । उपवीतम् ५
 सावित्रम् ६ सावित्रीसूत्रम् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा भागवते । ८ । १८ । १४ ।
 “तस्योपवीतमानस्य सावित्री सविताब्रवीत् ।
 दृष्टव्यं ब्रह्मसूत्रं मेखलां कथ्योऽदृष्टम् ।”
 तदस्य लक्षणपरं उपनिषद्वाक्यम् । ब्रह्मनिर्णय-
 सूत्रम् । यथा गीतायाम् । १४ । ४ ।
 “अतिभिर्बहुधागीतं हृदोभिर्विधिभिः पृथक् ।
 ब्रह्मसूत्रपदेनैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।”
 अस्य व्याख्याने श्रीधरस्वामिना यदुक्तं तदुच्यते ।
 “अतिभिर्बहुधादिभिर्भोग्यशोभ्ये ध्यानधार-
 कादिविधयन्ते वैराग्यादिस्वरूपेण बहुधा
 गीतं निरूपितम् । विविधैर्विचित्रैर्नियमैर्भित्तक-
 कान्यकैर्मादिविधैश्च हृदोभिर्वेदेनापूजनीय-
 देवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदेन
 ब्रह्म सूत्राति सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि
 यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि
 तदस्य लक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे
 त्यादीनि तेषां बहुधा गीतम् । किञ्च हेतु-
 मद्भिः सदैव सौम्येदमस्य आसीत् कथमसतः
 सद्भावात् इति । को ह्येवान्मातृ कः प्राण्यात्
 यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्द
 यातीत्यादि युक्तिमद्भिः । अन्यात् अपानचरुः
 कः कुप्यात् प्रायसात् प्राणवापारं वा कः
 कुप्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः । विनिश्चितैरुप-
 क्रमोपसंहारैकवाक्यतया असत्यव्याप्यप्रति-
 पादकैरित्यर्थः । तदेवमेतेर्विस्तरेणोक्तं दःसं-
 यज्ञं संक्षेपस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् प्रवृत्ति-
 त्वयः । यदा “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्या-
 दीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्येव ब्रह्म पदवति
 निश्चीयते एभिरिति पदानि हेतुमद्भिरीच-
 तेनां शब्दं आनन्दमयोऽभ्यासादिवादि युक्ति-
 मद्भिर्विनिश्चितार्थैः ।)
 ब्रह्मसूत्रं, पुं, (ब्रह्मणः सूत्रः पुनः ।) इत्याहु-
 र्यशोद्धवराजविशेषः । तत्पर्यायः । ब्रह्मसूत्रः २ ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । १२८ । (ब्रह्मपुत्रे पशि-
 चारी च ।)
 ब्रह्मसूत्रं, स्त्री, (ब्रह्मसौ ब्राह्मणस्य सन्धनम् ।)
 ब्राह्मणस्य सन्धि सन्धम् । तस्य इदं दोषो यथा,

ब्रह्मसूत्रं

“ब्रह्मसूत्रं वा गुरुसूत्रं वा देवसूत्रं वापि यो हरेत् ।
 स ततश्च इति श्रेयो महापापी च भारत ।
 अथटोदे वसेत् सोऽपि यावद्विद्वत्प्रतिष्ठतम् ।
 ततो भवेत् सुरापीतो ततः मृतकृतः शुचिः ।”
 इति ब्रह्मसूत्रे प्रकृतिसूत्रे ४६ अध्यायः ।
 ब्रह्मसूत्रा, स्त्री, ब्रह्मसौ हननम् । (हनन्त च । १ ।
 १ । १०८ । इति भावे क्वप् तकारोऽन्तादे-
 शश्च । स्त्रीत्वं लोकात् ।) ब्राह्मणवधः । यथा,
 “एकदा च गुरोः कोपात् प्रकृतेरवहेलनात् ।
 ब्रह्मसूत्रा वधभट्टो बभूव हतचेतसः ।”
 तस्या रूपं यथा,—
 “रक्तवस्त्रपरीधाना दृष्ट्वा स्त्रीवैश्वधारिणी ।
 सप्रतालप्रमाणा सा मुष्ककण्ठौष्ठतामुका ।
 ईशाप्रमाणादृशना महाभीतश्च कातरम् ।
 धावन्तं परिधावन्ती बलिहता हनचेतनम् ।
 खड्गगुह्यता हतास्यं तं दयाहीना च भर्त्स-
 तम् ।
 इन्द्रो दृष्ट्वा च तौ घोरां स्मरं स्मरं गुरोः
 पदम् ।
 विवेकमानससरो जगालस्यप्रसूतनः ।
 तत्र गन्तं न शक्ता सा ब्रह्मणः प्रापकारणात् ।”
 इति ब्रह्मसूत्रे श्रीलङ्काजन्मखण्डे । ४७ अः ।
 आतिदेशिकब्रह्मसूत्रा यथा,—
 यम उवाच ।
 “श्रीकृष्ण च तदर्थं यां गच्छ यां प्रकृतौ यथा ।
 शिवे च शिवलिङ्गे वा सुखं सुखमणी यथा ।
 गच्छे वा तदर्थं यामेयं सर्वत्र सुन्दरि ।
 यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 स्वगुरोः स्नेहदेवेषु जन्मदातरि मातरि ।
 करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 वैष्णवेभ्यश्च भक्त्यु ब्राह्मणेभ्यस्तरेषु च ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 हरेः पादोदकेष्वन्यदेवपादोदके तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 यो हृदो विष्णुनेवेतो चान्यनेवेत्येकं तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्वकारणकारणे ।
 सर्वान्ते सर्वदेवानां संये सर्वान्तेनात्मनि ।
 माययानकरूपे वाप्येक एव हि निर्गुणः ।
 करोत्यन्तेन समतां ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 पित्रदेवार्चनं पौत्रोपरं वेदविनिर्मितम् ।
 यः करोति निषेधश्च ब्रह्मसूत्रं स विन्दति ।
 ये निन्दन्ति तृषोक्तं तन्मन्त्रोपासकं तथा ।
 पवित्राणां पवित्रश्च ब्रह्मसूत्रं लभन्ति ते ।
 ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिपदां सतीम् ।
 सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रकृतिं सर्वमातरम् ।
 सर्वदेवीस्वरूपाश्च सर्वान्ते सर्ववन्दिताम् ।
 सर्वकारणरूपाश्च ब्रह्मसूत्रं लभन्ति ते ।
 लक्षणान्माद्यमौ रामनवमीं पुण्यदां पराम् ।
 शिवरात्रिस्तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा ।
 पञ्च पर्वाणि पुण्यानि ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
 लभन्ते ब्रह्मसूत्रं ते चाक्षराधिकपापिनः ।

ब्रह्मा

अस्यवाचा भूखननं जले शीघ्रादिकश्च ये ।
 कुर्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्मसूत्रं लभन्ति ते ।
 गुरुसूत्रं मातरं तातं चाधी भाष्यं सतं सुताम् ।
 अनाथा यो न पुच्छति ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतान् यः ।
 हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 हरेरनेवेद्यभोजी निजं विष्णुं न पूजयेत् ।
 पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 अवीरान्नच यो मुहूर्ते धोनिनीषी च ब्राह्मणः ।
 यस्मिन्सन्धाविहीनश्च ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
 इति ब्रह्मसूत्रे प्रकृतिसूत्रे । ४० । १४४-१५६ ।
 तथा च मनुः । ११ । ५४-५५ ।
 “ब्रह्मसूत्रा सुरापानं स्त्रीषु गुर्वङ्गनागमः ।
 महानि पातकान्मातुः संसर्गश्चापि तैः सह ।
 अशुचश्च ससुतकश्चैराक्षयामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्मसूत्रा ॥”
 तथा च चिन्तामणिधृतदेवीभागवतवचनम् ।
 “निद्राभङ्गः कथाश्लेरो दम्पत्योः प्रीतिभेदनम् ।
 शिशुमातृविभेदश्च ब्रह्मसूत्रा समं स्मृतम् ॥”
 ब्रह्मसूत्राप्रार्थितं प्रायश्चित्तशब्दे महापातक-
 प्रायश्चित्तव्यवस्थायामादौ दृश्यम् ।
 ब्रह्मसूत्रा, [न] पुं, (ब्रह्माख्यं ब्राह्मणं हतवान् ।
 ब्रह्म + हन् + “ब्रह्मभृशवृत्तेषु क्रिप् ।” १ । २
 ८७ । इति क्रिप् ।) ब्रह्महन्तः ब्राह्मणवधकर्ता ।
 यथा,—
 “ब्रह्महा द्वादशाव्यानि कुटौ कृत्वा वने वसेत् ।
 भिक्षायास्तद्विमुक्त्यर्थं कृत्वा श्वशिरोभञ्जनम् ।
 भिक्षाशो विषरेद्यामं व्यौर्येदं न जीवति ।
 ब्रह्मसूत्रापनोदाय मितशुकं संयतैर्नयः ।
 स सर्वस्य वेदवेदे ब्राह्मणाधोपपादयेत् ।
 धनं वा जीवनायात् एहं वा सपरिहृदम् ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 तस्य नरकभोगान्ते जन्मानि यथा,—
 “अमृकरखरोद्याणां गोऽन्धाविन्दगपक्षिणाम् ।
 चण्डालपुच्छशानाश्च ब्रह्महा योनिवृद्धति ॥”
 इति मानवे । १२ । ५५ ।
 ब्रह्महविः, [स] स्त्री, (ब्रह्मेव हविर्पयमात्रमात्रम् ।)
 अयमात्रं हविर्पयमात्रम् । यथा,—
 “ब्रह्मापयं ब्रह्महविर्ब्रह्मासौ ब्रह्महा कुतम् ।
 ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । २४ ।
 ब्रह्महृतं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्राह्मणे कुतम् इतम् ।
 ब्रह्मपदमत्र उपलक्ष्यं तेन वृत्ताच्च बोध्यम् ।)
 पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु वृत्तः ।
 अतिधूपजनरूपः । इति जटाधरः ।
 ब्रह्मा, [न] पुं, (हं इति वदते यः । इति ह्रस्वौ +
 “हं ह्रस्वौ ।” उणा० ४ । १५५ । मनिन् नकार-
 स्थाकारश्च ।) अतिगुम्भदः । तस्य स्थापन-
 विधिर्यथा । ततः प्रादेशप्रमाणां हताकां
 समिधं तूष्णीमसौ कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् ।
 समाप्यपश्चात्तत्कृशपश्चरितं दिदैश्चावाप्त-
 नर्तुसुखं हर्षवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा ह्य-

ब्रह्मा

सुतरावङ्गं वा कमलकुं वा ब्रह्मत्वेन परि-
कल्प्य धारासहितसुदक्षपात्रं यहीत्वा अग्ने-
रत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा
अरतिमाचान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं वारि-
धारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्यान् कुशानास्त्रीये
पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टिष्ठेत् । वामहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठान्ध्यामास्त्रीयकुशमेकं यहीत्वा
प्रजापतिर्हविरदुष्टुं हृद्योऽभिर्देवता हन-
निरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसु
रिहनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । तत
अप उपसृष्ट्य दक्षिणपादेन सद्यपादमवष्टभ्य
उत्तराभिमुखीभूय आस्त्रीयकुशान्द्विरभ्युक्ष्य
प्रजापतिर्हविरदुष्टुं हृद्योऽभिर्देवता ब्रह्मोप-
वेशने विनियोगः ॐ आवसोः सद्ने सोद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपत्ते तु ब्राह्मण एव सोदामीति
ब्रह्मान् अनेन कुशोपरि पूर्वायं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपत्ते तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्विरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-
रक्षयेत् । ततस्तेनैव यथा प्रत्यादृत्य आसने
पूर्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् ।
यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्रह्मा अयज्ञीयवाचं
वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्हवि-
र्गावस्त्रीयहृद्यो विष्णुर्देवता अयज्ञीयवागवचन-
निमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
वेधा निदधे पदं सन्मद्रमस्य पांशुले इति जपेत् ।
कुशादिब्रह्मपत्ते तु कर्मकर्तारैव ज्ञाताज्ञतावेच-
नादिब्रह्मकार्यकर्तृत्वाद्यज्ञीयवागवचननि-
मित्तं स एव जपेत् । इति भवदेवमष्टः ॥ ४ ॥
योगभेदः । स तु विष्णुस्मादिसप्तविंशतियोगा-
न्तर्गतपञ्चविंशत्योगः । तत्र ज्ञानफलम् ।

“नानाशास्त्राभ्याससंज्ञीतकालो
वर्णाचारैः संयुक्तचारकीर्तिः ।
शास्त्रो दान्तो जायते चारुकर्मा
क्षती यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

विषः । इति मेदिनी ॥ अर्द्धदुपासकविशेषः ।
इति वैमचन्द्रः ॥ हृदिकर्तृदेवताविशेषः ।
इति प्रजापतिः । तत्पर्यायः । आत्मभूः २
सुरभ्यैः ३ परमेष्ठि ४ पितामहः ५ हिरण्य-
गर्भः ६ लोकेशः ७ स्वयम्भूः ८ चतुराननः ९
धाता १० अक्षयोनिः ११ हृदिनाः १२ विरिञ्चिः १३
कमलासनः १४ सदा १५ प्रजापतिः १६
वेधाः १७ विधाता १८ विचक्षक् १९ विधिः २० ।
इत्यमरः ११।११।१६-१७। इत्यमरः २१ विरिञ्चिः २२
स्वयम्भूः २३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५
विचक्ष्विधिः २६ । इति भरतः ॥ देवदेवः २७
पद्मगर्भः २८ शुक्लवासरः २९ वेदगर्भः ३०
बहुरेताः ३१ स्वभूः ३२ सन्धारामः ३३ सुधा
वर्षा ३४ क्षपाह्वितः ३५ स्वसर्पणः ३६ लोक-
नाथः ३७ महावीर्यः ३८ सरोजि ३९ मञ्जु-
प्राणः ४० नाभिजन्मा ४१ बहुरूपः ४२ जटा-
हरः ४३ सन्ततप्रवृत्तिः ४४ कञ्जजः ४५ प्रभुः ४६

ब्रह्मा

चिन्तामणिः ४७ पद्मपात्रिः ४८ पुरावसः ४९
अष्टकर्णः ५० संसरयः ५१ सर्वकर्ता ५२ चतु-
र्मुखः ५३ । इति ब्रह्मरत्नावली ॥ कः ५४ ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥ आः ५५ प्रतपन्ननिवासः ५६
स्वायम्भुवमनुपिता ५७ । इति कविकल्पलता ॥
मः ५८ । इति प्रणवशास्त्रा ॥ (नाभिजन्मा ५९ ।
अक्षजः ६० । पूर्वः ६१ । निघ्नः ६२ ।
कमलोद्भवः ६३ । सदाजन्मः ६४ । रजो-
न्मर्त्तिः ६५ । सत्यकः ६६ । हंसवाहनः ६७ ।
इति कस्मिंश्चिद्मरकोषे दृश्यते ॥ ११।१७ ॥)
तस्य स्वरूपं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माख्यं स्थानं दर्शयामास शुम्भवे ।
वदथे तोयराशिस्थं ब्रह्माख्यं यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशायं हृद्ययं च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्टो ब्रह्माख्यानगतं सद्गुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं त्रिपुञ्जाक्षं ददर्श सः ।
ऊर्ध्वमध्यान्तमाग्रेस्तु ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकान् ॥
अयोर्ध्वभागो त्रिपुञ्जो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मधो यथा विष्णुभूता दृष्टान्तस्य शुम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरान्तु त्रिधाभूतं सद्गुर्मुहुः ।
हरो दृष्टो स्वे गर्भे तथा सन्वेमिहं जगत् ॥
कदाचिद्वैष्णवं कायं ब्राह्मणं काये जयं व्रजेत् ।
ब्राह्मणं तथा वैष्णवं च ब्राह्मणं वैष्णवं तथा ॥
ब्राह्मणं वैष्णवं काये ब्राह्मणं चाप्यथ ब्राह्मणम् ।
गच्छन्तं लीनतां शुम्भुरेकताश्च सद्गुर्मुहुः ॥
दृष्टं वामदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तदुपुञ्ज यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः ॥ ४ ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा ।

“अथ राजसवहितो ब्रह्मणः पूजनक्रमम् ॥
ब्रह्मर्षीजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूज्यतश्चरेत् ।
तेनैव तन्तु संपूज्य परं निर्वानमाप्नुयात् ॥
एतस्य चाङ्गमन्त्रान् यथा भर्गेण भाषितम् ।
वेतालभैरवाद्यास्तु रूपं च अथ भूमिपः ॥
तस्य मनोहारो यथा,—

“पठतोयश्च वक्षिष्य शेषस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माख्यं यः प्रपूजयेत् ।
स काममिष्टं संप्राप्य ब्रह्मलोकं प्रमोदते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—

“ब्रह्मा कमलकुण्डलधरश्चतुर्वक्षश्चतुर्भुजः ।
कदाचिद्वक्ष्यकमले हंसारूढः कदाचन ॥
वर्षेण रक्तगौराङ्गः प्रांशुस्तुङ्गाङ्ग उन्नतः ।
कमलकुण्डलमकरे सुवो हस्तौ तु दक्षिणी ॥
दक्षिणाधस्तथा माला वामाधश्च तथा सुवः ।
आप्यस्याली वामपार्श्वे वेदाः सर्वेऽप्यतः स्मिताः ॥
सावित्री वामपार्श्वे दक्षिणस्या सरस्वती ।
सर्वे च ऋषयो ह्यग्रे कुण्डादेभिश्च चिन्तनम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्द्वारमष्टपञ्चमन्वितम् ।

ब्रह्मा

चतुष्कोणे चतुर्द्वारं मुक्तमङ्गलमुक्तसुवैः ॥
सन्मार्गेणार्दिकं सर्वं वाञ्छाम्नाः प्रतिपत्तयः ।
प्राज्ञा उत्तरतन्त्रोक्ता योगपोषेऽङ्गकादिका ॥”
तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा,—
“आधारशक्तिप्रसूतां तथा सर्वान् पूजयेत् ।
अष्टपञ्चे पद्मस्याष्टौ दक्षिणान् प्रपूजयेत् ॥
पद्मावनाय विदुषे हंसारूढाय धीमहि ।
ततो ब्रह्ममिति पदं ततश्चातु प्रचोदयात् ॥
एषा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।
निर्माणाधारी चैतस्य सन्ततकुमार उच्यते ॥
उपचाराः पूर्ववत् नेचरञ्जनरक्षिताः ।
रक्तकौशिकवस्त्रान् ब्रह्मर्षीतिकरं परम् ॥
आप्यं सपायसं सर्पितस्तनयुक्तस्य भोजनम् ।
सितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्तितम् ॥
पार्श्वयोः शङ्करं विष्णुं पूजने पूजयेन्नरः ।
सर्वादीन् करसंस्थास्तु मन्त्रे परिपूजयेत् ॥
सरस्वतीश्च सावित्री हंसं पद्मनाथैव च ।
अयं विंशत्यः कथितः प्रजामन्त्रास्य दृष्टवत् ॥
पद्मवीजभवा माला जपकर्मणि कीर्तिता ।
पूर्णादशी तिथौ ब्राह्मे पूजाकर्मणि सर्वदा ॥
चोरेणार्थं प्रदद्यात् सर्वदा ब्रह्मणे हृपः ।
अयन्ते कथितो भूपः । यथा भर्गेण भाषितः ॥
दर्शयता स्वपुत्राभ्यां कामरूपप्राप्तयं शुभम् ।
यश्च तत्र विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत् ॥
पीठे सम्यक् पूजयित्वा परं निर्वानमाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा । मोहिन्युवाच ।
“उत्तिष्ठ जगतीनाथ । पारं कुरु क्षरार्णवे ।
निमग्नो दक्षरे घोरे कर्णधार ! भयावके ॥
अतीवनिर्जनस्थाने सर्वजन्तुविवर्जिते ।
सुगन्धिवायुना रन्ध्रे पुंस्कोकिलरुतयुते ॥
सन्ततं त्वन्मनस्कामा दासीं जन्मनि जन्मनि ।
क्रीडोहि रतिपण्येनामस्त्यरत्नेन सत्वरम् ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी सदा जगत्सदृशं ब्रह्मणः ।
विचकर्ष करं वक्षं सकिता कामविजिता ॥
विज्ञाय समयं धाता तामुवाच भयातुरः ।
पीयूषतुल्यवचनं परं विनयपूर्वकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“अथ मोहिनि ! मदास्वं सर्वं सारं हितं
स्मृतम् ।

न कुरु त्वच्च जैलोके स्त्रीजातोनामपन्नपाम् ॥
त्यज मामस्मिके ! पुत्रं वृद्धं निष्काममेव च ।
त्वनकर्मयोग्यं रसिकं युवानं प्रथमं सज्जिते ॥
निवेकास्तभ्यनं पत्नीं गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रः शिल्पमपत्यश्च सर्वमेतत्तु व्रजतः ॥
तथा सह मम रतेर्निर्वन्धो नास्ति सुव्रते ! ।
सुहृदं महदा यत् कर्म सर्वं देविनिबन्धकम् ॥
इत्युक्तवन्तं ब्रह्माणं क्षारन्तं मत्पदाशुभम् ।
विनकर्ष पुनर्वेष्टा कायेन हतचेनना ॥
एतस्मिन्नन्तरे शीघ्रं स्थानं तत् सुमनोहरम् ।
आजगम्यर्मुनयः सर्वे ज्वलन्तो ब्रह्मतीक्ष्णः ॥
उद्दिष्टाश्च सुनिवेष्टानामताश्च मनेष्टया ।

ब्रह्मा

तस्याम मोहिनीं शीघ्रं शीघ्रं वा कमलोद्भवम् ।
ततोवाच जगद्वाता तद्वामपार्श्वतश्च वा ।
प्रवेत्तुर्मुनयस्तत्र भक्तिगन्धर्वकनराः ।
आश्रितं युयुते ब्रह्मा वाचयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजन्तान् यथा तारास्तु चन्द्रमाः ।
पप्रच्छुर्मुनयो देवं कथमेवा तत्त्वानिके ।
कर्मेन्द्राणां प्रवरा मोहिनीर्लोकेवमेव च ॥
श्रुत्वा तुनीनां वचनमुवाच तान् प्रजापतिः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं हृत्तगीतश्च चिरं कृत्वा शुभावशा ।
उवासेषं परिभ्रान्ता यथा कथा पितुः पुरः ।
इत्युक्त्वा जगतां धाता जह्रास तुनिसंसदि ।
जहृमुर्मुनयः सर्वे सर्वं श्लाघन् राधिके ।
सर्वे रक्षन् विद्याय जगत्सद्यश्च मानसम् ।
सद्यस्तुकोप कुलटा हास्ययाजेन संसदि ॥
सर्वार्ङ्गकल्पमाणा सा कुलटा कृटितानना ।
रक्तपङ्कजनेत्रा च कोपप्रस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषां पुरतः स्थिता ।
चतुर्धोवाच ब्रह्माणं नृकृपया यथा रुषा ॥

मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् । जगन्नाथ । वेदकर्ता त्वमेव च ।
किंवा वेदप्रतिष्ठितं कर्म किन्ति प्रययम् ॥
विचारं मनसा स्नेहं कुल वेदविदां गुरोः ।
स्वकन्यायां यत्सृष्टा स कथं हसति गर्भकीम् ।
निर्मिताहमीश्वरेण सर्वे श्लाघा सर्वगामिनी ।
सतां कर्म विरुद्धं यत्तद्व्यन्तविद्वन्मम ॥
दासीतुल्यां विनीताश्च देवेन श्रवणागताम् ।
यतो हसति गर्भेण ततोऽप्युष्यो भवतिरम् ।
अचिराद्दर्पभङ्गो करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निषेधं शरणं ब्रह्मन् । वेद्यायाश्चैव साम्प्रतम् ॥
तथैव वचनं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।
भविता तस्य विद्वन् स यास्त्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्धकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तत्र माध्याह्न संक्रान्ता न भविष्यति सा पुनः ॥
कल्पान्तरेऽपि कल्पे वा देहे देहान्तरेऽपि ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतेव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनीं शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विष्णुरा पुनः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीश्राप-
ब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥

तस्य वृद्धिकर्मो यथा । मनुस्वाच ।
“चतुर्मुखत्वमगमत् कक्षाणलोकपितामहः ।
कथञ्च लोकानखलुदृष्ट्वा ब्रह्मविदावरः ॥”

मत्स्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदकमाः ।
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
निष्ठशब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रवृत्तरम् ॥
अनन्तरञ्च ब्रह्मो वेदास्तस्य विनिश्चिताः ।
मीमांसा व्याख्येया च प्रमाणास्तकथमता ॥”
तस्य मानवदशपुत्रवृत्तिर्यथा,—

“वेदाभ्यासरतस्त्रास प्रजाकायस्य मानवाः ।

ब्रह्मा

मनवः पूर्ववृद्धा वै जाता वै तेन मानवाः ॥
मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽविर्भववाह्विः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रवेताश्च ततः पुलो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुलो भृगुरभूतश्च नारदोऽपि चिराद्भूत् ।
दशेमान् मानवान् ब्रह्मा जपन् पुत्तानजी-
जगत् ॥”

तस्य शारीरदशप्रजावृत्तिर्यथा,—

“शारीरानय वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाङ्गिणाह्वयप्रजापतिरजायत ॥
धर्मैकनान्तादभवद्दृष्ट्यात् क्रतुमायुषः ।
भूम्यादभवत् क्रोधो जीमन्ताधरसम्भवः ॥
बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्काराद्भूतदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कक्षान्मन्त्रलोचनतो वृषः ॥
रभवः करमध्यात् ब्रह्मसुरभूततः ।
इते नव सुता राजन् । कथा च दशमी पुनः ॥
अङ्गना इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥”

तस्य चतुर्मुखस्य कारणं यथा,—

“ततः सदैवसम्भूतामात्मनामत्यकल्पयत् ।
इष्टा तां यथितस्तावत् कामवाद्याहंनो विसृः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनोमिति तुक्रुमुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिद्दृष्टे तन्मन्त्रालोकनादने ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रथममन्त्रां तां पुरस्तादभ्यलोकयत् ॥
अथ प्रदक्षिणचक्रे सा पितुर्वरवर्गिनी ।
पुत्रेभ्यो लक्षितस्यास्य तद्रूपालोकेनेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्रं दक्षिणं पाङ्कजखटम् ॥
विक्रयस्सुरदोहश्च पाञ्चाख्यसुदृगात्ततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चात्तामं कामशरातुरम् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पत्तन्यास्तदाकाशमालोकनक्रतूहनात् ॥
वृद्धार्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् ।
तत् सर्वं नाशमगमत् खसुतोपगमेच्छया ॥
तेनाशु ब्रह्मभवत् पञ्चमनस्य धीमतः ।
आविर्भवन्नाट्यभिश्च तदङ्गुष्ठाङ्गोत्प्रभुः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ ३३ ॥

नव ब्रह्मणो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसन्तथा ।
मरीचिं दक्षमजिष्य वशिष्ठश्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे विचरन् गताः ॥”
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“ततो मे मानवं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चावीत पुरातनम् ॥
त्वत्पदादात्तु मे जन्म तृतीयं वापिकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ॥
नास्त्यस्यापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चमसुख्यते ।
अखण्डं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजनीति मे प्रभो ॥
सर्वं सर्वं कृष्टं पुनस्तव त्रिगुणवर्णितम् ॥”
इति महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे

ब्रह्माणी

अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पाङ्कजकीयब्रह्मवच-
नम् ॥ ३३ ॥ तस्य पतनकाको यथा,—
“हार्निशब्दकोवसु तथा दृष्टादकं भवेत् ।
खल्वेह्यं निखल्वेच शङ्कुचययुतं तथा ॥
पद्ममेकं समुद्राश्च जयो ब्रह्मसमागते ।
ब्रह्मा विष्णुदिने चैकः पतत्येव वदन्ति ते ॥
मनीषिणस्तथा विष्णुरहन्मुपस्य शङ्करः ।
ईश्वरस्य तथा चावी स साक्ष्यप्रवृत्तेस्तथा ॥
अतः परं परे ध्यान्ति कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चैतन्नतं हि नः ॥”
अपि च ।
“एकार्थवे तु जैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिश्रय्यागतः श्रेते जैलोक्यपासहं हितः ॥
जलस्यैर्योगिभिर्देवैश्चिन्त्यमानोऽनसम्भवः ।
यतीतायान् शुद्धं स वृद्धा खलते पुनः ॥
यवन्तु ब्रह्मणो वर्षं तथा वर्षशतं भवेत् ।
गते वर्षे शते ब्रह्मा परमात्मनि जीयते ॥”

इत्यपिपुराणम् ॥

ब्रह्मायभूः, पुं, (ब्रह्मणोऽप्ये सन्मुखे भवतीति । भू +
किप् । यद्वायं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्मम् ।)
घोटकः । इति हारावली । ५२ ॥
ब्रह्माङ्गलिः, पुं, (ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतो यो-
ऽङ्गलिः ।) सामवेदपाठे खरविभागार्थं यो-
ऽङ्गलिः क्रियते सः । अथयनस्यादावली च
गुरवे प्रखवोच्चारणपूर्वकोऽङ्गलिः क्रियते सः ।
तस्याठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽङ्गलिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, मनुः ।
२ । ७०-७१ ।

“अथोपमागन्ध्याचानो यथाशास्त्रसुदृष्टमुखः ।
ब्रह्माङ्गलिस्ततोऽध्यायो जप्त्वावा जिते-

नियः ॥

ब्रह्मरन्ध्रेवसाने च पादौ आक्षौ गुरोः सदा ।
संख्यं हस्तावध्यं सदि ब्रह्माङ्गलिः स्मृतः ॥”
ब्रह्माणी, स्त्री, (ब्रह्माणमयति कीर्तयतीति ।
अण शब्दे कर्मयण्य् । ङीप् । यद्वा, ब्रह्मा-
मानयति जीवयतीति । अनच्लुप्राखने ख्यन्ता-
दस्मात् कर्मणि अणि कृते “शिरनिटि । ६ । ४ ।
५१ । इति जिलोपः “टिङ्गटि ।” ४ । १५ ।
इति ङीप् पूर्वपदादित्यल्यच् ।) ब्रह्मणः पत्नी ।
इति शब्दमाणा । ब्रह्मणोऽहंशरीरात् तस्या
उत्पत्तिर्नामान्तरश्च यथा,—

“ततः संजपतस्तस्य भित्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमहंमकरोदहं पुनश्चकपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्य गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ ३३ ॥

अपि च ।

“हंसयुक्तविमानाय साचक्षुश्चकमकनुः ।
आवाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥ ३३ ॥
(इयं हि पूर्णशक्त्युद्गायाः कलाशक्तिः । यदुक्तं
मार्कण्डेये । ८० । ३४ ।

महाखंड

देवुवाच ।

“एकैवाहं जगत्त्रयं द्वितीया का ममापरा ।
पश्येता दृष्ट ! मयैव विश्वको मद्बिभूतयः ।
ततः समस्तासा देवो ब्रह्माणी-प्रसूता जयम् ।
तस्या देवास्तनौ जगुरेकैवासीतदात्मिका ॥”
दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्माणी ब्रह्मजगतादृक्साक्षरपरा मता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥३॥

रेखकानामगन्धमयम् । इति रत्नमाला ॥ राज-
रोतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मणं, स्त्री, (ब्रह्मणो जगत्सदृशम् । चतुर्दश-
भुवनगोलकः । यद्वा, ब्रह्मणा विश्वरूपा जल-
मयम् ।) भुवनकोषः । विश्वगोलकः । यथा,—
“ब्रह्माक्षरचकारानं श्रूयतां सावधानतः ।
ब्रह्माक्षरचकारार्थं भक्ता जानन्ति यत्नतः ।
सुनयन् सुराः सन्तः किञ्चिज्जानन्ति दुःखतः ।
जानामि विश्वसर्वार्थं ब्रह्मानन्तो मनेश्वरः ॥
धर्मः सनत्कुमारश्च नरनारायणादृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्वज्ञा राधिका स्वयम् ।
एते जानन्ति विश्वार्थं नान्यो जानाति कश्चन ॥
वैवस्वार्थश्च सुधियः सर्वे विश्वातुमन्मताः ।
नित्याकाशो यथात्मा च तथा नित्या दिशो

दृष्ट ॥

यथा नित्या च प्रकृतिस्तथैव विश्वगोलकः ।
गोलकोक्तं यथा नित्यस्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
एकदा मयि गोलोके रासे शृङ्गं प्रकुञ्चति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद् बाला षोडश-

वार्षिकी ॥

श्वेतचम्पकवर्णाभा शरच्चन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीया परात्परा ॥
ईश्वराद्या प्रसन्नाद्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
वह्निशुद्धाशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलदपङ्क्तिश्च बलाकाभिर्विभूषिता ।
सिन्दूरविन्दुना चारुचन्द्रचन्दनविन्दुभिः ॥
कस्तूरीविन्दुभिः चार्द्धं सौमन्नाधःस्थोष्णजा ।
अमृतसरजनिर्माणसुखिधकिरणोष्णजा ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गण्डस्थलमसुष्णजा ।
कुङ्कुमालक्तकस्तूरीचारुचन्दनपत्रकेः ॥
विचित्रैश्च सुचित्रैश्च सुकपोलकलोष्णजा ।
खगेन्द्रचक्षुर्विजितनासा चाक्षौ सुशोभिता ॥
गजेन्द्रगण्डनिर्मितसुक्ताभूषणभूषिता ।
खट्वा विमुक्तसुक्ताभद्वन्मपङ्क्तिमनोहरा ॥
दक्षिता ललिततातीव प्रकटिन्माधरा वरा ।
श्रुतपूर्वैर्हृदिनिन्द्यास्या पद्मनिन्दितलोचना ॥
लज्जसारनिर्भोजितसुचारुवक्त्रलोष्णजा ।
अमृतसरजनिर्माणकेयूरकङ्कणोष्णजा ॥
मञ्जीनराजराणीभिः शृङ्गयुग्मकरोष्णजा ।
रत्नाङ्गुरीयकैरेभिरन्धताकुलिभूषिता ॥
रत्नेन्द्रराजराजेन कण्ठमञ्जरीरञ्जिता ।
रत्नपावकराणीभिः पादाङ्गुलिविराजिता ।
सुन्दरान्तारामेण चरणाधःस्थोष्णजा ॥

महाखंड

गजेन्द्रगामिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मां दर्शय कटाक्षेण रमणी रमन्तोत्सुका ॥
रासी संभूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्धिः प्रपूजिता ॥
प्रहृष्टप्रकृतिश्चास्यास्तेन प्रकृतिरीश्वरी ।
शक्ता स्यात् सर्वकार्येषु तेन शक्तिः प्रकी-

र्णिता ॥

सर्वाधारा सर्वरूपा मङ्गलार्था च सर्वतः ।
सर्वमङ्गलदा सा तेन स्यात् सर्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्न निर्भेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदिता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री विजगतामपि ।
पुरा संहृत्य दुर्गाश्च सा दुर्गा च प्रकीर्णिता ॥
तेनःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनाद्यप्रकृतिर्ज्ञेया सर्वासुरविमर्दिनी ॥
सर्वागन्धा च सानन्दा दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।
शृङ्ग्या भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दत्तकन्या सती सा च शैलजा तेन पाल्यते ।
सर्वाधारस्वरूपा सा कलया सा वसुधरा ॥
कलया तुलसी गङ्गा कलया सर्वयोधितः ।
हृष्टिं करोमि च यथा तथा शक्त्या पुनःपुनः ॥
दृष्ट्वा तां रासमधस्तां मम क्रीडा तथा सह ।
बभूव सचिरं तात ! यावदे ब्रह्मणः शतम् ॥
अन्यद्देवं कौतुकं महाशङ्कारभीप्सितम् ।
तयोद्दयोर्धर्मेराशिः सुखाव रासमण्डले ॥
तस्मान्ननोदरं जज्ञे नाम्ना कामसरोवरम् ।
पपात चर्मधाराधो वेगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णं ब्रह्माक्षानाश्च गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सर्वं हृष्टिभूयं ब्रह्मेश्वर ! ॥
शङ्कारान्ते च तस्याश्च वीर्याधानं मया कृतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावदे ब्रह्मणः शतम् ॥
सुखाव सा तदन्ते च हृष्टिं तन् परमाद्भुतम् ।
चुकोप देवो तं दृष्ट्वा करोद विषसाद वा ॥
पादेन प्रेरयामास तमधो विश्वगोलके ।
स पपात जले तात ! सर्वाधारे महान् विराट् ॥
दृष्ट्वापत्यं जलस्थश्च मया शप्ता च सा पुरा ।
अनपत्या च सा राधा मनुशपिण पुरा विभो ! ॥
तेन प्रकृता क्रमतो दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ।
चमसः परिपूर्णा सा प्रकृताश्च सुनिश्चितम् ॥
देवोऽभ्यासापि कामिन्यो न प्रकृता ब्रह्मेश्वर ! ।
कलया प्रभवो यानां कलांशश्चिन् वा ब्रज ॥
जज्ञे महान् विराट् तेन द्विमेन कलयाश्रयः ।
अन्यताङ्गुष्ठपीयूषं मया दत्तं पपी च सः ॥
जले स्थावररूपश्च स श्रुते निजकर्मजः ।
उपाधानं जलं तस्य तस्य योगबलेन च ।
तस्य कोलाश्च कूपानि जलपूर्णानि सन्ततम् ।
प्रत्येकं क्रमन्तस्तु शैले क्षुद्रविराट् पुनः ॥
सहस्रपत्नं कमलं जज्ञे क्षुद्रस्य नाभितः ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा तेनायं कमलोद्भवः ॥
तत्राविर्भूय स विद्यधिन्ताग्रको बभूव च ।
कक्षाहेहः क माता मे पिता वा क च

ब्रह्मवः ॥

महाखंड

दिव्यं चित्तवर्षं च भ्राम कमलान्तरे ।
ततो हृष्टे पञ्चलक्षं सकार तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्रं जनाय कमलान्तरे ।
दिव्यं सप्तवर्षलक्षं नियतं संयतः शुचिः ॥
तदा मतो वरं जम्बा कटा हृष्टिचकार सः ।
मायया प्रतमन्त्राहं ब्रह्मविष्णुश्रवात्मकाः ॥
दिक्पाला द्वादशादिद्या ब्रह्माक्षैकादशापि वा ।
नव गङ्गादौ वसवो देवाः कोटिचयस्तथा ॥
ब्राह्मणचक्षुर्विदुर्मा यत्तुगन्धर्वकिन्नराः ।
भूतादयो राक्षसाद्याप्येवं सर्वे चराचरम् ॥
विन्दे विन्दे विनिर्माणं स्वर्गाः सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तदीपा वसुधरा ॥
काचनीभूमिसंयुक्ता तमोयुक्तस्थलं ततः ।
पातालान्ध तथा सप्त ब्रह्माक्षमेभिरेव च ॥
विन्दे विन्दे चन्द्रक्षर्यो पुरण्यक्षेण भारतम् ।
तीर्थान्येतानि सर्वं च गङ्गादीनि ब्रह्मेश्वर ! ॥
यावन्ति लोमकूपानि महाविष्णोः क्रमेण च ।
विन्धान्येव हि तावन्ति क्षुद्रस्थानि पितृभूवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखके ॥४५५२-१०२॥
अपि च ।

“देवीगुणवयाविष्टमण्डलं कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिसम्पत्त्यन्ततुत्तमं सचराचरम् ॥
अहं हिरण्यगर्भस्य यदूर्ध्वं गर्भसंश्रितम् ।
तत्रोत्पन्नमिदं योमरूपाणि दीर्घमूर्ति भवेत् ॥
अधोर्ध्वं काचनमयचतुरस्रोऽङ्गितो महान् ।
उत्पन्नः स चतुःशङ्को मेरुदैवतसंश्रयः ॥
पृथिवी पद्मदिक् क्षेत्रं मेरुस्थलं तु कर्मका ।
शुभाक्षकोटिविस्तीर्णं तत्र कल्पा रथं रविः ।
देवीवशहतो देवैर्यति तस्य प्रदक्षिणम् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अथ ब्रह्माक्षगोलमाह ।

“भूभृधरविदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धियागगनेचरचक्रकक्षाः ।
लोकव्यवस्थानिरुपपत्तिपरिपदिष्टा
ब्रह्माक्षभाक्षजठरे तद्दिं समस्तम् ॥”
अथाप्योदितं ब्रह्माक्षमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदितम् ।
कोटिर्नेत्रं खण्डदृक्कनखभूभृदृष्टजङ्घि-
भ्यतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां
योजनेः ।
तद्ब्रह्माक्षकटाक्षसम्पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं
केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
खरयः ॥

करतलकलितामलकवदभक्तं
सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो
नभसः परिधिरहितस्तैः ॥
ब्रह्माक्षमेतन्मितमस्तु नो वा
कथं यद्वाः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाक्षमिदं मतं नः ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्थाधे भुवनकोषः ॥

ब्रह्माख्यं

महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माख्यविधिसुखमम् ।
यच्छेदं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथावाद्यं तुलापुस्तकदानवत् ।
अत्रिहमक्षयभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्विधासनकं यथा ।
कुम्भादिपञ्चमाहूतमासहस्राक्षं शक्तितः ॥
कनकहयसंयुक्तं ब्रह्माख्यं काचनं बुधः ।
दिग्गजादकचंयुक्तं वरुणादकसमन्वितम् ॥
लोकपालादकोपितं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।
शिवायुताकैशिकरसुमाज्योसमन्वितम् ॥
वस्त्रादिभूषणैर्भूषितं महारत्नसमन्वितम् ।
विनोदकलपयुक्तं यावदायामविक्रमम् ॥
कौशेयवस्त्रसन्वीतं तिलमोणोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्प-

येत् ॥

पूर्वैर्माननप्रयत्नं प्रदुष्कृतं पूर्वैरेक्ष्यते ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिकुलमतः परम् ।
अधिसुतरतो हेमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुग्गुपौठस्थानसंयुक्तं काचनान् बुधः ।
स्थापयेद्ब्रह्मसंयुक्तान् पूजाकुम्भान् दक्षिणे तु ॥
दक्षिणे येनचो देयाः सहैमाभ्युदयोदनाः ।
पादकोपानहस्त्रचामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोग्यामरीपञ्चपलमाख्याशुभपदैः ।
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
दमस्तुचारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥

नमोऽस्तु विष्णवे । विष्णुधाम
जगत्सर्वत्र भगवन्मम ।
समर्पणो कामरभूतलेश ।
गर्भेण साहं वितरामि रक्षाम् ॥
ये दुःखितास्तु सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वहानुब्रह्माहृतपातकानां
ब्रह्माख्यदोषाः प्रलयं व्रजन्तु ॥
एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं
दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभक्त्यः ।
भागद्वयं तत्र शरीरः प्रकल्प्य
समं भजेच्छ्रेयमतः क्रमेण ॥
स्वल्पे तु होमे सुतरैक एव
कुम्भादर्थे कामविधानयुक्ता ।
स एव संपूज्यतमोऽप्यविभे-
दयोग्योक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

इत्यं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुम्भाद्
ब्रह्माख्यदानमधिगम्य महद्भिमानम् ।
निर्हृतकस्त्रवशिशुहृतशुर्मरारै-
रानन्दकृतदत्तुपैत सहासरोभिः ॥
सन्तारयेत् पित्रपितामहपुत्रपौत्रान्
बन्धुप्रियातिथिककञ्जप्रताधिकः सः ।
ब्रह्माख्यदानप्रकलौष्ठतपापकौच-
मानन्दयेच्च अननौकुलमप्यश्रेयम् ॥

ब्रह्मात्म

इति पठति श्रुतीति वा य एतत्

सुरभवेत्यु यदेष धार्मिकाणाम् ।

मतिमपि च ददाति मोदतेऽद्या-

वमरपतिर्भवे सहासरोभिः ॥”

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने ब्रह्माख्य-
दानको नाम २५० अध्यायः ॥॥ अपि च ।
“इदानीं कार्त्तिकी चैवं वर्त्ततेऽद्य नराधिपः ।
ब्रह्माख्यं सर्वसम्यक् भूतरत्नोपधीयुतम् ॥
देवदानववचैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ! ।
एतद्धेममयं कृत्वा सर्वबोजरसान्वितम् ॥
सरत्नं पुरुषं कृत्वा कार्त्तिकीं द्वादशीदिने ।
अथवा पञ्चदश्यां वै कार्त्तिक्याश्चैव नान्यतः ॥
पुरोहिताय गुरवे दापयेद्भक्तिमाभरः ।
ब्रह्माख्योदरवर्त्तानि यानि भूतानि पार्थिव ! ।
तानि दत्तानि तेन स्युः समासात् कथितं तव ॥
यो यत्तेर्यजते राजन् ! सहस्रवरदक्षिणैः ।
सैकोद्दिष्टो यजेतस्य ब्रह्माख्यस्य विप्रवतः ॥
यः पुनः सकलचेदं ब्रह्माख्यं दातुमिच्छति ।
तेन यद्वं कृतं दत्तं पठितं कीर्तितं भवेत् ॥”

वराह उवाच ।

“एतत् कृत्वा ततो राजा हेमकुम्भे प्रकल्पयन् ।
ब्रह्माख्यद्वये प्रादान् सपिधानश्च तत्तुल्यम् ॥
सर्वकामैः सुसन्वीतो ययौ स्वर्गं नराधिपः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभूः, पुं, (ब्रह्मण आत्मनः शरीरात् भव-
तीति । ब्रह्मात्मन् + भू + क्तिप् ।) अर्थः । इति
शब्दमात्रा । (अस्य ब्रह्मशरीरात्तत्सुक्तं
दृष्ट्वाऽन्यकौपीनविधिः ॥१२॥६-७॥ तद् यथा,—
“प्राणा वै यशोवीर्यं तत्प्राणोन्मत्तकान्तेषु शरीरं
अधितुमधियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ।
सोऽकामयत मेधं म इदं स्यादात्मन्यनेन स्या-
मिति । ततोऽन्धः समभवद्यदन्धतन्मध्यम-
भूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ॥” अत्र
प्राणरभाष्यं यथा,—

“प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तु
हि सत्सुस्थानिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिन्
शरीरे । नस्तुक्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्
भवति । तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन्
शरीरे । तदेव प्राणलक्षणं यशोवीर्यमुदक्रामत्
उत्क्रान्तवत् तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणोन्म-
त्तकान्तेषु शरीराभिष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतिः
अधितुस्तुक्नभावङ्गनुमधियतामेधश्चाभवत् ।
तस्य प्रजापतिः शरीराभिर्गतस्यापि तस्मिन्नेव
शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये
विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स
तस्मिन्नेव शरीरे गतमनः सन् किमकरोदिति ॥
उच्यते सोऽकामयत कथं मेधं मेधाहं यज्ञियं
मे ममेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवा-
चनेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश ।
यस्मात्तच्छरीरं मन्त्रियोगाद्गतयशोवीर्यं सद्भ-
दन्वयत्तत्तत्तत्तदादन्धः समभवत् । ततोऽन्धनामा
प्रजापतिरेव आत्मादन्ध ज्ञयते । यस्माच्च पुन-

ब्रह्माव

स्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादमेधं सर्वमेधम-
भूत् तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनामः क्रतो-
रश्वमेधत्वमश्वमेधनाम जायते ॥”

ब्रह्मादनी, स्त्री, ईशपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मादिजाता, स्त्री, (ब्रह्मणः आदिजाता सम्भूता ।
कपित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।)
गोदावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मापेतः, पुं, (ब्रह्माख्यं ब्रह्मतेजःस्वरूपं स्वयं-
सुपेत उपगतः ततः पृथोदरात् साधुः ।) माघ-
मासे स्वयंनिकटस्थितराक्षसः । यथा,—
“त्वष्टा च यमदक्षिणं कम्बलोऽयं तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽयं अतर्जितुतराक्षसः सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ॥

ब्रह्मारण्यं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य अरण्यमिव ।)
वेदपाठभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मार्पणं, स्त्री, (ब्रह्मैवार्पणमिति विग्रहे यदर्पणं
तद्ब्रह्मैव । यथा, गीतायाम् । ४ । २७ ॥
“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्माहुतम् ॥”

“ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्भि-
रमावर्षयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्मात्त-
द्विरेकणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकार्या
रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति
यथा यद्वज्रं तत्शुक्तिकैवेति । ब्रह्म अर्पण-
मित्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या यज्यते लोके
तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति प्राङ्गुर-
भाष्यम् ॥) ब्रह्मणि समर्पणम् । तत्पकारा यथा,
“ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं अविभक्तस्वदर्शिभिः ॥
प्रोक्तात् भगवान्निशः कर्मणानेन शान्तः ।
करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्व्यात् परमेष्ठरे ।
कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमशुखम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ४ अध्यायः ॥

ब्रह्मावर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणा ब्रह्मनिष्ठब्रह्मणानामा-
वर्त्त इव । बहुलब्रह्मणाश्रयत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) देशविशेषः । तत्पर्यायः । तपोवटः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिभाषादि यथा,—
“सरस्वतीदृष्ट्वाहोर्देवनयोर्देवतरम् ।
तद् देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्यर्थक्यमागतः ।
वर्णानां सान्तराणानां स सदाचार उच्यते ॥
कुरुक्षेत्रश्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एव ब्रह्मविदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयज्जननः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिञ्चेत्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । २ । १७-२० ॥

(तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ५० ।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । ब्रह्मावर्त्तं नराधिपः ।
ब्रह्मावर्त्तं नरः स्वात्मा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥”

अपरश्च तत्रैव । १ । ८४ । ४० ।

“ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः ।

अन्वमेधमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥”

ब्रह्मासनं, स्त्री, (ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तेऽ आसनम् ।)

ध्यानासनम् । योगासनम् । इत्यमरः । ११७ । ४० ॥

ध्यानं परमार्थचिन्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-

मात्रम् । ध्यानं निराकारभावम् । योगः

साकारभावमिति वा । तयोः पदसंज्ञिका-

द्यासनं यत् तत्र ब्रह्मासनं स्यात् । इति भरतः ॥

(आसनविशेषः । तत्त्वज्ञानं यथा,—

“ब्रह्मासनं तदा वक्ष्ये यत्तुल्यं ब्राह्मणो भवेत् ।

एकपादसुरौ दत्त्वा तिष्ठेद्दृष्ट्वा जतिर्भवेत् ॥”

ब्रह्मण्य आसनमिति विग्रहे ब्रह्माक्षरणम् ॥)

ब्रह्माक्षं, स्त्री, (ब्रह्मस्वरूपमक्षम् ।) ब्रह्मस्वरू-

पाक्षम् । यथा, देवीपुराणे ।

“तदा रामेण क्रुद्धेन ब्रह्माक्षं प्रति रावणे ।

नारायणविद्यातार्थं चिन्तितं चतुराननम् ॥

सुज्ज्वलेन दृष्ट्वा च सुवदभैलतामिनम् ।

हृद्गाररावणकुलमागत्य पुरतः स्थितम् ॥”

ब्रह्मिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन ब्रह्म । ब्रह्म + इष्टम् +

टाप् च ।) इडा । यथा,—

“ब्रह्मिष्ठा वेदमाह्वानं गायत्री चरणाग्रजा ।

वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिकी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

ब्रह्मी, स्त्री, (मेधाजनकत्वात् ब्रह्मणे हिता ।

ब्रह्म + ब्रह्म । बाहुलकात् न वृद्धिः । ततो

डीप् ।) पङ्कगङ्गकमन्त्यः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ पाँकाल इति भाषा । फञ्जिकावृत्तः ।

शाकमेदः । ब्रमी इति भाषा । इति मेदिनी ।

मे, १६ ॥ ब्रह्मीशाकस्य पर्यायः । मत्स्याचीर

सुरसा ३ वयस्या ४ ब्रह्मचारिणी ५ । इति

रत्नमाला ॥ (यथा, भैरव्यरत्नावल्यां कुष्ठरोग

चिकित्सायाम् ।

“तेजस्तुल्यं प्रदातयं स्वरसञ्च पृथक् पृथक् ।

महाकालवचा ब्रह्मी तुभ्यमिह पृथक् ।)

अस्या गुणाः । मेदकत्वम् । स्वरकारित्वम् ।

पित्तकफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः

पर्यायान्तरं गुणाश्च ब्राह्मीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

ब्रह्मीवृत्तं, स्त्री, (ब्रह्मीजातं वृत्तम् ।) औषध-

विशेषः । सारस्वतवृत्तमिति स्यात् । यथा,—

“समूहपञ्चासुत्याश्च ब्रह्मी प्रजापत्य वारिणा ।

उदूखले खोदयित्वा रसं वस्त्रेण मालयेत् ॥

रसं चतुर्मुखे तस्मिन् धृतप्रस्यं विपाचयेत् ।

हरिद्रा मालती कुष्ठं वृक्षतो सहरौतकी ।

एतेषां पक्षिकेभ्योः शेषास्तु कार्षिकाः स्मृताः ॥

पिप्पलीयथ विडङ्गानि सेन्धवे शर्करा वचा ।

सर्वमेतन्व समाजोष्य श्वेतेन्दुमिना पचेत् ॥

एतन्प्राशितमात्रेण वाग्विमुक्तिः प्रजायते ।

समरात्रप्रयोगेण किमरेः सह गीयते ॥

अर्द्धरात्रप्रयोगेण स्तरो भवति कौकिलः ।

मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः ॥

पञ्च गुह्यान् प्रमेहान् च कार्यं पञ्चविधं जयेत् ॥

बन्धानाञ्चैव नारीणां नराणामप्यरेतसाम् ।

वृत्तं सारस्वतं नाम वनवर्णवपुःप्रदम् ॥”

इति जयनारायणलतचिकित्सारत्नसंज्ञः ॥

(अपरश्च ।

“ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पौभिरेव च ।

पुराणं मेधस्तुम्भादयश्चापस्कारनाशनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यष्टोपस्काराधिकारे ॥)

ब्रह्मीतं, त्रि, ब्रह्मणि वा सव्यक् प्रकारेण कृतं

ययितम् । (“लोपोऽस्थोमाहोः ।” इति सूत्रेण

अकार लोपः ।) इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

ब्रह्मीतरं, त्रि, ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरः प्रधानं

यस्य । ब्राह्मणस्याभिकर्तृत्वादि । इति व्यवहार

प्रसिद्धम् ॥ (देशभेदः । इति मात्स्यम् । १२० । ५० ॥)

ब्रह्मीदं, स्त्री, (ब्रह्मणे वेदस्य वदनम् । ब्रह्म +

वद् + क्वप् ।) ब्रह्मणे वाक्यम् । इति सुप्र-

बोधयाकरणम् ॥

ब्रह्मीटा, त्रि, (ब्रह्म + वद् + क्वप् + टाप् ।) ब्रह्मणः

कथा । इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥ (यथा,

मनुः । २ । २३१ ।

“ब्रह्मीटाश्च कथाः कुर्म्यात् पितृवामेतदीप्ति-

तम् ॥”

“परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्म्यात् ।”

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

ब्रह्मीपमेता, [ऋ] पुं, (ब्रह्मायं ब्राह्मणं उपनयते

इति । ब्रह्म + उप + ली + णच् । उपनयन-

हेतुकदृष्टत्वात्तात्पर्यम् ।) पलाशवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणोपनयनकर्ता च ॥

ब्रह्मीदनं, स्त्री, (ब्रह्मणे देयमौदनम् ।) यज्ञे

कृत्विगन्धो दत्तमन्नम् । इति वैदिकाः । (यथा,

अथर्ववेदे । ४ । १५ । ७ ।

“ब्रह्मीदनं विभजितं पचामि श्वश्रुन् मे अह-

धानस्य देवाः ॥”)

ब्राह्मं, स्त्री, (ब्रह्मण्य इदम् । ब्रह्मन् + “नस्ये-

दम् ।” ॥ ११२० ॥ इत्यण् । नस्तद्धिते । ६ । ४ । ४४ ।

इति टिप्पणीः ।) ब्रह्मतीर्थं । तत्तु अतुल्यस्य

मूले वर्तते । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ५१ ॥ अनेन

तीर्थेन द्विजस्याचमनं यथा, आहूतकृत् ।

“अन्नजानुमुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

अतुल्योत्तरतो रेखा या पाण्डुरङ्गिणस्य च ।

एतद्ब्राह्ममिति स्थानं तीर्थमाचमनाय वै ॥”

ब्रह्मपुराणम् । यथा,—

“ब्राह्मं प्राङ् वैष्णवश्च शैवं भागवतं तथा ॥”

इति मलमासतत्त्वधृतत्रिपुराणवचनम् ॥

(ब्रह्मसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मनुः । १ । ६८ ।

“ब्राह्मस्य तु तपाहस्य यन्प्रमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानां क्रमशस्तन्निबोधत ॥”

ब्रह्मा देवतास्य इति । ब्रह्मन् + “सास्य

देवता ॥” ४ । २ । २४ । इत्यण् । टिप्पणीः ।

ब्रह्मदेवताकमत्यादि । यथा, रघुः । १२ । ६७ ।

“अमोघं सन्धे चास्मै धनुर्धनधनुर्वरः ।

ब्राह्ममण्यं प्रियाशोकशृङ्गानिष्कर्षयौधम् ॥”)

ब्राह्मः, पुं, (ब्रह्मणोऽपमं पुमान् इति । ब्रह्मन् +

“तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ । इत्यण् । “नस्त-

द्धिते ।” ६ । ४ । १४४ । इति टिप्पणीः ।)

नारदः । इति जटाधरः ॥ (ब्रह्मण्य रत्नायमिति

अण् ।) विवाहविशेषः । यथा,—

“वरमाहूय यथाशक्त्यनृत्यता कन्या यत्र

दीयते सः ।”

यथा,—

“आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवर्तैः स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥”

इत्युद्वाहवचनम् ॥

(“रात्रे च पश्चिमे यामे सङ्कृतां ब्राह्म उच्यते ।”

इति नियमात् रात्रिपश्चयामाहं स्थितोऽव्य-

दयात् प्राक्दृष्टव्यात्मको कालविशेषः । यथा,

मनुः । ४ । ६१ ।

“ब्राह्मे सङ्कृते उद्भूत धर्मेऽर्घ्यं चाहुचिन्त-

येत् ॥”)

ब्राह्मणं, स्त्री, (ब्रह्मन् + अण् न टिप्पणीः ।) ब्रह्म-

संघातः । ब्राह्मणसङ्घः । वेदभागः । इति

मेदिनी । ने, ६७ ॥

ब्राह्मणः, पुं, ब्राह्मणो विप्रस्य प्रजापतेर्वा अपत्यम् ।

ब्रह्म वेदस्तमधीते वा सः । इति भरतः ॥ (ब्रह्मन्

+ अण् “ब्राह्मोऽजातो ।” ६ । ४ । १७१ ।

इति नटिप्पणीः ।) तत्पर्यायः । द्विजातिः । २

अयजन्ना ३ भूदेवः ४ वाङ्मवः ५ विप्रः ६ ।

इत्यमरः ॥ २ । ७ । ४ । ॥ द्विजः ७ सूत्र

कण्डः ८ ऋषिवर्णः ९ अयजनातकः १०

द्विजन्ना ११ वज्रजः १२ मैत्रः १३ वेदवाचः १४

नयः १५ गुरुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

ब्रह्मा १७ वट्कम्मा १८ द्विजोत्तमः १९ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ४॥ अयं सर्ववर्णयुक्तः । ब्रह्मणो

सुखाज्जातः । ब्रह्महोपं तस्य संघा हंसः ।

शास्त्रजहोपं श्रुतिधरः । कुशहोपं कुशलः ।

कोचहोपं गुरुः । शाकहोपं क्लृप्ततः । पुष्कर-

होपं सर्वं एकवर्णाः । अस्य शास्त्रनिरूपित-

धर्माख्यः अययनं यजनं दानञ्च । जीविका-

स्तिस्रः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च । अयमा-

यमचतुष्टयवान् भवति । यथा । ब्रह्मचारी

एहस्यः वानप्रस्थः सत्याशी च । अन्त्यवेश्म-

योस्तु क्रमशः एकैकपादहोतव्यमिति बोध्यम् ।

इति श्रीभागवतम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणोऽपि यथा-

वेद्यास्तु ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः । यथा,—

“ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्थानसंशयः ।

चत्त्रियायां तथैव स्नाद्वैद्यायामपि चैव हि ॥”

इति महाभारते अथुशासने । ४७ । २८ ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“जात्या कुलेन वृत्तेन साध्यायेन श्रुतेन च ।

एभिर्भुक्तो हि यस्मिन्नेदं स द्विज उच्यते ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अपि च ।

“न कुल्येन प्रकृत्येव मानितोऽमानितश्च सः ।

सर्वभूतेष्वभयदत्तां देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्राह्मणः

अहेरिव गणाङ्गीतः शौचिवासरकादिव ।
कुशपादिव च श्रीभस्त्रं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाष्टमो येन केनचिदाष्टितः ।
यत्र कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
वितुक्तं सर्वसङ्ग्रेभ्यो सुनिमाकाशवत् स्थितम् ।
अस्वमेकचरं श्रान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
जीवितं यस्य धर्माय धर्मो रत्नमेव च ।
अहोरात्राच्च पुण्याय तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराश्रयमवारम् निर्गमस्कारमस्तुतिम् ।
अनीयं श्रीनकर्मैयं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

अपि च । विशाखयुप उवाच ।
“विप्रस्य जल्यं ब्रह्म त्वद्वक्तिः का च तत्कृता ।
यत्तत्तत्तुष्टं वाक्वाणाः ब्राह्मणाः क्षताः ॥
कश्चिन्नवाच ।

वेदा मामीश्वरं प्राहुर्यत्तं अक्षिमत परम् ।
तं वेदा ब्राह्मणमुखे नाना धर्माः प्रकाशिताः ॥
यो धर्मा ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला ।
तथाहं तोषितः शीघ्रः संभवामि युगे युगे ॥
ऊर्ध्वं चित्तं चतुर्धं सध्वानिर्मितं शनैः ।
तत्तुचयमधोवृत्तं यत्तत्तत्तं विदुर्धृष्टाः ॥
त्रिगुणं तद्व्ययुक्तं यद्व्ययमस्तितम् ।
शिरोधराभिमभयान् एकाहं परिमाणकम् ॥
यजुर्वेदो नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विधृतं यजुस्त्रयं वलप्रदम् ॥
तद्व्ययमस्तितम् धारणेनिलकं द्विजः ।
भागे त्रिपुणं कर्माङ्गं केशपथेनममुष्णम् ॥
एकमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुणं तत्त्रिधाकृतम् ।
ब्रह्मविष्णुशिवानां दर्शनात् पापनाशनम् ॥
ब्राह्मणानां करे स्वर्गा वाचो वेदाः करे हरिः ।
गात्रं तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिहृत् ॥
सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसङ्गतम् ।
तेषां क्षतान्तरे धर्मैः पुण्यधर्मैः प्रकीर्तितः ॥
भूदेवा ब्राह्मणा राजन् । पूज्या वन्द्याः सद्-
क्तिभिः ।

चातुराश्रम्यकुशला मम धर्मप्रवर्तकाः ॥
बालाद्यापि ज्ञानब्रह्मज्ञोपदेहा मम प्रियाः ।
तेषां वचः पालयितुमवताराः क्षता मया ॥
महाभाग्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् ।
कलिदोषहरं श्रुत्वा सुख्यते सर्वतो भयात् ॥
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।
स्वधर्मेनिरतः शुद्धस्तकाद्ब्राह्मण उच्यते ॥
इति ब्रह्मवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“जातकर्मादिभिर्धनैः संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥
श्रीचाचारपरो गिर्यं विद्वत्प्राप्तिं गुरुप्रियः ।
नित्यव्रतो सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सर्वं दानमथोभोज्यं आनृण्यं कृपा दृष्टा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ * ॥

ब्राह्मणः

तस्य धर्मो यथा,—
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ।
दममेव महाराज ! धर्माभाङ्गः पुरातनम् ॥
स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ।
तच्छ्रद्धितमुपागच्छेद्दत्तमात्रं सकर्मैव ॥
अकुर्व्यात् विकर्माणि श्रान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ।
कुर्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेत च ॥
संविभक्त्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितोष्यते ।
परिनिष्ठितकायंस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ॥
कुर्व्यादन्यथा वा कुर्व्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यादि यथा,—
“सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
तस्मै दानानि दद्यान् भक्तिश्रद्धासमन्वितैः ॥
सर्वदेवाय नमो विप्रः प्रत्यक्षविदधो भुवि ।
स तारयति दातारं दुस्तरं विन्धसागरं ॥
हरिप्रश्नोवाच ।
सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्यया प्रोक्तः सुरोत्तमः ।
तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वेषुपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि ।
अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा ॥
स्तोत्रादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मण्योत्तमः ।
आत्मभ्यो देविगस्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन ॥
अनाचारा दिवाः पूज्या न च शूद्रा जिते-
न्द्रियाः ।
अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमतयो न च ॥
माहात्म्यं भूमिदेवानां विप्रोपादयते मया ।
तत्र स्नेहाद्विजश्रेष्ठ ! निशामय समाहितः ॥
सन्त्रियामाश्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो दिजाः ।
अन्योन्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुरः ॥
ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ।
आयुः पुत्राश्च कीर्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते ॥
न च नीतिं हिजं यस्तु सङ्घर्षोर्मानवो भुवि ।
सुदर्शनेन तच्छीर्षं हन्तुमिच्छति केशवः ॥
पुण्यादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—
“पुण्यहस्तं पथोहस्तं देवहस्तं भूसुरः ।
न नमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञस्तैलाभ्यङ्गितविग्रहम् ॥
जलस्यं देववृक्षस्यं ध्यानमोज्ज्वलितसम् ।
देवपूजाश्च कुर्वन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
बहिष्कृत्य प्रकुर्वन्तं सुज्ञानश्च द्विजोत्तमः ।
तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तमः ।
प्रत्येकस्तु नमस्कारस्तत्र कार्या न धीमता ॥
क्षताभिवादनं विप्रं भक्ष्या यो नाभिवादेत् ।
स चाक्षालसमो ज्ञेयो नाभिवाटः कदापि च ॥
क्षतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च ।
क्षतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कार्या दिजेदिजाः ॥
क्षतदोषान् द्विजान् गावश्च न द्विजन्ति विच-
क्षणाः ।

द्विजन्ति वापि मोहेन तेषां बहः सदा हरिः ॥
याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपयति प्रपश्यति ।
सर्वोपदेष्टव्यं तस्य नेत्रयोः कुरते यमः ॥
विप्रनिर्भर्त्सनं कृत्वा येन वक्त्रेण कुर्वते ।
तस्मिन् वक्त्रे यमस्तमं लौहपिण्डं ददाति वै ॥
ब्राह्मणो यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम् ।
देवताः सकला एव पितरश्च तदर्थयः ॥
तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा,—
विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः ।
देहस्यं पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति ॥
कोटिब्रह्माष्टमधेष्टु सन्ति तीर्थानि यानि वै ।
तीर्थानि तानि सर्वाणि वसन्ति द्विजपादयोः ॥
विप्रपादोदकेर्निर्वातं सिक्तं स्नाद्यस्य मस्तकम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सर्वपापानि घोराणि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाभ्युपारजात् ॥
जयाया याधयः सर्वे परमक्षेत्रदायकाः ।
गच्छन्ति विलयं मरौ विप्रपादाभ्युपारजात् ॥
पित्र्यं यानि तीर्थानि दीयन्ते विप्रपादयोः ।
तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचक्षतारकम् ॥
प्रक्षान्त्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योर्चयेद्बुधः ।
तिनाशितौ जगत्सामौ विष्णुः सर्वसुरोत्तमः ॥
विप्राणां पादनिर्मास्यं यो मर्त्यः शिरसा वहेत् ।
सर्वं सत्यमहं वक्ष्मि तस्य सुक्तिर्हि शान्तिरी ॥
तस्य प्रदक्षिणफलम् ।
“विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्रदीपा वसुन्धरा ॥
तस्य पादसेवनफलम् ।
यो दद्यात् फलताम्रं विप्राणां पादसेवने ।
दह लोके सुखं तस्य परलोके सतोऽधिकम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
मोक्षार्थो लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात् ॥
रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात् ।
सुच्येत बन्धनादहो विप्राणां पादसेवनात् ॥
जनपत्याश्च या नाय्यां स्तनापत्याश्च याः स्त्रियः ।
वज्रपथा जीवन्तसाः स्युर्विप्रपादसेवनात् ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“नोपातिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमात् ।
स शूद्रवदहिः कार्यः सर्वस्नाह्निककर्मणः ॥
तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—
“यावज्जीवनपण्येनं यस्त्रिसन्धं करोति च ।
स च स्वर्गसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तनपाटपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संशयमाचनतः ।
ततः पापानि यान्येव वैतत्यादिघोरगाः ॥
सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“न शक्नोति सुरास्तेषां पितरः पिबतर्पणम् ।
स्वेच्छया न द्विजातेषु विसन्धरहितस्य च ॥
तस्य निन्दितकर्माणि यथा,—
“विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्धरहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो ययोरगः ॥
हरेर्नैवेद्यभोजी न धावको वृषवाहकः ।

ब्राह्मणः

सर्वोपदेष्टव्यं तस्य नेत्रयोः कुरते यमः ॥
विप्रनिर्भर्त्सनं कृत्वा येन वक्त्रेण कुर्वते ।
तस्मिन् वक्त्रे यमस्तमं लौहपिण्डं ददाति वै ॥
ब्राह्मणो यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम् ।
देवताः सकला एव पितरश्च तदर्थयः ॥
तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा,—
विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः ।
देहस्यं पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति ॥
कोटिब्रह्माष्टमधेष्टु सन्ति तीर्थानि यानि वै ।
तीर्थानि तानि सर्वाणि वसन्ति द्विजपादयोः ॥
विप्रपादोदकेर्निर्वातं सिक्तं स्नाद्यस्य मस्तकम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सर्वपापानि घोराणि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाभ्युपारजात् ॥
जयाया याधयः सर्वे परमक्षेत्रदायकाः ।
गच्छन्ति विलयं मरौ विप्रपादाभ्युपारजात् ॥
पित्र्यं यानि तीर्थानि दीयन्ते विप्रपादयोः ।
तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचक्षतारकम् ॥
प्रक्षान्त्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योर्चयेद्बुधः ।
तिनाशितौ जगत्सामौ विष्णुः सर्वसुरोत्तमः ॥
विप्राणां पादनिर्मास्यं यो मर्त्यः शिरसा वहेत् ।
सर्वं सत्यमहं वक्ष्मि तस्य सुक्तिर्हि शान्तिरी ॥
तस्य प्रदक्षिणफलम् ।
“विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्रदीपा वसुन्धरा ॥
तस्य पादसेवनफलम् ।
यो दद्यात् फलताम्रं विप्राणां पादसेवने ।
दह लोके सुखं तस्य परलोके सतोऽधिकम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
मोक्षार्थो लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात् ॥
रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात् ।
सुच्येत बन्धनादहो विप्राणां पादसेवनात् ॥
जनपत्याश्च या नाय्यां स्तनापत्याश्च याः स्त्रियः ।
वज्रपथा जीवन्तसाः स्युर्विप्रपादसेवनात् ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“नोपातिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमात् ।
स शूद्रवदहिः कार्यः सर्वस्नाह्निककर्मणः ॥
तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—
“यावज्जीवनपण्येनं यस्त्रिसन्धं करोति च ।
स च स्वर्गसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तनपाटपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संशयमाचनतः ।
ततः पापानि यान्येव वैतत्यादिघोरगाः ॥
सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“न शक्नोति सुरास्तेषां पितरः पिबतर्पणम् ।
स्वेच्छया न द्विजातेषु विसन्धरहितस्य च ॥
तस्य निन्दितकर्माणि यथा,—
“विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्धरहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो ययोरगः ॥
हरेर्नैवेद्यभोजी न धावको वृषवाहकः ।

भाष्यः

श्रुद्धान्भोजी विप्रश्च विषह्नीनो यथोरगः ॥
श्रवदाही च श्रुद्धानां यो विप्रो वृषणीपतिः ।
श्रुद्धानां सूपकारी च श्रुद्धानां च यो द्विजः ।
असिजीवी मसीजीवी विषह्नीनो यथोरगः ॥
यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुखातान्नभोजकः ।
भगजीवी बाहुर्विको विषह्नीनो यथोरगः ।
यः कन्धाविक्रयी विप्रो यो हरिर्नामविक्रयी ।
यो विद्याविक्रयी विप्रो विषह्नीनो यथोरगः ॥
सुख्योदये च दिभोर्नो मत्स्यभोजो च यो

द्विजः ।

श्रुद्धापूर्णादिरहितो विषह्नीनो यथोरगः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥३॥
अपि च ।

“यदि श्रुद्धानां ब्रजेद्विप्रो वृषणीपतिरेव सः ।

स भयो विप्रजातेषु चाख्यानान् सोऽधमः

सूतः ॥

विद्यासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ।
तत्पितृणां सुराणाञ्च पूजने तत्समं सति ॥
कीटिज्ज्वलितं पुण्यं सन्ध्यार्चात्तपसार्जितम् ।
द्विजस्य वृषणीभोगान्नस्यैव न संशयः ॥
ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृषणीपतिः ।
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं ब्रजेदुधम् ॥”

अपि च ।

“करोत्युद्धां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः ।
जिसन्धं वर्णयेद्युयो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः ॥
नारायणश्चेत्रादितीर्थे तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा,
“तत्र नारायणश्चेत्रे कुरुक्षेत्रे हरः पदे ।
वाराणस्यां वदंयाञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
पुष्करे भास्करश्चेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥
सरस्वतीगद्दीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
गोदावण्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये ॥
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिग्रहात्ति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”

पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा,—

“श्रुद्धानोदित्तयानी यामयाजीति कीर्तितः ।
देवोपजीवजीवी च देवस्य प्रकीर्तितः ॥
श्रुद्धानोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ।
सन्ध्यापूर्णाविवहीनश्च प्रसन्नः पतितः सूतः ॥
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयाति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥३॥

विप्राणामाशीर्वचनं पूज्यस्वस्वयनं यथा,—
“आश्विनं कर्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा शिशुम् ।
पूज्यस्वस्वयनं सदा विप्राशीर्वचनं ध्रुवम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य स्वधर्मो यथा,—

“ब्राह्मणस्य स्वधर्मश्च जितन्धर्मवर्चनं हरः ।
तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणश्च सुधाधिकम् ॥
अन्नं विष्टा अन्नं स्रवमनिवेद्यं हरिर्बुधः ।
भवन्ति शूकराः सर्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते ॥
अनीनं भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते ।
कृष्णजन्मदिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् ॥

भाष्यः

तथा रामनवम्याञ्च यज्ञतः पुण्यवासरे ।
ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो ब्रह्मणा वृषः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
यद्व्याख्यायितव्यमा यथा,—
“वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः ।
तदर्धमभिगम्याथ तत्र ज्ञायाद्विज्ञोत्तमः ॥
सुरवे तु धनं दत्त्वा ज्ञायीत तदनुज्ञया ।
चीर्णव्रतोऽथ सुक्तात्मा ह्यशक्तः खातुमर्हति ॥
वेणवीन्वारयेद्यष्टिमन्त्रासमथोत्तरम् ।
यशोपवीतद्विजयं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥
ह्रस्वचोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
रौक्ये च कुण्डले धार्ये कृत्तकेशनखः शुचिः ॥
साध्याये नित्ययुक्तः स्याद्विमांसां न धारयेत् ।
अन्यत्र काश्चनाद्विप्रो न रक्तां विभ्रयात् स्रजम् ॥
सुक्ताम्बरधरो नित्यं स्रग्गन्धः प्रियदर्शनः ।
न जोगंमलवदासा भवेच्च विभवे सति ॥
न रक्तमुल्लङ्घ्यास्य हृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
नोपानहौ स्रजं वाप पादुके च प्रयोजयेत् ॥
उपवीतमलङ्कारं कुम्भान् स्रज्याभिनानि च ।
नापस्यं परीदध्यादासो न विकृतं वसेत् ॥
आहरं विधिवद्धोमान् सदृशमात्मनः शुभाम् ।
रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविधिवर्जिताम् ॥
अमाहगोत्रप्रभवामसमानाधर्मोऽत्र जाम् ।
आहरं द्वाज्यां भाष्यां शीलशौचसमन्विताम् ॥
ऋतुकालाभगामी स्याद्यावत् पुत्रोऽभजायते ।
वज्रयेत् प्रतिघृष्टानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥
वज्राधमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वृत्तमन्नयाहनि ॥
आदधीतावस्थामिं कुह्याप्यातवेदसम् ।
व्रतानि ज्ञातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
वेदादितं स्वकं कर्मे नित्यं कुम्भादतन्त्रितः ।
अकुम्भाणः पनत्याशु नरकानतिभोगान् ॥
अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञाञ्च ह्यपयेत् ।
कुम्भाद्युद्याणि कर्माणि सन्ध्यापासनमेव च ॥
सर्वं समाधिकैः कुम्भादुपेयादीन्वरं सदा ।
देवतान्यपि गच्छेत् कुम्भाद्वाप्याभिर्पोषणम् ॥
न धर्मे रक्षाप्रयत्निहान् न पापं गृह्येदपि ।
कुम्भांतात्कृत्वा नित्यं सर्वभूतायुक्कम्पकः ॥
वयमः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
देशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
शुनिस्तुतिनित्यं सत्यं साधुभयं च सेवितः ।
तमातरं सिधेयं न हतान्यथ कर्हिचित् ॥
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
येन याति सती मार्गं तेन गच्छेत्तारिष्यति ॥
नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतमान् ।
सत्यवादी जितक्रोधी ब्रह्मभूयाय कल्पयेत् ॥
सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
अनसृग्मुष्टदंस्तो यद्व्यासः प्रत्यवहंत ॥
वीनरागभयक्रोधो लोभमोहविचर्जितः ।
सावित्रीजापनिरतः श्रद्धावान् सुच्यते यही ॥
मातापिबोहितं युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।
दाता यज्ञो देवभक्तो ब्रह्मलोकं महीयते ॥

भाष्यः

जिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
कुम्भादेहरहर्हितं नमस्येत् प्रयतः सुरान् ॥
विभागशीलः सततं समायुक्तो दयात्मकः ।
यद्व्यासस्तु समायुक्तो न यद्वे न यही भवेत् ॥
समा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।
अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
एतस्मान्न प्रमादितं विप्रैश्च द्विजोत्तमः ।
यथाशक्ति चरन् कर्मे निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
यद्व्यासो सुच्यते बन्धात्मा च काया विचारणा ॥
विगर्हातिक्रमस्येपि स्वावन्धधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं समा ॥
खड्गः खेत्विव काशण्यं परदुःखं सौख्यदात् ॥
दया यनुसृणयः प्राहुः साक्षाद्भक्तस्य साधनम् ॥
चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्मे विवर्जते ॥
अधीत्य विधिवद्व्यामर्धेवोपलभ्य तु ।
धर्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥
सत्येन लोकं जयति सत्यमन्त परमं पदम् ।
यथा भूतप्रसादस्तु सत्यमाहुर्मनोमिषः ॥
दमः शरीरावनतिः श्रमः प्रज्ञा प्रसादजः ।
अध्यात्ममचारं विद्याद्वयञ्च गत्वा न शोचति ॥
यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।
साक्षादेव महादेवः तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्निष्ठमक्रोधनः शुचिः ।
महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
धर्मस्यायतनं यत्राचरौ परिपालयेत् ।
न हि देहं विना रुद्रः पुरुषोर्विद्यते परः ॥
नित्यं धर्मार्थकामेषु युज्यते नित्यतो द्विजः ।
न धर्मेवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
सौदम्यं स्वधर्मं नित्यधर्मं समाचरेत् ।
धर्मा हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
भूतानां प्रियकारी स्यान्न परदोहकर्मणोः ॥
न वेददेवतानिन्दां कुप्यासेच्च न सम्भवेत् ।
यस्त्विमं नित्यतो विप्रो धर्माध्यायं प्रठेत् शुचिः ।
अध्यापयेच्छावयेद्वा ब्रह्मलोकं महीयते ॥”

इति कौन्ते उपविभागे १४ अध्यायः ॥

अपि च । सूत उवाच ।

“आशुशस्त्रं समा सत्यमर्हसा दममाह्वयम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं शौचमेव च ॥
दया दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ज्ञाननिग्रहः ।
व्रतोपवासो मौनञ्च ज्ञानं पेगुन्वचनम् ॥
शमिर्भुक्तो सुनिर्ग्रहा यः सदा वर्तते द्विजः ।
हुत्वा तु पावकं सर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा निरसिः सायिकोऽपि

वा ।

यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
सर्वपासुतमं श्रेष्ठं विसृज्य कदाप्यकम् ॥
ब्राह्मणस्य तपो वक्ष्ये तस्मै निगदतः ब्रह्म ।
सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपासी स्नानमानसः ॥
जपन् हि पावनो देवो गायत्रीं वरमातरम् ।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥

ब्राह्मणः

न सीदेत् प्रतिगृह्यन् सत्यं पृथ्वीं ससागराम् ।
 हे सन्धेः सुपतिहेतु गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
 यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा ।
 यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
 गायत्रीध्यानपूतस्य कर्णा नाहेनि योऽङ्गीम् ।
 एवं किञ्चिद्वयुक्तसु विनिर्दहति पातकम् ॥
 उमे सन्धेः सुपासीत तस्मात्त्रितयं द्विजोत्तमः ॥
 तस्य देहापवित्रत्वं यथा,—
 “यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
 देवर्षे । इत्यु तत्सर्वं नराणामनुपूर्विकम् ॥
 जातकं मृतकं ज्ञाते जलोकाभिः क्षते तथा ।
 अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्धादिकर्मसु ॥
 अपूततनुस्तर्गो नरो जन्मपुरोधयोः ।
 अस्त्यस्त्यग्निं चैव ब्रह्मयज्ञपादेषु ॥
 रक्तपाते नखद्वन्द्वस्तखङ्गादिभिः क्षते ।
 विप्रादेरमुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥
 सुकृहक्षाननोऽच्छिद्येऽपवित्रः क्षतमेयने ।
 शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकर्मणि ॥
 स्वरदिभिश्चतुःषष्टिरोर्गैर्युक्ते द्विजजनानाम् ।
 वपुरप्रयत्नं पूजादानहोमतपादिभिः ॥
 धूमोद्गारे वमौ ब्राह्मणतन्त्रादिभोजनैः ।
 तथा च रेतःस्त्रवणं मलदंष्ट्रापवित्रता ॥
 अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्यादाहुदृशं नैः ।
 गर्ह्यनदानग्रहणं पतितं पातकादिभिः ॥
 अग्नीषान्तेन युष्टिः स्याज्जातकं मृतकं द्विजः ॥
 सर्ववर्णाभिरादीनां तनोः सन्धादिकर्मसु ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥

अथ आह्वीयब्राह्मणनिर्णयः ।

मात्यातोवाच ।

“कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महातुने ।
 द्विजेभ्यः किं गुणैर्भ्यो वा तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।
 नारद उवाच ।

ब्राह्मणास्त परोक्षैरन्त्यावर्ण्यस्थयो वृष ।
 देवे कर्मणि पित्रे च न्यायमाहुः परोक्षगम् ॥
 देवताः पूजयन्तोऽहं देवेनैव हि तेजसा ।
 उपये तस्माद्भावैः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥
 आह्वे त्वय महाराज ! परोक्षेद्वाङ्मणं बुधः ।
 कुलशीलवयोऽरूपेर्विशयाभिरुचयेन च ॥
 तेषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
 अपाङ्क्तयेस्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान् ॥
 इत्यु ॥”

अपाङ्क्तये यथा,—

क्षितवो भूगृहा यज्ञो पशुपालो निगृहति ।
 ग्रामप्रेष्ठो बार्हपिको गायनः सर्वविक्रयो ॥
 अगारदाहो गरदः कृष्णाशी सोमविक्रयो ।
 वामुद्रिको राजदूतसौलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च यस्त्य सोपपतिर्गृहे ।
 अभिशक्तस्तथा स्नानः शिष्यं यक्षोपजीवति ॥
 प्रक्षेकारश्च सूक्ष्मो च मित्रभुक् पारदारिकः ।
 अन्नतानासुपाध्यायः काकपृष्ठस्थैव च ॥
 अभिषयः परिक्रमेदृषः शुना इष्ट एव च ।
 परिवर्तितस्तु यश्च स्यादुदुक्त्वा गुरुतल्पगः ॥

ब्राह्मणः

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यज्ञं जीवति ।
 ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तयेस्तु ते मताः ॥
 रक्षोसि गच्छते ह्ययं यदेवान् प्रदीयते ।
 आह्वे सुक्ता महाराज ! दुष्कर्मा गुरुतल्पगः ॥
 आह्वं नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ।
 सोमविक्रयिणे दत्तं विद्यातुल्यं भवेन्नृप ! ॥
 भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ।
 अप्रतिष्ठं बार्हपिके निष्कलं परिकीर्त्तितम् ॥
 बहुबाणिकके दत्तं नेह नासुन्न तद्विवेत् ।
 भस्मनीव क्षुतं ह्ययं तथा पौनर्भवं द्विजे ॥
 ये तु धर्मव्यपेतेषु चरन्नापगतैश्च यः ।
 ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तन्माय नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वस्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पुरोधं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ॥
 एतान् विहिं महाबाहो ! अपाङ्क्तयेस्तु द्विजा-
 धमान् ॥

श्रद्धागामुपदेशस्तु ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
 यष्टिं काणः शतं खड्गः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्या समुपविष्टायां तावद्दूषयते वृष ! ॥
 यद्विरहितशिरा भुङ्क्ते यदुभुङ्क्ते रजिगासुखः ।
 सोपागतश्च यदुभुङ्क्ते सर्वे विद्यातदासुरम् ॥
 अक्षयते च यद्वत् यच्च श्रद्धादिवर्जितम् ।
 सर्वे तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयन् ॥
 न्यानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
 तस्मात् परित्यजेत् दद्यात्तन्नांश्चाग्ने विकीरयेत् ॥
 तिलैर्विरहितं आह्वं कृतं क्रोधवशेन च ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुप्यन्ति तद्विः ॥
 अपाङ्क्तये यतः पङ्क्त्या भुञ्जानो ननु पश्यति ।
 तावत् फलादभ्युपयति दानात् तस्य बालिशम् ॥”

पङ्क्तिपावना यथा,—

“इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यावेदव्रतज्ञाताः ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मानापित्रीर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूतकः ॥
 क्रतुकालाभिगामो च धर्मपक्षीयु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतज्ञातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वेश्वरसोऽध्योता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्रवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषिक्तस्तथाऽपि ।
 भवेयुः च समस्तेषु भवन्त्यव्ययव्रतजः ॥
 अक्रोधना ह्युपजनाः क्षान्ता दान्ता जिते-
 न्द्रियाः ॥

सर्वभूतहिता ये च आह्वेज्जितास्मिन्नयेत् ॥
 एतेषु दत्तमन्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यनयो भोक्तृधर्मज्ञा योगाः सुचरित्रव्रताः ॥
 ये चैतद्वासं प्रयताः आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचित् ये च शाकरणे रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि ज्ञाप्यत ।
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सद्यवादी सहस्रदः ।
 अय्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्या तावत् पुनन्ति च ।

ब्राह्मणः

ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्ति-
 पावनाः ॥

अह्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
 अह्विगभिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेदेद्वित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् ! पङ्क्तिपावन-
 उच्यते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्येद्विज्ञानम् ।
 स्वकर्मनिरतान् शान्तान् कुले जातान् बहु-
 श्रुतान् ॥

यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवींषि च ।
 न प्रीयानि पितृन् देवान् स्वर्गश्च न स गच्छति ॥
 ब्राह्मणो ज्ञानधौयानस्तृणादिविष श्राप्यति ।
 तस्मिन् आह्वं न दातव्यं न हि भस्मनि क्षयते ॥
 ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति महीयते ।
 निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान्
 विदुः ॥

स्वाध्यायनिष्ठानिरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बौद्ध्याः कर्मनिष्ठाश्च पार्थिव ! ॥
 कथानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिप ! ।
 तत्र ये ब्राह्मणान् केचित्तन्निन्दन्ति हि ते वराः ॥
 ये तु निन्दन्ति जल्पेभ्यु न तान् आह्वेषु योजयेत् ।
 ब्राह्मणा निन्दिता राजन् ! हन्युस्ते पुरुषं सदा ॥
 वैखानसानां वचनमर्थोणां श्रूयते वृष ! ।
 दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
 प्रियो वा यदि वा द्विष्टोऽपि न आह्वमावयेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे आह्वपात्रनिर्णयो नाम १५
 अध्यायः ॥ आततायिब्राह्मणवधे दोषाभाषो
 यथा,—

“आत्मानं हन्तुमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
 प्रायश्चित्तं हिंसकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
 वधं समुच्यते तेषामित्याह कमणोद्भवः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्त गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
 (ज्ञो, भन्तेतरवेदभागः । आश्रद्धोपन्यास तन्निर-
 सनपूर्वकं तत्त्वज्ञानमाह ऋग्वेदभाष्योपदेष्टात-
 प्रकरणे यथा । “तत्र ब्राह्मणस्य जन्मं नास्ति ।
 कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन वाङ्मन्य-
 भागवन्मभागेषु च जन्मस्याप्यप्राप्तिरप्राप्तिः ।
 शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः ।
 भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वोक्तदार्ष्ट-
 संयच्छीतानि ।

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
 परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥” इति ।
 तेन ह्यत्र क्रियते इति चेत्तुः १ । तद्भोद्वित्य-
 मिति निर्वचनम् २ । अमेध्या वै मावाः इति
 निन्दा ३ वायुर्वै क्षेपिष्ठादेवतति प्रशंसा ४ ।
 तद्विचिकित्सं जुह्वानो माहौषामिति संशयः ५ ।
 यजमानेन सम्मिसौकुम्भरी भवतीति विधिः ६ ।
 मावानेव मर्त्यं पचन्तीति परक्रियाः ७ पुरा
 ब्राह्मणा अभ्येदुरिति पुराकल्पः ८ । यावतो-
 ऽभ्यान् प्रतियस्त्रीयात्तावतो वायव्याश्चतुष्कपाला-

ब्राह्मण

निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना ६ । एवं-
मन्यदपि उदाहार्यम् ॥ न च हेत्वादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादि-
सदृभावात् । इन्द्रोवाप्तुमिति हेतुः ।
उदानिर्मुहोरिति तस्मादुदकसुच्यते इति
निर्वचनम् । मोक्षमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः इति
विन्दा । अग्निर्महोदिवः इति प्रशंसा । अथः
स्विदासीदपरिस्विदासीति संशयः वसन्ताय
कपिज्जलानाकभत इति विधिः सहस्रमयुताद्-
ददिति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति
पुराकल्पः । इति करणवहुलं ब्राह्मणमिति
चेत् न इत्यद्वा इत्ययमथा इत्यपच इति
ब्राह्मणो ग्रायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गानये
मन्त्रेति श्रामिः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबहं
ब्राह्मणमिति चेत् राजाचिदं भगं भर्त्तायाह
यो वा रक्षाः शुचिरस्तीत्याह इत्ययमोर्मन्त्रयो-
रतिश्रामिः आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्
यमयमोर्मासंवादकृत्तादावतिश्रामिः तस्मात्तस्मिन्
ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते प्रमः मन्त्रब्राह्मण-
रूपौ ह्येव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्र-
लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादेव शिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतन्न लक्षणं भविष्यति । तदेतन्न लक्ष-
णं जैमिनिः सूत्रयामास तस्मादेव मन्त्रा-
ख्याशेषे ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ८४ ।

“ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”

शिवः । यथा, तन्त्रे १३ । १७ । १३३ ।

गभस्तिब्रह्मज्ञद्ब्रह्मा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः ॥”

ब्रह्म जानातीति श्रुत्पत्त्या परब्रह्मवेत्तरि, त्रि ॥

ब्राह्मणवृत्तः, पुं, (ब्राह्मणवृत्तं श्रुत्पत्तया वेदोक्त-
कर्माकुर्वन्तपि आत्मानं ब्राह्मणं न बोधतीति ।

ब्राह्मण + वृत् + क + वाहलकान् न वयादेशः ।)

ब्राह्मणजानातिमात्रोपजीवो । यथा,—

“विप्रः संस्कारयुक्तो न नित्यं सन्धादि कर्मे यः ।

नैमित्तिकान् नो कुर्यान् ब्राह्मणवृत्त उच्यते ॥

युक्तः स्यात् सन्ध्यासंस्कारैर्हि जस्तु नियमव्रतेः ।

कर्मे किञ्चित् कुरुते वेदोक्तं ब्राह्मणवृत्तः ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथापनयनेन च ।

न कर्मेक्षणं चाधीतं स ज्ञेयो ब्राह्मणवृत्तः ॥

अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीतं वेत्तुममम् ।

गर्भाधानादिसंस्कारैर्यतः स्याद्ब्राह्मणवृत्तः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८६ अध्यायः ॥

तस्मै दाने फलविशेषो यथा,—

“सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणवत् ।

अधीते श्रतसाहस्रमनन्तं वेदपारमे ॥”

इति मानवे ७ । ८५ ॥

ब्राह्मणवृत्तिका, स्त्री, (ब्राह्मणस्य वृत्तिरिव । ततः

स्वार्थं संज्ञायां वा कन् अत इत्यच् ।) वृत्त-

विशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

पञ्जिका २ ब्राह्मणी ३ पद्या ४ भागी ५ अङ्गार-

वर्णी ६ वाल्येशाकः ७ वन्दरः ८ वडकः ९ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ ब्राह्मणवृत्तिः १० ब्राह्म-

ब्राह्मणी

यष्टी ११ पञ्जीका १२ यष्टी १३ ब्राह्मणवृत्तिका १४
दुर्वरा १५ अङ्गारवर्णी १६ वाल्यः १७
ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भृगु-
भवा १९ पद्या २० खरशाकः २१ वृद्धिका
२२ । अस्या गुणाः ।

“भागो रूपा कटुक्षिता रथोष्णा पाचनी
लघुः ।

दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुम्राशयेद्बुधम् ॥

श्लेष्मकासकफघ्नासपीनसञ्चरमारुतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

ब्राह्मणयष्टी, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भागी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मणहितः, त्रि, (ब्राह्मणस्य हितः ।) ब्राह्म-

णस्य हितकारी । तत्पर्यायः । ब्राह्मण्यः २ ।

इति जटाधरः ॥

ब्राह्मणायनः, पुं, (ब्राह्मणस्यापत्यम् । “नडादिभ्यः

फक् ।” ४ । १ । ६६ । इति फक् ।) सुह-

सन्तानजो विप्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्राह्मणी, स्त्री, पञ्जिका । एका ।

(“सृक्काण्डे ब्राह्मणीदेवी मरुत्तला लता

लघुः ।

समुद्रात्ता वधः कीटवर्षालक्ष्मी पिकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भागो । तत्पर्याया यथा,—

“पद्मा गन्धर्वशाका च काञ्ची चाङ्गारपर्यपि ।

भाग्यमयष्टिका ब्राह्मो ब्राह्मणो ब्रह्मचारिकी ॥”

“हरगुरेणुका कौली ब्राह्मणी हेमगन्धिनी ॥”

इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्राह्मण + ङीष् ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्वः ।

(यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।

“ब्राह्मणो यद्यगुमान् गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पश्यन्तं कुर्यान् क्षत्रियान् सहस्रिणम् ॥”

वरटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिपीलिकाभेदः ।

तत्पर्यायः । मूलश्लोचिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्राह्मणगमने दीधो यथा,—

“कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयोः ।

ब्रह्महत्यायां दृष्ट्यां पानकान् भवेद्बुधम् ॥

तासामुपस्थितानाञ्च गमने सवेतुयकम् ।

त्यागे घर्मां नास्ति पापमिच्छा कर्मलोहवः ॥

विप्रपत्नीसतीनाञ्च गमनेन बलेन चेत् ।

ब्रह्महत्याशतं पापं भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलम्बखण्डे ४५ अध्यायः ॥

(बुद्धिः । इयं हि भगवता ब्राह्मणोत्वेन

कल्पिता अर्चनाय कल्पिता । यथा, महा-

भारते १४ । ३४ । ११-१२ ।

अर्चुन उवाच ।

“तु सा ब्राह्मणी लघा । कचामी ब्राह्मणवर्धनः ।

याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावभौ वद मेऽनुत ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।

क्षेत्रज्ञ इति यजोक्तः क्षेत्रज्ञमेव धनञ्जयः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ११ । ८१५ ।

ब्राह्मी

“ततो वे ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्गेन यामेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”

ब्राह्मण्यं, स्त्री, (ब्राह्मणानां सङ्ग्रहः । ब्राह्मण +

“ब्राह्मणमानववाङ्मयाद्यत् ॥” ४ । २ । ४२ ।

इति घञ् ।) ब्राह्मणसङ्ग्रहः । इत्यमरः । ३ ।

३४१ ॥ ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ६७ ।

(यथा, मनुः । ३ । १७ ।

“भूदां श्रयणमारोप्य ब्राह्मणो यात्वधीमतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यदेव ज्ञीयते ॥”

ब्राह्मण्यः, पुं, श्रयण्यः । इति शब्दमाला ॥

ब्राह्मसुहृन्, पुं, (ब्राह्मो ब्रह्मदेवताको सुहृन्ः ।)

अरुणोदयकालस्य प्रथमदण्डव्ययम् । ब्राह्म-

सुहृन्माह पितामहः ।

“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सुहृन्तो ब्राह्म उच्यते ॥”

पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे । शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मो

सुहृन् इति मदनपारिजातात् । तथापि सूर्यो-

दयान् प्राक् अर्द्धप्रहरे द्वौ सुहृन्तो तत्राष्टौ

ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥

“ब्राह्मे सुहृन्तो चोत्तिष्ठेन सुस्थो रक्षाद्यमायुषः ।

शरीरचिन्ता निर्वर्त्य भोजं कर्मे समाचरेत् ॥”

इति राजवल्गवः ॥

तन्त्रत्वं प्रातःकृत्यशब्दे द्रष्टव्यम् । ब्रह्मणो

सुहृन्ः । स तु एकमनुष्ठितिकालः ।

“देविकानां युगानाम् सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।

मन्वन्तरं तथेवैकं तस्य भागश्चतुर्दशः ॥”

इति लिङ्गपुराणदर्शनात् ।

ब्राह्माष्टोरात्रः, पुं, (ब्रह्मणोऽष्टोरात्रः ।) ब्रह्मणो

दिनयामित्यौ । स तु देवयुगसहस्रद्वयेन भवति ।

स च युगां कल्पद्वयकालः । तत्र दिनसुदय-

कल्पः रात्रिश्च चयकल्पः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

“देविकानां युगानाम् सहस्रं परिमंखया ।

ब्राह्ममेकमहर्ष्यं तावन्ती रात्रिरव च ॥

तद्देव युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्षिदुः ।

रात्रिश्च तावन्तीमेव तेऽष्टोरात्रविदो जनाः ॥”

इति मानवे १ । ७३ ॥

ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी यव । संज्ञायां स्वार्थे वा

कन् अत इत्यच् ।) ब्राह्मणवृत्तिका । इति

शब्दरत्नावली ॥

ब्राह्मी, स्त्री, (ब्रह्मण इयम् । ब्रह्म + ब्राह् ।

टिप्पणः । स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“दृष्टदृष्टशरीरं यदधमेयं प्रमाणतः ।

दृष्टदृष्टीर्ब्रह्मलोकं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

शिवस्याष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः । सा

च ब्रह्मशक्तिः । सरस्वती । शाकभेदः । तत-

पर्यायः । मन्त्रस्याष्टौ २ वयस्या ३ सोम-

वक्त्ररी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि

सोमलतायां । ब्राह्मीशाक इति केचित् । इति

तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, गार्ग्ये १६६ अध्याये ।

“वचा त्रिकटुकश्चैव जवत्तं चूर्णतुप्तमम् ।

ब्राह्मीरश्मि भावितश्च मधुशर्पिचमन्वितम् ।

भाष्यं

सप्राज्ञं भवितुं कुर्वन्मन्त्रैर्नृपं मतिं पराम् ॥”)
मन्त्रीयाकस्य पर्यायान्तरं यथा । सरस्वती ५
वीणा ६ सुरमेढ्रा ७ सुवर्षणा ८ कपोतवेगा ९
वैधात्री १० दिकतिनाः ११ महीवधो १२
स्वावन्तु १३ लीलाजता १४ सुरेष्टा १५
ब्रह्माकम्बिका १६ मङ्गलमाता १७ मङ्गुकी १८
सुरवा १९ मेधा २० वीरा २१ भारती २२
वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिवा २५ शारदा २६ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कषायत्वम् ।
तिक्तत्वम् । वातासपित्तनाशित्वम् । बुद्धिप्रदा-
मेधाकारित्वम् । आशुर्वर्द्धकत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वाङ्मी कपोतवली स्यात् सोमवली सरस्वती ॥”
अथ ब्रह्ममाङ्गुली ।

“मङ्गलपर्वो माङ्गुली त्वाष्ट्री दिवा मही-
वधो ॥”

अस्या गुणाः ।

“वाङ्मी हिमा वरा तित्ता लघुर्मधा च
श्रीतला ।

कषाया मधुरा स्वादुपाकायुषा रसायनी ॥
स्वर्वा स्मृतिप्रदा कुसुपाण्डुमेधासकासजित् ।
विषशोषण्वरहरी नटुवन्मङ्गलप्रर्णनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

पञ्जिका । वामनहाटी इति भावा । पङ्क-
गङ्गमत्स्यः । पौकाल इति भावा । सोमवल्ली ।
सोमलता इति स्थाना । इति मेदिनी ॥
महाप्योनिश्रुती । वही मालकज्जनी इति
हिन्दी भावा । मत्स्याची । मन्त्राङ्गी इति
कृष्णमकरिया इति च हिन्दी भावा । वाराङ्गी
कन्दः । हिलमोचिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिंसा इति भावा । रोहिणीनक्षत्रम् । इति
विमचन्द्रः ॥ (ब्रह्म + अण् + डीप् ।) ब्रह्माधि-
ष्टाष्टदेवताकत्वात् तयात्वम् ॥ स्वर्ग्यन्त्रिः ।
यथा, मार्कण्डेयः । १०६ । ७१ ।

“वाङ्मी माहेचरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
त्रिधा यस्य स्वरूपन् भानोर्भास्वान् प्रसीदतु ॥”
त्रि, ब्रह्मप्राप्तियोग्या । यथा, मनुः । २ । २८ ।
“स्वाध्यायेन त्रैलोक्ये स्वे विद्येनेन्यथा सुतेः ।
महायज्ञे च यज्ञे च ब्राह्मण्यं कियते तनुः ॥”)
ब्रह्मभवा । यथा गीतायाम् । २ । ७२ ।

“एवा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां पाप्य
विसृजति ॥”

ब्राह्मीकन्दः, पुं, (ब्राह्मः कन्द इव कन्दो यस्य ।)
वाराङ्गीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मी, ज्यौ, विजयः । उग्रम् । इति धरणिः ॥
(ब्रह्म इदम् । ब्रह्मन् + अण् ।) ब्रह्मसम्बन्धिनि
त्रि । (यथा, मार्कण्डेयः । ६ । ३८ ।

“चतुर्दश गुणो ह्येव बालो ब्राह्ममहः
स्युतम् ॥”)

निर्णकारब्राह्मण्यार्थोऽप्यत्र ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ६७ ।

“ब्राह्ममहं प्रियाधोकप्रत्यनिष्कर्षयौवधम् ॥”)

भ

भुवन् [न] वि, (जवीतीति । भू + भृञ् ।) कथयन् ।
वक्ता । यथा,—

“कृति निःसंशये पापे न सुज्ञीताद्युपस्थितः ।
सुज्ञानो बह्वैतु पापमखलं संसदि भुवन् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

भुवाङ्गः, वि, (भूति इति । भू + आणच् ।) वक्ता ।
यथा,—

“इति भुवाङ्गो मधुरं हितम्
तमाङ्गिहृन्नीयकयश्चभूमिम् ।
रामं सुनिः प्रीतिमना मञ्जान्ते
यथासि राक्षी निजिहृन्नीयम् ॥”

इति भट्टिः । २ । ४० ॥

भू ल न उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अष्टा-
उभ-दिक-संष्टः ।) ल न जवीति । भूति ।
विभक्तिः कटके कृतेत्यत्र अरविहितकाय-
स्थानित्वात्तत्र वचादेशः । इति दुर्गादासः ॥

भ

भ भकारः । स च अङ्गनचतुर्विंशतितमः पवर्गोय-
चतुर्थो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
इति आकरणम् ॥ (तथा च विद्वान्मकौस्तुभम् ।
उपपन्नानीयानामोष्ठौ ॥) तस्य स्वरूपादि
यथा,—

“भकारं शृणु चार्जुनि ! स्वयं परमकुण्डली ।
महामोक्षप्रदं वर्णं तनुयादित्यसंप्रभम् ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गाचराक्षरौ) तस्य लिखनक्रमो यथा,—

“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली ।
पुनश्चाधोगता सेव अत ऊर्ध्वगता पुनः ॥
ब्रह्मा शुभ्रश्च विष्णुश्च क्रमतस्तासु तिष्ठति ॥”

अस्य लेखनप्रकारान्तरं यथा,—

“किञ्चिदाकुञ्चिता रेखा वामहृत्तलतो गता ।
ततो वक्रा वामगता तासु वायव्यादयः क्रमात् ॥
जलुमात्रा मध्यगता कोणाहृत्तलतो पुनः ।
महाशक्तिस्वरूपा वा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

तद्यथा,—

“तद्विभ्रमो महादेवी नागकङ्कणशोभिताम् ॥
धङ्मुञ्जा वरदा भीमा रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥
रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तपुष्पोपशोभिताम् ।
चतुर्वर्गप्रदा देवी साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥

यवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपा तत्त्वान् दशधा जयेत् ॥”
तन्त्रनाममन्त्रो यथा,—

“विश्वतिसहस्रं वर्णं त्रिविन्दुसहितं प्रिये ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—
“भः किंता भ्रमरो भीमो विन्धन्निर्निशाभवम् ।
हिरण्यो भूवर्णो नृजं यज्ञश्चक्रस्य वाचकः ॥
नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पयो नभः ।
नाभिर्भ्रमं महाबाहुर्विन्धन्निर्विताळकः ॥

भक्त

प्रायाज्ञा तापिनी यथा विनक्षणी च यन्त्रिका ।
भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुरं हरः ॥”

इति नागातन्त्रशास्त्रम् ॥

भं, ज्यौ, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् ङः ।)
नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । २ । २९ ॥ (यथा,
सूर्यविह्वान्ते । १ । २६ ।

“ग्रामातिव्रतमन्त्रोपा भगवैः प्रवृत्तं गतिः ।
परिणाहवशाद्विना तद्वशाद् भाति सुजते ॥”)

यहः । इति शब्दरत्नावली । राशिः । यथा,—
“राशिनामाभि च क्षेत्रं भक्त्यं यज्ञनाम च ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

भः, पुं, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकाद् ङः ।)
मुक्ताचार्यः । इति मेदिनी । मे, १ ॥ अमरः ।
इत्येकाचरकोषः । भान्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

भक्तं, ज्यौ, (भज्यते स्मेति भजसेवायां + कर्मणि
क्तः ।) अत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च ।

“भक्तमन्त्रं तथान्वक्ष्ये कश्चित् पूरुष कौर्मितम् ।
ओदनोऽप्यी क्षिप्या भिक्षा दीदिविः पुति
भावितः ॥”

सुधीतांस्तुलान् स्कीतांस्त्रोये पञ्चगुणे पयित् ।
तद्भक्तं प्रष्टतश्चोणं विशदं गुणवन्मतम् ॥

भक्तं वह्निकरं पथं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमद्वतं श्रौतं गुणैरथं कथप्रदम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हरये निवेदितास्तस्य नित्यं भक्त्यै वर्णं यथा,
“ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नं भुञ्जते ।
उच्छिष्टभोजनान्तेषां हरिदास्यं लभेन्नरः ॥”

हरये अदत्त्वा तद्भक्त्यै दोषो यथा,—
“न दत्त्वा हरये भक्त्या भुञ्जते चेदृशमादपि ।
पुरीषसदृशं वस्तु जलं मूत्रसमं भवेत् ॥ ७ ॥
मूत्रच्छेदिरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
आमामं हरये दत्त्वा पार्कं कृत्वा च खादति ॥”

अन्नदानफलं यथा,—
“अन्नं च सर्वजीविभ्यः पुण्याद्यं दातुमर्हति ।
दत्त्वा विशिष्टजीविभ्यो विशिष्टं फलमाप्नुयान् ॥
अतो दत्त्वा मातुषिभ्यो लभतेऽष्टगुणं फलम् ।
ततो विशिष्टपूज्येभ्यो दत्त्वा तद्विगुणं फलम् ॥
दत्त्वा वैश्रवातिभ्यस्तत्पाष्टगुणं फलम् ।
दत्त्वा चक्षियेभ्योऽपि वैश्रवानी द्विगुणं भवेत् ॥
चक्षियाणां श्रुतगुणं विप्रिभ्योऽन्नं प्रदाय च ।
विप्राणाञ्च श्रुतगुणं शास्त्रज्ञे ब्राह्मणे फलम् ॥
शास्त्रज्ञानां श्रुतगुणं भक्ते विप्रे लभेद्विगुणम् ।
स चासं हरये दत्त्वा भुङ्क्ते भक्त्या च
सादरम् ॥

विष्णवे भक्तविप्राय दत्त्वा दातुश्च यत् फलम् ।
तत् फलं लभते नूनं भक्तब्राह्मणभोजने ॥

भक्ते तुष्टे हरिस्तुष्टो हरौ तुष्टे च देवताः ।
भवन्ति सिक्ताः शास्त्राच्च यथा नृजनिवि-

चनान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकण्डे २१ अध्यायः ॥

भक्तः

तस्य एकादशी पापमयत्वं भक्त्यै शेषः
यथा,—

“एकादश्यामागताया पावयन्त्यां जगत्त्रयम् ।
स्यातयमममाश्रित्य भवता पापपूरुषः ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन् भवन् पापपूरुषः ।
न हनिष्यति मनुर्निरियमेकादशी तिथिः ॥
तस्मादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि सत्तमेः ।
आत्मनो हितमिच्छतिः संप्राप्ते हरिवासरे ॥
संसारं याति पापानि तान्येवैकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन् पुष्टीकैश्चयात्तया ॥
कुर्वतां सर्वपापानि नरकाग्निकृतिर्भवेत् ।
न निष्कृतिर्भवेन्नृणां सुखां हरिवासरे ॥
मर्त्या भक्तानि यावन्ति भुङ्गते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्महत्याकोटिजं पातकं लभेत् ॥
सर्वपापाश्रयं भक्तं यत्तथं हरिवासरे ।
मोहादये भुङ्गते वापि ते ज्ञेयाः पापिनां
वराः ॥”

इति पादो क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥
वर्जनीयान्नं यथा,—

“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं भोहाहा यदि-
वाच्यतः ।

स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
यग्नान्वाच्यो यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।

जीवन्नेव भवेत् शूद्रो नृत्यः स्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविश्रां शूद्रस्य च सुनीश्वराः ।
यस्यान्नं नोदरस्येन नृत्तस्तद्व्योनिमाप्नुयात् ॥
राजांश्च नृपिकांश्च तच्छोऽन्नं चक्रकारिणः ।
गच्छांश्च गणिकांश्च वृद्धांश्चैव वर्जयेत् ॥
चक्रोपवीतविरजकतस्करध्वजिनां तथा ।
गान्धर्वलोहकारांश्च स्तनकांश्च विवर्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्मांश्च वाहुषेः पतितस्य च ।
पीनभेदच्छाजिकयोरभिशास्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैलषयाधिनस्यातुरस्य च ।
चिकित्सकस्य चैवात्र पुंश्चल्या दाहिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकधोरतं देवतानिन्दकस्य च ।
सोमविक्रयिणश्चात्र अपाकस्य विप्रघ्नतः ॥
भार्याजितस्य चैवात्र यस्य चोपपतिर्गृहे ।
उत्तमस्य कदम्बस्य तथैवोच्छिष्टभोजनः ॥
अपङ्क्त्यन्नं च संघातं शस्त्राङ्गीवस्य चैव हि ।
जीवस्यान्यासिन्धुश्चात्र भक्तोन्नतस्य चैव हि ॥
भीतस्य रुदितस्यान्नं अवक्रुष्टं परिहृतम् ।
ब्रह्मद्विषः पापकृतेः श्राद्धान्नं स्तनकस्य च ॥
दृष्टापाकस्य चैवात्र श्वावात्रं शूद्रस्य च ।
अप्रजानां चारीणां लतप्रस्य तथैव हि ॥
कन्दूकांश्च विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
श्रीश्राद्धं नालिकांश्च भिषजामन्नमेव च ।
विद्वज्जननस्यान्नं परिवित्तप्रभेव च ॥
पुनर्भुवो विशेषेण तथैव हि धनपतेः ।
अवज्ञातश्चावधनं सरोपं विस्मयान्वितम् ।
गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेवमुचितम् ।

४६२

भक्तः

यो यस्यान्नेन जीवेत स तस्यान्नाति किञ्चित्त्वम् ॥”
“आभीरः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोष्यान्ना यस्यान्नात् न विदेयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः सैन्यकर्त्तक एव च ।
एते शूद्रेषु भोष्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥
तस्य सुखत्वं पारिभाषिकत्वञ्च यथा,—
“तच्छुलोऽम्बुमिसंयोगालवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं चित्तयसंयोगादन्नं भवति तत्तृचयात् ॥”
इति रामार्चनचक्रिकाष्टतयचनमिति केचित् ॥
(धनम् । यथा, मर्गः । ११ । ७ ।
“यस्य जैवाधिकं भक्तं पण्यां भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥”
“भक्तं धनम् ।” इति तद्व्याख्ये मेधातिथिः ।)

भक्तः, वि, (भजते स्मेति । भजसेवायां + क्तः ।)
तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७३ । १४ ।

“न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कलाणि ! रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहन्ते भक्तं मां भज भाविन ! ॥”
पुण्यविषयकानुरागो भक्तिस्तदासि ।) अथ
श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।
“व्रतकर्म्मगुणज्ञानभोगजन्मादमत्स्वपि ।
श्रेयस्वपि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥
श्रीभागवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
“आत्माज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यथास्ति
यादृशः ।

भजन्यनेन भायेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”
मध्यमभक्तो यथा,—
“इन्द्रे तदधीनं वा वालिशेषु द्विषन्तु न ।
प्रभमेजोक्तपोषणा यः करोति स मध्यमः ॥”
प्राक्तनभक्तो यथा,—
“अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेदते ।
न तद्वक्तुं पु चान्यथु स भक्तः प्राक्तनः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरभक्तिविलासः ॥

अपि च ।
“भक्तानां लक्षणं ब्रह्म भक्तानुग्रहकानरः ।
येषां स्पर्शनसन्दर्शात् सदाः पूर्तो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महादुष्कारसंवृताः ।
स्वप्रशंसारता धर्ताः शठः स माधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वलोषानि येषां ज्ञानाधमाश्चनान् ।
येषां पादरजसा पूता पादोदकाक्षहो ॥
येषां सन्दर्शनं स्पर्शं देवा वाञ्छन्ति भारते ।
सर्वेषां परमो लाभो वेणवानां समागमः ॥
न शून्यानि तोषानि न देवा नृक्षिणामथाः ।
ते पुनन्तुरकालेन विष्णुभक्तः जगद्गो ॥”
सौतिरुवाच ।

महालक्ष्म्योपचयः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सन्तितः ।
निगूढतस्त्रं कथितुं हृदि श्रेष्ठोपचक्रमे ॥
श्रीनारायण उवाच ।
भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि ! गूढं श्रुतिपुराणयोः ।
पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिमुक्तिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च ॥

भक्तः

शुद्धवक्त्राष्टिपुमको यस्य कर्त्तव्यं प्रविशति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं यस्मिन् वदन्ति हि ॥
पुरुषाणां शतं पूर्वं पूर्णं तन्मन्त्रमाश्रितः ।
स्वर्गस्थं नरकस्थं वा सुक्तिमाप्नोति तत्तृचयात् ॥
येः कैश्चिदयश्च वा जन्म लब्धं येषु च जन्तुषु ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यानि काले हरिः पदम् ॥
महत्किमुक्तो मनुष्यानिमुक्तो मदगुणान्वितः ।
मदगुणज्ञाचनीयश्च मन्त्रिविदश्च सक्ततम् ॥
सगद्गदः साश्रुनेत्रः स्वात्मविश्रुत एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं सुखं सान्त्वय्यादिचतुष्टयीम् ॥
ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वाङ्मा मम सेवने ।
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च देवत्वञ्च सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगश्च स्वप्ने च न हि वाञ्छति ।
ब्रह्माख्यानं विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च महत्तो न प्रणश्यति ।
अमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम् ॥
तदपि यानि महतीं पूता नवं तोष ममालयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रतिः कृष्णकथायाश्च यस्याश्रुपुलकीकृतः ।
मनो निमग्नं यस्त्वेव स भक्तः कथितो बुधैः ॥
पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरेरपि ।
आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ॥
दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णमयं जगतः ।
यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वेणुवोचमः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
महत्तास्तेव निःशङ्काः कर्मनिर्मलकारकाः ।
नाहं शक्तश्च भक्तानां संहारे निवदेहिनाम् ॥
भक्ता ममानुगा नित्यं मत्पदान्ततनपराः ।
अहं भक्तान्तिके नित्यं तेषां रक्षणहेतवे ॥
सर्वं नश्यन्ति ब्रह्मास्ते प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापदः ॥
हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा,—
द्विजानां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।
येषां पादाज्जलनस्य सदाः पूता वसुधरा ॥
तेषां पादचिह्नं यत्तीर्थं तत् परिकीर्तितम् ।
तेषां स्पर्शमात्रेण तोषपापं प्रणश्यति ॥
अनिष्टानां सदापापानां सुच्छिद्यभोजनात् ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अमले सर्वतोषाणां यत् पुण्यं ज्ञानतो भवेत् ।
हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनाल्लभत् ॥
इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥

त्रिविधभक्तलक्षणं यथा,—
भक्तानां त्रिविधानाश्च लक्षणं सूयतामिति ।
कृष्णशर्यारतो भक्तो मन्त्रामगुणकीर्त्तिषु ॥
मनो निवेशयेत्तत्कृता संसारसुखकारणम् ।
दास्यं विना न ह्यीच्छन्ति सान्त्वय्यादिचतुष्टयम् ॥
नैव निर्वाणसुक्तिश्च सुधापापमभीक्षितम् ।
ध्यायते मत्पदाज्जल पूजयेत्भक्तिभावतः ॥
श्रीहेतुः किं तस्य देवः सकृदपरहितस्य च ।
सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽपिमादिकमीक्षितम् ॥

भक्तः

ब्रह्मसममर्त्यं वा सुरत्वं सुखकारणम् ।
 बाष्पानि निष्कलां भक्तिं मदीयामनुत्तमामपि ॥
 स्त्रीपुंमिदो नाख्येवं सर्वजीवेषु भिन्नता ।
 तेषां विद्वच्चराणां प्रवरानां ब्रजेभर ! ॥
 क्षुत्पिपासादिकां निर्दाजीभमोहादिकं रिपुम् ।
 व्यक्ता दिवानिर्ग माच ध्यायते च दिगम्बरः ॥
 स मङ्गलतोत्तमो नन्द ! अयतां मध्यमादिकम् ॥
 “नासक्तः कर्मसु यही पूर्वप्राप्तगतः शुचिः ॥
 करोति सततश्चैव पूर्वकर्मनिवृत्तनम् ।
 न करोत्यपरं यत्नात् सकृत्परहितश्च यः ॥
 सर्वं लब्धस्य यत्किञ्चिन्नार्हं कर्ता च कर्मणः ।
 कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ॥
 न्यूनभक्तश्च तद्व्यग्नः स च प्राकृतिकः श्रुतौ ।
 यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति ॥
 पुरुषाणां सहस्रं पूर्वं भक्तः ससुहृदन् ।
 पुंसां शतं मध्यमं स तत्तुल्यं प्राकृतः ॥
 भक्तश्च त्रिविधस्ततः कथितश्च तवाक्षया ॥”
 इति तत्रैव ८४ अध्यायः ॥

लघुभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—
 “एषिणां यानि तीर्थानि पुण्यान्यपि च
 ग्राहवि ! ।
 मद्भक्तानां शरीरेषु सन्ति पुण्ये सन्ततम् ॥
 मङ्गलपादरजसा सद्यः पूता वसुधरा ।
 सद्यः पूतानि तीर्थानि सद्यः पूतं जगत्तथा ॥
 मन्मथोपासका विप्रा ये मद्भक्त्युभोजिनः ।
 मामेव निर्व्यं ध्यायन्ते त मन्त्राणाधिकाः
 प्रियाः ।
 तदुपश्रममात्रेण पूगो वायुश्च पावकः ।
 कलेदंशसहस्राणि मङ्गलाः सन्ति भूतले ॥
 एकवर्णा भविष्यन्ति मङ्गलपु गतेषु च ।
 मङ्गलपूजा एषिवो कलियस्ता भविष्यति ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ अः ॥
 भगवद्भक्तमाहात्म्यं यथा,—
 “संस्तुतः कीर्तितो वापि दृष्टः स्मृतोऽपि वा
 प्रिये ! ।
 पुनानि भगवद्भक्त्यालोलोऽपि यदृच्छया ॥”
 इति वाराह उपविभागे प्रबोधिनीमाहा-
 त्म्यम् ॥ हरिभक्तकर्मयोगे यथा,—
 “हरिचरितमोक्षस्य सर्वलोकेषु कीर्तनम् ।
 वेद्येषु च कार्ण्येषु भक्तः कुर्यादहर्निशम् ॥
 दासीदासाश्च यत्किञ्चिन् स्वकीयं वस्तु चात्मनः ।
 लघुभक्तस्य गार्हस्थ्यं सर्वं लघुं निवेदनम् ॥”
 भक्तस्य लक्षणान्तरं यथा,—
 “प्रेमया संजातया भक्त्या तदुत्तुपलकाङ्गनः ।
 विभर्त्तलौकिकं भक्तो वदेद्वसति इत्यति ॥
 परमानन्दयुक्तोऽसौ कश्चिन्नयाति नन्दति ।
 क्रन्दत्यप्युत्तमावेन गज्जदेन पुनः पुनः ॥
 अनुशीलयति भजेत् गोविन्दमनुमोदते ।
 तरेदेवं विष्णुमायां दुस्तरां सुनिमोहनीम् ॥
 सर्वजेश्वरवद्व्या यो भजेदीशं सनातनम् ।
 स तत्त्ववादी भक्तश्च सर्वभूतसुहृत्तमः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०३ अध्यायः ॥

भक्तिः

भक्त्याग्रे दोषो यथा,—
 “ब्रह्महत्या गुरोर्वातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
 तुल्यमेभिर्महापापं भक्त्यागादुदाहृतम् ॥
 भजनं भक्तमत्याप्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
 नेष्ट नासुच पश्यामि तस्मात् शक्र ! दिवं व्रज ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥
 (कृतविभागः । यथा, लीलावत्याम् ।
 “भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात् ॥”)
 भक्तकरः, पुं, (भक्तं भजनं करोतीति । क + टः ।)
 कृत्विमधुपः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 “एकधूपे भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥”
 भक्तकारके त्रि ॥
 भक्तकारः, त्रि, (भक्तमत्रं करोतीति । क +
 “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पाचकः ।
 भक्तमत्रं करोति पचति यः । तत्पर्यायः ।
 रुद्रः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भस्मकारः ५
 रुपकारः ६ रुपः ७ आरालिकः ८ वल्लवः ९ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 भक्त्या, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भाव इत्यर्थे
 (तन्) तत्पर्यायेन निघञ्ना ॥
 भक्त्यर्थं, स्त्री, (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं
 यदा भक्तं तद्भोजनकालं वादनीयन्त्यम् ॥)
 भोजनकाले वादनीयतूर्यम् । तत्पर्यायः । वृष-
 मानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भक्तदासः, पुं, (भक्तेनात्रमात्रेण दासः ।) पञ्च-
 दशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—
 “भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वद्विवाहृतः ।
 सुभिज्ञेऽपि भक्तेनाज्ञातदास्यः । इति शाय-
 क्रमसंज्ञकः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ४१५ ।
 “अजाहृतो भक्तदासो यद्वज्रः क्रीतदत्तमौ ।
 पैत्तिको दण्डदासश्च सप्तेन दासयोनयः ॥”)
 भक्तमण्डः, पुं, स्त्री, (भक्तस्यास्य मण्डः ।) अन्नाग्र-
 रसः । भातर माड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मासरः २ आचामः ३ निःसावः ४ । इत्य-
 मरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डोभूषणम् ।)
 पिच्छा ५ । इति कटाधरः ॥
 भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।)
 विभागः । सेवा । इति मेदिनी । त, ३६ ॥
 गौणवृत्तिः । भङ्गी । (अनुरागविशेषः । पूज्य-
 व्यनुरागो भक्तिरित्युपदेशः ॥ इत्येव परानुरक्तिः ।
 “अथातो भक्तिजिज्ञासा सा परानुरक्ति-
 रीश्वरे ।” इति शाण्डिल्यसूत्रम् ॥ उपासना ।
 परमेश्वरविषये परमप्रेम । उपास्याकारा-
 कारितचित्तवृत्त्यावृत्तिरूपा परिपक्वनिर्दिष्टा-
 सनाख्या अवगमननाभ्यासफलभूता अनुरक्तिः ॥
 “नहीष्टदेवात् परमस्ति किञ्चित् ॥” इति बुद्धि-
 पूर्विका चित्तवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ॥
 यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८-१९ ।
 “नाथ ! योगिसहस्रेषु येषु येषु ब्रह्माण्यहम् ।
 तेषु तेष्वप्युता भक्तिरप्युतास्तु सदा त्वयि ।
 या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
 त्वामनुसरतः सा मे हृदयान्मापसर्पेत् ॥”

भक्तिः

“हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता ऐकान्तिकी
 भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति
 तां प्रीतिं प्रार्थयते येति यादृशी प्रीतिर्विषयेषु
 आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मे हृदयात्
 मापसर्पेत् मापयात् हृदये सदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ चन्दनादिभि-
 स्तिलकादिरचना । यथा, रघौ । १३ । ५५ ।
 कञ्चित् स्वगानां प्रियमानसगानां
 कादम्बसंसर्गधर्तीव पङ्क्तिः ।
 अन्यत्रकालागुरुदत्तपत्रा
 भक्तिर्भवच्चन्दनकल्पितेव ॥”
 अष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं
 यथा,—
 “भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
 तस्मात् सेवा बध्नेः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥
 इति शाकटके २३१ अध्यायः ॥ ॥
 अथ श्रीमद्भक्तिलक्षणं तृतीये श्रीकापिलेये ।
 “देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् ।
 सत्य एवेकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥
 अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धिर्गरीवसी ॥
 अथ विशेषलक्षणानि । श्रीगौतमीयतन्त्रे ।
 “देवतायाश्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ ।
 भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य लघ्णः प्रसीदति ॥
 तद्भक्तजनवानसन्धं पूजायाश्चाहुर्मोदनम् ।
 सुमना अर्चयेन्नित्यं तदर्थं दम्भवर्जनम् ॥
 तत्कथाश्रवणे रागस्तदर्थं चाङ्गविक्रिया ।
 तदनुसरणं नित्यं यस्तस्मान्नोपजीवति ॥
 भक्तिरष्टविधा स्तोपा यस्मिन् न्नेच्छेऽपि वर्त्तते ।
 स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः ॥”
 सप्तमस्कन्धे श्रीप्रज्ञादोक्तौ ।
 “श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
 अर्चनं वन्दनं दान्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
 इति प्रेमापिता विष्णो भक्तिश्चैव लक्षणम् ।
 क्रियते भगवत्पूजा तन्मन्योऽधीतमुत्तमम् ॥”
 तत्रैव श्रीनारदयुधिष्ठिरसंवादे ।
 “श्रवणं कीर्त्तनं च स्मरणं महतां गतिः ।
 सेव्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”
 पाद्मे कान्तिकमाहात्म्ये श्रीयमधर्मकेशसंवादे ।
 “श्रवणं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मोपशान्तिः ।
 परिचर्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मारपणं हरौ ॥”
 तत्रैवोत्तरखण्डे शिवपान्वतीसंवादे ।
 “आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्कराकान्तं हरैः ।
 धारणशीर्षपुष्पाणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
 अर्थमश्न जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
 कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
 तत्पादोदकसेवा च तत्तिवेदितभोजनम् ॥
 तदीयानाञ्च संसेवा हृदयशीलतन्मिता ।
 तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 भक्तिः वोढुशधा प्रोक्ता भवन्मविमुक्तये ॥”
 इति च ।
 किञ्च ।
 “दर्शनं भगवन्मूर्तेः स्पर्शनं शिवसेवनम् ।

भक्तिः

आवाकं धूपश्रीवादेर्निर्माणास्य च धारयम् ॥
 नृत्तं भगवदये च तथा वीणादिवादनम् ॥
 हृद्यलोलादिभिर्यः श्रीभागवतसेवनम् ॥
 यद्वाचमाणादिधृतिरेकादद्यादिजागरः ॥
 प्रासादरचनाद्यन्यन्त्रेयं शास्त्रानुसारतः ॥
 लिखिता भगवद्भक्त्या भक्तानां लक्षणाणि च ॥
 तानि श्रेयानि सर्वानि भक्तैर्वै लक्षणाणि च ॥
 तेषु श्रेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः ॥
 बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि

यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादभिदतः ।
 तृत्तायनादिग्रन्थेषु श्रेयास्तलिखितैरलम् ॥
 प्रेमभक्तौ च लिहायां सर्वैर्यथाः सेवकाः स्वयम् ॥
 भगवत्प्रातिवक्ष्यः स्यात्लिखितस्याः सुल-

चगम् ॥

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
 “अनन्यममना विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता ।
 भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्धववारदैः ॥
 प्रेमभक्तेषु माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
 सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रमेव निश्चितम् ॥
 चिद्वाणि प्रेमसन्धतेर्वाङ्मन्याभ्यन्तराणि च ।
 कियन्तुलिखितान्यस्या महिमेव विलिख्यते ॥”
 अथ प्रेमसम्पत्तिचिद्वाणि सप्रमस्कन्धे श्रीप्रह्ला-

दस्य बालानुशासने ।

“निष्कम्प कर्मेणाणि गुणाननुत्थान्
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
 यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
 प्रोत्कण्ठ उद्गायति नृत्तते च ॥
 यदा यद्व्यक्त इव कश्चिद्व्यसत्या-
 क्रन्दति ध्यायति वन्दते जनम् ।
 सुहृः स्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
 नारायणेत्वात्ममतिर्गतचपः ॥
 तदा पुमान् सुक्तसमस्तवन्दन-
 स्तद्भावभावानुल्लासश्रयाकृतिः ।
 निर्दम्बवीजानुश्रयो महतीयसा
 भक्तिप्रयोगेण समेत्यधीनजम् ॥”

एकादशे च श्रीकवियोगेश्वरोत्तरे ।

अथान् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
 र्जन्मानि कर्मेणाणि च यानि लोके ।
 गीतानि नामानि तदर्थकानि
 गायन् विलम्बो विचरेद्वसङ्गः ॥
 एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्तार्ता
 जानानुरागो हनचित्त उद्येः ।
 हस्तयो रोदिति रीति गाय-
 त्कुम्भादवगृह्यति लोकवाद्यः ॥”

तत्रैव श्रीप्रबुद्धयोगेश्वरोत्तरे ।

“सरन्तः स्फुरन्तश्च मिथोऽधोऽधरं हरिम् ।
 भक्त्या संजातया भक्त्या विभक्त्यनुपलक्षितां तनुम् ॥
 कश्चिददन्त्यनुत्पन्नया कश्चि-
 द्दन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
 नृत्तानि गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
 भवन्ति नृत्तौ परमेष्ठ निवृत्ताः ॥

भक्तिः

श्रीभगवद्ब्रह्मवत्वादे च ।
 “कथं विना रोमहर्षे ब्रवता चेतसा विना ।
 विनागन्दाश्रुकलया मुहुरिह विनाशयः ॥
 वाणाद्गदा इवते यस्य चित्तं
 रोदित्यभीष्टां हसति कश्चिच्च ।
 विलम्ब उद्गायति नृत्तते च
 मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥
 यद्योक्तभक्त्युक्तौ तु भगवच्चरणाभ्युज्जम् ।
 श्रवणागतभावेन कृतकभीतिप्रमाश्रयेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

अपि च । उत्तमभक्तिलक्षणं यथा,—
 “अन्याभिजासिताभ्युत्थं ज्ञानकर्माद्यनाहतम् ।
 आनुकूल्येन हृद्यानुशीलनं भक्तिवत्तमा ॥
 तथा नारदपञ्चरात्रे ।
 “सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।
 हृत्कीर्णं हृत्कीर्णसेवनं भक्तिरुच्यते ॥”
 श्रीभागवतस्य तृतीयस्कन्धे च ।
 “अद्वैतव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
 सालोक्यसाष्टिसामोप्यसारूप्यैकत्वमणुत ॥
 दीयमानं न गृह्णन्ति विना मतसेवनं जनाः ।
 स एव भक्तियोगात्तु आनन्दान्तिक उदाहृतः ॥”

इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा,—
 “क्षेत्रज्ञी सुभद्रा मोचलवृत्तात्तत् सुदुर्लभा ।
 सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीज्ञायाकर्षणी च सा ॥”
 तत्रास्याः क्षेत्रज्ञत्वम् ।
 “क्षेत्रास्तु पापं तद्भीषमविद्या चेति तं विधा ॥”
 सुभद्रत्वं यथा,—
 “सुभानि प्रीयन् सर्वजगतामनुरक्तता ।
 सदगुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनो-

विभिः ॥”

मोचलवृत्तात्तद्व्यथा,—
 “मनागैव प्रकृष्टायां हृदये भगवद्रतौ ।
 पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः ॥”
 सुदुर्लभा यथा,—
 “साधनैर्वैराग्यसङ्गैरलभ्या सुचिरादपि ।
 हरिणा चाभ्यर्चयेति विधा सा स्यात् सुदुर्लभा ॥”
 सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—
 “ब्रह्मानन्दो भवेदेष चैत् पराङ्मुखीजनः ।
 नैति भक्तिसुखाब्धौः परमास्तुतामपि ॥”
 श्रीज्ञायाकर्षणी यथा ।

“हृत्वा हरिन्ममभाजन्मियवर्गसमन्वितम् ।
 भक्तिवशीकरोतीति श्रीज्ञायाकर्षणी च सा ॥”
 सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा,—
 “सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधो-

इति ॥”

साधनभक्तिर्यथा,—
 “कृतिसिद्ध्या भवेत् साधनभावा सा साधनाभिधा ।
 निवृत्तसिद्धस्य भावस्य प्राक्कथं हृदि साध्यता ॥”
 भावभक्तिर्यथा,—
 “सुहृत्सत्त्वविशेषात्मा प्रेमस्योऽनुसाम्यभाक् ।
 कश्चिभिश्चितमाह्वयकद्वौ भाव उच्यते ॥”

भक्तिर

प्रेमभक्तिर्यथा,—

“सम्बद्धमहत्तित्तान्मो ममत्वातिशयाङ्कितः ।
 भावः स एव साक्षात्मा बुधैः प्रेमा निगम्यते ॥”
 इति भक्तिरसादतत्त्वित्तौ पूर्वविभागः ॥
 भक्तिमान् [त] वि. (भक्तिरस्याङ्गीति । भक्ति +
 “तदस्याह्वयङिति मनुप् ।” ५ । २ । ८४ ।
 इति मनुप् ।) भक्तियुक्तः । यथा,—
 “गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कीर्तिमान् भक्ति-

मान् भवेत् ।

येद्विके परमेष्ठ्यमन्तो नाद्यपदं ब्रजेत् ॥”
 इति शास्त्रवीतन्मन्तर्गतमहाकाजभैरवकीर्तयम् ।
 अपि च ।
 “अन्येऽपि ये विकर्मेष्ट्याः भूदाद्या वीचजातयः ।
 भक्तिमन्तः प्रसूयन्ते कालेन मयि सम्मताः ॥”
 इति कौर्म ४ अध्यायः ॥

भक्तियोगः, पुं, (भक्तियोगः भक्ता भो योग इति
 वा ।) परमेष्ठरे भजनसम्बन्धः । यथा,—
 “भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्यानुग्रहाय च ।
 सत्यासाधममाश्रित्य हृद्यचैतन्यनामहम् ॥”
 इति चैतन्यभागवतम् ॥

अपि च ।

“वास्तुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
 जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदद्वैतुकम् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 (भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।
 १-२ । १४-२० ।
 “एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वा पर्यपासते ।
 ये चाप्यन्यथायुक्तं तेषां कं योगवित्तमाः ॥१॥
 श्रीभगवानुवाच ।

अथावेद्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 अहंया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा ऽदृग्निश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥३॥
 यस्यासोऽङ्गिते लोको लोकलोकाङ्गिते च यः ।
 हृषामर्षभयोद्वेगैर्भुङ्क्तो यः स च मे प्रियः ॥४॥
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतचयः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे
 प्रियः ॥ ५ ॥

यो न हृष्यति न वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे
 प्रियः ॥ ६ ॥

समः शर्चा च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 श्रोतायास्तुखदुःखेषु समः सङ्गविषर्जितः ॥७॥
 तुल्यान्वास्तुतिर्मनीषी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अतिक्रंतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो
 नरः ॥ ८ ॥

ये तु धर्मान्धतमिदं यद्योक्तं पर्युपासते ।

अहंयाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे
 प्रियाः ॥” २० ॥

भक्तिरसः, पुं, भक्तिरेव रसः । यथा,—

“विभावेरनुभावे च सात्विकैर्भविचारिभिः ।
 स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामागीता अवधारिभिः ॥

भक्षितं

एवा कण्ठरतिः स्वाधीभावा भक्तिरसो भवेत् ॥

इति भक्तिरसान्तविशेषः ॥

भक्तिः, पुं, (भक्तिं भङ्गी कर्तृति । क्त + कः ।)

साधुचोटकः । यथा,—

प्रभुभक्ता भक्तिनाथ कुलीनेषु कुलोत्कटाः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भक्तिदातरि चि ।

भक्ष क भक्षे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
पर०-सक०-सट् ।) क भक्षयति । इति

दुर्गादासः ॥

भक्ष न भक्ष्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा-
उभ०-सक०-सट् ।) न भक्षति भक्षते । इति

दुर्गादासः ॥

भक्षकः, त्रि, (भक्षयतीति । भक्ष + “लुङ्ठञ्चौ ।”

३ । १ । १३३ । इति लुङ् ।) खादकः । भक्षण-

परः । तत्पर्यायः । चक्षरः २ अक्षरः ३ । इत्य-

मरः । ३ । १ । १२० ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १३५ ।

“भक्षभक्षयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं महत् ।

अमानान् पाशवह्नीयौ नृगः काकं न

रक्षितः ॥”)

भक्षटकः, पुं, (भक्ष + अट् । ततः संज्ञार्थं

कम् ।) शुद्रगोक्षरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भक्षणं, क्ली, (भक्ष + भावे ल्युट् ।) द्रवैतरद्रव-

गलाधःकरणम् । तत्पर्यायः । न्यादः २

स्वदनम् ३ खादनम् ४ अशनम् ५ निषमः ६

वलम्बनम् ७ अभ्यवहारः ८ जम्बः ९ जञ्ज १०

अहः ११ प्रवमानम् १२ घसिः १३ व्याहारः १४

घानम् १५ अवज्वाणम् १६ विज्वाणम् १७

भोजनम् १८ जमनम् १९ अदनम् २० ।

इति हेमचन्द्रः ॥ द्रवविशेषस्य भक्षणनिधेयं

यथा, कर्मलोचने ।

“शुश्रूषाकं वृथामांसं करेण मथितं दधि ।

नञ्ज्या दन्तधावञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”

भक्षणीयं, त्रि, (भक्ष + णीयर्) भक्ष्यद्रवम् ।

भक्षणयोग्यम् । इति भक्षधातोः कर्मण्यनीय-

प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,

पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । “तत्र भक्ष्यम् । त्वङ्गनेन

भक्षणीयास्ते दयादाः ।”) तत्स्थापनविधि-

यथा, पाकराजेश्वरे ।

“पुरस्ताद्भक्तं पात्रं सुविस्तीर्णं मनोरमम् ।

तत्र भक्तं परिगृह्यन्तं मध्यभागे सुसंयुतम् ॥

सूत्रं सपिः पानं शार्कं पिष्टमन्नं मत्स्यकम् ।

स्थापयेद्दक्षिणे पार्श्वे भुज्जानस्य यथाक्रमम् ॥

पक्षेहादाः द्रवाः सर्वे पानीयं पानकं पयः ।

चोष्यं सन्धानकं लेह्यं भक्षपार्श्वे निधापयेत् ॥

सर्वान् दन्तुविकाराञ्च पक्वान् पायसं दधि ।

पुरतः स्थापयेद्दक्षिणैः पक्वान् मध्यतः ॥”

भक्ष(ण्य)पक्षा, स्त्री, (भक्षं वा भक्ष्यं भक्षणीयं

पञ्चमस्याः ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादिपठितरस्या नागवल्लीशब्दे ज्ञातया)

भक्षितं, त्रि, (भक्षते क्ति । भक्ष + कर्मणि

क्तः ।) कृतभक्षणवस्तु । (यथा, हितोपदेशे । १ ।

“भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ॥”)

तत्पर्यायः । चक्षितम् २ क्षिप्तम् ३ प्रत्यक्षितम्

४ गणितम् ५ खादितम् ६ ज्ञातम् ७ अभ्यव-

हृतम् ८ अन्नम् ९ जम्बम् १० यक्तम् ११

ख्यक्तम् १२ अक्षितम् १३ भुक्तम् १४ । इत्यमरः ।

३ । २ । १२० ॥ भक्षितम् १५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भक्ष्यं, त्रि, (भक्ष्यते इति । भक्ष + ण्यत् ।) भक्षि-

तयम् । भक्षणीयम् । यथा । ‘प्रतिपदि कुञ्जाखं

न भक्ष्यम् । दृष्ट्या कलमी न भक्ष्या ।’ इति

लुटिसिद्धम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।

“मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ नृगम्भक्षरौ ।

अहिरैकदिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥”

(भक्ष्यद्रव्याणि तेषां गुणादिकञ्च यथा,—

“वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्यविपाकतः ।

भक्ष्याः क्षीरकृतावल्या वृष्या हृद्याः सुगन्धिनः ॥

अदाहिनः पुष्टिकराः दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

तेषां प्राणकरा हृद्या हृतपूराः कफावहाः ।

वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसकाः ॥

वृंहणा गौडिकाभक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

अदाहिनः पित्तहराः सुक्रलाः कफवर्हनाः ॥

मधुमक्षकमथावाः पपा च्येते विशेषतः ।

गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदन्तराः ॥

रोचनी दीपनः स्वर्णः पित्तघ्नः पयनाशकः ।

गुरुश्चैतन्मन्त्रेण सङ्कः प्राणवर्हणः ॥

हृद्याः सुगन्धिमधुराः क्षिप्रः कफकरो गुरुः ।

वातापहस्तृप्तिकरो वल्यो विष्यन्तः स्मृतः ॥

वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या वल्योस्तु सामिताः ॥

हृद्याः पथ्यतमाक्षीयां लघवः फेनकादयः ॥

सुहृद्दिवेशवाराणां पूर्णा विष्टांभनो मताः ।

वैश्वारैः सपिष्टितैः सम्पूरा गुरुवृंहणाः ॥

पालकाः श्लेष्मणननाः श्लेष्मलाः कफपित्ताः ।

वीर्योष्णाः पौष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकीपणाः ॥

विदाहिनो नातिवला गुरवश्च विशेषतः ।

वेदना लघवो भक्ष्याः कषायादृष्टमाकृताः ॥

विष्टांभनः पित्तसमाः श्लेष्मला भिन्नवर्चसः ।

वल्यो वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषभाक्षिताः ॥

क्रुचिका विक्ता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ।

विष्टुक्तकृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥

विदाहिनोऽनिलजनना कृता वृष्टिपट्टपणाः ।

हृद्याः सुगन्धिनो वृष्या लघवो हृतपाक्षिताः ॥

वातपित्तहरावल्या वण्डवृष्टिप्रसादनाः ।

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाक्षिनः ॥

उष्णा माकृतवृष्टिनाः पित्तलाश्चैव प्रदूषणाः ।

फलमांसक्षुब्धतितिलमाषोपसंस्कृताः ॥

भक्ष्या वल्योस्तु गुरवो वृंहणा हृद्यप्रियाः ।

कपालाङ्गारपक्षास्तु लघवो वातकीपनाः ॥

सुपक्वास्तनवचापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।

सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्हनाः ॥”

“आप्राप्तितमसंकीर्णं सुषिकार्थं महानसम् ॥

तन्नामैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।

सुचो देशे सुसंगुप्तं ससुपस्थापयेद्विषकम् ॥”

“इतं कार्णायसं देयं पया दद्यात्तु राजते ॥

भक्ष्याभ

फलानि सर्वभक्ष्याश्च प्रदद्यादैरक्षेपु च ।

परिमुष्कप्रदिग्धानि सौवर्ण्यं प्रकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रक्षाश्चैव राजतेनूपहारयेत् ।

कङ्गराणि खड्गाश्चैव सर्वान् श्रेष्ठेषु दापयेत् ॥

काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु सुभेषु च ।

दद्यादैर्दूयंपात्रेषु रागवाङ्मवसङ्कान् ॥

पुरस्ताद्दिमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।

खट्वः खपौदनं दद्यात् प्रदेह्याश्च सुसंस्कृतान् ॥

फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिमुष्कानि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुज्जानस्योपकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रक्षाश्चैव पानीयं पानकं पयः ।

खड्गान् यथाश्च पयाश्च सर्वे पार्श्वे प्रदापयेत् ॥

सर्वान् गुरुविकाराञ्च रागवाङ्मवसङ्कान् ।

पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो हयोरपि च मध्यतः ॥

एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ॥”

इति सुश्रुते खण्डस्थाने ४६ अध्याये ॥

भक्ष्यकारः, त्रि, (भक्ष्यं भक्ष्यद्रव्यं करोतीति ।

कृ + “कर्मण्यच् ।” ३ । २ । १ । इति ऋच् ।)

पिष्टकविक्रयणीवी । पिष्टकशिखी । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । आपूपिकः २ काण्डविकः ३ ।

इत्यमरः । २ । १ । १०८ ॥ पूषिकः ४ पूषविक्रयी ४

मोदकादिविक्रयी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भक्ष्याभक्ष्यं, क्ली, (भक्ष्यमभक्ष्यश्च ।) खाद्याखाद-

व्रजम् । यथा,—

“भक्ष्याभक्ष्याग्नयेकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

अन्नं शिष्टा यथा ब्रह्मण्यथा कार्यविनिर्णयः ॥”

इत्येकादशोत्तमे श्रद्धवचनम् ॥ * ॥

नारद उवाच ।

“भक्ष्यं किंवाप्यभक्ष्यश्च द्विजानां गृहिणां प्रभो ।

यतीनां वैष्णवानाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥

किं कसेयमकर्णशमभोग्यं भोग्यमेव च ।

सर्वं कथय सर्वज्ञ । सर्वज्ञः । सर्वकारणः ॥”

श्रीमहेश्वर उवाच ।

“कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारो चिरं सुनिः

कश्चिन् समीरणाहारी फलाहारी च कश्चन ॥

अन्नाहारी यथा लोकं गृही च गृहिणीयुतः ।

येषामिच्छा च या व्रजन् ! वचनीनां विविधा

गतिः ॥

हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं गृहिणां सदा ।

नागयलोच्छिष्टमिष्टमनिवेद्यमभक्ष्यकम् ॥

अन्नं विष्टा जलं मूत्रं यद्द्विजोऽनिवेदनम् ।

विण्मूत्रं सर्वपापीकृतमन्नञ्च हरिषासरे ॥

ब्राह्मणः कामनीयश्च यो भुङ्क्ते हरिषासरे ।

जैलोक्यन्नितं पार्श्वं मोक्षं भुङ्क्ते न संशयः ॥

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यञ्च नारद ! ।

गृहिभिर्वाङ्मणेरन्नं संप्राप्तं हरिषासरे ॥

गृही श्रेष्ठश्च शाक्तश्च ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

प्रयाति कालसूत्रञ्च भुङ्क्ते च हरिषासरे ॥

कमिभिः शालमानैश्च भक्षितञ्च तिष्ठति ।

विण्मूत्रमभक्ष्यं कृत्वा यावद्विज्ञास्यतुं श ॥

जन्माष्टमीदिने रामनवमीदिवसे हरेः ।

शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते सोऽपि द्विगुणपातकी ॥

भक्ष्याम

उपवाससमर्थश्चेत् फलफलफलं पिवेत् ।
 नटे शरीरे स भवेद्यथा चात्मघातकः ॥
 सकृदभुङ्क्ते हविष्यान्नं विष्णोर्नैवेद्यमेव च ।
 न भवेत् प्रत्यवायी स चोपवासफलं लभेत् ॥
 एकादश्यामनाहारो गृहो विपाश्च भारत ।
 ते च निवृत्तिं वैकुण्ठे यावहे ब्रह्मणो वयः ॥
 गृहिणां श्रेयशात्मानामिदमुक्तं नारद ।
 विशेषतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीकृष्णस्य च वैष्णवः ।
 नित्यं शतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
 वाञ्छन्ति तस्य संस्पर्शं तीर्थानि सर्वदेवताः ।
 आलापं दर्शनञ्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 द्विस्त्रिंशत्तमं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
 नात्यन्तशक्तं विभागो भक्तयो च निवेदने ॥
 अभक्ष्यं यतीनां च विधवाब्रह्मचारिणाम् ।
 ताम्बूलं यथा ब्रह्मन् । तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥
 ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 तपस्विनां च विप्रेभ्यः । गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥
 सर्वेषां ब्राह्मणानां च अभक्ष्यं शृणु नारद ।
 यदुक्तं सामवेदे च हरिणा चाद्विक्रमे ॥
 ताम्रपात्रे पयःपानं उच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
 दुग्धं लवणसाङ्गं सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
 नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
 रोक्ते च ताम्रपात्रस्य सुरातुल्यं न संशयः ॥
 उत्थाय वामहस्तेन वक्तव्यं पिवन्ति हि नः ॥
 सुरापीतो स विज्ञेयः सर्वधर्मवह्निः ॥
 अनिवेद्यं हरैरन्नं भक्ष्यश्रेष्ठं नित्यशः ।
 पीतश्रेष्ठं जलञ्चैव गोमांससदृशं मुने ।
 वातिङ्गनफलञ्चैव गोमांसं कात्तिके स्मृतम् ॥
 माघे च मूलकञ्चैव कलस्त्री शयने तथा ॥
 श्वेतवर्णञ्च तालञ्च मखरं मत्स्य एव च ।
 सर्वेषां ब्राह्मणानां च ताम्रपात्रे सर्वदेवताः ॥
 मत्स्यां च कामतो भुक्त्वा चोपवासं चार्हं वसेत् ।
 प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
 प्रतिपत्सु च कुशाब्जमभक्ष्यमयनाशनम् ।
 द्वितीयायां च वृहतीभाजको न स्मरं हरिम् ॥
 अभक्ष्यं पटोलञ्च शृङ्गवृद्धिकरं परम् ।
 तृतीयायां चतुर्थ्यां च मूलकं धननाशनम् ॥
 कलङ्ककारञ्चैव पञ्चम्यां विष्वभक्षणम् ।
 त्रिंशद्योनिं प्रापयेत् घटाञ्च निम्बभक्षणम् ॥
 रोगवृद्धिकरञ्चैव सप्तम्यां तालभक्षणम् ।
 नारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां जुहिनाशनम् ॥
 तुलसी नवम्यां गोमांसं दशम्यां च कलम्बिका ।
 एकादश्यां तथा शिखी द्वादश्यां पूतिका तथा ॥
 त्रयोदश्यां चार्त्ताकीभक्षणं पुच्छनाशनम् ।
 चतुर्दश्यां माषभक्षं महापापकरं परम् ॥
 पञ्चदश्यां तथा मांसमभक्ष्यं गृहिणां मुने ।
 गृहिणां प्रोक्षितं मांसं भक्ष्यमन्यदिने दिने ॥
 मांसं च रक्तशाकञ्च कांक्ष्यपात्रे च भोजनम् ।
 निषिद्धं शयने चैव कूर्ममांसञ्च प्रोक्षितम् ॥
 राज्ञी च दधिभक्तञ्च शयनं सम्भयोदिने ।
 रजस्तलावीरासञ्च पुच्छलीनामभक्ष्यकम् ॥

भक्ष्याम

मूत्राणां यालकानां च मूत्राहासमेव च ।
 अभक्ष्याणां च विप्रर्षे ! यद्ग्नं वृषणीपतेः ॥
 ब्रह्मन् । वाह्विकानां च गणकानामभक्ष्यकम् ॥
 अयदानौहिजानां च चिकित्साकारकञ्च च ।
 हस्ताचिवाहरी तैलमयाश्चाष्टमभक्ष्यकम् ॥
 मूले गृहे भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यकम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः पाद्मे
 खर्गखण्डे ११ अध्यायश्च ॥
 नारद उवाच ।
 “वर्णानां च चतुर्णां च भक्ष्याभक्ष्यं चाप्रतम् ।
 विपाकं कर्मणाञ्चैव सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
 कथयस्व महाभाग ! कारणानां च कारणम् ।
 तत्तोऽर्थं कैश्च पृच्छामि नितान्तं सन्त-

मोन्धर ! ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 भक्ष्याभक्ष्यं चतुर्णां च वर्णानां च यथोचितम् ।
 वेदोक्तं श्रूयतां तात ! सावधानं निशामय ॥
 अयःपात्रं पयःपानं गन्धं सिंहासमेव च ।
 भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा ॥
 फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं भुरजवतीत् ।
 दग्धान्नं तप्तसौवीरमभक्ष्यं ब्रह्मणा मतम् ॥
 नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
 गन्धञ्च ताम्रपात्रस्य सर्वं मदं घृतं विना ॥
 ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
 दुग्धं लवणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
 अभक्ष्यं मधुमिश्रञ्च घृतं तैलं गुडं तथा ।
 आद्रकं गुडमयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
 पीतश्रेष्ठं जलञ्चैव माघे च भुक्तं तथा ।
 द्विभोजनञ्च दिवसे सम्भयोर्भोजनं तथा ॥
 भक्ष्यञ्च रात्रिर्गृहे च ध्रुवं प्राक्तः परित्यजेत् ।
 पानीयं पायसं चूर्णं घृतं लवणमेव च ॥
 स्तुतिकं लवणञ्चैव चौरं तक्रं तथा मधु ।
 हस्ताहस्तगृहीतञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
 कर्पूरं रौप्यपात्रस्यमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
 परिवेशनकारी चेद्भोक्तारं स्पृशते यदि ॥
 अभक्ष्यञ्च तदन्नञ्च सर्वेषामेव सम्मतम् ।
 नकुलानां गणकानां महिषाणाञ्च पक्षिणाम् ॥
 सर्पाणां शूकराणाञ्च गर्दभानां विशेषतः ।
 माजाराणां यद्गालानां कुकुराणां ब्रजेन्द्र ! ॥
 यात्राणामपि सिंहाणां ताम्रपात्रं मांसं वृणां सदा ।
 जलौकसाञ्च नक्राणां गोघिकाणां तथैव च ॥
 मण्डकानां कर्कटानां च चक्रकानाञ्च निश्चितम् ।
 गवाञ्च चमराणाञ्च कर्णो मांसमभक्ष्यकम् ॥
 हस्तिनां घोडकानाञ्च वृणां भेदं च रजसाम् ।
 दंशञ्च मशकञ्चैव मत्तिका च पिपीलिका ॥
 चण्डिकाञ्च निषिद्धानां लोके वेदे ब्रजेन्द्र ! ।
 वानराणां भक्तकानां शरभानां तथैव च ॥
 निषिद्धं गृहगर्भाणां गर्दभानाञ्च मांसकम् ।
 अभक्ष्यं महिषाणाञ्च दुग्धं दधि घृतं तथा ॥
 स्तुतिकञ्च तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
 मांसतुल्यैः श्ववसकं तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
 वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चैव भक्ष्यं श्रुतं श्रुतम् ।

भग्नं

अभक्ष्यमाद्रकञ्चैव सर्वेषाञ्च रवेदिने ।
 पर्यायितं जलच्छात्रं विप्राणां दुग्धमेव च ।
 वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चावीराञ्चैव च भक्ष्यम् ॥
 तदन्नञ्च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
 अवीराञ्च यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 पिष्टदेवाश्चैनं तस्य निष्फलं भुरजवतीत् ॥
 ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
 इतरेषामभक्ष्यञ्च पञ्चपञ्चसु निश्चितम् ॥
 पिष्टदेवावशेषे च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
 पञ्चपञ्चसु ताम्रपात्रे सर्वेषां भुरजवतीत् ॥
 असंस्कृतञ्च लवणं तैलञ्चाभक्ष्यमेव च ।
 भक्ष्यं पवित्रं सर्वेषां यद्गन्धे वहुसंस्कृतम् ॥
 एकहस्ते घृतं तीर्थमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ।
 आविलं क्षामितुल्यञ्चापरिशुद्धञ्च निश्चितम् ॥
 अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च वैष्णवानां विशेषतः ।
 अनिवेद्यं हरैरेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 पिपीलिकाभिश्चितञ्च मधु गन्धं गुडं तथा ।
 यत्किञ्चिदस्तु वा तात ! न भक्ष्यञ्च श्रुतं श्रुतम् ॥
 पक्षिभक्ष्यं कीटभक्ष्यं शुद्धं पक्षफलञ्चैव ।
 काकभक्ष्यमभक्ष्यञ्च सर्वेषां त्रयमेव च ॥
 घृतपक्वं तैलपक्वं मिष्टान्नं मूदसंस्कृतम् ।
 अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च गृहभृष्टं चिपीटकम् ॥
 सर्वेषामशुचीनाञ्च जलमग्नं परित्यजेत् ।
 अग्नीशान्तात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
 विपाकः कर्मणामेव दुष्करः श्रुतिसम्मतम् ।
 भक्ष्याभक्ष्यञ्च कथितं यथाज्ञानं ब्रजेन्द्र ! ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥
 “भक्ष्याभक्ष्यञ्च तं शिष्य ! वेदितव्यं तदन्तरं ।
 कीरस्य वधः शक्तः फलान्यौदुम्बरस्य च ॥
 सद्यो नक्षी भवेत्तेन अभक्ष्या पुनर्वासिका ।
 न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यञ्च सर्वशः ॥
 अभक्ष्या ब्राह्मणे ह्येतेर्दोषिनेहि न संशयः ॥
 इति वाराहे ब्राह्मणद्वीपाक्षवनामाध्यायः ॥
 भक्ष्यालायः, स्त्री, (भक्ष्या भक्ष्यां अजायः ।)
 राजालायः । इति राजनिर्णयः ॥
 भग्नं, क्तां, पुं, (भग्नं अनेनास्मन् वेति एतदा-
 श्रित्वेव कन्दर्पं सेवते इति भावः । भग्नसेवा-
 याम् + “पुंसि संज्ञार्थं चः प्रायेण ।” ३ । ३ ।
 ११८ । इति चः । “स्त्री च च ।” ३ । १२५ ।
 धिनुकरभग्नतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति
 वृत्तिकदम्बोजीदीक्षितः ।) स्त्रीणिङ्गम् । तत्
 पण्यायः । योनिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ । वरा-
 ङ्गम् ३ उपस्थः ४ स्तरमन्दिरम् ५ । इति राज-
 निघण्टः ॥ (भग्नयनेनेति भग्नो मेहनम् । भग्न-
 न्यासिप्रति भग्नं योनिः । अत्र भग्नशब्देन
 दयमाप कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
 चतुर्थे भागे ॥
 “ब्रह्मा वृहस्पतिविष्णोः सोमः सूर्यस्तथान्वितौ ।
 भग्नोऽथ मित्रावरुणौ वीरः ददु मे सुतम् ॥”
 इति वामटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 इति गृह्यम् ६ अन्नवर्णं ७ अध्वरम् ८ अवाच-
 देशः ९ प्रलतिः १० अपथम् ११ करकूपः १२

भगवत्:

(सज्जन, मि। प्रजा, सज्जन। र। रर।)

भगन्द

पातयिष्येऽस्य सन्तानं देवि । तद्वचनादहम् ।
प्राग्ज्योतिषेऽभिविख्यामि नमरं भगदत्तकम् ।
एषिष्यां नारदेनैव संहितः केशवकृदा ।
भगदत्तं भौमसुतं प्राग्ज्योतिषपुरोक्तमे ।
अभिविष्य तदा भूपं पुरमधी न्यवेशयन् ॥”

इति कालिकापुराणं ३६ अध्यायः ।

(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८)

“स तानपि महिष्यासान् विजिग्ये भरतर्षभ ।।
तैरेव संहितेः सर्वेः प्राग्ज्योतिषसुपादवत् ॥”
तत्र राजामहानासीद्भगदत्तो विश्राम्यते ।।
तत्रासीत् सुमहद्गुह्यं पाण्डवस्य महात्मनः ॥”
भगदैवतं, ज्ञो, (भगो योनिर्देवतं देवता यस्य ।)
पूर्वफलशुक्लीनचक्रम् । तत्तु दृष्टव्यं तर्कजनक-
चक्रम् । यथा, ज्योतिषस्य ।
“विश्राखानलतोषानि वैष्णवं भगदैवतम् ।
दृष्ट्वा पौण्डो यमः सर्पो जम्बुमान्वृतः
क्रमात् ॥”

भगन्दरः, पुं, (भगं गुह्यमुष्कमध्यस्थानं दारय-
तीति । “ह + विष् + पूः + योर्दा + रि + सङ्घोः ।”
३ । २ । ४२ । इत्यत्र । “भगे च दारेरिति वक्त-
व्यम् ॥” इति काशिकोक्तेः खच् । “खचि
ब्रह्मः ।” ३ । ४ । ६४ । इति ह्रस्वः । सुमुच ।)
अपानदेशे त्रयरीगविशेषः । तस्य रूपमाह ।
“गुह्यं दृष्टुं चेन्नैव पार्श्वतः पिङ्गकार्तिनम् ।
भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥”
अर्चिस्तत् पौडाकत् । पञ्चविधः वानकपैतिक-
ज्ञैश्वर्यवान्निपातिकशक्त्यभेदेः ॥ भगन्दर-
शब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः ।
“भगं परिसमन्ताद्गो गुह्यज्ञो तथैव च ।
भगवद्गारेद्यक्षातस्त्रादेभ्यः भगन्दरः ॥”
भजनवनेनेति भगं मेहनम् । भजन्यस्त्रिति
भगं योनिः । अत्र भगशब्देन ह्यमपि कथ्यते ।
भगवत् योनिवत् ॥ पूर्वरूपादीनि यथा,—
“कटीकपातनिलोदराहकञ्जुत्तदादयः ।
भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥”
कटीकपातमत्र कटीफलकम् । वातिकं शत-
पोनकसंज्ञं भगन्दरमाह ।

“कषायरुजैरतिकोपितोऽनल-
अपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।
उपेक्षयात् पाकमुपैति दाहकं
रज्जाच्च भिन्नारुणमेनवाहिनीम् ॥
तत्रागमो मृजपुरीवरतसा
वज्जेरनेकैः शतपोनकं वदेत् ।
दाहकं अतिदाहकात् । वज्जेरनेकैः सृष्ट्यमुखैः ।
शतपोनकस्यावती तत्तुल्यम् ॥ पैतिकमुद्ग्रीय-
संज्ञमाह ।

“प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिङ्गकां गुहं गताम् ।
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरश्चोद्गृहीतवर्धं वदेत् ॥”
आशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकान्
उद्गृह्णन्वाहिनीम् । तदा तं भगन्दरं उद्गृ-

भगन्द

गृहीतवर्धं वदेत् । उद्गृहीत-
संज्ञम् । पिङ्गकाकालीनवक्रतयोद्गृहीतवाकार-
त्वेन ॥ * ॥ जैश्वर्यपरिखापिचक्रमाह ।
“कञ्जुवर्णो वनसावी कठिनो मन्दवेदनः ।
नैतावभासः कण्ठः परिखावी भगन्दरः ॥”
कठिनः पिङ्गकावस्थायां परिखावी निरन्तरं
खण्डशीलः ॥ * ॥ साभिप्रातिकशक्त्यावर्ण-
संज्ञमाह ।
“बहुवर्णरज्जुसावाः पिङ्गका गोस्तनोपमाः ।
शम्भूकावर्णवन्नाडी शम्भूकावर्णको मतः ॥”
बहुवर्णरज्जुसावाः बहुशब्दो वर्णादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । नाडी सावमार्गः ॥ * ॥
शम्भूजमुष्मार्गसंज्ञमाह ।

“चतारतिः पायुगताद्विवर्द्धते
सुपेक्षयात् स्युः क्षमयो विदार्यते ।
प्रकृन्वते मार्गमनेकधा सुखे-
र्ब्रह्मेष्टमुष्मार्गभगन्दरं वदेत् ॥
चतारत् कण्टकादिना नखेन
कण्ठयनादिना बाभिधातात् ।
जतिः सावः उष्मार्गभगन्दरम् । एतस्य क्षमि-
जतमार्गैः पुरीवादिनिर्गमादुष्मार्गसंज्ञा ॥”
कण्टसाध्यमसाध्यमाह ।
“घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भग-
न्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोऽप्युः सततश्च विशेषतः ॥
वातशूलपुरीषाण्यं शुक्रश्च क्षमयस्तथा ।
भगन्दरात् खण्डस्तु नाशयन्त तमातुरम् ॥”
अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—
“अथास्य पिङ्गकामेव तथा यत्रादुपाचरेत् ।
शुद्धामृतसिक्तैर्त्यया पाकं न गच्छति ॥
पुननवाप्तताशुखीपिष्टिकावदरेः क्षतः ।
उपायं पिङ्गकावस्थे कल्कः शक्नो भगन्दरे ॥
पयःपिष्टेक्षितारिष्टमधुकेः शीतलेः क्षतः ।
लेपो भगन्दरे शक्तः पंसिके वेदनावति ॥”
अरिष्टो निम्बः ॥
“सुमनायाश्च पत्राणि गुह्यं विन्मेषवम् ।
सैन्धवं तक्रसंपिष्टं लेपाहन्ति भगन्दरम् ॥”
सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।
“पिङ्गकानामप्रकाशामपतर्पणपूर्वकम् ।
कम्बं कुण्यादिरक्तान् भिन्नानां ब्रणवन् क्रिया ॥
निशाकंशोरसिन्धुपुराश्चक्षुनश्चरेः ।
सिद्धमन्थज्जन तैलं भगन्दरहरं परम् ॥”
पुरी गुग्गुलुः । अन्धजननच्छेदाः करवीर-
पत्राणि । निशादितैलम् ॥ * ॥
“त्रिफलापुरलक्षणां त्रिपञ्चांशैकयोगिता ।
गुटिका शीथगुल्माशीर्भगन्दरवती हिता ॥”
नववार्तिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“शूलक्रियापि कथिता शूलसाध्यं भगन्दरे ।
सा च तेनैव कण्ठेया शूलशूलमवेति यः ॥
आयामं मेधुनं युद्धं पृथगानं गुह्यं च ।
रुद्रज्जैऽपि यजेन वर्णयेद्द्वारं नरः ॥”
इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकारः ॥

भगन्द

अपि च ।
“लङ्घनं खेदनं लेपविष्णापनविरेचनैः ।
रक्तमोषादिभिः शीघ्रं गुह्यं पिङ्गकां चयेत् ॥
तथा यत्रं भिषक् कुण्यादयथा पाकं नियच्छति ।
अपक्वं वायु पक्वं वा जलीकापातनं हितम् ॥
तदभावे तु श्रद्धाभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षयम् ॥”
वटपत्राटकाशुखीगुह्यः सपुनर्नवाः ।
पिङ्गा तु पिङ्गकारम्भे लेपः शक्नो भगन्दरे ॥
आमावस्याक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियीच्यते ॥
चुग्गणापाटनाचारवद्विदाहादिकं क्रमम् ।
विधाय ब्रणवन् कार्यं यथा दोषो यथा वलम् ॥
जुह्वकंदुग्धदाहोर्भिरर्चिं क्षत्वा भगन्दरे ।
दद्यात् सन्देशरीरस्या नाडीर्हन्वात् प्रयोगराट् ॥
तिलाभयालोधमरिष्टपक्वं
निशा वचा कुष्ठमगारधूमः ।
भगन्दरे नाशुपदंशयोश्च
दृष्टव्ये शोधनरोपणोऽयम् ॥
शुनोऽस्थिष्टं त्रिफलारसं
विहलकास्थि त्वयथा विक्षेपनात् ।
चिरप्रभूतं ब्रणरोगदृष्टं
भगन्दरं नाशुपुपैति नूनम् ॥ * ॥

जम्बुकर्मासं भुञ्जीत प्रकारैर्युष्मनादिभिः ॥”
श्रद्धानामासयज्ञनं स्वाद्यम् । अथवा शम्भूक-
मासयज्ञनं स्वाद्यम् ॥
“त्रिकटुं त्रिफलां मुस्तं विहङ्गादन्तचित्रकम्
शक्नोला पिप्पलीमूलं हनुषा सुरदारु च ॥
तुम्बकं पुष्करं चयं त्रिशला रजनीहयम् ।
विडं सैवर्धनक्षारी सैन्धवं गजपिप्पली ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्दिगुणगुग्गुलुः ।
कोलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना सच ॥
भगन्दरं चासक्तान् जयं जीर्णज्वरोदरम् ।
नाडीदुष्टव्यानाहङ्गुलोष्मादाह्यरौकमीन् ॥
मेहान्त्वष्टिहृद्भोगशूलं शीघ्रमेव च ।
सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलुः सन्देशरोगहा ॥”
जुह्वोगशूलमित्यत्र ज्वत्पाश्चैशूलमित्यपि पाठः ॥
सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ * ॥
“चित्रकाकों त्रिहृत्पाठौ मज्जपूहयमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलिकां चरितानं सुवर्धनम् ॥
ज्योतिषतोश्च संज्ञाय तैलं वैद्यो विधाचयेत् ।
गन्धिस्यन्दनं नाम तैलमुक्तं भगन्दरे ॥
शोधनं रोपणश्चैव सुवर्णकरं स्तुतम् ॥”
त्रिव्यन्दनतैलम् ॥ * ॥

“स्तनस्य द्विगुणेन शुद्धवर्जना कन्यापयोभि-
ख्यात्
पिङ्गा तान्त्रमयं समस्तमुत्तमं पाचं विधायोपरि ।
स्वेद्यं यामयुगं समक्षपिठरे जम्बूजलेः सप्तधा
साहं तत्पुटयेत् भगन्दरहरो गुञ्जीकृता
स्यादिति ॥”
जम्बूजलेरित्यत्र निम्बजलेरिति च पाठः ।
भगन्दरहरो रसः ॥ * ॥
“शुद्धकर्तं समं गन्धं नृसनागं सतुल्यकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिलकोपातकीर्णैः ॥

भगव

पिडा तर्जपनाहन्ति भगवन्नाम भगवन्तम् ।
रसः काकापिबन्तोऽयं गुणैकं ननु निवृत्तम् ॥
काकापिबन्तो रसः ॥ ३ ॥

इति चारदीपिकायां भगवन्तचिकित्साध्यायः ॥
अपि च । गावर्धे १८८ अध्याये ।

“गुग्गुलु” चिकित्सायुक्तं पीत्वा नम्रितं भग-
वन्तः ॥”

(अथ सकारकचक्रचिकित्सितं यथा,—

त्रिभुजि चक्रमन्त्रमन्त्रव्याय-

प्रवाहनायुक्तकान्तपट्टेः ।

गुदस्य पाके पिङ्गका अधार्मिः

पक्षप्रभित्ता तु भगवन्तः स्यात् ॥

विरेचनचैवपाटनञ्च

विमुह्यमाणस्य च तेजदाहः ।

स्यात् चारमन्त्रेण सुपाचितेन

क्षिप्तस्य चास्य व्रणचिकित्सा ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥

भगवन्तः, पुं, (भगं योनिष्ठासुपाश्रित्य भगवन्ति
जीविकां निर्याहयन्तीति । भग + लुक् ।)

कुळाशी । इति महाभारते दानधर्मः ॥

कोट्ना इति भाषा ॥ तस्यास्रभक्ष्यनिषिधो
यथा,—

“यो बान्धवेः परित्यक्तः साधुभिर्जाज्ञाणैरपि ।

कुळाशी यच्च तस्यास्रं भुक्ता चान्द्रायणचरेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

भगवती, स्त्री, (भगः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य

यशसः भयः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वर्या भग

इतीङ्गना ॥” इत्युक्तलक्षणम् । इहैश्वर्यमस्य

स्येति । भग + “तदस्यास्यक्षितिमिति मतुप् ॥”

५ । २ । ६० । इति मतुप् । मस्य वः ।

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशयने ।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥”

इति काशिकोक्तनित्ययोगेऽत्र मतुप्प्रत्ययः ।

मतः स्त्रियां ङीप् ।) पूज्या । गौरौ । इति

मेदिनी । ते, २ । ४ । (वा च प्रकृतिरूपिणी

महामाया देवी । यथा, मार्कण्डेये ॥ २१ । ४२ ।

“ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलाहालस्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥”

सरस्वती । यथाह पौराणिकाः ।

“वा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेष-

जायापहा ॥”

गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्यज्ञानगङ्गाकोशे ।

“भगवति ! भवजीलामौलिमात्रे तवाम्भः-

कणमण्डपरिमाणं प्राप्तिनो ये सृशन्ति ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“यथा नित्यं हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।

स्वमायया तिरोभूता तत्रेशे प्राज्ञते जये ॥

आवृणोत्यस्यपथं सर्वं मिथैव ज्ञानिमम् ।

दुर्गा सत्यस्वरूपा वा प्रकृतिर्भगवान् यथा ॥

विद्वेज्ययादिकं सर्वं ब्रह्मामक्ति युगे युगे ।

विद्वद्वादिभ्यो ज्ञेयस्तेन भगवती स्मृता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते ५४ अध्यायः ॥

४६८

भगव

अपि च ।

“संयते वा तुरैः सर्वैकाद्येव भजते मतः ।

धातुर्भवेति सेवार्था भगवन्नेव वा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्याः प्रतिमाविशिष्टस्य पूजने पञ्चविंशो यथा,
ब्रह्मोवाच ।

“अथ तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं
परम् ।

यथा सा तोविता पूर्वं शङ्कराद्यैः फलेपसुभिः ॥

कर्मेयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ।

शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तियुतां शुभाम् ॥

अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विप्रधीवरः ।

अहं शैलमयीं देवीं यचामि सुरवत्तम ! ॥

तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।

इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते तदा ॥

विष्णुत्वं प्राप्तवाक्तेन अद्भुतेकं सनातनम् ।

देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्चयते सदा ॥

तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरत्वमवाप्नुवान् ।

विन्देदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।

यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विन्दत्वमाप्नुयुः ॥

वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पितृलसम्भवाम् ।

वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥

वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।

प्राप्नुवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥

अश्विनौ पार्थिवां देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।

तेन तावन्शिनौ देवौ दिव्यदेहं गतायुभौ ॥

स्माटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।

वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

देवीमन्नमयीं पुण्यामभिर्यजति भावितः ।

अग्नित्वं प्राप्तवाक्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥

तान्नां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।

अर्चते तत्र संप्राप्तं तेन सूर्यत्वसुतमम् ॥

सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।

तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोऽलम् ॥

प्रबालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोलमाः ।

तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

लण्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।

राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमाः ॥

अपुत्रीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।

तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

जैलोहिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।

तेन भोगवलोपेताः प्रयान्ति चरममन्दिरम् ॥

वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।

मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।

पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनायिकाम् ॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।

श्रियां मणिमयीं पूज्य जभसे मन्त्रेष्ठितान् ॥

कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजितैः सदा ।

इदानीं सर्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा श्रिया ॥”

इत्याद्ये देववतारे ब्रह्मविधिपूजामाहात्म्ये १८

अध्यायः ॥ तस्यै यज्ञदानस्य फलं यथा,—

भगव

देवर उवाच ।

“देवा यज्ञान् यः शुक्रकरार्पयति शोभनम् ।

सर्वोपकारकैर्युक्तं सकपाटागैलान्वितम् ॥

कस्मिन् चण्डा भ्रमं हृषं वितानं दर्पयति च ।

इत्या सुरजवंशादि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥

देवीशास्त्रार्थवेत्तारं पूजयन् भवने शुभम् ।

एवं प्रवर्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं ह्यथ ॥

दशपूर्वापरं स्नातुं । आत्मनश्चैकविंशतिम् ।

उद्धृत्य च कुलं पापादृमन्त्रलोके महीयते ॥

गच्छते भगवती यत्र परा परमपूजिता ।

तत्र कल्याणारं यावद्भुक्ता भोगान् मनो-

रमान् ॥

पुनः कालादिहायातः पृथिव्यामेकरात्रभवेत् ।

समृद्धवाहनोपेतः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥

पुनर्देवा दिवातीर्णा तद्भक्तानां प्रियो भवेत् ॥

कन्यासम्पन्नको नित्यं देवीशास्त्रार्थपारगः ।

लभते परसद्भावं तदन्ते शिवती ब्रजेत् ॥

देवा यज्ञान् यः शुक्र ! सन्मार्जयति नित्यशः ।

स भवेद्भगवान् सौख्यसर्वसम्पत्तिवन्धुतः ॥

तदागच्छेच्छिवालोकं सर्वकालफलप्रदम् ।

देवा यज्ञान् यः शुक्र ! गोमयेनाशुलेपयेत् ॥

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः वण्णासन्तु निरन्त-

रम् ।

स लभेदीश्वरान् कामान् देवा लोकश्च

गच्छति ॥”

इत्याद्ये देववतारे ४२ अध्यायः ॥

भगवद्भक्तः, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।)

श्रीशङ्खभक्तियुक्तः । अथ भगवद्भक्तानां लक्ष-

णानि । सामान्यतः लक्ष्णे ।

“विष्णुरेव हि यस्त्येह देवता वैष्णवः स्मृतः ॥”

अत्र विशेषः ।

“व्रतकर्मशुभज्ञानभोगजन्मादिमत्स्यपि ।

श्रीवैष्णवि च लण्णास्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥”

तत्र व्रतिषु मध्ये भगवद्भक्तिहेतुव्रतपरता भग-

वद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेय-

भगीरथसंवादे ।

“दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णवव्रतभम् ।

सुपास्यते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ॥

प्राणान्तये न चावन्ति दिनं प्राप्य हरेर्नराः ।

कुर्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम् ।

अल्पान् वाधयेद्दयस्तु स वै भागवतो नरः ॥

भक्तिर्न विच्युता येषां न च्युतानि व्रतानि च ।

सुप्रियः क्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥”

कस्मिन् भगवदर्पणादिना तदाद्यावद्भुक्ता वा

भक्तिहेतुसदाचारपरता तत्रैव ।

“धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थश्च मैदुनम् ।

पचनं विप्रसुखार्थं श्रेयास्ते वैष्णवा नराः ॥

अध्वगन्तु पथि श्रान्तं काष्ठञ्च यज्ञमागतम् ।

योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या वैष्णवः स न संशयः ॥

सदाचाररताः श्रिताः सर्वभूताशुक्लपकाः ।

शुचयश्चक्ररागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

गवभ

पाशे वेशाखमाहात्म्ये श्रीनारदात्मरीषसंवादे ।
यथा,—

“जीवितं यस्य धर्मार्थे धर्मो ह्यर्थमेव च ।
अहोरात्राणि पुण्यार्थं तं मन्ये वैष्णवं जनम् ॥”
लैङ्गे च ।

“विष्णुभक्तियुक्तान् श्रौतकार्णप्रवर्णकान् ।
श्रीतो भवति यो ब्रह्मा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्तितः ॥”
युगवत्सु भक्तिवैतुल्यपाशुत्वादिसद्व्युपश्रौतता
तत्रैव ।

“परदुःखेनालङ्घ्यः सन् मन्थन्ते ये इपोत्तमः ।
भगवद्भक्तिरतास्तं नरा वैष्णवा इव ॥”
भागवतद्वितीयस्कन्धे श्रीकपिलदेवकृतिसंवादे ।
यथा,—

“तितित्तवः कावचिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्राशुशासने । यथा,

“महर्षेयां हारमाहुर्विस्तृक्ते-
क्षमोद्धारं योषितां वज्रवज्रम् ।
महान्तस्ते समचिन्ताः प्रशान्ता
विमन्थवः सुहृदः साधवो ये ॥”

एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्पदसोद्वपश्रोतरे ।
यथा,—

“छपासुरक्षतद्रोहक्षितित्तुः सर्वदेहिनाम् ।
सख्यारोहणवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
कामाश्रुभितवीर्यान्तो नदुः सुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो भित्तुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो
सुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितवद्गुणः ।
अमानो मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः
कतिः ॥”

विष्णुपुराणे यमनदभट्टसंवादे । यथा,—

“न चलति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्मसुहृदिपन्नपत्ने ।
न हरति न चलति किञ्चिदुच्चैः
स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥”

ज्ञानिषु भक्तिवैतुल्यानवत्ता एकादशे । यथा,—

“सर्वभूतेषु यः प्रष्टेद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवन्मात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥
न यस्तु खः पर इति विसेव्यात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यथास्मि
यादृशः ।

भगवन्मन्त्रभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥
इत्यरे तदधीनेषु वालिप्रेषु द्विवत्सु च ।
प्रेममैत्रीज्ञपोषेणा यः करोति स मध्यमः ॥
अर्थायामेव हरये पूर्णं यः अहयेहते ।
न तद्भक्तोऽप्यनेषु स भक्तः प्राप्ततः स्तुतः ॥”
भोगवत्सु भक्तिवैतुल्यभोगानावक्तता हरियोग-
श्रोतरे । यथा,—

“यद्दीक्षापीत्रिवैदर्शनं यो न वेष्टि न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मांयामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”
अष्टमविद्यादिमन्त्रसु भक्तिवैतुल्यदिभमानिता

भगव

तत्रैव । यथा,—

“न यस्य जन्मकर्मणां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
संयतोऽस्मिन्नहंभावो रक्षे वै स हरिः प्रियः ॥
भावाः कथञ्चिद्विज्ञेयं ज्ञानानावक्तमानिता ।
भक्तिनिष्ठापका जातास्ततो ह्युत्तमतोदिता ॥”
निष्ठापकाः परिपाकं प्रापकाः ॥ ॥
शेषेषु श्रीशिवलक्ष्मीभेदकता दृष्टन्तारदीये ।
“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
इति ॥ ॥

“अन्यथा तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।
साक्षाद्भक्त्यात्मकं सुखं लक्षणं लिख्यतेऽधुना ॥”
श्रीभागवतशास्त्रपरता स्फुटम् ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये निश्चये ते ह्युर्भागवता नराः ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”
वैष्णवसम्माननिष्ठा लैङ्गे ।

“विष्णुभक्तमयायातं यो ब्रह्मा सुसुखप्रियः ।
प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा ।
स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनानि जगत्त्रयम् ॥
रुद्राक्षरा गिरः श्रवन् तया भागवतेरिताः ।
प्रणामपूर्वं चन्वा यो वदेद् वैष्णवो हि सः ॥
भोगनाह्लादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।
विष्णुभक्तस्य वततं स वै भागवतः स्तुतः ॥
गारुडः ।

“येन सर्वज्ञात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेष्टितः ।
वैष्णवेषु कृतात्मत्वात्माहाभागवतो हि सः ॥ ॥
श्रीतुलसीसेवानिष्ठा दृष्टन्तारदीये श्रीभगवन्
माकर्ण्यसंवादे ।

“तुलसीकाननं ब्रह्मा ये नमस्कृत्यन्ते नराः ।
तत्काष्ठाङ्गनकथां ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥
तुलसीगन्धमात्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
तन्मूलसुहृतं येषु ते वै भागवतोत्तमाः ॥” ॥
श्रीभगवतः कथापरता दृष्टन्तारदीये श्रीभगवन्-
माकर्ण्यसंवादे ।

“मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ।
तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
स्फुटम् श्रीभगवद्वर्णनसंवादे ।
“मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथां च श्रवति यः ।
हृष्यते मत्कथायां स वै भागवतोत्तमः ॥”
द्वितीयस्कन्धे तत्रैव ।

“मदाश्रयाः कथा नृपाः श्रवन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधाक्षापा नैतात्मजतत्रैतसः ॥” ॥
नामपरता दृष्टन्तारदीये तत्रैव ।
मन्मानसाच्च मङ्गला मङ्गलजनलोकुपाः ।
मन्मानसवखासक्तान्ते वै भागवतोत्तमाः ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरिः श्रवन्ति हर्षिताः ।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
तत्रैवान्यत्र ।

“अन्यथासुहृदं ब्रह्मा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

भगव

करप्रपता । तत्र अष्टमविद्या रागवेदादि-
निष्ठता करणं श्रीविष्णुपुराणे यमनदभट्टसंवादे ।

“न चलति उच्चैः श्रीभगवत्पदार-
विन्दे चित्तमनात्मनवेहि विष्णुभक्तम् ।
कलिकलुषमयेन यस्तु नात्मा
विमलमतेर्मणिनीलतन्त्रमेवम् ।
मनसि कृतजगद्दर्शनं महत्त्वं
वततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥
कनकमपि रत्नस्यैव्यं ब्रह्मा
दृष्टमिव यः समवेति वै परमम् ॥

भवति च भगवत्पदमन्त्रेणैवैतः
पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥
स्मटिकगिरिशिखामलः क विष्णु-
मनसि कृपां क च मत्सरादिदोषः ।
न हि तुहिनमयस्तरक्षिपुञ्जे
भवति कुताश्रयदीपिकः प्रतापः ॥
विमलमतिरमलतरः प्रशान्तः सुचि-
चरितोऽस्मिन्नवत्त्वमिभभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्मान्मायायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतां स्य सौम्यरूपः ।
चित्तिरसमतिरन्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयेव शास्त्रमोतः ॥

अन्यविजयेन वैराग्यादिना च करणं श्रीहरि-
योगेश्वरोत्तरे ।
देहिन्द्रियप्राणमनोधियां यो
जन्माऽप्यसुहृदयतर्ककृच्छ्रः ।
संसारधर्मरविषुद्धमानः
स्तुत्या हरभागवतप्रधानः ॥
जिसुवनविभवहेतवेऽप्यकुच्छ-
स्तितरिभनात्मसुरादिभिर्विन्द्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्द-
लवनिमिवाहमपि स वैष्णवायगः ॥
भगवन् उरविक्रमाद्ब्रह्मशास्त्रा-
नखमणिचन्द्रिकाया निरक्षतापि ।
हृदि कथसुप्रसीदता पुनः स
प्रभवति चन्द्र इवोदितोऽर्कतापः ॥”

पूजापरता स्फुटम् तत्रैव ।
“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यद्येवं वरदं हरिम् ।
देहिनः पुण्यकर्मणः सदा भागवता हि ते ॥”
लैङ्गे ।

“विष्णुचैत्रे शुभान्नेव करोति केचिदुत्तः ।
प्रतिमां च हरिर्निर्वाणं पूजयेत् प्रयतात्मानम् ॥
विष्णुभक्तः स विश्वेशः कर्मणा मनसा गिरा ।
नारायणपरी निश्चं भूप ! भागवतो हि सः ॥”
वैष्णवधर्मनिष्ठतादि पाशोत्तराख्ये ।

“तापादिपञ्चसंस्कारो न वैष्णवकर्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविहिप्रो महाभागवतो हि सः ॥”
तापः तप्तमाधारणं तदादिपञ्चसंस्कारयुक्तः ।
पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवस्थाः । [इति ॥
“तापः पुच्छस्य नाम मनो वातस्य पञ्चमः ॥”

भगव

अकार्यः । नाम शीलवशादेवादि । मनः शीगुरोः वकाशात् मन्मथकम् । यामः होम-
पूर्वकवशाविधिदीक्षावृत्तमिदं । नव दण्डा-
कर्मणि पूजासम्बन्धितानि अवकाशानि
पादोक्तादीनादीनि वा सर्वेषां तेषां पूजा-
त्वात् । तानि च तन्मैवोक्तानि । यथा,—
“अथैवं मन्मथपठनं यागयोगी महात्मनः ।
नामसङ्कीर्णं सेवा तन्मैवैरुक्तं तथा ।
तदीयाराधनं चर्चा नवधा भिद्यते मुने ।”
अथैवमर्थं चत्वारो चत्वारो धर्मादयः पुरु-
षार्थाः पञ्चमपुरुषार्थश्च भक्तिः । यदा पञ्च-
तन्त्रानि अनात्मपरमात्मपरमेश्वरतत्त्वज्ञाना-
वाधार्यानि । इति तट्टिका ॥ ४ ॥
एकान्तिता गावर्धु ।
“एकान्तेन सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
तद्विज्ञानेनानन्तरता एकादशे उद्धवप्रश्नोत्तरे ।
“ज्ञात्वाज्ञात्वाय ये नै मां यावान् यश्चास्ति
यावद्वा ॥
भजन्त्यनन्तभावेन ते ये भागवता मताः ॥”
भागवते । ११ । १ । ५० ।
“न कामकर्मवीजानां यस्य चेतसि स भवः ।
वासुदेवैकनिधयः स ये भागवतोत्तमः ॥”
सा च एकान्तिता चतुर्धा । तत्र धर्मानाद-
रेण श्रीमदुद्धवप्रश्नोत्तर एव ।
“अज्ञायैव गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि
स्वकान् ।
धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च
सत्तमः ॥
गीतायाश्च ।
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
यदा यस्यापुष्ट्याति भगवानात्मभावितः ।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठताम् ॥”
अन्यसर्वानिरेपेक्षता भागवते श्रीमद्भगवद्गुह-
संवादे ऐलोपाख्याने ।
“सन्तोऽनपेक्षता मचित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
निर्लेमा निरहङ्कारा निर्द्वन्दा निष्परिग्रहाः ॥”
तन्मैव तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
“त एते साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविपरिजिताः ।
सङ्गसोऽप्यय ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥”
विज्ञातुल्यत्वेऽपि मनोरतिपरता स्फाट्टे ।
“यस्य लक्ष्मणस्यापि केष्टे रमते मनः ।
न किञ्चन च भक्तिर्न च वे भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्य यस्यैव भक्तिरयमिषारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्तं स वे भागवतो नरः ॥”
प्रेमेकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीकृष्णभ-
देवस्य पुत्रानुशासने ।
“ये वा मयीष्ट जतसौहृदायां
जनेषु देहभरवार्तिकेषु ।
येषु चायात्मकरातिमत्तु
न प्रीतियुक्ता यावदप्यंश लोके ॥”

भगवा

राति मित्रं धनं वा ।
“विद्या प्रेमेकपरता प्रेम्णः स्नातारतन्त्रतः ।
उत्तमा मधमा चासौ कनिष्ठा चेति मेदतः ॥”
तत्रोत्तमा यथा एकादशे हरियोगेश्वरोत्तरे ।
“सर्वभूतैषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवन्मात्मन्येव भागवतोत्तमः ।
स्नेहदेवस्य भावं यः सर्वभूतैषु पश्यति ।
भावयन्ति च तान्यस्मिन्नित्यर्थः सत्तमः सताम् ॥”
तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
“मय्यन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये हृदाम् ।
मत्तुल्ये तत्कर्मणां कृत्यं तत्तज्जननाश्रयाः ॥”
एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च ।
“विद्वज्जति हृदयं न यस्य साक्षा-
त्हरिवशाभिहितोऽप्यघोषनाशः ।
प्रत्ययरसनया हृताहविपदाः
“स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”
तन्मैव मध्यममाह हरियोगेश्वरोक्तावेव ।
“ईश्वरे तदधीनेषु वालिशेषु द्विषन्तु च ।
प्रेममैत्रीलपोषेणा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठता तन्मैव ।
“अर्थायामेव हरये पूर्णा यः अहयेहते ।
न तद्गतेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः सुतनः ॥
अहया पूजनं प्रेमबोधकं भक्त इत्यपि ।
प्रेमयो हि करुणात्तत्तु स्वलं भक्तानपेक्षयात् ॥
लक्षणां च यान्ये भक्तेर्लक्ष्यानि तान्यपि ।
बह्वेनादीनि विद्वन्ते येषु भागवता हि ते ॥
एतानि लक्षणातीत्यं गौणसुखादिमेदतः ।
कृत्यानि लक्षणात्वेव विवेचयानि परायण्यपि ॥
ईदमलक्षणावन्तः स्युर्लक्ष्मा बहवो जनाः ।
दिवा हि मलयो अस्तं न वर्तन्ते इतस्ततः ॥”
अतएवोक्तं मोक्षधर्मे नारदीये ।
आयमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्नोचार्थनिधयः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १० विलासः ॥
भगवान्, [न] (भगः “येन यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवेरागयोश्चैव वसां भग
इतीहना ॥” इत्युक्तलक्ष्यं वक्ष्येयमस्यस्येति ।
भग + निवयोगे मतुप् मस्य वः ।) पु. वृद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ शीलवः । यथा,—
“भगवानपि ता राज्ञीः शारदोत्पलमलिकाः ।
वीर्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायासुपाश्रितः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५८ अध्यायः ॥
पूज्ये च । इति मेदिनी ॥ भगवत्स्वरूपं यथा,
“मधुरव्याह वेदार्थं स्तुत्वा यस्मिन्नसत्तमः ।
तदेतत् अयतामत्र सर्वमे गदतो मम ॥
हे ब्रह्मणी वेदितये शब्दब्रह्म परं यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
हे विद्ये वेदितये वे इति चायं ब्रह्मणी श्रुतिः ।
परया तत्परमार्थिन्वेदादिमयापरा ॥
यत्तद्व्यक्तमचरमचिन्मममममयम् ।
अनिर्देयमरूपं पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
विभं सर्वगतं विभं भूतबोधिभकारकम् ।

भगवा

आयुष्यान् यतः सर्वं तं वे पश्यन्ति हरयः ॥
तद्वन्तं तत् परं धाम तद्गुर्यं मोक्षकाङ्क्षिणा ।
श्रुतिवाक्योदितं स्रष्टुं तद्विद्योः परमं परम् ।
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥
वाचको भगवच्छब्दस्तस्यान्तस्त्वाचरात्मनः ।
एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ॥
ज्ञायते येन तज्ज्ञाने परममन्ययीमयम् ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो हि ॥
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते स्तौपचारिकः ।
शुद्धे महाविभूत्यास्ते परे ब्रह्मणि वर्तते ।
मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारककारण ॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थव्यापितः ।
तेनात्मयिता सदा गकारार्थकता मुने ! ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवेरागयोश्चैव वसां भग इतीहना ॥
वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यस्मिन्नात्मनि ।
स च भूतेष्वेवेषु वकारार्थकतोऽयः ॥
एवमेव महाबाहो ! भगवानिति सत्तमः ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यतः ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽर्थं गोपचारेण अन्त्यश्च गुपचारतः ॥
उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्याश्च स वाचो भगवानिति ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्चैव वीर्यं तेनास्य श्रेयतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना देवैर्गुणैर्दिभिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अर्धे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“परमात्मा च भगवान् विष्णुर्कसेनो जनाङ्गनः ।
तद्वक्तिमान् भागवतो नास्तिपुण्यैर्हि जायते ॥
भगवच्छासनान्मयी भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्वक्तिमासाय वत्स ! भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभक्षेणो भूतादिप्रभवोऽयः ।
भावेन तं भजस्व भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन् भवेन्नरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवदन्तात् प्रमोक्षसि ॥”
इत्यादौ वृद्धिपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानु-
शासने नामाध्यायः ॥ अन्त्यश्च ।
“महतां सुदृक्कर्मणां सर्वेषां जीविनां सदा ।
सदा पाता च शाखा च भगवान् कश्चाविधिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्कन्धे २५ अध्यायः ॥
वक्ष्येयमन्विनः । स च परमेश्वरः । तन्नाम-
विशेषस्य सेवनं यथा,—
“अथ श्रीभगवन्नाम सदा सेवेत सर्वतः ।
तस्माद्वाक्यं विस्मृतं सर्वदेवाज लिखते ।
अथ श्रीभगवन्नामविशेषस्य च सेवनम् ।
कृषिभिः कृषयादिदं तत्तत्कामजतात्मनाम् ॥”
अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविशेषसेवामाहा-
त्मम् । तत्र पापक्षयार्थं कौर्मे । यथा,—
“श्रीशब्दपूर्वं जयशब्दपूर्वं
जयदबाहुतरतस्तथा हि ।
चिः सप्तल्लो वरविंशनाम
जतं निहन्त्यापि विप्रहताम् ॥”

भगवा

महाभयनिवारणार्थं तथैव ।
 “श्रीपूर्वो वरविंशो विष्णोर्वाहसुतस्तु सः ।
 विष्णुपुत्रो जगत्सु महाभयनिवारणः ॥”
 कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्मोत्तरे
 श्रीमार्कण्डेयवचनसंवादे ।
 “पुनर्वं वामदेवस्य तथा सङ्घर्षं विभुम् ।
 प्रत्यक्षमनिवृत्तं क्रमादभ्येष्टु कौर्मेयेत् ॥”
 अथैव संवत्सरादिषु पञ्चसु ।
 “बलभद्रं तथा कृष्णं कौर्मेयेद्यमद्वये ।
 माधवं पुष्करीकाद्यं तथा वै भोगशायिनम् ॥
 पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 क्रमेण राजशाहून् वसन्तादिषु कौर्मेयेत् ॥
 विष्णुस्य मधुसूक्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 वामनं श्रीधरश्चैव हृषीकेशं तथैव च ॥
 दामोदरं पद्मनाभं केशवश्च यदूत्तमम् ।
 नारायणं माधवश्च गोविन्दश्च तथा क्रमात् ॥
 चेत्त्रादिषु च मासिषु देवदेवमनुकरेत् ।
 प्रत्यक्षमनिवृत्तं पञ्चयोः कृष्णमुजयोः ॥
 सर्वैः श्रवैः शिवः श्यामभूतादिर्निधिरवयः ।
 आदित्रादिषु वारेषु क्रमादेवमनुकरेत् ॥
 त्रिषु विष्णुर्वष्टकारो भूतभयभयप्रभुः ।
 भूतहृद् भूतहृद् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अथक्तः पुष्करीकाक्षो विष्णुकर्मा शुचिप्रवाः ।
 सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥
 अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
 अग्राक्षः शान्तो धाता कृष्णश्चेतानुकरेत् ॥
 देवदेवस्य नामानि कृतिकादिषु यादव । ।
 ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥
 दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ।
 भूधरं गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ॥
 चक्रिणश्च महाराज ! प्रथमादिषु संस्करेत् ॥”
 प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।
 “सर्वं वा सर्वदा नाम देवदेवस्य यादव । ।
 नामानि सर्वानि जनार्दनस्य
 कालञ्च सर्वं पुनश्चपरीरः ।
 तस्मात् सदा सर्वगतस्य नाम
 याज्ञं यथेष्टं वरदस्य राजन् ॥”
 विविधकामसिद्धये च पूजस्वीकृतौ ।
 “कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ।
 आनन्दो माधवश्चैव कामसंनिहये जपेत् ॥
 रामः परशुरामश्च हृषीको विष्णुरेव च ।
 विक्रमश्चैवमादौ निज्यान्तरिजगौघभिः ॥
 विद्यामन्त्रस्तथा निजं जपेत्तः पुनश्चोत्तमः ।
 दामोदरं बन्धुगती निजमेव जपेत्तरः ॥
 केशवं पुष्करीकाक्षमनिशं हि तथा जपेत् ।
 नेत्रवाधासु सर्वान् हृषीकेशं भयेत्तु च ॥
 अथुतचान्तश्चैव अपेक्षैवधर्मकर्मणि ।
 संग्रामाभितुक्तो गच्छन् संस्करेदपराजितम् ॥
 चक्रिणं गदिनश्चैव शङ्खिणं खड्गिणं तथा ।
 क्षेमाधीं प्रवसन्निधं दिक्षु प्राच्यादिषु करेत् ॥
 अजितपाधिपश्चैव सर्वं सर्वेश्वरं तथा ।
 संस्करेत् पुनश्चो भक्ता अवहारेषु सर्वदा ॥

भगवा

नारायणं सर्वकालं सुतप्रसन्ननादिषु ।
 यद्वनचमपीकासु देववाधासु सर्वतः ॥
 हस्त्यैरिनिषेधेषु चावसिंह्यादिसङ्कटे ।
 अथकारे तमस्तीन्ने नरसिंहमनुकरेत् ॥
 अयिदाहै सप्तमस्य संस्करेण्यलशायिनम् ।
 गरुडध्वजानुकरणादुविषवीर्यं यपोहति ॥
 ज्ञाने देवार्चने ह्योमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
 कौर्मेयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्परः ॥
 स्थापने वित्तप्राप्त्यादेरपधाने च दुष्टजे ।
 कुर्वीत तन्मना भूत्वा अजन्तात्तकौर्मेयम् ॥
 नारायणं शङ्खधरं श्रीधरं पुनश्चोत्तमम् ।
 वामनं खड्गिणश्चैव दुष्टमग्ने सदा करेत् ॥
 महार्कवादी पञ्चङ्गशायिनश्च नरः स्मरेत् ।
 बलभद्रं सन्ध्यायं सर्वकर्मणि संस्करेत् ॥
 जगत्पतिमप्यार्थं स्तुवन् भक्ता न सीदति ।
 श्रीश्च सर्वान्भुदधिकै कर्मण्यासु प्रकीर्तयेत् ॥
 अरिष्टेषु क्षयेषु विशोक्तश्च सदा जपेत् ।
 मत्प्रपाताभिजलवन्धनादिषु न्युत्सु ॥
 स्वतन्त्रपरतन्त्रेषु वासुदेवं जपेद्बुधः ।
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥
 यथाभिरुचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्तयेत् ।
 सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥
 सर्वार्थयितानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरिः ॥
 एवं विष्णुधर्मोत्तरे च मार्कण्डेयवचनसंवादे ॥
 किञ्च ।
 “कूर्मं वराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।
 आजिष्णुमयिजनने जपेन्नाम तत्संख्यितम् ॥
 गरुडध्वजानुकरणादापदो मुच्यते नरः ।
 अवरजुष्टशिरोरोगविषवीर्यश्च शान्ति ॥
 बलभद्रं युद्धार्थं कृष्णारम्भे हलायुधम् ।
 उत्तारणं वाजिण्याधीं राममभ्युदये ऋषे ॥
 माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्तयेत् ।
 उत्तिष्ठन् कौर्मेयेद्दिक्षु प्रसृपन् माधवं नरः ॥
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥”
 तत्रैवाव्यक्त ।
 “अथैव चिन्तयेद्दिक्षु भोजने च जनार्दनम् ।
 श्रयणे पद्मनाभश्च मेधुने च प्रजापतिम् ॥
 संग्रामे चक्रिणं क्रुद्धं शानभङ्गं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं विद्योतसर्गं श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥
 जलमध्ये वराहश्च पावके जलशायिनम् ।
 कानने नरसिंहश्च पर्वते रघुनन्दनम् ॥
 दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विमुक्तो मधुसूदनम् ।
 मायासु वामनं देवं सर्वकार्येषु माधवम् ॥”
 किञ्च ।
 “कौर्मेयेद्वासुदेवश्च अनुस्मरेत्पि यादव । ।
 कार्यारम्भे तथा राजन् । यथेष्टं नाम कौर्मे-
 येत् ॥

सर्वानि नामानि हि तस्य राजन् !

सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।

तस्मादथेष्टं खलु कृष्णनाम

सर्वेषु कार्येषु जपितं भक्ता ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासि ११ विलासः ।

भगवत्

भगवत्प्रीतिरित्यम् । यथा, महाभारते भग-
 वत्प्रीतिः ।
 “सख्यमेतत् प्रहृष्टं मे हृदयान्नापकर्षति ।
 यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्ण ! मां दूरवाचिनम् ॥”
 आदिपुराणि श्रीकृष्णायुर्वचनसंवादे ।
 “गीत्वा तु मम नामानि नर्तयेन्मम सन्निधौ ।
 इदं ब्रवीमि ते सर्वं क्रीतोऽहं तेन चाण्डालः ॥
 गीत्वा च मम नामानि खदन्ति मम सन्निधौ ।
 तेषामहं परिकीर्तो नाम्नाक्रीतो जनार्दनः ॥”
 एवं श्रुत्वा च मम नामानीत्यादि । विष्णुधर्मो
 प्रजादेन ।
 “जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति विहितम् ।
 जिज्ञासे वर्तते यस्य हरिरित्यन्तरहयम् ॥”
 इति तत्रैव १२ विलासः ।
 भगवत्प्रीतिरित्यन्तरहयम् । यथा, हृदयप्रीतिः ।
 “तस्मिन्नेव सुहृते तु हृदो वा भयमेव च ।
 चक्षुर्धर्मो विभ्रमो वा चासौ वा जायते यदि ॥
 यामोहः परमोहो वा क्षणितं परमं तथा ।
 अमुनागं श्रुतिर्वा स्यात् गात्राणां वाप्य
 वेपथुः ॥”
 यामोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्खता ।
 “वैराग्यं नेत्रयोर्वी स्यादहर्षः कन्दर्प एव वा ।
 परमो विस्मयो वाप्य दियो वा श्रूयते ध्वनिः ॥
 दिव्यवादिन्योषो वा गन्धर्वनगरस्य वा ।
 दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणाञ्जितम् ॥
 नरा नाय्योऽथ दृश्यन्ते गायन्तोऽप्यथ हर्षिताः ।
 नन्दितूर्ध्वरवो वापि श्रूयते हृन्मसा ध्वनिः ॥
 दिव्यगन्धा रसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
 लिङ्गेरेते विजानीयान् तत्र सन्निहितं हरिम् ॥
 प्रभा चैव विशेषेण ज्वलन्तीव च दृश्यते ।
 स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिमा च विशेषतः ॥
 स्फुरन्निव जनः कश्चित् सुखमान इव कश्चित् ।
 वीक्ष्यमाणो जनस्तत्र प्रहृष्ट इव लक्ष्यते ॥
 एतेस्तु लक्ष्यैर्ज्ञेयस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 विश्रवाद्यवा पश्येच्छक्रपापोपमं कश्चित् ॥
 हृदि वक्षप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।
 सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कश्चिदयदि ॥
 एतेर्लिङ्गेषु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 बधिरा इव केचित् सुखा इव तथापरे ।
 विधान्ता इव केचित् जङ्गा इव तथापरे ।
 घावन्ता इव केचित् पतन्ता इव चापरे ।
 हृत्पन्ता इव चाप्यन्ये मत्ता इव तथा यदि ।
 पित्रस्था इव केचित् विधवा इव केचन ।
 भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरे ।
 लिङ्गेरेतेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासि १२ विलासः ।
 (शिवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । १२७ ।
 “निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः ।
 गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्व-
 कर्मेष्टाम् ॥”)

भगवत्, श्री, (भजति सुखदुःखादिकं कर्मजन्यमने-
 नेति भवति अनेनेति वा । भज + “पीड-

भगीशः

कविर्वा कालमिति।" उवाच ॥ १७६ ॥ नाहुनमाह
भगीरथीति उवाच सतः इति कालम् । ननु दित्वा
कुलम् ।) इति रीतिः । यथा । भगवान् नरसक्तकम् ।
इति कविन् पठाधरः ॥ भगवत् महादेवस्य
यत्नं भूयस्मिति युतमिति ॥

भगीशः, [पु] पु, (भगवान् इत्यपानं भूयस्मिति-
स्त्वस्तीति इति ।) शिवः । इति त्रिकाश्रयः ॥
(चण्डीकान्तो भगीशो च । इति उवाच सतः इति
राजशेखरः ।)

भगीशः, श्री, श्रीरत्न । तत्पण्यायः । खडा २ ।
इति मरः ॥ १७६ ॥ भगं यत्नः पित्रादितो इत्यदने
विद्यतेऽस्मा इति इति प्रत्ययेन भगीशः । इति
तद्गीतार्थः भगतः ॥ (भगं यो विरक्षा अस्तीति ।
भग + इति; डीपु ।) श्रीमात्रम् । यथा,—
“परिदृष्ट्वा च वामाङ्गी भगीनी प्रहसितरिरी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

भगीशपतिः, पु, (भगीश्याः पतिः ।) स्वभर्ता ।
तत्पण्यायः । आहुतः २ भागः ३ । यथा,—
“भगीशपतिराहुतो भावो विद्वानथाहुकः ॥”
इति नाट्योक्त्यावमरः ॥ १७७ ॥

“अहो भगीशो भाम । मया वा वन पापना ।
पुनराह इवापद्यं सुहृदोर्हि विताः सुताः ॥”

इति श्रीभागवतं १० स्कन्धे ७ अध्यायः ॥

भगीरथः, पु, (भं च्योतिष्कमखलं गोर्वाक्ष्यं तत्र
रथ इन्द्रियाणि रथ इवाख्य ।) दिल्लीपराज-
पुत्रः । कपिलश्रापेन भस्मीभूतानामधःपति-
नानां पित्राणां सुहृदणामनेन मर्मागोके गङ्गा
आनीता । यथा, मातुल्ये १२ अध्यायः ।

“असमञ्जसस्तनयो क्षुमासाम विभूतः ।

तस्य पुत्रो दिल्लीपस्तु दिल्लीपातु भगीरथः ॥

येन भगीरथो गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।

भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विभूतः ॥”

भगीः, पु, [शि] भगवन् ॥ इति सुम्बोध्याकर-
भगीः, च, [भम्] । संक्षिप्तसारः ॥ (सम्बोधन-
वाचकाविमौ ॥)

भगीशः, पु, (भगान् नक्षत्राणां गोलः । नक्षत्र-
समूहेन विरचितः गोलोकारः पदार्थ इत्यर्थः ।)
भपञ्जरम् । नक्षत्रचक्रम् । यथा । इदानीं
भगीशमाह ।

“यान्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्या-

दाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिवद्धम् ।

वट्टाङ्गमच सममखलवत्ततीयं

नाद्याङ्गयच विभुवद्वलयं तदेव ॥”

यथा खगोले क्षितिजं यान्योत्तरच तदाकार-
मपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपरि
अखलवत्ततीयं सममखलाकारं वट्टीवट्टा चाङ्कितं
कार्यं तन्नाडीवृत्तं विभुवत् वृत्तचक्रम् ॥ * ॥

इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह ।

“क्रान्तिवृत्तं यद्वाहं विधियं भूम-

त्तव भापुच भाहुं कुभा भापुतः ।

क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटा

चैपपातश्च तत्तुल्यकान्यद्वयेत् ॥

भगीशः

अथान्वत्तुप्रमाणमेव इति कृत्वा तत्र
मेवादीन् प्रकथ्य द्वादशराशयोऽङ्गः ॥”
तत्क्रान्तिवृत्तचक्रम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्भूमति
तथा रविर्भाङ्गान्तरे भूमा च । तथा तत्र
क्रान्तिपातो मेवादिविजोमं भूमति । तथा
यद्वाहं विधेयपाताः प्रस्फुटा विजोमं भूमति ।
अतः क्रान्तिपातादीनि स्थानानि तत्राङ्गानि ॥
इदानीं क्रान्तिवृत्तनिवेशमाह ।

“क्रान्तिपाते च पाताङ्गवट्टकान्तरे

नाडिकावृत्तलयं विदध्यादिदम् ।

पाततः प्राक् विधे विद्वभागेऽदग्

दक्षिणे तेष भागेर्विभागेऽपरे ॥”

क्रान्तिपातचिह्नात् षड्मेऽन्तरेऽन्यत्रिहं कार्यम् ।
तं चिह्नं नाडीवृत्तेन संसृजे कृत्वा पातचिह्ना-
दयतः त्रिमेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्वागचतुर्विंशत्या
उत्तरतो यथा भवति । अपरभागे त्रिमेऽन्तरे
दक्षिणतश्च तैर्मागैर्यथा भवति तथा षड्मी-
यात् ॥ * ॥ इदानीं विमखलमाह ।

“नाडिकामखले क्रान्तिवृत्तं यथा

क्रान्तिवृत्ते तथा चैपवृत्तं न्यसेत् ।

चैपवृत्तान्तु राख्यङ्कितं तत्र च

चैपपातेषु चिह्नानि लघोक्तवन् ॥

क्रान्तिवृत्तस्य विधेयवृत्तस्य च

चैपपाते षड्मे च कृत्वा युतिम् ।

चैपपातायतः पृष्ठतश्च त्रिमे

चैपभागेः स्फुटैः सौम्यान्वये न्यसेत् ॥

श्रीषड्कर्णेन भक्तास्त्रिभया गुणाः

स्यः परचैपभागा यद्वाहं स्फुटाः ।

चैपवृत्तानि षड्मी विदध्यात् पृथक्

सखवृत्ते अमन्तीदृष्ट्वा यद्वा ॥”

अस्य श्लोकस्य समग्रस्य व्याख्यानम् । यथा
क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतं एवं विमखलमपि
राख्यङ्कं पृथक् पृथक् कृत्वा तत्र मेवादिव्यङ्कं
स्फुटचैपपातं दत्वाये चिह्नं कार्यम् । अथ
क्रान्तिवृत्तस्य विमखलस्य च चैपपातचिह्नयोः
सम्पातं कृत्वा तस्मात् षड्मेऽन्तरे अन्यत्र
सम्पातं कृत्वा चैपपातायतस्त्रिमेऽन्तरे क्रान्ति-
वृत्तादुत्तरतः स्फुटैः चैपभागेः पृष्ठतश्च त्रिमे-
ऽन्तरे तैरेव भागेर्दक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विम-
खलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये विधेय-
भागास्ते त्रिभया गुणाः श्रीषड्कर्णेन भक्ताः
स्फुटा ज्ञेयाः ॥ * ॥ अथानुपातः । यदि कर्णाग्रं
यत्तावदन्तरं तर्हि त्रिभयाये कियदाति । यतो
भगीले त्रिभ्येव यासाहम् । एवं चन्द्रादीनां षट्
विमखलानि कार्याणि । सखविमखले यद्वा
अमयति ॥ इदानीं क्रान्तिं विधेयमाह ।

“नाडिका मखला त्रिभ्यगनापमः

क्रान्तिवृत्तापधिः क्रान्तिवृत्ताधरः ।

चैपवृत्तावधित्रिभ्यगेव स्फुटो

नाडिकावृत्तखेटान्तरालोऽपमः ।

क्रान्तिवृत्ते स्फुटयद्वाहं तस्य

नाडीवृत्ताद्वयतिभ्यगनरं वा क्रान्तिः ॥”

भगीशः

अथ विमखले च यद्वाहं तस्य क्रान्ति-
वृत्तात् वतिभ्यगनरं च विधेयः । अथ विम-
खलमखलस्य नाडीवृत्ताद्वयतिभ्यगनरं वा
स्फुटा क्रान्तिः ॥ * ॥ इदानीं क्रान्तिपातमाह ।
विभुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः
स्यात् । तद्भगवाः सौरोक्ता यद्वा अयुतत्रयं
कल्पे ॥ अयनचलनं यदुक्तं सुज्जालादौः स
एवायम् । तत्पक्षे तद्भगवाः कल्पे गोऽङ्गु-
नन्दगोचन्याः १६६६६६ ॥ तत् सुज्जालं पातं
चिह्ना खेटोऽपमः साध्यः । क्रान्तिवृत्ताधर-
सुदयाधरद्वयलयापमे ततः ज्ञेयाः । क्रान्त्यर्थ-
पातः क्रान्तिपातः । पातो नामखलपातः कथोः
विभुवत्क्रान्तिवलययोः । नहि तयोर्मेवादिवेव
सम्पातः । किन्तु सख्यापि चलनमस्ति । ये
अयनचलनभागाः प्रविह्वास्त एव विजोमस्य
क्रान्तिपातस्य भागाः । मेवादिः पृष्ठतस्ता-
वद्वागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विभुवद्वृत्तं लय-
मित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातोऽस्तीति वस्तु न
शक्यते । प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उप-
लब्धिप्रकारमप्ये वक्ष्यति । स कथं ब्रह्मगुप्ता-
दिभिर्निर्गुणैरपि नोक्त इति चेत् । तदा
खलत्वात्तैर्नोपलब्धः । इदानीं बहुत्वान्
साम्यतैरुपलब्धः । अतएव तस्य गतिरस्तीत्यव-
गतम् । यद्येवमप्युपलब्धोऽपि सौरसिद्धा-
नोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगवद्विध्यादिवत्
कथं तैर्नोक्तः । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्धे
उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच-
पातभगवा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता
इति न वक्तव्यम् । यतो यद्वाहं मन्दफला-
भावस्थानानि प्रत्यक्षेणैवोपलब्धानि तान्येव
मन्दोचस्थानानि तान्येव विधेयभावस्थानि
तान्येव पातस्थानानि किन्तु तेषां गतिरस्ति
नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोचपातानां
गतिरस्ति । चन्द्रमन्दोचपातवदित्यनुमानेन
सिद्धा । सा च कियतो तदुच्यते । यैर्भगवैरुप-
लब्धिस्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति । तद्भ-
गवसम्भवा वार्षिकी देनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया ।
नैवम् । यदन्यैरपि भगवैस्तान्येवस्थानानि आग-
च्छन्ति । तदा कतरस्यागतेः प्रामाण्यम् । सत्यम्
तर्हि साम्यतोपलब्धानुसारिणी कापि गतिरङ्गी-
कर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं
भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां
समानधर्म्मिण एव उपलब्धन्ते । तदुपलब्धानु-
सारिणी गतिसुररीलक्ष्य शास्त्राणि याकरि-
ष्यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामति-
मद्भिर्दृष्टः सन् अनाद्यनन्ते कालेऽपि स्थितत्वं
न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगवाः
कल्पेऽयुतत्रयं तावत् खल्वसिद्धान्तोक्ताः । तथा
सुज्जालादौर्ध्वयनचलनमुक्तं स एव क्रान्ति-
पातः । ते गोऽङ्गुनन्दगोचन्या उच्यन्ते ।
अथ च ते वा ये वा भगवा भवन्तु । यदा
येऽंशा निभुवैरुपलब्धन्ते तदा स एव क्रान्ति-

भयं

वर्त्तनं परिवर्त्तनम् ॥३॥ उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह ।
उत्पिष्टस्योः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्त्रिभ्यां पिष्टः
सन्धिर्यस्य तस्य । समन्तात् उभयभागद्वयोः ।
विस्फिष्टमाह विस्फिष्ट इत्यभिदि । तौ उभयतः
प्रोक्षौ । दक्षा च विक्षसदा दक्षाधिका भवती-
क्षुत्पिष्टाद्देहः ॥३॥ विवर्त्तिततिथ्यैर्गतादिनाथो-
गतामाह ।

भयजया

“पुण्यं कृत्वा वा द्वा क्षतिकोत्तरं पश्यन् ।
पुण्यभाद्रं विशाखा च वक्षेति पुष्कराः क्षताः ।
भयमाश्चर्यसंयोगात् हिलीया द्वादशी यदि ।
चतुर्थी चार्कमन्दारे जायते चारको भुवम् ॥”
इति ज्योतिषसूत्रम् ।

भङ्गः

भयपृष्ठः, पुं, (भयं पृष्ठमङ्गम् ।) वल्गुः । इति
चिकाकशेषः । सुटितमेवदङ्कः । यथा,—
“भयपृष्ठकटिणीं वल्गुदृष्टिं स्रष्टुमुत्तमम् ।
कट्टेन लिखितं पुस्तं यत्नेन परिपाकयेत् ॥”

इति प्राचीनवाक्यम् ॥

(भयं पृष्ठं वल्गु । सुटितमेवदङ्कः, चि ।)

भयसन्धिः, पुं, (भयः सन्धिरवाक्कादृ वा ।)
शरीरस्य सन्धिसंज्ञाभङ्गरोगविशेषः । तस्यौ-
षधं यथा,—

“अभया चिकना जीवः सन्धेरभिः समीकृतेः ।
तुल्यो गुग्गुलुना योज्या भयसन्धिप्रसारकः ॥”

इति मातङ्ग १७५ अध्यायः ॥

भयसन्धिकं, स्त्री, (भयो विविधः दधः सन्धिः
संचातोऽयम् ।) बीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भयात्मा, पुं, (भयः क्रमेण होन आत्मा देहो
वल्गु । लघुप्रतिपदादिक्रमेणैकैकलाभेदेन
भयदेहत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भयाशः, चि, (भया आशा यस्य । हताशः ।
दीर्घलघुभङ्गयुक्तः । यथा,—

“अतिधिर्यस्य भयाशो यद्वात् प्रतिनिवर्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भयी, स्त्री, (भयिनी । दृषोदरादित्वात् साधुः ।)
भयिनी । इति द्विरूपकोषः ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भमिष्यक्तशब्दं करोतीति ।
ल + ञच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दंष्ट्रः ।
इति चिकाकशेषः ॥

भङ्गा, [च] चि, भङ्गकर्ता । भङ्गधातोः कर्त्तरि
लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनौ । ६।२८६।
“प्राकारस्य च निसारं परिखानाञ्च पूरकम् ।
हाराणाञ्चैव भङ्गकारं चिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

भङ्गः, पुं, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + कर्मणि चच् ।)
तरङ्गः । इत्यमरः । १ । १० । ५ ॥ पराजयः ।

(भङ्ग + भावे चच् ।) भेदः । रोगविशेषः ।
इति मेदिनी । गे, ११ । (रोगविशेषार्थं यथा,—

“पातघातादिभिर्द्वेषा भङ्गोऽस्यां सन्धिसन्धितः ।
प्रसारवाक्कुचनयोरशक्तिः सन्धिसुक्तता ॥

इतरस्मिन् भृष्टं शोकः सर्ववस्थासन्धितयथा ।
अशक्तिश्चेदितरेऽपि पीयमणि सशब्दता ॥

समासादिति भङ्गस्य चक्षुषं बहुधा तु तन् ।
भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥

यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
प्राप्यासुदारि यत्कश्चि सार्धं शब्दं करोति यत् ।

यथास्थितेशः प्रविशेन्नध्यमस्यो विदारितः ।
भयं यथाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥

उल्लङ्घ्यमानं क्षतवत् यच्च मज्जति मज्जति ।
तद्वाच्यं क्षणशक्तवातलाभ्याग्निनामपि ॥

भिन्नं कपालं यत्कस्या सन्धिसुक्तं क्षुत्तच यत् ।
चक्षुषं प्रतिपिष्टच भयं यत्तद्विवर्जयेत् ॥

अचञ्चिदृक्कपालञ्च ललाटं चूर्णिततथा ।
यच्च भयं सवेष्टदृष्टिः पृष्ठक्षान्तरे ।

भङ्गः

सन्धिसन्धितमप्यसि दुर्गवाहुर्विवर्जयेत् ॥
संचोभादपि यत्तद्विद्विष्यां तद्विवर्जयेत् ॥

आदितो यच्च दुर्गवातमसि सन्धिरवापि वा ॥
तद्व्यास्योवि भुज्यन्ते भङ्ग्यन्ते नलकानि तु ॥

कपालानि विविधानि स्फुटन्त्यानि भूयसा ।
अथावन्तसुसन्धिसुसन्धिरवापि कथयेत् ॥

आम्बुदतिचिन्मधो गतचोपरि चर्चयेत् ॥
आम्बुनोत्पीकृन्नामचर्चयेत्तद्विवर्जयेत् ॥

सन्धोन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतेः स्थापनोपायैः सन्धेः संस्थाप्य निश्चलम् ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वैद्यैः सुखेस्ततः ।
कदम्बोद्वारावत्यस्यार्णवपलाशजैः ॥

वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेष्टितैः ।
सुशब्दैः सुप्रसक्तैर्बन्धकैः शकलेरपि ॥

कुशाज्यैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
श्रियेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ।

गाढेनातिबन्धादाहपाकश्चयद्युसम्भवः ।
आहाराहाराहृतौ चर्मे समाह्वान्योजयेद्दिमे ॥

साधारणे तु पञ्चाहङ्गद्वयोवधयेन वा ।
न्ययोधादिकषायेन ततः शीतेन सेचयेत् ॥

तं पञ्चभूतपक्वेन प्रयसा तु सवेदनम् ।
सुखोष्णं वावचार्यं स्वाचक्रतेन विज्ञानता ॥

विभज्य देशं कालञ्च वातज्वीषधसंयुतम् ।
प्रतप्तं सेकलेपाञ्च विदध्यादृष्टश्रीतजान् ॥

यद्विचौरं स सर्पिणं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पित्तैक्यः शीतलं लालया युतम् ॥

सर्वगस्य तु भयस्य ब्रह्मो मधुष्टतोत्तरेः ।
कषायेः प्रतिसार्थ्येण शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलप्य मधुसर्पिषा ।
सन्धेधौत व्रणान् वैद्यो बन्धनेऽप्युपादयेत् ॥

तान् समान् सुस्थितान्वात्वा फलिनीरोध-
कटफलैः ।

समझाधानकीयुक्तैश्चर्चितैरवर्णयेत् ॥
धातकीरोधप्रयुक्तैर्वा रोहन्त्यासु तथा व्रणाः ।

इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरधानीकृतौ हिमे ॥
मांसलस्यास्यदोषस्य सुसाध्यो दातृगोऽन्यथा ।

पूर्वमध्यान्तययसामेकद्विचतुर्गुणैः क्रमात् ॥
मानैः स्थैर्यं भवेत् सन्धेयेधौक्तं भजतो विधिम् ।

कटीजङ्घोरभयानां कपाटशयनं हितम् ॥
यन्त्रायां तथाकीलाः पञ्च काय्या निबन्धनाः ।

जङ्घोर्ध्वैः पाच्योर्ध्वैर्वा तल्लयकञ्च कीलकः ॥
आणयां वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याजकयोस्तथा ।

विमोक्षे भयसन्धोनां विधिमेव समाचरेत् ॥
सन्धोश्चिरवितुक्तोश्च क्षिप्रस्त्रिजान् नृदूकतान् ।

उक्तेविधानेर्बहुधा च यथास्वं स्थानमाचरेत् ॥
अमन्त्रिभयं कृत्वा तु विप्रमोक्षणसाधिते ।

आपोष्णं भङ्गं यमयेत्ततो भयवदाचरेत् ॥
भजं नैति यथा पाकं प्रयतेन तथा भिद्यत् ।

पक्वमांससिरासायुसन्धिः श्रेष्ठं न गच्छति ॥
वातयाधिविनिर्दिष्टान् केशान् भयस्य

योजयेत् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने । २७ अध्यायः ॥

भङ्गिमा

कौटिल्यम् । भयम् । विच्छिन्तिः । इति शैम-
चन्द्रः । (विच्छिन्त्यर्थे चवहारो यथा,—

“वङ्धातुविभागी विद्योमः सचीवापगमः
सप्राणनिरोधः स भङ्गः क्षणिकसमाधः । इति

चरके शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः । गमनम् ।

जननिर्गमः । इत्यजयपाठः । (नागभेदः ।
यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।

“उच्छिन्नः शरभा भङ्गो विच्छिन्नेषा विरोहणः ॥”
भङ्गवासा, स्त्री, (भङ्गेन वासः खौरभमस्याः ।)

हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
भङ्गसार्धः, चि, (भङ्गं वक्रभावं अनाज्यवत्तमिदं

अति यवस्थिति यत् यथा क्रिया इति यावत्
भङ्गसमर्थयतीति अर्थ + ञच् । कौटिल्यव-
सायक्रियायित्वादस्य तथात्वम् ।) कुटिलः ।

इति हारावली ॥
भङ्गा, स्त्री, (मज्जते इति । भङ्ग + “हलच् ।”

१ । १ । २२ । इति बाहुलकादृ चच् टाप् ।)
वृक्षविशेषः । तत्पञ्चायः । मातुजानी २ । इत्य-
मरः । १० । ६ । २० ॥ (अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,

“भङ्गा मजा मातुजानी मादिनी विजया यथा ।
भङ्गा कपहरी तित्ता ग्राहिणी पाचनी जघुः ॥

तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमन्धवाग्निवृद्धिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ।)

इति भङ्गायां भङ्गा काष्ठीरिषु सनामख्याता ।
इति सुभूत्यादयः । इति भरतः । इत्यस्याः

फलं कलायपरिमाणमिति सर्व्वस्वम् । इति
चारसुन्दरी ॥ शृङ्गाश्वशृङ्गम् । यथा,—

भङ्गा शस्ये शृङ्गाज्ये । इति सुकुटुष्टतत्त्वः ॥
चित्रता । तेजस्वी इति भाषा । यथा,—

“अभङ्गी रचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाकिनी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अव्ययविशेषः । भाट्ट इति सिद्धि इति च
भाषा । यथा,—

“त्रैलोक्यविजया भङ्गा विजयेन्नाशनं जया ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्या गुणाः विजयाशब्दे दृष्ट्याः ॥
भङ्गानः, पुं, (भङ्गेन अनिति इति । अन् + ञच् ।)

मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा । तन्-
पर्यायः । दीर्घजङ्गलः २ । इति शब्दमाला ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गारी पृषोदरात् साधुः ।)
दंष्ट्रः । इति चिकाकशेषः ॥

भङ्गिः, स्त्री, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + इत् । वङ्गादित्वात्
कुत्वम् ।) विच्छेदः । (यथा, रघौ । ११ । ६६ ।

“यानादवातरददूरमश्नीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्तटिकेन रामः ॥”

कौटिल्यभेदः । इत्यमरभरतौ । विष्वावः । इति
कलिङ्गः । (भङ्गं करोतीति । भङ्ग + (ञच् +

इत् ।) कल्लोः । इत्यमरदत्तः । भङ्गः । इत्यर्थः ॥
वाजः । हलनिभः । इति रभसः ॥

भङ्गिमा, [नृ] पुं, (भङ्ग + बाहुलकात् सार्धं
इमनिच् ।) भङ्गः । यथा,—

अथर्व

“अथर्वे कर्मणं वाचं दृष्टोक्तान्तरादिमा ।
प्राच्यवाच । विद्येतके वैद्यविद्यमभिमता ।”

इति काव्यचमिका ।

भङ्गी, स्त्री, (भङ्गि + कृदिकारादिति पठ्ये ङीप् ।)
भङ्गिः । यथा,—

“कानामि मानमनवाङ्गि । यचो विभङ्गी
भङ्गीश्वरं नवनयोरपि चातुरीष ।
आभीरनन्दनसुखानुजसङ्गध्वी
वैशीरवो यदि न मामवशीकरोति ॥”

इत्युद्धटः ।

भङ्गुरः, त्रि, (भङ्ग्यते खयमेवेति । भङ्ग + “भङ्ग-
भाजमिदो घुरच्” । १ । २ । १६१ । इति कर्मे-
कर्त्तरि घुरच् । चित्वात् कृत्वमिति काशिका ।
खयं भङ्गनशीलः । यथा, भागवते । ७।७।४३।
“कामान् कामयते काव्येयं दधेमिह पूरयः ।
य वै देहसु पारयो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥”
कुटिजः । इति जटाधरः ।

भङ्गुरः, पुं, (भङ्ग + घुरच् । कृत्वच् ।) नद्या वङ्गः ।
इति शब्दमाला । नदीर वोक इति भाषा ।

भङ्गुरा, स्त्री, (भङ्गुर + टाप् ।) अतिविवा ।
प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः । (अतिविवा-
शब्दे प्रियङ्गुशब्दे चास्य विषयो द्वेयः ।)

भङ्गं, स्त्री, (भङ्गाया भवर्गं चेतमिति । भङ्ग +
“विमावा तिष्ठमायोमाभङ्गाकृष्यः” । ४।२।४।
इति पठ्ये यत् ।) भङ्गाचेजम् । तत्पञ्चायः ।
भाङ्गीनम् २ । इत्यमरभरतौ । (भङ्गमर्हतीति ।
भङ्ग + दङादित्वाद् यत् । भङ्गाच् त्रि ।)

भचकं, स्त्री, (भानां राशीनां चक्रम् । भानां
खल्वसंख्यानविशेषेर्विचरितो गोलाकारः
पदार्थः ।) राशिचक्रम् । यथा,—
“अमावर्तो भचकोऽस्मिन् भ्रुवो नाभौ व्यवस्थितः ।
आराचके लिङ्गभौमो मुक्तजीवश्चनेचराः ।
राहुः केतुरगस्त्यश्च नक्षत्रागय राशयः ।
वहा दिक्षु च अरासु मेरोर्भूगोलकोद्धवा ।
ह्याया भवेत्तदा रात्रिः स्वाश्च तद्विरा-
हिनम् ।

सूर्येन्दोऽपरागस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ।
अयोऽयोऽस्तोरोरेव आपयोरेव कारणात् ।
आसमोक्षी तु जायेति तत्रातः पूर्वपश्चिमौ ।
तत्र पुण्यपनाहागः सतो राहोस्तु विष्णुना ॥”
इत्याद्ये वङ्गपुराणे गङ्गभेदनामाध्यायः ॥३॥
अथ भचकभमखण्डयणमाह ।

“निरक्षरेशे क्षितिमखलोपगौ
भुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरी ।
तदाभितं खे जकयन्वत् रुदा
अमङ्गचकं निजमस्तकोपरि ।
उद्गमिष्यं याति यथा यथा नर-
काया तथा क्षात्रतन्त्रमखण्डम् ।
उद्गम्युव पश्यति चोत्तं क्षिति-
कादन्तरे योजनकाः पलाशकाः ।
योजनचक्रं मांशे १५-गुणित्वा
कुपरिचिह्नुता ४६१० भवन्त्याः ।

अथर्व

अथर्व

भूमौ कक्षायां वा भगौष्ठी
योजनानि च यजन् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमनी गोलाध्यायः ।

(भानां नक्षत्राणां चक्रमितिविषये नक्षत्र-
चक्रम् । नक्षत्रचक्रम् ।)

भज, इत् भाषि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) इत् भजयति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ।

भज, क पाके । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) क भाजयति । विद्यायने
इति प्राच्यः । विद्यायनं दानम् । इति दुर्गा-
दासः ।

भज, न स्त्री भागदेवयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा-उभ-सक-अणिट् ।) न विभजति
विभजते धनं भाता । औ अभास्यौ लृण्यं
साधुः । इति दुर्गादासः ।

भजन्, [त्रि] त्रि, (भजति विभजतीति वा । भज
+ कटः प्रचादेशः ।) भागकर्ता । सेवा-
कर्ता । इति भजघातोः कर्त्तरि श्रुतप्रत्ययेन
नियमम् ।

भजनं, स्त्री, (भज + भावे ल्युट् ।) भागः । सेवा ।
इति भजघातोर्भावे अणट्प्रत्ययेन नियमम् ।

“हारास्ते ये भजनसहायः
पुत्रास्ते ये तद्वनकायाः ।
घनमपि तद्वद्विभजनार्थं
नो चेदेतत् सर्वं खर्यम् ॥”

इति मोहसुतरः ।

भजमानः, त्रि, (भजते फलमनुभवतीति । भज +
“ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिश्च चानञ्” । १ ।
२ । १२६ । इति आनञ् । आनञ् वा ।)
न्यायम् । न्यायगतप्रत्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ ।
२४ । भागकर्ता । सेवाकर्ता । इति भजघातोः
कर्त्तरि आनप्रत्ययेन नियमम् । (सात्वतवृषस्य
पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ६ ।
“पुत्रहोषस्तनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।
भजमानो भजिर्द्वयोर्द्विर्वाहधोऽन्धकः ॥”

भजकः, त्रि, (भङ्ग + कृत् ।) भङ्गनकर्ता ।
भगति यः इत्यर्थे भङ्गघातोः कर्त्तरि ककप्रत्य-
येन नियमः ।

भजन्, त्रि, वर्त्तमानभङ्गनाशयः । इति भङ्ग-
घातोः कर्त्तरि श्रुतप्रत्ययेन नियमम् ।

भज्जनं, स्त्री, मोहनम् । इति भङ्गघातोर्भावे
अणट्प्रत्ययेन नियमम् । (यथा, महाभारते ।
१२ । ५६ । ६२ ।

“यन्नाति विविधाभ्येव क्रियास्तेषां च वर्जिताः ।
अवमर्हः प्रतीवातः केतनानाश्च भज्जनम् ॥”

भज्जनकः, पुं, (भगति आमर्हतीति । भङ्ग +
कृत् । ततः स्त्रीर्षं कक्षायां वा कम् ।) सुखरोग-
विशेषः । तस्य निदानादि यथा,—

“वक्त्रं वक्त्रं भवेद्दृक् दन्तभङ्गश्च जायते ।
कक्षयातस्ततो जायिः स भज्जनकश्चितः ॥”

इति माधवकरः ।

अथर्व

भङ्गः, पुं, (भगतीति । भङ्ग + बाहुजकात् अण-
प्रत्ययः ।) देवकुजोद्धृततः । तत्पञ्चायः ।
काचिनः २ । इति चिकाकशिवः ।

भङ्गा, स्त्री, (भगति भयादिकमिति । भङ्ग +
अच् । टाप् ।) अमपूर्णा । यथा,—

“भौतिहा भयङ्गनी च भावनावशवर्तिनी ।
भौमाङ्गवाचिनी भङ्गा भित्तिर्वित्तवर्तिनी ॥”
इति वनयामवे सप्तविद्यारहस्यम् ।

भट, भटौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-
सक-सेट् ।) भटतिरिह पोषकम् । कर्मप्रत्य-
यमिति गोविन्दभट्टः । भटति भट्त्वं क्षामी । इति
दुर्गादासः ।

भट म भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
पर-सक-सेट् घटादिः ।) म भटयति ।
भाष्यं कथनम् । इति दुर्गादासः ।

भटः, पुं, (भगते भियते इति । यद्वा भटतीति ।
भट + अच् ।) योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ।
(यथा, भागवते । ८ । १० । ६ ।

“उद्देः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ।
केचिन्नौरसुखैर्ष्वेवैर्षिभिर्हरिभिर्भटाः ॥”
जैष्ठभेदः । इति हेमचन्द्रः । वीरः । (यथा,
नैषधे । १ । १३२ ।

“पदे पदे खनि भटा रञ्जिता
न तेभु द्विंवारस एव पूर्यते ।
ध्विगौडशर्णे वृपते ! कुपिकर्म
क्षपायये यः क्षपये पततिवि ॥”

पामरविशेषः । इति मेदिनी । टे, २४ ।
रजनीचरः । इति शब्दरत्नावली । वर्यचर-
विशेषः । यथा,
“वर्द्धकाराङ्गटो जातो नाटिकां वरवाहकः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ।

भटा, स्त्री, (भट + टाप् ।) इन्द्रवाहनी । इति
रत्नमाला । राखालशवा इति भाषा ।
भटिचं, स्त्री, (भटति भगते वेति । भट् + इच् ।)
मूलपकमांसादि । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ।
कावाव इति पारस्यभाषा ।

भट्टः, पुं, (भटतीति । भट् + बाहुजकात् तन् ।)
जातिविशेषः । भट इति भाषा । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“वैष्णवां मूलवीर्येण पुमानेको बभूव च ।
स भट्टो वावदूकश्च सर्वैर्वा स्तुतिपाठकः ॥”
इति नक्षत्रवैवर्ते नक्षत्रखण्डे १० अध्यायः ।

अपि च ।

“अष्टियाष्टिप्रकक्षायां भट्टो जातोऽनुवाचकः ।
इति बुधिरपरमुरामकवादे जातिवृत्त-
नक्षत्रम् ॥ शिविरान्तिके राक्षा तस्य वाचो
देयः । यथा,

“त्राक्षवं अत्रियं वेष्टं सङ्गमं गवर्कं भुम् ।
भट्टं वेष्टं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥”
इति नक्षत्रवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डके १०१ अः ।

भट्टाचार्यः, पुं, (भट्टः तुतातभट्टः । आचार्यः
उद्भवनाचार्यः तौ तुत्ततया तत्तताभिहितेना-

भय

ख्यतेति । अथ ।) तुतातममृतं न्यायशास्त्रम् । उद्यमाचार्यमतं न्यायशास्त्रम् । एतदुभय-
शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमतं जानाति यः । इत्यर्थे
उपेक्षादिति कारकात् । कर्त्तरि अघिता
कप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

भट्टारः, चि, (भटतीति । भट् + क्तिप् । भट्
याचौ तारणेति कर्मधारयः । एवोदरादित्वात्
खाद्युः । यद्वा भट् आमित्रं ऋच्छतीति ।
अथ ।) पूष्यः । इति चिकाक्षशेषः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ५७ ।

“नोनविहारभट्टारप्रशस्तकणवादयः ।

वहाय हतदेवेन कारागारं प्रवेष्टिताः ।”)

भट्टारकः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् ।) नाचोक्तौ
राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ । देवः । तपोधनः ।
इति मेदिनी । के, २५० । पूष्ये चि । इति
जटाधरः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । २४० ।

“प्रविष्टेषु ततः कोपान् पुरं मुभधरादिषु ।

भट्टारकामठेदिहा भूयः पुनं यस्म्ययत् ।”)

भट्टारकवारः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् । भट्टा-
रकः ख्यः तस्य वारः ।) रविवारः । यथा,—
“सखे ! कायुर्निर्मितपाशास्तद्वद् भट्टारक-
वारे कथमेतान् दन्तेः स्मृशामि ।” इति हितो-
पदेशे । परिच्छेदे नगं प्रति जम्बूकवाक्यम् ।

भट्टिः, पुं, खनामख्यातरामकथाश्रयमहाकायम् ।
तत्तु वनभीवास्तव्यश्रीस्वामिस्तुभट्टमहाप्राज्ञ-
महावैद्याकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलज्ञता
तट्टीका । एतत् कार्यं भट्टहरिणा कृतमिति
भरतमङ्गिकेन लिखितम् ।

भट्टिनो, स्त्री, (भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति ।
भट्ट + इनिः + डीप् ।) नाचोक्तौ अतताभि-
षका राजपत्नी । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ।
जाज्ञावभाष्या । इति मेदिनी । ने, ३१ ।

भट्ट इक् शिवे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-अक-सेट् । इदित् ।) शिवं कल्याण-
क्रिया वेदेभ्यः । प्रतारणे प्रविष्टोऽयम् । इक्
भट्टयति प्रतारको तुम्हं धनदानाङ्गीकारेण ।
इति दुर्गादासः ।

भट्ट इ ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
आक-अक-सेट् ।) परिभाषण इति गोविन्द-
भट्टः । परिहास इति चतुर्भुजः । इ भट्टते इ
भट्टते विदुर्गौ लोकः । इति दुर्गादासः ।

भट्टः, पुं, (भट्टतीति । भट्ट इड परिहासे परि-
भाषणे वा + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु वेदात् तीवरकन्यायां जातः । यथा,—
“वेदस्त्रीवरकन्यायां जनयामास वज्रराम् ।
मातुं मम मातरश्च भट्टं कोलश्च कन्दरम् ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूक्ते १० अध्यायः ।

भट्टिचः, पुं, (भट्टतीति । भट्टि + “सलिकल्पनि-
मज्जिभट्टिभस्तीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) सेवकः । मूरः । इत्युच्चारिकोषः ।

भट्ट च् भट्टे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
पर-अक-सेट् ।) च् अघीमकत् अघभाषत्

भट्टिकः

च चैव अस्तवाक्यम् । श्रीजयदेवकृतहरिवं-
भक्ति परमरमणीयम् । इति दुर्गादासः ।

भट्टितं, चि, (भट्ट + क्तः ।) शब्दितम् । कथितम् ।
यथा,—

“श्रीजयदेवभट्टितमिदमस्तुकीशवकेतिरहस्यम् ।”
इति गीतगोविन्दः ।

भट्टितः, स्त्री, (भट्टयते इति । भट्ट + क्तिप् ।)
वाक्यम् । इति भूरप्रयोगः चिकाक्षशेषः ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

“नियन्त्रिता यद्व्यतिष्ठद्गुणोद्गौरणादियम् ।
अतिप्रसङ्गभङ्गात्तन्मेयतावाप्तः पुनः ।”)

भट्टाकौ, स्त्री, (भट्टते भट्टयते वा । भट् भूतौ
भणश्चे वा + “पिनाकाद्यश्च ।” उणा० १ । ४ ।
१५ । इति आक । निपातते च । गौरादित्वात्
डीप् ।) वार्त्ताकौ । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ।
हृत्ती । इति रत्नमाला । (ट्नाकम् । तन्-
पण्यायो यथा,—

“ट्नाकं स्त्री तु वार्त्ताकुर्भट्टाकौ भाष्टि-
कापि च ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भट्टिकः, पुं, (भट्टतीति । भट्टि-उकन् ।)
श्लोकाकृत्यः । इति रत्नमाला । कुञ्चित्
भट्टिकोरपि पाठः ।

भट्टः, पुं, (भट्टते इति । भट्टि प्रतारणे + अच् ।)
अज्ञानभाषी । भट्ट इति भाषा । इति
संक्षिप्तसारोदादिशतः । तत्पण्यायः । चाटु-
पट्टः २ । इति भूरप्रयोगः ।

भट्टकः, पुं, (भट्ट + संज्ञायां कन् ।) खड्ग-
पट्टी । इति जटाधरः ।

भट्टनं, स्त्री, (भट्टि + भावादौ क्यट् ।) खली-
कारः । कषयम् । युद्धम् । इति मेदिनी ।
ने, १०० ।

भट्टहासिनो, स्त्री, (भट्टेन खलीकारेण हसति
या । हस् + शिनिः । डीप् ।) गणिका । इति
शब्दरत्नावली ।

भट्टिः, स्त्री, (भट्टि + इन् ।) वीचिः । इति
हारावली ।

भट्टिका, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ।

भट्टिरः, पुं, (भट्टिल + रत्नयोरैकम् ।) शिरीष-
वृक्षः । यथा । भट्टिलो भट्टिरो नेमीति भरत-
वृत्तवाच्यश्रुतिः ।

भट्टिकः, पुं, (भट्टते परिहसतीवेति भाषते
इवेति वा । भट्टि + “सलिकल्पनिमज्जिभट्टि-
भस्तीति ।” उणा० १ । ५५ । इति इलच् ।)
शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ।
(तत्पण्यायो यथा,—

“शिरीषो भट्टिलो भट्टी भट्टीरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतवर्णदुपुष्पः शुकप्रियः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भट्टिलः, चि, (भट्टि + इलच् ।) शुभः । इतः ।
इत्युच्चारिकोषः । शिष्यी । इति संक्षिप्तसारो-
दादिशतः ।

भट्टकः

भट्टी, स्त्री, (भट्टते इति । भट्टि-इन् ।) तदि-
कारादिति यथै डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३ । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकला चिह्नी समञ्जा कान्तमेविका ।
मङ्कपर्वणं भट्टीरो भट्टी योजनवज्रापि ।

रसायन्यवणा काला रक्ताङ्गी रत्नयष्टिका ।
भट्टीतकी गङ्गीरी च मञ्जुषा वज्ररत्निकी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्या-
योऽस्या यथा,—

“शिरीषो भट्टिलो भट्टी भट्टीरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतवर्णदुपुष्पः शुकप्रियः ।”

अतत्रिवृता । तत्पण्यायो यथा,—

“अतत्रिवृता भट्टी स्थात् चिह्ना चिपुटापि
च ।
सर्वानुभूतिः सरला निशोषा रेषनीति च ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
भट्टीतकी, स्त्री, (भट्टी सती तजतीति । तज् +
अच् । गौरादित्वात् डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति
भावप्रकाशः ।

भट्टीरः, पुं, (भट्टि + बाहुलकात् ईरन् ।)
समहिमस्तुपः । तखलीयशकः । (यथा,—
“तखलीयो मेघनादः काञ्चरस्तखलीरकः ।
भट्टीरस्तखली वीजो विषमचाक्षमारियः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वटवृक्षः ।
यथा, रामायणे । २ । ७५ । २४ ।

“मालतीकुन्दगुच्छं भट्टीरेनिषुलेक्षया ।
अग्रोकेः सप्तपण्यं केतकेरतिसुक्तकेः ।”

“भट्टीरो वटः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ।)

भट्टीरलतिका, स्त्री, (भट्टीर इव लतते इति ।
लतिः स्त्री घोघातुः + अच् । स्त्री कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ।

भट्टीरी, स्त्री, (भट्टीर । गौरादित्वात् डीप् ।)
मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ।

भट्टीलः, पुं, (भट्टीर । रत्नयोरैकम् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दरत्नावली ।

भट्टकः, पुं, (भट्टि + क्त् ।) मत्स्यविशेषः ।
भाङ्गुर इति भाषा । अख्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । दृढत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । सुखत्वम् ।
विष्टम्भत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः । श्लोनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ।

भट्ट इक् शुभे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-अक-सेट् ।) इक् भट्टयति शुभं कल्याण-
क्रिया । इति दुर्गादासः ।

भट्ट इ ड हर्षे । प्रीतौ । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(आ-आक-अक-सेट्-इदित् ।) इ भट्टयते ।
इ भट्टते पठितः वद । इति दुर्गादासः ।

भट्टनः, पुं, (भट्टते इति । भट्टि कल्याणे + “भट्टि-
नोपच ।” उणा० १ । १५० । इति अच् ।
नोपच ।) वीजतादिपुष्टः । इति वैमचक्रः ।

भावादेनीसतः । सुतेनः । पूषिषे, चि । इत्युच्चा-

भद्रका

दिकीवः । (भद्रकः प्रवर्तितः । इत्युक्तौ ।
१ । १२० । कन्यायाः कन्यायाः । यथा,
कन्याविरुद्धादौ । १२० । १२० ।
“तथाविधं यथावत् तं भद्रकमभिगच्छ ।
यदिभ्यापरो भद्रा जीवि नर्वाययेतः ॥”
भद्रकः, पुं, जी, (भद्रते इति । भद्रि + “पिना-
कादृक्” ङा० । ४ । १५ । इति ङाकः ।
नजीवः ।) भद्रकम् । इत्युक्तौ ।
भद्र, जी, (भद्रते इति । भद्रि कल्याणि +
“कल्याण्यवयवविप्रकृतपुनरुत्तरभद्रोयेति”
ङा० । २ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।)
भद्रकम् । (यथा, कल्याणि । २ । २८ । २ ।
“यद्यपि वीरः प्रविष्टः मयायतो भद्रं ममः
कल्याणं वृत्तम् ॥”
यथा च कामन्दकीयनीतिसारे । ११ । १२ ।
“किरीटमणिचक्रं नृपसु ज्ञानसारितु ।
नान्ता विदितं पार्थ पुरवो भद्रमनुते ॥”
सुखम् । काव्यम् । इति मेदिनी । २, ७२ ।
भद्रं, जी, जी, (भद्रि + रन् निपात्यते च ।)
करवर्षिणः । इति मेदिनी । २, ७२ ।
तत्तु विदितमन्त्रेण प्रविष्टमनुभद्रम् । इति
प्योतियम् ।
भद्रः, पुं, (भद्रते इति भद्रि + रन् निपात्यते च ।)
शिवः । कल्याणः । उभयः । कल्याणः । करि-
जातिविशेषः । इति मेदिनी । २, ७० । नव-
शुक्लावकात्मनोऽभिर्भद्रः । रामचरः । सुमेरुः ।
इति हेमचन्द्रः । कर्णः । इति राजनिर्घण्टः ।
(चन्द्रम् । तत्पण्यायो यथा,—
“श्रीलङ्कं चन्द्रं नक्षी भद्रः श्रीलङ्कपणिकः ।
नक्षत्रादौ मलयजक्षया चन्द्रस्तुतिः सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
साधुर्भाजिकानां पद्धतिविशेषः । यथा,—
विष्णुर्भागः । स्वर्गपितृगण इन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः ।
इति कुलाचार्यकारिका । (वसुदेवस्य पुत्र-
मेरुः । यथा, भागवते । २ । २४ । ४० ।
“सुभद्रो भद्रावुच्यते दुर्मेरो भद्र एव च ।
घोरबासनया हते भूताया दादशाभवम् ॥”
सरोवरविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११२ । ४६ ।
“अथकोटं मानसं सितोदं भद्रं क्षितम् ।
तेवासुपरि चत्वारि वराणि च वरानि च ॥”
द्वितीयमनोवत्तमस्यान्तरं देवगणभेदे बहुवच-
नान्तोऽयम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“अष्टतमयाः वरः अष्टवः प्रमदादयः ।
जन्ता वैद्युता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सज्जितम् ॥”
आत्मन्वयमन्त्रान्तरे विष्णोर्देवितागमं जातं तुषित-
वामकरेवमन्त्रमेरुः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४० ।
“तां कामधामां भगवाद्भवाच्च यजुषां पतिः ।
सुहावां तोषमापन्नोऽनन्यदादशात्मजम् ॥
तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिच्छतिः ॥
इत्यः कविर्भूतः आहुः सुदेवो रोचनो हिवट् ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, महाकाव्यपुराणे । सुव-
कोः । ४० अध्याये ।

भद्रका

“अथः शिखिरीतयः सन्तो वैदुष्यपर्वतः ।
सपिः पिङ्गो भद्रः सुवचनं महाचक्रः ॥”
यथादृष्टवापरवातो महेन्द्रस्य अविर्भूत-
तार विष्टः । यथा, महाकाव्ये । २० अध्याये ।
“यथादृष्टवापरे तु वासस्तु चिह्नो यदा ।
तदाप्यत्र भविष्यामि गङ्गादारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महातेजास्तथापि मम पुत्रकाः ।
भविष्यामि महात्मानो सुवता वेदपारगाः ॥”
भद्रः, वि, (भद्रते इति । भद्रि कल्याणि रन् ।
निपात्यते च ।) ऋक्षः । साधुः । इति मेदिनी ।
२, ७२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
“भद्रः कष्टकः अयं तावदस्मत्त्वामो पिङ्गलक
उदकयज्ञार्थं यतुवाकश्चमवर्गोऽयं स्थितः ॥”
भद्रकं, जी, (भद्र + कंयायां स्थाये वा कन् ।)
भद्रस्तकम् । इति रत्नमाला । (देवदार-
शब्दस्य विषयोऽभिहितः ।) मनोज्ञः, वि ।
इति चिकावशेषः ।
भद्रकः, पुं, (भद्र + कंयायां कन् ।) देवदारः ।
इति शब्दरत्नावली ।
भद्रकण्टः, पुं, (भद्रः कण्टो यस्य ।) गोक्षुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
भद्रकाली, स्त्री, (भद्रा मङ्गलमयी चासीं काली चेति
कर्मेधारायः । यदा, भद्रं कल्याणं कालयतीति ।
भद्र + कर्मण्यच् ।) १ । २ । १ । इति अम् ।
ढीप् ।) गन्धर्वी । कात्यायनी । इति
मेदिनी । २, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीश्रीर्भ उवाच ।
“अथ त्वं वृषभार्जुन ! भद्रकाली यथा पुरा ।
प्रादुर्भूता महाभागा महिषी सदेव तु ॥
महिषासुर एवासीं निद्रायां निद्रा पर्वते ।
स्वप्नं प्रदृष्टो वीरो दास्यं घोरदर्शनम् ॥
महामाया भद्रकाली हृत्वा स्वर्गेन काश्वरम् ।
पपौ तस्य च रक्तानि आदितास्यातिभीषणा ॥
ततः प्रातर्भययुतः स देवो महिषासुरः ।
तामेव पूजयामास सुचिरं सागुगस्तदा ॥
आराधिता तदा देवी महिषेणासुरेण वै ।
प्रादुर्भूता भद्रकाली भुजेः वोदृशभिर्भूता ॥
ततः प्रणम्य महिषो महामायां जगन्मयीम् ।
उवाचेदं वचो नमःस्मिर्भक्तियुतोऽसुरः ॥
महिष उवाच ।
देवि ! स्वर्गेण वंष्टिः शोभितानि शिरो मम ।
तथा सुक्तानि दृष्टानि मया स्वप्ने सुनिश्चितम् ॥
अवश्यं तत्पया कार्यं मया ज्ञातं प्रमाणतः ।
एतद्वद्विरपानं मे तत्रैकं देहि मे वरम् ॥
वध्यस्तवाहं वाचास्ति वंशयः परमेष्ठिनि ।
ममापि तत्र नो दुःखं नियतिः केन लज्जते ॥
किन्तु त्वयैव सहितः शम्भुराराधितः पुरा ।
मम पिना मर्त्येण जातः पञ्चादहं तनः ॥
मयाप्याराधितः शम्भुः प्राप्ताच्छेष्टाक्षया वराः ।
मन्त्रनरक्यं वावदासुरं राक्षसतमम् ।
अकथ्यं महा सुखमनुतापो न विद्यते ।
कात्यायनेन सुविना श्रुतोऽहं शिखारवात् ।

भद्रका

वीमनिनौ विनाशं ते करिष्यति न वंशयः ॥
पुरा सुविं तपस्वन् रौद्राणं काम चोत्तमम् ।
सुमेः कात्यायनाख्यस्य शिखं विमर्शयिष्ये ॥
दिव्यश्रीरूपमनुजं ज्ञत्वाहं कौतुकात्तदा ।
मया वंमोहितो विप्रोऽख्यकण्डूस्तदा तपः ॥
न दूरात् वंक्षितेनाहं सुविना काव्यकृता ।
ज्ञात्वा मायां तदा श्रमः शिष्यार्थं क्रोधवद्विना ॥
यस्यात्पया मे शिष्योऽयं मोहितस्तपश्चतुः ।
ततस्तथा स्त्रीरूपेण ततस्त्वां स्त्रीं हविष्यति ॥
इति मां श्रमवान् पूर्वं सुविः कात्यायनः पुरा ।
तस्य प्रापस्य काव्योऽयमागम्य चतुस्रिधितः ॥
देवैर्न त्वं मया प्राप्तं सुक्तं निभुवनं वमम् ।
किञ्चिद् शोचं तत्रास्ति वाङ्मनीयं हि यक्षया ॥
तस्मात्त्वा वै प्रपन्नोऽहं प्राप्यं श्रेष्ठं हि यक्षया ।
तदेहि देवि दुर्गे ! त्वं भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥
श्रीदेवुवाच ।
“प्राप्यनीयो वरो यस्ते तं वृत्तं त्वं महासुर ! ।
दास्यामि ते वरं प्राप्यं वंशयो नात्र विद्यते ॥”
महिष उवाच ।
“यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ।
यथा यज्ञेषु सर्वेषु पूज्योऽहं स्त्रीं तथा कुह ॥
त्वत्पादसेवां न त्यज्ये यावत् सुखं प्रवर्तेते ।
एवं वरद्वयं देहि यदि देयो वरो मम ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यज्ञभागाः सुरेश्वर कल्याता वै पृथक्
पृथक् ।
भागो न विद्यते चान्यो वददास्यामि तवाधुना ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धं निहतं महिषासुर ! ।
नेव त्यज्यसि मत्पादं सततं नात्र वंशयः ॥
मम प्रवर्तते पूजा यच्च यच्च च तच्च ते ।
पूज्यस्त्वित्यस्य तत्रैव कायोऽयं तव दास्यम् ॥
इति सुत्वा वचस्तस्याः प्रवृत्ते महिषासुरः ।
वरं प्राप्य ह सुहितः प्रव्रज्यवदस्तदा ।
उपयच्छे ! भद्रकालि ! दुर्गे देवि ! नमोऽस्तु ते ।
प्रभूता स्मृत्यो देवि ! भवताः सकलात्मिकाः ॥
काभिस्ते नृत्तिभिः पूज्यो यज्ञोऽहं परमेष्ठिनि ॥
तत्तु समाचक्षु यदि मे भवत्येह क्षया क्षया ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यानि नामानि चोक्तानि त्वेह महिषासुर ! ।
तास्तु नृत्तिषु वंशयः पूज्यो लोके भविष्यति ॥
उपयच्छेति वा नृत्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यथा नर्तगा त्वां हनिष्ये वा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
यतास्तु नृत्तिषु सदा पादयोऽहं दुर्गा सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षकान् ॥
आदिष्टया उपयच्छास्तेऽग्रा त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयश्चटौ तु भवान् भद्रकाला मया हतः ॥
दुर्गास्तेषां धुना त्वां हनिष्यामि सदाधुना ।
किन्तु पूर्वं न युहीतस्त्वं मया पादयोस्तु ॥
अधुना प्राप्यतवरो युहीतः पूर्णकावयोः ।
यहीतवच्च पञ्चाक्षं यज्ञभागीयस्तुतये ॥”
इति काविकापुराणे ५८ अध्यायः ॥ ४०
मङ्गायाः पश्चिमे तीरे मानविशेषः ॥

भद्रदा

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय कायते इति । काश् + क्त्वा । गौरादिनात् ङीप् ।) भद्रतुला । इति राजनिर्घण्टः ।

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः ।) पूर्वकुम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । १९ ॥

भद्रगणिका, स्त्री, (भद्रो गन्वोऽस्यास्तीति । ठम् । टाप् ।) तुल्यकम् । इति रत्नमाणा ।

भद्रहरः, वि. (भद्रं करोतीति । क्त + "बाहु-जकात् खच् । सम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्-पर्यायः । चैमहरः २ चैमकारः ३ मद्रहरः ४ मुभहरः ५ अरिहतातिः ६ शिवतातिः ७ शहरः ८ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भद्रचूडः, पुं, (भद्रा चूडास्य ।) लङ्काध्यायी । इति शब्दचन्द्रिका । लङ्कासिन् इति भाषा ॥

भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति । जन + जः ।) इत्यमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-ऽन्त्येनपवशब्दे ज्ञातयाः ।)

भद्रतखी, स्त्री, (भद्रा तखीव ।) कुलकट्टणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या अन्यतरः पर्यायः ।

"कुलको भद्रतखी दृष्टतुपुष्पोऽतिकेसरः । महा चहा कष्टकाटा गीलालिकुल-सकुला ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रतुरगं, स्त्री, (भद्रा तुरगा अत्र ।) जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—

"माख्यवल्गुधिमध्यवर्ति यत्तु भद्रतुरगं जयुर्वधाः ।" इति सिद्धान्तशिरोमौ गीलाध्यायः ॥

भद्रदण्डिका, स्त्री, (भद्रा दण्डिका ।) दन्तीवृक्ष-भेदः । भद्रदन्ती इति ख्याता । तत्पर्यायः । केशवहा २ भिषग्भद्रा ३ जयावहा ४ आव-र्तकी ५ च्वराङ्गी ६ जयाका ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । क्षामिभूल-कुष्ठामदोषतुन्दामयनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

भद्रदाह, स्त्री, पुं, (भद्रं दाह ।) देवदाह । इत्य-मरभरतौ । वरजकाष्ठम् । इति रत्नमाणा ।

भद्रदाह्यादिकः, पुं, (भद्रदाह आदौ यस्य कप् ।) औषधशास्त्रविशेषः । यथा । भद्रदाहकुष्ठहरिद्रा-वसकमेवशङ्खीवलातिवर्णगलकक्षुरासक्तकी-कुवेराचीपौरतखचहराक्षिमन्त्रवत्सादन्ये-काष्ठाभेदकालकर्कशतावरीपुनर्नवावसुकवसि-रकाचनकभार्गीकाष्ठासीहृत्तकालीपत्नरवद-रवकोलकुलप्रभतीति । इति सुश्रुतखण्ड-ज्ञानस्य संशोधनसंशमनीयाध्यायः ॥ * ॥

अपिच । "देवदाह हरिद्रे हे वरयः कुष्ठमेव च । महाविजं नामवला ज्ञामला गरलोऽपरः ॥

पाटला चाक्षुग्रा च मुष्ठी पात्राभेदिका । शतावरी चार्कशं शुक्ली गन्धकारिका ॥

पुनर्नवा च वाक्ककम्भार्वर्तककावतम् ।

भद्रनि

गीशुरं शरत्कालं कुशमर्जं समीचिकम् । जनचत्वारिंशद्दशमेभद्राब्दादिको गयः ॥" इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

इत्यन्त्यो चतुर्दशशब्दाणि न प्राप्तानि ॥ भद्रनामा, [नृ] पुं, (भद्रं नाम यस्य ।) काठकुट्ट-पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः । काठोक्तरा इति भाषा ॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामाख्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) चायन्तीवृक्षः । इति रत्न-माणा । वज्रला इति भाषा ॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र ।) महादान-विशेषः । यथा,—

इन्द्र उवाच । "विधानं ब्रूहि मे ज्ञानम् । दानस्यास्य महानिधिः । यथा देव ! विशेषेण विष्णोरावन्दकारकम् ॥" ब्रह्मोवाच ।

"पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां तथोपरामे शशिसुरयोर्वा । चतुर्युगादिच्यवनह्वये वा

प्रबोधने प्रसूयनेऽथ विष्णोः ॥ कुर्यादथौकुम्भमेव कुम्भं हिरण्यमानेन यथाशक्त्या ।

तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ॥

तद्वर्ततेऽर्द्धेन तद्वर्तते वा स्वशक्तितः स्वर्णपलेः श्रुतेन । तद्वर्द्धमथेन तु वित्तशक्त्या

पलवयादूनमथो न कुर्यात् ॥ नत्तामभाक्ते कनकं निधयं सवयनीलोत्तमपद्मरागम् ।

सुसुक्तवैदूर्यसविद्रमञ्च तद्राजतं पाचमधोमुखं स्यात् ॥

एवमु तं भद्रनिधिं सुविद्वान् ज्ञात्वासे प्रावरणीपयुक्ते । कुशोत्तरे द्यौश्चामराट्ठा

सपादुकोपानचङ्चयुक्तम् । तं चौमवच्छोत्तमयुग्मयुक्तं सम्पूजयेन्मन्त्रवरेऽप्येतम् ॥

आदौ तु पञ्चान्ततमाय विष्णुं संजाप्य संसारतरं समर्च्य । तथेत्तरं पावकमेव हुत्वा

आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥ श्रीवल्गुपूर्वसकुम्भेन पञ्चाक्षरं नाम त्रियः पलिख्य ।

नमस्तथोक्तादयुतञ्च पात्रे तद्राजतेऽप्येवमथार्चयेत्तम् ॥

तथा समस्मान्तरविद्वयच-विधाघरेन्द्रोरगकिन्नरेभ्यः । मन्त्रैर्विद्याधरदानवेभ्यः

युतं हुतं विभक्तिं नमस्ते ॥ समस्तसंसारकरी त्वमेव विभोः सदावन्दमयी च माया ।

भद्रपदा

समस्तकल्याणनिधिः समाधि-हरिप्रिये । भद्रनिधि ! नमस्ते ॥

एवं संपूज्य विधिना ततो विप्रमथार्चयेत् । किरीटाङ्गदण्डिभ्यामुक्ताङ्गुलिभ्युपमैः ॥

अर्जुनञ्च हरिं यदत् पीताम्बरधरं ततः । पूजयेदयुतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥

भूदेवोऽसि विभो ! निजं भित्त्वा नन्दमयो हरिः ॥

हर मे दुष्करं लज्ज ! जपाकर ! नमोऽस्तु ते ॥ भूदेव ! भगवान् भगं भवभङ्गकरेश्वर ! ।

भवभूतिकरो जिष्णो ! प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते ॥ एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं दिवं ब्रह्मरूपिणम् । ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव ! ॥

खगोचोच्चारयेनादौ विप्रनाम तथात्मनः । यवदर्भतिलैः सार्द्धसुदकं संपरित्यजेत् ॥

पितृवन्तारवायाय नित्यानन्दविहङ्गये । सर्व्वाचौषविधाताय विष्णोर्दानं मया कृतम् ॥

तद्नेन सर्वमेव धातुचययुतेन च । सद्योमाप्तरयुक्तेन सादृशपादुकेन च ॥

सासनेन सङ्घट्टेन चामरोपानहेन च । सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥

एवमुच्चार्य तं दद्याद्भिजाय हरिर्कृपिणि । गोप्येन विधिना दद्याद्भूमसंख्यां न कीर्तयेत् ॥

प्रकीर्तिते कोटिपुगायुतं पलं प्रगोपिते कल्पगर्भेन संक्षयः । इनीयमश्नो न तु कीर्तयेत् सुधी-

निधानमध्ये निहितञ्च यद्वत् ॥ एवं कृते स्थान्मनुजः कृतात्मा तपेन च स्वामरणं कदाचित् ।

प्रयानि विष्णोः पद्मसयं तन् शिवात्मकानन्दमयं सदाख्यम् ॥" इत्याद्ये बह्विपुराणि भद्रनिधिदाननामाध्यायः ॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमासाम् ।) भाद्रपदा । पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, दृष्टत्संहि-तायाम् । ८ । २ ।

"नगा तु पवनयास्या नलानिपेतामहात् जिभाक्षिणः । गोवीण्यामन्त्र्यः

पौर्णं हे चापि भद्रपदे ॥" भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्यायस्थाः । टाप् ।) कटम्भराष्टकः । इति शब्दमाणा । (शुद्धादिक-मस्याः कटम्भराष्टके विवृतम् ॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्यायस्थाः । गौरादिनात् ङीप् ।) गान्धारी । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

"गान्धारी भद्रपर्णी च क्षीपर्णी मधुपर्जिका । काक्षिरी काक्षरी क्षीरा काक्ष्यः पीत-रोहिणी ।

जम्बूज्जा मधुरवा मञ्जुकुसुमिकापि च ॥" प्रचारिणी । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“प्रचारणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“प्रचारणी च गन्धारी भद्रपणीं कटम्भरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, शतपथब्राह्मणे ॥१४॥१॥१॥ इत्यस्य भाष्ये
“काश्याणीं भद्रपणीं प्रतापनीं पलाशवैकट्यता-
दीनामैकिकत्वाच्च नियमविधिः ॥”

भद्रवला, स्त्री, (भद्रं महद्बलं वलमस्य ।)

वलरामः । इति शब्दमाला ॥

भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गवाक्षी ।

इति शब्दमाला ॥

भद्रसुजः, पुं, (भद्रो सुज इति कर्मधारयः ।)

सुजभिदः । रामशर इति शरपत इति च

भाषा । तत्पर्यायः । शरः २ बाणः ३ तज्जनः

४ इक्षुवेदनः ५ । अथ सुजस्य पर्यायः । सुजः

१ सुज्जातकः २ बाणः ३ स्थूलदंभः ४ सुमेघवः

५ । एतयोर्गुणाः ।

“सुजस्य मधुरं सुवरं शिविरं तथा ।

हाहृष्ट्याविसर्पसम्भवस्यचिरोगजितु ॥

दीपचयहरं त्वयं मेखलाक्षपुण्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भद्रसुक्तः, पुं, (भद्रो सुक्तः ।) नागरसुक्तः ।

इत्यमरः ॥२॥४॥१॥०॥ (तत्पर्यायो यथा,—

“मेघास्यं सुक्तं सुक्ता गाङ्गेयं भद्रसुक्तम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

भद्रसुक्ता, स्त्री, (भद्रा सुक्ता ।) नागरसुक्तः ।

तत्पर्यायः । वराही २ गुफा ३ यन्त्रिः ४

भद्रकाशी ५ कण्ठः ६ क्रोडेष्टा ७ कुद-

विन्द्याख्या ८ सुगन्धिः ९ यन्त्रिणा १० हिमा

११ बज्या १२ राजकण्ठः १३ कच्छोत्था १४

सुक्ता १५ अर्धोदः १६ वारिदः १७ अम्भोदः

१८ मेघः १९ जीमूतः २० अम्बः २१ नीरदः

२२ अक्षमः २३ चनः २४ गाङ्गेयः २५ । अस्या

गुणाः । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।

पाचनत्वम् । पित्तशूलरक्तप्राणश्लेष्म । संघा-

हिलक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुक्तं न क्षियां सुक्तं त्रिह्र वारिदनामकः ।

कुदविन्द्य च संख्यातोऽपरः क्रोडकण्ठकः ॥

भद्रसुक्तश्च गुफा च तथा नागरसुक्तः ।

सुक्तं कटु हिमं ग्राहि तिलं दीपनपाचनम् ॥

कषायं कषयितासहृष्ट्यराचिजनुद्धतु ।

अनूपदेशे यज्जातं सुक्तं तत् प्रशस्यते ॥

तथापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुक्तम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भद्रवः, पुं, स्त्री, (भद्रः शुभो यवः ।) इन्द्रयवम् ।

इत्यमरः ॥२॥४॥१॥०॥ (विवरणमस्य इन्द्र-

यवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

भद्ररेखः, पुं, (भद्रा रेखोऽस्य ।) ऐरावतवल्ली ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भद्रवत्, स्त्री, (भद्रमस्यवत्कृति ।) मनुष्य मस्य वः ।)

देवराव । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवती, स्त्री, (भद्रं विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मनुप् ।

मस्य वः । डीप् ।) भद्रपणी । इति जटाधरः ॥

(कटम्भलः । अस्या पर्यायो यथा,—

“कटम्भलः सोमवल्कश्च कौट्यः कुम्भिकापि च ।

श्रीपणीं काकुत्स्थिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कल्याणविष्टि, चि । यथा, महाभारते ।

४ । २४ । १८ ।

“रमाश्च नः प्रिया वीर ! वाचं भद्रवतीं

श्रद्धा ॥”

श्रीकृष्णस्य नायजितौगर्भजाता कन्या । यथा,

हरिवंशे । १६० । १०-११ ।

“मित्रबाहुः सुनीयश्च नायजिताः प्रजाः श्रद्धा ।

भद्रकालो भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥”

मधोमांता । यथा, हरिवंशे । १६ । ३ ।

“आसीन्नववसः पुत्रः पुत्रदान् पुत्र्योत्तमः ।

मधुर्ज्योत्य वेदधी भद्रवती कुन्दहृत् ॥”

भद्रवन्मा, [नृ] पुं, (भद्रं वृणाति आत्मान-

मिति शेषः । वृ + मन् ।) नवमल्लिका । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (विषयोऽस्य नवमल्लिकाशब्दे

ज्ञातव्यः ।)

भद्रवला, स्त्री, (भद्रा वला ।) जलाविशेषः ।

गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सरणा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजवला

५ । इत्यमरः ॥२॥४॥१॥५॥ अस्याः पर्या-

यान्तरं गुणाश्च प्रसारणीशब्दे ज्ञेयाः ।

वला । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवज्रिका, पुं, (भद्रा वज्रिका ।) गोपवल्ली ।

इति रत्नमाला । अग्नान्नल इति भाषा ।

भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा चापा वल्ली चेति कर्म-

धारयः ।) मल्लिका । माधवीलता । इति

राजनिर्घण्टः ॥ जलाविशेषः । मदनमाली इति

जापरमाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

शातभीरः २ भूमिमल्ला ३ अष्टपादका ४ ।

इति रत्नमाला ॥

भद्रवयं, स्त्री, (भद्राय श्रीयते श्रुते इति । श्रि +

कर्मणि अच् ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रकीः, पुं, (भद्रा कीरस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्य-

मरः ॥२॥४॥१॥१॥

भद्रसोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्या इव

इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दमाला ॥

(कुदवर्षस्नानदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेय ।

५६ । २३ ।

“तस्मिन् कुलाचली वर्षे तन्मध्ये च महानदी ।

भद्रसोमा प्रयातुं ग्रां पुण्यामलजनीचिनी ॥”

भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) राज्ञा ।

लया । सोमनदी । तिथिभेदः । सा तु द्वितीया

सप्तमी द्वादशी च । प्रचारिणी । (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“प्रचारिणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।

सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कटम्भलम् । अग्नान् । इति मेदिनी । दे, ७१ ॥

सौवन्ती । अपराजिता । नीली । वला ।

शमी । वचा । रन्ती । हरिद्रा । चेतक्या ।

काक्षरी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“श्रीपणीं काक्षरी भद्रा गन्धारी गोपमल्लिका ।

कुसुदा च सदाभद्रा कटम्भला लक्ष्मल्लिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चन्द्रमूरः । तत्पर्यायो यथा,—

“चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।

नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सारिवाविशेषः । गीः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोत्तुम्बरिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राश्च-

वर्षस्नानदीभेदः । यथा, मार्कण्डेय । ५६ । ७ ।

“श्रीता श्रद्धावती भद्रा चक्रावतादिका-

क्षया ॥”)

गङ्गायास्त्रिभोवोऽनर्गतयोतोविशेषः । तत्तु

उत्तरे कुदवर्षोऽयं कक्षा । इति पुराणं शब्द-

माला च ॥ बुधशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।

तारा २ महाक्षीः ३ ओङ्कारा ४ खाद्या ५

श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अग्नान्ता

१० शिवा ११ लोकेश्वरालया १२ खदूर-

वासिनी १३ वैष्णवा १४ नीलसरस्वती १५

शक्तिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८

धन्यदा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्यायगर्भजाता कर्म-

कन्या । यथा,—

“यमली तु ततस्तस्यां जनयामास भास्करः ।

शनेश्चरश्च भद्राश्च ह्यायाममित्युतः ॥

तथा च तज्जया विष्णोस्तस्य चक्रमवर्णयत् ।

तदप्रतिहतं युद्धे दानवान्निचिकीर्षया ।

तद्भगिनीं सुखतो भद्रा नियुक्तेव विगर्हिता ॥”

इति बह्विपुराणे वैवस्वतातुकीर्णनम् ॥

सुभद्रा । यथा,—

“आधाद्रस्य सते पत्ने द्वितीया पुण्यव्युता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥”

इति स्कान्दे भगवद्वाक्यम् ॥ ७ ॥

विष्टभद्रा यथा,—

“एकादश्यां चतुष्पांशु शेषार्द्धं युक्तपचके ।

अष्टमीपौर्णमास्योस्तु पूर्वार्द्धं विष्टिसम्भवः ॥

लक्ष्मणसे तृतीयाया दशम्याश्च परार्हतः ।

सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्द्धं विष्टिरीरिता ॥

विष्टाय विष्टोदायि विष्टिं सर्वत्र वर्णयेत् ।

विष्टिंशे विष्टके हि पुष्टे कार्यं जनावहम् ॥”

कल्मेप्रकाशे तस्या अङ्गविष्टिर्वा यथा,—

“नायस्तु पचवदनं गजकक्षयेका

वर्षा दशकसहिता नियतं चतस्रः ।

नाभिः कटिः वक्षः पुच्छजता च तिस्रो

विष्टेर्भुवं निमदितोऽङ्गविभाग एवः ॥”

अङ्गविष्टेर्वै कार्यार्धसादित्वम् यथा,—

“तुष्टे कार्यार्धसो भवति मरुत्तयाय गजके

धनस्यानिर्घस्यश्च कटितटेर्बहिर्विषयः ।

भयङ्करं, खौ, (भावां नव्यभावां यङ्करम् ।)
नव्यनव्यम् । इति लिङ्गान्तादित्येवम् ।

भपतिः, पुं, (भानां नक्षत्राणां पतिः ।) चक्रः ।
इति चैमचक्रः ।

भयः, पुं, (भयं दृक्कृतशब्देन भातीति । भा +
कः ।) मलिका । इति शब्दरत्नावली । धूमः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

भयराजिका, स्त्री, (भयित्वात्तद्व्यञ्ज्य भयं
वाङ्मयमाणाति दृक्कृतीति । आ + जा + कः ।
गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्त्री । कन् टाप्
पूर्वस्य ङङत्वम् ।) मङ्गरी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । ङाश्च इति भाषा ।

भयराजि, स्त्री, (भयित्वात्तद्व्यञ्ज्य भयमाणा-
तीति । आ + जा + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
मलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

भयभारः, पुं, भयभराण्यशेषः । तत्पर्यायः ।
अधिकः २ । इति चैमचक्रः ।

भयं, स्त्री, (भौ + “एरच्” ।) १ । २ । ५६ । इत्यञ्
“भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिष्ठा-
र्थम्” । इति वार्तिकोक्त्या अपादाने अच् ।) विभे-
द्यस्मात् तत् । इति भरतः । अस्य लक्षणं यथा,
“रौद्रशक्ता तु जनितां चित्तवैकल्यादं भयम् ।”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।

अपि च । रागविषयस्य विनाशके समुपस्थिते
तन्निवारणायामर्थमात्मनो मन्वमानस्य दैव्या-
त्मकचित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्-
गीतायां २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ।
अथवा । परतः स्वानिदृशस्मावना भयम् ।
यथा । आत्रादिभेति आत्राधीनत्वेन स्त्रीयमरजं
सम्भावयति । इति २ व्युत्पत्तिवादे गदाधर-
भट्टाचार्यः । तत्पर्यायः । दरः २ वासः १
भीतिः ४ भीः ५ साधनम् ६ । इत्यमरः । १ ।
७ । २१ । द्वावः ७ साधुसंभवः ८ प्रतिभयम्
९ । इति शब्दरत्नावली । आतङ्कः १०
आशङ्का ११ भया १२ । इति चैमचक्रः ।
आगतं भये अभीतवत् स्वातन्त्र्यम् । यथा,—
“तावद्भयस्य मेतद्यं यावद्भयमनागतम् ।
उत्पन्ने तु भये तीर्णे स्वातन्त्र्यं तेरभीतवत् ।”

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ।
कुलकपुष्पम् । चोरे, जि । इति मेदिनी । ये,
४१ । पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ।
(निष्कृतेः दुष्कमेदः । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ५५-५६ ।

“तस्मापि निष्कृतिर्भाष्यां नेष्टं ता येन राजसाः ।
चोरास्तस्याख्यः पुष्पाः पापकर्मरताः सदा ॥
भयो महाभयश्चैव चतुर्भूतान्तकक्षया ।
न तस्य भाष्यां पुष्पो वा कश्चिदस्यन्तको हि
सः ॥”

द्रोणस्य वचोर्भमतिनामिकायां पञ्चमी जातः
पुष्कमेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।

“द्रोणस्याभिमतैः पञ्चा हर्षशीकभवाद्यः ॥”
यवनराजविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ९ । २३ ।

“ततो निहतसङ्ख्या कनका यवनेन्दरम् ।
मयोपदिष्टमावाय वने नावा भयं प्रतिम् ॥”

भयहृत्, जि, (भयं करोतीति । भय + कृ +

“भेषर्तिभवेत् कृत्” । १ । २ । ४३ । इति कृच् ।
तृन् ।) भयजनकम् । तत्पर्यायः । भैरवम् २

दावयम् ३ भौवयम् ४ भौद्यम् ५ चोरम् ६
भौमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः ।

१ । ७ । २० । भयावहम् २० । इति चैम-
चक्रः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।

“वृकैर्भयहृदैः एष्टं निजमस्योपसृज्यते ॥”
पुं, दृक्कृतपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।

भयचिह्नमः, पुं, (भयाय शब्दभयजननाय
चिह्नमः ।) संयामपट्टः । इति पुराणम् ।

भयदत्तः, जि, (दृ + कर्त्तरि क्तः । भयेन दत्तः ।)
भीत्या पलायितः । तत्पर्यायः । कान्दिश्रीकः

२ । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ।

भयनाशनी, स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति ।
भय + नश् + शिच् + क्तिनिः ।) आयमाया
जना । इति राजनिर्घण्टः । भयनाशकर्त्री च ॥

भयभीतः, जि, (भयेन भीतः ।) चासिनातङ्कितः ।
यथा, वङ्गपुराणे शिविराजोपाख्याने ।

“एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो गुरुतरो धर्मः कश्चिदप्योऽस्ति खेचरः ॥

भयभट्टः, जि, (भयेन भट्टः ।) भयदत्तः । इति
जटोधरः ।

भयानकः, पुं, (विभेद्यस्मादिति । भौ + “आनकः
श्रीहृत्प्रियः” उणा० । ३ । ८२ । इति आनकः ।)

वाघः । राहुः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
के, २०५ । स तु शङ्कराचार्यद्वारा नर्तकवृत्तः ।

तस्य लक्षणं यथा,—
“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः लण्घो मतस्तत्त्वविधारदेः ॥

यस्माद्भुज्यते भीतिस्तद्व्यालम्बनं मतम् ।
चेष्टा चोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गङ्गद्वारभाषणम् ।
प्रलयस्वेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षकादयः ॥

जुगुप्सावेगसंमोहसंवासस्त्रानिदीनताः ।
शङ्कापसारसंभ्रान्तिस्तृप्या अभिचारिणः ॥”

उदाहरणं यथा,—
“नष्टं वर्णवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य चपा-
मन्तः कञ्चुकितकञ्चुकस्य विश्रुति जासादयं

वामनः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।

भयानकः, जि, (भौ + आनकः ।) भयहृत् ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यथा, भगवद्-
गीतायाम् । ११ । २७ ।

“वक्राणि ते त्वरमाणा विश्रुति
संज्ञाकराणि भयानकानि ।

केचिद्विलया दृशनान्तरेषु
सङ्घर्षान्ते चूयन्ते रक्तमाङ्गे ॥”

भयापहः, पुं, (भयं अपहन्तीति । हन् + “अन्धे-
भ्योऽपि ङङ्प्रति” । १ । २ । १०१ । इति ङः ।)

राजा । इति त्रिकाण्डशेषः । (भयनाशके,
जि ।)

भयावहः, जि, (आघातयतीति । आ + वह् +
अच् । भयस्यावहः इति ।) भयहृत् । इति

चैमचक्रः । (तथा, भगवद्गीतायाम् । १ । १५ ।
“अद्यान् खड्गर्म्भो विगुहः परधर्मात् खलुङ्कितात् ।
खड्गर्म्भे निधनं श्रेयः परधर्म्भो भयावहः ॥”)

भरः, पुं, (भरतीति । भृ + पचाद्यच् ।) अति-
श्रयः । इत्यमरः । १ । २ । ६६ । (यथा, गीत-
गोविन्दे । ४१ ।

“पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिदृश्य सरा-
गम् ॥”

भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।
“एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य नामनी ।
रामकृष्णाविति सुखो भगवान्हरद्वरम् ॥”

भरकर्मरि, जि । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । २ ।
“भराय सु भरत भागवत्स्वित्वं
प्र वायवे सुचिपे क्रन्ददित्ये ॥”

“भराय सर्वेषां पोषकाय ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः । संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ५ ।

“उत स्मेनं वज्रमपि न चायुः
मनुकोऽश्रुतिं चित्तयो भरेयु ॥”

“भरेयु संग्रामेषु ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ।)
भरटः, पुं, (विभर्तीति । भृ + “जनिदायुश्चट्टमदि-
श्रमिन्मिष्टजन्म इत्यत्रिति” उणा० । ४ ।

१०४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युदाहि-
कोषः ।

भरणं, स्त्री, (भियतेऽनेनेति । भृ + करणे क्यट् ।)
वेतनम् । इति । इति मेदिनी । स्त्री, ६८ ।

(भृ + भावे क्यट् ।) पोषणम् । यथा,—
“भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पोषणे चास्य तस्मादयमेव तं भरेत् ॥”

इति दायभागः ।
भरयः, पुं, (भरतीति । भृ + क्यु ।) भरणीनक्षत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भरणी, स्त्री, (भरय + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पोषकलता । इति मेदिनी । स्त्री, ६८ । अग्नि-
त्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयनक्षत्रम् ।

तत्पर्यायः । यमदैवता २ । इति चैमचक्रः ।
सा तारकाचयमित्तिकोऽप्यजातिः । तस्या
अधिष्ठात्री देवता यमः । यथा,—

“तारकाचयमिति त्रिकोणके
मध्यगे दिविषद्वन्द्वनी यमे ।
पङ्कजाक्षिगणिताः कुलीरतः
सायकाक्षिमुजसंखकाः कलाः ॥

दं १ । ४५ । इति कागिदासकृतताराविजय-
मानम् ॥ सा च उग्रगणान्तर्गता । अधो-
मुखगणान्तर्गता च । विद्यार्धभूमिखनने
प्रशस्ता । इति ज्योतिष्कम् । तत्र जातकम् ।

“सदापकीर्तिर्हि महापवादो
नावापिनोदैव विनीतकालः ।
जले विनाची चपलः खलः स्वात्
प्राणिप्रसीतो भरणीषु जातः ॥”

इति कोटीप्रदीपः ।

भरतः

भरणीभूः, पुं, (भरणी भूतपतिस्त्वाम् वक्ष्ये ।)
 राहुपक्षः । इति चैमचक्रः ।
 भरणीयः, वि, भरणीयः । पोष्यः । अधातोः
 कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
 भारते । ५ । १५० । १७ ।
 “ सर्वे भवतु ते राज्यं पथं ग्रामान् विसर्ज्य ।
 अवशं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम । ”)
 भरतः, पुं, (विभर्ति ।) भ + “ अकृन्तृकृ-
 ण् । ” उणा० । १ । १२८ । इति अकृन् ।)
 स्वामी । भूपालः । इवः । इत्युणादिकोषः ।
 भूः । कर्मिः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ।
 भरण्या, स्त्री, (भरणी साधु । “ तच्च साधुः । ” ४ । ४ ।
 ६८ । इति यत् ।) नृत्तम् । वेतनम् । इत्य-
 मरः । २ । १० । १९ ।
 भरण्याभुक्, वि, (भरण्या वेतनं भुङ्क्ते इति ।
 भुञ् + क्तिप् ।) कर्मकारः । नृत्तं यद्वा
 कर्मकारकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ।
 भरण्या, स्त्री, (भरण्या + अजादित्वात् टाप् ।)
 वेतनम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
 भरण्याङ्गा, स्त्री, (भरण्या आङ्गा आङ्गा यस्याः ।)
 पर्वपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका । रामदूतीति
 ख्याता ।
 भरण्या, पुं, (कङ्गादिगङ्गीयभरण्याधातुः । ततो
 बाहुलकात् उङ् ।) शरयुः । मित्रम् । इति
 शब्दमात्रा । अयिः । चन्द्रमाः । ईश्वरः ।
 इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ।
 भरतः, पुं, (विभर्ति स्वाङ्गमिति । विभर्ति लोका
 निति वा । भ + “ अकृन्तृकृण्यङीति । ” उणा०
 ३ । ११० । इति अतच् ।) नाव्यशास्त्रम् ।
 सुनिविष्टः । स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य सूत्र-
 कर्ता । (भरतस्य शिष्यः । तस्येदमित्यङ् ।
 अङ्को गुह्यः ।) नटः । रामाशुजः । दौघानिः ।
 इति मेदिनी । तै, १३७-३८ । श्वरः । तनु-
 वायः । इति विश्वः । चैत्रम् । भरतात्मजः ।
 इति चैमचक्रः । दुष्प्रनराजपुत्रभरतस्य
 पर्यायः । शाकुन्तलेयः २ दौघानिः ३ सर्व-
 दमनः ४ । इति जिकाङ्कोषः । यक्षयक्षिण-
 श्चतुष्टयमेवं कृतवान् । पञ्चाशद्वाक्यं एव-
 मन्वान् नानाविधान् यद्वाचकरोत् । सप्तविंशति-
 सहस्रवत्सरानि कञ्चनं राज्यं कृतवान् । तस्योत्-
 पत्त्यादिर्यथा,—
 “ दृष्ट्वा नो नमसां यानः कक्षाक्रमपदं गतः ।
 तन्वासीर्गं स्वप्रमया मण्डयन्तीं रमां प्रिव ।
 विजोक्त्वा सद्यो सुसुप्ते देवमायां प्रिविष्यम् ।
 नभावे तां वरारोहां भटेः कतिपयेष्टतः ।
 तद्दर्शनप्रसुप्तः संनिहतपरिभ्रमः ।
 वप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् स्रक्षया गिरा ।
 का त्वं कमलपद्माणि ! कक्षाचि नृदयङ्गमे ।
 किं स्निग्धकीर्तितं खञ्ज भवत्या निजने
 वने ।
 अतं राजन्यननयां वेष्टाहं तां सुमध्यमे ।।
 न हि चेत्तः पौरवाशामधर्मे रमते कचित् ।

भरतः

श्रीशकुन्तलोवाच ।

विश्वामित्रात्मजेवाहं त्वत्ता मेनकया वने ।
 वेदेनङ्गवान् कक्षो वीर ! किं करवाम ते ।
 आस्यतां हरिवन्द्य ! यत्तुनामर्हन्व नः ।
 भुञ्जन्तां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ।
 श्रीदुष्प्रन उवाच ।
 उपपन्नमिदं सुभु ! जातायाः कुशिकान्यवे ।
 खयं हि दृष्ट्वा ते राज्ञा कन्यका सदृशं वरम् ।
 योमिच्छते यथाधर्मे सुपथे मे शकुन्तलाम् ।
 गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानविन् ।
 अमोवशीर्यो राजधर्महिंसा धीर्यमादधे ।
 शोभते स्वपुरं यातः कालेनाहत सा सुतम् ।
 कक्षः कुमारस्य वने चक्रे सत्पिताः क्रियाः ।
 वहा नृगेन्द्रं तरसा क्रीडति स स बालकः ।
 तं दुरव्यविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
 हरेरंशांशचम्बूनं भर्तृरन्तिकमागमन् ।
 यदा न जयते राजा भाव्यापुत्रावनिन्दितौ ।
 अश्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ।
 माता भक्षा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
 भरत पुत्रं दुष्प्रन ! मावमंस्याः शकुन्तलाम् ।
 रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव ! यमजयात् ।
 त्वत्तास्य धाता गर्भस्य सत्वमाह शकुन्तला ।
 पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्तौ महायशाः ।
 महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ।
 चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोतोऽस्य पादयोः ।
 ईने महाभिवेकेण सोऽभिधितोऽधिराक्षिभुः ।
 पञ्चपञ्चाशता मेधेनङ्गायामशु वाजिभिः ।
 मामतेयं पुरोधाय यमुनामशु च प्रभुः ।
 अष्टसप्ततिमेध्यान्वान् वनस्य प्रददतु ।
 भरतस्य हि दौघान्तेरयिः साचोगुणे चितः ।
 सहस्रं बहुशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभर्जिरे ।
 नयस्मिंश्चक्रेतं त्वत्तान् वहा विसापयन् वृषान् ।
 दौघान्तिरत्नगात्रायां देवानां गुरुमाययी ।
 नृगान् मुक्तदतः जघ्णान् हरिश्येन परीक्षितान् ।
 अदान् कर्मेभि मञ्जारे निगुतानि चतुर्दश ।
 भरतस्य महान् कर्म न पूर्वं नापरे वृषाः ।
 नैवापूर्वेन प्राशान्ति वाङ्मयां विद्विष्यथा ।
 किरातवृषान् यवनान् पौष्णान् कङ्कान्
 खशाङ्कान् ।
 अत्र स्रग्वर्षावाहन् ज्वेज्जान् दिग्विजये
 २ खिलान् ।
 जित्वा पुरातुरा देवान् ये रसौकीसि भर्जिरे ।
 देवस्त्रियो रसा गीताः प्राणिभिः पुनराहरन् ।
 सर्वान् कामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ।
 समाक्षिपवसाहसीर्देषु चक्रमवर्त्तयन् ।
 स सञ्जाटं लोकपालाख्यमेवमेधिराट्त्रियम् ।
 चक्रवास्तुजतं प्राणान्ध्वेत्तुपरराम च ।
 तस्मात्तु वृष ! वेदभ्यः पञ्चाङ्गिः सुरकृताः ।
 जनुष्यागभयात् पुत्राभ्यामुत्पदा रतीरिति ।”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः । ३६ ।
 ऋषभदेवात् इन्द्रस्यजन्मनां कन्यायां जातशत-
 पुत्रान्तर्गतं चैव पुत्रः । यथा । “ अथ ह भगवान्

भरत

ऋषभदेवः खं वर्षं कर्मेष्टेजमवुमन्वमानः प्र-
 शान्तगुह्यलवासी जम्बरौतुमिरदुष्टातो य-
 मेधिनां चर्मानशुश्रूषमाणो जघन्यामिन्द्र-
 वतायातुभयविशं कर्मे समानायमभिपुञ्जनात्-
 जानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येषां
 खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुह्य आसीत्
 येनेदं वर्षं भारतमिति अपदिशन्ति ।” इति
 श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः । ३७ । पावक-
 पुत्रः । यथा,—
 “ पावनो लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ।
 ब्रह्मौदनमिक्ततपुतो भरतो नाम विश्रुतः ।”
 इति मानुस्ये अग्निवंशो नाम ४८ अध्यायः ।
 रामाशुजभरतस्य जन्म यथा,—
 “ भरतो नाम कैकेयां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
 सात्यादिन्योऽनुभूतः सर्वैः सत्पितो गुह्यैः ।”
 तस्याशुगतः श्वभुजः । यथा,—
 “ भरतस्यापि श्वभुजो जघ्णणावरजो हि सः ।
 प्राज्ञैः प्रियतरो निबन्धं तस्य चासीत्तथा प्रियः ।”
 स कुशध्वजकन्या मातुर्वीं परिणीतवान् । यथा,
 “ आता यधीवान् धर्मेण एव राजा कुशध्वजः ।
 अस्य धर्मात्मनो राजन् । रूपेणाप्रतिमं भुवि ।
 सुताह्वयं नरमेष्ट । पत्न्यर्थं वरयामहे ।
 तमेवसुक्ता जनको भरतस्याभ्यभाषत ।
 यद्वाग पाणिं मातुष्याः पाणिना रघुनन्दन !”
 स नन्दिनामे राज्यं कृतवान् । यथा,—
 “ सवल्कलजटाधारी मुनिवेशधरः प्रभुः ।
 नन्दिनामेऽवसहीरः सर्वेभ्यो भरतस्तदा ।
 सवालज्यजनं कृत्वा धारयामास स स्वयम् ।
 भरतः शासनं सर्वं पादकाभ्यां निवेदयन् ।
 नतस्तु भरतः श्रीमानभिविष्यायेपादुके ।
 तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ।”
 इति रामायणे बालकाण्डे । १८ । ७२ । ७३
 अध्यायः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायः ।
 तस्य द्वौ पुत्रौ । यथा,—
 “ भरतस्यात्मजौ वीरौ तस्यः पुष्कल एव च ।
 मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मैश्च सुसमाहितौ ।
 भरतश्चायतः कृत्वा कुमारौ सवलाशुगौ ।
 निजस्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ।”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे १०१ अध्यायः ।
 भरतखण्डं, स्त्री, भारतवर्षान्तर्गतकुमारिका-
 खण्डम् । यथा,—
 “ कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते ।
 इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गमलप्रदम् ।
 यथा कृतावनीयञ्च नानाग्रामादिकथनं ।
 इदं भरतखण्डञ्च यथा खण्डकं प्रकथितम् ।”
 इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे भूवर्णतिनामा-
 ध्यायः ।
 भरतपुत्रकः, पुं, (भरतस्य नाव्यशास्त्रप्रवृत्तः
 पुत्रकः ।) नटः । इति चैमचक्रः ।
 भरतप्रक्षः, स्त्री, (प्रक्षते इति । प्र + क्ष + क्तिप् ।
 प्रक्षः । भरतस्य प्रक्षः ।) कैकयी । इति शब्द-
 रत्नावली ।

भरहा

भरहायनः, पुं, (भरतश्च अयम् :) श्रीरामचन्द्रः ।
यथा, वीरदेवः ।

“श्रुते च चित्तप्रयत्ने मम मीनभूमे-
कोकोऽभवन्नुद्धरिणामवजामस्याः ।

योऽभून्मूढ भरहायनस्तद्वद्वदः ।

सखी सताच भविता प्रहरिष्यतिऽरीम् ।”

भरहा, पुं, (विभर्ति । भृन् + “भृन्ञित् ।”
उणा० १ । ११५ । इति अयप्रत्ययः । स च
चित् ।) जीकपालः । इत्युणादिकोषः ।

भरहाच, पुं, (हाभा जायते इति । भृन् + उः ।
ततः एवोदरादित्वात् हाचः सङ्करः । भ्रियते
मरुद्भिरिति । भृ + चप् । भरः । भरहाचौ
हाचोति कर्मधारयः ।) सुनिविष्टः । स च
उतपन्नपत्नी ममतायां हृदयतिवीर्यान्नातः ।
तस्य कर्मविपर्ययः यथा । “ततोऽस्य विनये
पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिने मरुत्सोमयाजिने दीर्घ-
तमहा पाण्ड्यापाखादृहृदयतिवीर्यादुत्पन्नपत्नी-
ममतासुतत्वमो भरहाजास्यो नाम पुत्रो मरु-
द्भिरतः । अस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पश्यते ।
‘मरुद्भिर हाजमिमं भर हाजं हृदयते ।।

यात्री यदुक्ता पितरौ भरहाजस्तत्त्वयम् ।” इति ।
भरहाचश्च तस्य विनये पुत्रजन्मनि मरुद्भिरतो
विनयसंज्ञामवाप ।” ॥ अथ टीका । विनये
अर्थं सति । अत्रैव भवितासः । हृदयते-
रयमस्योत्पन्नस्य ममताया पत्नी गर्भययासीत् ।
तस्यां हृदयतिः कामाभिभूतो वीर्यं व्यदजन् ।
तच्च गर्भं प्रविशन्नभ्येन खानसङ्कोचभयात्
पाण्ड्यप्रहारेणापास्तं बहिः पतितमपि अमोघ-
वीर्यतया हृदयतेभरहाचनामपुत्रोऽभूत् ।
गर्भस्याश्च हृदयतिना तस्मादेवापराधादस्यां
भवेति श्रुतो दीर्घतमा नामाभवत् । तच्च भर-
हाचनामनिवृत्तिपरः तन्पित्रोर्विवादकरोऽयं
श्लोको देवैः पठितः । हे मरुद्भिर ममते हाजं
हाभ्यामावाभ्यां जातमिमं पुत्रं त्वं भर रच ।
एवं हृदयतिनोक्तं ममता तमाह वै हृद-
यते । हाजं हाभां जातमिममेकाकिनी किमि-
त्यहं भरिष्यामि । त्वमिमं भरेति परस्परतुक्ता तं
पुत्रं त्वज्जा यज्जान् पितरौ ममताहृदयतो
ततो यातौ । ततो भरहाजास्योऽयम् । पाठा-
न्तरे एवं विवदमानौ । यदुदुःखान् यन्निमि-
ताह दुःखान् पितरौ याताविमर्शः । तदेवं
ताभ्यां तत्तो मरुद्भिरतः । मरुत्सोमाख्येन
च यागेनाराधिते मरुद्भिरस्य विनये पुत्र-
जन्मनि सति इतत्ताहितयवज्ञाचावाप ।
इति विष्णुपुराणे ॥ अंशे १६ अध्यायः ॥ ॥
(हाहृदयापरेऽन्तरेव यावः । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १ । २६ ।

“एकादशेऽथ विष्टो भरहाजस्ततः परम् ।
अयोदशे चान्तरिक्षो धर्मचापि चतुर्दशे ॥”

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
“दोगाः कावर्धनरा वनचयकरा ईदृश

चैटाहराः

उप-प्र

भर्गः

इहा इन्द्रियशक्तिर्वचनकराः कर्माङ्गपीडा-
कराः ।

धर्मायोऽखिलकामसुक्तिं महाविश्वरूपं
बलात्

प्राप्तवान् इन्द्रियं सन्नि यदि ते चेत्तं कुतः
प्राप्तिनाम् ॥

तत्तेषां प्रथमाय कश्चन विधिचिन्त्यो भवद्भिर्वर्ध-
योऽयैरिन्द्रभिधाय संसदि भरहाजं सुनि

तेऽभूवन् ।
तं योग्यो भगवन् ! सहजनयनं याचकं त्वं

कमा-
दायुर्जैदमधीत्य यं गदभयाकुक्ता भवामो

वयम् ॥”)

पक्षविशेषः । भारद्वाज इति भावा । तत्पण्यायः ।
आषाढः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ भर-

हाचकः १ । इति शब्दरत्नावली ॥ (गोजनेदः ।
यथा, भर्गो ।

“शाखिष्यः काश्यपश्चैव वास्यः सार्वकक्षया ।
भरहाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥”

इत्यादि गोजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ भृ + शृट् ।
भरत् + वाचः । संभ्रियमायहृदयस्यार्थे यज-

मानादौ, चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । १८ ।
“यदयातं दिवोदासाय वर्तिभरहाजायाग्निना

हृयता ॥”

“भरहाजाय संभ्रियमाणहृदयस्यार्थे यज-
मानाय ।” इति तद्वाक्ये वायनाचार्यः ॥

भरहाचकः, पुं, (भरहाच + स्वार्थे कन्) आषाढ-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ।

भरिणी, स्त्री, (मनो विभर्ति हरतीति । भृ +
णिनिः । गौरादित्वात् ङीष् । एवोदरादित्वात्

पूर्वादीर्घे वाधुः ।) हरिहर्षः । इत्युणादि-
कोषः ॥

भरितः, त्रि, (हरितः । एवोदरादित्वात् हृत् भः ।)
हरिहर्षः । इत्युणादिकोषः ॥ पुटः । भारयुक्तः ।

भरोऽस्य जात इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भरिमा, [न] पुं, (भृ + “हृद्भृहृत्सृष्टृभ्य इम-
निच् ।” उणा० ४ । १४० । इति भावे इम-

निच् ।) भरवम् । इत्युणादिकोषः ॥ (भ्रियते
इति । कुटुम्बः । इत्यप्पुल्लदत्तः ॥)

भरः, पुं, (भरति विभर्ति जगदिति । भृन् भरते +
“भृन्ञीदृचरितृवरितनिधनिमिसृजिभ्य उः ”

उणा० १ । ७ । इति उः ।) विष्णुः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः । समुद्रः । खामी ।

इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः । स्वर्गम् । शिवः
इति । मेदिनी । दे, ६६ ।

भरजः, पुं, (भेति शब्देन वजतीति । वज् + क ।)
सुदृढजालः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरटव, स्त्री, (भृ + वाहुजकात् उट । संज्ञायां
कन् ।) भट्टाभिषम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भर्गः, पुं, (भ्रम्यते कामादिरनेनेति । भृन् +
“वृत्तञ्च ।” इति वच् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १ । १७ ।

भर्तृदा

“प्रत्युवाच ततो भर्गः पुरा दृष्टमनापतेः ।
देवि ! त्वच्च तथान्नाच्च वज्रोऽन्नायन्त कल्पकाः ।

च मर्त्यं भवतीं प्रादात् धर्मादिभ्योऽपरा-
च ताः ॥

वीतिहोचस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
“वीतिहोचोऽस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभूद्रूप ॥”)

आदिहान्तगंततेजः । यथा,—
“आदिहान्तगंतं वर्षो भर्गास्यं तन्मृतसुभिः ।

जन्मन्मृतविनाशाय दुःखस्य चित्तयस्य च ।
धामेन पुत्रयो यच्च द्रव्यः सूर्यमख्ये ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

भर्गः, [न] स्त्री, (भर्तेते इति । भृन् भर्तेने +
“अचञ्जिभ्युजिभ्यश्चः कृञ् ।” उणा० २ ।

२१५ । इति असुन् कवर्गान्तादेशः ।)
ज्योतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । १० ।

“तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥”
भर्ग्यः, पुं, (भृन् + “हृद्भृहृत्सृष्टृभ्य इम-

निच् ।” उणा० ४ । १४० । इति भावे इम-
निच् ।) भर्गः । इत्य-
मरटीकायां भरतरायतुङ्गटौ ॥

भर्जनं, स्त्री, (भृन् + कृट् ।) भट्टिः । इति शब्द-
माणा । भाषा इति भाषा ॥

भर्ग्यं, त्रि, (भृ + तय ।) भरव्यम् । पोषव्यम् ।
यथा, दायभागटीकाधृतवचनम् ।

“इहो च मातापितरौ बाधौ भार्या सुतः
शिशुः ।

अप्यकाव्यं शतं कृत्वा भर्ग्या मरुद्वजवीत् ॥”

भर्ता, [न] पुं, (विभर्ति पुण्याति पातयति धारय-
तीति वा । भृन् धारणपोषणयोः + “सुल्

हृषौ ।” २ । १ । १२१ । इति हृच् ।) अधि-
पतिः । (यथा, रघौ । १ । ७४ ।

“सोऽपश्यन् प्रविधनेन सन्ततः क्लृप्तकारकम् ।
भावितात्मा सुयो भर्तृरथेन प्रवृत्तेऽध्वरम् ॥”)

तत्पण्यायः । अधिपः २ ईशः १ नेता ४ परि-
हृष्टः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ खामी ९

नायः १० आर्यः ११ प्रभुः १२ ईश्वरः १ ।
विभुः १४ ईशिता १५ इन्द्रः १६ नायकः १७

इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । प्रपञ्चाधिष्ठान-
वस्त्रेन भरत्वात् ।) धातरि पोहति च चि

इति मेदिनी । ते, १८ । (यथा, ऋग्वेदे । १०
२२ । १ ।

“भर्ता वचस्य धृष्टोः पिता पुत्रमिव ध्रुवम् ।
विवाहितायाः पतिः । यथा, महाभारते

१ । १०४ । २८ ।

“भार्याया भरत्वाङ्कर्ता पातनाच्च पतिः कृतः
अहं त्वां भरवं कृत्वा जातवन् वसुतं तदा ।

विश्वकर्मा अमेवाभर्ता न भरेयं महातपः ॥”)

भर्तृणी, स्त्री, (भर्तारं वृन्तीति । वृन् + टक्
ङीप् ।) पतिवार्तिनी । इति महाभारतम् ॥

भर्तृवारकः, पुं, (भर्ता भ्रियते इति । इह आदरे +
कर्त्तृञ् चच् । ततः स्वार्थे कः ।) नाथोक्तं
सुवराजः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥

भर्भुदारिका, स्त्री, (भर्भुदारक+टापि अत इत्वम् ।) नाच्योक्तौ राजसुता । इत्यमरः । १।७।११ ।

भर्भुदरिः, पुं, खनामखातः काव्यकर्तुराज-विशेषः । इति जटाधरः । स च विजयमादित्य-भाता । (अथमेव गन्धर्वसेनात् दासीगर्भ-जातः । यथा, राजावल्याम् । ४।१-२ ।

“अथ कावेन कियता रममाणो महीतये ।
दास्या गन्धर्वसेनसु पुत्रमेकमणीजनत् ।
तस्य भर्भुदरीत्येव नाम चक्रे महामतिः ॥”

भर्भुव, क ड ञ भर्भुसे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-उभ० च-सक०-सेट् ।) रेफ-युक्तः । दन्तवर्गाद्योपधः । भर्भु भर्भुनम् । भर्भुनस्वपकारगोरित्यमरः । १।१६।१४ । क ड, भर्भुयति खलं राजा । ञ, भर्भुयति भर्भुयति । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः । इति दुर्गादासः ।

भर्भुवनं, स्त्री, (भर्भुव+क्युट् ।) अपकारगीः । इत्यमरः । १।१६।१४ । चौरौचित् त्वा चात-विश्यामि इत्याद्यपकारार्थं वचनम् । इति भरतः । तत्पर्यायः । कुला २ निन्दा २ जुगुप्सा ४ गहा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुलनम् ८ परिवादः ९ परीवादः १० जुगुप्सनम् ११ आक्षेपः १२ अपवर्णः १३ निन्दाः १४ अप-क्रोधः १५ । इति शब्दरत्नावली । (भर्भुव+कुप् । भर्भुवनायकार्यं । यथा, कथासरित्-सागरे । ३२ । ५३ ।

“इत्यादि भर्भुवर्गा कृत्वा गच्छद्भिः समं स च ।
विषयः प्रयथो विष्णुदत्तक्षणीं वभूव च ॥”

भर्भुवपत्रिका, स्त्री, (भर्भुव्यति स्त्रेति । भर्भुव+चप् । भर्भुवं निन्दितं यत् यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) महाजीवी । इति राज-निर्घण्टः । (भर्भुवपत्रिकापि पाठः ।)

भर्भु, स्त्री, (भियतेऽनेनेति । भृ+बाहुलकात् मन् ।) खर्भम् । भर्तिः । नाभिः । इति हिरूप-कोषः ।

भर्भु, [नृ] स्त्री, (भरति भियते वेति । भृन्+“सर्वेषां तु भ्यो मनिन् ।” उणा० ४।१४४। इति -मनिन् ।) वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । खर्भम् । धुर्भुम् । इत्यमरः । १।१६।१४ । नाभिः । इति विश्वः । (भरत्वम् । यथा, ऋग्वेदे । १०।८८।१ । “हविष्यान्ममजरं खर्विदि दिविष्याद्भुतं जुष्टमयौ ।
तस्य भर्भुये भुवनाय देवा धर्भुये कं खधया पप्रयन्त ॥”

“भर्भुये भरयाय ।” इति तज्जाय्ये वायनः ।)

भर्भुयसा, स्त्री, (भर्भुयि भरये चाधुरिति । भर्भुन+यत् । टाप् ।) वेतनम् । इति हेम-चन्द्रः ।

भर्भु, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफोपधः । भर्भति । इति दुर्गा-दासः ।

भर्भु, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) भर्भति । अन्तःख्यानोऽयम् । इति दुर्गादासः ।

भञ्ज, क ड निरूपये । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, भाजयति । इति दुर्गादासः ।

भञ्ज, ड दानवधनिरूपयेत् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, भजते । इति दुर्गादासः ।

भञ्जता, स्त्री, (भातीति । भा+बाहुलकात् कः । भा चासौ जता चेति कर्मधारयः ।) राजवला । इति शब्दरत्नावली ।

भञ्जन्दनः, पुं, कान्यकुलदेष्टव्यवृत्तविशेषः । यथा, “कजावती कान्यकुली वभूवायोनिसम्भवा ।
जातिस्मरता महासाध्वी सुन्दरी कमला कला ।
कान्यकुले वृत्त्येवो भञ्जन्दन उत्तमः ।
संतां संप्राप योगान्ते यज्ञकुलसमुत्थिताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ।

भञ्ज, ड दानवधनिरूपयेत् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कडयान्तः । ड, भजते । इति दुर्गादासः ।

भञ्जः, पुं, (भजते इति । भञ्ज+अच् ।) भङ्गकः । इत्यमरः । २।५।४ । (देशभेदः । यथा, दृष्टन्सहिनायाम् । १४ । ३० ।

“ब्रह्मपुरदाब्जमर-

घनराज्यकिरातचीनकौशिकः ।

भञ्जापलीजटासुर-

कुनठखचखीयकुचिकाख्याः ॥”

भञ्जः, पुं स्त्री, (भजते जन्तीति । भञ्ज+अच् ।) शब्दभेदः । इति मेदिनी शब्दमाणा च । भञ्जा इति भाषा । (यथा महाभारते । १।१४०।६ । “प्रगाढदृष्टित्वे जाघवे वेधने तथा ।
सुरनाराचभञ्जानां विपाठानाञ्च तत्त्ववित् ॥”
अनेन देहविहङ्गशल्यादिकसुहरति । यथा,—
“स च शल्योद्धरणकः प्रोच्यते वैद्यकागमे ।
नाराचशालग्रामादेर्भञ्जः कुनोश्च तोमरेः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

भञ्जकः, पुं, (भञ्ज+कार्ये कन् ।) भङ्गकः । इति हिरूपकोषः । (पक्षभेदः । यथा, भागवते । ३।१०।२३ । “काकयध्वकश्चैनभासभञ्जकवर्जितः ।
हंससारसचक्राडकाकोलकादयः खगाः ॥”)

भञ्जपुच्छी, स्त्री, (भञ्जस्य पुच्छमिव पुष्पं यस्याः ।) गवेशिका । इति शब्दचन्द्रिका । गोरक्षतकुला इति ख्याता ।

भञ्जाटं, स्त्री, शशिध्वजराजपुरम् । यथा,—
“सनागनेः परिहृतः कल्किर्नारायणः प्रभुः ।
भञ्जाटनगरं प्रायात् खड्गधृक् सतिवाहनः ॥”
इति कल्किपुराणे । २२ अध्यायः ।

(दक्षसेनस्य पुत्रे, पुं । यथा, हरिवंशे । २०।३२ । “विजयसेनस्य पुत्री भूत दक्षसेनो महीपतिः ।
भञ्जाटो तत्कुमारोऽभूत्प्रायेयेन हतः पुरा ॥”)

भञ्जाट, स्त्री, शशिध्वजराजपुरम् । यथा,—
“सनागनेः परिहृतः कल्किर्नारायणः प्रभुः ।
भञ्जाटनगरं प्रायात् खड्गधृक् सतिवाहनः ॥”
इति कल्किपुराणे । २२ अध्यायः ।

(दक्षसेनस्य पुत्रे, पुं । यथा, हरिवंशे । २०।३२ । “विजयसेनस्य पुत्री भूत दक्षसेनो महीपतिः ।
भञ्जाटो तत्कुमारोऽभूत्प्रायेयेन हतः पुरा ॥”)

भञ्जाटो तत्कुमारोऽभूत्प्रायेयेन हतः पुरा ॥”

भञ्जातः, पुं, (भञ्जं भञ्जाकमिव अतति आत्मानं ज्ञापयतीति । अत+अच् ।) भञ्जातकद्वयः । इति रत्नमाणा । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-खण्डे प्रथमे भागे ।

“भञ्जाताभावतश्चिन्तं नलक्ष्येचोरभावतः ॥”)

भञ्जातकः, पुं, (भञ्ज इवाततीति । अत+कृन् । यद्वा, भञ्जात+कार्ये कन् ।) द्वयविशेषः । भिजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अथर्वरः २ भञ्जातः १ श्रोत्रहृत् ४ वक्षिणामा ५ वीरतसः ६ व्रणहृत् ७ भूतनाशनः ८ । इति रत्नमाणा । भञ्जातकी ९ अयितुस्त्री १० वीरहृत् ११ । इत्यमरः । निर्द्वयः १२ तपनः १३ अवनः १४ क्षमित्रः १५ शैलवीजः १६ वातारिः १७ स्फोटवीजकः १८ पृथग्वीजः १९ धनुर्ध्वजः २० वीजपादपः २१ वज्रिः २२ । (यथा, सुश्रुते । सूत्रस्थाने । ४६ ।

“उच्छोदकाशुपानग्नौ ज्वेहानामप्य श्रूयते ।

अतं भञ्जातकज्ज्ञातुं ज्वेहात्तौपरकात्तथा ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकपवातोदराणाञ्चमेह-दुर्गामनाशित्वञ्च । तत्पणगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कोष्णत्वम् । कफार्तिममचावनाञ्च विषममूलजठराधानक्षमिनाशित्वञ्च । तन्-मज्जगुणाः । विशेषेण दाहशमनत्वम् । पिता पृष्टत्वम् । तर्पणत्वम् । वानारोचकहारित्वम् । दोर्मिजनकत्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः । अपि च ।

“भञ्जातकं त्रिषु प्रोक्तमरुच्छोऽरुच्छोऽधिकः ।
तथैवायितुस्त्री भञ्जा वीरहृत्तश्च श्रोत्रहृत् ।
भञ्जातकफलं पक्वं स्वादुपाकरत्वं लघु ।
कषायं पाचनं क्षिप्तं तोषणोष्णं हिदि भेद-
नम् ॥

मेध्यं वङ्गिकरं हृत्ति कषवातत्रयोदरम् ।
कुष्ठार्थोऽयहमीगुल्मशोषानाञ्चवरकमीनम् ।
तन्मज्जा मधुरो दृष्यो दृंह्यो वातपित्तहा ।
वृत्तमावृक्करं स्नातुं पित्तज्ञं केशमयितुम् ।
भञ्जातकः कषायोन्मः शुक्लो मधुरो लघुः ।
वातश्चेद्गोदराणाञ्चकुष्ठार्थोऽयहमीगदान् ।
हृत्ति गुल्मज्वरं चिन्तयद्भ्रमान्दक्षमित्राणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

अथ च ।

“भञ्जातकफलं क्षिप्तं क्षिप्तदुर्गामनाशनम् ।
दन्तखोद्यकरं पाहि कषायं मधुरञ्च तत् ।
भञ्जातद्वनं मधुरं कषायं वातकोपनम् ॥”

इति राजवल्लभः ।

भञ्जातकी, स्त्री, (भञ्जातक+गौरादिनात् ङीष् ।) भञ्जातकद्वयः । इत्यमरः ।

भञ्जिका, स्त्री, (भञ्ज+अच् । कार्ये कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) भञ्जातकः । इति शब्द-चन्द्रिका ।

भञ्जी, वि, (भञ्ज+गौरादिनात् ङीष् ।) भञ्जा-तकः । इति शब्दरत्नावली । (अख्याः पर्यायः ।

भवत्

“भक्तानां चित्तं मोक्षमवच्छेदयन्त्यरोऽभितः ।
तथैवाचित्तो भक्तो नीरवश्च शोषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भक्तः, पुं, (भक्त + एषोऽरादिभ्याम् ह्रस्वः ।)
भाक्तः । इत्यमरः ॥
भक्तः, पुं, (भक्त इति । भक्त + “उक्तकादयश्च ।”
उक्ता० ४ । ११ । इति ककप्रत्ययेन साधुः ।)
जन्मविशेषः । भाक्त इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भक्तः २ भक्तः ३ सशक्तः ४ दुर्धनः ५ भक्तः
६ एतद्विदः ७ भाविः ८ दीर्घकेशः ९ चिरायुः
१० दुस्वरः ११ दीर्घदर्शः १२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ भाक्तः १३ भाक्तः १४ अन्धः १५
भाक्तः १६ भौक्तः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ११६ । ६ ।
“विंशत्याग्नयः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः ।
ह्रीपिनः कङ्कभङ्गा ये चाप्ये भीम-
दर्शनाः ॥”
कोशस्य भाविविशेषः । तद्वयथा,—
“शब्दश्रवणस्पर्शस्पर्शकभक्तप्रभृतयः को-
शस्थाः ॥” इति सुश्रुते स्पर्शस्थाने ४६ अध्यायः ॥
छोनाकप्रभेदः । (यथास्य पर्यायः ।
“छोनाको भूतपुत्रश्च पूतिरथो सुनिहमः ।
दीर्घकेशश्च कङ्कभङ्गो भक्तकटुपुटकोरयुः ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
भुक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवं, स्त्री, (भवति भूयते वा । भू + अच् अप् वा ।)
भवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाकृता । इति
भाषा ॥
भवः, पुं, (भूयते इति । भू + भावे अप् ।) जन्म ।
(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १६४ ।
“भवो जातिसङ्गक्षेत्रे प्रियाप्रयविपर्ययः ॥”
भवश्चाह इति । भू + अपादाने अप् । शिवः ।
इत्यमरः ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । १ । १५ ।
“तमन्वदीह भवोऽस्तीति तद्वयस्य तन्मा-
करोत्पर्वन्वस्यैवमभवत् पर्वन्वो वै भवः ॥”
स च जलमूर्तिः । यथा,—
“भवाय जलमूर्तये नमः ॥”
इति पार्थिवशिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ॥
(भवति प्रभवत्यनेनेति । भू + अप् ।) स्तम्भः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२१ । २८ ।
“को हि नाम भवेनार्थो साहसेव समाचरेत् ॥”
भवति उत्पद्यतिरस्मिति । भू + आधारे
अप् । संसारः । (यथा, मार्कण्डेये । १८ । ७ ।
“अनवच्छेदं तथैवेयं देवी सर्वभवारविः ॥”
यत्ता । प्राप्तिः । इति मेदिनी ॥
भवकः, पुं, (भवता इति । भू + कृत् ।) आशी-
र्वाचकः । इति संक्षिप्तसारः ॥
भवचक्रः, पुं, (भवस्य चक्रस्य चक्रः अंश-
कारकः ।) दशाननः । इति शब्दरत्नावली ॥
भवन्, वि, (भाति विद्यते इति । भा + क्वत्-
प्रत्ययः ।) दृश्यार्थम् । अथ भाषातोऽर्थवत्प्रत्य-
येन विध्यम् । तस्य लिङ्गस्ये कृपम् । भवान्

भवम्

भवती भवत् । (यथा, मार्कण्डेये देवी-
माहात्म्ये । ८५ । ५ ।
“भवतां नाशयिष्यामि तत्तत्तत् परमापदः ॥”
वर्तमानार्थम् । इति मेदिनी । तै, १३७ । अथ
भूषातोः शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गस्ये
कृपं भवन् भवन्ती भवत् । (यथा, मनी ।
१२ । ८७ ।
“चातुर्वर्ण्यं च यो लोका चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भवद्भविष्यच्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥”
भवती, स्त्री, (भवत् + ङीप् ।) वाक्यभेदः । स तु
विधाक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीप्तिमती ।
यथा । वाङ्मयिकित्तगङ्गास्तोत्रम् ।
“सर्गारोहयवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं
प्रार्थये ॥”
भवदास, स्त्री, (भवास्त्वं भवप्रियं वा दास ।) देव-
दास्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवदीयं, वि, (भवत् + “भवतश्चकृवी ।” ४ । २ ।
११५ । इति छस् ।) भवत इदम् । युष्मत्-
सम्बन्धि । यथा, उद्भटे ।
“श्रुत्वातिदूरे भवदीयकीर्तिं
कर्त्तुं च तुष्टो न च चक्षुषी मे ।
हयोर्विवाहं परिहर्त्तुमिच्छन्
समागतोऽहं तव दर्शनार्थम् ॥”
(यथा, भागवते । ८ । १८ । ३८ ।
“वयसा भवदीयेन रंख्ये कतिपयाः समाः ॥”
भवनं, स्त्री, (भवत्यस्मिति । भू + अधिकरणे
ल्युट् ।) गृहम् । (यथा, मनी । ११ । १८ ।
“स त्वत्तु तं चटं प्राप्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥”
प्रासादः । यथा, महाभारते । ३ । ५४ । १२ ।
“देवराजस्य भवनं विविधाते सुपूजितम् ॥”
भू + भावे ल्युट् । भावः । इति मेदिनी । (यथा,
“जगु प्रागसतो चटस्य भवनं दृश्यते ॥”
इति सार्किकाः ॥)
भवनाशिनी, स्त्री, (भवं संसारं जन्मादिकं वा
नाशयति उत्थारयति नाशयितुं शीलमस्तीति
वा । नश् + शिच् + शिनिः ।) सरयूनदी । इति
पुराणम् ॥
भवनीयं, वि, (भवितुमर्हति । भू + ञनीयर् ।)
भवितव्यम् । भयम् । उत्पत्तादम् । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥
भवन्तः, पुं, (भवत्यनेनेति । भू + “हृभूवहिवचीति ।”
उक्ता० ११२८ । इति अच् । स च विद्भवति ।)
कालभेदः । स तु वर्तमानः । इत्युणादिकोषः ॥
(भाति इति । भा + क्वत् प्रत्ययः ।) भव-
च्छब्दस्य प्रथमा बहुवचनान्तर्गताः पठ्यम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५४ । २ ।
“कं वै भवन्तः कक्षायां यस्याहं दूत ईक्षितः ॥”
भवन्ति, पुं, (भू + “सुवो भिच् ।” उक्ता० ३ ।
५० । इति भिच् ।) वर्तमानकालः । इत्युणा-
दिकोषः संक्षिप्तसारोणादित्ति ॥
भवभूतिः, पुं, (भवेन शिवेन भूतिरेवम्यादिकं
यस्य भव एव भूतिर्यस्येति वा । शिवोपासन-

भविता

येवास्व विद्याद्युत्पत्तिस्तथात्मम् ।) कविविशेषः
स च भोजराजस्य पण्डितः । भाजतीमाध-
वादिनाटककर्ता च । तत्पर्यायः । भूमर्भः २ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १४४ ।
“कविर्वाक्पतिराजसीभवभूत्यादिसेवितः ॥”
भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विषये तु ।)
महादेवस्य ऐश्वर्यम् ॥
भवत्, [दृ] स्त्री, (भवे जन्मादिप्रदे संसारे
रोदिति अनेनेति भवे जन्मान्ते रोदित्वनेन
वेति । रुद् + क्तिप् ।) प्रेतपट्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
भवात्मजा, स्त्री, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति ।)
मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
भवाहकः, [शृ] वि, युष्मत्सङ्गः । भवानिव
भवाहकः } दृश्यते च इति युष्मत्पत्त्या भवच्छब्द-
भवाहकः } पूर्वकद्वयधातोः कर्मणि क्तमेव क्तिप्-
टक्चकप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति याकरयम् ॥
भवानी, स्त्री, भवस्य भाष्या । (भव + “रन्ववदन्-
भवश्चेति ।” ४ । १ । ४८ । इति स्त्रिया ङीप्
ततः व्याजक् चागम इति ।) दुर्गा । इत्य-
मरः । १ । १ । २१ । एतन्नामकारणं यथा,—
“रुद्रो भवः समाख्यातो भवः संसारसागरः ।
भवः कामस्तथा दृष्टिर्भवाणी परिकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ६ ।
“भवानो तत्र मे देव ! परिहर्त्तुं तदाभवत् ॥”)
भवानीगुरुः, पुं, (भवान्याः शिवपत्न्या गुरुः पिता ।)
हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
भवाभीष्टः, पुं, (भवे अभीष्टः ।) शुभगुणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भवान्ति, पुं, (भवः अस्तिरिवेषुपमितसमासः ।
भव एव अस्तिर्वा ।) संसारकृपसमुद्रः । यथा,
“ध्रुवं सदा परिभवन्नममोऽहोर्हं
तोषांस्सदं शिवविरचितं गुप्तं शरणम् ।
मृत्यानिहं प्रणतपाजभवान्तिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरकारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
भवायना, स्त्री, (भवः शिव एवायनामायनाय-
मस्याः । शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्मम् ।)
गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ (भवायनी
त्येके ॥)
भविकं, स्त्री, (भवः प्रभाव ऐश्वर्यादिकमिदं
उत्पाद्यत्वेनाख्यस्येति ठम् ।) मङ्गलम् । तद्वति
वि । इत्यमरः ॥
भवितः, वि, (भवो मङ्गलं जातोऽस्तीति तारका-
दित्वात् इतच् ।) अतीतोत्पत्तिकः । भूतः ।
इति जटाधरः ॥
भवितव्यं, वि, भवनीयम् । भयम् । इति भवि-
ष्यत्कारणे कर्मणि भावे शब्दादिप्रियाशुभाप्राप्त-
कारणार्थे च भूषातोऽर्थवत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
इति याकरयम् ॥ यथा, वज्रपुराणि ।

भयं

भसत्

भयम्

“न भवद्भ्यामहं शोषो नार्यं राजापराधति ।
भवितव्यमेनेव येनाहं निघनं गतः ॥”

भवितव्यता, ङी, (भवितव्य + भावे तल् ।)
भाष्यम् । इति जटाधरः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७ । ८६ ।

“तन्मात्राच्च तावत् त्वं कथयिष्याम्यहम् ते ।
यदस्य कोऽन्यथा कर्तुं शक्नोति हि भवितव्य-
ताम् ॥”)

भविता, [ङ] चि, (भू + शीलार्थे ङच् ।) भवन-
शीलः । इति भरतः । चाधु भवनशीलः । इति
सुक्रटः । तत्पण्यायः । भूयः २ भविष्युः ३ ।
इत्यमरः । (भविष्यदर्थेऽपि ङच्प्रत्ययः स्यात्
यथा, मार्कण्डेये । २४ । २६ ।

“नाम्ना भाष्या भविष्यति वर्णयित्वा महा-
जसाम् ॥”)

भविनः, पुं, (भवाय कायादिप्रकाशाय इवः स्वयः
इव । ततः एवोदरादित्वात् चाधुः ।) काय
कर्ता । इति त्रिकाण्शेषः ।

भविनः, पुं, (भू + “सलिकलानिमहिमहिभक्ति-
शक्तिपिण्डितुकिङ्किभूय इलच् ।” उवा० ।
१ । ५५ । इलच् ।) पिङ्गः । इति त्रिकाण्-
शेषः । भवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
पादः ।

भविष्युः, चि, (भू + “भुवच् ।” १ । २ । १८ । इति
इलच् । भवतेर्धातोश्चन्द्रसि विषये तच्छीला-
दिव इलच् प्रत्ययो भवतीति काशिका ।)
भविता । इत्यमरः ।

भविष्यः, चि, (भू + ङटः सदेति श्रद्धात् च ततो
विभाषायां एवोदरात् तस्य लोपः ।) भविष्यत्-
कालः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, हरिवंशे ।
८१ । २८ ।

“अयं भविष्ये कथितो भविष्यज्जगत्सिद्धिर्द्विजैः ॥”)

पुराणविशेषे, ङी । यथा,—

“चतुर्दशं भविष्यं स्थापयाम्यहं यथा ॥
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ चः ॥

(जलविशेषे, ङी ।)

भविष्यत्, चि, (भू + ङटः श्रद्धात् च ।) काल-
विशेषः । तस्य लक्ष्यम् । वर्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वम् । इति सारमञ्जरी । वर्तमान-
कालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वम् । इति शिरो-
मन्त्रितपदाद्येटीकाखण्डम् । तत्पण्यायः ।
अनागतम् २ चक्षनम् ३ प्रगतम् ४ वर्तमानम्
५ वर्तमानमात्रम् ६ आगामि ७ भावि ८ ।
इति राजनिर्घण्टः । अद्यतने भवे ङी दूरभवे
ती । इति सांप्रदायिकः । यथा ङी भविता
वर्तमानरे भविष्यति । इति दुर्गादासः ।

भयं, ङी, (भवतीति भूयते इति वा । भू +
“भय गेयेति ।” १ । १ । ६८ । इति यत् ।
भयादयः श्रद्धाः कर्त्तरि वा निपातनात् । इति
काशिका ।) वलविशेषः । चाकृता इति
भाषा । तत्पण्यायः । भयम् २ भविष्यम् ३
भावनम् ४ वक्रशीघ्रम् ५ कोमलम् ६

पिण्डितुकीजम् ७ । अयं गुणाः । अयं लक्ष्यम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातस्य तस्य गुणः ।
वातकषापहत्वम् । प्रसक्त्य तस्य गुणः । मधु-
रास्त्वम् । रक्षिकारित्वम् । अमन्यूनहरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“भयं स्वादु कषायान् कृद्यमाख्यविशोधनम् ।
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुह्यं याहि विषापहम् ॥”

इति राजवल्लभः ।

अयं, चि, (भवतीति । भू + कर्त्तरि निपातनात् वा
यत् ।) भुभम् । (यथा, भागवते । ४ ।
१४ । २० ।

“भयायां भयवाच्यायां तस्मै विदुरः कुतुभुः ॥”
सत्यम् । योग्यम् । भावि । इति मेदिनी शब्द-
रत्नावली च । (यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ७ ।

“भूतभवभवनायाः श्रद्धा चेतत् नयं हि ज ।”

श्रेष्ठम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १७ ।

“यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भयाः ॥”

“भयाः श्रेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ।

प्रसन्नम् । यथा, रामायणे । १ । ६९ । ७ ।

“स मे नाथो ह्यनायस्य भव भयेन चेतसा ।”

भयेन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः ।)

भयः, पुं, (भवति उत्पद्यते भू + निपातनात्
कर्त्तरि वा यत् ।) कर्मरङ्गत्वः । इति मेदिनी ।

ये, ४२ । रवमेदे, पुं ङी । इति शब्दरत्ना-
वली ।

भया, ङी, (भय + टाप् ।) उमा । गणपिण्यली ।

इति मेदिनी । ये, ४२ ।

भय, दुक्ते । पिपुनोत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-पर०-अशब्दे अक० पिपुनोत्तौ सक्-
सेट् ।) दुक्तेः कुकुरादिकर्तृकशब्दः । भवति
चा । भयान्वयोर्ध्वं खलः कृपयतीत्यर्थः । भर्तु-
सने इति प्राचः । भवति चा पाठ्यं शब्देन
निर्भर्तुवयतीत्यर्थः । इति रमानाथः । इति
दुर्गादासः ।

भयः, पुं, (भवतीति । भय कुकुरादि शब्दे +
अच् ।) कुकुरः । इति रत्नमाता ।

भयकः, पुं, ङी, (भवतीति । भय + “कुन् शिष्य-
संक्षुधोरपूर्वस्यापि ।” उवा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) कुकुरः । इत्यमरः । २ । १० । २२ ।

भयकं, ङी, (भय + ङाट् ।) कुकुरम् । कुकुर-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ।

भया, ङी, खर्कचोरी । इति रत्नमाता ।

भयी, ङी, (भय + क्तिष्ठां जातित्वात् ङीप् ।)
मुनी । इति शब्दरत्नावली ।

भय, र लि द्युतौ । भर्तुं च । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) र वैदिकः ।

लि, वभक्ति । इति दुर्गादासः ।

भसत्, ङी, (वभक्तीति । भस् + “शूद्रभयो-
रदिः ।” उवा० १ । १८६ । इति अदिः ।)
काष्ठम् । अश्वमांसम् । जघनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुखादिपादः ।

भसत्, [इ] ङी, (भस् + अदिः ।) भास्वरः ।
योनिः । इति मेदिनी । मांसम् । आरक्षव-
पक्षी । श्वः । इत्युवादिर्कोवः । काकः । इति
त्रिकाण्शेषः ।

भसनः, पुं, (वभक्तीति । भस् + ङुः ।) जमरः ।
इति भूरिप्रयोगः ।

भसन्तः, पुं, (वभक्तीति । भस् + वाङ्मकात्
भच् ।) कालः । इति त्रिकाण्शेषः ।

भसितं, ङी, (भस् + क्त ।) भक्ष । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् ।
२६ । ४१ ।

“चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालच प्रीति ।

ईशाने भसितं केचिदालेपनमितीहयम् ॥”)

भक्षकः, पुं, (भानां नक्षत्राणां कृत्तकः ।)
दैवज्ञः । इति शब्दरत्नावली ।

भक्षका, ङी, (भक्षते इति । भस् दोहौ + कृन् +
टाप् । भक्षा ततः कार्यं कृन् । “भक्षेवा-
जाज्ञेति ।” ७ । १ । ४७ । इति इत्वं च । आतः
स्याने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचा-
माचार्याणां मतेन । इति काशिका ।) चर्म-
प्रसेविका । इति शब्दरत्नावली ।

भक्षा, ङी, (भक्षतेऽनयेति । भस् + “कृद्यमाख्य-
भविष्यत्तुम् ।” उवा० ४ । १६७ । इति कृन्
अजादित्वात् टाप् ।) अपिदीपकचर्मनिर्मित
यन्त्रविशेषः । भाषी इति यौता इति च
भाषा । तत्पण्यायः । चर्मप्रसेविका २ । इत्य-
मरः । १२ । १० । ३३ । चर्मप्रसेवकः ३ । इति भरतः ।

भक्षका ४ भक्षका ५ भक्षी ६ । इति शब्द-
रत्नावली । भक्षिका ७ । इति आकरवम् ।

(यथा, भागवते । ६ । २० । २१ ।

“माता भक्षा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्य पुत्रं दुष्पन्नः मावमंश्याः शकुन्तलाम् ॥”)

भक्षका, ङी, भक्षा । इति शब्दरत्नावली ।

भक्षी, ङी, (भक्षतेऽनयेति । भस् + कृन् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) भक्षा । इति शब्दरत्नावली ।

भक्ष, [न] ङी, (वभक्तीति । भस् भर्तुं वभक्तीतोः +
“वन्धातुभ्यो मनिन् ।” उवा० ४ । १४४ ।
इति मनिन् । दम्भाकाडादिकारः ।) शिवाङ्ग-
भूषणम् । हार इति भाषा । यथा,—

“अस्याङ्गभूषणं भक्ष विभूतिभूतिरस्य तु ।”

इति शब्दरत्नावली ।

तद्वक्त कामदेवशरीरजम् । यथा,—

“प्रसीद स्वर्भूतेषु ! भक्षा जगत्कृता वयम् ।
इति क्व वदतां तेषामभराणां तदावयवः ।
जलाटचक्षुःसम्भूतो भक्षाकाशीजगोभवम् ।
दग्धां कामं तदा वदन्नांजामाजातिदीपितः ।
संक्षिप्ततोऽयं विविधा चरं गन्तुं श्रद्धाक न ॥
महादेवोऽयं तद्वक्त मनोभवशरीरजम् ।
आदाय स्वर्गगान्धेय भूतिविषं तदाकरोत् ।
केपशेषाणि भक्षानि समादाय तदा हरः ।
समखोऽन्तरं च काशीं विहाय विधिवन्तः ॥”

इति काशिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥४॥

भस्मक

भस्मकस्य चतुर्विधजनानामर्गतायेवज्ञानम् ।

यथा,—

“आद्यैर्भस्मना ज्ञानं वायवं गौरवः स्तुतम् ।
इति वायवः ॥

शिवपूर्वाभां जलाटे तस्य धारयमावयकम् ।

यथा,—

“विना भस्मनिपुणैश्च विना वज्राद्यमाजया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तेन कांश्चमुद्दिश्येष्टा,—

“अस्मत्पात्रैर्मन्त्रायाः कांश्चं मुध्यति भस्मना ।
अस्मत्पात्रैश्चैव पुनःपात्रैश्च नृपस्यम् ॥”

इति मुद्दिनतत्त्वम् ॥७॥

अस्मदीविचारः । यथा,—

“शुक्लैराविक्रमामेहो भस्माकोऽस्मदीवेष्टतम् ।
अस्मदीः शुक्लैराद्यैः तुल्यः सङ्गनवेष्टना ॥”

इति सुश्रुते विद्वानस्थाने अस्मदीनिदानम् ॥

भस्मकं, स्त्री, (भस्म + चञ्चायां कन् ।) रोग-
भेदः । भस्माकोट इति स्यात् । विकृष्टः ।
(यथास्य पर्यायः ।

“अन्तर्भस्मकं रेखः क्रिमिर्न चित्रतत्त्वम् ।
क्रिमिश्च विकृष्टश्च गर्हं तच्च कैवलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कलधौतम् । इति मेदिनी । के, १६३ ॥ ७ ॥

भस्मकस्य निदानसंप्राप्तपूर्वकं लक्षणमाह ।

“कदादिहृत्वाप्तुषु नराणां
शोथे कथं मारुतपित्तवृद्धौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽभि-
भूतं जलाहस्य करोति यस्मात् ।
तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभू-
दुपेक्षितोऽयं पथते च धातुम् ॥”

भस्मकस्य चोपद्रवमरिदमाह ।

“हृदयेदाहन्त्यादीन् हृत्वेवात्यभिषम्भवान् ।
पक्षाज्जमास्य धालादीन् च क्षिप्रं नाशयेद्-
ध्रुवम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अत्र तीक्ष्णाग्निस्थाने विनयेनोक्तम् ।
तीक्ष्णपक्षेण भस्मकस्यावरोधः । अत्यन्त-
तीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मकमित्युच्यते ॥ यदुक्त-
चरके चिकित्सास्थाने ऊनविशेषध्याये ।
भस्मकचिकित्सायाह ।

“हरे शोथकथे पित्तं कुपितं मारुतायुगम् ।
शोथका पावकस्थाने वनमयेः प्रवृद्धति ॥
तथा लम्बवर्णो हृष्टे विरुद्धे वाजिनोऽनकः ।
परिभूय पचत्यन्नं तैलप्रादासु तदुभयम् ॥
पक्षाजं वतसं धातुम् शोथितादीन् पचत्यपि ।
ततो दीर्घजामातवान् नृपुचोपमयेष्टरम् ॥
मुक्तेऽने कभते शार्ङ्गं जीर्णमात्रे प्रताप्यति ॥”

“तमस्यपि शुद्धिगन्धश्रीतमधुरविजलेः ।
अन्नपानेनेषेष्वाग्निं दीप्तमभिमवाप्नुभिः ।
सुहृन्सुहृदोर्भेदपि भोज्यान्मखोपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽकारं लब्ध्वा यथैवं न विपादयेत् ॥

भस्माच

पायसं कथं चित्त्वं पेटितं शुद्धवेष्टतम् ।

अशातषौदकानूपपिशितानि हृतानि च ।
मनुष्यान् विधेयतः क्षिप्तान् क्षिरतोयचरी-
लया ॥

आधिकं सङ्गतं मांसमद्यादन्विनाशनम् ॥”

“पिबेत् शीताम्बुना सर्पिमधुच्छिदेन वा युतम् ।

गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्णं पिबेन्नरः ॥

आनूपरससिद्धान् वा चीन् क्रीडाक्षौलवर्जितान् ।

गोधूमचूर्णमयं वा अघयित्वा क्षिरं पिबेत् ॥”

“श्यामा विहृष्टपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असक्तं पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं मेधं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।

तद्व्यभिहितं सर्वं सुक्ता प्रसवर्णं दिवा ॥

कफे हृष्टे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।

समघातोः पचत्यन्नं पुष्टायुर्वेनवृद्धये ॥”

भस्मकारः, पुं, (भस्म करोतीति । क + “कर्म्म-
ण्यञ्” ॥ १ । २ । १ । इति ञञ् ।) रजकः ।

इति शब्दमाला ॥

भस्मकूटः, पुं, कामरूपस्य पर्वतभेदः । यथा,—

“गन्धनात् पूर्वभागे तु भस्मकूटो महागिरिः ।

यत्र तिष्ठति भूतेष्वो महादेवो वृषध्वजः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

भस्मगन्धा, स्त्री, (भस्मन इव गन्धो यस्याः ।)

रेखका । इति भावप्रकाशः ॥

भस्मगन्धिका, स्त्री, (भस्मगन्धोऽस्यस्या इति ।

भस्मगन्ध + “अत इतिठनौ” ५।०।१।५।

इति ठन् । टाप् ।) रेखकास्यगन्धद्रवम् । इति

जटाधरः ॥

भस्मगन्धिनी, स्त्री, (भस्मन इव वाहुकोन गन्धो-

ऽस्यस्या इति । भस्मगन्ध + इनिः । डीप् ।)

रेखकास्यगन्धद्रवम् । इत्यमरः १०।४।१०० ॥

भस्मगर्भे, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य ।) त्रिनिश्रुतः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणस्य त्रिनिश्रु-
तस्य ज्ञातव्यम् ॥)

भस्मगर्भा, स्त्री, (भस्म गर्भेऽस्या इति । टाप् ।)

कपिलशिंशपा । इत्यमरः १०।४।६३ ॥ (अस्याः

पर्यायो यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शिंशपा पिच्छला श्यामा लम्बासारा च सा

शुभः ।

कपिला सेव तुनिभिर्भस्मगर्भैति कीर्तिता ॥”

रेखकानामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥

भस्मतूलं, स्त्री, (भस्म तूलति तूलयति वेति । तूल

+ क ।) ग्रामकूटः । पौशुवर्णम् । हिमम् ।

इति मेदिनी । से, १६८ ॥

भस्मरोहा, स्त्री, (भस्मनि रोहति इति । रोह् +

अच् । टाप् ।) दग्धावस्थाः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भस्मवेधकः, पुं, (भस्म इव वेधकः ।) कर्पूरः । इति

शब्दरत्नावली ॥

भस्माचनः, पुं, कामरूपस्य पर्वतभेदः । यथा,—

“अमंतीयेनसे जाला कृद्धा चञ्चं सवा-

चमम् ॥

भागधे

मन्त्रिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा तत्किमंकाचर्णं गतिः ॥”

इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

भस्माचयः, पुं, (भस्म आचयते आर्हति इति ।
आ + ञे + आचुनकात् शः ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयोऽस्य कर्पूरशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)

भा, ल व दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
पर-अक-अनिट् ।) ल, भाति । व, भा ।
इति दुर्गादासः ॥

भा, स्त्री, (भा दीप्तौ + “विद्धिदादिभ्योऽङ्” १ ।

१ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) प्रभा । दीप्तिः ।

इत्यमरः १ । १ । १४४ ॥ (यथा, वाचस्पत्ये-
वहितायाम् । १० । १२ ।

“भाये दाक्षाहारमिति ॥”)

भाः, [व] पुं, (भायते इति । भाश्च दीप्तौ +

“भावभावधुर्विद्युतोर्णिपृक्षुयावस्तुवः क्तिप्”

१ । २ । १०७ । इति क्तिप् ।) सूर्यः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री, दीप्तिः । इत्यमरः १।१।

१४४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ४६ । १० ।

“अभूद्भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ॥”)

भाकूटः, पुं, (भया दीप्ता कूटतीति । कूट + क ।)

मनुष्यविशेषः । मेकटी इति भाषा । अस्य

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् ।

श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

भाकूटः, पुं, (भायुक्ताः कूटाः शिखराणि यस्य ।)

पर्वतभेदः । मनुष्यभेदः । इति मेदिनी । टे, ५१४ ॥

भाकोवः, पुं, (भागां दीप्तीनां कोव इव ।) सूर्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाक्तं, त्रि, (भक्तिः गौण्यादुत्तरागतमिति । भक्ति

+ अञ् ।) पारिभाषिकम् । गौणम् । लाघ-

विकम् । औपचारिकम् । यथा । “नन्वेवं परम

वप्रमे मासि क्रियमाणस्य कार्यं बाध्याविकल्पम् ।

इति चेद्भाक्तम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (भक्त-

स्येदमिति तस्येदमित्यञ् ।) भक्तसम्बन्धिनि च ।

(भक्तमस्मै दीयते नियुक्तमिति । भक्त + “भक्ता-

दण्यतरस्याम्” ४ । ४ । ६८ । इत्यञ् । अन्तेन

पोष्ये च ।)

भाक्तिकः, त्रि, (भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते इति ।

भक्त + “भक्तादण्यतरस्याम्” ४ । ४ । ६८ ।

इति पञ्चे ङक् ।) अन्तेन पोष्यः । भक्तमस्मै

दीयते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागः, पुं, (अभ्यते इति । भज भागवेषयोः

+ कर्मेणि ञञ् ।) अंशः । इत्यमरः १०।४।८८ ॥

क्याहकः । भाग्यम् । एकदेशः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ राज्ञिर्हिंश्रुभागेकभागः । यथा,—

“विंशतिप्रकक्षणा राज्ञिर्भाग इत्यभिधीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥

(भज + भावे ञञ् । भजनम् । भगवान्मैत्र-

याणां समूहः इति ञञ् । ऐश्वर्यसमूहः ॥)

भागधेयं, स्त्री, (भाग इव । भाग + “भागरूप-

नामभ्यो घेयः” इति घेयप्रत्ययः । आभिधाना-

नपुंसकत्वम् ।) भाग्यम् । इत्यमरः १०।४।९८ ॥

भागव

गधेयः, पुं, (भागेन घोषति इति । घा + कर्णेणि घत् ।) राजकरः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ।
दायादः । इत्यजयपालः ।

गवत्, स्त्री, (भगवतो भगवत्या वेदम् । भगवत् + तच्छेदमित्यञ् ।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहा-
पुराणविशेषः । स च वेद्यासकृतहादशस्कन्ध-
हाविंशतुविंशताध्यायसमन्विताष्टादशसहस्र-
श्लोकसंख्याक-भगवन्माहात्म्यवर्णन-प्रधानको-
पन्यः । यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे ।
“यथाविद्वत्तु गायत्रीं वस्यते धर्मेविवक्षरः ।
वृक्षासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ।
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्भूमिं हसमन्वितम् ।
प्रौढपदां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ।
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् ।”
पुराणान्तरे च ।

“यथोष्टादशसहस्रो हादशस्कन्धसंस्तुतः ।
हययोवप्रवृत्तिर्यथा यत्र वृत्रवधस्तथा ।
गायत्र्या च समारम्भस्तद्दे भागवतं विदुरिति ।”
पद्मपुराणे च अन्तर्यामिं प्रति गीतमवचनम् ॥
“अन्तर्यामि ! सुकप्रोक्तं त्वत्तं भागवतं श्रुत्वा ।
पठस्व स्वसुखेनापि यदीच्छसि भवत्प्रथमम् ॥”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।
(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम् ।
एकं महापुराणान्तर्गतमपरस्तुपपुराणान्तर्गतम् ।
लोकैरप्युपलभ्यो द्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णु-
भागवतनाम्ना चाख्येव । तत्रैकं महापुरा-
णान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्वि-
वादमेव । तथापि किं देवीभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमिति संशयः केचित् विष्णुभाग-
वतमेव महापुराणमिति वदन्ति । केचित्
देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति ।
तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः । केचिदुपपुराणेषु
द्वितीयं भागवतं नाख्येव महापुराणेष्वेकै-
कं भागवतं प्रसिद्धम् । तच्च विष्णुभागवतमेव न
देवीभागवतम् । देवीभागवतान्तु निर्मूलकमेव
वदन्ति । द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभाग-
वतं बोधव्यतममिति वदन्ति । वस्तुतस्तु भयो-
रपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्व-
स्तुपपुराणत्वञ्च । ननु महापुराणेष्वेकैकं भाग-
वतं प्रसिद्धम् । ननुपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति
चेत् । कूर्मगण्डपाद्यादिमपपुराणेषु द्वितीयस्य
खटपरिगणनम् । तथाहि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे
कूर्मपुराणेष्टादशपुराणान्युक्ताः—

“अन्यान्पुपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥”

इत्यादि ॥

“पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताङ्गपम् ॥” इति ।
तथा गारुडे तत्त्वसहस्रे द्वितीयांशे धर्मकाण्डे
प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागसुक्ता लघुपुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे यन्त्रोक्तम् ।

भागव

“पुराणं भागवतं दौर्गं नदिप्रोक्तं तथैव च ।
प्राप्तुमर्हं रेणुकञ्च भैरवञ्च तथैव च ॥”

इति ॥

तथा तत्पूर्वमपि ।

“विष्णुधर्मोत्तरे चैव तच्च भागवतं तथेति ॥”
तन्नं भागवतं तथेति पाठे तन्नं शास्त्रमित्यर्थः ।
तद्विशेषवतीन चोत्तमत्वं सूचितम् । तथा पाद्मे
श्रुतनपरीक्षायाम् ।

“नास्तं पाद्मं वेणवञ्च मार्कण्डे नारदेरितम् ॥”
इत्यादि ॥

“तथैव गदितं राम ! पुराणं कापिलं तथा ।
वाराहं ब्रह्मवैवर्तं श्रुतनेषु प्रशस्यते ।
शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च ॥” इति ॥
तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशोऽध्याये
उपपुराणेषु ।

“शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा ॥” इति ॥
तथा मधुकन्दनसरस्वतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहे-
ऽप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम् ।
नागोजीभट्टादिभिश्च धर्मशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्येरेपि
निबन्धकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य ।

“तच्च भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसंस्तुतम् ॥”

इति प्रथमाध्यायस्य स्ववचनेनाष्टादशमहापुरा-
णेषु पञ्चममिदं पुराणमिति खल्व महापुरा-
णत्वं बोधयतः । कथमन्यपुराणस्तुपपुराणत्वं बोध-
येन्नस्यैव केचिदृच्छरमिति चेत् । नारदीय-
शिववायथादित्यपुराणानां स्वसुखेनाभ्युत्थित-
वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणैरुप-
पुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् । पुराणमतभेदेन
कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्व-
सिद्ध्या तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु
बहुशः प्रसिद्धः । वेणवपुराणेषु सात्त्विकत्वं
शैवपुराणेषु तामसत्वं वेणवपुराणमतम् । शैव-
पुराणेषु सात्त्विकत्वं वेणवपुराणेषु तामसत्वम् ।
“दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ।
तामसानि च चत्वारि वेणवानि प्रचक्षते ॥”

इति स्कान्दे ॥

शैवपुराणमतैरेव प्रकारोक्तिः । तथाहि
नारदीयस्य पुराणस्य स्वान्तर्गतमहापुराण-
मन्यस्यैव स्वसुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं
बोधयतः ।

“मह्यं मह्यं चैव ब्रह्मं वचतुष्टयम् ।

आलिंपामिपुराणानि कूर्मगण्डमेव च ॥”

इति वचनेन वक्ष्यमाणसुब्रह्मपुराणवचनेन च
महापुराणयदिभूतत्वं बोध्यते । आलिंपामी-
त्यत्राऽऽशब्देनादित्यपुराणं तथा शैवपुराणस्य
स्वसुखेन खल्व महापुराणत्वं बोधयतो मह्यं
मह्यमित्येव वचनं तद्विभूतत्वं बोधयति ।
ननु वायथ्यं पुराणमेव शैवं शिवप्रतिपादकत्वा-
त्तस्य च वचतुष्टयपदेन संग्रहात्तदुदाहरणं न
सम्भवतीति चेत् । सुहृलपुराणे ।

“नास्तञ्च वेणवं पाद्मं शैवं भागवतं तथा ।

भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयञ्च वामनम् ॥

भागव

आद्येयं वायवं मातृखम् ॥” इति वचनेन
वायव्यपुराणयोः परस्परं प्रत्यक्षेण परिग-
तथा वायव्यपुराणस्य स्ववचनेन खल्व
पुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुरा-
महापुराणयदिभूतत्वं बोधयति । त-
पुराणस्यापि आलिंपामिपुराणानीति
पुराणसंस्तुतपाठेन महापुराणत्वम् ।
लिङ्गसूक्ताख्यमिति कचित् पुराणसंस्तु-
महापुराणयदिभूतत्वं यथा चेत्तथा
कचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन का-
पुराणत्वेन ग्रहणम् । तथा देवीभागव-
भविष्यतीति को विरोधः । मतभेदेनोभ-
वचनयोः प्रमाणत्वात् । ननु अन्यान्पु-
णानि सुनिभिः कथितानि लिख्यादि-
रुपपुराणानि आमान्यसुनिजताभ्येव
देवीभागवतं तु यासकृतमेवेति । तस्य
स्तुपपुराणत्वमभाव इति चेत् । नार-
वायथादित्यपुराणेषु यासकृतत्वेऽपि कस्य
पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तद्विशेष-
स्वीकारात् प्रायश्चित्तया सत्त्वाभिप्राये
तद्वचनम् । इत्थं भागवतद्वयस्य महापु-
मध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य
पुरा-
णस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गत-
चेदुच्यते । शैवपुराणमते मातृखपुराणम-
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । त-
शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्येमन्तरमा-
शिवात्म्यवशेन यासिन महापुराणानि
तानीत्युक्त्यनन्तरं तेषां नामान्यष्टादशीनां तेषां
योगसङ्गणानां नाम्ना विवक्षितं तथैव कृतम् ।
तदुच्यते,—

“यत्र वक्ता स्वयं तच्छे । ब्रह्मा साक्षात्तुर्मुखः ।
तस्माद्मार्कं समाख्यातं पुराणं प्रथमं सुने ॥”
तच्छे इति सुनिसम्बोधनम् ।

“पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।

तस्मान् पाद्मं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम् ॥

पराशरजनं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।

तदेव यासकथितं पुत्रपिञ्जोरभेदतः ॥

यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।

शैवमेतत् पुराणं हि पुराणञ्चा वदन्ति च ॥

भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यच्च विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥

नारदोक्तं पुराणन्तु नारदीयं प्रचक्षते ॥

यत्र वक्ताभवत्तच्छे ! मार्कण्डेयो महासुनिः ।

मार्कण्डेयपुराणं हि तदास्तानञ्च सप्तमम् ॥

असिरीयास्तदाभ्येयं भविष्योक्तैर्भविष्यकम् ।

विवर्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥

लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ।

वराहस्य च वाराहं पुराणं हादृश्यं सुने ॥

यत्र स्कन्दः स्वयं वक्ता आत्मा साक्षात्तमहेम्बरः ।

तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम् ॥

कोत्सं कूर्मस्य चरितं मातृखं मत्स्यस्य

कीर्तितम् ।

मन्त्रस्तु सर्वं वक्ता यत्तद् गावश्चक्षकम् ।
महाकाचरितोक्तत्वाद् महाकाचं परिकीर्ति-
तम् ॥”

अथ कश्चिद्वक्तृसम्बन्धः कश्चिच्छ्रोत्रसम्बन्धः
कश्चिन्प्रतिपाद्यसुखदेवताचरितसम्बन्धः । प्रवृत्ति-
निमित्तमिति स्यादमेव दर्शितम् । तच्च भागवत-
नाम्नो निर्वचनवाक्यमेतत् ।

“भागवत्तत्तु दुर्गायाचरितं यच्च विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥”

अनेन च वाक्येन भागवत्या इदं भागवतमिति
सुखदेवताचरितसम्बन्धः । प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्यादमेव दर्शितम् । का सा
भागवतीत्यपेक्षामाह दुर्गाया इति । तत्तु
भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः । तदेव भाग-
वतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः । न तु पुराणान्तर-
मतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं
भागवतमित्यर्थे इति श्रौतपुराणेन स्वमतं प्रद-
र्शितम् । कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उप-
पुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणक-
मिति । पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽन्त्यार्थकः ।
अस्ये इति सूत्रात् पुराणकमस्य पुराणमिति
धावत् । देव्याः पुराणकं देवीपुराणकम् ।
यदिदत्तं तद्देव्या उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः ।
अनेन च वाक्येनास्य महापुराणत्वनिवेधेन
स्वाभिप्रेतस्य च उपपुराणत्वनिवेधेन श्रीमद्देवी-
भागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति यासः ।
सुखत्वेन भागवतीचरितप्रतिपादकस्य महा-
पुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात् ।
ननु नारदादिपुराणवचनबलात् विष्णुभागवतस्य
महापुराणान्तर्गतत्वे निश्चितं निश्चितं तद्वलात्
भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणत्वकल्पना-
पेक्षया यत्किञ्चित् भागवतीचरितस्यास्मिन्वचने
ग्रहणेनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव
निश्चितः कर्तव्य इति न कल्प्यते । वर्जते च
विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विष्णुवाक्यस्या-
चरितमिति चेन्न । तथा सति सुनेर्विष्णुभाग-
वतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भागवत इदं भाग-
वतमित्येव श्रुतप्राप्तिं कुर्यात्तत्र केनचिन्सुनेः
शिरसि भारः स्थापितो यत् स्वाभिप्रेतां युक्ति-
युक्तां निवृत्तिं तद्वत् निष्प्रयोजनोऽनभिप्रेतां
निवृत्तिं करोति । किञ्च सर्वज्ञैतद्वचनप्रकरणे
“यच्च पूर्वोक्ते स्तब्धे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥”
इति बहुवचनैवेष्टुचरितसुखचरितसम्बन्धरूप
प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं सुनेरवसीयते ।
मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नास्ति नवी-
नास्ति । पूर्वोक्तयुक्ता नारदशैववायवादिष्व-
पुराणेष्वन्यथापि सत्त्वात् । अस्तु वा गौरवं
नहि तद्वलात् सुनेस्तात्पर्यमन्यथाकर्तुं कश्चि-
दीदृष्टे । तस्मात् पूर्वोक्तं तात्पर्यं विद्यावाक्य-
तात्पर्येणावधारणं महासाहसमेव । ननु
कश्चनवाक्यमेतत् । ततश्च दुर्गाचरितं यच्च

वर्जते तद्भागवतमित्यर्थः । तच्च न देवीभागवतं
भवितुमर्हति । तस्य तत्त्वज्ञानसत्त्वे न तु
देवीपुराणकमिति निवेधविषयत्वेन निवेध-
विधोः समानविषयत्वापत्तेः । किन्तु विष्णु-
भागवतमेव । ननु तथाप्येतत्तत्त्वज्ञानपुराण-
त्वप्रसक्तमिति चेन्न । यथा वृक्षासुरवध-
लक्षणमन्यपुराणीषु प्रसक्तमपि यथा लक्षणत्वेन
ग्रहीतम् । तद्वच्चापि सत्त्वादिति चेन्न ।
पूर्वोक्तनिवृत्तिवचनप्रकरणस्याविरोधात् ।
किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतस्य लक्ष-
णस्य महापुराणोद्देशेनेव सत्त्वादुपपुराणत्वस्य
प्रसक्त्यभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुप-
पुराणत्वस्य निश्चितत्वात् तत्रैतल्लक्षणस्य प्रसक्ति-
रेव नास्तीति ननु देवीपुराणकमिति निवेधो
यर्थ एव स्यात् । तस्मादेव तद्वचनस्य पूर्वोक्त-
एवार्थः । किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षे यत्
किञ्चिच्चरितं गृह्यते उक्तं यावच्चरितम् । यत्-
किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवी-
पुराणमात्रनिवेधेन न निर्वहः । तस्माद्देवी-
पुराणस्यैव निवेधसारस्याप्रावचरितं सुखत्वेन
भागवतीचरितमेव ग्राह्यम् । तदा तव नाभी-
र्थासिद्धिः । मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गा-
चरितस्याभावात्तमेव त्वभीर्थासिद्धिः । निवेध-
विधोः समानविषयकत्वरूपं दूषणम् नैव सम्भ-
वति । प्रकरणबलात् तात्पर्ये निश्चितं तद्विषयं
विहायैव निवेधप्रवृत्तेः । वृक्षासुरवधोपेतत्वं
लक्षणं तु गायत्रीरामवशिष्टमिति न तदति-
प्रसक्तं तस्मात् पूर्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति
तद्वच्चाद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णु
भागवतमिति शिवपुराणमतम् । अथ च
नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्देवीभागवत-
विषयं तथा नियमद्वयाभावादिदं शिवपुराण-
मतमेव सुखमन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियम-
द्वयप्रदर्शकयासवाक्येन स्यादमेव बोधितमिति
सुधियो विभावयन्तु । किञ्च ।

“शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा ॥”

इति पाद्मवचनसंवादिताया,—

“नवरात्रे तु देवेशि ! दौर्गे भागवतं पठेत् ।

जपेत् सप्तशतौ चण्डौ नियमेन समाहितः ॥”

इति दुर्गातरङ्गिणीधृतयामलवचनेन तथा,—

“देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः ।

नवरात्रे विश्वेश श्रीदेवोप्रीतये सुदा ॥”

इति महेश्वरकुरुलतदुर्गाप्रद्वैपद्यतदेवीयामल-
वचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वधो-
पपुराणमध्ये एव निवेशात् ।

“तच्च भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसंमितम् ॥”

इति प्रथमस्कन्धस्य महापुराणीषु पञ्चममिदं
पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य
निरालम्बनत्वादप्रामाण्यापत्तेः । मन्त्रे तु तस्य
विषयलाभाप्राप्त्या तद्वचनप्राप्त्यादपि
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । किञ्च
हेमाद्रौ कालिकापुराणी ।

“यदिहं कालिकायां तन्मूलं भागवतं स्मृतम् ॥”
इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुरा-
णत्वं बोधयति । तथाहि ।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रवृत्तम् ।

विजानीध्वं द्विजमेकादशतया तेषां विनिर्गतम् ॥”

इति मानस्यवचनेनोपपुराणानां महापुराण-
मूलकत्वनियमादिहं कालिकापुराणं किम्-
पुराणमूलकमित्याकाङ्क्षायां तस्यानिवर्तकमिदं
वाक्यं यदिहं कालिकायां पुराणं सम्मूलं तस्य
मूलं भागवतं विवृणोति हि तस्यापीतिवन्ध-
कारेर्दर्शितः । यथान्यानुपपुराणान्येकैकसा-
न्महापुराणानिर्गतानि तद्वदिहं भागवतादुत्-
पन्नमिति यावत् । तच्च भागवतं न वैष्णवं
तन्मूलं भवितुमर्हति । देव्युपपुराणस्य देवी-
पुराणमूलकत्वे एव सामञ्जस्यात् । शैवोप-
पुराणानां शैवेभ्य एव वैष्णवोपपुराणानां
वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवत-
मेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम् ।
यत्र तु कश्चित् कश्चित् महापुराणमूलकत्वमप्र-
सिद्धं तच्च यथायोग्यमनुमेयमिति । किञ्चा-
दित्युपपुराणद्वयापि देवीभागवतमेव महा-
पुराणम् । तथाहि आदित्यपुराणे रक्तासुर-
वधप्रस्तावे ।

“या जप्ते महिषं दैत्यं क्रूरं वृक्षासुरं तथा ।

साय रक्तासुरं हत्वा खाराण्यं ते प्रदास्यति ॥”

इति वचनम् । अनेन वचनेन देवीभागवते
स्वसम्पत्तिर्दर्शिता । न हि देवीभागवताति-
रिक्तसर्वपुराणीषु देवीकृतो वृक्षासुरवधः कश्चि-
दप्यस्ति । इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं
देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति । तद्व्यव-
हारेण तु देवीभागवतं स्वसम्पत्तिर्दर्शितेति युक्त-
मेव । अनन्तरञ्च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे ।

“ददाति सुखं भक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वथाधिर्विवर्जितः ॥

जीवेद्वर्षशतं सायमन्तो वैवस्वतं पदम् ॥”

इति पठितम् ॥

अथ च स्वसम्पत्तं भागवतमेव ग्रहीतुमुचितम् ।
किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः
सङ्गच्छते । प्रथमश्लोके एकादशद्वादशस्कन्ध-
योश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः
कथनात् सुखस्य गायत्रीदेवतात्वात् । तद्भाग-
वतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति । किञ्च
“यत्राघ्नित्य गायत्रीं वर्यते धर्मेवित्तरः ।
वृक्षासुरवधोपेतं तद्भागवतमित्यते ॥”

इति मानस्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । वेदे त्रिपदा गायत्रीति
गायत्रीलक्षणं श्रूयते । तेन च त्रिपाच्छब्दो-
ऽधिष्ठित्य यत्र धर्मेवित्तरो वर्यते तद्भागवत-
मिति तदर्थः । त्रिपाच्छब्दश्च देवीभागवते
प्रथमश्लोके ।

“सर्वज्ञैतन्मूर्त्तां तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि ।

वुद्धिं या न प्रचोदयात् ॥” इति श्रूयते ।

भागव

न विष्णुभागवते तच्छब्दोऽस्ति सुखार्थसम्भवे
गायत्रीपदस्य लक्षणाया धीमहीत्यर्थकरत्वेन
विष्णुभागवतपरलक्षणनमस्य वचनस्य तु
साहचर्यमेव । कश्चित्पुराणेषु यदि तादृशान्येव
विष्णुभागवतपरलक्षितं वचनानि सन्ति । तत्र
गङ्गानराभाषादस्य लक्षणा । उदासीने मातुस्य-
वाक्ये तु सुखविषयसम्भवे सानुचितम् । यदा-
प्याधुनिकपुस्तकेषु कश्चित्तुच्छरग्नोकोऽपि
ब्रह्मते तथापि सप्रश्रयां शुभवतीटीकाकारा-
दिभिस्त्रिपातश्लोकस्यैव व्याख्यातत्वेन स एव
सोपदायिकः पाठ इति बोध्यम् । यत् गाय-
त्र्यर्थेन विष्णुभ्यानं न तु शिवशक्तिरूप्यादि-
भ्यानमित्युक्तं तत् नालिकावल्गुलकमेव ।
“मैत्रावरुणयोर्नाम भर्गो वै ब्रह्मः ।” इति श्रुतौ
प्रपञ्चसारादिसम्बन्धेषु पुराणादिषु च शिव-
रूप्यश्रद्धादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-
माद्येयवाक्यान्तु विरोधत्वे नापेक्षं स्यादसति
श्रुतमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति । किञ्च ।
“हयग्रीवब्रह्मविद्या यच्च वृषवक्षसा ।
गायत्र्या च समारम्भस्तत्रैव भागवतं विदुः ।”
इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव
महापुराणत्वबोधकम् । तथा हि हयग्रीव-
नामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्ध-
स्त्रीनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-
देवत्वो मन्त्रः । सा विद्या यच्च वर्ज्यते तद्भागवत-
मित्यर्थः । स देवस्तदुपासिता विद्या चेष्टुभय-
मपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् ।
“नपुंसकाक्षरं मन्त्रं मायावीजात्मकं मम ।”
इत्यादिना ।
ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीव
मन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनमुभयभागवतसाधारण
मिति चेन्न । नारदीये शारदातिजकादिनिब-
न्धेषु च ।
“मन्त्राः पुंदेवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः
स्तुताः ॥”
इत्यादिवचनेः स्त्रीदेवत्वमन्त्रत्वेन विद्यापद-
प्रयोगो न पुंदेवत्वमन्त्रत्विति प्रतिपादनम् ।
कश्चित् पुंदेवत्वमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौतमः । न
च गौतम्यर्थादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवत-
परत्वं कल्पितुमुचितम् । लक्षणात्पदोपापत्तेः ।
तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभाग-
वतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति । किञ्च सार-
स्वतस्य कल्पस्येति मातुस्यवचनादपि देवीभाग-
वतमेव महापुराणम् । अथ ह्येवं प्रकरणमुद्धिः ।
अथय जगुः ।
“पुराणसंख्यामाचक्षुस्तत् विस्तरतः क्रमात् ।”
इति सुनिप्रश्नोत्तरं ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं
यत्तद्वक्त्रां पञ्चकल्पवृत्तान्ताभ्यं पाद्मं वराह-
कल्पवृत्तान्ताभ्यं वेङ्कटं चेतकल्पवृत्तान्ताभ्यं
वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताभ्यां पुरा-
णान्युक्ता तदुत्तरम् ।
“यथाधिष्ठय गायत्रीं वक्ष्यते धर्मीविस्तरः ।

४८२

भागव

वृत्ताक्षरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥” इति ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”
इत्यादिना ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्-
कल्पवृत्तान्ताभ्यां दर्शितानि । पञ्चादुप-
पुराणकथनार्थमुपभेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय
पञ्चपुराणान्सारसिंहं निर्गतमेवं नन्दिवाग्वा-
दित्वसंशयान्मुक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महा-
पुराणेष्वेव एव निर्गतानीति ।
“अष्टादशभ्यस्तु एतत् पुराणं यत् प्रब्रह्मते ।
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”
इति वचनेन कृतकविस्तुतवान् । ततः ।
“सर्गश्च प्रतिस्वर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥”
इत्यादिना पुराणलक्षणांशुक्त्वा,—
“सात्विकेषु च कल्पेषु महात्माऽमधिकं हरेः ।
राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः ।
तदहमेव माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ।
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निर्गद्यते ॥”
इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माभिहर-
सरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां
सात्विकराजसतामसत्वसङ्कीर्णत्वभेदेष्टातुर्वि-
ध्यत्वसुक्तवानिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवता-
सम्बन्धज्ञानं तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-
पाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य
कश्चिदपि पुराणेष्वनुपलभ्यमानत्वेन सति ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”
इति वचनं भागवतस्य लक्ष्यप्रतिपादकं प्रति-
पादितम् । तदर्थस्तु यथा गायत्रिकल्प इत्यत्र
गदहस्तायं गायत्रिः । यथा वा वाराहकल्प
इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति व्युत्पत्तिः
प्रसिद्धा । तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत
इति विग्रहः ।
“सरस्वत्याक्षया कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च ॥”
इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथित-
त्वाच्च । मन्त्रपुराणे उपन्यास्याये ।
“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते ॥”
इति वचनेन तथेवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुब्रह्माणां
कल्पवद्गौरीकल्पोऽपि कल्पवच्च सरस्वतीकल्प-
स्यार्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धो
ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्यात्
तत्पुराणं भागवतं विदुः । तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं
यत् पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अथ
च तत्तद्देवतानामभिधीयान्याये ये ये कल्पास्ते
तत्तन्मात्रा यवद्विद्यन्ते । एतच्च तत्तन्नामक-
कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वे-
नोत्पत्तिप्रदर्शकत्वात्केवलं नामकल्पादिकल्पाश्रित-
कूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथा च
मुख्यत्वेन सरस्वत्या आधिर्भावप्रतिपादकं पुराणं
यत् तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थः । तत्र सार-
स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे
बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

भागव

इति वचनेनैव सरस्वती विनापि यद्भागवतमेव ।
अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य
ग्रहणं ब्रह्मापुत्रोपममेव । तत्र मुख्यत्वेन सर-
स्वत्याधिर्भावस्यावस्थानात् । विष्णुभागवते द्वितीय-
स्कन्धे । “पाद्मं कल्पमथो ब्रह्म ॥” इति वचनेन
स्मृत्येनैव सस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्त-
त्वात् । तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-
स्वतः । सरस्वान् स्तुतस्तस्मात्प्राप्तं कर्मणं सार-
स्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
“पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पाद्मं समाख्यातम् ॥”
इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन ।
“एतदेव यदा पाद्मभूम्भूरेवमर्थं जगत् ।
तद्वृत्तान्ताभ्यं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः ।
पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्सहस्राधीह कथ्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणवचनेन ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”
इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः
एककथनात् । किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो-
रेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणग्रहणं पाद्मं
भागवतस्यैव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्त-
मित्यत्राभिप्रेत्यपदायां ये स्वतन्त्रा लोकाविद्युता
इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्याऽरुद्धं प्रसिद्धं पाद्मग्रन्थं
विद्यायाप्रसिद्धं सारस्वतग्रन्थं पाद्मग्रन्थस्य
वाचकं कृत्वा सारस्वतपदचटितकल्पने प्रयो-
जनाभावः । किञ्च सरस्वत्याक्षया कल्प
इत्यादेः । पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिबन्धनार्थकस्य
वचनसङ्ग्रहस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्प-
सारस्वतकल्पयोः एकत्वे त्रिशतकल्पेषु मत्स्य-
पुराणान्तिमाध्याये कौर्त्तिसु सारस्वतपदेन
पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभास-
खण्डे त्रिशतकल्पेषु विष्णुजवत्पार्थिवकल्पसु पु-
मान्कल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा
मात्स्यानिमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि
न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्याय-
त्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्र-
चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य
प्रबन्धटीकाकारेण पिटकस्यैव पूर्वोदाहृतं
पद्मस्योद्भवान् पिटककल्पपदेन पाद्मसंज्ञो वेदि-
तश्च इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनपदायां सार-
स्वतकल्पपाद्मकल्पयोः एककथनत्वेन सारस्वत-
पदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु
त्रिशतकल्पा ब्रह्मविष्णुशक्तिव्याख्याः त्रिंश-
तिषु प्रतिपादिष्यन्त्यन्ते । भूर्भुवःस्वः
भूर्भुवःस्व इत्यादयश्चतुर्विंशत्कल्पाः । पाद्मा-
दयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रति
द्विसेष्यन्त्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां
सुतरां मेधातिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मा-
दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।
यत्तु विष्णुभागवतसारम्भतः पाद्मकल्पाभ्य-
न्तेऽपि लक्षणकल्पस्यैव सारस्वतस्य अभिप्रेत्य
तस्य च इष्टमस्कन्धे वक्तव्यम् ।

भागव

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”
इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहु-
कादयः । तत्राज्यजुष्यस्य सारस्वतकल्पमवल-
प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् सन्त-
त्येऽपि यस्मिन् पुराणि यस्य कल्पस्य प्रथमतः
प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति
नियमः सर्वपुराणि तथा दृष्टवान् । तथा च
ज्योतिष्यस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि
प्रथमतस्तत्कथाया आभावात्पाञ्चकल्पकथायाः
प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनेयोक्तत्वाच्च । न
सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं
विषयः । किञ्च ज्योतिष्यस्य यथा दशम-
स्कन्धे कथनं तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तत
एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा
च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्त-
स्मात्सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं
न एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यत्वादप्यत्र
देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्वि-
षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमा-
संहितायाम् ।

“ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ।
महाविद्या जगद्वाणी सर्वविद्याधिदेवता ॥
हादृशा फाल्गुनस्येव शुक्लायां समभूतप ॥”
इति वचनात् फाल्गुनशुक्लादृशां देशा
उद्भवत्वाद्देवे एव सारस्वतकल्पोद्भवत्वादुक्तं
श्रीमदौ कल्पब्राह्मणप्रकरणे नागरखण्डे ।
“सारस्वतस्तु हादृशां शुक्लायां फाल्गुनस्य
च ।” इति ॥

तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”
इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो
न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य
ग्रन्थे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति ।
“सात्त्विकेऽप्य कल्पेऽपि माहात्म्यमधिकं हरेः ।”
इति वचनात् । ततश्च संकीर्णेषु सरस्वत्या इति
वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च पारम-
हंस्यसामग्र्येव कथं स्यात् । अतो विष्णु-
भागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य
विषयोऽविच्छेत्तापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य
कल्पस्येति वचनार्हदेवीभागवतमेव महापुराणम् ।
अस्ति चात्र सरस्वत्याविभावप्रतिपादकं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।

“वस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।
महावप्योः सरस्वती महाकाशीति ताः । अथ ।
तासां तिलकां शक्तीनां देहाङ्गीकारजघनः ।
दृष्टार्थं च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदेः ॥”
इति ।

“अमरीचशुक्लोक्तं निखं भागवतं श्रद्धा ।”
इति वचनमपि शुक्लाय प्रोक्तमिति युत्पत्त्या
देवीभागवतपरमपि वक्तव्येति । भवति हि

भागव

देवीभागवतं शुक्लायै प्रोक्तं चास्मिनेति । किञ्च
“अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्त्ववर्तीकृतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपहृदयम् ॥”
इति मातृवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तरं
भारतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरस्य विष्णु-
भागवतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरकालं
निर्विखो आसन्नकारेति विष्णुभागवते श्रुत-
त्वात् । ननु
“वेदशाखाः पुराणानि वेदानां भारतन्तथा ।
कृत्वा सन्तोऽहसंस्मृतोऽभवत् राजन् । मन-
स्यपि ॥”

इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे श्रुतत्वात्-
चापि सविरोधस्तदस्य एवेति चेन्न । मन्त्रे
तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं
प्रति एवं वक्तास्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार-
तात् पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्प-
नात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ।
यतुः प्रोक्तो भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ।
उपदेशात् पूर्व तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्प-
नीयत्वात् । यदि तथापि पूर्वं आसन्नं ज्ञान-
मस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोप-
वादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्य भङ्गप्रसङ्ग
इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणा-
नीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे
तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पादो भागवत-
माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा-
गतानां परिगणनप्रसङ्गे ।

“वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः ।
दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि समाधयुः ॥”
इत्युक्तम् । तत्र आधत्तपुराणानामष्टादशत्वा-
दष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवत-
स्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे
देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे षाष्टादशानां
श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतृमागतानां पुराणाना-
मष्टादशत्वानुक्तेर्निर्वोक्तत्वप्रसङ्गात् । एवं पादो
“सप्तदशपुराणानि कृत्वा सत्त्ववर्तीकृतः ।
नामवाक्यनसा तोषं भारतेनापि भासिनि । ॥
चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतो पराम् ॥”
इति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवेतां संहि-
तामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति ।
देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानौ-
गुक्तेर्निर्वोक्तत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदस्य । तेषा-
मेव वचने विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त-
र्गतत्वं न विध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवेति
वाङ्मूलिकत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवा-
निति न्याय आगतः । तथा हि भारतं वाच-
सुखाच्छ्रुत्वा तत्र सन्निहानः क्रौट्किर्माकण्डेयं
प्रत्यागत्य सन्दिग्धं पृष्ठवान् तस्मै मार्कण्डेयो
मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे
“तदिदं भारताख्यानं वक्तव्यं श्रुतिविशदम् ।

भागव

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तनुपस्थितः ॥”
इति ।
तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव त्वदुक्तरीत्येव विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेति वक्तव्ये
सप्तदशत्वमुक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचने-
प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं
सप्तदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टा-
दशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारती-
त्तरं जायमानत्वं तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यका-
भावादित्येव आपनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पादो ।
“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
इत्युक्त्वा च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।
सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्मोक्त्वा च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णु पर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभावखण्डे ।
“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्हार्थां ब्रह्मा तथा रविः ।
अष्टादशपुराणेषु श्रेष्ठे भगवान् भवः ॥”
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाञ्च ।
“कथ्यते दशभिर्विष्णुः पुराणैः परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्हार्थां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥
एकैनामिस्तथैकेन भगवाञ्चक्षुर्भास्करः ॥”
इत्युक्तमनोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं
नत्वन्दिद्याहुस्तदस्य । त्वन्मते मत्स्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये
अथाद्यां अवस्था पूर्ववचनेऽन्योक्ता । सङ्कीर्ण-
पुराणानां नोक्ता । तेषां केषु पुराणेष्वन्यथा
इति वद । करिष्यामि कुचपिदिति चेन्नम
मतोऽपि श्रीभगवता विष्णुशक्त्याभिमानेन
मन्त्राधिष्ठात्री देवतां वेदमात्रो दुर्गा दुर्वाध-
ध्वान्तभानुं गुरुञ्च इति श्रीक्रमदीपिकोक्तप्रका-
रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन
तयोरेक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णव-
ध्वेवान्तर्भावात् । अतएव
“हरिर्हार्थां रविर्हार्थां हार्थां चक्षुर्विना-
यकौ ।

हार्थां ब्रह्मा समाख्यातः श्रेष्ठे भगवान्
शिवः ॥”

इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु इयोरपि
भागवतयोरसङ्गते प्रमादत्वात् । विष्णुभाग-
वतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन
तज्जापने प्रयोजनाभाव एव । तथा च नार-
दीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महा-
पुराणं तद्वचनानि प्रविहान्येति न लिखितानि ।
देवीभागवतस्य तन्मते उपपुराणम् । श्रेव-

मातृपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुरा-
णम् । विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम् ।
अथ केचिद्देवीभागवतसम्मतित्वेन देवीयामन-
तकथ्यम् ।

“श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मतम् ।
पारोक्षिकाद्योपदिष्टं सत्त्ववर्णज्जन्मना ॥
तत्र देववताराश्च बहवः प्रतिपादिताः ॥”

इति ।

तथा

“इदं रहस्यचरितं राधोपासनमुत्तमम् ।
आवाय मम भक्ताय प्रोक्तं पूर्वं मयात्रिजे ॥
मत्तो रहस्यं ज्ञात्वेव राधामाहात्म्यमुत्तमम् ।
एतस्य विस्तरं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा ॥
नारदे ब्रह्मवैवर्ते लोकानां हितकाम्यया ॥”

इति ।

सौभाग्यकल्पलतायां संहारभैरवतन्त्रस्य वचनं
लिखन्ति । तत्र परे विवदन्ते । तदुभयमपि
गौरवमिषा न लिख्यत इति ॥ ॥

तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परिचिन्नादयो-
रपाठानाम् । विप्रश्यापात् परोक्षितस्य प्रायोप-
देशः । मुक्तपरोक्षितसंवादे ॥ १॥ ॥ द्वितीय-
स्कन्धे । योगधारणयोगकान्तिः । नारदाजयोः
संवादः । अथताराशुगीतम् । महादादिक्रमेण
हृदि ॥ २ ॥ ॥ तृतीयस्कन्धे । विदुरोद्धव-
संवादः । अश्वमेधेययोः संवादः । पुराण-
संहितापत्रः । महापुरुषवर्णनम् । प्राज्ञ-
सिंहः सर्गः । वैजयन्तीः सप्त सर्गाः । ब्रह्माण्ड-
संस्कृतिः । विराट्पुत्रयोत्पत्तिः । कालस्य स्थूल-
सूक्ष्मस्य गतिः । पाण्डुसमुद्रवः । अम्बोधेर्भव-
उद्धारणा । हिरण्यनाम्नवधः । कर्तुर्नित्यगर्वाक्
सर्गः । ब्रह्मसर्गः । अर्जुनारीनरस्य सर्गः । यतः
स्वायम्भुवमनुः स्त्रीणां व्याघ्रा प्रकृतिः शतरूपा
च । कर्दमप्रजापतेर्धर्मपत्नीनां सन्तानः । भग-
वत्कपिलावतारः । कपिलेन देवहूतिसंवा-
दश्च ॥ ३॥ ॥ चतुर्थस्कन्धे । नवमसप्तसमुत्पत्तिः ।
दक्षयज्ञविनाशनम् । भुवचरितम् । पृथोः
प्राचीनवर्द्धयश्च चरितम् । नारदस्य संवा-
दश्च ॥ ४॥ ॥ पञ्चमस्कन्धे । प्रियव्रतचरितम् ।
होपसप्तदादिवर्धनदुपवर्णनम् । ज्योतिषकस्य
संस्थानम् । पातालनरकस्थितिश्च ॥ ५ ॥ ॥
षष्ठस्कन्धे । दक्षजम् । तनुपुत्रीणां सन्तानः ।
यतः देवासुरनरतिर्यङ्गखगादयः । त्वादृत्य
जन्म च ॥ ६ ॥ ॥ सप्तमस्कन्धे । दितेः पुत्रयो-
र्निधनम् । प्रजादत्तचरितश्च ॥ ७ ॥ ॥ अष्टम-
स्कन्धे । मन्वन्तराशुचरितम् । गजेन्द्रविमोक्ष-
णम् । मन्वन्तरावताराः । हयग्रीवोदयोद्धव-
ताराः । जगन्पतेः कौर्ममातृस्यनारसिंह-
वामनरूपाणि । सौरोदमथनम् । देवासुर-
युद्धश्च ॥ ८ ॥ ॥ नवमस्कन्धे । राजवंशाशु-
कीर्तनम् । दक्षज्जन्म तदंशः । सुद्युम्नवंशः ।
इलोपास्थानम् । तारोपास्थानम् । सूर्यवंशाशु-
कथनम् । शशाङ्कगोक्षकथनार्तिककृतक-

कथाङ्गमात्रादौभरिरामायां चरितम् । निमे-
रङ्गपरित्यागः । जनकानां सम्भवः । परशुराम-
जन्म । भुवो निःसृज्यकरणम् । यवाति-
नकुभरतशान्तशुततुतयदूनां वंशाशुकीर्त-
नश्च ॥ ९ ॥ ॥ दशमस्कन्धे । श्रीकृष्णस्य वसु-
देवयदे जन्म । गोकुले तस्य वृद्धिः । तस्य
पूतनापयःपानम् । शकटोच्चाटनम् । हन्यावर्त-
वधः । वक्रवत्सयोर्वधः । अथासुरवधः । धात्रा
वत्सपातावगूहनम् । व्याघ्रा सह धेनुकस्य
वधः । प्रजम्बवधः । गोपालानां दावाग्नेः परि-
चायम् । कालोदयमनम् । महादेवैर्नन्दमोक्ष-
णम् । कन्यानां व्रतचर्या । यज्ञपत्नीभ्यः प्रसादः ।
विप्रायामशुपाननम् । गोवर्द्धनोद्धारणम् । शक-
सुरभिकर्तृकलकस्य यथाभिविकः । रात्रिमु-
खीभिः क्रोडा । शकृच्छूडस्य वधः । केशवधः ।
अमररागमनम् । रामलण्ययोर्मथुराप्रस्थानम् ।
व्रजस्त्रीणां विलापः । मथुरालोकनम् । गज-
सुष्टिकचानूरकसंवादीनां वधः । सान्दीपनेष्ट-
पुत्तानयनम् । उद्धवराभाभ्यां सह हरिणा
यदुचक्रस्य प्रियकरणम् । जरासन्धसमानीत-
वहुसेन्यवधः । यवनेन्द्रस्य वातनम् । कुशस्य क्वा-
निवेशनम् । पारिजातहरणम् । बन्मित्रीहर-
णम् । नागेन सह युद्धम् । प्रागजोतिवपतिं
हत्वा कन्यानां हरणम् । चैत्यपौष्पकश्रावदन्त-
वक्रशम्भरद्विविदपौटसुरपञ्चजनानां माहात्म्यं
वधश्च । वाराणस्या दाहः । पाण्डवान्
निमितीकृत्य भूमेर्भारवतरणश्च ॥ १० ॥ ॥
एकादशस्कन्धे । विप्रश्यापापदेशेन खड्गज-
संहारः । उद्धवसंवादः । उद्धवाय आत्म-
विद्याकर्मविनिर्णयकथनम् । आत्मयोगानु-
भावतो मर्त्यपरित्यागश्च ॥ ११ ॥ ॥ द्वादश-
स्कन्धे । युगलक्ष्यवृत्तिः । कलौ नृणासुपञ्चवः ।
चतुर्विधप्रलयः । त्रिविधोत्पत्तिः । परिचित-
देहव्यागः । आसकर्तृकश्रावप्रणयनम् । मार्क-
ण्डेयस्य सत्कथा । सूर्यस्य विन्यासश्च ॥ १२ ॥ ॥
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे अनुक्रमशिकाध्यायः ॥

भागवतः । त्रि, (भगवान् हरिः भगवतो दुर्गा वास्य
देवतंति । भगवत् + “वास्य देवता ।” ४।२।२४।
इति अण् ।) भगवद्भक्तः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“सत्त्वेदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
रत्नसदीयसंवायां स भगवत उच्यते ॥”

इति पाद्मोत्तरस्कन्धे ६६ अध्यायः ॥ ॥

स च यमदूतैरुपान्वितः । यथा,—
“ये तु भागवता लोके तच्छिन्नास्तत्परायणाः ।
पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च व्याघ्राः सुदूरतः ॥”

इति वल्लुपुराणे दूतान् प्रति यमवचनम् ॥

स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे ।

“दशमींशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णवव्रतम् ।

शुपासते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ॥

प्राणायामे न चाश्रन्ति दिनं प्राप्य हरिर्नराः ।

कुर्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरन्नामिताम् ।

अस्यां तु बाधयेद्वस्तु स वै भागवतो वरः ॥
भक्तिर्न विष्णुता येषां न चतानि व्रतानि च ।
सुप्रियः श्रीपतिर्वेषां ते शुभांगवता नराः ॥
सदाचाररताः शिष्टाः सर्वभूताशुकमयाः ।
सुचयस्तत्परागा ये सदा भागवता हि ते ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“सर्वभूतेषु यः पद्मेनैवगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्काम्येष भागवतोत्तमः ॥

न यस्य रूपं इति विज्ञेयान्नि वा भिदा ।

सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥”

हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“यद्दीक्षापीन्द्रियैर्यान् यो न हृदि न काङ्क्षति ।

विष्णोर्मायाभिर्दं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”

दृष्टान्तरदीये ।

“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।

समनुद्धा प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति वसिष्ठौ ।

पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः ॥

येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।

महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”

लैङ्गे ।

“भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्वा हृदाति यः ।

विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्तुतः ॥”

गारुडे ।

“येन सर्वान्नामा विष्णुभक्ता भावो निवेशितः ।

वैष्णवेषु ज्ञातात्मत्वात्कदाभागवतो हि सः ॥”

दृष्टान्तरदीये ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृत्येते नराः ।

तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥

तुलसीगन्धमाघाय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।

तन्मूलनृहृता येच ते वै भागवतोत्तमाः ॥

मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विको मनः ।

तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“मत्कथां कृतते यस्तु मत्कथाश्च श्रवतीति च ।

हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”

दृष्टान्तरदीये ।

“मन्वानसाश्च महक्ता महक्ताजनलुप्याः ।

मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥

येऽभिनन्दन्ति नामानि हरिः श्रवन्ति हर्षिताः ।

रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥

अन्येषासुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।

हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यश्चेष्टं वरदं हरिम् ।

देहिनः पुण्यकर्मण्यः सदा भागवता हि ते ॥”

लैङ्गे ।

“विष्णुश्चैव मुभान्येव करोति क्लेशसंयुतः ।

प्रतिमाश्च हरिर्नित्यं पूजयेत् प्रयत्नात्मवान् ॥

विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा भगवा गिरा ।

नारायणपरो नित्यं भूप । भागवतो हि सः ॥”

ताम्रोत्तरकम् ।

“तापादिपञ्चकारो वधेन्द्राकर्माकारकः ।
अर्चयन्कविहिप्रो महाभागवतो हि सः ।
यस्मान्मेव सदा विष्णो यस्मादेव परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचित्तवः ॥”
यकादृशकम् ।

“शास्त्राशास्त्राय ये वै मां वाचान् यथास्ति
वाहयः ।

भक्त्यन्तर्भावेन ते वै भागवता मताः ।
न कामकर्मबीजानां यस्तु चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिष्ठः स वै भागवतोत्तमः ॥”
यथा ।

“यस्य ज्ञानगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्तु यस्मिन् भक्तिरयमिचारिणी ।
नाम्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“विद्युजति क्षुद्रं न यस्य वाचा-
हरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरसनया हतादृग्निपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”

मध्यममाह तत्रैव ।

“इन्द्रे तद्वीनेषु वाजिनेषु दिवत्तु च ।
प्रेममैत्रीलपोपचा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठस्तत्रैव ।

“अर्चायामेव हरये पूजां यः अहयेहते ।

न तद्भक्त्युपायं न भक्तः प्राज्ञतः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १-विलासः ॥
भागिकं, चि, (भाग + “भागाद्यच्” ५।१।४६।

इति पञ्चे ठन् ।) दृष्टार्थस्तुदादि । सुदी
टाका इत्यादि भाषा । यथा । भागो दृष्टार्थ-
रक्षिन् दीयते भाग्यं भागिकं श्रुतम् । भाग्या
भागिका विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागिनेयः, पुं, (भागिण्या अपत्यम् । भागिनी +
“स्त्रीभ्यो ङ्क्” ४।१।१२० । इति ङ्क् ।)

भागिनीपुत्रः । तत्पठ्यायः । स्त्रीयः २ । इत्य-
मरः । २ । १ । २२ । स्त्रीयः २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स च सुखप्रतिनिधिः । यथा,—

“कृत्स्नं पुत्रो गुह्यभासा भागिनेयोऽथ
विट्पतिः ।

अभिरेव कुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव हि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यावधपोष्यत्वम् यथा,—

“पितृव्यगुह्यद्विचान् भर्तुः स्त्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूजांश्च दृष्टानायातिथीन् स्त्रियः ॥”
इत्यपुत्रधनाधिकारे दायभागः ॥ * ॥

भागिनेयदत्तककरणं श्रुत्वा न तु द्विजानाम् ।
यथा, दत्तकचक्रिकायां श्रौतकवचने ।

“दौहित्रो भागिनेयश्च श्रुत्वा क्रियते सुतः ।
आशुभादिष्वेवास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥”
तत्परत्वे मातुलस्य पक्षिण्यशौचम् । यथा ।

“पक्षिणी योनिस्त्वन्मे वात्सव्ये तत्रैव च ।

योनिस्त्वन्मे मातुलस्योपपत्त्यसौभागिनेयेषु ।
मातुलमरश्च भागिनेयस्यापि पक्षिण्यशौचम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ।

भागिनेयी, स्त्री, (भागिनी + ङ्क् । स्त्रियां ङीप् ।)

भागिनीः अपत्यम् । भागिनी इति भाषा ।
भागिनीशब्दात् अपत्यार्थे स्त्रिये विष्वादीप्-
प्रत्ययनिष्पत्त्या । इति याकररयम् ।

भागौरथी, स्त्री, (भागौरथ्यम् । भगौरथ + ङ्क् ।
ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ११ ।
एथियां तस्यावतरणम् । यथा,—

कृत उवाच ।

“ततो भगीरथो राजा तपः परमदुस्तरम् ।
जम्बा वनोपव्यामास उमाकान्तं महेन्दरम् ॥
धारयायावुमत्वा तं जगाम ब्रह्मयोऽनिकम् ।
ततो भगीरथः प्राह गङ्गा ब्रह्मन् ! विद्वन्मताम् ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सम्मान्य विनुषप्रियम् ।
गङ्गां प्रस्थापयामास सापतद्व्रजयोऽनिकात् ॥
वायुना प्रेयमाणापि आकाशपथगा नदी ।
विस्थाताकाशगङ्गेति तत्र संसेविता गजेः ॥
विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।
पूज्यमाणा सुरैः विद्वेर्मुनिविद्याधरोरगेः ॥
सुरालयमनुप्राप्ता तस्मादेव नदी तु सा ।
तस्मात् प्रपतिता गङ्गा शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
धृतेर्केनैव तेनापि शम्भुना योगमायया ।
दिव्यं वर्षातं सायं पुनरावधितेन वै ॥
सुक्ता भगीरथेनैव मलहन्त्री विनिर्गता ।
जटाजूटात् पपातोऽहं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ॥
देवैः परिहृता गङ्गा हेमकूटश्च पञ्चतम् ।
मन्दरश्चैव कैलाशं हिमवन्तश्च पञ्चतम् ॥

तामायान्तीं तु रोधाय खलौनो नाम दानवः ।
पान्चतं रूपमास्थाय वर्षाणाम् शतैर्हिजाः ॥
ततो भगीरथो राजारधयामास कौशिकम् ।
स तुष्टः प्रहृष्टो नागं वाहनं वै भगीरथः ॥

तमावस्थागमत्तत्र यत्र बद्धा भगीरथी ।
तेन नागेन तं देवं संविदायं न सङ्गतः ॥
श्रुतधा तां समाधाय सृष्ट्वैरावण्यो गजः ।
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाक्यम् ॥

तस्मादृषावटनाडिप्रा अमृतागपुरं वरम् ।
प्रावयन्ती महौ गङ्गा जहोराश्रममभ्यगात् ॥
तां दृष्ट्वाय पपौ सोऽपि प्रहृष्टा कुपितो तुनिः ।
जहूना नाशिता दृष्ट्वा गङ्गा विपथगां नदीम् ॥

सशोकस्तोषयामास जहू भगीरथो तुनिम् ।
सुमोच कर्णरन्ध्रेण गङ्गा स दक्षिणेन ताम् ॥
रत्नसाज्जाह्वी भूता सुता तस्य सुनेस्तथा ।
ततः सा विविधान् देशान् पञ्चतांश्च तथा-

अमान् ॥

संज्ञाय वारिणा भूयो जगाम पूज्यसागरम् ।
यत्र तत्रोदकं तस्यौ तस्याः पुण्यमभूद्दिजाः ॥
सुतीर्थं सर्वमर्त्तानां तारणं पापनाशनम् ॥
ततः सम्यूरयामास सप्तर्षं सर्वतो दिशम् ।
प्रपन्नं वागरेः सर्वं ततः पातालमाविशत् ॥
वागरेणां तनोस्तस्मात् संज्ञाय वारिणा ततः ।

देवैः संपूज्यमानापि जगाम ब्रह्मयोऽनिकम् ।
जम्बुके वागरेः सर्वं ब्रह्मयोपहृताश्च ये ।
रत्नकाशे विनिर्हिता गङ्गाया ब्रह्मणा खयम् ॥
भवद्भिरनिर्घं नृणां कर्त्तव्यं विजनाशनम् ॥

कृत उवाच ।

एतद्भः कथितं सर्वं यथावतरणं दिवः ।
गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥”
इत्याद्ये वद्विपुराखे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
तस्या सुखनामानि यथा,—

वराह उवाच ।

“धर्मेणु इव रूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
यदे गङ्गेति विस्थाता श्रद्धां प्रसूयते ! ॥
किन्नेनामसहस्रेण सुखासुखैः सुविकारैः ।
यानि नामानि सुखानि तानि वक्ष्याम्यनुकृतात् ॥
गङ्गा भगीरथी पुण्या जाह्नवी सुरनिष्पन्ना ।
विष्णुपादाजसम्भूता शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
सुमेरुशृङ्गसंस्पृष्टा हिमाचलजतामया ।
शृङ्गकुन्देऽधवना महापातकनाशिनी ॥
नदीश्वरी त्रिपथगा वैष्णवी सुरसुप्रिया ।
धर्मेदवी भोगवती विन्ध्यपाशावदारिणी ॥
चमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा पूतिका
शिवा ।

महानदी श्रुतसुखी मुक्ता मकरवाहिनी ॥
ब्रह्महस्तात् परिधृता सौम्यरूपतिशोभना ।
सुनिभिः पूजिता सर्वैः सर्वैर्देवैर्मनुजैः ॥
महायज्ञमयी देवी मर्त्यानामुपकारिणी ।
सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥

गङ्गादारे प्रयागे च गङ्गासामरसङ्गमे ॥
इदं क्षेत्रं मया स्थातं पूर्वसुतं स्वयम्भवा ।
यः पठेत् प्रातस्तथाय तस्य नश्यति दुर्गतिः ॥
यत् पापं यौवने नास्ति कौमारे वाह्वे च यत् ।
तत् सर्वं विलयं याति तोयस्थं जवजं यथा ॥

कोत्तिं प्रीतिं महानक्ष्मीमायुरारोव्यसन्नतिम् ।
ददाति जाह्नवी तुष्टा सर्वभावेन माधवि ! ॥”

इति वाराहे सर्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“ओतुमिच्छामि देवेश ! जप्तीकान्त ! जगत्
प्रभो ! ।

विष्णो ! विष्णुपदीक्षेत्रं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।

शिवसंगीतसंतुम् श्रीलङ्काङ्गद्वयोद्धवाम् ।
राधाङ्गद्वयसंयुक्तां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
या जम्बुद्वेरादौ च गोक्षीके रासमण्डले ।
सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
गोपैर्गोपीभिराकीर्णैः शुभे राघवमहोद्धवे ।
कार्तिकीपूर्णिमायां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
कोटिथो जनविस्तीर्णां देव्यै सप्तशुक्ला ततः ।
समाहृता या गोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
वदित्तथो जनां या ततो देव्यै चतुर्गुणा ।
समाहृता या वैकुण्ठं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
विंशत्यथो जनां या ततो देव्यै चतुर्गुणा ।

आहता ब्रह्मलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 त्रिशङ्खयोजनं या देव्यं पञ्चगुणा ततः ।
 आहता शिवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यं सप्तगुणा ततः ।
 आहता भुवनेकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यं शतगुणा ततः ।
 आहता चण्डलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 षट्सहस्रयोजनं या देव्यं दशगुणा ततः ।
 आहता सूर्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यं च षड्गुणा ततः ।
 आहता सखलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 दशलक्षयोजनं या देव्यं पञ्चगुणा ततः ।
 आहता वा तपोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 सहस्रयोजनयामा देव्यं दशगुणा ततः ।
 आहता जनलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 सहस्रयोजनयामा देव्यं सप्तगुणा ततः ।
 आहता वा च कैलासं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णा देव्यं दशगुणा ततः ।
 मन्दाकिनी येनलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 पाताले या भोगवती विस्तीर्णदशयोजनं ।
 ततो दशगुणा देव्यं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 क्रोशैकमात्रविस्तीर्णा ततः शीघ्रा च कुचचित् ।
 क्षितौ चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 खले वा क्षीरवर्णा च चेत्यामिन्दुसन्निभा ।
 ह्यपरे चन्दनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 जलप्रभा कलौ या च नाथ्य एधिवीतले ।
 स्वर्गे च निधं क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 यस्याः प्रभावमतुलं पुराणे च श्रुतौ श्रुतम् ।
 वा पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
 यत्तीव्रकथिकाशयेः पापिनाश्च पितामहः ।
 ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजन्मार्जितं दहति ।
 इत्येवं कथितं ब्रह्मन् । गङ्गापदोक्तविंशतिः ।
 कोनरूपश्च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ।
 निधं यो हि पठेद्भक्त्या संपूज्य च सुरेश्वरीम् ।
 अन्धमेघफलं निधं लभते नात्र संशयः ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभेत् प्रियाम् ।
 रोगात् प्रमुच्यते रोगी बहो सुचेत बन्धनात् ।
 अक्षयकोर्तिः सुयशा स्वर्गो भवति पण्डितः ।
 यः पठेत् प्रातस्तथाय गङ्गास्नानमिदं शुभम् ।
 शुभं भवेत् पुःखं गङ्गास्नानफलं कमेत् ॥”
 इति गङ्गास्नानम् ।
 नारायण उवाच ।
 “भगीरथोऽनेन स्नानेन मुक्ता गङ्गाश्च
 नारदः ।
 जगाम तां गङ्गां च यत्र नद्याश्च सागराः ।
 वैकुण्ठं ते यमुन्यं गङ्गायाः स्वर्गं वायुना ।
 भगीरथेन खानीता तेन भगीरथी स्मृता ।
 इत्येवं कथितं सर्वं गङ्गापाख्यानसुतमम् ।
 पुण्यदं मोक्षदं वारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकखे गङ्गापाख्यानेऽन्त्यः ।
 भागुरिः, पुं, स्तुतिपाकरणादिकर्तृसुनिविष्टः ।
 तत्पञ्चायः । शतशुभ्यकः २ । इति जटाधरः ।

(यथा । “वदि भागुरिरलोपमवाचोदप-
 वर्गयोः ।” इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
 भाग्यं, स्त्री, (भव्यतेनेन इति । भज + “अहलो-
 ख्येत् ।” १ । १ । १२४ । इति शब्दम् । “चणोः
 कु विष्णुयतोः ।” ७ । १ । ५२ । इति कुलम् ।)
 प्राक्तन्युभासुभक्तम् । तत्पञ्चायः । देवम् २
 दिष्टम् ३ भागधेयम् ४ नियतिः ५ विधिः ६ ।
 इत्यमरः । १ । ४ । १८ । प्राक्तनकर्म ७ भागः
 ८ भवितव्यता ९ । इति जटाधरः । अष्टमम्
 १० । इति शब्दरत्नावली । फलोन्मुखीभूत-
 पूर्वदेहिकमुभासुभं कर्म । इति मज्जिमास-
 तत्त्वम् । (यथा,—
 “समुद्रमन्थने लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विधम् ।
 भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ॥”
 इति प्राचः ।
 उत्तरपञ्चगुनीनक्षत्रम् । यथा, दृष्टत्सं-
 तायाम् । १० । १ ।
 “अवसानलक्ष्मिर्ना-
 भरथीभाग्योपगः सुतोऽर्कस्य ।
 प्रचुरसलिलोपगतां
 करोति घाचीं यदि क्षिप्रः ॥”
 भागो दृष्टादिरक्षिन् दीयते इति । भाग +
 “भागादयश्च ।” ५ । १ । ४६ । इति यत् ।)
 भागिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (भाग-
 मर्हति । भाग + “दृष्टादिभ्यो यत् ।” ५ । १ ।
 ६६ । इति यत् ।) भागाहम् । (भज + शब्दम् ।
 भजनीयम् ।)
 भाङ्गीनं, त्रि, (भङ्गाया भवनं चोचमिति । “विभाषा
 तिलमाषोमाभङ्गाश्चभ्यः ।” ५ । १ । ४ । इति पक्षे
 खम् ।) भङ्गाक्षेत्रम् । तत्पञ्चायः । भाङ्गम् २ ।
 इत्यमरश्चमचक्रौ । (यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “एवं माध्यन्तु माधेयं कौद्रयं कौद्रवीणवत् ।
 तथा भाङ्गश्च भाङ्गीनसुख्यमौमीनमित्यपि ॥”)
 भाज, त् क एचकृत्वा । इति कविकल्पदमः ।
 (अदत्तपुरा०-पर०-सक०-सट् ।) अवभाजत्
 घनं आहतवर्गः । इति दुर्गादासः ।
 भाजनं, स्त्री, (भाज्यते इति । भाज एचकृत्वा +
 लुट् ।) पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ।
 (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०२ ।
 “राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥”)
 योष्यम् । इति मेदिनी । ने, १०१ । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३४ । २०५ ।
 “तस्मात्पितामहा राजा स्याद्युक्तदण्डो विप्रै-
 र्वित् ।
 प्रजापुरागादेवं हि स भवेद्भाजनं त्रियः ॥”)
 “यः संवादयते निधं योऽभिवादिस्तिष्ठति ।
 यश्च तमो न तपति दण्डं योऽर्थस्य भाजनम् ॥”
 इति मत्स्यपुराणम् ।
 आङ्कपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ।
 भाजितं, त्रि, (भाज्यते स्त्रीति । भाज + क्त ।)
 एचकृत्वा । विभक्तम् । इति भाजधातोः कर्मणि
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (भाज + क्त ।) भाजि, स्त्री ।

भाजी, स्त्री, (भाज्यते इति । भाज + कर्मणि
 चच् । भाज + “जानपदङ्कगौडयजमान-
 नागति ।” ४ । १ । ४२ । इति स्त्री ।) ब्रह्म-
 विप्रैः । अन्यत्र भाजा । इति स्त्रीलटोकायां
 दुर्गादासः ।
 भाज्यं, त्रि, भागाहम् । भाजनीयम् । इति भाज-
 धातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 भाटकः, पुं, स्त्री, (भटतीति । भट पोषयि + क्तम् ।)
 व्यवहारार्थं दत्तशकटादिभ्यश्चनम् । इति
 हलायुधः । भाङ्गा इति भाषा । अथ गृहादि-
 भाटकम् ।
 “परभूमौ गृहं लब्ध्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः ।
 स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिभ्यम् ।
 स्त्रीमं विना वसित्वा तु परभूमावनिष्ठतः ।
 निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृहीत्वा कथञ्चन ॥”
 कात्यायनः ।
 “गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
 स्वामिनो नापयेद्दवावतावहायः स भाटकम् ॥”
 वापी परलता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।
 “हृद्यन्धगोखरोद्वादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।
 स्वामिनो नापयेद्दवावत् तावहायः स भाट-
 कम् ॥”
 दृष्टमनुः ।
 “यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नाथ्यत्र गच्छति ।
 भाटं न दद्याद्वाप्योऽसावनूदृष्ट्यापि भाटकम् ॥”
 शकटं दृष्टनौकादेरप्युपलक्षणम् । अन्तर्दृष्ट-
 वाहितस्यापि शकटादः । इति विषादचिन्ता-
 मणिः ।
 भाजः, पुं, (भज्यतेऽनेति । भज + अघिकरणे
 चच् ।) नाटकादिदृश्यरूपकान्तर्गतरूपक-
 विप्रैः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ । तस्य
 लक्षणादि यथा,—
 “भाजः स्याद्दर्शयितो नानावस्थान्तरात्मकः ।
 एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विदः ।
 रङ्गं प्रकाशयत् स्वानुभूतमितरेण वा ।
 सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्तौ कुण्यादाकाशभाषितैः ।
 सूचयेद्वीर्यहारौ शौच्योभौभाव्यचर्चनैः ।
 तर्जितदृष्टसुत्याद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ।
 सुखनिन्दहर्षे सख्यौ नास्याङ्गानि दद्यापि च ।
 अवाकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवा-
 नुवदन्तरप्रत्युत्तरं कुण्यात् । शङ्कारवीररक्षौ
 च सौभाग्यशौच्यवर्णयोः सूचयेत् । प्रायश्चित्तकान्
 कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं स्त्रीका
 मधुकरः ।” इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ।
 भाजं, स्त्री, (भज्यते भवति वेति । भज् शब्दे +
 “जमन्ताह्वः ।” उवा० १ । १११ । इति च ।
 ततः प्रज्ञादिवाहम् ।) पात्रम् । (यथा, महा-
 भारते । १३ । १११ । १०२ ।
 “कृत्वा तु काचनं भाजं क्षमियोनी प्रजायते ॥”)
 वसिष्ठसूक्तम् । भूषा । अन्धभूषा । इति
 मेदिनी । हे, २१ । (यथा, महाभारते । ७ ।
 २६ । २३ ।

भातुः

“विप्रविष्टावनामिहभाक्ताः परासवः ।
वारोहासुरगाः पितृमैत्रिताः पार्थमाग्नयैः ॥”
नटभाक्ता दृष्टादिविधिर्यथा,—
“अराधैविकं नटं भाकं दायस्तु वाहकः ।
प्रस्थानविप्रकृतेव प्रदायो विगुणा भूतिम् ।
भाकं कवनमागच्छेत् यदि वाहकदीवतः ।
दायो यत् तत्र नम्रेतु देवराजकृताहते ॥”

इति मिताचरायां नारदः ।

नरीकृण्वयमभम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ।
(भक्तं इति । भङ्गि + अच् । भक्तस्य भावः ।
इत्यच् ।) भक्तइति । इत्यन्यपातः । भाङ्गामि
इति भावा ।

भाक्ः, पुं, गर्हभाक्कृत् । इति शब्दचन्द्रिका ।
भाक्पुटः, पुं, (भाक् पुटा यस्य ।) नापितः ।
इति ञटाधरः ।

भाक्पुष्पः, पुं, सर्पविशेषः । तत्पण्यायः । कौकुटि-
कन्दः २ । इति चिकित्सकः ।

भाक्तागारः, पुं, (भाक्तानां पात्रादीनामागारः ।)
यहविशेषः । भाङ्गार इति भावा । तत्-
पण्यायः । मन्थरः २ । इति शब्दमाला ।
(यथा, मन्त्राभारतः । १२ । ६६ । ५४ ।

“भाक्तागारायुधमागारान् बोधागाराच्च सर्वशः ।
अन्धागारान् गन्धागारान् वलाधिकरणानि च ॥”

भाङ्गारी, [नृ] पुं, (भाङ्गारोऽधिकारिस्तेना-
ख्यस्येति । भाङ्गार + इनिः ।) भाङ्गाराध्यक्षः ।
भाङ्गारी इति भावा । यथा, यवहारप्रदीपे ।

“सुधितकृषिणः कामी विद्यायी लघिकारकः ।
भाङ्गारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

भाङ्गिः, पुं, (भङ्गि + इन् । एषोदरादित्वात्
वाधुः ।) नापितस्य चुराद्याधारः । भाङ्गि
इति भावा । इति भाङ्गिवाहशब्ददर्शनात् ॥

भाङ्गिलः, पुं, (भाङ्गिरख्यस्येति । भाङ्गि +
लच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ।

भाङ्गिवाहः, पुं, (भाङ्गिं चुराद्याधारं वहतीति ।
वह् + अच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ।

भाङ्गौरः, पुं, (भङ्ग + ईरच् । एषोदरादित्वात्
वाधुः ।) वटवृक्षः । इति ञटाधरः । प्रज-
मङ्गलान्तरे षोडशवटवनमध्ये द्वितीयवटवनम् ।
यथा,—

“सङ्केतवटमादौ तु भाङ्गीरास्त्रं वटं हयम् ॥”

इति नारायणभट्टजननभक्तिविज्ञानः ।

भातं, स्त्री, (भा दीप्तौ + क्तः ।) प्रभातम् । इति
शब्दमाला । (भा + भावे क्तः ।) दीप्तिः ।
नटति, चि ।

भातिः, स्त्री, (भा + क्तिन् ।) शोभा । इति राज-
विश्वेश्वरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।

“अतद्वदुभातिविभूतवायुषे-

रख्यत्तचिदुत्तमभारयहृदिः ।

वभूव तैवैव च वामनो वटुः

संयच्छतोर्विभक्ततिर्यया नटः ॥”

भातुः, पुं, (भातीति । भा + “कम्मिपणिमा-
भावादिभ्यश्च ।” उणा० । १ । ७३ । इति हुः ।)

भाङ्गः

कुर्यः । इति चिकित्सकः । दीप्तः । इति
संक्षिप्तचारादौवादइति ।

भाङ्गः, पुं, (भाङ्गो पौर्णमास्यक्रान्तिः । भाङ्गो +
“वाङ्मिन् पौर्णमासीति ॥” ४ । २ । १२ ।

इत्यच् ।) भाङ्गपदमचययुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्
मासि सः । वेद्याद्यादिवाद्दशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पण्यायः । नभस्यः २ प्रौष्ठपदः २ भाङ्ग-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । १७० । स च द्विविधः ।
सिंहस्वरविकालः सौरः । १ । सिंहस्वरया-
रव्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो तुल्यचान्द्रः । ज्येष्ठा-
प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः । २ । इति
मलमासतत्त्वम् ॥ ३३॥ नच जातफलम् ।

“नभस्यमासे जलु जल यस्य
धीरो मनोश्च पराङ्गनागम् ।
रिपुमार्थी कुटिलोऽतिमर्मा
प्रपन्नभर्ता स भवेत् सदायः ॥”

इति कोटौपदीपः ॥ ७॥

तत्र गोः प्रसवे नारदः ।

“भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः सन्त्युत्थते ।
मरुतं तस्य निर्दिष्टं वङ्गभिर्मासेन संप्रयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रकृतां तत्तुलनादेव तां गौं विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत एमाक्ते राजसर्पयेः ।
आहुतीनां वृताक्तानामभुनं कुहुयात्ततः ॥”
आहुतिभिर्चायं होमः ।

“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
इति ।

तथा ।

“सिंहराशौ गते कुर्ये गोः प्रकृत्येवदा भवेत् ।
पौषे च मङ्गिणी कृते द्विवेवाश्वतरौ तथा ।
तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्ते शान्तिकं
चरेत् ॥

अस्य वामेतस्मिन् तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।

कुहुयाच्च तिलान्येन श्रुतमथोत्तराधिकम् ॥

नट्युत्तयविधानेन कुहुयाच्च तथायुतम् ।

श्रीकृत्तेन ततः क्षायात् शान्तिकृत्तेन वा पुनः ॥

मध्यरात्रौ निशीथे वा यदा गौः क्रन्दते तदा ।

यामे वास्य गृहे वापि शान्तिकं पूर्णवद्दिशेत् ॥”

संक्रमणोत्तरवोद्गृह्णात्सकपुष्पकाजाभ्यन्तरे
गोः प्रसवे विप्रसम्पदानकगोप्रदानपूर्वकशान्तिः
काम्या इति विश्वेश्वरः । तदतिरिक्तसिंहस्वरवौ
गोः प्रसवे शान्तिमात्रं कर्तव्यं न गोः प्रदानम् ।
निर्गन्धविभूषितादुभुतसागरपत्न्योयवचनजात-
मौमावाडुवारादिति ॥ ७॥ अथ भाङ्गशब्दम् ।

तत्र ज्येष्ठादमीनतप्रभातान्तिवित्तत्वेऽनुसन्धेयम् ।
आवर्णपौर्णमास्यनन्तरिनभाङ्गज्येष्ठान्तिरात्रि-

मध्ये सृष्ट्वाऽदमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीनामे
तत्रैवोपवासः । उभयदिने वेनदा परदिने ।

अथज्येष्ठान्ति तु रोहिणीयुक्तादन्त्या उभयदिने
रोहिणीयुक्तादमीनामे परदिने । रोहिण्युक्तामे

तु निशीथसन्निध्यामन्त्याम् । उभयदिने
विशीथसन्निधौ तदवसन्निधौ वा परदिने इति ।

भाङ्गः

तत्र प्रयोगः पूर्वदिने चंदमं विधातुं तदिने
कृतप्रातःक्षान्तिरात्रान्तः । ॐ कुर्यः धीम
इति पठित्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पद्मिन्नादि-
मन्त्रेण नारायणं संस्तुय ॐ तत् सत् इत्युच्चार्य
उद्गृह्यतो हर्भङ्गस्तान्नायने कुशतिलज्येष्ठा-
न्यादाय ॐ अथ भाङ्गे मासि ज्येष्ठे पक्षे अष्टम्यां
तिथौ अस्तकगोचः श्रीचतुर्कदेवशर्मा विष्णु-
लोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीलक्ष्म-
ज्येष्ठादमीनतमहं करिष्ये इति संकल्पयेत् ।
यत्पुपवासदिने प्रातः सप्तमी तदादन्त्यां तिथौ
इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारब्ध इति वक्तव्यम् ।
ततः वामगस्तु ॐ देवो वो द्विविन्दोदा पूर्वां
विषदासिचं उदासिचदुतपवा प्रकुर्वमादिदेवो
देव योहते । इति पठेत् । ॐ धर्माय धर्मो-
न्धराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चार्य

“ॐ वासुदेवं सप्तदिश्व सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि ज्येष्ठादन्त्यां नभस्यहम् ॥

अथ ज्येष्ठादन्तीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्तेऽहमपरेऽहनि ॥

एतस्य भोक्तकामोऽस्मि यज्ञोविन्द विद्योनिजम् ।

तन्मे सुचतु मां चाहि पतितं शोकसागरे ।

आजन्ममरणं यावद्व्यक्तया दुष्कृतं कृतम् ।

तत् प्रणाश्रय गोविन्द ! प्रवीद पुत्रवोत्तम ! ॥”

इति पठेत् ।

तत्र आङ्गिकं समाध्याहर्तारोचं तत्तत्प्रतिमासु
पटादिषु वा आवाहनविस्मर्जनसहितं शान-
यामे चटादिस्वजले वा आवाहनविस्मर्जन-
रहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।

“मात्रापि बालकं सुप्तं पश्येत् क्षणपायिनम् ।

श्रीवत्सवत्तः पूर्वाङ्गं नीलौतपलदलच्छविम् ॥”

इति ध्यात्वा श्रीलक्ष्म स्वगतं इति पृच्छेत् ।

इदमासनं ॐ लक्ष्माय नमः । इत्यासनं दत्त्वा

एतत् पादम् ॐ श्रीलक्ष्माय नमः ॐ यज्ञाय

यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इत्युच्चार्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीलक्ष्माय

नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीलक्ष्माय नमः ।

इदमाचमनीयम् ॐ श्रीलक्ष्माय नमः । ततो

दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमाणीय एव मधुपर्कः

ॐ श्रीलक्ष्माय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ

श्रीलक्ष्माय नमः । जौक्तिकवटाधिकृतस्य-

नीलकपरिमितान्तरं जलमाणीय ॐ जीनाय

योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इदं जानीयवत्तम् ॐ श्रीलक्ष्माय

नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एव गन्धः इदं

पुष्पम् एव वृषः एव रीपः इदं नेत्रेयम् ॐ

विन्दाय विन्देश्वराय विन्धपतये विन्धसम्भवाय

गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नेत्रेयं दद्यात्

क्षापयेच्च । ततो नमो देवे विष्णे नमः ।

इति मन्त्रेण चिदं पूजयेत् । ततः अष्टश्लोक-

विधिनामिं संख्याय कृततिथाभ्याम् । ॐ

धर्माय धर्मोन्धराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय

भाद्रः

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा । इत्यन्तेनाष्टो-
त्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा जुहुयात् । ततो
गुह्यहतेन वचोधारां भित्तौ दद्यात् । ततो
नाडीच्छेदं भावयेत् । ॐ वल्लो नम इति वल्लीं
पूजयेत् । ततो भगवतः श्रीलक्ष्मणस्य नामकरणात्-
प्राशनचूडाकरणोपनयनोदाहसंस्कारान् भाव-
येत् । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः
पूजयेत् । ॐ देवको नमः एवं वसुदेवाय यशो-
दायै नन्दाय रोहिण्यै चण्डिकायै वलदेवाय
दद्यात् गंगां चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् । ततः शङ्खेन कुण्डपुण्य-
चन्दनजान्वादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा,
ॐ श्रीरोदाहवसंभूत अग्निनेत्रसुहृव ।
महाकार्यं शशाङ्गे रोहिण्या अहितो मम ।
ॐ श्रीमाय सोमेन्द्राय सोमपतये सोमसम्भावाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यर्थं दद्यात् । ततः
प्रणाममन्त्रौ ।

“ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये
नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त ! सुधावास नमोऽस्तु ते ।
नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।
कलाभिर्वर्द्धमानाय नमस्कृत्य चारये ॥”
ततश्च ।

“अथ वामनं श्रौरं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ।
वराहं पुण्डरीकाक्षं वृषिं देवसूदनम् ।
हामोदं पञ्चानभं केशवं गरुडध्वजम् ।
गोविन्दमधुतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोक्षकं जगद्गौतमं स्वर्गस्त्रिजगन्कारिणम् ।
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पीताम्बरधरं निम्बं वनमाज्जविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीलक्ष्मं श्रीधरं हरिम् ।
प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ॥”

इति स्तवः ।

ततः प्रणमेत् ।

“प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
आहि मां सर्वदेवेश हरे ! संसारसागरात् ॥”
ततः प्रार्थयेत् ।

“ॐ आहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्थवाहरे ! ।
सर्वलोकेश्वर आहि पतितं मां भवान्धवे ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारनागरात् ।
आहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्थवाहरे ! ।
दुर्गन्तास्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सज्जन् सज्जन् ।
सोऽहं देवातिदुर्जन्तश्चाहि मां दुःखसागरात् ।
पुष्कराक्ष निमयोऽहं मायाविज्ञानमागरे ।
आहि मां देवदेवेश ! त्वत्तो नान्योऽस्ति
रक्षिता ॥”

इति प्रार्थयेत् ।

“यद्वात्ये यच्च कौमारे वाङ्मेकं यच्च यौवने ।
तत् पुण्यं दृष्टिमाप्नोतु पार्थ हरं हजामुध ॥”
इति वदेत् ॥

भाद्रः

ततो वृद्धगीतवादिनस्तत्रैः कार्यं नयेत् । पर-
दिने प्रातः कानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीलक्ष्मं
यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवः कार्यः ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेष्वो दक्षिणां दद्यात्
सुवर्णादि यत् किञ्चिद्विदितमं श्रीलक्ष्मो मे प्रीयता-
मिति ।

“ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजोजन्तु ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तं तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुमन्त्रवासुदेवाय गोमातृवद्विषायाय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युच्चार्यं विस्मर्येत् ॥”
ततश्चोपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने
पारणम् । यदा तु महाविद्यायाः पूर्वमेकतर-
स्यावसानं अन्यतरस्य महाविद्यायां तदनन्तरं
वा तदेकतरावसाने पारणम् । यदा तु महावि-
द्यायास्तुभयस्थितिः तदा उत्सवान्ते पारणं
कुर्यात् । तत्र मन्त्रः । ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसम्भावाय गोविन्दाय नमो नमः ।
पारवानन्तरं समापनमन्त्रः । ॐ भूनाय
भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भावाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्यनेन व्रतं समापयेत् ॥ ॥
भाद्रपक्षपञ्चमीमघिलक्ष भविष्योत्तरे ।

“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां मङ्गलान्वितः ।
यस्मालिङ्गं नरो भक्त्या लब्धवर्णादिवर्जकैः ।
पूजयेत्स्वपुण्यैश्च सर्पिर्गुग्गुपायकैः ।
तस्य तुष्टिं समाधानं पद्मगात्रवकादयः ।
आवस्यमातुं कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेत्तरः ।
इयमेवास्तेष्वनागपञ्चमीति वाच्यस्तिभिन्नाः ।
आलेख्यनागाः कर्कोटकादयः पूर्वलिखिताः
पूजा च आवस्यपञ्चमीविहितेति बोध्यम् ॥ ॥
अथ हरेः पार्थपरिवर्त्तनम् । तत्र द्वादश्यां
अस्त्रिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाका-
वितपक्षे शुभनावर्त्तनादिकमिति ब्रह्मपुरा-
णात् ॥ भाद्रपक्षद्वादश्यां अवस्यमधुसूतायां
सन्धासमये द्वादश्यान्वाभावे एकादश्यादिषु
पादयोगे तदभावेऽपि द्वादश्यां केवलान्यां वा
कृताङ्गिकः कार्यं सन्धायां देवं संपूज्य ।
“ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्रप्तिं द्वादशी तव ।
पार्थेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ॥”

इति प्राञ्जलिः पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथ ! जगतं सुप्तं भवेदिति ।
प्रवृद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं पराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥ ॥

अथ सिंहार्कं चतुर्थी चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् ।
सिंहार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

“नारायणोऽभिप्राप्तस्तु निष्ठाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थांशमपि मनुष्यानापतेच सः ।
अनश्नतुर्थां चन्द्रान् प्रमादाद्दोष्य मानवः ।
पठेद्वाचयितावाक्यं प्राग्मुखो वाप्युदसुखः ॥”
अभिप्राप्तो मिथ्यापरोवादेविषयोभूतः । श्रीभि-
श्रापः अद्यापि मनुष्यान् पठेत् । ततश्च
प्राग्मुख उदसुखो वा कुशतिकजजान्वादाय

भाद्रः

ॐ अष्टोत्थादि सिंहार्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनप्राय-
पापक्षयकामो धार्मिकोवाक्यमहं पठिष्ये । इति
संकल्प्य ।

“ॐ सिंहः प्रसेनमवधीतु सिंहो जायन्वता
इति ।

सुनुमारक ! मा रोहीक्षव ह्येव स्वमन्त्रकः ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तं धार्मिकोवाक्यं पठेत् ॥ ॥
अद्यानन्तव्रतम् । तत्र यदिने पूर्वाह्णकालाभस्तदिने
व्रतम् । उभयदिने चैव परदिने युज्यात् । व्रतानु-
ष्ठानविधिस्तु पट्टतौ श्रेयः ॥ ॥ अथान्तर्याम्य-
दानम् । प्रमाणानु तिथितत्वेऽनुसन्धेयम् ।
सिंहस्तरविकर्तव्यत्वेन सौरमासादरः । कर्त्तव्य-
संक्रान्तिपूर्वदिनत्रयाभ्यन्तरे कृतकानादिकृता-
द्विकल्पितकुण्डजान्वादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मकार्यं
ॐ अष्टोत्थादि सर्वभक्तिवित्तवित्तिकामोऽगस्त्य-
पूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य शालग्रामे
जले वा दक्षिणासुखः एतत् पादम् ॐ अग-
स्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं शङ्खेन
यज्जीत्वा इदमर्थम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश्च अयिमास्तसम्भव ।
मिषावस्त्रयोः पूजं कुम्भयोगे नमोऽस्तु ते ।
ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयस्नानीय-
गन्धपुष्पघूपदीपनैवेद्यादिकं दद्यात् ।
ॐ आतापिर्भक्षितो येन वातापिच महासुरः ।
समुद्रः शोभितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥”
इति प्रार्थयेत् । इति लक्ष्मस्तवम् ॥

भाद्रपदः, पुं. (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
भाद्रपदी वा यच्च मासं सः । भाद्रपदी + अच्.)
भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १० । (यथा,—
“ते तु भाद्रपदादौ न हि मासिकेन आख्याताः ।
तदुपधा । भाद्रपदान्युजौ वर्षाः ।” इति
सुश्रुते लक्ष्मणानि वहेऽध्याये ।)

भाद्रपदा, स्त्री, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । तत्पञ्चायः । प्रौष्ठपदा २ ।
इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥

भाद्रमातुरः, पुं. (भद्रमातुरपत्यमिति । भद्रमाह +
“मातुवत्संख्यासम्भ्रमपूर्वाभाः ।” ४ । १ । १९५ ।
इति अच्. “उकाराच्चात्तादेशः ।” इति
काशिका ।) सतीतनयः । “सत्तास्तु तनये सत्ता-
तुरवद्भाद्रमातुरः ।” इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥

भाद्रः, पुं. (भाति चतुर्दशसुवनेषु क्षप्रभया दीप्यते
इति । भा + “दाभार्था दुः ।” उडा. १ ।
३२ । इति दुः ।) ख्यः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ३ । २४ ।

“अनन्तः कपिलो भाद्रः कामदः सर्वलोकसुखः ।”
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । २० ।

“सर्वगः सर्वविद्भूमानुविष्णुर्लोकेशो जगार्हणः ॥”
प्राध्यायाः पुनर्मेदः । यथा, तत्रैव । १ । ४५ । ४८ ।

“विन्वापसुखं मातुश्च सुखको दक्षमन्त्रका ।
इत्येता देवमन्त्रा प्राध्यायाः परिकीर्तिताः ॥”
अङ्गिरःब्रह्मसूत्रः पुनर्मेदः । यथा, तत्रैव ।
३ । २२० । ८ ।

भासुता

“तपस्वस्य मधुं पुनः भासुताप्यङ्गिराः कृतम् ।”
 वादविशेषः । यथा, हरिवंशे । १४० । २ ।
 “कन्या भासुमती नाम भागोर्दुहितरं वृष ।।
 जहाराक्षवधाकाङ्क्षी निजुम्नी नाम दानवः ।”
 किरणः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।
 “भद्रादृक्षजविषा विभासुते शोचिर्भागवो
 द्यामपतन् ।”
 “भागवो रक्षयः ।” इति तदुभाय्ये वाचनः ।
 अर्कवचः । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ । प्रभुः ।
 राजा । इति धरणिः । इत्यर्कवचविशेषः ।
 इति विमर्शः । २ । १४ ।
 भासुः, स्त्री, (भासतीति । भा + डुः) भासुमती ।
 इति शब्दरत्नावली । (दक्षकन्याभेदः । यथा,
 मत्स्यपुराणे । ५ । १५ ।
 “अश्वत्थं देवमातुर्णां प्रभावितरमादितः ।
 मन्वन्ती वसुधांसी जन्मा भासुरवन्ती ।”
 भासुका, स्त्री, (भासुरिव दौर्मितं वनमस्याः ।)
 कदली । इति जटाधरः ।
 भासुमती, स्त्री, (भासु + मत्पु + डीप् ।) विक-
 माहिराजपत्नी । यथा,—
 “देवमुदोः प्रसादेन विज्ञाये मे सरस्वती ।
 तिस्रां वृषां जानामि भासुमत्याक्षिणं यथा ।”
 इति वरवचिः ।
 (कृतवीर्यस्य दुहिता । सा च अहंयातेः पत्नी ।
 “यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
 “अहंयातिः खलुजतवीर्यं दुहितरमुपयेमे भासु-
 मती नाम । तस्यामस्य जन्मे मार्कभूमिः ।”
 अक्षिरवः प्रथमा सुता । यथा, महाभारते ।
 ३ । २१० । ३ ।
 “प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवन् ।
 देवो भासुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ।”
 वादविशेषः कन्या । यथा, हरिवंशे । १४० । २ ।
 “कन्या भासुमती नाम भागोर्दुहितरं वृष ।”
 दुष्योधनपत्नी । यथा, वेदोपनिषद्भाष्ये २
 अङ्के ।
 “आयं । एषा भासुमती देवी पशुः समर-
 विजयार्थं यथा निर्बन्धितगुरुपादवन्दनाद्यप्रभृति
 आरव्यनियमा वाजोदाने तिष्ठतीति ।”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।
 “भुक्तिमुक्तिप्रदा भिक्षो भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
 भागीरथी भासुमती भास्यं भोगवती भूतिः ।”
 भासुमान्, [त] पुं, (भागवः सम्बन्धेति । भासु +
 मत्पु ।) ख्यः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 कुमारवम्भे । ६ । ६५ ।
 “अथोपनिष्य गिरिशाय गौरौ
 तपस्विनं तान्मरुता करेण ।
 विशोभिता भासुमती मयूखे-
 मन्दाकिनी पुष्करवीरभालाम् ।”
 कजिङ्गदेशजश्रुतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ५२ । १२ ।
 “भासुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण दारयन् ।
 जगद् वज्रव्राह्मं भाद्वानो वमस्तनम् ।”

४८८

भामिनी

केशिञ्जलस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १६ । २१ ।
 “भासुमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्तत्पुत्रस्तु तत्-
 सुतः ।”
 दौर्मित्युक्ते, वि । (यथा, महाभारते । १ । ३० । ४० ।
 “चर्मोद्यमपि च गात्रेषु भासुमन्ति इन्द्राणि च ।”
 भासुवारः, पुं, (भागोर्वारः ।) रविवारः । यथा,—
 “अमावास्या द्वादशी च चक्रान्तिश्च विशेषतः ।
 एताः प्रशस्तास्त्रिधयो मासुवारस्तथैव च ।
 अथ ज्ञानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ।”
 इति तिथितत्त्वे सप्तमवचनम् ।
 भानेमिः, पुं, (भानां प्रभावकाणां नेमिरिव ।)
 ख्यः । इति विशाखशेषः ।
 भाम, उ कोधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 व्यात्म-अक-सेट् ।) उ, भामते । इति दुर्गा-
 दासः ।
 भाम, नृ क कोपने । इति कविकल्पद्रुमः । अदन्-
 तुरा-पर-अक-सेट् ।) अवभामत् । इति
 दुर्गादासः ।
 भामः, पुं, (भामनमिति । भाम कोधि + घञ् ।)
 क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १० ।
 “मदेचिदस्य प्रवर्जन्ति भामा
 न वरन्ते परिवाधो अवेवीः ।”
 “भामाः क्रोधा दीप्तयो वा ।” इति तदुभाय्ये
 वाचनः । भातीति । भा + “अर्त्तिस्तुतुङ्कुङ्ठ-
 चिन्तुभायावापदीति ।” उक्ता-१ । १४६ । इति
 मन् ।) ख्यः । (भा + भावे मन् ।) दौर्मिः । इति
 मेदिनी । मे, २१ । भगिनीपतिः । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, देवीभागवते । ६ । १६ । ४६ ।
 “गुरुं भिन्नं तथा भामं पुत्रञ्च भगिनीं तथा ।”
 भामकः, पुं, (भाम एव । स्वार्थे कन् ।) भगिनी-
 पतिः । इति शब्दरत्नावली ।
 भामा, स्त्री, (भामते इति । भाम् + अच् + टाप् ।)
 कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।
 भामिनी, स्त्री, (भामते इति । भाम् + णिनि +
 डीप् ।) कोपना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ।
 स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
 भागवते । ६ । १८ । ६ ।
 “एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
 सखी सख्यसंयुक्ता गुरुपुत्रा च भामिनी ।”
 तुनयनामकगन्धर्वस्य दुहिता । यथा, मार्क-
 ण्डेयपुराणे । १२८ । ७ ।
 “राजपुत्र । सुतेयं मे भामिनी नाम मानिनी ।
 अभिप्रापादगन्धर्वस्य विशाकतनयाभवत् ।”
 भामिनीविज्ञासः, पुं, (भामिण्या विज्ञासो यच् ।)
 जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यमयविशेषः ।
 तस्याद्युक्तोऽयम् ।
 “दिगन्ते भूयन्ते मद्मजिनगङ्गाः करटिनः
 करिण्यः काकयक्षाक्षदमसमश्रौणाः खलु जगताः ।
 ददानीं जोरंरक्षितमपमप्रज्ञानां पुनरयं
 जगतां पाप्मिणं प्रकटयन् कस्मिन् नृगपतिः ।
 तस्य पुष्पिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजग-
 न्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यमयविशेषः ।

भारतं

प्राच्यविरचिते भामिनीविज्ञास्ये प्रास्ताविकः
 प्रथमो विज्ञासः । अङ्कारवर्णनं द्वितीयो
 विज्ञासः । श्रीकृष्णगुणानुवर्णनं तृतीयो विज्ञा-
 सश्च ।
 भामी, [न] वि, (भामः क्रोधोऽख्यस्येति । भाम +
 “अत इतिठौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इति ।)
 क्रोधो । (तेजस्वी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
 “कथा दक्षिमास्ये काक्षे देवमुद्योयते भामिने
 मीः ।”
 “भामिने तेजस्विने ।” इति तदुभाय्ये वाचनः ।)
 भारः, पुं, (धियते इति । भण् भरणे + “अकर्त्तरि
 च कारके संज्ञायाम् ।” १ । १ । १६ । इति
 चञ् ।) विप्रतितुलापरिमाणम् । इत्य-
 मरः । तत्तु अष्टवहस्रतीजकात्मकमिति यावत् ।
 नीवधः । यथा,—
 “अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्नोऽस्त्रया निव न्रीणि शिखित गर्भभात् ।”
 इति चाणक्यम् । ३३ ।
 विष्णुः । इति मेदिनी । दे, ७२ । गुरुत्वञ्च ।
 (गुरुत्वगुणवदस्तु ।)
 भारकः, पुं, उत्तरकुब्जदेशजश्रुतपक्षी । इति
 पुराणम् ।
 भारनं, स्त्री, (भरतान् भरतवंशीयानक्षिप्तञ्च कृतो
 यञ्च इत्यञ् । यद्वा, भारं चतुर्वेदादिशास्त्रे-
 ष्वोऽपि सारांशं तनोतीति । तन् + उः ।)
 यन्त्रमेव । इति मेदिनी । ते, ११८ । तन्तु
 आसप्रवीतलक्ष्मोकात्मकमहाभारतसंक्षेपेति-
 दासः । तस्य अवस्थादिषणं यथा,—
 “भारतं श्रुत्वात्त्रिंशं भारतं परिकीर्तयेत् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य वृक्षगतो जयः ।
 यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
 विप्राय वेदविद्वे सुवह्नुताय ।
 पुण्याञ्च भारतकर्ता श्रुत्वाञ्च निजं
 तुल्यं पन्नं भवति तस्य च तस्य चैव ।
 नवनीतं यथा दधौ दिपदां ब्राह्मणो यथा ।
 हृदानामुदधिः ओष्ठो गीर्वरिष्ठस्तुष्यदाम् ।
 यथैतानीतिहासानां तथा भारतसुख्यते ।
 यच्चैनं आवयेत् आह्वे ब्राह्मणान् पादमन्ततः ।
 अक्षयमन्नपानं वै पितृंस्तुष्टीप्रतिष्ठते ।
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं सप्तपठं जयेत् ।
 विभक्त्यश्रुतावेदो मामयं प्रहरिष्यति ।
 कार्त्तं वेदमिमं विद्वान् आवधित्वार्थमश्रुते ।
 भूतहृत्वास्ततश्चापि पापं जह्यादसंश्रुतः ।”
 इति महाभारतम् । ३३ ।
 तदुत्तमान्तो यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “भारतं संप्रवक्ष्यामि भारावतरणं भुवः ।
 चक्रे क्रणो बुधमानः पाण्डवादिनिमित्ततः ।
 विष्णुनाभ्यजको जज्ञा अश्वपुत्रोऽक्षिरचितः ।
 सोमस्ततो बुधस्तस्मादुर्व्यसनात् पुरोरवाः ।
 तस्माद्व्यस्तस्य पुत्रोऽभूद्दययातिभरतः क्रुधः ।
 शान्तबुधस्तस्य वंशेऽभूद्गङ्गायां प्राप्नोः सुतः ।

भारतं

भीष्मः सर्वगुरोर्वीर्यो महावैद्योऽपारमः ।
 शान्तनोः वत्सवत्पुत्रोऽसौ संवभूवतुः ॥
 चित्राङ्गदत्तु गन्धर्वः पुत्रं चित्ररथोऽवधीत् ।
 अश्वो विचित्रवीर्योऽभूत् काशिराजसुतापतिः ॥
 विचित्रवीर्यं स्वयंते आसात्तत्तुश्चतुर्भुवत् ।
 हतराद्रोऽभिकापुत्रः पाण्डुरत्नालिकासुतः ॥
 सुजिह्वायान् विदुरो गान्धार्वा हतरादृतः ।
 दुर्योधनप्रधानास्तु शतसंख्या महावलाः ॥
 पाण्डोः कुन्त्याश्च माताश्च पञ्च पुत्राः प्रजग्मरे ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः अर्जुनो गजकुलस्तथा ।
 सहदेवश्च पञ्चैते महाबलपराक्रमाः ॥
 कुरुपाण्डवोर्वैरं देवयोगाद्भूव ह ।
 दुर्योधनेन वीरेण पाण्डवाः सप्तप्रहताः ।
 दम्भा चतुर्दश वीरास्तं सुक्ताः सुधियामताः ॥
 ततस्त एकचक्रायां प्राक्कल्य निवेष्टने ।
 विप्रवेशा महात्मानो निहन्त वक्राक्षसम् ॥
 ततः पाण्डवविषये द्रौपद्यास्तं स्वयंवरम् ।
 विधाय वीर्यमुक्त्वा तां पाण्डवा उपयेमिरे ॥
 शोचभीष्माश्रमया च हतरादः समानयत् ।
 अहं राज्यं ततः प्राप्ता इन्द्रप्रस्थे पुरोक्तमे ।
 राजसूयं ततश्चक्रुः सर्वा हत्वा यतप्रताः ।
 अर्जुनो द्वारवत्यान् सुभद्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
 वासुदेवस्य भगिनीं मित्रं देवकिनन्दनम् ।
 माक्षीवं नाम तद्विधं त्रिभु लोकेषु विभुतम् ।
 अक्षयान् श्रायकांश्चैव तथाभेद्यश्च दंष्ट्रनम् ॥
 स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो ज्ञातवेदसम् ।
 ह्यष्टाङ्गितो वीभत्सुरतपंयत वीर्यवान् ॥
 कृपान् दिग्विजये जित्वा रत्नान्वादाय वै ददौ ।
 युधिष्ठिराय महते भाजे नीतिविदे सुदा ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मोत्तमा आहूतिः परिवारितः ।
 जितो दुर्योधनेनैव मायादूतेन पापिना ।
 कर्णदुःशासनमते स्थितेन शकुनेर्मते ।
 अथ द्वादशवर्षाणि बने तेषुमेवृत्तपः ॥
 सधौन्या द्रौपदीयया सुनिवृन्दाभिसंहताः ।
 ययुर्विराटनगरं गुप्तकूपं च संस्थिताः ॥
 वर्षमेकं महाप्राज्ञा गोपहादिमपालयन् ।
 ततो जाताः स्वर्कं रादुं प्रार्थयामासुरादताः ॥
 पञ्च यामानहंराण्यं वीरा दुर्योधनं कृपम् ।
 ज्ञातवन्तः कुरुक्षेत्रे युद्धचक्रवर्तावताः ॥
 अश्वौहिणीभिर्द्विधाभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
 एकादशभिर्दुयुक्तास्तेऽपि दुर्योधनादयः ॥
 आसीदुयुधं स्वर्गमार्गं देवासुरवर्णोपमम् ।
 भीष्मः सेनापतिरभूदादौ दुर्योधने वने ॥
 पाण्डवानां शिखण्डी च तयोर्दुष्टं बभूव ह ।
 शूलाश्वमेधहोरात्रं दशरात्रं शराशनिः ॥
 शिखण्डार्जुनवानैश्च भीष्मः शरशतैश्चितः ।
 उत्तरायणमीषाण्य आत्मा देवं गदाधरम् ॥
 उक्ता धर्मान् बभूव वर्षास्तपयित्वा पिहन् ॥
 बभूव ॥
 आनन्दे तु पदे लीनो विमले सुक्तकिश्लिपे ॥
 ततो मोक्षो ययौ योद्धुं हृद्युक्तेन वीर्यवान् ।
 दिगानि पञ्च तद्दुष्टमासीत् परमदाहकम् ॥

भारतं

व एते पृथिवीपाला हताः पार्थाङ्गनागरे ।
 शोकमावाप्य पुत्रेण मोक्षोऽपि स्वर्गमाप्नुवात् ॥
 ततः कर्णो ययौ योद्धुमर्जुनेन महाह्वया ।
 दिनद्वयं महद्दुष्टं जत्वा पार्थाङ्गनागरे ॥
 विमयः कर्णलोकान् ततः प्राप च वीर्यवान् ।
 ततः शूलो ययौ योद्धुं धर्मराजेन धीमता ॥
 दिगर्हेण हतः शूलो बाणैर्जलनसन्निभैः ।
 दुर्योधनोऽप्य धौनेन गदामादाय वीर्यवान् ॥
 अश्वधावत वै भीमं कालान्तकयमोपमम् ।
 अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
 अश्वत्यामा ततो द्रौणिः सुप्तं सैन्यं ततो निशि ।
 जवान् बाहुवीर्येण पितृमध्यमशुकरान् ॥
 हृद्युक्तेन जवानाण्य द्रौपदीयं च वीर्यवान् ।
 द्रौपद्यां रोदमानायामश्वत्याम् शिरोमखम् ॥
 ऐवीकाक्षेय तं जित्वा जयाहाज्यं उत्तमम् ॥
 युधिष्ठिरः समान्वाह्य स्त्रीजनं शोकसङ्कुलम् ।
 आत्मा सन्नयं देवांश्च पिहन् य पितामहान् ॥
 आन्वाहितोऽप्य भीष्मेण राज्यश्चेवाकरोन्महतम् ॥
 विष्णुमीमेऽन्वेधेन विधिवद्विधावता ।
 राज्यं परिचितं स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
 श्रुत्वा तु मौन्ये राजा जप्ता नामसहस्रकम् ।
 विष्णोः स्वर्ग जगामाथ भीमाद्यैर्भ्रातृभिर्भृतः ॥
 इति गान्धर्वे १५० अध्यायः ॥॥
 वर्षमेकः । इति मेदिनी । स तु जम्बुद्वीपस्य
 नववर्षान्तगतनवमवर्षः । तद्विषयं यथा,—
 “उत्तरं यत् सप्तमस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुते ।
 कर्मेभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥
 महेन्द्रो मलयः सङ्गः सुक्तिमाश्रयपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सन्नाच कुलपर्वताः ॥
 अतः संप्राप्यते स्वर्गो सुक्तिमस्तात् प्रयान्ति च ।
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्ततः पुरुषा सुते ॥
 इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यस्थान्तश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मेभूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव मेदाग्निश्रामय ।
 इन्द्रद्वीपः कश्यपश्च तान्त्रपर्वो गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्च वारहः ।
 अयम् नवमस्तोत्रो द्वीपः सागरसंहृतः ॥
 योजनानां सहस्रान् द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
 जाह्नवाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये मूढाश्च भागवतः ।
 इण्ड्रायुधवज्रिण्याद्यैर्वर्णयन्तो खचस्थिताः ॥
 शतदृक्कनमागाद्या हिमवन्पादविः कृताः ।
 वेदसूतिसुखाचान्ताः पारिपाञ्चोद्भवा सुते ॥
 नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिःकृताः ।
 तापी प्रयोष्णी निर्विन्ध्याप्रसूता कृत्स्नसम्भाः ॥
 गोदावरी भीमरथी जम्बुवर्णादिकास्तथा ।
 सप्तपादोद्भवा नद्यः कृताः पापभवापहाः ॥
 जतमाना तान्त्रपर्वो प्रसूता मज्जयोद्भवाः ।
 निवामा जम्बुद्वीपाया महेन्द्रप्रभावाः कृताः ॥
 जम्बुद्वीपा कुमाय्यायाः सुक्तिमेवावस्थिताः ॥

भारतं

आसी नमुपनयश्च वल्गव्याश्च वदन्तः ॥
 तास्मिन्ने कुरुपाञ्चालमध्यदेशादौ जवाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 योद्धाः क्षत्रिजा मगधा दक्षिणान्वाह्य जतु-
 कथाः ॥
 तथापरान्ताः सौराष्ट्राः मूढाभीराकथावृदाः ॥
 मावका मालवाश्चैव पारिपाञ्चनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्यवा कूषाः शाक्याः शाकल-
 नाशिनः ॥
 मद्रा रामाक्षयान्वाहाः पारसीकादयस्तथा ।
 आसां पिबन्ति सजिजं वसन्ति सतितां सदा ॥
 समीपतो महाभाग ! हृद्युद्धवनाकुलाः ।
 चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुते ॥
 जतं चेता द्वापरश्च कलिचान्त्रण न जप्ति ॥
 तपस्तप्यन्ति यतयो युद्धे चान्न यज्जिवः ॥
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
 पुरुषैर्यज्ञपुत्रयो जम्बुद्वीपे वदन्त्यते ॥
 यज्ञैर्यज्ञपतिर्विष्णुर्नन्ददीपेषु चान्यथा ।
 तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महासुते ॥
 यतो हि कर्मेभूर्या ततोऽन्या भोगभूमयः ।
 अथ जम्बुद्वीपायां सहस्रेरपि वसतः ॥
 कदाचिन्नभने जन्मार्तायुषं पुण्यसञ्चयात् ॥
 गायन्ति देवाः किल गीतकानि
 घन्वास्तु ये भारतभूमिभागे ।
 स्वर्गापवर्गाश्चदमार्गभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरक्ताः ॥
 कर्मावयसङ्कुल्यततत्फलानि
 संन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कर्ममहामन्त्रे
 तस्मिन्नेत्यं ये जम्बुजाः प्रयान्ति ॥
 जानीम नेनत् क वयं विज्ञीमे
 स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
 प्राश्नाम धन्याः खलु ते मनुष्या
 ये भारते नैज्यविप्रहीनाः ॥
 नववर्षेण मेज्ये । जम्बुद्वीपमिदं मया ।
 लक्ष्यो जनिवस्तार संक्षेपात् कथितं तव ॥
 जम्बुद्वीपं समाहृत्य लक्ष्यो जनिवस्तारः ।
 मेज्ये । वज्रयाकारः स्थितः सारोदधिर्बहिः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १ अध्यायः ॥॥
 आत्मन् वर्षे जन्मकारणं तत्पापज्यञ्च यथा,—
 “शतजन्मतपः कृत्वा जन्मेदं भारते जन्मत् ।
 करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथान्तम् ॥
 अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपः शिवनमेव च ।
 स्मरणं कीर्तनं श्रवणं दण्डनं च मनीषितम् ॥
 नितेदनं सस्य दास्यं नवधा भक्तिजन्मम् ।
 करोति सफलं जन्म जन्मेतानि च भारते ॥” ॥
 अस्य पुण्यक्षतत्वं कर्मेभूमत्वं परिभाष्य
 यथा,—
 “कर्मेभो वलभोगश्च सर्वेषां सुरसुन्दरि ! ।
 नैव स्वर्गे न पाताले नाप्यद्वीपे भूतो भुतम् ॥
 जन्मा भुभानुभं कर्मे पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
 अन्यत्र तनुषं सुदुष्टं कर्मा कर्मेभिमन्वता ॥

भारतः

हिमालयादिकमुद्रं पुण्यक्षेत्रं भारतम् ।
 ओष्ठं चर्मललापाय सुनीलाय तपःश्रमम् ॥
 लब्ध्वा तत्र जलजीवी वसितो विष्णुमायया ।
 श्रवणं करोति धिक्वं विहाय सेवनं हरेः ॥
 लब्ध्वा तत्र महत् पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
 यद्दीप्ता सतीकन्या च विरं स्वर्गे प्रसीदते ॥
 स्वर्गमागच्छति करो विहाय मानवीं तनूम् ॥”
 इति महाभारतपुराणे श्रीकृष्णवचनखण्डे ॥१५६॥
 अध्यायौ ॥

भारतः, पुं, (भरतस्य तुनेरयमिति । भरत +
 ऋच् ।) षट् । इति षट्ठधरः । अयिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भरतस्य गोत्रापत्य-
 मिति । भरत + ऋच् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ॥
 (यथा, महाभारते । २ । ११ । ७४ ।

“तथाश्वमेधश्चेत्तत् कर्म भीमस्य भारतः ॥”)
 भारतवर्षं, जी, (भारतं भरतवर्षमिव वर्धमिति ।)
 अश्वमेधस्य नववर्षान्तगतवर्धविशेषः । यथा,—
 “हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय हरी पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
 तस्य च भागा यथा,—

“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभिर्दक्षिणो मे ।
 सप्तमान्नरिता सोयास्ते स्वमन्याः परस्परम् ॥
 रत्नदीपः कषिपश्च तान्त्रवर्णो गभस्तिमान् ।
 नागदीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वो वासुदेवस्तथा ॥
 अयम् नवमस्तोषो दीपः सागरसंहतः ।
 योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
 पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तःस्थिताः
 हिज ! ॥

इत्याहुर्दक्षिण्यारोः कर्मभिः कृतपावनाः ।
 तेषां संशयहारश्च एभिः कर्मेभिरिष्यते ॥
 स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापञ्च वै तथा ।
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमातृक्षपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सप्तैवाय कुलाचलाः ।
 तेषां सहस्रशः चान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥
 विस्तारोऽप्यधिको रम्या विपुलाश्चित्रमानवः ।
 कोनाहलः सैभाजो मन्दरो हर्दुराचलः ॥
 वातन्ध्रो वैद्युतश्च मैनाकः सुरसक्तया ।
 तुङ्गप्रस्थो नामगिरिर्गोमयः पाण्डुराचलः ॥
 पुण्यत्रोयंयवनौ च रेवतीऽर्जुनश्च एव च ।
 अश्वत्थकः बगोमलः कूटश्रेणः कृतस्करः ॥
 शीपर्वतश्चकोरश्च शतशोऽन्धोऽक्षपर्वताः ।
 तैर्विमिश्रा जनपदा नोऽप्याचार्याश्च भागवतः ॥
 तैः पौवनैः सरिच्छेदा मास्ताः सन्धिविभो मे ॥
 मङ्गा सरस्वती विन्धुश्चक्रभागा तथापगा ।
 यमुना च शतद्रुश्च वितर्कैरावती कुङ्गः ॥
 जीमती भूतपापा च वाङ्गदा च उपवती ।
 विपाद्या देविका वङ्गसुविशाला गङ्गकी तथा ।
 कौशिकी चापरा विप्र ! हिमवतादनिःसृताः ॥
 वैदस्यतिर्षेत्तथैवी रात्रिषी विन्धुदेव च ।
 वेङ्गा च कान्या चैव सवात्रीरा मञ्जी तथा ॥
 पादा चमैस्ततो कूपी विदिद्या वैभवमपि ।

भू-०१

भारत

विष्णोः स्रवन्ती च तथा पारिपाञ्चिकाः
 स्मृताः ॥
 शोको महागर्दभेव नर्मदा सुरसा क्रिया ।
 मन्दाकिनी दशायां च विचक्रुता तथापगा ॥
 चिन्तोषलाय तमसा करतोषा पिशाचिका ।
 तथान्धा पिप्पला ओष्ठी विपाद्या वङ्गला नदी ॥
 सरोवरा शुक्तिमती मङ्गली विदिवा कतुः ।
 अक्षपादप्रसृता वै तथान्धा वेगवाहिनी ॥
 शिप्रा पयोधो निर्बिन्धा तापी च निधवावती ।
 वेङ्गा वैतरणी चैव शिनीवाली कुतुहती ॥
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिवा तथा ।
 विन्ध्यपादप्रसृतास्ता नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
 गोदावरी भीमरथी हज्जवर्णा तथापगा ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाङ्गा कावेर्यथापगा ।
 सङ्गपादविन्धुकान्ता इमास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
 क्षतमाता ताम्रपर्णी पुण्यजातुत्पलावती ।
 मलयाद्रिसमुद्भूता नद्यः श्रोतजलाश्चिमाः ॥
 पिष्टसोमपिङ्गुया च दक्षला विदिवालय ।
 लाङ्गुलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
 अरुणिका च कुमारी च मन्दगा मन्दाकिनी ।
 लक्षा यथाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥
 सन्धाः पुण्याः सरस्वायः सन्धा गङ्गाः सप्त-
 द्रगाः ॥

विन्ध्य मातरः सन्धाः सन्धाः पापहराः
 स्मृताः ॥
 अन्धाः सहस्रशोक्ताः शुद्धनद्यो द्विजोत्तम ! ।
 प्रादुर्लोकवहाः सन्नि सन्धेकाजवहाश्च वाः ॥
 मत्स्याः कुम्भलाः कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकी-
 शलाः ॥
 अर्जुनाश्च पुलिङ्गाश्च समकाश्च रुक्तेः सह ।
 मध्यदेशे जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्तिताः ॥
 सङ्गस्य चोत्तरेणैव यच्च गोदावरी नदी ।
 एषिष्यामपि कृत्यायां च प्रदेशो मनोरमः ॥
 गोवर्द्धनपुरं रण्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
 वाङ्गीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
 अपरान्ताश्च मूद्राश्च पङ्गवाश्चर्मखण्डिकाः ।
 गान्धारा यवनाश्चैव चिन्तुसौवीरमद्रकाः ॥
 शतद्रुदा ललित्याश्च पारदाहारमद्रिकाः ।
 माठरा रक्षतकाः केकया दशमानिकाः ॥
 क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्वशूद्रकुलानि च ।
 काम्बोजा वरदाश्चैव वज्ररा सङ्गलौकिकाः ॥
 नीचाश्चैव तुवाराश्च पङ्गवा वाङ्गतोदराः ।
 आचेयाः सभरहाणाः प्रखलाश्च दशेरकाः ॥
 लम्बकाः खनकाराश्च चूलका जाङ्गवैः सह ।
 अपधाञ्चालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥
 तामरा चंसमार्गाश्च काष्ठीराक्षसजनास्तथा ।
 चूलिका कुङ्गकाश्चैव ऊर्णा दान्वास्तथैव च ॥७॥
 एते देशा सुदीप्तास्तु प्राच्यान् देशान्निबोध मे ।
 अश्ववाका सुन्नरका अन्नगिरिविहगिराः ॥
 तथा हज्जरा बङ्गीया मल्ला मज्जवर्तिकाः ।
 मञ्जोतराः प्रविचया भार्गवाश्चैवमहकाः ॥
 प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदिवाश्चान्नजिहवाः ॥

भारत

मन्दा मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
 अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
 पाण्ड्याश्च केरकाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
 सेतुका मद्रिकाश्चैव कुमारा वानवाक्षिकाः ।
 महाराष्ट्रा माद्रिकाः कलिङ्गाश्चैव सन्ध्याः ॥
 आभीराः सह चैवीका आटवाः शम्बराश्चैव ।
 पुलिन्दा विन्ध्यमासेया वैदर्भी दक्षकैः सह ॥
 पौरिका मौलिकाश्चैव अक्षका भोगवर्धनाः ।
 तैलकाः कुन्तला कान्धा उज्जिदा वान-
 कारकाः ॥८॥

दक्षिणापथवासिने देशा अपरान्तास्त्रिबोध मे ।
 सौपर्णिकाः कालमदा दुक्तास्तानीयकैः सह ॥
 कारकुरा कोङ्कणवा वानेया राजभद्रकाः ।
 तोखलाः कोशलाश्चैव त्रेपुरा विदिशाश्चपर ॥
 तुवारास्तुम्बराश्चैव पाटवी नैवधैः सह ।
 पुलिन्दाश्च सुशीलाश्च क्षपपास्तमयैः सह ॥
 तथा कुवमिणश्चैव सर्वे चैव कंरकराः ।
 नाविकाश्चैव ये चाम्बे ये चैवान्तरवर्धनाः ।
 मावकच्छाः समारुयाः सर्वे सारस्वतैः सह ॥
 कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आचनवाचाश्चैव सह ॥
 इत्येते अपरान्ताश्च प्रष्टव्य विन्ध्यनिवासिनः ।
 मल्लाश्च कक्षुवाश्च मेकलाश्चोत्तकैः सह ॥
 उत्तमर्णा दशावर्णाश्च भोजाः किच्छिन्यकैः सह ।
 अनपास्तुकिनेराश्च वीरहोना क्षपणयः ॥
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पञ्चताम्रविहङ्ग ये ॥९॥
 निहारा चंसमार्गाश्च कुपथाक्षङ्गनाः क्षताः ।
 कुत्साः प्रावरकाश्चैव ऊर्णा रम्याः सङ्गुङ्काः ॥
 त्रिगतां मालवाश्चैव किरातास्तमयैः सह ।
 क्षतमेतादिकाश्च चतुर्व्यगस्ततो विधिः ॥१०॥
 एतत्तु भारतं वर्षं चतुःसंस्थानवर्धितम् ॥
 दक्षिणं परतो ह्यस्य पूर्व्वेण च महेन्द्रदिशिः ।
 हिमवानुत्तरेणास्य काम्बुकस्य तथा शुष्यः ॥
 तदेतद्भारतं वर्षं सर्व्वबीजं द्विजोत्तम ! ।
 देवत्वममरेश्वर्यं देवत्वं मर्त्यतां तथा ॥
 नृगपञ्चमरचरा योनौस्तद्भुतं सरोवराः ।
 स्थावराणाञ्च सर्व्वेषामतो जङ्गलं । शुभाशुभैः ॥
 प्रयानि कर्मभूतजन्मान्धलोकेषु विवृते ।
 देवानामपि विप्रर्षे ! सदैवैव मनोरथः ॥
 अपि मानुषमाद्यामी देवत्वात् प्रच्युताः
 चितौ ।

मनुष्याः कुर्वन्ते तत्तु यत्र शक्यं सुराहरेः ॥
 स्वकर्मनिगदयन्तेः स्वकर्मव्यपकोत्तुकेः ।
 न किञ्चित् क्रियते कर्म सुखश्रेयोपदं हितैः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भारतखण्डवर्ण-
 नामाध्यायः ॥ ५७ ॥ अधि च ।
 “भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेदाः कलि वङ्गवः ।
 मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्चिद्रुद्र ऋषभः
 कूटकः कोलः सङ्गो देवगिरिर्नक्षत्रकः
 शीशैली वैकुण्ठो महेन्द्रो नादिशारी विन्ध्यः
 शुक्तिमातृक्षगिरिः पारिपाञ्चो शीवश्चिचक्रुद्रो
 गोवर्द्धनो रैवतकः कङ्गुभो नीलो जीकास्तुखः

भारत

रत्नकोशः कामगिरिरिति चान्ये शतवहस्रः
श्रीजाक्षोर्वा नितम्बप्रभवा नरा नद्यश्च सन्ध्या-
ख्याताः । एतावतामपो भारतः प्रजा नामभिरेव
पुनर्नोनामात्मना चोपपद्यन्ति चन्द्रवशा
ताम्बपर्वी अष्टोदा शतमाणा वैद्यायवी
कावेरी वेला पयस्विनी शर्करावर्ता सुङ्गभद्रा
ह्यवेला भीमरथी गोदावरी निर्विन्धा
पयोधो तापी रेवा सुरसा नर्मदा चम्पकती
अन्वः शोण्य नदी महानदी वेदवृत्तिर्द्वि-
कुल्या चिचामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना
सरस्वती इन्द्रती गोमती सरयूरोचवती वड-
वती सप्तवती सुबोमा शतद्वन्द्वभागा मरुद-
वृषा वितस्ता असिनी विन्धेति महानद्यः ।
अस्मिन्नेव वर्षे पुनर्वसुजन्मभिः सुखलोहित-
लक्ष्मणैश्च सारथ्येन कर्मणा दिव्यमानुषनारक-
गतयो वज्रा आत्मन आनुपूर्व्येण सन्धा ह्येव
सर्वेषां विधीयन्ते । यथावर्षविधानमपवर्ग-
चापि भवति । योऽसौ भगवति सन्ध्याभूतात्मनि
अनालोऽनिरक्तोऽनिरक्तये परमात्मनि बासुदेवे
अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्ष्यो नामागति-
निमित्ताविद्यायन्त्रिकवन्दनद्वारेण यदा हि महा-
पुरुषपूज्यप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

“अहो वत्सेषां किमकारि शोभनं
प्रवृत्त एषां सिद्धुत खरं हरिः ।
वैश्वदेव जगत्पुत्र भारताजिरे
सुखद्वेषेवैपयिकृष्टा हि नः ।
किं दुष्करैः कृतुमिष्टपोषते-
र्दानादिभिर्वा युज्येन वल्लुगा ।
न वच नारायणपादपङ्कज-
सुतः प्रसुदातिप्रयेनिषोत्सवात् ॥
अस्मायुषां स्थानजयात् पुनर्भवान्
व्यायुषां भारतभूजयो वरः ।
सख्येन मर्त्येन हतं मनस्विनः
सन्ध्या संधान्यभयं पदं हरेः ॥
न वच वैकुण्ठकथा सुधापमा
न वाद्यपो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न वच यज्ञेशमत्ता महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स ख्यताम् ॥
प्राप्ता वृक्षातिन्निष्ठ ये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाश्रयकलापञ्चमृताम् ।
न चेदृषतेरन्न पुनर्मृतायते
भूयो वनौका इव यान्ति वन्यम् ॥
येः सद्यवा वर्जित भागशो हवि-
र्नैवमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
युष्माति पूज्यः स्यमाश्रितो प्रभुः ॥
सर्वं दिश्वर्धितमर्धितो वृक्षा
नैवाश्रितो यत् पुनरर्धितो यतः ।
अर्थं विधत्ते भजतामनिष्कृता-
मिच्छापिधानं निजपादपङ्कजम् ॥
यद्यपि नः स्वर्गसुखावशेषितं
खिद्यत्य छत्तस्य शतस्य शोभनम् ।

५०२

भारती

तेनाजनामि स्तुतिमन्त्रकनः स्था-
द्वे हरियेङ्गजतां श्रं तनोति ॥

श्रीमुख उवाच । जम्बूद्वीपस्य च राजसुपुत्रीपा-
नदी हैक उपदिशन्ति सामराज्यैरन्धान्येव
रमां मह्यं परितो निखनद्विषयकप्यिताम् ।
तद्वयया । स्वर्गप्रसन्नान्मुखान् आवर्तयो रमयंको
नन्दहरिः पाञ्चजन्यः विंध्यलो जङ्घेति । एवं
तव भारतोत्तमजम्बुद्वीपवर्षविभागो यद्योप-
देशस्तुपर्वतः ।” इति श्रीभागवते महापुराणे
५ स्कन्धे द्वीपवर्णनं नाम १६ अध्यायः ॥
(विष्णुपुराणे च । २ अंशे ३ अध्याये ।
“उत्तरं यत् सप्तमस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र वर्तते ॥१॥
नवयोगनवाङ्गको विस्तारोऽस्य महासुते । ।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं गच्छताम् ॥” २॥
अपरच ।
“अतः संप्राप्यते स्वर्गोऽस्तुतिमन्त्रात् प्रयान्ति वै ।
तिर्यक्तं नरकश्चापि यान्ततः पुनरा सुते ॥३॥
इतः स्वर्गं च मोक्षं च मध्यमन्त्रं गच्छते ।
नखल्यन्य मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥” ४॥
अपि च ।

“चत्वारि भारते वर्षे शुमान्यत्र महासुते । ।
हतं चेता दापरश्च कलिचान्यत्र न कश्चित् ॥१६॥
तपस्यन्ति सुनयो जुहते चात्र यत्नवः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकायमादरात् ॥२०॥
“अत्रापि भारतं येन जम्बूद्वीपे महासुते । ।
यतो हि कर्मभूरेवा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रेरपि वत्सम् । ।
कदाचिन्नभते जन्ममनुष्यं पुण्यसंख्यात् ॥२३॥

गायन्त देवाः किञ्च गीतकुनि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गपवर्गास्तदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुनराः सुरत्वात् ॥२४॥
कस्मात्तस्य कल्पिततत्त्वज्ञान
सन्ध्या विष्णो परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्मे महीमनन्ते
तस्मिन्नेव यत्नमत्ताः प्रयान्ति ॥२५॥
जानीम नेतुं क वयं विज्ञाने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देववन्द्यम् ।
प्राप्त्याम धन्याः सन्तु ते मनुष्या
ये भारते नन्दयिष्यन्ते वा ॥” २६॥

भारती, स्त्री, (भू + अतच् । अयां ङीप् ।)
वचनम् । (यथा, कुमारः । ६ । ८८ ।
“तमर्धमिव भारत्या सुनया योक्तुमर्हसि ॥”
सरस्वती । (यथा, कात्तिकः ।

“वीणापुस्तकरञ्जितहस्तं
भगवति भारति देवि । नमस्ते ॥”
पद्मिन्दः । इति पद्मिन्दः । इति मेदिनी । ने,
१३८ । यथा,—

“अङ्गारे कौशिकी वीरे खल्वारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे न बीभत्से इतिः स्वर्गं भारती ॥”
भारती इतिस्तु भारती स्वर्गप्रदायी वाग्-

भारवा

वापारो वराचकः । इति बाहिल्लदप्येव ६
परिच्छेदः । नास्ती । इति राजनिर्णयः ।
(अङ्गराचार्यश्रियतोऽन्यत्र श्रियवाचामन्त्र-
तमस्य उपाधिविधेयः । यथा, प्राक्तनविद्या-
मवधुतप्रकरणे ।

“विद्याभारेण सन्ध्याः स्वर्गमार्गं परित्यजेत् ।
पुनः स्वमार्गं न जानाति भारती परित्यक्तीति ॥”
नदीविधेयः । यथा, महाभारते । १।२२।२५॥
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुसुखावया ॥”

भारवाजं, स्त्री, अस्ति । इति शैमचन्द्रः । १।२८६॥
भारवाजः, पुं, (भरवाजस्य अपत्यं गोत्रापत्य-
मिति वा । भरवाज + “अवृच्यनात्तर्ज्ये विदा-
दिभ्योऽङ् ।” ४ । १ । १०४ । इति अङ् ।)
ग्रीवाचार्यः । (यथा, महाभारते । ५।६ । २३ ।
“ततः प्रयाति सहसा भरवासे महारथे ।
आर्तनादेन चोरेण वसुधा समकल्पत ॥”
अविमदः । इति मेदिनी । ने, १४॥ अमर-
सुनिः । इति अमरजावली । मङ्गलपङ्कः ।
इति यज्ञयज्ञतत्त्वम् । आवाटपची । इन्द्राति-
पुत्रः । इति शैमचन्द्रः । (देशभेदः । यथा,
“लक्ष्मणपत्नी भारवासे ॥” ४ । २ । १४५ ।
इति छन्दे “भारवाजशब्दोऽपि शिष्टवचन
एव नगोवशब्दः ॥” इति काशिका । भर-
वाजनशीले, जि । यथा, महाभारते । १ ।
१२२ । ३ ।

“इति सन्ध्या गाङ्गियस्तदा भारतवत्सम् । ।
ग्रीवाय वेदविदुषे भारवाजाय धीमते ।
पाञ्चवान् कौरवाश्चैव दसौ श्रियान्नरवर्धनः ॥”
भारवाजी, स्त्री, वनकापांसी । इति अमरजा-
वली । (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
८ । २६ ।
“श्रीवाच विच्छिन्नाश्चैव भारवाजीश्च निव-
गाम् ।
कौशिकीं निवर्त्ता शोभां बाहुदामप चन्द्र-
गाम् ॥”
भारवः, पुं, (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति । रय
गनी + पदाच् ।) भारवाजपची । इति
शब्दचन्द्रिका । भारव इति भाषा ।
भारवटिः, स्त्री, (भारव्य यटिः ।) भारवहन-
द्वयः । पौक इति भाषा । तत्पञ्चायः । विह-
ङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ।

भारवं, स्त्री, (भारं वातीति । भार + वा +
“आतोऽनुपेति ॥” ३ । २ । १ । इति कः ।)
धनुर्गुणः । इति चिकित्साश्रियः ।
भारवाजः, पुं, (भारं वहतीति । वह् + “कर्म-
ण्यङ् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।) भारिकः ।
इत्यमरः । २।२० । १५ । (यथा, महाभारते ।
३ । १३३ । १ ।

“अन्धस्य पत्न्या वधिरस्य पत्न्याः
स्त्रियाश्च पत्न्या भारवाजस्य पत्न्याः ॥”
भारवाजी, स्त्री, (भारवाज + गौरादित्वात्
ङीष् ।) नौबी । इति राजनिर्णयः ।

भार्गवः

भारविः, पुं, कविविशेषः । च च किराताभ्युदीय-
नामकचन्द्रकर्ता । तत्पर्यायः । अतपुष्यः २ ।
इति भिन्नार्थः । तस्य चन्द्रस्य प्रथम-
शोकोऽयम् ।

“अथः कुल्लामविषस्य पाकनीं
प्रजासु इति वसुवृत्तं वेदितुम् ।
च वसिष्ठो विदितः समाययौ
वसिष्ठिरं वृत्तवने वनेचरः ॥”

भारहृदयः, पुं, काशीनामकगन्धर्वम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

भारहृदः, पुं, (हरतीति । हृ + पराद्यच् । भारस्य
हृदः ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ।

भारहृदः, पुं, (भारं हरतीति । हृ + अच् ।)
भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ।

भारिः, पुं, (इभस्य चरिः । एवोदरादित्वात्
इलोपः ।) चिह्नः । इति हेमचन्द्रः ।

भारिकः, पुं, (भारोऽस्ति वाद्यतयास्य । “अत
इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भार-
वाहकः । भारी इति ज्ञातः । तत्पर्यायः ।

भारवाहः २ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ।
भारहृदः १ भारहृदः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, कथावर्तित्वागरे । ६७ । ५६ ।

“तस्य चाप्यागताः केचित् तपसुः काष्ठ-
भारिकाः ॥”

भारिडः, पुं, पवित्रविशेषः । तत्पर्यायः । ध्याम-
चटकः २ शैशिरः १ कवभचकः ४ । इति
राजनिर्वण्टः ।

भारौ, [न] पुं, (भारोऽस्य स्यादिति । भार +
इतिः ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः । (यथा, मन्त्रे । २ । १२८ ।

“वक्रिणो दशमीस्यस्य रोमिणो भारिणः शिष्याः
ज्ञातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च ॥”

भारयुक्तं, वि ।
भारौही, स्त्री, (भारं वहतीति । वह् + क्ति ।
शिष्यां ङीप् । ततः प्रसादावजारी ऊट् ।)
भारवाहिका । इति तुभ्यबोधवाकरम् ।

भार्गवः, पुं, (भर्गोरपत्यम् तद्गोपापत्तमिति ।
भृगु + अच् ।) परशुरामः । मुक्ताचार्यः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।

“तस्मिन्निष्कृते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अथसुतपादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥”

धन्वी । गणः । इति मेदिनी । वै, ४५ । भारत-
वर्ममध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
“नक्षत्रोत्तराः प्रविजया भार्गवा क्षेममहंताः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
(कुलाजः । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १ ।

“गत्वा तु तां भार्गवकर्मप्रालां
पार्थो पृथां प्राप्य महाह्रमावौ ॥”

“भृगुः सचटहृतिः जीविकार्थं भृगुना चय-
हरतीति भार्गवः कुलाजः ॥” इति तट्टीकायां
जीवकः । मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते ।

१६ । २२ । १५ ।

भार्गवः

भार्गवी

“इत्युक्ता ते भर्गुरामु चत्वारोऽमिततैजसः ।
एषिवीकाष्टपञ्चाभिः पञ्चदशैश्च भार्गवः ॥”

श्रीमकः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।
“तदेति चानवोद्विष्युर्नक्षत्रा वष्ट भार्गवः ॥”

भृगुवंशीये, वि । (यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ४१ ।

“अथ रामस्य राजिन् । भार्गवस्य च धीमतः ॥”
भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) हीरकः ।

मुक्ताधिष्ठातृदेवताकत्वात् ।
भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + ङीप् ।) पार्वती ।

(भृगोरपत्यं स्त्री । भृगु + अच् + ङीप् ।)
वक्ष्यीः । (अस्या भृगुसुतात्वमुक्तं यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । १४६ ।

“एतत् ते कथितं ब्रह्मन् । यन्मां तं परि-
एच्छसि ।

चीराभौ श्रीयथा जाता पूर्वं भृगुसुता वती ॥”
दूम्बा । इति मेदिनी । वै, ४५ । (यथा, वैद्यक-
रत्नमाणायाम् ।

“वहसवीर्या दूम्बा तु मङ्गल्या भार्गवी
रक्षा ॥”)

नीलदूम्बा । इति शब्दरत्नावली । (यथास्याः
पर्यायः ।

“नीलदूम्बा रक्षानला भार्गवी अतपस्विता ।
अथं वहसवीर्या च अतपस्वी च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
चेतदूम्बा । इति राजनिर्वण्टः । (भृगुवंशीय-
स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७२ । ३३ ।

“कक्षाचिरायतोऽधीति एष्टस्मादाह भार्ग-
वीम् ।

इतोऽहमिति चाचक्षौ एष्टो ब्राह्मण-
कथया ॥”

भार्गी, स्त्री, (भृगु + ङीप् । भर्गोऽस्य स्या इति ।
“ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ५ । २ । १०३ ।

इत्यस्य वार्त्तिः । इति अच् । ततो ङीप् ।)
एष्टविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गर्हभशास्त्री २ पञ्जी २ अङ्गार-
वज्जरी ४ ब्राह्मी ५ ब्राह्मण्य यष्टिः ६ वान्तारिः

७ भृङ्गजा ८ पद्मा ९ यष्टिः १० भारङ्गी ११
कतारिः १२ कामजित् १३ सुकृपा १४
भ्रमरंटा १५ अक्षमाता १६ । अस्या गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कासघ्ना-
श्लेष्मणिक्रिमिदाहज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्वण्टः । अथान् ब्राह्मण्ययष्टिकाशब्दे दृष्टम् ।

भार्गानो, स्त्री, (भारहानी । एवोदरादित्वात्
वाधुः ।) भारहानी । वनकापांवी । इति
शब्दरत्नावली ।

भार्ग्या, स्त्री, (भर्गवीया इति । भृ + “वह-
लोप्यन्तम् ॥” ६ । १ । ३९४ । इति ण्यन् । टाप् ।

यथा भया दीप्त्या भार्ग्या ।) वैदविधा-
नेनोद्गा । विधिपूर्वकविवाहिता । तत्पर्यायः ।
पत्नी २ पाथियचीनी ३ द्वितीया ४ सह-
धर्मिणी ५ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

८ सहधर्मिणी ९ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

८ सहधर्मिणी ९ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

८ सहधर्मिणी ९ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

८ सहधर्मिणी ९ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

८ सहधर्मिणी ९ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

भार्गवी

८ धर्मचारिणी ९ दाराः १० कनकम् ११
कनकम् १२ । इति शब्दरत्नावली । अस्याः
प्रशंसा यथा,—

“सा भार्या या प्रियं ब्रूयात् च पुत्रो यस्य
जीवति ।

च जीवति पुत्रो यस्य धर्मो यस्य च जीवति ।
शुद्धधर्मेविहीनो यो निष्कलं तस्य जीवनम् ।

सा भार्या या यष्टे दद्यात् सा भार्या या
प्रियंवदा ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पति-
व्रता ।

नित्यज्ञाता सुगन्धा च निरुद्ध प्रियवादिनी ।
अल्पसुक्तं स्वल्पभावी च सततं मङ्गलैर्वृता ।

सततं धर्मवक्तुणा सततं पतिप्रिया ।
सततं प्रियवक्त्रा च सततं शत्रुनामिनी ।

पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
यस्मिन्देशे भवेद्भार्या देवकी न च मातुवः ॥”

अस्या दोषा यथा,—
“यस्य भार्या विरूपाक्षी कक्षणा कनकप्रिया ।

उत्तरीत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ।
यस्य भार्याश्रितान्यत्र परीक्षाभिन्नाङ्गिणी ।

कुक्रिया व्यक्तजन्मा च सा जरा न जरा जरा ॥”
“यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ।

अप्यात्मेन तु सन्नुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ।
दुष्टा भार्या शठं मित्रं भ्रष्टाचोत्तरदायकाः ।

सर्वे च यष्टे वाचो चतुरेव न संशयः ।
आपतसु मित्रं जानीयात् पुष्टे भूरं वने युधिम् ।

भार्याश्च विभवे लीखे दुर्मित्रे च प्रियातिथिम् ॥”
इति गारुडे नीतिसारे १०८।१०९ अध्यायौ ।

(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३६—४५ ।
“ सा भार्या या यष्टे दद्यात् सा भार्या या

प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या

पतिव्रता ।
अर्द्ध भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।

भार्यामूलं चित्रगण्य भार्यामूलं तरिष्यतः ।
भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभाषा यष्टमेधिनः ।

भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः शिवाश्रिताः ।
सखायः प्रविशन्ति भवन्तेऽपि प्रियंवदाः ।

पितरो धर्मकार्येषु भवन्तार्षाश्च मातरः ।
कान्तारेऽपि विश्रामो च न स्यात्पथिकस्य वै ।

यः सदारः स विवाहस्तदाहाराः परा नतिः ।
संस्मरन्तमपि प्रेतं विधमेकपातिनम् ।

भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ।
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेक्ष्य प्रतीक्षते ।

पूर्वं न्यतश्च भर्तारं पश्चात् साध्वनुगच्छति ॥”
दृष्टव्यतिरुवाच ।

“यस्य नास्ति सती भार्या यष्टे प्रियवादिनी ।
अरक्ष्यं तेन गन्तव्यं यथारक्ष्यं तथा यष्टम् ॥

सुशीला सुन्दरी शान्ता गता यस्य यष्टोदरात् ।
अरक्ष्यं तेन गन्तव्यं यथारक्ष्यं तथा यष्टम् ॥

भाषादुरक्षा वनिता दुष्टा यस्य च शत्रुता ।

भार्या

अरयं तेन गन्तव्यं यथारयं तथा यदम् ॥
 देवेनापहृता यस्त पतिवाधा पतिव्रता ।
 अरयं तेन गन्तव्यं यथारयं तथा यदम् ॥
 यस्त माता यद्वै नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरयं तेन गन्तव्यं यथारयं तथा यदम् ॥
 प्रियामृत्युं यद्वै यस्त पूर्वं स्त्रीघनबन्धुभिः ।
 अरयं तेन गन्तव्यं यथारयं तथा यदम् ॥
 भार्यामृता वनसमाः सभायाश्च यदा यदाः ।
 यद्विही च यद्वै प्रोक्तं न यद्वै यद्वै सुच्यते ॥
 अमुचिः स्त्रीविहीनश्च देवे प्रेजे च कर्मणि ।
 यद्वै कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥
 दाक्षिणाश्रुतिहीनश्च यथा मन्दो हुताशनः ।
 प्रभाहीनो यथा सूर्यः शोभाहीनो यथा शशी ।
 श्रुतिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनू विना ।
 विवाधारं यथा धियो यथेशः प्रजतिं विना ॥
 न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना ।
 कर्मणि च फलं दातुं सामग्रीमूलमेव च ॥
 विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाशक्तः स्वकर्मणि ।
 यथाशक्तः कुलालश्च नृत्तिकाश्च नृत्तिकाः ॥
 तथा यद्वै न शक्तश्च सन्ततं सञ्चकर्मणि ।
 भार्यामृताश्च पुत्राश्च भार्यामृता यदास्तथा ।
 भार्यामृतं सुखं शब्दयद्वैयानां यद्वै सदा ।
 भार्यामृतः सदा हर्षो भार्यामृतश्च मङ्गलम् ॥
 भार्यामृतश्च संसारो भार्यामृतश्च सौरतम् ।
 यथा रथश्च रथिनां यद्वैयानां तथा यद्वै ॥
 सारथिस्तु यथा तेषां यद्वैयानां तथा प्रिया ।
 सर्वरत्नप्रधानश्च स्त्रीरत्नं दुष्कुलार्थम् ।
 सा यद्वैता यद्वैयानेवेत्याह कमलोद्भवः ॥
 यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभां विना यथा ।
 तथैव च यद्वै शब्दयद्वैयानां यद्वैयानां विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलम्बखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 तस्या अत्याच्यत्वं यथा,—
 “अनपत्याश्च पुत्राश्च कुलजाश्च पतिव्रताम् ।
 तस्या मवेदयः सत्यासी ब्रह्मचारी यतीति वा ।
 वाचिष्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
 तीर्थं वा तपसे वापि मोक्षार्थं जन्म स्वर्गतुम् ॥
 न मोक्षस्तस्य भवति धर्मस्य स्वजनं भुवम् ।
 अभिश्रापेन भार्याया नरकश्च परश्च च ॥
 इहैव च यशोनाश इत्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अः ॥
 बहुभार्यैकस्या भजने दोषादि यथा,—
 “अदतो वन् नृपं पूर्वं नारदाय पितुर्मते ।
 दक्षस्य धर्मशास्त्रार्थं तत् श्रद्धया निशापते ।
 बहुदारः पुमान् यस्तु रागादिको भजेत् स्त्रियम् ।
 स पापभाक् स्त्रीजनश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
 यद्वैयानां जायते स्त्रीणां स्वायत्तसमो गजं यथा ।
 न तस्य बह्वर्षं दुःखं किञ्चिदप्यस्ति विद्यते ॥
 स्त्रीजन्यतुमर्तो जायां यो नेवात् पुत्रपाधमः ।
 ननु यद्वैयानां भुवश्च यद्वै जायते ॥
 भार्या स्थाप्यापदापेक्षी तावत् कालं विरो-
 धकम् ।
 तस्यास्तु वज्रमे किञ्चित् विहितञ्चापि नाचरेत् ॥

भार्याप

बहुभार्यैक भार्यावान्तुमैयुनवाश्वम् ।
 न किञ्चिद्विद्यते कर्म शास्त्रेणापि यद्वैयानम् ॥
 तोषयेत् सततं भार्या विधिवत् पाणिपीडिताः ।
 तासां तुष्टा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
 सन्तुष्टो भार्याया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेतत्कुले विद्वं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥
 यथा विरुध्यते स्वामी सौभाग्यमद्वयम् ।
 सपत्नीसङ्गमं कर्तुं सा स्थापेय्या भवान्तरे ॥
 दद्यापि लोके वाच्यत्वमधर्मिणापि विन्दति ।
 न च पितृकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते ॥
 विरुध्यमाने पत्नौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्तते ।
 अतीव दुःखं भवति तदकल्याणजनकयोः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 रजस्वला भार्या अत्याच्यता । यथा,—
 “न घिनोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतः ।
 प्रेतपैत्र्याङ्कते कुक्षे रेतसाश्च पिबत्यसौ ॥
 यो जहाति रजः कृत्वा पिब्यं स्वं तेजसा नरः ।
 सोऽप्राप्ति फलमप्येवं यो न दद्यात्तु पुनः ॥
 यो विभर्ति स मत्तो वै नृणां रजसि स्थितः ।
 रेतः पिबति तन्मयो पितृभ्यो योऽप्यपिच्छदः ॥
 यो जहाति हि निर्वाणं भार्याश्चैव रजस्वलाम् ।
 मुष्टिमान् संहतः क्षतगर्भस्य दुरितं वहेत् ॥”
 इति वल्किपुराणम् ॥
 कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—
 “न दिवापि स्त्रियं गच्छेत् कदाचिदिच्छयापि च ।
 न पत्न्यसु न सन्ध्यासु नाद्यत्तु पतुराश्रितः ॥
 नोदका न दिवा गच्छेत् न सगर्भा न व्रत-
 स्थिताम् ।
 अभिगच्छेद्विद्वान् यस्तदायुःसयमेव च ॥
 वन्द्यादमे परित्याज्या नवमे च नृत्तप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यश्च प्रियवादिनी ॥
 न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिप्याही तु
 योषितः ।
 कुर्याच्चेत् पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोऽसुजः ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनो धनागमः ।
 भार्याधीना मखोत्पत्तिर्भार्याधीनः सुखोदयः ॥
 यच्च भार्या यद्वै तच्च भार्याधीनो यद्वै वसेत् ।
 न यद्वैयानां यद्वैयानां कथ्यते यद्वै ॥”
 इति पराशरस्मृतिः ॥
 भार्याटः, पुं, (भार्याया अटति वर्तते इति ।
 अट गतौ + पराटच्) अन्यार्थं कञ्जीदाता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भार्याटिका, पुं, (अट गतौ + भावे कच् । भार्याया
 आटो मतिर्भमश्च वा अस्त्वस्तीति । भार्याट +
 टन् ।) स्त्रीजितः । हरिजविशेषः । इति
 मेदिनी । के, २०५ ॥ (सुनिविष्टः । इति
 शैमचन्द्रः ।)
 भार्यापती, पुं, (भार्या च पतिश्च तौ । “राज-
 रत्नादिषु परम् ॥” २।२।११ । इति साधुः ।)
 योषितृपती । निवृत्तिवचनान्तोऽयं शब्दः ।
 तत्पुण्यावः । इत्यती २ अन्यती २ जायापती
 ४ । इत्यमरः । २।६।१० ॥

भावः

भार्याटः, पुं, (भार्या कञ्जतीति । अ गतौ +
 उञ् ।) अगनेहः । श्रीकृष्ण परभार्यायां पुत्री-
 त्पादकः । जेलमेहः । इति मेदिनी । २, १६२ ॥
 भार्याटश्च, पुं, (भार्यायत् प्रियो वृत्तः ।) प्रसन्न-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भाजं, स्त्री, (भाज दीप्तौ + भावे क्तिप् । भां जाति
 यङ्गातीति । जा + “आतोऽङ्गुपवर्गे कः ।” ३ ।
 २ । ३ । इति कः ।) भुवोर्द्वैभाजः । कपाल
 इति भावा । तत्पुण्यावः । जणाटम् २ अक्षिकम्
 ३ गोषि ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् भङ्गुरयाजकं सतिजकं भाजं विजा-
 विन् कुष्ट-
 प्राणेश ! नृटितं पयोधरतटे चारं पुन-
 योषय ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥
 भाजदर्शनं, स्त्री, (भावे जणाटे दर्शनमस्तीति ।)
 सिन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भाजद्वक्, [श्व] पुं, (भावे जणाटे द्वक्
 नेत्रं यस्मात् ।) शिषः । इति शैमचन्द्रः ।
 २।११० ॥
 भाजाङ्कः, पुं, (भाजस्यैव अङ्को यत्र भावे अङ्को
 यस्येति वा ।) करपत्रम् । शाकभेदः । रोहित-
 मन्त्रः । महालक्ष्मणसम्पन्नपुत्रः । कञ्चपः ।
 हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भाजस्य
 अङ्कः ।) जणाटचिह्नम् ॥
 भाजलोचनः, पुं, (भावे जणाटे लोचनं नेत्रं
 यस्मात् ।) शिषः । इति भाजद्वक्शब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, काशीखण्डे । २६ । १३० ।
 “भाजलोचनभावश्चा भूतभयभयप्रसूतः ॥”)
 भाजुकः, पुं, (भजते हि नस्ति प्राणिनः इति । भज
 हिंसायाम् + बाहुलकात् उकः । ततः प्रजा-
 टाच् ।) भजकः । यथा, भरतधृतकीर्वाणम् ।
 “भाजको भाजुको भजोऽहं भजोऽहोऽपि
 भजुकः ॥”
 भाजुकः, पुं, (भजते हि नस्ति जीवानिति । भज
 + “ऊलकादयश्च ।” उणा० । ४ । ४१ । इति
 उकः । ततः प्रजाटम् ।) भजकः । यथा,—
 “भाजको भाजुको भजोऽहं भजोऽहोऽपि
 भजुकः ॥”
 इति भरतधृतकीर्वाणम् ॥
 भाजुकः, पुं, भजकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 भाजुकः, पुं, भजकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 भावः, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति ।
 भू + विच् + पचाद्यच् । भवतीति । भू + “भय
 तेच्चेति वक्तव्यम् ।” इति काश्मिकोत्कर्षो वा ।)
 नायकोक्तौ विद्वान् । मायसविकारः । यथा ।
 (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।
 “नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽनन्तजनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)
 अभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे ।
 २ । २ । १६ ।

भावः

“तस्य धर्माद्यविशेषो भावमात्राय सर्वशः ।
नास्तीति ननु तस्यैव योरनानपदेः सः ॥”
चेष्टा । आत्मा । जन्म । रत्नमरः ॥१॥२॥३॥
(चित्तम् । यथा, मनुः ॥ ४ ॥ २२० ।
“दानधर्मं निवेद्य निजमैष्टिकपौर्णिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमावाह्य भक्तितः ॥”
क्रिया । लीला । परार्थः । (यथा, रघुः ॥१॥४१॥
“अतीक्ष्णैश्चक्षुष्यपद्मदर्शने
बभूव भावेन हिलीपनन्दनः ॥”)
विभूतिः । बुधः । जन्मः । रत्नादिः । इति मेदिनी ।
वे. २१ । गौरवितः । अभिनयान्तरम् । इति
त्रिकाक्षरः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशे ।
“अथ यत्नान्नाविनी भावा भवन्ति मद्यतामपि ।
नयन्तं नीलकण्ठस्य महाहिमयनं हरेः ॥”
पर्यालोचना । यथा मनुः ॥ ४ ॥ ८० ।
“यदा भावेन भवति सर्वभावेन निष्कः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेक्ष्य चेह च शान्तम् ॥”
प्रेम । यथा, गीतायाम् ॥ १० ॥ ८ ।
“इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥”
धात्वर्थः । (यथा, सुम्बोधे वीपदेशः ।
“देशाभ्यन्तरेण वाटेः ।” क्रियान्तरापेक्षि
क्रियाविशिष्टः तत्र मन्त्रमी विहृता तथा च
सुम्बोधटीकायां रामतर्कवागीशः । “यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्ष्य स इह भावः ॥”
योनिः । उपदेशः । इति धरणिः । संसारः ।
इत्यनेकार्थकोषः । नवग्रहाणां ग्रहणादिहादश-
चेष्टाः । यथा,—
“ग्रहणचोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा ॥
आगमनं भोजनश्च वृत्तलिप्ता च कौतुकम् ।
निद्रा यज्ञायां भावाश्च हादशेत प्रकीर्तिताः ॥”
भावानयनक्रमो यथा,—
“यदाश्री विद्यते खेडस्तेन तं परिपूरयेत् ।
पुनरप्येन संपूर्णं स्पर्शं तत्र नियोजयेत् ॥
जातदण्डं तथा लघमेकौक्यं सदा बुधैः ।
रविना भागहारेण श्रेष्ठं कार्यं नियोजयेत् ॥
अश्विनं नवसंख्या । सर्वं यज्ञाणां जन्म-
नक्षत्रम् । तद्यथा,—
“विज्ञात्वा जन्मयोगानि वैश्वं भगदेवतम् ।
पुण्या पौष्णो यमः सर्पो जन्मभान्यर्कनः क्रमात् ॥”
अथो राशिः । यदा मेघे यज्ञदा १ एक-
पूरितयज्ञसंख्याः । यदा बुधे यज्ञदा २
द्विपूरितो यज्ञसंख्याः कार्यः ॥ ७ ॥ जाया-
सुतस्य सुतस्य यज्ञस्य यज्ञस्य यज्ञस्य यज्ञस्य यज्ञस्य
निद्राशयनभावयोः फलम् ।
“निद्रायाश्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत् ।
वदि पापः शुभेष्टो नाशुभैश्च कदाचन ॥
वदि वा शुभेष्टो नाशुभैश्च कदाचन ।
तदा नारीसमं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभेवैदा दृष्टः शुभयज्ञसमन्वितः ।
नारी च जियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।

भावः

भावः

तदाशुभं भवेत्तस्य नाच कार्या निवारणा ॥
तुल्यस्थाने सद्यश्च वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
अपत्यस्य तदा नाशो जायते नाच सर्वशः ॥
शुभयज्ञो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेचितः ।
तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
नक्षत्रस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।
तदाशुभोऽपत्यस्यः स्वावाजतोऽपरतोऽपि वा ॥
शुभयज्ञो यदा तत्र नक्षत्रस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मरणां तस्य नक्षत्रस्थाने विशेषतः ॥
पापयज्ञेयं दृष्टः शुभो वा शुभवोचितः ।
तदा तस्य शिरःकोटो सुनिना परिकीर्तितः ॥
एवं क्रमेण बोद्धव्यं यज्ञभावे सुबुद्धिना ।
बलावन्निवारणे जायते च शुभाशुभम् ॥
ज्योतिर्विस्तृतं च सर्वेषु परिवारः कृतो मया ।
ग्रहणादिकभावेन ज्ञानयज्ञोपदेशनः ॥
एकादशे वा दशमास्थये वा
धनानये वा यदि वा विलये ।
पापेन युक्तो न शुभयज्ञश्च-
तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति ॥”
फलं यथा,—
“मन्दापिः पितृशूली च जायते शयने नरः ॥१॥
उपवेशे भवेच्छूली ग्रामवर्णस्तथा नरः ॥२॥
नेत्रपाणौ भवेत् क्रूरो जलदोषो भवेन्नरः ॥३॥
पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवाश्च प्रकाशने ॥४॥
गमने च रवेर्जातः क्षणो धनसंयुतः ।
बहुभाषी क्षमी क्रोधी सुखचित्तः सदा
भवेत् ॥ ५ ॥
अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्वपवज्रभः ।
शूरः क्षीमान् बुधोलश्च गमनेच्छाभवो नरः ॥६॥
सभायाश्च रवेर्जातः खलो दाता क्षमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-
प्रियः ॥ ७ ॥
आगमने भवेन्मुखः क्रूरपो धनवान् भवेत् ॥८॥
भोजने भक्षको मांसलुब्धो महावपुर्वली ॥९॥
वृत्तलिप्तौ सुन्दरो वाग्मी पण्डितस्य यज्ञा-
धिपः ॥१०॥
उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥११॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रजनकायां न वंश्यः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
निद्रायाश्च भवेद्भोगी क्रोधनो रक्तनेत्रकः ॥१२॥
इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे बलावले वा बोध्यम् ॥१३॥
“शयने च विधौ क्रोधी हरिदो बहुलव्यटः ॥१४॥
उपवेशे महारोगी धनवाश्च भवेन्नरः ॥ १५ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी क्षीपदी बहुभावकः ।
क्रूरः खलोऽतिमूर्खश्च जायते च विधौ तदा ॥१६॥
प्रकाशने निद्रायाश्च धनवाश्च भवेन्नरः ।
दृष्टो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु जल्पटः ॥१७॥
अरोगी वित्तहा चैव क्रूरकर्मा धनान्वितः ।
शिरोरोगी दन्तशूली जायते गमने विधौ ॥१८॥
नानामतिमहाक्रोधी सन्धो च भवेन्नरः ।
गमनेऽपि विधौ जातो धनहीनो भवेत्तदा ॥१९॥
दाता च धार्मिकश्चैव राजपाणो भवेत् सदा ।

भावः

सभायाश्च विधौ निधं जायते पुत्रवोत्तमः ॥२०॥
निद्राक्रोधी महादुःखी भवेदात्मने विधौ ॥२१॥
भोजने च भवेत्क्षुब्धो भक्षकश्च महादुःखः ॥२२॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां गुणवान् धार्मिको
भवेत् ॥
बहुपाणो क्षमी दाता जायते नाच सर्वशः ॥२३॥
कौतुके च भवेन्नोगी नानाविद्यासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चि-
तम् ॥२४॥
निद्रायां दृष्टरोगी स्वात् कोशपापवज्रान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी निधं भवति मेदिनीम् ॥२५॥
इति चन्द्रस्य ॥ ७ ॥
शयने च कुजे जातो जघ्नीबहुदुर्लभः ।
चण्डक्रोधी महादुःखः क्षणो जायते नरः ॥२६॥
उपवेशे यदा भीमे जायते च नराधमः ।
धनवान् क्रूरकर्मा च निद्रो जातिवर्जितः ॥२७॥
नेत्रपाणौ च यो जातः अक्षिरोगी भवेन्नरः ।
पुत्रदारघनेर्युक्तो दारिद्र्योक्तैव दृश्यते ॥ २८ ॥
प्रकाशने कुजे जातो धनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च जियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥२९॥
गमने च यदा जातः प्रवासी निधदुःखितः ।
शरीरे च भवेन्नोगः कक्षादिभुङ्गदृष्टः ॥३०॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेत् सः ।
धनहीनः क्रूरकर्मा च जायते चित्तजस्य च ॥३१॥
सभायाश्च यदा जातो धार्मिको बहुसम्पदः ।
गुणवान् महादाता शिरोरोगी भवेद्बुधम् ॥३२॥
कुजस्यागमने निधं खलो भवति नाश्या ।
कर्णरोगी पितृशूली जायते च नराधमः ॥३३॥
भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः ।
दृष्टायां महाक्रोधी निद्रोत्साही क्षमा-
नितः ॥ ३४ ॥
कुजस्य वृत्तलिप्तायां यो जातो धनवान् भवेत् ।
दाता भोक्ता सदा मागो राजपाणो भवेत्
सः ॥ ३५ ॥
कौतुके चित्तजस्यापि जातो भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुणो विभाव्यकः ॥३६॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो भूखं एव सः ।
कलहो वाग्वैः वाहं शोककोशवज्रान्वितः ॥३७॥
इति मङ्गलस्य ॥
“बुधस्य शयने जातो धनवान् सुधितः सदा ।
अज्ञच्छरो भवेदापि खलो भवति नाश्या ॥३८॥
उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते भुवम् ।
कवितागुणधीयुक्तो गौरवर्जो महाशयः ॥३९॥
नेत्रपाणौ च यो जातः क्षीपदादिकान्वितः ।
चक्षुरोगी विशेषात् स्वात् पुत्रनाशी भवेद्-
भुवम् ॥ ४० ॥
प्रकाशने भवेत्जातो राजपाणो धनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदमारगः ॥ ४१ ॥
गमने यो नरो जातः प्रवासी निधदुःखितः ।
शरीरे क्षतमाप्नोति निद्राक्षी भवेत् सः ॥४२॥
यो जातो गमनेच्छायां सन्धो दुष्टचित्तकः ।
क्षीपशो दुष्टभाष्यश्च काशको बहुभावकः ॥४३॥

भावः

सभायाश्च बुधे जातो मूर्खो भवति पण्डितः ।
घनवान् धार्मिकश्चैव चिररोगी भवेत् सः ॥७॥
क्रूरः खलो हतमूर्खः पापशीलो भवेन्नरः ।
बुधस्त्रागमने विद्वं जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने च भवेत् सौख्यं घनहीनो भवेन्नरः ।
परहिंसा प्रवाची च शोषमात्रायथान्वितः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां घनवान् पण्डितः कविः ।
उत्साही च महाहृष्टो भुङ्क्ति सुख-

मद्भुतम् ॥ १० ॥

कौतुके च यदा जातो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
अश्वरोगी दृढयुक्तो घनवानल्पश्रवकः ॥११॥
निद्रायाश्च यदा जातः सर्वदुःखैकपात्रताम् ।
नानाक्षेत्रमवाप्नोति रोगशोकयममृतम् ॥१२॥

इति बुधस्य ॥ * ॥

“घनवान् लम्पटः श्यामः खलो व्रणरुजान्वितः ।
जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पशुघाती महाशिल्पी श्लोपदी रोगसंयुतः ॥२॥
नेत्रपाक्षौ गुरोर्जातः काशरोगी धनी भवेत् ।
अतादृशरथे निव्यं जायते नात्र संशयः ॥३॥
गुरोः प्रकाशे घनवान् लिङ्गगुह्ये रजान्वितः ।
दृष्टो लम्पटपापी च श्यामवर्णो रजान्वितः ॥४॥
सर्पभीतो गृध्रकर्मो साहसी गमनोन्मुखः ।
परविनेन घनवान् पुमान् भवति वाक्पती ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः ।
मूली धनी प्रवाची च सेवाकर्मणि तत्परः ॥६॥
वक्ता दाता च घनवान् राजसैवान्वितो नरः ।
मूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पती स्थितः ॥७॥
धार्मिकस्त्रीर्यविष्णोर्धनी चागमने गुरोः ।
परदारेषु संलुब्धो जायते नात्र संशयः ॥८॥
भोजने बहुसौख्याढो मांसलुब्धो महासुरः ।
कासुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः ॥९॥
वृत्तलिप्ते शठो वाग्मी घनवान् सात्विककथा ।
महदैर्घ्यसंयुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः ॥१०॥
कौतुके च गुरोर्जातो घनवान् धार्मिकः सदा ।
वृत्तीन्साही महत्सङ्गो भुङ्क्ति सुखमद-

भुतम् ॥ ११ ॥

निद्रायाश्चैव यो जातश्चरुर्गो भवेच्च सः ।

हृपणो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते

मर्हीम् ॥ १२ ॥

इति गुरोः ॥ * ॥

“मुक्तस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
दन्तरोमी महाक्रोधी नीचो भवति निव्यशः ॥१॥
उपवेशे तथा जातो वलवान् दाम्भिकः सदा ।
नित्यप्रवाची रोगी च जायते नीचसंस्थितः ॥२॥
नेत्रपाक्षौ भृगोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः ।
घनहीनो महारोगी मानवः स्यान्न संशयः ॥३॥
भृगोः प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वितः ।
दाता च धार्मिकश्चैव कीर्तिमान् जायते नरः ॥४॥
मुक्तस्य गमने जातः पादस्थे रजान्वितः ।
निव्योत्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगती

इति ॥ ५ ॥

भावः

गमनेच्छौ यदा जातो धातनाशो भवेद्भुवनम् ।
माता च श्वयते तस्य श्रेष्ठे व्याधिसंयुतः ॥६॥
सभायाश्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
कुलशीली महादत्तः केवलं मूलरोगवान् ॥७॥
भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः ।
दृढरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधमः ॥८॥
मुक्तस्य भोजने जातो वलवान् दाम्भिकः सदा ।
महाधनी भवेन्नित्यं वाक्पत्येन विशेषतः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां च वाग्मी जायते भुवनम् ।
पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥१०॥
यदि चैव भवेन्नीचे मूर्खो भवति निश्चितम् ।
तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ॥११॥
कासुको बहुकान्तश्च परयोपित्प्रियः सदा ।
श्यामवर्णकथा मानी याज्ञिको बहुभा-

वकः ॥ १२ ॥

मुक्तस्य कौतुके जातो घनवान् सात्विकः सदा ।
महाहृष्टो महावन्धुः कौतुकी च भवेत् सदा ॥१३॥
बहुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वितः ।
नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसम-

न्वितः ॥ १४ ॥

निद्रायाश्च भृगोर्जातो भवेद्भोगी स निश्चितम् ।
नित्यक्षेत्री महादुःखी जायते नात्र संशयः ॥१५॥
जायायाश्च सुतस्थाने यति निद्रा भृगोर्भवेत् ।
तदा सर्वविनाशः स्याद्विद्युना परिकी-

र्तितः ॥ १६ ॥

इति मुक्तस्य ॥ * ॥

“शयने च शयनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
गुह्यस्थाने भवेद्भोगी कोष्ठद्विजश्च जायते ॥१॥
लघान् सप्ताहमे चैव शयनस्थः शयनेचरः ।
तदा नित्यप्रवाची स्याच्छ्रवणधी भवेच्च सः ॥२॥
उपवेशे यदा जातः श्लोपदी दृढसंयुतः ।
घनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति निव्यशः ॥३॥
नेत्रपाक्षौ यदा जातो मूर्खो भवति पण्डितः ।
घनवान् धार्मिकश्चैव द्विभाषी बहुभाषकः ॥४॥
प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेच्च सः ।
नानागुह्येन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः सुचिः ॥५॥
मत्तान्नरः ।

जायास्थाने च लघे च प्रकाशने यदा शनिः ।

तदा सर्वविनाशः स्यात्जातिध्वंसो भवेद्

भुवनम् ॥ ६ ॥

गमने च यदा जातः पादस्थे रजान्वितः ।
तीर्थे च गतिमान्निव्यं पुत्रदारेर्विवर्जितः ॥७॥
यो जातो गमनेच्छायां श्लोपदी रोगसंयुतः ।
दन्ताघातो महाक्रोधी हृपणः परनिन्दकः ॥८॥
सभायाश्च शयनेर्जातः पुत्रदारघनेर्युतः ।
सर्वत्र जभते वितं नानादत्तसमन्वितम् ॥९॥
आगमने यदा जातो महाक्रोधी रजान्वितः ।
सर्पादिभिश्च मर्दो धातनाशो भवेद्भुवनम् ॥१०॥
भोजने चैव यो जातो मन्दायिश्च महानपि ।
अश्वरोगी तथा मूली चरुर्गो भवेच्च सः ॥११॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां नर्कको बहुभाषकः ।
जीवतो दुःखितश्चैव प्रवाची परसेवकः ॥१२॥

भावः

कौतुके च शयनेर्जातो राजपुत्रो महाधनः ।
दाता भोक्ता महादत्तो धार्मिकः पण्डितः
सुचिः ॥ १३ ॥
निद्रायाश्च शयनेर्जातो घनवान् पण्डितः सुचिः ।
चक्षुरोगी पितृमूली द्विभाषी बहुपुत्रकः ।
विशेषतश्च धर्मेण कर्मण्ये च कदाचन ।
यदि देवाद्भवेन्निद्रा नाशो भवति निश्चितम् ॥
कर्मनाशो धर्मेनाशः क्षुधातो दुःखितः सदा ।
नित्यप्रवाची रोगी च कार्यनाशः पदे पदे ।
स्वमित्रगणे वष्टे वा केने वा खल्ये पुनः ।
तदा सर्वं विचार्य्य वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
तदा सर्वं शुभं विद्याद्विद्युना परि-

कीर्तितम् ॥ १४ ॥

इति शयनेः ॥ * ॥

शयने च यदा राजोर्जन्यस्य भवेत् पुनः ।
तस्य क्षेत्रो महादुःखं जायते च न संशयः ॥१५॥
उपवेशे च यो जातः श्लोपदी रोगसंयुतः ।
बहुहानिर्नरेन्द्रस्य पीडा भवति निव्यशः ॥१६॥
नेत्रपाक्षौ यदा जातश्चक्षुरोगी भवेद्भुवनम् ।
सर्पाघातो महाभोतिर्द्विभाषी बहुभाषकः ॥१७॥
प्रकाशने च यो जातो घनवान् धार्मिकः पुनः ।
नित्यप्रवाची चोत्साही सात्विको धार्मिकः

सुचिः ॥ १८ ॥

गमने चैव यो जातो नानारोगघनकथः ।
दन्ताघातो महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः ॥१९॥
यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः ।
पण्डितो गुह्यवान् दाता जायते च नरोत्तमः ॥२०॥
सभायाश्च यदा जातः हृपणो घनसंयुतः ।
नानागुह्येन गुह्यवान् धार्मिकः पण्डितः

सुचिः ॥ २१ ॥

आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
सुहृद्वन्धुविनाशः स्यान्नानाक्षेत्रश्च जायते ॥२२॥
भोजने च महादृष्टो मन्दायिश्च रजान्वितः ।
हृपणः कलहाट्टश्च दुःखितो नित्यसेवकः ॥२३॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां खलो भवति नान्यथा ।
पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्भुवनम् ॥२४॥
कौतुके च यदा जातो मूलीः सर्वैः समन्वितः ।
नानाधनेन घनवान् राजसैवास्त तत्परः ॥
यदि देवाद्भवेन्निद्रा खल्ये वा कदाचन ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः ॥२५॥
यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वतस्तथा ।
नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा विधुमुदः ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं घनजायासमन्वितः ॥२६॥
नानाशास्त्रं समालोक्य क्रियते यत्प्रसंयजः ।
वल्लवविचारेण युक्त्या कथिन्तमेद्भुवनम् ॥
इति यथागां शयनादिद्वादशभावविशेषः
समाप्तः ॥ इति जातरजः कौटिल्यप्रदीपश्च ॥
अथ तन्वादिद्वादशभावाः ।
ते च नराणां जन्मजन्मविकल्पादशस्थानानि ।
यथा,—

भावः

“सामर्थ्यं तनु कथ्यते वसुधै वितां कुटुम्बं ततो
विज्ञानिं सहजं ततीयभवने योष्यं वशि-
नयेत् ।
बन्धुं वास्तुस्वाभावपि ततो धीमन्पुत्रोक्तः
वष्टेयं वसुधै वितां मध्यमे कामं वितां वलं च ।
रन्ध्रायुर्नैतयोऽहमे शुभतपो भाव्यानि चित्तन्ततो
मानास्वाद्यकनैवा दशममे कुण्यात्ततस्त्वन्त-
नम् ।
पात्रायावच चित्तयेद्वयस्यै कप्ये तु मन्त्रि-
ययौ
सौम्यस्वामिपुत्रीचौरेपचयस्तेवा चित्तस्वयया ।
इति द्वादशभावविवेकः ।
अरातिप्रलयोः वष्टे चाहमे नृत्तुरन्ध्रयोः ।
अयस्य द्वादशस्थाने वैपरीतेन चित्तनम् ॥”
अरात्यादिभावापवादः ।
अथ तन्मादिद्वादशभावस्यप्रवृत्तम् ।
“लमे कर्मेऽतिरोगी शशिन वज्रयुतो रूप-
वान् वित्तयुक्तो
भौमे वज्रः सुवामो शशधरतनये सन्ध-
शास्त्राधिवेता ।
जीवे दाता पवित्रः सुकविश्च गते भागवे
मन्त्रलेखः
श्रीरौ कच्छतिगात्रसमसि च नियतं वसितो
धर्महीनः ॥ १ ॥
वित्तोर्के चैव रोगी सततगद्युतो रात्रिनाथे
घनाटो
भौमे निवर्त प्रवासी लघिसुतधनवान् सोमपुत्रं
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुने दयितः
स्त्रीनिर्केतः
सौरौ दीनोऽति निवर्त तमसि च नियतं चौर-
कावित्तजीवी ॥ २ ॥
भातर्क्ये सधर्मः स भवति नियतं भ्रातृहा
रात्रिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां वपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य जन्ता भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः
शुके रात्र्याधिकारी रविजदनुजयोर्भातृजन्ता
घनाटः ॥ ३ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी सजगपरिहृतः श्रौतगौ
जानुरोगी
भौमे कुपामवासी भवति शशिसुते भ्रातृपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे रत्नोपभोगी विदशरिपुगुरौ सन्धसोखा-
धिकारी
सौरौ गेहि निवासी भवति शशिरिपौ मन्ध-
कर्मा कुचेलः ॥ ४ ॥
पुत्रस्योर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः सिंहराशौ
सुपुत्रः
जीमे सन्धधिकारी भवति धरणिजे पुत्रघोका-
कुलीऽसौ ।

भावः

भावः

सौम्ये सुखः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपुत्रे
सुपुत्रः
कन्यायुक्तो हि शुके रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रे-
विहीनः ॥ ५ ॥
वष्टेर्के शशुजन्ता रिपुगवरहितः शौचचर्के
गतायुः
पूर्वे शशुच कन्याजवति धरणिजे हीनदेहो-
ऽतिदीनः ।
सौम्ये शास्त्रार्थयुक्तश्चिदश्रपतिगुरौ राज्य-
सौम्योपभोगी
देवाचार्योऽतिरोगी रविजदनुजयोः पापभुङ्-
नितदुःखी ॥ ६ ॥
पञ्चमर्के च जायापतिरतिविसुखी श्रौतरक्षौ
सुपुत्रः
सुखो भूयानरोऽसौ भवति धरणिजे हीन-
भार्यश्च नूनम् ।
सौम्ये सुखः सुदेहश्चिदश्रपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता
शतायुः ।
शुके पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयोर्हीनभार्यश्च
नूनम् ॥ ७ ॥
नृत्तौ चार्के सन्धुर्भवति च नियतं श्रौतरक्षौ
गतायु-
भूमेः पुत्रे सुरोगी शशधरतनये मूलरोगी
विकर्मा ।
जीवे तीर्थे च नृत्तुर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
स्त्रीधर्मोऽसौ
सौरौ मूली गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदसुक्तो
गतायुः ॥ ८ ॥
धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः श्रौतगौ
पुण्यकर्मा
कन्यावान् पुण्यवेत्ता भवति धरणिजे देव-
वितापहारी ।
सौम्ये धर्मः सुशीलश्चिदश्रपतिगुरौ राज-
तुल्यः सुकर्मा
शुके तीर्थागुरागी रविजदनुजयोः पापघ्नोः
सुदुःखी ॥ ९ ॥
कर्मैक्येर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः श्रौतदी
क्रोधहृदिः
सौमे शिवास्त्रितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे
बन्धुहीनः ।
नित्योत्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देव-
पुत्रोऽभिमानी
दिशस्त्रीश्रोऽपि शुके वृत्तिसमधनः सौरिदेहो
सुखी च ॥ १० ॥
आये चार्के नरोऽसौ पित्रधनवधितः श्रौतगौ
चावशीतो
भौमे निवर्त स रोगी शशधरतनये सन्धदा
क्रोधयुक्तः ।
जीवे श्रीमान् प्रदाता करितुरगपतिभार्गवे
शास्त्रविदः
हृषी रत्नादिपुक्तो रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ ११ ॥

भावः

अर्के वंशो वयोऽसौ पुरधनरहितः धर्मरोगी
सुदुःखी
सौमे शिवास्त्रितोऽसौ भवति धरणिजे क्षातरक्तो
विबुद्धिः ।
सौम्ये धर्माधिकारी दिनकररहितः देवपुत्रो-
ऽभिमानी
शुके शास्त्रागुरागी रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ १२ ॥
इति षोडशस्त्वम् ॥ १३ ॥
स्त्रीणां यौवनकाले स्वभावजाटाविश्रयलक्षा-
रान्तर्गताङ्गप्रयमानङ्कारः । यथा,—
“यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्याकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेजाख्योऽङ्गजाः ॥”
तत्र भावः ।
“निम्बिकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥”
जन्मतः प्रवृत्ति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो
विकारो भावः । यथा,—
“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिजः ।
सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदः ॥ १४ ॥
भावस्य लक्षणांतरं यथा,—
“शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः ।
भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः ।
पुराणे नाष्टशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः ।
समानार्थतया चात्र द्वयमेकैव लक्ष्यते ॥” ॥ १५ ॥
पूर्वोक्तमानसविकाररूपभावस्य विवरणं यथा,
रजःसत्त्वतमोमयचित्तविकारो भावः । चित्त-
वृत्तिविशेषो भाव इत्यर्थः । अतएव मनो-
विकारो रत्नादिभाव उक्तः । भावयति जगयति
रसान् भावः अन् । तथा च भरतः ।
“नानाभिनयसम्भवात् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्तस्मादसौ भावा विज्ञेया नाटकोक्तिषु ॥”
भावाश्च त्रिविधाः स्थायिनो अभिचारिणः
सात्त्विकाश्च । तत्र स्थायिनो यथा,—
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयनया ।
जुगुप्सा विस्मयश्चैव स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥
अभिचारिणां यथा,—
“निर्वेदस्त्राग्निशङ्काश्चाक्षयास्तयामहम्भमाः ।
आत्मस्यैव देहस्य चिन्ता मोहो हृतिः स्मृतिः ॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्भो विषाद औत्सुक्यं निद्रापत्ताद एव च ॥
स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोपता ।
मतिर्धाक्षिस्तथोन्मादस्तथा मरयमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया अभिचारिणः ।
अयं षण्णदसौ भावाः प्रयान्ति रससंस्थितम् ॥”
सात्त्विका यथा,—
“खेदः सन्धोऽथ रोमाञ्चः अरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमभु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति ॥
रत्नादयः स्थायिनोऽष्टौ निर्वेदाद्या अभि-
चारिणश्च षण्णदस्तु खेदादयः सात्त्विका अष्टौ
चेति जनपञ्चाशद्भावाः पञ्चाशद्भावा इत्यर्थः ।
रत्नमरटीकायां भरतः ॥

भावना

(प्रधानव्यभिचारिप्रभृतयो भावप्रवृत्तेर्नोच्यन्ते ।
यवुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

“व्यभिचारिणः प्रधानानि देवादिविविधा रतिः ।
उद्भूतभावः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥”
भगवद्भाषी यथा,—

“सुखसत्त्वविषयात्मा प्रेमसंख्यामुखाव्यभाक् ।
व्यभिचित्तमाख्ययत्नदसौ भाव उच्यते ॥”

इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥३॥

भावकः, पुं, (भाव एव स्वार्थं कर्तुं ।) भावः ।
मानसो विकारः । इति ज्ञानाद्युधः ॥ (भवतीति ।
भू + कर्त्तरि क्तुन् ।) सत्ताश्रये, चि । इति
संक्षिप्तसारः ॥

भावतः, चि, (भवत अयमिति । भवत् + क्तम् ।)
भवदीयः । शब्दन्तभवच्छब्दादण्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भावतुः, चि, (भवतामयमिति । भवत् + “भवत
उक्तसौ ।” ४ । २ । ११५ । इति उक् ।)

भवदीयः । भवच्छब्दान् उक्तप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, भट्टिप्रश्नमसर्गे ।
“भाषत् उदयत्स्वेतदस्माकं सुजीवितम् ॥”

भावनं स्त्री, (भू + क्तिच् + क्युट् ।) भवम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चान्ता इति भाषा ॥

(भावे क्युट् ।) भावना । इति मेदिनी । ने,
१०१ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“सुखदुःखादिभिर्भावेभावस्तद्भावभावनम् ॥”
भावयतीति । भू + क्तिच् + क्युट् । उल्पादके,

चि । यथा, महाभारते । १ । २२४ । ४५ ।
“इष्टे च स राजानं शङ्करो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं वृषसत्तमम् ॥”

भावना, स्त्री, स्त्री, (भू + क्तिच् + युच् ।) ध्यानम् ।
(यथा, गीतायाम् । २ । ६६ ।

“नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥”

पञ्चालोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी ।
ने, १०१ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—

“त्रिविधा भावना विप्र ! त्रिन्धमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्मास्मा कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥

ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिकापरा ।
उभयात्मिका तथैवास्या त्रिविधा भावभावना ॥

सन्तानादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराचराः ॥

चिरव्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मोत्पत्तिरिति हिता ।
बोधविकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अध्याये ७ अध्यायः ॥

त्रिविधभावनाश्रयकोवात्मकत्वात्तदुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्वि हरेः कृष्णं

रूपम् । अतः पररूपप्राप्तुपायत्वात् तत्र
प्रथमं मनः नान्यार्थमिति भावः । भावना नाम

ज्ञानविशेषज्ञा वासुवा । तां त्रिविधामपि
संज्ञामादिशति ब्रह्मास्तीति । तासु विषय-
कैर्विधेय विविक्तं ब्रह्मभावनात्मिकेति । भाव-

भावना भावो वस्तु तद्विविधा भावना त्रिविधा ।

भाविनी

तत्र ययं ब्रह्मैव भावयामः । ययं कर्म्मैव कर्म्मः ।
ययन्तमयमिदमनुसन्धाय इत्येवं त्रिविधा

भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सन-
न्दनादय इति द्वाभ्याम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधकः, पुं, (भावस्य रत्नादेर्वोधकः अणु-
भावकः ।) अणुभावः । इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥ भावस्य

रत्नादेर्वोधकः सूचको गुणक्रियादिरनुभावः ।
अणुभावात् प्रतीतियोग्यतां नीयते रत्नादिरने-

नेति अणुभावः घञ् । तत्र रतेरनुभावाः
लोचनचातुर्भूषेपादयः । हासस्य च कपोला-

कुञ्चनानासोत्पुल्लनादयोऽणुभावा एव अन्यचा-
नुमन्तव्यम् । किंवा भावानुभावयतीति अणु

अणुभावो सुखरागादिः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

भाववृत्तः, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तोऽस्मा-
दिति । यदा, भावः कृष्टिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।)

ब्रह्मा । इति सन्ध्याव्याख्यायां स्मृतिः ॥
भावाटः, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट् +

अच् अच् वा ।) भावकः । साधुः । निवेष्टः ।
कासकः । नटः । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावानुगा, स्त्री, (भावं स्मरूपदार्थमनुगच्छ-
तीति । अनु + गम् + ङः । टाप् ।) छाया ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (भस्मादिना अनुगते, चि ॥)
भावानीना, स्त्री, (भावेण स्मरूपदार्थेण आनीना ।)

छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥
भावितः, चि, (भाव्यते स्मिति । भू + क्तिच् + क्तः ।)

वासितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । ते, १०० ॥
विशोधितः । (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ३८ ।

“ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष ब्रह्मयः ॥”

चिन्तितः । मिश्रितः । भू क मुहुचिन्तयोमि-
श्रये च इत्यस्मान् अस्मान् क्तप्रत्ययनिष्पन्नो-

ऽयम् ॥ (समर्पितः । यथा, महाभारते । १ ।
५ । ६० ।

“एतत् संस्मृतं ब्रह्मज्ञापययचिकित्सितम् ।
यदीश्वरं भगवन् ! कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”

“भगवन् भावितं समर्पितम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ चित्ताः । यथा, सुश्रुते चिकि-

त्सितस्थाने । १ अध्याये ।
“भस्मातकान् वासयेत्तु चारं प्रादन्त-
भावितम् ॥”

भावित्रं, स्त्री, (भवतीति । भू + “भूवादिगृह्यो
जिञ्जन् ।” उणा० ४ । १०० । इति जिञ्जन् ।)

जेलोच्यम् । स्वर्गमन्त्रपातानम् । इत्युणादिकोषः ॥
भाविनी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भावः

ऋद्धारचेष्टाविशेषो विद्यतेऽस्याः भाविनी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, चरित्रे । ११७ । ६६ ।

“सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा प्रती कृष्णस्य भाविनी ।
पतिव्रता गुह्योपेता रूपश्रीरगुह्यास्मिता ॥”

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कन्दस्य
मातृगणानामन्वयतमा । यथा, महाभारते ।

८ । ४६ । ११ ।

भाषा

“एतच्छब्दा एतान्मन्त्रा भगवन्मन्त्रा च भाविनी ।
यपुष्पती चन्द्रातीता भगवन्मन्त्रा च भारता ! ॥”

वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥
भावी, [नृ] चि, (भविष्यतीति । भू + “भूवच् ।”

उणा० ४ । ८ । इति इति । च च विद्-
भवति ।) भविष्यतुकाकारिः । वसैमात्रप्राग-

भावप्रतियोग्यतुत्पत्तिकः । यथा,—
“वैरप्रतिपदा नाम तव भावी मन्त्रोत्पन्नः ॥”

इति कार्तिकमुद्रप्रतिपदमन्त्रवृत्तं वक्तिं प्रति
भगवद्वाक्यम् । इति तिप्पादितम् ॥

भाषुकं, स्त्री, (भवतीति । भू + “जपपतपदस्याभू-
ट्ठेति ।” ३ । १० । १५४ । इति उक्ता ।) मङ्गलम् ।

(यथा, प्रद्युम्नविजये १ अङ्के ।
“शक्र ! सन्धेयं कुशलमस्माकम् । अपि भाषुकं
वः सुराणाम् ॥”

तट्टि, चि । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥
भाषुकः, पुं, (भू + उक्ता ।) नाचोक्तौ भगिनी-

पतिः । इति वैमचन्द्रः ॥
भाषुकः, चि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति

कर्त्तरि भूषातोर्लृक्प्रत्ययेन निष्पन्नः । रसविशेष-
भावनाचतुरः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“निगमकल्पनरोगंजितं यत्नं
मुक्तमुखादन्तद्वयसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं
सुहृदो रसिका भुवि भाषुकाः ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १ । ३ ॥

लक्षपलितप्रियाव्यस्यलसुभगाऽऽश्रयोपमदभू-
षातोर्भूततद्भावार्थं कर्त्तरि वाच्ये सुक्लृ-

प्रत्ययेन लक्ष्मभाषुक इत्यादयश्च निष्पन्नाः ॥
भाषं, स्त्री, अवयवभवित्रम् । इति भूषातो-

रवयवभावार्थं भावे चान्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
यथा । विप्रेक्ष्य मुचिना भाषम् । इति सुश्रु-

बोधशाकरम् ॥ प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र
चि । यथा —

“जनस्य करणं नास्ति देवाधिहितकर्मणः ।
भावोत्पन्नं यज्ञाद्यं तत्र ब्रह्माप्यवधकः ॥”

इति कार्तिकापुराणे ३० अध्यायः ॥
भाष, ङ क् वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० -

आत्म० - सक्त० सेट् ।) उ, भावते । च, अवीभवत्
अवभावत् । इति तट्टीकायां दुर्गादायः ॥

भाषयं, स्त्री, (भाष् + भावे क्युट् ।) कथनम् ।
यथा । “संलापो भाषयं मिथः ।” इत्यमरः ॥

(यथा, सन्देशदर्शनसंग्रहे । आर्जुनदर्शने ।
“वाक्यलोभमयक्रोधप्रत्याख्यानेनिरन्तरम् ॥

आलोच्य भाषयेनापि भाषयेत् संवृतं व्रतम् ॥”
भाषा, स्त्री, (भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रवृ-

त्त्यने इति । भाष् + “बुद्धिश्च जलः ।” ३ । ७ ।
१०२ । इत्यप्रत्ययः । टाप् ।) रात्रिर्विशेषः ।

इति ज्ञानाद्युधः ॥ वाक्यम् । वाग्देवता । तन्-
पथ्यायः । ब्राह्मी २ भारती ६ गीः ४ वाक् ५

वाकी ६ सरकती ७ आहारः ८ उक्तिः ९
उपितम् १० भावितम् ११ वचनम् १२ वचः

भाषा

११। इत्यमरः। १। १। १। नवीयश्च वचने। पूर्ववत्प्रत्ययान्वितत्वात्। इति तद्वीकायां भरतः। शब्दोपादादृष्टभावा यथा। संस्कृतम् १ प्राञ्जला २ उदीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ मिथ्याहंमागधी ६ शकाभीरी ७ अवन्ती ८ प्राविक्की ९ ओदीका १० पाञ्चाभा ११ प्राञ्चा १२ वाङ्गीका १३ रत्निका १४ दक्षिणाया १५ पेशाची १६ आवन्ती १७ श्रीरसेनी १८। एतासां लक्षणोपादादृष्टानि प्राञ्जलजङ्गमर-वासरवि दृष्टानि।

अथ भाषाविभागः।

“युवराजाननीचानां संस्कृतं स्थातुं कृतात्मनाम्।
श्रीरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीवाच योविताम्।
आवासेव तु मायानु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्।
अथोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
याम्।

चेटानां राजपुत्राणां सेविनाश्चाहंमागधी।
प्राञ्चा विदूषकादीनां भूतानां स्यादवन्तिका।
योधनागरिकादीनां दक्षिणाया हि दीयताम्।
शकाराणां शकादीनां शकाराणां संप्रयोजयेत्।
वाङ्गीकभाषा दिव्यानां प्राविक्की प्रावडादिषु।
आभीरेषु तथाभीरी पाकानी पुष्पादिषु।
आभीरी प्रावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु।
तथैवाङ्गारकारादी पेशाची स्थातुं पिष्टाच-
वाक्।

चेटीनामप्यनीचानामपि स्थातुं श्रीरसेनिका।
बालानां वङ्गकानाञ्च नीचपट्टविचारियाम्।
उज्जयिन्यामातुराणां चैव स्थातुं संस्कृतं
कथितम्।

ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्यापस्तुतस्य च।
भिक्षुवस्त्रधरादीनां प्राञ्जलं संप्रयोजयेत्।
संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीवृत्तमासु च।
देवीमजिस्तुतावेष्टाज्जपि केचित्तपोदितम्।
बहिष्यो नीचपात्रस्तु तद्देशे तस्य भाषितम्।
कालंतपोत्तमादीनां काव्ये भाषाविपर्ययः।
बोधितुमश्लीलानवेष्टाकितवासरवां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतशान्तराजरा।
एवातुदाहरणान्कारेण बोद्धव्यानि। भाषा-
लक्षणानि भाषाकवे। इति साहित्यदर्पणे ६
परिच्छेदः।

अथ भाषापादः।

तर्ज भाषास्वरूपमाह तुः काव्यायनदृष्टयती।
“प्रतिज्ञादीवनिर्मितं साध्यं सत्कारयान्वितम्।
निश्चितं लोकविद्वत् पद्यं पद्यविदो विदुः।
कव्याचरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधकारकेर्मौक्तो विरोधिप्रतिरोधकः।
वरा लीयेविधः पद्यः कथितः पूर्ववादिना।
इष्टातन्त्रचरम्भं प्रतिवारी तदोत्तरम्।
प्रतिज्ञा वारम्भाभिधायिका वाक्। तस्या रीतेः
परस्परविरोधार्थपदादिभिस्त्वक्तं साध्यं साधना-
र्थाभिमतं पद्यं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादीविक
साध्यरोधः स्थातुं। अतएवोक्तम्।

भाषा

“वचनस्य प्रतिज्ञायां तदर्थेण च पद्यता।
अवहारेण वक्तव्ये अवहारेण वादिभिः।”
वक्तव्ये पद्यप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते। नारदेनापि।
“नारदसु अवहाराणां प्रतिज्ञा वस्तुदाहृता।
तदानीं जीयते वादी तदंकारानुत्तरो भवेत्।”
उत्तरो विजयी। यद्यप्यन्वय साध्यं तद-
विशिष्टवर्णमाधर्मी पद्य इति भेदः तथाप्यन्वय
वाक्प्रत्ययार्थार्थविशिष्टविशिष्टतया धर्मी
योधमर्मपरिरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदा-
भिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पद्य इति।
मिताचरायानु। भाषा प्रतिज्ञा पद्य इति
नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थस्तु भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह। स्वस्याचर इति। निराकुलः
पौष्ठापयंविपर्ययासादिभूयः। तच्च।
“कृते च अवहारे च प्रवृत्ते यत्कर्मैकम्।
यानि प्रवृत्तवृत्तानीनाः कर्ता तानि न पश्यति।”
इति यद्यप्यन्वयवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत् ॥ ३॥ तच्छोधनमाह दृष्टयतिः।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादी विशोधयेत्।
न दृष्टादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सध्यसन्निधौ।”
तस्मिन्प्रकारमाह यावः।
“पाक्षुलेखेन पलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्”
पलकं काष्ठादिपट्टकम्। काव्यायनः।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्गविवाकोऽप्य लेखयेत्।
पाक्षुलेखेन पलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्।
शोधयेत् पूर्वपक्षानु यावन्मोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावबुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्।
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदधिपत्रार्थनां वचः।
चौरवक्त्रावयेतनु धार्मिकः पृथिवीपतिः।”
स्वभावोक्तमहविमम्। एतच्च स्वरविशेषादिना
तुष्टेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः।
“ह्रस्वं निरस्य भूतेन अवहाराद्येनृपः।
भूतमप्यनुपमस्य जीयते अवहारतः।”
भूतं तत्पार्थसम्बन्धम्। नारदः।
“भूतं तत्पार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं ह्रस्वम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता।
मनुष्यचित्तवेचिन्नात् परीक्षा साध्यसाधु वा।
सर्वेभ्यर्विवादेषु वाक्कृतेनावसीदति।
पशुस्त्रीभूष्यदादिनां शास्त्रोऽप्यर्थाज्जीयते।”
सर्वेभ्यर्विवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति। अथोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थ-
विवादपक्षान्तरानुत्तरविवादेषु प्रमादाभिधाने
प्रत्ययार्थादप्यर्थाजीयत इति गम्यते। यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडितः इत्यभिधाय
केवलं हस्तेन ताडितः इति वदन् केवलं हस्तः
पराजीयते च। ततश्च त्वं मन्त्रमन्त्रं चारयति
मत्त कश्चन यद्गीततापह्ननकत्वादिति भाषा-
शरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषाभ्यन्तरेण यथा-
बोधं वक्तव्यं वेत्तं वा। नृणां कामपि वादिप्रति-
वादितादर्शनात्। अतएवाभाषापनेऽपि तथोक्तं
विशुद्धमिति।

भाषा

“संस्कृतेः प्राक्तनेर्वाक्येः शिष्यमनुवृत्तः।
देशभाषाद्युपायेन बोधयेत् च तुष्टः स्तुतः।

इति अवहारतत्त्वम्।

भाषापरिच्छेदः, पुं, विष्णवायन्वायपञ्चाननत-
न्वायपरिभाषायन्तः। अथ अयमाद्युक्तः।
“नूतनजनधरवचने गोपनघटीदुर्जनचौराव।
तस्मै नमः कव्याय संचारमहीरहस्य वीजाय।”
तस्यायमन्युक्तः।
“सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साक्षात्तमवगम्यते।
तदेवौघमित्यादी सवालीयेऽपि दर्शनात्।”
अस्य टीका सिद्धान्तस्तुक्तावली।

भाषापादः, पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाद-
वहारान्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्षणं यथा,—
“अर्थवस्तुमैवयुक्तं परिपूर्वमनाकुलम्।
साध्यवद्वाचकपदं प्रत्ययार्थावगम्य च।
प्रसिद्धमविरुद्धं निश्चितं साधनचमम्।
संचितं निश्चिन्तार्थं देशकालाविरोधि च।
वर्तमानसमवाहोवेतारेणप्रदेशपत्।
स्थानावसथसाध्याभ्याजान्वाकारवयोदुतम्।
साध्यप्रमासंख्यावद्वाप्रत्ययिनाम च।
परास्त्वपूर्वजानेकराजनामभिरक्षितम्।
समालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्षदायकम्।
यदावेदयते राज्ञे तद्वाचितमिधीयते।”

इति मिताचरायां अवहाराध्यायः।

अस्य विवरणं भाषाशब्दे दृष्टव्यम्।

भाषितं, स्त्री, (भाष्यते इति। भाष् + भाषि क्तः।)
वचनम्। इत्यमरः। १। १। १। (यथा, मनी। ५। २५।
“आकारैरिङ्गितैर्गता चेष्टया भाषितेन च।
नेचवक्त्रविकारेण यद्गतेऽन्तर्गतं मनः।”
भाष्यते स्मिति। भाष् + कर्मणि क्तः।) कथिते
च। (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। ५। २८।
“प्रविश्य साधुरागस्य चित्तं चित्तवृत्तमतः।
समर्थयञ्च तत्पक्षं साधु भाषित भाषितः।”)
भाष्यं, स्त्री, (भाष्यते विवृततया वर्यते इति।
भाष + ण्यत्।) चर्चाः। इति कामी। स्व-
विवरणमन्यः। तस्य लक्षणम्।
“स्वार्थो वर्यते यत्र पदैः स्वार्थानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।”
इति लिङ्गादिचण्डिकायां भरतः। स्वो-
क्तार्थप्रपञ्चकम्। इति विमचन्द्रः। (भाष्यते
अर्थेति। यद्यत्।) यद्वाविशेषः। इति माध-
वीति मयुरेशः। (भाष् + ण्यत्।) कच-
नीये च।

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्चि करोतीति। क +
“कर्मण्यस्य।” ३। २। १। इत्यण्।) मन्त्रा-
भाष्यकर्ता मुनिः। तत्पण्यायः। गोनर्हीयः २
पतञ्जलिः ३ चूर्चिस्तु ४। इति चिकित्सकः।
“अथ भाष्यकारश्च कुशाग्रवीर्यधियापुमौ।
नेव शब्दानुधेः पारं किमर्थं जहनुद्वयः।”
इति दुर्गाचिह्नः।

भाष च क भाषि। दीपौ। इति कविकल्प-
ह्रमः। (भा०-आल०-अक०-दीपः।) अ

भास्करं

अवोभवत् अवभासत् । उ भासते । इति दुर्गादासः ।
भास्, स्त्री, (भासते इति । भास् + "भास्भास-
विभक्तौर्लृट्प्रत्ययस्यः क्तिप् ।" १।२।१७७।
इति क्तिप् ।) प्रभा । अस्म्य शब्दस्य प्रथमान्त-
रूपं भाः । इत्यमरः । १।४।१४४ मयस्कः ।
इति मेदिनी । स्त्री, ७ । इच्छा । इति धरणिः ।
भास्, पुं, (भासते इति । भास् + भावे च् ।)
ह्रीतिः । (यथा, महाभारते । ८।५८।११ ।
"चक्रवर्त्तनभासे च वरुणेश्वरकुलैः ।"
(भासन्ते गावोऽथ । भास् + आधारे च् ।)
गोष्ठम् । (भासते दीप्यते इति । भास् + कर्त्तरि
चच् ।) कुलुटः । यवः । इति विश्वः । खनाम-
खातपण्डितविशेषः । तत्पर्यायः । प्रकुलः २ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १।
१३४।७० ।
"क्षत्रिणं भावमारोप्य दृष्ट्वापि शिखिभिः क्षतम् ।
अभिज्ञातं कुमारानां कलभूतसुपादिभ्यः ।"
पद्मसंभारः । यथा, महाभारते । १४।१३४।
"हमवान् पारिपाच्य सख्यो विन्ध्यखड्ग-
वान् ।
चेतो नीलस्य भास्य कोष्ठवाचैव पद्मसः ।"
(खिनी डीप् । प्राजायाः कन्या । यथा, महा-
भारते । १।४५।४६ ।
"अववर्त्त मनुं वंशमसुरा मार्गप्रियाम् ।
अनपां सुभगां भावीमिति प्राधा यजायत ।"
भास्, [च्,] स्त्री, (भास् + आसच् ।) ह्रीतिः ।
इति द्विकपकोवः ।
भासन्तः, पुं, (भासते इति । भास् + ह्रभूवजि-
वसिभावीति ।) उभा० १।१२८ । इति भक् ।
ख्यः । चक्रः । इत्युणादिकोवः । भासपत्नी ।
इति मेदिनी । स्त्री, १३६ । वचनम् । इति हेमचन्द्रः ।
भासन्तः, चि, (भासते इति । भास् + भक् ।)
सुन्दराकारः । इति मेदिनी । स्त्री, १३६ ।
भासन्ती, स्त्री, (भासन् । गौरादित्वात् डीप् ।)
नक्षत्रम् । इत्युणादिकोवः ।
भासः, पुं, (भास् + बाहुलकादुन् ।) ख्यः ।
इति चिकित्साशेषः ।
भासुरं, स्त्री, (भासते इति । भास् + "भस्त्रभास-
मिदो घुरच् ।" १।२।१६१ । इति घुरच् ।)
कुडीवचम् । इति जटाधरः ।
भासुरः, पुं, (भास् + घुरच् ।) स्फटिकः । इति
चिकित्साशेषः । वीरः । इति धरणिः । कर्त्तरि
घुरप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन ह्रीप्रियुक्ते, चि । (यथा,
किराताजुनीये । ५।५ ।
"मन्त्रिमयूखचर्याशुक्रभासुराः
सुरवधूपरिभक्ततायदाः ।"
भासुरपुष्पा, स्त्री, (भासुराणि पुष्पाण्यस्याः ।
टाप् ।) दृष्टिकाली । इति राजनिर्घण्टः ।
भास्करं, स्त्री, (भाः करोतीति । क + "दिवा-
विभातिप्रमा भास्करान्नामनादीति ।" १।१।
२१ । इति डः ।) सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ।

५१०

भिच्

भास्करः, पुं, (भाः करोतीति । क + "दिवा-
विभेति । १।२।२१ । इति डः ।) ख्यः ।
(यथा, मनी । २।४८ ।
"प्रतिपक्षेष्टितं दृष्टुपस्थाप च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीक्षां चरेद्भैरवं यथाविधि ।"
अभिः । इति मेदिनी । स्त्री, १६१ । वीरः । इति
धरणिः । अर्कवचः । इति राजनिर्घण्टः ।
भास्कराचार्यः । स च विद्वान्नाशिरोमण्यादि-
ज्योतिर्यन्त्रकर्ता ।
भास्करप्रियः, पुं, (भास्करस्य प्रियः ।) पद्मराम-
मणिः । इति केचित् । सुखि इति भावा ।
भास्करेष्टा, स्त्री, (भास्करस्य दृष्टा ।) आदिह-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
भास्करं, स्त्री, (भासते इति । भास् + "ख्येष्ट
भासपिषकसो वरच् । १।२।१७५ । इति
वरच् ।) कुडीवचम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
भास्करः, पुं, (भासते इति । भास् + "ख्येष्टभास-
पिषकसो वरच् । १।२।१७५ । इति वरच् ।)
दिनम् । इति राजनिर्घण्टः । ख्यः । इति
केचित् । ह्रीप्रियुक्ते, चि । इति सुगन्धो-
द्याकरणम् । (यथा, महाभारते । १।११।११ ।
"स कौटुभं परिगम्य रूपं विप्रर्षभसदा ।
खं रूपं भास्करं भूयः प्रतिपदे महायथाः ।"
ख्येष्टासुचरविशेषः । स च भगवता ख्येष्ट
तारकासुरवधसाहाय्यां खन्दाय दत्तः । यथा,
महाभारते । ६।४५।१० ।
"सुभाषो भास्करश्च यौ तौ ख्येष्टाभ्यामिदौ ।
तौ ख्येष्टः कर्त्तिकेयाय ददौ प्रोतः प्रतापवान् ।"
भास्वान्, [न] पुं, (भासः सन्त्यस्येति । भास् +
"तदस्याख्यस्मिन्निति मनुप् ।" ५।१।६४ । इति
मनुप् । मस्य वः ।) ख्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । १०१।१६ ।
"यथा चाराधितो देव्या सोऽदित्या कक्षपेन च ।
चाराधितेन चोक्तं यत् तेन देवेन भास्वता ।"
अर्कवचः । इत्यमरः । ह्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ।
वीरः । इति मेदिनी । ह्रीप्रियुक्ते, चि ।
(यथा, कुमारसम्भवे । १।२ ।
"यं सन्ध्यालाः परिकल्प्य वत्सं
मेरी स्थिते रोधरि दोहदसे ।
भास्वान् रत्नानि महौषधीन्
एयूपदिष्टा दुद्रुधंरिणीम् ।"
प्रकाशकः । यथा, मनी । १।७७ ।
"वायोरपि विकृन्वागादिरोचिषु तमोनुदम् ।
ज्योतिरत्यद्यते भास्वतद्रूपगुणसुचते ।"
"भास्वत् प्रकाशकम् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।)
भिच्, उ नाभार्थलोभोक्तिरिति । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-याचने द्विक०-नाभे
लोभोक्तौ च वक०-क्षिप्रि अक०-सेट् ।) अर्थो
याचनम् । लोभादुक्तलोभोक्तिः । उ, भिचते
भूमिं शृणुत् पण्डितः । लभत इत्यर्थः । भिचते
दातारं धनं भिच् । याचत इत्यर्थः । भिचते

भिच्चा

दातारं दीवः । लोभादुक्तलोभोक्तिः । भिचते
जयः । क्षिप्रलोभोक्तिः । इति दुर्गादासः ।
भिच्चा, स्त्री, (भिच् याचनादौ + "दुरोच हजः ।"
१।१।१०२ । इति चः । ततटाप् ।) लोभ-
याचनम् । चाचोया इति माता इति च
भावा । तत्पर्यायः । याचना २ अर्थे वा १
अर्थे वा ४ । इत्यमरः । १।२।१६ । प्रार्थनम् ५
याचना ६ । इति शब्दरत्नावली । (तदुक्तम् ।
"वाचिष्यो वसते कक्षीकसर्पे कविर्कर्मणि ।
तद्वत् राजसेवायां भिच्चायां जैव जैव च ।"
सेवा । भूतिः । इति नागार्थे अमरः ।
भिचतवस्तु । इति मेदिनी । (वा च याच-
प्रमाणा । याचमाणा भवेन्निति यातातप-
यचनात् । यथा, मनुः । १।६४ ।
"लभेतद्वलिकर्म्ममतिथिं पूर्वमाश्रयेत् ।
भिच्चा च भिचये दद्याद्विधिवद् वक्ष्याचारिणि ।"
उपनीतस्य भिच्चाविधिर्यथा,—
"भिच्चाभाज्यं श्रितानां यथैवः प्रयतो-
ऽन्वहम् ।
निवेद्य गुरवेऽनीयाहागवतस्तदनुयाया ।
भवनपूर्वचरैश्चैव सुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवनध्यक्षे राजन्यो वेद्यस्तु भवदुत्तरम् ।
मातरं वा स्वयं वा मातुल्या भगिनीं निजाम् ।
भिचते भिच्चा प्रथमं वा चैनं नावमानयेत् ।
सजातीययष्टैश्चैव सान्ध्याधिकमेव वा ।
भैरवाचरणं प्रोक्तं पतितादिवर्जितम् ।
वेदवर्गोदहीनाणां प्रशक्तानां स्वकर्म्मसु ।
वक्ष्याचार्यैश्चैव यथैवः प्रयतोऽन्वहम् ।
गुरोः कुले न भिचते न चातिकुलवन्धुषु ।
अस्मान् त्वन्मगेजानां पूर्व्यं पूर्व्यं विवर्जयेत् ।
सन्ध्यादि चरेद्भैरवं पूर्व्यं क्तानामवधम् ।
नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्त्रयवकोकयम् ।
समाजुह्व तु तद्भैरवं यावदर्थममायया ।
सुज्ञीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽन्वहमानसः ।
भैरव वनेयैश्चैव नेकाभादौ भवेद्भूतो ।
भैरव प्रतिनो वलिरुपवाससमा ख्यता ।"
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १२ अध्यायः । ७७
वाचं प्रातर्भिच्चाटनाभावो यथा,—
"कारयित्वा तु कर्म्मणि कारय्यन्नात्र वक्ष्येत् ।
सायं प्रातर्गह्वारान् भिच्चां नावचक्ष्येत् ।"
इति तत्रैव १५ अध्यायः । ७७
वा चिचिधा यथा,—
"जनकारमपायं वा भिच्चां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथयं निजं कुर्वेत् परमेष्ठिनम् ।
भिच्चाभाज्यासमाभयन्नास्मात्तुर्गन्धम् ।
पुष्कलं जनकारानां तच्चतुर्गन्धसुचतम् ।
गोदोदमात्रं कालं वै प्रतीक्षेदतिथिः ख्यम् ।
अध्यामतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ।
भिच्चां वै भिचये दद्याद्विधिवद् वक्ष्याचारिणि ।
दद्यात्तं यथाशक्ति त्वर्थेभ्यो लोभार्थितः ।
धर्मदामपत्यामे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ।"
इति तत्रैव १७ अध्यायः ।

भिष्णुः

भिष्णाकः, पुं, (भिष्णते इति । भिष् + “अण-
भिष्णुहृणुहृणुहः वाकम् ।” ३।२।५५। इति
वाकम् ।) भिष्णुकः । इति विद्वान्तकौस्तुभे ।
भिष्णाकौ, स्त्री, (भिष्णाक + क्त्वात् ङीष् ।)
भिष्णुकी । इति सुन्वयोपधाकरणम् ।
भिष्णाचरः, पुं, स्त्री, (भिष्णा चरतीति । भिष्णा +
चर + “भिष्णादिनादायेव च ।” ३।२।१०। इति
ङः ।) भिष्णुकः । इति विद्वान्तकौस्तुभे ।
(अनामक्यातो भोजनरूपतः पुनः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८।१०।
“राज्ञां विभक्त्या यं भोजो हर्षवृत्तात्मकः ।
चातं नृपतिविपुलानन्तरं सुखमिः प्रियम् ।
आह्वयामैकमावहाभयभिष्णाचराभिधम् ।”)
भिष्णाटनं, स्त्री, (भिष्णाटनम् गमनम् ।)
भिष्णाटनमन् । यथा,—
“अहं हानवेरिका गिरिजयाप्यहं हरस्याहृतं
देवैर्त्यं जगतीत्येव करहराभावः वसुक्तीकृतः ।
नृणां वारिधिमन्तरं प्रशिक्षका नामाधिपः
प्यातनं
सर्वज्ञममोचरत्नममन्तु त्वां माच भिष्णा-
टनम् ।”
इत्युद्भटः ।
भिष्णाश्रितं, स्त्री, (भिष्णाश्रितो भिष्णुकस्य भावः ।
भिष्णाश्रित् + क्त्वात् ।) ऐमुन्म । इति हारा-
वली ।
भिष्णाश्री, [नृ] स्त्री, (भिष्णा अश्रीतीति । अश्र +
श्रिभिः ।) भिष्णुकः । इत्यादिर्कोषः । यथा,—
“भिष्णाश्री विचरेद्व्यामं वयोर्देव न जीवति ।”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ।
भिष्णुः, पुं, (भिष्णुग्रीकः । भिष्ण याचने +
“अनाञ्चभिष्ण उः ।” ३।२।१८। इति उः ।)
नृणां चार्थाणाममचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थांशमी ।
आश्रमशब्दोऽर्थं धर्मपरि धर्मपरच । इति
भरतः । तत्पर्यायः । परिभाट २ कर्मण्यो २
पाराशरी ३ मन्त्ररी ५ इत्यमरः । ३।३।४२॥
परिभाणकः ६ पराशरी ७ व्रजकः ८ । इति
शब्दरत्नावली । तस्य चर्को यथा,—
“भिष्णोर्वर्मे प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।
वनादयज्ञाह्वा जलेति सर्ववेदसद्विद्याम् ।
प्राजापत्या तदन्ते तु अग्निमारोप्य चाल्मनि ।
सर्वभूतहितः शान्तिकेदकी सकमलकुः ।
सर्वारामं परिब्रज्य भिष्णार्थी याममाश्रयेत् ।
अग्रमतश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नातिनश्चितः ।
रहिते भिष्णोर्वाग्मे याचामाश्रमलुपः ।
भवेत् परमहंसो वा एकदण्डो यमादित्तु ।
विद्वद्योग्यकम् देहमन्तलमिहाभुयात् ।
योगमन्थस्य मितमुक् परां विद्वमभुयात् ।
शताविधिप्रियो ज्ञानी यही आहोऽपि सुचते ।”
इति भावके १-२ अध्यायः । ३० ।
अधि च ।
“चतुर्थ्याकसो भिष्णोः प्रोचते यो मनी-
विभिः ।

भिष्णुः

तस्य अक्षयं गततो मम श्रोतुं इपाह्वेति ।
पुनर्मन्त्रकनकेषु अक्षयैर्हो नराधिप । ।
चतुर्थ्याकसो गच्छेन्नित्युतमत्तरः ।
जैविकीकाश्रयेत् सर्वानारम्भानवनीपते । ।
भिष्णादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जगद्गु ।
जरायुकाकजादीनां वाक्पुनःकर्मभिः कश्चित् ।
युक्तः कुर्वीत न होषं सर्ववर्णां च वर्जयेत् ।
एकरात्राश्रित्याग्ने पञ्चरात्राश्रितः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हो वा नाश्रय जायते ।
प्राययाजानिमित्तं च यज्ञारे सुक्तवज्जने ।
काये प्रशक्तवर्णां भिष्णार्थे पयंटेदु यज्ञान् ।
कामः क्रोधक्षया हर्षमोहजोभादयश्च ये ।
तस्मिन् दोषान् परिब्रज्य परित्रासिर्हमो भवेत् ।
अभयं सर्वसत्त्वैर्भ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयस्तत्पद्यते कश्चित् ।
जलाभिर्होचं खगरोरसंख्यं
शरीरमपि च सुखे कुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपगतेर्हविर्भि-
क्षिनामिना च व्रजति ज्ञ लोकान् ।
मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
मुनिः सुसङ्कल्पतनुद्विभुक्तिः ।
अनिन्दनं ज्योतिरिव प्रज्ञानं
च व्रजलोकं अयति विजातिः ।”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः । ३३॥
बुद्धिदेः । इति जटाधरः । आवयोक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः । कौकिलाचः । इति भाव-
प्रकाशः ।
भिष्णुकः, पुं, स्त्री, (भिष्णुरेव । भिष्णु + स्वार्थे
कन् । यद्वा, भिष्णते इति । भिष्ण + उक् ।)
भिष्णोपजीवी । तत्पर्यायः । मार्गणः २ याच-
नकः ३ वनीयकः ४ याचकः ५ । इति
जटाधरः । अर्थो ६ । इत्यमरः । (यथा,
मनुः । ३।२४३ ।
“नाश्रयं भिष्णुं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
नाश्रयैरभ्युक्षानः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ।”
पारिभाषिकभिष्णुका यथा, अत्रिः ।
“नृणाञ्चारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च वदन्ते भिष्णुकाः स्मृताः ।”)
भिष्णुसंचाटी, स्त्री, (भिष्णुं संचटते इति । भिष्णु
+ सन् + चट + अण् । गौरादिनात् ङीष् ।)
चौरम् । इति हेमचन्द्रः । यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ३३ अध्यायः ।
“पुरीषं कौकटं केशांश्चर्ममर्पत्वचनथा ।
क्षीणैश्च भिष्णुसंचाटी धूपनायोपकल्पयेत् ।”)
भिष्णुः, पुं, (भिष्णते इति । भण् + उः । एषोदरा-
दिनात् साधुः ।) भिष्णाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ।
भिष्णुकः, (भिष्णु । स्वार्थे कन् ।) भिष्णाक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
भिष्णा, स्त्री, (भिष्ण + अनादिनात् टाप् ।)
क्षुपविशेषः । भिष्णी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
भिष्णीतकः २ भिष्णः ३ भिष्णुकः ४ क्षेज-

भिद्

सम्भवः ५ चतुर्थदः ६ चतुःपुङ्गवः ७ सुश्राकः ८
अक्षपत्रकः ९ करपत्रः १० वृत्तदीजः ११ ।
अस्या गुणाः । अक्षरसत्त्वम् । अक्षयम् ।
आहितम् । अक्षिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
भिष्णीतकः, पुं, (भिष्णी सती तत्कति जयतीति ।
तक् + अण् ।) भिष्णाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ।
भित्तं, स्त्री, (भिद्यते स्तेति । भिद् + क्तः । “भित्तं
शकलम् ।” ८ । २ । ५८ । इति निष्ठातकारस्य
नत्वाभावो निपातते ।) अक्षम् । इत्यमरः ।
१ । २ । १६ ।
भित्तिः, स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + क्तित् ।)
यथादेर्मृदिकादिमयी इति । कौच इति भित्ति
इति च ख्याता । तत्पर्यायः । कूचम् २ । इत्य-
मरः । २ । २ । ४४ । भित्तिका ३ कूचम् ४
कूचकम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
विश्वकर्मप्रकाशे । पञ्चमाध्याये ।
“मानेनानेन विस्तारो भित्तीनाम् विधीयते ।
पादे पञ्चगुणं जला भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ।”)
प्रभेदः । सन्निभागः । अवकाशः । इति विश्वः ।
प्रदेशः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
रघौ । ५ । ४३ ।
“अयोपरिष्ठाद् ममरेर्धमद्भिः
प्राक् सृचितान्नःसज्जनप्रवेशः ।
निर्धनदानामनगकभित्तिः
वैद्यः सरितो गज उज्जमन्व ।”)
भित्तिका, स्त्री, (भिद्यते भित्तिरिति ।
भिदिर विदारणे + “कतिभिदितिभ्यः कित् ।”,
उणा० ३ । १४० । इति कित् । कित् ख्यात् ।)
कूचम् । इति शब्दरत्नावली । पक्षी । इति
हेमचन्द्रः ।
भित्तचौरः, पुं, (चोरयतीति । चुर + अण् ।
चौर एव स्वार्थे अण् । चौरः । भित्ता कूचादि-
भेदेन चौरः ।) चौरविशेषः । विंशज चौर
इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षान्तिः २ कूच-
च्छिन् ३ । इति शब्दरत्नावली ।
भित्तिपातनः, पुं, (पातयतीति । पत + क्तिप् ।
कर्त्तरि ल्युः । भित्तीनां पातनः ।) महाज्वरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
भित्, [दृ] स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + “वत्
सृष्टिदृष्टदृष्टयुजविदभेदेति ।” ३ । २ । ६१ ।
इति क्तिप् ।) प्रभेदः । इति जटाधरः ।
(भिनत्तीति । भिद् + तच्चीकादिभ्यो “अण्यतो-
ऽपि दृश्यते ।” इति क्तिप् ।) भेदकर्त्तरि चि ।
(यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । ८ ।
“भिनत्तपुरो न भिदो अदेवीर्न नमो वधरदेवस्य
पीथोः ।”)
भिद इत् औ न ध भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भित् कियद-
वयवविदारणम् । न ध भिनत्ति भित्ते कूलं
नही । औ भेता । इत् अभिदत् अमैतृषीत् ।
इति दुर्गादायः ।

दक्षवैयभिमन् यथा,—

“अज्ञातोऽपि भिमन् यथा चाधिरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दक्षः कौरवद्विजम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्याप्रत्याभोग्यत्वं यथा,—

“मृगानं वाचसो मुक्ता तथा दृष्टावतारिणः ।
चिद्विज्ञातकृत् कूरुत तथा क्षीणगणोविनाम् ॥
श्रीक्षिप्तानं कृतिकानं मुक्ता मासं व्रतो भवेत् ॥”
व्रतो यावदेव । तत्र धेनुदयम् । इति प्राय-
श्चित्तविधेयः ॥ अपि च ।

“पूयश्चिद्विज्ञातकृतानं पुञ्ज्यान्वत्तमिन्द्रियम् ।
विष्ठा वाहुं विज्ञातकृतं प्रत्यक्षविक्रिययो मलम् ॥”
इति मानवे ४ अध्यायः ॥

(प्रतप्तधनः क्षिप्तः पुनः । यथा, हरिवंशः ।
१८ । ६ ।

“अतस्त्वन्मित्रवत्सोऽपि प्रतप्तधना तु मध्यमः ।
देवर्षेऽप्यवनात् तस्य भिषग्वैतरण्य यः ॥”
औषधम् । यथा, अग्न्येदे । १ । २४ । ६ ।

“प्रतं ते राजन् भिषजः सहस्रसुखी
गभीरा सुमतिरे यस्तु ॥”

“हे राजन् ! वरुण ! ते तव प्रतं भिषजः
सहस्रं वन्धनिवारकाणि प्रतप्तसहस्रसंख्याका-
औषधानि वैद्या वा सन्ति ॥” इति तद्वाक्ये
वाचनः ॥

भिषक्प्रिया, स्त्री, (भिषजः प्रिया ।) गुरुषो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(विदितिरस्या गुरुषोऽर्थे ज्ञातया ॥)

भिषगजितं, स्त्री, (भिषजा जितम् ।) औषधम् ।
इति जिकारप्रशङ्कः ॥ (चिकित्सा ॥ यथास्य
पर्यायः ।

“चिकित्सितं प्रतीकारचिकित्सा च भिषग-
जितम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

भिषग्भद्रा, स्त्री, (भिषज औषधं वेदे वा भद्रा
मुभयायिका ।) भद्रदत्तिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भिषग्जाता, [च] स्त्री, (भिषजा मातेव ।)
वाचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायः ।

“वाचको वाचिका वासा भिषग्जाता च
सिंहिका ।

सिंहिको वाचिकता स्यादटक्थोऽटक्थकः ।
आटक्थो वृक्षस्तान्नः सिंहपथे च स स्तनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

भिषगुटा, स्त्री, (भिषगाम्नं टीकते इति । टीक
गतौ + “अन्वेभीऽपीति कः । ततः एषोदरा-
दिभ्यान् वाधुः ।) दम्भाजम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४६ ॥ अस्य रूपान्तरम् । भिषगुटा ।
भिषगुटा । भिषिका । इति तट्टीका-
चारसुन्दरी ।

भिषा, स्त्री, (वभसीति । भभ् दीप्तौ + बाहुज-
कात् कः । कृन्दिश्च कृन्दिमतीत्यम् । नास्त्व-

भिषेति भावप्रयोगाज्जोकेऽपि । यद्वा, भेदन-
मिति भिन् । भिद् + क्तिप् । भिदं कर्तौति ।
सो + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” इति कः । एषो-
दरादिभ्यान् वाधुः ।) अजम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“भक्तमन्नं तथान्यच्च क्वचित् कूरुच्च कौर्तितम् ।
ओदनोऽस्त्री क्षिया भिषादीदिवः पुंसि-
भावितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
भिषिटा, स्त्री, (भिषगाम्नं टीकते इति । टीक
गतौ + कः । एषोदरादिभ्यान् वाधुः ।) दम्भा-
जम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

भी, ग गि भूत्याच । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-
-पर०-सक०-अनिट् ।) ग, भीनाति । गि,
भिनाति । भीनः, भीनिः । गिनैव क्रादादित्यसिद्धौ
गयश्च पादित्यविकल्पार्थं चकारात् भीत्याच ।
इति दुर्गादासः ॥

भी, जि लि भीत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) जि, भीतोऽस्ति ।
लि, विभिति । इति दुर्गादासः ॥

भीः, स्त्री, (भी भीत्याम् + सम्प्रदादिभ्यान् क्तिप् ।)
भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा,
आयासप्रश्रयाम् । ३८७ ।

“पूर्वाधिको यश्चिण्याम् बहुमानः प्रेमनर्मे-
विचासः ।

भीरश्चिन्त्यं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥”

भीतं, स्त्री, (भी लि भीत्याम् + क्तः ।) भयम् ।
भययुक्ते, जि । इति मेदिनी । ते, ४० ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ६४ ।

“यस्तु भीतः परावृत्तः संयमे हन्यते परैः ।
भर्तृयदुदुक्तां किञ्चित् तत्तत्त्वं प्रतिपद्यते ॥”

भीतिः, स्त्री, (भी + क्तिन् ।) भयम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ८४ । १६ ।

“दुर्गे ! स्मृता हरसि भीतिमशेषज्जलोः
सख्येः स्मृता मतिमतीव मुभां ददासि ॥”

कन्यः । इति विश्वः ॥

भीमं, जि, (विभेद्यज्ञादिति । भी + “भियः
पुवा ।” उणा० । १ । १४७ । विभेतेर्मक् धातोर्वा
युगागमश्च । इति मक् ।) भयहेतुः । तत्-
पर्यायः । भैरवम् २ दाहकम् ३ भौषजम् ४
भीष्मम् ५ घोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८
प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा,
रघुः । १ । १६ ।

“भीमकान्तैः पशुभिः स बभूवोपजीविनाम् ।
अष्टव्यञ्जामिगम्य च यादोरजेरिवार्यः ॥”

भीमः, पुं, (विभेद्यज्ञादिति । भी + मक् ।) भया-
नकरसः । यथा,—

“भयानको भयस्याविभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः स्त्री मत्तस्तत्त्वविशारदः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भिवः । (यथा, मार्कण्डेयः । ५२ । ७ ।

“भवं सर्वं तथेष्टानं तथा यमुपतिं प्रभुः ।

भीमसुखं महादेवसुखाच्च स पितामहः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५२ ।
“अतुलः शरभो भीमः समग्रो हविर्हरिः ॥”
मध्यमपाकवः । (यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । १२ ।

“तस्माच्च महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥”
अस्य विवरणादिकं भीमसैन्यस्यैव दृश्यम् ॥
अन्वयेतसः । इति मेदिनी । मे, २१ । महादेव-
स्याष्टमूर्तगणगताकाशमूर्तिः । यथा । भीमाय
आकाशमूर्तये नमः । इति तिथ्यादितत्त्वे
शिवपूजाप्रयोगः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४९ ।

“भीमश्चिन्नरथस्यैव विष्णातः सर्वविद्वशी ॥”
पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ।
१ । ६४ । १८ ।

“ईलिनो जनयामास दुश्शन्तपन्तसोऽनु कृपान् ।
दुश्शन्तं मूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च ॥”

भीमनादः, पुं, (भीमो भैरवो नादो यस्य ।)
सिंहः । इति शब्दचक्रिका । (भीमो नादः
शब्दः । इति विग्रहे भयानकशब्दः । यथा,
चातकादके । १ ।

“वातेर्विघ्नय विभीषय भीमनादेः

सङ्ख्यंय तमयवा करकाभिघातेः ।

त्वहारिविष्णुपरिपातितजीवितस्य

नाम्ना गतिर्भवति वारिद । चातकस्य ॥”

भयानकशब्दविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ।
१ । १५६ । ३१ ।

“भीमनादं सुतालोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-
रवम् ॥”

भीमरथः, पुं, (भीमो भयानको रथोऽस्य ।)
तामसमनुवंशजातासुरविशेषः । स च क्रूर-
रूपिणा हरिणा हतः । यथा,—

“हरिणा क्रूरैरुपेय हतो भीमरथोऽसुरः ॥”

इति मारुडे गयामाहात्म्ये ८६ अध्यायः ।
(इतरादस्य पुत्रभेदः । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । ११ ।

“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरजोऽनुयः ॥”

भीमरथी, स्त्री, जनानामवस्थाविशेषः । यथा,—
“सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी ।

रात्रिर्भीमरथी नाम वराणां दुरतिक्रमा ॥”

इति शब्दसागः ॥

अपि च ।

“सप्तसप्ततिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी ।

रात्रिर्भीमरथी नाम वराणामतिदुस्तरा ।

तामतीव नरो योऽसौ दिवानि यानि जीवति ॥
क्रतुभिक्षानि तुत्यानि सुवर्णशतद्विधैः ।

मतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्नेत्र्यनं मन्त्रभावनम् ।

ध्यानं निद्रा सुधा चातं भीमरथाः वनश्रुतिः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

वहीमिहः । यथा राजनिर्घण्टे ।

मजापहा भीमरथी च वक्रमा

यथा च ज्ञाना जयसाधना युधैः ॥”

भीमा

(इयं हि वज्रपर्वतोद्भवा । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ११ ।

“ग्रीवावरी भीमरथो जम्बवेद्यादिकास्तथा ।
वज्रपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥”
भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।)
सिंहः । इति विक्रान्तशेषः । भयानकविक्रम-
विशिष्टे, वि ।

भीमघासनः, पुं, (भीमं घातयन् यस्य ।) यमः ।
इति शब्दरत्नावली ।

भीमसेनः, पुं, मध्यमपाण्डवः । स च कुन्तीगर्भे
प्रवर्णात्मातः । तत्पण्यायः । भीमः २ वीरवैद्यः
३ वृकोदरः ४ वक्रजित् ५ कीचकजित् ६
किष्किरजित् ७ जरासन्धजित् ८ द्विदम्भजित्
९ कटप्रथः १० नागबलः ११ गुहाकरः १२ ।
इति शब्दरत्नावली । तस्य जन्मविवरणं यथा,
“धार्मिकस्तं सुतं जम्बा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः शान्तं वनं व्येष्टं वनप्यष्टं सुतं दृष्टुम् ।
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाब्रुवाच्च सा ।
तस्मान्महे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिवर्णं जातं वायुवाचाशरीरिणी ।
सर्वेषां वज्रिणां व्येष्टो जानोऽयमिति भारत ॥
इदमब्रुवत्पाशोष्णातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरर्पयत् ।
कुन्ती आब्रुभयोद्विधा सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्रसुप्तसङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥
वक्षसंहवनः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवोत्पत्ति-
नामाध्यायः ।

(मन्वन्विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २ । ३ । ५ । २ ।
भीमसेनोऽसौ च ऊर्ध्वगुरवस्तथा ॥”)

कर्पूरमेदः । यथा,—

“पीतासौ भीमसेनस्तदुद्भूतकरः शङ्करा-
वावसंज्ञः
पांशुः पिङ्गोऽजसारस्तदुद्भूत हिमयुता वासुका
जटिका च ।
यथादस्तास्तुवारस्तदुपरि सहिमः श्रोतलः
पत्रिकास्तथा
कर्पूरस्तेति भेदा मुगुरसमजसा वेसदस्तेन
दृष्टाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

भीमहाव, जौ, (भीमे ग्रीवादौ हावः प्रकाशो
यस्य ।) इन्द्रतुल्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
वृद्धिरुता इति भाषा । ग्रीवाहावमपि पाठः ।
भीमा, जौ, (भी + मक् + क्तृया टाप् ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली । रौचनाश्रमस्यद्वयम् ।
इति शब्दचक्रिका । कशा । इति शब्दमाणा ।
(नदीविशेषः । तद्वयथा,—

“कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव प्रयोधिका ।
विभावरी विशाला च गौरीदा मदनस्तथा ।
पार्वती चापरा नद्यो दक्षिणादिगमा हिमाः ॥”
इति चारोते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।)

भीमैका

भीमादेवी, जौ, दुर्गा । यथा,—

“पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं जप्त्वा हिमाचले ।
दत्तात्रिं चययिष्यामि सुगीर्णां नागकारणात् ॥
तदा मां सुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानन्तर्ययः ।
भीमादेवीति विख्यातं तस्मै नाम भविष्यति ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
भीमैकादशी, जौ, (भीमेनोपासिता एकादशी ।
श्राकपार्थिवारिणु समासः ।) भैमी । सा च
माघशुक्लेकादशी । भीमहादशीत्वेन ख्याता च ।
यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“पुरा रथन्तरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना ।
मन्दरस्यो महादेवः पिनाकीं ब्रह्मणा खयम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

कथमारोग्यमेवमनन्तममरेचर ॥
खल्येन तपसा देव ! भवन्तोऽसौऽथ वा दृष्टव्यम् ।
किमद्यातं मया देव ! त्वत्प्रसादादधोक्षजम् ॥
खल्यकैनापि तपसा महत् फलमिच्छीष्यते ॥

मत्स्य उवाच ।

इति पृष्टः स विन्वात्मा ब्रह्मणा लोकाभावनः ।
उमापतिरुवाचेदं मनसः प्रीतिकारकम् ॥
इन्धर उवाच ।

अस्मादथन्तरात् कष्पात् त्रयोविंशतिमो यदा ।
वाराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वन्तरं शुभम् ॥
वैवस्वतास्यै संजाते सप्तमे सप्तलोकधृक् ।
हापराख्यं युगं तस्मिन् सप्तविंशतिमे तदा ॥
तस्यान्ते स महावीरो वासुदेवो जगद्गणः ।
भारवतरगाथां चिन्धा विष्णुर्भविष्यति ॥
हेपायनो तु निस्तद्वद्वीहिर्जयोऽथ केशवः ।
कंसादिदम्भयनः केशवः शोकनाशनः ॥
पुरौ वारवती नाम सांप्रतं वा कुशस्थली ।
दिशानुभावसंयुक्तामधिवासय शार्ङ्गेणः ॥
त्वया समाज्ञया ब्रह्मन् ! करिष्यति जगत्पतेः ॥
तस्यां कदाचिदासीनः सभायामभितलुतिः ।
भाय्याभिर्दृष्टिभिः सार्धं भृष्टिर्भूरिर्दक्षिणेः ॥
कुर्वन्निर्द्विगन्धर्वैरभिनः केतभाह्वनः ।
प्रहतास्तु पुराणीषु धर्मसम्बन्धिनीषु च ॥
कथास्तु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
त्वया पृष्टस्य धर्मस्य रहस्यस्यास्य भेदज्ञः ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् ! कर्ता चैव वृकोदरः ।
प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पाण्डवमुर्महावनः ॥
तस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरं हृष्यवाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन जासौ वृकोदरः ॥
अनीवात्रादशोकश्च नागायुनवलो महान् ।
भविष्यत्यजगः साक्षात् कल्पे इव बुद्धिमान् ॥
धार्मिकस्याप्यशक्तस्य तीक्ष्णायत्वादुपयोग्यम् ।
इमं व्रतमशेषाकां व्रतानामधिकं यतः ॥
कथयिष्यति विन्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः ।
अशेषयज्ञफलदमशेषावविनाशनम् ॥
अशेषदुष्टशमनमशेषसुरपूजनम् ॥
पवित्राणां पवित्रं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
भविष्यच्च भविष्यात् पुराणाणां पुरातनम् ॥

भीमैका

वासुदेव उवाच ।

वद्यदमीचतुर्दश्यां वादशीत्यय भारत ! ।
अन्येऽपि दिनर्क्षे न शक्तस्तपोविभुम् ॥
ततः पुण्यामिमां भीम ! तिथिं पापप्रणा-
श्रिणीम् ।

उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं परम् ॥
माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा ।
इतेनाभ्यङ्गनं कृत्वा तिथेः स्नानं समाचरेत् ॥
तथैव विष्णुसम्बन्धं नमो नारायणाय च ।
लम्बाय पादौ संपूज्य शिरः सन्धास्त्रनेति च ॥
वेङ्कटायेति वै कच्छसुरः शीवस्तवारिखे ।

शङ्खिने चक्रिखे तद्वज्रदिने वरदाय वै ॥
सर्वे नारायणस्यैव संपूज्या वाहवः क्रमात् ।
दामोदरायेतुदरं मेढ्रं पञ्चशराय वै ॥
ऊरुं श्रीभाय्यनाथाय चापुनी भूतधारिखे ।
नमो नीलाय वै जङ्घे पादौ विचक्षणे पुनः ॥
नमो दंष्ट्रे नमः शान्ते नमो जल्यो नमः सिधे ।
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे चष्टे चष्टे तथा चष्टे ॥
नमो विजङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिखे ।

विषप्रमाद्यने निम्बं गन्धकाभिपूजयेत् ॥
एवं संपूज्य मोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
गन्धेमांस्तेस्तथा घृषेभैर्चीनाविधैस्तथा ॥
गन्धेन पयसा सिद्धां क्षशरामय वागधतः ।
सर्पिषा सङ्गं भुक्त्वा च गत्वा शतपदं बुधः ॥
न्यग्रोधेन धावयेदन्तानाचान्नः प्राणुदस्तुतः ॥

न्यात् सायन्तनीं कृत्वा सन्ध्यामस्तमिति रवौ ।
नमो नारायणायेति त्वामहं शरयं गतः ॥
एकादशीं निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।
रात्रिञ्च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च ॥
सर्पिषा विन्धद्वनं हुत्वा ब्राह्मणपूजयेत् ।
सहैव पुष्करिकाञ्च । वादश्यां चौरभोजनम् ॥
करिष्यामि यनास्त्राहं निवित्रेनास्तु तच्च मे ।
एवमुक्त्वा संपदभूमावितिहासकथां पुनः ॥ ११ ॥
श्रुत्वा प्रभाते संजाते नदीं गत्वा विप्रान्यते ।
स्नानं कृत्वा नृदा तदन् पाण्डवानभिषेकं येत् ॥
उपास्य सन्ध्यां विधिवन् कृत्वा च पिष्टतर्पणम् ।
प्रणम्य च त्रयोविंशतमलक्षायनीश्वरम् ॥

यस्य पुरतो भक्त्या मङ्गलं कारयेद्बुधः ।
दशहस्तमयाधौ वा करान् कुर्याद्विद्याप्यते ! ॥
चतुर्दश्यां शुभां कुर्याद्विद्वान्निश्चयम् ॥
चतुर्दशप्रमाणञ्च विन्यसेत्तच्च तोरणम् ॥
आरोग्यं कलसं तच्च दिकपाकान् पूजयेत्ततः ।
मासमात्रेण संपूज्यमस्तुःस्थानेन स्थितः ॥
तस्य धाराश्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम् ।
धाराभिर्भूरिभिर्भूरिफलं वैद्विदो विदुः ॥
यस्मात्तस्मात् कुर्वते । धारा बाधोः क्षण-
क्षितः ।

तथैव विष्णोः शिरसि चौरधाराः प्रपातयेत् ॥
अरविमार्गं कुर्वन् कृत्वा तच्च विमेषकम् ।
योगिबलञ्च तं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्चर्षिणी ।
तिथीञ्च विष्णुदेवैर्मन्त्रैरेकादशिव्रता ।

भीमिका

हत्वा च वैष्णवं सन्धक् चरं गोचीरचंयुतम् ।
निष्ठावाहं प्रमाणां वै धारामान्धस्य पातयेत् ॥
नलकुम्भान् महावीर । स्थापयित्वा नयोदध ।
भयोर्वावाविधैस्तान् चित्तवज्जैरनकुतान् ।
सुतामीकुम्भैः प्राप्तेः पञ्चरत्नसमन्वितान् ॥
चतुर्भिर्वैष्णवैर्मन्त्रक कायं उदयस्तुतैः ।
वदनापचतुर्भिश्च यक्षुर्मेरुपरायणेः ॥
वैष्णवानि च कामानि चतुरः सामवेदिनः ।
अरिद्वन्द्वसहितान्धमितः परिपाठयेत् ॥
एवं द्वादश तान् विप्रान् वक्ष्यमाणांनुजेपनेः ।
पूजयेदङ्गुलीष्वैव कटकैर्मन्त्रकैः ॥
वाचोभिः श्रवणोष्मैश्च वितशान्धविजितैः ।
एवं अवातिवाद्या वै गीतमङ्गलनिष्पन्नैः ।
उपाध्यायश्च च पुनर्दिगुणं सन्धमेव तु ॥ ७ ॥
ततः प्रभाति विमये चतुर्थाय नयोदध ।
मा वै दद्यात् कुम्भमेव । सौवर्णसुखसंयुताः ॥
मयखिलौः शीलवतौः काख्यरोहनसंयुताः ।
रौप्यधराः सवस्त्राश्च चन्दनेनाभिषिचिताः ॥
तास्तु तेषां ततो भग्ना भक्ष्यभोग्येन तर्पितान् ।
हत्वा च वाञ्छान् सन्धानेनांनानिधेयैश्च ॥
सुखा चाचारतनवमात्मना च विरुजयेत् ॥
अङ्गुलान् पदान्धटौ पुष्पभाण्डान्धनितः ।
प्रीयतामश्च देवेशः केशवः केशनाशनः ॥
शिवश्च सुदये विष्णुविष्णोश्च सुदये शिवः ।
यथान्तरं न पञ्चामि तथा मे खल्वि चायुषः ॥
एवमुक्त्वा तान् कुम्भान् गात्रेण शयनानि च ।
वासांश्च चैव सर्वेषां गृहाणि प्रापयेदनुधः ॥
अभावे बहुशय्यानामेकामपि सुसंस्कृताम् ।
शय्यां दद्याद्गुरौ भीम । सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वातिवाहयेत् ।
तस्मिन् नरशार्ङ्ग । य इच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
तस्मात्वं सन्धमान्धश्च भीमसेन । विमलरः ।
कुम्भं तनसिद्धं सन्धक् केहाद्यहास्यमीरितम् ।
तथा जलमिदं वीर । त्वन्नामाख्यं भविष्यति ।
सा भीमहादशी ज्ञेया सर्वपापहरा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेन पश्यते ॥”

त्वमादिकर्ता भव श्रीकरेऽस्मिन्
कल्पे महावीरवरप्रधान ।
यस्याः स्मरणकौर्जनमप्यशेषं
विनष्टपापविदशाधिपः स्यात् ॥
इहा च यामस्मरसामपीशा-
वेष्टास्तमप्यभयान्तरेण ।
आभीरकन्येति कुतूहलेन
सैधोन्वशी संप्रति नाकष्टे ॥
जातापि सा वैष्णुकुलोद्भवापि
पुलांसकन्या पुष्टतपस्वी ।
तज्जापि तस्याः परिचारिकेयं
मम प्रिया संप्रति सत्यमासा ॥
ज्ञातः पुरा मङ्गलमेव तद्व-
क्तोमयं देवशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिथौ विवक्षान्
अक्षयवारेण वक्ष्यमस्मिन् ॥

पूरुष

भीमकाः

इदमेव ज्ञातं मन्त्रितुल्ये-
वैष्णवैश्च पुरा सुरादिभिश्च ।
यजमन न शक्यतेऽभिवक्तुं
यदि निष्ठाकोटयो ह्युते लुः ॥
कलिकल्पविदारिणीमन्त्रा-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रकः ।
अपि नरकगतान् पितृनष्टेषा-
नकसुदर्शमिद्वै यः करोति ॥
य इदमन्त्रं श्रुत्वाति चातिभक्त्या
परिपठतोऽप्यरोपकारहेतोः ।
तिथिमिह सकलायैमादनेन्द्र-
क्षत्र चरन्तेन च सान्वितामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा बभूव
या द्वादशी माघदिनेऽभिपूज्या ।
या पाङ्कजुषैश्च लता भविष्य-
तनन्तपुण्यानव । भीमपूजा ॥”
इति मन्त्रपुराणे भविष्यद्ब्रह्मसंहितेः भीम-
हादशी नाम ६५ अध्यायः ॥
भीमः, चि, (विमैतीति । भी भये + “भियः
क्रुक्कनौ ।” ३ । २ । १०४ । इति क्रुः ।) भय-
शीलः । (यथा, मनी । ७ । ६२ ।
“तवामये निगुञ्जीत शूरान् दद्यान् कुलोद्भूतान् ।
मुचीनाकरकर्मान्ते भीरुनन्तर्निवेशने ॥”)
तन्पर्यायः । चक्रः २ भीमकः ३ भीलुकः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीमः, स्त्री, (विमैतीति । भी + “भियः क्रुक्कनौ ।”
३ । २ । १०४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री ।
भयप्रकृतिका । इत्यमरभरती । (यथा, विष्णु-
पुराणे । २ । १५ । ६३ ।
“सर्वं भीरु । वदस्वित् परिहासोऽथवा मुमे ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया साहसंमहाचितम् ॥”)
शतावरी । इति धरणिः, अमरश्च । (यथा,—
“बहुपुत्री वरा भीरुः शतश्री शतावरी ।
महापुरुषदत्ता च पौवरीऽवीरवी वरी ॥”)
इति वैष्णवकर्ममालायाम् ॥
कण्टकारी । इति शब्दचक्रिका । शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली । अजा । हाया । स्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भीमः, पुं, (विमैतीति । भी + क्रुः ।) शृगालः ।
इति शब्दमाला । यावः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुभेदः । इति रत्नमाला । अन्य गुणाः ।
शृङ्गकारित्वम् । स्वादुत्वम् । आविर्दाह्यत्वम् ।
गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
भीमकं, स्त्री, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीमकः, पुं, (भीरु + स्पर्धे संज्ञायां वा कन् ।)
पेयकः । इति शब्दरत्नावली । इक्षुभेदः ।
भोररी इति हिन्दीभाषा । (यथा, सुश्रुत
खण्डस्थाने । ४५ अध्याये ।
“पौष्कलो भीमकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारक्षापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः क्षपिपञ्चकः ॥”)

भीष्मः

अथ गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो दृढो बल्यः पौष्कलो भीमकस्तथा ॥”
भीमकः, चि, (विमैतीति । निभी भये + “भियः
क्रुक्कनौ ।” उणा० २ । ११ । इति क्रुक्कनौ ।)
भययुक्तः । इत्यमरः । कातरः । इति संक्षिप्त-
चारीयादिहृतिः ॥
भीमपत्नी, स्त्री, (भीरुश्चैव पञ्चायस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) शतश्री । इत्यमरः । २ । ११ । ११ ॥
भीमहृदयः, पुं, (भीरु हृदयमख्य ।) खगः । इति
जटाधरः ॥
भीरुः, स्त्री, (भीरु + “कडुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति कडु ।) भयशीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
भीमभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भूष् + कर्त्तरि
लुः । टाप् । भीलानां भूषणा ।) गुञ्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भीलुः, चि, (विमैतीति । भी + क्रुः ।) भीरुः ।
भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीलुकः, पुं, (विमैतीति । भी + “भियः क्रुक्क-
नौ ।” ३ । २ । १०४ । इति क्रुक्कनौ ।) भीरुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३२ । ५२ ।
“एतदेवानिमित्तं नः किमन्येनाभ्यभीलुकः ।
यस्त्वमस्माभिरानीतः काकशङ्की पदे पदे ॥”)
भल्लकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीषणः, पुं, (भीषयते इति । भी + णिच् +
“भियो जेतुभये युक् ।” ७ । १ । ४० । इति
युक् । भीविधातुक्तो नन्वादिवात् लुः ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च । कुम्भकः । कपोतः । हिन्नाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
शल्लकी इति मेदिनी । (भयोन्पादने स्त्री ।
यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
“यस्य भेदनश्चैव शृङ्गा कारयेत्ततः ।
कर्मणं भीषणश्चैव युद्धे चैव वक्ष्ययम् ॥”)
भीषणः, चि, (भीषयते इति । भी + णिच् + ततो
नन्वादिवात् लुः ।) भयानकमख्य ।) गाढः ।
दारुणः । इति मेदिनी । स्त्री, ६८ । (यथा,
रघौ । १२ । ४० ॥
“पर्यशालामयं क्षिप्रं विहृष्टाक्षिः प्रविष्टश्च सः ।
वैरुध्यपौनरुक्तेन भीषणो तामथोजयत् ॥”)
भीष्मं, चि, (विमैत्यसादिति । भी + “भियः युग्
वा ।” उणा० १ । १ । १४७ । इति युग् । वा
युगागमय ।) भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ । १ ।
“सहोवाच भीष्मं वत भीः पुदयान् वा ।”
“भीष्मं भयङ्करं ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ।)
भीष्मः, पुं, (विमैत्यसादिति । भी + मक् । युग्
वेति पक्षे युक् ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । शिवः । राक्षसः । इति
विमलनः । गाङ्गेयः । स च शान्तवराज-

सुनिः

सुक्तसमुच्चयः, वि, (आदी सुक्तं पञ्चात् वसु-
ज्जितं परित्यक्तम् । आतातुनिप्रवक्तव्यमासः ।)
पूर्वं सुक्तं तत् शेषं पञ्चात् वसुज्जितं व्यक्तम् ।
तत्पर्यायः । षोडा २ । इत्यमरः । २ । ६।५६ ।
पिबन् २ कैलिः ४ । इति भरतहृत्तरभयः ।
सुक्तिः, श्री, (सुञ् + क्तिन् ।) भोजनम् । इति
शब्दरत्नावली । भोगः । यथा,—
“सुक्तिस्त्रिपुरघी विहेऽदपरेषां न संशयः ।
अनिवृत्ते सपिबन्त्वं सज्जित्यानां न विद्वति ।
आहृतां शोधयेत्सुक्तिमागमश्चापि संवदि ।
तत्सुतो सुक्तिमेवैकां प्रीत्यादियु न किञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ।
(यथा, मनुः । ८ । २५२ ।
“एतेर्लिङ्गेर्नयेत् सीमां राजा विषदमानयोः ।
पूर्वंसुक्ता च सततसुदकस्यागमेन च ॥”)
रविभक्तिर्यथा,—
“साहसप्रभसं मेघे वसुः साहसं घटे वृषि ।
दशैव मकरे हन्ते पञ्चानि प्रतिवामरम् ।
कुलीरसिंहप्रमदातुलानिकार्मुकेषु च ।
पञ्चान्येकादश तथा रविसुक्तिं प्रचक्षते ॥”
इति ज्योतीरत्नमाला ।
भोगः । इक्षल इति पारस्यभाषा । स च
प्रमाद्यश्चतुष्टयान्तर्गतप्रमाद्यविशेषः । यथा ।
लिखिताद्यभावे दिद्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
“प्रमाद्यं लिखितं सुक्तिः साक्षिचक्षति कीर्ति-
तम् ।
एषामन्यतमाभावे दिद्यान्यतममुच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
तद्विवरणं यथा । अथ सुक्तिः । तत्र याज्ञ-
वल्क्यः ।
“पश्यतोऽब्रुवतो हानिभूमेर्विश्रतिवार्धकी ।
परेण सुच्यमानाया धनस्य दशवार्धकी ॥”
विवादमकुर्वन्तः समक्षं भूस्वामिनः परेणा-
सपिबन्दिना सुच्यमानाया भूमेर्विश्रतिवार्ध-
निवृत्ता स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहार-
कमेत्वाद्वर्गगणना सावनेन । यथा च विष्णु-
धम्मोत्तरम् ।
“सत्रायणपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा सावि विंशत् सुख्योदयाः
ख्यताः ॥”
इति ।
विशेषयति आसः ।
“वर्षाणि विंशतिं यस्य भूमिंक्ता तु परैरिह ।
सति राशि समर्थस्य तस्य सेह न विध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादसौपरिहतस्य । धनस्य
दशवर्धनिवृत्ता स्वत्वहानिः । तथा च मनु-
नारदी ।
“यत्सुक्तिश्चिद्व्यवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
सुच्यमानं परैस्तुल्यं न स तत्त्वमुमर्हति ॥”
यत्सुक्तिश्चिद्व्यवहारं समक्षमेव प्रीत्यादियुपि

रेकेय परैर्दशवर्षाणि सुख्यमानं खामी तुल्यं
प्रेषति मा सुख्यतामिति प्रतिषेधं न रचयति
नासौ तल्लब्धं योग्यो भवति तत्र तस्य खान्यं
नष्टतोऽर्थः । गौतमः । अजडापौगणधनं
दशवर्षभुक्तं परैः समिधौ भोक्तुरिति । जडो
विकलेन्द्रियः । पौगणः पूतोऽनुत्पन्नस्तृगणः
कपोलो यस्य सः । तदाह नारदः—
“वास आधोऽष्टादशानु पौगणश्चापि
शुच्यते ॥”
अत्रापौगणः प्रकीर्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगणस्तु पौगण
इति दिरूपकोवादविरोधः । तस्माद्याज-
नादिरिव वचनादशवर्षविंशतिवर्षादिकाकैर्भोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा कालप्राप्तिवशेन
बीजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति ।
खामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगान् खान्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन
राज्ञः परराज्येण इति । एवमेव श्रीकृष्णो-
क्तजोऽश्विभवंदेवमङ्गुलपाणि कुल्लूकभट्टश्च केच-
न यववर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः ॥ अथहारी-
ऽप्येतादृशेव । एतद्विरुद्धवचनान्यन्यथा व्याख्ये-
यानि । तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्व-
माह नारदः—
“सुख्यमानान् परैरर्थान् यस्मान्नोहादुपेक्षते ।
समर्चं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वधि ॥”
यत्तमाह दृष्टमितिः—
“स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।”
उपेक्षया चमया । तत्कारणञ्च खामिनः
सुशीलत्वमहेच्छत्वदयाणुत्वादि । एवञ्च विंशति-
वर्षान् पूर्वं स्वहृतिसाध्यकवर्षपालनाद्यैस्तृ-
पन्नस्य एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षान् पूर्वं
स्वहृतिसाध्यदोहनपालनाद्यैरन्यत्र दुग्धादौ एव
स्वत्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधने
च स्वत्वमिति । पूर्वं तत्तत्ताश्रकभोगे तु चौर्य-
दोषो भवत्येव ॥ * ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमा-
ध्यादीनां व्यावर्तयति पश्यतोऽब्रुवत इत्यभिधाय
याज्ञवल्क्यः—
“आधिसीमोपनिःक्षेपजडवालधनैर्विना ।
तद्योपनिधिराजस्त्रीओन्नियाकां धनैरपि ॥”
आधिवन्धकद्वयम् । उपनिःक्षेपः ।
वासनस्यमनाख्याय वसुद्रं यन्निधीयते ॥”
इति नारदोक्तेः ॥
वासनस्यं निःक्षेपाधारभूतवस्तुटादिस्यम् ।
वसुद्रं यत्प्रादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः ।
बालोऽप्राप्तबोधश्रवणः । उपनिधिः प्रीत्या
भोगार्थमर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्नृणादि-
धनैश्च विना अन्यानि धनानि उक्तभोगकालेन
खामिनो नष्टान्ति एतानि तु खामिनो न
नष्टान्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति ॥ * ॥ मिताचरायां
सूतिः—
“हारसार्वजिकिषाभोगजनवाद्यादिषु क्रिया ।
सुक्तिरेव तु सुकृतिं खान्न द्रियं न च साक्षिकः ॥”

भुक्तिः

वाञ्छवत्कृतः ।

“आगमो ह्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात् ।
नागमः कारकं तत्र भुक्तिः स्लोकापि यत्र नो ॥
आगमस्तु ज्ञातो येन सोऽभियुक्तस्तद्वरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्थापत्य रिक्थी तत्तद्वरेत् ।
न तत्र कारकं भुक्तिरागमेन विना ज्ञता ॥”

भूषादावागमः पूर्वपुरुषक्रमादागतभोगाद्-
वज्रवान् । अतः क्रमागतभोग आगमादवज्रवान् ।
तथा च दृष्टव्यमिति—

“अनुमानाद्गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अवाहता त्रिपुरवती भुक्तिस्तोष्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरवतीभोगमाह वासः—

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्तपौरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
अथाहो जीवतां भोगो विज्ञेयस्तेकपूरुषः ॥”
आगमोऽपि वज्रवान् भवति यत्र स्लोकापि
भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवन्त्वपि च साक्षिषु ।
विशेषतः स्थावरानां यत्तु भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”

इति दीपकलिका ।

यत्र वादिन्यौ स्वस्वागमवज्रवत्सौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो न निश्चीयते तत्र यस्य भुक्ति-
स्तस्मात्क्रमागमो न लोभयान् न लब्धस्येत्यर्थः इति मिना-
चरा । अर्थात् यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।
“सर्वेऽपि विवादेषु वज्रवत्सुतरा क्रिया ।
आहो प्रतियुक्ते क्रौते पूर्वा तु वज्रवत्तरा ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः ।

आगमस्त्विति आ सन्त्यगमव्यते प्राप्यते स्वं
भवति येन क्रयादिना स आगम इति व्यवहार-
माहृका । आगमः साक्षिपत्रादिकमिति याज्ञ-
वल्क्यदीपकलिका । आगमो धनोपायनोपायः
क्रयादिरिति मैथिलाः । तत्रान्येनाभियुक्त
आगमकर्त्ता तत्कूटतासुद्वरेत्तत्पुत्रपौत्रौ नाग-
मस्तद्वरेतां किन्तु भुक्तिरेव तत्र प्रमाणम् । विश-
यति दृष्टव्यमिति ।

“आहर्णा शोधयेद्भुक्तिमागमश्चापि संसर्गः ।
तत्सुतो भुक्तिमेवेका पौत्रादियु न किञ्चन ॥”

इति मूलपाणिधृतम् ।

तत्पुत्रादौ न किञ्चनेति मैथिलधृतम् । आहर्णा
अर्जनकर्त्ता । अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रम् ।
भुक्तिशोधनमाहृतुर्थासकाद्यायनौ ।

“सागमो दीधकाक्ष निष्क्रिदोऽन्यदोऽन्यतः ।
प्रार्थयन्निधानं पञ्चाङ्गो भोग इत्यतः ॥”

प्रमाणमिति शेषः । सागमः क्रयादियुक्तः ।
एव च भूमिविषयकविंशतिवर्धनविषयकदश-
वर्धन्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इति यो
भोगे क्रियमाद्ये परेणाभियुक्तः परेतो न्तः
स्वागममनुवृत्तवान् तदा तत्पुत्रादिरिव तत्सु-
द्वरेत् । तथाच नारदः ।

५१८

भुक्तिः

“अथाहृदविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोधो न तु भोगो निवर्तयेत् ॥
भोगः केवलभोगः । तथा च स एव । आहो
तु कारकं दानं पञ्चादभुक्तिस्तु सागमेति । एव
च विवादभोगः पञ्चाद्वेतरपरः । तथाविध-
भोगस्वागमं विनापि प्रामाण्यात् । तथा च
वासः ।

“वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनावाहता स्तौ ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्दिगुणा तु त्रिपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्येन्य आगमः ॥”
एतच्च नमसमन्तभोगविषयकमिति समन्तविंश-
तिवर्धभोगविषयकवचनेनाविरुद्धम् । एतादृक्-
स्तुत्युक्तकाश्च एव काव्यायनः ।

“स्नानेकाक्षे क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यति ।
अस्नाने स्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरवागता ॥”
वष्टिवर्धकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरवत्भुक्तिश्चपदेशस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वसर्गैस्त्रिभिः ।
न तच्छेषमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरवागतम् ॥”

अन्यायेनेत्यनानागममिति मूलपाणिधृतपाठः ।
तुरप्यर्थः । पित्रा सह पितरमादा त्रिभि
रित्यर्थः । यत्तु ।

“अनागमस्तु यो भुङ्क्ते बहून्वन्द्यतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेद्वनोपतिः ॥”

इति दण्डविधायकशसवचनं तद्वर्त्मशास्त्रविरो-
धात् न सुस्थार्थपरम् । तदाह स एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्वाहर्त्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रार्थसुतस्य धर्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”

एवमेव मूलपाणिः । वस्तुतस्तु अनागममिति
दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननरैश्चधनपरम् ।

“स्त्रीधनश्च नरैश्चार्थं न कदाचन जीयेति ।
अनागमं सुप्यमानमपि वर्धयतिरेपि ॥”

इति स्वत्वनिधधकनारदवचने कवाक्यत्वान् ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदा-
हरणम् । यत्रैकस्य जयेऽवधाय्यमात्रे मित्र-

लब्धिरपरस्य जयेऽवधाय्यमात्रे धनलब्धिरत्र ।
“हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिरवरा यतः ।
अतो यतैत तत्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥”

इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रमुत्सृज्य क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रमवलम्ब्य व्यव-
हारं प्रयत्नः । अतएव ।

“सम्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥”
इति काव्यायनोक्तमिति । भवदेवस्तु वासवच-
नम् प्रतिवादिनोऽसन्निधानं पुत्रैकदशभोगा-

भिप्रायं त्रेपुरविकभोगस्य तत्रापि प्रमाकत्वा-
दित्याहुः ।

अथ भुक्तिस्त्वत्पावादः ।

तत्र दृष्टव्यमिति ।
“भुक्तिस्तपुर्वती सिद्धेऽपरेषां न संशयः ।
अनिष्टसि सपिण्डस्य सक्त्यानां न सिद्धति ॥
अस्वामिना च यद्भुक्तं यच्चैवापयथादिकम् ।
सुहृदभ्युपकृत्या न तद्भोगेन जीयते ॥

भुजः

विवाह्य भोभिर्भूक्तं राजाभावेऽप्येव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्धति ॥”
आपयो विक्रयस्थानम् । विवाह्यो जामाता ।
इति च व्यवहारतत्त्वम् ।

भुक्तिप्रदः, पुं, (भुक्तिं भोगं प्रददातीति । प्र +
दा + “आतच्छोपसर्गः ” १ । १ । १२६ । इति
कः ।) सङ्गः । इति राजनिर्घण्टः । भोग-
दातरि, चि ।

भुजः, चि, (भुज मोटने + क्तः । “जीवितच ।”
८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) रोमा-
दिना कुटिलीकृतः । तत्पर्यायः । अयः २,
इत्यमरः । १ । १ । ६२ । वक्रः । इति भुज-
धात्वर्थदर्शनात् । (यथा,—

“सामुग्री कलुषे रक्ते भुजे कुलितपद्मवती ।
अक्षिणी पिच्छिकापाशेऽर्द्धपद्मास्थिरगन्धमः ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
यथा, च भट्टिः । ११ । ८ ।

“पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुजां
स्तुल्यचः पाणिद्वयान् सुमध्या ॥”

भुज, औ श्र औ वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) वक्रवमिति
वक्रं करोतीति औ रूपम् । औ, भुजः । श्र,
भुजति कतां वायुः । औ, भोक्ता । इति दुर्गा-

दासः ।
भुज, ध औ चाणे । भजे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(वधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ध, भुजति ।
औ, अर्भोचोत् । आर्कं पालनम् उपभोगश्च
तस्मात् पालने परस्मैपदम् । इति बोध्यम् ।
भुजति एयिवौ राजा पालयतीत्यर्थः । उप-
भोगे तु वृद्धो जर्णो दुःस्वस्वतानि भुङ्क्ते इति,
दियं मन्त्रानिव भोक्षते महीमिति रघुः ।
एवं सुखमुपभुङ्क्ते इत्यादि च बोध्यम् । भुजो-
द्धाने इत्यत्र भक्त्यमात्रस्य प्रवृत्तौऽपि उपभोगस्य
भक्त्यगणन्यहमिजनकत्वविवक्षया सिद्धिरिति
विद्यानिवासः । इति दुर्गादासः ।

भुजः, पुं स्त्री, (भुजति वक्रो भवतीति । भुज +
“दगुपघञेति ।” १ । १ । १२५ । इति कः ।
यद्वा, भुज्यतेऽनेनेति । भुज + “हजश्चेति ।”
१ । १ । २०१ । इति घञ् । इत्यत्र काश्चिकोक्तेः
घञ् । “भुज्युक्ता पाण्युपतापयोः ।” ७ । १ । ११ ।
इति चणि गुणाभावः कुलाभावश्च विपा-
त्यते ।) तत्पर्यायः । नाहुः २ प्रवेष्टः २
दोः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० । बाहुः ५
बाह्या ६ भुजा ७ दोषः ८ दोषा ९ । इत्यमर-
टीकायां भरतः । करः १० । इति मेदिनी ।
ज, १३ । (यथा, रघुः । २ । ७४ ।

“भुजे भुजङ्गसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाचक्ष ॥”

तस्य शुभानुभक्त्यणम् वचा,—
“कक्षा चान्द्रहा मेढा सुगन्धिव्यूहरोमिका ।
अन्यथा अर्थहीनानामसौ विःस्वस्व रोमशी ।
निर्वादी चैव भुजासौ हिही च त्रिपुरा भुजौ ।

भुवनं

भुवः, पुं, (भुव्यतेऽनेति । भुज भक्षणे + “भुजि ऋद्ध्या युक्त्युक्तौ ।” उणा० १।२१। इति युक् ।) भोजनम् । इत्युणादिकोषः । २। २०३ । भोजनम् । (भुङ्क्ते खन्वानिति । भुज + कर्त्तरि युक् ।) अचिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । (खनामख्यातराजविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ४। २७ । ४ ।

“ऋजिष्य ईमिन्नावतो न भुव्यं
यिनो नभार हृदतो अधिष्ठाः ।”

भुजं पालयतीति । भुज पालने + युक् । रक्षके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ८। २२। २ । “पूर्वापुत्रं सुहवं पुत्रस्य भुव्यं वाजेयु पूर्वम् ॥” “भुव्यं भुजपालने खन्वस्य रक्षकम् ॥” इति तज्जायै सायनः ।)

भुज्जन्, [त्] चि, (भुज् + ज्ञट् ।) भोगकर्त्ता । भुजधातोः ज्ञट्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ।

भुज्जान्, पुं, (भुज् + ज्ञानच् ।) भोगकर्त्ता । यथा,—

“भुज्जानो बह्वेत् पापमसत्तं संसदि ब्रुवन् ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

(तथा च ।

“अश्विनोदकं युक्त्वा भुज्जानचान्तरा पिबेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४३ अ, ४ ।

भुरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति । भृज् + “भृज उच्च ।” उणा० २। ७२ । इति इजिः । धातोरुकारान्तादेशः ।) पृथिवी । इत्युणादिकोषः । (दिवचनान्तत्वे । बाह्व । यावापृथिवी च । यथा, ऋग्वेदे । ४। २। १४ ।

“रथं न कृन्तो अपसा भुरिजो
अर्तं येतुः सुध्य आमुप्राणाः ।”

“भुरिजोः विभक्तः कर्मकरणासामर्थ्यं पदार्थान्
वेति भुरिजौ बाह्व तयोः । यदा, भुरिजोः देवान्
मनुष्यांश्च विभट इति भुरिजौ यावापृथिवौ ।”
इति तज्जायै सायनः ।)

भुवनं, स्त्री, (भवत्यस्मिन् भूतानीति । भू + “भूस्-
वृध्स्त्रिभ्यश्चङि ।” उणा० २। ८० । इत्यञ्च
बहुलवचनाद्वाक्यामपि प्रयुज्यते ।” इत्यञ्जल-
दत्तोक्ता ऋग्वेदः ।) जगत् । (यथा, भट्टिः । १। १ ।

“गुह्यैर्मरं भुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरसुपागमत् स्वयम् ॥”

सलिलम् । गगनम् । जनः । इति मेदिनी । ने,
१०२ । चतुर्दशभुवनानि यथा,—

“चतुर्दशविधं ह्येतद् भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ।
भूतं चः खम्भश्चैव जनश्च तप एव च ।
खम्भलोकश्च खम्भे लोकास्तु परिकीर्तिताः ।
जम्बूः शाकः कुशः क्रौञ्चः शाकजो मेदपुष्करः ।
सप्तद्वीपाः प्रधानानि सुपद्मोपेतु संयुताः ।
जवजः क्षीरवृक्षश्च हृत्तोदो दधिवृक्षकः ।
सुरोदेक्षुरवोदौ च खादूदः समो भवेत् ।
चत्वारः चामराः खाताः पुष्करिण्यश्च ताः
ख्यताः ।

उत्तराः कुरवो रज्ज्वं वं ईमवतं तथा ।

भुवन

भ्रमाभं केतुमालश्च तथा ववमिलाहृतम् ।
भारतं हरिवर्षश्च तथा किंपुत्रवाहृतम् ।
एताव्यहौ तु वर्षाणि पुण्यानि कथितानि तु ।
इत्युणादिकोषः कसेवश्च तान्त्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागवौधौ तथा सौम्यो गन्धर्वो वादयस्तथा ।
सागराण्यस्तु नवमो भेदभारतवार्धकः ।
इत्यु भारतं वर्षं कर्मभूमिरिति स्मृतम् ।
शेषाणि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि ।
भागीरथी पावनी च इदिनी ज्वादिनी तथा ।
सीता वंशश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गाः प्रकीर्तिताः ।
सुप्रभा काञ्चनी चैव विशाला सुमनोहराः ।
सरस्वतीचन्द्रादा च सुवर्णविमलोदका ।
एता गङ्गास्तु विख्याताः सप्त पुण्यप्रदाः शुभाः ।
हिमवान् जेमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः ।
श्वेतश्च श्रद्धवान्नेरुमाखवान् गन्धमादनः ।
महेन्द्रो मलयः सत्यः सुक्तिमातृचवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाञ्चश्च केलासो मन्दरस्तथा ।
लोकालोको महास्तेषु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विशतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्यैव वराः ।
अतलं सुतलश्चैव वितलश्च गभस्तिमान् ।
महानलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ।
रक्तभीमं शिलाभीमं पातालं नीलवृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्चैतल्यभीमानि च भवन्त्यपि ।
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुधिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥”

इति बह्विपुराणम् ।

(भूतजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १। १५७ । ५ ।
“युवं ह गर्भं जगतीषु धृत्यो युवं विन्धेयु भुवन-
ज्वलः ।”

तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । ६। ५ ।

“यस्यामिदं त्रिंशं भुवनमाविशे तस्यां नो
देवः सविता धर्मे साविषत् ॥” ७ । भावनम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १०। ८८ । १ ।

“तस्य भर्मेण्ये भुवनाय देवा धर्मेण्ये कं स्रधया
पप्रयन्त ॥” ७ । पुं, सुनिविष्टः । यथा, महा-
भारते । १३। २६ । ८ ।

“निनम्भर्भवो धौम्यः श्रुतान्द्रोऽज्ञतव्रजः ॥”
भुवनको(श)व, पुं, (भुवनस्य कोष इव ।) भूगोलः ।
(अस्य विवरणं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे । १६ ।
१७ । १८ । अध्याये दृश्यम् । तथा च ।

“जम्बूद्वीपश्चात्थलकुशक्रौञ्च-

शाकपुष्करसंज्ञाः सप्त द्वीपाः ।

लक्ष्यो जनप्रमाणाज्जम्बू-

द्वीपादुत्तरोत्तरद्विगुणाः । १ ।

जवजसुरावर्षिर्देधिदुग्धश्चोदकसंज्ञैः पर-
स्परद्विगुणैः ।

सप्तसमुद्रैर्बलयाकारेण द्वीपाः परिधिहिताः ।
योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम स सप्तद्वीपा-
धिपतिर्वभूव । तस्य असीमादयो दश पुत्रा
वभूवुः । ११ । जयः प्रजिताः । शिष्टानां सप्तानां
सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बूद्वीपाधि-
पतिरासीधस्य नव पुत्रा जाताः । १४ ।

भुवन

नाभिः किंपुत्रश्चैव हरिवर्षं दत्ताहृतः ।

रज्ज्वो हरिण्यश्चैव कुरुभक्षश्च केतुमान् । १५ ।

नववर्षाणि विभज्य पुत्रेभ्यः पित्रा दत्तानि वर्णं
प्रविशता । असीमोऽयं हिमाद्रयम् । यस्याधि-
पतिर्नाभिः ऋषभः पुत्रो वभूव । १६ । ऋषभाहृतो
भरेन चिरकालं धर्मेण पातितत्वादितं भारतं
वर्णमभूत् । दत्ताहृतस्य मध्ये मेदः सुवर्णमय-
श्चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योच्छ्रायः ।
वोक्षश्चसहस्रमयश्चत्वारद्वगुणः तद्विगुणो जल-
वित्तारः । १७ । तस्योच्छ्रायः पुरी । ऐन्द्यामि-
न्द्रस्य चामरावती । आप्येय्यामयेकीनोवती ।
यान्या यमस्य संयमनी । वैश्वदेवी निष्कैर्तेर्मयं-
करी । वाक्यणी वदस्य विन्धावती । वायवा
वायोर्गन्धवती । उदीच्या सोमस्य विभावरीति
नववर्षान्वितं जम्बूद्वीपं पुण्यपर्वतैः पुण्यनदी-
भिरन्वितम् । १८ । किंपुत्रादीन्वदवर्षाणि पुण्य-
वतां भोगस्थानानि चास्याहृतवर्षमेकं कर्म-
भूमिश्चातुर्वर्ण्ययुतम् । १९ ।

तत्रैव कर्मभिः स्वर्गं कर्तैः प्राशानि मानवाः ।
सुक्तिश्चात्रैव निष्कामैः प्राप्यते ज्ञानकर्मभिः । २० ।

अधोगतिमिती विप्र । यान्ति वै पापकारिणः ।
ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नरकं
कीटिसमन्वितान् । २० । अथ सप्तकुलपर्वताः
कथ्यन्ते । माहेन्द्रः । मलयः सुक्तिमान् ऋष्यमूकः
सद्यपर्वतः विन्ध्यः पारियात्रः । इत्येते भारतं
कुलपर्वताः । २१ । नर्मदासुरसाश्च भिक्षुस्थानी-
मरुधीकृष्णावकीचन्द्रभागाताम्रपर्णी इत्येताः
सप्त नद्यः गङ्गायतुनागोदावरीतुङ्गभमाकावेरी-
सरयुरित्येता महानद्यः पापघ्नाः । २२ ।

जम्बुनान्वा च विख्यातं जम्बूद्वीपमिदं भूमम् ।
लक्षयानलविस्तारमिदं श्रेष्ठं तु भारतम् । २३ ।
अजह्वीपादिपुण्या अनपदाः निष्कामा ये स्रध-
र्मज्ञ नरधिक् यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अधि-
कारक्षयान् सुक्तिं च प्राप्नुवन्ति । २४ । जम्बाद्याः
खादूदकान्ताः सप्त पयोधराः । ततः परा
हरिण्यो भूमिः । ततो लोकालोकपर्वतः
एव भूर्लोकः । २५ । अस्योपरि अन्तरिक्ष-
लोकः खेचराणां रज्यस्तदूर्ध्वं स्वर्गलोकः । २६ ।
सर्गस्थानं महापुण्यं प्रीत्यमानं निबोध मे ।
भारते जनपुण्यानां देवानामपि चाजयम् । २७ ।
अग्रे पृथिव्यामस्त्रीन्वा भास्वान् मेदहिरवजः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिसुच्छ्रितः । २८ ।
प्रविष्टः वोक्षश्चाहस्ताहरण्यां धरणीधरः ।
तावन्प्रमाणा पृथिवी पूर्वतश्च समन्ततः । २९ ।
तस्य अङ्गजयं नृधिं सगो वच प्रतिष्ठितः ।
नानादमलताकीर्णं नानापुष्पोपशीभितम् । ३० ।
मध्यमं पश्चिमं पूर्वं मेरोः अङ्गाणि चोत्थि वै ।
मध्यमं स्थाटिकं दक्षं वैश्वेदेयमिदमयम् । ३१ ।
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माक्षिकं पश्चिमं स्मृतम् ।
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश । ३२ ।
उच्छ्रितं मध्यमं दक्षं स्वर्गं यत्र चिद्विष्टः ।
अप्रभाकरितं अर्धं नृधिं ह्यजाकृतिस्मितम् ।

भुवन

पूर्वतत्तद्वद्व्याख्यां जगत्तं मध्यमस्य च ।
 विविद्वदो नाकपृष्ठे कश्चराः क्वानि निर्गुणाः ॥२०॥
 व्यानस्योऽथ प्रमोदस्य कर्मस्य तु मध्यमे ।
 चेतस्य पौष्टिकस्यैव उपशोभनमन्वयौ ॥२५॥
 व्यानस्यः कर्मराजा वै कर्मस्य तु पश्चिमे ।
 विमोमी निरुहहारः श्रीभाष्यव्यातिनिर्लेकः ॥२६॥
 कर्मस्यैव हिचक्षेह । पूर्वस्यैव समाख्याताः ।
 एकाविंशति कर्मा वै विविदा मेघमूर्धनि ॥२७॥
 अष्टविंशति कर्मास्तौ वदन्तौ तपसा तथा ।
 ततोऽहं निवर्तन्ति क्व जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥२८॥
 जगत्प्रविष्टे चानन्दं प्रमोदं वदुस्वाहवे ।
 अमुपपाते कौत्सं च रक्तं चैवास्व निमेलम् ॥२९॥
 अनाद्यैः तु चन्दासैः जतो गच्छेत्त्रिविदपम् ।
 क्रतुवाजी नाकपृष्ठं अपिहोत्री च निर्व-
 तम् ॥ ३० ॥
 तद्भाग्यमपकर्त्ता च जमते पौष्टिकं दिवः ।
 सुवर्चास्यौ श्रीभाष्यं जमन् स्वर्गतपःफलम् ॥३१॥
 शीतकावे महावर्णिं प्रज्वालयति यो वरः ।
 सर्ववत्त्वहितार्थाय स्वर्गं सोऽहरं जमेत् ॥३२॥
 हिरण्यमोघदाने हि निरुहहारमाप्नुयात् ।
 भूमिदानेन मुहुर्न जमते शान्तिकं पदम् ॥३३॥
 रौप्यदानेन स्वर्गं तु निर्मलं जमते नरः ।
 अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
 दिव्यैश्चकार्यैश्च कृत्वा दत्त्वा वय्नाणि भक्तितः ।
 चेतं तु जमते स्वर्गं यच्च मत्वा न शोचते ॥३५॥
 कपिकामोऽप्रदानेन परमार्थं महीयते ।
 मोक्षस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्त्रयमाप्नुयात् ॥३६॥
 मातृमासं चरित्वाथी तिलयैः प्रदत्तया ।
 हृन्मोषानहदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥३७॥
 देवतायतनं कृत्वा दिव्यमुग्रकल्पया ।
 तीर्थयात्रापरश्चैव कर्मराज्ये महीयते ॥३८॥
 एकान्तभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च निवृत्तः ।
 उपवासी चिरात्वाद्यैः शान्तः स्वर्गं मुभं
 जमेत् ॥ ३९ ॥
 चरित्वाथी चित्तकोषो ब्रह्मचारी हृदयतः ।
 निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यथाभूतचित्तं रताः ॥४०॥
 विद्यादानेन मेधावी निरुहहारमाप्नुयात् ।
 वेन वेन हि भावनं यदुद्दानं प्रयच्छति ॥४१॥
 तत्तत्कर्ममवाप्नोति यदुपदिच्छति मानवः ।
 चत्वारि अतिदानानि कन्या गौर्भूः खरकत्तौ ॥४२॥
 नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनात् ।
 बभूवुः सर्वान्श दानानि नाक्षत्रेभ्यः प्रय-
 च्छति ॥ ४३ ॥
 संप्राप्य न निवर्तेत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 अङ्गे तु पश्चिमे वनं ब्रह्मा तत्र स्थितः कसम् ॥४४॥
 पूर्वस्यैव कर्त्तुं विष्णुः मध्ये चैव शिवः स्थितः ।
 अतः परं तु विष्णुः । स्वर्गाणां त्रिमं ब्रह्म ॥४५॥
 विमलं विष्णुं सुहृदुपमपरिचक्षितम् ।
 प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥४६॥
 तृतीये विष्णुमन्त्रां तुर्वे विद्याहरा हिमः ॥
 पञ्चमे चानराणां च षष्ठे तु पितामहः ॥४७॥
 सप्तमे विष्णुमन्त्रां त्रयोदशममन्त्राणां च ।

भू

नवमे तु तथा दत्त आदिभ्यो वृद्धे पथि ॥४८॥
 भूर्लोकाश्चतुर्धा ब्रह्मार्द्धं चरति भास्करः ।
 योजनानां सप्तके हि विष्टमनवमं ततः ॥ ४९ ॥
 त्रिगुणं परिवाह्यैव कर्त्तव्यं प्रमादतः ।
 सोमपुत्रो विभावर्षी मध्याह्ने चार्च्यमा यथा ।
 महेन्द्रस्यामरावर्षी तथा तिष्ठति भास्करः ॥५०॥
 मध्याह्ने तमरावर्षी यथा भवति भास्करः ।
 तथा चयमने याव्ये तमोवांसु पश्यते ॥५१॥
 मेघं प्रदक्षिणं कुर्वन् भास्वे सविता यथा ।
 बुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् वालिखिख्यादिभिः
 सुतः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीनरविंशपुराणि भूवर्णकोषे चिंशो-
 ध्यायः ॥ ५० ॥
 भुवन्युः, पुं, (भवतीति । “कन्युच् क्षिपेच् ।”
 उणा० ३।५१। इति चकारान् भूधानोरपि
 कन्युच् ।) कर्त्तुः । बहिः । चक्रः । इति मेदिनी ।
 ये, ८ = प्रभुः । इत्युणादिकोषः ।
 भुवर्णकोः, पुं, (भुवर्चासौ लोकोचेति ।) भूरादि-
 मन्त्रलोकान्तर्गतद्वितीयलोकः । यथा,—
 “भूमिर्द्वितीयान्तर्गतं यच्च सिद्धादितुल्यवितम् ।
 सुवर्णोक्तु लोप्यक्तो द्वितीयो तुल्यवितम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ७ अध्यायः ॥
 (यथा च भागवते । २।५।८ ।
 “भूर्लोकः कल्पितः पञ्चाशं भुवर्णकोऽस्य
 नाभितः ।
 ब्रह्मा स्वर्गोऽन्तर्गतः मन्त्रलोको महात्मनः ॥”)
 भुवः, [सु] ब, (भवतीति । भू + “भूरङ्गिभ्यां
 कित् ।” उणा० ४।२१६। इति व्यतुन् स च
 कित् ।) आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (महावाङ्मतेः । यथा, मनुः । २।७६ ।
 “आकाशायुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
 वेदव्याजिरदुहन् भूर्भुवः स्मरन्तीति च ॥”)
 सुविः, [सु] ली, (भवतीति भवत्कृत् रक्षादीनि
 वा । भू + “सुवः कित् ।” उणा० २।११३ ।
 इति इति । स च कित् ।) सुसुदः । इत्यु-
 णादिकोषः ।
 भू, सत्तायाम् । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
 पर०-चक्र०-सिट् ।) सत्तेज इतिधा । उत्पत्ति-
 विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णुः ।
 इति दुर्गादायः ।
 भू, क मुह्यन्तिभ्योः । मिश्रः । इति कविकल्प-
 दुमः । (बुरा०-पर०-चक्र०-सिट् ।) क, ह्रस्व-
 ब्रह्मवर्षति हिचः स्वर्गान् । जयोऽर्चाः । इति
 दुर्गादायः ।
 भू, क ड प्राप्नोति । इति कविकल्पदुमः ॥ (बुरा०-
 व्यास०-चक्र०-सिट् ।) क ड, भावयति । इति
 दुर्गादायः ।
 भू, न प्राप्नोति । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-उभ०-
 चक्र०-सिट् ।) न, भवति भवति घनं घोरः ।
 भवत्येव सत्तायां प्राप्तिरन्वयप्रत्ययान्वितं मनु-
 मन्त्रः । भवति दुरितघ्नं यथोक्तकृतुभिर्भावयते
 — कृतुभिर्भावयते — कृतुभिर्भावयते ।

भूवर्ण्यु

आद्यात्मनेपरिणं मत्ता प्राप्नोति परकीयं सत्ताय-
 खेवानेकाधत्तात् समाधत्ते । इति दुर्गादायः ॥
 भू, क, (भू + कृप् ।) दत्तातलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 भूः, ली, (भवत्कृत्कृत्कृत् । भू + अधिक्तरु-
 कृप् ।) एधिवी । इत्यमरः । २।१।२ । (यथा,
 मनुः । ७।६ ।
 “न चैनं सुवि श्रुकोति कश्चिदप्यभिधीय-
 तुम् ॥”
 यथा च वैदिकरत्नमालायामस्याः प्रत्यायः ।
 “भूर्भूमिः एधिवी एधी मेदिनी वस्तुधावनिः ।
 दितिरन्वी मही लीली आ धरा कुर्वन्-
 नरा ॥”)
 व्यानमात्रम् । इति मेदिनी । मे, १ । (यथा,
 भागवते । ६।४।३१ ।
 “यच्छक्तयो वदन्तौ वादिनी वै
 विवाहसंवादिभ्यो भवन्ति ॥”
 यथाभिः । इति जटाधरः ।
 भूकं, ली, (भवतीति । भू + “लृक्भूभुभ्रिभ्यः
 कक् ।” उणा० ३।४१ । इति कक् ।) द्विदम् ।
 कालः । इति मेदिनी । के, ३० ।
 भूकः, पुं, (भू + कक् ।) आत्मकारः । इति शब्द-
 माला ॥
 भूकदम्, पुं, (भुवि कदम् इव ।) अलम्बनदम् ।
 इति राजमाणा ॥ कोकलीम । इति भाषा ॥
 भूकदम्बा, पुं, (भूकदम्ब + संज्ञायां कत् ।)
 यवाणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहतिविशेषो-
 ऽस्य यवाणीशब्दे ज्ञातव्यः ।)
 भूकम्, पुं, (भुवः एधिवीः कम् इव ।) महा-
 आघणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ युक्कुङ्गी ।
 इति भाषा ॥
 भूकम्पः, पुं, (भुवः एधिवीः कम्पः ।) भूमि-
 कम्पनम् । स च व्यदभुतविशेषः । यथा,
 व्यदभुतसागरे ।
 “मेघं दृष्टिकर्म गजः प्रचलति आवादिभिः
 कश्चित्
 चापि मीनकुलीरमे च दृष्टमे सखं चवेत् कच्छपः ।
 यूके कुम्भधरे ऋगेन्द्रमिधुने कन्यान्वगे यमग-
 षोषामेकतमो यदि प्रचलति लीली तथा
 कम्पते ॥
 “कच्छपे मरुतं श्वं मरुतवापि पद्मगे ।
 सखं सखरश्चैव एधिवी चलिते गजे ।
 प्रथितनरेचरमरुतं अवन्यायेयमावतलोः ।
 सुदुभयमतिहृदिभिरुपपीयन्ते अवाचापि ।
 निचतुर्धपचमदिने मासि षष्टि विप्रशक्ते ।
 भवति यथा भूकम्पः प्रधानवृषवाश्रवं कुरुते ॥”
 स च भूमिजीतुयातविशेषः । यथा,—
 “चरत्स्विरभव भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
 जलाशयाणां वैश्वं भौमजदपि कीर्तितम् ।
 भौमं चाप्यकलं श्वं चिरेव परिपश्यते ॥”
 इति न्योतिसाधम् ।
 भूकम्पहारकः, पुं, हृद्यविशेषः । ह्योटाकषोका-
 र्त्तं विष्णुं भाषा । कृतुभिर्भावयते । — कृतुभिर्भावयते —

भूगोलः

लकः २ भूगोलः १ लघुगोलः ३ लघुपिण्डः ५
लघुघीतः ६ लघुपणः ७ लघुभूतदमः ८
भूकर्मदारः ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
क्रान्तिभूतनाशित्वम् । वातप्रकोपयित्वम् । किञ्चित्
शीतत्वम् । खर्गमारकत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूकलः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कलः ।) दुर्विनीतान्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकल्पः, पुं, (भुवि पृथिव्यां कल्प इव भुवः
कल्प इति वा ।

“तदस्य कल्पपक्षांशस्त्रिजसा कल्पपोषमः ।

वसुदेव इति ख्यातो गोष्ठु तिष्ठति भूतले ॥”

इति हरिवंशीयवचनेनास्य कल्पपक्षसम्भूत-
त्वात् तत्वात्वम् ।) वसुदेवः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

भूकाकः, पुं, (भुवि ख्यातः काकः ।) स्वल्पकङ्कः ।
क्रौञ्चः । नीलकपोतः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकुम्भी, स्त्री, (भुवि कुम्भीव ।) भूपाटली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकुम्भाङ्गी, स्त्री, (भुवि कुम्भाङ्गीव ।) विदारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकेशः, पुं, (भुवः पृथिव्याः केश इव ।) शैवलः ।
वटः । इति मेदिनी । शै, २६ ॥

भूकेशा, स्त्री, (भूकेश + ठाप् ।) राक्षसी । इति
शब्दरत्नावली ॥

भूकेशी, स्त्री, (भूकेश + स्त्रियां ङीप् ।) अवल्-
गुणः । इति मेदिनी । शै, २७ ॥

भूक्षित, पुं, (भुवं क्षितिं क्षियतीति + क्षिप् +
कृप् ।) भूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूखर्णरी, स्त्री, (भूखलया खर्णरी ।) शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) सुदखर्णरी । तत्-
पर्यायः । भूयुक्ता २ वसुधाखर्णरीका ३
भूमिखर्णरी ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
शिशिरत्वम् । दाहपित्तहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूगरं, स्त्री, (भुवः पृथिव्या गरम् ।) विषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगर्भः, पुं, भवभूतः । स च मालतीमाधवादि-
नाटककर्ता । इति जटाधरः ॥ (भूः सर्व-
भूताख्यभूता पृथ्वी गर्भे कुक्षौ यस्मिन् ।
विष्णुः । यथा, महाभारते । १७ । १४६ । २१ ।
“हरिण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुखदनः ॥”)

भूगोकः, पुं, (भूगोर्गो मखलमिव ।) भुवनकोषः ।
(यदुक्तं खर्गसिद्धान्ते ।

“मथी समन्तादखल्य भूगोर्गो योनिं निष्ठति ।
विभ्रायः परमां शक्तिं जलजो धारणा-
त्मिकाम् ॥”)

तस्य विवरणम् । यथा,—

“प्रलतेषु महान् जातोऽहङ्कारो महतः पुनः ।
तन्नाविहङ्गहङ्कारात् शब्दः स्रष्टोऽथ
रूपकम् ॥

रसो गन्धश्च पञ्चैव गुणा नाम प्रकीर्तिताः ।

भूगोलः

पञ्चैवानि महाभाग ! महाभूतानि सर्वव्याता ।
तैश्च एव प्रजातानि सर्वाणि गुणवन्ति च ॥
भूमिरापस्तथा वायुरपिराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
भूमापेति गुणाः प्रोक्ता इत्यस्मि परतः क्रमात् ॥
चत्वारोऽप्यस्य गुणा वक्ष्यामि । गन्धस्तत्र न वर्णते ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च त्रय एव हि तेजसि ॥
शब्दः स्पर्शोऽथ वायोऽस्य आकाशे शब्द-
एव हि ।

एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता महाभूतेषु पञ्चसु ॥
वर्णने सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्णने सन्त्यगभवति वै तदा ॥
यदा तु विषमं भावमाविशन्ति परस्परम् ।
तदा देहवियोगः स्यादेहिनां नान्यथा हि ज ! ॥
अशुपूर्णां विनश्यन्ति जायन्ते चापि सर्वशः ।
सर्वाण्यपरिमेयानि तद्देशां रूपमैश्वरम् ॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाचभौतिकाः ।
तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणाणि प्रचक्षते ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यत् तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ १ ॥
जम्बुद्वीपं प्रवक्ष्यामि वातस्थायन महासुते ! ॥
परिमखलो महाभाग ! द्वीपोऽसौ चक्रवत्
स्थितः ।

नदीगिरिप्रतिच्छन्नो विविधैः पत्तनैरपि ।
वनेजैनपदेवैस्तथा पुष्पमलोपगैः ।
लवणैश्च समुद्रैश्च समन्तात् परिवारितः ॥
प्रागायता महाभाग ! वक्ष्ये रत्नपर्वताः ।
अवगाढा ह्युभयतः सागरौ पूर्वपश्चिमौ ॥
हिमवान् हिमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ।
नीलः श्वेतः शङ्खवांश्च रत्नधातुविचित्रिताः ॥
अयुतानि योजनानि उच्छ्रायास्तैश्च कीर्णिताः ।
पृथुले च हिमसाहस्रयोजनानि च पर्वताः ॥
तेषामन्तरविष्कम्भे नवराहस्रयोजनः ।
वर्षे वर्षे प्रमाणान् वर्षाणि त्रीणि दक्षिणे ॥
तत्र पुण्या नवपदाक्षेपु वर्षेण तापसः ।
वसन्ति तेषु सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥
दक्षिणे भारतं वर्षेणुत्तरे लवणोदधेः ।
कुलादेव महाभाग ! तस्य सीमा हिमालयः ॥
ततः किंपुरुषं वर्षं हिमकूटादधस्ततः ।
हरिवर्षं ततो ज्यैष्ठ्यं निषधोऽवधस्ततः ॥
एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ! ॥
कुर्वर्षं सिन्धुकृतान् शङ्खवानवधः स्थितः ॥
हिरण्यं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
रत्नकश्च ततो वर्षं नीलस्तस्यावधिः स्थितः ॥
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्तोत्तरेण तु ।
प्रागायतो महाभाग ! माल्यवात्राम पर्वतः ॥
पश्चिमे तु तथैवास्ति पर्वतो गन्धमादनः ॥
पूर्वे सतद्रज्ज्वालान् भद्राश्च नाम वर्षकम् ॥
माल्यवागवधस्तस्य केतुमाकश्च पश्चिमे ।
गन्धमादनसोमान्नं नवराहस्रयोजनम् ॥ २ ॥
परिमखलस्तयोर्मध्ये मेघः कनकपर्वतः ।

भूगोलः

आदिश्वनवकाभासो विष्णु इव पावकः ।
लघुयोजन उच्छ्रासो नदिर्वाहिश्च एव च ।
योजनानां सप्तसप्तानि त्रयोऽपि तु वीरुष ॥
विक्षुतः स महाभाग ! भूमिर्ह्यखलमखल तु ।
प्रविष्टमन्तर्भूता वै वीरुषेव सप्तसप्तम् ॥
ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक् च लोकाणाञ्च तिष्ठति ।
तस्य वेनाहतं वर्षं सर्वतः हरिकीर्तितम् ॥
विहगः सुसुखो यस्तु सुपर्णलक्षणः किञ्च ।
स वै विचिन्त्यामास सौवर्ण्यं प्रेक्ष्य वाचसान् ॥
मेखरतममध्यानामवराणाञ्च पश्चिमान् ।
अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेवं खलान्वहम् ॥
तमादिश्वोऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां वरः ।
चन्द्रमाश्च सप्तसप्तो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥
स पर्वतो महाभाग ! दिग्बुध्यसमन्वितः ।
भवनैराहतः सर्वजालानन्दमयैः सुभैः ॥
तत्र देवगणा वक्षन् । गन्धर्वांसुरराक्षसाः ।
अचरोगन्धर्वपुताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा ॥
अवटम्भकरास्तस्य मन्दरो मेघमन्दरः ।
सुपाञ्चः कुसुमश्चेति चतुर्दिक्षु स्थिता हि ज ! ॥
अयुतयोजनोमाहास्तावद्विस्तारसंयुताः ।
चतुर्वर्तेषु धमेक्षु । चतुर्जम्बुकदम्बकाः ॥
न्यग्रोधश्चापि चत्वारः पादपा त्राक्षवर्धभ ! ॥
सहस्रयोजनोमाहास्तावद्विस्तारपवित्रताः ॥
केतुभूताः पर्वतानां विशालाः शतयोजनम् ।
हृदाश्च तत्र चत्वारः पयोमध्विज्वारिदाः ॥
देवोद्यानानि चत्वारि हे चैत्ररथमन्दरे ।
सर्वतोभद्रमित्येवं तथा वैभानकं वनम् ॥
तेषु देवस्त्रियो नन्दं पिबन्ति सुरैः सखः ।
गन्धर्वाः किन्नराश्चैव तथान्धे विद्वन्धारजाः ॥
गायन्तो मधुरं दिवं स्त्रीभिः क्रीडन्ति तापसः ।
चतौ यो मन्दरोत्सङ्गेऽयुतयोजनसंयुतः ॥
फलान्यननकल्याणि पतन्त्यस्य सुहृदतः ।
तेषां विशीर्यमाणानां रसनाजनि वा नदी ।
अरुकोदा नाम सैव वक्षते मन्दराचलान् ।
यज्जलस्यार्द्रमात्रेण भवानीश्वरयोगिनाः ॥
सहस्रसौरभेणापि समन्ताद्दृश्ययोजनम् ।
सुगन्धयन्ति वातेन वातस्थायन । तद्वृक्षतम् ॥
उर्वं जम्बुकलानाञ्च पततां मेघमन्दरं ।
हस्तिकायप्रमाणाणां रसेर्जाता महागरी ।
सैव जम्बुनदी नाम दक्षिणेन रत्नाहतम् ॥
तीरयोऽभयोरेव जम्बुसपरिभृता ।
ऋतिकेव सुवर्णं स्यात् वायुकेकिरयान्वयात् ।
तत्र जम्बुनदं हिम नानाभरतवर्धितम् ॥
द्विधोपदेवगन्धर्वा धारयन्ति सखं स्त्रिया ।
यो वै महाकरदन्ध सुपर्णोपरि तापस ! ॥
तत्कोटरैश्च पञ्चैव मधुधाराः स्रवन्ति वै ।
पञ्चायामपरीकाक्षाः पश्चिमेव रत्नाहतम् ॥
यासां रवाञ्च सुज्ञानाः सुसुखीभारवाहना ।
सुगन्धयन्ति धमेक्षु । समन्तात् शतयोजनम् ॥
कुसुमायनिकटो यः शतवर्गो बडो महाग ।
खम्बोऽथस्तस्य नद्यस्तु उत्तरेण रत्नाहतम् ॥
पश्चिमेनैव हिमवद्रत्नाहतस्य नामध्वजाः ।

भूगोलः

गुह्यकैति पञ्चैव शाखा रचयिष्यन्ताम् ।
 वनोपनिषत्तदीर्घाश्चरादीषो न विद्यते ।
 कुरङ्गकुरवः शक्रः कुसुम्भः शिखरकथा ।
 वैशङ्गश्चिङ्गुटश्च पर्वतो रचयिष्येभौ ।
 पनङ्गनिष्यौ वामपितिवामनिङ्गुटकाः ।
 हंसवैशङ्गकपिना द्वौ कालङ्गरचादौ ।
 मिरयी मरुदेशे तु सुमेरोः परिकल्पिताः ।
 जठरो रेषङ्गुटश्च द्वौ जगौ मेरुपूर्वतः ।
 अष्टादशसहस्राणि योजनानुद्गायती ।
 द्युतुङ्गौ द्विवाहस्योन्नतं तापसर्वभ ।
 पवनः पारिपानश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितौ ।
 तथा प्रमाद्यौ कैलासकरवीरौ तु दक्षिणे ।
 प्रागावताङ्गुत्तरे चिङ्गुमकरौ तथा ।
 अष्टाभिरेतैर्मिर्मिभांति काचनपर्वतः ।
 मेरोर्दक्षिणे विप्राया । मध्ये विन्ध्यश्च पुरी ।
 चतुरङ्गा घातकौन्ती योजनायतविक्षता ।
 दिक्पालानां तथा पूर्वं पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मपुष्पाश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिता ।
 तत्र जम्बा च दक्षश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
 समेध विविधैर्यज्ञैर्जनं भूरिदक्षिणे ।
 तुल्यद्वारदक्षैश्च विन्धावसुहृद्वाङ्गुः ।
 अग्निगन्धामरजैश्च स्तुवन्ति विविधैः कर्माभिः ।
 सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ।
 तस्यैव नृहन्मुशना कायो देवैर्महोद्यते ।
 तस्य हैमान् रत्नानि तस्यैव रत्नपर्वताः ।
 तस्मात् कुवेरो भगवाञ्चतुर्थं भागमनुते ।
 तनः कर्णाश्च वितस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ।
 पार्श्वे तस्योत्तरे दिशं सर्वसंकुसमान्वितम् ।
 कर्णिकारवर्णं रत्नं शिखारजसुत्तमम् ।
 तत्र साक्षात्पद्मादौषो भीमेभूतेः समावृतः ।
 पार्श्वे तस्य दक्षेणो रमते भूतभावनः ।
 कर्णिकारमयीं मातां दधदापादलम्बिनीम् ।
 तस्य शैलस्य शिखरात् क्षीरधारा महामते ।
 विन्ध्यरूपा परिमिता भीमनिघाननिखन ।
 पुण्या पुण्यतमैर्मुष्टा गङ्गा भागीरथी मुभा ।
 तां धारयामास तदा दक्षेणो पर्वतेरपि ।
 शतं वर्षसहस्राणां शिरसेव पिनाकधृक् ।
 मेरोस्तु शिखरादौषो भिद्रमाणा चतुर्दिश ।
 क्षीता चालकनन्देति यद्वृक्षमिति कीर्तिता ।
 क्षीता तु ब्रह्मवदनात् कैशरादिमहाचलान् ।
 अतिरुन्ध प्रक्षयन्ती गन्धमादनमहंस्तु ।
 पतित्वा हिम ! वर्षेभ्य भद्राश्च पुनती क्रमात् ।
 प्राच्यां दिशि महाभाग ! प्रविष्टा लवणोदधिम् ।
 माध्यमिण्यङ्गराद्वयङ्गुः पतित्वा केतुमानके ।
 प्रतीक्षां दिशि विप्रेभ्यः प्रविशंश्च सारिन्ध्रतिम् ।
 भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरात् पतित्वा गिरौतु ।
 अतिरुन्ध शङ्खधतः शङ्खाङ्गेन पातुका ।
 उत्तरांश्च कुक्षं प्राप्य प्रविष्टा लवणार्चवम् ।
 तथैवाकनन्दा च पतन्ती गिरिर्द्विषु ।
 हिमालयं विनिर्मिष्य भारतं वनेमेध च ।
 अमलाक्षितमिति दक्षिणस्यां दिशि हिम ! ।

भूगोलः

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमानो महामते ।
 आबुदेशसहस्राणि वर्षाणां तत्र मानवे ।
 सुवर्णवर्णाश्च वराः श्लिष्यन्त्याश्चर्योपमाः ।
 वीतरोगशोकभया निजमानन्दवर्जिनः ।
 जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभाः ।
 गन्धमादनमहंस्तु कुवेरः सह राक्षसैः ।
 अष्टारोगगन्धर्वैर्मोदते गुह्यकाधिपः ।
 गन्धमादनपार्श्वे तु गङ्गाशैलाः सहस्रशः ।
 एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुवः ।
 तत्र चूटा वराः सर्वे वनवीर्यपराक्रमाः ।
 श्लिष्यन्तीत्यलपकाभाः सर्वेऽपि प्रियदर्शनाः ।
 उत्तराः कुरवश्चैव भारतश्च महामते ।
 धनुर्वंशे महाभाग ! द्विर्वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
 रजावृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
 उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षसुदिन्यते गुह्यैः ।
 अपरेषु च पर्वेषु सर्वेषु भारतं विना ।
 आयुःप्रमाणं लोकानां दृष्टवर्षसहस्रकम् ।
 यवमेवा महाभाग ! पृथिवीं पर्वतेक्षिता ।
 इति पद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८
 अध्यायः ।

शेष उवाच ।

“नवस्तत्तेषु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
 अनुग्रहाय लोकानामास्ते मायावपुर्हरः ।
 रजावृतं तु भगवान् भव एकः सहोमया ।
 आस्ते विहारनिरतो नान्यत्तत्र पुमान् द्विज !
 भवानीष्टापतो ब्रह्मन् ! प्रविशंश्च कदाचन ।
 यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ।
 रजः क्षीभावमापन्नो यस्यां जातः पुरुषवाः ।
 तत्र सङ्घर्षं देवं कर्णां विष्णोर्महात्मनः ।
 भवो भवान्या सहितः क्षीति भक्तिसमन्वितः ।
 भद्राणि द्विज ! वर्षे तु हयग्रीवांस्रतिहरिः ।
 वसते वर्षपुरवात् स्तुवन्ति जगद्गुरुम् ॥१॥
 हरिर्वर्षे तु भगवान् रसिंहवपुर्हरः ।
 क्षयते देवपतिना प्रजादेन महात्मना ।
 केतुमाणे च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
 प्रजापतेर्दुहितृभिः सहैव रमया सुदा ।
 क्षयते परया भक्त्या जगज्जोहनरूपधृक् ॥२॥
 रथ्यके भगवानास्ते मनुष्यरूपी दयापरः ।
 मनुर्वैवस्वतस्तश्च क्षीति भक्त्या हतेः क्षवैः ॥३॥
 हिरण्यये तु भगवानास्ते जूमेतनुं दधत् ।
 प्रेताधिराजस्तं क्षीति भक्त्या परमया युतः ।
 कुरवर्षे च भगवान् वराहः संसृते जनैः ।
 तं देवी यं क्षतिः क्षीति तद्गर्भपतिभिः सह ॥
 वर्षे किंपुरुषे ब्रह्मन् ! भगवानादिपुरुषः ।
 क्षीतया विहरन्नास्ते सततं लक्ष्मणाग्रजः ।
 तत्र किंपुरुषैः सार्द्धं भक्त्या सावतनन्दनः ।
 पार्श्वे संनेन च सह क्षीति भक्त्या विभावितः ।
 भारते च तथा वर्षे नरवारायणादौ ।
 नारदः क्षीति भगवान् भगवन्ती कृतानतिः ।
 द्वीपेऽस्मिन् बहवः क्षन्ति गिरयः सरितस्तथा ।
 देशाश्च बहवो ब्रह्मक्षेत्रे वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
 मेरोरुत्तरतः सर्वान् पर्वतायेकं ब्रवीम्यहम् ।

भूगोलः

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ।
 उत्तराः कुरवो नाम पुण्याः सिद्धनिर्विषिताः ।
 तत्र दृष्ट्वा मनुष्यकां नित्यं पुण्यकोपमाः ।
 सुगन्धीनि च पुण्याणि फलानि रचयन्ति च ।
 सर्वे कामदुष्टा दृष्ट्वा जताः कामप्रपूर्तिताः ।
 अपरे क्षीरिणी नाम तरणो सुनिपुणव ।
 ये स्रवन्ति सदा क्षीरं रक्षेरन्तस्तत्रिभम् ।
 वक्ष्यामि च प्रक्षयन्ते पक्षेष्वाभरणाणि च ।
 सर्वे मणिमयी भूमिः कृष्णहाटकवायुका ।
 सर्वैर्तु सुखदा नित्यं पद्मशङ्करवर्णिता ।
 खर्गभोगावशेषैश्च जायन्ते तत्र मानवाः ।
 मुक्ताभिजनवन्मृगाः सर्वे चाव सुखाम्बुजाः ।
 मिथुनानि च जायन्ते श्लिष्यः सुरसुतोपमाः ।
 तेषां क्षीरिणी क्षीरं पिबन्त्यन्तस्तत्रिभम् ।
 मिथुनं जायते कावे समन्ताश्च प्रवहन्ते ।
 तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यवैश्वयस्यथा ।
 निरामया निरावाधाः सदानन्दविवर्जिनः ।
 एकादशसहस्राणि तत्र वर्षाणि वै जनाः ।
 जीवन्ति ते महाभाग ! न चाप्योन्मं हनन्ति च ।
 भारुक्षा नाम शङ्खनाक्षीकृतुक्षा महावलाः ।
 ताम्रिहर्गन्तोह नृजान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च ।
 उत्तराः कुरवो ब्रह्मन् ! आख्यातास्ते समा-
 सतः ॥४॥

हिरण्यये रथ्यके च एष धर्मः प्रकीर्तितः ।
 मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्ये ब्रह्मन् ! यथातथम् ।
 भद्राश्च भद्रयवा नाम तत्र ब्रह्मन् ! महीपतिः ।
 भद्रसालवनं यत्र कालाग्रश्च महाहमः ।
 कालाग्रो नाम दृष्टोऽसौ सिद्धचारुसंवितः ।
 योजनेकसप्ततुसंधौ नित्यपुण्यफलः शुभः ।
 तत्र ते पुरुषाः श्रुतास्तेजोयुक्ता महावलाः ।
 कुसुदाभाः श्लिष्यन्तश्च चावनासाः सुजीवनाः ।
 चन्द्राभचाररूपाश्च पूर्वैर्दृष्टव्यानाः ।
 वृत्तगीतैकलाभिज्ञाश्च श्रोतृकालान्तयः ।
 दृष्टवर्षसहस्राणि तत्रायुर्ग्रीष्मवर्षम् ॥५॥
 कालाग्ररूपपानेन नित्यं सुखिरयौवनाः ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य विदधस्त्रोत्तरेण तु ।
 सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वीपः सनातनः ।
 सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारुसंवितः ।
 द्वीपस्थानिवारः श्रीमान् सहस्रयोजनोच्छ्रितः ।
 अरक्षीनां सहस्रं प्रतानि दृष्ट पञ्च च ॥
 परिणाहस्तु दृष्टस्य रक्षणां रचयेदिदाम् ।
 तद्व्यादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥६॥
 तथा माल्यपतः शङ्खे दृष्ट्यते हृष्यवाहनः ।
 नान्ना सर्वसंको नाम कालाग्रिः प्रक्षयैरन्तस्तु ।
 तथा माध्यवतः शङ्खे पूर्वे पूर्वाङ्गुलिकाः ।
 योजनानां सहस्राणि पञ्चपञ्चाशद्वान् द्विज !
 महारथतस्त्राणां जायन्ते तत्र मानवाः ।
 ब्रह्मलोकक्षुताः सर्वे जायन्ते तत्र वै वराः ।
 तपस्तपन्ति ते तीव्रं भवन्ति क्षुब्धरेतसः ।
 रक्षवार्चस्तु भूतानां न विशन्ति दिवाकरम् ।
 वदित्तानि सहस्राणि वदितरेषु प्रतानि च ।
 अरक्षस्त्राप्तो यानि परिवार्य दिवाकरम् ॥

भूगोलः

वर्षे वर्षे वृष्ट्यापि वृष्टिमेव शतानि च ।
आदिशतशाली सर्वे विशन्ति शशिमल्लम् ॥”
इति पाद्रे भूमिखण्डे भूगोले १२६ अध्यायः ॥६॥

शेष उवाच ।

दक्षिणेन तु चेतस्य निवधस्योत्तरेण तु ।
वर्षे रमयन्तं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ।
मुक्ताभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दृश्यन्ते वृष्ट्यापि शतानि दृश्य पञ्च च ।
जीवन्ति ते महाभाग ! निधं सुदितमानवाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निवधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षे हिरण्यं नाम तत्र हैमन्वती नदी ।
तत्र चायं महाभाग ! पश्चिराट् पतंगोत्तमः ।
यथापुगाश्च बहुवो धनिनश्च महाबलाः ।
एतादृशवृष्ट्यापि वर्षाणां ते महामते ! ।
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दृश्य पञ्च च ।
यद्वापि च विचित्राणि जीवन्ते वृष्ट्यापि ॥
एकं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौप्यमङ्गुलम् ।
सर्वरत्नमयश्चैव तृतीयं तत्र शोभते ।
यत्र खयन्मृगा देवो निधं वसति शाखिली ।
हैमवृष्टसु समुद्रान् कैलासी नाम पर्वतः ।
यत्र वे पवनो राजा गुह्यकः सद्य मोदते ।
अस्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
हिरण्यवृष्टः समुद्रान् दिवो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महर्षिणं मुक्ताक्षनवासकम् ।
रम्यं विष्णुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
हृदा पुण्यापगां गङ्गासुवास बहुलाः समाः ।
यथा मणिमयास्तत्र चैलाद्यापि हिरण्यमयाः ।
तत्रेष्टा तु गतः विहिं वृष्ट्याचो महावशाः ।
हृष्टा भूतपतिर्वैद्य सर्वलोकेः सनातनः ।
उपास्यते तीर्त्ततेजा यत्र भूतैः समन्ततः ।
नरनारायणो जगता मनुः स्यात्तत्र पञ्चमः ।
तत्र दिवा त्रिपथगा प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ।
जगतीकादप्यजान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वसोक्तवा वा नलिनी पावनी च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अपिन्त्या दिवसवृष्ट्या प्रभावेण समन्विता ।
उपास्यते वक्त्रं वक्त्रं सद्यस्युग्रपण्ये ।
हृष्टाहृष्टा च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।
एता दिवाः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विद्युताः ।
रक्षाधि वै हिमवति हैमवृष्टे तु गुह्यकाः ।
सर्पा नामाश्च निवधे मोक्षार्थं तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्वेषां चेतपर्वत उच्यते ।
गन्धर्वा निवधे निधं नीधे वृष्ट्यर्थस्तथा ।
अङ्गुलीश्च महाभाग ! देवानां प्रतिवचनः ।
इत्येतानि महाभाग ! सप्त वर्षाण्यनुक्रमत् ।
भूतान्यपि निविष्टानि मणिमणि पुष्पाणि च ।
तिवाण्डिर्विदुषिणा वृष्ट्यते देवमापुवी ।
अश्वत्था परिच्छिन्नास्तु अष्टेया तु वसुवसुना ।
एतावृष्टे तु मगधान् भवान्वा सद्य मोदते ।
इत्येवमप्यै वहांश्च कथितानि तवानव ॥६॥
कर्मक्षेत्रं महापुण्यं भारतं वृष्ट्य चाश्रितम् ।
प्रियमित्रश्च देवश्च सर्वोर्वैवद्यतश्च च ॥

भूगोलः

पृथोस्तु जगन् ! वैष्णवश्च तथेष्टाकोर्महात्मवः ।
यथातेरन्वरीशस्य मान्वातुर्नैवृष्ट्य च ।
तथैव सुचक्रुस्त्वयि शिवेरीश्वीनरस्य च ।
लोमकस्य च राजर्षेर्गांधिश्चैव महात्मनः ।
अवधस्य तथैवस्य दिगीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्मेश ! दुर्गास्य वृषतेस्तथा ।
अन्येषां महाभाग ! क्षत्रियाणां वनीयसाम् ॥
वृष्ट्य मे गदतो जगन् ! सर्वपापप्रणाशनम् ।
मचेन्द्रो मलयः सद्यः मुक्तिमावृचवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाजश्च सन्नेते कुलपर्वताः ।
तेषां वृष्ट्यश्चो जगन् ! गिरयस्तु समीपतः ।
धातुचिचाः सत्यवन्तो महान्निचसवानवः ।
आर्या जम्बूकाश्च धर्मेश ! तैर्मिथाः पुत्रवा
द्विज ! ।
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।
शतदं चन्द्रभागाश्च विपापां स्थूलवासुकाम् ।
गोदावरीं नर्मदाश्च यमुनाश्च महानदीम् ।
हृष्टवतीं विपाशाश्च वाङ्गुदीं सरिताम्बराम् ।
नदीं वेचवतीश्चैव पयोध्वीं देविकामपि ।
वेदवृष्टिं वेदशिनीं चित्रसेनाश्च निम्बगाम् ।
करीविकीं चित्रवहां कृष्णवन्तां सुपुण्ड्राम् ।
इरावतीं विन्ध्याश्च त्रिदिवामिच्छुलां लमिम् ।
गोमतीं धूमपापाश्च निचितां जोहितावनीम् ।
कौशिकीं त्रिदिवां जगतां सरयश्च महामते ! ।
चर्मवन्तीं वेचवतीं चन्द्रनाश्च महानदीम् ।
रक्षसां शतकुम्भाश्च हस्तिवन्तां दृष्टवन्ताम् ।
शरावतीं प्रयोध्वीं च वाजिनीं पुरमाजिनीम् ।
पूर्वाभिरामां धीराश्च वापीं शीतवतींमपि ।
पलाशिनीं पापहरीं सुप्रयोगीं महामते ! ।
कावेरीं सुसुकाश्चापि वेलां भीमरथीमपि ।
रक्षसां शतकुम्भाश्च कुशवीरां महानदीम् ।
पलाशिनीं पापहरीं हेमां हृतवतीं तथा ।
मरुतीं प्रवरीं मेलां मचेन्द्रां घाटनावतीम् ।
पुरावतीमनुष्ठाश्च कुशवीरां महानदीम् ।
सदान्नीरामध्व्याश्च तथा चौरवतीमपि ।
करीविकीमशिकीं विपुलां सहिरण्यथीम् ।
सदाकान्तां शिवाश्चैव पञ्चमीं महानदीम् ।
विन्ध्यां वीरकराश्चापि विन्ध्यामित्रीं कपिलालाम् ।
वसुं सुवन्तां गौरींश्च कुवेरामम्बवाहिनीम् ।
रथचिचां ज्योतिरथीं तुङ्गवन्तां महानदीम् ।
वैन्दवीं पिङ्गलाश्चैव तुङ्गवन्तां महानदीम् ।
विदिशां कृष्णवन्ताश्च हविःखां महामगाम् ।
सन्ध्यां समासां वेदासां भारद्वाजीं निम्बगाम् ॥
श्रीवाश्च पिङ्गलाश्चैव कौशिकीं निम्बगामपि ।
दुर्गां मन्मथिलाश्चैव वक्त्रमेध्यां वृष्टवतीम् ।
परोक्षामप्य रोहीं च सामान्यां वरुणामपि ।
सुरसां तपसां दाक्षीं यवांश्च महानदीम् ।
मानवीं हवमां भासां वक्त्रमेध्यां वृष्टवतीम् ।
एताश्चान्याश्च वङ्गो वै महानदीं विचरन् ॥
वहा निरामया कृष्णा मन्मथा मन्मवाहिनी ।
विचोयना चित्रदरा दुर्गापि पापहारिणी ।
अक्षरी च महानीदी कोवा चापि महानदी ।

भूगोलः

मुक्तिमती मन्मथा च मन्मथा वाहिनी तथा ।
कुमारी चित्रकुल्या च नदी मन्मवाहिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिचा च सरस्वती ।
जौहिवं करतोया च तथैव वृष्टकाश्च ।
विन्ध्यस्य मातरश्चेताः सन्ध्याश्चैव महापत्नीः ।
तथा नद्यस्तप्रकाशाः शतशश्च वृष्टकाश्च ।
इत्येताः सरितो जगन् ! समाख्यातास्तवानव ॥
वक्ष्यामि पर्वतांश्चापि भारते कलिं वै द्विज ! ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्च विष्णुटकः ।
अवधः कूटकः कोलः सद्यो देवगिरिस्तथा ।
श्रीशैलो अश्वमेधकश्च मुक्तिमावृच सद्य च ।
श्रीवन्ध्या पारिपाजश्च रैवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्धनश्च कूटो नीलो मोक्षार्थं सद्य च ।
कोकासुख रत्नकीलस्तथा कामगिरिर्द्विज ! ।
अतः परं जनपदान् वक्ष्यामि द्विजवत्तम ! ।
विख्याताः कुलपाञ्चालाः शाखा माद्वेव-
जाङ्गलाः ।
मत्स्याः कुशवृक्ष मीनश्च भोजः सिन्धुकलि-
काः ।
सरसेनाः पुलिन्दाश्च कुलवः केशिकोशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा मालाक्ष्येव च ।
सेदिमन्त्यकस्तथा च नैकपृष्ठा युगम्बराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काश्यपोऽपरकाश्यः ।
कुलधोऽवन्तयश्चैव मलजा विजयास्तथा ।
आधिराव्याः सकुहाश्च चक्रवर्त्तकतयः शकाः ।
मानवास्तोपवाहाश्च यक्षलोमान सद्य च ।
वाङ्गीका वाटधानाश्च शङ्खनाश्रमेचक्रकाः ।
मल्लाः सुदेव्याः प्रहारा मर्हिषाः शशिका-
क्षकाः ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः काल-
तोयकाः ।
अटवीश्वरराश्चैव मेरुभूताश्च मारिच ! ।
उपविष्ठाशुविष्ठाश्च अङ्गलाः कुलवर्त्तकाः ।
कुहाः परान्ता माद्वेया मागवा मालवजटाः ।
अन्याश्च बहुवो जगन् ! कथाः सासुत्र-
निष्कृताः ।
वर्हिर्गिर्योऽङ्गमलदा अन्यगिर्वैद्यश्चैव च ।
सङ्गुतराः प्राह्वयः सुदेष्टा वासुनास्तथा ।
शका निवारा निवधा भार्गवाश्च हिचर्वभ ! ।
पुष्पा भोगाः किराताश्च तथैवानर्त्तवैर्हताः ।
तीरपञ्चाः मूरसेनाः कुलजाः कुशजास्तथा ।
तिजभावा मखावाश्च गान्धारा रथकास्तथा ।
काङ्गीराः सिन्धुवीरीरा रविक्का कक्षका-
गवाः ।
अभीलाहा कुलताश्च मधुमताः कुलवन्ताः ।
रमवृष्टाश्च वक्त्रेश ! वीचला वाङ्गिकास्तथा ।
रवीवरा कता रम्याः सुवामानः सुमङ्गिकाः ।
वनापवो दद्याः पार्श्वरीमाश्च कुशिकास्तथा ।
रमवृष्टाश्च धर्मेश ! वाङ्ग्यामरथोदराः ।
रम्याः करीवकाश्चापि कुलिन्दोपेक्षास्तथा ।
कच्छा मोपानकस्तथा च भिका वानवाविकाः ।
किराता रवीराः विहाः पार्श्वरीमाश्च मारिच ॥

भूगोलः

ओङ्गोन्गः सवेरिन्ना वेवेहासाज्जिन्नाः ।
तथापरे जगपदा दक्षिणा ब्राह्मण्यम् ।
मणिङ्गाः केरलाः प्राच्या विकल्पन्यकास्तथा ।
कोवेङ्गास्तथा चोलाः चौङ्गदा मलका मनाः ।
ज्जिन्नुत्तवर्षवेता कोङ्गवेङ्गटमालवाः ।
एङ्गकाः कोरनाः प्राच्याः कुङ्गुराङ्गार-
मारिकाः ।

तथैव विन्ध्यजिन्नाज्जिन्नाः साङ्गतेनयः ।
समङ्गाः सवकाश्चैव तथैवापरवर्षकाः ।
ज्जवकास्तनवाजाश्च पुलन्दा वर्मरेः सङ्ग ।
सुनिवाटाः शिवाटाश्च करा वेगवशास्तथा ।
विदर्भा ज्जविकाः काकजनाश्च ब्राह्मण्यम् ।
यवनाश्च श्वाल्मीजास्तङ्गनाः परतङ्गनाः ।
सङ्गदङ्गाः कुलत्याश्च दादया ज्जवजातयः ।
उत्तराङ्गापरे ज्जवका कूनाः पारसिकेः सङ्ग ।
तथैव च मलाञ्चीना दशार्गा दशमालिकाः ।
ज्जवङ्गकलिङ्गाश्च पङ्गवा गिरिशङ्कराः ।
ज्जवकाश्चान्तवाराश्च वैश्यमृदकुलानि च ।
मूढाभीराश्च दरदा ये चान्ये ज्जवभूमयः ।
ज्जवेषाश्च भरङ्गास्तथैव कनयोषकाः ।
ज्जवकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः ।
तोमरा ज्जवमानाश्च तथैव करभङ्गकाः ।
एते चान्ये जगपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
उद्देशेन मया देशास्तव संकीर्णिता द्विज ।
वर्षे तु भारते ब्रह्मन् । निवर्गस्य फलं भवेत् ।
दृश्यते कामधुग्भेभूर्मिः सव्यगुह्यता ।
नकिन् मुभाभुमं कर्मे यथोक्तफलदं दृश्याम् ।
ज्जवानि यानि वर्षाणि भूमिस्तर्गाणि तानि वै ।
भारते विहितं कर्मे यागध्यानादिलक्षणम् ।
फलं जनयते सव्यक् विकर्मे नरकायपि ।
तत्र विहा नरा ब्रह्मन् । तपसाराधनेन च ।
प्रबान्धि परमं लोकमपवर्गस्य मारिच ।
ज्ञतं वेता हापरश्च कलिञ्च ब्राह्मण्यम् ।
भारते तु क्रमेणैव भवन्ति हि युगानि वै ।
चत्वारि च सङ्गसाक्षि वर्षाणि ब्राह्मण्यम् ।
ज्जवः संख्या सतयुगे संख्याता भारते द्विज ।
ज्जवयैव तु सङ्गसाक्षि जेतायां भारते दृश्याम् ।
हे सङ्गसे हापरे तु शतमेकं कली स्रुतम् ।
तथापि च स्थितिर्नास्ति कली ब्राह्मण्यम् ।
गर्भस्थाश्च ज्जवने च तथा जाता ज्जवनि च ।
महावका महावत्सा ज्जानिने धर्मेतत्पराः ।
तपस्विनो ज्जाननिहाः ज्जते जायन्ति मानवाः ।
जेतायां सर्ववर्षाश्च सधर्मेनिरताः सदा ।
हापरे च महाभाग । क्रूराश्च पराङ्मकाः ।
कुङ्गाश्च दृष्टिताश्चैव क्रोधना दुष्कृते रताः ।
कली स्रुतु भविष्यन्ति भारते ताप्रस । प्रजाः ।
सर्वेषामपि वर्षाणां भारते प्रवरं द्विज ।
विध्यन्ति मानवा ज्जव हरिभक्तिपरायणाः ।
प्रायो भागवताः सर्वे भारते द्विजसत्तम ।
नामार्कपाणि तीर्थाणि फलदानि दृश्यामपि ।
ज्जवदीपो मया प्रोक्ती ज्जवयोषकविकृतः ।
ज्जमानेन प्रमाखेन वेदितो ज्जवज्जान्मवा ।

पूरुष

भूगोलः

ज्जववज्ज उपहोपा सुनिभिः परिकीर्णिताः ।
विन्ध्यमध्वे महाभाग । नानाविधज्जानिताः ।
नामानि तेषां वक्ष्यामि श्रद्धा वात्स्यायन
द्विज ।
सगरश्च सुतैरन्वाज्जवै परितो महीम् ।
ज्जवज्जिः कलिता विप्र । दीपा ज्जवटी महार्कवे ।
सर्वप्रकाशज्जवश्रुतः विङ्गनावर्मेनौ यथा ।
पञ्चजन्मस्तथा मन्दहरिको रमयकाष्ठयः ।
ज्जवैति कथिता विप्र । ज्जवदीपस्य तेऽन्तरा ।
इति पाश्चो भूमिस्तर्गे भूगोलवर्गे १६०

अध्यायः ॥ ६ ॥

श्रेष्ठ उवाच ।

“ज्जवदीपं प्रवक्ष्यामि श्रद्धा वात्स्यायन द्विज ।
यज्जानं ज्जवदीपस्य तथैव ज्जवगोदधेः ।
ततो द्विगुणमानोऽसौ ज्जवदीपो महामते ।
ज्जवदीपस्य च यथा वेदनं ज्जवज्जान्मसा ।
समानेन प्रमाखेन पुरः परितया यथा ।
परितया उपवनं यथा भवति वेदनम् ।
ज्जवदीपस्तथैवासौ संवेद्य ज्जवज्जोदधम् ।
द्विजज्जयोजनायामो वर्णते द्विजसत्तम ।
तत्र ज्जवप्रमाखोऽस्ति द्वीपस्यातिकरस्तवः ।
ज्जवो नाम महाभाग । सर्ववर्गोऽभिधाम च ।
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्रं यवसं शिवम् ।
ज्जवताश्चमशान्तानि क्रमादभयमित्यपि ।
सप्तैव सीमागिरयो नद्यः सप्त च कीर्णिताः ।
मणिङ्गटो वञ्जङ्गटो ज्जवोतिङ्गानन्दसेनकः ।
हिरण्यहो मेघमालः सुपर्णः सतुष्टैलका ।
ज्जवज्जमना ज्जव सावित्रासिधमी तथा ।
सत्यम्भा सुप्रभा च वात्स्यायन । धृतम्भा ।
यताः सप्त महानद्यो दर्शनादेव पावनाः ।
वर्षाणि ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यनुक्रमात् ।
हंसश्चैव पतङ्गचोर्हायनश्च हतीयकः ।
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्वे धर्माधिकारिदाः ।
ज्जवो च पञ्चतास्तत्र नद्यश्चैव महाप्रजाः ।
प्राजायतो महाभाग । मलयो नाम पञ्चतः ।
ततो मेघाः प्रवर्णन्ते प्रभवन्ति च सर्वतः ।
तत्र परेक विप्रश्च । जलधारास्तु पञ्चतः ।
तस्माद्यज्जानि वै तोयं वासवः पृथिवीजते ।
वर्षास्तु हि ततो दृष्टस्ततः श्रव्यस्तुष्टवः ।
रेवतो नाम तत्राय गिरिर्येव प्रतिष्ठितः ।
रेवतो नाम नक्षत्रं दृश्यते दिवि मोदिता ।
उत्तरेण तु तस्याश्च ज्जवो नाम गिरिमहान् ।
प्रायः श्रीमान्ज्जवमेघप्रभयो ज्जवविप्रश्च ।
यस्य ज्जव्या ज्जवमवर्षाः प्रजास्तत्र महामते ।
ज्जवतः परं महाभाग । दुर्गो नाम महागिरिः ।
केशरी केशरयुतो यस्मादातः प्रवर्णते ।
ज्जवो नाम महाहोपो यत्र पूज्यस्तु शङ्करः ।
तत्र गङ्गा निविहाश्च चारवा देवतानि च ।
धार्मिकाश्च प्रजा ब्रह्मन् । ज्जवज्जविवर्णिताः ।
दीर्घायुवः सत्यवरा वर्द्धन्ते भोगवर्णिताः ।
नक्षत्राणां महापुण्या मङ्गा च बहुधा मताः ।
महानदी नखिजला सीतासी वैजिका तथा ।

भूगोलः

सङ्गसाक्षि प्रताप्येव नद्यः संख्या न शक्यते ।
तत्र पुण्या जगपदाचचारो लोकसम्पत्ताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानवा मन्दगास्तथा ।
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः कर्कमेनिरता द्विज ।
मशकेषु तु राजन्वा धार्मिकाः सर्वकामदाः ।
मानसे च महाभाग । वैश्यधर्मेन विविधः ।
मन्दगेषु तथा मृगाः मृगा धर्मार्थनिष्ठिताः ।
न तत्र राजा विप्रश्च । न द्रव्यो न च दृष्टता ।
सर्वधर्मेणैव ते सर्वे रक्षन्ति च परस्परम् ॥ १॥
ज्जवदीपसमानेन सतुष्टेन हतो नदिः ।
रक्षुरसज्जलेनैव नानारजवता द्विज ।
शास्त्रलोऽपि तथा दीपः ज्जवाद्द्विगुणमानतः ।
चतुर्लक्षयोजनेन सुरोदेनाहतो महान् ।
यत्र वै शास्त्रानी नाम द्विजस्योचनोऽस्तिता ।
द्वीपस्यातिकरो दृष्टः सुपर्णेन ज्जवतालयः ।
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽपि सुरोचनम् ।
सीमनस्यं रमयकं देववर्णमिति क्रमात् ।
पारिभाषमाप्यायनमभिज्ञातमिति द्विज ।
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरवः श्रुतशङ्करः ।
वामदेवश्च कुन्दश्च कुसुदः पुण्यवर्षकः ।
सङ्गमुत्तरिति ब्रह्मन् । नद्यः सप्तैव कीर्णिताः ।
ज्जवमतिः तिनीवाली नद्या राका सरस्वती ।
रजनी च कुङ्गुश्चैव महानद्यः सुपुण्यदाः ।
तत्र विप्रादयो वर्णाः क्रमात्क्रामानि विधत्ति ।
ज्जवः श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्यधरः स्तुतः ।
वसुध्वरस्ततीयस्तु चतुर्थस्तु इत्युत्तरः ।
सर्वे ते सीममात्मानं भगवन्तं वक्षन्ति हि ।
सुरोदं परिवेद्योऽपि ततो द्विगुणमानकः ॥ २॥
ज्जवदीपो हतोदेन समानेनाहतो द्विज ।
ज्जवस्तम्भो महास्तव द्वीपस्यातिं करोति च ।
ज्जवज्जमानो दीर्घैव महाज्जवज्जवराश्वितु ।
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमाखतः ।
वसुदानं दृष्टवर्चानां भिगुमं महामते ।
सत्यवतं विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ।
सप्तैव सीमागिरयः कीर्णिता द्विजसत्तम ।
वधुश्चैव चतुःशङ्गः कपिलश्च चतुर्दशकः ।
देवादीक ज्जवरोमा द्विजश्चैति सप्तमः ।
महानद्यश्च सप्तैव सर्वपापप्रणाशवाः ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मावद ।
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्मथाला दृष्टश्रुता ।
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरभूतो द्विज ।
कुशलः प्रथमो वर्णः कोविदम्भुर्द्वितीयकः ।
ज्जवितुस्तुतृतीयस्तु चतुर्थः कुलकः स्तुतः ।
ते सर्वे ज्ञानसम्पन्ना ज्ञानवेदकस्तपिचः ।
भजन्ते भगवन्तं वै कर्मेकौशल्याजिनः ॥ ३॥
हृतोदाश्च तथा दीपो द्विगुणः कोवचञ्चकः ।
चीरोदेन समानेन वेदितो ब्राह्मण्यम् ।
ज्जवो नाम गिरिर्येव द्वीपस्यातिकरो महान् ।
महासेनशराचानस्ततश्चिदो महामते ।
चीरोदेवाभिविक्तश्च सततं वीर्यसञ्चयेः ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे श्रद्धा ।
ज्जवो मधुवहो मेघपृष्ठश्चापि वनकातिः ।

भूगोलः

जीहिनायः सुधामा च भानिहृत्वापि सप्रमः ।
गिरयश्चापि सप्तैव वर्षेसीमाकरा हिमः ।
मुक्तोऽथ वर्धमानश्च भोजन उपवर्धयः ।
नन्दमो नन्दनश्चैव सन्तोभद्र दत्तपि ।
सप्त तत्र महानद्यः पावना ब्राह्मणवर्धनः ।
अभया चान्ततीचा च हस्तिरूपवती तथा ।
तीर्थवत्सायका मुक्ता पवित्रवत्पि स्मृता ।
विप्रादयस्तथा वर्णाः स्थाता नामान्तरेण तु ।
पुरुषः प्रथमो वर्णो द्वितीयो ऋषभः स्मृतः ।
तृतीयो द्रविडो नाम देवसंज्ञस्तुर्दशकः ।
शक्तिं जनमयीं विष्णोर्धावन्ति च यजन्ति च ॥३॥
एवं परस्तात् श्रीरोदात्त शाकदोषो द्विजवर्धनः ।
आयामेन स विष्णोर्धावन्ति च यजन्ति च ॥४॥
दधिमच्छोदकेनैव समानेन स सिन्धुना ।
परोतो भाति तत्रास्ति शाको नाम महीवहः ।
होपस्थातिकरः श्रीमान् वासयन् हीपमेव तम् ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव पुरोजवमनोवधौ ।
धन्वानीको वेपमानो विशाधारश्च मारिचः ।
बहुरूपश्चिचरो गिरयोऽपि च सप्त वै ।
ईशान उदयङ्गश्च वलभो महानवः ।
शतकेशवनामा च सहस्रस्रोत एव च ।
देवपालोऽपि सप्तैव वर्षेसीमप्रवर्तकाः ।
नद्यः सप्तैव विख्याता आयुर्द्धाप्नया हिमः ।
सहस्रश्रुतिः पञ्चनदी भिन्नं तिरपराजिता ।
विख्यानोभयदृष्टिश्च महापुण्या महापलाः ।
विप्रादयस्तथा वर्णा स्थाता नामान्तरेण तु ।
आद्यो ऋतव्रतो नाम तनः सत्यवनः स्मृतः ।
दानवताशुवतौ च तृतीयश्च चतुर्थकः ।
भगवन् वायुरूपं भजन्ते च यजन्ति च ॥५॥
तथैव दधिमच्छोदात्त परस्तात् पुष्करो महान् ।
द्विगुणेन प्रमाखिन हीपः स्वादूदकेन तु ।
परिवीतः समानेन सिन्धुना ब्राह्मणवर्धनः ।
यत्र पुष्करमस्तु च ज्वलन्मनसमिभम् ।
हीपस्थातिकरं प्रसहस्रायुतशोभितम् ।
यदाहुरासनं विश्वरूपस्तस्य प्रजापतेः ।
हीपमध्येऽवधिगिरिरंक एव महामते ।
स मानसोत्तरी नाम प्राकार इव वेष्टकः ।
तस्य पूजापरी पार्श्वौ देवर्षेः तत्र मारिचः ।
सिन्धोर्वेष्टनमत्रैकं गिरिर्वेष्टनकं परम् ।
रमणकं धातकश्च द्वे वर्षे नामतः स्मृते ।
मानं तस्य गिरिर्विप्रायुतयोजनसुच्छिन्नम् ।
तावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीनां द्विजवर्धनः ।
यः परिक्रममाणश्च मेरुं विप्रः विवस्वतः ।
जङ्घां विभर्ति शैलेनश्चक्रं समल्लरात्मकम् ।
अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य महाबलाः ।
तत्र संज्ञानरं नास्ति वर्णानां ब्राह्मणवर्धनः ।
स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान् ।
लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवरः स्मृतः ।
प्राकार इव संवेष्ट लोकान् सञ्जाह्वामते ।
लोकालोकाचलो नाम तेनच परिचोक्तः ।
मानसोत्तरमेवोक्तु अन्तरे यावती मही ।

पृथक्

भूगोलः

तावती काचनी भूमिर्लोकालोकात् परे हिमः ।
यत्र प्रविहितं वस्तु कथञ्चित्तोपलभ्यते ।
सौवर्ण्यं कान्तिरुदीमा सञ्चरन् प्रमाधिनी ।
अतः सञ्जाहि सत्त्वानि तां भूमिं वर्जयन्ति हि ।
लोकालोको गिरिर्वस्तु लोकालो वर्धते महान् ।
आह्वयति स तेजांसि सञ्जादीनामपि हिमः ।
तमतिक्रम्य ज्योतींश्च यमन्ते न प्रवर्तितुम् ।
तावद्भाह्वान् ब्रह्मनायामेन च तादृशः ।
आयामविक्षरे पृथ्वी पञ्चाशत्कोटियोजना ।
तस्याश्चतुर्थभागोऽयं लोकालोकाचलो गिरिः ।
तस्योपरिष्टाचत्वारो गजेन्द्राः सुमहाबलाः ।
नियुक्ता ब्रह्मणा भूमिं करैराक्षया संस्थिताः ।
भगवानपि तत्रैव विष्णुकसेनादिभिरुतः ।
पार्श्वद्वयवरेणश्चक्रम् । भुजैर्वहुभिर्दक्षिणैः ।
धारयन् जगतीमास्ते आकल्पमपि मारिचः ।
योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूम्यास्ते परिचर्जनः ।
तावती भूरलोकान्ता साञ्चसन्मसाहता ।
ततो योगेश्वरगतियोगिनां प्राप्यतुल्यतम् ।
स्थानं भगवतः साक्षात् श्वेतद्वीप इतोऽयंते ।
इति ते कथितं ब्रह्मन् । भूगोलस्योपवर्ण-

नम् ॥

य इदं श्रुत्वा यत् स्मृतं । भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
प्रदक्षिणोक्तता तेन सशैलवनकावना ।
सवागरा च सदीपा सवर्षा च वस्तुवरा ।
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिस्तव भूगोलवर्णनं नाम
१३१ अध्यायः ॥३॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ॥
यथा,—

“विहिं साध्यतुपेति यत्करयतः क्षिप्रं
प्रसादानया
यस्याश्चिन्तयदास्तुल्यतिरक्तं कालिदत्तलोका-
वर्णो ।
शृङ्गलो सुखरङ्गमेव क्षतिनां स्वाह्वारती
भारती
तं ताश्च प्रणिपद्य गोलममनं वातावबोधं
बुधे ॥”

गोलग्रन्थकथने कारणमाह ।
‘मध्याह्नं नृसर्प यद्वै गणितं तस्योपपत्तिं’
विना
प्रीतिं प्रीतिभासु नैति गणको निःसंशयो न
अयम् ।

गोले वा विमला करामणकवत् प्रत्यक्षतो
हस्यति
तस्मादमुपपत्तिबोधविषये गोलप्रबन्धोद्यतः ।
अथ गोलप्रश्नस्य गोलानभिज्ञगणकोपहास-
माह ।

‘भोज्यं यथा सञ्चरन् विनाय्यं
राज्यं यथा राजविवर्जितम् ।
सभा न भातीव सुवत्तद्वीणा
गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ।
वादी आकरं विनैव विदुषां हृष्टः प्रविष्टः’

भूगोलः

जलप्रलयमतिः क्वान् पटुपटुभूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।
हीतः सन्नुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञ-
क्षया
ज्योतिर्मितुं सदसि प्रमत्तभगवत्प्रश्नप्रयत्नो-
क्तिभिः ।

अथ गोलस्वरूपमाह ।
‘दृष्टान्त एवावनिभयवाहो
संस्थानमानप्रतिपादनायैम् ।
गोलः स्तुतः शैलविशेष इव
प्राज्ञैरतः स्थापकितेन गन्धः ।’
अथ गणितप्रश्नसमाह ।
‘ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेष्ट इत्युच्यते
नूनं लयवकाशितः पुनरयं तत्तद्वैदिकप्रश्नम् ।
तं गोलानभिज्ञोऽन्तरेण गणितं गोलोऽपि न
ज्ञायति
तस्मात् यो गणितं न वेत्ति स कथं गोलार्थकं
ज्ञास्यति ।’

अथ ज्योतिषशास्त्रस्यवाचिकारिलक्षणमाह ।
‘द्विविधगणितस्तुल्यं यत्कर्मयत्तत्तत्तत्
तद्वगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः ।
यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूमिर्मेदं
प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी ।’
आकरगवर्धनमाह ।

‘यो वेद वेदवदनं सदनं हि सन्ध्या-
मार्गं सवदमपि वेद किमन्यथाश्चम् ।
यस्मादनः प्रथममेतदर्थोक्तं धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति अथवेऽधिकारी ।’
अथ गोलग्रन्थस्य प्रस्तावमन्योक्तप्रकारमाह ।
‘गोलं ज्ञातुं तव यदि मतिर्भास्करीयं श्रुत्वा त्वं
नो संक्षिप्तो न च बहु दया विस्तरः शास्त्र-
तत्त्वम् ।

जीलागन्धः सुललितपदः प्रश्रवणः स यस्मा-
दिहन् । पिङ्गसदसि पठनी पक्षितांस्ति यनक्ति ।
अथ भूसंस्थानं प्रश्नोक्तद्वयेन आह ।
‘भूमिश्चक्रवक्रान्तगंगेन गगनेचरेः ।
तृणा धृता धरा केन येन नेममिषाद्वयः ।
किमाकारा कियन्नाना नागाशास्त्रविचार-
ज्ञानम् ।

कीदृगद्वीपकुलादीन्समुद्रैर्मितोच्यताम् ।’
अथ यद्वैदिकप्रश्नोपपत्तिप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।
‘संनिह्य द्युगवाद्दुगादिभगवैः खेटीभु-
पातेन यः
स्यात्तस्यास्तुतता कथं कथमभूत् आदीक्षति-
नैकथा ।

किं देशान्तरतुल्यमानरमणो वाक्करं किचरं
किचोचं नदु चक्षुषश्च तद्वै कक्षात । पातः
स्तुतः ।
किं केन किमु केनच किमु चर्तं किन्वाचर्तं
कक्षातनुवहितः कुतश्च रहितः खिडस्तुतो

भूगोलः

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिनिधिरवशेन नवखण्डा-
न्याह ।

‘जङ्गादेशाद्विमगिरिदक्षिणं चैमकूटं तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो विषय इति ते सिन्धुपर्वत-
दैर्घ्याः ।

यत् सिन्धुद्वीपे पुरातनं शङ्खवल्कुलनीला-
वर्णाश्वेषां जगुरिह बुधा अन्तरे मौलिदेशान् ।

‘भारतवर्षमिदं सुदृग्मातु

किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् ।

विहृपुराश्च तथा कुब तस्माद्-

विहृ हिरेण्यपरम्यकवर्षे ।

माख्यर्षाश्च यमकोटिपत्तनाद्-

रोमकाश्च किञ्च गन्धमादनः ।

नीलशैलविषाधवधी च तौ

अन्तरालमनयोदितानाम् ।

माख्यवल्कुलमध्यवर्षे

यत्तत् भद्रतुरगं जगुर्बुधाः ।

गन्धशैलजलराशि मध्यगं

केतुमालकमिला कलाविदः ।

निषधनीलसुगन्धसुमाख्या-

केरलमिलावृत्तमावृत्तमावभौ ।

अमरकेलिकुलाय समाकुलं

वचिरकाश्चनचिचमहीतजम् ।’

अथ मेरुसंज्ञानमाह ।

‘इह हि मेरुगिरिः किञ्च मध्यगः

कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ।

द्विदशजम्बुपद्मजकर्म-

केति च पुराणविदः समवर्णयन् ।

विष्णुश्चैलाः खलु मन्दरोऽस्य

सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः ।

तेषु क्रमात् सन्ति च केतुदत्ताः

कदम्बजम्बुवटपिप्पलाख्याः ।

जम्बुफलामलजनप्रसृतः प्रवृत्ता

जाय्वनदीरसयुता नृदभूत सुवर्णम् ।

जाय्वनदं हि तदनः सुरसिद्धसंवाः

शृङ्गत् पिबन्त्यन्तपानपराहस्तुखास्ते ।

वर्णं तथा चिन्नरयं विचित्रं

तिक्ष्णसरोरनन्दनमन्दनम् ।

धृत्वाह्वयं यत् धृतिस्तत् सुराणां

आजिण्य वैष्वाजमिति प्रसिद्धम् ।

वरीत्ययेतिव्यवस्था मानसं

महाह्वयं चेतनं यथाक्रमम् ।

वरःसु रामारमणश्चमानसाः

सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः ।

सत्रजताश्चनमयं शिखरचपञ्च

मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

तेषामधः शतमखण्डनान्तकानां

रक्षोऽन्धुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ।’

तत्र अन्यविशेषमाह ।

‘विष्णुपदीविष्णुपदान् पतिना मेरौ चतुर्धासीत्

विष्णुभाचलमक्षकशक्षसरः संश्रिता गता

वियति ।

भूगोलः

भूगोलः

सीताख्या भद्रान्नं चालकनन्दा च भारतं वर्षम्
चक्षुश्च केतुमानं भद्राख्या चोत्तरान् कुक्षम्

याता ।

या कर्णिताभिलषिता वृष्टा खृष्टावगाहिता

पीता ।

उक्ता खृता स्तुता वा पुनाति बहुधापि पापिनः

पुरुषान् ।

यां चलति दलिताखिलवन्धो

गच्छति बलमिति तत्पिष्टसंघः ।

प्राप्ततटो विजितान्तकदूतो

याति नरो निरयात् सुरलोकम् ।’

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुला-
चलांश्चाह ।

‘येन कसेरसकलं किञ्च तान्त्रपर्व-

मन्ध्रभक्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् ।

नागश्च सौम्यमिह वारणमन्यखण्डं

गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ।

वर्षश्चस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये

शिवेषु चान्यजजना निवसन्ति सर्वे ।

माहेन्द्रयुक्तिमलयर्षकपारिपात्राः

सद्यः सविन्ध इह सप्त कुलाचलाख्याः ।’

अथ लोकयवस्थामाह ।

‘भूर्लोकस्थो दक्षिणे अथदेशा-

दस्मात् सौम्योऽयं सुवः स्वच मेरुः ।

लब्धः पुण्यैः खे मङ्गः स्याज्जनोऽनो-

ऽनन्त्यानन्त्यैः खेसपः सत्यमन्यः ।’

दिव्यवस्थामाह ।

‘लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्या-

त्तदा दिनाह्णं यमकोटिपुण्यं ।

अधस्तनः सिद्धपुरेऽस्तकालः

स्यादोमके रात्रिर्द्वयं तदैव ।

यद्योदितोऽर्कः किञ्च तत्र पूर्वा

नचापरा यच्च गतः स चास्तम् ।

तन्मास्यतोऽन्ये च ततोऽखिलाना-

स्तदक्षिणतो मेरुरिति प्रसिद्धम् ।’

अथ विशेषमाह ।

‘अथोन्नयिन्नाः कुचतुर्धभागे

प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरिव ।

ततश्च पश्चात्त भवेद्वनो

लङ्केव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् ।

तथैव सञ्च यतो हि यत् स्यात्

प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीच्याम् ।

निरनदेशादितरत्र तस्मात्

प्राचीप्रतीच्या च विचित्रसंज्ञे ।’

अथ भद्रकर्ममणशवस्थामाह ।

‘निरनदेशं चितिमन्त्रलोपगौ

ध्रुवो नरः पश्यति दक्षिणोत्तरी ।

तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा

भ्रमद्भ्रमकं निजमन्त्रकोपरि ।

उदग्दृष्टिं याति यथा यथा नर-

क्षया तथा खासतन्त्रमन्त्रजम् ।

उदग्दृष्टं पश्यति चोत्तरं चिति-

भूगोलः

सदन्तरे वोजनणाः पक्षाग्रकाः ।

वोजनसंख्या भाष्ये १६० गुणिता

कुपरिधिस्तथा ४८६० भवन्त्यंशाः ।

भूमौ कक्षायां वा

भागेभ्यो वोजनानि च वक्ष्यन् ।’

अथ देवदेव्यानां भुवर्चसंज्ञानमाह ।

‘सौम्यं भुव मेरुगताः खमध्ये

यान्यश्च देव्या निजमन्त्रकोर्धे ।

सखापस्यं भ्रमद्भ्रमकं

विलोकयन्ति चित्तिजप्रवक्ष्यन् ।’

उत्तरगोखे चित्तिजाह्वं परितो भ्रमन्तमादि-

त्यम् ।

सर्वं निदृष्टाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यं

यान्ये ।

इन्द्रान्तमारोहति येः क्रमेण

तेरेव उत्तरवरीहती नः ।

यच्चैव वृष्टः प्रथमं च देवे-

स्तमेव तिस्रश्च विजोष्यते किम् ।

दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं

निशेतरत् संहितिकैः प्रकीर्तितम् ।

दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं

निष्ठा तथा तत्फलकीर्तनाय वै ।

विधुर्धभागे पितरो वसन्तः

खाद्यःसुधादीधितिमामगन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्के निजमन्त्रकोर्धे

दर्शे यतोऽस्मादुद्युगलं तदैवाम् ।

लब्धे दक्षे पक्षदक्षेऽन्यदेति

मुक्तोऽस्तमेव तत् यव सिद्धम् ।

भाङ्गात्तरत्वाच्च विधोरधःखं

तस्मात्त्रिशीघ्रः खलु पौर्णमास्याम् ।

यदतिदूरगतो दृष्टिः चित्तिः

सततमाग्रजयं रविमोक्षिते ।

भवति नावदयं श्रयितस्य तद्-

युगसहस्रयुगं दुर्निर्णयं विधेः ।’

अथ भूपरिधिमानं प्राक्कथितमपि विशेषार्थ-
माह ।

‘प्रोक्तो वोजनसंख्या कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दा-

अथ ४८६०

सङ्गासः कुभुजङ्गशायकभुवः सिद्धाग्रके

नाधिकः । १५८१।२४

एकविंशतं यथा युगगुणचिंश्चत्वारदशयो

७५५३.४४

भूमेः कन्दकजालवत् कुपरिधियावाहतेः

प्रत्युदम् ।’

भूपृष्ठजलस्य जलोत्तस्य दृव्यमाह ।

‘इह कन्दकपृष्ठजालवदिनागोखे पक्षं अक्षितं

जलैनास्य शर्ताग्रकोऽपि न भवेद्वक्ष्यातुवर्णं

चास्तवम् ।

तत् प्रत्यक्षविबलसहस्रतमिह नैवास्तु वा चास्तु वा

चै प्रौढा गन्धका विचारयत तन्मध्यस्थमुदगा

भद्रम् ।’

तैष बस्यप्रधानं स्वात्मसङ्गस्य विह्वलम् ।

भूतभी

अगच्छपुष्पनस्यो वे समरीचच भूतहृत् ।
मुजङ्गवर्मे वे हिङ्गु निम्बपत्राणि वे यवाः ।
गौरसर्वप एभिः स्थाप्यो भूतहरः कृतः ॥
गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
अङ्गनं कृतमेभिः स्थादु यद्भूतहरं शिव ! ॥
अपि च ।

“वचा चिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मल्लिका चिपला चैता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बचिकटुगोक्षत्रेणावचर्षितम् ।
नल्मालेपनश्चैव क्षान्तुदर्शनं तथा ॥
अपस्मारविषोष्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतैश्च भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥”

इति गारुडे १६२ । १६६ अध्यायः ॥

शम्भुगन्धभूता यथा,—

“इते वराहस्य गच्छे भर्गमासाद्य ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वे जगुः ॥
भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
वचनात् पद्मजातस्य भूतयामास्ततो मताः ॥
यो लोकाविदितः पूर्वं भूतयामचतुर्विधः ।
यत्तस्मिन्भोऽधिका यत्रैकज्ञतग्राम उच्यते ॥
इति वः स्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

(वस्तुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां व्युत्प-
त्तमः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।

“पौरवास्तव्या स्ते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥”

भूतकेशः, पुं, (भूतस्य केश इव ।) स्वनामख्यात-
हृत् । तत्पण्यायः । गोलोमी २ । इत्य-
मरः । २ । १० । १११ ॥ भूतकेशी ३ अल्प-
केशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां
केश इव भूतकेशः स्वीयश्चेति केषित् । स्त्री
चैवत्ये । अथ द्वयोर्भूतकेशो गोलोमी भूत-
केशिकेति वाचस्पतिः । इति भरतः ॥

भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् ङीष् ।)
भूतकेशः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।

“गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा
तथा ॥”

शेखालिका । नीलसिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतकान्तिः, स्त्री, (भूतानां कान्तिः ।) भूतावेशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतगन्धा, स्त्री, (भूतः महर्षेण विनापि प्रकटितो-
गन्धोऽस्याः ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटा-
धरः ॥

भूतज्ञः, पुं, (भूतं ज्ञानीति । जन् + टक् ।)
उद्भूतः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुनः । भूतज्ञः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनायकं चि । (यथा,
तन्त्रवारे ।

“भूतज्ञैस्तु विकीर्णैर्विद्वताः कुर्येतनः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च वेताला भैरवादयः ॥”

भूतज्ञी, स्त्री, (भूतं ज्ञानीति । जन् + टक् +
ङीप् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतीर्दशे क्रिया
कर्त्तव्या वा चतुर्दशी । मध्यपक्षोपी समावः ।)
गौणकार्तिककृष्णचतुर्दशी । सा एव यमचतु-
र्दशी । तत्कृत्यं यथा, पाद्मे ।

“चतुर्दशी धर्मेराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
क्षान्तमावश्यकं कार्यं नरेनैरकभीरुभिः ॥
अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां क्षान्ति यो नरः ।
तस्याब्धिकभवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः ॥”
स्कान्दे च तत्रैव ।

“कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दशी विधूये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं क्षानं नरकभीरुभिः ॥
किञ्च पाद्मे तत्रैव ।

“तत्र च तर्पणं कार्यं धर्मेराजस्य नामभिः ।
जीवनपिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीरुयोः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥
देवत्वञ्च पित्रत्वञ्च यमस्याप्ते हिरूपता ॥

नक्तं यमचतुर्दशीं यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।
न तत् क्रतुश्रुतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारोपटुकान् पूज्य तथा श्रैवतपक्षिणान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥
किञ्च ।

अमावास्याचतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममागन्धकारेभ्यो सृज्यते कार्तिके नरः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविनासः ॥

अपि च । लैङ्गे ।

“कार्तिके कृष्णपक्षे च चतुर्दशी दिनोदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं क्षानं नरकभीरुभिः ॥
अपामार्गप्रलवञ्च आमयेच्छिवमोपरि ।

तत्र च तर्पणं कार्यं धर्मेराजस्य नामभिः ॥
नरकाय प्रदानस्यो दीपः संपूज्य देवताः ।
नरकाय नरकनिवृत्तये ।

अर्थोऽभिधेयो वे वस्तु प्रयोजनानिर्गन्तु ॥
इति निवृत्तावपि तादर्थ्यं दत्तनेन चतुर्थोविधा-
नान् । अपामार्गभ्रामणमन्त्रः ।

श्रीतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
हर पापमपामार्गं । आभ्यमागः पुनः पुनः ॥
ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान् प्रयत्नतः ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु सर्वेषु च ॥
भविष्ये ।

कार्तिके भौमवारे च चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्यात्तुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्,

यसुनायां विशेधेन नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥
यमाय धर्मेराजाय न्यवे चाम्पकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

ओङ्कराय द्वाय नीलाय परमेष्ठिने ।
इकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकेकस्य तिलेभिर्नास्तीस्तु दद्यात्तुलान्ज-
लीन् ।

सर्वतुसरक्तं पापं तत्तच्छादेव नश्यति ॥”

भूतभा

आचाराद्वचतुर्दश्याकामचयं कर्त्तव्यम् । तत्र
निर्ययान्तम् ।

“योगं केतुकवास्तुकं वरपदं कालञ्च निम्नं जयां
शालिषीं हितमोषिकाञ्च पटुकं शौलञ्च
गुरुचोलाया ।

भयटाकीं मुनिवस्त्रकं शिवदिने खादन्ति ये
मानवाः
प्रेतत्वं न च यान्ति कार्तिकदिने कृच्छ्रे च भूति
तथौ ॥”

जयां जयन्तीं पटुकं पटोलं शौलञ्च मुल्लया
इति ख्यातम् । मुनिवस्त्रकं मुनिव्या इति
ख्यातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटवे तत्तुल्यदृशत्वात् ।)
जटामांसी । इति शब्दमाणा । (पर्यायो यथा,
“जटामांसी भूतजटा जटिका च तपस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतद्रावी, [न] पुं, (भूतान् पिशाचान् दावयतीति ।
हु + णिच् + ङिनिः ।) भूताङ्गुष्ठश्च । रक्त-
करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहमः, पुं, (भूतप्रियो हमः ।) श्रेष्ठान्तकश्चः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतधात्री, स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + टच् ।
+ ङीप् ।) एष्टवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, दृष्टन्संक्षितायाम् । ८ । १० ।

“निम्बप्रशाकोक्ष्यवादिशस्यां
भयैवसुक्तासुप्रशान्तवैराम् ।
संहृष्टलोकां कलिदोषतृतां
स्वचं तदा प्राप्तिं च भूतधात्रीम् ॥”

भूतनायः, पुं, (भूतानां नायः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ५८ ।

“तद्गतनायाङ्गु । नादसि त्वं ॥”

भूतनायिका, स्त्री, (भूतानां नायिका निषामिका ।)
दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

भूतनाशनं, स्त्री, (भूतानि प्राणिकानि नाशयन्ते
अनेनेति । नश् + णिच् + लुट् ।) वदाचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतनाशनः, पुं, (भूतान् नाशयतीति । नश् +
णिच् + लुट् ।) भक्षताकः । इति रत्नमाला ॥
सर्पपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपत्री, स्त्री, (भूत इव कृष्णं पत्रं यस्याः । ङीष् ।)
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपुष्पः, पुं, (भूतयुक्तं प्राणिविशिष्टं पुष्पं यस्य ।)
श्लोनाकश्चः । इति रत्नमाला ॥

भूतप्रणिमा, स्त्री, (भूतानां पूर्णिमा ।) आचिनी
पूर्णिमा । तत्पण्यायः ॥ शारदी २ कौस्तुही ३
अश्वयुज्यो ४ शतपथ्या ५ रज्जुभूतिः ६ कोजा-
गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

भूतप्रक्षा, [न] पुं, (भूतान्तो नक्षा नाक्षत्रः ।)
देवतः । इति शब्दमाणा ॥

भूतभावनः, पुं, (भूतानि चित्तादीनि भावयति
जनयतीति । भू + णिच् + ङुः ।) विष्णुः ॥

भूतशु

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४७ ।

“भूतशुभ्रतभ्रष्टावो भूतात्मा भूतभावनः ।”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । ११ ।

“अभिवाद्यो महाकर्मात्तपस्वी भूतभावनः ।”

बहुकभैरवः । इति विचचारतन्त्रोक्तं तस्याष्टो-
त्तरशतनामान्तगतनामम् । (भूतानि भावयति
पावयतीति । भूतपावके, जि । इति श्रीधर-
स्वामी । यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभ्रष्ट च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ।”

भूतभ्रष्टः, पुं, (भूतानि विभर्तीति । भ्र + क्तिप् । तुगा-

गमच्) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । ४६ । १४ ।

भूतशुभ्र भूतभ्रष्टावो भूतात्मा भूतभावनः । इति

तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् । (भूतधारके, जि ।

यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभ्रष्ट च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ।”

भूतमारौ, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत +

मृ + क्तिच् + क्तिनिः ।) श्रीकृष्णनामगन्धर्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

भूतयज्ञः, पुं, (भूतार्थो यज्ञः । भूतानि काकादि-

प्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा

निर्णयं ग्राह्यकारणोय पञ्चयज्ञेऽयं यज्ञभेदः ।)

भूतवलिः । ते तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतविवेच्य

देवकर्मणी । यथा, भूतभ्यो बलिहरणं भूत-

यज्ञः । इति हारीतस्मृतम् । अस्यानुष्ठानं

बलिशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा, मनुः । ४ । २१ ।

“अधियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा ।

वृषहं पित्र्ययज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥”

भूतलिका, स्त्री, (भूतलं पृथ्वीतलं व्याधारत्वेन

अख्यस्या इति । भूतल + ठन् टाप् ।) पृक्षा ।

इति राजनिर्घण्टः ।

भूतवासः, पुं, (भूतानां वासो यत्र ।) कलिद्रुमः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५८ । (तथा च पर्यायः ।

“विभीतकच्छिलिङ्गः स्यान्नास्कः कर्षणस्तु सः ।

कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।

महादेवः । यथा, हरिवंशे उत्तरभविष्ये ।

१५ । १३ ।

“भूतवास । नमस्तुभ्यं सर्वोवास । नमोऽस्तुते ॥”

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम् ।)

अपकाररोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतहन्तः, पुं, (भूतप्रियो हन्तः ।) शास्त्रोद्धृतः ।

स्त्रीणाकहन्तः । इति मेदिनी । वि, ५६ ।

भूतवेशी, स्त्री, (भूतानामिव वेशीऽस्याः ।

गौरादित्यात् ङीष् ।) अंतर्गोपालिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७१ । (विशेषोऽस्याः अंत-

र्गोपालिकाशब्दे द्रष्टव्यः ।)

भूतशुद्धिः, स्त्री, (भूतानां देहद्वारम्भकपृथिव्यादि

पञ्चभूतानां शुद्धिः शोधनम् ।) पूजादौ बीज-

विशेषद्वाराभक्त्युत्थितपापपुरुषदहनपूर्वक-

शरीरशोधनम् । तत्प्रयोगो यथा । इति

जलधारया वहिष्प्राकारं विविधं जाह्नं कृतानौ

कारौ कृत्वा षोडशमिति जीवात्मानं हृदयस्थं

भूतशु

दीपकलिकाकारं जलाधारस्यकुलकुलिन्या

सह सुगुणावर्तना मन्त्राधारसाधितानमणिपुर-

कानाहृतविशुद्धाश्चाख्यतत्त्वकाणि भिक्षा शिरो

ऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकणिकान्तर्गत-

परमात्मनि संयोज्य तत्रैव पृथिव्यपत्तौवायु-

काशगन्धरसकृपस्पर्शशब्दनासिकाजिह्वाचक्षु-

स्त्वक्श्रोत्र वाक्पाणिपादपायूपस्थप्रसूतिमनो-

बुद्धाहङ्काररूपचतुर्विधतत्त्वानि जीनानि

विभाज्य यमिति वायुबीजं घन्मवर्णं वामनासा-

पुटे विचिन्त्य तस्य षोडशवारजपेन वायुना

देहमापूर्य नासापुटीं धृत्वा तस्य चतुःषष्टि-

वारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुक्षिस्थलवर्ण-

पापपुरुषेण सह देहं संयोज्य तस्य द्वाविंशद्व-

वारजपेन दक्षिणनासाया वायुं रेचयेत् ।

दक्षिणनासापुटे रमिति वद्विबीजं रक्तवर्णं

ध्यात्वा तस्य षोडशवारजपेन वायुना देहमा-

पूर्य नासापुटीं धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन

कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मन्त्राधारो-

त्थितवद्विना दम्भा तस्य द्वाविंशद्ववारजपेन

वामनासाया भक्त्या सह वायुं रेचयेत् । इमिति

चन्द्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य

षोडशवारजपेन कलाटे चर्चं कृत्वा नासापुटीं

धृत्वा यमिति वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन

तस्मात्कलाटस्थचन्द्राद्गलितसुधया मातृका-

वर्णात्मिकाया समस्तदेहं विरचय्य लमिति पृथ्वी-

बीजस्य द्वाविंशद्ववारजपेन देहं सुहृदं विचिन्त्य

दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । मात्रासंख्या वा ॥ ३॥

तदुक्तं गौतमीये ।

“सुगुणावर्तना षोडशमिति मन्त्रेण योजयेत् ।

सहसारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥

घन्मवर्णं ततो वायुबीजं सहस्रिन्दुमाष्क्यम् ।

पूरयेद्विधया वायुं सुधीः षोडशमात्रया ॥

मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुगुणया ।

द्वाविंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाग्रया ॥

पूरयेदनया चैव सच्चिन्त्य नीलमाकृतम् ।

रक्तवर्णं वद्विबीजं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥

तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशमात्रया ।

चतुःषष्ट्या मात्रया च निहृतेन कुम्भकेन च ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।

ब्रह्महत्याशिरस्त्रञ्च स्पर्शस्तेयभुजहयम् ॥

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिहयम् ।

तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥

उपपातकरोमाहं रक्तघ्नश्च विलोचनम् ।

ज्वङ्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥

मन्त्राधारोत्थितेनैव वद्विना निहृतेन तम् ।

एवं संदृष्ट्य परितो द्वाविंशन्मात्रया ततः ॥

भक्त्या संहितं मन्त्री रेचयेद्विधया पुनः ।

वामनासायां चन्द्रबीजं कुन्देन्दुयुतसप्रभम् ॥

भावेन्दुरात्रे संयोज्य ततः षोडशमात्रया ।

सुगुणया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् ॥

ध्यात्वाहृतमयीं हृदि पञ्चाशदङ्गुलपिणीम् ।

तथा देहं विचिन्तयेन्नमसा पिङ्गलाग्रया ॥

भूताङ्ग

द्वाविंशन्मात्रया मन्त्री नं बीजेन हृदं नयेत् ।

स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्तना ॥

जीवं तत्त्वानि चान्येय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।

इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत् ॥

संक्षेपभूतशुद्धयेया । पुरश्चरणचक्रिकायाम् ।

“अथवान्प्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।

धर्मकन्दसत्सङ्गतं ज्ञाननालसुशोभनम् ॥

ऐश्वर्यादृक्षोपेतं परं वैराग्यकर्षकम् ।

स्वीयचतुर्कमले ध्यायेत् प्रथमेन विभावितम् ॥

कृत्वा तत्कर्मिकासंख्यं प्रदीपकलिकानिभम् ।

जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मूले सच्चिन्त्य कुण्डलीम् ।

सुगुणावर्तनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ।

भूतसञ्चारः, पुं, (भूतस्य सञ्चारः ।) भूतोन्माद-

रोगः । तत्पर्यायः । आवेशः २ भूतक्रान्तिः

३ ग्रहागमः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतसञ्चारी, [न] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति

भूत + सम् + चर क्तिनिः ।) दावानजः । इति

शब्दमाला ।

भूतसर्गः, पुं, (कथ्यते इति । हज + भावे चञ् ।

भूतानां सर्गः ।) भूतहृदिः । (यथा, मार्कण्डेय-

पुराणे । ४७ । ३१ ।

“प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।

तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः न उच्यते ॥”

“ब्राह्मं प्रजापतीयञ्च सौम्यमैकमथैव च ।

गान्धर्वमथ कौबेरं रक्तःपैशाचमाशुभम् ॥

म्यावरं पाशवं मार्गं सार्धं शाङ्गनिकमथा ।

चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ॥”

इति बह्विपुराणोक्तं कौवल्यमार्गम् ।

भूतसारः, पुं, (भूतः सारः सारो यस्य ।) स्त्रीणाक-

प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन् + हृच् +

ङीप् ।) बन्ध्याकर्कोटकी । नीलदून्वा । इति

राजनिर्घण्टः ।

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + क्तिच् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतहारि, [न] स्त्री, (भूतानि हरतीति हृ +

क्तिनिः ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ।

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) कण्ठचतुर्दशी । यथा,

स्कान्दः ।

“ब्रह्माहोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारये कृते ॥”

अपि च ।

“शिवरात्रिपूजे भूतां कामविह्वलां विवर्जयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

भूताङ्गुष्ठः, पुं, (भूतानामङ्गुष्ठ इव निवारकत्वात् ।)

खनामखातदृष्टः । तत्पर्यायः । चक्रकः २

सुरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ चषः ६ राजो-

द्देनसंज्ञः ७ भूतदावी ८ यहाहयः ९ अस्थ

गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उल्लटत्वम् । उल्लस्यम् ।

कटुत्वम् । भूतग्रहादिदोषघ्नत्वम् । कषवात-

निहन्तवत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतावि

भूतात्मा, [न] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः ।
 (यथा, मनुवंहितायाम् । १२ । १२ ।
 “यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मायते बुधैः ।”
 “यः पुनरेव आपारान् करोति शरीराख्यः स
 दृष्टिवादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति पण्डितै-
 रच्यते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
 परमेष्ठो । इति मेदिनी । ने, २०० ॥ शिवः ।
 युद्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । यथा,
 “भूतज्ञत् भूतभृतभापो भूतात्मा भूतभावनः ॥”
 इति महाभारते दानधर्मः ॥
 (जीवात्मा । यथा, मनुवंहितायाम् । ५ । १०६ ।
 “अङ्गिर्गान्धाणि शुद्धानि मनः सत्त्वं शुद्धानि ।
 विद्यातपोऽर्था भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्धानि ॥”
 यथा च चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 तस्मिन्चरमसंन्यासे सत्त्वताः सर्ववेदनाः ।
 समश्वा ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्रशेषनः ॥
 अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा गोपलभ्यते ।
 निःकृतः सर्वभावेभ्यश्चिद्धं यस्य न विद्यते ॥
 गतिब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चात्तरमन्त्रजम् ।
 ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्ह-
 तीति ॥”)

भूतारि, स्त्री, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अग्नि-
 वानात् जीवत्वम् ।) हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतार्तः, त्रि, (भूतेन अतः) भूताविष्टः । इति
 ईमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥

भूताली, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली ।
 सुतली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतावासः, पुं, (भूतानामावासः) विभीतकटलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा,—
 “भूतावासो वासुदेवः सर्वसुनिनयो जयः ॥”
 इति महाभारते दानधर्मः ॥ (शरीरम् । यथा,
 मनुवंहितायाम् । ३ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजन्मलमन्विष्टं भूतायासमिमं लजेत् ॥”
 शास्त्रोऽः । तत्पर्यायो यथा,—

“शास्त्रोऽः पीतकनको भूतायासः खरच्छदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन आविष्टः) पिशाचयुक्तः ।

तन्नाशकचक्रम् यथा,—
 “पञ्चरेखाः सप्तस्त्रिंशत् तिर्यग्द्व्यङ्गरेण च ।
 प्रदानि बद्धशपाय त्रिकमात्रे सुनौ चयम् ॥
 नवमे सप्त दद्यात् वाचं पञ्चदशे तथा ।
 द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट् दिशि द्वौ वौदशे श्रुतिः ॥
 एकादिना समं शेषमिच्छाद्वाहं त्रिकोणके ।
 तथा द्वाविंशदादिः स्याच्चतुर्व्योष्टेऽपि सर्वतः ॥
 दशैनाङ्गारवृत्तायां शुभं स्यादेव कर्मेभुः ।
 द्वाविंशत् प्रसवे नाभ्याश्चतुर्विंशत्तमे ज्ञानम् ॥
 भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्तासु वै शतम् ।
 द्वाचमनिसु बन्ध्यायां चतुःषष्टौ रक्षाज्जनि ॥
 विषे विंशौ धान्यकोट्येवष्टाविंशतिरेव च ।
 चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्तिताः ॥”
 इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

भूतक

भूतिक

१	२	३	४
२०	२१	२२	२३
२४	२५	२६	२७
२८	२९	३०	३१

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन आविष्टः ।) भूतक्रान्तः ।
 भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—
 “भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्तासु वै शतम् ।”
 इत्यादि ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ भूतविशेषाणामावेश-
 समयाः । यथा,—

“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्योरपि ।
 गन्धर्वाः प्रायश्चोदृष्ट्या यत्नाच्च प्रतिपद्य ॥
 कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
 रक्षांसि निशि प्रेषाचाक्षतुर्दश्या विशन्ति च ॥
 दर्पणादीन् यथाश्वाया श्रौतोष्णं प्राणिनो
 यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहभृत् ॥
 विशन्ति च न दृश्यन्ते पञ्चसहस्रक्षरैरिणम् ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे वृष्टिमध्याये ॥

भूतावेशः, पुं, (भूतानामावेशः) भूतसञ्चारः ।
 भूते पाशोऽया इति भाषा । अथ्य प्रयाय
 आवेशशब्दे दृश्यः ॥

भूतिः, स्त्री, (भवत्यनेति । भू + “क्ति” लौ च
 संज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ।)
 महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३८ ॥ अशुभतमसः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ भस्म ॥ (यथा, शिशुपाल-
 वधे । १ । ४ ।

“ललं लणोत्तमिप्रगणेन्द्रजितना
 स्फोटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥”)
 सत्यतिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्-
 गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“यच्च योगेश्वरः कृष्णो यच्च पार्थो धनुर्धरः ।
 तच्च श्रीविजयो भूतिर्धरा नीतिर्मनिर्ममः ॥”
 हस्तिप्रज्ञारः । इति मेदिनी तै, ४० ॥ (हस्ति-
 प्रज्ञारोऽत्र गजमन्त्रम् । यथा, मेघदूते । १६ ।
 “रेवोऽस्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विप्रोणांम् ।
 भक्तिच्छेदैरेव विरचिता भूमिर्गजे गजस्य ॥”
 जातिः । इति विश्वः । (पितृगणभेदः । यथा
 मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । ४३ ।

“विन्धो विन्धसुगाराधो धर्मो धन्यः शुभाननः ।
 भूतिर्दो भूतिर्दो भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥”
 लम्पीः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४ ।

“यस्तयोः पुत्रवः साक्षाद् विष्णुर्धन्यस्तपश्चकः ।
 या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानप्रापिनी ॥”
 भूतेर्लम्पीः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 दृढिनामौषधम् । रोहिण्यलम् । भूतलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवतिमिति । भू + क्तिन्)
 उत्पत्तिः । सत्ता । इति भूषातोर्भावे क्तिप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥

भूतिकं, स्त्री, (भू + क्तिच् । संज्ञायाम् कन् ।)
 भूतिम् । कर्तृत्वम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८ ।

भूतल

कटपलम् । यमानी । चनसारः । इति वीम-
 चन्द्रः ।

भूतिकः, पुं, (भूतिः संज्ञायाम् कन् ।) यमानी ।
 इति रत्नमालारत्ननिर्णयौ ॥

भूतिकामः, पुं, (भूतिं कामयते इति । काम् +
 “कर्मण्यल्” ॥ ३ । ३ । १ । इत्यल् ।) राज-
 मन्त्री । दृढस्यतिः । इति कैचित् । ऐश्वर्याभि-
 लाषिणि, त्रि । यथा । वायवं चैतन्मात्रमेत
 भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे
 काम्यपशुकाखे विध्यर्थवाद्बोधिका श्रुतिः ॥

भूतिकीलः, पुं, (भूतेः शस्त्रादिसम्पत्तेः कील इव
 जलदत्वात् ।) भूखातः । इति शब्दरत्ना ।
 खाना इति भाषा ॥

भूतिगर्भः, पुं, (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भोऽन्तर्भवः ।
 यदा भूतिशब्द उपधाधनाच्चीकृत्यस्य ।)
 भवभक्तिकविः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूतिनिधानं, स्त्री, (निधायतेऽस्मिन्निति । नि + प्रा
 + अधि + कर्त्तृ + लुट् । ततः भूति निधानमिति,
 षष्ठीसमासः ।) धनिष्ठानद्यजम् । इति कटा-
 धरः ॥

भूतिमान्, [न] त्रि, ऐश्वर्ययुक्तः । भूतिरख्यस्य ।
 इत्यर्थे मनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । २०५ । ४३ ।

“आयुमान् भूतिमान् चैव सुखा भवति
 पञ्चसु ॥”)

भूतिकं, स्त्री, (भूतिक । एषोदरात् साधुः ।)
 भूतिम् । यमानी । भूतलम् । कर्तृत्वम् ।
 इति मेदिनी । के, १३५ । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे । ७६ अध्याये ।

“यत्तौ पर्यटकं सुखं भूतिकमथ कटपलम् ॥”
 यथा न भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “कर्तृत्वं रोहिणं देवजगधं शौगन्धिकमथ ।
 भूतिकं ध्यामपीरञ्च इयमकं धर्मगन्धिकम् ॥”)

भूतलं, स्त्री, (भूतलम् ।) गन्धलम् । गन्धलम् ।
 इति भाषा । तत्पर्यायः । गन्धलम् २ रोहि-
 णम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥ पटम्
 ५ रामकपर्णम् ६ सतलम् ७ शरम् ८ ध्याम-
 कम् ९ ध्यामकम् १० पीरम् ११ देवजगधकम् ।
 इति रत्नमालाभारतम् ॥ यथास्य पर्यायः ।
 “गुरुश्रीजन्तु भूतिकं सुगन्धं लब्धकप्रियम् ।
 भूतलम् भवेच्छा माताल्लभकमिदम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूतलः, पुं, (भूतलम् ।) भूतलम् । सुगन्ध
 रोहिण इति परिमलदगङ्गाणि च अन्यदेष्टे
 प्रतिष्ठः । तत्पर्यायः । रोहिणः २ भूतिः ३
 भूतिकः ४ कटुलम् ५ माताल्लभः ६ यमालम्बी
 ७ हवः ८ अतिच्छकः ९ सुशुकीजः १०
 सुगन्धः ११ सुष्मालः १२ पुष्पविषयः १३
 वधिरः १४ अतिगन्धः १५ अङ्गुरोऽः १६ करे-
 न्दकः १७ अञ्ज गुणाः । कटुलम् । तिल-
 लम् । वातसङ्घर्षभूतलपचद्विष्टावचविषदोष-
 नाशिलम् । इति रत्नमाला ॥

भूनागः

तेजः, पुं, (भूतानां प्राक्काशीनां प्रमयाशीनां वाच्यत्वात्वाच्च ईशः ।) शिवः । इत्यमरः । १।१।१२। (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १००।
“केच्यैः सञ्जादिते देशे च तदुच्छ्रितये इयः । तपः चलोवितालोभे भूतिशालुं सुकलीं सुतम् ॥”)
भूतमं, स्त्री, (भुवि उत्तमम् ।) सुवर्णम् । इति शैमिवन्तः । ४।१००।
भूरुमीभवा, स्त्री, (भूरुमी भूवि भवतीति । भू + अच् । टाप् ।) आद्यपत्नी । इति भावप्रकाशः ।
भूरारः, पुं, (भुवं दारयतीति । दृ + कर्म्मण्यञ् । १।२।१। इत्यञ् ।) भूरारः । इत्यमरः । २।५।२।
भूरेवः, पुं, (भुवो भुवि वा रेवः ।) नाक्षत्रः । इत्यमरः । १।५।४।
भूधनः, पुं, राजा । भूरेव धनं यस्य सः । इति कैचित् ।
भूधरः, पुं, (धरतीति । धृ + पचाद्यच् । भुवं धरः इति वृद्धीसमासः ।) पर्यन्तः । इति शैमिवन्तः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५०।११। “तेषां सङ्कशश्चाख्ये भूधरा ये समीपगाः ॥”) यन्महः । यथा,—
“जलकच्छपपातालरोजाभूधरवासुकाः । वकाद्या यन्महेदाः स्युर्ब्रह्माद्याश्च नृपकाः ॥” इति श्रुत्युच्यते ।
(यथाचाक्ष्य व्यवहारः ।
“हिमपं सुहृत्तस्य सुतर्द्धं गन्धकनया । कन्यानीरेण संमर्द्धं दिनमेकं निरन्तरम् । सदा तद्भूधरे यन्मे दिनेकं मारयेत् पुटे ॥” इति वैद्यकरसेनसारसंघे नारदमारवाधिकाः ।
शिवः । यथा, महाभारते । १३।१४।५१।
“भूधरो नागमौजो च नागकुलजकुलकी ॥” इत्यञ् । यथा, भागवते । १।१५।४०।
“इन्द्राग्रकोष्ठा भगवन्मया हता विराजते भूधरः । भूः सभूधरा । यथा वनाग्निः धरती हता हता मत्तङ्गजेभ्यश्च सपञ्चपद्मिणी ॥”)
भूधात्री, स्त्री, (भूतया धात्री ।) भूधामात्री । इति राजनिर्घण्टः । (यथास्य गुणाः ।
“भूधात्री वातलतिका कवाया मयुरा हिमा । पिपासाकासपिभासककच्छतपाहा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वटुकभैरवः । इति विन्धवारतन्त्रे तस्य श्रुतं नामलोचनम् ।
भूपः, पुं, (भुवं धरतीति । धृ + ण्विभुजादित्वात् । १।२।५। इत्यञ्च वाग्विकोष्ठा कः ।) पर्यन्तः । इति शैमिवन्तः । ४।१२५।
भूपागः, पुं, उपरवविश्वः । तत्पर्यायः । चित्ति-
वानः २ भूचन्द्रः ३ रक्तचक्रकः ४ चित्तिजः ५ चित्तिजः ६ रक्तचक्रकः ७ । अथ गुणाः । वचनसारसङ्गम् । नावाविज्ञानकारकम् ।

भूपदी

रत्नवारकम् । तत्पर्यायः विनापह्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।
भूनिम्बः, पुं, सुपविश्वः । विराता इति भावा । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“मधूकभूनिम्बयटिका इति वनभागाः कच्छः स्यात् ॥”) तत्पर्यायः । अनायतित्तः २ कौरातः ३ राम-
सेनकः ४ किराततित्तः ५ ईमः ६ काळ-
तित्तः ७ किरातकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ।
कटुतित्तः ९ । इति भावप्रकाशः । (तथा चास्य पर्यायान्तरम् । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“किराततित्तं कौरातं भूनिम्बः काळतित्तकः ॥”) अथ गुणाः । वातिकत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
पित्तज्वरापह्वयम् । ज्वरघ्नोपह्वयम् । पथ्य-
त्वम् । कुष्ठकक्षूतिशोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । अपि च ।
“किरातकोऽन्यो नेपाजः सोऽर्द्धतित्तो ज्वरा-
नकः । किरातः सारको रूजः शीतलसित्तको जडुः । सन्निपातज्वरान्नासकपित्तासदाहनुत् । काशशोषघ्नाकुष्ठज्वरज्वरान्नामिप्रयुत् ॥” इति भावप्रकाशः ।
अस्य गुणपर्यायान्तरे किराततित्तशब्दे द्रष्टव्ये ।
भूनीपः, पुं, (भूमिलयो नीपः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) भूमिकदम्बः । इति राज-
निर्घण्टः ।
भूनेता, [ज] पुं, (भुवो नेता नायकः ।) राजा । इति कैचित् ।
भूपः, पुं, (भुवं पाति रक्षतीति । पा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” १।२।१। इति कः ।) राजा । इत्यमरः । २।५।१। अर्थलोभेन प्रजादण्डकरणे तस्य पापं यथा ।
“अर्थलोभेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च । दण्डिकानाञ्च कुले स तज्जोमान्दं वसेद्भुवम् ॥ ततो दण्डिकजातिश्च सन्नजन्मसु भारते । ततो नरचाङ्गहीनो याधी शुद्धो भवेन्नरः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिस्रक्के २७ अध्यायः ।
भूपतिः, पुं, (भुवं पतिः ।) वटुकभैरवः । यथा, “भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥” इति विन्धवारतन्त्रोक्तभैरवलोचनम् ।
राजा । यथा,—
भूपुत्री यस्य पत्नी स भवति कथं भूपती राम-
चन्द्रः । इति रामायणे केकयीवाक्यम् ।
ज्वरभौषम् । इति राजनिर्घण्टः ।
भूपदः, पुं, (भुवि पदानि नृलान्यस्य ।) वृषः । इति श्रुत्युच्यते ।
भूपदी, स्त्री, (भुवि पदं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिका । इत्यमरः । २।४।७० । (यथास्याः पर्यायः ।
“मञ्जिका मदनली च शीतभीरुश्च भूपदी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भूमयी

भूपजागः, पुं, (भुवि पजाग्रमस्य ।) वृषभेदः । विशाखी इति भावा । यथा,—
“अचोदकः सुकच्छश्च भूपजागो विशाखस्तु ॥” इति रत्नमाला ।
भूपाटनी, स्त्री, (भुवि पाता पाटनीव ।) वृषविश्वः । भूपातापि इति केनवादेवो इति च हिन्दीभावा । तत्पर्यायः । भूज्जम्भी २ भूनाली ३ रक्तपुष्पिका ४ । अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदे प्रयोजकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
भूपानः, पुं, (भुवं पालयतीति । पाति रक्षति + “कर्म्मण्यञ् । १।२।१। इत्यञ् ।) राजा । इति श्रुत्युच्यते । (यथा, मार्कण्डेये । १८।१। “यद्ये यद्यति सुत्वं तद्विद्यादयम् वृषा । पग्यानां दादृशं भागं भूपानाय वणिज्जनः ॥” सोमपालस्य पुनः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।३४५।
“सोमपालात्मनी भूष्टद् भूपानः प्राप्त-
क्षया ॥”) भूपत्नी, स्त्री, (भुवः पुत्री ।) वीता । इति श्रुत्युच्यते । [रामचन्द्रः ॥] (“भूपत्नी यस्य पत्नी स भवति कथं भूपती इति रामायणम् ।)
भूपेष्टः, पुं, (भूपानामिष्टः ।) राजादनीष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
भूमर्ता, [ज] पुं, (भुवो मर्ता । “वाजकादि-
भिश्च ।” २।२।६। इति वृद्धीसमासः ।) पृथिवीपतिः । इति विद्वान्नामकौतुकी तत्पुत्रव-
समासः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।२६। “तस्मिन्महनि भूमर्ता शोकाग्निः पञ्चता-
निशम् ॥”) भूभृक्, [ज] पुं, (भुवं भुनक्ति पालयतीति । भुज् + “सन्सङ्घेति ।” १।२।६१। इति क्तिप् ।) राजा । इति जटाधरः । (यथा, कामन्दकीयनीतिचारे । ४।६१।
“सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सारूप्यजाङ्गलाः । निवासाय प्रशस्यन्ते भूभृता भूतिमिच्छताम् ॥”) भूष्टत्, पुं, (भुवं विभर्तीति । भृ + क्तिप् । “वृषस्य पितृकृति तुक् । १।२।७९। इति तुगा-
गमस्य ।) राजा । (यथा, रघौ । ११।८९। “तेन भूमिनिहितैककोटि तत् काम्भृकश्च वणिनाधिरूपितम् । निव्यमश्च रिपुराश्च भूष्टताम् धूमशेष इव धूमकेतवः ॥”) पर्यन्तः । इति मेदिनी । तै, १४०० । (यथा, कुमारवल्कले । ६।११।
“अथ विन्धात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः वलीम् । दाता मे भूष्टतां नाचः प्रमाणीकृततामिति ॥”) भूमयी, स्त्री, (भू + मघट् + ङीप् ।) छाया । वा तु ख्येपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः । अदा-
कदे, वि ।

भूमिः

भूमा, [१] पुं, बहुलम् । यथा । “भूयोभूम-
भूयिष्ठाः ।” बह्वीरोयस्मिन् इच्छान्तस्य एते
निपात्यन्ते । इति सुम्बोधयाकरणम् । इय-
सोयसु इयसादौ बह्वीभूरादेशः । इयस्मिन्-
रादिभ्यः । इहे यकारागमश्च निपात्यन्ते ।
अतिप्रयेन बहुः भूयान् । बह्वीर्भावः भूमा ।
अतिप्रयेन बहुः भूयिष्ठः । इति तद्वीकायां
दुर्गादायः । बहुत्वविशिष्टः । तच्च वाच्यलिङ्गः ।
यथा । भूयः भूम । इति प्रभूतशब्दपर्याये
अमरटीकायां रमानाथः ॥३॥ विराट्पुरुषः ।
यथा । “यच्च नाम्यत् पश्यति ज्ञान्यन् प्रगोति
नाम्यद्विजानाति स भूमा यो भूमा तदन्तम् ।”
इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मनिर्वाणं सत्त्वमुह्यस्य प्रति-
भाति । इति वेदान्तसारटीका ॥

भूमिः, स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति । भू +
“सुवः कित् ।” उणा० ४ । ४५ । इति मिः ।
स च कित् ।) पृथिवी । स्थानमात्रम् । इति
मेदिनी । मे, २२ । (यथास्या पर्यायः ।
“भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावतिः ।
स्वित्तिर्द्वौ मही चैवौ च्छा धरा कुर्वन्त्यराः”
इति वैयकरनमात्रायाम् ॥)

जिज्ञा । इति संक्षिप्तसारोखादितृप्तिः ।
योगिनामवस्थाविशेषः । यथा,—

“निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदस्य त्रिभूमिकः ।
श्रुतिरुते स्वतन्त्राद्यो द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते श्रुतिरुते नैव सदा भवति तत्त्वतः ॥
एवं प्राग्भूमिबिहाराव्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तु विना सा न सिध्यति ॥”
इति गीतागोपायदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीः ।
भूमेः पर्यायादयः पृथिवीशब्दे दृष्ट्याः ।
अस्या गुणाः ।

“भूमेः स्त्रियं गुणत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धो गुदत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना इतिः”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

अस्यार्थः । स्त्रियंमवाच्यम् १ । गुदत्वं पनन-
प्रतियोगी गुणः २ । काठिन्यम् ३ । प्रसवार्थता
धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता ४ । गन्धः ५ । गुदत्वं
पिच्छपुष्टिः ६ । शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७ ।
संघातः स्निग्धव्यवहम् ८ । स्थापना मनुष्या-
दात्म्यम् ९ । इतिः पाञ्चभौतिकं मनसि यो
पृथग्भूतः । इति तद्वीका ॥ ३ ॥

भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—
“सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महीं राजन् । विप्रायाकिञ्चनाय वै ।
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानवद्वयं पवित्रमिह विद्यते ॥
भूमिं नः प्रतिश्रुत्वाति भूमिं यच्च प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यमापनौ नित्यं स्वर्गमाप्नुतौ ।
यत्किञ्चिद्भूमिदानम् सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
महीपते । नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात् ।
भूमिदानसमं दानं नाख्यञ्च पृथिवीतले ।

भूमिः

तस्मादख्यमजस्रैव भूतिसुखसुखप्रदम् ।
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाता तु भूमिपः ।
सुखी स्यात् सर्वकालेषु चानि स्वर्गमवाप्नुयात् ।
उद्वेगदण्डतरे वापि भूमिदानं महत्तमम् ।
यः कश्चिद्भूमाक्षये दत्त्वा भवतीह महीपतिः ॥
सर्वथा सर्वदा देवा धरिणीं ब्राह्मणस्य तु ।
प्राणान्तेनेव न कापि हरणीया जनैरपि ॥
ज्ञात्वा स्वात्मादिकं कर्म विप्रभूमिं नरो बलात् ।
करोति यदि राजेन्द्र । तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
ब्राह्मणादावप्यहं विनाशुश्चाहं पार्थिव ।
तथा सन्परितोषश्च तत्तन्मत्स्यादिकं विना ॥
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देवं मैत्रं तथाभारम् ।
हरिसदृशं तथारामप्रासादमख्यं यद्वम् ॥
स्वात्मादिखननं सेतुबन्धनं भवनं गवाम् ।
सधाम्यफलमृत्नादिशाकादिश्लेषेण च ॥
पञ्चाश्ववपनं पुष्पोद्यानं वृक्षादिरोपणम् ।
सवटान्त्यतुलनीयान् विस्वादिरोपणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं कान्यं खानसन्धादिकं तथा ।
पञ्चयज्ञं तथेष्टाश्चादिकमेतत्तु चापरम् ॥
श्रीकृष्णधैर्यं भक्तभक्तिबोधप्रपूर्वकम् ।
का कथा वेतरेषाम् न कुर्व्यान् पारमार्थिकः ॥
यः कर्मफलकामेषु सुखं करोत्यत्र कर्म च ।
कुरुते मत्तनामोहादज्ञानादा भ्रमादितः ।
वृपते ! कुर्वन्तामेतत् सर्वं स्यान्निष्फलं ध्रुवम् ॥
यद्भूमिरथवा तस्य संपूर्णं फलमेव च ।
अतो लोके हि धर्मात्मा ज्ञानो च सर्वधर्म-
वित् ॥

विवेकी धर्मशास्त्रज्ञः पुराणागमवेदविन् ।
वेदान्तज्ञो मुनिः साधुः कार्यादिषो महीपतिः ।
न कुर्व्याद्भूमिहरणं ब्राह्मणीहरकर्मणम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च । उद्वेगदण्डः ।

“वटं वर्षसहस्रानि सर्गं तिष्ठति भूमिदः ।
उच्छेत्ता चाशुमन्ता च तावन्ति नरके वसेत् ॥
तथा ।

भूमिं दत्त्वा तु यः पञ्च कुर्व्याच्चत्कारकालिकम् ।
अनाच्छेदमनाहार्यं दानमेतन्तु तद्भिदुः ॥
महाभारते ।

अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिश्रुत्वाति साधवः ।
पृथिवीं नाम्यदिच्छन्ति पावनीं जवनीं यथा ।
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं वेद्याः सनातनम् ।
दाने वाप्यथवादाने नामास्याः परमं प्रियम् ॥”
दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं
प्रियमित्युक्तं तेन प्रियदत्तामित्युक्त्या दानत्वा
प्रतिश्रुतत्वा च । भूमेः पूजायां दानवाक्ये च
प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्विष्णुदेवताका ।
वटिर्वर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम् । प्रति-
ग्रहे तद्भूमेः प्रदत्तमात्रम् । भूमेरसन्निधाने
तातुद्विष्य प्रदत्तम् । इति मुहूर्ततन्त्रम् ॥ ३ ॥
आर्द्रादपादगे रवौ भूमौ रजोयुक्ता भवति
तत्काले पाठादिनिषेधो यथा ऋषोतिषे ।

“रजोयुक् च्छाम्बुवाची च रौद्रादपादगे रवौ ।

भूमिः

तस्यां पाठां नीलवापी नाहिभीर्हृन्मयानतः ।
रजोयुक् च्छाम्बुवाची रजोयुक् । ऋषोतिषे ।
यस्मिन् नारे सङ्क्रान्त्युत्तुकायै मिथुनं ब्रूयत् ।
अम्बुवाची भवेत्तत्र पुनस्तत्कालवारयोः ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“धरण्यान्तुमन्त्राश्च भूमिकान्ये तथैव च ।
अन्नराममने चैव विद्यां नैव पठेदुत्तमः ॥”

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ ३ ॥

“न स्नाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम् ।
हस्तार्तां योजनश्चैव भीतार्तां वपनं तथा ।
दिनचयं न कुर्वीत वापत् पृथ्वी रजस्वला ।
यतिनो ब्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिनेनैव पाकं ज्ञात्वा न भक्षयेत् ॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।
भक्ष्यं नैव कुर्वीत चाङ्गाजास्रसमं क्षुत्तम् ॥”

इति राजमार्तकः ॥

अमुद्रां भूमिमाह देवतः ।

‘सा अमेध्या मलिना दुष्टा एतत्तितमान्तमा
भवति ।’ अत्रामेध्या यथा,—

“प्रसूते गर्भिणी यच्च निधत्ते यच्च मातुषः ।
चाङ्गालेद्विषं यच्च यच्च विषस्यते श्वः ॥
विषमोपहतं यत्तु कुलपो यच्च दृश्यते ।
एवं कष्टतन्मूयिष्ठा भूरमेध्याति लक्ष्यते ॥”
कुलपः श्वः । दृष्टा यथा,—

“लमिकीटपदलेपेद्द्विषा यच्च मेदिनी ।
दद्यापकर्षणः लिपेत्तन्मेष दुष्टानं ब्रूयत् ॥”
दद्या यन्मेषद्विषा । मलिना यथा,—

“नखदन्ततन्मन्त्रकतुषपां पुरजोमलेः ।
भस्मपङ्कजेष्वपि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥
नासाश्च मुह्यिमाह ।

“दहनं खननं भूमेरपलेपनवापने ।
पयस्यवर्षणश्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”

वापनं दहनदरेण पूरणम् । अत्रामेध्याया-
श्चतुष्कं पञ्चकं वा । दद्यायाः द्विकं त्रिकं वा ।
मलिनायाः दहनादीनामेकधा धोषणमाह
देवतः ।

“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विदुष्यति ।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि मुह्यते मलिनैकधा ॥”
अन्यपञ्चप्रकारमाह मनुः ।

“सम्प्राप्तेनाङ्गनेन संकेतोच्छेदनेन च ।

गवाश्च परिवर्षेण भूमिः मुह्यति पञ्चधा ॥”
सम्प्राप्तेन हृणाद्यपनयनम् । अङ्गनेन गोमये-
नोपलेपनम् । संकेतो जलेन प्रक्षालनम् । उच्छे-
दनेन तच्छण्डम् । परिवर्षणे गवोपक्ष्यापनम्
अथ संकेतपरिवाचयोगिनोपक्ष्यापनादिरहम्
अन्यवाममेध्यानिविधयश्च । नक्षत्रपुराणि ।

“यामाह्वयतं तस्मात् नगराश्च चतुर्गुणम् ।
भूमेः सर्वत्र मुष्टिः स्यादुत्पन्नो लोको न विद्यते ॥”
दक्षं चतुर्गुणः । नगरं महाग्रामः । इति
गोपाकपञ्चाननवस्तुतुहिनियमः ॥ ११ ॥ भूमौ वनं-
लेशनादिनिषेधो यथा,—

“न भूमौ विकलेद्वं मकं न पुच्छके लिखेत् ।

भूमिस

भूमिपः, पुं, (भूमिं पति रचयतीति । पा +
“आतोऽनुपवर्गे कः । ” १। २। ३। इति कः ।)
राजा । इति ऋदाधरः । (यथा, महा-
भारते । १। १०० । ८ ।
“वीतशोकमयावावाः सुखस्यप्रविबोधनाः ।
पतिं भारतगोमार्दं समपयन्त भूमिपाः । ”)
भूमिपचः, पुं, (भूमिः पच इव यस्य ।) वातायः ।
इति ऋदाधरः ।
भूमिपिशाचः, पुं, (भूमौ पिशाच इव तद्वदा-
लतिमत्त्वान् ।) तालवृक्षः । इति ऋदाधरः ।
(विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे ज्ञेयः ।)
भूमिमखः, पुं, (भूमिं मखयति भूषयतीति ।
मखि + म्प्रत्ययः ।) चण्डपादिका । इति रत्नमाला ।
मदनलालीति चापरमाली इति च भाषा ।
भूमिमखपभूषणा, स्त्री, (भूमिमखं भूषयतीति ।
भूषि + ल्युट् + टाप् ।) माधवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ।
भूमिरचकः, पुं, (रचयतीति । रच + क्तुन् । भूमेः
रचकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाप्रदानात्
तथात्वम् ।) वातायः । इति भूरिप्रयोगः ।
भूमिलामः, पुं, (भूमेर्लामोऽयम् ।) ऋक्षः । इति
भूरिप्रयोगः । (भूमेर्लामः ।) भूमिप्राप्तिश्च ।
भूमिलेपनः, स्त्री, (भूमिर्लेपयतेऽनेनेति । लिप् +
ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४। ३३८ ।
(भूमेर्लेपनम्) भूमेर्लेपश्च ।
भूमिवर्द्धनः, पुं, स्त्री, (भूमिर्वर्द्धयतेऽनेनेति । वृष् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रीदयार्थिर्वाग्भूषणप्रदानेन भूमे-
र्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) श्वः । इति हेमचन्द्रः ।
भूमिसम्भवा, स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिर्वस्याः ।)
सीता । इति ऋदाधरः ।
भूमिसृक्, [श्] पुं, (भूमिं सृजतीति । सृज् +
“सृशोऽनुदके क्तिन् । ” १। २। ५८ । इति क्तिन् ।)
मानुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ।
चौरविशेषः । अन्धः । खड्गः । इति शब्द-
रत्नावली ।
भूमौ, स्त्री, (भूमिः । ऊदिकारादक्तिनः । ” इति
पञ्च डीप् ।) भूमिः । इति भरतद्विजयकोषः ।
भूमौन्नः, पुं, (भूम्यामिन्न इव । भूमेः इन्न ईश्वरो
वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ।
भूमौतहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रुह + कः ।)
वृक्षः । यथा,—
“दीर्घास्त्रापयुता यथा विरहिणीन्वासास्तथा
वाचरा
यामिन्वक्ष्यन्ता यथा कुलवधूदृष्टिः सरोवा
प्रिये । ।
ह्यावा वाक्पुत्रतमा वयोद्विगतावासीव भूमौ-
रुहा
निष्पन्दाः सुचिराद्दृष्ट्वा मिलितयोर्धूवोर्मिषो
दृष्टयः । ”
इत्युद्धटः श्लोकः ।
भूमौवहः, पुं, (भूमेः वहति उत्पद्यते उत्पद्यते

भूयिष्ठं

हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। हारदातुः २ वर-
दातुः १ खरन्दः १। अख्य गुणाः। शिशिर-
त्वम्। रक्तपित्तप्रसादनत्वम्। इति भाष-
प्रकाशः।

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिजन्मा आमलकी शाक-
पार्थिवदिवात् समासः) सुपविशेषः। भूँद
आमला इति भाषा। तत्पर्यायः। बहुपुष्पी २
जडा ३ अथ्यका ४ तालिः ५ तामलकी ६
अजटा ७ छन्दाफला ८ सेनामलकी ९। इति
रत्नमाणा। वितुमः १० अटा ११ अमला १२
अज्मटा १३ ताली १४ शिवा १५। इत्यमरः।
२। ४। १२। २०। अटा १६ मला १७ आटामला १८
अमलाज्मटा १९। इत्यमरटीकायां भरतः।
भूम्यामलकिका २० शिवामलकी २१ बहु-
पुष्पा २२ बहुपला २३ बहुवीर्या २४
भूषात्री २५। अख्या गुणाः। वातकारित्वम्।
तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्।
पिपासाकावपित्ताक्षक्कफपाकुचतनाशित्वम्।
इति भाषप्रकाशः।

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मानं धारय-
तीति। आ + मल् + अच्।) भूम्यामलकी।
अरुनेली इति हिन्दी भाषा। भूँद आमला
इति वङ्गभाषा। तत्पर्यायः। तमाली २
ताली ३ तमालिका ४ उज्जटा ५ डपारी ६
वितुम ७ वितुमिका ८ भूषात्री ९ चारटी
१० ट्या ११ विषत्री १२ बहुपत्रिका १३
बहुवीर्या १४ अहिभयदा १५ विषपर्णी १६
हिमालया १७ अज्मटा १८ वीरा १९।
अख्या गुणाः। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्त-
मेहदाहनाशित्वम्। शिशिरत्वम्। मूत्र-
रोधनिग्रहमनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

भूम्याकुल्यं, स्त्री, (भूमिमाहोलति आच्छादय-
तीति। आ + कुल् + कः। तत्पर्यायः। यत्।) सुप-
विशेषः। भूमितलम् इति हिन्दी भाषा।
तत्पर्यायः। कुलकेतु २ मार्कण्डेयम् ३ महौ-
षधम् ४। अख्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्।
ज्वरकुष्ठामविधनाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः।

भूयः, [स्] च, (भवे भावाय यस्मिन् यतते
इति। भू + यस् + क्तिप्।) पुनरर्थम्। इति
शब्दरत्नावली। (यथा, विष्णुपुराणे १। ४। २४।
“यद्योक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर।।
तत् सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः।।”
भूयान्, [स्] चि, (अयमनयोरतिशयेन बहु-
रिति बहु + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय-
सुनौ।” ५। १। ५०। इति ईयसुन्। “बहो-
र्जोभ्यो च बहोः।” ६। ४। १५८। इतीयसुन ई-
कोपः भूरादेशश्च।) बहुतरः। इति मेदिनी।
स, १०। (यथा, मनुवंहितायाम् १। २। १५०।
“पञ्चानां चित्तं सर्वेषु भूयोऽपि गुणवन्ति च।”
भूयिष्ठं, चि, (अयमेवामतिशयेन बहुरिति। बहु
+ इडन्। “इडन् चिट् च।” ६। ४। १५६।

भूरिफे

इति विद्यामनो बहोः ख्याने भूरादेशश्च।)
प्रचुरः। इत्यमरः। १। १। १६१। (यथा, ऋग्वेदे।
८। ८५। ३।

“इन्द्रस्य वज्र आयाचो निमिष इन्द्रस्य बाहो-
भूर्यिष्ठमोजः।”)।

भूर्युक्ता, स्त्री, (सुवा + युक्ता।) भूमिखण्डरी।
इति राजनिर्घण्टः।

भूरि, स्त्री, (भवति भूयते वेति। भू + “अदि-
श्रदिभूषुभिभ्यः क्तिन्।” उणा० ४। ४। ५। इति
क्तिन्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। १। १। १६२।

भूरिः, पुं, (भवतीति। भू + “अदिश्रदिभूषुभिभ्यः।”
उणा० ४। ४। ५। इति क्तिन्।) विष्णुः। वज्रा।
शिवः। इति मेदिनी। रे, ७३। वासवः। इति
शब्दरत्नावली। (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः। यथा,
महाभारते। १। १८०। १४।

“कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः।
समवेतास्तयः भूरा भूरिभूरिश्च वाः शनः।”)।
प्रचुरः, चि। इत्यमरः। १। १। १६३। (यथा,
ऋग्वेदे। ७। ४। २।

“संयोजनायुवते सुचिदन्भूरि
चिदन्नासमिदन्ति सद्यः।”)।

भूरिक्, [क्] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति भृज्।
भृज उच्।” उणा० २। ७२। इति इजिः।
स च क्ति धातोः कान्तादेशश्च। एषोदरादि-
त्वान् साधुः।) एषिवी। इति विद्वान्-
कौस्तुभासुखादिशतः।

भूरिगन्धा, स्त्री, (भूरिः प्रचुरो गन्धोऽस्याः। तत्-
टाप्।) पुराणामगन्धद्रवम्। इति राज-
निर्घण्टः। (गन्धाद्यायाश्च, चि।)

भूरिगमः, पुं, (भूरिभिर्भारेणैक्यतीति। भूरि +
गम + “महट्टङ्गिचिगमश्च।” १। ३। ५८।
इति ऋप्।) गर्हभः। इति राजनिर्घण्टः।

भूरिदावा, [न्] पुं, भूरि ददाति यः। (भूरि +
दा + वनिप्। प्रचुरदाता। इति सुम्बोध-
याकरणम्। (यथा, ऋग्वेदे। २। ७०। १०।
“माहं मघो नो बह्वप्रियस्य भूरिदायक
आविहं नूनमापेः।”)।

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरीणि दुग्धानि निर्यासा
यस्याः।) टक्षिकाणी। इति राजनिर्घण्टः।
(गुणादयोऽस्या टक्षिकाणीष्व्ये ज्ञातव्याः।)

भूरिपत्रः, पुं, (भूरीणि पत्राण्यस्य।) उज्ज्वल-
तलम्। इति राजनिर्घण्टः।

भूरिपतितदा, स्त्री, (भूरि पतितं कैशपाकं
दायति प्रोधयति इति देप् + कः। टाप्।)
पाकुरपत्नी। इति राजनिर्घण्टः।

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरीणि पुष्पाण्यस्याः।) शत-
पुष्पा। इति राजनिर्घण्टः।

भूरिप्रेमा, [न्] पुं, (भूरिः प्रेमा प्रेयस्कं यस्याः।)
चक्रवाकः। इति राजनिर्घण्टः।

भूरिप्रेना, स्त्री, (भूरयः प्रेना यस्याः।) वज्रका-
टवः। इत्यमरः। २। ४। १०१। चामार-
कवा इति भाषा।

भूर्ज

भूरिवजा, स्त्री, (भूरि वजं यस्याः।) अतिवजा।
इति राजनिर्घण्टः।

भूरिमली, स्त्री, (भूरि मलते इति। मल + अच्
डीप्।) अमला। इति राजनिर्घण्टः।

भूरिमावः, पुं, स्त्री, (भूरी मावा यस्याः।)
अमलः। इत्यमरः। २। ५। ५५।

भूरिशः, [स्] च, बहुशः। बहुश्यायात् काङ-
श्च वेति कारकभूरिशब्दात् चञ्चलपञ्चमव्य-
ञ्जोऽयं शब्दः। इति सुम्बोधयाकरणम्।
(भूरीणि भूरीणि इति वीक्षायां शब्दः। (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे। १। ५२।

“बहुपद्मासनादीनि गदिताण्यपि भूरिशः।”)।
भूरिश्चवाः, [स्] पुं, (भूरि अथो वज्रादिफलितं
यशो यस्य सः। चञ्चलपञ्चमोमदत्तराजपुत्रः।
यथा, महाभारते। १। १८०। १४।

“समवेतास्तयः भूरा भूरिभूरिश्च वाः शनः।”)।
स तु अर्जुनवाद्यकिष्कां जतः। इति महा-
भारतम्। (बहुयशोविशिष्टे, चि।)

भूरुक्की, स्त्री, (भुवं एषिवी वरुहि भुवि रोहतीति
वा। भू + “वध + वा वज् + कः एषोदरा-
दिवात् नकार उकारौ गौरादिवात् डीप्।)
शीर्षजिनी वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५६।
(भूरुक्कीति च खञ्जानन्दः।) हातिमुंका
इति भाषा।

भूरुक्कः, पुं, (सुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू +
वज् + कः।) वृक्षः। इति शब्दमाणा।
(यथा, माधे। ७। ५०।

“इहमिहमिति भूरुक्कान्मुक्कैः।”)।
भूर्जः, पुं, (ऊर्ज + चच्। भूः ऊर्जो वजं यस्याः।
सुवि ऊर्जयते इति भू + ऊर्ज + अच् वा।)
खनामण्यातवृक्षविशेषः। भोजपत्र इति हिन्दी-
भाषा। (यथा, रघौ। ४। ७३।

“भूर्जं मन्मेरीभूताः कीचकाश्च निहतयः।”)।
तत्पर्यायः। वल्कदमः २ तुर्जः ३ सुचमो ४
भूर्जपत्रकः ५ चित्रत्वक् ६ विन्दुपत्रः ७ रक्षा-
पत्रः ८ विचित्रकः ९ भूतपत्रः १० नटुमणः ११
श्लेष्मन्मलः १२। इति राजनिर्घण्टः। भूर्जे-
पत्रः १३ चर्मो १४ बहुलवल्कलः १५। इति

भाषप्रकाशः। हृषपत्रः १६ शिवः १७ शिर-
न्दः १८। इति रत्नमाणा। नटुत्वक् १९।
इत्यमरः। २। ४। ४६। पत्रपुष्पकः २०। इति

भरतधनमधुः। भुजः २१ बहुपटः २२ बहु-
त्वक् २३ नटुत्वक् २४। इति भरतधन-
कामी। अख्य गुणाः। वज्रकारित्वम्। कष-
रक्तनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। कटुत्वम्।
कषायत्वम्। उज्ज्वलम्। भूतरक्षाकरणम्।
निदोषप्रमनत्वम्। पञ्चत्वम्। दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। कर्करोग-
पित्तराक्षसमेवविषहरत्वम्। इति भाषप्रकाशः।

(यथा, वाभटे शरीररक्षानि प्रथमोऽध्याये।
“भूर्जेवाङ्गिनीकुम्भीचर्पलकुम्भचर्पणैः।
एषक् हाण्यां समस्तैर्वा योनिष्वेव नृपपम्।”)।

भूर्जः, पुं, (ऊर्ज + चच्। भूः ऊर्जो वजं यस्याः।
सुवि ऊर्जयते इति भू + ऊर्ज + अच् वा।)
खनामण्यातवृक्षविशेषः। भोजपत्र इति हिन्दी-
भाषा। (यथा, रघौ। ४। ७३।

“भूर्जं मन्मेरीभूताः कीचकाश्च निहतयः।”)।
तत्पर्यायः। वल्कदमः २ तुर्जः ३ सुचमो ४
भूर्जपत्रकः ५ चित्रत्वक् ६ विन्दुपत्रः ७ रक्षा-
पत्रः ८ विचित्रकः ९ भूतपत्रः १० नटुमणः ११
श्लेष्मन्मलः १२। इति राजनिर्घण्टः। भूर्जे-
पत्रः १३ चर्मो १४ बहुलवल्कलः १५। इति

भाषप्रकाशः। हृषपत्रः १६ शिवः १७ शिर-
न्दः १८। इति रत्नमाणा। नटुत्वक् १९।
इत्यमरः। २। ४। ४६। पत्रपुष्पकः २०। इति

भरतधनमधुः। भुजः २१ बहुपटः २२ बहु-
त्वक् २३ नटुत्वक् २४। इति भरतधन-
कामी। अख्य गुणाः। वज्रकारित्वम्। कष-
रक्तनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। कटुत्वम्।
कषायत्वम्। उज्ज्वलम्। भूतरक्षाकरणम्।
निदोषप्रमनत्वम्। पञ्चत्वम्। दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। कर्करोग-
पित्तराक्षसमेवविषहरत्वम्। इति भाषप्रकाशः।
(यथा, वाभटे शरीररक्षानि प्रथमोऽध्याये।
“भूर्जेवाङ्गिनीकुम्भीचर्पलकुम्भचर्पणैः।
एषक् हाण्यां समस्तैर्वा योनिष्वेव नृपपम्।”)।

भूषणः

भूर्लोकः, पुं, वयस्यरक्षातिविशेषः । इति
जटाधरः । (यथा, मनी । १० । २१ ।

“वाचासु वायसे विप्रासु पापात्मा भूर्ल-
कण्टकः ॥”)

भूर्लपचः, पुं, (भुवि लक्ष्मणसौम्यः उपदेवजातिभ्यः
पञ्चायस्य ।) भूर्लपचः । इति राजमाता ।

(यथा, रामायणे । २ । ८४ । २४ ।

“कुडमगरपुमागभूर्लपचोत्तराक्षदान् ॥”)

तथा चाक्ष प्रयागः ।

“भूर्लपचः स्त्रियो भूर्लपचो वहुलवल्कलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

भूर्लः, स्त्री, (विभक्तिं सर्वमिति । भू + “एषिष्टि-
यादिभ्यश्चभूर्लः ॥” उवाच ० । ४ । ५२ । इति निः

निपातनादूत्पन्नः । एषिष्टिः । मयभूमिः । इत्यु-
वादिर्कोषः । (भर्ता । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८० । २ ।

“आत्मा ते वातो रज आगवौ नोत्-

पनु न भूर्लियवसे स सवान् ॥”

“भूर्लियवतो भर्ता ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ।)

भूर्लोकः, पुं, (भूः सर्वलोको लोकः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) अन्तरालादधो लोकः । सर्व-
लोकः । तस्य लक्षणं यथा, -

“पादगन्धश्च यत्किञ्चित् वस्त्रं च एषिष्टीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयो-

दितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ खण्डे ५ अध्यायः ।

चरखचचारयोग्यं गिरिशिखरादिवायु ताव-
दुल्लेखो भूर्लोक इत्यर्थः । विस्तारो मयोदितः

सर्वलोको लोकालोकावधिः पञ्चविंशतिकोटि-
प्रमाणः । इति तट्टीकायां स्वामी । अस्य विव

रखं तत्रैव द्वितीयादिचतुर्थाध्यायेषु भूर्गोल-
शब्दे च द्रष्टव्यम् । (यथा, भागवते । २ ।

५ । २८ ।

भूर्लोकः कल्पितः पदभ्यां सुवर्लोकोऽस्य
नामितः ॥”)

भूर्लजा, स्त्री, (भुवि जया ।) शब्दपुष्पी । इति
राजनिर्घण्टः ।

भूर्लता, स्त्री, (भुवि जता इव ।) किञ्चुलकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ।

भूर्लदरी, स्त्री, (भूर्लजा वदरी शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) सुन्दरी । अङ्गवेर इति हिन्दो-

भावा । तत्पर्यायः । सितिवदरी २ वज्रोवदरी
३ वदरवल्ली ४ रुद्रवल्ली ५ लघुवदरी ६

वदरवल्ली ७ कृष्णवदरी ८ । अस्या गुणाः ।
अधुराज्यम् । कषपातविकारहारित्वम् ।

पञ्चत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । किञ्चित्
पित्तासकारित्वम् । रक्तत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ।

भूषः, पुं, (भुवि शैते इति । भू + शीङ् +
“अधिकारश्चैते ॥” १ । २ । १५ । इति अच् ।)

शैलजलोद्भाविः । एतेषां मीनशुभाः । शुक्लम् ।
कृष्णम् । मधुरम् । क्षिप्तम् । वायुनाशि-

कम् । युक्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः ।

भूषणः

यथा, -

“भूषणो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।

भूषणः, पुं, (भुवि ख्याता शैलः शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) भूकान्तहारकः । इति राज-

निर्घण्टः ।

भूष किं भूषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-सक-वेत् ।) किं भूषयति भूषति हारो

जनम् । इति दुर्गादासः ।

भूषणं, स्त्री, (भूष्यते अनेनेति । भूष + कारणे
क्युट् ।) अलङ्कारः । इति हेमचन्द्रः । १ । २१२ ।

(यथा, चाणक्यसंयमे । ८ ।

“नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ॥”)

देवदेयभूषणादि यथा, -

“भोग्यभूषणं निखं भूषणानि श्रव्यम् मे ।

किरीटश्च शिरोरत्नं कुण्डलश्च ललाटिका ।

तालपत्रश्च हारश्च येवैयकमधोमङ्गिका ।

प्रालम्बिका रत्नस्रजस्तुङ्गोऽथर्वमालिका ।

पार्श्वद्योतो नखद्योतो कङ्कणीच्छादकस्तथा ।

कटिलयं मायवको मङ्गलतारा ललङ्गिका ।

अङ्गदो वाङ्मलयः शिखाभूषणमङ्गिका ।

प्रागख्यवत् तदुभायं नाभिपूरोऽथ मालिका ।

सप्तकी श्रवणश्चैव दन्तपत्रश्च वर्णकः ।

केशस्रजश्च नौबी च सुष्टिबद्धं प्रकीर्णकम् ।

पादाङ्गदं हंसकश्च नपुंरं सुदधिरुटिका ।

सुखपङ्क्तिमि प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः ।

चत्वारिंशदमौ प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः ।

अलङ्काराः प्रदानेन चतुर्वर्गप्रदायकाः ।

एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्यादित्युच्यते ।

तेषां देवतसुखाय पूजयेत् विचक्षणः ॥

श्रीरोगतानि चादद्यात् सौवर्णानि तु सर्वदा ।

चङ्कारनादिकानीह भूषणानि तु भैरव ।

येवैयकादि हंसान्तं सौवर्णं राजतश्च वा ।

निवेदयेत् देवेभ्यो नान्यतेजसस्तमवम् ॥

रौतवज्रादिसंजातं पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसवर्जम् भूषणं न कदाचन ।

चण्डाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम् ।

तद्भूषणान्तरे दद्याद् यस्मात्तदुपभूषणम् ॥

सर्वं तान्त्रमयं दद्याद्यत्किञ्चिद्भूषणादिकम् ।

सर्वत्र खड्गवत्तान्त्रमर्थपात्रे ततोऽधिकम् ॥

पूजार्थपात्रं नैवेद्याधारपात्रश्च पानकम् ।

सौवर्णं च ददा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा ॥

तान्त्रे देवाः प्रमोदन्ते तान्त्रे देवाः सदा स्मिताः ।

सर्वप्रीतिकरं तान्त्रं तस्मात्तान्त्रं प्रयोजयेत् ॥

खोपयोगे नरः कुल्याह्वानामपि भैरव ।

यो नोदुर्देशे रौप्यम् न कदाचिद् भूषणम् ॥

प्राचारः गावपात्रश्च गेष्णुकं गृहमेव च ।

पर्यङ्कादि यद्व्यञ्ज्य सर्वं तदुपभूषणम् ॥

अयोमयवते काञ्चनवते यद्भूषणं भवेत् ।

खड्गं रौप्यञ्च चाभावे तथः कावे निषीजयेत् ॥

एतेषां भूषणादीनां यद्दद्यात् श्रवते नरैः ।

तत्तद्दद्यात् सर्वत्र तु सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

भूषितः

चतुर्वर्गप्रदं निखं भूषणं सर्वसौख्यदम् ।

सुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्तीदमे वक्षेत् ॥

इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्वदेवस्य सुष्टिदम् ॥”

इति काजिकापुराणे ६ = अध्यायः ।

अथालङ्कारयुक्तिः । तद्धारयदिसुच्यते ।

“रेवन्निघनिघातस्तु वस्त्रादिभ्यो पञ्चसु ।

शुक्लशुक्लवस्त्रादि वस्त्रालङ्कारधारणम् ।

अनिघेभ्यो निघिदं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।

उदाहे राजसम्माने वस्त्रालङ्कारधारणम् ।

शिरसं सुकुटं चारः कुण्डलश्चाङ्गदन्तथा ।

कङ्कणं वाणकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणार्थेषु यथा खं याति निखयः ।

पञ्चरात्रश्च वस्त्रश्च विषयो गोविन्दस्तथा ।

सुक्तावेद्वर्गनीलश्च यथा मरकतं क्रमात् ।

आदिद्यादिदृष्टानां सर्वसम्पत्तिप्रदायकाः ॥

सुवर्णनापि घटना सर्वेषां सुपुण्यते ।

प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निखयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो न्यभिधीयते ।

तस्य प्रधानभूततत्त्वादित्याह भृगुनन्दनः ।

सुखदा मलयः सुखा दुःखदा दोषशान्तिनः ॥”

इति युक्तिकथ्यतः ।

तद्धारणफलम् यथा, -

“भूषणं भूषयेद्भङ्गं यथायोग्यविधानतः ।

शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काचर्षं स्मृतम् ॥

यद्दृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।

पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥

माखिक्यं तरुणैः सुजात्यममनं सुक्तावनम्

प्रीतयो-

मांहेयस्य च विदुमो निगदितः सौख्यञ्च

गावत्ततम् ।

देवेभ्यश्च च पुष्परागमसुराचार्यस्य वचं श्रुत्वा

नीलं निर्लेजमन्ययोश्च गदिते गोमेदेवैदृक्के ॥

वाचः खगगन्धर्वतानां धारकं प्रीतिवर्धनम् ।

रक्षोघ्नमर्थमोक्षणं सौभाग्यकरस्ततमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तहृन्मिति भूष्यतेऽनेनेति
वा । भूष + क्युः वा क्युट् ।) विष्णुः । यथा, -

“भूषणो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।

(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।

४० । १२ ।

“यस्तुत्तादयश्चैते राजानोऽधरेणा इमे ।

अङ्कुरी सुविशालश्च दक्षिभूषणोमिषाः ॥”)

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे अच् टाप् च ।) अल-

ङ्गिया । इत्यमरः । २ । १ । १०१ । (यथा,

भागवते । २ । २२ । २२ ।

“दन्त्योः पर्यदात् प्रीत्या भूषावाचःपरि-

च्छदान् ॥”)

भूषितः, वि, (भूष + क्तः ।) अलङ्कृतः । इत्य-

मरः । २ । १ । १०० । (यथा, भट्टिः । १ । ७२१

“अङ्गाङ्गीकोकिलकुङ्कुमभिर्वाशनैः पञ्च कञ्चन ॥

रौचनेभूषितां यस्यामखानं कृदवाविषम् ॥”)

भृकुः, वि, (भृ + कु।) भवनशीलः। तत्-
पर्यायः। भविष्यः २ भविता ३। इत्यमरः।
३। १। २८। चाधुभवनशीलः। इति
तट्टीकायां रायसुजटः। (यथा, मनौ। ३।
१३५।

“अत्रिं चैव सर्वं च ज्ञात्वा च बहुभुतम्।
नादमन्ते वे भृकुः क्षणमपि कदाचन।”

“भृकुः, चनायुरादिना वर्धनशीलः।” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः।)

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) मङ्गलप्रदः।
इति शब्दमाणा। (यथा, छन्दविद्वान्।
२। ५५।

“महत्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्तमे भृगुभृसुतौ।”
सीतायाम् ऋषी।

भृसुतः, ऋषी, (भृसुतं ऋषं भृसुतमिति वा।
पारस्करादित्यात् सुट्।) भृसुतम्। इत्यमरः।
२। ५। १६०। (यथा, मनौ। ६। १३४।

“वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च।
भृसुतं शिष्यकश्चैव स्निह्यतकृपलानि च।”)

अस्य पर्यायगुणा यथा,—

“गुह्यवीजं भृतीकं सुगन्धं मोमप्रियम्।

भृसुतं भवेत्तत्र मालाह्वयकमित्यपि।

भृसुतं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं

लघु।

विदाहि दीपनं कृष्णमेनेचं सुखशोधनम्।
अष्टयं बहुविदकं पित्तरक्तप्रदूषणम्।”

इति भावप्रकाशः।

भृसुतः, [भृ] पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः।
मनुष्यः। इति चैमचक्रः। ३। १।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृसुतः, पुं, (भृ + सु + तः।) भृसुतः। इति
जटाधरः।

भृकुटिः, ऋषी, (भृकुटिः कौटिल्ये इति कुट + इत्।
भृकुटिः कौटिल्यं निपातनात् वा सम्यसार-
जम्।) भृकुटिः। यथा,—

“रचितभृकुटिर्न नन्दिना द्वारि बभूव।”

इति भरतधृतहरविनासः।

भृकुटी, ऋषी, (भृकुटिः। लटिकारादिति ङीष्।)
भृकुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः। भृकुटी-
कुटिलान्गौ। इति मार्कण्डेयपुराणे देवी

माहात्म्ये च।

भृगुः, पुं, (तपसा भृगुः पञ्चतपादिभिर्वेति।
भृगु + “प्रथिव्यादिभृगुणां सम्यसारणं सलो-
पच।” उणा० १। २८। इति कुः सम्यसारणं

सलोपः, न्यङ्गादित्यात् कुत्वञ्च। यदा भृगुर्नोति
किम्। भृक् च्वाला तथा सञ्ज्ञोत्पन्न इति उः।)

सुनिविष्टेयः। स तु ब्रह्मण्यस्यो जातः।
(यथास्योत्पत्तिर्नामनिवृत्तिश्च महाभारते।

१३। ८५। १०५—१०६।

“पुत्रा वपुषा युक्ताः स्त्रैः स्त्रैः प्रसवनेशुभैः।
भृगुर्नोति भृगुः पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत्।

अङ्गारसंभवाश्चैव कविरित्यपरोऽभवत्।
सह च्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः

सूतः।”)

अस्य भाष्या कर्ममनुनिकन्या ख्यातिः। पुत्रः
घाता विधाता च। कन्या श्रीः। इति श्रीभाग-

वतम्। अपि च।

सुनय ऊतुः।

“कथितस्ते यदा सर्गः पृष्ठः सत त्वचाधुना।
भृगुसर्गात् प्रभृथेव सर्गो नः कथायां पुनः।”

सूत उवाच।

भृगोः ख्यातीं सत्तपसा श्रीः पूर्वसुदधेः
पुनः।

तथा घाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः
सुतौ।

आयतिर्नियतिश्चैव मेवकन्ये महाप्रभोः।
घातुर्विधातुस्ते भार्ये ययोरजातौ सुतादुभौ।

प्राणश्चैव नृककुञ्जं मार्कण्डेयो नृककुञ्जः।
ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य दुर्तिमान् सुतः।

ततो वंशो सुनिष्पेक्षा विसर्गं भागवो गतः।
इत्याद्ये वंशपुराणे वरसर्गनामाध्यायः॥३॥

शिवः। मुक्तयश्च। इति मेदिनी। गे, १५।
सामुः। यमदयिः। इति चैमचक्रः। अरण्य-

कष्टकस्याप्तगिरिपार्श्वोद्देशः। निरवजन्मन-
पञ्चतादिपार्श्वः। आरङ्ग इति ख्यातम्।

यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति।
अतएव भृगुपतनमिदमादिप्रयोगो दृश्यते। इति

भरतः। तत्पर्यायः। प्रपातः २ अतटः ३।
इत्यमरः। १३। १४। २२८। इति जटाधरः।

पतनख्यातम् ५। इति शब्दरत्नावली।

भृगुपतिः, पुं, (भृगुना तदंशीयानां पतिः।)
परशुरामः। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
मीतमोविन्दे। १। १०।

“केशवधृतभृगुपतिकम्प ! जय जगदीश ! चरे।

तथा च मेवदूते। १। ५८।

“हंसद्वारं भृगुपतिवधो वलं यत् क्रीच-
रम्बुम्।”)

भृगुसुतः, पुं, (भृगोः सुतः।) सुतः। इति शब्द-
रत्नावली। परशुरामश्च।

भृगुजापतिः, पुं, परशुरामः। इति शब्दरत्नावली।
भृगुजापतिरित्यपि पाठः।

भृङ्गः, ऋषी, (विभर्त्तते।) भृङ्गः भरद्वाजः। “भृङ्गः
किन्तु सुट् च।” उणा० १। १२४। इति

मनु। स च किन्तु सुङ्गागमश्च।) लघुम्।
गुङ्गत्वञ् इति ख्यातम्। इत्यमरः। २। ५।

१६। (यथा,—
“त्वक्पत्रं वराङ्गं स्याद्भृङ्गश्चैव नयोत्-

कटम्।”)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
अभकम्। इति राजनिर्घण्टः।

भृङ्गः, पुं, (विभर्त्तते।) भृङ्गः भरद्वाजः। “भृङ्गः
किन्तु सुट् च।” उणा० १। १२४। इति मनु।

स च किन्तु सुट् च।) अमरः। कलिङ्गपर्वी।
इत्यमरः। २। ५। १६। पिङ्गा इति भाषा।

(अस्य पर्याया धृष्ट्यादृष्ट्ये दृष्ट्याः।) अस्य
मांसगुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषणुक्-

विवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। (विष्णुः।
भृङ्गराजः। इति मेदिनी गे, १५। (यथास्य

पर्यायः।
“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्ग मार्कवम्।

इति वैद्यकरत्नमालायाम्।

तथा च पर्यायान्तरम्।
“भृङ्गराजो भृङ्गराजो मार्कवो भृङ्ग एव च।

अङ्गारकः केशराजो भृङ्गः केशरत्नः।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

भृङ्गः। भृङ्गरोजः। इति शब्दरत्नावली।
भृङ्गकः, पुं, (भृङ्गः।) संध्यायां कन्।) राजवाहन-

पर्वी। यथा,—
“अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवाहनः।

इति शब्दरत्नावली।

भृङ्गः, ऋषी, (भृङ्ग इव आयत इति। जन
+ उः।) भृङ्गः। इति शब्दमाणा। (गुणा-

आस्यागुणशब्दे विहिताः।)
भृङ्गा, ऋषी, (भृङ्ग + णि + टाप्।) भागी।

इति राजनिर्घण्टः।
भृङ्गपर्विका, ऋषी, (भृङ्ग इव काष्ठात् भृङ्गवर्ग

पर्यमस्याः इति ङीष्। ततः स्तार्थे कन् टाप्।
अन इत्यञ्च। ईकारस्य इत्यञ्च।) अष्टौत्थः।

इति शब्दचन्द्रिका।
भृङ्गप्रिया, ऋषी, (भृङ्गायां प्रिया। प्रचुर-

मधुत्वान्।) माधवीजता। इति राज-
निर्घण्टः।

भृङ्गनलिका, ऋषी, (भृङ्गायां भृङ्गराजस्यैव नल-

मस्याः कः। अजातिवचनान् टाप्। कापि
अत इत्यञ्च।) अमरः। इति राज-

निर्घण्टः।

भङ्गसो

भङ्गरजः, पुं. (भङ्गान् रजयतीति अन्तर्भूत-
व्यर्थो रजोऽयम् । एषोदरादित्वात् न
जीपः ।) भङ्गराजः । इति भावप्रकाशः ।
(यथा,—

“भङ्गरजविजयोत्पलशारि-
कौटपुरीवसमन्वितकारि ।”

इति वैद्यकचक्रमाख्ये चतुर्धाधिकारे ।)
भङ्गराजः, [स] पुं, (रजयतीति । अन्तर्भूत-
व्यर्थः रजो “सर्वधातुभ्योऽनु ।” उणा० ४ ।
१८८ इति असुम् । ततो “रजेच्” । ६।४।२६।
इति नञोपः । ततो भङ्गायां रजाः रज्जकः ।
अथवा भङ्ग इव लघुवर्थे रजः परागोऽस्य ।)
भङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

भङ्गराजः, पुं. (भङ्ग इव राजते इति । भङ्ग + राज्
+ अच् । अथवा भङ्ग इव केशलवर्णोत्पलशारि-
कपालम् ।) क्षुपविशेषः । केशुरिया इति वङ्ग-
भाषा । भिगरिया इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । केशराजः २ भङ्गः ३ पत्तङ्गः ४
मार्करः ५ । इति रत्नमाला । भङ्गाङ्गः ६ केश-
रज्जः ७ पिष्टप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केशः १०
कुम्भजवर्णः ११ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरज्जनत्वम् । कषा-
मशोषनिवृत्तनाशित्वम् । तत्र नीलो रसायनः ।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“भङ्गराजो भङ्गरजः मार्करो भङ्ग इव च ।
भङ्गारकः केशराजो भङ्गारः केशरज्जः ।
भङ्गराजः कटुक्षिप्तो कृष्णोष्णः कषवातशुत् ।
केश्यलव्यः क्षमिन्वाक्यादशोयामयापहृत् ॥
इत्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशरीरनि-
जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

पञ्चविशेषः । (यथा, महाभारते ३।१०८।
शृङ्गनेत्रविचित्राङ्गेः कूजद्विविधा गिरः ।
भङ्गराजोऽस्य हंसोदीर्घहृत्पुण्ड्रकुकुटेः ॥”)
भ्रमरः । इति मेदिनी । जे, १४ । यश्च भेदः ।
इति धरणिः ।

भङ्गरिटिः, पुं. (भङ्ग इव रटति इति । भङ्ग + रट्
+ इत् । एषोदरादित्वादिकारागमः ।) शिव-
हारपालः । इति भूरिप्रयोगः ।

भङ्गरोटः, पुं. (भङ्गरिटि । एषोदरात् रत्नम् ।)
शिवहारपालः । इति भूरिप्रयोगः ।

भङ्ग रोजः, पुं. (भङ्ग इव रीति । भङ्ग + र +
नाङ्कुलकात् ञोक् । अस्य भङ्गमुखाग्रवृत्ता-
लयात्मम् ।) कौटविशेषः । भौमृज इति
भाषा । तत्पर्यायः । विषलका २ वरोजः ३
हृत्कटपदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

भङ्गवज्रमः, पुं. (भङ्गायां वज्रमः प्रियः ।) धारा-
वज्रः । भूमिकवज्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
भङ्गवज्रभा, स्त्री. (भङ्गायां वज्रभा ।) भूमिकवज्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

भङ्गवीररः, पुं. (भङ्गायां वीररत्नम् ।) केश-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

भङ्गारी

भङ्गारम्भा, स्त्री. (भङ्गाणामागम्यो यस्याः
यजमनी तत्पुरुषः । भङ्गायां आगम्या आगम्य-
करी वा ।) वृषिका । इति राजनिर्घण्टः ।
भङ्गाभीष्टः, पुं. (भङ्गायां अभीष्टः प्रियः । मधु-
नाकुलकात् ।) आगम्यः । इति राज-
निर्घण्टः । तन्मृजुलपलयोः स्त्री ।

भङ्गारं, स्त्री. (भङ्गं धारयतीत्यर्थे इति । भ +
“भङ्गारभङ्गारौ” उणा० ३ । १३६ । इति
आरन् निपातनात् रुम् गुक् च ।) जवङ्गम् ।
सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ।

भङ्गारः, पुं. (भ + आरन् रुम् गुक् च । अथवा
“भङ्गं जलमिष्यतीत्येतेति ।” भङ्गं + ऋ + करणे
चञ् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) खर्गवर्णित-
वारिपाकम् । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ८।२०३।
“नाद्य पद्मामि ते ह्वं भङ्गारमथवा पुनः ॥”)

तत्पर्यायः । कनकाकुला २ इत्यमरः । शुक्लः
३ गडुकः ४ । इति शब्दरत्नावली । भङ्ग-
राजः । इति जटाधरः । अथ भङ्गारोद्देशः ।
“राशोऽभिषेकपात्रं यद्भङ्गार इति तत्तत्तम् ।
तद्वत्तया तस्य मानमात्रात्तथापि चादृष्टा ।
सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च ।
वाय्वनं लौहं प्राङ्मैतद्विधं मतम् ।
भानुदिग्गवसमाष्टरज्जोऽकसुरोऽम्बिताः ।
अष्टावष्टौ समाख्याता आयामपरिणादयोः ।
द्विचतुर्विंशवेदाश्चिवायसमाष्टतित्ता ।

प्रथाक्रमं सप्तद्विहमादिवादिदद्या भुवाम् ।
प्रशरागच्छथा वक्षं वेदूयमौक्तिकतथा ।
गौलं मारकतश्चैव सुक्ता च सप्त खीर्निताः ।
भङ्गारसप्तके न्यास्या न भौमो मणिमहति ।
क्रानकं चक्षुषं वापि सर्वेषां सुपुण्यते ।
क्रानकान् चित्तीशानां चक्षुषं सार्वभौगिकम् ।
प्रक्षप्येष्टकङ्कारं प्रत्यक्षं विवर्षेत् क्रमान् ।
वस्तुविज्ञानां भूपानां चान्नः सर्वत्र प्रस्यते ।
अतं रक्तं तथा पीतं लघुं चन्दनमुच्यते ।
उत्तमं सलिलं सेकचतुर्णां स्थाप्येष्टाभुजाम् ।
मन्त्री पद्मच नीलच तथा लज्जापरानिता ।
एषां पुण्याणि केशेषु चतुर्णां तिमहीशुजाम् ।
हीरकं पद्मरागञ्च वेदूयं नीलमेव च ।
चत्वारो मणयो धेयाश्चतुर्णां सेचनान्भवि ।
इत्थं निश्चित्य यः कुर्यान्नुपनिः सेकमात्मनः ।
स चिरायुर्भवेद्भोगी इतीत्यस्त्वन्यथाचरन् ॥”

इति युक्तिकल्पनरौ भङ्गारोद्देशः ।

भङ्गारिः, स्त्री. (भङ्गं भङ्गवह्मन्वृत्तीति । भ +
इत् ।) कौवकापुण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
भङ्गारिका, स्त्री. (भङ्ग + ऋ + “कर्मण्यग्र” ३ ।
२ । १ । इति अच् । भङ्गारः ततः कन् । टाप्
अत इत्यच् ।) भिक्षिका । यथा,—
“भिक्षिका भिक्षिका वर्धकरी भङ्गारिका
च सा ।”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ।

भङ्गारी, स्त्री. (भङ्गमिति रूपेणाङ्कुरीति
“कर्मण्यग्र” ३।२ । १ । इति अच् । भङ्गार-

भङ्गो

स्ततः गौरादित्वात् ङीप् । इत्यत्र भङ्गाली
च ।) भिक्षी इत्यमरः । २ । ५ । २८ ।

भङ्गाङ्गः, पुं. (भङ्गमाङ्गयते अर्हते इति । आ +
ङ्गे + कः ।) जीवकः । भङ्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः । (विट्तिरस्य जीवकभङ्गराजप्रत्य-
योर्जातया ।)

भङ्गाङ्गा, स्त्री. (भङ्गमाङ्गयते अर्हते । भङ्ग + आ
+ ङे + कः स्त्रियां टाप् ।) अमरवल्ली । इति
राजनिर्घण्टः ।

भङ्गिः, पुं. (विभर्तीति । भ + बाहुलकात् गिक्
इट् च ।) भङ्गी । यथा,—

“प्राप्ता गङ्गाधिपत्यं त्वं नाप्ता भङ्गिरिति

सूतः ।”

इति वामनपुराणे ४५ अध्यायः ।

भङ्गिणी, स्त्री. (भङ्गवत् वर्णो अस्या अस्तीति
इति । ङीप् ।) वटीदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ।

भङ्गी, स्त्री. (भ + गक् + इट् + गौरादित्वात्
ङीप् ।) अतिविधा । इति राजनिर्घण्टः ।

भङ्गी, [न] पुं. (भङ्गः भङ्गवर्णोऽस्यास्तीति ।
इति ।) वटदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । शिव-
दारपालविशेषः । तत्पर्यायः । भङ्गेरिटिः २
भङ्गरीटः ३ शलः ४ बाङ्गीदेशः ५ अस्थिविग्रहः
६ । इति त्रिकाण्डशेषः । भङ्गेरिटिः ७ । इति
भूरिप्रयोगः । तस्य जन्मकारणं यथा,—

इत्यत्र उवाच ।

“रतिमात्रेण गोमार्था मत्पुत्रः संभविष्यति ।
महामैथुनसंख्यागान् स्यादपुत्री च पार्वती ।
तस्मादहं देवानां वचनाद्व्रज्यस्यस्यथा ।
अस्य महामैथुनस्य किञ्चिदं कथयामासुः ।
येन मे सुमहत्तमो महामैथुनकारणम् ।
धार्यं तेजस्विनं देवमानयन्ममरासु तम् ।
यो निष्कम्पो निष्कारो भूत्वा तेजो यष्टी-

यति ।

तस्मै वदन् चिदग्राह्यको तेजः शरीरजम् ॥”
श्रीकौत्स उवाच ।

“वृषज्जवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
हरतेजोयहायाय वीतिहोत्रं यदुर्विधा ।
अथ ब्रह्मावसानमन्त्रा तथानुज्ञाय पावकम् ।
सन्ना देवगणाः सर्वे हरन्तुस्त्रिदं वचः ॥”
श्रीदेवा ऊचुः ।

“एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयो वली ।
महामैथुनवीजसु त्वतेजः संयष्टीयति ।
इत्युक्त्वा चिदग्राह्यः सर्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासुः प्रथमं सर्वं वीतिहोत्रं ।
ततः यदुक्तं तं रेतो यादिते दृष्टवान् ।
उसत्सर्वं महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ।
अपापुनृष्वमानस्य तेजसः शशभृद्भरतः ।
अष्टद्वयमतिस्वर्णं निरिप्रस्ये ययातु च ।
तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतो ब्रह्मराजगौ ।
एको भङ्गसमः लज्जा भिमाङ्गनभिरीपरः ।
भङ्गी तस्य तदा लज्जा नास भङ्गीति प्राकट्यते ॥

भृङ्गी

महाकालोक्तपुत्रस्य महाकायेति लोकभृतः ।
ततस्तौ लालयामास शङ्करः प्रमथोत्करेः ।
अपमया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ।
प्रवृद्धौ तौ महात्मनौ हरौमाप्रतिपालितौ ।
क्रमात्प्रविष्टौ तत्ता तौ हरौ द्वारि न्ययोजयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ।
तस्य वागरसुखलकारणं तच्छापेन हरपात्रं
लोकापिमनुष्यजनप्रदं यथा,—
“यथा सा नर्मणे याता गौरी स्मरहरा-

न्तिकम् ।

तदा भृङ्गिमहाकाजौ द्वारि द्वारि प्रतिष्ठितौ ।
नर्मावसाने सा देवी सुकृष्णस्मितात्मना ।
निःश्वता रतिसङ्केतशालाया जलजानना ।
तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोध्यां वीक्षितुं चान्तेर्ध्वजजन्तुं प्रियम् ॥
दृष्टुं तुमहात्मनौ नातिदृष्टात्मनस्तौ ।
भृङ्गी चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपनः ।
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताश्च जन्मसुखीनां निश्चयसत्सुखतमम् ॥
तौ प्रशङ्गौ तदा देवी दृष्ट्वा हिमवन्मुता ।
कुतोप च तदापर्णा वाक्यचेतद्वाच ॥
एवमन्तान् मां कलादसम्पदामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ श्रीमयादाविवर्जितौ ।
तस्मादिमाममर्यादां भवन्तौ निरपन्नपौ ।
अकुर्वतां ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मातुर्वी योगिमासाद्य ममावेक्षणदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शास्त्रान्मगसुखौ भवि ॥
तौ प्राप्तदुःखौ तु तदा विमनस्वौ हरात्मजौ ।
श्रापं तस्या न सेहाते प्रोचतुश्चेदमत्रिजाम् ॥
नियोजितौ यथा द्वारि महेन्द्रेण त्वया सह ।
तथा नियोगं कुर्वन्तौ तिष्ठतौ द्वारि संयतौ ।
दृष्टान्निःसरणं गेहात्तवेव न हि युज्यते ॥
तस्मात्तत्र प्रतीकारं शृणु मातरनिन्दिते ॥
त्वं मातुर्वी क्षितौ भूया हरौ भवतु मानुषः ।
मानुषस्य हरस्यावां जाययां हरतंजसा ।
भवत्याचापि मातुष्या भविष्यावस्तथोदरे ॥
अथ कावे अतीति तु सर्वशो दृषभध्वजः ।
तद्वापि कर्म ज्ञात्वेव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाकुण्डादयो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तनुस्ता जाता ततः पूयादयोऽभवत् ॥
पूयः पुत्रोऽभवत् पौण्ड्रः सर्वश्राद्धार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो वृषो भूमौ न भूमौ न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौण्ड्रो वृषतिसत्तमः ।
शुभे वयसि संप्राप्ते भार्याभिक्षिब्धभिः सह ।
पौण्ड्रः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पश्यंतोषयत् ।
सस्य प्रसन्नो भयवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौण्ड्र ! यथा भावी पुत्रस्तव कुजोद्भवः ।
तद्वत् ते वदित्वाभि भार्याभिक्षत् समाचर ॥
इदं फलं ब्रह्मण त्वं मया दत्तं वृषोत्तम ॥
अजोर्ध्वं बहुले कावे प्राप्तेऽपि सुरसं वदा ॥
पुत्रमेतत् समादाय यावत् सर्वस्वरहस्यम् ।

भृङ्गी

आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ।
यथा संभावते भर्गः प्रलभेततथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिक्षिब्धभिः सह ।
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यदुं समारंभे भक्त्या परमया युतः ॥
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ।
पौण्ड्रस्य वृषतेः सस्यक् प्रसन्नादार्थसिद्धये ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूयं प्रसन्नो दृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते हस्तेदं तत्तुवाच ह ॥

इत्थं उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।
भोजयेत्ताः स्वजायास्तं प्रवृष्टः सुखमानसः ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ।
अथो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ॥
ततः स्वस्वत्रयं भूय ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योगविष्यति पश्चात् पुत्र एको भविष्यति ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश दृषभध्वजः ।
तत्तुवाच तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिक्षु भक्षितम् ॥
तत् फलं वृषशाहं ! गर्भाच्छाप्याहताः

शुभाः ।

सम्यक् गर्भकावे तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
स्वस्वत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च स्वस्वत्रयं पौण्ड्रो यथास्थानं नियोज्य च ॥
एकं पिष्टं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ।
तस्य शीर्षं तदा राजन् ! सहजैरुक्ता मुभा ॥
तस्य नाभ्याकरोमना ब्रह्मणेः स्त्रीः पुरोहितेः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्था चन्द्रसमप्रभः ॥
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो देवलोकोऽयः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

“अवतर्गं महादेवं पौण्ड्रजायास्तु स्नेह्या ।
मातुषेण प्रमाणेन तेन सस्यन्वरहये ।
गिरिजापि ककुत्स्थस्य राज्ञो भार्यास्त्रजायत ॥”
“दृष्ट्वा कुर्वन् राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्या महाभाग भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोज्ञादिनी नामा पूजिता पतिव्रता ।
पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा यद्वाङ्मरे ।
निभत्तं स्याद्विजं कृत्वा चक्षिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी चक्षिका राजभार्या ।
पार्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे कावे विवेश ह ॥
सा मनोज्ञादिनी देवी सुसुखे तनया मुभा ।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां हरश्चोत्तुलोपमां

मुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्याया साहसमन्तनुदितोऽभवत् ॥
तेनैव हारचिह्नेन तस्यां तारावतीति वै ।
नाभ्याकरोत् पिता कावे यथोक्ते वृषसत्तम ॥
तस्यास्तु यौवनोद्भवं दृष्ट्वा राजा सुखैः सह ।
ककुत्स्थाः कारयामास समयेऽथ स्वयम्बरम् ।
स्वयं सा पार्वती देवी वने च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो मातुर्वी योगिमाप्रितः ।

भृङ्गी

पार्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिहिता ।
यथा भृङ्गी महाकाल एतयोर्भवत् सुतः ।
तथा त्वं स्वयं राधे ! कथयामि वसुधवम् ॥
अयोमया समं देवो विवता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्राकारं प्रतितं वृष ॥
दृष्ट्वेऽथ चरन्तीं तासुमायाः सहशीं गुणैः ।
सञ्जलस्यसम्पूणां माधवस्त्वैव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगदहेवीं गौरीं दृषभकैतनः ।
इयं ते मातुर्वी क्षितिः प्रिये ! तारावतीति या ॥
भृङ्गी महाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ।
त्वयो ह्यनन्यकालोऽहं नाभ्यां मनुमिहोत्-

सहि ॥

त्वमिदानीं स्वयं चास्तीं नर्मणां प्रविश
भाविनि ! ।

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भृङ्गवम् ॥
श्रीदेववाच ।

समैव मातुर्वी क्षितिंरियं दृषभकैतन ! ।
विशामि तं न वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवो स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं वसुधवक्षितः ॥
ततः सापमयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्मुदा ।
कामावसानं तस्यान्तु स्वयोचातं सुतद्वयम् ।
अभवत् वृषशाहं ! तथा शास्त्रान्मगाननम् ॥
तन्मन्योनांम चक्रं नारदो वचनात् वृष ! ।
अष्टौ भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेनालसद्वयः जग्यो वेनालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रं तयोनांम देवविजयकः सुतः ॥
अन्याश्च सर्वसंस्काराभारदो सुनिवृत्तमः ।
चकार क्रमशो वाक्याचन्द्रशेखरभूभृतः ॥”
इति कालिकापुराणे ४७। ४८। ४९ अध्यायेभ्यः
संकलितम् । तस्य जन्मनः प्रकारान्तरे यथा,
वैश उवाच ।

प्रपद्ये देवमीशानं त्वामर्थं चन्द्रभूषकम् ।
महादेवं महात्मानं विचक्ष्य जगन्तः पतिम् ॥
अयेनमम्रवोद्भवस्तेलोक्ताधिपतिर्भवः ।
आम्नासनकरास्य वाक्पवित्राकृतसत्तमम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् ! स्वयं नानेन सुवत् ! ।
बहुनात्र किस्तुक्तेन मनुसमीपं वक्षिष्ये ॥
उषित्वा सुचिरं कालं मम नाकोद्भवः पुनः ।
असुरो ह्यन्वको नाम भविष्यति सुराण्यजन्तु ॥
हिरण्याचयवे जन्म प्राप्य दृष्टिं गमिष्यति ।
पूर्वाधर्मेण चोद्रेण धृष्टनिष्ठास्तनय च ॥
साभिजातो जन्मनातुर्भविष्यति यथा तदा ।
देवं भूमेन जत्वा ते पातयिष्यामि चाजिमम् ॥
तत्राप्यकस्मिन् भूतः सुता मां भक्षितः पुनः ।
प्राप्ता मन्वाधिपतं त्वं नाभ्या भृङ्गिरिति स्मृतः ।
मनुसन्निधाने स्मिता त्वं ततः चिह्निं गमिष्यति ॥”
ततः कालान्तरे अन्वकस्तत्रावतारं महा-
देवदास्यम् यथा,—
“विष्टोऽपि दास्यते । परितुष्टोऽस्मि तेऽन्वक ! ।
वरं वरव भवं ते यमिच्छति विद्याविकारम् ॥

भृतिः

अथवा उवाच ।

अभिका जननी मङ्गं भगवोऽप्यमकः पिता ।
बन्धामि चरणी मातुर्बन्धनीया ममाभिका ॥
वरदोऽपि यदोऽपान ! तद्व्याप्तु विनयं मम ।
शारीरं मानसं वागजं दुष्कृतं दुर्विचिन्तितम् ॥
तथा मे दानवो भावो अपयातु ममैवम् ।
स्थिरा स्थापय भक्तिस्तु वरमेतं प्रयच्छ मे ॥

ममैवम् उवाच ।

एवं भवतु हेतुः । पापं ते यातु संशयम् ।
सुक्तोऽपि हेतुभावाच्च भङ्गी गणपतिर्भव ॥
इत्येवमुक्त्वा वरदः शृणुयादवतार्य तम् ।
निर्माणा निजहस्तं च क्लृप्तं निर्वणमन्त्रकम् ॥
ततः सदैवतो देवान् ब्रह्मादीनाञ्चुहावृत्तः ।
ते निजैर्महात्मनो नमस्तु नमस्त्विलोचनम् ॥
गङ्गान् च नन्दी चाङ्गुय सन्निवेश्य तदप्यतः ।
भङ्गिणं दर्शयामास ह्रस्ववोऽन्वकेति हि ॥
ते हृदा दानवपतिं संशुष्कपिष्टितं रिपुम् ।
गङ्गाक्षिप्यमापन्नं प्रशस्तं सुवृषभजनम् ॥

इति वामनपुराणे १०८।१५।६७ अध्यायेभ्यः
सङ्कलितम् ॥

भङ्गीकनः, पुं. (भङ्गाः अतिविगायाः क्लमिव
क्लं यस्य ।) आन्नातकृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भङ्गीशः, पुं. (भङ्गिणो भङ्गिर्वा ईशः ।) महा-
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गिगिटिः, पुं. (भङ्गे भङ्गविधये गिटिति । अभि-
नयनीति । भङ्गे + गिटि कर्त्तरि इः । अलुक्
समासः ।) भङ्गी । इति त्रिकाच्छेषः ॥

भङ्गेशः, स्त्री. (भङ्गाणामिष्टा ।) हनकुमारी ।
भार्गी । तक्षणी । काकजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भज ई ड भर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आल०-सक०-सिट् ।) भर्जनं पाकविशेषः । ई
भक्तः । ड भर्जते तदुक्तान् जनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

भजन, पुं. (भज्यन्ते तदुक्तद्वयोऽस्तिभक्ति ।
भज् + “भृक्षभृक्षजिभ्यश्चत्ति । ” उणा०
० । ८० । इति खण् ।) अन्वरोहः । इति
उवाचिकोऽपि । भाजनः खोला इति भाषा ॥

भजः, वि. भरणीयः । इत्याहुकतत्त्वम् । पुष्टः ।
इति भृशमीः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भक्तः, पुं. (भियते इति । भृ + कर्मणि क्तः ।
ततः स्तार्थे कम् । यद्वा, भृतेन वेननेन उपजीव-
तीति कम् ।) वेतनीपनीविकर्मकर्ता । तत्
पर्यायः । भतिभुक् २ कर्मकरः ३ वेतनिकः ४ ।
इत्यमरः । २।१०।१५ ॥ (यथा, मनी ॥ ११५६।
“भक्तकाध्यापको यच्च भक्ताध्यापितस्तथा । ”)

भक्तिः, स्त्री. (भियते अन्वयेति । भृ + क्तम् ।)
वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।१८ ॥ मूलम् ।
भरकम् । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ भतिर्वेतनं
कृतकर्मणि इति । तत्तु सप्तविधदत्तान्तर्गत-
इतिविशेषः । यथा भारदेन च । दत्तं सप्त-

भृत्याः

विषं प्रोक्तमदत्तं बोध्यात्मकमिति प्रतिपाद्य
इत्यादत्तयोः कर्त्तृत्वं विवृतम् ।

“पयस्यमृच्छं भृतिस्तुष्टा जीवात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुक्लाशुभ्रहार्थं दत्तं दानविदो विदुः ॥”

इति मिताचरा ॥

भृतिभुक्, [ज] पुं. (भृत्या भुक्ते उपजीवनीत्यर्थः ।
भृज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) भृत्यः । इत्यमरः ।
२।१०।१५ ॥

भृत्यः, पुं. (भियते इति । भृ + “भृजोऽसंज्ञा-
याम् । ” १।१।११२ । इति क्त्वा । “भृजस्य
पिति क्ति तुक् । ” ६।१२।७१ । इति तुगा-
गमञ्च ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥
(तथास्य पर्यायान्तरम् ।

“परिकर्मा परिचरः सहायः परिचारकः ।
प्रेयो भव्य उपस्थाता सेवकोऽभिव्योऽनुगः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

तस्य लक्षणं यथा,—

स्वत उवाच ।

“भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममधमाः ।
निधीकृत्या यथार्थेषु निविधेष्वेव कर्मसु ॥
भृत्यपरीक्षणं वर्त्य यस्तु यस्य हि यो गुणः ।
तमिमं सर्वप्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
तुलाचर्तनञ्चैव नतापनेन ।

तथा चतुर्भिर्भृत्यैः परीक्ष्यते
शुभेन श्रौतेन कुलेन कर्मणा ॥”

कुलश्रीलगुणोपेतः सत्तद्धर्मपरायणः ।
रूपेण सुप्रसन्नश्च रात्र्याध्यक्षो विधीयते ॥
नल्यरूपपरीक्षाज्ञज्ञवेदज्ञपरीक्षकः ।
बलाबलपरिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी प्रमाथो च प्रतीहारः स उच्यते ॥
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्त्वादी जितेन्द्रियः ।
सर्वज्ञश्चासमालोको ह्यव साधुः स लेखकः ॥
बुद्धिमान् मतिमाधेय परचित्तोपलम्बकः ।
कूरो यथोक्तवादी च एव दूतो विधीयते ॥
समस्तज्ञतज्ञाश्चक्षुः पण्डितोऽप्यजितेन्द्रियः ।
श्रीर्णवीर्यगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥
पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रज्ञः सत्त्वाचकः ।
श्रीचयुक्तः सदाचारी कृपकारः स उच्यते ॥
आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।
आर्यश्रीलगुणोपेतो वैद्य एव विधीयते ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपज्ञोऽमपरायणः ।
आशीर्वादापरो निजमेव रात्रिपुरोहितः ॥

इति गावर्ह ११२ अध्यायः ॥

भृत्या, स्त्री. (भियतेऽनया भरयमिति वा । भृ +
“संज्ञायां समञ्जनवद्गुणितमनविद्वन् श्रौह
भृजिणः । ” १।१।८८ । इति क्त्वा । क्तिप्
टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।१८ ॥
(भरयक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १।८४।१६ ।

“आवमिभून् हुतुस्त्वोमयो भूय
यथा भवामवधत्त जीवात् ॥”)

भृ

भृमिः, पुं. (भ्रमति भ्राम्यति वेति । भ्रम् + “भ्रमेः
संप्रसारणञ्च । ” उणा० ४।१२० । इति इन् कित्
सम्प्रसारणञ्च ।) वायुविशेषः । घूरणा वातास
इति भाषा । जलादिभ्रमणम् । इत्युकादि-
कोषः ॥ (वि, कर्मणिभाहकः । यथा, ऋग्-
वेदे । १।११।१६ ।

“आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां
भ्रमिरस्युषिष्ठकर्मणां नाम् ॥”

“भ्रमिर्भ्रमकः कर्मणिभाहक इत्यर्थः । ” इति
तद्भाष्ये सायनः । भ्रमणश्रीलः । यथा, ऋग्-
वेदे । ३।६२।१ ।

“इमा उवां भ्रमयो मन्यमाना

युवावने न तुष्या अभवन् ॥”

“भ्रमयः भ्रमणश्रीलाः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।
वीणाविशेषे स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । २।१४।१ ।

“अययो न शुश्रुतानां भ्रमणीविद्यो भ्रमिं
धमन्तो अपगा अहन्त ॥”

“यद्वा, भ्रम्यास्त्रो वीणाविशेषस्तं धमन्तो वाह-
यन्तः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

भृश, इत् य उ अघः पते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सिट् ।) इत् अघश्च
अभश्रौत् । पुष्पादिस्त्रास्त्रिभ्य इ इत्यन्ते । य भृशति
भृशत्वरिपनाकिनीति हलायुधः ॥ उ भर्षित्वा
भृष्टा । इति । दुर्गादासः ॥

भृशं, स्त्री. (भृशति प्राचुर्येण वर्जते इति भृश +
कः ।) अतिशयः । तदति, वि । इत्यमरः ।
१।७० ॥ (यथा, भारवी । ११।४६ ।

“भृशमाराधने यतः स्त्रायाध्यक्ष मन्वन्तः ॥”

भृशम्, य. (भृश + कः ।) प्रकर्षार्थः । तदुदर्यः ।
शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भृशत्, [ट्] पुं. पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृष्टः, वि. (भ्रसृज् + कर्मणि क्तः ।) जलोपसेकं
विना पक्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाषा इति
भाषा ॥

भृष्टकुलः, पुं. (भृष्टास्त्री तदुक्तश्चेति कर्म-
धारयः ।) भर्जनविश्रुधधाम्निकरः । चाल
भाजा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“सुगन्धिः कफहृत्कृत्तः पित्तलो भृष्टकुलः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

भृष्टयवः, पुं. (भृष्टास्त्री यवश्चेति ।) भर्जन-
विश्रुधयवः । यवभाजा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । घानाः २ । इत्यमरः ॥ बाहुकम् ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणा घानाशब्दे
ब्रह्म्याः ॥

भृष्टानं, स्त्री. (भृष्टं अन्नम् ।) भृष्टकुलः ।
सुकि इति भाषा । तत्पर्यायः । कुहरम् २
न्यायम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृष्टिः, स्त्री. (भ्रसृज् + भावे क्तिप् ।) भर्जनम् ।
मूत्रवाटिका । इति मेदिनी । टे, ५५ ॥

भृ मि भृतौ । भृजि । भर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-सिट् ।) मि भृमति भृमः ।
भृमिः । भृजि भर्षे । इति दुर्गादासः ॥

भेत्ता

भेत्ता, पुं, (भिभेति इति । भी + "रब्भौका-
पाश्र्वत्यतीति ।" उवा० । १ । ४३ । इति कृत् ।
जन्तुविशेषः । आह इति भाषा । तत्-
पञ्चायः । मङ्गलः २ वर्षाभूः ३ शालूरः ४
अवः ५ दुर्दुरः ६ । इत्यमरः । १ । १० । २४ । इतिभूः
७ शालूरः ८ । इति तट्टीका । अवज्जमः ९
आहः १० अवजः ११ शलः १२ नन्दनः १३
गुणवन्तः १४ अजिह्वः १५ जिह्वामोहनः
१६ । इति शब्दरत्नावली । नन्दकः १७ सता-
लयः १८ रेकः १९ । इति त्रिकाण्डशेषः । मङ्गः
२० हरिः २१ सुशुकः २२ । कश्चित् पुस्तके
लूलकोऽपि पाठः । शालकः २३ कटुरवः २४ ।
अस्य मांसगुणाः । यद्योवनकरत्नम् । अम-
ट्टदाहप्रमेहचयकुष्ठहर्दिनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । भेषः । इति भेदिनी । के, १० ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५ । १ ।
"संरुद्धतेऽदीतुदधिनिर्दाघनद्यो न भेकमपि ॥")

भेकटः, पुं, (भेक इव टकति । भेक + टल + कः ।)
मल्लभेदः । यथा । तुल्यौ भेकटवेकटौ । इति
हिक्कपकोषः ।

भेकनिः, पुं, मल्लविशेषः । भाङ्गन इति भाषा ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृष्य-
त्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुणत्वम् । इति राज-
वल्लभः । भेकनिः । इति च पाठः ।

भेकपत्नी, स्त्री, (भेकाकृति परममत्स्याः स्त्री ।)
मल्लकपत्नी । इति केचित् । (यथा,—
"तत्सर्वं कन्यकाप्राप्तैर्महोद्भवैस्तथा ।
भेकपत्नीरसैव गुणादयवटीं हिताम् ॥"
इति वैद्यकरसेनसारसंघे दृष्टलोभवाच-
रसे ।)

भेकपुष्प [ज] पुं, (भेकं सृजते इति । सृज् +
क्विप् । अर्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

भेकी, स्त्री, (भेक + "जातेरस्त्रीविषयाद्योप-
धान् ।" ४ । १ । ६६ । इति स्त्री ।) भेकप्रिया ।
तत्पञ्चायः । श्लो २ मङ्गुपदी ३ वर्षाभू ४
इत्यमरः । १ । १० । २४ । अन्तेऽपीवनभेक-
पञ्चाया एतदाचकाः । मङ्गुपदीरुचः । इति
रत्नमाला । (यथास्याः पञ्चायान्तरम् ।
"भेकी मङ्गुपदी च मङ्गुभी मृजपण्यपि ॥"
इति रत्नमालायाम् ।)

भेदः, पुं, (भी + बाहुलकात् कः । अत्यन्तम् न
गुणत्वं च ।) भेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ।
अस्य भाषा भेदा ।

भेदो, स्त्री, (भेद + स्त्री ।) भेदभाषा । अर्था ।
अस्या दुग्धगुणाः ।
"आकिकं जपल खादु जिभोव्याधारोपयन् ।
अच्छद्यं तपयं केद्यं शुक्रपित्तकषप्रदम् ।
गुरुकाष्ठेऽनिकोद्भूते केवले चानिखे वरम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

भेता, [च] वि, (भिनत्तीति । भिद + ङच् ।)
भेदकर्ता । यथा, अवधारतस्ते ।

"कुदाकपाविभेद्यः सेतुभेता समीपतः ॥"

भेदः

भेदः, पुं, (भिदृ + कच् ।) शत्रुवशीकरव्योपाय-
चतुष्टयान्तर्गततीर्थोपायः । तत्पञ्चायः ।
उपजायः १ । इत्यमरः । १ । ८ । २१ । परतो
विशेष्य आत्मसात् करणं भेदः । इति भरतः ।
तद्विशेषो यथा,—

मन्त्र उवाच ।

"परस्परानु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुज्यते भेदसाध्या हि ते मताः ।
ये तु येनैव दोषेण परस्परानापि बिभ्यति ।
ते तु तद्दोषपातेन भेदनीया भर्तुः सतः ।
आत्मीयां दर्शयेदार्थां परस्पाद्दर्शयेद्भयम् ।
एवं हि दर्शयेद्भिरानु यथावद्व्यसमानयेत् ॥
संहता हि विना भेदं शक्नोत्यपि सुदुःसहाः ।
भेदेनैव प्रशंसन्ति तस्मात्तयविशारदाः ।
समुत्तेनामयेद्भेदं भेदं परस्मिन् च ।

परोक्षं वाधु मन्त्रेण भेदं परस्माच्छ्रुतम् ॥
भेदाः स्वकार्यसुद्दिष्टा कुशलेन हि भेदिताः ।
भेदितास्तो विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभिः ।
अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्यातां मही-
क्षिताम् ।

अन्तःकोपो महास्त्रज नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥
वामनकोपो बाणस्तु कोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्दृष्टम् ॥
अमात्मनिषाक्षैव राजपुत्रास्तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दासकः पृथिवीक्षिताम् ॥
बाणकोपो वसुतपसि सुमहत्पि पाथिवः ।

मुहान्तस्तु महाभाग । शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥
अपि शक्रवर्मो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्मादस्त्रेण हीयते ।
परतः कोपस्तुपाय भेदेन विजिगीषुषा ।
ज्ञातोऽन्तः भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुषा ॥
रक्षणेव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्य आत्मनः ।
ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितप्य यम् ॥
तथापि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
महत्तं दावमानाभ्यां भेदस्त्रेणो भयङ्करः ॥
न ज्ञातिरनुसृष्टाति न ज्ञातिर्दण्डमिच्छति ।
ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पाथिवैः ॥

भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः
सख्येन खेनेन निहन्तुमात्रौ ।
सुसंहतानां हि ततस्तु भेदः
कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्विः ॥"

इति मातुली राजधर्म ०२२ अध्यायः । ॥४॥
वैद्यः । विशेषः । विदारणम् । इति भेदिनी ।
ने, १२४ । (तथा च कामन्दकीये । १५ । १६ ।
"पुरश्च पञ्चाच यदा समर्थ-
कोदाभियायान्कृते पञ्चाच ।
पुनः प्रवर्तयन्विमुह्येष्टः
प्राप्नोति तीव्रं शत्रु पार्थिवभेदम् ॥")
विरेकः । यथा, हास्याव्यवनाटके ।

"काशेधूमस्तुवाद्यांनयतिमदते खेदिमोपवासा
वहेन्मोक्षे च पिष्टं वपिशितमनिष्टं वारिपानं
कथर्तौ ॥"

भेरिः

भेरिः, वि, (भिदृ + कच् ।) विदारकः । यथा,
मनी । ६ । २५५ ।)

("संक्रमणवद्योनां प्रतिमानाश्च भेदकः ।
प्रतिजुष्याच्च तत् सर्वं पञ्च दद्याच्छ्रुतां च ॥"
विरेचकौषधादिः । (विरेचकौषधार्थं विवयो यथा,
"नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमनादिकम् ॥"
इति वैद्यकरसेनसारसंघे विरेकाधिकारे ।)
पृथक्कारकः । यथा । "भेदयति अन्वपदार्थं
पृथक् करोतीति भेदकं नास्तीति शिवः जीवेन
गार्ग्यः ।" इति कारकटीकायां दुर्गादायः ।
अपि च ।

"भेदभेदयोः द्विष्टं सम्बन्धोऽन्वोन्वमिच्छति ।
द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः वसुतपसिस्तु भेदकात् ॥"
इति कलापटीकाधृतभर्तृहरिकारिका ।

("वामानस्य भेदको विशेषः प्रकारः ।" इति च
५ । १ । ६६ । इत्यस्य । काशिकावृत्तिः ।)

भेदनं, स्त्री, (भिद्यतेऽनेनेति भिदृ + क्णुट् ।)
हिक्का । इति राजनिर्घण्टः । विदारणम् ।

इति भिदधानोभांविभट्ट प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(भेदकारके, वि । यथा, भागवते । १ । २६ । २ ।

"यदाहुर्वर्षये तत् ते तद्दययन्निभेदनम् ।
"अहङ्कारनिवर्तकमिति स्त्रामिथास्त्रानम् ॥"

विरेचनकारके च । यथा च सुश्रुते । १ । १८८ । १४४
सर्वं पित्तकरं मलमन्त्रं दीपनरोचनम् ।

भेदनं कषवातघ्नं क्षुब्धं वस्तिविशोधनम् ॥"
भेदनः, पुं, ("भिद्यतेऽनेनेति ।" भिदृ + क्णुट् ।)

अन्ववतसः । (भिनति भूमिमिति । क्युः ॥
श्रुकरः । इति राजनिर्घण्टः ।

भेदितः, वि, (भिदृ + कच् + कर्मेणि क्तः ।)
भिनः । दारितः । इत्यमरः । १ । १ । १०० ।

भेदी, [न] पुं, (भेत्तुं शीलमस्तीति । भिदृ + क्तिनिः ।)
अन्ववतसः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणाद्यो-
ऽस्यान्ववतसश्च विज्ञेयाः ।)

भेदकर्त्रे तद्विशिष्टे च वि । (यथा भागवते ।
१ । १५ । ३३ ।

"शुभादिनं सुदरमेहि भयं यतोऽहम् ॥")
भेदुरं, स्त्री, (भिदुर + एकोदरादित्वात् क्णुट् ।)

भिदुरम् । वचनम् । इति हिक्कपकोषः ।

भेरः, पुं, (किमेतस्यादिति । भी + कञ्चोन्वाच-
वच्चेति । उवा० । २ । २८ । इति रुक् ।)

पटहः । भेरी । कुम्भिः । इति संक्षिप्तवार्तो-
द्यादिवृत्तिः ।

भेरिः, स्त्री, (विभ्यति शत्रुवोऽस्या इति । भी +
"वहक्रादयश्च ।" उवा० । ४ । ६६ । इति क्तिन् ।

बाहुलकाद् गुणः ।) दृष्टव्यम् । तत्पञ्चायः ।
आनकः १ दुग्धभिः २ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ।

भेरी ३ आनकदुग्धभिः ५ आनकदुग्धभी ६ ।
इति तट्टीकायां भरतः । (यथा, "यतो भेरि-
वेद्योऽनान्दस्तानपटदृष्टकाश्चकारभेदेन
शब्दा अनेकविधाः ।" इति पञ्चतन्त्रे प्रथम-
तन्त्रम् ।)

भेषजं

अथवा जायमनैव विहृतुम्योदकं वदेत् ।
अथ चौरपाकविधिः ।
'चौरमष्टगुणं दद्यात् चौरासीरं चतुर्गणम् ।
चौरावशेषं तत्प्रीतं मूलमामोदकं जयेत् ।'
अथावलेहविधिः ।
'काद्यादेयेन पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।
चोऽवलेहस्य लेहस्य तस्मात्त्रा स्यात् पलो-
चिता ॥'

अथ वटिकाविधिः ।

'वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नामवटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिच्छी गुडो वर्तिलघोष्यते ॥
लेहवत् साध्यते वट्ठी गुडो वा शर्करायवा ।
गुग्गुलुश्च चिपेतस्य चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥'

अथ सन्धानविधिः ।

'द्रवेषु चिरकालस्यं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत् ।
आसवारिष्टमेहेक्षत् प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥'

अथ घातनां शोधनमारणविधिः । तत्र
शोधनविधिः ।

'पत्तलीकृत्य पञ्चाणि चैको वट्ठी प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तपानि तैले तत्रैव च काञ्चिके ।
गोमूत्रे च कुलत्पानां कषाये तु चिघा चिघा ।
एवं चैकः परेषाञ्च घातनां शोधनं भवेत् ॥' ॥

अथ खर्जूरस्य मारणविधिः ।

'खर्जूरस्य द्विगुणं क्षतमन्त्रेण सह मर्हयेत् ।
तप्तोक्तकर्म गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ।
गोलकञ्च ततो रक्षा सरावहृत्पुटे ।
चिघावनीपनैर्दद्यात् पुटान्येयं चतुर्दश ।
निहत्य जायते भक्ष्यं गन्धो देयः पुनः पुनः ॥'

अथ खेहपाकविधिः ।

खेहचतुर्विधः प्रोक्तो हृतं तैलं वसा तथा ।
मन्त्रा च तत् पिबेन्नरः किञ्चिद्भुङ्क्षते रवौ ॥

अथ पञ्चकर्माणि ।

प्रथमं वसनं पञ्चाङ्गिरिकञ्चाशुषासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि निरुहेकोत्तरं तथा ॥

अथ फलवर्णविधिः ।

एताभ्यन्ते गुदे जिह्वा दृष्ट्या स्नातुस्तन्निभा ।
मलप्रवर्तिनी वर्णिः फलवर्णस्य सा स्मृता ॥

अथ नखयज्ञविधिः ।

नखं तत् कथ्यते धीरेर्नासाग्रात् यदौषधम् ।
जावत् नखकर्मेति तस्य नाम द्वयं मतम् ॥

अथ धूमपानविधिः ।

धूमस्तु यज्ञविधिः प्रोक्तः धूमनो हं हवस्तथा ।
रेचनः कायहा चैव वामनो ब्रह्मधूपनः ॥

अथ गन्धककवलप्रतिधारणविधिः ।

तत्र गन्धकः ।

खेहचौरकवायादिद्रवैः सन्धुर्कमाननम् ।
आपूर्य स्त्रीयते तावद्विधिर्गन्धधारणे ॥

अथ कवकः ।

वातपित्तकफप्रसक्तं द्रव्यञ्च कवकं स्तुते ।
अर्हं निःशियं संचयं निहोषेत् कवके विधिः ॥

अथ प्रतिधारणम् ।

एतानिहासुखानां वक्ष्यं कस्तूरवलेहकेः ।

भेषजं

अनेर्धर्ममङ्गल्या तदुक्तं प्रतिधारणम् ।

अथ खेहविधिः ।

खेहचतुर्विधः प्रोक्तोऽप्योक्तखेहविधितः ।
उपनाहो द्रवः खेहः सर्वे वातानिहारिणः ॥

अथ कर्णपूरणविधिः ।

खेदेयत् कर्णदेशम् किञ्चित् पार्श्वशायिनः ।
मूत्रैः खेहे रसेरक्तैः कोष्ठीः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥
कर्णञ्च पूरितं रन्नेष्कृतं पञ्चशतानि वा ।
सहस्रं वापि माचानां श्रोत्रकण्डशिरोरुदेः ॥
रनाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनान् प्राक् प्रशस्यते ।
तेजाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तसुपागते ॥ ॥

अथालेपविधिः ।

अथालेपस्य नामानि लेपलेपनलिपयः ।
दोषघ्नो विषहा वर्यः स च लेपस्त्रिधा मतः ।
न रात्रौ लेपनं कुर्यात् मुख्यमात्रं न धारयेत् ॥

अथ शोणितसाधनविधिः ।

शोणितं सावयेष्मन्तो रामयं प्रसमीक्ष्य च ।
प्रस्यं प्रस्थाहर्मयवा प्रस्थाहार्हमयापि वा ॥
शरत्काले स्वभावेन शोणितं सावयेत्तरः ।
त्वग्दोषयन्त्रिप्रोधाद्या न स्य रधिरपातनात् ॥

अथआशोतनविधिः ।

कायचौद्रासवलेहविहृत्नां यत् पातनम् ।
हृत्कुलोन्मीलितं नेत्रे प्रोक्तमाशोतनं हितम् ॥

अथ विडालकविधिः ।

विडालको वह्निर्लो नेत्रे पन्थविवर्जिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मन्त्रालेपविधानवत् ॥

अथ तर्पणविधिः ।

वातातपरजोहीने वेष्टन्युत्तानशायिनः ।
आधारौ माघचूर्णेन क्षिप्तेन परिमण्डितौ ॥
समौ हृत्पत्रसम्पाधौ कर्णयौ नेत्रकोषयोः ।
पूरदेहृत्तमस्त्रेण विनीनेन सुखोदके ॥

अथआञ्जनविधिः ।

"अथ सन्ध्यादोषस्य प्राप्नमञ्जनमाचरेत् ।
अञ्जनं क्रियते नेत्रे तद्द्रव्यआञ्जनं मतम् ॥

अथ प्रत्यञ्जनविधिः ।

गतदोषमपेनाशु प्रपश्यन् सन्ध्यागमसा ।
प्रत्याख्यायि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अथ भेषजकरणभक्ष्यदिनम् । तत्र तिथयः
विष्टिभ्रमाः शोभनाः । वाराः रविसोमबुध-
हृहस्तिसुक्राणाम् । नक्षत्राणि पुष्कलशुनी-
पूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदचामरशयशेषाविशाखा-
त्राभिमानि । अक्षय्यञ्च निषिद्धम् ।

"नद्यानि मियुक्तकथाधनुर्मौनसंज्ञकानि ।

तत्र शुक्लपुष्पचक्रमुक्तेषु सन्तु प्रशस्तानि ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

(करकं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुप-
कराय उपकल्प्यते भिषको घातुसाध्याभि-
निर्गुणैः प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैः ।
तद्विविधं अपाचयभेदात् देववपाचयं युक्ति-
वपाचयञ्च । तत्र देववपाचयं मन्त्रैर्बध-
मयिमङ्गलवस्तुपहारहोमनिधमप्रायश्चित्तोप-

भेषी

वाससख्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिवपा-
चयं संप्रोधनीपशमने चैवाच्च हृहृदनाः ।
एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि विविधं द्रव्यभूत-
मद्रव्यभूतञ्च, तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभि-
ज्ञतम् । उपायो नाम भयदृष्टेर्विज्ञापनचो-
भगदृष्टेर्गमनं सन वधवन्धस्त्रयं वाहनादिरक्तो
भावः यथोक्तः सिद्धुपायाश्च । यत् द्रव्य-
भूतं तदमनादिषु योगसुपैति । तस्यापीयं
परीक्षा, इदमेवं प्रकृत्वा दृष्टगुणमेवप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिन् कृतौ एवं दृष्टीतमेव
निहितमेवसुपस्कृतमनया माचया युक्तमस्मिन्
कृतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्मन्त्रोपमपकर्व-
यति उपशमयति वा अन्यदपि चैवविधं
भेषजमभूतज्ञानेनानेन वा विविधेन युक्तमिति ।

इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

भेषजाङ्गं, ज्ञी, (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-
इव ।) अनुपातम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भैचं, ज्ञी, (भिषाणां सङ्ग्रह इति । भिषा +
भिन्नादिभ्योऽङ् । ४ । २ । ७८ । इत्यङ् ।)
भिषासङ्ग्रहः । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥
अपि च ।

"भिषाश्वनमनुदयोगान् प्राक्किनायानिमन्त्रितम् ।
अथाचिनन्तु तद्देशे भोक्तव्यं मगुरवरीन् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतोऽष्टमोऽध्यायः ॥

(भिषेः स्वार्थे अञ् । भिषा ॥ भिषाभवे
भिषालब्धे वा चि ।)

भैचजीविका, ज्ञी, (भैचजीविका ।) भिषया
जीवमोपायः । तत्प्रमाणः । पैलिङ्गम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भैचमुक् [ज] चि, भैचाशी । भिषाशी ।
भैचं भुङ्क्षते यः । इति कर्णरि ज्ञिप्रत्ययेन ।
निष्यञ् । (यथा, महाभारते १४ । ४६ । ४ ।)

"गुरुणा समनुज्ञातो मुञ्जितानमङ्गुलसयन् ।

हविष्यभैचमुक् चापि स्थानासनविहार-

वान् ॥")

भैमी, ज्ञी, (भीमैमीपासिता भीमस्य इयं वेति ।
भाम + अञ् । ङीप् ।) भीमैकादशी । यथा,

अथ भैमी । विष्णुधर्मोत्तरे ।

"नृगशोर्ध्वं शशधरं माघे मासि प्रजापते । ।

एकादश्यां चिते पक्षे सोपवाचो जितेन्द्रियः ।

द्वादश्यां चट्टितलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

तिज्जलायो तिलोदनीं तिलहोमीं तिलोदकीं ।

तिलस्य दाता भोक्ता च चट्टितो नावधी-

इति ॥"

मन्त्रपुराणे ।

"यद्यद्व्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत । ।

अन्येष्वपि दिनेषु न शक्तस्तुपोऽनितुम् ॥

ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रकाशि-

नीम् ।

उपोष्य विघ्नानेन गच्छ विष्णोः परं वरम् ॥

भीमतिथिं भैमीति स्थातां द्वादशीम् ।

इति कादशीतत्त्वम् ॥ ॥

भैरवः

अपि च ।

पितामह उवाच ।

“माचमासे शुक्रपक्षे शुभेर्षेण युता पुरा ।
एकादशी तथा चैवा भीमेन समुपोषिता ॥
आचम्यन्तु व्रतं कृत्वा प्रितृकामवृत्तौ भवेत् ।
भीमदादृष्टौ विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धनौ ॥
नक्षत्रेषु विनायेका ब्रह्महत्यादि नाशयेत् ।
विनिश्चिन्ति महापापं कुरुषो विषयं यथा ।
कुपुणस्तु कुलं यदत्तं कुमाय्या च पतिं यथा ।
अधर्मेण यथा चर्मेः कुमन्त्री च यथा वृषम् ॥
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शीघ्राशौचता यथा ।
अश्रद्धया यथा आहं सत्यश्चेवाहुतेयथा ॥
हिमं यथोष्णमादद्यादनयेच्छायेऽस्ययः ।
यथा प्रकीर्तनाह्वानं तपो वै विस्मयादयथा ॥
अशिक्षया यथा पुत्रो गावो दूरगतेयथा ।
क्रोधेन च यथा ज्ञानं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
यथा समीहनाज्ज्ञानं पलाणाच्च यतव्रताः ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तं द्वादशी शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रीयं गुर्वङ्गनागमः ।
युगपदुपजातानि नहि हन्ति त्रिदुष्करम् ॥
न चापि नैमिषक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दो यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्वसौधानि एकादश्याः समानि च ।
न दानं न अर्घ्यं होमो न चाप्यसुक्तं क्वचित् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या द्यमेकादशी परा ॥
अस्मिन् वराहवपुषः कृत्वा देहं हाटकम् ।
चटोपरं नवे पात्रं कृत्वा वै तान्त्रभाजने ॥
सर्ववैजन्तं तं विप्राः सितवस्त्रावगुण्डिते ।
रुहिरण्यप्रदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृति नमः कटिम् ।
नाभं गङ्गीरघोराय उरःश्रीवत्सधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे योवां सर्वेश्वराय च ।
सुकुं सर्वज्ञानं पूज्य ललाटं प्रभवाय च ।
केशाः श्वेतमय्याध पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिवान् पूजयित्वा तु कृत्वा आगरणं निशि ।
शुक्ला पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥
प्रातर्विषय दत्त्वा तु याचकाय शुभाय च ।
कनककोटुसहितं सन्निवेश परिच्छदम् ॥
पञ्चाशत् पारणं कुर्यान्मातिलहः सुखदृष्टतः ।
एवं कृत्वा नरो विषा न भूयः क्षणपो भवेत् ॥
उपोष्येकादशीं पुण्यां सुव्रते वै श्रद्धयात् ॥
सर्वोऽभिलषितमाप्तिः कृत्वा सर्वव्रतादिकम् ॥
इति गार्ग्ये एकादशीमाहात्म्ये १२७

अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अणुः श्री ।
भीमराजनन्दनी दमयन्ती । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ११ ।

“नाविभक्तु वा वृषसुता भैमी तथापि कल्प-
चित् ।”)
भैरवः, त्रि, (भीरोरिवं भावयत् । भीरु + अण् ।)
भयानकम् । दहमरः । १ । ७ । २० । (यथा,
महाभारते । १ । १६४ । २७ ।

भैरवः

“सद्येन च कटीदेशे यत्नं वाचयि पाण्डवः ।
तद्वक्षो द्विगुणं चक्रे स्वर्णं भैरवं रवम् ॥”)
अस्य पर्यायाः भयङ्करशब्दे दृष्ट्याः ॥
भैरवः, पुं, (भीर्भयङ्करो रवो यस्य । इति भीरवः ।
ततः, स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति भैरवी । वै
४६ । भयानकरवः । दहमरटीकायां भरतः ॥
नदविशेषः । इति शब्दरत्नावली । रागभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ७७ ॥ अष्टभैरवाणां सत्पत्तिर्यथा,
“देवाधिपः सत्पत्पथं हरोरसि गदां क्षिपत् ।
संस्थितस्तु महायोगी सर्वधाधारः प्रजापतिः ॥
गदापातक्षताद्भूरि चतुर्धाष्टगथापनत् ।
पूर्वधारासमुद्भूतो भैरवोऽयिसमप्रभः ॥
विद्याराजैति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः ।
तथा दक्षिणधारोऽयौ भैरवः प्रेतमास्थितः ॥
कामराजैति विख्यातः कृष्णान्नसमप्रभः ।
नागराजैति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः ॥
क्षेत्रजाहधिराज्जातो भैरवः शूलभूषितः ।
सङ्कटराजैति विख्यात इन्द्रायुधसमप्रभः ॥
भूयिष्ठाहधिराज्जातो भैरवः फलभूषितः ।
स्थानी लम्बितराजैति श्रीभाङ्गसमप्रभः ॥
ततोऽभूदेवराजैति भैरवः क्षत्रजादयः ।
उग्रराजो वभूवाय क्षत्रजादेवरोऽपरः ॥
एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने ।।
विप्राभोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाष्टकमुच्यते ॥”
इति वामनपुराणे अष्टावक्रप्रदाने भैरवप्रादु-
र्भावे ६७ अध्यायः ॥ ४ ॥
शारदीयदुर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,
“आदौ महाभैरवश्च संहारभैरवं तथा ।
अमिताभभैरवश्च रुद्रं भैरवमेव च ॥
ततः कालं भैरवश्च क्रोधभैरवमेव च ।
तान्त्रचङ्दं चन्द्रचङ्दं अन्ते च भैरवद्वयम् ॥
इतान् संपूज्य मध्ये च नवशक्तींश्च पूजयेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे दुर्गापार्वत्यां ६२
अध्यायः ॥
तान्त्रचङ्दचन्द्रचङ्दयोः स्थाने कपालभैरवरुद्र-
भैरवौ ज्ञेयौ । इति तन्त्रे गणपतिखण्डे ४१
अध्यायः ॥ ७७ ॥ अपि च ।
“अमिताभो रुद्रश्चक्रः क्रोध उज्ज्वलसंज्ञकः ।
कपालो भोषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ७७ ॥
शिवगणाधिपभैरवो यथा,—
“नन्दो भृङ्गो महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीताक्षपोधनाः ॥
येर्मनुष्यशरीरेण प्रापिरे तपसो बलान् ।
गणानामाधिपयन्तु तं जानन्ति हरं परम् ॥”
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥ ७७ ॥
हरवीरपुरराजचन्द्रशेखरपत्नीतारावतीगर्भे
महादेवाज्जातपुत्रः । स च पुरा भृङ्गो बभूव
प्राञ्चतीशपात् वानरमुखो भूत्वा भैरव इति
नाम्ना ख्यातः । यथा,—
“प्रविशेत् ततो देवौ स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं सत्पृथ्वितः ॥

भैरवः

कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवन्नपशाङ्कं ! तथा प्राञ्चाष्टगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुप ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ।
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ७७ ॥
अपि च ।
“योऽसौ भृङ्गो हरसुतो महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव गौरीशपेन सन्मय नरयोगिनौ ।
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां वृषवेक्षणौ ।
यथा भृङ्गमहाकालावृषसौ प्राक् तथा शृङ्ख ।
योऽसौ महाभैरवाख्यः सत्पायः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः ॥”
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥ ७७ ॥
दुर्जयाख्यगिरिस्थभैरवो यथा,—
“तन्मध्यं भैरवो देवो भर्गवङ्गमलम्भवः ।
दुर्धराख्ये वरागरीं जगत्स्थोऽयमभूमिजः ॥
योऽसौ शरभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य मन्त्रकैः ।
संपूज्य तत्र मतिमान् स याति शिवलोकताम् ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ ७७ ॥
भैरवस्य मन्त्रो यथा,—
“केवलः सपरो ह्यदिः षष्ठस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तं हयग्रीवस्य बीजकम् ॥
भैरवं पाङ्कजाद्यन्तु वनमालिखत्कृपिणम् ।
वाराहेण तु बीजेन पूजयेत्तु विधानतः ॥
सपरो ह्यवतुस्वारविसर्गाभ्यां समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरवं तेन पूजयेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ ७७ ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
“भैरवः पाङ्कजाद्यन्तु रक्तगौरश्चतुर्भुजः ।
गदां पद्मञ्च शक्तिञ्च चक्रञ्चापि करेण च ।
विभूषिताः पुरीभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपधृक् ॥”
इति तन्त्रे ६० अध्यायः ॥ ७७ ॥
अस्य गायत्री यथा,—
“महाभैरव विद्महे कैलरूपाय धीमहि ।
तन्नः कामो भैरवस्तु देवो नित्यं प्रचोदयात् ॥
एषा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रतिष्ठिता ।
यथेष्टमांसमद्यादिभोजनाय मया धृतः ॥
महाभैरवरूपः स्यात्तथा स्वीरतिचक्रमे ।
अयन्तु वाग्यभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
अथ महाविद्यादीनां भैरवविरूपकं यथा,—
शिव उवाच ।
“शृणु चार्चनं शुभगे ! कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ।
महाकालेन वै चार्चं दक्षिणा रमते सदा ।
ताराया दक्षिणे भागे अक्षोभं परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि ! कालकूटं समुत्थितम् ।
सर्वे देवाः सहाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः ।
शोभादिरहितं यस्मात् पीतं हास्यार्चनं विधम्
अतएव महेश्वरिण ! अक्षोभः परिकीर्तितः ॥

भैरवः

तेन साङ्गं महाभाया तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि ।।
तेन साङ्गं महादेवी सदा कामकुतूहला ।
अतएव महेश्वरि ! पञ्चभौति प्रकीर्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे त्र्यम्बकं यजेत् ॥
सर्गे भर्गे च पाताले या चाद्या सुवनेश्वरी ।
एतया रमते तेन त्र्यम्बकस्तेन कथ्यते ॥
सशक्तिश्च समाख्यातः सर्वतन्त्रे प्रपूजितः ।
भैरवा दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्तिसंज्ञकम् ॥
पूजयेत् परमेश्वरं पञ्चवक्त्रं तमेव हि ।
हृत्समस्तादक्षिणांश्च कवचं पूजयेत् शिवम् ॥
कवचपूजनाहोवि । सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
धूमावती महाविद्या विषवाक्षपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महाकालेति विख्यातं जगत्संहारकारकम् ॥
मातङ्गीदक्षिणांश्च च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्तिं जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांश्च विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेश्वरि ! च सिद्धो नात्र संशयः ॥
पूजयेद्भद्रपूर्वाद्या दक्षिणांश्च च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देवं दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देवे नारदं परिपूजयेत् ॥
नकारः खड्गकर्ता च दकारः पालकः सदा ।
रेवः संहाररूपत्वाद्भारदः परिकीर्तितः ॥
अध्यातु सर्वविद्यासु ऋषिभ्यः परिकीर्तितः ॥
स एव तस्या भर्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
इति तौल्लतन्त्रप्रथमपटले ॥
(भैरववर्णनविषयः । यथा, कालिकापुराणे ।
यच्चिः कच्छपायाहामन्त्रा नवविधा ऋगाः ।
महिषा गोधिका गावश्चागो वभूच मूकरः ।
खड्गश्च लण्णवारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शार्ङ्गश्च नरश्चैव सगान्धर्वधिरनया ॥
चण्डिकाभैरवादीनां वलयः परिकीर्तिताः ।
बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥
अथ भैरवरागस्य विवरणम् । जन्ममृतं षड्-
रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवसुखाभिर्गतः ।
अस्य जातिः औडवः । अर्थात् धैवतनिषाद-
वद्भुजगात्वारमध्यममिति पञ्चस्वरमिलितः ।
अस्य गृहं धैवतस्वरः । शरद्वती प्रातःकालः
अस्य गानसमयः । रागमालायाम् अस्या-
कारः महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दर-
वद्याधी । भक्तवर्धितवदनः । जटामुक्तकः ।
जटापतद्गङ्गाजलः । कङ्कणभूषितहस्तः । लला-
टाङ्कचन्द्रः । त्रिनेत्रः । संपदेष्टस्तन्त्रयातुः ।
भालतिलकः । स्तम्बस्थदक्षिचर्मो । अथवा
दोषिचर्मोपविष्टः । गजमुकुटमालः । त्रिमूल-
चक्रः । अथवा समुद्रप्रोथितत्रिमूलः ।
पार्ष्ण्यद्वयः । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा ।
भैरवी वैराटी मधुमाधवी सिन्धवी वज्राली
च । अस्याष्टौ पुत्राः । यथा । हर्वः तिलकः
पुरीयः माधवः छहः वलनेहः मधुः पञ्चमच ।

५४६

भैरवी

कलिनाथमते तु भैरवचतुर्धरागः । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुप्तरौ भाषा
वेलावली कर्णाटी रगतंसा वचहंवीति च
केचित् । एतन्मते पूर्ववत् अष्टौ पुत्राः । किन्तु
तिलकपुरीयपञ्चमसहस्र्यानेषु देवशास्त्रजित-
भालकौशविलावला लिखिताः । सोमेश्वर-
मतेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुप्तरौ
रेवा गुणकली वज्राली बहुली च । तन्मते
रागिण्या सहास्य गानसमयो यीश्वरः ॥
भरतमते तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधु-
माधवी ललिता वरारी वाहाकली भैरवी च ।
तन्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्राः । यथा देवशास्त्रः
ललितः हर्वः विलावलः माधवः वज्रालः
वेभासः पञ्चमच । एवमष्टौ भाषा यथा ।
छहः वेलावली शोरटी कुम्भारी अन्दाही
बहुलगुप्तरौ पटमञ्जरी भिरवी च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ मतान्तरे भैरवरागस्य भाषा
यथा । भैरवी वज्राली वरारी मधुमा मधु-
माधवी सिन्धवी च । तत्पुत्रा यथा । कोशकः
अजयपालः श्यामः खरतापः शुङ्गः टोलच ।
तत्पुत्रवन्धो यथा । अष्टौ रेवा बहुला सोहिनी
रम्भेली छहः च । अत्र शोभा इति साधः
पाठः । इति नारदपुराणम् ॥
(नागभेदः । यथा, महाभारते १२।५०।१६ ।
“भैरवो सुखवेदाङ्गः पिशङ्गचोदप्रारकः ॥”)
भैरवी, स्त्री, (भैरव + ङीप् ।) चातुष्का । यथा,
“चातुष्का चर्चिका चर्मेमुखा मार्जारकर्मिका ।
कर्मोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”
इति हेमचन्द्रः । १२।१५०० ॥
भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ समान-
प्रदा भैरवी २ कौलेश्वरभैरवी ३ सकलसिद्धिदा
भैरवी ४ भयविध्वंसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी
६ कामेश्वरी भैरवी ७ षट्कूटा भैरवी ८ त्रिधा
भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० भुवनेश्वरी भैरवी ११
त्रिपुरबाला भैरवी १२ नवकूटा भैरवी १३
अम्बपूर्णा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—
अथ त्रिपुरभैरवी ।
“विद्यद्भृगुहृताशस्यो भौतिको विन्दुशेखरः ।
वियतदादिकेन्द्राभिस्थितं वामाक्षिविन्दुमन् ॥
आकाशभृगुवह्निष्णो मनुः सर्गैकस्त्वखवान् ।
पञ्चकूटात्मिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥” १ ॥
अथ सम्यन्प्रदा भैरवी ।
यथासौ त्रिपुरा बाला तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्यन्प्रदा नाम तस्याः उद्भूत निर्मलमानसः ।
शिवचन्द्री वह्निस्संघी वाग्भव तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि ! शिवचन्द्यान्यन्तं तनः ॥
एन्द्रीबीजान्तवज्रान् तान्तीयं उद्भूत वल्लभे ।।
शक्तिबीजे महेश्वरि ! शिववह्नी नियोजयेत् ॥
कुमार्याः परमेश्वरि ! हित्वा सर्गं नृ वैन्दवम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्यन्प्रदा प्रिये ॥ २ ॥
अथ कौलेश्वरभैरवी ।
सम्यन्प्रदाभैरवीवद्विह कौलेश्वरभैरवीम् ।

भैरवी

हसाद्या सेव देवेशि ! त्रिधु बीजेषु पार्ष्ण्ये ।।
इषणु सहाराद्या स्वातु पूजाध्यानादिकं
तथा ॥ १ ॥
अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।
एतस्या एव विद्याया आद्यन्ते रेखवर्जिते ।
तदेयं परमेश्वरि ! नास्मा सकलसिद्धिदा ।
सम्यन्प्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥ २ ॥
अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।
सम्यन्प्रदा भैरवी आद्यन्ते रेखवर्जिता चैतदा
भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्ती
तथादर्शनात् । पूजादिकं सम्यन्प्रदावत् ॥ ५ ॥
अथ चैतन्यभैरवी ।
“वाग्भवं बीजसुखाय जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेश्वरी हितोयं बीजसुहृन्म ।
जीवं प्राणं वह्निस्संघं शक्रस्वरसमन्वितम् ।
विसर्गाङ्गं महेश्वरि ! विद्या चैलोक्तमाहका ॥”
कव्यादिन्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्तये ऋषये
नमः । मुखे पङ्क्तिचन्दसे नमः । हृदि
चैतन्यभैरवे देवतायै नमः ॥ १ ॥
अथ कामेश्वरी भैरवी ।
“कामेश्वरी च त्रिधा पूर्णसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजद्वयसुदाहृतम् ॥
सदन्ते परमेश्वरि ! विध्वंसिने मददे ।
एतस्या एव तान्तीयं त्रिधा परमेश्वरि ! ॥ ३ ॥
अथ षट्कूटा भैरवी ।
जाकिनी राकिनी बीजे लाकिनी काकिनी-
युगम् ।
शाकिनी हाकिनी बीजे आह्वय सुरसुन्दरि !
आद्यमैकारसंयुक्तमन्त्रोकारमस्मिन्म ।
शक्रस्वरान्वितं देवि ! तान्तीयं बीजमालिखित ।
विन्दुनादकलाक्रान्तं चित्तं शैलसम्भवे ॥ ८ ॥
अथ त्रिधा भैरवी ।
एतस्या एव विद्यायाः षड्गान् क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वद प्रीति । विद्वयं भागमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्वमस्याः पूर्णवदाचरेत् ॥ ६ ॥
अथ रुद्रभैरवी ।
शिवचन्द्री मादनात् फालं वह्निमन्वितम् ।
शक्तिभिर्गं विन्दुनादकलाङ्गं वाग्भवं प्रिये ॥
सम्यन्प्रदाया भैरवाः कामराजं तदेव हि ।
महाशिवस्य बीजं महासिंहासनस्य च ।
एषा विद्या महेश्वरि ! वर्जितुं नैव शक्यते ॥ १० ॥
अथ भुवनेश्वरी भैरवी ।
हसाद्यं वाग्भवसातं हसकान्ते सुरेश्वरि ! ।
भूबीजं भुवनेश्वरी हितोयं बीजसुहृन्म ।
शिवचन्द्री महेश्वरि ! भुवनेश्वरी च भैरवी ॥ ११ ॥
अथ त्रिपुरबाला भैरवी ।
अधरो विन्दुनामाद्यं मन्त्रस्यः प्रथो युतः ।
द्वितीयं भृगुसर्गाङ्गा मनुस्मार्तीयमोरितम् ।
एषा बासेति विख्याता जेलोक्तवशकारिणी ॥ १२ ॥
अथ नवकूटा बाला ।
नालाबीजवयं देवि ! कूटवयं नवाश्वरी ।
वियन्कूटवयं देवि ! भैरवा नवकूटकम् ॥ १३ ॥

भो:

अश्वपूजा भैरवी ।
प्रथमं भवनेशानि । श्रीबीजं कामबीजकम् ।
चूदने भववन्तं मातृचरित्रं ततः ।
अश्वपूजे ठगुगलं विद्वं विश्वेश्वरी ॥ १४ ॥
इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी
विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भावा वेलावली तथा ।
वज्राली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वलभाः ॥”
मत्तान्तरे मानवरागस्य पत्नी । यथा,—
धानवी मानसी चैव रामकीरी च सिन्धुवा ।
आशावरी भैरवी च मानवस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्या ध्यानं यथा,—

“चरोवरला स्फटिकस्य मन्दिरे
चरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिबद्धगति-
गौरीतनूनांरु भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयः पूर्वाह्नकालः । यथा,—
“विभावा जलिता चैव कामोदी पठगङ्गरी ।
रामकीरी रामकीनी वनोयारी च गुप्तरौ ॥
द्वेषकारी च शुभगा पञ्चमी च गङ्गा तुङ्दी ।
भैरवी चाप कौमारी रागिण्यो दृष्ट पञ्च च ।
एताः पूर्वाह्नकाले तु गीयन्ते गाधनोत्तमैः ॥”

इति सर्वाङ्गनामोदरः ॥ १५ ॥

चन्द्रमन्त्रे एषा सम्पूर्णजातिः । अस्याः सप्त-
शतविधासङ्ख्याः सध्वमपञ्चमधेवनविधादपञ्च-
जर्षभगाव्यारान्तः । अस्या एष्टं मध्यमस्वरः ।
श्रुतौ प्रभाते अस्या गानसमयः । राग-
मानायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का ।
सुस्वप्ना । सुनेत्रा । विस्तारवदना । पिङ्गल-
केशा । कोमलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवसना ।
गलशोभितचम्पकमाला । प्रकुलपद्मयुक्तपञ्चत-
गुहायां शिवपूजापरायणा । तच्च मञ्जीर-
वाहका गायन्ति च ॥ १६ ॥ कल्लिनाथसोमे-
श्वरभरतमतेष्वेवम् ॥

भोगं, ली, (भेजमेव संज्ञार्थां स्यार्थे वा अण् ।)

लावकपत्नी । इति ङाधरः ॥ भेजञ्च ॥

भेजन्, ली, (भेजमेवेति । भेज + “अनन्ता-
वस्येतिहभेजान् णाः ।” ५ । ४ । २३ । इति
णाः ।) औपधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“भेजन् भेजन्नायुर्द्वयमगमौपधम् ॥”

इति वैयकरत्नमालायाम् ॥

“तदेव युक्तं भेजन् यदारोग्याय कल्पते ।”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

भोः, [भ्] ण, (भातीति । भा + बाहुलकाद्
डोषः ।) सम्बोधनम् । तत्पर्यायः । पाट् २ पाट्
३ अङ्ग ४ वे ५ ई ६ । इत्यमरः । १ । ४ । ७४ । इति
७ हुम् ८ ङो ९ अरे १० अये ११ अयि १२ ।
इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १ । ५२ ।
“भो भो विप्रेन्द्र । पुण्यं पुण्यं नो ध्यं पुधा-
त्यक !”)

प्रचः । विवादः । इति शब्दरत्नावली ।

भोक्ता

भोक्तृत्वं चि, (भुज + कर्मणि तथन् ।) भोज-
नीयम् । भोक्ष्यम् । यथा,—

“यन्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिर्हन्तम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“अनावर्त्तनाकारा वार्णाकी दुग्धवर्जिका ।
प्राणान्तेऽपि न भोक्तृया दुग्धवर्णा कलम्बिका ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

(कर्मजन्मे अनुभवनीये । यथा च देवीभाग-
वते । ११ । ७ । २८ ।

“प्रारब्धं किञ्च भोक्तृयं शुभं वाप्यथा शुभम् ।
उत्तमस्तद्वर्णं निजं कारयत्येव सञ्ज्ञया ॥”)

भोक्ता, [ङ] चि, (भुज + कर्मणि ङच् ।)

भोजनकर्त्ता । यथा,—

“यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-

भोक्ताययात्मा हरिरीश्वरोऽहम् ॥”

इति आह्वययोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २३ अध्यायः ॥

अथ भोक्तृलक्षणं यथा, पाकराजेश्वरः ।

“ज्ञानः सुधीतश्चतुर्मुखश्चतुर्भुजा-
स्तत्कालधीनचरणः सह पुष्पमञ्जरीः ।

सर्वो प्रसन्नहृदयो रसपाकवर्धनं

भोक्ता विशेष सततं हि सञ्जातवेद्यैः ॥

नृदुर्लभमेव मन्त्रे चारुवक्त्रावगुह्यते ।

आसनं प्राङ्मुखो भोक्तोपविष्टोऽप्युदसुखः ॥”

(भोजनकर्त्तृत्वं यथा,—

“यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां हृन्तोऽपि वा ।

अर्नेकमययोगित्वाच्छास्त्रतत्त्वान् विनिर्दिशन् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५३ अध्यायः ॥

“भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।

सुगन्धिपुष्परचिते रम्ये दृष्टोऽथ भोजयेत् ॥”

इति च तत्रैव तदध्याये ॥

यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्त्ता पुरुषः ।

सति भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति तत्त्वज्ञ-
माह । “निद्वेषागो भोगः ॥” इति सांख्यसूत्रम् । ॥

१०४ ॥ पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्मै तादृशी

भोगः सिद्धिरित्यर्थः । राज्ञो भृत्यवर्गः यथा,

स्वामिने भोग्यजातमर्पयति । तथा, इन्द्रियाणि

विषयजातं स्पर्शश्रवणं गृहीत्वा अन्तःकरण-

प्रतिविम्बिताय पुरुषाय अर्पयति, स च पुरुषः

प्रतिविम्बयज्ञमात्रेण विषयजातं सुदुर्लभं

प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिविम्बा-

दानमात्रं अन्वेषणानु पुष्टादिः । इदंशः परि-

ज्ञानरूपो भोगः पुरुषे निविध्यते । “बुद्धे

भगि इवात्मनि ॥” इत्यादिभिरिति । एतादृक्

तथा पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥” इति

तद्वाच्यं विज्ञानभिद्युः ॥

भोक्ता [ङ] पु, (भुङ्क्ते जीवकूपीति, भुजक्ति

पाकयतीति वा भुज + ङच् ।) विष्णुः । यथा,—

भोगः

“आनिष्णुर्भोजनं भोक्ता सन्निष्णुर्भगदादिनः ॥”

इति महाभारते तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् ॥

भर्ता । इति हेमचन्द्रः । १ । ६१ ॥

भोगः, पु, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज + ङच् ।)

सुखम् । व्यादिभूतिः । पण्यस्त्रीणां भूति-

भाङ्कः । आदिना हृदयन्नादिकर्मकराणाञ्च

भूतिः । सर्पस्य षटा । सर्पशरीरम् । इत्यमर-

भरतौ । ३ । १ । २३ ॥ (यथा, रघौ । २१ । ५६ ।

“लक्ष्यते क्व तद्वन्नरं रविः

बहुभौमपरिवेशमखलः ।

वैनतेयशमितस्य भोगिनः

भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥”)

धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३४ । ६ ।

“हिरण्यसुतभोगं सवान हवीं दध्यन् प्रार्थ्यं
वर्धमावन् ॥”

“हिरण्यं सुवर्णमयं भोगं धनम् ॥” इति

तद्वाच्यं साधनः ॥) एहम् । (यथासुक्तिमेव

मन्त्रे । “भोगश्चन्द्राख्याने भुज्यतेऽस्मिन्निति

भोगो एहं वा सवान अर्घ्यं ददौ ॥” इति

नः धनः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति

मेदिनी । गे, १६ । सर्पः । देहः । मानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ १०४ ॥ पुण्यपापजननयोऽव्य-

कालः । यथा,—

“अनौतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश

सुतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वं संक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(पुरुम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ७६ । ६ ।

“नव यदस्य नवतिश्च भोगान्

सकं वज्रेण मघवा विह्वलन् ॥”

भोगान् पुराणि । इति तद्वाच्यं साधनः ।)

भूष्यादीनां भोगो यथा । विपुलभोगमाह

यासः ।

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तत् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भागश्चिपौष्यः ।

पिता पितामहो यस्य जीवेन प्रपितामहः ।

त्रयाणां जीवतां भोगो विशेषश्चेकपूरुषः ।

नारदः ।

तथाऋग्विवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिनः ।

५ छेक सोऽर्थः संशोध्यो वसं भोगो निर्वर्तयेत् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विभवभेदः । यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २३ अध्यायः ॥

(बृहभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे

१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥

“यदि स्याद्दृष्टवाञ्छुल्यं तदा चापः प्रकीर्णितः

मण्डलोऽसंहतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥

गोमन्त्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतनकः ॥

असंहनास्तु भङ्गश्च भोगश्चैव पञ्चधा ॥”

भोगयज्ञं, क्ली, (भोगार्थं यज्ञम् ।) वासयज्ञम् ।
यथा,—

“वासागारं भोगयज्ञं कथापत्राटनिक्युटाः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

भोगदेहः, पुं, (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः ।)
स्वर्गनरकभोगार्थं सुखप्रदीपकम् । यथा,—
“कृते सपिण्डीकरणी नरः संवत्सरान् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”

इति आह्वतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
एषिवो वायुराकाशस्तेजोऽस्तीत्यस्मिन् स्फुटम् ।
देहिनां देहबीजस्य स्रष्टुः स्फुटविधौ परम् ॥
एषिवादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
स क्वचिमो नश्यत् भस्मसाच्च भवेदिह ॥
उद्भातुं प्रमाणञ्च यो जीवपुरुषः कृतः ।
विभक्तिं सुखदेहत्वं तद्वत् भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलन्मयौ यमालये ।
जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शब्दे च न चास्ते च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तत्र तत्र तत्र लोके तत्र तत्र पादेषु यव च ॥
प्रतप्तप्रतिमाश्चैवैव्यवहृत्येव तत्रैव च ।
न च दग्धो न भस्मश्च सुदृक् सन्तापमेव च ।
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २८ अध्यायः ॥

भोगपालः, पुं, (भोगं भोगसाधनमन्वादिषं पाल-
यतीति । भोग + पालि + अण् । अन्व-
रक्षकः । इति शब्दमाला ॥ भोगरक्षकं च ॥

भोगपिशाचिका, स्त्री, (भोगे पिशाचिका इव,
तददृष्टप्रज्ञात् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥

भोगभूमिः, स्त्री, (भोगार्थेव भूमिः ।) सुख-
स्थानम् । भारतवर्षातिरिक्तवचम् । यथा,—
“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपं महातुनम् ।
यतो हि कर्मेभूरेषा तन्वाभ्या भोगभूमयः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥

भोगवती, स्त्री, (भोगः संप्रशरीरं भूत्वा व्यस्यस्या
मिति । भोग + मतुप् मस्य वः । “शाङ्गर-
वाद्यन्तो डीन् ।” ४ । १ । ७३ । इति डीन् ।)
पातालमङ्गल । नागपुरी । इति मेदिनी । तै,
२१४ । (नागपुरी । यथा महाभारते ।
१ । १७२ । ३२ ।

“नच भोगवतीं मन्ये न गत्वर्द्धीं न मातुषीम् ।”
मङ्गल । यथा, च काशीखण्डे । २८ । १०८ ॥

“भया भोगवती भद्रा भवानो भूतभाविनी ।”
तैर्यभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ६५ ॥

“तोर्ये भोगवती चैव वंदिषा प्रजापतेः ।”

भोगवान्, [तु] पुं, (भोगः पणः कायो वा भूत्वा
व्यस्यसीति । भोग + मतुप् मस्य च वत्वम् ।)

संपः । इति मेदिनी । तै, २१२ ॥ नावम् ।

गानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भोगविशिष्टं च ॥

भोगस्रग्, [न] क्ली, (भोगार्थं उपभोगार्थं स्रग् ।)
वासयज्ञम् । यथा,—

“गर्भागारं वासयज्ञं भोगस्रग्वापवाधकम् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

भोगार्हं, क्ली, (भोगाय अर्हते इति अर्ह +
“अहलोयते ।” ३ । १ । २४ । इति यण् ।)
धाम्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्लि-
यस्याम् ।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः । इति जटा-
धरः । (यथा माघे । ५ । ६७ ।

“भोगावलीः कलमिरीवमरेषु पेटः ।”

भोगावलीः प्रबन्धान् । इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ।) नागपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥

भोगवासः, पुं, (आवासवृत्तिन् इति । आ + वस्
+ अधिकरणे चच् । भोगार्थे वा आवासः ।)
वासयज्ञम् । इति हारावली ॥

भोगिकः, पुं, (भोगे अन्वभोगे नियुक्त इति ।
भोग + बाहुलकान् टन् ।) अन्वरक्षकः ।
इति शब्दमाला ॥

भोगिकान्तः, पुं, (भोगिनां कान्तः प्रियः ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगिनी, स्त्री, (भोगः अस्या अस्तीति ।
भोग + इनिः । डीप् ।) महिषीभित्तृपपत्नी ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

भोगिवल्लभं, क्ली, (भोगिनां वल्लभं प्रियम् ।)
नन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगी, [न] पुं, (भोगोऽस्यास्तीति । भोग +
इनिः । संपः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ । यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ३ । २३ ।

“यकाणवे तु जैलोक्यं ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

भोगिश्यागतः येते जैलोक्यस्यासद्विदितः ॥”

भोगयुक्तः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २१७ ।

“भवतालिङ्गि सुजङ्गो जातः किल भोगिचक्र-
वर्ती त्वम् ॥”

यामपात्रः । वृषः । इति मेदिनी । नै, १०२ ।

नापितः । इति त्रिचः ॥ वेपाट्टितकरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

भोगीन्द्रः, पुं, (भोगिनामिन्द्रः ।) अगस्त्यदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोगीशः, पुं, (भोगिनामीशः ।) अगस्त्यदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोग्यं, क्ली, (भुज + ग्यत् ।) धनम् । धान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगमहंतीति । भोग +

यत् । भोगार्हं च । यथा, कामन्दकीये । ५ । ८१ ।

“यथा रक्षेच्च निपुणं शस्यं कण्टकिशालया ।

फलया जगदः कार्यस्तद्दुःखमिदं जगत् ॥”

आधिभेदः । यथाह नारदः ।

“विश्वम्भहेतू ह्यवज प्रतिभूराधिरेव च ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो हिलक्षणः ॥

कृतकालोपनेयश्च यावद्दुःखोद्यतस्तथा ।

स पुनर्विचिः प्रीयो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥”

गोप्यो रक्षणीयः । भोग्यस्यार्थः फलभोग्यपदे

द्रष्टव्यः । तद्वयथा,—

“कावे कालकृती नश्यन् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

फलं भोग्यं यस्याचौ फलभोग्यः शिवारामादिः
स न कदाचिदपि नश्यति । इति भित्ताचारायां
शिवहाराध्यायः ॥

भोग्या, स्त्री (भुज + कर्मणि यत् टाप् ।) वैद्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग्याभूः । इति वोप-
देवः ॥ (तत्र चि ।)

भोजः, पुं, (भोजस्येदमिति । भोज + “तस्ये-
दम् ।” ३ । १ । १०० । इत्यण् । अणो जीप् ।)
स्नानामन्यासदेशः । भोजपुर इति भाषा ।

तत्पण्यायः । भोजकटः ० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धारानगरस्य राजविशेषः ।

तस्य वृत्तान्तो यथा । धारानामनगार्थी विष्णुल-
संज्ञो राजा आसीत् । तस्य राज्ञी

सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्रो
जातः । स यदा पञ्चवर्षेयस्कृदा तत्पिता

आत्ममरणकालं विदित्वा भावे सुस्त्राय राज्यं
ददौ, तदनुसङ्गे भोजश्च समीपः । ततो राज्ञि

परलोकं प्राप्ते क्रियत्कालानन्तरं सभायां
कश्चिदुदरम्भरिण्योतिर्विदग्गस्य सुहृन् प्राह

राजन् ! भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरश्चिरपि
न समर्थः कोऽहं वराक उदरम्भरिर्जाह्नवः

तथापि वदामि भोजमित्रः प्रेयस । ततो
राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह

यथा,—

“पञ्चाशत्प्रवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम् ।

भोगराजेन भोज्यं सगौडं दत्तमापयम् ॥”

इति शुक्ला मन्त्रराज्ञोऽचिन्तयन्, यदि राज-
लक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्मपि नतः ।

ततो राजा मन्त्रयित्वा वज्रालाधीश्वरं महा-
बलं घनसमाजमाहूय निर्जने तं प्राह, वत्स-

राज ! त्वया भोजस्य सुवर्णस्य रीतिपि न ज्ञेयः ।
वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह,

विप्र ! भोजमानय । ततो विदितवृत्तान्तो भोजः
कृपितः प्राह, आ ! पाप ! राज्ञः कुमारं वद-

रानेतुं तव का शक्तिः, ततो वामचरकपादु-
कामादाय भोजेन भालदेशे हतो वत्सराजः

प्राह, भोजकुमार ! वयं राजादेशकारिणः ।

इत्युक्त्वा वधार्थं वलान् वत्सराजेन निष्ठायां
विपिनं भोजोते वत्सराजस्य भावा भोजस्य

वधोदयममये ।

“यक एव सुजुह्वनीं निघनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सज्जमन्यच गच्छति ॥”

इत्युक्तं निघन्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं
चमस्तेषुक्ता प्रणम्य तं रथे निषेधं यज्ञमागत्य

भूमियज्ञान्तरे भोजं दत्त्वा कश्चिन् भोज-
मस्तकं कारयित्वा राजानमगत्य गत्वा प्राह

श्रीमन्ना यदादिहं तज्जया कृतम् । राजपुत्रवधं
ज्ञात्वा राजा तं प्राह वत्सराज ! पुत्रिय

खड्गप्रहारावसरे किमपि उक्तम् । वत्सराजः
प्राह देव ! किमपि पणं प्रेषितमस्ति तदिहं

यज्ञाक शिरश्च ददम्यति । ततो भोजमस्तकं
उद्धृत्वा राजा वरीद ।

भाजः

“मात्रातिरिक्तं महीपतिः क्षतशुभेऽलङ्कारभूतो
गतः
सेतुर्येन महीदधौ विरचितः काचौ दशास्या
नकः ।
अथ चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो यावद्भवान्
भूयते ।
नैकेनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया
यास्यति ॥”

इति भोजनतन्त्रोक्तं पठित्वा पपात च ।
ततो राजा पण्डितमानीय मया पुत्रो हतः
प्रायश्चित्तसुष्यतामित्युवाच । ततस्ते ऊचुः
राजन् ! सवासा वक्षिमाविश । ततो राज्ञो
वक्षिप्रवेष्टे निश्चिते सति तद्वासी श्रुत्वा नृपद्वार-
मागत्य वत्सराजो बुद्धिसागरं प्राह तान् ।
मया भोजो न मारितः बुद्धिसागरश्च नस्य कर्म
किमपि कथयति । ततो वत्सराजो निष्क्रान्तः ।
ततस्तन्मूर्त्तौ साक्षात्कृतेन इव एकः
कापालिक आगतः । तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः
प्राह योगिन् ! कुत आगम्यते कापालिके त्वयि
जगज्जन्तुकारो कलाविशेषश्चौघविशेषो वा
अस्ति । ततो राजाप्याह मया सहसा हतं
पुत्रं रक्ष । कापालिकः प्राह राजन् ! मा भैषीः
पुत्रस्ते नाथप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्तप गृहं
स्वयमेव समेष्यति परं श्मशानभूमौ बुद्धिसागर-
मन्त्रिणा सह होमदयं प्रैष्य । कापालिकेन
यदुक्तं तत् सर्वं राज्ञा सम्याद्य बुद्धिसागरः
प्रैषितः ततश्च राज्ञो गृहमया वत्सराजस्य हतं
भोजनञ्च नदीपुलिनं नीतः योगिना भोजकु-
मारो जीवित इति किम्बदन्ती सर्वतोऽप्य-
जायत । ततः पौरमात्रेः पारवृत्तौ भोजो
राजभवनमागतः । ततस्तन्मालिङ्ग्य रुदन्तं
सुज्ज्ञं निवायं भोजः स्तोति । ततो राजा
जन्मावगतयोः सन् निजसिंहासने भोजसुप-
वेश्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः । ततो सुज्ज्ञं वनं
प्राप्ते बुद्धिसागरं सुखामात्रं विधाय भोजः
स्वयं राज्यसुखं वसुजे । ततो राजसभायां
सहस्रशो बुधवरा दिग्भ्यः समागन्तुः ततो
राजा अमात्रमाह ।

“तत्तं महाकवेर्द्वयं तद्वत् विबुधस्य च ।
वेद्यं प्राप्यकवेर्वत्स ! तस्याप्यहं त्वयान्वहम् ॥”
इति ॥

ततः क्रमेण वरदक्षिणवत्सराजामररामदेवहरि-
वंशशृङ्गारकलिङ्गकपूरविभाषकमदनविद्याविनोद-
कोकिलतारिङ्गप्रसुखाः सन्ध्यास्तोवचनगणः
सन्ध्या इव राजसभामञ्जरीमलं कुञ्जलि ।
त्रियत्काञ्चनान्नरं कालिदासकयो समागते
तेन साहं राज्ञः परमा प्रीतिरजायत । अन्यं
विद्वान् कालिदासं वेद्यालम्पटं विदित्वा सन्ध्या-
भावेन वैरचक्रुः न कश्चित् सभायां आश्रित न
कोऽपि वदति । किन्तु भोजनपतिस्तेन साहं
परमप्रीतो बभूव । अन्येऽपि पण्डितानामाग-
मनं तेषां पद्यानि समस्तपुराणानि तिथ्यो

भोजनं

बहुलसुखादानादिवर्गेण च यन्मेषधनं
मक्षि । तद्यन्मेषधनं भयात् न लिखितम् ।
इति भोजनप्रवचनपुस्तकात् सङ्गलितम् ॥१॥ रेणु-
जातिकविदो भोजविद्यां वदन्ति ॥

भोजकटः, पुं, भोजदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कश्चिन्निमित्ते पुरे, स्त्री । यथा, विष्णुपुराणे ।
५ । २६ । १३ ।

“इत्युक्तेन परित्यक्तः कृष्णकालिकर्मणा ।
रक्ष्मी भोजकटं नाम पुरं क्षत्वावसत्तदा ॥”)

भोजनं, स्त्री, (भुज् + “कृट् च ।” ३ । ३ । ११५ ।
इति भावे कृट् ।) भक्षणम् । कठिनद्रव्यस्य
गलाधःकरणम् । तत्पर्यायः । जन्मः २
जन्मम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निचसः ६
न्यादः ७ इत्यमरः १० । ६ । ५५ ॥ जन्मम् ८
विधसः ९ । इति तट्टीका ॥ अभ्यवहारः १०
प्रत्ययसानम् ११ अशनम् १२ खदनम् १३
निगारः १४ । इति राजनिघण्टुः ॥ १ ॥

अथ भोजनगुणविधानादि ।
“भोजनाद्ये सदा पथं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
अमिसन्दीपनं चूदां लवणार्द्रकमक्षयम् ॥
आयुर्धनं गुह्यं रोगा न्यूनार्त्तो विदाहृषु ।
आरोग्यं कटुतिक्तेषु बलं मांसं प्रयःसु च ॥
अन्नादृष्टगुणं पिष्टं पिष्टादृष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादृष्टगुणं घृतम् ॥
घृतादृष्टगुणं तैलं मर्हन्नास च भक्षणम् ।
आहारः प्रीणनः सद्यो वलकृद्द्विधारणः ॥१॥
आयुष्यं प्राज्ञस्यो भुङ्क्ते यश्च स हनितासुखः ।
अयं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते कर्तुं सुदुर्लभः ॥

कुक्षिरश्मेन भार्गो हार्देकं पानेन पूरयेत् ।
यायोः सचाराणां च चतुर्धमवशेषयेत् ॥
दन्ति चावगन्तं चात्रं सौच्येनैवाहरेज्जलेः ।
कुर्यादनिगतं तद्धि मुखस्यानिगन्धनाम् ॥
भुक्त्वा पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरं गेव तद्वारि निमिराणि यपोदति ॥
भुक्त्वा चस्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् ।
सुक्तं महेन्द्रहृदिनं वैष्णवरसुखेन च ॥
गुरुस्य च कण्ठेन समदस्य च वङ्गना ।
वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महीदधिः ॥
यन्नया खादितं पीतं तदगस्यो जरिष्यति ।
पठित्वैतत् सुखासीनः क्षणं तिष्ठेदनाकुलः ॥
भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविधेत् ।
एवं स्रग्धोगतं चात्रं सुखं तिष्ठति जीर्यति ॥
भुक्त्वापिप्रशतस्तुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुश्चक्रममाणस्य नृहृद्भाति धावतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ १ ॥

अपि च ।
“ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्धमेवियर्जनम् ॥
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ प्राञ्ज्यो गौर्भुताग्रजः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य व्यापी राजा तथाऽहम् ।
पादुकारोहणं कुर्यात् पूज्यं भोजनतः परम् ॥

भोजनं

पादरोगहरं हृष्यं चक्षुष्यं चायुषि हितम् ॥१॥
शरीरे जायते नित्यं वाय्वा नृणां चतुर्विधा ।
पुष्ट्या च पिपासा च सुषुप्तां सुरतसृष्टा ॥
भोजनेच्छाविधातात् स्यादङ्गमर्होऽरविः अमः ।
तन्ना जीवन्दीर्घज्यं धातुदाहो वलक्षयः ॥
विधातेन पिपासायाः शीघ्रः कक्षास्थयोर्भवेत् ।
अवकाशावरोधश्च रक्तशोभो हृदि यथा ॥
निद्राविधातलो जन्मा शिरोजीवन्गौरवम् ।
अङ्गमर्हं क्षया तन्ना स्यादङ्गापाक एव च ॥
वृष्टितो न योऽन्नाति तस्याहारेण्यन्यथात् ।
मन्दोभवति कायापिर्यथा चाग्निर्निश्चिनः ॥
आहारं पचति शिखी रोगाननाहारः पचति ।
दोषक्षये च धातून् पचति धातुक्षये प्राणान् ॥
आहारः प्रीणनः सद्यो वलकृद्द्विधारणः ।
स्तुत्यायुःशक्तिवर्धनः सत्त्वशोभाविबर्धनः ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नसुपचयेत भोजनम् ।
विचार्य दोषकाजादीन् काजयोऽहमधीरपि ॥”
उभयोः काजयोः प्रातः सायम् । तथा च ।
“सायं प्रातमं बुद्ध्यान्नामशनं श्रुतिबोधितम् ।
नान्तरा भोजनकुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥”
प्रातः प्रथमयामात् उपरि द्वितीययामात्
अर्न्नाक् । तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोपनिर्वायमयुग्माद्वलक्षयः ॥”
अन्यथा ।

“सुप्तं सम्भवति पक्षेण रसदोषमण्डेण च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
रमादीनां पाकं ज्ञातुमाह ।
“उद्धारमुद्दिष्टाहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥”
स्थानमाह ।
“आहारं विजने कुर्यान्निहारमपि सन्ध्या ।
उभाभ्यां लघ्नापेतः स्यात् प्रकाशे जीवते
श्रिया ॥

निहारो मलसञ्चोत्सर्गः । अन्यथा ।
“आहारनिहारविहारयोगाः
सदेव सङ्घिञ्जने विधेया इति ॥” १ ॥
भोजने येषां दृष्टिनिवारणीया तानाह ।
“हीनदीनक्षुधानां पापघञ्ज्योऽरोगिणाम् ।
कुक्कुटादिशुनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥”
येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।
“पितृमातृसुहृद्देवापापलङ्घनसर्विणाम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरक्षमा ॥”
कथञ्चिदुद्दृष्टदृष्टिपाते तदोषप्रान्तये ज्ञा-
दीन् करेत् । तद्यथा,—
“अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेन्दरः ।
इति सच्चिन्म सुज्ञानो दृष्टिदोषो न बाधते ॥
अङ्गनागभस्मभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मरान्वहम् ॥”
भाजनमाह ।
“दोषदृष्टदृष्टं पथं हेमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पितृभुत् कनकातलम् ॥

भोजनं

कांश्चं बुद्धिप्रदं रस्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैतलं वातहृदयसुखं क्षमिकप्रयुक्तम् ॥
आयसे कान्तपार्चं च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोधपाकहरं रस्यं कामलापहसुत्तमम् ॥
शूलके नष्टये पात्रे भोजनं श्रौतवारणम् ।
दाहहृदये विशेषेण रसिदं श्लेष्मकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रस्यं दीपनं विषपापघ्नम् ॥
जलपात्रान् ताम्रस्य तदभावे न्यदो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं चटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तदतथा वैदूर्यसम्भवम् ॥ * ॥
भोजनार्थे सदा पथ्यं लवणार्द्रकमप्ययम् ।
अधिसन्दीपनं रस्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥
लवणं सैन्धवं श्लेष्मम् । आद्रकम् कटुकमपि न
पित्तविरोधि मधुरपाकित्वान् ॥
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वमेव मधुरं रसम् ।
मध्येऽञ्जलवग्नौ पश्चान् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्यादौ समग्नीयान् दाहिमादौनि बुद्धिमान् ॥
विना मोक्षार्जनं तद्वर्जनीया च कर्कटी ॥
नद्यालविसृष्टाणककन्देषु प्रभृतीन्पि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्ता कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तच्छूलान् पृथुकापि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्वसु-
जितः ॥
हृतपूर्वं समग्नीयान् कटिनं प्राक् ततो न्यद ।
अन्ते पुनर्द्रवाग्नी तु वलारोग्ये न मुच्यते ॥”
अयमर्थः । प्राक् हृतपूर्वं कटिनं समग्नीयान् ।
यथा काष्ठादिवासिनः प्रथमं सज्जनां हृतपूर्वां
रोटिकां भुञ्जते । ततो न्यदुसपुपादिकमोदनं
भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाग्नी भोजनान्ते दधितक-
दुग्धादि भुञ्जते ।
“यद्यन्यं खादतरं तद्वि विदधादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्ता यत् प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं खादु भोजनम् ॥”
खादन्नस्य गुणमाह ।
“सौमनस्यं बलं वृष्टिसुखाहं रसनासुखम् ।
खादु सज्जनयत्यन्नमखादु च विषयेयम् ॥
अत्युष्णं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुष्करम् ।
अतिक्षिप्तं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिद्रवमश्रिताहारो गुणान् दोषान् विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं स्याद्विलम्बितमन्नम् ॥”
गुरु विविधं तन्निवारयमाह ।
“मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु सुत्रादिमात्रादिः प्रकृत्यैव ।
संस्कारगुरु पिष्टाद्यं प्रोक्तमित्यप्युक्तम् ॥ * ॥
आहारं बहुविधं चयं पयं तैलं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चयं गुरु विद्याद्वयोत्तरम् ॥
चूयं दक्षुदाहिमादि । पयं पानकशर्करोद-
कादि । तैलं रसालाक्रियतादि । क्रियता
कटी इति लोके । भोज्यं भक्त्यपादि । भक्ष्यं
लङ्घकमङ्गकादि । चयं चिपिटचणकादि ॥
स्वभावगुरुसंस्कारगुरुयोः स्वभावलघुतया
भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।

भोजनं

“गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।”
अयमर्थः । मावपिष्टाभादिभिरर्द्धं सौहित्यं
कर्तव्यं सुत्रादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः
कर्तव्येत्यर्थः ।
“द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥”
द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः तक्राधिक ओद-
नादिमात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः ।
पेयस्य सन्वेतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
पेयलैल्यादभक्ष्याणां गुरु विद्याद्वयोत्तरमिति ।
पेयं पय आदि । तैलं रसालादि । अद्यं
ओदगुरुपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
“द्रवाऽपि शुष्कान् सन्वेगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
अयमर्थः । शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि
द्रवाऽपि सन्वेक् पाकं याति । केवलस्य शुष्क-
स्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥
अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
“पिण्डीकृतमसंक्षिप्तं विदाहसुपगच्छति ॥”
पिण्डीकृतं अष्टीलावद्धतम् । असंक्षिप्तं
असन्वेगाद्रम् । विदाहसुपगच्छति विदग्धं
भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वेगुण्यमाह ।
शुष्कं विरुद्धं विदग्धं विदग्धपादमावहेत् ॥
शुष्कं चिपिटदि । विरुद्धं सौमनस्यमादि ।
विदग्धं चणकमसुरादि विदग्धमाहं कुप्येत ।
“न भुक्ता न रदेष्टित्वा न निश्रायां न वा
बहुन् ।
न जलान्तरितान्न हिः शक्त्यन्नान्न केवलान् ॥
पुनर्होत्रं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ।
इत्तच्छेदनसुखाच्च मम शक्त्यु वर्जयेत् ॥”
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
“बहुक्तोक्तमकाले वा ज्ये तद्विषमाशनम् ॥”
बहुलाप्यस्य भक्षितस्य दीपमाह ।
“आत्मन्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हानमात्रं तनोः काश्यं करोति च व्रतलयम् ॥”
अधिकं अन्नम् ॥ अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
“अप्राप्तकालो भुक्तानोऽप्यसमर्थमनुर्गः ।
तांस्तान् याधोनवाप्रोति मरणश्चाधिगच्छति ॥”
अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् भुक्तानोऽसमर्थ-
शरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् याधीन्
शरीरशयाविच्छिन्नकालसकविलम्बिकादीन्
प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।
“कान्तेऽतीतेऽयमो जन्तोऽप्यनापहृष्टमने ।
अच्छादिपच्यते भुक्तं न स्याज्जोक्तं पुनः स्मृष्टा ॥
कुक्षीर्भागद्वयं भोज्येऽस्तीत्यं वारि पुरयेत् ।
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसनास्यस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा खादुमाप्रोति ततः संध्याब्दानन्तरा ॥
अत्युपानात्र विषयतेऽत्र-
मन्नमपानाच्च स गुरु दीपः ।
तस्मादग्रे वद्विविधुनाय
सुकुम्भुकारि पिष्टेभ्यः ॥

भोजनं

भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्द्यमन्दाभिरोवहत ।
मध्येऽपिदीपनं येनमन्ते खौल्यकप्रदम् ॥”
अयमर्थः ।
“समस्तलक्षणं भुक्तमध्यान्नप्रयमाभुपाः ।”
इति वाग्भटः । भुक्तं भोजनम् ।
“हृदितस्तु न चाग्नीयात् सुधितो न प्रिवेचनम् ॥
हृदितस्तु भवेद्गुल्मी सुधितस्तु जलोदरी ॥”
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथं
सुचितम् । यत्तद्विद्या विभक्तस्य भोजन-
कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य
तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वमेव मधुरं रसम् ।
मध्येऽञ्जलवग्नौ पश्चान् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो
रसो वसुचितस्य वातपित्तयोः श्रमको भवति ।
“भोजनमध्ये सुक्तापञ्जलवग्नौ
पित्ताशये च वद्विद्विं कुरुतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्त-
कषाया रसा कर्षं श्रमयन्तीति ॥”
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकाल-
त्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुसुचितं
भवति । यत् उक्तम् ।
“दुग्धं खादुरसं श्लेष्मभोजनं धातुवर्धनम् ।
वातपित्तहरं द्रव्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥”
उच्यते ।
“विदाहोन्मत्तपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहपशान्दर्थे भोजनान्ते पथः पिबेत् ॥”
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
“कुर्यात् सौमनसाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
लवणान्नकटुणानि विदाहोन्मत्ति यानि तु ।
तद्विषं हर्षमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥”
भोजनावसानमये दग्धादिमधुरभोजनेनैव
वर्द्धितकफो लवणान्नकटुभोजनजनितो पित्तस्य
वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन कफस्यापि
वृद्धिरपक्षोणा भवति सौमनस्यवृद्धिरिति मन्दा-
दीन् याधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
“गवं भुक्ता समाचामेत् कुर्याद्वृत्तपूर्वकम् ।
भोजने दन्तजयानि निर्वृत्त्याचमनश्चरेत् ॥
दन्तजयमनिर्हायं जपं मन्येत दन्तयत् ।
न तत्र बहुशः कुर्याद्वृत्तं निर्वृत्तं प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषींश्चक्षेत् ।
भुक्ता पाणितले दृष्ट्वा चक्षुष्यैर्यदि दीपते ।
अचिरमेव तद्वारि निमिराणि आपोहति ॥
भुक्ता न भस्करेति त्वमगच्छ्यादीन् सुखावहान् ।
विगारात्वा तथैवात्रं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन यदुक्तं औच्यं तस्मिन् तथा ॥
अतिक्षिप्तं विषयं ह्यान्नलक्ष
भुक्तं ममात्रं जरयत्वशेषम् ।
सुखं मे तत् परिणाममभवे
यच्छत्यरोमं मम चातदेष्टे ॥
अङ्गारकमग्नौ पायकं सूर्यमन्त्रिणौ ।
यद्येतान् संस्करेन्नित्यं भुक्तं तस्मात्तु जीयेति ॥

भोजनं

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुण्ठां कर्माख्यतन्त्रितः ॥
अतन्त्रितः जायतिष्ठेन तु सुप्यात् । सुक्त-
माचस्य तु स्वप्नात्मन्नामिः कुपितः कफ इति
वचनम् ।
“जीर्णं वृद्धं वायुर्विदग्धं पित्तमेधने ।
सुक्तमात्रे कषायपि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥”
विदग्धे किञ्चित्पक्षे पित्तमेधने किञ्चिदपक्षे कफः ॥
सुक्तमात्रे संजातकफस्य प्रतीकारमाह ।
“धूमेनापो ह्युद्योः कषायकटुतिक्तकेः ॥
पूगकर्पूरकस्तूरी लवङ्गसुमनःफलैः ।
फलैः कटुकषायैर्वा सुखवैतन्यकारिभिः ।
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥”
धूम्रं अगुन्वादिधूम्रं । अपो ह्युद्योः कफं दूरी-
कृतम् । कषायकटुतिक्तकेः फलैः कर्पूरकस्तूरी-
लवङ्गादिभिः । पूगेः क्रमुकेः । सुमनःफलैः
जानीफलैः । फलैः दलाहरीतक्यादिफलैः ।
“रते सुप्तोत्थिते ज्ञाने सुक्ते वार्त्ता च सङ्गरे ।
मभायां विदुषां राज्ञां कुण्ठाताम्बूलभक्षणम् ॥
सुक्ता शतपर्वा गच्छन्तेस्तेन तु जायते ।
अन्नमन्त्रातश्चेत्थितं गौवाणाशुकीसुखम् ॥
सुक्तापविशतस्तुष्टं प्रधातस्य न पूरता ।
आयुश्चक्रममाणस्य स्थूलभूति धावनः ॥”
चक्रममाणस्य पदशतं धूम्रं गच्छतः ॥ * ॥
“आसानष्टौ समुत्तानस्तान् दिः पार्थ्वं तु दक्षिणे ।
ततस्तद्विगुणान् वामे पद्यात् सुप्यात् यथासुखम् ।
वामदिशायामनलो नाभस्तद्विंशति जम्बूनाम् ।
तस्मात् वामपार्श्वे शयीत सुक्तपपाकार्यम् ॥
विद्योषशमना खट्वा तूली वातकफापहा ।
भूश्या वृंहणी रण्डा काष्ठपट्टी तु वातुला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यथा ।
“जातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृपर्यम् ।
प्रश्नश्चरन्पानिस्तु सुज्जीत प्रयतो गृही ॥
कृते जप्ये हुते वृद्धौ मुह्यन्त्यधरो रूपः ।
दत्तातिथिभ्यो विप्रभ्यो गुरुभ्यः संश्रिताय तु ॥
पुण्यगन्धधरः शक्तमात्रधारो नरेन्दरः ।
नेकवज्रधरोऽथाद्रपाणिपादो नरेन्दरः ॥
विशुद्धवदनः प्रीतो भुज्जीत न विददमुखः ।
प्राङ्मुखोऽहसुखो वापि न चेवान्धमना नरः ॥”
“अन्नं प्रशस्तं पथ्यं प्रोक्तं प्रोक्तयोदकेः ।
न कुत्सिताक्षतयेव जुगुप्सावदसंस्कृतम् ॥
दत्त्वा तु भक्तं प्रार्थ्यः क्षुधितभक्षया गृही ।
प्रश्नश्चक्षुःप्रार्थ्यं सुज्जीताकुपितो रूपः ॥
नासन्दीर्घस्थितं पार्श्वे नादेशं च नरेन्दरः ।
नाकाक्षं नातिसङ्कीर्णं दत्त्वायश्च नरोऽमये ॥
आचम्यौ दातुमयश्चिपरी ।
“मन्त्राभिमन्त्रितं शक्तं न च पर्युषितं रूपः ।
अन्यथा वक्ष्यमसिभ्यः शक्तशक्तादकान्तया ॥
तद्वद्विरक्तैश्च गुरुपक्षेभ्य एव च ।
सुज्जीतोऽहसाराणि न कदाचिन्नरेन्दरः ॥”
इति तैत्तिरीयः अपकथेत्त्यादिभ्यः ॥

भोजनं

“नाश्वेनं पुनरोऽनीयादस्य च गतीपते ! ।
मन्त्रमुदधिरिभ्यः शक्तभ्यश्च विवेकवान् ॥
अनीयातन्मयो भूत्वा पूर्वेषु मधुरं रसम् ।
लवणान्ते तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्ततः ॥
प्राक् द्रवं पुनरोऽनीयात्मध्ये च कठिनाशनम् ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु वनारोग्ये न सुखति ।
अनित्यं भक्षयेदित्यं वाग्यनोऽन्नमज्जुत्सयम् ।
पञ्चप्रासं महामौनं प्राणाद्याप्यायनादि ततः ॥
सुक्ता सन्ध्यायाचम्य प्राङ्मुखोऽहसुखोऽपि वा ।
यथावत् पुनराचम्य पाणी प्रक्षाल्य भोजनः ॥
स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अभिरुच्ययत्नं पार्थिवं पवनैरितः ।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं वलाय मे भूमेरपाममनिलस्य च ।
भवत्वेतत्परिणतो ममास्वयाहृतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुद्दानयानयोक्तया ।
अन्नं पुष्टिकरसास्तु ममास्वयाहृतं सुखम् ॥
अगस्तिरभिर्वद्वानलश्च
सुक्तं मयात्रं जरयत्येष्वम् ।
सुखं मे तत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहः ॥
विष्णुः समस्तोन्निधेर्देहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथेकः ।
सत्वेन तनाशमशमेत-
दारोग्यं मे परिणाममेतु ॥
विष्णुरेता तथेवात्रं परिणामश्च वै तथा ।
सत्वेन तेन मे सुक्तं जीव्यत्वमिदं तथा ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुण्ठां कर्माख्यतन्त्रितः ॥
सच्छास्त्रादिविनीदेन सन्मागाद्विरोधिना ।
दिनं नयेततः सन्धासुपतिष्ठेत् समाहितः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।
“सुज्जीत प्रयतो निधं वाग्यनोऽन्नमज्जुत्सयम् ।
भैक्षेण वर्त्तयेत्तथं नेकासाष्टौ भवेद्व्रतौ ॥
भैक्षेण हस्तिनो हस्तिरुपवासममा स्मृता ।
पूजयेदशनं निजमद्याक्षेनदकुत्सयन् ॥
ददा हृष्येत् प्रसीदेष प्रतिनन्दे च सर्वशः ।
अनारोग्यमनायुष्यममर्त्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविहृतं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
प्राङ्मुखोऽस्मानि रथोत्तं सूर्याभिसुख एव वा ।
नादाहसुखो निधं विधिरेश मनाननः ॥
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च सुज्जीतो हिरुपसृष्टेत् ।
शुचौ देशे समासीनो भुक्ता च द्विपसृष्टेत् ॥
नाश्वेनाह्वयथा साङ्गं नेनाभीजेत मेहतीम् ।
न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयं वा पिबेद्विजः ॥”
अभक्ष्यान्नु भक्तशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥
“सुज्जीत वन्धुभिः साङ्गं वाग्यनोऽन्नमज्जुत्सयम् ।
अहत्वा तु दिजः पञ्च महायज्ञान् दिजोत्तमः ॥
सुज्जीत चेदमृतात्मा तस्यैव्योनिं स गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं श्रद्धा महायज्ञक्रियाचया ।

भोजनं

नाश्वेनाह्वय पापानि देवानामर्चनन्तया ॥
यो मोहादयवान्स्यादहत्वा देवतार्चनम् ।
सुहृत्ते स याति नरकान् अकरेणभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन हत्वा कर्माणि वै दिजः ।
सुज्जीत स्वजनेः साङ्गं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्मि उपनिभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
आस उवाच ।
“प्राङ्मुखोऽस्मानि सुज्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
आसीनश्वासने शुद्धे भूयः पादौ निधाय तु ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो सुहृत्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥
श्रियं प्रक्षुब्धो सुहृत्ते हृत्तं सुहृत्ते उदरमुखः ॥
पश्चाद्भो भोजनं कुर्याद्भूमौ पार्श्वं निधाय तु ।
उपवासेन तत्तुल्यं मरुदाह प्रजापतिः ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
आचम्याद्रात्रिनोऽक्रोधः पश्चाद्भो भोजनचरेत् ॥
महायाज्ञतिकं भिन्नं परिधायोदकेन तु ।
अष्टनोपस्तरमसोऽष्टापोऽष्टानक्रियाचरेत् ॥
खाद्याप्रयवमंशुक्ता प्राणापानाहुतिमतः ।
अपानाय ततः हत्वा आनाय तद्वनरम् ॥
उदानाय ततः कुण्ठां समानयेति पञ्चमीम् ।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादह्नि दिजः ॥
श्रेयमन्नं यथोक्तं सुज्जीत याज्जनेयुतम् ।
ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥
अष्टनापिधानमसीत्पुष्टिदपः पिबेत् ।
आचान्तः पुनराचामेदायं गौरीतिसम्पन्नः ॥
हृपदां वा त्रिरावाह्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
प्राणानां अग्निरक्षीत्यालभेद्दृश्यन्ततः ॥
आचम्याद्बुद्धमात्रेति पादाङ्गुलिं य दक्षिणे ।
निःसावयेद्ब्रह्मजलं ब्रह्मक्षतः समाहितः ॥
हुत्वा तन्मनसां कुण्ठां सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
अयाचरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणोऽति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः सुतः ।
योऽनेन विधिना कुण्ठां स याति ब्रह्मणः ॥
सयम् ॥
यज्ञोपवीतो सुज्जीत सगन्धान्धुतो नरः ।
सायं प्रातर्नामरात्रौ वै सन्ध्यायान् विप्रैस्ततः ॥
नाद्यात् सूर्यग्रहान् पूर्वमह्नि सायं शशियज्ञान् ।
ग्रहकाले तु नाश्वेनाह्वयत्वा सुक्तयोः ॥
सुक्ते शशनि सुज्जीत यदि न स्यात्तद्वानिशा ॥
असुक्तयोस्तं गतयोः ज्ञात्वा दद्यात् परेऽहनि ।
नाश्वेनाह्वयत्वा प्रेक्षमाणानामप्रदायेव दुर्मेतिः ॥
नायज्ञशिष्टादह्यद्वा न क्रुद्धो नाग्यमानसः ॥
आत्मार्यं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मेधनम् ।
उत्तमं यस्य चाधीनं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥
यद्भुङ्क्ते वंशतशिरा यच्च सुहृत्ते उदरमुखः ।
सोपानतश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तादुरम् ॥
नाहंरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नाद्रव्यक्षुक् ।
न च भिक्षासनगतो न शय्याः स्थितोऽपि वा ॥
न भिक्षभाजनं चैव न भूयः न च पाणिषु ।
नोच्छिष्टो हतमादद्यान्न मूर्त्तान् सृष्टेदपि ॥
न ब्रह्म कीर्तयेद्वापि न निःशेषं न भाष्यथा ।
नान्यकारे च नाकाशे न च देवालयदिषु ॥

भोजनं

नैकवस्तु भुञ्जीत न च घानस्थितोऽपि वा ।
न पादुकाभुगतो वा न हस्तं विलपन्न हि ॥
सुखेन सुखमाख्याय तदन्नं परिणामयेत् ॥”

इति कूर्म उपविभागे १८ अध्यायः ॥ ॥ ॥
अपरश्च ।

“इत्या च हुत्वा पितृदेवताभ्यो

भृतातिथीन् भृत्यजनावशिष्टम् ।

तुष्टः शुचिः अदधानोऽस्ति योऽन्नं

तस्यान्तं स्यात् स पुमान् भुज्जति ॥

सायं प्रातर्मध्याह्नमभ्युषणं देवनिर्म्मितम् ।

वैदिके लौकिकेभ्यो तु प्रत्यक्षे चाठरे तथा ॥

उपनिषे सने देशे शुचिः अह्नासमन्वितः ।

प्राज्ञेष्वाप्युक्तपेषु पुत्रपुत्र्यादिभिर्वृतः ॥

सुखं स्तुतं हिनं स्निग्धं सुञ्जीतान्नमकुतसयम् ।

यवगोधूमशाल्यान् मांसशकादिभिर्वृतम् ॥

कटुत्वलवणैस्त्रिभिर्यज्ञैस्तु सुगन्धिभिः ।

भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्दमूलफलानि च ॥

पात्रं भूमौ प्रतिष्ठाप्य यो मुहूर्ते वाग्यतः शुचिः ।

भोजने भोजने चैव चिराच्चफलमयम् ॥

यज्ञेन धारयेद्भिः पवित्रं दक्षिणे करे ।

सुञ्जानस्तु विशेषेण अन्नदोषैर्न लिप्यते ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राजसाक्षया ।

घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनान् ॥

आदिता वसवो ददा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्पुत्रजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥

चतुष्कोणं द्विजास्य त्रिकोणं चान्नियस्य तु ।

द्विकोणास्तु वैश्यस्य शूद्रस्य वर्तुलं सदा ॥

न लौहे न्यस्तये पात्रे भिक्षुः शीयान कटेऽम्बरे ।

आपः पुनर्निवृत्तिमन्त्रेण भुञ्जात्कीर्य समासनम् ॥”

हुत्वा द्यौरित्युपविश्य पात्रं प्रक्षाल्य भुङ्क्ष्वन्नं

दिवोऽरतिमिति पात्रमभिमन्त्र्य भूयः प्रक्षाल्य

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठापयेत् । आहृतवासाः शुक्ल-

वासा वा पवित्रास्मा स्नात्वा प्रादुर्मुख

आसीनः पात्री प्रक्षाल्य दृष्ट्वा होतारमिगदोति

ध्यायेदन्नं पुष्टम् । तत ओजोऽसौ तन्नाद्य-

माद्विद्यमानं प्रतिपत्तयेत् । ओजोऽसौ तन्नादिना

प्रतिपत्तुं अन्नमन्त्रादिभिर्भुञ्ज्यामभिमन्त्रयेत् ।

उद्बुध्यतेति चाठरादिमन्त्रस्य प्रबोधयेत् ।

भूतपतये नमः सुवनपतये नमः भूतानां पतये

नमः इति नमस्कारान् वलिचयं भूमौ दद्यात् ।

अथान्नैवात्मानं चिन्तयेत् ।

“प्राक्तस्य हृदयं स्थानमपानस्य गुदं स्तुतम् ।

समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥

पञ्चमः स तु विज्ञेयो घानः सञ्जाज्ञमन्त्रिषु ।

राजीववद्वयः प्राणो हृदये नित्यसंस्थितः ॥

तस्याधस्तादपानस्तु स वै गोक्षीरसन्निभः ।

नाभ्या मध्ये समानस्तु विद्युज्ज्वालासमप्रभः ॥

प्राणश्चोपमृदास्तु इन्द्रनीलसमप्रभः ।

उभाभ्यामथ श्वाभ्यामथवायुः कशाखया ।

अमृतं पार्श्वं कुर्वन्ति एवं जगिर्न जायते ॥

अन्नचरवि भूतेषु गुहायां विन्वतीतुलः ।

तं यज्ञस्य वष्टकारणं विष्णोः परमं पदम् ॥”

भोजनं

अभृतोपस्तरयमसीत्यपः सृष्टोपस्थाप्य पार्श्वं
नियच्छेत् । अन्नं महावाह्यतभिरद्विः प्रदक्षिणं
प्रदक्षिणं सयेन पाणिना प्राञ्चमविसृज्य तन्मनो-
पस्तरयमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पश्चमिस्तेः
प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राये निविष्टोऽन्तं जुहोमि
शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ।

अपाने निविष्टोऽन्तं जुहोमि शिवोमाविशा-
प्रदाहायापानाय स्वाहा । घाने निविष्टोऽन्तं
जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय समानाय
स्वाहा । इति तूर्णं भूयो वतयेत् । प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ॥ ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राण-
स्तृप्यति । प्राये हृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि
हृप्यति आदित्यस्तृप्यति । आदित्ये हृप्यति
द्यौस्तृप्यति । दिवि हृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्दौ-

आदित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृप्तिं अनु-
हृप्यति । आनाय स्वाहेति आनस्तृप्यति ।
घाने हृप्यति ओजं हृप्यति । ओजे हृप्यति चन्द्र-
मास्तृप्यति । चन्द्रमसि हृप्यति दिशस्तृप्यति ।
दिशु हृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्दिशः स्वं चन्द्रमा-

श्चाधितिष्ठति । तत्तृप्यति तस्यानुहृप्तिं अनु-
हृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्ध-
नेनेति । अपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति । अपाने
हृप्यति वाक् हृप्यति । वाचि हृप्यन्त्यां अग्नि-
स्तृप्यति । अग्नौ हृप्यति पृथिवी हृप्यति ।

पृथिव्यां हृप्यन्त्यां यत्किञ्चिन् पृथिवी वायि-
श्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृप्तिं अनुहृप्यति ।
हृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्ध-
नेनेति । समानाय स्वाहा इति समानस्तृप्यति ।

समाने हृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि हृप्यति
पयस्तृप्यति । पयस्ये हृप्यति विद्युस्तृप्यति ।
विद्युति हृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्विद्युत्पयस्तृप्यति
निष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृप्तिं अनुहृप्यति ।

प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्धनेनेति ।
उदानाय स्वाहेति उदानस्तृप्यति । उदाने
हृप्यति वायुस्तृप्यति । वायो हृप्यति आकाश-
स्तृप्यति । आकाशे हृप्यति यत्किञ्चिद्वायु-
आकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानुहृप्तिं

मनुहृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा
ब्रह्मवर्धनेनेति ॥ ॥
“सुक्तेऽन्ने केषितुं काङ्क्षन्ति सुक्तं यं भुवि क्षिपेत् ।
केचित् काङ्क्षन्त्यनाजीवाः केषितुं कर्मवशा-

तुगाः ॥
सुञ्जन्तु मम चीनखटुं पात्रे वायुं भुवि स्थिते ।
अन्तर्नापिधानमसौ तु परिहृत्य पयः पिबेत् ॥
अद्वि पुञ्जं परिहृत्य वस्त्रं प्राक्तस्य निगन्धेत् ।
सुक्ता पीत्वा च यः केषितुं गृह्यं पात्रं ससु-
हृजेत् ॥
स पुनः क्षुत्पिपासात्ता भवेन्नृज्ज्वालि जज्जनि ।
अन्तर्नापिधानमसौ तु परिहृत्य पयः पिबेत् ॥”

अपः पीत्वा चान्तः प्राणस्थानान्द्विः सृष्टति ।
प्राणानां स्थिरसीति हृदयमाश्रित्य अपानि
प्राणानां स्थिरसीति प्राणदेशम् । विष्णो-

भाजन

जैठरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधि-
पतीति पुनरपि हृदयदेशमाश्रित्य अपानि ।
सावित्रीचातुभाष्य चिरायो रचानां रचसुक्तं
तन्नात्मा कर्मेष्टिः प्रीयतां विचसुगिति ध्यायेत्-
यत्तं पुष्टम् ॥ ॥

“आहिताधिरनर्हाश्च ब्रह्मचारी च ते जयः ।
अन्नं एव चिह्नानि नैवां चिह्निरनन्नात्मा ॥
यदस्यो ब्रह्मचारी च योऽन्नं तस्य तपश्चरेत् ।
प्राणानिहोचमन्त्राणां निरुद्धे भोजने अपेत् ।
अन्नरात्रातराश्च सायमाश्रयन्त्येव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणानिहोचमन्त्राणां निरुद्धे भोजने अपेत् ।
जेषामिहोचमन्त्रास्तु ब्रह्मात्मिन तर्पयेत् ॥
यथाहि नलमैवीकमभिप्रोतं प्रहृषते ।
तद्वत् सर्वाणि पापानि निर्हन्त्यात्मयानिनः ॥
यथेह क्षुधिता बाला मातरं पशुपावते ।
एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोचमुपावते ॥”

इति ॥ ॥
“भोजनस्य निषेधस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
नोष्कृता भक्षयेत् किञ्चिन्न मन्त्रं वा कदाचन ॥
खट्वाकूपो न भुञ्जीत न पात्रिस्थं कदाचन ।
चन्द्रहर्षोपराने च अन्तास्ते चन्द्रहर्षयोः ॥
गोत्राक्षणीपवासेन न वाणीर्षे तु भोजने ।
निशीथे नैकवासस्तु न लघोष्कृद्भाजने ॥
न राज्ञी तिलसब्दं दधि शक्त्वा मांसकम् ॥
कोविदारवटान्यपलानि न कदाचन ।
चणकश्च कौसुम्भं करमयिनश्च यदधि ॥
वेद्या बहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमांसमभक्ष्ये ।
नोष्कृतेन घृतं यावत् शक्त्वा वापद्मतीऽपि सन् ।
पलाङ्गं नशुनं वापि सुञ्जस्तुपापमाप्नुयात् ॥
नानादसुखपात्रिस्तु चन्द्रनाराकर्मोचयेत् ।
भुञ्जन् कुर्वन् स्वमङ्गलं सृष्टेदु ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥
नार्द्रवासाः शिरःक्षिप्तः सीपान्तुको निरासनः ।
शयानः प्रोदपादश्च कृत्वा चैवावसक्तपिक्वम् ॥
नाश्रीयान्न पिबेच्चैव लब्ध्वा पयस्त्रिंशं नरः ।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेदितमन्त्रकः ॥
न च आहृत्य यच्छिष्टं पशे पशुपितृषु यत् ।
दम्पत्योर्भक्तश्रेष्ठं न भुञ्जीत कदाचन ॥
नानिचरितमश्रीयान् सुक्ता श्रेष्ठं विवर्जयेत् ।
न भक्षयेत् निःशेषमन्नश्च दधिसर्पिणोः ॥
पयसो मधुशक्त्यां तिलानामोदनस्य च ।
न तेको मिष्टमश्रीयान्न बह्मनाश्च पश्यताम् ॥
बह्वस्तु न भुञ्जन्ति तथा चैकस्य पश्यतः ।
ओष्ठो च न लिङ्गे पात्रं नाकुर्वन् पात्रमेव च ॥
गन्धालयः पिशाचाणां देवानां तथैव च ।
आयुर्निरस्यते तस्य मिष्टैकस्य भुञ्जतः ॥
अदत्त्वा गोऽग्निविष्टेभ्यः कुमाराणां युवांसि ॥
यकोऽन्नं मिष्टमश्रीयान्न ततोऽन्यो नास्त्वपुष्टयस्तु ॥

यत्तं कपटं विषमं ददाति
केहादभयादा यदि वायेतेतोः ।
वेदेष्टु दद्याच्च भिक्षु गीतां
ती ब्रह्मचर्यां सुगंधीं चरति ॥

भोजनं

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतानां दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्व्यापत् पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
एवं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सन्नप्ये पिष्टदेवताः ।
स हि कुलो वसुधैव कुटुम्बकमाप्नुयात् ॥”

इति बह्विपुराणे भोजनविधानम् ॥ ३ ॥

त्रिविधभोजनं यथा,—

“उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं पूतमभोक्षितम् ।
भक्ष्यानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सात्त्विकं मतम् ॥
इन्द्रियप्रीतिजननं मुक्तश्रोतितर्हणम् ।
भोजनं राक्षसं शुद्धमायुरारोग्यवर्धनम् ॥
अतः परं तामसानां कद्रुकोष्ठाविदाहिकम् ।
पूतिपर्युषितं श्रेयं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ ३ ॥

आहारादिभ्य निमित्तितस्याव्यय भोजने दोषो
यथा,—

“निमित्तितोऽन्यतो भुङ्क्ते आहारे देवे सपैतके ।
न हिजो नरके वासं लभते नात्र संशयः ॥”
देवतादिभ्यभक्ष्यवत्सु भोजने दोषा यथा,—
“देवताप्रतिमार्थं मन्त्रं वा ब्राह्मणेभ्यः च ।
अभक्ष्यवत्सु येऽस्मिन् बालपिबन्निमाहृतम् ॥
दृष्टास्ते पूजितश्चे निपातन्तेऽधमापमाः ।
कृत्वास्तुत्याजयन्ते सुधर्माः किरित्यिहाः ॥”
“एकपङ्क्त्युपविष्टाश्च सत्तयाय प्रयान्ति ये ।
विह्वलभोजनं राक्षसेन्द्र । नरकस्ते प्रयान्ति हि ॥
एककार्यप्रयातश्च तथान्यकार्यं नराः ।
असंविभज्य भुङ्क्ते नैव यान्ति श्रेष्ठभोजनम् ॥
पायसं क्षुधरं मांसं कृत्वा भुक्तश्च येनरेः ।
नेत्राभयोऽशुक्लप्राः क्षिप्यन्ते वदनेऽदुताः ॥”

इति वामनपुराणे १० अध्यायः ॥ ३ ॥

जीवधनिरित्तकश्चिद्भोजनवतो नित्यनेमित्तिक-
क्रियानिविधो यथा,—
“इत्ये भुङ्क्ते त्वर्जीवो च नैव भुङ्क्ते च किञ्चन ।
कर्म्म कुर्व्यामरो निव्यं कृतके नृतके तथा ॥
पक्वं पुष्यश्च नाम्नं भेषजस्येन कल्पितम् ।
कवादिपिप्यत्यन्तश्च फलं भुङ्क्ते न चाचरेत् ॥
अलक्ष्यापि नरयेष्ठ । भोजनाह्नेपचाहते ।
‘नक्षत्रिया निवर्त्तत सद्य नैमित्तिकैः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

भोजने पाकविधौ दिङ्निगमो यथा,—
“पूर्वांशाभिसुखो भुङ्क्ते उत्तरांशात्सुखेन वा ।
पक्षेदस्य मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अध्याशाभिसुखे पक्का अन्तनाशं विजानीहि ।
पूर्वांशुखो धर्मकामः शोकशान्तिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरांशुखे पत्तिकामश्च पश्चिमे ।
रेष्ठांशाभिसुखे पक्का दरिद्रो जायते नरः ॥”
पाकपात्रविरूपणं यथा,—
“यदा तु व्यापसे पात्रे पक्का अन्नाति वे दिजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं दौर्बवं परिपच्यते ॥
तामे पक्का चक्षुर्हनिर्मयी भवति वे क्षयः ।
पिष्टश्चापि पक्कमन्नश्च पिष्टश्चेन यश्चक्षि ॥
पुष्करीकस्य यश्चक्षुः लभते पलमीक्षितम् ।
वातुक्षेप तु यत् पक्वं भक्षिष्या च कनिष्ठया ।

५५३

भोजनं

असंगोत्रेण यत् पक्वं शोषितं तदपि कृतम् ॥
अभक्ष्येन च यत् पक्वं क्षिया पक्वं तथैव च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं निष्कलं भवेत् ॥”
पाककाष्ठविरूपणं यथा,—

“उदुम्बरेण काष्ठेन कद्रुस्य द्येन च ।
शालेन करमर्द्धेन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्कां नैव भुङ्क्ते भुङ्क्ते राक्षितुपावसेत् ॥”
निपिष्टां यथा,—
“गर्हिताम्रमवीरात्रं भुङ्क्ते चान्द्रायणचरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नात्रीयादेव तद्गृहे ॥
शालकाष्ठस्य पक्कां शिरीषकस्य चैव हि ।
कालचक्रातकस्यैव वज्रवारकस्य च ॥
भेरुशालालेवापि पक्कां गर्हितं कृतम् ॥”

पाकपात्रव्यागकालो यथा,—

“यदा न्यस्तयपात्रे तु पक्वं वे सान्त्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथाष्टासु तत्पात्रं विस्मृज्यते ॥
धनुःपक्षे तथा सिंहे मीने चैव वरानने ॥
यः कुर्व्याद्भोजनं देवि । लक्ष्मणेव विमुह्यति ॥”
पाकयन्त्रलक्षणं यथा,—

“एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पक्कासायं न दापयेत् ॥”
भोजनस्थानादि यथा,—

“उपलिप्ते सुखी देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।
प्राङ्मुखोऽत्रानि भुङ्क्ते भुङ्क्ते पोतमव-
स्थितः ॥”

पोतनिरूपणं यथा,—

“माह्वं हस्ते चतुष्कोणे सहकारविनिर्मिते ।
चामभद्राकरमये प्रादेशोऽष्टायनयुते ॥
वरुणासने भवेद्दृष्टिर्भद्रके अग्रमाप्नुयात् ।
चामे धनविहङ्गः स्याद्धर्मैहङ्गसु भद्रके ॥
शालासने कपोरके किंशुके मरणं भवेत् ॥”
भोजने दीपनिरूपणं यथा,—

“हृत्पद्मा यश्चक्षुः तेन धनुषं लभेत् ॥”
भोजने चाखालादिदिङ्निगमो यथा,—
“यदा भोजनकाले तु चाखालेः पतितेक्षया ।
अक्षुण्णवराहश्च खेच्छेच्च अन्त्यक्षरेपि ॥
अन्नं वाप्यथ पानं वा हृत्पद्मां परित्यजेत् ॥”
“रजस्वलायाः संसृष्टीवाचं श्रुत्वा प्रमादनः ।
व्रतस्यो धर्मेयेहैव । अन्नते प्रोक्ष्यचरेत् ॥
देवालये तथा तीर्थे सिद्धल्लेखे च शङ्करि ॥
ब्राह्मणानां समाजे तु भुङ्क्ते कृतफलं लभेत् ॥
आचान्तो भोजनं कुर्व्यादनामायां हिरण्ययुक् ।
सुवर्णेन सृष्टेदन्नं तदन्नश्चाष्टनं विदुः ॥
रजःसृष्टं यदन्नश्च भुङ्क्ते भवति किञ्चिद्वी ।
पौष्यकेन सृष्टेदन्नमन्नं विष्ठासमं भवेत् ॥
वैदूर्येण मात्स्यकेन स्फटिकेन सृष्टेदपि ।
ल्लङ्घनं संसृष्टेदन्नं तदन्नं सुचितमियात् ॥”
भोजने दिङ्निगमो यथा,—

“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते रात्रौ चैव उद-
मुखः ।
यश्चक्षुः दक्षिणे चैव पश्चिमे तु विवर्जयेत् ॥”
भोजने मङ्गलानि यथा,—

भोजनं

“मङ्गलं भोजने काले चतुष्कोणं दिक्स्थाय च ।
अग्निपक्ष्य भवेद्देवं वैष्णव्यं कूर्मपृष्ठकम् ।
क्षीरमाया भवेद्दृष्टं शकटाकारमेव वा ॥”
अथ भोजनकालः ।

“सायं प्रातर्ह्नातीनामग्रं देवनिमित्तम् ।
निश्चमहि तमस्मिन् साह्यं प्रहरयामतः ॥
रात्रौ वामत्रयात् च सन्ध्योर्न कदाचन ।
अकालभोजनं कृत्वा प्राणायामेन मुह्यति ।
अहोरात्रेण सन्ध्यायां भुङ्क्ते लक्ष्मं समाचरेत् ॥”
मोदकादिभक्ष्यान्तरमन्नभोजनविधिर्यथा,—
मोदकं कद्रुपत्रश्च गवाष्टं हृतच्युतम् ।
पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुह्यति ।
त्रिसन्ध्यं भुक्तवान् यस्तु न स स्वार्थं दिजः
क्षचित् ॥

भुङ्क्ते रात्रिपुष्पगे लक्ष्मणेनैव मुह्यति ॥
कोलं हरिद्रा क्षौद्रं मरीचं जातिकोयकम् ।
अस्थिपर्णादिकं सर्वं गन्धद्रव्यं तथैव हि ।
प्रशस्तमेवामामात्रं स्निग्धमापि न दुह्यति ॥
कुटुम्भभरणार्थाय पाकं पक्वाभिवेद्येत् ।
वैष्णव्याससुहृद्व्य भोजयेन्न विचारयेत् ॥
नात्रीयात् केवलं रात्रौ विस्मृजेत् तथा हि ।
अङ्गेन लण्ययुक्तेन काष्ठस्येन वङ्गिना ॥
पङ्क्तिभेदं ततः कुर्व्यात् पक्वाभुङ्क्ते वाग्यतः ।
हस्तदत्तं यदन्नश्च शूद्रादत्तं न भक्षयेत् ॥
हृतनेलश्च लवणं पानीयं पायकं हि ।
रविवारे तथा वृष्टौ भौमवारे दिनचरे ।
पञ्चकाले च द्वादश्यां हिजस्तिक्तं न भक्षयेत् ॥
न वामेन पिबेत्तोयं न रसं तक्रमेव च ।
भेकाशुप्रिशुमाङ्गारेक्षया पारावतेरपि ॥
कलविक्रेः पद्मगेष्वा पाके सृष्टेऽपि सुन्दरि ॥
गोधया वनमाङ्गारेः पाकं न विस्मृजेत् कचित् ॥
स्वर्गारोप्यमये पात्रे पावाणे नक्षत्रपात्रे ।
सज्जद्भुङ्क्ते तु देवेशि । पराकस्य वर्णं लभेत् ॥
पूर्वायां स्वर्गपात्रे च भोजनं यः समाचरेत् ।
पुष्करीकस्य यश्चक्षुः लभते पलमीक्षितम् ॥
स्वर्गपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिमुखेन वा ।
तदन्नं शौकरं मांसं भुङ्क्ते चान्द्रायणचरेत् ॥
पञ्चकामः स्वर्गपात्रे यश्चक्षुः स्वर्गरेत् च ।
पद्मपात्रे भवेत् पुष्टिर्हविष्याश्री तु पुण्यवान् ॥
क्षयी भवति ताम्ने च काचपात्रे हरिद्रता ।
वृनपात्रे भवेदायुः कदले कीर्णमाप्नुयात् ॥
मधुपात्रे च रोगः स्यादटपात्रे तु वैश्वदेवः ।
शालपात्रे भवेत्कामी पत्रे चैव स्वर्गतिः ।
निशापत्रे प्ररोहे च पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मत्स्यसंहितान्तरे ४२ पटलः ॥

अथ चतुष्कोणभोजनविधिः । बहिःप्रक्षालित-
पात्रिपादवद्वो रक्तपात्रिर्हवासा द्विराचान्तो
गोमयोपलिप्ते प्राहते देशे शुद्धः शुद्धनीचाचनो-
पविष्टो धर्महृदिकामः प्राङ्मुख उदङ्मुखो
वा यश्चक्षुः क्षीरपात्रमाहकेतरो दक्षिणा-
मुखो धनकामः प्रजङ्मुखो भूमिपृष्ठदक्षिण-
पाद आचनारक्तपत्रपादोऽक्षौमुखो दक्षि-

भोजनं

यदिकृत्तपानीयपात्री दक्षिणावर्तेन चतु-
ष्कोणमङ्गलं कृत्वा लोहनाम्नस्तस्यभवादि-
दृढभयकांक्षकदृष्ट्यादिप्रपञ्चपद्मपलाशपञ्चेतर-
पात्रं विधाय प्रक्षाल्य च आत्मानं पात्रे च
दक्षिणक्रमेण जलेन वेदयित्वा तदुपरि लोहे-
नरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिघट्टितरममा-
दिकं स्थापयित्वा अन्नं दद्यात् प्रक्षाल्यते । अस्माकं
निजमेवास्तु इत्यभिलष्य संप्रोक्ष्य आचारास्तु-
ष्कोणमङ्गलान्भक्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ
नारायणाय नम इत्यन्नं सजलं मध्ये दद्यात् ।
तत्पार्श्वे ॐ भुवः पतये स्वाहा ॐ सुवनपतये
स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा । इति बलि-
चतुष्टयं दद्यात् । तदिदं सोपकरणमन्नं ॐ
विष्णवे नम इत्यनुष्ठुप्य तदयं किञ्चित् ॐ
विष्णुर्लोकनाथ नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णु-
निर्मेष्टानुजसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा
न यज्ञीतचेदिदानीम् ।

“ॐ हृष्य हृष्य महाबाहो भक्तानामार्ति-
नाशन ।।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥”
इति यज्ञीत्वा इष्टदेवतानामपरंरितं श्रुत्वा
अयं विरुचायं वा ॐ अन्तर्गोपस्तरमसि
स्वाहा इत्यनेन पीत्वा ।

“ॐ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥”
इत्यनेन पादोदकशेषं शिरसि दद्यात् ।

“ॐ उच्छिष्टभोजनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।
येन लोलावराहेण हिरण्याक्षो निपातिनः ॥”
इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां ध्रुवभुजस्तोकमन्त्र-
मादाय महामौनीं साङ्गुष्ठसञ्ज्ञाङ्गुलिभिर्वा ॐ
प्राणाय स्वाहा इत्यनेन भुवे दत्त्वा अद्वन्द्विभं
निगिरते । एवं ॐ अपानाय स्वाहा ॐ समा-
नाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ स्वा-
नाय स्वाहा । ततो वीर्यकामो मौनी
सुज्जीत । ततः प्रथमं द्रवयुक्तमधुरं मध्ये कटि-
नाम्बलवर्णानि अन्नं द्रवयुक्तकटिस्तानि
यथालाभं क्षीरान्नं साङ्गुष्ठेदन्तकरसञ्ज्ञाङ्गु-
लिभिः अन्नतिष्ठनं सुज्जीत । पश्चादधिकं जला-
दिकं न पातयम् । जलक्षीरदक्षिणतमधुश्राक-
शक्तुमांसतरदद्यान्नां शेषं रक्षणीयम् । भोजने
संपूर्णं तु मांसभोजने करं प्रक्षाल्य तदभोजने
तु करमप्रक्षाल्येव खात्रेण हस्तेन जलं यज्ञीत्वा
ॐ अन्तर्गोपिधानमसि स्वाहा इति जलगच्छुं
यज्ञीत्वा खात्रं तज्जलशेषं ॐ रौरवेऽपुण्य-
निलये प्रक्षाल्यदनिवाशिनाम् । उच्छिष्टभागि-
नामन्नमप्यनुपतिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत् ।
भोजनकाळे तु विहाजकर्मकस्यर्षाद्यागः ।
विहाजकर्मकस्यर्षे न दोषः । ततः स्थानान्तरं
न गच्छेत् । परावृत्तं तद्विर्मलहस्तलेपमपनीय
हस्तादिना निहाचर्चयौग्यं दन्तभ्यो यज्ञीत-
रसत्रयं रक्तपातचर्चदिकं विना अपनयेत् ।
यत्र हस्ते यदि न निःसरति तदा न दोषः ।

५५४

भोजनं

ततो जिह्वाच्च संक्षुब्ध जलगच्छुर्मेखाभ्यन्तरं
संशोध्य पात्री पादौ च प्रक्षाल्य आसनस्य एव
भूमौ पादौ दत्त्वा हिराचम्ब सुखं तुजसी-
पञ्चादिना संशोध्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिण-
हस्तेन--

“ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठश्च समाहितः ।
इंद्रः सत्त्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विन्धधुक ॥”
इति मन्त्रेण जलं दद्यात् । ततो मञ्जीमार्जना-
भावे अशुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रतुल्य
तत् स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयीदकाभ्यां
संक्षुब्ध सिञ्चेत् । सुस्थः प्रशान्तचित्त आसने
उपविश्याभीष्टदेवतानाम स्मृत्वा--
“ॐ अमिराण्यायत्यन्नं पात्रं पयनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामम्यानिस्तस्य च ।
भवत्स्वितनपरिणती ममास्तयाहृतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानयानयोक्तया ।
अन्नं तुष्टिकरं चास्तु ममास्तयाहृतं सुखम् ॥

अगस्तिरसिद्धवाननञ्च
भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं ममेतत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहं ॥
विष्णुः समस्तैश्चिददेहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यद्येकः ।
सर्वेन तेनान्नमशेषमेत-
दारीर्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरन्ता तथेवात्र परिणामश्च वै यथा ।
सर्वेन तेन मदभुक्तं शीर्यत्वमिदं तथा ॥”
इत्युक्त्वा वामहस्तेनोदरं परिच्छेदेत् । ततः
पादशतत्रजनानन्तरं वामपात्रेण (काञ्चित्कालं
शयितयम् । ततस्तस्मिन्नादि सुखवासदयो
भोक्तयम् । इथाङ्गिकाचारं पञ्चमयामाङ्ग-
तयम् ॥ ॥ अथ भोजनादिरानफलम् ।
“भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चापानंही द्विजः ।
स स्वर्गलोकं संभुज्य सर्वकामोऽत्र चाश्रितः ॥
विदां भक्ता प्रयच्छेदयः परं प्रकृण्वन्मै विप्रैः ।
विदायिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं नरः ॥
अन्नं पात्रो जलं प्राणः प्राणश्चापधमन्यते ।
तस्मादोषधदानेन दत्ताः स्युरसवो द्विजाः ॥
इति पराशरस्मृतिः ॥

भोजने प्रतिषेधो यथा,—
“ताञ्जपात्रे प्रयःपानमुच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
दुग्धं च लवणं दद्यात् सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
यः शुद्धेण समाकृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।
सुरापञ्च स धिक्शुभः सर्वधर्मवद्विभूतः ॥
जानं रत्नकर्तोऽप्येव भोजनं गणिकान्ये ।
शयनं पूर्वपादं च प्रक्षाल्य दाने दाने ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
अथ शिशूनां प्रथमाभोजनदिनादि । यथा,
यमः ।
“ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाय कर्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं शुभे ॥”

भोजनं

षष्ठे इति सुखः कण्यः प्रागुक्तत्वायात् । जल-
चिन्तामणौ ।

“अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि षष्ठेऽष्टमे वृधेः ।
स्त्रीणां पञ्चमे मासि सप्तमे प्रथमौ सुनिः ॥
सादृशीसप्तमीनन्धारित्वासु पञ्चमस्यसु ।
जलमायुष्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभोजनम् ॥”
शुजबलभीमे ।

“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रित्तरे वै
निधौ
सौम्यादित्यसितेन्द्रावदिवसे पक्षे च ज्योतिरे ।
प्राजेशादितिपीणवेणवयुगेर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
रामेयाप्यतिपित्रभैश्च नितरामन्नादिभस्ते
शुभम् ॥”

युगेरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सत्त्वधृति अन्नापि
तित्यङ्गादिविहृष्टं विवर्जयेत् ।
“उषद्वन्दधनुर्मौनकन्वालयोऽन्नभक्षणम् ।
त्रिकोणाष्टक्यकान्यग्रहा यद्वत्तथा फलम् ॥
दुष्टः शशधरो लभ्यात् षष्ठाष्टयोऽन्नभक्षणम् ॥”
मार्कण्डेयपुराणम् ।

“द्विनापुरतस्तस्य पितुर्दृक्कगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाण्यकणकोपेनं प्राशयेत् प्रायसन्नतः ।
ज्ञतप्राशनमनुसङ्गे मातुर्बालसु तं त्वजेत् ॥
देवायनोऽयं विन्यस्य शिष्यभाङ्गानि सर्वशः ।
शान्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत् सुलक्षणम् ॥
प्रथमं यतः स्याद्द्विजानः शिष्यभाङ्गं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तदेव तु भविष्यति ॥”
भोमवारं देवमाह भोजनराजः ।

“वासानो वनयान् दिने दिनपतेरत्यन्तदोषा-
नन्तो
देहो हीनहुताशनः शिशिरगौ कौजे रजा
पीडितः ।
कंधे भोगसुखोदयो प्रथमभुजगीवे चिरायुः
सुखी

शुक्रं सौख्यवान्वितोऽतिसुभगो मर्ह्य च
महानलः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तदेष्टिकपण्यायाः । आवधति १ भर्षति २ वभक्ति
३ वेति ४ वेवेति ५ अविज्यते ६ वधति ७
भनयः ८ वध्याम् ९ जरति १० । इति दशाति-
कर्मणः । इति तदेष्टिकपण्यायाः १० अध्यायः ॥
(तथा च सुश्रुते ह्यवस्थाने ४६ अध्याये ।
“वक्ष्याम्यनः परं कतञ्चमाहारस्योपकल्पनाम् ।
एतं काणांयसि देयं पेया देया तु राजते ॥
फलानि मन्त्रेणस्यैव प्रदद्याद्देहेषु च ।
परिशुक्रप्रतिधानि सौवर्ण्येषु प्रकल्पयेत् ॥
प्रदवाणि रसांश्चैव राजतैश्चपहारयेत् ॥
कहराणि खड्गांश्चैव सव्यान् प्रेषेयु दापयेत् ॥
दद्यात्तान्त्रमये पात्रे सुशीतं सुश्रुतं पयः ।
पानीयं पात्रकं मद्यं न्यस्तयेयु प्रदापयेत् ॥
काचस्मटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्यादेदूयपात्रेषु रागपात्रेषु वसुधकां ॥

भोजपु

पुरस्ताद्विभवे पाके सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
 उदः सपौदनं दत्तात् प्रदेष्टुं च सुसंस्कृतम् ॥
 यजानि सन्ध्याभ्यां परिशुद्धाणि यानि च ।
 तानि दत्तव्यानि तु भुजानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रदद्यात् रक्षांश्चैव प्राचीयं पानकं पयः ।
 खड्गान् वृषांश्च पेयांश्च सद्यो पार्थे प्रदापयेत् ॥
 सन्धानं शुक्लविकारांश्च रागभाक्कसकृत्कान् ।
 पुरस्तात् व्यापयेत् प्राज्ञो हृद्योरपि च सध्यतः ॥
 एवं विश्राय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विजने रन्ध्रे निःसन्धाधे शुभे शुचौ ॥
 सुगन्धपुष्परचिते समे देष्टव्यं भोजयेत् ।
 पूर्वं मधुरमन्त्रीयान्मधोऽन्जनवर्गौ रसौ ॥
 यथाष्ट्वेवान् रसान् वैटो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ यजानि सुस्नीत दाक्षिणादीनि बुद्धिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भर्त्याश्चैव क्षतः परम् ।
 चतुर्थं समन्त्रीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 अतीवायतयामासु क्षया येभ्यस्तु स्तुताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यनीकादपि भुज्जीत प्रातरं च तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भ्रममापताः ॥
 तेषु तृणकाकविहिनमपराङ्गे प्रशस्यते ।
 रजस्यो दिवसाश्चैव येषु नापि समाः स्तुताः ॥
 जलासममहोरात्रं तेषु भुज्जीत भोजनम् ।
 तस्मात् सुखं कृतं युष्मा रोषेरेते विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणस्य भुज्जीतस्यैव भोजनम् ॥”

भोजनपात्रं, जौ, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्यद्रव्या-
 धारः । यथा,—

“तद्वन्नि यच्च नवकाञ्चननिर्मितानि
 अलीङ्गानि परिशु कटोरकाणि ।
 राकाशशाङ्कनवमङ्गलभास्करं यन्
 लौखोभतां रजननिर्मितथालकं स्थान् ॥
 यथाहं प्रतिमादर्शिकास्त्यमादर्शवन् शुचि ।
 पात्रं हृदं सुविस्तीर्णं स्त्रीणामत्यन्तदुर्लभम् ॥
 पञ्चावली भवति वा वृषभोजनाय
 निर्जन्तुशालरहितामजवारिधौता ।
 पाजाशभूतहृदलैरचिता मनोया
 तादृक्पिपासकगणैः परिवेष्टिता च ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

भोजयति, पुं, (भोजनार्थं भोजयन्तीयानां पतिः)
 कंसराजः । यथा,—

“मल्लनामशनिर्गुणा नरवरः स्त्रीणां सरो
 ज्जनिमान्
 गोपानां सखनोऽसतां चितिभुजां शास्ता
 स्वपिचोः शिशुः ।

ननु भोजयति विराजविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 हृदयानां परदेवतेति विदितो रङ्गगतः सायजः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३३ अध्याये ७ श्लोकः ॥

भोजपुरं, जौ, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।)
 कनामस्मात्तद्वेशः ।

“आजिरभूदभोजपुरे वाकमसुरवरेः ।

इदे देवापारे ववली नूनं ते जवीयांसः ॥”

इति विद्वत्सुखमङ्गलम् ॥

भोजाना

भोजयिता, [ज] त्रि, (भुज् + यिच् + कर्त्तरि
 हृच्) भोजनकारयिता । भोजप्रयोजकः । यथा,
 “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
 सदा ।

भोगो विभवमेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते प्रवृत्तिस्तत्त्व २३ अध्याये ॥

भोजाधिपः, पुं, (भोजस्य अधिपः ।) कंसराजः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

भोज्यं, त्रि, (भुज्यते इति । भुज् + क्त्वेति +
 यञ् । “भोज्यं भक्ष्ये ।” ७ । १ । ६६ । इति
 निपातनात् न कत्वम्) भोजनीयद्रव्यम् । यथा,
 “भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वैराः क्लियः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नाण्यस्य तपसः फलम् ॥”
 इति चाणक्ये ५१ श्लोकः ॥

अपि च ।

“आहारं बहिर्धं चयं पयं लेह्यं तथैव च ।

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्त्तुं गुह्यं विद्याद्वयधोत्तरम् ॥”

चयं इन्दुकादि । पयं पानकशकरीदकादि ।

लेह्यं रसालाकधितादि । भोज्यं भक्ष्यपादि ।

भक्ष्यं लङ्घुकमङ्गकादि । चर्त्तुं चिपिटचण-

कादि । इति भावप्रकाशः ॥ (पितृणां हस्तार्थं

देये अन्नादौ च ॥)

भोज्यदानस्यैव निकर्षयता यथा । ॐ अद्यात्तुके

मानि अत्तुके पत्ते अत्तुकतिथौ अत्तुकगोत्रस्य

पितुरसुकदेवशर्मण्य शकौहृदविधिकसाम्बत्-

सरिकथ्राडवासरं अत्तुकगोत्रस्य पितुरसुक-

देवशर्मण्यो जयस्वर्गकाम इदं सद्यस्तस्योप-

करणामाप्तभोज्यमर्चनं श्रीविष्णुदेवतं यथा-

सम्भवगोत्रनाम्नं ब्राह्मणयाहं ददामि । ततो

इतिगा । ॐ अद्याद्यादि कर्त्तेतत्सद्यस्त-

स्योपकरणामाप्तभोज्यदानकर्म्मणः साङ्गतायं

इतिनामिदं काञ्चनस्य श्रीविष्णुदेवतं यथा-

सम्भवगोत्रनाम्नं ब्राह्मणयाहं ददामि । कर्त्ते-

तत्सद्यस्तस्योपकरणामाप्तभोज्यदानकर्म्मा-

क्लिदमस्तु । इति आहप्रयोगतत्त्वम् ॥

भोज्यसम्भवः, पुं, (सम्भवत्सादिति सम्भव उन्-
 पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्य-
 रसधातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भोटान्नः, पुं, (भोटस्तन्नातिरङ्गमस्य ।) देश-
 विशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति

भाषा ॥ (भोटान्नोऽपि पाठः ॥)

भोभो, य, सम्बोधनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा,
 महानाटकं । १ । १० ।

“भोभो भुजङ्ग ! तत्पल्लवलोकाजिह्व ! ॥”

भोजानाय, पुं, शिवः । यथा,—

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा भोजानायः क्षपानिधिः ।

संस्तुय तां महास्वामीं सगणोऽन्तरमाङ्गुलि ॥”

इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे तुलियामदेषसंवादे

बाराहसीमाहर्त्ते पञ्चकोशीयात्रायां महा-

काशगङ्गोत्पत्तिर्नाम २५ अध्यायः ॥ ६ ॥

पुष्पकान्तरे भोजानाय इत्यत्र महादेव इति

पाठः ॥

भौत्यः

भोजिः, पुं, उद्दः । इति विकारशेषः ॥

भौतः, पुं, (भूतानि प्राणिनोऽधिलक्ष्य प्रवृत्तः ।
 भूत + क्तृन् ।) भूतयज्ञः । वनिकर्म्म । यथा,—

“होमो देवो वनिकर्म्मो गृह्योऽतिथिपूज-
 नम् ॥”

इत्याह्विततत्त्वम् । देवतः । इति शब्दमाला ॥

(भिन्नादिभ्योऽङ् । भूतसङ्घः । तस्येदमित्यङ् ।)

भूतसम्बन्धिनि, त्रि ।

भौतिकं, जौ, (भूतानां विकार इति ठक् ।)

सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, भूतसम्बन्धि ॥

(भूतानि चित्वादीनि तद्विकारश्च भोटदृष्ट्या-

दयः ।

“आहङ्कारिकलमुतेर्न भौतिकानि ।” इति ।

२ । २० । सांख्यसूत्रम् ॥ स्वरविशेषश्च ।

तथाच । “इन्द्रजिह्वाज्ञतर्काकारिकायाम् ।

अष्ट विकल्पो देवलोकेऽप्येव यथा भवति ।

मायुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

अत्र च सर्गे चेतस्योत्कर्षापकर्षविशेषान् तार-

नम्यम् । यथा, तज्जैव । ऊर्द्धं सत्त्वविशालस्तमो-

विशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रचोविशालो

ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तः ॥

भौतिकः, पुं, महादेवः । इति विकारशेषः ॥

(उपपदः । आध्यादिः । चक्षुरादि । शरीर-

रादि ।) (भूतेषु महादेवचित्तवन्नेषु आत्मबुद्ध्या

उपासकाः भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।

“भौतिकासु श्रमं पूर्णं सद्यस्त्वाभिमानिकाः ॥”

इति पातञ्जलयोगसूत्रस्यासमाख्यटीकायां वाच-

स्पतिमिश्रप्रवचनम् । १ । १६ ॥)

भौती, स्त्री, (भूतानां भूतयोगीनामियमिति ।

भूत + क्तृन् । डीप् । तस्यां भूतानामधिका-

रित्वविद्यमानत्वात्तथात्वम् ।) रात्रिः । इति

हेमचन्द्रः । १४९ ॥

भौत्यः, पुं (भूतेरपत्यं पुमान् । भूतिः + क्तृ-
 त्त्वाय्यञ् ।) भूतिमुनिपुत्रश्चतुर्दशो मनुः ।

यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“यतः परन्तु भौत्यस्य त्वसुतपतिं निशामय ।

देवावृषोस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥

बभूवाङ्गिरसः पुत्रो भूतिर्नाम्नातिकोपनः ।

तस्य आता सुवर्चोभूद् यज्ञे तेन निमज्जितः ॥

गियासुः श्रान्तिनामानं शिष्यमाह महासुनिः ।

सरोदयुक्तं सदाचारसुदारं सुनिवृत्तमम् ॥

भूतिरवाच ।

अहं यज्ञं गमिष्यामि धातुः शान्ते । सुवर्चसः ।

तेनाहृतस्त्वया चेह यन् कर्त्तव्यं श्रद्धां तत् ॥

अतिजागरणं ब्रह्मस्वया कार्यं ममाग्रमे ।

तथा तथाप्रमत्तेन यथायिर्न श्रमं व्रजेत् ।

इत्याहमे तथैत्युक्तः स तु शिष्यश्च श्रान्तिना ।

जगाम यज्ञं तं धातुराहृतः सन् यवौयसा ॥

प्रशान्तज्ञावदनो योऽसौ भूतपरिचयः ।

तं दृष्ट्वा सोऽननं शान्तं श्रान्तिरब्रवीत्तुः क्लितः ।

भौतश्च भूतेर्वैकुण्ठा चित्तपन् स महासुतिः ॥

भौत्यः

मार्कण्डेय उवाच ।

बहुधैव विचिन्त्यासौ भीतस्तस्य तदा गुरोः ।
ययौ मतिमतां श्रेष्ठः शरणं जातवेदसम् ॥
स चकार ततः स्तोत्रं सप्तार्चयेत्तमानसः ।
भूत्वैकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजानुः कृताञ्जलिः ॥
स एतं संस्तुतस्तेन भगवान् जयवाहनः ।
ज्वालामालावृत्ततनुस्तस्यासीदयतो मुनेः ॥
परितुष्टोऽस्मि ते विप्र ! भग्नो यत्ते स्तुतिः कृता ।
वरं ददामि भवन् प्राथ्यतां यत्तदेष्टितम् ॥
भगवन् ! स्तनगतोऽस्मि यत्त्वां पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिमत्तस्य भगवन् ! अयतां मम ॥
ममापराधात् संयुक्तं यत्तेऽर्पितं विभावसो ! ।
तत्त्वयाघ्नितं सोऽद्य पूर्ववत् पश्यतां द्विजः ॥
तथान्यदपि मे देव ! प्रसादं कुरुवे यदि ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु निरपत्यस्य मे गुरोः ॥
यथा च मैत्रीं तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा समस्तसत्त्वेषु भवत्वस्य मनो नृदः ॥

अपि कथा ।

गुरोरर्थं त्वया जज्ञन् ! याचितं यदरुह्यम् ।
नात्मार्ये तेन मे प्रीतिस्त्वयतीव महानुने ! ॥
भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्धनं प्रार्थितं त्वया ।
मैत्रीं समस्तभूतेषु प्रकृतस्तस्य भविष्यति ॥
मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
रघुना भगवानपिः पश्यतस्तस्य वै मुने ! ।
वभूवादृश्यः सद्यः प्रदीपो निवृत्तो यथा ॥
एतस्मिन्नन्तरे सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मनः ।
आतुर्यवीर्यसो यज्ञादजगाम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽसौ चक्रे पादाभिवन्दनम् ।
गृहीतासनपूज्यं तमाह स तदा गुरुः ॥
वत्सातिहाई त्वयि मे तथान्येवपि जन्तुषु ।
न वेद्मि किमिदं त्वच्छेदनेतत् कथयाशु मे ॥
ततः स शान्तिस्तन सन्वमाचार्याय महात्मने ।
अभिनाशादिकं विप्र ! समाचष्ट यथातथम् ॥
तच्छ्रुत्वा स परिखण्य स्नेहाद्रनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम महत्तस्य पुत्रो भूनेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवावृषीन् भूषांश्च मे शृणु ॥
भविष्यत्यस्य भविष्यास्तु गदतो मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यच्च भविता तस्य विश्वातकर्मणः ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा आनिरास्तया ।
रजोवृक्षाश्च हस्ते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शुचिरिन्द्रस्तथा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
अयौ प्रजापिबाहुश्च शुचिर्युक्तोऽयं माधवः ।
शुक्रो जितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
गुरुर्गौरीरो जगत्स्य भद्रश्चायुय एव च ।
स्त्रीमानी च प्रवीरश्च विष्णुः संक्रन्दस्तथा ॥
तजस्वी सुवर्णश्चैव भौत्यस्तैते मनोः सुताः ।
चतुर्दशं मयेतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरावर्तननामा-
ध्यायः ॥

५५६

भौमिकः

भौमः, पुं, (भूमेरपत्यं । भूमि + प्रिवादिवाङ् ।)

मङ्गलपद्यः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५।६० ।

“पश्यन् यत्तं सौम्यो

वृत्तमधुतैलक्षयाय राज्ञां च ।

भौमः समरविमर्हं

शिल्पिकोपं तत्करभयम् ॥”)

नरकराजः । (यथा, हरिवंशे । १२० । १४ ।

“तादां पुरवर्गं भौमोत्कारयन्मणि-

पद्मम् ॥”)

तत्स्येदमित्यम् । भूमिभवे, त्रि । इति मेदिनी ।

मे, २२ । (यथा, महाभारते । १ ।

१३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्श्वतेनाभवद्गिरिः ।

अन्तर्गतेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥”)

अम्बरः । इति घरणिः ॥ रक्तपुनर्नवा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

भौमजलं, स्त्री, (भूमि + जलम् ।) भूमिसम्बन्धि-

सलिलम् । तन् त्रिविधं यथा,—

“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं वधैः ।

जाङ्गलं परमानुपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”

तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।

“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पितरक्तमयान्वितः ।

देशोऽनूप इति स्यात् आनूपं तद्वत् जलम् ॥

मिथश्चिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः क्षुण्णः ।

तस्मिन् देशे यद्वदकं तत् साधारणं स्मृतम् ॥

जाङ्गलं सलिलं रूपं लवणं लघु तत्तु ॥

वह्निजन कफजन पथं विकारान् कुरुते वह्नुः ।

आनूपं वाय्वभिष्यन्ति स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ॥

वह्निजन कफजन पथं विकारान् कुरुते वह्नुः ॥

साधारणान् मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।

नर्पणं रोचनं टण्णाटाहदोषचयप्रयत्नम् ॥”

अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि

गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“नदा नदस्य वा नीरं नादेयमिति कोर्तितम् ।

नादेयमुदकं रूपं वातनं लघु दीपनम् ।

अनभिष्यन्ति विशदं कटुकं कषायलह्नम् ॥

नद्यः शीघ्रवहा लघुः सर्वा याचामलौहकाः ।

गुञ्जाः शैवलसंक्रमा मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥

नदीसरस्तडागमो कूपप्रसवगादिभ्यः ।

उदकं देशभेदेन गुणान् दीपांश्च लजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भौमनः, पुं, (आदिर्गर्गं भवतीति भू + कर्त्तरि

भन् । भूमा त्रया । तस्यापत्यम् । अण् । मन-

जत्वान् न टलोपः ।) विश्वकर्मा । इति

पुराणम् । (यथा, महाभारते । १।२०६ । १२ ।

“सप्तर्षे यं सुतपसा भौमनो सुवर्णप्रभुः ।

प्रजापतिरनिर्द्वयं यस्य रूपं रवेरिव ॥”

भौमरत्नं, स्त्री, (भूमौ जातं । भूमि + रत्नम् ।

तादृशं रत्नम् ।) प्रधानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भौमिकः, त्रि, भूमिधिकारी । भूमिमधिकरोति

वः । इत्यर्थे श्लोकप्रत्ययेन निष्पन्नः । (भूमि-

स्थितः । यथा, मनी । ५ । १४९ ।

भकुटिः

“सुश्रुति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा श्रेया न तेरप्रयतो भवेत् ॥”)

भौमी, स्त्री, (भूमी जाता । भूमि + जन् +

स्त्रीत्वात् डीङ् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

भौरिकः, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक् ।)

कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ ॥

भ्राष्ट्र, ऋ ण टु ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अयभासतु ।

ण भेष्टे वभासि । टु भ्राष्ट्रयुः । ङ भ्राष्ट्रते ।

इति दुर्गादासः ॥

भ्राष्ट्र, य ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) य ङ भ्राष्ट्रते । इति

दुर्गादासः ॥

भ्राष्ट्र, ऋ ण टु ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अयभासतु ।

ण भेष्टे वभासि । ङ भ्राष्ट्रते । टु भ्राष्ट्रयुः । इति

दुर्गादासः ॥

भ्राष्ट्र, य ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) य ङ भ्राष्ट्रते । इति

दुर्गादासः ॥

भ्राष्ट्र, ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ङ

भ्राष्ट्रते । इति दुर्गादासः ॥

भंशः, पुं, (भन्श + भावे षण् ।) अयःपतनम् ।

यथा । भंशो भंशो यथोचितात् । इत्यमरः ।

२ । १८६ । २३ ॥ यथोचितात् यथाप्राप्तात्

भंशोऽयःपतनम् । इति अथर्वश्रुतीकायां

भरतः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १।३६ ।

“उद्वेजनादधर्मस्तु तस्माद् भंशो मर्त्योपपत्तः ॥”

नाशः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।

“शाखाभङ्गकस्मान्

वृक्षाणां निद्विंशद्विंशद्विंशतः ।

हसने देशभंशं

रुद्धिन् च याघिमाह्वयम् ॥”)

भकुण्डः, पुं, (भुवा कुंशो भाषणं यस्य । एवोदरा-

दित्वात् सस्य षः ।) स्त्रीवेशधारी नर्तकपुङ्गवः ।

इत्यमरटीकायाम् । (अस्य विशेषो भकुण्डश्च

दृश्यः ॥)

भकुण्डः, पुं, (भुवा कुंशो भाषणं शोभा वा यस्य

सः । ६।१ । ६१ । इत्यस्य “भकुंसादीनामकारो

भवतीति वक्तव्यम् ।” इति वार्तिकोक्त्या उक्ता-

रस्यात्वम् ।) स्त्रीवेशधारी नर्तकपुङ्गवः । तत्-

पण्यायः । भकुण्डः २ भकुण्डः ३ । इत्यमरः ।

१।७७४ । भकुण्डः ४ भकुण्डः ५ । इति तट्टीका ॥

भकुटिः, स्त्री, (भुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “भकु-

सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ।” ६।१।६१ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या । उक्तारस्यात्वम् ।) क्रीडा-

दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७ । ६७ ॥

अस्या रूपान्तराणि । भुकुटिः । भूकुटिः ।

भकुटिः । भकुटी । भूकुटी । (यथा, मातृ । १५।५ ।

“भुकुटीकटोरितकलाटमानवम् ।”)

भूकुटी । भूकुटी । इति भरतः ॥

अम, अम्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
वक०-सेट् ।) रेचयुक्तः । अमति । इति दुर्गा-
दासः ॥

अमृश, इर य उ अमःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-वक०-सेट् ।) अमृति । इर
अमृशत् । अमृशौत् ॥

अमृश, अ उ उ अमःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-वक०-सेट् ।) अमृशत् । उ
अमृशत्वा अमृ । उ अमृशते । इति दुर्गादासः ॥

अम, इर चावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-वक०-सेट् ।) इर अममन् अममीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

अम, भ य चावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-वक०-सेट् ।) भ य आम्यति । इति
दुर्गादासः ॥

अम, उ ज ङ चावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-वक०-सेट् ।) उ अमिता आम्वा ।
ज आमः अमः । अम्लादित्वात्प्रत्ययेऽपि
जनवध इत्यादिना कृत्वे अम इत्येव । तेन
अम्लादावस्य पाठो निष्कन इति धातुप्रदीपा-
दयः । वस्तुतस्तु । अम्लादिमाठसामर्थ्यात्
कृत्वे । अ अमनुः अममनुः । य अम्यति
अमति । चाल इह पादविहरणम् ।

“न जाने को हेतुर्भमति विपिनं भिक्षुक इव ।”

अमः शिकोचयान् भीमानित्यत्र मत्वर्थविषयया
चकर्मकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

अमः, पुं, (अमृ अमवस्थाने इति । अम + भावं
ञञ् ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ३ । ४२३ ।

“देवो जगाद तं भ्रमं । कोऽयं ते मनसि अमः ॥”

तत्पर्यायः । आत्मिः २ मिथ्यामतिः ३ । इत्य-
मरः । १ । ५ । ४ । अमृनिर्गमः । कुन्दः ।
(यथा, रघौ । ६ । १२ ।

“अवनिनाथोऽयमुदग्रबाहु-

विशालवक्त्राकनुत्तमध्वः ।

आरोय चक्रभ्रममुक्तेजाः

त्वदेव यज्जोलिखितो विभाति ॥”

“चक्रभ्रमं चक्राकारशृङ्गोत्पन्नयन्त्रम् ।

अमोऽभ्युत्थितं भ्रमं कृत्वात्वं शिष्ययन्त्रके ॥”

इति तट्टिकायां मत्तिनाथः ॥

अममम् । इति मेदिनी । मे, २० ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २७ । ४६ ।

“एवं त्रिलोका वष्टवत् तं अमाय वणिक-
सुतम् ॥”

आयमति अमस्य नामान्तरं अप्रमा । अमो-
दिविधः । विपर्यायः संशयश्च । आद्यो यथा ।
देहे आत्मबुद्धिः । शृङ्गादौ पीततामसिः । सा
निष्कयकृपा । द्वितीयो यथा । किंलिङ्गरो
वा ख्यायुर्वा इत्यादिबुद्धिः । तस्य कारणम् ।
पितृदूरत्वमोक्षभयादिनानाविधदोषः । यथा,
“अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छब्दे तत्कतिर्वा सादप्रमा वा निरूपिता ॥

तत्प्रपञ्चो विपर्यायः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।
आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शृङ्गादौ पीततामसिः ॥
भवैतिष्कयकृपा सा संशयोऽपि प्रदर्शयते ॥

किंलिङ्गरो वा ख्यायुर्वा इत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ॥
तदभावप्रकारा धोस्तत्प्रकारा तु निष्कयः ।
स संशयो भवेद् वा धीरेकजाभावभावयोः ॥
साधारण्यादिधर्मेभ्य ज्ञानं संशयकारणम् ।
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥
पितृदूरत्वादित्युपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः । १२७—१२८ ॥

(अममश्रीले, नि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ४ ।

“अधममस्त उचिंया विभाति

यातयमानो अधिसातुष्ट्रः ॥”

“अमो अममश्रीलो ज्वालासमूहः ॥” इति
महाभ्ये सायनः ॥ रोगविशेषः । तद्वयथा,—

“मृच्छां पित्ततमः प्राया रजःपित्तान्नादभ्रमः ।
चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति मन्ददा ।

अमरोग इति श्रेयो रजःपित्तान्नात्मकः ॥”

इति वैद्यकमाधवजनकनिबन्धे मृच्छाधिकारे ॥
तथाचास्य चिकित्सा ॥

“प्रतावरी वलान्मन्त्राद्यासिंहं पयः पिबेत् ।
ससितं अमनाश्राय बीजं वाय्वालकस्य च ॥

पिबेद्दुरालभाकार्यं सप्ततं अमशान्तये ।
त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयते मृच्छाधिकारे ॥
अममं, स्त्री, (अम + भावं लुट् ।) गमनवि-

शेषः । पयेटनम् । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ७ ।
“अममं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वजलनमेव च ॥”

पुनःपुनर्गमनम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ४६ ॥
“संसारेऽस्मिन्महाचोरे अममं नभचक्रवत् ॥”

तथाच, कामन्दकीये । १४ । २४ ।
“नवामिधमसंरोधो हिमोहो अममानि च ॥”

“अममानि हिमभ्रमान् दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमगानि ॥”

अममस्मिन्ननेति वा । अम + लुट् ।) मण्ड-
लम् । यथा, छन्दोविधाने । १२ । ७६ ।

“कालेनाक्येन अममं सुहृत्तेऽप्यभमयान्ति ।
यद्वा कालेन मज्जता मण्डले मज्जति अमम् ॥”

अत्यभममं अल्पपरिधिमण्डलमानमित्यर्थः ।
उत्तरपदे मण्डले मज्जतीति दर्शनात् ॥”

इत्यन्यत्रयदोकादिद्वारा अममगुणाः । वात-
कोपनत्वम् । अङ्गम्यैर्यकरणत्वम् । बलापिविवर्धन-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अममी, स्त्री, (आम्यति अमयेति अम + करणे

लुट् । डीप् ।) कारिका । अमीशितुः
क्रीडाया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥

अमत्कुटो, स्त्री, (अमन्तो चकन्तो कुटौ लुट्-
यङमिव ।) दण्डादिस्वरम् । तत्पर्यायः ।

कावारी २ अङ्गलकुटी । इति चिकित्साशेषः ॥
अमरः, पुं, (अमति प्रतिकुसुममिति । अति-

कमोत्पादिना । “उज्जा० १ । १२२ इति चरः ।)
कौटविशेषः । (यथा, रघुर्वेदे । ८ । १८ ।

“अमरेः कुसुमावुसारिभिः ॥”

तत्पर्यायः । मधुमत्तः २ मधुकरः ३ मधुकिट् ४
मधुपः ५ अमी ६ हिरेणः ७ पुष्पकिट् ८ भङ्गः ९

वटपदः १० अमिः ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
कलाजापः १२ शिखीमुखः १३ पुष्पमयः १४ मधु-

लत् १५ द्विपः १६ भसरः १७ चचरीकः १८
सुकाळी १९ मधुगोक्षुपः २० इन्दिरः २१ मधु-

मारकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३
लम्बः २४ पुष्पकीटः २५ मधुछदनः २६ भङ्गराजः

२७ मधुवेष्टी २८ रेखवासः २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कासुकः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥

अमरकः, पुं, (अमर इवेति अमर + “इवे प्रति-

लतो ॥” ५ । १ । ६६ । इति कन् ।) जलाट-
लमितपूर्वकुलजः । इत्यमरः । २ । ६६६ ॥

(स्वार्थे कन् । भङ्गः । वानमृषिकः । इति ।
मेदिनी । के, २०४ ॥ अमृभ्रमः । इति विश्वः ॥

अमरकौटः, पुं, (अमर इव कौटः ।) कौट-
विशेषः । कुमरे पोका इति भाषा । यथा,—

“जीवन्मुक्तिस्तु तदिहान् पूर्वोपाधिगुणान्ध-
जेत् ।

सचिदानन्दधर्मेत्वाद्भवेद्भमरकौटवत् ॥”

इत्यात्मबोधः ॥
अमरच्छली, स्त्री, (अमरान् छलयतीति । छल +

अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) जलाविशेषः । तत्-
पर्यायः । भङ्गाङ्गा २ अमरा ३ भङ्गच्छलीका ४ ।

अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“भङ्गच्छली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ॥”

अमरप्रियः, पुं, (अमरस्य प्रियः ।) चागाकदम्बः ।
इति रत्नमाला ॥

अमरमारी, स्त्री, (अमरान् मारयति गन्धोत्कर्षेण
याकुलयतीति । मृ + शिच् + अच् । गौरादि-

त्वात् ङीप् ।) मातृवद्वेष्टप्रसिद्धपुष्पवृक्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । अमरारिः २ भङ्गारिः ३

भङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुङ्कारिः ६
अमरी ७ वटिलता ८ । अस्या गुणाः । तिक्त-

त्वम् । पित्तशूलघ्नरुणाश्लक्षम् । शोफककूति-
कुष्ठत्रणदोषविरोधनाश्लक्षम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥
अमरा, स्त्री, (अमर + अजादित्वात् टाप् ।)

अमरच्छली । इति राजनिर्घण्टः ॥
अमरातिथिः, पुं, (अमरः अतिथिरभ्यामतो

यस्य ।) चम्यकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अमरानन्दः, पुं, (मधुवाहुल्यात् अमराणा-

मानन्दो यस्मात् सः ।) वज्रजः । अतिमुक्तकः ।
रत्नाञ्जानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरालकः, पुं, (अमर इव अलति भूययतीति ।
अल + कल् ।) जलाटस्थितपूर्वकुलजः । तत्-

पर्यायः । अमरकः २ कुबजः ३ । इति
शेमशर्माः । १ । २३३ ॥

अमरी, स्त्री, (अमर + ङीप् ।) जनुका । पुष्प-
दात्री । वटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरेष्टः, पुं, (अमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरेश, औ, (अमराणामिष्टा ।) भार्गो ।
भूमिचक्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
अमरोक्षवा, औ, (अमराणां उक्षवः प्रमोदो
यस्याः ।) माधवी । इति राजनिर्घण्टः ।
अमासक्तः, पुं, (अमे अमरी आसक्तः युक्तः ।)
शस्त्रमार्जकः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५८० ॥
अमिः, औ, (अम + वाहुलकात् इ ।) अमणम् ।
तत्पर्यायः । अमः २ । इत्यमरः । १२ । १६ ॥ अमी
३ । इति भरतः । (मङ्गलाकारगतिः ४ । तथाच
नेषधचरिते । १ । ७३ ।

“अर्चोकरचाराद्वयेन या अमी-
निजातपचस्य तलस्ये नलः ।”)

मङ्गलाकारसैन्यरचना । यथा,—
“वीरान् सहस्रशो दृष्ट्वा अमिभिः पथ्येवस्थितान् ।
जवो जवेन सन्धाय शरान् रोषप्रपूरितः ॥
अमिराद्या सहस्रेण द्वितीयायुतसङ्ख्याया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभिः ॥
पञ्चमी लक्षयोधानां षष्ठी योधायुताधिकैः ।
सप्तमी लक्षयुग्मेन सप्तभिर्भूमिभिर्दत्तान् ॥
मध्ये जवो अमियात्रः सचरन् वज्रिवत्तदा ।
राक्षसामास सज्जन् वै सैनिकान् अमिकार-
कान् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६१ अध्यायः ॥
अमी, [न] चि, (अम + इति ।) अमविशष्टः । अमो
विद्यते अख्येति अख्यर्थे इन्द्रपत्न्येन निष्यन्नः ॥
अग्र य उ अग्रः पतनं । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा-पर०-अक०-सेट ।) य अग्रयति । उ
अश्रित्वा भृष्टा । इति दुर्गादासः ॥
अहं, चि, (अग्र + कर्त्तरि + क्तः ।) अग्रम् । अस्य
पर्याया गलितशब्दे द्रष्टव्याः ॥

“अथादुभयलोपर्यायान् गच्छेत्
सत्त्वादुभयो रौरवं वै ब्रजेच ।
योगधरः सद्युतिश्च गच्छेत्
राज्यादुभयो नृगयां वै ब्रजेच ॥”

इति गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः ॥
असृज, औ न श पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तादि-
हन्वोपधः । क्षिपि संयोगादिलोपे भट् । पाक
इह भर्जनम् । अग्र भजति भजते मनुष्यं
सुपकारः । औ अभाक्षीत् । इति दुर्गादासः ॥
आज, ङ य ङट् भावि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आल०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ङ
आजते अ अजे वभाजं । अनुबन्धवत्तान् संयो-
गादिलिप्प्याकारस्याप्येत्वम् ॥ ङ अविभजत्
अवभाजत् । ट् आजयुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

आजकं, औ, (आज् + “क्लृप् लृषौ ।” १ । १ ।
१३३ । इति क्लृप् ।) पित्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

आजिष्णुः, जि, (आज् + इष्णुच् ।) अजगारा-
दिना दीप्तियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

“आजिष्णुभिर्घेः परितो विराजते
लवङ्गिमाणा वलिभिर्महात्मनाम् ॥”)
विष्णौ, पुं । यथा, तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ।
आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥
आतरी, पुं, (आता च भगिनी च । आतृत्वसो-
रित्वादिना एकशेषः ।) आतृभगिनी । नित्य-
द्विवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
आता, [ज] पुं, (आजते इति । आज् + “नप्-
नेष्टृत्वहोचिप्ति । उणा० । २ । ६६ । इति
हन् । निपात्यते च ।) एकगर्भजातः । “भार”
इति भावा । तत्पर्यायः । सहोदरः ०
समानोदर्यः १ सोदर्यः ४ सगर्भः ५ सहजः ६
सोदरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ पितरि नृते
ज्येष्ठभातुः पितृसुखम् । यथा,—
“ज्येष्ठो आता पितृसुखो नृते पितरि शौनकः ।
सर्वेषां स पिता हि स्यात् सर्वेषामनुपालकः ॥
कनिष्ठस्य स सर्वेषु समस्वेनानुवर्तते ।
समोपभोगशीलेषु यथैव तनयस्तथा ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

तस्य भार्याहरणे तस्मै दायदाने च दोषो
यथा, प्रज्ञवेवर्त्त प्रज्ञतिखण्डे ५६ अध्यायेः

“आतृजायापहारी च मातृगामो भवेन्नरः ।

ब्रह्महत्यासहस्रं लभते नाचमंशयः ॥

स याति कुम्भीपाकश्च यावच्छत्रदिवाकरौ ।

तस्मादुत्तोर्यं पापी च विद्यायां जायते क्षमिः ॥

वर्षकोटिसहस्राणि तत्र स्थित्वा च पातकीः ।

ततो भवेन्नृपापी वर्षकोटिसहस्रकम् ॥

पुंस्त्रीयोनिगर्भे च क्षमिश्चैव पुरन्दरः ।

यत्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि कुकुरः ।

आतृजायापहरणात् शतजन्मानि शृकरः ॥”

“यो ददाति न दायश्च वलिष्ठो दुर्वलाय च ।

स याति कुम्भीपाकश्च यावच्छत्रदिवाकरौ ॥

आतृरन्वेषणे आता न गच्छेत् । यथा,—

नारद उवाच ।

“हे हर्षणा महावीर्याः प्रजा ययं करिष्यथ ।

इदंशो जलते यज्ञो भवती अयनामिदम् ॥

वालिशा वन वयं ये नास्या जानीत वै भुवः ।

अनरुद्धमधश्चैव कथं सत्यथ वै प्रजाः ॥

ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव यदाप्रतिहता गतिः ।

तदा कक्षाद्रवो नान्तं सर्वे द्रव्यश्च वालिशाः ॥

ते तु तद्वर्णं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।

अद्यापि न निवर्तन्ते सप्तद्वेभ्य इवापगाः ॥

ज्वर्यन्वेज्य नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वेरिण्यामथ पुत्राणां सहस्रमष्टजहिसुः ॥

विवर्द्धयिषवस्ते तु सवलाभाः प्रजाः पुनः ।

पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मरारदेन प्रचोदिताः ॥

अन्योन्यमुक्ते सर्वे सन्ध्याह महासनिः ।

आतृणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥

ज्ञात्वा प्रमाणं पृथक्पुत्र प्रजाः सत्यामहे पुनः ।

तत्रापि तैर्नैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।

अद्यापि न निवर्तन्ते सप्तद्वेभ्य इवापगाः ॥

ततः प्रभृति वै आता आतृरन्वेषणे विज । ।

प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १६ अध्यायः ॥

अपि च, मातृये ५ अध्याये ।

“ततः प्रभृति न आतुः कनीयान् मार्गमिच्छति ।

अन्विषन् दुःखमाप्नोति तेन तं परिवर्जयेत् ॥”

ज्येष्ठभातादंगुदत्तं यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो आता चैव महीपतिः ।

मातुलः चमुरक्षाना मातामहपितामही ।

अन्युर्ज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्त्रिये गुरवः स्त्रियाः ॥”

इति कौर्म उपाधिभागे ११ अध्यायः ॥

विभक्तानां तेषां धर्मदृष्टिर्यथा,—

यानः ।

“आतृणां जीवतोः पिभोः सहवासो विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मक्षेत्रां विवर्द्धते ॥

आतृणां यस्तु नेहेन धनं शक्तः सकलमेवा ।

स निर्भण्यः स्वकादंशात् किञ्चिदुत्थोप-

जीवनम् ॥”

ज्येष्ठभातृप्रशंसा यथा,—

“विष्टयाङ्गच्छतः सन्तान् ज्येष्ठो आता यथा
पिता ।

आता शक्तः कनिष्ठो वा शस्त्रपेक्षा कुले
स्थितिः ॥

कुटुम्बार्थेषु चोद्गृह्यस्तत्र कार्यं कुरुते तु यः ।

स आतृभिर्हृदयो यो यानाश्चादग्राहनेः ॥

अन्योन्यमिदो आतृणां सुहृदो वा वज्रान्तकः ।

भवत्यानन्दकहेव । हिरणी नात्र संशयः ॥” ७ ॥

आतृसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारदः ।

“येषाम्पु न जनाः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्त्तव्या आतृभिर्त्तयां पेटकादेष तद्वान् ॥

अविद्यमाने पित्र्ये स्वाशादुद्वेग वा पुनः ।

अवश्यकायाः संस्कारा आतृभिः पूर्वैश्च कर्त्तव्येः ॥”

विभक्तानां तेषां सात्त्विकादि यथा,—

“सात्त्विकं प्रतिभास्य दानं यद्वहमेव च ।

विभक्ता आनरः कृष्णान् विभक्ताः परस्परम् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

आतृकः, चि, (आतृरागत इति । आतृ + “ञ्ज-
लृप् ।” ४ । १ । ७८ । इति ङम् । आतृरागत-
धनादि ।) आतृयोयः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

आतृजः, पुं, (आतुः सहोदरान् जायते इति ।

अनु + “पञ्चम्यामजातो ।” १ । २ । ८८ । इति ङम् ।)

आतृरपत्यम् । तत्पर्यायः । भार्गोयः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १६ ॥ आतृयः ३ आतृपुत्रः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षिप्यां टाप् । आतृजा ।

आतृपुत्राणाम् ॥)

आतृजाया, औ, (आतृजाया ।) आतृभाया ।

(यथा, मेघदूते । १ । १० ।

“अथापन्नमपि जतगतिर्देवसि आतृजायाम् ॥”

तत्पर्यायः । प्रजावती २ । इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥

आतृहितीया, औ, (आतृमङ्गलार्था आतृभोज-
नार्था वा द्वितीया इति मध्यपदलोपी कर्म-

धारयः ।) कार्तिकशुद्धद्वितीया । तद्विपर्ययं

यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता याज्ञे-

आह्वय

कुलं निर्वयान्तरादी । यमद्वितीया मध्याह्न-
यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र
विशिष्टो हेमाद्रौ कान्हे ।

“कर्णे शुद्धितीयायामपराहर्षवेत् यमम् ।
कार्णं कृत्वा भातुकार्णं यमलोकं न पश्यति ।
कर्णे शुद्धितीयायां पूजितकर्णितो यमः ।
वेष्टितः किमरेचुं देवकौ यच्छति वाञ्छितम् ॥”
तथा भविष्ये ।

“प्रथमा आवक्षी मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयायामुक्ते मासि चतुर्थी कार्णिके भवेत् ॥
आवक्षी कशुवा नाम तथा भाद्रे च गीर्णता ।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्णिके याव्यका मता ॥”
इत्युक्ता प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-
पूजा तृतीयायां आह्वयस्तु । चतुर्थ्यास्तुक्तम् ।
“कार्णिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिरः ।

यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयदेवर्षितः ॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विमुक्ता ।
अस्यां निजयक्षे विप्रः न भोक्तव्यं तमो नरैः ॥
अत्रेव भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पृथिवर्द्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो । वधानतः ॥
स्वर्गानङ्गारवस्त्राग्रपूजामन्त्राभोजनैः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥
प्रतिपन्ना मानाभगिन्य इति हेमाद्रिः ॥
पितृभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिरः ।
मानुजस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा बुधः ॥
पितृभ्रातुः स्वसुः कर्णं तृतीयायां तयोः करात् ।
चतुर्थ्यां सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ।
सन्धासु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं वनवर्द्धनम् ॥

यस्यां तथै यस्तुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिपन्नस्वस्वसौहृदेन ।
तस्यां स्वसुः करनलादिह यो भुङ्क्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥

गौडस्तु ।

यमश्च विचगुप्तश्च यमदूर्ताश्च पूजयेत् ।
अव्यञ्चाश्च प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥
मन्त्रस्तु ।

एहोहि मार्तण्डज ! पाशहस्त !

यमान्तकालोक्तधरामरेश ! ।

आह्वयितीयास्तदेवपूर्णा

यद्याद्य चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

भातकषाणुजाताहं भृष्टं भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यस्तुनाया विशेषतः ॥”

ज्यैष्ठ्यायजातेति वदेदिति स्मार्तः ॥ इत्यम-
राजमित्रव्यासुः । मन्त्राण्युपराख्येति ।

“या तु भोजयति नारी भातरं शुम्भके तिथौ ।
अर्चयेद्यापि साम्बर्णेन वा वैधव्यमाप्नुयात् ॥
आतुराद्यः च यो राजन् ॥ न भवेत्तत्र कर्हपितृ ॥”

इति निर्वयसिन्धौ २ परिच्छेदः ॥

आह्वयनी, स्त्री, (आतापतिर्यस्या इति आतुः पञ्जीति
वा । अत्रेभ्यो ङीप् । इति ङीप् । ततः + “निधं
नपञ्गादिभ्यः ॥” इति नान्तादिभ्यः ।) आह्वयजा ।
इति शब्दरत्नावली ।

आमकः

आह्वयपुत्रः, पुं, स्त्री, (आतुः पुत्रः ।) आह्वयः । इति
शब्दरत्नावली । आमपो इति भाषा ।

आह्वयभगिनी, स्त्री, (आता च भगिनी च । इति
इतरेतरङ्गसमासः ।) आतरी । द्विवचना-
लोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

आह्वयः, पुं, (आतुरपक्षमिति । “आतुर्यञ्च ।”
४ । १ । १४४ । इति यत् ।) आह्वयपुत्रः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४२ ।

“जयराजायुजं राज्ञा यशोरानं निवेष्टितम् ।
नक्ततेनावचस्कन्द आह्वयं राजकाभिधः ॥”

आह्वय + “यन् सपत्ने ।” ४ । १ । १४५ । इति
यत् ।) अह्वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ५ । ११ । १७ ।

“आह्वयमेतं स्वमदभवीय-
सुपंचयाध्वधितमप्रमत्तः ॥”

“तस्मात् आह्वयम् अह्वयम् ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ।)

आह्वयशूरः, पुं, (पञ्चवर्ण्यह्वयता शूर इव पूज्य-
त्वात् ।) पतिव्येष्टभाता । आशुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अशुरकः, २ । इति शब्दरत्ना-
वली । (आतुः अशुरः ।) आतुः पत्न्याः पिता च ॥

आह्वयः, पुं, (आतुरपक्षं पुमानिति । आह्वय +
“आतुर्यञ्च ।” ४ । १ । १४४ । इत्यञ्च “चकारा-
च्छञ्च ।” इति काशिकोक्तेः कः ।) आह्वयपुत्रः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ आह्वयसम्बन्धिनि, त्रि ।
आह्वयः, त्रि, अमण्युक्तः । आह्वयविशिष्टः ।

(अन्तीन्द्रियमन्त्रियं आह्वयानामधिष्ठाने ॥” इति
वाङ्मयम् । २ । २२ ॥)

अमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ अमण्यो,
स्त्री । यथा, वाभटपशुपतिभ्यां याख्यातम् ।

“आह्वयं देशमनकदुर्गाविमं प्राप्तं न किञ्चित्
फलम् ।”

आह्वयः, पुं, (अम् + कर्त्तरि क्तः । “अनुनासिक-
स्येति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) राज-
धूसरः । मतहस्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥

आह्वयः, स्त्री, (अम् + क्तिन् । “अनुनासिकस्य
किञ्भक्तोः कृडिति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)

अमः । इत्यमरः । १ । ५ । ४४ ॥

(“युक्तिहीनप्रकाशत्वाद् आह्वयं न सति लक्षणम् ।
यदि स्यात्तदायं किञ्चिद्भातिरेव न सिध्यति ॥”
इति तार्किकाः ॥)

सा तु नराणां वष्टमासे जायते । यथा,—
“वाय्मासिके तु संप्राप्ते आह्वयः संजायते यतः ।
आवाचराणि सृष्टानि पञ्चाङ्गान्यतः पुरा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अमण्यम् । इति मेदिनी । अमवस्थितिः । इति
विचः ॥

आह्वयहरः, पुं, (आह्वयं हरतीति । हृ + कर्त्तरि
पचाद्यच् ।) मन्त्री । इति शब्दरत्नावली । अम-
नाशकः, त्रि ।

आमकः, पुं, (आमयति अमं जनयतीति । अम्
+ क्तिच् । “कुलं लघौ ।” २ । १ । १३१ ।

आमरी

इति कुलम् ।) अमालः । धूर्तः । कर्म्यावर्णः ।
प्रसारमेदः । इति मेदिनी । के, १३२ ॥ पुष्पक
पातर इति भाषा । अमजनके, त्रि ।

आमरं, स्त्री, (अमरैः कृतं सम्पत्तमिति । अमर
+ “कुलाभमरवटरपादपादम् ।” ४ । १ । १२६ ।

इति अम् ।) मधु । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥
तत्तु अमरजमधु । तस्य गुणाः । पिच्छकत्वम् ।

रूतत्वम् । मधुरत्वम् । सुखजायनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पेच्छित्यात् खादु भूयस्यात् आमरं गुरु
कीर्तितम् ॥

इति राजवल्लभः ।

अम्यञ्च ।

“किञ्चित् कम्पेः प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्योऽलिभि-
स्त्रिणम् ।

निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्मृतम् ॥
आमरं रक्तपित्तघ्नं मृज्जकायकरं गुरु ।

खादुपाकमभिव्यञ्जि विशेषात् पिच्छत्वं
हिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गुह्यविशेषः । तत्पर्यायः । रासः २, मञ्जल-
गुह्यम् २, हल्लीसम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

अमरसम्बन्धिनि त्रि । यथा,—
“तदाहं आमरं रूपं लब्ध्वा संख्येयषट्पदम् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।

मध्यं लक्षणं गुणाश्च ।
“श्रीतं कषायं मधुरं लघु स्यात्

सन्दीपनं रोक्खनमेव शक्तम् ।
संशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च

संरोपणं हृद्यतमञ्च नव्यम् ॥
त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं

कासे चये वा चतुर्णे च हरीं ।
हृक्काभमे शोषस्योपशानां

रक्तप्रमेहे च तथातिघारे ॥
रक्तातिघारे च सरक्तपित्ते

लघुसोहृत्तु पार्श्वगदेऽपि शक्तम् ।
नेत्रामये वा ग्रहणीगदे वा

विषे प्रशस्तं अमरैश्चितं यत् ॥
आमरं सघनं जायं भूयच्छं मधुरञ्च यत् ।

रूचं विशिष्टतो ज्ञेयं श्रीतलं लघुरोक्खनम् ॥”)

आमरः, पुं, (आमयति लौहमिति । आमि +
“अतिकमिअमिदेवीति ।” उणा० ३ । १६८ ।

इति अरः । बाहुलकान् दीर्घञ्च ।) प्रसारमेदः ।
मेदिनी । रे, १६२ ॥ पुष्पक पातर इति भाषा ॥

(अपस्माररोगः । इति आमरी त्रि । यथा,
मनी । २ । १६१ । [स्त्रया ॥”

“आमरी गण्डमाली च त्रिचयो पिशुन-
“आमरी अपस्मारी ।” इति तज्ज्ञानं मेधा-

तयिः ।)

आमरी, स्त्री, (अमरस्यायं आमरी अमरवद्-
वर्गः । सोऽस्या अस्तीति । अर्थ आह्वयः ।

भूः

डोप ।) पार्यती । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यथा, मार्कण्डेयः । ६१ । ४०-४६ ।
 “यदास्वाचक्षौलोके महाबाधां करिष्यति ।
 तदाहं भामरं रूपं स्थापयिष्ये वटपदम् ।
 त्रैलोक्यस्य हितापीय वधिष्यामि महासुरम् ।
 भामरोति च मां लोकास्तदा स्तोष्यन्ति सर्वतः ॥”
 भाष, क ड ख टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 भाष, य ड (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।
 द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड
 भाष्यते । क अवभासन् । स्वमते व्ययोर्यदि
 ह्यविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽप्येवामनु-
 रोधान् । य ओषे वभाषे । टु भाषयुः । ड
 भाष्यते । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ।
 भाष, ली, (भसृज+ङ् ।) आकाशम् ।
 अमरीषम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ।
 भाष, पु, (भृज्+ते अच् । भसृज+“भसृज-
 गमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ।” उणा० । ४ ।
 १५६ । इति । ङ् ।) यच्च कलायचयकादिकं
 भव्यते सः । भाजना खोला इति ख्यातः ।
 (यथा, नैषधचरिते । ३ । १२८ ।
 “रौद्रे चक्षुषि तन्वितस्तनुमनुधाटं च य-
 च्छिपि ॥”
 “अनुधाटं भर्जनपात्रसदृशेन ॥” इति तट्टीका ।)
 तत्पण्यायः । अमरीषम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ।
 भाष, क ड ख टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 भाष, य ड (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।
 द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड
 भाष्यते । ड भाषते । क अवभासन् । य
 ओषे वभाषे । टु भाषयुः । इति दुर्गादासः ।
 भृकुं, पु, (भृकुं+ते अच् । भृकुं+ते अच् । भृकुं+ते अच् ।
 इति रूपचतुष्टयम् । “सुरादीं पठपुटेत्यादि-
 दृष्टके कुविर्भाषार्थः । यः स्त्रीविशं धारयित्वा
 भुवः कुंसयतीति । एरप् प्रत्ययः । इत्यच्
 वा । इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
 स्त्रीविशधारिणकपुवचः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ।
 भृकुटिः, स्त्री, (भृवः कुटि कौटिल्यमिति षट्ठी-
 समासः । अथ भृकुंवादीनामिति वा इत्थः ।)
 क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३७ । (यथा, महाभारते । ७ । ७६२ ।
 बह्वच भृकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य परिलक्ष्यम् ॥”
 भृकुटी, स्त्री, (भृकुटि । छदिकारादिनि पञ्च
 डोप ।) क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्य-
 मरः । १ । ७ । ३७ । (यथा, माघे । १५ । ६ ।
 “भृकुटीकटोरितलजाटमाननम् ॥”
 भूः, स्त्री, (भाव्यति नेत्रोपरि इति । भृ+
 “भृमेच डः ।” उणा० । २ । ६८ । इति डः ।)
 दग्ध्यान्तभागः । तत्पण्यायः । चिह्निका २
 नवमोऽंभामरीमराजी ३ । इति राजनिर्घण्टः ।
 तल्लक्ष्यम् यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
 “विशालोन्नता सुखिनि हरिद्रा विषमभुवः ।
 धनी दीर्घा संसक्तभूर्वालेन्दुस्ततःभुवः ।
 आद्या निखल खड्गभूर्मेध्याच्च विनतभुवः ॥”

भूय

अथ षट्चक्रान्तर्गताश्चाष्टचक्रमणिः । तत्तु
 हचवर्गद्वययुक्तद्विद्वयपद्माकारम् । तन्मध्ये मन-
 स्त्रिभुजः । यथा,—
 “आज्ञानामात्मजं तद्विमकरचक्रं ध्यान-
 धामप्रकाशं
 हस्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवर्णैश्चपत्रं
 सुशुभम् ।
 तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्रवटकं
 दधाना
 विद्यां सुदी कपालं जमरुजपवटीं विधत्ती
 भुङ्क्ष्विज्ञा ॥
 एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः स्रष्टारूपं
 प्रसिद्धम् ॥”
 इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ।
 (विषयोऽस्या यथा,—
 “भुवोर्वा यदि वा ऋद्धिं सीमन्तावर्तकान् वङ्गन् ।
 अपूर्वमनस्तान् यत्तान् वङ्गा मरुगमादिभ्यः ।
 आहमेते न जीवन्ति लक्ष्येनातुरा नराः ।
 अरोगाणां पुनस्त्वित्तु वङ्गां परमुच्यते ॥”
 इति चरक इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये ।
 कर्मेनवनासाभ्यङ्गसंगच्छकचक्षुस्तदृषपात्र-
 स्त्रिगुणानुवाङ्मरुप्रभृतयो हे हे विशारद-
 जयः । इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 भृकुं, पु, (भृ+कुं+अच् । स्त्रीविशधारो-
 नकपुत्रः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ।
 भृकुटिः, स्त्री, (भुवः कुटिः कौटिल्यम् । क्रोधा-
 दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ॥
 भूज, क ड आशाविशङ्कयोः । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफ-
 युक्तपठस्वरौ । क ड भृजयते भद्रं लोकः ।
 आशाविषयं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 भूजः, पु, (भृजयते आशस्यते इति । भृज+
 चम् ।) बालकः । स्त्रीगर्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ।
 (कौवमपि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५५ । २ ।
 “चतो इतश्चासुतः सन्धाभलाभ्यावधौ ॥”
 अथ गर्भाधानदिनम् । रजोदृशं नार्धघोष-
 दिनपर्यन्तं ऋतुकालः । तच्चाद्यास्ततो निशाः
 परित्यज्य चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्वमा-
 हृत्यसंक्रान्तिः पञ्चाशयेनानि परित्यज्य च
 अन्यासुरात्रिपु चन्द्रादिशोभने काले भाव्यामुप-
 गच्छेत् । युग्मरात्रिपु गमने पुत्री भवेत् । अयुग्म
 रात्रिपु गमने कन्या भवेत् । तत्र प्रशस्तनचक्राणि
 पुण्यः हस्ता ऋगशिरा आर्द्रा पुनर्वसुः पूर्वा-
 षाढा उत्तराषाढा अवका पूर्वभाद्रपदुत्तर-
 भाद्रपत् । तत्र निविहन्तत्राणि । अष्टाशेषा
 मघा मला रेवती जलिकान्तिनी उत्तरफल्गु-
 गुनी । तत्र तिथयः नन्दा भद्राः प्रशस्ताः ।
 रिक्ता निविहताः । तत्र रविमङ्गलदृष्ट्यतिवाराः
 प्रशस्ताः । इति समयप्रदीपः ॥
 भूयश्चत्वा, स्त्री, (हननं चत्वा । हन्+भावे
 क्त्वा । भूयश्चत्वा इति षष्ठीसमासः ।)
 गर्भस्य बालकहननम् । यथा,—

भूय

“निविहार्हं कृतं येन न करोति चतुर्थकम् ।
 कुलानि पातयेत् सत भूयश्चत्वाकृतचरेत् ॥”
 इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 भूयश्चत्वा, [नृ] वि, (भूयं हन्तीति । भूय+हन्+
 “अङ्भूयश्चत्वेत् ॥” १ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
 गर्भस्य बालकहनना । भूयं हन्ति इति भूय-
 श्चत्वापपदहनधातोर्दृष्ट्यर्थेन निष्पन्नः । इति
 संक्षिप्तसारोणादिकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ८३ । ३४ ।
 “ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमानृतुम् ।
 भृगुहेतुच्यते ब्रह्मन् ! स इह ब्रह्मवादिभिः ॥”
 तस्य प्रायश्चित्तम् । तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंस्त्व-
 प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीस्त्वप्रायश्चि-
 त्तम् । अविज्ञाते तु पुंस्त्वप्रायश्चित्तमाह मनुः ।
 “हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव ज्ञतचरेत् ।
 गर्भेहा च यथावर्त्तं तथाचेष्टीनिष्ठुनः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (ब्रह्महन्ता । यथा, मनुः । ८ । ३९७ ।
 “अन्नादेर्भूयश्चत्वा माहं पत्नी मायेपचारिणी ॥”
 “भूयश्चत्वा ब्रह्महा ॥” इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ।)
 भूयश्चत्वा, पु, (भूयो भृजः ।) भुवः कौटिल्यम् । यथा,
 “सुदाः सन्धासमेते विजहन् हरयो भिन्नशक्रेभ
 कुम्भा
 युगहेहेतु लज्जां दधति परममी शायका
 निष्पन्नः ।
 श्रीमित्रे तिल पात्रं त्वमपि नहि दद्यां नवहं
 मेघनादः
 किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्त्रे-
 वयामि ॥”
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 भूज, क ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । क अव-
 भेजन् । ड विभेज । इति दुर्गादासः ।
 भूज, क ड भासि । भूये । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा० उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । क
 अविभेजन् । न भेयति भेयते चम्पात् खलः ।
 विभेये । इति दुर्गादासः ।
 भूजः, पु, (भूज चलने + भावे चम् ।) तच्चाच
 यथाचिन्तादभंशः । इत्यमरः । (यथा, पतिञ्जल
 भाष्ये । ३ । १० । “आसमाविभेजन् ॥” इति ।)
 चलनम् । इति भेधधात्वर्थदर्शनात् ॥
 भूयश्चत्वा, स्त्री, (भूय+भावे क्त्वा ।) चक्षनम्
 इति भेधधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 भूय, न भूयश्चत्वा । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 उभ० सक०-सेट् ।) अन्तःस्थानोऽप्योपधः । न
 भूयति भूयते । लक्ष्याने सप्तमस्वर इति दुर्गा-
 दासः । इति दुर्गादासः ॥

मकरः

म

म मकारः । स तु पञ्चविंशतितमवर्णवर्णः ।
अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः । इति आकारवर्णम् ॥
(“उपपञ्चानोयानामोष्ठौ ।” इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।) अस्य स्वरूपं यथा,—
“मकारं शब्दं चान्द्रि ! स्वयं परमकुण्ठली ।
तत्त्वदादित्ववद्भावं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गोपाचरैः) अस्य लेखनप्रकारः । यथा,—

“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा चामे वक्रा तु कुण्डली ।
पुनश्चाधोतता सैव तत ऊर्ध्वगता पुनः ।

त्रय्या प्रभुश्च विष्णुश्च कमलप्रसासु तिष्ठति ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“हृषीकेशमुखा भीमां पीतलोहितलोचनाम् ।
हृष्याम्बरधरां गिर्या धर्मकामार्थमोचदाम् ।

एवं ध्यात्वा मकारं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जप्ते ॥”

तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसिंहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
आभासितस्वचयुक्तं हृदिभ्यं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि ।

“मः काजी ज्ञेयः काजो महाकाजो
महान्तकः ।

त्रैकुण्डो वसुधा चन्द्रो रविः पुरुषराजकः ।
काजभद्रो जया मेघा विन्ददा दीपसंज्ञकः ।

जठरश्च भ्रमा भावं जगन्मार्गोपवन्दनौ ॥
विषं शिखो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।

प्रमत्तः प्रियसू रत्नः सन्धाज्ञो यद्विमलम् ।
सातङ्गमाश्विनी विन्दः अवणा भरयो

वियन् ॥” इति ॥

इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥

मः, पुं, (माति निर्माति जगदिति । मा + कः ।)

शिवः । चन्द्रमाः । जज्ञा । इत्येकाक्षरकोषः ।

यमः । नमयः । विषम् । मधुसूदनः । इति

मेदिनी । मे, १ ।

मक, इ इ भूषि । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-वक०-सेट् ।) इ मक्यते । उ

मक्यते हारो जगम् । गत्यर्थोऽप्ययमिति रामः ।

इति दुर्गादासः ।

मकरः, पुं, (कृतातीति । क हिंसायाम् । क +

अच् । ततः मकुण्यान् करः हिंसकः । यद्वा,

सुखं किरतीति । सुख + कृ + कः । उभयत्रापि

एवोद्देशादित्यात् साधुः । इति अमरटीकायां

रघुनाथचक्रवर्ती ।) जलजन्तुविशेषः इत्यमरः ।

१ । १० । २० । (पादिनी गणान्तगतो जल-

जन्तुविशेषः ।

“कुम्भीरकूर्मनकाश्च गोघामकरशङ्खवः ।

कच्छिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

यथास्य गुणाः ।

मकरः

“मन्त्राणां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः ।

वसिष्ठः शुक्रकरो व्याहो चोष्णविकारहा ।

नृवाय्वरीणां प्रमनो गुल्मानोसारनाशनः ॥”

इति हारीते प्रथमस्थान एकादशोऽध्याये ॥

मकर इति गङ्गाया वाहनत्वेन ख्यातः । इति

सारसुन्दरी । यथा । सितमकरनिषर्णा शुभ-

वर्णा त्रिनेत्रामित्यादि स्मृत्युक्तगङ्गाध्यानम् ॥

स च कामदेवस्य अर्जुनचिह्नम् । मकरध्वज

इत्यमरकोषदर्शनात् । मेषादिद्वादशराश्यान्त-

र्गतो दशमराशिः । तत्प्रधान्यः । आकांकेरः ० ।

अस्य अधिष्ठातादेवता नृगास्यमकरः । उक्त-

राधादायाः शेषपादत्रयं अवणासमुदायः

धनिष्ठायाः पूर्वार्द्धं एतन्नवपादेन भवति । स च

एतद्विषयः भूमिराशिः अर्द्धशब्दकरः इतिग-

दिक्रिस्वामी पिङ्गलवर्णः रूपः भूमिचारी

श्रीतलस्वभावः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः

वातप्रकृतिः वैश्यवर्णः श्यामवर्णः । अत्र जातस्य

फलम् । सदानन्दः । पित्रमातृभक्तः अवणा-

मकरजातश्चेत् बहुविवाहः । इति जातका-

दयः ॥ अथ, रविपुत्रमकरजातफलम् ।

“सदाटनो मित्रगणो विपत्ततां

प्रयानि नूनं धनवर्जितः स्यात् ।

यद्युष्णरश्मिमकरोपगः स्यात्

प्रसन्निकां स तु भाग्यहीनः ॥”

अथ चन्द्रपुत्रमकरजातफलम् ।

“कलितश्रीतभयः किल गीतवित्-

तमरुधा सहितो मदनानुरः ।

निजकुलोत्तमहृत्तिकरः परं

हिमकरे मकरे पुरुषो भवेत् ॥”

अथ मङ्गलपुत्रमकरजातफलम् ।

“पराक्रमप्राप्तवरः प्रसिद्धः

सद्गुणप्राप्तवराङ्गनः स्यात् ।

श्रिया समेतो मकरे महौजे

प्रसन्निकां कुलपालकश्च ॥”

अथ बुधपुत्रमकरजातफलम् ।

“रिपुभयं युतः कुलमित्ररः

स्मरविहीनरः परकर्मठः ।

मकरगे सति श्रीतकराजजे

असनतः स नतः पुरुषो भवेत् ॥”

अथ गुल्माश्रितमकरजातफलम् ।

“न मनोरथसिद्धिसुपेति नरो

वत्सामधिपि मकरोपगते ।

भवयुक्तं कुमतिः परकर्मरतो

बहुतोषयुतो मदनपहतः ॥”

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम् ।

“आतिरतिर्जने त्वजने वृद्धां

अथभयं क्षणमा बहुचिन्तया ।

भृगुसुते नगराश्रिते सदा

कविजने विजनेऽपि मतिर्भवेत् ॥”

अथ शनिपुत्रमकरजातफलम् ।

“मकरोपगतः खलु भाग्यसुतः

क्षपया वहितो वृषमानयुतः ।

मकर

वरगन्धविभूषणभूषितगात्र-

स्तखोरमणः पङ्कजमेवः ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

(यूहमेदः । यथा, कामन्दकीये नीतिचारे ।

१८ । ४८ ।

“यायाद्यूहेन महता मकरेण पुरो भये ॥”

मकरकुण्डलं, क्ली, (कुण्डलम् मकर इवेत्युप-

मितसमासः ।) मकराक्षतिकर्णभूषणम् । यथा,

“वनमालानिवीताङ्गो लसच्छीवत्सकौस्तुभः ।

महाकिरोटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ॥”

इति श्रीभागवते स्कन्धे ४ अध्यायः १७ श्लोकः ॥

स्फुरन्मो मकरकुण्डले यस्य सः । इति तट्टी-

कायां श्रीप्रस्तामो ॥

मकरकेतनः, पुं, (मकरेण चिह्नितं केतनं अणो

यस्य ।) कन्दर्पः । इति मौनकेतनशब्दटीकायां

भरतेन सङ्केतितम् ॥

मकरध्वजः, पुं, (मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य ।)

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ । (यथा,

भावे । ३ । ६१ ।

“शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र

निशङ्कसुखे मकरध्वजेन ॥”)

रससिन्दूरविशेषः । तस्य नामान्तरं चन्द्रो-

दयः । तस्य कारणप्रकारो यथा,—

“पलं नटु खर्गदलं रसेन्द्रं

पलादकं षोडशगन्धकस्य ।

श्लोकेः सुकार्पासभवप्रकृतेः

सर्वं विमर्द्दाद्य कुमारिकाङ्गिः ॥

तत् काचकुम्भे निहितं सुगङ्गि

नृनकपटैस्तद्विवसययश्च ।

पचेत् क्रमाद्यौ सिकताख्ययन्त्रे

ततो रजः पलवरागरम्यम् ॥

निशङ्क चैतस्य पलं पलानि

चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।

जानीफलं खोषणमिन्द्रपुष्पं

कस्तुरिकाया इह प्राय एकः ॥

चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य माषो

सुक्तोऽहिमल्लीदलसम्यवर्त्तौ ॥”

अस्य गुणाः ।

“मदीकदानां प्रमदाश्रतानां

गन्धाधिकत्वं श्रययत्नकाङ्क्षे ।

श्रुतं चनीभूतमतीव दुग्धं

नटूनि मांसानि समञ्जसानि ।

मांसाणि मिष्टानि भवन्ति पञ्च-

मानन्ददायीनपराणि चाप ॥

वनीपलितनाशनस्तुभृतां वयस्कभनः

समस्तगदस्तङ्कनः प्रयुरयोगपञ्चाननः ।

यद्देव रसराज्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः

स पञ्चशरदर्पितो नृगहृष्टा भवेद्दुःखभः ॥”

इहपुष्पं जवङ्गम् । उक्तपरिभाषणचक्रव-

त्तकम् । दाक्षिणात्याः श्लोककार्पासपुष्पमय-

मेव यद्भवति । पाञ्चात्याः निर्गन्ततत्पुष्पमेव

यावदार्द्रत्वं मर्हति । उभयपक्षे निष्पत्तेरदोषः ।

मकुलः

तथैवेति सन्धान्यः । ॥ शास्त्रान्तरादिप्रयोगो
लिख्यते ।

“रतिकाले रतान्ते च पुनः सेवो रसोक्तमः ।
स्यावरं जङ्गमविधं जङ्गमं विषवारि वा ।
न विकाराय भवति साधकेन्द्रस्य वृत्तरान् ॥
नृत्तजङ्गयो यथाभ्यासात् नृत्तं जयति देहिनः ।
तथाय साधकेन्द्रस्य वरामरणनाशनः ॥”
शास्त्रान्तरे मकरजङ्गो नाम । इति चन्द्रोदयः ।
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥

मकरन्दः, पुं, (मकरमपि अन्वति वधाति धारयतीति
वा । अदि वधने + अन् ततः प्रकन्धादित्वात्
साधुः ।) पुष्करसः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
(यथा, रघोः । ४ । ८८ ॥

“प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रं
मौलिकक्षुत्तमकरन्दरेणुगौरम् ॥”

कुन्दपुष्पवृक्षः । किञ्चल्ले क्ली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मकरन्दवती, स्त्री, (मकरन्दस्तन्वन्द्योऽस्या
अस्तीति । मकरन्द + मतुप् । मस्य वः डीप् ।)
पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका । मधु-
विश्लेषे च ॥

मकरयूहः, पुं, (मकरः मकराकारः यूहः ।)
मकराकारसैन्यविन्यासः । इति महाभारतम् ॥
मकराकरः, पुं, (मकराणामाकरः । यद्धीत-
पुरुषः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १३७ ।

“मकराकरस्तुल्यं प्राप तथैव तस्य सः ॥”

मकराकारः, पुं, (मकरस्यैवाकारो यस्य ।) यद्-
यन्त्रः । इति शब्दचन्द्रिका । कौटकरज्ज ।
इति भाषा । मकरमत्स्यान्नमिषः ॥

मकराङ्गः, पुं, (मकरस्तदाकारोऽङ्गुलिर्बहुं यस्य ।)
कामदेवः । (मकरा अङ्गोऽस्य ।) समुद्रः । इत्य-
मरः ।

मकरालयः, पुं, (आलीयते अस्मिन्निति आलयः ।
मकराणामालयः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥
“तत्तत्तं वारयं कुर्वं शरजालेन पाण्डवः ।
निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥”)

मकरी, [नृ] पुं, समुद्रः । मकरोऽस्यास्तीति-
श्रुत्यन्ता इन्प्रत्ययनियमोऽयम् ॥

मकुटं, क्ली, (मकुते अनेनेति । मकि भूषणे +
बाहुलकात् उटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
न नुम् ।) सुकुटम् । इति भरतधृतद्विष्टपर्वः ॥

मकुतिः, स्त्री, (मकि + उतिः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मृदशासनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुरः, पुं, (मकुते इति । मकि + “मकुर
इदु रौ ।” उणा० । १ । ४१ । इति उरच् ।)
कुलालदण्डः । वकुलः । कोरकः । आदर्शः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पुं, स्त्री, (मकुते भूषयति वृक्षम् । मकि +
बाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

मकुलः

मकुलकः, पुं, (मकि भूषायां + उटः । एषोदरादि-
त्वात् बाहुल्येणः । मकुं भूषां स्तकति प्रति-
हन्तीति । स्तक + पचाद्यच् ।) वनजातसुतः ।
मोठ इति हिन्दी भाषा ॥ सुगानि इति
वङ्गभाषा । तत्पर्यायः । मयटः २ वनसुतः ३
लम्बीकः ४ अन्तः ५ अरण्यसुतः ६ वल्ली-
सुतः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुर-
त्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
कषिकारित्वम् । सर्वदोषजयकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“मकुटो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वातनिजम्बधुरः पाके क्षमिन्नज्वरनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मकुलः, पुं, (मकुते मकुते इति वा । बाहुलकात्
उटः मकुः । तिङ्गतीति स्या + कः स्यः । मकु-
चासौ स्यचेति मकुलः । पूर्वपदादिति । ८ ।
१ । १०६ । वत्वम् ।) ब्राह्मिभेदः । मन्थरे चि ।
इति मेदिनी । उ, १६ ।

“मकुटो वनसुतः स्यान्मकुलकमुकुलकौ ।

(ब्राह्मिभेदार्थे यथा, पण्याथो गुणाश्च ।

मकुटो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

वह्निजम्बधुरः पाके क्षमिन्नज्वरनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मकुलकः, पुं, (मकुल + स्वार्थे कन् ।) वनसुतः ।
इति भरतः । (तथाच पर्यायाः ।

मकुटो वनसुतः स्यान्मकुलकमुकुलकौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।

“मकुलकाः क्षमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥”

मकुलकः, पुं, (मकि मकुले + पिच्छादित्वाद्बलच्
बाहुलकादनुषङ्गलोपः । स्वार्थे कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः । सुकुलकः । दन्तीवृक्षः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पण्याथोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्वणि ।

तथैरुक्षफला शीघ्रा श्रेणवगटा लुणप्रिया ।

वाराङ्गी चैव कथिता निजुम्बस्य मकुलकः ॥”)

मकुलः, पुं, (मकि मकुले + पिच्छादित्वाद्बलच्
बाहुलकादनुषङ्गलोपः । स्वार्थे कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः । सुकुलकः । दन्तीवृक्षः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पण्याथोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्वणि ।

तथैरुक्षफला शीघ्रा श्रेणवगटा लुणप्रिया ।

वाराङ्गी चैव कथिता निजुम्बस्य मकुलकः ॥”)

मकुलः, पुं, (मकुते अनेनेति । मकि भूषणे +
बाहुलकात् उटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
न नुम् ।) सुकुटम् । इति भरतधृतद्विष्टपर्वः ॥

मकुतिः, स्त्री, (मकि + उतिः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मृदशासनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुरः, पुं, (मकुते इति । मकि + “मकुर
इदु रौ ।” उणा० । १ । ४१ । इति उरच् ।)

कुलालदण्डः । वकुलः । कोरकः । आदर्शः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पुं, स्त्री, (मकुते भूषयति वृक्षम् । मकि +
बाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

“मकुलो वनेष्वेता च कठिनो ककुटी खटौ ।
इति श्रेणवर्गे निवाकशेषः ॥

मकुलः

मकुलः, पुं, (मकुते भूषयति वृक्षम् । मकि +
बाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

मकुलः, पुं, (मकु + वच् ।) खड्गोवाभ्यादनम् ।
इति हारावली ॥ क्रोधः । वन्द्यः । इति
पूर्वोक्तधार्थदर्शनात् ॥

मकुलवैद्यः, पुं, (मकुं निर्वहं वीर्यमस्य ।)
प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मकुलिका, स्त्री, (मकुति शब्दायते इति ।
मकु + “हनिमश्मिन् चिकन् ।” उणा० ।
४ । १५१ । इति चिकन् ।) कौटविशेषः ।
माहि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ४९ ।

“आयभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मनः ।

नानुवर्त्ततेति वृषो मन्त्रिकेव गतस्ततः ॥”)

तत्पर्यायः । मकुलिका २ भस्मः ३ माचिका ४
गन्धलोपुपा ५ पतङ्गिका ६ पतिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अन्तर्गतत्वात् ८ वसनीया ९
पलङ्गवा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीला
मकुलिका बर्कटा ११ । इत्यमरः । १२ । ५ । २६ ॥
तन्माशकघपो यथा,—

“त्रिपलान्जुनपुष्पाणि भस्मातकशिरीषकम् ।

जान्तामन्थरसञ्चैव विडङ्गञ्चैव गुग्गुलुः ।

एतेर्धूपैर्मलिकाणां मशकाणां विनाशनम् ॥”

इति गार्ग्ये १८ अध्यायः ॥

मकुलामलं, स्त्री, (मकुलिका मधुमकुलिकायां
मलम् ।) चिकयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्य चिकयशब्दे स्त्रियः ॥)

मकुलिका, स्त्री, (मकुलिका । एषोदरात् दीर्घः ।)
मकुलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषे
कास्या अरिष्टत्वं यथा,—

“आतागुलिप्रगात्रेऽपि यस्मिन् यथानि

मकुलिकाः ।

स प्रमेहेय संसर्गं प्राप्यते नैव हन्यते ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मकुलः, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।) मकुति ॥

मकुलः, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ मकुते इति दुर्गादासः ॥

मकुलः, पुं, (मकुलानि गच्छन्ति द्वेषा अचेति । मकुल
सर्पणे + “हलच् ।” १।१।१९७ । इति चच् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् हटिः । यद्वा, पुंसीति चः ।)
यद्वा । इत्यमरः । २ । ७ । १९ ॥ यथा, द्विती-
भागवते । १ । १८ । २५ ।

“कृत्वा तस्य मकुलं पूर्वं करिष्यामि तवापि वै ॥”

मकुलजाता, [च] पुं, (जायते रक्षतीति कर्त्तरि
हृच् । मकुलस्य जाता । विन्नाभिममकरचका-
तयात्वम् ।) रामः । यथा,—

“रावकारिर्मकुलजाता सीतायाः पतिरिहपि ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

मकुलवह्निः, पुं, (मकुलस्य वह्निः मकुलदानी वह्नि-
रिति यावत् ।) यद्वाहिः । इति चटाक्षरः ॥

मघ

मखान्तः, पुं, (मखन् अन्तः मखन्वाधोऽन्तः इत्यर्थः।) यन्त्राधिः। तत्पर्व्यावः। मखा-
वीरः २। इति विकारप्रदेशः ॥

मखान्तं, स्त्री, (मखे मखकाणे भोज्यमन्नम्।)
खाद्यवीर्यभेदः। मखान्ता इति भाषा ॥ तत्-
पर्व्यावः। पञ्चमीजामम् २ पानीयफलम् ३।
“मखाधं पञ्चमीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिष्टम्।”
इति भावप्रकाशः ॥

मखासुहृत्, [२] पुं, ध्रुवः। मखस्य दक्षपक्षस्य
असुहृत् शत्रुः नाशक इत्यर्थः। इति हेम-
चन्द्रः। २०० ॥

मग इत्यर्थः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० वक्र०-सिट्।) इ मङ्गाते। इति दुर्गा-
दासः ॥

मगधः, पुं, (मगि + अच्। एषोदरादित्वात्प्रियम्।
मगं दीर्घं दधाति। धा + “आतोऽनुपसर्गे।”
३।२।३। इति कः। यद्वा, कङ्गादिमगध + अच्।)
कोकटवेष्टः। अयुना वेष्टारान्देशस्य दक्षिण
भागः। तद्देशस्य पुं भूम्वि। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते। ८। ५५। ४८।
“इक्षितश्चायं मगधाः प्रेषितश्चायं कोशलाः।
अर्होक्ताः कुडपाचालाः शात्याः सप्तजानु-
शासनाः ॥”)

वन्दी। इति हेमचन्द्रः। ३६५ ॥

मगधा, स्त्री, (मगधस्तन्नामा देश उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इत्यर्थं आदिभ्योऽच्। स्त्रियां
टाप्।) पिप्पली। इति राजमाना ॥ (यथा,
सुश्रुते कण्ठस्थाने सप्तदशाध्याये।
“हरेणुमगधाजालि मञ्जेलायकदन्तम् ॥”)

मगधेश्वरः, पुं, (मगधस्य तदाख्यदेशस्येश्वरः।)
जरासन्धराजः। इति हेमचन्द्रः ॥ मगधदेशा-
धिपमात्रे च ॥ (यथा, रघौ। ६। २०।
प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
गौत्वा कुमारौमवदन् सुनन्दा ॥”)

मगधोद्भवा, स्त्री, (मगधे उद्भवो यस्याः।) पिप्पली।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते कण्ठ-
स्थाने एकादशाध्याये।
“यत्तं दृष्ट्वा मगधोद्भवाना-
मादाय कर्त्तुं फलपाककाले ॥”)

मगधदेशजाते चि ॥

मघः, वि, (मघ् + क्तः। “योदितच् ॥” ८।२।४५।
इति विष्ठातकारस्य नत्वम्। “स्त्रीः संयोगाद्यो
रन्ते च ॥” ८। २। २६। इति सजोपः। चोः
कुलच ॥) जातः। जलान्तःप्रविष्टः। ओवा
इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते। १। ६। २५।
“मेघ दृष्टं कथं जातं मयावावां जले स्थितौ ॥”)
मयुजवातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मघ, इ इ भूषे। कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म०-
वक्र०-सिट्।) इ, मङ्गाते। इति दुर्गादासः ॥

मघ, इ इ कौतवाध्यायेयोः। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-द्वुतकीकृदौ अक०-जती
निष्ठायां आरम्भे च वक्र०-सिट्।) कौतवमिह

पृथ्व

मघा

नितवक्रिया अच्यक्रीडनादिः। इ मङ्गाते इ
मङ्गाते अच्येः कितवः। अच्यर्थो मतिनिन्दा-
रम्भजवाः। कौतवचवयोरेवायमिति केचित्।
इति दुर्गादासः ॥

मघः, पुं, (मघि + अच्। एषोदरात् वायुः।)
ह्रीपविशेषः। इति मेदिनी। ये, ४॥ देश-
विशेषः। स तु मग्ननामकच्छानां स्थानम्।
पुण्यविशेषे स्त्री। इति शब्दरत्नावली ॥ (को
मङ्गनीयं घनम्। यथा, अगवेदे। ७। २१। ७।
“इको मघानि द्यते विश्वेन्द्रं वाजस्य ओहु
वन्तवातो ॥”
“मघानि मङ्गनीयानि घनानि ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः।)

मघवती, स्त्री, (मघवत् + स्त्रीप्। इन्द्रावी।
इति मुग्धबोध्याकरणम् ॥
मघवा, [न] पुं, (मङ्गाते पूज्यते इति। मङ्-
पूजायाम्। “अमुन् पूजन् प्रीतिमिति ॥”
उणा०। २। १५८। इति कनिन्। निपातनात्
इत्यच्। अदुगागमश्च।) इन्द्रः। इत्यमरः ॥
१। ४४॥ (यथा, रघौ। १। २६।
दुदोहं गं स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम्।
सम्यद्दिनमयेनोभौ दधतुर्भुवनहयम् ॥”)
जिनानां द्वादशपञ्चवर्त्तमानां तत्तत्कवर्त्तिविशेषः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सप्तमहापरस्य यासः।
यथा, देवीभागवते। १। ३। २८।
“मघवा सप्तमे प्राप्ते विशिष्टस्त्वष्ट्रे स्मृतः ॥”)

मघवान्, [न] पुं, (मघवन्। “मघवा बहुलम्।”
६। ४। २२८। इति पञ्चे ङ-आदेशः। अ
इत्।) इन्द्रः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।
याकरणश्च ॥ (यथा, महाभारते। १। ४५। १०।
“एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥”
दणोः पुनर्भेदः। यथा, मात्स्ये। ६। १८।
“मरीचमघवाचैव हरारगर्भशिरास्तथा ॥”)

मघा, स्त्री, (मघ् + घः। इत्य् घत्वम्।) औषध
विशेषः। इति धरणिः ॥ अच्यन्यादिसप्तविंश
नक्षत्राणां तद्देशमन्तश्चम्। तत्तु लाङ्गलाजति
पञ्चतारात्मकम्। एहाकति। इति केचित्।
अस्याधिष्ठातृदेवता पिङ्गकः। यथा,—
“लाङ्गलाजतिनि पञ्चतारके
चाक्षकेषि पिङ्गभे शिरोगते।
नीलनीरदविनिन्दितोचने।
दृष्टिकाङ्क्षितं कलाशतम् ॥ ११४० ॥”
इति कालिदासस्तवराजिनयनरूपम् ॥
तच्च जातफलम्।

कठोरचिन्ताः पिङ्गमात्रभक्त-
स्त्रीप्रसन्नभावस्त्वनवद्यविद्यः।
येष्वन्तर्भं यस्य मघानघः स्वा-
अतिः सद्धारतिविनाशदद्या ॥”
इति कोट्टीप्रदीपः ॥
मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते। यथा,—
“जलपथे चयोदय्या मघाश्लिङ्गः करे रविः।
यदा तदा गजच्छाया आहं पुण्यैरवाप्यते ॥”

अपि च।
नवोदके नवान्ने च यज्ञप्रश्नादने यथा।
पितरः सृष्टयन्त्रममृतासु मघासु च ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—
“मघायां पिङ्गदनेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥”
इति मन्त्रमासतत्त्वम् ॥
(अस्यां वाघिजननेऽरिहर्षं यथा,—
“मघा भरणीहस्तेषु मूले वा ज्वरितोऽपि वै।
न्युत्पद्यते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥
“नवरार्चं तथाप्येषा मघास्तेति यमालयम् ॥”
इति हारीते द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये।)

मघाचयोदशी, स्त्री, (मघा दशमपक्षस्यम्। मघा-
युक्ता चयोदशी। इति मध्यपक्षलोपी कर्म-
धारयः।) मघानक्षत्रयुक्तभाद्रपदचयोदशी।
यथा। ग्रीष्मपदपूर्वेषु जलपथयोदय्या मघायुक्तायां
अनिविष्टयत्किञ्चिद्दृष्टेण आहमावश्यकम्।
शुद्धादिविधवाक्येषु नक्षत्रविधिश्च्युतेः। ततश्च
केवलचयोदशी केवलमघा आहार्थवादा अपि
कल्पविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो निवृत्त्यवोधका
न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात्। तथा च
शुद्धः।
“ग्रीष्मपद्यामतीतायां मघायुक्तां चयोदशीम्।
प्राप्य आहं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥”
मनुः।
“यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् चयोदशीम्।
तदप्युच्यते स्याद्वासां च मघासु च ॥”
विष्णुस्मृतौ तरे।
“ग्रीष्मपद्यामतीतायां तथा जलपथे चयोदशी।
यतांस्तु आहकालान् वै निवृत्त्याह प्रजापतिः ॥”
श्रुतातपः।
“पितरः सृष्टयन्त्रममृतासु मघासु च।
तस्माद्वातां सदोद्युक्तो विहत्सु जायते च ॥”
अत्रात्रमाच्युतेः मनुवचने यत्किञ्चित् श्रुते च
श्रुतोक्तपायसः फलातिशयार्थः शुद्धविशेषे फल-
विशेषः स्यादिति न्यायात्। यत्तं विष्णुस्मृतौ तरे।
“मघायुक्ता च तत्रापि शुक्ता राज्ञश्चयोदशी।
तत्रास्तयं भवेत् आहं मधुना पायसेन च।
तत्र अन्वयुकल्पपन्ने। अत्र यत् आहं तन्मधु-
योगेन वा अस्तयं भवेत्। अतएव मनुवचने
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमिदमेव मधुमाच्युक्तत्व-
सक्तम्। अतोऽत्र सुतरां मृदस्याधिकारः ॥ ३॥
अत्र गजच्छायायोगे फलातिशयः। तथा जल-
चिन्तामणौ स्मृतिः।
“जलपथे चयोदय्या मघाश्लिङ्गः करे रविः।
यदा तदा गजच्छाया आहं पुण्यैरवाप्यते ॥”
करे जलान्तश्च। कन्वादशमश्रीपरि वपाद-
चयोर्विशेषः इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्ता-
नामप्यत्र पृथक् आहमावश्यकम्। यथा,
आहचिन्तामणौ स्मृतिः।
“विभक्ता अविभक्ता वा कुप्युः आहमदैविकम्।
मघासु च ततोऽन्यत्र वाधिकारः पृथग्विना ॥”

मघा

मङ्गलं

अद्वैतिकं प्रत्यादिकैकोद्दिष्टम् । अन्यत्र कथा-
पचादौ नाधिकारः न विद्याधिकारः सपिण्डी-
करणात्मानि यानि आह्वानि षोडशः । पृथङ्-
नैव सुताः कुर्वन्तः पृथग्द्रव्या अपि कश्चिदित्य-
न्वापिना समुचितस्यापृथग्द्रव्यस्य पुंसः सपिण्डी-
करणात्मानोति विशेषात्तदुत्तरस्याह्वानां
पृथक्त्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मघात्रयोद्देशी-
निमित्तके आह्वे पुत्रवता पिच्छा न दद्याः ।
“भौजङ्गी तपिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
तत्रापि मङ्गती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।
अथे पिच्छप्रदानम् अथेपुत्री विवर्जयेत् ॥”
इति देवीपुराणात् । भौजङ्गी पञ्चमी । चन्द्रार्क-
सङ्गमोऽमावास्या । पितृदेवते अथे मघायाम् ।
शातातपः ।

“पिच्छनिष्ठापरहितं यत् आह्वं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अथयं दक्षिणा स्तुति सौमनस्यं यथास्त्विति ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मघाभवः, पुं, (मघायां भवः ।) शुक्रपक्षः । इति
चैमचन्द्रः । मघानक्षत्रजाते चि ॥

मघाभूः, पुं, (मघायां मघासमीपस्थपूर्वफल-
गुणां भवतीति भू + क्तिप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति चिकीर्षुषः ॥

मघी, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उन्मत्तकारण-
तयाख्यस्या इति । मघा + अर्श्याच् । गौरा-
दिवात् ङीष् ।) घात्रभेदः । इति मेदिनी । ५. ३४
मघांनो, स्त्री, (मघोनः पत्नीति । मघवन् +
स्त्रियां ङीष् । वकारस्य च सन्ध्याकारणम् ।)
इन्द्राणी । इति सुभवेष्ट्याकरणम् ॥

मङ्गुरः, पुं, (मङ्गयति भूययतीति । मङ्गि + बाहु-
लकादुरच् ।) सुङ्गुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मङ्गुता, [अ] चि, (मङ्गजति स्त्राति इति । मङ्गु
+ टच् । “मङ्गुजिनशोर्भेलि ।” ७. १. ६० ।
इति दुम् ।) आनकर्त्ता । इति मङ्गुधर्तः ।
कतेरि लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मङ्गः, पुं, (मङ्गति सर्पतीति मङ्गि + अच् ।)
गौकाश्वरः । इति चैमचन्द्रः ॥

मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गति हितार्थं सर्पति मङ्गति
दुरदृष्टमेवास्मादिति । मङ्गि + “मङ्गतरलच् ।”
उणा० ५. ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थ-
विहिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, चि ।
इत्यमरः । यथा, रामायणे । २. २३. २० ।
“मङ्गलैरभिषिञ्च्य तत्र त्वं वापुतो भव ॥”
तत्पर्यायः । भाषुकम् २ भयम् ३ कल्याणम् ४
भयिकम् ५ शुभम् ६ । नैमम् ७ प्रशस्तम् ८
भद्रम् ९ स्वययसम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२
कुशलम् १३ रिष्टम् १४ मङ्गम् १५ शस्तम् १६ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ३४ ।

“मङ्गलाय च लोकानां चैमाय च भवाय च ।”
“कल्याणं मङ्गलं चैमं घातं शम्भे शिवं शुभम् ।
इति वेदकरमन्त्राणाम् ॥

५६४

मङ्गलं

प्रशिख्यगणगोषा रासभो भङ्गराजो
मुखरपिककपोतो पोतकौ मूकरी वा ।
तदशु विहगराजो मङ्गलाश्रितिनः स्तु-
वंदति प्रकुनवेला वामतो निर्गमे वः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
सञ्चार्यरत्नम् । इति मेदिनी । १२० ॥ * ॥
मङ्गललक्ष्यं यथा,—

“प्रशस्ताचरणं निवामप्रशस्तविवर्जितम् ।
एतद्वि मङ्गलं प्रोक्तं अविभक्तत्वदर्शिभिः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकदशाणि । यथा,—
“पूर्वकुम्भं द्विजं वेश्यां शुक्रधान्यश्च दर्पणम् ।
दध्यान्व मधु लाजश्च पुष्पं दूर्वाक्षतं सितम् ॥

दृवं गजेन्द्रं सुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पद्मश्च परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥
प्रतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिस्तुतमम् ।

सुक्तां प्रकुनमालाश्च सद्योमांसश्च चन्दनम् ॥
ददशैतानि वस्तूनि मङ्गलानि पुरो सुते ! ।
अगालं नकुलं चायं शर्वं वामे शुभावहम् ॥

राजहंसं मयूरश्च खड्गश्च शुक्रं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचक्रं चक्रवाकश्च मङ्गलम् ॥
लण्णसारश्च सुरभी चमरी चेतचामरम् ।
ध्रेतुं वनस्पद्युक्ताश्च पताकां दक्षिणे शुभाम् ॥

नानाप्रकारवाद्यश्च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दस्य सङ्गीतं घण्टाशङ्खध्वनिकथा ।
दृष्ट्वा शुत्वा च जगाम हर्षेण तात ! मन्दिरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकागमनं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“ददशै वस्त्रैश्चैव मङ्गलाहं शुभप्रदम् ।
वाञ्छाफलप्रदं रत्नं पुरो मङ्गललक्षकम् ॥

वामे शर्वं शिवां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।
प्रतिपुत्रवतीं साध्वीं दिवाभरणभूषिताम् ॥
शुक्लपुष्पश्च माल्यश्च धान्यश्च खड्गं शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निश्च विप्रश्च दृषभं गजम् ॥

वनस्पद्युक्तां ध्रेतुश्च श्वेतानां राजहंसकम् ।
वृष्याश्च पुष्पमालाश्च पताकां दक्षि पयसम् ॥
मणिं सुवर्णं रजतं मुक्तामालिक्यमोहितम् ।
सद्योमांसं चन्दनश्च माल्यं च दृतमुत्तमम् ॥

लण्णसारं फलं फलान् खड्गध्वजं दर्पणमथा ।
विचित्रितं विशालश्च सुदीपां प्रतिमान्मथा ।
चक्रं ददशै देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं नागराभेर्विराजितम् ॥

शुक्लोत्पलं पद्मवर्णं शङ्खचक्रश्च कोरकम् ।
माङ्गारं पञ्चतं मेघं मयूरशुक्रवारसम् ॥
शङ्खकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं लण्णसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥

शर्वभूतं शुभं दृष्ट्वा शुत्वा प्रहृष्टमानसः ।
प्रविशेद्द्वारं शुत्वा पुष्पं दृष्ट्वा वनं वनम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे ७० अध्यायः ।
अन्यथा ।

“लोकैः किम् मङ्गलान्यरौ नास्ते गौडुता-
ग्रजः ।

मङ्गलः

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽहम् ।
एतानि शततं पश्येन्नमस्तेर्दृष्ट्वैततः ।
प्रदक्षिण्यन्तु कुर्वीत तथा चायुर्न वीर्यते ॥

दूर्वा दधि सर्पिरथोदकुम्भं
ध्रेतुं सवत्सरां दृषभं सुवर्णम् ।
मङ्गोमयं स्तुतिकमन्त्रतानि
लाजा मधु वाञ्छावकन्याकाश्च ॥
श्वेतानि पुष्पानि तथा शम्भौश्च
कुताग्रं चन्दनमर्कविवम् ।
अन्यत्पुष्पं समालभित
ततश्च कुम्भाद्विजजातिधर्मम् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ४१ पटलः ।
वर्णभेदे मङ्गलप्रश्नभेदो यथा,—

“वाञ्छागान् कुशलं पृच्छेत् सत्त्वबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं श्वेमं समागम्य भूदमारोग्यमेव तु ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मङ्गलः, पुं, (मङ्गि + “मङ्गतरलच् ।” उणा०

५. ७० । इति अलच् ।) यक्षविशेषः । तत्त्व-
र्थायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुचः ४ वक्रः ५
महीसुतः ६ वर्णाश्विः ७ लोहितान्नः ८ खोन्मुखः ९
अस्मान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली । आरः

११ क्रूरदृक् १२ आवनेयः १३ । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमभितवर्णः । दक्षिण
दिक्पुरुषश्चन्द्रियभातिसामवेदनमोगुलित-
रसमेवराशिप्रणालावनिर्देशानामधिपतिः ।

मेघवाहनः । चतुरङ्गप्रमाणाः । आरक्तमाल्य
वसनः । भरद्वाजसुनिषण्णानः । चतुर्भुजः
शक्तिवराभयगदाधारी ।

सुधाभिमुखः
अस्याधिदेवता कार्तिकेयः । प्रलधिदेवत
पृथिवी । स तु पिप्पप्रकृतिः । युवा । क्रूरः
वनचारी । मध्याह्नकाले प्रवणः । गैरिकादि
धातुस्वामी । चतुर्व्यदागं प्रभुः । चतुष्कोला
कृतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलित
भूभिचारी । किचिदङ्गह्वीनः । कटुरसप्रियः
ताम्रवर्णरक्तप्रयस्वामी च । इति यक्षयागतत्त्व
लघुजातकादयः ॥ * ॥ अस्यान्त्यनिर्धया,—

“उपैक्यैकान् पृथ्वाणान् मङ्गलः समजायत ।
वसुन्धरायां वनवान् तस्मै वास्यातुमर्हसि ॥

सौतिरुवाच ।
उपैक्यरूपमालोक्य कामार्गा च वसुन्धरा ।
विधाय सुन्दरीं वेशमन्त्रता प्रौढवीरवा ।
सकिता तस्य तस्य च सहस्रं समुपस्थिता ।
सुरम्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वरावता ॥

उपैक्यरूपमालोका कामार्गा च वसुन्धरा ।
नानाप्रकारशङ्करां चकार च तथा सह ॥
तदङ्गसङ्गमागता मर्त्यां प्राप सती तदा ।
अतएव निद्रिता वासौ वीर्याधानकृतं हरौ ॥

विज्ञाय तत्र रहसि जगाम युक्तोत्तमः ।
उत्तमो पथि गच्छन्ती बोधयामास तां सुते !
सा च पप्रच्छ हृत्तानां कथयामास भूष तां
वीर्यं सत्वरं कर्तुं वा चाशक्ता च दुर्बला ।
प्रवालखाकरे ब्रह्मा वीर्यवार्धं चकार वा ।

मङ्गलः

तेन प्रवालवर्णं कुमारः समजायत ।
तेजसा कर्मवृद्धो नारायणसुतो महान् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“ततोऽङ्गारकलोको हि वसतश्च महीसुतः ।
उत्पत्तिश्चास्य वक्ष्यामि यथायं भूततोऽभवत् ॥
पुरा हि भूमतो विष्णोः स्निद्विन्दुः प्रपात च ।
महास्तनः कुमारोऽसौ लोहितान्तो महो-
तनान् ॥

जातः स्नेहेन देवित्या वर्द्धितः पृथिवीपते ।
तपस्याराध्य ब्रह्मायं यद्वत्सुपसेदिवान् ॥”

इति प्राप्ते खगोलके १२ अध्यायः ॥

अपरञ्च ।

“पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिमलिनः ।
अपमर्दोऽभवत्स्य स्निद्विन्दुललाटजः ॥
भिन्ना समस्तपातालानदहतं सप्त सागरान् ।
अनेकवक्त्रयन्त्रो ज्वलज्ज्वलनभीमजः ॥
वीरभक्त इति ख्यातः करपादायुतेयतः ।
जला स यश्चमयनं पुनर्भूतलसम्भवः ॥
त्रिमलिनश्चैव भूयः शिवेन विनिवारितः ।
जलं त्वया वीरभक्त ! दत्तयश्चैव त्वया ॥
इदानीमलमेतेन लोकदादेन कर्मणा ।
शास्त्रप्रदानान् सर्वेषां यद्वागं प्रथमो भव ॥
प्रतिष्ठाप्य चनाः पूजां कर्तव्यमिति मतं मम ।
अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ॥
देवलोके द्वितीयश्च तव रूपं भविष्यति ।
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति तत्तुर्थां त्वद्दिन मराः ॥
रूपमारोग्यमेवैतं तेजस्वन्तं भविष्यति ॥
यन्मुक्तस्तदा शास्त्रमगमम् कामरूपधृक् ।
मं ज्ञातस्तत्तुलनाद्वाजम् । यद्वत्समगमनं पुनः ॥
इति मङ्गलपुराणे अङ्गारकवर्णनं नाम ६८ अः ॥
कल्पभेदे आत्यन्तासुरवधकां नस्योत्पत्तिर्यथा,
“यो भूत्या न्यपतद्भिः स्निद्विन्दुः शिवान-
नान् ॥

नसादङ्गारपुष्पाभो जालकः समजायत ॥
स बालकवितोऽवर्णं पयो रक्षिगमात्मकम् ।
कन्या चोत्सृज्य जाला साहसिलिलहृद्भृता ॥
ननस्तामाह बालाक्षप्रभां भैरववर्त्मिन्मात्रम् ।
शङ्करो वरदो लोकत्रयोऽर्थाय वचो महत् ॥
तां पूजयिष्यन्ति सुरा जगदयः पितरस्तथा ।
यत्तद्विद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ! ॥
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि ! बलिपुण्योत्करैः करैः
चाञ्चलैति शुभं नाम यस्मादभिरचर्चिता ॥

इत्येतस्मात् वरदेन चर्चिका

भूताश्रयाता हरिचर्मवासिनी ।

महती समन्तादिचकार सुन्दरी

खनं गता शैवुलमायुतमम् ॥

नस्यां गतायां वरदः कुजस्य

पादाङ्गरं सर्ववरोत्तमं यतः ।

यद्वाधिपतं जगतः शुभाशुभं

भविष्यति त्वद्भक्तं महात्मनान् ॥

इति बालमपुराणे ६९ अध्यायः ॥

मङ्गल

अस्य लोचं यथा,—

“धरणीगर्भंभूतं विद्युत्पुष्पवमप्रभम् ।

कुमारं शक्तिदत्तं लोहितान्तं नमान्यहम् ॥”

इति आसीत्तदवयवलोचनान्तर्गतम् ॥

अनपरिग्रोधनार्थलोचं यथा,—

“मङ्गलो भूमिपुत्रश्च अथवाहना धनप्रदः ।

शिरासो महोकायः सर्वकर्मविरोधकः ॥

रोहितो लोहितान्तश्च सामगानां कृपाकरः ।

धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ॥

अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ।

वृष्टिकर्ता च हर्ता च सर्वकामफलप्रदः ॥

यन्नामि कुजनामानि प्रातस्तथाय यः पतेत् ।

कर्म न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥

रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपदीपादिभक्त्या ।

मङ्गलं पूजयेद्भक्ता मङ्गलं हृदि सन्ददा ॥

कर्मरेखाः प्रकर्षेता अङ्गारेण सदा बुधैः ।

प्रोक्तयेद्दामपादेन कर्म तस्य विनश्यति ॥

मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते कर्मदारिणे ।

पुत्रपौत्रप्रदात्रे च मङ्गलाय नमो नमः ॥

कर्मार्थं त्वत्पद्मोऽहमकर्म कुरु मे विभो ! ।

यन्मृत्तुलना न सन्देहो कर्म हत्वा धनी भवेत् ॥

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ३ ॥

मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—

“उद्यः प्रतापो जितनिपालमन्त्री

रक्तप्रियो वक्रवचाः सरोवः ।

मन्त्राश्विनः गुरगणप्रणेता

कुजस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका

चासौ चण्डिका चेति । यद्वा, स्त्री मङ्गला प्रलये

चण्डिका । अथवा मङ्गले चण्डिका दद्यात् ।)

मङ्गलचण्डो । यथा, कालिकापुराणे ।

“ऐषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च विभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपुष्पासनस्था च रक्तकुलमल्लिता ।

रक्तकौशिकयुक्ता च स्निग्धवक्त्रा शुभावना ॥

नवयौवनसम्यक्ता चाञ्जली ललितप्रभा ।

उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूज्यन्तेकमचरन् ।

मन्त्रमस्यास्तु तत्तुर्थां तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥”

एकमचरं शक्तिवीजरूपम् ।

“अष्टम्याश्च नवम्याश्च पूजा कार्या विवृद्धये ।

पदेषु प्रतिमायां वा चट्टे मङ्गलचण्डिकाम् ॥

यः पूजयेद्भूमिदने शुभं ह्वाचनेः शुभम् ।

सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

मङ्गलवारे लङ्कादमीचतुर्दश्यां चैत् पुण्यतरे

भवतः । यथा,—

“शनेश्वरश्च वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।

लङ्कादमीचतुर्दश्यां प्रयात् पुण्यतरे स्मृते ॥ ३ ॥

मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी चेद्वया भवति ।

यथा,—

“शोमवारेऽप्यमावास्या आदिवाद्ये च सप्तमी ।

चतुर्थ्याङ्गारके वारे त्वष्टी च दृश्यते ॥

मङ्गल

अथ यन् जियते पापमयवा धर्मसङ्घः ।

वटिवर्षवृक्षाणि प्रतिजल्पन् तदक्षयम् ॥”

इति त्रिपिढितम् ॥

मङ्गलचण्डो, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डो चेति

यद्वा, देवानां मुन्यादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्जया-

सुरादिमारुते चण्डो अत्यन्तकोपना । मङ्गले-

चण्डो दन्तेति वा । अथवा स्त्री मङ्गला

प्रलये चण्डो । भागवतेऽस्या नामनिर्वाक्ति-

र्यथा,—

“स्त्री मङ्गलरूपा च संहारे कोपकृपिणी ।

तेन मङ्गलचण्डो सा पङ्क्तिः परिकीर्तिता ॥”

दुर्गा । यथा,—

नारायण उवाच ।

“कथितं बहुपाश्र्वानं ब्रह्मपुत्र ! यथागमम् ।

देवो मङ्गलचण्डो या तदाख्यां निश्चामय ॥

तस्याः पूजादिकं सर्वं धर्मवर्द्धकं यच्छतम् ।

श्रुतिसम्मतमेवैवं सर्वेषां विदुषामपि ॥

इत्याद्यां वर्णते चण्डो कल्याणेषु च मङ्गलम् ।

मङ्गलेषु च या दद्यात् सा च मङ्गलचण्डिका ॥

पूज्यायां वर्णते चण्डो मङ्गलेऽपि महीसुतः ।

मङ्गलामोददेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥

मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः ।

तस्य पूज्यामोददेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥

सर्त्तुमदेन वा दुर्गा मूलप्रकृतिरौचरी ।

कृपाकृपातिप्रवृत्ता योधितामिष्टदेवता ॥

प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुरः पुरा ।

त्रिपुरस्य वधे चोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥

प्रज्ञान् । मङ्गोपदेशेन दुर्गाप्रसङ्गेन सङ्गटे ।

व्याकाशान् पतिते याने देव्येन पातिते रुषा ॥

ब्रह्मविष्णुपरिदृष्टं दुर्गां सुधाव शङ्करः ।

सा च मङ्गलचण्डो च बभूव रूपमेततः ॥

उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ! ।

भगवान् वृषरूपश्च सर्वेशश्च बभूव ह ॥

बुद्धशक्तिसरूपाहं भविष्यामि तदाश्रया ।

मयास्तुता च हरिणा सहस्रेण वृषभञ्ज ! ॥

नहि देव्यश्च शत्रुश्च सुराणां पदघातकम् ।

इत्युक्तान्निर्हता देवी शम्भोः शक्तिर्बभूव सा ॥

विष्णुदेवेन शक्त्यैव जघान तनुमापतिः ।

सुनील ! पतिते देव्ये सर्वे देवा महर्षयः ॥

दुष्टदुः शङ्करं देवं भक्तिगन्तात्मकधराः ।

सदाः शिरसि शम्भोश्च पुण्यवर्द्धनंभूव च ।

ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टो ददौ तस्मै शुभाश्रयम् ॥

ब्रह्मविष्णुपरिदृष्टं सुखातः शङ्करः सुचिः ।

पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च बलिभिर्विविधैरपि ।

पुण्यचन्दनैवेद्यैर्भक्त्या नावावधैर्मने ! ॥

हृदिगर्भैश्च महिर्गर्भैर्मायातिभक्त्या ।

वस्त्रालङ्कारमाद्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ॥

मधुभिश्च सुधाभिश्च पक्वेनांनाविधैः फलैः ।

संगीतैर्नर्तनैर्वाद्यैस्तस्यैः कण्ठकीर्तनैः ॥

ध्यात्वा माध्यन्दिनोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्वकम् ।

ददौ दद्यादि मन्त्रेण मन्त्रेणैव च नारद ! ॥

मङ्गल

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं सर्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
 हुं हुं फट् छाहेत्येवञ्चाद्यैकविंशत्यक्षरो मनुः ॥
 पूज्यः कल्पतरुश्चैव भक्तानां सर्वकामदः ।
 दशलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
 मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विष्णुः सर्वकामदः ॥
 ध्यानं च श्रवणं च क्लृप्तं । वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
 देवीं षोडशवर्षीयां शम्भुसुखिरयौवनाम् ।
 सर्वरूपगुणाढ्यां कोमलाङ्गीं मनोहराम् ॥
 चेतचन्द्रकवर्णाभां चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
 वह्निमुष्माभुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
 विभक्तौ कवरीभारं मलिकामाल्यभूषिताम् ।
 विम्बोष्ठौ सुदतीं शुद्धां शम्भुपद्मनिभाननाम् ॥
 इषडास्यप्रसन्नास्यां सुगीमोत्पललोचनाम् ।
 जगद्धात्रीं च दात्रीं च सर्वार्थः सर्वसम्पदाम् ।
 संसारसागरे घोरे पीतरूपां वरीं भजे ॥
 देवाश्च ध्यानमित्येवं क्लृप्तं श्रवणं श्रुतेः ।
 प्रयातः सकृदप्यतो येन तुष्टाव शङ्करः ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

रक्ष रक्ष अगन्तान्देवि मङ्गलचण्डिके ।
 हारिके विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके ।
 हर्षमङ्गलदक्षे च हर्षमङ्गलचण्डिके ।
 शुभे मङ्गलदक्षे च शुभे मङ्गलचण्डिके ।
 मङ्गले मङ्गलार्थं च सर्वमङ्गलमङ्गले ।
 सतां मङ्गलदे देवि । सर्वेषां मङ्गलालये ।
 पूज्ये । मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते ।
 पूज्ये मङ्गलभूषस्य मनुवंशस्य सन्ततम् ॥
 मङ्गलाभिधातदेवि । मङ्गलानां च मङ्गले ।
 संसारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि ॥
 वारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ।
 प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे ।
 स्तोत्रेणानेन शम्भुश्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
 प्रतिमङ्गलवारे च पूजां कृत्वा गतः शिवः ॥
 देवाश्च मङ्गलं स्तोत्रं यः श्रवति समाहितः ।
 तन्मङ्गलं भवेत् शम्भुश्च भवेत्तदमङ्गलम् ॥
 प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्वमङ्गला ।
 द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन गृहेण च ॥
 तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन वृषेण च ।
 चतुर्थे मङ्गले वारे सुन्दराभिश्च पूजिता ॥
 मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षेनैवैर्मङ्गलचण्डिका ।
 पूजिता प्रतिविम्बेण विम्बेशपूजिता सदा ॥
 ततः सर्वत्र संपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।
 देवादिभिश्च सुनिभैर्मनुभिर्मानवैर्भुजैः ॥
 वर्द्धते तत्पुत्रपौत्रौ मङ्गलश्च दिने दिने ॥
 इति ब्रह्मवैवर्त महापुराणे प्रकृतिसंख्ये नारा-
 यणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्याने तत्स्तोत्र-
 कथनं नाम ४१ अध्यायः ॥

मङ्गलच्छायाः, पुं, (मङ्गला मङ्गलजनिका छायाश्च ।)
 मन्त्रद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलनौराजनं, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्ग-
 लाय वा नौराजनम् ।) ब्राह्मसूक्तकर्तृकं
 भगवदारान्निकम् । मङ्गल आरती इति
 भाषा । यथा,—

मङ्गल्यः

“पठित्वाथ प्रियान् श्लोकान् महावादिष-
 निःसन्ने ।
 प्रभोर्नौराजनं कुर्यान्मङ्गलाख्यं जगद्धितम् ॥
 नौराजनमिदं सर्वैः कर्तव्यं शुचिचित्तदैः ।
 परमशुद्धयोत्याय द्रष्टव्यं सदा नरैः ॥
 स्त्रीणां पुसाश्च सर्वेषामेतत् सर्वैष्टपूरकम् ।
 समस्तदेवदारिद्र्यादुरिताद्युपशान्तिनाम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥
 मङ्गलपाठकः, पुं, (पठतीति । पठ + क्तृल् ।
 मङ्गलस्य पाठकः ।) वन्दी । इति हेमचन्द्रः ।
 ७ । ८४ ॥ (यथा, वेणीसंहारनाटके । १, अङ्के
 ‘आः पाप ! दुरात्मन् ! यथामङ्गलपाठकः ।’
 मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति । प्र + दा
 + “आतपोपसर्गे” १ । १ । १३६ । इति
 कः । टाप् ।) हरिदा । इति कंचित् । मङ्गल-
 दातरि चि ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल +
 कर्ष आद्यच् । टाप् ।) पार्वती । शुक्लदूत्वा ।
 पतिव्रता । इति शब्दरत्नावली ॥ करभ्रमदः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृत्ताहंकारविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ हरिदा । नीलदूत्वा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलागुरु, स्त्री, (मङ्गलश्च तत् अगुरु चेति ।
 नित्यकर्मधारयः ।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतागुरु-
 विशेषः । यथा, राजनिर्घण्टः ।

“मङ्गला मलिकागन्धा मङ्गलागुरुवाचकाः ।
 मङ्गला गुरुशिशिरा गन्धाणां योगवाहिकाः ॥”

मङ्गल्यं, स्त्री, (मङ्गलाय साधु इति । मङ्गल +
 “तत्र साधुः” ४ । ४ । ८८ । इति यत् ।)
 दधि । इति मेदिनी । ये, १०२ ॥ चन्दनम् ।
 मङ्गलागुरु । खड्गम् । सिन्दूरम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

मङ्गलां, त्रि, (मङ्गलाय साधु । मङ्गल + यत् ।)
 शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १०२ ॥ (यथा,
 उत्तरचरिते । ७ म अङ्के ।

“पापभ्यश्च पुनानि बह्वयति च त्र्ययसि ययं
 कथा ।

मङ्गल्या च मनोहरा च अगतौ मानव
 गङ्गेव च ॥”

यथाच, महाभारते । १ । १ । २४ ।
 मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं परमगमनं शुचिम् ।
 नमस्कृत्य कृष्णैर्दशैश्चराचरगुणैश्च हरिम् ॥”
 कचिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ साधुः । इति
 धरणिः ॥

मङ्गल्यः, पुं, (मङ्गलाय साधुः । मङ्गल + “तत्र
 साधुः” ४ । ४ । ८८ । इति यत् ।) जाय-
 माया । अन्वत्यः । विष्णुः । मन्दरकः । इति
 मेदिनी । ये, १०० ॥ जीवकः । नारिकेलः ।
 कपित्थः । रीठाकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (जीव इति ख्यातः शाकविशेषः । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसवा ।

मङ्गल्यः

मङ्गल्यनामधेया च शाकमेष्टा पयस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मङ्गल्यकः, पुं, (मङ्गल्य + कर्त्ता कन् । यथा
 मङ्गलस्य मङ्गल्यहस्य प्रियः इति वत् । ततः
 स्वार्थे कन् ।) मन्दरः । रत्नमरः । २ । ८ ।
 १७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“मङ्गल्यको मन्दरः ख्यान्मङ्गल्या च मन्दरिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मङ्गलाङ्गुसुमा, स्त्री, (मङ्गल्यानि ङ्गुसुमानि
 यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥
 मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नाम-
 धेयं यस्याः ।) जीवन्ती । इति जटाधरः ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलाय साधुरिति यत् । टाप् ।)
 मलिकागन्धसुक्तागुरु । इत्यमरः । २ । १ । २७ ॥
 शमी । अक्षःपुष्पी । मिमी । शुक्लवचा ।
 रोचना । इति मेदिनी । ये, १०० ॥ प्रियङ्गुः ।
 शङ्खपुष्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ माधपण्ठी ।
 जीवन्ती । ऋद्धिः । वचा । हरिदा । चौडा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ दूसा । इति रत्नमाला ॥
 दुर्गा । यथा,—

“श्रीभनानि च श्रेष्ठानि वा देवी इदं हरि ।
 भक्तानामाभिहरणो मङ्गला तेन वा स्तुता ॥”
 इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

(वचार्थे पर्यायो यथा,—
 “तीक्ष्णोद्यगन्धा जटिला मङ्गला विजया वचा ।
 वङ्गयन्थीया च रक्षोधी विना हेमधनी तु सा ॥”
 मिथ्यर्थे यथा,— [मिमी ॥

“अथाकपुष्पी च ह्वा स्यान्मङ्गल्या मधुरा
 नैमपुष्पी । तत्पर्यायो यथा,—
 “अथाकपुष्पी त्र्यधःपुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका ॥”
 इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रोचनार्थे पर्यायो यथा,—
 “गोरोचना तु मङ्गला वन्धा गौरी च रोचना ॥”
 शम्भ्वर्थे पर्यायो यथा,—
 “शमी शङ्खफला तुङ्गा जेष्ठहन्ती फला शिवा ।
 मङ्गल्या च तथा जन्माः शमीरः साण्डिका
 स्तुता ॥”

मन्दरः । तत्पर्यायो यथा,—
 “मङ्गल्यको मन्दरः ख्यान्मङ्गल्या च मन्दरिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मङ्गली, स्त्री, (मङ्गो नौशिरस्तदस्या अस्तीति
 इतिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥
 मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गल्यनेति । मङ्गल + क्तृट् ।) चङ्गा-
 चाणम् । इति हारावली । १६८ ॥

मङ्ग, य, मङ्गनीति । मङ्गल + वङ्गलवचनान् सः ।
 “ममजिनशोभनं ।” ७ । १ । ६० । इति
 शुम् । “स्त्रीः संयोगादोरन्ते च ।” ८ । ८ ।
 २८ । इति सजोपः ।) इतम् । इत्यमरः । ३ ।
 ४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ६७ ।

“यद्वलिनः कटकटाङ्गनाम्निमङ्गो-
 मङ्गुदयाति परितः पटलैरलीनाम् ॥”
 अश्वार्थम् । इति मेदिनी । अक्षये । ये, ६६ ॥

मञ्जा

मञ्जुलं, स्त्री, (मञ्जुल। एवीररादिवात् वायुः।)
जङ्गमाशयम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

मञ्च, इ व उच्चायतनार्थाभाः। इति कवि-
कल्पद्रुमः। (भा०-आज्ञा०-इतो अर्थायाश्च
वक०-दीप्तौ उच्चोभावे च अक०-सेट्।) इ
मञ्चाते। इ मञ्चते। उच्चाय उच्चोभावः।
इति दुर्गादासः।

मञ्च, इ च कल्हने। इमे। प्राये। इति कवि-
कल्पद्रुमः। (भा०-आज्ञा०-इतो प्राये च।
अक०-कल्हने-वक०-सेट्।) कल्हनेमिति कल्ह-
करोतीति औ रूपं पूर्णोत्तरमिदं। इ
मञ्चते तच्छुलं शिला चकारात् मञ्च इ। इति
दुर्गादासः।

मञ्चर्षिका, स्त्री, (मं श्चर्षुं चर्षतीति। चर्ष +
कृत्। टाप्। अत इत्वम्। वस्तुतस्तु कृदोऽर्थ-
शब्दः।) प्रशस्तम्। इत्यमरः। १।४।२७। (यथा,
प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमञ्चर्षिका। “प्रशंसा-
वचने च। २।१।६६। इति समासः।)

मञ्चः, पुं, (माद्यति सलिलेनेति। मद् + कृप्।
तथा सन् शैले इति। शी + डः।) मञ्चः।
इति शब्दरत्नावली।

मञ्चकृत, स्त्री, (मञ्चानं करोतीति। कृ + कृप्।
तुगागमश्च।) अस्थि। इति हेमचन्द्रः।

मञ्चनं, स्त्री, (मञ्चन् लोट्।) आनम्। इति
जटाधरः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।४७।
जाङ्गलीमञ्चनयोनिं न जानन्ति मरुस्थिताः।)”
मञ्चा। इति शब्दचन्द्रिका।

मञ्चसमुद्भव, स्त्री, (मञ्चा समुद्भव उत्पत्ति-
स्थानं यस्य।) शुक्रम्। इति हेमचन्द्रः।

मञ्चा, [नृ] पुं, (मञ्चति अस्थिज्वलि। मञ्च +
“चन् उचन् पूनन् प्रीडन् केडन् खेडन् मृडन्
मञ्चतिवादि।” उणा०। १।२५८। इति कनिन्-
निपात्यते च।) उच्चादेकतमस्थिरभागः। मार-
इति स्थातः। इत्यमरभरतौ। फलमञ्चगुणो
यथा,—

“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम्।
तस्य तस्यैव वीर्यं मञ्चानमभिनिर्दिशतु”

इति राजवल्लभः।

अस्थिमध्यस्थस्त्रेहविशेषः। तत्पर्यायः। कीशिकः
२ शुक्रकरः ३ अस्थिस्त्रेहः ४ अस्थिसम्भवः ५।
इति हेमचन्द्रः। ६।१६। अस्थिसारः ६ तजः ७
बीजम् ८ अस्थिजम् ९ जीवनम् १० दृढसारः
११। इति राजनिर्घण्टः। अथ मञ्चस्वरूप-
माह।

“अस्थि यन् आसिना पक्वं तस्य सारो द्रव्यो
वहः।

यः केदन् एषमभूतः स मञ्चेऽभिधीयते”
अथ मञ्चस्थानमाह।

“स्थलास्थिषु विशेषेण मञ्चा त्वभ्यन्तरे स्थितः”
इति भावप्रकाशः।

अस्य गुणाः।

“वज्रमुकरवज्रेणैवो मञ्चविषयः।

मञ्जरिः

मञ्जा विश्वतोऽध्याय वल्लभत्वं खेदने चितः।”
इति चरकः।

मञ्जाशब्द आबन्तोऽपि। यथा। शब्दात्तवी-
रुतकशिशुसिद्धेः पियालमञ्जासहितैस्त्विति
सुश्रुतः। इयमेवाह त्रिकाण्डे भागुरिः।

“लज्जावम्राजवमञ्जा मांससारास्थिसारायोः।”
इत्यमरटीकायां भरतः।

मञ्जा, स्त्री, (मञ्जतीति। मञ्ज् + अच्।
अजादिवात् टाप्।) अस्थिसारः। इत्यमर-
टीकायां भरतः। अस्य गुणाः। वाननाश्रि-
त्वम्। वलपित्तकफप्रदत्वम्। मांसतुल्यगन्धरूप-
त्वम्। कुम्भीरमहिषमञ्जागुणाः। मधुरत्वम्।
दृढगन्धम्। वल्यत्वम्। मञ्चसस्त्रगुणौ यथा।
शैत्यम्। उष्णत्वम्। इति राजवल्लभः।

मञ्जानः, पुं, (मञ्जाया जायते इति। जन् +
ङः।) भूमिजगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः।

मञ्जारसः, पुं, (मञ्जाया रसः।) शुक्रम्। इति
राजनिर्घण्टः।

मञ्जासारं, स्त्री, (मञ्जायां सारो यस्य।) जातो-
फलम्। इति राजनिर्घण्टः।

मञ्जया, स्त्री, (मञ्चन्ति दद्यादयश्च। मञ्ज् +
ऊपन्। टाप् निपा०।) मञ्जया। इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः।

मञ्चः, पुं, (मञ्चति। उच्चोभवतीति। मञ्च +
घञ्।) खड्गः। इत्यमरः। २।७।१५८८।
कर्णवंशः। माचा इति भाषा। इति हारा-
वली। उच्चमण्डपविशेषः। यथा,—
“दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम्।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विन्दते”
इति पुराणम्।

मञ्चकः, पुं, (मञ्च + स्वार्थ कन्।) खड्गः। इति
हेमचन्द्रः। ६।८३॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। २७।६१।

“वारिधानी तु कुम्भश्च माञ्चनी मञ्चककथा।
अहश्च मन्थतिष्ठेति युग्मचितयमेव नौ”)
इत्युक्तौ। उच्चमण्डपः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः।

मञ्चकामयः, पुं, (मञ्चकः खड्गादिराम्यो यस्य।)
मन्त्रकुलः। इति राजनिर्घण्टः।

मञ्चमण्डपः, पुं, (मञ्चो मण्डप इव।) शस्य-
रक्षार्थकुटिरम्। टं इति भाषा। तत्पर्यायः।
कुदङ्गः। इति हारावली।

मञ्जरं, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति। मञ्ज् +
अरप्रत्ययः।) सुक्ता। तिलकवृक्षः। वल्ली।
इति शब्दरत्नावली।

मञ्जरिः, स्त्री, वल्लरिः। इत्यमरः। २।४।१३॥
वल्लते दृग्योति सखं वल्लरिः वल्लमि वल्ल इ
क्षुती गच्छीति अरिः। मञ्जुमनोज्ञतां रातीति
मञ्जरिः पूर्वेण डिः मनोज्ञादिवाङ्कारस्य
अकारः पाक्षीगारीति इति मञ्जरी वल्लरी
च। वल्लरिर्मञ्जरिर्द्वयोरिति शाब्दिकः। वल्ल-
मञ्जिष्ठा च।

मञ्जिष्ठा

“मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिर्मञ्जरं त्रिषु वल्लरी।
वल्लरं त्रिषु वल्लिश्च वल्लरिः पञ्चनालिका”

इति चतुश्चन्द्रः।

लतामात्रेऽपि वल्लरिः। अतो वाङ्मवल्लरीति
प्रयोग इति तुकुटादयः। वल्लरीमञ्ज्योर्भेद-
मप्याहुः। यथा अभिनवनिर्गता आयता तुकु-
मारा वल्लसुमा अङ्गसुमा च मञ्जरिः। यथा
चूतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः। वल्लरिः पुनश्चिर-
भूतापि। यथा तालमञ्जरिः गुवाकवल्लरिरिति
इयमेव नवे चिरन्तनेऽपीति लज्जासाक्षी। इति
भरतः।

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जरिः। लदिकारादिति पक्षे
डोष्।) सुक्ता। तिलकवृक्षः। लता। इति
शब्दरत्नावली। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
१।२०७।

“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत पुरतस्ततः।
कथं नीलनिचोलिनीं स केचिच्छादलं चने”)
मञ्जरिः। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ५३३।

“वापोकच्छे वामः कण्टकवृत्तयः सजागरा
भमराः।

केनकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम्”)
तुलसी। इति राजनिर्घण्टः।

मञ्जरीनक्षः, पुं, (मञ्जरीं मञ्जयन्वस्थायामपि
नक्षः।) वेतसवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

मञ्जा, स्त्री, (मज्जि + पचाद्यच्। टाप्।) हार्मः।
इति त्रिकाण्डशेषः। मञ्जरी। इति हेमचन्द्रः।
११।२०॥

मञ्जिः, पुं, (मज्जि + इन्।) मञ्जरी। इति
त्रिकाण्डशेषः।

मञ्जिका, स्त्री, (मञ्जयतीति। मञ्ज् + कृत्।
टाप्। अत इत्वम्।) वैद्या। इति हारावली।

मञ्जिफला, स्त्री, (मञ्जिर्मञ्जरी फलोऽस्याः।)
कदली। इति त्रिकाण्डशेषः।

मञ्जिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेनेयं मञ्जिमती। मञ्जि-
मती + इङ्।) मनुष्यो लोपः स्त्रियां टाप्।।
स्वनामन्यातरक्तवर्णलताविशेषः। मञ्जीट इति
हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। विकसा २
जिङ्गी ३ समझा ४ कालमेविका ५ मञ्जक-
ज्जी ६ भल्लीरी ७ भल्ली ८ योजनवल्ली ९।
इत्यमरः। २।१।१०॥ कालमेवी १० कान्ता
११ जिङ्गी १२ भल्लीरी १३ भल्लीका १४
भल्लीः १५। इति शब्दरत्नावली। हरिणी १६
रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्लीका १९ वप्रा
२० रोहिणी २१ चिचलता २२ चिचवा २३
चिचवाङ्गी २४ वनवी २५ विजया २६ मञ्जिष्ठा
२७ रक्तयष्टिका २८ स्त्रियां २९ रागाट्टा
३० कालभाषिका ३१ अकणा ३२ ज्वरहन्त्री
३३ इचा ३४ नागकुमारिका ३५ भल्लीरल्लिका
३६ रागाङ्गी ३७ वल्लभृगवा ३८। पर्याय-
यान्तरं यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनवल्लीति।

मञ्जुषी

तावन्नक्षी चित्रपथी कान्तारी रक्तयष्टिका ॥
इति रक्तमाणा ॥

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । ब्रह्ममेहज्वरक्षेपविषनेत्रामय-
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । नीलः । योजनीर
कौली ३ सिंहली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुड्मरभङ्गशोधनाशित्वम् । वर्णाभिकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वर्यवर्णकः ।
गुल्मणा विषश्लेष्मो शोथयोग्यनिकर्णरक्तः ।
रक्तातिसारकुहासाविसर्पत्रयमेहघ्नः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मञ्जो, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्ज +
इत् । कृदिकारादिति डीष् ।) मञ्जरी । इति
हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषम् ॥

मञ्जोरः, पुं, स्त्री, (मञ्जति मधुरं शब्दायते ।
इति । मञ्ज् ध्वनौ सौवधातुः + वाङ्मूलकान्
इरन् ।) नूपुरः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मञ्जोरीः स्त्री स नूपुरः । इति रभसः ॥ (यथा
गोतमोविन्दे । ५ । १२ ।

“मुखरमधीरं त्वज मञ्जोरं
रिपुमिव केलिषु लोलम् ॥”)

मञ्जोरः, पुं, (मञ्ज + इरन् ।) मन्यानन्दरञ्ज-
न्यनार्थस्तम्भः । तत्पर्यायः । विष्कम्भः २
कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जु, वि. (मञ्जतीति । मञ्ज ध्वनौ सौवधातुः ।
“न्यग्यादयश्च ॥” उणा० । १ । ३८ । इति
कुः ।) मनोजम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पदाङ्कुरे । १ ।

“तत्का गेहं भटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥”)
मञ्जुकेशो, [न] पुं, (मञ्जो मनोहरः केशः
सन्धस्य । इति ।) श्रीकण्ठः । इति हलायुधः ॥
सुन्दरकेशविशिष्टे चि ॥

मञ्जुगमना, स्त्री, (मञ्जु मनोहरं गमने यस्याः ।
क्वियां टाप् ।) हंसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरगामिनि चि ॥

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुमनोहरो घोषः शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्य
देवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जायौघनिमिरन्ध्रसौ संसाराण्यनारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावहः ॥”
तन्नाममोक्षरे ।

“माहकादि समुद्राय वज्रवीजं समुदरेत् ।
वामाङ्गं जूम्भसंज्ञं ततो मेघेशसुदरेत् ॥
मौनेशश्च ततः कुर्यात् वामनेत्रसंयुतम् ।
वज्रधरो मनुः प्रोक्तो मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥
इत्यस्तु दीपनी प्रोक्ता मूलमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अङ्गुष्ठं शक्तिवीजञ्च रमावीजं ततः प्रिये ! ॥
बीजत्रयाङ्गको मन्त्रो जायौघध्वान्नाशनः ।
शक्तिवीजं रमावीजं कामबीजं तथा प्रिये ! ॥
विद्या श्रुतिधरी प्रोक्ता एषा वर्णयामिका ।
चकारो वज्रमाहूतो बालनेत्रेभूतितः ।

मञ्जुषी

प्रोक्ता सार्वभूतविद्येयं एकवर्णाभिका प्रिये ! ॥
विष्णुः साध्यः सुविष्टो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभदो बुद्धिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भाजने तथा ।
गोमये तु वहिर्द्वेषे मैथुने रमणीकृषे ॥
गोष्ठे च निशि गोमुखे यत्नं जमनसमिभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णाञ्च त्रिश ऊर्ध्वं व्यधस्तथा ।
लिखेच्चन्दनैर्वन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यत्नं गोचक्ष्मेणि विशेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्यान्नोक्ते सर्वज्ञो ब्रजेत् ।
कृषे श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमुखं वदरीमूलं चन्दनं पाशुमेव च ।
शकीजत्वाष्टथा जप्ता तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रीं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्मादे विहरेत् यथासुखम् ॥
नान्यदेवाश्चैनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राश्चैनं दन्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
रात्रिवासी न सुचैत न शुचिः स्यात्कदा-
चन ।

एवं कृत्वा प्रयत्नेन सात्वा गुरुमुखान् मुधीः ॥
मासैकेन कवीन्द्रः स्यात् हिमासेनैव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासैर्भवेन्नरः सन्ध्यास्तविशारदः ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सत्त्वात् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः करान्ध्यासौ ।

चां श्रीं अङ्गुष्ठार्थां नमः । इत्यादि एवं कुट्ट-
यादिषु । तथा च तन्त्रे ।
“सम्भक्तो वक्त्रेण ह्रीं वक्त्रे कथितो प्रिये ! ।
हृद्दीर्घभाग्यामेताभ्यां वङ्गजानि समाचरेत् ॥
सम्भक्तः चकारः वक्त्रेः प्रकारः ॥४४॥ ध्यानम् ।

“शुद्धधरमिव शुभं खड्गमुभ्वाङ्गपाणिं
सुवचिरमतिशान्तं पञ्चवङ्गं कुमारम् ।
पृथग्धरसुखं पद्मपञ्चायतानं
कुमनिदहनदत्तं मञ्जुघोषं नमामि ॥

पीठपूजां ततः कुर्यादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः कुर्यात् पीठासनमनन्तरम् ॥
स्नानादि नमः पादौ बुद्धिकर्त्रे तथा चमम् ।
जायनाशाय गन्धः स्नादर्थं स्नाद् यक्षपाय वै ॥
सञ्चिन्तिप्रदायेति पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवाम् पूजयेत्ततः ॥
असिताङ्गो वरुणश्चः कीध उल्लसत्संज्ञकः ।
कपालो भीषणश्चैव संहारचापमः स्तम्भः ॥
ततो ध्यादिकं दत्त्वा प्रक्षालनं विमर्शयेत् ।
तैः पुष्पैः पूजयेदष्टौ यत्निशीलं विश्रवणः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारित्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च इति कथं च ॥
पद्मिनी च नटी चैव अङ्गरागित्यनन्तरम् ।
पूज्या एतास्तु योगिन्यो हस्तैस्त्राशौनपूर्विकाः ॥
एवं संपूज्य देवेशं लक्ष्मणं जयन्तुभू ।
ज्वातकुन्दपुष्पैश्च एकादशशतानि च ॥
जुहुयादेषिते वक्त्रे कान्तारी पिष्टवैजनि ।

मट

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥
इति तन्त्रसारः ॥

प्रकारान्तरं कुकुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥
मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ +
शुल् ।) मुक्तपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरपाठकर्तारि चि ॥

मञ्जुप्राणः, पुं, (मञ्जवः प्राणाः यस्य । सर्वथापक-
तया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) जप्ता । इति
जटाधरः ॥

मञ्जुभक्तः, पुं, (मञ्जु मनोहरं भक्तं मञ्जुलं यस्य ।)
जिनविशेषः । तत्पर्यायः । मञ्जुकीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पलनी ११ महा-
राजः १२ नीलः १३ शाङ्खलवाहनः १४
घियाव्यतिः १५ पूर्वजिनः १६ खड्गी १७
हर्को १८ विभूषणः १९ बालजनः २० पञ्च-
चौरः २१ सिंहजेलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुलं, स्त्री, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यस्तीति । “विधा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दान्
लच् ।) जलाचलम् । निज्जम् । इति मेदिनी ।
ले, १ । २२ । ॥ शबलः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु +
विधादित्वात् लच् ।) जलरूपपत्नी । इति
मेदिनी । १ । २० ॥ सुन्दरे चि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवनोद्भूतं प्राप श्रीरिव माधवे ।”

नदीमेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३४ ।
“निचोपलां चित्ररथां मञ्जुलां याहिनीं तथा ॥”)
मञ्जुश्रीः, पुं, (मञ्जुमनोहरतः श्रीः श्रीमा यस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जुषा । एयोदरादित्वात् कस्वः ।)
मञ्जुषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुषापि च मञ्जुषा पेटा च पेटिकैश्चपि ।”

इति शब्दरत्नावली ।

मञ्जुषा, स्त्री । मञ्जति इत्यमकित् । “मञ्जुश्रीम्
च ।” उणा० । १० । ७७ । इति मञ्जु + कश्च् ।
नृम् च न चाचोऽन्त्यात् परः । ततो कश्च्-
चुत्वे मध्यमस्य लोपान् साधुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । १० । १० । ७७ । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ३३ ।
“मञ्जुषायां सुतं कुन्ती सुचन्ती वाक्यमब्रवीत् ॥”)
पाषाणः । इत्युणादिकीति । मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिकार्थे पर्यायो यथा,—

“मञ्जिष्ठा त्रिकसा जिह्वी समग्रा कालमेविका ।
मङ्गकपर्णा भक्तारी भक्तो योजनवज्रापि ॥
रसायनकला काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भक्तिकर्ता च गङ्गरी मञ्जुषा वज्ररक्षिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मट, वादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
अक-वेड ।) सौवधातुरयम् । अस्त्व प्रयोगः ।
मटहः । इति दुर्गादासः ॥

मटची, खी, (मटनं मटः । मट् व्यवसादे + भावे
 व्यप् मटः चीयते प्रचीयते अभिरिति । मट +
 चि + बाहुलकात् ङिः । मटचिः । ततः ह्रदि-
 कारादिति पञ्चि ङीष् ।) सर्वेषामवसादकत्वा
 दस्यास्तथात्वम् ।) दक्षवर्गसुद्रपक्षिविशेषः ।
 प्राधान्यद्वयः । यथा, गोविन्दभाष्यधृत-
 पद्यादौष्ये । १।१०।१॥ (“मटचीहतेषु
 कुश्याटिक्या सह जायथोवक्षिर्ह चाक्रायण
 दध्यग्रासे प्रजानाक उवाच ॥ इति ॥)

महकं, झौ, (मठनि वसत्यवेति । मठ + अण् ।
 एषोदरादिष्वान् टागमे साधुः । महः । महस्य
 कं शिरः ।) यस्य शिरोभागः । इति कंचित् ।
 मटका इति भाषा ॥

मठ, इ इ आधानेः इति कविकण्ठदमः ॥ (भा०
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मण्डानः आधाने
स्तु म औन्के इत्यत्र आस्थानम् । इति
दुर्गादानः ॥

मठः, पुं, छात्रादिनिलयः । इत्यमरः । २।२।८ ॥ मठं नि-
वसन्ति छात्रादयोऽथ मठः । मठं वासमहो-
ष्यम् । कृत्रिमा विट्कार्थ्यन् छात्राः । कृत्रेण
गुरुसंघा लक्ष्यते गुरुदीपश्चादनात् कृत्रं तच्छी-
लत्वात् छात्रः विकारमर्थेति णाः । आदिना
परिब्राजकचपणकादीनां ग्रहः । छात्रादीनां
निलयो एहं छात्रादिनिलयः । अर्थकथनमेतत् ।
नामाप्येतदिति केचित् । छात्राणां प्रतिश्रय-
श्चात्रैव । इति भरतः ॥ गन्तीरथः । इति हारा-
वली ॥ ७ ॥ अथ मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगः ।

यदि तद्दिने प्रणिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तत्काल
 दृष्टिआह्लादिकं विधाय देवप्रतिष्ठानत्थोक्त
 विधिना देवप्रतिष्ठा विधाय गृहप्रतिष्ठा कर्त्तव्या ।
 यदियगृहप्रतिष्ठामार्गं तदा प्रातः सतनित्यक्रियः
 प्रक्षालितपाणिपाद आचाम्नः प्राशुख उदठ-
 सुखो वा कुशयुक्तमाने उपविश्य ब्राह्मणचर्यं
 गन्धादिना परितोष्य अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा
 कर्त्तव्ये ॐ पुण्याहं भवन्तोऽधिभुवन् इति त्रिः
 आवयेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिस्तोत्रं अस्मिन्
 विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठार्त्तकर्मणि ॐ स्वस्ति भवन्तोऽधि-
 भुवन् इति त्रिः आवयेत् । ॐ स्वस्ताति त्रिस्तो-
 त्रं अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठार्त्तकर्मणि ॐ स्वर्हि
 भवन्तोऽधिभुवन् इति त्रिः आवयेत् । ॐ गृह्य
 तामिति चिर्षदेयुः । यजुर्वेदिनां ॐ स्वस्ति न
 इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पति-
 र्देवाय । इत्येवाचामान् क्षिपेत् । सामग्रायान् ।

उत्तरराजो अचिन्ता । अस्ति सोमोऽयं सुतः ।
पितृभ्यः मरुतो जाद । उत्तरराजो वा जाद
नो जाद । इति गीयमानेनाक्षतान् क्षिपेत् ।
मानाशक्तौ त्रिधा नष्टं वाचयेत् । ततः ।

“सूर्यः सोमो यमः कालः सन्धे भूतान्यहः क्षपा ।
पयनो दिक्प्रतिभूर्मिराकाशं क्षचराभराः ।
ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह मन्त्रिधम् ॥”
इति पठित्वा । ततः ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा
प्रशान्तिं वरयः । दिवीव चक्षुराततम् । इति
विष्णुं स्मृत्वा नारायणं नमस्कृत्य ॐ तत् सदिद्यु-
स्वार्यं कुशत्रयजलफलप्रप्यागलादाय ॐ अथा-
स्तुते मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः
श्रीअमुकदेवप्रभ्मा एतत्तृणकाष्ठादिमयवैष्णपर-
माणुसमसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहि-
तत्वकामः श्रीविष्णुप्रोत्तिकामो विष्णुलोकप्राप्ति-
कामो वा विष्णुवैष्णप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति
संकल्पयेत् । दृष्टकादिमये तु एतदिष्टकादिमय
वैष्णपरमाणुसमसंख्यवर्षसहस्रदृष्टगुणकाला-
वच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम इति विशेषः ।
प्राघःखवैष्मनि तु तद्दृष्टगुणकालावच्छिन्नस्वर्ग-
लोकेति विशेषः । देवतान्तरदृष्टप्रतिष्ठायास्तु
तद्दूरेण प्रयोगः ॥ * ॥ ततः संकल्पसूक्तं पठेत् ।
सामवेदोक्तं तद्यथा ॐ देवो वो द्रविणोद्वाः
प्रणां विष्टासिचम् । उदासिचध्वमुपवाष्टु-
ध्वादिहो देव ओहते । यजुर्वेदोक्तं यथा,—

“ॐ यच्चाग्रतो दूरमुदितुं देवं
तदसुप्रस्य तथैवेति ।

नूरुद्दमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मम मनः शिवसकल्यमस्तु ॥”

ततः सगणाधिपगौर्यादिषोडशमातृकापूजा-
वसोर्धारासम्पन्ननायुषमन्त्रजपाभ्युदयिकआ-
ह्वानि कर्मशानि ॥३॥ आयुष्यमन्त्रो यथा । ॐ
आयुर्जिन्वायुर्जिन्वं विन्वमायुरसि । महि प्रजान्त्व
हाराधिविधे हस्ते श्रुतं जीवेम शरदो वयस्ते ॥
ॐ आयुषो मे पवस्व वच्चेसो मे पवस्व विदुः
पृथिव्या दिवो जनित्रा इदमन्वाधापीतघः
नरन्तो सोमोर्वाद्गाय ममायुवे मम ब्रह्मवच्चे-
नाय यजमानस्यर्द्धा अमकस्य राण्याय ॥ * ॥

तत्र विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाभ्युदयार्थमिति वाक्यं
विशेषतः । एवमन्यवैष्णव । ततः उत्तराभि-
मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तन्मन्मोषं व्यासनमानीय
प्राङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखं वदेत् । ॐ साधु
भवानास्ताम् । ॐ साध्वदमासे इति प्रातिवचनं
दत्त्वा तदासने उदङ्मुख उपविशति । ततो
यजमानः ॐ अर्थयियामो भवन्तं इति वदेत् ।
ॐ अर्थयेति प्रातिवचनम् । ततो गन्धपुष्पताम्बुला-
लङ्कारैरभ्यर्च्य दक्षिणं जातु स्पर्श्या ॐ अद्यो-
त्वादि अमुकगोनमसुकप्रवरमसुकदेवशर्माणां
भवन्तं अस्मिन् सङ्घिष्यतविष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्मोद्भूतहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरत्वाय गन्ध-
पुष्पताम्बूलालङ्कारवस्त्रैरर्चं इती । ॐ इतो-
ऽस्मीति प्रातिवचनम् । यथाविहितं ब्रह्मकर्म्म

कुर । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम् ।
 स्वयं बोमास्वाम्यर्थं होतुर्वरकमपि तथैव
 कार्यम् । तन्तधारकत्वेन व्याचार्यस्यापि तथैव
 कार्यम् । प्रकृतेन सदस्यस्यापि । गुरोर्वरणे तु
 संकल्पितेऽङ्गिन् विष्णुवेष्टप्रतिष्ठाकर्मणीति
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ ततो यजमानः गुरोः पादौ
 धृत्वा पठेत् ।

“नारायणस्वरूपं संसारात्ताहि मां प्रभो ! ।
त्वत्प्रसादात् गुरो ! यत्नं प्राप्नोमि यच्चयोदि-
तम् ॥

ब्राह्मि नाथ ! प्रपन्नं मां भीतं संसारसाग-
रात् ।

देवतास्थापने ह्यद्य मम शान्तिं कुर्व प्रभो ! ॥
ततो गुरुः ।

ॐ उत्तिष्ठ वस भद्रम् मत्प्रसादात्त्वयावय ।
 प्राप्तयं धर्मकामार्थं दुष्प्रापं यत् सुरासुरैः ॥३॥
 ततो गुरुः ।

ॐ पावमानीः स्वस्थयनीः नृदुघा हि हृत-
स्यतः ।

ऋषिभिः सम्भृतो रसो ब्राह्मणे सङ्गतं
दत्तम् ॥

इति पावमानीकृतम् ॥
“अमपन्नं प्रस्तावः शिवं दक्षिणतः कथि ।

अभयं सतमं पश्चात् भद्रमुत्तरतो गृहे ॥”
इति ध्याकुलसूक्तम् ॥

ॐ रक्षोहृनो बलगहृनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
 रक्षोहृनो बलगहृनोऽवलगहृनो वैष्णवान् रक्षो-
 हृनो बलगहृनोऽवलगहृनो वैष्णवान् । रक्षो-
 हृनो बलगहृनोऽवलगहृनो वैष्णवौ । रक्षोहृनौ
 बलगहृनौ पर्यहृनौ वैष्णवमसि वैष्णवाः स्थाः ।
 इति रक्षासूक्तम् । इति पठित्वा ।

“वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः ।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ॥

विनायका विप्लवरा महोया

यजुहिषी ये पिप्रिताशनाश्च ।

सिद्धाथके वं असमानकल्पे-

मया निरस्ता विदिषः प्रयान् ॥”

इति श्वेतसर्पपान् विकीर्य स्वैः स्वैर्मन्त्रैः पञ्च-
गथं श्रोत्रयेत् ॥ * ॥ तच्छ्रोत्रमन्त्रा यथा ।

ॐ नन् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् ।

इति गोमूत्रम् ।
ॐ गन्धहारां इरात्र्यां नित्यपूजां करीषणीम् ।

इन्द्राणं सर्जभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ।
इति गोमयम् ।

ॐ आप्यायस्व स मे तु ते विन्दतः सोमह्वयां
भवावाक्यस्य सङ्गथे ।

इति दुग्धम् ।
ॐ दधिक्षावो व्यकारिणं जिष्णोरन्वस्य

वाजिनः ।
सहभिक्षो सखाकरः प्रकृतार्थं च तारिष्यत ॥

इति दधि ।

मठः

ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यन्तमसि धामनामासि
प्रियन्देवानामनाष्टुष्टं देवयजनमसि ।

इति हृतम् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे । इति कुशोदकम् ॥
ॐ वंशा वेदिः समाप्यते बहिर्वा बहिर्निद्रियम् ।
जपेन यप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना । इति
मन्त्रेण वेदोऽसंगोऽप्य पञ्च घटान् घटस्थापन-
क्रमेण संस्थाप्य ॥ * ॥ घटस्थापनमन्त्रा यथा ।
सामगानाम् । ॐ महिर्जीवामवोस्तुष्टुचं मित्र
स्यायन्त्रः दुराधर्षं वरुणस्य । इति भूमेः ।
ॐ धानावर्णं करम्भिणमपूपवन्तसुकथिनं इन्द्र
प्रातर्ज्यं वस नः । इति धान्यस्य । ॐ आविशं
कलसं सुनो विन्वा अधर्षमभिश्रिय इन्द्रिन्द्राय
धीयते । इति कलसस्य ।

“ॐ अयमूर्त्तावतो वृक्ष उर्जोऽव फलिनी भव ।
पर्यं वनस्यते शु त्वा शु त्वा च स्यतां रयि ॥”

इति पलवस्य ।

ॐ आगोमिवावरुणा इतेर्गयुतिसुत्तनं मध्वा
रजांसि सुक्रतु । इति जलस्य । ॐ इन्द्रो
नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनयते धियक्षाः
सुरो वृषाताश्रवसश्च काम आगोमतिवसे
भवात्वन्नः । इति फलस्य । ॐ सिन्धोरुष्कासि
पतयन्तसुत्तनं हिरण्यपावाः पशुमाशु गिभूते ।
इति सिन्दूरस्य । ॐ त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र
प्रथितः क्षत्रियातर्हरीणाम् । इति स्थिरी
करस्य । ॐ पवमानो यशवद्वह्निभिर्वाजसा-
तमः । दधातोने सुवीर्यम् । इति पुष्यस्य ॥ * ॥
यजुषाम् । ॐ भूरसि भुवनस्य हितिरसि विन्वस्य
धाया विन्वस्य भुरणधर्त्रीम् । पृथिवीं यच्च पृथिवीं
दृष्ट्वा पृथिवीं माहिरुषोः । इति भूमेः । ॐ
धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यत्तं धिनुहि
यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञस्यम् । इति धान्यस्य ।
ॐ आजिघ्रकलसमद्यात्वा विशन्त्यन्धः पुन-
रर्जा निर्वर्त्त स्वसानः । सहस्रं भूजोरुधारा
पयस्वतीमाविशतादयि । इति घटस्य । ॐ
वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कम्भः सजनीस्यः
वरुणस्य ऋत सदन्यसि वरुणस्य ऋत सदनमपि
वरुणस्य ऋत सदनीमासीद् । इति जलस्य ।
ॐ धन्वनागा धन्वना जिघ्र्येम धन्वना तीव्राः
समदो जयेम । घनुःशजोरपकामं कणोनु
धन्वना सन्नाः प्रतिघो जयेम । इति पलवस्य ।
ॐ याः फलिनीयां अफला अपुष्या याच
पुष्यिणीः दृष्टस्यतिप्रसूतास्ता नो सुचन्तश्चसः ।

इति फलस्य ।

“ॐ सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।
इमं घटं समारुह्य तिष्ठ देवगणैः सह ॥”
इति जलं दद्यात् । ॐ स्थिरो भव विजुह्व
आशुर्भव वाङ्मयं पृथुर्भव सुसदस्त्वमग्रे पुरीष-
वाहनः । इति स्थिरीकरस्य । ॐ सिन्धोरिव
प्राप्तेन मूषनाशो वातप्रमियः । पतयन्ति यज्ञा
इत्यस्य धारा अरुषोष वाजी काष्ठा भिन्दन्

मठः

स्निग्धिभिः पित्रमागः इति सिन्दूरस्य । ॐ श्रीच ते
लक्ष्मीच पद्मावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपं
अग्निनी यामं इष्टमनीषाण सर्वलोकं मनी-
षाण । इति पुष्यस्य ॥ * ॥ ततः फलपुष्पयुतं विता-
नम् । ॐ विमान एष दिवो मध्य आस्त आप
प्रवानोदसो अन्तरीक्षम् । सविस्वाचीरभिचष्टे
वृताचीरन्तरा पूर्वमपरश्च केतुम् ॥ साम-
गानाम् । ॐ ऊर्ध्व ऊर्ध्व न ऊतये तिस्रा देवो न
सविता ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यद्विभिन्ना
वह्निर्विक्रियामहे । इति मन्त्रेण बध्नीयान् ॥ * ॥
“ॐ हिरण्यगर्भः समवसेताये भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीं दासुतेमां
कक्षे देवाय हविषा विधेम । इति मन्त्रेण
मण्डलमध्ये सुवर्णपद्मं दत्त्वा स्वर्णशलाकया
दलान्युत्कीर्णं मण्डलमध्ये राभर्तौ प्रतिमां
ॐ उचामाणं पृथिवीं दामनेहसं सुशर्माण-
मदिनि सुप्रणितम् । देवो नावं स्मरित्रागा
नागसमस्रवन्ती मारुहे मासस्तये । इति मन्त्रेण
निःश्रय्य घटेऽप्य देवान् पूजयेत् ॥ * ॥ प्रथमघटे
गणेशं द्वयं द्वितीयघटे शिवं दुर्गा तृतीयघटे
विष्णुं लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे आग्ने वास्तुपुरुषं
चैवपालान् कार्तिकेयमश्विनोक्तम् । पञ्चमे
यजान् लोकपालांश्च स्त्रैः स्त्रैर्मन्त्रैरावाह्य
पूजयेत् ॥ * ॥ ततो गुरुदेवं प्रतिमायां शालग्रामे
वा यथोक्तविधिना स्थापयेत् ।

“ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्देवैस्तन-
भिर्भ्यश्चमदेव हितं यदायुः ॥”

इति मन्त्रेण निवेद्य ॐ एतोल्विन्द्रस्तवामः
शुद्धं शुद्धेन साम्ना । मुद्धे रुक्मेवां हव्मा संशुद्ध
आशीर्वाणमस्तु । इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन
स्थापयेत् । ॐ घृतवतीति घृतनाभ्यस्य । ॐ
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुविचक्रमे ।
पृथियाः सप्रधामभिः । इति मन्दरचर्मजोहृते ।
ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्रजिह्वाः सप्त ऋषयः
सप्त धामप्रियाणि सप्त होत्राः सप्रधा त्वा
यजन्ति । सप्त धोनीराष्ट्रस्वा घृतेन । इति
उण्णोदकेन जालयेत् । ॐ इपदादिव सुसुचानः
स्विन्नः क्षातो मत्तादिव पूतं पवित्रेण वाण्यमापः
मुन्त्यन्ते मेनमः इति चन्दनानुलिप्य ॐ आपो-
हिष्ठामयो भुवः क्षान ऊर्ध्वं दधाननः सहेर-
गाय चक्षमे । इति नदीनीयेन स्थापयेत् ।
ॐ शम्भो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पोतये
शंयोरभिसवन्तु नः । इति तीर्थन्तकलसेन
स्थापयित्वा गावत्रा गन्धयुक्तजलेन स्थापयेत् ।
ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
कथ्यपो यास्त्रिभः । अयंया गभेन्द्रधिरं विरु-
पास्तान् आपः शश्वतोना भवन्तु । इति पञ्च
नक्तिकया । ॐ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
सुतुद्रि क्षोमम् सचता परव्या । अविहता
मरुद्दृष्टे वितस्त्यार्जोकीये प्रवृष्टा सुवोमया

मठः

इति मन्त्रेण सिकताजलेन । ॐ तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवीष चक्षुरा-
ततम् । इति बक्ष्मीकतोयेन । ॐ या ओषधी
सोमराक्षीर्विहिताः पृथिवीमशु । तामङ्ग-
मक्षिप्रासनेऽष्टिहं शर्म यच्छत । इति सर्वो-
षधिजलेन । ॐ यज्ञा यज्ञा वो अयमे गिरा
गिरा च दन्तसे । प्रप्रवयमन्तस्त्रातवेहसं प्रियं
भिन्नप्रयं सिधम् । इति कषाययुक्तजलेन ।
पञ्चगव्येन स्त्रैः स्त्रैर्मन्त्रैः संनयेत् । ॐ पयः
पृथियां पय ओषधीषु पयो दिवन्तरिष्टे
पयोधाम् । पयस्वतीं प्रदिशः सन्तु मयं सन्मा
ह्वनामि पयसा घृतेन सन्मा ह्वनाप्यपहः ॥
इति पञ्चगव्येन । ॐ तस्मादयज्ञान् सर्वं हुतमहः
सामानि जज्ञिरे । हृन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्-
यजुस्तस्मादजायत । इति पञ्चान्तेन । ॐ याः
फलिनोति फलोदकेन । ॐ सहस्रशीर्षा वस्य-
माणमन्त्रेण सहस्रधारया । ॐ एतोल्विन्द्रमिति
पूर्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनयुक्तजलेन । ॐ यासां
राजा वरुणो याति मध्ये सन्नाहते अवपश्यन्न-
नानाम् । मधुच्युतः मुचयो धाः पावकाक्षा
आपो देवीरिह मामवन्तु । इत्यनेन वेदादि
चतुष्टयेन । तदयथा ॐ अग्निमीळे पुरोहितं
यज्ञस्य देवदत्तित्वां होतारं रक्षधातमम् । १ ।
ॐ इष्टिलोर्जिता वायवस्यदेवो नः सविता प्रापे-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे २ । ॐ अय आवाहि
वीतये यज्ञानो ह्ययदातये निहोता सन्तुसि
वर्हिषि ३ । ॐ शम्भो देवीरभिष्टये शम्भो भवन्तु
पोतये शंयोरभिसवन्तु नः । ४ । वस्यमाण-
पुरुषसूक्तेन च एकाशीतिघटेः स्थापयेत् ।
अशक्तौ अष्टाविंशतिघटेऽष्टघटेऽपि स्थापयित्वा
धौनवाससा जलमपनीय यथोपचारैः संपूज्य
मण्डले आधारशलाकादीनि पूजयेत् ॥ * ॥ ॐ
आधारशक्तये नमः । एवं सर्वेष्व प्रणवादि-
नमोऽस्तन । प्रज्ञते कृष्णाय अन्ननाय पृथिवी
क्षीरसमुद्राय रजदीपाय रजोक्कलसहितमहा-
मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय रजवेदिकायै रज-
सिंहामनाय । आश्विन्या धर्म्याय नेत्रेऽर्च्यौ
ज्ञानाय वायवायै वैराग्याय ऐशान्या ऐश्वर्याय
पूर्वस्या अधर्माय पश्चिमायां अवेराग्याय
उत्तरस्या अनेश्वर्याय । मध्ये अं अर्कमण्डपाय
उं सोममण्डपाय मं पद्ममण्डपाय । सं सुताय
रं रजसं तं तमसे । अं आत्मने अं अन्तरा-
त्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने । पूर्व्यादिकीश-
रेषु पादलिङ्गयेन ॐ विमलाये नमः । एवं उत्त-
कादिङ्गये ज्ञानाये क्रियाये योगाये मङ्गे सन्नाये
ईशानाये । कर्मकाया अहयजाये । कर्मकोपरि
ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सन्नासयोगयोगयोगोठात्मने नमः ॥ * ॥ ततो
मण्डले देवे संस्थाप्य पौराणिकमन्त्रेण वृष-
वृक्तेन वा वोक्त्रोपचारैः पूजयेत् । तदयथा ।
ॐ सहस्रशीर्षा पुष्यः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वतो हत्वा अक्षतिवह्नाक्षम ॥ १ ॥

मठः

सर्वतः स्थाने विद्यतो हत्वा स्थाने स्मृता इत्यपि पाठः । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निकृष्टमम पूर्णं गृह्णाह । ततो यथाविधासनमानीय वसिति वरुणबीजेनाख्याम्भसा संप्रोक्ष्यासनमभ्यर्च्य ॐ पुरुष एवेहं सर्वं यद्भूतं यच्च भागं उताहृत त्वत्प्रेमानो यद्वेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदमनुकासनं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः । एवं सर्वं च दानं । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्नः । ततस्तान्पात्राणां पञ्चश्यामाकदून्वापराजितादि युक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमानो ऽप्यासीच्च पुरुषः पादोऽस्य विन्वा भूतानि त्रिपादस्याहृतं इति ३ । इति पठित्वा इदं पात्रं पूर्ववन्मूलेन पादयोर्दद्यात् । ततो गन्ध-पुष्पाद्यतयवकुशाग्रतिलसर्पपदून्वायुक्तजलं शृङ्गादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादूहं उदेत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः । ततो विन्वड्यक्रामत् प्रासनान्प्रदानं अभि ४ । ततः स्थाने तस्मादित्यपि पाठः । इति पठित्वा सामगानामित मध्यमन्त्राभ्यर्चः अर्चः इति श्रित्ति दद्यात् । जानोजवङ्गकञ्जोयुक्तं केषम् वा पात्रस्थं जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराड्वायन विराजोऽधि-पुरुषः स जानोऽत्यरिष्यत पश्चादभुविमथो पुरः ५ । इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्मृता इति दद्यात् । ततः काश्यपात्रस्थं दधिमधुघृतात्मकं काश्येन पिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्माद-यज्ञान् सर्वेभूतः संभूतं एवदाप्यं पशून्का-चके वायशानारण्या गान्धाश्च ये ६ । इति पठित्वा एव मधुपर्कः ॐ नमो भगवते वासु-देवाय श्रीविष्णवे स्मृता इति दद्यात् । ततः पूर्वमन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयं च दद्यात् । कर्पूराभितननं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञान् सर्वेभूतः संभूतः सामानि जहिरे । हन्दासि जहिरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ७ । इति पठित्वा इदं स्नानीयजलं मूलेन दद्यात् । पूर्ववन् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादन्वा अजायन्त ये के नोभयादतः । गावो ह जहिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ८ । इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात् । एव-मुत्तरीयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ तं यज्ञं वहिषि प्रीचन् पुरुषं जातमयतः । तेन देवा अयजन्त साध्या अययन्त ये ९ । इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यन्पुरुषं वदधुः कतिधा अकल्पयन् सुखं किमस्याधीत् किं वाक् किमस्य पादा उच्येते १० । ऋग्वेदस्याचजायनशाखायास्तु सुखं किमस्य की वाक् कावूस् पादा उच्येते इति भेदः । इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात् । ॐ ब्राह्मणो भूत्वा सुखमासीत् वाक् राजस्यः क्षतः । उक्तं तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ११ ।

मठः

इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात् । ॐ चन्द्रमा मनसो जातस्त्वस्योः स्वर्गो अजायत । ओचा-द्वायुश्च प्राणश्च सुखादधिरजायत १२ । सुखा-दिन्द्रियाणि च प्राणाद्वायुरजायत इति च पाठः । इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात् । ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं श्रीर्षीः क्षीः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्हिंसः ओचात्तथा लोकानकल्पयन् १३ । इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात् । ततो नैवेद्यो-परि मन्त्रस्यमुद्रया मूलमन्त्रं दद्यात् जप्ताभ्यर्च्य धनुस्तदा प्रदध्य ॐ यन्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदन्त्यं यीश्व इधः शरद्विः १४ । इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात् । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः क्षताः । देवा यदयज्ञं तन्नामा अवध्नन् पुरुषं पशुम् १५ । इति पठित्वा कर्पूरादि-वासितं पात्रेयं ताम्बूलं पुनराचमनीयं दर्पणं च दद्यात् । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्वासन् । ते ह नः कं महि-मानः स चन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः १६ । इति पठित्वा अङ्गलित्रयं पुष्पं दत्त्वा आभरणानि संपूज्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता प्रणमेत् । ॥ ऋग्वेदस्याचजायनशाखा-यान्तु यन्पुरुषेण हविषा इत्यादिना जानीयं ६ तं यज्ञं वहिषीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मात् यज्ञान् सर्वेभूतः संभूतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञान् सर्वेभूतः संभूतः सामानीत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादन्वा अजायन्त इत्यादिना पुष्पं १० यन्पुरुषं वदधुरित्यादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्यादिना ताम्बूलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना गीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम् । ॥ ततो गुरुः कुण्डपश्चिमे उपविश्य कुण्डे स्थण्डिले वा ब्राह्म-विधिना तदज्ञाने स्वगृह्योक्तविधिना साहस-नामानभक्तिं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं अभि-प्रेक्ष्य ऐशान्या नवमब्रह्ममश्यामं वहिर्हृद्यक्षत-भूतितं चूनाचमन्यायधोदुम्बरप्रक्षालनं ब्रह्म-सुखं फलवन्मयत् अन्तःक्षिप्रप्रक्षरजं निम्बल-जलपूर्णां दण्डकलसं अक्षतानास्तुपरि ॐ आभिष-कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत् । तत्र वरुणस्यो-त्तमनमसीति वरुणं न्यसेत् । “ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः सतुद्राश्च सरांसि च । सर्वे सतुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आधानं यजमानस्य इति त्रयकारकाः ।” इति तीर्थानि च न्यसेत् । तत्रैव कलसे अन्ध-स्थानाज्जलानात् वस्त्रीकात् सङ्गमात् दद्यात् । गोक्षलात् रण्याया आनीय सप्त ऋदः क्षिपेत् । सर्वोपवीतं ॥ ॥ ततश्च वस्त्रप्रणं कुर्यात् । अन्तेवतरे दण्डवत्कारायां प्रादेशपरिमि-तोदुम्बरनिर्मितवस्त्रं जानोजवङ्गकञ्जोयुक्तं

मठः

प्रादेशपरिमितोदुम्बरनिर्मितमेकं चरुस्थाली आचरुस्थाली उदूखलसुषे सुवं पूर्वोद्गोमार्थं सुवं समिधं आचरुस्थाली उदगयात्रि प्राचं प्राचं विनियोगक्रमेणासादयति । संस्थाप्य यवान् औहीन् वा तदभावे तक्षुलान् मूर्धे निधाय । सामगः । ॐ विष्णवे त्वा कुटं निर्व-पामि । इति यवादिप्रवृत्तिमेकां चरुस्थालीं कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् । यजुर्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा कुटं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा कुटं निर्वपामि चमसस्थानलेन ॐ विष्णवे त्वा कुटं प्रोक्षामीति नयं कुर्यात् । ऋग्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा कुटं निर्वपामि ॐ विष्णवे त्वा कुटं प्रोक्षामीति निर्वपप्रोक्षयमात्रम् । यस्य गृहप्रतिष्ठा तस्यादौ कुटप्रवृत्तम् । एवं सर्वं च । एवमप्यादिषु । ॐ अयमे त्वा कुटं निर्वपामि एवं वायवे कुर्याय द्विः विष्णवे द्विः अयमे वायवे पुनरयमे वरुणाय पुनरपि अयमे कुर्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय त्रये ब्रह्मणे पृथिव्यै महाराजाय सोमाय इत्याय अयमे यमाय नैऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुन्य इत्यं नवविंशत् प्रवृत्तीः स्थाप-येत् । द्विजुष्णीं उपरिष्ठतदक्षिणवामस्तुर्ध्वीं सुषलेनावहृत्य मूर्धेण प्रस्फोटयेत् । एवमपर-वारहयमवहृत्य मूर्धेण प्रस्फोटयेत् । तथा कर्णयं यथा वारवयेन तक्षुलनिर्व्यतिर्भवति । तदशक्तौ संस्कारमात्रार्थं तक्षुलेष्वेवम् । ततस्तक्षुलान् त्रिः प्रक्षाल्य चरुस्थाल्याममन्त्रकं क्षतोत्तरायं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र तक्षुलान् निधाय कपि-लाया दुग्धं निःक्षिप्य तदभावे अन्वधेनो-दुग्धं निःक्षिप्य दद्यात् प्रागादिप्रक्षिणसीव-दूर्ध्वमवतर्क्यस्तथा पचैत् यथा दाहकाठिन्याति-श्लेथिलामृगालनरहितोन्तद्वृषपक्षचर्मवति ज्वलद्भस्मेन स्थालीमध्यस्थं चरुं दद्यात् ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवोव चक्षुराततमित्यनेन मन्त्रेण ओमित्यनेन च हृतेन सिद्धा दद्यात् दक्षिणावर्त्तेन संमिश्र-येत् । ततोऽयं उत्तरतोऽवतार्य पुनर्ज्वलद्भस्म-केन स्थालीमध्यस्थं दद्यात् पुनर्हृतेनाभिधारयेत् । ततः पयुषगान्तां कुशक्षिकीं समाप्य सामगस्तु काम्यकर्माङ्गत्वेन तपश्च तेजश्च गृह्णा च हीश्च सत्यश्चाक्रोघश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्मेश्च सत्यश्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति जपित्वा विरुपाक्षजपं कुर्यात् । ततः प्रवृत्तैर् कर्मेभिः । “ॐ पिङ्गभूषणशुक्रेशाचः पीनाङ्गजतरोऽद्वयः । द्वागस्त्यः साक्षस्त्वोऽभिः सप्तार्चिः शक्ति-धारकः ।” इत्यादिवपुर्वासीयं ध्यात्वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-कर्मेभिः अयं त्वं साहसनामासीति नाम कृत्वा-गान्तां संपूज्य प्रादेशपरमाङ्गीं सप्तार्चिं मयि

मठः

गुण्यीमन्मौ हुत्वा मेच्छीन चरं गृहीत्वा ॐ तद्दि-
व्योरित्यादिस्वाहाहानेन जुहुयात् सर्वत्र साम-
गानां मन्त्रानां देवतोद्देशो नास्ति । अन्यथा
इदं विष्णवे इति । ॐ भूः स्वाहा इदममये ॐ
भुवः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं
सूर्याय ॐ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ तद्विष्णो विष्णोर्वी
जायवांसः समिन्धते विष्णोर्धनं परमं पदं स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुमत विश्वतस्तान् संबाहुभ्यां धमति
संपन्नैर्द्यौवा भूमी जनयन् देव एकः स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
देवत्वविजं होतारं रत्नधानम् स्वाहा इद-
ममये । ॐ इवेतोर्जित्वा वायवस्य देवो वः
सविता प्रार्पयतु अघ्नतमाय कर्मणे स्वाहा इदं
वायवे । ॐ अय आसाहि वीतये गृणानो
हृद्यदातये निहोता सस्ति बर्हिषि स्वाहा
इदममये । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिसवन्तु नः स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ भूरयवे स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ
प्रजापतये स्वाहा ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ
दौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ पृथिवी स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा एष्वपि सामगेतरे-
स्तत्तद्देवतोद्देशः पश्चात् कार्यः । ॐ सोमं
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च दृष्ट्वानि स्वाहा इदं
सोमाय । ॥ ततो दिक्पालहोमः । ॐ
जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं
सुरमिन्द्रं जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्तिनो
मघवा धात्विकः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ
अग्निं दूतं दृणीमहे होतारं विश्वेदेवं अस्य
यज्ञस्य सुकृतं स्वाहा इदममये । ॐ नाके
सुपर्णसुपयत् पतन्तं हृदयेनन्तो अभ्यचक्षत
त्वा हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनी
शक्रं सुरगणं स्वाहा इदं यमाय । ॐ वेत्या
हि निष्कंतीनां वयसस्तः परिश्रजं अहरहः
सिन्धुपरिपदासि स्वाहा इदं निष्कंताय ।
ॐ हतवर्गो भुवनानामभिप्रियोर्क्षो पृथ्वी मयू-
दुधे सुपेक्षसा दावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा स्वाहा इदं वरु-
णाय । ॐ वाम आवातु मेघजं शुभ्रमयो सुनो
हृदे प्रण आयुषि तारिवन् स्वाहा इदं
वायवे । ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वा-
रभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च दृष्ट-
्वानि स्वाहा इदं सोमाय । ॐ अभित्वा
शूरणीशुमोऽङ्गुष्ठा इव येनवः । ईशानमस्य
जगतः सद्गुणमीशानमिन्द्र तस्युवः स्वाहा इद-
मोशानाय । ॐ ब्रह्म यज्ञज्ञानं प्रथमं पुर-
स्ताद्विधीमतः सुब्रह्मो वेण आवः । सुब्रह्मा
उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ सर्वगोष्ठं मघ-

मठः

वानसकृष्णमिन्द्रं गिरो दृष्टीरभ्यनूत वाह-
धानं पुरुहूतं सुहृत्तिभिरमर्क्षं जवमानं दिवे
दिवे स्वाहा । इदमनन्ताय । इति सामगो
जुहुयात् । तत्तद्देवतोद्देशस्तु न कर्तव्यः । तत्तद्-
देवताप्रकाशनाय च देवताविशेषा उक्ताः ॥
यजुर्वेदी तु । ॐ जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं सुरमिन्द्रं हवेतु शक्रं पुरुहूत
मिन्द्रं स्वस्तिनो मघवा धात्विकः स्वाहा इदं
मिन्द्राय । ॐ वैश्वानरो न उतय आप्रयातु परा-
वतः अमिरकथेन वाहसा उपयामगृहीतोऽसि
वैश्वानराय ह्येते योनिवैश्वानराय त्वा स्वाहा
इदममये । ॐ अग्निमोऽस्यादित्योऽग्निमि-
त्रितो गृह्येन व्रतेन अग्निं सोमेन समयाविष्ट
आहुतिं वीणि दिवि बन्धनानि स्वाहा इदं
यमाय । ॐ यस्ते देवी निष्कंतिरावन्त पाशं
ग्रीवासु विवृण्वं तन्ते विषाम्यागुषो न मधा-
दयेतं पितृमहि प्रक्षतः । नमो भूयै रदक्ष-
कारस्वाहा । इदं निष्कंतायै । शाखान्तरे
तु ॐ यस्ते देवी निष्कंतिरावन्त दास्योवा
स्वविच अर्थं इदन्ते तद्विषाम्यागुषो न मधा-
दया जीवः पितृमहिप्रसक्त स्वाहा इदं निष्कं-
तायै । ॐ वरुणस्योत्तमममसि वरुणस्य स्कम्भ
सर्जनीस्यः वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य
ऋतसदनमसि वरुणस्य जनमदनो मामोद
स्वाहा इदं वरुणाय । ॐ वानो वायो मनो
वा गन्धर्वाः सप्रविशानिस्तेऽग्ने समयुञ्जस्ते-
ऽस्मिन् यवमादधुः स्वाहा इदं वायवे । ॐ
कुविद्वज्रयवमनो यवसिद्यया दान्यनुपूर्वं
विययम् । इहे ईषां जगृहि भोजनानि ये
वर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुवे-
राय । ॐ तमीशानं जगतस्तस्यवर्धनं धियं
जिह्मवसे ह्रमहे वयम् । पुषाणो यथा वेद-
मामनदृष्टे रक्षिता पायुरदक्षस्वस्तये स्वाहा
इदमोशानाय । ॐ आत्रक्षन् ब्राह्मणो ब्रह्म-
वर्चसी जायता मारावे राजस्य शूर इवशोति
आधी महारथो जायता स्वाहा इदं ब्रह्मणे ।
ॐ नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ने
अन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः स्वाहा
इदमनन्ताय । ॥ ऋर्वेदी तु । ॐ जातार-
मिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं सुरमिन्द्रं
जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
धात्विकः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ अग्निं दूतं
पुरोदधे हववाहसुपन्नं देवा आसादयाद्विह
स्वाहा इदममये । ॐ यमाय सोमं सुननुत
यमाय जुहुता हविः यमं ह यज्ञो गन्धर्वाभि-
दूतो अरं क्षतः स्वाहा इदं यमाय । ॐ एषेन
निष्कंतेभांगस्तं जुषस्व स्वाहा अग्निमेवेभ्यो
देवेभ्यः पुरः सद्गः स्वाहा यमनेवेभ्यो रक्षिणा-
सद्गः विश्वदेवनेवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा पश्चात्
सद्गः स्वाहा मित्रावरुणनेवेभ्यो देवामादा-
वय उवरा सद्गः स्वाहा सोमनेवेभ्यो देवेभ्य
उपविशद्गो वुरः सद्गः स्वाहा इदं निष्कं-

मठः

ताय । आन्वलायनशास्त्रायान्तु ॐ मीधुनः
परापरा निष्कंतिर्देवावधीतु । पदीष्ट हृण्वा
सह स्वाहा इदं निष्कंताय । ॐ तत्त्वामि
प्रक्षणा नन्वमानस्तदाशास्ते यजमानो
हविर्भिः । अग्नेह्रमानी वरुणी हवोभ्युवर्ध
समान आयुः प्रमोषी स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ वानो वायो मनो वा गन्धर्वाः सप्रविशानि-
स्तेऽग्नेऽश्मयुञ्जस्तेऽस्मिन् यवमादधुः स्वाहा ।
इदं वायवे । आन्वलायनशास्त्रायान्तु ॐ तव
वाय हतस्यते त्वष्टृणां मातरस्तुत । अर्वास्या
दृणीमहे स्वाहा इदं वायवे । ॐ कुविद्वज्रयव-
मनो यवसिद्यया दान्यनुपूर्वं वियय इहे
ईषां जगृहि भोजनानि ये वर्हिषो नमो उक्तिं
न जग्मुः स्वाहा इदं कुवेराय । ॐ तमीशानं
जगतस्तस्यवर्धनं धियं जिह्मवसे ह्रमहे वयं
पुषाणो यथा वेद सामसदृष्टे रक्षिता पायुर-
दक्षस्वस्तये स्वाहा इदमोशानाय । ॐ ब्रह्म
यज्ञज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विधीमत सुब्रह्मो वेण
आवः स्वब्रह्मा उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च
योनिमसतश्च विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ
नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथिवीमनु येऽन्त-
रीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः स्वाहा इद-
मनन्ताय । ॥ ततो नवयज्ञहोमः । ॐ आत्र-
क्षन् राजसा वर्चमानो निवेद्ययज्ञमन्ममं
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
पश्यत स्वाहा । ॐ आयायस्व ममेतु ते विश्वतः
सोमदृष्टो भवावाजस्य सङ्गं स्वाहा । ॐ अग्नि-
मूर्द्धा दिवः ककुप्सतिः पृथिव्या अयं अपार
रेतारसि जिह्मति स्वाहा । ॐ अग्ने विवस्वदुवस
श्चित्रं राधोऽमर्त्यं आदाधुषि जानवेदो वहा
त्वमग्ना देवां उपलब्धः स्वाहा । ॐ दृष्ट्वाने
परिदीया रथेन रथोहा मित्रा अपवाधमानः
प्रभञ्जनसेना प्रवृणो यथा यज्ञस्तस्माकमेष्टविता
रथानां स्वाहा । ॐ शुक्रन्तं न्यदधजन्ते अन्व-
द्विष्टुक्षं अहनी दौर्दिवांसि विन्वा हि माया
अयंसि स्वधावन् भद्रानि पूषजिह्वा रातिरस्तु
स्वाहा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिसवन्तु नः स्वाहा । ॐ कषाण-
श्चित्र आयुव हुतो सदा वृधः सखा कथा
सचिद्यया वना स्वाहा । ॐ केतुं जलजकेतवे
पेशी मया अपेक्षसे समुभ्रज्जरायथाः स्वाहा ।
यजुर्वेदी तु । ॐ आत्रक्षणेत्यादि इदं सूर्याय ।
ॐ इमं देवा अमपत्रं सुब्रह्मं महतं चक्षाय
महतं ज्येष्ठाय इममनुमनुष्य पुत्रमनुष्याः
पुत्रमस्यं विधे स्वाहा । इदं सोमाय । ॐ
अग्निमूर्द्धा दिवः ककुप्सतिः पृथिव्या अयं
अपार रेतारसि जिह्मति स्वाहा । इदं मङ्ग-
लाय । ॐ उद्गृह्यस्वामे प्रतिजायहि त्वमि-
द्यापूर्तं सः सन्नेयामयय । अस्मिन् सद्यस्ते
अभ्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च कीदृश
स्वाहा । इदं वषाय । ॐ दृष्ट्वाने अति यदर्थो
अर्वागुमहिभाति क्रतुमज्जने । यदीदं चक्षुरस

मठः

कृत प्रजात तदस्मात् प्रविष्टं धीहि चित्रं
स्वाहा । इदं दृष्टवान्ये । ॐ अस्मात् परिश्रुतो
रक्षं ब्रह्मणा अपिबत् चक्षं पयःसोमं प्रजा-
पतिः । अतः सत्त्वमिन्द्रियं विपानं शुक्र-
मन्धवः । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं मधु
स्वाहा । इदं शुक्राय । ॐ अतो देवीरभीष्टं
आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिसवन्तु नः स्वाहा ।
इदं अनेचराय । ॐ काष्ठात् काष्ठान् प्ररो-
हन्तो पदवः पदवः परि एवानो दूर्वे प्रतनु
सहस्रेण अतः च स्वाहा । इदं राहवे । ॐ
केतुं लक्ष्मकेतवे पेयो मर्या अपेशसे ससुसङ्ग-
रजाययाः स्वाहा । इदं केतुभ्यः । अवेदी तु
एभिरेव मन्त्रैर्बुध्यात् ॥ ॥ ततो मेघशमसौ
प्रतिपेतु । एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषं
दिग्भ्यो बलिन्द्यात् । तदयथा । एवं पायस-
वलिः ॐ प्राये दिशे नमः । एवमायेये अवाये
निर्गते प्रतोये वायवे उदीये ऐशान्ये ऊर्ध्व-
दिशि अग्नेदिशि ॥ ॥ ततो हुताक्तपलाश-
समिधा अष्टोत्तरशतं जुहुयादनेन मन्त्रेण । ॐ
तद्विष्णोरिन्द्रादि स्वाहा इदं विष्णवे । ततः
पूर्वोक्ते चरुहोममन्त्रेण हुताभ्यः सुवेगा-
व्याहृतीर्जुहुयात् । तत आग्नेन पुरुषस्त-
नवभिर्मन्त्रैः सामगो जुहुयात् । यथा । ॐ
इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिधा निदधे पदं स सप्तमस्य
पाशुके स्वाहा । १ । ॐ प्रक्षस्य विष्णो अरु-
वस्य नृसहः प्रक्षवीचं विदधा जातवेदसः
वैश्वानराय मतिर्नयसि मुनिः भीम इव पवनं
चातरमये स्वाहा । २ । ॐ प्रकाशमृषयेव
जुवाजो देवो देवानां जनिमा विपक्तिं महिमतः
शुचिवन्तुः पावकः पदा वराजो न्यसि रेतनु
स्वाहा । ३ । ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात् । स भूमिं सज्यतो हुत्वा अग्रनिधु-
हश्राकुलं स्वाहा । ४ । ॐ त्रिपादूर्ध्वसुदेत
पुरुषः पादोऽस्यैवाभवत् पुनः । ततो विष्टं
अक्रामत् शासनानशने अभि स्वाहा । ५ ।
ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यजुतं यच्च भयं उतामृत-
वर्ष्यशावो यदस्तेनानिरोहति स्वाहा । ६ ।
ॐ एतावानस्य महिमानो व्यायाच पुरुषः
पादोऽस्य विन्वा भूतानि त्रिपादस्याष्टं
दिव स्वाहा । ७ । ॐ ततो विराडजायत
विरात्रो अधिपुरुषः । स जातो अन्तरिक्षे
पश्चाद्भूमिमथो पुरः स्वाहा । ८ । ॐ कथान-
श्चिन्न आमुवदूती सदा ह्यः सखा कथा सति
हया इता स्वाहा । ९ । ॐ यजुर्वेदी तु ।
षोडशोपचारपूजोक्तपुरुषस्तु षोडशमन्त्रैरा-
भ्येन षोडशाहुतीर्जुहुयात् । अवेदिनाम-
येवम् ॥ ॥ तत आग्नेमिधितान् तिलान्
यज्जीत्वा ॐ इरावतो धनुमती हि भूतं सुयव-
सिनी मन वेदशस्या अक्षभा रोदसो विष्णु-
रेतेराधत पृथिवीमभितो मयूलेः स्वाहा । इदं
विष्णवे । इति सक्तं जुहुयात् । ॐ ब्रह्माशु-
कायिभ्यः स्वाहा । ॐ विष्णुध्यायिभ्यः स्वाहा ।

मठः

ॐ ईशानाशुकायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्ते-
न वयमहमन्त्रैश्चैकपात्ममन्त्रैश्च सक्तं सक्तं
जुहुयात् । एवं पञ्चतेभ्यः स्वाहा । ॐ नदीभ्यः
स्वाहा । ॐ समुद्रेभ्यः स्वाहा । एवं तिल-
होमं समाप्य सुवेगं महाव्याहृतिभिराभ्यं
जुहुयात् । ॥ । ततः प्रायश्चित्तहोमसङ्कल्पं
कृत्वा ॐ अमे त्वं विभुनामासीति नाम कृत्वा
आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्धं स्वशास्त्रोक्तं
प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्वाहुत्या नृदनामा-
नमभिं पूजयित्वा हुतपूजसूचा उत्थाय यज-
मानेनान्वारब्धः ॐ तद्विष्णोः परममिन्द्रादि
वौषट् इत्युच्चार्य पूर्वाहुतिचयं दद्यात् । तत
आचारान् ऐशान्यां पृथिवीं शीतला भव
इत्युच्चार्य दुग्धादि लिप्ता सुवलयमक्षना ॐ
कश्यपस्य च्यायुषं इति शिरसि । ॐ यमस्य
स्व्यायुषं कक्षे । ॐ यदेवानी च्यायुषं बाहु-
मूलयोः । ॐ तस्मैस्तु च्यायुषं हृदि । अन्य-
कर्तृकपक्षे तु तस्मैस्तु च्यायुषमिति विशेषः ।
ततो यजमानः पश्चाद्यं चरुशेषं प्राप्य धात्वा
वा पूजपाचादिकां दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् ततो
हेमयुक्तं सवस्त्रनिलपात्रं अलङ्कृतगर्वीं तस्मैः
वा एतद्वहोमकर्मप्रतिष्ठायमाचार्याय दद्यात् ।
अन्यहोतृपक्षे होत्रे दद्यात् । एतत्कृतकर्मणा
प्रीयता भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत् । ॥
ततः प्रासादसम्मुखे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा
यजन्तस्ते महे उपप्रयान्तु मदनः सुदानव इन्द्रः
प्राशुर्भवासवा इतिमन्त्रेण देवतामानीय विष्णु-
यज्ञस्य सम्मुखे गतुं शिवयज्ञस्य दृषं दुर्गा
यज्ञस्य सिंहं स्थापयेत् । ततो गन्धमाल्यवस्त्रा
दिना स्थापतिं परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नम इति चक्रं
संपूज्य एहोपरि यथायोग्यं चक्रादिकं विन्यस्य
यज्ञं वस्त्राच्छादय यज्ञहारानुरूपं तोरणं
विधाय यज्ञानुरूपपट्टाचामरकिङ्किणीजाल-
वर्जपत्रोपेतं सवस्त्राद्युत्समेतं ध्वजं यज्ञस्थान-
कोणे वायुकोणे वा स्थापयेत् । ॥ ततो विष्णुं
शालग्रामादी यथाहं यज्ञसमोपे नोत्वा पञ्चविं-
शतिवर्तेनारिकेलोदकेः पञ्चगव्यपञ्चान्तेः कीर्त्त-
नोदकेः ज्ञानं कारयित्वा षोडशोपचारादिभिः
पूजयेत् । वस्त्रमागममन्त्राणां पौराणिककलेन
सूदाणामप्यधिकारः । अचार्यपात्राभ्यसा
प्रोक्षितं आसनं यज्जीत्वा इदमासनं ॐ सर्व-
ान्यामिन्ने देव सर्वबीजमयं ततम् । आत्मस्थाय
परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् । ॐ विष्णवे
नम इति मन्त्रेण दद्यात् १ । ततः कृताञ्जलिः ।
“ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं च मे ॥
कृतार्थोऽनुयज्जीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
आगतो देवदेवेश । सुखागतमिदं वयुः ॥”
विष्णो स्वागतमिति स्वागतपत्रः २ । तान्त्र-
पात्रस्य अमाकद्वैपायनपराजिताशुक्तजलं
यज्जीत्वा ।

मठः

“ॐ यद्भक्तिवैश्वस्यर्कात् परमानन्दसम्भवः ।
तस्मै ते चरणाब्जाय पादं शुद्धाय कल्पये ॥”
इत्युच्चार्य मूलेन पादयोर्दद्यात् ३ । इदमासन-
मितीव मन्त्रस्य पूर्वमेतत् पादमिति प्रयोष्य-
मेवमुत्तरं यथायोग्यतुल्यैः । गन्धपुष्पाक्षत-
यवकुशापतितश्चेतसर्षपदूर्वात्मकं अर्घ्यं शुद्धं
यज्जीत्वा ।
“ॐ तापत्रयहरं दिवं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन शिरसि दद्यात् ४ । जातीजवज्ज-
ककोलयुक्तं केवलं वा जलं यज्जीत्वा ।
“ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥”
इति मूलेन दद्यात् ५ । कांक्षस्यं दक्षिमधुहता-
त्मकं कांक्षपिहितं मधुपर्कं यज्जीत्वा ।
“ॐ सर्वकल्याणहीनाय परिपूर्णसुखात्मने ।
मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥”
इति मूलेन दद्यात् ६ । पुनराचमनीयं यज्जीत्वा ।
“ॐ उत्तिष्ठोऽष्टशुचिर्वापि यस्य सरस्वमाचनः ।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ७ । लौकिकव्यष्टाधिकशत-
त्रयतोऽनकान्युनं तीर्थजलं यज्जीत्वा ।
“ॐ परमानन्दबोधाब्धिनिमग्नजन्मरूपे ।
साङ्गोपाङ्गमिदं ज्ञानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥”
ॐ तद्विष्णोरिति मूलेन दद्यात् ८ । पूर्वोक्ता
पुनराचमनीयश्च दद्यात् । अर्घ्याभ्यसा प्रोक्षितं
वस्त्रं यज्जीत्वा ।
“ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिगुह्योदतीचसे ।
निरावरणविज्ञाय वाससे कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ९ । उत्तरीयवस्त्रं यज्जीत्वा ।
“ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्संमोहिनी
सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । ततः पूर्ववत् पुनराच-
मनीयश्च दद्यात् । सुवर्णाद्याभरतमर्घ्याभ्यसा
प्रोक्ष्य ।
“ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाधन्याययति ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमरार्चित ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । प्रोक्षितं गन्धं यज्जीत्वा ।
“ॐ परमानन्दसौख्यपरिपूर्णहृत्पन्नर ।
यद्वाण परमं गन्धं क्षपया परमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् ११ । तत्तद्देवताभिषेकपुण्य-
मादाय ।
“ॐ तुरीयवर्णसम्भूतं नानाशुभमनीहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं यज्जीतां परमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् १२ । धूपं प्रोक्ष्य चण्डो
संपूज्य ।
“ॐ वनस्पतिरसो हिवो गन्धाः सुमनोहरः ।
आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगच्छताम् ॥”
इत्युच्चार्य वामहस्तेन चण्डो दादयन् मूलेन
दद्यात् १३ । ततो हुतादिपरीपमादाय ।
“ॐ सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्मिन्निरापहः ॥

मणिक

(यथा, रघौ । १ । ४ ।

“मयो वचनसुतकीर्णं कथयन्ति मे गतिः ।”
सुक्तादिकम् । तत्पर्यायः । रत्नम् २ मयो ३ ।
इत्यमरः । १ । ६ । ६१ । (तथाचास्य पर्यायः ।
“रत्नं क्षीये मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तनु पापाद्यमिदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः ।
“मणिरत्नं परं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चक्षुषं धारणातश्च पापान्मृगो विनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

“सुक्ताविहमवधेनैवैक्यस्मटिकादयः ।
चक्षुषा मणयः शीता लेखना विधकृद्गताः ।
पवित्रा धारणायाश्च पापान्मृगो विनाशकाः ॥”
इति सुश्रुते कथस्थाने ४६ अध्याये ।)
अजायाः कच्छस्थितस्तनः । लिङ्गायम् । अलि-
ङ्गरः । इति मेदिनी । १४ । योग्यभागः । इति
शब्दरत्नावली । नागविशेषः । इति जटाधरः ॥
मणिवन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिभेदः । यथा,
महाभारते । २ । ११ । २२ ।
“असितो देवमन्त्रेण वैशेषयश्च तत्त्वविन ।
ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ॥”)
मणिकं, क्षी, (मणिरित्येति मणि + “यावादाध्यः
कम् ।” ५ । ४ । ७६ । इति स्त्रीयं कम् ।
अलिङ्गरः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ । (यथा,
मान्सी । १ । २१ ।
“त तमादाय मणिते प्राक्षिप्यन्तचारि-
णम् ॥”)

मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्य शिवलिङ्गभेदः । यथा,
“भक्तकूटस्य चैशान्या मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥
स सद्योजातकृत्सु मणिकर्ण इतीरितः ।
सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितश्च सदा शिवः ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्याये ॥

मणिकर्णिका, स्त्री, (कर्णं भवा इति । कर्ण + “कर्ण-
लजाटात् कणलङारे ।” ४।१।६५ । इति कम् ।
टाप् । अकारश्च इत्वम् । मणिमयी कर्णिका
शक्तपार्ष्णिवादिषु समासः । सा विद्यते यत्नेति
वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विस्मिततया
शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनादस्यास्तथात्वम् ।)
काशीमयीर्थाविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णुं
प्रति शिववाक्यम् ।

“त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।
यन्मयाहोजितो मौलिरहिषवधभूषणः ॥
तदाहोजनतः कर्णात् प्रपात मणिकर्णिका ।
मणिभिः क्वचिता रम्या ततोऽस्तु मणि-
कर्णिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा स्थापितमिदं शुभम् ।
तथा चक्रं गन्धनाच्छङ्खचक्रगदाधरः ॥
मम कर्णात् प्रपातयं यदा च मणिकर्णिका ।
तदा प्रवृत्तिं शक्तिं च स्थापयामि मणिकर्णिका ॥

मणिका

कीर्तिवन्धवाच ।

सुक्ताकुण्डलपतेन तवाहितनयाप्रियम् ।
तीर्थानां परमं तीर्थं सुक्तिवन्धमिहास्तु वै ॥
काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमौन्दरः ।
अतो नामापरचास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥
अयं वरं वरे देव । देवः सोऽप्यविचारितम् ।
स ते परोपकारार्थं जगद्रक्षामर्षे शिवः ॥
आम्रक्षस्तम्भपथं यत्किञ्चिज्जगत्सुखम् ।
यत्तुर्ध्वं भूतग्यामेषु काशीं ननुक्तिमाप्नुयति ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो ! मणिप्रवणभूषणे ।
सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनसुखम् ॥
तर्पणं पिच्छदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् ।
गोभूतिलहिरग्यान्दीपात्ताम्रभूषणम् ॥
कन्यादानं प्रयत्नं सप्तसन्तानकथाः ।
प्रतीतमर्गं ह्योनसर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
करो त यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः जगत्परम् ।
विपतिं विपुलाश्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् ॥
अथवा सुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्मणः ।
अन्यथापि शुभं कर्म यद्वत्तं यद्वया हुतम् ॥
विनाशघातमीशान त्यक्तः प्रायीपवैश्रवम् ।
नैऋत्यस्थाः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीन्दरः ॥
नानुशोचति नाख्याति ज्ञत्वा कालान्तरंऽपि
यत् ।

तदिहाजयतामेतु तस्यैव । तददमहान् ॥
तव प्रसादात्स्येह सन्धेयमनयमस्तु तत् ।
यदस्ति यद्विषयश्च यद्वत्तञ्च मदाशिवः ॥
तस्मादेतच्च सञ्जसात् ज्ञेयमस्तु शुभोदयम् ॥
इति काशीखण्डे मणिकर्णिकास्थानं नाम = ६
अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णो मणिकर्णो वा
ईश्वरः ।) काशीमयशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
“योहारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोदर्यां हतो-
दकः ।

त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चक्रेशं केदारश्च ततो प्रवेत् ।
धर्मेशश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेशश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविसृक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
एषा यावत् प्रयत्नेन कर्मेया ज्ञेयवासिभिः ।”
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तदास्य ईश्वरः ।)
कामरूपस्य शिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
“सत्त्वतीर्थेणते स्नात्वा स्फुट्टा चक्रं सवासवम् ।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा सुक्तिर्भस्मात्पुन गते ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
मणिकाननं, स्त्री, (मणोनां काननमिव । बहु-
मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्ठः । इति
शब्दरत्नावली । रत्नवन्धः ॥

मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । कृ + अण् ।)
मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्ता । औहरि इति
भावा । तत्पर्यायः । वैकटिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आचक्षिन्तामणिकर्ता च ॥

मणिही

मणिकूटः, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि
शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्य पञ्चतमेदः ।
यथा,—

“भक्तकूटस्य चैशान्या मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

“मणिकूटस्याथ गिरेर्मन्त्रमादनकस्य च ।
मध्ये सवति लोहिष्ठो ब्रह्मपुत्रः समास्थितः ॥
हत्वा च्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।
नरदेवासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ॥
च्वरेणापीहिततनुच्वरं हत्वा महासुरम् ।
संश्लोकहिताचार्यं सोऽगदस्नानमाचरत् ॥
अगदस्नानसंभूतं संजातश्च महाहरः ।
तस्य स्वयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपुनर्भवम् ॥
न पुनर्जायते यस्मान् ततः स्नात्वा नरोत्तमः ।
अपुनर्भवसंज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्तितम् ॥
मणिकूटाचले शिखरैर्मयैव ब्रह्मरूपकम् ।
स च आमप्रमाणेन विस्तारेणैव संस्थितः ॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

मणिवनिः, पुं (मणीनां खनिः ।) मणैराकरः ।
यथा । मणैः खनिः ॥ इति सुश्रुते कथस्थाने ४६
मणिमयीः, पुं, (मणयो यीवायां कन्धरायां यस्य ।)
कुवेरपुत्रः । इति शब्दरत्नावली । रत्नकन्दरे
त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २२९ । १४ ।

“हिरण्यकर्णं मणिमयीमर्चयन्तौ
विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥”

“मणिमयीं रत्नादुपेतकण्डम् ॥” इति तद्वाच्ये
सायनः ।)

मणिच्छिदा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम् ।) मेदा-
नामौषधम् । ऋषभाख्यौषधम् । इति मेदिनी ।
रे, = ६० ॥ (तथास्याः सलक्ष्यपर्यायः ।
“महामेदाभिधो ज्यो मेदालक्षणास्तुष्यते ।
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव खवेत् ॥
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ।
शून्यपणां मणिच्छिदा मेदा मेदोभवाध्वरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मणिनं, स्त्री, (मण् + भावे क्तः । मैथुनकाक्षीन-
वाक्यम् । “स्नानतमणितादि सुरते ।” इति
साहित्यदर्पणे ।) तत्पर्यायः । रतपूजितम् १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १०।७५ ।

“मौलुभानि मणितं कदयोक्तिः

स्निग्धसुक्तमनमर्थवर्चासि ॥”)

मणितारकः, पुं, (मणेरिव दीप्तिमती तारका
यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिहीपः, पुं, स्त्री, (मणिप्रचुरो हीपः ।) चौर-
समुद्रमध्ये प्रक्षरागादिमणिमयान्तरीपः । स च
त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—

“सुधाविन्धोर्मध्ये सुरविटपिपाटीपरिसरे

मणिहीपे नौपीपवन्वति चिन्तामणियुधे ।

शिवकारे मन्त्रे परमशिवपथ्यं हुनिजया

भजन्ति त्वां सन्धाः कति च न चिदानन्दहरौम् ॥”

इत्यानन्दहरौ ॥

मणिब

मणिपर्वतः, पुं, (मणीनां पर्वतः।) गिरि-
विशेषः। यथा,—

“ततोऽभ्यधाग्निरिच्छामभितो मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या वसुवता स्रग्भवंचामलाः प्रभाः ॥
मणीनां हेमवर्णानामभिवृद्धिर्दिवाकरम् ।
तत्र वैदूर्यवर्णानि ददर्श मधुसूदनः ॥
सतीरगपताकानि दाराणि शिखराणि च ।
विद्युद्व्यधितमेवामः प्रभवौ मणिपर्वतः ॥
हेमचित्रवितानेषु प्रासादैरुपशोभितः ।
तत्र ता हेमवर्णाभा ददर्श मधुसूदनः ॥
गन्धर्वानुरसुख्यानां प्रिया दुहितरस्तथा ।
ददर्श पृथुलश्रीगीः संरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकेण समानीता रत्नमाणाः समन्ततः ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्यायः ॥
मणिपूरं, स्त्री, घटचक्रान्तर्गतनाभिमध्यस्थद्वितीय-
चक्रम्। यथा,—

“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेवामं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिवज्रिन् तत्र पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलेयुक्तं चादिफालाचरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विशालोक्तकारणम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

तत्तु साधिवानपद्मस्योर्ध्वदेशे तिष्ठति। यथा,—
“एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दशपद्मं नीलवर्णं सजलं चौररूपकम् ।
आदिफालैः सचक्रैश्च पद्मज्वालिशोभनम् ॥
तन्मध्ये बीजकोषे निवसति सततं बह्वीजं
सुसिद्धं

वाङ्मे तत्तेपुराणं नवतपननिभं स्वस्तिकं
तन्निभागे ॥

स्वर्णकाण्डमिदं देवि । सर्वदेवप्रपूजितम् ।
साकारं बहुबीजञ्च सदैव मेघवाहनम् ॥
रुद्राज्यं हि तत्रैव महाभोगस्य नाशनम् ।
भद्रकाक्षी महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥”

इति निर्वाणतन्त्रे ६ पटलः ॥

तत्र देवतीर्थं यथा, रुद्रायामले ।
मणिपूरं देवतीर्थं पञ्चकुण्डं सरोवरम् ।
तत्र श्रीकामनातीर्थं स्नाति यो मुक्तिमिच्छति ॥”
(मणीनां पुरोऽत्र) स्नानाम्नातदेशश्च ॥ (यथा,
महाभारते १।२१८।२३।

“चित्राङ्गदा पुनर्दष्टुं मणिपूरपुरं ययौ ॥”)

मणिबन्धः, पुं, (मणिर्वध्यते यत्र। अधिकरणे
चन्।) प्रकोष्ठपाण्ड्यः सन्निधानम्। इत्य-
मरटीकार्या भरतः। कला इति भाषा ॥ स च
करस्यादिभागः। (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले
३ अङ्कः।

“मणिबन्धाङ्गितमिदं संक्रान्तोऽशीरपरिमलं
तस्याः।”)

तत्पण्यायः। मणिः २। इति हेमचन्द्रः ॥ कर-
यन्त्रिः ३ करग्रन्थिकः ४। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य शुभाशुभक्षणं यथा,—
“मणिबन्धेनैवैव सुसिद्धशुभसन्धिभिः।

मणिमा

वृषा जीनेः करच्छेदेः सशब्देर्धनवर्जिताः ॥
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥

मणिभद्रः, पुं, (मणिषु भद्रः, यदा मणिभि-
भेदमस्य। मणिसुक्तादिधनाधिकादस्य तथा-
त्वम्।) जिनानां पूर्वव्ययविशेषः। तत्पण्यायः।
जन्मलः २ पूर्वव्ययः ३ जलेन्द्रः ४। इति
चिकावशेषः ॥ (प्रधानव्ययभेदः। यथा,
महाभारते ३।६४।१२७।

“कृतं त्वां मानुषीं भर्ता न पश्यामि महावने ।
तथा नो यत्तराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥”

यथा च कथासरित्सागरे १३।१६५।

“असद्विशेषे पुरस्यान्तर्मणिभद्र इति श्रुतः ।
पूर्वैः कृतप्रतिष्ठोऽस्ति महायज्ञः प्रभावितः ॥”)

मणिभूमिः, स्त्री, (मणीनां भूमिः आकरः।
मणिमयी भूमिरिति वा।) रत्नस्य खनिः। तत्-
पण्यायः। कुट्टिमम् २। इति शब्दरत्नावली ॥

मणिमरुपः, पुं, (मणिमयः मरुपः।) रत्नमय-
रुद्रम्। यथा, रुद्रायामले वगलास्तोत्रे ।

“मध्ये सुधाब्जमणिमरुपरत्नवदो-
सिंहासनोपरिगतां परिपोतवणेम् ।

पीताम्बराभरणमाल्यविभूषिताङ्गीं
देवीं नमामि धृतसुहृद्वैरिणिकाम् ॥”

मणिमयं, स्त्री, (मणिरिव मय्यते इति मणि +
मय्य + कर्मणि घञ्।) मेखवलयवणम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मणयः मय्यन्ते उपलान्
विदायं यत्कृते अत्रास्तेति। मय्य + अधि-
करणादौ घञ्।) पञ्चतविशेषः। इति मणि-
मय्यशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते।
१३।१८।३३।

“मणिमय्येष्य शैले वै पुरा सन्पतिजो मया ॥”)

मणिमान्, [त्] चि, मणिविशुष्टः। रत्नभूषितः।
(यथा, भागवते ३।१५।४१।

“विद्युत्क्षिप्यमकरकुण्डलमकनार्ह-
गण्डस्यनोन्नसुखं मणिमन्किरोटम् ॥”)

मणिरक्तोति मनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (पुं, नाग-
विशेषः। यथा, महाभारते २।६।

“मणिमान् कुण्डलारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”

राजसभेदः। स च कुवेरस्य सखा। यथा,
महाभारते ३।१३०।५७।

“सखा वैश्रवणस्यासौ मणिमानामराचसः ॥”
पश्चिममण्डपदेशभेदः। यथा, दृष्टान्तहितायाम्।
१४।२०।

“अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः सुरा-
पङ्क्तोऽस्तिगिरिः ॥”

स्त्री, पुरभेदः। यथा, महाभारते ३।६४।४।

“रत्नलो नाम देव्य आसीत् कौरववन्दनः ॥
मणिमतां पुरि पुरा वानापित्तस्य चाशुजः ॥”)

मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्मिता माला शक-
पार्थिवादिषु समासः।) हारः। दन्तचन-
विशेषः। इति मेदिनी। जे, १६० ॥ (मणि-
निर्मिता माला यस्याः।) लक्ष्मीः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ दौमिः। इति शब्दमात्रा ॥ (हन्दी-

मण्डः

भेदः। यथा, हन्दीममज्ञभ्याम्। “तौ तौ
मणिमाला हित्वा शुद्धवस्त्रैः ॥” अधिकृत्य हन्दि-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मणिरागं, स्त्री, (मणेरिव रागो वर्णोऽप्यस्य ॥)
चिह्नकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणैः रागः।)
मणैर्वर्णं पुं ॥ (गुणादयोऽस्य चिह्नकशब्दे
विधेयाः ॥)

मणिवः, पुं, नागविशेषः। मणिशब्दादस्यर्थे
वप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणिवीजः, पुं, (मणिरिव दर्शनौघं बीजं यस्य।)
दाहिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिनरः, पुं, (मणिभिः स्त्रियते गम्यते यथ्यते
इतिभावः। कृ + कर्मणि अप्।) सुक्ताहारः।
यथा, गीतगोविन्दे ७ सर्गः।

“घटयति सघने कुचयुगलगने ऋगमदरुचि-
रुचिषते ॥

मणिसरममलं तारकपटलं नखदण्डशशि-
भूषिते ॥”

मणी, स्त्री, (मणि + कटिकारादिति पक्षे ङीप्।)
मणिः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

मणीचक्रं, स्त्री, (मणीम् चकते प्रतिहन्ति दीप्या
इति। चक्र + चण्।) चन्द्रवर्णरूपम्। तत्-
पण्यायः। इन्द्रकान्तः ७। इति चिकावशेषः ॥
(शक्रदीपस्य वर्णविशेषः। यथा, मातस्यं।
१०१।२३।

“श्यामपर्वतवर्षं तु मणीचक्रमिति स्मृतम् ॥”)

मणीचक्रः, पुं, (मणी + चक्र + चण्।) मत्स्य-
रङ्गपत्नी। यथा,—

“अन्याग्नी मत्स्यरङ्गः स्यान्नलमद्गुर्मणीचक्रः ॥”
इति हारावली ॥

मणीव, य, मणितुल्यम्। मणिशब्देन सह इव-
शब्दस्य वक्ष्यतेनपुरुषसमासः। प्रथमाविषय-
नात्ममणिशब्दान् इवार्थवशब्देन वाशब्देना-
प्येवं रूपम् यथा,—

“मणीवोदस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो
वा बोध्यः ॥”

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणीवकं, स्त्री, (मणीव + संज्ञायां कन्।)
पृथ्वी। इति हेमचन्द्रः ॥

मण्टपी, स्त्री, (मण्टमुक्तादं पाति रक्षतीति
मण्ट + पा + कः। जानी संज्ञायां वा ङीप्।)
सुदोषोदकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डः, पुं, (मण्डने इति मण्टि + चण्।) घटक-
विशेषः। माह्वं इति हिन्दी भाषा। यथा,—

“ममितां मह्येदानीं केलीनापि च सज्जयेत् ।
अस्यास्तु घटकं कृत्वा पथेत् सर्पिर्वि नीरसम् ॥

एकालपङ्ककपूरमरिचादौरलङ्घने ।

मन्त्रयित्वा सिनापाके ततस्तत्र समुद्धरेत् ॥

अथ प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥”
अस्य गुणाः।

“मण्डस्तु हंजयो हृष्यो वक्ष्यः सुमधुरो मृदुः ।
पित्तानिघ्नरो रक्ष्यो दीपादीनां सुपूजितः ॥”

प्रकारान्तरं यथा,—

“समिता शर्करावर्णिनिमिता अपरेऽपि वै ।

प्रकारा अमुना तुल्याकोऽपि चेतद्गुणाः

स्तुताः ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

मण्डः, क्री, पुं, (मण्डयति ज्ञेयं अनेन अत्रादिक-

मिति । मण + “ममन्तात् ङः ।” उणा० १।१।३।

इति ङः ।) सर्वेषामन्नदध्यादीनामग्रसः ।

इत्यमरभरती । माङ् इति मान इति च

भाषा । (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के । १ ।

“नीवारौदनमण्डसुण्णमधुरं सदाः प्रसूताप्रिया-

पीतादयधिकं तपोवनमग्नः पर्याप्तमात्मानम् ।”

सारः । पिच्छम् । इति मेदिनी । डे, २१ ॥

मण्डः, क्री, (मण्डयतीति । मण्डि भूषादी + अच् ।)

मण्डु । इति मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, भाग-

वते । ५ । २० । २४ ।

“समानेन दधिमण्डोदेन परितः ॥”

मण्डः, पुं, (मण्डयति ज्ञेयं भूषयतीति मण्डि +

अच् ।) एरुङ्कटः । शाकभेदः । इति मेदिनी ।

ति, २१ ॥ मण्डु । भूषा । सारः । पिच्छम् ।

जमनः । (मण्डयति वर्षागमे नृशयोति

मण्डि + अच् ।) दहृः । भक्तादिभवरसः ।

तस्य लज्जलम् ।

“भक्तैर्विना द्रवो मण्डः पर्यं भक्तसमन्वितम् ।”

इति राजनिघण्टुः ॥

“तक्राजवृत्तरो मण्डः ।” इति च. सुश्रुते सूत्र-

स्थाने ४५ अध्यायः ।) अथ मण्डस्य लक्षणं

विधिर्यथा च ।

“तक्रालानां सुमिहानां चतुर्दशगुणो जने ।

रसः सिकथेऽपि जने मण्ड इत्यभिधीयते ॥

“शुष्की सैन्धवं युक्तो दीपनः पाचनश्च सः ।

अन्नस्य सम्यक् निद्राञ्च स्या मण्डस्य मिहना ॥

येन यथैव वाग्ना विक्षेपी भक्तयोऽपि ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डो गार्हो लघुः शीतो दीपनो धातुसाध्य-

कृत् ॥

ज्वरप्रक्षर्पणो वल्यः पित्तघ्नश्चामपहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“सुदीपनो वस्तिविशोधनश्च

प्राणप्रदः शोणितवह्नश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता

वायुं जयेत्पृथुको हि मण्डः ॥

लाजमण्डोऽपि जनेनो दाहलणानिवारणः ।

ज्वरातीसारशमनोऽपि शोषदोषामपाचनः ॥

वायुमण्डोऽपि जनेनो दाहलणानिवारणः ।

पाचनो दीपनो हृद्यः पित्तघ्नश्चाभिलाषहः ॥”

वायुमण्डो भृष्टवमण्डः । इति राजवल्लभः ॥

(धानादिकृतमण्डगुणाः । क्रीषत्वं विवक्षितम् ।

“धान्यमण्डं पित्तहरं अमन्नचाक्षरीहरम् ।

वातघ्नं रक्तप्रभं गार्हो सन्दीपनं परम् ॥”

इति धान्यमण्डगुणाः ॥

“युगन्तराणां मण्डन्तु श्रेष्ठज्ञानं मतम् ।

पित्तं शमनीयं च यत्नं गार्हो च तम् ॥”

इति युगन्तरमण्डगुणाः ॥

“रक्तप्राण्डुवं मण्डं मधुरं गार्हो शीतलम् ।

प्रमेहानघ्नरीं हन्ति वातघ्नं पित्तलक्षणा ॥”

इति रक्तशालिमण्डगुणाः ॥

“मधुरं शीतलं किञ्चित् श्रेष्ठं शोषनाशनम् ।

अक्षरीमेहसंक्षेपी वातघ्नं चेतताकुलम् ॥”

इति श्वेततकुलमण्डगुणाः ॥

“यवमण्डं कषायं स्याद् गार्हो चोष्णं विपाकि

च ॥”

इति यवमण्डगुणाः ॥

“तद्वत् गोधूममभूतं मधुरं पित्तवारणम् ।”

इति गोधूममण्डगुणाः ॥

“श्लानिभृच्छांकरं सदाः कोदवायकं लघु ।”

इति कोदवमण्डगुणाः ॥

“तद्वत् क्षुधात्यानां वातघ्नं पित्तकारकम् ।

करोति शोषं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥”

इति क्षुधात्यमण्डगुणाः ॥

इति मण्डवर्गाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

“मण्डन्तु दीपयत्यसिं वातचाप्युत्तमयेत् ।

नृदृक्करोति शोषं सिद्धं सन्नयत्यपि ॥

लक्ष्मिनां विरिक्तानां ज्ञेयं खेदं न तस्य-

ताम् ।

दीपनत्वाच्च दुस्वाच मण्डः स्थान प्राग्धारणः ॥

लणानां सारशमनो धातुसाध्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽपि जनेनो दाहलणानिवारणः ॥

मन्दाग्निरपि मण्डोनां वातस्य विरिधोऽपि ताम् ।

देयश्च सुकुमारानां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।

क्षुत्प्राप्तमण्डः पण्यः शुद्धानां मलापहः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“लाजमण्डो विद्रुहानां पण्यः पाचनदीपनः ।

वाताग्नौषमो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥

मण्डकः, पुं, (मण्डयति ज्ञेयः इति । मण्ड + मण्डाधी

कन् ।) पित्तकरिणः । माङ्गा इति हिन्दी

भाषा । यथा,—

“गोधूमा धवला धौताः कुङ्किताः शोषितास्तः ।

प्रोक्षिता यन्त्रनिघण्टुशालिताः समिताः

स्तुताः ॥

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्ह्यन् ।

हस्तचालेन या तस्या लोमी मण्यक् प्रसारयन् ॥

अधोमुखघटस्थेन हस्तैः प्रसिपेद्गृहः ।

नृदना वङ्गना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥”

लोमी लोमी इति लोके ।

“दुधेन चाप्यखलेन मण्डकं भजयेत्तरः ।

अथवा सिद्धमसिं सप्तकवटकेन वा ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डको दृङ्गणो हृद्यो वल्यो वक्षिकरो भृष्टम् ।

पाकेऽपि मधुरो गार्हो लघुर्हो वक्षयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(माधवीजता । तत्पर्यायो । यथा,—

“माधवी ख्यातु वाचनी पुष्पको मण्डकोऽपि

च ।

अतिमुक्तो विसुक्तश्च कासुको भमरोक्षवः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

गीताङ्गविशेषः । यथा,—

“अथप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा ।

मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

जयप्रियो हंसताले लघुमध्ये यदा गुहः ।

ऊनविंशत्यनुरैर्युक्तो रसे वीरे च वर्तते ।

लघुर्गुहं लघुर्गुहं हंसतालः स उच्यते ॥ १ ॥

कलापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि सः ।

दाविंशत्यनुरैर्युक्तो लघुरादौ गुहइयम् ।

लघुरादौ गुहइन्दं रङ्गताल इतीरितः ॥ २ ॥

लघुइन्दं गुहइकोऽभिलोचन सगणालकः ।

पञ्चविंशत्यनुरैः स्यात् कमलः शालहास्ययोः ॥ ३ ॥

गुहइको लघुइन्दं त्रिगुटे भगणालके ।

अष्टाविंशत्यनुरैस्तु शङ्करे सुन्दरे मतः ॥ ४ ॥

आदौ गुहइचुम्बेऽपि प्रतीरन्ते भृङ्गतालकः ।

अष्टविंशत्यनुरैस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ॥ ५ ॥

षट्पिनापुत्तके ताले गलसगलगात्मके ।

चतुस्त्रिंशद्विंशत्यनुरैस्तु वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मण्डनः, क्री, (मण्डयति ज्ञेयः इति । मण्डि भूष +

करणे लुट् ।) भूषणम् । यथा, अभिज्ञानशकु-

न्तले । १ । १४ ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं जाह्नतीनाम् ।”

अलङ्कारिणाम् । इति मेदिनी । ने, १५ ।

“चतुर्धा मण्डनं वासोभूषामाख्याशुकेपनैः ।”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

मण्डपः, पुं, क्री, (मण्डि + भावे घञ् मण्डः । मण्डं

पानि । पा + कः ।) जनविग्राममण्डम् । तत्प-

र्यायः । जनाश्रयः २ । इत्यमरः । २ । ८। ६ ।

। यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ५० ।

“मङ्गलानि शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।

कुचैश्च मण्डपं स्वस्थाः शतस्रस्रं मनोहरम् ॥”

देवादिदत्तवैश्वः । इति शब्दरत्नावली । (यथा-

पिम्बकर्मप्रकाशे ५ अध्याये ।

“प्रदक्षिणायास्तु समस्तयतो मण्डपो भवेत् ।

स्य चाहिन कर्मसंख्ययतो मुखमण्डपः ॥”

इत्यादिमण्डपविवरणम् तत्रैव विस्तरयो

इत्यम् ॥ मण्डं पिबतीति । पा + कः ।) मण्ड-

पानकर्त्तरि चि ॥

मण्डपा स्त्री, निष्पावी । इति राजनिघण्टुः ॥

(मण्डपोऽपि दृश्यते ।)

मण्डयन्तः, पुं, (मण्डयति भूषयतीति । मण्डि +

“नभूर्वाहिविभासिवाधिराङ् मण्डयि, नन्दि-

भ्यश्च ।” उणा० । ३ । १२८ । इति अच्

स द धिना ।) अन्नम् । वक्षसंघः । नटः । अल-

ङ्कारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

मण्डयन्ती, स्त्री, (मण्डयतीति । मण्डि + अच्

(ख्या दीप् ।) योषित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मण्डलं

महरो, श्री, (महयति भूयतीति । महि + चरप्रत्ययः । स्त्रियां ङीप् ।) सुधुरी । इति हारावली ।

मण्डलं, श्री, (महयति भूयतीति । महि + “कलस्तपच ।” उवा० । १।१०६ । इति कलः ।) चन्द्रस्यैवो वैद्विर्ज्येष्ठम् । चन्द्रस्यैवोऽप्यातज-रक्षिमण्डलम् । यथा,—

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।
माताभा योश्च तन्वन् परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”

इति साहसार्कः ॥

तत्पर्यायः । परिवेशः २ परिधिः ३ उप-सर्ग्यकम् ४ । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ परिवेशः ऋद्ध्यान्तोऽपि । यथा,—

“पुलिङ्गः परिवेशः स्यात् परिधौ परिवेश्ये ॥”

इति ऋद्ध्यान्तो ऋद्धः ॥

सूर्यस्तपगतं उपसर्ग्यं स्वार्थे कः उपसर्ग्यकम् ।
चन्द्रपक्षे उपसर्ग्यमिव उपसर्ग्यकं स्वार्थे कः ।
इति भरतः ॥ * ॥ चक्रवालम् । इत्यमरः ।
१ । ३ । ६ । तत्तु मण्डलाकारेण परिणतं
समृद्धमात्रम् । मण्डलाकारदिवससहः । इति
माधवी । चक्रस्यैव वाको वजनमस्य चक्र-
वालं वलेर्वणि वालः मनीषादित्वात् लस्य
उत्वे चक्रवाक्यम् । किंवा चक्रस्य चक्रा-
कारेण वाङ्मते चक्रवाङ् वाङ्मते व्याप्राव
अज् । इति भरतः ॥ * ॥ कीटरागः । द्वादश-
राजकम् । इति मेदिनी । १ ले, २१ ।
(उक्तञ्च तद्विवरणं कामन्दकीये नीतिसारे ।
८ । १—२२ ।

“उपेतः कीटदकाभ्यां सामावः सह मन्त्रिभिः ।
दुर्गस्थचिन्तयेत्याधु मण्डलं मण्डलाधिपः ।
रथी विराजते राजा विमुह्ये मण्डले चरन् ।
अमुह्ये मण्डले सर्पन् शौच्यते रथचक्रवत् ॥
रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ।
सम्यग्मण्डलस्तस्माद्भिजिगीषुः सदा भवेत् ॥
अमाथरादुदुर्गाणि कोणे दक्षश्च पञ्चमः ।
यताः प्रलतयस्तज्जोर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
यताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रलतिकं राज्यमित्यवाच दृष्टव्यमिति ॥
सम्यग्मण्डलं प्रलतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।
जैतुमेवश्रीलक्ष विजिगीषुरिति स्मृतः ॥
कौलीनं दृढमविवसुत्साहः स्यात्प्रलतिना ।
चिचक्षता बुद्धिमत्तं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥
अदीर्घचक्रताऽर्जुनं प्रथयः स्वप्रधानता ।
देशकालक्षता दार्ढ्यं सज्जकोशमहिष्मता ॥
सर्वविज्ञानिता दार्ढ्यं सदा संवृतमन्त्रता ।
अविश्ववादिता शौच्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥
श्रुतागतवाक्यममवित्त्वमसापलम् ।
स्वकर्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥
जितश्रमत्वं धर्मित्वमक्रूरपरिवारता ।
प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥
सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।
प्रतापयुक्ता ह्यस्यन्ति परान् बिंहा नृगानिव ॥

५७८

मण्डलं

प्रतापसिद्धौ वृत्तिः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परम् ॥
एकार्थभिनिवेशितमविलक्षणतुल्यते ।
दाक्षणास्तु स्मृतः शत्रुविजिगीषुगुणान्वितः ॥
शुद्धः क्रूरोऽलक्षोऽसह्यः प्रमादी भीकरस्थिरः ।
शूरो योधावमना च सुलक्ष्णो रघुः स्मृतः ॥
अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।
तथारिमित्रमित्रश्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः ॥
पार्श्वग्राहः स्मृतः पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।
आसारावनयोश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥
अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूष्यनन्तरः ।
अनुयत्ते संहतयोः समर्थो यत्तयोर्वधे ॥
मण्डलत्वे हि चेतव्यामुदासीनो वलाधिकः ।
अनुयत्ते संहतानां यत्तानाश्च वधे प्रभुः ॥
मूलप्रलतयस्तेताश्चतस्रः परिकीर्तिताः ।
आहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः ॥
विजिगीषुररिमित्रं पार्श्वग्राहोऽय मध्यमः ।
उदासीनः पुर्लोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलस्य चतुः ॥
उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ।
उद्यता मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ॥”)
देशः । स च देशः समन्ताद्विंशतिर्गोत्रं यत्वा-
रिंशद्योजनं वा । इति केचित् । गोलम् । इत्य-
नेकार्थकोशः ॥ चक्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
संधानः । इति हेमचन्द्रः ॥ गखाघातः । इति
शब्दमाला ॥ धत्तिनां स्थानपञ्चकान्तगत-
स्थितिर्विशेषः । यथा,—

“मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

याज्ञनयत्वागन्धद्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यहविशेषः । यथा,—

“निर्व्यगृहतिष्ठ दक्षः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव
च ।

मण्डलं सञ्चतोऽवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥”

इति भरतधृतकामन्दकिः ॥

(अस्य पुंल्लमपि । यथा, महाभारते । ४ ।
७८ । २० ।

“भीष्मिण प्राप्तेराष्टाणां षट्ः प्रत्यहसुखो ययौ ।
मण्डलः सुमहायक्षो दूर्भेदोऽमिषघातनाम् ॥”
यथा च, कामन्दकीये । १६ । ४१ ।

“मण्डलोऽसंहता भागो दृष्टव्येति मन्त्रीभिः ॥”

यद्वादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणश्च यथा,
“सर्वेषां यद्वादीनां वै अथक्षाचरते रविः ।

रवेरुहं स्थितः सोमः सोमाश्च चक्रमण्डलम् ॥

ननवेभ्यो बुधस्तु बुधादुहन्तु भागीधः ।

तस्मादङ्गारककोहं तस्य चोहं दृष्टव्यमिति ॥

तस्मान् शनश्चरश्चोहं तस्योहं दृष्टव्यमिति ॥

अविभ्यश्च बुधश्चोहमायानं चिदिवं ध्रुवं ।

आदित्यनिजयो राहुः कदाचित् सोममागतः ॥

सूर्यमण्डलसंस्थस्तु निजं केतुः प्रसर्पति ।

नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु ॥

विस्तारात्रिगुणश्चास्य परिच्छादं तु मण्डलम् ।

द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥

मण्डलं

द्विगुणं मण्डलश्चास्य यथैव वरितुल्यता ।
चन्द्रतः बौद्धयो भागो भागवस्य विधीयते ॥
भागवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै दृष्टव्यतः ।
दृष्टव्यतः पादहीनो वक्रचौरावुदाहृतौ ॥
विस्तारमण्डलाभ्यां पादहीनस्तयोर्बुधः ।
बुधतुल्यानि चक्षाणि सर्वे हस्त्राणि यानि तु ॥
योजनार्धप्रमाणानि तेष्वेव हस्त्रं न विद्यते ।
राहुः सूर्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसन्निभः ।
तस्मात् पञ्चप्रमाणस्तु केतुसन्निभतः स्मृतः ॥”

इति देवीपुराणे पञ्चगतिर्नामाध्यायः ॥

लक्षिममण्डलविधिर्यथा,—
“चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्वहस्तं भवेत् ।
मण्डलं तत्र कर्णव्यमतं जहं न कारयेत् ॥
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ।
वर्द्धमानश्च देवश्च जनाद्यं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकाशश्च हिदयं इति मण्डलाः ॥
सितादिहरितान्ताश्च रत्नाः काय्याः सुशोभनाः ।
शालिवर्ष्टिककौसुमरजनीहरिपञ्चजाः ॥
मणिविदमरागाश्च भस्त्रा अभिमन्त्रिताः ।
सितवर्णपद्माद्या रत्नाः लला तु पातयेत् ॥
अस्त्रराजं न्यसेत्कनो सम्भवेति पदं पि वा ।
समोत्थानं शुभं लला गोमयेनोपलेपितम् ॥
चन्दनागुरुकपूरनोदध्याधिवासितम् ।
भूभागं सुमितं सिद्धं पूर्वपश्चिमकोत्तरम् ॥
दार्ढ्यं स्वस्तिकमत्स्याङ्गैः सूर्यैर्वीणाक्षपञ्चजैः ।
पद्मपञ्चाक्षक मय्यं द्विगुणं त्रिगुणं पि वा ।
दाराणि समस्तवाणि कर्णिकार्कशरीरञ्चनम् ।
पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च ॥
सशङ्खचक्रहस्तस्तु रत्नपातं समाचरेत् ।
मध्यमागामिकाङ्गुष्ठे उपरिष्टादुपस्थया ॥
अग्रो मुखान्तरं लला पातयेत्तु विचक्षणः ।
समा रेखा तु कर्णयाधिविष्टता पृथिवीर्जिता ॥
अङ्गुष्ठपञ्चमेऽङ्गुष्ठे समा काय्या विज्ञानता ।
संसक्तं विषमं स्थलं विशिष्टं लघुराहतम् ॥
पथ्यमसपितं हृत्स्वमालितं कदाचन ।
संसक्तं कलहं विद्याहचरेति तु विग्रहम् ॥
अतिस्थानं भवेद्व्याधिनिर्णयं पीडा विमिश्रिते ।
विन्दाभयमाप्नोति शत्रुपलाय संशयः ॥
लघायाचार्यहानिः स्यात् विशिष्टे मरणं
ध्रुवम् ।

विधोगानु भवेत्तस्य दृष्टव्यसुतस्य वा ।
अविदित्वा किञ्चिदयस्तु मण्डलान् यथेष्टया ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥”
इति देवीपुराणे पुण्याभिवर्कचिन्तानामाध्यायः ॥
सूर्यमण्डले देवानां स्थातयेथा,—
“अथेयन् पुण्ययन् देवं जपेच्च रविमण्डले ।
आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुसुप्रेति तम् ॥”
भोजनमण्डलं यथा,—
“यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसाश्च वा ।
जानि केवलमस्य मण्डलस्य दिव्यमनात् ॥
आदिता वसवो वसु मन्त्रा येव पितामहः ।
मण्डलानुपनीविता तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥

मखडली

चतुःकोणं द्विजायस्य चिकोणं चित्रयस्य तु ।
 द्विकोणमिति वेद्यस्य मूढस्य वर्तुलं वदा ॥”
 इत्याद्ये वक्षिपुराख्ये आधिकतपोनामाध्यायः ॥
 मखलं, चि, विन्मन् । इत्यमरः । १।१।१५ ॥ हे चक्रस्य
 शरीरे उपचारादादित्यस्य च । वेति शोभते
 विन्मः चोक्तकान्तगयादौ नास्तीति विन्मः ।
 विन्मिति भाति विन्मः । सौत्रोऽयमिति स्त्री ।
 मखयति मखलं नास्तीति अलः । खिया नदा-
 दित्यान् मखली च । इति भरतः ॥
 मखलः, पुं, (मखं जाति यज्ञातीति । ला + कः ।)
 कुकुरः । इति मेदिनी । खे, १२१ ॥ सर्पविशेषः ।
 इति विश्वः ॥ (देहस्याष्टप्रकारसन्ध्या-
 गतसन्धिविशेषः । “त एते सन्धयोऽष्टविधाः ।
 कोरुदूखल-सासुह-प्रतर-तुलसवनीवायसतुल-
 मखल-शुद्धावर्ताः ।” “कण्डकुद्वनेचक्रांम-
 नाङ्गीषु मखलाः ।” इति सुश्रुते शरीरस्थाने
 पञ्चमेऽध्याये ॥)
 मखलकं, स्त्री, (मखलः । सार्थं कन् ।) विन्मन् ।
 कुकुरभेदः । इत्यमरः । इति मेदिनी । के, २०७ ॥
 मखलाकारचूडः । इति अट्टधरः ॥
 मखलकः, पुं, (मखलः । सार्थं कन् ।) कुकुरः ।
 इति धरणिः ॥
 मखलहस्तं, स्त्री, (मखलेन मखलाकारेण प्र-
 णितं श्रुतिमिति निरुसमः ।) मखलाकार-
 श्रुतम् । तत्पण्यायः । इत्यमरः २ ॥ इति शब्द-
 माला ॥
 मखलपत्रिका, स्त्री, (मखलं मखलाकारं पत्रं
 यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वच् ।) रक्तपुन-
 नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादर्थोऽस्या
 रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातयाः ।)
 मखलायः, पुं, (मखलं गोलाकारं अयं यस्य ।)
 खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥ (यथा,
 सुश्रुते खड्गस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ तत्र मखलाय-
 करपत्रे स्थातां ऋदेन लेखने च ।)
 मखलायितं, स्त्री, (मखलवदाचरतिमिति । मखल
 + क्वट् । दीर्घः । मखलाय नामधातुः क्तः ।)
 वर्तुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मखलाधीशः, पुं, (मखलस्य अधीशः ।) मखले-
 श्वरः । तत्पण्यायः । मध्यमः २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 मखली, [म] पुं, (मखलं कुण्डलनं कुण्डला-
 कारेण शरीरवद्वनमस्यास्तीति । मखल + इति ।
 सर्पः । इति विकारशेषः । विकारः । इति
 शब्दमाला ॥ जाडकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 खड्गाश्च इति भाषा । वट्टश्चः । गोनाश-
 र्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मखली, स्त्री, (मखलमख्यस्या इति । अर्थ
 आद्यश्च । गौरादित्यात् ङीष् ।) दून्वा । इति
 हारावली । (स्त्री, गुर्वृची । तत्पण्याधो यथा,
 “गुर्वृची मधुपर्णी स्यादन्तान्तवल्ली ।
 क्षिमा श्लिष्टवशा श्लिष्टोद्गवा वतुसादनीति च ॥
 जीवन्ती तन्निष्ठा सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।

५७६

मखडूक

चक्रलक्षिकाधीरा विशल्या च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयस्या च मखली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मखलेश्वरः, पुं, (मखलस्य ईश्वरः ।) मखलेश्वरः ।
 तत्पण्यायः । एकजन्मा २ भयापहः ३ । इति
 चिकारशेषः ॥
 मखलेश्वरः, पुं, (मखलस्य ईश्वरः ।) भूयिक-
 देशाधिपः । अन्यो भूयिकदेशाधिपो मखले-
 श्वरः स्यात् मखलस्य अरिमित्रादिरूपस्य
 देशस्य ईश्वरो मखलेश्वरः । एकदेशाधिप
 इत्यर्थः । स्यान्मखलं द्वादशराजके च देशे च
 विन्दे च कदम्बके च । इति विश्वः ॥ इत्यमर-
 टोकायां भरतः ॥ तस्य लक्षणान्तरम् ।
 “चतुर्थोऽननपयन्ममधिकारं वृत्तस्य च ।
 यो राजा तच्छतगुणः स एव मखलेश्वरः ॥”
 इति मन्त्रवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखण्डे ८६ अध्यायः ॥
 मखहारकः, पुं, (मखं हरति आहरति यज्ञा-
 तीति । हृ + “क्वण्टृचो” ३ । १ । १०३ ।
 इति ण्वल् । सुरासम्पादनाय मखग्रहणा-
 दस्य तथात्वम् ।) शौण्डिकः । इत्यमरः ।
 १ । २ । १० ॥
 मखा, स्त्री, (मखः कारणत्वनास्ति अस्या इति
 अशांश्चोऽच् । टाप् ।) सुरा । इति हारा-
 वली ॥ (मखयतीति । मङ्गि + अच् । टाप् ।)
 आमलकी । इति मेदिनी । डे, २२ ॥
 मखितः, पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । (मङ्गि + कर्मणि क्तः ।) भूषितं चि ।
 इत्यमरः । ६ । २ । १०० ॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । २ । ७ ।
 “मणिमयमकरमनीहर-
 कुण्डलमखितगङ्गसुन्दरम् ।”)
 मखकः, पुं, (मखयति भूययति जलाशयमिति
 मङ्गि + “श्लिमखिभ्याश्चकण” उणा० ४ । ४२ ।
 इति ऊकण् ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० ।
 २४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।
 “पशुमखकमाञ्जारश्चसर्पेनकुलासुभिः ।
 अन्तरागमने विद्यादध्यायमहनिशम् ॥”
 भेकार्थं पण्यायो गुणाश्च यथा,—
 “मखकः प्रवगो भेको वषाभूर्हृद्गुरो हरिः ।
 मखकः शृङ्गो नातिपित्तो वलकारकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 श्लोकः । सुनिर्वाणः । इति मेदिनी । के,
 १२६ ॥ गाढतेजाः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धविशेषे स्त्री । इति विश्वः ॥ (अन्धजाति-
 भेदः । यथा, महाभारते । २ । २८ । ६ ।
 “तत्र तिलारिकस्त्राधानं मखकास्थानं हयो-
 तमानम् ।”)
 मखकपर्णः, पुं, (मखकालति पर्णमस्य । यद्वा,
 मखक इवोत्तानोदरं पर्णमस्य ।) श्लोनाकतृचः ।
 इत्यमरः । ४ । २ । ५६ ॥ (तथाचास्य पण्यायः ॥
 “श्लोनाकः श्लोषश्च स्यात्तद्वत्तदुत्पलकः ।
 मखकपर्णपत्रोऽयं शुकनासकुटमटाः ॥

मखडूर

दीर्घवृत्तोरनुचापि पृथुश्लिषः कटम्बरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 श्लोकः । इति मेदिनी । खे, ११५ ॥
 मखकपर्णी, स्त्री, (मखकपर्णः । गौरादित्यात्
 ङीष् ।) मञ्जिष्ठा ॥ (यथास्या पण्यायः ।
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वो वमद्वा कालमेविका
 मखकपर्णी भङ्गीरी भङ्गी योजनवल्गापि ॥
 रसायन्यदणा काणा रक्ताङ्गी रक्तवटिका ।
 भङ्गीतकी च गङ्गीरी मङ्गवा वल्गरङ्गी ॥”)
 नास्तीति इति मेदिनी । खे, ११५ ॥ आदित्य
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधि-
 विशेषः । घुलकुड्डी इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 भेकी २ मखकी ३ मखकर्णी ४ । इति रत्न-
 माला ॥ मखकपर्णिका ५ । अस्या गुणाः ।
 मखकपर्णिका लघ्वी स्वादुपाका रवा हिमा ।
 (मङ्गौषधौ पण्यायान्तरं यथा,—
 “मखकपर्णी माखकी लाट्टी दिव्या मङ्गौषधी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 तथाचास्या गुणाः ॥
 कषाया तु हितापिस्ते स्वादुपाकरवा हिमा ।
 लघ्वी मखकपर्णी तु तद्वतीजिह्विका मता ॥
 इति सुश्रुते खड्गस्थाने ४६ अध्याये ।)
 पाटान्तरम् । मखकपर्णिका लघ्वी रुचा
 वातविष्वक्नुत् । इति राजवल्लभः ॥
 मखकमाता, [म] स्त्री, (मखकस्य मातेव मखक-
 पोषकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) ब्राह्मी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ भेकमाता च ॥
 मखका, स्त्री, (मखक + खियां टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
 यथा, शब्दमालायाम् ।
 “मखका च लता यष्टिर्मधुप्यो च भङ्गीरी ॥”
 मखकी, स्त्री, (मखक + खियां ङीष् ।) मखक-
 पर्णी । इति मेदिनी । के, १२७ ॥ आदित्यभक्ता ।
 ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुपविशेषः ।
 इति रत्नमाला । घुलकुड्डी । इति भाषा ।
 धृष्टयोधित् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मखरं, स्त्री, पुं, लौहमलम् । तत्पण्यायः ।
 शिङ्गाणम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
 सिंहानं ३ । सिंहाखं ४ । मखते लोहं वेष्टते
 अपिदाहे लोहादिभजते वा मखयति भूष-
 यति औषधत्वान्नोग्निमिति वा मखरं कि
 मङ्गि भूषे मङ्गि इ विभागे वेष्टे नास्तीति
 ऊरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणः ।
 लौहगुणतुलः । शतवर्षोऽहं मखरसुत्तमम् ।
 अग्नीतिवर्षोऽयं मध्यमम् । वष्टिर्वर्षोऽयमधमम् ।
 अतो नूनं विषतुल्यम् । यथा,—
 “यज्ञोच्चं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चापि तद्गुणम् ।
 शतोऽसुत्तमं किञ्च मध्यमाशीतिवर्षिकम् ॥
 अघमं वष्टिवर्षोऽयं ततो ङीर्षं विषोपमम् ॥”
 इति रत्नचिन्तामणिः ॥
 (तथा चास्य पण्यायान्तरम् । मखरं लोहं
 किङ्कम् । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य
 उत्पत्तिर्न्यायः यथा,—

मतिः

“आयमानस्य लोहस्य मलं मकरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानस्य निगद्यते ॥
यकोहं यद्गुणं प्रोक्तं तनकिट्टमपि तद्गुणम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“ये गुणा मारिते सुखे ते गुणा सुखकिट्टके ।
तस्मात् सर्वत्र मकरं रोगशान्ते प्रयोजयेत् ॥”
अथास्य मारणविधिर्यथा,—
“दध्नाचकाहैर्मलमायसम्
गोमूत्रनिर्वापितमृदवारान् ।
विचूर्ण्य लोपं मघ्नान्तिरेण
कुम्भाज्यं पाक्यद्गं निहन्ति ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणा-
धिकारे ॥)
मखोदकं, स्त्री, (मख इव उदकमस्य मखमिश्रित-
सुदकमवेति वा ।) चित्ररागः । चित्रचूर्णः ।
आतर्पणम् । आलिख्यता । इति मेदिनी । के,
००७॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
“तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किञ्चभागविमि-
श्रितान् ।
मखोदकार्थं काचश्च दद्यात् तत्सर्वमेकतः ॥”)
मन् य अणहमहम् । अलं त्वं भवति त्वद्वति
अणहमहं मद्भवतीति संक्षिप्तमारयाकरणम् ॥
अस्मच्छब्दाक्षिप्रव्यये लते तल्लुकि अस्मच्छब्दस्य
मदादेशाक्षिप्रव्यम् । इति तट्टीकायां गोपी-
चन्द्रः ॥
मतं, स्त्री, (मन् + भावे क्तः ।) सम्मतम् । तन-
पर्यायः । कृत्ः २ अभिप्रायः ३ आकृतम् ४
भावः ५ आशयः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
मतः, त्रि, (मन् + कर्मणि क्तः ।) सम्मतः ।
ज्ञातः । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ (यथा,
रघौ । २ । ५७ ।
“किमप्यहिंस्यस्तव वैष्मनोऽहं
यशःशरीरे भव मे दयानुः ॥”)
अचिन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
मतङ्गः, पुं, (माद्यति माद्यत्यनेन वेति । मद +
“मदाभिर्यमि हर्षे । इत्युणादिकोष टीकोक्त-
खत्रादङ्गच् । इत्य तः ।) सुनिभदः । (यथा,
रघौ । ५ । ५३ ।
“मतङ्गप्रायादवनेपमृता-
दवाप्तवानसि मतङ्गजत्वम् ॥”)
मेघः । इत्युणादिकोषः । १ । २७ ॥
मतङ्गः, पुं, (मतङ्गः मेघ इव जायते तदाख्य-
सुनेर्जातो वेति । जन + ह ।) हस्ती । इत्यमरः ।
२ । २४ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे १ । ५ । ७ ।
“श्रीश्रेष्ठं प्रभूताम्बुवेन वायात्
निर्वासनार्थं करिष्यां यथा तु ।
अतेऽम्बो योऽज्ञानात् प्रतापान्
भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गनामम् ॥”)
मनज्जिका, स्त्री, प्रशस्तम् । इत्यमरः । १ । १२० ७ ॥
मतिः, स्त्री, (मन्वेतेऽनयेति । मन् + क्तिन् ।)
वृद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १७ । २६ ।

मत्कु

“मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा ।”
इत्या । स्मृतिः । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
आर्यम् । आक्रमेदः । इत्यजयपालः ॥ ३ ॥
“विप्रेन्द्र ! का प्रशंसये जन्म ते ब्रह्ममानसं ।
यस्य यत्र कुले जन्म तन्मतिस्ताडशी भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
मतिकरौषधम् । यथा,—
“पाठा हे जीरके कुष्ठमन्त्रगन्धजमोदकम् ।
वचा त्रिकटुकसैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥
ब्राह्मीरसेर्भाविनश्च सर्पिमधुसमन्वितम् ।
सप्राहं भक्षितं कुम्भाज्यैश्चैव मतिं
पराम् ॥”
इति गान्धे १८८ अध्यायः ॥
मतिदा स्त्री, (मतिं ददातीति । दा + क्तः ।)
ज्योतिष्मती । शिष्टशूचीपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मतिदातरि, त्रि ।)
मतिभ्रमः, पुं, (मतेर्बुद्धिभ्रमः ।) बुद्धिभ्रमः ।
“अस्मान् गवांस्य मतिभ्रमः ।” इति पातञ्जल
योगसूत्रभाष्ये वेदशामः ।) तत्पर्यायः । भ्रमः २
मिथ्यामतिः ३ भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मतिभ्रान्तिः, स्त्री, (मतेर्बुद्धिभ्रान्तिः ।) बुद्धि-
भ्रमः । तत्पर्यायः । भ्रमः २ मिथ्यामतिः ३
भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मतिविभ्रमः, पुं, (मतेर्बुद्धिर्विभ्रमः ।) उन्माद-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मतिशः, त्रि, अयमनदीरयमेवामतिशयेन मति-
मान् वेति । मतिमान् + इट् । मत्पो-
लः ।) अतिशयबुद्धिमान् । इति सुश्रुत-
शाकरणम् ॥
मत्कः, पुं, (माद्यतीति । मद + क्तिन् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मत्कुणः । इति शब्दमाणा ॥
(मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदर्शने कन् ।
मदादेशश्च ।) मत्कस्यत्विनि त्रि । इति आक-
रणम् ॥ (यथा, भट्टः । ३ । ३० ।
“नेनन्मनं मत्कमिति ववाणः
महमशोऽसौ प्रपथानशब्दम् ॥”)
मत्कुणः, पुं, (माद्यतीति । मद + क्तिन् कुणिति
इति कुण + क । ततः । मत्सामौ कुणश्चेति ।)
कोटविशेषः । द्वारपोका इति भाषा । तन-
पर्यायः । रक्तपाथी २ रक्ताङ्गः ३ मत्स-
काशयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्देशः ५ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १४ । ४८ ।
“मत्कुणाविव पुरा परिश्रवी
मिथुनाद्यशयने निषेधः ।
गच्छतः सा मयुकेटभौ विभो-
यस्य नेष्टसुखविभ्रमां जलम् ॥”)
निजिहाखल्ली । निःप्रसृपुक्तः । माकुन्दा
इति भाषा । नारिकेलः । इति मेदिनी । ने,
७० ॥ जङ्गनाणम् । इति हेमचन्द्रः । १२ । ७५ ॥
मत्कुणा, स्त्री, अजातजोसभगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मत्ता

मत्कुणारिः, पुं (मत्कुणस्य अरिः । मत्कुण-
नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्राग्रजः । सिद्धि
इति भाषा । इति शब्दमाणा ॥
(विट्तिरस्य इन्द्राग्रजस्यै विहिता ।)
मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद + कर्त्तरि क्तः ।)
चरन्मदहस्ती । मातन्वीयानां हाती इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रभिन्नः २ गज्विनः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ मत्तङ्गः ४ चरन्मदः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धुस्तूरः । कोकिलः ।
महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मत्तः, त्रि, मत्तनाविश्रुतः । सुरापाने विक-
लान्तःकरणः । तत्पर्यायः । शौकः २ उन्-
कटः ३ जीवः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७६ ॥
मदोद्धतः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ८ । ४ ।
“ते पीत्वा मदिरां मत्ताः क्षत्वा युद्धं पर-
चरन् ॥”
यथाच माधवजनकम्विनश्च ये महात्मायाधिकारे ।
“मध्यमे मत्तः पुरुषो मदेन ।”)
हृष्टः । मदीभिर्गणैश्च हर्षे क्तः । इत्यमर
भरगौ ॥ अविषकी । (यथा रामायणे । १ ।
४४ । २० । “बलात्कतो महाबलः ।”
“मतीऽविषकी ।” इति तट्टीकाकद्रामायणः ।)
मत्तकाश्रिणी } स्त्री, उत्तमस्त्री । इत्यमरः ।
मत्तकाश्रिणी } ० । १६ । ४८ ॥ मत्त इव जीव इव
कमति गच्छति मत्तकाश्रिणी कस च मती
यहादित्वास्मिन् इत्यमरभा । मत्तेव काशने
भाति मत्तकाश्रिणी ताज्यमभ्यापि । इति
भवनः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७३ । ६ ।
“न तामां सहयो मये त्वामहं मत्त-
काश्रिणि ।”)
मत्तकीशः, पुं, (मत्तः सन् कीशो वातर इव ।)
हस्ती । इति शब्दमाणा ॥
मत्तरः, पुं, ममाधिकः । मत्तोऽतिशयः । अस्म-
च्छब्दात् हनरप्यश्वेन निष्यन्तः । इति
सिद्धांतकौमुदी ॥
मत्तवारणं, स्त्री, (मत्तं वारयतीति । वृ + क्तिच्
ल्युट् ।) प्रासादवीथीनां वरकः । कोठार
वाराखा इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
“द्विष्यराधरभूवि राजति मत्तवारणोपिता ॥”
“प्रासादवीथीनां वरकः ।” इति तट्टीका ॥)
अपाश्रयः । प्राङ्गुणावरणम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ७८ । त्रिष्वच । प्रासादवीथीनां कुक्षदृश-
वृत्तिः । कुक्षदृशवृत्ति इति च पाठः । इति
मेदिनी । मे, १ । ४४ ॥ पुंश्रुणुः । इति शब्दमाणा ॥
मत्तवारणः, पुं, (वायते संवन्धते शब्दकारिभिः
इति वारणः । वृ + क्तिच् कर्मणि क्ण्ट । मत्त-
चासौ वारयश्चेति ।) प्रक्षिप्तकटकुम्भारः ।
मत्तहस्ती । इति मेदिनी । मे, १९४ । हिम-
चन्द्रः । ४ । ७८ ॥
मत्ता, स्त्री, (माद्यति माद्यतीति । अनाभूत-
प्यथाकदधातोः + क्तः + क्तिष्वा टाप् ।) मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यः

अथ शुद्धमत्स्यगुणाः ।
 “शुद्धमत्स्याः सादृश्या दोषत्रयविनाशनाः ।
 लघुपाका रक्षिकराः सर्वदा ते हिता मताः ।
 अथातिशुद्धमत्स्यगुणाः ।
 अतिरुद्धाः पुंस्त्वहरा रुद्धाः कासानिलापहाः ।
 अथ मत्स्याङ्गुणाः ।
 मत्स्यगर्भो भृशं रुद्धः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ।
 कश्चेद्द्रव्यो बल्यो स्थानिललोहनाशनः ।
 अथ शुष्कमत्स्यगुणाः ।
 शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्गरा विडुबन्धिनः ।
 अथ दग्धमत्स्यगुणाः ।
 दग्धमत्स्यो गुणैः भेष्टः पुष्टिलक्षणावर्जितः ।
 अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः ।
 कूपमत्स्याः शुक्लवज्रकुक्षेष्वाविर्हनाः ।
 सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ।
 नादेया हृङ्गना मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
 रक्तपित्तकरा रुद्धाः स्निग्धाऽण्डाः स्वल्पवर्षसः ।
 चौड्याः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो
 हिमाः ।
 नाङ्गा गुरवो रुद्धाः शीतला बलवृद्धदाः ।
 तादागमिर्भरणा बलायुर्मतिदकराः ।
 अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषगुणः ।
 हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ।
 वसन्ते ते तु नादेया यौष्णे चौड्यसमुद्भवाः ।
 तद्वायवाता वर्षासु ताक्षपण्या नदीभवाः ।
 निर्भराः शरदि श्रेष्ठा विश्वोऽयमुदाहृतः ।
 इति भावप्रकाशः ।
 मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा,—
 “ततस्तु मित्रावरुणौ भ्रातरौ ब्रह्मचारिणौ ।
 तन्मृदं गतौ देवौ विचरन्तौ यदृच्छया ।
 ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उन्मेषी तु वराचराः ।
 स्नायन्तौ सहितान्याभिः सखीभिः सा वरानना ।
 गायन्तौ च हसन्तौ च विचरन्तौ निर्जनं वनं ।
 गौरी कमलगर्भाभा स्निग्धलवणाशरीरका ।
 पद्मपत्रविशालाक्षौ रक्तौष्ठौ शृङ्गभाषिणौ ।
 शङ्खमुद्दुधवलेदंस्तेरविरलेः समेः ।
 सुधुः सुनासा सुमुखी सुललाटा मनस्विनी ।
 सर्वदंष्ट्रं क्षुद्रमध्याङ्गी पौनोऽञ्जघनस्तनी ।
 मधुरालापचतुरा सुमध्या चारुहासिनौ ।
 रक्तोत्पलकरा तन्वी सुपद्मौ विनयान्विता ।
 पूर्वचन्द्रनिभा बाला भक्तद्विदगामिनौ ।
 दृष्ट्वा तस्यास्तु तद्वपुं तौ देवौ विस्मयं गतौ ।
 यस्या ह्यास्त्रेण लास्त्रेण स्मितेन ललितेन च ।
 शृङ्गना बाधुना चैव प्रीतानिलसुगन्धिना ।
 भक्तभरणीतेन पुंस्कोकिलयतेन च ।
 सुखदेव हि गीतेन उन्मेष्या मधुरेण च ।
 देवितौ च कटाक्षेण स्तब्धस्तुताभवावपि ।
 तस्मिन्ना पतितं रेतः कमलोऽप्य स्थले अणुं ।
 कमलोऽयं वशिष्ठस्तु जानो हि सुनिसुतमः ।
 अथे त्वमस्यः सन्तु नो जन्ते मत्स्यो महामते ।
 इति नारदविष्णुपुराणे ६ अध्यायः ।
 मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

मत्स्यः

“यो यस्तु मांसमन्नाति स तस्मात्पाद उच्यते ।
 मत्स्यादः सर्वमासादस्तस्मात्प्राप्तान् विवर्जयेत् ॥
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् मृतानपि ।
 न भक्षेज्जानवी जानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥
 हत्वा हत्वा तु मत्स्याधी सर्वेषां यो विशेषतः ।
 मांसारः प्राणिनां सोऽपि तस्मात्प्राप्तं परित्यजेत् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अध्यायः ॥
 वर्जनीयमत्स्या यथा,—
 “श्वस्य देवि । प्रवक्ष्यामि मांसभेदातिशयोक्तं मे ।
 नादेयं तिलकमठं पशुष्टङ्गणमेव च ॥
 गोमौनं चक्रेषुक्तं वज्रं राघवं तथा ।
 वामीनं चलकणं च सचक्रं चक्रमेव च ॥
 भूषिलश्चानिरुद्धश्च गाङ्गेयानि विवर्जयेत् ॥
 इति मत्स्यसूक्तमहात्म्यम् ॥
 रविवारे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “आमिषं रक्तशाकं च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।
 सप्रजन्म भवेत् कुली दारिद्र्योपजायते ॥
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 “माघमासिमांसं च मसुरं निम्बपत्रकम् ।
 भक्षयेद् यो रवेर्वारे सप्रजन्मान्यपुत्रकः ॥
 इति तिथ्यादिमासम् ॥
 कार्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “न मास्यं भक्षयेज्जानं न कौर्मं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणान् ॥
 इति नारदीयपुराणम् ॥
 माघवैशाखयोर्हविष्यभक्षणार्थविधानान् मत्स्य-
 भक्षणं नितरां निषिद्धमिति ज्ञेयत्वं दर्शयित्वा ।
 जन्मनिधौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “आमिषं कलहं हिंसां वधेऽङ्गी विवर्जयेत् ॥
 अपि च ।
 “भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरं
 पण्डितः ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शैवस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “क भद्रं क शिवे भक्तिः क मांसं क शिवार्चनम् ।
 मत्स्यमांसरतानां वै दूरं तिष्ठति शङ्करः ॥
 इति काशीखण्डम् ॥
 मा भक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेज्जानामहिषाणीरं वर्ज-
 येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमाभानि च । इत्या-
 दिकमन्त्रधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ विन्ध्यपर्वतस्य
 पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—
 “विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो गतः ।
 इति पुराणम् ॥
 कामनो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा,—
 “मत्स्यास्तु कामनो जप्त्वा सोपवासश्चाहं
 वसेत् ॥
 अज्ञानतस्तद्व्रतम् । इति प्रायश्चित्तधिवेकः ।
 मत्स्यभक्षणप्रतिषेधो यथा,—
 “मत्स्यान् वशस्कान् भुङ्क्षीत मांसं रौरवमेव
 च ।

मत्स्यः

निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ।
 सवरं सिंहतुङ्गं तथा पाठीन-रौहितौ ।
 मत्स्यास्ते सप्तद्विष्टा भक्ष्याय तपोधनेः ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेदेवा मांसं हि जलकाव्यया ।
 यथाविधिनिष्कृत्य प्राणानामपि चाव्ययं ॥
 इति कौर्म उपनिषद्भागे १६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पाठीनरौहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यक्षकश्योः ।
 राजीवान् सिंहतुङ्गाश्च वशस्कान् चैव सर्वशः ॥
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 “अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसं यद्वदेत् ।
 अन्नं विष्टा पयो मज्जं यद्विष्टोरनिवेदितम् ॥
 इत्यादिकृततत्त्वम् ॥
 प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधयेष्टा,—
 “सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धं चोद्दिशम् ।
 पक्षाग्नेयं कर्त्तव्यं सामिधेयं दिजातिभिः ॥
 इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेयब्रह्मणम् ॥
 मत्स्यः पुं, (जलं प्राप्य मायनीति मद् +
 “कृत्वा न्यङ्नीति ।” उणा० १।४।२ । इति कृन् ।)
 मानविशेषः । विराट्देशः । नारायणः । इति
 हेमचन्द्रः १४।४०८ । देशविशेषे बहुवचनान्तः ।
 इति मेदिनी । ये ४५ । वादशराशिः । यथा,
 “मत्स्यौ घटी तृमिधुनं सगरं सधोऽयम् ॥
 इत्यादि षोडशितत्त्वम् ॥
 अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः । (मत्स्य
 ऋगावर्तार्णव भगवता उक्तत्वात् अस्य
 सप्तम्या ।) यथा,—
 “पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं श्रद्धया हिजाः ।
 मास्यं पुराणमखिलं यज्जगाद् गदाधरः ॥
 इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥
 दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,—
 सुत उवाच ।
 “पुरा राजा मनुर्नाम श्रीमन्मान धिपुनं तपः ।
 पुत्रं राज्यं समारोप्य समावान् रविमन्दनः ॥
 मलयस्यकदेशं तु सर्वान्मनुजान् युतः ।
 समदुःखमुखो वीरः प्राप्तवान् योगसुतमम् ॥
 बभूव धरदक्षाश्च वर्षायुतशतं गते ।
 वरं दृष्ट्वा च पोषाच प्रीतः स कमलासनः ॥
 यमसुक्तोऽब्रवीदजा प्रणम्य स पितामहम् ।
 एकमेवाहमिच्छामि त्वत्सौ वरमनुजमम् ॥
 भूतग्रामस्य सर्वस्य स्यादस्म्य चरस्य च ।
 भयिता रणयो यानं प्रलयं समुपस्थितं ॥
 यमस्त्विति विन्वाता तज्जैवान्तरधीयत ।
 पुण्यदृष्टश्च महतो ज्ञानं पयात् सुरार्पिता ॥
 कदापिदाश्रमे तस्य कृत्स्नः पितृमर्षणम् ।
 पयात् पाण्डुपतिरपि शक्रो जलसंयुतः ॥
 दृष्ट्वा तच्छपरीकपं स दधातुमङ्गीपतिः ।
 रक्षणायाकरोदयज्ञं स तस्मिन् करकोदरे ॥
 अहोरात्रं चैकेन वीर्यशक्तुर्विभूतः ।
 सोऽभवन्नृकस्येकं प्राप्य पाण्डोति चाबधीत ॥
 स तस्मादाय मज्जं प्रापिपञ्चकचारिकम् ।
 तत्रापि चैकं

मत्स्यः

पुनः प्राज्ञानेनादेन सङ्कलितकियात्मनः ।
 स मत्स्यः पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गतः ।
 ततः स ज्ञेयं तं माह्यं प्राहिणीद्विषन्तः ।
 यदा न माति तत्रापि ज्ञेये मत्स्यः सरोवरे ।
 यिप्तोऽसौ पृथुतामागतं पुनर्विजनसन्निभः ।
 तत्राप्याह पुनर्हीनः पाहि पाहि नृपोत्तमम् ।
 ततः स मनुष्या यिप्तो गङ्गायामप्यवर्तत ।
 यदा तदा सनुते तं प्राहिण्यन्दिनीपतिः ।
 यदा सनुतमन्त्रिणं व्याप्यासौ सनुपस्थितः ।
 तदा प्राह मनुभूतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ।
 अथवा वासुदेवस्त्वमस्य ईदृक् कथं भवेत् ।
 योजनयुगविशाला कस्य तुल्यं भवेदपुः ।
 ज्ञातव्यं मत्स्यरूपेण मां विदयसि केशव ।
 हृषीकेश ! जगन्नाथ ! जगद्धाम ! नमोऽस्तु ते ।
 यत्तुक्तः स भगवान् मत्स्यरूपी जनादेनः ।
 बाधु साञ्जितो वाच सत्यं ज्ञातस्त्वयानघ ।
 अचिरं कालेन मेदिनी मेदिनीपते ।
 भविष्यति जले मया सञ्जलनकानना ।
 गौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।
 महावीरनिकायस्य रक्षणार्थं मदीयते ।
 स्वराक्षोद्भिजो ये ये ये च जीवा जगद्युजाः ।
 अस्यां निधाय सर्वान्मानवान् पाहि

सुव्रतः ॥

गुगान्तवाताभिज्ञता यदा भवति नैजगत् ।
 उद्गच्छति न सम राजेन्द्र ! तदेमां संयामयसि ।
 ततो जयान्ते सर्वस्य स्थावरस्य चमस्य च ।
 प्रजापतिर्न भविता जगतः पृथिवीपते ।
 एवं कृतयुगस्यादौ सर्वज्ञो धृतिमान् वृषः ।
 मन्त्रस्तदाधिपक्षेय देवपूज्यो भविष्यात् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे
 प्रथमोऽध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभागवते = स्कन्ध
 २४ अध्याये द्रष्टव्यः ॥ तस्य मन्त्रध्यानपूर्णाद
 यथा, —

शङ्कर उवाच ।

“एक एवाभवत्सत्त्वावतारः कल्प आदिमे ।
 तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि भुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥
 तारो नमो भगवते मं मत्स्याय रमां वदेत् ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रोऽयं सुनिर्जन्मा समोदितः ।
 गायत्री ऋन्द उदितं देवता मौनविमलः ।
 भगवान् प्रसूरीनाथो बीजं श्रीपञ्चकोणकम् ॥
 नाभ्यस्यो रोहितसम आकण्ठश्च नराकृतिः ।
 चन्द्रमालासुतः प्रकृतकमदाधरः ॥
 उद्गीमस्यनिभो गृध्रा लम्बीवर्णो विराजितः ।
 यद्वाचि हृतसर्वाङ्गः सुन्दरश्चास्त्रलोचनः ॥
 जपेद्द्वादशाक्षं विमलभक्तिकेलेर्जुनम् ।
 प्रत्यहं तद्वाचिणं वेशाखे कार्तिके तथा ।
 माघे च मार्गशीर्षे च हविष्याग्नी जितेन्द्रियः ॥
 आरभ्य भाद्रपदमस्य वा षोडशाक्षकम् ।
 जप्यामन् जपेन्नित्यं भद्रं कलशप्रतप्तम् ॥
 तथैव होमः कर्त्तव्यस्तथा न्यसिष्ये तु ।
 तप्येद्द्वादशाक्षं तिस्रस्तुल्यचन्दनैः ॥
 आश्विनया ज्ञातौ च तप्येच्च तथा अयम् ॥

मत्स्यग

रक्तोत्पलेर्वा पद्मेर्वा मानव्यादेः सुगन्धिभिः ।
 एवं कृते वर्धमेकं मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
 निम्बं द्वादशविप्रं च श्रीरूपाच्च सुवासिनीम् ।
 भोजयेत् पूजनवास्य चरेत्तौ याशयेत् सदा ॥
 घटपत्रकर्त्तिकायाश्च श्रीयुतं देवमर्चयेत् ।
 घटपत्रेषु गङ्गाणि यजेद्वास्तुचतुर्दशे ॥
 मन्त्रं मकरं कूर्मं शिशुमारश्च पूज्यतः ।
 तद्वास्तुष्टदले पूज्याः चाराद्याः सप्त सन्धवः ॥
 तद्वास्तुष्टदले पूज्या वासुन्वाद्याः कर्मीश्वराः ।
 तस्य वास्तु शक्रदले रत्नानि तु चतुर्दश ॥
 समुद्रजानि पूज्यानि लक्ष्मीकौस्तुभकानि च ।
 गङ्गाद्याः षोडश ततो मन्त्रान्यः प्रपूजयेत् ॥
 तत्राष्टदले वेदानुपवेदसमन्वितान् ।
 दिगीशान्च तदस्तावि नवावरणपूजनम् ।
 एवं सिद्धमनुर्मनी जायते सिद्धिभाजनम् ॥
 एतदुक्तं मन्त्रं जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
 तद्देवतादिने सिद्धः पुस्तकादेव जायते ॥
 अकुण्डितप्रयोगेषु न पुनस्तस्य संस्कृतः ।
 एतत्तपस्विता मन्त्रा मम सिद्धान्ति पाज्येति ॥
 एतन्मण्डितः सर्वं वेदिकाः सिद्धिदाः कलौ ।
 अनेन ग्रंथिता जप्ताः कलेश इतसिद्धिदाः ॥
 इति मेरुतन्त्रे = ६ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरिका, स्त्री, (मत्स्यस्य करिकेव) मत्स्य-
 रक्षणपात्रम् । खालु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मत्स्यधानी २ कुवेणी ३ । इति जटाधरः ॥
 मत्स्यगन्धा, स्त्री, (मत्स्यस्यैव गन्धो यस्याः ।
 हान्दनादित्वाभावः ।) लाङ्गलीव्रजः । स च
 जलपिप्लो । इति जटाधरः राजनिर्घण्टकः ॥
 यासमाता । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, एकदा
 वेदीश्वरो वसुराजः पितृगणनिर्वाजितो नृगय-
 सुवनं गत्वा स्वपत्नीं गिरिकां क्रतुह्वानां सभ-
 व्यासीत् । इत्यवसरं कामोद्दीपकवस्त्रवायुना
 प्रथमागस्य तस्य रैनः प्रचस्कन्द । ततस्त-
 ह्नीयं सपत्रपुटे स्थापितवान् । एतत्तु नृषा न
 स्तुतितमिति निश्चित्य अभिमन्त्र्य च तत्
 स्वपालितं श्वेनेन प्रियाये प्रेषयामास । तदा-
 दाय उज्जीयमानस्य अश्वेन च श्वेनेन सङ्घ-
 विहायसि युयुतस्तस्य पदान् भट्टं कालिन्दीधले
 पपात वीर्यम् । अथ तदेतः मन्त्रापास्तस्य-
 रूपिणी अद्रिका नाम्नी काचिदक्षरा भक्षित-
 यनी धीवरास्तु तां पूर्णगर्भां मनसो बबन्धुः
 ततस्तत् तस्या उदरात् एकां स्त्रियमेकश्च
 पुरुषमुज्जहः । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम
 राजा, सा कन्या च मत्स्यगन्धेति स्थातासीत् ॥
 हनुषा । तत्पर्यायो यथा,—

“तन्त्रस्य प्रथमं पत्रं मत्स्यसङ्घं विश्वगन्धर्वादीय
 मन्त्रफलसङ्घं मत्स्यगन्धं तयोर्नामानि ।
 “हनुषा पुष्यवस्ता च पराशर्यफला मना ।
 मत्स्यगन्धा श्रीहहली विष्वक्ती ध्वजनाश्रिणी ॥
 मत्स्यासौ । तत्पर्यायो यथा,—
 “मत्स्यासौ वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्या-
 दनीति ॥”

मत्स्यधा

जलपिप्लोर्धे पर्यायो यथा,—

“जलपिप्लोर्धेभिर्जिता शारदी शकलादनी ।
 मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीव्रपि
 कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मत्स्यसङ्घः, पुं, (मत्स्यानां सङ्घः विमिश्रणं यत्र
 सः ।) स्वनामधेयमत्स्यसङ्घनम् । तत्-
 पर्यायः । गलपत्रः २ । इति शब्दचम्पिका ॥
 मत्स्यजालं, स्त्री, (मत्स्यधारणार्थं जालं शाक-
 पार्थिववत् समासः ।) आनायः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५६३ । माह्वरा जाल इति भाषा ॥
 मत्स्यखिका, स्त्री, (मदं मधुररसं स्यन्दते इति ।
 स्यन्द + खल + टाप् । अत इत्वच् । एवो-
 दरादित्वात् माभूः । शर्कराविशेषः । मिष्टिरि
 इति भाषा । यथा,—

“लसोकाकाणितगुहखलमत्स्यखिकासिताः ।
 निम्बेना लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
 यथा यथेया वैमल्यं भवेच्छेद्यं तथा तथा ॥”
 इति राजवज्रभः ॥

राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
 “इन्दोरसो यः संपको घनः किञ्चिद्भवा-
 न्वितः ।

मन्दं यत् स्यन्दते यस्मात्तत्स्यन्दतीति निगद्यते ॥
 अस्य गुणाः ।

“मत्स्यखी मेदिनी बला लब्धी पितामहा-
 पहा ।

मधुरा दृढणी दृष्ट्या रक्तरोषपहा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्यखी, स्त्री, खलविकारः । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥
 रक्षुविशेषस्य रसपाके खल्ययोग्ये चारभूते या
 गुडिकाकारा जायते सा मत्स्यखी । खल-
 शाकं मिष्टिरि इति स्थाते नवान् इति
 स्थातापि मत्स्यखीति केचित् । मत्स्याखा-
 कारत्वात् मत्स्यखी मनीषादित्वादलुकं नदा-
 दित्वादाप मत्स्यमनित मत्स्यखी अत्र प्राचने
 छः इत्यर्थः । मदं स्यन्दते मत्स्यखीति केचित् ।
 इति भरतः ॥ (यथास्या लक्षणं गुणाश्च ॥
 रावकाकव खलराव इति लोके ।
 “इन्दो रसो यः संपको घनः किञ्चिद्भवान्वितः ।
 मन्दं यत् स्यन्दते यस्मात्तत्स्यन्दतीति निगद्यते ॥
 मत्स्यखी मेदिनी बला लब्धी पितामहा-
 पहा ।

मधुरा दृढणी दृष्ट्या रक्तरोषपहा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्या धोयन्ती यचेति मत्स्य
 + धान् + ल्युट् ङीप् ।) मत्स्यधारणपात्रम् ।
 खारयो इति खालु इति च भाषा । तत्प-
 र्यायः । कुवेणी २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
 मत्स्यकरिका ३ खारयिका ४ मत्स्यपन्थनी ५
 कुवेणिः ६ कुवेया ७ कुपिनी ८ कुपिनिः ९ ।
 इति भरतः ॥ सा मत्स्या चेत् कुपिनी भवेत्
 इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्य

मत्स्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति नश् + क्तिच् + क्तु । मत्स्यानां नाशकः । सदैव मत्स्यभक्षक-
तयास्य तथात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ मत्स्यनाशकर्तारि चि ॥

मत्स्यनाशनः, पुं, (नाशयतीति नश् + क्तिच् +
क्तुः । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपक्षी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०२ ॥

मत्स्यपिता, स्त्री, (कटुरौहिणी । इत्यमरः ।
२ । ४ । ८६ ॥) तथा चास्याः वय्यायाः ।

“कटू तु कटुका तिला लघुमंदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यप्रकला चक्राङ्गी शकुनादनी ॥
मत्स्यपिता काळरुहा रौहिणी कट-
रौहिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्यबन्धी, [न] पुं, (मत्स्यान् बन्धुं धर्तुं शील-
मस्य । मत्स्य + बन्ध + इतिः ।) धीवरः । यथा,
“केवर्त्तो धीवरो दासो मत्स्यबन्धी च
जालिकः ॥”

इति हलायुधः ॥

(“अथान्येदुक्तेयमकिङ्कुराभेमस्यबन्धिभिः
प्रभात आगत्य जालैराच्छादितो हृदः ।”

इति पञ्चतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यबन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यबन्धिन + क्तिच् +
ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यरङ्गः । एणोदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ।

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षयार्थं
तत्त्वमीपं गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + अच् ।)
यक्षविशेषः । माळराज्ञा इति भाषा । (यथा,
“निभुवनविदितो हा मत्स्यरङ्गे कलङ्कः ।”

इत्यङ्कटः ॥)

तत्पर्यायः । कल्याणी = जलमद्गुः ३ मणी-
चक्रः ४ । इति हारावली । मत्स्याशनः ५
मीनरङ्गः ६ मत्स्यरङ्गः ७ सुचित्रकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराजः, पुं, (मत्स्येषु राजा श्रेष्ठः समा-
जान्तरुचः ।) रौहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ विशाटराजः ।

(“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।”
इति महाभारते । ४ । ६६ । २१ ।)

मत्स्यविज्ञा, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥

मत्स्यवेधनं, स्त्री, (मत्स्योविध्यतेनेनेति मत्स्य +
विध + करणे ल्युट् । मत्स्यानां वेधनमिति
वा ।) वडिशम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप् ।) मद्गु-
पक्षी । इति जटाधरः । वडिशम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यसन्तानिकः, पुं, (मत्स्यानां सन्तानिकाश्च ।)
मत्स्यवृद्धनविशेषः । यथा,—

“दम्भीरुज्जारे नलवणो वेश्वरैरुपस्कृतः ।
शार्ङ्गकः कटुतेजेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्योद

मत्स्याक्षी, स्त्री, (मत्स्यानां अक्षीणीव अक्षीणि
पुष्पकपाणि चक्षूषि यस्याः । मत्स्याक्षि +
“वहुमीहौ सकण्ठकोः स्वाज्ञानवच्” ५ ।

४ । ७३ । इति वच् ङीष् च ।) आक्षी । इत्य-
मरः । २ । ४१३७ ॥ सा च सोमलतायाम् ।
आक्षीशार्ङ्गं इति कैचित् । इति भरतः ॥ यथा,
“आक्षी वयस्या मत्स्याक्षी मीनाक्षी सोम-
वक्षरी ।

मत्स्याक्षी शिशिरा रुच्या व्रणदोषव्यापहा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डूच्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिलमाक्षिका । आक्षीशार्ङ्गः । इति रत्नमाला ।
(गण्डूच्यार्थं पर्यायो यथा,—

“गण्डूच्या तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुला-
क्षकः ॥”

मत्स्यादनी ॥ तत्पर्यायो गुणाच्च यथा ।
मङ्गेक्षी हृत्तमङ्गरी आदित्यः । इति लोके ।

“मत्स्याक्षी वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्याद-
नीति च ।

मत्स्याक्षी याहिणी श्रीता कुहप्रसक्तफास
जित ॥

लघुक्षिता कषाया च स्वादी कटुविपाकिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्याङ्गी, स्त्री, (मत्स्यानां अङ्गमिवाङ्गं यस्याः ।)
हिलमाक्षिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मत्स्यादनी, स्त्री, (मत्स्यैरुदते इति मत्स्य +
अद + लाट् गौरादित्वात् ङीप् ।) जलपिप्पली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्यायः ॥

“जलपिप्पलीभिहित्वा शारङ्गो शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि
कीर्तिता ॥”

मत्स्याक्षी । मङ्गेक्षी इति लोके ॥ तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मत्स्याक्षी वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्याद-
नीति च ।”

मत्स्याशनः, पुं, (मत्स्यानां शान्तिं मत्स्य +
अश् + क्तुः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ मत्स्यभक्षकं चि ॥

मत्स्यो, स्त्री, (मत्स्य + ज्ञाने ङीष् ।) स्त्रीमत्स्य-
जातिः । इति सुश्रवःधन्याकरजम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उगपतिस्थानं
यस्याः । मत्स्यगर्भं जातत्वादस्यास्तथात्वम् ।)
नखवती सा च खासमाता । इति जटाधरः ॥

(यथा देवीभागवते । २ । १ । ४८ ।

“कालिका वसुता दत्ता तस्या जालनीविने ।
नाम्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्यो
दरीति च ॥”

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) काशीस्थतीर्थ-
विशेषः ॥ यथा,—

“केलासादेः समानासाः सप्तकोटिमिताः प्रभो ।।
दुर्गाणि तेः कृतानीह सप्तसप्तसमानि च ॥

चङ्गारानि सयन्ताणि कवाटविकटानि च ।

मथितं

कोटिकोटिभटान्यानि सर्वैर्हंसहितान्यपि ॥
ततः शैलं महादुर्गं तेः काशीपरितः क्षतम् ।

परिखा निक्षतानिह्य मत्स्योदर्या जलाविना ॥
मत्स्योदरी दिक्षा जाता वक्षिरन्धरा पुनः ।

तस्य तीर्थं महान् स्नानं मिलितं गाङ्गवारिणि ॥
यदा संहारमार्गेण गङ्गाभ्यः प्रसरेद्दिह

तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ॥
सुधाचन्द्रमसोः पद्मे तदा कोटिगुणं शतम् ।

सम्पन्नाणि तत्रैव सन्त्यतीर्थानि तत्र वै ।
तत्रैव सञ्जलिज्ञानं गङ्गा मत्स्योदरी यतः ॥

मत्स्योदर्याश्च ये ज्ञाता सच कुत्रापि मानवाः ॥
क्षतपिच्छप्रदानास्ते न मातुर्दरे शयाः ॥

अविमुक्तमिदं जैवं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।
परितः स्वर्धनीवारि संसारे परिवीक्षते ॥

मत्स्योदर्या क्षतस्नाया ये नरास्ते नरोत्तमाः ॥
क्षत्वापि बहुपापानि नैच्छन्ते भास्करः पुरीम् ॥

किं ज्ञात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्ता दुष्करं तपः ।
यदि मत्स्योदरी ज्ञाताः कुतो गर्भभयं ततः ॥

यत्र यत्र हि लिङ्गानि ब्रह्मविष्णुशिवपि ।
तत्र मत्स्योदरी प्राप्य सुखानि मोक्षभाजनम् ॥

मन्त्रि तीर्थान्यनेकानि भूभूवःस्वर्गतामपि ।
न समानि परं तानि कीर्त्यन्नापि निश्चितम् ॥

इत्थं तीर्थं जतं तेन विभो । केलासवामिना ।
गथाधिपेन सुमहन् सुमहोदरकर्मणा ॥”

इति काशीखण्डे ६६ अध्यायः ॥

मथ र कथं । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर-
वर्ध-मक०-ज्येष्ठे अक० सेट् ।) इ मथ्याति ।

कुथ्यो वधकंथी । इति दुर्गादासः ॥

मथ ज ए गाङ् । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-मक०-सेट् ।) ज मथ्यः मथः । ए अम
थीन् । इति दुर्गादासः ॥

मथनं, स्त्री, (मथयति इति मथ + भावे लुट् ।)
विनीहृनम् । मथ्याया इति भाषा । यथा,—

“काहं मन्दमतिः क्रदं मथनं क्षारवारिधेः ।
किं तत्र परमाशुचं यत्र मन्त्रिण मन्दरः ॥”

इति भागवते । ११ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ।
अस्य विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । १० ।

“रंघीकमस्यमेन्द्रश्च आग्नेयं शीघ्रं तथा ।
वायवं मथनं नाम कायाजमथ (क्षुद्रम्) ॥”

मथनः, पुं, (मथयति रोगानिति मथ + कर्त्तरि
ल्युट् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

(मथनकारकं, जि । कैशमस्यसुखमथन्यादि-
दर्शनम् ।)

मथिनं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्मलकोकम् । इत्य-
मरः । २० । १५३ । यथा, ब्रह्मसंहितायाम् । ५० । १६ ।

“चारं कदल्यामथितेन वृक्षे
दिनोपिते प्रायितमायवं यत् ॥”

अस्य गुणाः । कषयितवाश्चकत्वम् । रौचनत्वम् ।
घातुपृष्टित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विनी-
हितं, जि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरम् यथा,—

“बोतलु मथितं तक्तुद्विषाक्षिणापि च ।

मथुरा

सहरं निर्जनं शोकं मथितम्बरोदकम् ।
तत्रं पादजनं प्रोक्तसुहासिन्धुवारिकम् ।
हृत्किंवा वारहीना स्यात् कम्पा प्रचुर-
वारिका ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
“सहरं निर्जनं शोकं मथितं सद्वर्जितम् ।”

इति च वारहीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

मथुरा, क्षी, (मथ्यते पापराशिर्धिया इति । मथ +
“मन्दिवाशीत्यादि ।” उणा० । १ । ३६ ।
इति उदच् ।) क्षणामख्यातपुरी । अधुना
आगरा इति ख्यातस्यावयवस्य नगरम् ।
(यथा, रघौ । ६ । ४८ ।

“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनाहारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंस्पर्शजलेव भाति ॥”)

तन्मथ्यायः । मधुपन्नम् ० । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मधुपुरी २ मथुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ।
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा—

“अथोद्धा मथुरा माया काशी काशी नय-
निका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तेषा मोक्षदायिकाः ।
अथोद्धा रामनगरी मथुरा कण्ठपालिता ।
गतास्तु पृथिवीमध्ये न गङ्गधनं कदाचन ।
श्रीरामप्रसन्नस्य अथोद्धा सा महापुरी ।
मथुरा केशवोत्सवसुदर्शनविधारिता ॥”
इत्यादिभक्तशुद्धितन्त्रम् ॥ ३॥

तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्यं यथा,
“यज्जोह्युक्तदादयां ज्ञात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां धर्मं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ।
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिमत्तमः ।
ज्ज्वालात्मने पते द्वादशसुपवासकृतः ।
समभ्यर्चयित्वा सत्यं मथुरायां समाहितः ।
अन्धमेधस्य यत्तस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
कश्चिदस्नानकुले जातः कालिन्दीमलिनानृतः ।
अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायासुपोषितः ॥
ज्ज्वालात्मने पते पते येनेवं वयमप्युत ।
परान्द्विमवाप्त्यामल्लारिताः सकलौद्धवेः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥ ३॥
तस्या माहात्म्यं यथा,—

वराह उवाच ।

“न विद्यते च पाताले नान्तरीक्षे न मानुषे ।
समत्वं मथुरायां हि प्रियं मम वसुधरे ॥”

शुन उवाच ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रज्वाल्य शिरसा तथा ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पृथ्वी वचनमब्रवीत् ॥
पृथिव्युवाच ।

पुष्करं नैमिषं चैव पुरी वाराणसी तथा ।
इतां हित्वा महाभाग ! मथुरां किं प्रशंससि ॥

वराह उवाच ।

शब्दं शान्तेन वसुधे ! कथमानं मयानये ।
मथुराति च विख्यातं नास्ति क्षेत्रं परं मम ।

मथुरा

सा रम्या च सुश्रुता च जलभूमिः प्रिया मम ।
शब्दं देवि ! यथा क्षीमि मथुरां पापहारि-
णीम् ।

तन्निवासी नरो याति मोक्षं नात्यय संशयः ॥
महामायां प्रयागे तु यत् फलं लभते नरः ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां द्विने द्विने ॥
कार्त्तिक्याश्चैव यत् पुण्यं पुष्करे तु वसुधरे ! ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां द्विने द्विने ॥
पूर्वे वर्षेवहसे तु वाराणस्यान्तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां चक्षेन हि ॥
मथुराश्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुर्वते रतिम् ।
नरो भ्रमति संसारे मोहितो मायया मम ।
यः शृणोति वरारोहे ! माथुरं मम मङ्गलम् ।
अन्येनोच्चारितं शंसन् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
मथुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जनार्दने ॥
मथुरां समुप्राप्य आहुं कृत्वा यथाविधि ।
हस्तिं यान्तीह पितरो यावत् स्थित्यजन्मनः ॥
ये वसन्ति महाभाग ! मथुरामिनरे जनाः ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मत्प्रसादात् संशयः ॥
कृष्णाक्षेने श्रीकरवे मथुरायां विशेषतः ।
विना सांख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
मथुरायां महापुण्यां ये वसन्ति शुचिभिराः ।
बलिभिर्चाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहाः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! हापरे युगसंस्थिते ।
ययातिभूपवंशाच्च क्षत्रियः कुलवर्द्धनः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! मथुरायां न संशयः ।
मूर्तिं चतुर्विधां कृत्वा स्थास्यामि अपिभिः
स्तुतः ॥

स्थास्यामि पत्न्यशतं युद्धेषु जतनिधयः ।
यका चन्दनमङ्गाशा द्वितीया कनकप्रभा ।
अशोकवृक्षश्च चान्या अन्या चोत्पलसन्निभा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ॥
पुण्यानि च पवित्राणि संसारोद्धेदनानि च ।
यथाहं चातयिष्यामि हाविंशति वसुधरे ॥
देवान् घोरान् महाभाग ! कंसादीन् घोर-
दर्शनान् ।

यमुना यत्र सुवहा निवसति हिता ध्रुवम् ॥
वैवस्वतस्तस्या रम्या यमुना यत्र विभुता ।
तां नदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गमिष्यताम् ॥
गङ्गाशतगुणा पुण्या मथुरे मम मङ्गले ।
यमुना विभुता देवि ! नात्र काया विचारणा ।
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानये ।
येषु ज्ञानपरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अथात्र मुच्यते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
न जायते स मर्त्येषु जायते च चतुर्भुजः ॥
अविसृक्तं नरः ज्ञातो मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
तथात्र मुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ।
विष्णुसंज्ञकं नाम तीर्थं ज्ञेयं विभुतम् ।
यस्मिन् ज्ञातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
सर्वतीर्थेषु यत् ज्ञानं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतममम् ॥

मथुरा

न च यज्ञैर्न तपसा न ध्यानेन च संयमेः ।
तत् फलं लभते देवि ! ज्ञातो विष्णुसंज्ञके ॥
कालत्रयान् वसुधे ! यः प्रयति गतममम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणे दे तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
अस्ति चान्यत् परं गुह्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
यस्मिन् ज्ञातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
प्रयागं नाम तीर्थं देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि ! अपिष्टोमफलं लभेत् ॥
रत्नलोकं समासाद्य नरो वै तत्र मोदते ।
अथात्र मुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।
ज्ञानमात्रेण तत्रापि नाकृष्टे स मोदते ॥
अस्ति क्षेत्रं परं गुह्यं तिष्ठकं नाम नामतः ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अस्मिन्तीर्थे पुराटनं तच्छृण्वन् वसुधरे ! ।
पाप्मालविषये देवि ! कार्त्तिक्याश्च पुरीतमम् ॥
धनधान्यसमायुक्तं ब्रह्मदत्तेन पालितम् ।
तस्मिन् वसते देवि ! तिष्ठको नाम नामतः ॥
तस्मिन् वसतस्तस्य नापितस्य पुरीतमे ।
कालेन महता तस्य कुटुम्बः चयमागतः ॥
क्षीणे कुटुम्बे तु तदा सुभृष्टः दुःखपीडितः ।
सर्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मथुरापुरीम् ।
ब्राह्मणावसथे सोऽपि वसमानो वसुधरे ! ॥
तत्र कर्मशतं कृत्वा ज्ञात्वा यमुनां नदीम् ।
तत्र दानं कुर्वते नित्यकालं दृढव्रतः ॥
ततः कालेन महता पशुत्वं सप्तपागतः ।
तस्य तीर्थप्रभावेण ज्ञातोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
तस्मिन् वरयद्दे देवि ! ब्राह्मणो योगिनां वरः ।
जानिष्ये महाप्राप्नो विष्णुभक्तो वसुधरे ! ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्तिः सुदुर्लभा ।
ततः परं सुखं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
वेरोचनेन बलिना सर्वस्वद्वाराधितः पुरा ॥
भरतारणेन बलिना धनकामेन वै पुरा ।
ऊर्ध्वबाहुर्भिराहारस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥
सायं संवत्सरं देवि ! ततः काममवाप्नुयात् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् दुर्मयिः प्रब्रूयात् ॥
किं कारणं बले ! ब्रह्म तपस्यसि महत्तपः ॥
बलिरुवाच ।

“भरतारणोऽस्मि देवेश ! पाताले निवसान्ध्रम् ।
विश्वेनापि विहीनस्य कुटुम्बभयं कुतः ॥
सुकुटानस्य वै सुख्यो ददौ चिन्तामणिं ततः ।
चिन्तामणिं समासाद्य पातालमगमत्तदा ॥
तस्मिन्तीर्थे नरः ज्ञात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
आदिष्टोऽहं संक्रान्तौ यक्ष्ये चन्द्रसूर्ययोः ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि ! राजसूयफलं लभेत् ॥
यत्र ध्रुवेण वनतं दृष्ट्वा परमं तपः ।
अत्र वै ज्ञानमात्रेण ध्रुवलोकं महीयते ॥
तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
ध्रुवतीर्थं च वसुधे यः आहुं कुर्वते वरः ।
पितृक्षारयते सर्वान् पितृपक्षे विधेयतः ॥
दक्षिणे ध्रुवतीर्थे तीर्थराजं प्रकीर्तितम् ।

मदः

तस्मिन् जातो नरो देवि । मम लोके महीयते ।
तत्राय सुचते प्राणान्मम लोके स गच्छति ॥
तद्विषये महादेवि । ऋषितीर्थं परं मम ।
तत्र जातो नरो देवि । ऋषिलोके प्रपद्यते ॥
अथान सुचते प्राणान्मम लोके महीयते ।
दक्षिणे ऋषितीर्थस्य मोक्षतीर्थं परं मम ॥
आनमात्रेण वसुधि । मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्राय सुचते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीर्थं हि तीर्थानामपि दुर्लभम् ।
तत्र ज्ञानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थं नरः ज्ञानः सन्तप्य पितृदेवताः ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
कोटितीर्थं नरः ज्ञातो ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्रैव वायुतीर्थं पितृकामपि दुर्लभम् ॥
पितृं दद्यात् वसुधि । पितृलोकं स गच्छति ।
मयापि कृपदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
तत् फलं लभते देवि । ऋषे दानात् संशयः ।
इदं ज्ञेयं तीर्थानि देवानां दुर्लभानि च ॥
ज्ञानं दानं जपो होमः सहस्रगुणितं भवेत् ।
एषां करणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रुत्वा तीर्थस्य माहात्म्यं सर्वान् कामानवा-
प्नुयान् ॥”

इत्यादि वराहपुराणे मथुरातीर्थप्रभावः ॥ ३ ॥

इतः प्रवृत्तिं सप्तविंशत्याध्यायेषु मथुरामाहात्म्यं
ज्ञेयम् ॥

मथुरेशः, पुं, (मथुराया ईशः ।) श्रीलङ्काः । इति
शुन्दरकावली ॥

मथुरा, स्त्री, (मथ् + बाहुलकात् ऊरः टाप् ।)
मथुरा । इति हिरूपकोषः ॥

मदः इ ड सप्ते । जायते । मदे । मोदे । स्तुतौ ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
स्वप्ने जायते मद मोदे अक०-स्तुतौ गतौ च
सक०-सेट् ।) मन्वते । ड मन्वते जनः स्वपिति
जडो भवति माद्यति मोदते स्तौति गच्छति
वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मदः ई भ य इर् नि हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) ई नि मनोऽस्ति ।
भ य माद्यति । इर् अमदन् अमादोत ।
अस्मान् पुषादित्वात् नित्यं ड इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

मदः क ड द्विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड मनो माद-
यते यस्य शास्त्राभ्यासरसायनात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मदः म गर्जे । स्तेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) गर्जोऽहङ्कारः ।
स्तेपनं दैन्यम् । म मद्यति नीचं सव्यतिः ।
मद्यति शब्दं मूरः । इति दुर्गादासः ॥

मदः, पुं, (मद्यतीति । मद + अच् ।) दक्षि-
गच्छन्नम् । (यथा, भारवी । २ । १८ ।

“मदस्तु सुखे मृगाधिपः

करिभिरुत्तयते स्वयं हतेः ।”)

मदः

तत्पर्यायः । दानम् २ ॥ (मद्यते इति । मद +
“मदोऽनुपसर्गः ।” ३ । ३ । ६० । इति अच् ।)
हर्षः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।

“उप नः स्वनामहि सोमपाः पिव गोदा इदेवतो
मदः ॥” “मदो हर्षः ॥” इति तन्नायोसायनः ।)
तत्पर्यायः । आमोदः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । २२ ।) रेनः । कज्जरी । (पर्यायो यथा,—
“जगन्नाभिमृगमदो मदः कस्तूरिकाज्जः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रोगविशेषः । उष्मादस्य प्रथमावस्थायां यथा,
“स चाप्रवृद्धस्तृणो मदसंज्ञां विभर्ति च ॥”
इति माधवकृतवैद्यनिश्चये उष्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा,—

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
एयक् एयक् समस्ता वा सोतांसि कुपिता मलाः ॥
मलनाहारशूलस्य रक्षोमोहादनात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते याधयस्तदा ॥
मदसंज्ञायसंज्ञासाक्षिणां विद्याह्वयचक्षणः ।
यथोत्तरं जलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥
दुर्लभस्तेन सः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।

मनो विचोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥
पितृमेवं कफश्चैव मनो विचोभयन् नृणां ॥
संज्ञां नयत्याकुलतां विप्रशब्दान् व्यस्यते ॥
स्वप्राणव्यदताभाश्चलनवलिप्तचेष्टितम् ॥

विद्याहातमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥
सक्रोघपरुषाभावं संप्रहारकलिप्रियम् ॥
विद्यात् पितृमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥
स्वल्पसमन्वयचर्चनं तन्नालस्य समन्वितम् ॥

विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रधानतत्परम् ॥
संज्ञाग्न्यानि रूपाणि सविपातकृते मदे ।
जायन्ते शाश्वति त्वाशु मदो मद्यमदाकृतिः ॥
यच्च मद्यमदः प्रोक्तो विषयो रौधिरश्च यः ।
सर्वे एते मदानर्त वातपितृकफाश्रयात् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशत्याध्याये ॥)
गर्जः । इति मेदिनी । दे, २२ ॥ (यथा
भारवी । २ । ४६ ।

“मदमानसमुद्धतं नृपं
न विवृष्टे निधमेन मृदना ॥”)

मद्यम् । ज्ञेयम् । मत्ततेति यावत् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २०६ ॥ (यथा, मर्ग । ७ । ४७ ।

“जगन्नालो दिवास्वप्नः परिवारः स्त्रियो मदः ।”
“तीर्थान्त्रिके वृषाणां च कामजो दृशको गगः ॥”
मदः । कल्याणवस्तु । इति धरणिः ॥ ३ ॥
मदलक्षणं यथा,—

“अहं महात्मा धनवान् मत्तन्याः कोऽस्ति भूतस्ये ।
इति यज्जायते चित्तं मदः प्रीतिः स कोविदेः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
तस्य उत्पत्तिर्यथा ।

“वृद्धमोहः समभवदहङ्काराद्भूतमदः ।”
इति मानस्ये ३ अध्यायः ॥

(दानवमेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
“अशिलोमा सुकैश्री च शूटश्च वज्रको मदः ॥”

मदनः

मदकटः, पुं, (मदं कटति प्रकटयतीति । कट् +
अच् ।) वक्त्रः । वक्त्र इति भाषा । यथा ।
इक्षुरो इक्षुरौ गोपतिः वक्त्रो वृषो मदकटो
जलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२५ ॥

मदकलः, पुं, (मदेन कलोऽक्षतमधुरभ्रानिर्यस्य ।)
मत्तहृत्सी । तत्पर्यायः । मदीकटः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । १५ ॥ अक्षतप्रजापति । इति
शुन्दरकावली ॥ मदाक्षतवाचिनि चि । इति
मेदिनी । ले, १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अध्याये ।
“मदकलमयूरकच्छविभिरवकीर्णानि ॥”)

मदगन्धः, पुं, (मदस्य दानस्यैव गन्धोऽस्य ।)
समच्छदश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणस्य
समच्छदश्च ज्ञेयम् ।)

मदगन्धा, स्त्री, (मदः मादनः गन्धोऽस्याः ।)
मदिरा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदग्नौ, स्त्री, (मदं मत्ततां जलीति । मद + जन्
टक् ङीप् ।) पूतिका । इति जटाधरः ॥

मदनः, पुं, (मद्यतीति । मद + मिच् णुः ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥

तस्य वाचा युनक्तिर्यथा । अथ कचः ।
“यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधेः ॥
तस्मान्ममयवाचा त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपकं त्वत्समो न हि विद्यते ।
अतस्त्वं कामवान्नापि स्थानो भव मनोभवः ॥
मदनात्मदनात्मकं शब्दोद्देशात् सदर्पकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके स्थानो भविष्यसि ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
मदगन्धस्योत्पत्तिर्यथा,—

“प्रवृद्धमानसः पुत्रं कथंकाञ्च मसकं च ।
हृदस्य कामिनः पुत्रः कामदेवो बभूव च ॥
कन्या वीरुद्धवर्धया रत्नभूषणभूषिता ॥
उवाच पुत्रं स विधिः सुदीप्तं पुरतः स्थितम् ॥
दुर्निवार्यं मत्कलांश्च स्नात्वा रामं मनोहरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

स्त्रीपुंसोः कीदृशार्थाय सुदा त्वच्च विनिर्मितः ।
तृदि योगेन सर्वेषामधिष्ठानं करिष्यसि ॥
सम्प्रीकृतं समुदगमोजं क्षम्भितकारणम् ।
उष्णतपीत्रं ज्वलनं शब्दचेतनहारकम् ॥
प्रयत्नोन्मादया दत्तान् सर्वान् सम्प्रीकृतं कुरु ।
दुर्निवार्यो मम वराहव वत्स ! भवेत्तु च ॥
वागान्दस्त्वैवमुक्ता च प्रवृद्धश्च जगद्दिधिः ।
दृष्ट्वा वाचं दक्षिणं वरं दानं ससुखतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥
(योगार्थारूपः शिवस्वात्मनारविशेषः ।
यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० ।
१—२ ।

श्रीलङ्का उवाच ।
“युगावर्त्तयु सर्वेषु योगार्थारूपेण तु ।
अवताराणि सर्वस्य शिष्याश्च भगवन् । वरः ॥”
उपमन्यु उवाच ।
“चेतः सुतारो मदनः सुहोतः कंठं यव च ॥”
महादेवः । मद्यति भक्तानां मनः इति

मदन

मद + क्तुः । मन्त्रि आनन्दजनकत्वात् तया-
त्मम् । यथा, महाभारते । ११ । १० । ६८ ।

“उन्मादो मदनः कामो ज्ञानयोर्धनकरो
वधः ॥”

मत्तता । वरारोहाणां कामिनीनां भावविशेषः
इति भावः । यथा, महाभारते । १ ।
४६ । १३ ।

“वीरुपायेन चाख्येन तृताय मद्नेन च ।
विलासने च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥”

वसन्तः । धुस्तूरः । विक्षयकम् । इति मेदिनी ।
मे । १०३ । वृक्षभेदः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिचुकः २ सुचुकन्दः ३ कयटकी ४ ।
इति राजमाना । पिच्छीतकः ५ । (तयाचाख्य
पद्यायानरं गुणाच्च ।

“मदनः कृद्गनः पिच्छो नटः पिच्छीतकस्तथा ।
करहाटी मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥
मद्गो मधुरस्निक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
बालिस्तद्विधिवरः प्रतिध्यायप्रणालकः ॥
रुचः कुष्ठकफानाहशोयगुल्मव्रणोपहः ॥”
धुस्तूरार्थं पद्यायो यथा,—

“घत्तूरधर्मधुस्तूरा उन्मादः कनकाक्षयः ।
देवता कितवस्तूरी महाभोगः शिवप्रियः ॥
मातुली मदनश्चाख्य फलं मामूलप्रयकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मरुवकः ६ अवनः ७ करहाटकः ८ शल्यः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५२—५३ ॥ अमरः ।
इति जटाधरः । माघः । इति हेमचन्द्रः ॥
खदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मद्गो-
वृक्षः । वकुलवृक्षः । टृणविशेषः । मयना-
फल इति भाषा । तत्पर्यायः । शल्यः २
कोटयः ३ पिचुकः ४ धाराफलः ५ तगरः ६
करहाटः ७ पिच्छीतकः ८ अवनः ९ मरु-
वकः १० । अख्य गुणाः । वमिकारकत्वम् ।

तिक्तत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लेखनत्वम् । लघुत्वम् ।
रुचत्वम् । कुष्ठकफानाहशोयगुल्मव्रणोपहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालिङ्गविवर्धनः । तल-
यकम् । नायको नायिकायाः कष्टे हस्तं दत्त्वा
द्वितीयहस्तं तस्या मध्ये देवत्वा यदाश्रयति ।
इति कामशास्त्रम् ॥ (“अथ मयनम् ।” मम्
इति भाषा ।

“मयनम् मधुच्छिदं मधुशेषश्च विक्षयकम् ।
मन्माधारो मदनं मधुवित्तमपि स्मृतम् ॥
मदनं मदुत्सृज्य भूतजं मरुवकपदम् ।
मयसन्धानलहातकुलवीर्यपरकजित् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मच्छलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः ॥ “शिशुको मदनः
पालिहिरः दत्तादि ।” इति तन्त्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थेऽध्याये ॥

मदनकः, पुं, (मद्यतीति मद + क्तुः स्त्रीः स्त्री-
कः ।) दमनकवृक्षः । इति राजमाना ॥
(विक्षयकार्यं स्त्री । तत्पर्यायो यथा,—
“मयनम् मधुच्छिदं मधुशेषश्च विक्षयकम् ।

मदन

मन्माधारो मदनं मधुवित्तमपि स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मदनकाकूरवः, पुं, (मद्नेन चेतुना काकूः काम-
जन्यो विलसतो रवः अस्तुतन्निर्घण्टः ।) पारा-
वनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदनगोपालः, पुं, (मदनश्चाखौ गोपालश्चेति ।
भक्तचित्तोन्मादकारित्वात् तयात्मम् ।)

श्रीलङ्काः । यथा,—
“वन्दे मदनगोपालं केशोराकारमङ्गुलम् ॥”

इति पाण्डि पातालखण्डे ८ अध्यायः ॥
मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्दशी) ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्दशी
तत्र मदनस्य पूजा काव्या । स्कन्दपुराणसौरा-
गमयोः ।

“मधुमांसं तु संप्राप्तं शुक्लपद्मे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनभुञ्जीति सिद्धिदा तु मद्योत्सवे ॥
पूजयिष्यन्ति ये मर्त्यास्तद्भगवत्पदमेव ।
न यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥
चैत्रं मासि चतुर्दशी मदनस्य मद्योत्सवः ।
जुगुप्सुभोगिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्गुणम् ।
भगवांस्तुष्यत कामः पुत्रपौत्रसन्तुष्टिदः ॥
वर्तिं प्रति भगवदात्म्यम् ।

न मानयन्ति ये पञ्च मादनं मानवाधमाः ।
तथा पुण्यं फलं दत्तं मया ते चैत्रमासिकम् ॥
देवलः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
प्रिशाचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायाश्च विशेषतः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥
मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनपूजार्था चतुर्दशी) ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी । तत्र मदनस्य व्रतं कथयम् ।
यथा भविष्ये ।

“चैत्रशुक्लचतुर्दशी मदनं दमनात्मकम् ।
हत्वा संपूज्य विधिवद्भोजयेद्भोजनेन तु ॥
तत्र सन्तुष्टिनः कामः पुत्रपौत्रविवर्धनः ।
कामदेवस्योदशी पूजनो यथाविधि ।
रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः ॥”
दमनो दमनकवृक्षः । सन्तुष्टिनः प्रीणितः ।
कामदेवध्यानम् ।

“नापेष्टुश्च कामदेवो रूपवान् विचमोहनः ।”
तत्र स्तुतिमन्त्रः ।

“पुण्यधन्वन् । नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन । ।
सुनीनां लोकपालानां धैर्यच्युतिजनने नमः ॥
माधवात्मज ! कन्दर्प ! सख्यारारे ! रति-
प्रिय ! ।

नमस्तुभ्यं जितार्थेष्वसुवनाय मनोसुवे ॥
आधयो मम नश्यन्तु आधयश्च शरीरजाः ।
सम्पत्तामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्थिराः ॥
नमो माराय कामाय देवदेवस्य कर्तये ।
अक्षविष्णुशिवेन्द्राणां मनःशोभकराय च ॥
एवं यः कुर्वते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्ने कदाचन ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

मदन

मदनदादशी, स्त्री, (मदनपूजाविधयिणी दादशी ।)
चैत्रशुक्लदादशी । अथ मदनव्रतं काव्यम् । यथा,
अथ उवाच ।

“भोतुमिच्छामहे स्तन ! मदनदादशीव्रतम् ।
सुतानेकोनपञ्चाशत् त्रेन केने इतिः पुनः ॥
स्तन उवाच ।

यद्वाग्निहादिभिः पूर्वम् इतिः कथितस्तनमम् ।
विस्तरेणैतदेवेदं मनुष्याणां निबोधत ॥
चैत्रे मासि चिते पक्षे दादशी नियतव्रतः ।
स्थापयेद्व्रतं कुम्भं चिततकुलपूरितम् ॥

नानाफलपुत्रं तद्वाग्निदक्षसमन्वितम् ।
चितवन्त्युगच्छन् चितवन्दनचर्चितम् ॥
नानाभक्ष्यफलोपेतं सहिरण्यञ्च शक्तितः ।
तान्नपात्रं शुभोपेतं तस्योपरि निवेद्येत् ॥

तस्मादुपरि कामम् कदलीदलसंस्थितम् ।
कुम्भाच्छेदयेत्पेतां रतिं तस्य च वामतः ॥
गन्धधूपं ततो दद्यात् गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।
तदभावे कथां कुम्भात् कामकेशवधोर्नरः ॥
कामनाम्ना हरेर्गर्भां स्थापयेद् गुरुवारिणा ।
शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेन्मधुसूदनम् ॥
कामाय पादौ संपूज्य जंघे सौभाग्यदाय च ।
ऊरु करारयेत् पुनर्मन्त्रयायेति वै कटिम् ॥

स्वच्छोदरायेत्युदरं अङ्गारयेत्युरो हरेः ।
सुखं पद्मसुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥
नमः सर्वान्त्रने मौलिमर्चयेदिति केशवम् ।
ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेद्येत् ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या खयञ्च लवणादते ।
भुक्त्वाय दक्षिणां दद्याद्विंशं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनार्दनः ।
सुदये सर्वभूतानामानन्दो यो विधीयते ॥
अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
उपवासी चतुर्दशीमर्चयेद् विष्णुमन्त्रम् ॥

फलमेकञ्च संप्राप्य दादशीं भूतं स्मरेत् ।
ततश्चतुर्दश मासि व्रतं धेनुसमन्वितम् ॥
शय्यां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्करसंयुताम् ।
काञ्चनं कामदेवञ्च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् ॥
वासोभिर्हजदाम्पत्यं पूज्य शक्ता विभूषणैः ।
शय्यां गवादिकं दद्यात् प्रीयतामिदुदीरयेत् ॥

होमं शुक्लैस्तिलैः कुम्भात् कामनामानि कीर्तयन् ।
गन्धन सर्पिषा चैव पायसेन च धर्मयित् ॥
विप्रेभ्यो भोजनं दद्याद्विजगताविवर्धितः ।
दत्तुदक्षानयो दद्यात् पुण्यमालाञ्च शक्तितः ॥

यः कुम्भारिधिनानेन मदनदादशीमिमाम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिषाण्वताम् ।
इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समप्नुते ॥”
इति मत्स्यपुराणे ७ अध्यायः ॥

मदनपाठकः, पुं, (मदनं तदुद्दीपकं पठतीति । पठ
+ क्तुः । खरेण कामोद्दीपनात्तयात्मम् ।)
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदनमोहनः, पुं, (मदन उन्मादकश्चाखौ मोहन-
श्चेति कर्मेधारयः । तुह + क्तुः स्त्रीः ।)
श्रीलङ्काः । यथा,—

मदना

“वन्दे मदनगोपालं केशोदाकारमद्भुतम् ।
यमाहुर्वैवर्गोद्भिन्ने श्रीमन्नदनमोहनम् ॥”

इति याज्ञी पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥

मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेव ।
अस्याः कामोद्दीपकत्वात्तयात्वम् ।) कामो-
द्दीपकौषधम् । सारिकापक्षी । इति मेदिनी ।
के, २३५ । कोकिला । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका ।)
प्रतिभेदः । सारिका इति भाषा ॥ तत्पञ्चायः ।
शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४
कुण्डी ५ । इति षट्पादः ॥

मदना, स्त्री, (मदयति मत्ततां जनयतीति ।
मद् + णिच् + ल्युट् । यद्वा, माद्यति अनया ।
मद् + ल्युट् । स्त्रियां टाप् ।) सुरा । इति
वैमर्कः । ३ । ५६७ ॥

मदनाकुशः, पुं, (मदनस्य कामस्य अकुश इव ।)
लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नखम् । इति
कामाकुशशब्ददर्शनम् । यथा,—
“कामाकुशाकुशमकाममनङ्गजेन्द्रे ॥”

इति श्रुतबोधे कालिदासः ॥

मदनायकः, पुं, (मदनं उन्मादकं अयं शिरोभागे
यस्य ।) कोदवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
रकस्य कोदवशब्दे ज्ञानयम् ॥)

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः ।) भगम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधोर्वनं इव समा-
सान्नीयम् । निपातनात् साधुः ।) कामवर्द्धक-
त्वात्तयात्वम् । कामवृद्धिचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनालयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ +
ली + अधिकरणे अच् । मदनस्यालयः ।)
बह्वीरमासः ।) भगम् । मदनपञ्चायकशब्दोत्तर-
ग्रहपञ्चायकशब्देन भगस्योक्तत्वात् । यथा,—

“स्वपुष्पोरकीर्णं कुसुमघनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम् ॥”

इति कर्पूरस्तवः ॥

जन्मन्यावधिसप्तमस्यानम् । तत्तु जायास्यानम् ।
यथा,—

“कृष्याद्युक्तान् क्रियतुष्यन्तस्त्रीकुलीरान्तयूके
दिनद्वीन्वृत्तिपिशरान् सप्तविंशच्च विंशान् ।
अंशानेतान् वदति यवनचान्दतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नौचान् सुनौ-
चान् ॥”

इति दीपिकायां मदनभवनशब्ददर्शनम् ॥

मदनावस्था, स्त्री, (मदनस्यावस्था ।) कामा-
वस्था । सा तु उद्दिगस्था । विरह इति
यावत् । यथा । ततः प्रविशति मदनावस्थो
राजा निःश्वस्य ।

“जाने तपसो वीर्यं वा वाणा परवतीति मे
विदितम् ।

मदयि

न च निष्ठादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृद-
यम् ॥”

इत्यभिज्ञानशाकुन्तले ३ अङ्कः ॥ मदनावस्था
इति राक्षोश्च उद्दिगस्था पञ्चमी कामा-
वस्था । यदाह भरतः । उद्दिगः पञ्चमः प्रोक्त
इति । सचिन्तमिति केनोपायेन मम शकु-
न्तलालाभो भविष्यति । इति तट्टीका ॥

मदनी, स्त्री, (माद्यति अनया इति । मद् +
करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) सुरा । इति
हारावली ॥ कस्तूरी । अतिसुक्तकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदनेच्छाफलः, पुं, (मदनेच्छां फलति जनय-
तीति अच् ।) बहुरसालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनोत्सवः, पुं, (मदनाय उत्सवः ।) उत्सव-
विशेषः । होलाका इति ख्याता । तत्पञ्चायः ।
सुवसन्तकः २ । इति हारावली ॥

मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्याः ।)
खर्गवेद्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मदप्रयोगः, पुं, (मदस्य प्रयोगः ।) करिणां मदी-
क्रमः । तत्पञ्चायः । यस्मादमृ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मदभङ्गिनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भनक्ति दूरी-
करोतीति । मद् + भञ्ज् + “नन्दिषादिपचा-
दिभ्यो लुगिण्यच् ।” ३ । १ । २४४ । इति
बिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्याः शतमूली-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती + ततः कन् टाप् ।
पूर्वं ह्रस्वश्च ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“त्रिफलात्क चिकटुका सुरना मदयन्तिका ।
वायस्यारग्वधानाश्च तुर्गा कुर्यान् पृथक्
पृथक् ॥”)

मदयन्ती, स्त्री, (मद् + भञ्ज् + ङीप् ।) वन-
मल्लिका । इति रत्नमाला । काटमल्लिका
इति भाषा ॥ मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाचास्याः पञ्चायो यथा,—

“मल्लिका मदयन्ती च शीतभोरुश्च भृपरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“मदयन्त्यङ्गुलः कायस्तदन् समभृशकरः ॥”
इति च वैद्यकचक्रपाणिनसंघट्टे रक्तपिप्पलीकारे ॥

मदयिन्, स्त्री, (मदयतीति । मद् + णिच् ।
“स्त्रिजिह्विपुष्पिगदिसदिभ्यो ङीरिण्यच् ।” उणा०
३ । ३६ । इति मदि + ण्यच् । “अया-
मन्तास्यायेतिविशुषु ।” ६ । ४ । ५५ । इति
खेरयादेशः ।) मद्यम् । इति मेदिनी । मे, २०० ॥

मदयिन्, पुं, (मदयतीति । मद् + णिच् ।
“स्तनोति ।” उणा० । २ । ३६ । इति इत्यच् ।
खेरयादेशश्च ।) कामदेवः । शौकिकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ मद्युक्तः । इति मेदिनी । मे,
२०२ ॥ मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदाद्य

मदविचित्रः, पुं, (मदेन विचित्रचलितमनाः ।)
मत्तहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदशाकः, पुं, (मदकरः शाकोऽस्य ।) उपोदकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति । इति
मद् + सृ + णिच् + ण्यच् ।) तूलद्रव्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव ।) महा-
करञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदहेतुः, पुं, (मदस्य हेतुः कारणम् ।) धानकी ।
इति वैद्यकम् । मत्तताकारवच्च । (मदरोगस्य
हेतुः यथा,—

“यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहाणि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतोऽपि कुपिता

मजाः ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहादुत्ताननः ।

प्रतिहृत्वावतिष्ठन्ते जायन्ते आधयकदा ॥

मदमृच्छांय संन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।

यद्योत्तरं बलाधिक्यं हेतुनिष्क्रोपशान्तिषु ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥

मदमूलं, स्त्री, (मदस्य मूलम् ।) मदस्थानम् ।
यथा, शब्दरत्नावली ।

“अवदंशः सुरापानं शुष्कापानं मदस्थानम् ॥”

मदस्थानं, स्त्री, (मदस्य स्थानम् ।) मदपानस्थानम् ।
तत्पञ्चायः । शुष्कापानम् २ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ॥

मदाट्टा, पुं, (मदेन मदजनकरसेन ताड्योति
स्थानेन आट्टा युक्तः ।) तालद्रव्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतितस्य ताल-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥) मद्युक्तं, चि ॥

मदाट्टा, स्त्री, (मदेन आट्टा ।) लोहितमिगटी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदातङ्कः, पुं, (मदजनितः व्यातङ्कः रोगः ।)
मदाद्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदाद्ययः, पुं, (मदेन अद्ययो नाशोऽनुभूतवच्च ।)
मदपानादिजन्यरोगविशेषः । तत्पञ्चायः ।

मदातङ्कः २ पानाद्ययः ३ मद्याधिः ४ मद् ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मदाद्यवादीनां
निदानान्याह ।

“विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः ।

त एव मदी इत्यन्ते विषे तु वलवन्तराः ॥

नकादविधिपोतन तथा माचाधिर्जन च ।

युक्तेन चाहिनेरैरेकादे सेवितेन च ॥

मदेन खलु जायन्ते मदाद्ययस्तुला गदाः ॥”

अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयती-
त्याह ।

“निभक्तमेकान्तन एव मद्यं”

निधेयमात्रं मशुजेन निवृत्तम् ।

उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारा-

स्तुपादयेत्तपि शरीरभेदम् ॥

एकान्तमो नैरन्त्येक विकारान् मदाद्यवादीन् ।
शरीरस्य भेदं नाशम् ॥ * ॥ मदाद्यवादीनां
वैद्यनरमप्याह ।

“क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
श्लोकाभितप्तेन वृत्तचित्तेन ।
आयामभाराच्चपरिहृतेन
वेगावरोधाभिहृतेन चापि ॥
अथ शब्दश्चावगतोदरेण
सार्कौर्ध्वमुत्तेन तथाबलेन ।
उक्ताभितप्तेन च संयमानं
करोति मन्त्रं विविधान् विकारान् ॥”

अथ परमहमाह ।

कश्चयेत् पथसा तत्तु पानं सर्वमदाबये ।

मदिरा

पद्या कायेन संयुक्तं पयःपानं मदाद्ये ।”

इति मदाद्ययचिकित्सा ॥

अथ पूगीफलमदाद्ययचिकित्साभ्यते ।

“पूगीफलमदे कण्ठो मोक्षो मूर्च्छा क्षमस्तमः ।

प्रसृष्टो विधुरत्वश्च लज्जासावश्च जायते ॥

अमलमपरोक्षं विज्ञेयं पूगमूर्च्छितं ।

मानवो लज्जयैरेभिर्ज्ञेयः पूगविमूर्च्छितः ॥

तस्य शीतं जलं पीतं वस्तिवातहितं भवेत् ।

शर्कराभक्ष्ये देया मुक्ता वा शर्करान्विता ॥

कोद्रवाणां भवेन्मूर्च्छा देयं चौरं सुशीतलम् ।

धुलुरकमदे देयं शर्करासहितं दधि ॥

फलानि करवीरश्च मोहिनी मद्यन्तिका ।

अन्येषामपि कन्दानां वमनश्चाशु कारयेत् ॥

पाययेत् शर्करायुक्तं चौरं वा दधि शर्कराम् ।”

इति श्रीमहर्ष्याज्येयभाषिते हारीतोत्तरे ब्रह्म-
स्थाने मदाद्ययचिकित्सा नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

मदाद्यान्तः, पुं, (मदाय मत्तलोद्रेकाय आचायने

वाद्यते स्मिति । आ + आ + कर्मणि क्तः ।)

गण्टका । इति हारावली । २०४ । हातीर

उपरेर हृद्वा इति भाषा ।

मदाभरः, पुं, (मदी दानवारि अम्बरमिवान्या-

च्छादकत्वात् ।) मतहस्ती । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

मदारः, पुं, (माद्यति मत्तो भवतीति । मद् +

“अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० । ३ ।

१३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धूर्तः । इति

विश्वः ॥ शूकरः । कासुकः । गत्यभेदः । मत्त-

हस्ती । शृपभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

मदाक्षेदः, पुं, (मदाक्षं मद्यन्तं व्यम्नं नेत्ररोग-

विशेषं ददातीति । दा + क्तः ।) पलकमदः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदाक्षपी, [न]पुं, (मदेन मत्तनया आलपतीति । आ

+ लप् + णिनिः ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥

मदाक्षः, पुं, (मदी म्दगमद आक्षारया यत्त ।

हस्तः ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञानयम् ॥)

मदिरः, पुं, (मद् + किरच् ।) रक्तखदिरः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मद्करे, त्रि । यथा,

अस्वेदे । ५ । ११ । ११ ।

“य ईं वृहन् आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधुम् ॥”

“मदिरं मद्करं मधुम् ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ।)

मदिरा, स्त्री (माद्यतीति । मद् + किरच् ।

अनादित्वात् टाप् ।) मत्तखञ्जनः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले । ३ । ५ ।

“यदि मदिरायनयनां

तामघ्नित्य प्रहरतीति ।”

माद्यत्यनयेति । मद् + “इषि मदीति । उणा० ।

१ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः ।

मद् इति भाषा । (यथा,—

“हिक्का-आस-प्रतिश्याय-काम वक्ष्येयवाक्यौ ।

वन्ध्यानाहविबन्धे वातघ्नी मदिरा हिता ॥”

इति चरके छन्दस्थाने १७ अध्यायः ॥

मदिरा

यथाच शान्तिश्रुतके । ४ । २४ ।

“पौला मोहमयीं प्रमोदमदिरासुखतभूतं
(जगत् ।)”

तत्पर्यायः । सुरा २ हलिप्रिया २ चाला ४

परिश्रुता ५ वरुणात्मजा ६ गन्धोत्तमा ७

प्रसन्ना ८ दरा ९ कादम्बरी १० परिश्रुता ११

कश्यप १२ मद्यम १३ इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥

मानिका १४ इति शब्दरत्नावली ॥ कपिश्री १५

गन्धमादनी १६ माधवी १७ कर्त्तव्यम् १८ मद् १९

कापिश्यायनम् २० । इति जटाधरः ॥ वाक्यी २१

मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५

प्रिया २६ मद्गन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधुर २९

सन्धानम् ३० आसवः ३१ अन्धता ३२ वीरा ३३

मेधावी ३४ मदनौ ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोवा ३७

विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणा-

रिष्टम् ४१ सरकः ४२ मधुलिका ४३ मदीत-

कटा ४४ मद्गान्धा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीधुः ४६ मेरेयम् ४७ बलवत्तमा ४८ । इति

भावप्रकाशः ॥ कारकम् ४९ । तत्त्वम् ५० इति

केवलयन्त्रम् ॥ मदिरा ५१ परिश्रुता ५२

कश्यप ५३ स्वादुरसा ५४ मूला ५५ हार-

हुरम् ५६ माध्वीकम् ५७ मदन ५८ देवदृष्टा

५९ कापिशम् ६० अम्बिका ६१ । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ सा द्वादशविधा यथा,—

“माध्वीकं पानसं दानं स्वाध्वीकं तालमेतदम् ।

मेरेयं माध्वीकं टाहं मधुं वा रिकेलजम् ॥

मुख्यमन्नविकारोत्थं मदादिं द्वादशैव च ॥”

इति जटाधरः ॥

अस्याः सामान्यगुणाः । सुमधुरान्वितम् । कफ-

मारुतनाशनम् । लघुत्वम् । पुष्टिकरत्वम् ।

हृद्यत्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वम् ॥ १ ॥

धानकीरसगुहादिकृता मदिरा गौडी । तद्

गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुर

त्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तवृत्तिकारत्वम् ।

दोषनत्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिहानिकारित्वम् ॥

पुण्यद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्

गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्त-

वाननाशित्वम् । पाण्डुकामलगुणाः । प्रमेह-

शमनत्वम् ॥ २ ॥ विविधधान्यानां मदिरा

पेठी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अल्पत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । गौडीसमत्वम् । वातहरत्वम् ।

कफकरत्वम् । डोषनपित्तकरत्वम् । मोहनश्च ।

तालादिरमनिर्वासकता मदिरा मेथी चाला

श्च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।

अल्पत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वम् ॥ ३ ॥

सर्वद्विगुणनियामकमदिरागुणाः । शीतल

त्वम् । गुणत्वम् । मोहनत्वम् । वृद्धत्वम् ।

हृद्यत्वम् । दृढासन्नापनाशकत्वम् ॥ ४ ॥ नाना-

द्रव्यकदम्बजता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा-

यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तश्रमहरत्वम् । मद्-

कारित्वम् ॥ ५ ॥ ऐश्वर्यमदिरागुणौ । शिशि

रत्वम् । मदीकटत्वम् ॥ ६ ॥ यवधान्यजन-

मदिरा

मदिरागुणौ । गुणत्वम् । विष्टम्भदायकत्वम् ॥

शर्कराधातकीतोयजतमदिरागुणौ । शीतलस् ।

मनोहरत्वम् ॥ ७ ॥ शार्करमद्यगुणाः । दृढ-

त्वम् । दोषनत्वम् । मोहनत्वम् । इति नाना-

मद्यगुणाः ॥ ८ ॥ ऋतुविशेषे पयमदिरा यथा,

“गौडी तु शिशिरे पेया पेठी चैव मन्त्रवर्धनाः ।

शरद्वर्षौ वसन्तेषु माध्वी चाला न चान्यथा ॥

कादम्बरी शर्करादिमद्यं

सुशीतलं दृढकरं मदाद्यम् ।

माध्वीसमं स्थानं दृढदृढजानं

मद्यं सुशीतं गुणं तर्पणम् ॥

अन्यथा कुरुते पानं मद्यं सन्नापशोषम् ।

असदोपमदाद्यादिकारकं मूर्च्छनञ्च यत् ॥”

नवजीर्णमद्ययोगिणाः ।

“मद्यं नवं सर्वविकारहेतुः

सर्वेषु वातादिकदोषदायि ।

जीर्णं न स च सकलामयम्

घर्णदं दृढकरञ्च दोषनम् ॥”

अन्यथा ।

“पर्याधितमन्त्रमेतन्मद्यं वा पिबित्वं पिबित्वं वा ।

दोषावहमपि विषयान्मद्यं हृद्यं विषयान्मद्यं ॥

मद्ययोगं कुरुन्ति मदादियु मदादियु ।

दिगोन्मिस्तु न यास्तं यद्यप्युज्ज्वलयेत् नृत्तम् ॥”

इति मद्रव्यावर्णम् ॥ ९ ॥

“अन्ये द्वादशधा मद्यमदानाहुर्मनीषिणः ।

उक्तस्यान्तर्भवन्तीति नान्येषां पृथगीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टे मद्यप्रकरणम् ॥

अथ मत्तान्तरे मद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“यद्यं यन्मादकेत्येकैकमद्यमभिधीयते ।

यथारिष्टं सुरा सोऽप्रागवाद्यमनेकधा ।

मद्यं सर्वं भवेद्वर्णं पित्तजनं वातनाशनम् ।

मेहनं शीघ्रपाकञ्च कफं कषहरं परम् ॥

अल्पञ्च दोषनं कथं पाचनं चाशुकारि च ।

तीक्ष्णं रुच्यञ्च विशदं अवाय च विकृति

च ॥”

अथारोहणलक्षणं गुणाश्च ।

“पक्वपधान्मसिहं यन्मद्यं तत् स्यादरिष्टकम् ।”

अरिष्टं मद्यमिति लोके । यथा, द्वादशविधम् ।

दशमलारिष्टम् । वल्गुलारिष्टमिति ।

“अरिष्टं लघुपाकेन सर्वं तच्च गुणाधिकम् ।

अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”

अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च ।

“शान्तधार्ष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता ।

सुरा गुणौ वलस्तन्यपुष्टिभेदः कषपदा ।

याद्विधौ प्रायगुल्मार्शान्यह्वीमचक्षुःशूनौ ॥”

अथ सुगन्धो वाक्यो तस्या लक्षणं गुणाश्च ।

“पुननवाशिलापिष्टेक्षित्वा वाक्यो स्मृता ।

संहितेकालखञ्जं रमेयां सापि वाक्यौ ॥

सुरावहाक्यौ लब्धौ धीनसः प्रागमूलकम् ॥”

सुरातो मेदार्थं लब्धौति ॥ १० ॥

अथ बीधुद्रव्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“दधोः पक्व रसैः विष्टः सीधुः पक्वसञ्च ॥”

मदिरा

आमैकैरेव यः वीधुः स च श्रीनरवः स्तुतः ।
वीधुः पकरवः श्रेष्ठः खराधिवलवर्जितम् ।
वातपित्तकरी हृद्यः क्षीणो रोचनो हरेत् ॥
विबन्धमेदःशोषार्थःशोषोदरकषामयान् ।
तक्षाद्वयगुणः शीतरवः संश्लेषः स्तुतः ॥”
अथासवस्य जलस्य गुणाश्च ।
“अथक्षौद्राभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
आसवस्य गुणा यथा वीजद्वयगुणैः समाः ॥”
अथ नवपुत्राणामद्यगुणाः ।

“मद्यं नवमभिधाष्टि चिदोवजनकं सरम् ।
अकृद्यं हृद्यं दाहि दुग्धं विशदंगुह ॥
क्षीर्यं तदेव रोचिष्ठं क्षमिष्टेष्टानिजपहम् ।
हृद्यं सुगन्धिगुणवत्तुषोतीविशोषाम् ॥”
अथ सात्विकानां मद्यं पिबतां चेदाग्निधाः ।
सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसदिकम् ।
तामसे निन्दकस्त्रीणि निदाश्च मदिरापरम् ॥”
आचरेत् क्रियात् ।

“विघ्ना माजया काले हितैरद्वैयेयावत् ।
प्रहृष्टो यः तिवेष्टयं तस्य स्यादन्तर्गं यथा ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथेयं तं तथा कृतम्
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथास्तम् ॥
अथ मद्यगन्धनाशनाप्रायः ।

“सुकोलशालमादजो रक्षाः सुकोला-
यश्चतयन् सदमि वानमभियन्ति ।
स्वाभाधिकं सुखमनुभूयति पूतिगन्धं
गन्धश्च मद्यगन्धनादिभवश्च नयम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।
“प्रकृत्वा मद्यमनुगामन्मन्त्रोक्तं विपाकतः ।
मन्त्रसामान्यतस्तस्य विघ्न उपदेष्टव्यम् ॥
लक्षणां सक्तमन्त्राणां यद्यन्यथा विचारणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातेषु रक्तपित्तस्येषु च ॥
प्रशस्ता गुल्मवाताग्निविघ्नानादनःशोषो ।
भूजप्रवाहकाटोपकषवातार्थसां हिता ॥”
अगणो ग्राहिस्तोषः शोथश्चो भक्तपाचनः ।
शोषाशोथमृदुगोदोगान् हन्त्यरिष्टः कषामयान् ॥”
अरिष्टो मद्यविशेषः ॥

“प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषलभीरितम् ।
क्षोत्सां शोषनं क्षीर्यं दीपनं लघु रोचनम् ॥
हृद्यं प्रोषनं जल्यं मद्यं शोकश्रमापहम् ।
प्रागलभ्यपतिभापुष्टिवीर्यतुष्टिस्वरपहम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्वत् मद्यशब्दे दृश्यम् ।
(वसुदेवपञ्चो । यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । २४ ।
४५ ।

“गौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इजा ।
क्षेत्रकीप्रसुखाश्चान् पञ्च आनकदम्भः ॥”)

मदिराक्षी, क्षी, (मदिरे इव अक्षी यस्याः इति
अक्षि + “अक्षोऽर्शनात्” ५।४।७६ । इति
अक्ष । क्षिप्तां ङीप् ।) मत्तलोचना । यथा,—
“अविहितसुखदुःखं निर्गन्धं वसु किञ्च-
ज्जमतिरिह कश्चिन्नोय दत्ताचक्षुषे ।

५८१

मजुः

मम तु मतमजुःकोरवारवत्तु-
अदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥”

इत्युद्भटः ॥

(पुं, विराटराजस्य आता । यथा, महा-
भारते । ४ । ३० । ११—१२ ।

सवसायमगर्भन्तु कवचं तमकाचनम् ।

विराटस्य प्रियो आता शतानीकोऽभ्यहार-
यत् ॥

सर्वपारश्वं वर्त्म कल्याणपटलं हृदम् ।

शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥

मदिराद्यहं, क्षी, (मदिराया मद्यम् ।) मद्यस्य
गृहम् । मद्यसम्पानगृहम् । मत्तलोचनम् । गुञ्जा २

इत्यमरः । २ । ० । ८८ । गुञ्जा ३ । यथा,—

“भाष्ठागारे विदुर्गुणं खनौ खञ्जा सुराग्रहे ।

मद्यभाण्डे स्तुता गुञ्जा गुञ्जा स्यात् काक-

कुक्षिका ॥”

इति भरतधनचक्रचन्द्रः ॥

मदिरासखः, पुं, (मदिरायाः सखा भगवत्त्व इति ।
मदिरा + सखि + “राजाहःसखिभ्यश्च” ।” ५ ।

४ । १ । १ । इति टप् ।) आम्बुद्वयः । इति

जटाधरः ॥

मदिरा, क्षी, (मदीऽस्या अस्तीति । मद् + इति ।

इयमतिशयेन मदिराति । इहन् । इमोक्षोपः ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ६६ ॥

मदी, क्षी, (मदीनाति चर्णाकरोति लट्छेत्र-
लोटादिकमिति । मद्-इन् । लट्कारादिति

पक्षे ङीप् । एगोदरादित्वात् साधुः ।) चषक-
वस्तु । इति नानार्थ हेमचन्द्रः । लघकवस्तु ।

इति वैश्यवर्गे जटाधरः ॥

मदीयं, चि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥

अस्माच्छब्दादीयप्रत्यय एकवचनार्थं मदीयेन
निष्पन्नमिदम् । इति सुम्बोधशाकरणम् ॥

(यथा, कषासरित्सागरे । २८ । ६० ।

“हे देवनास्तपोऽशन मदीयेनेव भूपतिः ॥”)

मदीकटः, पुं, (मदीन दानवारिणा उत्कटः ।)

मदीकली । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।

“त तान् गान्धर्वाजान् दृष्ट्वा सर्वे वनमजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदीकटाः ॥”)

मदीकटा, क्षी, (मदीन मत्तनया उत्कटः उह्रो
जनः अस्याः । क्षिप्तां टाप् ।) मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदीन गन्धादिना उत्-
कटः । मदीकते, चि ।)

मदीकृतः, चि, (मदीन मत्ततया उहृतः ।) मत्तः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, वेगीसंहारे १ अङ्के ।

“सत्पत्ता मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदीकृता-
रम्भाः ॥”)

मदीदया, क्षी, (मदीन उदया ।) गारी । इति शब्द-
माला ॥ (मदीकृते, चि । यथा रघौ । ४।२२ ।

“मदीदयाः ककुद्गन्तः सरितां कुलसुदृजाः ।”)

मजुः, पुं, (मज्जतीति । मज्ज + “अज्जशीतृ-

मद्यं

१ । ७ । इति उः ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।

२ । ५ । ४४ ॥ पानकौक्षि इति भाषा ॥

अस्य मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् । क्षिण्व-
त्वम् । मेदकत्वम् । शुक्कारित्वम् । रक्तपित्त-

नाशित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(पर्जन्यमेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ॥

“मज्जन्धविकटलशायिका वज्रश्रुतिवाचवानर-
प्रभृतयः पर्जन्याः ॥”)

मद्गुरः, पुं, (माद्यति जलं प्राप्य कृष्यतीति ।

मद् + “मद्गुरादयश्च” । उणा० । १ । ४२ ।

इति उदश्च निपातितश्च ।) मत्स्यविशेषः ।

इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ मागुर इति भाषा ।

(यथा, जलतविस्तरं । ३२० । ७ ।

“अमणो गौतमः प्रामको वत भो

अमणो गौतमो मद्गुरश्चविः ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिण्वत्वम् । कंघ्रा-

हित्वम् । शूलत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ यथाच भावप्रकाशपूर्वखण्डे द्वितीय-

भागे ।

“मद्गुरो वातकृद्गुणो दृष्यः कषकरो लघुः ॥”

वर्णश्चक्रजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।

१३ । २५ । ८३ ।

“निगादं मद्गुरं कृते दाशं नावोपजीविनम् ।”

“मद्गुन् मोनविशेषान् राति आदत्ते इति
रा + कः । तम् ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)

मद्गुरकः, पुं, (मगुरः + स्वार्थे कन् ।) मद्-

गुरमन्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्गुरसी, क्षी, (मगुरौ पक्षिविशेषे रसो यस्याः

ङीप् ।) षट्ङी मन्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्यं, क्षी, (माद्यति जनोऽनेन । मद् + “मद्मद-
यमस्यानुपसर्गो” ३ । १ । १०० । इति करणे

यत् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भिद्यो ! मांसनिषेधं प्रकुरुष्वे किं तेन मद्यं
विना

मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमद्यो वाराङ्गनाभिः

सह ।

वेद्याप्यर्थवचिः कृतस्तव धनं दूतेन चौर्येण वा,
एतावानपि संयहोक्ति भवती नष्टस्य कान्या

गतिः ॥”)

अस्य गुणपर्यायौ मदिराशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ ३ ॥

तत् हादशविधं यथा पुलक्ष्यः ।

“पानसं प्राणमाधूकं खान्त्वा नालमैक्षवम् ।

माध्वीकं टाकुमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्कादशैव तु ।

दादशस्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्तुतम् ॥”

अनेन एकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दो
मदहेतुमयवचनः । अस्मादेव वचनात् नतु

मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः । यथा दृष्टव्यः ।

“गौर्द्वौ भाध्वौ सुरां पैटीं पीत्वा विप्रः समा-
चरेत् ।

मद्यं

तत्राक्षं पराक्षं चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥”
त्रयाणां सुरासि क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये ।

“नरा तु पैष्टी सुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे ममे ।”
पैष्टीति तन्मूलविकारमात्रोपलक्षणं इतरे
गौडीमाध्वी अतोऽत्रविकार एव सुराशब्दस्य
सुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वीगौण-
सुरात्वज्ञापनार्थम् । तेन एतत्पानेऽपि महा-
पातकत्वमतिदिशति यथेवेका तथा सत्त्वा इति
पैष्टीं पूर्वप्रसिद्धं दर्शयति । यथा पैष्टी सुरा
तथा मर्वा गौडी माध्वी चेति पूर्ववचनोक्ता
तु पैष्टी वृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता । न पातया
द्विजोत्तमेति ब्राह्मणोक्तिरर्थः । वैवर्णिकपरत्वे
उत्तमपदानर्थक्यात् बहुवचनानर्थक्यपरी-
हारार्थमुत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यमयुक्तं अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधैव सुरा महापातकहेतुः ।
अत्रियवेद्येभ्यो सुरा वै मन्त्रमन्त्रागामिनि
वचनेन पैष्टीव इति स्थितम् । अतएव ।

“एका माध्वी च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा
सुरा ।

द्विजानिभिर्न पातया कदाचिदपि कर्हिचिन् ॥”
इति यमवचने द्विजानिपदं ब्राह्मणपरमेव ।

अत एव द्विविधसुरापाने न क्षत्रियादीनां
महापातकम् ॥१॥ तावदस्तु । दीर्घाभावमेवात्र
वक्ष्यामः ।

“कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मदमेव सुरा पीत्वा न दीर्घं प्रतिपद्यते ॥”
तदेवं पैष्टीनिषेधस्त्रैवर्णिकानां गौडीमाध्वीनि-
षेधस्तु ब्राह्मणानामेव ॥ २ ॥ तज्ज्ञानेः स्त्रीणा-
मपि सुरापाननिषेधः । यथा भविष्ये ।

“तस्मात् त्वेवं विप्रेण सुरा मद्यं कथञ्चन ।
ब्राह्मण्यपि न पेया वै सुरा पापभयायहा ॥”

“या ब्राह्मणी सुरापी स्यात्
न तं देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥”

इति श्रुतिः ।

“पतन्वर्द्धशरीरेण भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।
पतिनाहुंशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥”

न चेत्तं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः । ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृभार्योपलक्षणत्वाद्-
भार्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यवचनाच्च ।
पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः । न न कच्छदेशा-
दधीनयनं न तु वक्रमात्रप्रवेशः । निष्ठोवनाद्यं
कपोलधारणं पानशब्दप्रसङ्गान् । यत्तत्कम् ।

“निष्ठमहि सुरां कश्चिन् पिबतीत्यभिधीयते ।
यावन्न क्रियते वक्त्रे गच्छत्यस्य प्रवेशनम् ॥

अत्र गच्छप्रमाणं अविवक्षितम् । गच्छया
हंपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् । अतएव
सुखप्रवेशनं अत्राविवक्षितं किन्तु सुखप्रवेशे
कच्छाधीनयनं भवति अतस्तदेवोपलभ्यते ।
अतएव ओष्ठमात्रलोपे न पाननिष्यति । अत-
स्ततोत्तमाङ्गस्यप्रायश्चित्तम् ॥ ३ ॥

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः ।

५८२

मद्यं

“सुरां पीत्वा द्विजो मोक्षदधिवर्णो सुरां पिबेत् ।
तथा सकाये निर्दग्धे सुच्यते किल्बिषाततः ॥

गोमूत्रमधिवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वामरणात् गोसक्तप्रसवेव वा ॥”

अधिवर्णो अधिसमस्यर्शम् । पयो घृतं गोरेव
आदावन्ते च गोः कीर्तनात् । मोहशब्दोऽत्र
बुद्धिपरः । देवनः । सुरापाने ब्राह्मणो कृष्य-
ताम्रवीसकानामन्यतममधिकल्पं पीत्वा शरीर-
त्यागात् पूयते । कृष्यादयोऽत्र द्रवीभूताः
पीत्विति निर्दिष्टात् । स्वयमशक्तावन्तेऽपि सुखे
सेचनीयाः । यथा गोतमः । सुरापस्य ब्राह्मणस्य
उष्णामासिष्युः सुरामास्ये न्यतः सुधीनः ।
अतएव न सेचकानां वधो विहितत्वात् स्वयं
पान इव । एतच्च मरणप्रायश्चित्तं कामकृते ।
यथा, वृहस्पतिः ।

“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःश्रियेत् ।
सुखे स हि विनिर्दग्धो न्यतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”

कथञ्चिदिति मन्त्रदिष्यते । अङ्गिराः ।

सुरापानं सकृन् ज्ञत्वा योऽधिवर्णो सुरां पिबेत् ।
स पाचयेद्यज्जानमिह लोके परत्र च ॥”

भविष्ये ।

“मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाकृतम् ।

पैष्टीपाने तु क्षतिभिर्नतरासां कथञ्चन ॥

शक्तेनापि मद्यावाहो । प्रायश्चित्तमुदाकृतम् ।

सुरायाः कामतः पाने मन्त्रायाः प्राणनाशनम् ॥”

पुनःपुनःपैष्टीविषयलाभिधानम् । त्रिविधा सुरा
सुख्या इति भ्रमनिरासार्थम् । कथञ्चन मन्त्र
दिष्यते । ॥ ४ ॥ इत्यस्यां असुराणां गौडी-

माध्वीपञ्चनीनां ज्ञानतः सकृत्पाने मरणाश्लि-
षं न भवति गौडीमाध्वीस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने

गौडीमाध्वीयतिरिक्तायास्तसुराया अत्यन्त-
अभ्यस्तपाने मरणमुक्तं भविष्ये ।

“गौडीमाध्वीस्तथाभ्यासो प्राणान्तिकमुदा-
कृतम् ।

अभ्यासे तसुरायास्तु तामेवाग्निर्भां पिबेत् ॥”
तथेति ज्ञानत इत्यर्थः । अतएव ।

“असकृन् ज्ञानतः पीत्वा वारुणीं यमनि द्विजः ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”

इति यमवचनमपि यतद्विषयमेव अत्राभ्यासे
मरणविधानात् द्वितीयवारं तत्र मरणं कार्यम् ।

गौडीमाध्वीः कामतः सकृत्पाने भविष्ये ।
“असुरामद्यपाने तु कृते विपस्व कामतः ।

चान्द्रायणं समभ्यस्येत् शुद्धिकामः स्वशुद्धये ॥
यदास्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ।

कणान् वा भक्षयेदह्यं पिण्याकं वा सक्तमिषि ॥
सुरापानापनुत्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥”

पिण्याकं खलम् ॥ ५ ॥ उत्तमसुरापानं आध-
सेन पात्रेण दद्याद् यमः ।

“आयसे भोजने तत्रां ब्राह्मणीं वारुणीं पिबेत् ॥”
गोवालचौरवाससा तत्कर्णयं आह उग्रनाः ।

गोवालचौरवासाः सुरापः सुरामधिवर्णो
पीत्वा भूतो भवति ॥ ६ ॥ अज्ञानतः सकृत्-

मद्यं

पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम् । यथा
ब्रह्महत्यावताडुहता यमः ।

“चरेतामेतद्वैभौ सुरापशुबतस्यगौ ।

सगोत्रादूयकश्चैव सुवर्णकोयलमरः ॥” ७ ॥

भविष्ये ।

“अकामतः सुरां पीत्वा पैष्टीं मत्तकुलनन्दः ।

लक्ष्मणितलक्ष्मीं कृत्वा वै पुनःसंस्कारतः शुचिः ॥

कणान् वरं भक्षयेदह्यं पिण्याकं वा सक्तमिषि ।
सुरापानापनुत्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥”

सुरापानमात्रापानेयरीगस्य रोगिणीऽज्ञानतः

पानविषमिह इत्युक्तं भविष्ये । यथा,—

“तथास्मिन्नेव विषये वाशिशं परिकीर्तयन् ॥

यदि रोगेभवेदस्यो नेतरस्य कदाचन ॥

लक्ष्मणाच्च सुरमिह ! तत्राक्षं च ददातः ॥”

लक्ष्मणितलक्ष्मिणां विषयं लक्ष्मणपदं न प्राजापन-
परं किन्तु तत्राक्षपरम् ॥ ८ ॥ अज्ञानतो

गौडीमाध्वीः सकृत्पाने उक्तं भविष्यपुराणि ।

“स्नत पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसक्तम् ।

लक्ष्मणितलक्ष्मीं विहितौ पुनःप्राशनमेव च ॥”

यज्ञानाभ्यासे तत्रैवोक्तम् ।

“गौडीमज्ञानतः पीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रियः ।

तत्राक्षं च वै कृत्वा पुनःसंस्कारतः शुचिः ॥

माध्वीं पीत्वा महाबाहो ! अज्ञानाद् द्विज-
सक्तम् ।

शुद्धेन तत्राक्षेण विक्रमाभ्यासनाशया ॥

रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्वीश्च प्राशनं ।

क्रयादपशुविष्टानां संस्काराश्चुद्धिरिच्छते ॥”

प्राणान्तिके च पादद्वानेरसम्भवात् क्षत्रिय-
वैश्ययोर्नपि यथोक्तं मरणाश्लिषं प्रायश्चित्तमेव ।

द्वादशवार्षिकादौ पादपादद्वानिरभक्ष्यमभक्ष्यं
क्षत्रियादीनां द्वादशवार्षिकम् ।

“विप्रैः तु सकलं देयं पादौर्न क्षत्रिये ममम् ।

वैश्वेदेऽहं पादौर्नपु मृद्वक्षतिपु शक्यते ॥”

पानमादमद्यपाने तु कामनाजनान्तिकसमया-
भ्यस्ते प्राणान्तिकं युक्तं ब्राह्मणस्य कामनया

सकृत्कृते तु पराशरः ।

“अगत्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्ष्ये ।

मुह्ये चान्द्रायणं कृष्यात् तदौ गत्वा सप्तदशम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णं कृष्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनहुत्सहितां गांश्च दद्यादप्रायश्चित्तम् ॥”

अकामतः सकृत्पाने विष्णुः ।

“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिशक्लं चरेद्विष्णुः ।

कारयेत् पुनःसंस्कारं भक्ष्या विप्रोऽहं भोजयेत् ॥”

कामतोऽकामतश्चाभ्यासे ब्रह्महतिमाह यमः ।

“गौत्रवर्द्धितः कल्पश्चाप्यायममथापि वा ।

अभ्यासे तु तयोर्भूयकातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”

अपभ्रूतपानमादोक्षादश्विधमद्यपाने क्षिरा-
चम् । पानयं द्वादशमाध्वकमिष्टाद्यभिधाप्य
पुनश्च ।

“दाक्षेऽनुदकुम्भं रपनसाक्षे च यो रसः ।

सद्योनातन्तु तं पीत्वा चञ्चलात् शुद्धेन द्विजो-
नयः ॥”

मद्यं

प्रयोजकादीनां पादपादद्वानिर्गच्छन् । वाज-
हृत्तुलीयामहर्दिकं प्रायश्चित्तम् । इति प्राय-
श्चित्तविधेयः ॥ १॥ अथ पुराणी ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिनिषेधो यथा,—

“अथेयश्चाप्येयश्च तथैवाक्षुष्यमेव च ।
द्विजातीनामनाजीयं निजं मद्यमिति स्थितम् ।
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन मद्यं निजं विवर्जयेत् ।
पीत्वा पतति कर्मेभ्यश्च सन्धास्यो द्विजोत्तमः ।
भक्षयित्वाप्यभक्षयि पीत्वापेयाप्यपि द्विजः ।
नाधिकारी भवेत्तावदुयावत्तत्र जहात्यधः ।
तस्मात् परिहरेन्निजमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तदुयाति रौरवम् ॥”
इति श्रीकूर्मपुराणी उपविभागे १६ अध्यायः ।
मद्यपस्य विष्णोरुपसर्पणे दोषादि यथा,—

वराह उवाच ।

“मद्यं पीत्वा वरारोहि ! यस्तु मातृपसर्पति ।
तत्र दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि ! तत्त्वतः ॥
एता वर्षवृक्षश्च हरिश्च जायते पुनः ।
ततो भवेत् स पूतात्मा मरुत्तश्च न संशयः ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः ।
दौर्ध्रितो पिबते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यथा ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणु वसुधारे ! ।
अग्निवर्णा सुरा पीत्वा तेन मृच्यन्ते किल्बिषात् ॥
यवश्चेवापराधानि येन मृच्यन्ते किल्बिषात् ।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
न च क्षिप्यति पापेन संसारश्च न गच्छति ॥
इति वराहपुराणी मद्यपानापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च ।

“अग्न्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।
शुद्धेष्टान्द्रायणादिषु प्राजापत्येन भूमिषु ।
वैश्वः सान्तपनाच्छुद्धः पश्चादोभिविशुद्धति ॥”

इति गारुडे २२ अध्यायः ।

एतद्गौडीमाध्वोः कामतः सन्नपानविषयमिति
प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात् ॥ १॥ द्विजस्य पूजादीं
मद्यदानविधयस्तद्विधेया यथा,—

“मदिरां पृथ्वीं दद्यात् अन्यत् पानम् वामतः ।
अथश्रं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः ॥
नारिकेलजलं कांक्षे तास्त्रे च विद्वजेभ्यु ।
नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विद्वजेदपि ॥
अते पुण्यासवादुक्ताद्गजनादा विधेयतः ।
राक्षसपुत्रस्य मर्त्यः सन्निवः सौमिकादयः ॥
इत्युर्गवर्जं भूपसन्मत्या विभवाय च ।
भूपाजानुमते मद्यं दत्तं पापमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणी ६६ अध्यायः ।

अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकमुक्तशपो यथा,
वैश्वनाथ उवाच ।

“सुरापानादृचर्णां प्राप्य विद्वान्
ब्रह्मनाथं प्राप्य चैवातिशोरम् ।
दृष्ट्वा कश्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्वयत्वा मद्यानुभाष-
कदोषना विप्रहितं चिकीर्षुः ।

मद्यं

कायः स्वयं वाक्ममिदं जगाद्
सुरापानं प्रति वै जातशृङ्गः ॥
यो ब्राह्मणोऽप्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरां पात्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेयधर्मा ब्रह्महा चैव स त्या-
गिर्लोकं गच्छतिः स्यात् परे च ।
मया चेमां विप्रधर्मांस्तुषीमां
मयादां वै स्थापितां सर्वलोकैः ।
सन्तो विप्राः शुश्रूषांस्तु गुह्यतां
देवा लोकाश्चोपश्रवन्तु सर्वे ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि ७६ अध्यायः ॥

अथ तन्ने मद्यपाननिषेधो यथा,—

“नारिकेलश्च खार्जूरं पानस्य तथैव च ।
ऐश्वर्यं मधुकं टाङ्गं तालश्चैव च मात्तिकम् ॥
द्राक्षन्तु दशमं श्रेयं गौडं चैकादशं स्मृतम् ।
पैद्यन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुजं गौडं श्रेष्ठोत्तममिष्यते ।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पानयन् द्विजेः कश्चित् ।
क्षत्रियादिः पिबेत् सर्वं पैद्यमेकानु वञ्चयेत् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तकादि-
मिष्यताम् ।

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यादीवन्मित्रे तु वार्षिकम् ॥
तकादिमिष्यतां किञ्चित् सुरां पीत्वा ह्यकामतः ।
लक्ष्मण्डपादसुखं पुनः संस्कारमर्हति ॥
सुखप्रवेशमात्रेण प्रायश्चित्नाहंमाचरेत् ।
अनुपगतो देवेशि ! व्रतं त्रैवार्षिकं चरेत् ॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्यमथापि वा ।
आ पञ्च वर्षं ब्रह्म वा ज्ञानादहं विनिर्दिशेत् ॥
शुद्धस्य च विशेषेण अतिलक्ष्णद्वयं चरेत् ।
स्वनातिशयधिते तस्मिन् तदहं व्रतमाचरेत् ॥
पैद्यपाने ब्राह्मणस्य मरणात्मिकतुल्यते ।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते ॥
इतरेषां पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
राजन्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते ।
मोहात् क्षत्र्यश्च वैश्यश्च पीत्वा लक्ष्णद्वयं चरेत् ॥
शूद्रोऽपि गौडीं पैद्ये च न पिबेद्दीनसंस्कृतम् ।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणात्मिकमाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च ।
पैद्यपाने तु शूद्रस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणचयं स्मृतम् ।
नारिकेलं तथा ज्ञानादिप्रचान्द्रायणेन तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राजापत्येन शुध्यति ॥
अपक्वं पनसश्चैव आम्बश्च वदरं तथा ।
स्थापयित्वा चटे निजं दद्यादामपयःफलम् ॥
त्रैलोक्यविजयाश्चैव मातुलङ्गं तथैव च ।
समेष्ट्वनि ततो दद्यात् सन्धानात् सत्वमीरितम् ॥
इति मधु हतश्चापि माञ्जिहं निरुक्तं तथा ।
अनुपाने तु देवेशि ! द्वादशमद्यं तु निश्चितम् ॥
विद्वज्ज्ञानवो नृणः—

मधुना सह संख्याय श्रेष्ठपाकं समाचरेत् ॥
पिण्डीकवकं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् ।
पानसं पञ्चखर्जूरं चार्द्रं शोमस्तारवम् ॥

मद्यं

एकीकृतान्निसन्धानात् खार्जूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्वतामं दन्तिशार्कं कज्जुभञ्ज तथैव च ।
इतरेषु सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
इक्षुदण्डं मरीचश्च वदरश्च तथा इति ।
श्रेष्ठे तु लवणं दत्त्वा इक्षु मद्यं प्रकीर्तितम् ॥
नवं मधु तथा विस्त्रं पक्वं शर्करया सह ।
सन्धानाच्छापते मद्यं माध्वीकं शरतो रवम् ॥
श्रुतावरी टङ्गमूलं लक्ष्मणं पद्ममेव च ।
मधुना सह सन्धानात् टङ्गमाध्वीकमीरितम् ॥
मालरमूलं वदरी शर्करा च तथैव च ।
एवामेकञ्च सन्धानात् मेरयेयं मद्यमीरितम् ॥
इक्षुजिह्वा पक्वधात्री नारिकेलजलमथा ।
कदलीफलसन्धानाच्छाद्यं तन्नारिकेलजम् ॥
इति त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा ।
गुह्येन सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
शस्कुलीमहसिद्धान्नपुण्योदकसमन्वितम् ।
वह्नी सन्नापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
श्रेष्ठेऽहनि तु संप्राप्ते जीवनं तत्र निःक्षिपेत् ।
शुद्धवेरं मरीचश्च मातुलङ्गं तथैव च ।
इतरेषामेव सन्धानात् पैद्यीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥”

इति श्रीमत्सुखल्ले महातन्त्रे चतुर्विंशति-
साहस्रे ३६ पटलः ॥ १॥ अपि च ।

“सिद्धमन्त्रो भवेद्दीरो न धीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ॥
एते एते सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥”
इति उत्पत्तिस्तोत्रे ६४ पटलः ॥ १॥
“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रविद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥”

इति महानिर्व्याख्यतन्त्रम् ॥ १॥

श्रीकृष्णे ।

“न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेये कश्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत् ॥
मेरवतन्त्रे ।

“नारिकेलोदकं कांक्षे तास्त्रे गच्छं तथा मधु ।
राजन्यवैश्ययोर्दयं न द्विजस्य कदाचन ॥
एवं प्रधानमात्रेण हीनाशुर्ब्राह्मणो भवेत् ।

इति आगमतत्त्वविज्ञासः ॥ १॥

सुतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, याज्ञ-
वल्क्यदीपकलिकायां ब्रह्मपुराणम् ।

“नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्णा द्विजातिभिः ॥”
निषेधविषयं स्पष्टयति उशनाः । “मद्यमदेयम-
पेयमनिषिद्धम् ॥” अनिर्यासमस्त्रीकार्यमिति
कल्पतरुः । कालिकापुराणेऽपि ।

“स्वगात्रवधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यदेव जीयते ॥”
स्तुतिः ।

“तास्त्रे चैतुरस्रो मद्यं पयसा यवचूर्णकम् ।
गच्छश्च तान्नपाचय्यं मद्यतुल्यं हृतं विना ॥
अतो मद्यप्रतिनिधदानमपि न युक्तम् । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ १॥ मद्यतुल्यं यथा,—

“नारिकेलोदकं कांक्षे तान्नपात्रे स्थितं

मधु ।

मर्द्य

मद्यं तावपाचमं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
इति कर्मलोचनः ॥ ६ ॥
अथ मद्यपानं तुष्टार्थं कौलानां मद्यपानविधि-
लिख्यते ।
“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
सन्निदासेवनं कुर्व्यात् सोमपानं महेश्वरि ।
सर्वथा कुरते देवि । वीरसौकुलमानसः ।
दिशस्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुवेपनेः ।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नाच संशयः ।
भस्माङ्गुलीसरो वीर उन्नतवह्निचैतनः ।
सुरापानरतो निधं नलिपूजापरायणः ।
वरणागच्छ महिषो मेघः शूकर एव च ॥
शशकः शलकी गोघा खड्गी कूर्को दश
सूताः ॥

वानरश्च खरश्चैव गवाश्चादिविहङ्गमाः ॥
इत्यादेस्तु वरेहानिः पूजयेत् स्नेहदेवताम् ।
निधं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्व्याच्च दिने दिने ॥
कुलवारे कुलर्षे च तथैव च कुलके तथा ।
भैरवाः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूर्ववत् प्रिये ॥
सुराणां शोधनं कुर्व्याद्यथावत् परमेश्वरि ।
प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा दिव्योत्तमाः ।
निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥
विजयाञ्चक्रकल्पश्च दिव्यो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६३ पटलः ॥
“द्रव्याभावे चादुकल्पोः पूजयेत् परदेवताम् ।
सुराभावे च गोचीरं दिव्यो दद्याद्युगे युगे ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥ ६ ॥

“असंस्कृतां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा
भवेत् ।

संस्कृतान् सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदप्यिव ॥
सौभाग्यमयं कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यथा कामतः पीत्वा ब्राह्मणयादेव जीयते ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ ६ ॥
“ब्राह्मणस्य महामोक्षं मद्यपाने प्रियंवदे ।
ब्राह्मणः परमेशानि । यदि पानादिकं चरेत् ।
तत्कृत्वा शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि श्रेष्ठजे ॥
तोये तोयं यथा लीनं तेजसं तेजसे यथा ।
घटे भस्मे यथाकाशं वायौ वायुर्यथा प्रिये ॥
तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।
लीयते नात्र सन्देहः परमात्मनि श्रेष्ठजे ।
सायुष्यादिमहामोक्षं निवृत्तं क्षत्रियादिषु ।
मद्यपानं विना देवि । तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥
अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥
वेदमाताजपेनैव ब्राह्मणो न हि श्रेष्ठजे ।
ब्रह्मज्ञानं यदा देवि । तदा ब्राह्मण उच्यते ॥
देवानामन्तं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।
सुरात्वं भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्तिता ॥
मन्त्रजयं सदा पाठ्यं ब्रह्मशापादिमोचनम् ।
प्रकुर्यात्तु हि येनैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥
हविरारोपमात्रेण वह्निर्दीप्तो यथा भवेत् ।
शापमोचनमात्रेण सुरा मुक्तिप्रदायिनी ।
अतएव हि देवेशि । ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥

मर्द्य

स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽभिधीयी स दीक्षितः ।
बहु किं कथ्यते देवि । स एव निर्गुणात्मकः ॥
सुक्तिमार्गमिदं देवि । मोक्षार्थं पशुवङ्गटे ।
प्रकाशात् सिद्धिहाणिः स्नात् नन्दनीयो न
चान्यथा ॥”

इति मातृकामेदतन्त्रे २ पटलः ॥ ७ ॥
“कुलच्छोसेवनं कुर्व्यात् सर्वथा परमेश्वरि ।
रमतं युवतीं रम्यां कामोन्नतविलासिनीम् ॥
नटीं कापालिकां वेश्यां हजुपानां वराङ्गनाम् ।
मृदाणीं लम्बेरमणीं जवनीं परमेश्वरि ॥
मातृकोनिविचारोऽस्ति मातृकोनिं विना
प्रिये ॥

कुलाचारपरो वीरः कुलपूजापरायणः ॥
भगलिङ्गसमायोगादालस्य जपमाचरेत् ।
निष्कलम् भवेन्नित्यं कोटिख्यं यथेष्टं किम् ॥
चले चित्ते भवेद्वाधनिष्कलं निष्कलं यथा ।
श्रवानां साधनं देवि । लतासाधनसुतमम् ॥
चितायाः साधनं देवि । सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥
इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥

कालिकातारिणीदीपां यद्वाप्या मद्यसेवनम् ।
न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥
वेदिके तान्त्रिके चैव जपहोमवह्निभूतः ।
अब्राह्मणः स एवोक्तः स एव हि निम्नस्वकः ॥
शुनीमूत्रसमं तस्य तर्पणं यत् पितृष्वपि ।
कालीनारामशुं प्राप्य वीराचारं करोति न ॥
मूढत्वं तच्छरेरेण प्राप्यात् स न चान्यथा ॥

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥
मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।
अथ पान्ति । वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।
पद्मासनेन संविश्य करपुटे क्षमाचरेत् ॥
वामे गुरुत्रयस्कृत्य दक्षिणे गणपतिं स्मरेत् ।
मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयचरेत् ॥
शरीरं मातृको न्यस्य ऋष्यादिप्रासमाचरेत् ।
स्वकल्पोक्तविधानेन षडङ्गप्रासमाचरेत् ॥
पञ्चादभूमौ त्रिकोणं वा घटकोणं वा महे-
श्वरि ॥

विलिख्य मङ्गलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥
बहुधा शोधनं कृत्वा घटकारेण पुनः पुनः ।
ततस्तस्मिन् कारणानु मूलेनैव च स्थापयेत् ॥
मातृकार्मेण देवेशि । विपरीतेन चैव हि ।
पुनः घटकारमन्त्रेण शोधनं कारयेत् सुधीः ॥
ततो विषयक्षेत्रीयं चतुर्दशस्वराजितम् ।
वादिभिर्युतं कृत्वा तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥
ततो मूलं जपेन्नित्यं मायावीजं ततः परम् ।
धेनुं योनिं गालिनीं च विखड्गं मीनसंज्ञकम् ।
दशयित्वा वरारोहे । घटं धृत्वा पठेन्मनुभ ॥
ॐ एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्ममयं ध्रुवम् ।
कर्षोद्धवां ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥
ॐ सुप्रमखलसम्भूते वरुणालयसम्भवे ।
अमावीजमये देवि । शुक्रशापादिसुच्यताम् ॥
ॐ वेदानां प्रणवी बीजं ब्रह्मानन्दमयं यदि ।
तेन सख्येन ते देवि । ब्रह्महत्यां यमीह तु ॥

मर्द्य

ततः षडङ्गयुक्तं वकारं विन्दसंयुतम् ।
एवं वकारकक्षापि वर्णाक्षरसमन्वितम् ॥
जप्ता मन्त्री ततो ध्यायेत् समन्तं कुलसुन्दरि ।
आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्मातृसारतः ॥
रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।
जटाजूटधरं देवं वासुकीकण्ठभूषितम् ॥
जम्बवच्च कपालञ्च तद्वरं पाशसुतमम् ।
चारित्र्यं तं यजेद्देवं ब्राह्मणमोक्षरं शिवम् ॥
एवं ध्यात्वा महेशानि । तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।
मायावीजं ततो हुं घटमन्त्रेणानेन संवृजेत् ॥
ततस्तस्मिन्नेशानि । आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।
आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्कराम् ॥
शोररूपां वरारोहीं त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।
रक्तवर्णां महारोहीं सङ्घसभैरवान्विताम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः स्तूयमानां शिवां भजे ।
इति ध्यात्वा महेशानि । तेनैव मनुना यजेत् ॥
तयोरेकं विभाष्येव गायत्रीं दशधा जपेत् ।
भैरवं देवककण्ठोक्ता विदुषे तदनन्तरम् ॥
सुधादेवे ततः पञ्चाङ्गीमन्त्रीं ततो वदेत् ।
ततो देवीं ततः पञ्चातन्त्रे च प्रचोदयान् ॥
इति ते कथिता देवी गायत्री परमाक्षरी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण दशशुद्धिश्च जायते ॥
तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न संशयः ।
तस्य मध्ये मूलमन्त्रं विन्दद्वेष्टेनैवेत् सज्जन ॥
रक्तवर्णेन संपूज्य सुधां वक्ष्येण गोपयेत् ॥ ७ ॥
घर्माद्येकाममोक्षाणां विषयाणाञ्च पान्ति ।
सर्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्तितम् ॥
अस्माकञ्च महेशानि । शरीरकारणं हि तत् ।
नृकृच्छयोऽहं वीरेशि । वीरकायप्रसादतः ॥
निम्बिकारेण देवेशि । निम्बिकल्पेन चेतसा ।
संशमानं कुलं भवे । सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
निम्बिकल्पो महेशानि । मुक्तिभागी न संशयः ।
सर्विकल्पो वरारोहे । रौरवं याति निश्चितम् ॥
इति केवलतन्त्रे २ पटलः ॥

(वेदकोक्तदोषादि यथा,—
“तीक्ष्णोष्णरूपाश्चन्द्रान्धं यवायाशुकरं जलम् ।
विकाशं विशदं मद्यमोक्षोऽस्माद्विपर्ययः ॥
तीक्ष्णादयो विधेयुक्ताश्चितोपप्राविनो गुणाः ।
जीवितान्नाय जायन्ते विधे तूक्तमदिति ॥
तीक्ष्णादिभिर्गन्धैर्मैत्रं मन्दादीनोक्तो गुणान् ।
दशभिर्दशसंज्ञां चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आदि मदे हितीये च प्रसादायतने स्थितः ।
दुःखिकल्पजलो मयः सुखमिच्छासुखसंज्ञः ॥
मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरुद्ध एव बालो न किञ्चिद्वाचरेन्नरः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दीःशील्यस्तेदमाद्यदम् ।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देष्टव्यः परम् ॥
निश्चेष्टः श्रवणश्चेत् तृतीये तु मदे स्थिताः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥
धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदावक्तो न जानाति कथं तच्छील्येदुग्धः ।
मयो मोक्षो भयं शोकः क्रोधो नृकृच्छ संश्रितः ॥

मद्रः

सोष्णादमदन्त्याः वापस्वारापतामकाः ।
यकेकः स्फुटिविभङ्गस्तत्र सन्मसाधु यत् ।
अधुक्त्विपुलमसं हि चाधये मरुताय वा ।
मद्यं निवर्गधीर्धैर्येणान्वादेरपि नाधुनम् ।
नाति माद्यन्ति बनिनः जलाचारा मद्याधनाः ।
किमथाः सत्त्वयोयुक्ता मद्यनिष्ठासदन्त्याः ।
मेदः कषाधिकामन्वातपिता दृष्टायः ।
विषयैरेतमाद्यन्ति विषयाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चान्द्रकैव साजीर्णं बहु नाति च ॥

इति वाभटे निदानस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

इतानि श्रुतिस्फुटिविद्वत्त्वान्मोहनाथानि शिष्टैः
कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥

मद्यहमः, पुं, (मद्योत्पादको हमः ।) मादृष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मद्यपङ्कः, पुं, (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्कः ।
मेधा इति भाषा । तत्पर्यायः । मेदकः २
जगलः १ । इति हेमचन्द्रः । १ । ५६८ ॥

मद्यपाशनं, क्ली, (मद्यपैरश्रयते मुच्यते इति । अश्रु-
+ कर्मेणि लुट् ।) पाजसचकभक्ष्यम् । तत्-
पर्यायः । उपदंशः २ अवदंश ३ चक्षुः ४ ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १०१ ॥

मद्यपुण्या, क्ली, (मद्यानि मद्यसाधनानि पुण्या-
ण्यस्याः ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादिविष्टितरस्या धातकीशब्दे ज्ञातया ॥

मद्यमखः, पुं, (मद्यस्य मखः ।) मद्यमेनः । तत्-
पर्यायः । कारोत्तमः २ । इति हेमचन्द्रः । १ ।
५६८ ॥ कारोत्तरः ३ सुरामखः ४ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४६ ॥

मद्यवाशिनी, क्ली, (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या-
श्वासीति । इति ङीष् ।) धातकीशृङ्गः । इति
रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

मद्यबीजं, क्ली, (मद्यस्य बीजम् ।) नानादयस्कत-
सुराबीजम् । तत्पर्यायः । किल्वम् २ तमङ्कः
३ तमङ्कः ४ । इति हेमचन्द्रः । १ । ५६८ ।
वाखर इति भाषा ॥

मद्यसन्धानं, क्ली, (मद्यस्य सन्धानमुत्पादनार्थं
आयोजनम् ।) सुरासञ्जीकरणम् । वंशाङ्कुर-
पलादीन् बहुकालं सन्धाय यत् क्रियते तत् ।
तत्पर्यायः । आसुतिः २ आसवः ३ अभिसवः
४ । इति हेमचन्द्रः । १ । ५६८ ॥

मद्यामोदः, पुं, (मद्येवामोदो गन्धो यस्य ।)
वज्रुलङ्घः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मद्रः, पुं, (मदते इति । मदि मोदादौ + “स्फासि
तञ्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) देश-
विशेषः । हर्षः । द्रुमादिकोषः । तद्देशविष-
यं यथा,—

“वैराटपाण्ड्योर्मध्ये पूर्वदक्षक्रेण तु ।

मद्रदेशः समारम्भातो माद्रीचा तत्र तिष्ठति ॥”

इति शक्तिस्त्वमतन्त्रे ७ पटलः ॥

(भदे, क्ली । यथा, चतुर्थी चाश्विष्यायुष्य मद्र-
भद्रकुलसुखार्थहितैः । २ । १ । ७१ । इत्यत्र
कृणे । मद्रं देवदत्तसम्भवात् । इति काशिका ।

मधु

मद्रभद्रयोः पर्यायत्वात्पुनरो न पठनीयः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी च ॥

मद्रकः, जि, (मद्रेण जात इति । मद्र+ “मद्रहन्वोः
कन् ।” ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेश-
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (देशभेदः ।
यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥

“गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥”)

मद्रकारः, जि, (मद्रं करोतीति । कृ+ “क्षेम-
प्रियमद्रेण च ।” १ । २ । ४४ । इति पक्षे
अण् ।) मद्रहृरः । यथा क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वेति
सुखबोधयाकरणम् ॥

मद्रहृरः, जि, (मद्रं भद्रं करोतीति । कृ+ “क्षेम-
प्रियमद्रेण च ।” १ । २ । ४४ । इति चकारात्
खच् । सुम् च ।) मद्रलकारकः । यथा क्षेम-
हृरोऽश्नयतातिः स्यान्मद्रहृरश्नयतः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥

मद्रस्तुता, क्ली, (मद्रस्य तुता ।) मद्रराजकन्या ।
वा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्या नकुलसहदेव-
जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्रगोणः, जि, (मद्रगोण्यामिति । “अश्वन्वे
मद्रगोयः, यत् खावन्त्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ६४ ।
मद्रग्यः, इति क्रमेण खड्ग्यनप्रत्ययाः ।)
मद्रगंसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मद्रा, [न] पुं, (माद्रीतीति । मद्र+ “जा-
मदिपदार्थपृथक्क्रियां वनिष् ।” उणा० ४ ।
११२ । इति वनिष् ।) शत्रुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यानुवादिशक्तिः । (मद्रगोणौ, जि ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १६ ।

“इन्द्राय मद्रेण सुतं परिशोभन् नो गिरः ॥”)

“मद्रेण मद्रगोलाय ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥

मधु, क्ली, (मधुन्ते विशेषेण जानन्ति जना
यस्मिन् । मत्+ “पलिपाटिनमिमज्जनां शुक्-
पटिनाकिधनञ्च । उणा० १ । १६ । इति उः
घञान्तादेशः । मद्यम् । (यथा, व्याससप्त-
शत्याम् । ४२५ ।

“मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सन्मुखं
बाणा ॥”)

चौरम् । जलम् । इति विश्वः । हेमचन्द्रश्च ॥

रसभेदः । मधुररसः इति यावत् । इति शब्द-
रत्नावली । पुष्परसः । पुल्लेखे मौ इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । मकरन्दः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥

मरन्दः ३ मरन्दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

जुदाभिर्मज्जिकाभिः कृतम् । मौ इति भाषा ।

जौद्रम् २ माक्षिकम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥

माक्षिकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुष्पासवम् ६

पवित्रम् ७ पिच्छम् ८ पुष्परसाङ्गयम् ९ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ माक्षिकम् १० सारधम् ११

मक्षिकावान्तम् १२ वरटीवान्तम् १३ भृङ्ग-
वान्तम् १४ पुष्परसोद्भवम् १५ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“मधु पुष्परसं चौरं मकरन्दञ्च माक्षिकम् ॥”

इति वैदकरत्नमालायाम् ॥

मधु

मधु तु मधुरं कषायानुरसं दत्तं शीतमपि-
दोषघ्नं वयं वयं लघु सुकुमारं लेखनं कृत्यं
सन्धानं शोधनं रोपणं बाजीकरणं संधाहि
चक्षुःप्रसादनं कृष्णमार्गानुसारि पित्तक्षेपमेदो-
मेहहिक्काश्वासकासातिसारहृदिहृन्नासमि-
विषप्रशमनं आदिदिदोषप्रशमनञ्च तत्तु लघु-
त्वात् कषत्रं पेशित्यान्नासुभ्यात् कषायभावाच्च
वातपित्तघ्नम् ।

“हृन्मयीयं मधु नवं नातिक्षेप्यहरं सरम् ।

मेदःस्यौत्थापहं चाहि पुरासमतिवेक्षणम् ॥

दोषत्रयहरं पक्षमासमन्त्रं त्रिदोषघ्नम् ।

तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्त्यादामयान् बहून् ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥”

तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविद्वहानां
पुष्परसानां सविषमक्षिकासम्भवाच्चाशुयो-
पचारम् ।

“उद्योर्विदध्यते सन्नि विषान्वयतया मधु ।

उद्यार्जसुखैरुद्योर्वा तं निहन्ति यथा विषम् ॥

तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्या-

न्नानौषधीनां रससम्भवाच्च ।

उद्योर्विदध्यते विशेषतश्च

तथात्तरोक्षेण जलेन चापि ॥

उद्योः मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।

अपाकादनवस्थानाच्च विरुध्यते पूर्ववत् ॥

मध्यामान् परतस्त्वन्वदामं कष्टं न विद्यते ।

विरुडोपक्रमत्वात्तत् सन्नि हन्ति यथा विषम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । स्फुटत्वम् ।

स्वादुत्वम् । त्रिदोषप्रशमनाश्रित्वम् । कषायानु-

रसत्वम् । रूचत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । आसकास-

नाश्रित्वञ्च ॥ ७ ॥ तद्विधं यथा । पौत्तिकम् १

भामरम् २ जौद्रम् ३ माक्षिकम् ४ ज्ञानम् ५

अद्यम् ६ औद्दालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां

लक्षणाणि यथा,—

“पिङ्गला मक्षिका श्रेया मज्जत्तव्या च वा द्विधा ।

मज्जती पुत्तिकागन्धी खण्डा च्छेति कथ्यते ॥

मध्यमा मक्षिका नीला माक्षिकेतिभिधीयते ।

पुत्तिकाभमरसुदामक्षिकासम्भवं मधु ॥

पौत्तिकाद्युच्यते स्थावं वरटीच्छेदसम्भवं ।

रपोवने जरत्कारोदर्यं मधुतत्त्वञ्चम् ॥

औद्दालकानु बल्लीककारिकीटविनिर्मितम् ।

दालमिष्यभिनिर्दिष्टं वृक्षफोटरीकटञ्चम् ॥”

एतेषां वर्णा यथा,—

“माक्षिकं तेलवर्णं म्यात्तु हतवर्णं पौत्तिकम् ।

जौद्रं कपिलवर्णं स्थाञ्चुतं भामरसुच्यते ॥”

एतेषां गुणा यथा,—

पौत्तिकं तेषु वीर्योष्णं कषायानुरसान्वयात् ।

यातास्त्वपित्तक्षेपि विहाहि मद्रलमधु ॥

“पेशित्यात् स्वादुभूयत्वाद् भामरं गुरु

कीर्णम् ॥

जौद्रं विशेषतो श्रेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥

तस्मात्तदुत्तरं रूचं माक्षिकं प्रवरं स्फुटम् ॥

मधु

आवादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
 हाचं चित्रिकमिहं रक्तपित्तहरं गुरु ॥
 अर्घ्यं चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तामवातजित् ॥
 औहालकं कषायोक्तं कटुकविषापहम् ॥
 दालं कफहरं रुचं दीपनं हृदिमेवमुत् ॥
 उष्णसुष्णार्णसुष्णं हृन्वाक्कधु विषान्वयात् ॥
 मधुसुखैर्विषध्वान्ते वर्जयित्वायंसंज्ञितम् ॥”
 उक्तैः रौद्रेः करणेः उष्णं मधु उष्णार्णं रौद्र-
 पीडितं जनं विषान्वयात् विषतुल्यत्वात्
 हन्वात् ॥ ॥ नवपुराणमधुगुणाः ॥
 “हृन्वाक्कधु नवं वातश्लेष्महरं परम् ॥
 पुराणं लघु संयाहि निहंघं स्त्रीत्यनाश्रयम् ॥
 दोषत्रयहरं पक्वमाभमन्त्रं त्रिदोषहन् ॥”
 अथ केचित्मधुनोऽभिसंयोगाभावात् कालपक्व-
 तामाहुः ॥ ॥ मधुजातशर्करागुणाः ॥
 “मधुजा शर्करा रुचा टण्डुलार्णवतिसारजित् ॥
 इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ ॥
 अपि च ।
 “मात्रिकं आमरं चैत्रं पौतिकं ह्राचकं तथा ।
 आर्घ्यमौहालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
 नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमक्षिकाः ।
 वाः स्यात्तास्ताभिहतपत्रं मधु माक्षिकमुच्यते ॥
 ये जिह्वाप्लवङ्गगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
 अमरैर्जनितं तैस्तु आमरं मधु भण्यते ॥
 पिङ्गला मक्षिकाः रुध्याः क्षुद्रा इति हि
 विश्रुताः ।
 ताभिहतपत्रादिनं यत्तु तत् चैत्रं मधु कथ्यते ॥
 महती मक्षिकाः पिङ्गाः पुतिका इति कीर्तिताः ।
 तज्जातं मधु धीमहिः पौतिकं समुदाहृतम् ॥
 हृचाकारं पटलं वरवाः पीतपिङ्गलाः ।
 ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधुष्काचकमौरितम् ॥
 मक्षिकास्त्रीक्षुत्तुका वाः पीताः वटपद-
 वन्निभाः ।
 तदुद्भूतं यद्व्याहं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥
 उहाजाः कपिलाः कीटा भूमेरुहलनाः क्षुद्राः ।
 बल्लीकान्तदुत्पन्नमौहालकमुदीर्यते ॥
 इक्षुनीलदलाकाराः रुध्याश्चिन्ति मक्षिकाः ।
 यद्वटकोटरान्तजन्तु दालमिदं क्रमात् ॥
 इत्येतस्याहृषा मेदेवतपतिः कथिता क्रमात् ।
 अथ वक्ष्याम्यहं तेषां वसंवीर्यादिकं क्रमात् ॥”
 नद्वयं,—
 मात्रिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं आमरमुच्यते ।
 चैत्रं कपिलाभावं पौतिकं वृत्तवर्णम् ॥
 आपीतवर्णं हृचं स्यात् पिङ्गलार्घ्यनामकम् ।
 औहालं खर्ववाह्यमपीतं दालमुच्यते ॥
 मात्रिकं मधुरं रुचं लघु आवादिरोषहन् ।
 आमरं पिङ्गलं रुचं मधुरं सुखजायजित् ॥
 चैत्रं शीतं चक्षुष्यं पिङ्गलं पित्तघातकम् ।
 पौतिकं मधु रुचोष्णं हृन्वाक्पित्तदाहहन् ॥
 श्वेतमेहलमित्रं विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
 अर्घ्यं मज्जतिचक्षुष्यं कफपित्तादिरोषहन् ॥
 औहालकं कृष्णदिरोषघ्नं वर्जयित्वाहम् ॥

मधु

दालं कटु कषायान्नं मधुरं पित्तदायि च ॥
 नवं मधु भवेत् स्त्रीत्यं वातश्लेष्महरं परम् ॥
 देहस्थौल्यापहं याहि पुराणं मधु लेखनम् ॥
 पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजायाजिह्वा-
 मयादि-
 अंसं धत्ते च रुचं वलमतिवृत्तिदं वीर्यवृद्धिं
 विधत्ते ।
 आमश्चेदामगुल्फामयपवनरुजापित्तदाहा-
 सरोष-
 नाशं नूनं विशेषं जनयति नयति ध्वंसमध्य-
 रुहेः ॥
 प्रणशोधनसन्धाने व्रणसंरोपणादिषु ।
 साधारण्यान्मधु हितं तत्तुला मधुशर्कराः ॥
 उष्णं सद्योष्णं काले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।
 आमं मधु मधुष्णार्णं विषवत्तापदायकम् ॥
 कीटकादिभुजमज्जदूषितं
 यच्च पर्युषितकं मधु स्वतः ।
 कण्टकोटरगतं मेघकं
 तच्च गेहजनिनं च दोषहन् ॥
 इहं निहन्त यद्रुपातमपास्य दंष्ट्रा-
 स्ताद्विधं मधु रसायनयोग्यमयम् ॥
 हिक्कागुदाकुरविशोषकपत्रवादि-
 दोषापहं भवति दोषदमन्या चेत् ॥
 माक्षी सिता मधुनपमा मधुजा मधुशर्करा ।
 माक्षीकशर्करा चैषा चैत्रिका चैत्रशर्करा ॥
 यदुगुणं यन्मधु प्रोक्तं नदुगुणास्तस्य शर्कराः ।
 विशेषाहलद्वया च तर्पणं कीटहृन्नाम् ॥”
 इति राजनिघण्टुः ॥ ॥ ॥
 मतान्तरे मधुगुणाः ।
 “मधु शीतं लघु स्वादु रुचं याहि विलेखनम् ।
 चक्षुष्यं दीपनं स्वयं व्रणशोधनरोपणम् ॥
 सौकुमार्यकरं रुचं परं क्षान्तिविशोधनम् ।
 कषायानुरसं जाहि प्रसादनकं परम् ॥
 रुचं मेघाकरं रुचं विषदं रोचनं हरेत् ।
 कुष्ठार्घ्यः कासपित्तासकफमेहकमक्रिमोन् ।
 मेदस्त्रिधाविमन्त्रासहिक्कातोसारविह्वयहान् ।
 दाहक्षतक्षयास्तु योगवाह्यपवातकम् ॥” ॥
 अथ मधुभेदाः ।
 “मात्रिकं आमरं चैत्रं पौतिकं ह्राचमिहपि ।
 आर्घ्यमौहालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥” ॥
 अथ तेषां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र मात्रिकस्य ।
 “मात्रिकाः पिङ्गवर्णास्तु महती मधुमात्रिकाः ।
 ताभिः कृतं तैलवर्णं मात्रिकं तत् प्रचक्षते ॥
 मात्रिकं मधुसुखं रुचं नैवामयहरं लघु ।
 कामकार्णः क्षतश्चासकाश्चक्षुष्यविनाशकम् ॥” ॥
 अथ आमरस्य ।
 “किञ्चित् रुच्यैः प्रसिद्धैः पुष्यैः कलिभि-
 चितम् ।
 निर्मेजं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्मृतम् ॥
 आमरं रक्तपित्तघ्नं रुचकायकरं गुरु ।
 स्वादुपाकमभिधाय विविधान् पिङ्गलं
 हिमम् ॥ ॥”

मधु

अथ चैत्रम् ।

“मात्रिकाः कपिलाः रुध्याः क्षुद्रास्तुल्यतः
 मधु ।
 सुनिभिः चैत्रमिह्युक्तं तद्वर्णं कपिकं भवेत् ॥
 गुणैर्मक्षिकवत् चैत्रं विशेषात्क्षुद्रनाशकम् ॥”
 अथ पौतिकस्य ।
 “वाः स्यात्ता मधुकोपमा लघुतराः प्रायो
 महापिङ्गलं
 उहाजां तदकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वन्ते ।
 तास्तुल्यैरिह पुतिका निगदितास्ताभिः कृतं
 खर्दिवा
 तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरकनेः संकीर्णितं पौति-
 कम् ॥
 पौतिकं मधु रुचोष्णं पित्तदाहाक्षपातकम् ।
 विदाहि मेहलक्ष्णं यज्यादिक्षतशोष च ॥”
 अथ ह्राचस्य ।
 “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवती वने ।
 कुर्वन्ति हृचकाकारं तल्लं हाचं मधु लुप्तम् ॥
 हाचं कपिलपीतं स्यात् पिङ्गलं शीतलं
 गुरु ।
 स्वादुपाकं क्रिमिचिचरक्तपित्तप्रमेहजित् ।
 अमलमौहविषहन् तर्पणं गुणाधिकम् ॥”
 अथ औहालस्य ।
 “मधुकटुता निर्यासं वरत्काव्यामोदवाः ।
 स्ववन्त्याधं तदा स्वातं श्वेतं मानवे पुनः ॥
 तीक्ष्णगुणास्तु वाः पीता मात्रिकाः वटपदो-
 पमाः ।
 अर्घ्यास्तास्तुल्यं यत्तदार्घ्यं मिहपरे जगुः ॥
 आर्घ्यं मज्जतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
 कषायं कटुकं पाके तिक्तं वलपुष्टिहन् ॥” ॥
 अथ औहालकस्य ।
 “प्रायो वल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्प-
 कीटकाः ।
 कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौहालकं मधु ॥
 औहालकं रुचिकरं रुच्यं कृष्णविषापहम् ।
 कषायसुखमन्त्रं कटुपाकं पित्तहन् ॥” ॥
 अथ दालस्य ।
 “संस्तुत पतितं पुष्पात् यत्तु पकोपरि स्थितम् ।
 मधुरान्नकषायश्च तद्दालं मधु कीर्णितम् ॥
 दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनोष्णं कषापहम् ।
 कषायानुरसं रुचं रुचं हृदिप्रमेहजित् ॥
 अधिकं मधुरं क्षिप्तं हृदं गुरुभारिकम् ॥”
 लघु पाके । गुरुभारिकं तुल्यम् ॥ ॥ अथ
 नवपुराणमधुगुणाः ।
 “नवं मधु भवेत् पुष्टौ वातश्लेष्महरं वरम् ।
 पुराणं याहकं रुचं मेदोन्नमतिवेदनम् ॥
 मधुनः शर्करायाश्च गुह्यस्यापि विशेषतः ।
 एकसंवनरंतीते पुराणं स्मृतं बुधैः ॥”
 अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिक्यमुक्तत्वात्
 निवेधः ।
 “विषपुष्पादि रचं खर्दिवा अमरादयः ।
 यहीता मधु कुर्वन्ति तद्वर्णं गुह्यमधु ॥

मधुक

विद्यालयप्राप्तदुष्कृतं प्रयोगोक्तं वा सङ्ग ।
उत्तमार्थोक्तकाले च स्मृतं विवक्षितं मधु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मधुः, पुं, (मन् + उ । नख धः ।) मधुदमः ।
मौलवाह इति भाषा । वसन्तर्तुः । (यथा,
कुमारवसन्तः । १ । २६ ।

“निवेशयामास मधुर्द्वैतान्
वामाचराक्षीव मनोभवस्य ॥”)

दैवमेदः । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । १५ ।
“मधुश्च कृपितस्तत्र हरिणा सङ्ग संयुगे ॥”)
इदं हत्वा विष्णुर्मधुकरोऽभूत् ॥ चैत्रमासः ।
इति मेदिनी । घे, १२ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ७ ।

“रेजतुर्गतिवशान् प्रवर्तिनी
भास्करस्य मधुमाधवाविध ॥”)

अशोकहृत् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५५३ ॥ यष्टि-
मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरविशेषः ।
(यथा, भागवते । ६ । ११ । १४ ।

“शुचिस्त मधोः पुत्रं लवणं नाम राजसम् ।
हत्वा मधुयने चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम् ॥”)
न च शुचिरेव हतः । यस्य नाम्ना मधुरा मधु-
पुरीति ज्ञाता ॥

मधुः, स्त्री, (मन् + उ । नख धः ।) कोवलीवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥

मधुकं, स्त्री, (मध्विति । मधु + “संज्ञायां
च ।” ५ । १ । ६७ । इति कन् । यङ् । मधु-
मधुरं कायतीति । कै + कः ।) यष्टिमधुका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०६ । (यथास्य पर्यायः ।
“यष्टाङ्गं मधुकं यष्टि ज्ञीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्यजेता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चपु । इति हेमचन्द्रः ॥

मधुकः, पुं, (मधु मधुरं कायतीति । कै + कः ।)
वन्दिमेदः । यष्टाङ्गः । विहगान्तरः । इति विश्वः ॥

मधुकणः, पुं, (मधुर्मधुरः कण्डः कण्डसरो
यस्य ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकरः, पुं, (करोति सञ्चिनोतीति । कृ + कृष् ।
मधुनः करः ।) अमरः । इत्यमरः । २ । ५ ।
२६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १० । २ ।
“सर्वतः सारमाहते यथा मधुकरो बुधः ॥”)
कामी । इति धरणिः ॥ अङ्गराजवधः । इति
शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।)
मधुरजम्बीरविशेषः । मडकट्टी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कुशा २ । इति शब्दचन्द्रिका ।
(पर्यायोक्त्या गुणाश्च यथा,—

“बीजपुरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटो ।
मधुकर्कटिका स्त्री रोचनी शीतला गुहः ।
रक्तपित्तघ्नश्चासकासहिष्णाश्मपापहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुकर्कटिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीज-
पुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकै

मधुका, स्त्री, (मधुक + टाप् ।) मधुयष्टिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ मधुपर्णोदयः । इति
मेदिनी । कै, १४५ ॥ अष्टावर्ककुली । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥

मधुकुण्डिका, स्त्री, (मधुः मधुरा कुण्डीव ।
मधुकुण्डटी, मधुकुण्ड + क्तिष्वा डीप् ।
कार्यं कन् । क्तिष्वा टाप् । पूर्वस्य इत्यत्वच् ।)
जम्बीरविशेषः । मखुर इति मखुर इति च
भाषा । तत्पर्यायः । मातुलुङ्गा २ सुगन्धा ३
गिरिजा ४ पुतिपुष्पिका ५ अत्यन्ता ६ देव-
हृती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः ।
शीतलम् । स्वादुलम् । गुरुलम् । क्षिप्तलम् ।
वातपित्तविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मधुलत, पुं, (मधु करोति सञ्चिनोतीति । कृ +
क्तिष्वा तुगागमच् ।) अमरः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ४ । १ । २ ।

“अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य
दक्षिणा मधुनाथो यज्जुष्येव मधुलतो यजुर्दे-
व एव पुष्यं ता अहता आपः ॥”)

मधुकैटभः, पुं, (मधुनः पुष्परसस्य कै शिरसि
अग्रभागे शटति गच्छतीति । शट् + कर्त्तरि
अच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकैटभौ, पुं, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतर-
हृन्तः ।) असुरविशेषौ । तयोश्चतुर्भ्योऽपि यथा,
“दैवन्दिने तु प्रलये प्रसृप्ते गतङ्गजने ।
तस्य अग्रविहङ्गाणावसुरौ मधुकैटभौ ॥
कूर्मपृष्ठगता पृथ्वी विर्जनेवाभवज्जलेः ।
तां विश्वीर्णा योगनिद्रा महामाया यलोकयन् ॥
तां वै दृष्ट्वा कर्तुं पृथ्वीं प्रति नदेषरी ।
उपायं चिन्तयामास कथं पृथ्वी भवेद्दृष्टा ॥
इदानीमाप्यवत पृथ्वी प्रवृत्ता कोमला जलेः ।
दृष्टिकाळे जनान् वोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥
इति सञ्चिन्तय तां माता जगती दृष्टिकारिणी ।
उपगम्य तदा विष्णुमासवाद मुनिमित्रम् ॥
तन् सुप्तं समासाय जगन्नाथं जगत्पतिम् ।
वामहस्तकनिष्ठायं तस्य कर्णे न्यवेशयत् ॥
निवेश्य नखराग्रेण प्रोक्तुं आवणं मलम् ।
चूर्णोचकार सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभुः ॥
तत्कर्णमलचूर्णं मधुनामासुरोऽभवत् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायाम् दक्षिणं ।
कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्भूतं मलम् ।
तच्चापि लोह्यामास करशालाग्रजेन तु ॥
ततोऽभूत् कैटभौ नाम बलवानसुरो महान् ॥
उत्पन्नः स च पानाथं यज्ञान् नृगितवान्मधु ।
अतस्तस्य महादेवो मधुनामाकरोत्तदा ।
उत्पन्नः कैटवद्भाति महामायाकरे यतः ।
अतस्तं कैटभास्वान् स्वयं देवो तदाकरोत् ॥
तावत्तावत् महामाया युध्यतां हरिणा सङ्ग ।
युवानौ मधुयैवाव भवन्तौ निहनिष्यति ॥
यदा युवां प्रभाषिषे आवां विष्णो ! बभूव तौ ।
तदैवाथ युवां हन्ता नाम्ना दृष्टिरप्यथ ॥
महामायाभोजितौ तौ विष्णुग्राहे तदा सुहुः ।

मधुकै

अममागौ दृष्टासुराभिपद्यस्थितं विधिम् ॥
तन्मत्तुक्तौ धानारं हनिष्यावोऽय नाभितम्
त्वं जागरय वैकुण्ठं यदि जीवितुमिच्छसि ॥
ततो ब्रह्मा महामायां योगनिद्रां जगत्प्रभुम् ।
प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्भया ॥
चिरं स्तुताय सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
प्रसन्नाभवदत्यर्थसुवाच च तथा विधिम् ॥
किमर्थं संस्तुता चाहं किं करिष्याम्यहं तव ।
तद्वत् त्वं महाभाग ! करिष्याम्यहमयं ते ॥
ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धाना महात्मना ।
प्रबोधय जगन्नाथं यावन्नो मां हनिष्यतः ।
संमोहयेतौ दुर्हर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
बोधयामास वैकुण्ठं मोहयामास तौ तदा ॥
ततः प्रवृद्धः कृष्णः स दृष्टं भयप्रालिप्तम् ।
ब्रह्माणं तौ तदा घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
ततस्तार्थां स युयुधि कसुरार्थां जनार्दनः ।
नाशकद् वाधितुं घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
अनन्तोऽपि कृष्णग्रेण तावो धर्तुं जमोऽभवत् ।
युध्यमानास्महावीरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥
अथ ब्रह्मा शिलाकृपां स्थितिशक्तिं तदाकरोत् ।
अर्ह्योजनविस्तीर्णां सार्ह्योजनमायताम् ॥
तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधि वृषसत्तम ! ।
सङ्ग ताभ्यां शिला वा तु प्रविशेज्जनाङ्गरम् ॥
तस्यान्तु शर्णां मयायां तोयेषु युयुधि हरिः ।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धेर्निरन्तरम् ॥
यदा नेवाशकहन्तुं तौ विष्णुर्जगतीं पतिः ।
परां चिन्तां तदावाप विधातापि भयात्ततः ॥
ततस्तान्नेव तं विष्णुश्चतुर्भुजदर्पितौ ।
पुनः पुनस्तौ गर्जन्तौ महामायाविमोहितौ ॥
तुष्टौ स्वस्वमियुद्धेन वरं वरय माधव ! ।
तवेष्टं संपदास्यावः सद्यमेतद्वराधुना ॥
तयोक्तदचनं श्रुत्वा भगवान् गवक्षजः ।
उवाच तौ युवां वध्यौ भवेतां मे महाबली ।
इति दृष्टि वरं मयां दातव्यं यदि विद्यते ॥
तौ तदा प्राङ् युयुतो योयो नौ शोभनो वधः ।
तच्चावां जहि नो यच्च तोयं सन्पतिं विद्यते ॥
तयोक्तदचनं श्रुत्वा माधवो जगतीं पतिः ।
प्रज्ञायां माच शीघ्रैव प्रादेदचात्मसंज्ञया ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां शीघ्रतुष्टुव जीयतां यथा ।
तच्च श्रित्वा महाधारे हनिष्यामि महाबली ॥
ततो ब्रह्मा लङ्घयेव उद्धारं शिलान् तान्
तस्या मध्ये पूर्वभागे स्थाप्य सर्वतश्चपङ्क ॥
ऊर्ध्वं श्रित्वा शिलां भिक्षा प्रविशेज्जलान्मलम्
ऐशान्यामभवत् कूर्मः पर्यन्तं चाप्यहीत् शिलां
वायवाच्च तथानन्तो नेष्टं चाप सुरेश्वरी ॥
महामाया जगदाक्षी शैलरूपप्रधारिणी ।
आयेयाच्च स्वयं विष्णुरेककृपेण संस्थितः ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां यज्ञन् भगवान् परमेश्वरः ।
मध्ये ब्रह्मा लङ्घयेव वराहश्च तथापरः ॥
ततो वराहपृष्ठस्य चरमे जगतीं पतिः ।
श्रित्वा शिलामवदध्य ब्रह्मशक्तिमयोगताम् ॥

मधुषो

वामे खजचने यन्नाहारोप्य शिरसी तयोः ।
जगदाधारभूतः स सर्वयज्ञेन संयुतः ॥
सर्वैर्बलैः समाक्रान्त्य चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयोः सन्धक् वीरयोः पृथिवीकृते ॥
तस्य चाक्रान्त्य संख्यानद्वयशक्तिरधोगता ।
धियमाणापि देवीर्देवैर्नादपि सुहृर्मुहुः ॥
ततस्तयोस्तु नृतयोः शरीरे जगतां पतिः ।
ब्रह्मशक्तिं ससुहृद्व्य न्यधातस्त्यां प्रयत्नतः ।
उद्धृतायां पृथिव्यास्तु तयोर्मेदोविलेपनैः ।
सुहृदामकरोत् पृथ्वीं क्लेदितां तोयराशिभिः ॥
मेदोविलेपिता यन्नाद् गीयते मेदिनीति सा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमानुषराक्षसैः ॥”
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
(अनयोर्नामनिरुक्तिर्वया, महाभारते । १२ ।
३३७ । २४—२६ ।
“सन्धः परमेष्ठो स ततो भूतगणान् खजन् ।
पूर्वमेव च यस्यास्य पञ्च सूर्याशुसप्रभे ॥
नारायणकृतौ विन्दू अपामाक्षां गुणोत्तरौ ।
तावप्यजन्तु स भगवानवादिनिघबोध्यतः ॥
एकस्तवाभवद्विन्दूमेधाभो वचिरप्रभः ।
स तामसो मधुर्चातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्पर्शो विन्दूः कैटभो राजसस्तु सः ॥”)
मधुकोषः, पुं, (मधुर्घं कृतः कोषः मधुधारः
कोषो वा ।) मधुमच्चिकाकृतकोषः ॥ मौषाक्
इति भाषा । तत्पर्यायः । मधुकमः २ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“अमरेणैव मयायं व्याख्यामधुकोष आरभ्यः ।”
इति ब्रह्मविजयटीकाह्रिचयेन लिखितम् ॥)
हागुह्य इति मौषाशिनो वदन्ति ॥
मधुकमः, पुं, (मधुनः कमः ।) पुनः पुनर्मधुपान-
कमः । तत्पर्यायः । मधुवारः २ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४१ ॥ मधुकोषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मधुचीरः, पुं, (मधुक् चीरं निर्याधोऽस्य ।)
खर्जूरवृक्षः । इति शब्दार्थः ॥
मधुखर्जूरिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा खर्जूरी । ततः
कन् टाप् । पूर्वस्य वृत्तत्वम् ।) खर्जूर-
विशेषः । तत्पर्यायः । मधुकर्कटिका २ कौल-
ककर्कटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वी-
मधुरा ६ मधुरखर्जूरी ७ मधुखर्जूरी ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । सन्तापपित्त-
शान्तिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । जलुकर्षुत्वम् ।
बहुवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
मधुगायनः, पुं, (मधु गायतीति । गे + “गुट्
च ।” १ । १ । १४७ । इति गुट् । यद्वा, मधो
वसन्ते गायन इति सप्तमीसमासः ।) कौकिलः ।
इति राजनिघण्टुः ॥
मधुगुञ्जनः, पुं, (मधु मधुरं गुञ्जनमस्य । पवनेरित-
शुष्कपलशब्दस्यास्य मधुरत्वान् तथात्वम् ।)
श्रीभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दमात्रा ॥
मधुषोषः, पुं, (मधुर्मधुरो षोषो यस्य ।) कौकिलः ।
इति शब्दमात्रा ॥

मधुद्रु

मधुच्छदा, स्त्री, (मधुः मधुरच्छदः पर्यमस्याः ।
यद्वा मधु क्षारयति रसाधिक्येन पराभवतीति
क्षद + चिच् । च । धे वृत्तश्च ।) मयूरशिखा ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
“नीलकण्ठशिखा लब्धी पित्तघ्नीति सारजित् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुजं, स्त्री, (मधुनो जातम् इति । जन् + ङः ।)
शिक्षकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
मधुजम्बीरः, पुं, (मधुर्मधुरो जम्बीरः ।) मधुर-
जम्बीरः । इति राजनिघण्टुः ॥
मधुजा, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादु-
भूता इति । जन् + ङः टाप् ।) पृथिवी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते सा इति ।
जन् + ङः ।) सिता । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामार्गं दैवं जितवानिति ।
जि + क्तिप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ६२ ।
“शिवे ! किं वा ज्ञात्वा विविदिषसि शक्तिं
मधुजितः ॥”)
मधुलण, स्त्री, (मधुरं लणम् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)
मधुलणः, पुं, (मधुर्मधुरलणः ।) इक्षुः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महारसोऽसिपत्रः स्यान्नृकपुष्पो मधुलणः ।
इक्षुर्विशककान्तारभिरपीकृदिभेदवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“इक्षुर्दोषच्छदः प्रोक्तस्तथा भूररसोऽपि च ।
गुडश्चलोऽसिपत्रश्च तथा मधुलणः स्मृतः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीय भागे ॥)
मधुचयं, स्त्री, (मधुना मधुरद्वयाणां चयम् ।)
मधुरचयम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (मधुलत-
सिताचयम् ॥)
मधुदीपः, पुं, (मधो वसन्ते दीप्यते इति । दीप् +
कः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥
मधुदूतः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्ता-
गमनान् प्रागस्य मुकुलोद्गमदर्शनान् तथात्वम् ।)
आश्वत्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“आश्वः प्रोक्तो रसानक्ष सङ्कारोऽतिशौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूतो, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतोव ।) पाटला-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्यायादि विव-
रणमस्याः पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुद्रुः, पुं, (मधुनं दाति पुष्यात् पुष्यं गच्छतीति ।
द्रा + कः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुद्रवः, पुं, (मधुर्मधुरो द्रवो निर्याधोऽस्य ।) रक्त-
शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुद्रुमः, पुं, (मधुर्घं मधार्थं मधुत्वादको वा
द्रुमः । तत् पुष्पेभ्यो मद्रवसम्भवादस्य तथात्वम् ।)

मधुधे

हृष्यविशेषः । मौजगाह इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मधुकः २ गुडपुष्पः १ । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
(पर्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मधुपुष्पो मधुकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥”)
मधुप्रातुः, पुं, (मधुना तत्पर्यायनाम्ना प्रविष्टो
धातुः ।) माचिकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“सर्वमाचिकमाख्यातं तापीजं मधुमाचिकम् ।
तापं माचिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुधूलिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खड्गः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ६ । खौक् इति भाषा ॥
मधुधेनुः, स्त्री, (मधुरचिता धेनुः ।) दानार्थ-
मध्वादिनिर्मितसवत्या गौः । यथा,—
होतोवाच ।
“मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ।
अनुलिप्तं महीपृष्ठे लघ्नाजिनकुशीतरे ॥
धेनुं मधुमयीं लब्ध्वा संपूर्णां घटधीकृषीम् ।
चतुर्थेन तर्थांशेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्ण्यं मुखं लब्ध्वा शृङ्गाण्यशुवचन्दनैः ।
पृष्ठं तालमयं लब्ध्वा साक्षां पद्ममयीं तथा ॥
पदानिचुमयान् लब्ध्वा सिनकम्लकमलाम् ।
मुखं गुडमयं लब्ध्वा जिह्वीं शर्करया तथा ।
अङ्गौ पुष्पमयीं तस्या दन्ताः फलमयाः स्मृताः ॥
दर्भरोमधरा देवी रौप्यसूत्रविभूषिता ॥
पञ्चक्षत्रावभवत्वा प्रमाणान् परितस्तनः ।
सञ्चलन्तुनसंयुक्ता सप्रधानाश्विता तथा ॥
चत्वारि त्रिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
हृदितां वक्ष्युग्मेन चट्टाभरत्नभूषिताम् ।
कस्तुरीपटोहतां लब्ध्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विपुत्रं पुण्ये व्यतीपाते दिनचर्ये ।
संक्रान्त्यामपरागे च मन्वन्तकालं यदृच्छया ॥
इत्यत्राक्षरसम्पत्तिं दृष्ट्वा तान् प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय हरिदाय श्रीविद्यायाश्चितामये ॥
आर्यावर्ते समुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारागे ।
तादृशाय प्रदानतया मधुधेनुर्नरोत्तमः ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धधूपदिपूषिताम् ॥
आच्छाद्य वक्ष्युग्मेन सुद्रिकाकर्णपत्रकैः ॥
स्वश्रद्धा दक्षिणां दत्त्वा विलम्बाद्यविवर्जितः ।
जलपुष्पैस्तु कर्तव्यं पश्चादान्नं समर्पयेत् ॥
रत्नश्या मन्त्रदेवानां सर्वभूतहिते रताः ।
पीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
उवमन्त्राय तं धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अथ यज्ञामि त्वां देवि ! कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
कामं कामदुघं कामां मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातं तिमन्त्रेण दद्यादाशु किञ्चन तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज ! हृत्तकोपानहो तथा ॥
यत्तं यः कुरुते भद्रा मधुधेनुं नराधिप ! ।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि चिरात्तु मधुपायससंयुतम् ।
यत्तं कते तु यत्तं पुष्यं तज्जिह्वी नराधिप ! ॥
यत्तं नदी मधुवहा यत्तं पायसवर्द्धनाः ।

मधुपः

अथवी सुनयः विज्ञातव्यं गच्छति चेदुदाः ।
तत्र भोगानयो सुदन्तं ब्रह्मलोके च तिष्ठति ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यसुपागतः ।
च भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकं च
गच्छति ॥

दशपूर्व्यान् दशपरानात्मानश्चैकविंशतिम् ।
नयति विष्णुसाधुष्वं मधुधेनुप्रसादनः ।
य एवं ब्रह्मसाधुणा आचयेदापि मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे चेतोपाख्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरकः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्फार्प-
कम् । रत्नयोरेकान् रत्नं लक्षं च रत्नम् ।)
मधुनारिकेलः । एरणारिकेल इति कोकशे
प्रसिद्धम् । मोहानारेल इति च ख्यातम् । तत्-
पर्यायः । माध्वीकफलः २ मधुफलः ३ अक्षि-
तजफलः ४ माक्षिकफलः ५ नटुफलः ६ बहु-
कूर्चः ७ हस्तफलः ८ । अस्य गुणाः । मधु-
रत्नम् । शिशिरत्नम् । दाहलणार्तिपित्तहारि-
त्नम् । बलपुष्टिषेठकान्तिकारित्वम् । वीर्य-
विवर्धनत्वम् । हृद्यत्वम् । अपि च ।

“माध्वीकं नारिकेलं फलमतिमधुरं दुस्तरं
जन्तुकारि

स्निग्धं वातातिसारभ्रमशमनमय ध्वंसनं
वृद्धिदीपिः ।

आमश्लेषप्रकोपं जनयति कुन्ते चारुकांतिं
बलञ्च

स्त्र्यै देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्धनं पित्त-
नाशम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुनी, स्त्री, क्षुपविशेषः । माकड़ हाता इति
माकड़ चाडली इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हतमन्त्रा २ वायव्योनी ३ सुमङ्गला ४ । इति
रत्नमाला ॥

मधुनेता, [ऋ] पुं, (मधु नयति पुष्येभ्यः संयुक्ता-
तोति । नील + ङच् ।) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु प्रियतीति । पा + कः ।) भ्रमरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ०८ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । ४०८ ।

“गच्छतिमात्रमात्रमे देवीधामनि धेयवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स स धीरधीः ॥”

मधु जलं प्राप्नोति । पा + कः । वारिहसके,
त्रि । यथा, जम्बेदे । ५ । १२ । ८ ।

“अं चिदर्थं मधुपं शयानमसिन्धुं वरं मत्वा
दृश्यः ।”

“मधुर्धं मधुनोऽन्धसः पातारं पातयितारम् ।
इति तद्वाच्यं सायनः । मधुपानकर्णरि च, त्रि ।

यथा, जम्बेदे । १ । १०० । २ ।

“स्वसा यदुवां विभगूर्तोभराति वाजायेहे मधु-
पात्रिधे च ।” “हे मधुपी मधुरस्य सोमरसस्य
पातारौ ।” इति तद्वाच्यं सायनः ।)

मधुप

मधुपर्कः, स्त्री, (एच् + चच् । मधुना पर्को योगो-
ऽव ।) दधिवर्धुक्तमधु । तत्पर्यायः । मधोदयः
२ । इति वैमचक्रः । १ । ४६७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांक्षेनेति ।
अपिहितमाच्छादितम् ।” इत्येकादशीतत्वे-
कात्पायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः, पुं, (एच् + चच् । मधुना पर्कः
सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनात् तत्पर्यायम् ।)
वीक्ष्योपचारपूजान्तर्गतवधोपचारः । तस्य
प्रमाणं यथा,—

“दधि सर्पिर्जलं चौद्रं सितेताभस्तु पञ्चभिः ।
प्रीयते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥

जलम्बु मन्त्रतः स्वल्पं सिता दधि घृतं समम् ।
सर्वेषामधिकं चौद्रं मधुपर्के प्रयोजयेत् ॥

तद्व्याप्तं कांक्षयाज्जलं रौक्मश्चेभवेन वा ।
ज्योतिष्टोमाश्चेधारा पूर्णं चेष्टे प्रयुजने ॥

मधुपर्कः प्रतिहोत्रं सर्वदेवौघतुष्टये ।
धर्मार्थकाममोक्षार्था साधकः परिकीर्तितः ॥

मधुपर्कः सौख्यभोग्यतुष्टिप्रदायकः ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

अपि च ।
“आज्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्बुधाः ॥
इति तन्त्रसारः ॥

तद्वाच्यं मुद्रा यथा,—
“संयुक्तानामिकाहृष्टा तिस्रोऽन्याः संप्र-
सारिताः ।

मधुपर्कं च सा मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मधिव दधितं पर्यमस्याः । ततः
स्फार्प कन् टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः ।

(अस्याः पर्यायो यथा,—
“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मीरी ह्रीरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ॥

लज्जवृक्षा मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)
नीलोत्पलः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूली कालदीला च
नीलिका ।

रत्ननी श्रीपल्ली तुच्छा यामीणा मधुपर्णिका ॥
क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
सूता ॥”)

वराहकाला । इति शब्दचन्द्रिका । गुडूची ।
सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ।

“एत्रिपर्णी बलाशिशुचन्द्रंटा मधुपर्णिका ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—

“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव दधितं पर्यं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गुडूची । इत्यमरः । २ ।
४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्यायो रत्नमालायां यथा,

मधुभित्

“वत्सादनी हिरण्यवहा मधुपर्यन्ततामरा ।
कुलव्यन्तवल्ली च गुडूची चक्रवर्त्तया ॥”)
गम्भारीवृक्षः । नीलोत्पलः । इति मेदिनी ।
ने. १०५ ॥ मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विकृतवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“विकृतः स्वादुकण्टः शुग्दाव मधुपर्ययि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधुपाका, स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्ता-
दित्वात् पूर्वनिपातः । टाप् ।) बभ्रुजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [न] पुं, (मधु प्रियतीति । पा + जिनिः ।
ततः “आतोयुक् चिञ्जलोः ।” ७ । १ । ११ ।
इति युक् ।) भ्रमरः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥ मधुपानकर्णरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पालयतीति । पालि +
कल् । टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारी । इति
शब्दमाला ॥ (विश्वोऽस्या गम्भारीशब्दे
द्रव्यः ॥)

मधुपीलुः, पुं, (मधुर्मधुरः पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोस्तम्भायो देवस्य पुरी ।)
मधुरा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ७ । १४ । ३१ ।

“नेमिचं फालगुनं संतुः प्रभासोऽथ कुण्डल्यनी ।
वाराणसी मधुपुरी पण्या विष्टवरस्तथा ॥”)

मधुपुष्पः, पुं, (मधुपुष्पाणि पुष्पाण्यस्य ।) मधु-
दमः । इति रत्नमाला । (मधूकः । तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

“मधूको गुडपुष्पः स्थावन्मधुपुष्पो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुह्रीको जलवेऽथ मधूलकः ॥”)

श्रीरीवृक्षः । अशोकवृक्षः । वज्रलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा, स्त्री, (मधुपुष्प + किर्या टाप् ।) दन्ती-
वृक्षः । नागदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु मयं प्रियमस्य ।) बलरामः ।
इति चिकित्सोपेक्षः ॥ भूमिजम्बुः । यथा,—

“नादेवी स्त्री नागरङ्गक्षकुसुमस्यो मधुप्रियः ॥”
इति जटाधरः ॥ (मयप्रिये, त्रि ॥)

मधुपर्कः, पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यदा, मधु
मयं फलाद् यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विकृतवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः ।
मधुफल + संज्ञायां कन् । टाप् । अत इत्वम् ।)
मधुखर्जूरिकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहा-
दयोऽस्या मधुखर्जूरिकाशब्दे ज्ञातयाः ।)

मधुबहुला, स्त्री, (मधुना मधौ वा बहुला ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुभित्, [द] पुं, (मधु तन्नामानं दैवं भिनति
वाशयतीति । भिद् + क्तिप् । तुमागमञ्च ।)
विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । ४० ।

मधुम

“तस्मिन् मधुसूतारिता मधुभिश्चरित-
पौष्ट्यशेषविरितः परितः खनितः ॥”
मधुमयिका, स्त्री, (मधुसूतारिता मयिका।)
कीटविशेषः। मौमाही इति भाषा। तत्प-
र्यायः। सरसा २। इत्यमरः। २। ५। २६।
मधुमन्ना, [न] पुं, (मधुमधुरो मन्ना यस्य।)
आखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
मधुमती, स्त्री, (मधुमधुररसोऽस्येति मनुष्य-
डीप्।) काश्मीरवृक्षः। गदीविशेषः। तस्या
जलगुणाः। यथा, राजनिर्घण्टे।
“चन्द्रभागागुणसाध्यं जलं
किञ्च माधुमममिदोपनम् ॥”
उपाख्यानिकाविशेषः। यथा,—
“तथा मधुमती विद्विर्जायते नाच संशयः।
देवचेटी शतशतं तस्य वक्ष्या भवन्ति च।
कर्णे मर्मे च पाताले च यच्च गन्तुमिच्छति।
तत्रैव चेष्टिकाः सन्ना नयन्ति नाच संशयः ॥”
इति लक्ष्मणसदीपिकायां ३ पटलः।
(हृन्दीभेदः। अस्या लक्षणं यथा, हृन्दीम-
ञ्जर्याम्। २। १।
“ननजि मधुमती ॥” अधिकं हृन्दीशब्दे दृष्ट-
वम् ॥ समाधिविधिभेदः। यथा, सर्वदर्शन-
संग्रहे पानञ्जलदर्शने। “तत्र मधुमती नामा-
भ्यासवेराभ्यासिवादिपास्तरजस्तमोलेष्टसुख-
प्रकाशमयसत्त्वभावयथानवद्यैश्वर्याविद्योतन-
रूपकतन्मरप्रकाशा समाधिविधिः ॥ गङ्गा।
यथा, काशीखण्डे। २६। १३३।
“महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥”
इत्याहुपुत्रहृदयेनल भाष्यां वा च मधोदेत्यस्य
सुता। यथा, हरिवंशे। ६३। १२-१३।
“आसीद्वाजा मधोर्विशे श्रीमान्नाकुसम्भवः।
हृदयेन इति विख्यातो मधेन्द्रसमविक्रमः ॥
तस्यासीद्द्वितीया भाष्यां मधोदेत्यस्य वै सुता।
देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य प्रची तथा ॥”
मधुरसविशष्टे, वि। यथा, ऋग्वेदे। ७। ६६। ३।
“सन्नायश्रवायातमन्नागदसानिधिं मधुमन्तं
पिबायः ॥”
मधुमयनः, पुं, (मधुं तन्नामानं देवं मधुमतीति।
मन्त्र + मन्।) विश्वः। इति हलायुधः ॥ (यथा,
भागवते। ६। ६। २६।
“सन्नात्मनि निरतनिर्दुःखमनसः कथमुह वा
यते मधुमयनः पुनः स्मार्त्तकुशला स्नातप्रिय-
सुहृदः वाधवस्तचरयाम्नायुसेवां विद्वज्जनि-
न यच्च पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥”)
मधुमञ्जी, स्त्री, (मधुप्रधाना मञ्जी।) मालती।
इति शब्दमात्रा।
मधुमस्तकं, स्त्री, (मधुमधुररसः मस्तके उपरि-
भागे यस्य।) पिष्टकविशेषः। यथा,—
“मधुमैतस्मैर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च याः।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्यास्यापरिमाणम् ॥”
इति शब्दचक्रिका।
अस्य गुणाः पिष्टशब्दे दृष्ट्याः।

मधुरः

मधुमाध्वीकं, स्त्री, (मधु माध्व्युक्तं माध्वीकम्।)
मधुम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मधुमारकः, पुं, (मधूनां मारकः। भक्षकत्वा-
त्तथात्वमस्य।) अमरः। इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुमूलं, स्त्री, (मधु मधुरं मूलम्।) आलुकम्।
इति शब्दचक्रिका। मौ आलु इति भाषा ॥
मधुयष्टिः, स्त्री, (मधुमधुरा यष्टिः।) इत्युः। इति
शब्दचक्रिका ॥
मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुमधुरा यष्टिः। ततः कन्
टाप्।) यष्टिमधु। तत्पर्यायः। मधुकम् २
क्रीतकम् ३ यष्टिमधुका ४। इत्यमरः। २। ४।
१०६ ॥ मधुयष्टी ५। इति भरतः ॥ (तथास्याः
पर्यायान्तरम्।
“यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टि क्रीतकं मधुयष्टिका।
यष्टिमधु स्यात्ते जाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टिः। कटिकारादिति पक्षे
डीप्।) मधुयष्टिका। इति शब्दमाला ॥
मधुरं, स्त्री, (मधु + रः।) वज्रम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥ विषम्। इति मेदिनी। २, १८५ ॥
(वज्रशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञानम्यम् ॥)
मधुरः, पुं, (मधु माध्व्यं रातीति। रा + कः।
यद्वा, मधुमाध्व्यंमस्यास्तीति। “ऊवसुविश्व-
मधो रः ॥” ५। २। १०७। इति रः।) मिष्टरसः।
इत्यमरः। १। ५। ६॥ स च इत्यादौ लक्षणे।
तत्पर्यायः। गौल्यः २। इति राजनिर्घण्टः ॥
रसज्यैः ३ गुण्याः ४ स्वादुः ५ मधुलकः ६। इति
हेमचन्द्रः। ६। २४ ॥ तस्य गुणाः। प्रीयानत्वम्।
बल्यत्वम्। हृद्यत्वम्। वायुपित्तनाशित्वम्।
रसायनत्वम्। गुणत्वम्। स्निग्धत्वम्। चक्षुष्य-
त्वम्। तर्पणत्वम्। सरलत्वम्। अमृत्त्वम्।
“रसो मधुरकः प्रीतो धानुस्तन्मयलप्रदः।
चक्षुष्यो बानपित्तघ्नः कुप्यात् स्त्रीलकपक्वभीन् ॥
सोऽतियुक्तो ज्वरन्वाचगलगङ्गादिरीगकन ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अपि च।
“मधुरस्तु रसश्चिनीति केशान्
वपुषः स्त्र्येवकीर्जोवीर्यदायी।
अतिसेवनतः प्रमेहशैत्य-
जडतामान्दस्तुखान् करोति दोषान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च बाभटे स्वप्नस्थाने दृष्टमेऽध्याये ॥
“रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः।
आजन्मसात्मानं कुनते धानूनां प्रबलं बलम्।
बालरुहचतचोक्तवर्ककेशैर्निधीजसाम् ॥
प्रशक्ती हृद्यो कण्ठाः सन्धनस्थानतदुगुरः।
आयुषो जीवनः स्निग्धः पित्तानिजविषापहः ॥
कुवतोऽप्युपयोगेन समेदः कफजान् मदान्।
स्त्रीकामिषाद्वन्वाचमेहगङ्गादुर्दाहिकान् ॥”
अपि च।
“तत्र मधुरो रसः शरीरसात्तादसवधिरमास-
मेदोऽस्थिमज्जीनः शुक्राभिवर्द्धन आयुषः वडि-

मधुर

त्रियप्रसादनो बलवर्धकरः पित्तविषमारुतघ्न-
क्षुणाप्रशमनः त्वचः केशः कण्ठाः प्रीयानो
जीवनस्तर्पकः स्नेहनः स्त्र्येवकरः स्त्रीलक्ष-
नस्थानकरः स्नायुस्तुलककोष्ठतापुप्रसादनो
दाहन्त्रार्द्राप्रशमनः घटपदपिपीलिकाना-
मिष्टतमः स्निग्धः प्रीतो गुणश्च ॥
स एवंगुणोऽप्येक एवाकर्ष्यसुखमुन्मत्तमानः स्त्रीकं
मार्दवंमालस्यमतिस्त्रुं गौरवमन्नाभिलाष-
ममेहोऽवस्थासाध्यकण्ठमौषाभिर्हृदि स्वातकास-
प्रतिश्यायालवकशीतज्वरानाहास्यमाध्व्यव-
मधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगङ्गामाज्जीपदल-
श्रीफवस्तिधमनीगुदोपक्षेपास्त्रामवाचभिन्ध-
मित्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकाराशुपचनयन्ति ॥
“स्नेहनप्रीणनाकादमाह्वैरुपलभ्यते ॥
सुखस्यो मधुरश्चास्यं चाप्रुर्वैज्जिन्यतीव च ॥”
इति चरकं स्वप्नस्थाने २६ अध्याये ॥
जीवकः। रक्तशिशुः। राजाजः। रक्तेष्टुः।
गुडः। शालिः। इति च राजनिर्घण्टः ॥
(बीजपुरविशेषः। तत्पर्यायो यथा,—
“बीजपुरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दसैनिकभेदः। यथा महाभारते। ६।
४५। ६६।
“मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥”
मधुरः, वि, (मधु माध्व्यंमस्यास्तीति। “ऊवसुवि-
श्वमधो रः ॥” ५। २। १०७। इति रः।)
मधुररसविशष्टः। स्वादुः। (यथा, हितोप-
देशे। १। ७६।
“न धर्मेणास्त्वं पततीति कारकं
न च पि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।
सभाव एवात्र तथानिरिच्यते
यथा प्रलब्धा मधुरं गवां पयः ॥”)
प्रियः। इति मेदिनी। २, १८५ ॥ पारि-
भाषिकमधुराणि यथा। विद्वन्मोक्तिः। प्रिया-
धरकृपादिः। प्रशी। स्निग्धः। बाकोक्तिः।
इति कथिकलक्षणम् ॥
मधुरकः, पुं, (मधुर + संज्ञायां कन्।) जीवक-
वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४७ ॥ (यथा,
सुश्रुते त्रिकलितस्थाने ४ अध्याये ॥
“विपत्तेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥”)
मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुराः कण्टका यस्याः।)
मत्स्यविशेषः। तत्पर्यायः। कण्ठली ० कण्ठला १
अनन्ता ४ माध्वी ५। इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरजम्बीरः, पुं, (मधुरो जम्बीरः। निवृत्तकर्म-
धारयः।) मधुजम्बीरः। तत्पर्यायः। मधु-
जम्बः २ मधुजम्बजः ३ रसदात्री ४ शर्करकः ५
पित्तदात्री ६। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
शिथिलत्वम्। कफपित्तशोथप्रमनाशित्वम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरत्वचः, पुं, (मधुरा त्वचा यस्य।) चव-
रुचः। इति चिकित्सकविशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य
धवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुरा

मधुराक्ष, स्त्री, (मधुराक्षी जयम् ।) विता
माक्षिकं वर्धय । इति राजनिर्घण्टः ।
मधुराक्षिका, स्त्री, (मधुराक्षिका ।) माता-
पुत्रं काक्ष्यन्तं पत्न्यं स्त्रीरूपेण च । इति राज-
निर्घण्टः ।
मधुराक्षिका, स्त्री, (मधुरो निखनो यस्याः ।)
मधुराक्षरयुक्ता गारी । इति निखाक्षशेषः ।
मधुराक्षः, पुं, (मधुरं यत्नमस्य ।) राजवदरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
मधुराक्षी, स्त्री, (मधुरा वल्लीति निखकर्म-
धारयः ।) मधुरीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मधुराक्षः, पुं, (मधुरमधुरो रसोऽस्य ।) इक्षुः ।
इति शब्दमात्रा । ताजः । इति राज-
निर्घण्टः ।
मधुराक्ष, स्त्री, (मधुरमधुरो रसो यस्याः ।) मृत्वा ।
इत्यमरः । २।४। ८३ । (अस्याः पर्यायो यथा-
“तेजनी पिलुनी देवी तित्तवल्ली एयक्त्वया ।
मधुराक्षी मधुराक्ष मृत्वा निहन्तीति च ।”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ।
“मृत्वा मधुराक्ष देवी मोरटा तेजनी सुधा ।
मधुराक्ष मधुराक्षी गोकर्णो पीतपङ्कजम् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
द्राक्षा । (तत्पर्यायो यथा-
“द्राक्षा स्वादुफला प्राक्ता तथा मधुरमापि च ।
मृत्वाका हारद्वया च गोक्षनी चापि
कीर्तिता ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
दुग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० । गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ।
मधुराक्ष, स्त्री, (मधुरस्य मधुररसस्य लयो
यस्याः ।) पिच्छखण्डरी । इति राजनिर्घण्टः ।
मधुरा, स्त्री, (मधुर + टाप् ।) शनपुष्पा ।
(अस्याः पर्यायो यथा-
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारथी मितिः ।
अतिजली सितच्छाया संहिता कृत्तिकापि च ।
कृत्ता शालेयशालानी मिश्रया मधुरा मितिः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मिश्रया । मधुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा ।
मधुनी । मधुयटिका । इति मेदिनी । रे, १८४ ।
काकोली । शतावरी । दृष्टान्त्वली । पाल-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
मधुराक्षः, पुं, (मधुराक्षो अन्धश्चेति निख-
कर्मधारयः । ततः स्त्री कर्त्तुः ।) आन्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
मधुराक्षः, पुं, (मधुरं मिष्टं आन्नातकं यत्नं
यस्य ।) देवतः । तत्पर्यायः । आरः २ ।
इति रत्नमाला ।
मधुराक्षपा, स्त्री, (मधुरः श्रुतिस्तुतकरः आन्नापः
शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राज-
निर्घण्टः ।
मधुराक्षपुत्री, स्त्री, (अन्नात + नाहुलकात् नञ् ।
एवोदरादिनात् नञ् । स्त्री च । ततः मधुरा

मधुले

चासौ अन्नापुत्री चेति निखकर्मधारयः ।)
राजाक्षपुः । इति राजनिर्घण्टः ।
मधुरिका, स्त्री, (मधुर + स्त्री कर्त्तु + स्त्रीयां टाप्
अत इत्यच् ।) क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शालेयः २ शीतशिवः ३ कृत्ता ४
मिश्री ५ मिश्रया ६ । इत्यमरः । २।४। १०५ ।
शालेयः ७ मितिः ८ मिसी ९ मिश्रिः १० । इति
तट्टीका । अवाक्पुष्पी ११ मधुरा १२ मधुरा
१३ । इति रत्नमाला । मधुरी १४ । इति शब्द-
रत्नावली । अस्या गुणाः । रोचकत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । दाहकपित्तनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ।
मधुरिपुः, पुं, (मधुरसुरविशेषस्य रिपुर्नाश-
कत्वान् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १। १। २० ।
(यथा गीतगोविन्दे । २। ६ ।
“श्रीवन्द्यदेवभयितमतिस्तुन्दरमोहनमधुरिपु-
रूपम् ।”
मधुरेणः, पुं, (मधुरमधुरो रेणुरस्य ।) कटभी-
रुचः । इति राजनिर्घण्टः ।
मधुरोदकः, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।)
जलसमुद्रः । स तु स्वादूदकमयः पुष्करद्वीप-
वेष्टितः समस्तसुद्राणां प्रथमसमुद्रः । इति जटाधरः ।
मधुलं, स्त्री, (मधु पुष्परसादिकं ताति स्वकारणत्वेन
युक्तातीति । ला + कः ।) मद्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । (निर्विषीकत्रा मधुविद्यायां स्त्री ।
यथा, ऋग्वेदे । १। १६१ । १० ।
“सोचिन्नुमरातिनो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिणामधुलामधुला चकार ।”
“हे विष ! त्वा त्वां मधु अन्तं चकार विषस्य
विषभावं दूरं पनोद्यान्तीचकारेति एषेव
मधुला मधुदानी निर्विषीकर्त्री मधुविद्या यदे-
तदादित्यस्य मण्डले विषयोजनं तेन चान्दना-
करणं यदस्ति एषा मधुविद्या ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ।)
मधुलसा, पुं, (मधुरमधुरसो जयोऽस्य ।) रक्त-
शोभास्त्रजः । इति रत्नमाला ।
मधुलता, स्त्री, (मधुप्रधाना लतति मधुलोपी
कर्मधारयसमासः ।) मृगौल्लङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ।
मधुलिका, स्त्री, (मधुल + संज्ञायां कर्त्तु । टाप्
अत इत्यच् ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ।
(विभूतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातया । स्वस्वा-
नुचरमाह्वयविशेषः । यथा, महाभारते ।
८ । ४६ । १६ ।
“एषुवन्ना मधुलिका मधुकुम्भः तथैव च ।”
मधुलिङ्ग, [नृ] पुं, (मधु लेटि आस्वादयतीति ।
लिङ्ग + लिप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २। ५ ।
२६ । (यथा, रघुवंशे । ६ । २६ ।
“मधुलिङ्गा मधुदानविशारदा
कुर्वन्का रवकारणतां ययुः ।”
मधुलेपी, [नृ] पुं, (मधु लेटि । मधु + लिङ्
+ लिङिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ।

मधुश

(यथा, भट्टिकाये । २ । ७ ।
“इत्तावधानं मधुलेहगीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं निर्वातुः ।”
मधुलीक्षुपः, पुं, (मधुनि लोक्षुपः ।) भ्रमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
मधुवनं, स्त्री, (मधुना तन्नाम्ना देवेन क्षतं
वनम् । मध्यपक्षोपी कर्मधारयः ।) मधुराया
वनविशेषः । यथा, श्रीभागवते ४ । ८ । ४२ ।
“तत्तात ! गच्छ भद्रं ते यत्तुनावाक्षटं मुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र स्वाग्निं निवृद्धा हरिः ।”
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किष्किन्वायां सुग्री-
वस्य वनविशेषः । इति रामायणे किष्किन्वा-
काण्डम् । (यथा, महाभारते । १ । २८ ।
२७ ।
“वालिना रक्षितं यत्तन् स्त्रीतं मधुवनं मद्यत् ।
तथा च ब्रह्मगच्छे ! तद्गुह्यं पवनात्मजः ।”
मधुवनः, पुं, (मधौ वनति शब्दायते इति । वन +
अच् ।) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ।
मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-
मधु । क्षीतनकम् । इति राजनिर्घण्टः । (कार-
वेलकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेलकम् ।”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ।)
मधुवारः, पुं, (मधुनो मद्यस्य वारः समयः
पर्यायो वा ।) मधुकर्मः । इत्यमरः । २।४। १४१ ।
स च पुनः पुनर्मद्यपानपरिपाटी । इति तट्टी-
कायां भरतः ।
मधुवीजः, पुं, (मधु मधुरं बीजं यस्य ।) दाहिमः ।
इति राजनिर्घण्टः । (गुणादिविवरणस्य
दाहिमशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
मधुवीजपूरः, पुं, (मधुना मधुपूरानां बीजानां
पूरः समूहो यत्र ।) मधुकर्कटिका । मौठा
विजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
मधुपर्णी २ मधुरककटो ३ मधुरवल्ली ४ मधु-
ककटो ५ मधुरफला ६ महाफला ७ बर्द्ध-
माना ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शिशि-
रत्वम् । दाहनाशित्वम् । विदोषशमनत्वम् ।
तथ्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गुदत्वम् । दुर्णरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
मधुव्रतः, पुं, (मधु मधुसन्धयो व्रतं व्रतमिव सत-
तामुशीलनीयं यस्य । यद्वा, मधुव्रतयति नियतं
भुङ्क्ते इति । व्रत + अच् ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः । २।४। १६ । (यथा, भागवते । १।२। २८ ।
“मालां मधुव्रतवक्ष्यन्तिरोपपुष्टाम् ।”
मधुव्रतं व्रतं कर्म यस्य । उदकार्यकर्मणि, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ५ ।
“मधुनो यावाएषिणी मिमिक्षतां मधुक्षुता
मधुद्वये मधुव्रते ।”
“मधुव्रते उदकार्यकर्मणां ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ।)
मधुशर्करा, स्त्री, (मधुनाता शर्करा ।) मधुनात-
शर्करा । विताञ्जल इति भाषा । यथा,—

मधुसू

“माध्वी विता मधुपद्मा मधुवा मधुशर्करा ।
माध्वीकशर्करा चैवा चौरा चौरशर्करा ॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणं तस्य शर्करा ।
विशेषाद्वक्तव्यं च तर्पणं चौरादेहिनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“मधुशर्करा पुनश्चर्हतीति शर्करा कृत्वा देहनी
प्रजापती कवायमधुरा मधुरविपाका च ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

मधुशालः, पुं, (मधुर्माधुर्गुणः शाला यस्य ।)

मधुहीनः, इति शब्दचक्रिका ॥ (मधुरशाला-

विशिष्टे, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

२८ । २० । “मधुशालः सुपिप्पलः ।”

“मधुरा रचयती शाला यस्य ।”

इति तन्त्राग्नौ मधुघरः ॥

मधुशिशुः, पुं, (मधुप्रधानः शिशुः ।) रक्त-

शोभाजनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

(शनिना । इति स्त्रातः । यथा, सुश्रुते । १ । २७ ।

“वृक्षार्णगलशिशुमधुशिशुतकार्णीयादि ।”

तत्पर्यायो यथा,—

“सुरङ्गा खादुगन्धा खान्मधुशिशुः शोभाजनः ॥”

इति वेदकरजमालायाम् ॥

तद्गुणं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“मधुशिशुः सरस्जिह्वः शोषणी दीपनः कटुः ।”

मधुशेषः, स्त्री, (मधुनः शेषो यः ।) शिक्थकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधुना मधुररसानां श्रेणियं ।)

मृत्वा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मृत्वा मधुरा देवी मोरटा तेजनी सुता ।

मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्यपि ॥”

मधुशब्दा, स्त्री, (मधुर्माधुरः शब्दोऽस्मात् ।)

जीवनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-

मस्या जीवनीवृक्षे ज्ञातव्यम् ।)

मधुहीनः, पुं, (मधु मकरन्दं ह्येव निःशि-

पतीति । ह्येव + इगुपधत्वात् कः । एषो-

हरादित्वाद्दस्य जलम् ।) मधुकृच्छः । इत्य-

मरः । २ । ४ । २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधुको गुडपुष्पः स्थाण्डपुष्पो मधुदमः ।

वानप्रस्थो मधुहीनो जलजं च मधुकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुसखः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य सखा इति । “राजाह-

सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

कामदेवः । इति हज्जायुधः ॥

मधुवारयिः, पुं, (मधुर्वसन्तः सारयिष्यस्य ।) काम-

देवः । इति चिकित्साशेषः ॥

मधुविक्षयः, पुं, (सिञ्चतीति सिचिः शब्दः ।

स्वार्थं कृत् मधु मधुमयं विक्षयकं यस्य ।)

स्वावरविषमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

मधुसङ्गतः, [द्] पुं, (मधोर्वसन्तस्य सङ्गतः ।)

कामदेवः । इति कैचित् ॥

मधुसदनः, पुं, (मधु पुष्परसं सदनति भक्षय-

तीति । सद् + शिप् + ल्युः ।) अमरः । इति

मधुहा

जटाधरः ॥ (मधुं तन्नामानं चसुरं सद्-
यति नाद्ययतीति । सद् + शिप् + ल्युः ।)

श्रीलङ्काः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पञ्चदशे

एकः सिद्धलोको यथा, ह्यन्दीमञ्जयाम् ।

११ । ३ ।

“वनेषु लब्धा सुरभिप्रचारं

प्रकामसुखो मधुवाचरेण ।

गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु

मधुनि पीत्वा मधुसदनोऽपि ॥”

श्रीलङ्कापद्ये व्युत्पत्तिर्यथा,—

“सदनं मधुर्देवस्य यस्मात् स मधुसदनः ।

इति सन्तो वदन्तीषु वेदेभिर्नाथमौचितम् ।

मधु जीवश्च माध्वीके कृतकर्मेशुभासुभे ।

भक्तानां कर्मणाश्चैव सदनं मधुसदनः ।

परिणामासुभं कर्म भक्तानां मधुरं मधु ।

करोति सदनं यो हि स एव मधुसदनः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त श्रीलङ्काजम्बखण्डे ११० अध्यायः ॥

तस्य करणफलम् ।

“महाविपत्तौ संसारे यः करेणमधुसदनम् ।

विपत्तौ तस्य सम्पत्तिर्भवेदित्याह शङ्करः ॥”

तत्रैव प्रकृतखण्डे १४ अध्यायः ॥

(सरस्वत्युपनामकः कविविशेषः । यथा, श्रीमद्-

भगवद्गीताटीकायाम् । “वास्यातं भगवत्पदेः

प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनस्त्वैषाहं मधुसद-

नेन सुनिना स्वज्ञानसिद्धौ ज्ञतम् ॥” अयं

हि अद्वैतसिद्धिप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीका-

महिम्नस्तवटीकासिद्धान्तविष्टटीकाद्यनेकग्रन्थ-

कर्ता ॥)

मधुसदनो, स्त्री, (मधु सदनतीति । मधु + सद् +

शिप् + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) पालङ्काशकम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥

मधुसवः, पुं, (मधुना मकरन्दानां सवः सवरं

यस्मादिति ।) मधुकृच्छः । मोरटजता । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मधुसवा, स्त्री, (मधुनः सवो यस्याः ।) मधुपटिका ।

इति जटाधरः ॥ जीवनी । इति शब्दचक्रिका ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“जीवनी जीवनी जीवा जीवनीया मधुसवा ।

मन्त्रज्जनामधेया च शाक्येष्टा पर्यायिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृत्वा । हंसपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुसवाः, [म्] पुं, (मधुनि सवनि निःशिपयतीति ।

सु + कर्त्तरि असुन् ।) मधुकृच्छः । इति

जटाधरः ॥

मधुसरः, पुं, (मधुर्मोहरः स्वरो ध्वनिर्यस्य ।)

कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [न्] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति ।

हन् + शिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(मधु हन्तीति । हन् + शिप् । मधुनाशकं, त्रि ।

यथा, महाभारते । १ । ३३ । ६८ ।

“सर्वथा संहृतेरेव दुर्मेलेवैवतानपि ।

अभिजः शक्यते हन्तुं मधुहा अमरेरिव ॥”

मधुतिथ

प्रवृत्तिप्रतिपत्तिविशेषः ॥ यथा,—

“शुक्लपौर्णमासीतद्विषयः ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रसङ्गा न्यायविशेषः ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने वृद्धेऽध्याये ॥

मधुकं, स्त्री, (मधुतीति । मध् + “कलूका-

दयश्च ।” उक्ता ० ४ । ४१ । इति ऊकः निपा-

तितश्च ।) वटिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्य वटिमधुशब्दे निष्पत्तिः ।)

मधुकः, पुं, (मधुते मन्वते वेति । मध् + मन् वा

+ “ऊकदायश्च ।” उक्ता ० ४ । ४१ । इति

ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) वृक्षविशेषः ।

मधुल इति मौल इति मधुया इति च भावा ॥

तत्पर्यायः । गुडपुष्पः २ मधुदमः ३ वान-

प्रस्थः ४ मधुहीनः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

मधुकः ६ मधुः ७ मधुपुष्पः ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ मधुसवः ९ । इति जटाधरः ॥

मधुसवः १० रोधपुष्पः ११ माधवः १२ ।

(यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।

“चिन्ताङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

येषा सवर्णा मधुकपुष्पे ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-

दाहक्षमापहत्वम् । वातलत्वम् । जन्तुदोष-

त्वम् । वीर्यपुष्टिविवर्धनत्वम् । अस्य पुष्पगुणाः ।

मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-

विदाहकारित्वम् । अस्य फलगुणाः । वाता-

मयपित्तनाशित्वम् । श्रेयं मधुकदयमेवमेतत् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मधुकपुष्पं मधुरं शीतलं गुडं रुच्यम् ।

वज्रशुककरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥

फलं शीतं गुडं स्नादुं शुकलं वातपित्तघ्नम् ।

अचुद्यं हन्ति त्वयास्नादित्वा सज्जत-

सयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपरश्च ।

“मधुकपुष्पश्चाचुद्यं तर्पणं रुच्यं परम् ।

मधुकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ॥”

तन्मन्त्रगुणाक्तनृपगुणवत् । यथा,—

“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्यस्य मन्त्रानमभिनिर्दिष्टम् ॥”

तस्य त्वगुणाः ।

“मधुकं रक्तपित्तघ्नं मन्त्रशोधनरोपकम् ॥”

इति राजवज्रभः ॥

मधुसूतः, स्त्री, (मधुनः सूतित्वम् ।)

मधुवशिष्टम् । मोम इति भावा । (यथा,

हृत्संहितायाम् । १६ । २५ ।

“श्लेष्मकमासीतगरज्जुहरससैत्थवादिबलीकम् ।

मधुरसमधुसूतानि चोरकश्चेति जीवस्य ॥”

तत्पर्यायः । शिक्थकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१०७ । शिक्थकम् ३ शिक्थम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

मधुत्यतः, स्त्री, (मधुनः उत्थितम् ।) शिक्थकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्य

मधुखः, पुं, (मधोबोधेन खलुवो यय ।) चैवी पूर्वमा । इति जटाधरः । (यथाभिज्ञान-प्रज्ञानवे । ६ ।

“कचुकी । प्रविष्टः । वक्रोद्धतम् । मा तावद-नालम् । देवेन प्रतिविष्टोऽपि मधुखे चूत-कलिकाभङ्गमारभते ॥”)

मधुपत्रं, स्त्री, (मधोसन्नाभो देवस्य उपपन्नः आसन्नः । अभिधावात् स्त्रीत्वम् ।) मधुरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४४ ।

मधुपत्रः, पुं, (मधोसन्नाभो देवस्य उपपन्नः आसन्नः ।) मधुरा । इति जटाधरः । (यथा, रघुवंशे । १५ । १५ ।

“स च प्राप मधुपत्रं कुम्भीनस्याच कुचिजः । वनात् करमिवादाय सत्तराशिसुपस्थितः ॥”)

मधुनः, पुं, (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु + उर गतौ सौचधातुः + कः । रत्न जलम् ।) जलजगिरिमधुकट्टची । इति जटाधरः । (अस्य पर्यायो यथा, वेद्यकरजमालायाम् ।

“गौरशाको मधुलोऽथो गिरिजः खल्य-पञ्चकः ॥”)

मधुलकः, पुं, (मधुल + लार्थे कन् ।) जलज-मधुकट्टचः । तत्पर्यायः । दीर्घपञ्चकः ० । इति जटाधरः । गौरशाकः १ मधुलः ४ खल्य-पञ्चकः ५ । इति रत्नमाला ।

“स्यान्ध्रके तु जलजे गिरिजेऽपि मधुलकः ॥” इति शुन्दरतावली ॥

(पर्यायान्तरमस्य यथा,—

“मधुको गुरुपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुखः । वानप्रस्थो मधुष्ठो जलजेऽत्र मधुलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अस्य गुणाः । मधुकगुणतुल्याः । मधुररसः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ । स्त्रीत्वलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, अथर्ववेदे । १ । २४ । २ ।

“निष्ठाया अये मधु मे निष्ठाया मधुलकम् ॥” तदिति, त्रि ।

मधुलिका, स्त्री, (मधुल + कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मृन्मा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“मृन्मा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी क्षुवा । मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णौ पौलुपय्यपि ॥”

यद्यमधु । तत्पर्यायो यथा,—

“यद्यमधु तथा यद्यमधुलं ज्ञीतकनका । अन्यत्ज्ञीतकनकानु भवेत्तोये मधुलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मधुली, स्त्री, (मधुल + गौरादित्वात् स्त्री ।) ज्ञीतकनकम् । मधुकर्कटी । आन्वः । इति राज-निर्घण्टः ।

मध्यं, स्त्री, (मध्यते इति । मन् + “अत्राद्यच्च” उक्ता ० ४ । ११ । इति सक्रप्रत्ययेन निपातितः ।) दशान्वयसंख्या । शतसागरसंख्या । इति हेम-चन्द्रः । (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ४ ।

“मध्यमेव पराहं च सपरश्चात्र परमताम् ॥”)

६०४

मध्यदे

अवधानम् । तत्पर्यायः । विरामः २ । इति भिकारकशेषः । मन्त्रत्वश्रीप्रलोभयेतरत्नयुक्त-शुद्धविषयकमनविशेषः । इति भरतः । जय-विशेषः । इति मधुः । मध्यमाहतिः । इति साङ्गः । यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।

“विकल्पितं इतं मध्यं तत्त्वमोघो वनं क्रमात् ॥”

मध्यः, पुं, स्त्री, (मन् + यक् । नस्य च घ ।) देह-मध्यभागः । माजा इति भावा । तत्पर्यायः । मध्यमम् २ अवलम्बम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ । विकल्पम् ४ । इति मेदिनी । मे, १४ । (यथा, भट्टिकाये । ३ । १६ ।

“दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाह्नविलोचना ॥”

मध्यभागमात्रम् । यथा, मनुः । ४ । ३७ ।

“नेसेतोद्यन्तमादित्यं नान्तं यान्तं कदाचन । नोपलष्टं न वारिखं न मध्यं नभसो गतम् ॥”

“आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः कालः । योऽयमवस्थाव्यतिरिक्तं मध्यं वयस्यस्य विकल्पो वृद्धिर्धौवनं सम्यग्ता दानिरिति । तत्राविश्रुते-वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचक्षारिंशतः सन्-धातिन्धयवतवीर्यसम्यग्ता । अत उर्ध्वमीधन् परिहानिर्वायत् सप्रतिरिति ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।)

मध्यः, पुं, (मन् + यक् । नस्य घः ।) गृहस्पष्ट-साधकाङ्कविशेषः । स च अहर्गणजातदेशा-न्तरादिसंस्काररहिताङ्करूपग्रहः । इति ज्योतिषम् ।

मध्यः, त्रि, (मध्यते इति । मन् + यक् । नस्य च घः ।) व्याप्यः । अन्तरः । अधमः । इति शुन्दरतावली । मध्यमः । यथा,—

“उत्तमाधममध्यानि वृद्धा कार्याणि पार्थिवः । उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥”

इति मात्स्ये ८६ अध्याये ।

मध्यगन्धः, पुं, (मध्यं पलाभ्यन्तरे गन्धोऽस्य ।) आन्ध्रगन्धः । इति शुन्दरतावली ।

मध्यतः, [स्] अ, (मध्य + तसिच् ।) मध्यात् । मध्ये । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । स्यादेः स्थानं

तसादयो ये व्यादेशास्तेषामदन्तत्वमवयवत्व-मिति प्राञ्चः । तत्र कुतः कुतः आगतं कौत-स्कुतम् । इत्यत्राच्यत्वात् टिणोपः । इति दुर्गा-दासः ।

मध्यदेशः, पुं, (मध्यश्चासौ देशश्चेति ।) देश-विशेषः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इत्यमरः । तस्य सौमा यथा, मनुः । २ । २१ ।

“हिमवद्भिन्नायोर्मध्यं यः प्राविशन्ननादपि । प्रत्यग्व प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”

विनश्यत् तीर्थभेदः । मां ध्यायति स्मरतीति केसति मङ्गो दकारवानिति साङ्गे । मनो धश्चेति यप्रत्यये नस्य घे सति चतुर्थमात्रवा-नति रूपरत्नाकरः । इति तङ्गीकार्या भरतः । मध्यदेशः, त्रि, (मध्यदेशे भवः इति यत् ।)

मध्यदेशोद्भवः । यथा, वासनपुराणे १३ अः ।

“शुक्लाच्चैव संसृता मध्यदेशा जनास्त्रिमे ॥”

मध्यमः

मध्यन्दिनः, पुं, (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्वात् मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः ।) एषोऽह्नादित्वात् नकारागमः । मध्यन्दिनं पुष्पविकासकालेना-ख्यासीति । अच् ।) वन्धूकवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः । (मध्याह्ने, स्त्री, यथा, मनुः । ४ । १११ । “मध्यन्दिनेऽह्नाचे च आहं भुक्ता च सामि-यम् ॥”)

मध्यपञ्चमूलकं, स्त्री, (मध्यं मध्यमं पञ्चमूलकम् ।) पञ्चमूलपाचनविशेषः । यथा,—

“बला पुनर्नैवेरकस्यैवपण्योद्भवेन तु ।

एकत्र योजितेनैव स्यान्मध्यं पञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

मध्यमं, पुं, स्त्री, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्वः” ४ । ३ । ८ । इति मः ।) देहमध्यभागः । इत्य-मरः । २ । ६ । ७६ ।

मध्यमः, पुं, (मध्ये भवः । मध्य + मः ।) सप्त-सराणां मध्ये पञ्चमसरः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ । गान्ध्यास्मते चतुर्थसरः । स तु क्रौञ्चसर-तुल्यः । अत्योच्चारणस्थानं वचः । आकरवमते अधरः । अयं विप्रवर्णः । अस्य संज्ञा व्यन्तरः । अर्थात्तुः सरमलितः । तस्य ताना-चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकं द्वान्त्रिंशद्भेदेन ७६८ ताना भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् । उपपत्ति-भेदः । तस्य लक्षणम् । प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमधुरागं वा न प्रकटयति चेदया मनो-भावं यद्वाति स मध्यमः । यथा,—

“आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्येन हीनं वचो

नेत्रे शोषसरोजकान्तिरुचिरे क्षापि शब्दं स्वीयते ।

मालायाः करणोद्यमे मकरिकारम्भः कुचा-भोजयो-

धूपः कुल्लधोरणीषु सुतनोः सायननो दृश्यते ॥”

इति रसमञ्जरी ।

मध्यदेशः । इत्यमरः । यद्वाह्यं सामधिक-संज्ञाविशेषः । यथा,—

“दुश्चरचक्रहतो दिनसञ्चयः

क ह हतो भगवादिपत्नं ययः ।

दशधिरः पुरमध्यमभास्करे

चितिजसन्निधिगे सति मध्यमः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

मध्यमेदः । रागभेदः । इति धरणिः ।

मध्यमः, त्रि, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्वः” ४ । ३ । ८ । इति मः ।) मध्यभवः । इति मेदिनी । मे, ४६ । (यथा, मनुः । ६ । ११२ ।

“ततोऽहं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्य वयोययः ॥”)

तत्पर्यायः । माध्यमम् २ मध्यमीयम् ३ माध्यन्दिनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (यथोमध्य-समयः ।

“वयश्चतुर्विधं प्रोक्तं मध्यमाधमसुतमम् ।

हीनश्च हारीत क्षत्रं तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥

मध्यम

पथिमानः अमचीयः बालक्रीः सुकुमारकः ।
रतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वेदकागमे ।
मध्यमः सप्रति यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥”

इति चारौते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ।
“बाणे विवर्तते स्त्रिया मध्यमे पितमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्तते बायुर्वर्तते तद्वीर्यं योजयेत् ॥”

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥
मध्यमपाठ्यः, पुं. (मध्यमश्चासौ पाठ्यवच्चेति ।
तस्य पूर्वापरयोर्दोषयोर्मध्यवर्तितात्तया-
त्वम् ।) अर्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
किराताज्जनीये । १ । ४६ । श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः ।

“नेता मध्यमपाठ्यो भगवतो नारायण-
स्यांशजः ॥”

मध्यमलोकः, पुं. (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म-
धारयः ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः । २ । १६ ।

“तां देवता पितृतिथिक्रियार्था-
मन्त्रकं ययौ मध्यमलोकपालः ॥”

“मध्यमलोकपालः भूपालः ॥” इति तद्वीकायां
मल्लिनाथः ॥

मध्यमभृतकः, पुं. (मध्यमश्चासौ भृतकश्चेति ।)
कृषीवलभृतकः । कृषाण इति भाषा ॥ यथा,—
“उत्तमश्चायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।
अधमो भारवाहो ह्यादिद्वेष त्रिविधो भृतः ॥”
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसंयहः, पुं. (मध्यमश्चासौ संयहश्चेति ।)
स्त्रीसंग्रहशास्त्रविवादविशेषः । स तु गन्ध-
मात्रवस्त्रभूषादिप्रेरणरूपः । यथा । प्रथम-
साहसादिदृष्टप्रान्तार्थं ज्ञेया तत्स्वरूपं आसेन
विवृतम् ।

“त्रिविधं तत् समाख्यानं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अदेशकालभावाभिनिर्जने च पराक्षयाः ।

कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
प्रेषणं गन्धमालानां धूपभूषणवासवाम् ।

प्रलोभनश्चापानिर्मध्यमं समुदाकृतम् ॥
नहासनं विविक्तेषु परस्परमपानयः ।

केशकिंशयहस्त्रैश्च सन्त्रकं संयहणं स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरायां स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ॥

मध्यमसाहसं, स्त्री, (सहसा क्रियमाणं कृतं वा ।
सहसा + अच् । मध्यमश्च तत् साहसश्चेति ।)
बलदपितेन वायःपञ्चपानादीनाम्भङ्गाक्षेपो
प्रमदादिरूपं सहसा क्रियमाणं कर्म । यथा,
“बलवन्मोदकादीनां क्षेपोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमहायोः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वायःपञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च ।
इतीनेव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसाहसः, पुं. (मध्यमश्चासौ साहसश्चेति ।)
दृक्प्रवेशः । स तु पञ्चशतपणरूपः । यथा,—
“पञ्चानां हे श्रुते वाहे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमं पञ्च विज्ञेयः सहस्रस्यैव चोत्तमः ॥

मध्यस्थः

लोभात् सहस्रं दृक्पुं मोहात् पूर्वम् वाच्यम् ।
भयाद्वा मध्यमौ दृक्चौ मेघात् पूर्वम् चतुर्गुणम् ॥”

इति मानवे साक्षिप्रकरणे ८ अध्यायः ॥
मध्यमा, स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्का
नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेदः । अङ्गु-
र-
च्छन्दः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥ हृदयोत्थित-
बुद्धियुतनादरूपवर्णः । यथा, अलङ्कारकौस्तुभः ॥
“पञ्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धमध्य-
माख्यः ॥”

स्त्रीयाद्यन्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।
हिताहितकारिण्यपि प्रियतमे हिताहित-
कारिणी या सा । अस्यास्तु अवहारादुसारिणी
चेष्टा । इति रसमञ्जरी । (जन्मभेदः । तत्पण्यायो
यथा,—

“कृष्णललाफलाजन्मदोषपञ्चा च मध्यमा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मध्यमिका, स्त्री, (मध्यमेव । कन् टाप्
अत इत्वच् ।) दृष्टरजस्का नारी । इति
रत्नावली ॥

मध्यमीयं, त्रि. (मध्यमे भयं मध्यमस्येदं चेति ।
“गहादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति कः ।)

मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥
मध्यमेचरः, पुं. (मध्यमस्य स्थानस्य ईचरः ।)

काशोष्णशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
“धन्यास्तु खड्ग ते विद्या मन्त्राक्रियां कृतोदकाः ।
अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेचरमीचरम् ॥

ज्ञानं दानं तपः श्राद्धं पिबन्निर्वापणं त्विह ।
एकैकशः कृतं विद्याः पुनन्त्यासप्तमं कुलम् ॥

सन्निहित्वा अप्यमृश्य राहुगृप्ते निशाकरे ।
यत् फलं लभते मन्त्रैस्तस्मादृष्टगुणं त्विह ॥

एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमे शान्तिके प्रभुः ।
उवास सुचिरं कालं पूजयन् वै मध्यमेचरम् ॥”

इति कौर्म ३१ अध्यायः ॥
मध्ययवः, पुं. (मध्यो मध्यमो यवः ।) षट्चैत-
स्यपपरिमाणम् । इति कैचिन् ॥

मध्यरात्रः, पुं. (मध्यं रात्रेः “पूर्वापरार्धेति ।”
० । २ । १ । इति समासः । “अह्नमवैकेति ।”
इति ५ । ४ । ८७ । समासालोऽच् पुंस्त्वच् ।)

निशीथः । अर्द्धरात्रः । इति हज्जायुधः ॥
(यथा मनौ । ४ । १०८ ।

“उदके मध्यरात्रे च विष्णुस्य विचक्षणं ।
उच्छिष्टः आहृत्य चैव मनसापि न चिन्त-
येत् ॥”)

मध्यलोकः, पुं. (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) पृथिवी ।
मथेलोक इति यावत् । वक्ष्यमाणशब्दा-
दर्शनम् ॥

मध्यलोकेशः, पुं. (मध्यलोकानां सर्गानां ईशः ।)
राजा । इति हेमचन्द्रः । १ । ३५३ ॥

मध्यस्थः, त्रि. (मध्यो वादिप्रतिवादिनोरन्तरे
तिष्ठतीति । स्था + कः ।) मध्यस्थायी । तत्
पर्यायः । निरुद्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा कथासरित्सागरे । १० । १८१ ।

मध्याह्नः

“निदिहवत्या मध्यस्थान्स्नानान्पूर्वया ।
स श्रीदत्तस्य वाकं तत्कान्तिरमयाविद्यत् ॥”

यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।
“बभ्रुवाहिरिमध्याह्नमिषोदासीनविदिवः ।
सन्ने एव हि सन्नेषां भवन्ति कमणो मिथः ॥”

उभयपक्षहीनः । यथा,—
“श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः क्रुद्धा सह पाण्डवैः ।
तीर्थाभिषेकस्थानेन मध्यस्थः प्रथमो निजः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्यायः ॥
स्वार्थाविरोधेन परार्थवृत्तकः । यथाच प्राञ्चः ।
“ते ते सत्पुरुषाः परार्थवृत्तकाः स्वार्थस्य
वाधेन वै

मध्यस्थाः परकीयकायं कुशलाः स्वार्थाविरो-
धेन ये ।
तेऽमी मादुवराचराः परहितं वै स्वार्थतो
हन्ते

ये तु ब्रह्म निरर्थकं परहितं ते के न जानौ-
महे ॥”

मध्यस्थजं, स्त्री, (मध्यं स्थलम् । शरीरमध्यवर्ति-
त्वात्तथात्वम् ।) कटिदेशः । यथा,—
“कुर्वी मरिचसन्निभौ सुरजमध्यमध्यस्थौ ।
अर्द्धो निमिरमञ्जरी सङ्घर्षो नरीकुलजः ॥”

इत्युद्धटः ॥
मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नायिकाविशेषः । अस्या
लक्षणम् । समानलज्जामदना । एवैव चानि-
प्रशयादतिविश्रम्भवादा । अस्याचक्षुः ।
सागसि प्रेयसि धर्म्यं वक्तोक्तिरधर्म्यं प्रवचवाक् ।
यथा,—

“स्वापि प्रियानवबिलोकनहानिरेव
स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
इत्यं सरोरुहमखी परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रवेद ॥”

मध्याप्रगल्भं मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधं ।
धीरा अधोरा धीराधोरा चेति । इति रस-
मञ्जरी ॥

मध्याह्नः, पुं. (मध्यं अह्नः समासान्तः टच् ।
“अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेशः
पुंस्त्वच् ।) अह्नाऽह्नसमुद्भूतौ सकलमध्यभागः ।
स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेषः । यथा,—
“अह्नो सुहृन्ना विष्णवा एव पञ्च च सर्वदा ।
तच्चाह्नो सुहृन्ता यः सः कालः कुतपः स्मृतः ।
मध्याह्ने सन्नेदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।
तस्मादनन्तपलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

मध्याह्नः अह्नगपाञ्च तथा नेपालकालम् ।
रौप्यं दम्भाक्षिता गावो दौहित्रं चाह्नमः स्मृतः ॥
पापं कुतसितमिवाहुस्तस्य सन्नापकारिकः ।
अह्नावते यतस्तस्मात् कुतपा इति संज्ञताः ॥”

इति मत्स्यपुराणी आह्नकस्य २२ अध्यायः ॥
विधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दशद्वयान्
परं दशद्वयकल्पः । इति शुभ्रतः अमरोक्तः ॥
पञ्चविभक्तदिनद्वितीयभागः । स तु द्वादश-

मध्याह्नः

दृष्टात् परवद्दृष्टात्मकः । इति कार्यधृतमध्य-
पुराणम् । एष नियमस्त्रिंशद्विनाभिप्रायेण
न्यूनाधिके न्यूनाधिककालो ज्ञेयः ॥३॥ मध्याह्न-
कालं यथा,—

“ततो मध्याह्नसमये ज्ञानार्थं नृदमाचरेत् ।
पुण्याचनं कुशलितान् गोमयं शुद्धमेव च ।
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च ।
ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणाय च ॥
परकीयनिपानेषु न ज्ञायादे कदाचन ।
पञ्च पिबान् समुद्रं ज्ञायाद्वा सम्भवे पुनः ॥
नृदेकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेस्तथापरि ।
अधश्च निह्निभिः कार्यं पादौ वद्धभित्तयेव च ॥
नृत्तिका च समुद्रिष्टा त्वार्द्रामलकमानिका ।
गोमयस्य प्रमाणान्ततोनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वाथ तीरस्थस्नानेनैव मन्त्रतः ।
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात् समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रेस्तस्मिन्नेवाङ्गैः शुभैः ।
भावपूतस्तद्वत्कं ध्यायन् वे विष्णुमथयम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यापनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं ज्ञानकाले स्मरेद्बुधः ॥
प्रेक्ष्य ओंकारमादित्यं त्रिंशदभ्यङ्गनाशये ।
पुनः पुनरप्याचमेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रविनः ॥
अन्तश्चरन् भूतेषु गुहायां विष्णोर्मुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृत-
तम् ॥

दिवारं वा चिरभ्यस्तेन याजुतिप्रणवास्त्रिताम् ।
सावित्रीं वा जपेद्विहस्तया चेवाधर्मवर्णम् ॥
ततः सम्मार्जनं कुर्यादापोहिज्जामयो भुवः ।
इदमापः प्रवहेत् याजुतिभिस्तथैव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तन् तीर्थमापोहिह्लादिमन्त्रकैः ।
अन्तर्जले चिरावर्त्तय सन्ध्यापापात् प्रमुच्यते ॥
अपः पाणी समादाय जप्ता वै मार्जनं कृते ।
विश्वस्य नृद्धिं ततोऽयं मुच्यते सन्ध्यापापकैः ॥
यथाचमेधः कतुराट् सन्ध्यापापापनोदनः ।
तथाचमेधं कृत्वा सन्ध्यापापापनोदनम् ॥
अथोपनिषेदादित्यं नृद्धिं पुण्यान्विताञ्जलिम् ।
प्रक्षिप्यालोकयन् देवमद्वयं वेदिकैः परम् ॥
उदुखं चित्रं देवानामिन्द्रादिभिरनन्यधीः ।
जंसः शुचिर्देतेन सावित्र्या च विशेषतः ॥
अन्धे च वेदिकेर्मन्त्रेः सौरेः पापप्रणाशनेः ।
सावित्रीं वै जपेत् पञ्चाचम्ययज्ञः स वै स्वतः ॥
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ।
शतद्विधमयज्ञेश्वरः सौरमन्त्राश्च शक्तिः ॥
प्राक्कृतेषु समासीनः कुक्षेऽष्टाङ्गः शुचिः ।
तिष्ठन्नेदीं समासीनोऽर्कं जाप्यं कुर्यात् समा-
हितः ॥

स्नाटिकेनाक्षरमाक्षपुनर्जीवस्तुष्टवैः ।
कर्णशो अक्षमाणा वा उत्तरादुत्तमा स्मृता ॥
अपकाले न भावित नान्यानि प्रेषयेद्बुधः ।
न कस्यचिच्छरीरोवाहन्तासेव प्रकाशयेत् ॥
गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रवभन्मात् ।
दृष्टाकोऽपि शप्तिं दृष्टे तस्माच्चक्षुः समाचरेत् ॥

ई०५

मध्याह्नः

चखालाशीचिपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
तैरेव भाषणं कृत्वा ज्ञात्वा चैव जपेद्बुधः ॥
आचम्य भयतो नित्यं जपेद्गुह्यदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै प्रावमानोऽस्तु
कामतः ॥

यदि स्यात् क्षिप्रवासी वै वारिमध्यगता जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूय्वा र्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समावृत्त्य नमस्कृत्वा ततः क्षिती ।
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्वा स्वाध्यायमाच-
रेत् ॥

ततः सन्नर्पयेद्देवाङ्गणं पिबन्मन्त्रान् क्रमात् ।
आदातोद्गारमुखाय नमोऽस्ते तर्पयामि च ॥
देवान् अक्षरार्थोऽथैव तर्पयेदक्षतोदकेः ।
गिलोदकेः पिबन् भक्ष्या स्वस्त्वोक्तविधानतः ॥
अन्तारब्धेन सयनं पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षीं क्षर्पयेद्भूमाशुदकाञ्जलिभिः पिबन् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती कृत्स्नपङ्कजम् ।
प्राचीनावीती पेशे तु स्नेन तीर्थेन भावतः ॥
नापीं च ज्ञानवस्त्रं वै समाचम्य च वागयतः ।
स्नेमन्तेरर्चयेद्देवान् पुष्पैः पञ्चैरथान्त्रभिः ॥
ब्रह्माणं शङ्करं रुद्रं तथैव मधुखड्गम् ।
अन्याश्चाभिमनान् देवान् भक्ष्या चाक्रोधनो-
त्तरः ॥

प्रदद्यादाय पुण्याणि कर्त्तव्यं पुरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सर्व्वास्तेन सम्यक् समर्चिताः ॥
नमस्कारेण पुण्याणि विन्यसेद्दे एतकं एतकं ।
न विष्णुपाराधनात् पुण्यं विटति कर्म वैदिकम् ॥
तस्मादनादिमध्याह्नं नित्यमाराधयेद्भरिम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कृत्स्नं पुरुषेण तु ।
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेष्टव्यस्तुर्जपि ॥
निवेदयेत् स्वमात्मानं विष्णोर्वसन्तेजसि ।
तदात्मा मन्त्रनाः शान्तकदिग्योरिति मन्त्रतः ॥
अथवा देवमीशानं भगवन् सनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेन्दरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रमायज्ञ्या प्रवहेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथवा रुद्रेऽथवाकेशेन समाहितः ॥
पुष्पैः पञ्चैरथान्त्रिभ्यश्च चन्दनाद्वै महेन्दरम् ॥
अथोत्तमः शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कृत्यान्महादेवन्तं सत्त्वमितीश्वरम् ।
निवेदयेत् स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्राह्मणं वै जपेत् ।
ध्यायेत् देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ॥
अथावलोकयेदं जंसः शुचिर्बहिर्बुधः ।
कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् यज्ञं कृत्वा समाहितः ॥
देवयज्ञं पिबयज्ञं नृवियज्ञं तथैव च ।
मानुष्यं ब्रह्मयज्ञं पञ्चयज्ञान् प्रवचते ॥
यदि स्यात् तर्पणादन्धो ब्रह्मयज्ञः क्षतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ॥
अथैः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान् एव वा ।
कुशासनसमासीनः कुक्षपाणिः समाहितः ॥
शालायौ लौकिकायौ वा जले भूयामयापि
वा ।

मध्याह्न

वैश्वदेवनिमित्तं वै देवयज्ञः स वै स्वतः ॥
यदि स्यात्लौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र हृतम् ॥
शालायौ तत्र देवानं विधिरैव सनातनः ॥
देवेभ्यश्च हुताग्नेयात् शिवान् भूतवर्गं हरेत् ॥
भूतयज्ञः स वै ज्यो भूतदः सर्वदेहिनाम् ॥
नृभ्यश्च नृपचैभ्यश्च वयोभ्यो नित्यमेव च ।
इडाङ्गमौ वर्गं त्वन्नं पश्चिम्भोऽथ द्विजोत्तमः ॥
सायं चाग्नस्य सिद्धस्य कुण्यादेवमतन्द्रितः ।
भूतयज्ञः स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकान्तु भोजयेद्विप्रं विद्वद्विद्वत् सतमम् ।
अथवायं यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदनत्वार्यविद्वदे द्विजाये वोपपादयेत् ॥
पूजयेद्विधिं नित्यं नमस्येदन्धैर्देहिजम् ॥
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वयङ्मुखं तम् ॥
हन्तकारमयायं वा भिक्षा वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धा तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुषांसमाचमयं स्यात् तच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम् ॥
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेद्विधिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्षिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्व्वेषामप्यलामे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ।
सुज्जोत वन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽन्नमङ्गुतसयम् ॥
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमाः ।
सुज्जोत चेत् सुमद्राक्षा तिर्यग्गोपीनिं च
गच्छति ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
नाशयन्मासु पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादयवालस्यादकृत्वा देवताचनम् ।
सुदृक्ते स याति नरकान् मूकरेष्वभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
सुज्जोत स्वजनैः सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १० अध्यायः ॥
अत्र भोजनविधिर्भोजनशब्दे दृष्टः ॥
मध्याह्नः, (मधुं तत्पर्यायं अलतीति । अल् +
अण् । संज्ञापूर्वकत्वात् इडाङ्गभावः ।) मधुवारः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्याह्नु, ली, (मधु मधुरं आह । मधुवर्णितत्वा-
त्तथात्वम् ।) नृजविशेषः । मौ आह इति
भाषा । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् ।
गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । सन्ध्यायुक्त-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मध्याह्नकं, ली, (मध्याह्न + स्वार्थे कन् ।) कन्द-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आह इति
भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४९ अध्याये ।
“निदारीकन्दप्रतावरीविसन्ध्यायुक्तकाष्ठ-
कशिरकपिष्ठासुकमध्याह्नकहृदयासुककाष्ठा-
सुकशङ्खासुकरतासुकेन्द्रीवरीत्पलकन्द-प्रभ-
तीनि ॥”)

मध्याह्नः, पुं, (मधु मधूकपुष्परवदनं जन
आसवः ।) मधूकपुष्पजनमद्यम् । तत्पर्यायः ।

मनः

माधवकः २ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमरः ।
२ । २०१४१ ॥ (यथा, सुश्रुते १।४५ अध्याये ।
“सुश्रुप्रियः स्मिरमसो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
मधु मध्वासवन्मदी मेहकुलविषापहः ॥”
विवरवमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मध्वासवनिः, पुं. (मध्वासवनसुत्पाद्यत्वेनाख्य-
स्येति । मध्वासवन + ठन् ।) श्रौतिकः । इति
शब्दमाला ॥

मज्जिना, स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारखत्वे-
नेति । ईज + कः । एषोऽरादिवात् ह्रस्वः ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३।५६७ ॥ (गुणादि-
विषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मन, अर्थे । मन्त्रे । इति कविकल्पदमः । (भा०-
पर०-सक०-मन्त्रे अक०-सिट् ।) मनति । इति
दुर्गादासः ॥

मन, क ड गर्जके । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा०-आत्म०-अक०-सम्भने सक०-सिट् ।) क
ड, मानयते । गर्जकोऽहङ्कारः । मनस्तम्भने ।
इति प्राचः । मानयते शत्रुं बली क्षमनाती-
त्यर्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

मन, त क धृतौ । इति कविकल्पदमः । (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) दन्त्यनोपधः । मन-
यति । इति दुर्गादासः ॥

मन, द ड बोधे । इति कविकल्पदमः ॥ (तना०-
आत्म०-सक०-सिट् ।) द ड, मनुते । इति
दुर्गादासः ॥

मन, व औ ड बोधे । इति कविकल्पदमः ॥
(द्वि०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) व ड, मन्थते ।
औ, अमंस । इति दुर्गादासः ॥

मनवापः, त्रि, (आप्नोतीति । आप् + अच् ।
मनस आपः ।) मनोज्ञः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मनः, पुं, (मन्थते सुरभित्वादिगुणेन आद्रियत
इति । मन् + चः ।) जटामासी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मनः, [व] स्त्री, (मन्थते बुध्यतेऽनेनेति । मन् +
“सन्ध्यातुभ्योऽनुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
अनुन् ।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः । यथा ।
कल्पशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरी-
राणि । अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धि-
मनसौ कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकञ्चेति । मनो
नाम सङ्ख्यविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः ।
मनस्तु कर्मेन्द्रियैः सहितं घट् मनोमयकोशो
भवति । इति वेदान्तसारः ॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः ।
तत्तु बुद्धीन्द्रियाणां वृत्ता प्रधानं श्रेष्ठव्य-
विभूतिश्च । यथा,—

“इन्द्रियाणां मनश्चाकि भूतानामसि चेतना ॥”

इति भगवद्गीता ॥

तच्च गभक्षस्य सप्तमे मासि जायते । इति
सुखबोधः ॥ (“पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयोऽध्याये ॥ ३४)

तत्परोक्षः । चित्तम् ० चेतः ३ हृदयम् ४

मनः

स्नानम् ५ कृतं ६ मानसम् ७ । इत्यमरः ।
१ । ४ । ११ ॥ अनङ्गकम् ८ अङ्गम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“मनो महान् मतिर्नञ्चा पूर्वबुद्धिः स्वाति-
रीचरः ।

प्रज्ञा संविन् चित्तश्च स्मृतिश्च परिपश्यते ।
पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ३३ ॥

न्यायमते अस्य गुणाः । परत्वम् । अपरत्वम् ।
संख्या । परिमितिः । पृथक्त्वम् । संयोगः ।
विभागः । वेगश्च । मनोव्याख्यायि यथा ।
सुखम् । दुःखम् । इच्छा । द्वेषः । मतिः ।
यत्नश्च । इदं परमाशुस्वरूपम् । शिरोमणि-
मते वायव्यपरमाशुस्वरूपम् । यथा,—

“परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ।
मनोव्यासं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥
अयोगपदान्ज्ञानानां तस्याशुत्वमिदं व्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

जन्मज्ञानसामान्यं प्रति तत्सुखायोगः कार-
णम् । यथा, तत्रैव ।

“तच्चो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥”

तस्य नवगुणा यथा,—

“धैर्यपित्तवृत्तिश्च विसर्गः कल्पना चमा ।
सदसचाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥”

इति मोक्षधर्मः ॥

अस्य व्याख्या । धैर्यम् १ उपपत्तिः । ऊहापोह-
कौशलम् २ वृत्तिः । स्मरणम् ३ विसर्गः । विप-
रीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५

चमा ६ मन् वेराय्यादि ७ असन् रागद्वेषादि-
आशुता अस्मिरत्वम् ८ । इति तट्टीका ॥ ३३ ॥

अस्य चातुर्विध्यं यथा,—

“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमात्मरम् ।
संशयो निश्चयो गर्भः स्मरणं विषया अमी ॥”

इति वेदान्तः ॥

तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—

“अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम् ।
अधिभूतञ्च सङ्ख्यव्यवस्थमात्राधिदैवतम् ॥”

इति महाभारते आनन्देधिकापर्व ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानमदं मनः स्मृतम् ॥”
इति ब्रह्मसूत्रे प्रकृतितत्त्वके २३ अध्यायः ॥

तस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्यानुमापकानि यथा,—

“जनानां हृदयं मयः सत्यकं वचनेन वै ।
शिष्ये कलत्रं कन्यायां दौहित्रे बान्धवेऽपि च ॥

पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम् ।
बुद्धौ वारिणि विद्यायां ज्ञायते हृदयं वृत्ताम् ॥”

इति मञ्जुवैवर्ते श्रीलङ्काजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥

तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा,—

“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धव्य विषयासङ्गं सुकृतिर्विनिर्धयं तथा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

(“अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंशक्तं चेद्यादुरेके

मनः

तदर्थात्मव्यवहारपक्षेऽहम् । चैटाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् । आर्षेन्द्रियार्थसङ्ख्यव्यभिचर-
मात्रानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्व
गुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं लोककालमने-
केषु प्रवर्तते । तस्मात्तेककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिः । यद्गुणव्याप्तीकृतं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं
तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति स्वयं वाङ्मनसुप्रयात् ॥
मनःपुरःशरीरीन्द्रियाण्यर्थव्यवहारसमर्थाणि
भवन्ति ॥”

“मनसस्तु चिन्मयमर्थः । तच्च मनसो बुद्धेश्च
त एव समानातिहीनमिन्द्रियाणाम् । प्रकृति-
विकृतिहेतवो भवन्ति ॥” इति चरके छन्द-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

“लक्ष्यं मनसो ज्ञानस्याभासो भाव एव वा ।
सति ज्ञानेन्द्रियाणां सन्निकर्षेण वर्तते ॥
वेष्टुत्वात्मनसो ज्ञानं साक्षिध्यातञ्च वर्तते ।
अशुत्वमयचेकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
चित्तविविचार्यन्तस्तच्च धैर्यं सङ्ख्यप्राप्तये च ।
यत्किञ्चिज्जनसो ज्ञेयं तत् सर्वं हृदयसंज्ञकम् ॥
इन्द्रियाभिव्यहः कर्मे मनसस्तस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेन्द्रियार्थो हि समनस्त्वेन सञ्चरते ।
कल्पान्ते मनसाऽहं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तच्च या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
अवस्थते तथा यत्तु कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥
या यद्विन्दयमाप्स्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
यानि मा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥
बुद्धीन्द्रियमनोयानां विद्याद् योगधरं परम् ॥”

इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—

“आक्षिप्तं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापञ्च तथ्यं
वचो

मेधाबुद्धिचित्तमात्रं कलत्रा ज्ञानञ्च निर्द-
भता ।

कर्मानिन्दितमसृहञ्च विनयो धर्मेः सदेवा-
हरा

देते सत्त्वगुणात्तस्य मनसो गीता गुणा
ज्ञानिभिः ॥”

अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या
चरतीत्यास्तिकस्य भाव आक्षिप्तं अशु-
त्तापः अक्रोधः हृतिः भूतप्रेतस्मरकोषलोभा-

द्यावधरादित्यं ज्ञानमात्रज्ञावम् । निहेम्भता
कपटाभावः कर्मे अनिन्दितं अस्मद्वं निष्का

मञ्च ॥ रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—

“कांक्षताङ्गनशीलता च बहुर्लुं बुद्धिं सुखि-
व्याधिका

दम्भः कासुकताप्यलोकावचनं चाक्षीरता-
हृद्वृत्तिः ।

ऐश्वर्यादभिमानातिशयितामन्योऽधिकश्ला-
तनं

प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्येति गुणा-
वैतलः ॥”

मनःश्रि

अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरि-
धमन्म । अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा
यथा.—

“नास्ति क्वं सुविप्रज्ञतातिप्रयितानस्य च दृष्टा
मतिः
प्रीतिर्निर्विकल्पकैर्गन्तैश्च सदा निद्राशुनाह-
र्षिप्रभम् ।
अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्वता
मृदता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणा-
चित्तवः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥६॥
सर्वे साक्षात् अद्वैताच्चेति प्रमाणात् अका-
रान्तमनस्योऽप्यस्ति । यथा, उत्तरगीता-
याम् । १६ अध्याये ।

“मनस्यं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।
मनसा मनमानीक्य स्वयं सिद्धान्ति योगिनः ॥”
मनःश्रिः, पुं, (मनो मानसं श्रिलति आकर्षति
स्वगन्धेनेति । श्रिल + कः ।) मनःश्रिः । यथा,
“दङ्कर्मनःश्रिःगुह्यैरविदार्प्यमाणा ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःश्रिः, स्त्री, (मनः श्रिलति आकर्षति आका-
र्यमि गन्धेनेति । श्रिल + कः । स्त्रियां टाप् ।
यहा, मनःप्रकाशिका श्रिः घातुविशेषः ।)
रक्तवर्णधातुविशेषः । मन्त्र इति भाषा ॥
(यथा, कुमारः । १ । ५५ ।

“मनःश्रिःविष्णुरित्ता निषिद्धः
श्रीसेनहंस्तु श्रिलानलेषु ॥”

सा तु लज्जोवीर्यम् । इति वैद्यकम् । तन्म-
न्यायः । कुण्टी २ मनोश्चा ३ नागजिह्विका ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५
श्रिः ६ । इति रत्नमाला । मनोका ७ नेपा-
लिका ८ मनोगुणा ९ कल्याणिका १० रोग-
श्रिः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १२
दिशोवधिः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिग्मत्वम् । लेखनत्वम् ।
विषभूतावेष्टभयोष्णादनाश्रित्वम् । वस्त्रकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्त-
त्वम् । कषणाश्रित्वम् । सारकत्वम् । कृद्भि-
कारित्वम् । कुहन्वरपाकुकासवासनाश्रि-
त्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अथाह ।

“मनःश्रिः गुणव्यवस्था सरोष्णा लेखनी कटुः ।
तिक्ता तिग्मा विषवासकासभूतकषासशुभ्र ॥
मनःश्रिः मन्दवर्णं करोति
अन्तं ध्रुवं शोधनमन्तरम् ।
मलाशुबन्धं किल नृजरोधं
सशर्करं लक्ष्मणदण्डं कुर्वता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्यायः शोधनं गुणाश्च यथा.—

“मनःश्रिः च नेपाली श्रिःश्चा नागजिह्विका ।
मनोका कुण्टी गोली करङ्गी करवोरिका ॥

मनसा

मनोका ओष्ठपुष्पाभा श्रुत्यते सर्वकर्मसु ॥
“नवन्ती भङ्गराजोत्थै रक्तागच्छरवैः श्रिः ॥
दोनायन्त्रे दिनं पाथा यामं हागस्य नृचके ।
नालयेदारनालेन सर्वरोगिषु योजयेत् ॥”
मनान्तरे मनःश्रिःशुद्धिर्यथा.—
“अगच्छपन्नोयेन भाविता सप्तवासरम् ।
शङ्खचैररसैर्वापि विष्णुधति मनःश्रिः ॥
कटुः तिग्मा श्रिः तिक्ता कषणी लेखनी सदा ।
भूतावेष्टभयं हन्ति कामवासहरा शुभा ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे नारदमारुहाधि-
कारे ॥

मननं, क्री, (मन्यत इति । मन् + क्यट् ।) श्रुतस्या-
द्वितीयवस्तुनो वेदान्ताचार्यगुणयुक्तिभिः अन-
वरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोध-
नम् । (यथा, गायत्रीनम् । १ । ४ ।
“मननान् पापतच्छान्ति मननान् स्वर्गमनुते ।
मननान् मोक्षमाप्नोति चतुर्लोकमयो भवेत् ॥”
धारकम् । इति मनघातार्थदर्शनात् । बुद्धिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपूर्णाया मननं
अव्ययस्या इति । मनस् + अर्श आदिवाद्यः ।
तत्तटाप् । यहा, मनं मननमहङ्कारमिति
यावन् स्थिति नाशयतीति । सो + कः ।) देवी-
विशेषः । तन्मन्यायः । कदः २ मनसादेवी ३
विषहरी ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाम-
मन्त्रः ।

“आलीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेक्षया ।
जरत्कारसुनेः पत्नी मनसादेवि नमोऽस्तु ते ॥”
इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“अयतां मनसास्थानं यन् श्रुतं धर्मवक्तुः ।
कथा सा च भगवतो कथयत्य च मानसो ॥
तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीयति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीयति ।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रियुगञ्च तपस्तपसा कृण्वत्य परमात्मनः ।
अरत्कारशरीरञ्च दृष्ट्वा यन् श्रीकर्मेश्वरः ॥
गोपीपतिनामं चक्रे जरत्काररिति प्रभुः ।
वाञ्छितञ्च ददौ तस्यै हृदया च हृदयनिधिः ॥
पूजाञ्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
अर्गं च नागलोके च पृथिव्यां जङ्गलोक्तः ॥
भृशं जगत्सु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवश्रिया च सा देवी तेन शैवीति कीर्तिता ।
विष्णुभक्तातीव श्रद्धादेव्यो तेन नारद ! ॥
नागानां प्राणरक्षिणी यन्त्रे जन्मजयस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विष्णुं सर्वार्थमीशां सा तेन विषहरीति वा ।
निष्ठं योगं हरात् प्राप तेनातिविद्ययोगिनी ।
महाज्ञानञ्च गोप्यञ्च नृसिंहोवनी पराम् ॥

मनसा

महाज्ञानयुतां ताञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आलीकस्य मुनेर्माता सा च तप-
स्विनः ॥
आलीकमाता विख्याता जगत्सु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया मुनेर्जरत्कारोर्मनीकस्य महात्मनः ।
योगिनी विष्णुपूज्या जरत्कारप्रिया ततः ॥
जरत्कारार्जगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारप्रियालीकमाता विषहरीति च ।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विष्णुपूजिता ॥
दाद्योतानि नामानि पूजाकाले च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
नागभीते च शयने नागयस्त्रि च मन्त्रिरे ।
नागचते महादुर्गे नागवेदितविषये ।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु सुच्यते नाञ्च संशयः ।
निष्ठं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥
दृष्ट्वाचक्षणेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विष्णुं भोक्तुमीश्वरः ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।
नागः स नागतस्यो महाविद्धोभवेत्ततः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतिकण्डे नारा-
यणनारदीये मनोपारम्परायाम् मनसास्तोत्रं नाम
पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४॥ तस्याः पूजा-
मन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पूजाविधानं स्तोत्रञ्च अयतां सुनिपुणव ! ।
ध्यानञ्च वामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतनीम् ॥
महाज्ञानयुताञ्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम् ।
सिद्धाधिष्ठात्रदेवीञ्च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं नृलेनेव प्रपूजयेत् ।
नेत्रद्वौर्विविधैर्दीपैः पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
मूलमन्त्रञ्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।
मुने ! कल्पतरुनाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्रीं ऐं मनसादेयै स्वाहेति कीर्तितः ।
पञ्चलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स सिद्धो जगतीतले ।
पुष्पासमं विष्णुं तस्य ध्वजन्तरिमो भवेत् ॥
नक्षत्रावाप्तकान्तां जुहोशाखासु यततः ।
आवाह्य देवीमोक्षानां पूजयेद् यो हि

भक्तिनः ॥

पञ्चम्यां मनसाख्यायां देवै दद्याच्च यो वलिम् ।
धनवान् पुण्यवाञ्छैव कीर्तिमाञ्च भवेद्भुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निश्चामय ।
कथयामि महाभाग ! यत् श्रुतं धर्मवक्तुः ॥”
तस्या जन्मकारणं यथा,—

“पुनः नागभयाक्रान्ता वसुधार्मानवा सुवि ।
यान् यान् खादन्ति नागाञ्च ते न जीवन्ति
नारद ! ॥

मन्त्राञ्च सख्ये भीतः कथयः ब्रह्मार्थिनः ।
वेदवीजादुसारेण चोपदेयेन ब्रह्मणः ॥

मनसा

मन्नाधिष्ठातृदेवीनां मनसां सहजे ततः ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यास्तपस्यादि यथा,—
“कुमारी सा च सम्भय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या संपूज्य कैलासे तुष्टाव चन्द्रशेखरम् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तं सिन्धवे सुनेः सुता ।
व्याश्रुतोषो महेशश्च तां च तुष्टो बभूव ह ॥
महाज्ञानं ददौ तस्यै पाटयामास साम च ।
कृष्णमङ्गलं कल्पतस्तं ददावष्टाक्षरं सुने ॥
लक्ष्मीमाया कामजीवं हेनं लयापदन्तया ।
त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं पूजनक्रमम् ॥
सर्वपूज्यं च स्तवनं ध्यानं भुवनपावनम् ।
पुरश्चर्याक्रमश्चापि वेदांस्तं सर्वसम्मतम् ॥
प्राप्ता नृत्यञ्जयाज्ञानं परं नृत्यञ्जयं सती ।
जगाम तपसे साध्वी पुष्करं शङ्कराश्रया ॥
त्रियुगं तपस्तप्त्वा लयास्य परमात्मनः ।
सिद्धा बभूव सा देवी दर्शनं पुरतः प्रभुम् ॥
दृष्ट्वा कृष्णार्जुनं बालांश्च कृपया च कृपानिधिः ।
पूजां च कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥
वरं च प्रददौ तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ।
वरं दत्त्वा च कात्यायने सद्यश्चान्तर्ये विभुः ॥
प्रथमे पूजिता सा च लक्ष्मीः परमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मधुना सुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
बभूव पूजिता सा च त्रिभु लोकेषु सुव्रता ॥”
तस्या विवाहः स्वामिकर्तृकथागच्छ यथा,—
“जरत्कारुतुगीन्द्राय कश्यपस्तां ददौ पुरा ।
अथाचितो सुनिश्रेष्ठो जग्याह ब्रह्मणाश्रया ॥
कृत्वोदाहं महायोगी विश्रान्तस्तपसा चिरम् ।
सुव्याप देवा जघने वटस्थे च पुष्कर ॥
निद्रां जगाम च सुनिः स्तृत्वा निद्रेशमीश्वरम् ।
जगामास्तं दिनकरः सायंकाल उपस्थितः ॥
संचिन्त्य मनसा तत्र मनसा सा प्रतिष्ठिता ।
धर्मलोपभयेनैव चकारालोचनं सती ॥
अकृत्वा पश्चिमां सन्ध्यां निद्राश्चैव द्विजन्मनाम् ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं लभियति पतिर्मम ॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ।
य च एवाश्रुतिनिष्ठं ब्रह्महत्यादिकं जमेत् ॥
वेदोक्तमपि संचिन्त्य बाधयामास तं सुनिम् ।
य च नृदा सुनिश्रेष्ठश्चोप तं दृष्ट्वा सुनिः ॥
जरत्कारुतुवाच ।
कथं मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्गः क्षतस्त्वया ।
अयं व्रतादिकं तस्या या भर्तृष्ठापकारिणी ॥
तपश्चानशनश्चैव व्रतं दानादिकश्च यत् ।
भर्तृप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्कलम् ॥
यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया ।
पतिव्रतावतार्यश्च पतिरूपो हरिः स्वयम् ॥
सर्वेदानं सर्वयज्ञः सर्वनीचनिधिव्रतम् ।
सर्वं व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकश्च यत् ॥
सर्वधर्मश्च सर्वश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।
तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नाहंति धोक्-
शोम् ॥

मनसा

तु पुण्ये भारते वर्षं पतितेयां करोति या ।
वैकुण्ठं स्वामिना साहं सा याति ब्रह्मणः
शतम् ॥
विप्रियं कुरुते भर्तृविप्रियं वदति प्रियम् ।
असत्कुलपजाता या तत्फलं श्रयती सति ॥
कुम्भीपाकं ब्रजेत् सा च यावच्छब्दवाकरौ ।
ततो भवति चाकाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥
इत्युक्ता च सुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ।
चकम्पे मनसा साध्वी भयेनावाच तं पतिम् ॥
मनसोवाच ।
सन्ध्यालोपभयेनैव निद्राभङ्गः क्षतस्तव ।
कुरु शास्त्रिं महाभाग ! दृष्ट्वा मम सुव्रतम् ॥
शङ्कराह्वारनिद्राणां यच्च भङ्गं करोति च ।
स वनेत् कालस्तत्र च स्वामिनश्च विशेषतः ॥
इत्युक्ता मनसादेवी स्वामिनश्चरणाश्रये ।
पपात भक्त्या भीता च करोद च पुनः पुनः ॥
कृपितश्च सुनिं दृष्ट्वा श्रीसूर्यः शत्रुमुद्यतम् ।
तत्राजगाम भगवान् सन्ध्या सह नारदः ॥
तत्रागत्य सुनिश्रेष्ठमुवाच भास्करः स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तया सह यथोचितम् ॥
श्रीसूर्य उवाच ।
सूर्यास्तसमयं दृष्ट्वा धर्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र ! नाहमस्तं गतकृदा ॥
जमस्व भगवन् ! ब्रह्मणां शत्रुं नोचितं सुने ॥
ब्राह्मणानां च हृदयं नवनीतममं तथा ।
तेषां चण्डाई क्रोधश्च ततो भस्म भवेन्मगत ॥
पुनः सृष्टुं द्विजः शक्नो न तेनस्वी द्विजान्
परः ।
ब्राह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रज्जन्तु ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीकृष्णं भावयन्तं ब्रह्मण्योनिः सनातनम् ।
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा द्विजः श्रान्तो बभूव ह ॥
सूर्यो जगाम स्वस्थानं यद्वात्वा ब्राह्मणाश्रयम् ।
तथाज मनसां विप्रः पतिज्ञापाननाय च ॥
नदन्ती शोकयुक्ता च हृदयेन विदूयता ।
सा सस्फार गुहं शम्भुमिष्टदेवं हरिं विधिम् ॥
कश्यपं जम्बुदातारं विपतीं भयकञ्चिता ।
तत्राजगाम भगवान् गोपीशः शम्भुरेव च ।
विधिं च कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तितः ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेवं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
तुष्टाव परया भक्त्या प्रकृत्या तद्गुहं ह्रुः ॥
जमश्चकार शम्भुं ब्रह्मणं कश्यपदा ।
कपमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥
ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सहसा समयोचितम् ।
समुवाच नमस्कृत्य सुवीकेशपदाम्बुजम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि त्वत्ता धर्मपत्नी धर्मिष्ठा मनसा सती ।
ब्रह्मण्यां सुतोत्पत्तिं सधर्मपातनाय वै ॥
यतो वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुश्चैव चरोऽपि वा ।
जायायाश्च सुतोत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् त्वजेन्मुने ॥
अकृत्वा तु सुतोत्पत्तिं वैरागी यश्च जेतुं प्रियाम् ।
कथेतपस्तपुण्यं चालम्बाश्च यथा जहन् ॥”
तस्याः पुत्रोत्पत्तिर्यथा,—

मनसा

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारुमुनीश्वरः ।
चकार तन्नाभिर्यथं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
तस्यै शुभाश्रितं दत्त्वा ययुर्देवा सुदान्विताः ।
सुदान्विता च मनसा जरत्कारुमुदान्विताः ॥
सुनेः करस्पर्शमावात सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया सुनिश्रेष्ठ ! सुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥”
जरत्कारुतुवाच ।
गर्भेणानेन मनसे ! तव पुत्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वैष्णवाग्रणीः ॥
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः ।
वरो वेदविदाश्चैव ज्ञानिनां योगिमान्तया ॥
स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलसुहृत् ।
कृत्यति पितरः सर्वे यत्नन्ममागतो सुदा ॥
पतिव्रता सुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
यस्मिन्पुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्तमिष्टं तत्सुख्यपदम् ।
यो बन्धुश्चित् स च पिता हरिर्वर्त्म प्रदर्शकः ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भवासाविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिदः ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञानं लयाभावनम् ।
आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं यतो विश्वं चराचरम् ॥
अर्धवर्तुतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्तः ।
वेदं योगं यदयत्नसंसारं हरिसेवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतं च हरिरन्यद्विद्वज्जन्म ।
इत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स स्वामी ज्ञानदीपि यः ।
ज्ञानान् प्रमुच्यते बन्धात् स रिपुर्हो हि सधरः ॥
विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरुः ।
स रिपुः शिष्यवातो च यो हि बन्धात् मोचयेत् ॥
जननीगर्भान् ज्ञेयाद् यमतामृजजातया ।
न मोचयेद् यः स कथं गुरुस्तमो हि बान्धवः ॥
परमानन्दरूपश्च लक्ष्मणार्गमनश्चरम् ।
न दर्शयेद् यः स कथं कीदृशो बान्धवो हृणाम् ॥
भज साध्वि ! परं ब्रह्मायुतं लक्ष्यं निर्गुणम् ।
निर्मलं च पुरा कर्म भवेद् यत्नसेवया ध्रुवम् ॥
मया च्छलेन त्वं त्वत्ता जम देवि ! मम प्रिये ! ।
चमायुतानां साध्वीनां सत्त्वान् क्रोधो न विद्यते ॥
पुष्करं तपसे धामि गच्छ देवि ! यथासुखम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्बोजध्यानविष्णुदेकातरः ॥
धनार्द्रिषु स्थितां पीतिः प्रवृत्तिवर्त्म गच्छताम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्बोजे निष्पृष्टाणां मनोरथाः ॥
जरत्कारुतुवाच श्रुत्वा मनसा शोककातरा ।
सा साधुनेत्रा विनयादुवाच प्राक्खलभम् ॥
मनसोवाच ।
दीपेणाहं त्वया त्वत्ता निद्राभङ्गेन ते प्रभो ! ।
यत्र करामि त्वां बन्धो ! तत्र मामागमिष्यामि ॥
बन्धुभेदः ज्ञेयतमः पुत्रभेदस्ततः परः ।
प्राक्खलभेदः प्राणानां विच्छेदान् सर्वतः परः ॥
पतिः पतिव्रतानाम् शतपुत्राधिकः स्तनः ।
सर्वेष्टासु प्रियः स्त्रीणां प्रियकोनोत्तं युधिः ॥
पुत्रे यथैकपुत्राणां वैष्णवानां यथा चरौ ।
नेत्रे यथैकनेत्राणां हृदिताणां यथा जले ॥
अधितानां यथाहं च काञ्चनाणां यथा जिह्वायाः

मनसा

यथा परस्मै चौराणां यथा चारे कुधीविताम् ॥
 विदुषाश्च यथा प्राक्ते बाणिक्ये बणिजां यथा ।
 तथा शम्भुः कान्ते बाण्णीनां योवितां प्रभो ॥
 इत्युक्त्वा मनसा देवी प्रपात स्वामिनः पदे ।
 अथ चकार क्रोडे तां जपया स जपानधिः ॥
 नेत्रोदकेन मनसा आपयामास तां सुनिः ।
 साश्रुवा च सुनेः क्रोडं विधेय मीदकातरा ॥
 तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ च बभूवतुः ।
 स्मरं स्मरं पदाभ्यां कृत्वा परमात्मनः ॥
 जगाम तपसे विप्रः स्वकान्तां सुप्रबोध च ।
 जगाम मनसा शम्भोः केनाहं मन्दिरं गुरोः ॥
 पार्श्वतो बोधयामास मनसा शोककविताम् ।
 शिवश्चासीत् ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
 सुप्रशस्तदिने बाण्णीं सुयुगे मङ्गलजये ।
 नारायणां पुत्रश्च ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
 गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्त्रनः ।
 स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥
 जातकं कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
 वेदाश्च पाठयामास शिवाय च शिवः शिशोः ॥
 रत्नचिकीटिकश्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ।
 पार्श्वतो च गवां लजं रत्नानि विविधानि च ॥
 शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गान्तराणि च ।
 नालकं पाठयामास ज्ञानं च तत्त्वज्ञं परम् ॥
 भक्तिरसि स्वकान्ते चाभ्युदये गुरोः चरौ ।
 यस्याश्च तेन जन्तुपुत्रो बभूवास्तीक एव च ॥
 जगाम तपसे विप्रोः पुष्करं शङ्कराश्रया ।
 संप्राप्य च महामन्त्रं तपस्य परमात्मनः ॥
 दिवं वधंचित्तश्च तपस्तप्ता तपोधनः ।
 आजगाम महायोगी नमस्कृत्य शिवं प्रभुम् ॥
 शङ्करश्च नमस्कृत्य ज्ञत्वा च बालकं पुरः ।
 सा आजगाम मनसा कथयन्त्याश्रमं पितुः ॥
 तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा तदं प्राप प्रजापतिः ।
 श्रुतलक्ष्यं रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुने ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽसंख्यानं श्रियसे
 शिशोः ।
 अदितश्च दित्यान्वा तदं प्रापुः परन्तया ॥
 गा सपुत्रा च सुचिरं तस्यौ तातालये तदा ।
 तदोयं पुनरात्मानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥
 तस्या माहात्म्यं यथा,—
 “अथाभिमन्त्रनये ब्रह्मश्रापः परोक्षिते ।
 बभूव सहसा ब्रह्मन् ! देवदोषेण कर्मणा ॥
 सप्ताहे समतीते तु तत्तत्कल्पाश्च भोक्षति ।
 श्रापश्च दृष्ट्वा वृपतिं कौशिक्याश्च ललेन च ॥
 राजा श्रुत्वा तत्प्रवृत्तिं गङ्गाद्वारं जगाम सः ।
 तत्र तस्यौ च सप्ताहं शुश्राव धर्मसंहिताम् ॥
 सप्ताहे समतीते तु गच्छन्तं तत्तत्कं पयि ।
 धन्वन्तरिपुं भोक्तुं ददर्श गातुको वृषम् ॥
 तथोर्वभूव संवादः सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
 धन्वन्तरिमयिं प्राप तत्तत्कः खेच्छया ददौ ॥
 स ययौ तं गृहीत्वा च तृष्टः प्रहृष्टमानसः ।
 तत्तत्को भक्षयामास वृषश्च मन्त्रकथितम् ॥
 राजा जगाम वैकुण्ठं कारं कारं हरिं गुरुम् ।

मनसा

स्कारं कारयामास पितुर्लम्बेनयः शुचा ॥
 राजा चकार यश्च चर्येवर्षं ततो सुने ॥
 प्राणास्तथाज सर्पाणां सन्तुष्टो ब्रह्मतेजसा ॥
 स तत्तत्तत्तत् भीतश्च महेन्द्रं शरणं ययौ ।
 सैन्धव तत्तत्कं हनुं विप्रवर्गः सतुद्यतः ॥
 अथ देवाश्च सुनयथाययुर्मनसान्तिकम् ।
 तानुष्टाव महेन्द्रश्च भयकातरविह्वलः ॥
 तत आसीत् आगत्य यश्च मातुराश्रया ।
 महेन्द्रतत्तत्कप्रणान् यथाचे भूमिपं वरम् ॥
 ददौ वरं वृषश्चैवः जपया ब्राह्मणाश्रया ।
 यश्च समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाश्च ददौ सुदा ॥
 विप्राश्च सुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
 मनसा पूजयामासुस्तुष्टुवृष एषक् एषक् ॥
 शक्रः सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्तः सदा शुचिः ।
 मनसा पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
 दत्त्वा षोडशोपचारं बलिश्च तत्प्रियं तदा ।
 प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाश्रया ॥
 संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्वालयश्च ते ।
 इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 इन्द्रजितमनसा पूजास्तीचे यथा,—

नारद उवाच ।

“केन तुष्टाव स्तीचेन महेन्द्रो मनसां सतीम् ।
 पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

श्रीनारायण उवाच ।

सुज्ञानः श्रुचिराचानो धृत्वा धीते च वाससी ।
 रत्नसिंहसने देवीं वासयामास भक्तितः ॥
 स्वर्गगङ्गाजलेनैव बहुकुम्भस्थितेन च ।
 आपयामास मनसां महेन्द्रो वेदमन्त्रनः ॥
 वाससी वासयामास वह्निशुद्धे मनोहरे ।
 सञ्जाह्ने चन्दनं दत्त्वा पादार्घ्यं भक्तिसंयुतः ॥
 गणेशश्च दिनेशश्च बद्धिं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
 संपूज्यादौ देवदत्तं पूजयामास तां सतीम् ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेयै स्वाहेत्येव च मन्त्रनः ।
 दशाक्षरं च मन्त्रं ददौ सर्वं यथोचितम् ॥
 दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरिः ।
 भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो सुदा ॥
 बाणं नानाप्रकारं वादयामास तत्र वे ।
 बभूव पुष्पट्टिश्च नभसो मनसोपरि ॥
 देवविप्राश्च तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाश्रया ।
 तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुलकाश्रितविग्रहः ॥

महेन्द्र उवाच ।

देवि ! त्वां स्तोतुमिच्छामि बाण्णीनां प्रवरां
 वराम् ।
 परात्पराश्च परमां नहि स्तोतुं समोऽयुगा ॥
 स्तोत्राणां लक्ष्यं वेदे स्वभावात्प्रानतपरम् ।
 न चामः प्रकृतं वक्तुं गुणानां तव सुव्रते ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहंसाविवर्जिता ।
 न च श्रुतां सुनिस्तीन तत्तया च त्वया यतः ॥
 त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादितिः ।
 दयारूपा च भगिनी चमत्कृता यथा प्रहः ॥
 त्वया मे रक्षिताः प्राणाः पुत्रदाराः सुरेश्वरि ॥
 अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वर्द्धते मम ।

मनसा

निष्ठा यद्यपि पूज्या त्वं भवेत्तत्र जगद्विकी ! ।
 तथापि तव पूजाश्च वर्द्धयामि न सन्ततः ॥
 ये त्वामाभासं कान्तां पूजयिष्यन्ति भक्तितः ।
 पञ्चम्यां मनसाख्यायामीश्रीं त्वां वा दिने दिने ॥
 पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्द्धन्ते च धनानि च ।
 यश्चिन्नः कीर्तिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥
 ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जनाः ।
 जन्मोद्गीर्णा भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
 त्वं स्वयं स्वर्गलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे कमलाजया ।
 नारायणांशो भगवान् जरत्कार्मुकनौभरः ॥
 तपसा तेजसा त्वाश्च मनसा सद्यै पिता ।
 अस्माकं रक्षयायेव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
 मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
 तेन त्वं मनसादेवी पूजिता बन्दिता भवे ॥
 यां भक्त्या मनसा देवाः पूजयन्त्यनिशं भृष्टम् ।
 तेन त्वां मनसा देवीं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
 सत्स्वरूपा च देवि ! त्वं शृण्वन्सत्त्वनिवधया ।
 यो हि यद् भावयेन्नित्यं स तत् प्राप्नोति तत्त्वतः ॥
 इन्द्रश्च मनसा ज्ञात्वा गृहीत्वा भगिनीश्च
 ताम् ।

प्रजगाम स्वभवनं भूषावासःपरिच्छेदाम् ॥
 पुनश्च साहं सा देवी चिरं तस्यौ पितुर्गृहे ।
 आह्वयः पूजिता शम्भुजान्वा वन्द्या च सन्ततः ॥
 गोलोकात् सुरभी ब्रह्मन् ! तच्चागत्य सुपूजि-
 ताम् ।

तां आपयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
 ज्ञानश्च कथयामास गोप्यं सर्वसुदुर्लभम् ।
 तथा देव्या पूजिता सा स्वर्लोकश्च पुनर्ययौ ॥
 रदं स्तोत्रं पुण्यबीजं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
 तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवश्च च ॥
 विषं भवेत् सुधातुल्यं सिद्धस्तीको यदा भवेत् ।
 पञ्चलक्षपणेनैव सिद्धस्तीको भवेन्नरः ।
 सर्पशायी भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ४६ अध्यायः ॥
 धन्वन्तरिजितमनसाध्यानपूजादि यथा,—

धन्वन्तरि उवाच ।

“इहागच्छ जगद्गौरि ! यद्वाच मम पूजनम् ।
 पूज्या त्वं विप्र जीकेषु परा कथ्यपकथ्यके ! ॥
 त्वया जितं जगत् सर्वं देवि ! विष्णुस्वरूपा ।
 तेन तेऽखप्रयोगश्च न हतो रजभूमिषु ॥
 इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकम्बरः ।
 गृहीत्वा शुक्लकुसुमं ध्यानं कर्तुं सतुद्यतः ॥
 चारुचम्यकवकांभां सञ्जाह्नुसुमनोहराम् ।
 ईशद्वारप्रसन्नायां शोभितां कृप्यावासवा ॥
 कवरीभारशोभायां रत्नाभरजभूषिताम् ।
 सञ्जाभयप्रदां देवीं भक्ताशुचिकान्तराम् ॥
 सर्वविद्याप्रदां शान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ॥
 नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
 ध्यात्वेव कुसुमं दत्त्वा नागाग्रसमन्वितम् ।
 दत्त्वा षोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ॥
 स्तोत्रश्चकार भक्त्या च पुलकाश्रितविग्रहः ।
 पुटाञ्जलिश्रुतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकम्बरः ॥४॥

मनस्का

धन्वन्तरिवत्वाच्च ।

नमः सिद्धिस्वरूपायै सिद्धिदायै नमो नमः ।

नमः कल्पपक्व्यायै वरदायै नमो नमः ।

नमः शङ्करकन्यायै शङ्करायै नमो नमः ।

नमस्ते नागवाहिनी नै नागेभ्यो नमो नमः ।

नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।

नमोऽस्तीकजन्यै च जनन्यै जगतां नमः ।

नमो जलत्कारनाम्ने जलत्कारस्त्रियै नमः ।

नमस्त्रिं तपस्विन्यै सुखदायै नमो नमः ।

नमस्तपःस्वरूपायै फलदायै नमो नमः ।

सुशीलायै च साध्व्यै च शान्तायै ते नमो नमः ।

इत्येवमुक्त्वा भक्ता च प्रणमाम प्रयत्नतः ।

तुष्टा देवी वरं दत्त्वा सत्वरं खालयं ययौ ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धन्वन्तरिदर्प-

भङ्गमनसाविजयो नाम ५१ अध्यायः ॥ ३३ ॥

(कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा, कालिका-

पुराणे । ७४ । ११ ।

“ततस्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।

चरित्वा मनसाख्या तु ह्यनविन्दवतारिता ॥

वैशाखं सकलं मासं यस्यां ज्ञात्वा नरोत्तमः ।

विष्णुलोकमवाप्तिव ततो मोक्षमवाप्नुयान् ॥”)

मनसादेवी, स्त्री, (मनसा चाक्षौ देवी चेति ।

यथा, मनसा दौघतीति । दिव + अच् ।

डीप् । “मनसः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ४ ।

इति विभक्त्युक् च ।) मनसा । इति जटा-

धरः । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४।११८ ।

“सम्पूज्य मनसादेवीं प्रययुः खालयच्च ते ॥”)

अस्यां विवरणं मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मनसिजः, पुं, (मनसि जायत इति । जन् + डः ।

“ह्यलङ्कान् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।

इत्युक् ।) कामदेवः । इत्यमरः । ११ । १०७ ॥

(यथा, शाकुन्तले द्वितीयोऽङ्के ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शना-

न्यासि ।

अज्ञतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयपार्थना

कुरुते ॥”)

मनोजाते, वि ।

मनसिजः, पुं, (मनसि जेते इति । शी +

“अधिकरणे जेते ।” ४ । २ । ५ । इति अच् ।

“ह्यलङ्कान् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।

इत्युक् ।) कामदेवः । इति जटायधः ॥

मनस्कारः, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय

इति । यद्वा, क + भावे घञ् । मनसः कारो-

विकारः करणमिति वा ।) मनसः सुखादिः ।

तत्पर्यायः । चित्ताभोगः २ । इत्यमरः । १ ।

५ । ५ ॥ ३ मनसः सुखादी तत्परत्वे एकस्मिन्

विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः ।

आभोगस्तान्यपिमिति सञ्ज्ञानम् । स्त्रिय-

मित्यन्ये । आपार इत्यपरे । वाञ्छितवस्तु-

प्राप्ता चित्तस्थ निराकाङ्क्षता । आभोगः

परिपूर्णातेति परे । अनागतचित्तनादिरूपो

मनस्कार इत्यपरे । मनसा मनसि वा कारो

मनस्वि

निश्चयो मनस्कारः सितु कथेति सः । मनसि

करणं मनसि कारः इत्यपि दृश्यते अत्र बाहु-

ल्यात् सप्तम्या अलुक् । इति तद्वीकार्या भरतः ॥

मनस्तापः, पुं, (मनसः तापः पीडा ।) मनः-

पीडा । यथा, गारुडे १११ अध्याये ।

“मनस्तापं न कृत्वात्त आपदं प्राप्य पार्थिवः ।

समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥”

अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“ब्राह्मणेन यदा देवान् द्विजं यशोपवीतकम् ।

मनस्तापेन बुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीच्चुनिः ॥”

मनस्तानः, पुं (तत्पत्य इति । तल प्रतिष्ठायाम् +

घञ् । मनसि तालः प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गायाः

सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः । (हरितालः ।

तत्र स्त्रीवत्त्वमपि । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हरितालं मनस्तालं वर्णकं नटभूषणम् ॥”)

मनसां, वि, (मने मनसि वा तिङ्गतीति । स्या +

कः । पञ्चे विसर्गस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् ।

अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—

“मनसां मनमध्यसां मध्यसां मनवर्जितम् ।

मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्ति योगिनः ॥”

इति श्रीमद्भुत्तरगीताक्तपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मनिष्कपणं

नाम १ अध्यायः ॥ “तादृशब्रह्मापरोक्षेण सुच्यते

इत्याह मनसामित्यादि । मनसां मनोऽव-

च्छिन्नम् । मनमध्यासां मनःसालीभूतम् । मध्यसां

सर्वमासीभूतम् । मनवर्जितं सकृत्पत्रिक-

त्पादिरहितम् । मनमवबोधोपात्मकम् । तदेवं

मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन । आलोक्य तद्

गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः

ज्ञानिनः । स्वयमेव सिद्धान्ति निवृत्ताविद्यका

सुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।” इति श्रीमद्भुत्तरगीतायाः

सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगोडपादाचार्यविर-

चित्तायां १ अध्यायः ॥ ३३ सर्वं मान्ता अद-

न्तास्तेति प्रमाणादत्र मनशाब्दोकारान्तः ।

मनःस्थितम् । यथा,—

“आजन्तं मन्मथस्य यदपि मम मनोऽमध्यतः

कापि नाभूत

तत्ते पुण्यप्रतापादिश्च शरदि सतः सिद्धमाभूत

सुरेव ॥”

इत्युद्धृतः ॥

मनस्विनी, स्त्री, (प्रशस्तं मनोऽवस्थस्याः इति ।

मनस् + विनि । टाप् ।) प्रशस्तमनः स्त्री ।

यथा, कुमारमन्दे । ४ । ३० ।

“मनस्विनीमानविवातदर्जं

तदेव जातं वचनं स्मरत्य ॥”

नृकण्ठीः पत्नी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ५० । १० ।

“प्रागन्वेव नृकण्ठस्य पिता मम महायथाः ।

मनस्विन्यामहं तस्मान् पुत्रीं वेदशिरा मम ॥”

प्रजापतिपत्नी । सा च सोमस्य वसोऽनन्यी ।

यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।

“धृन्वायास्तु धरः पुत्री ब्रह्मविद्यो भुवस्तथा ।

चक्रमास्तु मनस्विन्याः स्वसायाः स्वसनस्तथा ॥”)

मनीषी

मन्यो, [न] पुं, (प्रशस्तं मनोऽवस्थेति ।

मनस् + विनिः ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रशस्तमनोयुक्ते, वि । यथा,—

“मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोपुमसाम्यतम् ॥”

इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥

मनाक्, ण, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-

कान्तात् आक्प्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । १ ।

४।८८ (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।

“मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।

आनर्तान् भार्यवोपागाच्छान्तवाहो मनाग्-

विभुः ॥”)

मन्दः । इति मेदिनी । अन्वय-के, ११ ॥

मनाका, स्त्री, (मन्यत इति । मन + “बलाका-

दयच्च ।” उणा० ४ । १४ । इत्याकः । टाप् ।)

हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥

मनाकरं, स्त्री, (मनाक् यथा तथा करोतीति ।

क + अच् ।) मङ्गला । मङ्गिकागन्धयुक्तायुव ।

इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।)

इत्युणादिके, वि ॥

मनाथी, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरौ

वा ।” ४।१।३८ । इति डीप् उदात्तकारश्च ।)

मनोः पत्नी । इति जटाधरः ॥

मनावी, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + “मनोरौ वा ।”

४ । १ । ३८ । इति डीप् औकारश्चान्तादेशः ।)

मनुपत्नी । इति तुम्हवोध्याकारणम् । (यथा,

शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।

“सा मनोरैव जायां मनाथीं प्रविशेष्ट ॥”)

मनितं, वि, (मन बोधे + क्तः ।) ज्ञातम् । इत्य-

मरः । ३ । १ । १० ॥

मनोकं, स्त्री, (मन्यते शोभायेमादियते इति । मन

+ “अलोकादयच्च ।” उणा० ४ । १५ । इति

कोकनप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अङ्ग

नम् । इत्युणादिकोषः ॥

मनोषा, स्त्री, (इष्ट + अच् । टाप् । मनस इषा

गमनम् । “शकन्यादिषु पररूपं वाच्यम् ।”

१ । १ । ६४ । इत्यस्य वाचिकोऽप्या साधुः ।)

बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥ (यथा,

अश्वदे । १ । ५४ । ८ ।

“असमं चतुस्रसमा मनोषा ॥”

स्तुतिः । यथा, अश्वदे । ५ । ८४ । १० ।

“उत प्रजाभ्योऽविदो मनोषाम् ॥”

“मनोषी स्तुतिमविदं प्राप्तवानसि ॥” इति

तद्वाच्यं वाचनः ॥)

मनोषी, [न] पुं, (मनोषा अवस्थेति । मनोषा +

वीत्यादित्वात् इति ।) पण्डितः । इत्यमरः ।

० । ७ । ५ ॥ (यथा च मनो । १ । १७ ।

“यन्मनोऽवयथाः सन्मास्तस्मैमान्याम्ययति वट ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य भक्तिं मनोषिणः ॥”)

बुद्धियुक्ते, वि । (यथा, अश्वदे । १ । १६४ । ४५ ।

“वावारि वाक् परिमिता यद्वानि

तानि विदुर्वाञ्छता ये मनोषिणः ॥”

“मनोषिणो मेधाविनः ॥” इति तद्वाच्यं वाचनः ॥)

मनुः

मनुः, ऋ, (मनु + "शृङ्खलित्वीति ।" उवा० १।११। इति उः ।) एका । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मनोः प्रतीति । मनु + "मनोरौ
वा ।" ॥ १।१८८। इत्यत्र "वा यद्व्ययेन द्वावपि
विकल्पायते । तत्र चैक्यं भवति । मनोः ऋ
मनायी मनायी मनुः ।" इति काशिकोक्तिः पक्षे
डीवभावः ।) मनुप्रतीति । इति लिङ्गादिर्लङ्गते
अमरः ॥

मनुः, पुं, (मन्वते इति । मन + "शृङ्खलित्वीति ।"
उवा० १।११। इति उः ।) मन्वन्तः पुनः ।
स च प्रजापतिर्धर्मशास्त्रवक्ता च । इति
लिङ्गादिर्लङ्गते अमरः ॥ मनुष्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४७।४।
"मनोर्विश्वस्य धेहिम आदित्याराय ईशते-
ऽनेहसो वक्तव्यः सुक्तयो वक्तव्यः ॥"
"मनोः मनुष्यस्य ।" इति तन्नाय्ये सायनः ॥)
जिनभिरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्वः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, गौतमीयनल्के । ७।५।
"गोहिरव्यकवस्त्रादौस्त्रीयवेद् गुरुमात्मनः ।
यथा ददाति मन्वः प्रसन्नवदमो मनुम् ॥" ॥)
प्रतिकल्पे चतुर्दश मनसो भवन्ति तेषां
नामानि यथा । स्वायम्भुवः १ स्वरोचिषः २
उत्तमः ३ तामसः ४ रेतः ५ चाक्षुषः ६
इते गताः । वैवस्वतः ७ । वर्त्मनोऽयम् ।
सावर्णिः ८ दक्षसावर्णिः ९ अक्षसावर्णिः १०
धर्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देव-
सावर्णिः १३ इक्ष्वाकुः १४ एते भविष्यन्ति ।
इति श्रीभागवते = स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥
एतेवासुप्त्यतिर्यथा,—

"आश्वो मनुप्रपुत्रः शतरूपापतिर्ब्रह्मा ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुपुत्रः ॥
स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः ।
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः ॥
संप्राप कृष्णदास्यश्च गोलोकश्च जगाम सः ।
ब्रह्मा तत्तं सपुत्रश्च प्रबुद्धश्च प्रजापतिः ॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सङ्गजे मनुमणकम् ।
स च सत्यम्भूपुत्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः ॥
स्वरोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो बह्वनन्दनः ।
राजा वदाम्यो धर्मिष्ठः स्वायम्भुवसमो महान् ॥
प्रब्रतस्तुतावन्मौ हौ मनु धर्मिणां वरी ।
तौ द्वितीयचतुर्थौ च वेणुवौ तामसोत्तमौ ॥
तौ च शङ्करशिष्यौ च कृष्णभक्तिपरायणौ ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रेतः पञ्चमो मनुः ॥
बुद्धश्च चाक्षुषो त्रयो विष्णुभक्तिपरायणः ।
आह देवः सृष्ट्यसुतो वेणुवः सप्तमो मनुः ॥
सावर्णिः सृष्ट्यमनयो वेणुवो मनुर्दृष्टमः ।
नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥
दशमो अक्षसावर्णिर्महेश्वरज्ञानवशरदः ।
ततश्च धर्मसावर्णिर्महेश्वरकाशः क्षतः ॥
धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वेणुवानां सदा ब्रवी ।
ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्महेश्वर हादशः क्षतः ॥
धर्मोत्तमा देवसावर्णिर्महेश्वरं जयोदशः ॥

मनुः

चतुर्दशो महाज्ञानी चैवसावर्णिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिल्लके ५१ अध्यायः ॥
अपि च । स्वायम्भुवः १ । स च गायत्री
ब्रह्मणो जातः । अस्य पुत्राः दश । अग्निधः ।
अग्निवाहुः । रिपुषः । सवजः । ज्योतिष्मान् ।
द्युतिमान् । हवः । मेधाः । मेधातिथिः । वसुचः ।
स्वरोचिषः २ । अस्य पुत्राश्चत्वारः । नभः ।
नभस्यः । प्रवृत्तिः । भावमचः । औत्तमिः ३ ।
अस्य पुत्राः दश । रेतः । ऊर्जः । भूर्जः ।
शुक्तिः । शुक्रः । मधुः । माधवः । नभस्यः ।
नभः । सहस्रः । तामसः ४ । अस्य पुत्रा
दश । अकल्मषः । तपोधनी । तपोकलः ।
तपोधनः । तपोरतिः । तपस्यः । तपोद्युतिः ।
परन्तपः । तपोभागी । तपोयोगी च ।
रेवतः ५ । तस्य पुत्राः दश । अरुणः । तत्त्व-
दर्शी । वित्तवान् । हयपः । कपिः । सुक्तः ।
निकन्सुकः । सत्तः । निर्मोहः । पकाशकश्च ।
चाक्षुषः ६ । स च भ्रुवपौत्रान् रिपुञ्जयात्
ब्रह्मर्षीहृत्त्रां वीरणकन्यायां वैरिण्या जातः ।
तस्य भार्या नजुला । तस्य पुत्राः दश । उरुः ।
पुरुः । शतद्युम्नः । तपस्वी । सत्यवाक् । कविः ।
अग्निष्टुप् । अतिरात्रः । स्वच्छस्वः । अभि-
मनुश्च । वैवस्वतः ७ । स च सूर्यान् संज्ञायां
जातः । तस्य पुत्राः दश । इलः । इक्ष्वाकुः ।
कुशनाभः । अरिष्टः । रिष्टः । नरिष्यन्तः ।
कुरुषः । शर्म्यतिः । एतथः । नाभागश्च ।
सावर्णिः ८ । स च सूर्यान् ह्यायायां जातः ।
तस्य पुत्राः दश । धृतिः । वरीयान् । यवसः ।
सुवर्णः । उष्टिः । चरिणुः । ईशः । सुमतिः ।
वसुः । शुभाचः । रौच्यः ९ । असौ रुच्यः
प्रजापतिः पुनः । भौत्यः १० । असौ भूतिनामक-
प्रजापतिः पुनः । मेरुसावर्णिः ११ । असौ ब्रह्मणः
पुनः । अतुः १२ । अतुधामा १३ । विष्वक्-
सेनः १४ । इति मात्स्ये नवमाध्यायावधि
एकविंशत्यध्यायपर्यन्तम् ॥ क्रमशस्तेषां विव-
रणानि यथा, १ स्वायम्भुवः । यथा, मार्कण्डेये
५६ अध्याये ॥

"मनोः स्वायम्भुवम्यासन् दश पुत्रास्तु तत्तमः ।
येरियं पृथिवी सन्धा सप्तदीपा सपञ्चता ।
सप्तसुदा करवती प्रतिवर्धं निवेशिता ॥"
२ स्वरोचिषः । यथा, तत्रैव ६७ अध्याये ।

मार्कण्डेये उवाच ।

"ततः स्वरोचितं नाम्ना द्युतिमन्तं प्रजापतिम् ।
मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं द्रष्टुम् ॥
तत्रान्तरे तु ये देवा मनुयन्तस्तुताश्च ये ।
भौपालाः कौटुके । ये तान् गदन्तस्त्वं निशामय ॥
देवाः पारावतास्तत्र तथैव तुष्टिता द्विज । ।
स्वरोचिषेऽन्तरे चैको विपश्चिदिति विवृतः ॥
ऊर्जस्तमस्तथा प्राणो दन्तोऽजिह्वमभस्तथा ।
निश्वरश्चावधीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैव-किंपुत्रवाद्याश्च तुतास्तस्य महात्मनः ।
सप्तान् सुमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

मनुः

तस्य मन्वन्तरं यावतावतदंशविकारे ।
सुक्तेयमवनिः सत्त्वा द्वितीयं वै तदन्तरम् ॥
स्वरोचिषस्तु चरितं जम्ब स्वरोचिषस्तथा ।
निश्वस्य सुच्यते पापैः अहघानो हि मानवः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६१ अध्यायमारभ्य
६६ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ १ औत्तमः ।
यथा, तत्रैव ७३ अध्याये ।

मार्कण्डेये उवाच ।

"मन्वन्तरे द्वितीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः ।
देवानिन्द्रव्योम्भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः ।
सत्याश्च द्वितीयोऽन्यद्विवरणां तथा गवः ॥
द्वितीये तु गयी देवाः शिवाश्चा सुनिवसतम् । ।
शिवाः स्वरूपतस्ते तु श्रुताः पापप्रणाशनाः ॥
प्रतर्दनाश्च गगो देवानां सुनिवसतम् । ।
चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥
वशवर्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गच्छे द्विज । ।
यथास्यातस्तत्तत्पास्तु सर्व एव महातमे । ।
एते देवगणाः पञ्च स्मृता यज्ञमनुकृता ।
मन्वन्तरे मनुष्येऽपि सर्वे हादशका गणाः ॥
तथास्मिन् महाभागकौलोक्ते स गुरुर्भवेत् ।
शतं कर्तुनामाह्वय सुशान्तिर्नाम नामतः ॥
यस्योपसर्गनाशाय नामाश्रयविभूषिता ।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते तु महोत्तमे ॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं च प्रयच्छति ।
सहितः शिवस्तथादौस्तथैव वशवर्तिनः ॥
अत्रः परशुचिर्दियो महाबलपराक्रमाः ।
पुत्रास्तस्य मनोरासन् विख्याताश्चिदशो-
पमाः ॥

तन्सुतिसम्भवेर्भूमिः पाणिताभूस्त्रैरैः ।
यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुतमतेजसः ॥
चतुर्थीगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ।
स्तत्रैतादिसंज्ञानां यान्तुक्तानि युगे मया ॥
स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७२
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ तामसः । यथा,
तत्रैव ७४ अध्याये ।

"तामसाश्चो मनुर्भूतस्य मन्वन्तरं द्रष्टुम् ।
ये देवा यत्पतिर्यश्च देवेको ये तथर्चयः ।
ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः ॥
सत्यास्तथान्ये सुधियः सृष्ट्या हरयस्तथा ।
एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका स्तने । ।
महाबलो महावीर्यः शतयज्ञोपलक्षितः ।
शिखिरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्विभुः ॥
ज्योतिर्धामा पुयुः काशश्चैकोऽग्निर्वैजकस्तथा ।
पीवरश्च तथा अक्षन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
नरः शान्तिः शान्तदाम्नाजानुजहादयस्तथा ।
पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ५ रेतः ।
यथा, तत्रैव ७५ अध्याये ।

मनुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“तामादाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादजायत सुतो देवतां देवतो मनुः ।
समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञातास्त्रिगुणास्त्राण्यो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् सुनिदेवैर्नृपार्थिवान् ।
कथ्यमानान्मया ब्रह्मन् । निबोध सुसमाहितः ॥
सुमेधसक्तश्च देवास्तथा भूपतयो द्विज ! ।
वेङ्कटश्रमितामश्च चतुर्दश चतुर्दश ॥
तेषां देवगणानां चतुर्धामपि चेत्तर ! ।
नाम्ना विश्वरभूदेवः शतयज्ञोपलज्जकः ॥
हिरण्यकोमा वेदश्रीरुर्हबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् देवतस्यान्तरे मनोः ॥
ब्रजवन्मुर्महावीर्यः सुयष्ट्यस्तथापरः ।
सत्यकाश्यास्तथैवासन् देवतस्य मनोः सुताः ॥
देवतान्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवाक्षया ह्येते स्वारोचिषश्च ते मनुम् ॥”
अस्यान्यद्विरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ६ चाक्षुषः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
“तस्य मन्वन्तरेऽस्य येऽन्तरविदशा द्विज ! ।
ये चर्चयन्त्येवेको ये सुताश्चास्य तान् द्रष्टुम् ॥
आर्या नाम सुराक्षन् तेषामेकोऽष्टको गणः ।
प्रख्यातकर्त्तव्या विप्र ! यज्ञे ह्यसुतामयम् ॥
प्रख्यातवलयवीर्याणां प्रभामस्तुतुर्दशाम् ।
द्वितीयश्च प्रख्यातश्चो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवान्यो भयान्तो देवनागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र यथगात्रस्तथाष्टकः ॥
लेखसंज्ञास्तथैवान्यो तत्र मन्वन्तरे द्विज ! ।
पञ्चमे च गणे देवास्तत्संज्ञा ज्ञान्ताशिवः ॥
शतं क्रतूनामाहुत्य यत्तेषामधिपोऽभवत् ।
मनोजवस्तथैवेवः संख्यातो यज्ञभागशुक् ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्ठाभुस्ततो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्चयः ॥
उरुपुत्रश्चतुर्गुणस्तथाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः एषिवीपतयोऽभवन् ॥”
अस्यान्यद्विरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ७ वैव-
स्वतः । यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“आदिता वसवो वराः साध्या विन्धे मनुजानाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यज्ञ देवगणाः स्मृताः ॥
आदिता वसवो वरा विन्धेया कथ्यमानजः ।
साध्याश्च वसवो विन्धे धर्मपुत्रगणास्तथाः ॥
भृगोस्तु भृगवो देवाः पुत्रा अङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गश्च मारीचो यज्ञेयः साम्यताधिपः ॥
सर्गस्त्री नाम चैवैको महात्मा यज्ञभागशुक् ।
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते साम्यतश्च ये ॥
सर्वे ते त्रिदशजस्तु विज्ञेयास्तुत्यजगताः ।
सहस्राणां कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
महवन्तो वृषाः सर्वे द्वाङ्गुली गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतजस्रः ॥

मनुः

धर्माग्निः कार्द्वेः सुहोराधिपतृगुणान्विताः ।
भूतभयभयनायाः द्रष्टुं चैतत् नयं द्विज ! ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिवात्यश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिष्वेव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाशुविः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विद्यामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवाण्चौकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽथ तथान्तरे ॥
इन्द्राङ्गनाभगश्चैव धृष्टशर्मतिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभगो दिष्ट एव च ॥
क्रतुश्च प्रथमश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् । कथितन्ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ! ।
तुभ्यते पातकेः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
अस्यान्यद्विरणं ७७-७८ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥
८ सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८० अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“कथितस्तव सावर्णिश्चायासंज्ञासुतश्च यः ।
पूर्वगस्य मनोस्तुत्याः स मनुर्भविताष्टमः ॥
रामो यासो गालवश्च दीप्रिमान् क्षप एव च ।
अश्वत्थकृष्णश्चो गिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
सुतपाश्चामिताभाश्च सुख्याश्चैव त्रिधा सुराः ।
विश्वकः कथिताश्चैषां त्रयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च शक्रश्च क्षुतिर्न्यातिः प्रभाकरः ।
प्रभासो दयितो धर्मस्तेजोरश्मिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विश्वको गणः ।
प्रसुर्विस्वभासादस्तथाऽन्यो विश्वको गणः ॥
सुराणाममितानां तु तृतीयमपि मे द्रष्टुम् ।
दमो दान्तो जतः सोमो तिल्लाद्याश्चैव विश्वतिः ॥
सुख्या ह्येते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारीचस्यैव ते पुत्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मनः ॥
पाताल आस्ति योऽद्यापि देवः समयबन्धनः ।
विरजाश्चावबोरश्च निर्मोहः सत्यवाक् क्षतिः ॥
विष्णाद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोऽर्षाः ॥”
अस्यान्यद्विरणं तत्रैव ८१-८३ अध्यायेषु द्रष्ट-
व्यम् ॥ ८ दक्षसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४
अध्याये ।

“दक्षपुत्रश्च सावर्णि भाधो यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा सुनयो वृषाः ॥
पारामरीचिभर्गाश्च सुधर्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सहस्राक्षो महाबलः ।
साम्यतं कार्त्तिकेयो यो वशिष्ठपुत्रः षड्गणनः ॥
अद्भुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेघानिधिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् क्षुतिर्माक्षया ॥
सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथाऽन्यो हयवाहनः ।
धृष्टकेतुर्वर्द्धकेतुः पञ्चहृक्षो निरामयः ॥
एधुमवाक्षयाचिष्णान् भूदुरिणो वृद्धद्वयः ॥
एते वृषसुतास्तस्य दक्षपुत्रस्य वै वृषाः ॥”

मनुः

१० ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।
“मनोस्तु दक्षमस्यान्यश्च मन्वन्तरं द्विज ! ॥
मन्वन्तरे च दक्षमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासौना निवह्याश्च त्रिःप्रकाराः सुराः
स्मृताः ।

शतसंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो रुनोः ।
यत् प्राणिनां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
प्राणितिरिक्तस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्धृतः ।
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपोऽर्क्षिर्हविष्ठाश्च सुततो सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुचेव सोत्तमीनाश्च भूमिसेनश्च धीर्यवान् ।
शतानीकोऽथ दृढभो क्षुनमिषो जयद्रथः ॥
भूरिदुन्नः सुपर्वा च तस्यैते तनया मनोः ॥”
११ धर्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।

“भविष्या धर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं द्रष्टुम् ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्माकरतयस्तथा ।
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकशतशतो गणाः ॥
मासर्तदिवसा ये तु निर्माणपतयस्तु ते ।
विहङ्गमा राक्षयोऽथ मौकृताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाश्चो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्ठाश्च वरिष्ठश्च अष्टिरन्यस्तथावनिः ॥
निचरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्निदिवश्च सप्तमः ॥
सर्वज्ञगः सुशर्मा च देवानोक्तः पुरुहूतः ।
जेमधन्वा वृषाश्च भाविनस्तसुता वृषाः ॥”
१२ वज्रसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“द्वादशे वज्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णस्यास्य ये देवा सुनयश्च द्रष्टव्यं तान् ॥
सुधर्माणः सुमनसो हविता रौहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुराक्षश्च पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ज्ञतधामा महाबलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्धृतः सप्तर्षीणपि मे द्रष्टुम् ॥
क्षुतिस्तपस्वो सुतपाक्षपोऽर्क्षिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तसुता
वृषाः ॥”

१३ रौष्यः । यथा, तत्रैव ।
“त्रयोदशस्य पण्याये रौष्यास्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च वृषाश्चैव गदगो मे निशामय ॥
सुधर्माणः सुराक्षश्च सुकर्माणस्तथापरः ।
सुधर्माणः सुरा ह्येते समक्ता सुनिवसतम् ॥
महाबलो महावीर्यस्त्रीयामिन्द्रो दिव्यशक्तिः ।
भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदगो मे निशामय ॥
धृतिमानश्चैव तस्यैव तस्यैव निवसतुक्तः ।
निर्मोहः सुतपाश्चाऽन्यो निष्कम्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो यिचित्रश्च नयतिर्विभेधो वृषः ।
सुनेनः चतुर्द्विजश्च सुव्रतश्चैव ततसुताः ॥”
१४ भीमः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
“भीमो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवावृषीन् भूपाश्च मे द्रष्टुम् ॥

मनुः

भविष्यस्य भविष्यास्तु गतौ मम विस्तरात् ।
 देवेभ्यो यच्च भविता तस्य विस्तारकर्मणः ॥
 चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
 धाराश्रवाश्च ह्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
 अचिरिन्मृतास्तथा तेषां च दशानां भविष्यति ।
 महावली महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
 अक्षीरवाभिवाहश्च सुचिर्भुक्तोऽप्य माधवः ।
 शुक्रोऽजितश्च समैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
 गुणगभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुमहस्तथा ।
 स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्दस्तथा ॥
 तेजस्वी सुवज्रश्चैव भीमस्येते मनुः सुताः ।
 चतुर्दश मयैतस्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥”
 मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव १०० अध्याये ।
 “श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्यं क्रमेण सुनिसत्तम ।।
 पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथास्त्रीणाञ्च सन्ततिम् ॥
 श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्वं धर्ममाप्नोति मानवः ।
 स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्वकामानवाप्नुते ॥
 अतीतमेधनमाप्नोति ज्ञानचाप्नोति तामसः ।
 देवते च श्रुते तुष्टिं सुखं च विन्दते क्षयम् ॥
 आरोग्यञ्चाशुपुं पुंसो श्रुते वैवस्वते वलम् ।
 गुणवत्पुण्यपीक्षुस्तु शृणुसः सर्वाङ्गं श्रुते ॥
 माहात्म्यां ब्रह्मसावर्णां धर्मसावर्णिकं शुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो ब्रह्मसावर्णिकं जयम् ॥
 ज्ञानिभ्यो गुणैर्युक्तो दण्डसावर्णिकं श्रुते ।
 निशानयत्यरिष्वर्चं रौप्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥
 देवप्रसादमाप्नोति भीमो मन्वन्तरं श्रुते ।
 तथापि ह्येवं पुत्राञ्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
 सर्वाययुक्तमादयश्च श्रद्धांति सुनिभस्तमः ।।
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रुयतां फलसुत्तमम् ॥
 तत्र देवाः कृषीनिद्रात्मनः कृत्तनयान्मृषान् ।
 वंशाश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
 देववीन्द्रपुत्राश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
 ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 शुभां गतिमयाप्नोति यावद्विन्मृतास्तुर्दश ॥
 सर्वे ह्युक्तवः सैन्याः सर्वे सौन्दर्यस्तथा गृहाः ।
 भवन्त्यसंश्रयं श्रुत्वा क्रमात्मन्वन्तरस्थितिम् ॥” ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४६ ।
 “विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्याविष्टो स्याविष्टो भुवः ॥”
 मननपधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहि-
 तायाम् । १५ । ४६ ।
 “तस्मिन्महं निदधे नाकं किं यमाहुर्मनवस्त्रीणां-
 वक्षिषम् ॥”
 “मनवः मननप्रयाना विदांसः ॥” इति तद्वाक्ये
 महीधरः ॥ ॥ अन्तःकरणम् । यथा, भागवते ।
 ६ । ४ । २५ ।
 “देहोऽस्वीच्छा मनवो भूतमात्रा
 नात्मानमन्युश्च विदुः परं यत् ॥”
 “मनवोऽन्तःकरणानि ॥” इति तद्वाक्यायां श्रीधरः ॥
 छशाश्वस्य पुत्रमिदः । यथा, भागवते । ६ । १० ।
 “क्षशाश्वोऽर्च्येति भाव्यायां धूमकेतुमनोजनम् ।
 विषखायां वैदश्रः देवतं वसुन् मनुम् ॥”

मनुष्यः

मनुजः, पुं, (मनोजात इति । जन् + जः ।)
 मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
 “स्वर्गापवर्गौ मानुष्यान् प्राप्नुवन्ति नरा सुते ।।
 यथाभिरुचितं स्थानं तदुपान्ति मनुजा
 द्विजः ॥”)
 मनुजी, स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मानुषी । इति जटाधरः । (टाप् इत्येके । यथा,
 हरिवंशे । १७६ । २३ ।
 “विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजास्तु च ॥”)
 मनुभूः, पुं, (मनोभवतीति । भू + क्तिप् । मनु-
 भूत्वात्पत्तिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 मनुराट्, [ज] पुं, (मनुः मानव इव राजन्ते
 इति । राज् + क्तिप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य
 तथात्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “ह्य-
 गवयसुकयमनुष्यमस्यानामप्रतिषेधः ।” ४ । १ ।
 ६६ । इत्यस्य वाचिकीका ङीष् । “हस्तद्वि-
 तस्य ।” ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।)
 मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मनुष्यः, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो-
 जातावज्ययौ युक्च ।” ४ । १ । १६१ । इति
 यत् पुगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्यायः ।
 मानुषः २ मर्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः
 ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः
 ८ चेतनः ९ भूष्यः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पूरुषः १४
 पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मर्त्यः १७ विट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥
 (यथा, मनुः । १ । १ । ४३ ।
 “रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरा-
 युजाः ॥”)
 स त् अन्वाकसोतो ब्रह्मणो नवमः सर्ग एक-
 विधश्च । यथा,—
 “अन्वाकसोतस्तु नवमः जतरेकविधो वृणाम् ।
 रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ७ । १० । २४ ।
 अपि च ।
 “तस्यापि ध्यायनः सर्गं सत्त्वाभिध्यायिनस्ततः ।
 प्रादुर्बभूव चायत्तदन्वाकसोतस्तु साधकः ॥
 यस्यादब्दाक् प्रवर्तन्ते ततोऽन्वाकसोतस्तु ते ।
 ते च प्रकाशबहुलास्तमोदितरजोऽधिकाः ॥
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा जहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥ ४ ॥
 मनुष्यजन्मसुत्तिकारणं यथा,—
 “विसृक्तिचेतुकाम्या तु नरयानिः क्षतात्मनाम् ।
 नासृजन्ति हि संसारं विभ्रान्तमनसो गताः ॥
 जीवा मानुष्यार्ता मन्ये जन्मनामनुत्तरपि ।
 तदीदृक् दुर्लभं प्राप्य सुतिहारं विचेतवः ॥
 पतन्ति भूयः संसारे विष्णुभावाविमोहिताः ।

मनोज

सुदुस्तरापि दुःसाध्या माया कृष्णस्य मोहिनी ॥”
 इति तत्रैव युद्धव्रतनामाध्यायः ॥ ४७ ॥
 “मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिवंश ।
 विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्दनः ।
 भ्राता च सर्वलोकानां वात्सल्यगुणसागरः ॥”
 इति पाण्डोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥ ४७ ॥
 स त्रिविधो यथा,—
 “यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरन्त्यासि राक्षसाः ।
 प्रेतान् भूतगणाञ्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
 इति श्रीभागवतोपायां १७ अध्यायः ॥
 “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राक्षसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
 इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
 (त्रि, स्तुतिकारकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।
 “होता मनुष्यो न दहः ॥”
 “मनुष्यो लौकिको वन्द्यो दातारं प्रभुं बहु-
 विधया स्तुत्या कौतिनः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यसम्बन्धो । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११ ।
 “प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥”
 “मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धोनि युगानि क्षत-
 जेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रक-
 र्षणं हिंसन्ती ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ मनुष्य-
 हितः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
 “इशारित्री मनुष्यः स्वर्गः ॥”
 “मनुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्गः स्वर्गस्य
 दाता ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
 मनुष्यधर्मा, [न] पुं, (मनुष्यस्यैव धर्म आचारो
 यस्य । “धर्मादनिच् केवलान् ।” ५ । ४ । १२४ । इति
 समासान्तोऽनिच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १२४ । १२४ ॥
 मनुष्ययज्ञः, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः ।)
 अतिथिपूजनम् । इति बृहद्वाङ्मनस्येति ॥
 (यथा, श्रुतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
 “तान्मिव महासत्त्वाणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
 पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
 मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् ङीष् ।
 योपधप्रतिषेधे “ह्यगवयसुकयमनुष्यमस्याना-
 मप्रतिषेधः ।” इति ङीष् यलोपाभावः ।) मानुष-
 स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मानुषी २ नारी ३
 मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५
 मनुजी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
 मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मनःशब्देन शृतिव ।)
 मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
 मनोजन्मा, [न] पुं, (मनो जन्म यस्य ।)
 कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनोजवः, पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदेव सर्व-
 गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते दानधर्मे सहस्रनामस्तोत्रम् । १२ ।
 १४६ । ८७ ।
 “मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
 (मनसश्चित्तस्य जवः ।) भवको वेगः । इति
 आकरणम् ॥ (अग्निसपत्ताः शिवाद्याः पुंसः ।
 यथा, हरिवंशे । ६ । ४२ ।

मनोज्ञ

“अनिलस्य शिवा भाष्या वक्ष्याः पुत्री मनो-
जवः ॥”)

रत्नस्य पुत्रमेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ११ ।
“शनेश्वरस्तथा मुक्तो लोहिताङ्गो मनोजवः ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १ । ८१ । ८५ ।
“मनोजवे नरः क्षात्रा गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
वृद्धमन्त्ररत्नम् । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५३ ।
“मनोजवस्तथैवैकः संख्यातो यज्ञभागभुक् ॥”
मेधातिथिः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० ।
२५ । “तस्य प्रियवत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधा-
तिथिः । सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि
तेषु स्त्राज्ञानं पुरोणवमनोजववेपमानधून्वा-
नीकविश्वरेषविद्याधारसंज्ञानं निघाप्याधि-
पतीन् स्वयं भगवत्कनक आवेष्टितमतिस्तपो-
वर्णं प्रविवेश ॥”)

मनोजवः, जि, (मनो जवं वेगवद्वयस्मिन् । यदा,
मनो जवति पितायमिति ज्ञत्वा धावत्यस्मिन्
इति । जु सौत्रघातुः + अच् ।) पितृतुल्यः । तत्प-
र्यायः । पितृसन्निभः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ।
अतिशयवेगवान् । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८ ।
“तमन्वधावहेगेन तुरगोऽसौ मनोजवः ॥”)
मनोजवसः, जि, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + बाहुल-
कात् अस् ।) पितृसन्निभः । इत्यमरटीकायां
स्वामी । १ । १ । १३ ॥

मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यनेति । जु + अच्
टाप् ।) अग्निज्वाह्वः । इति जटाधरः ॥
(गुणादिवितरितस्या अग्निज्वाह्वस्य ज्ञानयत्ना
वह्निज्वाविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ५७ ।
“मनोजवा च या जिज्ञा लघिमा गुणलक्षणा ।
तथा नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाश्च महा-
भयान् ॥”

स्कन्दस्य मातृगणभेदः । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । १६ ।

“मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥”
क्रौञ्चद्वीपस्य नदीविशेषः । यथा, मानुसे ।
१२१ । ८७ ।

“गौरी कुमुदती चैव सन्ध्या रात्रिमनोजवा ॥”
मन इव जवो यस्याः । वेगविशिष्टायां स्त्रियाम् ।
यथा, महाभारते । १ । १५६ । १८ ।

“अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ॥”
मनोजवः, पुं, (मनोजस्य कामस्य दृढियस्मात् ।)
कामदृष्टिचक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोज्ञ, स्त्री, (मनो जानाति ज्ञापयति तोषय-
तीति । अन्तर्भूतगर्थं ज्ञा + कः ।) सरल-
काष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

मनोज्ञं, जि, (मनसा जानातीति । ज्ञा + कः ।
यदा, मनः ज्ञापयति तोषयतीति । अन्त-
र्भूतगर्थं ज्ञाधातोः कः ।) मनोजरम् । तत्प-
र्यायः । सुन्दरम् २ रुचिरम् ३ चान्द्र ४
सुधमम् ५ साधु ६ शोभनम् ७ कान्तम् ८
मनोरमम् ९ रम्यम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ ।
इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ मनोजरम् १३ वन्द्य-

६१४

मनोर

रम् १४ वन्द्यरम् १५ पेशलम् १६ पेशलम् १७
सुमनम् १८ वामम् १९ अमिरामम् २० गन्दि-
तम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।

“मनोज्ञं सुखं नात्युक्तं प्रत्यक्षमज्ञं हितम् ।
पूर्वं मधुरमन्वीयात् मध्येऽन्तवर्णौ रसौ ॥”)

मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + ज्ञियां टाप् ।) मनः-
शिला । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे चयोदशाध्याये ।

“स्त्रिंशं मनोज्ञाकासीसथोवाञ्जनकसेन्धवैः ॥”)

राजपुत्री । इति जटाधरः ॥ वन्द्याकर्कोटकी ।
आवर्णकी । स्थूलजीरकः । जाती । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोभवः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति ।
भू + अच् । मनसः भव उत्पत्तिर्यस्येति वा ।)
कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१८ । ४१ ।

“ते तां दृष्ट्वापती देवाः साभिलाषा मनोभवम् ।
न श्रेष्ठकृत्तं धेय्यान्मनसा वोढुमातुराः ॥”

मनोजन्ये, जि । यथा, भागवते । ६ । १५ । ४१ ।

“दृश्यमाना विनर्त्येन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
कर्मभिर्ध्यायतो नाना कर्माणि मनसोऽम-
वन् ॥”)

मनोभूः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति । भू +
क्विप् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कलाविलासि । १ । ३३ ।

“श्यामा शुशुभे शशिना तथा मनोभूर्मधुत्व-
स्तन ।

मदसुहितमानसानां तेनापि नृगीदृशौ
लीला ॥”)

मनोयोगिः, पुं, (मन एव योगिरुत्पत्तिस्थान-
मस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । १० । १४२६ ।

मनोरथः, पुं, (मनसः रथ इव । मन एव रथो-
चेति वा ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । १०७ ।
(यथा, रघौ । ११ । ५६ ।

“इतस्तनय वेदेहोमर्त्यं भर्तृचोदिताः ।
कपयस्वैरारण्यस्य रामस्यैव मनोरथाः ॥”

कविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ५६ । ६ ।

“मनोरथः शब्दस्तम्भटकः सन्धिमंस्तथा ।
वभ्रुवः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च सन्निभः ॥”)

मनोरमं, जि, (मनो रमयतीति । रम् + क्तिच् +
अण् ।) मनोजम् । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ॥

“पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तोर्णे मनोरमे ।

सुदः स्रपौदनं दद्यात् प्रदेहोच्च सुसंस्कृतान् ॥”)

मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + ज्ञियां टाप् ।)
गौरीचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ बुद्धिशक्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३

श्रीकारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ तारिणी ७
जया ८ अजन्ता ९ शिवा १० ज्योतिष्मन्तारा ११

१२ खड्गवासिनी १३ भद्रा १४ वैष्णवा १५ नील-
सरस्वती १६ शङ्खिनी १७ महातारा १८

मनोज्ञा

वसुधारा १९ घनन्दरा २० ज्योतिष्मन्तारा २०
ज्योतिष्मन्तारा २१ । इति ज्योतिष्मन्ताराः ॥ (इन्दी-
वराण्यविद्याधरस्य कन्या । यथा च मार्क-
ण्डेये । ६२ । १३ ।

“अहमिन्दीवराण्यस्य सुता विद्याधरस्य वै ।
नाम्ना मनोरमा जाता सुतायां मनधन्वनाः ॥”
सप्तसरस्वतीनामेकतमा । यथा, महाभारते ।
६ । १८ । ४ ।

“सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विद्याना च मनोरमा ।
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥”

तथा च तत्रैव । ६ । १८ । २४—२५ ।

“उद्दालकेन यजता पूर्वम् ध्यात्वा सरस्वती ।
आजगाम सरित्प्रेक्षा तं देशम्भिकारमात् ॥

पूज्यमाना सुनिगम्येत्स्वकजाजिनसंभृतेः ।
मनोरमेति विख्याता सा हि तैमैरसाहता ॥”

हन्दीविशेषः । तल्लक्षणसुदाहरणश्च यथा,
हन्दिमञ्जयाम् ।

“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।”

“तरणिजानते विहारिणी जगद्विलासिनी
विलासतः ।

सुररिपोक्तशुः पुनातु वः सुकृतशालिना मनो-
रमा ॥”)

मनोज्ञतः, जि, (मनसा मनसि वा ज्ञतः ।) प्रति-
ज्ञतः । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥

मनोजरं, जि, (हरतीति । जृ + अच् । मनसो
हरमिति ।) मनोजम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनौ । २ । ६१ ।

“स्त्रीणां सुवोद्यमकूरं विषयार्थं मनोजरम् ॥”

यथा च मार्कण्डेये । १२२ । ३ ।

“त ददर्श तदा तत्र होमधेनुं मनोजराम् ॥”)

कुन्दवृक्षे, पुं, सुवर्णं, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोजरा, स्त्री, (मनोजर + टाप् ।) जाती ।
स्वर्णयुधी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरस्व यमोः
पत्नी । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११७ ।

“मनोजरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वत्सलक्षणा ॥”

असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १० । ६ । ४५ ।

“मनोजरासुकेष्टी च सुमुखी हासिनी प्रभा ॥”)

मनोजर्णा, [क] जि, (मनो हरतीति । जृ +
टप् ।) मनोजरकणे । यथा,—

“यस्य तं पत्रेणामि ज्योतिष्मा यदि भाष्यते ।
तमान्ये वरं यस्मै मनोजर्णा तमादिष्ट ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६९ अध्याये ॥

मनोजारि, [न] जि, (मनो हरति मनो जर्णं
शीलमस्येति वा । जृ + क्तिन् ।) मनोजरम् ।

इत्यमरटीकायां स्वामी । तथाच ।

“गाङ्गं वारि मनोजारि सुरारिचरकृतम् ।
त्रिपुरारिश्चरवारि पापहारि पुनातु माम् ॥”

इति वाङ्मौक्तिकलङ्काराक्षौभम् ॥

मनोज्ञा, स्त्री, (मनः ज्ञयति आश्चर्ययतीति ।
ज्ञे + “आतोऽनुपसर्गे कः ॥” १ । २ । १ । इति कः ।
टाप् ।) मनःशिला । इत्यमरः । १ । ६ । १०८४

(अस्याः पर्यायो यथा,—

मन्त्रः

“मन्त्रः शिवा मनोगुप्ता मनोका नामजिहिका ।
नेपाली कुनटी गोला शिवा दिव्योविधिः

स्तुता ॥”

इति मावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मन्त्रं, जि, (मन्त्रेति इति । मन् + तच् ।) मन्-
नीयम् । भाष्यम् । यथा । “आत्मा वा अरे
ब्रह्मः अतोऽसौ मन्त्रो निदिधासितः ।”
इत्यादि श्रुत्योपनिषत् ॥

मन्त्रा, [जि] जि, (मन्त्रेति जानातीति । मन् +
“बहुलमन्त्रापि ।” उणा० २ । ८५ । इति
लृच् ।) विद्वान् । इति विद्वान्तकौस्तुभासुगादि-
वृत्तिः ॥ (मन्त्रकर्ता । यथा । “य हि हेतुः
कारणं निमित्तमन्तरं कर्मा मन्त्रा वेदित्वा
बोद्धा मृता धाता अन्ता विश्वकर्मा विश्व-
रूपः पुत्रः प्रभवोऽयं नित्यः गुणी अक्षयं
प्राधान्यमयुक्तं जीवो ज्ञः प्रकृतश्चेतनावान्
विभुर्भूतात्मा चेन्न्यात्मा चान्तरात्मा चेति ।”
इति चरकं शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मन्त्रः, पुं, (मन्त्रेति इति । मन्त्रः “कस्मिन्निति नि-
गाभायाद्विभ्यश्च ।” उणा० १ । १ । ७३ । इति
तुन् ।) अपराधः । (यथा, नेष्यचरिते ॥ ११२०॥

“सतीव्रनैस्तीव्रमिमन्त्रं मन्त्र-

मन्त्रं वदन्ति मास्त्रिताम् ॥”)

मन्त्र्यः । प्रजापतिः । इति मेदिनी । तं, ४३ ॥
द्विजंशपराधा यथा । भगवद्भक्तानां चतुर्वि-
न्दिहाम्रभोजनम् १ अनिविद्धदिने दन्तधावन-
मन्त्रा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
अन्तात्मा विष्णोरुपसर्पणम् ३ नृत्नं नरं सृष्ट्वा
अन्तात्मा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्वलां सृष्ट्वा
अन्तात्मा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं श्रवं
सृष्ट्वा अन्तात्मा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६
विष्णुं सृष्ट्वनः पायुषाप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म
कृत्वेनः पुरीतत्यागः ८ विष्णुशालमनाद्वय
शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अतिमजिनं पायः परि-
धाय विष्णुकर्माचरणम् १० अधिधानेनात्मस्य
विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा
विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुसर्पणम् १३
निविष्टपुष्पेण विष्णोरर्चनम् १४ रक्तं वासः
परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्तर्कारं होपेन
विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णं वस्त्रं परिधाय
विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायमोद्धृतवस्त्रं
परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे
कुङ्कुमोष्णद्वन्द्वम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णो-
रुपसर्पणम् २० जानपादशरादिमांसं भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य
विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणम् वा २२ प्रसृष्टमांसं
गत्वा अन्तात्मा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्याकं
भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
निवेदनम् २५ मयमादाय सृष्ट्वा पीत्वा वा
विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
विष्णवे नवाक्षमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे

मन्त्रः

अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावाक्य
विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीघण्टेन विना विष्णोः
प्रबोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२
एतद्व्युपकृतं तथा च नरसिंहपुराणी ।
“अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
पशुनैकेन देवेशः क्षमते हेतुयाचितः ॥”
इत्यादिकाचारतत्त्वे चतुर्थयामार्हलक्ष्यम् ॥
अपि च ।

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा तु परकीयां तत्परस्तत्रिवर्तनः ।
प्रथमश्चापराधोऽयं धर्मविज्ञाय वै भवेत् ॥
अभुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मासुपसर्पति ।
द्वितीयश्चापराधस्तु कर्मविज्ञाय विद्यते ॥
गत्वा मैथुनसंयोगे योऽनु मां सृष्टति नरः ।
तृतीयमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
सृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्माकं यः प्रपद्यते ।
चतुर्थमपराधस्तु दृष्टे नैव क्षमाम्यहम् ॥
सृष्ट्वा त नृत्नकक्षेत्रे असंस्कारकृतम् वै ।
पञ्चमश्चापराधश्च न क्षमामि वसुन्धरे ॥
सृष्ट्वा तु नृत्नकं यस्तु नाचम्य सृष्टति तु माम् ।
षष्ठकश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
मामेवाचनकाले तु पुरीषं यस्य गच्छति ।
सप्तमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृत्तो मां प्रपद्यते ।
अष्टमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
मामेवाचनकाले तु यक्षसंघं प्रभाषते ।
नवमश्चापराधस्तु न रक्षामि वसुन्धरे ॥
अविधानेन मां सृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।
दशमश्चापराधस्तु मम चाप्रियकारकम् ॥
क्रुद्धस्त्वन्त्यानि कर्माणि कुरुते कर्मकारकः ।
एकादशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अकर्मगत्यानि पुण्यानि यस्तु मासुपकल्पयेत् ।
द्वादशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौस्तुभेनोपगच्छति ।
त्रयोदशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अन्तकालेऽपि मां दधि । यः सृष्टति कदाचन ।
चतुर्दशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु लण्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।
पञ्चदशमपराधस्तु कल्पयामि वरानने ॥
अधीतेन च वस्त्रेण यस्तु मासुपकल्पते ।
षोडशमपराधानां कल्पयामि वरानने ॥
स्वपमन्त्रं यो दद्यादज्ञानाय च माधवि ।
सप्तदशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु मत्स्यानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ।
अष्टादशमपराधानि अनुजातानि माधवि ॥
जानपादं भक्षयित्वा यस्तु मासुपसर्पति ।
एकोनविंशमपराधं प्रतिजानामि सुन्दरि ॥
यस्तु मे दीपकं सृष्ट्वा यो मां सृष्टति माधवि ।
विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ॥
इतश्चानं यस्तु वै गत्वा यो मामेवाभिगच्छति ।
एकविंशमपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ॥
पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो मामेवोपचक्रमे ।

मन्त्रः

द्वाविंशमपराधानां तान्महं चोपकल्पये ॥
यस्तु वाराहमांसानि प्रापयित्वा नोपपादयेत् ।
अपराधं त्रयोविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
सुरां पीत्वापि यो मत्तः कदाचिदुपसर्पति ।
अपराधं चतुर्विंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यः कुसुम्भश्च मे शार्कं भक्षयित्वा उपचक्रमे ।
अपराधं पञ्चविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
परधावरक्षेनैव यस्तु मासुपसर्पति ।
अपराधेऽष्टविंशं कल्पयामि वरानने ॥
नवाक्षं यस्तु भक्षेत् न च देवान् पिबन् वजेत् ॥
सप्तविंशमपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ॥
उपानहौ च प्रपदे तथा मे वोपचक्रमे ।
अष्टाविंशमपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ॥
शरीरं मच्छयित्वा तु यो मामाप्नोति माधवि ।
एकोनविंशमपराधं च स्वर्गं न गच्छति ॥
अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।
विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ॥
गन्धपुष्पाण्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति ।
एकविंशमपराधस्तु कल्पयामि यश्चक्षिणि ॥
विना मेर्णादिघण्टेन द्वारस्थोद्घाटनं मम ।
महापराधं विद्वेत तद्वाचिंशमपराधकम् ॥”

इति वाराहे द्वाविंशमपराधाध्यायः ॥

(जि, ज्ञाता । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६३ । ८ ।

“य ईश्वरे भुवनस्य प्रचेतसो

विश्वस्य स्यात्तुर्जगतश्च मन्त्रवः ।”

“मन्त्रवः सर्वस्य वेदितारः ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥ मननीयः । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । १५२ । १ ।

“युवोरिच्छद्वा मन्त्रयोश्च सर्गाः ।”

“मन्त्रयोश्च मननीयाश्च ।” इति सायनः ॥)

मन्त्रः, पुं, (मन्त्राते गुप्तं परिभाष्यते इति ।
मन्त्रि गुप्तभाषणे + चच् । यद्वा, मन्त्रयते गुप्तं
भाष्यते इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे + अच् ।) वेद-
भेदः । स च मन्त्रस्वरूपभागः ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ६७ । ४ । ७४ ।

“प्रनूनं नक्षत्रपतिर्मन्त्रं वदत्युक्थम् ॥”

यथा च मनुः । २ । १६ ।

“निवेकादिस्मशानाग्नौ मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् षेयो नान्यस्य
कस्यचित् ॥”

तन्मातुक्तमन्त्रभागश्च । यथा, मनी । ७।१२७।

“सुपरीक्षितमन्त्रायमद्यान्मन्त्रैर्विधापयैः ॥”)

गुप्तिवादः । स तु रहसि कर्मणावधारणं मन्त्र-
यति आतम् । इत्यमरभरतौ । परामर्शः ।
मन्त्रणा । (यथा, माथे । २ । २८ ।

“मन्त्रो योघ इवाधीरः सर्वज्ञैः संतरेतरपि ।

चिरं न स हतैः स्थातुं परेभ्यो भेदशक्त्या ॥”)

यज्ञादिभ्यो मन्त्रवाक्यस्य निषेधो यथा,—

“यज्ञाङ्गहीना वधिराः कुयोनिस्तु रताश्च ये ।

तेषां मन्त्रो न सुखदः प्रोक्तः कविभिरेव च ॥

कासुकाणां जडानाञ्छीजितानां तथैव च ।

अशुरस्य यदे निर्व्वं जानाता कर्मकारकः ।

मन्त्रः

तस्यापि न भवेन्नरः कार्यसिद्धौ कदाचन ॥”
इति जैमिनिभारते व्याख्येयकपञ्च २ अः ॥
अन्यत् मन्त्राणां शब्दे नष्टम् ॥ * ॥ देवादीनां
साधनम् । इति मेदिनी । रे. ७४ ॥
“तन्मन्त्राद्यवच्छिन्नं यत् तृतीयादगोचरम् ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहस्यमनुपहरम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

मन्त्राख्यातदेकनवत्यधो यथा,—
“एते मन्त्रस्तः सर्वे कृतज्ञस्तु निबोधत ।
भृगुः काश्यपः प्रचेताश्च दधीचो ह्यात्मवानपि ॥
और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः शारङ्गस्तथा ।
आत्स्यश्चैवो जाम्बवन् वीतहयः सवेधसः ॥
वैश्यः पृथुर्विदोदासो बन्धुश्चो यन्सप्रौनकः ।
एकीनविंशति स्मृते भृगवो मन्त्रज्ञतमाः ॥२६॥
अङ्गिरा वैधसश्चैव भरद्वाजो नभामकः ।
तथा ऋगधरो गर्हः सितः सुजतिरेव च ॥
गुववीतश्च मान्वाता अम्बरीषस्तथैव च ।
गुवनाथः पुरुकुलः सुमदयुः सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्युदार्यश्च तत्तकः कविरेव च ।
पृथ्वी विरूपश्च कण्वश्चैवाथ सुव्रतः ॥
उतथश्च शरदाश्च तथा वाजिश्रवा अपि ।
अयस्योऽथ सुजतिश्च वामदेवस्तथैव च ॥
औपित्री हृदशक्तिश्च ऋषिर्दोधतपा अपि ।
काचीवाश्च चयस्त्रिंशत् स्मृता ह्यङ्गिरसा
वराः ॥ २७ ॥

एते मन्त्रस्तः सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ।
काश्यपः सहवत्यावो निधवो वेद एव च ।
आसिनो देवलश्चैव षड्भेन ब्रह्मवादिनः ॥ २८ ॥
अत्रिर्विद्वस्त्रश्चैव आवासीरोऽथ गविष्ठिवः ।
वर्णातको ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्वानिधिश्च यः ॥
इत्येते अथः प्रोक्ता मन्त्रज्ञानुसमन्वयः ॥२९॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः ।
मत्स्य इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भवहंसः ॥
षष्ठस्तु मिचावर्हणः सप्तमः कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥३०॥
विश्वामित्रश्च माधियो देववानस्तथोदलः ।
तथा विद्वान् मधुच्छन्दो ऋषिश्चान्योऽथमरेशः ॥
अष्टको लोहितश्चैव भूतकीलश्च नाडुमी ।
देवश्रवा देवराजः पुराणश्च धनश्रयः ॥
शिशिरश्च महातेजाः सालकायन एव च ।
अथोदशेते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिकी वराः ॥३१॥
अगस्त्योऽथ वृद्धस्तु इन्द्रवाहुस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठागस्तयो ह्येते त्रयः परमकीर्णयः ॥ ३२ ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव इत्यो राजा पुरुवरवाः ।
अस्त्रियाणां वरा स्मृते विज्ञेया मनुवादिनः ॥३३॥
भगवन्चैव भलश्च वल्लभश्चैव ते त्रयः ।
एते मन्त्रज्ञतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवराः स्मृताः ॥३४॥
इत्येकनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा येन वद्विष्कृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषियुक्तास्तथा स्मृताः ।
अगोत्राश्च सुता स्मृते ऋषिपुत्राः शुनयः ॥”
इति मातृ १२ अध्यायः ॥
कृष्णमन्त्रमाहात्म्यं यथा,—

मन्त्रः

“तावन्निबद्धः संसारकारागारे विधिर्जनः ।
न यावत् कृष्णमन्त्रश्च प्राप्नोति गुरुवक्तुः ॥
कृतकर्मभोगरूपनिगडोच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिहन्तनम् ॥
गोलोकमार्गसोपानं निस्तारणीकारणम् ।
भक्त्यङ्गुरस्वरूपश्च निर्योऽहमनन्तरम् ॥
सारश्च सर्वतपसा योगानाश्च तथैव च ।
मिथुनी वेदपाठानां प्रनादीनाश्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दरः ।
जपानामुपवासानामिन्द्राह कमलोद्भवः ॥
पुत्री लक्ष्मीं पितृणाश्च शतं मातामहस्य च ।
पूर्वं परश्च तत्संख्यं पितरं मातरं गुरुम् ॥
सद्योदरं कलत्रश्च वसुं शिष्यश्च किङ्करम् ।
समुद्धरेत् स्वपुत्रं स्वभूषणं कन्याश्च तनुसुतम् ॥
आत्मानश्च समीप्यंश्च गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ।
उद्धरेद्भवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमागतः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
तत्सार्ग्यपूतस्त्रीर्धौवः सदाः पूता वसुन्धरा ॥
अनकजन्मपर्यन्तं दीक्षास्त्रीणो भवेन्नरः ।
तदानीदेवमन्त्रश्च लभते पुण्यशेषतः ॥ * ॥
सप्तजन्मोपदेवानां कृत्वा सेवां स्वकर्मतः ।
लभते च रत्नमन्त्रं सात्त्विकः सर्वकर्मणाम् ॥
जन्मत्रयं भास्करश्च नित्यं मानवः शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रश्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥
जन्मत्रयं न नित्यं निर्विघ्नश्च भवेन्नरः ।
विघ्नेशस्य प्रसादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोच्य मन्त्रमातिः ।
अज्ञानान्यतमो हित्वा महामायां भजेन्नरः ॥
विष्णुमायाश्च प्रकृतिं दुर्गां दुर्गांतिनाशिनोम् ।
सिद्धिर्वा सिद्धिरूपाश्च परमां सिद्धयोगिनोम् ॥
वाणोरूपाश्च यक्षाश्च भद्रा कृष्णप्रियात्मिकाम् ।
नानारूपां तौ नित्यं जन्मनां शतकं वरः ॥
तस्यामादाङ्गवेन ज्ञानो ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
कृष्णज्ञानाधिदेवश्च महाज्ञानं सनातनम् ॥
शिवं शिवस्वरूपश्च शिवदं शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपश्च परमानन्ददायिनम् ॥
मखदं मोक्षदश्चैव दानारं सर्वसम्पदाम् ।
अमरत्वप्रदश्चैव श्रीधरः पुण्ड्रप्रदं परम् ॥
इत्येव च मन्त्रश्च दानं शक्तश्च लीलयता ।
राजस्त्वप्यप्रदश्चैव ज्ञानदं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रयं समाराध्य चाशुतोऽथ प्रसादनः ।
सर्वदस्य वरंश्चैव निर्मलं ज्ञानमाजयेत् ॥
निर्मलग्जानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित् ।
ब्रह्मादिकृष्णपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव पश्यति ॥
इयानिधिः प्रसादेन शङ्करस्य महात्मनः ।
वरदस्य परंश्चैव हरिभक्तिं लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा तद्भक्तसंसर्गान् कृष्णमन्त्रं लभेत् प्रथम् ।
तदा निश्चिन्ताप्राप्तिं मारात्कारां परात्परां ॥
यत्र देहे लभेन्नरं तद्देहावधि भारतम् ।
तत् पाशभौतिकं तद्देहा विभक्तिं दिव्यरूपकम् ॥
करोति दास्यं गोलोके वैकुण्ठे वा हरः पदे ।
परमानन्दमनुक्तो मोहादिषु विविज्यते ॥

मन्त्रः

न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमनं हरः ।।
पुनश्च न पितृन् सौरं धृत्वा मातृस्नानं परम् ॥
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसंविनाम् ।
स्वधर्मिणाश्च भिक्षुणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे १२ अध्यायः ॥
शिवमन्त्रा यथा,—
“प्रथमं ब्रह्म तन्मन्त्रं ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः क्रमन्तु पूजायाः क्रमाद्वित्तं नरवेभौ ॥
समस्तानां स्मराणामु दीर्घाः शिवाः सविह्वराः ।
न न क् मूल्याः सार्धं चक्रा उपानिनाभि-
संहिताः ॥
यभिः पञ्चाक्षरेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितः ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादौ रवसंश्रयाः ॥
प्रामादस्तु भवेत् शेषः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकेकेन तथैवेकं वक्तुं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्माद्भूतस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रामादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणवैः ।
तस्मान् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्लोकः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्णको भवेन्नादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
इत्यष्टास्तं समस्तश्च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरश्च यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
युगां तैरेव मन्त्रेण आराधय तमोचरम् ॥”
इति कालिकापुराणे ५० अध्याये वेताल
भैरवौ प्रति वशिष्ठवाक्यम् ॥ * ॥
मन्त्रस्य त्रिविधमपि यथा,—
“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ।
त्रयाणां अपयज्ञानां त्रयान् स्यादन्तरोत्तरः ॥
यदुच्यते वाचिकः स्मृतश्चैव उच्यते ।
मन्त्रमुच्चारयदात्तं अपयज्ञः स वाचिकः ॥
शनेश्चाराय मन्त्रमपीदोऽपि प्रचालयन् ।
किञ्चित् शब्दं स्वयं विदादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदन्तर्येण वा वक्त्रादपि पदात् पदम् ।
शब्दार्थान्तरनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन स्वरादिमयैकवर्णोच्चारणवान् वाचिकः ।
स्वयं शब्दग्रहणमात्रयोग्यश्चैव उच्यते वाचिकः ।
जिह्वोऽन्तर्यामिणश्चैव यथा गुणव्यापकौ-
मानसः ॥” * ॥
वाचिकेऽप्युक्तं अपि त्रिधा मन्त्रः शब्दः ।
“नोच्यते न वदः कुर्यात् सावित्र्यास्तु विप्रियनः ।”
योगियाज्ञवल्करः ।
“न चक्रमन् न विह्वमन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नीधायिनी न जल्पेय न पादमग्निराक्षया ॥
न पञ्च पादमाकृष्य न वै बहिः करी कृत्यती ।
नेयैवधं जपं कुर्यात् न च भञ्जयद्येक्यम् ॥
उत्तिष्ठन् वास्यगागोऽर्कमासीनः प्रादुश्यो
जपेत् ।
प्राक् कुशैर्वमामोनीं वमामो वाससी २३ ॥”

मन्त्रः

हृदयः ।

“यदि स्यात् क्षिप्रवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुची भूयां कुशोपरि समाहितः ॥”

यावः ।

“जपकाशे न भावित व्रतहोमादिकेषु च ।

एतेष्वेवावशक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तमः ।

अभिवान्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ॥”

योगियाश्च वल्काः ।

“यदि वाग्यमन्त्रोपः स्यात् जपादिव कदाचन ।

आहरेद्देवाय मन्त्रं करेण विष्णुमयम् ॥”

शोतमः ।

“क्रोधं मोहं क्षुभं निद्रां निन्दोषनविजृम्भितम् ।

दर्शनं वनितानाञ्च वर्जयेत्पक्वमेणि ।

आचामेत् सन्निधे चैषां करेहिण्यं सुरार्चितम् ॥”

बोधायनः ।

“नाभिरुध्वा संसर्गं कर्मकाशे विवर्जयेत् ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“मन्त्राच्चायते यज्जातस्मान्मन्त्रः प्रकी-

र्तितः ॥”

मन्त्रदीप्ताश्चितानां दीपो यथा, मन्त्रस्य सत्ता ।

“अदीप्तिनामा मन्त्राणां तेषां शब्दो वरानने ।

अन्नं विष्ठासमं तस्य अन्नं सूत्रसमं स्युतम् ।

तन्मन्त्रं तस्य वा आहुं सर्वं याति ह्यधो-

गतम् ॥”

श्रूयस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह तन्त्रं ।

“प्रणवादां न दातव्यं मन्त्रं श्रूयस्य सर्वथा ।

आत्ममन्त्रं गुरोर्भक्तं मन्त्रं चालपसंज्ञकम् ॥

आहाराप्रणवसंयुक्तं श्रूय मन्त्रं ददद्भिजः ।

श्रूयो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतम् ॥”

श्रुतिरपि ।

मन्त्रः

“वाविर्भी प्रथवं यजुर्ज्योतीं क्षीमृमयोर्न च्छति ।

वाविर्भी प्रथवं यजुर्ज्योतीं क्षीमृमो यदि
जानीयात् स नृतोऽधो गच्छति ॥”

विशेषमाह वाराहोये ।

“गोपालस्य मनुर्देवो महेशस्य तु पादमे ।

तत्पत्राणां च ख्यस्य गणेशस्य मनुक्षया ॥

एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग-
भवेत् ॥”

मन्त्रदीक्षाप्रश्नं या यथा, गोविन्दवृन्दावने ।

“अदीप्तिनास्य मरुते प्रेतत्वं न च रुचति ॥”

नवरत्नेचरे ।

“सर्वासामपि दीक्षायां सक्तिः फलमखण्डितम् ।

अविरोधाद्भवत्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तयः ॥”

तथा ।

“उपपातकलज्याणि महापातककोटयः ।

चणाह्वति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता ॥”

अचाप्यजुलमन्त्रं दीक्षेत ।

“स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्नृनम् ॥”

वाराहोये ।

“ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।

अथ चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥”

इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥

तथा च ।

“धनिमन्त्रान् यज्ञीयादनुकूलान्तथैव च ॥”

इत्यादिदर्शनात्तत्त्वक्रविचारस्य आवश्यकत्वान्

प्रथमं तन्निरूपयति । सिद्धसारसूत्रे ।

“तच्च वृत्तिं हार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।

सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

स्वप्रलब्धे क्षिया एते मालामन्त्रं च चक्षरे ।

वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”

मालामन्त्रस्तु वाराहोये ।

मन्त्रः

“विश्ववर्धाधिका मन्त्रा मालामन्त्राश्च कीर्तिताः ।

नृपसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।

एकद्वित्रयादिबीजस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

तथा । एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्श्वेति ।

वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”

तथा चासुक्तातन्त्रे ।

“काली तारा महाविद्या बौद्धायी सुवनेश्वरी ।

भैरवी क्षिप्रमन्त्रा च विद्या धूमावती तथा ॥

वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलाक्षिका ।

एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥

नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारका ।

कालादिशोधनं नास्ति न चाभिजादिदूषणम् ।

सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

नास्ति किञ्चिन्महादेवि दुःखार्थां कथञ्चन ॥”

एथियां पूर्वफलप्रदा महाविद्या । यथा

मालिनौविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या मञ्जीतके

दीपजालेरसंस्पृष्टास्ताः सर्वा हि फलेः सह ॥

काली नीला महादुर्गा त्वरिता क्षिप्रमन्त्रका ।

वाल्मादिनी चामपूजा तथा प्रयत्निरा पुनः ॥

कामाख्या वावली बाला मातङ्गी शैलवाशिनी

इत्याद्याः सकला विद्याः काली पूर्वफलप्रदाः ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

तथा चैता महाविद्याः कलिदीपान्न बाधिताः ॥”

इत्यादिवचनादेष्टु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु

इदं प्रशंसापरम् । सर्वत्र विचारस्यावश्यक-

त्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्मरणार्थं

प्राप्ता तत्तद्दीपस्य दृष्टव्यात् । इति तु साम्य-

दायिकाः ॥ * ॥ मन्त्रोद्धारार्थं षट्चक्रप्रमाणाणि

चक्रशब्दे द्रष्टव्यानि । तेषां लेखनप्रकारा यथा,

कुलाकुलचक्रम् ।

वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ
ए	ऐ	ओ	औ	अं
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	स	ह	स	ह
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः

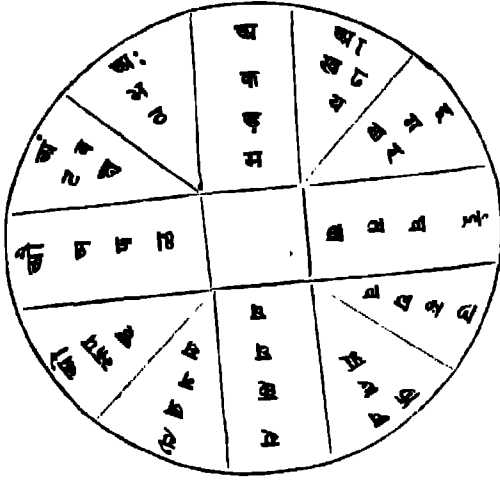
अक्षयचक्रम् ।

अ क	उ	आ	ऊ
य ह	इ प	ख द	च ष
ओ	ऌ	औ	ऋ
उ व	भ म	ट श	ज य
इं	ऋ	इ	ऋ
च न	ज भ	ग घ	ङ ष
अः	ऐ	अं	ए
त स	ठ न	ख व	ट र

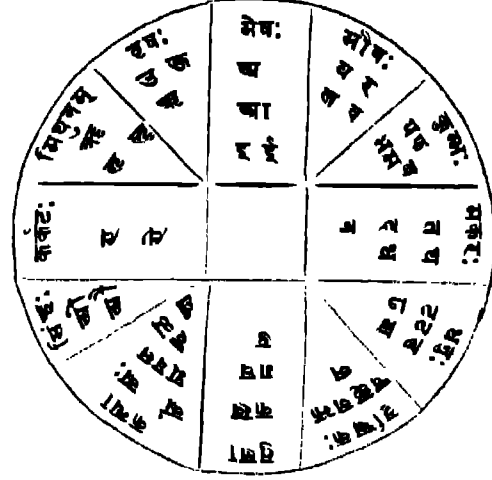
६१८

मन्त्रः

अक्षरमन्त्रम् ।

राशिचक्रम् ।

नक्षत्रचक्रम् ।

अ अा १ देवः	इ २ मानुषः	ई उ ज ३ राक्षसः	क कल ल ४ मानुषः	ए ५ देवः	ऐ ६ मानुषः	ओ औ ७ देवः	क ८ देवः	ख ग ९ राक्षसः
घ ङ १० राक्षसः	च ११ मानुषः	छ ज १२ मानुषः	झ ञ १३ देवः	ट ठ १४ राक्षसः	ड १५ देवः	ढ ण १६ राक्षसः	त थ द १७ देवः	ध १८ राक्षसः
न प य १९ राक्षसः	व २० मानुषः	भ २१ मानुषः	म २२ देवः	य र २३ राक्षसः	ल २४ राक्षसः	व श २५ मानुषः	ष स ह २६ मानुषः	अं अः २७ देवः

नक्षत्रचक्रम् ।

१	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
अ अा	इ ई	उ ऊ	क कल	ख खल	ए ऐ	ओ औ	अं अः			
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	य
व	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
२	७	५	०	०	२	१	०	४	४	१

मन्त्रः

देवताभिरे चक्रविचारस्वावधकलमाह वारा-
हीतन्ने वामनादी च ।

“तारमुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठमुद्धिः शिवस्य च ।
राशिमुद्धिस्तेपुरे च गोपाक्षेऽककुमः स्तुतः ॥
अककुमो वामने च गवेषि च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महाजलप्रागः कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
तेपुरं तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपेदनुधः ॥”
तथा ।

“वैष्णवं राशिचक्रं शैवचक्रं चैव चाककुमं स्तुतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चक्रिकायास्तारकोष्ठे गोपाक्षेऽककुमः स्तुतः ।
हरचक्रे सर्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाभयेत् ॥
अद्याधिक्ये शुभं विद्यातु धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।

दीवान् वंशोऽथ गृहीयान्मध्यदेशोऽङ्गवस्य च ॥
मन्त्रकृत्तौ शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यं यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः ॥”

अन्यत्रापि ।

“मूले ऋतुमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ऋते च प्राप्तिसाधने सर्वसिद्धिस्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दश संस्काराः । गीतमीये ।

“जननं जीवनं पञ्चात् तादृक् धीधनमथा ।
अथाभिविकी विसर्जनीकरणाद्यायने पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्काराः ।
स्वर्गादिपात्रे संलिप्ता मातृकायन्त्रसूक्तमम् ।
काष्ठीरचन्द्रेणापि भस्मना वाच सुव्रत ॥
काष्ठीरं शक्तिचक्रादे चन्दनं वेणुवं मनी ।
शैवे भस्म समाल्प्यात् मातृकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्तुतम् ।
प्रतिष्ठाक्रमेण विधिना मुनिभिस्तत्र लिखितम् ॥२॥
योमेन्तौ रसनार्थकारिकमचा इन्दैः स्फुरन्
केशरं

वर्गोऽस्मादिवत्तुच्छं वस्तुमतीगृहेन संवेधितम् ।
आशास्त्राद्यिषु कान्तजाह्नलियुजा चोष्णीपुरे-

जातं
यत्नं वक्षतकोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”

यन्त्रस्य दिक्षु वं विदिक्षु वं लिखितुं । तथा च
गीतमीये ।

“कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्वादिस्तौ
असेत् ।

यादिमान्ताः शादिमान्ता लक्ष्मीषे प्रविश्यासेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्दशं दिक्षु वं वं विदिक्षु च ॥”

इति मातृकायन्त्रम् ॥

“प्रवृत्तान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।

प्रत्येकं शतवारं च जीवनान्मुदाहृतम् ॥ २ ॥

मन्त्रवर्णान् समालिख्य तादृशेचन्दनाम्भवा ।

प्रत्येकं वायुवीजेन पूर्ववत्तादृक् मन्त्रम् ॥ १ ॥

विशिष्य मन्त्रवर्णान् प्रक्रमैः करवीरजैः ।

तन्मन्त्रवर्णैश्चकारैर्होत्राग्नेयं बोधनम् ॥ ३ ॥

“तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना अभिविकः प्रकीर्तितः ॥”

मन्त्रः

तन्मानरे ।

“मन्त्रस्य चातुर्कं वर्णमभिषिञ्चामि हृद्गतम् ॥”

इति वचनात् प्रत्येकमभिषिञ्चेत् ।

“अन्यत्रापि पञ्चैः सिञ्चेत् मन्त्री मन्त्रार्थसंख्या ॥५॥

सञ्चिन्त्य मन्त्रा मन्त्रं सुमुखाभ्युदयमध्यतः ।

ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दृष्टेः कलत्रं यती ॥

तारं योमात्रिमनुयुक् दृष्टी ज्योतिर्मनुर्मन्त्रः ॥”

तारं प्रणवः योम हकारः योमी रेफः मनु-
रौकारः दृष्टी अगुस्वारः ॥ ६ ॥

“खर्चो न कुशतोयेन पुण्यतोयेन वा तथा ।

तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्तुतः ॥७॥

मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं मतम् ।

मधुना शक्तिमन्त्रेषु वैष्णवे चैन्दुमन्त्रेः ॥

शैवे हस्तेन दुग्धेन तर्पणं सव्यगौरितम् ॥”

अभिविकेऽपि तथा ॥ ८ ॥

“तारमायारमायोगो मनीर्होपनसुच्यते ॥ ९ ॥

जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥१०॥

संस्कारा दश संप्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।

यान् कृत्वा समुदायेन मन्त्री चाख्यतमाभु-
यात् ॥”

मन्त्रत्रयमिति आनयं मायिकं कार्मण्यम् ।

प्रपञ्चसारे ।

“मायिकं नाम धोषोत्पन्नं पौरुषं कार्मण्यं मलम् ।
आनयं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मन्त्रत्रयम् ॥”

न नयं अनयं तस्य भावः आनयं दृढत्वमित्यर्थः ।

तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-

वीजपुटितम् मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।

तथा च विश्वसारे ।

“तारमायारमावीजपुटितेन मनुं जपेत् ।

शतमष्टोत्तरशतं दीपयत् साधकोत्तमः ॥” * ॥

अथ दुर्गामन्त्रः ।

“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।

मायादिः कर्णबिन्दोऽगो भूयोऽसौ सर्ववान्
भवेत् ॥

पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः ।

तारादिहृदयान्ताभ्यां मन्त्रो वक्ष्यरात्मकः ॥”

अत्रिदंकारः । कर्णं उकारः । पञ्चान्तको

गकारः । प्रतिष्ठा आकारः । मारुतो यकारः ।

भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं हुं दुर्गायै नमः ॥*॥

अथ विष्णुमन्त्रः ।

“तारं नमः पदं ज्ञयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।

पवनो जायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वक्ष्यरः परः ॥”

ॐ नमो नारायणाय ॥*॥ अथ शिवमन्त्रः ।

“चान्तमौकारसंयुक्तं विष्णुभूषितमन्त्रकम् ।

प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मनुः ॥”

ह्रीं ॥*॥ अथ गणेशमन्त्रः ।

“पञ्चान्तकं शशधरं बीजं गणपतेर्बिन्दुः ॥”

पञ्चान्तको गकारः । गं ॥*॥ अथ सूर्यमन्त्रः ।

“तारो हृदिर्भुगुः पञ्चाक्षमन्त्रोऽयं विभूषितः ।

वङ्गशसनो मरुतुशेषः सवेचोऽद्रिख्यपश्चिमः ॥

अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भागोरभिमतः परः ॥”

ॐ ह्रिं कर्णं आदिम् ॥*॥

मन्त्रग

पञ्चदेवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः ।
एतावामन्त्रावाचान्मन्त्रा यन्त्रविस्तारमयान्

लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-
येया,—

“आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”

तथा ।

“स्तुते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् चेतायां स्तुतिस्त्वभवः ।

हापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥

मन्त्राणां देवताः प्रोक्ता देवता शुद्धरूपिणी ।

तेषां भिदा न कर्तव्या यदीच्छेत्पुनः समात्मनः ॥”

पिञ्जादितो मन्त्रग्रहजनिधौ यथा,—

“पितुर्मन्त्रं न गृहीयात् तथा मातामहस्य च ।

सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥

न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।

न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥

सिद्धमन्त्रो यदि पतितस्तदा पत्नीं च दीक्षयेत् ।

शक्तिर्त्वेन वरारोहे ! न च सा कदा क भवेत् ॥”

तथा गणेशविमर्शियाम् ।

“यत्तेर्होत्रा पितुर्होत्रा दीक्षा च वनवासिनः ।

विविक्ताश्रमिणी दीक्षा न सा कलाव-

दायिका ॥”

इत्यादिनिषेधवचनादेश्यो मन्त्रं न गृहीयादि-
त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (च्चरादिनाशक-
मन्त्रो यथा,—

“वानराक्षसालिख्य स्त्रटिकाभिः पुनः द्रष्टु ।

गन्धपुष्पाक्षतेर्धूपैरर्चयेद्भिर्धर्मा वरः ॥

मन्त्रः ।

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं सुयोगाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्याहिक-

त्रयाहिक चातुर्थिक-महाक्षर-भूतक्षर-भय-
क्षर शोकक्षर-कोधक्षर-वेलाक्षर-प्रभृति-

क्षराणां दह दह हन हन पच पच अवनत
अवनत कलिकलिक वानरराजक्षराणां वन्ध

वन्ध ह्रीं ह्रीं हूं फट् स्वाहा ॥” इति हारीति
चिकित्सितस्याने द्वितीयेऽध्याये ॥

मन्त्रज्ञानं, पुं, (मन्त्रं ज्ञानवान् । मन्त्र + ज्ञ +
किप् । तुगागमश्च ।) मन्त्री । मन्त्राकारकः ।

इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (दीर्घकारौ । यथा,
श्रीमद्भागवते । १ । १ । २ ।

“यदा अयं मन्त्रज्ञो भगवानल्लिलेखरः ।
पौरवेण्ययं हित्वा प्रविवेशात्मसानुहृतम् ॥”

“मन्त्रज्ञत्वं दीर्घकर्मा सन् ॥” इति तट्टीकार्या
श्रीधरस्वामी ॥*॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा,
रघुवंशे । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रज्ञतो मन्त्रैर्दूरान् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिशन्त इव मे दृढलक्ष्मिभिरः शराः ॥”

“मन्त्रज्ञतः मन्त्राणां सङ्घः प्रयोक्तुर्वा ॥” इति
तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥

मन्त्रगणकः, पुं, (मन्त्रप्रधानो गणकः मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) विद्या । इति चारा-
वली । १६६ ॥

मन्त्रणा

मन्त्रगुः, पुं, (मन्त्रं मन्त्रणाविधये गुः गुप्तः ।)
 चरः । इति शब्दरत्नावली ।
 मन्त्रयज्ञं, स्त्री, (मन्त्रस्य मन्त्रयायाः यज्ञम् ।)
 मन्त्रयागारम् । (यथा, महाभारते । १५ ।
 ५ । २२ ।
 “सर्वदत्तं मन्त्रयज्ञं स्थलं चारुमन्त्रयेः ।
 अरण्ये निःशलाके वा न च राक्षौ कल्पयन् ॥”
 मन्त्रजा, स्त्री, (मन्त्रात् जायते इति । मन्त्र +
 जन् + क् । टाप् ।) मन्त्रशक्तिः । इति पुराणम् ।
 मन्त्रजिह्वः, पुं, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अपिः ।
 इति हेमचन्द्रः । ५ । १६५ । (यथा, भावः ।
 २ । १०७ ।
 “अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुहति ।
 शोभेव मन्दरस्यसुभिनाम्नोधिबर्षणा ॥”
 मन्त्रज्ञः, पुं, (मन्त्रं जानातीति । मन्त्र + ज्ञा +
 कः ।) चरः । इति हलायुधः । मन्त्रज्ञातरि,
 त्रि । (यथा, मनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।
 “अवहारान् दिहस्तु आक्षणेः सह पार्थिवः ।
 मन्त्रज्ञैर्मन्त्रभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥”
 मन्त्रणं, स्त्री, (मन्त्र + ल्युट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र-
 धानोभावे अन्तःप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । ५० । ८७ ।
 “अवस्तरे मन्त्रणश्च यत्तदुपलक्ष्य ॥”
 मन्त्रणा, स्त्री, (मन्त्र + भावे ल्युट् । टाप् ।)
 रहसि कर्मणावधारणम् । इति मन्त्रशब्द-
 टीकायां भरतः । मन्त्रः । यथा,—
 “वादी यद्वक्ति रक्षति क्षितिपतिर्विज्ञानरः
 श्रोतस्मिन्
 कोधी शान्तिरुज्ज्वलः सुजनसि क्षिप्रानुगः
 खड्गसि ।
 गच्छी खड्गसि सर्वविषं जहति त्वन्मन्त्रणा-
 यन्त्रिनः
 श्रीनित्ये वगलासुखि ! प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
 नमः ॥”
 इति तन्त्रसारे वगलास्तोत्रम् ॥ * ।
 मन्त्रणायां वर्जनीयाणि यथा,—
 “मन्त्रे पञ्चाङ्गनाशक्तिनाङ्गुगुणोपायविधयः ।
 उदयाचिन्मनीषाश्च स्त्र्योर्मन्त्रादिस्तयः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥ ६ ॥
 अक्षिजयादिज्ञतमन्त्रणायां दोषो यथा,—
 “वट्कर्णो भिद्यते मन्त्रचतुष्कणश्च घातते ।
 द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्येको न बुध्यते ॥”
 इति गारुडे ११४ अध्यायः ।
 राज्ञा विद्यादिगुणयुक्तविप्रा मन्त्रिणः कार्याः ।
 यथा,—
 “मन्त्रिणस्तु वृषः कुम्भान् विप्रान् विद्याविशा-
 रदान् ।
 विपुर्हस्तं कुलीनाश्च घर्माधेकुशलाङ्गुलम् ।
 मन्त्रयेत्तैः समं काये नात्यर्थं बहुभिचरेत् ।
 एकेकेनैव कर्मणं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ।
 अस्तेनैव समस्तेनैव वाग्यस्य अपदेशनः ।
 स्वयं वृत्तं मन्त्रयज्ञं स्थानं चारुमन्त्रयेत् ॥”

मन्त्रदा

अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
 शिष्टान् शास्त्रान्मन्त्रान् पक्वान् शुक्लान् वैशा-
 रिकास्तथा ॥
 वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्याशुभतास्तथा ।
 दूषणं मन्त्रभेदेषु वृषाणां यत्र जायते ॥
 न तनु सन्धेः समाधानं दत्तेनृपशतैरपि ॥”
 इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ।
 अथ मन्त्रनिर्णयः ।
 “मन्त्रमूलं यतो राख्यं ततो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
 कुप्यादाता सदा मन्त्रान् कर्मणामाफलोदयात् ॥
 अर्थानर्थौ हि यजोभौ संशयश्च परीक्ष्यते ।
 स मन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभक्ताः ॥
 एकमेव विषं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
 सराहं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविप्रवः ॥
 करिष्यन् न प्रभावेत क्षत्रान्येव तु दर्शयेत् ।
 धर्माधिकासकाय्याणि हतो मन्त्रो न भिद्यते ॥
 शिरिष्टमुपाकृत्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 स्वपथे निःशलाके वा मन्त्रं मन्त्रो विधीयते ॥
 तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्येषु गुणवत्स्वपि ।
 दानं लुब्धेऽपि भेदश्च श्रुतेऽपि निश्चयः ॥
 अङ्गुलकान्धवधिरान् तिर्यग्योनीन् वयोऽधि-
 कान् ।
 स्त्रीन्स्त्र्यधितयज्ञान् मन्त्रकाले विधेयम् ।
 इति सम्यगतः प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥
 यत्तिवर्गाविरुद्धं स्यादाजनीतिस्तदुच्यते ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ नीतिश्रुतिः ।
 मन्त्रतः, [त्र] च, (मन्त्रादिति । मन्त्र +
 “प्रचन्यास्तसि” । ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-
 स्थाने तसिन् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ।
 मन्त्रदः, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + कः ।)
 शिष्यकर्मा तदिष्टदेवमन्त्रप्रदानकर्ता । मन्त्र-
 दाष्टगुरुः । यथा,—
 “परापरगुरुणाश्च निर्णयं यद्वयः पार्यते । ।
 व्यादौ सर्वत्र देवशि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।
 परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठौ त्वत्वं गुरुः ॥”
 इति हृद्गोलतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
 तत्पित्रादीनामपि परमगुरुत्वादित्यथा,—
 “मानवस्य महेशानि । सङ्गेषां विगदासि ते ।
 गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।
 स्वगुरुः परमेशानि । साक्षाद्गुरुश्च न संशयः ॥
 तत्पिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः क्षितौ सदा ।
 तत्पिता परापरगुरुर्देवदेवः सदा ॥”
 इति शाक्तानन्दनरङ्गिणीधृतमहिषमर्दिनी-
 तन्त्रम् ।
 मन्त्रदाता, [दा] त्रि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र +
 दा + क् ।) मन्त्रदानकर्ता । गुरुः । यथा,—
 “सर्वेषां गुरुणाश्च जन्मदाता परो गुरुः ।
 पितुः शतगुणोर्माता पूज्या वन्द्या गरीयसी ।
 विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तिदः ।
 पूज्यो वन्द्यश्च सेव्यश्च मातुः शतगुणोर्गुरुः ॥
 मन्त्रसुत्रीत्यनेन गुरुरित्युच्यते वृधेः ।

मन्त्रदा

अन्यो वन्द्यो गुरुरयमन्यचारोपितो गुरुः ॥
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाङ्गनशलाकया ।
 चक्षुरन्वोलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
 अदीक्षितस्य गुरुस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।
 सर्वकर्मस्वर्गहृत् नरके तत्पथोः स्थितिः ॥
 जन्मदाताज्ञदाता वा माताम्ये गुरवस्तथा ।
 पारं कर्तुं न शक्तास्ते घोरे संसारसागरे ॥
 विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्मणि ।
 न शक्तः शिष्यतुल्यमौन्यरश्मिरोपरः ॥
 गुरुर्विष्णुर्गुरुर्ज्ञा गुरुर्देवो महेश्वरः ।
 गुरुर्धर्मो गुरुः श्रेष्ठः सर्वज्ञा निर्गुणो गुरुः ॥
 सर्वतीर्थाश्रमश्चैव सर्वदेवालयो गुरुः ।
 सर्ववेदस्वरूपश्च गुरुस्त्वपी हरिः स्वयम् ॥
 अमोहदेवो वटो च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।
 गुरौ वटोऽमोहदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥
 सर्वे यद्वाच्यं यं वटा यं वटा देवजातयाः ।
 तमेव वटो भवति गुरुरेव हि देवतः ॥
 न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।
 धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्या प्रिया तथा ॥
 न गुरोश्च परो धर्मो न गुरोश्च परमपुत्रः ।
 न गुरोश्च परं सर्वं न पुण्यश्च गुरोः परम् ॥
 गुरोः परो न शास्त्रा च नहि बन्धुर्गुरोः परः ।
 देवो राजा च शास्त्रा च शिष्याणाञ्च सदा
 गुरुः ॥
 यावत् शक्तो दातुमर्हं तावत् शास्त्रा तदमदः ।
 गुरुः शास्त्रा च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ॥
 मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्वजन्मो यथा पतिः ।
 प्रतिजन्मनिबन्धेन सर्वेषां तस्य परि स्थिताः ॥
 पिता गुरुश्च वन्द्यश्च यत्र जन्मनि जन्मदः ।
 गुरुर्वाग्यं तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥
 इति ब्रह्मवेत्ते श्रीकृष्णजन्मसूक्ते शचीशतगुरु-
 स्तोत्रकथनं नाम ५८ अध्यायः । अपि च ।
 “मातुः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवितुं ।
 अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥
 जनको जन्मदाता च रक्षयाश्च पिता इवाम् ।
 ततो विलीनकरणात् कनया स प्रजापतिः ॥
 पितुः शतगुणोर्माता पोषकाङ्गभारकात् ।
 वन्द्या पूज्या च मान्या च प्रभुरूपे वसुधरा ॥
 मातुः शतगुणोर्वन्द्या पूज्यो मान्योऽग्नदायकः ।
 यद्दिना नन्दरो देहो विष्णुश्च कनयास्तदा ॥
 अज्ञदातुः शतगुणोऽमोहदेवः परः खलुनः ।
 गुरुस्तथाऽज्ञतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
 यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
 गुरुर्दत्तेन मन्त्रेण तपसेऽसुखं जहति ।
 सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
 सर्वे जयति सर्वेषां विद्याया गुरुदत्तया ।
 तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्तो-
 रधिकः ॥
 विद्याम्यो वा धनम्यो वा यो मृदो न भवेद्-
 गुरुम् ।
 जज्ञाहत्यादिभिः पापैः स क्षिप्तो नात्र संशयः ॥

मन्दः

मन्थशैलः, पुं. (मन्थाय सप्तमन्थनाय कल्पितः शैलः ।) मन्दरपर्वतः । इति जटाधरः ।
 मन्था, स्त्री, (मन्थते इति । मन्थ + घञ् । ततः स्त्रियां टाप् ।) मेयिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे ।
 “वज्ररो चक्रिका मन्था मित्रपुण्या च कैरती ॥”)
 मन्थाः, [घिन्] पुं, (मन्थ + “मन्थः ।” उणा० ४ । ११ । इति इनिः । स च कित् ।) मन्थान-
 दकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, किराताज्जनीये । ४ । १६ ।
 “तुहुः प्रखसेषु मथा विवर्तने-
 नैदत्तु कुम्भेषु नदद्मन्थरम् ॥”)
 मन्थानः, पुं, (मन्थते अनेनेति । मन्थ + बाहुलकात् आनच् ।) मन्थदकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
 “मन्थानारण्यसंयोगान्मन्थनाश्च सप्तद्वयः ।
 पावकश्च यथा तद्वत् कथं मे स्थात् सुतोद्भवः ॥”)
 आरन्धः । इति राजनिर्घण्टः । (सप्तम-
 मन्थनदकत्वादस्य तथात्वम् । मन्दरपर्वतः ।
 यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
 “प्रविशेष्टा पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
 “मन्थानो बहुजो बायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”)
 मन्थानकः, पुं, (मन्थान इवेति । “इवे प्रति-
 क्षती ॥” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) दृढभेदः ।
 तत्पर्यायः । हरितः २ । दृढभलः ३ । दृढाङ्-
 विषः ४ । अस्थ गुणाः । स्निग्धत्वम् । दोग्ध्रीणां
 प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्यदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 मन्थनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमस्थस्याम् । मन्थ +
 इनिः । ङीप् ।) दधिमन्थनपात्रम् । तत्पर्यायः ।
 गर्गरी २ । कलवीर्य ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ८८ ॥
 मन्थोदधिः, पुं, (मन्थतेऽधौ । मन्थ + कर्मणि
 घञ् । मन्थयासौ उदधिश्चेति । मन्थाय उदधि-
 इति वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति केचित् ।
 मन्दः, पुं, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनिः ।
 (यथा, ज्योतिषे ।
 “शुक्रेन्दुवधनीवानां वाराः सञ्च शोभनाः ।
 भातभूतमन्दानां शुभकर्मसु केचपि ॥”)
 हस्तिजातिविशेषः । इति मेदिनी । दे, १३ ॥
 यमः । इति चिकाङ्कशेषः । (यथा, कथा-
 सरितागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोच्य साभिप्रायः स मां वृषः ।
 पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्ज्ञातः कथतामिति ॥”)
 प्रलयः । इत्यमरः । (जटरानजविशेषः । यथा,
 “हारीते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “तौ ह्यः पिताधिकत्वेन जायते जटरामिकः ।
 वातश्चाधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”)
 मन्दः, चि, (मदि + अच् ।) अतीक्ष्णः । नखः ।
 (यथा, रघुवंशे । १ । ३ ।

मन्दरः

“मन्दः कविप्रशःप्राची गमिष्यान्पुष्पाख-
 ताम् ॥”)
 खैरः । अभास्यः । रोगी । अल्पः । इति
 मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ४ ।
 “मन्दं मन्दं श्रुति पवनचातुर्जलो यथा
 ताम् ॥”)
 अलसः । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १० ।
 “प्रायेणाख्यायुषः सभ्यः कलावकिन् युगे जनाः ।
 मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाष्या ह्युपद्रताः ॥”
 “मन्दाः अलसाः ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ।)
 मन्दरतः । खलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
 मन्दगः, चि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) नृद्वगामी । यथा,—
 “मन्दगाश्च शनिशानिष्ठवहंसगजस्त्रियः ॥”
 इति कविकल्पलता ।
 (पुं. शाकदीपयजनपदभेदः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ११ । ३६ ।
 “तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भताः ।
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥”)
 मन्दगामी, [न्] चि, (मन्दं गच्छतीति । गम् +
 णिनिः ।) नृद्वगमग्रीवः । तत्पर्यायः ।
 मन्थरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ खैर-
 गामी ३ मन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेर्जननी माता ।)
 शनेश्चरमाता । सूर्यपत्नी । इति चिकाङ्कशेषः ॥
 मन्दटः, पुं, (मन्दमटतीति । अट् + अच् । शक-
 त्वादित्वात् साधुः ।) पारिमदवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 मन्दता, स्त्री, (मन्दस्य भावः । मन्द + भावार्थे
 तल् । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राज
 निर्घण्टः ॥ (यथा, तन्त्रुने शारीरस्थाने ।
 “दुर्मध्यस्त्व मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।
 निराकरिण्यात्तैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥”)
 मन्दत्वम् । (यथा, चन्द्रालोकः । १ । १ ।
 “उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति ॥”
 स्त्रीयता । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
 “मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वचो जयो-
 मन्दतां
 दूरं यातुदरश्च रोमजलिका नेत्रार्जवं
 धावति ॥”)
 मन्दनं, स्त्री, (मन्दने स्तौति अनेन । मन्द +
 “तृपृजिमन्दिनिधाजः क्युः । उणा० २ । ८१ ।
 इति करणे क्युः ।) स्तोत्रम् । इति सिद्धान्त
 कौस्तुभासुखादिहृतिः ॥
 मन्दरः, पुं, (मन्द + बाहुलकात् अरः ।) मन्थ-
 शैलः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
 “मन्थानं मन्दरं जला तथा नेत्रञ्च वासु-
 किम् ॥”)
 मन्दारपादपः । इति मेदिनी । दे, १६६ ।
 खर्गः । हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ।
 सुन्दरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुण्डलीपख-

मन्दाकि

पर्वतविशेषः । यथा, मातङ्गि । १२१ । ६१ ।
 “मन्दरः चैव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः ।
 मन्द रक्षेद्यो धातुरपामर्षे प्रकाशकः ।
 अपां विदारणात् चैव मन्दरः स निगद्यते ॥”)
 मन्दरः, चि, (मन्द + अरः ।) वृक्षः । मन्दः ।
 इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 मन्दसानः, पुं, (मन्दते स्तुत्यादिकं प्राप्नोतीति ।
 मन्द + “अस्तिद्विधिमन्दिस्त्रिधयः कित् ।” उणा०
 २ । ८७ । इति आसानच् ।) अग्निः । प्राणः ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभासुखादिहृतिः । निजा ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (चि, मोदमानः । यथा,
 जगदिदे । १ । १०० । १४ ।
 “मन्दसानो मन्वान् ॥”
 “मन्दसानो मोदमानः सन् ॥” इति तद्वाच्ये
 सायनः ॥)
 मन्दसानुः, पुं, (मन्दं मन्दतां सनोति इवातीति ।
 मन्द + सन् + बाहुलकात् उण् ।) खप्रः ।
 जीवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 मन्दा, स्त्री, (मन्द + स्त्रियां टाप् ।) संक्रान्ति-
 विशेषः । सा उत्तरपञ्चगुन्युत्तरावाहोत्तरभाद्र-
 पदारोहिणीचतुष्टये रविसंक्रान्त्येवैता
 भवति । तस्याः सन्निहितदण्डयस्य पुण्य-
 तमत्वम् । यथा,—
 “मन्दा मन्दाकिनी भ्रात्री घोरा चैव मन्तो-
 दरी ।
 राक्षसी मिथिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा
 वृषः ॥
 मन्दा भुवेषु विज्ञेया नदी मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रे भ्रात्री विजानीयादुये घोरा प्रकीर्तिता ॥
 चरेन्मैत्रीदरी त्रिया क्रूरैश्चैस्ते राक्षसी ।
 मिथिता चैव विज्ञेया मिथैश्चैस्ते संक्रमः ॥”
 इत्येतद्वाङ्मयस्य संक्रान्त्यु भुवादिचतु-
 योगात् मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नासु
 त्रिचतुःपञ्चसप्तारवह्नादृण एव च । क्रमेण
 घटिका क्षीतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकमिति
 देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
 सुक्तम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मन्दाकं, स्त्री, (मन्दते क्षयते इति । मन्द +
 बाहुलकात् आकः ।) क्षयनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (स्रोतः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १३६ ।)
 मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि स्रोतांसि सन्दास्याः
 इति । मन्दाक + णिनिः । यद्वा, “मन्दमक्ति-
 श्लोकमस्याः । णिनिः । यद्वा, मन्दनाकः सरसः
 अकति गच्छतीति । नयनानन्दः ।” इत्यमर-
 टीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) खर्गमन्दा ।
 तत्पर्यायः । विषमज्ञा २ खर्गदौ ३ सुरदी-
 चिका ४ । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ खर्गमन्दा ५
 देवभूतिः ६ खर्गपद्मा ७ सुरेश्वरी ८ । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ८२ ।
 “मन्दाकिनोन्मन्थनयोर्विहारे
 देवे भवद्देविर माधवे वा ॥”)
 तस्या विवरणं यथा,—

मन्दागिः

“प्रधानधारा या खर्गे वा च मन्दाकिनी
सुता ।

योजनायुतविस्तीर्णा प्रक्षेपेन योजना सुता ।
वीरतुल्यजना शत्रुद्वन्द्वतुल्यतरङ्गिणी ।
वैकुण्ठाद्वन्द्वलोकश्च ततः खर्गे समागता ॥”
इति मन्दाविषये श्रीलक्ष्मणनन्दके जाद्वी-
जन्मप्रकाशे १४ अध्यायः ॥ ७७ ॥ संक्रान्ति-
विशेषः । अस्या प्रमाणं मन्दाग्रन्थे दृश्यम् ॥
(चित्रकूटस्थनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ८५ । ५८ ।

“ततो गिरिपरमेष्ठे चित्रकूटे विश्राम्यते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥”
हारकाश्यनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
हरिवंशप्रवर्णि । १५४ । २२ ।

“वेदूथपत्रैर्जलेनैतथा मन्दाकिनी नदी ।
भाति पुष्करिणीं रम्या पूर्वस्यां दिशि
भारतः ॥”

हन्दीविशेषः । यथा, हन्दीमञ्जरीम् ।

“न न र र-चटिता तु मन्दाकिनी ॥”

उदाहरणादिकम् हन्दीग्रन्थे दृश्यम् ॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्दं यथा तथा आक्रान्ता ।)
हन्दीविशेषः । यथा,—

“चत्वारः प्राक् सुतव गुरवो ह्यौ दशैकादशौ ने-
प्थस्यौ वर्गौ तदगु कुसुदामोदिनः । द्वादशात्म्यौ ।
तद्विज्ञान्यौ कुमरसहयैश्च कार्त्तुः । विरामो
मन्दाक्रान्ता प्रवरकवयस्तान् । तां संशिरन्ते ॥”
इति श्रुतबोधः ॥

(अल्पाक्रान्ता । यथा,—

“मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेत्तुयष्टिः सम-
ग्रम् ॥”

इत्युद्धृतः ॥)

मन्दाक्षं, स्त्री, (मन्दे सङ्कुचिते अक्षिणी नेत्रे यस्यात् ।
“अक्षणीर्दृष्टानात् ॥” ७ । ७ । ७६ । इति समा-
सान्तः अच् ।) जप्ता । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥
(यथा, नेत्रध्वजविरते । ३ । ६१ ।

“मन्दाक्षमन्दाक्षरसुदतक्रा

तस्यां समाकुचितवाचि हंसः ।

मन्दक्षिते किञ्चन संश्रयायु-

गिरा सुखाम्भोजमयं युयोज ॥”)

मन्दाभिः, पुं, (मन्दः पाचनसमर्थश्चासावनि-
क्षेति ।) कण्वहाराण्यजठरानलः । तस्य निदा-
नादि यथा,—

“मन्दस्त्रीस्थोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्ताग्निकाधिकवाततत्साभ्याञ्जाठरोऽनलः ॥
विषमो वातजान् रोगांस्त्रीस्थः पित्तसमुत्प-
त्तान् ।

करोत्यभिस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समा समाधेरश्रिता माञ्चा सन्त्यग्नियथ्यते ।
अभ्यापि नेत्र मन्दाक्षेवैषमायेस्तु देहिनः ।
कदाचित् पथ्यते सन्त्यक् कदाचित् न पथ्यते ॥”
इति माधवकरः ॥ ७७ ॥

तस्त्रीयं यथा,—

मन्दागिः

“विषकस्याटभामानि भूरवस्थ च नोदध ।
शुष्काचत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं
तथा ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं विषकानां चतुष्टयम् ।
अट्टी सुतलिभागाश्च विषकायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणैश्च गुर्गेनैवा मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्वचनमर्चयिष्ये पाण्डुरोगश्च कामजम् ।
अतिशोणितमन्दाभिर्द्विहाद्यश्च निवारयेत् ॥”

इति गारुड १८८ अध्यायः ॥ ७७ ॥

अथ जठराग्निविकाराधिकारः । तत्र सस्त्रि-
जठरनिदानपूर्वकान् उदराम्निविकारानाह ।
“कफपित्ताग्निकाधिकवाततत्साभ्याञ्जाठरोऽनलः ।
मन्दस्त्रीस्थोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ॥”
तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणाह ।

“स्वल्पाग्नि नेत्र मन्दाग्नेर्माञ्चा सुक्तापि पथ्यते ।
कृद्दिहाहः प्रमेकः स्याच्छिरोगौरवजाठरम् ॥”
मन्दाभिजन्यान् विकारानाह ।

“मन्दोऽभिर्देहिनां कुप्याद्विकारान् कफसम्भ-
वान् ॥” ७७ ॥

अथ चिकित्सा ।

“हरीतकी तथा शुष्की भक्ष्यमाणा गुर्गेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यान् साततेनाग्निदीपनी ॥१॥

गुर्गेन शुष्कीमथवापकुन्ती

पथ्यालतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेन्वजोर्णेषु गुदामयेषु

वर्चोविषमेषु च निवृत्तमद्यात् ॥२॥

योषं दन्ति त्रिष्टुब्धं क्षणायुलं विवृणितम् ।
तन्मूर्धं गुहसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुह्याधकं नाम वलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

शोषोदावर्जं शुक्लं शोचपाण्ड्यामयापहम् ॥”

सन्त्यक्चर्मासमो गुहो द्ययः । गुह्याधकम् ॥ ३ ॥

“दृष्ट्वाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चान्ध-
तक्रण ।

समादादभिकरं पाण्डुरोनाशनं परमम् ॥” ७७ ॥

वेन्वानरः चारः ।

“सासुदलवर्णं ग्राह्यमथकर्षमितं बुधेः ।

सौवर्धनं पञ्चकर्षं विदुषेन्धवधान्यकम् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं पञ्चकं क्षणायोरकम् ।

तानींश्च केशरं चयमन्धवनसकं तथा ।

द्विकर्षमाञ्चायेतानि प्रत्येकं कारयेद्-
बुधः ॥ ५ ॥

मरिचं जीरकं विषमेकैकं कर्षमात्रकम् ।

दाडिमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगेले वाहकैर्धके ।

एतच्चर्माञ्जितं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥

भक्षयेच्छाण्डमानं तत् तक्रमस्तुकाञ्जिकैः ।

वातश्लेष्मभवं गुल्मं शोधानसुदं चयम् ॥

अश्लोसि प्रहृषी कुष्ठं विषमश्च भगन्दरम् ।

मूलं शोषं चासकासावामदोषश्च छट्कजम् ॥

अक्षरीं शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं क्षमोनपि ।

मन्दाभिं नाशयेदेतदीपनं पाचनं परम् ॥

द्विताय सर्वलोकानां भास्करेणैवदीरितम् ।

हन्तात् सन्ध्याश्रीर्णां शुक्लमात्रमसंश्रयम् ॥

मन्दारः

निम्बुरवाहिकं दत्त्वा गुटिकामयेके कुर्वन्ति ॥६॥
टङ्गं रसगन्धौ च समं भागं त्रयं विधात् ।
कपर्दः सर्पिकाचारो मागधी विषमिवचम् ॥
एषक् एषक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषयम् ।
जम्बीरान्धैर्दिनं दृष्टं भवेदभिक्षमारकः ॥
विशुचीमूलवातादिवह्निमान्धप्रशान्तये ॥”
चारो यवचारः । अमिकुमारो रसो विशु-
चाद्यजीर्णे ॥ ७ ॥

“पारदाभनलवङ्गगन्धकं

भागयुग्ममरिचैश्च मिश्रितम् ।

तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं

तिलिकीफलरसेन मर्द्धितम् ॥

वह्निमान्धदृष्टवङ्गनाशनी

रामवाच इति विमुक्तो रसः ।

संयद्गुह्याद्विषमिवचमर्द्धकं

सामवातखरदूषणक्षयेत् ॥

दीयते तु चक्षुःशुभान्तः

सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः

चासकासविमज्जनाशनः ॥” ८७ ॥

पारदभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः १ जातीफलभागः

॥०॥ रामवाचो रसोऽजीर्णे । इति भाव-
प्रकाशः । (विवरणस्य यथा,—

“अमिचतुर्विधः प्रोक्तः समो विषमतीक्ष्णकः ।
मन्दस्तदापरः प्रोक्तः श्लक्ष्णं चित्राणि साम्प्रतम् ॥

वातपित्तकफे सान्वात् समसं जायतेऽनलः ।

तैरेव विषमं प्राप्ते विषमो जायतेऽनलः ॥

तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः ।

वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंश्रयकः ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“अन्नमण्डं पिबेदुष्यं द्विगुणैर्वर्चैर्लान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥”

“सिन्धुत्यहिकुचिफलायमानौ-

योषेर्गुणैर्गुणैर्द्विगुणैः प्रकुर्व्यात् ।

तैर्भक्षितैस्तृप्तिप्रमवापुवसा

सुश्रीत मन्दाधिरपि प्रभूतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयद्गुह्याद्विषमाम्नाधिकारे ॥

मन्दः अयिर्यस्येति । अल्पाग्निविशिष्टे, वि ।

यथा, मार्कण्डेये । १५ । १३६ ।

“सोऽजीर्णं चाघिदुःखात्तो मन्दाभिः संप्र-

जायते ।

परनिन्दा कृतज्ञत्वं परमर्मावधूतम् ॥”)

मन्दायुः, [स] वि, (मन्दमल्पमायुर्धस्य ।)

अल्पायुः । यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य यथो मन्दायुश्च वै ।

निद्रया द्वियते नक्तं दिवा च अर्थकर्मभिः ॥”

मन्दारः, पुं, (मन्दते क्षुण्णते प्रशुण्णते वेति । मदि

+ “अङ्गिमदिमन्दिष्य चारुम् ॥” उवा० ३ ।

१३४ । इति चारुम् ।) खर्गीयपञ्चदशान्त-

गंतदेवतविशेषः । यथा, अमरकोषे । १ । १५१ ।

“पञ्चैते देवतारो मन्दारः पारिजातकः ।

मन्दारः

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंवि वा हरिचन्दनम् ॥”
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।

“अनर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य
जयन्तसुहृदश्च हतस्मितेन ।
आनन्दवचोहरिचन्दनाद्वा
मन्दार-भासा हरिणा पिबन्वा ॥”)

पारिभद्रवृक्षः । पाणिता मादार इति भाषा ।
यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।

“पारिभदे निम्बतर्कमन्दारः पारिजातकः ॥”
अर्कवृक्षः । आकन्द इति भाषा । यथा,—
“अर्कवृक्षस्तु तगन्तुपविर्कोरवाः ।
मन्दारवर्कपर्वोऽथ मुक्तोर्कप्रतापवौ ॥”

इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

वृक्षः । धूर्तः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
तीर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“श्रुत्वा सुन्दरि ! यत्नेन यत्नां त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते गुह्यां मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥
क्रीडमानोऽस्माह तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
मन्दारपुष्पमादाय मगोक्षं यस्य वै हृदि ॥
तत्रैकादशकुण्डानि निःसृतानि गिरौ धरे ।
विन्धे च मन्मभावेन मन्दारस्य महादमः ॥
स्थितोऽहं तत्र सुगगे ! भक्तानुग्रहकान्यया ।
दर्शनीयतमं स्थानं मगोक्षं तु शिलातलम् ॥
यत्र तिष्ठान्यहं देवि ! मन्दारदममास्थितः ।
विस्मयं श्रुत्वा सुभोधि ! मन्दारेऽस्मिन् इमे तथा ॥
हृदय्याश्च चतुर्दशानां च पुष्पाणि इमोत्तमः ।
तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणा जनेकतः ।
ततोऽन्धदिनमासाद्य दृश्यते न कदाचन ॥
तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोऽपि नरः ।
ज्ञानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत् परमां
मतिम् ॥

अथ प्राणान् प्रसूयित कुण्डे मन्दारसंस्थिते ।
तपः कृत्वा वरारोहे ! मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्राप्यं नाम तं गिरिम् ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र दक्षिणा दिशमास्थिताः ॥
ज्ञानकुण्डमिति स्थातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
दक्षिणे पतते धारा अथवा चोत्तरासुखम् ॥
तत्र स्नातो वरारोहे ! एकरात्रोऽपि नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्रात्र सुचते प्राणान् मम कर्म्मपराधकः ।
सर्वं सर्वं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
नाकपृष्ठं समासाद्य मोदते देवतेः सह ।
तत्रात्र सुचते प्राणान् हतस्तवः सुनिश्चितः ।
तारयित्वा कुलं सर्वं मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य दक्षिणपूर्वैश्च समश्रोतो वराहमे ! ।
पतति विन्ध्यशृङ्गेऽपि अगाधं महाहृदः ॥
तत्र ज्ञानम् यः कुर्व्यादेकभक्तोऽपि नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः ।
हिंसा वै सर्ववर्षात् मम लोकाय गच्छति ॥
मन्दारस्य तु पूर्वैश्च गुह्यं कोटरसंस्थितम् ।

१२०

मन्दारः

यत्र धारा पतत्येका सुखेन समन्विता ॥
तत्र ज्ञानं प्रकुर्वीत पञ्चभक्तोऽपि नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्रात्र सुचते प्राणान् मम कर्म्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं वसुतुल्यं मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं विन्ध्यविनिश्चितम् ।
पञ्च धाराः पतन्त्यत्र सुखेन समन्विताः ॥
तत्र ज्ञानम् कुर्वीत अष्टोरात्रोऽपि नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे महामेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्म्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।
तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमतेजसा ॥
तत्र ज्ञानम् कुर्वीत अष्टोरात्रोऽपि नरः ।
मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्तते ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्म्म व्यवस्थितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।
चक्रावर्त्त इति स्थातमगाधं महाहृदः ॥
ज्ञानं करोति यस्तत्र पञ्चभक्तोऽपि नरः ।
मोदते सर्वशृङ्गेऽपि स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुचते प्राणान् चक्रावर्त्ते महायशः ।
शृङ्गान् सर्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥
देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् विन्ध्यशिलोच्चये ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र सुखलाज्जनयः शुभाः ।
तत्र ज्ञानं प्रकुर्वीत मम चित्तव्यवस्थितः ।
मोदते सर्वशृङ्गेऽपि एकचित्तसमाश्रितः ।
तत्रात्र सुचते प्राणान् चास्मिन् गुह्ये यशस्विनि ! ।
सर्वसर्वं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य त्रिकोशमार्गेण दक्षिणा दिशमास्थितः ।
गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधं महाहृदम् ॥
तत्र ज्ञानम् कुर्वीत अष्टभक्तोऽपि नरः ।
मोदते सर्वशृङ्गेऽपि सर्वं गमनालयः ॥
अथैव सुचते प्राणान् मम कर्म्म व्यवस्थितः ।
सर्वशृङ्गान् परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।
सप्त धाराः पतन्त्यत्र अगाधं महाहृदः ॥
तत्र ज्ञानम् कुर्वीत अष्टोरात्रोऽपि नरः ।
मोदते शक्रलोकम् स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुचते प्राणान् स्वकर्म्मपरिनिष्ठितः ।
सर्वसर्वं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
मन्त्रं तस्य क्षेत्रस्य कथ्यमानं मया श्रुत्वा ।
स्यमन्तपञ्चकश्चैव मन्दारस्य गिरौ मम ॥
तत्र तिष्ठामि सुभोधि ! विन्ध्यस्य गिरिशृङ्गे नि ।
मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥
दक्षिणे संस्थितं चक्रं यावे स्थापे च वै गदा ।
लाङ्गलं सुखलक्ष्यं शक्रं निष्ठति चाग्रतः ॥
य एतत् श्रुत्वा यासि त्वं गुह्यं मन्दारसंस्थितम् ।
तत्र चैव प्रियार्थाय मम भक्तसुखावहम् ॥
एतन्न जानते कश्चिन्मम भावाविमोहितः ।
सुखं भागवतान् शुद्धान् ये च वाराहसंश्रि-
तान् ॥”

मन्दिरं

इत्यादि वाराहपुराणे भगवत्पात्रे मन्दार-
गुह्यवर्त्तनं नामाध्यायः ॥
मन्दास्यं, ज्ञी, (मन्दं आस्यमकारिति ।) जप्त्वा ।
इति शम्भरनामनी ॥
मन्दिकुजुरः, पुं, मन्थविशेषः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ यस्यान्तरे मन्तिकुजुरोऽपि पाठः ॥
मन्दिरं, ज्ञी, (मन्थते सुप्यतेऽथ मन्थते कथ्यते
इति वा । मदि उ खपने स्तुतौ + “इति
मदिसुदीति ।” उक्ता ० ११५२ । इति किरण् ।)
यहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ “मन्थते
सुप्यतेऽथ मन्दिरम् । मदि उ खपने चार्थे भदे
मोदे स्तुतौ गतौ वाच्योति इरः । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुनर्पुनकयोरस्येन प्रपद्यते । स्थिता
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरावाचरावाचित
मधुसूक्तदायः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥
अथ भगवन्मन्दिरनिर्माणमाहात्म्यम् ।

“यः कारयेन्नन्दिरं केशवस्य

पुण्यालोकान् स जयेच्छान्धतान् वै ।

इत्यावासान् पुण्यफलभिपत्तान्

भोगान् सुदुर्लभं कामतः श्रावणीयान् ॥

आसन्नं पिबेत्तुल्यं तथा मातुल्यं नरः ।

तारयेदात्मना चाहं विष्णोर्म्मन्दिरकारकः ॥

इमाश्च पितरो देवमाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो यदुर्विहस्य क्षणवस्य तपस्विनः ॥

अपि नः स्वकुले कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।

हरिमन्दिरकर्त्ता यो भविष्यति सुचिन्तः ॥”

इति वामने शेषाध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च । अथपुराणे ।

“ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामो हरे-
गृहम् ।

तेषां विलीयते पापं पूर्वेजन्मशतोद्भवम् ॥”

किञ्च ।

“समनीतं भविष्यच्च कुलानाममुतं नरः ।

विष्णुलोकं नयन्वाशु कारयेद्वा हरं गृहम् ॥”

किञ्च ।

“जलोत्थाय सहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरेः ।

तुल्यं फलं समाख्यातमिहैवैवद्विजयोः ॥”

विष्णुधर्म्मसिन्धवे तृतीयकाण्डे ।

“कृत्वा वासयन्तं तस्य देवस्य परमेष्ठिनः ।

राजसूयान्वेधानां जप्तेन सह युज्यते ॥

प्रासादे नृस्यये पुण्यं मयेतत् कथितं

द्विजाः ।

तस्माद्वाक्ये पुण्यं कृते शतशुभं भवेत् ॥

ततो दशशुभं पुण्यं तथा श्लोकमये भवेत् ॥

ततो दशशुभं जीहे तावन् शतशुभं ततः ॥

चक्षुःशुभं रौप्ये तस्मात् फलमपाप्नुते ।

ततः शतशुभं वै चौर्वर्णे द्विजवत्तमाः ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचित्रे मगोदरे ॥”

कान्धे ।

“आरम्भे लब्धविष्णुस्य वत्तवन्नि यत् कृतम् ।

पापं विलयमाप्नोति नरकादुदरेन पिबन् ॥

प्रासादपादे जप्त्वा वा वासिष्ठमिति रेवताः ।

मन्दिरं

सावर्ण्यवृत्त्याणि वसते विष्णुसन्निधिम् ॥
 प्रासादे जगद्देवस्य चित्रकर्म करोति यः ।
 वसते विष्णुकोके तु यावत्तिष्ठति सागराः ॥”
 नारसिंहे ।
 “यः कुर्याच्छोभनं देवतं नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुकोकमवाप्नुयात् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
 तस्य कायगतं पापं तद्वत्त्वा विप्र ! नश्यति ।
 कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिर्नैव तु ॥
 अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्याद्देव्यं गृहम् ।
 न तस्य फलसम्पत्तिर्लक्ष्मीं प्रकरोति केनचित् ॥
 अनेनेवानुमेयस्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
 मरणञ्च जन्मन्तयो यः कृत्वा प्रथमेष्टकम् ॥
 स समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
 विष्णुहस्त्ये ।
 “वाक्ये च क्रीडमाना ये पांशुभिर्भवनं हरेः ।
 वासुदेवस्य कुर्वन्ति तेषां तल्लोकगामिनः ॥”
 आदिपुराणे ।
 “लेपनाच्छेदने च यः करोति पुनर्नरः ।
 देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कोटनं भयम् ॥”
 अथ मन्दिरनिर्माणकालः । मातुल्ये ।
 “चैत्रे याधिमवाप्तौ यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे नृत्वं तथैव च ॥
 आषाढे भृशरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे मित्रनाभस्तु ज्ञानं भाद्रपदे तथा ॥
 पञ्चमीश्रावणायुगे कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तत्करणं भयम् ।
 लाभस्तु वृश्चिके विद्यादत्ति माघे विनिर्दिष्टम् ॥
 जातनं फाल्गुने पुत्रानिति कालत्रयं स्मृतम् ।
 अश्विनी रोहिणी मूलस्तुवरा-त्रयमैन्दवम् ॥
 स्नातौ हस्ताशुभधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
 आदिश्रवणमवर्ण्य सर्वे वाराः शुभावहाः ॥
 वज्रयाचातमूलानि यमोपातातिगच्छके ।
 विष्णुसङ्कल्पपरिचानं वर्ण्य योगेषु कारयेत् ॥
 नैतमैत्रे च मातेन्द्रे गान्धर्व्याभिजिद्रीहिणी ।
 तथा वैराजवावित्रे सुहृते गृहमारभेत् ॥
 चन्द्रादित्यवर्णं जम्बा लघं शुभनिर्दीप्तम् ।
 क्षम्योष्ठादि प्रकृत्यमन्यञ्च परिवर्जयेत् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “वास्तुकर्म न चारभ्य वर्णकाले विज्ञानता ।
 जगत्पते विभागान्ते शुक्रपादौ द्वितीयके ॥
 चतुर्थी नवमी वर्ण्या तिथिश्चापि चतुर्दशी ।
 भौमस्तु तु दिनं वर्ण्यं करणं विष्टिर्लक्षितम् ॥
 शिखरान्दीर्घदिशोत्थेयत्वातेर्भवपीडितम् ।
 उपसृष्टं गृहेभञ्च क्षतिपातहतं तथा ॥
 चक्रताराशुक्ले च कार्यं कर्म विज्ञानता ।
 भुवाणि चाथ शक्तानि नैर्हतं शक्रदैवतम् ॥
 पुत्रं पीकञ्च सावित्रं वायवं वैष्णवं तथा ।
 स्थिरांशे च स्थिरे कर्मे कर्तुं चोपचयात्मके ॥
 केने सौम्यपक्षे यस्य चिकीर्षे तु सरोत्तम ! ।
 प्रापञ्चोपचयस्थाने तदा कार्यं समारभेदिति ॥”

इरपु मन्दिरं

अथ प्रासादस्थानम् । हयश्रीर्षे ।
 “पूर्वं देवकुलं पीथं प्रासादं खल्वकनया ।
 समं वायुधिकां वापि न कर्तव्यं विज्ञानता ॥
 उभयोर्द्विगुणां सीमां त्वक्का चोष्ठायसंमि-
 ताम् ॥
 प्रासादं कारयेदर्थं नोभयं पीकयेद्बुधः ॥”
 अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
 “देवो विष्णुस्तथा रमो जगन्नाथः सुरसत्तमाः ।
 प्रतिष्ठाप्याः शुभे स्थाने अथवा ते भयावहाः ॥
 गतां दिलचला धात्री गन्धस्त्रादेन या भवेत् ।
 वर्णेन च सुरप्रेष्ठ ! सा सही सर्वकामदा ॥”
 मातुल्ये ।
 “पूर्वं भूमिं परीक्षेत् पश्चात् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
 चैता रक्ता तथा पीता लज्जा चैवानुपूर्वशः ॥
 विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ।
 विप्राणां मधुरास्त्रादा कषाया क्षतियस्य च ॥
 कषाये कटुता तद्वद्भृशज्ज्रेषु शस्यते ।
 अरक्तिमात्रे वै गर्भे खदुलिते च सर्वतः ॥
 द्रुतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तितुं हयम् ।
 क्वालयेद्गुपरीक्षार्थं पूर्णं तत् सर्वदिक्षुखम् ॥
 दीप्या पूर्वादि गृहीयाद्दण्डानामनुपूर्वशः ।
 वास्तुः सर्वद्विको नाम दीप्यते मन्त्रस्तु यः ॥
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
 अरक्तिमात्रकं गर्भं परीक्ष्य खानपूरये ॥
 अधिकं श्रियमाप्नोति न्येनै हानिं सदे समम् ।
 फाल्गुनेष्टया देशे सर्वजीवानि रोपयेत् ॥
 विपश्चस्रप्राज्ञेय यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
 व्यष्टा मध्या कनिष्ठा भूत्वेर्जनीयेतरा सदा ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “सुरभीणां रतियञ्च सप्तमानां दृष्टः सह ।
 सुन्दरीणां रतियञ्च प्रकृतेः सह सत्तम ! ॥
 राज्ञां पूर्वं गृहं यस्याममीनां यज्विनां तथा ।
 काश्मीरचन्दनामोदा कर्पूरागुग्गुगन्धिनी ॥
 कमलोत्पलगन्धा च जातोत्तम्यकगन्धिनी ।
 पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
 दधिलीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ।
 सुगन्धित्रीहिगन्धा च शुभधयस्वना च या ॥
 सर्वज्ञां वर्गानां भूमिः सर्वसाधारणा मता ।
 दुर्गन्धा दुःस्वना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
 वृत्ताङ्कचन्द्रसदृशा विस्ताराद्द्विगुणायता ।
 विवर्णा वर्णहीना च वक्रा शुचिसुखी तथा ॥
 द्विवर्णा कर्पसदृशी गोमुखी च चिकीर्षिका ।
 यक्षसा मूलसदृशी दन्तिष्टोपमा च वा ॥
 सरीसृपसमा या च दिङ्मुखः शकटाक्षतिः ।
 एवं प्रकारा या भूमिर्वर्ण्या यत्नेन देशिकैः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिस्तुल्यधा ।
 सुपद्मा भद्रिका पूर्वा धूम्रा रागिरयथापरा ॥
 तिलकेर्गारिकेले च वर्द्धः काशे च शोभिता ।
 पद्मेन्द्रीवरचयुक्ता वा सुपद्येति विद्यता ॥
 गद्दीसुद्रायतनतीर्थपर्यन्तशोभिता ।
 पुष्पवृक्षसमाकीर्णा चीरवृक्षोपशोभिता ॥

मन्दिरं

वनोद्यानलतागुल्मपुलकसम्पन्नमावृता ।
 यक्षीयद्वयसुचैवयुक्ता भर्त्सति कौर्मिता ॥
 वज्रलाञ्छितवहुला तथा ज्वालामुखीतिः ।
 माधवीवेष्टिता या च सुहृन्निष्ठावकोद्वेः ॥
 मूकधान्ये च पुष्पागैर्गिरिपार्श्वगता च वा ।
 तोयञ्च खल्वकं यस्यां सा पूर्वा परिकीर्तिता ॥
 विस्तारकं कुक्षिपीलनां वनेषां परितो वृता ।
 सशर्करा च कठिना युक्ता कण्डकिभिर्ह्रमेः ॥
 गृध्रगोमायुकाकानां श्येनानां वा कुलाकुलेः ।
 धूम्रेति कौर्मिता सा तु तां यन्तात् परिवर्जयेत् ॥
 ततो भूमिं परीक्षेत् पूर्वोदकज्वरणां शुभाम् ।
 अथ कटुता तथा च्छामस्यतोयां परिश्रुताम् ॥
 संपूर्णमाथे ख्याते तु तथाधिककटुं शुभाम् ।
 कुसुमसदृशं वर्णं यस्यां न क्षान्तिरिच्छति ॥
 न निष्ठाति तथा दीपक्षीयं शीघ्रं न जीयते ।
 श्वेताख्या पीतलज्जा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
 आन्यसङ्गमशानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
 मधुरा च कषाया च व्यन्ता च कटुता च वा ॥
 कुशेः श्वेतया काशेः दूर्वाभिर्या च मृता ।
 तस्यां पुण्येष्टय नक्षत्रे कुर्याद्भूमिपरिग्रहम् ॥”
 अथ भूमिपरिग्रहः । तत्रैव ।
 “प्राकारसीमापर्यन्तं ततो भूतवर्त्तं हरेत् ।
 मांसं हरिद्राचूर्णञ्च सलाजदधिप्रक्षवः ॥
 अभिभूतवर्त्तं दत्त्वा खड्गमष्टाक्षरेण तु ।
 पातयित्वा ततः शङ्खनष्टदिक्षु निवेशयेत् ॥
 राक्षसाश्चापि भूताश्च येरक्षिंस्तिष्ठन्ति भूतले ।
 ते सर्वे चपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥
 इत्यनुज्ञाय भूतादीन् तां भूमिं परिशोधयेत् ।
 आदित्यादियज्ञाणाञ्च लोकपालैः समं कृती ॥
 आर्यमिष्टविधानेन ततो वै होममाचरेत् ।
 चतुर्दशं ततः कुर्यात्तुल्यमन्त्रेण देशिकः ॥
 दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वीरवर्त्तनेन देशिकः ।
 दृषभौ कपिलौ गृह्य सवर्णौ वा विपश्चयः ॥
 योजनार्थं हलश्चैव गृहीयादसन्नोद्भवम् ॥
 प्राङ्मुखं योज्य मन्त्रज्ञो वज्रालङ्कारभूषितः ।
 आसनीं यष्टिमादाय द्वादशाक्षरविद्यया ॥
 संमर्द्धेन समीकृत्य शुभजीवानि वापयेत् ।
 संप्राप्ते शुभकाले तु गोभिस्तु खादयेद्बुधः ।
 पुनस्तं कर्पयित्वा तु समीकृत्य गृहं शुभः ॥”
 मातुल्ये च ।
 “हीनाधिकां गतां वास्तोः सर्वतः परिवर्जयेत् ।
 नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् ॥”
 अथ दिक्साधनम् । हयश्रीर्षे ।
 “वास्तुवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ।
 भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरवत्तिभाम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ वारास्तु भ्रामयेत् ।
 मध्ये सुनिश्चलं शङ्खं स्थाप्य च्छायां निरी-
 चयेत् ॥
 प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्खच्छायां निक्षपयेत् ।
 वैपुवे विमले योनि शङ्खना साधयेद्दिशम् ॥
 शरद्वसन्तयोरेवमादिभ्यां साधयेद्दिशम् ।
 प्राचीं वा पुष्यवेधेन विचित्रामन्तरेण वा ॥

मन्दिरं

उदीचीं ध्रुववेधेन मध्ययोगेन चोत्तयेत् ।
चतुरस्रीं शिलां यस्या दृष्टकां वा सुप्रोभनाम् ॥
चतुर्दिक्षु निवेद्याथ स्रजचिह्नान् कारयेत् ।
एवं कृत्वा स्रजचिह्नं त्रासक्यास्तत्र भोजयेत् ।
वेणुवान् पायसेनागान् द्वादशैव समाहितः ॥”
अथ श्रकोद्धरणम् । भास्व ।

“यद्धारभेति कच्छति; स्वाभ्यङ्गे यत्र जायते ।
श्रकान्तरनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽथवा ।
सशक्यं भयदं यस्मादशक्यं भयनाश्रयम् ॥”
हयश्रीर्ष ।

“आदिशेद्वास्तुनः शक्यं यद्विष्णोऽङ्गविकारतः ।
भक्तुनो दृश्यते वापि प्रस्य वा श्रूयते ध्वनिः ।
कीर्त्तयते यस्य वै नाम शक्यं तस्य विनिर्दिशेत् ॥”
अथ वास्तुमखणम् । भास्व ।

“पञ्चगव्यैषधिलेः परीक्षित्वावसेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कुर्म्यङ्गिखाभिः कनकैश्च तु ॥
पञ्चाक्षेय्येन चालिय स्रजेणालीय सञ्चतः ।
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ॥
सञ्चवास्तुविभागिषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविन् सञ्चवास्तु ॥
पदस्थान् पूजयेद्देवान् चिन्तयन् पञ्चदशैव च ।
द्वाविंशद्वास्तुतः पूज्याः पूज्याश्चान्ते त्रयोदश ॥
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ।

दशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः ॥
श्रिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्यः सती भृशश्चैव व्याकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव यदृक्षतयमाशुभौ ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च नृगाः पित्रगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुण्यदत्तो जलाधिपः ।
असुरः शीघ्रपापी च रोगोऽहिर्मन्त्र एव च ॥
भस्माटः सोमसूर्यो च आदितश्च दितस्तथा ।
बहिर्द्वाविंशदन्ते तु तदन्तश्च सुरान् ऋणु ॥
दशानादिषु त्रयोक्ते संस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपस्त्रेवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः ।
सर्वानेकोत्तरान् विद्यात् पूज्यादीन्नामनः ऋणु ॥
अयमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयज्या च तथा एष्ट्वीधरः

क्रमान् ॥

अष्टमचापवत्स्य परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
अयमा च विवस्वाश्च मित्रः एष्ट्वीधरस्तथा ॥
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ।
आपस्त्रेवाथपवत्स्य पर्जन्योऽभिर्दितस्तथा ॥
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोणेष्वष्टपतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अयमा च विवस्वाश्च मित्रः एष्ट्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥
वंशानिदानो वक्ष्यामि रज्ज्वरपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगान् पितृभ्यः शिखिनन्तथा ॥
सुखादृष्टं तथा शोषाद्विषं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितं यावत् भृङ्गान् पर्जन्यमेव च ॥

मन्दिरं

एते वंशाः समाख्याताः कचिद्रज्ज्वर एव तु ।
एतेषां यस्तु सन्यातः पदमध्यं समं तथा ॥
समं चेतत् समाख्यातं विमूलं कोणगच्छ यत् ।
स्तम्भान्यासिषु वर्णानि तुलाविधियु सन्दा ॥
कीर्त्तितुष्टोपधानादि वर्णयेद्वयज्ज्वरः ।
सञ्च वास्तुनिर्दिष्टः पितृवंशोत्तरायतः ॥
सङ्ख्यन्तः समाविष्टो मुखे चापः समास्थितः ।
एष्ट्वीधरोऽयमा चैव स्तनयोस्तवाधिष्ठितौ ॥
वचःस्थले त्वापवत्स्यः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्द्विपदं पर्जन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
सर्पन्ता वंशसंख्यौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सूर्यः सोमादयस्तद्वाङ्गः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयज्या च वामदक्षः समाश्रितौ ॥
सावित्रः सविता तद्वत्स्यः दक्षिणमाश्रितौ ।
विवस्वानथ मित्रश्च जटरो संशवस्थितौ ।
पूषा च पापयज्या च हस्तयोर्मन्त्रिबन्धने ॥
तथेवासुरशोषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वत्स्यः सयदृक्षतः ॥
उच्चैर्द्विपदं मासुपौ क्षीयौ जाल्योर्गन्धर्वपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्मृगसुग्रीवौ स्तकस्थौ दौवारिकौ नृगाः ॥
जयः शक्तस्तथा मेघे पादयोः पितरस्तथा ।
मध्यं नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मणः स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुःषष्टिपदं कोणेष्वेकपदास्तथा ॥
बहिःशोभेषु चाष्टौ तु सार्द्धाश्चोभयतः स्मृताः ।
विंशतिर्द्विपदास्तेषां चतुःषष्टिपदं स्मृतः ॥”
हयश्रीर्ष ।

“वास्तुङ्गं स्रजयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
श्वेतगन्धानुलिप्ताङ्गः सञ्जालद्वारभूषितः ॥
चतुःषष्टि तु प्रासादे एकाशीति यदृ सदा ।
चतुरस्रीकृतं स्रजं अष्टाध्यायभयभान्तं ॥
कीर्त्तयन् ततो दत्त्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
शिवः कोणाहंती जयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
द्विपदस्थो जयो जयः सुरशङ्खे कषादिकः ।
भास्करस्तु पदे जयो द्विपदः सत्य दृश्यते ॥
भृशः पदस्थो विज्ञेयो योमन्त्रैव पदाङ्गः ।
कुलाशनः पदाङ्गश्च पूषा च पदमंस्थितः ॥
वितथो द्विपदस्थश्च पदेकश्च यदृक्षतः ।
वैवस्वतः पदेकस्थो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
भृङ्गश्चैकपदो जयो नृगाश्चाष्टपदं स्थितः ।
पितरश्चाहंती जयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवश्च पदे जयो श्चिकम्पः पुण्यदत्तकः ।
यादसाभ्यतिरेकस्थो असुरस्तु च संस्थितः ॥
श्रीयश्चैकपदं जयो स्रजङ्गः पाप दृश्यते ।
रोगश्चाष्टपदं जयो नागसाप पदे स्थितः ॥
सुखश्च द्विपदं जयो भस्माटः पदसंस्थितः ।
यज्ञेश्वरः पदे जयो नागस्तु द्विपदं स्थितः ।
पदस्था श्रीमहादेवो आदितश्चाहंमंस्थितः ।
आपो जेवास्तु पदगा जयो द्विपदसंस्थितः ॥
चतुःषष्टिस्था विज्ञेयस्त्वयमा पूज्यमध्यगः ।
सविता तु पदे जयः सावित्री च पदे स्थिता ॥
ततो विवस्वान् विबुधश्चतुष्टयपदं स्थितः ।

मन्दिरं

रज्ज्वरश्चो जयश्चैव एकैके संशवस्थिताः ॥
मित्रश्चतुष्टयस्थश्च पक्षिमे तु श्ववस्थितः ॥
रुद्रः पदेकस्थो वै यज्या वैकपदे स्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेयो जटुरे च चतुष्टयः ।
चतुर्मुखश्चतुष्टयस्थो मध्ये जयः प्रजापतिः ॥”
अथ वास्तुपूजा । भास्व ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
वास्तौ परीक्षिते सन्ध्यावास्तुरेहविचक्षणाः ॥
वास्तुपञ्चमगं कुर्म्यात् पूज्यमेव विचक्षणाः ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिटकोः ॥
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुलं हस्तप्रमाणकं ।
यवेः लघुतिलैश्च दत्तुं समिद्धिः क्षीरदृष्टयैः ॥
पानाशैः खादिरैश्चापि मार्गोद्भूतसम्भवेः ।
कुशदूज्यमयैश्चापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ॥
कायैस्तु पञ्चभिर्विष्णुसिन्धुवैरैश्चापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यमाण्यैश्च वास्तुदेशे बलिं हरेत् ॥
तद्विंशपदेनैव यमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।

देशकोणे दत्तामनु शिखिने विनिवेदयेत् ॥
चोदनं सफलं दद्यात् पूज्यन्त्याय दत्तान्तितम् ।
जयनाथ ध्वजं पीतं पेटं कृष्णैश्च संयजेत् ॥
इत्याय पञ्च रत्नानि पेटकं कुलिशं तथा ।
विनायकश्च सूर्याय धृन् रक्तं तथैव च ॥
सथाय दत्तगोधूमं मत्स्यान् दद्यादृष्टाय च ।
शृङ्खलौ चान्तरीक्षाय दद्याच्छक्तुश्च वायवे ॥
पूर्णं लागास्तु दातव्या विनये चणकोदनम् ।
यदृक्षताय मन्त्रं यमाय पिशितं दनम् ॥
गन्धोदनश्च गन्धर्वो भृङ्गे मेघस्थ भृङ्गकम् ।
नृगाय यावकं दद्यात् पितृभ्यः क्षशरा मताः ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं पेटं क्षातं बलिं तथा ।
सुग्रीवे पूषके दद्यात् पुण्यदत्ताय पायसम् ॥
कुशस्तम्भेन सहितं दद्यात् पञ्चश्च वायवे ।
पेटं हिरण्यं दद्यात्सुराय सुरा मता ॥
दत्तोदनं च शोषाय गोधां वै पापयज्ज्वरं ।
दत्तलङ्घुकांश्च रोगाय नामे पुण्यं फलान्वि-

तम् ॥

सर्पिर्भुक्षाय दातव्यं मुनीदनमतः परम् ।
भस्माटाय ततो दद्यात् सोमाय दत्तपायसम् ॥
सर्पाय पेटं शालकमदिदे लोपिकास्तथा ।
दित्ये तु पूरिका दद्यात् इत्येवं वाक्ष्यतो बलिम् ॥
क्षीरभापाय दातव्यमापवत्साय वै दधि ।
सावित्रे लङ्घुकान् दद्यात् समरीचान् कुशौ-

दनम् ।

सवितुर्गङ्गपूषाश्च जयाय दत्तचन्दनम् ।
विबुधस्त तथा दद्यात् रक्तचन्दनपायसम् ॥
क्षरिनालीदनं दद्याद्विनाय दत्तमंयुनम् ।
दत्तोदनश्च मित्राय रुद्राय दत्तपायसम् ॥
अयमं पकं तथा भांसं दयं स्यादाजयज्ज्वरं ।
एष्ट्वीधराय भीमानि कुशाक्षाय च दापयेत् ॥
सशक्यासं संदद्यादयज्ज्वरं सर्वतः क्रमान् ।
नमस्काराभ्युक्तेन मन्त्रेण पुनरेव च ॥
पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षतद्विचक्षणाः ।
भक्ष्यं भोज्यं च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥

मन्दिरं

एवं संपूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
सुरेभ्यः काचनं दद्याद्भक्त्यै वा पयस्विनीम् ॥
राक्षसीनां बलिर्देवः अपि बाहकं तथा द्रवम् ।
मावीदनं हतं पद्मं केशरं हविर्वाहितम् ।
ईशानभागमाश्रित्य चरणे विनिविद्येत् ॥
दध्योदनं च बधिरमस्त्रिखण्डैश्च संयुजम् ।
पीनरक्तवर्णं दद्यात् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायवे पापराक्षस्यै मत्स्यमांससुरासवम् ।
पायसं वापि दातव्यं स्नानान्तां सञ्चतः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन प्रक्षवाद्येन सर्वतः ॥ * ॥
ततः सर्वविधैर्वाजं यजमानस्य कारयेत् ।
दिनांस्तु पूजयेद्भक्त्या ये चाप्येवमगाताः ॥
एतद्वास्तुपशमनं कृत्वा कर्त्तुं समारभेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
परिवेष्टनप्रवेगेषु सर्वदोषानुत्तये ।
इति वास्तुपशमनं कृत्वा स्तब्धेन वेष्टयेत् ॥
रक्षोघ्नपवमानेन स्तब्धेन भवनादिकम् ।
शुक्लमङ्गलवाद्येन कुल्याद्वास्तुवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिषेधस्तरे बुधः ।
गृहे वायव्ये कुल्यां स इ. खमयाप्रयत्नम् ॥
न च आग्निभयं तस्य न च गन्धधनजयः ।
जीवेद्वर्षतः स्वर्गे कल्पमेकं वसेत्ततः ॥ * ॥
हृदयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“एवं प्रयत्नं काष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पञ्चन्याय जलं देयं पुष्पगन्धादवासितम् ॥
जयन्ताय प्रदातव्या पताका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च रत्नानि भास्कराय हतं तथा ॥
धन्वन्तरी पीतवर्णं वा सखे दद्याद्विमानकम् ।
दद्याद्भक्त्यै पञ्चमांसं शोभाय त्वचमयये ॥
पूण्यं धानाः सलजास्तु सुवर्णं वितथे तथा ।
शुद्धस्तनय मन्त्रं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धं गन्धर्बदेवाय भृङ्गं दद्यात् शाकुनम् ।
नृगे मिलयवांश्चैव पिष्टभ्यः केशरं तथा ॥
दौषारिकं दन्तकाष्ठं सुग्रीवे यावकं तथा ।
पुष्पदन्ते कुशा देया वरुणे पद्ममूषलम् ॥
असुराद्यैस्तव देयं रक्तं शीघ्रं हतौदनम् ।
यवास्तु देवाः पापाय रोगाय हनमष्टकम् ॥
नागाय नागपुष्पाणि भक्ष्यान् सुम्भाय दापयेत् ।
चित्रोदनञ्च भक्षाटे सोमाय मधुपायसम् ॥
नागाय चापि शालकं शिथे सरसपायसम् ।
अद्विष्टे पूरिका देया शीरं चाङ्गो रदेहलम् ॥
दधि शीरं चापवल्ली अर्घ्येण लङ्कुलं बलिम् ।
कुशोदकं सवित्रे च सावित्रे गुरुपूजकम् ॥
विषस्ते रक्तपुष्पं रक्ततण्डनमेव च ।
हरित्रासं तथेन्द्राय साय्यामन्तु जयाय च ॥
हृत्पूरन्तु मित्राय वज्राय गुरुपायसम् ।
व्यामपक्रान्ति मांसानि प्रदद्यान्नयस्त्रयम् ॥
एकधीरायामांसं खड्गमांसं बलिं हरेत् ।
साक्षतं बलिजलेन पञ्चगव्यं तथा चरम् ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थानं निवेष्टयेत् ॥

इ२७ मन्दिरं

व्यामसां पूर्वभागे सर्वस्वस्थे तुषोदकम् ॥
चितपद्मं हतं मांसं विदार्य चाभिकीर्णकम् ।
कुशं वा पूषकं मांसमयमूषयेव दक्षिणे ॥
पिष्टश्चैव तथा रक्तं पूतन्यै नैर्हते तथा ।
साहस्रार्धं प्रदातव्यं जम्बाकायेव पश्चिमे ॥
अमिलखण्डेन सहितं रक्तपिष्टेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायवा मांसमेव च ॥
उत्तरे पलिपिष्टायै सान्द्रं रक्तं बलिं हरेत् ।
वाराह्यै ह्यगमांशानि ऐशान्या दिशि दापयेत् ॥
ततो भूतगणानान् राक्षसानां सुरोत्तमम् ।
पिशुनानां गणानान् बलिर्देयस्तु कामिकः ॥
एवान् वा पूजयेत् सर्वान् कुशपुष्पाक्षतैर्बुधः ।
एवं संपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ॥
अपूजिता विहंसन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
तस्मादेनांस्तु संपूज्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः ।
प्रासादं कारयेद्विद्वान् गृहं वा सुरसत्तमम् ॥”
अथ प्रासादमूलारम्भः । तत्रैव ।
“ब्रह्मस्थानं ततः कुल्याद्वासुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियः संपूजनं कुल्यात् हृद्योकेऽगमस्य च ॥
पूजनम् ततः कुल्याद्वासुदेवगमस्य च ।
गन्धाद्यापुष्पैर्वेष्टयद्दोषैः सुरोत्तमम् ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्वलोकधरां महोम् ।
सुरूपी प्रमदासुरी विदाभरणभूषिताम् ॥
धात्वा समर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं परम् ।
धात्वा समर्चयेत्तत्र यत्तदास्तुभयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुल्यादाधारमच्छते ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भां बह्व्या सह पूजि-
तम् ॥
हेमं वा राजतं वापि गृहमयं वा हर्षं नवम् ।
सर्वेर्वाङ्गीर्यधायुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥
रत्नगर्भं मुसपुष्पं धन्वपूतन वारिणा ।
प्रशक्तापल्लवीपतं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
पुष्पैः सुमालिनं कृत्वा गन्धपुष्पैर्विधायितम् ।
आहूतेन च शुक्लेन वस्त्रयुगेन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कल्पसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्रजेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः पूजयेत् समनोहरैः ।
ततो मण्डलवाह्ये तु प्राच्या वा प्राङ्मुख-
स्थितः ॥
आचार्यो गृह्य संभारान् ग्रहादींस्तर्पयेत्
सुरान् ।
एते स्तेलेयवैभवेर्ब्रह्मादींस्तर्पयेत्ततः ॥
प्रजेशं तर्पयेद्विद्वान्नाकुलीनां शतैश्च ।
इतरान् दशभिर्देवानाकुलिभिः प्रतर्पयेत् ॥
दद्यात् पूजाहुतिं पश्चात् वीथहन्तं मन्त्रविन् ।
तत्र प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्तुतिवाचनम् ॥
प्रयत्नं कर्त्तरीं सन्ध्याकालेन प्रदक्षिणम् ।
स्वर्णमार्गेण दिशेन सोयधारां भासयेत् ॥
पूर्ववतेन मार्गेण स्वर्णवीजानि भासयेत् ।
सुशीमनं शुभं स्थानं तथा स्वातन्त्र्य कारयेत् ॥

मन्दिरं

ततो गतं खनेच्छेद्दत्तमात्रप्रमाणकम् ।
चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात् सुसज्जितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याप चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यस्तमेव च ॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतु-
र्भुजम् ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरमेष्ठ ! कुम्भतोयेन मन्त्रविन् ।
प्रयत्नं कर्त्तरीं तावच्छुभं प्रपूरयेज्जलेः ॥
सर्वरत्नसमाकीर्णं विमलैः सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेद्दोमिनि
स्तरम् ॥
तदावत्तं परीक्षेत् वेदाद्येनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्यादक्षिण्यावर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजेः शालिवर्णादीनां तं गतं पूरयेद्बुधः ।
क्षत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गतं प्रपूरयेत् ॥
एवं पुष्पाद्यविधिना चार्घ्यदानं सुरोत्तमम् ।
सुवर्णं वा वस्त्रयुगमाचार्याय निवेद्येत् ॥
कालक्षयपती पूज्यो वेणवान् शक्तिर्लोचयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च गेयश्रुत्यादि कारयेत् ॥
ततस्तं स्वातयेद्यन्नाज्जलान्तं यावदेव तु ।
पुनराधः स्थितं शक्यं न गृहे दोषदं भवेत् ॥
प्रासादे दोषदं शक्यं भवेद्यावज्जलान्तिकम् ।
तस्मात् प्रासादिकी भूमिः शोधा यावज्जला-
न्तिकम् ॥
शिवान्तं कर्त्तरान्तं वा यावद्वा भूः कुमारिका ।
आकीर्त्यतां समीकृत्य ततो योगं समाचरेत् ॥”
किञ्च ।
“पूरयेत् स्वातकं यज्जान् पादं पादं यथाक्रमम् ।
आष्टाङ्गुलं नृतिकया स्तुतिकं चैष्टिकादिभिः ॥
सिक्का सिक्का तु तोयेन कलशैः काचनादिभिः ।
आकीर्तनं ततः कुल्यात् सुररेजं क्षत्रजैः ॥
पादौ पूरयेत् स्वातं सुवर्णं चैव कारयेत् ।
देशिकः पञ्चगव्येन तां भूमिं प्रोक्षयेद्बुधः ॥
सुवर्णवीजैर्गर्भेण चतुर्पल्लवशीभिना ।
तीर्थतोयसुपूर्णं खर्गताम्रमयेण वा ॥
संचयेद्भिक्षां वा वारिणा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दोषयुक्तापि वा भवेत् ॥”
अथ शिलालक्षणं मात्स्ये ।
“आदावेवं समासेन शिलालक्षणं सुतमम् ।
शिलान्यासविधानञ्च प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
शिला वार्धिका वापि चतस्रो लक्षान्विताः ।
प्रासादादौ विधानेन न्यस्तयाः सुमनोहराः ॥
चतुरस्राः समाः कृत्वा समन्तादथ वेष्टकाः ।
शिलारूपाः स्तुता विद्या नन्द्याच्छेष्टका-
शिकाः ॥
संपूर्णाः सुतलाः क्षिप्वाः सुप्रमा लक्षणा-
न्विताः ।
कुशदूर्वाङ्किता धन्वाः सध्वजश्चक्रचामराः ॥
साङ्गुशास्त्रोरोपिताः कूर्ममत्स्यफलान्विताः ।
दण्डा हस्तिवज्राङ्काः प्रशस्तद्रव्याङ्किताः ॥
शुक्लपद्मिनाङ्काश्च वृषाङ्काः सर्वदा हिताः ।

मन्दिरं

स्वस्तिका वेदिका युक्ता नव्यावर्णकलाङ्किताः ।
पद्मादिकचणोपेताः शिलाः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
तथा गोवाजिपादाङ्गाः शिला ध्वजाः सुखा-
वहाः ॥
क्रथादण्डगपादाङ्गा न प्रस्ताः पश्चिमस्तथा ।
दिङ्मण्डा दिग्विहीनाश्च दीर्घद्वयाः चता-
न्विताः ॥
विवर्णाः स्फुटिता भयाः संख्याया लक्षणयुताः ।
प्रशस्तपाणिस्थाङ्गाः प्रशस्तवज्रलाङ्किताः ॥
यथोक्तलक्षणोपेताः शिला नित्यद्वितावहाः ॥
अथ दृष्टकालक्षणम् । तत्रैव ।
“दृष्टकाली समासेन लक्षणं द्रष्टुं संप्रतम् ।
एकवर्णाः सुप्रकाश सुप्रमाणा मनोरमाः ॥
नन्दाद्याश्चेष्टकाः कार्यास्तुरसाः सुसम्मिताः ।
अस्याङ्गारान्विता नेष्टाः लक्षणवर्णाः सशर्कराः ॥
मन्दपक्षा विपक्षाश्च बहुदिन्याश्च वर्जिताः ।
भस्माश्च विषमा ह्रीना वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“दृष्टकाली प्रमाणाश्च लक्षणं संप्रतं द्रष्टुं ।
सुमला लक्षणोपेता द्वादशाङ्गुलसम्मिताः ॥
सुविस्तारविभागेन नेपथ्येन च सम्मिताः ।
सुप्रकाः सुप्रमाणास्तु एकवर्णा मनोहराः ।
विमला दृष्टकाः कार्यास्तुरसाः सुसम्मिताः ।
द्विजकर्णाश्चाप्रशस्ताः पाणिपादविवर्जिताः ॥
मशर्कराः लक्षणवर्णा अस्याङ्गारपिताश्च याः ।
विवर्णा मन्दगन्धाश्च याः पीनाः पिच्छिकाश्च
याः ॥
ह्रीनाश्च विषमा भस्मा वर्जराश्च विवर्जिताः ॥
अथ शिलादिन्यासव्यवस्था । माह्वे ।
“शिलान्यासस्तु कर्त्तव्यः प्रासादे तु शिलामये ।
दृष्टकालान्ता विन्यासः प्रासादे चेष्टकामये ॥
शैलजे शैलजः पीठ ऐष्टिके ऐष्टिकः स्तुतः ।
शिलान्यासादिको भजे मूलपादो विधीयते ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“कर्त्तव्यश्चेष्टकान्यासः प्रासादे चेष्टकामये ।
शैले शिलानां विन्यासः कार्करे कर्करा न्यसेत ॥
लम्बा शिलादिन्यासे च प्राक्शिलाभ्यधिव-
सनम् ।
दृष्टकालां प्रतिष्ठाञ्च गर्भाधानञ्च कारयेत् ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठवत्तञ्च साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयशीर्षेण प्रोक्तस्तद्विधिः स्फुटम् ॥”
अथ पीठवत्तनम् । हयशीर्षे ।
“पीठवत्तं ततः कृम्यान्महाप्रासादमाननः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रयेत् प्रासादस्योर्ध्वमानतः ॥
पादहीनं मध्यमं स्थात् कन्धसं चाङ्गमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुण्डान् पीठं विचक्षणः ॥
अथ प्रासादलक्षणानि । मातुल्ये ।
अथ वास्तुवर्त्तं लम्बा भजेत् पीठशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भञ्च कारयेत् ॥
भागद्वादशकं तत्र भित्तार्थं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रायः स्थात् प्रमा-
णतः ॥

ईशं

मन्दिरं

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायात् प्रमा-
णतः ।
शिखराहस्य चार्द्धेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्योतिर्निर्गमस्तु तथा बुधैः ।
गर्भसूत्रद्वयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
व्यायतः स्थाप्तिभिर्भागैर्भद्रयुक्तः सुशीभनः ।
पञ्चभागेन संभन्ध गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं दृष्टीत्वा तु प्रागग्र्येव कल्पयेद्बुधः ।
गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो मुखमण्डपः ॥
एतन् सामान्यसुदृष्टं प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दरकेलासकुम्भसिंहद्वारास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वृक्षोच्छ्रायोऽयं नृगाधिपः ॥
बलभिच्छन्दकस्तद्वृक्षोच्छ्रायोऽयं नृगाधिपः ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हंसो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽयं ससुप्रकः ।
प्रासादा नामतः प्रोक्ता विभागं द्रष्टुं हिताः ॥
शतद्वयश्चतुर्द्वारो भूमिकायोऽङ्गोच्छ्रितः ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादशः प्रोक्तः केलासो दशभूमिकः ।
विमानच्छन्दकस्तद्वृक्षेनेकशिखराननः ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वृक्षे सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
विंशाष्टकसमायुक्तो नन्दनः ससुप्रकः ॥
योऽष्टाष्टकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वृक्षे सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
बलभिच्छन्दकस्तद्वृक्षे कुलासावयान्वितः ॥
वृषस्योच्छ्रयतस्तुतो मण्डलश्चासिर्वर्जितः ।
सिंहः सिंहगतिर्ज्योतिर्नृगो नृगसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिकस्तद्वृक्षे भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितः ॥
योऽष्टाष्टकः समन्तात् विज्ञेयः स ससुप्रकः ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाष्टयम् ॥
योऽष्टाष्टकः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ।
नृगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्रागग्र्येवैव विशालेन भूमिकासु बहुमनः ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गजः प्रासाद उच्यते ॥
पण्यमग्नहराजो वै गरुडो नाम नामतः ।
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वृक्षश्चन्द्रशालावयान्वितः ॥
भूमिकाष्टयप्रोत्तिस्तु वाह्यतः सर्वतो भवेत् ।
तथान्यो गरुडस्तद्वृक्षोच्छ्रायोऽष्टभूमिकः ॥
पद्मकः योऽष्टाष्टकस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।
पद्मस्तुप्रमाणेन श्रीवृक्षक इति स्तुतः ॥
पञ्चाष्टकस्तु भूमिस्तु गर्भं हस्तचतुष्टयम् ।
वृषो भवति नाम्ना यः प्रासादः सर्वकामिकः ॥
सप्राप्तौ पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मथोचिताः ।
सिंहस्य ते समा ज्योतिर्वाये चान्ये तन्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्रागग्र्येवसंयुताः ।
ऐष्टिका दारवाश्चैव शैला वा स्युः सुतीरणाः ॥
मेरुः पञ्चाष्टकस्तु स्थात् मन्दरः पञ्चहीनकः ।
चत्वारिंशत्तु केलासस्तु सिंहाष्टद्विमानकः ॥
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वृक्षोच्छ्रायोऽयं ससुप्रकः ।

मन्दिरं

त्रिंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
वर्त्तुलः पद्मकाश्चैव त्रिंशद्वय उदाहृतः ।
नृगः सिंहश्च कुम्भश्च बलभिच्छन्दकस्तथा ॥
एते योऽष्टाष्टकाः स्युश्चत्वारो देवकस्तथाः ।
श्रीवृक्षो नृगराजश्च ससुप्रकस्तथा ॥
एते द्वादशष्टकाः स्युरेतेषां हंसकः समः ।
गरुडोऽष्टकरो ज्योतिर्बुधो वृष उदाहृतः ॥
एवमेते प्रमाणीन कर्त्तव्याः शुभलक्षणयाः ।
यच्चराक्षसनागानां माह्वस्तुः प्रशस्त्यते ॥
तथा मेवाद्यः सप्त ज्योतिर्गङ्गा सुखावहाः ।
श्रीवृक्षकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृताः ॥
तथा हंसद्वयः पञ्च कण्ठे सुभद्रा मताः ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादं सर्वव्यापि सर्वसाधारणं द्रष्टुं ।
चतुरस्रोत्तमं ज्येष्ठं भवेत् योऽष्टाष्टका पुनः ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कृम्याद्यासमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि भित्तार्थं परिकल्पयेत् ॥
जङ्गोच्छ्रायस्तु कुम्भोत्तं चतुर्भागेन व्यायतम् ।
जङ्गुधोर्दिगुणोच्छ्रायं मण्डप्याः कल्पयेद्बुधः ॥
चतुर्भागेन मण्डप्याः कार्या सत्यक् प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं कार्यासुभयोः पार्श्वयोः समम् ॥
शिखरेण समं कार्यमग्रे जगति विस्तरम् ।
त्रिगुणेनापि कर्त्तव्यं यथाशोभास्तुपतः ॥
विस्तरं मण्डपस्याग्रे गर्भसूत्रद्वयेन तु ।
देव्यान् पादाधिकं कृम्यान्मध्ये कस्मैचिद्भूषि-
तम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुम्भोत्तं सुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदैर्वास्तु यद्वा मण्डपमारभेत् ॥
शुक्राज्जहार विन्यासे प्रादान्तस्यान् यजेत्
सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यजेद्वात्रिंशद्वयमग्नम् ॥
सर्वसाधारणश्चेतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रणिमाया वा प्रासादमपरं द्रष्टुं ॥
प्रणिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिच्छिका शुभा ।
गर्भस्तु पिच्छिकाङ्गं गर्भमानास्तु भित्तयः ॥
भित्तेरायाममानेन उच्छ्रायस्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्तुच्छ्रायात्तद्विगुणं शिखरं कल्पयेद्बुधः ॥
शिखरस्य तु तुर्येण भद्रमं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो मुखमण्डपम् ।
अष्टकाङ्गं गर्भस्य रथकानान् निर्गमः ॥
परिधौर्गर्भागेन रथकाङ्गञ्च कल्पयेत् ।
तत्तत्तीयेन वा कृम्याद्याकानान् निर्गमम् ॥
वासवधं स्थापनीयं रथकचित्तये सदा ।
शिखराधश्च कृम्याश्च रत्नानि विनिपातयेत् ॥
शिखरस्याङ्गभागस्य सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुक्रनासां शिखरीजस्य मध्यस्थौ विवर्णयेत् ॥
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् सुखं निधापयेत् ॥
तद्वत्तु भवेदंशः कस्मै व्यामलसारवान् ।
स्वल्पमग्नं कर्त्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्ध्वं वेदिकामागतं कलसं परिकल्पयेत् ॥
किञ्च ।
“गरुडमं तथा कृम्यादुपरिष्ठाचतुर्गुणम्

मन्दिरं

कुर्वाहिकप्रतिमायामान् दिक्षु चाटान्
चोपरि ।
महावराहमेवमात्रं नरविहङ्गु दक्षिणे ।
प्रतीक्षां श्रीधरं देवसुदीक्षां हयग्रीवकम् ॥
आसेष्यां यामद्वयं नैर्दत्ते राममेव च ।
वामनश्चैव वायव्यां वासुदेवमथापरे ॥” ॥
किञ्च ।
“पूर्वभूमौ तु श्रवणं द्वितीये चासनं भवेत् ।
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे याममेव च ॥
पञ्चमे योगनिद्रा तु षष्ठे योगासनं भवेत् ।
स्थानं योगसमायुक्तं सप्तमे परिकल्पयेत् ॥
नानाशवाचकैर्धन्वात् पञ्चवक्त्रादिभूषितम् ।
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥
कनिष्ठमध्यम्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
यसुभागा च चत्विर्गभिः प्रदेया रचना बुधैः ॥
हारस्य चाष्टमे युक्ते नवमे दशमे तथा ।
ललाटवेधो नैव स्यादायस्य शृणु साम्प्रतम् ॥
यावद्वस्त्रैरभिषेकः प्रासादकर्तुं नानघः ।
तावद्द्विरङ्गुलैरायो वसुभागेन वा भवेत् ॥
एकस्तम्भो ध्वजो द्वयो द्विस्तम्भा वेदिका मता ।
दशभूषणैरे नित्यं चतुस्तम्भं प्रकल्पयेत् ॥” ॥
अथ मण्डपस्तम्भविशेषः । मानस्ये ।
“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानाम् लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्याशुरुपतः ॥
विविधा मण्डपाः कायेऽप्येष्टमध्यकनीयसः ।
नामनस्तान् प्रवक्ष्यामि श्रद्धां हिजसत्तमाः ॥
पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवर्णो नन्दनन्दनः ।
कौशलो बुद्धिसङ्कीर्णो राजभद्रो जयावहः ॥
श्रीवृक्षो विजयश्चैव वास्तुजीर्णः श्रुतिं धरः ।
यज्ञभद्रो विशालश्च संश्लिष्टः शत्रुमर्दनः ।
भागपक्षो नन्दनश्च मानवो मानभद्रकः ।
सुग्रीवो हयग्रीवश्चैव कर्णिकारः पदार्हकः ॥
सिंहश्च श्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च ।
सप्तविंशतिर्वाख्याता लक्षणं श्रद्धातु द्विजाः ॥
कम्पा यच्च चतुःषष्टिः पुष्पकः स उदाहृतः ।
हायष्टिः पुष्पभद्रस्तु षष्टिः सुवर्ण उच्यते ॥
अष्टपञ्चाशत्तम्भः कथ्यते नन्दनन्दनः ।
कौशल्यः षट्पञ्चाशच्चतुःपञ्चाशता पुनः ॥
नाम्ना तु बुद्धिसङ्कीर्णो द्विहीनो राजभद्रकः ।
जयावहस्तु पञ्चाशच्छ्रीवृक्षस्तु द्विहीनकः ॥
विजयस्तद्विहीनः स्यात् वास्तुसङ्कीर्णकस्तथा ।
हाभ्यामेव प्रज्ञीयेत ततः श्रुतिधरोऽपरः ॥
चत्वारिंशद्वयज्ञभद्रो द्विहीनोऽथ विशालकः ।
षट्त्रिंशच्चैव संश्लिष्टो द्विहीनः शत्रुमर्दनः ॥
हात्रिंशद्भागपक्षस्तु त्रिंशता नन्दनः स्मृतः ।
अष्टाविंशज्जागवस्तु मानभद्रो द्विहीनकः ॥
चतुर्विंशस्तु सुग्रीवो द्वाविंशहयग्रीवो मनः ।
त्रिंशतिः कर्णिकारः स्यादष्टादशः पदार्हकः ।
सिंहो भवेद्विहीनश्च श्यामभद्रो द्विहीनकः ॥
सुभद्रस्तु तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भसंयुतः ।
मण्डपाः कथिता स्मृते यथापञ्चगव्यान्विताः ।
त्रिकोणं वृत्तमर्द्धवृत्तमर्द्धकोणं द्विरष्टकम् ॥

मन्दिरं

चतुष्कोणश्च कर्णयः संस्थानं मण्डपस्य तु ।
राज्यं च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
पुल्लतामः श्रियः पुष्टिस्तथादिषु भवेत् क्रमात् ।
एवम् शुभदाः प्रोक्ता अन्यथा तु भयावहाः ॥”
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“याममध्ये च पूर्वम् च प्रत्यग्द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विदिशास्तु च सर्वान् तथा प्रत्यङ्मुखं भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुखं भवेत् ॥”
किञ्च ।
“विस्ताराद्विगुणं द्वारं कर्णयस्तु सुप्रोभनम् ।
जातरूपं सरजनं तद्दुन्दुभरेऽनम् ॥
षोडशरोर्ध्वतः सर्वं दत्त्वा प्राज्ञा न्यसेद्विषयः ।
तृणमङ्गलघोषिणं प्राज्ञानां स्मृतिवाच्यं च ॥
द्वारस्य च चतुर्थेऽंशे कार्यं चण्डपञ्चकौ ।
दण्डहस्तौ तु कर्णयोऽध्वकसनीपमायुधौ ॥
प्राज्ञोर्ध्वं न्यस्य रत्नानि न्यसेद्विषयं सुन्दरम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षात्तयोः सुरेश्वरी ॥
कर्णयोऽद्विगुणैः सा तु स्नाप्यमाना घटेन तु ।
प्राज्ञोर्ध्वं कार्यं पञ्चवक्त्रादिभूषितौ ॥
एकप्राज्ञं विप्राज्ञं वा गटप्राज्ञं द्वारमिष्यते ।
नवप्राज्ञश्च कुर्वीत यत्न ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥
विष्णुवताररूपद्वैः प्राज्ञां रत्नेन भूषयेत् ॥”
मातृस्ये ।
“चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विस्ताराद्विगुणोच्छ्रायस्तद्विभागं कटिर्भवेत् ॥
विस्ताराङ्गं भवेद्द्वारं भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपदेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमायतम् ॥
उच्छ्रायात् प्राद्विस्तीर्णां प्राज्ञा तद्दुन्दुभरः ।
विस्तारप्राद्विपतिं बाहुज्जं प्राज्ञयोः स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः प्राज्ञाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठं मध्यमं चैष्टं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्धं चत्वारिंशद्विस्तृतम् ।
धन्यमुत्तममायुष्यं धनधान्यदमेव च ॥
शतं चाशौचित्यसहितं याननिर्गमनं भवेत् ।
अधिकं दशभिस्तद्वत्तथा षोडशभिः शतम् ॥
शतमानं द्वितीयस्तु भवत्यशौचित्यमिदं ।
दशद्वाराणि चेतानि क्रमेणोक्तानि सर्वदा ॥
अन्यानि वर्जनीयानि मानसोद्देशानि तु ।
द्वारवेधस्तु यत्नेन सर्ववास्तुषु वर्जयेत् ॥
वृत्तकोणाश्च भूद्वारास्तु स्तम्भकूपध्वजादपि ।
कुल्यान्वभेग वा विहङ्गं न द्वारं युभदं भवेत् ॥
तस्य च दुर्गतिश्चैव प्रवासः क्षुब्धं तथा ।
दौर्भाग्यं बन्धनं रोगो दारिद्र्यं कलहं तथा ।
विरोधश्चायनाशश्च सर्वं वेधे भवेत् क्रमात् ॥”
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“प्रासादस्य चतुर्भागेः प्राकारस्तोष्णयो भवेत् ।
पञ्चदशस्य देवस्य एकदशस्तु पीठका ॥
तस्यां तु द्विगुणः प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डपः ।
एकदशादि कुर्वीत त्रिंशद्दशस्तम्भमेव च ॥”
अथ वृक्षरोपणनिर्णयः । मातृस्ये ।
“पूर्वमेव पलिनो वृक्षाः चौरद्वारास्तु दक्षिणे ।
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पञ्चोत्पलविभूषितम् ॥

मन्दिर

उत्तरेण नैस्तानैः शुभा स्यात् पुष्पवाटिका
सर्वतस्तु जलं श्रेष्ठं स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सर्वतश्चापि कर्णयः परिखावलयादिकम् ।
याम्ये तपोवनस्थानसुतरे मातृकायज्ञम् ॥
महानखं तथाप्ये नैर्दत्ते तु विनायकः ।
वारुणो श्रीनिवासश्च वायव्ये गृहमालिका ॥
उत्तरे यज्ञप्राज्ञा तु निर्मात्यस्थानसुतरे ।
वारुणो सोमदेवश्च बलिनिर्वपणं स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थानं तथाप्ये यथोचितम् ।
एवमायतनं कुर्वाण्युभयमण्डपसंयुतम् ॥
घण्टावितामनसतोरावचिचयुक्तं
निधोत्पलप्रसूतिन जनेन सार्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विविधध्वजाढं
श्रीकं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥”
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्मं तृतीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देवदेवश्च विप्रतीयते ।
तस्य सीदति नराण्यं देवदेवश्च यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवेश्वेक्षणः ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्यैव स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”
वामिपुराणे ।
“पतितं पतमानस्तु तथाहंस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य चरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“भूनाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाच्छीर्षकारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“वापोकूपतडागानां सुरधानां तथानघः ।
प्रतिमानां सभानाश्च संस्कर्ता यो नरो भुवि ।
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्नूलान्न संशयः ॥
प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते ।
प्रायः श्रीहयग्रीवोक्तैरनुसारेण वेणुवैः ॥
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तत्तिखनेन किम् ।
श्रीमूर्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
मन्दिरं, स्त्री, पुं (मन्दन्ते मोदन्ते लोका यच्च । मति
+ “इविमदितुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति
किरच् ।) नगरम् । इति मेदिनी । रे, १६७
पुलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा । नगरं मन्दिः
पुरमिति पुनपुसकयोरुच्यते पश्यते । इत्य
सरटीकायां भरतः ॥ (अथवाजुपश्चिमभागः
यथा, अथवैदके । २ । २१ ।
“अधरे च तमो जातु निर्दिष्टं प्राज्ञकोविदैः
मन्दिरं पश्चिमो भागः कलाचो जातुनोऽयिमः ॥”
मन्दिरः, पुं, (मदि + किरच् ।) सप्तमः । इति
मेदिनी । रे, १६७ ॥ जानुपञ्चाङ्गागः । इति
हंसचक्रः । १ । २७० ॥
मन्दिरपयः, पुं, (मन्दिरचरः मन्दिरपालितो व
पयः । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) विद्वान्
इति शब्दचक्रिका ॥

मन्मथः

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + क्तिष्ठां टाप् ।) मन्दि-
रम् । यथा, मन्दिरायास्तरावानिति मधुसूनु-
टादयः ॥

मन्दरा, स्त्री, (मन्दन्ते स्वपन्ति मोदन्ते वा अन्धा
यन् । मन् + "मन्दिवाशिमथीति ।" उणा०
१।६६। इति उरच् । क्तिष्ठां टाप् ।) वाजि-
शाला । इत्यमरः । २।२। ७। (यथा, नैषध-
चरिते । १।५७।

"उपाहरन्मन्मथसचचलेः

चुराचलेः चोभितमन्दरोदरम् ॥")

शयनीयार्थवस्तु । इति मेदिनी । रे, २०० ॥
मादुर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दं उदरं यस्याः । क्तिष्ठां
डीप् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या ।
इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।
२८०। १६।

"भाष्या मे भव सुयोगि ! यथा मन्दोदरी
तथा ॥"

कुमारानुचरमाह्वयभेदः । यथा, महा-
भारते । ६।४६। १७।

"मन्दोदरी तुहुक्ती च कोटरा मेघवाहिनी ॥")

मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्याः ईशः पतिः ।)
रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दोदरीस्तनः, पुं, (मन्दोदर्याः स्तनः ।) इन्द्रजित् ।
इति जटाधरः ॥

मन्दोष्णं, स्त्री, (मन्दं अल्पं च तदुष्णं चेति ।) ईष-
दुष्णम् । तद्वति, त्रिः । इत्यमरः । १।४। २५ ॥

मन्त्रः, पुं, (मन्त्रेण वृध्यते अनेन । मन् + "स्फाति-
तश्चीति ।" उणा० २।१३। इति रक् ।)
गम्भीरध्वनिः । इत्यमरः । १।७। २॥ (यथा,
मेघदूते । १००।

"मन्त्रस्त्रिभुजनिभिरवलादेभिर्मोक्षोत्त-
सुकानि ॥")

वाद्यविशेषः । तन्मन्त्रायः । मन्त्रः २ मन्त्रद्वयः
३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चि, छटः । यथा,
कण्वेदे । १।५। ७।

"होता मन्त्रो वरेणः ॥"

"मन्त्रो छटः ।" इति तद्वाक्ये सायनः ॥
मादनशीलः । यथा, कण्वेदे । १।१४४। ७।

"अमे ! कुवस्व प्रतिह्वयतदधो

मन्त्र स्वधावकृतज्ञान सुकतो ॥"

"मन्त्र मादनशीलः ।" इति तद्वाक्ये सायनः ॥
मन्मथः, पुं, (मनो मथ्याति विकरोतीति । मन् +

पचाद्यच् । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्य
नामनिर्वाक्येयथा, नक्षत्रवैवर्ते । १।४। ७।

"मनो मथ्याति सर्वेषां पञ्चवागेन कामिनाम् ।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवर्त्तन्ति मनोविणः ॥")

कामदेवः । (यथा, नैषधचरिते । ८।७६।

"न मन्मथस्त्वं न हि नास्तिहर्षिः ॥")

कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । १।४। २१ ॥ काम-
चिन्ता । इति मेदिनी । ये, २२ ॥ * ॥ काम-
हृदयोत्पत्तिर्यथा,—

मन्मथः

"एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणी तुनिष्कृताः ।

मनसः पुरुषो वल्गुराविर्भूतो विनिःसृतः ॥

काचनीचूर्णपीताभः पीनोऽमृतसुनाविकः ।

सुहृत्तोरु कटौजङ्घो गौजावलिस्तकेशकः ॥

लम्भधूगलो लोलः पूर्यन्मन्निभाननः ।

कपाटविस्तीर्णहृदि रोमराजीविराजितः ॥

शुभमातङ्गकरवस्पीननिस्तलवाहुकः ।

आरक्तपाणिनयनसुखपादकरोद्भवः ॥

क्षीयमध्यसारदन्तः प्रमत्तगजकन्धरः ।

प्रफुल्लपद्मपञ्चाक्षः केशरवाक्यतर्पणः ॥

कम्प्यौवो मीनकेशुः प्राशुर्मकरवाहनः ।

पञ्चपुण्यायुधो योगी पुष्पकोदण्डमखिलः ॥

कान्तः कटाक्षपातेन भ्रामयन्मयनदयम् ।

सुगन्धिमातुलाभान्नं शृङ्गाररससंवितम् ॥

वीक्ष्य तं तादृशं दृष्टप्रमुखा मानसाश्च ते ।

मरीच्याद्या दृष्ट ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥

अत्रैतस्य परमं जम्बुरापुर्येकारिकं मनः ।

स चापि वेश्मं वीक्ष्य सद्यः जगतां पतिम् ।

प्रथम्य पुरुषः प्राह विनयानतकन्धरः ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्म ब्रह्मक्षत्र नियोजय ।

मानास्ये पुरुषो यस्मादुचिते शोभिते विधे ॥

अभिधानश्च यद्व्योम्यं स्थानं पत्नी च या मम ।

तस्मै कुरुज्व लोकेषु ! सद्यः त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः ।

चर्मं न किञ्चित् प्रीवाच स्वच्छटावपि विस्मृतः ॥

ततो मनः सुसंयम्य सन्मग्नोऽप्युच्य विस्मयम् ।

उवाच पुरुषं ब्रह्मा तत्कस्मोद्देशमावहन् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन चारुरूपेण पुण्यवागेऽप्युच्यते ।

मोहयन् पुरुषास्त्रीश्च कुरु छटिं सनातनीम् ॥

न देवा न च गन्धर्वा न किन्नरमण्डोरगाः ।

नासुरा न च ऐत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥

न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः ।

न गृह्यका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥

पशवो न नृगाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये ।

न ते सर्वे भविष्यन्ति न लज्जा ये शरस्य ते ॥

अहं वा वासुदेवो वा स्थाणुर्वा पुरुषोत्तमः ।

भविष्यामस्तव वशे किमन्येः प्राणधारिभिः ॥

प्रच्छन्नस्त्री जन्तूनां प्रविशन् नृदये सदा ।

सुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु छटिं सनातनीम् ॥

त्वनपुण्यबाणस्य सदा सुखं लप्स्यं मनोऽस्तु च ।

सर्वेषां प्राणिनां निधं मममोदकरो भवान् ॥

इति ते कस्मै कथितं छटिप्रावर्तकं पुनः ।

नामानि च गदित्वा मयि योयं भवि-

ष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इदुक्ताय सुरयेन्दो मानसानो सुखानि च ।

आलोच्य चानने पश्येत्पविष्टोऽभवत् क्षणान् ॥

इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावो नाम १
अध्यायः ॥

मन्युः

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्ते सुनयः सर्वे तदभिप्रायवेदिनः ।

चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्याजिसुखाक्षदा ॥

सुखावलीकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्यतः ।

दत्तादयश्च सद्यः स्थानं पत्नीश्च ते ददुः ॥

ततो निश्चित्य नामानि मरीच्याप्रसुखा द्विजाः ।

ऊचुः सङ्गतमेतस्मै पुरुषाय द्विजोत्तमाः ॥

अथय ऊचुः ।

यस्मान् प्रमथ्य चेतस्त्वं ज्ञातोऽस्माकं तथा विप्रः ।

तस्मान्मन्ययनात्मा त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥

जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।

अतस्त्वं कामनाञ्चापि ज्ञातो भव मनीभवः ॥

मदनामदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दंष्ट्रां तु सदृशकः ।

तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ज्ञातो भविष्यसि ॥

त्वदाशुगानां यद्वीर्यं तद्वीर्यं न भविष्यति ।

वेणुवानाश्च रौद्राश्च ब्रह्मास्त्राणाश्च तादृशम् ॥

स्वर्गो मर्त्यश्च पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः ।

अवस्थानानि सर्वानि सञ्जयापी भवान् यतः ॥

किंवा चापि विप्रसिद्धा सामान्ये वाक्स्ति ते समः ।

यत्र यत्र भवेत् प्राणी प्रादुर्लभस्तद्विद्यया ॥

तत्र तत्र तव म्यानमस्त्राज्जसरोदयम् ।

दक्षीणं भवतः पत्नीं स्वयं दास्यति शोभ-

नाम् ॥"

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

मन्मथानन्दः, पुं, (मन्मथं आनन्दयतीति । आ +

नन्द + क्तिच् + पचाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादस्य
तथात्वम् ।) महाराजचतुः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मन्मथालयः, पुं, (मन्मथस्य आलय इव । काम-

वर्द्धकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) आनन्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मन्मथः, पुं, गणदध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(दध्यन्ताः कथनविशेषः । यथा, चिन्तामणि-

धनवचनम् ।

"सुरते कर्णभूते तु निजदेहीयभाषया ।

दध्यन्ताः कथनं यत्तु मन्मथं तं विदुर्बुधाः ॥")

मन्या, स्त्री, (मन्यन्ते ज्ञायते स्मभेदः स्वादिकमनया ।
मन् + कर्णे क्यप् । क्तिष्ठां टाप् ।) यौवायाः

पञ्चान् शिरा । इत्यमरः । २।६। ६५ ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्यायः ।

"दोषास्तु दुष्टाश्चय एव मन्या
कंपीय चाटां सुवर्णा सुभीत्रात् ।

कुञ्जलि साविभुवशच्छदेशे
स्थितिं करोत्याशु विगेषतस्तु ॥")

मन्याका, स्त्री, (मन्यतेति । मन्या + क्तिष्ठां कन् ।
क्तिष्ठां टाप् । सुकन्याक इति वृत् न विभाषया

इत्यः ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्यो ज्ञायतेऽस्ती । मन + "यजिमनि-

मुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।" उणा० १।२० । इति
युच् ।) शोकः । (यथा, भट्टिकाव्ये । ६। १० ।

"मन्युर्मेन्य समाक्षन्नीहिवारोऽक्षभदुश-

तिम् ॥")

मन्वन्त

देवम् । क्रतुः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १०३ ।

“आविर्भूताभिमन्युः शतमन्वुरिवापरः ॥”)

क्रोधः । इत्यमरः । १ । १ । १५१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७८ । ५ ।

“यः स चारयते मनुं योऽतिवर्षास्तितिचते । यच्च ततो न तपति हृद् योऽर्थस्य भाजनम् ॥”)

अहङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभिमानिदेवः । यथा, कवेदे । १० । ८१ । १ ।

“यस्ते मन्वो ! विधुष्यन् सायक

सह षोणः पुष्पति विन्मामुवक् ॥”

वितथपुत्रः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १ ।

“वितथस्य सुतान् मन्वोऽहं नृचक्षो जय-
स्ततः ॥”

रुद्रदेवः । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आज्ञप्त एव कुपितेन मन्वुना

स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् ॥”)

मन्वन्तरं, क्रौं, (मनीरन्तरमस्मिन्निति ।) दिव्यानां

युगानामेकसप्ततिः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ देव-
मानेनेकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यन्ते मनी-
रन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।

“एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका लोकासप्ततिः ।
एतन्नेतादियुक्तानां मनीरन्तरमुच्यते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनवः स्थायम्भवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽ-
वधिर्वा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति

यद्यपि गणनया अहंयुगेनाधिका ।

“देविकानां युगानाम् सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागास्तुर्दश ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति

नामविधाने सत्यं नारायणोक्तत्वात् तथापि

अल्पत्वादिव नोक्तम् । मन्वन्तरस्य संख्यात-
वर्षाणि यथा,—

“त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तमाः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि त्रिगुणान्यधिकाणि तु ॥

विंशतिस्तु सहस्राणि कालो यः साधिकां विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येया लिङ्गेऽस्मिन् कथिता

(इजाः ॥”

एतदङ्का यथा, १०६,०००,००० । एवं चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽङ्कदिनम् । युगानि यथा लिङ्गे ।

“पूर्वं कृतयुगं नाम तनूक्तेता विधीयते ।
हापरस्य कलिखेव युगान्येतानि सुप्रताः ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि ऋणि हे चैत्रं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
दिव्यान्तरां सहस्राणि युगेष्वङ्कः पुराविदः ॥”

इति ॥

अन्वयः च ।

“चत्वार्यङ्कः सहस्राणि वर्षाणाम् कृतं युगम् ।
तस्य तावत् सती सत्या सत्याश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससत्त्वेषु ससत्त्वाशेषेषु च विधु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”

इति ॥

मन्वन्त

अख्यार्थः । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४०००
चतुःसहस्राणि सत्यावर्षाणि ४०० चत्वारि

शतानि सत्यावर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि ।

एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुः-
सहस्राणि ४८०० एवं जेतायाः षट्शताधिक-

त्रिसहस्रं ३६०० एवं हापरस्य चतुःशताधिकं
द्विसहस्रम् २४०० एवं कलेः शतद्वयाधिकमेक-

सहस्रम् १२०० सप्तदायेन द्वादशसहस्राणि
१२००० । मानुषमानेन सत्यादीनां मानं यथा,

ज्योतिषे ।

“वसन्तिमेवा चतुरन्वमासा

वेदा रसाद्यौ तुजवर्ज्वेदाः ।

एतानि मूल्यचयनादितानि

युगान्दसंख्याः परिकीर्तितानि ॥”

एतदङ्केऽयते सत्यस्य यथा, १,०२८,००० ।
जेताया यथा, १,८६६,००० । हापरस्य यथा,

८६४,००० । कलेयथा, ४३२,००० । सप्तदायेन
४,३२०,००० । अपरं ब्राह्मवर्षादिमानं बाहुल्य-

भिया नोक्तम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्त-
रानि भवन्ति । एको मनुष्यावधिकारी भवति

स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति । तत्र मनुनां
नामानि । प्रथमः स्थायम्भो मनुः । द्वितीयः

स्वरोचिषो मनुः । तृतीय उत्तमो मनुः ।
चतुर्थस्तामसो मनुः । पञ्चमो रैवतो मनुः ।

षष्ठश्चाक्षुषो मनुः । सप्तमो वैवस्वतो मनुः ।
वर्तमानोऽयम् ॥ अष्टमः मावर्णिर्मनुः । नवमो

दक्षसावर्णिर्मनुः । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
एकादशो धर्मसावर्णिर्मनुः । द्वादशो रुद्र-

सावर्णिर्मनुः । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः ।
चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः । प्रतिमन्वन्तरं भग-

वद्वन्तरं देवगणसप्तर्धिमनुमनुपुत्रादयः पृथक्
पृथग्भवन्ति । यथा । स्थायम्भुवे मन्वन्तरे

यजोऽवतारः स एवेन्द्रः । यमादयो देवाः ।
मरोचिषश्चतयः सप्तर्षयः । स्थायम्भुवो मनुः ।

प्रियव्रतो नानपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ स्वरोचिषे
विभुरवतारः । रोचन इन्द्रः । देवास्तुषिता-

दयः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्तर्षयः । अमिसुतः
स्वरोचिषो मनुः । दुम्भसेनरोचिषश्चतुस्त्रिंश-

मनुपुत्राः ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिदिन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः ।

विश्वसुताः सप्तर्षयः प्रमदादयः । प्रियव्रतसुत
उत्तमो मनुः । पवनश्चक्रययज्ञहोत्राद्यास्तु-

सुताः ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतारः । विश्वि-
न्द्रः । वैश्वतादयो देवाः । ज्योतिर्धर्मादयः

सप्तर्षयः । तामसो मनुः । रुद्रस्यातिनरादय-
स्तुसुताः ॥ ४ ॥ रैवते विक्रान्तोऽवतारः । विभु-

रिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः । हरिण्यरोमा-
दयः सप्तर्षयः । रैवतो मनुः । बलिर्विन्ध्यादय-

स्तुसुताः ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अजितोऽवतारः ।
मन्दम इन्द्रः । अप्यादयो देवाः । हयैश्च-

ह्रीरकादयः सप्तर्षयः । चाक्षुषो मनुः । पु-
र-

मन्वन्त

पुरवस्तुशुभादयस्तुसुताः ॥ ६ ॥ वैवस्वते
वामनोऽवतारः । पुरन्दर इन्द्रः । आदित्या

वसवो रुद्रा विन्देदेवा मरुद्गणा अग्निनाहवभ-
रयाद्या देवाः । कश्यपोऽग्निर्वैश्वतो विन्हा-

मिषो गोनमो जमदग्निर्भरहाज एते सप्तर्षयः ।
वैवस्वतो मनुः । रघुाङ्कः रुद्रः श्रयानिः इन्द्रः

धृष्टः कश्यपः गरिष्ठः पृथ्वः नाभागः
कविः एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि-

ष्याणि । सावर्णिके सान्धौमोऽवतारः । बलि-
रिन्द्रः । सुतपसो विरजा अन्तप्रभा देवाः ।

गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अन्धत्यामा हयः
कश्यपश्चन्द्रः वासः एते सप्तर्षयः । सावर्णिर्मनुः ।

निर्लोकिविरजस्वाद्यास्तुसुताः ॥ ८ ॥ दक्ष-
सावर्णिके ऋषभोऽवतारः । श्रुत इन्द्रः । पार-

मरोचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः ।
दक्षसावर्णिर्मनुः । भूतकीर्तुर्दीप्तिकत्याद्यास्तु-

सुताः ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विष्णुक्षेमोऽव-
तारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुद्धाद्या देवाः ।

हविष्वाद्याः सप्तर्षयः । ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
भृगुसेनाद्यास्तुसुताः ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके

धर्मसंतुरवतारः । वैश्वत इन्द्रः । विष्णुम-
कामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः ।

धर्मसावर्णिर्मनुः । सत्यधर्मोऽवतारः ॥ ११ ॥
रुद्रसावर्णिके । सुधामाख्योऽवतारः । ऋत-

धामा इन्द्रः । हरितादयो देवाः । तपोऽर्जुना-
दयः सप्तर्षयः । रुद्रसावर्णिर्मनुः । देववद्वपदेवा-

दयस्तुसुताः ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरो
ऽवतारः । दिव्यस्तिरिन्द्रः । सुकर्मैश्वाद्या

देवाः । निर्माकतत्त्वदर्शाद्याः सप्तर्षयः । देव
सावर्णिर्मनुः । पित्रसेनविचित्राद्यास्तुसुताः ।

१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके वृद्धागुरवतारः । शुचि-
रिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषादयो देवाः । अग्नि-

बाहुशुचिशुद्धमागधाद्याः सप्तर्षयः । इन्द्र-
सावर्णिर्मनुः । उरगर्भीरवृद्धाद्यास्तुसुताः

१४ ॥ अथैतेषां कर्मोच्यते । इन्द्रो देवराज
यथावर्षो च । मनुरादौ पृथिव्यां राजा भवति

तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं
राजानो भवन्ति । देवताः प्रजानां यथादि

कर्मोत्पास्तुफलं प्रयच्छन्ति । सप्तर्षयो धर्म-
शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवद्वतारा एतान्

स्वयंकर्मणि नियोजयन्ति देवराजसादीन्
धर्मदहो भवन्ति च । चतुर्दशमन्वन्तरेऽङ्क

एकं दिवं भवति तत्समुपमानेनेकः कल्पः
त्रिंशत्कोट्येऽङ्कस्य एको मासो भवति । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ अन्वयः ।

“वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे ।
इतिंशत्या सहस्रेस्तु सहितान्यपि संख्या ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ च संख्या ।
वर्णाणां हापरं मोक्तं युगं पूर्वेतिदर्शनात् ॥

जेता द्वादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्तित ।
यस्यवत्या सहस्रेस्तु संशुक्तानि भवन्ति हि ॥

दश सप्त च लक्षाणां वर्षाणाञ्च कृतं युगम् ।

सम्बन्ध

सहस्रैरद्विंशत्या संयुतान्यपि संख्या ॥
त्रिचत्वारिंशज्जाणि सहस्राणि च विंशतिः ।
मातृषेण प्रमाणीन भवेत् चतुर्थ्यं क्रमात् ॥
सप्तद्विंश लक्षाणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
विंशतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्थ्यैकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरैरेभिस्तुर्दशभिरुच्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशज्जाणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसहस्राणि जीवेत् स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥

अपरश्च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः काखो यावत् पालयते प्रजाः ।
 गको मनुः स काजस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
 तदेकसप्ततियुगैर्द्वावानामिष्ट जायते ।
 तैश्चतुर्द्वाभिः कल्पो दिनमेकसु वेधनः ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराख्येषामाणि श्रोतुमिच्छान्यनुकमात् ।
मन्वन्तराधिपांश्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छान्यहं गुरो ! ॥

ਸ੍ਰੀਪਰਾਸ਼ਰ ਤਵਾਸ ।

अतीतागतागतीह यात्रि मन्वन्तराणि वै ।
ताव्यहं भवतः सन्ध्या कथयामि समासतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वः मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चासुवस्तथा ॥
वर्द्धते मनुष्योऽतीताः सास्यन्तनु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं तस्यैतत् सप्रमं वर्णतेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवम् कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रर्वयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य तु ।
मन्वन्तराधिपान् सन्ध्यादेवर्षींस्तनुमतास्तथा ॥
पारावताः सनुविता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विषस्तिव देवेन्द्रो मेत्रेयासीन्महाबलः ॥
औत्तमस्तमस्तथा प्राणो दन्तोऽनिरुधमस्तथा ।
विश्वरक्षांश्चैरोवांश्च तत्र सप्रर्षयोऽभवन् ॥
चैत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
द्वितीयमेतद्वाग्व्याप्तमन्तरं द्रष्टुं औत्तमम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वीयेऽयन्तरे ब्रह्मसौत्तमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मेत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चाथ प्रतर्दनाः ।
वज्रवर्णिनश्च प्रचेते गणा द्वादशकाः क्षुताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्रर्वयोऽभवन् ।
अजः परमुद्दिष्यात्स्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥ ३ ॥
नाममस्यान्तरे देवाः स्वरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासौ क्षन्तयश्चः पलनयाः ।
सप्रर्वयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे द्रष्टुम् ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः कायश्चैवौत्तम्यन्तक-

कथा :

पीशरक्षयैः श्लेते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥
नरः स्त्रातिः श्रान्तश्च यो जानुर्जङ्गादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यान्नरं राजानः सुमहा-
बलाः ॥ ४ ॥
पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्प्रेतो देवश्चैवान्तरे ऋणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाच्च सुमेधसः ।
एतं देवगणास्तच्च चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुर्वबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासृजिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
बलयन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तमः ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो भगवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥ ५ ॥
तत्र मन्वन्तरे चातोक्षाक्षाय्यज्जदा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रकृता भयाश्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।
महानुभावा लेखाश्च पथैतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सङ्ख्युश्च सप्तसन्निवि चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतकुम्भप्रसुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६ ॥
विवस्वतः सुतो विप्र ! आहर्देवो महादुतिः ।
मनुः स वर्तते धीमान् साम्पत्तं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महासुते ! ।
पुरन्दरकथेवात्र मैत्रेय ! विदग्धशरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथासिधमदस्यः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इन्द्राकुशेव गाभांगो ऽष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विश्वानो नाम उदित एव च ॥
कलशश्च पृथग् च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोवैवस्वतस्येते नव पुत्रास्तु धार्मिकाः ॥ ७ ॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या मन्त्रादित्ता श्रितौ श्रिता
मन्वन्तरेऽप्यशमेषु देवस्वेनाधिनिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूत्वा मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥
अौत्तमेऽन्तरे चापि तुषितकृत् पुनः स वै ।
सत्यायामभवन् सद्यः सद्यैः सह सुराकर्मैः ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरं व हि ।
हय्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भतां मानसोऽभवन् ।
सम्भतो राजर्षेः सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते हिजः ।
वामनः कश्यपादिष्णुरदित्यां संवभूव ह ॥
त्रिभिः कर्मैरिमान् लोकान् जित्वा येन सह-
तना ।
पुरन्दराय जैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥

मन्वन्त

दत्तेताक्षनवक्षस्य सप्तममन्त्रस्तु वै ।
 सप्तस्त्रीवामवन् विप्र ! याभिः संदक्षिताः प्रजाः ॥
 यस्माद्विदमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
 तस्मात् संप्रोच्यते विष्णुर्जिघृक्षीणोः प्रवेष्टुमात् ॥
 सर्व्वं च देवा मनवः समस्ताः
 सप्तर्षयो ये मनुजगवश्च ।
 इन्द्रश्च यो यस्मिदं प्रभूतो
 विष्णोरपि वास्तु विभूतयस्ताः ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अर्धे सप्तममन्त्राख्यानं नाम
 १ अध्यायः ॥ * ॥

ਸ਼੍ਰੀਮੈਤ੍ਰੇਯ ਭਵਾਨ ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

“ह्यायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।

पूर्वजस्य सवर्गोऽस्य सावर्गिकेन कथ्यते ।
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्गिकमप्यारम्भम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग ! भविष्यं कथयामि ते ॥
सावर्गिकस्तु मनुष्योऽसौ मैत्रेय । भविता ततः ।
सुतपाश्चात्तमाभाश्च सुखाश्चापि तदा सुराः ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीर्नापि वक्ष्यामि भविष्यान्वय सप्त च ॥
दीप्तिमान् गान्धर्वो रामः क्षपो द्रीणिस्तथापरः ।
मत्पुत्रश्च तथा व्यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादादनघः पातालान्तरगोचरः ।
विराजन्सुतस्तेषां वज्रिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चाक्षर्योर्वश्च निर्मोहाद्यास्तथापरैः ।
सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥८॥
नवमो दक्षसावर्गिर्मैत्रेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधन्वाणस्तथा त्रिधा ।
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यसुतो हिज ! ॥
सर्वनो द्वातिमान् हव्यो वसुर्मधामिधिक्षथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः मन्वन्तरेते च महर्षयः ॥
धृतिर्केतुर्दोषमेतुः पञ्चदशो निरामयः ।
पृथुस्तवाद्याश्च तथा दक्षसावर्गिकात्मजाः ॥९॥
दशमो ब्रह्मसावर्गिर्भविष्यति सुत ! मनुः ।
सुधामावोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिनाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सर्वो क्षपो अर्निस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सख्यकेतुस्तथैव च ॥
सुसेनश्चोत्तमौजाश्च भूरिर्वैश्वदेवो दश ।
अक्षसावर्गिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुन्धराम् ॥१०॥
एकादशश्च भविता घर्मसावर्गिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्मोखश्चयस्तथा ॥
गन्धास्तेन तदा सुखा देवानां च भविष्यताम् ।
एकैकांशकस्तेषां गणश्चैव चैव द्वयः ॥
निन्दरश्चाग्निनेजाश्च वसुमान् हविषास्तथिः ।
हविष्माननघश्चैव भात्याः सप्तर्षयस्तथा ॥
सर्वजगः सर्वधर्मा देवानोकादयस्तथा ।

मन्वन्त

भविष्यन्ति मनोक्तस्य तनयाः पृथिवीचराः ॥११॥
वदन्तस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ।
जतधामा च तन्नेको भविता ऋषि मे सुरान् ।
हरिता जोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विजः ।
सुकर्माः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोन्निर्गुणपोरतिः ।
तपोहृतिर्द्विजान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥
देवानुपदेवश्च देवमेष्टादशस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोक्तस्य महावीर्याः सुता

वृषाः ॥ १२ ॥

चयोदशो रौच्यनामा भविष्यति तुने । मनुः ।
सुजामणिः सुकर्माः सुधर्मास्तथापरः ॥
अवशिष्टादिभिरास्ते देवाणां ये तु वै गणाः ।
दिव्यनिर्महावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्कलन्यो निवृत्तसुकः ।
धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा सतिः ॥
सप्तर्षयस्मिन्ने तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
चित्रसेनविनिचाष्टा भविष्यन्ति महीक्षितः ॥१३॥
भौतस्तुर्दशश्च मेनेयः । भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च ऋषयस्तान् ॥
साक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिनस्तथा ।
वातावृष्टाश्च वै देवाः सप्तर्षीर्नपि मे ऋषयः ॥
अभिवाहुः शुचिः शुक्रो मागधीर्यौप यय च ।
युक्तस्तथानितथान्यो मनुपुत्रानतः ऋषयः ॥
उदगम्भीररन्ध्राद्या मनोक्तस्य सुता वृषाः ।
कथिता सुनिर्गदूतः । पालयिष्यन्ति मेदि-

नीम् ॥ १४ ॥

नतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्रवः ।
प्रवर्णयन्ति तानेत्य भुवि सप्तर्षयो दिवः ॥
कृते कृते स्मृतेर्विप्रः । प्रवेष्टा जायते मनुः ।
देवा यद्वसुजने तु यावन्मन्वन्तरं तत् ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि तेः ।
तद्वन्मयोद्भवैश्चैव तावद्गः परिपाल्यते ॥
मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥
चतुर्दशभिरंतेस्तु गतेर्मन्वन्तरेर्दिनः ।
सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
तावन्प्रमाणा च निष्ठा ततो भवति सप्तमः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अ० श्रे २ अध्यायः ॥४॥

मन्वन्तरव्यवस्थं यथा,—

“श्रुते मन्वन्तरे पूर्वे धर्ममाप्नोति मानवः ।
कारोपिबन्ध अथवात् सर्वान् कामानवा-

प्नुयात् ॥

श्रुतमे वनमाप्नोति ज्ञानमाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुकृपां विन्दते क्षियम् ॥
आरोग्यश्चाशुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते वनम् ।
सुखं पुत्रपौत्राश्च स्वर्गसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं जन्मसावर्णिकं चावर्णिकं सुभाम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो वदसावर्णिके जयम् ॥
जातिमेष्टो युगेष्टौ दशसावर्णिके श्रुते ।
विष्णुतबन्धरिवर्त्त रौच्यं श्रुत्वा मनुजमम् ॥
देवपादादमाप्नोति भौते मन्वन्तरे श्रुते ।

ममत्व

तथापिदीप्तिं पुत्रांश्च सुकृतानवाप्नुते ॥
सर्वार्थयुक्तमादयस्तु ऋषोति सुनिश्चितम् ॥
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां पञ्चसुतमम् ॥
तत्र देवावृषीन् विप्राङ्मनुजस्तनयान् वृषान् ।
इन्द्रांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवेन्द्रपिहृपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्मे तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावद्विन्मन्वन्तरे ॥
सर्वे स्युर्नृपतयः सौम्याः सर्वे सौम्यास्तथा

यथाः ।

भवन्त्यसंग्रहं श्रुत्वा क्रमात्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामा-

ध्यायः ॥

मपटः, पुं, (मयुटकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

वनसुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥२॥१॥२॥

मपटकः, पुं, (मपट एव । मपट + क्त्वा कन् ।)

वनसुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥२॥१॥२॥

मपुटकः, पुं, (मयुटकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

वनसुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥२॥१॥२॥

मभ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गचतुर्थोपधः । मभति ।

इति दुर्गादासः ॥

मम, य, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,

“ममत्वं मम राज्यस्य राज्यान्निष्ठस्येवपि ।

जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तमः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

“तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य

अज्ञस्येव राज्यान्निष्ठस्य ममत्वमेतत् किं किं निव-

न्धनमित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥

अस्यायत्येन स्यात्प्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

असाक्ष्यस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्येदं रूपं तत्पदं

त्रिषु लिङ्गेषु सदृशम् ॥

ममता, स्त्री, (मम + भावे लृट् । टाप् ।) दर्पः ।

अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

ममत्वम् । यथा,—

“तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्भे निपातिताः ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(उत्तम्यपत्नी । सा तु दान्तमोमाता । यथा,

नृपदे । ६ । १० । २ ।

“क्षोमं यमस्ते ममतेव श्रुधं

वृत्तं न मुचि मतयः पवन्ते ॥”

“ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता ॥”

इति तद्वाक्ये सायनः ।)

ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः ।) लपणः । इति

शब्दमाणा । अभिमानादिविशिष्टे, चि ॥

ममत्वं, स्त्री, (मम + भावे लृट् ।) मदीयत्वम् ।

यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“दुःखावतनभूतो हि ममत्वान्मनो यद्दी ॥”

शेखः । यथा,—

“षोऽचिन्तादा तच्च ममत्वाद्दृष्टेयम् ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

मयुः

“ममत्वेन क्षेपेन आलस्येन चेतना मतिर्यस्य ।
ममेति वदन्त्यन्तरूपमर्थं तस्य भावः ममत्वम् ॥”
इति तट्टीकायां काशीरामः ॥

ममापतालः, पुं, (मयति वधाति जनानिति ।
मय्य वन्धने + “मयतेर्धलोपो मचापमुट्-
चालः ।” उणा० ५ । ५० । इति आलप्रत्ययः ।
धातोर्धलोपः मकारश्चात्तस्य प्रत्ययस्यापमुडा-
गमश्च ।) विषयः । इति विश्वान्तक्रीडया-
सुवादिहृतिः ॥

मय, क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आल०-सक०-सेट् ।) उ, मयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मयः, पुं, (मयते इतं गच्छतीति । मय् + पचाद्य-
च् ।) उट् । इत्यमरः ॥२॥१॥७॥ अचत्तरः ।
दानवविशेषः । स तु देवानां शिष्यो । इति
मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अयं हि युधिष्ठिरस्य
राक्षः स्वर्गं विरचितवान् । यथा, शिशुपाल-
वधे । १६ । ५० ।

“उपनीय विन्दुसरसो मयेन या
महिदारापाव किल वार्धपन्थम् ।
विदधेऽवधूतसुरसङ्गसम्पदं
ससुपासदन् सपदि संसदं स ताम् ॥”)

तस्य सप्तापदानि यथा, वज्रपुराणि ।

“मयस्य जाता हेमार्था पुत्राः सप्त महाबलाः ।

मायावी दुष्टभिन्नेव सप्तश्च महिषस्तथा ।

बालिका वज्रकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”

(सुखम् । चि, गन्ता । यथा, वाजसनेयर्षह-

तायाम् । २९ । १६ ।

“हयोऽस्त्यथोऽसि मयोऽस्त्यथोऽसि ॥” “मयोऽसि

मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् । यदा

मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ॥” इति

तद्वाक्ये महीधरः ।)

मयटः, पुं, (मयते गच्छत्येति । मय् + “शका-

दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।)

हृत्पुत्रहर्षः । इति हारावली । हृत्पुत्रश्चेत्

तद्वर्षे प्राचुर्यार्थं च मयट् इति प्रत्ययो

भवति ॥

मयटकः, पुं, (मयुटकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

वनसुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

या, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय् +

कः । क्त्वा टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्द-

चन्द्रिका । चि, हृत्तोयेकवचनान्तात्तच्छब्दस्य

रूपम् ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २२१ ।

“इहैव दृष्टानि मयेव तानि

जन्मान्तराणीव दृष्टान्तराणि ॥”)

मयी, स्त्री, (मय् + “पुयोगादिति ।” ४ । १ ।

४८ । इति ङीष् ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उट्टी ।

इति आकरणम् ॥

मयुः, पुं, (मयट् गतौ + न्यङ्गादित्वात् कः । इत्यमर-

टीकायां रघुनाथः ॥ यदा, मिनोति सुखम्

करोतीति । मि + “अङ्ग्रीदृष्टरित्तरितनिध-

निमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।

मयूरः

किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ । नमः ।
इति मेदिनी । मे, ४३ । (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । ४७ ।

“मयुं पयुं मेधमये । कुवत्
तेन चिन्वानक्षन्तो निधीह ।”

“मयुं पयुं तुरङ्गवदनं किम्पुवत् पयुं मयुं
क्षयवत् वा कुवत् ।” इति तन्त्राख्ये महीधरः ।

मयुराजः, पुं, (मयूनां किन्नराणां राजा ।
“राजाहः खल्विदम् ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टप् ।) कुवैरः । इति शब्दरत्नावली ।

मयुटकः, पुं, (मयून् नमन् क्षतिं प्रीक्षयतीति ।
क्षत् + क् + च् । वत्वम् ।) वनसुतः । इत्यमर-
टीका ।

मयूखः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमादयन् व्योखति
गच्छतीति । एषोदरादिः । इत्यमरटीकायां
रघुनाथः । यद्वा, माति परिमातीव । मा +
“माह कखी मय च ।” उवा० ५ । २५ । इति
कखः । मयादेशच् ।) किरणः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ४३ ।

“यच्छज्जलतथा राजन् । मयूखानिव
भास्करः ॥”

दीप्तिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ।
(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“अथान्वकारं गिरिगङ्गराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकजानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किञ्चिद्विह्वलार्थपतिं वभाषे ॥”

शोभा । इति मेदिनी । खे, १२ । कीलः ।
इत्यमरः । (पर्वतः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।

“दाधर्षं एषिषीमभतो मयूखैः ॥”

“मयूखैः पर्वतैः ।” इति तन्त्राख्ये वायनः ।)

मयूरः, पुं, (मयुरिव इति शब्दादयते इति । रा +
कः । एषोदरादित्वात् वाधुः । यद्वा, मीनाति
क्षतिं सपानिति । मी + “मीनातिक्षरन् ।”
उवा० १ । ६८ । इति करन् ।) खनामखातपक्षि-
विशेषः । तत्पर्यायः । बहिष्कः २ बह्वी ३ नील-
कच्छः ४ सुनङ्गधृक् ५ शिखारजः ६ शिखी ७
केकी = मेघनादाशुजाधी ८ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३० । प्रचकाकी १० चक्रकी ११ सितापाङ्गः
१२ । इति शब्दरत्नावली । अजी १३ मेघा-
नन्दी १४ कजापी १५ शिखरिणी १६ चित्र-
पिच्छिकः १७ सुनगभोगी १८ मेघनादाशु-
जाचक्रः १९ । तस्य प्रचक्ष्य विचित्रताकारं
यथा,—

“प्रविष्टायां कुताशु वेदव्यां स रावणः ।
पुष्पकम्पु समावृत्त परिचक्राम मेदिनीम् ।
ततो मरुतं वृषतिं यजन्तं सह देवतैः ।
उग्रैरवीजमासाय ददर्श स तु रावणः ॥
संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भाता ब्रह्मरुतैः ।
वाजयामास घर्मेष्टः सर्वे देवगणैर्युतः ॥
ब्रह्मा देवास्तु तद्वचो वरदानेन दुर्जयम् ।
तिर्यग्गोत्रं समाविष्टास्तस्य घर्मेष्टमीदरः ॥

मयूरः

इतो मयूरः खंडतो धर्मराजस्तु वाचसः ।
लकणावो वनाध्यक्षो हंसश्च वदयोऽभवत् ॥”

इत्यादि ॥

“हर्षात्तदावर्षोदितो मयूरं नीलपद्मम् ।
प्रीतीरुज्जितं तव धर्मेष्ट ! शुभगाहि न ते
मयम् ॥

इदं नीलपद्मम्पु वदहर्षे भविष्यति ।
वर्षमाखे मयि सुदं प्राच्यसे प्रीतिलक्ष्यम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादात्तमयूरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किन्न पुरा बह्वी मयूराणां नराधिप ॥
सुराधिपादरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥”
इत्यन्तं वाङ्मयीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८
वर्गः । अथ मांसशुद्धाः ।

“मयूरः भोजनेनापि मेघावर्षस्य रायुवाम् ।
क्षितो वयोः शुक्रवोऽप्यो वातः शुक्रमांसदः ॥
हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ति
सिंहं हि मायूरमुशनि मांसम् ।
उष्णो हि वह्नीं विवभोजनैश्च
वर्षाश्रद्वयोऽस्तुखेऽप्यथः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

एतन्मांसमेरुकृतैर्लभ्यते विवतुष्यम् । इति
राजवल्लभः ॥३॥ मयूरशिखास्तुपः । तत्पर्यायः ।
खराणां २ कारवी ३ दीपः ४ लोचमस्तकः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १११ । अपामार्गः । इति
मेदिनी । रे, १६६ । (यथा, सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने २३ अः । “पिप्यनीपिप्यनीमूलं
चयचिन्नकमयूरवर्षाभूतिर्हं वा चीरं पिबेत् ॥”
असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६० । १६ ।
“मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।
स विच इति विख्यातो बभूव एषिषीपतिः ॥”
सुमेरोरुत्तरवर्ती पर्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । १३ ।

“खर्बन्धङ्गो शातद्वङ्गी पुष्पको मेघपर्वतः ।
विरजासो वराहादिर्मयूरो दावक्षिण्या ॥”
कविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके
प्रसिद्धः । अयं खजु वायभट्टस्य चशुरः
उज्जयिन्यां बृहभोजमहीपतेः सभायामा-
सीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तामराख्य-
कोजटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रवन्धचिन्ता
मणौ च समुपलभ्यते । प्रवन्धचिन्तामणौ
वाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्त-
मस्ति । अथ च ।

“अहो प्रभातो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।
श्रीहर्षस्याभवत् सन्धः समो वाणमयूरयोः ॥”
इति शाङ्गपद्धत्यादिपविहराजशेखरपद्येनापि
वाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयते ।
अयं हि कुष्ठरोगघ्नः कर्णमारिराजः कर्ण-
शतकं नाम स्तोत्रयन्त्रं प्रकीयततः सन्धक्
निष्कृतिमवाप । कर्णशतकस्यान्तमः श्लोको
यथा,—

“श्लोका लोकस्य भूते शतमिति रचिताः
श्रीमयूरस्य भक्ता

मयूरः

युक्तचितान् पठेद् यः सत्तरपि पुत्रयः सर्वपापै-
र्वैतुक्तः ।

आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमनुजवर्तं कानिमायुः-
प्रकर्षं
विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभति सोऽथ कर्ण-
प्रचारात् ॥”

मयूरकं, स्त्री, (मयूरः मयूरयोर्विव प्रतिष्ठतिरिति ।
मयूर + “इवे प्रतिष्ठती ।” ५ । १ । ६६ । इति
कन् । अथ मयूरकच्छकानितुल्यसुतिस्वा-
नयात्मन् ।) अङ्गनविशेषः । सुतिरा इति
भाषा । तत्पर्यायः । तुल्याङ्गनम् २ शिखिणीवम्
३ वितुप्रकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ।
(यथा, भावप्रकाशे । १ ।

“सुखं वितुप्रकं चापि शिखिणीव मयूरकम् ॥”
मयूरकः, पुं, (मयूर + इवार्थे कन् ।) अया-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ । (यथा,
सुश्रुते सूचक्याने । ३६ । १६ ।

“मयूरको राजटयो निम्नः कीवातकी
तिजाः ॥”

तुल्यकम् । (खार्थे कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ।
मयूरशिखा । इति जटाधरः ।

मयूरयोर्वकं, स्त्री, (मयूरस्य योवायाः कन्वरस्य
वर्षादेव वर्धो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । इत्यच् ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) यद्वा-
कुक्षुटः । इति जटाधरः । ६० ॥

मयूरचूडं, स्त्री, (मयूरस्य चूडा अयभागी यस्य
तत् ।) खौखियकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

मयूरचूडा, स्त्री, (मयूरस्य चूडे चूडा शिखा
यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वैद्यकम् ।

मयूरजङ्घः, पुं, (मयूरस्य जङ्घेव जङ्घा यस्य ।)
श्लोनाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

मयूरतुल्यं, स्त्री, (मयूर इव तुल्यम् । मयूरवर्ण-
त्वादस्य तयात्मन् ।) तुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

मयूरपदकं, स्त्री, (मयूरस्य पदकं स्थानम् ।)
नखाचातः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“तथावकेरकोनी च नखाचाते तु सुखनम् ।

मयूरपदकं चाधनस्यकोत्पलपत्रकं ॥”

मयूरविदना, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण दक्षति
खपुण्यादिशोभया तिरस्करतीति । वि + दृ +
अच् । खिया टाप् ।) अन्वडा । इति वैद्यकम् ।

मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अर्थ
यस्याः ।) खनामखातस्तुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
बहिष्चूडा २ शिखिनी ३ शिखाशुः ४ सुशिखा
५ शिखा ६ शिखावना ७ केकिशिखा ८ ।
अस्या गुणाः । रसे खादुलम् । खज्जल-
वाण्यहादिदोषनाशित्वम् । चर्मकर्मणि शस्त-
नश्च । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“मयूराणां शिखा प्रोक्ता सख्याङ्गविर्भनश्च ।
नीलकच्छशिखा जङ्घी पित्तश्लेष्मातिचारिणः ॥”
इति भावप्रकाशः ।

मरकः

मयूरीका, श्री. (मयूरवत् चर्चोऽवस्थाः । मयूर + कृन्। टाप्।) अमरकः । इति राज-
निर्णयः ।

मयूरी, श्री. (मयूर + श्रीर्वा ङीप्।) मयूर-
श्रीकातिः । इति आकरकं किङ्गादिर्वचनम् ।
(यथा, उत्तररामचरिते । १ । ८ ।

“किमयसोऽपि भिनदे कृतस्येऽपि त्वमीदृशी ।
कनकिलोर्मयूरी च कितोत्कण्ठिता स्मिता ।”)

मरकः, पुं, (जिवन्ते जना वक्रात् । ऋ + अपादाने
अप्। ततः क्त्वा चञ्चायां वा कन्। यडा,
ङ + भावे अप्। मरु मरकमिति शब्देन

कायति शब्दावति इति । कै + कः ।) मारिः ।
इति श्रमचनः । २ । २६८ । मरक इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मारी २ मारकः १ । इति जटा-
घरः । (यथा, कामन्दकीयनीतिवारे । ११ । २० ।

“कृताग्रजो जलं चाधिर्दुर्भिक्षो मरकजया ।
इति पञ्चविधं देव जलनं मानुषं परम् ।”)

तस्य कारणादि यथा,—
“वायव्यान्मरकमुर्गं विष्णुवि भस्ते मन्त्रे

वाक्ता नाथी
तावदुर्भिक्षपीडा भवति च मरकं वंश्यं

यानि लोकाः ।
जाहाकारा तथोर्ध्वं मनुजभयकरी फेडरावैच

भीमैः
मूल्यामा भवेत्पुनरपतिरहिता भूरिकहाल-

माला ।
वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा

मज्जन्तुममरेवतिमैषमिषु ।
ह्योपमङ्गपतनानि च सैनिकानां

सर्वेष्वं लोकमरकं जलपीतदेशः ।
मांवास्वीनि समादाय क्षत्राणादुपधवायवाः ।

न्या श्रमालोऽथवा मध्ये पुरस्त्र प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति यहादौ च क्षत्राणं वा मही

भवेत् ।
चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रवर्गमागमः ।

संयामञ्च महाचोरो दुर्भिक्षं मरकजया ।
अद्भुतानि प्रकयन्ते तस्य देशस्य विभवः ।”

इति ज्योतिष्कत्वम् ।
अपि च ।

“वाक्चिन्मिभयं गैरिकरूपे च युष्मानि ।
ह्रस्वाकाशस्थाने चारिन् चापि निर्दिष्टम्

मरकम् ।”
इति मङ्गलप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ।

अन्यदपि ।
“रवाविन्दौ मज्जाक्ष्णं श्रम्यङ्गारे सुरङ्गमे ।

नीकया गुरुमुक्ताभ्यां दोनया बुधवाचरे ।
गजे च जलदा देवी ह्यमङ्गलसुरङ्गमे ।

नीकायां श्रम्यङ्गः स्नातु दोनयां मरकं
भवेत् ।”

इति पञ्चिकाप्रवेशपञ्चकपणे ज्योतिषम् । * ।
अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । बटुक-

भैरवस्तोत्रपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनम् । यथा,

मरक

“उपवर्गान्निर्वास्तु महामारीवस्तुजवान् ।
तथा भिषिस्तुतार्त्तं माहात्म्यं श्रमयेज्जम् ।”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
“मारीमये राजमये तथा चौरापिमे मये ।

चौपातिके महाचोरे तथा दुःखप्रदग्ने ।
वन्मये च तथा चोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ।”

इति विष्णुचोरोद्धारतन्त्रे व्यापदुद्धारकण्यः ।
“महयज्ञेः शान्तिकेषु किं किञ्चिन्नि गरा

द्विज ! ।
महाशान्तिकारः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ।

उत्पातान् दासवान् पुंसां दुर्निमित्तान्यशेषतः ।
तुलस्या पूजितो भग्न्या महाशान्तिकारो

हरिः ।”
अथ मङ्गलपुराणीयो मन्त्रः ।

“ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ।”

इति ज्योतिष्कत्वम् ।
(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ ।

“दाव्यादा मरकाश्चैव कुरटाच्छात्रदारकाः ।
रूपपादाः खड्गा घोषाः खर्गभौजानव-

यकाः ।”)
मरकतं, श्री, (मरकं मारिभयं तरन्यनेन ।

तन् + चः । यडा, मरकं मरकं तनोतीति ।
लोभाभ्यरगमनादय तस्मिन् रगे प्रवर्तते इति

मरकतमिति करणीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां
भट्टतः ।) हरिश्चर्ममणिविशेषः । पात्रा इति

भाषा । तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ।
तत्पर्यायः । गाढतमम् २ अक्षतगर्भम् ३ हरि-

ज्जिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २९ । मरकम् ५ राज-
नीलम् ६ गडडाकृतम् ७ । इति शब्दरत्ना-

वली । रौहिणेयम् ८ सौपर्णम् ९ गडकोप्ती-
र्यम् १० बुधरजम् ११ अक्षतगर्भजम् १२ गर-

जारिः १३ वापवीजम् १४ गाढकम् १५ ।
कुञ्चितं पुष्पके गडकोप्तीर्यस्थाने गडको-

त्तीर्य वापवीजस्थाने वाप्रवालं इति च पाठः ।
अस्य गुणाः । विषमत्वम् । नशीतलत्वम् ।

रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रस्य-
त्वम् । पुष्टिदत्वम् । भूतनाशकत्वम् । * ।

अस्य लक्षणम् ।
“खण्डश्च गुरु सङ्घातं किञ्च गाढञ्च मार्दव-

समेतम् ।
अथङ्गं बहुरङ्गं शङ्खारी मरकतं शुभं विभ-

यात् ।”
तस्य गुणत्वम् ।

“शुकेरिजकलिकरुचं मणिं लघुहीनकानि
कल्याणम् ।

जासयुतं विज्जताङ्गं मरकतममरोऽपि गोप-
सुज्जोत ।” * ।

तस्य परीक्षा ।
“यच्छैवाक्षिशिखिशिखिशिखिशिखाश्चैव बाध-

च्छदेः
खयोतिन च वाजकीरवपुषा शैरीवपुष्ये च ।

मरक

ह्यायभिः समता दधाति तदिदं निर्दिष्टमटा-
त्मकं

जातं यत्तपनातपेक्षपरितो गाढतमं रज्ज्वेत् ।
इति राजनिर्णयः । * ।

यज्जानारे तस्य परीक्षादि यथा,—
कृत उवाच ।

“दानवाधिपतिः पित्तमाशय शुभमाधिपः ।
हिधा कुन्मन्त्रिण्योम सखरं वास्तुकिर्येधौ ।

च तदा खशिरोरजप्रभादीर्भे नभोऽनुधौ ।
राजतः स महानेकः खण्डसितुरिवाभौ ।

ततः पञ्चनिपातेन चङ्गरन्निव रोदधौ ।
गडत्मान् पञ्चगेन्द्रस्य प्रहर्तुस्तुपचक्रमे ।

सहस्रेव सुमोच तत् पञ्चोन्नः
सुरवाद्युक्ततुरखपादपायाम् ।

नजिकावगन्धवावितायां
वरमाख्यमगिरैरपञ्चकायाम् ।

तस्य प्रपातसमगन्तरकाजमेव
तद्गङ्गाजयमतीत्य रमावसीये ।

स्थानं चितैरपपयोनिधितीरवेक्षं
तत्प्रवयाप्नरकताकरतां जगाम ।

तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पिता
दुपत्य जयाह ततो गडत्मान् ।

नृच्छांपरीतः सहस्रेव घोषा-
रन्ध्रयेन प्रसुमोच सर्वम् ।

तत्राकटोरमुक्तकच्छशिरीवपुष्प-
खण्डोत्पट्टचरश्चाहलशैवकानाम् ।

कजारश्चकसुजङ्गसुजाच पञ्च-
प्रान्तविधौ मरकताः शुभदा भवन्ति ।

तद्वयञ्च भोगीश्वरुजा विस्तुक्तं
पपात पितं दितिजाधिपञ्च ।

तस्याकरस्यातितरां स देशो
दुःखोपलभ्यश्च शुभेच युक्तः ।

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।
तत्सर्वं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्तते ।

सर्वमन्त्रीधिमन्त्रेयस्य श्रवणं चिकित्सितम् ।
महाहिदंद्वाप्रभवं विवक्तनेन शान्ति ।

अन्यमप्याकरे तत्र यदोषैरुपवर्जितम् ।
जायते तत् पवित्रावास्तुतमं परिकीर्तितम् ।

अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमर्बुभिर्मदण्डितञ्च
काचनचूर्णस्थानः पूर्वमिव कण्ठते यच्च ।

युक्तं संस्थानगुणैः समरागं गौरवेण विहीनम्
सविनुः कदवंक्षणांश्चुरवति सर्वात्मनं दीप्ता

हित्वा च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता
भवेद्दीप्तिः ।

अचिरप्रभाप्रभाहतनवशाहलसन्निभा भाति ।
यच्च मनसः प्रसादं विदधाति विदोक्षितमति

मात्रम् ।
तत्करकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोदतिः

यस्तु भास्वरवर्णश्चात् हृत्कण्ठो महामणिः
रज्ज्वेदाहपादैस्तु महामरकतं हि तत् ।

चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकति मणौ ।
ह्यायभिर्देन विधेया चतुर्भङ्गस्य लक्षणैः ।” * ।

मरक

अथ ह्याया ।
 “भवेद्दृष्टविध्याया मयीर्मरकतस्य च ।
 कर्त्तुं पञ्चसमाभावा चापचक्रमापरा ॥
 हरिकोचनिभा चाया तथा शैवालसन्निभा ।
 खद्योतपृष्ठकाशा बालकीरसमा तथा ॥
 नवप्रादलसंकाशा शिरोवक्रसुमोपमा ।
 एवमष्टौ समाख्याताया मरकताश्रयाः ॥
 क्वापामिर्भक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
 पद्मरागगतः सख्यो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
 तथा मरकतस्याया ग्रामला हरितामला ॥”
 अथ दोषगुणाः ।
 “दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
 अस्त्रिंशं रूपमित्युक्तं याधितस्य धृते भवेत् ॥
 विस्फोटः स्यात् सपिडके तच्च शृङ्खलतिर्भवेत् ।
 सपाथायो भवेद्विनाशो मरकतं धृते ॥
 विच्छाद्यं मरकतं प्राङ्मुखं न तु धार्यते ।
 प्रकरं कर्कराशुक्तं पुच्छशोक्तप्रदं धृतम् ॥
 जठरं कान्तिहीनं तु दंष्ट्रविभयावहम् ।
 कुल्लावर्णं ध्वजं ततो न्युभयं भवेत् ॥
 इति दोषाः समाख्याता वयंन्तीत्य महा-
 गुणाः ।
 निर्मलं कथितं सख्यं गुरु स्याद्गुणतायुतम् ॥
 स्त्रिंशं रूपविभक्तमरकमरेखकम् ।
 सुरागं रामवङ्गलं मणोः पञ्च गुणा मताः ॥
 एतैर्युक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
 गजवाजिरथास्त्रा विप्रैर्यो विकिराडि मे ॥
 तन् पलं समवाप्नोति शुद्धिं मरकते धृते ।
 घनधामादिकरणी तथा सैन्धवक्रियाविधौ ॥
 विषरोगोपशमने कर्मस्वाधर्म्ये च ।
 शस्यते सुनिर्भयस्मादयं मरकतो मणिः ॥”
 तथा च ।
 “सख्यता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-
 णम् ।
 हरिहरकक्षैव सप्त मरकते गुणाः ॥”
 अथ कृत्रिममरकतपरिचयः ।
 “कृत्रिमत्वं सङ्गजत्वं दृश्यते हरिभिः कान्तिः ।
 घर्मेन प्रकृते वङ्गकापक्षसादिपद्यते ॥
 लेखयेत्तु वङ्गकक्षं चूर्णनाथ विनेपयेत् ।
 सङ्गजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनयते ॥
 वयं स्यात्तिवङ्गुलान् यस्यान्तः सख्यकिरण-
 परिधानम् ।
 लान्द्रक्षिणविभुक्तं कोमलवर्णप्रभादिसमकान्तिः ।
 चलोच्चलया कान्ता साक्षात्कारं विभावया
 भाति ।
 तदपि गुणवत्त्वं ज्ञामाप्नोति हि यावद्दृष्टी पूर्वम् ॥
 सङ्गजकठोरं मलिनं सख्यं पाषाणककरोपेतम् ।
 दिग्भङ्गं प्रलान्तुना मरकतमेव विधं विगुणम् ॥
 यत्सन्निविष्टं रत्नमन्यमरकताज्ञवेत् ।
 श्रेयस्का मेनं तद्वायं केतयं वा कथञ्चन ॥
 भङ्गातकपुत्रिका च तद्वत्समयोगतः ।
 मयेर्मरकतस्यैव लज्जनीया विजातयः ॥
 यौनेव वाससा दृष्टा दीप्तिं लज्जति पुत्रिका ।

मरक

जावनेव काचस्य श्रवणा कर्तुं विभावना ॥
 कस्यचिदेकस्पर्शमेर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-
 वर्यः ।
 भङ्गातकस्य निर्नेतुर्वैशद्यसुपेति वर्णस्य ॥
 वञ्चाणि सुक्ताः सन्त्यये ये च केचिद्विजातयः ।
 तेषामप्रतिबद्धानां भा भवत्तुङ्गामिनी ॥
 नृकुलत्वाच्चैव केवाचित्कपचिदपजायते ।
 तिर्यग्गालोक्त्यमानानां सद्यश्चैव प्रगच्छति ॥
 ज्ञानाचमनजय्येयु रत्नामलक्रियाविधौ ।
 दृष्टिर्गोहरगयानि कुञ्जङ्गिः साधनानि च ॥
 देवपिञ्जरातिथेयु गुरुसंपूजनेषु च ।
 बाधमानेषु विषमैर्दोषजातेर्विषोद्वेहः ॥
 दौषेहीनं गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोजितम् ।
 संग्रामे विचरद्भिश्च धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
 अथ न्यूनम् ।
 “तुलया पञ्चरागस्य यन्मल्यसुपजायते ।
 लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्फुटम् ॥
 तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मल्यं प्रणीयते ।
 ततोऽस्याप्यधिका ज्ञानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
 गुणपिण्डसमायुक्ते हरितग्रामभास्वरे ।
 न्यूनं द्वादशकं प्रोक्तं जानिभेदेन हरिभिः ॥
 यवैकेन शतं पञ्चसहस्रं हितये यवे ।
 विभिन्नैव सहस्रे दे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
 इति गारुडे मरकतपरिचया ७१ अध्यायः
 युक्तिकल्पतरुश्च ॥
 मरकतपञ्ची, स्त्री, (मरकतमिव पञ्चं यस्याः ।
 यीन् । तद्वत्सादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
 पाचो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मरकतं, स्त्री, (मरकतम् । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मरकं, स्त्री, (म्रियतेऽनेनेति । नृ + करणे क्युट् ।)
 वस्त्रनामः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे लुट् ।)
 विजातीयात्मनःसंयोगध्वंसः । इति श्याय-
 मतम् ॥ तत्परायणः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
 दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
 नाशः ८ न्युः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ११६ ॥ भूमिनामः ११ निपातः १२
 व्यात्ययिकम् १३ न्यतिः १४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कौन्तिशेषः १५ महाजिना १६ महा-
 पयगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
 मरकदुःखान्याह ।
 “मरये यानि दुःखानि प्राप्नोति श्रद्धा तान्यपि ।
 अथयीवाद्भिश्चक्षीत्य याप्नो वेपथुना नरः ॥
 सुहृत्स्त्राणि परवशो सुहृत्स्त्राणिवान्वितः ।
 हरिष्यध्यातनयभायाभ्युदयहादिसु ।
 इति कथं भविष्यतीत्यतीवममताकुलः ॥
 मर्मेभिर्द्विमं हारोगैः क्रकचेरिव दाहणेः ।
 शरीरेवान्तकस्योयैश्चिद्यमानासुवन्धनः ॥
 विवर्तमानताराविहङ्गपादं सुहृः चिपन् ।
 संशुष्यमानतास्त्रोदपुटो घुरघुरायते ॥
 निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुद्वान्वासपीडितः ।
 तापेन महता थापकृषा चार्णक्षया सुधा ॥

मरक

क्षेत्रादुत्क्रान्तिमाप्नोति यान्यकिङ्करपीडितः ।
 ततश्च यातनादेर्जं क्षीय प्रतियद्यति ।
 एतान्यन्यानि चोपनिषु दुःखानि मरये
 शुभान् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अर्धे ५ अध्यायः ॥ ७ ॥
 सुहृत्स्त्राण्यवगन्निधौ यथा,—
 “अमो न निक्षिपेदक्षिं नाद्रिः प्रशमयेत्तथा ।
 सुहृत्स्त्राण्यमार्तिं वा न खयं आवयेत् परान् ॥”
 इति कौर्मे उपनिषागे १५ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।
 सोमशर्मावाच ।
 “धर्म्यो हि कीदृशो न्युज्जन्तश्चैव वदस्व मे ।
 उभयोर्लक्षणं कान्ति । तमेव हि वदस्व मे ॥
 सुमनोवाच ।
 सत्यं शौचं चमा शान्तिर्क्षीर्यं पुण्यादिकं तथा ।
 धर्मे च पालितं येन तस्य न्युज्जन्तं वदाम्यहम् ॥
 रोगो न जायते तस्य न च पीडा कलेवरे ।
 न अमो वै न च म्लानिर्न च स्मेदो भ्रमक्षया ॥
 दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्ध्यां नाक्षणाक्षया ।
 वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
 तस्य पार्थ समायाति स्मृतिं कुञ्जन्ति चातु-
 लाम् ।
 सुभ्यो हि आसने युक्तो देवपूज्यारतः किल ॥
 तीर्थेषु लभते प्राज्ञः क्षान्दार्थं धर्मेतत्परः ।
 अयागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
 आरामे च तडागे च यज्ञाश्रम्यो वटक्षया ।
 जलद्वयं समाश्रित्य श्रीहृत्सन्तु तथा पुनः ॥
 अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
 अशोकं चतुश्चक्रं समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
 सन्निधिं नाक्षयानाञ्च राजवेष्टगतांरपि वा ।
 रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यज्ञं नृता भटाः ॥
 न्युज्जन्तानि पुण्यानि केवलं धर्मेकारणम् ।
 गौरवन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कतम् ॥
 सुहृद्धर्मेकरो नित्यं धर्मेतो धर्मेवत्सलः ।
 एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्युज्जन्तं समाश्रितः ॥
 मातरं पश्यति पुण्यं पितरञ्च नरोत्तमम् ।
 आतरं श्रेयसा युक्तमर्थं स्वजनवाच्यम् ॥
 बन्धजनं तथा पुण्यं क्षयमानं पुनः पुनः ।
 पापिष्ठं नैव पश्येन् माहृपिनादिकं पुनः ॥
 गीतं गायन्ति गन्धर्व्याः सुवन्ति स्तावकाः क्वैः ।
 मन्त्रपाठैस्तथा विद्या माता क्षेपेन पूजयेत् ॥
 पिता स्वजनवर्गं च धर्मात्मानं महासतिम् ।
 एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
 विभो ॥ ।
 प्रत्यजान् पश्यते भूतान् वास्यक्षेत्रवसाविजान् ।
 न च स्वप्नेन मोह्येन क्षीयतेन वै वत ॥
 धर्मेराजो महाप्राज्ञो दूरात्तन्तु समाह्वयेत् ।
 यद्येहि त्वं महाभाग । यच्च धर्मेः स तिष्ठति ॥
 तस्य मोहो न च आनिर्न म्लानिर्न च
 विक्रिया ।
 जायते नात्र सन्देहः प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठते ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः क्षरमेव जनादेनम् ॥

तेषां साधुं प्रयागेवं वन्द्यो दुष्टमानसः ।
 दण्डमवारमात्रेण चोत्तमः तस्य हि गच्छति ।
 शिविका तस्य चायाति सुपानं सुमनोहरम् ।
 विमानैरेव वाद्येन वाद्योर्वेगेन चोत्तमः ।
 हृषिके प्रियमात्रेण चामरचयनेकया ।
 वीर्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ।
 मीयमानस्तु धर्मात्मा क्षेममानस्तु पण्डितः ।
 वन्दितश्चामरैर्दिशैर्जातैर्वेदपारगैः ।
 साधुभिः क्षेममानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
 वपादानप्रभावेन वलमानोति तत्र सः ।
 चारामवाटिकां मध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
 अक्षरोभिः समकीर्णैर्दिशाभिर्मङ्गलैर्युतः ।
 देवैस्तु क्षेममानस्तु धर्मराजं प्रपद्यति ।
 देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांख्यमेव ते ।
 यज्ञो हि त्वं महाभाग ! भुङ्क्षु भोगाकरो-

रमान् ।

एवं संप्रपद्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ।
 अथ पुण्यस्य भावेन भुङ्क्ते स्वर्गमनुत्तमम् ।
 भोगचयात् स धर्मात्मा पुनर्धनं प्रयाति च ।
 निजधर्मप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
 ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चन्द्रियस्य तथैव च ।
 धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ।
 धर्मैक मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ।
 इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
 १५ अध्यायः ॥ ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मोवाच ।

“पापिनां मरणं भद्रं ! कौटुम्भिकं चैवैतम् ।
 तस्मै त्वं विकाराद्भुङ्क्ष्वि यदि जानासि भाविनि ॥”
 सुमनोवाच ।

अयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् भुतं मया ।
 पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ।
 महापातकिनाश्चैव स्थानमेषां वदान्यहम् ।
 निजधर्ममेध्यावन्तैर्भूमिं पापवसन्विताम् ।
 स तां प्राप्य दुष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
 चाक्षान्भूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ।
 गर्हभाचरितां भूमिं वैश्यागारं समाश्रितः ।
 मद्यपानयुक्तं गत्वा नैवमनुपगच्छति ।
 अस्थिचूर्णनैः पूर्वाभाषितां पापकिल्बिषैः ।
 तामवाप्य स दुष्टात्मा नृणाम् प्राप्नोति निश्चितम् ।
 अन्धां पापवसाचारां प्राप्य नृणाम् स गच्छति ।
 अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-

ताम् ।

भेदवान् दाववान् घोराननिष्ठान् चोदवान् ।
 पित्राचारान् पीतनीलाञ्च अतिशयेनाहो-

दरान् ।

अनुचाञ्च करालाञ्च सुष्कमांसलचोपमान् ।
 रौमदंष्ट्राकरालाञ्च चिंटाक्षान् सर्पहस्तकान् ।
 स तान् दृष्ट्वा प्रवक्ष्यते किञ्चित् च सुकुर्महुः ।
 शिवायं वादयिष्ये दान्वावाक्यमात्मनः ।
 तत्त्वानि दूतकाः सर्वे कर्तव्ये तु तस्य हि ।
 जने वाग्प्रवृत्तौ नञ्चैव वाक्प्रवृत्तौ ।

समाख्य नयन्तेति वाचेति वदती सुहुः ।
 विषयमात्रस्य वा चेष्टा तामेवं प्रवदन्त्यहम् ।
 परमव्यापहरणं परमाव्याविचक्षणम् ।
 कथं परस्य सर्वज्ञं यज्ञीतं येषु पापिभिः ।
 पुनर्नैव प्रदत्तं हि जीभास्त्राद्विमोहितैः ।
 अन्धदेव महापापं कृपयित्यहमेव च ।
 कथमायान्ति ते सर्वे विषयमात्रस्य तस्य च ।
 यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ।
 आयाजानि कथञ्चन हि महापापस्य नाशका ।
 दुःखसुखाद्यन्येते कथञ्चन दास्यम् ।
 पीडाभिर्दाव्याभिश्च कथ्यो हुरघुरायति ।
 रोदन्ते कथ्यन्तेऽप्ययं मातरं पितरं पुनः ।
 स्मरन्ति स्मरन्तं तत्र भार्या पुत्रं पुनः पुनः ।
 पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
 तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडावमाकुलाः ।
 पतन्ते कथ्यन्ते चैव मृच्छन्ते च पुनः पुनः ।
 एवं पीडावसायुक्तो दुःखं भुङ्क्तेऽतिमोहितः ।
 तस्य प्राणा मुहुःखिन महाकष्टैः प्रचलितः ।
 अपानं मार्गमाश्रित्य श्मशानं प्रयाजति ते ।
 एवं प्राया दुरात्मानो जीभमोहसमन्विताः ।
 गीयन्ते च महाभूतेस्तीक्ष्णं दुःखं वदान्यहम् ॥”
 इति पादो भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापमरणं
 नाम १६ अध्यायः ॥ ॥

पापिनां यमाजयगमननानाद्योनिप्राप्तिविवरणं
यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसञ्चये मार्गे लप्यमानो हि गीयते ।
 दण्डमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ।
 यथातपो महातीव्रो द्वादशादित्यतापितः ।
 गीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ।
 पतन्तेऽपि दुर्गेषु द्वायाहीनेषु दुर्मतिः ।
 गीयते तेन मार्गेण क्षुधाटकादिपीडितः ।
 स दूतेर्जन्ममानस्तु पदा दक्षैः परचरैः ।
 कथाभिस्तापमानस्तु निन्दमानस्तु दूतकैः ।
 ततः शीतमये मार्गे वायुना संघटितः पुनः ।
 तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ।
 आलस्यमानो दूतेस्तु नानादुःखेन गीयते ।
 एवं पापी स दुष्टात्मा देवव्रातगणितकः ।
 सर्वपापवसायुक्तो गीयते यमकिङ्करैः ।
 यमं पश्यति दृष्ट्वा त्रणाञ्जनचयोपमम् ।
 तस्य दारुणं भीमं यमदूतैः समारुतम् ।
 सर्वथाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तवसन्वितम् ।
 आरुढमहिषं देवं धर्मराजं हिजोत्तमम् ।
 दंष्ट्राकरालमयं जम्बास्यं कालघनिभम् ।
 पीतवासं महाहस्तं रक्तगन्धारुपेणम् ।
 रक्तमालाजताभूषं महाहस्तं भयङ्करम् ।
 एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
 तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मवर्जितम् ।
 यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
 आसयेत् महादुःखैः पीडाभिर्दावुत्तरैः ।
 वायुदुग्धवह्निनां तावत् कालं प्रपद्यते ।
 नानानरकदेशेषु पच्यते च पुनः पुनः ॥

नरकस्य प्रयागेवं जमिनीदेषु पापकृतम् ।
 अग्नेर्ध्वं पच्यते निजं द्वाहाभूतो विचैतनः ।
 मरुत्तयेव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
 एवं पापस्य सर्वभोगं भुङ्क्ते चैव सुदुर्मतिः ।
 पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु योनिषु जातिषु ।
 अयोनिं समनुप्राप्य भुङ्क्ते पातकं पुनः ।
 चात्रो भवति दुष्टात्मा राखभं याति वै पुनः ।
 माण्डारिणीकरीं योनिं सर्वयोनिनयेव च ।
 नानामेदास्तु सर्वान्ति तिर्यक्स्तु च पुनः पुनः ।
 पापपचिह्नं संयाति अन्धास्तु गङ्गितास्तु च ।
 चाक्षान्भिक्षाजातिषु पुनिर्दोषाति पाप-

कृतम् ॥

इतस्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
 पापपुण्यसमाचारस्यैव कथितो मया ॥”
 इति पादो भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
 पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ ॥

शालयामशिलाखण्डे मरणफलम् । यथा,—
राजान ऊचुः ।

“युवां नारायणस्यास्य कल्केः चमुरतः गतौ ।
 वयं वृषा इमे जीका ऋषयो ब्राह्मणाश्च वै ।
 प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरीं विक्षितमानसाः ।
 पृच्छामस्वामिभ्यं भक्तिः क्व तस्या परमात्मनः ।
 कस्य वा शिषिता राजन् ! किं वा नैवर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! विजगज्जनपावनीम् ।
 कथां भागवतीं त्वत्तः संसाराश्रमनाशिनोम् ॥

शशिध्वज उवाच ।

स्त्रीपुंसोरावयोर्द्वयं श्रद्धतामोक्षविक्रमाः ।
 त्वं यज्जन्मकर्मादिच्छति तद्वृत्तिनक्षत्रम् ॥
 पुरा युगवह्निनामे यथोक्तं पूतिमांसमुक् ।
 यधीयं मे प्रियारख्ये हतनीडौ वनस्थौ ।
 चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंयुक्ते ।
 नृपतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां हृत्किण्ठकौ ।
 एकदा सुखकः क्रूरो लुजोभ पिशिताशिनौ ।
 आवां वीक्ष्य यद्दे पुष्टं यत्तं तत्राप्ययोजयत् ।
 तं वीक्ष्य जातविमानौ सुधया परिपीडितौ ।
 स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोषितचैतयौ ।
 नृदावावां वीक्ष्य शिवा हृत्पादाग्नौ सुखकः ।
 जयाह कल्के तरसा चक्षुषापातयोदितः ।
 आवां यहीत्वा गच्छन्ताः शिलायां वलिजा-

निके ।

मस्तिष्कं पृथग्यामास सुखकः पिशिताशनः ।
 चक्राक्षिपितशिलावज्जाह्नकरवादिप तत्सुखभात् ।
 ज्योतिर्नयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ।
 प्राप्नो वैकुण्ठनिजं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
 ततः शिला युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ।
 ब्रह्मणोके पञ्चशतं युगानात्पञ्चम वै ।
 देवलोके काजवशात्ततं युगचतुःशतम् ।
 ततो भुवि वृषास्तावत् बह्वहुरहं करम् ।
 हरेरनुपपन्नं जीके शालयामशिलाखण्डम् ।
 जातिभरत्वं गच्छन्ताः किं तस्याः कथया-

न्यहम् ।

मरुभू

“भातुर्नमाककुदयामिर्विन्वा वाधा मरुत्वती ।
वसुर्भुवर्ता संकषा वरुणपञ्चः सुतान्
प्रसू ॥”

मरुत्वत्तः, पुं, (मरुतो देवानां वत्ता । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।)
रन्तः । इति घञि । (मरुतो वायोः वत्ता ।)
अपि । वायुसख रजमरदर्शनात् । (वायुसखे,
वि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

“तावदाशु विदधे मरुत्वत्तैः

सा सपुष्पजलवर्षिभिर्वर्जैः ॥”

मरुत्वान्दोलः, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यतेऽने-
नेति । आन्दोलि + कृञ् घञ् ।) ध्वनिम् ।
इति शब्दमात्रा ।

मरुद्विहः, पुं, (मरुतो देवनामिहः प्रियः ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषोऽस्य
गुग्गुलुश्च आख्यातः ।)

मरुद्वजः, स्त्री, (मरुतस्य वायुश्च ध्वजः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वाततूलम् । बुद्धीर सुता इति भाषा । यथा,—
“श्रीकृष्णार्जुनं वंशकथं वाततूलं मरुद्वजम् ॥”

इति चारावली । २३ ॥

मरुद्वजः, स्त्री, (मरुद्वायुर्भव उत्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताम्रमलामुपः । इति रत्नमाला ।
क्षिराद इति भाषा ।

मरुद्वयः, पुं, (मरुद्वायु रघो यावमिवास्त्य । ऊर्ध्वो
स्तोकं विपति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । देवरथः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुद्वमः, पुं, (मरोर्निर्जलदेशस्य द्वमः । मरुजातो
द्वमो वा ।) विट्स्वरितः । इति रत्नमाला ।

मरुद्वर्त्मः, स्त्री, (मरुतो वायुनां देवानां वा वर्त्म
पन्थाः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मरुदाहः, पुं, (मरुता वायुना उद्धतेऽसौ इति ।
वह् + कर्मणि घञ् । यदा, मरुदायुर्वाह इव
यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः । अपि ।
इति शब्दमात्रा ।

मरुद्विपः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो वृत्तीव ।)
उद्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मरुद्वाला, स्त्री, (मरुद्विर्मल्यते घाव्यते इति ।
मल धारणे + कर्मणि घञ् । टाप् ।) एका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥ पिङ्गिशास्त्र इति
भाषा । (पञ्चाशोऽस्य यथा,—

“कृष्णाङ्कः शङ्खो देवी मरुद्वाला जता
जघुः ।

वसुद्राणां वधूः कोटिर्वा जङ्गापिनेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मरुद्विषः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशः प्रिवोऽस्य ।)
उद्वः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥

मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूभूमिः ।) दाशे-
रकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः । मारुतोयार
इति भाषा । निर्जलभूमिश्च ।

मरुभूद्वहः, पुं, (मरुद्वि रोहति जायते इति ।

मरुत

वह् + “इगुपध्वापीकरः कः ।” २ । १ । १३५ ।
इति कः ।) करीरवहः । इति भावप्रकाशः ।
मरुभूमिजाते, वि । (यथा, आर्याव-
श्याम् । ६७६ ।

“सत्पुंसो मरुभूद्वह इव जीवनमात्रमाशा-
स्यम् ॥”

मरुतः, पुं, (जियते जलं विनेति । न् + उलः ।)
कारणवपची । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुतः, पुं, (मरुं निर्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) दृक्विशेषः । मरुता इति नाग-
दाना इति च भाषा । तत्पर्यायः । खरपचः
२ गन्धपचः ३ यक्षिज्जकः ४ बहुवीर्यः ५
शीतलकः ६ सुराहः ७ समीरकः ८ जम्बीरः
९ प्रसङ्गसुप्तः १० मरुतकः ११ आलम्बसुरभि-
पचः १२ मरिचः १३ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकुष्ठविह्वलभाषा-
मूलसाम्यत्वगोषणाश्लेषः । इति राज-
निर्घण्टः । अपि च ।

“मरुतको मरुतको मरुतवरपि स्मृतः ।

यसौ यक्षिज्जकश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरकः ॥

मरुद्विप्रदो हृद्यस्तिक्तोष्णः पित्तलो जघुः ।

हृत्किरादिविषेष्वावातकुष्ठकमिप्रसृत ।

कटुपाकरसो रस्यस्तिक्तो रक्तः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

मरुतकः, पुं, (मरुत + कर्त्तृ इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकिकृच्छविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिङ्गीतकः २ चवनः ३ करहा-
टकः ४ शलाः ५ मदनः ६ । (पञ्चायान्तरं
यथा,—

“मदनम्भट्टनः पिङ्गी नटः पिङ्गीतकस्तथा ।

करहाटो मरुतकः शल्यको विषपुष्पकः ॥”

खल्यपचतुलसी । तत्पर्यायः । समीरकः २

प्रस्यपुष्पः ३ यक्षिज्जकः ४ जम्बीरः ५ ।

इत्यमरः । १० । ४ । ७६ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—

“मरुतको मरुतको मरुतवरपि स्मृतः ।

यसौ यक्षिज्जकश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

जम्बीरमेदः । इत्यमरटीकायां भरतः । पुष्प-

दृक्विशेषः । मरुतापुल इति भाषा । तत्-

पर्यायः । शुक्रपुष्पः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।

सुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-

पर्यायः । खरपचः २ गन्धपचः ३ । इति रत्न-

माला । आषः । राहुः । भयानके, वि । इति

जटाधरः ।

मरुतसम्भवं, स्त्री, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(पञ्चाशीऽस्य यथा,—

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं जघुज्जकम् ।

शाक्यमर्कटकं विप्रं शालकं मरुतसम्भवं ॥

चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकयोतिका ।

शैपालमूलकश्चाप्युत्तमं तद्वैभजन्तवत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मर्कटः

मरुतसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवी यस्याः । टाप् ।)
मरुतसम्भवी । सुमदुराकभा । इति राज-
निर्घण्टः ।

मरुत्ता, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । क्ता + कः ।
क्षिप्ता टाप् ।) सुमदुराकभा । इति राज-
निर्घण्टः ।

मरुकाः, पुं, (जियते इवेति । न् + “नृकविभा-
नृकोकयौ ।” उक्ता ० । ३६ । इति ककः ।
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) नृमविशेषः ।
इत्युक्तादिकोषः । मयूरः । छटी । इति संक्षिप्त-
सारोक्तादितिः ।

मरुद्वजः, स्त्री, (मरौ घन्धप्रदेशे उद्धवतीति ।
उत् + भू + क्त्वा । क्षिप्ता टाप् ।) कर्पासी ।
यवाचः । सुमदुराकभा । इति राजनिर्घण्टः ।

मरोनिः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे नीयते क्षिप्यते
इति । मरु + नी + इन् । एवोदरादिनात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—

“जलरूपस्य मकरो मरोनिर्हसिदङ्कः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ।

मरोजिकः, पुं, (मरोनि + कर्त्तृ कन् ।) मकरः ।
इति शब्दरत्नावली ।

मर्क, सर्पे । सौचधानुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-सक०-सट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-
राजः ।

मर्कः, पुं, (मर्कति वेष्टते इति । मर्च् + “इग
भौकापाश्रय्यतिमर्चिभ्यः कन् ।” उक्ता ० ।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क
+ क्त्वा ।) देशः । वायुः । इत्युक्तादिकोषः ।
(शुक्रपुष्पः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७ । १६ ।

“उपयामयहीतोऽसि मर्काव त्वा ॥”

“मर्कः शुक्रपुष्पोऽसुरपुरोहितः ॥” इति तद्वाक्ये

महीधरः ।) वावरः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

“मर्कान् भोक्षन् विभजति स वैभ्राति भावं
भिनति ॥”

“मर्कान् मर्कटान् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी । वि, मार्कयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २७ । २० ।

“रुरच मर्क उपरो बभूवान् ॥”

“मर्को मार्कयिता ॥” इति तद्वाक्ये वायवः ।)

मर्ककः, पुं, (मर्क + इवार्थे कञ्चावी वा कन् ।)
गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली । हाङ्-
तिङ् इति भाषा ।

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “शका-
दिभ्योऽटन् ।” उक्ता ० । ८१ । इति ञटन् ।)
वावरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ।

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“यमाय जङ्घो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥”)

जर्वनामः । (यथा आर्यावश्याम् । ६२२ ।

“अयमुदयहीतवर्षिश्च; मर्कट इव मर्कटः

पुरतः ॥”

कायि । गुहं प्रविष्टमेकं मांसमन्ने चतुरङ्गुलं
सद्योमारकम् । अदयं स्तनयोन्मेषमाशय-
हारमेकं शिरामन्ने चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ।
पक्षिः नाभिपृष्ठकटीतुल्यगुदवङ्गुलसेपसां मध्ये
वक्षस्तुल्यम् एकहारां ह्यधोमुखः कायुः
मर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । नाभिः
प्रविष्टा । शिरामर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ॥
सद्योमर्माणि सौमन्तास्तकक्षिप्रेन्द्रवक्षयः ।
हृदयो पार्श्वौ सन्थी कटीकतद्वे च ये ।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥
सद्योमर्माणि स्तनस्तनरोहितापलापाप-
स्तम्बाः स्तनमूले स्तनयोरधस्ताद्गुलं यावत् हे
शिरामर्मेदो ह्यङ्गुले कक्षपूर्वकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । स्तनरोहिते स्तनयोवपरि ह्यङ्गुलं
यावत् हे मांसमर्मेदो रक्तपूरितकोष्ठतया
कालान्तरमारके । अपलापौ अंग्रजूटयोरध-
स्तात् पार्श्वयोवपरि ह्यौ शिरामर्मेदो अङ्गुले
रक्तेन पूषताङ्गुले न कालान्तरमारके । अप-
स्तम्बौ उरस उभयतो नाभौ वातवहे शिरा-
मर्मेदो अङ्गुले वातपूर्वकोष्ठतया कावन्वा-
साध्याश्च कालान्तरमारके । सौमन्ताः शिरसि
पञ्च सन्धयः सन्धिमर्माणि चतुरङ्गुलानि उन्माद-
भयचितविनाशैः कालान्तरमारकानि । तजानि
मध्याङ्गुलिमङ्गुलम् हस्तमध्यं तलं एवमपरस्य
चक्षुष्य पादयोश्च चत्वारि तजानि मांसमर्मा-
ण्यङ्गुलानि द्वाभिमः कालान्तरमारकाणि ।
चिप्राणि अङ्गुलाङ्गुलीन्मेषं चिप्रां तच्च हस्त-
योर्हे पादयोर्हे एवचत्वारि कायुमर्माण्यङ्गु-
लान्याद्विपक्षे कालान्तरमारकाणि । इन्द्र-
वक्षयः प्रकोष्ठयोन्मेषे हे जङ्घयोन्मेषे हे एवं
चत्वारि मांसमर्माणि ह्यङ्गुलानि श्रोणितचयेय
कालान्तरमारकाणि । हृदयो स्तनमूला
दुभयतः पृष्ठद्वयं यावत् शिरामर्मेदो अङ्गुले
श्रोणितप्रवृत्तिनिमित्तेरुपद्रवैः कालान्तर-
मारके । पार्श्वसन्थी जघनपार्श्वयोः सन्थी शिरा-
मर्मेदो अङ्गुले श्रोणितपूर्वकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । कटीकतद्वे चिकसन्निधाने उभ-
यतः श्रोणिकाङ्गं लक्ष्मीलक्ष्मिनी अस्थि-
मर्मेदो अङ्गुले श्रोणितचयान् पाङ्गुविवर्ण-
रूपं लब्ध्वा कालान्तरमारके । नितम्बौ प्रविष्टौ ।
हे अस्थिमर्मेदो अङ्गुले अधःकायश्रोणिष्व
दीर्घस्यैव च कालान्तरमारके ॥ १ ॥
लोहिताद्याविजानन्मूर्च्छाविटपङ्कुराः ।
जुहुन्दरे कचधरे विधुरे सलकाटिके ।
अंशवचनकापाङ्गा नीले मन्थे चक्षी तथा ।
वैकल्याकारकाण्याङ्गुरावर्तो ह्यौ तथैव च ॥
लोहिताद्यावि ऊर्ध्वोर्हृदमधोवङ्गुलसन्धयोर्हि-
ताद्यं तच्च हे बाङ्गोर्हे ऊर्ध्वरेवं तानि चत्वारि
शिरामर्माण्यङ्गुलानि वैकल्याकारकाणि
तच्च श्रोणितचयेय पचावानः सकृद्विषादो
वा । आशयः जातुन ऊर्ध्वसुभयोः पार्श्वयो-
र्ह्यङ्गुला एकस्मिन् जातुनि हे अपरस्मिन् हे

एवं चतस्रः कायुमर्माण्यङ्गुला वैकल्याकारकः
तच्च श्रोणितचयेय सकृद्विषादो वा । जातुनी
जङ्घोर्ध्वोः सन्थी सन्धिमर्मेदो ह्यङ्गुले वैकल्या-
करे । तच्च खड्गना । ऊर्ध्वोः हे ऊर्ध्वोर्ध्वे हे
प्रगल्भयोन्मेषे एवं चतस्रः शिरामर्माण्यङ्गु-
ला वैकल्याकारकः तच्च श्रोणितचयेय सकृद्वि-
षादो वा । ऊर्ध्वोः पादयोरङ्गुलाङ्गुलीन्मेषे तथो-
र्हृदमधश्च एवं चत्वारः । कायुमर्माणि वैकल्या-
कराणि तच्च पादयोर्ध्वमधोवपनं भवतः । विटपे
हे वङ्गुलवचनयोन्मेषे कायुमर्मेदो एकाङ्गुले
वैकल्याकरे तच्च बाङ्गुमण्यङ्गुला वा । ऊर्ध्वोर्ध्वे
कचधरे तौ ह्यौ सन्धिमर्मेदो ह्यङ्गुली वैकल्या-
करो तच्च बाङ्गुमधो सङ्घोषः । जुहुन्दरे
नितम्बपङ्कते हे सन्धिमर्मेदो अङ्गुले
वैकल्याकरे तच्च अङ्गुलान्मधःकाये चेटोप-
चातश्च । कचधरे वचःकचयोन्मेषे हे कायु-
मर्मेदो एकाङ्गुले वैकल्याकरे तच्च पचावानः ।
विधुरे कचपृष्ठतोऽधःसंयुतं किञ्चिन्निनाकारे
हे कायुमर्मेदो अङ्गुले वैकल्याकरे तच्च
वाधियम् । लकाटिके श्रोणीयोरुभयतः
सन्थी हे सन्धिमर्मेदो अङ्गुले वैकल्याकरे तच्च
शिरःकम्पः । अंशौ खड्गौ कायुमर्मेदो अङ्गु-
ली वैकल्याकरो तच्च बाङ्गुलम् । अंश-
पङ्कते पृष्ठोपरि पृष्ठद्वयसुभयतश्चिकससन्धे
योवाया अंसद्वयस्य च संयोगो यच्च तच्चिकं
अस्थिमर्मेदो अङ्गुले वैकल्याकरे तच्च बाङ्गोः
गून्धता श्रोणश्च । अपाङ्गो नभयोरन्तो शिरा-
मर्मेदो अङ्गुली वैकल्याकरो तच्चान्धं ह्यङ्गुप-
चातो वा । नीले मन्थे च कचधराङ्गुलसुभयतश्च-
तस्रो धमन्यो हे नीले हे मन्थे तच्च एका नीला
एका मन्था एकस्मिन् पार्श्वे । अन्या मन्था अन्या
नीला अपरस्मिन् पार्श्वे । हे हे शिरामर्मेदो
ह्यङ्गुले ह्यङ्गुले वैकल्याकरे तच्च मूकता विस्त-
रता रसाप्राप्तिता च । पञ्च बाङ्गुमण्यङ्गुल-
यतः अन्धन्तरे शिरामर्मेदो अङ्गुले वैकल्या-
करे तच्च मन्थाज्ञानम् । आवर्तो भूयोवपरि
निवधोः सन्धिमर्मेदो अङ्गुली वैकल्याकरो
तच्चान्धान्धं ह्यङ्गुपचातो वा ॥ २ ॥
गुल्फो ह्यौ मखिः सन्थी ह्यौ तथा मूर्च्छाशिरांसि
च ।
रजाकराणि जानीयादष्टाधितानि बुद्धिमान् ॥
गुल्फौ घुटिके सन्धिमर्मेदो ह्यङ्गुली रजा-
करो तच्च रजा पादस्तम्भः खड्गता वा । मखि-
वन्थो हस्तप्रकोष्ठसन्थी सन्धिमर्मेदो ह्यङ्गुली
रजाकरो तच्च हस्तयोः क्रियाराहित्यम् ।
मूर्च्छाशिरांसि गुल्फसन्धेरध उभयतः एकस्मिन्
पादे हे हे च द्वितीये एवं चत्वारि कायु-
मर्माण्यङ्गुलानि रजाकराणि तच्च रजा
श्रोणश्च ॥ ३ ॥ विशल्याज्ञानि ।
उन्मेषो स्थापनी चैव विशल्याज्ञं त्रिकं मतम् ।
उन्मेषो शङ्खयोवपरि केशान् यावत् कायु-
मर्मेदो अङ्गुली तथोविहयोः शङ्खयो

जीवेत् पाकात् पतितश्लेष्मो वा उद्धृतश्लेष्म
ज्वियेत अतएव विशल्याज्ञं त्रिकं मतम् ।
विशल्याज्ञं मर्मे । स्थापनी एका भुवोर्ध्वे
शिरामर्मेदमङ्गुली विशल्याज्ञम् ।
सन्धराचान्तरे ह्यङ्गुः सद्यः प्राणहराणि हि ।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासि च मारकम् ।
सद्यःप्राणहरं चान्ते विहं कायेन मारयेत् ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विहन्तु दुःखदम् ।
अन्ते मर्मेसमीपे ।
मर्माण्यङ्गुलपक्षि चैव विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते लघ्वतमा भवन्ति
वैद्येन यत्रैरपि साध्यमानाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ १ ॥
मर्मेदोर्ध्वनिषेधो यथा,—
“परस्मै च मां चरन्ती च चाचचीत कक्षचित् ।
न संवसेत् स्तनके च न कं वै मर्मेनि क्षुण्णित् ॥”
इति मूर्मेपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ।
“सप्तोत्तरं मर्मेदुतम् । तानि मर्माणि
पञ्चासकानि । तद्वयथा मांसमर्माणि । शिरा-
मर्माणि । कायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-
कायुस्थिसन्धिरिक्तैश्चान्यानि मर्माणि
भवन्ति यस्याभ्योपलभ्यन्ते ॥ तन्मैकादशमांस
मर्माणि । एकचत्वारिंशत्शिरामर्माणि ।
सप्तविंशतिः कायुमर्माणि । अष्टाविंश-
मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तरं मर्मेदुतम् ॥” इति सुश्रुते शरीर-
स्थाने वहेऽध्याये ।
मर्मेदोः, पुं, (मर्मे कोकति विध्यतीति । कोक
+ कः । यदा, मर्मेनि गृध्रविषये कोकः द्रु-
रिव ।) भर्ता । इति जटाधरः ।
मर्मेदोः, वि, (मर्मे तत्त्वं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) मर्मेदोः । तत्त्वज्ञः । मर्मेदोः सन्धि-
स्थानं वा तज्जानानि यः सः । (यथा, महा-
भारते । ७ । ३५ । २० ।
“तच्चामापततां वीरः प्रीतिं पूर्वमधो हृदम् ।
चिप्राङ्गो न्यवधीद्वातात्मन्मर्मेदो मर्मे-
मर्दिभिः ॥”)
मर्मेदोः, पुं, (मर्मे तत्त्वं मर्मेदोश्चतुष्टयं वा
रातीति । रा + कः ।) वक्षस्य पञ्चस्य च
भविः । इत्यमरः । १ । ७ । २३ । मर्मेदोः
शब्द इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ३ । ५६ ।
“अथभूयत बाह्यानी चरतां माचक्षिहिमैः ।
मर्मेदोः पवनोद्धनराचतालीवभविः ॥”)
मर्मेदोः, स्त्री, (मर्मेदो + गोराक्षिनात् स्त्री ।)
पीनदाह । दाहहरिदा इति श्लाघा । इति
मेदिनी । २ । २० ।
मर्मेदोः, पुं, (ज्वियत इवावाविति । ज्व +
“मर्मेदोकादयश्च ।” उषा० । ३ । २० । इति
ईकम् प्रत्ययेन विपातयान् साधुः ।) दीनः ।
इत्युवादिर्कोवः ॥

मर्त्यादा

मर्त्येति, [ट] पुं, (मर्त्ये वेतीति । विट् + क्तिप् ।)
 मर्त्येः । तत्पञ्चाशः । कर्पेटिकः २ । इति
 विकारप्रथः । मर्त्येकः २ मर्त्येवेदी ३ । इति
 जटाधरः । (यथा, कपायविरागरे । ६५ । ६० ।
 “वक्रवाचकलोऽथादीप्रथोऽयं परमर्त्येति ॥”)
 मर्त्येवेदी, [न] पुं, (मर्त्ये वेतीति । विट् + क्तिप् ।)
 मर्त्येति । तत्पञ्चाशः । इति जटाधरः ।
 मर्त्येः क्, [ङ] चि, (मर्त्ये कृष्यतीति । कृष् +
 “कृष्योऽनुदने क्तिम् ।” १ । २ । ५८ । इति
 क्तिम् ।) मर्त्येदीकः । तत्पञ्चाशः । अथानुदः
 २ । इत्यमरः । १ । १ । ८२ । अथकः १ ।
 इति विसर्जनः । १ । १५५ ।
 मर्त्यादि, [ङ] चि, (मर्त्ये विध्यतीति । मर्त्ये
 मर्त्यादि + क् + क्तिप् । “यद्विध्यते ।”
 ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसारणम् । “नहि-
 इतिद्विविधविद्यविद्यनित्यौ ।” ६ । १ । ११६ ।
 इति दीर्घत्वम् ।) चन्विद्यानवेधकर्ता ।
 मर्त्येः । यथा, भट्टिकाये । ५ । ५२ ।
 “चिरं विद्यया मर्त्याविद्यामो विद्युभित्तवम् ।
 शब्दायमात्रमवालीकृतं चकदाचरम् ॥”
 “मर्त्यावि विध्यतीति क्तिप् निःवीर्यो घट-
 कादिनि दीर्घविद्यया क्तिप् विवर्त पूर्व-
 भवेदीर्घत्वं स्यादिति क्तिप् स्यात्पूर्वस्य क्त्वं
 वा मर्त्यादि मर्त्येऽथ वा वेत्ते क्त्वं ।” इति
 तट्टीकायां भरतः ।
 मर्त्येकः, चि, (मर्त्ये वेतीति । मर्त्ये + ठक् ।)
 मर्त्येति । इति जटाधरः ।
 मर्त्या, क्, (क्तिपतेऽवशिष्यतेऽथ । क् + यत् ।
 टाप् ।) वीमा । इति मर्त्यादाशब्दट्टीकायां
 रायसुजटः ।
 मर्त्याकः, चि, मर्त्यादाकर्ता । मर्त्यादा करो
 तीति कर्तरि णिप् कादिनि क्त्वं प्रत्यये कः कः स्त्रो
 वेत्ते वेति आकारस्य क्त्वं निष्पन्नोऽयं शब्दः ।
 मर्त्यादा, स्त्री, (मर्त्या + दा + क् + ण् । न्यायप्र-
 ख्यतिः । (यथा, महाभारते । १५ । २० । २५ ।
 “मर्त्यादायां स्त्रितो धर्मः शमन्तेवास्य लव-
 नम् ॥”)
 तत्पञ्चाशः । संख्या २ धारणा ३ स्त्रितिः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । २६ । “मर्त्यादीयते मर्त्यादा
 मर्त्यादपूर्वात् दाप्नो ङः विपातनात् पत्य मः ।”
 इति तट्टीकायां भरतः । “मर्त्येति वीमार्थे
 अथर्वं तत्र दीयते मर्त्यादेति सामी ।” इति
 रायसुजटः । “क्तिपन्तेऽवेति मर्त्या तां ददा-
 तीति मर्त्यादा ।” इति चारुन्दरी । वीमा ।
 इति जटाधरः ।
 मर्त्यम् । इति विसर्जनः । १ । १४१ । (यथा,
 प्रबोधचन्द्रोदये । १ । ६ ।
 “कल्याणवातस्योमलकित्ताशिवभूतः ।
 स्त्रीप्रवादमर्त्यादासा एव च मर्त्यादयः ॥”
 देवातिथिः पत्नी । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । २६ । [वाम ॥]
 “देवातिथिः कृत्तु वेदेदीतुपवेने मर्त्यादा

मलः

मर्त्यादागिरिः पुं, (मर्त्यादा वीमा तत्पञ्चापकी
 गिरिः ।) कुलाचलः । वरवेदीमापत्यतः । यथा ।
 “उत्तरोत्तरेकेकाहृतं नीलः श्वेतः श्रृङ्गवानिति
 तयो रत्नकचिरत्नपङ्क्त्या वर्षायां मर्त्यादा-
 गिरयः प्रागायताः । उभयतः चारोदावधयो
 द्विवहस्योन्नतपृथ्वय एकैकशः पूर्वकात् पूर्व-
 कादुत्तरोत्तरो दद्यां प्राधिकांशेन देव्य एव
 वृत्तानि । एवं दक्षिणेनेकाहृतं निषधो विस-
 झटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
 दयः । अयुतयोन्नोत्तरेका हरिवर्षे किंपुत्रव-
 भारतानां यथाचक्षुम् । तथेवेकाहृतमपरेक
 पूर्वैक च मास्यवत्तमादनावाजीकनिषधायतौ
 द्विवहस्यं पप्रथतुः केतुमानमनाययोः वीमार्थं
 विदधाते ।” इति वीमागवते ५ स्कन्धे १६
 अध्यायः ।
 मलं, पूर्णं । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-चक०-सेट् ।) मलंति पयसा कुम्भं चेटौ ।
 इति दुर्गादासः ।
 मलं, पुं, चान्तः । नवधातोर्भावे चण प्र-
 येन निष्पन्नः । (यथा, किराताणु गोवे ।
 १ । ६३ ।
 “अ-मर्त्येऽयमेव जनस्य जन्तुना
 न जातहर्देन न विद्विषादः ॥”)
 मर्त्ये, स्त्री, (नट् + क्त्वाट्) चमा । नवधातो-
 र्भावे अणट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (धर्षणम् ।
 यथा, महाभारते । १ । १११ । २६ ।
 “न चाप्यधर्मे न सुहृद्भिर्दने
 परस्त्रजारे परदारमर्षणे ।
 कदम्बभावे च रमेष्मनः सदा
 वृक्षां सदाख्यामिदं विज्ञानताम् ॥”
 मर्षयतीति । नट् + क्तिप् + क्त्वाट् । मर्षके, चि ।
 यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ७ । ५८ ।
 “इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं
 यशस्यमायुस्यमर्षयमर्षयम् ॥”)
 मर्षितः, चि, चमायुक्तः । चान्तिविश्रुतः । नट्
 धातोः कर्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
 श्रीमद्भागवते । १ । ७ । ५१ ।
 “तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।
 न भर्तुर्नात्मनश्चार्थं योऽहम् सुमान् शिशून्
 वृथा ॥”)
 भावे क्तं, स्त्री । (मर्षणम् ॥)
 मर्षितवान्, चि, चान्तः । नवधातोः कर्तरि
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 मल, उभृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-
 चक०-सेट् ।) उ मजते । इति दुर्गादासः ।
 मलः, पुं, स्त्री, (मज्यते शोध्यते इति । मज् +
 “मजेऽटिणोपच ।” उणा० १ । १०६ । इति
 अजच् टिणोपच । यद्वा, मजते धारयति
 आध्यादिशौर्नत्वमिति । मज् + अच् ।) पापम् ।
 (यथा, मनुः । २ । १०२ ।
 “पश्चिमान् समशीतो मलं हन्ति दिवाहृतम् ॥”
 “दिवाहृतं पापं निहन्ति ।” इति तट्टीकायां

मलमा

कुलूकभट्टः । ३० ।) विट् । (यथा, मनुः ।
 ४ । २२० ।
 “पुंयं चिकित्सकस्याग्रं पुंयत्वात्तन्निद्रियम् ।
 विष्ठा वाहृषिकस्याग्रं शास्त्रविक्रिययो मलम् ॥”
 “विष्ठा मलमेकमेव च ।” इति तट्टाख्ये मेधा-
 तिथिः ।) किङ्कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ।
 (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले । ६ ।
 “ह्याथा न मज्जति मलीहृतप्रासादे
 शुद्धे तु दर्पयतवे सुलभावकाशा ॥”)
 “पापं किञ्चिदम् । विट् । विष्ठा । किङ्कं
 कलहो मज्जरादि खेदादि च एव मलः ।
 ‘यथा शुक्रमलकृष्णा मज्जं विट्कर्तव्यविश्रुताः ।
 छिद्रान्द्रविका खेरो दादधैते वृक्षा मलाः ॥’
 इति ख्यतिः ।” इति तट्टीकायां भरतः । कर्पू-
 रम् । इति शब्दचन्द्रिका । वातपित्तकषाः ।
 यथा,—
 “सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसंवनम् ॥”
 इति माधवकरः ।
 (पारिभाषिकमलं यथा, महाभारते । ८ ।
 ४५ । २३ ।
 “चक्षुषस्य मलं मेखं ब्राह्मणस्याग्रं मलम् ।
 मलं पृथिव्या बाह्योकाः स्त्रीणां मर्षययो
 मलम् ॥”)
 मलजः, पुं, (मलं जर्णीति । जन् + टक् ।) शास्त्रज्ञो
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः । मलजाश्रयं, चि ।
 मलजो, स्त्री, (मलज + क्तिप् ।) नाग-
 दमनौ । इति राजनिर्घण्टः ।
 मलजं, स्त्री, (मलाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पूयः । इति शब्दचन्द्रिका । मलीकृषे, चि ।
 मलकृषितं, चि, (मलीकृषे इति ।) मलिनम् ।
 इत्यमरः । २ । १ । ५५ ।
 मलद्रावी, [न] पुं, (मलं विष्ठां द्रावयति चाल-
 यतीति । ह + क्तिप् + क्तिप् ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 मलजं, स्त्री, (मलजने मर्हते इति । मज् + क्त्वाट् ।)
 मर्दनम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ।
 मलजः, पुं, (मलजते धारयति वृष्टिप्रापौ । मल
 ज् + क्त्वाट् ।) पटवाचः । इति मेदिनी । ने,
 १०५ । तौषु इति भाषा ।
 मलपूः, स्त्री, (मलात् पापान् पुनातीति । पू +
 क्तिप् ।) काकोकुम्भिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६१ । (यथा, भावप्रकाशे ।
 “विभीतकलं मलपूजटानां
 कायेन छाया शुद्धयुतेव ॥”)
 मलभृक्, [ङ] पुं, (मलं भृक्ते इति । भृज् +
 क्तिप् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ।
 मलमेदिनी, स्त्री, (मलं भिज्यतीति । भिज् +
 क्तिप् ।) स्त्रियां ङीप् ।) खटुका । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 मलमासः, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति
 कर्मधारयः ।) अधिकमासः । तत्पञ्चाशः ।

मलमा

मलमासः २ अधिमासः ३ अर्धक्रान्तिमासः ४ नपुंसकः ५ । तस्य लक्षणं यथा । रविर्क्रान्त्य-
भावविशेषान्तरमासत्वं मलमासत्वम् । इति
आहुविशेषटीकायां श्रीलक्ष्मणतर्कालङ्कारः ॥
अपि च । ज्योतिषे ।

“अमावस्यादयं यत्र रविर्क्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्यादयम् अमावस्यादयान्तरमासत्वम् ।
रविर्क्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तर-
संयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्श-
दयान्तरमासपूर्वमापरयोरेव रवेः क्रियोत्प-
त्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं योगनाधिमासः ।
नक्रान्तेरेकस्यै क्रियोत्पत्तिरपरस्यै पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति लक्षण-
दत्तत्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात् । यद्यपरि-
शिष्टज्योतिःपराशरौ ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्नः स्यातो मल-
मासः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥
पराशरः ।

पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते ।
तदा तन्मासविहितसुतरे मासि कारयेत् ॥
अत्र लङ्घनमसंक्रमणस्य रवेस्तदा भवति यदा
तन्मासतन्मासमासान्तरमासयोरेकराष्ट्रवस्थितस्य
रवेस्तन्मासान्तरमेव राश्यान्तरसंयोगः नविक-
राश्विस्थितस्य मासचापनमात्रं तथात्वे चतु-
होष्टमांशेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपन्नप्रमत्तयो-
ऽपरराशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि
वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्
अतएव ज्योतिषे ।

अमावास्यापरिच्छिन्नं रविर्क्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासं विज्ञानीयाद्भ्रान्तं सर्वकर्मसु ॥
नक्षत्राणाम् दर्शकश्चेकराशौ दर्शय्यातिगः ॥
अर्धेकराश्विस्थितस्य दर्शय्यातिगत्वसुक्तम् ॥
एतच्च पूर्वोपदर्शितयोमासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-
वति न परस्य ॥ मलमासकारणम् ज्योतिषे ।
दिवसस्य हरत्वं; वटिभागवतौ ततः ।

करोति कमज्ज्वलं तदेवैकं चक्रमाः ॥
एवमर्द्धतृतीया नाम्ना नामाधिमासकम् ।

श्रीश्री जनयतः पूर्वं पञ्चाङ्गानि तु पश्चिमम् ॥
तेन दिवसस्य तिथेः वटिभागं दृष्टमेकं रवि

चरति हिदयति उत्तरे हिदयतिभिधानात् ।
ततश्च अतो मासद्वये वटिनादीच्छेदादह-

स्तिथ्येन्दुमासकत्वं करोति । एवं चक्रोऽपि ।
एवमुक्तक्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककाला कर्मा-

द्वहर्द्धतृतीया नाम्ना नामानि अहं तृतीयं येयां
ते तथा श्रीश्री माधवादिषट्के पूर्व माधवादि-

त्रिकपतितं पञ्चाङ्गानि तु पश्चिमं यावन्नादि-
त्रिकपतितं मलमासं चक्राणाम् जनयतः । श्रीश्री

माधवादिषट्के इति यदुक्तं तत् अतमाह
मिहिरः ।

माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शय्यं यदा ।

मलमा

हिरावाटः स विज्ञेयः शिते तु आवर्षेऽप्युतः ॥
हिरावाटो हिरावाटादिवः । आवर्षे सौर-
आवर्षे । तथा च ज्योतिषे ।

मिथुनस्यो यदा भावुरमावस्यादयं स्यात् ।
हिरावाटः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

अमावस्यादयं तदन्यत्तत्तदयं स्यात् संयुज्जान-
न तन्मास्ये राश्यान्तरसंयोग इत्यर्थः ॥ ॥ ननु

कर्कटादित्रिके अधिमासपाते तत्पूर्वं मिथुन-
एव चरिष्यन् तत् कथं माधवादिषट्कमात्रे

कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्गः ।
कन्यासिंहकुलीरेपु यदा दर्शदयं भवेत् ।

आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्यात् ।
माधवादित्रिकमावस्यादित्रिकाधिमासविवेचन-

मप्यनर्थम् । इदम् साहचर्यद्वयाधिमासपात-
मौचित्यक्रमादुक्तं कचित्तिथीनां हासबाहुल्येन

दृष्टव्यदधिकन्यूनदर्शनादुक्तकालन्यूनाधिकका-
लेऽपि मलमासो भवतीति सम्यक्प्रकाशकम् ।

वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदृष्टतिथेः प्रायि-
कत्वे तत्र तिथिचयस्य अटिष्ठपलभ्यमानत्वान्

स्वल्पकालेन तिथ्यन्तरसम्भवात् शीघ्रं रवि-
लङ्घनप्रतीतिः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति

अधिकदृष्टतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिचयस्य
अटिष्ठपलभ्यमानत्वनाधिक्येनैव कालेन तिथ्य-

न्तरसम्भवात् विलम्बमेव रविलङ्घनप्रतीतिश्चिरे-
द्यैव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णु-

धर्मोत्तरम् ।
सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्विजेन तु ।

एकादशान्तिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥
समाह्वये साट्मासे तस्मान्मासोऽन्तिरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः कान्यकर्मसु गर्हितः ॥
इदम् नियममेकसादधिमासासृतीयान्ते अधि-

मासान्तरमिति । यद्यपि ।
यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्वाच्यते न गच्छति ॥
इति राजमार्गस्य वचनात्सादृश्यमासं तिथि-

रह्यभावाद्दर्शे द्वादशतिथिर्बहिरुपपन्ना-
तथापि ।

मध्ये विद्युवतोर्भातुर्यान्वहानि तु वर्द्धयेत् ।
तेः सम्भवाधिको मासः पतत्येव चयोदशः ॥

इति यद्यपरिशिष्टवाक्ये विद्युवतोर्मेषमुल्लास-
क्रान्त्योर्मध्ये मेवादिषट्कास एव तिथिर्बहि-

रक्ता । अहर्गणने मेवादिषट्कासं मन्दभुक्त्वा
सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्वा दिनद्वयहास-

इति । तथा च ज्योतिःशास्त्रम् ।
मेघादीनामहर्गणं तस्मात् सप्तादृष्टकम् ।

तुलादीनामहर्गणचक्रकालं लिखेत् पृथक् ॥
चन्द्र एकः । अहस्य वामा गतिरित्यहर्गणं

समयान् शुतक्रमेण व्यक्ता बोध्याः । तेन दिन-
वृद्धिकमस्ययाभ्यां मेवादिषट्क एव एका-

दशादिति श्रुतिः । एवञ्च ।
गतेऽष्टद्वितये सार्धं पञ्चपक्षे दिनद्वये ।

दिवसस्त्राष्टमे भागे पतत्युत्तरोधिमासकः ।

मलमा

इति राजमार्गश्लोकः सप्तदशदिनाधिकार-
मासाधिकवर्षद्वये अधिमासः । स सौर मासि
सप्तदशदिनोत्तरं चान्नमासलङ्घनासम्भवात्
सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तर-

प्रथमकाण्डम् ।
सौरेशाब्दस्य मानेन यदा भवति भागेव । ।

सावनेन च मानेन दिनद्वयं प्रपूर्यते ॥
सौरसंवत्सरे दिनद्वयकाधिकः सावनसंवत्सरो

भवतीति । सौरमासादिकाधिकवर्षद्वये सप्तदश-
दिनानि वर्द्धन्ते सावनकालमेवेति पूर्वोक्तविष्णु-

धर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति ॥ “ज्योतिषे ।
दर्शनां कालगुणादीनां प्रायो मासस्य च

कश्चित् ।

नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ।
नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् ।

असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथि-
रहितः ।

कालान्तरान् समायाति स नपुंसक इत्येते ॥
शास्त्रोक्त्यपि ।

प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठशावाट्कस्तथा ।
मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽप्यः सुभिक्षकम् ॥

सौम्यो मागशीर्षः । अधिकोऽधिमासः ॥ ॥
“तदर्थं संक्षेपः । शुक्लपनिषदादिरमावास्यान्तो

रविलङ्घितो मासो मलमासः । स च माधवादौ
ज्योतिर्गणितः कदाचित् कालिकादावपि । अथवा-

निरुक्तम् । माधवादि कालिकादिषट्कयोरेपि
तत्तत्संयोगे माधवादावैव तुलादिषट्कं खरो-

भयमासे तत्तत्संयोगे पूर्व एव । आश्विन-
वैशाखयोस्तत्तत्संयोगे पर एव मलमासः

तद्विहितस्तु भातुलङ्घितः । मलमासं आयाटा-
देदितम् । भातुलङ्घिते तु नैनदिति विस्तरः ॥ ॥

मलमाने निविहानि यथा, काटकयज्ञम् ।
चूडा मौञ्जीवस्त्रञ्च अय्याधियं महालयम् ।

राजाभिषेकं कान्यञ्च न कुर्यादधिमासके ।
चूडा मौञ्जीवस्त्रञ्च अय्याधियं महालयम् ।

राजाभिषेकं कान्यञ्च न कुर्याद्वाहु-
लङ्घिते ।

महालयं कन्यार्कवाहम् । भोमपराक्रमेऽपि ।
अधिमासे दिनपाते धनुर्वि रवौ भातुलङ्घिते

मासि ।

चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्नो मातृकायां विवाहञ्च ।
दिनपाते दिनचये ।

अधिमासे विवाहं वाचां चूडा तथोपनय-
नादि ।

कुर्यात् सावकाशं मातृकायां न तु विश्वे-
ष्याम् । इति ॥

अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशस्येऽपि निवे-
द्यायम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।

सावकाशञ्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो
निरवकाशस्यानन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्

स्वचिन्तः । तथा च मलमासाधिकारे काठक-
यज्ञम् ।

कायेऽन्यमिति निष्ठा कुर्वन्नेमितिर्की

क्रियाम् ॥”

इति मलमावतत्त्वम् ॥७॥

अपि च ।

“अव्याधानं प्रतिष्ठा च यद्दानवतानि च ।

देवतान्दधोत्तमं चूकाकरवमैखलाः ।

माङ्गल्यमभिवेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ॥”

इति गारुडे १२० अध्यायः ॥७॥

अथ मलमासकर्तव्यतादि । “चातुर्मास्यव्रत-
मावादाद्युक्तेन विहितं तदप्यारब्धं आव-
द्यादिमलमासेऽपि कर्तव्यं आवादादिप्रतिदिन-
कर्तव्येन निरवकाशात् ।

‘वह्ना तु दिवसेर्मासः कथितो वादरायणे ।’

इति श्रुतिः । शास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभि-
धानात् । यच्च ।

‘संवत्सरस्तु यः पूर्वमेकभक्तिं तिष्ठति ।’

इत्यादौ मावादाद्युल्लिखितसंवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।

‘कश्चित्तथोदयमासाः संवत्सर इति श्रुतिः ।’

यच्च प्रतिमासविहितं न मावादाद्युक्तेन तन्मल-
मासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रश्माहतीयावते
शिवरहस्यम् ।

‘मासे मलिक्कुचेऽप्येवं यजेद्देवीं तशङ्कराम् ।

किन्तु नोदवापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः ॥’

उदवापनं प्रतिष्ठा । प्रतारम्भोऽपि निगिहः ।

पूर्वोक्तकाश्रमप्रवचनात् । ज्येष्ठादिमासविशेष-
विहितं सावित्रीव्रतादिकम् सावकाशत्वात्कल-
मासे न कार्यम् । किन्तु प्रकृत एव ज्येष्ठारौ
कर्तव्यमिति । उच्यते ।

‘निष्पन्नेमिति कुर्यात् प्रयतः सन् मलिक्कुचे ।

तोयैखानं गजच्छायां प्रेतश्चाहं तथैव च ॥’

निष्पन्नमहर्षः प्रस्कारविहितं ज्ञानसन्ध्यापच-
महायज्ञादि कार्यमपि तथाविधं संकल्पितं
यत्किञ्चिद्व्रतदानशिवपूजादि । यत्तं भविष्ये ।

‘कुर्यात् प्रात्यहिकं कर्म प्रयतः सन् मलिक्कुचे ।

नेमितिकश्च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत् ॥’

कालमाधवीये मन्त्रपुराणम् ।

‘वर्षे चाहर्षः माहं दानञ्च प्रतिवामरम् ।

गोभूतिलहिरय्यानां मासेऽपि स्थाप्यमलिक्कुचे ।

काठकयज्ञपरिशिष्टम् ।

‘प्रवृत्तं मलमासान् प्राक् यत् कर्म न समा-

पितम् ।

व्यागते मलमासेऽपि तत् समाप्यमवश्यम् ॥’

ब्रह्मविहान्ते ।

‘आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्तत्कार्यं हि मलिक्कुचे ।’

नेमितिकं मासव्यवहारविशेषविधेयम-

न्युत्पादय्यकर्तव्यमादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ॥

ज्ञानकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् ।

‘जातकर्मान्यकर्माणि नवमाहं तथैव च ।

मवाचमोदशीमाहं माहान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रवर्षेऽपि ज्ञानं दानमाहक्रियादिकम् ।

कार्यं तन्मलमासेऽपि निवर्तनेमितिकं तथा ॥’

श्रुतिः ।

‘माहजातकानामाणि ये च संस्कारमाश्रिताः ।

मलिक्कुचेऽपि कर्तव्याः काव्या इष्टोच वर्जयेत् ॥’

संस्कारा अन्नप्राशननिष्कमयादयः । इति

माधवाचार्यः । अन्यकर्माणि वचनदहनोदक-

दानपिण्डदानास्त्रिष्वध्यादीनि । नवमाहम् ।

‘चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यद्वच दीयते जलोत्सवमाहृत्यते ।’

इति यमोक्तम् ॥

अत्र चतुर्थाद्वादिद्युष्टं मरणदिनावधीति ।

नालयहभूतयज्ञनराधिपप्रवणशुद्धः सङ्गोमा-

भिभवद्भुतदुःखप्रयत्नदोष्यादिनिमित्तं शान्ति-

कर्माणि मलमासेऽपि कर्तव्यम् । विष्णुना

शान्तिस्वस्वयनेदेवोपवातान् शमयेत् पर-

चक्रोपवातांश्च इत्युक्तम् ॥ इति मलमास-

तत्त्वम् ॥

मलयः, पुं, (मलने धरति चन्दनादिकमिति ।

मल + “धत्तिमलितनिभ्यः क्यन्” उणा० ४ ।

६६ । इति क्यन् ।) खनामख्यातपर्वतः ।

तत्पर्यायः । आवादाः २ दक्षिणाचलः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ । चन्दनादिः ४ मल-

याचलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च सप्त-

कुलाचलान्तर्गतः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ ।

१०—११ ।

“महेन्द्रो मलयः सहाः शुक्तिमाश्रयपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवान् कुलाचलाः ॥”

शैलाङ्गम् । देशविशेषः । (यथा, मातस्ये ।

११३ । ४४ ।

“अङ्गा वङ्गा मङ्गरका अन्तर्गिरिवहिर्गिरी ।

ततः प्रवङ्गमातङ्गमलयामलवर्तिकाः ॥”

आरामः । इति मेदिनी । ये, ६६ । नन्दन-

वनम् । इति धरणिः ॥ अष्टादशोपहीपान्त-

र्गतद्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ अथभ-

देवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः । (यथा,

श्रीभागवते । ५ । ४ । १० । “तमसु कुशावर्ते

इलावर्ते वज्रवर्ते मलयः केतुभेदसेन इन्द्र-

शूकविदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥”

नरहृद्वंशीयानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

४ । १०१ । १४ ।

“सुन्दरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।

मलयो मातरिणा च निशाकरदिवाकरौ ॥”

मलयगन्धिनी, स्त्री, (मलयस्य गन्धः अव्ययः ।

मलयगन्ध + इति । स्त्रियां ङीप् ।) उमासखी-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥

मलयजं, पुं, स्त्री, (मलयान् जायते इति । जन् +

ङः ।) चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १४१ ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।

“हृदि विषलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कच्छे न वा गरजदुतिः ॥

मलयजरजो नेदं भक्त प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभान्धवानङ्ग ! कुधा कित्तु

ध्रावसि ॥”

मलयजाति, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।

२७ । ६ ।

“उत्पतद्भिरिवाकाशं हृद्यैर्मलयजैरपि ॥”

यथा च ।

“राहुं मलयजं मूर्धं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।

स्रष्टुं स्रष्टावर्गं विहासन् भ्राता तयाहवेत् ॥”

इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

मलया, स्त्री, (मल + क्यन् । टाप् ।) विहता ।

इति मेदिनी । ये, ६६ ।

मलयाचलः, पुं, (मलयश्चावाचलश्चेति ।)

मलयपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।

“पुत्रागनागकरवौरहोपकारे

तस्मिन् यत्ने कमलरेखस्ये प्रधीत ।

यच्चाहृतानिलविकम्पितपुष्पदानं

हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”

मलयानिलः, पुं, (मलयस्थानिलः ।) वसन्त-

कालीनवायुः । तत्पर्यायः । वासन्तः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । २६ ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

मलयः, स्त्री, (मलपूः । एयोदरादित्वात् पस्य

यत्वम् ।) मलपूः । इति शब्दरत्नावली ॥

मलयोद्गमं, स्त्री, (मलयः उद्भव उत्पत्तिकारणं

यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलविनाशिनी, स्त्री, (मलं विनाशयतीति । वि +

नश् + लिप् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शङ्ख-

पुष्पो । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलहन्ता, [ऋ] पुं, (मलं हन्तीति । हन् + ङच् ।)

शाल्वलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मला, स्त्री, (मल + अच् । टाप् ।) भूम्यामलकी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मलाकर्षी, [ऋ] पुं, (मलं विहृत् आकर्षति स्थानात्

स्थानान्तरं नयतीति । आ + हृ + णिनिः ।)

हृदिकः । इति शब्दमाला । हृदि इति भाषा ॥

मलाका, स्त्री, (मलेन मनोमानिज्येन अकृति

कुटिलं गच्छतीति । अक् + अच् । स्त्रियां

टाप् ।) कामिनी । हृदिनी । दूती । इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मलाकर्षकं, स्त्री, (अप + लृप् + भावे लृट् ।

मलस्यापकर्षणम् ।) पापमोचनम् । मलदूरी-

करणम् । इति कैचित् ॥

मलापहा, स्त्री, (मलमपहन्तीति । अप + हन् +

ङः । स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“मलापहा भीमरथी च चङ्गा

यथा च लङ्का जलसन्ध्या गुणैः ।

मलापहाचङ्गुगोस्तथापि

पथं लघु स्नातुतं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मलावर्धं, स्त्री, (मलं आवर्धतीति । आ + वर्ध् +

अच् ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,

मानवे । ११ । ७१ ।

मलिन

“कमिकोटवयोहत्वा मयायुगतभोजनम् ।
फलैःकुसुमकोषमधैर्यं च मनावहम् ॥”
मलारिः, पुं, (मलस्यारिर्नाशको रेषकत्वात् ।)
सन्ध्याहारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनं, वि, (मलते धारयतीति । मल + “बहुल-
मन्त्रापि ।” उणा० २ । ४८ । इति इणच् ।
यद्वा, “ज्योत्स्नातमिति ।” ५ । २ । ११४ ।
इत्यच् । “मलशब्दादिनवीमस्यौ प्रत्ययौ
निपाद्येते ।” इति काशिकोक्त्या इणच् ।)
मलमुक्तवस्तु । तत्पर्यायः । मलीमसम् २
कचरम् ३ मलदूषितम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ ।
५५ ॥ (यथा, महानिम्बावतन्त्रे । १ । ४३ ।
“परस्त्रीहरणे पापशुद्धाभयविवर्जिताः ।
निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिरदोग्धः ॥”)
दूषितम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।
“परपट एव रजकोभिर्मलिनो भुङ्गापि निर्दयं
ताभिः ।
अर्धपद्मेन विना जघन्य ! सुतोऽसि कुल-
टाभिः ॥”)
लघुम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥ निजनेमि-
तिक्रियाख्याती । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(निजदम् । यथा, शिशुपालवधे । ८ । २३ ।
“युतिमयस्त्रीदृग्दृग्गणो जघनः
प्रकटौभवन्त मलिनाभयतः ॥”
“मलिनाभयतः निजदाभयवान् ।” इति
तट्टीकायां मलिनायः ।)
मलिनं, स्त्री, (मलते धरति दोषमिति । मल +
इणच् ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका । दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ टट्टवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनसुखः, पुं, (मलिनं सुखमयभागो यस्य ।)
अयिः । गोलाङ्गुलः । इति मेदिनी । खे, १८ ।
प्रेतः । इति हेमचन्द्रः ॥
मलिनसुखः, वि, (मलिनं दूषितं सुखं यस्य ।)
कूरः । खलः । इति मेदिनी । खे, १८ । हेम-
चन्द्रः ॥ खानवदनम् ॥
मलिनाम्, स्त्री, (मलिनं लघुवर्णं यन्मु ।) मसीः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
मलिनास्यः, वि, (मलिनं दूषितमास्यं यस्य ।)
खलः । इति शब्दमाला ॥
मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति । मल +
इति । स्त्रियां ङीप् ।) रजस्रजा नारी ।
इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥
मलिन्युचः, पुं, (मली सन् ज्योत्सतीति । म्लच् इर
गत्वान् + कः ।) मलमासः । यथा,—
“तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।
आद्यो मलिन्युचो ज्योतिर्द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥
यदा तं दृष्ट्वा मासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा-
न्वच्छब्दवृत्तिराश्रितः सन् सूर्यान्निदास्य गच्छेत्
मासान्तरे रात्र्यन्तरसंधौ गच्छेत् तदा
आद्योऽतिक्रान्तमासो मलिन्युचो ज्येष्ठः । मली
सन् ज्योत्सति गच्छतीति मलिन्युचः । द्वितीयस्तु
प्रकृतः शुद्धः कर्माह्वानात् ॥” इति मलमास-

मल्लकः

तत्त्वम् । अयिः । चौरः । इति मेदिनी ।
जे, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।
“प्रहितः प्रधानाय माधवा-
नहमाकारयितुं मज्जीभता ।
न परेण सहोच्चमन्त्रा-
दपञ्चमन्त्रि मलिन्युचा एव ॥”)
वायुः । इति शब्दमाला । (पञ्चयज्ञपरिचयः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥)
मल्लिका, स्त्री, (अतिप्रयेन मलिनी । मलिनी +
इठः । स्त्रियां टाप् ।) रजस्रजा नारी । इति
त्रिकाङ्गशेषः ॥
मलीमसं, स्त्री, (मलमस्यास्तीति । मल +
“ज्योत्स्नातमिति ।” ५ । २ । ११४ । इति
हेमचन्द्रः प्रत्ययेन निपातितः ।) लोहम् ।
पुष्पकाशीसम् । इति मेदिनी । जे, ५८ ॥
मलीमसः, वि, (मलमस्यास्तीति । मल + हेम-
चन्द्रः । निपात्यते ।) मलिनः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।
“उपश्रुतं पातुमदो मदीहते-
स्त्वमेव विचक्षर ! विचमीश्वरे ।
अति रवेः चाजयितुं चमेत कः
क्षपातमस्त्राङ्गमलीमसं नभः ॥”
लघुवर्णः । यथा, श्रीकण्वचरिते । ६ । ३८ ।
“मलीमसशीर्षधुपानसक्तो
भजे लताः पुष्पवतीः स्फुटं यः ।
स एव चेन्नेव वन हिरण्यः
पुष्पपुराण्ये विहितः पुरोधाः ॥”)
मल्लकः, पुं, (मल + बाहुलकात् ऊकः ।) लमि-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
मल्ल, उ हर्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म० सक० षेठ् ।) उ, मल्लते । इति दुर्गा
दासः ॥
मल्लः, पुं, (मल्लते धरति वलमिति । मल्ल + ल्यच् ।)
बाहुयोधो । इत्यमरभरती । माल इति भाषा ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
“मल्लानामशनिर्दृष्टा नरवरः स्त्रीणां करो
मूर्तिमान् ॥”)
वधेसकूरजातिविशेषः । माला इति भाषा ।
स च ब्राह्म्यक्षत्रियात् सवर्णायां जातः । इति
मानवे १० अध्यायः ॥ स च खेटात् तीवर
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
तन्त्रवाण्यां कुन्दकाराज्जातः । इति पराशर-
पद्धतिः । पात्रम् । कपोलम् । मल्लभेदः । इति
मेदिनी । जे, ४४ ॥ देशविशेषः । यथा,—
“दृष्ट्वा नरराष्ट्रं मल्लः शाखा युगल्यदाः ॥”
इति विराटपञ्चजि १ अध्यायः ॥
मल्लकः, पुं, (मल्ल इव । मल्ल + कन् । इट्वाइत्य
तथात्वम् । यद्वा, मल्ल धारक + क्त्वा ।)
दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८४ ॥ (ब्राह्मण-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २३२० ।
“विनाशयेकं नानाश्रीं बह्वीं तान्नामिनी तथा ।
खेटासिधुसतस्यौ द्विजन्मा मल्लकाभिधः ॥”)

मल्लव

मल्लकः, पुं, स्त्री, (मल्लते धारयति प्रदीपमिति ।
मल्ल + क्त्वा ।) दीपाधारः । चारिकेलप्रजा-
वसवपात्रविशेषः । माला इति भाषा ।
स्त्रियां मल्लिका । इत्यमरभरती । प्रदीपः ।
इति मयुरेशः ॥
मल्लवं, स्त्री, (मल्ले उदात्तवैशि जायते इति ।
जन् + कः ।) मरिचम् । इति जटाधरः ॥
मल्लतूर्यं, स्त्री, (मल्लेवाद्यमानं तूर्यम् । मल्लाय
तूर्यमिति वा ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
महाखनः २ । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
मल्लनागः, पुं, (नागो बलीव मल्लः । पूज्यनिपातः ।)
वात्स्यायनसुनिः । (मल्लो बलीयान् नागः ।)
अश्वमातङ्गः । इति मेदिनी । जे, ५७ ॥ (मल्लो
नाग इव ।) खेखहारः । इति शब्दरत्नावली ।
कामशास्त्रविशेषः । इति धरणिः ॥
मल्लभूः, स्त्री, (मल्लानां भूभूमिः ।) मल्लभूमिः ।
इति जटाधरः ॥
मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः स्थानम् ।)
मल्लक्रीडास्थानम् । तत्पर्यायः । अक्षपाटः २
रङ्गभूमिः ३ रजस्रजा ४ । इति शब्दरत्नावली ।
मल्लभूः ५ अक्षपाटः ६ । इति जटाधरः ॥
देशविशेषश्च ॥ (यथा,—
“अयःपात्रे पयःपात्रं शालपत्रे च भोजनम् ।
अयनं तालपत्रे च मल्लभूमेरयं गतिः ॥”
इत्युद्भटः ।)
मल्लयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां
युद्धाययात्रा । तत्पर्यायः । मालवी २ । इति
हारावली ॥
मल्लपुङ्गवः, स्त्री, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां संग्रामः ।
तत्पर्यायः । निगुहम् २ बाहुयुद्धम् ३ । इति
शब्दरत्नावली । तत्कारा यथा,—
“अथ खट्वेन तं मल्लं बोधयामास मल्लराट् ।
बोधयामासतो भीमो दुःखिनेवाकरोक्तितम् ॥
नहि शक्नोति विहतं प्रह्लाद्यामुं नराधिपम् ।
ततः स पुत्रवशातः शार्ङ्गक्षप्रियलक्षरम् ॥
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।
बभूव कक्षां कौन्तेयस्ततः संघर्षयन् जनान् ।
ततस्तं वचसश्चाह भीमो मल्लं समाकलयन् ॥
जोष्यन् नाम तं मल्लं तच्च प्रख्यातविक्रमम् ।
ताडुभौ सुमहोत्साहाडुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
मत्ताविव महाकायौ वारवी धट्टिहापनौ ।
ततस्तौ नरशार्ङ्गौ बाहुयुद्धे समीपतुः ॥
वीरो परमसंहरावभ्योन्मन्यकाङ्क्षितौ ।
आसीत् सुभीमः सन्पातो वज्रपद्मस्योरिव ॥ १० ॥
उभौ परमसंहर्तौ वधेनातिवज्राडुभौ ।
अभ्योन्मन्यन्तरप्रेक्षु परस्परजयैर्विभौ ॥
उभौ परमसंहर्तौ मत्ताविव महागवौ ।
स्ततःप्रतिहतैश्चिन्तैर्बुभुक्षु सकुट्टेः ॥ ११ ॥
सन्निपातावधूनेषु प्रमाथोन्मन्यसेवथ ।
क्षेपकेर्मृष्टिभिर्बभूव वराहोद्धतनिखनेः ॥
ततोर्वज्रनिपाते च प्रहृष्टाभिक्षये च ।
शूलाकावक्षपातैश्च पादोद्धूते च दाह्येः ॥

मञ्जु

जाहुमिवाहनिर्वाहैः शिरोभिवाचयितुः ।
तद्गुह्यमभयद्वीरमश्वं जाहुतेनवा ।
वज्रपाशेन मूराणां समाजोत्तमवन्निधौ ।
अरन्धत जनः शब्दः शीतुमुदनिदोत्यतः ।
वज्रिणो वंशुगे राजन् । हज्रवाचयोरिव ।
प्रकर्षवाक्यैर्वयोरन्वाकर्षयितुर्वयैः ।
आकर्षेतामवाग्योर्वा जाहुमिवाभिजन्तुः ॥१२॥
ततः शब्देन मञ्जुता भर्तृवन्तौ परस्परम् ।
जुहोराजौ शीर्षेभुजौ निजुह्वज्जनाभौ ।
जाहुभिः समवर्णतामावयैः परिवेरिव ।
चकर्षे दोर्भासुतपाश भौमो मल्लमभिज्जा ।
विनन्दन्मभिकीश्वरं शार्ङ्गं न इव वारवम् ।
तत्तुल्यं महाबाहुर्भासवामास वीर्यवान् ।
ततो मल्लाच्च मल्ल्याच्च विक्रयं चक्रिरे परम् ।
भामयित्वा शतगुहं गतसत्त्वमपितनम् ।
प्रत्यपिचक्रवाणाहुर्मल्लं सुवि हकोदरः ॥१३॥
तस्मिन् विनिहति मल्ले जीवन्ति लोकविभुति ।
विराटः परमं हर्षमगच्छन्वाहवेः सह ।
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा मञ्जुमयाः ॥

इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ।

एषा टीका यथा । “दुःखेन अप्रकटनराजाज्ञा-
नहृन्मृद्वेन । विहनं लोकसमयम् । शार्ङ्गं ल-
क्ष्मिणः सिंह इव आश्रय इव वा शिथिलः
चावधः । स्यात् विंशेऽपि च शार्ङ्गं इति
दर्शनात् । कर्णा कच्छम् । सव्यातः संवर्षः ।
१० । सककुटेः कष्टः करचर्षणः क्रियः कक्षा
इति प्रसिद्धः । लतप्रतिफलैः परप्रयुक्तिप्रति-
फलैः । चित्रेविचित्रैर्भ्यैरिति शेषः ॥११॥
सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिखाविशेषाः ।
सन्निपातेः परस्परं चर्चते रवधते वैदुष्टसिञ्जा-
चानैः प्रमाथैः पातयित्वा पेषयैः । उष्णधनेः
अन्तरीक्षे सृजाभ्यां मधनेः । क्षेपयैः खानात्
प्रमाथयैः । बह्मल्लिकरो मुष्टिः ।
‘अवाम्मुखं खल्वगतं भामयित्वा तथैव यः ।
चित्तस्य शब्दः स भवेद्दराहोदहनिकरः ।
तर्ज्यकुहमभ्येन प्रचारितकरो हि यः ।
संप्रचारकलासु संयज्यो वक्ष्यमिष्यते ।
अहं चक्रतुल्यमल्लमुष्टिवैद्यमिष्यते ।
‘प्रवृत्ताहुनिहस्तेन प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः स्फुटा ।
विशुद्धीकृतवाहुर्ध्वं करोष्यं यथावत् ।
प्रहारः सशृङ्गाका स्यात् पादोद्धतः पदा-
हतम् ॥’

जाहुमिवाहनिर्वाहैः पाशावबोवसहशब्दनिभिः
करुणैर्वाचयितुं तैः । वज्रपाशेन वज्रो-
त्कर्षणं । शीतुमुदनिदोत्यतः उत्तमोद्यन
विनदोत्थानवदितः । प्रकर्षणं जाहुसंज्ञा-
नयनं प्रलटाकर्षणं तदेवाकर्षणमीधतुसम्पु-
नयनम् । अन्वाकर्षः समन्ततः कर्षणम् ।
विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकर्षण-
सुच्यते उपसर्गभेदादर्थमेवोपैति ॥१२॥ शत-
गुहं शतवारम् ॥१३॥ इत्यर्जुनमिश्रकृत-
भारतादर्शपिप्पला ।

मल्लिका

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विजावाहिकमिति ।
मल्ल धारणे + क्यच् । क्तिष्ठां टाप् ।) नारी ।
पञ्चवल्ली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ।
(जोठनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । १६१७ ।

“तमेव पुत्रा शोचन्ती शोकशङ्कुहताश्रवा ।
ततः प्रपेदे प्रलयं मल्ला जोठनवल्गवा ॥”

मल्लारः, पुं, (मल्लं चरुति प्राप्नोतीति । च +
क्यच् ।) राजविशेषः । च तु वर्यां रागाणां
मध्ये द्वितीयः । यथा,—

“आदौ मालवरागेन कृतो मल्लारवञ्चितः ।
श्रीरागस्तस्य पश्चादे वसन्तसदननारम् ।
हिजोलचाय कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्तिताः ॥”

अस्य षट् रागिण्यो यथा,—
“देवावली पूरवी च कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्य गानसमयः ।

“मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—

“शङ्खावदातं पलितं रघानः
प्रलम्बकर्णः कुसुदेन्दुवर्णः ।
कौपीनवासाः सविहारचारी
मल्लाररागः शुचिश्चान्तर्निर्गमः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ।
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

“भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौड़मालवः ।
देशाख्येति षड् रागाः प्रोच्यन्ते लोकविश्रुताः ॥”
“मेघमल्लारिका मालकौशिकः पटमल्लरौ ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसंज्ञयाः ॥”
इति रागाङ्गवमतम् ॥

मल्लारी, स्त्री, (मल्लार + ङीप् ।) वसन्तरागस्य
रागिणी । यथा,—

“आश्लोकिता च देशाख्या लोला प्रथम-
मल्लरी ।

मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुभाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ।

मेघरागस्य रागिणी । इति हलायुधः ।
(अस्या उदाहरणादिकं यथा सङ्गीतदर्पणे ।

“मल्लारी सपञ्चीना स्यात् यद्वाग्वाचधैवता ।
औडवा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥”

स नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा,—
“गौरी लक्ष्मी कोकिलकञ्चनादा
गीतच्छेनात्मपतिं करन्ती ।

आदाय वीर्यां मल्लिना वदन्ती
मल्लारिका यौवनदूतयिता ॥”

मल्लिका, पुं, (मल्लते धारयति विज्ञानमिति । मल्ल +
“सन्ध्यातुभ्य ङ्” ।) उच्चा० ४ । ११७ । इति
ङ् ।) चतुर्विंशतिवृत्ताहंती मध्ये जनविश्र-
जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८० ।

मल्लिका, स्त्री, (मल्ल + ङ् ।) मल्लिका । इति
शब्दरत्नावली ।

मल्लिका

मल्लिकः, पुं, (मल्लति धारयति ॥ मल्ल + ङ् ।
कार्ये कम् ।) मलिनचक्षुचरवृत्तहन्तः ।
मलिनैः क्षिप्रचक्षुचरवृत्तैराजोचितैश्चक्षुचरवृ-
त्तपलितः मुखहन्तः । इत्यमरभरतौ ।
वृत्तासुपाधिविशेषश्च । (यथा, भरतमल्लिकः ।
तथा च भट्टिकावटीकारम् । मल्लिकाचरम-
ल्लिकः ।

“नत्वा शब्दरत्नमङ्गरीराजमल्लिकात्मजः ।
भट्टिटीकां प्रकुर्वते भरतो सुम्भवोधिनीम् ॥”

मल्लिका, स्त्री, (मल्लिरेवेति । मल्लि + क्यार्थे कम् ।
क्तिष्ठां टाप् । यथा, मल्लिर्हन्त इव मुख-
हन्ता । मल्लि + क्यार्थे कम् ।) सनामखान-
पुष्पवृक्षः । वेलपुल इति भाषा । (यथा,
काव्यादर्थे । २ ।

“मल्लिकासुकुले चक्रि ! भाति गुञ्जकधुवतः ।
प्रयागे पञ्चवाकस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥”

तत्पण्यायः । लक्ष्मण्याम् २ भूपरी ३ शतभीरः
४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८॥ लक्ष्मण्या ५
श्रीतभीरः ६ । इति भरतः । भद्रवल्ली ७
गौरी ८ वनचक्रिका ९ प्रिया १० वीर्या

११ नारीटा १२ गिरिजा १३ चिता १४
मल्ली १५ मद्यन्ती १६ चक्रिका १७ मोदिनी
१८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

चक्षुष्यत्वम् । सुखपाककृष्टविस्फोटककूति-
विषप्रवणशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः । कष-
णाशिलम् । इति राजवल्लभः । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । वातपित्तासहजग्राध्य-
वचिनाशिलश्च । इति भावप्रकाशः ॥ ३॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“विचरन्तं तदा भूयो महेष्टं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्रतो ध्वनी सन्नापयितुमुद्यतः ॥

ततस्तमयतो हृष्टा क्रोधाद् भ्रातृदया हरः ।
करमालोकयामास शिखायाचरवान्तिकम् ॥
आलोकितश्चिन्तेन्नेव मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादहृत तदा ब्रह्मन् ! पादादारभ्य कचवत् ॥

प्रदह्यमानौ चरन्तौ हृष्टासौ कुसुमायुधः ।
उत्सवर्ण धनुः श्रेष्ठं तन्मगमाच पञ्चधा ॥

यदासौ क्षुद्रितवर्णं तदुक्कण्डं महाप्रभम् ।
स च कल्पतरुर्जातः सन्नाम्नाटो गुह्यकृतिः ॥

नाहस्थानं शुभाकारं यदासौ दह्यभूषितम् ।
तन्नातं केशवारण्यं वज्रलं नामतो नमैः ॥

या च कोटी शुभा स्नासीदिन्ननीलविभूषिता ।
जाना सा पाटला रण्य भङ्गराजविभूषिता ॥

नाहोपरि तथा सुटी खानं चक्रमधिप्रभम् ।
पञ्चगुह्याभवन्नाती शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥

ऊर्ध्वं सुटीया अघः कक्षाः खानं विहमभूषितम् ।
तस्मादहङ्गपुटा मल्ली सज्जाता विविधा सुते ॥”

इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ।
मल्लविशेषः । ऋतुपात्रभेदः । इति मेदिनी ।

के, १३७ । पात्रपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
मल्लिकाचः, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव अक्षिणो
यक्षेति । “अक्ष्योऽदर्शनात् ॥” ५ । ४ । ७६ ।

मवितः

इति अन् । मलिनचक्षुःचरयुक्तहंसः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३८२ । शुक्रवर्णवेष्टितचक्षु-
र्ययुक्तहंसः । इति हलायुधः । (यथा,
हरिवंशे । २४१ । २५—२६ ।

“मल्लिकाद्यान् विक्रपाद्यान् कौचवर्णान् मनी-
जयान् ।

अन्धसैन्यं महाबाहुस्तदप्रतिमप्रौढः ।

निहृदयामास बली गदया भौमविक्रमः ॥”)

मल्लिकाद्याः, पुं, मलिनचक्षुःचरयुक्तहंसः । इत्य-
मरटीका । ते सित्ता हंसा मलिनैः किञ्चि-
द्वसरधनैरालोहितैश्चक्षुःचरयुक्तैश्चिता मल्लि-
काद्या मल्लिकनामानः । मल मल्ल उ धृत्वा
लान्तः नाञ्जीति इकः । मल्लिको हंसभेदे
स्यात्तुल्यस्य मल्लिका । इति वदः । शुक्रा-
ङ्गत्वात् मल्लिकापुष्पमिव अचि येषां ते मल्लि-
काना इति स्वामी । इति भरतः । (यथा,
उत्तररामचरिते । १ । २६ ।

“यत्किन् मद्कलमल्लिकापुष्प-
आधनस्फुरदुदङ्गपुष्परीकाः ।

वाय्वाभ्यःपरिपतनोऽस्मान्तराणे

संष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥”)

मल्लिकाद्या, स्त्री, (मल्लिकेति व्याख्या यस्याः ।)

विपुरमालीपुष्पम् । तत्पर्यायः । मोहिनी २
वटपञ्चा ३ मोहिना ४ । इति रत्नमाला ॥

मल्लिकागन्धं, स्त्री, (मल्लिकाया इव गन्धो
यस्य ।) मङ्गलागुह । इति राजनिर्घण्टः ॥

मल्लिकापुष्पः, पुं, (मल्लिकाया पुष्पमिव पुष्पं
यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्लवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । कल्लो लेवु
इति भाषा । स्वनामन्यातपुष्पवृक्षश्च ॥

मल्लिगन्धि, स्त्री, (मल्लेरिव गन्धो यस्य तत् ।

“उपमानात् ॥” ५ । ४ । १३८ । इति दका-
रादेशः ।) अगुह । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मल्लिपत्रं, स्त्री, (मल्लः पत्रमिव पत्रं यस्य ।)
हृत्पाकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

मल्लो, स्त्री, (मल्लि + लट्कारादिति पञ्चे ङीष् ।
मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः शब्दरत्ना-
वली च ॥ (यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे । ४६ ।

“किं राकेन्द्रकरण्डाभिषदितं किं मौक्तिके-
वृक्षतं

किं मल्लीमुकुलेः स्मितं विकसितं किं मालती-
कुङ्कुमलेः ॥”)

मल्लीकरः, चि, (अवलमपि आत्मानं मल्लमिव
करोतीति । ल + अच् ।) चौरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मल्लः, पुं, (मल्लने भयं धारयतीति । मल्ल + बाहु-
ककान् उः ।) भालुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मव, नञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मवति । इति दुर्गादासः ॥

मविक्रपी, स्त्री, (मवः क्रूप इव । मविक्रूप +
अल्पार्थं ङीष् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः ॥
३ । २४८ ॥

मविधानं, स्त्री, (धीयतेऽस्मिन्निति । धा + अधि-
करणे क्यट् । मविधानं स्थानम् ।) मस्याधारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥

मवीनेष्टदलः, पुं, (मवीभिर्लक्ष्यं लेखनयोग्यं दलं
यस्य ।) शीतलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मषीलि

मष, नञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मषति चौरं राधा । मषया-
न्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

मश, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मशति मशकः । इति
दुर्गादासः ॥

मशकः, पुं, (मशति ध्वनतीति । मश + अच् ।
संज्ञार्थकम् ।) कौटविशेषः । मशा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । वक्षतुक्षः २ ख्यात्यः ३ ख्या-
मल्लिकः ४ राजिजागरदः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ३१ । २७ ।

“तुदन्धामल्लवचं दंशा मशका मनुजुणादयः ।
रुदन्तं विगतज्ञानं लमयः लसिकं यथा ॥”)

तन्नाशकधूपो यथा,—

“विफलाङ्गनपुष्पाणि भल्लानकशरीषकम् ।
लान्नासर्त्तूरसश्चैव विद्वज्ज्ञेयं गुग्गुलुः ।

एतेर्धूपैर्मल्लिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥”
इति गारुडे १२२ अध्यायः ॥

चर्मभेदः । स तु स्वनामन्यातचर्मनिर्मित-
स्नेहादिपात्रम् । रोगविशेषः । माशा इति
हिन्दी । आचिल इति वङ्गभाषा ॥ इति शब्द-
रत्नावली ॥ ७ ॥ मशकरोममाह ।

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रवृण्वते ।
माघवत् क्षणमुत्थनं मलिनं मशकं दिशेत् ॥”

स्थिरं अचलम् । अस्य चिकित्सा यथा,—

“चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।
उत्तल्य शस्त्रेण दहेत् चारामिध्यामग्रेवतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च
“लघुनागान् चूर्णस्थं चर्षं मशकनाशनः ॥”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

मशकी, [नृ] पुं, (मशकाः सन्धस्यामिति ।
मशक + इतिः ।) उदुम्बरवृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १८८ ॥

मशहरी, स्त्री, (मशं मशकं हरतीति । हृ +
“हरतेरनुत्तमनेऽच् ॥” ३ । २ । ६ । इति अन् ।
स्त्रियां ङीष् ।) मशकनिवारकप्रावरण-
विशेषः । मशारि इति भाषा ॥ चतुष्को २ ।

इति जटाधरः ॥

मशुनः, पुं, (मे समये न्ययति वर्द्धते इति । नि +
बहुलवचनान् नक् । तनः निपातितः ।)

कुक्षुरः । इति शब्दमाला ॥

मष, नञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मषति । इति दुर्गादासः ॥

मषिक्रपी, स्त्री, (मषः क्रूप इव । मषिक्रूप +
अल्पार्थं ङीष् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः ॥
३ । २४८ ॥

मषिधानं, स्त्री, (धीयतेऽस्मिन्निति । धा + अधि-
करणे क्यट् । मषिधानं स्थानम् ।) मस्याधारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥

मषीनेष्टदलः, पुं, (मषीभिर्लक्ष्यं लेखनयोग्यं दलं
यस्य ।) शीतलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मसिधा

मस, इट् य ई परिमाथि । परिणामे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (विभा०-पर०-अक०-सेट् । निष्ठाया-
मनिट् ।) इट्, अमवत् अमासीत् अमसीत् ।
अस्मात् पुषादिवाचिणं उ इत्यन्ते । य, मस्यति
धान्यं यक्षी । परिमातीत्यर्थः । ई, मसः । परि-
णामं कस्यचिदनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

मसकः, पुं, (मस्यते परिमायतेऽर्थौ । मस +
कर्मणि चः ।) अल्पार्थं कम् ।) सुदुरोग-
विशेषः । मासा इति लोके प्रसिद्धः । तल्ल-
क्ष्यं यथा,—

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रवृण्वते ।
माघवत् क्षणमुत्थनं मलिनं मसकं दिशेत् ॥”

अवेदनं वेदनादहितम् । स्थिरम् अचलम् ।
तच्चिकित्सा यथा,—

“चर्मकीलं जतुमणिं मसकांस्तिलकालकान् ।
उत्तल्य शस्त्रेण दहेत् चारामिध्याम-

ग्रेवतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मसनं, स्त्री, (मस्यते इति । मस + क्यट् ।) सोम-
राजीवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसरा, स्त्री, (मस + बाहुलकान् अरच् । स्त्रियां
टाप् ।) मसुरः । इति जटाधरः ॥

मसारः, पुं, (मस + भावे क्तिप् । मसं परिमाणं
कृच्छतीति । कृ + अच् ।) रत्ननीलमणिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैद्यचरिते ।
८ । १०४ ।

“चकास्ति विद्वच्चतुर्कातिचातुरी-
घनास्तुविद्वच्चतुर्कातिचैववातव ।

मसारनाराणि । मसारमात्मना
तनोऽयं संसारमसंश्रयं यतः ॥”)

मसारकः, पुं, (मसार + स्वार्थं कम् ।) इन्द्रनील
मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसि, स्त्री, पुं, (मस्यते परिमयते इति । मस +
“सन्धधातुभ्य इन् ।” उवा० ४ । ११७ ।
इति इन् ।) लिपिप्रयोजना । लेखनवद्यम् ।

इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । मसि
जलम् २ पञ्चान्नम् ३ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

मेला ४ काली ५ अन्नम् ६ मसी ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्ननी ८ । इति स्वामी ॥

मलिनान् ८ मशी १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१४८ ॥ शेषालिकावृक्षम् । इति वदः शब्द-
रत्नावली च ॥

मसिका, स्त्री, शेषालिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मलिका इति गम्यान्तरे पाठः ॥

मसिधानं, स्त्री, (मसिधानं आधारः ।) मस्या-
धारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिधानी, स्त्री, (मसिधानी ।) मस्याधारः ।
दोषाति इति भाषा । तत्पर्यायः । मसिमणिः
२ मेलान्धुः ३ पञ्चकूपिका ४ मेलानन्दा ५
मेलान्धुः ६ मसिधानम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिकूपी ८ । इति हेमचन्द्रः । मसिकूपिका ९ ।
इति जटाधरः ॥

मसूरः

मसिर्ग, स्त्री, (मस्यते परिमोयते गणयति । मस् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २।४८। इति डन् ।) सपिण्डकम् २ । इत्युणादिकोषः ॥

मसिपण्यः, पुं, (मसिः काली पण्यमस्य ।) केवलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मसिप्रसः, स्त्री, (मसिं प्रकर्षेण हृते उद्गिरतीति । प्र + हृ + क्तिप् ।) मस्याधारः । इति हारावली । सेखनी । इति कैचित् ॥

मसिमणिः, स्त्री, (मस्याधारो मसिरिवेति ।) मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिवर्द्धनं, स्त्री, (मसिं वर्द्धयतीति । वृध् + क्तिप् + क्तुः ।) रसगन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मसी, स्त्री, (मसि + कृदिकारादिति ङीष् ।) काली । (यथा, नैषधचरिते । ८।६३।

"त्वदास्य नयनदलीकदुयंशो-
मसीमयं सज्जिपिरूपभागिव ।")

शेषालिकावृत्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मसीजनं, स्त्री, (मस्या जलम् । राटोः शिर इति वत् अमिदे षष्ठी ।) मसी । काली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मसीधानी, स्त्री, (मस्या धानी पाचम् ।) मस्याधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मसीना, स्त्री, (मस् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २।४८। इति डन् ।) एषादरादिवाहीर्षः । स्त्रियां टाप् ।) खनामन्यात-ग्रह्यम् । यथा, शब्दचक्रिकायाम् ।

"मसीना चातसी चिह्ना सुमोमामालिका
मिता ॥"

मसुरः, पुं, (मस्यते परिमोयतेऽसौ । मस् + "मसेच् ।" उणा० १।४४। इति डन् ।) मसुरकलायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मसुरा, स्त्री, (मस्यति पण्यत्वेन परिणमत्यस-विति । मस् + उरन् । स्त्रियां टाप् ।) वेश्या । जीहिभेदः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥

मसुरः, पुं स्त्री, (मस्यते परिमोयतेऽसौ । मस् + "मसैरन् ।" उणा० ५।३। इति ऊरन् ।) जीहिभेदः । मसुरी कला इति भाषा ॥ (अस्याधिपतिर्भेदराशिः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४१।२।

"वल्गाविककुतुपानां

मसुरगोघमरालकयवानाम् ।

खलसम्भवोवधीनां

कनकस्य च कीर्तितो मेघः ॥")

तत्पण्यायः । मङ्गलकः २ । इत्यमरः । २।८। १७॥

मसुरः ३ जीहिकाचनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मसुरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥

रागदालिः ७ मङ्गलः ८ पृथुलीकः ९ मूरः १०

कल्याणबीजः ११ गुडबीजः १२ मसुरकः १३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलाः ४ मसुरकाः १५ ।

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

श्रीतत्वम् । संघाहितम् । कषपितनाशित्वम् ।

शालास्यकारकम् । अक्षय्यकारकम् । अक्ष-

मसूरि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्यहरत्वम् । कृचत्वम् । ज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य यूषगुणाः । संघाहितम् । खादुपाकित्वम् । प्रमेहपित्तशूलज्वरातीसार-नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मसुरकः, पुं, (मसुर इव प्रतिष्ठितिरिति । मसुर + कन् । संज्ञायां कन् वा ।) उपवर्हविशेषः । गोल वालिश इति भाषा । तत्पण्यायः । चतुरः २ चातुरः ३ अङ्गिकः ४ चकगङ्गुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (जीवेऽपि दृश्यते । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४३।४३।

"अष्टाश्रि नीलरक्तं

तृतीयमिन्ध्रेण भूषणं दत्तम् ।

असितं यमस्यतुषं

मसुरकं कान्तिमदयच्छत् ॥")

मसुरविदला, स्त्री, (मसुरस्येव विशिष्टं दल-मन्याः । स्त्रियां टाप् ।) लज्जविवृता । इत्यमरः । २।४। १०८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१८७।

"मसुरविदलाकारतूलाक्षिन्नकनेवरः ।

पौधे चान्दे चतुस्त्रिंशे नवमेऽन्दे सितं ग्नयः ॥")

श्यामलता । इति रत्नमाला ॥

मसुरा, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् + ऊरन् । स्त्रियां टाप् ।) वेश्या । मसुरकलायः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥

मसुरिका, स्त्री, (मसुरेव । मसुरा + कन् । स्त्रियां टाप् । अत इत्वम् ।) कुङ्कुमी । इति शब्दमाला ॥ * ॥ यस्यरोगः । तस्योत्पादनक्रिया टीका इति ख्याता । सा तु गोक्षनन-नरगात्रज-मसुरिकापूयेन भवति । यथा,—

"धनुस्तन्यमसुरिका नराणाञ्च मसुरिका ।

तज्जलं बाहुमनाञ्च श्रृङ्खान्तेन गृहीतवान् ॥

बाहुमने च श्रृङ्खालि रक्तोत्पलिकाराणि च ।

तज्जलं रक्तमिति स्फोटकत्वरसम्भवम् ॥"

इति धन्वन्तरिस्तथास्त्ययः ॥

तत्पण्यायः । पापयोगः २ रक्तवटी ३ मसुरी

४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ मसुरिका-

धिकारः । "तत्र मसुरिकाविप्रलटनिदान-

पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

"कङ्कलवगन्धारविबुद्धाध्मनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाटैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥

क्रुद्धयद्देवताणां पि देशे दोषाः सतुङ्गवाः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥

मसुराक्षतिसंख्यानाः पिङ्काः स्युर्मसुरिकाः ।

चारी यवचारः । विबुद्धाध्मनाशनैः कङ्का-

दिविबुद्धालानामशनेः । अथ च अध्मनाशनं

अधिकमशनं अध्मशनम् । दुष्टनिष्पावशाकाटैः

दुष्टेर्निष्पावशाकाटैः । आद्यशब्दात्कम्पानुकारि-

तेः । प्रदुष्टपवनोदकैः सविशकुसुमादिर्संघातु-

क्रुद्धयद्देवताणां पि देशे देशे क्रुद्धयद्वा राहु-

श्चनेरादयस्तेषामौघाद्दुष्टैः । अस्मिन् देशे

क्रुद्धयद्दुष्टैः तेषां पि मसुरिकीतपत्तिरिच्छतेः ।

मसूरि

मसुराक्षतिसंख्याना मसुरस्य या आक्षति-क्षतृत्वसंख्यानमाक्षतियां ताः ॥ * ॥ अथ पूर्वैरूपमाह ।

'तासां पूर्वं ज्वरः कक्षगांभभङ्गोऽरतिर्धमः ।

त्वचि श्लोषः सर्वैर्यथो नेत्ररागस्तथैव च ॥'

वातजामाह ।

'स्फोटः क्षणायना कृचाक्षीववेदनया-

न्विताः ।

कठिनाक्षिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥

'सन्ध्यस्थिपञ्चगां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्धमः ।

श्लोषस्तास्त्रोष्ठजिह्वाणां हृष्या चारुचिचंयुताः ॥'

पैत्तिकामाह ।

'रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहाक्षीव-

वेदनाः ।

भवन्त्यक्षिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥

'विहृमेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहलूणावचिचया ।

तुलपाकोऽक्षिरपाकाश्च ज्वरक्षीवः सुदाहवः ॥'

रक्तजामाह ।

'रक्तजायां भवन्त्यने विकाराः पित्तलक्षणाः ॥'

अथ कफजामाह ।

'श्वेताः खिग्धाः भृशं स्थूलाः कक्षुरा मन्द-

वेदनाः ।

मसुरिकाः कङ्कोक्ष्णाक्षिरपाकाः प्रकीर्णताः ॥

कफप्रसेकः क्षेमिभ्यं शिरोरन्ध्राजगौरवम् ।

हृल्लासः सारुचिनिद्रा तन्मालस्यसमन्विताः ॥'

सांनिपातिकीमाह ।

'नीलाक्षिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्बा महावचः ।

पूतिस्त्रावाक्षिरं पाकाः प्रभूताः सन्दीवजाः ॥'

सप्रधातुगतामाह ।

'मसुरिकाश्च प्राप्तास्त्रोष्ठदुष्टदुष्टसन्निभः ।

खल्वदोषाः प्रजायन्ते भिन्नाक्षीयं खवन्ति च ॥'

त्वचं प्राप्ताः त्वच्छ्वेनाञ्च रस उच्यते रसा-

श्रयत्वात् ॥ * ॥ रक्तजामाह ।

'रक्तस्था लोहिताकाराः श्लेष्मपाकास्तुल्यचः ।

साध्या नात्यर्दुष्टास्तु भिन्ना रक्तं खवन्ति च ॥'

साध्या रक्तस्था इत्यर्थः । नात्यर्दुष्टास्तु अत्यर्द-

दुष्टश्लेष्मिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कष्ट-

साध्याः ॥ * ॥ मौषजामाह ।

'मौषज्याः कठिनाः खिग्धाक्षिरपाकास्तु-

त्वचः ।

गात्रमूलानिश्च कक्ष्मूर्च्छादाहलूणाः ॥'

भेदजामाह ।

'भेदोवा मङ्गलाकारा भेदवः किञ्चिदुन्मताः ।

घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः खिग्धाः सवेदनाः ।

सम्प्लोहारतिसन्तापाः कश्चिदाश्वो विनिक्षरेत् ॥'

अस्थिमज्जागती प्राह ।

'सुदा गात्रसमा कृचाक्षिपिताः किञ्चिदुन्मताः ।

मज्जास्था भृशसम्प्लोहवेदनारतिसंयुताः ॥

अमरेणैव विह्वानि कुञ्जन्दस्थीनि सन्त्यतः ।

हिन्द्वनि मर्मधामानि प्राणावायु हरन्ति ताः ॥'

गात्रसमाः गात्रसुखवर्गाः । क्षिपिताः क्षिपि-

जामाह । मज्जास्थिनामोति मज्जा-

मसूरि

तदाधारत्वात् । अतएवाप्ये भमरेणैव विहानि
कुर्वन्त्यस्योनि सर्वत इति । मर्मधामानि
मर्मस्थानानि ॥ * ॥ शुक्रगतामाह ।

‘पक्षाभाः पिङ्काः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चाथर्व-
वेदनाः ।

स्तमित्यारतिसम्प्लोहदाहोन्मादसमन्विताः ।
शुक्रगाया मसूर्यास्तु लक्ष्यानि भवन्ति हि ।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवन्तु न दृश्यते ।
पक्षाभाः पक्षाकाराः न तु पक्षाः । श्लक्ष्णाः
कीमलाः । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं गत्वस्था-
चिह्नित्वा युक्ता यतो जीवन् न दृश्यते ।
सप्ताप्येता दोषहेतुं विना न भवन्ति । दोष-
मन्तरेण रसादिदुष्टेरभावादित्यत आह ।
‘दोषमिथास्तु सप्तेता दृष्ट्या दोषलक्ष्यैः ॥’
चर्मनामाह ।

कच्छरोधावपी तन्ना प्रलापारतिमयुताः ।
दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टाः पिङ्काश्चर्मसंज्ञिताः ।
रोमान्तिकामाह ।

‘रोमकूपोन्नतिसमा रागिरयः कफपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमाश्चरूप्यिकाः ॥’
साध्याः प्राह ।

‘त्वगन्ता रक्तगात्रैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ।
रमा विनापि क्रियया प्रशान्त्वन्ति शरी-

रिणाम् ॥’

त्वगन्ता रसगताः ॥ * ॥ कटसाध्यतमाः प्राह ।
‘वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मज्जनाश्च याः ।
कटसाध्यतमास्तास्तु यत्रादेता उपाचरेत् ॥’
असाध्याः प्राह ।

‘असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि
लक्षणम् ।

प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बुफलपमा ।
लोहजालसमाः काश्चिदतसौफलसन्निभाः ॥
आसीं बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥’
प्रवालसदृशा इत्यादि । आसीं प्रवालजम्बुफल-
लोहगुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णेन । अशुक्त-
वर्णसंयुक्तार्थमाह । आसीं बहुविधा वर्णा
इति ॥ * ॥ अपराक्षासाध्याः प्राह ।

‘कासी हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तोत्रः सुदाहणः ।
प्रलापारतिमसूर्याश्च श्लक्ष्णा दाहोऽतिघर्षता ॥
दाहस्थाने रोगेभ्य इति च पाठः ।

‘सुखेन प्रसवेदक्तं तथा ज्ञायेन चक्षुषा ।
कच्छे पुर्व्वरक्तं कृत्वा चक्षित्वार्थदानकम् ॥
मसूरिकाभिभूतस्य पक्षेतानि भिषग्वरेः ।
लक्षणागौह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥’
मसूरिकास्वरिहमाह ।

‘मसूरिकाभिभूतो यो भ्रष्टं ज्ञायेन निम्बसेन ।
स भ्रष्टं ज्ञाति प्राक्कां श्लक्ष्णां वायुदूषितः ॥
वायुदूषितः अपतानकादिवातयाघिदूषितः ॥
मसूरिकाहेतुकं शोथविशेषमाह ।

‘मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मखिवन्धके ।
तथावकवक्त्रे वापि दुश्चिकित्सः सुदाहणः ॥’

मसूरि

दुश्चिकित्सः कटसाध्यः । दुःशब्दोऽत्र निषेध-
तेनासाध्य इत्येके ।

‘काश्चिदिनापि यज्ञेन सिध्यन्त्यासु मसूरिकाः ।
दृष्टाः श्लक्ष्णतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा नवा ॥

काश्चिन्नेव तु सिध्यन्ति साध्यामाणाः प्रघ्नतः ॥’
अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा ।

‘मसूरिकायां कुठोक्ता वेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविषयोक्तक्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

‘श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोषीभवं द्रवम् ।
पियेन्मसूरिकारम्भे नैव वा केवलं रसम् ॥’

हिलमोषिका शाकविशेषः । कुङ्कुम इति
लोकैः ।

‘हि पञ्चमूलौ राज्ञा च धातुश्रीरं दुरालभा ।
सान्द्रतं धान्यकं सुखं जयेदातमसूरिकाम् ॥

मञ्जिष्ठा बहुपातमज्जश्रीरोषोऽस्यरत्नचः ।
वातजायां मसूर्यां स्नानं प्रक्षेपः सृष्टो हि नः ॥’

बहुपादः ।

‘गुडूचो मधुकं द्राक्षा मोरटं दाहिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥

तेन कृयति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ।
मसूरिकासु संज्ञोत शालोन् सुहान् मसूर-

कान् ॥

रसं मधुरमेवाद्यान् सैन्धवश्चाप्यमात्रकम् ।
पटोलमूलं कथितं मोरटं सुरसं तथा ॥’

पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितश्चेति
वा पाठः ।

‘आदात्रैव मसूर्यास्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
(नम्बपपटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥

उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
एतां पानं शुभं शीतसुतमं शर्करान्वितम् ॥

मसूर्यां पित्तजायास्तु प्रयोज्यं विज्ञानता ॥
दाहं ज्वरं विषमं च ब्रूयै पित्तः प्रकटयिष्ये ॥

मसूर्यां रक्तजा नाशं यान्ति शीणितमाशुतोः ॥
वासासुक्तकभूनिम्बजिपतेन्दयवासकम् ॥

पटोलारिष्टकं वापि काथयित्वा समानिकम् ।
पिबेत्तत्र प्रशान्त्वन्ति मसूर्यः कफसम्भवाः ॥’

इन्द्रः इन्द्रयवः ॥ * ॥

‘श्रीरोषोऽस्यरत्नगभ्यां खदिरारिष्टैः कुलैः ।
कफोत्थास्तु मसूरीषु तपः पित्तोत्थितास्तु च ॥ * ॥

निम्बपपटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी ।
चन्दने हि उशीरश्च धात्री वासा दुरालभा ॥

एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः ।
मसूरीं सज्जतां हन्ति ज्वरवीर्यसंयुताम् ॥ * ॥

उत्थिता प्रविशेद्दया च नां पुनश्चाक्षुषो नयेत् ।
काश्चनारत्नचः काथकाप्यर्चुर्वापचूर्णितः ॥’

ताप्यं सुवर्णमात्रिकम् ।

‘वाधीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ।
सुखे कण्ठे ब्रूयै जाते गण्ठार्थं प्रशस्यते ॥ * ॥

अज्जोः सेकं प्रयसन्ति गवेधुमधुकास्तुना ।
गवेधुर्गवेधुका । गवकुया इति लोकैः ।

मधुकं विपला मर्मा दाहो लक्ष्मीतुल्यम् ॥

मसूरि

उशीरलोभमञ्जिष्ठा प्रसेपाक्षीतमे हिताः ।
नम्रमन्यमेन दृग्जाता मसूर्या न भवन्ति च ॥

प्रसेपं चक्षुषोर्दृष्ट्यादुषारश्च वल्कलैः ।
पञ्चवल्कलचूर्णेन केदिमीमवधूयते ॥

भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिन्नीमवरेक्षुना ॥
सुषवीपन्ननिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ॥

‘रोमजज्वरसंयुक्तजनानां शान्तये पिबेत् ॥’
निर्यासं द्रवम् ॥ * ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य

शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूप-
माह ।

‘देना शीतलधाकान्ता मसूर्यव हि शीतला ।
ज्वर एव तथा भूताधिकितो विषमज्वरः ॥

सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्षते ॥
ज्वरपूर्व्वा दृढतस्कोटेः शीतला दृढनी भवेत् ॥

सप्ताहान्निसरत्नेषा सप्ताहान् पूर्व्वतां ज्ञेयम् ॥
ततस्ततोये सप्ताहे शुष्यति खलति सयम् ॥

तासां मध्ये यदा काश्चित् पाकं गत्वा स्पृष्टं
सवेत् ॥

तत्रावधूयनं कुर्याद्वनगोमयभस्मना ।
निम्बसत्वत्रशाखाभिर्मलिकामपसारयेत् ॥

जलञ्च शीतलं दद्यात् ज्वरेऽपि न तु दापयेत् ॥
स्नापयेत्तं स्नाने पूते रक्षे रक्षति शीतले ॥

नामुचिः संक्षुण्णतन् न च तस्यान्तिकं ज्ञेयम् ॥
वह्वो भिषगो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ॥

केचिन् प्रयोजयन्त्येव मतमेषामथ ब्रूये ॥ * ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिष्य सन्धक्

चिच्छाजनीजसहितां रजनीं पिबन्ति ।
तथा भवन्ति न कदाचिदप्योह देहे

पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥
मोचारसेन सहितं सितचन्दनेन

वासारसेन मधुकं मधुकेन वाय ।
आदौ पिबन्ति सुमनाः स्वरसेन मिथं

ते नापुवन्ति सुवि शीतलिकाविकारान् ॥
मोचारसेन कदलीक्ष्मज्जतेन । मधुकेन वाय

अथवा मधुना । आदौ पूर्व्वरूपे ज्वरागमन-
मात्रे । सुमनाः स्वरसेन जातीयपरसेन ।

‘शीतलास्तु क्रिया कार्या शीतला रक्षया सह ।
वर्षायास्त्रिपञ्चाह परितो भवन्तानरे ॥

कदाचिदपि नो कायेमुच्छिद्ये प्रवेशनम् ॥
स्फोटेष्वधिकदाहेषु रक्षारेणुकरो हितः ॥

तेन ते शोषमायान्ति प्रपाकं न भवन्ति च ।
रजारिण्यत्करः दुष्कगोमयभस्मचूर्णितः ॥

चन्दनं वासको सुखं गुडूनी द्राक्षा सह ।
एषां शीतकषायस्तु शीतलाज्वरनाशनः ॥’

शीतकषायो हिमः ।

‘जपधीमापहारैश्च दानसहस्रयनार्चनैः ।
विप्रगोशस्मगौरीणां पूजनैस्तान् समं नयेत् ॥

क्षोषञ्च शीतलादेयाः पठेत् शीतलकोटलिकैः ।
ब्राह्मणः अङ्गया युक्तस्तेन शान्त्वति शीतला ॥

कन्द उवाच ।

भगवन् ! देवदेवेश ! शीतलायाः स्वरं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषं विष्णोर्दक्षभयापहृजम् ॥

मस्क

इन्द्र उवाच ।

नमामि शीतला देवीं राक्षसं दामरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां क्षुपीकृतमस्ककाम् ॥
वन्देऽहं शीतला देवीं स्वर्गोपगमयापहाम् ।
यामावाह निर्वर्तत विस्फोटकभयं महत् ॥
शीतले शीतले सति यो नृयाद्वाहपीडितः ।
विस्फोटकभयं चोदं चिदं तस्य प्रवृत्तिः ।
यस्मात्तुल्यमध्य तु धृत्वा संपूजयेत्तरः ।
विस्फोटकभयं चोदं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले च्चरदभ्यस्य पूतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुः पुंसस्वामाकुर्वीतनौषधम् ॥
शीतले तनुचान् रोगान् वृणां हरति दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकादन्तवर्षिणी ॥
गजगन्धयुक्ता रोगा ये चान्ये दासना वृणाम् ।
त्वदुष्णानमात्रेण शीतले यान्ति ते नयम् ॥
न मन्मो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते ।
त्वमेका शीतले ! चात्री नाम्नां पश्यामि देव-

ताम् ॥
जगन्तनुसदृशीं नाभिद्वन्द्वसंस्थिताम् ।
यस्यां विचिन्त्यहेनो मस्य ज्ञानं जायते ॥
अटकं शीतलादेया यः पठेन्नानवः सदा ।
विस्फोटकभयं चोदं कुले तस्य न जायते ॥
श्रीतले पठितव्यं नरेभ्यस्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्वयनं महत् ॥
श्रीतलाटकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्त्युद्धान्वितो हि

यः ॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाटक
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे
चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मशहरी । मशारि इति भाषा ।
यथा—

“इंशं च मशकां चैव वर्णकाले निवारयेत् ।
मस्करिकाभिः प्राहृत्य मशकाधिनमप्युतम् ॥”

इति पादो क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥

मस्करी, स्त्री, (मस्कर + क्तिप् डीप् ।) पाप-
रोगः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥ स तु वसन्त-
रोग इति प्रतिष्ठः । चिह्नम् । रक्तचिह्नम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्कं, वि. (सन्धोति दीप्यते इति । जस्य दीप्यो
+ दृगुपधिति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
अकलेशम् । जम्भम् । इति मेदिनी । जे, ७० ॥
(यथा, रघुवंशटीकाकारणे मल्लिनाथः ।

“कश्चामस्क्यैः कटाक्षपातेः

कुव सामम् । कटाक्षार्थेधाहम् ॥”)

मस्कवा, स्त्री, (मस्क + क्तिप् टाप् ।) उमा ।
इति मेदिनी । जे, ७० । मखीना इति भाषा ।

मस्क, इ गती । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
षाण-वक्त्र-सदृ ।) दन्त्यमध्य इति दुर्ग-
संज्ञः । किपि संयोगादेर्लोपे मक् । जह्व-
मध्य इत्येके । किपि संयोगान्तलोपे मट् । य,
मस्कने । इति दर्गाकावः ॥

मस्ककः

मस्करः, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क +
वाहुलकादरः । यद्वा, मस्कर + “मस्करमस्क-
रिणी वेद्युपरिवाचकयोः ।” ६।१।१५४ । इति
सुट् निपात्यते । इति काशिका ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६१ ॥ रन्ध्रवंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मस्करी, [न] पुं, (मस्कते इत्यन्ततो गच्छत्यनेनेति ।
मस्क + वाहुलकादरः । मस्करी दक्षः सोऽ-
व्यस्येति । मस्कर + इति । यद्वा, मा कर्तुं
कर्म निविष्टुं शीलमस्य । “मस्करमस्करिणी
वेद्युपरिवाचकयोः ।” ६।१।१५४ । इति
इतिनिपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४७ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६३ ।
“अधीयन्नात्माविहितां धारयन् मस्करिप्रतम् ।
वदन् वक्त्रकुलिस्फोटं भूक्षेपश्च विलोकयन् ॥”)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसृज, स्त्री, प्र टु औ खाने । इति कविकल्प-
द्रुमः । (तुदा०-पर०-वक्त्र-अनिट् ।) दन्त्य-
मध्यः किपि संयोगादिलोपे मक् । औ, ममः ।
श, मन्तरी मन्तरीः टु, मन्तः । अमाहुतु ।
जायतेऽनेनेति खानमिह जलान्तःप्रवेशः ।
मन्तति प्रस्तरी जने । इति दर्गादासः ॥
मस्तं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मसु परिमाणे +
क्तः ।) मस्तकम् । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा,
अमरटीकायां मनुष्यवर्गे । ६५ । रघुनाथ
चक्रवर्तिधृतश्लोकः ॥

“दक्षकमखलुमखिलहस्तः

सुललिततिलकविभूषितमस्तः ॥”)

मस्तका, पुं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मसु
+ इच्छाशब्दात् तत्तन् ।) उणा० ३ । १४८ ।
इत्यत्र । “वाहुलकात् मस्यतेऽपि तत्तन् ।”
इत्युक्तदत्तोक्ता तत्तन् ।) प्रधानाङ्गम् । माया
इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ ।
७८ ।

“यश्च तं स्त्रीमवाप्नोति सोऽप्येवं शिरसा

शिलाम् ।

सुतुत्तामोऽहर्निशं भारपीडाव्यथित-

मस्तकः ॥”)

तत्प्रायः । उक्तमाङ्गम् २ शिरः ३ शीर्षम् ४
मूर्ध्ना ५ । इत्यमरः । १० । ६ । ६४ ॥ सुकम् ६

शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ ।
इति अष्टाधरः ॥ कम् ९ पुष्पम् १० मौलिः ११

कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति हिरूपकोषः ।)

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“कृत्वाकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।

चिपिटेऽथ पितुर्मृत्तुगवाट्याः परिमङ्गलैः ॥

षट्मूर्धा पापवर्चिर्धनाद्यैः परिधर्मितः ॥”

इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखसहस्रदलकमलमस्ति तत्
कर्णिकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्नातुं
उत्तानी करो जलवा सोऽहमिति जीवात्मानं

मस्तुलु

हृदयस्य दीपकलिकाकारं मूलाधारस्यकुल-
ज्जलिन्या सद्य सुसन्नावर्तना मूलाधारस्याधि-
ष्ठानमधिपूरानाह्नविशुद्धाद्यावत्तत्तत्कानि
भिन्ना शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमल-
कर्णिकानामर्गतपरमात्मनि संयोग्यत्वादिति तत्त-
सारः ॥ तथा च ।

“सुसन्नावर्तना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकखेदः, पुं, (मस्तकस्य खेदः ।) शिरो-
मज्जा । यथा,—

“गोदन्तु मस्तकखेदो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मस्तकाण्डः, पुं, (मस्तकमिति आख्या यस्य ।)
रुक्मशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदान, स्त्री, (मस्तं मस्तकमिव उच्यते दाह ।)

देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमलकं, स्त्री, (मूलमेव मूलकं स्तार्थं कन् ।
मस्तस्य मलकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्द-
चन्द्रिका । वाङ् इति भाषा ॥

मस्तिष्कं, स्त्री, (मस्तं मस्तकं इत्यति स्नाधार
त्वेन प्राप्नोतीति । इध गती + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) मस्तकभववृत्ताकारखेदः ।

मगज इति पारस्यभाषा । तत्प्रायः । गोर्ध्म

२ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोर्ध्म ३ मस्तक-
खेदः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः ।

३ । २८६ ॥ (यथा, जगद्दे । १० । १६३ । १ ।
“यस्यां श्रीमयं मस्तिष्काणि ज्ञाया विवृणामि

ते ॥”)

मस्तु, स्त्री, (मस्यति परिगमनीति । मसु +
“सितनिगमिसस्यविधानं कुश्रिभ्यस्तुम् ।”

उणा० १ । ७० । इति तुम् ।) दधिभव-
मस्तम् । दधिर मान् इति भाषा ॥ इत्यमरः ।

२ । ६ । ६४ ॥ दधिजलम् । द्विगुणवारियुतं
दधि । अस्य गुणाः ।

“उष्णान् रक्षिपित्तं श्रमहरं वल्यं कषायं सरं
शक्तिश्चन्द्रकरं हृषोदरगदनीहाण्यं नाश-

नम् ।

श्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विटम्भमूलापहं
पाकुन्धासविकारगुल्फशमनं मस्तु प्रशक्तं जलम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“मस्तु क्षमहरं स्तब्धं जलु शुक्ताभिलाषकम् ।
श्रोतोविशोधनं क्वादि कषट्कालिलापहम् ॥

अहस्यं प्रीयनं शीघ्रं भिषति मलसंयहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्गः, पुं, (मस्तु इव लिङ्गं साहस्यमस्य ।
एषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्ति-

ष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते
सूचस्थाने २३ अध्याये । “भिन्ने वा शिरःकपाले

यच्च मस्तुलुङ्गदर्शनं शिरोवलिङ्गप्रादुर्भाषः
कावचासौ वा यस्येति ॥”)

६५२ महती

महकः

मस्तुल्लङ्घकः, पुं. (मस्तुल्लङ्घ + लार्घ्ये क्तृ.)
मस्तुल्लङ्घम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
मह, पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) महति । इति दुर्गादासः ॥
मह, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, महयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
मह, इ ड डहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, मह्यते । ड, महते ।
इति दुर्गादासः ॥
मह, न क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) महयति । इति
दुर्गादासः ॥
महः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + “पुंनि
संज्ञायां च; प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति
चः । मह + अच् इत्युज्ज्वलदन्तः । ३ । ११८० ।
उत्सवः । इत्यमरः । १ । ७ । १८८ ॥ (यथा,
माघे । ६ । १६ ।
“न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्जते
महमसाविति बन्धुतयोद्दिनेः ॥”
मह्यते पूज्यते इति ।) तेजः । इति मेदिनी ।
ते, ७ ॥ यञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । ७१ । १८ ।
“तस्मान् प्रादुषि राजानः सर्वे शक्रं मुदा युताः ।
महेः सुरेशसर्षणि वयमग्रे च मानवाः ॥”)
महिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, महत् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । ८ ।
“महे दृगते नायं त्वत् ॥”
“महे महति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
महः, [च] स्त्री, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति ।
मह + “संबन्धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । २८८ ।
इति असुन् ।) उत्सवः । (मह्यते पूज्यते इति ।
मह + असुन् ।) तेजः । इति मेदिनी । से, ३० ॥
(यथा, रघुवीर्यकारणे मल्लिनाथः ।
“अन्तरायनिमिरोपशान्तये
शान्तपावनमचिन्त्यभैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं रुखे
मन्त्रहे किमपि तुष्टिर्लभः महः ॥”
मह्यन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति । मह +
असुन् ।) यञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्-
कम् । इति निघण्टुः । १ । १२॥ पूज्यमाने, त्रि ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ६ ।
“जिह्वा मे भ्रमं वाक्काहो मनो मन्थुः स्वरान्
भामः ॥”
“वाक् वागिन्द्रियं महः पूज्यमानास्तु ।” इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥ महति । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २३ । १६ ।
“महो राये तनुत्वा समिधीमहि ।” “महो
महते राये धनय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
महकः, पुं, (महः कायति प्रकाशयतीति ।
महत् + क + कः । प्रभोदरादित्वात् साधुः ।)
बहुजामोदः । इति जटाधरः ॥

महत्, स्त्री, (मह + अति । निपातितच् ।)
राज्यम् । इति मेदिनी । ते, १४० ॥ (यथा,
ह्यान्धोग्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।
“अथ यदि महत्त्वमिदमावास्यायां दीप्तिता
पौर्णमास्या राजौ इत्यादि ॥” जञ् । यथा,
महाभारते । ३ । १२२ । ४३ ।
“श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ॥”
उद्कम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
महत्, त्रि, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन् इति । मह +
“वर्णमाने एवदृष्टव्यमहत्त्वमहत्त्ववच् ।” उणा०
२ । ८४ । इति अतिः निपात्यते ।) महान् ।
महती । वङ् । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
तत्पण्यायः । विशङ्कतम् २ एषु १ दृष्टम् ४
विशालम् ५ एषुलम् ६ वङ् ७ उक् ८ ।
विपुलम् ९ । इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ पुलम्
१० विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघौ । १२ । ४० ।
“तस्मिन् रामशरीरकृते वले महति रत्नसाम् ॥”)
तद्देशिकपर्यायः । अथः २ अथः ३ दृष्टम् ४
उचितः ५ तपसः ६ तविषः ७ महिवः ८ अथः
९ अमुखाः १० उत्तरा ११ विद्यायाः १२ यज्ञः १३
वर्णयिष्य १४ विवर्णसे १५ अम्भुजः १६ माहिजः
१७ गभीरः १८ ककुद्दः १९ रभसः २०
ब्राधनुरः २१ विरपुशी २२ अङ्गनमुरः २३ वेदिष्ठः २४
वर्द्धितम् २५ । इति पञ्चविंशतिमहत्त्वमात्रि ।
इति वेदनिघण्टो ३ अध्यायः ॥ ३ ॥ (प्रकृते-
रायोविकारः । यथा, सांख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।
“सत्त्वरजस्तमसां सामावस्था प्रकृतिः प्रकृते-
र्महान् महतोऽहङ्कारः ॥” इति ॥) मह
च्छब्दस्य शब्दादिशब्दविशेषाणां पूर्वे प्रयोग-
निरिधौ यथा,—
“शुद्धे तैले तथा मांसे वेद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयेत ॥”
इति भट्टिप्रथममन्त्रार्थचतुर्थश्लोकटीकायां
भरतः ॥
महती, स्त्री, (महत् + डीप् ।) वज्रकीर्णदः ।
इति मेदिनी । ते, १४० ॥ नारदयोऽपि । दृष्टम्-
प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । १० ।
“स्तुतीभवद्व्यामविश्वमूर्धना-
मवेक्षमाणं महतीं सुहृद्भुङ्क्षुः ॥”)
दृष्टनी । वाचांकी । इति राजनिघण्टुः ॥ (कुश
होपख्यनदीविशेषः । यथा, मातङ्गि । १०२ । ७४ ।
“महती सप्रमो प्रीता पुनश्चैता धृतिः स्तुता ।
अन्यास्ताभ्योऽपि सज्जता श्रुतश्रोत्र्य मह-
सशः ॥”
पारिपात्रनिर्गतनदीविशेषः । यथा, मातङ्गि ।
११३ । २३—२४ ।
“वर्णाशा चन्दना चैव कावेरी महती तथा ।
पारा चर्मल्लगी पुण्या विदुषा वेत्तुमर्हति ।
श्रीमा स्रवणी कुन्ती च पारिपात्राश्रिताः
स्तुताः ॥”)

महर्षी

महर्षीवादशी, स्त्री, (महर्षीति स्त्राता वादशी ।)
अवकादशी । यथा,—
“मावि भाद्रपदे शुक्ले वादशी अवकाशिता ।
महर्षेः वादशी यथा उपवासे महाप्रज्ञा ॥”
इति गार्ग्ये १४१ अध्यायः ॥
महत्तत्त्वं, स्त्री, (महत् तत् तत्त्वञ्चेति ।) चतु-
विंशतितत्त्वानामर्गतज्ञानीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृते-
रनुपपन्नम् । समष्टिबुद्धिरूपम् । तत्पण्यायः ।
यथा,—
“महानात्मा मतिर्बिम्बितुर्बिम्बः शम्भुश्च वीर्य-
वान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपपन्नश्च तया स्थातिर्भूतिः स्तुतिः ।
पर्यायवाचकैः शब्दैर्लक्षणात्मा विभाषते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधि-
गच्छति ॥”
इति महाभारते आनन्दमेधिकपर्व ॥
अपि च ।
“एका मूर्तिस्त्वयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सविकारान् प्रधानान् महत्तत्त्वं प्रजायते ॥
महानिति यतः स्थातिर्लोकानां जायते सदा ।
अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः ॥”
इति मातङ्गि २ अध्यायः ॥
महत्तरः, पुं, स्त्री, (अयमनयोऽतिशयेन महान् ।
महत् + तरप् ।) शूद्रः । यथा,—
“शूद्रः स्त्रातु पादजो दासो ग्रामकूटो मह-
तरः ॥”
इति त्रिकाशेषः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ३४ ।
“केनायं रचितोऽवेति योऽष्टकश्च महत्तरान् ।
ते च त्वदेदं सख्ये कर्तारं निजकस्य माम् ॥”)
अतिशयमहति, त्रि । (यथा, महाभारते ।
७ । १६६ । ५६ ।
“दृष्टं भृशदुःखं सन्देहैरभिभूतम् ।
अस्त्रीयांसमृद्धश्च दृष्टश्च महत्तरम् ॥”)
महत्तमं, स्त्री, (महत् + त्वम् ।) महतो भावः ।
यथा, भाष्यपरिच्छदे ।
“महत्तमं बहुविधं हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥”
“महत्तमं बहुविधं इति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्तमं
समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां
गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्थावराद्यसमवाय-
सम्बन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतानां रूपव्यापीनां
प्रत्यक्षे स्थावराद्यसमवेतसमवायसम्बन्धेन कार-
णम् ॥” इति सिद्धान्तसूत्रावली ॥ (वेदव्याम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । १०२ ।
“जनश्च शूद्रोऽपि महत्तमभीषातु ॥”
“महत्तमं श्रेष्ठम् ॥” इति तट्टीका ।)
महर्षीकः, पुं, (महर्षी जोकञ्चेति । कर्क-
धारयः ।) भूरादिसप्तलोकान्तर्गतचतुर्थलोकः
यथा,—
“भूर्भुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तपश्च यः ।
सप्तलोकश्च सप्तैते लोकस्तु परिकीर्तिताः ।
चतुर्मुखदिग्दक्षानां जगदेतच्चराचराः ॥”

महाका

तां विःसरन्तीं तद्वत् तथामृतमभिहितम् ।
अयोध्यां वीक्षितुं चान्द्रिहवन्मनसि प्रियम् ॥
दृष्टुमर्हन्महाकां गतिवृत्तात्ममानसौ ।
भङ्गी चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं हीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताञ्जलमस्तुक्षीर्णं निश्वसतुस्तमम् ॥
तौ पश्यन्तां तदा देवी ददर्श ह्रिमवत्सुता ।
चुकोप च तदापयां वाक्पथैतदुवाच च ॥
एवंभूतान् मां कदादवन्महामपश्यताम् ।
भवन्ती तनयौ शुद्धौ हीमयादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिदमममयां भवन्ती निरपन्नपौ ।
अङ्गुल्यांस्तौ सतो भूयादवलोचनं मातुषे ॥
मातुषौ योनिमावाद्य मातुरीश्वरोदतः ।
भविष्यतो भवन्ती तु शाखाङ्गसुखौ सुवि ॥
इति तादुमया श्रुत्वा हरपुत्री महामती ॥”
“अयोमया समं देवो विद्यता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं वृषः ॥
दृष्ट्वा च चरन्तीं तातमायाः सद्यो गुह्यैः ।
सञ्जलसञ्जलस्युर्मा माधवस्यैव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा अगदद्देवीं गौरीं दृष्टभक्तेतवः ।
स्निहप्रसन्नवदनः प्रहसन्निव भाविनीम् ॥

इत्थर उवाच ।

इयं ते मातुषौ नृनिः प्रिये तारावतीति या ।
भङ्गीमहाकालयोक्ते जन्मने विहिता खयम् ॥
ततो ह्यन्यकालोऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्सहे ।
लमिदानीं खयं चास्यां नृनीं प्रविश

भाविनि । ॥

तत उत्पाद्यिष्यामि महाकालश्च भङ्गिणम् ॥

श्रीदेवुवाच ।

ममेव मातुषौ नृनिरियं दृष्टभक्तेन ।।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पाद्य सुतद्वयम् ॥
प्रविशेत् ततो देवी खयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं सतुपस्थितः ॥
ततः सायक्याविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं खयमेवाभजन्नुदा ॥
तस्मिन् काळोऽभवद्गर्भः कायाकी चास्त्रिमाल-

वृक् ।

कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवत्प्रपञ्चार्कः । तथा शाखाङ्गाननम् ॥”
इति कालिकापुराणे ६५—६८ अध्यायाः ।
वाकासुरस्य महाकालस्य यथा,—

अथ कथम् ।

“कथितो भवता सर्गः संशया अपि श्रुतिताः ।
लम्बादाहन्महाभाग ! जतज्जन्मा वयं गुरो ! ॥
भूयश्च ओतुमिच्छामो वयमेतद्विजोत्तम ! ।
कोऽहो भङ्गी महाकालो जातौ वेतालभैरवौ ॥
वेतालश्च महाकालं भैरवं भङ्गिणं तथा ।
द्वन्द्वं मे द्विजप्रादूर्ण ! कथमेवं चतुष्टयम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तुवं गते महाकाले मातुष्ये च भङ्गिणि ।
वेतालभैरवाख्ये च तथाभूते द्विजोत्तमाः ॥
वरजस्ये च वेताले भैरवे तेन संगते ।

महाका

अथर्वकं तपसा युक्तं भङ्गिणश्चाकरोदरः ।
अथर्वकस्तु हरं पूर्वं विरुधापदमागतः ।
पञ्चाद्वरं समाराध्य पुत्रोऽभूत्तस्य शोऽसुरः ॥
भङ्गिणेहादृष्टिर्जन्यं तं संशया चाकरोदरः ।
क्रेतेन तु महाकालं वाक्यं वलितुतं हरः ॥
विष्णुना षष्ठिबाहुं तं महाकालमयाकरोत् ।
एवं सुनिवराक्षीवां संजातश्च चतुष्टयम् ॥
वेतालो भैरवो भङ्गी महाकालोऽसुरकमात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥८५॥

तस्य ध्यानादि यथा,—

“महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणी धन्ववर्णकम् ।
विधत्तं दक्षद्विजौ दंष्ट्राभीमस्तुखं शिशुम् ॥
बावचर्मोदतकटिं तुल्यं रक्तवासवम् ।
भिजेचर्मर्तुकेशश्च तुल्यं भालाविभूषितम् ॥
जटाभारतसञ्चलखलुतुयं ज्वलन्निभम् ॥
तथा च कुमारीकथे ।

देव्यास्तु दक्षिणी भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
ह्रं ह्रीं यौं रां लीं वां क्रौं महाकालभैरव
सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं क्रौं षट् स्त्राहा ।
इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य चित्तार्पयित्वा नृत्वेन
देवीं पञ्चोपचारेः पूजयेत् । तथा च काली-
तन्त्रे ।

महाकालं यजेद्यज्जातु पञ्चादेवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकथे ।

कवचं ह्रीं सतुह्यं यौं रां लीं वाच क्रौं नतः ।
महाकालभैरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ।
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं सतुहरेत् ।
षट् स्त्राहया समायुक्तो मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

महाकाली, श्री, (महाकाल + परार्थं श्री) ।

महाकालस्य पत्नी । वा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज-
कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्त-
ज्ञानसौ शक्तिः । यथा, देवीभागवते ॥१॥२०॥
“तस्यास्तु चास्त्रिदी शक्ती राज्ञी तामनी
तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः

श्रियः ॥”)

अथ महाकालीमन्त्रः ।

“ॐ ह्रीं फे क्रौं क्रौं पम्नं यहाय ह्रं षट्
स्त्राहा । ज्ञानभैरवोमन्त्रेण यावत् क्रूर-
कर्मेण प्रयोगः कर्तव्यः । अथ महाकाली-
मन्त्रप्रयोगः । तत्र व्यासपुत्रादिकं न कर्त-
व्यम् । तथा च ।

व्यासपुत्रादिकं किञ्चित्प्रायः कार्या विचारया ।
जन्मतोयेच संपूर्णं जगत्कुम्भेऽथ कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रा महादौर्घीं प्रतिवक्त्रजिह्वयाम् ।
शक्तिमूलधनुर्बाणखड्गखेटवरामयाम् ॥
दद्याद्वज्रभुजैर्देवीं विभाणां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वेव साधकः साध्यं साधयेन्नसंशितम् ॥
जाज्ञी मादेवरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैत्री चासुखा चक्रिका-
हमी ।

महाकु

पूर्वादीशानपयैर्न कुम्भस्थाने स्थिता दमाः ॥
तत्र क्रमः । देवीं ध्यात्वा यथाविध्युपचारेण
संपूज्य ज्ञानाद्यष्टशक्तीः पूर्वादिक्रमेण पूज-
येत् । तथा ।

नामोच्चारणसंरम्भं वक्ष्यी प्रज्वलितेऽम्बरे ।
सुहृदादेरियां सुह्रीं देवीमन्त्रं जपेत्तथा ॥
समिधः पिपुमर्हस्य तथा विभीतकादिकाः ।
यदधूममश्रानास्त्रिविभीताङ्गारहीमतः ॥
सप्ताहादेरियं हनि कालिकामन्त्रयोगतः ।
उच्चाटनं चापराद्धि सन्ध्यायां मारुतं तथा ॥
दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा यामादेर्दक्षिणा-
सुखः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवतानामेतदेवो-
विशेषः । इति दैवचक्रः ॥ ८॥

महाकायं, श्री, (महाच तत्कायश्चेति ।) काय-
शास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । सर्गवन्धः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“सर्गवन्धो महाकायं तदेको नायकः सुरः ।
सदृशः सन्नियो वापि श्रीरोदातगुणामितः ॥
एकवर्णभवा भूषाः कुलजा वज्रोऽपि वा ।
शङ्कारवीरशान्तायामेकोऽङ्गी रश्च दध्यते ॥
अङ्गावि सर्वेऽपि रक्षाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं दृष्टमन्यदा सन्मनामयम् ॥
चत्वारस्तत्र वर्गाः स्युस्तेजस्कथं पक्षं भवेत् ।
आदौ नमस्त्रिवाशीर्णां वस्तुनिर्हस्य एव वा ॥
क्षत्रिन्दिना खलादीनां सत्ताश्च गुणकीर्तनम् ।
एकदन्तमण्डः यद्वैरवसानेऽन्यदन्तकैः ॥

नातिस्त्रय्या नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इव ।
नामादन्तमण्डः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः कश्चन भवेत् ।
सन्धास्यैः सुरजनीप्रदोषध्वान्तावाचराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमगयाशैलेर्गुणसंगमराः ।
सम्भोगविप्रलम्बी च सुनिर्गमपुराधराः ॥
रक्तप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमो रश्च ॥
कवेर्दृष्टस्य वा नाम्ना नायकस्यैतरस्य वा ।
नामास्तु सर्गापार्यकथया सर्गनाम तु ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ ८॥

महाकायध्याना यथा, कालिदासस्तुतकुमार-
सम्भवरसुबंशप्रभृतयः । भर्तृहरिस्तभट्टि-
कायम् । भारविलतकिराताङ्गुलीयम् । श्रीहरे-
स्तनेवधीयचरितम् । माधवस्तुष्टिमुपासकध-
र्यादयः ॥

महाकुसुमा, श्री, (महती चाक्षी कुसुमा चेति ।)
काष्ठरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुम्भी, श्री, (महती चाक्षी कुम्भी चेति ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुलः, त्रि, (महत् कुलं यद्वोऽस्य ।) उत्तम-
कुलजातः । तत्पर्यायः । कुलीनः २ आर्यः ३
सन्धः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः ॥ २ ।
७ । १ । कुलाः ७ अभिजातः ८ कौलेयकः ९

महाग

जातः १०। इति चैमचक्रः । १। ११६६ ।
महाकुलः ११ कौशेयः १२ कौशेयकः १३ ।
इत्यमरटीका । कुलजः १४ चाधुजः १५ कुल-
येडः १६ । इति प्रह्लादभाषणी । (यथा, उच्यते-
वर्जितायाम् । १७ । ४ ।

“भेदे हृदिविनाशो भिरः सुहृदा महाकुला-
नाम् ।”

जो, उत्तमं कुलम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१ । ६१ ।

“हृदोराजोक्तिं विभं जलैकस्मिन् महा-
कुले ।”

महाकुलीनः, जि, (महाकुलस्य अपत्यम् । महा-
कुल + “महाकुलादपत्यम् ।” ४। १। १२४१ ।

इति पक्षे लः ।) महाकुलः । यथा,—

“महाकुलीन ऐजाते वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियहरो भर्ता चैमकारक्षपस्त्रिनाम् ।”

इति भट्टिः । ५ । ७७ श्लोकः ।

(स्त्रियां टाप् । यथा, रामायणे । २। २८। ३ ।

“वीते । महाकुलीनासि धर्मे च निरता
नदा ।”

महाकुलं, जो, (महाकुलं तत् कुलमेति ।) उच्यते-
कुलरोगः । तत् वनविधं यथा,—

“पूर्वविकं तथा सिधं तनः काकवर्कं तथा ।
पुष्करौकर्षजिह्वं तु महाकुलानि वनं च ।

पूर्वविकं कपालीदुम्बरमखलाप्यम् । सिध-
प्रमोद्वारान्ता नृपसकलजङ्गः । ननु कथं

विश्रम्य महाकुलेषु गमना सुश्रुतेन सुत-
कुलेषुत्तमात् । उच्यते । त्वद्भावावगता सिध-
पुष्पिका सुश्रुतेन च सुमकुलेषुत्तमा धातुषु प्रवि-

ष्टानु विभं महाकुलमेव । एवंविधस्य सिधस्य
वरकेय महाकुलेषु दर्शितत्वात् । यथा

महाकुलस्य श्रीमत्सुतरीनरधात्वगाहनात्
उत्पन्नस्योपपन्नत्वात् चिकित्सावाङ्मयात् ।”

इति भाषप्रकाशः । (यथा चिकित्सा सुमकुल-
प्रमोद्वारान्ता ।)

महाकूपः, पुं, (महाकाशौ कूपमेति ।) उच्यते-
तत्पण्यायः । अरचट्टः २ । इति जटाधरः ।

महाकुलः, पुं, (महान् कुलमस्य ।) महाकुलः ।
चतुर्कुलः । इति हिक्कपकोषः ।

महाकोशफला, जो, (महान् कोशः फले
यस्याः ।) देवहाजी कता । इति राजनिर्घण्टः ।

महाकोशातकी, जो, (महती चासौ कोशा-
तकी चेति ।) हस्तिचोरा । इति राज-
निर्घण्टः । (यस्याः पण्यायो यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिचोरा महा-
पला ।

धामार्गयो घोषकश्च हस्तिपर्यन्तश्च स्मृतः ।”

इति भाषप्रकाशस्य पूर्वव्यखण्डे प्रथमे भागे ।)

महागदः, पुं, (महाकाशौ गदमेति ।) अरः ।
इति राजनिर्घण्टः । (महारोगः । यथा, सुश्रुते ।

१ । १३ अध्याये ।

“वातवायुः प्रमेहश्च कुलमर्शो भगन्दरः ।

ई५५

महागु

अधरो नृगमर्शश्च तथैवोदरमष्टमम् ।

अथावेति प्रज्ञायेव दुःखिकित्सा महागदः ।”

श्रीवचनप्रियः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५
अध्याये ।

“एषोऽमहो हृन्नि विषं प्रयुक्तः

यानाङ्गनाभ्यङ्गननस्ययोगैः ।

अवाय्वीर्यो विषवेगहन्ता

महागदो नाम महाप्रभावः ।”

महतौ गदास्तेतिविषये महागदाविशिष्टे, जि ।

यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १८ । ८ ।

“पराशुवर्त्तं तपनीयोपकल्पं

महागदं काचनचित्रदंष्ट्रम् ।

सर्पेण्यभ्युक्ष्यं प्रसुदन्तं दुःखकैः

प्रचलन्त्युः प्रहसन्तं वभावे ।”

महागन्धं, जो, (महान् गन्धोऽस्य ।) हरि-

चन्दनम् । कोलम् । इति राजनिर्घण्टः । (महा-

गन्धयुक्ते, जि । यथा, हरिवंशे । १४३ । ४४ ।

“तच्च कथं समास्य महागन्धं नराधिप ।।

आययावन्महो यच्च दुरात्मा वन्द्यपितः ।”

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य ।) कुटनद्वयः ।

इति राजनिर्घण्टः । जलवेतसः । इति प्रम-
चनिका ।

महागन्धा, जो, (महान् गन्धो यस्याः । स्त्रियां

टाप् ।) नागवला । केविकापुष्पम् । इति राज-

निर्घण्टः । चासुखा । यथा, चैमचक्रः । १। २० ।

“चासुखा चन्विका चर्मसुखा माण्यार-

कर्णिका ।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ।”

महागवः, पुं, (महाकाशौ गौमेति । “गौर-

तद्विमलुकि ।” ५। ४। ६२ । इति समासान्तदृक् ।

गोवदश्रवणादस्य तथात्वम् ।) गवयः । यथा,—

“वनगौगवयः प्रोक्तो वनभद्रो महागवः ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य ।

यदा, महान् गिरिरिव ।) बौद्धभेदः । यथा—

“महागिरिः सुहृदयाद्या वज्रान्ता दश-

पूर्विकः ।”

इति चैमचक्रः । १ । ३४ ।

महान् गिरिः पर्यन्तः ।) उच्यते-तच्च । (यथा,

महाभारते । ३ । ११० । १५ ।

“नातप्रतपसा श्रव्यो नृदुमेव महागिरिः ।

आरोहं वापि कौन्तेय ! तस्माद्विद्यतवाम्भवः ।”

दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । १ । ८६ ।

“कृष्णश्चैव निचनश्च उर्वनाभो महागिरिः ।”

महागुरुः, पुं, (महाकाशौ गुरुमेति ।) अति-

गुरुः । स च पुत्रस्य पिता माता आचार्यश्च ।

स्त्रियाः पतिः । अदत्तकन्यायाः पिता माता

च । यथा । अयः पुत्रस्यस्त्रातिगुरवो भवन्ति

माता पिताचार्यमेति । इति विष्णुसूत्रम् ।

पशुर्महागुरुत्वमात्रं रामायणे ।

“नातो विशिष्टं पद्माभि बान्धवं वै कुलक्षिपाः ।

पतिर्न्युर्गतिर्भर्ता देवतं गुरवेव च ।”

महागो

प्रातातपः ।

“गुरविरिजिजातीनां वर्धनां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वनाभ्यामतो गुरुः ।”

एकपदेन दत्तस्त्रीणां पितामहत्वावृत्तिः । ॥ ॥

सपिण्डमर्यां प्रज्ञाय आनन्दायनः । विराज-

मचारजवज्राभाशिनः सुहृद्द्वाराचं महा-

गुरुषु । आचार्यश्च उपनीय ददृवेदमाचार्यः

च उदाहृतः । इति याज्ञवल्क्योक्तः । तन्म-

रये विराचाशौचित्येन नैतादृगनियमः ।

आनन्दायनः । नैतस्मां राजावर्त्तं पचेयुः ।

अग्रं न पचेयुरित्यनेनोपवासः कथितः । अथ

सत्तरे अग्रमनन्त आसीदन् इति वक्ष्य-

मायवचनात् । अथसत्तरः कटारिः । अत्तर

जवर्त्तं चारुनिकादित्ततकवर्त्तभिर्न तत्

सैन्धवं साधरि च । इति शुद्धितत्त्वम् । ॥ ॥

महागुरुमरये संवत्सरपर्यन्तं निविडकर्मणि

यथा, कर्मलोचने ।

“महागुरुनिपाते च कान्धं किञ्चिच्च चाचरेत्

आर्त्तिभ्यं ब्रह्मचर्यञ्च यावत् पूर्णं न वत्सरः ।

अन्यथाहं पराजयं गन्धं माल्यञ्च मैथुनम् ।

वर्णयेद्गुरुपाते च यावत् पूर्णं न वत्सरः ।

तीर्थयात्रां विवाहश्चाध्यापनं तर्पणमपि ।

संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ।”

अपि च ।

“विशेषतः शिवापूर्णां प्रवृत्तपितृकी द्विचः ।

यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ।

महागुरुनिपाते तु कान्धं किञ्चिच्च चाचरेत् ।

आर्त्तिभ्यं ब्रह्मचर्यञ्च आहं देवयुतञ्च वत् ।”

इति कालिकापुराणी ५४ अध्यायः ।

महागुल्फा, जो, (महान् गुल्फो यस्याः ।) वीम

वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

महागुहा, जो, (महती गुहा यस्याः ।) दृष्टि

पणी । इति राजनिर्घण्टः ।

महागोधूमः, पुं, (महाकाशौ गोधूममेति ।

उच्यते-गोधूमः । वक्त्रं गम इति भाषा । यथा,—

“गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्निविडः च च

कीर्तितः ।

महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाहेष्टात् स

चागतः ।

मघजी तु ततः किञ्चिदप्या वा मध्यदेशजा ।

निःशुको दीर्घगोधूमः कचिन्नन्दीसुखाभिधः ।

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।

कफशुक्रप्रदो बल्यः क्षिप्रः सन्धानकृत्तरः ।

जीवनी दृढयो वयस्यो वयस्यः क्षिरल-

क्तुः ।”

कफप्रदो नवीनो ननु पुराणः । पुराणया

गोधूमचौब्रजाङ्गकमूलासृगिति वाङ्मते

वसन्ते यहीतत्वात् ।

“मधुको शीतला क्षिप्रः पित्तहो मधुरा

जलुः ।

शुक्रला दृढयो यथा तद्वन्दीसुखाः स्मृताः ।

इति भाषप्रकाशः ।

महाता

नवका ७ अधिरोमा ८ तिलचिनी ९ सुर-
जता १० अधिवला ११ अधिगर्भा १२ ककुनी
१३ धौलसुता १४ सुनेला १५ सुवेगा १६
वायवी १७ तीजा १८ काकाळी १९ वायसा-
दनी २० मीर्जता २१ मीजता २२ सौन्दा २३
नाकी २४ लवणकिंशुका २५ पारावतपरी २६
पोता २७ पोततेला २८ यशस्विनी २९ मेधा
३० मेधावती ३१ धीरा ३२ । अस्या गुणाः ।
तिक्ततरलम् । कृच्छ्रम् । किष्किटुलम् ।
वातकषापहलम् । दाहप्रदम् । दीपनम् ।
मेधाप्रदाकारितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाज्वालाः, पुं, (महती ज्वाला शिखाश्च ।)
होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ १५०० ॥ (नरक-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । १२ ।
“कुर्वीतुताद्यापि गत्वा महाज्वाले निपा-
त्यते ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८ ।
“अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूमो हुतो
हविः ॥”

महाज्वाला, स्त्री, (महती ज्वाला दीप्रियस्याः ।)
जिनानां विद्याधरीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५०० ॥ (महती ज्वाला ।) दृढदमिशिखा च ॥

महाज्वाः, पुं, (महान् ज्वाः प्रोभावमयः ।)
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाज्वाः ।)
अतिप्रयत्नवति, वि० (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ११८ ।
“ततः प्रवृत्तिं चेतसा वाराणस्यासुवास सः ।
अभ्यर्च्यते महाज्वास्तस्यैव वणिजो गृहे ॥”

महातमः प्रभा, स्त्री, (महती तमसा प्रभा प्रकाशो-
त्थानम् ।) नरकविशेषः । स चातिशयान्ध-
कारमयः । यथा, हेमचन्द्रः । ५ । ३ ।
“वनोदधिचनवातननुवातनभःस्थिताः ।
रत्नशर्कराशुक्तापङ्कधूमतमः प्रभाः ॥
महातमः प्रभा वेत्तधीः नरकभूमयः ॥”

महातसः, पुं, (महासासौ तसश्चेति ।) कुही
दृष्टः । इति हेमचन्द्रः । १७ । २०६ ॥ (महाकवेः
कालिदासस्य कुहीदृष्टसुदृष्ट्य वक्रोक्तिप्रयोगो
यथा,—
“तद्वः पारिजाताद्याः कुहीदृष्टो महा-
तसः ॥”

दृढदृष्टश्च ।

महातनं, स्त्री, (महच्च तनश्चेति ।) पाताल-
विशेषः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“अतनं वितनश्चैव नितनश्च तनातनम् ।
महातनश्च सुतनं सप्तमच्च दशातनम् ॥”
(यथा च श्रीमद्भागवते । २ । १ । २६ ।
“पातालमेतस्य हि पादतनं
पठान् पाणिप्रपदे दशातनम् ।
महातनं विश्वत्रोऽथ गुणयो
तनातनं वै पुरुषस्य जज्ञे ॥”

महातारा, स्त्री, (तारवति संघारादिति । दृ +
विच् + अच् । स्त्रियां टाप् । ततो महती

महात्मा

तारेति कर्मधारयः ।) जिनानां देवीविशेषः ।
तत्पर्यायः । तारा २ महात्रीः ३ श्रीद्वारा ४
आद्या ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया
९ अमला १० शिवा ११ लोकेन्द्रा १२ आत्मजा
१३ खड्गवाहिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६
नीलवरखती १७ शक्तिनी १८ वसुधारा १९
धनंदा २० जिलोचना २१ लोचना २२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

महाताली, स्त्री, (महान् अनेकज्ञानो यत्र ।
स्त्रियां ङीष् ।) आकर्षकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातित्तः, पुं, (महानतिशयस्तित्तस्तित्तस्यो
यत्र ।) महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिशयस्तित्तस्युक्ते, वि० ॥

महातित्ता, स्त्री, (महती गुदतरा तित्ता ।)
यवतित्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
गोविन्दविशारदस्तमेवप्यरत्नावल्याम् ।
“आयुं जिह्वी महातित्ता विशाला हृदिप्रच-
कम् ॥”

पाठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महातीक्ष्णा, स्त्री, (महती तीक्ष्णा ।) भला-
तकदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशय-
तीक्ष्णो, वि० ॥

महातेजः, [स्] स्त्री, (महदतिशयं तेजोऽस्य ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातेजाः, [स्] पुं, (महदतिशयं तेजो यस्य-
मस्य ।) कान्तिकेयः । इति हज्जायुधः । अग्निः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महातेजा जग्नो विजयकाल-
विन् ॥”

अतिशयतेजस्विनि, वि० (यथा, मनुः । ११ । ६२ ।
“सारीचिवच्चौत्तमिच्च तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वतस्तुत एव च ॥”

महात्मा, [न] त्रि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य ।)
उत्तमस्वभावयुक्तः । (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । ३ । ११ ।
“महावाताहतभान्निमेवमः लातिपेक्षैः ।
कथं नाम महात्मानो ह्यन्ये विच्यारिभिः ॥”

तत्पर्यायः । महेच्छः २ उद्भटः ३ उदारः ४
उदात्तः ५ उदीर्घः ६ महाशयः ७ महा-
मनाः ८ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३१ । (पुं, पर-
मात्मा । यथा, मनुः । १ । ५४ ।
“गुणपतु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”
“तस्मिन् परमात्मनि ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकः । महत्तत्त्वम् । यथा, श्रीमद्भागवते ।
८ । ७ । २५ ।
“मनः पृथिव्यां तामझिक्षेजसापोऽनिलेन तत् ।
खे वायुं धारयंस्तत्र भूतादीं तं महात्मनि ॥”
“महात्मनि महत्तत्त्वे ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी । पिढगवविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ६६ । ४६ ।

महादा

“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-
बलः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३४ ।
“महारूपो महाकायो दृढरूपो महाबलः ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहृद्गुः ॥”

महादकः, पुं, (महान् दकस्तद्वत्वाद्यनमस्य ।)
यमदूतप्रभेदः । इति दृढहर्षपुराणे । ५६
अध्यायः ॥ (महान् दकः ।) दृढहृदश्च ॥
(यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३७ ।
“यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादक्षो धार्यः स्यादिति मे
मतिः ॥”

महादन्तः, पुं, (महासासौ दन्तश्चेति ।) गज-
दन्तः । तत्पर्यायः । ईशादन्तः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दृढहृदमात्रश्च ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
“महादन्तो महार्द्धो महाजिह्वो महा-
सुखः ॥”

महान् दन्तोऽस्य ।) तदिति, वि० ॥

महादानं, स्त्री, (महच्च तदानश्चेति ।) अष्ट-
दानम् । तत्तु तुलापुरुषादिषोडशप्रकारम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अथातः सर्वप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम् ॥”
इत्यभिधाय ।
“आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंक्षितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माक्षं तदनन्तरम् ।
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रं पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यगन्धर्वश्च ॥
पञ्चलाङ्गलकं तद्वह्नादानमथैव च ।
हिरण्यगन्धर्वस्तद्वह्नेमहस्तिरथस्तथा ॥
हार्दयं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पयतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतचटस्तद्वह्ने वोदृशः परिकीर्तितः ॥” ॥
अथ सामान्यलक्षणम् । सूक्तजपाङ्गकदानं
महादानम् । विनायकादिपञ्चाशदेवताहोमा-
ङ्गकं वा । तथा मत्स्यपुराणम् ।
“विनायकादियहलोकपाल-
वसुधकादिद्वयमहत्तमात्मा ।
ब्रह्मायुतेशानदृष्टस्तीर्णा
समन्वतो होमचतुष्टयं स्यात् ।
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैवा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”

इत्यादिना सूक्तजपहोमरूपाङ्गयोर्निर्वाण
प्रत्येकं वोदृशतुलापुरुषप्रधानान्बुद्धिभोक्तं न
महादानत्वेनोद्दिश्येति । अतो भेदरेतरा-
शयः । न तु कुल्लुकमपेक्षितकर्तव्यतायोगिक
जिकनीयलक्षणम् । अथलदानेऽपि गतत्वात्
एवञ्च ।
“कनकाक्षतिला गावो दासो रथमहीयहाः ।
कन्या च कपिला धेनुश्चेद्दानानि वै दृष्ट ॥”
इति कूर्मपुराणोक्तदानपदं गौकम् ॥
अन्यथा बहुशक्तिकल्पनापत्तेः कनकदानादि-

महादे

साधारणानुगतैकरूपाभावाच्च । अतो न वैप-
रौधमिति ।

“सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ॥”

इति मलमाद्यतत्त्वम् ॥

महादेव, जी, (महत् दार अस्त्व ।) देवदार ।

इति जटाधरः ॥ (महत् दार ।) दृष्टत् काष्ठम् ॥

महादेवः, पुं, (महाश्चासौ देवश्चेति । यदा,

महता देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः ।

१ । १ । १४ ॥ अष्टमूर्तान्तर्गतसोममूर्तिरयम् ।

यथा, महादेवाय सोममूर्तये नमः । इति

शिवपूजापद्धतिः ॥ * ॥ अस्य चतुर्त्ययः—

“जन्मादीनां सुराणाञ्च सुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तेषाञ्च महतां देवी महादेवः प्रकीर्तितः ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्तुतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चवक्त्रत्रिनेत्रत्वकारणं यथा,—

“अतीव कमनीयाङ्गं किशोरं ब्रह्मसुन्दरम् ।

अहो निर्वचनीयञ्च दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ।

न बभूव विलम्बञ्च लोचनार्थां त्रिलोचनः ॥

पद्मजिह्वैरहित इति मत्वा स्वमानसे ।

भक्त्युदेकान्महाभक्तो करोद् प्रेमविक्रमः ॥

सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवाञ्च चतुर्मुखः ।

बहुभिलोचनेर्दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्मखैः ॥

पद्मामि किं वा किं स्तौमि संप्राप्य नाथ-

मीदृशम् ।

आसौकेन लोचनार्थां चतुर्धा स पुनः पुनः ॥

स्वमानसे कुर्वन्तीदं शङ्करे च तपस्विनः ।

तद्बभूव चतुर्भङ्गं पूर्वेण सह पञ्चमम् ॥

एकेकवक्त्रं शुशुभे लोचने च त्रिभिस्त्रिभिः ।

बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनः ॥

चक्षुर्वि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।

सर्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥

सत्त्वशिरो दृष्ट्वा शम्भुः पश्यन् पाति च चास्त्रि-

कान् ।

राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसान् ॥

चक्षुर्वस्त्रामसान् पश्चात् ललाटस्थाद्वरस्य च ।

संहारकाळे संहर्तुरगिराविर्भवेत् कुधा ॥

कोटिनालप्रमाणञ्च खण्डकोटिसमप्रभः ।

केलिकानो दीर्घशिखश्चेलोकां दग्धमीश्वरः ॥”

तस्य भक्तधारणकारणं यथा,—

“विभूतिगात्रः स विभुः सतीसत्कारभक्तना ।

धत्ते तस्या अस्थिमालां प्रेमभावेन भक्त च ॥

स्वात्मारामो यद्यप्यौशस्तथापि पूर्णमन्दकम् ।

सतीश्वं गृहीत्वा च भामं भामं करोद् दृढ ॥

प्रवृत्ताङ्गश्च तस्याश्च पपात यत्र यत्र च ।

सिद्धपीठस्तत्र तत्र बभूव मन्त्रसिद्धिदम् ॥

तदा श्रवावशेषञ्च कृत्वा वक्षन् शङ्करः ।

पपात मूर्च्छितो भूत्वा विह्वलश्च राधिके । ॥

तदा गत्वा महेश्वरं कृत्वा क्रोद्धे प्रवीथ्य च ।

अदृष्टं दिशतस्त्वच्च तस्मै शोकहरं परम् ॥

तदा शिवश्च सन्नुष्टः स्वलोकञ्च जगाम ह ।

इष्ट

महादे

मूर्तान्तरेण कायेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥”

तस्य दिग्भरत्वजटाधारित्वकारणं यथा,—

“दिग्भरधारौ योगेन नेच्छाऽनित्ये पटे विभोः ।

जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥

न चेच्छा कैश्वर्यकारे स्वाङ्गवैशेष्येन योगिनः ।

समता चन्दने पङ्के लोद्धे रत्ने मणीश्वरे ॥”

तस्य नागभूषणत्ववृषाहन्त्वकारणं यथा,—

“गवद्वरेषिणो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।

विभर्ति क्षपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥

वाहनं दृष्ट्वोऽहमन्यस्तं योऽनुमदमः ।

चिपुरस्य वधे पूर्वम् मत्कनाशसमुद्भवः ॥”

तस्य भुक्षुरपुष्पविक्षपप्रप्रियत्वयाङ्गधर्मधारित्व-

ज्जगान्ध्यायित्वकारणं यथा,—

“पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धचन्दनादिकम् ।

मयि संन्यस्य तेष्वेव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥

भुक्षुरे तत् सदा प्रीतिर्नित्यपञ्चानुलेपने ।

गन्धहृते प्रसूने च योगेते व्याघ्रचर्मणि ॥

दिशन्तीके दिशन्त्ये जननायां न तन्मनः ।

ध्मशानेऽभीवरहसि ध्यायते मामहर्निशम् ॥”

तस्य महिमादि यथा,—

“आश्रयस्थपयन्तं स्वप्रवक्ष्यन्ते शिवः ।

ममानिर्वचनोऽयं रूपं तन्मयमानसम् ॥

ब्रह्मणः पतनेनापि गूलपाणेः चणो भवेत् ।

तस्यायुगः प्रमाणञ्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥

ज्ञानं न्युत्पन्नं गूलं धत्ते मतेजसा समम् ।

विना मया न कश्चित् शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥

शङ्करः परमात्मा मे प्राणेश्वरोऽपि परः शिवः ।

त्राण्येकं मन्मथः शश्वत् प्रियो मे भवात् परः ॥

न संवसामि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।

मदाश्रितस्य हृदय निवहः प्रेमपाशतः ॥

स्रष्टुं शक्तो हि नष्टश्च भूमज्जलीलया हि यः ।

ब्रह्माण्डनिकरं योगात्त योगी शङ्करात् परः ॥

दिशन्तानेन यः स्रष्टुं नष्टुं भूमज्जलीलया ।

न्युत्पन्नानादिकं शक्तो न ज्ञानी शङ्करात् परः ॥

मम भक्तिश्च दास्यश्च सुक्तिश्च सर्वसम्पदम् ।

सञ्जिह्वं दातुमीशो न दाता शङ्करात् परः ॥

पञ्चवक्त्रेण ममाम यशो गायत्र्यहर्निशम् ।

मह्यं ध्यायते शश्वत् भक्तः शङ्करात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवत्सलखण्डे १६ अध्यायः ॥

शिववैद्यमन्त्रणदण्डकारणादिकं यथा,—

राधिकं वाच ।

“श्वभूतस्य च विभोः सर्वेशस्य महात्मनः ।

न शक्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि मन्देहभङ्गन ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि हि त्विदं पुरातनम् ।

पापेभ्यनानी दहने ज्वलद्गिग्निखोपमम् ॥

सनत्कुमारो वैकुण्ठरोजसा च जगाम ह ।

ददर्श सुतवन्तश्च नाथं नारायणं द्विजः ॥

तुष्टाव गृष्टेः कीर्त्तये च प्रणम्य भक्तिमो मुदा ।

अवशेषं हृदौ तस्मै सन्नुष्टो भक्तवत्सलः ॥

प्राप्तमात्रेण तत्रैव मुक्तं तेनापि किञ्चन ।

किञ्चिद्वरं वन्दुना भक्त्याय च दुर्लभम् ॥

महादे

विद्वान्ममे च तद्वत्तं गुरवे गूलपाणिने ।

भक्त्युदेकाच्च तत् सर्वं भुक्तञ्च प्राप्तिमाचतः ॥

मुक्ता सुदुर्लभं वस्तु ननर्त प्रेमविक्रमः ।

पपात समवर्त्तकात् शृङ्गञ्च व्याघ्रचर्मै च ॥

खड्गं निपत्य पञ्चाङ्गं ददन्मूर्च्छामिवाप च ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गातिनाशिनौ ॥

मुदा जगाम शीघ्रं तत्प्रवक्ष्यवदनेक्षया ।

ददन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपत्यन्तश्च भक्तिवः ।

प्रवृत्तं वानी पप्रच्छ कुमारं गूलपाणिनः ॥

सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाक्षलिः ।

श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥

श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।

दुष्टं चक्रं तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विद्वान्मपि ॥

सुचिरञ्च तपस्तप्ता मया लब्धस्वामीश्वरः ।

त्वया विष्णोः प्रसादेन वक्षिताहं कथं विभो ! ॥

यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।

अतो मतो यद्वक्ष्येतत् फलमेव ममेश्वर ! ॥

अथ प्रष्टति यं लोका नैवेद्यं मुञ्चते तव ।

ते जन्मेकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारत ॥

इत्युक्त्वा पाञ्चतीं मानाद्वरोर पुरतो विभोः ।

दृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥

अपूर्वं तव नैवेद्यं जन्मन्यतुजराहरम् ।

कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पद्मं ददं व्यजामि च ॥

लिङ्गोपरि च यद्वत्तं तदेवाश्रायमीश्वर ! ।

सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिष्टियम् ॥

इत्येवं कथितं सर्वं त्वया एष्टं सुरेश्वरि ! ।

अभिप्रेतं शङ्करस्य निम्नोक्तं येन हेतुना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवत्सलखण्डे १७ अध्यायः ॥

तस्यावतारा यथा,—

स्तुत उवाच ।

“वेदव्यासावताराणि ह्यापरे कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कर्त्तुं शृणुत सुव्रताः ॥

आदौ कलियुगे श्वेते देवदेवो महाद्विजः ।

नात्मा हिताय विपान्नामभूदेवस्तत्तन्तरे ॥

विमवन्निखरे रम्ये द्वगणं पद्मतीक्ष्णम् ।

तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥

श्वेतः श्वेतिशिवश्चैव श्वेतास्यः श्वेतनीहितः ।

नखारस्ते महात्मानो नाक्षणा वेदपारगाः ॥

सुभावो दमनश्चाय सुहोत्रः कङ्कमस्तथा ।

लोकाक्षिरय योगीन्द्रो जैशोवयस्तु वप्रमे ॥

अष्टमे दधिवाहुः स्यात्तमे रुचभः प्रसुः ।

श्वशुस्त दशमे प्रोक्तस्तस्माद्वयपरः स्तुतः ॥

द्वादशेऽनितः समाख्यातो वानी चाय त्रयोदशे ।

चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीक्षा ततः परम् ॥

गोर्क्षश्चाभवत्तस्माद्द्वारामः शिखण्डाय ।

जटामाक्षश्च जामञ्च दारको नाङ्गनी क्रमात् ॥

श्वेतस्तथा परः गूलो निष्की सुक्ती च वै क्रमात् ।

सहिष्णुः सोमशर्मा च कुलीशो चान्तमे प्रसुः ॥

वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवताराश्चभूजिनः ।

अष्टाविंशतिविख्याता कल्पे कलियुगे प्रभोः ।

तीर्थकार्यावतारः स्नादेवैशो गङ्गानीश्वरः ॥”

इति कौर्म्मे ५० अध्यायः ॥ ॥

महादे

तस्याटवटिनामानि ज्ञेयानि च यथा,—

मनुवाच ।

“मन्दरस्य महादेवं ब्रह्मा पृच्छति शङ्करम् ।
केतु केतु च खानेन ब्रह्मोऽपि मया प्रभो ! ॥
ईश्वर उवाच ।

वाराहस्या महादेवं प्रभागे तु महेश्वरम् ।
नेमिषे देवदेवस्य मयायां प्रपितामहम् ।
कुवसेने विदुः स्यात् प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अपोमणिं विष्णुं विमलेश्वरम् ।
अहहसे महानादं महेन्द्रे तु महाव्रतम् ।
उज्जयिण्या महाकाजमाकोटे तु महीकटम् ।
ग्रधुकर्ये महातिष्ठं गोकर्णे च महाव्रतम् ।
भैरवे भैरवाकारं भवं वल्गापदे विदुः ।
उग्रं कनकले चैव भद्रकर्णहृदे शिवम् ।
देवदासवने दिक्षिं चक्रीशं मध्यमङ्गले ।
ऊर्ध्वरेतं वरुणे तु वक्त्राख्ये कपर्दिनम् ।
क्षितिवाससमेकाग्रं सूर्यां तान्त्रातिकेश्वरम् ।
कालझरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मङ्गलेश्वरम् ।
ध्यानं विष्णुं च योगी गायत्रीचोत्तरेश्वरम् ।
विजयं नाम काञ्चीरे जयन्तं मन्त्रेश्वरम् ।
चरित्रं चरित्रे च पुरिषं तु शङ्करम् ।
जटावसेनरे विद्यां सौम्यं कुम्भटनेश्वरम् ।
भूनेश्वरे भक्तगार्धं जलजिह्वे जलेश्वरम् ।
भिक्षुं कर्णिकायान् वाराहं शिख्यप्रबन्धे ।
ताम्रं पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ।
हमेश्वरे त्रिशूलस्तु श्रीशेले त्रिपुरान्तकम् ।
जलजिह्वे विदुः कालं कापालं करवीरके ।
दीप्तचक्रेश्वरे वेदं नेपाके पशुपतिं पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूटं देविकायास्तुमापतिम् ।
गङ्गायां सागरे त्वमरमोह्वारममरकण्ठके ।
सप्तगोदावरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरम् ।
कर्णिकारे गङ्गाधरं केलासे च गङ्गाधिपम् ।
हिमकूटे विष्णुपालं भूर्भुवः गन्धमादने ।
विष्णुश्वरस्तु आकाशे पाताले नटकेश्वरम् ।
अटवटिच नामानि देवदेवस्य धीमताः ।
पुराणि चोपगीतानि ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥
यः पठेत् प्रातस्तथाय जातो वा यदि वा

शुचिः ।

सुच्यते सर्वपापिभ्यः शिवलोकं च गच्छति ॥”
इत्यादि देवीपुराणे अटवटिनामानि महा-
देवस्य ॥॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
“प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः ।
तृतीयः शङ्करो शिवश्चतुर्थो हवभञ्जनः ।
पञ्चमः क्षितिवासाश्च षष्ठः कामाक्ष्यनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः श्रीकण्ठश्चाष्टमः स्फुटः ।
ईश्वरो नवमो ज्योतिः दशमः पार्वतीपतिः ।
उद्गच्छादशश्चैव द्वादशः शिव उच्यते ।
द्वादशैतानि नामानि विस्तृतं यः पठेन्नरः ।
क्षतव्रजैव गोव्रजं ब्रह्महा तुल्यतपसः ।
जीवाज्जातकश्चैव सुरापो हवलीपतिः ।
सुच्यते सर्वपापिभ्यो रुद्रलोकं च गच्छति ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥॥

महादे

तन्नामोच्चारणार्थं यथा,—

“कोटयो ब्रह्महत्वानाममन्त्रागमकोटयः ।
अथः प्रणयमायानि महादेवेति कीर्तनात् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
वत्सवं गौरिष गौरौशो घावन्मनुष्यावति ॥”
इति पुराणम् ॥॥

तस्य प्रणाममन्त्रः ।

“नमस्ते त्वा महादेव । लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुत्रामपूयकामानां कामपूरामराहृषिपम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ।
“महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देवं मकाराय नमो नमः ॥”
इति तन्त्रम् ॥॥

तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—

नारद उवाच ।

“कालरूपी त्वया ख्यातः शम्भुर्गगनगोचरे ।
लक्ष्मणश्च स्वरूपश्च सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुनस्तथ उवाच ।
स्वरूपं त्रिपुरस्य वदित्वे कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव क्षतिका प्रथमांशकम् ॥
मेमकं हि विजानीयात् कुक्षजेचमुदाहृतम् ।
आग्नेयोशाखयो ब्रह्मन् । प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्याहं वृषगमेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
नगार्हमाद्रिद्वितीयाख्यः सौम्यश्च त्रिद्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोक्तस्य गगनस्यस्य श्रुतिनः ।
आदित्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनो यष्टम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वेन खविलासिनः ।
पित्रर्चं भगदेवत्वं उत्तरांश्च केशरी ॥
सूर्यसेनं विभोर्भक्षन् रुद्रयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांश्चाख्यः पाणिश्चिन्नाहं कनका त्वदम् ॥
सोमपुत्रस्य सद्योत्तं द्वितीयं जठरं विभोः ।
चित्रांश्चदितयं स्वाती विशाखायांश्चकचयम् ॥
द्वितीयं शुकसदनं तुलाभाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांश्चमनराधा ज्येष्ठा भीमयष्टं त्वदम् ॥
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालस्वरूपिणः ।
मूलं पुनर्त्तरांश्च देवाचार्येयष्टं धनुः ॥
ऊरुयुगलमीशस्य अमरर्वे । प्रगीयते ।
उत्तरांश्चाख्यो ऋतं स्वयं मकरो तुने ॥
धनिष्ठांश्च शनिश्चैवं जातुनो परिकीर्तिते ।
धनिष्ठांश्च शतभिषा प्रोष्ठपदांश्चकचयम् ॥
सौरं सन्नापरमिदं कुम्भो जङ्गे च विभुते ।
प्रोष्ठपदांश्चमेकान् उत्तरा रेवती तथा ॥
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणावुभौ ॥

एवं ज्ञत्वा कालरूपं त्रिनेत्रो

यज्ञं क्रोधास्त्राग्नौराजवाग ।

विद्वत्सासौ वेदनाशुद्धियुक्तः

ते सन्तस्यौ तारकाभिधितान् ॥”

इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥

महादेवी, स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति। पत्रार्थे स्त्री।
यथा, महाती चासौ देवी चेति।) दुर्गा। यथा,
“अपमर्त्ता स्त्रास्त्रादेवी शरिवा मेमकारजना ॥”
इति हलायुधः ॥

महाद्वा

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“पूज्यते या सुरैः सर्वैर्महादेवेन प्रभावतः ।
धातुर्मेति पूजायां महादेवो ततः ख्यता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
राक्षी । पाटराक्षी इति भाषा । तत्प्रमाणः ।
महिषी २ पट्टाक्षी ३ पट्टदेवी ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, कथाचरित्रागरे । ५ । २८ ।
“अलिखत् स महादेवो योगनन्दश्च तं पटे ।
सजीवमिव तन्निर्धनं वाक्पेटारहितं त्वभूत् ॥”)
महादेवः, पुं, (महााचासौ देवश्चेति ।) भौत-
मन्त्रनरीयदेवविशेषः । यथा,—
“चतुर्दशस्य भौतस्य ऋक्ष पुत्रास्त्रयोर्मम ।”
इत्युपक्रम्य ।

“शुचिरिक्तो महादेवो रिपुहन्ता हरिः

स्वयम् ॥”

इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥

महाद्रावकः, पुं, (द्रावयति रोगानिति । दृ + णिच्
+ क्तुल् । महााचासौ द्रावकश्चेति ।) औषध-
विशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,—
“यवचारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारोक्षयो मताः ।
एकीकृत्य प्रपिष्यापि मूर्धनैर्ज्वलतरौभवेः ॥
शुष्कं कृत्वा क्षिपेत् पात्रे सैवके वज्रलेपिते ।
अन्यसौसकपात्रान्नु द्विसुखं मेघयेद्विधुः ॥
हृद्वेद्योपदेशेन पठेत् पात्रस्यमौषधम् ।
ततो ज्वालाधतः स्थाप्यं पात्रान्यं जभते

रसम् ॥

ततो रसं विनिष्कस्य स्थापयेत् स्निग्धभाजने ।
जवज्जेन वटीं कुर्यादयथा न्यतताज्जकेः ।
ग्रीवादिस्थूलरोगेषु दापयेत् रक्तिकां भिषक् ।
द्रवीकरोति रोगश्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥
अन्त्रे च दृढरोगे च प्रलेपं द्रावकस्य च ।
वह्निवज्ज्वलनं तस्य हृदि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥” ॥
अपि च ।

“वृषश्चित्रमपामार्गं चित्रा कुशाक्षनाङ्गिका ।
कुक्षी तालस्य पुष्पश्च वर्षाभूर्जैतत्तं तथा ।
एतेषां चारमाहृत्य निम्ब्याकखरसेन च ।
चालयित्वा नारतोयं वक्षूपतश्च कारयेत् ॥
चक्षातपेन चंशोष्य व्याहृतं तद्द्रव्योचितम् ।
एतस्य द्विपलं पात्रं यवचारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलश्चैव नरसारपलं तथा ।
पलाहं सैवैवं पात्रं टट्टुवं तोलकद्वयम् ॥
काशीवं तोलकश्चैव सुद्राणश्च तोलकम् ।
दाहमोचं कर्षकश्च तोलं सप्तप्रमेकम् ॥
सन्धमेकञ्च संचूर्ण्य वक्त्रपथेन साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद् द्वितीयञ्च रसचारुणम् ।
अग्निं गुल्फादिकान् रोगान् यज्जन्तुर्ग्रीहोदः-

राणि च ॥” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

(तथापरञ्च ।

“मृदं काचनमाक्षिकं ऋदुतरं कांक्षाभिधेय-
नया
सिन्धूयं विसर्जं रवाज्जनवरं चैवं खपन्तीपतेः ।

चारी सन्धिकसम्भौ सुविमलौ भागाव-
सीषा समाः

समानां सङ्गन्तु टङ्गमिह तर्हो वृत्तारः
स्तुतः ।

तत्तुल्या स्फटिकारिका विसदृशः शुद्धो यव-
स्थायकः
काशीश्रुतितयं यवाग्रजसमं सङ्गृह्य सर्वं
न्यसेत् ।

पात्रे काचमये नदम्बरवृते सोऽयं महाभाषको
नो वक्तुं प्रभवेदस्तस्य नितरां सन्ध्यागुह्यं भूतले ।
यतश्चक्षुस्तुल्यं पिवेद्यो मुच्छां जवज्जेन वा
तत्पश्चात् परिवासितं बहुगुह्यं तामूलकं
भक्षयेत् ।

प्रासङ्ग्यान् कथयामि ते श्रेष्ठ गुणान् काचि-
तयान्यान् परान्
निःशेषं विनिहन्ति तानि चिरजान्यदौदराणि
ध्रुवम् ।

गुह्यं पाकुडलीमकं सुकठिनामष्टौजिकां
कामनां
मन्दारिं विषमायितां बहुविधान् शोभांश्च
मूलान्यपि ॥” ॥

इति वैद्यककषायसंयन्त्रे ब्रीहाधिकारे ।

महादमः, पुं, (महाचासौ दमश्चेति ।) अन्ध-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । दृढदृष्टयश्च ।
(यथा, हरिवंशे । २२३ । ७२ ।

“चकोराः शतपत्राश्च सप्तकोकिलसारवाः ।
पुष्पितान् पलितान्याश्च संपतन्ति महादमान् ॥”
शाकटीपतेर्भयस्य सप्तमः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५३ । २१ ।

“जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनोवकः ।
कृशीतरोऽयं मेधावी सप्तमस्तु महादमः ॥”

महाद्रोणा, स्त्री, (महती चासौ द्रोणा चेति ।)

वृक्षविशेषः । वङ्गी द्रोणपुष्पो इति हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । देवकुलम् २ दिव्यपुष्पा

३ महाद्रोणी ४ देवी ५ काङ्गी ६ देवद्रोणा

७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

मेध्यत्वम् । भूतानिवातकषायिमाम्बनाश्ल्वम् ।

युक्ता पारदशोधनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

महाद्रोणी, स्त्री, (महती चासौ द्रोणी चेति ।)

महाद्रोणाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ।

महादन्तः, पुं, (महान् दन्तः कोलाहलो यच्च ।)

गुह्यवायम् । इति शब्दरत्नावली । अतिशय-

कलहश्च ।

महाधनं, स्त्री, (महन् धनेकं धनं सङ्ग्रहणेनास्य ।)

बहुमूल्यवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ।

सुवर्णम् । विष्णुकम् । इति मेदिनी । ने, २०१ ।

चासवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । कविः । इति

शब्दरत्नावली । (महदनेकं धनमस्मान् ।

संयामः । इति निघण्टुः । २ । १७ । यथा,

अगवेदे । ८ । ६४ । १२ ।

“मा नो अस्मिन्महाधने परावर्गभारभट्ट

यथा ॥”

“महाधने संयामे ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
महाध तद्वन्वेति । प्रभूतधनम् । यथा, अग्-
वेदे । १ । ७ । ५ ।

“इत्तं वयं महाधन इत्यमर्मे हवामहे ॥”

“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः । बहुमुखी, वि । यथा, किराताज्यु-
नीये । १ । ३८ ।

“पुराधिकृतं श्रयभं महाधनं
विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गले ।

अदभ्रदभामधिप्रय संखलीं

जहासि निदामशिवः शिवास्तैः ॥”

अतिशयधनयुक्ते, च वि ।

महाधातुः, पुं, (महाचासौ धातुश्चेति ।) खर्चम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ।

महाध्वनिकः, पुं, (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् +

ठक् । महाचासौ ध्वनिकश्चेति ।) पुण्यायं

हिमालयावधिकमहापयगमनेन सम्पादित-

मरणः । यथा, “अन्वमिजलसंयामदेशान्तरस्य-

संन्यासानश्रवाश्रममहाध्वनिकानामुदकक्रिया

कायां सद्यःशौचं भवतीति ॥” इति शुद्धितत्त्व-

धृतसुमन्तुसूत्रम् ।

महाद, [त] वि, (मस्यते पूज्यते वेति । मह +

“वर्गमाने पृथङ्कृत्वाङ्गमच्छेदवच्च ।” उक्ता०

२ । ८४ । इति अतिः । निपात्यते ।) दृढम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । ६०॥ (यथा, मनी । ८ । ७६६ ।

“प्राणभृतुं महत्सङ्गं गोग्रजोद्दहयादित् ॥”

अस्य पर्यायः महच्छन्दे दृष्टः ।

महाद, पुं, (मस्यते सेवते आश्रीयते गमना-

येति । मह + अतिः ।) उद्गः । इति राज-

निर्घण्टः । दुर्गा । यथा,—

“महान् वाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-

र्मेना ।

स्तुतिः संसारयाहेवी नियती न नियामना ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

महातत्त्वम् । यथा—

“अविकारान् प्रधानान् महातत्त्वं प्रजायते ।

महानिति यतः स्थानिर्लोकानां जायते सदा ॥”

इति मानस्ये ३ अध्यायः ।

(महादेवः । यथा, महाभारते । ११ । ७५२ ।

“अश्वनीं शतव्रीं खड्गो पट्टिशौ चायुधौ

महान् ॥”

महच्छन्दप्रयोगनिवेधो यथा,—

“शुद्धे तेने तथा मांसे वेद्ये ज्यौतिषिके हिने ।

याचरायौ पयि निदाया महच्छन्दो न दीयते ॥”

इति भट्टिप्रथमसर्गायचतुर्थश्लोकाटीकायां भरतः ।

महानटः, पुं, (महाचासौ नटो वर्णकश्चेति ।

उडतनर्णकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति

त्रिकाण्डशेषः ।

महानदी, स्त्री, (महती चासौ नदी चेति ।)

पुरुषोत्तमदेवानामर्गतकटकस्थोत्तरदेशस्थानदी-

विशेषः । तस्या नामान्तरं चिन्नोत्पला । यथा,

“नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यापारविनिर्गता ।

चिन्नोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा ।
चिन्नोत्पला महानदी ॥” इति पुरुषोत्तम-
तत्त्वम् । गङ्गा । यथा,—

“अमुजममुनि जातं

जातु न जायते अमुनादमु ।

सुरहर । तत्र विपरीतं

पाराज्जान्महानदी जाता ॥”

इत्युद्धटः ।

महानन्दः, पुं, (महानानन्दोऽयम् ।) सुक्तिः ।

इति हज्जायुधः । (महान् आनन्दः ।) अति-

श्रयाङ्गादश्च । (वृपतिविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ११४ । ४० ।

“इत्युक्ता तान् महीपालान् महानन्दसुखान्

वली ।

अथाज्जवीतदा सर्वान् महारिदमनो दमः ॥”

वेद्यविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽयं जयस्तथा ।

चत्वार उत्तरवंशा मातङ्गसुनिख्यताः ॥”

महानन्दा, स्त्री, (महानानन्दोऽस्याः ।) सुरा ।

इति राजनिर्घण्टः । माघशुक्ला नवमी । यथा,

भविष्ये ।

“माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।

महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी वृषाम् ।

ज्ञानं दानं जपो होमो देवाचनमुपोषणम् ।

सर्वं तदनयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते गरैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

नदीविशेषः । सा पश्चाया विनिःसृता राम-

पुराणस्यामान् पश्चिमत उत्तरदिग्गता ।

(दक्षिणदेशीयो नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

१३ । २५ । ४३ ।

“पुनरावर्त्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्ये वै ।

नन्देन सेयते दान्तकच्छरोभिरर्चिंसकः ॥”

महानन्दिः, पुं, (आ सन्धक् नन्दतीति । आ +

नन्द + “सन्धधातुश्च इन् ।” उक्ता० ४ । ११७ ।

इति इन् । ततः । महानानन्दिरिति ।)

नन्दिर्वर्द्धनराजपुत्रः । यथा,—

“चत्वारिंशत्तथा भाषो राजा वै नन्दिर्वर्द्धनः ।

चत्वारिंशत्तयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ।

महानन्दिस्तुनचापि मृदायां कलिकाश्रयः ।

उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वस्य ज्ञानको वृषः ।

ततः प्रभृति राजानो भविष्याः मृद्वीनयः ।

एकराट् स महापद्म एकच्छो भविष्यति ॥”

इति मनुस्मृत्यादि २४६ अध्यायः ।

अपि च ।

“महानन्दिस्तुनः मृदागर्भजोऽतिशुद्धो महा-

पद्मानन्दः परशुराम द्वापरोऽजिज्जन्मन्त्रि-

यान्तकारी भविता ततः प्रभृति मृदा भूपाला

भविष्यन्ति । तेन महानन्दिपर्वणं सज्जिय

आसीत् ॥” इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणम् ।

महानरकः, पुं, (महानतिशयव्यापकवापरो

नरकः ।) अतिशयव्यापककारुण्यतयाख्यातम् ।

इति पुराणम् । (यथा, महः । ४ । ८८ ।

इह

महाना

महान

“तामिस्रसन्ध्यामिस्रं महादीरपरीरवी ।
नरकं वासुधैव कुटुम्बकमिव च ॥”
महानलः, पुं, (महाचाची नलचेति ।) देव-
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाचाची
अनलचेति ।) इहवर्षिच ।
महानवमी, स्त्री, (महती चाची नवमी चेति ।)
आश्विनशुक्लनवमी । यथा,—

श्रीभगवायुवाच ।
“दुर्मातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्व्युद्देगांमहोत्सवम् ।
महानवमीं शरदि वनिदानं वृषादयः ।
आश्विने शुक्लपक्षे भवेद्वा अष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति वा प्रोक्ता देवाः प्रीतिकरा
परा ॥
ततोऽथ नवमी या स्यात् वा महानवमी कृता ।
वा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवा-
प्रिया ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।
“प्राष्टट्काखे विशेषेण आश्विने कृष्टमीयु च ।
महाशब्दो नवम्यान् लोके स्मृतिं गमिष्यति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महानघं, स्त्री, (महत् तत् अन्वयेति ।
+ “अनोऽप्ययः सरसां जातिसंज्ञयोः ।” ५ ।
४ । ६४ । इति संज्ञायां टच् । “आन्वहतः
समानाधिकरणजातीययोः ।” ६ । १ । ४६ ।
इति महत् आकारादेशः ।) रत्ननयनम् ।
तत्पर्यायः । रत्नवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७७ । (तथास्य लक्षणं
यथा,—

“प्रशस्तदिग्देशकृतं सुचिभावं महच्छुचि ।
मन्त्रात्मकं गवाक्षाट्ठात्मकवर्गनिवेधितम् ।
विक्रान्तदृष्टसंहरं सवितानं क्षतार्चनम् ।
परीक्षितक्रीपुष्यं भवेच्चापि महानसम् ॥
तन्नाभ्यक्षं नयुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ।
सुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः ॥
नविभक्ताः समनसो नीचकीर्णनखाः स्थिराः ।
जाना दृढं संवमिनः क्षतोन्मीषाः सुसंयुताः ॥
तस्य चाक्षा विधियाः स्तुम्बिधियाः परि-
कर्मिणः ।

आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥
तस्मात्तद्वानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानक्षिकवोद्गारः सौम्यैर्दक्षिणपौषिकाः ॥
भवेत्सुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

तद्विवरणं यथा,—
“आयेयां दिशि कर्मकमावाचस्य महानसम् ।
गवाक्षजातमार्गाय नृहंभित्तुपरोषितम् ॥
चुङ्गी तत्र प्रकर्षका पूर्वपश्चिममायता ।
नक्षत्रादीनि भाङ्गानि चाक्षितानि च
वारिणा ॥

तेषु यत् पश्यते त्र्यंशं गुणवत् सर्वसम्मतम् ।
नवभावे पच्येत्तैश्च चतुर्धौषिकारिजित् ॥

काष्ठेषु पाचितं यद्वि तद्वितं मतिर्दं शुचि ।
यच्च तावन्मये विहं न स्यं जलपित्तकृतम् ॥
सौवर्गे राजते पाच्यमाट्ठाभूमिभृता यथै ।
तत्पार्श्वं सर्वदीपनं धिक्कोत्सवदायकम् ॥”
अथ महानवोपयोग्योपकरणानि ।
“वस्तूनि भोजनाह्वाणि विविधानि पुनः पुनः ।
सन्धाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥
दास्याप्रमाणानौ वाटा पूतहल्ली सुकुचिका ।
कर्षणी वैशवं पात्रं जलपूर्वजलिद्वारः ॥
वह्निजन्तरो ग्रावः कुहलं सुकुठारकः ।
दादस्त्रकानि शुष्काणि वस्त्रमात्राणि चैव-
नम् ॥

अजीर्णाग्रनतिस्थलान्यजन्ममलानि च ।
तितयुञ्जालनी पीठो सुवर्णं चाप्युखलम् ॥
सुपैलोद्गुशिला दन्ती चतुरस्रावपट्टिका ।
संदंशकनु युगलं वस्त्रखलकचतुष्टयम् ॥
नालिका च्चुरिका चैव सुमूलं सुकटाक्षकम् ॥
वह्निस्तालनाथाय दन्ती दीर्घा सुलौहजा ॥
तद्भूरभर्त्री सावा तप्तकं दृढवेष्टनी ।
इत्यादि वस्तुनातं हि युज्यते च महानसे ॥”
इति पाकराजेन्द्रः ॥

तत्र रत्नकीया जना यथा,—
“सुदृशाक्षविधानज्ञाः परामेधाः कुलोद्भवाः ।
सर्वे महानसे धार्या सुप्रकेशनखा जनाः ॥”
इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥
महानसोऽपि पुंनि । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

महानाटकं, स्त्री, (महत् तत् नाटकचेति ।)
नाटकविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकेयं तम् ।
अङ्केषु दशभिर्धोरा महानाटकमन्त्रिरे ॥
एतदेव नाटकम् । यथा, बालरामायणम् ॥”
इति साहित्यदर्पणः ॥ स्वनामख्यातज्ञममन्त्रित-
रामचरितनयनविशेषः । यथा,—
“एष श्रीलक्ष्मणमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरमैथुनरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमेः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य मञ्जीकृते
स्वर्गारोहणनामकीञ्च नवमो पातोऽह
एवेत्यसौ ॥”

इति तस्यान्तिमः श्लोकः ॥

महानाडी, स्त्री, (महती चाची नाडी चेति ।)
ककरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः
ककराशब्दे ज्ञेयम् ॥)

महानादः, पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हकी ।
वर्षकमेघः । (महाचाची नादचेति ।) महा-
शब्दः । इति मेदिनी । ऐ, ५१ । (यथा,
महाभारते । ५ । ६६ । २ ।

“इदमङ्घ्रिः सर्वं प्राप्ता ये केचिदुधुवज्रजमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥”
सिंहः । कर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्गः ।
शुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काश्चनवाद्यम् ।
इति चारावली । (महादेवः । यथा, महा-

महानि

भारते । १३ । १७ । २८ ।
“निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ।
कालयोगी महानादः सर्वकामक्षतुष्ययः ॥”
महाशब्दशुक्ते, नि । यथा, रामायणे । ४ ।
४० । ३८ ।

“तत्तत्कालमेव प्रतिमं महोरगनिधेयितम् ।
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥”
महानिना, स्त्री, (महती सुदीर्घा चाची निना
चेति ।) मरकम् । इति जटाधरः ॥

महानिम्बः, पुं, (महाचाची निम्बचेति ।) निम्ब-
वृक्षविशेषः । चोडा निम्ब इति भावा । तत्-
पर्यायः । कैटव्यः २ पत्रनेष्टः ३ पार्श्वतः ४ ।
इति रत्नमाला । (यथा,—

“नृत्तकुलाभनामस्य सर्वं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
महानिम्बस्य चूर्णं तु चतुर्भिः सममाहरेत् ।
मधुना वेष्टयेन्नावं जालामेष्टप्रशानये ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंयज्ञे प्रमेहविचारैः ।)
अस्य गुणाः । परमप्राचिनम् । कषायकम् ।
अम्लत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(तथास्य पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“महानिम्बः स्मृतोऽत्रेका रन्ध्रको विषसृष्टिकः
केशामृष्टिनिम्बकश्च कार्मकी जीव इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रन्ध्रक्षिप्तो ग्राही कषा-
यकः ।

कफपित्तभ्रमच्छर्दिक्कुङ्कुलासरक्तजित् ।
प्रमेहवासगुल्माशौ रन्ध्रिकाविनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महानिशा, स्त्री, (महती चोरा निशा ।
निशामध्यभागः । तत्पर्यायः । निशाहः २
निशीयः ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५६ । * ।
स्तुत्युक्तमहानिशा बाह्यप्रहरोपरि प्रहरदयम्
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरदयम् ।
तत्र क्षात्रं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तवचनात् ।
महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य पर
दिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिक्सीधमोजवातुप
पतेः । तद्दिनत्रयलोपापत्तेरिति तिथितत्त्वीय
लिखनसरसाच्च । * । तत्र भक्तनिवेष्टो
यथा,—

“यस्मिन्नेषु अतीते तु रात्रावेव महानिशा ।
जभते ब्रह्महत्याश्च तत्र सुखा च नारदः ॥
गोमानविमूत्रसमं तावूनश्च फलं जलम् ।
पुंसामभक्ष्यं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

तत्र पारम्यनिवेष्टो यथा,—
“न रात्रौ पारवं कुर्व्यादृते वै रोजिकीमनात्
निशायां पारवं कुर्व्यादृत्तं विना महानिशाम्
महानिशयां प्राप्तायां तिथिमानं यदा भवेत्
तृतीयेऽह्नि मुनिश्रेष्ठ । पारवं कुर्वते त्रयी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसंख्य ८ अध्यायः

देवलोक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदृष्टया
ल्लिका । वा द्वितीयप्रहरशेषदृष्टतीर्थप्रहर

महानी

प्रथमदृक्कृपा । तस्यां शिवलिङ्गोद्भवो यथा,
“माचलव्यचतुर्ग्रामादिदेवो महाविशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिकर्ममप्रभः ॥”
अथ ।

“महाविशा हे चटिके राजेन्मेधमयामयोः ॥”
इति देवलोक्ता महाविशा ॥

चटिका दृक्कृपा । इति तिष्ठादितत्त्वम् ॥
तान्त्रिकमहाविशा यथा, तन्त्रकारे ।

“गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
महाविशायां जपस्यं राजविशे जपेत्तु ॥”
अपि च ।

“विशा तु परमेशानि । सर्वे चाकसुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ चटिके हे परे च ये ।

महाविशा समाख्याता ततश्चातिमहाविशा ॥
अर्चरात्रे गते देवि । पशुभावेन पूजयेत् ।

दृष्टव्यं तु या पूजा तत् सर्वमर्थं भवेत् ॥
वृद्धकोशे महेशानि । तत् सर्वमन्त्रोपमम् ।

सप्तमकोशके देवि । सर्वे श्रीरोपमं भवेत् ॥
अष्टमकोशके देवि । इत्युक्तं न संशयः ।

अतः परं महेशानि । विस्तृत्यो न संशयः ॥
एतत् सर्वं महेशानि । पशुभावे मयोदितम् ।

दिश्वीरमते देवि । तत्त्वज्ञानेन पूजयेत् ॥
पञ्चतन्त्रं समानीय यदि पूजापरो भवेत् ।

कालाकालं महेशानि । विचारं तत्र वर्णयेत् ॥
अर्चरात्रगते देवि । कुलपूजा प्रकीर्तिता ।

भवेत्तत्प्राप्तुं सर्वं पूजादिकचरेत् ॥
अतिशयेन देवेशि । तव स्थाने प्रकाशितम् ।

पशोरपि कदाचिद्दे प्रकाशं नैव कारयेत् ॥”
इति गुप्तसाधनतन्त्रे ६ पटलः ॥

महानीचः, पुं, (महानतिशयो नीचः ।)
रजकः । इति शब्दमात्रा । अतिशयहीन-

वर्धनः ॥
महानीलः, पुं, (महान् नीलः नीलवर्णः ।) भृङ्ग-

राजः । नागविशेषः । मणिविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १६१ । (यथा, शिशुपालवधे ।

१ । १६ ।
“महामहानीलशिलावधः पुरो

निवेदिवान् कंसजघ्नः च विदरे ॥”
“सिंहलखाकरादूता महानीलास्तु ते क्षुताः ॥

इति भगवानगव्यः ॥” इति तट्टीकायां मणि-
नाथः ।) तस्य लक्षणं यथा,—

“यस्तु सर्वस्य भूयस्वात् श्रीरे शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तनुवात् सर्वं महानीलः स उच्यते ॥”

इति गारुडे ७२ अध्यायः ॥
(गुप्तगुणजातिभेदः । तदुपधा,—

“महिषाचो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पद्मो ज्यो गुणु लोः पद्म जातयः ॥

महानीलस्तु विश्वः खनामचमलजः ।
महिषाचो महानीलो गजेन्द्रानां हिनायुधौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुमेरोदेष्टव्यपार्थस्यपञ्चतविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डे । ५५ । ४ ।

“श्रीतार्पणस्तुतञ्च कुलीरोऽथ तुकडवान् ।
सविष्टोऽथ इववान् महानीलो भवाचनः ॥”

महानीला, स्त्री, (महती चासौ नीला नील-
वर्णा चेति ।) महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विष्टोऽथ महाजम्बूश्चेति विष्टः ॥)
महानीली, स्त्री, (नील + “नीलादोवधौ ।”

४ । १ । ४२ । इति वार्तिकोक्ता ङीप् । ततः ।
महती चासौ नीली चेति ।) नीलापराजिता ।

दृष्टनीली । तत्पर्यायः । अमरा ९ जनि-
नीलिका २ तुत्या ४ श्रीपलिका ५ मेला ६

केशादा ७ भर्गुसपलिका ८ । अस्या गुणाः ।
गुणाऽऽत्मम् । रज्ज्वेदत्वम् । सुवर्णदाहत्वम् ।

नीलिकामर्षस्य सर्वकर्मसु सगुणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

महानुभावः, त्रि, (महाननुभावो माहात्म्य-
मस्य ।) महाशयः । यथा,—

“सुततो पुण्यवान् धन्यो धर्मो च धर्मवानपि ।
महाशयो महेष्टः स्यान्नहानुभाव इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
(महात्मा । यथा, शिशुपालवधे । १ । १७ ।

“यद्दीप्तुमार्यान् परिचर्यया सुहृ-
र्महानुभावा हि नितान्तमर्धिनः ॥”

महान्तः, पुं, (महन् + प्रथमानुवचनरूपम् ।)
नवधाभक्तियुक्तलक्षणभक्ताः । ते शिवशेषधर्मा-

दयः । यथा,—
“शिवः शेषश्च धर्मश्च त्रया विष्णुर्महान्

विराट् ।
सगन्कुमारः कपिलः सगन्ध सगन्धनः ॥

वोदः पञ्चशिखो दक्षो नारदश्च सनातनः ।
भृगुर्मेरीचिर्दवासाः कश्यपः पुलहोऽङ्गिराः ॥

मेधको लोमशः शुक्रो वशिष्ठः क्रतुरेव च ।
दृष्टव्यः कर्दमश्च शक्रिणिः पराशरः ॥

मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वरः ।
यमः सत्यश्च वरुणो वायुश्चक्रो कुनाशनः ॥

अङ्गुपर उलूकश्च नाक्षोऽथ वायुनः ।
नरो नारायणः कूर्म इन्द्रगुप्थो विभीषणः ॥

नवधाभक्तियुक्ताश्च लक्षणस्य परमात्मनः ।
एते महान्तो धर्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त प्रज्ञातिखण्डे ६० अध्यायः ॥
महापञ्चमलं, स्त्री, (पञ्चानां विस्वादिन्द्रजानां

समाहारः । ततः महश्च तत् पञ्चमलश्चेति ।)
दृष्टत् पञ्चमलम् । तदुपधा,—

“विस्वोऽपिमन्यः श्योनाकः काश्रव्यः पाटला
तथा ।

सर्वेऽसु मिलितैरेनैः स्यान्महापञ्चमलकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“विनिर्गमार्थं वायोश्च स्नेहश्च तदुभेऽङ्गः ।

श्रीरं महापञ्चमलं स्रजिकां चान्वर्जिताम् ॥”
महापञ्चविधं, स्त्री, (पञ्चानां विधायां समाहारः ।

ततो महश्च तत् पञ्चविधश्चेति ।) दृष्टव्यपञ्च-
कम् । तदुपधा,—

“अङ्गी च कालकूटश्च तुलसी पद्मनाभकः ।
शङ्करश्चोति वीगोऽथ महापञ्चविधाभिधः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
महापञ्चा, स्त्री, (महानि पञ्चाख्याः ।)

महाजम्बूः । इति रत्नमात्रा । दृष्टव्यपञ्चुक्ते,
त्रि ॥

महापथः, पुं, (महां चासौ पथाश्चेति । “आज्ज-
हत्त इति ।” ६।१।४६ । इति महत्त आकारा-

देशः । “अक् पूरञ्चूः पथामागदी ।” ५।४।७७ ।
इति समासान्तोऽकारः ।) प्रधानपथः ।

तत्पर्यायः । चण्डापथः २ संसरकम् ३
श्रीपथः ४ राजपथः ५ उपनिष्क्रमकम् ६ उप-

निष्क्रमम् ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।

“पताका शोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥”
यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २० ।

“संहरत्संस्तरणः प्रतिपेदे महापथम् ॥”
महापथः । “यात्रायां पथि निद्रायां महापथ्यो

न दीयते ।” इत्यस्य प्रतिपक्षतार्थवत्त्वात्
तथात्वम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।

“तच्छोकादिन्द्रदत्तस्य पिता यातो महा-
पथम् ॥”

सुपथा । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १।४।
“सुपथा भूयपदवी नन्दरथं महापथः ।

अश्वानां शान्तो मध्यमार्गश्चेत्तैकवाचकाः ॥”
महापथगमः, पुं, (महापथस्य महापथे वा गमः

गमनम् ।) मरुतम् । इति जटाधरः ॥
महापद्मः, पुं, (महत् पद्मं तादृशं निजं

शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेदः ।
तत्पर्यायः । अतिशुक्लः २ दृष्टव्यकमलकः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६०५ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ३ । ११२ ।

“ऐरावतो महापद्मः कल्पान्तरावभौ ॥”
दन्तीकरान्तर्गतसर्पविशेषः । तद् यथा । “लव्य-

सर्पो महापद्मः लण्डोदरः श्वेतकपोतो महा-
कोपोतो वलाङ्करो महासर्पः शङ्खपालो लोहि-

ताको गवैधुकः परिसर्पः स्रक्कणः ककुदः
पद्मो महापद्मो र्धमपुष्पो दधिमलः पुष्करीको

भुङ्गुटीसुखो पिङ्गिरः पुष्पाभिकर्षो गिरि-
सर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलमर्धं

आशीविष इति ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थेऽध्याये ॥ कुवेरस्य नवनिधयन्तर्गतविधि-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डे ।
६४ । २५ ।

“यस्या वन्ते । प्रभावेन विद्यायास्तं यथाय मे ।
पद्मिनी नाम विद्येयं महापद्माभिपूजिता ॥”

प्रभेदः । यथा, महाभारते । १२ । ३५ । १ ।
“आसीत् किल नरयेष्ट । महापद्मो पुरोतमे ।

गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥”
देवभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ३ ।

“महापद्मो निज्जम्बध् पूजं कुम्भश्च दौर्धवान् ॥”
हस्तिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ५१ ।

महापा

“तस्य नाथोऽपि विज्ञाता वसुधैव कुटुम्बकम् ।
अज्ञानो बालवच्चैव महापापश्च सुप्रभः ॥”
अथ, लक्ष्मीकोटिरेवम् ॥ इति लीलावती ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६१ । १ ।
“अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं सर्वमप्यर्जुनम् ।
शक्रश्चैव महापापं निरर्थं कोटिरेव च ॥”)
सुखपद्मम् । इति रत्नमाला ॥
महापातकं, ली, (महापातकप्रतिपातकम् ।)
पापविशेषः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
“महापातका सुरापानं स्त्रीयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्नि पातकाणाहुः संसर्गापि तेः सह ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
“महापातकं चित्तं वज्रजम्बु जायते ।
वायते आधिरूपेण तस्य लज्जादिभिः समः ॥”
इति श्रुतातपीयकमेविपाकः ॥
“तुलामकरमेवैषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं महापातकनाशनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
“लक्ष्मीति मङ्गलं वाम यक्ष वाच प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र । महापातककोटयः ॥”
इति पुराणम् ॥
महापातकी, [न] वि, (महापातकमख्य-
त्येति । महापातक + इति ।) पञ्चप्रकार-
महापातकयुक्तः । न च पतिनः । यथा,—
“महापातकीनी ये च पतिनास्ते प्रकीर्तिताः ।
पतिनां न दाहः स्नात्वा न्येष्टिर्नास्ति च यः ।
न चाश्रुपातः पिबो वा कार्यं ब्राह्मणैर्दत्तं
कश्चित् ।
यतानि पतितामन्त्रं यः करोति विमोहितः ॥
तत्तल्लक्ष्मण्येनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा,—
“कृतप्राणप्रतिष्ठायां नोच्येयं प्रतिमां हिज्ज ।
दुर्गां न प्रजयेद्यस्तु स महापातकी स्युतः ॥”
इति देवीपुराणे आसनारदसंवादः ॥
अपि च ।
“पितरं मातरं भावं गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापय्यात् स महापातकी
सिद्धः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च महाविष्णुसंहितया १ । ६२ ।
“जानिमेहो न कर्मेणः प्रसादे परमात्मनः ।
योऽशुद्धबुद्धिं कुर्वते स महापातकी भवेत् ॥”)
महापापं, ली, (महापापं तत् पापमेति ।) महा-
पातकम् । यथा,—
“महापापेषु सर्वं स्नात् तदर्हं नूपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं स्नात्वा आधिवलावलम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
महापारिवर्तं, ली, (महापापं तत् पारिवर्तमेति ।)
फलवृक्षविशेषः । बड़ा पारिवर्त इति हिन्दी
भाषा ॥ तत्पर्यायः । स्वर्गपारिवर्तम् २ साम्रा-
ज्यम् ३ आरिक्कम् ४ रत्नपारिवर्तम् ५ दृष्ट-
पारिवर्तम् ६ दीपनम् ७ दीपनकर्तृम् ८ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । वज्रकारित्वम् ।
पुष्टिवर्धनत्वम् । रुच्यत्वम् । मन्त्राभिमन्त्रणम् ।
पारिवर्तादधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापापः, पुं, (महान् पापोऽस्य ।) यमदूत-
विशेषः । इति दृष्टदन्तेपुराणे ५६ अध्यायः ॥
(महापापौ पापश्चेति ।) दृष्टपापश्च ॥
महापापकः, पुं, (यस्य वायते निराकरोति
परकायेनरादिकमिति । पञ्च + कृञ् । ततः
महापापौ पापकश्चेति ।) उडभिस्तुतः ।
तत्पर्यायः । विलुक्तः २ आमखीरः ३ प्रवर्जितः
४ गोमीनः ५ । इति चिकित्साशेषः ॥ (महो-
पापक इति पाठः कुञ्चित् दृश्यते ॥)
महापिच्छीतकः, पुं, (पिच्छी तनीतीति । तन् + कः
संज्ञार्थे कन् । ततः महापापौ पिच्छीतक-
श्चेति । पिच्छाकारफलत्वादस्य तथात्वम् ।)
लक्ष्मण्येनैव महामदनृचः । तत्पर्यायः । वाराहः
२ । अस्य गुणाः । श्रेष्ठत्वम् । कटुतिक्तुरसा-
न्वितत्वम् । हर्षनत्वम् । कषुद्रोदोगपकामाशय-
शोधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापिच्छीतकः, पुं, (महापापौ पिच्छीतक-
श्चेति ।) दृष्टविशेषः । पेकिरा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । चेतपिच्छीतकः २ कर-
हाटः ३ खुरः ४ शस्त्रकोषतकः ५ शरः ६
पिच्छीतकः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । विदोषप्रमनत्वम् । चर्मरोगाप-
हत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
महापीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठते विषपिप्तादिक-
मिति । पील + “नृगयाद्यच् ॥” उणा० १ । १८ ।
इति कुः । ततो महान् पीलुरिति कर्मधारयः ।)
पीलुवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । दृष्टपीलुः २
महाफलः ३ राजपीलुः ४ महावृक्षः ५
मधुपीलुः ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् ।
रक्तत्वम् । आमघ्नत्वम् । दीपनीयकत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुराणं, ली, (महापापं तत् पुराणमेति ।)
एकादशमन्त्रयुक्तयासप्रयोगिताष्टादशसंस्क-
पुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“वृष्टिश्चापि विष्टिश्च स्थितिस्तेषां पाल-
नम् ।
कर्मणा वाचना वाक्ता मन्त्राश्च क्रमेण च ॥
वर्जनं प्रणयानां मोक्षश्च च निरूपणम् ।
उत्कीर्तनं हरेरेव देवानां च पृथक् पृथक् ।
दशाधिकं लक्षणं महातां परिकीर्तितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे १२ अध्यायः ॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्ष-
णादिकं पुराणग्रन्थं दृष्टव्यम् ॥)
महापुरुषः, पुं, (महापापौ पुरुषश्चेति ।)
श्रेष्ठतरः । (यथा, श्रीमद्भागवते १ । १५ । २० ।
“भवानताम्रीणां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।

महापु

पञ्चिजावासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥”)
पारायणः । यथा,—
“अथैव सदा परिभवन्नभीष्टदोषं
तीर्थाक्षरं शिवविरचितं श्रवणम् ।
भृङ्गार्निहं प्रकृतपालभवात्पिपोतं
वन्दे महापुरुषम् । ते चरन्वारविन्दम् ॥
लक्षा सुखलक्षणसुरेश्वरराज्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्यवचसा पदगारणम् ।
मायाद्वयं दधितवेष्टिनमन्त्राव-
वन्दे महापुरुषम् । ते चरन्वारविन्दम् ॥”
इत्यादिकृतलक्ष्मण्युक्तकीभागवतम् ॥
महापुरुषदन्ता, ली, (महापुरुषस्य दन्ता इव
मूलानि यस्याः ।) श्रुतमूली । इति रत्न-
माला ॥ (विवरणमस्याः श्रुतमूलोद्भवे ज्ञात-
व्यम् ॥)
महापुरुषदन्तिका, ली, (महापुरुषदन्ता +
स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) महा-
श्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुण्या, ली, (महान् प्रशस्तं पुण्यमस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अपराजिता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४
अध्याये ।
“दर्भपुण्या महापुण्या प्रक्षुणाश्चिपिटाक्षयाः ॥”
महापुण्यविशिष्टे, वि ।)
महापृष्ठः, पुं, (महान् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उडुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वि, दृष्टपृष्ठश्च ॥
महाप्रकृतिः, ली, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जग-
न्मूलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—
“चित्तं चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चित्तः
स्युता ।
महान् चाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
र्ज्ञेता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
महाप्रभः, वि, महती प्रभा यस्येति । अतिशय-
दीप्तियुक्तः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२६ । १२ ।
“ततश्चकं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥”)
महाप्रभा, ली, (महती चासौ प्रभा चेति ।)
महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वात्पञ्चिजा-
भावोऽन्धकारः । इति सामान्यलक्षणायां जग-
दीशः ॥
महाप्रभुः, पुं, (महापापौ प्रभुश्चेति ।) पर-
मेस्वरः । यथा,—
“वन्देऽनन्ताद्भुतैर्गन्धैः श्रीचैतन्यं महाप्रभुम् ।
नीलोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-
र्तकः ॥”
इति हरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥
“अनन्तमद्भुतचावितर्क्यैरेतैः प्रभावो यस्य तं
यतो महाप्रभं परमेस्वरम् ॥” इति तट्टीकायां
जीवगीतामी ॥ श्रीचैतन्यः । यथा,—
“सोऽयं नीलमिरीचरः सविभवो याथा च
वा मुक्तिचा

महाप्र

पञ्चिजावासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥”)
पारायणः । यथा,—
“अथैव सदा परिभवन्नभीष्टदोषं
तीर्थाक्षरं शिवविरचितं श्रवणम् ।
भृङ्गार्निहं प्रकृतपालभवात्पिपोतं
वन्दे महापुरुषम् । ते चरन्वारविन्दम् ॥
लक्षा सुखलक्षणसुरेश्वरराज्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्यवचसा पदगारणम् ।
मायाद्वयं दधितवेष्टिनमन्त्राव-
वन्दे महापुरुषम् । ते चरन्वारविन्दम् ॥”
इत्यादिकृतलक्ष्मण्युक्तकीभागवतम् ॥
महापुरुषदन्ता, ली, (महापुरुषस्य दन्ता इव
मूलानि यस्याः ।) श्रुतमूलो । इति रत्न-
माला ॥ (विवरणमस्याः श्रुतमूलोद्भवे ज्ञात-
व्यम् ॥)
महापुरुषदन्तिका, ली, (महापुरुषदन्ता +
स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) महा-
श्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुण्या, ली, (महान् प्रशस्तं पुण्यमस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अपराजिता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४
अध्याये ।
“दर्भपुण्या महापुण्या प्रक्षुणाश्चिपिटाक्षयाः ॥”
महापुण्यविशिष्टे, वि ।)
महापृष्ठः, पुं, (महान् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उडुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वि, दृष्टपृष्ठश्च ॥
महाप्रकृतिः, ली, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जग-
न्मूलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—
“चित्तं चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चित्तः
स्युता ।
महान् चाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
र्ज्ञेता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
महाप्रभः, वि, महती प्रभा यस्येति । अतिशय-
दीप्तियुक्तः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२६ । १२ ।
“ततश्चकं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥”)
महाप्रभा, ली, (महती चासौ प्रभा चेति ।)
महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वात्पञ्चिजा-
भावोऽन्धकारः । इति सामान्यलक्षणायां जग-
दीशः ॥
महाप्रभुः, पुं, (महापापौ प्रभुश्चेति ।) पर-
मेस्वरः । यथा,—
“वन्देऽनन्ताद्भुतैर्गन्धैः श्रीचैतन्यं महाप्रभुम् ।
नीलोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-
र्तकः ॥”
इति हरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥
“अनन्तमद्भुतचावितर्क्यैरेतैः प्रभावो यस्य तं
यतो महाप्रभं परमेस्वरम् ॥” इति तट्टीकायां
जीवगीतामी ॥ श्रीचैतन्यः । यथा,—
“सोऽयं नीलमिरीचरः सविभवो याथा च
वा मुक्तिचा

महायज

उत्तरां पादयोश्चक्रे उपाधानं महाबलः ।

2010年12月29日

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गस्य प्रथमो भागः ।)

महाप्राणः, पुं, (महाप्राणी दीर्घकाजग्यादिभिः
प्राणा यल्लक्षः ।) दीर्घकाजः । इति राज-
निर्णयः ॥ वर्णविशेषः । स च । स च ह्मात्
उ च ष ष भ ष ष स ह ष षः । यथा,—

महाभा

निमानं समधिष्ठाय कामगं वाचरोगयम् ॥

महाभा

सर्वान् लोकान् विचरति द्वितीय इव भास्वरः ।
 अद्यमे राजसूयस्य पारखी कर्मते पञ्चम् ॥
 चन्द्रादयनिर्म रन्ध्रं विमानमधिरोहति ।
 चन्द्ररश्मिप्रतीकाशे ह्येयैर्लोकं मनोजवैः ॥
 सेवमानो वरखीयां चन्द्रात् कान्ततरेर्लखैः ।
 मेखलानां निगादेन नूपुराणाञ्च निखनैः ॥
 अङ्गे परमवारीकां सुखसुप्नो विबुधते ।
 नवमे क्रतुराजस्य वाणिमेधस्य भारतः ॥
 काचमस्तम्भनिर्यहं वैदूर्यमस्तवेदिकम् ।
 जायन्मदमयेहिद्योगेवाचोः सन्ततो वृत्तम् ॥
 सेवितं चाक्षरः सङ्केतैर्गन्धैर्हि विचारिभिः ।
 विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
 दिव्यमाख्याम्बरधरो दिव्यचन्दनरुचिः ।
 मोदते देवतेः सार्धं दिवि देव इवापरः ॥
 दशमं पारखं प्राप्य हिजातीनभिवन्द्य च ।
 किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥
 वसुदेविकसंकाशं वैदूर्यमखितोरखम् ।
 हेमजालपरिचिप्तं प्रवालवङ्गभीसुखम् ॥
 गन्धर्वगौतमकुशलैरक्षरोभिश्च शोभितम् ।
 विमानं सुकृतावासं सुखेनोपपद्यते ॥
 सुकुटेनार्कवर्धनं जाम्बूनदविभूषिता ।
 दिव्यचन्दनदिग्भाङ्गो दिव्यमाख्यविभूषितः ।
 दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यभोगैः सम-

न्वितः ।

विबुधानां प्रवादेन श्रिया परमया युतः ॥
 अथ वर्गगणानेयं स्वर्गलोकं महतीयते ॥
 अथ गन्धर्वसहितः सहस्राण्येकविंशतम् ।
 पुरन्दरपुरे रन्ध्रे शृङ्गेण सह मोदते ॥
 दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
 दिव्यनारीगणकौश्यां निवसन्ममरी यथा ॥
 ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा ।
 शिवस्य भवने राजन् ! विष्णोर्धामि सलोक-

ताम् ॥

एवमेतन्महाराज ! नात्र कार्या विचारया ।
 अद्धानेन वै भाष्यमेवमाह गुह्यमेव ॥
 खेखकस्य तु दातव्यं मनसा यदुपदिच्छति ।
 हस्त्यन्धरययानानि वाहनानि वृष्टिमतः ॥
 कटकं कुक्कुलञ्चैव ब्रह्मरुचं तथापरम् ।
 वज्रञ्चैव विचित्रञ्च गन्धर्वैश्च विशेषतः ।
 देववत् पूजयेत्तान् विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि याणि देयानि भारते ।
 वाच्यमानं तु विप्रैर्भ्यो राजन् ! पञ्चैषि पञ्चैषि ॥
 जातिं देशञ्च सत्त्वञ्च माहात्म्यं भरतर्षभ ॥
 धर्मदृष्टिञ्च विज्ञाय चक्षिमाणां नराधिप ! ॥
 खल्लिवाप्य हिजानादी तनः कार्यं प्रवर्तते ।
 समाप्ते पञ्चैषि ततः स्वशक्त्या पूजयेत् द्विजान् ॥
 आदौ तु वाचकमत्र वक्ष्ये गन्धर्वसमन्वितम् ।
 विधिवद्भोजयेद्वाजन् ! मधु पायससुखम् ॥
 ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसपिधा ।
 आलीके भोजयेद्वाजन् ! दद्याच्चैव गुह्यीदम् ॥
 अपूपेणैव पूषेत् मोदकेण समन्वितम् ।
 सभापञ्चैषि राजेज् ! हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥

महाभा

आरण्यके जलपल्लवैर्पर्येतु द्विजोत्तमान् ।
 अरक्षीपञ्च चावाह जलकुम्भात् प्रदापयेत् ॥
 तर्पणानि च सुखानि रन्ध्रमूलफलानि च ॥
 सर्वकामगुणोपेतं विप्रैर्भ्योऽन्नं प्रदापयेत् ॥
 विराटपञ्चैषि तथा वासीसि विविधानि च ॥
 उद्योगे भरतमेष्ठ ! सर्वकामगुणान्वितम् ।
 भोजनं भोजयेद्वाजन् गन्धर्वाश्चैरनङ्गुतान् ॥
 भोग्यपञ्चैषि राजेज् ! दद्यात् पायससुखम् ॥
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ॥
 शोषपञ्चैषि विप्रैर्भ्यो भोजनं परमाचितम् ॥
 शराच्च देशा राजेज् ! चापान्धनिवराक्षया ॥
 कर्णपञ्चैष्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ।
 विप्रैर्भ्यः संस्कृतं सन्ध्यां दद्यात् संयतमानसः ॥
 शृङ्गपञ्चैषि राजेज् ! मोदकेः सगुह्यीदनेः ।
 अपूपैर्पर्येतुञ्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
 मदापञ्चैष्यपि तथा सुहृन्निभं प्रदापयेत् ॥
 अलीपञ्चैषि तथा रत्नेरुपयेत् द्विजोत्तमान् ।
 दृतीयेन पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत् पुनः ॥
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ।
 शान्तिपञ्चैष्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्

द्विजान् ॥

आन्ध्रमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकम् ।
 तथाश्मनिवासे तु हविष्यभोजयेत् द्विजान् ॥
 मौषले सार्वगुणिकं गन्धर्वाभ्युदयेनम् ।
 महाप्रास्थानिके तदन्तु सर्वकामगुणान्वितम् ॥
 स्वर्गपञ्चैष्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
 हरिवंशे पञ्चैषि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
 पारखे पारखी राजन् ! यथावद्भरतर्षभ ! ॥
 समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्र-

कोविदः ॥ १ ॥

शुभे देशे निवेश्याय सौमवस्त्राभिसंहिताः ।
 शुक्लाम्बरधरः सखी शुचिर्भूत्वा स्नानकृतः ॥
 अश्वेयते यथान्यायं गन्धर्वाः पृथक् पृथक् ।
 संहितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः सुसमा-

हितः ॥

भक्ष्येभ्योऽन्नं पेयैश्च कामैश्च विविधैः सुभैः ।
 हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामघ दापयेत् ॥
 देवताः कीर्तयेत् सर्वा नरनारायणौ तथा ।
 ततो गन्धर्व माख्येण स्नानं कृत्य द्विजोत्तमान् ॥
 तर्पयेद्विधेः कामैर्दानैश्चोपावचैस्तथा ।
 अतिरात्रस्य यक्षस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पञ्चैषि पञ्चैषि ।
 वाचको भरतमेष्ठ ! अक्ताक्षरपदम्बरः ॥
 भविष्यं आवयेद्द्विजान् भारतं भरतर्षभ ! ॥
 सुक्तवत्सु द्विजैश्च यथावत् संप्रदापयेत् ॥
 वाचकं भरतमेष्ठ ! भोजयित्वा स्नानकृतम् ।
 वाचके परितुष्टे तु शुभा प्राप्तिरनुत्तमा ॥
 नाख्येषु तु तुष्टेयु प्रवृत्ताः सर्वदेवताः ॥ १ ॥
 ततो हि वरखं कार्यं द्विजानां भरतर्षभ ! ॥
 सर्वकामैर्धन्यायां साधुभिश्च पृथग्विधैः ।
 इत्येव विप्रवदित्वो मया ते द्विपदी वर ! ॥
 अद्धानेन वै भाष्यं पञ्चां तं परिपृच्छसि ।

महाभा

भारतमवधानाया पारखी च द्विजोत्तमा ! ॥
 यथा यक्षवता भाष्यं शेषस्तु परमिच्छता ॥ १ ॥
 भारतं खल्वयान्वितं भारतं परिकीर्तयेत् ।
 भारतं भवने यक्ष तस्य हस्तगतो जयः ॥
 भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
 भारतं सेवते ह्येभ्योऽन्नं परमं पदम् ॥
 भारतं सर्वशास्त्राणां सुखं भरतर्षभ ! ॥
 भारतात् प्राप्यते मोक्षसत्त्वमेतद्भवतीति ॥
 महाभारतमाख्यानं चित्तिं गात्रं खरखतीम् ।
 नाख्ययान् केशवश्चैव कीर्तयन्नावचोदति ॥
 वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ! ॥
 आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र जीयते ॥
 यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च समातनाः ।
 तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं परमिच्छता ॥
 एतत् पवित्रं परममेतद्भक्तिनिर्देशनम् ।
 एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥
 इति महाभारते हरिवंशे सर्वपञ्चाङ्गकीर्त-
 नम् ॥ १ ॥ निवृत्तिवर्धनं युक्तमिच्छन् निवृत्ति-
 वर्याः । अ र उ ऋ ए इति वृक्षपञ्चकम् ।
 आ ई ऊ ऋ ए इति दीर्घपञ्चकम् । आ ई
 ऊ ऋ ए इति ज्ञतपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च
 दीर्घाः । ज्ञतवेनापरचतुष्टयम् । अं अः क +
 प + इति चत्वारः । ऋ ए इति अक्षरसंज्ञकौ
 द्वौ । अनुनासिकसंज्ञकः । तथा कादिमावसानाः
 पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थाचत्वारः । उग्र-
 चतुष्टयमिति त्रिविधः । इति ॥ १ ॥ वर्यानां
 किनादौ खानानि भवन्ति ताव यथा,—

“उरः कक्षः शिरसाक्षुः किनादौः-

नासिकाः ।

अदौ खानानि वर्यानां ये विदुस्ते हि

पाठकाः ॥ १ ॥

पारखं यथा,—

“भारतं श्रुतपञ्चैर्लोकं सुविना तत्परिज्ञा ।

पञ्चैर्भिर्हृष्टभिर्बोधां पञ्चैर्वा पारखं ख्यतम् ॥”

इति विज्ञप्तादितः ॥

“युतानां प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम् ।

उद्योगानां तृतीयम् भोग्यानाञ्च तुरीयकम् ॥

पञ्चमं मोक्षपञ्चानां कर्णानां पारखं ततः ।

विशोकानां सप्तमम् शान्तिपञ्चानामष्टमम् ॥

नवमं स्वर्गपञ्चानामाख्यानमननः परम् ॥”

इति च भारतटीकायां आख्यानमिश्रः ॥

(अन्त्यतस्त्वे भारतशब्दे अष्टमम् ।)

महाभीता, श्री, (महत्त्वधिका भोक्ता) तज्जालु-

वृत्तः । यथा, शब्दचक्रिकायाम् ।

“स्रष्टवन्ना महाभीता वरिणी च मन्त्री-

वधिः ॥”

(महानतिशयो भीतः) अतिशयभयशुक्तिः च ॥

महाभीमः, श्री, (महानतिशयो भीमः) । भीमका-

लित्वात् शिवांशसम्भूतत्वाच्च तथात्वम् ।)

शान्तपुराणः । इति जटाधरः । अङ्गिरासक-

शिवद्वारपाणः । इति त्रिकाङ्गशिवः । अति-

शयभयानके, च ॥

महाभोग

महाभोगः, पुं, (महानतिप्रदो भोगः ।) गोपा-
निकाशकोटविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
२३७ । अतिमहशीचे, वि ।

महाभोगः, पुं, (महानतिप्रदो भोगः ।) शाला-
राजः । इति निरुक्तशेषः ।

महाभूतं, स्त्री, (महत् भूतम् । पञ्चतन्त्राच्यः
कौत्सादस्य तथालम् ।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम् ।
यथा,—

“महाभूतानि पञ्चैव ज्ञानिकाभ्युभूभिः ।”
इति शब्दचिन्ता ।

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

“तन्त्राच्यो विवदायुवविवायुवसुखराः ।

इतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात् ।”

इकोत्तरपरिहृता विवदादयो जायन्त इत्यर्थः ।

तद्वया । शब्दतन्त्राच्यश्चन्द्रगुणं विवद्यायते ।

शब्दतन्त्राच्यवृत्तात् सप्ततन्त्राच्यश्चन्द्रगुण-
गुणो वायुर्जायते । शब्दतन्त्राच्यसप्ततन्त्राच्य-
वृत्तात् रूपतन्त्राच्यश्चन्द्रगुणं रूपगुणो वृत्ति-
र्जायते । शब्दतन्त्राच्यसप्ततन्त्राच्यरूपतन्त्राच्य-
वृत्तात् रसतन्त्राच्यश्चन्द्रगुणं रसगुणं वा-
जायते । शब्दतन्त्राच्यसप्ततन्त्राच्यरूपतन्त्राच्य-
रसतन्त्राच्यवृत्तात् गन्धतन्त्राच्यश्चन्द्रगुणं गन्धगुणो वायु-
स्त्वस्य जायते ।” इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।” “मातृजादयोऽप्यस्य

महाभूतविकारा एव तत्तात्पराकाशात्मकं शब्दः

योगं जायते सौम्यं विवेकश्च । वायात्मकं

सप्तः सप्तैव रौप्यं प्रेरणं प्रातुयुवनं चेष्टाश्च

शारीर्यः । अयात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः

पक्षिरौष्णश्च । अवात्मकं रसो रसनं श्रेष्ठं

माहवः, केहः, केदश्च । पृथिव्यात्मको गन्धः प्राणं

गौरवं स्त्र्यं भूमिश्च ।” इति चरके शारीरस्थाने

चतुर्थध्याये । विष्णुस्यः महाप्राणिनः । यथा,

महाभारते । १ । ११६ । ४८ ।

“रक्षमाभो महाभूतैः विद्वेष परमर्षिभिः ।”

महाभृङ्गः, पुं, (महाभ्रमाभो भृङ्गश्चेति ।) नील-
भृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ।

महाभैरवः, पुं, (महान् भैरवः ।) शरभरूपो

हरः । यथा,—

“योऽसौ महाभैरवाख्यः सकाशः शारभो हरः ।

भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरारत्नजः ।”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ।

(स्त्री, विद्याविशेषः । तथा च प्रबोधचन्द्रोदये ।

१ । २४ । “तन्त्राभैरवो विद्या धर्ममण्डयो-

राहरत्नाय प्रख्यापयामः ।”)

महाभोगा, स्त्री, (महान् आभोगः परिपूर्ण-
ताख्याः । यदा, महान् भोगः सुखरूपमस्याः ।)

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

“मन्त्रार्चसाधनौ देवी महाभोगा ततः स्मृता ।”

(महानाभोगो विद्यालताश्च । महाविद्यालता-
विशिष्टे, वि । यथा, कथासरित्सागरे । १७ । १०६ ।

“तत्कालं महाभोगं सन्ध्यायस्त्वसुन्दरम् ।

गुह्यचक्रो दृष्टांसावेकं न्यमोऽप्यदयम् ।”)

महामा

महामहकूकः, पुं, (महान् महकूकः ।) पीत-
महकूकः । इति राजनिर्घण्टः । सोनावेह इति
भाषा ।

महामतिः, वि, (महती मतिर्यस्य ।) अतिबुद्धि-
मान् । यथा,—

“किमेतन्नाभिधानामि जानन्नपि महामते ।।

यत् प्रेमप्रवृत्तिं विगृह्यन्ति वन्धुम् ।”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।

महामरः, पुं, (महान् मरदो यस्य ।) मत्तहस्ती । इति

शब्दरत्नावली । (महान् मरः ।) अतिप्रय-
वर्तः । अतिप्रयमत्तता च । तद्व्युक्ते, वि ।

महामनाः, [स्] वि, (महत् प्रशस्तं मनो

यस्य ।) महामनः । यथा,—

“महेश्वरे तुल्योऽसौ दानोदीर्घमहाप्रयाः ।

महामना महामा च—”

इति हेमचन्द्रः । १ । १११ ।

(यथा, जम्बे । १० । १०३ । ६ ।

“रक्तस्य वृद्धो वरुणस्य राज्ञः

आदिनाम्नां शर्धं उच्यम् ।

महामनसां सुवनचवानां

चोषो वेदानां जयनासुदस्यात् ।”

“महामनसां उदारमनसाम् ।” इति महाभ्ये

सायनः । महाशालपुत्रः । यथा, हरिवंशे ।

३१ । २० ।

“महामना नाम सुतो महाशालस्य

धार्मिकः ।”)

महामहावाहनी, स्त्री, (महती वाहो महा-
वाहनी चेति ।) गङ्गास्नानस्य योगविशेषः ।

स तु शनिवारश्रतभिवानसचशुभयोगयुक्त-

गौणचान्द्रोत्पन्नचयोद्गीर्णरूपः । यथा,—

“शुभयोगसमायुक्ता शनौ श्रतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहृदेत् ।”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ।

महामानं, स्त्री, (महद् गर्हितं मानम् । अत्र

मानशब्दस्य पूर्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हि-

तार्थत्वम् ।

“शुद्धे तेने तथा माने वैद्ये ज्योतिषके द्विजे ।

यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ।”

इति स्मरणात् ।)

नरादिपिशितम् । यथा,—

“अदृष्ट्या वधिरैर्मांसैर्मेहामांसैः सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्दुष्टजातीयेभ्योऽलिभिर्भोजनैः शिवाम् ।”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ।

अन्यत्र ।

“गोनरेभाभ्यमहिषवराहोद्गोद्गवम् ।

महामांसादकं देवि । देवताप्रीतिकारकम् ।”

इति कौलाभ्येनदीपिका ।

महामात्रः, पुं, (महती मात्रा मर्यादापरिमाणं

यस्या ।) प्रधानः । इत्यमरः । २ । ८५ । सेना

पक्षादिषु महती मात्रा धनं परिच्छेदो वा

येषां ते तथा । इति तट्टीकायां भरतः । (यथा,

रामायणे । २ । १६ । १८ ।

महामा

“तत्र वृद्धो महामात्रः विद्यार्थो नाम वामनः ।

शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ।”

सम्बद्धः । (यथा, महाभारते । २ । ११ । ६० ।

“राज्ञे भोजकदृष्ट्या महामात्राय धीमते ।”)

अमात्रः । (यथा, कामन्दकीये । ६ । ६६ ।

“दूषिते हि महामात्रे रिपुबन्धोऽपि धीमता ।

अपक्षे यस्य विनाश इत्यंभूतश्च निष्क्रियः ।”)

हस्तिपकाभिषेकः । इति मेदिनी । २, १६० ।

(यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १० ।

“इत्यत्र महामात्रो हिरदेकतवितदा ।

मद्येन शोचतां मेघो नैतच्छेतयते यथा ।”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १०५ ।

“महामहर्षि महामात्रो महानेत्रो निष्ठा-

कवः ।”)

महामात्री, स्त्री, (महामात्र । स्त्री ।) आचार्य-
पत्नी । इति जटाधरः । महामात्रपत्नी च ।

महामानसी, स्त्री, (महत् मानसं भक्तान् प्रति

सदयं चेतो यस्याः ।) निजानां विद्यादेवी-

भेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५४ ।

महामाया, स्त्री, (अवटनवटनापटीयस्त्वेन विस-

दृष्टप्रतीतिसाधनं माया । महती चासौ माया

चेति । यदा, महती माया विभक्तिर्मायाशक्ति-

र्यस्याः सा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ।

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं कृतिमावर्तते ।

उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुर्वते या निरन्तरम् ।

पूर्वातिपूर्वसंबन्धसंस्कारेण निबोध्य च ।

आहारादौ ततो मोक्षं ममत्वं ज्ञानसंशयम् ।

कोषोपरोधलोभेषु चिन्ता चिन्ता पुनः पुनः ।

पश्चात् कामे नियोन्याशु चिन्तायुक्तमह-

र्निशम् ।

आमोदयुक्तं असमावर्तं जन्तुं करोति या ।

महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी ।”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ।

(यथा च देवीभागते । १ । ६ । ४० ।

“नमो देवि ! महामाये ! अहंकार-

कारिणि ! ।”

गङ्गादेवी । यथा, काशीखण्डे । २६ । १३६ ।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

वधम् ।”)

महती माया च । (यथा, मार्कण्डेये । २ । ४१ ।

“महामाया हरेचेतत् तथा भोमोद्यते जगत् ।”)

महामायी, स्त्री, (महती मायाश्च । जिन्यां

स्त्री ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ।

महामारी, स्त्री, (महतः दुर्दान्तान् रानवादीन्

मारयति इति । मृद् + शिच् + ण्य । स्त्री ।)

महाकाली । यथा,—

“यानं तथैतन् सकलं जगत्कलं मनुजेश्वर ! ।

महाकाला महाकावे महामारीखरुपया ।

सेव कावे महामारी सेव अहिर्भवयजा ।

स्थितिं करोति भूतानां सेव कावे सनातनी ।”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

महामू

(अथान्ते प्राणिनो यस्या इति । नङ् + चञ् ।
 डीप् । महती भारी ।) अतिशयमरकच ।
 महामावः, पुं, (महान्मावो मावश्चेति ।) राज-
 मावः । इति शब्दचक्रिका । (यथा, सुश्रुते खन-
 खाने २१ अध्याये । “मावमहामावगोधूमतिल-
 पिटविलितदिधिदुग्धक्षरापायसेसुविकारानू-
 पोदकमावसाविसन्धानकशेवकञ्जाटक-
 मधुरवल्लीफलसमग्रनाथश्वप्रवृत्तिभिः क्षिप्त्वा
 प्रकोपमापद्यते ।” तथास्य प्रयोगो गुणाश्च ।
 “राजमावो महामावश्चपक्षवन्तः स्तनः ।
 न्वेतो रक्तस्तयास्तयस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ।
 यो महान्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 महामुखः, पुं, (महत् मुखमस्य ।) कुम्भीरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ । (महत् मुखम् ।)
 दृष्टव्ये, स्त्री । (यथा, दृष्टव्यसंहितायाम् ।
 ६० । ५४ ।
 “वक्त्रं सौम्यं संहतममलं वक्त्रं समञ्च भूपा-
 नाम् ।
 विपरीतं केशशुक्लं महामुखं दुर्भगानाञ्च ।”
 महत् मुखं यस्य ।) तद्वति, त्रि । (महादेवः ।
 यथा, महाभारते । १२ । १० । ८० ।
 “महादेवो महादेवो महाविष्णुः महामुखः”
 विश्वराजस्य सैनिकभेदः । यथा, महाभारते ।
 ३ । २०० । १६ ।
 “नकुलस्यभिसन्धाय हेमकूरमहामुखौ ।
 उभावभयतस्त्रीक्ष्णैः शरवर्षैर्वधताम् ।”)
 महामुनिः, पुं, (महान्मावो मुनिश्चेति ।)
 अगस्त्यः । वृद्धः । इति शब्दरत्नावली । जपा-
 न्यायः । कालः । इत्यजयपालः । आसः ।
 (श्रीनारायणः ।) यथा, श्रीभागवते । ११ । १२ ।
 “धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मित-
 सराणां सतां
 वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्-
 मूलनम् ।
 श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवापरैरीश्वरः
 वक्ष्यो हृद्यवस्थितेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिसन्-
 खानात् ।
 (महामुनिः श्रीनारायणः । इति तट्टीकायां
 श्रीधरः ।) सुखदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 महामुनिः, स्त्री, (महान् मुनिरिवेति । सर्वोप-
 कारितात्तयात्वम् । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
 औषधम् । इति शब्दरत्नावली । घन्याकम् ।
 इति जटाधरः ।
 महामुहूर्त्ता, [न] पुं, (महान् मुहूर्त्ता यस्य । आप-
 क्तानां तयात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते
 तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । दृष्टव्यस्तक्युक्ते, त्रि ।
 महामुलः, पुं, (महत् मूलं मूलं यस्य ।) राज-
 पलाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः । (हिलिहिरुष्टः ।
 यथास्य पर्यायः ।
 “हिलिहिरुष्टो महामुलः पातालगवदाङ्गयः”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

महामे

महामेख्यं, स्त्री, महामेम् । बहुवचनम् । महामे
 तन्मूल्यं चेति कर्मधारयसमासविधायकम् । (महत्
 मूल्यं यस्य ।) तद्वस्तु, त्रि ।
 महामेखिकः, पुं, (महान् मेखिकः ।) दृष्टव्यः ।
 तन्मयायः । मूवी २ विज्ञेशवाहनः १ महामेखः ।
 ४ प्रत्यमारी ५ भूफलः ६ भित्तिपातनः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 महामेखः, पुं, (महान् मेखः पशुः ।) हस्ती ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २८६ । शरभः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 महामेखुल्लयः, पुं, (महामेखुं यमं जयतीति ।
 नि + लृच् + लुप् ।) शिवस्य मन्त्रविशेषः ।
 यथा,—
 ऐशुवाच ।
 “यदि मे महती प्रीतिस्तवास्ति कुलभैरव ।।
 कथयस्व विशेषेण महामेखुल्लयाभिधम् ।
 भैरव उवाच ।
 श्रद्धा देवि ! प्रवक्ष्यामि महामेखुल्लयाभिधम् ।
 आयुर्वृद्धिकरं पुंसां नृत्योन्मूलकरं परम् ।
 यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवी निरामयः ।
 नित्यमष्टशतं जप्त्वा नृत्यं नृत्यपथं नयेत् ।”
 इति नृत्यल्लयतन्त्रम् ।
 महामेखः, पुं, (महान् मेख इव ।) शिवः । इति
 महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (महान्
 मेखः ।) अतिशयमेखश्च । (यथा, महाभारते ।
 १२ । ११० । ४ ।
 “महामेखनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् गजः”
 अतिशयराजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ४० । १५ ।
 “शुचिर्जयं चक्रकेतुं महामेखं सुवर्षेसम् ।
 सुवर्षेसस्य पञ्चेतान् हत्वा विद्याधौ सौवल्गम् ।”)
 महामेदः, पुं, (मेदयति किमधीकरोतीति । मिद्-
 + लिच् + अच् । महान् मेदः ।) अष्टवर्गे
 प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्यायः । पुरोद्भवः २ ।
 इति रत्नमाता । दृष्टव्यमेदश्च ।
 महामेदा, स्त्री, (मेदयतीति । मिद् + लिच् +
 अच् । टाप् । महती मेदा ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौ-
 षधविशेषः । तत्पर्यायः । वस्तुविज्ञा २ जीवनी
 १ पाशुरागिणी ४ देवेष्टा ५ सुरामेदा ६ दिव्या
 ७ देवमणिः ८ देवगन्धा ९ महामेदा १०
 दृष्टाहो ११ । अस्याः गुणाः । हिमलम् ।
 इत्यलम् । कथशुकदृष्टिकारितम् । दाहास-
 पित्तव्यववातज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः । ७ । अथ मेदमहामेदयोः सत्पति-
 लक्षणात्मगुणाः ।
 “महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ।
 महामेदा वनमेदा स्यादितुक्तं सुनीश्वरेः ।
 शुक्रार्द्रकनिभः कन्दो ललाणातः स पाकुरः ।
 महामेदाभिधो ज्यैष्ठ्यो मेदालक्ष्यस्तुत्यते ।
 शुक्रकन्दो नखच्छेद्यो मेदो घातुरिव सवेत् ।
 यः स मेदेति विशेषा निश्चासनात्पदैर्जनैः ।
 खण्डपर्वी मन्त्रिष्ठा मेदा मेदोभवाधरा ।

महाय

महामेदा वस्तुविज्ञा विदनी रेषतामणिः ।
 मेदायुग्ं गुरु खादु इत्थं लक्षणकथापद्यम् ।
 इत्थं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रघातम् ।”
 इति भावप्रकाशः ।
 महामेखः, पुं, (मिखल भावः । मिख + अच् ।
 मेखम् । महामेखः सख महामेख इति मेख-
 मस्येति ।) वृद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । १२ । ४८५ ।
 महामोहः, पुं, (मोहः आलस्यज्ञानम् । अतयाभूते
 वस्तुनि तथात्वज्ञानमिच्छतेः । महान् मोहः ।)
 भोगिष्ठाकृपाज्ञानम् । इति कैचित् । संसार-
 मूलकारणरागद्वेषमोहः । (महान् मोहो
 यस्यादिति च ।) महामोहजनककामेराज-
 बीजम् । इति चण्डीप्रथममाहात्म्यटीकायां
 नागोजीभट्टः । अपि च ।
 “सखणां प्रोक्ततामिममथ तामिमादितम् ।
 महामोहश्च मोहश्च तमसाज्ञानहतयः ।”
 इति श्रीभागवते २ स्कन्धे १२ अध्यायः ।
 अथ इति जज्ञा सखदौ प्रथममविद्याखदौः
 सखर्णं तत्र तमो नाम अकृपाप्रकाशः ।
 मोहो देहाद्यहं बुद्धिः । महामोहो भोगिष्ठा ।
 तामिमाः तत्प्रतिघाते क्रोधः । अन्वनामिमाः
 तमाग्ने अहमेव नत्वोऽस्मीति बुद्धिः । तदे-
 वोक्तं वैखानसे ।
 “तमोऽविषेको मोहः स्वादनः करणविभ्रमः ।
 महामोहश्च विज्ञेयो ग्राह्यभोगसुखैवका ।
 मरुतं सत्यतामिसं तामिसं क्रोध उच्यते ।
 अविद्या पञ्चपञ्चा वा प्रादुर्भूता महामातनः ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
 महाम्बं, स्त्री, (महत् अम्बं अम्बरवस्तुत्वं । यदा,
 महान् अम्बः अम्बरस्य यस्मिन् ।) तिलिङ्गी-
 कम् । इति जटाधरः । (अम्बरवस्तिविशेषे
 त्रि ।)
 महायजः, पुं, (यजयते पूजयति इति । यज् +
 अच् । महान् यजः ।) अष्टदुपासकविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ।
 महायज्ञः, पुं, (महान् यज्ञः ।) वैष्णवादि-
 रूपपञ्चप्रकारयज्ञः । यथा,—
 “पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं वलिः ।
 यज्ञैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ।”
 इति मरः । २ । ७ । १४ ।
 अपि च ।
 “दिव्यो भौमस्तथा पेशो मातृशो ब्राह्म
 एव च ।
 यज्ञैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा विनिर्दिताः पुरा ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषाञ्च तन्मूलाः ।
 इतरेषाञ्च वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः सुभाः ।
 एवं कृत्वा नरो भुङ्क्ताकाङ्क्षरिणि । विशुध्यति ।
 अन्यथा त्रीहयोऽप्येति यज्ञैके नृगपक्षिणः ।
 मन्त्रया दाढभोक्तृणां महामांसानु तत् स्तनम् ।”
 इति वराहपुराणम् ।
 (यथा च मनौ । २ । ६८ ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मणं क्रियते तयः ।”)

महारा

महाराजः, वि, (महत् वशी यत् । “श्रीवा-
हिभाषा ।” ५।४।१५४। इति समामान
कम्पनः ।) अतिशयवशीविशिष्टः । इति
याविनिष्ठाकरम् ।

महायथाः, [सु] पुं, (महत् वशी यत् विभाषा
यथा न कम् ।) भूतार्थविशेषः । इति
सिमचनः । १।५०। (शिवः । यथा, महा-
भारतः । १५।१७। १७०।

“महायथी महाकायो वृक्षो महायथाः ।”
श्री, कन्दमातृगणविशेषः । यथा, महा-
भारतः । ८।४६। २८।

“पशुवा विनदा येन सुखदा च महायथाः ।”
अतिशयवशीयुक्ते, वि । (यथा, महाभारतः ।
१।४२। ४९।

“एवं च संक्रमन्तः सगर्जो महायथाः ।
नतो ददर्श शक्रस्य पुरीक्षाममरावतीम् ।”

महारजतं, श्री, (महत् तमजतचेति ।) सुव-
र्यम् । (यथा, मार्कण्डेयः । ६०।४०।

“महारजतसङ्गाशा जायन्ते तत्र मानवाः ।”
सुखरः । इत्यमरः । २।८।८५। वृक्षद्वीपः ।

महारजनं, श्री, (रज्यतेनेनेति । रज्जु + करणे
लुट् । ततः । “अनिदितामिति ।” १।४।२४।
इत्यत्र “रज्जुकरणरजःसुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।”

इति काशिकोक्ता नवीयः । महत् तमजनचेति
कर्मधारयः ।) सुसुम्नपुष्पम् । इत्यमरः । २।
८।१०६। खर्जम् । इति मेदिनी । ने, २४४।

महारज्यं, श्री, (महत् चरज्यम् ।) वृक्षजम् ।
(यथा, रामायणे । २।१।११।

“प्रविश्य तु महारज्यं दण्डकारण्यमागवान् ।
रामो ददर्श दुर्द्ध्वेलापवागममकजम् ।”

तत्पर्यायः । अरण्यानी २ । इत्यमरः । २।४।११।
कान्तारः । इति जटाधरः ।

महारयः, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्नि । रम +
“हजिक्विषीरमिकाश्रित्यः कथम् ।” उवा०

२।२। इति कथम् । महाराजौ रयचेति ।
शिवः । इति महाभारते तस्य सङ्ख्यनाम-

कोषम् । ११।१७। १२१। (महान् रयोऽस्य ।)
अयुतधन्विभिः सहाज्यश्रजनिपुणवीहा । यथा,

“एको दशसहस्राणि योधयेद्वस्तु धन्विनाम् ।
असहस्रप्रवीणस्य महारय इति स्तुतः ।”

इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ।
(महान् रयः ।) वृक्षजम् । (यथा, महा-

भारतः । १।४२। १७।
“नातमत्तपसा साध एव दिव्यो महारयः ।”

राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । ११८।२६।
“महारयस्य वाशिष्ठः पुरोधाभूत्कथीभूतः ।”

महारम्, श्री, (महान् चारम्भो प्रकृतकरणे
बन्धो यत् ।) गङ्गाजम् । इति राजनिर्घण्टः ।

(महारम्भविशिष्टे, वि । यथा, कामन्दकीये ।
४।५४।

“जातीयो भूयुर्ध्वतः वाक्पः पर्यन्तायः ।
मूलावर्धकप्राप्तिं महारम्भवीवजः ।”

महारा

महारवं, श्री, (महान् अधिको रयोऽस्य । रवि-
प्रदत्तात् तत्त्वम् ।) काञ्चिकम् । इति जटा-
धरः । (गुणादयोऽस्य काञ्चिकशब्दे प्रख्याः ।
महारवविशिष्टे, वि । यथा, महाभारते ।
१।१११। १४।

“तान्युग्रहं महारवानि
भयं सुकृपाणि रविं द्रुहिं ।”

महारवः, पुं, (महान्तिमिहो रयोऽस्य ।) खर्जूरः ।
कोषकारः । कश्यपः । इति मेदिनी । से, ५८।

इत्युः । इति जटाधरः । (व्यस्यपर्यायो यथा,—
“महारवोऽसिपनः स्त्राण्युपुष्पो मधुलवः ।

इत्युर्वैद्यकाकारभीरुपौष्पादिमेदवान् ।”
इति वैद्यकरमनायाम् ।

(महान् रवः धातुवः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः । (यथास्य पर्यायः ।

“पारदो रसधातुश्च रसेन च महारवः ।
चपलः शिववीर्यश्च रवः कृतः शिवाकथः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
महारवाटकं, श्री, (महारवाणां अटकम् ।)

अटकात्तुविशेषः । यथा,—
“हरदः पारदः सस्यो वैक्रान्तं कान्तमन्त्रकम् ।

माचिकं विमलचेति स्युरेतेऽष्टौ महारवाः ।”
इति राजनिर्घण्टः ।

महाराजः, पुं, (महाराजौ राजा प्रभाव-
विशेषवानिति ।) पूर्वजिनविशेषः । (महारा

दीपरा राजतेऽङ्गुलिषु शोभत इति । राज् +
अच् ।) नखः । इति सिमचनः । ३।२५८। (महान्

राजा । सर्वत्र “राजाहः सखिभ्यश्च ॥ ५।४।८१।
इति समाखान्दच् ।) श्रेष्ठराजः । यथा,—

“अर्थस्य पुरयो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सर्वं महाराज ! बहुऽस्मार्थेन कौरवेः ।”

इति महाभारते उद्योगपर्वम् ।

महाराजकः, पुं, (राजते इति । राज् + कृन् ।
महाराजौ राजकचेति ।) महाराजिकगणः ।

इत्यमरटीकायां रामानुजः ।
महाराजचूतः, पुं, (महाराजमिहोदियुगेन राजते

आदिपते । इत्यच् ततः कर्मधारयः ।) उत्त-
मान्नः । तत्पर्यायः । महाराजान्नकः २ स्थूलान्नः

३ मन्थान्नम् ४ कटुः ५ नीलकण्ठिकः ६
कामायुधः ७ कामफलः ८ राजपुत्रः ९ वृषा-

न्नजः १० महाराजफलः ११ कामः १२ महा-
चूतः १३ कोमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

अम्लत्वम् । पित्तदाहदाहलघु । सुपक्वस्य तस्य
गुणाः । खादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्पिणीयवल्-

प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
महाराजदमः, पुं, (महाराजोऽतिमिहो दमः ।)

आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणादि-
विशेषोऽस्यारम्भशब्दे ज्ञातव्यः ।)

महाराजिकः, पुं, (महती राजिः परस्मिन्त्यस्य
“श्रीवाहिभाषा ।” ५।४।१५४। इति कम् ।)

गणदेवताविशेषः । स तु विश्वव्यापिकश्चतुष्टय-
वन्धकः । इत्यमरभरतौ । १।१।१००।

महारा

महाराजोपचारः, पुं, (महाराजाय उपचारः ।
महाराजानास्तुपचारो वा ।) राजार्हपूजोप-
करणम् । तद्वत्तया,—

“तत्तच्च चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचारांश्च दत्त्वादर्शं प्रदर्शयेत् ।”

विष्णुधर्मोत्तरे ।
“यथादेशं यथाकालं राजकिङ्गं सुराजये ।

इत्या भवति राजैव नात्र काया विचारया ।”
तत्र चामरमाज्जालं विष्णुधर्मोत्तरे ।

‘तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
सुच्यते च तथा पापैः खर्गलोक्तं गच्छति ।’

हृत्तल्य तत्रैव ।
‘हृत्तं बहुशलाकश्च भङ्गरीवच्छर्तुतम् ।

दिव्यवस्त्रैश्च संयुक्तं शैमदन्तमन्वितम् ।
यः प्रयच्छति क्लृप्तस्य हृत्तलयायुतेष्टतः ।

प्रार्थते सोऽमरैः सर्वैः क्रीडते पित्रभिः सह ।’
तत्रैवान्यत्र ।

‘राजा भवति लोकेऽस्मिन् हृत्तं इत्या द्विजो-
त्तमाः ।

नाप्नोति रिपुजं दुःखं संयामे रिपुनिहनेत् ।’
‘उपानतुसंप्रदानेन विमानमधिरोहति ।

यद्येवं तेन लोकेऽपि विचरत्यमरप्रभः ।’
अनन्य तत्रैव ।

‘लोकेऽपि अजभूतः स्यादस्या विष्णोर्वरं अजम् ।
शक्रलोकमवाप्नोति बभूवन्दगवातरः ।’

किञ्च ।
‘युक्तं पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुडध्वजम् ।

केशवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ।
यथावादे अजरोपमाज्जालं निखितं पुरा ।

तद्व्याप्यखिन्नं श्रेयं तत्राचलमिदं तथा ।’
किञ्च । भविष्ये ।

‘विष्णोर्ध्वजे तु सौवर्णदण्डं कुम्भादिचक्रम् ।
पताका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा ।’

यजनस्य । विष्णुधर्मोत्तरे ।
‘ताजहन्तप्रदानेन विवृतिं प्राप्नुयात् पराम् ।’

वितानस्य तत्रैव ।
‘वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

परां निवृत्तिमाप्नोति यश्च यथाभिजायते ।’
खड्गादीनाम् ।

‘इत्या निखिण्णकान् तुल्यान् शत्रुभिर्नाभि-
भूयते

इत्या तद्वत्त्वं तुल्यमयाधेयफलं लभेत् ।’
किञ्च ।

‘पतद्वयं तथा इत्या शुभगन्धभिजायते ।
पादपीठप्रदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ।’

‘दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत् ।
मार्जयित्वा तथा तच्च शुभगन्धभिजायते ।

यत्किञ्चिदेवदेवाय दद्यात्तत्तिसमन्वितः ।
तदेवायमाप्नोति खर्गलोक्तं च गच्छति ।’

किञ्च । वामनपुराणे श्रीवर्णं प्रति प्रजादोत
‘अर्घ्यानेर्भक्तिपरैर्यान्नुद्दिष्टं जगद्गनम् ।

वलिदानानि दीयन्ते अथवालि विद्वद्भ्याः ।

महारि

अत्रापि केचिद्विज्ञानि दत्त्वा पुष्पाञ्जलिञ्चयम् ।
पूर्वोक्ता दश शृङ्गाद्या मुद्राः सन्दर्शयेदिति ॥
इति श्रीहरिभक्तिविज्ञाने च विज्ञानः ॥
महारात्रिः, स्त्री, (महार्त्ता प्रलयावस्थायां रात्रि
आत्मनस्वरूपं ददाति सुप्रशम्भा सर्वान् जीवा-
नात्मरूपेणावस्थापयति जायते पञ्चपञ्चलक्ष-
णाया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । जे +
इ ।) ब्रह्मलक्ष्मणोपलक्षिता महारप्रलयरात्रिः ।
इति चण्डीटीकायां नामोनीभट्टः ॥ महत्
इन्द्रस्य रात्रिः । ब्रह्ममरुतोपलक्षिता रात्रि-
रित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्या-
विमोदः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मणा च निपाते च महाकल्पो भवेत्तुम् ।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ८१ । २० ।
“महारात्रि ! महाविद्ये ! नारायण ! नमो-
ऽस्तु ते ॥”)
अर्द्धरात्रात् परं सुहृन्महयम् । यथा,—
“अर्द्धरात्रात् परं यच्च सुहृन्महयमुच्यते ।
सा महारात्रिरुदिता तद्दत्तमद्यं भवेत् ॥”
इति तत्त्वम् ॥
आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा,—
“शुक्लाष्टमी आश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।
महारात्रिर्मेघेशानि ! कालरात्रिं प्रदु-
प्रिये ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
महाराष्ट्रः, पुं, (महान् भूयान् प्रशस्तो वा राष्ट्रः ।
महत् राष्ट्रं यजेति वा ।) देशविशेषः ।
मारहाडा इति भाषा । यथा,—
“नेच्छते प्रविष्टान्महाराष्ट्राच्च देवतः ।
जवनः पञ्चवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥
महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रदेशे उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यास्या इत्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ शक्रभेदः ।
माराटी इति भाषा । अस्या गुणः । कफवायु-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (विषयोऽस्या
यथा,—
“जयन्ती सुहृदी वासा दृष्टी च शुद्धिका ।
महाराष्ट्री जम्बुरसेलथा नीलोत्पलद्रवेः ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंघे मूलाधिकारे पञ्चा-
ङ्गकरसे । महाराष्ट्रानामियमिति । महाराष्ट्र ।
अण् ङीप् ।) अष्टादशभाषान्तगतभाषा-
विशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।
“आचार्यैश्च तु गणान्मु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम् ॥”
महारिष्टः, पुं, (महान् अरिष्टः ।) महानिम्ब-
विशेषः । तत्पर्यायः । कौट्यः २ रामणः १
रमणः १ गिरिनिम्बः ५ शुक्रवालः ६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

महारौ

शीतलत्वम् । जलुत्वम् । वनापशोषकुहास-
जमिभूतविषापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महारुद्रः, पुं, (रुद्राणां महान् स्वयं इन्द्र इत्यर्थः
इति महारुद्रः ।) महारुद्रः । यथा,—
“महाराष्ट्या महाराजलक्ष्मणकारुद्रपतः ।
माययाहृदितात्मा च तन्मध्ये समभागतः ॥
महारुद्रः स एवात्मा महाविष्णुः स एव हि ॥”
इति निर्व्याकृतम् ॥
महारूपः, पुं, (महत् महत्त्वादिरूपमस्य ।)
शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
स्तोत्रम् । १३ । १७ । १४ ॥ (महर्षयं यस्य ।)
अतिशयरूपयुक्ते, वि ॥
महारूपकं, स्त्री, (महत् रूपकं यच्च ।) नाट-
कम् । इति विकारशेषः ॥
महारोगः, पुं, (महान् घोरानिष्टकारकः रोगः ।
यद्वा, महारुज्ज्वलन्तीरोगमुक्तावशिष्टातिशय-
पातकेन जनितः रोगः ।) पापरोगः । स चाष्ट-
विधो यथा । उष्मादः १ त्वग्दोषः २ राज-
यक्ष्मा ३ चालः ४ मधुमेहः ५ भगन्धरः ६
उदरः ७ अक्षरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारदः ॥
(यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।
“महारोगेण वाभितप्तः प्राप्नोयादभ्यतरां गतिं
गच्छति ॥”
“महारोगेण क्षयकुहादिनेति” तदृशौ गार्ग्य-
नारायणः ॥ विषयोऽस्य यथा,—
“महारोगादके कासे च्वरे चावातिसारके ॥”
अस्य व्याख्यायां यथा,—
“वातवाय्याक्षरीकुहमेहोदरभगन्धराः ।
अर्शांसि गृहणीतृष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंघे यक्ष्माणि रत्नगर्भ-
पोडुलीटीका ॥)
महारोगी, [न] पुं, (महारोगः क्षयादि-
रक्ष्यस्येति । महारोग + इनिः । महारोग-
युक्तः । यथा,—
“क्षयाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यद्येष्टाचरणस्याहुर्मेरुगान्तमशौचकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ॥
महारोमा, [न] पुं, (महान् रोमाणि वृक्षादि-
रूपाणि विराट् रूपे यस्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
१७ । ८८ ॥ (महान् रोमाण्यस्य ।) दृष्टोम-
युक्ते, वि ॥ (कतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १३ । १७ ।
“मरोः प्रतीपकस्तस्मान्नातः क्षतरथो यतः ।
देवमौलस्य पुत्रो विश्वनोऽथ महारुतिः ॥
क्षतिरातस्तत्तस्मान्महारोमा च तत्पुतः ॥”)
महारौरवः, पुं, (रुद्रनामयं इति । रुद्र + अण् ।
महान् रौरवः । तत्र गता जीवाः क्रयन्-
नामकैरुचभिः पोषन्ते अत एवास्य तथा-
त्वम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १३
महान् रौद्रो रवोऽत्र महारौरवः मनोवादि-
त्वात् ब्रह्मोपः । इति भरतः ॥ अपि च ।

महाल

“महारौरवसंज्ञान् अघोर्हं तान्नसंपुटम् ।
घन्यते खदिराङ्गादेर्गुहदारापनायकः ॥
देवप्रद्यापहारी च पञ्चते कालमद्ययम् ॥”
इति वल्किपुराणे पापनाशनहृदयनाथायः ॥
महार्चः, वि, (महान् अधिकः अर्चो मूल्यमस्य ।)
महामन्त्रम् । इति मेदिनी ॥ ये, १० । (यथा,
कथावरिहामरे । १२ । १४५ ।
“तत्तत्तस्मै महार्चाणि रत्नाणि सुवहूनि च ।
विभीषणो ददाति स मधुरां गन्तुमिच्छति ॥”)
महार्चः, पुं, (महान् अर्चो मूल्यमादरो वास्य ।)
लावकपञ्ची । इति विश्वः ॥
महार्णवः, पुं, (महान् सुविशालः अर्णवः ।)
महावसुदः । यथा,—
“आवृणोती वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
(महान् अर्णव इव । प्रवादादिगुणबाहुल्यात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्मरूपिभगवन्माराय-
णस्य दक्षपरोक्षवः जनपदः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५८ । ३२ ।
“सौरुद्रा दरदाखैव वाविद्याश्च महार्णवाः ।
यते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ॥”)
महार्हः, पुं, (महान् विपुलोर्होऽस्य ।) दृष्टविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका । महार्चा इति भाषा ॥
महार्द्रकं, स्त्री, (महत् अर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् ।
अस्य गुणाः । अमिदोपनत्वम् । धारकत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
महार्नुदं, स्त्री, (महत् अर्नुदम् ।) दृष्टार्नुदम् ।
शतकोटिर्धन्या । इति ज्योतिषम् ॥
महार्चः, स्त्री, (महान् अर्चः अर्च्यं मर्यादा वास्य ।)
चेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महार-
ण्यवति, वि । यथा, महाभारते । १ । ११ । २६ ।
“महार्चाभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥”)
महापूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६ । १० ।
“यस्माद्भागार्चिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
वराङ्गाणि महार्चानि क्षुद्रा क्षातयामि वः ॥”
“महार्चानि महापूजाधीन्यानि ॥” इति तट्टी-
कायां रामानुजः ॥)
महालयः, पुं, (महतां जैनानामालयः । महान्
आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगि-
प्रवृत्तीनामालयः ।) तीर्थः । (महाराष्ट्रीनां लयो
यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । ये,
१२५ । सौराष्ट्रिनीयलक्षणपद्यः । यथा, भविष्ये ।
“वेयं दीपान्विता राजन् ! आता पञ्चदशी
सुषि ।
तस्यां दद्यात्त ये हतं पित्रां वै महालये ॥”
महालये कन्यागतापरपक्षे । इति तिष्यादि-
तत्त्वम् ॥
महालक्ष्मीः, स्त्री, (महती लक्ष्मीः ।) राधा ।
नारायणशक्तिः । यथा,—
“वन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवदेवः ।

महावि

वैद्यवाक्ता महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।
यद्वर्णाङ्गा महालक्ष्मीः प्रिया वारायणस्य
च ॥”

इति महावैवर्ते प्रकृतिलेखके ५१ अध्यायः ॥
अथ महालक्ष्मीमन्त्रः ।

“तारो वाग्भवं माया रमाकामः ह्यौ-
र्जगतप्रकृतौ नमः ॥”

तथा च ।
“वाग्भवं शुभ्रवर्णितं रमा मकरकेतनः ।
तार्क्ष्यं च जगत्पार्थो वद्विबीजसमुज्ज्वलः ॥
अर्चोशाङ्गो भृगुस्यैवृक्षमनोऽयं दादशाचरः ।
महालक्ष्म्याः समुद्दिष्टा राद्यः सर्वविद्भिदः ॥”
तस्या ध्यानं यथा, तन्त्रसारः ।

“वाक्ताकृतिसिन्धुखण्डविजयवृक्षोटीरहारो-
ज्ज्वला
रत्नाक्षयविभूषितां कुचवर्ता शालेः करैर्मञ्ज-
रीम् ।

पद्मौ कौस्तुभरत्नमप्यविरतं संविभर्ती वक्षितां
पुष्पाभोजविजोचनचययुतां ध्यायेत् परा-
मन्त्रिकाम् ॥”

(अस्या बीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रूं
जगत्प्रकृतौ नमः ।)

महालिकटभी, स्त्री, (महालः अलयः । तेषां
कटभी आश्रयभूतद्वयः ।) नैतिकविशौ-
द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महालिङ्गः, पुं, (महान् पूज्यतमो विष्णुर्लो वा
लिङ्गोऽयम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
२ । १६७ ।

“अकरोत् स महाहर्षोऽर्जुनो महाहर्षः ।
महाविभूषैर्नैवर्तौ महामादेवरो महीम् ॥”
महत् तद्विजृम्भम् ।) इति लिङ्गस्तोत्रम् ॥

महालीलसरस्वती, स्त्री, (लीलया सरस्वती ।
महती लीलसरस्वतीति कर्मेधारयः ।) तारा
विशेषः ।

“लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
ताराखरहिता चाद्यां महालीलसरस्वती ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

महालोभः, पुं, (महान् लोभः ।) लोभविशेषः ।
इति रत्नमाणा । पाटियालोभ इति भाषा ॥

महालोकः, पुं, (महाहृदयं लोकं लौक्यमस्य ।)
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचञ्चले, त्रि ॥

महालोहं, स्त्री, (महत् अतिशयगुणवत् लोहम् ।)
अपस्मानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावर्ग, स्त्री, (महत् विष्णुं वर्गम् ।) इन्द्रवर्गम् ।
तत्पर्यायः । अरण्यानी २ महारण्यम् २ महा-
टवी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।

“निरस्ताः पथि धावन्ति जयस्ते यन्महावने ॥”
इन्द्रावर्गस्य चतुरशीतिवर्णानामर्गवर्गविशेषश्च ॥

महावपः, पुं, (महती वपा यस्य । यथा, महान्
धातुस्यैत्यादिकं वपतीति । वप + अच् ।)

महाभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावि

महावरा, स्त्री, (त्रियते अस्वी देवादिभिरिति ।
ह + अच् । टाप् । महती वरा ।) दूर्वा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महावराहः, पुं, (महानीश्वरोऽपि च वराहः ।
महांश्वरी वराहश्चेति वा ।) वराहरूपी
भगवान् । यथा,—

“महावराहो गोविन्दः सुखिनः कनकाङ्गरी ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ८२ ।

“अस्ति मूरपुरं नाम यथार्थं नगरं सुवि ।

महावराह इत्यासीदानीं तत्प्रातिदुर्मेदः ॥”)

महावरोहः, पुं, (महान् अवरोहः शिवानां
अधोऽवतरणं यस्य ।) इन्द्रवर्णः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य अथशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

महावल्ली, स्त्री, (महती चासौ वल्ली चेति ।)
माधवीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा
लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ८५ ।

“उपायरससंस्मिता देशकालोपहृतिना ।

सैयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥”)

महावसः, पुं, (महती वसा वपास्य । इन्द्रः ।)
शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥

महावचाः, [सु] पुं, (महत् वचः विराट्देहे
ऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८६ ॥ (महत् वचो-
ऽस्य ।) इन्द्रवर्णोक्तिः, त्रि ॥

महावाक्यं, स्त्री, (महत् वाक्यम् ।) योग्यता-
काङ्क्षासत्तियुक्तवाक्यसमूहः । इति साहित्य-
दर्पणः । २ । २ ॥ आद्यमते तु । स्वचटकानेक-
नामजम्भतादृशार्थकम् । प्रकृत्यर्थमावाचिष्ठ-
प्रत्ययार्थबोधं प्रत्यययोग्यवाक्यं वा । इति शब्द-
शक्तिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं
वाक्यम् ।) तत्त्वमसीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठा-
दायुत्सर्गवाक्यश्च ॥

महावाक्यी, स्त्री, (वरुणो देवतास्याः । वरुण
+ अच् । डीप् । महती वाक्यी ।) गङ्गा-
जानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारव्रतभिषा-
नचक्रयुक्तगौयचान्द्रचैत्रज्योतिषोदशीरूपः ।

यथा,—

“वाक्त्रेण समायुक्ता मघौ लक्ष्मा जयोदधौ ।

गङ्गायां यदि जम्भेत सूर्ययज्ञशतैः समा ॥

शनिवारव्रमायुक्ता सा महावाक्यी स्यात् ।

गङ्गायां यदि जम्भेत कोटिसूर्ययज्ञैः समा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महाविद्या, स्त्री, (विद्यते ज्ञायते इति । विद् +
अच् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वसाक्षात्-
कारो वा यस्याः ।) देवीविशेषः । सा दशधा ।

यथा चातुष्कातर्कः ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।

भैरवी हिममस्ता च विद्या ध्रुमावती तथा ॥

वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।

यता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥

नाम सिद्धायैवास्ति न नञ्चविचारया ।

महावि

कालादिशोचनं नास्ति न चाभिजादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिचयः ।

नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”
मातङ्गीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतये ।
दोषनाशैरसंख्यदाताः सर्वा हि यज्ञैः सह ॥

काली नीला महादुर्गा त्वरिता हिममस्ता ।
वाग्वादिनी चातुर्भुजा तथा प्रयत्निरा पुनः ॥

कामाख्या वासुकी बाजा मातङ्गी शैलवासिनी ।
दद्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिचयः ।
अथ चेता महाविद्याः कलिदोषान् नाशिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

तासां दशावतारत्वं यथा,—
“प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुंरूपश्च महेश्वरः ।

यवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्द्वय ॥
लक्ष्यरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च

तारिणी ।

वगला कूर्मेश्वरीः स्यान्नीलो ध्रुमावती भवेत् ॥
हिममस्ता इतिहः स्याद्दाराहोव भैरवी ।

सुन्दरी यामदयाः स्यादामनी भुवनेश्वरी ॥
कमला नौदरूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्कि-

रूपिणी ।

सयं भगवती काली लक्ष्म्यस्तु भगवान् स्वयम् ।
स्वयञ्च भगवान् लक्ष्मः कालीरूपो भवेद्भुजे ॥”

इति सुक्तमाणातन्त्रम् ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १३६ ।
“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

घमम् ॥”)

महाविराट्, [ज] पुं, (विशेषेण राजते प्रकाशते ।
इति । वि + राज् + क्तिप् । महांश्वरी विराट्
चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—

सुनिश्चाय ।

“विश्वानां गोलोकं राजन् ! विस्तृतञ्च नभः-
समम् ।

शुचिर्निर्गलं दिव्यरूपं श्रीलक्ष्म्यैवावसृजयम् ॥
जलेन परिपूर्यञ्च लक्ष्म्यं सुखविन्दुना ।

सृष्टुञ्चस्रस्यादिसर्गे परिश्रान्तस्य क्रीडतः ॥
प्रकृता सह युक्तेन कलया निजया रूप । ।

तत्राधारो महद्भिन्नोर्विन्धाधारस्य विकृतः ॥
प्रकृतीगर्भसंभूतचित्तोद्भूतस्य भूमिप । ।

सुविस्तृते जलाधारे शयानश्च महान् विराट् ॥
राधेश्वरस्य लक्ष्म्यस्य षोडशांशः प्रकीर्तितः ।

दूर्वादिजगन्नामरूपः सङ्कितश्च चतुर्भुजः ।
चनमानाधरः श्रीमान् शोभितः पीतवासवा ॥”

इति महावैवर्ते प्रकृतिलेखके ५१ अध्यायः ॥
महाविलं, स्त्री, (महश्च तत् विलम्बेति ।)

आकाशम् । इति जटाधरः । इन्द्रविजयः ॥
महाविषः, पुं, (महत् अत्युत्कटं विषमस्य ।)

हिंसुस्वसर्पः । यथा,—
“महाविषः कालवर्षो राजाहर्षिस्तुखीरमः ।

इति जटाधरः ॥

महावि

(महाविषविशिष्टे, वि । यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थाने ८ अध्याये ।

“निविधा वृत्तिकाः मन्दमध्यमहाविषाः ।”

(महादृ विषम् । महाविषे, स्त्री । यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने २ अध्याये ।

“महाविषेण हृदये अस्थिभूजोद्गमौ भृशम् ॥”

महाविषुर्व, स्त्री, (विषु सान्धमस्यमेति । विषु +

“वप्रकरणेभ्योऽपि ह्रस्वत इति वक्तव्यम् ॥”

५ । २ । १०८ । इत्यस्य वार्त्तिकान्तु वप्रत्ययः ।

महश्च तनु विषुवमेति । अस्मिन् समये दिवा-

राज्योः समत्वात्तथात्वम् ।) मेवसंक्रान्तिः ।

यथा,—

“महाविषुवमास्त्रातं क्षतिभिश्चैव चिह्नितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

तस्मिन् मन्दरनिम्बपत्रद्वयमन्धसम् । यथा, ज्ञान-
चिन्तामणौ ।

“मन्दरं निम्बपत्राभ्यां योऽति मेघगते रवौ ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”

तत्र शृङ्गादिदानं यथा,—

“मेघादौ शृङ्गवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”

वारिपूर्वचट्टदानमन्नादि यथा,—

“एव धनैश्चटो दत्तो जलविष्णुप्रियात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफलं मम सन्तु मनोरथाः ॥

वैशाखे यो घटं पूर्वं सभोष्यं वै द्विजजने ।

ददाति सुरराजेन्द्र ! च याति परमां गतिम् ॥”

महाशब्दे ।

“यो ददाति हि मेघादौ शृङ्गमन्धुघटान्वितान् ।

पितृदुहिष्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

तत्र ह्युपादुकादानं यथा,

“विप्रैः पादुकाच्छ्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम् ॥”

पितृभ्यः पितृदुहिष्यैः । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥

महाविषुवचक्रं, स्त्री, (महाविषुवस्य चक्रम् ।)

नक्षत्रचटितनराकारचक्रम् । यथा,

“नर्हि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।

त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवचक्रमात् ॥

मस्तके भूपतेः सौख्यं वन्दे पटुना स्तम्भे ।

हृदये च घनाब्धयोर्ध्वप्राग्निर्दक्षिणे करे ॥

वामे करे महदुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।

अमरं वामपारे च कथितं विषुवचक्रम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

महाविष्णुः, पुं, (महाविष्णोर्विष्णुः सर्वव्यापकमेति ।)

महाविराट् । यथा, ‘यस्या जले कोटिकोटि-

जलास्त्रानि महाविष्णुरोमकूपगतानि तस्या

विरजायाः परिक्षाभूताया उपरि महावैकुण्ठ-

लोकः । तस्योद्देशाग्रे गोलोकः । तस्य नाभः

ज्ञानो देवलीलः स परिवारेण वर्णते । इति

भागवतानन्दतत्त्विका । स च श्रीकृष्णस्य कला-

विशेषः । यथा,—

“विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥”

इति भागवतानन्दतत्त्विका ॥

महावी

महावीचिः, पुं, (न विन्यते वीचिः सुखं यच्च ।

महानवीचिरम् ।) नरकविशेषः । यथा,

मनुः ।

“नरकं कालकृत्तमं महानरकमेव च ।

सञ्जीवन् महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ॥”

यातोति पूर्ववचनस्यमनुवर्त्तते ।

“महावीचिर्यञ्च महाकल्लोत्थेन तु नीयते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महावीर्यं, स्त्री, (वीर्याय साधु इति यत् । महत्

वीर्यम् ।) विटपम् । तत्तु सुखवद्भवयोरन-

रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

महावीरः, पुं, (वीरं पचिञ्च ईरयतीति । ईर +

कः । ततो महावीरासौ वीरमेति ।) गवहः ।

वीरयतीति । वीर + कः । महान् वीर इति

कर्त्तृधारयः । कुरः । सिंहः । मखानलः ।

(स च मनुपुत्रविशेषः । यथा, श्रीभागवते । ५ । १२५ ।

“अमीधेभजिह्वयश्चवाहुमहावीरहरिण्यरेतो-

द्वतपृष्ठसवनमेघानिषिवीतिहोत्रकवय इति ॥”)

वज्रः । श्वेतुरङ्गः । सञ्जानपची । इति

मेदिनी । रे, २८८ ॥ अन्तिमजिनः । (अयमेव

विद्यार्थस्य निष्प्रलागर्भजातः पुत्रः । तद्विवरणं

यथा, अरिष्टनेमिपुराणान्तर्गतजैनहरिवंशे ।

“सर्वार्थशीमतीजन्मा तस्मिन् सर्वार्थदर्शनः ।

विद्यार्थोऽभवत्कामो भूपः सिद्धार्यपीरुषः ॥

यच्च पाति धरित्रीयमभुद्रेकचतुर्विधम् ।

धर्मार्थयोऽपि यत्तत्तत्परलोकभयाः प्रजाः ॥

कस्तस्य तान् गुणानुयासरत्सुखयितुं चमः ।

वर्द्धमानगुह्यं ये प्रापितः स नराधिपः ॥

उच्चैः कुलाद्रिस्तमूना सहजस्त्रिहवाहिनी ।

महिषी श्रीसमुद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी ॥

चेतश्चेत्कराजस्य याज्ञाः सप्तशरीरिजाः ।

अतिकेहाकुलचक्रुस्तस्याया प्रियकारिणी ॥

कक्षां योजयितुं शक्तश्चिह्नां गुणवर्धनेः ।

या स्वपुण्यैर्महावीरप्रसवाय जयोजिता ॥

सर्वतोऽप्य नमन्तीषु सर्वासु सुरकोटिषु ।

प्रभावाभिपन्नीषु नभसो वसुहटिषु ॥

वीरवतरति चातुं धरित्रीमसुधारिणः ।

तोर्ध्वनायुतकण्ठोऽप्योत्तरविमानतः ॥

आ तं योऽशुशुभप्रदर्शनोऽसुखपूर्वकम् ।

दमे गर्भेश्वरं गर्भे श्रीवीरं प्रियकारिणी ॥

पञ्चवन्नतिवर्षादमासमासाहंशेवकः ।

चतुर्धनु तदा कानो दुःखमः सुखमोत्तरः ॥

आषाढशुक्लवद्यन्तु गर्भावतरस्त्रिहृतः ।

उत्तराषाढशुक्लान्तोऽसुसुराजह्वयमतः ॥

दिक्षुमारीकृताभिष्यां क्षीतिर्नक्षत्रैश्चैव नक्षत्रैः ॥

प्रच्छन्नो भासयन्नभेक्षां रविः प्रादुर्बं यथा ॥

नवमासेज्यतीतिषु स जिनोऽष्टदिनेषु च ।

उत्तराषाढशुक्लान्तोऽसु वनेमानेऽजनि

प्रभुः ॥

ततोऽन्यजिनमाहात्म्यानुत्पटीकरीटकाः ।

प्रसीसरवधिज्ञानतद्वृत्तान्ताः सुरेश्वराः ॥

शृङ्गेरीहरिश्चानवष्टाभिर्षोषचोचम् ॥

महावी

समाकृत्यं सुराक्षर्यं चूर्चितायं वराविभः ॥

सप्तमीकमहामेधाः सखीकाः क्षतभूषणाः ।

सिन्धुचतुर्विंशिकायास्ते प्रायुः कुक्षपुरं पुरम् ॥

त्रिःपरीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरःकराः ।

जिनमिहसुखं देवं तदुक्तं च ववन्दिरे ॥

मातुः शिशुं विज्ञानायं सुतायाः सुरमाववा ।

इन्द्राखी प्रवृत्ता नीत्वा जिनेनं चरये रदौ ॥

यद्दीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य चिरं हरिः ।

चक्रे नेत्रसङ्घोषपुष्करौकवनाचैतम् ॥

ततश्चन्द्रावदाताङ्गमिहसुखमस्तङ्गम् ॥

शृङ्गीचमिव हेमात्रेर्मुक्ताधो मदनमोरम् ॥

गङ्गास्यलमदामोदभ्रमङ्गमरमङ्गलम् ॥

तमिवाधित्वाकावक्ष्यतमाजवनमङ्कितम् ॥

कक्षांनारततावक्ष्यतमाजवनमङ्कितम् ॥

तं यथाधित्वाकाधीनरक्ताशोकमहावनम् ॥

सुवर्गरक्षया चाख्यां परिवेष्टितमिहम् ॥

तमेव च यथोपातकवत्तुक्कममेखलम् ॥

अनेकरत्नसङ्घतत्तुक्कवत्तुक्कममेखलम् ॥

तमिवोत्तुङ्गशृङ्गायशुभ्रमायत्सुराङ्गम् ॥

सुहृत्तदीर्घसञ्चारिकरत्नसङ्घमङ्गलम् ॥

तमिवाधित्वातिशुक्लस्युरङ्गोऽगुणमङ्गलम् ॥

येष्टानधारितस्योत्तुङ्गमाजवनमङ्कितम् ॥

तमिवोर्द्धस्यनाभ्यर्च्यसम्पूर्णशशिमङ्गलम् ॥

चामरेक्षुभोत्तुङ्गमङ्गलमङ्गलमङ्गलम् ॥

नं यथा चमरीक्षुभमङ्गलमङ्गलमङ्गलम् ॥

देरावनं समारोप्य जिनेनं तस्य मङ्गलम् ॥

देवैः सह जनः प्राप मन्दरं च पुरन्दरः ॥

तं पाङ्कजवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरेः ।

पाङ्कजायां प्रविष्टायां शिलायां सिंहविष्टरे ॥

संख्याय विवृधानोत्तुङ्गसगरवारिभिः ।

शातकुम्भमयैः कुम्भैरभिधिय सप्त सुरैः ॥

वस्त्राङ्गारामाजोदरजङ्गलतत्तुक्कमङ्गलम् ॥

आनीयमातुस्सङ्घे जिनं कृत्वा क्षतोचिनः ॥

सिद्धार्यप्रियकारिण्योः सममानन्ददायकम् ॥

वर्द्धमानाख्या स्तुत्वा स देवो वासवोऽगमत् ॥

मासान् पञ्चदशाङ्गमनुवधारा दिने दिने ।

याः पूर्वमापन्तान्भिक्षार्पितोऽर्थो जनोऽखिलः ॥

वर्द्धमानः सुरैः सखी वरुधे स यथा यथा ।

पितृभ्युन्मिलोकानामसुराङ्गलया तथा ॥

सुरासुरनराधीशमौजिमानाचैतन्ममः ।

चिह्नहर्षमाखोभूङ्गीरो भोगैः परिष्कृतः ॥

शुद्धतं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम् ॥

कुटिलेषु यथा सिंहनखरन्ध्रेषु मौक्तिकम् ॥

शान्तचित्तं कदाचित् कथं नुहमयोधयत् ॥

नत्वा सारसतादित्यसुखान्जीकान्तिकाः सुराः ॥

सौधम्याः सुरैरेव क्षतोऽभिभवपूजनः ।

आवृत्त शिविकां दिक्षुसुखमाणां सुरेश्वरैः ॥

उत्तराषाढशुक्लान्तोऽसु वनेमाने निष्ठाकरे ।

कण्ठस्य मार्गशीर्षस्य दशन्वामगमङ्गलम् ॥

अपनीय तपोः सर्वं वस्त्रमाख्यादिभूषणम् ॥

पञ्चसुष्टिभिरुत्तुङ्गमङ्गलमङ्गलमङ्गलम् ॥

वैशङ्कनजसङ्घातं जिनस्य अमराचितम् ॥

महावी

प्रतियुगं सुराधीशो निदधौ दुग्धवारिधौ ॥
 इन्द्रनीलचक्षुर्नैव क्षितिर्नैवेति चालभातु ॥
 जिनेन्द्रकेयपुत्रेण रक्षितः श्रीरवामरः ॥
 जिनेन्द्रमण्डलं दृष्ट्वा तुष्टाः सर्वे परामराः ॥
 तत्त्वा यतीपकस्यावपूजाज्ञानुर्वेद्याययम् ॥
 मनःपथैर्यथैकचतुर्गाममवैचयः ॥
 तपो द्वादशवर्षाणि चकार द्वादशात्मकम् ॥
 विहरत्य वायोऽसौ गुह्यग्रामपरिषदः ॥
 ऋक्षगुणापगावृक्षे नृभिक्षयामभौषिवान् ॥
 तत्तातापनयोमस्यः शाकाभ्यावश्रिजातये ॥
 वैशाखशुक्लपक्षे दशम्यां बहमाश्रितः ॥
 उत्तराषाढगुनीं प्राप्तिं शुक्लध्यानीं निशाकरे ॥
 निहृत्य चातिसङ्घातं केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
 केवलस्य प्रभावेन सद्यसा चलितासनाः ॥
 आगतं महिमां चक्रुस्तस्य सर्वे सुरासुराः ॥
 बटुवद्विद्वत्तान् भूयो मौनेन विहरन् विभुः ॥
 आनगमं जगत्स्थानं जिनो राजयज्ञं पुरम् ॥
 आनरोहं त्रिं तत्र विपुलं विपुलप्रियम् ॥
 प्रबोधार्थं स लोकानां भावमाहुदयं यथा ॥
 ततः प्रबुद्धतान्तेरापतद्भिरितकृतः ॥
 जगत्सुरासुरैर्वापि जिनेन्द्रस्य गुह्यैरिव ॥
 सौधमौल्यैकदा देवैः परीतोऽभान् स भूधरः ॥
 नाभियाधितः पूर्वं यथाष्टापदपद्मेनः ॥
 चतुराष्टासुखारस्थितद्वादशगोपुरम् ॥
 हनं रत्नमयं देवैः प्राकारवलययम् ॥
 जाते योजनविस्तीर्णं शरयं समवाधिकं ॥
 विभागा द्वादशाभासप्रभः स्फाटिकभित्तयः ॥
 प्रातिहार्यैर्नोऽष्टाभिस्तुष्टिंश्रुण्णहादुष्टैः ॥
 तत्र देवैर्दत्तोऽभावीज्जगत्तत्र इव ग्रहैः ॥
 इन्द्रादिवायुभूवाद्याः कौण्डिन्याद्याश्च
 प्रकृताः ॥
 इन्द्रोद्गमायाताः समवस्थानमर्हतः ॥
 प्रत्येकं संहिताः सर्वे शिष्याणां पञ्चभिः श्रुतैः ॥
 तत्तात्पर्यादिसम्भवाः संयमं प्रतिपदिरे ॥
 सुता चेटकराजस्य कुमारौ चन्द्रना तदा ॥
 चीनेकाभरसंवीनायातायां पुरःसरी ॥
 अश्विकोऽपि च संप्राप्तः सेनया चतुरङ्गया ॥
 सिंहासनोपविष्टं तं प्रब्रूनाम जिनेन्द्रम् ॥
 हस्तचामरभङ्गारेः कलसज्जलदर्पणैः ॥
 अजनेः सुप्रतीकेषु प्रसिद्धैरष्टमङ्गलैः ॥
 अनाचक्रदुर्गनाजगलसिंहद्वयभङ्गैः ॥
 गरुडभजसंयुक्तेरष्टभेदेर्महाभङ्गैः ॥
 मानसल्लोकायाजपैश्चतुर्भिश्च महाभङ्गैः ॥
 वायुभोग्यैश्च वज्रीवज्रलताग्रहैः ॥
 नेत्रैर्देवैः कृतैः सर्वैरन्येचातिशयेकया ॥
 यथा स्थानस्थितैर्नैवो समवस्थानभूरभूत् ॥
 अच्येन्दोरिव शुक्लाद्या निवस्था गुह्यं प्रकृताः ॥
 साधवोऽभाज्जिगत्स्थाने जातस्तथा च विवर्द्धताः ॥
 ततः कल्पनिवास्थितो देवः कल्पलताश्रुजः ॥
 मेरोरिव जिनस्थाने तां बभूवोऽगभूमयः ॥
 ततोऽनङ्गुतनारीभिराधिकैस्ततिरावभौ ॥
 स्मरद्विमुक्तिराशिष्टा शारदीयं जनावली ॥

महावी

ज्योतिर्देवस्थितो तत्र रेजुवज्जलमर्तयः ॥
 ताक्षारा इव संक्रान्ताः समवस्थानवागरे ॥
 क्रान्ताश्चान्तरदेवानां ततस्तत्र विरेजिरे ॥
 करजुटमलहारिण्यः साक्षादिव वनत्रिण्यः ॥
 ततो नागकुमारादिदेवो नागपक्षीज्जनाः ॥
 नागलोकसमायाता नागवला इवा बभूवुः ॥
 ततोऽप्यभिजुमाराद्याः देवाः पातालवासिनः ॥
 ज्वलितोज्ज्वलवेषास्ते दशभेदा बभासिरे ॥
 ततः किन्नरगन्धर्व्यश्चकिंपुत्रवाद्यः ॥
 योद्धृषाड्विकल्पास्ते यन्त्रराच चकासिरे ॥
 सप्रकीर्णकनकचक्रम्याचक्रमसोर्गहाः ॥
 पञ्चभेदास्तदानवपुत्रो ज्योतिषो बभूवुः ॥
 मौलिकुलजकेयूरप्राणलकाटिस्तत्रिण्यः ॥
 हारिण्यः कल्पवृक्षाभाजतोऽभान् कल्प-
 वासिनः ॥
 सपुत्रानभिमानेकविद्याधरपुरःसराः ॥
 न्यधीदन्तानुवा नागाभावाविश्रवस्ततः ॥
 ततो हि नकुलेभिन्दुहयेन्महिषाद्यः ॥
 जिनाशुभावसम्भूतविन्वाद्याः स्वामिनो बभूवुः ॥
 इति द्वादशभेदेषु परीतिं विवृतिं गतम् ॥
 गच्छेयु प्रथमं तत्त्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
 प्रत्यक्षीकृतविन्वाद्यं ततदोषत्रयचयम् ॥
 जिनेन्द्रं गौतमोऽप्युच्यतेयार्थं पापनाशनम् ॥
 स दिव्यजनिना विन्वसंशयहेदिना जिनः ॥
 दुर्गभिक्षुभिधीरेण योजनान्तरवायिना ॥
 आवणस्यासिते पक्षे नचक्षेऽभितिं प्रभुः ॥
 प्रतिपद्यहि पूर्वाङ्गे शासनार्थमुदाहरत् ॥
 आचारार्जस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रकृतस्य च ॥
 जगाद भगवान् धीरः संस्थानसमवाययोः ॥
 आस्थां प्रवृत्तिद्वयं चाटधर्मेकयास्थितम् ॥
 आवकाध्ययनस्यार्थमनलदृष्टगोचरम् ॥
 अशुनरदृष्टस्यार्थं प्रवृत्त्याकरस्य च ॥
 तथा विपाकसूत्रस्य पवित्रार्थं ततः परम् ॥
 त्रिविष्टिः त्रिशती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ॥
 दृष्टिवादस्य तस्यायं पञ्चभेदस्य सर्व्वेष्टक ॥
 जगाद जगती नाथः प्रथमं परिकर्मेष्टकः ॥
 सूत्रस्याद्याशुयोगस्य तथा पूर्व्वगतस्य च ॥
 उत्पादपूर्व्वपूर्व्वस्य परमार्थं ततः परम् ॥
 अयायकीप्रपूर्व्वार्थमगरीरभक्षिदाम् ॥
 वीर्यप्रवादपूर्व्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादम् ॥
 ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्मप्रवादयोः ॥
 प्रत्याख्यानस्य विद्यानुवादकस्यायपूर्व्वयोः ॥
 प्राणावायस्य पूर्व्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ॥
 क्रियाविशालपूर्व्वस्य विशालार्थमशेषवित् ॥
 सज्जोक्तविन्दुसारायं चलि कार्यं सवस्तुकम् ॥
 अङ्गप्रविष्टतत्त्वार्थं प्रतिपाद्य जिनेन्द्रः ॥
 अङ्गवाङ्मनोवस्तुतत्तिपाद्यायैकपतः ॥
 सामाधिकं यथायांश्च स चतुर्विंशतिस्तवम् ॥
 बन्धनाश्च ततः पूर्णां प्रतिक्लमकमेव च ॥
 देवदिकं विनेयेभ्यः क्षतिकर्त्त ततोऽवदत् ॥
 दशवैकालिकां पृच्छीतुत्तराध्ययनं तथा ॥
 तं कल्पवृक्षारश्च कल्पकल्पं ॥ ॥ ॥

महावी

कल्पच पुष्करीकश्च सुमहापुष्करीककम् ॥
 तथा निवद्यतां प्रायः प्रायश्चित्तोपबर्त्तनम् ॥
 जगत्त्रयगुरुः प्राज्ञ प्रतिपाद्यं हितोद्यमः ॥
 मन्त्रादि केवलां तस्य स्वरूपं विषयं जगम् ॥
 अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योवाच संख्याया ॥
 मार्गवाक्यान्मन्त्रैश्च गुह्यज्ञानविकल्पनेः ॥
 जीवस्थानप्रभेदेण जीवद्रव्यसुपादिशतम् ॥
 सत्त्वगुणाद्याशुयोगैश्च सन्नामाद्यैः किमादिभिः ॥
 द्रव्यं स्वरूपं चैभिर्भ्रं पुत्रजादिजिनचयम् ॥
 द्विविधं कर्मवन्धश्च चक्षेतुं सुखदुःखदम् ॥
 मोक्षं मोक्षस्य चेतुश्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ॥
 बन्धमोक्षफलं यत्र सुच्यते तत्तिधातुतम् ॥
 अन्तस्थितं जगौ लोकमलोकश्च बहिःस्थितम् ॥
 अथ सप्तविंसत्यं श्रुतार्थं जिनभाषितम् ॥
 द्वादशाङ्गश्रुतं स्वरूपं वोपाङ्गं गौतमो वधात् ॥
 जैलोक्यं संसदि दृष्टं जिनाकौवचनंशुभिः ॥
 सुक्तमोहमहानिद्रं सुप्तोत्थितमिवावभौ ॥
 जिनभावाधरस्यन्दमन्त्रेण विजृम्भिता ॥
 तिर्यग्देवमनुष्याणां दृष्टिमोहमनौषधत् ॥
 ततो जिनोक्ततत्त्वार्थमार्गमग्राह्यं च जगत्तम् ॥
 अङ्गाकाङ्गानिदानादिकलङ्कविगमोज्ज्वलम् ॥
 सत्यगदर्शनसदृशं ज्ञानालङ्कारनायकम् ॥
 स्वकर्त्तृदृष्टयेकं पितृहमस्तिनाङ्गभिः ॥
 कायेन्द्रियगुह्यज्ञानजीवस्थानकुलायुषाम् ॥
 भेदाद्यो निर्विकल्पाश्च निरुप्यागमचक्षुषा ॥
 क्रियासु स्थानपूर्व्वानु वधादिपरिवर्त्तनम् ॥
 वक्षां जीवनिजायानामहिंसायां महाव्रतम् ॥
 चक्षुर्गोचरजीवौघान् परिहृत्य यतैर्यतः ॥
 रथ्यासमितिदाया वा व्रतशुद्धिकरी मता ॥
 तज्जा कार्कश्यपाकथं यतैर्यजवतः सदा ॥
 भाषयं धर्मेकार्यं भाषासमितिस्थिते ॥
 पित्रशुद्धिविधानेन शरीरस्थितये तु यत् ॥
 आहारमह्यं वासादेवया समितिर्यतेः ॥
 निक्षेपयं यदा दानमीक्षित्वा योष्यवस्तुनः ॥
 समितिः सा तु विवेका निक्षेपादाननामिका ॥
 शरीरान्तरज्जगत्प्रगतासु सुभूमिषु ॥
 यत्तत्त्वमितरेषा तु प्रतिपाद्यनिका मता ॥
 एवं समितयः पञ्च गोप्यास्तिस्रस्तु गुणयः ॥
 वाङ्मनःकाययोगाणां शुद्धरूपां प्रवृत्तयः ॥
 चित्तेन्द्रियनिरोधश्च वृद्धावस्थाकसत्क्रियाः ॥
 श्रीचक्षानेकभक्तश्च स्थितसुक्तिरचेलता ॥
 भूमिप्रयात्रतं दन्तमज्जगत्तन्वन्वन् ॥
 तपः संयमचारिणं परीषद्वलयः परः ॥
 अशुप्रेक्षाश्च धर्मेण समाददृष्टजगत्तः ॥
 शानदर्शनचारिणश्चतपोविनयसर्व्वजम् ॥
 इति अवलोक्योऽयं कर्मनिर्णोचचेतुकः ॥
 सुरासुरनराध्यक्षं जिनोक्तं तदा वराः ॥
 संसारभीरवः शुद्धजातिरूपकुण्डलः ॥
 सर्व्ववज्रविनिर्मुक्ताः श्रुतश्रुः प्रतिपदिरे ॥
 सम्यग्दर्शनसंशुद्धाः शुद्धैकवचनावृताः ॥
 सद्यश्चो दधुः शुद्धा नाथैस्तार्थिकाव्रतम् ॥
 पञ्चधाव्रतं केचित् त्रिविधं गुह्यव्रतम् ॥

महावी

श्रियावतं चतुर्भेदं तत्र श्रीपुत्रवा दधुः ।
 तिर्यङ्मोऽपि यथाशक्ति नियमेन्यवतस्थिरे ।
 देवाः सहस्रान्नाननिनपूजासु रेमिरे ।
 श्रीकिनेन तु यत् पूर्व्वं नकारभपरयहात् ।
 परस्थितिकमारब्धं नारकायुक्तमरुते ।
 तत्तु चायिकसम्पत्तात् स्वस्थितिं प्रथमस्थितौ ।
 प्रापद् वरसहस्राणामशीतिं चतुर्वत्तराम् ।
 चयस्त्रिंशत् सप्तधाः क क चैयमपरास्थितिः ।
 अहो चायिकसम्पत्प्रभावोऽयमनुत्तरः ।
 अकरो वारिषी यो यो भयः स तथापरे ।
 कुमार आतरक्षी पराचान्तःपुरस्थितः ।
 सम्पत्तं श्रीलसहान् प्रौढं जिनपूजनम् ।
 प्रतिपद्य विनेतुं विनेतं विजगद्गुरुम् ।
 ततः प्रख्य देवेना जिनैर्न लोचपूर्व्वकम् ।
 यथायथं ययुर्मुक्ता निचवर्गेर्निजायदम् ।
 श्रीविकीऽपि गुणश्रीसुचकैरभिरुद्रवान् ।
 अभिरुद्र जिनं गत्वा प्रविष्टस्तुष्टीपुरम् ।
 निःसरद्विजिह्वश्चि सभा जैनी जनोन्मिभिः ।
 सुखीभ सुभितैर्वैजा नदीपूरेरिवाभुधिः ।
 आकीर्णमेव तैर्ज्ञेयं सभामखलमहेतः ।
 हीयते वा कदा स्त्रीति भातुभिर्भातुमखलम् ।
 नोदयास्तमितं तत्र जायते ब्रह्मखलम् ।
 धर्मचक्रप्रभाचक्रप्रभामखलरोपिवाम् ।
 तत्र तीर्थंकरः कुर्वन् प्रथमं धर्मेदेशनम् ।
 सेवितः श्रीविकेनास्य न हि द्रष्टव्यवर्गणा ।
 गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
 सर्वानुयोगमार्गेषु प्रवीणः स हृषीकेशम् ।
 ततो जिनयहैस्तुहैराद्या राचयहं पुरम् ।
 हतमनर्बहियात्रमजसं महिमोत्सवैः ।
 हतः सामन्तवर्चातेर्महामन्त्रपुरोहितैः ।
 प्रवाभिर्जिनैर्वाप्यो मगधो विषयोऽखिलः ।
 पुरेषु ग्रामघोषेषु पर्व्वताग्रैः सहस्रतः ।
 नदीतटवनान्तेषु तदा यद्विजनावली ।
 तिष्ठन्नेव महोदये विषट्यन्मोहान्वकारोन्नतिं ।
 प्राग्देशप्रचया विधाय मगधादेशं प्रमुहप्रजम् ।
 तद्वत्वा पृथुदेशमध्यमगमन्मध्यन्दिनश्रीधरं ।
 मिथ्याज्ञानदिमान्तलज्जिनरविर्बोधप्रभा-

मखलः ॥")

कोकिलः । इति चेमचक्रः । धनुर्धरः । इति
 शब्दरत्नावली । एकवीरवृत्तः । इति राज-

निर्घण्टः । लज्जणः । यथा,—

“लज्जणश्च महावीरं पतितं रणभूतये ॥”

अङ्गदादिः । यथा,—

“अङ्गदादेर्महावीरैर्वैरितं ब्रह्मपणम् ॥”

इति तन्त्रसारे हनुमत्कव्यः ॥

हनुमान् स्वयमपि महावीरत्वेन प्रसिद्धः ॥

महावीरा, श्री, (महावीर + टाप् ।) श्रीर-

काकोली । इति रत्नमाला ।

महावीर्यः, पुं, (महन् विभ्रष्टये विपुलं वीर्यं-
 मस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली । (महन्
 वीर्यं तपोवजमस्य ।) वृद्धभेदः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाव्र

(वितथस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
 २१ । १ ।

“वितथस्य सुतात्मनोऽहं चक्षो जयकृतः ।
 महावीर्यो नरो गगः संकतिस्तु नरात्मजः ॥”
 अतिशयबलशुक्ते, वि । (यथा, महाभारते ।

५ । १७६ । ४६ ।

“ततः क्लिप्त महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो
 वृषान् ।

अधिक्षिप्य महातेजास्त्रिजः कन्या जहार
 ताः ॥”

विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । ७ । १ । ६६ ।

“नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥”

महावीर्या, श्री, (महन् वीर्यमस्याः टाप् ।) ब्रह्मा ।
 सा च सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः । वन-
 कार्पासी । इति शब्दरत्नावली । महाश्रुता-

वरी । इति राजनिर्घण्टः ।
 महावृहती, श्री, (महती वृहती ।) वार्ताकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महावृत्तः, पुं, (महान् वृत्तः ।) कुहीवृत्तः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“वक्वृत्तो महावृत्तः कुही कुच सुधा गुहा ॥”
 यथा, सुश्रुते खलस्यानं ४४ अध्याये ।

“महावृत्तपयःपीतैर्यवागुक्तकुलैः कृता ।
 पीता विरोचयत्याशु गुह्येनोत्कारिका कृता ॥”
 वृहद्वृत्तश्च ॥

महावेगः, पुं, (महान् अमोघो दुर्भारो वा वेगो
 यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
 स्तोत्रम् । (महान् वेगः ।) अतिजवः । (महान्
 वेगोऽस्य ।) तदुक्ते, वि । (यथा, महाभारते ।

१ । १५५ । १२ ।
 “विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पथं त्वं युधि विक्रान्तावेतौ च नरराक्षसौ ॥”

महावाधिः, पुं, (महांवाधौ वाधिश्चेति ।)
 महारोगः । स तु कुष्टादिः । यथा,—

“सर्व्वाधाधिविनिर्मुक्तो महावाधिविघ्नतः ।
 पठनात् संप्रज्येत्तु जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”

इति ब्रह्मयामले गायत्रीकवचम् ॥

महावाहतिः, श्री, (महती वाधौ वाहतिश्चेति ।)
 प्रखवस्त्राहायुक्तवाहतिचयम् । यथा । ॐ भूः
 स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ।

इति भवदेवभट्टः ॥ (यथा, मनौ । १ । ८१ ।
 “योद्धारपूर्व्विकास्त्रिजः महावाह्यतयोऽप्ययाः ।
 त्रिपदाश्चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो सुखम् ॥”

महाव्रजं, श्री, (महच्च तद्व्रजश्चेति ।) दुष्टव्रजम् ।
 नाली वा इति भाषा । यथा,—

“कुर्व्यान् सप्रदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ।।
 महाव्रजविमोचय विंशतिं पठेन्नरः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तवाराहीतन्त्रवचनम् ॥
 महाव्रतं, श्री, (महच्च तद्व्रतश्चेति ।) वृद्ध-
 वाविकव्रतम् । यथा । “तत्र व्रतकाजापूर्व्वं

विश्वयधिकव्रतस्य यावदवशिष्टं तावत्परि-

महाव

मात्रमहाव्रताशुक्ता येनवी रातव्याः । इति
 प्रायश्चित्तविवेके भवदेवभट्टमतम् ॥ श्रुत-
 काकीनदुर्गापूजनम् । यथा,—

“महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादेरुद्धितम् ।
 कर्त्तव्यं सुरराजेन । देवीभक्तिसमन्वितैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तवाराहीतन्त्रवचनम् ॥
 अरुणोदयकाकीनमाषकानम् । यथा,—

“वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरं चक्रेततः ।
 दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं कुरुष्वेद माषकानं महाव्रतम् ॥”

इति मन्त्रमावतत्त्वप्रवृत्तवाराहीतन्त्रवचनम् ॥
 (महाव्रतधारिणि, वि । यथा, महाभारते ।
 १३ । ५७ । २१ ।

“ततोऽन्यास्मिन् वनोद्दिष्टे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौश्या दृष्ट्वा समासीनं जपमानं महा-
 व्रतम् ॥”

महाव्रती, [न] पुं, (महाव्रतं योगनिधमाशुभाना-
 दिकमस्यास्तीति । व्रत + इति ।) शिवः । इति
 चेमचक्रः । २ । १११ । उरुखटः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । महाव्रतशुक्ते, वि । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ३७ । ५६ ।

“एतच्छ्रुत्वापि सावज्ञास्ते महाव्रतिनकदा ।
 ऊचुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सहस्राणि ॥”

महाशक्तिः, पुं, (महत्त्वः शक्तयः मातृगणारथो
 महद्वा सामर्थ्यं यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति
 शब्दमाला । (महती शक्तिः ।) अतिशयपरा-
 क्रमः । महतीशक्तिरस्य तदुक्ते, वि ॥

महाशङ्खः, पुं, (महान् शङ्ख इव वृहच्छुभ्रवान् ।)
 मातृवाख्य । संख्याविशेषः । स च दश-
 निखर्चः । ललाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ।
 (महान् महार्धः शङ्खः ।) निधिविशेषः । इति
 विश्वः । कर्त्तव्यचयोर्मेध्यगताख्य । यथा,—
 “कर्त्तव्यचयोरमेध्यगताख्य महाशङ्खः प्रकीर्णितः ।”

तस्य मातृया जपविधयेया,—
 “महाशङ्खमयी माता नीलवारसते विधौ ।
 वृत्तलाटाख्यखलेन रचिता जपमालिका ।
 महाशङ्खमयी माता ताराविद्याय प्रिये ।”

इति तन्त्रसारप्रवृत्तसुक्तमातातन्त्रम् ॥

(महान् शङ्खः ।) वृहच्छङ्खः । यथा,—
 “पौष्पं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ।”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 (संपभेदः । यथा, भागवते । ५ । २७ । ११

“ततोऽधस्तात् पाताले नागलोक्षपतयोवासुकि
 प्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चेतश्चक्रवर्त्त
 राक्षशश्चक्रकम्बलान्तरदैवदत्तादयो महा
 भोगिनो महामर्षा नवचक्षि ।”

महाशठः, पुं, राजधत्तरः । इति राजनिर्घण्टः
 (महांवाधौ शठश्चेति ।) अतिघूर्ते, वि ॥

महाशयपुष्पिका, श्री, (अक्षयं पुष्पं इति अक्षयपि
 ङीष् । ततः अक्षयं कश्चिज्जां टाप् पूर्व्वस
 वक्षश्च । शयश्चैव पुष्पिका यस्याः । महती
 चाधौ शयपुष्पिका चेति ।) वृहच्छयपुष्पी

महाश्रा

महाध

इति भावप्रकाशः ॥
महाशयः, जि. महान् आशयोऽभिप्रायो मनो
वा यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
महिच्छः २ । इत्यमरः । १ । १ । १ ॥ महानु-
भावः १ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदात्तः ४
महामनाः ५ । इति जटाधरः ॥ उद्भटः ६
उदारः ७ उदीर्घः ८ महात्मा ९ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । १११ ॥ (यथा, कथाविरत्नागरे ।
७२ । १२८ ।
“देवान्प्रवृद्धः शुभाय स वराहो महाशयः ॥”
महान् आशयो जलानामाधारः ।) समुद्रे,
पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
महाशय्या, स्त्री, (महात्माया शय्या चेति ।)
राजशय्या । इति हेमचन्द्रः । १ । १८० ॥ दृढ-
च्छाया च ॥
महाशरः, पुं, (महात्मासौ शरश्चेति ।) स्थूल
शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाशस्त्रः, पुं, (महान् दृढं शस्त्रो यस्य ।)
चिह्नमनुसृतः । इति हारावली । १८७ । (यथा,
मनुः । १ । २७२ ।
“कालश्राकं महाशस्त्राः खड्गलोहामिवं मधु ।
आनन्त्यायेव कल्पन्ते सुखमात्राणि च सर्वशः ॥”
(महान् शस्त्रः ।) दृढच्छाया च । तदुक्तं, जि ॥
महाश्राकं, स्त्री, (महाश्च तत् श्राकश्च ।) दृढ-
च्छायाविशेषः । इति केशित् ॥
महाश्रास्त्रा, स्त्री, (महात्मा श्रास्त्रा यस्याः ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाश्राजिः, पुं, (महात्मासौ श्राजिश्च ।)
स्थूलश्राजिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः ।
सुमन्वितः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥
(स च धान्यविशेषः । तदुच्यते,—

“रक्तशालिः सक्कमः पाकुलः शुक्लनाभतः ।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महाशिवः, पुं, (महाशिवौ शिवकल्याणरूपौ च ।)
महादेवः । यथा, —
“रत्नविहासलस्य च महाभूषणभूषितम् ।
महाशिवं शिवकरं शिववीणं शिवाच्यम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥
महाशीता, स्त्री, (महत्याधिका शीता शीतवीर्या ।)
शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महन् शीतं
शीतशुण्डोऽस्य ।) अतिशीतवीर्ययुक्ते, वि ॥
महाशुक्तिः, स्त्री, (महती शुक्तिः । सुक्ताकरवे-
नास्या महत्त्वम् ।) सुक्तामाता । सा च
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती स्यूना-
शुक्तिः ।) दृढशुक्तिश्च ॥
महाशुक्ला, स्त्री, (महती चासौ शुक्ला शुक्लवर्णा
च ।) सरस्वती । इति भूरिप्रयोगः ॥ अति-
शुक्लवर्णयुक्ते, वि ॥
महाशुभं, क्ली, (महान् शुभो वर्णोऽस्य ।) रज-
तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशुभवर्णयुक्ते,
वि ॥
महाशूद्रः, पुं, (महान् शूद्रः ।) आभीरः । इति
महाशूद्रीशब्ददर्शनात् ॥
महाशूद्री, स्त्री, (महाशूद्रस्य भाग्या इति ।
“अजाद्यतष्टाप् ।” ४ । १ । ४ । इत्यत्र ।
“महन्पूर्वस्य प्रतिषेधः ।” इति काशिकोक्त्या
पुंयोगलक्षणा ङीष् ।) आभीरी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १६ ॥
महाश्रीणी, स्त्री, (महती चासौ श्रीणी च ।)
श्वेतकिशोरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महास्मशानं, स्त्री, (महच्च तन् स्मशानम् । अत्र
हि जीवानां मरत्ये सन्तकर्मणाशतः पुन-
र्जन्ममरणादभावाद्दृष्टातयात्मम् ।) काशी ।
इति काशीखण्डम् ॥
महाश्यामा, स्त्री, (महती चासौ श्यामा
च ।) श्यामानता । इति रत्नमाला ॥ शिंशपा-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
वृक्षस्थाने ३८ अध्याये । “श्यामामहाश्यामाह-
वद्गन्तोत्वादि ।” वृक्षपादिवृक्षः । तत्पर्यायो
यथा, —
“कण्टकास्या महाश्यामा वृक्षपादीति
वक्ष्यते ॥”
इति गार्ग्ये २०८ अध्याये ॥)
महाश्रमगः, पुं, (महान् श्रद्धाश्रयो श्रमगो बौद्ध-
भिक्षुश्चेति ।) बुद्धविशेषः । स च ग्राह्यसुनिः ।
तत्पर्यायः । सर्वार्थविह्वः २ कुलिशारवनः ३
गोपेशः ४ । इति हैमचन्द्रः ॥
महाश्रावणिका, स्त्री, (महती चासौ श्रावणिका
च ।) क्षुपविशेषः । वङ्ग पुलकुकुटी इति
भाषा । तत्पर्यायः । महासुखी २ लोचनी ३
कदम्बपुष्पी ४ विकचा ५ क्रोडा ६ चोडा ७
पल्लवः ८ नदीकदम्बः ९ सुकास्या १० महा-

सुष्ठुनिका ११ माता १२ स्वविरा १३ जीतनी १४ भूकदम्बः १५ अजन्मवा १६ । अथ गुणाः । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रूषकधुरत्वम् । वायु-
श्मनत्वम् । खरलत्वम् । रेषनत्वम् । क्षिप्र-
त्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।
“सुखी भिक्षुरपि प्रोक्तः आवय्यी च तपोधना ।
अवय्याका सुष्ठुनिका तथा अवय्यशौचिका ॥
महाभाविकायां तु सा स्तुता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यादवय्या तु तपस्विनी ॥
सुष्ठुनिका कटुः पाके वीर्य्यिण्या मधुरा लघुः ।
मेघा गङ्गापञ्चकच्छत्रमियोन्मिषाक्षुद्रुत ॥
क्षीपदावच्यपक्षारक्षीहमेदोशुदार्तिहृत् ॥
महासुखी च सुखी च गुणैरक्ता महर्षिभिः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
हारीः, स्त्री, (महती श्रीरिव ।) बुधशक्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । तारा २ श्लोकारा ३
खासा ४ श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७
जया ८ अजन्ता ९ शिवा १० लोकेन्द्रात्मजा ११
खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैष्णवा १४ नील-
सरस्वती १५ शुक्लिनी १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दरा १९ त्रिलोचना २० लोचना
२१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हान्वेता, स्त्री, (मह्यतिशया न्वेता । महान्
न्वेतो वर्णो यस्या वा ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः । लघुभूमिकुशाक्षः । तत्पर्यायः ।
श्रीरविदारी २ अक्षयम्बिका ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११० ॥ श्रीरविदारिका ४ श्रीरवली ५
श्रीरकन्दा ६ । इति जटाधरः ॥ श्रीरिका ७ ।
इति शुद्धरत्नावली ॥ न्वेतापरायिता । इति
रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“गिरिकर्णौ महान्वेता स्थूलपुण्या सिता
कश्चिन् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सिता । तत्पर्यायः । मधुजा २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ न्वेतकिण्वहीदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—
“कटभौ किण्वही न्वेता महान्वेता च
रोहिणी ॥”)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“न्वेतं शुक्लं शिवस्थानं यस्माच्चेह समागता ।
महाभावसत्सुत्पन्ना महान्वेता ततः स्तुता ॥”
(किमुत्सववर्षस्थितहंसनामकगन्धर्वराजस्य
गौरीगर्भेन्यत्रा कन्या । तत्कथा कादम्बर्यं
दिक्षुराग्रे ब्रूयात् ॥)
हामल्ली, स्त्री, (महती चासौ बल्ली च ।
महामङ्गलदात्री बल्ली वा ।) दुर्गा । यथा,
ॐ दुं दुं दुं दुर्गे दुर्गे नाशय नाशय हन हन
दह दह मय मय वधवधस्नेहंस्नान् महा-
बल्लीरूपेण बाजकं रक्ष रक्ष चिरजीविनं कुरु
कुरु श्रीं ह्रीं हूं फट् स्वाहा ॥” इति योगिनी-
तन्त्रे महापल्लीकवचम् ॥

महास

महादमी, स्त्री, (महत्या महादेया अदमी । महती अदमीति वा ।) आग्निशुक्लादमी । यथा,—

“आग्निने शुक्लपक्षस्य भवेद् या अदमी तिथिः । महादमीति सा प्रोक्ता देयाः प्रीतिकरा परा ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

तस्यां पूजाविधिः पुत्रवत् उपवासनिषेधश्च यथा,—

“अदम्यां दधिरेमौसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः । पूजयेद्भुजातीयेर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥ सिन्दुरैः पट्टवासैश्च गानाभिधिविधेयैः । पुष्पैरेनेकजातीयैः पत्रैर्वेदुविधैरपि ॥ उपवासं महादम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथैव पूनात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥ पूजयित्वा महादम्यां नवम्यां बलिभिक्षया । विसर्जयेद्दृष्टव्यान् अथैव सावरोत्सवैः ॥”

इति तत्त्वैव ६० अध्यायः ॥

नवार्हारापूजा । यथा,—

“कन्यासंख्ये रवावीधे शुक्लादम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशार्हो तु महाविभवविकारैः । पूर्वां समारमेहेयां गच्छे वावरीति वा । पञ्चातस्य कर्त्तव्यो गवलाजवक्षसा ॥”

इति देवीपुराणवचने वाचस्पतिदेन पूजावाङ्मोक्षते । इति तिथ्यादिनसम् ॥

महासप्तः, पुं, (महानतिशयः सप्तो विषयः कुदेवत्वात् । यद्वा, महती हिमाद्रिमहादेवस्य वा आसप्तः निकटवर्ती ।) कुवेरः । इति शब्द-माला ॥ (महादेवीवासप्तः) अतिनिकटश्च ॥

महासफरः, पुं, (महासावी सफरश्च ।) दृष्टन् प्रोक्षीमत्यः । अस्य गुणाः । यथा,—

“महासफरसंश्लु नित्तः पितृकफायहः । शिशिरो मधुरो रथ्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महासमज्ञा, स्त्री, (महती चावी समज्ञा च ।) दृष्टविशेषः । कगहिया इति हिन्दोभाषा । तत्पर्यायः । ओदनिका २ ओदनाहया ३

दृष्टा ४ दृष्टा ५ दृष्टवला ६ तक्षुला ७ भुजङ्ग-जिह्वा ८ शीतपाकिनी ९ शीतवला १० शीता

वला ११ वलीतरा १२ वला १३ खिर-हिट्टी १४ आलजिह्वा १५ । अस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । दीपकवनाशित्वम् । युष्मा बुद्ध्या प्रयोगे ऊरदाहनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

महासर्जः, पुं, (महासावी सर्जश्च ।) पनसः । अवनतश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“अनक्तर्णो वनेवर्त्तमानो महावर्त्तमानस्तु सः ॥”

महासहः, पुं, (सहते इति । सह + अच् । महान् सहः ।) कुजकटश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(बाह्वप्य इति गौडारी प्रसिद्धः । यथास्य पर्यायः ।

महासा

“अन्नातोऽन्नादनः प्रोक्तस्तथान्नातक इत्यपि । कुरण्टको वक्ष्यपुष्पः स एवोक्तो महासहः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासहा, स्त्री, (महासह + स्त्रियां टाप् ।) मावपणी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“सिंहपुष्पी ऋषिप्रोक्ता मावपणी महासहा । ज्ञातृवता च काम्बोजी पाकुलोमशपणिनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“मावपणीं सूर्यपणीं काम्बोजीं हयपुष्पिका । पाकुलोमशपणीं च ज्ञातृवता महासहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्नातकश्च । इत्यमरः ॥ ११४॥ ७१ ॥ (कुजकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुजको भद्रतरुणी दृष्टन्पुष्पोऽतिकेश्वरः । महासहा कण्टकाद्या नीलानिजलसङ्कुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासानपनं, स्त्री, (महत् सानपनम् ।) व्रतविशेषः । यथा । अथ महासानपनम् ।

तत्र द्वादशाध्यासानपनसुक्ता याज्ञवल्क्यः । “एकसानपनेर्भयैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहैर्नैव ज्ञातोऽयं महासानपनः स्मृतः ॥ एतत् सप्ताहसाध्यम् । जावालः ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं क्रमशोऽजीवाद्द्वाराचमभोजनम् ॥

ज्ञातुः सानपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः । एकैकमेतदेवं हि चिराच्चतुष्योजयेत् ॥

अष्टाहसोपवसेत्ययं महासानपने विधिः ॥”

एतत् सप्ताहसाध्यसानपनसुक्ता एकविंशति-

दिनसाध्यं महासानपनसुक्तम् । महासान-

पनं धेनुघटकादानसमम् । जावालोक्तमहा-

सानपनस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन सप्ताह-

साध्यसानपनान् विगुणत्वात् महासानपने धेनु-

घटकं देयम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महासारः, पुं, (महान् सारः स्मरार्थो यस्य ।) दुष्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महासाहसं, स्त्री, (महत् तत् साहसश्च ।) अति-

बलात्कारजनकार्थम् । अतिशयदृष्टः । इति

साहसशब्दार्थे मेदिनी । से, ४५ ॥ (महत् साहसमपि ।) अतिदुष्कृतकर्म । अतिशयद्वेषः ।

इति साहसशब्दार्थे शैमचन्द्रः ॥ १ । ४०० ॥

महासाहसिकः, वि, (महानतिशयः साह-

सिकः ।) चौरः । इति केचित् । अतिसाहस-

युक्तश्च । वनपूर्वापहारकः । यथा,—

“चाटतस्करदुर्वृतमहासाहसिकादिभिः । पीयमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

चाटाः प्रतारकाः विचाल्य ये परधनमप-

हरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणः तस्कराः । दुर्वृताः

हन्त्रजानिकितवादयः । सद्यो वनं सहसा

बलेन ततं साहसं महत् तत् साहसश्च महा-

साहसं तेन वर्तन्त इति महासाहसिकाः

महास

प्रच्छन्नापहारिणः । इति मितान्तरावामाहा-
राध्यायः १ ॥

महासिंहः, पुं, (महान् सिंह इव ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महासावी सिंहश्च ।)

दृष्टत्सिंहः । स च देवीवाहनम् । यथा,—

“उत्थाय च महासिंहं देवीं चक्षमधायत ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महासुखं, स्त्री, (महत् सुखमस्ति ।) शृङ्गारः । इति चित्पावशेषः ॥ (महत् तत् सुखश्च ।

अतिशयानन्दः । महत् सुखमस्य तद्वृत्तिः, वि ।) महासुखः, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य

अस्माद् वा ।) बुद्धः । इति चित्पावशेषः ॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये ।

“महासुगन्धामयवा पाणिनीयान्धपेषिताम् । शीतोष्णान् परीषिकान् प्रदेशान् च योजयेत् ॥”

अतिसुगन्धयुक्ते वि ।

महासुगन्धा, स्त्री, (महदतीव सुगन्धा ।) बाणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसुगन्धि, वि ।

महासेनः, पुं, (महती सेना यस्य ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ १११॥ ४११ ॥ (यथा अनर्घराषवे ४११९ ।

“महासेनो यस्य प्रमदयमर्द्धासहचरैः शरैर्मुक्तो जीवन्धिरिव शरजम्बा समभवत् ।

इमाश्च सचाणां सुजननमहादुर्गविषमा मयं वीरो वारानजयदुपविशान् वसुमतीम् ॥”

महती सेना अनुचरोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ महा-

सेनापतिः । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥ (यथा महाभारते । ५ । १६१ । ११ ।

“स च राजा दशार्धेभु महानावीत् सुदुर्जयः । हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥”

दृष्टाहन्तिविशेषः । इति शैमचन्द्रः । राज-

विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे १११॥ ४४ ॥

“अथसेनस्य तस्याय पुत्रोऽप्रतिमदोर्बलः । समुत्पन्नो महासेननामा वृषतिक्षुब्धरः ॥”

महासन्धा, स्त्री, (महान् सन्धः शाखावधि भागो यस्याः ।) जम्बूद्वीपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महान् सन्धोऽस्य ।) दृष्टत्सन्धयुक्ते वि ।

महासाली, स्त्री, (अल + “आनपदकुलमोक्ष-
त्यादि ।” ४ । १ । ४२ । इति डीष् । महती

साली ।) दृषिणी । इति शब्दमाला ॥ मेष्ठ-
स्यानश्च ॥

महासायुः, पुं, (महती सायुः अस्त्रिवन्धनाङ्गी ।) कच्छरा । इति शैमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥

महासम्मी, [न] पुं, (महती सक् अस्त्रिमाणा । वा अस्त्रयस्तेति विभिः ।) शिवः । इति महा-

भारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ १३१॥ ७११४ ॥

महासन्नः, पुं, (महान् सन्नः शब्दो यस्य ।) मज्जतूर्यम् । इति चित्पावशेषः ॥ (महान्-
सन्नः ।) दृष्टत्सन्नः । तद्वृत्ते, वि । (यथा, महाभारते । ५ । १५ । ५ ।

“अमर्षश्च कौन्तेयो हृदयैश्च पाण्डवः ।
अनर्षश्चासीत् कौन्तेयस्यैव प्रियो महा-
खनः ॥”)
महाहनुः, पुं, (महती हनुर्बलः) शिवः । इति
महाभारते तस्य सङ्ख्यनामकोचम् ॥ १११२७ ।
११४४ । हनुर्बलः, वि० (वर्षविशेषः । यथा,
महाभारते ॥ ११५७ । १० ।
सद्गुरुः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ।
यत्ते तत्तुलना नामाः प्रविष्टा हनुवाहनम् ॥”)
महाहविः, [स्] स्त्री, (महत् सुप्रशस्तं हविः)
गन्धर्वतम् । यथा,—
“गयायामयवा पिबं खड्गमासं महाहविः ।
कालशार्कं तिलाज्यं वा लघुरं मासहमये ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे भाद्रकल्पः ॥
(तदास्तया सर्वं जगत् हृतं तस्मिन् । यद्वा,
महान्ति हवींषि आन्यपुरोडाशादिरूपा-
गम्यस्य ।) विष्णुः ॥ इति महाभारते तस्य
सङ्ख्यनामकोचम् ॥ (महान्तिहवींष्यत्र ।
हनुर्बलः । यथा, शतपथब्राह्मणे ॥ २ ।
५ । ३ । २० ।
“अथातो महाहविष एव तद् यथा महा-
विषस्तथो तस्य ॥”
“साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया
हरेरारम्भं प्रतिजानीते अथात इति ।” इति
तद्भाष्यम् ॥”)
महाहावः, पुं, (महाशुक्लहावः ।) अङ्गहावः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
महाहगन्धा, स्त्री, (अहर्गन्धो लेश इध्रिंस्वरूपः
सन्धर्कोऽस्यस्यामिति । गन्ध + अर्धं आदिवा-
दच् टाप् च । महती अहगन्धा ।) गन्धना-
कुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाहृत्वा, स्त्री, (महती चासौ हृत्वा च ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ अतिखर्बे वि०
महिः, स्त्री, (मस्यते इति । महपूजायां अदन्त-
पुरादिः + “सन्ध्यासुभ्य इत्” उणा० ४ ।
११७५ इति इत् ।) एयिवी । इति शब्दमाला ॥
(महत् । यथा, ऋग्वेदे ॥ २ । २४ । १४ ।
“सद्यो मधुर्मेहि कर्म करिष्यतः ॥”
“महिं महत् कर्म करिष्यतः ॥” इति तद्भाष्ये
नायनः ॥ महिमा । यथा, भागवते ॥ ८ । ८ । ४ ।
“तत् ऐरावतो नाम वारण्यको विनिर्गतः ।
इत्येवमुक्तिः अत्रात्रैवैरन् भगवतो महिम् ॥”
“महिं महिमानम् ॥” इति तद्गीतायां श्रीधरः ॥
महत्तत्त्वम् । यथा, भागवते ॥ २ । १ । ३५ ।
“विज्ञानमस्ति महिमानमस्ति ॥”
“महिं महत्तत्त्वम् ॥” इति तद्गीतायां श्रीधरः ॥
महिषा, स्त्री, (मह + “कुश्लिष्यसंशयोर-
पूर्वस्यापि” उणा० १२ । १२१ इति कुन् टाप् ।
अत इत्वम् ।) हिमम् । इत्यमरः ॥ ११ । ३ । १८ ॥
महितं, वि० (मस्यते स्त्रीति । मह पूजायाम् +
“मतिवृद्धिपूर्वार्थश्च” ॥ १ । २ । १८८ । इति
क्तः ।) पूजितम् । यथा, भट्टिः ॥ १० । २ ।

रजपङ्क्तिर्भ्याविधुधारिपुरे
नलहं च राममहितः क्षतवान् ।
ज्वलद्भिरावक्यहृत्क्षयं बलात्
कलहं राममहितः क्षतवान् ॥”
(पितृगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ॥ ६६ । ४६ ।
“महाकाशाला महितो महिमावाक्काशवतः ।
गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥”
क्षिप्यं टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
६ । ६ । २१ ।
“नीवारी महिताचापि सुप्रयोगी जना-
धिपः ॥”)

महिर्न, स्त्री, (महति मस्यते वा । मह पूजायां
+ “महेरिन् च” उणा० १२ । ५६ । इति
चकारादित्युक्तेः इत् ।) रात्र्यम् । इत्युच्चा-
दिकोपः ॥ (पूजनीये, वि० । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ८ ।
“यद्यं तेऽस्यामिन्द्र ! शुक्लकृतौ सखायः स्याम
महिर्न प्रेष्टाः ॥”
“हे महिर्न पूजनीय इन्द्र !” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

महिभा, [न्] पुं, (महतो भावः । महत् + “एष्वा-
दिभ्य इमनिञ् वा” ५ । १ । २२९ । इति इमनिञ् ।
ततः “टेः” ६ । ४ । १५५ । इति टिलोपः ।)
शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ २ । ११६ ॥ स च महत्त्वं येन चतुर्दश
सुवर्णान्यस्योदरे वर्धन्ते । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तदुक्तं यथा,—
“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राक्काव्यं महिमा
तथा ।
इष्टित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥”
मोहात्मन् । यथा, भागवते ॥ ८ । ५ । १३ ।
“तथा संकल्पमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः ।
नानि लप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् ॥”
उत्कर्षः । यथा, पुराणम् ।
“अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।
उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव हरिदति ॥”
(मन्त्रिविशेषस्य सुतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ६ । २२० ।
“सन्ध्या चक्रुर्देवाण्यं महिष्यः पक्षमाश्रितः ॥”)

महिरः, पुं, (मस्यते पूज्यत इति । मह + “सलि-
कान्तिमहोति” उणा० १ । १ । ५५ । इति
इत् ।) तस्य रत्वम् ।) सुभ्यः । इति जिकाक-
शेषः ॥
महिषा, स्त्री, (महत् इति । मह पूजायाम् +
“सलिकान्तिमहोति” उणा० १ । १ । ५५ ।
इति इत् टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुलता ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । २ ॥ रेणुकानामक्रगन्धद्वयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मद्मत्ता स्त्री । इति
शब्दरत्नावली ॥

महिषाकया, स्त्री, (महिषा इत्याकयो यस्याः ।)
प्रियङ्गुलता । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ५५ । (यथास्याः
प्रमेयः ।)

“प्रियङ्गुः पञ्जिनी कान्ता लता च महिषाकया ।
शुक्ला गुल्फपला श्यामा विनक्षेनाङ्गनाप्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महिषः, पुं, (महति पूजयति देवाननेनेति ।
महि + “अधिमहोदिवच्” उणा० १ । १६ ।
इति टिवच् ।) खनामखातपशुविशेषः । तत्-
प्रमेयः । तुलापः २ वाहद्विषम् ३ कावरः ४
सेरिभः ५ । इत्यमरः ॥ २ । ५ । ४ । यम-
वाहनः ६ विषज्वरम् ७ वंशभीरुः ८ रज-
खलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनूपः १०
रक्ताक्षः ११ अन्धारिः १२ । इति जटाधरः ॥
क्रोधी १३ कलुषः १४ मत्तः १५ विवाही १६
मदली १७ बली १८ । तस्य प्रदीप्य यथा,—
“विपक्षे ह्यवसन्नासं कुर्वते येन हेतुना ।
भारं वहति वा दूरं महिषोऽस्मान्निष्कप्यते ॥
ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्भ्यान्वयमेदेन पञ्चधा ॥”
तदुच्यते ।
‘मृगं लप्याः पवित्राश्च हृद्दृष्टव्ययोगकाः ।
ब्रह्माग्निर्भारकाश्च महिषा ब्रह्मजातयः ॥१॥
केकराः कामलाः स्थूला भृशं कुडाश्च भारकाः ।
ब्रह्माग्निर्भारकाश्च महिषाः सप्तजातयः ॥२॥
अथाङ्गाः शीघ्रश्चक्राश्च सुकुडा भारवाहिनः ।
अभारका बहुवला महिषा वैश्रजातयः ॥३॥
शीघ्राः शीघ्रवलाः शीघ्रश्चक्राश्च शीघ्राश्च ये ।
अभ्याग्निर्भारकाश्च महिषाः शूद्रजातयः ॥४॥
सर्वदा जलमिच्छन्ति यत्पुष्पत्वा महीजसः ।
भारकाश्च क्रुद्धाश्च तेऽन्यजा महिषा
मताः ॥ ५ ॥
एषां दोषा गुणा वापि दृष्टव्यमव्ययैर्दृष्टव्यः ।
पौत्रवत्त्वापि संस्थानं दृष्टव्यं तथा मतम् ॥”
इति शुक्तिकल्पतरुः ॥
वज्रमहिषमांसगुणाः । दोषकारित्वम् । लघु-
त्वम् । दीपनत्वम् । बलदायित्वञ्च ॥ यामीश-
महिषमांसगुणाः । क्षिप्तत्वम् । मलिन-
करत्वम् । पित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तप्यत्वम् । क्षिप्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
रत्वम् । गुह्यत्वम् । निद्रायुक्त्वञ्चवर्द्धनत्वम्
मांसदायित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च
“महिषो घोटकारिः स्यात् कावरश्च रजखलः
पीनस्कन्धः क्षणकायो तुलापो यमवाहनः ॥
महिषस्यामिव स्वादु क्षिप्तोऽयं वातनाशनम्
निद्राशुक्लवत्तन्मत्तुदीर्घकरं गुह्यं ॥
दृष्टव्यं दृष्टविषयञ्च वातपित्तासवाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अशुधारिण्येच्छातिविशेषः ॥ स च पुरा क्षत्रि-
यासीत् सगरराजेनास्य वेदयागादावनधिकाद-
वैशान्त्यं धर्मेनाश्रय्य क्षतः । यथा, हरिवंशे
“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च
धर्मं जघान तेषां वै वैशान्त्यं चकार ह ॥
अहं शकानां शिरसो सुखयित्वा असर्जयत्
जघनानां शिरः सर्वं कामोजानां तथैव च
पारदा सुक्तकेशाश्च पद्मवाः अशुधारिणः ।

महिष

निःस्वाध्यायवष्टकाराः क्षतास्त्रिं महात्मना ॥
शक्रा जवनकाश्वीनाः पारदाः पट्टवास्तथा ।
कीलसर्पाः समहिषा दार्वाश्वीनाः सकेरलाः ।
वशिष्ठवचनान्नान् ! समरेण महात्मना ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अर्द्धेष्टविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥
महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेयः । २ । १-२ ।
“महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
तत्रासुरैर्लहारीर्धैर्वसैर्धैः पराजितम् ॥

जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥”

(देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । १६ । “अपा-

नृपस्य महिषा अयम्भून् विशो राजानसुपतस्य

कर्मियम् ॥” महिषाः माध्यमिका देवगणाः ।

अथवा महिषाः त एव “महान्तः ।” इति

नट्टीकायाम् दुर्गाचार्यः ॥ कुशह्वीपस्यपर्वत-

विशेषः । यथा, मानुस्ये । १२१ । ५६ ।

“यस्मिन् पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ॥”

अग्निविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १२१ । ६० ।

“तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप-

सुजः ।”

कुशह्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १२१ ।

६८ ।

“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”

क्षताभिधेयः भूपालः ।

“क्षताभिधेयं भूपाले तुलापे महिषः स्तुतः ॥”

इत्यमरटीकायां रुद्रः । देवभेदः । यथा, बृहत्-

संहितायाम् । ६ । १० ।

“भरणीपूर्वम् मण्डलन्वयचतुष्कं सुभिक्षकर-

माद्यम् ।

वज्राङ्गमहिषवाक्त्रिकलिङ्गदेशेषु भयजन-

नम् ॥”

अनुजादस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।

१८ । १६ ।

“अनुजादस्य सुय्यायां वास्तवो महिषस्तथा ॥”

माध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“महिषश्च तनजश्च विज्ञातमनसावपि ॥”

महिषकन्दः, पुं, (महिषाख्याया प्रसिद्धः कन्दः ।)

यं महाकन्दविशेषः । तत्पूर्यायः । शुभानुः २ ।

तुनावकन्दः ३ शुक्रकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाता-

मयापहवम् । सुखनाशहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।

अग्निशक्तेः महासिद्धिकरत्वञ्च । इति राज-

रत्ननिर्घण्टः ॥

महिषप्रो, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति ।

हन् + बाहुलकात् टक् । डोप् ।) दुर्गा ।

यथा, दुर्गात्मवपुर्हती ।

नट्ट “महिषप्रि ! महामाये चातुष्टे सुख-

मालिनि ! ।

अयुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तुते ॥”

अपि च । देवीपुराणे ।

“निहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यथा ।

महिषप्रो ततो देवी कन्या वै सिंहवाहिनी ॥”

इति ।

महिषा

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजश्चिह्नं बाहुनत्वेन
यस्य ।) यमः । अर्द्धदिशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ६६ ॥

महिषमहिनी, स्त्री, (महिषं महिषासुरमसुरं

हृदनातीति । हृद् + क्तिनिः । डोप् ।) दुर्गा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रा यथा, शार-

दायाम् ।

“भान्तं विद्यन् सनयनं चेतो महिनि ठहयम् ।

अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमहिनी ॥”

नारायणीतन्त्रे ।

“विधं हि मन्त्रा कालोऽभिरदिरस्थो निठ-

हयम् ॥”

विधं मकारः । हि स्वरूपम् । मन्त्रा मकारः ।

कालो मकारः । अयो रेफः । अर्द्धकारः ।

इस्य इति वचनादिकारयुक्तो दकारः । अयं

मल्लकारादिर्मायादिः कामादिर्वाग्भवादि-

ज्ज्ध्वीजादिः कवचादिश्च गवाक्षरः । तथा च

विधिसारे ।

“प्रणवाद्या जपेद्द्वितीयायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।

वध्वीजादिकां वापि कवचाद्यां जपेत्तथा ॥

सर्वकालेषु सर्वत्र कामाद्यां प्रणपेत् सुधीः ।

वाग्भवाद्यां जपेत्तान् देवीं वाक्यविशुद्धये ॥

अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभो मणिमय-

कुण्डलमण्डितो नौमि भालविलोचना महिषो-

त्तमोऽङ्गनिधेदुधीम् । शङ्खचक्रपाणवैटकवाण-

कामैकशूलकान् तर्जनीमपि विभर्तौ निज-

बाहुभिः शशिशेखराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥

महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली ।

शाक्तपार्थिवादिवन् समानः ।) लताविशेषः ।

हिरहृष्टो इति हिन्दी भाषा ॥ तन्पूर्यायः ।

सौम्या २ प्रतिसोमा ३ अन्तर्वलिका ४ खण्ड-

शाखा ५ । अस्या गुणः । रमणीयविपाके

सोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषासुरो वा

असुरः । रम्भासुरपुत्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—

श्रीश्री उवाच

“आराधिता महादेवो रम्भश्च सुरवेरिणा ।

चिरं स च सुप्रातस्तपसा तस्य शङ्करः ॥

अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भस्तुक्तवान् ।

प्रोतोऽस्मि ते वरं रम्भ ! वरपक्षं यच्छितम् ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ॥

अपुत्रोऽहं महादेव ! यदि ते मय्यनुग्रहः ।

मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ! ॥

अवध्यः सर्वभूतानां जेता च त्रिदिवीकसाम् ।

चिरायुश्च यशस्वी च लक्ष्मीवान् मन्त्रशङ्करः ॥

एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ।

भवत्तेहदाङ्घ्रिगन्ते भविष्यामि सुतस्त्वय ॥

इत्युक्ता स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षानुपुङ्गविनी-

चनः ॥

महिषा

पयि गच्छन् स रम्भोऽथ दृष्टो महिषी
सुभाम् ।

त्रिहायणी चित्रवर्णी सुन्दरी चतुर्भुजालीम् ॥

स तां दृष्ट्वा महिषी रम्भः कामेन मोहितः ।

दीर्घां दृष्ट्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ॥

तयोः प्रवृत्ते सुरते वा तदा तस्य तेजसा ।

दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥

तस्यां खाङ्गेपु गिरिशस्तपुत्रत्वमवामयाम् ।

घट्टे स तदा वाग्भिः युक्तपक्षे चतुर्भवत् ॥”

तस्य योविदध्यत्वं यथा,—

“तन्तु कात्यायनसुनिः शप्तपान् महिषासुरम् ।

दुर्गयं वीर्यं शिष्यार्थं शिष्यानुग्रहकारकः ॥

कात्यायनेन शप्तं तं विज्ञाय महिषासुरम् ।

प्राह प्रणयपूर्वम् चण्डिकां चन्द्रशेखरः ॥”

इति उवाच ।

“देवि ! कात्यायनेनापि शप्तोऽयं महिषा-

सुरः ।

योविद्विनाशकचोऽति भवितेति जगन्नाथि ! ।

निःसंशयमपि त्वं भविष्यति न संशयः ॥

मदीयो माहिषः कायस्त्वया देवि ! जगन्नाथि ! ।

हन्तव्यः सनत् योगयुक्तः पूर्वम् परेऽपि च ॥

हरिहरस्वरूपेण त्वां वोढुमशमोऽधुना ।

ममायं माहिषः कायस्त्वया वोढा भविष्यति ॥

इति पूर्वम् महादेवो देवो प्रार्थितवान् पुरा ॥

तेन देवो महादेव जगद् महिषासुरम् ॥

त्रिषु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्

शिवः ।

दृष्ट्वायं स रम्भोऽपि रम्भ एव अजायत ॥

असुरतादृशक्षेपे तपः परमदारुणम् ।

तथेवाराधितः शम्भुः पुत्रार्थं प्रददौ वरम् ॥

तथैव महिषी भजे प्रथमं सुरताय सः ।

तस्यां तथाभवद्दीरो दानवो महिषासुरः ।

तथैव शेषे भगवान् सुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥

इति प्रवृत्ते पूर्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।

महिषः पूजयित्वाय देवीं वरमयाचत ॥

ततोऽपि जन्मनि वरं प्राप्य कल्पानश्रितः ।

नह मे जन्म भवितेति वरमयाचत ॥

तेन देवोपदत्तो निहत्योऽसुरोऽधुना ।

नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति संवर्तीक्षान् बहून्

वृष ! ॥

एवं देवोपसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।

परामवाप सनत् प्रतिपत्तिं महासुरः ॥

इति ते कथितं राजन् ! यथा स महिषा-

सुरः ।

देवोपादत्तं प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोदते ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

नारद उवाच ।

“कचासौ महिषो नाम रक्तवीणादयश्च के ।

कासौ कात्यायनो नाम वा जन्म महिषा-

सुरम् ॥

एतान् विस्तरतस्ततः । यथावद्वक्तव्यम् ॥”

महिषा

पुनश्च उवाच ।

“अथनां वंशवत्सामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
संज्ञां वरदा दुर्गां सर्वं कात्यायनीं तुने । ॥
सुरासुरवरी रौद्रीं जगन्मोक्षकरादुभौ ।
रत्नशैव करमश्च दायालां सुमहाबलीं ॥
तावपुत्रीं च देवर्षे । पुत्रार्थं तेषुत्तमः ।
बहुवर्गगणान् देवीं स्थिनीं पञ्चनदे जले ॥
तत्रैकीं जलमध्यस्थीं द्वितीयोऽप्यभिपञ्चमी ।
करमश्चैव रत्नश्च यत्नं मालवटं प्रति ॥
एकं निमलं सज्जितं व्याहृत्पुष्पेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजवान् यथेच्छया ॥
ततोऽभातरि नष्टे च रत्नः कोपपरिभ्रुतः ।
वह्नीं शशीं च संक्षिप्तं होतुमेच्छन्कहादलः ॥
ततः प्रयत्नं कथेषु खड्गश्च रघुसंप्रभम् ।
हेतुकामो निजं शीघ्रं वह्नीनां प्रतिवेधितः ॥
उत्तिहासुर । मां मैवं नाशयामासमात्मना ।
दुस्तरा परवधापि खवध्याप्यनिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर । तद्दामि यथेच्छनम् ।
मां त्रियम्बकं नृत्तस्त्रेह नष्टा भवति मे कथा ॥
ततोऽब्रवीदहो रत्नो जगत्सर्वेभ्यो ददासि हि ।
जैलोकविजयी पुनः स्थानी त्वत्तेजसाधिकाः ॥
अजेयो देवर्षेः सर्वैः पुमिर्देवैश्च पावकः ।
महावर्गो वायुर्विव कामरूपी क्षमास्त्रविन् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् । वाङ्मेव भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुरः ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन वह्नीनां दानवो ययौ ।
यष्टुं सुनिवटं यासं यत्नेश्च परिवारिणम् ॥
तेषां पञ्चनिधिक्षेत्रं वसते नान्यथैतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिभ्रुताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भागं दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां जिहायय्यां तपोधनः ॥
समागच्छस्व देहेकं कामयन्तीं तरस्त्रिणीं ।
त चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां वमभवद्भक्त्यां प्रगल्भाय दानवः ।
पानालं प्रविशेशाय ततः स्वभवन् गतः ॥
दृष्ट्वा दानवैः सर्वैः परितुल्यश्च बन्धुभिः ।
अकार्यं कारयत्येवं भूयो मालवटं गतः ॥
स्त्रापि तेनैव पतिना महिषीं चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यत्नमलमनुत्तमम् ॥
ततस्तु वसन्तस्तस्य श्यामा सा सुषुप्ते तुने ।
अजोजनन् सुप्तं शुभ्रं महिष्यं कामरूपिणम् ॥
इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च । धरगुवाच ।

“या सा माया शरीरात् जलमोक्षकरात्मना ।
गायत्र्याऽतुजा भूत्वा चैवासुरमयोधवत् ॥
सैव नन्दाभवद्देवी देवकायचिकीर्षया ।
महिषाश्वासुरवर्धं कुर्वन्ती ब्रह्मरिणा ॥
वैष्णवा च हन्ती देव । कथमेतद्भि संशयः ॥

वराह उवाच ।

इयं जमहिता देवी गङ्गा शङ्करसुप्रिया ।
कञ्चित् किञ्चित् भवेद्दुष्टं सपदं वेद सर्वेषु ।
स्वायम्भुवे हनो देवी वैष्णवा मन्दरे गिरौ ॥

महिषाश्वासुरः पश्चात् स वै चैत्रासुरः पुनः ।
नन्दा निहतो विन्ध्य महाबलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषी ज्ञान-
मूर्तिमान् ।

अज्ञानं ज्ञानसाध्यम् भवतीति न संशयः ॥
मूर्तिपक्षे चैतिहासमन्वर्ते चैकवद्विद् ।
स्थायते वेदवाक्येस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् तन्महेशः
सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिज-
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।

महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + ङच् + ङीप् ।
महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—
“महिषासुरहन्त्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”

इति प्रतिष्ठान्तवृत्तपद्मपुराणवचनम् ॥

महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । “अक्षो-
ऽदर्शनात् ॥” ५।४।७। इति समासान्तोऽच् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । (तथास्य
पर्यायः ।

“जटायुः कालनिर्यासः कौशिको गुग्गुलुः
पुरः ।

इवधूपः सर्वसहो महिषाक्षः पलङ्क्या ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्य व्यवहारविषयो यथा,—

“महिषाक्षो महामौली गजेन्द्राणां हितायुधौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ॥
कदाचिन्महिषाक्षश्च यतः कैश्चिद्गणमपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्ष । स्वार्थं कन् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषी, स्त्री, (महिषस्य कृताभिवेकस्य वृत्त्य-
पत्नी । “पुंयोगादाख्यायाम् ॥” ४।१।४८ ।
इति ङीष् ।) कृताभिवेका राजपत्नी । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५ ॥ (यथा, रघौ । २ । २५ ।

“इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या मद्यनीयकीर्त्तः ।
सप्त अर्शगुह्यगुणानि तस्य
दिनानि दोनोद्गरणीनितस्य ॥”

सैरिन्ध्री । औपधिमदः । इति मेदिनी । ४, २४ ।
महिषयोषित् । तत्पर्यायः । मन्दगमना २

महाक्षीरा ३ । पयस्विनी ४ । लुलापकान्ता ५ ।
कतुषा ६ । तुरङ्गहिमणी ७ । अस्याः क्षीर-
गुणाः । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । वलपुष्टिप्रदत्वम् । उष्णत्वम् ।
पित्तदाहनाशिलत्वम् ।

“माहिषं मधुरं गन्धान् लिङ्गं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि त्रुधाधिशकरं हिमम् ॥
तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । लिङ्गत्वम् ।
क्षेपकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । वलास-
वर्द्धनत्वम् । वलत्वम् । अमजत्वम् । शोधन-
त्वम् ।

“माहिषं दधि सुखिणं क्षेपणं वातपित्तशुत् ।

महीजं

स्नादपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वसृष्टमम् ॥ * ॥
अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुर-
रसत्वम् । शीतलम् । उष्णत्वम् । वलत्वम् ।
यादित्वम् । पित्तप्रलम् । तुन्दरत्वम् ।

“नवनीतं महिष्यास्तु वातघ्नशुक्रं गुरु ।
दाहपित्तमहर्षं मेदःशुक्रवर्द्धनम् ॥”

अस्या घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । धृतिकरत्वम् ।
तुखदत्वम् । कान्तिलत्वम् । वातघ्नशुक्राशित्वम् ।
वलकरत्वम् । वर्णप्रदाने शमत्वम् । दुर्गम-
यक्ष्माधिकारशमनत्वम् । मन्दानलीहीप-
नत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गद्यतो न श्रेष्ठत्वम् ।
तृप्त्यत्वम् । मनोहारित्वम् ।

“माहिषस्तु घृतं स्नादु पित्तरक्तानिनापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्नादु विपच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्या मूत्रगुणाः । आनाहशोफगुल्मरोध-
नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-
कण्ठनिशूलोदररोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा, चरकं
सूत्रपाने २७ अध्याये ।

“महिषीणां गुरुतरं गन्धाच्छीततरं पयः ।
क्षेहान्नमनिद्राय हितमत्ययथे च तत् ॥”

महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) मूली-
ह्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मही, स्त्री, (मत्तं इति । मद् + अच् । मद्
+ “गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ७१ । इति ङीष् ।
यदा, महि । लट्कारादिति ङीष् ।) एषिणी ।
इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे ।
१ । ४ । २६ ।

“उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुले

मेहावराहस्य महीं विधाप्ये ।

विधुन्वन्ती वेदमयं शरीरं

रोमान्तरस्या सुनयो जुषति ॥”

नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्तते । इति
मेदिनी । हे, ७ ॥ तत्त्वलगुणाः ।

“महीजलत्तु सुखादु बल्यं पित्तहरं गुरु ।”

इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः । इति जटाधरः । हिलमोषिका । इति
त्रिकाण्डशेषः । (लोकाः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
५६ । २ ।

“तिस्रो महीरुपराक्षस्यः ॥”

“महीः लोकाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः । ॥
महीक्षित्, पुं, (महीं चयते ईद्रे । चि + क्षिप ।
तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥

(यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥
“रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परन्तपः ।
विभेद शतधा राजन् ! शरीराणि मही-

क्षिताम् ॥”)

महीजं, स्त्री, (महीं जायते इति । जन + ङः ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि-

जाते । चि ॥ (यथा, महाभारते । ६।८।३१-४ ।

“आरुह्या महीजानां सिन्धुजानाश्च सर्वशः ।

महीम

वानायुवानां शुभाणां तथा पञ्चतवाणिनाम् ।
वाजिनां बहुभिः संख्ये समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
महीनः, पुं, (महीनां जातः । ञ + कः ।) मङ्गल-
ग्रहः । यथा, समयप्रदीपे ।

“रवौ रसाब्धी सितगौ हयाब्धी
हयं महीजे विधुजे शराष्टौ ।
गुरौ शराष्टौ भृगुजे हृतीयं
शनौ रसाब्धन्तमिति चपायाम् ॥”

महीधः, पुं, (मही धरतीति । धृ + कः ।)
पञ्चतः । इत्यमरः । २ । १ । ११ ॥ (यथा,
श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।

“गौपैर्मते प्रतिहते जगविप्रवाय
देवेभिवर्षति यन्मू लपया रिरस्तुः ।
धर्तौष्णलीश्वमिव सप्तदिनानि सप्त-
वर्षं महीधमनैककरे सलीलम् ॥”

मही धरति उद्धरतीति । धृ + कः । मही-
हर्ता । यथा, तन्त्रे । ३ । १३ । २६ ।

“उन्निप्रवणः खचरः कठोरः
सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ।
खुराहताभः सितदंष्ट्र ईना-
ज्योतिर्वभासे भगवान् महीधः ॥”

“महीधः पृथिव्या उद्धर्ता ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥)

महीपालः, पुं, (मही पालयतीति । पाल +
अण् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८८ । ६१ ।

“स प्रपात महीपृष्ठे शूलसंघसमाहतः ।
नोरक्तश्च महीपालः रक्तवीजो महासुरः ॥”
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
५६ । ७ ।

“चन्द्रस्वामिन् ! महीपालो नाम्ना कार्यः
सुतस्त्वया ।

राजा भूत्वाचिरं यस्मात् पालयिष्यत्ययं
महीम् ॥”)

महीपाचीरं, स्त्री, (महीः प्राचीरमिव । सर्वदिक्षु
स्थितत्वात्प्रात्यम् ।) सतुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

महीभृत्, पुं, (मही विभर्ति धरतीति । भृ +
क्तिप् । “ह्रस्वस्य पिति कति मुक् ।” ६ । १ । ७२ ।
इति तुगागमश्च ।) पञ्चतः । यथा, कुमार-
सम्भवे । १ । २७ ।

“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्पथे न जगाम हृदिम् ।
अनन्तपुण्यस्य मयोर्हि चूते
हरेरफमालाः सविशेषसङ्गाः ॥”

(मही विभर्ति पालयतीति । भृ + क्तिप् ।)
राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८९ । १३ ।

“ये ममाशुगता नित्यं प्रसादधनभोजनैः ।
अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽप्युज्ज्वल्यन्त्यमहीभृताम् ॥”

महीमयः, त्रि, (मही विकारोऽवयवो वेति ।
मही + मयट् ।) षट्शतिकाभिर्भितः । यथा,—
मार्कण्डेयपुराणि । ६३ । ७ ।

महेन्द्रा

“तौ तस्मिन् पुलिने देवाः हत्वा कर्त्तिं

महीमयीम् ।

अर्हणाचक्रतुस्तस्याः पुण्यधूपादितर्पणे ॥”

महीवहः, पुं, (मही रोहति जायत इति ।
वह + कः ।) दृक् । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।

“तपश्चरस्तु पृथिवीं प्रचेतःसु महीवहाः ।
अरक्ष्यमाणामावह्वर्कभूवाय प्रजापतयः ॥”)
शाकट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महीलता, स्त्री, (मही लतेव ।) किशुलुकः ।
इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विशेषोऽस्याः
किशुलुकशब्दे ज्ञानयः ॥)

महीसुतः, पुं, (महीः सुतः ।) मङ्गलः । इत्य-
मरः । १ । १ । २५ ॥ (यथा, दृष्टत्संहि-
तायाम् । १०४ । १४ ।

“रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे
तनयलताश्च शुचौ महीसुते ।
दुतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती लता ॥”)

महेन्द्रः, पुं, (मही इच्छा यस्य । इच्छा
सामासिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।
(यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १६ । १८ ।

“प्रत्यन्तघनिमहेच्छवसायपराक्रमोपेताः ॥”)

महेन्द्रः, पुं, (महीचासाविन्दश्च ऐश्वर्यवानि-
त्यर्थः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् ॥ शक्रः । (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।

“नृपयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥”
जम्बूदीपस्य पञ्चतविशेषः । इति मेदिनी । रे,
२०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १० ।

“महेन्द्रो मलयः सप्तः सुक्तिमाश्रयपञ्चतः ।
विन्ध्यश्च पारिपाञ्चश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”)

महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा
कदली ।) कदलीभृदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरा-
वती । इति शब्दरत्नावली ॥

महेन्द्रवारण्यो, स्त्री, (महेन्द्रवरुणयोरेयं प्रिय-
त्वात् । अण् । डीप् ।) लताविशेषः । बहु
माकाल इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्रवल्ली २
महाफला ३ महेन्द्रो ४ चित्रफला ५ अणुसी ६
अणुसा ७ व्यालरज्ज्वा ८ विशाला ९ दोर्ध्ववल्ली १०
महत्फल ११ महदावली १२ दृष्टत्फल १३
दृष्टदावली १४ सौम्या १५ गजचिर्मिता १६
विजदेवी १७ धनुःश्रेणी १८ व्यालकूर्णी १९
मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवारुणी-
गुणभागित्वम् । रसे वैष्ये विपाके च किञ्चिद्-
गुणाधिकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्य्येति । महेन्द्र ।
“पुयोमादाख्यायाम् ॥” ॥ १२४८ । इति डीप् ।

“इन्द्रवरुणीति ॥” ४ । १ । ४६ । इति व्याशुगा-
गमः ।) इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।

महेन्द्र

“ततो तुहर्षाङ्गमवानेरावतशिरोगतः ।

आजगाम महेन्द्राख्या शक्रः सुरगणैर्धृतः ॥”)

महेन्द्रा, स्त्री, (महेत् ईरञ्चं प्रेरयन्महताः ।
यद्वा, महं गणोत्सवसौरयतीति । ईर + क्तुः ।
टाप् ।) शूलकौट्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥

महेन्द्रा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथास्याः पर्यायः ।

“शूलकौ गजभस्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेन्द्रा कुङ्कुमकी वल्लकी च बहुसवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महेला, स्त्री, (मह्यते पूज्यत इति । मह् +

“सलिकल्यनिमहीति ॥” उवा० १ । ५५ । इति
इलच् । एवोदरादिवादिभ्योऽकारश्चकारः । यद्वा,
महस्योत्सवस्य इला भूमिः ।) नारी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नणोदये । २ । ५८ ।

“सप्तसुतमहेलाभिस्तुरित-
गुणाभिस्तनून्महेलाभि
श्रीः प्रवरमहेलाभिस्तथैव
युवपंक्तिभिः परमहेलाभिः ॥”)

महेलिका, स्त्री, (महेल + लार्थे क्तु । टाप् ।
अकारश्चत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

महेशः, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवभ्यानम् ।

“ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारु-
चन्द्रावतंसम् ॥”)

महेश्वरः, पुं, (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन
लक्ष्म्यस्तनयन्यत्वात् ।) श्रीपद्मदृक् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

महेश्वरः, पुं, (महीचासावीश्वरश्च कर्तुमकर्तु-
मशक्यकर्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्या
महामाधया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३२ ॥ अस्य श्रुत्यतिशेषः—

“विष्वक्पानाश्च सर्वेषां महतामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरश्च तेनैव प्रवदन्ति मनोविषयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलितखण्डे ५६ अध्यायः ।
अस्य विवाहसंस्कारफलं यथा,—

“महेश्वरसमायुक्तमोदयं यः स्मरत्तु नृदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥”
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४३ अध्यायः
(परमेश्वरः । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।

वायोर्नवेकादश तजसो गुणा
जलचितप्राणभृता चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च चक्षुष आम्बरे
महेश्वरोऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥”

महान् ईश्वरः प्रजायां प्रभुः । ऐश्वर्यशालः
राजा । यथा, महाभारते । १ । २२८ । २५ ।

“ततः शक्रोऽतिचक्रुर्दृष्टिदृशानां महेश्वरः ।
पाण्डरं गजमास्याय ताडुभौ सप्तपादवत् ॥”)

महेश्वरकरच्युता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् च्युता ।)
करतोया नदी । इति केचित् । गौरीविवाह-
समये शङ्करकरगतितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्

करस्य सोयं विद्यतेऽनेति करतोवा । इत्यमर-
टीकायां भरतश्च ॥

महोत्सरी, स्त्री, (महोत्सरेण स्त्री । महोत्स +
डीप् । महती चावौ ईप्सरो महदादीनां निय-
न्तीति वा ।) महोत्सपत्नी । यथा,—

ये पातु दक्षिणं मे ह्यौ पातु वामलोचनम् ।
अौ पातु दक्षिणं मे त्रिवर्णांश्च महोत्सरी ॥

इति तत्त्ववारे भुवनेश्वरीकवचम् ॥

अपराधिता । इति शब्दचन्द्रिका । काश्यम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ११० ॥ राजदौतिः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

महोरकः, पुं, (महोत्सावावेरकश्च ।) स्थूलैरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

महोत्सा, स्त्री, (महती चासावेना च ।) स्थूलेना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविधयोऽस्याः
स्थूलेनाशब्दे दृश्यः ॥)

महोत्सः, पुं, (महान् उत्सा ।) अत्युत्तरविचतु-
रेति । ५ । ४ । ७७ । इति समासान्तः । अच् ।
निपातितश्च । दृष्टदृष्टः । इत्यमरः । २ । १६ ।

६१ । तत्पर्यायः । दृष्टः २ दृष्टः ३ पुङ्गवः ४
बली ५ गोवाचः ६ कवचः ७ गोपियः ८

उत्सा ९ गोपतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६० । ६६ ।

“महोत्सः स त्वया दृष्टः संक्षयश्च ततो यदि ।
तदिहानय तं युक्ता तावत् पश्चामि
कौटुम्भः ॥”)

महोत्सिका, स्त्री, (महान्तः पत्न्यः स्थूला उटा
पञ्चायस्याः । ततः स्त्री कन् । टाप् । अकार-
स्थेत्वम् ।) दृष्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महोत्सो, स्त्री, (महान्त उटाः पञ्चायि यस्याः ।)
दृष्टी । इति भावप्रकाशः ॥ दृष्टदृष्टलश्च ॥

महोत्स, स्त्री, (महान् उत्सः दर्शनीयस्तुको
लोको यस्याः ।) विदुः । इति केचित् ॥

महोत्सल, स्त्री, (महश्च तत् उत्सलश्च ।) पद्मम् ।
सारसपत्नी । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

महोत्सवः, पुं, (महोत्सावावृत्तवश्च ।) अतिशय-
सुखजनककर्म । यथा,—

“सर्वेष्वप्यवशिष्टेषु कालेषु मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवादिपिपास पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्नानस्नानं पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रतिषंवत्सरश्चैव कर्मवत् महोत्सवः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्मपुराणवचनम् ॥

अपि च । काजिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गादङ्गमहोत्सवम् ।
महानवम्बो शरदि बलिदानं कृपादयः ॥”

महोत्साहः, वि, (महान् उत्साहो यस्य ।) अति-
शयोक्ताहयुक्तः । (यथा, महाभारते । ५।५।१।१।

“सर्वं यत् महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः ।
एकतन्त्रेण ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥”)

तत्पर्यायः । महोत्समः २ । इत्यमरः । १ । १११ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १।१।१८।११।

“अतीतिवो महाभायो महोत्साहो महावजः ॥”)

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य ।)

राज्याङ्गप्रान्तराजपुत्रवः । यथा,—

“सम्यक्प्रसूतं प्रसूतिभिर्महोत्साहः कृतममः ॥”

इति शब्दमाला ॥

अतिशयोक्त्यमश्च ।

महोत्सधिः, पुं, (महोत्सावावृत्तवश्च ।) सत्तमः ।
यथा, महाभारते ।

“कङ्का दम्भा वनं भयं लङ्कितश्च महोत्सधिः ।

यत्तु तत्तं रामदूतेन च रामः किं करिष्यति ॥”

महोत्स्यं, स्त्री, (महान् उत्स्य उत्ततिर्यसिन् ।)
पुरविशेषः । तत्पर्यायः । कान्यकुलम् २ कान्या-
कुलम् ३ गांधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

महोत्स्यः, पुं, (महान् उत्स्यः सत्ततिर्यसिन् ।)
कान्यकुलदेशः । आधिपत्यम् । (महान् उत्स्य
उत्कर्षो यस्मिन् ।) अपवर्गः । इति मेदिनी ।

ये, १०६ ॥ (महान् उत्स्य उत्कर्षो यस्य ।)
स्त्री । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८७ ॥

(महान् उत्स्यः फलं यस्मिन् यस्याहा । महा-
फले, वि । यथा, मग्नौ । ७ । ५५ ।

“अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽवहायेन किञ्च राज्यं महोत्स्यम् ॥”

“महोत्स्यं महाफलम् ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ।)

महोत्स्यो, स्त्री, (महाशुद्ध्यो यस्याः । टाप् ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

महोत्सरो, स्त्री, महाश्रुतावरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (महन् उत्स्रमस्य ।) दृष्टदृष्टयुक्ते,
वि ॥ (महश्च तदुत्स्रश्च । दृष्टदृष्ट, स्त्री ।

यथा, श्रीभागवते । ८ । ७ । १७ ।
“पितरं वरुणयज्ञं श्रुत्वा जातमहोत्स्रम् ।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यवेष्टत ॥”

पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।

“कर्कशाकर्करी नागौ कुण्डोदरमहोत्स्रौ ॥”
दानविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २५ ।

“एकपादैकचक्रश्च विरूपाक्षमहोत्स्रौ ॥”
उत्तरादृश्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।
६७ । ८७ ।

“सेनापतिः सुसेनश्च कुण्डोदरमहोत्स्रौ ॥”
महोत्समः, वि, (महान् उत्समो यस्य ।) महोत्त-
साहः । इत्यमरः । १ । १ । ३ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ५ । १४१ ।

“अथ निर्निवृत्त्या दायार्द्राज्या लब्धौ चित्ती-
श्वरः ।

विष्णुर्हिनिजयं कर्तुं श्रीमानाधीनमहो-
त्समः ॥”

महाशुद्धमः ।) अतिशयोक्त्योगे, पुं ॥
महोत्सतः, पुं, (महान्तिशय उत्सतः ।) ताल-
द्वयः । इति भावप्रकाशः ॥ अत्युत्तियुक्ते, वि ॥

महोत्सतिः, स्त्री, (महती चावावृत्तवश्च ।)
अतिशयदृष्टिः । यथा,—

“भूयान्ते महोत्सव्यं पुत्रादीनां महोत्सतिः ।
अथाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥”

इत्युत्तः ॥

महोत्सदः, पुं, (महान्तिशय उत्सदः ।) मत्स्य-
विशेषः । वसुध इति भाषा । यथा,—

“राजप्रीवक्षिणपलः पलको च महोत्सदः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

अत्युत्तये वि ॥

महोरगं, स्त्री, (महान् उरग इव ।) तगर-
जलम् । इति रत्नमाला ॥

महोरगः, पुं, (महोत्सावावृत्तवश्च ।) सर्पगण-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४ । दृष्टदृष्ट-
मात्रश्च ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ४७ ।

“महोरगाः सत्तपितुः दन्दशूकाः सट्टिकाः ॥”
महोत्सा, स्त्री, (महती चावावृत्तवश्च ।)

उत्साविशेषः । यथा,—

“विदुःस्तनिननिर्घातमहोत्सानाश्च संज्ञवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मधुरवर्षीत् ॥

महोत्सानाश्च संज्ञवे इतस्ततोऽनेकमहोत्सानां
सन्निपाते । उत्सालक्षणाश्च दृष्टदृष्टः ।

“दृष्टदृष्टा च सप्तम्या रक्तनीलश्रियो-
ज्ज्वला ।

पौरुषी च प्रमाथेन उत्सा नानाविधा
सुता ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महोत्साः, [स्] वि, अतिशयोक्तः । महोत्सो
यस्येतिवियद् बहुव्रीहौ प्रथमेकवचने अत्युत्तो-
ऽव्यवित्यनेन दीर्घं लृते महोत्सा इतिपदं

निष्पन्नम् ॥ (यथा, मग्नौ । १ । ६१ ।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः बहुव्रीह्या मनोऽपरे ।

दृष्टवन्तः प्रजाः स्त्राः स्त्रा महोत्सानो महो-
त्सवः ॥”

कावेयपुत्रासुरविशेषः । यथा, महाभारते
१ । ६७ । ५३ ।

“पञ्चमस्तु भूवैवा प्रवरो यो महासुरः ।
महोत्सा इति विख्यातो बहुवैह परमपः ॥”

महोत्सधं, स्त्री, (महन् औषधम् ।) भूम्बा-
कुलम् । शुक्ली । (पर्यायो यथा,—

“शुक्ली विन्धा च विन्धश्च नागरं विन्धमेवजम्
ऊवर्णं कटुभक्षश्च दृष्टवैरं महोत्सधम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
जगुनम् । (पर्यायो यथा,—

“जगुनस्तु रसोनः स्त्रादुयगन्धो महोत्सधम् ।
अरिदो ज्वलकश्च यवनेदो रसोनकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वाराहीकन्दः । वत्सनामः । इति राजनिर्घण्टः ।

पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका । अतिविधा ।
इत्यमरः । १।६।३८ ॥ (महाभेजम् । यथा,
कथासरित्सागरे । ६६ । ६६ ।

“समर्तुं प्रिये तेषां महावत्सनामहोत्सधैः ।
चिकित्सां कारयामासुर्नोत्तम्युश्च तदन्ति-

कात् ॥”)

महौषधिः, स्त्री, (महती औषधिः ।) दूर्वा ।
लज्जाशुचयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
जानीयद्रव्यविशेषः । यथा,—

“सहदेवी तथा चाक्षी बला चातिबला तथा ।
शुद्धपुष्पी तथा सिङ्घी अष्टमी च सुवर्चला ॥
महौषधयस्कं प्रोक्तं महाजाने नियोजयेत् ॥”

इति गोविन्दानन्दहृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।

“पृथ्वीं श्यामलता भृङ्गराजः शतावरी ।
गुडूची सहदेवी च महौषधिगणः स्मृतः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अष्टौषधिः । (यथा, महाभारते ॥ १२८८ ॥)
“विश्वस्यो चापि सुप्रोषः चयनेतौ चकार ह ।
विश्वस्यया महौषध्या दिव्यमन्नप्रयुक्तया ॥”

सज्जीवनी । यथा, रघौ । १२ । ६१ ।
“दृष्टा विचित्रता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकीविषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥”

“महौषधीः सज्जीवनी ततेव ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥)

महौषधी, स्त्री, (महौषधि + डीप् ।) श्वेतकण्ट-
कारी । ब्राह्मी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“ब्राह्मी कपोतवङ्गा च सोमवल्ली सरस्वती ।
मङ्गकपर्णी माङ्गकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिममोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मा इ य माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-सक०-अनिट् ।) इ य मायते । इति
दुर्गादासः ॥

मा इ जि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(डा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) इ लि

मिमीते । श्रुत्या धर्मं मिमीते यः । इति
हलायुधः ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा० पर०-
सक०-अनिट् ।) ल माति भूमिं गतेन राज्ञा ।

न मान्ति मानिनो यस्य यशस्विभुवनोदरे ॥”
इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

मा, य (मा + क्तिप् ।) वारणम् । (यथा
रामायणे । १ । २ । १५ ।

“मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्तिः
समाः ॥”)

विकल्पः । इति मेदिनी । अथयवर्गे, ४६ ॥
मा, स्त्री, (मा + क्तिप् । यद्वा, मा + क । तत्

टाप् ।) लज्जाः । इति मेदिनी । मे, १ ॥
माता । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० म ।

“मारमा सुषमा चारुता मारवधूतमा ।
मातृधूर्तमावासा सा वामा मेऽस्तु मा

रमा ॥”)
मानम् । इत्येकाचरकोषः शब्दरत्नावली च ॥

मा, त्रि, (अनाद् + द्वितीयेकवचने । “त्वा
+ मां ” मौ द्वितीयावायाः । ” ८ । १ । २३ ।

इति मांमत्वस्य स्थाने विकल्पेन मादेशः ।)

महौषा कर्मेता । आमाके इति भाषा ॥
असम्भृतात् द्वितीयेकवचननियमं पदम् ।

इति आकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।
५ । ६६ ।

“सिन्धोः पुत्रां रोषिता किं त्वमाद्ये !
कक्षादेनां प्रेक्षसे नाथहीनाम् ।

चन्तयस्ते सांश्रवातापराधो
श्रुत्याप्येनं मोदितां मां क्रुदन् ॥”)

मांसं, स्त्री, (मन्थते इति । मन्थने + “मने-
र्दोषश्च । ” उणा० २ । ६४ । इति सः दीर्घश्च ।)

रक्तजघातुविशेषः । मांस इति भाषा ॥ स तु
गर्भस्थानलकस्याष्टभिर्मांसेर्भवति । इति सुख-

बोधः ॥ भागवतमने चतुर्भिर्मांसेर्भवति । तत्प-
र्यायः । पिशितम् २ तरसम् ३ पलम् ४ कणम्

५ आभिसम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
असजम् = जाङ्गलम् ८ कीरम् ९० । सर्वसांस-

गुणाः । वातनाशित्वम् । दृष्यत्वम् । बल्य-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दृढत्वम् । देशस्थानसात्मा-

संस्थास्वभावैर्भूयो नानास्वरूपत्वम् ॥ * ॥ प्रसह-
भूषयान्पवारिजवारिचारिमांसगुणाः । गुरु-

त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
वातघ्नत्वम् । शुक्रवर्धनत्वम् ॥ * ॥ विष्किर-

प्रतुदजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् ।
मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वृक्षां हिमत्वम् ॥ * ॥

अङ्गविशेषमांसगुणाः ।
‘एकदेहेऽपि पूर्वाङ्गं नृगाणां पक्षिणां परम् ।

सर्वेषां शिरस्त्वग्रोष्ठचर्मयन्तुद्रुम् ।
पादपृष्ठाङ्गमक्षिष्कमुष्ककोडाञ्च मेहनः ।

धातवः श्रोत्रितालाश्च गुरवः स्युर्यथोत्तरम् ॥’
प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा,—

‘वयस्यं (नव्विंशं सशोऽनं मांसं प्रशस्यते ॥
नृनश्च आधितं युष्टं वृद्धं बालं विधेऽनम् ।

अगोचरहतं यादृक्कृतं मांसमुत्तमम् ॥’
अष्टविधा मांसयोर्निर्णयः । प्रसहाः १ प्रसह्य-

भक्षणात् कुररश्चेनादयः । भूषयाः २ विल-
शायित्वात् नकुलमोषादयः । आनूपाः ३

खड्गमहिषवराहादयः । जलजाः ४ कुम्भीरा
दयः । जलोचराः ५ हंसवकपभृतयः ।

जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विष्किराः ७
विकीर्णवरणात् तित्तिरमयद्रुकुटादयः ।

प्रतुदाः ८ प्रतुद्यचरणात् कपोतपारावतादयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

‘मांसं वातहरं सर्वं दृढं कलपुष्टितम् ।
प्रीणनं गुरु चन्द्रश्च मधुरं रसपाकयोः ॥’ * ॥

अथ तद्भेदाः ।
‘मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलान्पमेहतः ॥’

तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘मांसवर्गोऽत्र जङ्गला विलस्याश्च गुहाशयाः ।

तथा पर्णनृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥
प्रसहा अथच आनूपा अष्टौ जाङ्गलजानयः ।

जाङ्गला मधुरा रुक्षास्तुवरा लघवक्षया ॥
बल्यास्ते दृढा दृष्या दीपना दीवहारिणः ।

नृकतां मिश्रितवश्च गहदत्वाद्भेदे तथा ॥
वाधियेमवर्चं हृदिप्रमेहसुखजान् गदान् ।

क्षीपदं गलगच्छश्च नाशयन्मनिकामयान् ॥’ * ॥
अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।

‘जृषेचराः श्वानापि कोवस्थाः पादिनक्षया ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजानयः ॥

आनूपा मधुराः क्षिप्ता गुरवो वक्षिणादनाः ।
क्षिप्ताः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भक्ष्यम् ॥

तथाभिष्विन्मस्ते हि प्रायोऽप्यन्तमाः
स्मृताः ॥’ * ॥

अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।
‘हरिणैककुरङ्गैरुष्टमन्थकुशमराः ।

राजीवोऽपि च सुखी चैवाद्या जाङ्गल-
संज्ञकाः ॥

हरिणस्तान्नवर्गः स्यादेकः लज्जाः प्रकीर्णितः ।
कुरङ्ग ईषताश्च स्याद्वरिणास्तिकी महान् ॥

नृक्यो नीलाङ्गको लोके सरोरु इति कीर्णितः ।
एवमचक्षुर्विडः स्याद्वरिणान् किञ्चिदल्पकः ॥

नृकुञ्जद्विषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो हतः ॥

यो भृगः प्रङ्गहीनः स्यात् स सुखीति निर्णयते ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तघ्नेषाहराः स्मृताः ।

किञ्चिदातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥’
अथ विशेषशयानां गणना गुणाश्च ।

‘गोधाश्वशुभ्रजङ्गाखुशलक्याद्या विशेषयाः ।
विशेषया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।

दृढा दृढविष्मन्ना भीर्योऽपि अपि कीर्णिताः ॥
अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च ।

‘सिंहश्यामवृकाश्चक्षुत्तरक्षुहीपिभक्षया ।
वभ्रुजम्बुकमाङ्गारा इत्याद्यास्तु गुहाशयाः ॥

स्थूलपृच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुभेदः सनाकुलः ।
गुहाशया वातहरा गुरुत्वमधुराश्च ते ।

क्षिप्ता बल्या हिता निवन्नेन गुहाशिका-
रिण्याम् ॥’

अथ पर्णनृगानां गणना गुणाश्च ।
‘वनीकोटलमाङ्गारश्चर्मकटिकादयः ।

एते पर्णनृगाः प्रोक्ताः सुसुप्तास्तेमहर्षिभिः ॥
स्मृताः पर्णनृगा दृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणि

हिनाः ॥
आसार्यः काशप्रमनाः खट्वश्चपुरीवकाः ॥’

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
‘वर्षकालावविकिरकपिप्लवकतित्तिराः ।

कृत्रिङ्गकुटाद्याश्च विष्किराः ससुदाकुलाः ॥
विकीर्ण भक्षयन्त्येते यस्यान्तकाहि विष्किराः ।

कपिप्लवा इति प्राज्ञैः कथिता गौरतित्तिराः ॥
विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनाः ।

बल्या दृष्यास्त्रिदोषघ्नाः प्यास्ते लघवः
स्मृताः ॥’

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।
‘कालकच्छकहारोत्तकपोतप्रशपञ्चकाः ।

सारिका खज्जरीटश्च पिशाधाः प्रतुदाः स्मृताः ॥
प्रतुद भक्षयन्त्येते तुष्टेन प्रतुदाकतः ।

मांसं

कपोतो धवलः पाक्षुः शतपत्रो हृष्टपुङ्खः ।
प्रतुरा मधुराः पित्तकषणास्तु वरा हिमाः ।
जघरो बहुवर्षकाः किञ्चिद्वतकराः स्मृताः ॥
अथ प्रसङ्गानां गणना गुणाश्च ।
'काको यथ उलूकश्च पित्रश्च शशवातकः ।
चाचो भावश्च कुरर रत्नाद्याः प्रसङ्गाः स्मृताः ।
प्रसङ्गाः कीर्तिता एते प्रसङ्गाश्चिन्त्य भवन्मातुः ।
प्रसङ्गाः स्मृता वीर्योन्माः यस्मात्सं भवन्मातुः ॥
ते शीतभक्षकौन्मादेः शुक्लीया भवन्ति हि ॥
शशवातकस्याने शतवातकोऽपि पाठः । वाज
इति लोके ॥३॥ अथ यान्याणां गणना गुणाश्च ।
'ह्यागमेष्टवाचाद्या यान्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
यान्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां हृष्टा बलवर्धनाः ॥
अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
'कुलाप्रसङ्गवाराश्चमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावदाः ।
मधुराः शीतलाः क्षिप्वा मृजलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥
अथ ब्रवानां गणना गुणाश्च ।
'हंसवारसकाचान्वककौचसरारिकाः ।
गन्दीमुखी वकादमा बलाकादाः भवाः स्मृताः ।
भवन्ति सलिले यस्मादेते तस्मात् भवाः स्मृताः ॥
स्मृता कठोरा वृष्या च यस्याश्चपरिस्थिता ।
गुटिका चक्षुषहृषी श्लेष्मा गन्दीमुखीति सा ॥
भवाः पित्तहराः क्षिप्वा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥
अथ कोषस्थानां गणना गुणाश्च ।
'शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशङ्खकककटाः ।
जोवा एवन्निधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्तिताः ॥
कोषस्था मधुराः क्षिप्वाः पित्तवातहरा हिमाः ।
हृष्टा बहुवर्षका वृष्याश्च बलवर्धनाः ॥
अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
'कुलीरकुलीनकाश्च गोधामकरशङ्कराः ।
चण्डिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यश्च ।
मांसं वातहरं वृष्यं बहुवर्धनम् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यं मधुरं रसपाकयोः ॥
तस्योत्पत्तिस्थानमवधिं यथा,—
'प्रसङ्ग भवन्त्यन्ते प्रसङ्गास्तेन कीर्तिताः ।
भूशया बिलशायिणादानूपोऽनूपसंभवात् ॥
जले निवासाज्जलजा जले चर्याज्जलेचराः ।
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता जगत्प्रचारिणः ॥
विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुष्टा प्रतुदास्तथा ।
योगिरद्विधा श्लेष्मा मांसानां संप्रकीर्तिता ॥
'प्रसङ्गा भूशयानूपचारिणा वारिचारिणः ।
शुक्लमधुराः क्षिप्वा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
जावालो वैष्किरी वर्गः प्रतुष्टा जाङ्गला जगत्प्रचारिणः ।
जघवः शीतमधुराः सक्ताया हिता वृणाम् ॥
अथ मांसयूगुणाः ।

इह मांसं

'रसो मांसस्य चक्षुष्यो हृद्यं प्राणवर्धनः ।
हृष्यो वातविकारघ्नः स्मृत्तोलः सरवर्धनः ।
भक्षयिष्येष्टसन्धीनां क्षतानां ब्रह्मिणी हितः ॥
अथ तैलपक्वमांसगुणाः ।
'मांसं यत्तत्संविद्धं वीर्योन्मां पित्तजं कटु ।
अधिसन्धीपनं रस्यं हृष्टिगुणं पुष्टिगुणं ॥
हृत्पक्वमांसगुणाः ।
'मांसान् हृत्संविद्धं हृष्टिं पुष्टिगुणं ॥
प्रीणनं सर्वघातनां विषिष्यन्तुश्लेष्मिणाम् ॥
परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोल्लेखं गुणाश्च ।
मांसं बहुष्टे भृष्टं सिक्ता चोष्णान्मा सुष्टुः ।
कीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं नष्टयते ॥
परिशुष्कं स्थिरं क्षिप्तं हृष्टं प्रीणनं गुरु ।
पित्तजं बलमेधापिमांसौजःशुक्रवर्धनम् ॥
तदेव प्रवतक्राण्यं प्रदिग्धं सत्तिशान्तकम् ।
प्रदिग्धं बलमांसमिदं वातपित्तजित् ॥
शुलिकापक्वमांसगुणाः ।
'मांसान् शुलिकाप्रोतमङ्गारेण विपाचितम् ।
क्षेपं गुरुतरं वृष्यं दीप्तामीनां सदा हितम् ॥
वैश्वारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'निरस्थि पिष्टितं पिष्टं सिद्धं गुडघृतान्वितम् ।
लङ्गामरिचसंयुक्तं वैश्वार इति स्मृतम् ॥
वैश्वारो गुरुः क्षिप्तो बलपचयवर्धनः ।
दशेण येन येनैव यज्जनं मत्स्यमांसयोः ।
तस्य तस्य तयोश्चेतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥
एकत्र सर्वमांसभक्षणदोगो यथा,—
'एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
'वसाददृगुणं पिष्टं पिष्टाददृगुणं पयः ।
पयसोऽदृगुणं मांसं मांसाददृगुणं हृतम् ।
हृताददृगुणं तैलं मर्दनात् च भवन्मातुः ॥
इति राजवल्लभः ॥
वर्जनीयमांसानि यथा,—
'क्रियादपलिदाह्यशुक्रमांसानि वर्जयेत् ।
सारभेकशफान् हंसान् बलाकावकटिहिमान् ॥
कुररं जालपादश्च खड्गरीटखगडिजान् ।
चासान् मातस्यान् रक्तपोदान् जग्धा वै
कामतो नरः ॥
बन्धुरं कामतो जग्धा सोपवासस्त्राजं वसेत् ॥
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
मांसभक्ष्ये दोषो यथा,—
'लोभात् स्वभक्ष्याचार्य जीविनं हन्ति यो नरः ।
मत्स्याकुलं वसेत् सोऽपि तद्दोषो लक्षवर्षकम् ॥
ततो भवेत् न प्रशको भीनश्च सप्तजन्तुः ।
हृतादयश्च कर्मभक्ष्यतः शुद्धिं लभेद्भुवम् ॥
इति जस्रवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
अपि च ।
'बलाकं हंसदाहूँ कलविद्धं शुक्रं तथा ।
कुररश्च चकीरश्च जालपादश्च कीकिलम् ॥
चापश्च खड्गरीटश्च खेनं यथैव तथैव च ।
उन्नमं चक्रवाकश्च भापं पारावतं न्वपि ॥
कपोतं टिटिकश्चैव यामटिहिमेव च ।

मांसं

सिंहयावश्च माज्जारं नान् भूकरमेव च ।
प्रगालं मकैटश्चैव गर्हभश्च न भक्षयेत् ।
न भक्षयेत् सर्वजगत् पक्षिणोऽन्यान् वने-
चरान् ॥
जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चति घारया ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अन्यश्च ।
'नाद्यादविधिना मांसं विविधो नापदि द्विजः ।
जग्धा ह्यविधिना मांसं प्रेक्ष्य तैरुत्तेजवशः ॥
न तादृशं भवत्येवो नृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेक्ष्य वृथामांसानि खादतः ॥
कुर्वाद्दृष्टपशुं साङ्गं कुर्वात् पृष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥
यावन्ति पशुरीमाणि तावत्तत्त्वो ह्यमारणम् ।
वृथापशुः प्राप्नोति प्रेक्ष्य जन्तुनि जन्तुनि ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसा मांससुत्पन्नते कश्चित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मात्मांसं विवर्जयेत् ॥
समुत्पत्तश्च मांसस्य वधवन्धो च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निर्वर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणम् ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकप्रियतां याति आधिभिक्षं न पीयते ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितृन् देवान् ततोऽन्यो नाख्य-
प्रणयजतु ॥
वर्षे वर्षेऽन्यमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यक्षयोः पुण्यफलं समम् ॥
फलमलाशनेर्मध्येमैत्र्यानाञ्च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यस्मात्सपरिवर्जनात् ॥
मांसभक्षयितासु यस्य मांसमिहाद्याहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
यो यस्य मांसमन्त्राणि न तन्मांसाद् उच्यते ।
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मात्तस्यान् विव-
र्जयेत् ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
अन्यश्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगद्यम् । 'ये स्त्रिये
वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते । याश्च स्त्रिये
वृष्यन् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवो हृष्ट
निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगमाः ।
श्रीनिका इव मुञ्चिन्ता वहायाह्वक् पिबन्तीति ॥
ब्रह्मपुराणम् ।
'पशोस्तु माय्यमाणस्य न मांसं खाद्येत् कश्चित्
पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमपि वा ॥
महाभारतम् ।
'रोगार्तोऽभ्यर्च्यतो वापि यो मांसं नात्त-
लोकपुः ।
फलमाप्नोत्यनेन सोऽन्यमेधश्च तस्य च ॥
नन्दिपुराणम् ।
'यच्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥
भविष्यपुराणम् ।
'आमिषं रक्तशक्च यो हृष्टो च रवेर्हिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठो हरिद्रक्षोपजायते ॥

विष्णुपुराणम् ।
चतुर्दशमोऽथैव आमावास्याय पूर्णिमा ।
पञ्चांग्येतां राजेन्द्र । रविचक्रान्तरे च ॥
स्त्रीतेजमांससंभोगी पञ्चस्तेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नतः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ मांसभक्षणविधिः ।
'आहे देवान् पितॄन् प्राञ्च्य खादन् मांसं
न होवभाक् ।
वसेन् न नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥
सन्निभानि दुराचारो यो हन्वविधिना पशून् ।
मांसं संख्य्य संप्राप्य कामान् याति ततो
हरिम् ॥
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अपि च ।
'गोधा जूर्मेः शूशः खड्गी शूशकश्चेति
सप्तमाः ।
भक्ष्यान् पञ्चनखात्रित्वं मशुराह प्रजापतिः ॥
मन्त्रान् सशस्त्रान् सुहृत्त मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मायूरं तैत्तिरश्चैव कपोतश्च कपिलजम् ।
बाह्वीनं वकं भक्ष्यं नीलहंसं पराशिताः ॥
सपरः सिंहस्तुल्यश्च तथा पाटीनरोद्धतौ ।
मन्त्राणां ते सप्तद्विष्टा भक्ष्याय तपोधनेः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेद्देवा मांसं च द्विजकान्यथा ।
यथाविधिनिष्कृत्वा प्राणानामपि चाख्ये ॥
भक्ष्यन्नपि मांसानि श्रेष्ठभोजी न लप्यते ।
औषधार्थमश्वत्थौ वा नियोमाद्यश्चकारणात् ॥
आमन्त्रितस्तु यः आहो देवे वा मांसमुत्प्रेष्येत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्तो नरकान् व्रजेत् ॥
इति जूर्मेपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्ष्यवर्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेत्मांसं ब्राह्मणानां च कान्यथा ॥
यथाविधिनिष्कृत्वा प्राणानामेव चाख्ये ।
प्रायश्चित्तमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयन् ॥
स्थावरं जङ्गमश्चैव सर्वं प्रायश्चित्तं भोजनम् ।
चराचामग्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रकः ॥
अहस्ताश्च सहस्तानां मूराणाञ्चैव भीरवः ।
नात्ता दुष्पत्यदमाद्यान् प्राणिनोऽहन्त्यहन्त्यपि ॥
आनेव हृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोत्तार एव च ।
यज्ञाय चग्निमांसस्यैवे देवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
क्रीत्वा खयं वायुतपाद्य परीपलतमेव वा ।
देवान् पितॄन् कथित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्वार्यं यो मांसं नाति मानवः ।
स प्रेत्य पशुना याति सन्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्ष्ये होषो न मद्ये न च मैत्रुने ।
प्रवृत्तिरेवा भूतानां निवृत्तिस्तु महापला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ ॥

देवीपुराणम् ।
'अष्टमीं सप्तमीञ्चैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्निवेद्यसप्तमम् ।
तेनैव विधिनान्तु खयं सुहृत्त नान्यथा ॥
याज्ञवल्क्यः ।
'प्राञ्च्यत्वा तथा आहो प्रोक्षितं द्विजकान्यथा ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न
होवभाक् ॥
यमः ।
'भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सक्तु ब्राह्मणकान्यथा ।
देवे नियुक्तः आहो वा नियमे च विवर्जयेत् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

भाक्तामिदं यथा,—
'गोवर्ण्यमांसं चौरं पक्षे जम्बीरमांसम् ।
आमिदं रक्तशाकश्च सर्वश्च दग्धमांसम् ॥
गोवर्ण्यमांसं चौरमित्यथ पञ्चागामांसं
पर्जोमिति च पाठः । इति कर्मेकोचनः ॥

(अस्त्योत्पत्तिर्यथा,—
'रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान् मेदः प्रजायते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥)

मांसः, पुं (मन् + सः । दीर्घः ।) कालः ।
कीटः । इति शब्दरत्नावली । (वर्णसङ्करजाति-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
"चतुरो भागधो ह्यने कुराणायोपजीविनः ।
मांसं खादुर्न चौरं सौगन्धमिति विवृतम् ॥")
मांसकारि, क्री, (मांसं करोतीति । क्त + क्तिन् ।)
रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
मांसच्छेदा, क्री, (मांसं दृढं हृदः पर्यमस्याः ।
तदुपरिलोभोत्पत्तिरस्यास्तथात्वम् ।) मांस-
रोहिणीविशेषः । तत्पर्यायः । मांसी २ मांस-
रोहिणी ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकरिणी
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसजं, क्री, (मांसाज्जायते इति । जन् + जः ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांस-
जाते, त्रि ॥)

मांसतेजः, [स्] क्री, (मांसात् तेजोऽस्य ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥

मांसदहनः, पुं, (मांसं क्रोधात्मकं दहनं कृत्वा
करोतीति । दह + क्तुः ।) क्रोधादहनः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मांसहावी, [न्] पुं, (मांसं हावयति शिथिली-
करोतीति । ह + शिथ् + क्तिन् ।) अन्धवेतसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वोऽस्यान्धवेतस-
शब्दे द्रव्यः ॥)

मांसपचनं, क्री, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः ।
तस्य रूपान्तरं मांसाकः । इति चाकरणम् ॥

मांसपेशी, क्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्यावयव-
विशेषः । यथा,—
"वृद्धदुः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसपिता हृदा ॥
बीजस्त्रेवाङ्गुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरावतः ॥"
इति सुश्रुतोऽर्थः ॥ ॥

अथ मांसस्य पेशीराह ।
यथार्थसुखेना वृत्तो वायुः ओतांश्च दारयेत् ।

अधुप्रविष्टा पिष्टितं पेशीर्निभजते तथा ।"
यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ ॥ मांसपेशीनां
संख्यामाह ।
"मांसपेश्याः समाख्याता वृत्ता पञ्चशतानि च ।
तासां शतानि चत्वारि प्राञ्च्यस्तु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे वक्तुरा वटिः कथिता तु निपुणैः ।
पीवाया ऊर्ध्वमास्तास्तु चतुर्विंशत् प्रकी-
र्तिताः ॥"

ताः प्राञ्च्यगताः प्राञ्च । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां
तिस्रस्त्रिंशत्ताः पञ्चदश १५ पादयोः दश १०
पादोपरिष्कृतैस्तिस्रविंशता दश १० गुल्फतलयो-
र्दश १० गुल्फजालुनोः अन्तरे विंशतिः २०
जाङ्गुलि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वक्षस्य
दश १० उपमेकस्त्रिंशत् सक्पिनि शतम् १००
भवन्ति । एतेनेतरसकथितानि च आख्यातौ ॥
अथ कोष्ठगताः प्राञ्च । गुदे तिस्रः शेष-
स्थोका १ सेवन्त्यामेका १ वृषणयोर्द्वौ २ स्त्रिणोः
पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिनर्द्धनि द्वौ २ उदरे पञ्च ५
नाभौ एका १ पृष्ठोर्ध्वस्तिस्रविंशता उभयतः पञ्च
पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः वट् ६ वक्षसि
दश १० अक्षकांक्षौ प्रति समन्तात् सप्त ७ ।
अक्षकौ अक्षुया इति लोके । अक्षौ स्त्रिणो ।
हृदि द्वौ २ यक्षति द्वौ २ श्रोत्रे द्वौ २ उज्ज्वले
द्वौ २ ॥ ॥ अथ यीवोर्ध्वगा प्राञ्च । यीवायां
चतस्रः ४ हन्वोरटौ ८ कक्षमणौ वष्टिकाया-
मिति यावत् एका १ गणे एका १ ताङ्गुलि
द्वौ २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वौ २ नासायां
द्वौ ललाटे चतस्रः ४ शिरस्थोका १ एवं मांस-
पेश्याः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ ॥

"क्रीडामपि भवन्त्येताः किन्तु विंशतिस्तथाः ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योगौ च स्तनयोरपि ॥"

एताः पञ्चशतानि मांसपेश्याः । अधिका
विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भपेश्य-
संख्याताः । शूक्रार्णवप्रवेशिण्यां तिस्रः ३ योगा-
वधनरतो सुखाश्रिते प्रवृत्ते द्वौ २ योगावध-
वह्निर्गर्भतप्तोः पार्श्वद्वयस्थिते वत्तौ योगि-
कार्यक इति यावत् द्वौ २ स्तनयोः पञ्च पञ्च
५ । ५ यौवने तासां दृष्टिर्भवति ।

"पुंसां पेश्याः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेहन-
सुख्यजाः ।

क्रीडामाहृत्य तिष्ठन्ति यत्तममर्गतं हि ताः ॥"
अस्यायमर्थः । पुंसां मेहनसुखयोश्च याञ्चिषी
मांसपेश्याः पूर्वसुक्तास्ताः क्रीडां मेहनसुखा-
भावात् पर्जन्यं गर्भाशयं आहृत्य तिष्ठन्ति । नय-
दासकाश्च । क्रीडां मांसपेश्याश्चभिर्होतानि
पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।

"पञ्चपेशीशतान्येव क्रीवर्णं विद्धि भूमिप ।
अतश्च तिस्रो होवन्ते क्रीडां शेषत्रि सुख्ययोः ॥
अथ मांसपेशीनां कर्माख्याह ।

"प्रिराकायस्थिपद्माणि सन्धयस्तु शरीरिकाः ।
पेशीभिः सहितान्येव वसन्ति भवन्ति हि ॥
इति भावप्रकाशः ॥

मांसवि

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
 “ततो जने मांसपित्री लोहादीष्वसंजना ॥”
 मांसपना, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वाताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 मांसभक्षः, वि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष +
 “कर्मण्यस्य ॥” १।२।१। इत्यच् ।) मांसभक्ष-
 कर्मा । मांसं भक्षयतीति तात्त्विकमिति कर्मणि
 क्यप्रत्ययेन निष्पन्नः । (दानवविशेषः । यथा,
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २३२ । ६ ।
 “मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाह्वयिः ॥”
 मांसमावा, स्त्री, मांसपत्री । इति राजनिर्घण्टः ।
 मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रूढ +
 यिच् + क्तिन् । डीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः ।
 तत्पर्यायः । अथिहवा २ वृत्ता ३ चर्मकरी ४
 वसा ५ विकला ६ मांसरोहिणी ७ । अस्या गुणाः ।
 दृढत्वम् । सारकत्वम् । दीपन्यनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । (तथाचास्याः पर्यायो
 गुणाश्च ।
 “मांसरोहिण्यतिरुद्धा वृत्ता चर्मकरी लघ्वा ।
 प्रहारवली विकला वीरवत्यपि कथ्यते ॥
 स्यान्मांसरोहिणी वृत्ता सदा दीपन्यनापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मांसलं, स्त्री, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य
 स्यादिति वा । मांस + “सिञ्चादिभ्यश्च ॥” ५ ।
 २ । ६७ । इति लच् ।) कायस्य गौरीरीत-
 न्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
 “ओजः समासभूयस्मात् मांसलं पदसम्भवं ॥”
 इति कायचन्द्रिका ॥
 मांसलः, वि, (अतिशयमांसमस्यस्येति । मांस +
 “सिञ्चादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ५७ । इति लच् ।)
 वनवान् । इत्यमरः । १ । ६ । ४४ । स्त्रुणः ।
 यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
 “निष्ठाश्च नक्षत्राः स्युर्निर्द्रव्याश्चिबुकैः लघैः ।
 मांसलेख घनोपतैरवकैरधरेर्नृपाः ॥”
 (मांसयुक्तः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।
 ६८ । २८ ।
 “दृष्टं वस्तुतत्तं पृथु न विपनं मांसलञ्च
 वृपतीनाम् ॥”
 अतिबहुलः । यथा, नैषधे । ६ । २७ ।
 “दृष्टस्य हंसावलिमांसलभ्रयो
 वलाकयेव प्रवला विकल्पा ॥”
 मांसलपना, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृत्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 मांसविक्रयी, [न] वि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति ।
 मांसविक्रयेण जीवति वेति इति ।) आभिष-
 विक्रयकर्ता । इति जलाशुभः । तत्पर्यायः ।
 वैतसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्य-
 मरः । २ । २० । १४ । शौनिकः ५ । इति
 जटाधरः । कौटिकिकः ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा मनौ । १ । १५१ ।
 “चिकित्सकान् देवकान् मांसविक्रयिण्यप्या ।
 विपक्षेण च जीवन्तो वर्णाः स्युर्हंसकथयोः ॥”)

मांसिकः

मांसवारः, पुं, (मांसस्य वारः ।) मेरुः । इति राज-
 निर्घण्टः । (मांसस्यपि वारो वनं यस्य । सवन-
 स्थानकायः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ६८ । १०० ।
 “उपचितदेहो विद्वान् धनौ सुकृपञ्च मांस-
 वारो यः ।
 सङ्घात इति च सुहृदसन्धितासुखभुजो
 ज्ञेयाः ॥”)
 मांसकेशः, पुं, (मांसानां केशः ।) मेरुः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 मांसहावा, स्त्री, (मांसिन हावः प्रकाशो यस्याः ।)
 चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 मांसाटका, स्त्री, (मांसिन स्याद्या अटका ।
 मांसप्रधाना अटका वा ।) गौयचान्द्रमाच-
 ज्ञ्याटमी । तत्र मांसोपकरणकआहुतमावश-
 कम् । यथा । अथाटकाआहुतम् ।
 “पित्रादानाय नृणे स्वरुटकास्तिस्र एव च ।
 ज्ञापये वरिष्ठा हि पूर्वा चैनी विभाज्यते ।
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
 आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेव प्रजगतो विधिः ॥”
 नृणे प्रधानस्थाने । अमावास्या हि आहुत्य
 प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐक्ये साये
 दिव्यदेवताकथागसम्भवात् । एवं प्राजापत्या
 वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च
 गोभिलः । यशुवाक्यतरङ्गभारः स्यात् तदा
 पशुनैव ऊर्ध्वा इति । यद्युवेति निपातसमुदायो
 यद्यर्थः । पशुरपि ह्यग एव । ह्यगोऽनादेशे
 पशुरिति गोतमात् । न च तेषां ऊर्ध्वं अटका
 गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनु-
 पदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुने-
 त्वमेव यः पशुरपदिष्टस्य विशेषतोऽनुप-
 दिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे नृगोऽपि
 विहितः ।
 “दन्ताकुस्तु त्रिकुचं वै अटकायामयादिशत् ।
 मांसमानय आहाय नृगं हत्वा महायज ॥”
 इत्यादिना नृगमांसोद्धनान् । पञ्चभावे स्थाली-
 प्राकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थाली-
 प्राकं ऊर्ध्वोत्ति । तद्विधानम् ।
 “स्थालीप्राकं पशुस्थाने ऊर्ध्वादयदाशु कल्पिकम् ।
 अपयेत्तं सवन्सायास्तद्वया गोः पयस्तु ॥”
 इति छन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् । अन्विति
 ओदनचरोः पञ्चात् । अतएव ।
 “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमटकासु मवाप्तु च ।
 तस्माद्वात् सदा युक्तो विद्वत्सु प्राच्येषु च ॥”
 इति शातातपेनोक्तम् । तस्मादन्नं प्रधानं
 पूषादिभ्यो उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं
 सदेति अवगात् । इति आहुतत्वम् ॥
 मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति “तस्मै प्रभवति
 वन्तापादिभ्यः ॥” ५ । १ । १०१ । इति । मांस +
 ठञ् । मांसिन जीवतीति ठञ् वा । मांसं पश्य-
 मस्य । “तदस्य पश्यम् ॥” ४।४ । ५१ । इति ठक्
 वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै लीगमे । इति

माकरी

“आवद्यामासौदनाद्विठन् ॥” ४।४ । ६७ । इति
 टिठन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २।१८।१४॥
 मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति ।
 इति । डीप् ।) जटामासी । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्यामिति ।
 मांस + अश्रयादित्वादच् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 जटामासी । कक्कोणी । इति मेदिनी । से, = ।
 मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
 वैश्वकरजमानायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेयी मांसी लल्लजटा जटी ॥”)
 मांसिटा, स्त्री, (मांसमिदं प्रियमस्याः ।) वनशुका ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 माकन्दः, पुं, (मातीति । मा + क्तिप् । माः परि-
 मितः सुचटितः कन्द इव फलमस्य ।) आम्ब-
 रुचः । इति मेदिनी । दे, इ = । (यथा, गीतगोविन्दे ।
 “माकन्द ! कन्द कान्ताधर ! धरणिर्तलं
 गच्छ यच्छानि यावद्
 भावं दृष्ट्वा रवारस्तमिह जयदेवस्य विज-
 यचांवि ॥”
 तथास्य पर्यायः ।
 “आम्बः प्रोक्तो रवानश्च सहकारोऽतिवैरभः ।
 कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गभः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + डीष् ।) आमलकी ।
 नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, इ = । (यथा,
 महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
 “—————पञ्चयामा वृता मया ।
 अविश्रुतं वृकस्थलं माकन्दीं वारवावतम् ।
 अवसानञ्च गोविन्द ! कश्चिदेवाञ्च पञ्चमम् ॥”)
 पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माद्राक्षी
 इति माकन्दी इति च हिन्दी भाषा । तत्-
 पर्यायः । बहुव्रीहौ २ मादनी ३ गन्धर्वलिका ४ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु,
 रक्तम् । दीपनत्वम् । रक्तत्वम् । अल्पवात-
 कारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्धनं न क्षिताधिक-
 त्वञ्च । एका विशदन्वली च क्षामला च तथा-
 परा । इति राजनिर्घण्टः ।
 माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यवेति ।
 मकर + क्य + डीष् ।) माचशुक्लचर्ममी । अथ
 क्षानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
 “सूर्य्यहस्ततुला हि शुक्ला माचस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां क्षानं महाफलम् ॥
 माघे मासि सति पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
 दद्यात् क्षानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
 अरुणोदयवेलायां शुक्ला माचस्य सप्तमी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यहस्ततैः समाः ॥”
 कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुला सप्तम्या
 भास्करदेवताकत्वात् । सूर्य्यहस्ततैर्नामान् ।
 तेन बहुशतसूर्य्यहस्तकालीनगङ्गाक्षानजन्म-
 फलसमफलमञ्च ज्ञेयम् ॥ ७॥ क्षानपदिपाटी

माघः

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः ।
अथार्चदानमहं एतत् स्नानादेव माघप्रातः-
स्नानं तन्मन्त्रेण विधीयते ॥ ॥

अथ विधानसम्प्रदायतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् अस्तिवाच्य ॐ स्वर्ग्यः सोम
इत्यादि पठित्वा तान्नादिपार्थे कुशतिजजला-
न्यादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मार्च्यं श्रीमन्माघे
माघि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिषावारभ्य प्रति-
मासीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् चारो-
न्यस्यतु कामोऽभीष्टतत्तत्फलकामो वा अर्का-
यादीतरभोजनविश्लिष्टविधानेन सम्प्रदीप्त-
महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य संयमपारकसहितं
तत्तन्नाशि तत्तन्निधनं जुह्यात् । तत्र माघे
अर्कायमात्रं भुञ्जीत । फाल्गुने अन्नरौच-
यहीतं कपिलाविकृत्यमात्रप्रमाणं तदभावे
अन्नमोमयमपौति । चैत्रे मरीचमेकम् ।
वैशाखे किष्किणलम् । ज्येष्ठे अपक्वकदली-
फलमधकजामात्रम् । आषाढे खण्डावङ्गिगुण-
नमये यवप्रमाणं कुशमूलम् । श्रावणे नक्तं
कावे अक्षयविविधैर्दण्डम् । भाद्रे सुहोपवासः ।
आश्विने पञ्चमाहंयामे मयूराक्षप्रमाणं हवि-
र्याजम् । कार्तिके अर्धप्रहतिमात्रं कपिला-
शीरं तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राङ्-
मुखो वायुग्रन्थम् । पौषे खल्वं हृतम् । तदन-
न्तरम् ।

“ब्राह्मणान् भक्तयेत् भक्ता गुरुक्षीरनिरामिषैः ।
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्थानुरूपतः ॥
अष्टम्यां पारवं जुह्यात् कङ्कणरहितेन च ।
सुप्रभासतिनादीनि हृत्यैव विषर्जयेत् ॥
एकचिह्नं भक्त्युत्तमकर्मकानुसारतः ॥”
चान्द्रमासविशेषोत्प्रेषणवत् अग्न्यादिद्वयवत-
मजमासेतरे तत्तु कर्तव्यम् ॥ ॥

अथारोग्यसम्प्रदायः ।

तत्र पूर्ववत् सप्तम्यान्तिषावारभ्य ऐहिकारोग्य
धनधान्यपारकीकशुभस्थानप्राप्तिकामः संव-
त्सरं यावत् चारोग्यसम्प्रदायमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे
बडादिस्त्रयत्रये वा पूजयेत् । रक्ताम्बुजासन-
मिति ध्यात्वा एतत् पाठं ॐ स्वर्गाय नमः
इत्यादिभिः संपूज्य ।

“आहित भास्कर रवे भागो स्वर्ग्यं दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥”
इति निःपूजयेत् । एवं संवत्सरे पूर्वे दक्षिणां
दद्यात् । ब्राह्मणां भोजयेत् । विंशमसाशु-
द्ध्यादमावास्याव्रतवत् मजमासेऽपि कर्तव्यम् ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

अष्टम्यां ब्राह्मणः पिष्टतर्पणं कृत्वा
“ॐ वैष्णवपद्मगीर्वाय साकृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददात्येतत् सज्जनं भीष्मवर्त्मने ॥”
इति पिष्टवत् भीष्मं तर्पयेत् । ततः कृता-
ञ्जलिः ।

“भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

माघव

आभिरहिरवामोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥”
इत्यनेन प्रार्थयेत् । अश्विनादिभिः पिष्टतर्पणात्
पूर्वं एतत् कर्तव्यम् ॥ ॥ भैष्वामेवाद्दद्या-
त्तुपीथ्य द्वादश्यां तिजोऽर्चनमावश्यकं कर्त-
व्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-
कामं जुह्यात् ॥ ॥ माघपौर्णमास्यां युगादा-
त्येन पार्वत्यविधिना आहुं कर्तव्यम् । अग्न-
यलकामयथा स्नानदानञ्च कर्तव्यम् ।

तस्यां दानप्रमाणान् तिथितत्त्वैश्च सन्धेयम् ॥

इति ज्ञानतत्त्वम् ॥ ॥ ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

“व्रतद्विज्ञेयपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः ।
माघमज्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशवः ॥
न समं विद्यते किञ्चित् तेजः सौरेण तेजसा ।
तद्वत् स्नानेन माघस्य न समाः क्रतुजाः ॥

क्रियाः ॥

प्रीतये वासुदेवस्य सर्वपापादिसुक्तये ।
माघस्नानं प्रकुर्वीत धर्मलाभाय मानवः ॥
किं रक्षितेन देवेन सुपुत्रेण वलीयसा ।
अधुवेणाशु देवेन माघस्नानं विना भवेत् ॥
मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।
कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स निर्द्वैतं व्रजेत् ॥
ब्रह्महा वैमहारी च सुरापो गुरुनरकगः ।
माघस्नायी विपापः स्नातत्सर्वं च पञ्चमः ॥
उपपातकानि सर्वान् पातकानि महानि च ।
भस्मीभवन्ति सर्वानि माघस्नायिनि मानवे ॥
पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥
आर्द्रं शुक्लं लघुं स्थूलं वाष्पानःकर्मभिः कृतम् ।
माघस्नानं ददेत् सर्वं पावकः समिधो यथा ॥
प्रामादिकश्च यत् पापं स्नानास्नानकृतञ्च यत् ।
स्नानमात्रेण तत्राग्रेत मकरस्थे दिवाकरे ॥
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-
ताम् ।

सन्देहोऽत्र न कर्तव्यो माघस्नाने नराधिप ! ॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ! ॥
सर्वेषां स्वर्गदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥
एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः ।
प्रायश्चित्तं परस्त्रेव माघस्नानमनुत्तमम् ॥
शुद्धां जन्मान्तराध्यासात् माघस्नानमतिर्भवेत् ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्यं जन्माध्यासादयथा नृप ! ॥
संसारकर्ममालोपप्रक्षालनविशारदम् ।
पावनं पावनाकाञ्च माघस्नानं परत्तमम् ॥
ज्ञाता माघे च ये राजन् । सर्वकामफलप्रदे ।
ते ताञ्च भुञ्जते लोकाञ्च नृकर्मण्यहोपमान् ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

माघवर्ती, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः यथा
मघवत इत्यमिति । मघवन् + अच् । “मघवा
बहुलम् ।” ६।४।१२८। इति आदेशः ।
डीप् ।) पूर्वोद्दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माघवर्त, स्त्री, इन्द्रसम्पत्ति वस्तु । मघवत इद-
मिदर्थे अप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति शुभबोध-

माघोनी

आकरयम् ॥ (मघवन् + अच् । “मघवा बहु-
लम् ।” ६।४।१२८। इति विकल्पान्न-
वादेशः । वि, यथा, माघे । ६।१५॥

“वस्तुधान्निःसृतमिवादिपतिः

पटलं पद्ममन्त्रिसहस्रवचनम् ।

स्फुरदंशुजालमयं प्रीतवचः

ककुभं समस्तुत माघवर्तम् ॥”)

माघी, स्त्री, (मघया युक्तः कालः अस्यां इति ।

मघा + “नचञेय युक्तः कालः ।” ४।२।२।

इत्यञ् डीप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,

“पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी माघे तु यच्च वा ।

नाम्ना च पौषो माघाद्याद्येवमेकादशापरं ॥”

इत्यमरः । १।४।१२॥ माघी पूर्वमा ।

यथा, अथोद्भाकाक्षे भरतप्रपथे ।

“आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्य-

सम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी आषाढी च नरो-

त्तमः ।

प्रीष्टपद्यामतीतायां तथा कृष्णा अयोदशी ॥

एतास्तु माहकालान् वै निजानाह प्रजा-

पतिः ॥”

वा च कलियुगाद्या । यथा,—

“अथ भाद्रपदे कृष्णे अयोदश्यात् द्व्यपरम् ।

माघे च पौर्णमास्यां वै चोदं कलियुगं

स्युतम् ॥”

अस्यां कर्मणोऽग्न्युत्तमं यथा, मातृस्थे ।

“शतमिन्द्रजये पुण्यं सहस्रम् दिनस्ये ।

विष्णवे शतसाहस्रमा का मा वैष्णवन्तकम् ॥”

आ का मा वैष्णु आषाढीकार्तिकीमाघीवैष्णा-

खीषु । इति तिथ्यादिनत्वम् ॥ माघ्यां मघा-

योमाभावे तिङ्शुगुरावकालप्रतिप्रसवो यथा,

श्रातातपः ।

“माघ्यां यदि मघा नास्ति तिङ्शे गुरुरकार-

यम् ॥”

राजमार्गच्छे दयः ।

“गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहु-

र्हारोत्तमगर्भसुखा सुनीन्द्राः ।

यदा न माघी मघवत्युता स्यात्-

तदा च कन्योदहनं वदन्ति ॥”

इत्यञ्च माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिविधादि-

मवासीऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा-

परित्यागादेव । इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥

माघोनी, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः । मघोन

इत्यमिति वा । इति मघवन् + अच् डीप् ।)

पूर्वोद्दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रसम्प-

त्तिनि, वि, यथा, ऋग्वेदे । १०।६६।२।

“मघदग्नी रुजने मज्ज धीमहि

माघोने यज्ञं जनयन्तु हरयः ॥”

“माघोने मघवत इन्द्रस्य सम्पत्तिनि मघवती ।”

इति तज्जायै वायनः ॥)

माठरः

माथं, स्त्री, (माथे जातमिति । माथ + "तच्" जातः । ४।१।२५। इति यत् ।) कुन्तपुत्रम् ।
इत्यमरः । २।४।३३ ।

माङ्गल्यं, वि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल + अण् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा, राजमार्गके ।
“माङ्गल्येण विवाहेषु कन्यासंवरकेषु च ।
इह माथाः प्रशस्यन्ते चैवपौत्रविवर्णिताः ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

“अविभासे दिनपाते भवुवि रवी भावुजङ्घिते
मासि ।

चक्रिन्नु सुमे कुर्वन्त माङ्गल्यं विवाहम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भावः । “मङ्गतेरलच्” उणा०
५।७० । इत्यस्य इती “भावे अणि माङ्ग-
ल्यम्” इत्युज्ज्वलितः ।)

माङ्गल्यार्हा, स्त्री, (माङ्गल्यस्य अर्हा ।) ज्ञाय-
माणा ज्ञता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचः, पुं, (मा अचतीति । अच् + कः ।) पत्न्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

माचकः, पुं, (मा चकति भोगमदत्वाचरेणैव
स्थानं न सुचतीति । चक + अच् ।) पक्षः ।
रोगः । (मा चकति खल्वन्द न प्रसरतीति ।
चङ् + अच् ।) । वन्दी । चौरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मेदिनी ग्रहस्थाने ग्राह इति पाठः ॥

माचिका, स्त्री, (मा अचति चतादिर्न तज्ज्ञा
न गच्छतीति । अच् + कः । ततः कन् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) मचिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अमहा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिरं, अ (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,—
“अयात्रवीतदा मत्सुखादुषीन् प्रहसन् शनैः ।
अस्मिन् हिमवतः शङ्गे नावं बध्नीत मारिचम् ॥”
इति वनपर्वणि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माचीपत्रं, स्त्री, सुरपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माजकः, पुं, (मा जकमिन्नभिप्रायोऽस्य । वर्ण-
वारिभ्योऽस्य पञ्चयोर्भाजनकत्वात् तथात्वम् ।)
चासपत्री । यथा, शब्दचक्रिकायाम् ।

“माजकचासकः कुलो विहारो विकुरेखकः ।”

माङ्गिष्ठं, स्त्री, (मङ्गिष्ठया रक्तम् । “तेन रक्तं
रामात्” ४।२।४ । इत्यङ् ।) जोहितवर्णः ।
(यथा, इन्द्रतुल्यवर्णतायाम् । १०।१२ ।

“कल्याणवधुकपिवाविचिचमाङ्गिष्ठहरितश्व-
जाभाः ।”

तद्वति, वि । इति हेमचन्द्रः ॥

माटाजकः, पुं, (माटाज् अजकः । ततः कन् ।)
वृक्षमेदः । यथा,—

“वल्ग्वी कर्कठीर्जाः सेटुमाटाजकौ समौ”
इति भूरिप्रयोगः ॥

माठरः, पुं, कर्म्यपार्श्वपरिवर्त्तविशेषः । यथा,—
“माठरः पिङ्गलो रङ्गच्छाशोः पारि-
पार्श्विकाः ।”

इत्यमरः । १।१।११ ।

माथकः

मठति निवसति कर्म्यसमीपे माठरः मठ वाच-
मर्हयोः नास्तीति अथक् मठरस्यापत्वं माठर
इति खामी । पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । रङ्ग-
कारित्वाद्दृक् । इति खामी । परितः पार्श्वे
वर्त्तन्ते पारिपार्श्विकाः ऽथे कादिति ष्यङ् ।
कर्म्यः कारविकल्पाहेत्यानां वरं दास्यतीति
धिया इन्द्रादयोऽष्टादशवामान्तरेण प्रच्छन्ना
अस्य पार्श्वेऽहं स्थिताः । अथ प्राधान्यात्तयो
ऽभिहितः । अथ माठरनामा वनः । पिङ्गल-
नामा वङ्गिः । इत्यनामा श्रवः । तथा चागमः ।
“तत्र शक्रो वामपार्श्वे इच्छास्यो इच्छनायकः ।
वङ्गस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः ।
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे स्थातो माठरसंज्ञकः ।”
यवमपरे हरगुहादयः कुल्लावपत्न्यादिवंशकाः
पूर्वद्वारादिषु स्थिताः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
आसः । इति मेदिनी । रे, २०३ । विप्रः । इति
हेमचन्द्रः । १।५।१० । शौचिकः । इति
विद्वान्तकौस्तुभासुखादिहितिः ॥

माङ्कः, पुं, वृक्षविशेषः । माङ्कवेनी इति कोकले
प्रसिद्धः । तत्पथ्यायः । माङ्कादमः २ दीर्घः ३
अजडचः ४ वितानकः ५ मयडमः ६ । अस्य
गुणाः । मोहकारित्वम् । अमहरत्वम् । श्लेष्म-
कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माङ्कवः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा,—
“वेदस्त्रीवरकन्यायां जनयामास वस्तरान् ।
माङ्गं मङ्गं माङ्कवश्च भङ्गं कोकश्च कन्दरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
पुस्तकान्तरे माङ्कवस्थाने मातर इति पाठः ।
कन्दरस्थाने कन्दर इति पाठः ॥

माङ्कुकः, पुं, (मङ्कुकवादनं शिल्पमस्तीति ।
“मङ्कुकभर्भरादण्यनरस्याम्” ४।४।५६ ।
इति अण् ।) माङ्कुकिः । मङ्कुवादकः ।
इति विद्वान्तकौस्तुभे ॥

माङ्गिः, स्त्री, (माङ्गतीति । माङ्ग + “अन्येभ्यो-
ऽपि ङस्त्वन्ते” उणा० ४।१०५ । इति क्तिन् ।)
देशभेदः । पञ्चशिरा । इति रत्नकोषः ॥ दन्त-
भेदः । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पञ्चभङ्गम् । दैव्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । ङि, २।
शब्दरत्नावली च ॥ माङ्गिर्देवं पञ्चशिराणां
मृदुस्त्विते जङ्गे । इति हेमचन्द्रः । १०।१६० ॥

माङ्गी, स्त्री, (माङ्गि + लङ्कारादिति ङीष् ।)
दन्तशिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

माङ्गकं, स्त्री, (मौद्यते पूज्यते परिमौद्यते वेति ।
मान मा वा + कण् । कार्ये कन् । निपातनास-
त्त्वम् ।) कन्दविशेषः । माङ्गकपु इति भाषा ।
अस्य गुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् ।
शोथहरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।
“माङ्गकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-
र्तितम् ॥”

माङ्गकः, पुं, (माङ्ग + कण् । ततः कन् निपातना-
सत्त्वम् ।) कन्यामन्त्रातद्वयः । माङ्गकपुगाह

माथिक्यं

इति भाषा । तत्पथ्यायः । अथपद्यः २ व
रत्नमाणा । माथः १ टङ्कदः ४ अथपद्यः
इति केचित् । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अ
“सूक्तमूरयमाथकप्रभृतयः ॥”)

माथवः, पुं, (मनोरपत्वं पुमान् । मथु + अपत्य-
विवक्षायां अथ ।

“अपत्ये कुतचित्ते ऋद्धे मनोरौतुचमिणः स्मृतः ।
नकारस्य च ऋद्धयस्तेन सिद्धति माथवः ॥”

४।१।१६१ । इत्यत्र काशिका सूत्रवृत्तिः ।)

मथुच्यः । बाणकः । इति शब्दरत्नावली ॥
बोद्धशय्यदिकहारः । इति हेमचन्द्रः । १।
१०४।४४ ॥

माथवकः, पुं, (अथ्यो मानवः । “अथ्ये” ५।
१।८५ । इति कन् ।) बाणकः । स च बोद्धश-
य्यपथ्यनप्रथमवयस्कः ॥ (यथा, श्रीभागवते ।
८।१६।३२ ।

“एष ते स्थानमेवमर्थं श्रियं तेजोयशः श्रुतम् ।
दास्यथाश्चिद्य श्रकाय माथमाथवको

हरिः ॥”

माथवको बाणः स इव ।) हारभेदः । स तु
विंशतिवर्तिकः । विंशतरुहार इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ । २।६।१०६ । (इन्द्रतुल्यवर्णता-
मते तु बोद्धशय्यदिको हारः । यथा, तज्जैव ।
८।१३३ ।

“हृत्पिङ्गता गुच्छते विंशत्या कीर्तितोऽहं-
गुच्छाश्चः ।

बोद्धशय्यमथवको हारश्चभिन्नाहं माथवकः ॥”
कुपुरुषः । इति मेदिनी । के, २०६ । वटुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

माथवीर्णं, वि, माथवसन्निवि । माथवस्येदमित्यर्थे
वीर्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (माथवाप हितं ।
“माथवचरकाभ्यां खण्” ५।१।११ । इति
माथव + खण् ।)

माथयं, स्त्री, शिशुसन्धः । इत्यमरः । १।२।४१ ॥
माथवानां सन्धो माथयं विकारसंघेति
शब्दः । माथवो बालः सङ्ख्यमध्यः दन्त्यमध्य
इत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (माथवानां
सन्धः । “माथवमाथववाङ्वाद् यन्” ४।
२।४२ । इति यत् ।)

माथिका, स्त्री, (माथक + टाप् अकारलोत्वम् ।)
अष्टपत्रपरिमाणम् । इति शब्दमाणा ॥

माथिक्यं, स्त्री, (मथिप्रकारः । मथि + आतासिभ्यः
प्रकारवचने कन् ।) ५।४।१ । इति प्रथ-
यायां कन् । ततो मथिकमेवेति । मथिक +
“चातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम्” ५।१।१२४ ।

इति पार्थिकवजात् अण् ।) रत्नविशेषः ।
माथिक इति भाषा । तत्पथ्यायः । श्लो-
रत्वम् २ रत्नराट् ३ रविरत्नकम् ४ शङ्कराट् ५

रत्नमाथिक्यम् ६ तद्वजम् ७ रत्ननामकम् =
रागज्ज् ८ पद्मरागः ९ रत्नम् ११ शोको-

पत्रः १२ शौगन्धिकम् १३ कोहिनकम् १४
कुनविन्दम् १५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

मायिक्यं

स्त्रियत्वम् । वातपित्तवायुत्वम् । रक्तप्रयोगे प्रधानत्वम् । परं रसायनकारित्वम् । तस्य ज्ञानं यथा,—

“स्त्रियं गुणगणयुतं दोषं खण्डं समाज्ज्वल
सुरङ्गद्वयम् ॥”

इति ज्ञानमायिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते ॥
तस्य दोषो यथा,—

“हिंसायमभिमितं कर्कशं शार्करिणं
भिक्षं धूम्रम् ॥

विष्णुं रागविमलं लघुमायिक्यं न धारये-
हीमान् ॥”

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा ।

“तत्र तं यदि पद्मरागमय तत्प्रीतातिरक्तं हिंसा-
जानीयान् कुरुविन्दं यद्वयं स्यादेव सौग-
न्धिकम् ॥

तत्प्रीतं यदि नीलगन्धकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधैः
मायिक्यं कुरुविन्दं यद्वयं स्यादेव सौग-
न्धिकम् ॥

इति राजनिर्वण्डः ॥ १ ॥

मतान्तरे तस्य दोषा यथा,—

“मायिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषास्तु नीचैः
हिंसायश्च हिंस्रपञ्च सम्भेदः कर्करताया ॥
अशोभनं कोकिलञ्च जलं धूमाभिपञ्च वै ।
गुणाच्चत्वार आख्याताभ्याः धोकृष्ण
कीर्तिताः ॥”

छायास्तु पूर्वोक्ता एव तास्तु पद्मरागश्च
प्रदृष्टाः ।

“छायाद्वितयसम्भवा हिंसायं बन्धुनाशनम् ।
हिंस्रपञ्च हिंस्रं तेन मायिक्येन पराभवः ॥
सम्भेदो भिक्षमिच्छुक्तं शृङ्गघातविधायकम् ।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुवनाश्रयत् ॥
दुग्धेनेव समाजिममघनीपुटतुष्यते ।
अशोभनं सतुष्टिं मायिक्यं बहुदुःखजम् ॥
मधुविन्दुसमच्छाद्यं कोकिलं परिकीर्तितम् ।
आयुर्लक्ष्मीयशो जनि सद्यो तत्र धारयेत् ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवाहकम् ।
धूमं धूमसमाकारं वेद्यं तं भयमावहेत् ॥”

तथा ।

“शोभाद्वितयवन्तो ये मन्थयः चतिकारकाः ।
उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥
भिन्नेन गुहे जलः स्यात् कर्करत्यनशाश्रयत् ।
दुग्धेनेव समाजिमः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥
दुःखजम् च समाख्यातो न कृपे रक्षणीयकः ।
मधुविन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ।
तेषाञ्च बहुभेदाः स्युर्न ते धार्म्याः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुणत्वं क्षिप्रता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥”

तथा च ।

“वर्णाधिकं गुणत्वञ्च क्षिप्रता च तथा च्छता ।
अक्षिप्तता महता च मयीर्ना गुणसंज्ञः ॥”

फलम् ।

“ये कर्कराश्विदमयोऽपदिग्वाः

ईदं मायिक्यं

प्रभावितुक्ताः पदवा विवर्णाः ।
न ते प्रशस्ता मन्थो भवन्ति
समावतो जातिगुणैः समस्तैः ॥
दोषोपपन्नं मन्थिमप्रबोधाद्
विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।
तं बन्धुदुःखामयबन्धुवित्त-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमभ्योपि कृताधिवारं
प्रमादृतावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्तारमापत् सतुपेति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवाच्च ये ते
नीचद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः सतुष्टैः सकलैरप्येतं
यः पद्मरागं प्रयतो विभर्ति ॥

वालाकैकरसंश्चाश्रितुं यः शिखां कोद्वितां
वमेतु ।

रक्तवेदाश्रयं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुग्धे शतगुणैश्चिभो रक्तवेद्यः समन्ततः ।
वमेच्छिखां कोद्वितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
आश्वकारं महाघोरं यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति ख्यामः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्तुष्यात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सन्वेरितप्रमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्विष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मन्थिदृश्यते दूराज्जलद्वयसमच्छविः ।
वश्रकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिदायकः ॥

पञ्चसप्तमविंशतिरागः

सम्भूतोऽपि सकलः खलु वर्यः ।

वर्जयेद्भूमतिं वा करजालं

उत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥

नीलीरसं दुग्धरसं जलं वा

ये रक्षयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।

ते ते यथापूर्वमिति प्रशस्ताः

सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥

गुणाफलप्रमाणस्तु दशसप्तविंशतगुणकान् ।

पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥

क्रोष्टुकोलफलकारो द्वादशाष्टविंशतगुणकान् ।

पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥

वदरोफलतुल्यो यः खरद्विन्दुमासकः ।

तथा धात्रीफलत्रिंशत्विंशतिद्व्यष्टमासकः ॥

तथा च फलतुल्यो यो वह्निपक्षेकमासकः ।

तामूलफलमग्नौ यच्चतुष्टद्विकतोऽसकः ।

विम्बोफलसमाकारो वसुधैर्द्रवतोलकः ॥

अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।

यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

केचिच्चारतराः सन्ति जात्यानां प्रतिक्रियाः ।

विजातयः प्रयत्नेन सिद्धाक्षा मूल्यमाहरन् ॥

काङ्कलकाः चिञ्चनदेशेऽसुप्तमालीयाः ।

श्रीपर्वकाश्च सङ्गा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥

तुषोपसङ्गाहनाभिधानं

मायिक्यं

मणिः समावृत्तपि तुमुक्त्यः ।
कार्णात्तथा चिञ्चनदेशात्
सुक्ताभिधानं नभसः समावृत्तम् ।
श्रीपर्वकं हीमनिराजतिता-
दिजातिनिष्ठाभ्यसिद् एवः ॥ १ ॥”

तथा च ।

“क्षेत्रप्रदेशो चतुर्धा लघुत्वं
विजातिनिष्ठं खलु सार्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणाभिः चर्चमध्यः ॥
क्षेत्रप्रदेशो न च यो विभर्ति
यो वा प्रमथ्यः प्रजहाति शीघ्रम् ।

आक्रान्तवर्द्धा च तथा कुल्लिभ्यां

यः कालिकां पार्श्वगतां विभर्ति ॥

वंप्राप्य तः खोऽपि कथं खड्गं

विभर्ति यः सर्वगुणानतीव ।

तुलाप्रमाणस्य च तुल्यजाते-

र्थो वा गुणत्वेन भवेत्तुल्यः ।

प्राप्यापि नागाकरदेशजातं

श्यामा बुधो जातिगुणैः लभेत् ॥

अप्रशस्तं सन्देहं शिलायां परिचर्षयेत् ।

छद्वा योऽत्यन्तशोभावान् परिमाणं न लुप्सति ॥

स श्रेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चाप्ये विजातयः ।

खजातकं संमुखेन पिनिखेडा परस्परम् ॥

यत्नं वा कुरुविन्दं वा विमुच्याम्येवमेव चैत् ॥

न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥

गुणोपपन्नेन सहावबन्धो

मणिरज्ज्वायो विगुणैः जातः ।

सुखं न कुर्व्यादपि कौस्तुभेन

विद्वान् विजातिं न भ्रूयाद्बुधस्तम् ॥

चच्छाल एकोऽपि तथाभिजातान्

समेव दूरानपहन्ति यथात् ॥

तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्

शक्तोऽतिविद्रावयितुं विजातः ॥” ॥

अथ मूलम् ।

“वालाकाभिमुखं जला दप्ये धारयेन्मणिम् ।

तत्र कान्तिविभागेन च्छायाभागं विनिर्दिशेत् ॥

वसस्य यत्तुल्यसंस्पर्शोक्तं

मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य ।

तत् पद्मरागस्य गुणांशितस्य

स्यान्मावकाशातुलितस्य मूल्यम् ॥

यत्तुल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।

तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥

सगुणं कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।

तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्यादे तुगन्धिके ॥

यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च खरिभिः ।

तावन्मूल्यं चतुर्थांशं हीयते मूलजन्मानि ॥

पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते नाकारसप्रभः ।

कार्पापयसङ्ख्यायि चिञ्चनमूल्यं लभेत सः ॥

रत्नगोपकसङ्काशः कर्षणयुधतो मणिः ।

हाविंशतिसङ्ख्यायि तस्य न्यूनं विनिर्दिशेत् ॥

एकोनो नूयते यस्तु अवाङ्मुसमन्त्रिभिः ।

कार्वाण्यवयवस्य तस्य अर्थं चतुर्दश ।
वालादिव्युत्तिभिः कर्षे यस्तु प्रतुष्टते ।
कार्वाण्यवयवस्य तस्य अर्थं चतुर्दश ।
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्हेन तु सन्निभः ।
कार्वाण्यवयवस्य तस्य अर्थं चतुर्दश ।
चत्वारो मावका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
अर्थं तस्य विधातव्यं हरिभिः प्रतपचकम् ।
हिमावको यस्तु गुणैः सज्जैरेव समन्वितः ।
तस्य अर्थं विधातव्यं दिशतं तत्त्ववेदिभिः ।
मावकोऽस्मिन् यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
प्रतपचकस्य तस्य अर्थं रक्तविचयस्यैः ।
अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
अर्थं हि गुणमन्त्रेण अर्थं तेषां प्रकल्पयेत् ।
कार्वाण्यः समाख्यातः पूरावयवसन्निभः ।
अर्थं कुल्लभापानीयमन्त्रिणोदकसन्निभः ।
कार्वाण्य इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषो गुणो वापि पद्मरागवदादिषु ।
अर्थमन्त्रेण विज्ञेयं धारयितुं तेषां तथा ।
अर्थमन्त्रेण विज्ञेयं धारयितुं तेषां तथा ।
अर्थमन्त्रेण विज्ञेयं धारयितुं तेषां तथा ।
अर्थमन्त्रेण विज्ञेयं धारयितुं तेषां तथा ।

(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।

“सोऽपि प्राप्नुतद्राक्षीणास्त्रिभक्त्यभिरुचम् ।
सौवर्ण्यमिति सङ्केतकेतनं सत्यदाभिम् ॥”
कदलीविशेषः । तद्वयथा,—

“मात्रिकामन्त्राङ्गितमन्त्रकाटा
मेदाः कदला बहवोऽपि सन्ति ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मात्रिका, स्त्री, (मात्रिका + टाप् ।) ज्येष्ठी ।
तत्पर्यायः । सुवर्णी २ यष्टगोधिका २ यष्ट-
गोलिका ४ भित्तिका ५ पत्नी ६ कुम्भमन्त्रः ७
यष्टगोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ॥
मात्रिकम्, स्त्री, (मात्रिक्ये गिरौ भवम् । मात्रि-
क्य + क्तम् ।) सैन्धवजवम् । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

मात्रिकम्, स्त्री, (मात्रिक्यगिरौ भवम् । मात्रि-
क्य + क्तम् ।) सैन्धवजवम् । इत्यमरः ।
२।६।४४ (अथ पर्यायः ।) [अम् ॥ ”

“सैन्धवोऽस्त्री शीतशर्बं मात्रिकमन्त्रं सैन्धु-
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातङ्गः, पुं, (मतङ्गस्यैव । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा ।
मतङ्ग + अङ् ।) इक्षी । इत्यमरः । ३।१। २९ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ६ । २९ ।

“विश्वपन्थजैर्मतेः पूर्णा हैमवतेरपि ।
मदान्वितैरतिपलेर्मातङ्गैः पञ्चतोपमैः ॥”

अथ तद्वयथाः । किरातजातिविशेषः । इति
तट्टीकायां मधुरेशः ॥ अथपः । इति मेदिनी ।
गे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । २ ।

“सुदूरमन्त्रगाथायतं कार्याय कृतसंविदम् ।
सख्या दुर्गपिशाचैर्मातङ्गपतिना युतम् ॥”

अर्जुनपावकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१ ॥

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महा-
मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातङ्गी, स्त्री, (मतङ्गस्य सुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग +
अङ् ।) इष्टमहाविद्यान्तर्गतनवमविद्या ।
अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेचरतन्त्रे ।

• “अथ वक्ष्ये महादेवीं मातङ्गीं सर्वसिद्धिदाम् ।
अष्टोपासनमात्रेण वाक्सिद्धिं लभते भुवम् ॥
प्रभावश्च ततो मायां कामवीजश्च कूर्चकम् ।
मातङ्गी देवता चाख्यं वद्विजायावधिमनुः ॥
ऋषिः स्वाहविद्यान्तर्निर्विराट् ऋष्यः प्रकी-
र्तितम् ।

मातङ्गीदेवता देवी सर्वसिद्धिप्रदायिनी ।
अङ्गन्यासकरस्यासौ कुर्यान्नक्षत्री समाहितः ।

यद्गुरोर्धमायां वीजेन प्रभवद्येन कल्पयेत् ।
यत्कोणार्द्धेन पद्मं लिखेद्यन्मं मनोरमम् ।

तत्र पूजा प्रकर्तव्या जवापुष्पैश्च मन्त्रवित् ।
अष्टशक्तीश्चाष्टदले पूजयेत् सुसमाहितः ।

इतिः प्रीतिमैत्रीभवा क्रिया यद्वा च शक्तयः ।
अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालसा ।

इत्यष्टशक्तीः संपूज्य उपहारसमन्वितः ।
ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्मरमानसः ।

यामाङ्गीं शशिशेखरीं विनयनां रत्नसिंहा-
सगच्छिताम् ।

वेदेवाहुर्द्वैरसिखेटकपाशाकुशधराम् ।
एवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपूजैर्मनोरमैः ।

नैवेद्यम् महादेवे पायसं शर्करान्वितम् ।
पुरश्चरणाकाले तु यत्सहस्रं मनुं जपेत् ।

तद्दर्शनां हुनेदाय्यैः शर्करामधुभिः सह ।
अष्टशक्तीर्द्वैः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।

एवं पुरस्क्रियां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥
चतुष्पथे प्रशान्ते वा कलामध्ये च मानिकः ।

मत्स्यं मांसं पायसञ्च दद्याद्भुजं गुग्गुलुम् ।
रात्रियोगेन कर्त्तव्यं सदा पूर्णञ्च साधकः ।

एवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते भुवम् ॥
अस्मिन्मन्त्रेण जलसन्मन्त्राकृत्तमं कारयेत् भुवम् ।

मन्त्री जयति शत्रून् च तापस्यो भोगिकुलं यथा ।
शास्त्रे वादे कवित्वे च दृष्टव्यतिरिवापरः ।

अग्नेनेव विधानेन मानङ्गीं सिद्धिदायिनीम् ।
नूनं तद्गुह्यमागत्य कुर्वेदौघैर्यते वसु ।

विना मन्त्रैर्विना साधनेनाप्येन परदेवताम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । “मातर
पितरादौचाम् ॥” ६ । १ । ३२ । इत्यारहा-

देशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।) तातजनयित्रौ ।
नित्यद्विजयनाम्नौ । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥

मातरिचा, पुं, (मातरि अन्तरिक्षे अयति
वर्तते इति । यद्वा, मातरि जनन्यां अयति

वर्तते सप्तवक्त्रादिति । अ + “अन् उच्-
सिति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन् ।

नाम्नि सप्तम्या अङ्गुक् । धातोरिकारलोपश्च
निपातितः ।) बाहुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ।

(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ६ ।

“आयं दिवो मातरिचाजभारामपुद्गलं
परिष्केतो अग्नेः ॥”

“मातरिचा बाहुः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
मातृचकारिणे अयति वेदते इति । अ +

कनिन् । अयिमेदः । यथा, ऋग्वेदे । ३।२६।११ ।
“तनूवपावृण्यते गर्भं आसुरो

नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिचा यदस्मिन्मातृ मातरि

वातस्य सर्गो अमवत् सरीमणि ॥”
“यदाभिररक्षीतु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनू

नपासामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तद्
मातरिचानामको भवति ॥” इति तद्भाष्ये

सायनः ॥)
मातलिः, पुं, (मतं लातीति । ला + कः । दृषो

दरादित्वात् लाप् । मतलस्यापत्यं पुमानिति
वा । मतल + “अत इच् ॥” ४।१। ६५

इतीन् ।) इन्द्रवारधिः । इत्यमरः । १।१। १८
(यथा, महाभारते । ५ । ६७ । ११ ।

“मन्त्रिणीकराजस्य मातलिर्नाम वारधिः ।
तस्यैकेव कुले कन्या रूपतो लोकविभुता ॥”

माता, [ऋ] स्त्री, मान्यते पूज्यते वा सा । मा-
तृ पूज्यां बान्नीति ऋत् इति भरतः । (यद्वा

“नम्रनेष्टत्तृहोष्टपोष्टभाष्टजामाष्टमाष्टपिष्ट-
दृष्टिह ।” उणा० २ । ६६ । इति ऋच्

निपातितश्च । असादित्वाङ्गाप् निषेधः ।
मा इति भाषा । तत्पर्यायः । जनयित्री ।

प्रभुः १ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २६
सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री

अक्षा ८ अक्षा १० अम्बिका ११ अम्बा
लिका १२ । इति शब्दरत्नावली । मातृका १३

इति जटाधरः ॥ ३॥ षोडशप्रकारा मातरं
यथा,—

“सप्तदात्री गर्भधात्री भद्रदात्री गुरुप्रिया ।
अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥

सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रभुः ।
मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥

मातुः पितुश्च भगिनी मातुर्जानी तथैव च ।
जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते मत्स्यपर्वणि कालिकाय-
संवादे १५ अध्यायः । तस्या गौरवं यथा,—

“जनको जन्मदाहृत्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः
गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्यदाता पिता सुते ।

विनाम्राजन्वरो देहो न नित्यः पितुर्दहवः ।
तयोः शतगुण्ये माता पूज्या मान्या च वन्दिता

गर्भधारणपोषाभ्यां वा च ताभ्यां गरीयसी ॥
इति तत्रैव ४० अध्यायः ॥

अपि च ।
“स गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेदमसौ प्रयच्छति ।

उपनीय दद्वेदमाचार्यः स प्रकीर्तितः ॥
यदादश उपाध्याया ऋत्विग्यश्रद्धयुतौ ।

एतौ मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥”
इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥

माता

अथ च ।

“न पितृव्यं च न मातृव्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितस्त्वाभ्यो न माता वत्सुतेन हि ।
गर्भधारण्योवाहि सतो माता गरीयसी ।
इष्टविप्रादुपाध्यायो गौरवेयान्तिरिच्यते ।
मेधः पिता इष्टभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽप्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
सुतेः ॥

मातुश्च यद्विदं किञ्चित् कुरुते भक्तितः पूमान् ।
तद्वन् हि विजानीयादेवं धर्मेविदो विदुः ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अपर च ।

“गुरुणापि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्याः सन्निहो माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या स्तुते येन विसीपदिशते ।
प्येवमाता च भर्ता च पश्येत्तं गुरुवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्वयज्ञेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पश्येत् भूमिभक्तता ॥
यावत् पिता च माता च श्वेतौ निर्विकारिणौ ।
तावत् सर्वं परित्यज्य पुनः स्थातुं पराधमः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्थातां पुनर्गुणैरिदं ।
स पुनः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मातृवत्तं देवं नास्ति पितृवत्तं गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्निधं प्रियं कुर्व्यात् कर्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुह्यतो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मातृशब्दसम्भावया मातृतुल्यात्वम् यथा,—
“मातरिदिव शब्देन याश्च संभावते नरः ।
वा मातृतुल्या सन्निहो धर्मेः साक्षी सतामपि ॥
तया सहितश्चकारे कालसूत्रं प्रयाति सः ।
तच्च धीरे वसत्येव यावद्देवं ब्रह्मणो वयः ॥
प्रावृत्तं पापिच तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते ब्रह्मसूत्रे १० अध्यायः ॥

शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारये
ब्रह्मादौर्ना स्तेनमर्गतातु अष्टशक्तिदेवता-
रूपो यथा,—

“माता मातेन्दुरी चैको वाराही वैष्णवी तथा ।
कीमारी चैव चातुका चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥”

सप्तविधोऽपि यथा,—

“माता च वैष्णवी चैको रौद्री वाराहिकी

तथा ।

कौबेरी चैव कीमारी मातरः सप्त कौत्सिताः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौरीदेवोऽष्टमातृकाः । यथा,—

“गौरी पद्मा शशी मेधा सावित्री विजया अया ।

इवसेना सखा साहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्दृष्टिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥”

इति मातृतत्वे बह्वचर्यपरिशुद्धम् ॥

वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा,—

“अन मातृगणाः पूज्यास्तत्र स्मृताः प्रपूजयेत् ।

माताम

सदा भगवतो पोर्णमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥

गङ्गाकलिनवनवागोपीहृन्दावतीक्षया ।

गायत्रीतुलसीवासीपृथिवीमाञ्च वैष्णवीः ॥

श्रीयशोदादेवकृतीदेवकौरोहिणीसुखाः ।

श्रीसीता श्रीपद्मे कुन्ती रूपरा वा महर्षयः ।

वत्सिययादाक्षया चाष्ट महर्षीणाञ्च ता

अपि ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

सप्त मातरो यथा,—

“आदौ माता गुरोः पत्नी मातामी राजयन्त्रिका ।

मावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥”

इति कैश्चित् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।

“मातृवत्त्वा मातुलानी पितृवत्त्वी पितृवत्त्वा ।

अनूः पूज्यपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”

इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४१ ॥ (निवृत्ते

च ॥ ८१ ॥ “यद्वृत्तिज्ञा त्रिविधं धनाद्युदा-

चयो मातुरस्या उपपद्यते ॥” “मातुः अस्या

पृथिव्याः ॥” इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ।)

विभूतिः । इति शब्दरत्नावली । लक्ष्मीः । इति

हेमचन्द्रः । १।१२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥

आयुर्कर्णी । इत्यवधनी । महाआयुः । अटा-

मासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिभाषककर्णैरि,

त्रि । अस्मिन्नर्थे परिभाषार्थमाधातोः कर्त्तरि

लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्मायकर्णैरि च ।

यथा, बह्वेदे । १ । ६ । ७ ।

“अष्टेऽमातुः सवनेषु सद्योमहः ॥”

“मातुः दृष्टिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ॥”

इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

माता, स्त्री, (मातृते पूज्यते इति । मान पूजार्था +

तन् तत्तदापि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा

‘विश्वेश्वरीं विष्णुमातां चण्डिकां प्रथमान्वहम् ।’

इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आबन्धोऽर्थ

शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । “आनष्ट

कहतोऽहम् ॥” ६ । २ । २५ । इत्यानष्टादेशः ।)

जननीजनकौ । तत्पठ्यायः । पितरौ २ मातर-

पितरौ १ तातजनयित्री ४ । इत्यमरभरतौ ।

२ । ६ । १७ । विवृद्धिवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,

मनौ । २ । १५७ ॥

“अकारणपरित्यक्ता मातापिर्गुरोक्षया ॥”)

मातामहः, पुं, (मातुः पिता । “पितृव्यमातुल

मातामहपितामहाः । ४ । २ । १६ । इति

कामहच निपातिनच ।) मातुः पिता । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३ । दौहित्रस्य मातामह-

साध्व्यं यथा,—

“आसीदङ्गो रुपश्रेष्ठो यज्ञश्रीशो ब्रह्मजः ।

यजनः सुमहत्कालादेव एकोऽभवत्ततः ॥

नद्योः कन्या सुनीया या मातुर्दुःशीलकारिणात् ।

क्रूरा दुष्टरभूतस्य जगतोऽस्यापि पीडने ।

तपस्विनां कुले जाता कधीकाञ्च वयस्कानाम् ।

माताम

सगुणां निर्गुणां वापि वापि मातामही तदुम् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

तत्परये चिराचाशीर्षं यथा । मातामहानां

भरये चिराचं स्यादशीर्षकम् । इति शुद्धितत्वे

कुर्मपुराणम् ॥ * ॥ इतिहपर्मन्ताभावे तस्य

आहे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—

“मातामहानां दौहित्राः कुर्मन्वहनि चापरे ।

तं च तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयोऽहनि सर्वदा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ।

इतिहपर्मन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधि-

कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नास्ति धर्मेतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन यथा

पुत्राभावे पौत्रस्तथा इतिहभावे दौहित्रः ।

अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां हि सधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

मातामही, स्त्री, (मातामहस्य प्रतीति । “पुयो-

गादाख्यायाम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति + स्त्री ।)

मातामहपत्नी । मातृमाता । आह इति

भाषा । यथा,—

“मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।

प्रमातामहीति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।

इहप्रमातामही ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते ब्रह्मसूत्रे १० अध्यायः ॥

तत्परये पत्न्यश्रीर्षं यथा,—

“मातुर्वे चतुरे मित्रे गुरौ युज्यन्महत्तु च ।

अशीर्षं पत्न्यौ रात्रिं नृता मातामही यदि ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

इतिहपर्मन्ताभावे तस्याहे दौहित्रस्याधि-

कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्राशुतत्रज-

पुराणे तथादर्शनात् ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं न विशेषोऽस्ति धर्मेतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा इतिहभावे

दौहित्रः । इति प्रागेवाक्तत्वात् ।

“मातुली भागिन्यस्य सखीयो मातुलस्य च ।

अशुरस्य गुरोश्चैव सख्युन्मातामहस्य च ॥

एतेषाञ्चैव भाव्याः सन्तुमातुः पितृकथा ।

पितृदानम् कर्मवमिति वेदविदां स्थितिः ॥”

इति इहशासनातपवचनेन मातामहाच्च साक्षा-

दौहित्रेण पितृदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अप्यौतुकधने

पौत्रपर्मन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने

तु पुत्रपर्मन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।

“दौहित्रोऽपि सप्तमेन सन्तारयति पौत्रवत् ॥”

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात्

पुत्रेण परिणीतद्विहृतुर्वाधात् बाधकपुत्रेण

बाध्यद्विहृतपुत्रबाधस्य न्यायत्वात् । इति दाय-

तत्त्वम् । पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रा-

मातुला

धिकादातु प्राक्दुष्टाधिकारद्वयः तदाधिकाया
दुष्टितुः पुनश्च बाधपुनर्बाधस्यैव व्याख्यातुः ।
इति दायकमसंयद्वचः ॥

माताली, स्त्री, (मातुः आली । एषोदरादित्वात्
नकारलोपः । यथा, माताया आली ।) मातुः
सखी । इति शब्दमाणा ॥

मातुलः, पुं, (मातुर्भाता । "पितृमातुलेति ।"
४।२।१६। इति निपात्यते । तच्च "मातुर्लुक् ।"
इति वार्त्तिकेन कुलच् ।) मातुलभाता ।
पितृशालकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ।
मामा इति भाषा ॥ तत्परस्मै भागिनेयस्य
पक्षिण्यशौचम् । यथा, शुद्धित्वम् ।
"मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिथिलेनान्वेषेत् च ।"
स च मातामहपर्यन्तरहितस्य नृत्तस्य प्रेत-
क्रियावधिकारी । यथा,—

"मातुली भागिनेयस्य सखीयो मातुलस्य च ।"
इति शातातपीयपाठकमातु । इति शुद्धित्वम् ॥
(मातुली स्त्र्यायादिना मीयते । मातु + बाहु-
लकात् कुलच् ।) ङीष्भेदः । मदनदमः ।
(मादयतीति । मद + णिच् + बाहुलकात्
उलच् एषोदराद् दल्य तकारत्वम् ।) धुक्तरः ।
इति मेदिनी । के, १०३॥ पर्यायो यथा,—
"धुक्तर धूर्त धुक्तरा उज्जतः कनकाकृतः ।
देवता कितवत्तरी महामोहः शिवप्रियः ।
मातुली मदनचास्य पले मातुलपुत्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मा विद्यते तुला तुलना यस्य ।) सर्पविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २१६ ॥

मातुलकः, पुं, (मातुल + कर्त्तृ कन् ।) धुक्तर-
वचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मातुलः । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ॥

"सोऽपि तव मातुलको न समायातः ॥"

मातुलपुत्रकः, पुं, (मातुलस्य धुक्तरस्य पुत्रकः ।)
धुक्तरपुत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (यथास्य
पर्यायः ।

"मातुली मदनचास्य पले मातुलपुत्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातुलतनयः । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला, स्त्री, (मातुल + टाप् । मातुलस्य
मातुलानी, स्त्री, "इन्वरुणेति । ४।१। ४६।
ङीष् आनुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमर-
भरतौ । १।६।१०। मामी इति भाषा ॥ तन्मरु-
पक्षिण्यशौचम् । यथा,—

"नशुरयोर्भगिन्वाच मातुलान्वाच मातुले ।
पिबोः खसारं तद्वच पक्षिणीं चपयेन्नि-
शाम् ॥"

इति शुद्धित्वम् ॥

मातुलानी, स्त्री, (मा निविधे तुला नयति मातो-
तीति । मी + णिप् । ङीष् ।) कलायः ।
भङ्गा । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥ (यथास्या
पर्यायः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ।

मातुलु

"भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादीनि विजया
जया ॥")

श्रुतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥ प्रियकु-
ट्टवचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलाहिः, पुं, (मातुलान्तेऽसौ इति । तुल +
हिलनिभुजादित्वात् कः । मातुलचासौ आहिश्च ।)
सर्पविशेषः । मातुलाया वाप इति केषुवाटी इति
च भाषा । अयं खड्गाक्षतिः आयतदेहः दीर्घ-
लाङ्गूलः चतुष्पात् । इति मधुमाधवादयः ॥
तत्पर्यायः । मातुलानः २ । इत्यमरः । १ । ८१॥

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । "मातुल + इन्-
वरुणभवेति ।" ४ । १।४६ । इति ङीष् "मातु-
लीपाध्याययोराणुम् वा ।" इति वार्त्तिकोक्तः
पक्षे आनुगभावः ।) मातुलपत्नी । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३० ॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलुङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम +
ङः । एषोदरादित्वात् अकारस्योकारः समुच्च ।)
वीजपूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

"केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसन्धवसंयुतम् ।

शर्करादाहिमाभ्यां वा दाद्यात्खलू रयोक्तथा ॥"
(तथास्य पर्यायः ।

"वीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुपः पूरकः पूरो वीजपूरणोऽभुक्केशरः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

तथास्य गुणाः ।

स्थान्मातुलुङ्गः कफवातहन्ता

हन्ता लमीर्णा जठरामयनः ।

स दीघरक्तादिविकारपित्त-

सन्दीपनः मूलविकारहारो ॥

आसकासारविहरं दृष्ट्वाप्तं कच्छशोधनम् ।

दीपनं लघु रुच्यं मातुलुङ्गसदाकृतम् ॥

त्वक्त्तिक्ता दुर्णराति स्थात् क्षमिवातकफा-
पञ्चा ।

खादु शीता गुरुः स्निग्धा त्वक्त्तुसं वात-

पित्तजित् ॥

मेध्यं मूलानिलच्छर्द्दिकफारोचकनाशनम् ।

दीपनं लघु संघाहि गुल्माशौघघ्नं केशरम् ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ।

मूलान्जीर्णाद्विरोधेषु मन्दाग्नौ कफमारुतं ॥

अरुचिवासकासेषु स्वरसोऽस्योपदिश्यते ।

रसोऽतिमधुरो हृद्यो वोष्पित्तानिलापहा ॥

कफहृद्गुरुः पाके मातुलुङ्गस्य कल्ककः ।

तिक्तं पुष्पं वीजं गुल्मानुत्थानपावरम् ॥"

इति चारुते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

"त्वक्त्तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य

वातजित् ।

हृद्यं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु तनुकेशरं आसकासहकामदाहयान् ।

आस्यशोषानिलक्षेत्रविषमच्छर्द्दरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शः मूलानि मन्दाग्निस्तथाप्येत ॥"

इति च वाभटे रुक्मस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मातुला

मातुलुङ्गकः, पुं, (मातुलुङ्ग + संघायां कर्त्तृ वा
कन् ।) कोलङ्गवचः । तत्पर्यायः । फलपूरः २
वीजपूरः ३ वचकः ४ । इत्यमरः । १।३।७८ ॥
मातुलुङ्गः ५ चपलः ६ फलपूरकः ७ लुङ्गुपः ८
पूरकः ९ पूरः १० वीजपूरः ११ अलुक्केशरः
१२ कोलङ्गः १३ । इति रत्नमाला । अथ
गुणाः । हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । लघुत्वम् ।
अमिदीपनत्वम् । आधानगुल्माशौघघ्नो-
दावर्तनाशित्वम् । विषमहृत्क्षामूलच्छर्द्दरोगी
प्रशक्तत्वम् । अथ त्वग्गुणाः । तिक्तत्वम् ।
दुर्णरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । विगतस्व-
त्वम् । तन्मांसगुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् ।
गुणत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

मातुलुङ्गा, स्त्री, (मातुलुङ्ग + टाप् ।) मधु-
कुक्कुटी । यथा,—

"मातुलुङ्गा तुगन्धाना गिरिणा पूतिपुष्पिका ।
अथवा देवदूनी च सा कचिन्मधुकुक्कुटी ॥"

इति रत्नमाला ॥

मातुलुङ्गिका, स्त्री, (मातुलुङ्ग + संघायां कन् ।
टाप् अकारस्येत्वम् ।) वनवीजपूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मातुलकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्चिन्नीति ।
छिद + कः । पित्रादेशात् मातुलकच्छिदनादस्य
तथात्वम् ।) परशुरामः । इति कैचित् ॥

मातुला, स्त्री, (मातेव । मातुल + "देवप्रतिज्ञतौ ।"
५ । ३ । ६६ । इति कन् टाप् ।) घाटका ॥
(यथा, हृत्तत्संहितायाम् । ४३ । ६६ ।

"रज्जुस्रग्गच्छेदेन बालपौका

राशौ मातुः पीडनं मातुलायाः ॥"

मातेव । मातुल + कर्त्तृ कन् ।) माता ।

देवीभेदः । वर्णमाला । इति मेदिनी । के, १३८ ॥

करणम् । स्वरः । उपमाता । इति हेमचन्द्रः ।

मातुलागणोत्पत्तिर्यथा,—

"तत्र देवोऽसौ दैत्यं चिन्मूलेनाहनदभ्रम् ।

तस्याहतस्य यत्तमपतद्भूतले किञ्च ॥

तत्रान्वक्ता असंख्याता बभूवुरपरे भ्रम् ॥

तद्दृष्ट्वा महद्वाच्यं रुद्रः मूलोऽस्य कं मधि ॥

यक्षीत्या चिन्मसायेन ननर्त्त परमेष्ठिनः ।

इतराऽप्यन्वक्ताः सर्वे चक्रन् परमेष्ठिना ॥

नारायणेन निहतस्तत्र येऽन्ये सत्पुत्रिताः ।

अखम्भारास्तुवारेस्तु मूलप्रोक्तस्य चासक्तम् ॥

अनारतं समुत्तप्युः खतो रुद्रो वषास्वितः ।

तस्य क्रोधेन महता सुखान्मूला विनिर्यधौ ॥

तद्रूपधारिणीं देवीं यान्तीं योगीश्वरीं विदुः ।

स्वरूपधारिणी चास्या विष्णुनापि विनिर्मिता ॥

अस्मिन्ना कार्त्तिकेयेन हृत्तेन च यमेन च ।

वाराहेन च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ॥

पातःकोदरं रूपं तस्या देव्या विनिर्मितम् ।

माहेश्वरी च माहेस्त्री इत्येता अष्ट मातरः ॥

कारणं यस्य यन् प्रोक्तं चैवजीवाधारितम् ॥

शरीरादेव नाना तु तद्विदं कीर्तितं मया ।

मातृका

कामः शोचन्त्या कोभो मरी मोहोऽथ

पञ्चमः ॥

मातृव्यं बह्ममयाः पेशुर्न सप्तमं तथा ॥
अनन्त्यादमो ज्ञेया इत्येता अष्ट मातरः ॥
कामं योगीश्वरीं विहि कोभं माहिश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैश्वी प्रोक्ता क्रमाया मद् एव च ॥
मोहः खड्गु कौमारी मातृव्यं चैत्रा विदुः ॥
यामी दक्षधरा देवी पेशुर्न खयमेव च ॥
अनुसुया वराहव्या इत्येताः परिकीर्तिताः ॥
कामादिगण एवोऽयं शरीरं परिकीर्तितम् ॥
जयाह नृनिगु यथा तथा ते कीर्तितं मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्ते तु शोभिते ॥
अयं गतासुरी माया स च सिद्धोऽन्वकोऽभवत् ॥
एतत्तु सर्वमाख्यातमात्मविद्यान्तं मया ॥
य एतच्छ्रुत्वा त्रिं मातृगणसुखं शुभम् ॥
तस्य ताः सर्वदा रक्षां कुर्वन्त्युद्दिनं वृषः ॥
येनैतत् पश्यते जन्म मातृगणं पुरुषोत्तमम् ॥
स धन्यः सर्वदा लोके शिवलोकश्च गच्छति ॥
तासां च जन्मदा एता अष्टमी तिथिपत्तमा ॥
एताः संपूजयेद्भक्ता विद्याहारो नरः सदा ॥
तस्य ताः परितुष्टास्तु चोमारोऽयं ददन्ति च ॥
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति-
नामाध्यायः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेशगुहविष्णो तथैकस्य च प्रकृतयः ।
शरीरंभ्यो विनिष्कस्य तद्रूपैश्चक्रा ययुः ॥
धस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् ।
तद्देव हि तच्छक्तिरसुराणु योहुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाये वाचसुत्रकमण्डलुः ।
व्यायाता जज्ञयः शक्तिर्जज्ञायौ वाभिधीयते ॥
भाहिश्वरीं वृषाक्ष्णं विष्णुवरधारिणी ।
महाहिमलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥
कौमारीं शक्तिश्चक्रा च मयूरवरवाहना ।
योहुमन्माययौ देवानामिका गुह्यरूपिणी ॥
तथैव वैश्वी प्रोक्ता शक्तिर्गव्योपरि संस्थिता ।
शुक्लचक्रगदाशङ्खचक्रगजानुपाययौ ॥
यज्ञवाराहमतुलं रूपं वा विभती चरेः ।
शक्तिः चाध्याययौ तत्र वाराहो विभती तथुम् ॥
नारसिंही शक्तिश्च विभती सद्रूपं वपुः ।
प्राप्ता तत्र शृङ्गाक्षिपत्तमचक्रसंज्ञितः ॥
वज्रहस्ता तथैवैत्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सङ्कलनयना यथा शक्रस्यैव वा ॥
ततः परितस्तत्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः ।
जन्मनामसुराः शीघ्रं मम प्रीत्याह चक्रिकाम् ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्कान्तातिभीषणा ।
चक्रिका शक्तिरनुष्ठा शिवाशतनिनादिनी ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

मातृवर्गो यथा—

“गुरोः पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च मातृसुतयोर्मन्त्रपत्नी च तन्मन्त्रः ॥
प्रहः पित्रोस्तयोर्भातुः पत्नी च यः स्रक्कन्यका ।
जगती तनुपत्नी च भगिनी सुरभी तथा ॥
खामीरसुरपत्नी च धात्री कान्ताप्रदायिका ।

मातृका

गर्भधात्रीखनात्री च भयान्तातुच कामिनी ॥
एता वैदप्रणीताश्च सर्वेऽपि मातरः स्मृताः ॥
एतास्तपि च सर्वास्तु न्यूनता नास्ति कातु च ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीमद्भागवतस्य २५ अध्यायः ॥
बोद्धव्यं मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी तथा वपुः ।
पित्रीः स्रक्ता श्रव्यपत्नी भृशपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी मातृपत्नी च यः स्रक् भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीरुदेवी च यः स्रक् बोद्धव्यं मातरः ॥
इति तत्रैव २५ अध्यायः ॥
अथ मातृकान्यासः ।

भगवदुवाच ।

“मातृकान्यासमधुना शृणु वेतालभैरव ! ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितेन वै ॥
वाग्जज्ञाणीसुखा देवो मातृकाः परि-
कीर्तिताः ।
तासां मन्त्राणि सर्वाणि यज्ञानि खरास्तथा ॥
चन्द्रविन्दुप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
नृभिस्तु मातृमन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्तितः ॥
प्रोक्ता हन्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रसूतसर्वकामार्थसाधने ॥
विनियोगः समुद्दिष्टो मन्त्राणां न्यूनपूरणे ।
अकारेण समं कादिप्रगो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तेन चन्द्रविन्दुसंयुक्तैश्चक्रैश्च रेवतिः ।
आकारश्च तथोच्चार्य अङ्गुष्ठभ्यां नमस्तथा ।
प्रथमं मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥
परे वर्गाः खरेः साङ्गे ये वाच्ये न्यासकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रविन्दुभ्यां युक्ताः कार्यास्तु सर्वतः ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गश्च दीर्घकारान्तगेन तु ।
तर्कभ्योर्विन्ध्यसेत् सन्धक् स्वाहान्तो न तु पूर्ववत् ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गश्च दीर्घकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सन्धक् वषट्कान्तेन विन्यसेत् ॥
एकारादितवर्गान् ऐकारान्तो चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुग्मे नियतं तत्र भैरव ! ॥
ओकारादिपर्वण्यु ओकारान्तो शेषतम् ।
घोषकृन्तं कनिष्ठायौ विन्यसेत् कार्यासिद्धये ॥
अकारादिकारादिपर्वण्यु आन्तेन च ।
यः इत्यन्तेन तलयोर्विन्ध्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
यथट्कारं शेषभागे मन्त्रन्यासे विन्योजयेत् ।
ह्रस्वादिपर्वण्यु पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठायुक्तवर्गैस्तु क्रमात् वङ्मभिक्षयाविधेः ।
पुनस्तथा पादजातुसंयुग्मं तु पादयोः ।
वक्त्रो च विन्यसेन्नान्यत्र क्रमात् पूर्ववदक्षरेः ॥
वाङ्मोः पागयोस्तथा कण्ठे नाभौ च अदरे
तथा ।

स्तनयोरपि विन्यासं तथा वङ्मभिः समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिबुके गण्डे कर्णयोश्च कलाटके ।
असे कले च वङ्मयर्गः पूर्ववद्व्यासमाचरेत् ॥
रोमक्ष्णे ब्रह्मरन्ध्रे गुदे जङ्घायुगे तथा ।
नखेषु पादपाङ्क्त्योश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
एवमु मातृकान्यासं यः कुप्यात्तरसक्तमः ।
स धर्मेयज्ञे पूजास्तु पूतो योग्यश्च जायते ॥

मातृका

नातः परतरं मन्त्रं विद्यते कचिदेव हि ।
यः सर्वकामदं पुण्यं चतुर्वर्गप्रणयनम् ॥
वाग्देवतां हृदि ध्यात्वा नृभिः सर्वाश्चराणि
च ॥

जिघा च मातृकामन्त्रैः संक्रमेय पिबेन्नरम् ।
स वाम्नी पण्डितो धीमान् जायते च वरः
कविः ॥

चन्द्रविन्दुसमायुक्तान् खरान् पूज्यान् पठेद्बुधः ।
यज्ञानि च सर्वाणि केवलाणि प्रदेत्ततः ॥
अकारादिचकारान्ताद्येव न्यासेषु पूर्वकैः ।
अन्तं करतले यत्न पठित्वा चरसंयकम् ॥
अभिमन्त्रा तु ततोयं प्रथमं पूरकैः पिबेत् ।
ह्रस्वकेन द्वितीयस्तु ह्रस्वकेन तृतीयस्तु रेवकैः ॥
एवं सकृत्तिवारं पीत्वा तोयं विचक्षणः ।
हृदाङ्गः पण्डितो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
जिसन्धस्य पीत्वेव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयं कवित्वमाप्नोति सर्वान् कामास्तथैव च ॥
सततं कुर्वते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपानं महाभागः पूरकस्तन्त्ररेवकैः ॥
स सर्वकामान् संप्राप्य पुत्रपौत्रसन्निभान् ।
भूत्वा महाकविर्लोकैः वज्रवान् सत्यविक्रमः ॥
सर्वे च वक्त्रभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानमथवा राजभाष्यो पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात् मातृकामन्त्रपातकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्गक्रम ईदृशस्तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाय तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतान्मन्त्रीणामथ रक्षसाम् ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे निवर्तन्ते प्रसिद्धिताः ।
सर्वमन्त्रमथन्यायं सर्वदेवमथस्तथा ॥
चतुर्वर्गप्रदद्यात् मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथितः पुत्र ! मातृकान्यास उत्तमः ॥
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यासः ७६ अः ॥

अथ तस्य प्रयोगः ।

अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा नृभिर्गायत्रीचन्द्रो
मातृकासरस्वती देवता हृजो बीजानि खराः
शक्तयो मातृकान्यासे विनियोगः । श्रवणं ॐ
ब्रह्मणे नमः । सुखे ॐ मायत्रीचन्द्रो
नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वती देवताये
नमः । गुह्ये ॐ अङ्गनेभ्यो बीजेभ्यो नमः ।
पादयोः ॐ खरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानायवे ।

“मातृका शृणु देवेशि ! न्यसेत् पापनिहन्त-
नीम् ।

नृभिर्ब्रह्मण्य मन्त्रस्य गायत्रीचन्द्र उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी बीजं यज्ञनसचयम् ।
शक्तयस्तु खरा देवि । वङ्मन्यासमाचरेत् ॥
ततः वङ्मन्यासी । अं कं खं गं चं रं ञीं
अङ्गुष्ठभ्यां नमः । रं चं हं ञं भं नं ईं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ञं लं
मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं रे अना-
मिकाभ्यां हुम् । ॐ पं फं बं मं मं ञीं कनि-
ष्ठभ्यां वौषट् । अं थं रं लं वं शं वं हं लं

मातृका

सं अः करतकपुष्पाभा पटः । एवं हृदयादिषु ।
 अं कं ५ आं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा
 च ज्ञानार्थे ।
 “अं आं मध्ये कर्णांतु रं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
 छं जं मध्ये टवर्गंतु यं ऐं मध्ये तवर्गकम् ।
 ॐ औं मध्ये पवर्गंतु बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ।।
 अनुकारविस्मयान्तवर्णप्रवर्गौ वल्लभकौ ।
 कुरवच शिरो देवि । शिखा कवचं तथा ।
 नेत्रमणं न्यसेत् मेढ्रं नमः स्नाया क्रमेण तु ।
 वषट् कुं वौषट्कं च वळ्ळं धीजयेत् प्रिये ।।
 वङ्गोऽयं मातृकायाः सर्वपापहरः स्तुतः ॥३॥
 अथान्तर्मातृकान्यासः ।
 अकारादिबोद्धशरान् सविन्दुं बोद्धशर-
 कमले कण्ठस्थे न्यसेत् । ककारादिद्वादश-
 वर्णान् सविन्दुं द्वादशशरकमले हृदये न्यसेत् ।
 लकारादिदशवर्णान् सविन्दुं दशशरकमले
 नाभौ न्यसेत् । वकारादिषड्वर्णान् सविन्दुं
 षड्शरकमले जिह्वस्थे न्यसेत् । वकारादि-
 चतुरो वर्णान् सविन्दुं चतुर्दशकमले मूला-
 धारे न्यसेत् । ह्रस्ववर्णद्वयं सविन्दुं ह्रस्वपद्मा-
 भूमौ न्यसेत् । तथा च ज्ञानार्थे ।
 “इष्टपञ्चामुने कण्ठे खरान् षोडश विन्यसेत् ।
 द्वादशस्फटिपद्मौ कादीन् द्वादश विन्यसेत् ॥
 दशपञ्चामुने नाभौ लकारादीन् दश ।
 यटपञ्चम्यं जिह्वस्थे वकारादीन् दश पट ॥
 व्याधारे चतुरो वर्णास्त्रिंशदादीन् चतुर्दशे ।
 ह्रस्वी भूमध्ये पद्मे द्विदशे विन्यसेत् प्रिये ॥”
 अगस्त्यमहितायाम् ।
 “एकैकवर्णमेकैकपद्मान्ते विन्यसेत् प्रिये ।।
 एवमन्तः प्रविश्य मगसतो बहिर्न्यसेत् ॥”
 वैष्णवे तु ।
 एकैकवर्णसुचार्यं मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
 नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥
 अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्दशे ।
 सुवर्णं व श व स चतुर्वर्गविभूषिते ।
 षड्दशे वैद्युतनिभे स्नाधिष्ठानेऽन्तलिङ्गि ।
 व म मैर्यं च कर्तुं क्तं वर्यैः षड्भिश्च सुवते ।।
 मणिपूरे दशदशे नीलनीलसन्निभे ।
 डादिपान्तदशैर्युक्ते बिन्दुद्वाधितमस्तकेः ॥
 अनाहते द्वादशारे प्रवालवर्चसन्निभे ।
 कादिठान्तदशैर्युक्ते योगिनीं हृदयज्जमे ॥
 बिन्दुं बोद्धशरदशे धूम्रामे सरभूषिते ।
 आद्याचक्रे तु चन्द्रामे द्विदशे ह्रस्वलाञ्छिते ॥
 सहसारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
 अकषादिचिरेखात्त ह न च चयभूषिते ॥
 तन्मध्ये परबिन्दुश्च छटिस्थितिलयात्मकम् ।
 एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽयमान्तरः ॥”
 ततो वाङ्मातृकाध्यानम् ।
 “पञ्चाक्षरिभिर्विभक्तसुखरोऽपमध्यवचःस्थनां
 भास्व कौजिनवद्वचश्चकलाभापीनतुङ्गस्तनीम् ।
 सुप्रमचशुभं सुधापकलसं विद्याश्च हस्ता-
 मुजे-

ईदृ

मातृका

विंशत्यां विशदप्रभां चित्रयन् वाग्देवता-
 माभये ॥”
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राक्षरानि नियमस्तान् ।
 “ललाटेऽनामिकां मध्ये विन्यसेन्मुखपङ्क्तौ ।
 तर्जनीमध्यमां नामां हृत्पद्मां च नेत्रयोः ॥
 अङ्गुलं कर्णयोर्मध्ये कनिष्ठाङ्गुलकौ नसोः ।
 मध्याक्षिणो गणयोश्च मध्यमाङ्गुल्योर्मध्ये ॥
 अनामी दन्तयोर्मध्ये मध्यमाङ्गुलमाङ्गके ।
 सुखेऽनामां मध्यमाश्च हस्तपादे च पार्श्वयोः ॥
 कनिष्ठानामिकां मध्याङ्गुलीं पृष्ठे च विन्यसेत् ।
 ताः साङ्गुला नाभिदेशे सन्ताः कुञ्चौ च
 विन्यसेत् ॥
 हृदये च तत्र सर्वं अक्षयोश्च ककुत्स्थये ।
 हृत्पूर्वं हस्तपङ्क्तौ सुखेऽपि तन्मये च ॥
 एतास्तु मातृकासुप्ताः क्रमेण परिकीर्त्तिताः ।
 अथात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य
 निष्पन्नः ॥”
 गौतमीये ।
 “ललाटमुखहस्ताक्षिण्यतिप्राणेषु गणयोः ।
 ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गुलीः पतसन्ध्ययकेषु च ॥
 पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके ।
 ककुत्स्थे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ।
 जठराननयोर्मध्येऽन्तर्मातृकायां यथाक्रमान् ॥”
 तदयथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुख-
 रणे । ईं ईं चक्षुषोः । उं जं कर्णयोः ।
 ऋं ऋं नसोः । लं लं गणयोः । एं ओष्ठे ।
 ऐं अधरे । औं ऊर्ध्वेऽपि औं अधोऽपि । अं
 जठरस्थे । आः सुखे । कं दशबाहुस्थे । खं
 कुपरे । गं मणिस्थे । चं अङ्गुलिस्थे । ङं
 अङ्गुल्ययै । एवं चं ५ वामबाहुस्थसन्ध्ययकेषु ।
 एवं टं ५ दक्षिणपादस्थसन्ध्ययकेषु । एवं तं ५
 वामपादस्थसन्ध्ययकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं
 वामपार्श्वे । वं पृष्ठे । भं नाभौ । मं जठरे ।
 यं हृदि । रं दशबाहुस्थे । जं ककुदि ।
 वं वामबाहुस्थे । शं हृदादिदशहस्ते । षं
 हृदादिवामहस्ते । खं हृदादिदशपादे । हं
 हृदादिवामपादे । लं हृदाद्युदरे । चं हृदादि-
 सुखे । सर्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।
 “ओमातृकान्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दु-
 वर्जितः ।
 पञ्चाक्षरवर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”
 इति भट्टः ॥३॥
 अथ संहारमातृकान्यासः ।
 तस्या ध्यानं यथा,—
 “अक्षरं हरिणपोतसुदृगुदं
 विश्वाः करैरविरतं दधतीं चित्रेणाम् ।
 अर्धेन्दुमौलिमण्डलाभरविन्दुरामां
 वर्णेश्वरीं प्रणम्य स्तनभारनन्त्राम् ॥
 न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा चं नमो
 हृदादिसुखे इत्यादि ॥ ३ ॥ अपरञ्च ।
 “चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केषवा विष्णुश्रुता ।
 सविस्मर्ता सोभया च रक्षसां द्रव्यं कथ्यते ॥

मातृका

विद्याकरी केषवा च सोभया भुक्तिदायिनी ।
 पुण्डरा सविस्मर्ता तु सविन्दुर्विन्दुदायिनी ॥”
 विशुद्धेश्वरे ।
 वाग्भवाद्या च वाक्विद्देव रमाद्या श्रीप्रह्वये ।
 हृत्पद्माद्या सर्वविद्देव कामाद्या लोकप्रददा ।
 श्रीकण्ठाद्या विमलान्तरे सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
 श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।
 “वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यसेत्वा मातृका-
 चराः ।
 श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्याश्च विद्महे ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 (मातृ + “नमस्तु” ॥ ४ ॥ ७८ ॥ इति ठण् ।
 चि । मातुरागतम् । यथा, महाभारते । ६ ।
 ८० । ६० ।
 “योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एवमभिवेदि-
 तान् ॥”
 मातृकेश्वरः, पुं, (मातृके कुजे श्रुतिं पुनश्चपेण
 गच्छतीति । श्रुत + अच् ।) मातुलः । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 मातृकानन्दः, पुं, (मातृकां नन्दनः पुत्र आनन्द-
 वर्धनो वा । कर्त्तिकेयः । यथा,—
 “कथं त्वं कृतिकापुत्रसुक्तवान् तं सुरं शुभम् ।
 कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मातृकानन्दः ॥”
 इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्धोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥
 मातृकमखलं, स्त्री, (मातृकां मखलम् ।) नैचयो-
 र्मध्यम् । तत्तु आसन्नन्त्युपै पश्यति । यथा,
 काशीखण्डे ४२ अध्याये ।
 “अस्मन्तीं भुवनेषु विष्णोः श्रीणि पदानि च ।
 आसन्नन्त्युर्गं पश्येत्तुर्थं मातृकमखलम् ॥
 अस्मन्ती भवेन्निहा भुवो नासापसृत्यते ।
 विष्णोः पदानि भूमध्ये नैचयोऽन्तामखलम् ॥”
 (यथा च दृष्टव्यं हितायाम् । “मातृकामपि
 मातृकमखलविदो विप्रान् विदुर्मखलः ॥”)
 मातृसुखः, पुं, जङ्गः । इति चैमचक्रः । ६ । १२ ॥
 मातृबन्धुः, पुं, (मातृबन्धुः ।) मातृबान्धवः ।
 यथा । बन्धवश्च विधाः । आत्मबन्धवः पितृ-
 बन्धवो मातृबन्धवश्चेति । पथोक्तम् ।
 “आत्मपितृबन्धुः पुत्रा आत्ममातृबन्धुः सुताः ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
 पितुः पितृबन्धुः पुत्राः पितुर्मातृबन्धुः सुताः ।
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
 मातुः पितृबन्धुः पुत्रा मातुर्मातृबन्धुः सुताः ।
 मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥”
 इति मिताचरा ॥
 मातृबान्धवः, पुं, (मातृबान्धवः ।) मातृबन्धुः ।
 स च मातामहभगिनीपुत्रः । मातामहौ-
 भगिनीपुत्रः । मातृमातुलपुत्रश्च । यथा,—
 “मातुः पितृबन्धुः पुत्रा मातुर्मातृबन्धुः सुताः ।
 मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥”
 इत्युक्तावतम् ॥
 मातृवाचिनी, स्त्री, (मातृवं वदतीति । वच् +
 णिनिः ।) वत्पुत्रापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मात्रा

मात्राश्रितः, पुं, (मात्रा श्रितः । ज्ञेयाधि-
क्यात् केवलं मात्रैव श्रितः न तु पित्रा-
चार्यादिभिरिति भावः ।) कर्त्तुः । इति चैम-
चन्द्रः । ३ । १६ ।

मात्रवसा, स्त्री, (मातुः सखा । “मात्रपितृभ्यां
सखा ।” ८ । १ । ८० । इति वत्वम् ।) मात्र-
भगिनी । मासौ इति भाषा । सा मात्र
तुल्या यथा,—

“मात्रवसा मातुलानी पितृवस्त्री पितृवसा ।
नभूः पूर्वजपत्नी च मात्रतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

मात्रवसेयः, पुं, (मात्रवसुरपत्वं पुमान् । मात्र-
वस + “मात्रवसुच ।” ४ । १ । १३४ । इत्यच्
“कृत्प्रत्यये ङकितोपसङ्गः ।” इति काशिकोक्तः
ङ् ।) मात्रवसुपुत्रः । मासितुता भाइ इति
भाषा । तत्पठ्यायः । मात्रवसीयः २ । इति
चैमचन्द्रः । ३ । २०६ ॥

मात्रवसीयः, स्त्री, (मात्रवसुरपत्वं स्त्री । मात्र-
वस + “मात्रवसुच ।” ४ । १ । १३४ । इति
ङ् । ङकितोपसङ्गः । ङीप् ।) मात्रभगिनी-
कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता
भगिनी । इति भाषा ॥ (टावन्तोऽप्ययं शब्दः ।
यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।

(“मम मात्रवसेया त्वं माता दायायस्त्री
मम ॥”)

मात्रवसीयः, स्त्री, (मात्रवसुरपत्वं पुमान् ।
मात्रवस + “मात्रवसुच ।” ४ । १ । १३४ ।
इति ङ् ।) मात्रभगिनीपुत्रः । इत्यमरः ।
२ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ॥

मात्रवसीया, स्त्री, (मात्रवसीय + टाप् ।)
मात्रभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ।
मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मात्रविही, स्त्री, वासकः । इति शब्दरत्नावली ।
मात्रं, स्त्री, (मीयन् इति । मा + ञ् ।) कान्त-
काम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १७७ ।
कान्तं यथा जीवमात्रं न विसेत । अवधा-
र्यं यथा पयोमात्रं मुह्यते । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

मात्रा, स्त्री, (मीयन्ते अन्वयाः । मा + “हुयामाश्रुभ-
सिभ्यस्त्वन् ।” उणा० ४ । १६८ । इति ञ् टाप् ।)
परिच्छेदः । अल्पः । परिमाणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । १७७ । परिच्छेदो हस्त्यन्वादिः । अल्पे
यथा । शाकमात्रा । परिमाणं यथा । किं
हस्तिमात्रोऽङ्गुष्ठः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, हस्त्यन्वसंहितायाम् । ५८ । २ । “अङ्गुलमेकं
भवति मात्रा ।”) कर्मभूषा । वित्तम् । अच-
रावयवः । इति मेदिनी । २ । ७५ ॥ (हस्त्या
हस्तदीर्घादिर्भेदः । यथा, श्रुतमोक्षे ।
“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीये-
ऽपि ॥”)

कान्तविशेषः । यथा,—

“कावेन यावता पाणिः पर्येत जातुमण्डले ।

मायुरः

सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता हस्तदीर्घभुते मता ॥
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“वामजानुनि तद्वल्लभमयं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया सुनिर्विद्वेषारणैः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

इन्द्रियवृत्तिः । यथा,—

“मात्राश्रयास्तु कौन्तेय । श्रुतीण्यसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो निष्ठाकाङ्क्षितितन्त्र भारताः ॥”
इति भगवद्गीता ॥

“मीयन्ते आभिर्विषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

इन्द्रियम् । इति पूर्वोक्तप्रोक्तटीकायां मधु-
सूदनसरस्वती ॥ अंशः । यथा,—

“न योधिज्ञः पृथग्दद्यादवसानदिनादते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥”
इति आहतत्वम् ॥

(श्लोचयः । यथा, कवेदे । ३ । ४ । ६ । १ ।
“प्र मात्राभी रिरिच ।”

“मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्राः
श्लोचयाः ॥” इति तट्टीकायां सायनः ॥ शक्तिः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५८ । “का मात्रा सत्-
द्रव्यं यो मम प्रकृतिं दूषयिष्यति ॥” अव-
यवः । यथा, मनौ । ७ । ४ ।

“चन्द्रविशेषयोश्चैव मात्रानिर्जन्तु शान्तिः ॥”
“मात्रा अवयवाः ॥” इति तट्टीकायां मेधा-
निधिः ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ । ५ । २५ ॥
“तस्य मात्रा गुणः शब्दः ॥” “मात्रा स्रष्टुं
रूपम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥

मात्राजं, स्त्री, (मत्सर + ञ् ।) मत्सरस्य भावः ।
परशुभेदः । यथा,—

“मागाश्चिरार्थेकतरः प्रमादं
वसन्नसन्नाधशिवेऽपि देशे ।
मात्रायागोपयतात्मना हि
स्वल्पान्ति साधुष्वपि मानसान् ॥

इति भारवौ ३ अध्यायः ॥

मात्रिकः, त्रि, (मन्त्रोऽस्य पण्यम् । “तदस्य
पण्यम् ॥” ४ । ४ । ५२ । इति मत्स्य + टक् ।)
जालिकः । मत्स्यघातकः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

माथ इ कुम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सं० ।) इ, माथ्याते । कुम्भो वधस्त्रौ ।
इति दुर्गादासः ॥

माथः, पुं, (माथ्याते पीयते जनः अस्मिन् ।
माथ + ञ् ।) जलादित्वात् यो वा । निपा-
तनात् शुभभावः ।) पत्न्याः । इति चिकित्सा-
श्लोः ॥ (मय + भावे ञ् ।) मय्यनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

माथुरः, पुं, (मथुरा + ञ् ।) मथुराया
आगतः । इति सुश्रवोद्यकारणम् ॥ (तत्र
जात इत्यञ् वा । मथुराजातः । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३६ । ७३ ।

माधवः

“ततः स दृष्टवृत्तलोप्यस्तौ पुत्रवोऽभवौ ।
सुधे ! पवनसेनाख्यो वलिकपुत्रोऽसौ ॥”

माथुरः ॥

अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता । “तेन प्रोक्तम् ॥”
४ । ३ । १०४ । इति अञ् ङीप् । माथुरी-
वृत्तिः । इति व्याकरणम् ॥

मादः, पुं, (माद्यत इति मद् + ञ् । शुभभावः ।)
दर्पः । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ हर्षः । इति
तट्टीकायां भरतः । मत्तता । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मादकः, पुं, (माद्यति वर्षागमे कृष्यतीति । मद् +
क्वल् ।) दातृहृत्पदी । इति शब्दमाला ॥
(माद्यति स्वगुणेन भूतानीति । मद् + णिच्
क्वल् ।) मद्कारकद्वये । त्रि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १४ । ६४ ।

“इन्द्रियाणि महाभाग ! मादकानि सुनि-
चितम् ॥

अदारस्य दुरन्तानि पश्येव मनसा सह ॥”)

मादनं, स्त्री, (माद्यति विरहिणः । इति मद् +
णिच् + क्तुः ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(माद्यतीति मद् + णिच् + क्तुः ।) हर्षकारयि-
तारि । त्रि ॥

मादनः, पुं, (माद्यति चित्तविकारसत्त्वादयतीति ।
मद् + णिच् + क्तुः ।) कामदेवः । मदनवृक्षः ।
धुलूरः । इति कैचिन् ॥

मादनी, स्त्री, (मादन + क्तियां ङीप् ।) माकन्दी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विजया । इति भाव-
प्रकाशः ॥

मादशः, त्रि, (अहमिव दृश्यत इति । दृश् +
“त्यदादिषु ङीष्ठाङ्गोचने कश्च ।” ३ । १ । ६० ।
इति कञ् ।) मत्स्यदृशः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८८ ।
“तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा ।
तादृशस्येदं काले मादशैरभिषोदितः ॥
कथं नु भाव्या पाथानां तव कणा ! सखी
विभो ! ॥

धृष्टद्यूतस्य भगिनी सभां लब्धेत् मादशी ॥”)
मादो, स्त्री, (मदे जाता । मद् + अञ् ङीप् ।
भगोदित्वात् न प्रत्ययसुक् ।) पादुराजपत्नी ।
सा नृगोभूतस्य पुत्रः शापान् मैथुनरहितस्य
स्वामिन आश्रया अश्विनाकुमारार्थां नकुल-
सहदेवौ जनयामास । इति महाभारतश्रीभाग-
वतमत्तम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १५६ ।
“कुन्ती मादो च जज्ञाते मतिश्च सुवलात्मजा ॥”)

अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मादोपतिः, पुं, (मादयाः पतिः ।) पादुराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः, पुं, (यदुपुत्तस्य मधोरपत्वं पुमान् । इति
मधु + अञ् । मा लक्ष्मीकस्याः धवः । माया
विद्याया धव इति वा ।) विष्णुः । तस्य युष्मत्ति-
यंथा,—

“मा च ब्रह्मरूपा या नृलमज्जतिरीश्वरी ।

माधवी

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया वनातनी ।
महाज्योतिरूपा च वैदमाता वररुती ।
राधा वसुधैरा मङ्गा तस्यां खामी च
माधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।
“मौनान्तराणां योगाच्च विद्धि भारत !
माधवम् ।”)

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
ज्योतिर्योकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”
इति वङ्गपुराणम् ॥

(मधोर्वसन्त्यायम् मधुनि मधुमन्त्रि कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु + “मधोर्ण” च ।” ४ । ४ ।
१२६ । इति ऋग्वेदः ।) वैशाखमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७ । २७ ।
“स तेन सखा सहितो जगामाज्ज्वलं वनम् ।
प्रजौभिः स समं रन्तुं माधवे मासि प्रायिव ।”
(मधु + सार्थे ण्यत् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १८ । ६ । “मधुमाधवी
वसन्तः ।”)

“माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥”
इति चरके छत्रस्थाने सप्तमे अध्याये ॥

“माधवनभस्यसहस्राणां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपौषाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे-
ऽप्येववर्णिनि मासि चेत्तादौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकास्तदभिप्रायः ॥)

मधुकट्यः । कण्ठसुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौत्यमन्त्रन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतम ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ११ ।

“अग्नीध्रश्चापिबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥”
सायनाचार्यस्य भाषा । यथा, सायनस्तुतधातु-
वृत्तौ । इति पूर्वदक्षिणप्रश्नमसस्तुतधातुचर-
कम्पराजस्तुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-
पुत्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्येण विर-
चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)

माधविका, स्त्री, (माधवी + कन् टाप् । पूर्व-
कृत्वञ्च ।) माधवीजता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्पति । मधु + “कालात्
साधुपुष्पात्पचमानेभु” ४ । १ । ४१ । इत्यण् ।
डोप् ।) खनामख्यातपुष्पजता । तत्पुष्पायः ।
अतिसुक्तः २ पुष्पकः ३ वासन्ती ४ जता ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिसुक्तकः ६
माधविका ७ माधवीजता ८ । इति तट्टीकायां
भरतः । चन्द्रवल्ली ८ सुगन्धा १० अमरोक्षवा
११ ऋद्धिप्रिया १२ भद्रवता १३ भूमिमक्षप-
भूषणा १४ वसन्तीवृत्ती १५ । इति जटाधरः ॥
जतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
“आज्येनीपैर्मधूकेषु माधवीमक्षपावताम् ।”)

ईदृश

माधुरी

अस्या युष्माः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मद्गन्धित्वम् । पित्तकासप्रदाहशोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“माधवी स्नातु वासन्ती पुष्पको मक्षकोऽपि
च ।

अतिसुक्तो वितुक्तश्च कासको अमरोक्षवः ॥
माधवी मधुरा श्रौता कथौ शोषत्रयापहा ।”
इति भावप्रकाशः ॥

मिथिः । मधुशर्करा । कुट्टनी । (मधुनो विकार
इत्यण् डोप् ।) मधिरा । इति मेदिनी । वे,
४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । १ ।
“अस्ति मे श्रयणं दिशं त्वदर्थस्तुपकल्पितम् ।
इह तच्च मया साहं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥”
माधवस्येयमित्यण् डोप् । तन्मित्रत्वात्तथा-
त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते
सेवाचर्यानीयेति ण्यत् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ माधवस्य प्रजौ च ॥ (मधुवर्षणा कथा ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ । ‘जन्ममेजयः
खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्वान् ॥’)

माधवीजता, स्त्री, (माधवाण्या जता ।) खनाम-
ख्यातपुष्पजता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

माधवोचितं, स्त्री, (माधवस्योचिन्तम् । सुगन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।) कक्कोलकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य कक्कोलशब्दे
ज्ञातयः ॥)

माधवोद्भवः, पुं, (माधवादुद्भवोऽस्य ।) राजा-
दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माधुकः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २० ।
“मेरेयकश्च वैदेहः सन्पुष्टोऽथ माधुकम् ॥”)

माधुमताः, पुं, (मधुमत्सु भवाः । मधुमत् +
“कच्छादिभ्यश्च” ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)
काष्ठीरदेशभवाः । इति शैमचन्द्रः । ४ । २४ ॥

माधुरं, स्त्री, (मधु अस्ति अस्या अस्मिन् वेति ।
मधु + “ऊवसुषितुष्कमधोः रः” ५ । १ । १०७ ।
इति रः । ततः सार्थे ण्यत् ।) मल्लिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (मधुरात् सम्प्रभवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवे, त्रि ॥

माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् डोप् ।)
मद्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्यम् । यथा,
“तानि स्रष्टुं सुखानि ते च तरणाः खिन्वा
हृद्योर्विभ्रमा-
स्तद्वत्तामुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां
वक्रिमा ।

वा विन्वाधरमाधुरीति विषयावृत्तेऽपि चैका-
नसं
तस्यां जलसमाधिं हन्त विरहयाधिः कथं
वर्तते ॥”
इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माध्यस्थं

माधुर्यं, स्त्री, (मधुरस्य भावः । मधुर + “वर्ज-
हृदाभ्यः ण्यञ् च” ५ । १ । १२३ । इति ण्यञ् ।)
मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति शैमचन्द्रः ।
३ । १७३ । (यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने शका-
दृष्टाध्याये ।

“माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं वितुषति ।”
जावण्यम् । यथा,—
“रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनोर्माधुर्यसुचते ।”
इत्युष्णजीवमस्यः ॥

पाञ्चालीरौतिविश्लिष्टकाद्यगुणः । यथा,—
“मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।”
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदेः ॥ तस्य जलसं
यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।

“चित्तद्रवीभावमयो ज्ञातो माधुर्यसुचते ।
सम्भोगे कस्ये विप्रजम्भे श्रान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
मूर्ध्नि वर्गान्धवर्णेन युक्ताष्ट उ क ण्म विना ।
रक्षो लघु च तद्वत्तौ वर्णाः कारवतां गताः ॥
अदृष्टिरत्यदृष्टिर्वा मधुरा रचना तथा ।”
(नायिकानामयत्नजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १२६ ।

“सङ्गोभेज्यसुहृदो माधुर्यं परिकीर्तितम् ।”
सात्त्विकनायकगुणभेदः । यथा, तत्त्वैव । ३ । ११ ।
“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।”)

माध्यन्दिनं, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य + “अन्तः-
पूर्वपदात् टञ्” ।” ४ । ३ । ६० । इत्यन्तकाशिका
छत्रवृत्तौ “मध्योमध्यं दिनम् चास्मान् ।”
इति दिनम् ।) मध्यमम् । इति शैमचन्द्रः ।
६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसमन्वि । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । २८ । ४ ।

“माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह
कवे । सुपञ्च ।”

“माध्यन्दिने मध्यन्दिनसमन्विनि” तथा “माध्य-
न्दिने मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उत्सादिवादन-
नित्वादादिवृद्धिः नित्वादेवावादात्तत्त्वम् ।” इति
च तज्ज्ञाये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्ताधीता
वा । इत्यण् डोप् । सुकयसुर्वेदस्य शाखाभेदः ।
यथा, आश्वलायनीयस्मृत्युक्ते । ५ । ५ । १८ ।
“पिना सोममभियसुपतर्दे इति तिस्रोऽर्वादेहि
सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्वमेष्टवार्तिन्नाय
सोमाः प्र दिवो विद्वाना आ पूर्वां अस्या कलशः
स्वादेति माध्यन्दिन्यः ।”)

माध्यमं, त्रि, (मध्ये भवं । मध्य + “अन्तःपूर्वपदाट्-
टञ्” ।” ४ । ३ । ६० । इत्यन्तकाशिकाछत्र-
वृत्तौ “मन्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।” इति
मन् ।) मध्ये भवम् । यथा,—

“मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनश्च तत् ।”
इति शैमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

माध्यस्थं, स्त्री, (मध्यस्थ + ण्यञ् ।) मध्यस्थस्य
भावः । मध्यस्थकरणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।
१ । ५२ ।

“अथाचितारं नहि देवदेव-
मग्निः सुतां प्राहयितुं श्रयाक ।

मान

अध्यायनाभङ्गभयेन साधु-

माध्यामिहोपवसन्ततेऽर्थे ॥”

माध्वकं, जी, (माध्वीक। एवोदरादिवादीका-
रखाकारः।) माध्वीकम्। इत्यमरटीकायां
भाट्टदीक्षितः ॥

माध्वी, जी, (मधुनो विकारः। मधु + ध्व।
डीप्। “अन्तराध्वान्माध्वीति।” ३।
४। १७५। अथि क्षिया यथादेशो निपा-
त्यते।) मधुम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मध्वादि-
क्षता सुरा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनौ। ११। ८५।

“गौडी पैटो च माध्वी च विद्येया त्रिविधा
सुरा।”

मधु मधुररसोऽस्त्वस्य कष्टकावच्छेदे अम्।
मधुरकण्टकमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुमति, वि। यथा, अम्बरे। ७। ७१। २।
“दिवानक्तं माध्वी जावीया नः।”

हे माध्वी! मधुमन्त्रौ ॥ इति तद्भाष्ये सायनः ॥
नदीविशेषः। यथा, मातुल्ये। १२०। ७१।

“तेभ्यः शान्ता च माध्वी च हे नद्यौ सम्यक्-
याताम्।”

माध्वीकं, जी, (माध्वी + स्वार्थे कन्।) मधूक-
पुष्पक्षतमयम्। तत्पर्यायः। मध्वासवः २
माध्वकः ३ मधु ४। इत्यमरः। २। १०। ४१॥
मधुमाध्वीकमिदं नामेति केचित् ॥ पूर्व्वे
हौ पुष्पमदो। (यथा, महाभारते। ३।
२७७। ३६।

“अथ हि प्रोक्ता माध्वीकं प्रोक्ता च मधुमाध-
वीम्।

लोभं सौवीरके कुल्यामारी काचिदिति स्मरे ॥”
परौ हौ वाचाविकारे। इति भरतः ॥ माध्वीक-
मिति वा पाठः। इति रमानाथः। माध्वीक-
स्थाने माध्वकमिति भाट्टदीक्षितः ॥ (मधु।
यथा, नैवधे। १६। ३३।

“अथ तु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः।
कुसुमकरन्दौघैः कुक्षिभरिभ्रमरोत्करः।
इह तु निहते रात्रीतर्धं रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजवधूवह्नाभोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥”

“माध्वीकं मकरन्दम्। इति तट्टीकायां नारा-
यणः ॥) तत्पर्यायो यथा,—

“मधुमाध्वीकमाध्वीकचौद्रसारव्यमीरितम्।
मच्चिकावटीष्टज्ज्वातपुष्परसोद्भवम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

माध्वीकफलः, पुं, (माध्वीकं मधुमत् फलमस्य।)
मधुनालिकेरिकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

माध्वीमधुरा, जी, (माध्वीमदतएव मधुरेति।)
मधुरखण्डूरिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

मान, कि अर्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुं-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सैट्।) कि मानयति
मानति। इति दुर्गादासः ॥

मान, ड विचारे। अर्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-यात्न०-सक०-सैट्।) ड मीमांसने

ईदं

मानं

शास्त्रं धीरः। अर्थायां तिवाद्यो न स्फुरिति
रमानाथः। इति दुर्गादासः ॥

मानं, जी, (मीयतेऽनेनेति। मा + करणे लुट्।)
परिमाणम्। तत्पर्यायः। यौतवम् २ हव-
यम् ३ पायम् ४ पौतवम् ५। तत् तुलाकुलि-
प्रस्थेऽपि विधं भवति। तत्र तुलाग्रहणेनोष्मा-
नाद्युपलभ्यते। अङ्गुल्या हस्तादि। प्रस्थेन
द्रोणादि। इत्यमरभरतौ। २। ८। ५॥ प्रमाणम्।
इति मेदिनी। ने, १५॥ यत्र तालो विरमति
तत्। तदेव यद्वस्यति। तच्चतुर्विधम्। समं
विषमं अतीतं अनागतम्। इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥३॥

अथ मानपरिभाषा।

“न मानेन विना युक्तिर्न्याया जायते कश्चित्।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमनोच्यते मया ॥
चरकस्य मतं वैद्यैरादैर्यस्यान्तं ततः।
विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥
असरेणुर्धुधैः प्रोक्तं श्रुता परमायुभिः।
असरेणुस्तु पर्यायनाम्ना ध्वंवीति गद्यते ॥
जालान्तरगतेः स्वयंकरेण्यंसी विनीक्यते।
वङ्ध्वंसीभिर्मरीचैः स्यात्ताभिः वङ्भिश्च

राजिका।

तिष्ठभी राजिकाभिश्च सर्पणः प्रोच्यते बुधैः।
यवोऽष्टसर्पणैः प्रोक्तो गुग्गा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥

वङ्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको जेम-
धानकौ।

माषैश्चतुर्भिः प्राणः स्याद्वरगः स निगद्यते ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोलमुच्यते।

चुदमो वटकश्चैव द्रव्यगः स निगद्यते ॥
कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणि-

मानिकः।

अक्षः पितुः पाणिनलं किञ्चित् पाणिश्च तित्-
कम् ॥

विडालपदकश्चैव तथा योद्धृशिका मताः।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलमहम् ॥

उज्ज्वरश्च पर्यायेः कर्ष एव निगद्यते।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धफलं शुक्तिरष्टमिका तथा।

शुक्तिभ्याश्च फलं श्रेयं तुष्टिराजं चतुर्थिका।
प्रजुषः योद्धृशी विष्णुं फलमेवात्र कीर्तयते ॥

पलाभ्यां प्रवृत्तिर्ज्ञेया प्रवृत्तश्च निगद्यते।
प्रवृत्तिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड्बोऽर्द्धसरावकः ॥

अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुड्बाभ्याश्च मानिका।
सरावोऽष्टफलं तद्वज्रज्ञेयमत्र विन्यस्यते ॥

शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थेऽष्टपादकः।
भोजनं कांक्षपात्रश्च चतुःषष्टिफलश्च स ॥

चतुर्भिरादिकैर्द्रोणः कलशो नव्यगोमेणः।
उज्ज्वलश्च घटो राशिश्रेणपण्यायसंक्षितः ॥

द्रोणाभ्यां कर्षं कुम्भी च चतुःषष्टिशरापकः।
कर्षाभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाचो गोणी च सा

स्तुता ॥

द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता कृष्णवृद्धिभिः।
चतुःषष्टसफलिका वसवत्यधिका च सा ॥

मानः

पलाभां विचक्ष्य भार एकः प्रकीर्तितः।
तुलापलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैव निश्चयः ॥

माघटङ्काश्च विस्वानि कुड्बवः प्रस्थमादकम्।
राशिश्रेणो खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥३॥

मागधपरिभाषायां वङ्गितको माषश्चतुर्विंशति-
रत्तिकटङ्कः वसवतिरत्तिकः कर्षः। अयं चरक-
सम्मतः ॥ सुश्रुतमते। पञ्चरत्तिको माषो
विंशतिरत्तिकटङ्कोऽष्टीतिरत्तिकः कर्षः। अथ-
मेव कलिङ्गपरिभाषायामपि। यतस्तत्राष्ट-
रत्तिको माषो द्वाविंशतिरत्तिकटङ्कः। खार्ह-
टङ्कद्वयमितः कर्षः।

“गुग्गादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुड्बवस्थितिः।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणस्तु द्रवार्द्रयोः।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित् स्मृतम् ॥

अदृष्टवेषु लोहादेर्भावं यच्चतुरङ्गुलम्।
विल्लीयं च तथोच्यते तन्मानं कुड्बं वदेत् ॥”

इति मागधमानम् ॥३॥

अथ कालिङ्गमानम्।

“यतो मन्दायवो हस्ता हीनसत्त्वा नराः
कलौ।

अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुव्यसम्भता ॥
यवो त्रादशभिर्गौरीः स्रग्पैः प्रोच्यते बुधैः।

यवद्वयेन गुग्गा स्यात्त्रिगुञ्जो वल उच्यते।
माषो गुग्गाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् कश्चित् ॥

चतुर्भिर्मर्षकैः प्राणः स निष्कटङ्क एव च।
गद्यानो माषकैः वङ्भिः कर्षः स्यादष्टमा-

पिकः ॥

चतुःकर्षः फलं प्रोक्तं दशप्राणमितं बुधैः।
चतुःफलैश्च कुड्बवः प्रस्थायाः पूर्व्वव्यसताः ॥

स्थितिर्नास्थेव माषायाः कालमभिं यथो
च्यते ॥

प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
नाल्यं हन्तौघं याधिं यथाम्भोऽल्पं मह-
नलम् ॥

अतिमात्रश्च दोषाय यथा शस्त्रे वङ्गदकम् ॥”
इति मानपरिभाषा। इति भावप्रकाशः ॥

मानः, पुं, (मन्यते उद्धतेऽनेनेति। मन + घञ्।)
चित्तसमुन्नतिः। इत्यमरः। १। ७। २२॥

चित्तस्य समुन्नतिरुद्धता मानः। साङ्गे धना-
द्युत्कर्षणात्मनि चित्तोन्नतिर्मान इति। मत्स्यो

नास्तीति मननं मानः। इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, मनौ। ४। १६३।

“द्वेष्टं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेऽक्षयश्च वर्जयेत् ॥”
आत्मनि पूज्यताबुद्धिः। इति मौलिकण्डः ॥

अनुरक्तयोर्दम्भयोर्भावविशेषः। यथा,—
“दम्भाभोव एकत्र सतीत्यक्षयुरक्तयोः।

स्वाभीष्टाशेषवौचादिनिरोधौ मान उच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

पूज्यत्वम्। यथा,—
“अधमाः कान्तिमिच्छन्ति सन्निमिच्छन्ति

मध्यमाः।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने ज्ञाने धनेन किम् ।
प्रभटमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानो हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥”

इति गार्ग्ये ११५ अध्यायः ॥

प्रियापराधकृतिका चेष्टा मानः । स च लघु-
मध्यमो गुरुश्चेति । अत्यापनेयो लघुः । कटा-
पनेयो मध्यमः । कटतमापनेयो गुरुः । असा-
ध्यस्तु रसाभावः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा
लघुः । मोक्षलज्जनादिजन्मा मध्यमः । अपर-
स्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्ध-
कृतृदत्ताद्यपनेयो लघुः । अन्यथावाद्यपयाद्य-
पनेयो मध्यमः । चरयापातभूषणदानाद्यपनेयो
गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

“खेदात्मभिः कथनं पिच्छिलमङ्गभूमौ
चामोदरि कथनं कष्टकृतकालम् ।
अन्यां विनोक्तयति भावयति प्रियेऽपि
मानः क धास्यति पदं तव तन्न विद्मः ॥”

गोचस्त्वनादिजन्मा यथा,—

“यद्गोचस्त्वनात् तत्तु भूमौ यदि न मन्यते ।
रोमाजिवालयसंख्यं प्रपद्यं तन्मि । कारय ॥”
अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

“दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालङ्कारपिञ्जरं सपत्न्याः ।
मुदयो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिस्तुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥”

इति रघुमञ्जरी ॥

ग्रहः । इति मेदिनी । ने, १५ । (परिच्छेदेकं,
जि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

“दृष्ट्वानं मानं परमं स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा दृष्ट्वानं ॥”

“मान्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य
भूतजातस्य परिच्छेदेकमित्यर्थः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः । पु, मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१८६ । ८ ।

“अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य स्रुतः
सहस्रान् अयो ।”

“मौघत इति मानो मन्त्रः तस्य स्रुतयिः
मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् सप्रत्यर्थे प्रथमा ।” इति
तद्भाष्ये सायनः । निर्माता । यथाञ्चैव ।
१० । १४४ । ५ ।

“यं तं ज्ञेयं चारुमष्टकं पद्मभरद्वयं मान-
मन्यसः ।”

“मानं यागद्वारा निर्मातारम् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥

मानकं, स्त्री, पुं, (मानं दृष्टुपरिमाणमस्य ।
“प्रियादृविभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति
कप् ।) मायकम् । मायकञ्च इति भाषा ।

“कथौ तु पिच्छिला प्रोक्ता विस्तीर्णपर्यमानके ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

“स्वतन्त्रो व्यावकन्धः स्वतन्त्रस्तु मानकः ।”
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“मानकं खादु श्रौतस्य गुरु श्रोतचरं कटु ।”
इति राजवल्गवः ॥

अपि च ।

“मानकः स्यान्महापन्नः कथ्यते तद्गुणा अपि ।
मानकः शोषकश्चैतः पितरक्तचरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा,—

“पुराणं मानकं पिष्टा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
साधितं चौरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसञ्च तत् ।
हन्तुं वातोदरं शोथं यद्द्विगुणं पाकुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरालयः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिग्रन्थ उदराधिकारे ॥

मानमन्यः, पुं, (मानस्य मन्यति । नावकत्वात् ।)
अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य
मन्यः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, कण्वीमञ्ज-
र्याम् । ५ । ७ ।

“केशवप्रणजगौतिर्लोकमनोऽन्यद्गहारिकी जयति ।
गोपीमानमन्योर्विमोचनी दिव्यगायनाच्चया ॥”

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥
माननीयं, त्रि, (मान्यते पूज्यत इति । मान +
अनीयर् ।) मान्यम् । यथा,—

“मानो मान्योऽसि वृक्षेषु माननीयः सुरा-
सुरैः ।
स्नापयामि महादेवीं मानं देहि यद्दे मम ॥”
इति दुर्गासप्तपद्धतिः ॥

मानरन्ध्रा, स्त्री, (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापकं
रन्ध्रमस्याम् ।) तान्त्री । तांवी । इति भाषा ।
यथा,—

“यामघोषीत्य तान्त्री स्यान्मानरन्ध्रा विका-
लिका ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा
पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२ । (यथा, महाभारते ।
१ । ७५ । १२—१३ ।

“मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
अक्षयवाद्यस्तस्मान्नोर्जातास्तु मानवाः ॥”
बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् ।
मनु + अण् ॥ उपपुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १३—१४ ।

“सन्तुष्टुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवञ्चैव दौर्वाससमनूतमम् ।
कापिलं मानवञ्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥”

मानवर्जितः, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान-
रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ ।
४८ ।

“तस्मात् त्वं नर्त्तनः पार्थ ! स्त्रीमध्ये मान-
वर्जितः ।”

गीतः । इति धरणिः ॥

मानवी, स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्य-
स्त्रीजातिः । तत्प्रयोगः । मानुषी २ मानुषी ३
नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
नैषधे । ६ । ४१ ।

“द्वौकसं कामयते न मानवी

नवीनमश्रुतिं तवाननादिदम् ।”)

प्रासनदेवताविशेषः । इति वैमचन्द्रः । १ । ४५ ॥
स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।

“स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।”

मानवीचः, पुं, (मानवानां ओचः यस्मिन् ।) तारा-
विद्यायाः पीठस्य उत्तरे वायव्यादीशपर्यन्तं
पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा । तारावलयमभानु-
मत्यवलयमविविगममहोदयमसुखानन्दनाथ-
परानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेश्वरानन्द-
नाथविरूपाक्षानन्दनाथफेरव्याः पूजयेत् ।
एते मानवीचाः । तथा च तन्त्रे ।

“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।

ऊर्ध्वकेशो योमकेशो नीलकण्ठो वृषभजः ॥

द्विचोचाः सिद्धिदा वत्स ! सिद्धोचान् द्रव्य
यजनतः ।

वशिष्ठः कूर्मनाथश्च भीमनाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवीचान् द्रव्यं वक्ष्यामि तद्-
गुरुन् ।

तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥

सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।

विरूपाक्षः फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥

आनन्दनाथशब्दाला गुरुवः सर्वसिद्धिदाः ।

श्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अम्बालाः परिकी-
र्तिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानसं, स्त्री, (मानवानां सन्महः इति । “ब्राह्मण-
मानववाङ्मवादयन् ।” ४ । २ । ४९ । इति यन् ।)

मानवसन्महः । मानवानां सन्महो मानसं
विकारसंघेति यागः मानवो बालः । ऋद्धन्त्य-
मध्यः इत्यमरः । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(मनोर्गोत्रापत्यं । “मनु + गोत्रादिभ्यो
यन् ।” ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यन् । मनु-
वंप्रीये, त्रि ॥)

मानसं, स्त्री, (मन एव । मनसु “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”
५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ।

“यज्ञदानतर्पास्वीह परच न न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्यासौपरिचायौ न मानसम् ॥”)

तस्य गुणा यथा,—

“परापरत्वं संख्यादाः पञ्च वेगश्च मानसे ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मनसु + अण् ।)
मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्कल्पः कर्ममानसम् ॥

इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

“विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।”

इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

मानस

“अनूपाङ्गपीडये ममेयं मानसी यथा ॥”

इति प्राचः ॥

मानसतापो यथा,—

“कामक्रोधभयद्वेषजीभमोहविषादजः ।

श्लोकाख्यावमानिष्ठा मात्स्यादिभयन्तया ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥”

इति विष्णुपुराणी ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म । यथा,—

“परद्वेष्यभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोमा यथा,—

कामक्रोधजीभमोहभयाभिमानद्वेषैशुन्य-

विषादेष्वाख्यामात्स्यप्रभृतयः । अथवा ।

उन्मादापकारान्धर्द्धाभमतमः संन्यासप्रभृतयः ।

इति भावप्रकाशः ॥३॥ (मनसा सङ्कल्पेन कृत-

मित्यङ्गम् ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी ।

सं, ११ । स च कैलासे ब्रह्मणा निर्मितः ।

यथा,—

“कैलासश्चापि दुष्कर्मो दानवेभ्यश्च कम्पितः ।

यत्पराजयसगन्धर्वैर्निर्वासेवितकन्दरः ॥

श्रीमान्मनोहरश्चैव निर्वाणं पुष्पितपादपः ।

क्षेमपुष्करसङ्कल्पं तेन वैष्णवसं सरः ॥

कम्पितं मानसश्चैव राजहंसनिधिवितम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२८ अः ॥

अपि च ।

“कैलासपद्मेति राम ! मनसा निर्मितं परम् ।

ब्रह्मणा नरप्रादूर्णं । तेनेदं मानसं सरः ॥

तस्मात् सुखाय सरसः सायोध्यासुपगृहते ।

सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥३॥

(पुं, नामविशेषः । यथा, महाभारते १।५।७।१६।

“अमावृतः कामटकः सुषेणो मानसो व्ययः ॥”

प्राक्कलीदीपस्य वर्षविशेषः । यथा, मातुल्ये ।

५३ । २३ ।

“अतश्च हरितश्चैव जीमनो रोहितस्तथा ।

वैद्यनो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥”

पुष्करदीपस्यपद्मेतिविशेषः । यथा, मातुल्ये ।

“दीपार्हस्य परिधिः पश्चिमे मानसो गिरिः ॥”

मानसजपः, पुं, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया

वर्गश्रेष्ठ्युच्चारणम् । यथा,

“धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णसरपदात्मिकाम् ।

उच्चरेद्वैतसिद्धिं मानसः स जपः स्मृतः ॥

तत्पणे नियमो नास्ति । तथा च ।

“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छन्निष्ठं स्वप-

त्रपि ।

मनैकशरणी विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥

न शोषो मानसे जायते सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थं, स्त्री, (मानसं तीर्थमिव । रागाद्य-

भावात् तथालम् ।) रागादिरहितं मनः ।

यथा,

मानस

कृत उवाच ।

“तीर्थानि कथितान्येवं भौमानि तु निवृत्तम् ।।

मानसाजीह्व तीर्थानि फलदानि विप्रैरुतः ॥

मनो निर्मलतीर्थं हि रागादिभिरनाविजम् ॥”

इति नारसिंहपुराणे ४५ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री, (मानसकृता पूजा । प्राक-

पाथिववत् समासः ।) मनोरचितमन्त्रकरणक-

सप्रणा । यथा, क्षुत्पद्ममध्ये देवीं विभाष्य

कुक्कुलीपात्रसंज्ञेन सहसारावृत्तेन पात्रं देवा-

खरणे दद्यात् । ततो मनश्चार्थं दत्त्वा सहस-

रणपद्मभृङ्गारललितपरमावृतजलेन आचम-

नीयं सुखे । पञ्चविंशति तत्त्वेन गन्धश्च ।

अहिंसां विज्ञानं चर्मा दयां अजीभं अमोहं

अमात्स्यं अमायां अनङ्गहारं अरागं अद्वेषं

इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुण्यानि च प्रदाप-

येत् । ततस्तेजोस्वरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात्

अम्बरं चामरं दर्पणं कुर्यं चक्रं कूर्चं पद्मं

मेखलां आनन्दं हारमुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं

चण्डां निवेदयेत् । ततः सुधारसामुद्रिं मांस-

पद्मेतं ब्रह्माक्षपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।

“मनीनर्तनसत्तालेः प्रह्वारादिरसोद्भवैः ।

श्रुतिर्गीतैश्च वाद्यैश्च तोषयेत् परमेष्ठरीम् ॥”

एवं संपूज्य अमर्देन जपः कार्यः । इति तन्त्र-

सारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥३॥ मानसेशुं पूजा

यथा, नीलतर्क ।

“ततो मानसगन्धादौः पूजयेत् स्वस्त्युद्रया ।

कनिष्ठा एथिवीतत्वं तद्योगाङ्गमयोजनम् ॥

अङ्गुष्ठो गगनं तत्त्वं तेनेव पुष्पयोजनम् ।

तर्जनी वायुतत्त्वं स्याद्गर्भं तेनेव योजयेत् ॥

अनामा जलतत्त्वं स्यात्तेनेव योजयेच्च क्रमः ।

ततस्तु वाग्भवे जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥

जपं समर्थं भक्ता च प्रणमेद्दृष्टवद्भुवि ॥”

अपि च ।

“मिथुनं चिन्तयित्वा तु मानसेरुपचारकैः ।

भौतिकैः पूजयेद्दिवान् सुदामनसमन्वितैः ॥

भूभ्याकाशमरुदङ्गिवारिमन्त्रैः सविन्दुकैः ।

कनिष्ठाङ्गुलितर्जनीभ्यां मध्यमाङ्गुलिकैस्तथा ॥

अङ्गुष्ठेन समायोगाङ्गुलाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।

एथियात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥

धूपो वायुत्मकः प्रोक्तो दीपो वज्रात्मकः परः ।

रसात्मकश्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥

ततस्तु वाग्भवे जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥”

इत्यमरानुकरणः ॥

अथ च ।

“मानसेरुपचारैश्च संपूज्य कल्पयेन्नुदा ।

गन्धं भूभ्यात्मकं दद्याद्वावपुष्पं ततः परम् ॥

धूपं वायुत्मकं देयं तेनैव दीपमेव च ।

नैवेद्यममृतं दद्यात् पानीयं वज्रात्मकम् ॥

अम्बरं सुङ्गरं दद्याच्चामरं कर्चमेव च ।

ततस्तु भाविधानेन संपूज्यात्मगुरुं जपेत् ॥

अथाशक्तिं जपं कृत्वा समाप्य कवचं प्रठेत् ॥”

इति कङ्कालमाजिनीतन्त्रम् ॥

मानिनी

पूजाक्रमस्तु । निजगुणं ध्यात्वातुकागन्धनाया-

तुकाशक्तान्वाशीपादुकां पूजयामीति मानसे-

गन्धाद्यतनुसुमेरुचैवेत् । कनिष्ठाङ्गुलीं च एथि-

यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाङ्गुलीं च

आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्ज-

नीङ्गुलीं च वायुत्मकं धूपं समर्पयामि नमः ।

मध्यमाङ्गुलीं च वज्रात्मकं दीपं समर्पयामि

नमः । अनामिकाङ्गुलीं च अमृततात्मकं नैवेद्यं

समर्पयामि नमः । इति कुल्लूजावतारकल्प-

सुत्रटीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रतं, स्त्री, (मानसकृतं व्रतम् । प्राकपाथिव-

वत् समासः ।) अहिंसादि । यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषता ।

एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

मानसालयः, पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिकं, त्रि, (मानस + ठञ् ।) मनोभवनम् ।

मानसशब्दात् शिक्कप्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥ (पुं,

विष्णुः । यथा, महाभारते । २९ । ३९८ । ४ ।

“नमस्ते देवदेवेश ! निष्क्रिय !

निर्गुण ! मानसिक ! नामनामिक ! ॥”)

मानसी, स्त्री, (मानस + स्त्रीत्वात् स्त्रीप् ।) विद्या-

देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५॥ मनो-

भवा च ॥ (यथा, विष्णुपुराणी । १ । ७ । १ ।

“ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ॥”)

मानसजं, स्त्री, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तन्

मानार्थं वा सूत्रम् ।) स्वर्गादिनिर्मितकटि-

सूत्रम् । इति धनञ्जयः । गोट इति भाषा ॥

मानसौकाः, [सु] पुं, (मानसं सर ओको दासस्थानं

यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ।

(यथा, महाभारते । ८ । ४१ । १३ ।

“वयं हंसाश्चराभेमा एथिवीं मानसौकसः ॥”)

मानिका, स्त्री, (मानयति गन्धैर्करोतीति । मन +

यिच् + क्तुल् टाप् अकारश्चेत्यच् ।) मद्यम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (माने प्रभवतीति । मान

+ ठक् ।) धरावः । इति वेदकपरिभाषा ।

शेर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, प्रज्ञा इत्यः । इति मेदिनी । ने,

१०८॥ (मानं अस्त्वस्याः । मान + इनिः । स्त्रीप् ।

मानवती च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ८ । २ ।

“हरिरभिसरति वदति नृदुपवने ।

किमपरमधिकतुल्यं वलि ! भवने ॥

माधवे माङ्गुरे मानिनि ! मानमये ॥”

अभिमानवती च । यथा, कुसारे । ५।५३॥

“इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिपिय-

चतुर्विगीशानवमस्य मानिनी ।

अरूपद्वार्यं मदनस्य नियन्तात्

पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥”

“मानिनीन्नाडीप्रभृतीरतिप्रथ्य वर्तितव्यमित्थभि-

मानवती ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । १०८।२०।

मानोद्य

“विदूरस्थ तनवा दक्षिणात्यस्थ भूतः ।
तस्य प्रती बभूवाय मानिनी नाम मानिनी ॥”
मानो, [न] चि, (मानोऽस्तीति । मान + इति ।)
मानविशिष्टः । इति मेदिनी । ने, १०८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२१ । २२ ।
“ततस्ते भूतः सर्वे बहुशस्तेन मानिना ।
निरालसाः सुनिर्विनाः प्रोचुरन्मोक्षमाकुलाः ॥”
विंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माशुषः, पुं, (मनोजातः । मशु + “मनोजाता-
वन् यतौ पुंश्च ॥” ४ । १ । १६१ । इत्यन्
सुतासम् ॥) मशुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १५
(यथा, मनी । ६ । २८४ ।
“चिकित्साकां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमाशुषेषु प्रथमो माशुषे तु मध्यमः ॥”
मशुष्येष्टम् । अण् । मशुष्यसम्बन्धिनि, चि ।
यथा, महाभारते । १२ । ६ । २० ।
“अकृत्वा माशुषं कर्मे यो देवमनुवर्तते ।
तथा न्यायति संप्राप्य प्रतिं ज्ञीवमिवाङ्गना ॥”
माशुषिकं, चि, (मशुष्यस्य भावः कर्मे वा ।
मशुष्य + ठञ् ।) मशुष्यस्य कर्मादि । मशुष्य-
स्येष्टमितीदमर्थे छिन्नप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
माशुषी, स्त्री, (माशुषस्य स्त्री । माशुष + आतितात्
ङीष् ।) मशुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—
माशुषी माशुषी वारी मानवी माशुषिष्याम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
(मशुष्य + अण् + ङीष् ।) चिकित्साविशेषः ।
यथा,—
“आसुरी माशुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।”
इति शब्दचक्रिका ।
माशुष्यं, स्त्री, (मशुष्यस्य भावः । मशुष्येष्टमिति
वा । मशुष्य + अण् ।) मशुष्यस्य भावः । मशु-
ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २१ । २८ ।
“स वञ्चितो वनात्प्रभुं लक्ष्म्यं महता सुवि ।
लब्ध्वापवर्ष्यं माशुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥”
मशुष्यप्रदोरम् । यथा,—
“माशुष्ये कदलीक्षर्मे निःसारे सारमागमम् ।
यः करोति स संक्षुद्रो जलबुद्धसन्निभे ॥”
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ।
(मशुष्यसम्बन्धिनि, चि । यथा, महाभारते ।
१ । १५१ । ११ ।
“गच्छ जानीहि के ज्येते शेरते वनमाश्रिताः ।
माशुष्यो वनवान् गन्धो ब्राह्मं तर्पयतीव मे ॥”
माशुष्यकं, स्त्री, (मशुष्याणां सम्बन्धः । मशुष्य +
“गोचोचोद्गोरभेति ॥” ४ । २ । १६ । इति डञ् ।)
मशुष्यसम्बन्धः । इत्यमरः । १ । १ । ४१ । (मशुष्येष्टं
माशुष + यत् । स्त्री क्तु । (मशुष्यसम्बन्धिनि,
चि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
“हमन्ति सुनीतश्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
हृतं माशुष्यकं कर्मे देवनापि विरुध्यते ॥”
मानोद्यकं, स्त्री, (मनोद्यस्य भावः कर्मे वेति ।
“इन्द्रमनोद्यादिव्यञ्ज ॥” ५ । १ । १११ । इति

मान्यः

डुञ् ।) मनोद्यता । मनोद्यस्य भाव इत्यर्थे
कञ् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मान्यं, स्त्री, (मन्दस्य भावः कर्मे वा । मन्द +
“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो षक् ॥” ५ । १ । २८ । इति
यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः । मन्दता च ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
“विषस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार
सः ।
मान्यमस्य तराहारलक्ष्मीजनतनुर्देवा ॥”
मान्याता, [ऋ] पुं, (मां धास्यतीति । येट् +
ङञ् ।) युवनाम्तराजपुत्रः । तन्पण्यायः ।
युवनाम्तरः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । २६४ ।
तद्विपरणं यथा । ‘तस्मात् प्रसेनजित् ततो युव-
नाम्नोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यातिनिर्व्वेदान-
सुनीनामाश्रममखले निवसतः क्षपातुभिर्ज्ञै-
र्मुनिभिरपत्योत्पादनायेतिः जना । तस्याच्चाह-
राचे निवृत्तायां मन्त्रपूतजनपूर्णकलवं वेदी-
मध्ये निवेश्य ते सुनयः सुपुत्रः । सुपुत्रे च तेष्व-
तीवहृत्परीतः स भूपालस्तमाश्रममखलं
विशेष्य । सुपुत्राश्च तान्मनी नैवेद्यापयामास ।
तच्च कलसजनमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं
प्रपौ । प्रवृद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः । केनैतन्मन्त्र-
पूर्णं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य
युवनाम्तरस्य प्रती महाबलपराक्रमं पुत्रं जन-
यिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया
पीतमिवाह । गर्भश्च युवनाम्नोऽदरेऽभवत् ।
क्रमेण च वृद्धे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुक्षि-
मवनीपतेर्निभिशि निष्काम । न चासौ राजा
ममार । जातो नामैष कं धास्यतीति ते सुनयः
प्रोचुः । अथागन्ध देवराड्भवौ । मामयं
धास्यति । ततोऽसौ मान्याता नामतोऽभवत् ।
वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण न्यस्ता तां प्रपौ ।
ताच्चाण्डनसावित्रीमासाद्याह्वयेकेन अवहत् ।
स तु मान्याता चक्रवर्ती सप्रह्वीपी महीं
वृत्तये । भवति चात्र शोकः ।
“यावत् सृष्टं उदेति स यावच्च प्रतिष्ठति ।
सर्वं तदयौवनास्य मान्यातुः सौवस्यते ॥”
मान्याता शृण्विन्द्रद्विजितं विन्दमतीतुपयेमे ।
पुरुकुतसम्बरीयं सुपुत्रस्य तस्यां पुत्रवय-
सुत्यादयामास । पश्चाद्यश्च दुहितरस्तस्यामेव
तस्य वृषतेर्भूदुः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
२ अध्यायः ॥
मान्यः, चि, (मान्यत इति । मान + कर्मणि
ह्यत् ।) आर्षः । तन्पण्यायः । पूज्यः २
प्रतीक्ष्यः ३ भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति
जटाधरः ॥ (यथा च मनी । २ । ११६ ।
“तेषाम् समवेतानां मान्यो जातकपार्थिवौ ।”
प्रार्थनीयः । यथा, रामायणे । २ । ८ । १८ ।
“यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तश्च मम सुखवते बहु ॥”
“मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा तद्वत् ॥”
इति तट्टीकायां रामाद्वयः ॥

माया

मान्यार्ण, स्त्री, (मान्यस्य स्त्री ।) पूज्यत्व-
कारणम् । यथा,—
“वित्तं वन्धुर्वयः कर्मे विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यार्णानि गरीयो यद्वदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि सुखवन्ति च ।
यत्र ह्युः सोऽत्र मानार्णः भूयोऽपि दशमी
गतः ॥”
इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म ११ अध्याये-
ऽप्येवम् ॥
मान्या, स्त्री, (मान्य + ञिर्वा टाप् ।) मरणाजा ।
यथा,—
“अनिर्मान्या तु मान्या च मरणाजा च
मोहना ॥”
इति शब्दमाणा ॥
पूज्या च ॥
मापत्वः, पुं, (मा विद्यतेऽपत्यस्य ।) कामः ।
इति हज्जायुधः ॥
मापनः, पुं, (मापयति स्वार्थदिकमनेनेति । मा +
णिच् + कर्त्तृ लुट् ।) तूलः । इति शब्द-
चक्रिका । परिभाषे, स्त्री ॥ (खियामय्यच ।
यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
“यस्मिन् देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ॥”
मामकं, चि, (ममेदम् । अकृद् + “तवकममका-
वेकवचने ॥” ४ । १ । १ । इति अण् । ममका-
देश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, ११८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।
“ततो मामाह स सुनिर्गर्भस्तुल्यं मामकम् ॥”
ममतायुक्तः । इति शब्दमाणा ॥ यथा च
महाभारते । ४ । ५० । १७ ।
“अत्र या मामिका बुद्धिः अयनां यदि रोचते ॥”
मामकः, पुं, (माम + क्त्वा क्तु ।) मातुलः ।
इति मेदिनी ॥ के, ११८ ॥ ममार्थं वा ममेदमिति
बुद्धिर्यस्य । कप् । लपणः । इति शब्दमाणा ॥
मामकीर्णं, चि, (ममेदम् । अकृद् + “तवकमम-
कावेकवचने ॥” ४ । १ । १ । इति अण् । ममका-
देश्च ।) मदीयम् । ममेदमिदमर्थे जीने स्तेर्लक्षि
अकृद् एकत्वान्दादेशे अस्य च ममकादेशे
वृद्धौ मामकीर्णम् । इति दुर्गादायः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
“एतच्च मे कियत् किं हि न वृद्धा साधवाभ्य-
ञ्जम् ।
प्रधानं मामकीर्णं च अयतां वर्जयामि ते ॥”
मायः, पुं, (माया अस्तीति । माया + अर्थ
आदित्वाच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महा-
भारते । १३ । २४ । १११ ।
“नमो विन्धाय मायाय चिन्ताचिन्ताय वै
नमः ॥”
(मयस्थापत्वं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः ।
इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥
माया, स्त्री, (मीयते अपरोक्षवत् प्रदर्शयतीत्यया
इति । मा + “माश्वाचविभ्यो यः ॥” उणा०
४ । १०६ । इति यः टाप् ।) रक्ताजादिः ।

माया

तत्पर्यायः । शास्त्री २ । इत्यमरः । २ । १० ।
११ । इन्द्रजालिः ३ कुहकम् ४ कुहतिः ५
शास्त्रीः ६ । इति जटाधरः । साम्बरी ७ ।
इति शम्बरनाथजी । माति विन्मस्या मनी-
वादिः । शम्बरस्य देवस्य इयं शास्त्री तेन
प्राङ्निमित्तत्वात् । इति भरतः ॥ * ॥ बुद्धिः ।
इति मेदिनी । ये, ४६ । (मीमते जानाति
संख्यायनयेति । मा + यः टाप् ।) जया ।
इत्यमरः । इति नागार्थं जेमचनः ॥ शठता ।
यथा,—

“माया तु शठता शाठं कुहतिर्निहतिश्च सा ॥”
(प्रज्ञा । यथा, जगदे । २ । १७ । ५ ।

“अपारयत् एषीं विन्धायस मस्तमान्
मायया यामवससः ।”

“मायया प्रज्ञया ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

राज्ञां सुतोपायविशेषः । यथा,—

“मायोपेक्षेन्नजालानि सुतोपाया इमे जयः ॥”

जय्योः । इति च जेमचनः ॥ बुद्धमाता ।

इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात् ।

दुर्गा । यथा,—

“दुर्गे शिवेभ्ये माये नारायणि सनातनि ।

जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्वमङ्गले ॥

राजन् । श्रीवचनो माञ्च याञ्च प्रापयवाचकः ।

तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्तिता ॥

माञ्च मोहार्थवचनो याञ्च प्रापयवाचनः ।

तं प्रापयति वा नित्यं सा माया परिकीर्तिता ॥

इति मङ्गलैवर्ते श्रीकृष्णकवचखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विचित्रकार्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा ।

जप्तेन जातवज्रोको माया तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

विषयप्रतीतिसाधनं माया । इति नागोजी-

भट्टः ॥ अचटनचटनपटौयवी माया । इति

कैचिन् । ईश्वरशक्तिः । तस्या नामान्तरं यथा ।

प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५

शक्तिः ६ अजा ७ । खडिकाखे भगवान् आदौ

मायां प्रकाशयामास । सा दृष्टव्यानुबन्धानरूपा

कार्यकारणरूपा च । सत्त्वरजस्तमोगुणमयी ।

तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विक्षेपश्च । तस्या

मायाया महत्तत्त्वं जातम् । तस्मादङ्गकारः ।

तस्मात् पञ्चभूतम् । तस्मात् जगत्तन्म । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ (मायास्वरूपम् । यथा च

पञ्चदश्याम् । ६ । १२२—१४१ ।

“तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायगमविचारिणाम् ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साध्यस्य स्फुटमुच्यते ॥

मायानु प्रकृतिं विद्यान्वायिनानु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु नाभं सर्वमिदं जगत् ॥

इति शुक्लपुराणेन न्यायो निर्णय ईश्वरे ।

तथा सत्त्वविरोधः स्यात् स्यावरात्तेषां दिनाम् ॥

माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदोरणान् ।

अद्भुतिं तत्र मार्गं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥

जङ्गं मोहात्मकं तत्त्वैवभुज्ययति श्रुतः ।

माया

आवाणगोपं अरत्नादानन्त्यं तस्य साज्यधीत् ॥

अविदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।

यत्र कुण्डोभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥

इत्थं लौकिकदृष्टेस्तत् सर्वेष्टपुभूयते ।

श्रुतिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥

नासदासीद् विभातत्वात्तो सदासीच्च नाधनात् ।

विद्यादृष्ट्या श्रुतं तु तत्त्वं तस्य नित्यनिवृत्ततः ॥

तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्तसौ त्रिधा ।

त्रेधा माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥

अस्य सत्त्वमसत्त्वश्च जगतो दर्शयत्यसौ ।

प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा तत्त्वपटक्तया ॥

अस्तत्त्वा हि माया स्यादप्रतीतिर्जिना चित्तम् ।

स्तत्त्वापि तथैव स्यादसङ्ख्यान्यथाकृतेः ॥

कूटस्थसङ्गमात्मानं जडत्वेन करोति सा ।

चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥

कूटस्थमनपाठव्य करोति जगदादिकम् ।

दुर्घटेकविधाविध्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥

द्रवत्वमुदके वद्वावीक्यां काटित्वमङ्गनि ।

मायाया दुर्घटत्वश्च सत्यः सिध्यति नान्यथा ॥

न वेति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ।

धत्ते मनसि पञ्चाक्षु मायैवेष्टुपश्यान्वति ॥

प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगदस्तुत्वधादित्यु ।

न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोदिकरूपतः ॥

चोदोऽपि यदि चोदं स्यात् न चोदो चोदने मया ।

परिहार्यं तत्तत्तत्त्वं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥

विस्मयेकशरीराया मायायाश्चोदकरूपतः ।

अन्वेष्यः परिहारीरस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥

मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु ।

लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम् ॥

न निरूपयितुं शक्या विस्मये भासते च या ।

सा मायेतौ नञ्जालादौ लोकाः सम्प्रतिपदिरे ॥”

विद्युमायास्वरूपं यथा,—

“यामेतां भाषसे देव ! मम मायेति नित्यशः ।

का माया कौटुशी विष्णो ! किं वा मायेति

चोच्यते ।

ज्ञातुमिच्छामि मायायं रहस्यं परमुत्तमम् ॥

तत्तत्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरश्चकः ।

प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

भूमे ! मा एतन् मायां मे यत्नां पृच्छसि सादरम् ।

तथा ज्ञेयं किमर्थं त्वं प्रश्नासि मद्बुविकीकनात् ।

अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः ॥

मम माया विशालाक्षि ! किं पुनस्तं वसुन्धरे ! ॥

पञ्चन्यो वधत यत्र तज्जलेन प्रपूर्यते ।

दृष्टो निज्जलतां याति एषा मायाः मम प्रिये ॥

सीमोऽपि ज्ञायते पक्षे पक्षे वापि विवर्धते ।

अमायां स न दृश्यते मायेयं मम सुन्दरि ॥

ज्जमन्ते सज्जितं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः ।

भवेच्च शीतलं यौमं मायेयं मम तत्त्वतः ॥

पश्चिमां दिशमाश्रय्य यदक्षं याति भास्करः ।

उदेति पूर्वतः प्रातर्मयिंयं मम सुन्दरि ॥

श्रीणिशचैव शुकच उभे प्राणिषु संस्थिते ।

गर्भे च जायते जन्ममम मायेव चोत्तमा ॥

माया

जीवः प्रविश्य गर्भे तु सुखदुःखानि विन्दति ।

जातश्च विकरेत् सर्वमेव माया ममोत्तमा ॥

आत्मकमैश्वर्यो जीवो नष्टश्चो गतश्चुहः ।

कर्मणा नीयतेऽन्यत्र मायेवा मम चोत्तमा ॥

शुकश्रोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः ।

अङ्गुलाचरणौ चैव भुजौ शीर्षं कटिस्तथा ॥

एवं तथोदरश्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका ।

कर्णौ नेत्रकपोलौ च ललाटं जिह्वया सर्वा ॥

एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः ।

तस्यैव जीयते जन्मोर्भुक्तं प्रीतश्च वङ्गना ।

अयश्च सवते जन्मुरंभा माया ममोत्तमा ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

अन्नात् प्रवर्तते जन्मुरंभा माया मम प्रिये ॥

सर्वं तु पुं विजाकारः स्यादरे जङ्गमे तथा ।

तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायेवा मम सुन्दरि ॥

आपो विद्यास्तथा भीमा आपो येष्टु प्रतिष्ठिताः ॥

न च दृष्टिं प्रयान्थश्च मायेवा परमा मम ॥

दृष्टौ बहूदकाः सर्वं पश्यन्ति सर्वासि च ।

योष्यो सर्वाणि शृण्वन्ति एतन्मायाबलं मम ॥

हिमवच्छिखरास्तुक्ता नास्मा मन्दाकिनी नदी ।

गाङ्गता सा भवद्भङ्गा मायेवा मम कीर्तिता ॥

मेघा मृच्छन्ति सज्जितं जवन्नात् सज्जितार्णवात् ।

वर्षन्ति मधुरं लोके सर्वं मायाबलं मम ॥

रोगास्तां जन्तवः केषितु भक्षयन्ति मद्दौषधम् ।

तस्य वीर्यं समाश्रित्य मायां तु विद्वज्जान्यहम् ॥

आधिधे दीयमाने तु जन्तुः पञ्चत्वमेति यत् ।

निर्वाण्यमौषधं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥

प्रथमं जायते गर्भः पञ्चाज्जायते वे पुमान् ।

जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः ।

तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम ॥

एकबीजात् प्रकीर्णादे जायन्ते तानि भूरिष्टः ।

तत्रान्तं विद्वज्जानि मायायोगेन माधवि ॥

लोक एव विजानाति गरुडो वष्टतेऽप्युतम् ।

भूत्वा वेगेन गरुडो वष्टान्यात्मानमात्मना ॥

या एता देवताः सर्वा यज्ञभागेन तोषिताः ।

मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि दिवौकसः ॥

लोकाः सर्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाग्रिनः ।

मायामेतामहं कृत्वा यस्यामि चिरद्वान् सदा ॥

सर्वोऽपि यजते लोको यदरश्च दृष्टव्यतम् ।

मायामाङ्गिरसी कृत्वा याजयामि दिवौकसः ॥

सर्वं लोका विजानन्ति वरुणः पाति सागरम् ।

मायानु वारुणी कृत्वा रक्षामि मद्दौर्ध्वम् ॥

सर्वं लोका विजानन्ति कुर्वरोऽयं धनन्तरः ।

कुर्वरमायामादाय अहं रक्षामि तद्वनम् ॥

एवं लोका विजानन्ति दृष्टः शक्तेय खदितः ।

शार्ङ्गो मायां समाश्रय्य मया दृष्टो निरुद्धतः ॥

एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च भुवो मष्टान् ।

मेरुं मायामयं कृत्वा वष्टान्यादित्यमेव च ॥

एवं चाभायते लोको जलं किमप्यतेऽस्त्रिजम् ।

वड्वासुखमाश्रय्य पिशामि तदहं जलम् ॥

वायुं मायामयं कृत्वा मेष्टुं पिच्छयान्यहम् ।

यदिदं भाषते लोकः कुर्वेति तद्वति जलम् ॥

माया

देवा अपि न जानन्ति अन्तर्त्तं कुत्र तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते जीवन् वने ॥
लोको ह्येवं विजानाति राजा पाजयते प्रजाः ।
राजमायामहं कृत्वा पाजयामि वसुधराम् ॥
ये तु वेदादप्यारब्धा उदेष्यन्ति युगस्य ये ।
प्रविष्टा तानहं भूमे । मायां लोके कृत्वा ह्यहम् ॥
वर्षेण पाशुना भूमिलोकेषु यतते वदा ।
मायां पाशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यस्त्रिंशं जगत् ॥
वर्षेण वच खं वत्तो धाराभिर्मुक्ताकृति ।
मायां खं वत्तो यच्छ पूरयाम्यस्त्रिंशं जगत् ॥
यत् क्षपामि वरारोहि । शेषस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वयामि च ॥
वराहमायामादाय भूमे । जानामि किञ्च वै ।
देवा यच्च निनीयन्ते सा माया मम कीर्तिता ॥
तच्छापि देवार्थं मायां कृत्वा जानासि किञ्च
ननु ।
धारितासि च सुभ्रीणि । वाराम् वरदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं कृत्वा स्त्रिकार्णवा महीम् ।
मम मायावत्तं ह्येतद्व्येन तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापतिं शतं वदं कृत्वा मि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिताः ॥

अथ पिङ्गमयाख्ये व एते सूर्यवर्षसः ।
मायां पिङ्गमयीं स्तोतां कृत्वा मि च तत्त्वतः ॥
किन्तु मायैव सुभ्रीणि । अन्यच्च इदम्
सुन्दरि ॥”

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥३॥

अथ मायासौचम् ।

शौनक उवाच ।

“शशिध्वजो महारानः सुखा मायां गतः
कुतः ।

का वा मायास्तुतिः कुतः । वद तत्त्वविद्वर ।
या तत्त्वया विष्णुकथा वक्तव्या सा विशुद्धये ॥”
इत उवाच ।

“इदं ध्वजं मुनयः सर्वं मार्कण्डेयाय एच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ॥
तत् इदं ध्वजं प्रवक्ष्यामि यथाधीतं यथाश्रुतम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां प्रापनापविनाशनम् ॥”
शुक उवाच ।

“भक्तान्तरं यत्का विष्णुभक्तः शशिध्वजः ।
आत्मस्वरमोक्षाय मायास्तवमलं जगौ ॥”

शशिध्वज उवाच ।

“ॐ ह्रींकारां सत्त्वसारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोध्याम् ।
तन्वीं स्वाद्यां भूततन्मात्रकथां
वन्दे वन्द्यां देवगन्धर्वसिद्धिः ॥
लोकालीतां दैतभीतां समीकृ-
भूतेर्भयां आससामासिकार्थः ।
नानाकूपैर्देवतैर्मण्डमनुजै-
स्त्रामाधारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भाषा विजगद्भाति भूते-
र्भावेतत्तदभावे विधातुः ।

मायाह

विद्वद्भीतां काककल्लोललो-
नीलापाङ्गीं चित्रचंवारदुर्गाम् ॥
पूर्णां प्राप्यां दैतलभ्यां शरण्या-
माद्यै शेषे मध्यतो या विभाति ।
कालो देवं कर्म सोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रचनापसु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्वि वायौ क्षुद्रत्वम् ।
खे शब्दो वै यद्विदा भाति नाना
तामाद्यां तां विचरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेन्द्रस्य
पत्नी अंछा भासि माये । जगत्सु ॥
वाल्मीकि वाणा युवती योवने त्वं
वाल्मीके या खविरा कालकल्या ।
नानाकारैर्वागयोगैश्च धर्म्मो
भक्त्या वै त्वं कामवत्सा विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकसिद्धा
साध्वी धन्या लोकमान्या मुक्त्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाया
नानादेशे रूपेणैर्विभासि ॥
तव चरणसरोजं देवि । देवादिबन्धं
यदि हृदयसरोजे भावयन्तीह भक्त्या ।
शुकस्तनमतिशुद्धं चक्षुरो ज्ञेयं सारन्ति
श्रुतियुगकुहरे वा संश्रुतं धर्म्मसम्पत् ॥
जनयति जगदादीं सर्वसिद्धिं तेषाम् ॥

मायास्तवमिदं पुण्यं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयाद्यश्चापि सिद्धिं लेभे शशिध्वजः ॥
कोकासुखे तपस्वाम्ना हरिं ध्यात्वा वना-
करे ।

सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ ॥”
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये माया-
स्तव जगत्त्रिशोऽध्यायः ॥ (शक्तिः सामर्थ्यं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । २१ ।

“दासानामिन्दो मायया ।”

“मायया स्वकीयया शक्त्या ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ।)

मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालापापारं करो-
तीति । कृ + क्तृन् ।) ऐन्द्रजालिकः । वाजी-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रातिहारिकः
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल-
जलादीं जलस्थलादिज्ञानं करोतीति माया-
कारः वण । प्रतिहरणं प्रतिहारो यानः भावे
घञ् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः णिकः
शित्त्वे विरिति वृद्धिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तत्र प्रति प्रथमं सुष्ठु मगो नयने च
हरति ज्ञाते न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ॥
अकालान् स्वार्येण्ये प्रातिहारकश्च धनि प्रति-
हारश्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मायाकृत, पुं, (मायां स्थलजलादीं जलस्थलादि-
ज्ञानं करोति कारयतीति । कृ + क्तृप् । सुगा-

मायामो

गमश्च । करोतिरजानन्भूतव्ययः ।) माया-
कारः । यथा,—
“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृतं भिक्षुकं
नटे ।”

इति शब्दरत्नावली ।

मायाजीवी, [नृ] पुं, (मायया इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयाचां सन्वाहयति इति,
जीव + जिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५८८ ॥

मायातिः, पुं, (मायया सह अतति । यद्वा, मा-
अततीति । अत + “अन्वयतिभ्यां च ।” उणा०
४।१९० । इति इण् ।) नरबलिः । यथा,—
“मायातीनाश्च निगीतं श्रूयतां सुनिश्चितम् ।।
वक्ष्याम्यथर्ववेदोक्तं फलदानिर्घातकम् ॥
पिङ्गमाहविहीनश्च युवकं आश्विर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितश्च परदारविहीनकम् ॥
अनारिकं विशुद्धश्च सच्छुद्धं मूलकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धर्मं दत्त्वा क्रीतं मृत्यातिरेकतः ॥
स्नापयित्वा च तं धर्म्मो संपूज्य वक्ष्यन्मनेः ।
मातृभूपैश्च सिद्धैर्देधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षे भ्रामयित्वा चरहरणं यत्नतः ।
वर्षान्तं च समुत्तम्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तम्यै दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥
वर्जितं दत्त्वा च सुत्वा च धत्वा च कवचं बुधः ।
प्रणम्य दृष्ट्वाद्भूमौ दद्याद्भिप्राय दक्षिणाम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

मायादः, पुं, (मायया कृत्वेण धृत्वेत्यर्थः अति
भययतीति । अद + अच् ।) कुम्भीरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मायादेवीसुतः, पुं, (मायादेव्याः सुतः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलं, क्ली, फलविशेषः । मादफल इति
भाषा । तत्पर्यायः । मायिफलम् । मायिकम् ।
हिमाफलम् । मायि । अस्त्र गुणाः । वात
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यसङ्को-
चकणेशकार्यादाहत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति अस्मुरानिति ।
सुह + णिच् + अच् । माया च मोहश्च तौ
यस्येति वा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरमोहक-
पुरुषविशेषः । यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
तत्सुत्याद्य ददौ विष्णुः प्राह तैर्दं सरोत्तमान् ॥”
श्रीभगवानुवाच ।

“मायामोहोऽयमखिलान् देव्यास्तान्

मोहयिष्यति ।

ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गवर्धिकाः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपन्थिनः
नक्षत्रो येऽधिकारस्य देवदेत्यादिकाः सुराः ॥
तद्गच्छन्त न भीः कार्या मायामोहोऽयमयतः
गच्छन्तोपकाराय भवतां भविता सुराः ॥”

मायावी

श्रीपराशर उवाच ।
“इत्युक्त्वा प्रक्षिपत्तेन यशुदेवा यथागतम् ।
मायावीहोऽपि तेः साधुं यथैव यथा महा-
सुराः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे १७ अध्यायः ।
मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया +
मत्पृ । मल्ल वः । उभित्वाङ् डीप् ।) इति ।
कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारकं
यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।
“एतस्मिन्नन्तरे प्रातः सख्यं तच्छीनं नारदः ।
अन्तःपुरचरन्तरे देवीं वस्त्रिणीं प्राह हर्षयम् ।
एव ते तनयः सुभु । इत्या शम्बरमागतः ।
तुतो येनाभवद्वाणी भवत्याः कृतिकायद्वात् ।
इयं मायावती भाया तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भायैयं श्रुतासन्न कारकम् ।
मन्थते तु गते नार्थं तदुद्भवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायाकूपेण रूपिणी ।
अवाधालुपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास देवस्य तस्येयं मदिरेशया ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ।
(विद्याधरौविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
१६ । ३५ ।

“अहं मायावती नाम राजन् ! विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवत् प्रापदोषेण हस्तिनी ॥”
राजकन्याविशेषः । यथाचैव । ११२ । ११२ ।
“अभून्नखसिंहाख्यो राजा राजयुधे प्ररा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्भूषणप्रतिमा सुता ॥”

मायावतिकः, त्रि, (मायया वसं आच्छादनं
करोतीति तन् ।) परप्रसारकः । इति शब्द-
माणा । (मायारविक इति वा पाठः ॥)

मायावान्, [तु] पुं, (माया अख्यस्य । माया +
“अस्मायामेधासजो विनिः” ५ । २ । १२१ ।
इति पक्षे मत्पृ । मल्ल वः ।) कंसराजः ।
इति शम्बरनामकी । मायायुक्ते, कपटयुक्ते
च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।

“कतिभिस्तमिषणो दुष्कृतौ नि मायावान-
ब्रह्मा ह्यसुरर्षे ॥”

“मायावान् कपटवान् ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायावी, [तु] पुं, (प्रशक्ता मायाकापव्यमख्य-
स्येति । माया + “अस्मायामेधासजो विनिः”
५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मायाकारः ।
तत्पर्यायः । अंसकः २ साधी ६ मायिकः ४
ऐक्यालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । २२ । ७ ।

“मायावी दानवः सोऽथ सनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमशुकरम् ॥”
त्रिजानः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहन-
शक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।
“स्ततश्चिदन्तर्यामी तु मायावी छप्पदष्टितः ।
छप्पत्मा मूलदष्टैव विराडित्युच्यते परः ॥”)

मायी

मायावीना, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगिन
अभिज्ञतसीताप्रतिहतिः । यथा,—
अपिउवाच ।

“भगवन् ! अयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तत्रैव सत्पस्थितः ।
देवश्च दुर्निवारश्च न च देवान परं वलम् ।
मन्त्रश्च मयि संन्यस्य ह्यायारक्ष्यान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तुभ्यश्च परीक्षासमये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहश्च न च विप्रो हुता-
ग्रजः ॥

रामकृष्णचरन् श्रुत्वा न प्रकाश्य च लक्ष्मणम् ।
स्त्रीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्नियोगेन सीताया मायासीता चकार सः ।
तद्रूपगुणसर्वांशां ददौ रामाय नारदः ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निविध्य च ।
लक्ष्मणो नैव वबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
अङ्गां गत्वा रघुमेधो जवान प्रायकेन च ।
सवान्धवं रावणश्च सीतां संप्राप दुःखिताम् ॥
ताश्च वह्निपरीक्षाश्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताग्रजश्च काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच ह्याय वह्निश्च रामश्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥”
वह्निउवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि ! पुष्करश्च सुपुण्यदम् ।
कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तदचरन् श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिव्यं त्रिलोक्यवर्षं स्वर्गलक्ष्मीर्भूय ह ॥
सा च कालेन तपसा यदुज्ज्वलसुतम्वा ।
कामिनी पाण्डवानाश्च द्रौपदी हृपदात्मजा ॥
कृते युगे देववती कुण्डलचसुता शुभा ।
जैतायां रामपत्नी सा सीतेति जयकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी वापरे हृपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगवधे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे १४ अध्यायः ॥
मायातनः, पुं, (मायायाः मायादेवाः तनः ।)
बुडः । इति हेमचन्द्रः । १ । १५१ ॥

मायिकं, स्त्री, (माया मोहनयुगः विद्यतेऽस्मिन् ।
माया + “ज्रीह्यादिभ्यश्च” ५ । २ । ११६ । इति
तन् ।) मायाकलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थान्तरे मायिका मादका इत्यपि पाठः ॥

मायिकः, पुं, (माया अख्यस्य । माया + “ज्रीह्यादि-
भ्यश्च” ५ । २ । ११६ । इति तन् ।) माया-
कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । १६ । ४ ।

“यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्ते परात्मनः ।
परवान् दारुपाशाली मायिकश्च यथा वशे ॥”
मायाविशष्टे, त्रि ॥)

मायी, [तु] पुं, (मायाऽख्यस्य । माया +
“ज्रीह्यादिभ्यश्च” ५ । २ । ११६ । इति इतिः ।)
मायाकारः । तत्पर्यायः । धूर्तः २ वक्त्रकः ३
अंसकः ४ कुहकः ५ दाह्यालिकः ६
जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

मारः

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । २ । ४६ ।
“यज्वभिः सन्भूतं हयं विततेभ्यश्चरेह वः ।
जातवेदोऽसुखास्माधी मिषतामाश्चिन्नति नः ॥”
मायोपाधिकं परमेष्ठरे च । यथा, पञ्चदश्याम् ।
६ । १२३ ।

“मायानु प्रकृतिं विद्यान् मायिनानु मयि-
श्वरम् ॥”)

मायुः, पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहि उद्याजमिति ।
मिन् प्रक्षिपति + “लवापाजिमिच्छदिसाध्वयुध्य
उज्ज” ।) उगा० १ । १ । इति उज्ज । “मीनाति
मिनोतिदौडां जपि च ॥” ६ । १ । ५० । इत्या-
त्मम् । “आतो युक् चिन्ततोः” ७ । १ । ३३ ।
इति युक् ।) पित्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ११ । ६ । १२८ ।

“इच्छायां चर्ममभिवारणा ममानि मायुं
पयते पयोभिः ॥”

“मायुं शब्दं मिमाति निष्माति करोति ॥” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । ११४ ॥

मायुराजः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति निरुक्तेऽप्येषः ॥
मायूरः, स्त्री, (मयूराणां सन्महः । मयूर + “प्रावि-
रजतादिभ्योऽच्” ४ । १ । १५७ । इत्यच् ।)
मयूरसन्महः । इत्यमरः । २ । ५ । ७३ ॥
(मयूराणामिदमित्यच् ।) तत्सम्बन्धिनः, त्रि ॥
यथा, महाभारते । १६ । १०४ । ६० ।

“आजं गच्छ तथा मौसं मायूरश्चैव वर्जयेत् ॥)
मायूरिकः, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + “पचि-
मन्त्यन्तगान् हन्ति” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् । मयूरयाही । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मायूरी, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारः, पुं, (म + भावे घञ् ।) मृतिः । (यथा,
हजन्संज्ञितायाम् । ३ । ३१ ।

“सुन्दारहृदयनिभः खड्गो हृपहा पिही-
धितिर्भयदः ॥”)

म्वयन्ते प्राणिनोऽनेन । म + घञ् ।) काम-
देवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७६ ।

“अशुभमार न मार । कथं नु सा
इतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीश्रुतघातनपातकी
इयतयापि तयासि किमुज्ज्वलितः ॥”)

विजः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (म + क्तिच् +
घञ् ।) मारकम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
धुस्तरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारगखोत्पत्ति-
र्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“मनोभवस्य वचनं श्रुत्वा चतुराननः ।
विवस्मुरपि तद्वाक्यं श्रुत्वाशुसाहकारकम् ॥
सर्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविष्टोऽभवत्तद्वि ।
समर्था मोहितुमिति निशब्दासं सङ्गमुहुः ॥
निश्वासमारुतात्तस्य नाकारुपा महावकाः ।
जाता गगना लोलजिह्वा लोलाश्चातिभयहराः ॥
तुरङ्गवदनाः केचित् केचित्दृगणसुखाक्षया ।
सिंहश्वानसुखास्त्राण्ये श्वराश्चक्रराजनाः ॥

मारः

अथमारवदनाः शरभाद्याः मुक्ताननाः ।
अथमारवदनाः शरीरपुस्तकाः परे ।
गोक्षपा गोतुखाः केचित्तथा पश्चिमुखाः परे ।
महादीर्घा महाक्ष्मा महासूना महाक्ष्माः ॥
पिङ्गाद्या विरजाद्या च चक्षिकाद्या मही-

दराः ।

एककर्णाक्षिकर्णाश्च चतुष्कर्णाक्षिपारे ।
सूतकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णाः ।
दीर्घाद्या सूतकर्णाश्च सूतकर्णा विहृदयः ॥
चतुष्पादाः पञ्चपादाश्चिपदेकपदाक्षया ।
द्व्यपादा दीर्घपादाः सूतपादा महापदाः ॥
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्ताश्चिपदाक्षया ।
विहस्ताश्च विकृताश्च गोविहास्तयः परे ।
मनुष्यास्तयः केचित् शिशुमारस्तुखाः परे ।
कौचाकारा वकाकारा चंसारस्तपिणः ॥
तथैव मद्गुरवककृकाकस्तुखास्तथा ।
अर्द्धवीला अर्द्धरक्ताः कपिलाः पिङ्गास्तथा ॥
नीलाः मुक्तास्तथा पीता हरिताश्चिपदाक्षया ।
अवाद्यन्त ते शृङ्गान् पट्टहान् परिवादिनः ॥
जदङ्गान् चिह्निमांसेव गोतुखान् पञ्चपाक्षया ।
सर्वे कटाभिः पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विताः ॥
निरन्तराभिन्निष्पन्ना गन्धाः सूतनगामिनः ।
मूलहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता वधुर्धराः ॥
शस्त्रकुशगदाबाणपङ्क्तिप्रासपाक्षयः ।
जानाशुधा महानादं कुर्वन्त्यस्ते महाबलाः ॥
मारयन् अर्द्धदेव्युचूर्णकणः पुरतो गन्धाः ।
तेषाम् वदन्तं तत्र मारयन् अर्द्धदेव्युत ।
योगनिद्राप्रभावात् स विधिवत्तु मयक्रमे ॥
अथ ज्ञानाभ्यासाभावात् तान् दृष्ट्वा मद्वो गन्धान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गन्धानामप्यतः सरः ॥

मदन उवाच ।

किं कर्मेति करिष्यन्ति कुच स्थास्थानि वा
विधिः ।
किं नामधेया एते वा तज्जेतान् विनियोजय ॥
निपुण्येतान् निजे लब्धे स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
क्षत्वा पञ्चाक्षरमायाप्रभावं कथयस्व मे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“अथ महाकाय माकर्ण्य सर्वलोकपितामहः ।
गन्धान् समद्वानाञ्च तेषां कर्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

“एते तूत्तममात्रा हि मारयेति यद्वदन् ।
सुहृद्भिरुत्तरीयमीषां नाम मारयेति जायताम् ॥
मारात्मकत्वाद्येति माराः सन्तु च नामतः ।
सदेव विभ्रं जन्तूनां करिष्यन्ति विनाशकम् ।
तवानुगमनं कर्मे तुल्यमेवा मनीषवः ॥
यच्च यच्च भवान् याता स्वकर्माणि यदा यदा ।
गन्तारस्तत्र तज्जेते साक्षात्प्राप्य तदा तदा ॥
चित्तोद्भासिं करिष्यन्ति तद्वद्व्यवशर्पणाम् ।
जानिनां ज्ञानमार्गश्च विज्ञयिष्यन्ति सर्वदा ।
यथा सांसारिकं कर्मे सर्वे कुर्वन्ति जनवः ।
तथा चेते करिष्यन्ति सविज्ञमपि सर्वतः ॥
इमे स्थास्थानि सर्वत्र वेदिनः कामरूपिणः ।

उ०५

मारयः

तमेवैवा गन्धाध्यः पञ्चयज्ञाङ्गभोजिनः ।
निजनिजावती तीक्ष्णभोजिनोऽपि भवन्त्येते ॥”

इति काशिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

मारकः. पु. (जियन्ते प्राणिनः यजिन् येनेति वा ।
न + कृ. ततः संज्ञार्था कृ.) मरकः । तत्-
पर्यायः । मारिः २ उत्पत्तः १ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पश्चिमिष्यः । वाच् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । चातिपक्षी २ पाक्षकः १ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ मारककर्त्तरि चि ।
मारजित्, पु. (मारं कामं जितवान् । जि +
जिप् । तुगागमः ।) दुष्टः । इत्यमरः । १ । १२ ॥

मारयः, क्री. (मार्यते इति । न + कृ + भावे
ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
(यथा, मनी । ५ । १८ ।

“यावन्ति पशुरोमास्ति तावत्तुल्यो ह मारयम् ।
इथापशुतः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”

अभिचारविशेषः । यथा,—

“एवम् मारयं देवि ! विशेषान् कथयामि
ते ।

चान्नं वद्विषमायुक्तं वामनेचविभूषितम् ।
कूर्चयुक्तं ततो देवि ! अतुक्तं मारय मारय ।
चतुर्दशाक्षरो मन्त्रो व्याहृत्तः शत्रुनाशकः ॥
खदिराङ्गारमादाय कुजाद्व्यां विशेषतः ।
लेखयेत् पुस्तनीं शत्रुस्वरूपां कौहपञ्चके ।
निशायां मल्लके भेजे जलाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ पृष्ठे कमोक्तेन पदद्वये ।
मन्त्रवर्णान् समाजिह्व्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारतन्त्रं ब्रह्मा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
दीर्घाकारां लज्जवर्णां सदाहंसनमस्तकाम् ।
वृत्तयुक्तं हंसं चर्मवर्णीं दिगम्बरीम् ।
शत्रुनाशकर्त्रीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
एवं ध्यायेद्विष्णुर्वायुर्देव्यैर्वा महेन्द्रिणः ॥
ॐ शत्रुनाशक्यै नमः इति दत्त्वा महेन्द्रिणः ।
हरिद्राचूर्णसहितं धारां दद्याद्देवेन तु ॥
अतुक्तस्य शोणितं पिब पिबेति तत्परम् ।
मांसं खादय खादय ह्रीं नम इति मन्त्रम् ।
मध्याङ्गे मध्याह्ने तु पूजयित्वा शताष्टकम् ।
जगेदेकादशाहे च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
दण्डाधिकैकविंशति नृत्यैरेव रिपोभवेत् ॥ ७ ॥
अथवाग्न्यपकारेण शत्रुक्षयमर्हं वदे ।
पुंगोशक्तं समादाय पूजयेदुष्णवारिणा ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नम इति पुंगोशक्तं समाहरेत् ॥
शिवाय नम इति मन्त्रेण चटनञ्च समाहरेत् ।
पशुपतये नम इति प्राणान् संस्थापयेत्ततः ॥
कौहपात्रं महेन्द्राणि । खदिराङ्गारयोगतः ।
शत्रुप्रतिपत्तिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महाब्रह्मं ध्यानान् सुसमाहितः ।
शत्रोर्व्यस्यितं वरं ज्वलदग्निसमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं केशं दक्षिणं प्राक्कर्षणम् ।
नरचर्मोत्तरं देवं महाभाजाद्वेष्टितम् ॥

मारिषः

पिनाकहृक् इहागन्धागन्ध इत्यादिनावाद्य
यत्नतः ।

मूलपात्रये नम इति स्थापयेत् साधकोत्तमः ।
महेन्द्राय नम इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
द्रेष्टानादिस्त्रिधा मूर्तिर्द्युतक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अधिकोद्यादिपर्यन्तं पूर्वरीत्या महेन्द्रिणः ।
नमः शिवायेति मूलमष्टाविंशति संजयेत् ।
हुं चमस्वेति वामेन करेण तु विचरन्त्येत् ॥
अनित केशव विष्णो हरे चण्ड जगार्हण ।
चंस नारायण खाद्या मन्त्रमेव सलक्षयेत् ॥
हुं नमो भगवते वासुदेवाय खाद्या नम इत्यादि
सलक्षयेत् ।

एवमेकादशाष्टिन शत्रुक्षयेदमन्त्रावा ।
अवश्यं जायते देवि ! सर्वं सर्वं विजोचने ! ॥
इति योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे ४ पटलः ।
अपि च ।

“यथास्त्रिंशद् गवास्त्रिंशद् मूत्रनिर्मोक्षमेव च ।
अरेयो निखनेतु दारे पञ्चत्वस्तुपयाति सः ॥”

इति मारक १८६ अध्यायः ।

मारिः, क्री. (मार्यते इति । न + कृ + इत्
मारयम् । वधः । इति मेदिनी । रे, ७७
जनचयः । तत्पर्यायः । मारकः २ मरकः
उत्पत्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारिचिकं, चि. (मारिच + “संस्कृतम् ।” ४४४
इति टक् ।) मरिचिच संस्कृतम् । इति चिह्नान्
कौस्तुभे ।

मारितः, पु. (मार्यते नाशते भक्षीक्रियत इति
न + कृ + कर्मणि क्तः ।) नष्टोक्तः । भक्षं
जतः । यथा, भावप्रकाशे ।

“असम्पत्कारितं सर्वं वलं वीर्यं नाशयेत् ।
करोति रोगान् नृत्यं च तद्व्यात् यत्नतस्ततः ।
अपि च ।

“पूर्वं वज्रसमं नाकं क्षिप्त्वा न विमर्शयेत् ।
ततो गजपुटे पक्वा पुनरङ्गेन मर्हयेत् ॥
तालेन दण्डमार्गेण याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दण्डपुटेः पक्वं वज्रं भवति मारितम् ॥”

अपरञ्च ।
आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवचापलम् ।
यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसकृत्कम्
अन्यथा ।

“शुद्धो रसो भवेद्दमसा अर्क्षितस्तु जगार्हण
मारितो रद्रूपी स्यात् बह्वः साक्षात् सदा-
शिवः ॥”

इति वैद्यदर्पणः ।

मारिचसववारकः, पु. (मारिचञ्च अक्षरं तद्वारः
तीति । व + कृ + अच् ।) राजर्षिविशेष
यथा,—

“कुमारपालश्चौकुक्षो राजर्षिः परमाह्वितः ।
जन्मसमोक्ता धर्मात्मा मारिचसववारकः ॥”

इति हिमचन्द्रः । १ । ३७७

मारिषः, पु. (मर्यति होयानिति । न + कृ + अच्
निपातनात् सिद्धम् । यथा, मा रिष्यति हिर्ग

मारी

कचिदपीति । दिव + कः ।) नाचोक्तौ श्रेष्ठः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १० । (कचित् पुराणा-
हावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ।

“बाह्यायं ते करिष्यामि मन्त्रशक्त्या महा-
मते ।।

भविता यदि संध्यामस्तव चैत्रेण मारिष ।।”
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।

“वार्धमाणाचमं दृढाभगदत्तेन मारिष ।।”)

तत्तुल्योपशाकविशेषः । भरवा इति हिन्दो
भावा । तत्पण्यायः । कन्वरः २ मारिषिकः १ ।
(शाकार्थं पण्यायो गुणाश्च यथा । [अथ चैत-
मरवा । लोहितमरवा नवका इति च कोके ।]

“मारिषो वाय्वको मार्गः, चेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुहः ।
वातहृत्कारो रक्तपित्तनुद्गुहमधिजित् ।

रक्तमार्गो गुरुर्नाति सचारो मधुरः सरः ।
श्रेष्ठः कटुकः पाके खण्डरोष उदीरितः ।।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मारिषा, स्त्री, (मारिष + टाप् ।) दन्तमाता ।
इति मेदिनी । वि, ४४ । (यथा, मत्स्यपुराणे ।
४ । ४६ ।

“सोमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विश्रुता ।
तेभ्यस्तु दन्तमेकं सा पुत्रमग्र्यमजो जनत् ।।”

अस्या जन्मदृष्टान्तो यथा, विष्णुपुराणे ।
प्रथमांशे १५ अध्याये ।

“ककुत्स्तां सुनिः पूर्वमासीद्देविदीवरः ।
सुरस्यं गोमतीतीरे स तेषं परमं तपः ।
तत्तुलोभाय सुरेन्द्रेण प्रन्वोचाख्या वराचराः ।
प्रयुक्ता चोभयामास तद्वर्षं सा शुचिस्मिता ।।”
इत्यारम्भ—

“वायवित्यं स विप्रविक्ता ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावन्नतुल्येदजला सा बभूवातिवेपथुः ।
प्रवेपमाणां सततं स्निग्धगात्रजतां सतीम् ।

गच्छ गच्छति सक्नोधसुवाच सुनिवतमः ।
सा तु निर्भयं विता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्मत् ।

आकाशगामिनी स्वेनं ममाहं तरुपल्लवेः ।
हृत्पादद्वयं ययौ बाला तदप्यादवपल्लवेः ।

निर्माज्जमाणा गात्राणि गजनुस्त्रेदजलानि ये ।
श्लेषिणा वत्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।

निष्पगाम स रोमाश्च स्त्रेदरूपी तदङ्गतः ।
तं दृष्ट्वा जयदुर्गर्भे एकं चक्रे तु मारुतः ।

मया चाप्यायितो गोभिः स तदा वदधे शनैः ।
हृत्पादगर्भसंभूता मारिषाख्या वराजना ।

ता प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एव प्रशास्यताम् ।
कक्षोरपल्लवेव सा दृष्टेभ्यश्च ससृजता ।

ममापल्लवं तथा वायोः प्रन्वोचातवया च सा ।।”
श्रूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । २७ ।

“देवमीदृशः श्रूरस्य मारिषा नाम पत्न्य-
भूतः ।।”

मारी, स्त्री, (मारि + कृदिकारादिति पक्षे
ढीप् ।) चण्डी । जनकपुत्रः । इति मेदिनी ।
दे, ७६ । मातृचरी शक्तिः । यथा,—

मारुतः

“मारो विभूतेन जवान चान्धान्
खडाङ्गपातेरपरां च कौशिकी ।।”

इति वामने ५२ अध्यायः ।

मारौचः, पुं, (मरीचैरपयं पुमान् । मरीच +
अण् ।) राक्षसविशेषः । स च तारकाराक्षसी-
पुत्रः रावणस्यानुचरः सीताहरणकाये माया-
नगरूपोऽसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामा-
यणम् । अस्य विवरणं यथा,—

“एतस्मिन्ननरे रामो ददर्श कनकं नृगम् ।

सीता तं प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्वकम् ।

संन्यस्य लज्जाम् रामो जानक्या रक्ष्ये वने ।

खयं जगाम तूर्णं तं विशाध शायकं च ।

जा लज्जयेति शब्दश्च कृत्वा च मायया नृगः ।

प्राणास्तत्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ।

नृगदेहं परित्यज्य दिशं देहं विधाय च ।

रत्ननिर्माळयानेन वैकुण्ठं स जगाम ह ।

वैकुण्ठद्वारं दृष्ट्वा सीतुं किङ्करो द्वारपालयोः ।

जयच्च विजयश्चैव वल्लवाञ्जलिताभिः ।

श्रापेन शनकादीनां संप्राप्य राक्षसीं तनुम् ।

पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ।।”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डे १२ अध्यायः ।

कश्यपः । यथा,—

“इति संचिन्त्य भगवान् मारौचः कुरुनन्दन ।।

उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानश्च विगर्हयन् ।।”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।

(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।

मारौचिभ्यो मरीचिस्तु मारौचः कश्यपोऽसौ
भूतः ।।”

कक्षोलकम् । याज्ञकब्राह्मणः । इति मेदिनी ।

चे, १७ । रावणहस्ती । इति जटाधरः ।

मारौची, स्त्री, (मरीचैरियम् । इत्यण् । ङीप् ।)

देवताभेदः । इति मेदिनी । चे, १७ । सा तु

मायादेवी । तत्पण्यायः । त्रिस्तुत्या २ वज्र-

कालिका ३ विकटा ३ वज्रधाराह्वी ५ गौरी ६

पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मारुतः, पुं, सर्पाक्षः । पत्न्याः । गोमयमण्डलम् ।

इति मेदिनी । डे, ३५ ।

मारुतः, पुं, (मरुदेव । मरुत् + “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”

५ । ४ । ३८ । इति स्मार्थेऽण् ।) वायुः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६५ । (त्रयतेऽनेन क्रुद्धेन

नाचोति नृ उ उत मरुत् मरुदेव मारुतः

स्मार्थे णः । इति तट्टीकायां भरतः ।

(यथा, मनी । ४ । १२२—१०३ ।

“अतिथिस्नाननुज्ञाय मारुते वाति वा भृशम् ।

दक्षिणं च श्रुते गात्राच्छ्लेष्णे च परिश्रुते ।

सामध्वनादग्न्यनुधी नाधीयीत कदाचन ।)

अस्यांत्वतिर्यथा,—

कश्यप उवाच ।

“पुत्रस्ते भविता भद्र ! इन्द्रजा देववाच्यः ।

संवत्सरं व्रतमिदं यद्यज्ञो धारयिष्यसि ।।”

अज्ञो यथावत् ।

“संवत्सरं पुंसवर्गं व्रतमेतदविब्रुतम् ।

मारुतः

धारयिष्यसि चेनुभ्यं शक्यता भविता सुतः ।।

वाद्रिमिन्धुपेक्षाय दितौ राजन् ! महामनाः ।

कश्यपाहर्भमाधत व्रतचाञ्चो दधार वा ।

मातृव्यसुरभिप्रायमिन्धु आद्याय भावद ! ।

शुश्रूषवीनाममर्षा इति पथ्यचरन् कविः ।

एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिदृष ! ।

प्रेपुतः पथ्यचरन् जिह्वो नृगस्थेन नृगाहतिः ।

नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽय महीपति ! ।

(चितां तीर्त्वा गतः शक्रः केन मे स्थाप्यं च

त्वित् ।।

एकदा सा तु सन्ध्यायास्तच्छिद्रा व्रतकथिता ।

असृष्टवाय्वधीनादृष्टिः सुव्याप विधिमीहिता ।

लब्धा तदन्तरं शक्रो निद्रापङ्क्तचेतसः ।

दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ।

चकर्त्त सप्रधा गर्भं वक्ष्येण कनकप्रभम् ।

वदन्तं सप्रधेकेकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।

तन्नुतुः पात्यमानास्ते सर्वे प्राञ्जलयो वृष ! ।

किं न इन्द्र जिघांससि आतरो मरुतस्तव ।

मा भेष्ट आतरो मरुतं यूयमित्याह कौशिकः ।

अनन्यभावान् पार्श्वद्वारात्प्रभो मरुतां गणान् ।

न ममार इतिर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ।

सज्जरिन्धेय पश्चाद्गन्तुं देवास्ते मरुतोऽभवन् ।

अपोऽस्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः क्षताः ।

इतिरुत्थाय ददृशे कुमाराननकप्रभान् ।

इन्द्रेण सहितान्देवी पथ्येतुष्यदनिन्दिता ।

अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतं सुदुष्करम् ।

एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्तसप्तमभवन् कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा नृषा ।

इन्द्र उवाच ।

अम्ब ! तेऽहं अवसितसुपथ्यार्थं गतोऽन्तिकम् ।

लब्ध्वाऽन्तरोऽन्तिकं गर्भमर्षवृद्धं धर्मदृक् ।

ज्ञातो मे सप्रधा गर्भे आसन् सप्त कुमारकाः ।

तेऽपि चैकेकशो वृक्षाः सप्रधा नापि मन्त्रिरे ।

ततस्तत्परमाश्चर्यं धीक्ष्य अवसितं मया ।

महाप्रवृत्तपूजायाः सिद्धिः काप्यानुवृत्तिकी ।

तदिदं मम दीर्घकथं बालिशस्य महीयसि ! ।

चतुर्महसि मानकं दिष्टा गर्भो नृतोत्पितः ।।

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तथाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भिः सह तां गत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ।।”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।

४७ । ४६—५० ।

“मारुता धेनुकाश्चैव तज्जनाः परतज्जनाः ।

वाङ्मीकाक्षितिराक्षेव चोजाः पाण्ड्याश्च

भारत ! ।

एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पञ्चमा-

श्रिताः ।।”

अयिमेदः । यथा, युद्धसंघर्षपरिशिष्टे । १२ ।

“अयिस्तु मारुतो नाम गर्भधाने विधीयते ।।”

मरुतसम्बन्धिनः, वि । यथा, अग्निवे । १।१।१।१।

मार्कण्डे

“रात्रि चरं रात्रि मित्रमन्त्रे रात्रि चरं दत्त
मादत्त नः ॥”

“मादत्तं मरुता देवविद्यां वन्दन्ति ॥” इति
तन्नाम्ये वाचकः ॥

मादत्तवत्, श्री, (मादत्तस्य व्रतमिव व्रतं नियमो-
क्तम् ।) राजभक्त्यैविशेषः । यथा,—

“प्रविष्टं सर्वभूतानि यथा चरति मादत्तः ।

तथा चरैः प्रवेष्टं व्रतमेतद्धि मादत्तम् ॥”

इति मार्कण्डे २०० अध्यायः ॥

मादत्तात्मजः, पु, (मादत्तस्यात्मजः ।) हनुमान् ।

इति जटाधरः ॥ (भीमस्य ।)

मादत्तामहः, पु, (मादत्तमपहन्ति । हन + उः ।)

वदन्त्यहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनामके,
त्रि ॥

मादत्ताग्रजः, पु, (मादत्तोऽग्रजमस्य । अन्नातीति ।

अग्र + ध्युः । मादत्तानां अग्रजो भक्तकः ।)

वर्षेः । पवनाग्रज इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १९ ।

“भक्तः प्रसन्नं सङ्गां वै बाहुभ्यां संश्रितवतः ।

स्थितः स्यात्परिवाभ्यासं निक्षेपे मादत्ता-

ग्रजः ॥”)

वायुमात्रभक्तके, त्रि ॥ (मार्कण्डेयसैनिक-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।

“विद्युताक्षो धनुर्वक्रो जाठरो मादत्ताग्रजः ॥”)

मादतिः, पु, (मादत्तस्यापत्यं पुमान् । मरुत +

“अत इत् ॥” ४ । १ । ६५ । इति इत् ॥)

हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ६० ।

“प्रहृतावुपलब्धार्था तस्याः सम्पत्तिदर्शनात् ।

मादतिः सागरं तीर्थः संसारमिव निर्ममः ॥”)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवो-
भागवते । २ । ७ । २१ ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातुर्ज्येष्ठस्यामिततेजसः ।

संप्रहृष्टस्य महाबाहुर्मोदतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥”)

मार्कः, पु, भृङ्गराजः । इति रत्नमाला ॥

मार्कण्डः, पु, (नृकण्डोरपत्यम् । नृकण्डु + अण् ।)

मार्कण्डेयसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, जटापिशेषः । भूद खखसा इति
हिन्दीभाषा ॥ सा तु काकरोलभेदः । तन्-
पत्न्यायः । भूमिचरौ २ मार्कण्डौ २ नृदुरेचनी

४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्द्धाघः-
कायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मोदरना-

श्रित्वच । इति भावप्रकाशः ॥

मार्कण्डेयं, श्री, भूम्याहुस्त्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मार्कण्डेयः, पु, (नृकण्डोरपत्यम् । नृकण्डु + शुभ्रा-
दिभ्यश्च ॥” ४ । १ । १२९ । इति ङक् ।) नृकण्डु-

सुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं
यथा,

“दिसुनं जटिलं सौम्यं सुवहं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”

तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

मार्कण्डे

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा
सुने । ।

अपवान् वितर्वाद्येव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ।

मार्कण्डेय महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन । ।

आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमन्त्राकं वरदो भव ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्घथा,

मार्कण्डेय उवाच ।

“देवौ धातुविधातारौ भृगोः स्थानिरुद्धवतः ।

श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य वा ।

आयतिर्निधनिकेव मेरोः कथ्ये महात्मनः ।

भार्ये धातुविधातोस्ते तथोर्जातौ सुताभौ ॥

प्राणश्चैव नृकण्डुश्च पिता मम महायशः ।

मनस्विन्वामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥

धूम्रवर्णां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥”

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे वृद्धमर्गाध्यायः ॥

अपि च ।

पुनस्तथ उवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयपत्तिसुतमाम् ।

पुरा कल्पे सुनिः पूर्वं नृकण्डुर्नाम विभुतः ॥

भृगोः पुत्रो महाभागः सभार्यस्तपस्वीकृतः ।

तस्य पुत्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥

स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।

ज्ञानिना स तदा दृष्टो भ्रमिता लघुप्राज्ञये ॥

स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनञ्च ततो दितम् ।

वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्षां बालकस्तव ॥

दितं खण्डितम् ।

संश्रया साष्टवर्षाणि जातानीति न्यवेदयत् ।

नृकण्डुनैव सुतस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥

मासमायुश्च पुत्रस्य तेऽवशिष्टं सुनीचर ॥

नैव श्लोकस्तथा कार्यः सत्यमेतदुदाहृतम् ॥

एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म ! ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।

व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥

आह चैनं पिता पुत्रमहं त्वमभिवादय ।

एवमुक्तः स वै पित्रा ज्ञानिं भक्त्या नमाम सः ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।

मार्गेणापि समायातास्तेन सप्तवर्षोऽभजताः ॥

बाहेन तेन दृष्टास्ते सर्वे समभिवादिताः ।

आयुष्यान् भव तैस्तुः स जहौ दण्डमेखलाम् ॥

उक्तास्ते च पुनर्वाणीं पश्यन्तः शीघ्रजीवितम् ।

दिनानि पञ्च ते चायुर्वात्ता भीताभवन् पुनः ॥

तत्पुत्रत्वप्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।

प्रतिमुष्य च तं बालं प्रणिपेतुः पितामहम् ॥

आयुष्यान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवादितः ।

चिरायुर्ब्रह्मणा बालः प्रोक्तः स ज्ञप्तिवसिष्ठौ ॥

ततस्ते सुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहम् ।

पितामहस्तु सप्तवर्षेण दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मितान् ॥

कार्येण येन वा याताः कोऽयं बालो निवेद्यताम्,

ततः सप्तवर्षो राजन् ! सर्वं तस्मै न्यवेदयन् ॥

भृगोः स्रुर्मृकण्डस्तु शीघ्रायुक्तस्य बालकः ।

अस्यायुवस्ततस्तस्य ब्रह्मास्तेनास्य मेखलाः ॥

यज्ञोपवीतं दण्डश्च इत्या तेन प्रवीधितः ।

मार्कण्डे

वं कश्चित् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतये जनम् ॥

तस्याभिवादनं कार्यमेवमाह पितामहः ।

तावद्वयमनेनाथ चितौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥

एकत्वमार्गम् ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देवयोगात् पितामहः । ।

चिरायुर्भव वै विप्र ! बाहेन ब्रह्माभिरीरितम् ॥

कथं चिरायुः स्याद्विप्रबालकः सान्पुतं प्रभो । ।

कथं नावृत्तिनो देव ! भवामो भवता वयम् ।

एवमुक्तस्तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।

अतवाचो भविष्यामः सर्वे एव वयं स्थिताः ॥

मनुसमन्वायुषा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।

जघीर्षां सुखतत्त्वासौ मनुसहायो भविष्यति ।

कल्पस्यादौ तथा चान्ते वृत्तौ सुनिभिरुत्तमैः ॥

एवमेव सुनयो बालं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

सम्बोध्य प्रेवयामास भूयोऽप्येवं परन्तप ! ॥

तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं यद्वत् ॥

जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं स तथानवोत् ॥”

इति पाद्मे दृष्टिखण्डे १० अध्यायः ॥

अपरश्च ।

आस उवाच ।

“मार्कण्डेयेन सुनिना यथा नृदुः पराजितः ।

तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स ! महामतिः ॥

भृगोः पौत्रो महाभागो बालश्चैव महाद्युतिः ।

वष्टुधे वल्लभो बालः पिता तस्य क्षतक्रियः ॥

स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेशी कश्चिदब्रवीत् ।

वर्षे द्वादशमे पूर्णे नृदुरस्य भविष्यति ॥

श्रुत्वा तस्मात्तापितरौ दुःखितौ तौ बभूवतुः ।

तौ दृष्ट्वा दुःखसम्यग्मौ मार्कण्डेयो महामतिः ॥

उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमोदयम् ।

वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं मम पृच्छतः ॥

कथयामास तन् सर्वमादेशी यदुवाच ह ।

तन् श्रुत्वा तौ सुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥

पित्रा साहं त्वया मातरं कार्यं दुःखमन्यहम् ।

अपनेष्यामि मे नृदुः तपसा नात्र संशयः ।

यथा चाहं चिरायुः स्यात्तथा कुल्यामहं तपः ।

कृत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाश्रास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।

तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

पूजयामास देवशं मार्कण्डेयो महासुनिः ॥

पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेपे सुदुष्करम् ।

निराहारो सुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्त्रितः ॥

मात्रोक्तमर्यासन्नदिने तत्र महामतिः ।

ज्ञात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथार्चनम् ।

हृदि हत्वेन्द्रियग्रामं विप्रदुर्गन्तारारुहना ।

आसनं स्थापितं ब्रह्मा कृत्वाशौ प्राणसंयमम् ॥

ॐकारोच्चारयाद्गीमान् हृदि पद्मं विकाशयन् ।

तन्मध्ये रविसोमाग्निमखलानि यथाक्रमम् ॥

कल्पयित्वा हरेः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।

पीताम्बरधरं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्ततो मनुसुदीरयन् ॥

इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

मनस्तत्रैव संतप्तं देवदेवजातुपतौ ॥

मार्कण्डेयः

ततो यमाजयातन आगता यमकिङ्कराः ।
पादहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुभूतैस्तु ते जताः ।
सुषोर्ध्वमागच्छेददृष्ट्वा पुनः पुनः ।
वयं निहता गच्छामो ननु रेवामिच्छति ।
आगत्य स्वयमेवात्र ननुः पार्थ महात्मनः ।
मार्कण्डेयस्य वभाम विष्णुकिङ्करशङ्कया ।
ते चाप्युद्गम्य तुवजान्मथ्युर्विष्णुकिङ्कराः ।
विष्णुश्रया जनिष्यामो ननु मथ्येति संस्थिताः ।
ततो विष्णुपितमना मार्कण्डेयो महात्मनिः ।
तुष्टाव प्रगतो भूत्वा देवदेवं जनाह्वनम् ।
विष्णुनेत्रोपदिष्टुं क्लोत्रं कर्णे महात्मनः ।
स्वभावितेन मनसा तेन तुष्टाव माधवम् ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
प्रगतोऽस्मि सुषोर्ध्वं किमो ननुः करिष्यति ।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनममममयम् ।
केशवच प्रपन्नोऽस्मि किमो ननुः करिष्यति ।
वासुदेवं जगद्गोत्रं भागुमनमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे ननुः करिष्यति ।
शङ्खचक्रधरं देवं हृद्यकृपिणममयम् ।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे ननुः करिष्यति ।
वाराहं वामनं विष्णुं वारिचं जनाह्वनम् ।
माधवच प्रपन्नोऽस्मि किं मे ननुः करिष्यति ।
पुरुषं पुष्करं बीजं स्वेमबीजं जगत्पतिम् ।
कीर्तनायं प्रपन्नोऽस्मि किं मे ननुः करिष्यति ।
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोगिनमयोनिकम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे ननुः करिष्यति ।
सहस्रशिरसं देवं यत्तायत्तं सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे ननुः करिष्यति ।
इत्युदीरितमाकर्ण्य क्लोत्रं तत्र महात्मनः ।
अपवातजतो ननुर्विष्णुनैव धीकृतः ।
इति तेन जितो ननुमार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे हृदि नैव नास्ति दुर्कभम् ।
ननुःकमिदं पुण्यं ननुप्रशमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुस्वाच च ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“य इदं पठति भक्त्या त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाक्षे तस्य ननुः स्यान्नरस्याच्युतचैतवः ॥”

यास उवाच ।

“कृतपद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शान्तमादिदेवम् ।
सच्चिन्म सूर्यादपि राजमानो
ननुः स योगी जितवांसेदेव ॥”

इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयनृत्तुश्रयो नाम
७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन प्रोक्तम् । मार्कण्डेय
+ अथ । पुराणविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । १—२ ।

“शृङ्खलुं संप्रवक्ष्यामि पुराणानि सुनीचराः ।”

इत्यारभ्य—

तथा गृहसहस्रम् मार्कण्डेयं महादुस्तम् ॥”

मार्कण्डेयः } पुं, भृङ्गराजः । इत्यमरः । १० । ११५ । १ ।
मार्कण्डेयः } मर्कति केशरज्जनार्थं गच्छति मर्कवः ।

मर्कं सर्पे नास्तीति अथः निपातनादृष्टिः ।
मार्कण्डेयः स्यचतुर्थान्तः मर्कविंशदित्याहः
पुण्डरीकाक्षोऽदामो दीर्घश्चेति परेषां साधि-
तत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । १०० अ० ।

“स्यान्मार्कवस्त्रं च रसेन निहन्ति तेजं
वाक्नीं कथानिजलतामपचीं वणाच ॥”)

मार्करो रेवान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः । (अथानयोः पर्याया यथा,—

“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्गमार्कवम् ।
इति वेदकथनमाज्ञायाम् ॥

भृङ्गराजो भृङ्गराजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरज्जनः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
मार्कः केशराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥”

इति गारुडोपनिषत्तत्त्वप्रथमेऽध्याये ॥

मार्गः, क संस्कारः । सर्पणे । इति कविकल्प-
दृष्टम् । (पुं०-पर०-सक०-सैट् ।) क मार्गयति ।
इति दुर्गादासः ।

मार्गे किं अन्ये । इति कविकल्पदृष्टम् । (पुं०-पथे
भा०-पर०-सक०-सैट् ।) अन्येः प्रतिसन्वा-
नम् । किं मार्गयति मार्गेति गुणं गुणी ।
मार्गानां हे देहभावानित्यात्मनेपदं गच्छता-
नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ।

मार्गः, पुं, (मार्ग्येति संस्क्रियते पादेन नम्यते
ममनायान्विष्यते इति वा । मार्गं वा नम +
+ चञ् ।) पठ्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ।

तत्परिमाणं यथा,—

“चिंशह्रन्विं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशह्रन्विममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥

धनूँ वि दशविस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।
शुवाजिरथनागानामसन्माधः सुचक्रः ॥

धनूँ वि चैव चत्वारि शास्त्रारण्यास्तु निमित्ताः ।
विकराणोपरण्यास्तु विकराप्युपरचक्राः ॥

जङ्गापथस्तुपादस्त्रिपादश्च यष्टाक्षरम् ।
त्रयीपादस्त्रिपादः प्राग्वंशः पादकः स्त्रुतः ॥

अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।
प्रादृक्काक्षे तु प्रादृक्ती कर्त्तव्या अन्यथा नहि ॥

इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार-
लक्षणध्यायः ॥ ३॥ (यथा, महाभारते । २ ।

६० । १० ।

“यका बालानभिज्ञा च मार्गाणां मतयोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥”)

गुदम् । तत्पर्यायः । पायुः २ तदुद्गदः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ७२ ॥ नृगमदः । (नृगस्येदम् । नृग
+ अण् । नृगसम्बन्धिनः, वि । यथा, सुश्रुते ।

शारीरे २ अ० ।
“मार्गाङ्गिकान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतम् ॥”

यथा च मार्कण्डेये । २० । १० ॥
“तद्वर्ण्यं सलिलं तात । सदेव पितृकर्मणि ।

मार्गमाविकर्मोद्भूतं सर्वमैकशक्यं यत् ॥”
(नृगो नृगशिरास्तदुक्ता पौर्णमास्य च ।

मार्गपा

नृग + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्येवचम् ।
इति मेदिनी । गे, १० । नृगशिरो नक्षत्रम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम
स्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ५२ ।

“विचरो रोजिती मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥”)
मार्गकः, पुं, (मार्गं । स्वार्थे कन् ।) अथवायव-
मासः । इति शब्दमाणा ।

मार्गं, स्त्री, (मार्ग्येति अन्वित इति । मार्गं +
भावे क्युट् ।) अन्येवचम् । तत्पर्यायः । सञ्जी-
वम् २ विचयनम् ३ नृगणा ४ नृगः ५

इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ याचना । इति
मेदिनी । स्त्री, ७१ । प्रणयः । इति जटाधरः ।

(मार्ग्यतीति । मार्गं + क्युट् ।) याचके, वि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

मार्गकः, पुं, (मार्गयति कल्पमिति । मार्गं + क्युट् ।)
शरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महा-
भारते । ६ । ११५ । ४४ ।

“ते सर्वे हृद्यन्वानः संयुगेवपनायिनः ।
बहुधा भीष्ममात्रं मार्ग्यैः कृतमार्ग्यैः ॥

मार्गयति धनाच्च दातारमिति । मार्गं + क्युट् ।)
याचकः । इति मेदिनी । स्त्री, ७१ ॥

मार्ग्यकः, पुं, (मार्ग्यं + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इति हज्जायुधः ।

मार्ग्यधेनुः, पुं, (मार्ग्यं धेनुः परिमाणम् ।)
योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाणा ।

मार्ग्यधेनुकं, स्त्री, (मार्ग्यधेनु + स्वार्थे कन् ।)
योजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्ग्यपाणी, स्त्री, (मार्गं पाणयति हिंसेभ्यो
रच्यतीति । पाण + अण् । गौरादित्यात् ङीष् ।)

कृष्णः । यथा,
“ततोऽपराहसमये पूर्वस्थां दिशि नारदः ।

मार्ग्यपाणीं प्रबध्नीयाद्गुणैस्तैश्च पादपैः ।
कुशकाश्रमयेर्दिशां संस्कारैर्बहुभिर्मुदा ।

भूषयित्वा गजानन्वान्कुशपादिसंयुतान् ।
गोटवान् महिषांश्चैव चयटाभरजभूषितान् ।

मेरीन्दङ्गपट्टहवादिषध्वनिनादितान् ।
तस्याः स्थाने नयेत् सार्यं शान्तिपाठादि-

नन्दितः ॥

मार्ग्यपाणि नमस्तुभ्यं सन्तोषप्रवर्धके ।
तवे तव सुखेनात्रा गजा गावः प्रयान्ते मे ॥

राजानो राजपुत्राश्च नाक्षत्राः मूढजातयः ।
मार्ग्यपाणीं समाजिह्व वार्ताः स्युश्च सदैव हि ॥

ततो गावश्च संपूज्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आत्मनः श्रेयसे भूय इति पूर्वा करोति हि ॥

अधनः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु एततः ।
गावो मे सन्ततः सन्तु गवां मध्ये वसान्त्वजम् ॥

या जघ्नीर्णकपालानां धेनुर्गुणैश्च संस्थिता ।
क्षीरं वदति यज्ञार्थं मम पापं यपोहतु ॥

या कामधेनुर्भवने च विष्णो-
र्या कामधेनुर्धर्मदधिगमे ॥

या क्षीरमेधुं तु वशिष्ठमेधे
या कामधेनुर्वेदा ममास्तु ॥

मार्जार

आपोविदेतिरुक्तस्य विन्मुहीय ऋषिः स्तुतः ।
आपो वै देवता ऋग्वेदो गायत्री मार्जनं
स्तुतम् ॥

इत्याहुकाचारतत्त्वम् ॥

मार्जनः, पुं, (मार्ज्जतेनेति । मार्ज्ज + क्युट् ।)
लोपद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥ चेतनोपः ।
इति सुभूतिः । रक्तलोपः । इति खामी ॥

मार्जना, स्त्री, (मार्ज्जते इति । मार्ज्ज + भावे
युच् ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥
सुरजध्वजः । इति हेमचन्द्रः । १ । ३०० ॥

मार्जनी, स्त्री, (मार्ज्जते अयनेति । मार्ज्ज + करणे
लुट् + क्तियां ङीप् ।) सम्मार्जनी । भौटा
इति भाषा । यथा,—

“नमामि शीतला देवीं रासभस्या दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां मूर्पालङ्कृतमलकाम् ॥”

इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम् ॥

मार्जनीयः, वि, (मार्ज्जते इति । ऋज् + ञनी-
यर् ।) मार्जनयोग्यः । मार्ज्यः । इति ऋज-
घातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । अग्निः ।
शोधनम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मार्जारः, पुं, (ऋज् + “कञ्जिन्निभ्यां चित्”
उणा० १ । १३७ । इति आरन् चित् । “ऋजे-
र्द्विः” इत्यञ्जुलदत्तोक्तेर्द्विश्च ।) रक्त-
चिम्बकः । इति राजनिर्घण्टः । विद्वान् ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १५६ । १६ ।

“मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व-
कर्मसु ॥”

खड्गसः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ ॥

मार्जारस्यार्जने दीपो यथा,—

“अभोव्यक्तिकाधकमार्जाराखुच कुक्कुरान् ।
पतितपविष्ठचण्डालनृतरांश्च धमेवित् ।
संस्पृष्ट्य शुभते जानादुदक्यायामभूकरौ ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥ ॥

पारिभाषिकमार्जारो यथा,—

“इभायं जपते यश्च तपते यजते तथा ।
न परचायंसुदुयुक्तो मार्जारः परिकीर्तितः ॥”
तस्यात्मभोज्यं यथा,—

“अभोव्याः कृतिकाधकमार्जाराखुचकुक्कुराः ।
इति वामनपुराणे १५ अध्यायः ॥

मार्जारिकः, पुं, (ऋज् + आरन् उद्दिष्टः ।
“संज्ञायां कन्” ४ । ३ । १४७ । इति कन् च ।)

मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः । (मार्ज्ज +
कार्ये कन् । विद्वान् । यथा, महाभारते ।
१ । २३३ । २४ ।

“इमे मार्जारिकाः शुक्र ! निवृत्तजयनि
नः ॥”

मार्जारिकः, पुं, (मार्ज्जरेव कण्डः कण्ड-
खरो यस्य । यदा, मार्ज्जरो मयूरः कण्डो
यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जारिकर्षिका, स्त्री, (मार्ज्जरेव कर्षो इव
कर्षो यस्याः । क्तियां ङीप् कार्ष्ये कन् । ठाप्

७१०

मार्तण्डः

पूर्वस्य इत्यन्वयः । चातुष्ठा । यथा,—
“चातुष्ठा चर्षिका चमेतुष्ठा मार्जार-
कर्षिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

मार्जारकर्षी, स्त्री, मार्ज्जरेव कर्षावस्थाः ।
ङीप् । चातुष्ठा । यथा,—
“मार्जारकर्षी चातुष्ठा कर्षमोदितश्च चर्षिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्ज्जरेव गन्धोऽस्याः ।)
सुगन्धणीविशेषः । इति रत्नमाला ॥
मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्ज्जरेगन्धः । कन् ।
ठाप् । अत इत्यन्वयः ।) सुगन्धणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“सुगन्धणी काकपणीं सुगन्धपुष्पिका सहा ।
काकसुता च वा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य खण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्जारी, स्त्री, (मार्ज्जं शोधयति केशादिकम-
नया । ऋज् + आरन् । क्तियां ङीप् ।) कस्तूरी ।
जन्तुविशेषः । गन्धगञ्जुला इति खाटासी इति
च भाषा । तत्पर्यायः । पूतिका २ पूतिकाजः ३
गन्धचेलिका ४ । अस्या गुणाः । वाग्निधार-
कत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कषवातनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्जारीयः, पुं, (मार्ज्जरेव ।) मार्जार +
“गृहादिभ्यश्च” ४ । २ । १३८ । इति क् ।)
विद्वान् । मूढः । कायशोधनम् । इति मेदिनी ।
ये, १२७ ॥

मार्जालः, पुं, मार्जारः । रजयोरेकत्वात् ॥
मार्जालीयः, पुं, (ऋज् + “स्थाचतिन्तेरा-
जच् चाल्जालीयश्च” उणा० १ । ११५ । इति
आलीयच् ।) विद्वान् । मूढः । कायशोध-
नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ७७ ।

“जलाटाक्षाय सन्ध्याय मीढुषे मूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सन्ध्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥”
मार्जिता, स्त्री, (मार्ज्जते वृध्यते पाणिनेति । ऋज्
+ णिच् + कर्मणि क्तः । क्तियां ठाप् ।) रसाला ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ सा तु दधिवत्तमधु-
सर्पिर्मरिचादिकृतकपूर्वादिवासितसदृशस्य-

विशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (गुणादयो-
ऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातव्याः ।) शोधिते, वि ॥

मार्तण्डः, पुं, (ऋतञ्चासौ अण्डश्चेति । ऋताण्डे
भवतीति । ऋताण्ड + “तत्र भवः” ४ । ३ ।
५३ । इति अण् ।) सूर्यः । (तन्निरुक्तिश्च ।
यथा,—

“अग्निव्यन्त्रेषु गर्त्रेषु पुत्रं दृष्ट्वा पितामहीत ।
अर्षिस्तं भव माण्डितं मार्तण्डस्तेन स स्तुतः ॥”
यथा, मार्कण्डेये । ७७ । १ ।

“मार्तण्डस्य रवेर्भायां तनया विष्णुकर्मणः ।
संज्ञा नाम महाभागः तस्यां भागुरजीजनत् ॥”
अर्कटश्च । इत्यमरः । मूकधः । इति मेदिनी ।
तं, ३५ ॥ मार्तण्डात्पत्तिर्यथा,—

मार्तण्डः

मार्कण्डेय उवाच ।

“एवं वा नियता रेवी चक्रे स्त्रीचमर्चयिष्यम् ।
निराहारा विवस्वन्मरारिराधयिष्यन्ते ॥

ततः कावेन महता भगवांस्तपनो तुने । ।
प्रत्यक्षतामगातस्या दाक्षायण्या विजोत्तमः ॥

वा ददर्श महाब्रूतं तेजसोऽम्बरचं स्थितम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वज्जालामाजातिदुर्ध्रुम् ॥

तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता ।
जगादाह । प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते ॥

यथा दृष्टवती पूर्वमम्बरस्थं सुदुर्ध्रुम् ।
संघातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूतये ॥

प्रसादं कुरु पश्येयं ब्रह्मं ते प्रभाकर । ।
भक्ताशुक्लम् । विभो ! भक्ताहं पाप्मि मे
सुतान् ॥”

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावस्तु ।
अदृश्यत तदादित्यस्तपताञ्जोपमप्रभः ॥

अथ तं प्रागती देवीं तस्य सन्दर्शयानुसुमे । ।
प्राह भास्वान् दृष्टुं वरं मतो यमिच्छसि ॥

प्रणता शिरसा सा च जाशुषीकृतमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं ससुपस्थितम् ॥

देव ! प्रसीद पुत्राणां कृतं विभुवनं मम ।
यज्ञभागाश्च देतेयेदं गवेष्य वलाधिके ॥

तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते । ।
अंशेन तेषां आढृतं गत्वा नाशय तद्विपूत ॥

यथा मे तनया भूयो यज्ञभागशुभः प्रभो ! ।
भवेयुरधिपाश्चैव जैलोकस्य दिवाकर ! ॥

तथाशुक्लं पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे ! मम ।
कुरु प्रसन्नार्तिहर ! स्थितिकर्ता त्वमद्य मे ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्माद् भगवान् भास्वरो वारितस्करः ।
प्रणतामदितिं विप्र ! प्रसादस्तुखो विभुः ॥

सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाश्चमिषेयतः ।
तत्पुत्रशचनदिते ! नाशयाम्याशु निर्हता ॥

इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्हान्तुपागमन ।
निवृत्ता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाङ्मिता ॥

ततो रश्मिसहस्रान्तः सुषुप्तास्थो रवेः करः ।
विप्रावतारं संचक्रे देवमातुरथोदरे ॥

लक्ष्म्यान्धायणादोनि सा चक्रे सुसमाहिता ।
शुचिः सन्धारयाम्येनं दिवं गर्भमिति द्विज ! ॥

ततस्तं कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपमुताचरम् ।
किं मारयसि गर्भाहमिति निजोपवासिनो ॥

सा च तं प्राह गर्भाहमेतत् पश्येति कोपना ।
न मारितं विपद्यायां ऋतवे यज्ञविध्यति ॥

इत्युक्त्वा तं तदा गर्भस्तुतवस्यं सुरारणिः ।
जाव्यव्यमानं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।

तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भस्तुतव्यास्करवर्षसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋगभिराद्याभिरादरात् ॥

संस्तूयमानः स तदा गर्भाह्मात् प्रकटोऽभवत् ।
पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिहस्तुतः ॥

अथान्तरोच्चादाभास्य कश्यपं सुनिसत्तमम् ।
सतोयमेवगम्भीरा वायुवाचाशरीरिणी ॥

मार्हव

मारितश्च यतः प्रीतिमेतद्धं त्वयादितिम् ।
तस्मात्तुने । सुतस्तेऽर्थं मार्हकाख्यो भविष्यति ।
सुखाधिकारश्च विभुर्भगवत्वे करिष्यति ।
हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरागरीन् ।
देवा निशम्येति वचो गगनात् सप्तपागतम् ।
प्रहर्षमनुलं याता दानवाश्च हतौजसः ।
ततो युद्धाय देतेयानाञ्चुद्वाप शतक्रतुः ।
सह देवैर्महायुक्तो दानवाश्च तमाययुः ।
तेषां युद्धमभूत्तोरं देवानामसुरैः सह ।
शस्त्रास्त्रदीप्तिवन्दीप्रसमस्तसुवनान्तरम् ।
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्हकेन निरीक्षिताः ।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ।
ततः प्रहर्षमनुलं प्रापुः सर्वे दिवौकसः ।
तुष्टुस्तेजसां योनिं मार्हकमदितिनथा ।
स्त्राधिकारं ततः प्रापुर्यज्ञभागांश्च पूर्ववत् ।
भगवानपि मार्हकः स्त्राधिकारमथाकरोत् ।
कदम्बपुण्यवद्वास्त्रानघञ्चोद्भूतं रश्मिभिः ।
दृष्टोऽस्मिपिखसदृशो दग्धे नातिस्फुटं वपुः ॥”
इति मार्हक्येपुराणे ख्यमाहात्म्ये मार्ह-
कात्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्हकवज्रभा, स्त्री, (मार्हकस्य वज्रभा प्रिया ।
यद्वा, मार्हको वज्रभः प्रियाऽस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ख्यपत्नी च ॥
मार्हिकः, पुं, (नृत्तिकाया विकार इति ।
नृत्तिका + “तस्य विकारः ।” ४ । १ । १३४ ।
इति ठक् ।) श्रावः । इति शब्दरत्नावली ।
नृत्तिका निर्मिते, वि ॥

मार्हङ्ग, स्त्री, (नृत् अङ्गमस्य । ततः स्त्रार्थे
अङ् ।) पत्न्यम् । इति हारावली ॥ (नृदङ्ग-
वादनं शिल्पमस्येति । अङ् ।) नृदङ्गवादके,
वि ॥

मार्हङ्गिकः, वि, (नृदङ्गवादनं शिल्पमस्य ।
नृदङ्ग + “शिल्पम् ।” ४ । ४ । ५५ । इति
ठक् ।) नृदङ्गवादकः । तत्पथ्यायः । मौर-
जिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ सार्ङ्गिकः १
और्ङ्गिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६ । ४६ ।

“विष्णो मार्हङ्गिका आसंश्चक्ष्वायाद्वा विभी-
तकाः ।

अथत्या गर्भकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥”)

मार्हव, स्त्री, (नृदोर्भाव इति । नृदु + “एष्यादिभ्य
इमन्तिन् वा ।” ५ । १ । २२ । इत्यञ् । “वाचपन-
मन्तारेः समावेशार्थम् ।” इति काशिको-
क्तेरञ् ।) परदुःखप्रदर्शनात् पीडाबुद्धिः ।
नृदुता । यथा,—

“मार्हवं कोमलस्यापि संस्पर्शसह्यतोच्यते ।
उत्तमं मध्यमं प्रीतिं कनिष्ठश्चेति तन्निधा ॥”
उत्तमं यथा,—

“अभिजयमालिकामियं साश्रय-
नववशिराधिका विशिष्ये ।
न कुसुमपटलं दरापि जखौ
तदनुभवात्तदुरेव सन्नयासीत् ॥”

मालः

मध्यमं यथा,—

“चित्रं धनिष्ठं तनुवातसीऽपि
चीनस्य प्रीनक्षानि ! सङ्गमेव ।
निम्नेन ततोऽदितचन्दनेन
नृनिर्दिष्टा खल्लि ! जोहितासीत् ॥

कनिष्ठं यथा,—

रससुधाकरे आमोदमामोदन-
मादधानं निनीननीजालकचक्षुरीकम् ।
ज्येष्ठेन पद्मात्तुल्यपद्ममासीत्
विधा रवेः कोमलयापि तान्त्रम् ॥”

इत्यञ्जलनीलमणिः ॥

(अकाठिन्यम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।

“विललाप सवाय्यगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्हवं
भजते कैव कथा शरीरिणु ॥”)

मार्हवः, पुं, (मार्हवं नृदत्वमस्यासीति । मार्हव +
अर्थ आत्यच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।

“माधुको मार्हवश्चक्षुकारुषा द्विष्टिकादयः ।”
इति जटाधरः ॥

मार्हः, पुं, (नृत्तयति नमते जनानिति । नृत् +
“इगुपधक्षाप्रोक्तिरः कः ।” १ । १ । १३५ ।
इति कः । नृत्तः । ततः । स्त्रार्थे अङ् ।)
नाग्योक्तौ श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । २ । ०४ ॥
मारिषशाकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(शाकार्थं पथ्यायो यथा,—

“मारिषो वाय्वको मार्हः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मार्हिकः, पुं, (मार्ह + ठक् ।) मारिषशाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्हिकः, स्त्री, (नृत् + क्तिन् । “नृत्तेर्ङिः ।”
७ । २ । ११४ । इति वृद्धिश्च ।) मार्जनम् ।
इत्यमरः । २ । १६ । १२९ ॥ तैलमन्त्रणम् । यथा,
“तैलमन्त्रं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुसङ्गतम् ।
सा मार्हिकः पृथगभ्यङ्गो मन्त्रकादौ प्रकीर्तितः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

मालः, स्त्री, (मालि मानहेतुर्भवतीति । मा +
“नृत्तेन्द्रागवक्ष्येत्यादि ।” उणा० २ । २८ । इति
रङ् । एषोदरादित्वादस्य लत्वम् ।) ज्येष्ठम् ।
इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । (यथा, मेघदूते । १६ ।
“सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभि ज्येष्ठमारुह्य मालं
किञ्चिन्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय श्वेतोत्तरेण ॥”)
कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरि-
तालम् । यथा,—

“हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पालभित्तिपि ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंज्ञे जारणमारणाद्य-
धिकारे ।)

मालः, पुं, (मातीति । मा + रन् । रस्य लत्वम् ।)
जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । स च
खेच्छजातिः । यथा,— [जातयः ॥]
“माला भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि खेच्छ-

मालती

(यथा, महाभारते । ६ । ६ । १६ ।

“तच्चमे कुरुपाञ्चालाः शास्त्रा माद्रियकाङ्क्षाः ।
मूरसेनाः पुलिन्दाश्च योधा मालास्तथैव च ॥”)
जनः । इति च हेमचन्द्रः । १ । ५६८ ॥ देश-
विशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमित्वेन
ख्यातः । विष्णुः । यथा,—

‘मां जख्मीं जातीति माजी विष्णुः तं अत-
तीति मालती ।’

इति मालतीशब्दटीकायां भरतः ॥

मालकं, स्त्री, (मलते धारयति शोभामिति ।
मलधारणे + क्तुल् ।) खलपद्मम् । इति जटा-
धरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युपयोर्ध्वं रोगनाशने
इति । मलधारणे + क्तुल् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्दस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति शोभाम् । मल +
क्तुल् । स्त्रियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मालकौशः, पुं, (मालस्य हरेः कोशान् कण्ठा-
भिर्गते इति । अङ् ।) रागविशेषः । तस्य
नामान्तरं कौशिकः । स च हनूमन्मते षड्-
रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरेर्वी
कण्ठाभिर्गतेः । अस्य जातिः सम्पूर्णा तच्च सप्त-
स्वरकमः षष्ठ ग म प ध नि । अस्य गृहं
षड्जखरः । शरदृतौ रात्रिष्वे गानसमयः ।
रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपूरयः ।
नीलपरिच्छदः । यथिच्छतः । यौवनमदमनः
स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकान्वितः शत्रुमस्तक-
माल्यमालोऽथवा दृष्टुं सुखात्तमाल्यमालः । अस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । टोड़ी १ गौरी २ गुण-
करी ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । अस्याष्टौ
पुत्रा यथा । मारुः १ मेवाङ्कः २ वङ्कङ्कः ३
प्रबलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ भ्रमरः ७ खखरः ८
अथ मिष्टाङ्गोऽपि पाठः । भरतमते तस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २
देवदाली ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । तन्मते
अष्टौ पुत्रा यथा । गाव्दारः १ शुद्धः २ मकरः ३
त्रिच्छनः ४ सद्धानः ५ शक्तवज्रभः ६ माली-
गौरः ७ कामोदः ८ । अष्टपुत्रभाष्या यथा ।
धनाश्रीः १ मालश्रीः २ जयनश्रीः ३ सुषोराश्री ४
दुर्गा ५ गाव्दारी ६ भीमपलाश्री ७ कामोदी
८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, स्त्री, (माला सञ्चरः अस्यामस्य-
स्येति । अर्थ आदित्वादच् । स चक्रमिवेति ।
कन् ।) सक्थूरूपकसन्धिः । इति शब्द-
चक्रिका । मालाश्चाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते शोभां धारयतीति । मल +
“भृङ्प्रियञीत्यादि ।” उणा० ३ । ११० । इत्यञ्
“बाहुलकात् मलतेरतच् । गौरादिनिपातना-
दुपधाया दीर्घत्वम् ।” इत्यञ्जलदत्तोक्तेः अतच्
उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां जख्मीं

मालती

जातीति मालो विष्णुः तं अततीति । अच् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।) कनामस्मान-
पुष्पलता । तत्पर्यायः । सुमना २ जातिः ६ ।
इत्यमरः । सुमनाः ४ जाती ५ । इति भरतः ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।
“त्वज्जयति मदनानि मालतीनां रजोभिः ।”)
अस्या गुणाः । कथयितुस्वरोगव्रजमिच्छ-
नाशिवम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्या उज्ज-
यतिर्वाचा,—

आद्याशक्तिवचा ।

‘अहमेतन्निधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी जम्बीः सधा सेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः

सुराः ॥

नारद उवाच ।

इत्युत्तमिति तां वाचमन्तर्जानमगाच्छ्रुत्वा ।
देवानां विष्णोस्तुष्टमन्त्राणाञ्च तदा वृत् । ॥
ततः सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तदावचोदिताः ।
गौरी जम्बी स्वधाश्चैव प्रसेसुर्भक्तितत्पराः ॥
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
सलाः ।

बीजानि प्रदुक्ष्म्यो वाक्यानि जगदुत्तमा ॥

देव ऊचुः ।

इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यथावतिष्ठति ।
निर्वपस्व ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेवति ॥

नारद उवाच ।

ततः प्रकृष्टाः सुरसिद्धवचाः

प्रयुज्य बीजानि विचित्रिपुञ्च ।

विन्दारिकाभूमितले स यत्र

विष्णुः सदा तिष्ठति सौख्यवृत्तिः ॥

नारद उवाच ।

निम्नेभ्यस्तत्र बीजैर्भ्यो वनस्पत्यस्त्रयोऽभवन् ।
धात्री च मालती चैव तुलसी च वृषोत्तमः ॥
धात्रुद्धवा स्तुता धात्री माभवा मालती

स्तुता ।

गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥”

इति पाश्चो उत्तरखण्डे १४।१५० अध्यायौ ॥*

सुवती । काचमाली । विशाला । ज्योत्स्ना ।

निशा । नदीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२१२ ।

(सुवर्चला मालतीत्यर्थः । तत्पर्यायो यथा,—

“चण्डको मालती चामी रुद्रपत्नी सुवर्चला ॥”

प्रथार्थं पर्यायो यथा,—

“मालती सुमना जातिः ।” इत्युभे वैद्यकर-
मालावाम् ॥ तथाच ।

जातिजाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।

चेतिका चतुर्गुणा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालतीतीरजः, पुं, (मालती तदास्या नदी तस्या-

स्त्रीरे जायते इति । जन् + उः ।) टङ्कजः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

मालतीतीरसम्भव, स्त्री, (मालता तीरे सम्भवो-

ऽस्य ।) चेतटङ्कजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालवि

मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालताः पत्रौव । मालती-
पत्र + प्रतिष्ठतौ कन् टाप् अत इत्यम् ।)
जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जाती-
पत्रीशब्देऽस्य विनयो दृश्यः)

मालतीफलं, स्त्री, (मालताः फलम् ।) जाती-

फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालयः, पुं, (मा शोभा तस्याः जयः आसदम् ।)

चन्दनवृक्षः । इति विकारशेषः ॥ मलय-

सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, मल्लोदये । २ । ३७ ।

“तनुच्छटोत्तमालया तथा भुवोत्तमालया ।

अहारि शीतमालयानिलावधूतमालया ॥”

स्त्री, अभिसारस्थानमेव । यथा, साहित्य-

दर्पणे । १ । अभिसारिकाप्रकरणे ।

“क्षेत्रं वाटी भवदेवानयो दूतीयहं वनम् ।

मालयश्च प्रसन्नश्च नद्यादीनां तटी

तथा ॥”

मालवः, पुं, (मालः उन्नतश्चेवमस्य च । माल +

“केशादुवोऽन्यतरस्याम् ॥” ५।२।१०६ । इत्यत्र

“अन्येभ्योऽपि ङङ्गन्ते ॥” इति काशिकोक्तेः

वप्रत्ययः ।) अवन्तिदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २२ ॥ मालव्योवा इति हिन्दीभाषा ।

(यथा, मानुस्ये । ११२ । ४४ ॥

“अङ्गा वङ्गा मदगुरका अन्तर्गिरि बहि-

र्गिरी ।

सुलोत्तराः पवित्रया मार्गवागेयमालवाः ॥”

मालवेषु जात इत्यम् । तद्देशजे, त्रि ॥

रागविशेषः । स च षड्रागाणां मध्ये प्रथम-

रागः । मनान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा,—

“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।

श्रीरागस्तस्य पञ्चादे वसन्तस्तदनन्तरम् ॥

हिमालयस्थ कर्णाट एते रागाः प्रकी-

र्त्तिताः ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“नितलनिगीचुन्नितवक्रपद्मः

शुकदुतिः कृष्णलवान् प्रमत्तः ।

सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे

मालाधरो मालवरागराजः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(मालयां तन्नामिकायां सावित्रीमातरि जातः

इत्यम् । अन्धपतेराज्ञो मालयां जातः पुत्र

गणः । यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५८ ।

“पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालयां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥

भ्रातरस्ते भविष्यन्ति स्यन्तियास्त्रिदशोपमाः ॥”

स्त्री, नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।

१६५ । २५ ।

“हिरण्यवती वितस्ता च तथा जम्बवती नदी ।

वेदस्तुतिर्वेदवती मालवाथान्ववत्यपि ॥”

मालविका, स्त्री, (मालवेषु जाता । मालव + टक्

टाप् ।) चिट् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माला

मालवी, स्त्री, (मल + लार्थे अच् । मलं स्यति-
नाशयति । लो + उः । ङीप् ।) केशपुष्पवृक्षः ।
यथा,—

‘मालवी दुर्गपुष्पी च बालाची केशधारिणी ॥’

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागस्य पत्नी ।

यथा,—

“धात्रुची मालवी रामकिरी च सिन्धुका तथा ।

अन्धवारी भैरवी च मालवस्य प्रिया रमाः ॥”

इति हारीतः ॥

मनान्तरे मेघरागस्य पत्नी । यथा,—

“जलिता मालवी गौकी नाटी देवकिरी तथा ।

मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यामाः ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“नीलारविन्दस्य दलानि बाला

विधारयन्ती तनुदेहयष्टिः ।

मालूरुहस्य तले निषण्णा

श्रीःणा नृदमालसिका प्रदिष्टा ॥”

तस्या गानसमयो यथा,—

“इन्दोत्यानात् समारभ्य यावदुर्गमोत्तमसवम् ।

मेघा भवेदुत्तमैर्नैवं मालवी सा मनोहरा ॥”

अपि च ।

“गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।

अन्धवारी कानडा च गौरी कंदारपाटिका ॥

माधवी मालवी नाटी भूपाली सिन्धुका तथा ।

सायाङ्गे रागिणीरेताः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

माला, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +

“लृङ्ङाप्रत्यये ॥” उणा० २।२८ । इति रत्न

रत्न कत्वम् टाप् च । यद्वा, मां शोभां लाति इति ।

ला + कः टाप् ।) स्त्री । तत्पर्यायः । राजिः २

केखा ३ तनी ४ वीचो ५ आली ६ आवलिः ७

पङ्क्तिः ८ धारणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१५ ।

मूर्ध्नि व्यक्तपुष्पदाम । अन्धवाप्यपचारात् ॥

तत्पर्यायः । मालाम् २ सक् ३ । इत्यमरः । २।

६ । १३५ ॥ मालिका ४ मालाका ५ मालका ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ गणनिका ७ गुणा-

निका ८ । इति वराहपुराणम् ॥ सा त्रिविधा

यथा,—

“माला तु त्रिविधा देवि । वर्णाक्षपद्मैरुतः ॥”

इति मत्स्यसूक्तवचनम् ॥ * ॥

अथ मालानिर्णयः । तत्र करमाला । सन्त-

कुमारसंहितायाम् ।

‘तर्जनी मध्यमा नामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमान् ॥

तिस्रोऽङ्गुलास्त्रिपञ्चाङ्गो मध्यमा चैकपङ्क्तिः ।

पञ्चदशं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ॥

क्रममाह ।

अनामामध्यसारभ्य कनिष्ठादित एव च ।

तर्जनीमूलपयन्तं दशपञ्चसु संजयेत् ॥

तथा,—

अनामामूलसारभ्य कनिष्ठादित एव च ।

तर्जनीमूलपयन्तमष्टपञ्चसु संजयेत् ॥

माला

इतद्वचनम् अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ १ ॥
शक्तिविषये पुनः । श्रीकृष्णे ।
अनामिकापदं पदं कनिष्ठादिजिह्वा ।
मध्यमायाश्च चित्तं तर्जनीमूलपर्वणि ।
तर्जनीये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापक्षत् ॥
हंसपारमेष्ठरे ।
पर्वण्यमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पर्वण्यं मध्यमायास्तर्जनीकं समाहरेत् ॥
पर्वण्यं तर्जनीया मेव तद्विहितं पार्वति ! ।
शक्तिमाणा समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
तथा ।
अनामान्तराभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यमास्तर्जनीमूलपर्वण्यं संजपेत् ॥ १ ॥
वीथिवायामयं विशेषः ।
अनामाया मध्यमाया मूलायाश्च इयं इयं ।
कनिष्ठायाश्च तर्जनीयाश्च पर्वं सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेवः स्थाद्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिण्यक्रमादेवि ! जपेत्तुपुरसुन्दरीम् ॥
इति ग्रामजवचनात् ॥

सुखमालातन्त्रे ।
“अनामिका इयं पर्वप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
तर्जनीमूलपर्वण्यं करमाणा प्रकीर्तिता ।
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमूलपर्वण्यं मूलपर्वण्यं संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ १ ॥
अङ्गुलीर्न विद्युन्नीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीर्न विद्योगाश्च छिन्ने च सवते जपः ।
अन्यथापि ।
अङ्गुल्येयं यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
पर्वसन्धिषु यज्जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिसुलक्षणं यो जपेत्तज्जपं यतः ।
यज्जपति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
तच्चाङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुलाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
साङ्गुलेन विना कर्म क्षतं तदफलं भवेत् ॥
विश्वसरे ।
जपसंख्या तु कर्तव्या नसंख्यातं जपेत् सुधीः ।
नसंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥
तन्त्रे ।
हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आध्याय वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
इति करमाणा ॥ १ ॥

जपसंख्यायां निषिद्धद्वयमात्रं यामले ।
नास्तैर्हस्तपर्वण्यं न घान्येन च पुण्यकैः ।
न चन्दनेर्मृत्तिकाया जपसंख्या न कारयेत् ॥
विहितद्वयमात्रं ।
लाक्षाङ्गुलीदक्षिणरगोमयश्च करीषकम् ।
यभिर्निर्माय गुटिकां जपसंख्यां कारयेत् ॥
अथ वयोमाला । सनतकुमारः ।
कमोत्कृष्टमगतेर्माणाभाहकार्यैः चमेरुकोः ।
सविन्दुः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥
आदिङ्गु तु टुपु पु श्वोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ।
तद्वयथा । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं

७१३

माला

हत्वा शतं संजप्य अकारादीनां वर्णानां
कवर्गादीनाञ्चान्तरं वर्णं साधुस्वारं कृत्वा पूर्व-
सुचार्यं शिवाष्टवारमन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
अन्तर्यजनपुलकश्चनम् । तथा ।
सविन्दुं वर्णसुचार्यं पञ्चाक्षरं जपेद्बुधः ।
अकारादिवर्णानां विन्दुस्तं विभाज्य च ।
वयोमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ॥
इति नारदवचनात् ।

विशुद्धेश्वरे ।
अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मन्त्रम् ।
कुर्व्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥ १ ॥
मालिनीविषये सूत्रनियमः ।
अन्तर्विहमभासमानभुजगीसुखोत्तवर्णोष्णकाम् ।
आरोहप्रतिरोहतः शतमयीं वर्गाष्टकाष्टोत्त-
राम् ॥
इति वयोमाला ॥ १ ॥

अथाक्षमाला । तत्र मालायां मलिनीर्नियतः ।
पद्मबीजादिभिर्माला बह्व्यांगे शृङ्खल ताः ।
रत्नाक्षयप्रपञ्चापुष्पजीवकमौक्तिकैः ॥
स्थाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विहमैश्च ।
राजतैः कुशमलैश्च यद्व्यस्याक्षमालिका ॥ १ ॥
अङ्गुलीगणनादेकं पर्वण्यद्वयं भवेत् ।
पुष्पजीवेदंशुगुणं शतं शृङ्गेः सहस्रकम् ॥
प्रबालैर्मणिरत्नैश्च दृशसाहस्रकं मतम् ।
तदेव स्थाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लघुसुख्यते ॥
पद्माक्षैर्दंशुगुणं स्यात् बीवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशयन्त्रा कोटिशतं रत्नाक्षैः स्थादनन्तकम् ॥
सर्वैर्विदितता माला वृष्टी सुक्तिफलप्रदा ।
कालिकापुराणे ।
रत्नाक्षैर्वा यदि जपेत् इक्ष्वाक्षैः स्थाटिकैश्च ।
नाम्यन्धे प्रयोक्तव्यं पुनश्चोवादिक्व यत् ॥
यद्यन्यत् प्रयुज्जीत मालायां जपकर्मणि ।
तस्य कामश्च मोक्षश्च न ददाति प्रियङ्गुरी ॥
सुखमालायाम् ।
प्रशानभूस्तरेमाला श्रेया धूमावतीविधौ ।
नराङ्गुल्यभिर्माला यथिता सर्वकामदा ।
नाथा संयथनं कार्यं रक्तेन वाससा प्रिये ! ।
सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारवत् प्रिये ! ॥
कामनाविशेषे तु ।
पद्माक्षैर्विहिता माला शृङ्खलाप्रकारी मता ।
कुशयन्त्रिमयी माला सर्वपापप्रणाशिनी ॥
पुष्पजीवण्यैः कण्ठप्रा कुतश्च पुनस्तस्यदम् ।
निर्मिता रूप्यमणिभिर्जपमालेऽस्तप्रदा ।
प्रबालैर्विहिता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
भैरवीविद्यायान्तु वाराहीतन्त्रे ।
सुवर्णमणिभिर्माला स्थाटिकीं शृङ्गनिर्मि-
ताम् ।
प्रबालैरेव वा कुर्व्यात् पुष्पजीवं विवर्णयेत् ।
पद्माक्षैरेव रत्नाक्षभिन्नाश्च विशेषतः ॥ १ ॥

माला

त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभि-
रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराजे ।
रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
तथा ।
वेणुवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजानने ।
त्रिपुराया जपे शृङ्गा रत्नाक्षै रक्तचन्दनैः ॥ १ ॥
कुमारौकस्ये ।
रत्नाक्षैः शक्तिमन्त्रश्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ! ।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्कलस्य तन्त्रजपः ॥
कालिका च्छिन्नमस्ता च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
यताः सर्वा न दुष्यन्ति जपे रत्नाक्षमालया ॥
दिवा नैव प्रजप्यं रत्नाक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्यान्ते चात्र दूषणं चरानने ! ॥
महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
वृजलाटास्थिराश्चैन रचिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।
कर्मजान्तरालास्थि महाशङ्खः प्रकीर्तितः ॥
मणिनियमस्तु सुखमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिश्रुतलक्षणानि च ।
कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पञ्चाशक्तिपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु ।
अकारादिवर्णानां वर्णमाला प्रकीर्तिता ।
चार्यं मेरुमुखं तत्र कथयेन्मुनिव्रतम् ! ।
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसन्दृष्टः ॥ १ ॥
चातुष्पातन्त्रे ।
नित्यं जपं करे कुर्व्यात् न तु कान्यमधीयनात् ।
कान्यमपि करे कुर्व्यात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ! ॥
तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ १ ॥ कामनाभेदे तु
गौतमीये ।
समासेनाक्षयस्य विधानमिह कथ्यते ।
पञ्चविंशतिभिर्मालां चिंशद्भिर्धनसिद्धये ॥
सर्वार्थाः सप्तविंशत्या पञ्चदशभिचारके ।
पञ्चाशद्भिः कान्यसिद्धिः स्थापय्या चतुरस्ररैः ।
अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिरक्ता मनीषिभिः ॥
अथ मालासंस्कारः । तत्र सनतकुमारीये ।
‘कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
तत्र विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्मितं च सुशोभनम् ।’
यदा ।
‘शुक्लं रक्तं तथा लज्जं पट्टसूत्रमथापि वा ।
शान्तिवश्याभिचारेण मोक्षैर्धन्यजयेत् च ॥
शुक्लं रक्तं तथा पीतं लज्जं वर्णेषु च क्रमात् ।
सर्वपापमेव वर्णानां रक्तं सर्वसिद्धिप्रदम् ॥
आश्रमेषु तथा चैव रक्तं सर्वसुखसिद्धिदम् ।
विगुणं विगुणीकृत्य यथयेत् शिंशुष्याच्छतः ॥
एकैकं मातृकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
मणिमादाय सूत्रेण यथयेन्धनमध्यातः ॥
ब्रह्मयन्त्रिं विधायेत्यं मेरुश्च यन्त्रिर्धनुतम् ।
यद्यथित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
कस्यचिन्तते मूलविद्याया यथयेत् । तथा च
एकधीराकस्ये ।
‘मातृकामन्त्रतो यन्त्रिं विद्याया वाच कारयेत् ॥

माला

सुवर्णादिगुणैर्वापि यथयेत् साधकोत्तमः ।
 ब्रह्मयन्त्रं ततो दद्यान्नामपाशमथापि वा ।
 कवचेनावबधीयाञ्जालां ध्यानपरायणः ॥
 सर्वश्रेष्ठं ततो मेरुं सूत्रद्वयसमन्वितम् ।
 यथयेत्तारयोगेन बधीयात् साधकोत्तमः ।
 एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
 गौतमीये ।
 'तुखे सुखञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
 गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाक्षतिः शुभा ।
 एवं निष्पाद्य मालां वै शोधयेन्नुत्तमः ॥
 अन्त्यपञ्चवक्त्रैः पञ्चाकारान् कारयेत् ।
 तन्मध्ये स्थापयेन्जालां मालां कर्णसुचरन् ।
 जालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलेः ॥
 सद्योजातसु ।
 'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
 भवेत्भवेत्तदादिभवे भजस्व मां भवोद्भाय नमः ॥
 चन्दनागुरुकपूरैर्वामदेवेन चर्चयेत् ॥
 वामदेवमन्त्रसु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय
 नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
 नमो वलविकरणाय नमो वलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतदमनाय नमो मनोज्ञनाय नमः ।
 धूपयेतामघोरं च । अघोरमन्त्रसु । अघोरेभ्यो-
 २५ चोरेभ्यो चोरचोरतरंभ्यः सर्वतः सर्व-
 सर्वेभ्यो नमस्तस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्-
 पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रसु । ॐ तत्पुरुषाय
 विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचो-
 दयात् ।
 'मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकम् शतं शतम् ।
 मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुजा च शतं शतम् ॥
 मन्त्रसु । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः
 सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिरो
 मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकम् सज्जत् सज्जत् ।
 इति वा । तथा च तत्रैव ।
 'प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सज्जत् सज्जत् ।
 तथा च गौतमीये समुदायमालामध्वजम् ।
 'पञ्चमेनैव सज्जतेन शतान्यनेन मन्त्रयेत् ।
 इति दर्शनाञ्जालायां वा शतमपः ।
 तत्रावाह्यं यजेद्देवं यथाविभवविस्तरेः ।
 मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
 तथा सज्जकुमारैः ।
 'संस्कृत्यैवं बुधो मालां तस्याणां कृत्वा स्थापयेत् ।
 नृणामन्त्रेण तां मालां पूजयेद्भजनसत्तमः ॥
 वाराहीतन्त्रे ।
 'माले माले महामाले सर्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्ने सिद्धिदा भव ॥
 मायावीजादिकां कृत्वा रत्नपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 इति शक्तिविषये ॥
 विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
 'वामभवाच्च तथा ज्योतिर्मन्त्रादिसालिकां ततः ।
 देवतां हृदयवर्णान्तां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 मन्त्रवेत्तमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
 तथैव मालाकार्यमन्त्रयेताम् मन्त्रवित् ॥

माला

योगिनीतन्त्रे ।
 'होमकर्त्तुं ततः कुर्यादेवताभावविहिते ।
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा सत्याताप्यं विनिःक्षिपेत् ।
 होमकर्त्तव्यं शक्तञ्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
 नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कल्पयेत् विघ्नयेत् ।
 कल्पनात् सिद्धिदानिः स्याद्भूतं बहुदुःखदम् ॥
 शब्दे जाते भवेद्भोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
 हस्ते कर्त्तुं भवेन्मृत्युस्तस्माद्यज्ञपरो भवेत् ॥
 जपान्ते कर्त्तव्ये वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
 त्वं माले सर्वभूतानां सर्वसिद्धिप्रदा मता ॥
 तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मानसमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा परिपूर्णाया गोपयेद्यज्ञतो यद्दृष्टी ॥
 मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
 'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति धो नरः ।
 सर्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
 कामनामदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
 'तर्जनीकुण्डयोगेन शृङ्खलाटनसुत्तमम् ।
 अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
 अङ्गुष्ठानामिकायोगादुष्वाटोत्सादने मते ।
 ज्येष्ठाङ्गुलिनायोगेन शृङ्खलां नाशनं मतम् ॥
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च चालयेन्मध्यमधतः ।
 तर्जनीं न स्पृशेदनां तुक्तिदो गणनक्रमः ॥
 जीर्णं सूत्रं पुनः सूत्रं यथयित्वा शतं जपेत् ।
 प्रमादात् पतितं हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
 जपेन्निविहमसंस्पर्शं जालयित्वा यथोदितम् ।
 हस्तेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्यः । करभ्रष्ट-
 ष्चिद्विघ्नयोस्तुत्यात् ॥॥ प्रकारान्तरं व्यागम-
 कल्पदुमे ।
 'भूतसुहृदादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
 गणेशसूत्रं विष्णुशान् दुर्गाभावाच्च मन्त्रवित् ॥
 पञ्चगव्यं ततः क्षिप्त्वा हृत्सौमन्त्रेण मन्त्रितम् ।
 तस्मादुक्तोक्त्यं तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ॥
 पयोदधिघृतचौद्रशकरादेरुत्क्रमत् ।
 तोयधूपान्तरेः कृत्वा पञ्चान्तविधिं बुधः ॥
 क्रमादेव संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
 ततश्चन्दनसौमन्त्रिकसूरीकुङ्कुमादिभिः ।
 तामालिप्य हृत्सौमन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
 तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पालान् च प्रपूजयेत् ।
 ततः संपूज्य च गुरुं गङ्गायाञ्जालिकां शुभाम् ॥
 अक्षमालाञ्च सुधाञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 भूतराक्षसेतालाः सिंहगन्धर्वचारणाः ।
 हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
 इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 'विद्याधराशरोयणा विबुधासुरराक्षसाः ।
 भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारुणादयः ॥
 हरन्ति जपफलान्ते यानि तानि च नारदः ।
 अतुङ्गां येदहन्तां चार्द्रवासादिभिर्जपेत् ॥
 रुद्राटवीश्वरमयीं तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
 हस्ताङ्गुलिमयीं ह्रीं दर्भयन्त्रमयीं तथा ॥
 भद्राक्षिकाचन्द्राक्षपद्मवीजमभाष्यम् ।

माला

घात्रीपुञ्जवीवक्त्रेमांसा वा परिकीर्तिता ॥
 तुक्तामन्त्रमयीं रौप्या स्फाटिकीं वैदमीं तथा ।
 जपकर्त्तुं सर्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्तिता ॥॥
 लक्ष्मणमन्त्रजपे माला रुद्रादयश्चतुर्भवा ।
 नान्या माला अन्त्यानां हस्ताङ्गुलिमयीं विना ॥
 ह्रीं मन्त्रमयीं माला प्रशस्ता कमलाक्षपे ।
 सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या तुक्ताविनिर्मिता ॥
 प्रजापतिजपे माला पुञ्जवीवसमुद्भवा ।
 पुञ्जकामनराणाञ्च सदा पुत्रप्रदा तु वा ॥
 राममन्त्रजपे माला पद्मवीजसमुद्भवा ।
 घात्रीपुञ्जमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
 रुद्राक्षिकाचन्द्राक्षपद्मवीजसमुद्भवा ।
 महेश्वरमन्त्रजपे स्वेता मालाः चतुर्भवाः ॥
 कुण्डल्यन्त्रमयीं शुद्धा गायत्रीं वेङ्कटी जपे ।
 स्फाटिकीं सर्वदेवानामथवा तरुजपे ।
 श्रीहरेरङ्गुलिमयीं जपे माला हज्जन्मनाम् ॥
 इति पाशोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
 अथरश्च ।
 'जपादौ पूजयेन्जालां तोयैरेभ्युक्ष्य यज्ञतः ।
 निधाय मखलस्यान्तः सञ्चल्यसुगताञ्च वा ॥
 ॐ मां माले महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्ने सिद्धिदा भव ॥
 पूजयित्वा ततो मालां यद्दृष्ट्वा दक्षिणे करे ।
 मध्यमाया मध्यभागे वर्जयित्वा तु तर्जनीम् ॥
 अनामिकाङ्गुलिनां युताया नञ्भावतः ।
 स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठायामेन तद्वतम् ॥
 प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्यात्तु मेरुच ॥
 प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
 मालावीजम् जपञ्च स्पृशेत् हि परस्परम् ।
 पूर्वजपपुष्पेनैवाङ्गुष्ठायामेन मेरुच ॥
 पूर्वबीजं जपन् यस्तु परबीजम् संस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्कलस्तस्य तज्जपः ॥
 मालां स्वहृदयासन्ने हृत्वा दक्षिणपाशिना ।
 देवीं वित्तितयन् जप्यं कुर्याद्भामेन न स्पृशेत् ॥
 स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुञ्जवीवसमुद्भवैः ।
 सुवर्गमणिभिः सन्ध्यां प्रबालैरथवाजकैः ॥
 अक्षमाला तु कर्त्तव्या देवीं प्रीतिकरा परा ।
 जपेदुपांशु सततं कुण्डल्यन्त्रा तु पाशिना ॥
 नानावीजेषु सर्वेषु रुद्राक्षो मन्त्रियात्मियः ।
 रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्भद्राक्षको बली ॥
 प्रबालैरथवा कुर्यादष्टाविंशतिं बीजकैः ।
 पञ्चपञ्चशता वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥
 रुद्राक्षैर्यदि जप्येत रुद्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुञ्जवीवादिकाञ्च यत् ॥
 यदन्यत् प्रयुज्येत मालायां जपकर्त्तव्यं ।
 तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करौ ॥
 जन्मान्तरे जायते स विदेवदाङ्गपारगः ।
 मित्रीभावं तदा याति चाङ्गालोः पापकर्त्तव्यः ॥
 शक्रो मेरुस्तत्र देवः सर्वेभ्यः खलुसम्भवः ।
 आद्यं ध्वजं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
 वियसेत् क्रमस्तस्मात् सर्पाकारा हि साधतः ।
 ब्रह्मयन्त्रियुतं कुर्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

माला

अथवा यत्किञ्चित् इदं प्रत्यक्षमस्ति ।
चिरादुत्पद्य मध्येनैवाहं हताग्निद्वयः ॥
यत्किञ्चित् प्रदक्षिणावर्तः स मन्त्रप्रत्यक्षकः ।
नामना धीनधेयानां नामनो धीनयेद्वयः ॥
इदं चर्चं नियुज्यते जपे च्युति नो यथा ।
यथा हस्तास्य चरते जपतः सक् तयाचरेत् ।
हस्तास्युत्पत्त्या विप्रः स्थापित्वायां मरुतं
भवेत् ।

यवं यः कुर्वते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीति तं कामं जीने स्थापु विपश्येयः ॥
अन्यत्रापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
ईदं चर्चं साधकः कुर्व्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपे कुर्व्यात् संख्येयं प्रयत्नतः ।
असंख्यातम् यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।
जप्ता माला शिरोदेशे प्राशुस्थानेऽथवा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥१॥१॥

अथ मालाधारणम् ।

ततः कृत्वापिता माला धारयेत्तुलसीदलेः ।
पञ्चाक्षतुलसीकाष्ठैः फलेष्वपि निर्मिता ।
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णवः ।
मन्त्रके कर्णयोर्वाहोः करयोश्च यथावत् ॥१॥
अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
संनिवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्वस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवम् ।
मालां धत्ते स्वयं ऋषेः स याति नरकं ध्रुवम् ॥
ज्वालितं पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकत्वे वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माते कृष्णजनप्रिये ।
विभक्तिं त्वामहं कच्छे कुरु मां कृष्णवत्सलम् ॥
यथा त्वं वत्सला विष्णोर्निधं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेश ! नित्यं विष्णुजनप्रियम् ॥
इति मा धातुसहितो लालि मां हरिवत्सले ! ।
भक्त्येव च समस्तभ्यस्तेन माला निगद्यते ॥
एवं संपार्ष्य विधिवन्मालां कृष्णगव्येऽर्पिताम् ।
धारयेद्देवो यो वै स गच्छेद्देवार्थं पदम् ॥१॥

अथ मालाधारणविधयः ।

तत्रैव स्कान्दे कार्त्तिकप्रसङ्गे ।
“धात्रीफलजता माला कच्छयां यो वहेत्तु हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजारतो यदि ॥”
गारुडे ।
“धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान् निवर्त्तन्ते दम्भाः कोपाग्निना हरः ॥”
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।
“न जज्ञात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंज्ञां धर्म्मकामार्थादायिनौ ॥१॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
“निर्माद्यत्तुलसीमालां यश्चार्चयेद्धरिम् ।
बहुवत् करोति तत् सर्वमनन्यदं भवेत् ॥

माला

यः कुर्व्यात्तुलसीकाष्ठैरस्य मालाकल्पिणीम् ।
कच्छमालां च यत्नेन जतं तस्याद्यं भवेत् ॥”
नारदीये ।

“ये कच्छमस्तुलसीनलिनामाला
ये वा जलाटफलके जसदूर्ध्वपुष्पाः ।
ये बाहुमजपरिचिह्नितशङ्खचक्रा-
स्तै वैष्णवा भुवनमासु पवित्रयन्ति ॥”
किञ्च ।

“सुजगुगमपि चिह्नैरहितं यस्य विष्णोः
परमपूजनात्मा कीर्त्तनं यस्य वाचि ।
कञ्जतरमपि पुष्पं मन्त्रके यस्य कच्छे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्ति दासः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवद्गीतौ ।
“तुलसीकाष्ठमालां कच्छयां वहेत्तु यः ।
अप्यश्रीचोऽप्यनाचारो मामेवेति न संशयः ॥”
स्कान्दे ।

“धात्रीफलजता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
हृष्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥
तुलसीदलजा माला कच्छयां वहेत्तु यः ।
विष्णुत्तीर्णां विशेषेण स नमस्यो देवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलजतापि वा ।
इदंति पापिनीं सुक्तिं किं पुनर्विष्णुसंविनाम् ॥
तत्रैव कार्त्तिकप्रसङ्गे ।

यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कच्छे जगार्हणम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्पं गवायुतम् ॥
अयुतसंख्यगोदानफलमिदं च ।
यावत्सुतं कच्छया धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्सुतं शरीरे तु प्रीत्या सुतं केशवः ॥
सृष्टेः च यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ
वृणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहेते धात्रीमालां कलौ नरः ।
तावद्वयगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मं च यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहेत्तु कच्छदेशे च कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥”
तुलसिसम्भवमिति हम्बस्कान्दसः । गारुडे च
मार्कण्डेयोक्तौ ।

“तुलसीदलजा मालां कृष्णोत्तीर्णां वहेत्तु यः ।
पञ्चे पञ्चमेधानां दद्यात्तां लभते फलम् ॥१॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहेत्तु नरः ।
फलं यच्छति देवदरिः प्रवहं हारकोद्भवम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहेत्तु यो नरो भक्ता तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहेत्तु नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहेत्तु नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बहुभूषणम् ।
वाहोः करे च सर्वस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितृणां देवतानां च जतं कोटिगुणं कलौ ।
तुलसीकाष्ठमालां प्रेतराजस्य हूतकाः ।

मालाका

हृष्टा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धतं यथादलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
इः स्वप्नं हर्निमत्तश्च न भयं शृङ्खलं क्वचित् ॥”
गीतमीमे पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
“तथा मलकसम्भूते तुलसीकाष्ठनिर्मितेः ।

इत्यादि ॥१॥ तत्रैव ।

पुष्करीकभवा मालागोपालमनुचिह्निता ।
आमलकीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं विनश्यति चिरात् ॥
इति हरिभक्तिविनाशः ॥१॥१॥

अथ रदाक्षमालाधारणमालादि ।

लिङ्गपुराणे ।
विना भस्मत्रिपुष्पं विना रदाक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्थातस्य फलप्रदः ॥
सर्ववत्सरप्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रदाक्षस्थोऽपतस्तु ये ।
अश्रुगो विन्दवन्ते तु रदाक्षा अभवन् सुवि ॥
यद्यप्येकादिवत्तुर्दशसुखरदाक्षेण मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुजमत्वात् पञ्चवक्त्रस्य
फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रः स्वयं रदः कालाभिर्नाम नामतः ।
अगम्यगमनाच्चेव अभसस्य च भवन्तात् ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्डः, पुं, (मालाकारः कण्डाः कण्डका
अस्य ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालाकन्दः, पुं, (माला गच्छमाला नाशकः कन्दः ।
शाकपाथिववनं मध्यपदं ज्योतिः) मूलविशेषः ।
तत्पञ्चायः । आविलकन्दः २ विप्रिखिण्डना ३
यत्किञ्चिद ४ पादिकन्दः ५ कन्दलता ६ । अस्य
गुणाः । सुतीक्ष्णत्वम् । गच्छमालानाशित्वम् ।
दोषनत्वम् । गुह्यहारित्वम् । वातघ्नेष्वापकर्ष-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री, (माला एव । माला + कार्त्तिक कम्
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकारः, पुं, (मालां करोतीति । क + कृत् ।
वर्णसङ्करजातिविशेषः । मालिकः । माली
इति स्थानः । तत्पञ्चायः । मालिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ५ । मालाकरः ३ पुष्पा-
लीवी ४ वनार्चकः ५ पुष्पलावः ६ । इति जटा-
धरः । पुष्पलावकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु ग्राह्या विन्धकर्मणो जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥ अपि च ।

“मेलिन्वा कर्मकाराश्च मालाकारस्य सम्भवः ।
इति पराशरपद्धतिः ॥

तद्व्यहसितपुष्पस्य पर्युषितदोषाभावो यथा,
“न पर्युषितदोषोऽस्ति तुलसीवल्ग्वचम्यके ।
जलने बहुलेऽगच्छे मालाकारयुद्धे च ॥”

इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

(यथा, हस्तसंहितायाम् । १० । ६ ।

“हस्ते नापित्याक्रि-
चौरभिषक्चक्रिकवीपयाहाः ।

वत्सवः कौशल्या मालाकाराच्च पीयूषो॥”

स्त्रियां ङीप् । यथा तत्रैव । ७८ । ६ ।

“भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासो धात्री कुमारिका
रजिका ।

मालाकारी दुष्टाङ्गना खली नापिनी दूषाः ।”)
मालाप्रत्यिः, पुं, (मालैव यन्त्रिरस्य ।) माला-
दूषा । इति राजनिर्घण्टः ।

मालाद्वयं, स्त्री, (मालाकारं द्वयम् ।) भूद्वयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

मालाद्वयकं, स्त्री, (मालाद्वय । स्वार्थे कन् ।)
भूद्वयम् । इत्यमरः । १।४।१६७ । हे गन्धर्व
इति ख्यातिः । मालाद्वयं द्वयं मालाद्वयं स्वार्थे
कः । सुवर्णं भूलपत्न्यात् भूलकं मनोवादिनात्
सागमः । मालाद्वयकभूलक्ये । इति स्त्रीवे ।
इति सुभूतादयः । मालाद्वयकभूलक्याविति
पुंवि पठन्ति केचित् । स्वामी तु । ह्यत्राति-
च्छादिभूलकानां पर्यायमाह यथा,—

“भूलक्यो रौद्रिबो भूतिभूमिकोऽप्य कुटुम्बकः ।
मालाद्वयकपालकृत्वातिच्छन्नकस्तथेति॥”
रामकपूर्वं बहुपत्रकाळं कपूर्वरुगन्वि ।
इदम् शतपुष्पिकावपुक्तदगन्धं भूलक्यं भवती-
तनयोर्भेदः । इति तट्टीकायां भरतः । (तथास्य
पर्यायः ।

“गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूद्वयन्तु भवेच्छना मालाद्वयकमित्यपि॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ।)
मालादूषा, स्त्री, (माला इव यन्त्रियुक्ता दूषा ।)
दूषाविशेषः । गाठिया दूषा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वल्लिदूषा २ अलिदूषा ३ माला-
यन्त्रिः ४ यन्त्रिता ५ यन्त्रिदूषा ६ मूलयन्त्रिः ७
वेङ्कती ८ यन्त्रिमूला ९ रोहतुपूषा १० पर्ज-
वल्ली ११ शिवाख्या १२ । अस्या गुणाः ।
सुमधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्त-
दोषप्रशमनत्वम् । कफवान्तिद्वेषापहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

मालारिष्टा, स्त्री, पात्री । इति राजनिर्घण्टः ।
मालाजिका, स्त्री, (मालां अजतीति । अज + अण्
टाप् अत इत्यच् ।) पृष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ।
मालाली, स्त्री, (मालामलति । अज + अण्
ङीप् ।) पृष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ।

मालिः, पुं, सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—
“ग्रामणीनां गन्धर्वो विशावसुसमप्रभः ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरवात्मजा ।
त्रिपु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।
तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रक्षःश्रियं
यथा॥

वरदानकृतैर्नर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ।
आसीदेववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्जनः ।
स तथा सह सन्तुष्टो रराज रजनीचरः ।
ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघवम् ।
जीन् पुत्रान् जनयामास चैतादिसमपिष-
हान् ।

मात्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनीवरम्॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ।

मालिकः, पुं, (मालास्य पण्यम् । माला + “तदस्य
पण्यम् ।” ४।४।५१ । इति ठक् । यद्वा,
मालाययनं शिष्यमस्येति । “शिष्यम् ।” ४।
४।५५ । इति ठक् ।) मालाकारः । इत्य-
मरः । १।१।१५५ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१६ ।
“निदाघे पुष्पताम्बूनीपर्णाद्यचातिशीतके ।
न्यस्यद्भिर्मालिकैर्देतात्वा जीवेद्भाटकादिति॥”)
पतिभेदः । इति मेदिनी । के, १३६ । रज्जुकः ।
इति शब्दरत्नावली ।

मालिका, स्त्री, (मालैव । माला + कन् टाप् अत
इत्यच् ।) समला । पुत्री । श्रीवाणहरणम् ।
पुष्पमात्यम् । नदीविशेषः । इति मेदिनी ।
के, १३६ । सुरा । इति हारावली । सुमा ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालाद्यस्याः
अस्यां वा । माला + “त्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५।२।
११६ । इति इनिः ङीप् ।) मालिकाभेदः ।
वृत्तभेदः । (मालिन् + ङीप् ।) मालिकपत्नी ।
गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते । १२।
५।६—७ ।

“ग्रीवा ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमघ ।
अङ्गेन नरशार्ङ्गम् । स राजासीन् सपत्नित् ।
पालयामास चम्पाश्च कर्णः परवलाहिनः॥”
मन्दाकिनी । नदीभेदः । इति मेदिनी । (यथा,
महाभारते । १ । ७२ । ८ ।
“जनयामास सुनिर्मलकायां शकुन्तलाम् ।
प्रथे हिमवतो रन्ध्रे मालिनीमभितो नदीम्॥”)
अभिधिशिखारक्षः । दुरात्मना । इति शब्द-
चन्द्रिका । स च वृत्तभेदः पञ्चदशाक्षरपाद-
च्छन्दः । यथा,—

“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।
नृगमदन्तचर्चसा पीतकौशिकवासा
नचिरशिखिशिखारक्षणावहधम्मिलपाशरा ।
अश्रुनिहितमंसं वंशसुतक्रावयन्ती
धृतमधुरिपुलीना मालिनी प्रातु राधा॥”
इति हृन्दोमङ्गरी ।

अप्सरोविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
४५ । ३५२ ।

“पिङ्गलाच्च गङ्गाज्जाता दशमी केशरावली ।
एकादशी मालिनीति नाम्ना कम्बलनन्दिनी ।
स्कन्दमातृणामन्यतमा । सैव शिशुमातृणा-
मन्यतमा । यथात्रैव । ३ । ९२७ । १० ।
“काकी च हजिमा चैव मालिनी हंदिना
तथा ।

आर्या पलाला वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः॥”
मालाययनं शिष्यमस्याः । इनिः । ङीप् ।
त्रौपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४ ।
८ । २१ ।

“मालिनीत्येव मे नाम खयं देवि चकार सा ।
वाहमभ्यागता देवि ! सुदेहि ! तन्निवेशनम्॥”

राक्षसीभेदः । सा च विभीषणस्य माता ।
यथा, महाभारते । ३ । ५७४ । ३—८ ।

“स राजराजो जङ्घायौ निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ।
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
हृदि भरतशार्ङ्गम् । हृद्यगीतविद्यारदाः ।
पुष्पोक्तटाच राका च मालिनी च विश्राम्यते ।
अन्योन्यसहया राजन् ! येयस्वामा सुमध्यमाः॥
स तासां भगवोस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेष्टितान् ।
पुष्पोक्तटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेन्द्वौ ।
कुम्भकर्णदशर्षावौ बलेनाप्रतिमौ सुवि॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं यक्षे खरः सूर्यवज्रा तथा॥”
रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये । ६८।५—७ ।
“तथेति तेन चाप्युक्ता तस्मान्नोयाहपुत्रतीम् ।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ।
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स दधिर्मुनिवतमः ।
जम्बाह पाणिं विधिवन् समानाय महासुनीम् ।
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।
रौच्योऽभवत्पितुर्नाम्ना ख्यातोऽप्य वसुधातवे॥”
श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८५।७ ।
“तस्माद्वनगताद्गर्भं पादवी प्रत्यपश्यत् ।
सुचारोऽङ्गिता सुभूर्मालिनीं भाटमालिनी॥”

मालिन्यं, स्त्री, (मलिन + “बुल् हण् कठजलसंनि-
र-
ट्ठन् यति ।” ४।२।८० । इति संकाशादित्यात्
य्यप्रत्ययः ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थं
काप्रत्ययेन निध्नम् । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १७८ ।

“भोगयोगेन मालिन्यं नेतुं मध्यगतोऽपि सः ।
न शक्यते सा पङ्केन प्रतिभेद्विरवामनः॥”

माली, [न] पुं, (माला प्रणयत्वेनाख्यस्य । माला +
“त्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५।२ । ११६ । इति इनिः ।)
मालाकारः । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ।
सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“सुकेशपुत्रेभंगवन् । पितामहवरोद्धतैः ।
अहं विष्णुरहं रघो ब्रह्माहं देवराडहम् ।
अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ।
इति माली सुमाली च मात्यवांश्चैव राक्षसः ।
वाघन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःवराः॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्गः ।
(अस्थिमाला अस्थस्थितीति । महादेवः ।
यथा, महाभारते । १७ । १७ । ६० ।
“यात्स्वरूपो गुहावासी गुह्यो माली तरङ्गवित् ।
माला अस्थस्थितीति । मालायुक्ते, त्रि । यथा,
रामायणे । २ । ५६ । ६ ।

“आदीमानिव वैदेहि ! सत्यतः पुष्पितामगान् ।
स्त्रैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरा-
त्यये॥”)

मालुः, पुं, (मृ + “त्रौ रच् लः ।” १।५ । इत्यच्
नाङुलकात् जुण् । इत्युज्ज्वलदन्तोक्ता जुण् ।)
पञ्चलता । नारी । इति मेदिनी । के, ४५ ।

मातुः

मातुधानः, पुं. (मातु मरुत्वं विदधानीति । धा + ल्युः ।) मातुजानिः । इत्यमरः । १ । ८ । १ ।

मातुया चाप इति भाषा । अष्टमागान्तगत-
नामविशेषः । यथा,—

“मातुधानश्चिचवर्षे महापद्मेऽपि दधति ।”

इति हारावली ।

मातुधानी, स्त्री, जतमिदः । इति मेदिनी । ने,
२०३ ।

मातुकाः, पुं, स्रज्याजैकः । इति राजनिर्घण्टः ।

मातुरः, पुं, (मां परेषां हृत्तान्तराणां श्रियं
प्रभावं कुनातीति । कृन् + बाहुलकात् रुः ।)
विष्णुहृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १२ । (यथा,
नेषधे । १ । ८४ ।

“स वारनारीकुचवर्जितोपमं

ददर्श मातुरपलं पचेजिमम् ।”

कपित्थवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । (विष्णु-
हृत्तार्थे पर्यायो यथा,—

विष्णो महाकपित्थाखः श्रीपलो गोहरीतकी ।
पूतिवातोऽथ मातुराख्यो मातुरश्च महापलम् ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“विष्णुः शाङ्खिक्यैर्लूषो मातुरश्रीपलावपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्रज्ज् प्रथमे भागे न ।

मासेया, स्त्री, (मल + टक् टाप् ।) म्यूलैला । इति
रत्नमाला । (म्यूलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

मातुर्ग, स्त्री, (मातुर्व । माला + चतुर्त्वाद्दिवात्
अच् ।) पुष्पम् । पुष्पस्रज् । इति मेदिनी ।

ने, ४५ । पुष्पार्थकमातुर्गशब्दस्य प्रयोगो यथा,

“यथा चाख्येन मातुर्ग वासितं तिलसर्पम् ।

न सृजति स्वं गन्धं तदनु स्रजस्य दर्शनम् ।”

इति महाभारते मौलधर्मे १०५ अध्यायः ।

मूर्द्धि नृक्षपुष्पदाम । इत्यमरः । २ । ७ । १५५ ।

अस्य पर्यायादिर्मातुर्गशब्दे द्रष्टव्यः । ७ ।

(पुष्पस्रगर्थे गुणा यथा,—

“तुल्यं सौगन्धमाशुल्यं कान्यं पुष्टिबलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीं गन्धमातुर्गनिवेद्यम् ।”

इति चरके स्रजस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)

मातुर्गानपलं यथा,—

“गन्धमातुर्गानपलं स्तुष्टा हृष्टाश्च निवृत्तः ।

गन्धमातुर्गप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ।

धर्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ।

सुचिरं देवतैः सार्द्धं क्रीडन्ति हि महासुते ।”

इति वज्रपुराणम् ।

अपि च । नारसिंहे ।

“जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालां सुशोभनाम् ।

वैष्णवो विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसिष्ठपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ।

जातीपुष्पजतां मालां कर्पूरपटवाचिताम् ।

निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयात्तरः ।

न तद्वर्जयितुं शक्यमपि वर्षशतैरेपि ।

स्कान्दे ।

मातुर्गीककिकामालाभीषदिकवितां हरेः ।

मातुया

इत्या शिरसि विप्रेक्ष । वाणिमेधफलं लभेत् ।
तत्रैव ।

मातुर्गीमातुया विष्णुः पूजितो येन कार्तिके ।
पापाचरततां मालां पटात् सौरिः प्रमार्जति ।

सौरिर्धर्मः । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्णलक्षाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ।

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः । ७ ।

मातुर्गणस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

“बहिर्गम्यं बहिर्गम्यं भाग्येया सह भोजनम् ।

विद्वन्वादां लता वा प्रवेशश्च विवर्जयेत् ।”

इति कुर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः । ७७ ।

स्वयं मालापकर्षणनिषेधो यथा,—

“नाग्रीयात् सन्निवेशायां न गच्छेन्नापि संवि-

ष्टेत् ।

न चेव प्रजिह्वेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् स्रजम् ।”

इति मानवे ४ अध्यायः ।

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्था-

हन्वोपापनयेदित्युक्तम् । इति कुर्मकभट्टः । ७७ ।

केशवाख्ये मातुर्गधारणनिषेधो यथा,—

“नहि गर्जकया कुप्यात् बहिर्गम्यं न धार-

येत् ।

गवाश्च यानं दृष्टेन सञ्चयेव विगर्हितम् ।”

इति च मानवे ४ अध्यायः ।

केशवलापाद्विर्गम्यं न धारयेदिति कुर्मक-

भट्टः । ७७ । स्वयं मालाधारणनिषेधो यथा,—

“स्वयं मालां स्वयं पुष्पं स्वयं दृष्ट्वा चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ।

इति कर्मलोचनम् । ७७ ।

मातुर्गचन्दनदानविधिर्यथा,—

“ग्रामग्रथित्वा यो विप्रान् गन्धमातुर्गैश्च मानवः ।

तर्पयेच्छ्रद्धया युक्तः स मामर्चयते सदा ।”

इति वज्रपुराणम् ।

मातुर्गपुष्पः, पुं, (मातुर्गाकाराणि पुष्पाण्यस्य ।)

श्रग्वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

मातुर्गपुष्पिका, स्त्री, (मातुर्गपुष्प + कन् टाप् ।

अत इत्यच् ।) श्रग्वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

(गुणादयोऽस्याः श्रग्वृत्तशब्दे ज्ञेयाः ।)

मातुर्गवान्, [न] पुं, (माला + मतुप् । मत्स्य वः ।)

पञ्चतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ।

मातुर्गं मालाकारता विद्यतेऽथ मातुर्गवान् वतु ।

इति तट्टीकायां भरतः । स च केतुमालेनाहत-

वर्धयोः सीमापञ्चतः । नीलनिषधपञ्चतपञ्चत-

विस्तारः । इति चिह्नान्तशिरोमणिः । (यथा,

महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

“उपतस्थुर्महाभागा मातुर्गवन् महागिरिम् ।”

राजसविशेषः । स च सुकेशराजसात् ग्रामयो-

नामकगन्धर्वस्य कन्यायां देववत्तां जातः । अस्य

जाता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुनस्त्य-

पुत्रविश्ववधो रावणो जातः । इति रामायणे

उत्तरकाण्डे ५ सर्गः । (मालाविशिष्टे, चि ।

यथा, महाभारते । १ । १०१ । ३१ ।

“शिरोरुहेषु जयाह मातुर्गवत्सु धनजयः ।”

माघः

स्त्रियां ङीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे
२ । ५६ । ३५ ।

“सुरन्ध्रमावाह्य तु चिचूटं

नदीं च तां माघवतीं सुतीर्थाम् ।

ननन्दं हृष्टो नमपश्चिजुष्टां

जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ।”

माघः, पुं, (मल्ल + चातुरार्थकत्वात् अच् ।) वल्ले-

सहस्रजातिविशेषः । स च शेतातीवरकन्यायां

जातः । इति जलवैवर्तपुराणम् ।

मालवी, स्त्री, (मल्ल + लार्थेऽङ् ।) तस्य वी

गमनं यच्च ।) मल्लयाजा । इति हारावली ।

माघाब्दिकः, वि. (मा दत्ताहेति । माघाब्द +

“प्राग्वहतेष्टक् ।” ४ । ४ । १ । इत्यञ् ।

“तदाहेति माघाब्दादिभ्य उपसंस्वानम् ।”

इति वार्तिकान्तु ठक् ।) निषेधकर्ता । तत्-

पर्यायः । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ।

माघः, पुं, (माघस्य फलम् । माघ + अच् ।) “सुप्

च ।” ४ । ४ । १६६ । इत्यस्य “फलपाकशुवा-

सुपसंस्वानम् ।” इति काशिकोक्तेरङ्गो लुप् ।

यद्वा, मत्स + चन् एवोदरादिवात् साधुः ।)

ग्रीष्मभेदः । माघकनार इति उरिदु इति च

भाषा । तत्पर्यायः । कुर्वविन्दः २ धान्य-

वीरः ३ हृषाकरः ४ मांसलः ५ वनाट्टः ६

पिचः ७ पिष्टभोजनः ८ । अस्य गुणाः ।

स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । श्लेष्मण्यत्वम् ।

श्लेष्मकारित्वम् । अगुण्यधीर्यत्वम् । भट्टिति-

रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । शुष्क-

त्वम् । बलकरत्वम् । रीचकत्वम् । स्वादुत्वम् ।

अमसुखवतां नराणां निवर्त्य सेवनीयत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“माघो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो वृष्योऽभिला-

पक्षः ।

उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्लो दृढश्च परः ।

भित्तमूलमलक्ष्म्यमेदपित्तकफप्रदः ।

गुदकीलाहृतश्चासपत्तिशूलानि नाशयेत् ।”

इति ।

कफपित्तकरा माघाः । इति च भावप्रकाशः ।

अन्यच्च ।

“माघो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोऽभिलासो

गुरुः ।

वातगुददृष्टो वृष्यो मेदोर्मांसकफप्रदः ।”

इति राजवल्लभः ।

माघरूपेण मूलकभक्ष्यं निषिद्धं यथा,—

“मूलकं माघरूपेण मधुना च न भक्षयेत् ।”

इति च राजवल्लभः ।

चतुर्दशी रविवारे च माघभक्ष्यनिषेधो यथा,

चिररोमी च माघके । इति ।

“माघमासिषमांसश्च मसुरं निष्यपचकम् ।

भक्षयेद्दुयो रवेर्वारे सप्तजन्मपुत्रकः ।”

इति च तिथ्यादितत्त्वम् । ७७ ।

परिमाणविशेषः । माघा इति भाषा । तत्-

माषः

पण्यायः । माषकः २ माषः १ । इत्यमर-
भरती । चिमः ४ धानकः ५ । स च मागध-
माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते
६।८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुत-
मते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भाव-
प्रकाशः । वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम् ।
यथा,—

“गुञ्जाभिर्दण्डभिर्माषः शाखो माषचतुष्टयम् ।”
इति वैद्यकपरिभाषा ।

(माषार्थे यथा,—

“हार्जिश्चावकोमाषचरकस्य तु तैः पलम् ।
चरकाहंपलोमानं चरके दण्डरक्तिके ।

माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्वैततयेरितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यष्टे ज्वराधिकारे ।)

ज्योतिःसूत्रिमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा,

“पलं तु लौकिकेर्मानेः साष्टरत्तिदमाषकम् ।

लोककचित्तयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञेयः सूत्रिसम्मतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पलं साष्टरत्तिका-

धिकमाषद्वयाधिकलोककचयम् । एतेन माषक-

परिमाणं साष्टरत्तिकां भवति ॥ ७ ॥ अर्थः ।

लग्नदोषभेदः । इति मेदिनी वे. २१ ।

माषकः, पुं, (माषप्रकारः । माष + “स्थला-

दिभ्यः प्रकाश्चने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति

कन् ।) माषकः । पञ्चरत्तिकपरिमाणम् ।

यथा । गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः । इत्यमरः ।

“दण्डाहंशुञ्जं प्रवक्षन्ति माषं

माषाङ्गैः षोडशभिश्च कर्षम् ॥”

इति लीलावती च ।

“वह्निस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेम-

धानकौ ।

माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्

कचित् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(लीङ्विशेषः । तदर्थे विषयो यथा,—

“हार्जिश्चावकोमाषः ।”

परिभाषार्थे यथा,—

“—————सुश्रुतस्य तु माषकः ।

साष्टभिर्माषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ॥”

इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिन्यष्टे ज्वराधिकारे ।)

माषकलायः, पुं, (माषसंज्ञः कलायः शाक-

पाधिर्वत् समासः ।) खनामख्यातशस्यम् ।

यथा । कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च व्यत-

एव माषकलाय इत्यादि प्रयोगः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ।

माषपर्णो, स्त्री, (माषस्य पर्णमिव पर्णं वक्ष्याः ।

ततो ङीष् ।) वनमाषः । माषाक्षी इति

भाषा । तत्पण्यायः । हयपुष्करी २ काम्बोजी ३

महासह्या ४ । इत्यमरः । २।४।१३८ । सिंह-

पुष्करी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ लघ्वरुणा ७ पाकु-

लोमप्रपर्णिकी ८ । इति रत्नमाणा । आर्द्र-

माषा ९ मांसमाषा १० मज्जत्या ११ हय-

पुष्किका १२ हंसमाषा १३ अम्बपुष्का १४

मासः

पाकुटा १५ माषपर्णिका १६ कल्याणी १७
वज्रवली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २०
आलोहवा २१ वज्रपला २२ खयम्भूः २३
सुलभा २४ चना २५ सिंहविना २६ विशा-
चिका २७ । अस्या गुणाः । तिक्तस्त्वम् ।
रुष्यत्वम् । दाहज्वरापहत्वम् । शुक्रवृद्धिकारि-
त्वम् । बलात्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवर्धनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च भावप्रकाशे ।
“माषपर्णो हयपर्णो काम्बोजी हयपुष्किका ।
पाकुलोमप्रपर्णो च लघ्वरुणा महासह्या ।
माषपर्णो हि मा तित्ता कला शुक्रवलाशक्तः ।
मधुरा यादृशी शोषा वातपित्तज्वराक्षितः ॥”

माषभक्तवलिः, पुं, (माषस्य भक्तस्य तदुक्तो

वलिः ।) माषतच्छुद्धिमिश्रितपूजोपहार-

विशेषः । अत्र केचित् हरिदासतन्त्रमपि

मिश्रयन्ति । यथा । एष माषभक्तवलिः ।

“ॐ जय त्वं कालि ! सर्वज्ञे सर्वभूतसमावृते ।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं यज्ञं शिवप्रिये ॥”

ॐ काळो नमः । प्रार्थनामन्त्रो यथा,—

“ॐ मातर्मातर्जरे दुर्गे सर्वकामार्थसाधनि ।।

अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥”

इति लघ्वरुणटीतः ।

भूतेभ्योऽप्ययं बलिर्देयः ।

माषवर्द्धकः, पुं, (माषं वर्द्धयतीति । रुध् + शिप्

श्वल् ।) खर्गकारः । इति शब्दमाणा ।

माषशः, [स्] य, प्रतिमाषम् । माषं माषं ददाति

इत्यर्थे शस्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभे ।

माषादः, पुं, (माषमतीति । अद् + अच् ।)

कच्छपः । इति शब्दरत्नावली । माषभक्षके,

त्रि ।

माषीर्णं, स्त्री, (माषाणां भवनं चैत्रम् । माष +

माष्यं, [स्] “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाशुभ्यः ।”

५।२।४ । इति यत् पक्षे खण् ।) माषचैत्रम् ।

यथा,—

“तिल्यतेजीनवमाषोमाशुभङ्गाद्विष्पता ।”

इत्यमरः ।

यथा तिलस्य चैत्रं तिल्यं तैलीनञ भवति तथा

माषादीनामपि द्विष्पता हेतुः भवति । इति

तट्टीकायां भरतः ।

मासः, पुं, (माह + माने “सर्वघातुभ्योऽसुन् ।”

४।१८८ । इत्यसुन् ।) चन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।

१०।१२।७ ।

“सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यस्तन्

परिदोतानं चरतो अजसा ॥”

“मासि चन्द्रमसि ।” इति तज्ज्ञार्थे सायणः ।

मीयतेऽनेनेति । मा + “चर्च् मो ङिन् ।” उणा०

४।२२७ । इत्यत्र “बाहुलकात् केवलादपि

मोऽसिः ।” इत्युज्ज्वलोद्गोक्तारविः ।) मानः ।

इति मेदिनी । से, ७ । अस्या प्रथमैकवच-

नान्तरूपं माः । (यथा, मग्नौ । २ । ३४ ।

“चतुर्थे मासि कर्णयं शिशोर्निष्क्रमयं यहात् ।

मासः

षष्ठेऽनप्राशनं मासि यथेष्टं मङ्गलं कुर्यात् ॥”

मासि, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ८ ।

“जीवच्छता महिषाणामघो

माखीसरांसि मधवा सोम्यापाः ।”

“माः मांसानि ।” इति तज्ज्ञार्थे सायणः ।)

मासः, पुं, (मस् परिमाणे + भावे षण् ।) माष-

परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । माष

इति भाषा । (मस्यते परिमोयते अस्वावे-

नवति मस् + षण् ।) शुक्लक्षयपञ्चवात्मकः

कालः । स च पौषमासादिद्वादशसंज्ञकः ।

इत्यमरः । १।४।२० । मासश्चतुष्टयं मासः

स्यः । चान्द्रमासस्येयं व्युत्पत्तिः । सौरादिषु तु

मस्यते परिमोयतेऽनेनासौ वा मासः । मस्यते

इति परिमाणं षण् । माः सान्तोऽपि । मासु

मासोऽपि दृश्यते । इति हजुः । इति भरतः । ३ ।

सूत्रिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञकः । यथा,—

“चक्रवत् परिवर्तते सूर्यः कालवशाद्व्यतः ।

अतः सांवत्सरं आहं कर्णयं मासचिह्नम् ॥

मासचिह्नानु कर्णयं पौषमासाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन च मासः परिकीर्तितः ॥”

इति लघ्वरुणटीतः ।

कार्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि । यथा,—

“अन्वोपान्तौ त्रिभौ ज्यौ फाल्गुनश्च त्रिभौ

मतः ।

शेषा मासा दिभा ज्येष्ठाः क्षतिकादिष्वव-

स्थया ॥”

स च चैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च । यथा यत्तं

ब्रह्मपुराणम् ।

“चैत्रे मासि जगद्व्रक्षा सवर्णं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रान् तदा सूर्योदये सति ।

प्रवर्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

यद्वाग्राशीरुत्तु मासान् वत्सरान् वत्सराधि-

पान् ।

इत्यनेन माससंवत्सराणां चान्द्रत्वसुक्तम् ।

ब्रह्मसिद्धान्तोऽपि ।

“चैत्रसितादेरुदयाङ्गानोऽर्धसं मासयुगकल्पाः ।

वृष्ट्यासौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽन्तः ॥”

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः ।

अपि च ।

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षये ।

भवतोऽब्दे चान्द्रमासाश्चेन्नाद्या दादश स्मृताः ॥”

चान्द्रमाससौरमासचर्मदेन स च चतुर्विधः ।

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तराः । तत्र चान्तो-

ऽपि द्विविधः । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो सुखः ।

लघ्वप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौयः । यत्-

किञ्चिन्निशान्त्यात्मकश्चेति द्विविधो गौयः ।

त्रिंशदहोरात्रात्मकः सावनः । आदित्यैक-

राशिभोगावच्छिन्नः सौरः । सप्तविंशतिनक्षत्रा-

वच्छिन्नखिंशत्राचर्चदिनात्मकश्च मासश्च ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनखिंशता दिनेः ।

एकराशी रविर्यावत् कालं मासः स मास्यरः ॥

मासः

सर्वस्वपरिवर्तैस्तु नाचन इति चोच्यते ॥

सूर्यसिद्धान्ते ।

“नाक्षत्राणां तु नाचनमहोरात्रं प्रचक्षते ।

तस्मिन्मता भवेन्नाचः सावनोऽर्कोदयस्तथा ।

ऐन्दवस्तथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”

तस्मिंश्च नाचचदिनां प्रज्ञाता मासो नाचच-

मासः । तथा त्रिंशता ॥ ॥ कार्त्तिकमूलपाणि-

मते सुखचान्न एव मासपदशब्दः । जीमूत-

वाहनमते सौर एव शब्दः । चान्द्रप्रमाणं

प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणम् । सौरास्त मासादयो

द्वादश एव भूताः । तथा च श्रुतिः । तप-

क्षपस्तौ शेषिरादृतुः । मधुश्च माघवश्च वास-

न्तिकारतुः । शुक्रश्च शुचिश्च मेषारतुः । अथै-

तद्दृश्यन् देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च

वाङ्मिकारतुः । इषश्च कर्त्तव्यश्च शारदारतुः ।

सहस्रश्च सहस्रश्च हैमन्तिकारतुः । अथैत-

द्विचिन्तायन् देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य

सौरत्वेन तद्वत्कनपक्षपस्यादीनामपि सौर

परतन्ति । अतो भूयधामगुरोरेव वैशाखादयः

सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“मेघस्थित्या रवेर्मासो वैशाखोऽन्वसुखः

सुखः ॥”

इति सङ्केतकौस्तुभे ॥

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-
महः ।

“आन्तिके पिच्छत्ये च मानसान्द्रमसः स्रुतः ।

विवाहादौ स्रुतः सौरो यश्चादौ सावनो मतः ॥”

प्रथमादिपदं यात्रायश्चचारपरम् । यत् कर्म

सूर्यभोग्यराश्याङ्गुलेन यच्च विशिष्योदगयनादि

विहितं तत्परश्च अथनस्य सौरमासवर्तित-

त्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं

सचक्षितद्विप्रायश्चित्तायुदायाशौचगर्भाधान-

पुंसवनसोमनांनयननामकरणाप्रार्थनापूजनान्द्र-

मन्त्रचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अध्यायनश्च ग्रहचारकर्म

सौरश्च मासेन सदाध्यवस्येत् ।

सजाण्युपास्यान्वय सावनेन

कौत्थश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”

अध्यायनं अध्वगमनं याचेति यावत् ॥ ॥

अथ सौरादिमासविहितकर्मणि ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।

पान्थ्ये त्वष्टकाग्राह्ये चान्द्रमिथं तथाऽन्तिके ॥”

अत्र यज्ञपदसुदगयनादिविहितपशुयगाभिप्रायं

पितामहोक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तसचपरम् ।

गर्गः ।

“आयुर्द्वयविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेन तु कर्मणा मन्त्राणामुपासना ॥”

सूर्यसिद्धान्ते ।

“सतकादिपरिच्छेदो दिनमासान्द्रपाक्षयोः ।

मध्यमपक्षस्तु सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”

मध्यमपक्षस्तुर्धर्मोत्तिर्गणना प्रसिद्धा ॥ ॥

मासः

नाचनमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नाचनसचाययनानि सैन्दो-

र्न्नासेन कुप्याद्गणनात्मकेन ॥”

नाचनसचायि माससाध्ययागविशेषरूपाणि

याज्ञिकप्रसिद्धानि । सैन्दोरयनानि सोमाय-

नाचनसचायि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-

नचने शनिभौमवारं फलं नाचनमासेन धीम-

त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“जन्मनृत्ते यदि स्यातां वारो भौमशनेचरौ ।

स मासः कल्याणो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”

मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥

अथ मासकृतम् ।

“आषाढशुक्लेकादश्यां कुप्यात् स्वापं महोत्-

सवम् ।

आषाढे च रथं कुप्यात् आषाढी अवस्थाविधिम् ।

भाद्रे च जन्मदिनसे उपवासपरो भवेत् ।

प्रसन्नश्च पारिवर्त्तमानिने मासि कारयेत् ।

उत्थानं श्रीहरेः कुप्यादप्यथा विष्णुमोक्षलान् ।

शुभे चैवान्तिने मासि महामायाश्च पूजयेत् ॥

कार्तिके मासि यत् कृत्यं श्रेष्ठं देवि वरानने ।

सप्तमैराः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ।

पञ्चान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला त्रिजः शुभा ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठांश्च सितवस्त्रकैः ॥

पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।

पौषे पुण्याभिषेकश्च वस्त्रैश्चैव न तथा ॥

संक्रान्त्या माघमासे च साधिवाचिततत्त्वलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या दमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥

जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।

तन्मायाजीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥

कपूराक्षतप्रसादाणि हृताक्तानि निवेदयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥

अथर्च्यैः भगवद्भक्त्या दिवाश्च भगवद्भक्त्या ।

एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ॥

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्दधुवम् ।

पञ्चान्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥

पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुर्पक्षवसन्तिनैः ॥

फलशुच्यैश्च विविधैर्वसितैः पटवासितम् ।

काननं रमणीयश्च प्रदीपदीपदीपितम् ॥

श्रीलेशुरभान्धवीरनागरङ्गकपूगकम् ।

नारिकेलश्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥

अथैव हस्तवस्त्रैश्च सर्वैर्जुस्तुमाचितम् ।

पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥

वितानैः कुसुमोद्यानेर्वारिपूर्णघटेक्षया ।

चतुश्चास्त्रोपशान्ताभिः शोभितं हृत्चामरैः ॥

विशेषतः कलियुगे होतोत्सवो विधीयते ।

फलशुभे च चतुर्दश्यामद्ये यामशङ्कके ॥

अथवा पौर्णमास्यां प्रतिपत्सन्ध्यासन्तिनौ ।

पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या फलशुच्यैश्चतुर्दिधैः ॥

चितरक्तैर्गौरपीतैः कपूरादिभिर्मन्त्रितैः ।

हरिद्राचारयोगाश्च रङ्गरत्नैर्मनोहरैः ॥

अथैवैव रङ्गरत्नैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥

एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

मासः

पञ्चाङ्गानि चङ्गाणि स्युर्होतोत्सवो विधीयते ॥

दक्षिणाभिसुखं कृत्वा दीपयानं सङ्गमराः ।

हृद्गापराधनिचयेर्मुक्तास्ते नाम संश्रयः ॥

निक्षिप्य जलमात्रे तु मासं माधवसंज्ञिते ।

सौवर्गपात्रे ताम्बे वा रौप्ये वा न्यस्तयेत्पि वा ॥

तोयस्थं योऽर्चयेद्देवं प्राणव्यामससुद्धवम् ।

प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ॥

दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।

वैशाखां आवखे भाद्रे कर्त्तव्यश्च तदर्पणम् ॥

वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।

अथवा मङ्गले कुप्यात् मङ्गले वा हस्तवस्त्रे ॥

सुगन्धचन्दननाङ्गसुपुष्पाङ्गो दिनै दिने ।

यथा प्रयत्नतः कार्यः सङ्गाङ्गो नैव पूजितः ॥

चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।

जटामांसौ वचा चैव विष्णोर्गन्धादकं तथा ।

एतेर्गन्धयुक्तेष्वपि हरैरङ्गानि लेपयेत् ॥

हृत्पञ्च तुलसीकाष्ठं कपूरागुरुयोगतः ।

अथवा कङ्करीयैश्च हरिचन्दनसुवर्त ॥

अस्मिन् कावे कृष्णभक्त्या ये प्रपद्यन्ति मानवाः ॥

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

सुगन्धिमांसैस्त्वोपैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।

अथवा पुष्पमध्ये च स्नापयेज्जगदीश्वरम् ॥

हन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।

विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तदशेषतः ॥

नारिकेलफलं नीरं कोषकोटिद्वयं दापयेत् ।

कण्टाफलश्च पनसं कोषकोटिद्वयं दीयते ॥

यथा पच्येतथा दद्याद्यथाशक्तिं नियोगतः ।

दद्याद्विभिन्नतश्चाङ्गं हृतनाङ्ग्यं दापयेत् ॥

पाचितं पिष्टकं घातुरष्टादश हृतेन च ।

तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शुद्धश्च दापयेत् ॥

यद्ययदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।

दद्यात् नैवेद्यवस्त्रादीनाददीतं कथञ्चन ।

त्यक्तयं विष्णुसुहृदस्य तद्भक्त्यो विशेषतः ॥

इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।

गोमयश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पान्थति ॥”

इति प्राग्गे पातालखण्डे १९ अध्यायः ॥

मासकः, पुं, माघकपरिमाणम् । यथा । शुक्लाः

पञ्चाद्वभासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चशुक्लाः कृष्णताः

आद्याः प्रथमो मासकः । दशशुक्लापेक्षया

आद्यत्वम् । प्राञ्जीयत्वात् सुखो मास इत्यर्थो

वा । मस्यते परिमयीयतेऽनेन मासः मसिर्य ई

परिमाणे परीक्षामे चण् स्मार्थे कः मासोऽयं

इत्यान्तः । मघ हिंसार्थो मृद्धन्त्यान्तस्तत्काद-

घण् तेन मासो मृद्धन्त्यान्त इति जनेन प्रथ-

तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासकः, पुं, द्वादशपक्षी । इति शब्दचक्रा-

वली । (मासं जानातीति । ज्ञा + कः ।)

मासश्चातरि, चि ।

मासनं, स्त्री, सोमराज्ञी । इति शब्दचक्रिका ।

मासमानः, पुं, (मासेर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वत्-

सरः । इति जिकाख्येयः । (मासस्य मानम् ।)

मासपरिमाणी, स्त्री ।

मासिकं

मासरः, पुं, (मस + शिप् + बाहुलकात् अरन् ।)
भक्तवत्सलमण्डः । तत्पथ्यायः । आचामः २
निष्ठावः १ । इत्यमरः । १ । ६ । ४६ ॥

मासवर्तिका, स्त्री, सर्वपौषविशेषः । इति शब्द-
मासा ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्यान्तः ।) अमावस्या ।

यथा,—

‘पञ्चान्ते निष्कलायासा मासान्ते मरणं भवम् ।

इति समग्रप्रदीपः ॥

संक्रान्तिदिनम् । यथा,—

“मासान्ते निवृत्ते कथा तिष्ठन्ते स्यादपुत्रिणी ।

ननान्ते च वैश्वं विद्या नृत्यद्वयोर्भवेत् ॥

मासान्ते दिनमेकन्तु तिष्ठन्ते चटिकाद्वयम् ।

चटिकाचित्तं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

मासिकं, स्त्री, (मासे भवम् । मास + “कानाट्
ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य
संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयन्तसज्जातीयतिथि
कर्तव्यब्राह्मम् । प्रतिमासकर्तव्यकृष्णपक्षनिमित्तक
आह्वम् । तत्पथ्यायः । अन्वाहार्यम् २ । इत्य-
मरः । १ । ७ । ३१ ॥ मासि भवं मासिकं
प्राज्यब्राह्मं तत्र अन्वाहार्यं वर्तते । पक्षशेषे
अमावास्यायां देयत्वात् । अथ पक्षाद्विद्यते
अन्वाहार्यं हृदयाक्षरितं ध्येयं स्वार्थं च अन्वा-
हार्यकथं । अस्तसप्तपक्षीकरणस्य वत्सराभ्य-
न्तरे प्रतिमासं यत् आहं तत्रान्वाहार्यमिति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः
प्रमाणम् ।

“वायसासिकान्दिके आह्वे स्यातां पूर्वोत्तरेव ते ।
मासिकानि स्त्रीकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥”

इति पैठीनसिः ॥

‘पितृणां मासिकं आह्वमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तस्मामिषेय कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥’

इति मनुः । १ । १२३ ॥ १० ॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पौषकृत्तौ-
पानहरहितानि इहलोकं परित्यज्य इत्यादि
सर्वः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देया इत्यादि वन-
छानिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च आटे-
कीदृष्टवत् नृताचे नृताचे द्वादश मासिकानि
कार्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मजमासपाते
अयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मज-
मासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्वतिथावेव प्रथम-
ब्राह्मसासिकम् । तथा अयोदशमासिकस्य पूर्व-
तिथौ द्वितीयब्राह्मसासिकम् । एवं ब्राह्मसासिको-
क्तं प्रथमब्राह्मसासिकद्वितीयब्राह्मसासिकत्वेनो-
क्तं । एषां मध्ये यत् पतितं तत् लघुकादश्यां
अमावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा ज्ञत्वा
प्रकृतं कर्तव्यम् । अथैवपतितत्वेतदशौचान्ते
कर्तव्यम् । एकादशाहदिआह्वानं कतिचित्
ज्ञत्वा यदि नृतस्तदा शेषाद्यन्तेनाधिकारिणा
समाप्यानि ॥ * ॥ अथ मासिकेकोद्दिष्टब्राह्म-
प्रयोगः । पूर्वदिने निरामिषेकभक्तः परदिने

मासिकं

ज्ञानादिकं ज्ञत्वा एकोद्दिष्टब्राह्मविहितकाले
भोज्यसुखस्य कुशब्राह्मणं आपयित्वा वास्तु-
पुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपितृभ्यः आहवा-
भागं दत्त्वा दक्षिणासुखः अनुष्ठां कुर्यात् ।
यथा अत्रासुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशस्त्रेणः प्रथम-
मासिकेकोद्दिष्टब्राह्मं दर्भमयब्राह्मणेऽहं करिष्ये ।
ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ।
देवताभ्य इत्यादि विधा पठेत् । ततः पुष्करी-
कात् स्तुत्वा नृजलेन आह्वीयमयं प्रोक्षयेत् ।
रक्षार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेष्टे स्थापयेत् । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशस्त्रेणेतत्ते
दर्भासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे
दद्यात् । अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य जलं
सृष्ट्वा ब्राह्मणायभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा
तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रासि
वैष्णवीत्यनेनानखस्त्रिं ॐ विष्णोर्मनसा पूत-
मखीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तत्पात्रे
निधाय ॐ शम्भोदेवोरित्यादिमन्त्रेण जलं
दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवस्यो गोसवो
देवनिर्मितः । प्रजमद्भिः पृक्तः स्वधया प्रेतान्
लोकान् प्रीणासि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान्
दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्माय कुशा-
नरेणाच्छाद्य तत् कुशसुदृघाभ्य ब्राह्मणे पवित्रं
दत्त्वा जलान्तरश्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरः-
प्रभृतिस्त्र्यंशान्त्र्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं
वामहस्तेनैव विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य
ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र
प्रेतासुकदेवशस्त्रेणेतत्तेऽर्घ्यं स्वधा । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेतसुकदेवशस्त्रेणेतानि ते गन्ध-
पुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्यनुज्य एष
ते गन्धः एतस्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीपः
एतस्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणायभूमौ
कुशादिकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणा-
यान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण-
मण्डलं ज्ञत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् ।
तत्र सामिधं सर्वमन्नादिकं परिवेश्य ॐ इदं
विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनस्वाकुलं निक्षिप्य
ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य ब्राह्मणे
जलगच्छं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अग्ने मधु दत्त्वा
तद्भावे गुहं दत्त्वा हृतं दत्त्वा ॐ मधुवाते-
त्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभि-
मन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगच्छं दत्त्वा वाम
हस्तेनाग्रपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतसुक-
देवशस्त्रेणेतत्ते सामिधमं सोपकरणं स्मृतेत्यु-
क्तेज्जैत् । इदं सामिधमं इदं हविः इमा गङ्गाया
आपः एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः
सह । इत्यनेन जलगच्छं दद्यात् । ततो गायत्रीं
विः सलदा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु
मध्विति ॐ अन्नहीनमिदं च पठेत् । कुश-
ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यज्ञे-
नरो हव इत्यादि ॐ योगीश्वरमिदं वाश-

मासिकं

वत्काशोकमयं ॐ तद्विष्णोरित्यादि ॐ दुर्व्यो-
धन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्वं पठेत् ।
ततो दक्षिणायान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं
प्रोक्ष्य सर्वप्रकारमन्नसुहृदं सतिलमेकीकृत्य
वारिणाज्जुल्य ॐ अपिदग्धास्तेत्यादिमन्त्रद्वयेन
कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य
दक्षिणकर्णं सृष्ट्वा वा हरिं स्तुत्वा ब्राह्मणाय
जलगच्छं दत्त्वा पूर्ववज्रावर्त्तौ मधुवाता इत्या-
दिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं
क देयमित्यनुज्ञाय ॐ इष्टाय दीयतामित्युत्तरं
गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वे-
त्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना
नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणावरेखया जलेन वामा-
वर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं ज्ञत्वा पवित्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्तरश्च-
दक्षिणपात्रिणा दक्षिणायां रेखां मण्डलमभ्य-
स्थाने ॐ अपहृतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां
कुर्यात् । तद्भस्मसुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् ।
रेखोपरि समलान् वायान् कुशानास्तीर्य ॐ
देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य
गन्धोरेभिः पथिभिः पूर्वोत्तरेभिर्देवैश्चान्यं दक्षि-
णैश्च भद्रं रयिचनः सर्ववीरं नियच्छ इत्या-
वाह्य तिलांश्चास्तीर्यकुशेषु विकीरेत् । ततो
वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतसुक-
देवशस्त्रेणेतत्ते निक्षु स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः
आह्वयेषमन्नं सद्यन्नं मध्याह्नतिसंयुक्तं
सामिधं गृहीत्वा पिण्डं ज्ञत्वा ॐ मधुवातेत्यादि
नृकचयं अन्नमभौत्यादि च पठित्वा विष्णु-
प्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणसप्तकुशचयसहितं
वामहस्तेनैव पात्रादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ
अमुकगोत्र प्रेतसुकदेवशस्त्रेणेतत्ते सामिध-
पिण्डः स्वधा इत्यनेनजलस्थाने वामहस्तान्ता-
रश्चदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आपन्न्य हरिं
स्तुत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्तादक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र
प्रेतासुकदेवशस्त्रेणेतत्ते निक्षु स्वधा इति पिण्डो-
परि दद्यात् । ततः ॐ अन्नं प्रेत मादयस्व यथा
भागमा दृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोद-
रमुखो भूत्वा आगमनाच्छासं धृत्वा तेनैव
पथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वरन्तिं ध्यायन्
ॐ अमीमदन् प्रेत यथा भागमा दृषायिह
इति दक्षिणाभिसुखो भवन् जपेत् । ततः श्रावं
त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति
ज्ञताञ्जलिर्जपेत् । ॐ गृहामः प्रेत देहि इति
गृहिणीं पश्येत् । ॐ सद्गते प्रेत देह इति
पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा युक्तवत्स-
दशमनवं स्वचं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा
ॐ एतदः प्रता वास इति पठित्वा पिण्डोपरि
निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतसुकदेव-
शस्त्रेणेतत्ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्तुहजेत् ।
तत्तत्सूचीं पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्तावेत्यादि-

माहाकु

मन्त्रेण वदन्तुमस्तुयात् । तत ॐ सुसुप्रोचित-
मस्तु इति ब्राह्मणाय भूमिमासिषेत् । ॐ शिवा
आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात् । ॐ
सन्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ सौमनस्यमस्त्विति
पुष्यं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ अक्षत-
वारिष्ठ्यास्तु इति यवान् दद्यात् । ॐ अस्वि-
त्पुनरम् । ततस्त्रिलोक्यमप्युक्तं जलं गृहीत्वा
ॐ असुक्कगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मणो दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम् । ॐ उपतिष्ठ-
तामिति प्रतिवचनम् । ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु
इति वदेत् । ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ
गोत्रं नो बर्हतामिति वदेत् । ॐ बर्हतामिति
प्रतिवचनम् । ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशा-
नाक्षीयं ॐ कर्णं बह्वर्णो रन्तं घृतं पयः
कौजालं परिसृतं स्रधास्य तर्पयत मे प्रेतमित्य-
नेन वारिधारया सिषेत् । ततः ॐ अद्येत्यादि
असुक्कगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशर्मणः कृते-
तत्प्रथममासिको हिरण्यमाहुकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणाभिर्दं रजतं तन्मूल्यं वा विष्णुर्देवतं यथा
नामगोत्राय ब्राह्मणायार्हं दद्यान्तीति दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत । नात्र
पात्रमालभ्य जपेत् । नाग्निषः प्रार्थयेदिति
प्रचेतो वचनादाग्निषं न प्रार्थयेत् । ततः ॐ देव-
ताभ्य इति त्रिः पठेत् । ॐ अभिरन्यतामिति
विसर्जनम् । ॐ अभिरनोऽस्मीति प्रतिवचनम् ।
ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत्
पिण्डास्तु गोऽजविप्रैभ्यो दद्याद्गौं जगोऽपि
वा क्षिपेत् । आग्नीयद्वयं ब्राह्मणाय दद्यात्
जले वा क्षिपेत् । ततो वामदेखं गायेत्
अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च
कुर्यात् । एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्मे-
यम् । इति कार्त्तिकमासायैकतयाहप्रयोग-
तत्त्वम् ॥ ॥ अथान्य आहुषण्डे दृश्यम् ॥

मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी । मासि भव इत्यर्थे
श्लिष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनौ । ७।२६।
“पयो द्योऽवलक्ष्य वदन्तुः कस्य वेतनम् ।

वायुसासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु

मासिकः ॥”)

मासुरी, स्त्री, (मासुर + अण् ङीष् ।) स्त्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । २०० ॥ (माहभयी ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । १० । १४५ ।

“पितृवसा पितुर्भयो माहभयी च मासुरी ।”)

मास, य, (मा च स च तयोः समाहारः ।)

वारणम् । तत्प्रयोगाय । मा २ अणम् ३ । इत्य-
मरः । १।४।११ । (यथा, रामायणे । २।१०।६० ।

“मास मे भरतः कार्षीतु प्रेतलव्यं गतायुषः ।”)

माह न माते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) न्न अममाहत् । न्नदशु-

बन्धस्थाने नृहस्तराशुबन्ध इत्यने । न माहति

माहते । इति दुर्गादायः ॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति ।)

“महाकुलादण्डखनी ।” ४।१।१४१ । इति

माहेन्द्रः

अण् ।) महाकुलोद्भवः । इत्यमरटीकायां
रायसकुटः ॥

माहाकुलीनः, त्रि; (महाकुलस्यापत्यमिति ।
“महाकुलादण्डखनी ।” ४।१।१४१ । इति

खण् ।) महाकुलोद्भवः । इत्यमरटीकायां
रायसकुटः ॥

माहात्म्यं, स्त्री, (महात्मनो भावः इति । महा-
त्मन् + अण् ।) महात्मता । महिमेति यावत् ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“माहात्म्यं भगवत्पात्रं पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः ॥”

माहानामिकः, पुं, (“तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।”

माहानामिकः, पुं । ५।१।६४ । इत्यत्र । “माहा-

नाम्नादिभ्यः घञन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥” महा-

नाम्नो नाम विदामघञन् । इत्याद्या ऋचः ।

तासां ब्रह्मचर्यमस्य इति ठञ् । हरदत्तस्तु
“भस्यादे,” इति पुंवङ्गावान् माहानामिक

इत्याह । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) माहानाम्नी-

च्छावेता ब्राह्मणः । इति केंचित् ॥

माहिनं, स्त्री, (महाते पूज्यते अस्मिन् इति ।

मह् + “महेरिणञ् न ।” उणा० । २ । ५६ ।

इति इणञ् ।) राज्यम् । इत्यादिक्विपः ॥

(महनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३।३६।६ ।

“इन्द्र । यत्ते माहिनं दत्तमस्ति ।”

“माहिनं महनीयम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

प्रवृद्धे च । यथा, तत्रैव । १ । ५६ । ६ ।

“इन्द्र । सन्नेषु माहिनः ।”

“माहिनः प्रवृद्धः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

माहिरः, पुं, (महाते पूज्यतेऽस्मी । मह् + बाहु

लकात् हरण् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

माहिरिकः, पुं, (महिर्यो रोचतेऽस्मी । महिषी +

ठक् ।) महिषीपतिः । अभिचारिण्यनुरक्त-
पतिः । यथा,—

“महिषीत्युच्यते नारी या च स्यादाभिचारिणी ।

तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिरिकः स्मृतः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

महिषीपजीवी । (महिषी नारी पण्यमस्येति ।

महिषी + “तदस्य पण्यम् ।” ४।४।५१ । इति

ठक् ।) भगदारोपाज्जितस्त्रीधनोपजीवी । यथा,

“महिषीत्युच्यते नार्या भगिनोपाज्जितं धनम् ।

उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिरिकः स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ । ६ । १५ श्लोकस्य टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

माहिर्यः, पुं, (महिर्यो साधुरिति महिषी +
अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स च

चत्विधाऽस्तीति ज्ञातः । इत्यमरः । २।१०।३॥
(यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । ६२ ।

“वेष्टान्द्रोस्तु राजन्यान् माहिर्योग्रौ सुतौ
स्मृतौ ॥”)

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम् । महेन्द्र + अण् ।)

शुभदण्डविशेषः । रथादिसप्तवारैषु वायुवस्त्र-
यममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति । तत्र वस्त्र-

माहेशी

माहेन्द्रयोर्दण्डौ शुभौ । वायुयमयोर्दण्डावशुभौ ।
यथा,—

“ख्यातं वा व यमा कर्ष्ये मा वा व य कला
निधौ ।

व य मा वा कुणे ज्ञेया मा वा व य सुधां
शुजे ॥

गुरौ वा व य मा चैव मा वा व य तथा भृगौ ।

कर्ष्यपुत्रे य मा वा व चटौ युग्मं शुभाशुभम् ॥

माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणी च धनागमः ।

वायौ च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं भुवम् ॥”)

इति सारसंग्रहः ॥

(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—

“माहात्म्यं शौर्मेमाहा च सततं शास्त्रवृद्धिता ।

भृत्यानां भरणश्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

महेन्द्रो देवतास्येति । महेन्द्र + “महेन्द्राद-
चाणो न ।” ४ । २ । २६ । इति अण् ।

महेन्द्रदेवते, त्रि । यथा, भट्टिकाव्ये । १५।६३ ।

“अविभक्तततः शस्त्रमैषीकं राजसो रणे ।

तदयध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लज्जयति ॥”)

महेन्द्रसम्बन्धिनि च । (यथा, रघौ । १२।२६ ।

“मातलिस्तस्य माहेन्द्रं स्नातुमोच तनुच्छदम् ॥”)

माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम् । महेन्द्र + अण् ।

स्त्रियां ङीष् ।) इन्द्राणी । इति शुब्दरत्नावली ॥

गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माहेयः, त्रि, (महौ + ङक्) मर्या अपत्यम् ।

इति सुधर्मोपध्याकरणात् ॥ (जनपदभेदे, पुं ।

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४८ ।

“कुङ्गाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सासुद्र-
निष्कुटाः ॥”

मङ्गलग्रहः । यथा, समयान्ते ।

“कफपित्तसमङ्गतां शिरःपीडं भयावहाम् ।

माहेयः कुतश्च शोकं बुधस्यानन्दशां गतः ॥”)

माहेयी, स्त्री, (मर्याः सुरभ्याः अपत्यमिति ।

महौ + “नशादिभ्यो ङक् ।” ४ । २ । ६७ ।

इति ङक् । स्त्रियां ङीष् ।) गौः । इत्यमरः । २ ।

६ । ६० ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १६ । १० ।

“सर्वश्वेतिव माहेयी वने जाना त्रिदायनी ।

उपातिष्ठत पाचालो वासितेव महावृषम् ॥”

अस्याः पर्यायो यथा,—

“सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरदाहता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम् । महेश + अण् +

स्त्रियां ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—

“महादेवात् ससुतपत्ना महात्मनोऽस्यते यतः ।

माहेश्वर्या तदुच्यते माहेशी तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्याये ॥

(महेशेन कृतमित्यन् । स्त्री, याकरणाविशेषः ।

“यान्युज्जहार माहेशाद् यानो याकरणा-

र्थात् ।

तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोचरे ॥”

इत्युक्तः ॥)

मितः

माहेचरी, स्त्री, (महेचरस्यम् । महेचर + चञ्, डीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । (यथा, महाभारते । १.४.१२ । १.४.१४ ।
 “महादेवानुधातायां सर्वसां वामलोचना ।
 माहेचरी महादेवी प्रोचते पार्वती हि सा ॥”)
 माह-भेदः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मन्त्रकोषः । ४ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेचरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
 कथा उच्यते ।
 “कथं विभाजसे कान्धा केयं वा नवविप्रभा ।
 कील्यं भाति वपुषा पञ्चजायतलोचनः ।
 निष्पन्न तासां वचनं हविर्नवरवाहनः ।
 आनन्दार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः ।
 अयं नारायणो गौरी जगन्नाता कर्मात्मनः ।
 विभक्त्यं संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधैर्यः ।
 न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
 एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ।
 अहं हि निष्कल्पः शान्तः केवलो नित्यविग्रहः ।
 मासेव केशवं देवमाहुर्देवीमथात्मिकाम् ।
 एव धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
 कर्ता कारयिता विष्णुर्भक्तिसुक्तिफलप्रदः ।
 भोक्ता पुमान्प्रमेयः संचर्ता कालरूपपङ्क ।
 स्रष्टा धाता वासुदेवो विधाता विन्यतोऽसृजः ।
 कूटस्थो ह्यवरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
 तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ।
 एषा माहेचरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
 शान्ता सदा सदानन्दा परं पदमिति मुनिः ।
 अस्याः सर्वमिदं जातमन्वेयं जयमेव्यति ।
 एवैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ॥”
 इति कौर्म्ये १४ अध्यायः ।
 (पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते । ७.३.७२ ।
 महेचरेण कृतम् । महेचर + चञ्, डीप् ।
 उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १.१.१६ ।
 “माहेचरं भागवतं वाशिष्ठं सविस्तरम् ।
 एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
 महेचरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १.०.६ । ७ ।
 “माह्वी माहेचरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
 त्रिधा यस्य स्वरूपान् भागोभासान् प्रसीदतु ॥”
 मि जु न न जेये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) जु मित्रिमम् । न न
 मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ।
 मिच्छ, प्र बाधि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) प्र मिच्छती मिच्छन्ती ।
 बाधि विहतिः । इति दुर्गादासः ।
 मितः, त्रि, (मा + क्तः “यतिस्थितिमाख्याभिक्त
 किति ।” ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्यकारा
 देशः ।) परिमितः । शब्दितः । च्छिप्तः । इति
 माध्वानोमिधानोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 (यथा, भागवते । ८ । १३ । १६ ।
 “राजं चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।

मित्रं

प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः ॥”
 यथा च नैवध्वरिते । ६ । ८ ।
 “मितश्च वारश्च वयो हि वाग्मिता ॥”
 मितङ्गमः, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति ।
 गम + “प्रियवशेषदः खच् ।” ३ । २ । १८ । इत्यत्र
 “खच् प्रकरणे गमेः सुपुपसंज्ञानम् ।” इति
 काशिकोक्तेः खच् । तम् च ।) हस्ती । इति
 विश्वनाथकौस्तुभे । परिमितगामिनि, त्रि ॥
 मितहः, पुं, (मितं द्रवतीति । ह + “हरिमितयो-
 हृषः ।” उणा० १ । १५ । इति कुः । स च
 कित् ।) वसुधः । इति शैम्यचन्द्रः । ४ । १६६ ।
 (परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ६ । ५ ।
 परिमिता मितहरेति होताभिर्मन्त्रो मधुवचा
 ऋता वा ।”
 “मितहः परिमितगतिः सन् ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः । मितमार्गे च । यथा, अथर्ववे । १० ।
 ६४ । ६ ।
 “तेनो अर्वन्तो ह्यवनमृतो हवं विन्ने श्रुतन्तु
 वाणिनो मितद्रवः ।”
 “मितद्रवो मितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।”
 इति तद्वाच्ये सायणः ॥”)
 मितम्यचः, त्रि, लपणः । इत्यमरः । ३ । २ । ४८ ॥
 (मितं परिमितं पचतीति । मित + पच् +
 “मितम्यचे च ।” ३ । २ । १४ । इति खण् ।
 “असृष्टिदजन्तस्य तम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति
 तम् च ।) परिमितपाककर्त्रे च ॥
 मिताशनः, त्रि, परिमिनभोजी । मितमश्नाति यः
 इति श्रुतपत्तया कर्त्तरि (श्रु) अणप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ।
 मितिः, स्त्री, (मीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।)
 मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेदः । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, कुसुमाञ्जली । ४६ । ४ ।
 “मितिः सम्यक् परिच्छिन्तिः ॥”
 मित्रं, स्त्री, (मिनोति मानं करोति इति ।
 “अमिचिमिदृशसिन्धु क्रः ।” उणा० ४ ।
 १६३ । इति क्रः ।) शत्रोः परम् । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ६ ॥ अतः शत्रोः परमवस्थितो राजा
 मित्रं उपकारित्वात् । मेघति किञ्चतीति चासु-
 सिति चः निपातात् गुणाभावः । द्वितकारं
 एकतकारस्येके । इति तट्टीकायां भरतः ।
 अपि च ।
 “राजा शत्रुरिति स्थात एकार्थाभिनिवेशतः ।
 भूयैकान्तरितो राजा समित्रं मित्रकार्यतः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मित्रं, स्त्री, वन्धुः । मिता इति भावा । तत्पण्यायः ।
 सखा २ सुहृन् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥
 माययति जानाति सर्वं मित्रं मी कि गत्यां
 नाञ्जीति द्वित्रः मित्रमण्डलिङ्गम् । निपाता-
 तस्य द्वित्रे द्वितकारश्च । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ तच्चतुर्विधम् । सहायः १ भजमानः २
 सहजः ३ कृत्रिमः ४ । इति महाभारते राज-
 धर्मः ॥ ७ ॥ मित्रलोत्पत्तिर्यथा,—

मित्रयुः

“न कश्चित् कस्यचित्मित्रं न कश्चित् कस्यचि-
 द्विपुः ।
 कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 वर्णमित्रं यथा,—
 कुभाष्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
 कुबन्धुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराजे नास्ति
 जीवितम् ॥
 परोक्षे कार्यजनारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिण्यथा ॥”
 विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा,—
 “सा श्रीर्या न मदं कुम्यात् स तुल्यो ह्यव्ययोज्-
 जितः ।
 तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥ ७ ॥
 मित्रप्रशंसादियथा,—
 “यस्य मित्रेण संभावो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
 यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥
 यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि श्रुतानि च ।
 पश्य नृषिकमित्रेण कपोता सुकृतवन्धवाः ॥
 परोक्षे कार्यजनारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत्तादृशं मित्रं विवकुम्भं पयोमुखम् ॥
 यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि
 पण्डितः ॥
 अपुत्रस्य गृहं मूर्खं सन्निवरहितस्य च ।
 नृस्यस्य च दिशः मूर्खाः सर्वमूर्खा दरिद्रता ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 मित्रः, पुं, सूर्यः । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥
 (यथा, नोः रामायणे । २ । २५ । २२ ।
 “खलि मित्रः सहादित्यैः खलि रुदा दिशस्तु
 तैः ॥”)
 हादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । १५ ।
 “धाता मित्रोऽयं मा शक्नो वरुणस्त्वंश्च एव च ।”
 मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ५२ ।
 “मरुत्वतो मरुत्वानो देवानजनयन् सुतान् ।
 अयिस्तुर्हविष्योतिः सावित्री मित्र एव च ॥”
 वशिष्ठस्य ऊर्णागभंजातः पुत्रभेदः । यथा,
 भागवते । ४ । १ । १७ ।
 चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
 उल्लङ्घो वसुभृदयानो तुमान् श्रद्धादयो-
 २ परे ॥”)
 मित्रयुः, त्रि, (मित्रं यातीति । या + “न्याच्छ-
 न्दसि ।” ३ । २ । १७० । इति उः ।) मित्र-
 वन्धनः । इति शैम्यचन्द्रः । ३ । १५३ ॥
 मित्रयुः, पुं, (मित्रं यातीति । या + “न्यग्याद्-
 यच् ।” उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपाति-
 तश्च ।) लोकयात्रिकः । इत्युणादिकोषः ।
 संविप्रसारोणादितृप्तश्च ॥ (कविभेदः सलोम-
 हर्षवर्षाप्रियः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । १८ ।
 “सुमतिश्चादिवर्षाश्च मित्रयुः प्रीतिपायनः ॥

मिथुन, स्त्री, (मिथेय सङ्ग युद्धम् ।) सुहृत्-
संध्यामः । तत्पण्यायः । मैत्रेयिका २ । इति
विकाङ्क्षेयः ।

मिथुनः, स्त्री, पुं, (मिथुनः कविः । यथा ।
मिथुनाभः,) मिथुनः कविर्गङ्गात् ।) सुहृत्-
प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

“मिथुनाभः सुहृद्देशो विप्रः सन्धिरैव च ॥”

मिथुनः, मि, (मिथुनः मिथे वा वनः ।)

मिथुनः । तत्पण्यायः । मिथुनः २ । इति
हेमचन्द्रः ।

मिथुनीः, [सु] मि, (मिथं प्राप्ति इति ।
प्राप् + “प्राप् इदं ह्यङ्गोः ।” ६ । ४ । १४ ।
इत्यच् “नौ च प्राप् इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्तेः जिप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।)
सुहृत्प्राप्ता । मिथं प्राप्ति यः । इति सुग-
नोद्यथाकरवम् ।

मिथुनप्रमी, स्त्री, (मिथाय मिथुनकने मिथुन
वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी ।
यथा,—

“अदितेः सप्तपञ्चमे मिथो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य मन्त्रे पक्षे शुभे तिथौ ।

सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मिथुनप्रमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भव्यान्वयः फलानि वा ॥”

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृतसंवत्सरकौस्तुभ-
धृतभविष्यपुराणवचनम् ।

मित्रा, स्त्री, (मित्र + मित्रा टाप् ।) सुमित्रा ।
शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली । (अश्वरौ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ११ । १६ । ४४ ।
“अजमुखा हताशौ च मित्रा चित्राङ्गदा
रक्षिः ॥”

पराशरप्रियासौमित्रजननी । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । १ । ४ । १५ ।

“कालिन्दाः कतिभिः सिद्धः अहोभिर्भरतर्षभ ।
यापयत स्तः सति यत्र मित्रास्ततो हनिः ॥”

मिथ न्न न पथे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-उभ०-चक्र०-संज्ञ ।) न्न अग्निमेधयत् ।

न मेधति मेधते शाब्दार्थे शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ।

मिथः, [सु] मि, (मेधति इति मेधस्त्वङ्गे अस्तुम् ।
एवोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रङ्गः ।
इत्यमरः । १ । ४ । २५५ । (यथा, मनुः । १० । ५६ ।

“अवहारी मिथस्त्वङ्गो विवाहः सङ्गैः सह ॥”)

मिथः, पुं, (मेधते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् +
“सर्वधातुभ्य इत्” उणा० ४ । १९० । इति इत् ।)

निमिराजपुत्रः । स तु जनकराजः । यथा ।
अपुत्रस्य तस्य निमिर्भूतः शत्रौरमराजक-

भीरवस्ते सुनयः अरण्यां समन्युः । तत्र न
कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चासाध-

वाप । अमूर्द्धदेशोऽस्य पितेति वैदेहः । मध-
नाक्षिणिरभूत् । तस्योदायसुः पुत्रोऽभवत् । इति

विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः । (तथाच
रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

“निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववर्ता वरः ।

तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥”)

मिथिला, स्त्री, (मथन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् +
“मिथिनाद्यच्” उणा० १ । ५८ । इति इलच्
अकारस्येत्वं निपातते ।) स्वनामख्यातनगरी ।

सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला
प्रोक्ता । इति हज्जायुधः । (यथा, महाभारते ।

१ । १११ । २८ ।
“ततः कौर्व समादाय बाह्वानि च भूरिशः ।
पाञ्चुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे

जिताः ॥”)

अपिचास्य निबन्धादिकं यथा,—
“महाकौतूहलमारभ्य चम्पारयणान्तर्गते शिवे ।।
विदेहभूः समाख्याता तैरनुक्ताभिधः स तु ॥”

इति शक्तिसङ्गमनन्ते ७ पटलः । तैरनुक्ता
जिह्वुन इति ख्याता । तन्नामकारणं यथा,—

“अराजकभयं नृणां मन्वमाना महर्षयः ।
देहं समन्युः कं निमिः कुमारः समजायत ॥

जन्मना जनकः सोऽभूदेदेहसु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निमित्ता ॥”

इति श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे १६ अध्यायः ।
अपि च ।

“निमिः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्तुतः ।
प्रथमं तुल्यवर्त्येन तैरनुक्तस्य पार्श्वतः ।

निमित्तं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरस्ततमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कौर्त्तितः ॥”

इति भविष्यपुराणम् ।

मिथुनं, स्त्री, (मेधतीति । मिथ् + “सुधिमिथि
मिथः कित्” उणा० १ । ५५ । इति

उगन् किङ्गावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-
र्युग्मम् । तत्पण्यायः । इन्द्रम् २ । इत्यमरः । १० ।
५ । ३८ । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

“मानिषाद् । प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्तोः समाः ।
यत् क्रोचमिथुनादेकमवधौः काममोहितम् ॥”)

युगलम् । इति तट्टीकायां रामायणम् । मेधादि
हादशराष्ट्रमर्गतत्वेनोपराशिः । तत्पण्यायः ।

जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् ।
अस्योदयस्य स्थूलमानं षट्पलाधिकपञ्चदशः ।

इति ज्योतिषतत्त्वम् । अस्याधिष्ठातृदेवता
गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । ऋगशिरः-

शेषाङ्गं आर्द्रासप्तदायः पुनर्वसोऽभिषादं एते-
र्भवति । तत्तु श्रोत्रोद्दयं पश्चिमदिक्स्वामिवाव-

प्रकृतिहरिदङ्गं वनस्थितं मृदवर्णं क्षिप्रं
मध्यस्थोत्पलं मध्यमवन्तानश्च । तत्र जातो जनः

ऋगवचुः मिथुभाषी कृशः वक्त्रकः धर्ममतिः
विनयभाजनश्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥

अथ मिथुनलक्षणतत्त्वम् ।
“मिथुनादयसंजातो मानो स्वजनवत्सलः ।
त्यागो भोगो धनी कामी दीर्घकृत्रोऽरि-

महानः ॥”
इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

राक्षी तल्लक्षणरूपं यथा,—

“इत्थसंज्ञाभवने भवताकृता-

वन्तमि लसदन्तमध्यगे ।

कोमलाङ्ग ! मिथुनोदयात् प्रिये !

कालखानककलाः प्रियेऽचक्षुः ॥” ५ । ६ ।

इति कालिदासकृततरङ्गिण्यनिरूपणम् ।

मिथ्या, स्त्री, (मथते इति । मथविभोक्ते । मेधते
हिनस्ति वेति । मथ वा मेध + कप् । निपा-

तनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पण्यायः । ऋषा २
वितथः ३ अश्वतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मिथ्या इति भाषा । (यथा,—
“यद्वद्व्यासमानं तन्मिथ्या व्याप्रमणादिवत् ॥”

इति सांख्यप्रवचनभाष्यम् ।
वा चाधर्मपक्षी । यथा,—

“अधर्मपक्षी मिथ्या वा सर्वधर्मैश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसुखं विधिनिमित्तम् ।

सखे चादर्शना या च चेतायां सख्यारूपिणी ।
अहविषयवस्था च ह्यापरे संवृता भिया ॥

कलौ महाप्रमत्ता च सर्वज्ञ आपिका वलान् ।
कपटेन समं भाषा भवत्येव यदे यदे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्ग १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या साकार-
लोचना ।

तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायार्थं भगिन्यान्तु लोभं पुनश्च कल्पकान् ।

विकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥”
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभाष्ये दोषाभावो यथा,—
प्रामेष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजस विवाहकाये ।

प्राज्ञात्वे सन्धधनापहारे
पञ्चाशुनायाहुरपानकानि ॥”

मिथ्याकथने दोषो यथा,—
“एष्टास्तु साख्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा

भवन्ति मिथ्यापतिना नरक ! ।
एकार्थतायान् समाहितयां

मिथ्या वदन्तं स्मृतं हिनस्ति ॥”
यथातिरुवाच ।

“राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्नृपा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुं सुखदे ॥”

इति मातृ ११ अध्यायः ॥
अथासत्ताभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सङ्ग-
सत्यभावयोः लङ्गाशुस्तरणं प्रायश्चित्तम् । यथा,

विष्णुपुराणम् ।
“कृते पापिष्ठुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तान् तस्यैकं लङ्गाशुस्तरणं परम् ॥”

अतन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं
वागित्यं कुसीदोऽप्यनम् । असत्ताभाषणं मूढ-

सेवनमित्यपानीकरणं हत्वा तप्तलङ्घ्ये
शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।

“सङ्गरापाचक्यतासु मासं शोधयमेन्दवम् ॥”

मिथ्यासा

चातुर्वर्ण्ये साख्येऽनृतभाष्येऽनुपासकत्वाभा-
वात्तु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।

“वर्णिना हि वधो यत्र तत्र साख्येऽनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाणश्चरः सारस्वतो द्विजैः ॥”
मूढे तु विष्णुः । तत्पावनाय कुप्यास्त्रीभिर्हिजो-
र्यं जुहुयात् । मूढश्चैकोदितं गोदशकस्य
ग्रासं विदधात् । विषयविशेषेऽपवादमाह
हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयमेत-
न्नालकसंज्ञपनं गोप्राज्ञाज्ञाहितं कुर्वन् मिथ्या
न लिप्यत इति । तथा च यमः ।

“न नर्मेयुक्तं वचनं हिनस्ति
न खैरवाच्यं न च मैथुनार्थं ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चाहुताभ्याहुरपातकानि ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, चि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।)
कपटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वस्य-
माणश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
“कर्मन्धियाणि संयम्य य आस्ते मनसा सारन् ।
इन्द्रियाणान् विमृष्टात्मा मिथ्याचारः स
उच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या न सा दृष्टिश्चेति ।)
कर्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः । नास्ति-
कता २ । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
दर्शनम् ॥

मिथ्याध्वसितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या न सा
अध्वसितिश्चेति ।) मिथ्याध्वसायः । अस-
त्योत्पादः । इति कैचिन् ॥

मिथ्यानिरसनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यं निरस्यते
अनेन । निर + असृ + कर्ण लुट् ।) अपथः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः, पुं, (मिथ्या असत्यमभियोगः ।)
मिथ्यावादः । शतं मे धारयस्योत्यादि मिथ्यो-
द्भावनम् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्राशनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यस्य अभिप्राशनं
कथनम् ।) स्वर्णस्तेयं त्वया छतमित्यादि मिथ्या-
दूषणं वाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिप्रापः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्रापः, पुं, (मिथ्या अभिप्रापः ।)
मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।

“शुक्रपते चतुर्थान् सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिप्रापं कुरुते न पश्येन्न तं ततः ॥”
इति निश्चयान्तस्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या नासौ मतिश्चेति ।)
भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
बुद्धिश्च ॥

मिथ्यासाक्षी, [न] चि, (मिथ्याभाषी साक्षी-
साक्षाद् दृष्टा चेति ।) झूटसाक्षी । तस्य च ग-
प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साख्ये यदर्थं गुणवत्तमाः ।

मिन्निनः

द्विगुणा वाच्यता न्यूः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”

मिथ्यासाक्ष्यकपने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।

“ये पातककृता लोका मन्हापातकिना तथा ।
अभिदानाच्च ये लोका ये च स्त्रीबालवाति-
नाम् ॥

एतान् सर्वानवाप्नोति यः साख्यमनृतं वदेत् ।
सुज्ञतं यत्तथा किञ्चन जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत् सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे नृषा ॥”

इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तरं, स्त्री, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्थो-
त्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्वम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं अवधारतः ॥”

इति नारदः ॥

तत्तत्त्वित्थम् । मिथ्येतत् ? अहं नाभिजानामि
० मम तत्र न सतिधिः ३ तत्कालेऽहमजातः
४ । यथा, यासनारदौ ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सतिधिः ।
अजानास्मि तत्काले इति मिथ्या चतु-
र्विधम् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

मिद् इ क स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥ (परा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क मिन्दयति वर्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद् इ य आ स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥
(इवा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर अमिदन्
अमेदीन् । य इति आयामशीलोऽसौ महा-
कायो न मेनुतीति ज्ञानायुधः । आ मेदिति
मिसं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद् ऋ ण वधमेधयोः । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेदन् ।
अ मेदिति मेदने शान्दार्थं शिष्यो धारयती-
त्यर्थः । भिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिद्, ळ व्या णि ड स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ळ अमिदन् ।
णि मिमोऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद्, क स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क मेदयति वर्तिका तेलेन ।
इति दुर्गादासः ॥

मिन्निनः, चि, सानुनामिकवाग्विशिष्टः । स्त्रीना
इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—

“आवृत्त वायुः सक्रोधमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मृकमिन्निनगज्जहान् ॥”
इति माधवकरः ॥

अक्रियकान् इत्यत्रावचनानिति च पाठः ।
अवचनान् अचेयदर्थं नन् । तेन ईषदवनान् ।
न एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मृकान् अवचनान् ।
मिन्निनान् सानुनामिकान् । गज्जहान् गुप्तपद-
अज्ञानाभिधायिनः करोतीत्यन्वयः । एतां
समानकारणत्वेऽपि दुष्टेऽवृत्तगर्हिना अदृष्ट-

मिथ्यं

वशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
“प्रस्यं वृत्तस्य पलिकेः शिशुवचनवद्व्यघातकी-
कोपेः ।

आले पयसि विप्रकं सिंहं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गमदृष्टकृता जगतां
क्षित्वा ।

स्तुतिमतिमेधाप्रतिभाः कुप्यात् संसाधवाग्-
भवति ॥

सारस्वतं वृत्तम् ।

“सहस्रिना वचा कुलं पिप्पली विश्वमेधजम् ।
अजाकी चानमोहा च यष्टीमधुकसेन्धवम् ॥
एतानि समभागानि क्षुद्राचूर्णानि कारयेत् ।
तत्तर्पणं सपिपाणोऽथ प्रत्यक्षं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुग्धमिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिखनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे
वातवाय्वधिकारे ॥

मिल, श्र अ झिधि । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) झिधि सम्बन्धीभाषे । श्र अ
मिलति मिलते जता वृक्षेण । अयं कूटादि-
रिति कुलचन्द्रः । तेन आलनिलयमिलनेन
गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय-
देवः । मिलिष्यन्ति ।

“मन्हापातकिनः पञ्च मिलितसं न तैः सह ॥”
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, चि, मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । झिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ८० ।

“पुनर्विवादः सञ्जातो मिलिता देवदानवाः ।
युद्धार्थमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥”

मिव, इ सेकं । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ मिम्वति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिश्र, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मेशति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इत् ।) मधुरिका । शत-
पुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिश्र + कृत्कारादिति पञ्चे
डौष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्रं, त् क युत्थाम् । इति कविकल्पदमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालवमधोऽयम् ।
इत्यमरः इति वक्रोद्देशनायाम् । युतिः संयो-
जनम् । मिश्रयति मिश्रापयति वृत्तेनाङ्गं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रं, स्त्री, (मिश्र + बाहुलकान् रक् ।) पाकवद-
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् ।
यथा,—

“कंचिदाहुः कचिद्देशे यावत् हिननाङ्किताः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रं हिनानरे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिता

मिश्रः, पुं, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गजजाति-
विशेषः । यथा, —
“ममो ममो ममो मिश्रचतस्रो गजजातयः ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ।
श्रेष्ठः । यथा । गौरवितान्मिश्रमिश्राः । इति
भूरिप्रयोगः । संयुक्ते, त्रि । यथा, —
“करम्बः कवरो मिश्रः संयुक्तः खचितः समाः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १०५ ।
उद्यादिवनगणान्तर्गतसमगणः । स तु क्षतिका
विज्ञासाध्या भवति । इति ज्योतिषतन्त्रम् ।
मिश्रकं, स्त्री, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति
जटाधरः । औषधरत्नवल्गुम् । इति राज-
निर्घण्टः । (मिश्र + कुञ् । त्रि, मिश्रककर्ता ।
यथा, मग्नौ । ११ । ५० ।
“प्रशुनः पौतिनासिकं कृचकः पूतिवक्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गुलीनत्वमानिरेक्यन्तु मिश्रकः ।”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १३ । ३५ । २ ।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महा-
क्षमाः ।”
मिश्रकावर्गं, स्त्री, (मिश्रकायां वनम् । “वनगिर्योः
संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।” ४ । १ ।
११७ । अकारस्याकारः “वनं पुरगामिश्रका-
विप्रकाशारिकाकोटराग्नेभ्यः ।” ८ । ४ । ४ ।
इति शब्दम् ।) इन्द्रस्थोद्यानम् । यथा, —
“नन्दनं कन्दसारं स्थान्मिश्रकावर्गमित्यपि ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ।
मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् मिश्रजातीययोः सम्मेलनात्
जात इति । जन + जः ।) खेसरः । इति
राजनिर्घण्टः ।
मिश्रजं, स्त्री, मिश्रधातोर्भावेऽनट् (लुट्) प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रीकरणम् ।
(यथा, प्रबोधनकोदये । २ । ५ ।
“तदेतैर्वाङ्मिश्रजमपि सुखतरदुरितोदयाय ।”)
मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि
पुष्पाण्यस्याः ।) मेधिका । इति राजनिर्घण्टः ।
मिश्रवर्णं, स्त्री, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।)
लज्जामुख । इति राजनिर्घण्टः । नानावर्ण-
युक्ते, त्रि ।
मिश्रवर्णपला, स्त्री, (मिश्रवर्णं वनमस्याः ।)
वाप्रीकी । इति राजनिर्घण्टः ।
मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अन्तरासम्भो-
रित्रशब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मिश्रितं, त्रि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वस्य संज्ञातम् । मिश्र
+ इतच् । यद्वा, मिश्र + क्तः ।) गौरवितम् ।
इति जटाधरः । मिलितश्च ।
मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादि-
समप्रार्थकान्तरगतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,
“मन्दा भुवेव विज्ञेया नदी मन्दाक्षिणी तथा ।
चिपे आह्वी विजानीयादुपे चोरा प्रकी-
र्त्तता ।
चरेमंशोदरी शेषा क्रूरैर्बन्धु राक्षसी ।

७२५

मिश्रिका

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितश्च संक्रमे ।”
इति तिथ्यादितन्त्रम् ।
मिश्रिया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ।
मौरि इति भाषा ।
“मिश्रिया सुरवा पेषा ढवाहा कन्दवन्धना ।”
इति शब्दचन्द्रिका च । शाकविशेषः । शत-
पुष्पा । शकुषा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताक्षपर्वी २ ताक्षपर्वी २ मिश्रिः ४ शाखेया ५
श्रीतश्रवा ६ शाखीना ७ वनजा ८ अवाक्-
पुष्पा ९ मधुरिका १० कृष्णा ११ संहित-
पुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ सुरवा १४ वक्षा १५ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । क्षान्त्वम् ।
कटुत्वम् । परमकषहरत्वम् । वातपित्तोत्थ-
दोषघ्नीहृन्मुविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पर्यायगुणाः ।
“शतपुष्पा शताङ्का च मधुरा कारवी मिश्रिः ।
अतिच्छन्ना सितच्छन्ना संहितच्छन्विकापि च ।
कृष्णा शाखेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिश्रिः ।
शतपुष्पा लघुक्षीच्छन्ना पित्तहृदीपनी कटुः ।
उष्णा चरानिलश्वासप्रणमूलाश्चिरोगन्तु ।
मिश्रिया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषादयोनिमूलतुत् ।
अभिमान्यहरी कृष्णा बह्विद्वन्मिम्बलुत् ।
कृच्छोष्णा पाचनी कासवमिश्रेष्ठाणिनाम्
हरेत् ।”
इति भावप्रकाशः ।
मिश्र उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ मेपित्वा मिश्रा । इति
दुर्गादासः ।
मिश्र श्छर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) छर्त्ते पराभिभवेच्छा । इति
वोपदेवः । श्छ मिश्रति वली वलवन्तम् । इति
दुर्गादासः ।
मिश्रं, स्त्री, (मिश्र + कः ।) हलम् । इति मेदिनी ।
धे, २१ । (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।
“प्रियासु बालासु रतचमसु च
द्विपचितं पञ्चवित्तञ्च विभक्तम् ।
अराजितं रागमहोदहाकुरं
मिश्रञ्च चक्षुश्चरदयस्य च ।”)
मिश्रः, पुं, (मिश्र + कः ।) अङ्गनम् । इति मेदिनी ।
धे, २१ । (यथा, कथासरित्सागरे । ४४ ।
१२५ ।
“इति ध्यायन् मिश्रं कृत्वा तदेवास्तुटया गिरा ।
निर्गन्धैव विरक्तात्मा धनदेवान्निर्गन्धयौ ।”)
मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इन् ।) जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली । मधुरिका । इति शब्द-
चन्द्रिका । (यथास्य पर्यायः ।
“अवाक्पुष्पी च कृष्णा क्षान्जल्यया मधुरा
मिश्रिः ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ।
मिश्रिका, स्त्री, (मिश्र + कन् + टाप् ।) जटा-
मांसी । इति शब्दरत्नावली ।

मिश्रिका

मिश्रं, त्रि, वित्तम् । अर्द्धितम् । इति मिश्रधातोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
मिश्रः, पुं, (मिश्र + क्तः ।) मधुररसः । यथा,
“मिश्रः कटुश्च मधुरमन्त्रेऽर्थं पश्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायायां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ।”
इति भावप्रकाशः ।
“नूतनसर्वपश्याकं नवीदनं पिच्छजानि च
रक्षीणि ।
अल्पकयेन सुन्दरि ! आम्बजनो मिश्र-
मन्नाति ।”
इति हल्दीमञ्जरी च ।
मिश्रपाकः, पुं, (मिश्रेण पाको यस्य ।) शर्करा-
रसपक्वजादिः । मोरम्बा इति पारस्यभाषा ।
तदेकप्रकारो यथा । अपक्वान् द्विखण्डं कृत्वा
तत्राग्रे शृङ्गाकया छिन्नजालकरजान्तरं चूर्ण-
मिश्रितजले दृढचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन
धौतं कुर्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जल-
त्यागपूर्वकमेकतारवृक्षशर्करारसं मयकरजा-
नन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं
यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाक-
राजेश्वरः ।
मिश्रामं, स्त्री, (मिश्रमन्त्रम् ।) मधुरद्वयम् । इति
जलायुधः । अपि च ।
“मिश्रापानदाताय सततं अक्षयान्वितः ।
देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते न्तः ।”
इत्यभिपुराणम् ।
मिश्रिः, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति + इन्
मिसौ,) बाहुलकादत्त इकारः । पक्षे ङीष् ।)
मधुरिका । (यथास्य पर्यायः ।
“मिश्रमधुरिका मता ।”
इति शारङ्गः । २०८ अः ।) जटामांसी । शत-
पुष्पा । इत्यमरभरतौ । (शतपुष्पार्थे पर्यायो
यथा, —
“शतपुष्पा शताङ्का च मधुरा कारवी मिश्रिः ।
अतिलम्बी सितच्छन्ना संहितच्छन्विकापि च ।
कृष्णा शाखेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिश्रिः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
उशीरी । इति राजनिर्घण्टः । अजमोदा ।
इति मेदिनी । से, ८ ।
मिश्र त् क युत्वा । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यमधोऽयम् । दन्त्य-
मध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् ।
मिश्रयति मिश्रापयति हृतेनामं लोकः । इति
दुर्गादासः ।
मिश्र औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर० सक० अणिट् ।) औ अमिश्रतु । इति
दुर्गादासः ।
मिश्रिका, स्त्री, (मेहति क्षिप्रतीति । मिश्र +
संज्ञायां कुञ् टाप् अत इत्वम् ।) नीहारः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । ११ । १५ ।
“विश्रुति युवतितागे रात्रौसुचं मिश्रिकावचम् ।
दिनमभिमिधं तापे चित्ताभिजाच विषासति ।”)

मीनान्

मिहिरः, पुं, (मिहयति सेचयति मेघजलेन भूमि-
मिति । मिह + "दधिमदितुदित्तिदिह्दि-
भिदिमन्दिचन्दिमिमिहोति ।" उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) कर्मन् । (यथा, मार्क-
ण्डेय १०.७।७।

"भव तिमिरासवपानमदात्
भवति विमोहितविग्रहात् ।
मिहिरः । विभाषि यतः सुतरी
चित्तुवनभावनभानिकरैः ।")

अर्कचक्रः । इत्यमरः । १ । १ । ७८ । उहः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । रे, २०४ । मेघः ।
इति चैमचक्रः । २ । ११ । वायुः । चक्रः ।
इति नानार्थरत्नमाला । विक्रमादित्यभूषण
नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः । यथा,—

"अन्तरिक्षपथकामरसिंहशङ्ख-
वेताजभट्टचटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वरचर्चिर्नव विक्रमस्य ।"

इति नवरत्नम् ।

मिहिराणः, पुं, (मिहिरैर्याप्ययतेस्तृयत इति ।
अण् + चण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मी ओ ग न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(क्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ओ मीनः । ग न
मीनाति मीनीते । इति दुर्गादासः ।

मी कि गङ्गाम् । मङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पञ्चे भा० सक०-अणिट् ।) कि माय-
यति मयति । इति दुर्गादासः ।

मी ड य वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-
आत्म०-सक०-अणिट् ।) ड य मीयते । इति
दुर्गादासः ।

मीट्, वि, कृत्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ।
इति कृतम् । मीनोत्सर्गः । मिहौ विचि मृजत् क
प्रसावे आम्भो धात्वर्थेनोपसंयद्वादकमेत्वात्
कर्त्तरि क्तः । इति भरतः ।

मीट्टमः, पुं, (मीट्सु तमपप्रत्ययेन एषोदरादि-
त्वान् साधुः ।) शिवः । यथा,—

"तदा सञ्जायि भूतानि । श्रुत्वा मीट्टमोदितम् ।
परितुष्टात्मभिजात साधु साध्विजयानुवन् ॥"

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ।

"मीट्टमः शिवस्तेनोक्तम् ।" इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ।

मीट्टान्, [स्] पुं, (मिह सेचने । "दानान्
साहान् मीट्टान् ।" ६ । १ । १२ । इति
ह्रस्वसि कसुः । द्विभावाः अनिट्त्वं उपधा-
दौर्धत्वं ण्वच् निपातते ।) शिवः । यथा,—

"ततो मीट्टानामामन्त्र सुनासीराः सहर्षिभिः ।
भूयस्तद्देवजनं समीट्टदधुको ययुः ॥"

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ।

"मीट्टान् शिवं मीट्टया वेधसा च वर्तमानाः ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (वर्षितरि, वि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १ ।

"यथा नो मीट्टान् स्तवते सखा तव हृदयते ।"

"मीट्टान् सेक्ता सुतेर्वर्जिता ।" इति तद्वाच्ये
सायकः ।)

मीनः, पुं, (मीयते इति मीन् चिंवायाम् । "मिन-
मीनी ।" उणा० १।१। इति नक् निपातितम् ।)
मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १७ । (यथा,
भागवते । ३ । २ । ८ ।

"हुर्मगो वत लोकोऽयं यद्वो नितरामपि ।

ये सर्वसन्तो न विदुर्हरिं मीन इवोद्युपम् ॥")

मेषादिवाद्यद्वाराद्यन्तर्गतान्तिमराशः । तत्-
पण्यायः । अन्त्यभम् २ । स च पूर्वभाष्यपदा-

शेषपादोत्तरभाष्यपदारेवतौसतुदायेन भवति ।
अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कीट-

संज्ञः । जलजः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मः ।
समः । द्यात्मकः । भक्ष्यः । उत्तरदिङ्नाथः ।

गुरुलोचनम् । दिनात्मकश्च । इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
अपि च । शीर्षपृष्ठोदयः । चरचरहितः ।

कषप्रज्ञतिः । जलचारी । निःशब्दः । पिङ्गल-
वर्णः । क्षिप्रः । अत्यन्तस्त्रीवङ्गः । बहु-

सन्तानः । ज्ञातृत्ववर्णः । उद्यमश्च । तत्र
जातः अतिक्रोधनः । शीघ्रगतिः । अशुचिः ।

कर्मभोगी । प्रचुरविवाहश्च भवति । इति
बृहन्नातकादयः ॥ अपि च ।

"मीनलये ससुतपत्नी रत्नकाञ्चनपूरितः ।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः ॥"

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ ३॥

राक्षौ तल्लयनिरूपणं यथा । सर्पाकारतारा-
चतुष्टयात्मकपूर्वभाषादानश्च मन्त्रकोपरि दृष्टे

सति मीनलमस्य १ । ४८ । जगत्पञ्चाशत्पला-
धिकैकदशो भवति । प्रकारान्तरे । सर्पाक्षति-

ताराचतुष्टयात्मकोत्तरभाषादानश्च मन्त्रको-
परि उदिते सति मीनलमस्य २ । १६ । षट्-

त्रिंशत्पलाधिकदशद्वयं भवति । यथा,—
"सुपेक्षर्त्तनि शिरोगते

चतुस्तारके करिकरोरवारिभे ।

अन्त्यभादन्तवाणि । निर्गताः

खेचरान्तरशशाङ्गलिप्तिकाः ॥ ६ । १।४८।

शीर्षभाविभचतुष्टयाङ्किते

विन्धमे तद्विज्जु सर्पाक्षतौ ।

भूतिरक्तमनोजकामुके ।

यान्ति कालतयिजिप्तिका भवात् ॥"

इति २ । १६ ।

इति कालिदासस्तवरात्रिजयनिरूपणम् ॥ ३॥
भगवद्भवावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,

"प्रते स चित्तशयने मम मीन कूर्म-

कोलोऽभवन् वृद्धरिवामनजामदयः ।

योऽभूद्भूव भरतायजलज्जगदुहः

कल्को सताश्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥"

इति सुगवोधयाकरणम् ॥

अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे दृश्यम् ॥ ३॥
विशेषश्च कथ्यते ।

"प्रकृतिर्विष्णुरूपेण च पुंरूपश्च मत्स्यरः ।

यवं प्रकृतिर्भेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्देवः ॥

मीमांस

लक्ष्मण्युपा कालिका ख्यातामरूपा च तारिणी ।
वगना कूर्मवर्तिः ख्यात्मीनो धर्मावती भवेत् ॥
हिममक्षा वृषिर्हः ख्यादराक्षसैव मेरवी ।
सुन्दरी चामदयाः ख्यातामनो भुवनेन्दरी ।
कमला बौद्धरूपा ख्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी
खयं भगवती काली लक्ष्मस्तु भगवान् खयम् ॥
खयश्च भगवान् लक्ष्यः कालीरूपो भवेद्भुजे ।"
दुर्गा ख्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम् ।

इति सुकृमाजातन्त्रम् ॥

मीनकेतनः, पुं, (मीनः केतने अख्य ।) कन्दर्पः ।
इत्यमरः । १ । १ । २६ । (यथा, दण्डुमार-
चरिते । ५ ।

"अथ मीनकेतनसिनावायकेन ।"

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावाचोऽन्य ।)
जलाशयः । यथा,—

'पञ्चलं दीधिका वापी यटिका मीनगोधिका ।'

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मीनघाती, [न] पुं, (मीनं हन्तीति । हन +
घातिः ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्य-
घातके, वि ॥

मीननेत्रा, स्त्री, (मीनस्य नेत्राकारा यन्त्रि-
रस्याः ।) गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मीनरः, पुं, (मीनाः भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य । मीन +
"वृन् कृण्वकटजिवेति ।" ४ । २ । ८० । इति

अष्टादित्वात् रुः ।) चारकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ चाङ्गर इति भाषा ॥

मीनरङ्गः, पुं, (मीनरङ्ग । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्याशनपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । माहुराङ्गा इति भाषा । कश्चित् पुक्तके

मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः ॥

मीना, स्त्री, उषाकन्या । सा तु कश्यपभाष्या ।
यथा, वज्रपुराणे ।

"उषायास्तु प्रवक्ष्यामि वर्गं पञ्च सुतास्ततः ।

मीना मेना तथा वृता अमुवृता तथैव च ॥

परिवृता च विक्षिप्ता तासाञ्च श्रयुत प्रजाः ।"

मीनाक्षी, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्याः शर्कराशब्दे विधेयः ॥)

मीनाक्षीणः, पुं, इन्दुराजः । खड्गनः । इति
मेदिनी । जे, १०५ ॥

मीनालयः, पुं, (मीनानामालयः ।) सतृप्तः । इति
घनश्रयः ॥

मीनाची, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी
अस्याः ।) मत्स्याक्षी । गण्डदूर्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुवेरकन्या । इति पुराणम् ॥

मीम ऋ शब्दे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-शब्दे अक०-गतौ सक० पर०-सेट् ।) ऋ
अमिमौमत् । इति दुर्गादासः ॥

मीमांसकः, पुं, (मीमांसामधीति वेद वेति ।
मीमांसा + "क्रमादिभ्यो वुन् ।" ४ । २ । ६१ ।
इति वुन् ।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता । तत्पण्यायः ।

विद्वान्नी २ । इति जटाधरः । मीमांसा-

शास्त्राधीता च । (विश्वोऽस्या यथा,—

मीमांसा

“अथर्वं तमवोऽपि शोभयधियां मीमांसकानां मतम् ।”

हायावात्मसम्पत्तिं सम्पन्नातुगुणकर्मयोः ।
अथर्वं केचिद्विद्वन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥”
इति वैयकराजवक्तव्यतवादायैर्दर्पणे प्रथम-
श्लोके ॥

पूर्वमीमांसाकृतकर्ता जैमिनिः । इतिकर्ता
कुमारिणभट्टः । भाष्यकर्ता शबरस्वामी ।
प्रभाकरः कुमारिणभट्टस्य ज्ञानः । स एव
गुणत्वेन भवति । तन्मतं गुणमतम् तच्छिष्याः
प्रभाकराः । अतएव सार्वभट्टाचार्यश्च प्रभा-
करैरभिहितमिदं कृतम् । उत्तरमीमांसाकृत-
कर्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरसान्तविधौ । १ । १ । १ ।

“मीमांसको बहुवाचोः कठिनामपि

कुण्ठयन्तौ निष्कामम् ॥”)

मीमांसा, श्रौ, (मानविचारे + “मानं बध्नातु
ध्यातुं यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥” ११ । १ । १ । इति सन् ।
अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।) बहु-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्प्रमाणः ।
विचारणा २ । इति जैमिनिः ॥ ११ । १ । १ ॥ अस्या
अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादशा-
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्मकाण्ड-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकयव-
हारनियमार्थं मनुयाजवत्कादादिभिः बहूनि
धर्मशास्त्राणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा
चतुरध्यायात्मिका वेदशास्त्रप्रणीता ब्रह्मनिरू-
पिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्याय-
चतुष्टयं सङ्ख्येयप्रणीतं उपासनाकाण्डं बहु-
दर्शनबहिर्भूतम् ॥ ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्मं प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
हानादिकर्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दण्डपूर्वमाचार्यकत्वेन तत्त्वविवेचनम् । ३ । चतुर्थे
गोदीर्घनस्य पुरुषार्थत्वप्रमुखा अशुष्ठानं न तु
कृत्येयत्वप्रमुखा विवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविधेयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तुरधिकारो
नाम्नादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
न्त्येनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाभिहितवादि-
नाम्नामुचितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौम्यं चरं निर्वपेदित्यत्र निष्पत्तिरिति
देवतानिर्देशः एकदेवत्वसमं वधद्रव्यकल्-
मितादिना निष्पत्तिरिति पुरोडाशैतिकत्वेयता-
नान्यस्योत्पत्तिरिति विशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रकृतत्वमये युष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे
विक्रतो सौम्यचरावपि पदपरित्यागेन स्वयंपद-
प्रक्षेपेण स्यात् युष्टं निर्वपामीति विवमादिरूपः ।
९ । दशमे जघ्णेषु चोदकप्राप्तस्यावधातस्य
वितुवीकरणवन्मवेन लोप इत्येवमादिनाधः ।

७२७

मीमांसा

१० । एकादशे बहुनामाभेदादीनां प्रधानानां
सङ्गदशुद्धितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि
तत्त्वम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पञ्चोपकाराय
अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चपुरोडाशैऽप्युप-
कार इत्यादिप्रवृत्तिः । १२ । (एतदध्यायप्रति-
पाद्यादीनां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विध्यर्थं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादादिरूपम् अर्थवादी
मन्त्रस्याप्युपपत्त्यर्थः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपपत्त्यर्थः । चतुर्थे उद्भिच्चिन्ता-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आख्यातमेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसङ्गाव
इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्धानो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनराख्यादिभिः
कर्मभेदः । तृतीये रथनारादीनां कर्मभेद-
प्रामाण्यापवादः । चतुर्थे निवृत्तकाम्ययोः प्रयो-
गयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिनिष्ठादीनां मध्ये श्रुतिविचारिता । द्वितीये
निष्कामम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे
निवृत्ततोपपत्तिरादिष्वर्थवादादिविधित्वादिनिर्णय-
चेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदृशत्वावः । पञ्चमे
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारम्भाधीतानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
वाजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिच्छा-
दध्यानयनस्य प्रयोजनकेत्यादि प्रधानप्रयोजकत्वं
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं
शास्त्रार्कदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोजकत्वम् ।
तृतीये जुहुपर्णमयीत्वादेरुपापक्षोक्तश्रवणादि-
फलभावाभावादिनिर्णयः । चतुर्थे राजसूयगत-
जघ्णवाङ्मास्यतादिनिर्णयः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः
क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु
सप्तदशसु पशुध्वेकेष्वधर्मसमापनमित्यादिक्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेने-
कादृशमित्यादिदृष्टिः । अद्वयव्यवचिचिचयो-
रनादृशित्वादि दृष्ट्यभावः । चतुर्थे क्रमनि-
यामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रवणदुष्प्रवणभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः ।
कर्तुरस्यत्यादेर्नास्ति स्थिती अस्ति । योऽस्ति
स च पत्या सहैवमादिनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सत्ताधिकारिणां प्रत्येकं लक्षणं फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः कान्यकर्म-
समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः ।
तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरिति । देवादीना-
मग्रादीनामधिकारिणाश्च स नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् ।
अवतनाशे सत्यान्वेन यजेत । इत्यादयोनाशे
सति शेषाश्रयस्यामित्यादिकम् । पञ्चमे कालाप-
राधेन चक्रोदये सत्याभ्युदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।
ज्योतिषोमस्यैकादयोदीक्षाः । द्वादशाहस्य

मीमांसा

द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे
सत्ताधिकारिणस्तुल्यकत्वा एव सर्वं विप्रक्षे-
पेत्वेवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं
न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्वेवमादिदेय-
विचारः । अष्टमे लौकिकामाहुपनयन-
होमः । न्यपत्तौदित्येवैवमादिविचारः
लतः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरन्त्येने-
नेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये पूर्वो-
क्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽभि-
हितनाम्नातिदेशः । चतुर्थे निष्पत्तिरिति विवमादि-
निष्पत्तिरितिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टेन निष्प-
त्तिरितिदेशविशेषः । तद्वयथा सौम्यचरावति-
देशकानि निष्पत्तिरितिदेशेन देवतानिर्देशेन एक-
देवतात्वमौषधद्रव्यकल्मितादीनि अष्टानामेव-
निष्पत्तिरिति । द्वितीये त्वस्यैर्लङ्घ्येतिदेशः । तद्व-
यथा वाजिने हविःसामान्येन निष्पत्तिरिति प्रयो-
विध्यन्तोऽतिदेश्यते तत्र निष्कामस्यैव । शौचं
तद्वद्वद्वत्तुपादनात् । तृतीये प्रवलेन निष्प-
त्तिरितिदेशः । तद्वयथा । आभिचारिकेष्टा-
वासावैष्णवसारस्वतवाङ्मास्येषु हविःषु चित्त्वेन
निष्पत्तिरिति यथाक्रममाभेदादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदे-
वत्वत्वेन निष्पत्तिरिति प्रथम आकावेष्टावे तृतीय-
स्यापीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदेशः । प्रवणच
द्विदेवत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभासात् । क्रमस्तु विनियतप्रतीत्या दुष्प्रवणः ।
चतुर्थे दन्विहोमेव्यतिदेशोऽप्युच्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्धानपूर्वक-
महविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ताः । अवधातमन्त्रादिव्यवचिचिचि
ब्रीह्यग्रादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
क्षितमित्यादिरूपोपोद्धानः । सविचिचिपूष-
शब्दानां विवक्षितेषु नास्त्वहः । अग्निशब्दस्या-
स्यह इत्यादि ऊहविचारारम्भः । द्वितीये
सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः ।
चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापत्तितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्दारुणोपो
निरूपितः । तद्वयथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र
वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पाद-
कानासुष्ठननादीनां बाधः । जघ्णेषु वितुवी-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावधातस्य बाधः ।
द्वितीये संक्षेपकोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणविवक्षारः । तृतीये बाधकारणं
कार्यकत्वम् । तद्वयथा प्रकृतौ गवाक्षादिदक्षि-
यायाः अत्वकपरिकयः कार्यम् । तथा
विक्रितरूपे भूनाम्नोकादे हेतुरुपाया दक्षि-
यायास्तदेव कार्यम् । ततो घन्वा गवाक्षादि-
दक्षिणाविक्रती चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे
नक्षत्रेष्टिविहिता उपोद्धानाचोदकप्राप्तेर्नारि-
होमेः सह सप्तशोषन्ते इत्यादिः सप्तशयः ।
पञ्चमे षोडशिशयः प्रकृतिसामी । स चाययय-

मीमांसा

पात्रादेव यज्ञीतय इत्यादिवाचप्रसङ्गागतो यज्ञादिविचारः । यद्येवामन्त्रे गेयमित्यादि-
वाचप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्च-
ज्ञेयुर्विभेदः । यज्ञमेधीयमपूर्वकर्मत्वादि-
वाचप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेनाहु-
यावेतिप्रत्ययवाचो न सोम इत्यर्थादो नाति-
राज इति प्रतिषेध इत्यादिवाचोपयुक्तो नवम-
विचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्मन्त्रोपोद-
चातो वर्णितः । द्वितीये तन्नावापौ संक्षेप-
कोक्ती । तृतीये तन्मनुदाहरणवाक्येन प्रप-
ञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुघ्नोक्त्या पशु-
पुरोक्षाये प्रसङ्गः । सौमिकवेदेवत्तरकालीन-
कर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये
सवनीयपुरोक्तान्त्वम् । न तु सवनीयपुरो-
क्षाशानाम् । विवर्तितकालिनी न प्रकृतिः ।
अन्वारम्भणीया विवर्तितव्यपि स्यात् । न तु
प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये तन्वाससोः
समुच्चयः । आधारागतानामनुत्वसन्तत्वा-
दीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यव-
नीकोनिकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वे-
नोभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चेन्नावाहस्यत्वा-
द्यानुवाक्ययुगलयोर्निकल्प इत्यादिकं प्राधा-
न्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं
विकल्पापवादत्वेनोभयं चिन्तितम् । तदेव द्वाद-
शाध्यायगतेशु वृत्तसंख्येकसु पादेषु प्रति-
पाद्या अर्थाः संयुज्जीताः । "इत्यधिकरणमाणा ।
उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यायां यथा,—
"शास्त्रं ब्रह्मविचारान्मध्यायाः सुचतुर्भिर्धाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनचक्रजन्तयः ।
समन्वये स्यद्विज्जमस्यद्वेयुपाख्यम् ।
क्षेपगं पदमात्रं चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमान् ।
द्वितीये स्तुतितर्काभ्यामविरोधोन्वयदुष्टता ।
भूतभोक्तृभूते निर्जन्तुतेरप्यविरुद्धता ।
तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानेनैव विरज्जादि साधनम् ।
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुक्तान्तिर्गतिवत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिरज्जलोकाविति पादार्थसंयमः ।"
इति यासाधिकरणमाणा । मीमांसाद्वयमत-
संयमो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

"मीमांसको द्विधा कर्मेन्द्रममीमांसकः स्तुतः ।
वेदान्ती मन्यते नञ् कर्मे भद्रप्रभाकरौ ।
प्रत्यक्षमनुमानञ्च वेदाख्योपमया सह ।
अर्वापत्तिरभावश्च भङ्गानां षट्प्रमाणवत् ।
प्रभाकारमते प्रक्षेपान्नापस्य वर्णनात् ।
अद्वैतवादी वेदान्ती प्रमाणानु यथातथा ।
वस्मेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव कथो मुक्तिर्वैदिकमते मता ।
अनुकर्मा षड्दर्शना मूलादिबिबर्णकः ।
ब्रह्मसूत्रो द्विगो भङ्गो यद्व्याख्यमसंस्थितः ।

७२८

मीमांसा

भगवन्नामधेयास्तु द्विधा वेदान्तरूपेण ।
विप्रगृह्यतुल्यस्तोपवीता ब्रह्मवादिनः ।
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटीचरः कृदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोमीह परः परः ।"
इति जिनदत्तकृतविवेकविज्ञासः । सर्वदर्शन-
संग्रहस्त जैमिनिमतसंग्रहो यथा । अथातो
धर्मविज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूचकम् ।
तच्चाधिकरणं पञ्चावश्वमाचक्षते परोक्षकाः ।
अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतय इतिश्रुति-
वाक्यमाश्रित्य विषयसंग्रहपूर्वकस्यविद्वान्त-
निर्ययत्प्रपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा-
शास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा
हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निष्प्रयो-
जनः स्वाध्यायोऽध्येतय इतिश्रुत्या वेदा-
ध्ययनं विहितं तच्च विवर्जितस्यायात् स्वर्गफलं
फलमन्तरयज्वसमाप्तेषापि सम्भवति न तच्चा-
र्थबोधोपायस्ति अथवाच वेदार्थबोधोपायस्य
तदधीनायाः विचारणाया अपि अनावश्यक-
त्वात् अथवा यागादिकर्मावबोधाय स्वाध्यायो-
ऽध्येतयः तस्य चार्थबोधकूपं दृष्टमेवफलं तस्य
दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचार-
स्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति तद्वि-
चारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययना-
नन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतयतया स्वीकृते वेद-
मधीत्य जायादिति विधिविहितं वेदाध्ययनसमा-
वर्तनयोदानन्तर्यं नाध्येत तस्माद्विचारशास्त्र-
मारम्भणीयमिति पूर्वकपसुज्ञाया अध्ययनस्य दृष्ट-
फलकत्वेऽप्यध्येतय इत्यत्र तत्प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाष्येनात्मवा-
दध्ययनविधेरवधानादिविधिवन्निग्रहमापूर्वार्थत्वं ।
तथाच यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमव-
घातादिजन्यमवान्तरापूर्वं कल्पयति तथा
समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्य-
यननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा
अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधकूपदृष्ट-
फलस्य सम्भवे विवर्जितस्यायात् स्वर्गफलकल्पना
इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादेर्नखादि-
नापि वितुषीकरसम्भवे अवघातविधिना अव-
घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं
नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थे परि-
चाते तत्र संग्रहे तत्तिर्ययायं विचारशास्त्र-
मवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भ-
णीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः । एवंहीत्या
अधिकरणसहस्रात्मकं कर्ममीमांसाशास्त्रं
जैमिनिना प्रकीर्तम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्या-
पौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां निवृत्त्यं
तत्र मोक्षं च इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कथ-
ताख्यादभिधात एव तदभिप्रायकः । ततश्च
वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्का-
कुरत्वेन स्तुतः विद्वं धर्मं प्रामाण्यमिति सुखि-
तम् ।

प्रमाज्ञानस्य स्तुतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसाम्यी-

सुक्रुटः

जन्मत्वे सति तदतिरिक्तहेतुजन्यत्वं प्रमायाः
स्तुतमिति ।

मीरः, पुं, (मित्यन्ति प्रक्षिपन्ति वक्षो ज्ञानान्वेति ।
मिन् + "सुविचिन्मिनां दीर्घश्च ।" उवा० २ ।
२५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) वस्तुनः । इत्यु-
वादिर्कोषः । पर्यन्तेकदेशः । बीमा । पात्री-
यम् । इति संक्षिप्तसारोवादिहृतिः ।

मील, नञ् निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) नञ् अमिमीलत् अमी-
मिन् । मीलति चक्षुः पद्मभिराहतं स्थादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

मीलं, क्ली, (मीलतीति । मील + कः ।) वनम् ।
इति कैचित् ।

मीलनं, क्ली, पद्मभिरावरणम् । मीलघातोभावे-
ऽनट् (खुट्) प्रत्ययेन विध्यम् ।

मीलितं, चि, (मील + क्तः ।) अप्रफुल्लम् ।
तत्पर्यायः । सुक्रुचितम् २ निनाजम् ३ सुनि-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (अनङ्कारविधेयः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।

("मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित् सुव्य-
ज्यया ।")

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मीवति । पीवः ख्युली-
भावः । इति दुर्गादासः ।

मीवरः, चि, (मीनाति विनक्षीति । मीन् +
"ह्रित्वरश्चत्वरधीवरपीवरमीवरैति ।" उवा०
१ । १ । इति चरच् निपातितश्च । अचो-
न्त्येन तु माधातोः चरच् निपातितश्चेत्युच्यते
अ ।) हिंसः । इत्युवादिर्कोषः । (मीयते इति ।
मा + चरच् । निपातितः ।) सेनानी । पूष्यः ।
इति संक्षिप्तसारोवादिहृतिः ।

मीवा, क्ली, (मीनाति विनक्षीति । मी + "शेषायञ्
निष्ठापीवापामीवाः ।" उवा० १ । १५४ ।
इति वन् निपादिते च ।) उदररुमिः । इत्यु-
वादिर्कोषः । वायुः । इति विद्वान्तकौस्तुभा-
स्तुवादिहृतिः । शीकरः । वारः । इति संक्षिप्त-
सारोवादिहृतिः ।

सः, पुं, (मव् + वाङ्मुक्तात् सुन् । टिणोपश्च ।)
वस्त्रम् । इत्येकाचरकोषः । महेष्टः । इति
चक्षुचन्द्रः ।

सुकन्दकः, पुं, पलायुः । केचित् सुकन्दकस्याने
सुकन्दक इति पठित्वा जघनानां सुहृं हर्षं
प्रायेण कन्दति आह्वयति तदि आह्वाने रोदने
च यकः एषोदरादिनात् दनुक् सुकन्दक इति
आचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ।

सुकुः, पुं, (सुच् + वाङ्मुक्तात् कुः । एषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) सुक्तिः । यथा,—

"सुकुर्मुक्तौ महेष्टे सुः कुः एषिद्यामधोभने ।"

इति दुर्गादासवृत्तचक्षुचन्द्रः ।

सुकुटं, क्ली, (मकुते मकुचति । मकि + उटन्
नलोपश्चेति व्यासः ।) खनामखानातिरोभूव-
यम् । तत्पर्यायः । किरौटम् २ । इत्यमरः ।

मुकुरः

२।६।१०२॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णी-
वम् ५। इति हेमचन्द्रः। ३।११३॥ मुकुटम् ६
मौलीकः ७ श्रेष्ठरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १०
उतंसः ११ उष्णीवकम् १२ कोटीरकम् १३। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे। ८६। ७७।
“मुकुटपाततस्तत्काञ्चनो वज्रभूषितः।”
तथा च महाभारते। १। ३०। ३८।
“रजाति मुकुटायेषा सुखितानि यथैवम्।”
टाप्। स्त्री, मातृगणविशेषः। यथाचैव। ६।
४६। २३।
“कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥”)
मुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम्। इति शब्दरत्नावली ॥
मुकुन्दः, पुं, विष्णुः। तस्य सुखनिर्घया,—
“सुकुमययमानश्च निर्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्गणम्नखण्डे ११० अध्यायः॥
निधिविशेषः। (यथा, मार्कण्डेये। ६८। ५।
“यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकण्ठपौ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव गौतः शङ्खोऽहमो निधिः॥”
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम्।) रत्नमेरुः।
कुम्भरः। इति मेदिनी। दे, ३८॥ (यथा च
पद्म्यायः।
“कुम्भरस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुम्भ इत्यपि।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पारदः। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥
मुकुन्दकः, पुं, पलायः। केचित्तु मुकुन्दकस्थाने
मुकुन्दक इति पठित्वा जवनाणां सुदं कन्दतीति
एषोदरादित्वात् दन्तुक् कन्देरत उञ्जेति याच-
यते। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।
“विशेषो तत्र भूयिष्ठं वरकः ससुकुन्दकः।”)
वटिकजीहिः। यथा, भावप्रकाशे।
“वटिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकसुकुन्दकौ।
महापट्टिक इत्याद्याः वटिकाः ससुदाहृताः॥”
मुकुन्दः, पुं, (मोक्षयति विषयान्तराशुरागमिति।
अन्तर्भूतव्यर्थे सृच् + कः। अङ्गादित्वात् कुत्वम्।
तं उन्दत्याद्रीकरोतीति। उन्द + उञ्। एषो-
दरादित्वात् साधुः।) कुम्भरः। इत्यमरटीकायां
मधुरानाथः॥
मुकुम्, च, निर्वाणम्। भक्तिरसः। प्रेम। यथा,
“सुकुमययमानश्च निर्वाणमोक्षवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्गणम्नखण्डे ११० अः॥
मुकुरः, पुं, (मक + “मकुरद्दु” रौ।) उणा० १। ४१।
इत्यच्। बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युष्ण-
होतः उरच्। दर्पणः। (यथा, नैषधे। ४। ५६।
“कुर करे गुरुमेकमधीषन्
वहिरितो मुकुरश्च कुबज मे ॥”)

मुकुल

वकुलद्वयः। कुलानदण्डः। इति मेदिनी। रे,
२०३॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः। इति विश्वः॥ (यथा,
सुकरकुसुमभङ्गानातपचं चर्चं वा
दधिफलमथ गौकामनताम्बूलवज्रम्।
कमलकलसशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धौ श्रेयसे रोगिण्याश्च॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलद्वयः। इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः।
इति हेमचन्द्रः॥
मुकुलः, पुं, स्त्री, (सृजति कलिकालम्। सृच् +
कुलक्। इति भरतः॥ सुचैरलः। कत्वसुत्वञेति
कत्वे अकाराद्योस्ते मुकुल इति रायः।) ईषद-
विकसितकलिका। तत्पर्यायः। कुट्टमलः २।
इत्यमरः। २। ४। १६॥ (यथा, रघौ। ६। ३१।
उपहितं शिशिरापगमन्त्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके।”)
मुकुलः २ पौटकोरकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम्। आत्मा। इति धरणिः॥ (राज-
पुष्पविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। २५३।
“इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्तन्मन्त्राद्यग्रीहया।
यशोधरं शुभधरं मुकुलश्च सवान्धवम्॥”)
मुकुलः, पुं, वनसृङ्गः। तत्पर्यायः। मण्डः २। इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। ग्राहि-
त्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वम्। इति राज-
वल्लभः॥
मुकुलकः, पुं, (सुकुं स्तकति प्रतिहन्ति। स्तक +
अच् एषोदरादित्वात् साधुः।) वनसृङ्गः।
सुगानी इति भाषा। तत्पर्यायः। मण्डकः २।
इत्यमरः। २। ६। १७॥ मुकुलः ३ मण्डकः ४। इति
श्रीधरः॥ मण्डकः ५। इत्यम्बे। इति भरतः॥
सृङ्गकः ६ मकुलकः ७ मण्डकः ८। इति
टीकान्तरम्॥ (तथास्य विषयः॥
“विदलान्नानि वक्ष्यामि श्रेष्ठं पुनः। यथा-
क्रमम्।
यवगोधूमचणका माषातुङ्गाफकी तथा ॥
सुकुलकाः कुलत्याश्च मकराच्छिपुटाक्षया।
निष्पावकाः कलायाद्या विदलान्नानि कीर्त्तयेत्॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सृङ्गान् मकराश्चणकान् कुलत्यान् ससुकुल-
कान्।
आहारकाले यूषार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत्॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
मुकुलकः, पुं, (सृच् + बाहुलकादूलच् एषोदरा-
दित्वात् कुत्वम्। ततः संज्ञार्था कन्।) दन्ति-
वृक्षः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥ (तथास्य
पर्यायः॥
“चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकुलकः।
हात्पायणी विशल्या च तथोद्भूतपर्यायि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
“हृन्मुद्गुम्भरपणौ स्यान्निकुम्भोऽथ मुकुलकः।
द्रवन्ती नामतश्चित्रान्धपोषा नृषिकाञ्चया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

मुक्ता

मुक्तः, चि, (सृच् + क्तः।) प्राप्तमोक्षः। मोक्षितः।
इति मेदिनी। ते, ४४॥ नन्दितः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ (वृषविशेषः। यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। ७। १६३५।
“सुदृढस्य कण्ठस्य जेजकाख्यस्य तत्तन्मन्त्रम्।
मुक्तो नामान्तिकं प्राप्तो वृषतेराप्रतामगात्॥”
नृषिविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। १००। ३१।
“अमीधश्चाभिवाहुश्च शुचिर्मूर्त्तोऽथ माधवः।
शुक्रोऽनितश्च सप्तैते तदा सप्तवयः स्मृताः॥”)
मुक्तकं, स्त्री, (सृजते स्तेति। सृच् + क्तः। संज्ञार्था
कन्।) सेपणीयावल्गुम्। इति केचित्। (काव्य-
विशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २६५।
“दृप्तगन्धोर्ज्जितं गदां मुक्तकं दृप्तगन्धं च ॥”)
मुक्तकचुकः, पुं, (कचुक इव कचुकः मुक्तः
कचुकी येन।) अचिरव्यक्तत्वकसर्पः। तत्-
पर्यायः। निर्मुक्तः २। इत्यमरः। १। ८। ६।
उज्जितकचुकं, चि ॥
मुक्तचक्रः, [स्] पुं, (मुक्तं सर्वतः क्षिप्तं चक्र-
र्यन।) चिह्नः। इति शब्दमाला ॥ मुक्तनेत्रे, चि ॥
मुक्तरसा, स्त्री, (मुक्तः रसो यस्याः।) राक्षा।
इति रत्नमाला ॥ (धिवरणमस्या राक्षसशब्दे
ज्ञातव्यम्।) त्यक्तरसे, चि ॥
मुक्ता, स्त्री, (सृजते क्तः। मोक्षते निःसार्यते
इति वा। सृच् + क्तः। टाप्।) राक्षा। इति
रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः। मोती इति हिन्दी-
भाषा। अस्या अघिघात्री देवता चन्द्रः। इति
ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः। मौक्तिकम् २। इत्य-
मरः। २। ६। ६३॥ सौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४
तारम् ५ तारा ६ भौक्तिकम् ७ तौक्तिकम् ८
अम्भःवारम् ९ शीतलम् १० नीरजम् ११
नक्षत्रम् १२ इन्दुरजम् १३ लक्ष्मीः १४ मुक्ता-
फलम् १५ विन्दुफलम् १६ मुक्तिका १७ शौक्ते-
यकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २०
सच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवजम् २३ सुधा-
शुभम् २४ शुद्धाशुरजम् २५ लक्ष्मीस्थाने लब्धं
शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवजस्थाने चैम-
वतं सुधाशुभस्थाने भूखण्डं इति च पाठः। इति
राजनिर्घण्टः॥ शौक्तिकम् २६। इति भाव-
प्रकाशः॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८। इति
शब्दरत्नावली ॥ कुवणम् २९। इति जटाधरः॥
अस्या गुणाः। सारकत्वम्। शीतलम्। कषा-
यत्वम्। खादुत्वम्। लेखनत्वम्। चक्षुष्यत्वम्।
तद्धारणगुणः। पापान्ध्याविनाशित्वम्। इति
राजवल्लभः॥ दृढत्वम्। वज्रपुष्टित्वम्। इति
भावप्रकाशः॥ * अपि च।
“मौक्तिकश्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम्।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
चौखवीर्यवज्रपुष्टिवर्द्धनम्॥”
अस्या लक्षणं यथा,—
“नक्षत्राभं सुहृमत्यन्तमुक्तं
क्षिप्तं स्थूलं निर्मलं निर्घण्यम्।

मुक्ता

यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
तन्निर्मोक्षं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥”

अस्या दोषलक्षणं यथा,—

“यद्विच्छाद्यं मौक्तिकं यद्भूकायं
युक्तिसर्गं रक्ततात्वातिधत्ते ।
मत्स्याक्षदं रक्तसुताननम्
नेतृद्वयं धीमता दोषदायि ॥”

अथवा मौक्तिकं यथा,—

“मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्तकसारशङ्खाम्भ-
च्छुक्तीनासुदराश्च मौक्तिकमणिः स्यादं भवत्य-
दृष्टा ॥”

मौक्तिकविशेषो यथा,—

“ह्यायापाटननीलपीतधवलास्तत्रापि सामान्यतः
सप्तानां बहुशो न लब्धिरिति चेच्छौक्तेयकं
तूत्तमम् ॥”*

मौक्तिकपरीक्षा यथा,—

“नवव्यचारचोदिनं पात्रेऽजगोमृचपूरितं
चित्रम् ।
मर्दितमपि शालीतुषेयैर्विलतं तन्मौक्तिकं
जात्यम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ *

तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—

“शङ्खो गजश्च क्रोडश्च फणो मत्स्यश्च दुर्दुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्जम्भौक्तिकयोः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ *

अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।

“हिमेष्वनीमृतवराहशङ्ख-
मत्स्यादिशुक्लपङ्कजवैष्णवानि ।
सुक्ताफलानि प्रयितानि लोके-
तेषां शुक्लपङ्कजमेव भूरि ॥
वेध्यं शुक्लपङ्कजमेव तेषां
शेषाण्यवैष्णवानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मनङ्गजा ये तु विशुद्धवैष्णवा-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ।
उत्पद्यते मौक्तिकमेव वृत्त-
मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥

यस्ते गजपरीक्षायां गजजातिश्चतुर्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधमुदीर्यते ।
ब्राह्मणं पीतशुक्लं चतुर्थं पीतरक्तम् ।
पीतश्यामं वेद्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
गोलकम् ॥

काष्ठीजकुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु ।
अतिपिष्टरसच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां देवैस्तु ज्ञेयं तन्मरात् ॥
कुक्कुटाक्षसं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
वनजं भानुसङ्काशं देवयोग्यममाशुषम् ॥”*
तथाहि गान्धर्वः ।

“नाभ्येति मेघप्रभं धरित्रीं
वियद्गगनं तद्विजया हरन्ति ।
अर्धैःप्रभानावृतदिग्बिभाग-
मादित्यवदुःखविभायविजम् ॥

मुक्ता

तेजस्तिरस्त्रं वृताशनेन्द्र-

नक्षत्रतारायहसम्भवश्च ।

दिवा यथा दीपिकरन्तपैव

तमोऽवगाढास्तपि तन्निशासु ॥

विचित्ररत्नवृत्तिचारातोय-

चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।

मत्स्यां न वा स्यादिति निश्चयो मे

स्तुत्या मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥

हीनोऽपि यत्तज्जम्भते कथञ्चित्

विप्राकयोगान्नहतः शुभस्य ।

सप्तजहीनः पृथिवीं समया

भुजति तत्तिष्ठति यावदेव ॥

न केवलं तच्छुभजनशुभस्य

भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।

तद्योजनानां परितः शतस्य

सन्माननयान् विमुखीकरोति ॥

जलज्योतिर्मन्दच्छायां मेघानां निविडं भवेत् ।

जलाधिकेऽधिकं खच्छं कोमलं पुर कान्ति-

मन् ॥

ज्योतिषं कान्तिमदृष्टं दुर्नरीक्षं रविप्रभम् ।

कान्तिमन् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥

वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं

तस्यैव दंष्ट्राकुरतुल्यवर्णम् ।

कञ्चित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे

प्रजायते शुकुरवदरिष्ठः ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विधः ।

तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णस्तु शूद्रमन्तेऽस्य लक्षणे ।

चतुर्थः शुक्लरक्तस्तु स्रग्धं कर्कोश एव च ॥

वेद्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोमलसन्निभः ।

शूद्रः स्याच्छुक्लनीलस्तु कर्कोशः श्याम एव च ॥”

तथा च ।

“कोमलं कोमलवर्णं तदंष्ट्रासदृशच्छवि ।

अलभ्यं गणुषे रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितैः ॥”

ये कम्बवः शाङ्गमुखवर्मण-

पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।

स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म

तज्जगत् संप्रति कीर्तयामः ॥

स्वयोगिमध्यच्छवितुल्यवर्णं

शङ्खादृष्टत्कोमलफलप्रमाणम् ॥

तथा च ।

वर्षोपलसमं दीपता पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।

कपीताक्षप्रमाणं तदतिकान्ति मनोहरम् ॥*

विशेषो यथा,—

“अश्विन्यादिकनक्षत्रे ये जानाः कम्बवः शुभाः ।

मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥

शुक्लाशुक्लाः पीतरक्ता नीला लोहितपिष्टराः ।

आकर्जुराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्तिताः ॥

महम्मध्यलघून्मानैः सप्तविंशतिधा भवेत् ।

क्रमतस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु मनीषिभिः ॥*

पाटीनपृष्ठस्य समानवर्णं

मीनात् सुवृत्तं लघु नातिच्छम् ॥

मुक्ता

उत्पाद्यते वारिचराननेव

मीनाश्च ते मध्यचराः पयोधिः ॥”

तथा च ।

“शुक्लापलकायसौख्यं मौक्तिकं तिमिर्जं
लघु ।

पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्तुजम् ॥

वातपित्तकफद्वन्द्वसिपातप्रभेदतः ।

सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥

जविष्ठमखं वातात् व्यापीतं नृदु पित्ततः ।

शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तानृदुर्लघु ॥

वातस्त्रिभवं स्थूलं पित्तस्त्रिभवं मध्यकम् ।

सर्वजिह्वप्रयोगेण साक्षिपातकसुच्यते ॥

एकजाः शुभराः प्रोक्तास्तथा वै साक्षि-

पातिकाः ॥*

भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं

सर्वं भवेत् प्रच्छन्नवर्णं शोभम् ।

निनान्तधौतप्रतिकल्पमान-

निष्प्रधारासमवर्णं शोभम् ॥

सुजङ्गमास्ते विषवेगदृष्टाः

श्रीवासुकेर्विशभवाः पृथिव्याम् ।

कञ्चित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे

तिष्ठन्ति ते पश्यन्ति तान्मनुष्याः ॥

फणिजं वर्तुलं रम्यं नीलच्छायं महाशुतम् ।

पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥

शृङ्गालकोत्तामलकोलशुक्ला-

फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्तैः ।

स्युर्जस्रवाद्भुववैष्णव-
सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्वे ॥

प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियं वा

राजश्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

तेजोऽन्विताः पुण्यजतो भवन्ति

सुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥

जिह्वासया रत्नविनश्चयज्ञैः

शुभं सुहृत् प्रयतेः प्रयत्नात् ।

रक्षाविधानं सुमहद्विधाय

हस्मार्गपविष्टं क्रियते यदा तत् ।

तदा महद्भूतिर्भवत्येषो-
धने धनेरात्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥

न तं सुजङ्गा न तु जातुधाना

न राजसा नापि च दुष्टलोकाः ।

हिंसन्ति यस्यादिशिरःसुतस्यं

सुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥

भेकादिजपि जायन्ते मययो ये कञ्चित् कञ्चित् ।

भौजङ्गममयेस्तुल्यास्ते विज्ञेया बुधीर्जमेः ॥

नक्षत्रमालेव दिवो विश्रीर्णा

दन्तावली तस्य महासुरस्य ।

विचित्ररूपेषु विचित्रवर्णा

पयःसु पलः पयसा पपात ॥

सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्त-

र्भणिप्रवेकस्य महाशुण्डस्य ।

तच्छक्तिमत्सुखिनिमाप बीज-

मासन् पुराद्यन्भवानि यानि ॥

मुक्ता

यस्मिन् प्रदेशेऽन्विधी पपात
सुचारुमुक्तामगिरजबीजम् ।
तस्मिन् पयसोयधरावकीर्णं
शुक्लौ स्थितं मौक्तिकनामवाप ॥ १ ॥

सैहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकताम्रपद्मपार-
सवाः ।

कौवेरपाण्डाविराटमुक्ता रत्नाकराश्वाद्यौ ॥
“स्वात्मा स्थिते रवी मेघैरेव मुक्ता जलविन्दवः ।
श्रीर्षाः शुक्तिषु जायन्ते ते मुक्ता निर्मलत्विवः ॥
स्थूला मध्याक्षया कृष्णा विन्दुमानानुसारतः ।
सुक्ष्ममधुराश्च मौक्तिकं सिंहलोडवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
सौराष्ट्रिकमयं सुखं कृतं सुखं सितं चनम् ॥
ताम्रपद्ममयं ताम्रं पीतं पारसवोडवम् ।
इतन् श्यामञ्च कृष्णञ्च कौवेरोडवमौक्तिकम् ॥
पाण्डादेशोडवं पाण्डु सितं कृष्णं विराटजम् ।
रत्नमय्यास्या तु या शुक्तिस्तत्प्रकृतिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं सुखं जातीयलसमं वरम् ।
ह्यायवद्वह्मन् रत्नं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमलं तद्विनिर्दोषं रत्नलक्षणकोविदेः ।
दुर्लभं वृषयोग्यं स्यादल्पभाज्यैर्न लभ्यते ॥”
अमलस्वाह ।

“सर्वस्य तस्याकरजा विशेषात्

रूपप्रमाणे च यथेव विद्वान् ।

नहि यदवस्थास्ति गुणागुणेषु

सर्वत्र सर्वज्ञतथो भवन्ति ॥

जङ्गादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्विधाः ।
तासु सर्वान् जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥
ब्राह्मणस्तु सितः सुखो गुरुः शुक्लः प्रभान्वितः ।
आरक्तः चन्द्रियः स्थूलस्तथागुणविभान्वितः ॥
वैश्यश्चापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ।
शूद्रः शुक्लपुः सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥

वर्धोपलानां समवर्णशोभं

त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।

ते वेणवो दिव्यजलोपभोग्ये

स्थाने प्ररोहन्ति न सार्वजन्ये ॥

वैश्रजं शशिवङ्गाद्यं ककुलीफलमाद्रकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तद्वत्त्वं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्रकाण्डेषु पञ्चविधं भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवत्सा च तेजसी तेजसा लघुः ।
वायवी च न्यदुः स्थूला गागरी कोमला लघुः ।
आप्याः स्निग्धा भृशं शुक्लाः पञ्चेताः पवरा
मनाः ।

आसां धारणमात्रेण आधिः कोऽपि न
जायते ॥” ॥

एवमन्यत्रापि ।

“गजादिकोलमत्स्यनां श्रीर्न मुक्ताफलोडवः ।
त्वक्सारशुक्तिशृङ्गाणां गर्भे मुक्ताफलोडवः ॥
धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।
जीर्धने शुचिरूपञ्च गजे पाटलभास्वरम् ॥
मल्ले चेतसि निखिलः फणीन्ने नीलभास्वरम् ।

मुक्ता

हरिच्छेते तथा वंशे पीतचेतसि शूकरे ।
शृङ्गशृङ्गवन् चेतं मुक्तारजमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके च्छाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरिचये ॥
पीता लक्ष्म्यप्रदा ह्याया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ।
शुक्ला यशस्करा ह्याया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता ह्याया भवेद्भिषः चन्द्रियस्वावरक्षिवान् ।
पीतच्छाया भवेद्देशः शूद्रः ह्यायश्चिन्मत्तः ॥ १ ॥
अथ गुणाः ।

सुतारञ्च सट्टञ्च सुखञ्च निर्मलं तथा ।
चनं स्निग्धञ्च सुखायं तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्वया,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्वतो वर्तुलं यच्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
सुखं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्वचनं मौक्तिकं वरम् ॥
क्षौद्रेणैव विनिर्गमं यत्तु स्निग्धमिति गद्यते ।
ह्यायसमन्वितं यच्च सुखायं तन्निगद्यते ॥
ब्रह्मरेखाविहीनं यत्तु स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भ्राजिषु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
सर्वतीव च सत्त्वानि तन्महाराजसंज्ञितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभोऽशुभतथोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छाद्यं मौक्तिकं देवभूषणम् ॥” ॥
गारुडः ।

त्वक्सारनागेऽतिमिप्रभूतं

यच्छृङ्गञ्च यच्च वराहजातम् ।

प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा

शृङ्गानि माङ्गल्यतया तथापि ॥

प्रमाणवज्रैरवरक्षिष्युक्तं

सितं सुवृत्तं समस्तस्फुरन्म् ॥

अक्रैतुरप्यावहति प्रमोदं

यन्मौक्तिकं तद्गुणयत् प्रदिष्टम् ॥

एवं समस्तेन गुणोदयेन

यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।

न तस्य भर्त्सारमनर्थजात

एकोऽपि दोषः समुपैति सदाः ॥

एवं सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धाम्यते ।

तस्याशुर्विद्वन् लभ्यतेः सर्वपापं प्रणश्यति ॥

गुणवद्गुरु यद्देहे मौक्तिकेकं हि तिष्ठति ।

चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कभला तत्र तिष्ठति ॥”

दोषो यथा,—

“चत्वारः स्वर्मादादोषाः षडभ्यास प्रकीर्त्तिताः ।

एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

यत्रैकदेशं संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाज्यते ।

शुक्तिजम्भः समाख्यातः स दोषः कुष्ठकारकः ॥

मोनलोत्पन्नसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।

मत्स्याजः स तु दोषः स्यात्पुत्रनाशकरी ध्रुवम् ॥

दोषिह्रीनं गन्धस्यायं अदरं तद्विदुर्बुधाः ।

तस्मिन् संधारिते मृदुर्जायते गान्ध संप्रयः ॥

मौक्तिकं विदुर्मच्छायमतिरक्तं विदुर्बुधाः ।

हारिद्रजनकं यस्मात् तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

मुक्ता

उपर्युपरि तिष्ठन्ति बलयो यच्च मौक्तिके ।
विट्सं नाम तस्योक्तं सौभाग्यचयकारकम् ॥
अट्सं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं धियते येन तस्याकीर्त्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं चतुस्रमाख्यातं सौभाग्यचयकारकम् ।
दीर्घं यत्तु लघुं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भयमेकतो यच्च कृशपाशं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकारं हि
तत् ॥

अट्सं पिङ्गकोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥ १ ॥
यच्च लज्जिमसन्देहः कश्चिद्वति मौक्तिके ।
उष्णं सलवणी खेदे निशान्तदायके ॥
ब्रीहिभिमर्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेशितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदज्जिभम् ॥ १ ॥
तथा हि ।

चिपेहोमन्त्रभास्वे तु लवणचारसंयुते ।
स्वेदयेद्बहिना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय ब्रीहिभिर्भोषधयेत् ।
लज्जिमं भङ्गमाप्नोति सहजञ्चाति दीप्तये ॥
लत्वा पचेत् सुपिष्टं शुभदारभास्वे
मुक्ताफलं निहितनूतनशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटन्तथा प्रविद्धीत ततश्च भास्वात् ।
संस्थाप्य धाम्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽभ्यास्यं
जम्बीरजातरसथोगनया विपक्वम् ।
ष्टवं ततो न्यदुत्तनूतनपिष्टमूलेः
कुण्डादयथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
नृक्षिममस्यपुटमध्यगतम् लत्वा
पश्चात् पचेत्तत् ततश्च वितानपत्वा ।
दुग्ध ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि चिकीर्षेण ।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिचर्षणेन
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥
अथ कृष्यम् ।

“पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्माषकेक्षया ।
चतुर्भिः प्राणमाख्यातं मानकेमेनिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-

मुक्तामण्यः प्राणकसम्मतस्य ।

मृत्योः सहस्राणि कपहकानि

त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥

यन्माषकाङ्गुनं ततो विहीनं

चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मल्लम् ।

यन्माषकाङ्गुनी विष्टयाद्गुरुत्वे

हं तस्य मल्लं परमं प्रदिष्टम् ॥

अर्द्धाधिकद्वौ वृद्धतोऽस्य मल्लं

त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।

दिमाषकोन्मापितर्ग, रवस्य

शतानि चाष्टौ कथितानि मल्लम् ॥

अर्द्धाधिकमाषकसम्मतस्य

सपञ्चविंशं जितयं शतानाम् ।

यन्माषकोन्मापितमानमेकं

तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

सुक्ता

गुह्याच्च बहुधारयतः श्रुते हे
मृत्वं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुह्याच्चतस्रो विष्टं श्रुताह्नि-
दहं लभेताप्यधिकं चिन्मिन्वा ॥
अतः परं स्याद्वरुणप्रमाणं
संख्याविनिर्णयविनिश्चयोक्तिः ।
अयोदशानां धरणी धृतानां
हिक्मेति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्हमात्रं श्रुतं ततं स्यात्-
मृत्वं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्ढ्यकाव्यम् ॥
अधिकं दशभिः श्रुतं च मृत्वं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हृत्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वच्छं
यदि न स्याद्गुणयुक्तं विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिख्येति परिकीर्तते ।
चत्वारिंशत्परं तस्य मृत्त्वमेव विनिश्चयः ॥
चत्वारिंशत्भवेत् शिख्या त्रिंशत्तुल्यं लभेत सा ।
पञ्चाशत् भवेत् सोमस्तस्य मृत्त्वानु विंशतिः ॥
नष्टिर्निकरणीयं स्यात्तस्य मृत्वं चतुर्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चेति कुप्येति परिकीर्तते ॥
एकादश स्युर्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ।
श्रुतमह्यधिकं हे च चतुर्थं परिकीर्तितः ॥
सप्त पञ्च त्रयश्चैव तेषां मृत्त्वमनुक्रमात् ॥
श्राणात् परं माधकमेकमेकं
यावद्द्विष्टं गुणैरपीदम् ।
मृत्वेन तावद्गुणेन योग-
माप्नोत्यनादृष्टतेऽपि देशे ॥
चन्द्रातिस्त्वन्मोक्षममध्यमानां
यन्मौक्तिकानामिह मृत्त्वसुक्तम् ।
तज्ज्ञातिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैरहीनस्य हि तत् परिष्टम् ॥
यत्तु चन्द्राद्युषकाशभीषदिवक्त्राकृतं ।
स्वच्छत्वात् सप्तमं भागमवृत्त्वाकमेत तत् ॥
पीतकस्य भवेद्द्विष्टमवृत्तस्य चिभागतः ।
विषमवृत्तजातौनां बहुभागं मृत्त्वमादिष्टम् ॥
अर्द्धरूपाणि सस्फोटान् पङ्कचूर्णानि यानि च ।
असाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥
एकदेशप्रभावंति सकलाद्येवितानि च ।
यानि चातकवर्णानि काश्यवर्णानि यानि च ॥
मीननेत्रवर्णानि ग्रन्थिभिः संहृतानि च ।
सदोषाणि च यानि स्युस्तेषां मृत्वं परांशिकम् ॥
अन्यत्र तु ।
सञ्चाली प्रोच्यते गुह्या सा तिष्ठो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥
कलञ्जनामकं द्रव्यमेकदेशे निधापयेत् ।
अन्यतो जलविन्दूस्तु तीलनार्थं विनिःक्षेपेत् ॥
चत्वारिंशती युग्मं वा तथैकं बहु वा स्थितम् ।
समं कलञ्जमानेन तुल्यमानादतः क्रमात् ॥

सुक्ताफ

नवमात् पञ्चमं यावत् कलञ्जेन समं यदा ।
तत्क्रमादुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
चतुर्दशान् समारभ्य दशसंख्याविधिं क्रमात् ।
कलञ्जस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
आरभ्य विंशतितमात् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
लङ्काश्लाः कथिता सुक्ता मृत्वे च तदनुक्रमात् ॥
कलञ्जद्वयमानेन यत्नेकं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्यं नरनाथैस्तु देवयोग्यममानुषम् ॥
इत्थं विचार्य यो सुक्तां परिघटे नराधिपः ।
तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(अथास्याः शोधनम् ।
“स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ।
मणिसुक्ताप्रवालानि यामेकं शोधनं भवेत् ॥”
इति वेदकरसेनसारसंघे चारणमारणाधि-
कारे ॥) अन्यत् सुक्ताफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *) अथ
सुक्ताधारणदिनम् ।
“रेवत्यन्धनिष्ठान् हृत्तादिषु च पचसु ।
शुद्धविद्रुमसुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

सुक्ताकलापः, पुं, (सुक्तानां कलापः समूहोऽत्र ।)

सुक्ताहारः । यथा,—

“हारो सुक्तातः प्रालम्बसकलापावलीलताः ।”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९२ ।

(यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।

“कण्डस्य तस्याः स्तनवन्द्यस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननादुद्भूत
साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”

सुक्तागारं, स्त्री, (सुक्ताया आगारमिव । सुक्तोत्-
पादनाधारत्वात्स्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मौक्तिकग्रहणं ॥

सुक्तापुष्पः, पुं, (सुक्ता एव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्द-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविष्टि-
रस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

सुक्ताप्रखः, स्त्री, (सुक्तां प्रकर्षेण सृते जनयतीति
प्र + ख + क्तिप् ।) शुक्तिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुक्ताप्रालम्बः, पुं, (सुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।)

सुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९२ ।

सुक्ताफलं, स्त्री, (सुक्ताफलमिव ।) कपूरम् ।
(सुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुग्ध-
बोधटीकायां कारके ।) उनाथादिद्वय । दुर्गा-
दावधृतम् ।

“सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ॥”

लवलीफलम् । इति मेदिनी । खे, १६६ ॥

(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्यायः ।

“मौक्तिकं शौक्तिकं सुक्ता तथा सुक्ताफलञ्च
तत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यथास्य भस्मकरणविधिः ।

सुक्ताफ

“सुक्ताफलानि शुद्धानि खले पिष्ट्वा पुटेनष्टु ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति— ॥”
इति वेदकरसेनसारसंघे चारणमारणाधि-
कारे ॥) बोधदेवज्ञतपन्यविशेषः । यथा,—
“सुक्ताफलेन ग्रन्थेन सञ्जागवत्शुक्तिना ।
भक्तिस्वात्म्यना सुग्धमार्कण्डेयप्रशुभिया ॥
विद्वद्भनेशप्रियेण भिषकेशवस्तुना ।
सैमात्रिर्वोपदेवेन सुक्ताफलमचीकरत् ॥”

इति तस्य चतुर्थोपान्यश्लोकद्वयम् ॥

अथ सुक्ताफल परीक्षा ।

“हिपेन्द्रजीमूतवराहप्रह-
मस्याहिमुक्तुद्वयवेषुजानि ।
सुक्ताफलानि प्रयितानि लोके
तेषाञ्च सुक्ताद्वयमेव भूरि ॥
तत्रैव चैकस्य हि मूलमात्रा
निविश्यते रत्नपरस्य जातु ।
वेधन्तु शुक्लद्वयमेव तेषां
शेषाण्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
त्वक्सारनाग्ननिमिप्रकृतं
यत् शुद्धं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्तिता रत्नविनिश्चयैः ।
कम्बुद्वयं तेवधममृष्टि-
सुत्पद्यते यच्च गलेनकुम्भात् ॥
स्वयोनिसम्यक्चित्तुकावर्णं
श्राफं दृष्ट्वा लोकात्मप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बवः श्राफं सुखावमर्ष-
पीतस्य शुद्धप्रवरस्य गोजे
मतङ्गनाच्चापि विशुद्धवर्णा-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवर्तं लघुनातिष्ठय्यम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मत्स्याञ्च ते मध्यचराः पयोधिः ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्राकुरतुकावर्णम् ।
कचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते मूकरवद्विशिष्टः ॥
वर्धोपलानां समवर्णशोभ-
त्वक्सारपल्पप्रभवमृष्टम् ।
ते वगवो दिव्यजनीपभोज्ये
स्थाने प्रदीहन्ति न सान्त्वज्यम् ॥
भोजङ्गमं मीनविशुद्धवर्तं
संस्थानतोऽनुत्पन्नवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रविकल्पमान-
निस्त्रिंशधारसमवर्णकानि ॥
प्राप्येति रत्नानि महाप्रभाणि
राज्यं शिवं वा महतीं दुरायाम् ।

सुक्ताप

पात्रं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
सुक्तापजन्ताश्चिद्विरोभवस्य ॥
विज्ञावया रजधनं विधिभिः
शुभे सुकृते प्रयतेः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
जन्तोरपरिहृतं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुःखमिममवोचै-
विंशुक्ताविस्तरितान्नराणैः ।
पयोधराकान्तिविजयजन्तै-
र्धनैर्धनेना जियतेऽन्नरीक्षम् ॥
न तं सुजन्ता न च जातुधाना
न चाधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याश्चिद्विदःसुखं
सुक्तापजं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाम्नेति मेघप्रभवं धरिणीं
विमज्जतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रभागावृतदिविभाग-
मादित्यवहुःखविभाषविजम् ॥
तेजस्विनस्तृण्य कृताशनेह-
नक्षत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीपिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्त्रपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिसारतोय-
चतुःसुसुप्तप्रभरोपपद्मा ।
सुजन्ता न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं महती तस्य सुवर्णपूर्णा ।
हीनोऽपि यस्तज्जन्तं कदाचिद्-
विपाकयोगान्नहतः शुभस्य ।
सपत्नहीनां च महतीं समयां
सुमक्तिं तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभजनसुखस्य
भाष्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्युपजनानां परितः सहस्रं
सर्वान्ननयान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमात्रेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विमुहवर्णां
पयःसु पद्मः पयसां पयात ॥
सम्पूर्णचक्राशुकलापकान्ते-
मैत्रिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमपसु स्थितमापवीज-
मासन् पुराण्यन्धमानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽभ्युनिधौ पयात
सुचारु सुक्तामणिरत्नवीजम् ।
तस्मिन् पयसोयधरावकीर्णं
शुक्तीं स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैहिकपारलौकिकसौरा-
द्विकतान्नपर्यपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्याटक-
जैमका इत्याकरास्त्रयौ ॥
शुभ्युत्पन्नं नातिगुणवर्णं
प्रमाणसंख्यानगुणप्रभाभिः ।

सुक्ताप

उत्पद्यते वहुंनपारसीक-
पाताललोकान्तरचिह्नयेत् ॥
विन्या न तस्याकरणा विशेषा
रूपे प्रमाणी च यत्तत् विद्वान् ।
न च यवस्यास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वज्ञानयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य सुक्ता-
पजस्य प्रायेण ससुम्नितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्नावकाहेन ततो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्नावकाञ्चीन् विन्यात् सहस्रे
हे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकी द्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
हिमावकोष्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकसुम्नितस्य
सपञ्चविंशतितयं शतानाम् ।
गुञ्जाच्च नङ् धारयतः शते हे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्द्धसुम्नापजतं शतं स्थान्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि वोढुश्रुभिर्भवेद्गुणं
धरयं तत्प्रवदन्ति दार्जिकाण्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतस्य मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वाजिशस्य हस्तात् ।
दिगुणेर्दशभिर्भवेद्गुणं
धरयं तद्भवकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् सख्यज्यं
यदि न स्याद्गुणसम्यदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरयं पूर्वं शिष्यं तस्येति कीर्तयति ॥
चत्वारिंशद्वेत्तस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्वेत्तस्यो विंशं मूल्यं जमेत सा ॥
वह्निर्निकरशीर्षं स्थानस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अग्नीतिर्नवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्तिता ।
एकादश स्यान्न च तयोर्नक्षत्रमनुक्रममात् ॥
आदाव तत् सकलमेव ततोऽप्रभावं
जम्बीरजातरस्यो जनया विपकम् ।
इष्टं ततो ऋदुतनृजतपिच्छमूलैः
कुण्यादयथेष्टमनुमौक्तिकमासु विहम् ॥
ज्जिप्तमस्यपुटमध्यगतम् जला
प्रचात् पचेत्तत् तत्तच्च वितानपत्त्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
प्रकं ततोऽपि पयसा शुचि चिकनेन ॥
शुद्धं ततो विमज्जवज्जनिवर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
आङ्गिर्जाद जगतां हि महाप्रभाव-
विहो विदग्धहिततत्परया दयाशुः ॥
चेतकाचसमं तारं जैमांशुशतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्येत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

सुक्तिः

एवं हि चिह्नये देशे कुर्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् सन्निभसन्धेः कश्चिद्भवति मौक्तिके ॥
उत्थे सलवले खेदे निशां तदासवेच्छये ।
श्रीहिभिर्महनीयं वा शुक्लवज्जोपवेष्टितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्णं विज्ञेयं तद्वज्जिमम् ॥
चितं प्रमाकवत् क्षिप्रं गुरु खण्डं तुनिर्मलम् ।
तेजोऽधिकं सुहृत्तच्च मौक्तिकं गुणवत् सुतम् ॥
प्रमाणवह्नीरवरश्चिद्युक्तं
चितं सुवत्तं समस्तव्यवेधम् ।
अक्रैतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्थजात
एकोऽपि कश्चित् वसुपैति दोषः ॥”

इति गारुड ६८ अध्यायः ॥

सुक्तासुक्तः, नि, (सुक्तश्च असुक्तश्चेति विशेषणयो-
र्द्वयम् ।) विभाषितः । अस्य प्रयोगो अस्मि
शब्दे च प्रायो वर्तते । इति हज्जायुधः ॥

सुक्ताजना, स्त्री, (सुक्ताभिर्जतेषु) सुक्ताहारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

सुक्तावली, स्त्री, (सुक्ताणां आवल्यञ्च) सुक्ता-
हारः । इत्यमरः । २ । ११०५ ॥ (सुक्ताणामा-
वली) मौक्तिकश्रेणी च । (तावविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“खचयं सविरामानां नौ पुनः खचयं तथा ।

द्रुतौगः खयुगं गच्छ यच्च सुक्तावली तु सा ॥”)

सुक्तास्फोटः, पुं, (सुक्ताणां स्फोटः विकाशोऽयम् ।)

शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥

सुक्तास्फोटा, स्त्री, (सुक्तास्फोट + टाप् ।) शुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्तिः, स्त्री, (सुच् + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-
दुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः । निवृत्तसुखा-
वाप्तिः । इति वैदान्तिकाः । शरीरेऽन्विताभ्यां
आत्मनो सुक्तत्वं शुक्तिः । इति भरतः । मोक्षः ।
तत्पर्यायः । केवल्यम् २ । निर्व्यागम् ३ । श्रेयः ४ ।
निःश्रेयसम् ५ । अन्वितम् ६ । मोक्षः ७ । अपवर्गः ८ ।
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ अपुनर्भवः ८ । स्थिरः १० ।
अक्षरम् ११ । इति जटाधरः । सा पञ्चविधा ।
साष्टिः १ । सांख्यिकम् २ । सांख्यिकम् ३ । सांख्यिकम् ४ ।
निर्व्यागम् ५ । यथा,—

साष्टिसांख्यसांख्यिकसामीप्यैकत्वमप्युत ।

दोषमानं न यजन्ति विना मत्सिबन् जनाः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

“शुक्तिस्तु द्विविधा साधि । शुभ्युक्ता सर्वव्यसता ।

निर्व्यागपददात्री च हरिभक्तिप्रदा कृणाम् ॥

हरिभक्तिसंरूपाश्च शुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः ।

अथ निर्व्यागरूपाश्च शुक्तिमिच्छन्ति साधवाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे २२ अध्यायः ॥ ॥

शुक्तिकरयोगो यथा,—

“वस्ये साङ्गमहायोगं शुक्तिशुक्तिकरं परम् ।

सर्वपापप्रशमनं भक्त्यानुपठितं श्रद्धा ॥

सुक्तिः

ममेति स्मृतं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतिः ।
 दत्तात्रेयो ह्यलकांयः सम्राट् महामतिः ॥
 अहमित्यकुरोत्पत्नी ममेति स्मृतवान् महान् ।
 यद्वत्तेनोपशास्त्रं पुत्रदारादिपत्तयः ॥
 धनधान्यमहापत्नीभक्तकालोहिं वर्द्धतः ।
 पुण्यापुण्यसंपुण्यं सुखदुःखमहाफलः ।
 विविधं सुखप्रान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरः ॥
 संसाराद्यपरिभ्रान्ता येऽत्र श्लाघां समा-
 श्रिताः ।

आन्तिज्ञानसुखासीनास्तेषामात्यन्तिकं कुतः ।
 येस्तु सत्सङ्गपाषाणनिघ्नैर्न महातरः ।
 द्विजो विद्याकुठारेण ते गता जयमीश्वरे ॥
 प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्कमकथकम् ।
 प्राप्तुमर्हन्ति पराः प्राज्ञा ज्ञाननिवृत्तिमेव च ॥
 कर्तृन्त्ययमयं स्मृतं नत्वं राजा नत्वाप्यहम् ।
 न तस्मात्प्रादिकं वाचा नैवान्तःकरणतया ॥
 कं वा पश्यसि राजेन्द्र ! प्रधानमिदमावयोः ।
 नतः परेऽहं ज्ञेयः संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
 ममको दुःखमात्रार्थं जातो मत्स्थोऽस्मसा यथा ।
 एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा ज्ञेयान्नो नृप ॥
 ज्ञानपूर्वाभियोगोऽतिज्ञानेन सह योगिनः ।
 सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैवमनेनैवं पुनः ! ते गुणैः ।
 तदुद्यद् यत्र वसतिस्तद्गोच्यं येन जीवति ॥”
 इति गारुड २६० अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“हरिरात्मा न सन्देहो यदा तन ममजायत ।
 तदा सुक्तः स संसारी विष्णोरवात्मना व्रजेत् ।
 नान्यथा सुच्यते चात्मा भ्रमन् ये धटिधन्ववन् ॥
 पूर्वकर्मनिवृद्धोऽपि सर्वयोगिषु निवृष्टः ।
 कूटस्थः पशुना याति आत्मज्ञानविवर्जितः ॥
 कुर्वन्नुहं ममेतौदमेवं दुःखाय कल्पते ।
 नृहेतोर्हं यथा कार्यं लिप्यते वै त्वमीश्वरः ॥
 श्रीराधानादिभिर्यदहं तदन्वहानसे ।
 चन्द्रकान्तमणिर्यदहं यच्छीते सोपचान् गुणान् ।
 सुखं दुःखं तथा जेमं संसरन् नृनमीश्वरः ॥
 स्वप्ने यः पुनश्चो नित्यमटते कर्मबन्धनात् ।
 मन्यमानः सुखं दुःखं सोऽप्येव विप्र ! सुच्यते ॥
 जगन्मुक्तं न दृष्टिः स्यादसुक्ते वर्द्धते सदा ।
 तस्माज्जगन्तयं विद्यात् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
 यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्मनि सदा ।
 विषयान्तरसक्तो वा याति देहं नृते हरिम् ॥
 न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यनोऽहोऽपि जीजया ।
 कुर्वते यद्यते नैव पद्मपत्रमिवात्मसा ।
 यथा दुर्दिनसंघातं मेघवृन्दैर्विस्थितम् ।
 तद्विष्णुर्निर्मलावस्थो ज्ञानी विषयसंज्ञितः ॥
 सर्वभावस्थोऽपि सुस्थेन भावयुक्तः परे पदे ।
 जीवन्मुक्तः स सुक्तः स्याद्विद्वद्विरहितस्तु यः ॥
 कर्त्ता हर्ता च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो
 हरिः ।

एकं स्वच्छन्दलीलस्य सुक्तिरित्यभिधीयते ॥
 जीवसुक्तिमजानन्तो नृर्हर्ताकारविग्रहाः ।
 विषयसुखा इवाभान्ति नृप्राप्तैस्तन्यवर्जिताः ॥

सुक्तिदं

निर्गुणः स तु विज्ञेयः सुखदुःखमनीतवान् ।
 जीवनाशो भवेद्यत्र तत् सुखं निष्प्रयोजनम् ॥
 नृत्पिच्छदृक्कलोत्पत्तकोत्पत्तु भवेद्दृष्टा ।
 तिष्ठन्ति काष्ठवद्वे च संवित्तिपरिवर्जिताः ॥
 ते च मायोदरे जीना जगन्मयधरोपमाः ।
 आकाशवदभवेदात्मा विदेहो निष्प्रचेतनः ॥
 अतः ज्ञानेन मोक्षेण चेतनारहितेन च ।
 वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 सुखमात्मा उभौ पाशौ संसारे संयवस्थितः ॥
 देहार्थं हि परं ज्ञानं वेदादीनामशेषतः ।
 सुखस्य च फलं मुक्ते स्वर्गे चेहं द्विजोत्तम ! ॥
 यत्र वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
 केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमजानता ॥
 चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्थोऽप्यचेतनः ।
 नृत्पिच्छदृक्कलोत्पत्तिशिलापट्टककुण्डवत् ॥
 अथ आत्मा नरो यद्वत् सुप्तः सुखमनुते ।
 बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्गोहो न मन्यते ॥३॥
 केपी सुक्तिमदं मोक्षः सुखमत्यन्तकेवलम् ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि श्रद्धयुष्य गदतो मम ॥
 दुःखानाभागतो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
 विद्यते तत् परं दृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवेत् ॥
 ब्रह्मज्ञानप्रविष्टाश्च स्वच्छन्दात्मबलान्विताः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्यान्ति विष्णुतयं बुधाः ॥
 अस्ति देवो हरिः शान्तः कारुण्योपायवर्जितः ।
 तं ज्ञात्वा तु भवन्मुक्तिर्निर्मेणा काययोगिनः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
 न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति सुक्तिर्न विद्यते ॥
 तस्मादाराधनीयोऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
 विष्णुर्मायापतिर्यो वै यदीच्छेत्सुक्तिमात्मनः ॥
 नान्यत्र विद्यातपसो नान्यज्जन्त्यनियन्तात् ।
 नान्यत्र सर्वसंख्यागान् मोक्षं विन्दति मानवः ॥
 तस्माद्ब्रह्मसुखो भूत्वा संयन्त्यात्मानमात्मना ।
 धर्मे कुर्याद्विद्यायोगो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
 धर्मादेवायते देहो दाराः पुत्रा धनं तथा ।
 धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यद्व्यदपि दुर्लभम् ॥
 कर्मयो देवगन्धर्वाः स्वधर्ममनुगामिनः ।
 स्वर्गं तिष्ठन्ति विप्रैर्न तनो यास्यन्ति सङ्गतिम् ॥
 धर्मसंपन्नं कामश्च मोक्षश्च कश्चिदपि न ।
 समाप्नोति पुमान्निधं नारायणपरायणः ॥”

इति वल्लिपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।

“सुक्तिरन्तरायव्यस्तने परः ।”

यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।

“सुक्तिमिच्छसि रे तात ! विषयान् विषयवृत्त्यं ।
 जगन्मूर्खद्वयतोयसत्वं पीयूषवद्भज ॥”

सुक्तिदं, ज्ञी, (सुक्तिं ददातीति । सुक्ति + दा +
 कः ।) भगवन्माविशेषः । यथा,—

“अत्याचारश्च बह्वर्थं महासारश्च सुक्तिदम् ।

नानाभिर्द्विप्रदानारं परं चिन्ताशुभ्रकम् ॥

गुह्यात् गुह्यतरं चान्यत्रापि चाष्टाक्षरं परम् ।

मन्त्रं सुखसमुच्चायमशेषार्थप्रसाधकम् ॥

सुखं

प्राज्ञ नारायणायेति नमोऽन्ताधीं नियोगिनः ।
 ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगो हरिः ।
 माधवायति वै नाम धर्मेकामार्थभोगदम् ॥”

इति वल्लिपुराणम् ॥

सुक्तिदातरि, जि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । १० ।

“तां ध्यात्वा सगुणां मायां सुक्तिदां निर्गुणा-
 न्मया ॥”

सुक्तिमण्डपः, पुं, (सुक्तिदायकः मण्डपः । यदा
 सुक्तेमण्डपः ।) विष्णेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थ-
 मण्डपः । यथा,—

“निमेषमात्रं स्थितचित्तवृत्ता-

क्षिप्तान्ति ये दक्षिणमण्डपेऽथ ।

अनन्यभावा अपि गाढमानसा

न ते पुनर्गर्भदशासुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥

सुक्तिमत्तः, पुं, (सुक्ता मोक्षनेन सुक्तः जीनः ।)
 शिष्टकम् । इति रत्नमाला ॥

सुखं, ज्ञी, (खनति विदारयति अन्नादिकमनेन
 खन्यते विधात्रा सुखमनेति चेति । खन् + “ङित्-
 खनेर्मुट् चोदात्तः ।” उणा० । ५ । २० । इति
 करणे अच् । स च ङित् सुहागमश्च ।)
 शरीरावयवविशेषः । स तु सुखविवरम् ॥
 (तन्निरुक्तिर्यथा,—

‘प्रजाहजा यतः स्वातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।’
 इत्यमरटीकापुस्तकम् ।)

कवयस्तु तदुपलब्धिते समुदाये प्रयुज्जन्ते । इति
 भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य प्रथमाभिर्भवति । इति
 सुखबोधः । तत्पर्यायः । वक्रभूर आस्थम् ३
 वदनम् ४ मुखम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा, नेषधचरिते
 ८ । ४४ ।

“सुखं विसृज्य चसितस्य धारया

दृष्ट्वैव नासापधवावनश्रमः ।”

तस्य स्वरूपं यथा,—

‘ओहो च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
 गणो गतादि सकलं सम्राजं सुखमुच्यते ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्वस्वीसुखस्य ज्ञेयात् स्वबालक-
 सुखस्य च सुखेन शुद्धत्वं यथा,—

“भाषिका सन्तता धारा माष्णारो ब्रह्मविन्दवः ।
 स्त्रीसुखं बालकसुखं न दुष्टं ममुरजधीतु ॥”

इति कर्मकोचनम् ॥ ३ ॥

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ तत्तु
 यदस्य निष्क्रमणप्रवेशनवर्गः । इति सर्वधरा-
 दयः । यद्वाऽद्वारप्रवेशः । इति स्वामी । हृ-
 मण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कोकटः ।
 यद्वाङ्गनादिनिःसरणपथः । इति रत्नमाला ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा,
 रघुवंशे । ३ । १ ।

“अर्थपितं भर्तृरुपस्थितोऽयं

सखीजगोही च यकौतुसीसुखम् ।

सुखद्व

निदानमिच्छाकुञ्जस्य सन्ततिः

सुखस्यैव दौर्लभ्यं दधौ ।”

“कौस्तुभः सुखं प्रारम्भम् ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः । उपायः । सन्धिनिर्देशः । (यथा,
दृष्टपक्षे । १ । २१ ।

“सुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थसमन्वया ।
अज्ञानि दादृष्टेस्तस्य बीजारम्भसमन्वयात् ।”
नाटकादिः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ।
आद्यम् । (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
“अचक्षुर्विवर्यं प्रायाद् यथाकः क्षणदासुखे ।”)
प्रधानम् । (यथा, महाभारते । २ । ३८ ।
२७—२८ ।

“राजा सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो सुखम् ।
नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ।
पञ्चतानां सुखं मेरुगण्डः पततां सुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो सुखम् ।”
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ।
(हारम् । यथा, रघुवंशे । १ । २० ।

“लिपेर्यथावद्व्यङ्ग्येन वाङ्मयं
नदीसुखेनेव समुद्रमाविशत ।”

“नद्या सुखं हारम् । सुखलु वदन्ते सुस्थारम्भे
हारभ्युपाययोरिति आदयः ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः । अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपि-
कायाम् । ३ । ५ ।

“तस्मान् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् ।
अक्षहारसुखे सुप्तां सुदाभ्यासं समाचरेत् ।”

सुखः, पुं, उद्भूतः । यथा,—

“लङ्कचो लङ्कचो युतः खगवक्तो मुखो उद्भूतः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।)
पलाङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ।

सुखवगटा, स्त्री, (सुखे वगटेव शब्दसादृश्यात् ।)
हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

सुखचौरी, स्त्री, (सुखस्य चौरं वस्त्रविशेष इव ।
सुखचौर + स्वल्पार्थे ङीप् ।) निष्ठा । इति
शब्दमाला ।

सुखजः, पुं, (सुखान् जायते इति । जन् + जः ।)
जाङ्गलः । इति पुराणम् । वक्रजाते त्रि ।

सुखनीयं, त्रि, (सुखस्य इति । सुख + तसिन् ।
सुखतः । ततः “सुखपार्थशब्दाभ्यां तसन्ताभ्या-
मीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।” ४।३।६० इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या इयः । “सुखपार्थतसोर्लोपश्च ।”
४।२।१२८ । इत्यत्र काशिकोक्तेश्च टिलोपः ।)

सुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

सुखदूषणः, पुं, (सुखं दूष्यते अनेनेति । दुष् +
णिच् + करणे लुट् ।) पलाङ्गुः । इति राज-
निर्घण्टः ।

सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति विवर्यं करो-
तीति । दुष् + णिच् + ण्वल् टाप् अत इत्वच् ।)
सुखजातसुखदरोगविशेषः । वयसुफोडा इति
भाषा । तल्लक्षणमाह ।

“शास्त्रातीकण्टकप्रस्थाः कष्टमारुतपित्तजाः ।

७३५

सुखय

जायन्ते पिङ्का यूनां ज्ञेयास्ता सुखदूषिकाः ।
प्रस्थाः सङ्घः । यता यूनामेव सुखे भवन्ति
स्वभावात् ॥ ७३५ ॥ अथ तत्त्विकित्वा ।

“अङ्गुलस्य चतुर्धाशो सुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्द्धाङ्गुली भवेत् ।
स्थितिकाणोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
मुपति ।

शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
सुखलेपमाह ।

“लोप्रधान्यवचापेक्षारण्यपिङ्कापहः ।

गह्वरोरुचनयुक्तं मरिचं सुखलेपनम् ।

सिद्धार्थकवचालोभेः सैन्धवेण प्रलेपनम् ।

वमनञ्च निहन्त्याशु पिङ्का यौवनोद्भवाम् ॥

केवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः शास्त्राणि-
कण्टकाः ।

आलिप्तं अजहमेतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुखधावनं, स्त्री, (सुखस्य धावनं । घावञ् अवे
मृजि + लुट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । सुखधोया
इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।

“पटोलनिम्बजम्बाम्बमानतीवनपल्लवैः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो सुखधावने ॥”

सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं मार्जितमनेनेति ।
धाव् + कर्मणि + क्तः स्त्रियां टाप् ।) जाङ्गल-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

सुखनिवासिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या सा ।
नि + वस् + णिनिः स्त्रियां ङीप् । वाणीरूप-
त्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति कंचित् ॥

सुखनिरीक्षकः, पुं, (सुखं निरीक्षते इति । निर +
इच् + ण्वल् । उद्योगं विद्यायान्यसुखापेक्षि-
त्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति
शब्दरत्नावली ।

सुखपूरणं, स्त्री, (सुखं पूर्यते अनेनेति । पूर +
करणे लुट् ।) गण्डवः । इति वैद्यकम् ॥

सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः ।
इति भावप्रकाशः । वक्ररोचकं, त्रि । (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“सुखप्रियः स्थिरमदो वज्रयोऽनिलनाशकः ।”)

सुखभूषणं, स्त्री, (सुखं भूषयति रत्नमालाकुरी-
तीति । भूष् + णिच् + ल्युः ।) ताम्बूलम् । इति
वैद्यकम् ॥

सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति । मङ्गि
+ ल्युः स्वार्थे कन् ।) तिलकट्टकः । इति राज-
निर्घण्टः । आस्यभूषकं, त्रि । (सुखमण्डन-
मप्यत्र ॥)

सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।)
श्रीभाङ्गनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखयन्त्रणं, स्त्री, (सुखं अन्धादीनां यन्त्रते सङ्को-
च्यते येनेति यन्त्रि सङ्कोचने + करणे लुट् ।)
कविका । यथा,—

“कवी खलीनं कविका कवियं सुखयन्त्रणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥

सुखरो

सुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति । सुख + उव-
सुविमुष्कमधो रः ।) ५ । २ । १०७ । इत्यथ
“रप्रकरणे खसुखकुञ्जश्च उपसंख्यानम् ।” इति
काशिकोक्त्या सर्वस्मिन् वक्तव्ये रः । “निन्दितं
सुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका । अप्रिय-
वादी । तत्पण्यायः । दुर्मूर्खः २ अथङसुखः १ ।
इत्यमरः । ६ । १ । १६ ॥ (यथा,—

“एका भार्या प्रकृतिसुखरा चक्षणा च
द्वितीया ॥”

इत्युद्भटः ॥

शब्दायमानः । यथा, चण्डिकाटिकनाटके ।
अङ्के ।

“त्वां सुखविषयति तु मास्वसुखबोऽयं
गन्धश्च भीरुः । सुखराणि च नूपुराणि ॥”

अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।

“यदि कार्यं विपत्तिः स्यान् सुखरक्तञ्च
हन्त्यते ॥”)

सुखरः, पुं, (सुख + रः ।) काकः । शब्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः ।) वक्रामयः । (यथा,
मार्कण्डेये । १५ । १५ ।

“पङ्क्त्यो वधिरः कुष्ठो यन्मृणा च प्रपीडितः ।
सुखरोगाक्षिरोमेघे च गुदरोगे च बाध्यते ॥”)

तत्र सुखस्य स्वरूपमाह ।

“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु
च ।

गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं सुखमुच्यते ॥”

अथ सुखरोगाणां संख्यामाह ।

‘स्युरष्टाधोऽष्टयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।

दन्तमूले रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥

कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वे सराः स्मृताः ।
एवं सुखाभयाः सर्वे सप्तवर्तिमता बुधैः ॥’

सुखरोगाणां निदानान्याह ।

‘अनूपपिप्रित्तजौरदधमाषादिसेवनात् ।

सुखमध्यं गदान् कुपुः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥’
तत्रोष्ठरोगाः ।

तेषां निदानपूर्विकां संख्यामाह ।

‘एथगदोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।

मेदोजञ्जाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥’

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

‘कर्कशौ परधौ स्तब्धौ क्षणौ तीव्रसुगन्धिनौ ।

दाह्येते परिपाच्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥’

परधौ स्तब्धौ । दाह्येते विहाय्येते । परिपाच्येते

किञ्चिद्दिदीर्घत्वधौ क्रियते ॥ पौष्टिकमाह ।

‘चोथेन पिङ्काभिस्तु सर्वजाभिः समन्ततः ।

महाधपाकपिङ्का पीताभासां च पित्ततः ॥’

शैथिल्यमाह ।

‘अवर्णाभिस्तु चोथेते पिङ्काभिरवेदनी ।

कण्ठमन्तो कफादोष्ठौ पिच्छन्तो शीतलो गुह्यः ॥’

सामिपातिकमाह ।

‘सङ्गतं क्षणौ सङ्गतं पीतौ सङ्गतं चेतौ तथैव च ।

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्कान्वितौ ॥’

मुखरो

रक्तजमाह ।
 'खञ्जूरफलवर्णाभिः पिङ्गकाभिर्निर्गोहितौ ।
 रक्तोपल्लवौ वधिरं खननौ शोणितप्रभौ ॥'
 मांसजमाह ।
 'मांसदुष्टौ गुल्म स्थलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
 जलवन्ध्यान् मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो सुखात् ॥'
 जलवः लभयः । मूर्च्छन्ति वदन्ति । सुखादुभ-
 यतः हृदययोः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
 'सर्पिर्महप्रतीकासो मेदसा कक्षुरौ गुल्म ।
 मूर्च्छस्तटिकसङ्काशमाखावं खननौ भृशम् ॥'
 अभिघातजमाह ।
 'जनजाभौ विदीर्यते पीयेते चाभिघाततः ।
 मयिनौ च समान्यातालोष्ठौ कक्षसमन्वितौ ॥'
 मयिनौ नृदिताविव । अतएव जनजाभौ वधि-
 राभाषिति सङ्गतम् ॥ * ॥ अशौष्ठरोगाणां
 चिकित्सा ।
 'गलदन्तमलदृशमूर्च्छदेयु रोगाः कफाश-
 भूयिष्ठाः ।
 तस्मादेतेष्वसङ्गदधिरं विद्यावयेदुदृष्टम् ॥
 चतुर्विधेन क्लेहेन मधुच्छिद्यतेन च ।
 वानजोऽभ्यङ्गनं कुर्यात्ताडनीस्वेदश्च बुद्धिमान् ॥'
 चतुर्विधेन क्लेहेन तैलघृतवसामण्यरूपेण ।
 वेधं शिराणां वमनं विरेकं
 तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
 शीताः प्रदेहाः परिविचनञ्च
 पित्तोपल्लेखधरेषु कुर्यात् ॥
 शिरोविरेचनं घूमः स्वेदः कषण एव च ।
 क्षुते रक्ते प्रयोक्तव्यं श्लेष्मकोपे कफात्मके ॥
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोणिते कषणो हितः ।
 प्रियङ्गु त्रिफला लोभं सचौद्रं प्रतिसार-
 जम् ॥'
 प्रतिसारस्य विधिमाह ।
 'दन्तजिह्वासुखानां यक्ष्णकल्पावलोचनेः ।
 शनैर्धर्ममधुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
 अशौष्ठरोगेष्वेवैषु हृष्टा दोषमुपाचरेत् ।
 तेषु ब्रणसं यातेषु ब्रणवत् ससुपाचरेत् ॥'
 अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां
 नामानि संख्यामाह ।
 'शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुष्पटकक्षया ।
 दन्तवेष्टः शैशिरश्च महाशैशिर एव च ॥
 ततः परिदरः प्रोक्तस्तत्तत्पुष्पः स्फुटः ।
 वेदभंश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥
 अधिमांसकनामा च दन्तनाशश्च पञ्च च ।
 दन्तविद्रधिपरिप्यञ्च दन्तवेष्टेषु षोडश ॥'
 तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
 'शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धीनि सज्जणानि उत्तलेदीनि नृदूनि च ॥
 दन्तमांसानि शीयन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥'
 दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसिभ्यः । अकस्मात्
 अभिघातं विना शीयन्ते पतन्ति । पचन्ति च
 परस्परं पाकोश्रया मांसानि शोणितं पचन्ति

७३६

मुखरो

शीणितं मांसानि पचति ॥ दन्तपुष्पटमाह ।
 'दन्तयोश्चिद्यु वा यत्र मधुयुर्जायते महान् ।
 दन्तपुष्पटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥'
 दन्तवेष्टमाह ।
 'सर्वानि पूर्वं वधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विद्येयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥'
 अथ दन्तमलानीति कर्तुपदमध्याहरणायम् ॥
 शैशिरमाह ।
 'मधुयुर्दन्तमलेषु खजावान् कषवातजः ।
 जालाखावी कक्षुरश्च विद्येयः शैशिरो गदः ॥'
 महाशैशिरमाह ।
 'दन्ताखलानि वेष्टेभ्यस्तानु चाप्यवदीर्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशैशिरसंज्ञकः ॥'
 तानु चाप्यवदीर्यते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यव-
 दीर्यते । सपराजान् मारकस्यायं यत आह
 भोजः । महाशैशिर इत्येव सपराजान् निह-
 न्यच्छन् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
 'दन्तमांसानि शीयन्ते यस्मिन् सवति चाप्यव-
 पित्तावृक्कफजो व्याधिर्मयः परिदरो हि सः ॥'
 उपकुशमाह ।
 'वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताखलानि हि ।
 व्याधकृताः प्रभवन्ति शोणितं मन्वेदनम् ॥
 व्याधायते क्षुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन् उपकुशः स खान् पित्तरक्तवसुद्वजः ॥'
 व्याधकृताः छटाः ॥ * ॥ वेदभंमाह ।
 'छटेषु दन्तमलेषु संरम्भो जायते महान् ।
 चलन्ति च रदा यस्मिन् स वेदभोऽभिघातजः ॥'
 संरम्भः शोयः । चलन्ति चेति चकाराद्देना-
 दाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।
 'मायतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ संजाते कक् प्रशान्यति ॥'
 सङ्गाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
 'हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महाहजः ।
 जालाखावी कफजो विद्येयः शोऽधिमांसकः ॥'
 हानये हनुमवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्त-
 नाडीराह ।
 'दन्तमलगतो नाथः पञ्च खेया यथेरिताः ।
 यथेरिता यथा नाडीमले वानपित्तकफसन्नि-
 पातामन्तुनिमित्ताः पञ्चनाथः कथितास्तथाचा-
 पीत्यर्थः ॥ * ॥ दन्तविद्रधिमाह ।
 'दन्तमांसमलेः साक्षेर्वाहान्तःमधुमहान् ।
 सदाहश्च कवेद्विद्रः पूयाम् दन्तविद्रधिः ॥'
 दन्तमांसमलेः दन्तवेष्टगतदोषैः । साक्षेः सरस्ते-
 र्हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
 'शीतादे क्षुतरक्ते तु नीये नागरसर्पपान् ।
 निष्काण्य त्रिफलाद्यापि कुर्यात्तद्विधाणम् ॥'
 'कासीसलोध्रलवणमनःप्रिजासप्रियङ्गुतेजाङ्गाः ।
 यथा चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥'
 तेजाङ्गा तेजवत्कल इति लोके ।
 'तेजं धृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥'
 'दन्तपुष्पटके कार्यं तस्यै रक्तमोचयम् ॥
 सपञ्चलवगः चारः सचौद्रः प्रतिसारणम् ।

मुखरो

शिरोविरेकश्च हितो नखं क्षिप्त्वा भोजनम् ॥
 विद्याविते दन्तवेष्टे ब्रणम् प्रतिसारयेत् ।
 लोभपतङ्गमधुकाचाचूर्णमधुमुतेः ॥'
 प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या चर्षयेत् । पतङ्गं चोपकं
 इति लोके ।
 'गङ्गूषे शीरिणो योण्याः सचौद्रश्च शर्कराः ।
 चलदन्तस्यैकरं कार्यं वकुलचर्मवम् ॥
 भद्रस्तुक्ताभयाद्योषविज्ज्वारिदपल्लवैः ।
 मोक्षत्रपिष्टेषु टिका ह्यायामुष्णा प्रकल्पयेत् ॥
 तां निघाय सुखे शोषमृजदन्तातुरो नरः ।
 नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥'
 भद्रस्तुक्तादिवटिका ।
 'तुजा घृतं नीलसहाचरस्य
 मोक्षाभवा संश्रपयेदुपयावत् ।
 ततश्चतुर्भागरसेन तेजं
 पचेच्छनैरुर्ध्वपल्लवप्रमाथैः ॥
 कक्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
 जङ्गाम्बुष्टीमधुकोतुपलानाम् ।
 तत्तेजमान्वेव घृतं सुखेन
 खेयं दिजानां विदधाति सद्यः ॥'
 नीलसहाचरः नीलपुष्पकटरेया । अनन्ता
 दुराजभा तदनामे यवाखो ग्राह्यः । अरिमेदो
 दुर्गन्धखदिरः । सहाचराद्यतेजम् ॥ * ॥
 'शैशिरे क्षुतरक्ते तु लोभपतङ्गसारसाङ्गनैः ।
 सचौद्रैः शस्यते सेपो गङ्गूषे शीरिणो हितः ॥
 क्रिया परिदरे कुर्याच्छीतादीनां विचक्षणः ।
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरस्योपकुशे तथा ॥
 काकोदुम्बरिकापत्रैर्वर्णं विद्यावयेद्विषकं ।
 लवणैः चौद्रयुक्तेष्व सथोषैः प्रतिसारयेत् ॥ * ॥
 'शस्त्रेणोत्तम्य वे दध्मं दन्तमलानि शोषयेत् ।
 ततः चारं प्रयुज्जीत क्रियाः सर्वान् शीतलाः ॥
 उद्धृत्याधिकदन्तान् ततोऽभिमथयारयेत् ।
 छामिदन्तकवचाञ्च विधिः कार्यो विजानता ॥'
 इयं खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 'ह्रिन्वाधिमांसं सचौद्रैरेतेष्वैवपाचरेत् ।
 वचातेजोवतीपाठाखर्जिकायावमूकजैः ॥'
 तेजोवती तेजवत्कलं खर्जजोवन्तीति च ।
 'चौद्रद्वितीयापिप्लवः कवके चाञ्च कीर्णिताः ।
 पटोलनिम्बत्रिफलाकवायञ्चाञ्च धावने ॥ * ॥
 'नाडीमलहरं कर्मे दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यदन्तमधी जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥
 ह्रिन्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
 उद्धृत्य च दहेद्यापि चारेण व्यवलेन वा ॥
 भिन्नतुपिचिते दन्ते हनूकास्थिगतं ध्रुवम् ।
 सन्तलं दृश्यन् तस्मादुद्धरेद्वयमस्थि च ॥
 उद्धृते तूतरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।
 रक्ताभिकृतात् पूर्वाङ्का घोरः रोगा भवन्ति हि ॥
 कायः संजायते अनुराहितं तस्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद् भिषक् ॥
 धावनं जातिमदनखादुक्तकखादरेः ॥'
 कषायैरिति शेषः ।
 कषायेर्जातिमदनकटुकी-खादुक्तकटुकेः ।

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्य मसकोषाशेषशास्त्रसङ्गलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निष्ठ-नागार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणतिहास-सङ्गीत-ग्रन्थ-सुपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सुरत्यक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिथि-कृतबङ्गलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
मूलसङ्गणितबङ्गलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितम् ।

तृतीयः काण्डः ।

वज्रनवर्णः । प—म ।

कलिकाता राजधान्यां

रामनारायण-धन्वे मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम् । शकाब्दाः १८१३

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED

BY HARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIA GHATA STREET. CALCUTTA :

To be had at the Subdikalpadruma Office, No. 71, Pathuringhata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No. 24, Lower Circular Road
Calcutta: Price for Subscribers in India, Rs. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

मुखरो

‘मञ्जिष्ठाजीवण्डिरवट्याङ्गेचापि यत् क्षतम् ।
तेन तत्वाधितं तत्र हन्यात् दन्तगतां गतिम् ॥’
जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मञ्जिष्ठादिचतुष्ट-
यस्य च कषायेण तेजमिदं पश्येत् । जातिः
चमेनी इति लोके । तस्याः पत्रं ग्राह्यम् ।
मदनो धुतुरसस्त्रापि पत्रमत्र ग्राह्यम् ।
कण्टकी वृहत्कटाह तस्या मूलं ग्राह्यम् ।
खादुकण्टकोगोक्षुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम् ।
जात्यादितेजम् ॥ ॥

‘विद्रुधुक्तं विधिं युक्तं विदध्यादन्तविद्रुधौ ।
शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥’ ॥
अथ दन्तरोगाः । तत्र रोगाणां नामानि
संख्यान्वाह ।

‘हालनः कथितः पूर्वम्’ क्षमिदन्तक एव च ।
प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥
कपालिकाच कथिता श्लावदन्तक एव च ।
करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥
तत्र हालनस्य लक्षणमाह ।

‘दीर्घमाथेविव रजा यत्र दन्तेषु जायते ।
हालनो नाम स आधिः सहागतिनिमित्तजः ॥’
क्षमिदन्तकमाह ।

‘हृण्यच्छिद्रचलसावी ससंरम्भो महातनः ।
अनिमित्तजनो वातात् स ज्ञेयः क्षमिदन्तकः ॥’
ससंरम्भः दन्तमूलश्लेथयुक्तः । तत्रैव सावी
बोध्यः । अनिमित्तजनः अवघटनादिनिमित्तं
विज्ञेय महातनवावान् ॥ ॥ भञ्जनकमाह ।

‘वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यत्र दन्तभङ्गश्च जायते ।
कषावातजनो आधिः स भञ्जनकसंज्ञकः ॥’
दन्तहर्षमाह ।

‘श्रीतस्तुप्रवातान्धस्यर्शानामसहा द्विजाः ।
यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः ॥’
दन्तशर्करामाह ।

‘मनो दन्तगतो यस्तु कषाचानिलशोधितः ।
शर्करैव खरस्यर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥’
शर्करा सिकता ॥ ॥ कपालिकामाह ।

‘कषावेविव दीर्घतुसु दन्तेषु समलेषु च ।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिद्र दन्तशर्करा ॥’
कपालानि ऋक्षयघटादिघटकानि तेविव ।
समलेषु दन्तेषु मज्जसहितदन्तावयवेषु दीर्घतुसु
या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया ।
सा कपालिका दन्तच्छिद्र दन्तनाशिनी ॥ ॥
श्लावदन्तकमाह ।

‘योऽच्छिद्रमेव पित्तं दग्धो दन्तश्च शेषतः ।
श्लावतां नीलतां वापि गतः स श्लावदन्तकः ॥’
दग्धः दग्ध एव ॥ ॥ करालमाह ।

‘शनैः शनैः प्रकुर्वते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः ।
करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न
विध्यति ॥’

करालान् भयानकान् । अयं सुप्ततेनोक्तः ।
संयहकारेण गृहीतश्च ॥ ॥ अथ दन्तरोगाणां
चिकित्सा ।

‘तेन जात्यादमं नीत् तत्र तत्र तत्रादिं पश्येत् ।

मुखरो

प्रथेः पलमितेरेतेः कायेचापि चतुर्गुणैः ।
लोषकटफलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलपट्टाङ्गेक्षतेनं वदने धृतम् ॥’
कटफलस्थाने पत्रञ्च इति च पाठः ।
‘हालनं दन्तचालञ्च दन्तमोर्चं कपालिकाम् ।
श्रीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥’
हन्वाहान् गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
जात्यादिकमिदं तेन दन्तरोगेषु पूजितम् ॥’
जात्यादितेजम् ॥ ॥

‘जयेत् विभावणेः स्विन्नमचलं क्षमिदन्तकम् ।
तथावप्रौढेन्यतन्नेः क्षेपगण्यधारणेः ॥’
भद्रदान्नादिवर्षाभूतेपैः क्षिप्तेभ्यो भोजनैः ।
क्षमिदन्तापहं कोष्ठां हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
वृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाथः ।
गण्डमूलैर्युतः क्षमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
नीलो वायसजङ्घा कटुतुम्बी मूलमेकैकम् ।
सञ्चर्ये दशनविधुतं दशनक्षमिपातनं प्राहुः ॥
क्षेपानां कवलाः कोष्ठाः सर्पिषश्चैतस्य च ।
निर्यहाचानिलजानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥’
त्रैलोक्यं सर्पिषः चित्ता पक्षस्य सर्पिषः कवला
इत्यर्थः ।

‘क्षेपिकोऽत्र हितो धर्मो नस्यं क्षेपिकमेव च ।
पिया रसा यवाग्वञ्च नीरसन्नानिकाष्टतम् ॥’
शिरोवन्निहितचापि क्रमो यश्चानिनापहः ।
अथ दन्तहर्षे ।

‘अच्छिद्रं दन्तमलानि शर्करामुहरेद् भिषक् ।
जात्यान्तर्गमेधुयुतेक्षतर्जां प्रतिचारयेत् ॥’
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यात्त्रिरवशेषतः ।
कपालिका लक्ष्मणमा तत्रायेवा क्रिया हिता ॥’
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्ष-
क्रिया ॥ ॥

‘फलाव्यन्तानि श्रीताम्बु रूपान् दन्तघावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥’

अथ जिह्वारोगाः ।

तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंख्याः प्राह ।
‘वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽजासर्वशकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥’
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।

‘जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसृप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ॥’
स्फुटिता मनाविहीर्णा । प्रसृप्ता रसानभिज्ञ-
तया सुमेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरु-
भूमिजो हुमस्तद्वत् कण्टकाचिता ॥ ॥ पित्तज-
माह ।

‘पित्तात् सदाहैरुपधीयते च
दीर्घैः सरत्तोरपि कण्टकेच ॥’
अयं रोगो लोके जलो इति ख्यातः ॥ ॥
कफजमाह ।

‘कषेण गुर्वी वृक्षजा चिता च
मांषोष्णैः शाखानिकण्टकाङ्गैः ।’
वृक्षजाः खूजाः मांषोष्णैः मांसजकण्टकैः ॥
कफजमाह ।

मुखरो

‘जिह्वातले यः श्वयधुः प्रगाढः
खोऽजासर्वशः कफरक्तमूर्तिः ।
जिह्वां च तु क्षम्भयति प्रट्टो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥’

प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दाहयः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वाक्षम्भेन वायुरप्यत्र बोध्यः । भृशपाकेन
पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषोऽयमवाध्यत्वञ्चास्य ॥ ॥
उपजिह्विकामाह ।

‘जिह्वायकपञ्चयुर्हि जिह्वा-
सुताम्य जातः कफपित्तयोनिः ।
प्रसेककक्षूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽवावुपजिह्विकेति ॥’

जिह्वायकूपो जिह्वायालतिः ॥ ॥ अथ
जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।

‘जिह्वागतविकाराणां शूलं शोणितमोक्ष-
कम् ।

गुहूचीपिप्पलीनिम्बकवणः कटुभिः सुखः ॥
खोऽप्रकोपेऽनिलके यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
कण्डजेष्वाजिजोत्येषु तत्कायं भिषजा खलु ॥
पित्तके परिहृते तु निःश्वस्ते दुष्टशोणिते ।

प्रतिवारयगच्छवनस्यानि मधुरं हितम् ।
कण्टकेषु कपोत्येषु जिह्वितेष्वष्टजः स्ये ॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कायंस्तु प्रतिवारये ॥
उपजिह्वान् संलिख्य चारेण प्रतिवारयेत् ।

शिरोविरेकगच्छवधूमेक्षेनासुपाचरेत् ॥
योषचारामयावद्विचूर्णमेतत् प्रघर्षयम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तेजश्च पाचयेत् ॥’
अथ तालुरोगाः । तत्र तालुरोगाणां नामानि
संख्यान्वाह ।

‘गलशुक्ली तुलिकेयं ध्रुवः कच्छप एव च ।
तास्त्वर्चश्च कथितो मांससंघात एव च ।
तालुपुण्ड्रनामा च तालुशोषस्तथैव च ।
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥’
तत्र गलशुक्लीलक्षणमाह ।

‘श्लेष्माखण्डा तालुमूलात् प्रट्टो
दीर्घः शोथो भ्रातवक्षिप्रकाशः ।
लघ्वाकासश्चासजुर्दं वदन्त
वेद्या आधिं कच्छशुक्लीति नास्वा ॥’
भ्रातवक्षिप्रकाशः वातपूरितचर्मीपुटतुल्यः ॥ ॥
तुलिकेरीमाह ।

‘शोथः खूलकोद्दाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुलिकेरी मता तु ।’
प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्माखण्डाभ्याम् । तुलिकेरी वन-
कापांसीफलं तत्तुल्येति ॥ ॥ अश्रुमाह ।
‘शोथस्तन्ना जोहितः शोणितोऽथो
ज्ञेयोऽध्रुवः सञ्चरकोषवक् च ।’
कच्छपमाह ।

‘कूर्मोत्तमो वेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्माणा ख्यातः ।’
कूर्मोत्तमः मध्ये पोषं प्राप्नोति नतः ॥ ॥
तास्त्वर्चमाह ।

मुखरो

‘पद्माकारं तालुमध्ये तु शीथं
विद्यादत्तादन्तुं पित्तनिष्क्रमम् ।’
पद्माकारं पद्मकणिकाकेशरैरिव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसाङ्गुरैर्वर्द्धितम् ॥१॥ मांससंघातमाह ।
‘दुष्टं मांसं क्षेपणा नीरुजश्च
तात्त्विकस्य मांससंघातमाह ।’
तालुपुष्पटमाह ।
‘नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुष्पटस्तालुदेशे ॥
तालुशीघमाह ।
‘शीघोऽन्तर्धे दीर्यते चापि तालु
चासो वातात्तालुशीघोऽयमुक्तः ।’
तालुपाकमाह ।
‘पित्तं कुप्यात् पाकमन्तर्धोरे
तालुग्रेण तालुपाकं वदन्ति ॥
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।
‘कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाग्नवैः सह ।
सर्पौद्रेर्भयना कार्यं गलशुष्कीप्रघर्षणम् ॥’
अथः केवलीमोघा गुडतप्ती इति च लोके ।
‘अङ्गुठाङ्गुलिसन्देशेनालस्य गलशुष्किकाम् ।
क्षिद्यन्मललायेन जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥’
मललायेन शुष्कविशेषेण ।
‘अतिच्छेदात् सवेदकं ततो हेतोर्विद्येत च ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोयो लालास्रावो भ्रम-
स्तथा ॥
तस्मात् वेद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मो विशारदः ।
गलशुष्कीं तु संक्षिद्य कुप्यात् प्राप्तामिमां
क्रियाम् ॥
पिप्पल्यातिविषाकुष्ठवचामरिचनगरैः ।
चौद्रयुक्तैः सलघ्नेस्ततस्तौ प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठाराक्षाकटुकरोहिणीः ।
निष्काण्य पिप्पुमहंश्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुलिकेयध्रुवे कूर्मैः संघाते तालुपुष्पटम् ।
एष एव विधिः कार्यो विशेषः शुष्ककर्मणि ॥
तालुपाके तु कर्मणं विधानं पित्तनाशनम् ।
क्षेपणैर्दौ तालुशीघे विधिश्चानिनाशनः ॥’
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्यामाह ।
‘रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालक एव च ।
अध्विजिह्वश्च यलयोऽलासनामेकदन्तकः ॥
ततो दन्तः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलीवः प्रसरत्तश्च मांसतानस्तथैव च ॥
विदारो कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥’
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंज्ञाभि-
माह ।
‘गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसश्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरेस्तथाङ्गुरे-
निहन्त्यस्यन् याधिरये ह रोहिणी ॥’
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः । पित्तकफौ च
मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।
ननु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अवि-

७३८ मुखरो

वचमाश्रयत् ॥ १ ॥ तस्य वातजाया लक्ष-
माह ।
‘जिह्वासमन्तादभ्युपवेदनास्तु
मांसाङ्गुराः कण्ठनिरोधनाः स्तुः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाद्रयुक्ता ॥’
समन्तात् जिह्वायाः सन्ततः । वातात्मकोपद्रव-
गाद्रयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ १ ॥
पित्तजामाह ।
‘जिह्वोद्गमादिप्रविदाहपाका
तौब्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।’
क्षेपणामाह ।
‘क्षोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।’
क्षोतोऽथ कण्ठक्षोतः ॥ १ ॥ सन्निपातजामाह ।
‘गल्लीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा निभवा भवेत् सा ।’
रक्तजामाह ।
‘स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।’
रक्तजेतरा संहारकत्वाविधमाह ।
‘सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति चर्यात् कफसमुद्रया ।
पञ्चाहात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥’
कण्ठशालकमाह ।
‘कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
यन्निर्गले कण्ठकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शुक्लनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालकमिति ब्रुवन्ति ॥’
कण्ठकशूकभूतः कण्ठकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।
अध्विजिह्वामाह ।
‘जिह्वायुरूपः अयधुः कफात्
जिह्वोपरिष्ठादन्तेव मिश्रान् ।
क्षयोऽध्विजः खलु रोग एष
विवर्ज्येदागतपाकमेवम् ॥’
अन्तर्धो मिश्रादेवेत्यन्वयः ॥ १ ॥ यलयमाह ।
‘बलाश एवायतमुन्नतश्च
शीघं करोत्यन्नगतिं निवार्यं ।
तं सर्वेष्वेवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं बल्यं वदन्ति ॥’
अलासमाह ।
‘गले तु शीथं कुतः प्रवृद्धौ
क्षेपणानिलौ आसन्नोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दन्तरमेतदाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥’
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि क्षिदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकदन्तमाह ।
‘दन्तोद्गतोऽनः अयधुः सदाहः
सकङ्कुरोऽपाक्यन्तदुर्गुणश्च ।
नाम्नेकदन्तः परिकीर्तयतेऽसौ
याध्विजलाशः जननप्रसूतः ॥’
अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईवत्पाकी । अन्तः
ईवत्पादुः ॥ १ ॥ दन्तमाह ।

मुखरो

‘सुसुप्तं दन्तममन्ददाहं
तौब्रज्वरं दन्तसदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोदं पवनात्मकम् ॥’
शतघ्नीमाह ।
‘वर्णिघ्ना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितं प्ररोहैः ।
अनेककृत् प्राणहरी जिह्वा
क्षेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ।’
घना कठिना । अनेककृत् वातपित्तकफजतोद-
दाहकण्ठादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लौहकण्ठक-
संक्षेपा शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥ १ ॥ गिलायुमाह ।
‘यन्निर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽक्षयक स्यात् कफरक्तमूर्ध्निः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवासितश्च
स शुक्लसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥’
गलविद्रधिमाह ।
‘सर्वं गलं याप्य ससुप्तितो यः
शीथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुलाः खलु सर्वलस्य ॥’
गलीघमाह ।
‘शीथो महान् यस्तु गलावरोधी
तौब्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलीघः परिकीर्तयतेऽसौ ॥’
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ १ ॥
खरजमाह ।
‘यस्तान्मानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कवितुक्तकण्ठः ।
कफोपरिर्गन्धनिनायनयु
क्षेयः स रोगः श्वसनात् खरजः ॥’
ताम्यमानस्तमः पश्यन् । शुष्कवितुक्तकण्ठः
शुष्को वितुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य नः ।
अस्वाधीनता मुक्तं गलितुमशक्यत्वात् । अनि-
नायनयु वायुवत्तु श्वसनात् वातात् ॥ १ ॥
मांसतानमाह ।
‘प्रतानवान् यः अयधुः सुकटो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितावल्गवो
प्राणप्रणुत् सञ्जलतो विकारः ॥’
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकटः अतिशयितं
कटं यत्र सः ॥ १ ॥
विदारोमाह ।
‘सदाहतोदं अयधुं सुताञ्च-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्यादन्ते विदारो
पार्श्वे पिशेयात् स तु येन शेते ॥’
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते स पुनरो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाङ्मुख्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारो भवति इत्यर्थः ॥ १ ॥

मुखरो

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
'रोहिणीनाम् साध्यानां हितं शोणितमोच-
नम् ।

वमनं धूमपानञ्च गच्छन् नस्यकर्म वा ।
वातानाम् कृते रक्ते लवणे; प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् लेहगण्डान् धारयेत्साध्यभीक्षणः ।
विस्वाद्य पित्तसंभूतां सितार्चोदप्रियङ्गुभिः ।
अर्धयेत् कवलो द्वापारकृते; कथिते हितः ।
आगारधूमकटुके; कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधूम भुज इति लोके । कटुकानि शुद्धी-
पिप्पलीभरिचानि ।

'श्वेताविहङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं सखैवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ।'
श्वेता अपराजिता ।

'पित्तवत् साधयेद्देहो रोहिणी रक्तसम्भवाम् ।
विस्वाद्य कण्डशालूकं साधयेत्तुलिकैरिवत् ।
एककालं यवाग्नं वा सुप्लीतं क्षिप्तमण्डपः ।
उपनिष्कवचापि साधयेदधिलङ्कम् ।
एकदृष्टन्तु विस्वाद्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकदृष्टमिव प्रायो हृन्तश्च ससुपाचरेत् ।
गिलायुषापि यो याधितश्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्मेभ्यं सुसम्पन्नं हेदयेत् गलविद्रधिम् ।'

अथ सामान्यानां कण्डरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्डरोगेऽप्यहमोचे लोक्ष्णं नस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकचिकित्सां कृशलोऽत्र समाचरेत् ।
काथं दद्याच्च दाब्जौल्लङ्घित्तार्ककलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो मात्सिकसंयुतः ।
कटुकातिविषादापठामुक्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्डरोगविनाशनाः ।
हृदीकाकटुकाथोषदाब्जौल्लङ्घित्तार्ककलिङ्गजम् ।
पाठां रसाञ्जनं दातुं तेजोऽस्ते सुचर्चितम् ।
चौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्ते चयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ।

यवायुजं तेजवतीषु पाठां
रसाञ्जनं दातुं निशां सज्जयाम् ।
चौद्रियं कुण्यात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सखैव गलामयेषु ।'

अथ समस्तमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्यायाह ।

'पृथग्दोषेभ्यो रोगाः समस्तमुख्याः
स्युताः ।'

तत्र वातिकस्य लक्षणं चाह ।

"स्तोटेः सतोद्वेदनं समन्ताद्-
यत्राचितं सखैरः सवातात् ॥ ॥
पैतिकमाह ।

'रक्तेः सदाहैः पिङ्गकेः सुपीते-
यत्राचितं चापि स पित्तकोपात् ॥ ॥

क्षैधिकमाह ।

'अवेदनेः कण्डयुतेः सखै
यत्राचितं चापि स वै कफेन ।'

अवेदनेः द्वेदनेः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
गह ।

७३८

मुखरो

'योऽहपकोपे वर्णाः स्युर्मासरक्तचिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ण्ये तु त्रिलिङ्गगतिशैथिल्यैः ।'
त्रिलिङ्गगतिः चिदोषजा नाक्षी । महाशैथि-
रश्च ।

'दन्तेषु च न सिध्यन्ति स्यावदानमभङ्गनाः ।
जिह्वारोगेऽप्यलसस्तु तालुज्वलदन्तया ।
खरघ्नो वलयो हृन्तो वलाशः स हि दातुगः ।
गलौघो मांसनाशश्च शननी रोहिणी गले ।
असाध्याः कीर्तिता स्ते रोगा दृश नवो-
त्तराः ।

तेषु चापि क्रिया वैद्यः प्रस्ताव्याय समाचरेत् ॥

अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।

'वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लवणे; प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरेः सिद्धं हितं कवलनस्यधोः ॥ ॥

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्वपित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ ॥

प्रतिसारणगण्डधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥ ॥

मुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रघृतक्षौरेः शीतेषु कवलनस्यः ॥ ॥

जातीपत्रान्ताद्राक्षायसदाब्जौल्लङ्घित्तार्ककेः ।
काथः चौद्रयुतः शीतो गच्छो मुखपाकवृत् ॥ ॥

कार्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्चनम् ।
लघ्वजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्चनतस्त्र्यहान् ।

मुखपाकवर्णकोदरौगन्धसुप्राप्त्यति ॥ ३ ॥
पटोलनिम्बजम्बामालतीनवपल्लवैः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ ४ ॥
पञ्चपल्लवजः काथस्त्रिफलासम्बोधयवा ।

मुखपाके प्रयोक्तव्यः सचौद्रो मुखधावने ॥ ५ ॥
खरसः कथितो दाब्जा घनीभूतो रसक्रिया ।

सचौद्रो मुखरोगादगदोषनाडीव्यापहा ॥ ६ ॥
सप्तस्करोशीरपटोलसु-
हरीतकीतिलकरोहिणीभिः ।

यष्टाङ्गराजहमसन्दने च
काथं पिवेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ७ ॥

राजद्रुमः धनवहेरा इति लोके ।
'तिला नीलीत्यलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

चौद्राज्यदिग्धकल्कस्य गच्छो मुखपाकवृत् ॥ ८ ॥
आम्वादिता स्रग्दपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वक्जीवपूरफला पवनमवाध्यञ्च नाशयति ॥ ९ ॥
हरिद्रां निम्बपत्राणि मधुकं नीलसुतपलम् ।

तैलमेभिर्त्रिपल्लव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ १० ॥
यष्टीमधुपल्लमेकं त्रिंशद्शीलोत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्थं तद्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥
निशि वदनस्य स्नावं क्षपयति गात्रस्य दोष-

संचातम् ।
कचखन्तलमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ ११ ॥

इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ ॥
अपि च ।

तक्षुलीयकगोक्षरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥ १२ ॥

शुष्कमूलकमुखीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।

मुखरो

शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैस्त्रिपाचयेत् ।
वाधिर्ये कर्णमूलञ्च पूयसावञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य लभयः कर्णयोः खिनाः ॥
चित्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखर ! ।
चारतेजमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ १३ ॥
इति गारुडे १८०।१८८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सज्जयचिकित्सितम् ।

"सुखामये मासतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चलाखञ्च ।

हृण्णाखणं निष्पतनं सुशीतं
प्रसन्नसन्ध्यान्तदोदमदाः ॥

हृण्णाखरस्कोटकतालुदाहा-
सुमाधनचाप्यवदीर्घता च ।

पित्तात् सन्ध्यां विविधारणञ्च
वर्णाञ्च मुक्ताखणवर्णवर्णाः ॥

कण्डुर्गन्धं धितविष्णुलव्यं
क्षौद्रोक्षचर्चकफप्रसक्तौ ।

उत्तुल्लेखमन्दाग्लिता च तन्ना
खञ्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥

सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।

संस्थानदूषाक्षतितानामभेदा-
चेते चतुर्विधविधा भवन्ति ॥

शालाक्यतले विहितानि तेषां
निमित्तरूपाक्षतिमेषानि ।

यथाप्रदेशान् चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि सुखामयस्य ॥

इति मुखरोगः ॥ ॥

'शुक्ततिलकटुचौद्रकषायेः कवलनस्यः ।
धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्चैव नलङ्घनम् ॥

भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वन्दोषवृद्धिनाम् ।
पिप्पलागुदार्ज्वौल्लङ्घित्तार्ककलिङ्गजम् ॥

पाठां तेजोवतीं पण्यां समभागं सुचर्चितम् ।
मुखरोगेषु सर्वेषु सचौद्रं तद्विधारयेत् ॥

सौधुमाधवमाब्जोकेः श्रेष्ठोऽयं कवलनस्यः ।
तेजोऽमभयमेलां समङ्गां कटुकां चनम् ।

पाठां न्योतिशर्मां लोभं दाब्जौ कृच्छ्रं चूर्णयेत् ।
दन्ताग्नं घर्षणञ्चैव स्नायकण्डरुजापहम् ॥

'शुद्धमो यवचारपाठाद्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोऽका चिफला लोभं चिचकक्षेति चूर्णितम् ॥

सचौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥
इति कालकचूर्णम् ॥ ॥

मनःशिला यवचारो हरिताप्तं सखैवम् ।
दाब्जौल्लङ्घित्तार्ककं मात्सिकेण समायुतम् ॥

हर्षितं घृतमन्त्रेण कण्डरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्तितम् ॥

इति पीतकचूर्णम् ॥ ॥
'कटुकातिविषापाठा दाब्जौल्लङ्घित्तार्ककाः ।

गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्डरोगविनाशनाः ॥
खरसः कथितो दाब्जा घनीभूतो रसक्रिया ।

सचौद्रमुखरोगादगदोषनाडीव्यापहा ॥
तालुशोषे त्वहृण्णास्य सर्पिरोत्तरभक्तिकम् ॥

मुखवा

लावणं मधुराः क्षिप्वाः शीताश्चैव रसा हिताः ।
 मुखपाके शिराकर्म शिरःकायविरेचनम् ।
 मूत्रमेलयत्तसौदशीरेष कवलपङ्कः ।
 सद्योदास्त्रिफलापाठा न्दहीकाजातिपल्लवाः ।
 कषायतिक्तकाः शीताः काथाश्च मुखधावनाः ।
 तुलां खदिरचारस्य द्विगुणामरिमेदसः ।
 प्रसाद्या चर्चरीकृत्य चतुर्द्वयोन्मसः पचेत् ।
 द्रोणश्रेष्ठं कषायन्तं पूचा भूयः पचेच्छनेः ।
 तनस्तस्मिन् चनीभूते चूर्णैस्तथाचभागिकम् ।
 चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठां घातकीं घनम् ।
 प्रपुष्करीकं यष्टाङ्गत्वगीलापत्रकेशरम् ।
 जात्यां रसाङ्गनं मांसीं क्षिपन्तां लोधवालकम् ।
 रजनीं फलिनीमेलां समङ्गां कट्फलं वचाम् ।
 यवामगुरुपतङ्गगौरिकाङ्गनमावपेत् ।
 लवङ्गनखककौलजातिकोशान् पलोन्मिताम् ।
 कर्पूरकुडवचापि पुनः शीतेऽवतारिते ।
 ततस्तु गुणिकाः कांथाः शुष्काश्चास्येन धार-
 येत् ।
 तैलचानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
 दन्तानाञ्जनध्वंशशौघिष्यक्षिमिरोगशुत् ।
 मुखपाकास्तृणैर्गन्धनाचारोचकनाशनम् ।
 खादोपलेपपेच्छिष्यैस्त्र्यैर्गन्धरोगशुत् ।
 दन्तास्तृणरोगेषु सर्वेषां तत्परायणम् ॥”
 इति खदिरादिगुटिकातैलम् । इति मुख-
 रोगचिकित्सा ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
 २६ अध्यायः ॥
 मुखलाङ्गणः, पुं, (मुखं लाङ्गणमिव भूविदारक-
 मस्य ।) मूकरः । इति जटाधरः ॥
 मुखवन्धनं, स्त्री, (मुखं प्रारम्भविषयः तस्य वन्धनं
 संयहोऽयम् ।) पत्थारम्भे तत्र वक्तव्यकथनम् ।
 तस्य नामान्तरम् । अशुक्रमणिका । भूमिका ।
 इति छन्दोमञ्जरीं मुखवन्धनाख्यप्रथमस्तवकः ।
 इति तदुपन्यक्तुं गङ्गादासवेदीन लिखितम् ॥
 मुखवल्लभः, पुं, (मुखस्य वल्लभः प्रीतिकरः ।)
 दाक्षिमण्डनः । इति शब्दमाला ॥ मुखप्रिये, त्रि॥
 मुखवाचिका, स्त्री, (मुखं वाचयति शोधयतीति ।
 वच् + वाचि + क्तुल् + क्तिर्यो टाप् । अत
 इत्वं च ।) अम्बुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखवाद्यं, स्त्री, (मुखेन वाद्यम् ।) वक्रनालवाद्यम् ।
 वाक इति भाषा । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
 मुखस्य मुखेन च वाद्यम् । शिवपूजान्ते वम्
 इति शब्देन गालवाद्यम् । यथा,—
 “लिङ्गं निम्नाय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम् ।
 बङ्गचरं जपित्वा वै मुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥”
 इति लिङ्गाचैनतन्त्रे १५ पटलः ॥
 अपि च ।
 “मुखवाद्यं सद्यः हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
 मातृकामन्त्रवर्जितं मुखवाद्यं सुदर्शनम् ।
 अकारादिचकारानामनुलोमविलोमतः ।
 उच्चाये परमेशानि । मुखवाद्यं शुचिस्मिते ।
 सविष्टं वर्णसुखाय पञ्चाशन्मातृकां प्रिये ।
 अनुलोमविलोमेन सर्वेण च वरानने ॥

मुखषी

अनेनेव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
 स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ।
 न्दुष्टद्वयोऽहं देवेशि । मुखवाद्यप्रसादतः ॥
 यस्मिन् काले महेशानि । अमुरो वलवान् भवेत् ।
 तस्मिन् काले महेशानि । मुखवाद्यं करोम्यहम् ॥
 तत् श्रुत्वा परमेशानि । अमुरा राक्षसाश्च ये ।
 पलायन्ते महेशानि । तत् श्रुत्वा परमेश्वरि ।
 ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये ।
 स सर्वयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥”
 इति च लिङ्गाचैनतन्त्रे ८ पटलः ॥
 मुखवासः, पुं, (मुखस्य वासः सौरभ्यमस्मात् ।)
 गन्धदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखवासनः, पुं, (मुखं वासयतीति । वस् +
 णिच् + क्तुः ।) मुखसदृगन्धकारकद्रवम् । तन्-
 पण्यायः । आमोदी २ । इत्यमरः ११५।१२ ॥ हे
 मुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्तः कर्पूरादि-
 रामोदी इन् । मुखं वासयति मुखवासनः
 गन्धादित्वादनः । नानाद्रव्यरचित एकैकश्च
 एव वा कर्पूरादिभिर्मन्त्रोपयोग्यमुखवासनवटि-
 रामोदीति सर्वस्वम् । शुभवासन इति पाठे
 शुभं मनोहरं वासनं वाचो यस्य केशादेः स
 आमोदीत्याहुरितिसुभूतिः । चौरखामिना तु
 समाकर्षादिचतुष्टयेन दृष्टगन्धादिचतुष्टयेन च
 पण्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णवे तु ।
 “कल्तुरिकायामामोदः कर्पूरं मुखवासनः ।
 वक्रुले स्यात् परिमलश्चयुक्ते सुरभिस्तथा ।
 गन्धा द्विर्वाष्टरयेते गुणितृप्तौ त्रिलिङ्गका ॥”
 इति भरतः ॥
 मुखविलुम्बिका, स्त्री, (मुखेन विलुम्बयतीति ।
 लुम्ब + णिच् ण्यल् । क्तिर्यो टाप् । अत इत्वं
 च ।) द्रागी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मुखविष्टा, स्त्री, (मुखे विष्टा मलमस्याः ।)
 तैलपायिका । यथा,—
 “वल्गुलिका मुखविष्टा परोक्षी तैलपायिका ॥”
 इति चैमचन्द्रः ॥
 मुखशफः, पुं, (मुखं शफं क्षुर इव तोक्ष्णमस्य ।)
 दुर्मन्त्रः । इति शब्दमाला ॥
 मुखशुद्धिः, स्त्री, (मुखस्य शुद्धिः ।) वक्तृशोधनम् ।
 यथा, आह्वितत्वे ।
 “अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिविहदिने तथा ।
 अर्पां हृदयगङ्गधैर्मुखमुद्धित्वधीयते ॥”
 मुखशोधनं, स्त्री, (मुखस्य शोधनम् ।) त्ववम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखशोधनः, पुं, (मुखं शोधयत्यनेनेति । शुध् + णिच्
 + करणे क्यट् ।) कटुरसः । इति चैमचन्द्रः ॥
 मुखशोधी, [त्रि] पुं, (मुखं शोधयतीति । शुध् +
 णिच् + क्तिर्यो टाप् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गुणाद्योऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञानभाषाः ।)
 मुखशीलः, त्रि, (मुखं शीलयति निरस्यति विरक्तं
 करोतीति भावः । शीव + इगुपधत्वात् कः
 एचोदरादित्वात् वस्य लत्वम् ।) दुर्मन्त्रः । इति
 शब्दमाला ॥

मुखः

मुखसम्भवः, पुं, (मुखान् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।
 आश्रयः । इति चैमचन्द्रः । १ । ४७६ ॥
 मुखसुरं, स्त्री, (मुखस्य सुरा इति “विभावा
 सेनासुराश्चायाशानिशावान् । २।४।५५ ।
 इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य इत्यत्वम् ।)
 तालसुरा । इति त्रिकाङ्गशेषः । ताङ्गी इति
 भाषा ॥
 मुखसावः, पुं, (सु भावे + वच् । मुखान् सावः
 पतनमस्य ।) लाजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखामिः, पुं, (मुखं मुखोऽभिः ।) दावाभिः ।
 यथा,—
 “चैमकेलिर्दयोश्चाय न्दहाकः स्याद्वागलः ।
 मुखोक्ता भूतसंसारौ मुखामिभरचक्षरः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 मुखसुखे दत्तवद्भिः । इति लोके । शास्त्रे तु
 शिरःस्थाने । यथा,—
 “देवाश्चापिमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुता-
 शनम् ।
 गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
 कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वायुजानता ।
 न्दुष्टकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ।
 धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमाहतम् ।
 दृष्ट्वं सर्वगात्राणि दद्यात् लोकान् स
 गच्छतु ॥
 एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 स्वनमानं तथा वद्वं शिरः स्थाने प्रदापयेत् ।
 चातुर्वर्ण्यं संस्थानमेवं भवति पुत्तिके ॥”
 इति मुद्रितन्त्रम् ॥
 मुखामयः, पुं, (मुखस्यामयः ।) मुखरोगः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मुखार्जकः, पुं, अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखारः, पुं, (मुखं अक्षमिवास्य ।) कर्कटः ।
 इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
 मुखोक्ता, स्त्री, (मुखं उक्तेव यस्याः ।) दावा-
 नलः । इति शब्दमाला ॥
 मुखः, पुं, प्रथमः कल्पः । इत्यमरः । २ । ७ । ४०१ ॥
 यागादियु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो मुखः
 स्यात् । यथा, त्रीह्रिभिर्यजेतैत्यादिना उत्पन्न-
 त्वात् मुखमिव मुखः विकारवर्धेत्यादिना
 इवार्थे यः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 मुखः, त्रि, श्रेष्ठः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥
 (तथास्य पण्यायः ।
 “प्रधानसुखं रम्यं श्रेष्ठं सुखमनुत्तमम् ।
 वरं वरेण्यं प्रसुखं परार्हं प्रवरन्तथा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 यथा, भागवते । ४ । २५ । ४६ ।
 “सुखानामपुरस्तादास्तयापणवपूदनौ ॥”
 सुखसर्गः, पुं, (सुखानां सर्ग इति ।) स्थावर-
 द्रष्टिः । यथा,—
 “सुखसर्गचतुर्थस्तु सुखा वै स्थावराः स्मृताः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 मुखः, पुं, दाह्यपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

सुधा

सुधः, चि, (सुध + कर्त्तरि क्तः ।) कटुः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।

“अक्षेचविद् यथा सुधो सुवन्नादीधयुः ॥”)

सुधरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।

“उद्योतसाहचर्यकितचकितं सुधसिद्धा-

ङ्गनाभिः ॥”)

सुधबोधं, क्री, (सुधः सुधरः बोधः ज्ञानं पद-
पदार्थानां भवत्यस्यात् । यद्वा, सुधान् सुधान्
अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । सुधबोधम् ।
इति दुर्गादासः । सुध + बुध् + “कर्मण्यण्” ।
३ । २ । १ । इति अण् ।) बोधदेवकृतयाकरण-
विशेषः । यथास्याद्यशोकः ।

“सुकुन्दं सविदानन्दं प्रणिपद्य प्रणीयते ।

सुधबोधं याकरयं परोपकृतये मया ॥”

सुधा, क्री, (सुध + टाप्) नायिकाविशेषः । (सा
च नायिका स्त्रीयापरकौयार्भदेन द्विविधा ।) तच्च
स्त्रीयापि त्रिविधा । सुधा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राङ्कुरितयौवना सुधा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-
पराधीनरतिर्नवोद्गा । सैव जानप्रश्रया विश्रम्भ-
नवोद्गा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ सुधा यथा ।
“आज्ञप्तं किञ्च कामदेवधरणीपालेन काष्ठे शुभे
वस्तु वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तावत्प्र-
मेयीदृशः ।

इष्टा खञ्जनपातुरी सुखरथा सौधाकरी

माधुरी

वाचा किञ्च सुधावसुप्रज्ञहरी लावण्यमाम-
न्यते ॥” ॥

अज्ञातयौवना यथा,—

“नीरासीरसुपागता अवयवोः सीनि स्फुर-
भ्रमयोः

ओजे लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।

श्रीवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोच्छति

आन्तासीति सुधुः सखीमविदितयोगीभरा
पृच्छति ॥”

ज्ञातयौवना यथा,—

“खयम्भूः शुम्भुरम्भोजलोचने लतपयोधरः ।
नखेन कस्य धनस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥”

नवोद्गा यथा,—

“हस्तं हस्तापि शयने विनिवेशितापि
कोङ्के ज्ञतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नवधूरय तस्य वध्या
यः पारदं स्थिरयितुं समते करेण ॥”

द्वितीया यथा,—

“वनामीता पार्श्वं सुखमशुखं नैव कुर्वते
धुनाना मृद्धानं क्षिपति वदनं पुष्पनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा बोधार्दं रमयति च खन्तापयति च ॥”

सुधुटी

“हरसुकुलितनेत्रपालिनीवी-

नियमितवाङ्मूलतोऽयुगमवन्तम् ।

करकलितकुचस्थलं नवोद्गा

क्षिपति समीपमुपेत्य कस्य धनः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

सुध इ ड कल्कने । दम्भे । शाब्दे । इति कवि-

सुध ड कल्पदुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-

सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुधते । ड

सुधते ड मोचते । इति दुर्गादासः ॥

सुध ल श प न औ मोचे । इति कविकल्पदुमः ॥

(तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-

अनिट् ।) मोचस्यागः । ल असुचत् । श

प न सुचति सुचते धनं दाता । बन्धन-

रहितीभावे अकर्मकोऽयम् । आलानाङ्गुली

गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापाङ्गुल इत्यादौ

पापबन्धनाङ्गुल इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

सुध क मोचे । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोचस्यागः ।

इति दुर्गादासः ॥

सुधिरः, चि, (सुधति धनादिकं ददातीति ।

सुध् + “इविमदिदुदिविदिदिदिदिदिदिदिदि-

चिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

दिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदिदि-

सुट

सुट इ क नृनाधन्योः । इति कविकल्पदुमः ॥

सुट क (चुरा०-पर०-माञ्जने सक०-अनौ

अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुट-

यति । क मोचयति । इति दुर्गादासः ॥

सुटकः, पुं, (सुचिष्ठ + क्तुल् ।) सुचकटवः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुटः, पुं, (सुट्गते न्यते अनेन । सुट् + करणे

अच् ।) दृढविशेषः । सुट् इति भाषा ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।

“यथा सुट्गादीषिकैवमात्मा युष्मा ससुट्तः ।

शरीरचित्तयाङ्गीरेः परं ब्रह्मेव जायते ॥”)

तत्पर्यायः । मौञ्जीदृढाङ्गः २ नास्रगयः ३

तेजनाङ्गयः ४ वागीरकः ५ सुट्गनकः ६

श्रीरी ७ दर्भाङ्गयः ८ दूरनलः ९ दृढलङ्गः १०

दृढनलः ११ बहुपुञ्जः १२ रङ्गनः १३ शत्रु-

भङ्गः १४ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-

त्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । यक्षरत्नासु

दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुटो सुट्गातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।

सुट्गहयन् मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥

दाहलघ्नाविसर्पासंश्रववस्थचिरोगणित् ।

दोषत्रयहरं दृढं मेखलासुप्रयुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकावे सुट्ग-

मेखलाधारविविधयथा । अथैनं माणवक-

माचाप्यस्त्रिःप्रदक्षिणं चिह्नं सुट्गमेखलां परि-

धापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेव-

भट्टः ॥

सुट्गकेशो, [न] पुं, (सुट्गा इव केशाः सन्त्यस्य ।

इति ।) विष्णुः । इति चेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

सुट्गरे, क्री, (सुट्गते प्रचात्यते इति । सुट्ग +

वाङ्मूलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति

शब्दमाला ॥

सुट्गातकः, पुं, (सुट्गं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नो-

तीति । अत + अच् । ततः स्पर्ध कन् ।) पुष्य-

शाकभेदः । अस्य गुणाः । परं खादुत्वम् ।

दृढत्वम् । पित्तनिनापहत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूचस्थाने ३६ अध्याये ।

“इति कर्तव्यसुट्गातकलाम्पकप्रभृतीनि ।”)

सुट इ मर्द्दे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरि । इ सुट्गते । मर्द्दो

मर्द्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

सुट कि सुदि । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा०-

पञ्चे भा०-सक०-सेट् ।) सुदि चूर्णकरणे ।

कि मोटयति तच्छुणं शिजा । यस्तु इगं च

मोटतीति हलायुधः ॥

सुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पदुमः ॥

(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।

शि सुटति असुटीत् सुमोट । चकारात् सुदि

च । सुटति द्विधा र्दपं य इति हलायुधः ।

“वर्ण्यकिताङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्मुस्तु सुधुचपि ॥”

सुठ इ उ पञायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-पापने सक०-सेट् ।) पवर्ग-
शेषादिः । पञ्चमस्वरौ । इ सुष्ठुते । उ सुष्ठुते
चौरः । इति दुर्गादासः ॥

सुठ इ छिदि । मर्द्द । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ
सुष्ठुते । छेद इव लोमच्छेद एव । सुष्ठुति
सुष्ठं नापितः । लोमरहितं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुठ इ उ मये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । पञ्चम-
स्वरौ । मयमित्त्वमन्धतोः क्ते रूपं मन्धन-
मित्यर्थः । इ सुष्ठुते । उ सुष्ठुते प्रक्षरौ जले ।
चतुर्भुजस्तु मार्जन इति पठित्वा मार्जनं
मुहिरिति यावदाय सुष्ठुते जलेन गात्रं लोक
इत्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

सुठ श प्रतिज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श सुष्ठुति व्रतं लोकः ।
प्रतिजानातीत्यर्थः । भोगिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

सुष्ठं, क्ली, (सुष्ठुत्वे उप्यने केशा अस्मात् यद्वा,
सुष्ठुते मन्धतीति । सुष्ठु + अच् ।) शिरः ।
इति नपुंसकलिङ्गसंयुक्ते अमरः । ११ । ५ । ३४ ॥
(यथा, मोहसुहरे । १५ ।

“अङ्गं गलितं पलितं सुष्ठं
दन्तविहीनं यातं तुष्टम् ।
करद्वयकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न सुष्ठुत्वाशाभाष्टम् ॥”

उपनिषद्विशेषः । तदुक्तं यथा,—

“इष्टाक्षेककठप्रश्नमुष्टमाहुर्व्यतित्तिरि ।
छान्दाग्यं दृष्टदराण्यमेतरयं तथा दष्ट ॥”
वाल्मी । सुष्ठायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुष्ठः, पुं, (सुष्ठुत्वं सुष्ठुः केशापनयनं सुष्ठि खण्डने
भावे घञ् । ततः अर्थं आद्यच् इत्यमर-
टीकायां रायभरतौ ।) बलिराजस्य सैनिक-
देवविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ५ ।

“एकाक्ष एकपात्सुष्ठो विद्युद्वज्रतुभ्जः ।”
शुक्लसेनापतिर्देवमेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८७ । २८ ।

“हे सुष्ठु ! हे सुष्ठु ! बलैर्बहुलेः परिवारितौ ।”
सुष्ठुमेवावयवत्वेनाख्यस्य । अच् ।) राहुग्रहः ।
इति मेदिनी । ७, २२ । (सुष्ठं सुष्ठुत्वं जीवि-
कात्वेनाख्यस्य । अच् ।) नापितः । इति
जटाधरः ॥ (सुष्ठुत्वं स्तब्धावच्छेदे खण्डनम-
ख्यस्य । अच् ।) स्थायुष्टयः । इति कंचित् ॥

सुष्ठः, पुं, क्ली, (सुष्ठु + अच् ।) नृडा । इति
मेदिनी । ७, २२ ॥

सुष्ठः, त्रि, सुष्ठुतः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
हे सुष्ठुतसुष्ठे । सुष्ठि खण्डने भावे घञि सुष्ठो
सुष्ठुत्वं केशापनयनं तद्योगात् अर्थं आद्यपि
सुष्ठुः पुमान् स्त्रियां सुष्ठु । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११६ । ८ ।
‘सरन् भैवं सुनिर्मलं चरित्वा मिमहीमिमाम् ॥’)
सुष्ठकं, क्ली, (सुष्ठुमेवेति सुष्ठु + आर्षे कन् ।)
मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषः ॥)

सुष्ठकः, पुं, (सुष्ठुयतीति । सुष्ठि + क्वल् ।)
नापितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥

सुष्ठचणकः, पुं, (सुष्ठित इव चणकः ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुष्ठनं, क्ली, (सुष्ठु + क्युट् ।) केशच्छेदनम् ।
तत्पुण्यायः । भद्रकरणम् २ वपनम् ३ परि-
वापनम् ४ चौरम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ११ । ५७॥
(यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४६ ।

“आतुरस्य हितं वाक्यं द्रष्टु धर्मेक्षसत्तम ।
दृष्ट एव हि राजेन्द्र ! चक्षुर्धर्मो न सुष्ठनम् ॥”

सुष्ठफलः, पुं, (सुष्ठुवत् फलमस्य ।) नारिकेल-
वृक्षः । यथा,—

“तथा सुष्ठफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुष्ठशालिः, पुं, (सुष्ठो सुष्ठित इव शालिः ।)
शालिभेदः । तत्पुण्यायः । सुष्ठनकः २
निःशुकः ३ अशुककः ४ । अस्य गुणाः ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरास्त्वम् । बलप्रदत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । सुख-
जायकजापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुष्ठ, क्ली, (सुष्ठु + स्त्रियां टाप् ।) सुष्ठौरिका ।
इति मेदिनी । ७, २२ ॥ सुष्ठिता क्ली । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

सुष्ठान्धा, क्ली, (सुष्ठेत्वात्स्याः ।) महाआव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुष्ठायसं, क्ली, (सुष्ठुश्च तत् अयमेति । सुष्ठु +
अयस् + “अनोष्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः ।”
५ । ४ । ४४ । इति टच् ।) लोहम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुष्ठितं, क्ली, (सुष्ठुते खण्डते इति । सुष्ठि खण्डने
+ कर्मणि क्तः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वापितसुष्ठे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥

सुष्ठितिका, क्ली, (सुष्ठित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां
टाप् अत इच् ।) वृक्षविशेषः । सुष्ठौरी इति
भाषा । तत्पुण्यायः । अलम्बुधा २ आवणी ३
पलङ्का ४ कदम्बपुण्या ५ अवणा ६ भूतनी ७
कुम्भला ८ अरुणा ९ । इति रत्नमाला ॥

सुष्ठी, [न] पुं, (सुष्ठुयति केशान् वपति इति ।
सुष्ठु + णिनिः ।) नापितः । इत्यमरः । २ ।
१० । १० ॥ (योगाचार्यविशेषः । यथा, शिव-
पुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ५—६ ॥
‘महाकालश्च श्रुत्वा च दृष्टी सुष्ठी स एव
च ।’

इत्यादावारभ्य ।

अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्या युगक्रमात् ।
सम्पादितकेशच्छेदनः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४ । ३७४ ।

“दिग्दृष्टे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

दृष्टी सुष्ठौ कुशी चौरौ वृताक्तो मेखली-
क्षतः ॥”

सुष्ठौरिका, क्ली, (सुष्ठु + नाहुलकात् ईरच् ।
स्त्रियां ङीप् स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप्
“केऽणः ।” ७ । ४ । ११ । इति पूर्वस्य क्त्वः ।)
सुष्ठितिका । इति जटाधरः ॥

सुष्ठ, क्ली, (मोदतेऽनया इति । सुदृ + क्तिप् ।)
दृष्टिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुष्ठ, [दृ] क्ली, (मोदनमिति । सुदृ + भावे क्तिप् ।)
हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २७ ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । २५ ।

“उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो

यस्यै तदीयामवलम्ब्य चाकुलिम् ।

अभूच्च नमः प्रणिपातश्रितया

पितुर्मदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥”

सुद क संसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क मोदयति दृष्टेनामं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुद णि उ हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) हर्षश्चिन्तोत्साहः । णि
सुदितोऽस्ति उ मोदते घनी । इति दुर्गा-
दासः ॥

सुदा, क्ली, (सुदृ + घञर्थे कः तत्ताप् ।) हर्षः ।
यथा । सुखमानन्दधुर्मदा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११६ । ३० ।

“तं मनं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तेन भूयता ।

तत्पार्श्ववर्तिनी कन्या शुश्रावाथ सुदा-

वती ॥”

सुदितः, त्रि, (सुदृ + क्त ।) यद्वा, सुदा अस्य जाता ।
सुदा + इतच् ।) आनन्दितः । यथा,—

“आर्त्तास्ते सुदिता हृष्टे प्रोदितं मलिना कृपा ।
नृते म्रियेत या पथौ साध्वी श्रेया पतिव्रता ॥”
इति मुहूर्तचम्पू ॥

आलिङ्गनविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । नायि-
कया नायकस्य वामपार्श्वे उघित्वा वामपादं
तस्योरुद्वयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा
यदवस्थानम् । इति कामशास्त्रम् ॥

सुदिता, क्ली, (मोदते इति सुदृ + स्वर्धधातुभ्य
इन् संज्ञापूर्वेकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः ।
सुदिः तस्य भावः इति तल् + टाप् ।) सुदा ।
हर्षः । इत्यमरटीकायां मयूरेशः ॥ (यथा,
पातञ्जलसूत्रम् । १ । ३३ ।

“मेचीकव्यासुदितोऽपिचाणा सुखदुःखपुण्या-
पुण्यविषयाणां भावनात्क्षिप्तप्रसादनम् ॥”

सुदिरः, पुं, (मोदन्ते अनेन प्रजा इति । सुदृ +
“द्विमदिसुदीति ।” उणा० । १ । ५२ । इति
किरच् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७१ (यथा,—
गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

“प्रचुरपुरन्दरघनुरसुरञ्जितमेदुरसुदिर-
सुवेशम् ॥”

कासुकः । इति मेदिनी । २, २०५ । भेकः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुहृन्

सुहृन्, पुं, (मोहते अनेन इति । सुहृ + "सुहृयो-
गंगमौ ।" उवा० १ । १२७ । इति गङ् ।)
पञ्चविंशेः । तत्पठ्यायः । जलवायवः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ । प्रमोधान्मेदः ।
सुहृ इति भाषा । (यथा, मनुः । ६ । ६६ ।
"श्रीहृयः शालयो सुहासिनामास्तथा यथाः ।"
तत्पठ्यायः । सुप्रभेदः २ वर्णाहः १ रघोत्तमः ४
सुक्तिपदः ५ जयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजि-
भोजनः ८ । अस्य गुणाः । कथायत्वम् । मधु-
रत्वम् । कफपित्तक्षयित्वम् । जलुत्वम् । पाहि-
त्वम् । शीतत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
नातिवातकृत् । तद्वयवगुणाः । पित्तश्रमार्ति-
श्रमणत्वम् । जलुत्वम् । सन्नापहारित्वम् ।
अरोचकनाशित्वम् । तत्त्वैवयुक्तचेत् रक्त-
प्रसादनत्वम् । सर्वरुणापहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । कृत्स्नत्वम् । खाडु-
त्वम् । अस्पाणित्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ ४॥ वनसुहृगुणाः ।
"सुहृदः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरपहः ।"
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।
"प्रधाना हरितास्तत्र वनसुह्रास्तु सुहृवत् ।
जम्बुसुहा महासुहा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूष्णपूष्णवत् ॥"
सुहृपथी, स्त्री, (सुहृत्स्यैव पथ्यान्त्याः सुहृपथं +
जातौ ङीष् ।) वनसुहृः । सुगानो इति
भाषा । तत्पठ्यायः । काकसुहा २ सहा ३ ।
इत्यमरः ॥ सुहृसहा ४ शिखी ५ माण्डारि-
गन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गयो ८ इन्डा ९
सुहृपथी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२
वनोज्झवा १३ वनसुहा १४ आरण्यसुहा १५
पन्था १६ । कुरङ्गिकास्थाने करङ्गिका इति च
पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कास-
वातरक्तक्षयपित्तहृन्नाशित्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।
"सुहृपथी काकपथी सुहृपथ्यपथिका ।
काकसुहा च सा प्रोक्ता तथा माण्डारगन्धिका ।
सुहृपथी हिमा कृत्वा तिला खाडुस शुकला ।
चक्षुष्या चयशोथनी याहिणी ज्वरदाहनु ।
होषयहरौ लज्जी यद्वयश्रुतिशारद्वत् ॥"
सुहृधक्, [ज] पुं, (सुहृ भुंक्ते इति । सुहृ +
क्षिप् ।) चोटकः । इति जटाधरः ॥
सुहृभोजी, [ज] पुं, (सुहृ भुंक्ते इति । सुहृ +
भोजि ।) अन्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुहृमोदकः, पुं, (सुहृने साधितो मोदकः ।) मोदक-
विशेषः । मतिपुर इति भाषा । यथा,—
"सुहृना धूमवी सन्ध्याघोलयन्मैलावुना ।
कटाहस्थपुनस्योर्ध्वं भर्तारं स्थापयेत्ततः ॥
धूमवीन्नु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् भर्तारोपरि ।
पतन्ति बिन्द्वस्तस्मात्तान् सुपक्रान् ससहरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुप्यात् युक्तं मोदकान् ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

७१३ सुहृद्

"जघुग्रीही चिरोवन्नः खादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरघ्न बल्यस्तर्पणो सुहृमोदकः ॥"
सुहृदं, स्त्री, (सुहृ आनन्दं गिरति विकिरतीति । गृ
+ अच् ।) मलिकाभेदः । लोहादिभेदे, पुं ।
इति मेदिनी । रे, २०४ । (यथा, महाभारते ।
१ । २११ । ३ ।
"गदापट्टिधारिण्या मूलसुहृदस्तथा ।
प्रस्थितौ सहस्रमैत्र्या मद्यत्वा देवसेनया ॥"
सुहृदः, पुं, (सुहृ + गृ + अच् ।) कर्मारुहचः ।
पुष्करचविशेषः । तत्पठ्यायः । गन्धसारः २
सप्तपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विट-
प्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ ज्येष्टः ९ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् ।
सौख्यदायकत्वम् । मनोजकारित्वम् । मधु-
पानककारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ४॥ अस्त्रविशेषः । सुहृद
इति भाषा । तत्पठ्यायः । द्रुचणः २ घनः ३ ।
इत्यमरः ॥ द्रुचणः ४ । इति भरतः ॥ प्रचणः ५ ।
इति जटाधरः ॥ सुहृदः कौरकाक्षयोः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।
"पादपाविह्वपरिचः शिलानिष्यदसुहृदः ॥"
सुहृदकः, पुं, (सुहृदमिवेति प्रतिक्रतौ कन् ।)
कर्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराज्ञा
इति भाषा ॥
सुहृलं, स्त्री, रोहिण्यतन्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुहृलः, पुं, हयेश्वराजपुत्रः । यथा,—
"सुहृलान्तेः पुरुषानुः तस्मात्तः ततश्च हयेश्वरः
हयेश्वरानुजलद्वयपट्टद्विपुयवोरकराभ्यान्ना-
संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणया-
लमेते मनुपुत्रा इति पित्राभिहित्वा इति
पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (सुहृ लतीति । ला + कः । इत्यु-
णादिटसौ उज्जलदत्तः ।) गोजकारकसुनि-
विशेषः । तस्य भाव्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥
(उपनिषद्विशेषः ॥)
सुहृदः, पुं, वनसुहृः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुहृदकः, पुं, (सुहृद + स्वार्थे कन् ।) वनसुहृः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥
सुहृद्वटः, पुं, (सुहृनार्द्रः वटः ।) वटक-
विशेषः । आदावडा इति भाषा । यथा,—
"सुहृपिथीविरचितान् वटकांस्तोषाचितान् ।
हृत्तेन चर्चयेत् सन्धक् तस्मिन् चूर्णं विनिक्षिपेत् ॥
भट्टं हिङ्गुार्द्रकं सुहृदं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरुसं यवानीच युक्त्वा सत्वं विमिश्रयेत् ॥
सुहृपिथी पथेत् सन्धक् स्थालामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुप्यात्तन्मधो पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्वा कथितायां निम-
ज्जयेत् ॥
गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"सुहृद्वटकवटा तथा लघवी बलकारकाः ।
रीपयस्तर्पणाः पथ्यान्निदाविषु प्रपूजिताः ॥"

सुह्रा

सुह्रा, स्त्री, (मोहते अनेनेति । सुहृ + "स्त्रायि-
तश्चोत्वादि ।" उवा० २ । १२१ । इति रक् अतः
टाप् ।) प्रत्ययकारिणी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । नामेर मोहुर इति भाषा ॥ अक्षुलि-
सुह्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ ह्यापेर आक्षुटी
इति भाषा । खर्बरीयादिमुद्रिका च । (यथा,
अभिधानशाकुन्तले । २ ।
"इमा सुह्रा त्वदक्षुली निवेशयता मया ।"
चिह्नम् । यथा, श्रीमहागवते । ३ । २४ । १७ ।
"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणासुहृदम् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्मसुह्रापदावुजः ॥"
मोहुरं टाका इत्यादि भाषा । इति लोका-
प्रसिद्धिः ॥ ४॥ पञ्चधाणिपिप्लवर्गगतानिपिप्लवः ।
ह्यापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"सुह्राणिपिः शिखणिपिर्निपिर्लखनिषमभा ।
गुहिकाधुनसम्भता निपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिर्लिपिभिर्वासा चरित्री शुभदा हरः ॥"
इति वाराहोक्तम् ॥
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मृदाभिरङ्कितं यत् ।
शिखादिनिर्मितं यच्च पाथ्यं धाम्यं च सर्वदा ॥
इति खड्गमातातन्त्रम् ॥ ४॥
पञ्चमकारान्तगतभट्टद्वयविशेषः । यथा,—
"पृथुकास्तुला भट्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेदेव । सुह्रा सुक्तिप्रदायिनी ॥"
इति निष्ठावतन्त्रे ११ पटलः ॥
तस्याः शोधनं यथा,—
"ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः
दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो
जायवीसः समन्वते विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्वतन्त्रतन्त्रम् ॥
शरीरे धाम्यभगवदायुधादिचिह्नम् । ह्याप इति
भाषा । यथा,—
"धतो नारायणी सुह्रा धारयेत् प्रीतये
हरेः ।
मन्त्रकुम्भादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ सुह्राधारणनियता स्मृता ।
"अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यासुभयोन्माहृन्मयोः ।
समर्चयहरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥"
आदिपुराणे ।
"शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिरहितं नास्त्रयाधमम् ।
गर्भं तु समारोप्य राजा राह्यात् प्रवासयेत् ॥"
गारुडे श्रीभगवद्भक्तौ ।
"सर्वकर्मोपकाराय शुचीनामेव चोदितः ।
शुचित्वं विज्ञानीयान्दीयायुधधारयात् ॥"
इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।
"शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नेर्विप्रः प्रियतमेर्हरेः ।
रहितः सर्वधर्मैः प्रयुक्तो नरकं व्रजेत् ॥"
श्रुतौ च यजुःकटशाखायाम् ।
"धृतोर्ध्वपुष्पः सतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्मरेद्य मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महती महात्मम् ॥"

सुद्रा

अथर्वणि च ।

‘अभिर्भगवतैश्चिह्नै-

रङ्गिना लोके शुभगा भवेत् ।’

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति जायन्ते ।

इत्यादि ॥

अथ यव ब्रह्मपुराणे ।

‘लङ्कायुधाङ्गितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं चापलायोपगच्छति ॥’ ॥

अथ सुधाधारसमाह्वयम् ।

स्त्राण्डे श्रीवन्तकुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।

‘यो विष्णुभक्तो विप्रैः । शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।

स याति विष्णुलोकं वै द्वादशप्रलयवर्जितम् ॥’

तत्रैवाव्ययम् ।

‘नारायणायुधैर्निर्णयं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

शङ्खोद्धारं तु यत् प्रोक्तं वसन्तं वर्षकोटिभिः ।

तत् फलं लिखिते शङ्खे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥

यत् फलं पुष्करे निधत्तं पुष्करीकाजदशने ।

शङ्खोपरिलिखितं पश्येत् तत् फलं समवाप्नुयात् ॥

वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥

अचानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं लब्धदृश्यते ॥’

श्रीभगवदुक्तौ च ।

‘यः पुनः कलिकाये तु मनुपूरीसम्भवा नृदम् ।

मत्स्यकूर्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्नु त्रिदशोत्तमाः ।

तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्तव्यं श्रेय इच्छता ॥

ममावतारचिह्नानि दृश्यन्तो यस्य विग्रहे ।

मर्त्यैर्मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥

पापं सुलतस्त्वपि जायते तस्य देहिनः ।

ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥

उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्य-

सुद्रया ।

कूर्मेवापि स्वकं तेजो निक्षिप्तं तस्य विग्रहे ॥

शङ्खश्च पद्मश्च गदां रथाङ्गं

मत्स्यश्च कूर्मं रचितं खदेहे ।

करोति निधत्तं सुलतस्य उडिं

पापक्षयं जन्मश्रान्तितस्य ॥’

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘लङ्काशङ्काङ्कवचं दुर्भेद्यं देवदानवैः ।

अष्टस्य सर्वभूतानां शङ्खानां रक्षसामपि ॥

लङ्काः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्गवा ।

निधत्तं तस्य वसेद्देहे यस्य शङ्काङ्कता तनुः ॥

गङ्गा गया कुशलेन प्रयागं पुष्करादि च ।

निधत्तं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥

यस्य कौमोदकीचिह्नं भुजे वाय कलिप्रिय ! ।

प्रत्यहं तत्र द्रष्टव्यो गङ्गासागरसङ्गमः ॥

सद्ये करे गदाधस्तादथाङ्गं तिष्ठते यदि ।

लङ्कायै रक्षितं तत्र जेजोः सचराचरम् ॥

अथोऽयस्ययो देवा विष्णोः श्रीविष्णोः पदानि च ।

निवसन्ति सदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥’

किञ्च ।

‘लङ्कायुधाङ्किता सुद्रा यस्य नारायणी करे ।

जङ्गलोकाधिकारी च स श्रेयश्चिह्नार्था पतिः ॥

लङ्कासुद्राप्रयुक्तस्तु देवं पित्रा करोति यः ।

निधत्तं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहं चाप्ययं भवेत् ॥

पीडयन्ति न तत्रैव यद्वा जलानि राशयः ।

अष्टाक्षराङ्किता सुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥’

वाराहे श्रीवन्तकुमारोक्तौ ।

‘लङ्कायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनन्दनकया ।

प्रयागादिषु तौर्धेयं स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत देहं शङ्कादिचिह्नितं ।

तदा तदा जगतस्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवते यस्य देहे तु अक्षोराक्षं दिने दिने ।

शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं चोऽच्युतः स्वयम् ॥

नारायणायुधैर्मुक्तं लब्ध्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥

शङ्कादिनाङ्कितो भक्त्वा आहं यः कुरुते द्विजः ।

विधिज्ञानसु संपूर्णं पिष्टवान् गयासमम् ॥

यथाग्निर्दहते कर्चं वायुना प्रेरितो भृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा लङ्कायुधानि वै ॥’

वाल्मीकीयब्रह्मनारदसंवादे ।

‘विष्णुनामाङ्कितं सुद्रा अष्टाक्षरसमन्विताम् ।

शङ्कादिकायुधैर्मुक्तं स्वर्गकूपमयीमपि ॥

घटे भागवतो यस्तु कलिकाये विशेषतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिबन्धनम् ॥’

किञ्च ।

‘शङ्काङ्किततनुर्विप्रो सुहृत्ते यस्य च वैष्णवि ।

तद्वत् स्वयमग्राति पिष्टभिः सह केशवः ॥

लङ्कायुधाङ्कितो यस्तु प्रपश्यते ज्ञियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारदः ॥

लङ्कायुधैः कलौ निधत्तं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।

तत्राश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवाद्यः ॥

यः करोति हरः पूजां लङ्काशङ्काङ्कितो हरः ।

अपराधसहस्राणि निधत्तं हरति केशवः ॥

लब्ध्वा काष्ठमयं विम्बं लङ्काशङ्खेस्तु चिह्नितम् ।

यो लङ्कयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

पापक्षपतितन्त्राद्येनास्ति कालापपातकेः ।

न लिप्यते कलिहतेः लङ्काशङ्काङ्कितो नरः ॥’

किञ्च ।

‘अष्टाक्षराङ्किता सुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शङ्खपद्मादिभिर्मुक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥

धृता नारायणी सुद्रा प्रज्ञादेन पूरा कृता ।

विभीषणेन बलिना भुवेय च शुकेन च ॥

मान्धात्याम्बरीषेण मार्कण्डेयसुखेष्ठिभिः ।

शङ्कादिचिह्नितैः शङ्खैर्देहे लब्ध्वा कलिप्रिय ! ।

आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥’

किञ्च ।

‘गोपीचन्दनन्दनकया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्हरिः ॥’

तत्रैव श्रीवन्तकुमारोक्तौ ।

‘यस्य नारायणी सुद्रा देहे शङ्कादिचिह्निता ।

घावीफलकता भावा तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

सुद्रा

द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु नियुक्तानि कलोपरे ।

आयुधानि च विप्रस्य मन्त्रमः स च वैष्णवः ॥’

किञ्च ।

‘यस्य नारायणी सुद्रा देहे शङ्कादिचिह्निता ।

सर्वार्थं चिह्नितं यस्य शङ्खेनारायणोद्भवैः ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥’

अथर्वणि च ।

‘अभिर्भगवतैश्चिह्नैः कलिकाये द्विजातयः ।

भवन्ति मन्त्रलोके ते शापाशुभकारकाः ॥’ ॥

अथ सुधाधारसंविधिः । गौतमीये ।

‘ललाटे च गदा कार्या नृद्धिं चापः शरः स्रजः ।

नन्दकश्चैव च्छन्मथो शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥

शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः प्रपश्यते ज्ञियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम ! ॥

चक्रश्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रश्च धारयेत् ॥

शङ्खोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मश्च दक्षिणे ।

खड्गं वक्षसि चापश्च शरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्देव्यवो जनः ।

मत्स्यश्च दक्षिणे हस्ते कूर्मं वामकरे तथा ॥’

तथा चोक्तम् ।

‘दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयादे सुदर्शनम् ।

मत्स्यं पद्मश्चापरेऽथ शङ्खं कूर्मं गदां तथा ॥

साम्प्रदायिकशिष्टानामाचाराश्च यथारुचि ।

शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्वेऽव्यङ्गिषु धारयेत् ॥

भक्त्वा निजेशदेवस्य धारयेत्तत्तन्मन्त्रानपि ।

चक्रशङ्खौ च धार्येते संमिश्रावैव कौशलम् ॥’

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्ते ।

‘केवलं नोदृष्टेः कृष्णमादौ चासुरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविमिश्रं तं विभ्रयाद्देव्यवः सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहन् ॥’

धारयेच्छयनादौ तु तन्मन्त्रानि किञ्च तानि हि ॥’

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

‘द्वादशाक्षरान् षट्कोणं बलययसंयुतम् ।

चक्रं स्यादक्षिणावर्तः शङ्खश्च शीघरः स्फुटः ॥

गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।

सुद्रा च भगवान्माङ्गाङ्किता याष्टाक्षरादिभिः ॥’

इति श्रीहरिभक्तिविज्ञानः ॥ * ॥

अपि च ।

‘यथा सुद्रा शीतलाख्या तथा तन्ना न संशयः ।

तन्मायाः शीतलायाश्च विभेदो नैव वर्तते ॥

नामचिह्नादिना देहे वङ्गिना वा नृदाङ्कनम् ।

सा दीक्षा प्रोच्यते भूप ! वाङ्मनां ज्ञानिना-

मपि ॥

वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदप्रारगैः ।

सन्धाया सतिज्ञा सुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥’

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

‘लङ्कानामाक्षरैर्गोमयचक्रैश्चन्दनादिना ।

स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

अमितमेव चक्रं ब्राह्मणो वाङ्मनस्योः ।

अङ्कयित्वा जपेन्नान्नं संसारात्प्रोचमाप्नुयात् ॥’

इति पञ्चपराशरम् ॥

सुद्रा

‘तन्नाम्ना चाङ्गितं सर्वं वसनं भाजनादिकम् ।
इति हारौतस्तुतिः ॥ १ ॥
देवताविशेषधीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
सुद्रापद्व्युत्पत्तिमाह तन्ने ।
‘मोदनात् सर्वदेवानां द्रावणान् पापसन्ततिः ।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी ॥
अथ सुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्वतन्त्रेषु कल्पिताः ।
याभिर्विचरितानिभ्य मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्चने अपकाले च ध्याने कान्ये च कर्मणि ।
ज्ञाने चावाहने श्रद्धे प्रतिष्ठायाश्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथाप्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
ख्याते सुद्राः प्रदद्यात्तः स्वस्वतन्त्रलक्षिताः ॥
आवाहनादिका सुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गसुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकीनविंशतिर्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मवेद्युग्रीवन्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानसुद्रा विष्वाङ्गया तथा ।
गङ्गाख्या परा सुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥
नारसिंही च वाराहणी हायग्रीवी धनुस्तथा ।
बाणसुद्रा ततः परशुर्जगन्मोहनिका परा ॥
कामसुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिशूलाख्यामात्रेष्टाभीष्टसाधकाः ॥
खड्गाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषणाः ॥
सहस्रस्यैकेव पद्माख्या सप्तसुद्रा गणेशितः ।
दन्तपाशाङ्गुशा विष्णुपरमुलङ्घकसंज्ञिताः ।
बीजपूराङ्गया सुद्रा विज्ञेया विष्णुपूजने ॥
पाशाङ्गुश्वराभीतिखड्गचर्मधनुःशराः ।
मौषली सुद्रिका दौर्गं सुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीसुद्रार्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने ।
अजमाला तथा वेण्वाख्यापुस्तकसुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाङ्गया सुद्रा विज्ञेया वह्निपूजने ।
मत्स्यसुद्रा च कूर्माख्या खेतिहा सुखसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्वसिद्धिसम्पदहिदा ।
शङ्खार्चने महायोगिः श्यामादौ सुखसुद्रिका ॥
मत्स्यजूर्मखेतिहास्या सुद्रा साधारणी मता ।
तारार्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च सुद्रिकाः ॥
योगिन्ध भूतनी चैव बीजाख्या देवधूमिनी ।
खेतिहानेत संप्रोक्ताः पञ्चसुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका सुद्रिका ज्ञेयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संचोभ्रावणाकर्तव्यशोभादमहाङ्गुशाः ।
खेचरी बीजयन्त्राख्या त्रिखण्डा परिकीर्तिताः ॥
कुम्भसुद्राभिर्धके स्यात् पद्मसुद्रासने तथा ।
कालकर्णी प्रयोज्यया विष्णुप्रशमकर्मणि ॥
गालिनी च प्रयोज्यया जलशोधनकर्मणि ।
श्रीगोपालार्चने वेद्युग्रीहरेनारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहार्थां प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्चने चैव हायग्रीवीं प्रदर्शयेत् ॥
रामार्चने धनुर्बाणसुद्रं परशुस्तथाचर्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया अजगन्मोहनसंज्ञिका ॥
वासुदेवाङ्गया ध्यानं कुन्तसुद्रा तु रक्षणे ।
सर्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्यां प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
उद्देशाङ्गुलमादासामुत्पत्तिं लक्ष्म्यान्वय ।

७१५

सुद्रा

हस्ताभ्यामङ्गलिं बद्धानामिकासूत्रपञ्चगोः ॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् संयं सुद्रा त्वावाहनीं सुद्रा ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वयं चेत् स्यात् स्थापनी सुद्रिका
सुद्रा ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रोस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अनःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संबोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानसुद्रियुगला संमुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे यङ्गुजानीं न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सयहस्तसुद्रा सुद्रिणीर्धाधोमुखतर्जनी ।
अवगुह्यनसुद्रियमभिनो आमिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखाङ्गुष्ठा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनी मथा धेनुसुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥
अन्तरीकरणं कुर्यात्तया साधकसत्तमः ॥ ९ ॥
अन्योन्याधिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महासुद्रियसुद्रिता परमीकरणी बुधैः ।
प्रयोजयेद्दिमा सुद्रा देवताज्ञानकर्मणि ॥ १० ॥
वेण्वावीनान्तु सुद्राणां कथ्यन्ते लक्ष्म्यान्वय ।
वामाङ्गुष्ठान्तु संयुक्त्य दक्षिणेन तु सुद्रिणा ॥
क्षत्वीतानं ततो सुद्रिमङ्गुष्ठान्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाङ्गुष्ठाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता ज्ञेयेषा शङ्खसुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोचिताङ्गुली ॥
तन्नाम्नर्मिलिताङ्गुष्ठौ सुगुप्ता सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लक्ष्मी सुद्रेषा चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः सुगुप्ते सुप्रसारिते ॥
गदा सुद्रियसुद्रिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोचिताङ्गुली ॥
तन्नाम्नर्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वेष्टा पद्मसुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठौ लक्ष्मस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः ॥
वेण्मुद्रा भवलोषा सुगुप्ता प्रियसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्याङ्गुष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु यधीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्जनी कारयेद्देवा सुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामाङ्गुष्ठसंलम्बा दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्जनी दक्षया तथा ॥
वामानामाश्च बधीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्यग्रसंलम्बा सुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
स्युः शतं कण्ठादिपादान् तर्जनीङ्गुष्ठया तथा ॥
करद्वयेन मालाधत् सुद्रियं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्जनीङ्गुष्ठकौ सक्तावयवो विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताङ्गुं वामजानुमुहं विन्यसेत् ।
ज्ञानसुद्रा भवेद्देवा रामचन्द्रस्य प्रियसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वामसुद्रिणितमितरकराङ्गुष्ठकेनापि
बद्धा
तस्याग्रं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्वाहरन्
मारथीजं

सुद्रा

विष्वाख्या सुद्रिकेषा स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिभिः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्जनीके श्रद्धे श्लिष्टाङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके च तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् ।
एषा गङ्गासुद्रा स्थाद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥ ११ ॥
आधुमध्यं करौ कृत्वा चिदुक्तौ समाधुधौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलम्बौ कम्पमानः पुनः पुनः ॥
सुखं विवृतकं कुर्यात् खेतिहानाश्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेद्देवा सुद्रा तत्प्रतीतिवर्द्धनी ॥
अथवा ।
‘अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोस्तथाक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्वाभिर्मुद्रियं वृद्धरेमता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं क्षत्वीतानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता सुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥
यद्वा ।
‘दक्षहस्तधोर्मुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यन्तु संयुक्तं सुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १३ ॥
वामहस्ततले दद्यात् अङ्गुलीस्तालधोमुखीः ।
भरोष्य मध्यमां तासां सुद्रम्याधो विक्षुब्धयेत् ॥
हयग्रीवप्रिया सुद्रा तन्मूर्तेरनुकारिणी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमायन्तु तर्जनीयुगेन योजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाश्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
दर्शयेद्दामके स्तन्ये धनुर्मर्दयमीरिता ॥ १५ ॥
दक्षसुष्टेस्तु तर्जनीयादौर्ध्वं बाणसुद्रिका ॥ १६ ॥
यद्वा ज्ञानागर्वे ।
‘यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुर्व प्रिये ! ।
चापसुद्रियमाख्याता वामहस्ते अवस्थिता ॥ १७ ॥
यथा हस्तगता बाणस्तथा हस्तं कुर्व प्रिये ! ।
बाणसुद्रियमाख्याता रिपुवर्गनिक्षन्तनी ॥ १८ ॥
तले तलन्तु करयोस्तियं संयोज्य चाङ्गुलीः ।
संहताः प्रहृताः कुर्यान्त सुद्रा परमुसंज्ञिका ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रौ च सुद्रा जैलोक्ष्यमोहनी ॥ २० ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रहृताङ्गुलिकौ तथा ।
तर्जनी मध्यमाष्ट्रे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ ।
कामसुद्रियसुद्रिता सर्वदेवप्रियङ्करौ ॥ २१ ॥
महादेवप्रियाणान्तु कथ्यन्ते लक्ष्म्यान्वय ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गसुद्रियमाख्याता शिवसामिध्याकारिणी ॥ २२ ॥
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्ध्वसंश्रिष्टौर्ध्वमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येत् योगिसुद्रियमीरिता ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्धा श्लिष्टाङ्गुलीत्रयम् ॥
प्रसारयेत् त्रिशूलाख्या सुद्रेषा परिकीर्तिता ॥ २४ ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीयुगेन ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेद्दक्षमाला सुद्रियं परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
अधःस्थितो दक्षहस्तः प्रहृतो वरसुद्रिका ॥ २६ ॥
ऊर्ध्वोक्तो वामहस्तः प्रहृतोऽभयसुद्रिका ॥ २७ ॥
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रं नियोजयेत् ॥
श्लिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्यात् नृगसुद्रियमीरिता ॥ २८ ॥
पञ्चाङ्गुल्यो दक्षिणास्तु मिलिता तर्जनीसुद्रिताः ॥

सुद्रा

खड्गसुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता । ८ ।
पाञ्चवह्मसुद्रा लब्ध्वा धामके तथा ॥
निधायोच्छ्रितवत् कुप्यात् सुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।

सुष्टिश्च शिथिली बद्धा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ॥
दक्षिणासुष्टिसन्ध्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
यथा सुद्रा समरका सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ १० ॥
तथा गणेशसुद्राणां सुचन्ते लक्ष्यान्वय ।
उत्तानोत्सुखौ मध्या सरला बहुसुष्टिका ॥
दन्तसुद्रा समाख्याता सर्वागमविशारदैः । ११ ।
वामसुष्टे तर्जण्या दक्षसुष्टे तर्जनीम् ॥
संयोज्याङ्गुलकायाभ्यां तर्जनीये स्वके क्षिपेत् ।
यथा पाशाक्षया सुद्रा बह्विधः परिकीर्तिता ॥ १२ ॥
अर्जुनी मध्यमा लब्ध्वा तर्जनीमध्यपर्वणि ।
संयोज्याङ्गुलयेत् किञ्चिदुद्देशाङ्गुलसंज्ञिका ॥ १३ ॥
तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुलसुष्टिका ।
अधोमुखी दोषरूपा मध्यमा विघ्नसुष्टिका ॥ १४ ॥
परशुसुद्रा ५ निगदिता प्रसिद्धा लङ्घसुष्टिका । १५ ।
बीजपुराणया सुद्रा प्रसिद्धत्वादुपेक्षिता ॥ १६ ॥
शाक्तेयानां सुद्राणां कथन्ते लक्ष्यान्वय ।
पाशा १ कुश २ वरा ३ भीति ४ धनु ५

ज्वालाः समीरिताः ॥ ६ ॥

कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुलेनैव दक्षतः ।
शिष्टाङ्गुली तु प्रवृत्ते संश्लिष्ट खड्गसुष्टिका ॥ १७ ॥
वामहस्तं तथा तिर्यक् लब्ध्वा चैव प्रसार्य च ।
आङ्गुलितङ्गुलीः कुप्यात् कर्मसुद्रयमोरिता ॥ १८ ॥
सुष्टिं लब्ध्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणम् ।
कुप्यान्मुखसुद्रयं सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ १९ ॥
सुष्टिं लब्ध्वा कराभ्यां वामस्योपरि दक्षिणम् ।
लब्ध्वा शिरसि संयोज्य दुर्गा सुद्रयमोरिता ॥ २० ॥
चक्रसुद्रां तथा बद्धा मध्यमे द्वे प्रसार्य च ।
कनिष्ठिके तथा नीये तदग्रेऽङ्गुलकौ क्षिपेत् ॥
लज्ज्योसुद्रा परा स्त्रिया सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥ २१ ॥
बीजावादनवृत्तौ लब्ध्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
बीजासुद्रयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्गुरी ॥ २२ ॥
वामसुष्टिं स्वाभिसुखीं लब्ध्वा पुस्तकसुष्टिका । २३ ।
दक्षिणाङ्गुलतर्जण्यावयवयोः पराङ्गुलीः ॥
प्रसार्य संज्ञतोराणां यथा वाख्यानसुष्टिका । २४ ॥
श्रीरामस्य सरस्वत्या व्यत्यन्तप्रियसी मता ॥ २५ ॥
मणिवन्ध्यानीं लब्ध्वा प्रवृत्ताङ्गुलिकी करौ ।
कनिष्ठाङ्गुलयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ॥
समालङ्कार्य सुद्रयं वैश्वानरप्रियङ्गुरी ॥ २६ ॥
कनिष्ठाङ्गुलकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ॥
तर्जनी मध्यमानामा संहता भुजवर्जिता ।
सुद्रया गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥
दक्षाङ्गुलं पराङ्गुलं क्षिप्वा हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशमेकसुष्टिं कुप्यात् सा कुम्भसुष्टिका ॥
सुष्टोत्तङ्गुलताङ्गुलौ तर्जनीये तु विन्यसेत् ।
संयोज्याङ्गुली स्त्रिया दन्तसुद्रा प्रकीर्तिता ॥ २७ ॥
प्रवृत्ताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखौ ।
कुप्यात् स्वे हृदये संयं सुद्रा प्राथमसंज्ञिका ॥ २८ ॥
अञ्जल्यञ्जलिसुद्रा स्याद्वाहसुदेवाक्षया च वा ।

सुद्रा

अङ्गुलपुननौ लब्ध्वा सुष्टोः संलग्नयोर्द्वयोः ॥
तावताभिसुखी कुप्यात् सुद्रया कालकर्णिका ॥ २९ ॥
दक्षिणा निविद्धा सुष्टिर्नासिकापित्ततर्जनी ॥
सुद्रा विस्मयमंज्ञा स्यात् विस्मयावशंकारिणी ।
सुष्टिरुद्धौ लताङ्गुला दक्षिणा नादसुष्टिका ॥
तर्जनीङ्गुलसंयोगादग्नौ विन्दुसुष्टिका ॥ ३० ॥
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वासं दक्षहस्तकम् ॥
क्षिप्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयध्य परिवर्तयेत् ।
यथा संहारसुद्रा स्यात् विस्मयनविधौ स्मृता ॥
दक्षपाण्यष्टदंशं वामपाणितलं न्यसेत् ।
अङ्गुलौ चालयेत् सन्ध्यं सुद्रयं मत्स्यरूपिणी ॥
वामहस्तस्य तर्जनीं दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्जनीं वामाङ्गुलेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुलं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् एष्टं दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पिष्टतोर्येन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुप्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्मपृष्ठसमं कुप्यात् दक्षपाणिं च सर्वतः ।
कूर्मसुद्रयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥
एष्टं क्रौञ्चे ॥ ३१ ॥

अम्भराङ्गुलसुष्टिं लब्ध्वा वामकरस्य च ।
मध्यमार्गं दक्षिणस्य तथा लम्बं प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्जनीमङ्गुलाभ्यां योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वामसुष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेदक्षिणे भागे सुष्टिसुद्रयमुच्यते ॥ ३२ ॥
तर्जनीमध्यमानामाः समं कुप्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेदृष्ट्वा अर्जुनीं लब्ध्वा कनि-

ष्ठिकाम् ॥

लेलिहना नाम सुद्रयं जीवन्वासे प्रकीर्तिता ।
तर्जनीनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
करयोर्योजयेत् कनिष्ठाङ्गुलयोगतः ।
अङ्गुलाभ्यां तु निःक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्तिता ॥
ताराया योन्यादिसुद्रा—यथा । योनिसुद्रा च
यत्तया भूतिनी यत्तया बीजास्यापि ॥
'परिवर्त' करौ सुष्टौ कनिष्ठाङ्गुलमध्यमे ।
अनामायुगलश्चाधस्तर्जनीयुगलं एव च ॥
अन्योन्यं निविद्धं बद्धाङ्गुलाभ्यां नामिके ततः ।
दानवधूमकेत्वाख्या सुद्रया कथिता प्रिये ॥
अस्यास्तु वन्धनात्मनी वन्धनात्मन्यथै ध्रुवम् ॥
यत्नं विस्तारितं लब्ध्वाप्यधो गिराश्च चालयेत् ।
पाश्वर्यं सुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥
यथा ताराधनं न्या लेलिहाना यत्तया ।
'योनिर्मायाधरः सन्दर्भः कूर्चः क्रमादिदः ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री सुद्रावन्धनभाचरेत् ॥
तर्जनीङ्गुलसंयोगादग्नौ विन्दुसुष्टिका ।
वामकेसरतन्त्रोक्ताः प्रकाशकं यथा सुष्टिकाः ॥
शृङ्ग देवि । प्रवक्ष्यामि सुद्राः सर्वाद्यं सिद्धिदाः ।
यामिधिरक्षितामस्तु साविध्यं त्रैपूरं भवेत् ॥
परिवर्त करौ सुष्टावङ्गुलौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गते लब्ध्वा तर्जनी कुटिलाक्षती ॥
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।
त्रिजलं समानां त्रिपुराध्यानकर्मणि ॥

सुद्रा

मध्यमामध्ये लब्ध्वा कनिष्ठेऽङ्गुलरोधिते ।
तर्जनीं दक्षवत् लब्ध्वा मध्यमोपयेनामिके ।
यथा च प्रथमा सुद्रा सर्वसंज्ञोभकारिणी ॥
एतस्या एव सुद्राया मध्यमे सरले यदा ।
क्रियते परमेशानि । सर्वविघ्नविघ्नी तदा ॥
मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुलाकाररूपाभ्यां मध्यमे परमेश्वरि ॥
अङ्गुलौ तु नियुञ्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी सुद्रा जैलोक्ताकर्षिणी परा ॥
पुटाकारी करौ लब्ध्वा तर्जनीवङ्गुलाक्षती ।
परिवर्तक्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ॥
क्रमेण देवि । तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निविद्धाः सर्वा अङ्गुलावयवदेशतः ॥
सुद्रयं परमेशानि । सर्ववशं करौ मता ।
सम्मुखौ तु करौ लब्ध्वा मध्यमामध्येऽङ्गुले ॥
अनामिके तु सरले तद्विहस्तं नोदयम् ।
दण्डाकारी तदङ्गुलौ मध्यमानसदृशौ ॥
सुद्रयोभ्यादिनी नाम्ना कर्षिणी सर्वयोपिताम् ।
अस्यात्त्वनामिकायुग्ममधः कृताङ्गुलाक्षती ॥
तर्जनीवपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्गुला सुद्रा सर्वकामार्थसाधिनी ॥ ३३ ॥
सयं दक्षिणदेशे तु सद्यदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं लब्ध्वा महादेवि । हस्तौ संपरिवर्त च ।
कनिष्ठेऽनामिके देवि । युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोद्भूमि मध्यमे ॥
अङ्गुलौ तु महेशानि । सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ॥
परिवर्त करौ सुष्टावङ्गुलान्नाक्षती प्रिये ॥
तर्जनीङ्गुलयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अथः कनिष्ठावष्टमे मध्यमे विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ।
बीजसुद्रयमचिरात् सर्वसिद्धिविघ्नविघ्नी ॥ ३४ ॥
मध्यमे कुटिले लब्ध्वा तर्जनीपरिसंस्थिते ॥
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुलपरिपीडिताः ॥
यथा तु परमा सुद्रा योनिसुद्रयमोरिता ॥ ३५ ॥
एता सुद्रा महेशानि । त्रिपुराया मयोदिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ॥
यानहस्तेन सुष्टिं बद्धा कर्णप्रदेशके ।
तर्जनीं सरलां लब्ध्वा भ्रामयेन्मनुवित्तमः ॥
सौभाग्यदक्षिणी सुद्रा न्यासकालेऽपि स्मृतिता ।
अम्भराङ्गुलसुष्ट्या तु निरुध्य तर्जनीमिमाम् ॥
रिपुनिष्ठायां सुद्रा न्यासकाले तु स्मृतिता ।
बद्धा तु योनिसुद्रा वै मध्यमे कुटिले कुश ॥
अङ्गुलेन तदग्रे तु सुद्रयं भूतिनी मता ॥ ३६ ॥
वामसुष्टिं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः ॥
प्रसार्य तर्जनीसुद्रा निर्दिष्टा वक्ष्यामि ॥
इति तन्त्रसारे सुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३७ ॥
अपि च ।

'उक्ताः सवनमन्त्राः शृङ्गन्तं पुरतो युवाम् ।
सुद्राणां परिसंस्थानं स्वरूपं यथाक्रमम् ॥
धनुश्च सम्पुटञ्चैव प्राङ्गुलिर्बलपद्मकौ ।

मुद्रा

नाराचो सुखदहौ च योनिरहं तथैव च ।
 वन्दनी च महासुदा महांयोगिस्तथैव च ।
 भगवत् पुटकश्चैव निःशङ्कोऽप्याहं चक्रकः ।
 अङ्गश्च विसुखश्चैव शङ्खसुदाय तृष्टिकः ।
 वज्रश्चैव तथा बह्वं सद्योनिर्निमलस्तथा ।
 घटः शिखरिणी तुङ्गः पुष्पोऽथ सङ्घर्षशुकः ।
 संमीलनी च कुण्डश्च चक्रं मूलं तथैव च ।
 सिंहवक्रं गीतुस्वच्छ प्रोन्नामोन्नमनं तथा ।
 विष्णं पाशुपतं शुद्धं त्वागोऽथ साधनी तथा ।
 प्रसाधनी चोगसुदा कुण्डली यद्भवैव च ।
 चिमुखश्चासिवक्त्री च योगो भेदोऽथ मोहनम् ।
 बाणो धनुश्च तूणीरं सुदा एतास्तु सप्तमाः ।
 अष्टोत्तरशतं सुदा नक्षत्रा याः प्रकीर्तिताः ।
 तासानु पञ्चपञ्चाशदेताः यास्तास्तु पूजने ।
 शिवास्तु यास्त्रिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
 द्रव्यानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ।
 देवानां चिन्तने योगे ध्याने जपे विसर्जने ।
 आत्मास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरवः । कीर्तिताः ॥
 सुदा विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुरास्त्रेणम् ।
 योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरवः ॥
 प्रत्येकं लक्षणं तेषां शृणुतं तनयौ युवाम् ॥
 दक्षिणामध्यामयेण सव्यहस्तस्य तज्जनीम् ।
 योजयेत् सव्यमध्यान् तर्ज्जनीं दक्षिणेन वै ।
 तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
 अनामिकान् वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
 योजयेद्भक्तिमान् सव्यक् दक्षिणावर्त्तनेन तु ।
 धेनुसुदा समाख्याता सर्वदेवस्य तृष्टिदा ॥१॥
 संयोज्य द्वौ तनौ सर्वाण्यङ्गुष्ठायाम् हस्तयोः ।
 संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ संपुटः प्रोच्यते सुरैः ॥
 सर्वेषामथ देवानां संपुटः शस्यते सदा ।
 ध्यानसंपुटयोगादौ संपुटः शस्यते सदा ॥२॥
 निज्जगद्युगलं पास्त्रयोः संयोज्यार्द्धेन एव च ।
 मध्यम्याः पुटकारः प्राङ्गलिः परिकीर्तितः ॥३॥
 अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पागोर्म्मूर्ध्नि विधाय च ।
 संयोज्य विख्यवत्तु विख्यसुदा प्रकीर्तिता ॥४॥
 मणिबन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्द्ध्योः ।
 अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ।
 तिस्रस्तिस्रो दयाः पाण्योरङ्गुलीर्विरलास्ततः ।
 पद्मसुदा समुख्याता चतुर्वर्गप्रदा वृणाम् ॥५॥
 अङ्गुष्ठायाम् तर्ज्जनीः संयोज्याथोर्द्विरेखया ।
 अन्त्याङ्गुलीस्तथानन्य नाराचः स्थातु प्रसा-
 यते ॥
 मम चैव शिवायाश्च प्रीतिदेयं प्रियङ्करौ ।
 नाराचसुदा सततं प्रीत्यै वेतालभैरवः ॥६॥
 अन्तराङ्गुष्ठसुष्टिश्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
 मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानन्य प्रयत्नतः ॥
 मध्याङ्गेनाथ तर्ज्जनीं अङ्गुष्ठायाम्भियोज्य च ।
 दक्षिणं योजयेत् पाणिं वामसुष्टौ तु साधकः ॥
 दृष्टयेदक्षिणे भागे सुखसुदयेभ्यस्ते ।
 इत्यनु गणनाथस्य प्रीतिदा सुद्रिकीतमा ॥
 सर्वेषामपि देवानां तृष्टिदा सर्वकर्मसु ।
 अङ्गुष्ठमध्यामयोश्च सव्यगणन्य तर्ज्जनीम् ॥

मुद्रा

प्रसार्य दण्डमुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ।
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
 संवेष्ट्य रज्ज्वद्वहे तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ।
 वामस्य वाममूलेन तदयं विनियोजयेत् ॥
 दक्षस्य मध्यमूलेन तथायं वाममेव च ।
 योजयेत् योजनात् पञ्चादावर्त्त करशाखिकाः ॥
 योन्याकारान् तन्मध्यं योनिसुदा प्रकीर्तिता ।
 कामाख्यायाः पञ्चमूर्तेर्दुर्गाया अपि भैरवः ॥
 प्रीतिदा योनिसुद्रेयं मम कामस्य च प्रिया ॥६॥
 संयुक्ताङ्गुलीः सर्वाः प्रसायाङ्गुष्ठपर्वणा ॥
 अग्नेश्च कनिष्ठाया अग्नेयापि च योज-
 येत् ।
 करस्य दक्षिणस्यैवमर्द्धयोजिः प्रकीर्तिता ॥१०॥
 संपुटं प्राङ्गलिं वापि यदि शीर्षे नियोजयेत् ।
 वन्दनीया समाख्याता सुदा विष्णुप्रमोदिनी ॥११॥
 सैव चैतु श्रवणावक्ता महासुदा प्रकीर्तिता ॥१२॥
 दक्षिणाङ्गु तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
 र्तिता ॥१३॥
 महायोगिस्तु कथिता वैष्णवीतन्त्रगोचरे ।
 ह्योर्मूर्ते त्वङ्गुष्ठायामङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
 नियोज्य प्रवृत्तीकृत्य द्वे पाणी योजयेत् पुनः ।
 भगसुदा च सा स्थाता लक्ष्मीवाणीशिवा-
 प्रिया ॥१४॥
 सर्वाङ्गुलीनामग्रौर्ध्वं दक्षिणस्य करस्य च ।
 संयोज्येकत्र पुरतो निर्देशः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
 कनिष्ठागामिकाङ्गुलाङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ।
 अग्राण्येकत्र मध्यान् तर्ज्जनीश्च प्रसार्य वै ॥
 कुञ्जीकृत्य करद्वन्द्वं पृथगग्रे नियोजयेत् ।
 निःशङ्को नाम सुद्रेयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
 कनिष्ठानामिकामध्यामाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य च ।
 करस्य तर्ज्जनीङ्गुष्ठं प्रसार्य क्रियते तु या ॥
 सा सुदा सङ्घचन्द्राख्या गृह्याणां प्रीतिदा-
 यिनी ॥१७॥
 जङ्घीकृत्य तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ।
 कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वाममुष्टिं तथोर्द्धतः ।
 जङ्घीङ्गुष्ठं तथा कृत्वा दण्डसुदा प्रकीर्तिता ॥१८॥
 एतस्या गव सुदायाः कनिष्ठादिविभोचतः ।
 अष्टौ सुदाः समाख्याता नाम तासां पृथक्-
 पृथक् ॥
 हिसुखश्चैव १८ सुष्टिश्च २० वज्र २१ मावह २२
 भैरव २३
 विमलश्च २४ घटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुष्प २६
 सत्यैव च ॥
 नवानां विष्णुमूर्तीनां सार्द्धमङ्गेन सुद्रिकाः ।
 क्रमात्तव समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
 संयोज्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्तं तु वै समम् ।
 प्रसार्य तर्ज्जनीयुगलं संयुक्तं सञ्जतः पुनः ॥
 अङ्गुष्ठौ च तथा सक्ता शङ्खसुदा प्रकीर्तिता ॥२०॥
 उत्तानमङ्गलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे द्वे कनिष्ठयोः ॥
 मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
 संयोनिरिति सा स्थाता सुदा देवीचतुष्टिदा ॥२०॥
 सुष्टिर्दक्षिणहस्तस्य यदोर्द्धाङ्गुष्ठिका भवेत् ।

मुद्रा

सा स्थातु शिखरिणी सुदा ब्राह्मीसूर्यप्रिया
 च सा ॥ २६ ॥
 अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य अङ्गुना पुनः ।
 मध्यमातर्ज्जनीनान् धेनुसुदेव वन्दनम् ॥
 सार्द्धधेनुरिति स्थाता चन्द्रप्रोतिविवर्द्धनी ॥२७॥
 करयोरङ्गुलीः सर्वाः सर्वाग्राण्येकतः स्थाता ॥
 नियोज्यार्द्धतले चैव तदङ्गुऽपि विद्युज्य च ।
 अग्नेरयं योजयेत् सुदा संमीलनी तु सा ॥२८॥
 भौमभूमिसुनीशानामयं प्रीतिविवर्द्धनी ।
 सर्वाङ्गुलीस्तु संसक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कियद्भागं तथान्यस्य तर्ज्जनीं कृत्वा तु कुण्डवत् ।
 समाख्याता कुण्डसुदा बुधवार्याशिवाप्रिया ॥२९॥
 सर्वाङ्गुलीनां मध्येस्तु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 प्रसायाङ्गुष्ठयुगलं संयोज्याग्नेन भैरवः ॥
 तदङ्गुष्ठद्वयं कार्यं मन्मुखं धितरेततः ।
 चक्रसुदा समाख्याता गुरुविष्णुशिवाप्रिया ॥३०॥
 अङ्गुष्ठं मध्यमाश्चैव नामधित्वा करस्य च ।
 दक्षिणस्यापरास्तिस्त्री योजयेदग्रतः पुनः ॥
 शूलसुदा समाख्याता मम शुकगुहप्रिया ॥३१॥
 निज्जगोज्ज्वल्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
 अग्राणि योजयेन्नध्ये तलस्यासव्यहस्ततः ।
 अधः कृत्वा वामहस्तं सुदा सिंहसुखी
 स्मृता ॥३५॥
 इयं प्रीत्यै तु दुर्गायाः सूर्यपुत्रस्य चक्रिणः ।
 भगसुदा कर्णमूले गीतुस्वाख्या प्रकीर्तिता ॥
 मम विष्णोस्तथा राहोः सर्वदा प्रीति-
 दायिनी ॥३६॥
 मृष्टिहयमयोक्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
 दक्षिणस्य कनिष्ठादीन् प्रसार्य क्रमतः पुनः ।
 तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
 अष्टौ सुदाः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ।
 प्रोन्नामो ३७ समन ३८ चैव विष्णं ३९ पाशु-
 पतं ४० तथा ॥
 शुद्धं ४१ त्वागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
 प्रसाधनी ४४ ।
 आङ्गुष्ठं करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु सुद्रिका ॥
 उग्रसुदा समाख्याता स्वहस्तस्य विषयेयाता ॥४५॥
 इन्द्रादिलोकपालानां दृष्ट सुदाः प्रकीर्तिताः ॥
 सर्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ।
 अङ्गुष्ठायाम् तर्ज्जनीं अग्रभागे नियोजयेत् ॥
 आङ्गुष्ठं मध्यमाभ्याम् दक्षहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तिस्तुष्टिदम् ॥
 सर्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ॥४६॥
 अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
 मध्यमाश्च कनिष्ठाश्च आङ्गुष्ठं दक्षिणे करे ।
 त्रिसुखाख्या समाख्याता विश्वदेवप्रिया सदा ॥
 केनोः प्रियेयं सततं मातृगामपि तुष्टिदा ॥४७॥
 तर्ज्जनीङ्गुष्ठयोरग्रभागां संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
 अन्या आङ्गुष्ठयेत् तिस्रः सासिवक्त्री प्रकीर्तिता ।
 पितृगामस्य साध्यानां सुदायां (वज्रकर्मणाः ॥
 सर्वदा प्रीतिजननी अतिवक्त्री प्रकीर्तिता ॥४८॥
 पादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

मुद्रा

ऊर्ध्वं संयोजयेत्तामौ अस्थौपरि तथाञ्जलिः ।
 योगमुद्रा समाख्याता योगिनां तत्त्वदायिनी ॥
 सर्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
 योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रौढिकरी सदा ॥४८॥
 प्राञ्जलिनां मुद्रा तु उर्ध्वाधोभावयोजिताम् ।
 विभिन्ना दृश्येदङ्गुली उर्ध्वाधः प्रष्टुतीक्ष्णतौ ॥
 मेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्विधिः प्रिया ॥५०॥
 अङ्गुष्ठे वे तु निःश्वस्य करयोः समधोस्तले ॥
 अग्रेण योजयेत् पश्चात् कनिष्ठायुगलं ततः ।
 उभयोर्हस्तयोश्चाभ्यास्तर्ज्ज्यादाश्च योजयेत् ॥
 अग्रयैस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत् कनिष्ठिकाम् ।
 मुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमाप्रिया ॥
 सर्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्तुतम् ॥५१॥
 आनन्य सद्यश्चतस्रस्य मध्यमानामिके तथा ॥
 तयोः पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठान् ततः परम् ।
 कनिष्ठां तर्ज्जनीं चैव अग्रेण योजयेत्ततः ॥
 बाणमुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥५२॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ तर्ज्जनीम् ॥
 प्रसार्य करयोः पश्चादङ्गुष्ठान् योजयेत् ।
 अङ्गुष्ठायैव तर्ज्ज्या अग्रेणापि च तर्ज्जनीम् ॥
 यथाशक्ति प्रसार्यापि धनुर्मुद्रा प्रकीर्तिता ॥५३॥
 सर्वाङ्गुलीनामग्राणि बाह्यातीर्थे नियोजयेत् ॥
 अनामिकायाः पृष्ठे तु अङ्गुष्ठाय नियोजयेत् ।
 अन्यं तूनीरवत् कृत्वा तेषामन्तस्तु भैरवः ।
 तूनीरमुद्रा चाख्याता सर्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी ॥५४॥
 मुद्रासु संस्थिता पूजा मुद्रासु परिचिन्तनम् ।
 मुद्रासु संस्थिता योगा मुद्रा मोदकरास्ततः ॥
 यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्मेणि ।
 यज्ञादौ क्तवने वापि हस्तकृत्यं न विद्यते ।
 तदा मुद्रायुतं कुंयादिष्टापूर्ते करद्वयम् ॥
 यज्ञकृत्येषु चैच्छक्तो हस्तो मुद्रासु च क्षमः ।
 तदा मुद्रां विधायैव तत् कृत्यं समाचरेत् ॥
 मुद्राविद्युक्तहस्तान् क्रियते कर्मेदेविकम् ।
 कृत्वा तन्निष्कलं यस्मात्तस्माद्मुद्रान्वितो भवेत् ॥
 विसर्जने तु देवानां यस्य या परिकीर्तिता ।
 मुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
 विद्वेषात्कान्तेन मुद्रां मुद्रायुक्तः समाचरेत् ।
 पूजनादि समस्तस्य कर्मे दृष्टेऽ विचक्षणः ॥
 ततो मुद्रा परं धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
 देवानां मोददा मुद्रा तस्मात्तां यत्नतश्चरेत् ॥
 अर्हयोगिन्महायोगिनियोनिर्ब्राह्मी च वैष्णवी ।
 मुद्रा विसर्जने प्रोक्ता शिवाविप्ररयोः सदा ॥
 दुर्गायाः सर्वरूपेषु मुद्रा सदाः प्रकीर्तिताः ।
 योगिश्च सम्पुटश्चैव महायोगिन्मथैव च ॥
 वर्णयित्वा यस्तुभावाद्दत्तादयश्च योजयेत् ।
 भवेयुस्तु त्रिपञ्चाशदस्या मुद्राः समस्ततः ॥
 ता यस्तुभावाद्दत्ताः स्युर्मुद्रा मोदकराः पराः ।
 एवं वा कथिता मुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदाः ॥
 इति कालिकापुराणे ६५ अध्यायः ॥

मुद्राङ्गुलिः, त्रि, (मुद्रया अङ्गुलिः ।) मुद्रया
 चिह्नितः । ह्यापाकरा मोदकरा इत्यादि
 भाषा । यथा,—

मुनिः

“धाता विश्वविद्वद्विमाचरितो देवोऽपि गौरी-
 मुचा-
 शेषानन्दविष्णुमाननयनो दद्याध्वरध्वस्तु ।
 देव्याः कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्गुलीरः स्थलः
 श्रुतेऽव्यावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम श्रान्तेः
 कथा ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥
 मुद्राङ्गुलिः, स्त्री, (मुद्रया ङ्गुलिः ।) पञ्चधा-
 ङ्गुल्यन्तर्गतङ्गुलिविशेषः । ह्यापाकर अन्तर इति
 भाषा । यथा,—
 “मुद्राङ्गुलिः शिख्याङ्गुलिर्पिर्लेखनिसम्भवा ।
 गुह्यिकाङ्गुलिसम्भवा ङ्गुलिः पञ्चधा स्तुताः ।
 यथाभिर्लिपिभिर्भोगा धरिणी शुभदा हरः ॥”

इति वाराहीतन्त्रम् ॥
 अस्याः पाठ्यत्वं धार्यत्वञ्च यथा,—
 “लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
 शिख्यादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यञ्च सर्वदा ॥”
 इति खड्गमालातन्त्रम् ॥
 मुद्रिका, स्त्री, (मुद्रा स्वार्थे कन् + ङ्गुली टाप् ।
 पूजाकारस्य द्रव्यत्वम् । अत इत्वं च ।) स्वर्ण-
 कृष्णादिनिर्मितमुद्रा । मोदर टाका इत्यादि
 भाषा । यथा,—
 “सौवर्णीं राजतीं ताम्बीमायनीं वा सुशो-
 भिताम् ।
 वलिलेन सहज्जितां प्रक्षिपेत् तच्च मुद्रिकाम् ॥”

इति मिताचरार्यं व्यवहाराध्यायः ॥
 मुद्रितं, त्रि, (मुद्रा मुद्रणं अस्त्य जातेति । मुद्रा
 इतच् ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सङ्कचितम् २ निद्राणं ३ मीलि-
 तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्राङ्कितञ्च (परि-
 त्यक्तम् । यथा, नैषधचरिते । ५ । १२ ।
 “मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्
 नारदं बलिरिपुः समवादीत् ॥”
 “मुद्रितं परित्यक्तम् ।” इति तट्टीका ॥

मुद्रा, य, (मुद्रयतीति । मुद्र + बाहुलकात् का ।
 एयोदरादित्वात् ह्रस्व धः ।) अर्थकम् । इत्य-
 मरः । १० । ४ । (यथा, महाभारते । ११ । ४७ । ३ ।
 “मुद्रा ज्ञानं मुद्रा दत्तं मुद्रा सेवा मुद्रा अमः ।
 एवं यो युक्तधर्मेः स्यात् सोऽमुद्रात्पुण्यमयुतम् ॥”)
 मुनिः, पुं, मनुते जानाति यः । (इति मन् +
 “मनेरच् ।” उणा० ४ । १२२ । इति इन् +
 अत उच्च ।) मौनप्रणी । इत्यर्थः । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । वाच्यमः २ । इत्यमरः । १२ । ७ । २ ।
 मौनी ३ व्रती ४ अविः ५ श्यापाङ्गः ६ सत्यवाक्
 ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ११ । ३५ ।
 “कलेन मूलेन च वारिभूरुहं
 मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृक्षयः ॥”)

तस्य लक्षणं यथा,—
 “दृष्टेऽनुवृत्तिमनाः मुखेषु विगतसङ्ख्यः ।
 बीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥३॥
 तस्य धर्मो यथा,—

मुनिः

ब्रह्मोवाच ।

“मुनिभिश्चरिता धर्मा उक्ता वाच । मया तव ।
 यैर्विष्णुस्तुष्यते देवः सुखादिपरिभाविकः ॥
 तर्पणेन च होमेन सन्ध्या बन्धनेन च ।
 प्राप्यते भगवान् विष्णुर्ब्रह्मकामार्थमोक्षदः ॥
 धर्मो विष्णुर्ब्रह्मो विष्णुः पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
 होमः सन्ध्या तथा ध्यानं धारणा सकलं
 हरिः ॥”

इति गारुड २२६ अध्यायः ॥३॥
 तस्याश्रमे वर्गनीयानि यथा । अतिथिपूजा १
 हरिणविश्रासः २ हिंस्रजन्तुश्रान्तता ३ यज्ञ-
 धूमः ४ मुनिसुतः ५ इमसेकः ६ वल्कलः ७
 दन्तश्च ८ । इति कविकल्पलता ॥३॥ मुनिविश्र-
 वाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—
 “पुलस्त्यो दत्तकन्याश्च पुलस्त्यो वामकर्कशः ।
 दत्तकन्यास्तथात्रिंश वामनेजातु क्रतुः स्वयम् ॥
 अरणिर्नासिकारन्ध्रात् अङ्गिराश्च सुखादयः ।
 भृगुश्च वामपार्श्वे दत्तो दक्षिणपार्श्वतः ॥
 ह्यायायाः कर्दमी आतो नामेः पञ्चशिखस्तथा ।
 वत्सश्चैव वोदुश्च कण्ठदेशाच्च नारदः ॥
 मरीचिः स्कन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात् ।
 वशिष्ठो रसनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठतः ॥
 हंसश्च वामकृत्वेक्ष दन्तकुलेर्यतिः स्वयम् ।
 वृद्धिं विधातुश्च विधिवश्चकाराणां सुतानपि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्यायः ॥३॥
 गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् सृष्टा
 सुनयो यथा,—
 “ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसात्सृजिषोऽव्यजत् ।
 अग्निश्चैवममन्तं श्रौतकं जाजलिं नृदुम् ॥
 क्रुसुखिं वेदकौण्डिन्यं हारीतं कश्यपं लपम् ।
 गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनिं भार्गवमथयम् ॥
 वृद्धं पाराशरं कण्वं माण्डवं मुनिकेवलम् ।
 श्वेतं सुतालं दमनं सुहोत्रं कश्यपेव च ॥
 गौगाक्षिश्च महाबाहुं जेगीथयं तदैव च ।
 दधिपञ्चमुखं विप्रं ! जगभं कर्कमेव च ॥
 कामाथनं गोभिलश्च मुनिसुतं महाव्रतम् ।
 जटामालिनमथयं चाटुहासश्च दाख्यम् ॥
 आत्रेयश्चाप्यङ्गिरसमौपमन्यं महाव्रतम् ॥
 गोकर्णश्च गुहावासं शिखण्डिश्च महाव्रतम् ॥
 सुपालकं गौतमश्च तथा वेदशिरो ब्रतम् ॥
 एतानान्याश्च विप्रैर्नाना ब्रह्मा लोकप्रितामहः ।
 परिकल्पयाकरोदयामं गयासुरशरीरके ॥”

इति पायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥३॥
 मुनिविशेषानां व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “कनिकल्पान्तरेऽतीतं सृष्टुः सृष्टिविधौ पुनः ।
 मरीचिमिर्मेऽङ्गिभिः सार्द्धं कण्ठाद्बभूव सः ॥
 विधेनरदनास्त्रश्च कण्ठदेशाद्बभूव सः ।
 नारदश्चेति विख्यातो सुनीन्द्रस्तेन हेतुना ॥
 यः पुत्रश्चेतसो धातुर्बभूव मुनिपुङ्गवः ।
 तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे प्रितामहः ॥
 यभूव धातुर्यः पुनः सहसा दक्षपार्श्वतः ।
 सर्वकर्मणि दक्षश्च तेन दक्षः प्रकीर्तितः ॥

मुनिः

वेदेषु कर्हगः शब्दश्चायायां वर्तते स्फुटः ।
 बभूव कर्हमाहातः कर्हमस्तीन कीर्तितः ॥
 तेजोभेदं मरीचिष्व वेदेषु वर्तते स्फुटम् ।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्तितः ॥
 क्रतुसंघश्च बालेन ज्ञतो जन्मान्तरेऽधुना ।
 ब्रह्मपुत्रोऽपि तस्मान्ना क्रतुरित्यभिधीयते ॥
 प्रधानाङ्गं सुखं धातुस्तेन जातश्च बालकः ।
 हरस्तेनस्विवचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्तितः ॥
 अतितेजस्विनि भृगुर्जन्ते नास्ति शौनकः ।।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 वशीभूतश्च शिष्टश्च जातः सद्यो हि बालकः ।
 अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्तितः ॥
 बालोऽप्यनगवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
 प्रज्वलन् पूर्वतपसा चारुणस्तेन कीर्तितः ॥
 हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो ध्रुवम् ।
 बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्तितः ॥
 सन्ततं यस्य यत्रश्च तपःसु बालकस्य च ।
 प्रकीर्तितो यतिस्तेन संयतः सत्त्वकर्मसु ॥
 पुलस्तपःसु वेदेषु वर्तते ह स्फुटोऽपि च ।
 स्फुटं तपःस्वरूपस्य पुलस्तकेन कीर्तितः ॥
 पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्वजन्मनाम् ।
 तपःसंघः समूहश्च पुलस्तकेन बालकः ॥
 त्रिगुणायां प्रकृतां त्रिविधाष्वश्च प्रवर्तते ।
 तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिगुण्यते ॥
 अष्टाश्वामिशितारूपाः पञ्च सन्ति च मस्तके ।
 तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिवः स्मृतः ॥
 अपान्तरतमे देशे तपस्तेजोऽन्यजन्मनि ।
 अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्तितम् ॥
 स्वयन्तपः समाप्नोति वाह्यं च प्रापयेत् परान् ।
 ऊटुः समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 तपसस्तेजसा बालो दीप्तिमान् स्मृतो मुने ।।
 तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्तितः ॥”
 इति ब्रह्मवेत्ते ब्रह्मखण्डे २ अध्यायः ॥
 ब्रह्मसेनतः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥
 प्रियालक्षः । पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७६ ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, दलकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्य-
 तमा । यथा, महाभारते । १।६५।११-१२ ।
 “मरीचैः कश्यपः पुत्रः कश्यपासु दमाः प्रजाः ।
 प्रचक्षिरे महाभागा दलकन्यास्तथोदयः ॥
 अदितिर्दितिर्दुः काला दनायुः सिंहिका
 तथा ।
 क्रोधा प्राधा च विष्ठा च विनता कपिला
 मुनिः ॥”
 अष्टवस्त्रान्तर्गतस्य आपनामकस्य बसोः पुत्रे,
 पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ४० ।
 “आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः आत्मी मुनि-
 क्षया ।”
 कौचहीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
 १०१ । ८३-८५ ।
 “कौचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽनुगः ।
 मनोऽनुगात् परे चोष्णस्तृतीयोऽपि च उच्यते ॥

मुनिपु

उगात् परे पावनकः पावनादन्वकारकः ।
 अन्वकारकदेशान् मुनिदेशस्तथापरः ॥”
 (मुनिमतः पुत्राणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । २२ ।
 “तथा मुनिमतः समपुत्राणां च निबोध मे ।
 मुनिश्च दुष्टभिस्त्रैव सप्तमः परिकीर्तितः ॥”
 कुरुपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।६४।४६ ॥
 “अविचिंतितमभिज्यस्तं तथा चेन्नरथं मुनिम् ॥”
 मुनिखर्चूरिका, स्त्री, (मुनिप्रिया खर्चूरिका इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) खर्चूरीप्रभेदः । यथा,
 “मुनिखर्चूरिका तन्वा राजेष्टा ऋतुसंमिता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुनिच्छदः, पुं. (मुनयः अत्राद्यः सप्त तत्-
 संख्यकाः कृदाः प्रजागयस्य ।) मन्त्रच्छदवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेधिका । यथा,
 भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 ‘मेधिका मेधिनी मेधी दीपनी बहुपुस्तिका ।’
 इत्यादि ।
 ‘मुष्टिका बहुपर्णी च पीतवोजा मुनिच्छदा ।’
 इत्यन्तम् ॥)
 मुनिनरः, पुं, (मुनेरगस्तस्य प्रियः नरः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) वकटवृक्षः । इति
 रत्नमाला ॥
 मुनिदमः, पुं. (मुनेरगस्तस्य प्रियः दमः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) श्योनाकवृक्षः । इति
 रत्नमाला ॥ श्योनाकप्रभेदः । वकटवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नेपथ्यचरिते । १।६६ ।
 “मुनिदमः कोरकितः श्रितिदुति-
 वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ॥”
 “मुनिदमः वकटवृक्षः ।” इति तट्टीका ॥ अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “अथागस्त्यो वज्रसेनो मुनिपुष्यो मुनिदमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “श्योनाको भूतपुण्यश्च पूतवृक्षो मुनिदमः ।
 दीर्घवृक्षश्च कटुहो भल्लकटुगटकोऽरुणः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 मुनिनिर्मितः, पुं. (मुनिना निर्मितः ।) लिङ्गिणः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “लिङ्गिणो रोमशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि ।
 लिङ्गिणो रुचिस्तु भेदी पितृहन्तापहः स्मृतः ।
 सुशीतो वातलो रूक्षो मृजलश्चाध्मरोद्धरः ॥”
 मुनिपितृजं, स्त्री, (मुनीनां पितृजमिव ।) ताम्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुनिपुङ्गवः, पुं. (मुनिः पुङ्गव इव ।) मुनिश्रेष्ठः ।
 इत्यमरटीका । (यथा, रामायणे । १।१।१ ।
 “तपःस्नाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
 नारदं परिपश्यन् बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”)
 मुनिपुत्रः, पुं. (मुनीनां पुत्र इव ।) मुनिप्रियादास्य
 तथालम् ।) दमनकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 ऋषिसुतश्च ॥
 मुनिपुत्रकः, पुं, खड्गजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, तिथितत्त्वे कृष्णविधिप्रकरणे ।

मुमुक्षुः

“त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकश्च”
 अष्टव्यतामेवि शिखोद्भवेन ।
 मंडयसे प्रात्रपि निर्गतायाम्
 त्वं खड्गनाशकं मयो नमस्ते ॥”
 मुनिपुष्यं, स्त्री, (मुनिदम इति । “ठाजा दावर्धुं
 द्वितीयादयः ।” ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र “विनापि
 प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषालोपो वक्तव्यः ।”
 इति काशिकोक्तेः । दम इत्यस्य लोपे मुनिः तस्य
 पुष्यम् ।) वकपुष्यम् ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “विहाय सर्वपुण्याणि मुनिपुष्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् ॥”
 वकटवृक्षे, पुं । तत्पर्यायो यथा,—
 “अथागस्त्यो वज्रसेनो मुनिपुष्यो मुनिदमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मुनिपुष्यकं, स्त्री, (मुनिपुष्य + संज्ञायां कन् ।) वक-
 पुष्यम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रश्च माघश्च तमालामलकीदलम् ।
 करारं तुलसीश्चैव पञ्च मुनिपुष्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
 लकम् ॥”
 इति कादशीतन्त्रम् ॥
 मुनिपूगः, पुं, (मुनिप्रियः पूगः ।) गुवाकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रामपूगः २ कामीनः ३ सुरे-
 वटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुनिभेनर्जं, स्त्री, (मुनीनां भेनर्जम् ।) आगस्त्यः ।
 हरितकी । लङ्घनम् । इति मेदिनी । जे, ६६ ॥
 मुनिमुन्नतः, पुं. (मुनिमुन्नतः ।) वृत्ताहन् । स च
 बहुविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ॥
 मुनिस्थानं, स्त्री, (मुनीनां स्थानम् ।) आश्रमः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥
 मुनीन्द्रः, पुं. (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः
 श्रेष्ठः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥ ऋषि-
 श्रेष्ठश्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७०।३०६ ।
 “पतन्ममेव तस्माच्च पाणिभ्यां स तमगहीन् ।
 मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समान्नास्य जगाद् च ॥”
 दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । २५५ । ५ ।
 “वृषपत्न्या विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।”
 सुतश्च उ गत्वाम् । इति कविकण्ठदमः ॥ (भा०-
 पर०-संज्ञ०-संज्ञः ।) पञ्चमस्वरो । ओष्ठ्यवर्ग-
 शेषादिः । नोपधः । उ सुचित्वा सुक्ता । इति
 दुर्गादासः ॥
 मुमुक्षुः, पुं. (मोक्षमिच्छतीति । लुच् + लृच् + उः ।)
 मुक्तिमिच्छः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
 ४ । १५ ।
 “यत्नं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्माच्च पूर्णैः पूर्वैस्तत् कृतम् ॥”)
 तत्पर्यायः । श्रमणः २ यतिः ३ वार्चयमः ४
 व्रतौ ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९
 निर्गन्धः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः
 १ । ७५ ॥ अथ मुमुक्षुलक्षणम् । मनुः ।
 “इह चामुज वा काव्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्तते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तमुपदिश्यते ॥

सुमुक्षुः

प्रवृत्तं कर्म संसेय देवानामेति सार्धिताम् ।
निवृत्तं सेयमानस्तु भूतान्येति पञ्च वै ॥”
कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्
प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितं पुनश्च-
ज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्त-
सुच्यते । सार्धितां समानगतितां ऋषेर्गोचर्यत्वात्
पञ्चभूतान्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोती-
त्यर्थः । विष्णुपुराणे च ॥६॥७॥८॥ विप्रश्च फलदा
काम्या निष्कामाणाञ्च सुक्तिदा । भगवद्गीतापि ।
“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥”
युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलाय इत्यर्थं
समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्मिति
शेषः । शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां
भवाम् । सत्त्वमुद्धिः ज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्म-
संन्यासः ज्ञाननिष्ठाकमेवेति वाक्यशेषः ।
अयुक्तस्तद्विहर्षः । कामकारेण कामप्रेरित-
तया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः
सन् फलायैवं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो
नितरां बन्धं प्राप्नोति । तथा च अयुक्तं प्रति
भगवद्वाक्यम् ।

“मयि सर्वानि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
संन्यस्य निःस्पृह्य समये इति यावत् । अध्यात्म-
चेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भक्त्यवत् करोमि
इत्यनया बुद्ध्या निराशीर्युक्तकामसङ्कल्पः ।
अतएव निर्ममः ममत्तारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । युक्तमाह स एव ।

“यत् करोषि यद्वासि यच्चुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कीर्तय । तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“कर्मेण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तं कर्ममहोमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्यजन्ताः प्रयान्ति ॥”

कर्ममर्ही भारतवर्षरूपाम् । एकादशस्कन्धे ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥”
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि-
क्रियमाणं तस्मिन्नासक्तिनस्तत्फलं स्यादेव न तु
नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गो-
ऽनभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितुं न तु फलोद्देशेन ।
अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि लभते फलं भवत्येव
इत्याह रोचनार्थेति कर्मणि रच्युत्पादनार्था ।
अतएव तत्रैव ।

“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविषयया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् ॥
उत्पत्तौ च हि कामेषु प्राणिषु खलनेषु च ।
आवक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥
न तानविदधः स्वार्थं भ्राम्यन्तो वृजिनाञ्चनि ।
कथं युज्यात् पुनस्तु तांस्तमो विशतो बुधः ॥

सुमुक्षुः

एवं अवसितं केचिद्विज्ञाय कुवन्तयः ।
फलश्रुतिं कुसुमिता न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥”
इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति
किन्तु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवा-
न्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं यथा-
भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनम् । यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खल्लङ्कुलकान् ।
पिबैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥”
तत्रागदपानस्य न खलु खल्लादिनाभ एव
प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तर-
फलैः प्रलोभयन् मोक्षार्थैव कर्माणि विधत्ते ।
ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-
मेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह
उत्पत्तौ च हि कामेषु । उत्पत्त्या स्वभावेन एव
कामेषु पञ्चादिषु प्राणिषु व्यावृत्तिरित्यव-
वीर्यादिषु खलनेषु पुत्तदारादिषु अनर्थहेतुषु
परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमधिष्ठः अजानतः अतो न तान् प्रज्ञी-
भूतान् बुधो वेदोऽयदोधयति तदेव श्रेयः इति
विश्रुतितान् इत्यर्थः । तान् गवम्भूतान् वृजिना
ञ्चनि कामवर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यन्तः ततः
पुनस्तमोभूतवृज्यादियोनिं विश्रुत इति । पशु-
काम इति च सुखपुत्तादिकामः इति च कथं
पुनस्तस्यैव कामेषु अयं बुधो वेदो युज्यान् प्रव-
र्त्तयेत् । तथा सत्यनामः स्यान् इति भावः ।
कथं तर्हि कर्मभीमांसकाः फलपरतां वदन्ति
तत्राह । एवमिति अवसितं वेदस्याभिप्रायं
अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रम-
णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुवन्तं कुवन्तय-
स्तत्राह हि यस्मान् वेदज्ञा आसादयः न तथा
पदन्ति इति । अतएव निष्कामकर्मण्य आत्म-
ज्ञानार्थोक्ता यथा,—

“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचित्नेह दृश्यते ॥”
सोऽपि दूरितजयद्वारा न याच्यते । तथा च ।
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ॥”
तथा श्रुतिः ।
“तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
ब्रह्मचर्येण तपसा ब्रह्मया दानेन यज्ञेनानुशनेन
चेति ॥”
तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानशेषताच्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रव-
र्त्तते । पण्डितेनापि मूर्खः कान्ये कर्मणि न
प्रवर्त्तयितव्य इत्याह घटस्कन्धे ।
“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्ब्रह्मज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणोऽप्ययं वाक्कृतोऽपि भिषक्-
तमः ॥”

राति ददाति इति समयप्रदीपे श्रीदत्तः ॥
“दासीदासमलङ्कारमत्रं घट्टरससम्भवम् ।
पुरुषोत्तमतुल्यं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
यद्वदित्तमं लोके यच्चाप्यस्ति यद्दे श्रुतिः ।
तत्तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥”

सुमुक्षुः

इदं दानं ब्राह्मणसम्पदानकमेव विष्णुप्रोक्तिसु-
द्दिश्य एवं सर्वत्र दानं । विष्णुप्रोक्तः सामान्यतः
श्रुतत्वात् । अथ विष्णुप्रोक्तौ देवताधिकरणन्याय-
विरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविषयकत्वेन
तत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः । ब्राह्मणसम्पदान-
कत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्-
मासभेदेन तत्तद्दानमभिधाय ।

“विष्णुप्रोत्तर्यमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ।
देयानि विप्रमुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥”
इत्यभिधाय दासीदानमित्यादिवचनद्वयाभि-
धानात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरादिपुराणयोः ।
“यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो महासुते ! ।
तत्तद्व्यतसुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरवृत्तीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानक-
मेव दानं यथा,—

“विष्णोः शृङ्गप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात् ।
इत्यादिना ।
“श्रीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् ।
इत्वा वे देवदेवाय वाल्मिमेधफलं लभेत् ॥”
इत्यन्तेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम् ।
“अकामः सार्वकालो लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत् ।

तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
धर्मेवाणिजिका सृष्टाः फलकामा नराधमाः ।
अर्चयन्ति जगद्भार्यं ते कामागाप्रवृत्त्युत ॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥”
तथा ।

“पदभ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् ।
सृष्ट्वा प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः ॥”
उक्तवामनपुराणवचने सार्वकालिकमित्यनेन
भलमासादावपि विष्णुप्रोत्तर्यं देयमिति । इति
भलमासतत्त्वम् ॥

(तत्र सुमुक्षुतामुद्यमानि व्याख्यास्यामः । तत्र
लोकदोषदर्शिनो सुमुक्षोरादित एवाचाख्या-
भिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम् । अक्षरवोप-
चर्या धर्मशास्त्रानुगमनं तदर्थवबोधस्तेनाव-
ष्टम्भस्तत्र यथोक्ताः क्रियाः सत्तासुपासनमसतां
परिवर्त्तनं न सङ्गतिर्दुर्लभं सत्यं सर्वभूतहित-
मपरुषमनतिकारो परोक्ष वचनं सर्वप्राणेषु
आत्मनीवावेक्षा सर्वसामस्तरणमसङ्कल्पन-
मप्रार्थना अनभिभाषणञ्च स्त्रीणां सर्वपरित्यज-
त्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं घातुरागनिवसनं
कन्यासौवनहेतोः स्त्रीणां पिप्पलकं शौचाधान-
हेतोः जलकुण्डिका दृष्टधारणं भस्माचम्यार्थ-
पात्रं प्राणधारणार्थमेककालमयाज्यो यथो-
पपन्न एवाभ्यवहारः । अमापनयनार्थं शीर्ष-
युष्कपर्णवृक्षाक्षरगोपधानं ध्यानहेतोः काय-
निवन्धनं वनेष्वनिकेतवासः तन्त्रानिदानस्यादि-
कर्मवर्त्तनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनियजः
सुप्रस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रवृत्त्येष्टादि-
कैव्यारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कार-
स्तुतिगर्हावमानचमत्वं श्रुतिपासायासश्चम-

मुरली

सुरला, स्त्री, (सुरं वेष्टनं लाति। ला + कः।)
 नर्मदानदी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 उपसर्गसुचरिति ॥१॥) ततः प्रविशति नदीद्वयं

सुरारि:

तमसा सुरला च । तमसा । सखि सुरने ।
किमसि सम्मानेव । केरलदेशस्था काचिमरी ।
यथा च । रघुर्वंश । ४ । ५५ ।

“सुरलामास्तोहृतमगमत् केतकं रजः ।
तद्योधवारवाणानामयत्रपटवासनाम् ॥”
“सुरला नाम केरलदेशेषु काचिमरी ।” इति
तट्टीकालम् मल्लिनाथः ॥

सुरली, स्त्री, (सुरं अङ्गुलिच्युतं लाति प्राप्नोतीति
ला + कः + स्त्रियां ङीप् ।) खनामख्यात-
शुपिरवाद्यम् । तत्पण्यायः । वंशी २ वंशिका ४
वंशनालिका ४ सानेयिका ५ सानेयी ६
मानिका ७ सुरलासिका ८ । शेषचतुष्टयं
सानायि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राधा-
तन्त्रे । २३ ।

“वाद्यन् सुरलीं लणः प्रङ्गं वेणुं तथापरम् ।
कात्यायनो नमस्कृत्य हरिः पद्मदलेक्षणः ॥”

सुरलीधरः, पुं, (सुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
श्रीलणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
तन्त्रे ।

“वेङ्कटदक्षिणे भागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी दिभुजो सुरलीधरः ॥”

सुरहा, [न] पुं, (सुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुरा, स्त्री, (सुरति सौरभेण वेष्टयति । सुर +
इगुपधत्वात् कः टाप् च ।) खनामख्यातगन्ध-
द्रवम् । (यथा, गरुडपुराणे । १६० ।

“तथा हिक्का हरेत् पीता सौवर्चलसुतासुरा ।”
तत्पण्यायः । तालपत्र्या २ देव्या ३ गन्धकटो ४
गन्धनी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ।
(तथास्याः पण्यायान्तरं गुणाच्च ।

“सुरा गन्धकटो देव्या सुरभिः शालपत्रिका ।
सुरा तित्ता हिमा स्नाहो लघ्वी पित्तानिला-
पहा ।

ज्वराहृद्भूतरक्षोघ्नी कुडकासविनाशनी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तस्या लक्षणं यथा । सुरा पीता वरा प्रोक्ता ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥
अस्या अनुशेषनगुणाः । अलक्ष्मीरक्षोघ्नी-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिघण्टोक्त-
गुणपण्यायौ पुराशब्दे दृश्यौ ॥

सुरारिः, पुं, (पुरस्वारिः ।) श्रीलणः । अस्य
कुपतिर्यथा,—

“सुरः क्लेशे च सन्नापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
देवभेदेऽप्यरिस्तेषां सुरारिस्तेन कौर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलणजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽसौ सुरारिर्देवर्षे ! देवो यस्मै तु किं नरः ।
देवो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम् ॥”
पुलस्त्य उवाच ।

“योऽसौ रजःसत्त्वमायागुणवाञ्छ तमोमयः ।
निर्गन्धः सन्धो आपौ सुरारिर्मेधुच्छदनः ॥”

सुरारि:

श्रीनारद उवाच ।

“योऽसौ मुर इति स्थानः कस्य पुत्रस्य गीयते ।
कथञ्च निहतः संख्ये विष्णुना तददस मे ॥”

पुलस्त्य उवाच ।

“अयतां कथयिष्यामि सुरासुरनिवर्हणम् ।
विनिवृत्तिदमाख्यानं पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥
कथयत्यौरसः पुत्रो सुरो नाम महाबलः ।
स ददर्श रणे शम्भुं दितिपुत्रोऽसुरोत्तमः ॥
ततः स मरणाद् भीतस्त्वा वर्षगगान् वहन् ।
आराधयामास विभं ज्ञानागमपराजितम् ॥
ततोऽस्य तुष्टो वग्दः प्राह वत्स ! वरं वृणु ।
स च वव्रे तदा देवो वग्मेनं पितामहान् ॥
यं यं करतलेनाहं स्फुरेयं समरे विभो ! ।
स स मङ्गस्तसंख्येऽस्ममरोऽपि न्रियत्वज ॥
वाङ्मूला स भगवान् जप्ता लोकपितामहः ।
ततोऽभ्यगाम्नाहतेजा सुरः सुरगिरिं बली ।
जगाम धर्मराजानं विजितुं दण्डपाणिनम् ॥”

सुर उवाच ।

“यम ! प्रजासंयमनाजिज्ञृक्षिं कर्तुमर्हसि ।
नो चेत्तवाद्यं ह्निष्याहं मृद्वानं पातये भुवि ॥
तमाह धर्मराज्वाक्यं यदि मां संयमेद्ववान् ।
गोपितासि पुरा सत्यं कथिष्ये वचनं तव ॥
सुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता नदस्व माम् ।
अहं तच्च पराजित्य वारयामि न संशयः ॥
यमस्तं प्राह मां विण्णुर्दिवस्त्रक्रगदाधरः ।
श्वेतहोपनिवासी यः स मां संयमेतेऽययः ॥
इत्येव सुक्तो वचनं दुष्प्राप्तिमगमन्मुरः ॥

तमागतं प्राह मुने । मधुप्रः
प्राप्नोऽसि केनासुर ! कारणेन ।
स प्राह युद्धं सह वै त्वयाद्य
तं प्राह भूयः सुरशत्रुहन्ता ॥
यदीह मां योद्धुमुपागमोऽसि
तत् कम्पते ते हृदयं किमर्थम् ।
ज्वरातुरस्यैव मुहुर्मुहुर्देहं
तन्नेव योनस्य सह कातरणम् ॥
इत्येवमुक्तो मधुच्छदनेन
सुरस्तदा स्वं हृदये स्मरन्तम् ।
कथं तु कम्पेति मुहुस्तदोक्ता
निपातयामास विपन्नबुद्धिः ॥
हरिश्च चक्रं मृदुलाघवेन
समोक्त तत्तस्य शिरस्तु शत्रोः ।
चिच्छेद देवास्तु गतवथाभवन्
देवं प्रशंसन्ति च पद्मनाभम् ।
इतः प्रसिद्धं समुपाजगाम
सुरारिरित्येव हरिर्महात्मा ॥
इति वामने ५७ । ५८ अध्यायौ ॥

अनर्घराघवव्यक्तार्ता । यथा । ‘अस्ति मौजला-
गोत्रससुद्धतस्य महाकवेर्भट्टश्रीवह्मनात्मनस्य
तन्मुमोहदयनन्दनस्य सुरारिनामधेयस्य कवः
कतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुञ्जानाः
सामाजिकाशुपासकैः ।’ इति तत्कृतनाटक-
गद्यम् ॥

सुष

सुच्छं वा मोहे । उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) पयर्गोष्ठादिः ।

इन्दी । तेन क्षिपि राल्लोप इति क्लृप्ता सुरौ
सुरः । वा मूर्च्छितं मूर्च्छं तेन । मोहो ज्ञान-
रहितीभावः । उच्छ्रायो वृद्धिः । मूर्च्छेति
रोगी । सुमूर्च्छं संख्यं रामस्य समानव्यसने
हराविति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
मुर्मुरी, स्त्री, अङ्गारधानिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मुर्मुरः, पुं, तुषामिः ॥ (यथा माघे । ६ । ६ ।

“अरहुताश्रममुर्मुरचर्गतां
दधुरिवास्त्रवणस्य रजःकणाः ।
निपतिताः परितः पथिकवृक्षा-
शुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥”

मन्मथः । रविवाजिः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥
(स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
३ । २०१ । २५ ।

“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुमुरा तथा ।
तुङ्गवेष्ठा लण्डवेष्ठा कपिला धोण एव च ॥”
मुञ्जं ई नहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् । निष्ठायां मणिट् ।) आद्यः पञ्चम-
स्वरी । मूः सुरौ सुरः । नहो बन्धनम् । ई
मूर्च्छः । इति दुर्गादासः ॥

सुल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् । अकार्थे भा०-उभ०-अक०-
सेट् ।) रोपणं आरोपणम् । क भोजयति वृक्षं
लोकः । गोविन्दभट्टस्य रोहणे इति पठित्वा
रोहणं जम्ब इति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥
सुशटी, स्त्री, (सुष + अटन् । एपोदरादित्वात्
साधुः ।) सितकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुश(य)लिका, स्त्री, (सुग + ‘वृषादिभ्यश्चित् ।’
उणा० १।१०८ । इति कलञ्चित् स्यात् । टाप् ।
ततः संज्ञायां कन् । अकारश्चत्वम् ।) पत्नी ।
तालमूली । तत्पण्यायः सुवहा २ तालपत्रिका ३
गोधापदी ४ हेमपुष्पी ५ भूताली ६ दीर्घ-
कण्टिका ७ सुषली ८ तालिका ९ तालमूलिका
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्थोऽपि ११ । इति
जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । दृढत्वम् । पुष्टिवनप्रदत्वम् । पिच्छिन्-
त्वम् । कफहत्वम् । पित्तदाहशमहरत्वञ्च ।
“सुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापर-
संज्ञिका ।

श्वेता खल्वगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥
इति राजनिघण्टुः ॥

“तालमूली तु विद्वद्भिर्युष्मन्ती परिकीर्तिता ।
सुषली मधुरा वृक्षा वीर्योष्णा वृद्धणी गुरुः ।
तित्ता रसायनी हन्ति गुदवाय्वानिलं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मोषति । इति दुर्गादासः ॥
सुष ग लुच्छने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (का०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग सुष्ठाति । इति दुर्गादासः ॥

सुय इह हि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-सक-सैट् ।) इह इह खल्वनम् । य
सुस्यति विपक्षं चतुरः । इह असुसत् अमोषीत्
अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं ङ इत्यन्ये । इति
द्रुगांदासः ॥

सुषलः, पुं, स्त्री, (सुषलं सुस्यतेनेन वेति । सुष् +
“हृषादिभ्यश्चित् ।” उणा० १।१०८ । इति
कलञ्चित् स्यात् ।) अयोधम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ इत्यमरटीकायां । (यथा, मार्कण्डेयः ।
११६।१८ ।

“सुनन्दं नाम सुषलं तद्वत् यन्निर्मितं पुरा ।
तत्पहारं च दुष्टात्मा तेन हन्ति रथे रिपून् ॥”
विष्णुसंहिता । यथा, महाभारते ॥ ११।१५२ ।
“बाहुनिर्मुषलश्चैव वचोऽग्रीवस्तथैव च ॥”
(ताजवमथोऽप्ययम् । “सुष् खल्वने सुषलः ।”
उणा० १।१०८ । इत्यमरटीकायां ।)

सुषली, स्त्री, (सुस्यत इति । सुष् + कलः ङीष् ।)
नालमूलिका । एहगोधिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुषल्यः, त्रि, (सुषलमर्हतीति । सुषल + “हृषा-
दिभ्यो यः ।” ५।१।६६ । इति यः ।) सुषल-
वधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुषा, स्त्री, (सुष् + कः टाप् ।) नृषा । इत्य-
मरटीकायां रायसुक्रटः । २।१०।३३ । सुषी
इति भाषा ॥

सुषितं, त्रि, (सुष् + कर्मणि क्तः ।) चौरित-
द्रवम् । तत्पर्यायः ॥ नृषितम् २ । इत्यमरः । ३।
२।८८ । (वञ्चितः । यथा, भागवते ॥ ११।१३७ ।
“नाहं वेद्मि यवमितं पित्रोर्वै कुलनन्दन ॥
मान्धात्या वा महाबाहो ! सुषितोऽस्मि महा-
त्मभिः ॥”

“सुषितो वञ्चितोऽस्मि ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरः ॥

सुष्कः, पुं, (सुष्णाति वीर्यमिति । सुष् + “कृष्ट
भूषुषिषिभ्यः कक् । उणा० ३।४१ । इति
कक् ।) अस्त्रकोषः । इत्यमरः । १।६।६ ।
(यथा, बागभटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ।
“स्नानाच्युतमसुक्तं हि सुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥”)
मोचकट्टः । संघातः । इति मेदिनी । के, ११ ।
तत्करः । मोचलः । इति हेमचन्द्रः । ३।२७६ ।

सुष्कः, पुं, (सुष्कः । संघातं कन् ।) दृष्टविशेषः ।
अष्टापादक इति वङ्गभाषा । मोषा इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मोषीष्टः २ ।
आटलः ३ । अष्टापाटलः ४ । मोचः ५ । इत्य-
मरः । २।४।३६ । मोचकः ६ । सुष्कः ७ ।
मोचकः ८ । सुष्कः ९ । मोलिकः १० । मेहनः ११ ।
चारदृष्टः १२ । पाटली १३ । विषापङ्कः १४ ।
जटाकः १५ । वनवासी १६ । सुतीक्ष्णकः १७ ।
इति राजनिर्घण्टः । मोलिकः १८ । चार-
दृष्टः १९ । अष्टा २० । अष्टाकः २१ । आटः २२ ।
इति शब्दरत्नावली । स तु पलाशवृक्षस्य त-
द्वयः । अतस्तस्यमेवेन द्विविधः । तस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । यावृत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफघातकारित्वम् । विषमेदोगुल्लककुप्लि-
रोगलमिश्रकृताश्रित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
रेचनत्वम् । पाचनत्वम् । औदोदरातिनाश-
ित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
चिकित्ससास्थाने । ६ अध्यायः ।

“जीर्णं पक्वं तद्वहिराद्येन

हन्वात् कुष्ठं सुष्कं चापि सर्पिः ॥”)

सुष्करः, पुं, (प्रशस्तः सुष्कोऽस्यास्ति । सुष्क +
“अथसुषिसुष्कमधो रः ।” ५।२।१०७ । इति रः ।)
प्रशस्ताः । इति हेमचन्द्रः । ३।१५१ ।
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ३।७।२।८ ।
“रेतो विकरोति सुष्करो भवत्येव प्रजनयिता
यन्सुष्करस्तस्मात्सुष्करो भवति तं न स ॥”)
सुष्कमूत्रः, पुं, (सुष्कं मूत्रम् ।) दृष्टगरहितः ।
स तु राशोऽन्नः पुररक्तः । खोना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अनुपस्यः २ । स्त्रीसभायः ३ ।
महलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिः, पुं, स्त्री, (सुष् + क्तिप् ।) पत्रपरिमाणम् ।
चारि तोला इति भाषा । (वेद्यके आठतोला
इति प्रसिद्धिः ।

“स्यात् कर्षाभ्यामर्धपत्रं शुक्तिरष्टमिका तथा ।

शुक्तिभ्याश्च पत्रं त्रयं सुष्टिरान्नसुष्टिका ॥”

इति वेद्यकशास्त्रे पूर्णसूत्रे प्रथमेऽध्याये ॥

“पलाहं शुक्तिमिच्छन्ति तथाऽष्टमावकास्ति ।

पत्रं विष्वक् सुष्टिः स्यात्—”

इति गार्हपत्ये अष्टाधिकविंशततमेऽध्याये ।)

बहुपाणिः । सुटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सम्प्लितताङ्गुलिपाणिः २ । सुस्तुः ३ । सुसुटी ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३।०६१ । त्वरः । इति

मेदिनी । टे, २५ । खड्गेर सुट इति भाषा ।

(यथा, महाभारते । १।१६।१७ ।

“परिवैरायसेस्तीक्ष्णोः सन्निकर्षे च सुष्टिभिः ।

निज्जनांसमरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥”)

कुञ्जद्विभागः । कुटाक इति भाषा । यथा,—

“अष्टसुष्टिर्भवेत् कुञ्जः कुञ्जयोऽष्टौ च पुष्कलः ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(सुष् + क्तिप् ।) मोषणम् । इति सुषधात्वर्थ-

दर्शनम् । प्रहारविशेषः । किञ्च इति भाषा ।

यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६० । १५—१६ ।

“चिक्षेदापतस्तस्य सुष्ठं निशितैः शरैः ।

तथापि सोऽभ्यधावता सुष्टिसुदम्य वेगवान् ॥

स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।

देशास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”

पथि सुधार्मस्य तिलादीनां सुष्टिगृह्ये चौर्या-

भावः । यथा, कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्याये ।

“तिलसुष्ठयवादीनां सुष्टिगृह्या पथि स्थितैः ।

सुधार्मैर्नाम्यथा विप्रैर्विधिविहिरिति स्थितिः ॥”

(सुष् क्तेय + अविकारणे क्तिप् ।) शस्त्रगोपन-

कालः । यथा, महाभारते । २।५।६५ ।

“कञ्जवत् सुष्टिश्च पररादि परन्तपः ।

अविहाय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् ॥”

“सुष्टिः शस्त्राणां गोपनकालः दुर्मिचमिति
यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

सुष्टिकः, पुं, (सुष्णाति परवीर्यमिति । सुष् + क्तिप्
संघातं कन् ।) कंचराजमलविशेषः । इति
श्रीमद्भागवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे ॥ ११।१६० ।
“नामं कुवलयापीडं चागूरं सुष्टिकं तथा ।”
सुष्टिः प्रयोजनमस्य । सुष्टि + कन् ।) खर्ग-
कारः ॥ इति हेमचन्द्रः । ३।५७२ ॥

सुष्टिकान्तकः, पुं, (सुष्टिकस्यान्तकः ।) बल-
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुष्टिदूतं, स्त्री, (सुष्ट्या दूतं क्रीडितम् ।) दूत-
क्रीडाविशेषः । पुरसुट् खेला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुल्लकम् २ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिन्वयः, पुं, (सुष्टिं घयति पिबति । घेट् +
“नाडीसुष्टोच ।” ३।२।३० । इति खष्ट् ।
“अवर्हिषद्वनस्य सुम् ।” ६।३।६७ । इति
सुम् ।) बालकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुष्टिवन्धः, पुं, सुष्टिवन्धनक्रिया । सुटावौधा इति
भाषा । तत्पर्यायः । संघाहः २ । इत्यमरः ।
३।२।१७ । सुष्टिवन्धोऽङ्गुलिबन्धासौ सुष्टि-
वन्धः । सुष्टिना बन्धो दृष्टमह्यं संघाह
इत्यपरे । सुष्ट्यामेव संघह इत्यन्ये । सुष्टिः
स्थियाश्च संघह इति वोपाहितः । इति
भरतः ॥

सुष्टीसुष्टि, च, सुष्टासुष्टि । सुष्टिभिर्भुष्टिभिः प्रकृत्य
यद्युक्तं वृत्तं तत् । किनाकिनि इति भाषा ।
इति सुषबोधवाकरणम् ॥

सुष्ठकः, पुं, (सुष् + बाहुलकात् कथन् । ततः
संघातं कन् ।) राजसर्वपः । इति रत्नमाला ॥
यष्टक इति वा पाठः ॥

सुस य इह हि। खल्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-पर-सक-सैट् ।) य सुस्यति विपक्षं
चतुरः । इह असुसत् अमोषीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रित्वं ङ इत्यन्ये । इति द्रुगांदासः ॥

सुसलः, पुं, स्त्री, (सुस्यति खल्वयतीति । सुस् +
“हृषादिभ्यश्चित् ।” उणा० १।१०८ । कलः चित्
स्यात् ।) स्वनामख्याततल्लुनादिकल्वार्थनिर्मित-
लौहाग्रयष्टिः । तत्पर्यायः । अयोधम् २ ।
इत्यमरः । २।६।२५ । सुसलम् ३ । कल्वनो-
दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुस्यति सुसल
सुस यिहिदि नाप्नोति कलः । सुसलो दण्ड-
सकारः । एवं सुस्य र्हिदीति नृहंन्यानात्
कलः नृहंन्यसकारश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(आयुधविशेषः । तत्प्रकारो यथा, वैशम्पाय-
नोक्तधनुर्वेदे ।

“सुसलस्त्वनिशीर्षाभ्यां करैः पादैर्विवर्जितः ।
मूले चान्नीतिस्सन्धः पातनं पोषणं दयम् ॥”
यथा, मनी । ८ । ३१५ ।

“स्त्वन्नादाय सुसलं ननुङ् वापि खादिरम् ।
शक्तिश्चोभयतस्तीक्ष्णामायुधं दृक्मेव वा ॥”
सुसलासुसलि, च, सुसले च सुसले च प्रकृत्ययुक्तं
वृत्तम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

सुसली, स्त्री, (सुसल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
तानमूलिका । सुहृदोधिका । इत्यमरः । २ ।
५ । १२ ।

सुसली, [न] पुं, (सुसलं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति ।
सुसल + इति ।) बलदेवः । इत्यमरः । १२ । १२५ ॥

सुसल्यः, त्रि, (सुसलमर्हतीति । सुसल + यः ।)
सुसलेन बन्धः । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥

सुस्त क संज्ञतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
उभ०-अक-सेट् ।) पदगणेशादिः । क सुस्त-
यति । इति दुर्गादासः ॥

सुस्तः, पुं, (सुस्तयति एकत्र संज्ञतीभवन्तीति । सुस्त
+ कः । एकशिफायामस्य बहुमूलसमस्ततया
तयात्वम् ।) सुस्तकम् । इति हारावली ॥
(यथा हस्तसंज्ञितायाम् । ७७ । ११ ।

“भागेऽनुभिः सितशैलसुस्ताः

श्रीचर्णभागी गजगुणगुलं च ।

कपूरबोधो मधुपिच्छितोऽयं

कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः ॥”)

सुस्तकः, पुं स्त्री, (सुस्त + क्तार्थे कन् ।) लज्जामूल-
विशेषः । सुता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कुर्वन्दिः २ मेघनामा ३ सुस्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ सुस्तः ५ राजकसेरः ६ । इति
हारावली ॥ मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्र-
सुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला ॥ अश्वनामकः १०
श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तित्तलम् । कटु-
त्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“सुस्तकं न स्त्रियां सुस्तं त्रिषु वारिदनामकः ।

कुर्वन्दिश्च स स्थातोऽपरः कोरकसेरकः ॥

भद्रसुस्तश्च गुक्ता च तथा नागरसुस्तकः ।

सुस्तं कटु हिमं ग्राहि तित्तं दीपनपाचनम् ॥

कषायं कफपित्तासृग्ज्वराद्विजगृह्णति ।

अनूपदेशे यज्ज्वातं सुस्तकं तत् प्रशस्यते ।

तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुस्तकः, पुं, (सुस्तयति संज्ञतीकरोति रुधिर-
मिति । सुस्त + कः । ततः संज्ञायाम् कन् ।)
स्यावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । २५६ ॥
(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने । २ ।

“सत्वारिवत्सनाभानि सुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ॥”)

सुस्ता, स्त्री, (सुस्त + टाप् ।) सुस्तकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १५६ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मेघाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा सुश्रुते कल्पस्थाने । ४४ ।

“दोषज्ञा यज्ज्वापाक्षुरोगार्थः कुष्ठनाशनाः ।

योषं विजातकं सुस्ता विद्वज्जामले तथा ॥”)

सुस्तादः, पुं, (सुस्तामतीति । अद् + अङ् ।)
शूकरः । इति जटाधरः ॥

सुस्ताभं, स्त्री, (सुस्तस्त्वभाभा यस्य ।) सुस्तकविशेषः ।
नागर सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । कुट्टम-

टम् २ पुरम् ३ नक्षम् ४ परिपेजवम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ (गुणा अस्य कुट्टमट्टशब्दे-
च्छातयाः ॥)

सुस्तुः, पुं, (सुस्तति खल्वयत्नेन । सुस्तु + बाहुल-
कात् तुक् ।) सुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । १ । २६१ ॥

सुस्तं, स्त्री, सुसलम् । सुसधातोरौष्मादिकरकप्रत्य-
येन नियतम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौ-
स्तुभासुप्तादितिः ॥ (नयनजलमित्युत्पन्नः ॥)

सुह यत् कृत्ति वैचित्र्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । रुधादित्वासेट् ।)

वैचित्र्यं चानरहितोभावः । य, तेन सुहति
चिराय मे मनः । इति सुरारिः । क मोहि-
यति मोहयति । क असहत् । नि सुभः
मृदोऽस्ति । इति । दुर्गादासः ॥

सुहिरः, पुं, (सुहति चानरहितोभवत्वेन लोकाः
सुहति सभायामिति वा । सुह + “इषिमदीति
उणा० ।” १ । ५२ । इति किरप् ।) कामः ।
मूर्खः । इति मेदिनी । र, २०५ ॥ (असभ्यः
इत्युत्पन्नः ॥)

सुहुः, [सु] य, (सुह + “सुहेः कित् ।” उणा०
२ । १२१ । इति उषिः कित् ।) पुनः पुनः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।
७ । १७१ ।

“सखप्रमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् खजागरम् ।

चिन्तयेद्भ्रमन्तः समुभावसुहृदं सुहुः ॥”)

सुहुभांश, स्त्री, (सुहुः भाषा भावणम् ।) पुनः
पुनः कथनम् । तत्पर्यायः । अहुलापः २ ।
इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

सुहृत्तः, पुं स्त्री, (सुहृत्तीति । “अङ्गिहृत्विभ्यः
क्तः ।” उणा० ३ । ८६ । इत्यत्र बाहुलकात्
हुर्च्चेरपि इति उज्ज्वलदन्तः । सुहृत्तमस्य प्राक् ।

“राज्ञोपः ।” ६ । ४ । २१ । इति खड्गेण हस्य

लोपः ।) द्वादशचक्षुपरिभितकालः । इत्य-
मरः । १ । १ । ११३ ॥ चटिकाद्वयम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विवृतियंथा । तत्र

लघुचरोऽक्षारगमाचोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षि-

निमेषाः काष्ठाः । त्रिंशत्काष्ठाः कलाः ।

विंशतिकलो सुहृत्तः कलादशभागश्च । त्रिंश-

न्सुहृत्तमहोरात्रम् । इति सुश्रुते कल्पस्थाने

पञ्चोऽध्याये ॥) दिनपञ्चदशभागेकभागः । यथा,

“प्रातःकाणो मङ्गलोऽहो न सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्निसुहृत्तः स्यादपरारक्ततः परम् ॥

वायाह्निसमङ्गः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा वेला गृहिता सर्वकर्मैस्तु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ ॥

कर्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु व्रतोप-

वासन्नानादौ घटिकेकापि वा भवेदित्यत्र

घटिकापदं दृष्ट्वा परं मङ्गलपरं वा स्मृत्या-

चारधृतचतुर्दशकालकाख्योदयज्ञापके चतस्रो

घटिकाः प्रातरुद्योदय उच्यते इत्यादौ प्रभाते

घटिकाद्युग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम् । दिनवत्

सर्वकर्मार्थाणि कारयेत् विचारयेदिति ज्ञानाधु-

धृतलिखितमात्रविधामामिति वचनयोरेक-
मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति संशयः ।
अत्रोच्यते । आह्लादावस्तगामिनीति घटिका-
नियामकवचनचतुर्थपरखे पाल्ययोऽव्यतथा
घटिकायाः सुहृत्तात्मकत्वस्यावश्यमङ्गीकारात्
तात्पर्येणावयवेन व्रतादावपि तयात्वम् ।

“घटिकेकाप्यमावास्याप्रतिपत्तु न चेदयदा ।
सर्वं तदासुरं दानं देवे कर्मेणि चोदितम् ॥”

इति घटिकाव्याने निन्दामभिधाघ घटिकालाम्
कर्माहति वक्तव्ये सुहृत्तमप्यमावास्याप्रतिपत्तु

भवेदयदा । तद्वाप्तुतमं ज्ञेयं शेषं पूर्वं हि
पूर्ववदित्यनेन सुहृत्तलाम् कर्माहंत्वज्ञापनाच्च ।

तत्रापि सुहृत्तः किं तत्तद्विवाराविषयदर्शनाच्च
उत दृष्टव्यम् । नाद्यः प्रतिदिनदिवाराचो-

द्वांसदृष्ट्या तद्वाप्तुतममपि न्यूनाधिक्यादधि-
मेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दृष्टव्यस्य त्रिंशद्

दृष्टात्मकदिवाराविषयदर्शनाच्च सुहृत्तत्वच्च
दृष्टव्याधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दृष्टा-

धिकन्यूनदिवाराविषयदर्शनां सुहृत्तत्व-
प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किञ्चन-

रङ्गतया कर्माङ्गदिवाराचान्तरपञ्चदर्शनाच्च
ग्रहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्वाह-

दिनमानसपादवद् विंशतिदृष्टानां पञ्चदर्श-
नाच्च पादोनदृष्टव्यस्य सुहृत्तत्वात्तद्विनिवृत्त-

क्रियायां तावन्नानकालस्यापि ग्रहणात् सर्वत्र
न्यूनकालव्यवच्छेदे व्यावश्यकतया तस्यैव पादोन-

दृष्टव्यात्मकस्य सुहृत्तस्य ग्रहणं लाघवात् ।
“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या त्रितीयमासा तदेव आह्नमिष्यते ॥”

इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीमन्विदिन-
चतुर्थयाममात्रवाच्यमावास्यायां आह्नविधा-

नस्य मत्स्यपुराणोक्तसुखापराक्षीयसुहृत्ताधिग-
विषयलाभाय पादोनदृष्टव्यात्मकसुहृत्तग्रहण-

स्यावश्यकत्वाच्च । तादृशमावास्यायां तद-
धिकसुखापराज्ञासम्भवात् । तत्र च सुखा-

पराक्षीयपादोनदृष्टव्यात्मकदर्शनाभस्तु चत्वा-
विंशत्पक्षाधिकत्रयस्त्रिंशद्दृष्टात्मकदिवस एव ।

अत एव स्मार्तभट्टाचार्यैरपि यदा चतुर्दशी-
याममित्यस्य आह्नात्वे तिथ्यादितत्त्वे तथा

लिखितम् । न च निरुद्धलक्षणातो रुद्धशक्ते-
र्वैलवत्त्वात् । तास्तु त्रिंशत्तयस्ते तु सुहृत्ता

द्वादशास्त्रियाम् । ते तु त्रिंशद्दक्षोरात्र इत्य-
मरोक्तौ द्वादशचक्षुतात्मकः अहोरात्रत्रिंशद्वि-

दृष्टव्यरूपसुहृत्ता लाघवतः सर्वत्रानुगततया
न्यूनकालव्यवच्छेदको वक्तव्य इति वार्थं निरुद्ध-

लक्षणापि शक्तितुल्येति शब्दादिकस्मरणात्
स्मार्तत्वेनान्तरङ्गेति सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति-

न्यायाच्च निरुद्धलक्षणाया एव वक्ष्यवत्त्वात् ।
इति नः सपवित्रक इत्यत्र पवित्रपदस्य कुश-

गतकोषोक्तकृद्दिशमपेक्षया विशदकुशपच-
द्वयगतकालावयोक्तनिरुद्धलक्षणाया एव ।

निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वम् रुद्धशक्तेरिव

मूः

श्रवणार्थेवाध्यायानं श्रवणसम्बन्धान् विना पद-
तात्पर्यज्ञानादुपपदेव पदार्थोपस्थापकत्वात् ।
वा च निरूपणस्य कश्चित्तात्पर्यबोधक-
शब्दान् कश्चित्प्रयोगतोऽनुमानादपि निर्वो-
यते । वस्तुतस्तु दुनिष्ठोः पञ्चदशांशाश्रित-
स्तुतिरूपतुल्यपदस्य विनिगमना-
विरहगौरवाभावेन कुञ्चिता अतोऽत्यन्तानु-
पादोनदृष्ट्यात्मकसुहृन्मह्यं अशक्यमेव ।
अथात्यन्तानुतया सञ्जातुगमाय तदुपपन्नमिति
चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददृष्ट्यात्मक-
सुहृन्स्यैव कुतो न मह्यं स्यात् तस्मात्
“प्रभाते चटिकायुग्मं पदोषे चटिकाद्वयम् ।
दिनवत् सञ्जायाश्च कारयेन्न विचारयेत् ॥”
इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहु-
र्यथाऽन्यथापुनरुचम् । गङ्गीनामदुभे सन्धे
दिवसाद्यन्तसंज्ञित इति नञ्वैवर्तवचनयोरेक-
दृष्ट्यात्मककाले चटिकापदनिरूपणस्य सङ्गौ
तया पर्यायद्वारा कोषोक्तस्या च समञ्जसतः
प्राञ्ज्ययोग्यदृष्ट्यात्मककाल एव घाटका-
पदादुपस्थाप्यते अतः सञ्जाधारण्येन न्यून-
कालव्यवच्छेदाय सैव ग्राह्या लाघवात् ।
अतएव यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूर्वे-
द्वयत्र यदा यत्र दिने अमावास्यासुखापराक्तीय
दृष्ट्यात्मककालायापनं यथा स्यात्तथैव चतु-
र्दशीयामं तदुक्ततृतीययाममनुलक्ष्य तत्र
प्रत्य चतुर्थयामं पूरयेत् आप्रोतीत्यन्वयः ।
अन्यथा चतुर्दशसुहृन्ताधिकपूरणाभिधानं व्यर्थं
स्यात् । एतेनैव दर्शनाद्दृष्टिं सुखापराक्लादरः
कार्यः । प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुत-
पादिसंज्ञायाश्च दिनमानपञ्चदशांशसुहृन्स्यैव
स्यैव मह्यम् । तदुबोधकशब्दसंवादात् । अत
एकोदिष्टे दिनमानपञ्चदशांशसुहृन्तो योग्य-
तया च न्यूनकालव्यवच्छेदको ग्राह्यः । कुतप-
रौचिण्यान्तरमात्रावकयुक्तेः । एवं विशेषा-
भिधानात् सुखरात्रौ दृष्टमात्रं जन्माद्यन्ते-
कादशीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रति
छादौ वृत्तयुक्तः स्वयोग्यकाल एव न्यूनकाल-
व्यवच्छेदको ग्राह्यः । ततश्च विशेषकालप्राप्त-
कर्मतरकर्मणः प्रश्लादिकाले स्वयोग्य-
दृष्ट्यात्मककालविधेयं ग्राह्येत्तुगतविधिः
सञ्जसामञ्जसादिति तत्त्वम् । इति चन्द्रशेखर-
वाचस्पतिकृतहेतुनिर्णयः ॥

सुचेरः, पुं. (सुचति विचितीभवतीति । सुहृ +
“नृलेरादयः ।” उणा० १।६२ । इति शरक् ।)
नृर्त्तः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

नृ ङ ण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म-
सक्त०-सेट् ।) पवर्गपञ्चमादिः । ङ भवते ।
इति दुर्गादासः ॥

नृः, [र] स्त्री, नृर्त्तः । इति नृर्त्तधातोर्भावे
क्रिया निष्पन्नम् । इति सुध्वबोधयाकरणम् ॥

नृः, स्त्री, (मयते इति । मन् + कृप् । “अवर-
त्तरन्निधिमवासुपधायाश्च ॥” ६।४।२० । इति

मूत्रं

साचोवकास्योऽहं इत्यादेशः ।) वन्धनम् । इति
जिह्वात्मकौसुदी ॥

मृकः, त्रि, (मयते वध्यतेऽसौ । मव + बाहुलकात्
कक् ।) उणा० १।४१ । इति उपधायाया
वकारस्य चोऽ ।) वाक्वरहितः । वोवा इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवाक् २ । इत्यमरः ।
१।२।१२ । (यथा, महाभारते । २।५।
१२५ ।

“कश्चिदन्वांश्च मृकान् पङ्क्तुं यज्जानवात्मान् ।
पितेव पाणि धर्मेण । तथा प्रव्रजितानपि ॥”

अस्योत्पत्तिहेतुर्यथा, गर्भवेत्तत्वात्
“गर्भो वातप्रकोपेण रौहं दे चावमानिते ।
भवेत् कुकः कुणिः पङ्क्तुर्मुको मिश्रितश्च एवच ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
रोगत्वेनास्य विषयो यथा,—

“आहत्य वायुः सक्रोधो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
गरान् करोत्यक्रियकान् मृकमिश्रितश्च गद-
गदान् ॥”

इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

मृकः, पुं. (मयते वध्यते जालिकैरिति । मव +
कक् । पूर्ववत्सर्वम् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ इत्यः । इति मेदिनी । के, ११ ॥
(दानवभेदः । यथा, महाभारते । १।१६।७ ।

“स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्यात्किञ्चकमेणः ।
मृकं नाम दनोः पुच्छं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥”

दीनः । इति हेमचन्द्रः । ३।१२ । (तत्तक-
पुच्छः । यथा, महाभारते । १।५७।१० ।

“शिकी शूलकरो मृकः सुकुमारः प्रविषनः ।
सुहरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ॥
एते तत्तकजा नागाः प्रविष्टा हृद्यवाहनम् ॥”

मृदः, त्रि, (मृह + क्तः ।) मृत्तः । इत्यमरः ।
१।१।४८ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१० ।
“अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्विपुः ।
एकीभूय भवेन्मुखस्तत्र मृदः प्रयुज्यते ॥”)
बालः । तन्निजः । इति मेदिनी । टि, ३ ॥ जङ्गः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

मृत्तः, त्रि, (मव मृ सर्वं वा क्तः ।) बह्वः । इत्य-
मरः । १।१।६५ ॥ (धान्यरक्षणार्थं तृणमय
आधारविशेषः । यथा, श्रुतपथब्राह्मणे । २ ।
६।२।१७ । “तात् द्वयोर्मतकयोः कपनस्य
वेद्ययद्यां वा कुपेवोभयत आबध्योर्दं परेत्य यदि
वृत्तं वा स्यात् वा वेद्यं वा वल्लीकं वा
विन्देत् ॥” “यच्च तृणमये आवपने धान्यं वध्यते
तन्मृत्तं मृत्तमेव मृत्तकम् । वेद्यमयौ यद्यासुभ-
यतः बद्धा । इति तज्ज्ञाया महीधरः ॥

मृत्त, तु क प्रज्ञावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-उभ०-सक्त०-सेट् ।) दौर्घी । मृत्तयति
मृत्तापयति । इति दुर्गादासः ॥

मृत्तं, स्त्री, (मृत्त्राते इति । मृत्त + चच् । लोका-
श्रयत्वात् लोचत्वम् । यद्वा, सुच्यते त्यज्यते इति ।
मृत्त + “सिविसुच्योऽहं च ॥” उणा० ४।१६२ ।
इति ङ्ङ् किदुभवति । टेककारादेशः ।)

मूलं

उपस्थनिर्गतजनम् । तत्पर्यायः । प्रसावः २ ।
इत्यमरः । २।६।६७ ॥ मेहनम् १ । इति
जटाधरः ॥ गुह्यनिख्यन्दः ४ खचम् ५ खवः
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्योत्पत्ति-
विषयो यथा,—

“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मज्जद्वयः ।
शिराभिस्तृणलं नीतं वक्षोन्मज्जमाप्नुयात् ॥”
इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरणीकृतम् ॥
“वक्षिपूरणविक्षोदस्तृणम् ॥”

तथास्य चयद्विजलचयं यथा,—
“मृत्तचये वक्षितोदोऽल्पमृत्तता च ।”

“मृत्तं तुहुर्मृदुः प्रवृत्तिं वक्षितोदमाभ्रान्च ॥”
इति सुश्रुते खचस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

तथास्य दोषादि विज्ञानस्य परीक्षा लक्ष्यम् ॥
“वातेन पाक्षुरं मृत्तं रक्तनीलञ्च पित्ततः ।
रक्तमेव भवेदक्तान् धवलं केनिलं कफात् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तस्योत्सर्गविधियथा,—

“दिवा सन्धासु कर्णस्थानकञ्च उदङ्मुखः ।
कुर्वाणश्च पुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥”
इति गार्ग्ये ८४ अध्यायः ॥

अपि च ।
“मृत्तोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्वाद्दङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥

इति मनुः । ४।५० ॥
“हत्वा यक्षोपवीतान् पृष्ठतः कच्छलम्बितम् ।
विपुत्रे च यक्षी कुर्वाद् यद्वा कर्णे समा-

हितः ॥”
इति यमः ॥

यद्येकवल्ली यक्षोपवीतं कर्णे हत्वा अवगुच्छित
इति । कर्णे दक्षिणकर्णे । इति सांख्यानः ॥

“ह्वाययामन्वकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्वात् प्राणवाधभयेषु च ॥

न मृत्तं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोवले ।
न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पञ्चते ॥

न जोर्णदेवायतने न वल्लीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥

न नदीतीरमावाय न च पर्वतमस्तके ।
वायुनिविष्टानादित्यमपः पश्यन्त्येव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विपुत्रस्य विसर्जनम् ॥”
इति मनुः । ४।४५—४८ ॥ * ॥

“आहारनिर्हारविहारयोगः
सुसंयता धर्मेविदा तु काव्याः ।

वागमुत्रिकाव्याणि तपस्तथैव
धनयुधौ सुप्रतमे तु कार्ये ॥”

इति वशिष्ठः ॥
निर्हारो मृत्तपुरीषोत्सर्गः ॥ * ॥

“सोमाग्रकांमुवायूनां पूण्यानाश्च न संसुखे ।
कुर्वात् छीवनविपुत्रसमुत्सर्गश्च पक्षितः ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥
न च सोपान्तको मृत्तपुरीषे कुर्वादिति ।
इत्यापस्तम्बः ।

मूत्रश

“करयहीतपाचये लला मृचपुरीषके ।
मृचतुल्यं पाणीयं पीत्वा चान्द्रायणचरेत् ॥”

इति वृहत्समुः ॥ ३ ॥

यहीतलपाचस्य मृचोत्तमं दोषो यथा,—
“वारिपात्रं करे धृत्वा मृचं त्यजति यो नरः ।
सुरापाचसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥”

इति कर्मजोचनम् ॥ ३ ॥

सशब्दमृचस्य दोषो यथा,—

“निःस्त्राः सशब्दमृचाः स्युर्नृपा निःशब्दधारया ।
भोगाद्याः समजठरा निःस्त्राः स्युर्घट-
सत्तिभाः ॥”

इति गारुडे ॥ अध्यायः ॥ ३ ॥

“विष्णुक्रान्तामृचयेण चौरयाग्रादिरचनम् ।
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ ३ ॥ अथ गोमृच-
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । ज्वरत्वम् ।
पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । जघुत्वम् । रुच-
त्वम् । क्षुद्ररागादृशोपाशौविषकुष्ठनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मृचलक्ष्णं, क्ली, (मृचे लक्ष्णम् । मृचजन्यं
लक्ष्णमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
मृचरोषः २ अक्षरी ३ लक्ष्णम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ अथ मृचलक्ष्णाधिकारः ।
तत्र मृचलक्ष्णस्य विपक्षं निदानमाह ।

“आयामतीक्ष्णौषधकृत्तमद-

प्रसङ्गवृत्त्यदुनष्टयानात् ।

आनपमस्याध्यशनादधीर्गति

स्युर्मृचलक्ष्णाणि वृक्षा तथाष्टौ ॥”

तीक्ष्णौषधं राजिकाश्रयादियुक्तम् । रुद्धेति
मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततं सेवा । वृत्त्यं
नर्तनम् । निश्चितीति द्विविधः पाठः । इतदुष्ट-
यानात् अन्वादिना गमनात् । आनपं प्रचुर-
जलदेशभवं भक्ष्यम् । अष्टौ वातिकपैतिक-
क्षैश्वकसात्रिपातिकशृङ्गाजपुरीषजशुकजाक्षरी
जानि । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“एषकुलाः स्त्रैः कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपतुपेत्य वल्लौ ।

मृचस्य मार्गं परिपीडयन्ति

यदा तदा मृचयतीह लक्ष्णात् ॥”

तेषु वातिकमाह ।

“तीव्रा रजो वृण्वज्जिमेद्रे

खण्डं मुहुर्मृचयतीह वातात् ॥”

तीव्रा मारणात्मिका वृण्वज्जिमेद्रेणामन्त-
राजसन्वी ॥ ३ ॥ पैतिकमाह ।

“पीतं सरत्तं सरत्तं सदाहं

लक्ष्णं मुहुर्मृचयतीह पित्तात् ॥”

लक्ष्णमिति क्रियाविशेषणम् । क्षैश्वकमाह ।

“वल्लीः खलिङ्गस्य गुरुत्वशोघो

मृचं सपिच्छं कफमृचलक्ष्णम् ॥”

सपिच्छं पिच्छलम् । सान्निपातिकमाह ।

सर्वेऽणि रूपाणि च सन्निपातात्

भवन्ति तत् लक्ष्णतमं हि लक्ष्णम् ॥”

लक्ष्णं मृचलक्ष्णम् ॥ ३ ॥ शल्यजमाह ।

मूत्रश

“मृचवाहितु शल्येन चतेज्ज्वलितेषु वा ।
मृचलक्ष्णं तदाघाताज्जायते भृशदाहणम् ।
वातलक्ष्णं तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥”
मृचवाहितु शोतःसु । शल्येन कण्ठकेन । चतेषु
सचतीक्ष्णेषु अपवा अभिहितेषु सुहरादिभि-
रभिहितेषु । तदाघातात् मृचमार्गाघातात्
मृचलक्ष्णं जायते । भृशदाहणं मारकं तस्य
शल्यजस्य ॥ ३ ॥ पुरीषजमाह ।

“शुक्रतस्तु प्रतीघाताद्वायुविगुणता गतः ।
आधानं वातमूलस्य मृचलक्ष्णं करोति च ॥”
प्रतीघातात् निरोधात् । विगुणतां दुष्टताम् ।
शुक्रजमाह ।
“शुक्रदोषैरुपपद्यते मृचमार्गं विधारिते ।
समुक्तं मृचयेत् लक्ष्णाद्विमेहनमूलवान् ॥”
उपपद्यते दूषिते ॥ ३ ॥ अक्षरीजमाह । अक्षरी-
चेतुकक्षापि मृचलक्ष्णसुदाहृतम् । सुश्रुतेः
शर्कराजमपि मृचलक्ष्णसुक्तमत्र तु तस्य नव-
संख्यानिरासार्थमक्षरीशर्करयोः सान्यमाह ।
“अक्षरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवनक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृङ्खलीर्त्तयतो मम ॥”
सम्भवः कारणम् ।

“पच्यमानाक्षरी पित्ताच्छोष्यमाणा च
वायुना ।

वितुक्तकफसन्वागा चरन्ती शर्करा मता ॥”
पित्तेन पच्यमाना मृचशुक्रक्षैश्वर्यं हतिः प्रथमं
पित्तेन बन्धनकर्मणा पच्यमाना । पश्चाद्वातेन
शोषिता कफेनाश्रिता अक्षरी । चैव वितुक्त
कफसन्वागा व्यक्तकफक्षेपा सती शर्करारूपा
मृचमार्गात् चरन्ती शर्करा मता । एतावता
किञ्चिदेव भेदः ॥ ३ ॥ शर्कराया उपद्रवनाह ।
“क्षुत्पीडा वैपद्युः मूलं कुचावमिच्छ दुर्वजः ।
तया भवति मृच्छा च मृचलक्ष्णं च दाहणम् ॥”
मूलं कुचावित्यन्वयः । तया शर्करया ॥ ३ ॥
अथ मृचलक्ष्णस्य चिकित्सा ।

“चिकण्टकारवधदर्भकाश-
यवासधात्रीगिरिभेदपण्याः ।
विघ्नानि पीता मधुनाक्षरीश्च
समीपव्यथोरपि मृचलक्ष्णम् ॥”

चिकण्टादिकायः ॥ १ ॥

“एलाक्षभेदकशिलाजतुगोक्षुराका-
मेर्लाक्षजीजलवयोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तक्षुलजले तुलितानि पीत्वा
प्रत्यक्षमन्त्रुरपि जीवति मृचलक्ष्णी ॥”

एलादिकण्यम् ॥ २ ॥

“अयोरजः सुष्मापिष्टं मधुना सह धोजितम् ।
मृचलक्ष्णं निवन्त्याशु संजोष्टं दिवसत्रयात् ॥३॥
गुडेन भिक्षितं चौरं कटूणां कामतः पिबेत् ।
मृचलक्ष्णेषु सर्वेषु शर्करायाश्च निवन्त्याः ॥४॥

धात्रीरसचक्षुरसं पिबेदा
लक्ष्णे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ।
शल्यभिघातोत्थितमृचलक्ष्णे
कार्या क्रिया मारुतलक्ष्णतुल्या ॥५॥

मूत्रदो

काथो गोक्षुरबीजस्य यवचारसमन्वितः ।
पीतः प्रथमयत्नेन लक्ष्णं विद्धारयोत्थितम् ॥६॥
जिह्वलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।
वारिणा जवगोक्षस्य पिवेन्मृचलक्ष्णम् ॥७॥
कोलं वहरम् ।
गुडमामलकं वृष्यं अमलं तर्पणं प्रियम् ।
पित्ताक्षगृहाहमूलस्य मृचलक्ष्णहरं परम् ॥ ८ ॥
सपादशान्तुजितो यवचारः सितायुतः ।
भक्षितो नाशयत्येव मृचलक्ष्णं न संशयः ॥९॥
माचासितोपकाकल्कः पीतः कर्षमत्तो नरैः ।
मस्तुना पलमात्रेण मृचलक्ष्णं व्यपोहति ॥१०॥
समृजगोक्षुरकायः सितामाक्षिकसंयुतः ।
नाशयेन्मृचलक्ष्णाणि तथैवोष्णसमीरकम् ॥११॥
उष्णसमीरकं उष्णवातं मृचाघातविशेषम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्सा-
प्रकारान्तरम् ।
“सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् मृचलक्ष्णहृत् ।
दध्यम्ना च संमिश्रयन्मूलं सुखप्रदम् ।
मृचलक्ष्णे यवचारसूयं हिङ्गुप्रयोजितम् ।
कुषाक्षच समादाय शर्करासहितं पिबेत् ।
यो हि त्रिदोषसम्भूतमृचलक्ष्णनिवारणः ॥”
“आरवधफलं मूलं दुरालभा धान्यकप्रता-
वयः ।

पाषाणभेदपथे काथोऽयं मृचलक्ष्णे स्यात् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ९६ अध्याये ।
अथात्र पण्यानि ।

“अथो यथादोषमयं गयोऽपि
पुरातना लोहितशालयश्च ।
तत्र पथो दध्यपि गोप्रसृतं
धन्वामिश्रं सुहरसाः सिता च ।
पुराणकुषाक्षफलं पटोलं
महार्द्रकं गोक्षुरकः कुमारी ।
गुवाकखर्जूरकवारिकेल-
तालहमाखाश्च शिरांसि पण्या ।
तालास्थिमज्जाचपुषं जुटिश्च
शीतानि पानान्यशनानि चापि ।
प्रनीरनीरं हिमवाजुका च
मित्रं वृक्षां स्यात् सति मृचलक्ष्णे ॥”

अथापण्यानि ।

“मदं अमं निधुवनं गजवाजियानं
सर्वं विरहमशनं विषमाशनम् ।
ताम्बूलमत्यजवज्राद्रक्तैलभृष्टं
पिण्याकहिङ्गुतिलसर्वपवेगरोधान् ।
माषान् करीरमतितीक्ष्णविदाहिरूच
मन्त्रं मुञ्चतु जनः सति मृचलक्ष्णे ॥”
इति वैद्यकपण्यापण्यविधियन्ते मृचलक्ष्णाधि-
कारे ॥

मृचदोषः, पुं. (मृचस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ख-
स्थाने ३८ अ. ।
“परुषकादिरिद्धेव गयोऽनिलविनाशनः ।
मृचदोषहरो वृद्धः पिपासासो रक्षिप्रदः ॥”

मूलाधा

मूलाध्यानादिः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “निदिग्धिकायाः सरसं पिबेत् कुडवसन्मितम् ।
 मूत्रदोषहरं कल्कमयवा चौद्रसंयुतम् ॥”
 “अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे कर्म हितम् ।
 क्लृप्तेदोषपद्मानां हितकर्म विरेचनम् ॥
 ततः संशुद्धदेहानां हितकर्मोत्तरवक्ष्यः ॥”
 “चौद्राहं पाचं दत्त्वा तु पाचन् चौरसपिबोः ।
 स्वयम्प्रापजलेषु तथैव सूरकस्य च ॥
 प्रियङ्गुचूर्णसंयुक्तमर्धभागं प्रदापयेत् ।
 सतदेकध्मानीय स्वजेनाभिप्रमथयेत् ॥
 तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा चौरं ततः पिबेत् ।
 एतत्सर्पिः प्रयुज्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मूत्रदोषान् जयेत् सर्वानन्ययोगैः सुदुर्जयान् ।
 जयेत् श्रोत्रितदोषाश्च बन्धा गर्भं जमेत च ।
 नारी चैतत् प्रयुज्जाना योनिदोषात् प्रमुच्यते ॥”
 इत्युत्तरनलेष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः । यद्वा मूत्रं
 निरुद्धीति । रुध् + अण् ।) मूत्रप्रतिबन्धक-
 रोगविशेषः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “पित्तं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
 साधितं क्वागदुधेन पीतं शर्करयान्वितम् ।
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुराश्रयम् ॥”
 इति गारुड १८१ अध्यायः ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेलेन पद्मिनीकन्दं पक्वममूत्रमिधितम् ।
 पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीववेदनाम्विते ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
 मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मान् पुरीष-
 निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनान् तथा-
 त्वम् ।) गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रपुटं, स्त्री, (मूत्रस्य पुटम् ।) नाभेरधो भागः ।
 यथा,—
 “नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिमूत्राशयोऽपि च ।”
 इति वैमचक्रः । ३ । २०० ॥
 मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमन
 मस्याः ।) कर्कटी । चणुयो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीचणुषीश्वर्योरस्या विषयो ज्ञेयः ।)
 मूत्रलं, स्त्री, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः ।
 ला + क्तः ।) चणुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मूत्रवर्द्धके, वि । (यथा, सुश्रुते । मूत्र-
 स्थाने । ४५ अः ।
 “जाम्बवी बह्वनित्यन्तस्तुवरो वातकोपनः ।
 तोषाः सुरासवी हृद्यो मूत्रलः कफघातशुत् ॥”
 मूत्रजा, स्त्री, (मूत्रज + टाप् ।) कर्कटी । इति
 त्रिकाण्डशेषः । बालुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्राघातः, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन ।)
 प्रसावरोधकरोगविशेषः । अथ मूत्राघातस्य
 विप्रकटं सन्निकटञ्च निदानं संस्थाप्य ॥
 “प्रायोमूत्रविघाताद्यैर्जातकुण्डलिकादयः ।
 जायन्ते कुपितेर्दोषैर्मूत्राघाताद्वयोदश ॥”
 मूत्रविघाताद्यैरित्याद्यष्टेन पुरीषशुक्रादिवेग-
 विघातानां रुचाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । मूत्र-

मूलाधा

विघाताद्यैः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः । ननु मूत्र-
 लक्ष्णमूत्राघातयोः को भेदः । उच्यते । मूत्र-
 लक्ष्णे लक्ष्णमधिकं विवक्ष्योऽल्पः । मूत्राघाते तु
 विवक्ष्यो बलवान् लक्ष्णमल्पं इत्यनयोर्भेदः ॥३॥
 वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-
 चाह ।
 “रौक्ष्यादेगविघाताद्वा वायुज्ज्वलौ सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
 मूत्रमभ्यास्यमयवा सरसं संप्रवर्त्तते ।
 वातकुण्डलिकां तान् वाधिं विद्यात् सुदा-
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यात् कायस्य । वेगविघातात् मूत्रादि-
 वेगनिरीघात् आविश्य प्राश्रव्य रौक्ष्यादिभि-
 र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दृष्टः कुण्डलीकृतो
 वायुज्ज्वलौ मूत्राश्रये चरति प्रतिघावति
 आबद्धत्वादधर्मस्तिष्ठति इत्यर्थः । वातावत् ।
 मूत्रमिति तस्मात्तन्मन्त्रमन्त्रं सचयं प्रवर्त्तते ।
 तद्वाधिं वातकुण्डलिकामाहुः । सुदारणम् ।
 मारणात्मकत्वात् ॥ १ ॥ ॥ अष्टौलामाह ।
 “आध्यापयन् वस्तिगुदं रक्षा वातचलोत्तमा ।
 कुप्यान्तोवार्त्तिमष्टौलाम् मूत्रविस्त्रागरोधनीम् ॥”
 वातः वस्तिगुदं रक्षा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं
 मलश्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदश्च आधा-
 पयन् आधानं कुर्वन् अष्टौलां स्त्रीणां तुल्यां
 वाधिं कुप्यात् । चलोत्तमां चर्मा उत्तमाश्च ॥२॥
 वातवस्तिमाह ।
 “वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुण्डलो नरः ।
 निरुद्धि सुखं तस्य वस्तिर्वस्तिगतोऽनिलः ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिक्वचिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः स विषयो वाधिः कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुण्डलो मूत्रः । तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं
 निरुद्धि वस्तिगतो वायुः । तेन वायुना
 मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिक्वचिनिपी-
 डित इति वस्ती कुचौ च निपीडितः संपी-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥३॥ मूत्रातीतमाह ।
 “चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मूत्रसुतुल्यतः । मन्दं वा अल्पं
 वा ॥ ४ ॥ ॥ मूत्रजतरमाह ।
 “मूत्रस्य वेगोऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपातः कुपितो वायुवदरं पूरयेद्दृष्टम् ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तौर्ववेदनाम् ।
 तं मूत्रजतरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्त्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणगतिरो-
 दावर्त्तनिदानमाधानं कुप्यात् । अधोवस्ति-
 निरोधनं वस्तिरधोदेशे विवन्धकारकम् ॥ ५ ॥
 मूत्रोत्सङ्गमाह ।
 “वस्ती वायुयवा नावे मणौ वा गस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सन्धेत सरसं वा प्रवाहतः ॥
 सवेच्छनैरल्पमल्पं सरसं वाच नीरजम् ।
 विगुणानिलजो वाधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥
 नावे मेद्रे मणौ मेहनाययन्तौ सन्धेत निरुद्धं

मूलाधा

स्थानं सरसं सन् वा प्रवर्त्तते । प्रवाहत इति
 कण्टकहृदयेन सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामधः
 प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वक्ष्यादि-
 भेदात् सरसं मूत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मूत्रस्य-
 माह ।
 “रुचस्य ज्ञानादेहस्य वस्तिमौ पित्तमारतौ ।
 मूत्रस्य सरसदाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥”
 ज्ञानादेहस्य ज्ञानदेहस्य तदाह्वयं मूत्रस्य-
 संज्ञम् ॥ ७ ॥ मूत्रयन्त्रिमाह ।
 “अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अक्षरीतुल्यरग्यन्त्रिभ्यश्च यन्त्रिः स उच्यते ॥”
 अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः
 सुक्ष्ममलकप्रमाणः । नवस्य अक्षर्या सह को
 भेदः । उच्यते । अक्षरी क्रमशः सचयेन
 स्यादयन्त्र सहसा भवेदिति भेदः । अपरो
 भेदः । अक्षर्या पित्तादिकं संहन्यते अथ तु
 रक्तमेव । यन्त्र उक्तं तन्मात्रे ।
 “रक्तं वातकषादुदं वस्तिदारे सुदारणम् ।
 यन्त्रिं कुप्यान् स लक्ष्णेण सजेन्मूत्रं तदा-
 ह्वयम् ॥” ८ इति ॥
 मूत्रशुक्रमाह ।
 “मूत्रितस्य स्थियं यातो वायुना शुक्रसुतनम् ।
 स्थानच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥”
 मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं
 पश्चाद्वायुना उन्नतं ऊर्ध्वं नीतम् । भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम् ॥ ९ ॥ उष्ण-
 वातमाह ।
 “वायामाध्यातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिता-
 ह्वयम् ।
 वस्तिं मेद्रे गुदश्चेत् प्रदहन् सावयेदधः ॥
 मूत्रं हारिद्रमयवा सरसं रक्तमेव वा ।
 लक्ष्णं पुनः पुनर्जन्तोऽव्यावातं वदन्ति तम् ॥”
 वायामादिविरोधत्वेन सौम्यघातययात् तेजो-
 दृढा पित्तदृष्टिः स्थानं कुपितं पित्तं असंयुतं
 वस्तिं प्राप्य वक्ष्यादिकं प्रदहन् मूत्रमधः
 सावयेत् । कौटर्षं हारिद्रं अथवा सरसं
 रूपलोहितम् ॥ १० ॥ मूत्रसादमाह ।
 “पित्तं कषो ह्वावपि वा संहन्येऽनिलेन चैत् ।
 लक्ष्णाभ्यन्त्रं तदा पीतं रक्तं चेतं चनं सजेत् ॥
 सरसं रौच्यनाश्रुचूर्णवर्णं भवेत्ततः ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि ॥”
 संहन्येत चनीक्रियेते । शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं
 उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विड्विधानमाह ।
 “रुचदुन्मेलयोर्वातेनोदावृत्तं शक्यं यदा ।
 मूत्रोत्तोऽनुपपद्येत विटसंख्यं तदा नरः ॥
 विड्वग्नं मूत्रयेत् लक्ष्णाद्विड्विघातं तमा-
 रिषेत् ॥”
 उदावृत्तं ऊर्ध्वं नीतं विड्वग्नं वा । वाशब्दो-
 २न योजनीयः ॥ १२ ॥ ॥ वस्तिकुण्डलमाह ।
 “हताभलकुनायासैरभिघातात् प्रपीडनात् ।
 स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

मूलस्यन्दनदाहार्तो विन्दुविन्दु सवत्यपि ।
 योहितस्तु लजेहारा संस्तम्भोद्देशनार्तिमान् ॥
 वल्लिकुलमाहुस्तं घोरं शृङ्खलविधोपमम् ।
 यवनप्रवर्णं प्रायो दुर्निरोधमवृद्धिभिः ॥
 तस्मिन् पितामहो दाहः शूलं मूत्रविवर्जता ।
 श्रेष्ठया गौरवं शोयो मूत्रं क्षिप्तं घनं सितम् ॥”
 हुताध्वजङ्घनं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः
 उत्थितः । स्यन्दनं किञ्चित्कलनम् । घोरं
 मारकम् । शृङ्खलविधोपमं शृङ्खलं खड्गादि
 तद्वन्मूत्रमारकम् । विषमत्र गरः तद्वत्
 विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं
 विलम्बेन वा ॥ १३ ॥ तस्यैवासाध्यस्य च
 लक्षणमाह ।
 “श्लेष्मद्वह्निवो वल्लिः पित्तोदीर्घो न सिध्यति ।
 अविभक्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
 स्यादक्षौ कुण्डलीभूते लक्ष्योद्देशः न्यास एव च ॥”
 विलं वल्लिसुखरम् पित्तोदीर्घः पित्तोद्भूतः ।
 अविभक्तविलः कपेनादृतविलः पश्चात् कुण्डली-
 कृतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः ।
 कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । लङ्घितादि-
 कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कपेन विलावरोधा-
 तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ॥
 अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
 “नलकुशकाशेषुवलाकायं प्रातः सुशीतलं
 ससितम् ।
 पित्तो नश्यति नियतं मूत्रचक्षुः द्रव्याच
 कविः ॥”

कविः शुक्रः ।
 “कपूररजसा युक्ता वल्गवर्तिः शूनैः शूनैः ।
 मेदुमाग्निरं न्यस्ता मूत्राघातं यपोहति ॥
 धान्यगोचुरकः कायः कर्कसिद्धं हितं द्रुतम् ।
 मूत्राघाते मूत्रलक्ष्णे शुक्रदोषे च दाहये ॥”
 धान्यगोचुरकं द्रुतम् ।
 “मूत्रलक्ष्णेऽक्षरोगे मेघजं यत् प्रकीर्तितम् ।
 मूत्राघातेषु सर्वेषु तत् कुर्याद्वैश्वकान्वितम् ॥”
 इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 गरुडपुराणोक्तविदामं तस्य १६३ अध्याये
 दृश्यम् ॥ (तयास्य विषयः ।
 “वल्गुवल्गुशिरोमेदुकटीदृष्टवपायवः ।
 एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविरात्रयाः ॥
 अधोमुखोऽपि वल्गुर्हं मूत्रवाहिसिरासुखैः ।
 पार्श्वेभ्यः पूर्यते स्रष्टोः स्यन्दमानैरनारतम् ॥
 येस्तैरेव प्रविश्येन दोषाः कुल्लेन्नि विप्रतम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहान् लक्ष्णान्मसमाश्रयान् ॥”
 इति वागभट्टे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
 अध्यास्य पथ्यापथ्यानि ।

“अभ्यङ्गनस्त्रिदिवरेकवल्गु-
 स्त्रेदावगाहोत्तरवस्तयश्च ।
 पुरातना लोहितशालयश्च
 मांसानि धन्वप्रभवानि मटम् ॥
 तक्रं पयोदध्यापि माषयूयः
 पुराणकुशकाफलं पटोलम् ।

महाद्रकं तालफलान्मिमन्वा
 हरीतकीकोमलनारिकेलम् ॥
 गुवाकखर्कूरकनारिकेल-
 तालद्रमाणामपि मस्तकानि ।
 यथामलं सर्वमिदं मूत्रा-
 घातातुराणां हितमावहति ॥

धितृहानि च सर्वाणि व्याधामं मार्गशीर्षणम् ।
 कृत्तं विदाहिविद्वन्मिथ्यायामं वेगधारणम् ।
 करीरं वमनश्चापि मूत्राघातो विवर्जयेत् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधियन्त्रे मूत्राघाताधि-
 कारे ॥

मूत्राशयः, पुं, (मूत्रस्याशयः आधारः ।) नामि-
 रघोदेशः । तत्पर्यायः । मूत्रपुटम् २ वल्लिः १ ।
 इति हेमचन्द्रः । १२७० ॥ (अध्यास्य विषयः ।

“मूत्राशये वा गुदसुखयोश्च
 शोषो रुणा मूत्रविनिग्रहश्च ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥

यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
 “एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविरात्रयाः ।
 मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनसुप्तमम् ॥”
 मूत्रितः, त्रि, (मूत्रमस्य संजातम् । मूत्र +
 इतच् । यद्वा मूत्रयति स्त्र इति मूत्र + क्तः ।)
 कृतमूत्रोत्सर्गः । तत्पर्यायः । मीढः २ । इत्य-
 मरः । १११६६ ॥

मूर्खः, पुं, (मुह + “मुहेः स्त्री मूर् च ।” उणा०
 ५।२२ । इति स्त्रः धातोः मृदादेशश्च ।) माषः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
 “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
 यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥
 क्रियाहीनस्य निवर्तनैमित्तिकक्रियानुष्ठायिनः ।
 मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
 तस्येति वदधरः । महारोगिणः पापरोगा-
 दकान्तमरोगवतः ते च उन्मादस्वप्नदोषो
 राजयन्त्या न्यासो मधुमेहो भगन्दरः । उदरो-
 ऽक्षरोग्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टा-
 चरणस्य दूतवेष्टादासक्तस्य । इति शुद्धि-
 तत्वम् ॥

मूर्खः, त्रि, (मुह + खः । मृदादेशः ।) मुह्यति
 यः । तत्पर्यायः । अश्रुः २ मूढः २ यथाजातः
 ४ वैधयः ५ वालिशः ६ । इत्यमरः । १११७८ ॥

तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
 “मित्रं खण्डतया रिपुं नयवलेर्लब्धं घनैरीश्वरं
 कार्य्यं द्विजमादरं युवतीं प्रेम्णा गुणै-
 रान्वयान् ।

अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभि-
 र्वधं
 विद्याभौ रसिकं रसेन सकलं शीलैर्न कुप्यद्-
 वशम् ॥”

इति नवरत्नानि ॥

“पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्जनम् ।
 उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥”
 इति हितोपदेशः ॥

मूर्खता, स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + “तस्य
 भावस्तनूतौ ।” ५।१।११८ । इति तल्
 टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा,—

“अदाता वंशदोषेण कर्मेदोषाद्विरदता ।
 उन्मादो माहदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥”
 इति चायकम् ॥

“अष्टस्यां नारिकेलमन्तये मूर्खत्वं यथा,—
 “कलङ्को जायते विल्वे तिर्यग्गुणोन्निव निम्बके ।
 तावे शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूर्खभाटकः, पुं, (मूर्खो भातास्तेति गत्यं कप् ।)
 मूर्खो भाता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छ + युच् । टाप् ।) गीताङ्ग-
 विशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या
 लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा,—

“स्वरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
 मूर्च्छनामिति तामाहुः कथयो ग्रामसम्भवाम् ॥
 ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा ।
 सौवरी वल्लभ्या च वज्रमध्यमपञ्चमा ॥
 मत्सरी नटुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।
 तीव्रा रौद्री तथा भास्वी वैष्णवी स्नेहरी सुरा ॥
 नादावती विशाला च त्रिषु यामेषु विभृताः ।
 एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥

मूर्च्छनां कलयतो मुरश्वो-
 र्वैशिकाध्वनिविशेषविज्ञानैः ।
 मूर्च्छनां ययुरनङ्गशरौवै-
 रङ्गना रतिपतेरिव सेनाः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

हनुमन्कते वज्रणादिस्वरतः ऋषमादिस्वरौत्याने
 यत्र स्वरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते
 वाद्यस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गलस्य
 वा कथनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति-
 प्रकारा । तत्र वज्रजग्रामस्य मूर्च्छना ललिता
 १ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा
 ५ सौवरी ६ वल्लभ्या च ७ । मध्यमग्रामस्य
 मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरी २ नटुमध्या ३
 शुद्धा ४ चान्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ॥
 गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ भास्वी २
 वैष्णवी ३ स्नेहरी ४ सुरा ५ नादावती ६
 विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ + “गुरोश्च हनः ।” १।१।
 १०३ । इति ञः टाप् ।) संमोहः । तत्पर्यायः ।
 कष्टजनम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । १।१।१०६ ।
 मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्च्छायः
 ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया
 निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“जीवस्य बहुदोषस्य विरुद्धाचारसेविनः ।
 वेगाघातादिभिघाताह्वीनस्यस्य वा पुनः ॥
 करणायतनेभूया वाक्छेद्यन्तरं य च ।
 निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छा नि मानवाः ॥”
 बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य
 तदा मूर्च्छा विदोषणेव स्यात् तथवास्त को

मूर्च्छा

दोषः तत्र । पृथग्दोषजानां मूर्च्छाणां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगाघातात् मज्जारी अभिघातात् जगुडादिना ह्रीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थाधिकतमोगुणस्य यत् उक्तं मूर्च्छा पित्तमः प्रायेति कारणावयवनेषु करणं मनस्तस्यावयवनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु । अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ १ ॥ सामान्यं लक्षणमाह । “संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्त्रिजादिभिः । तमोभ्युपैति स्रज्जा सुखदुःखयपोहकत् । सुखदुःखयपोहकत् नरः पतति काष्ठवत् । मोहो नर्कति तां प्राहुः सचिषा वा प्रकीर्तिता ॥” तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति । सुखदुःखयपोहकत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम् । नष्टं सुखदुःखज्ञानं नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो नर्कति प्राहुरित्यन्वयः । मूर्च्छाया मूर्च्छायाऽपि पर्यायः । यत् उक्तम् । “संज्ञोपघातो मूर्च्छाया मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा । कष्टतलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु न्यतोपमः ॥” इति ॥

बहुपि मूर्च्छा विद्यतेति । “वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विधेयं च । घटस्थपितासु पित्तसु प्रसवेनावतिष्ठते ॥” यत् उक्तम् । मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति ॥ १ ॥ पूर्वस्वरूपमाह । “हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च । सर्वज्ञा पूर्वेरुपाणि यथासं ता विभावयेत् ॥” तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह । “नीलं वा यदि वा लण्णमाकाशमयवारुणम् । पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं प्रतिबुध्यते । वेपथुश्चाङ्गमर्हस्य प्रपीडा हृदयस्य च । काश्यं श्यावावका ह्यावा मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥” नीलं नीलवर्णम् । लण्णं कण्ठलाभम् । अरुणं अशक्तारुणम् । तमः प्रविशति मूर्च्छति । श्यावावका ह्यावा ग्राह्यस्य ॥ १ ॥ पौष्टिकमाह । “रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा । पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते । सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः । सन्निवर्त्तः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥” श्लेष्मिकमाह । “मेघनङ्गाशमाकाशं तमोभिन्वा घनेष्टम् । पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते । गुरुभिः प्रातरेरक्षेयैर्वादेण चम्पेणा । सप्रसेकः सङ्कलासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥” मेघसङ्काशं शुभमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत् आह सुश्रुतः । “कर्पेन पश्येदुपाणि चैताभप्रतिमानि तु । घनेर्निर्विकृष्टमोभिः । गुरुभिरक्षेयपक्षितः । सुश्रुतेन मूर्च्छायः वक्षिष उक्तः ॥ १ ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह । “संज्ञाकृतिः सन्निपातादपकार इवागतः ।

७५८ मूर्च्छा

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सवेष्टितैः ॥” अपकार इव तेन महताभिघातेन पतति चरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह । स सान्निपातिको मूर्च्छायः विना बीभत्सवेष्टितैः फेनवमनदन्तचट्टनाद्यविविक्त्यादिभिः विना पातयति ॥ १ ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह । “पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥” तमोरूपं तमोवहुकम् । मानवाश्च ये तामसाः न तु सान्निपातिका राजसाश्च । अत्रैके वदन्ति नैवा युक्तिः समीचीना तर्हि चक्षुर्कादिरस्ये नापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात् । अत आह । “इयमभाव इत्येके यदृढद्वापि विमुह्यति ॥” अत्राह भोजः । “दर्शनादृक्कृत्स्नाहन्वाचेव प्रमुह्यति ॥” रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह । “क्षुब्धाङ्गदृष्टस्वरुणा गूढोच्छ्वासस्तु मूर्च्छितः ॥” भयविषययोर्निदानमाह । “गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमदयोः । त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथैरितौ ॥” ये गुणा लघुरूपास्तु विशदयवायितौक्ष्णाविकासिष्ठयोष्णानिर्दृश्यरसत्वादयः । तैलादौ द्रव्ये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमदयोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि भेदः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विधे तु बलवत्तरा इति ॥ १ ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह । “मद्येन प्रलयन् प्रोते नष्टविभ्रान्तमानसः । गान्धाणि विक्षिपन् भूमीं जरां यावन्न याति तत् ॥” नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्वथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रञ्जो सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः । जरां जौर्णताम् । तत् मद्यम् ॥ १ ॥ विषजाया लक्षणमाह । “वेपथुस्तप्रवृण्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते । वेदितयं तीव्रतरं यथासं विषलक्षणम् ॥” विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा स्वं स्वं लक्षणमुक्तं सौम्यते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितयम् । ननु संज्ञानाशेन साधर्म्यमूर्च्छाभ्रमतन्मज्जारीनां को भेद इत्यत आह । “मूर्च्छा पित्ततमः प्रायारजःपित्तानिलादृभ्रमः । तमोवातकषातन्मज्जारीनां श्लेष्मतामोभवा ॥” रजःपित्तानिलादृभ्रम इति नात्र समुच्चयः । केवलपित्तज्वरे भ्रमस्तोक्तत्वात् । भ्रमश्चकारुद्व्येव भ्रमदस्तुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा ॥ १ ॥ तन्मज्जारी लक्षणमाह । “इन्द्रियार्थेष्वसंवितीर्गैरिव जृम्भणं जमः । निद्रार्थेष्वेव यथेहा तस्य तन्मज्जारी विनिर्दिष्टम् ॥” इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद

मूर्च्छा

विषयेषु असंविन्तिः असम्यक् ज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थसम्यग्ज्ञानादि । निद्रायां प्रबुद्धस्य जमाभावस्तन्मज्जारीनां प्रबोधितस्यापि जम इत्यनयोर्भेदः ॥ १ ॥ जमस्य लक्षणमाह । “योऽनायासः अमो देहे प्रवृत्तः आसर्वजितः । जमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥” इन्द्रियार्थप्रवाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रवाधकः आवर्त्येन ॥ १ ॥ निद्रालक्षणमाह । “यदा तु मनसि ज्ञाने कर्माज्ञानः जमा-
न्यताः । विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तथा स्वपिति मानवः ॥” ज्ञाने ग्लाने आन्त इति यावत् । कर्माज्ञानः कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च जमान्विताः आन्ताः ॥ १ ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह । “वाग्देहमनसां सेवामाक्षिप्यातिबला मलाः । संन्यस्यन्धवलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥” स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठोभूतो न्यतोपमः । प्राणैर्विस्तृयते शीघ्रं सुक्ता सदाः फलां क्रियाम् ॥” आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं हृदयम् । संन्यस्तः मूर्च्छितः । काष्ठोभूतः क्रियारहितः । अतएव न्यतोपम इति । सदाः फलां क्रियां स्वर्गोपयनजनावपीडन-कपिकच्छुघर्षणदृष्टिकादिदर्शनादिरूपाम् ॥ १ ॥ संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह । “दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः । स्वयमप्युपशान्त्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥” मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृत्त उन्मादः । मूर्च्छायाः मूर्च्छाः ॥ १ ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा । “सकावगाहा मणयः संहाराः शीताः प्रदेहा यजनानिलाश्च । शीतानि पानानि च गन्धवन्ति संज्ञासु मूर्च्छास्त्रिनिवारितानि ॥” मणयश्चक्रकान्तादयः । हाराः सुक्तादिहाराः । शीताः प्रदेहाः सकर्पूरचन्दनाद्यनुलेपनानि । शीतानि पानानि सितामलकादिपानकानि । गन्धवन्ति कर्पूरदिगन्धवन्ति । संज्ञासु मूर्च्छास्त्रिनिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः । सकादौन्यासु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजास्तपि मूर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात् । “सिंहानि वगै मधुरे पर्याधि सदाहिमा जाङ्गला रसाश्च । तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याः ससतीनसुत्राः ॥” सतीनः कलायः । “कीलमज्जोषणोशीरं केशरं शीतवारिणा । पीतं मूर्च्छा जयलीला लण्णा वा मधुसंयुता ॥ शीतेन तोयेन भृशं नृणालं लण्णाश्च पथ्या मधुनावलिह्यात् ।

च्छात्र

कुर्व्याच्च नासावद्भावरोधं
चौरं पिबेद्वाप्य मातृभौकाम् ।
दासासितादादिमलाचवन्ति
कङ्कारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत् कषायाणि च शीतलानि
पित्तज्वरं यानि च यापयन्ति ॥
शिरीषबीजगोमूत्रजलानामरिचसैन्धवेः ।
अङ्गनं स्थातुं प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥
अन्यथा ।
“अङ्गनं सन्ध्यागारम् मधुसिन्धुशिलोषधैः ।
प्रमोहदोहि भवति भावितं भिषकावरैः ॥”
शिला मनःशिला । उषधं मरौचम् ।
“मधुकसारसिन्धुवपुषोषकणाः समाः ।
शूलं पिष्ट्वाभवा नखं कुर्व्यात् संज्ञाप्रयो-
धनम् ॥”
अथ रक्तजादीनां मूर्च्छायां चिकित्सा ।
“रक्तजायानु मूर्च्छायां हितः शीतलिया-
विधिः ।
मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजानां विषजानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥”
अथ संन्यासस्य चिकित्सा ।
“प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकान्
संमूर्च्छन्तो नैव विबुध्यते यः ।
संन्यस्तसंज्ञः स हि दुष्प्रवृत्तस्त्यो
नरो भिषग्भिः परिकीर्तितोऽसौ ॥
अङ्गनान्यवपीड्य धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शूलं दाहः पीडा नखान्तरे ।
सुचनं केशलोम्बाश्च दन्तैर्दण्डनमेव च ।
आत्मगुप्तावधवेषं हितस्तस्य प्रबोधने ॥”
अवपीड्यः कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे
दायम् । तस्य संन्यस्तस्य ॥ ७ ॥ अथ मूर्च्छायां
रसः ।
“कणामधुयुतं छतं मूर्च्छायां प्राशयेद् भिषक् ।
शीतसेकावगाहादि संज्ञाङ्गे पीडनं हठात् ॥”
छतं मारितम् ।
“ताम्रचूर्णं समोष्ठीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां हुतं हृन्मातृ दृक्प्रमिन्नाशनिर्यथा ॥”
ताम्रचूर्णं मारितताम्रचूर्णम् ॥ ८ ॥ अथ भ्रमस्य
चिकित्सा ।
पिबेद्दुराजभाकायं सघृतं भ्रमशान्तये ।
पथ्याकाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ॥
शुष्कीलणाशताङ्गानां साभयानां पलं पलम् ।
सुदृक्का वटं पलान्येवा गुटिका भ्रमनाशनी ॥
नाम्नं दुराजभाकाथैः पीतम् घृतसंयुतम् ।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं तं यथा शम्भुभाषितम् ॥”
अथ तन्त्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
“तुरङ्गलालालवयोत्तमेन्द्र-
मनःशिलाभागधिकांमधूनि ।
नियोजितान्यष्टिणि विनिश्चयेन
तन्त्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”
इन्द्रः कर्पूरम् ।
“सैन्धवं चेतसरिचं सधूपः कुष्ठमेव च ।

मूर्च्छितः

वस्तुमेष्य संपिष्टं नखं तन्त्रानिवारयम् ॥”
चेतसरिचं सियुबीजम् ।
“मुष्ठीकयागस्तिरसोषणानि
नखेन तन्त्राधिकयोक्त्वानि ।
सुदान्तापौष्करनागरानि
भागैश्चिवाभ्यां कथितानि पानात् ॥”
शिवा चरौतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्त्राति-
निद्रासंन्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्यां पण्यविधिः ।
“सेकावगाहौ मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा यजनानिलश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
धारायुक्ते शीतमरौचिरोचिः ॥
धूमोऽङ्गनं जावयमसमोचो
दाहश्च कषीपरितोदनानि ।
रोम्नां कषानामपि कर्मणानि
नखान्तपीडा दण्डनोपदेशः ॥
नासासुखद्वारमरुतिरोधो
विरेचनच्छर्दनलङ्घनानि ।
क्रोधो भयं दुःखकरी च शय्या
कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
ह्यायानभोऽभः शतधीतसर्पि-
र्न्दूनि तित्कानि च लाजमङ्कः ।
जीर्णां यवा लोहितशालयश्च
कौम्भं हविर्महसतीनयूषाः ॥
धन्वीद्ववा मांसरसाश्च रागाः
सवाङ्का गयपयः सिता च ।
पुराणकुशाकपटोलमोच-
चरौतकीदादिमनारिकेलम् ॥
मधुकपुष्पाणि च तच्छलीय
उपोदिकामानि लघूनि चापि ।
प्रनौरनीरं सितचन्दनानि
कर्पूरनीरं हिमवायुका च ॥
अन्यश्च शब्दोऽद्भुतदर्शनानि
गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि ।
अमः स्मृतिचिन्तनमात्मबोधा-
धैर्यश्च मूर्च्छावति पण्यवर्गः ॥”
अथापण्यविधिः ।
“ताम्रं पञ्चशकानि दन्तधर्षणमातपम् ।
वित्तद्वान्यप्रपानानि यवायं स्नेहनं कटुम् ।
दृङ्निद्रयोर्विगरोधं तत्र मूर्च्छामयी व्यजेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापण्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ॥
मूर्च्छालः, जि, (मूर्च्छा अस्त्यस्येति । “सिन्धादि-
भ्यश्च ॥” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) मूर्च्छितः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
मूर्च्छितः, जि, (मूर्च्छास्य संजाता । मूर्च्छा +
तारकादित्वात् इतच् ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्-
पण्यायः । मूर्च्छः २ मूर्च्छालः १ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टी । ६ । २३ ।
“तथाभ्यविक्तवारौषि पिष्टभ्यः श्लोकमूर्च्छितः ।”)
उच्छ्रयः । मृदः । इति मेदिनी ॥ दृढः । इत्य-
जयः ॥ (याप्तः यथा, रामायणे । २ । ११ । ८१६-२० ॥

मूर्त्तिमा

“किं नु खल्वयं गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादिनखनः ॥
वाक्कीमदगन्धश्च माच्छगन्धश्च मूर्च्छितः ।
चन्दनागुदगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥”)
मूर्च्छः, जि, (मूर्च्छ + क्तः ।) दृढः । इति मूर्च्छ-
शब्दटीकायां रायसुकुटः ॥
मूर्त्तिः, जि, (मूर्च्छ + क्तः “राज्ञोपः ।” १ । ८ । २१ ।
इति ह्रलोपः । “न ध्यात्वापृच्छंमदाम् ।” ८ ।
२ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।)
मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः ।
मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ति, ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च ।
इयो गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वं
अरपत्वं गुणत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्त्तिमूर्त्त-
साधारणगुणाः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
संज्ञा परिमितिः पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च ।
(यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४७ ।
“यक्षामूर्त्तिं यच्च मूर्त्तिं समस्तं
यथा भूतैकमेकश्च किञ्चित् ।
यद्विचक्षि प्यातये खेच्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्सर्वैर्यज्जनेच ॥”)
मूर्त्तिः, स्त्री, (मूर्च्छ + क्तम् । “न ध्यात्वेति ।”
८ । २ । ५७ । इत्यस्मात् तकारस्य नत्वम् ।)
काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । २ । ३ ।
६६ ॥ (यथा, मनी । १२ । १२० ।
“खं सन्निवेशयेत् खेषु चेतनस्यार्थेन निजम् ।
पक्तिदृष्टोः परं तेजः स्नेहेऽपि गात्रं मूर्त्तिम् ॥”)
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरूपः । यथा,—
“आचार्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः
प्रजापतेः ।
भाता मद्युपतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात् पिते-
जानुः ॥
इयाया भगिनी मूर्त्तिर्हन्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
अमेरभ्यागतो मूर्त्तिः सर्वभूतानि चालनः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २६—२० ॥
(ब्रह्मसामर्थ्यपुत्रविशेषः । यथा, तत्त्वैव । ८ ।
१३ । २१—२२ ।
“तत्सुता भूरिषिणाद्या हविष्यतृप्तुखा हिजाः
सुवासना विवहाद्या जयो मूर्त्तिस्तदा हिजाः ॥”
मूर्त्तिमत्, स्त्री, (मूर्त्तिः काठिन्यमस्यासि । मूर्त्ति +
मतप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २२७ ।
मूर्त्तिमान्, [त्] जि, (मूर्त्तिरस्यासि । मूर्त्ति +
मतप् ।) मूर्त्तिविशेषः । यथा,—
“मल्लानामशनिर्गुणा नरवरः स्त्रीणां स्त्री
मूर्त्तिमान् ॥”
इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ । १२ । ६८ ।
“हृदयं स्वयमायातं वेदेह्या इव मूर्त्तिमत् ॥”
कुशपुत्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । १२ ।
“कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशाग्रो मूर्त्तिर्मांसया ॥”
स्त्रियां स्त्रीप् । यथा, महाभारते । १ । १०८ । १४ ।
“दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमनो व्ययम् ॥”

मूर्ध्नि

मूर्धकः, पुं, (मूर्ध्निभिषिक्त इति । मूर्ध्नि + संज्ञायां कन् ।) चक्षियः । इति शब्दरत्नावली ।
मूर्धकणी, स्त्री, हृन्मू । इति हारावली ।
मूर्धखोलं, स्त्री, (मूर्ध्निः खोल इव ।) हृन्मू ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
मूर्धजः, पुं, (मूर्ध्नि जायते । जन + जः ।) केशः ।
इति जटाधरः । (यथा, दृष्टवर्तितायाम् ।
६८ । २२ ।

“बहुमूलविमलमपिला
स्फुल्लस्फुटितायपवद्वक्त्राच्च ।
अतिकुटिलाच्छातिघनाच्च
मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥”

मूर्ध्नि जाते, चि ।

मूर्धन्त्यः, चि, (मूर्धन् + यत् ।) मूर्धन्ति भवः । यथा ।
अथयं ट ठ ड ढ ण र वा मूर्धन्त्याः । इति
सुगन्धोदध्याकरणम् । (यथा च भागवते । १ ।
७ । ५५ ।

“अर्जुनः सहसाश्रय हरेर्हार्दमयासिना ।
मयिं जहार मूर्ध्निं विजस्य सहमूर्ध्निम् ॥”

मूर्धपुण्यः, पुं, (मूर्ध्नि पुण्यमस्य ।) शिरोवृत्तः ।
इति शब्दमाला । (गुणादयोऽस्य शिरोवृत्तस्य
विधेयाः ।)

मूर्धरसः, पुं, (मूर्धस्यस्तदुपरिस्थो रसः ।) भक्त-
केतः । इति शब्दचन्द्रिका ।

मूर्धवेष्टनं, स्त्री, (मूर्ध्निः वेष्टनम् ।) उष्णीषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३२ ।

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्धति ब्रूति यच्चेति । मूर्ध् +
“अन् उचन् पूषन् । उणा० १ । १५८ । इति
कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।)
मूलकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा,
दृष्टवर्तितायाम् । ७७ । २ ।

“लोहे पात्रे तक्षुलान् कोदवाणां
शुक्ले पक्षाक्षीहृत्पूणेन साकम् ।
पिष्टान् स्रष्टुं मूर्ध्नि शुक्लावर्केशे
दत्त्वा तिष्ठेद्वैद्यत्वाकंपथः ॥”

मूर्धाभिषिक्तः, पुं, चक्षियः । राजा । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६१ । मूर्ध्निभिषिक्तो मूर्धाभिषिक्तः ।
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षियो मूर्धाभि-
षिक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयाभिषिक्तोऽपि
मूर्धाभिषिक्तः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ४१ ।
“राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो मन्त्रवधाद्गुरुः ।
तोष्यंसेवया चाहो जज्ञाज्जायतचेतनः ॥”)
वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रात् चक्षियायां
जातः । प्रधानः । इति भरतः । मन्त्री । इति
मेदिनी । ते, २३२ ।

मूर्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु चक्षियायां
ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—

“स्त्रीव्यननरजातास्तु द्विजेरुत्पादितान्
सुताम् ।

सदृशानेव तानाहुर्माहोषविगर्हितान् ॥”

इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ ६॥

‘स्त्रीव्यननरजातास्तु द्विजेरुत्पादितान्’

मूत्र

यास्तु भाष्यास्तु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः
पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन चक्षियायां चक्षियेण
वैश्यायां वैशेन मूत्रायाम् । तान् मातुर्हीन-
जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु
पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । पितृसदृश-
ग्रहणात् मातृजातेरुत्पत्त्याः पितृजातितो
निरुद्धा ज्ञेयाः । एतेषां नामानि मूर्धा-
वसिक्तमाहिष्यकारणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि-
रुक्तानि । एतयश्चेवासुप्रसक्तोक्ताः । इत्य-
मरयश्चिन्ताधारणश्च मूर्धावसिक्तानाम् ।
वृत्तगीतनक्षत्रजीवनं ग्रन्थरत्ना च माहि-
ष्याणाम् । द्विजातिशुभ्या धनधान्याध्यक्षता
राजसेवा दुर्गात्पूररक्षा च पारश्वयोग-
करणाणामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्ध् + कनिन् । वक्ष्य धः
दीर्घश्चोकारस्य ।) शिरः । यथा,—

मूर्धा मूर्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्युणादिकोषः ।

मूर्ध्नी नक्षे मूर्धा मूर्धा च । अस्य धडध्वजी ।
इति तट्टीका । (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । २८ ।

“दृष्ट्वा वेणीं क्षतां मूर्ध्नि कक्ष्णं लोचने तथा ।
असिं गृहीत्वा तरसा हेमगर्हं नाभ्यधा

सुखम् ॥”

मूर्धा, स्त्री, (मूर्धति इति । मूर्ध् + अच् टाप् ।)
जलाविशेषः । धनुर्गणोपयुक्ता सुरगा इति
ख्याता । तत्पर्यायः । देवी २ मधुरसा ३

मोरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधुलिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पौलुपणी १० । इत्य-
मरः । २ । ४ । ८३ । सुवा ११ मूर्ध्नी १२ ।

मधुश्रेणी १३ ध्रुवः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टी-
कायां भरतः । सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७

पृथक्त्वचा १८ मधुसवा १९ अतिरक्षा २०
पौलुपणिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३

गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितिक्षत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्रोगकफवातविम-

प्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । अपि च ।

“मूर्धा सरा गुरुः खाडुलित्वा पितास्त्रमेहनुत् ।
विदोषलक्षणाहृद्रोगककुल्लूकरापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(तयास्याः पर्यायः ।
“तेजनी पिलुनी देवाः तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्धा निर्द्वेनीति च ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“मूर्धा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तिक्तवल्कला ।”
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा-
उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घो रोपणमारोपणम् ।

क मूलयति वृत्तं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे
इति पठित्वा रोहणं जन्मेति आख्याति । इति

‘मूर्धा’ ।

मूलः

मूल न प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिदीर्घो ।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । न मूलति
मूलते यद्वा । अयं परस्मैपदीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ।

मूलं, स्त्री, (मयते ब्रूति वृत्तादिकमिति । मू +
“मृड्प्रत्ययविध्यः कः ।” उणा० ४ । १०८ । इति

कः ।) शिफा । शिकङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ब्रह्मः २ अङ्गिनामकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ।

कन्दः ४ वृद्धः ५ । इति शब्दरत्नावली । जटा
६ । इति जटाधरः । (यथा, मग्नौ । ३ । २२७ ।

“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
चूडानि चैव संखानि पानानि सुरभीलि च ॥”

आद्यम् । (यथा, महाभारते । १ । १६ । ११ ।
“कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यञ्चेदपकर्षितम् ॥”)

नक्षत्रविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । ११ ।
“कुर्वन्तश्चातुराधास्तु जमनी चक्रवर्तिनाम् ।
आधिपत्यञ्च ज्यैष्ठ्यास्तु मूले चारोग्यसुतमम् ॥”

निकुञ्जः । अलिकम् । इति विश्वः । (यथा,
मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।

‘जगदीश्वरः प्रयाहीति मूलं शुभानिशुभयोः ।)
मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी । (यथा,
मग्नौ । ८ । २०२ ।

“अथ मूलमनाहायं प्रकाशकयशोधितः ।
अदृष्टो सुप्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥”

निकम् । इत्यजयपालः । चरकम् । इत्युणादि-
कोषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।

“त्रिधा मूलं यातुधानस्य वृक्षः ।
“मूलं पादम् ।” इति तद्वाक्ये मायणः ।)

टीकाह्वयस्यः । यथा । समानवलेत्यादि मूलम् ।
इति सत्प्रतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्यः । मूरणम् ।

इति शब्दचन्द्रिका । पिप्पलीमूलम् । पुष्कर-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः । विशेषमूलस्य

अन्वेषणविधौ यथा,—
“नदीनामपिहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलाहोषो न हीयते ॥”

इति गारुडे ११६ अध्यायः ।
(कारणम् । यथा, मग्नौ । ११ । ८४ ।

“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमयं राजस्य उच्यते ।
“मूलं कारकम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।)

मूलः, चि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम् + कः ।)
अचिन्त्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां गोतानि वंशानि च-

चम् । यथा,—
“इत्ता स्त्रीति अवयवा अक्षीवे मृगशिरो नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्जसुपुण्यौ मूलनक्षत्री चि ज्ञेया

शेषाः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

“मूलमाद्ये शिष्यायाश्च निकटे मे तु वाञ्छि-
याम् ॥”

इति शब्दरत्नावली च ॥

मूलकं

च तु निर्गतदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
विंशपुष्पाकारः । इति सुहृत्तन्त्रिणांमणिः ।
शङ्खमूर्तिर्नवतारामयः । अस्मिन् मन्त्रकोप-
र्युदिते मीनजम्बूराष्टौ पत्नानि गतानि भवन्ति ।
यथा,—

“मौलिभाजि नवतारकाङ्क्षिते
मूलमे सुतनु । शङ्खमूर्तिनि ।
लिङ्गिकाष्टकमराजकुलने
निर्जगाम पृथुरोमजम्बतः ॥”

इति कानिदावस्ततरात्रिणमनिरूपणम् ।
अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य मूलम् ।

“मूलं विवहावयवं चमूलं
कुलं दहयेव वदन्ति वनाः ।
चेदमथातः पुरुषा विशेषात्
सौभाग्यमायुश्च कुलानुद्विजः ॥”

इति कीर्त्तौप्रदीपः ।

अस्मिन् मीनमन्त्रविधिषो यथा,—

“चित्रास्तुष्टास्यवणास्तु तेन
चौरं विशाखाप्रतिपत्तु वर्णम् ।
मूले नृगे भाद्रपदास्तु मीनं
योषिष्वाक्षास्तिकसोत्तरास्तु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मूलकं, ज्यौ, पुं, (मूल + संज्ञायां कन् ।) कन्द-
विशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
राजालोकः २ महाकन्दः १ हस्तिदन्तकः ४ ।
इति हारावली । मूलकच्छम् ५ मूलाष्टम् ६
दीर्घमूलकम् ७ अथ दीर्घपञ्चकमपि पाठः ।
मृत्युचारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १०
चितम् ११ शङ्खमूलम् १२ हरित्यर्थम् १३
वचिरम् १४ दीर्घकन्दम् १५ कुञ्जरचारमूलम्
१६ । अथ गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
कटूष्णोष्णविरोधत्वम् । दुर्गमगुह्यमृद्वोगवात
नाशित्वम् । रक्षित्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ३॥ अपि च ।

“बाणमूलकपञ्ची तु रोचनी वह्निदीपनी ।
मूलकं गुरु विदम्भि तीक्ष्णमामं विरोध-
कतु ॥

तदेव लिङ्गसिंहानु पित्तकं कषवातघ्नम् ।
शुष्कं विरोधशमनं शोथघ्नं गरलघ्नम् ।
तत्पुण्यं कफपित्तघ्नं तत्पुण्यं कषवातघ्नम् ॥”
इति राजवल्लभः ।

अन्यथा ।

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामकटकं विंशं शालेयं मन्त्रसम्भवम् ।
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नैपालमूलकश्चाप्यसदृशवेज्जलदन्तवत् ।
लघुमूलकसुखं स्यादुष्यं लघु च पाचनम् ।
दीपयज्ज्वरं खर्यं खरश्चासविनाशनम् ।
नासिकाकण्ठरोगघ्नं गयनामयनाशनम् ।
महत्तदेवस्तुतीर्णं गुरु दीपयज्ज्वरम् ।
खेदसिंहं तदेव स्याद्विषयविनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

मूलक

(तथाचाख गुणाः ।

“बाणं दीपयज्ज्वरं हृत्तं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
लिङ्गसिंहं विमुक्त्यु मूलकं कषवातघ्नम् ॥”
इति चरके छत्रस्थाने । २७ अध्यायः ।)

चौरमात्रे तद्वचने दोषो यथा,—

“मकरे मूलकश्चैव सिंहं चाणावुकन्तया ।
कार्तिके मूरयश्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ।

पौरोमास्यान्तमाचसुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
ददन्नरकमाप्नोति भुङ्गीत ब्राह्मणो यदि ।
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्छान्दाययं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं चमो विट् मूढ एव च ।
तथा ।

“वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पितृणां गृहितश्च यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥”

इति मन्त्रमासतत्त्वम् ।

मूलकः, पुं, (मूले जातः । मूल + “पूर्वाक्षापरा-
क्षाद्वाभ्रप्रदोषावस्करादुवृत्तः ॥” ४ । १ । २८ ।
इति वृत् ।) चतुस्त्रिंशत्सुखावरविषजात्यन्त-
गर्तविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ।
(मूलप्रकार इति । मूल + “सूलादिभ्यः प्रकार-
वचने कन् ॥” ५ । ४ । १ । इति कन् । मूल-
स्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“नारीकवच दन्तुतो निःसृजे मूलकोऽभवत् ॥”
मूलकपर्णौ, ज्यौ, (मूलकस्य पर्णमिव समानस्वादं
पर्यमस्याः । डीष् ।) शोभाजनः । इति रत्न-
माणा ।

मूलकर्म, ज्यौ, (मूलश्च तत् कर्म वेति ।) व्योष-
धादिमूलेन यत् आचनोष्णान्नसम्भवनवशी-
करणादिकर्म । जौ इति व्यातम् । इति भरतः ।
टीना इति मुकुटः । तत्पर्यायः । काम्यम् २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ४३ । ऊनपञ्चाशदुपपात-
कान्तर्गतोपपातकविशेषः । यथा,—
“सन्वाकरेणधीकारो महायज्ञप्रवर्तनम् ।
हंसौषधीनां स्त्राणीवोऽभिवारो मूलकर्म
च ॥”

इति मनुः । ११ । ६४ ।

“मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ॥” इति मूल-
कर्मशब्दव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ।

मूलकमूला, ज्यौ, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) चौर-
कचुकीटचः । इति रत्नमाणा ।

मूलकारः, पुं, (मूलं करोतीति । कृ + कर्मण्यण् ।
इत्यण् ।) मूलयन्त्रकर्ता । यथा । नायं
गणकारः किन्तु मूलकारः । इति संक्षिप्त-
सारटीकायां गोपीचन्द्रः ।

मूलकारिका, ज्यौ, (मूलकारक + स्त्रियां टाप् ।
अकारस्तत्त्वम् ।) चुकी । इति हारावली ।
मूलयन्त्रार्थप्रकाशकपद्यम् । मूलधनस्य दृष्टि-
विशेषश्च ।

मूलकच्छं, ज्यौ, (मूलेन तद्रूपपानेन लक्ष्यम् ।)
एकादशविधपर्यङ्कश्चतुर्गतान्तर्गतप्रतिविशेषः ।

मूलम

यदा जयितानि दृष्टमूलानि मावं प्रीयन्ते तथा
मूलकच्छपदेशं जभते । यथाह मार्कण्डेयः ।
“यत्नेर्मासेन कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।
श्रीलक्ष्मः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरकथा ।
मासेनामलकैरेव श्रीलक्ष्ममपरं स्मृतम् ।
पद्मेर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तुलकच्छो ज्ञेयः ।
मूलकच्छः स्मृतो मूलेऽसौपकच्छो ज्ञेयः तु ॥”
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ।

(पुंलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलजं, ज्यौ, (मूलात् जायते इति । जन + जः ।)
आङ्गकम् । इति राजनिर्घण्टः । (विष्णो-
रुत्थार्जकशब्दे ज्ञातव्यः ।)

मूलजः, पुं, (मूलाद् जायते । जन + जः ।)
उत्पन्नादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ।
मूलोद्भवश्चि ।

मूलजिकोष्णं, ज्यौ, (मूलश्च तत्त्रिकोष्णश्चेति ।)
अर्कादियद्वाणां राशिरूपग्रहविशेषः । स तु
रवैः सिंहः । चन्द्रस्य दृष्टः । ज्ञानस्य मेघः ।
बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । श्वेतोस्तना । श्वेनेः
कुम्भः । यथा,—
“सिंहो दृष्टश्च मेघश्च कन्या धन्वी धटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥”

अथ मूलजिकोष्णशचवस्था ।

“रविभौमजीवभार्गवश्वनेकराणां त्रिकोष्ण-
भागाः स्युः ।
नखरविदिकृतिधिनखरा श्वेन्दोर्दग्धभाशका
सुखात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

मूलदेवः, पुं, (मूलचासौ देवो राजा वेति ।)
कंसराजः । इति चिकाक्षशेषः ।
मूलदधं, ज्यौ, (मूलश्च तद्दधश्चेति ।) मूलधनम् ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ५३६ ।

मूलधनं, ज्यौ, (मूलश्च तद्दधश्चेति ।) आदिदधम् ।
पुं जौ इति भाषा । तत्पर्यायः । परिपणम् २
नीवी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ।

मूलपर्णौ, ज्यौ, (मूले पर्यमस्याः । डीष् ।) मूलक-
पर्णौ । इति रत्नमाणा ।

मूलपुष्करं, ज्यौ, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव
मूलमस्येति वा ।) पुष्पकमूलम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

मूलपोती, ज्यौ, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिक-
आकमेदः । तत्पर्यायः । शुद्धवली २ पोतिका ३
शुद्धपोतिका ४ शुद्धपोदकनाम्नी ५ वलि-
शकटपोतिका ६ । अस्या गुणाः । विरोध-
घ्नत्वम् । दृष्यत्वम् । वक्ष्यत्वम् । लघुत्वम् । वज-
पुष्टिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । जठरानलदीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

मूलप्रतिः, ज्यौ, (मूला चासौ प्रकृतिश्चेति ।)
आद्या प्रतिः । यथा,—

“सर्वप्रकृता प्रकृतिः श्रीलक्ष्मः प्रकृतिः परः ।
न शक्तः परमेष्ठोऽपि तां प्रतिं प्रकृतिं विना ।

मूलाधः

हृदि विधातुं मायेऽथ न हृदिर्मायया विना ।
 सा च हृद्ये तिरोभूता हृदिविहारकारके ।
 आविर्भूता हृदिकाये सा च निद्या यथेश्वरः ।
 कुलान्तं घटं कर्तुं यथाशक्तो नृदं विना ।
 सर्वं विना स्वयंकारः कुलं कर्तुं मयम् ।
 सा शक्तिः हृदिकाये च पञ्चधा चैवरेण्ड्या ।
 राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ।
 प्राणाधिष्ठाहृदेवी या लक्ष्म्य परमात्मनः ।
 प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ।
 रेण्व्याधिष्ठाहृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
 परमात्मरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ।
 विद्याधिष्ठाहृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
 वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ।
 बुद्ध्याधिष्ठाहृदेवी या सर्वशक्तिरूपिणी ।
 सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ।
 वागाधिष्ठाहृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
 लक्ष्म्यकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ।
 पञ्चधादौ स्वयं देवी नृजप्रकृतिरीश्वरी ।
 ततः हृदिकमेवेव बहुधा कलया च सा ।
 योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ।
 मायया हृदिकाये च तद्विना न भवेद्भवः ।
 हृदि च प्रतिवर्त्तते च ब्रह्मन् । ब्रह्मोद्भवा सदा ।
 पाता विष्णुश्च संहर्ता शिवः शम्भुश्चैव प्रदः ।
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ।
 नृजप्रकटः, पुं, (नृजे च प्रकं ददातीति । दा + कः ।) पञ्चदशः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पञ्चदशस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
 नृजभ्रमः, पुं, (नृजभासो भ्रमश्चेति ।) कंसराजः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 नृजरसः, पुं, (नृजे रसोऽस्याः ।) मोरटण्ठा ।
 इति रत्नमाळा ।
 नृजशाकटः, त्रि, (नृजानां भवनं क्षेत्रम् । नृज + "भवेत् क्षेत्रं दद्यादित्यर्थः शाकटशाकिनौ ।" ५ । २ । २६ । इत्यत्र वार्तिकवशात् शाकटः ।)
 नृजक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 नृजशाकिनः, त्रि, (नृज + शाकिनः ।) क्षेत्रवाच्ये शाकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 नृजा, स्त्री, (नृजानि बहुलानि सन्त्यस्याः । नृज + अर्ध आदिवाङ् टाप् ।) शतावरी ।
 इति राजनिर्घण्टः । नृजनचक्रम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कालनाथविरचिते हनुमान्ते १ अध्यायः ।
 "हितोवां वहीमहर्ष्या कारयेत् प्रान्तिकर्म्म च ।
 अन्विनोन्मग्नलाच पुण्या पुनर्वसुसाथा ॥")
 जाधारः, पुं, (नृजानामाधारः । नृजं प्रधानं आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलिद्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्य सकलनाडीनां नृजस्थानम् । अत्र व श व सात्तरयुक्तस्यैव येषु चतुर्दशपद्ममिति । तन्मध्ये दृष्ट्याज्ञानक्रिया-
 स्वरूपत्रिकोणं वर्त्तते । तन्मध्ये कोटिख्यं सम-
 प्रभस्यम्भुजिङ्गमसि । अत्र पृथिवी वर्त्तते ।

७६३

मूलाधः

तत्रैव नृजालम्बवत् स्रज्यावाहं विवलयकार-
 ल्यमम्भुजिङ्गवेदितवितुस्तुल्यप्रभङ्गकुलजिनी
 वर्त्तते । यथा,—
 "नृजाधारे त्रिकोणाख्ये दृष्ट्याज्ञानक्रिया-
 लके ।
 मध्ये ख्यम्भुजिङ्गन्तु कोटिख्यं समप्रभम् ।
 तद्भास्वे हेमवर्णमं व च द्यौचतुर्दशम् ।"
 इति तन्त्रसारः ।
 "अथाधारपद्मं सुतुल्याख्यकम्
 भजाधो गुदोर्ध्वं चतुःश्लोकपञ्चम् ।
 अधोवक्रसुतुल्यतुल्यवर्णमभयै-
 वेकारादिसाम्यैर्धुतं वेदवर्णैः ।
 असुप्तिम् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं
 ससुप्ताधि मूलाहकैराहृतं तत् ।
 लसन्पीतवर्णं तद्वित्तकोमलाङ्गं
 तदनाः समास्ते धरायाः स्त्रीजम् ।
 वजाख्या वक्रदेशे विलसति सततं त्रिकोणा-
 मध्यमं ख्यं
 कोणं तन्नेपुराख्यं तद्विदिव विलसत् कोमलं
 कामरूपम् ।
 कन्दर्पो नाम वायुर्विवसति सततं तस्य मध्ये
 समनान्
 जीवेशो बभ्रुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिख्य-
 प्रकाशः ।
 तन्मध्ये लिङ्गरूपी हुतकनककलाकोमलः
 पश्चिमाख्यो
 ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिण्वयाकाररूपः
 ख्यम्भुः ।
 भिद्यत्पूर्णेन्द्रविम्बप्रकरकरचयस्त्रिगुणान-
 हाखी
 काशीवाची विजाची विलसति सरिदावर्णरूपः
 प्रकारः ।
 अख्योर्ध्वे विषतनुसोदरलसत् स्रज्या जगज्जो-
 द्विनी
 ब्रह्महारतुल्यं तुल्येन मधुरं साष्टादयनी
 ख्यम् ।
 शङ्खावर्णनिभा नवीनचपलामाला विजासा-
 अदा
 सुप्ता सर्पसमा शिरोपरिलसत्साहं विहृता-
 लतिः ।"
 इति श्रीतन्त्रचिन्तामणौ घटचक्रभेदः ॥६॥
 तन्त्रस्थतीर्थानि यथा, स्रज्यामले ।
 "इडा मलस्थाननिवासिनी या
 स्रज्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
 तथा सुतुल्या मलदेशगामिनी
 सरस्वती रक्षति मज्जनात्मकम् ।
 मनोगतज्ञानपरो मनुष्यो
 मन्त्रक्रियायोगविशुद्धतत्त्ववित् ।
 महीस्थतीर्थं विमले जले सुदा,
 नृजाम्बुजे ज्ञाति सुसुप्तिभागभवेत् ।
 सर्वाणि तीर्थं सुरतीर्थपावनी
 गङ्गा यमुनाकाशिकादिभिर्नदीभिः ।"

मूषकः

करोति पापक्षयमेव सति
 ददाति साक्षादमन्त्रार्थपुण्यादा ॥"
 नृजाहं, स्त्री, (नृजमात्रा व्याख्या यस्य ।) नृव-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 नृजी, [नृ] पुं, (नृजमस्यास्तीति । नृज + इतिः ।)
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (खियां डीप् ।
 अथर्वः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
 ३० अध्याये ।
 "चक्रकामोषधिं विद्यान्मरान्मृत्युनिवारिणीम् ।
 नृजनीपञ्चभिः पञ्चैः सुरक्षांशुकोमलैः ॥")
 नृजी, स्त्री (नृज + गौरादित्वात् डीप् ।) अथर्वी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । (नदीभेदः । यथा,
 मातुल्ये । ११३ । ११ ।
 "ताम्रपर्वी तथा नृजी शरवा विमला तथा ॥")
 नृजेरः, पुं, (नृजतीति । नृज + "नृजेरादयः ।"
 उणा० १ । ३२ । इत्येकः । जटा । इत्युणादि-
 कोषः । राजा । इत्यमरः ।
 नृज्यं, स्त्री, (नृजेन आनाम्यते अभिभूयते नृजेन-
 समं वा इति । नृज + "नृजयोधर्मेत्यादिना ।"
 ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्ति-
 कारणम् । नृजं नृजेन क्रयविक्रयार्थमिदं द्यौ
 कादिति यः । इति भरतः । इर इति दाम
 इति च भाषा । तत्पठ्यायः । वक्रः २ अथ-
 क्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ । (यथा,
 मग्नौ । ८ । ३२२ ।
 "पञ्चाशत्तन्त्राधिके हस्तच्छेदनिमित्ते ।
 शेषे त्रिकादशगुणं नृज्याहं प्रकल्पयेत् ॥")
 नृज्यते अप्येते इदम् । माहिना इति भाडा
 इति च भाषा । तत्पठ्यायः । कर्मण्या २
 विधा ३ अथवा ४ अतिः ५ भर्मे ६ वेतनम् ७
 भरयम् ८ भरयम् ९ निर्देशः १० पणः ११ ।
 इति च अमरः । २ । १० । ३६ । (यथा,
 मितानरायाम् ।
 "नृजेन यः कर्म्म करोति स भृतकः ।"
 नृज्यं, त्रि, (नृजं रोपयमर्हतीति । नृज + यत् ।)
 प्रतिष्ठायोम्यः । रोपययोम्यः । इति नृजधात्वर्थ-
 दर्शनात् । (नृजत उत्पाद्यते इति । "नृज-
 मस्याधर्हि ॥" ४ । ४ । ८८ । इति यत् । नृजत-
 उत्पाटनयोग्ये सुजादौ ।)
 नृव लुब्धने । इति कविकण्ठम्भः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वृक्षसरो । यो नृवति परब्रह्मम् ।
 इति नृजायुधः । इत्येतिके । मोषति । इति
 दुर्गादासः ।
 नृवः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । नृव् +
 इगुपधत्वात् कः ।) नृविकः । (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ३ । २२२ । "एष प्रतिभाति ते नृव-
 राजः ।") तैत्तिरीयसर्गः । इति शब्दरत्नावली ।
 नृवकः, पुं-स्त्री, (नृव + कर्त्तृ कः ।) उन्मूढः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ ।
 ३३ । १६ ।
 "रजसाभ्यवकीर्णानि परिश्रुतानि देवतेः ।
 त्रैलोक्यैरावृतानि च ॥")

मूषिकः

मूषिककर्णौ, स्त्री, (मूषिकस्य कर्णवत् पञ्चाण्यस्याः । डीप् ।) आखुकर्णौ । इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उच्छ्रुत् मारयतीति । ण् + शिच् + "कर्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । डीप् ।) सुतश्रेणीवृत्तः । इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषका, स्त्री, (मूषक + स्त्रियां टाप् । निपकादित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषकारातिः, पुं, (मूषकाणां अरातिः घातकः ।) विडालः । इति राजनिघण्टुः ॥ मूषिकारातिः । इति च पाठः ॥
 मूषा, स्त्री, (मूषति यज्जातीति । मूष + कः + स्त्रियां टाप् ।) स्वर्णाद्यावर्तनपाचम् । मूषी इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । २ । "मूषावर्तनं यथा ताम्रं तस्मिन् जायते तथा । रूपादीन्वापुवर्तितं तस्मिन् दृश्यते ध्रुवम् ॥") तत्पर्यायः । तेजसावर्तनी २ । इत्यमरः । २ । १० । १३ ॥ मूषा १ मूषी ४ आवर्तनी ५ मूषी ६ । इति भरतः ॥
 "दृष्ट्वा तु पुनः पूर्णो मध्ये मूषां विधारयेत् । चित्तामिं सुदयेद्वाक् तद्वाक् पृष्टुच्यते ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 मूषिका ७ । इति रमानाथः ॥ देवताङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूषिकस्त्रीजातिः । इति शब्दरत्नावली ॥ गवाक्षः । यथा,—
 "एकदिग्वादिमूषावहनमितिमहो ब्रह्म मे भूमिभर्तु-
 र्भर्ता रम्येष्टमृषे चतुरविरचिते अक्षणाणा-
 विशाले ॥"
 इत्यादि लीलावतां श्लोकावहारः ॥
 मूषाकर्णौ, स्त्री, (मूषायाः कर्णौ इव पञ्चाण्यस्याः ।) आखुकर्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषानृत्यं, स्त्री, (मूषाजातं नृत्यम् ।) गोलनृत्यम् । तत्पर्यायः । कांस्यगोलम् २ हेमनृत्यम् ३ विभुन्नकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥
 मूषिकः, पुं, (मूषाति इत्याशीति । मूष + "सुविदीर्घश्च" । उणा० २ । ४२ । इति किकन् दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्द्र इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ । "धनेन वनवान् सर्वो ब्रह्मावति पण्डितः । पद्मायं मूषिकः पापः स्वजातिसमतां गतः ॥") तत्पर्यायः । उच्छ्रुत् २ आखुः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ मूषः ४ मूषीकः ५ उच्छ्रुत् ६ बभूः ७ वृषः ८ आखनिकः ९ वृषः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषकः ११ पिङ्गः १२ उच्छ्रुत् १३ नखी १४ खनकः १५ विलकारी १६ घाग्यारिः १७ वहुप्रजः १८ । अस्य मांसगुणाः ।
 "अहिमकुलश्लोकोधामूषकसुखा विलेशयाः कथिताः ।

मूषी

आसानिकाशहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम् ॥
 अन्ये विशेषया ये स्युः केङ्कडोदरकादयः ।
 गर्हितं तस्य मांसञ्च मद्यगौरवदुष्करम् ॥"
 इति राजनिघण्टुः ॥
 अपि च ।
 "मूषिको मधुरः क्षिणो अवायी वलवर्तनः ।"
 इति राजवल्लभः ॥
 पारिभाषिकमूषिको यथा,—
 "विभवे सति नैवान्ति न ददाति कुक्षीति च ।
 तमाहुराखं तस्यासं भुक्ता लङ्घ्येण शुध्यति ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः ॥
 (जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५८ । "द्विङ्गाः केरणाः प्राच्या मूषिका वनवासिका ॥")
 मूषिकपर्णौ, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णाणि यस्याः ।) जलजलविशेषः । इन्द्रकाण्ठोपाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमे अध्याये ।
 "मूषिकपर्णौ सन्मलायप्रतानामपङ्कज ॥") तत्पर्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्योधी ४ द्रवन्ती ५ सम्बरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्षश्रेणी ८ सुतश्रेणी ९ रक्षा १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ पुनश्श्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णौ १३ आखुपर्णौ १४ मूषिका १५ फलिपर्णिका १६ । इति रत्नमाला ॥ मूषिपर्णिका १७ सवित्रा १८ मूषीकर्णौ १९ सुकर्णिका २० । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषिका, स्त्री, (मूषिक + अजादित्वात् टाबित्वात्तदन्तः ।) मूषिकपर्णौ । इति रत्नमाला ॥ उच्छ्रुत् । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
 "क्षीरं महापच्यन्तं मूषिकां चान्नवर्जिताम् ॥")
 मूषिकाङ्कः, पुं, (मूषिकः उच्छ्रुत्वाहनत्वेन अङ्कः चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥
 मूषिकाक्षनः, पुं, (मूषिकं अक्षति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति । अनुच् + ल्युः ।) गणेशः । इति चिकित्सितस्थाने ॥
 मूषिकारातिः, पुं, (मूषिकाणामरातिः ।) विडालः । इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषिकाङ्गयः, पुं, (मूषिकस्य आङ्गा आङ्गा आख्या यस्याः) मूषिकपर्णौ । इति जटाधरः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 "दन्त्युद्वर्णपर्णौ स्यात्किञ्चिदप्युत्तमकः ।
 द्रवन्तीनामन्तश्चिन्ता न्योधी मूषिकाङ्गयाः ॥"
 इति चरके कल्पस्थाने द्वादशे अध्याये ॥
 मूषिपर्णिका, स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत इत्वम् ।) मूषिकपर्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषी, स्त्री, (मूष + कः । स्त्रियां डीप् ।) मूषा । स्वर्णाद्यावर्तनपाचम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 महामूषिकः । यथा,—

मूषः

"अथो महामूषिकः स्वाध्वी विप्रेशवाहनः ।
 महाङ्गः श्लेष्मारी च भूषणो भित्तिपातनः ॥"
 इति राजनिघण्टुः ॥
 मूषीकः, पुं, स्त्री, (मूषति इति । मूष + बाहुलकात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषीककर्णौ, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्णमस्याः ।) मूषिकपर्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषीका, स्त्री, (मूषीक + टाप् ।) उच्छ्रुत् । यथा, "दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेवपि ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषायणः, त्रि, (मूषति अपहरतीति । मूष + कः चौरजारः । तस्यापत्यम् इति । मूष + षक् । बाहुलकात् वृत्तभावः ।) अघातपिष्टकः । गणेशपद्मः । इति केचित् ॥
 मू, ड श मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) मृतिः प्राणत्यागः । ड श म्रियते प्राणी । हित्तेऽप्यस्य मू ड ङीट् ममिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममारमर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥
 मूककः, पुं, (मूगस्य कक्षुरिति समासे एषोदरादित्वात् गलोपः मूककः इति केचित् च पठन्ति इत्युक्तदन्तः । ततः संज्ञायां कन् ।) मूककुतुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूकः, पुं, (मूगस्य कक्षुरिति समासे एषोदरादित्वात् गलोपः । इत्युक्तदन्तः ।) सुनिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ । "प्राणश्चैव मूककश्च पिता मम महायथाः ।") तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा,—
 "मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मूककश्च मूककः ।"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मूग तु क ड मार्गणे । (चुरा०-आत्म०-मक०-सेट् ।) ड रामो मूगं मृगयते वनवीथिकासु । इति महानाटकम् । कातन्नादौ मृग्य अन्येव्ये इति दिवादिपरस्मैपदौ धातुश्च दृश्यते दुर्गाविलोचनयोरसम्मतत्वात् अनेनोपेतितः । मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा याधा न सुखम् माम् । इति तु अकारान्तस्यैव भावे किपि अकारलोपे मृगं करोतीति कणादित्वात् क्ये साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 मृगः, पुं, (मृगयते अन्येव्यति लणादिकं मृग्यते वा इति । मृग + इगुपधत्वात् कर्त्तरि च कः ।) पशुमात्रम् । (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
 "आरययानाञ्च सर्वेषां मृगाणां माहिं विना ॥"
 मृगशब्दोऽत्र महिषपर्यादात् पशुमात्रपरः । इति तट्टीकायां कुल्लुकः ।) हस्तिविशेषः । नक्षत्रभेदः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
 "अश्विनीमृगश्रृङ्गाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥") अन्यवयम् । (यथा, चाङ्गिददर्पणे । ४ । १७ । "जनस्थाने भान्नं कनकमृगलक्ष्यान्वितधिया वचो वेदंहीति प्रतिपदसुदृशं प्रलपितम् ।

लतालङ्घनभर्तृवदनपरिपाटीपुष्टना
मयामं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥
कनकस्थ सुवर्णस्थ मृगे अन्विष्ये । पक्षे ।
कनकमृगे हेमहरिणे या लण्णा इत्यर्थः ।)
याचना । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ मार्गशीर्ष-
मासः । यज्ञविशेषः । इत्यजयपालः ॥ मृग-
नाभिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मकर-
राशिः । यथा,—

“मृगकर्कटसंक्रान्ती हे तूदगदक्षिणायने ।
विपुवती तुलामेघे गोलमधे तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्नानाम्ब्यातपशुविशेषः । मृग्यते अन्विष्यते इत्यौ
व्याधेः । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । १।१० ।
“न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे नूनराशाविवामिः ।”)
तत्पण्यायः । कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः ॥ शारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
मृग्यः १० मृग्यः ११ रिधः १२ रिधः १३
रुगः १४ रुगकः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
स नवविधः । यथा,—

“सम्भरो रोहितो न्यङ्कुरङ्गसुदृशो रुहः ।
रुगश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
पाठान्तरं यथा,—
“समृह रोहितो न्यङ्कुरः सम्भरो बभ्रुगो रुहः ।
शशेणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! ।
मृग्यः खड्गो रुक्मश्चैव पृथक्च मृगस्तथा ।
इति बलिप्रदानं च चर्मदानं च कीर्तितम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । अथ जाङ्गलानां गणना ।
“हरिणेणकुरङ्गयुपतन्यकुसम्भराः ।
राजीवोऽपि च सुखो चेत्वासा जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्मवर्णः स्यादेवः लण्णः प्रकीर्तितः ।
कुरङ्ग इयत्ताम्रः स्याद्वरिणालतिको महान् ॥
मृग्यो गोलालको लोके सरोवररिति कीर्तितः ।
पृथक्चन्द्रबिन्दुः स्याद्वरिणात् कियदल्पकः ॥
न्यङ्कुरविधानोऽप्यम्भरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परिभो
वृत्तः ।

यो मृगः शङ्खज्वीनः स्यात् स सुखीति निग-
द्यते ॥”

अथ तेषां गुणाः ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पितृश्रेष्ठहराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ मृगपरीक्षा ।
“मृगनाभिं समादातुं कौतुकायं तथा पुनः ।
मृगाः पोष्या महीज्वाला तेषां वस्यामि,
लक्ष्यम् ॥
पृथिव्यायुगमनास्तेऽधिकान्स्तु पश्यामि ।
भिदन्ते नैकभेदास्तु समस्ता मृगजातयः ॥”

तद्वथा,—

‘ये गन्धिनः क्षीयशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगाः प्रदिष्टाः ।
सन्नाङ्गमेवां सुरभि प्रकामं
पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥
ये वे विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
अमांसलास्तीक्ष्णरुप्रदेशाः ।
आप्यास्तु ते वे प्रसरन्ति भूरि
सर्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव ॥
धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे
दीर्घास्तु ते वातमृगाः प्रदिष्टाः ।
तं यत्र यत्रैव भवन्ति शृङ्गा-
स्तत्रैव सर्वत्र श्रुमानि सन्ति ॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्यसत्त्वा
निर्गन्धदेहाश्चमलप्रमाणाः ।
ते मागना वेगकरा नराणां
सुग्रा न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥
ये क्षणवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः
क्रुद्धा शृङ्गं यान्ति च वायुवेगाः ।
ते क्षणसाराः खलु तेजसास्तु
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥’

भोजीष्याह ।

‘पार्थिवादिसृग्गः सर्वश्चतुर्जातिर्भवेत् पृथक् ।
सुशृङ्गास्तुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातयः ॥
क्रुद्धाः पम्परिशृङ्गाश्च क्षत्रियाः खरलोमशाः ।
आवर्णशृङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः ॥
कुशला वायुशृङ्गा वा शूद्राः खरतनूश्च ॥
अन्धानां ये गुणा दीपास्ते ज्ञेया हरिणोऽपि ॥
तथापि दीपाः पञ्चामो वक्ष्यन्ते हरिणाश्रयाः ।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्ताः स पापहतः ॥
विषमो विज्ञानो शृङ्गो यस्य स क्षेमनाशनः ।
आवर्णः पृष्ठतो यस्य आनाभिमभिर्वन्दितः ॥
पञ्चाङ्गं यस्य आवर्णोऽपि त्वार्यो भयकारकौ ।
वर्णनेत्रपदादीनां वेदताद्वननाशनः ॥’
गार्ग्यः ।

‘दीषवन्मृगजातीनां विजातीनामपि वा ।
दर्शनान् स्पर्शान्चैव गन्धादानाश्च प्रीयन्तात् ॥
भवेयुर्विपदः सर्वस्तथा चैवाद्यपोषणात् ॥’
शृङ्गादिपि ।

‘हरिणपोषणतो धरणीभुजां
नहि भवेन्नरद्वयपौडनम् ।
न पविष्विद्विज्जगदिपुनं भयं
तद्व तं हरिणं गुणितं वृष ! ॥’

इति मृगपरीक्षा ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(अस्य गुणविशेषो यथा,—

“दूरे जनान्निजया दूरे पानीयगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेषामभिष्यन्दिनी
मताः ॥

अतीवासन्ननिजयाः समीपोदकगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनीस्तु ते ॥”

इति सुश्रुतं स्रजस्थाने ४५ अध्यायः ॥
मृगादिविकारोपश्रमो यथा,—

गर्ग उवाच ।

“प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः ।
अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्त्रियं यान्ति
जलोद्भवाः ॥
स्त्रियजाश्च जलं यान्ति घोरं रासन्ति
निर्भयाः ।
गृहं कपोतः प्रविशेत् क्रवादो मृद्धिं भीयते ॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्मृग्यं गृहपतेर्वदेत् ॥
मृगपक्षिविकारेषु कुर्मृग्योमं सदक्षिणम् ।
देवाः कपोत इति च जमयाः पञ्चभिर्दिनैः ॥
गावश्च देवा विधिवत् द्विजानां
सकाशना वक्ष्युगोत्तरीयाः ।
एवं कृतं शान्तिसुपेति पार्थ
मृगोऽङ्गिर्ज्वा विनिवेदितं यत् ॥”

इति मातृये २१ अध्यायः ॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा,—
वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिमुदहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम् ।
“शृङ्गे पश्विनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी ।
पृथगे शृङ्गिनी तुष्टा ह्येव तुष्टा च हस्तिनी ॥
पश्विनीशृङ्गयोर्योनिमेद्रकौ चतुरङ्गलौ ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिमेद्रकौ च तथाविधौ ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

(अन्वेष्टा । यथा, मृगदे । १ । १५४ । २ ।
“मृगो न भीमः कुचरो गिरिहाः ।”
“मृगः अन्वेष्टा ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
मृगक्षीरं, क्षी, मृगोदुग्धम् । तरादौ चेति चकार-
स्यानुक्तवसुचयार्थत्वात् मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं
मृग्याः पदं मृगपदं इत्यादिष्वपि पुंवद्भावः ।
इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादायः ॥

मृगगामिनी, क्षी, (मृग इव गच्छतीति । गम +
णिच् । डीप् ।) विहङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगसदृशगमनशीला च ॥

मृगचर्मणं, क्षी, (मृगचर्मणात् मृगनाभिचर्मणात्
मृगगन्धवन् जायते इत्यर्थः । जन् + ङः ।)
जवादिनामकगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगचर्मजातं, त्रि ॥

मृगचेटकः, पुं, (मृगान् पशुन् चेतयति प्रेरयति
स्वप्रवृत्त्यै रात्रिंशेषं ज्ञापयतीति । चिट् +
णिच् + क्तुल् ।) खड्गाक्षः । इति शब्दमाला ॥
मृगजालिका, क्षी, (मृगाणां जालिका ।) मृग-
बन्धनार्थजालम् । तत्पण्यायः । वागुरा २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६२ ॥

मृगजीवनः, पुं, (मृगेः पशुभिः जीवतीति । जीव
+ लुः ।) आधः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ६३ । २८ ।

“निर्विघ्नेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ।”)
मृगणा, क्षी, (मृग + युच् ।) अपहृतत्रयस्यान्व-
यम् । यथा,—

“सर्वोत्तमं विचयनं मार्गं मृगणा मृगः ।”
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

मृगना

मृगलट्, [व] स्त्री, (मृगणां लट् पिपासा यत्र जलभासकत्वात् ।) मृगलण्या । इति शब्द-
रत्नावली ।

मृगलघा, स्त्री, (मृगणां लघा अस्वस्थामिति ।
अर्थ आदितात् अच् । टाप् ।) मृगलण्या ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, कामन्दकिनीति-
सारे । ३ । १३ ।

“जगन्मृगलघातुल्यं वीक्ष्येदं चणभङ्गुरम् ।

स्वजनैः सङ्गतः कुप्यात् धर्माय च सुखाय च ॥”)

मृगलण्या, स्त्री, जलभासत्वात् मृगणां लघा
विद्यतेऽस्याम् । यीक्ष्ये मरुदेशे सिकतादावके-
कराः प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभानि
तद्वाचिका । इति टीकाकारः । उत्कटरवि-
रक्षितज्यत्तिवासाजालं मरीचिका । दूर-
भूत्ये यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे । इति
भरतः । तत्पर्यायः । मरीचिका २ । इत्य-
भरतः । १ । ४ । ३५ ॥ मृगलण्याका ३ । इति
भरतः । मृगलट् ४ मृगलघा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ।

मृगलण्याका, स्त्री, (मृगलण्या + स्त्री कन् +
स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मृगलण्या । इत्य-
भरटीकायां भरतः । (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले । ६ ।

“स्रोतोवहं पथि निकामजलामतीव

जातः सखे ! प्रणयवान् मृगलण्याकायाम् ॥”)

मृगदंशकः, पुं, (मृगान् पशून् दशति ।
दन्श् + क्तुल् ।) कुकुरः । इत्यभरतः ।

मृगधूर्तः, पुं, (मृगेषु पशुषु धूर्तः । वचकत्वात् ।)
श्रमालः । इति संक्षिप्तकारे समासपादः ।

मृगधूर्तकः, पुं, (मृगधूर्त + स्त्री कन् ।) श्रमालः ।
इत्यभरतः । २ । १० । २१ ॥

मृगनाभिः, पुं, (मृगस्य नाभिः । तदभ्यन्तरे
जातत्वात् तथात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पर्यायः ।

“मृगनाभिर्दृग्मदः कथितस्तु सहस्रभिः ।

कस्तूरिका च कस्तूरी बोधमुखा च सा स्मृता ॥”

सा त्रिविधा यथा,—

‘कामरूपोद्भवा लघा नेपाली नीलवर्णयुक् ।

काष्ठीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा

स्मृता ॥

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।

काष्ठीरदंशसंभूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता ॥’

अस्या गुणाः ।

‘कस्तूरिका कटुक्षिप्ता चारीणा मुक्ता गुदः ।
कपवातविषच्छेदिशीतदौर्गन्धदोषहृत् ॥’

इति भावप्रकाशः ।

अन्यत् कस्तूरीशब्दे द्रव्यम् ॥ (तथास्य
पर्यायान्तरम् ।

‘मृगनाभिर्दृग्मदो मदः कस्तूरिकाण्डजः ।’

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृगनाभिजा, (स्त्री, मृगनाभिर्जायते । जन् + जः ।
स्त्रियां ङीप् ।) कस्तूरी । यथा,—

“वनवारः सिताभश्च चन्दोऽथ मृगनाभिजा ।

७६६

मृगधा

मृगनाभिर्दृग्मदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०-७-८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + “नेत्रनेत्रञ्च उपसंख्या-
नम् ।” ५ । ४ । १२६ । इत्यत्र काशिकोक्तेः अप् ।)
मृगो मृगशिरा नेता प्रापयिता यस्या राज्ञेः सा
राज्ञेः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
सा अग्रहायणस्य विंशतिदक्षाधिकत्रयोविंश-
दिनावधिसंक्रान्तिपर्यन्तं प्रायः सञ्चरति । तत्र
नवाग्रहाङ्गनिवेशो यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“दक्षिके मृगपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधेः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु राज्ञि ॥

पितरक्षन् यद्दत्तं नवामाभिषेकाङ्गुणः ॥”

अपरे लक्ष्यपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां

राज्ञीणामिति युत्पत्त्या मृगनेत्रासु राज्ञेनादृ-

विधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरःपूर्वा-

ह्वनं दक्षिकपक्षभागे राजप्राग्भाषत्वारि-

शदक्षाधिकत्रयरात्रयो मृगनेत्राः । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृग

तुल्यनेत्रे, चि ।)

मृगपतिः, पुं, (मृगाणां पशूनां पतिः ।) सिंहः ।

इति हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ५ । १५ । १० ।

“यस्मिन् मृगपतिराददेत् नवद्या-

मादातुं खननमनासुदारवोयः ।”

‘मृगपतिः सिंहः ।’ इति तट्टीकायां श्रीधर-

स्वामी ॥ कामप्रदश्रेष्ठः । यथा तत्रैव टीकायाम् ।

“मृग्यन्त इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पति-

मृस्यः ॥”)

मृगपिप्लुः, पुं, (अपिप्लवते भासते इति । अपि +

भु + बाहुलकात् संज्ञायां डुः । अपेरलोपश्च ।

मृगः हरिणः पिप्लुरजः ।) चन्द्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

मृगप्रियं, स्त्री, (मृगाणां प्रियम् ।) पद्मस्तम्भम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवधानीवः, पुं, (मृगवधेन आजीवतीति । आ

+ जीव् + अच् ।) आधः । इत्यभरतः । २ । १० । २१ ॥

मृगवन्धनी, स्त्री, (मृगः बध्यते अनयति । बन्ध +

ल्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) मृगवन्धनार्थजालम् ।

तत्पर्यायः । वागुरा २ । इत्यभरतः । २ । १० । २६ ॥

मृगभक्षा, स्त्री, (मृगेभक्ष्यतेऽसौ । भक्ष् + कर्मणि

अप् टाप् ।) जटामासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगमदः, पुं, (मृगाः मादन्ति अनेनेति । मद +

अप् ।) कस्तूरी । इत्यभरतः । २ । ६ । १२६ ।

(यथा, कृष्णमञ्जर्याम् । २ । १५ । ४ ।

“मृगमदस्तत्र चर्चपीतकौधेयवासा

रश्मिरशिश्विशखटा बहुधम्मिल्लप्राणा ।”

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्यैव वासः स्त्रीभो-

ऽस्याः ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पशवोऽस्तीति । मृग +

यिच् । “दक्षः ।” ३ । ३ । १०१ । इत्यत्र परिचय्यां

परिसर्यामृगयाटाटानासुप्रसंख्यानम् । इति

वात्तिकोत्था से यत्किं णिणोपः । इति सिद्धास्त-

मृगर

कौस्तुभे ।) राज्ञां वनेषु मृगहननक्रिया ।

मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति

भाषा । तत्पर्यायः । आच्छीदनम् २ मृगयम् ३

आखेटः ४ । इत्यभरतः । तन्निधमविधिर्यथा,—

“चत्वार मृगायां तत्र द्रम आत्तेषु काल्मिकः ।

विहाय जायामतर्ह्यो मृगयसनलानसः ॥५॥

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।

मृगहनं निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥६॥

तीर्थेषु श्रुतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।

यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥” ७ ॥

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

आत्ता यद्गीता इववो रागद्वेषादिस्वा-

कार्मुकश्च भोगाद्यभिनिवेशरूपं येन । जायां

विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतर्ह्यो त्यागान-

ह्यम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्ते इति मृगाः विषयाः

तेषु असनं भोगासक्तिर्लोलसा अतिसूहा

यस्य ॥५॥ बाणै रागादिभिः । वनेषु भजनीय-

द्वेषेषु । वनगोचरान् भजनीयविषयान् ।

मृगहनं भजनीयदेशादात्मसात् कृतवान् ।

कथापक्षे तु स्यदमेव ॥ ६ ॥ नन्वासुरीं वृत्ति-

माश्रित्य इति किमिति मृगया निव्यते ।

कथापक्षे तावद्वाहो विहितैव सा । अध्यात्म-

पक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव

इत्याशङ्क्या तौर्ध्वमिति त्रिभिः । अयं भावः ।

न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु

नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव घट्ट-

विधं दर्शयति । यदि अलमर्थं लुब्धो रागो

सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु आह्लादिष्वेव तत्रापि

श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातैष्वेव न निव्याह्लादिषु ।

तत्रापि राजैव । मेध्यानेव । वन एव । यावदु-

पयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसंवापि

यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—

“अवलस्रकुलाशिनो भसा-

मिजनीकुहमपीडिनः खगान् ।

अनवदल्लहानि नो मृगान्

मृगयाघाय न भूयतां व्रताम् ॥”

इति नेवधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥

सा च कामजयसनविशेषः । यथा,—

“मृगयाचो दिवास्त्रः परीवादः स्त्रियो

मदः ।

तौर्ध्वमिति वयाव्या च कामजो दृशको गणः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मृगयुः, पुं, (मृगं यातीति । मृग + “मृगयादयच् ।”

उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपात्यते च ।) ब्रह्मा ।

श्रमालः । आधः । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।

“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणीर्भा

दिशमिव दाहवतीं मराशुदनम् ॥”)

मृगरसा, स्त्री, (मृगस्य मृगमांसस्यैव रसोऽस्याः ।

सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगशिरा

मृगराजः, पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः।
“राजाहःसखिभ्यश्च” ५।४।६१। इति
टप् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । ६।११।

“शिलाविभङ्गेमृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवावरोह ॥”

यावः । यथा, महाभारते । १।१४१। ३४।

“अथ मे त्वं महाबाहो ! यद्वाक्यं नृविकीर्तयतीति
धिग्वलं मृगराजस्य मया त्वार्यं मृगो हतः ।”

मृगराट्, [ङ] पुं, (राजतै दीप्यतेसौ राज् +
क्रिप् । ततः मृगाणां राट् ।) सिंहः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६।१८।

“पतिते पतङ्गमृगराणि निज-
प्रतिविम्बरोषित इवानुनिधौ ।”

मृगराटिका, स्त्री, (मृग + रट् + क्तृल् + स्त्रियां टाप्
अत इत्थच् ।) जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः ।) सिंहः । इति
हज्जायुधः ॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति ।
जन् + डः । पशुलोमजातवत्त्वादित् । तत्पण्यायः ।
राङ्गवम् २ । इत्यमरः । २।६। १११ ॥

मृगलाङ्गनः, पुं, (मृगः लाङ्गनं चिह्नमस्य ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवल्लभः, पुं, (मृगाणां वल्लभः प्रियः ।) कुन्दर-
त्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति ।) वायुः ।
इति जटाधरः ॥

मृगशं, स्त्री, (मृगान् विधाति अत्र इति । अच् +
“अन्धेष्वपि दृश्यते ।” ३।२। ४८। इति
काशिकोक्त्या अधिकरणे डः ।) मृगया ।

इत्यमरः । २।१०। २३ ॥ (यथा, भार्कह्ये ।
१०७।१।

“कदाचिदाजपुत्रोऽसौ मृगयमचरद्वने ।”

मृगशिरः, [स्र] स्त्री, (मृगस्येव शिरोऽस्य ।)
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम् । तत्-
पण्यायः । मृगशीर्षम् २ आषाढायासी ३ ।

इत्यमरः । १।३। २३ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । १०।५।

“मृगशिरसि वत्सयाजक-
यजमानार्थजनमध्यदेशाच्च ।”

तत्तु विङ्गलपदाक्षति ताराज्यात्मकं चन्द्राधि-
देवतम् । इति ज्योतिषम् ॥ गगनमध्ये तस्योदये
कन्यालपस्य द्वाविंशत्पञ्चानि गतानि भवन्ति ।

यथा,—
“नृधिकाशनपदाक्षतौ विधौ
ओममध्यमनिते चितारके ।
शारदेन्दुसुखि ! कन्यकोदया-
दीक्षयानेककलाः कलावति !”

इति कालिदासस्तवरात्रिलक्षणिरूपणम् ॥
तत्र जातफलम् । यथा,—

“मृगासनाभ्यासरतो विनीतः
सदाशरत्तो गुणिनां गुणियु ।

७६७

मृगाङ्कः

भक्तानुपसङ्गभरेण पूर्णः

सन्मार्गवर्ती मृगजन्मभागी ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्वे सान्ना अकारान्ताश्चेति
मृगशिरोऽदन्तः । मृगशिर + टाप् ।) मृग-
शिरोनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशिराः, [स्र] पुं, (मृगस्येव शिरो यस्य ।)
मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

मृगशीर्षं, स्त्री, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य ।)
मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते । ५।२३। ६।

“तथैव मृगशीर्षादीन्मुद्गयनानि ।”

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्येव शिर्षोऽस्य ।) मृगशिरो-
नक्षत्रम् । इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष + टाप् ।) मृगशिरो-
नक्षत्रम् । इति त्रिकांशे वोपाहितः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
२१।६।

“मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषयुक्त-
जाताश्च ।”

मृगशीर्षा, [न्र] पुं, (शीर्षस्य शीर्षं इत्यादेशः ।
ततो मृगस्येव शीर्षस्य ।) मृगशिरोनक्षत्रम् ।
इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुलाः रसोऽस्ति
अस्याः अर्थ आदिभ्योऽच् ।) सहदेवीकृता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तदनुपुष्यं अक्षिणी
वा अस्याः । अक्षि + “अक्ष्णोऽन्यतरस्याम्” ।
५।४। ७६। इति अच् । स्त्रियां ङीष् ।)

विशाला ॥ (यथास्याः पण्यायः ।
“ऐक्योद्धारणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी चामरापुक्ता सा विशाला महाफला ।
अतपुष्या मृगाक्षी च मृगेन्द्रादनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री । इति मेदिनी । घे,
४४ ॥ (यथा, हनुमन्मठायाम् । २।११। ८।

“वक्त्रवेषा सुररिपुर्धर्ति-
गोपमृगाक्षीकृततरतिपूर्णिः ।
वाङ्मनसिद्धेः प्रवृत्तिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥”

मृगाङ्कः, पुं, (मृगः अङ्को यस्य ।) चन्द्रः ॥
(यथा, नैषधचरिते । १। ७८।

“विनिद्रपञ्चालगतालिकेतवान्
मृगाङ्कचङ्गामखिवज्जेनाङ्कितम् ॥”

कपूरः । इत्यमरः । १।३। १४ ॥ वायुः ।
इति विश्वः ॥ मृगचिह्नम् । चन्द्रे तच्चिह्नकारणं
यथा,—

“लोकच्छायामयं लक्ष्यं तवाङ्केऽणशसंस्थितम् ।
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रज्ञो गिनः ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥

मृगारा

यथा, दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरक्षयो
यीवास्तमेव सुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं
चन्द्रमखलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात्

पृथिवीमखलरूपामिव चन्द्रमखलगतां पश्यन्ति
स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्यते । इति
तट्टीका ॥ यन्मरोगस्य औषधविशेषः । यथा,
“स्याद्रसेन चमं हेम मौक्तिकं हिगुणं भवेत् ।

गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः ॥
सर्वं तद्गोलकं लब्ध्वा काङ्क्षिकेन विशेषयेत् ।
भास्त्रे लवणपूर्णेऽथ पचैद् धामचतुष्टयम् ।
मृगाङ्कसंज्ञको ज्योती रोगराजनिहन्तनः ॥”

अपि च ।
‘रसस्य भक्तानो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत् ।
गुञ्जाचतुष्टयश्चाप्यमरिचैर्भक्षयेत्तरः ॥’

इति मधुमती ॥
(एतन्नामकौषधान्तं यथा,—
“रसमस्य हेममस्य तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम् ।
दोषं गुञ्जातुपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः ॥” ॥
इति वेदकरसंज्ञसारसंघे यज्ज्ञाधिकारे ॥)

मृगाक्षीवः, पुं, (मृगैः आजीवतीति । जीव् +
अच् ।) आधः । इत्यमरः । २।१०। २१ ॥

मृगाक्षजा, स्त्री, (मृगाक्षात् जायते इति ॥
जन् + डः + स्त्रियां टाप् ।) कस्तूरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या विषयः ।
“एतेः समस्तैर्दिपलप्रमाणे-
रालोच्य सर्वं विधिना विपकम् ।
कपूरकाशोऽमृगाक्षजानां
चूर्णोक्तानां त्रिपलप्रमाणम् ॥”
इति मेघन्यघननरौ वातरोगे मध्यमनारायण-
तेजे ॥)

मृगात, [ट्] पुं, स्त्री, (मृगान् अतीति । अट् +
क्रिप् ।) यात्रः । इति केचित् ॥

मृगादनः, पुं, (अतीति । अट् + लुः । मृगस्य
अदनः ।) लुप्तयात्रः । तत्पण्यायः । तरङ्गः २ ।
इत्यमरः । २।५। ११ ॥ तर्जुः ३ तरङ्गः ४ तर-
चकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ बृहत्कुक्षुरा-
कारे क्षणरेखाचिचै नैकडा इति ख्याते । इति
भरतः ॥ चीता इति ख्याते । इत्युक्तः ॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगेरदन्ते सुप्यतेऽसौ इति ॥
अट् + कर्मणि क्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) इन्द्र-
वारुणी । सहदेवी । मृगेन्द्रादः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—
“श्रीरीषश्च महातिक्ता जरातुम्भी मृगादनी ।”
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावलाम्
कुष्ठचिकित्सायाम् ।) लुप्तयात्री च ॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः ।)
चित्रयात्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः ।) कुक्षुरः ।
इति शब्दमाला ॥ मृगशत्रुः । यथा,—
“मार्गे मार्गे मृगयति मृगारातिरामे विरामे
श्लोकं श्लोकं गतवति गते लक्ष्ये लक्ष्येन ॥”
इति महानाटकम् ॥

मृगारिः, पुं, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । बाघः ।
इति मेदिनी । रे, २०६ । कुकुरः । रक्तशिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगावित्, [ध] पुं, (मृगान् विधत्ति इति । अघ् +
क्विप् । “अन्धेषामपि दृश्यते ।” ६ । ४ । १३७ ।
इति दीर्घश्च ।) बाघः । इति जटाधरः ॥
(मृगावेधनश्रीलः । यथा, भट्टिकाये ॥ ५८२ ॥
“भानरि न्यस्य यातो मां मृगावित् मृगयामसौ ।”)
मृगतः, त्रि, (मृग + क्तः ।) अन्वेषितः । इत्य-
मरः ॥

मृगी, स्त्री, (मृग + जानी डीप् ।) मृगजातिस्त्री ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले ॥ ६ ।
“शाखाजम्बितवस्त्रलस्य च तरोर्निमोतुमिच्छा
न्यधः

शब्दे क्षणमृगस्य वामनयनं कक्ष्यमानां
मृगीम् ॥”)

अस्या दुग्धगुणाः क्रागीदुग्धगुणतुल्याः । यथा,
‘मृगीणां जाङ्गलांस्तानां अजाकीरगुणं पयः ।’
इति भावप्रकाशः ॥

पुलहभायां । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं
हरिणादि । यथा,—

“क्रोधाच्च जहरे कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः ।
ता भायाः पुलहस्य स्युर्मृगी मन्दा इरावती ॥
भूता च कपिला दंष्ट्रा कथा तिष्या तथैव च ।
श्वेता च सरमा चैव सरसा चेति विश्रुताः ॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगाश्चान्ते प्रशा-
स्तथा ।

मृकवः शरभा ये च पुरवः पृषताश्च ये ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥

मृगनरच्छन्दोविशेषः । यथा । रो मृगी । ‘सा
मृगीलोकना । राधिका श्रीपतेः ॥’ उमथ्या ।
इति कन्दोमञ्जरी । अपस्माररोगः । इति लोके
स्थानः ॥ (होमोक्तसुद्राविशेषः ॥)

मृगेक्षणा, स्त्री, (मृगोक्ष्यते प्रियत्वात् इति ।
इज् + क्यट् + क्तिष्ठां टाप् ।) मृगेक्ष्वाः ।
इति राजनिर्घण्टः । मृगनयना स्त्री च ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् ॥ ४८ । १४ ।

“काञ्चीकलापनूपुरगुरुनघनोदहनविभ्रित-
पदामिः ।

श्रीमति मृगेक्षणाभिर्गृहेभ्यश्चतस्रगुवच-
नाभिः ॥”)

मृगेन्द्रः, पुं, (मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ११ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
१ । १२ । २२ ।

“मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निवेद्यो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥”
भगवद् विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१० । ३० ।

“मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वेनतेयश्च पक्षिणाम् ॥”
कन्दोविशेषश्च ॥)

मृगेन्द्रचटकः, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमो चटकः ।)
श्वेनपक्षी । इति जटाधरः ॥

मृगेन्द्राश्री, स्त्री, (मृगेन्द्रेण अश्रयते इति । अश्र-
+ अञ् + गौरादित्वात् डीष् ।) वासकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्या वासकशब्दे
ज्ञातयः ॥)

मृगेक्ष्वाः, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इक्ष्वाकः ।)
श्वेतन्रवारणी । संधिनी इति हिन्दोभाषा ॥
तत्पर्यायः । मृगाक्षी २ श्वेतगुण्या ३ मृगा-
दनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफलानी ६ कपिलाक्षी ७
मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पय्या ११
विचित्रा १२ मृगचिर्भिता १३ मरुजा १४
कुम्भिनी १५ देवी १६ कटफला १७ लघु-
चिर्भिता १८ । अस्या गुणाः । दुर्जरत्वम् ।
गुरुत्वम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगेष्टः, पुं, (मृगाणामिष्टः ।) सुहरदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मृग्यः, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ । मृग्-
+ कर्मणि यत् ।) मृगितयः । अन्वेषणीयः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ ।
७ । २३ ।

“देहस्तु सर्वसंघातो जगत्स्यरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतस्तज्जानन् ॥”)

मृग ऊ ष कि भूये । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऊ
अमाञ्जित् अमाञ्जित् । ष मृजा । कि माञ्जित्या-
लोपनैर्देवान् । यो माञ्जयति शास्त्रार्थमिति
हृत्वायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृग ऊ ऊ ष शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धो-
भावः शुद्धीकरणश्च । ऊ माटि तीर्थोदकेनित्य-
मिति हृत्वायुधः । ऊ अमाञ्जित् भस्मतां
मलम् । अमाञ्जित् चासि पचादो निति भट्टिः ।
ष मृजा । इति दुर्गादासः ॥

मृगः, पुं, (मृग्यते सौ । इति मृज् + ल्यलुटो
बहुलमिति कमेणि कः ।) वाटाविशेषः । मादल
इति भाषा । यथा । मर्दलो दारुको मृगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा, स्त्री, (मृग्यते इति । मृज् + “विदुभिदा-
दिभ्योऽङ्” ३ । ३ । १०४ । इति अङ् +
टाप् च ।) माज्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“अभ्यङ्गो माह्वकारः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णवर्णप्रदः ।”)

मृग्यं, त्रि, मृग्यते यत् इति । मृज् । “मृजेर्वि-
भाषा ।” ३ । १ । १२३ । इति ऋप् ।) मार्ग्यम् ।
मार्जननीयम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा,
भट्टी । ६ । ५६ ।

“मशुकस्य त्वया मार्ग्यो मृग्यः श्लोकश्च
तन ते ॥”)

मृङ् ग श मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
वा तुदा०-अक०-सेट् ।) मोद् इह कृष्टी-
करणम् ॥ ग मृङ्ग्याति सरस्वत्या च यः सदेति

हृत्वायुधः । श मृङ्गति दीर्घं दाता । अमृङ्गित्वा
सहसापमिति भट्टिः । मर्जिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

मृङ्, पुं, (मृङ्गति हृष्यतीति । मृङ् + हृगुप-
धत्वात् कर्त्तरि कः ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । २३ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
“प्राङ्निषसं मृङ् दृष्ट्वा नान्दध्यतदनादृतः ।”)

मृङ्कणः, पुं, (मृङ्ग्याति सुखयतीति । मृङ् +
“मृङ् कौकन् कंकणौ ।” उणा० ४ । २४ ।
इति कंकणः ।) बालकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृङ्गा, स्त्री, (मृङ् + टाप् डीप् च ।) दुर्गा ।
मृङ्गी, इति हृत्वायुधः ॥

मृङ्गीकः, पुं, (मृङ्गतीति । मृङ् + “मृङ् कौकन्
कङ्कणौ ।” उणा० ४ । २४ । इति कौकन् ।)
हरिणः ॥

मृग, श्रुतिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्जिता । इति दुर्गादासः ॥

मृगालं, स्त्री, पुं, मृगयते हिंस्यते भक्षणायार्थं
यत् । (मृग् + “तमिविप्रविदुर्मृगकुलिकपि-
पलिपक्षिभ्यः कालन् ।” उणा० १ । ११७ ।
इति कालन् । पञ्चादादीनां नालम् ।) मोलाम
इति स्थातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १ । १३७ ।

“मदर्थसन्देशमृगालमन्यरः

प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।”)

तत्पर्यायः । विसम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥
विश्वम् ३ । इति द्विरूपकोषः ॥ पञ्चनालम् ४

मृगाली ५ मृगालिनी ६ पञ्चतन्तुः ७ विसनी
८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहघ्न-
लक्ष्णविकाररक्तवान्निहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शालकविशेषः । तत्पर्यायो यथा,
“पञ्चादिकन्दः शालकं करहाटश्च कथ्यते ।

मृगालं मूलं भिन्नाखं लज्जामृकश्च कथ्यते ॥”
तथास्य गुणाः । विशार्थं शालकार्थं च ॥

“मृगालं शीतलं हृद्यं पित्तदाहघ्नजिदगुरु ॥
दुष्करं स्वादुपाकश्च स्तन्यानिनकफप्रदम् ।
संघाहि मधुरं क्लृप्तं शालकमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मृगालं, स्त्री, (मृग + कालन् ।) वीरजमूलम् ।
इति मेदिनी । ले, १२४ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
मृगालमभयं संघं लामञ्जकसुशीरकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“स्यादुशीरं मृगालश्च संघं लामञ्जकतथा ॥”
इति गारुडं पूर्वखण्डे २०८ अः ॥

मृगालिनी, स्त्री, (मृगालानि अस्याः सन्तीति ।
मृगाल + “पुष्करादिभ्यो ङीष्” ५ । २ । १३५ ।
इति ङीष् ।) पद्मिनी । इति जटा-
धरः ॥ सा तु पद्मयुक्तदेशः पद्मसमृद्धः पद्मलता
च ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ७ ।

“विभर्षि चाकारमनिर्हृतां
मृगालिनीं हेममिथोपरागम् ॥”

मृगाली. स्त्री, (मृगाल + गोरादित्वात् ङीष् ।)
मृगालम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, उत्तर-
चरिते । १ ।

“परिन्दितमृगालीदुर्मन्त्राण्यङ्गकानि
त्वत्पुत्रसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥”
(अल्पं मृगालं इति । मृगाल + अल्पार्थे
ङीष् ।) खल्वमृगालजातिः । यथा,—

“साम् चन्दनमङ्गके वनयिताः पाञ्चो मृगाली-
लताः ।

इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मृगाली, [न] पुं, (मृगालमस्यास्तीति । मृगाल
+ इनिः ।) पद्मः । इति केचित् ॥

मृत्, [ट्] स्त्री, (मृदनाति प्रत्यये नूनमया स्वकारणे
लौप्यत इति । मृद + कर्तरि क्तिप् ।) मृत्तिका ।
इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहिता-
याम् । ४ । २६ ।

“मृदं गां दैवतं विप्रं हृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रजातांश्च वनस्पतीन् ॥”
(यथास्या गुणाः ।

“कथाया मारुतं पितृनुवरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मदसादींश्च रौक्ष्याद्भक्तश्च कृषयेत् ।
पूरयत्स्वपक्वेव संतांसि निरुणह्यपि ।

इन्द्रियाणां वलं हत्वा तेषोवीर्यौजसौ तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु वलवर्णाभिनाशनम् ॥”

इति माधवकरजतरुविनिर्घये पाण्डुरोगाधि-
कारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

मृत्तिकाश्रीचं यथा,—

“दिवसन्ध्यासु कर्णस्यब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुण्यात् मृचपुराधि तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥
यद्येतद्विप्रश्चोत्थाय मृद्विभुदृतेजसैः ।
गन्धलेपयकरं श्रीं कृष्णाम्बुजाग्रताः ॥”

इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥

मृतं, स्त्री, (मृ + क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः ।
० । ६ । १ । याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजन-
कत्वात् मृतं भावे जन्मणि वा क्तः । इति
भरतः ॥ मृत्तुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मृतं, नि, याचितवस्तु । गतप्रायः । मरा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । परासुः २ प्राप्तपञ्चलः ३
परतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रसीतः ७ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ कर्त्ता मृतस्य घनत्वं यथा,
“धर्मः प्रवर्तितस्तपः प्रवर्तितं सत्यञ्च दूरे
गतं

पृथ्वी मन्दपला जनाः कपटिनी लौक्ये स्थिता
ब्राह्मणाः ।

मर्त्याः स्त्रीवशाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना
उन्नता

हा कष्टं खलु जीवितं कलियुगे घन्या मरा
ये मृताः ॥”

इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

(काव्यवशाज्जीवितावस्थायामपि मृतत्वं तद-
यथा,—

“चतुर्थं तु मदे मृदो भयदान्निव विज्जियः ।

काव्याकाव्यविभागाज्जीवनादप्यपरो मृतः ॥”

इति माधवकरजतरुविनिर्घये पानाद्यया-
दधिकारे । यथा च ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर ।
ये पराधीनतां याप्ति तेऽपि जीवन्ति के

मृताः ॥”

इत्युदभटः ॥)

मृतकं, स्त्री, (मृत + स्वार्थे कन् ।) शवः । इति
हेमचन्द्रः । १ । २२६ ॥ मरणाश्रीचम् । यथा,

“यदि स्यात् मृतके कृतमृतके च मृत्तिकाया ।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहः शेषे द्विराचकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मृतकल्पः, नि, (मृत + “ईषदसमाप्तौ कल्पव् ।
द्वेष्टदंष्ट्रीयरः ।” ५ । १ । ६७ । इति कल्पम् ॥)

मृतप्रायः । ईषदूतो मृतः । इति मृतप्रत्या-
दौषदूतार्थे कल्पप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मृतकान्तकः, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको
भक्तकत्वात् ।) श्रमालः । इति हारावली ॥

मृतजीवः, पुं, (मृतस्यासौ जीवश्चेति नील-
लोहितदिक्त्वं विशेषणसमासः ।) तिलकट्टकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)

मृतकः, पुं, (मृतः अकः कारणत्वेन यस्य शक-
न्वादित्वात् परकम् ।) मृत्युपिता । इति
मार्तण्डश्रद्धटीकायां भरतः ॥

मृतमत्तः, पुं, (मृतेन श्रवणं मत्तः । मत्तलाभात् ।)
श्रमालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृतमत्तकः, पुं, (मृतमत्त + स्वार्थे कन् ।) श्रमालः ।
इति श्रद्धारत्नावली ॥

मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः ।) मृता-
पत्या । अजीवत्सन्ताना । गर्भावधिपूर्वजन्यं
यावत् पुनः पुनर्मृतसन्ताना । अस्या दौषशान्ति-
र्यथा,—

“सप्तमीक्षपनं वक्ष्ये सर्वलोकहिताय वै ।
जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ।

अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्वञ्च शस्यते ।
मृततारावत् जन्मा कृत्वा वा विप्रवाचनम् ।

बालस्य जन्मनक्षत्रतिथिदेवान् यजेद्बुधः ॥
तद्दृष्ट्वातुराणाम् ज्ञायं स्यादितरेषु च ।

गोमयानुलिप्तायां भूमावेकाशिवत्तदा ॥
तदुल्ले रक्तशालीयेऽनर् गोप्तीरसंयुतम् ।

निर्वपेत् सूर्यदेवाभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ॥
कीर्त्तयेत् सूर्यदेवत्वं सप्तर्षेण हृताहुतीः ।

कुडुयाद्दक्षत्वेन तदह्मदाय नारद । ॥
होतयाः समिधस्तदप्येवार्कपलाशयोः ।

यवज्ज्यातिर्लेहोमः कर्णयोऽष्टशतं पुनः ॥
याजृतिभिरथाप्येन तथेवाष्टशतं द्विज । ॥

हुत्वा ज्ञानञ्च कर्त्तव्यमङ्गलैश्च च धीमता ॥
विप्रैश्च वेदविदुषा विधिवद्भूमपाणिना ।

जापयित्वा तु चतुरः कुम्भान् कोणेषु प्रोभनान् ॥
पञ्चमश्च पुनर्मध्यं दध्यक्षतविभूषितम् ।

स्थापयेदन्नञ्च कुम्भं सप्तर्षीनाभिमन्त्रितम् ।

सौरेण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥

सर्वान् सर्वैर्विधैर्युक्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।
पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥

गजान्धरयावल्लीकनकमातुं हृद्गोक्रमात् ।
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानोय निःक्षिपेत् ॥

चतुर्ध्वपि च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।
गृहीत्वा ब्राह्मणकल्पां सौरात्मनानुदीरयेत् ॥

सप्तभिरपि नारोभिरक्ष्णाभिरथाप्यलम् ।
पूजिताभिर्यथाशक्या माल्यवस्त्रविभूषणैः ।

सविप्राभिश्च कर्त्तव्यं मृतवत्साभिवेचनम् ।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भाविनी ॥

आदित्यचन्द्रमाः सार्द्धं गृह्णन्चक्रमण्डलैः ।
शक्रः सलोकपालो वै अक्षविष्णुमहेश्वराः ।

इते चान्ये च देवैश्चैवः सदा पातु कुमारकम् ॥
मित्रोऽग्रनिर्मा हुतसुखा च बालमहाः कश्चित् ।

पीडां कुर्वन्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥
ततः शुक्लाभरधरा कुमारी पतिसंयुता ।

सप्तकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥
काश्चभीश्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम् ।

प्रतिमां कूर्मेराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥
वस्त्रकाञ्चनरत्नैर्घर्मैः सहितपायसैः ।

पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्विप्रशाल्यविवाञ्छितः ॥
भुक्त्वा च गुरुणा जेतुं चार्था मन्त्रसन्ततिः ।

दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्णशतं समम् ।
यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिपं वद्वानने ॥

अन्ना ददो वसु स्कन्दो विष्णुर्देवो ह्युनाशनः ।
रक्षन्तु सर्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्वदे ।

एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।
शक्तिनः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विचर्ञ्चयेत् ॥

गुरुञ्च पुत्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ ।
हुतश्रेष्ठं तदाश्रीयदादित्याय नमोऽस्तु ते ॥

इदमेवाहुतोद्दिग्दुःखस्वप्नेषु शस्यते ।
कर्तुं नमस्तिनर्त्ताणां देवान् संपूजयेत् सदा ॥

शान्तर्यं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्वन् सौदति ॥
स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवन्तः ।

सर्वतुसराणामयुतं शशास पृथिवीमिमाम् ॥”
इति मात्ये ६४ अध्यायः ॥

मृतवत्साशान्तर्यविधानं यथा,—
“गर्भः संजातमात्राहा पश्चात् मासाश्च

वत्सरात् ।

जियते द्वित्रिवर्षादा यस्याः सा मृतवत्सिका ॥
तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥

मार्गश्रीर्था तथा ऋते पूज्यमात्रेपिते रक्षे ।
नूननं कलसं पूर्णं पूजयेन्नाहकाः सुधीः ॥

शाखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णसूत्रिकायुक्तं षट्कोकमण्डले स्थितम् ॥

तन्मध्ये पूजयेद्देवीं सकात्मोनामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पाजनेधूपैर्दोषनैवेद्यसंयुतैः ।

पूजयेद्भक्तिभावेन मद्यमांसैः समस्त्यकैः ॥
ब्राह्मी मातृशरी चेव कौमारी वैष्णवी तथा ।

बाराह्यी च तथा चैक्यै षट्पञ्चैश्च मातरः ॥
पूजयेन्मन्त्रपूतैश्च कौमारी नाम विभुतः ।

सूतव

दधिभक्तानि पिष्टानि समसञ्ज्ञानि कारयेत् ।
घटसञ्ज्ञाय च पञ्चैष माह्वः कल्पयेत् पृथक् ।
चिह्नैः समं पिष्टं शुचिस्थाने बहिः क्षिपेत् ।
तैर्भुक्ते यद्दमागच्छेत्क्रान्तिं यागमारभेत् ।
कन्यकां योगिनीं वामां भोजयेत् सकृदुत्तमैः ।
दक्षिणां दापयेत्तासां देवताये न चान्यथा ।
विष्टव्यं देवतायाश्च गदां तत्तुक्कसोत्कम् ।
शङ्कुनं वीक्षयेद्द्विमान् शुभेन शुभमादिशेत् ।
विपरीते पुनः कार्यं यागं तन्नु सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कार्यं दीर्घजीविसुतं लभेत् ॥”
ॐ ह्रीं क्लीं एकान्तीदेवताये नमः । अनेन
मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्यः ॥ ॥

“प्रास्तुतः क्षत्तिकाक्षौ बन्धाकर्कोटिकौ हरेत् ।
तत्तुक्कं पेषयेत्तोयैः कर्ममात्रं सदा पिवेत् ॥

या बीजपूरं द्रवमूलमेकं

क्षीरेण पक्वं प्रपिवेत् विमिश्रम् ।

क्षतौ निर्जं या तु पतिं प्रयाति

दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥

मङ्गिष्ठा मधुकं कुष्ठं चिफला शर्करा वला ।
मेदा पयस्या काकोलीमूलक्षौवाश्वगन्धम् ॥
अजमोदा हरिद्रं हे हिङ्गुः कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुसुदं दासा काकोलीमूलकदम्बम् ।
एतेषां कर्षकेर्भागेष्वेतप्रस्थं विभावयेत् ॥
शलावरीरवं क्षीरं दृढस्येदं चतुर्गुणम् ।
संपिबेन्नियतं नारी नित्यं क्षीयु च प्रसूते ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधास्थानं प्रियदर्शनम् ॥
या चेवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत्

क्षतम् ।

अप्यायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥

द्यौर्नदीषे रजोदोषे गर्भेस्त्वावे च प्रसूयते ।

प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वमहर्निवारणम् ॥

गान्धा फलघृतं क्षौद्रादयुष्यं परिकीर्तितम् ।

नीक्तश्च लक्ष्मणाग्नं वदन्त्येव चिकित्सकाः ॥

जीववत्साशुक्रवर्णाघृतमत्र तु दीयते ।

अरण्यागोमयेनाच वक्ष्ण्वाला प्रदीयते ॥”

अत्र पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुशाक्षम् । उत्प-
पलं नीलम् । इति दम्भजालतन्त्रे नृतवत्सा-
चिकित्सा ॥ ॥ अन्यच्च । अथ नृतवत्सासुत-
जीवगोपायः ।

ईश्वर उवाच ।

“गर्भः संजातमात्रेण पश्चान् मासाश्च वत्सरात् ।
न्रियते द्वित्रिवर्षादियस्याः सा नृतवत्सका ॥
यद्दीप्ता शुभनक्षत्रे अपाङ्गागंस्तु मूलकम् ।
यद्दीप्ता लक्ष्मणाग्नं एकवर्षेगर्भा पयः ।
पीत्वा सा लभते गर्भं दीर्घजीविसुता भवेत् ॥
यस्ये कस्ये न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
बन्धाकर्कोटिकाक्षं मोक्षाराजेन पेषयेत् ।
क्षतुक्कावे तु सप्ताहं दीर्घजीविसुता भवेत् ।
सत्वं सत्वं प्रकर्तव्यं यथा शङ्करोदितम् ॥ ॥
मार्गशीर्षेऽथवा ज्येष्ठे पूर्णायां क्षिपेत् यद्दे ।
नूतनं कलसं पूर्णं गन्धतोयेन कारयेत् ॥
प्राक्षाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।

सूतस

सुवर्णसुद्रिकायुक्तं घटकोयमण्डले स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्दीर्घजीविकान्तीनामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतेषु पैर्हीर्पैर्नैवेद्यसंयुतैः ।
अर्चयेद्भक्तिभावेन दुग्धं माघं तथा मधु ॥
वाराही च तथा चैत्री ब्राह्मी माघेश्वरी तथा ।
कौमारी वैष्णवी देवी घटसु कोणेषु मातरः ।
पूजयेन्नक्तभावेन दक्षिणपिष्टानि कारयेत् ॥
सप्तसञ्ज्ञाप्रमाणानि घटसञ्ज्ञा गटसु पाततः ।
सप्तमसु पृथक् कृत्वा शुचिस्थाने विधेयतः ॥
तद्भुक्तं यद्दमागच्छेत् कन्यका घटुकक्षयः ।
भोजयेद्दक्षिणां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ॥
विष्टव्यं स्त्रियदेवीषु आद्यां तत्तुक्कसोदाम् ।
शङ्कुनं वीक्षयेद्द्विमान् शुभेन शुभमादिशेत् ।
विपरीते पुनः कार्यं यागं तावत् सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीविसुतं लभेत् ।
सिद्धियोगमिदं स्थातं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ परं ब्रह्म परमात्मने अस्तुकी-
यद्दे दीर्घजीविसुतं कुरु कुरु स्वाहा ॥ ॥
अथ काकबन्धा । ईश्वर उवाच ।
“पूर्वं पुत्रवती या सा क्षत्तिकाक्षौ भवेद्यदि ।
काकबन्धा तु सा क्षीया चिकित्सा तत्र कथ्यते ॥
विष्णुक्रान्तां सन्तानान् पिष्ट्वा माह्वदुग्धके ।
महिषीगवनीवेगं क्षतुक्कावे तु भक्षयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात् पय्ययुक्तश्च पूर्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकबन्धा सुशोभनम् ॥
अश्वगन्धौयमूलान् यादयेत् पुष्पभास्करे ।
पेनयेत्क्षौद्रिणीक्षीरे पलाहं भक्षयेत् सदा ।
सप्ताहालभते गर्भं काकबन्धा क्षिरायुषम् ।
यस्ये कस्ये न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ नमः शक्तिरूपाय अस्या यद्दे
पुत्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धिः ।
इति श्रीदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे
जन्मबन्धादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटलः ॥
क्षत्तिकाक्षे २० पटलः ॥

नृतसञ्ज्ञीवनी, क्षी, (नृतं नृतशस्यम् जीवय-
तीति । जीव् + ल्युट् + डीप् च ।) गौरव-
दुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृतजीवनायिका विद्या । यथा । अथ नृत-
सञ्ज्ञीवनी विद्या ।

“आदी प्रासाददीपं तदनु नृतिहरं तारकं
आहूतौ च

प्रोक्षायं चाम्रकं यो जपति च सततं संपुटं
चातुलोमम् ॥”

नृतिहरं चाम्रकं नृत्ययमन्त्रम् । संपुटितमिति
अश्लोमक्रमेणैव संपुटितमन्त्रः । तेन ह्रीं
ततः प्रणवः ततो जूं सः ततः सप्रणवश्चाहूतिः ।
मध्ये चाम्रकमन्त्रः । ततो ह्रीं प्रणवः जूं सः
ततः सप्रणवश्चाहूतिः । अस्य जपात् सर्व-
सिद्धिर्भवति ॥ ॥ अथ शुक्रोपासिता नृतसञ्ज्ञी-
वनी विद्या । गायत्र्या एकैकपादानन्तरं
चाम्रकमन्त्रस्य एकैकपादश्च । ततश्च गायत्र्याः
प्रथमपादानन्तरं सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।

नृतिः

द्वितीयपादानन्तरं उन्मादकमिव बन्धनात् ।
तृतीयपादानन्तरं नृतोर्मुच्यमान्तात् ॥
अस्य ध्यानम् ।

“सर्वं सर्वकारविन्दयितुमयकरे संस्थितौ
पूर्णकुम्भौ
ह्याभ्यामेवाचमणे निजकरकमणे द्वौ घटौ
नित्यपूर्वौ ।
ह्याभ्यां द्वौ च खवनौ शिरसि शशिकर्णौ
चान्दतेः हावयन्तं
देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजालः
अयं वः ॥”

एवं ध्यात्वावाक्यं प्रणवादिचाम्रकाय रुदाय
नमः । इत्यनेन पूजयेत् । अस्य जपात् सर्व-
सिद्धिः । इत्यागततत्त्वविज्ञासः ॥ (तथा च
ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ४५ । ११ ।

“महाज्ञानच गोप्यश्च नृतसञ्ज्ञीवनीं पराम् ।

महाज्ञानयुतां तां च प्रवन्दन्ति मनीषिणः ॥”

(क्षी । यथा, मार्कण्डेये । २४ । ४२ ।

“ततः कुवलयान् तं समान्वाह्यं भुजङ्गमः ।

जययामास तत्सर्वं नृतसञ्ज्ञीवनादिकम् ॥)

नृतस्नातः, चि, (क्षातिवन्धादीनामन्यतमस्निन्
नृते सति नृतसुहृद्वि विभिन्ना स्नातः ।) नृतो-
द्देशेन स्नातः । तत्पठ्यायः । अपस्नातः ० । इत्य-
मरः । ३ । १ । १६ । नृतसुहृद्वि स्नातस्नाते जने ।
संस्कारार्थं स्नापिते नृते । इति स्नामी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

नृतस्नानं, क्षी, (नृतसुहृद्वि स्नानम् ।) नृतो-
द्देशेन स्नानम् । तत्पठ्यायः । अपस्नानम् २ ।
इति हिमचन्द्रः । ३ । ३६ ॥

नृतस्नोक्ता, [च] पुं, (नृतवत् स्नानाध्ययनादिकं
सुच्यतीति । सुप् + वाचस्पतोऽश्रियाम् । ३ । १ ।
६४ । इति पञ्चे ढच् ।) राजर्षिः । इति
हिमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

नृतमर्दं, क्षी, (नृतः गडः चामदः अस्नात् ।)
तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नृतानकं, क्षी, (नृतमालयति भूययतीति । अल् +
णिच् + क्तुन् ।) आङ्गी । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥
(तथास्य पठ्यायः ।

“वीराद्री तुरवी कांची नृतानकसुराद्वजे ।

आङ्गी चापि सा स्नाता नृतका च सुर-
नृतिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नृतिः, क्षी, (नृ + क्तः ।) मरणम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३६ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । १४ । ४४ ।

“परे तु जीवत्यपरस्य या नृति-
विपर्ययश्चैव त्वमसि भुवः परः ॥”

यथास्या विषयः ।

“यो गौरवणीं विदधाति कार्यां
कण्ठोऽपि गौरवसुपेति यच्च ।

तथा नृतिं याति नरप्रकृत्या

शीर्षं विज्जत्वा जङ्घतोऽपि यो नै ॥

मृत्तिका

यो वैपरीतं श्रवणेन श्रव्यं
यच्छाति वा नो श्रव्यते स शीघ्रं ।
स वै मृत्तिं पश्यति यो न पश्यति
ह्यायां स्त्रीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”

इति हारीते द्वितीयेष्टाने तृतीयेऽध्याये ॥

मृत्करः, पुं, (करोतीति कृ + कृच् । मृदा
करः । चटादिनिर्मादत्वात् तथालम् ।)

कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांक्षं, स्त्री, श्रावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति । कृ + “इगु-
पध्वाप्रोकिरः कः ।” १।१।१५ । इति कः ।

“मृत् दहातोः ।” ७।१।१०० । इति इत् ।

सुचुरो । इति त्रिकाण्डशेषः । सुचुरिया इति
भाषा ॥

मृत्खलिनो, स्त्री, चम्पकवाटयः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मृत्तार्ण, स्त्री, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति ।

तल् + णिच् + “कर्मण्यण् ।” ६।२।१ । इति
अण् ।) आटुकी । इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तालकं, स्त्री, (मृत्ताल + संज्ञायां कन् ।)

तुवरिका । तुवरिकलाय इति अहर इति च

ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्र-
मृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका, स्त्री, (मृदेव इति । मृद + “मृदस्तिक्त्” ।

५।४।३६ । इति स्त्रार्थे तिक्त् । स्त्रियां टाप् ।)

तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत् । इत्य-
मरः । २।१।४ । माटी । इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मृदा २ मृत्तिः ३ । इति भरतः ॥

(अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्वयथा,
“मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्तमो मलः ॥

कषाया मादतं पित्तं उपरा मधुरा कफम् ॥”

इति माधवकरचण्डौतकविनिश्चये पाण्डु-
रोगाधिकारे । अन्यत् मृत्शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

खानकाणे मृत्तिकाणेनविधयेथा,—

“मृदा प्रचाला लिङ्गु ह्याभ्यां नामस्तथोपरि ।

अधश्च तिष्ठभिः कार्यं भङ्भिः पादौ तथैव च ॥

कटिश्च तिष्ठभिश्चापि हस्तयोर्द्विश्च मृत्तिकाः ।

प्रचाल्य कार्यं हस्तौ च द्विराचम्य यथाविधि ।

ततः संमार्जनं कृत्वा मृदेवाभिमन्त्रयेत् ॥

अन्धक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।

उद्धृतासि वराहेण लण्ठेनाभिमन्त्रिता ॥

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंचितम् ।

मृत्तिके ब्रह्मदेवासि प्रजया च धनेन च ॥

मृत्तिके त्वांश्च मृहामि काष्णपेनाभिमन्त्रिताम् ।

मृत्तिके जहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

त्वया हृतेन पापेन ब्रह्मलोकं ब्रजाम्यहम् ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥ ॥

श्रीचार्थमृत्तिकाग्रहणविधयेथा,—

“आहूत मृत्तिकां कृत्वा लपगन्थापकर्षणम् ।

कुप्यादतन्त्रितः शीघ्रं विशुद्धेवद्वृत्तोदकेः ॥

नाहरत् मृत्तिकां विप्रः पांशुकाञ्च च कर्ह-
मात् ।

मृत्युः

न मार्गानोवरादेशाच्छौचश्रुतिं परस्व च ॥

न देवायननात् कृपात् गेहान्न च जलात्तथा ।

उपशृणुततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १२ अध्यायः ॥

तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

मृत्फली, स्त्री, (मृदि फलनमस्याः । डीव् ।)

कुष्ठौषधम् । इति हारावली ॥

मृत्युः, पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ + “भुजिन्मृभ्यां
युक् तुजौ ।” उणा० । ३।२१ । इति तुक् ।)

यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—

“प्रत्यप्ये मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणाभिमाम् ।

सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत
चेत् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ४६ ॥

मृत्युः, पुं, स्त्री, प्राणवियोगः । तत्पर्यायः । पञ्चता

२ कालधर्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६

अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० ।

इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ मृतम् १२ मृत्तिः १३ ।

इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ ।

इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संज्ञा १५ कालः १६

परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९

अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिनाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ अत्य-
धिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अण्ययः

२६ । (मरणार्थं यथा,—

“वीणास्य यस्य क्षुत्तृणो हृदोर्मैर्हृतेस्तथा ।

न शान्त्यतोऽन्नपाने च तस्य मृत्युरपस्थितः ॥

प्रवाहिका शिरःमूलं कोष्ठमूलञ्च दाहणम् ।

पिपासा वलहानि च तस्य मृत्युरपस्थितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥

“शकोत्तरं मृत्युशतमध्वंशः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंश्रुतौ शीवास्त्रागन्तवः स्मृताः ॥

दोषागन्तुजन्मभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रक्षेतां वृत्तिं नित्यं यत्नाद्देवपुरोहितौ ॥”

इति च तत्र तत्स्थाने ३४ अः ॥

तत्पर्यायं यथा,—

“अहमालोहवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।

अहं सन्नामि भूतानि तेषां स्थितुङ्गवाययः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे १६ । १० ॥

स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—

“पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारदः ।

हिंसाया निवर्तते मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

कल्याणतरे भयात् मायायां जातः । यथा,—

“हंसा भाष्या त्वधर्मस्य तथोक्तं तथावृत्तम् ।

कन्या च निवृत्तिस्तथाभ्यं नरकमेव च ॥

माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।

भयाज्जन्तेय वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ।

वेदना च सुतच्चापि दुःखं जन्तेय रौरवात् ॥

अस्यापत्यादि यथा,—

“मृत्योर्वाधिर्नराशोकदण्डाक्रोधाश्च जहिरे ।

दुःखोत्तराः स्मृता इति सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।

मृत्युः

नैषां भाष्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते हृद्गरेतसः ॥

निवर्तितश्च तथा चान्या मृत्योर्भाष्याभवन् सुने ।।

अजस्योर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश ॥

अजस्योक्तचका ह्येते मृत्योरादेशकारिणः ।

विनाशकाश्च च नरान् भजन्त्येते श्रद्धयन् तान् ॥

इन्द्रियेषु दृष्टस्ते तथा मनसि च स्थिताः ।

स्त्री स्त्री नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥

तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान् ।

योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्मादिभिर्हिनः ॥”

अहङ्कारगताश्चान्ये तथान्ये बुद्धिसंस्थिताः ।

विनाशाय नरस्त्रीणां यतन्ते मोक्षसंश्रयाः ।

एवं त्वधर्मोत्पन्नाः सर्वे चापि भयङ्कराः ॥”

इति माकेश्वरपुराणे दुःसहस्रश्रावणं नामा-
ध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥

मृत्युश्चापकारिणो यथा,—

इत्यनेन उवाच ।

“अरिहानि महाराज । श्रद्धां वक्ष्यामि तानि ते ।

येधामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥

देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमश्चायामरुन्धतोम् ।

यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥

अरिहानि विभं सुखस्य वद्विषेवांशुमालिनम् ।

दृष्ट्वा कादृशमासेभ्यो नरो नोर्हं स जीवति ॥

वान्धां सूत्रे पुरीषे वा सुवर्णं रजतं यथा ।

प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दृश्यासिकम् ॥

दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्वनगराणि च ।

सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥

स्थूलः कृष्णः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।

प्रकृतं च निवर्तते तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥

खल्वं यस्य पदं पाण्डुरोः पादस्याग्रेऽथवा भवेत् ।

पांशुकर्हमयोर्मेधे सप्त मासान् स जीवति ॥

कपोतग्रकाकोला वायसो वापि मर्हन्ति ।

क्रवादो वा खगो कीनः शस्त्रासायः प्रदर्शकः ॥

हन्यते काकपङ्क्तिभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।

संख्यायाश्चान्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥

अन्ये विदुतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।

पयसीन्द्रधनुर्वापि जीवितं द्विजमासिकम् ॥

घृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम् ।

यः पश्येदग्निरस्कां वा मासादूर्हं न जीवति ॥

यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे श्रवसमोऽपि वा ।

तस्याहमासिकं क्षयं योगिनो वृषः जीवितम् ॥

यस्य वै ज्ञानमात्रस्य हृतपादमवशुष्यति ।

पिवतश्च जलं शीघ्रो दृष्ट्वाहं सोऽपि जीवति ॥

क्षान्तिं माततो यस्य मर्मस्थानानि क्षन्ति ।

न हृष्यात्सुखं शशांस्तस्य मृत्युरपस्थितः ॥

मृत्तवानरयुग्मस्यो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।

स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमच्छति ॥

रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसन्ती च यम् ।

दक्षिणायां नयेवारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥

नमं चपणकं स्वप्ने हभमानं प्रदृश्य वै ।

एवं वा वीर्यं वल्गुनं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥

आमलकतलादथस्तु निमग्नं प्रकुशगरं ।

स्वप्ने पश्येत्तथात्मानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

मृत्युः

केशाङ्गाराक्षया भस्म सुजगं निर्जलां महीम् ।
 दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहन्तु मृत्युरेकादशोऽहनि ॥
 करालैर्बिकटैः कृणोः पुरुषैरुदतायुधैः ।
 पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं समाप्नुयात् ॥
 मृत्योर्दये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सन्मखम् ।
 विपरीतं परीतं वा स सद्यो मृत्युमश्नुते ॥
 यस्य वै सुक्तमात्रेऽपि हृदयं पीयते क्षुधा ।
 जायते दन्तसंघर्षः स गतायुरसंशयम् ॥
 दौषादिगन्धं गो वेति वमत्यग्निं तथा निशि ।
 नास्मानं परनेत्रस्यं वीक्षते न स जीवति ॥
 शक्रायुधच्छाह्वरात्रे दिवा ग्रहगणं तथा ।
 दृष्ट्वा मन्यते संजीवनात्मजीवितमात्मवान् ॥
 नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नखमोक्षती ।
 नेत्रञ्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुश्चतस्रम् ॥
 आरक्ततामेति सुखं जिह्वा वापि सिता तथा ।
 तदा प्राणो विजानीयान्मृत्युमासप्तमात्मनः ॥
 उद्गरासभयानेन यः स्वप्ने दन्तिनां दिशम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् सद्यो मृत्युं नरेन्दर ॥
 पिपाय कर्णं निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
 नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने द्वारं पिपीयते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वाभासदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना ।
 सुखस्य चोष्णा शिशिरा च नाभिः
 शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
 स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः ।
 जलप्रवेशादपिवा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 यथाभिह्वयते दुष्टेभूते राजावधो दिवा ।
 न मृत्युं सप्तरात्रान्तात् पुमानाप्नोत्यसंशयम् ॥
 स्ववस्त्रममलं युक्तं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमापन्नं तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ॥
 स्वभाववैपरीत्यम् प्रकृतेः विपर्ययः ।
 कथयन्ति मनुष्याणां समाससौ यमानकौ ॥
 येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः ।
 तानेव थोऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 देवता नार्क्षेदेदृष्टान् गुरुन् विप्राञ्च निन्दति ।
 मातापिचोरसत्कारं जामातृणां करोति यः ॥
 योगिनां ज्ञानविदुषामन्वेषाच्च महात्मनाम् ।
 प्राप्नोति कालः प्रवृत्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
 योगिना सततं यत्रादरिष्टान्धवनीपते ।
 मन्त्ररान्ते तज्ज्ञेन फलदानि दिवानिशम् ।
 विनोक्तानि सदा चैव फलपङ्क्तिषु भीरवः ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे अलकोपाख्याने ३३ अः ॥
 कर्मविशेषान्मृत्युविशेषो यथा,—
 “येनाहृतानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च ।
 आक्षिप्तः अदधानश्च स सुखं मृत्युमश्नुते ॥
 आगारदाहिनी दाहं श्रुत्वा चानमदायिनः ।
 प्राप्नुवन्ति नराः काले तस्मिन् मृत्यावुपस्थिते ॥
 देवब्राह्मणपूजार्था ये रताश्चानसूयवः ।
 यच्छ्वा वदन्त्या क्षीमन्तस्ते नराः सुखमव्ययः ॥
 यो न कामाक्ष संरम्भात्त देवाद धर्मस्तुष्टयेत् ।

मृत्युः

यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युमश्नुते ॥
 शीतं जयन्तीन्महाक्षायं चोदकदायिनः ।
 प्राणघ्नो वेदनां कष्टां ये चान्ये देवकारिणः ॥
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् ।
 कूटसाक्षी मृषावादी यस्यासदनुशास्ति वै ।
 ते मोहमृत्यवः सर्वे तथान्ये वेदनन्दकाः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्भादे १०
 अध्यायः ॥ ३ ॥
 मृत्युकालकर्तव्यच्युदजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा,—
 “वधेऽपि च्युदजन्तूनां हिंसकानाञ्च पञ्चितः ।
 कार्षापणं समुत्तमस्य मृत्युकाले प्रमुच्यते ॥
 अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं ध्रुवम् ।
 प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोगिना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
 मृत्युसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा,—
 “अहो सगरवंशेभ्यो निम्नाणस्तुक्तिदायिनी ।
 वैकुण्ठगामिनां मार्गसोपानरूपिणी वरा ॥
 अतोऽपि मृत्युसमये सर्गां पुण्यस्वरूपिणाम् ।
 आदौ पादौ च विन्यस्य सुखे तोयं प्रदीयते ॥
 गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो यान्ति ममालयम् ॥”
 इति तत्रैव ३४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 जन्मवता मृत्योरपरिहायत्वं यथा,—
 “मृत्युर्जन्मवता वीर ! देहेन सह जायते ।
 अथ वाञ्छशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “जानस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहायेत्यर्थे न त्वं शोचिषुमर्हसि ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥ ३ ॥
 अकालमृत्युप्रशमनं स्तोत्रं यथा,—
 कृत उवाच ।
 “स्तोत्रं तत्सर्वप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
 नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
 प्रणमोऽस्मि हृषीकेशं किं मे मृत्युः करिष्यति ॥१॥
 गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमयथम् ।
 केशवञ्च प्रणमोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥२॥
 वासुदेवं जगद्गोविं भातुमन्तमनीन्द्रियम् ।
 दामोदरं प्रणमोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥३॥
 शङ्खचक्रधरं देवं कृष्णरूपिणमयथम् ।
 अधोन्मजं प्रणमोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥४॥
 वाराहं चामनं विष्णुं नारसिंहं जनाङ्गनम् ।
 माधवञ्च प्रणमोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥५॥
 पुरुषं पुष्करं पुण्यं त्रैलोक्यं गतुपतिम् ।
 लोकनाथं प्रणमोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥६॥
 सहस्रशर्षपं देवेशं अक्षायकं सनातनम् ।
 महायोगं प्रणमोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥७॥
 भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोगिनमयोनिकम् ।
 विश्वरूपं प्रणमोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥८॥
 इत्युद्दितरमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
 अपथान्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैः प्रपीडितः ॥
 इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ॥
 प्रसन्नं पुण्डरीकाक्षे शृण्वं नृपति दुर्लभम् ॥

मृत्युञ्ज

मृताहकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं धियाववाच च ॥
 य इदं पठति स्तोत्रं त्रिकालं नियतः शुचिः ।
 नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नृगरस्याप्युत्तमैतवः ॥
 हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
 नारायणं शान्तमादिदेवम् ।
 विचिन्त्य खर्यादतिराजमानं
 मृत्युं स योगी जितवोस्तदैव ॥”
 इति गारुडे २२८ अध्यायः ॥ ३ ॥
 शुभकर्मप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा,—
 “आदिश्रुभौमयोगेनैवा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
 बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥”
 अपि च ।
 “रथादिदिवसेयुक्ता विशाखादिचतुश्चतुः ।
 उत्पाटा मृत्यवः काला अमृतानि यथाक्रमम् ॥”
 इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 मृत्युञ्जयः, पुं, (मृत्युं जितवान् । जि + खच् +
 सुम् च ।) शिवः । इत्यमरः ॥ तन्नामकारणं
 यथा,—
 सुयज्ञ उवाच ।
 “शिवो लीनो निर्गुणे चेत् श्रीलक्ष्म्यं प्राप्नोति जये ।
 कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ ॥”
 सुतपा उवाच ।
 “ब्रह्मणोऽस्मि मृत्युकन्या प्रमृष्टा जलविन्दवत् ।
 संहृष्टोऽस्मिन्संलंकाणां ब्रह्मादीनां नराधिप ॥
 कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणा कोटिशो लये ।
 कालेन लीनः शम्भुश्च सत्स्वरूपी च निर्गुण ॥
 मृत्युकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम ।
 न मृत्युना जितः शम्भुः कस्मि कस्मि श्रुतौ
 मृतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५२ अध्यायः ॥
 रोगशान्तये तस्य पूजाविधिर्निरुद्धा,—
 “मृत्युञ्जयं समापूज्य लिङ्गं त्रिसुवनेश्वरम् ।
 रोगात्ता सुयते रोगादहो सुयते बन्धनात् ॥
 यस्तु संपूजयेद्भक्ता लिङ्गं मृत्युञ्जयाभिधम् ।
 यमोऽपि प्रथमेऽह्ना किं करिष्यति चामयः ॥
 तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृणु मनुप्रायवक्ष्मि ॥
 जातिभेदे मृतिकानु गृहीत्वाश्रोतिसीलकम् ।
 निम्नाय पार्थिवं लिङ्गं कांक्षाधारं निवेशयेत् ॥
 पौराणिकं मन्त्रेण कुर्याच्च मन्त्रं बुधः ॥
 स्नापयेत् पञ्चगव्येन प्रत्यक्षस्यादतीलकम् ।
 स्वस्वमन्त्रेण प्रत्यक्षदक्षेण स्नापयेत् सुधीः ॥
 रोगक्षयकामनया नामगोत्रादिपूजकम् ।
 उपविश्यासने विप्रो धृत्वा धौतं च वाससी ॥
 ब्रह्माक्षमाणां कण्ठे वै धृत्वा भस्मजिपुष्कम् ।
 उपचारं वोढुश्च देयं भक्ता प्रयत्नतः ॥
 सुवर्णस्यासनं देयं तदेवाभरणानि च ।
 पञ्चगुणं प्रदद्यात् परिधेयं यथा भवेत् ॥
 मधुपर्कं कांक्षयाचै दद्याद्भोजनयोग्यकम् ।
 विस्वपन्नसहस्रञ्च अन्नं विनिवेदेयेत् ॥
 एवं संपूज्य लिङ्गे कं जपेत्कलं सहस्रकम् ।
 ततो होमं प्रकुर्याच्च दक्षिणां ब्राह्मणे ददेत् ॥

मृदुः

इह तमद्वयं धिक् तदिह दं गदं गलो
गलोक्त तत् तत् धिक् तदिह तत् धो टेन धोटेन
घटे गल खोगगल खोग खोहट गे टगे खोह-
टन । इत्यस्य ह्यन्तम् । इति चारिगोषो ।
नादो यथा,—

“दाकारितयं पूर्वं दां धिगिति ततस्तयम् ।
दां दां धिक्त्वयं यत् इति नादः प्रचीप्रियः ॥”

इति नादः ॥

“हृतं मानवमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्तमस्तमयं बाह्यं कथितं तदिहोच्यते ॥” ॥
श्रुतमानत्वात् प्रतिताये यथा । तत्तत् तत्तत्
तत्तत् तत्तत् दिदं धिगनयो धिगनयो धिक्
धिक् धिक् धिक् धिक् नगि नगमि यो यो धि
धि धिः दां दां धिक् यो यो यो ह्यो ह्यनि
यो ननिधो योह योह डेति डेति योह योह
तटि तटि तटुक् गीं गीं धिगि धिगि तत् तथे
तत् तथे तत्तत् मिडी नडी धोग धोग यो
धोग धोगयो तत्ततो ।

“इति सप्तपदान्ताः कथितं बाह्यपठिताः ।
प्रतितायेन तायेन पादवर्णसमावृतः ।
गन्धर्वपतिना पूर्वसुखशीलाख्यनर्तने ।
सुधर्माख्यवार्थं कथितं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रवर्यं यथा । धोगका तडिका धाग कट
गगो दं धोग दिहिक धिक् धिक्टेन । इत्येक-
तायां प्रवर्यम् ॥ ॥

“वाद्यं विसृज्यते येन ह्यन्तं तन्निगद्यते ॥”
यथा, तडिधो दिह टेन तन्तः । इति ह्यन्तम् ॥ ॥
महेश्वरयोदशाङ्गुलवामसुखो वादशाङ्गुल-
वचिन्तसुखः । सुरजन्मदादशाङ्गुलवामसुखः
सप्तदशाङ्गुलवचिन्तसुखः महेश्वरयोरयं
भेदः । इति सङ्गीतदाभोदरः ॥

मृदङ्गपलः, पुं, (मृदङ्गसदाकृति पलमस्य ।)
पलसदृशः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृदङ्गपलनी, स्त्री, (मृदङ्गवत् पलमस्यस्याः । इतिः
डीप् च ।) कोवातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्याः कोवातकीशब्दे शेषः ।)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्गः तदाकारपलमस्यस्या
इति । मृदङ्ग + अर्धधातुश्च डीप् च ।)
कोवातकी । इति राजमाता । चेतवीषा इति
भाषा ।

मृदा, स्त्री, (मृद + टाप् ।) मृत्तिका । इति
विष्णुकोषः ॥

मृदाकरः, पुं, वचम् । इति शब्दमाता ।

मृदितः, वि, मृदधातोः कर्मणि क्तः । चूर्णी-
कृतः । (यथा,—

“चिप्रोच्यतोये मृदितः पाट इत्यभिधीयते ॥”
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ।)

मृदिनी, स्त्री, (मृद + भावे कः । मृदः चूर्णा-
करणमस्यस्याः । मृद + इति । स्त्रियां डीप् ।)
प्रशस्तमृत्तिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

मृदः, वि, (मृदयते मृदितं प्रकथ्यते इति । कट +

मृदुपु

उवा० १ । २६ । इति कुः ।) अतीत्यः ।
कोमलः । इत्यमरः । १ । १ । ७८ ॥ (यथा,—
“मृदौ च्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।”

इति वैद्यकचक्रपाथिसंग्रहे च्वराधिकारे ।)
मृदकन्यायां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः । (पुं,
रूपमयराजपुत्रः । इति विष्णुपुराणे । ४ ।
२१ । २ ॥)

मृदुल्लघ्यायचं, स्त्री, (मृदु लघु तत् लघ्यायचं चेति ।)
शोचकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुगणः, पुं, (मृदूनां गणः ।) चिन्ताशुदाघा-
मृगशिरोरेवतीनचन्नाणि । यथा । चिन्तामित्र
मृगान्तर्भं मृदुगणः । इति ज्योतिष्कान्तम् ॥

मृदुगमना, स्त्री, (मृदु गमनमस्याः ।) हंसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मन्मदगमना स्त्री च ।

मृदुचर्मो, [नृ] पुं, (मृदु कोमलं चर्म तत् ।
तदस्यस्य । चर्म + “ओह्यादिभ्यश्च ” ५ । १ । २२ ।
इति इतिः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोमलत्वविशिष्टे, वि ॥

मृदुच्छदः, पुं, (मृदुः छदः पचमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥ गिरिजपीशुदृशः ।
इति जटाधरः ॥ कुकुरदुः । शीतलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मृदुता, स्त्री, (मृदु + तल् + टाप् ।) मृदुलम् ।
मृदोर्भावः । इति आकरणम् ॥ (यथा, रघौ ।
५ । ५४ ॥

“स चाशुनीतः प्रयतेन पञ्चान्
मया मृदुर्निन्दुतामगच्छतु ॥”

मृदुतालः, पुं, (मृदूनि तालफलान्यस्य ।) शीतल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलतालश्च ॥

मृदुलक्, [च] पुं, भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥
मृदुलचः, [च] मृदवस्त्वचोऽस्य मृदुलक् चान्तः ।

भूर्जोऽथ भूर्जपत्रः स्यात् मृदुलक् पत्रपुष्पकः ।
इति कोषान्तरमिति मधुः । अदन्तपुष्पकत्वच-
शब्देन आबन्तत्वचाशब्देन वा विग्रहे मृदु-
लचोऽदन्तोऽपि भूर्जो मृजो बहुपटो बहुलको
मृदुलचः । इति स्वामी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृदुलकं, स्त्री, (मृदा मृत्परिचयेन उक्तं कर्तुं
नीयते यन् इति । उन् + नी + उप्रकरणं
“अभ्येक्ष्यपि कथ्यते ॥” १ । २ । ४८ । इत्यथ
काशिकोक्ता चः । ततः स्वार्थे कन् ।) सुवर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुपत्रः, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपत्रं, स्त्री । तद्वति, वि ॥
मृदुपत्री, स्त्री, (मृदूनि पत्राणि यस्याः ।) चिन्ता-
शकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुपल्लवः, पुं, (मृदूनि पल्लवाण्यस्य कम् ।)
वेत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपल्लवविशिष्टे,
वि ॥

मृदुपुष्पः, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य ।)
गिरिजपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपुष्पः

मृश

मृदुपलः, पुं, (मृदूनि पलान्यस्य ।) विकृततः ।
मधुनालिकेरिकः । विकटकटवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोमलपलवति, वि ॥

मृदुलं, स्त्री, (मृदु मृदुत्वमस्यस्य । मृदु + “विष्वा-
दिभ्यश्च ” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) लजम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, वि । इत्यमरः ।
१ । १ । ७८ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २ ।

“मृदुलतान्तलतान्तमनोकायन्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरेः ॥”

मृदुलोमकः, पुं, (मृदूनि चार्धसुखानि लोमानि
यस्य सः । लार्थे कन् ।) शशकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १११ ॥ कोमलरोमविशिष्टे,
वि ॥

मृदुलजं, स्त्री, (मृदु कोमलं उत्पलम् ।) नील-
पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदः, पुं, (मृदं पङ्कं गच्छति कारयत्वेन प्राप्नो-
तीति । गम् + चः ।) मत्स्यभेदः । इति संक्षिप्त-
वारीकादिहृतिः ॥

मृदङ्गं, स्त्री, (मृदु कोमलं मृङ्गं यस्य ।) वज्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (मृदु च तदङ्गचेति ।)
कोमलत्वयवश्च ॥

मृद्वी, स्त्री, (मृदु + “वोतोयुगवचनात् ॥” ४ । १ ।
४४ । इति डीप् ।) कोमलाङ्गी । इति सुम्भ-
वोध्याकरणम् ॥ अपि च ।

“सद्यः पुरीपरिवरेषु शिरीषमृद्वी

सीता जवात्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसत्तदनुवाया

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥”

इति महाभाटकम् ॥

कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृद्वीका, स्त्री, (मृदु + बाहुलकात् ईकन् टाप्
च ।) माया । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥
(यथा, दृष्टवर्षितायाम् । ५५ । १० ।

“जम्बूवतसवागीरकदम्बोदुम्बराङ्गनाः ।

नीलपूरकमृद्वीकालङ्काश्च सदाङ्किमाः ॥”

कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृध, उ न जिह् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
उभ०-अक०-सेट् । क्विप् ।) उ, मर्हत्वा
मृहा । न, मर्धति मर्धते । जिह् आर्जोभावे ।
इति दुर्गादासः ॥

मृधं, स्त्री, (मर्धते जिह्यतीति । मृध् + कः ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १२२ । १ ।

“अपयाते ततो देवे लब्धे चैव महात्मनि ।

पुनश्चावर्तते मृधं परेषां लोमचर्चणम् ॥”

मृधा, य, मृगा । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

मृध्वरः, पुं, (मृत्सु मरः ।) पाषाणः । इति
त्रिकाण्प्रवेशः ॥

मृश, श्र औ मृशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) श्र, मृशति । औ,

दिष्टार्थत्वात् आर्षेण प्रणिधानश्च अस्माद्यः ।
आर्षेण । यथा, रघौ । १ । ६८ ।

“परान्दण्डं नृपेणैव पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशप्रणाहितम् ।”
प्रणिधाने ।

“रामप्रवासे चन्द्रशम दीर्घं
जनापवादं सनरेन्द्रतुम् ।”

कैकयीति भट्टिः । १ । ७४ ।

विमर्शं परामर्शः । नृषि इति नृहन्त्यान्तपाठो
विद्यः । तर्हि चमेवार्थः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ।

नृष, नृ क } जान्ता । इति कविकल्पद्रुमः ।
नृष, नृ ञ } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।
अन्यत्र, अदन्त भा०-उभ०-सक०-सेट् ।)
नृहन्त्योपधौ । क, नृषति । ञ, नृषति नृषते ।
इति दुर्गादासः ।

नृष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) उ, मर्षित्वा
नृषा । इति दुर्गादासः ।

नृष, क जान्ता । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अथमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ।

नृष, ञ उ जान्ता । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । ङावेट् ।)
ञ, मर्षति मर्षते । उ, मर्षते । उ, मर्षित्वा
नृषा । अपि शुद्धमपराधं मर्षति ब्राह्मणानां
मिति हजामुधः । इति दुर्गादासः ।

नृष, य ञ जान्ता । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) य ञ, नृषति नृषते ममर्षे ।
इति दुर्गादासः ।

नृषा, य, (नृष्यत इति । नृप् + का ।) मिथ्या ।
इत्यमरः । १ । ४ । २१ । यथा, नैषधचरिते । १ । ६८ ।

“नृषान्धं सादिवले कुतूहला-
ब्रजस्य नासीरगतं विवेकतुः ।”

यथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

नृषार्थकं क्री, (नृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कप् ।)
अत्यन्तासम्भार्यवाक्यम् । तत्पर्यायः । आह-
तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । अत्यन्ता-
सम्भार्ये वचसि । आहन्त्यते स आहृतं क्तः ।
नृषा मिथ्या अर्थोऽस्य नृषार्थकं इह नृषार्थं
यन् सन्ध्या न चटते । यथा,—

“एष बन्धासुतो याति खपुष्यजतशेखरः ।
कूर्मलोमतनूजायः शशशङ्खधनुर्धर इति ।
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति ।
अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र
सिद्धमेव बन्धासुतत्वं खपुष्यजतान्यत्रासिद्ध-
मिति । इति भरतः ।

नृषाधायी, [नृ] पुं, (नृषा ध्यायति चिन्तयतीति ।
धो + णिनिः ।) वक्तुः । यथा,—

“कहो वको वकोटच तीर्थसिन्धो च तापसः ।
नृषाधी नृषाधी निजजातश्च दासिकः ।”

नृषाणकः, पुं, (नृषा मिथ्या आचिरव्यापित्विन
सुकुलोत्तमकाल एवेत्यर्थः । अणं अलङ्कार्यं
कायति प्रकाशयतीति । के + कः ।) आन-
रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ।

नृषावाद्, पुं, (नृषा मिथ्या वाद् कथनम् ।)
मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्यायः । चट्टरी २ । इति
जटाधरः । (यथा, महाभारते । १ । ८८ । ११ ।

“बह्वो जेष्टराजानः पृथिव्यां मनुजाधिपः ।
नृषानुशालिनः प्रापाः नृषावाद्परायणाः ।”)
नृषावाद्, [नृ] ञि, (नृषा वदतीति । वद् +
णिनिः ।) मिथ्यावाक् । तत्पर्यायः । नृषोद्यः ।
इति शब्दमाणा । मिथ्याभिधोक्ता, च ।

नृषोद्यं, क्री, (नृषा + वद् + “राजस्यस्य नृषोद्य-
व्यकुलपण्यायथाः ।” १ । १ । ११४ । इति
कर्मणि कप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् ।
इति मुग्धबोधवाकरणम् । (यथा, भट्टिकाये ।
५ । ६० ।

“नृषोद्यं प्रवर्तनीं तां सख्यव्यो रघूत्तमः ।”)
नृषोद्यः, ञि, मिथ्यावाद् । इति शब्दमाणा ।
नृष्टं, क्री, (नृष + क्तः ।) मरिचम् । इति राज-
निघण्टुः ।

नृष्टः, ञि, (नृष + क्तः ।) शोधितम् । इत्यमरः ।
१ । ४ । ५६ । (यथा, दृष्टतर्कहितायाम् । ५ । ६ ।

“अशुभकरमनोऽन्यथाप्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति नृष्टमन्नम् ।”)

नृष्टकः, पुं, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिपिष्टः ।
इति मेदिनी । के, २०८ ।

मृ, गि वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) गि, नृषति । मृगैः । मृतिः ।
इति दुर्गादासः ।

मे, उ प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-अणिट् ।) प्रतीदानं परिचर्षः ।
उ, मयते धान्येन माघं लोकः । इति दुर्गादासः ।
मे, ञि, मञ्जम् । आमाके इति भाषा । मम
आमार इति भाषा । एते अस्मच्छब्दश्च चतुर्थी-
वष्टेजवचनाभ्यां निष्पन्ने । इति आकरणम् ।

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति ।
के शब्दे + कः ।) हागः । इति राजनिघण्टुः ।
मेक(ख)लकन्यका, क्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः
विन्यस्यतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात्
निःसृत्यैत्यर्थः ।) नर्मदानदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ ।

मेक(ख)लादिजा, क्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोप-
लक्षितान् अद्भेजाता । जन + ङः + णियां
टाप् ।) नर्मदानदी । यथा,—

“रेवेन्द्रा पूर्वागङ्गा नर्मदा मेकलादिजा ।”
इति हेमचन्द्रः ।

मेच्छां, क्री, यच्चीयप्राप्तविशेषः । (यथा, आन्ध-
जायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १२ ।

“मेच्छीनादायावदानसम्यदा जुहुयात् ।”)
यथा, मेच्छादीनां हन्दागपरिग्रहम् ।

इतं वार्त्तं च पृथग्प्रमदानक्रियायाम् ।”
इष्टार्थप्रमाणम् ।

प्रादेशव्यभिचयस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति ।
तदर्थम् । एवैव दृष्टौ । विशेषस्तु महाकुवे ।
“दृष्टौ दृष्टकृत्पृथग्या तुरीयेण तु मेच्छाम् ।
सुबलोदूखत्वे वार्त्ते स्थायते सुदृष्टि तथा ।”

इति संस्कारतत्त्वम् ।

मेखला, क्री, (मीयते प्रचिद्यते कायमध्यभागे
इति । मि + संज्ञायां खलः गुणश्च खिया टाप् ।
इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) खीकस्याभ-
रम् । चन्द्रहार गोष्ठ इत्यादि भाषा ।
(यथा, रघुवंशे । ८ । ६४ ।

“असमाप्य विलासमेखलां

किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते ।”)

तत्पर्यायः । काञ्ची २ सप्तकी २ रसना ४
सारसनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ । १०८ । काञ्चिः ६
रसना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रसनम् १०
कक्षा ११ सप्तका १२ सारसनम् १३ । इति
शब्दरत्नावली । कलापः १४ । इति जटाधरः ।
सारसनं खीकस्यां वक्ष्यम्यनम् । इति खामी ।
केचित्तु ।

“एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना षोडश श्रेया कलापः पञ्चविंशकः ।”
इति पठन्ति । इह त्वमेदात् पर्यायता । इति
भरतः । खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ ।
८ । ६० । शिखरिका । चर्मरज्ज्वादि । सुष्टि-
दादार्थं उपर्यधो लौकिकम् । इत्येके । इत्यपि
भरतः । * । श्लोकनितम्बः । इति मेदिनी । खे,
१०५ । नर्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ।

पृन्निपयौ । इति राजनिघण्टुः । * । उपनयन-
काले धारणीयसुष्ठुनिर्मितसूत्रत्रयम् । यथा ।
अथेनं माणवकमाचार्यः । प्रदक्षिणं चिह्न-
सुष्ठुमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
इति भवदेवभट्टः । अपि च । गोभिलः । सुष्ठु-
काशनाख्यो रसनाः । सुष्ठुः शरः । ताखनः
शयस्तद्वधा ताखनी । रसना मेखला । तथा च
मनुः ।

“मौञ्जी चिह्नसमा शृङ्गा कायां विप्रस्य
मेखला ।

चन्द्रियस्य च मौञ्जीया वैश्यास्य शृङ्गान्तवो ।
सुष्ठुकाये तु कर्णस्या कुशाश्रमकवल्गवे ।
चिह्नता यन्त्रिनेकेन विभिः पञ्चभिरेव वा ।”

इति संस्कारतत्त्वम् ।

अन्यत्र ।

“गर्भादमेष्टमे वाब्दे खलुचोक्तविधानतः ।
दृष्टौ च मेखलो खञ्जी कृष्णाभिनयरो सुनिः ।
मौञ्जी त्रिहस्ता शृङ्गा कायां विप्रस्य

मेखला ।

मौञ्जभावे कुशेनाहुर्यन्त्रिनेकेन च विभिः ।”
इति कौर्म्य उपविभागे ११ अध्यायः ।
होमकुक्षोपरिहृदितवर्धनविशेषः । यथा,

मेघः

“वावान् कुक्षस्य विस्तारः खननं तावद्विद्यते ।
हस्तेके मेखलास्तिष्ठो वेदाधिनयनाकुलाः ।
कुक्षं दिहस्ते ता श्रेया रसवेदगुणाकुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुक्षे ता वसुतर्कयुगाकुलाः ॥”
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुक्षवेष्टिता नृद-
चटिता ताश्च स्वातदेशाहास्ते एकाकुलिरूपं
कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादि
क्रमेण वेदाद्यकुलाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता
व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अयमयस्यः
नयने हे रसाः षट् गुणास्तथा । वसुतर्कयुगाणि
अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
देकाकुलं त्वक्का मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
तिथ्यादितत्त्वं दुर्गोत्पत्तयः ॥ (यज्ञवेष्टन-
खनम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
“रुक्नुयंज्ञपात्राणि तथैकेऽमीननाश्रयन् ।
कुक्षेऽप्यव्ययं केचिद्विभिर्दुर्वेदिमेखलाः ॥”
“मेखलाः सीमासूत्राणि ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥)

मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
विन्यसिरेः कन्यकेव प्रसृता ।) गर्भदानदी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मेघः, पुं, (मेहतीति । मिह् + अच् । “न्यू-
दीनाश्च ।” ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।)
सुक्तकः । राजसः । इति शब्दरत्नावली ॥
खनामख्यातद्रव्यपदार्थः । मेहति सिञ्चति
यः । तन्पर्यायः । अर्धम् २ चारिवाहः ३
क्षनयितुः ४ वलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
धरः ७ तद्विलान् ८ वारिदः ९ अम्बुधरः
१० घनः ११ जीमूतः १२ सुदिरः १३ जलसुक्
१४ धूमयोगिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥
अर्धम् १६ पयोधरः १७ अम्बोधरः १८
खोमघूमः १९ घनाघनः २० वायुदाहः २१
नभस्वरः २२ कन्धरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५
गगनध्वजः २६ वारिसुक् २७ वार्मुक् २८
वन्सुक् २९ अम्बुः ३० पर्जन्यः ३१ नभोगणः
३२ मदयितुः ३३ कदः ३४ कन्दः ३५ गवेष्टुः
३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९
चतनीलः ४० नागः ४१ जलकरद्वः ४२
पेचकः ४३ भिकः ४४ ददुरः ४५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अम्बुदः ४६ तीयदः ४७ अम्बुवाहः
४८ । इति रत्नमाला । पाथोदः ४९ गदाधरः
५० गार्ग्यः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तद्देदिकपम्यायाः । अहिः १ मावा २
गोजः ३ वलः ४ अश्वः ५ पुरुभोजः ६ वलि-
शानः ७ अश्वः ८ पर्वतः ९ गिरिः १० व्रजः
११ चक्रः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः
१५ देवतः १६ पल्लवः १७ उपरः १८ उपलः
१९ चमसः २० अहिः २१ अर्धम् २२ वलाहकः
२३ मेघः २४ इतिः २५ ओदनः २६ दृषन्धिः
२७ दृषः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
त्रिंशत्पञ्चनामानि । इति वेदविचयौ ॥ १११० ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । २ ।

मेघः

“मेघमात्रेव यथायमारादपि विभाज्यते ॥”)
मेघनायका यथा,—
“चिद्युतेः प्राकवर्षं तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सम्पत्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥”
एषां फलानि ।
“आवर्त्तो निर्जलो मेघः सम्पत्तश्च बहुदकः ।
पुष्करो दुष्करजो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”
इति ज्योतिष्कतन्त्रम् ॥ ३॥
चेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अपौ सिद्धे प्रतिगते तदा मेघावना तु वै ।
मेघेभ्यस्तनयितुभ्यः प्रवृत्तं दृष्टिचर्चनम् ॥
सहदेव तथा दृष्ट्या संपृक्ते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंस्तरा तासां वृक्षा वै गृहसङ्गिताः ॥
सर्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजावते ।
वर्षयिष्यन्ति ते खस्यास्मितायुगसुखे प्रजाः ॥”
इति कौर्मे २६ अध्यायः ॥ ३॥

प्रलयकालीनमेघा यथा,—
“ततो गजकुलोन्नादास्तनैः समलङ्कृताः ।
उत्तिष्ठन्ति सदा शोचन्ति घोराः सम्पत्तका
घनाः ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
केचिदन्ताभवर्णाश्च स्यूताः चारुनिभास्तथा ।
शुक्लकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याञ्जननिभाः परे ॥
मनःशिलाभिभास्वन्त्ये कपोतसदृशाः परे ।
केचिदुदगाच्चवर्णाभास्तथान्ये सौरसन्निभाः ॥
तथा कर्नूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
रत्नगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिदुगजकुलोपमाः ॥
कूटमारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोद्भवाः ।
बहुरूपा घोरास्तथा घोरास्तरुनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्थलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतास्मानक्षमयिं श्रमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह मच्चौचवत् ।
सुघोरमश्रिवं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तेन तदावर्षमम्भवा पूर्यन्ते किल ।
अद्विक्तेष्वोऽश्वभूतत्वात्तदायिं प्रविशत्यपि ॥
नष्टे चापौ वर्षन्तेः पयोदा जलसम्भवाः ।
प्रावयन्तीत्य भुवनं महाजलपरिसरैः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः खयम्भवा ।
उद्यन्तं सलिलीचैश्च वेला इव मच्चौदधेः ॥
सादिह्योपा तथा पृथ्वी जलेः संकायते शनैः ।
आदिश्वरस्मिभिः पौतं जलमभ्येष्टुं तिष्ठति ॥
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्द्धवाः ॥”
इति कौर्मे उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ ३॥
मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
“ततो ह सर्वभूतेश्च आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्रात्सम्भवां योगादन्त्ययः प्रवहन्त्यपः ॥
ततोऽयमवशान् काले परिवर्त्तते दिवाकरः ।
अस्मिन् काले वायुना सप्तद्वीरिताः ।
सर्वभूतहितार्थाय वायुभूताः समन्ततः ॥
ततो वर्धन्ति चोऽन्तांश्चि सर्वभूतविहङ्गये ।
वायवं क्षणितश्चैव विद्युदभिसमप्रभम् ॥
मेघसाधुमिद्वेद्यातो मेघस्य यद्व्ययन्ति च ।
अभिव्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥”
अपि च ।
“मेघानां पुनरुत्पत्तौ विविधा योनिरुच्यते ।
अस्मिन्ना ब्रह्मणाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा विधायनास्तेषां वक्ष्यामि वितसम्भवम् ॥
आग्नेयाः स्वप्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
जाता दुर्दिनवातादये सगुणास्ते चरुस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीमूना नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावर्जस्यजः ॥
नृदसंका महाकाया व्यावहस्य च साधुगाः ।
क्रोशमाणाश्च वर्धन्ति क्रोशाह्वादिपि वा पुनः ।
पर्वतायनितस्मिन् वर्धन्ति विपिनेषु च ॥
नलाका गर्भभास्वैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्वाससंभवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राच्च सार्द्धाह्वात् विहतादपि ।
दृष्टिर्गार्हिवस्तेषां धारासाराः प्रकीर्णिताः ॥
शक्नेय पक्षा यच्छिन्नाः पर्वतानां मच्चौ जसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तने करुणेनेह विमुक्ताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तदृष्टेः खटारः सम्पत्तार्थनियामकाः ।
वर्धन्ति ते युगान्तेषु ततोऽयास्ते प्रकीर्णिताः ॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो मच्चौ जलेः ।
वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योऽन्यस्याहस्य भिन्नस्य प्राप्ततप्रभवस्तदा ॥
यस्माद्ब्रह्मा ससुतपन्नचतुर्वर्त्तः स्वयम्भवः ।
तस्यैवाहस्य पाला हि सर्वे मेघाः प्रकीर्णिताः ॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्वतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिस्तेका जलं स्तुतम् ॥
पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवाम् ।
तुषारदृष्टिं वर्धन्ति हिमशस्यविहङ्गये ॥”
इति ब्रह्माख्ये ५८ अध्यायः ॥ ३॥
वङ्गरागान्तर्गतरागविशेषः । यथा,—
“भैरवोऽयं वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च तद्धृते पुरुषाद्वयाः ॥”
तस्य रागिण्यो यथा,—
“ललिता मालवी गौड़ी नाटी देवकरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यामाः ॥”
अयं जन्ममन्ते गङ्गरागो ब्रह्मणो मन्त्रकात्
निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति ।
अस्य जातिः औचवः । अर्थात् म न र न

मेघः

अभ्यस्याः प्रपतन्नापो वायुना सप्तद्वीरिताः ।
सर्वभूतहितार्थाय वायुभूताः समन्ततः ॥
ततो वर्धन्ति चोऽन्तांश्चि सर्वभूतविहङ्गये ।
वायवं क्षणितश्चैव विद्युदभिसमप्रभम् ॥
मेघसाधुमिद्वेद्यातो मेघस्य यद्व्ययन्ति च ।
अभिव्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥”
अपि च ।
“मेघानां पुनरुत्पत्तौ विविधा योनिरुच्यते ।
अस्मिन्ना ब्रह्मणाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा विधायनास्तेषां वक्ष्यामि वितसम्भवम् ॥
आग्नेयाः स्वप्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
जाता दुर्दिनवातादये सगुणास्ते चरुस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीमूना नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावर्जस्यजः ॥
नृदसंका महाकाया व्यावहस्य च साधुगाः ।
क्रोशमाणाश्च वर्धन्ति क्रोशाह्वादिपि वा पुनः ।
पर्वतायनितस्मिन् वर्धन्ति विपिनेषु च ॥
नलाका गर्भभास्वैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्वाससंभवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राच्च सार्द्धाह्वात् विहतादपि ।
दृष्टिर्गार्हिवस्तेषां धारासाराः प्रकीर्णिताः ॥
शक्नेय पक्षा यच्छिन्नाः पर्वतानां मच्चौ जसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तने करुणेनेह विमुक्ताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तदृष्टेः खटारः सम्पत्तार्थनियामकाः ।
वर्धन्ति ते युगान्तेषु ततोऽयास्ते प्रकीर्णिताः ॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो मच्चौ जलेः ।
वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योऽन्यस्याहस्य भिन्नस्य प्राप्ततप्रभवस्तदा ॥
यस्माद्ब्रह्मा ससुतपन्नचतुर्वर्त्तः स्वयम्भवः ।
तस्यैवाहस्य पाला हि सर्वे मेघाः प्रकीर्णिताः ॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्वतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिस्तेका जलं स्तुतम् ॥
पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवाम् ।
तुषारदृष्टिं वर्धन्ति हिमशस्यविहङ्गये ॥”
इति ब्रह्माख्ये ५८ अध्यायः ॥ ३॥
वङ्गरागान्तर्गतरागविशेषः । यथा,—
“भैरवोऽयं वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च तद्धृते पुरुषाद्वयाः ॥”
तस्य रागिण्यो यथा,—
“ललिता मालवी गौड़ी नाटी देवकरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यामाः ॥”
अयं जन्ममन्ते गङ्गरागो ब्रह्मणो मन्त्रकात्
निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति ।
अस्य जातिः औचवः । अर्थात् म न र न

मेघज्यो

वर्षर्तौ रात्रिशेषे गानसमयः । अस्याकारः । सुन्दरपुष्पः । श्यामवर्णः । उष्णीषवद्वक्त्रेणः । श्रावितस्तङ्गहस्तः । हनूमन्मते अस्त्र पञ्च-
रागिण्यो यथा । टङ्गा १ मल्लारी २ गुण्दरी ३ भृपाणी ४ देशकारी ५ ५ । अस्याष्टपुत्रा यथा । जालन्धरः १ सारः २ नटनारायणः ३ शङ्कराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६ मान्धारः ७ सङ्गाना ८ । कलानायकमते । अस्त्र रागिण्यः षट् यथा । वङ्गाली १ मधुरा २ कामोदा ३ धनाश्रीः ४ तीर्थकी ५ देवाणी ६ । एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्राः किन्तु नटनारायण-
शङ्कराभरणकल्याणस्याने केदारामावजलभरता ज्ञेयाः । सोमेन्द्रमते अस्त्र षड्गानिण्यो यथा । मल्लारी १ खैरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४ गान्धारी ५ हरप्रङ्गारी ६ । एतन्मतेऽपि पुत्राः पूर्ववत् । रागिणीवद्विस्तृतमागस्य वर्षर्तौ गानसमयः । भरतमते तस्य पञ्च रागिण्यो यथा । मल्लारः १ मल्लतानी २ देशी ३ रतिवक्त्रभा ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ पुत्रा यथा । कलधरः १ वागेश्वरी २ सङ्गाना ३ पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ सल्लः ७ शङ्कराभरणः ८ । तन्मते अष्टपुत्राणां भाष्या यथा । करणाटी १ कादवी २ कदमनाटः ३ पाहारी ४ मोंभः ५ परणः ६ नटमङ्गरी ७ शुद्धनटः ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ।
मेघकपः, पुं, (मेघानां कप इव ।) करका । इति हारावली । ५८ ।
मेघकालः, पुं, (मेघानां कालः समयः ।) वर्षर्तुः । इति जटाधरः । (यथा, दृष्टत्वं हितायाम् । ६५ । ५८ ।
“मल्लसज्जलचराणां अथ्यो मेघकाले । प्रचुरसज्जलदृष्टे शेषकाले भयाय ॥”)
मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्ति + क्तुन् ।) मेघानां चिन्तकः तस्यैव जलपायितात् । चातकपची । इति शब्दचन्द्रिका । (मेघ-
चिन्तनविशिष्टे, चि ।)
मेघचं, चि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति व्युत्-
पत्त्या जनघातोः उपप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
मेघजालं, क्ली, (मेघानां जालम् ।) अभियम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवन् जीवनीयायो यस्य ।) चातकपची । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघज्योतिः, [सु] पुं, (मेघस्य ज्योतिरभिर्मैवा-
दुत्पन्नो ज्योतिर्वा ।) वज्रादिः । तत्पण्यायः । इरम्भदः २ । इत्यमरः । १।३।१०॥ मेघस्य ज्योति-
रभिर्मैवज्योतिः । ज्योतिरप्यौ समाख्यातं ज्योतिश्चक्रो निगद्यते । इति रत्निः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते इति इरम्भदः । मेघादिर्हि जलेनैव दीप्यते । मदीभिर्यजि हर्षे हृष्टं हृष्टं जीति स्तः स्त्रियञाजिति मन्त्रौ । अज्योन्व-
संघट्टेन मेघाभिः स्त्रिय यज्योतिर्वृत्तादौ पतति स इरम्भदः । मेघ इत्युपलक्ष्यं तेन वातजो-

मेघनि

धरीरम्भदः खोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति कौस्तुभे । मेघाद्यादिरिरम्भद इति शब्दार्थः । इति तट्टीकायां भरतः ।
मेघजम्बरः, पुं, मेघस्याजम्बरः । मेघगर्जनम् । यथा,—
“अजायुहे ऋषिग्राहे प्रभाते मेघजम्बरे ।
इत्यन्तोः कलहे चैव वज्रारम्भे कलुक्रिया ॥”
इत्युद्भटः ।
मेघतिमिरं, क्ली, (मेघेन तिमिरं अन्धकारी यत्र ।) मेघाच्छमरिणम् । इति हलायुधः ।
मेघदीपः, पुं, (मेघचनितो दीप इव ।) विद्युत् । इति शब्दमाला ।
मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति । नद् + णिप् + ण्यत् ।) वरुणः । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।) रावणपुत्रः । इति मेदिनी । दे, ५२२ । (यथा, रघौ । १२ । ७४ ।
“गरुडापातविशिष्टमेघनादाच्छवन्नः ॥”
मेघस्य नादः ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । ३ । ७३ । ७ ।
“ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रवेदुस्तन्मुखा राजन् । मेघनाद इवोत्-
सुकाः ॥”)
पलाशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । तच्छुलीय-
शकः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“तच्छुलीयो मेघनादः काखेरस्तच्छलेरकः ॥”
अस्य गुणादिकं तच्छुलीयशब्दे द्रष्टव्यम् ।
दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३३० । ३० ।
“सुबाहुर्मैघनादश्च भीमगर्भश्च धीर्यवान् ॥”
मेघसदृशशब्दविशिष्टे, चि । यथा, रामायणे । २ । १६ । २६ ।
“मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम् ॥”
मेघनादजित्, पुं, (मेघनादं जितवानिति । जि + क्तिप् ।) जय्ययः । इति त्रिकाण्शेषः ।
मेघनादाहुलासकः, पुं, (मेघनादं अगु लक्ष्मीलक्ष्य लसति क्रीडतीति । लस + क्तुन् ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघनादाहुलाखी, [न] पुं, (मेघनादमगुलसतीति । लस + णिनिः ।) मयूरः । इत्यमरः । २।५।१०॥
मेघनामा, [न] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।) सुलकः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ । (पर्यायो-
प्यस्य यथा,—
“सुलको मेघनामा स्थात् ॥”
इति मातङ्गे २०० अध्यायः ।)
मेघनिर्घोषः, पुं, (मेघस्य निर्घोषः ।) मेघशब्दः । तत्पण्यायः । ज्ञानितम् २ गर्जितम् ३ रक्षितम् ४ । इत्यमरः । १।३।१०॥ अज्ञितम् ५ ह्रादितम् ६ । इति भरतः । (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, चि । यथा, महा-
भारते । ३ । ७३ । ११ ।
“यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैवधः ।
अथ चामीकरप्रस्थं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”

मेघवा

मेघपुष्पं, क्ली, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ५५ । पिङ्गाभम् । नदीजलम् । इति मेदिनी । घे, २८८ ।
मेघपुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्पाति प्रकाशते इति । पुष्पविकाशने + ण्यत् ।) शक्रहयः । इति शब्द-
रत्नावली । श्रीलङ्कावध । (यथा, महाभारते । ४ । ४३ । २१ ।
“तं मन्ये मेघपुष्पस्य जलेन सदृशं हयम् ॥”)
मेघप्रसवः, पुं, (मेघः प्रसवः उत्पत्तिस्थानमस्य इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः । मेघ-
जाते, चि ।
मेघभूतिः, पुं, (मेघात् भूतिर्जन्मास्य ।) वज्रम् । इति शब्दरत्नावली ।
मेघमानः, पुं, (मेघमाना वर्षसादृश्येन अस्त्रस्य । अर्थं आद्यत् ।) रमागर्भजातकल्किदेवपुत्रः । यथा । “तथा रमा चिते पत्ने ।” इत्युपक्रम्य । “सा पुत्रं सुपुत्रे साध्वी मेघमानमनाहकौ । मञ्जोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्त्वतौ ॥” इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः । (मञ्जुदीपस्यपञ्चतविशेषः । यथा, भागवते । ५। २०।४। “सुवर्णो हिरण्यच्छीरो मेघमान इति संतु-
ष्टोः ॥” राक्षसविशेषः । इति रामायणे । ३ । २६ । ३१॥)
मेघमाला, क्ली, (मेघानां माला ।) मेघश्रेणी । तत्पर्यायः । कादम्बिनी २ । इत्यमरः । १।१।२८॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
“मेघमालेव यन्मायमारादपि विभाजते ।”
छन्दमाष्टगयानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । २६ ।
“एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥”)
मेघयोगिः, पुं, (मेघस्य योगिः उत्पत्तिकारकम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ।
मेघरागः, पुं, (मेघनामको रागः ।) वङ्गरागात्त-
र्गतरागविशेषः । इति हलायुधः । (यथा, संगीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
“भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोः दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च वदन्ते पुरुषाद्वयाः ॥”)
अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ।
मेघवर्णा, क्ली, (मेघस्यैव वर्णोऽस्याः ।) खिद्यो टाप् ।) नीलीदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका । (मेघतुल्यवर्णे, चि । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । २५ ।
“सुखप्रीणोत्तरीयेषु मेघवर्णेन राजता ॥”)
मेघवर्णः, [न] क्ली, (मेघानां वर्णं पत्न्याः ।) आका-
शम् । इति त्रिकाण्शेषः ।
मेघवह्निः, पुं, (मेघस्य मेघजन्मो वा वह्निः ।) वज्रादिः । तत्पण्यायः । इरम्भदः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७॥
मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः । १।१।४७॥ (यथा, शिशुपालवधे । १।१।२८॥
“अविनमितेन विनपायिपक्षवः
अयति स मेघमिव मेघवाहनः ॥”)

मेचकः

मेचवैद्य, [न] लौ, (मेचानां वैद्य भवनम् ।) आकाशम् । इति जटाधरः ।
 मेचवारः, पुं, (मेचस्य वार इव ।) चीनकपूर्वः । इति राजनिर्घण्टः ।
 मेचसुहृत्, [रु] पुं, (मेचः सुहृदो मित्राणि यस्य ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः ।
 मेचस्तनितोद्भवः, पुं, (मेचस्य स्तनितोद्भव उत्पत्तिरस्य । नममेचशब्देनास्य अङ्कुरोत्पत्तिरुच्यते ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषोऽस्य विकण्टकशब्दे भेषः ।)
 मेचाख्यं, लौ, (मेचस्य आख्या नामाख्या ।) सुक्तकम् । इति रत्नमाणा ।
 मेचागमः, पुं, (मेचानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, घटकपरकाशे । २ । “नवानुमताः प्रखिनो नदन्ति मेचागमे कुम्हवमानदन्ति ।”)
 मेचस्यागमनश्च ।
 मेचानन्दा, स्त्री, (मेचन आनन्दोऽस्याः ।) वलाका । इति राजनिर्घण्टः ।
 मेचानन्दौ, [न] पुं, (मेचन आनन्दतीति । आ + नन्द + णिनिः ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 मेचान्तः, पुं, (मेचानां अन्तोऽवसानमन्त्रः ।) शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 मेचास्य, लौ, (मेचानां अस्थीव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मेचासदं, लौ, (मेचानां आसदं स्थानम् ।) आकाशम् । इति धनञ्जयः ।
 मेचोदरः, पुं, (मेचस्यैव उदरमस्य ।) अर्धन्विता । इति हेमचन्द्रः ।
 मेचकं, लौ, (मचनि वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति । मच + “कनादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।” उणा० ५ । ३५ । इति वुन् । ततः “पश्चिमचोरिच ।” उणा० ५ । ३७ । इति इत्वं लघूपधगुणः । यदा, मच मचि कस्त्वे + अकम् । मचि परिसृचां नास्तीत्यम् । मेचकः कृष्णनीलः स्यादतस्वीपुष्पसन्निभः । इति शब्दार्णवः । अतुप्तपिस्तु मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) ओतोऽङ्गनम् । अन्धकारः । इति मेदिनी । के, १७० । नीलाङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,— “मेचकं मर्दनाङ्गनपिण्डवदीयत्कृष्णरुचम् ।” इति माधवकररत्नरत्नविनिश्चययाख्यानेऽतीताराधिकारे विजयराचितः ।)
 मेचकः, पुं, मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति मेदिनी । के, १७० । (यथा, “मेचकामं आगारधुमाभश्च सखारगन्धजादिमन्त्रिणमखण्डितकृष्णवर्णस्यैव वर्णो मेचक इति जेष्ठादयः प्राहुः चिक्रकृष्ण इत्यर्थः ।” इति रत्नविनिश्चयस्य रक्तपित्तयाख्याने विजयेनोक्तम् ।) धूमः । मेचः । शोभाङ्गनः । इति शब्दरत्नावली । श्यामलगुणयुक्तं, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १४ । (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २६ ।

मेदश्च

“गजकदम्बकमेचकस्तुचकै-
 नभसि वीक्ष्य नवानुदमन्वरे ।”)
 मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामाख्याः ।) पातालगङ्गीलता । इति राजनिर्घण्टः ।
 मेट्, ऋ उणादे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर० अक० सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेटति लोकोः । उणादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 मेटुता, स्त्री, (मेटतीति । मेट् बाहुलकात् उजप् । टाप् च ।) आभनकौ । इति शब्दचन्द्रिका ।
 मेटः, पुं, (मेटति उणादतीति । मेट् + अच् ।) एषोदरादित्वात् साधुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मेड, ऋ उणादे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर० अक० सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेडति उणादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 मेट्, पुं, (मेहत्वमेनेति । मिह सेचने + “दाजी-
 शसयुजस्तुतुदसिचमिहपतदग्रनचः करणे ।” ३ । २ । २२ । इति इन् ।) शिशः । (यथा, मनी । ८ । २८७ ।
 “अवन्मृजयतो मेट्मवशर्हयतो गुदम् ।”) स तु गर्भस्यैव सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः । (यथा, “अवगणनयनवदनप्राणगुदमेट्प्राणि नवमोत्तोलि नराणां बहिर्मुखान्तेताम्येव ।” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये । शिरः पथेन गताया वज्रनाद्या मूलस्थानम् । यथा, पूर्वान्दन्तवटचक्रनिरूपणे । “वचास्या मेट्प्रेक्षाश्चिरसि परिगता मध्ये स्थान्त्वन्ती ।” मेट्प्रेक्षाप्राप्तत्वं जन्मान्तरे जन्मस्य महापापस्य चिह्नं कुलविशेषः । यथा, भविष्यपुराणोपमध्यतन्त्रव्याध्याये ।
 “श्रेष्ठ कुलगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुदम् । विचर्चिका तु दुर्चर्मा चर्चरोयस्ततीयकः । विकर्चुर्ब्रजतास्त्री च लण्णश्चेत तथारकम् । एतां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सत्त्वकमेतु । ब्रजवत्सत्त्वगान्धेयु गच्छ भाले तथा नसि ।” दुर्चर्मा अपाहतमेट् इति स्मृतिसंन्यासितारः । पञ्चभूतानां मध्ये एथिया रजोगुणांशत उत्पत्तौ मेट् तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम् ।
 “रजोऽयः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्दु-
 याणि तु । वाक्प्राणिपादपायूपस्थाभिधानानि जह्मरे ।” उपस्थोन्मयं नाम उपस्थश्चरितं उपस्थाग्रं मूत्रशुक्रौतुसगैश्चैवमिदं इत्यात्मनात्मविवेके शहराचार्यः । अस्य कन्यादिकं लिङ्गशब्दे उपस्थशब्दे च दृश्यम् ।) मेडः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । (यथास्य पर्यायः ।
 “मेटो मेटो कुडो मेड उरभ उरयोऽपि च । अविवृणोस्तयोर्गोयुः कथ्यन्ते तद्गुणा अपि ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 मेट्पङ्गी, स्त्री, (मेट्पञ्च शङ्खमिव शङ्खमस्याः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) मेडपङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाणा ।

मेदः

मेदः, पुं, वृक्षिपकः । इति हारावली ।
 मेदः, पुं, वृक्षिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मेदः, पुं, मेवः । इति शब्दरत्नावली ।
 मेय, ऋ ऋ सङ्गे वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० उभ० सङ्गे अक० वधे-मेधायाश्च सङ्ग-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेयते धीरो गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेडत् । मिमेय । इति दुर्गादासः ।
 मेयः, पुं, (मेयन्ते पशवोऽचेति । मेय सङ्गे + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । १ । ७ । इति इन् ।) खले पशुबन्धनार्थं न्यस्तदार । मेद काठ इति भाषा । यथा,—
 “मेधर्मेयः खलेवाली खले गोबन्धदार यत् ।” इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ८ ।
 (स्त्री, मेयिका । तत्पर्यायो यथा,—
 “मेयिका मेयिनी मेयिदीपनी बहुपत्रिका । बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा । वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । कश्चित् मेधीति पाठो दृश्यते ।)
 मेयिका, स्त्री, (मेयतीति । मेय् + णिन् । टाप् अत इत्वम् ।) सुपविशेषः । मेयिशाक इति भाषा । तत्पर्यायः । मेयिनी २ मेधी २ दीपनी ४ बहुपत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः ८ गन्धफला ९ वल्लरी १० चन्द्रिका ११ मन्था १२ मिश्रपुष्पा १३ केरवी १४ कुचिका १५ बहुपत्री १६ पीतबीजा १७ अस्या गुणाः । कटु-त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । अरीचकहरत्वम् । दौर्गन्धारित्वम् । वातघ्नत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अथ मेयो वनमेयो । तयोर्नामगुणाः ।
 “मेयिका मेयिनी मेयो दीपनी बहुपत्रिका । बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा । वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी । कुचिका बहुपत्री च पीतबीजा तुनिष्कदा । मेयिका वातघ्नमनी चैव शोणोऽवरणाग्निनी । ततः स्वल्पगुणा वन्था वाजिनां सा तु पूजिता ।” इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 मेयिनी, स्त्री, (मेयतीति । मेय् + णिनिः । ङीप् ।) मेयिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 मेयी, स्त्री, (मेयि + कटिकारादिति पक्षे ङीष् ।) मेयिका । इति राजनिर्घण्टः । (स्तम्भः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ५ । १ । २१ ।
 “विष्णवे त्वेति मेयीस्तुपनिहन्तीतरतस्ततो
 यदु च मातुषे ।”
 “मेयी स्तम्भम् ।” इति तज्ज्ञाप्यम् ।)
 मेद, ऋ ऋ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० उभ० सङ्गे अक० सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । ऋ, मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । मिमेदुः । इति दुर्गादासः ।
 मेदः, [रु] लौ, (मेदति लिङ्गतीति । मिह् + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १ । ८ । इति

मेदः

असुम् ।) मांसप्रभवाद्युविशेषः । तत्पण्यायः ।
वसा २ वसा ३ । इत्यमरः । १०।१६४। मेदः ४ ।
अकारान्त इति भरतः । अस्व गुणाः । वात-
नाशित्वम् । वज्रपित्तकषदाहत्वम् । इति राज-
वल्लभः । अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
“यस्मात् स्नाभिना पक्वं तर्क्ये इति कथ्यते ।
तदतीव शुभं क्षिणं वज्रकार्यतिष्ठं च यम् ।”
अथ मेदसः स्थानमाह ।
“मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थितुं स्थितम् ।
अतएवोदरे दृढिः प्रायो मेदस्त्रिभो भवेत् ।”
इति भावप्रकाशः ।

रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रकटं निदान-
माह ।
“अथायामद्विषास्रज्ज्वलरुहरसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः क्षेहास्त्रो विवर्धयेत् ।”
अन्नरसः आमन्नः । तथा च सुश्रुतः ।
आमन्नवाग्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-
ऽतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।
“मेदसाहतमार्गत्वात् पुण्यन्त्यो न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्म्मसु ।”
अन्त्यो धातवः अस्यादयः मुक्तान्ताः । न पुण्यन्ति
न पुष्टा भवन्ति । चीयते सञ्चितं भवति बहुत
इति यावत् । तस्मात् मेदसो सर्वकर्म्मसु
अशक्तः स्यात् । मेदसः सौकुमार्यात् । अपरा-
नपि दोषानाह ।

“सुदृढासह्यमोहस्रप्रकृत्यनसादनेः ।
युक्तः सुतस्वदेदोर्गन्धेरुपप्राणोऽप्यमेधुनः ।
मेदसः स्वदेदोर्गन्धायान्ते जन्तवो नरः ।”
कृत्यन्तं उच्छ्वासावरोधः । कश्चिन् सुचर इत्यन्ते ।
जन्तवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।
“मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थितुं स्थितम् ।
अतएवोदरे दृढिः प्रायो मेदस्त्रिभो भवेत् ।”
मेदस्त्रिभोऽपि दृढौ चेतुमाह ।
“मेदसाहतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुच्यत्यमिमाहारं शोषयत्यपि ।
तस्मात् शीघ्रं चरयत्याहारश्चापि काङ्क्षति ।
विकारान् धीऽनुते धीरान् काङ्क्षितुं काल-
यतिक्रमात् ।”

सन्धुच्यति प्रदीपयति । स मेदसो आहारं
शीघ्रं चरयति पुनर्भोक्तुं काङ्क्षति स दीप्ताग्निः
कालयतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । का-
ङ्क्षितिकारान् वातपित्तकरान् धीरान् अनुते
प्राप्नोति । एतं वातपित्तं मेदसावच्छेदं विंशधा-
दुपद्रवकरे दद्यात् ।

“एतादुपद्रवकरौ विशेषान् पित्तमाकृतौ ।
एतौ हि दहतः स्थानं वनं दावानजो यथा ।”
एतौ पित्तमाकृतौ मेदसा दह्यमार्गत्वात् कोष्ठ-
मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दहतः
नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धे विनाशहेतुत्वमाह ।
“मेदस्यतोषसंहृष्टे सहसैवानिनादयः ।
विकारान् दाहयान् कृत्वा नाशयन्ताश्च जीव-
तम् ।”

मेदः

विकारान् प्रमेहपित्तकज्वरभगन्दरविदधिवात-
रोगानामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्य-
माह ।
“अतिस्थूलेषु संहृष्टा विषयाः सभगन्दराः ।
ज्वरातीसारमेहार्शः क्षीपदा यमकादयः ।”
अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।
“मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्त्रिगुदरस्तनः ।
अयथोपपत्तयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ।”
अयथोपपत्तयोत्साहः न यथा उपपत्तयो मांसोप-
पत्तयः उत्साहो वलञ्च यस्य सः ॥३॥ अथ
मेदस्य चिकित्सा ।

“पुराणाः प्राक्तनो सुत्राः कुलत्योद्वालकोदवाः ।
लेखना वस्तयश्चापि सेवा मेदस्त्रिना कदा ।
अमन्तिनाथवायाध्वचौदनामरगप्रियः ।
हन्त्यवश्यमतिस्थूलं यवद्यामाकभोजनः ।
चारं वातारिपत्रञ्च हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।
सहितं भक्तमखेन मेदोदृढिनिवृत्तये ।
गुहृणीचिफलाकायः पीतो मेदोदरः स्मृतः ।
गुहृणीचिफलाकायस्तथा कोदरजोयुगम् ।
चोर्गं चिफलाकायः पीतो मेदोदरः परः ।
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्त्रीत्यानाशनम् ।
उष्णमन्नस्य मध्वं वा पिबेत् हृष्टतनुर्भवेत् ।
योषामिचिफलास्तुतिविहङ्गेर्गुलुं समम् ।
स्वादेन सर्वान् जयेद्भोगान्मेदः क्षयामवातजान् ।
पिप्पली मधुना सेवा मेदः कफविनाशनी ।

धत्तपत्रस्वरसेन गाढ-

सुहर्षेन स्त्रीत्याहारं प्रदिष्टम् ।

वासान्नरसो लेपाच्छुद्धचूर्णेन संयुतः ।

वित्त्वपन्नरसो वापि देहदौर्गन्धनाशनः ।

निम्बपत्रस्वरसः प्रचितकच्चादियोजितं जयति ।

दग्धहरिद्रोहर्षेणमचिराच्चरदेहदौर्गन्धम् ।

शिरीषलामज्जकहेमलोधे-

स्मगदोषसंस्त्रेदहरः प्रवर्षः ।

शरीरदौर्गन्धहरः प्रदेहः

पञ्चामूलोपाभयचन्दनानाम् ।”

शिरीषस्यात्र पत्रं याज्ञं यवहारात् । लाम-
ज्जकं सुगन्धितगविशेषस्तदनामे उशीरं
याज्ञम् । हेम नागकेशरम् । अम्बु बालकम् ।
अभयं उशीरम् ।

“हरीतकीं तु संपिष्य देहमुहर्षेण नरः ।

पश्चात् खानं प्रकुर्वीत देहस्वेदोपशान्तये ।

वकुलस्य दलेः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः ।

देहमुहर्षेण पश्चाद्हरीतक्या सुपिष्यया ।

भूय उहर्षेण कुर्यात् पश्चात् खानं समाचरेत् ।

प्रस्वेदान् सृष्यते शीघ्रं मेदोदृढिसमुद्धवात् ।”

इति मेदोदृढिकारः । इति भावप्रकाशः ।

(तथास्य विशेषः । यथा,—

“मेदः क्षेहस्वेदो दृढत्वं पुष्टिमस्याह ।”

अस्य क्षीणलक्षणं यथा,—

“मेदः जये श्रीहाभिरुद्धिः सन्धुच्यता रौक्ष्यं
मेदरमांसप्रापना च ।” अस्यातिवृद्धिजन्यं
यथा,—

मेदिनी

“मेदः क्षिण्वाङ्गनासुदरपार्श्वदृष्टिं कासन्वाता-
दीन् दौर्गन्धश्च ।”

“पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वादहर्षेण परं परम् ।

तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां हासनं क्षितम् ।”

“अपयेदृष्टं जयेचापि दोषधातुमलान् भिषक् ।

तावदुयावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्यायः ।

“तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्वभूताना-
मुदरस्थमन्वस्थितुं च मज्जन्तु च मज्जा भवति ।”
इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ।

मेदः, पुं, (मेदति क्षिण्वातीति । मिदृ + अच् ।)

वसा । इति शब्दचन्द्रिका ।

“हृष्याककुलमिहरो मल्लो मेदकुलहा ।”

इति भरतधृतशालिहोत्रः ।

क्षेच्छजातिविशेषः । इति जटाधरः । अल-

म्बुषा । इति राजनिर्घण्टः । (ऐरावतकुलजो
नागविशेषः । यथा, महाभारते ११।५७।११।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।

ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हयवाहनम् ।”)

मेदकः, पुं, (मिदृ + क्तुल् ।) जगलः । इत्यमरः ।

२ । १० । ४२ । मेधा इति भाषा ।

मेदजः, पुं, (मेदात् जायते इति । जन् + ज् ।)

भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । मेदो-
भवश्च ।

मेदःसारा, स्त्री, (मेदः सारोऽस्याः ।) मेदा ।

इति राजनिर्घण्टः । (विहृतिरस्या मेदाशब्दे
द्रष्टव्या ।)

मेदस्कृत, स्त्री, (मेदः करोतीति । मेदस् + क्त +
क्तिप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ।

मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद +

अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः ।

तत्पण्यायः । मेदोद्ववा २ जीवनी ३ श्रिष्टा ४

मणिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ।

वसा ७ स्वल्पपर्णिका ८ मेदःसारा ९ क्षेह-

वती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ क्षिण्वा १३

मेघा १४ दवा १५ साक्षी १६ शल्यदा १७

बहुरन्ध्रिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहार्नि-

काशराज्यवृद्धरुनाशित्वम् । वातदोषकारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तस्य लक्षणं यथा,

“युक्तकन्दो नखच्छट्यो मेदो धातुमिव अवेत् ।

यः स मेदेति विज्ञेयो लिङ्गासाततपरिष्कर्णेः ।”

मेदामज्जामेदास्थाने शतावरी मूली । इति

भावप्रकाशः । अस्या विवरणं महामेदाशब्दे

द्रष्टव्यम् । (अनुकल्पोऽस्या यथा । “मेदाभावे

चाश्वगन्वा ।” इति वैद्यकपरिभाषायाम् ।)

मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद +

इति । ङीष् ।) मेदा । काशररी । इति राज-

निर्घण्टः । पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ।

मेदो विद्यतेऽस्यां मेदिनी वान्ताकोदःशब्दादिन्

सकोपश्च निपात्यते इति परं । स्वमते मेदः

समानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोऽस्ति । हृष्याककु-

मेदोद्ग

लमिहरो मलप्रो मेदकुष्ठेति प्राणिहोचः ।
नेकावादिनि रन् । यथा चोक्तम् ।

“मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिभुता ।

तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥”

मेदतीति वा मेदिनी इति वा क्विप् यच्चादि-
त्वात् । इति तद्वीकार्या भरतः ॥ (एतन्नाम-
निरुक्तिर्यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८३-८४ ।

“गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।

सागरः सकलो आप्नन्नाद वै मेदसा तयोः ॥

मेदिनीति ततो जातं नाम पृथग्वाः समन्ततः ।

अभय्या जलिका तेन कारयन् सुनीश्वराः ॥”

अपि च । तत्रैव । १ । १३ । ८ ।

“मधुकैटभयोर्मेदः संयोगाच्चेदिनी स्मृता ।

धारणाच्च घरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”

तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“अयतां वसुधाज्जलं सर्वमङ्गलकारणम् ।

विभ्रन्निभ्रकरं पापनाशनं पुण्यवर्धनम् ॥

अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।

बभूव वसुधाज्जलं तद्विबुधमनं श्रद्धम् ॥

कचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तज्जवा ।

आवां वध न यत्रोर्ध्वं पापसा संहृतेति च ॥

तयोर्ध्वोऽनकालेन प्रव्यासा वा भवेत् स्फुटम् ।

ततो बभूव मेदश्च मरुत्स्थान्तरं तयोः ।

मेदिनीति च विस्थातेत्युक्ता यैस्तन्मतं श्रद्धम् ॥

जलधौता जज्ञा पूर्वं वह्निता मेदसा यतः ।

कथयामि च तज्जलं सार्धकं सर्वसम्मतम् ॥

पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच पुष्करे ।

महाविराट्शरीरस्य जलस्यस्य चिरं स्फुटम् ॥

मनो बभूव कालेन सर्वज्ञस्यापको भुवम् ।

स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोणां विवरेषु च ॥

कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा सुने । ।

प्रत्येकं प्रतिलोणाच झूपेषु सा स्थिरा स्थिता ॥

आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ।

आविर्भूता ललिकावे तज्जलोपमं वक्ष्यता ।

प्रकये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवक्ष्यता ॥”

इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनारद-
संवादे पृथिव्याख्याने ७ अध्यायः ॥

मेदिनीद्वयः, चि, (मेदिन्याः द्वयः ।) धूलिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मेदुरः, चि, (मेदति क्षिप्रतीति । मिद् + “भञ्ज-
भासमिदो घुरच् ॥” १ । २ । १६१ । इति घुरच् ।)

अतिशयक्षिप्रः । तत्पर्यायः । सान्निध्यः २ ।

इत्यमरः । १ । १३० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।

“मेवेर्मेदुरमन्तरं वनभुवः ग्रामास्तमानहमे-
नक्तं भीवरयं तमेव तदिमं राघे । यद्वा प्रापय ॥”)

मेदुरा, स्त्री, (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः काकोली-
शब्दे ज्ञेयाः ॥)

मेदोच, स्त्री, (मेदसो जायते इति । जन् + उच् ।)
अग्नि । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेदोद्गवा, स्त्री, (मेदादुद्गवोऽस्याः ।) मेदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मेधा

मेदोन्ः पुं, (मेदोबहुलः अन्ः ।) वर्णसङ्करजाति-
मेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ४८ ।

“मेदोन्पुष्पमद्गुणाभारण्यपशुहिंसनम् ॥”

कचित् मेदान् इत्यपि पाठः ॥)

मेदोवती, स्त्री, (मेदोऽस्याः अस्तीति । मेदस् +

मत्तुप् । मत्त वः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मेदोविशिष्टे, चि ।)

मेध, ऋ न वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा० उभ०-वधे सक०-अन्वयः अक०-सेट् ।)

ऋ, अमिमेधत् । न, मेधति मेधते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मेधः, पुं, (मेधते वध्यते पश्यादिरच्चेति । मेध +

घञ् ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२१ । ६८ ।

“ग्रामयोश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहुरिष्यति ॥”

हविः । इति अश्ववेदे । १० । १०० । ६ । मन्त्र-
भाष्ये सायणः ॥)

मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध +

“विहिदादिभ्योऽह् ॥” १ । ३ । १०४ । इत्यह् ।

टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । २५ ।

धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां

सर्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेध-

न सङ्गि मेधायां सेमन्तात् सगौरितः आपबहु-

श्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धे-

र्ग्यविशेषः इति ॥ इति भरतः ॥ ३० ॥ (यथा,

सुखकोपनिषदि । १ । २ । ३ ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैव दृश्यते तेन लभ्य-

स्तस्यैव आत्मा विदुष्यते तन् स्नाम् ॥”)

मेधाकरं औषधं यथा,—

“शुद्धपृथ्वी वचा सोमा ज्ञाज्ञी ब्रह्मसुवर्चसा ।

अभया च गुह्यं च अटलपकवाकुची ।

एतैरक्षसमैर्भागेर्धृतं प्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकायां रसं प्रथं दृष्ट्वा च समन्वितम् ।

एतद्भाक्तीधृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ ३० ॥

मेधाकरगणो यथा । सतताध्ययनम् । तत्त्व-

ज्ञानकथा । श्रेष्ठतन्त्रशास्त्रावलोकनम् । सहि-

जाचार्यसेवा च । इति पुराणम् ॥ (दत्तप्रजा-

पतिकन्याविशेषः । यथा,—

“कीर्तिजन्मो धृतिर्मैत्रा पुष्टिः अह्ना क्रिया

मतिः ॥”

इति वज्रपुराणे गणमेदनामाध्याये ॥

धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ “मिध मेध

सङ्गमे च । चकारात् हिंसाभेधयोश्च । मिधिः

सङ्गत्यर्थः । इति साधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन

सर्वं तद्वता हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः

जनि चैवार्थकारणात् इति महाभारतम् ॥

यदा, मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं हातव्य-

मिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तत्र मति-

मेधावी

शब्द उपपदे धातोः वजनर्थे कविधानम् इति

कः । पृषोदरादित्वात् मतिशब्दस्य मेभावः ।”

इति तद्भाष्ये देवराजयज्वा ॥)

मेधाः, [स्] पुं, (मेधते इति । मेध् + असुन् ।)

सायम्भुवमनुपुत्रः । यथा,—

“अग्निध्वान्निवाहुश्च सहः सवन एव च ।

ज्योतिष्मान् कृतिमान् हव्यो मेधा मेधातिथि-

भंसुः ।

सायम्भुवस्यास्य मनोर्द्वयेते वंशवर्धनाः ॥”

इति मातृख्ये ८ अध्यायः ॥

मेधाकृत, स्त्री, (मेधां करोतीति । कृ + कृप् ।)

वितावरणाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधा-

कारके, चि ॥

मेधाजित, पुं, (मेधां जितवानिति । जि + जिप् ।)

कात्यायनसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेधातिथिः, पुं, (मेधायाः धारणावदुद्धेरतिथि-

रिच ।) मनुसंहिताटीकाकृत । सुनिविधेयः ।

यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मेधातिथिर्देवज आर्धेविजो

भरदाजो गौतमः पिप्पलादः ॥”

(प्रियव्रतपुत्रः स च शाकङ्गीपाधिपतिः । यथा,

श्रीमद्भागवते । ५ । २० । २४—२५ ।

“यस्मिन् हि शाको नाम महीवहः स्वस्त्रेव-

चपदेशकः । यस्य ह महासुरभिगन्धस्त्रीप-

मनुवासयति । तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपति-

र्नाम्ना मेधातिथिः ॥” ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य

यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १० ।

“मेधातिथिः सप्तदशे व्रतौ सृष्टादशे तथा ॥”

प्रजापतः कर्हमस्य पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।

५३ । १५ ।

“अग्निधो मेधातिथिश्च वपुष्ठाश्च तथापरः ॥”

दत्तसावर्णिमन्वन्तरं सप्तर्षीयामेकतमः । यथा,

मार्कण्डेये । ६४ । ८ ।

“मेधातिथिवंसुः सव्यो ज्योतिष्मान् कृतिमां-

कथा ।

सप्तर्षयोऽन्यः सवनस्तथाव्यो हव्यवाहनः ॥”

नदीविशेष, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ ।

२२१ । २३ ।

“सर्मेस्वती मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ।

तान्नावती वेचवती नद्यस्त्रिखोऽथ कौशिकी ॥”)

मेधाकरः, पुं, (मेधया कृद् इव ।) कानिदावः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेधावती, स्त्री, (मेधा देयत्वेन अस्ति अस्याः

इति । मेधा + मत्तुप् । मत्त वः । डीप् । मेधा-

वर्द्धकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाविशिष्टा च ॥

मेधाविनी, स्त्री, (मेधास्याः अस्तीति । मेधा +

“असुमायामेधासजो विनिः ॥” ५ । २ । १२१ ।

इति विनिः । ततो डीप् ।) ब्रह्मणः पत्नी ।

इति मेदिनी । ने, २०४ ॥

मेधावी, [न्] पुं, (मेधाख्यस्येति । मेधा + “असु-

मायामेधासजो विनिः ॥” ५ । २ । १२१ । इति

मेधं

विनिः) शुक्रपत्नी । इति मेदिनी । ने, २०४ ।
महिरा । इति राजनिर्घण्टः । पङ्कितः । इति
हेमचन्द्रः । १।६। व्यादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः । यथा, महाभारते,
१२ । १.७५ । ६ ।

“हिजातेः कस्यचित् पार्थ ! स्वाध्यायनिरतस्य
वे ।

बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥”
मेधायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ने, २०४ ।
(यथा, रामायणे । १ । ४ । ६ ।

“स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपहृङ्गणार्थाय तावन्नाहृत्यत प्रभुः ॥”

तद्देहिकपर्यायः । विप्रः १ विप्रः २ यत्पुत्रः ३
धीरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कण्वः ७ ऋतुः ८
नवेदाः ९ कविः १० मनीषी ११ मन्वाता १२
विधाता १३ विप्रः १४ मनश्चित् १५ विपश्चित्
१६ विपश्चयः १७ आकेनियः १८ उग्रिणः १९
कीर्त्तावः २० अह्वातयः २१ मतयः २२ मतुथाः
२३ वाचतः २४ । इति चतुर्विंशतिर्मेधावि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ।

मेधिः, पुं, (मेध्यते खलं स्थाप्यते इति । मेध +
“सञ्धातुभ्य इन् ।” उणा० ४।१।३ । इति इन् ।)

खले पशुबन्धनार्थं स्थाप्यते । इत्यमरः । १० ।
६ । १५ । खले धान्यमर्दनस्थानमध्ये पशुबन्धन-
निमित्तं निहितं यद्वाह स मेधिः । मेह इति
ख्याते । इति भरतः । तत्पर्यायः । मेधिः ३
खलेवाजी ३ । इति हेमचन्द्रः । अस्य स्थापन-
दिनं तत्र वारौ शुक्रदृश्यते । नक्षत्राणि
रेवती स्वाती हस्ता मूलं ज्येष्ठशिरस्य । तत्र
लयं स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

मेधिरः, त्रि, (मेधास्यास्तीति । मेधा + “मेधारथा
भ्यामिरन्त्रिण्यो वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ । इति
काशिकोक्त्या इरन् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।

“अं विन्वस्य मेधिर । दिवस्य गन्ध राजसि ।”

“हे मेधिर ! मेधाविन् । वरुण ।” इति तद्वाक्यं
सायणः । यज्ञवान् । हविष्ठान् । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । १०० । ६ ।

“इन्द्रस्य सुनुक्तं देवं सज्जोषिर्गृहेणरिता
मेधिरः कविः ।”

“मेधो यज्ञः हविर्वा तद्धान् ।” इति तद्वाक्यं
सायणः ।)

मेधिष्ठः, त्रि, (अयमेधामतिप्रशयेन मेधावीति । मेधा-
विन् + “अतिशयाने समविष्ठनौ ।” ५।१।५५ ।
इति इङ् । “विनुमतोक्तं ।” ५ । १ । ६५ ।
इति विनोक्तं ।) अतिशयमेधायुक्तः । इति
आकरणम् ।

मेध्यं, त्रि, (मेध्यते इति । मेध + “ऋहजोर्यत् ।”
३ । १ । १२४ । इति यत् । यद्वा, मेधामर्द-
नीति । मेधा + दृष्टादित्वात् यत् ।) पवित्रम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ५५ । (यथा,—
“ज्ञानेन मेध्यमखिलममेध्यं ज्ञानतो भवेत् ।

मेनका

ब्रह्मज्ञाने ससुत्पन्ने मेध्यामेध्यं न विद्यते ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ।)

“पवित्रः प्रधतः पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषय-
मात्र उक्तं इह त्वप्राणिद्वये ।” इति भरतः ।

“पूतं मेध्यं पवित्रं स्याद्ब्रह्मं प्रयतनिर्मलम् ।
निशोध्य शोधितं नष्टं निर्निक्तमनवस्करम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ।

(नित्यमेध्यम् । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पश्ये यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगर्भं मेध्यं नित्यमेध्यमिति स्थितिः ॥”

शुचिः । इति मेदिनी । ये, ४७ । (यथा,
अनर्घराचवे । २ । १४ ।

“तत्तादृक् लब्धपूतकोपनयनलोभाच्चिर-

हेविभि-

र्मध्या वत्सतरी विहस्य वटुभिः सोल्लुब्धमान-
भ्यते ॥”

मेधाजनकः । यथा,—

“मण्डकपर्ण्याः खरसः प्रयोज्यः

क्षीरेण यद्योमघुकस्य चूर्णं ।

रसो गुड्यास्तु समूलपुष्पाः

कल्कः प्रयोज्यः खलु शृङ्गपुष्पाः ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि

बलापिबर्णस्वर्गवर्हणानि ।

मेध्या विप्रशेषेण च शृङ्गपुष्प्यौ ॥”

इति चरके चिकित्सास्थानं प्रथमेऽध्याये ॥)

मेध्यः, पुं, (मेधायै हितः । मेधा + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः ।

यवः । ऋगः । इति राजनिर्घण्टः ।

मेध्या, स्त्री, (मेधायै हितः । मेधा + यत् । टाप् ।)

रक्तवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये, ४७ ।

केतकी । ज्योतिष्मती । शृङ्गपुष्प्यौ । ब्राह्मी ।

क्षेत्रवचा । शमी । मण्डूकी । इति राज-

निर्घण्टः । (नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।

३ । २२१ । २३ ।

“चर्मवती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ॥”

मेनका, स्त्री, (मन्वते इति । मन् + “मनेराशिषि

च ।” इति युन् । ततः “नश्मिन्म्योरन्त्यत्वं

वक्तव्यम् ।” ६ । ४ । १२० । इत्यत्र काशिकोक्त्या

अकारस्य एत्वम् ।) सर्वेष्ट्या । इति शब्दरत्ना-

वली । तस्याः कन्या शृङ्गुलजा । यथा,—

“विन्वामित्रालम्बेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।

वेदेतद्गवान् कण्ठो वीर ! किं करवाम ते ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २० । १३ ।

(मेनेव । मेना + स्वार्थे कन् ।) उमामाता । यथा,

“ततः प्रीतास्तु पितरस्तं ददुस्तनयां निजाम् ।

मेनां देवाश्च शैलाय हिमयुक्ताय वे ददुः ।

तां मेनां हिमवत्क्षेत्रा प्रसादाद्देवतेष्वथ ।

प्रीतिमानभवन्वाचौ रराम च यथेच्छया ॥

ततो हिमाद्रिः पिष्टकन्याया समं

सुखं सिधेवे विषयं यथेप्सितम् ।

अजीजनत् सा तनयास्तु मेना

रूपाभिमुक्ताः सुरयोषितोपमाः ॥

मेना

पुनस्तु उवाच ।

मेनायां कन्यकास्तिषो जाता रूपगुणान्विताः ।

सुनाभ इति विख्यातस्तुर्धत्तनयोऽभयम् ।

नीलाङ्गनचयप्रख्या नीलेन्द्रीवरलोचना ।

रूपेणानुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥

जातास्ताः कन्यकास्तिषः षड्भ्यान् परतो सुने ।।

कर्त्तुं तपः प्रयातास्ता देवास्ता ददृशुः शुभाः ॥

ततो गते कन्यके हे ज्ञात्वा मेना तपस्विनी ।

तपसो वारयामास उमे त्वेवावनी च सा ।

तदेव माता नामास्यास्तिषे पिष्टसुता शुभा ।

उमेत्वैव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम् ॥”

इति वामने ७४—७५ अध्यायः ॥ ७॥

अपि च ।

“कथं गिरिस्तुता काली बभूव जगतां प्रसूः ।

राचायनौ त्यक्ततनुः कथमाप हरं पतिम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

यदात्यक्ततनुं देवो पूर्वं राचायनी सती ।

तदेव मनसागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम् ।

त्यक्तपान्ता तदा देवी भूता हिमवतः सुता ॥

शिवविन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान् ।

निनाय मेनका देवी परमान्दतिमिच्छती ॥

सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी ।

सुप्रीता भवदर्थं प्राह प्रत्यक्षतां गता ॥

श्रीदेशुवाच ।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि । मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना ।

ततः सा प्रथमं पुत्रशतं वने यशस्विनी ।

पश्चात् तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम् ।

कुलदयानन्दकरीं सुवचनयदुर्लभाम् ॥

ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिसन्निभाम् ॥

श्रीदेशुवाच ।

शतं पुत्राः संभवन् भवत्या वीर्यसंयुताः ।

सुता च तव देवानां मानुषाणाञ्च रक्षसाम् ॥

हिताय सर्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।

एवमुक्त्वा जगद्वात्री तत्त्वैवान्तरधीयत ॥

ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।

पूर्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥

समयस्यानुकूपेण मेनकाजठरे शिवा ।

समुद्भूय ससुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥

वसन्तसमये देवी नववर्षा जगयोगतः ।

अर्द्धरात्रौ ससुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा ।

इति हलायुधः । (शृङ्गुलजा । यथा, महा-

भारते । १ । ७२ । ११ ।

“मेनां हिंस्रुर्वने बाणां क्रवादा मांसयुद्धिनः ।

पर्येरन्त तां तत्र शृङ्गुलजा मेनकात्मजाम् ॥”

मेनकाप्रायेणः, पुं, (मेनकायाः प्रायेणः पतिः ।)

हिमालयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६९ ।

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम्

“बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । ४६ । इति

इन्द्रच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेनका ।

इति भरतद्विरूपकोषः । सा पिष्टकन्या । यथा,

मेरुः

“तां मानसीं मेरुसखः पितृणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिः ।
मेनां सुनीनामपि मानसीया-
मात्मनुरुपां विधिनोपयेमे ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । १८ ॥ * ॥

यथा च, कौर्म १२ अध्याये ।

“अपिस्नाता बर्हिषदो विधा तेषां यवस्थितिः ।
तेभ्यः स्नात्वा स्नानेन मेना वैतरणी तथा ॥”
(स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६९ । ७ ।

“भगो न मेने परमे सोमसधारयदोदसी सुद-
साः ।”

“मेनेति स्त्रीनाम । मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ * ॥ दृषयन्त्यकन्या ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १६ ।

“मेना भवो दृषयन्त्यक ॥”

“हे इन्द्र । त्वं दृषयन्त्यस्य एतदाख्यस्य राज्ञो
मेना भवः मेनानाम कन्यका भूः ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ * ॥ वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ ।
“मानपूजायां दत्तत्वात् नहुलमन्यवापि इन्द्र-
भवति ।” इति वचनादिनच् । नहुलमन्यत्वात्
नलोपः । पूष्यतेऽनया गुल्मादिरुपदेशवाक्येन
पूष्या वा देवतात्वात् ।” इति तट्टोकायां देव-
राजयन्वा ॥ * ॥ नदीविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २३ ।

“करिषिषीमस्मिन्नीचं कुशचोरां महानदीम् ।
मरुहो प्रवरां मेनां हिमां वृत्तवतीं तथा ॥”
मेनाणा, स्त्री, (मेनायाः जायते इति । जन् + ङः ।

स्त्रियां टाप् ।) पाल्वती । इति हेमचन्द्रः ॥

मेनादः, पुं, (मे इति नादोऽस्य ।) विडालः ।

ह्यागः । मयूरः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥

मेनाधवः, पुं, (मेनाया धवः स्वामी ।) हिमालयः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेथिका, स्त्री, (मां शोभामित्ययति प्रकाशयतीति ।
इत्थ + शिच् + क्त्वा । टाप् अत इत्वम् ।)
सुपविशेषः । इति कैचिन् । मेहदी इति
भाषा ॥

मेन्वी, स्त्री, (मां शोभामित्ययतीति । इत्थ +
शिच् + क्त्वा । गौरादित्वात् ङीष् ।) सुप-
विशेषः । इति कैचिन् । मेहदी इति भाषा ॥

मेप, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) ङ, मेपते । ऋ, अमि-
मेपत् । इति दुर्गादासः ॥

मेरकः, पुं, विष्णुश्चन्द्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेरुः, पुं, (मि + “मिपीभ्यां रुः ।” उणा० ४ ।
१०१ । इति रुः ।) पञ्चतविशेषः । तत्पण्यायः ।

सुमेरुः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरा-
लयः ५ । इत्यमरः । मिनोति क्षिपति ज्योतींषि
उच्चत्वात् मेरुः । कुमि न् चेषे नान्वीति
रुः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, मातृये । १२१ । ८ ।

“देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुसखतः ।
प्रागायतः ससौवर्ण उदयो नाम पञ्चतः ॥”
अपमानाप्रवर्तिन्येका माला । यथा,—

मेव

“मालामेकैकमादाय कृत्रे सन्पातयेत् सुधीः ।
तुखे सुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ॥
गोपुच्छसदृशी काव्यायवा सर्पाक्षतिर्भवेत् ।
तत्तुजनातीयमेकाचं मेरुत्वेनायतो न्यसेत् ॥”

इत्युत्पत्तिरन्ते ६० पटलः ॥ * ॥

करमाजायां मेरुयथा,—

“तिस्रोऽङ्गुल्यास्त्रिपञ्चाशो मध्यमा चैकपङ्क्तिः ।
पञ्चदशं मध्यमाया मेरुत्वे नोपकल्पयेत् ॥”

इदम् शक्तिभिन्नविधयम् ॥ * ॥

शक्तिविधये मेरुयथा,—

“पञ्चदशमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पञ्चदशं मध्यमायास्तर्ज्ज्वायैकं समाहरेत् ।
पञ्चदशन्तु तर्ज्ज्वाया मेरुं तद्विहितं पाल्वति ॥”

श्रीविद्याविधये मेरुयथा,—

“अनामामध्यमायाश्च नृलायन्तु द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्ज्वायाश्च पञ्च सुरेश्वरिः ।
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्थापितं शुभम् ॥”
तल्लङ्घितजने दोषो यथा,—

“अङ्गुल्येयं यज्जन्तं यज्जन्तं मेरुतल्लङ्घने ।
पञ्चसन्धियु यज्जन्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
इति तल्लङ्घारः ॥

मेरुकः, पुं, (मिनोति क्षिपति गन्तानिति । मि +
रुः । संज्ञायां कन् ।) यक्षधूपः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ धुना इति भाषा । (मध्यदेशस्य
प्रदेशभेदः । यथा, दृष्टन्तुं हितायाम् । १४२६ ।

“देशान्तां मेरुकनहराण्यपशुपालकीरकाश्वी-
राः ।
अभिसारदरदत्तङ्गकुलतैरिन्धवनराद्याः ॥”
मेरुसायणः, पुं, एकादशमनुः । यथा,—

“ततस्तु मेरुसायणां ब्रह्मरुमन्तुः स्मृतः ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विन्धक्सेनो मनुजया ॥”
इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥

मेरुकः, पुं, (मिल् + भावे चन् । स्वार्थे कन् ।)
सङ्गः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ (“बहुमान्य
मेरुके बलाबलतुक्तम् ।” इति । २ । १३६ ।

मनुटीकायां कुल्लकभट्टः ॥)
मेरुकलवणं, स्त्री, (मिल्तीति । मिल् + क्त्वा ।)
मेरुकं लवणम् ।) औषधलवणम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

मेला, स्त्री, (मिल् + शिच् + क्त्वा । टाप् ।)
मेलकः । मसिः । इति मेदिनी । से, ४६ ॥
अङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ महानीली । इति
राजनिघण्टुः ॥

मेलानन्दा, स्त्री, (मेलया मस्या आनन्दो यस्याः ।)
मस्याधारः । इति चारावली ॥
मेलान्युः, स्त्री, (मेलानां अन्युः कूपिका ।) मस्या-
धारः । इति जटाधरः ॥

मेलान्युः, पुं, (मेलैव अन्यु अत्र ।) मस्याधारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अमिमेवत् । ङ,
मेवते । इति दुर्गादासः ॥

मेघः

मेघः, पुं, (मिषति अन्धोऽन्धं स्रष्टेति इति । मिष्
स्रष्टायाम् + अच् ।) पशुविशेषः । मेघा इति
मेघा इति च भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ६९ ।
“मेघेण सुपकाराणां कलहो यत्र वर्तते ।
स भविष्यत्यसन्दिग्धं वागराणां भयावहः ॥”)

तत्पण्यायः । मेघः २ उरभः ३ उरयः ४
ऊर्णायुः ५ दृष्टिः ६ दृष्टकः ७ । इत्यमरः । १२ ।
६ । ७६ ॥ मेघः ८ कुङ्कः ९ शृङ्गिणः १०
अविः ११ लोमशः १२ बली १३ रोमशः १४
मेघः १५ मेघकः १६ मेघटः १७ कुङ्कुः १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मेघटकाः १९ कुङ्कुः २०
संफलः २१ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४१ ॥
अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
गुरुत्वम् । विटभित्तम् । उष्णत्वम् । इति
राजनिघण्टुः ॥ अपि च । पित्तश्लेष्मकरत्वम् ।

कुसुमशार्कं सह त्याज्यत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ लघुविशेषः । औषधविशेषः ।
इति मेदिनी । से, १२२ ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेघस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतं
तदङ्गनं सर्वकृते प्रयोजयेत् ।
क्रियाश्च सर्वाः क्षतजोद्धवे हितः
क्रमः परिष्ठापिनि चापि पित्तक्षत् ॥”)

राशिविशेषः । तत्पण्यायः । क्रियः २ । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २१ । ४४ । “यदा मेघतुल्योर्वर्तते
तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति । यदा
दृषमादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहो-
रात्रौ बह्वन्ति क्षतिश्च मासि मासि एकैका
चटिका राशिषु ॥”) अस्याधिष्ठात्री देवता
पुंमेघः । अश्विनीभरणीक्षतिकापादैकेन मेघ-
राशिर्भवति । अत्र जात ईदृशो भवति ।

श्रेष्ठश्यायां नेत्रदुःखी दयालुः धनी गानसुखी
धार्मिकः धीरः मत्स्यमांसाशी च । स तु
पृष्ठोदयः । अस्य वर्णः । आरक्तः पीतश्च ।
अयं क्रूरः । पित्तोष्णस्वभावः । कान्तिरहितः ।
समानाङ्गः । पञ्चतचारी । पूर्वदिग्धिपतिः ।
वैश्रवणः । अल्पस्त्रीसङ्गः । अल्पसन्तानः ।
सुदृढः । अतिरवच । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

रथाश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—
“मेघे दिनेशे पुरुषः सुवेशः
सत्याहसः स्थानुपतेः समानः ।
बुद्ध्या युतः पितृकृता न पीडा
धक्कोद्धवा वा सततं महौषाः ॥” * ॥

चन्द्राश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—
“स्थिरजो रहितः स्वजनैर्नरः
सुतयुतः प्रमदाविजितो भवेत् ।
अजगते हिजराज इतीदितं
विभुतयाहुतया सहितः श्रिया ॥” * ॥

तल्लयजातफलं यथा,—
“मेघजमे ससुतपद्मच्छो मानी धनी शुभः ।
क्रोधी खजनहन्ता च विक्रमो परवत्सलः ॥”
इति कौष्ठेप्रदीपः ॥

तल्लयस्य खलमानम् । १ । ४७ । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ चितारकशरालतिश्रवणानच-
चस्य गगनमध्योदये मेघलस्य अष्टादशपला-
धिकदक्षेको गतो भवेत् । यथा,—

“तारकाचयमिते शरालतौ
केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।
मत्तवारण्यगतेऽजलसतो
निर्ययुर्गणमहीधलिप्रिकाः ॥”

महेलातिपञ्चतारकधनिष्ठानचस्य मस्तको-
पयुदये मेघलस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदक्षहयं
गतं स्यात् । यथा,—

“मस्तकोपरि समगते धने
महेलातिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेघलयतः
सारसाक्षि रसचक्षुःप्रिकाः ॥”

इति कान्तिदासस्तारान्तिमनिरूपणम् ॥

मेघकः, पुं, (मिथतीति । मिथ् + कच् । संज्ञायां
कन् ।) जीवश्राकः । राजनिर्घण्टः ॥

मेघकम्बलः, पुं, (मेघलोमनिर्मितः कम्बलः । मध्य-
पक्षोपी कर्मधारयः ।) मेघलोमनिर्मित-
वस्त्रम् । तत्पण्यायः । ऊर्णायुः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १०७ ॥

मेघलोचनः, पुं, (मेघस्य लोचनमिव पुष्पमस्य ।)
चक्रमर्हः । इति भावप्रकाशः ॥ मेघचक्षुस्तुल्य-
चक्षुः, वि ॥

मेघवल्ली, स्त्री, (मेघप्रया वल्ली ।) अजशङ्की ।
इति भावप्रकाशः ॥

मेघविवाणिका, स्त्री, (मेघस्य विषाणं शृङ्गमिव
प्रतिक्षतिरस्याः । विषाण + प्रतिक्षती कन् ।
टापि व्यत इत्वम् ।) मेघशङ्की । इति रत्न-
माला ॥

मेघशङ्कः, पुं, (मेघस्य शृङ्गमिव । तदाक्षतित्वात् ।)
स्त्रावरविषमदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेघशङ्कस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥”)

मेघशङ्की, स्त्री, (मेघशङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।)
अजशङ्कीवृक्षः । मेघशङ्की इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुत । १ । ३६ ।

“मेघशङ्की मातुलुङ्गी सुरङ्गीत्यादि ॥”)

तत्पण्यायः । नन्दोवृक्षः २ मेघविवाणिका ३
चक्षुः ४ चक्षुर्वहनम् ५ मेघशङ्की ६ यद्वहमा ७ ।
इति रत्नमाला ॥ (तथास्याः पण्यायो गुणाश्च ।

“मेघशङ्की विषाणी स्त्राविवल्लजशङ्किका ।

मेघशङ्की रसे तित्ता वातला न्वासकासधृत् ।
रूचा पाके कटुक्षत्ता ब्रणश्लेष्माक्षिभूत-
शुत् ॥

मेघशङ्कीफलं तित्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।

दीपनं खंसनं कासहृन्निग्रहविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेघा, स्त्री, (मिथ्यतेऽसौ । मिन् + कर्मणि घञ् ।
टाप् ।) झुटिः । इति शब्दचक्रिका । गुण-
राटी एतादृच इति भाषा ॥

मेघाचिकुसुमः, पुं, (मेघाणां अक्षिवन् कुसु-
मान्यस्य ।) चक्रमर्हः । इति रत्नमाला ॥

मेघाक्षः, पुं, (मेघस्याक्षमिवाक्षमस्य ।) इन्द्रः ।
इति पुराणम् ॥

मेघान्त्री, स्त्री, (मेघस्य अन्तमिव अन्तं सुष्पल-
गस्याः ।) वस्तान्त्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघाणुः, पुं, (मेघप्रियः आणुः ।) वन्द्यवृक्षः ।
इति शब्दचक्रिका ॥

मेघाक्षयः, पुं, (मेघस्याक्षयः आक्षयः ।) चक्रमर्हः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्ह-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेघिका, स्त्री, (मेघी + स्त्री कन् । टाप् ।
इत्यः ।) मेघी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघी, स्त्री, (मिथ्यते यस्मै अस्मै इति । मिथ् +
घञ् । ङीष् ।) तिनिशृङ्गः । जटामांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघस्त्रीजातिः । मेघी ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३ । ५६ ।

“मेघजमसि मेघेण गवेऽन्वाय पुरुषाय मेघेण
सुखं मेघाय मेघे ॥”)

तत्पण्यायः । जालकिकी २ अविः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यद्वका ४ मेघिका ५ इति
शब्दरत्नावली । क्रुरो ६ रजा ७ अविना ८
वेणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०३ ॥ अस्या

दग्धगुणाः । मधुरत्वम् । गाढत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कषापहत्वम् । वातामयकरत्वम् । सौल्य-
त्वम् । लोमश्रायाश्चेत् गुरुत्वम् । रुद्धित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
“आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाश्मरी-

प्रणुत् ।

अद्वयं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।

गुरुकासेऽनिलोद्भूतं केवले वानिले वरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्या दधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । कफपित्त-
करत्वम् । गुरुत्वम् । वातं रक्तवाते च पथ्य-
त्वम् । श्लोफत्रणनाशित्वम् ॥ * ॥ अस्या नव-

नीतगुणाः । स्निग्धगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेघा-
हरत्वम् । पुष्टित्वम् । सौल्यत्वम् । मन्दासि-

दीपनत्वम् । सारकत्वम् । पाके हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते दुर्गन्धि च
हितत्वम् । दुर्गन्धि स्थाने गुदशूले इति

पुस्तकान्तरे पाठः ॥ * ॥ तस्या हृतगुणाः ।
अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनी वर्णात्वम् ।
बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलावहत्वम् । वपुषां विस्त्र-

गन्धकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्-

मांसगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“क्वागमेघवृषाश्वाद्याः याभ्याः प्रोक्ता मह-

विभिः ।

याभ्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।

मधुरा रसपाकाभ्यां हंहया बलवर्हनाः ॥”

मेघरुणं, स्त्री, दशमलपम् । यथा,—

“कर्मस्थानच दशमं खं मेघरुणमासदम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेहः, पुं, (मेहति चरति शुक्रादिरनेनेति । मिह्
+ चञ् ।) प्रमेहरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
(अस्त्यैवधं यथा,—

“वज्रभस्य द्विवक्षश्चेद्वयेऽन्धुना सह ।

ततो गुरुसमं गन्धं भक्षयेत् कर्षमात्रकम् ॥

गुडूचौसस्त्वमथवा शक्रासहितमथा ।

सर्वमेहहरो ज्ञेयो वज्रावलेह उत्तमः ॥”

इति वज्रावलेहः ॥

“भस्मसूतं समं कान्तमभ्रकणु शिलाजतु ।

शुद्धताप्यं शिलायोर्वं त्रिपलाङ्गोठनीरकम् ॥

कार्पासमज्जारभनो समं भायश्च भृङ्गिणा ।

विशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिखेत्तदा ॥

माघमाघं हरेन्नेह मेघनादरसो मज्जान् ॥”

इति मेघनादरसः ॥

“रसभस्म समायुक्तं वज्रभस्म प्रकल्पयेत् ।

अस्य माघद्वयं जलि मेहान् चैत्रसमन्वितम् ॥”

इति वज्रेश्वररसः ॥

इति वैद्यकरसिन्धसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥

अन्यत् प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मिहतीति ।

मिह् + कच् ।) मेहः । इति शब्दचक्रिका ॥

प्रसावः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥ (अम्या-

दाभिसुखं तत्करणे दीपो यथा, शनी । ४ । ५२ ।

“प्रत्यसिं प्रतिस्थेयश्च प्रतिसोमोदकद्विजान् ।

प्रतिगां प्रतिवातश्च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥”

“अमिच्छयेच्चन्द्रजलत्राक्षयगोवाताभिसुखं नृच-
पुत्रीषि कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥)

मेहनी, स्त्री, (मेहं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)

हरिना । इति रत्नमाला ॥

मेहनं, स्त्री, (मेहति सिञ्चति नृचरेतसीति । मिह्

सेचने + क्युः ।) शिग्रः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । २० । २६३ । ५ ।

“मेहनादनं कारणाक्षीम ।”

“मेहनात् मेघनात् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ।

यथा, च सुश्रुते । १ । ३५ ।

“दृष्टानि यस्य पद्मानि सुमहश्चापि मेहनम् ।

तथोरस्यवर्णोद्गानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥

ऊर्ध्वश्च श्रवणौ स्थानाक्षासा चोष्ठा शरीरिणः ।

हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।

प्रेक्षते यच्च विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥”

नृचम् । इति मेदिनी । ने, ११० ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ३२ ।

“वस्तुवदिलपन् यच्च भूमौ पतति सक्तसुष्क-

स्तब्धमेष्टो भयणीवः प्रणष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥”

भावेऽनट् प्रत्यये नृचोत्सर्गश्च ॥

मेहनः, पुं, (मेहति सिञ्चति रसमिति । मिह् +

क्युः ।) सुष्ककट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेहना, स्त्री, (मेहते क्षायते शुक्रमस्यामिति ।

मिह् चरणे + णिच् + अधिकरणे युच् । स्त्रियां

टाप् ।) महिला । इति केशित् ॥ (मेहनौयम् ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३६ । १ ।

“यदिन्द्रचित्रमेहनास्ति त्वादातमदिवः ॥”

मैत्रं

मैत्रं, क्ली, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद-
मिति । मित्र + "तस्येदम् ।" ४।१।२० । इति
अण् ।) अथुराधानचक्षम् ॥ ७९ । यथा,—
“मैत्रावपादे स्वप्रतीह विष्णु-
व्येष्टयमर्थे परिवर्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिप्थादितत्त्वम् ॥ ७९ ॥

(मित्रः स्वर्गो देवतास्येति । आदित्यलोकः ।
यथा, महाभारते । १२ । ११७ । ३ ।

“पाशुनोत्क्रममाणान् मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याश्च प्रजापतिम् ॥”
यद्वा, मनुः । १२ । ७० ।

“मैत्राचक्षोतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ॥”
पुरीषोत्तमः । यथा,—

“ततः कल्यं ससृष्टाय कृष्यान्मैत्रं नरेश्वरं ।
नैर्ऋतामिषुविशेषमतीत्याभ्यधिकं सुवः ।
कल्यं उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्-
न्यात् पुरीषोत्तमः ॥” इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“ब्राह्मणं सृष्टं चोत्तिष्ठेत् सुखो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”
मैत्रं मलसूत्रोत्तमः । इति राजवल्लभः ॥ ७९ ॥

तच्च निषिद्धस्यानादि यथा,—
“ह्यायाकूपनदीगोष्ठेत्वात्मः पथिभक्तसु ।
अयो चैव प्रशानं च विष्णवे न समाचरेत् ॥
न गोमयं न दृष्टे वा महादृष्टे च श्राद्धले ।
न तिष्ठन् वा न निज्वासा न च पर्वतमस्तके ॥
न जीर्णदेवायतने न वर्ष्मार्के कदाचन ।
न ससस्त्रेषु गर्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥
तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
न स्त्रे न विष्णु वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ॥
नद्यां न दक्षमीपे वा गोधरे न पराशुचौ ।
न सोपानतपाङ्गुको हि छत्री वा नान्तरीक्षके ॥
न चैवामिसुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोगिवाम् ।
न देवदेवालयधरपामपि कदाचन ॥
न ज्योतींषि निरीचन् वा न वायुमिसुखो-
ऽथवा ।

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिषोमं तथैव च ॥”

इति कौर्म उपविभागे १२ अध्यायः ॥
अथ विस्तारस्तु पाशे उत्तरखण्डे १६० अध्याये
दृश्यः ॥ ७९ ॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
मित्रता । यथा, मनुः । ८ । १२८ ।

“लोभात् मोहात् भयात् मैत्रात् कामात्
क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानात् बालभाषाश्च साक्षं विलयसृज्यते ॥”
त्रि, मित्रसम्बन्धी । (यथा, महाभारते । १२ ।
१४४ । २३ ।

“पिशुना ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
अतं मैत्रश्च भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”
मित्रताशाली । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१२ । ११ ।

७८४

मैत्राव

“अद्विष्टा सर्वभूतानां मैत्रः कथं एव च ।

निर्ममो निरद्विष्टारः समदुःखसुखः समी ॥”

“मित्रभावो मैत्रो मित्रतया वर्तते ॥” इति
श्रीशङ्करभाष्यम् ॥ “मैत्रः ह्रीनेषु क्षपाशुः ।”
इति श्रीधरस्वामी ॥ “मैत्री मित्रता तद्वान्
मैत्रः ।” इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥)

मैत्रः, पुं, ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।

“जग्निनेष तु संविधेद् ब्राह्मणो नाथ संशयः ।
कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”

“मित्रमेव मैत्रः स्वार्थे अण् ॥” इति तट्टीकायां
मेधातिथिकृष्णकौ ॥ (उदयसूक्तार्त्तं तृतीय-
सूक्तम् । तथा च दृष्टव्यमिति ।

“आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव
च ॥”

यथा, कुमारः । ७ । ६ ।

“मैत्रे सृष्टं प्रशान्ताम्बुज-
योगं गतास्तरफलयुगोपु ॥”

वर्णशङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । २३ ।

“वैश्यासु जायते ब्राह्मणं सुधन्वाचार्य एव च ।
काश्यश्च विज्ज्वा च मैत्रः सात्वत एव च ॥”

मैत्रभं, क्ली, (मैत्रश्च तत् भवेति ।) अथुराधा-
नचक्षम् । इति जटाधरः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । “देवता-
द्वन्द्वे च ॥” ६।१।२६ । इत्यनङ् । ततः “देवता-
द्वन्द्वे च ॥” ७।१।२१ । इति मित्रस्य वृद्धिः ।

“दीर्घाश्च वरुणस्य ॥” ७।१।२३ । इति

वरुणस्य न वृद्धिः । तयोरपत्यमिति । मित्रा-
वरुण + अण् ।) अगस्त्यः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ५ । १६ । १५ ।

“न वर्षे मैत्रावरुणं ब्रह्ममभिवर्धति ॥”

अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।

“उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोऽन्वेष्टा ब्रह्मन्

मनसोऽधिजातः ।

ब्रह्मं स्वप्नं ब्रह्मणा देवे न विश्वे देवा पुच्छरे
त्वाददन् ॥”

“उतापि च द्वे वसिष्ठ ! मैत्रावरुण ! मित्रावरु-
णयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उन्वेष्टा अश्व-
रसो मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति ईदृशात्

संकल्पात् ब्रह्मं रेतः मित्रावरुणयोर्वन्वेष्टीदर्श-
नात् स्वप्नमासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा

च वक्ष्यते । सचेहजातावितृचि । एवं जातं

त्वा त्वां देवेन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेद-
राशिना अहम्भवा युक्तं पुच्छरे विश्वेदेवा

अददन् अघारयन् । तथाचादितमैत्रा-
वरुणो जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते ।

तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्टाश्वरससुर्वशीम् ।

तेनेषु तु सृष्टं न बोध्यवन्तो तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ सम्भूवतुः ॥

बहुधापतितं रेतः कणश्च च जले स्थले ।

स्थले वसिष्ठस्तु सुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ॥

मैत्रेयः

कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जघे मत्स्यो महा-

वृत्तिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः शब्द्यामात्रो महातपाः ॥

मानेन सम्भितो यस्मात्तस्मात्मान्य इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भाद्विर्जितः कुम्भेनापि हि मीयते ॥

कुम्भ इत्यभिधानश्च परिमाणश्च लक्ष्यते ।

ततोऽसु यत्तमाणासु वसिष्ठः पुच्छरे स्थितः ।

सर्वतः पुच्छरे तं हि विश्वे देवा अधारयन् ॥”

इति तद्वाक्ये सायणः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रा

वरुण + “अत इण् ।” ४।१।६५ । इति

इण् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १ । १ । २०-

(यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १४ ।

“तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणमच्युतम् ।

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्त्रैरभिवृण्वन् ॥”)

मैत्री, क्ली, (मैत्र + डीप् । यद्वा, मित्र + भावे

अण् + डीप् । ततः “हलन्तद्धितस्य ।” ६।४।

१५० ।” इति यलोपः ।) मित्रस्य भावः ।

मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरती । शक्तिविशेषे-

मैत्रीकरणविधौ यथा,—

“विद्विष्टपत्नितोऽन्तर्धनुर्वेरातिफोटकेः ।

बन्धकीबन्धकीभर्तृचुद्रानृतकथैः सह ।

तथातिथयशीलेषु परीवादरतेः श्रुतेः ।

बुधो मैत्री न कुर्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे तृतीयोऽंशे ११ अध्यायः ॥

“विद्विष्टादिभिर्मैत्री न कुर्वीत । बहुभिर्नैरं

यस्य । अतिकोटकः अत्यन्तं कीटवत् पोद्भकः ।

कण्टकैरिति पाठोऽपि स एवार्थः । बन्धकी

असती ॥” इति तट्टीका ॥

मैत्रीवत्, पुं, (मैत्री मित्रता वत्तमस्य ।) बुद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेयः, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र +

टण् ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु + “यट्यादि-

भ्यश्च ।” ४।१।१३६ । इति टण् । ततः

“कैकयमित्रयुप्रत्ययानां यादेरियः ।” ७।१।२ ।

इति युस्थाने इयादेशे प्राप्तः । “दाक्षिणायन-

हास्तिनायन ॥” ६ । ४ । १७४ । इति युलोपो

निपातितः ।) सुनिविशेषः । यथा,—

“एवं भुवायं मैत्रेयं देपायनसुतो बुधः ।

प्रीत्ययन्निव भारव्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥”

इति श्रीभागवते । ३ । ७ । १ ॥

(स्वर्गः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । २७ ।

“देहकर्ता प्रशान्तात्मा विन्नात्मा विन्ततोमुखः ।

चराचरात्मा छप्पात्मा मैत्रेयः कुरुक्षेत्रतः ॥”

वर्णसंकरजानिविशेषः । यथा, मनुसंहिता-

याम् । १० । ३३ ।

“मैत्रेयकन्तु वेदेहो माधुकं सम्पूयते ।

नूनं प्रशंसत्यजसं यो चण्डाताङ्गावरुणादये ॥”

“मैत्रेयकं नाम्ना वणेम् ॥” इति तच्च मेधातिथिः ॥

क्ली । मैत्रेयेन उच्चारिता मैत्रेयी उपनिषद् ॥

याज्ञवल्क्य पत्नी च ॥) मित्रसम्बन्धिनि, मि

मैथुनं

(मिथुनवंशोद्वादी च । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७७-७८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
दिवोदासस्य दायदो ब्रह्मर्षिर्मिथुनं पः ।

मैत्रायणी ततः शाखा मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥”
मैत्रेयिका, स्त्री, मिथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(मिथुनं भावः कर्म वा । मिथुन + “गोत्र-
चरणाच्छायाकारतद्वेतेषु ।” ५।१।२३४ ।
इति वृत् । ततः “केकयमिथुप्रलयानां यादे-
रियः ।” ७ । ३ । २ । इति दयादेशः । यथा,
“मैत्रेयिकया ज्ञाते ।” इति काशिका । ७ ।
३ । २ ॥)

मैत्रं, स्त्री, (मिथु + अण् ।) मिथुस्य भावः ।
मिथुस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । ३६ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७० ।

“प्राहुः साप्रपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्व्यामि तच्छृणु ॥”)

मैथिली, स्त्री, (मिथिला निवासोऽस्येति । मिथिला
+ “सोऽस्य निवासः ।” ४ । ३ । ८६ । इति
अण् । मैथिलस्तन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री ।
मैथिल + इच् । ङीष् ।) सीता । इति जैम-
चन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ४७ ।

“हरिस्तयोः शालस्तैव जङ्गमा

श्रुतादिवः स्थास्त्रिवाचिरप्रभा ।

प्रशाङ्गकान्तरधिदेवताकतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”

मिथिलापतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते ।
१२ । ६६ । ३ ।

“अनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
योधान् खान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥”)

मैथुनं, स्त्री, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन +
“संभूते ।” ४।३।४१ । इति अण् । मिथुनस्येद-
मित्यण् वा ।) अय्याधानम् । यथा, मनुशास्त्र-
तपो ।

“असपिच्छा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
या प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ।

मैथुने मिथुनशब्दाच्चे स्त्रीपुंससार्धे अय्याधान-
पुत्रोत्पत्त्यादौ ।” इत्युदाहृतम् ॥ ३३॥ सङ्गतम् ।

रतम् । इत्यमरः । ३।३।२२॥ “सङ्गतिः सङ्गमो
दारसंयोगः विवाह इति कलिङ्गः । रतं सुर-
तम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे रदमर्थे

छार्थे रतौ निष्पाद्यार्थे वा णः । सम्भवे सुरते
युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते । इति व्याङ्गिः ।” इति

तट्टीकायां भरतः ॥ ३३॥ शेषस्य पर्यायः । सुरतम्
२. अभिमानितम् ३ धनितम् ४ संप्रयोगः ५

अनारतम् ६ अग्रजस्यकम् ७ उपलब्धम् ८
त्रिभङ्गम् ९ क्रीडारतम् १० महासुखम् ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवायः १२ व्याप्य-
धर्मेः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५७ ॥ अस्य गुणाः । घातुचयकारि-
त्वम् । रतिसन्तानदातृत्वम् । अतिशयमैथुनस्य

जायकासम्बरकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहमेद-

७८५

मैथुनं

यन्निरोगायिमान्यकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गरहि-
तस्य आयुरजराशरीरबलवर्गस्थिरोपचित-
मांसानि भवन्ति । पूज्यस्थानाभुनिस्थान-
सेकस्थानलोकसमोपप्रातःकालसन्ध्याकालपञ्च-
कालेषु तस्य व्याप्यत्वम् । एतत्कर्म्मणि रण-
स्वलाकामा मलिना बन्धा वर्णय्येष्टा वयोय्येष्टा
याधियुक्ताङ्गहीनासती वेश्या योनिदोषयुक्ता
सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी
वृद्धा च व्याप्या ॥ रणस्वलागमने दृष्टायुक्तेजः-
स्योऽधर्म्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी
सगोत्रावृद्धागमने एवं पञ्चकाले सन्ध्याकाले च
स्त्रीमैथुने पापमायुःस्य च भवति । वयोरूप-
गुणोपेतां कुतशीलसमन्विताम् । अधिकां
दृष्टामलकुतां वाजीकरणपीडिताश्च प्रमदां
दृष्टोऽधिकामश्च पुरुषः सेवेत । शुक्रवर्द्धकद्रव्यं
सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामवागवच्छलां
सुखपासनिन्द्यां दृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरं दृष्टः
कामुको गत्वा तदग्नं सुखं स्वपेत् । ऋसङ्गद-
गमने तु नरो धातुवैषम्यमेति । रतान्ते खानं
सशर्करं शीरपानं निदा मौहिकरसभोजनश्च
हितम् । इति राजवल्गुभः ॥ ३३॥ (“तत्र प्रथमे
दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां
भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो
विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सति काश्चिद् वा ।
तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्युत्पाद्युर्वा भवति । न च
प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति
यथा नद्यां प्रतिस्तीतः प्राविशत्यं प्रतिपन्नं प्रति-
निवर्त्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव दृष्टयन् । तस्मा
त्रियमवतीं चिरान्नं परिहरन् । अतः परं मासा-
दुपेयात् ॥”

“ऋतुस्नाना तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्णवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धते गर्भगया गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्त्तते पैलेकैर्गर्भैः ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य व्याप्यत्वं यथा,—

“स्नानं कीर्त्तनं केलिः प्रसन्नं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिप्यतिरेव च ।

मैथुनं विविधं व्याप्यं व्रते क्रीडाविद्वहये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः ॥

अस्य विधिविधौ यथा,—

“ऋतायुपगमः शक्तः स्वपत्न्यामवनीपते । ।

पुत्रामर्त्ये शुभे काले ष्येष्टश्रमासु रात्रिषु ॥

नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेत्तातुरां न रणस्वलाम् ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुल्बिणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोधितम् ।

क्षुत्तृक्षामामतिभुक्तां वा स्वयं वैभर्गुर्गोर्ध्वतः ॥

जातः सन्मन्वष्टक् प्रीतो नास्नातः क्षुधितो-

ऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च अवायं पुरुषो व्रजेत् ॥

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।

पञ्चाश्वय्यानि राजन्तः । रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मैनाकः

तेलस्त्रीमांससंभोगी पञ्चस्तेषु वै पुमान् ।

विष्णुत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृपः ॥

अष्टौषपञ्चस्तेषु तस्मात् संयमिभिर्युधैः ।

भार्यं सञ्छास्त्रदेव्याध्यानजपपरैर्नरैः ॥

नान्ययोनावयोनी वा नोपभुक्तौषधस्तथा ।

देवद्विजगुरुणाश्च अवायी नाश्रयी भवेत् ॥

चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे ।

नैव क्षत्रानोपपन्ने सज्जितेषु महीपते ! ॥

प्रोक्तपञ्चस्तेषु नैव भूपाल ! सन्धयोः ।

गच्छेद्वावायं मतिमान्न नृजोचारपीडितः ॥

पञ्चस्वभिगमोऽध्वन्यो दिवा पापप्रदो वृष । ।

सुवि रोगावहो नृणामप्रशस्ती जलाशये ॥

परदारान्न गच्छेत् मनसापि कदाचन ।

किमु वाचास्त्रिवन्धोऽपि नास्ति तेषु यवा-

यिनाम् ॥

नृनो नरकमर्त्येति ज्ञीयतेऽत्रापि चायुषः ।

परदारगतिः पुंसासुभयत्रापि भीतिदा ॥

इति मत्वा स्वदारं नृ ऋतुमनुसु बुधो व्रजेत् ।

यथोक्तदोषहीनेषु सकामेव्यवृत्तावपि ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-१०४ ॥ ३३॥

परस्त्र्यादिगमने दण्डो यथा,—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः क्षत्रविट्शूद्रयोधितः ।

व्रजन्दाप्यो भवेद्वाज्ञा दण्ड उत्तमसाक्षसम् ॥

वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यत्रागमे ।

मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्डः शूद्रागमाद्वेत् ॥

शूद्रः सवर्णागमने शतं दण्डो महीभुजा ।

वैश्यश्च द्विगुणं राजन् । क्षत्रियश्चिगुणं तथा ॥

ब्राह्मणश्च भवेद्दण्डस्तथा राजंश्चतुर्गुणम् ।

अगृप्तासु भवेद्दण्डः स्वगृप्तास्वधिको भवेत् ॥

माता मातृवसा न्ययर्मातृजानां पितृवसा ।

पितृवसास्त्रिगुण्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥

भागिनेयो तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।

तथा प्रव्रजिता नारी वयोर्तृहृष्टा तथैव च ॥

इत्यग्न्यास्तु निर्दिष्टास्तासानु गमने नरः ।

शिष्यस्तोत्कर्षेण कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥

भ्रातृभाण्यागमे पूर्वाहणस्तु द्विगुणो भवेत् ।

ताडालीच नृपाकीं वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥

तियं गयोनी च गोवर्धं मैथुनं योऽभिसंवते ।

न पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

सुवर्णं च भवेद्दण्डो गौ व्रजन् मनुजोत्तम ! ।

वैश्यागामी द्विजो दण्डो वैश्यशुल्कसमं पणम् ॥

यष्टीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥

अन्यमुद्दिश्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात् ।

तस्य दण्डं भवेद्वाजन् । सुवर्णस्य च माघकम् ॥

नीत्वा भोगान्न यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।

राजश्च द्विगुणं दण्डस्तथा धर्म्मो न ह्यीयते ॥

बहूनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमम् ।

ददुः पृथक् पृथक् सर्वे दण्डश्च द्विगुणं परम् ॥”

इति मातृये ००१ अध्यायः ॥

मैनाकः, पुं. (मेनकाया अपत्यं पुमान् । मेनकाया

भव इति वा । मेनका + अण् । एषोऽरादित्वात्

साधुः ।) पञ्चतविशेषः । तत्पथ्यायः । हिरण्य-
नाभः २ सुनाभः ३ हिमवतसुतः ४ । इति जटा-
धरः ॥ स तु हिमालयस्य पृष्ठपुत्रः । यथा,—
“ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिश्रिभाम् ।
स्मितपूर्व तदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥
श्रीदेवुषा च ।
शतं पुत्राः संभवन् भवता वीर्यसंयुताः ।
तत्रैको बलवान् मुख्यः प्रथमं संभविष्यति ॥
एवमुक्त्वा जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुतं लब्ध्वा स्वस्थानं प्रविशेत् ॥
ततः काले तु संप्राप्ते मेनाकमचलौतमम् ।
पक्षेण सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्तते ॥
मेनका सुपुत्रे देवी देवेन्द्रं संहया गतम् ।
अन्यानृणान् पुत्रान् क्रमात् सा सुपुत्रे च ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥
(दानवविशेषः । इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ३ ॥)
मेनाकस्वसा, [च] स्त्री, (मेनाकस्य स्वसा ।)
पान्वती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥
मेनिकाः, पुं, (मीनं हन्तीति । मीन + “पचि-
मस्यन्दगान् हन्ति ॥” ४ । ४ । १५ । इति टक् ।)
जालिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मैन्दः, पुं, विष्णुवध्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे १०१ । १५८—१६० ।
“अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
विष्णो माधुरं कल्पे सर्वलोकहिताय वै ॥
यत्र शान्तं मैन्दं द्विविदं कंसमेव च ।
देवान् मातुषदेहस्थान् रुद्रयामास वीर्य-
वान् ॥”
वानरविशेषः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ३१ । १८ ।
“तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे द्विवान् सप्त न च तौ विल्लिं गतौ ॥”)
मैन्दहा, [न] पुं, (मैन्दं हतवानिति । हन् +
क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
मैरयं, स्त्री, (मारं कामं जनयतीति । मार +
टक् । निपातनात् साधुः ।) मन्त्रविशेषः । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ “यद्यपि ।
‘सौधुरिश्चुरसैः पक्षरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैरयं धातकौप्यगुह्यगान्धर्वहितम् ॥’
इति माधवेन भेदः कृतः । तथापि कृष्णमनाह-
येदमुक्तम् । मारं कामं जनयति मैरयं ऋषिः ।
निपातनादात् ऐत्वम् ॥” इति भरतः ॥ (यथा,
“मन्त्रं सौधुर्मैरयमिरा च महिरा सुरा ।
कादम्बरीं वारुणीं च ह्यालापि बलवत्तमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
कानिन. पुलिङ्गपि दृश्यते । यथा,—
“तीक्ष्णः कषायो मदकृत इनामकफगुल्महतु ।
क्षमिमोहोऽनिलहरो मैरयो मधुरो गुरुः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
मैलन्दः, पुं, भ्रमरः । यथा । “श्रीमन्मुरहरपद-
पार्थिवहनिःसरन्मकरन्दसन्दोहासादनतुन्द-

तमनोमैलन्द इत्यादि ॥” इति धररचिह्नतपत्र-
कौस्तुभा राजप्रशस्तिः ॥
मोच, किं चेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) किं, मोचयति
मोचति । इति दुर्गादासः ॥
मोचः, पुं, (मोच + भावे घञ् । मोच्यते दुःखमनेन ।
मोच + करणे घञ् । इति भरतः ।) सुक्तिः ॥
(यथा, सांख्यसारे । २ । ७ । २५ ।
“न मोचो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सन्धाशासंचये चेतःस्थो मोच इति श्रुतः ॥”)
मोचधर्मस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
पाटलिपुत्रः । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । घे.
२५ ॥ (यथा, मेघदूते । ६३ ।
“ताभ्यो मोचस्तव यदि सखे । धर्मलब्धस्य
न स्यात्
कीदालीकाः श्रवणपरुषैर्गन्तव्येभ्यः ॥”)
मृदुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (विशेषः ।
यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । १६ ।
“जरामरणमोचाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्दुःखतत्त्वमध्यात्मं कर्मे चाखिलम् ॥”
“मोचाय विशेषणार्थम् ॥” इत्यादिगिरिः ॥
आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निर-
सगम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।
“मदोहताः प्रत्यनिलं विचेद-
वैनख्यलौर्मन्मरपत्रमोचाः ॥”
“मन्मरपत्रमोचाः जीर्णपर्वपाताः ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
मोचकः, पुं, (मोचतीति । मोच + क्तुल् ।)
सुष्ककटुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
दृष्टुर्लक्षितायाम् । ५४ । १२३ ।
“तीर्य श्रुतं मोचकभक्षणा वा
यत्सप्तजलः परिषेचनं तत् ॥”
त्रि, मोचनकर्ता । यथा, मनुसंहितायाम् ।
४ । ३४२ ।
“असन्धिनानां सन्धाता सन्धितानाञ्च
मोचकः ॥”)
मोचोपायः, पुं, (मोचस्य सुक्तेरुपायः ।) सुक्ति
साधनम् ॥ तत्तु तपः । श्रमादिः । योगः ।
ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५५ । ६३ ।
“स तं लच्छुगलं दृष्ट्वा कृपयाभिपरिभ्रुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठं मोचोपायं ददामि ते ॥”)
मोचं, त्रि, (सुश्रुतं सुस्मिति । सुश् + घञ् ।
न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८१ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५० ।
“यद्व्यगोषु वृथभो वस्तानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वस्तानो मोचं स्कन्दितमार्धभम् ॥”
यथा च ।
“प्रतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
भरणाभिमुखं निवृत्तसुपसंयुक्त मानवम् ॥
तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।

तस्मात्मोचाः क्रियाः सन्धा भवन्त्येव गतायुषः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥)
हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७० ।
“सञ्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने
मोचा ॥”)
मोचः, पुं, (सुश्रुतमिति । सुश् + घञ् । कुलम् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥
मोचपुण्या, स्त्री, (मोचं पुण्यं रक्षो वस्थाः ।)
वस्था । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोचा, स्त्री, पुं, (सुश्रुतमिति । सुश् + घञ् ।
कुलम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति
मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“पाटलिः पाटला मोचा मधुदूती फलेरुहा ।
लाण्डला कुवेराक्षी कालस्थाल्यनिवत्तमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विहङ्गम् । इति शब्दमाला ॥
मोचोक्तिः, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ६८ ॥
मोचं, स्त्री, (सुश्रुतमिति । सुश् + घञ् ।)
कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने । ३१ अः । “तालनाडिकैरपनसमोच-
पियालविल्वमधुकक्ष्यातकास्त्रफलैश्चैः पित्त-
संहृष्टे वायौ ॥” विवरणमस्य कदलीफलशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)
मोचः, पुं, (सुश्रुतं लक्ष्यमिति । सुश् + घञ् ।)
शोभाजनदृष्टः । इति मेदिनी । घे, ८ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।
“पनसाल्लङ्कचान् मोचान् खर्वूरान्मुवेत-
सान् ॥”)
मोचकः, पुं, (मोचयति संसारादिति । सुश् +
क्विप् + क्तुल् ।) मोचः । (सुश्रुतिं गन्धं लक्ष-
मिति वा । सुश् + क्तुल् ।) कदली । शिशुः ।
(सुश्रुतिं विषयानिति ।) विरागी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ सुष्ककटुचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सुस्मिकारके, त्रि । यथा,
शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे । १ । ५१ ।
“असुक्ती मोचकश्चायमकालः कालचोदकः ॥”)
मोचनं, स्त्री, (सुश् + क्तुल् ।) मोचः । (यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।
“अवतीर्य रथात्तूष्णं जलाशौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सन्धासुपविशेत् ॥”)
कल्कनम् । दम्भः । शाक्यम् । इति सुश्रुतातो-
भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (मोचयतीति ।
मोच + क्तुल् । मोचनकर्त्तरि, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १३ । २३ ।
“धन्यं यशस्यं निखिलाद्यमोचनं
रिपुञ्जयं स्वस्थयनं तथायुषम् ॥”)
मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । सुश् +
क्विप् + क्तुल् । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी ।
इति जटाधरः ॥ मोचकर्त्री च ॥
मोचरसः, पुं, (मोचस्य रसः ।) शास्त्रालिनिर्यासः ।
तत्पर्यायः । मोचस्तु २ मोचसावः ३ मोच-

मोदा

मोदा

मोहात्माः, पुं. (मोहमात्माति रसपञ्चवादिना
विस्तारयतीति । आ + ह्या + कः ।) आम्-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोहाट्टा, स्त्री. (मोहेन आमोहगन्धेन आट्टा
बहुला ।) अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोहेन आट्टा । हर्षयुक्ता च ॥
मोहिनः, वि. (मोहो हर्षोऽस्य जातः । मोह +
तारकादित्वात् इतच् ।) हर्षयुक्तः । इति
आकरणात् ॥
मोदिनी, स्त्री. (मोदयति गन्धेनेति । सुद +
निच् + णिनिः । डीप् ।) अजमोहा । मल्लिका ।
यूषिका । कस्तूरी । मदिरा । मल्लिकापुष्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । वटपक्षी २ कुमारिका ३
वृत्तमल्लिका ४ । अस्या गुणाः । नेत्ररोगाप-
हन्तृत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणघ्नत्वम् ।
गन्धबहुलत्वम् । आस्यशरीरोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायके, वि । यथा,
महाभारते । ६ । ५६ । १३ ।
“वराध्वनरनामानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवसुखा मध्रगोमायुमोदिनी ॥”)
मोरटं, स्त्री. (सुर वेष्टने + “शकादिभ्योऽटन् ।”
उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् ।
अङ्कोटपुष्पम् ॥ समरात्रात् परचौरम् । इति
मोदिनी । ६, ५४ ॥ (यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।
“परतो मोरटं विद्यादप्राप्तं कफात्मकम् ॥”
यथा च ।
“नष्टदुग्धभवमोरं मोरटञ्ज्जिह्वीभवतीत् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मोरटः, पुं. (सुर + अटन् ।) लताप्रभेदः । चौर-
मोरटा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्ण-
पुष्पः २ पौलुपत्रः ३ मधुस्रवः ४ घनमूलः ५
दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ चौरमोरटः ८ । कचिन्
पुस्तके कर्णपुष्पस्थाने चौरपुष्प इति पौलुपत्र-
स्थाने पौलुपुत्र इति च पाठः ॥ (तथास्य
पर्यायानाम् ।
“पौलुपत्रो घनरसो हस्तिपर्णो च मोरटः ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)
अस्य गुणाः । चौरबहुलत्वम् । मधुरत्वम् ।
कषायत्वम् । पित्ताहृष्वरनाशित्वम् । वृष्य-
त्वम् । वलविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।
“गुरुः किजाटोऽनिलश्चा पुंस्त्वनिद्राप्रदः
सुखतः ।
मधुरौ दृढौ दृष्टौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥”)
मोरटकं, स्त्री. (मोरट + स्वार्थे कन् ।) इक्षुमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मोरटा, स्त्री. (मोरट + टाप् ।) मूत्रा । इत्य-
मरः । १२।१।८२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १।१८ अः ।
“चौरतरुसहपरद्वयदर्भवृक्षादनी गुन्द्रानल-
कुशकाशाश्वभेदकानिमित्तमोरटावसुकवसर-
मल्लकं कुरुगटकेन्द्रीवरकपोतवङ्गाः ॥” तथास्याः
पर्यायो यथा —

मोहः

“कृत्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पौषपण्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मोषकः, पुं. (सृष्ट्यातीति । मुष् + कृन् ।) तस्करः ।
इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥
मोषणं, क्ली, लुण्ठनम् । छेदनम् । वधः । इति
सुवधातोर्भावेऽणट् । (लुट् ॥ १० ॥ सृष्ट्यातीति ।
सृ + लुः । अपहृष्टक, त्रि । यथा, भागवते ।
५।२४।२२ । “न वै भगवान् नूनमसृष्ट्यानुजयाह
यदुत पुनरात्माशुश्रूतिमोषणं मायामयं भोगै-
श्वर्यमेवातनुतेति ॥”)
मोषिना, [त्रि] त्रि, मोषणकर्ता । चौरः । इति
सुवधातोस्तृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
मोहः, पुं, (मोहनमिति । मुह् + भावे घञ् ।)
मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा
उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
“वीक्षितानिः शीकरलोदशीते-
राकषाङ्गिः पद्मकिञ्चलगतान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं
स्मरे स्मरे प्रेषितैस्तपयेति ॥”
अस्य विषयो यथा,—
“संज्ञावहासु नाडीषु पिहितस्त्रिणादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदःखयोहहतम् ॥
सुखदुःखयोहाह नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो नृर्हेति तां प्राहुः बहुविधा सा प्रकी-
र्तिता ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ॥
अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ । दुःखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ देहादियु आत्मबुद्धिः ।
इति गीतासुबोधिन्या औधरस्वामी ॥ असौ
ब्रह्मणो बुद्धितो जातः । यथा,—
“बुद्धिर्माहः समभवदहङ्कारादभून्नदः ।
प्रमोदसाभवत् कण्ठानन्दतुल्योचनतो वृषः ॥”
इति मातृख्ये २ अध्यायः ॥
मोहस्वरूपं यथा,—
“मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।
एतद्वत् ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः ॥”
इति पार्श्व क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
धर्मविच्छिन्नम् । यथा,—
“अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहान् प्रायश्चित्तेः पृथग्विधै-
रिति ॥”
नन्वत्र मोहादिति कीर्तितः । अत्र ।
“मोहशब्देन देवेन्द्र ! बुद्धिपूर्वो अतिक्रमः ।
उच्यते पण्डितैर्नित्यं पुराणं सांशपायनः ॥”
इति भविष्यपुराणवचनान् जातबुद्धिपूर्वो अति-
क्रमो मोहः । इति जिकनः । तत्र कामना-
सामर्थ्यादेव ब्रह्मलब्धवान् । उच्यते । शूद्रस्य
ब्रह्मार्थी मोहादगच्छत इत्यादौ मुह वैचित्र्ये
इति धात्वर्थानुसारान् अज्ञानमात्रं मोहः ।
यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराण-
सङ्केतितमोहशब्दो न यावत् । किन्तु धर्म-

मोहनः

विच्छिन्नं मोहः स चाधर्मवृत्तौ सत्त्वामय्यकर्तृके
रागात् कर्तव्यताभ्रमः । यथा, आसः ।
“मोहो धर्मविच्छिन्नं मानस्वात्माभिमानिता ।”
एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्मज्ञान-
मेवाभिधत्ते सत्त्वधर्मज्ञाने पापगौरवार्थमिद-
मुक्तं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
मोहदृष्टो यथा,—
सुमनोवाच ।
“अयतामभिधास्यामि सर्वसन्देहनाशनम् ।
स्वरूपसुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ॥
लोगः पापस्य बीजोऽयं मोहो नृजन्तु तस्य
हि ।
असत्यं तस्य च कृत्यो माया शाखासुविस्तरः ॥
दम्भकौटिल्यपत्राणि कुलत्वा पुष्पितः सदा ।
पैशुन्यं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥
हृत्पापघल्लसौराश्च कूटाः कुराश्च पापिनः ।
पक्षिणो भोहदृष्टस्य मायाशाखाः समा-
श्रिताः ॥
अज्ञानस्य फलं तस्य रभोऽधर्मफलस्य हि ।
भावोदकेन संवृहस्तस्य सत्त्वात् स तु प्रियः ॥
अधर्मस्तस्य सुरभिः कंदश्च मधुरायतः ।
तादृशेषु फलैश्चैव सुफलो लोभपादपः ॥
तस्य श्वायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्तते ।
फलानि तस्य योऽप्राति सुपक्रान्तिं दिनं दिनं ॥
फलानाम् रसेनेव अधर्मेण तु पोषितः ।
सुसंपुष्टो भवेन्नर्तकः पतगाय प्रयच्छति ॥”
इति पाञ्च भूमिखण्डे ११ अध्यायः ॥
मोहनं, क्ली, (मुह्यतेऽनेनेति । मुह् + लुट् ।)
सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥
यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।
“प्रविश्य गर्भमन्तर्को सुक्ता मोहयतेऽपरा ।
जायन्ते मोहनात्तस्याः सर्वमण्डककच्छपाः ॥”
होमभर्ताध्यादिद्वारासुधृताकरणम् । तत्र
होमेऽङ्गुलिनियमो यथा,—
“मोहनं वयस्कामस्य प्रीतिसंवर्द्धनं तथा ।
प्रदेशिनीकनिष्ठायां सर्वमेतत् प्रसिध्यति ॥
मोहनाकर्षणश्चैव होमयोश्चाटनं तथा ।
कानिष्ठामध्यमाङ्गुलसंयोगेन तु लीलया ॥
विधियुक्तेन होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः ।
सर्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति सुदामन्त्रप्रयोगतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(नगरभेदः । यथा, महाभारते । १०।२५।४।
“मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सन्नेष्टः ॥”)
मोहनः, पुं, (मोहयतीति । मुह् + लुट् + क्तः ।)
धुत्तरवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य
पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । ११२ ।
“कामस्यैव जगज्जैवमोहनाद्याधिदैवतम् ।
तद्रूपवृत्तचित्ताभूत् समाधिस्थैव तत्तन्मयम् ॥”
वृषविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ४७।६१ ।
“वीक्ष्य प्रलम्बं निहतं मोहनो नाम भूपतिः ।

मोहशः

सन्निपत्यावृष्टासं तं तावयामास सायकैः ॥”
मोहकारकं, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८।१६ ।
“यद्ये चानुवन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”
“अत्र मोहनं मोहकरम् ।” इति आनन्द-
गिरिः ॥)
मोहनभोगः, पुं, (मोहनश्चासौ भोगश्चेति ।)
समिताशर्कराहृतादियुक्तमिष्टान्विशेषः । इति
पाकराजेश्वरः ॥
मोहना, क्ली, (मोहयति पुष्येति । मुह् +
लुः । टाप् ।) त्रिपुरमालोपुष्पम् । इति रत्न-
माला ॥ मरुत्तमाला । इति शब्दमाला ॥
मोहनो, क्ली, (मुह्यत्यनेनेति । मुह् + लुट् ।
ल्लियां ङीष् ।) उपोदकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वटपत्री । इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्याः पञ्चायः ।
“मोहनो मल्लिकास्या तु वटपत्रा च मोहना ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
माया । यथा, महाभारते । १४ । ८० । ४५ ।
“मया तु मोहनो नाम मायैषा संप्रदर्शिता ॥”
मोहरात्रिः, क्ली, (मोहस्य रात्रिः ।) देवन्द-
प्रलयः । यथा,—
“एवं पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो वृषः ।
देवन्द्रेण प्रलयं वेदेषु परिकीर्तितम् ॥
मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदृशोन्मराः ॥
आदिता वसवो रुद्रा मन्त्रिन्ना मानसादयः ।
ऋषयो नृपयश्चैव गन्तव्या राक्षसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पंचकशिखरजीविनः ।
इन्द्रदुम्बश्च वृषणिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।
नाडीजङ्घो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका नागलयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा ॥
गते देवन्द्रेण ब्रह्मा लोकांश्च सृष्टेः पुनः ।
एवं शतान्दपण्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥
ब्रह्मणश्च निपातनं महाकण्ठो भवेन्नृपः ।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५।४।७२—७६ ॥
मोहः कर्तव्यायहः स एव रात्रिरिव रात्रि-
र्बुद्धिमोहकत्वादिद्राव्या । इदानीन्तनजनानां
रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां
विद्याविनोदः ॥
जम्बादृष्टीरात्रिः । यथा,—
“दीपोत्पलवतुर्हृदयाममया योग एव सत् ।
कालरात्रिर्महेशानि । ताराकालीप्रियङ्करौ ।
जम्बादृष्टी महेशानि । मोहरात्रिः प्रकीर्तिता ॥
तृतीया माधवे सुक्ता कुलवारचसंयुता ।
दारुणा कीर्तिता देवि । सर्वसिद्धेश्वरी परा ॥”
इति शक्तिस्त्रयमन्त्रम् ॥
मोहशब्दं, क्ली, (मोहोत्पादकं शाब्दमिति
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) अविद्याजनकयन्त्रः ।
यथा,—
“मोपतिं प्राह विप्रैर्ज्ञानाकोक्य भगवान् हरिः

न वेदेवाह्यपुरवे पुण्यलोचोऽपि शङ्करः ।
सङ्गच्छते महादेव । धर्म्मो वेदादि निर्वन्धः ।
तथापि भक्तवात्सल्यादितया महेस्वरः ।
अस्माभिः सर्व एवेमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्माहे वेदेवाह्यानां रचयाम च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वजः ।
एवं सम्बोधितो रामो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ।
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वप्रक्षिप्तम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ।

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्यादेनेति । तुह
+ निच + निनिः । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पम् । इति रत्नमाला । (वटपत्नी ।
तत्पञ्चो यथा,—

“वटपत्नी तु कथिता मोहिनी रेचनी दुधैः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

समुद्रमन्थनकाले देवानामन्धतपानायासुराणां
मोहनाय च भगवद्वतारविशेषः । यथा,—
“घान्तरं दादृशं नयोदृशममेव च ।
अपाययन् सुरानन्यान् मोहयन् मोहयन्
स्त्रिया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ।

सर्वेष्ट्याविशेषः । यस्याः शापान् ब्रह्मणो-
ऽपूज्यत्वं जातम् । यथा,—

“यतो हसन्ति सर्वेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ।
अचिराद्दर्भं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निबोध श्रमं ब्रह्मन् । सर्वेष्ट्यायाश्च साम्प्रतम् ।
तत्रैव कवचं स्तोत्रं मन्त्रं दद्याति यो नरः ।
भविता तस्य विजयः स यास्यत्युपहास्यताम् ।
भविता वाचिको पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माघाश्च संक्रान्ता न भविष्यति सा पुनः ।
इत्युक्त्वा मोहिनी श्रीं जगाम मदनालयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणकखण्डे ३३ अध्यायः ।
विस्तरस्तु ब्रह्मवैवर्ते इत्यर्थः । (मोहकरीति
चि । यथा, भागवते । ३ । ६ । १५ ।

“अतो भागवतो माया मायिनानपि मोहिनी ।
यत् स्वयश्चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥”

मौञ्जलिः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

“कृत्तुकृत्तुकृटीरकौशिकचटानुत्कारवन्
कौचक-
स्त्रमाङ्गुलभ्रमकौञ्जलिकुलः कौशावतोऽयं
गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः
कृजिते-
बहेलन्ति पुराणचन्दनतखन्धेषु कुम्भी-
नराः ॥”

मौक्तिकं, स्त्री, (मुक्तिव । मुक्ता + “विगदादिभ्य
ङ्क् ।” ५ । ४ । १४ । इति ङ्क् ।) मुक्ता ।
इत्यमरः । १ । ६ । १५ । (यथा, चाणक्यशतके । ५५ ।

“यैस्ते शैले न मायिष्वं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“मौक्तिकं श्रौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

मौक्तिकतकुलः, पुं, (मौक्तिकमिव मुक्तः तच्छुलो-
ऽस्य ।) धवनयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ।

मौक्तिकप्रवहा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रवहा ।)
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।)
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः । सुत्तार भिनुक्
इति भाषा ।

मौखं, स्त्री, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।)
मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अमन्यमन्यरूपं
तत्र क्लीबम् । संवर्गकृपस्य तस्य प्रायश्चित्तं
यथा । समुद्रः । यच्च तैर्यौनमौख्यौवाणां
कम्बनानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्या-
प्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात् कुम्भात् ।
एतदेवेति दादृशवार्तिकमव्यर्थः । अत्र याण-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरं पततीत्यवगम्यते ।
इति भूतपाणिनस्तप्रायश्चित्तविवेकः । मुख-
सम्बन्धिन, चि ।

मौख्यं, स्त्री, मुखरत्वत् । मुखरस्य भाव इत्यर्थे
घाप्रत्ययन निष्पन्नम् ।

मौखिकं, चि, मुखसम्बन्धिन । मुखस्येदमव्यर्थे णिक्
(ङ्क्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येदमिति । मुञ्ज + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्मितमेखला । (यथा,
शिशुपालवधे । १ । ६ ।

“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं
वसानमेवाजिनमञ्जनतुति ।
सुवर्गसुचाकलिताम्बराघरां
विद्वन्मयन्तं श्रितवासवस्तनुम् ॥”

“मुञ्जस्तृणविशेषस्तृणयोमेखला मौञ्जी ॥” इति
तङ्काकायां भट्टीनाथः ।) यथा,—

“विप्रस्य चक्षियस्यापि मौञ्जी स्याद्विचारायने ।
दक्षिणे च विष्ठां कार्यं वानध्याये न संक्रमे ॥”
मनुः ।

“मौञ्जी चिह्नसमा स्रज्जा कार्या विप्रस्य
मेखला ।

चक्षियस्य च मौञ्जी च्या वैश्वस्य शुक्लतानवी ।
सुस्त्राजामे तु कर्मेवा कुशाक्षतकवल्ग्वेः ।
चिह्नता गत्यनेकेन चिभिः पञ्चभैरव वा ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ।

मौञ्जीट्याणः, पुं, (मौञ्जीट्यमिदं व्याख्यास्य ।)
मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ।

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्याः ।)
वल्ग्वजा । इति राजनिर्घण्टः ।

मौञ्जीबन्धः, पुं, (मौञ्जीया बन्धः बन्धनम् ।) मुञ्ज-
मेखलाबन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,
“जन्मादृष्टे सिद्धे नौचस्ये शुभे गुरौ ।

मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैव मीनगते रघौ ॥”

इति ज्योतिर्विन्ध्वे नारदवचनम् ।

मौढं, स्त्री, (ऋद्धस्य भावः कर्म वा । ऋद्ध + “गुण-
वचनमाह्वयादीभ्यः कर्मेणि च ।” ५ । १ । २४ ।
इति षण् ।) मौहः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ । २२ ।

(यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।
“यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
ह्रितार्त्तं भजते मौढ्याङ्गकन्येव कुर्वति वः ॥”
पुं, ऋद्धस्यापत्यम् । ऋद्ध + “कुम्भादिभ्यो षण् ।”
४ । १ । १५१ । इति षण् । ऋद्धपुत्रः । इति
व्याकरणम् ।)

मौहजिः, पुं, काकः । इति चिकाङ्कशेषः ।

मौहज्यः, पुं, (मुहजस्यपत्यमिति । मुहज + अण् ।)
मुहजसुनिपुत्रः । स च गोत्रकारकः । अथ
पञ्च प्रवराः यथा । कौल्यच्यवनभार्गवजाम-
दय्याप्रवन्तः । इति कुलदीपिका । (यथा,
हरिवंश । ३२ । ७- ।

“मुहजस्य तु दायादो मौहज्यः सुमहायशाः ।)

मौहोमं, स्त्री, (मुहानां भवनं चैवमिति । मुह +
“घान्यानां भवने चैव खण् ।” ५ । २ । १ ।
इति खण् ।) मुहभविषितचैवम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८ ॥

मौनं, स्त्री, (सुनेर्भाव इति । सुनि + अण् ।) शब्द-
प्रयोगरहितत्वम् । तत्पर्यायः । अभिषयम् २ ।
तूष्णीम् २ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः । १ । ७ । १६ ।

(यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।
“ज्ञाने मौनं चमराश्रुतौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुह्या गुह्यानुबन्धित्वात्तस्य सप्रवरा इव ॥”)

कर्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—
“उच्चारं मेधुने चैव प्रसावे दन्तधावने ।
ज्ञाने भोजनकाले च वटसु मौनं समाचरेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मौनी, [न] पुं, (मौनमस्याकीर्ति । मौन + “अत
इतिठनौ ।” ५ । २ । १५ । इति इति ।) सुनिः ।
इति जटाधरः । (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । १६ ।
“ततः स चिन्तयामास राजा जामाटकारणम् ।
विवेद च न तन्मौनी जयहेरुचं तं वृषः ॥”)

मौनयुक्ते, चि । यथा,—
“सिद्धीवाजी कुम्भ्यापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोवहसपत्नं दद्यात् ज्ञानं यन्मौनिना कृतम् ।
एतच्च मौनमखण्डयमारब्ध ज्ञानपर्यन्तं कार्यं
न तु ज्ञानकालमात्रे ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मौनेयः, पुं, (सुनेरपत्यं पुमान् । सुनि + “इत
जानिष् ।” ४ । १ । २२ । इति ङ्क् ।) गन्धर्व-
गणविशेषः । यथा,—

“गन्धर्वाश्चरसः पुण्या मौनेयास्तु निबोधत ।
चित्रसेनोपसर्गौ तु कर्णायुरनिघ्नसया ।
धृतराष्ट्रस्तथोमाश्च सूर्यवर्षास्तथेव च ।
युगततृणपत्काणां निदिक्षिचरयस्तथा ।
अयोदधः शालिशिराः पर्यण्य चतुर्दशः ।
इत्येते देवगन्धर्वाश्चतुर्दशश्चुभाशराः ॥”
इति वल्किपुराणम् ।

मौलिः

(अक्षरोमेदे, स्त्री। यथा, हरिवंशे। २१। ८७।
 “काष्ठा शारदती चैव मौनेयाशरवः स्मृताः।”)
 मौलिकः, चि, (सुरजस्तदाहर्णं शिष्यमस्य।
 सुरज+“शिष्यम्।” ४। ७। ५५। इति ठक्।)
 सुरजवाहकः। इत्यमरः। १२। १०। १११।
 मौली, स्त्री, (मूलस्य भावः। मूल+“वर्द्धना-
 दिभ्यः ञ्च्।” ५। १। १२१। इति ध्वन्।)
 चापम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२६। (यथा,
 सुश्रुते शारीरस्थाने ४ अः।
 “अनवस्थितता मौलीं भीरुत्वं वल्लिजार्थिता।”)
 मौली, स्त्री, (मूर्त्त्याया विकारः। मूर्त्त्या+“अव-
 यवे च प्राण्यौघघिष्ठेभ्यः।” ४। १। १२५।
 इति ञ्च्। ङीप्।) धनुर्गुणः। इत्यमरः।
 २। ८। ८५। (यथा, रघुः। १। १६।
 “शास्त्रेण कृच्छिता वृद्धिमौलीं धनुर्विजातता।”
 अथ शब्दज्ञी। इति रत्नमाला। कोंगा इति
 भाषा। (मूर्त्तमयी। यथा, मग्नौ। १। ४२।
 “मौली चित्तमा ज्ञप्ता काव्या विप्रस्य
 नेखला।
 चतुरियस्य तु मौलीं व्या वैद्यस्य शयता-
 नवी।”)
 मौलः, पुं, (मूलं वेदेति। मूल+अच्।) भूम्यादे-
 र्मूलजाता। मोहल् इति भाषा। यथा,—
 “यत् परम्परया मौलाः सामन्ताः क्षामिनं
 विदुः।
 तदन्वयस्यागतस्य दातया गोत्रजैर्मही।”
 इति दायतत्वम्।
 तस्य लक्ष्यं यथा,—
 “ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पञ्चादेशान्तरं गताः।
 तन्मूलत्वात् ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः।”
 इति मिताचरा।
 (विजिगीष्वदिमधोदासीनः। यथा, कामन्द-
 कीये। ८। ३४।
 “चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथग्भिन्नेः सहा-
 दकम्।”
 मूलभूते, त्रि। यथा, तत्रैव। ८। २५। [याः।
 “मौला दादश यास्तेता क्षमायादाक्षया च
 सप्ततिषाधिका ज्ञाताः सर्वे प्रसूतिमखलम्।”)
 मौलिः, पुं, स्त्री, (मूल+सुतजमादिभ्यात् इच्।)
 चूडा। (यथा, महाभारते। ६। ५६। ५।
 “एवमुक्ता स वामेन पदा मौलिसुपाश्रुत्।
 शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयेत्।”)
 किरीटम्। (यथा, हरिवंशे। ६७। ३०।
 “इयञ्च सा मया मौलिरुद्धता वरुणालयात्।”)
 संयतकेशः। इत्यमरः। ३। ३। १६२। (यथा,
 रघौ। ७। ६६।
 “स चापकोटीनिहितकबाहुः
 शिरश्च निष्कर्षेण भ्रममौलिः।
 ललाटबहुश्रमवारिविन्दुः
 भीतां प्रियामेव वचो वभावे।”)
 मूलकम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २। २४०।
 (यथा, आथर्वणश्रुत्याम्। ४२४।)

मौलिकः

“भाजनयनेऽभिरुन्मौली गात्रे सुजङ्गमणि-
 दीपाः।”
 प्रधानः। यथा, मार्कण्डेये। ५६। १४।
 “मौल्यस्ते महाकायाः शाकपोतकरम्भकाः।”
 मौलिः, पुं, (मूलस्यादूरभवः। मूल+सुतज-
 मादिभ्यादिभ्यः।) अशोकवृक्षः। इति मेदिनी।
 मौलिः, स्त्री, (मूले जाता। मूल+इच्।)
 भूमिः। इति मेदिनी।
 मौलिकः, पुं, (मूले आद्ये जातः। मूल+ठक्।)
 कुलीनभित्तः। यथा राष्ट्रीयवारेन्द्रजातस्य
 श्रौत्रियः तथा कायस्थस्य मौलिकः। एवं दाक्षि-
 ण्यात्वेदिकजातस्य अन्यपूर्वजापरिणतापि तत्-
 पदवाच्यः। वज्रजकायस्थस्य च मध्यमशब्द-
 वाच्यः। यथा। अथ मध्यमलक्षणमाह।
 मध्यमशब्दो रूप इत्यन्वः। इत्यहवित्यवन्।
 मध्यमः कुलमध्यस्य कुलीनस्य विश्रामस्थल-
 मित्यर्थः। मध्यमशब्दस्य लक्षणान्तरम्। कुली-
 नेतरसिद्धवंशजातकले सति दशपुरुषावधि
 अथर्वविष्णुकुलार्चनत्वं मध्यमत्वम्। स च
 द्विविधः। सिद्धः साध्यश्च। सिद्धत्वं प्रकृत-
 मध्यमत्वम्। प्रकृतसिद्धवंशजातकले सति दश-
 पुरुषावधिककुलार्चकत्वं सिद्धत्वम्। सिद्धपदा-
 काङ्क्षित्वे सति दशपुरुषावधिककुलार्चकत्वं साध्य-
 त्वम्। अस्य प्रशंसामाह।
 “कुलीनकुलरचार्यं विवादेषु मीमांसया।
 एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यमः कुलसुतमम्।”
 इति कुलदीपिका। ३३३।
 दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थस्याष्टसन्मौलिका यथा,—
 “गौडदेवी कौर्मिमन्तश्चरवसतिज्ञता मौलिका
 ये हि सिद्धा-
 स्ते दत्ताः सेनदावाः करगुहवहताः पालिताः
 सिंहदेवाः।
 ये वा पद्माभिसुखाः स्थितिर्विनययुधः सप्ततिक्षे
 द्विपूर्वजा
 मिवाद्या वीर्य राज्ञा चरगुणयुता मौलिक-
 स्तेन साध्याः।”
 अपि च।
 “सेनो दत्तः करो ज्यो दाद्यो देवः प्रतिष्ठितः।
 पालितः सिंहधर्मज्ञो गुहः सन्मौलिकाः
 स्मृताः।” ३३३।
 द्विसप्ततिसाध्यमौलिका यथा,—
 “होडः खरधरधरणी वाय
 आयिच सोमः पेशुर सामः।
 भञ्जो विन्दो गुह बल जोघः
 शर्मा वर्मा हुद भूयि चन्द्रः।
 रज्जो रक्षित राजादित्यो
 विष्णुर्नागः खिल पित्र गतः।
 इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
 ओमचाङ्कुर वन्दुर नाथः।
 श्यायिर्हृष्टो मानो गच्छो
 राजा राजा राहुत वाणा।
 दाहा दाना गय उपमाना।

मौषलं

खामः चोमो घर वे ओघः
 वीरस्तेजसाश्च व्याघ्रः।
 शक्तिभूतो ज्ञानो शानः
 ज्यो ज्यो वरुण रज्जुः।
 गुहः कीर्तिर्यशः कुण्डो
 नन्दी श्रीलो धनुर्गुणः।”
 इति द्विसप्ततिमौलिकाः। ३३३।
 अन्यथा।
 “देवो भूदेवभक्तो गुहसदृशगुणो दाह ईशान-
 दाहः
 सेनो दत्तः सुदत्तामहितवनचयः पालितो
 धर्मपालः।
 सिंहः सिंहप्रतापः क्षितिनिर्करकरादानदहः
 करोडौ
 गौडदेवी संस्थितास्ते गुणगणविपुला मौलिक-
 स्तेन सिद्धाः। ३३३।
 होडवायधरणीखिलसोमा
 सुखविन्दगुहराजराहुताः।
 रज्जुपालवलसामरचितता
 लोघशर्मातुं विषमैवम्बराः।
 चन्द्रश्यायिगुणिभद्रपेशुरा
 गच्छगुप्तधरकीर्तिवर्धनाः।
 ज्यो ज्यो मगनायविष्णो
 अक्षरज्जुपिलहुदधनुर्गुणाः।
 तेजोऽर्णवस्वरधरायिच शक्तिभूताः
 चोमौघ शान विदशील यशोम नन्दी।
 दाहाङ्कुरेन्द्रभुजकुण्डमनोपमाना
 दानाश्रमविदिता सुवि कौर्मिमन्तः।
 ज्योदित्यो राख राहा वाणा च खामक-
 क्षया।
 द्विसप्ततिमिताः साध्या मौलिका विदिताः
 चितौ।”
 इति कुलाचार्यकारिका। ३३३।
 (देशविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५७। ४८।
 “पौरिका मौलिकाश्चैव अश्वका भोग-
 वर्धनाः।”)
 चि, मूलसम्बन्धिनि मौलसम्बन्धिनि च। (भार-
 भूतं मूलं हरति वहत्यावहति वा। मूल+
 “तद्धरति वहत्यावहति भारात् वंशादिभ्यः।”
 ५। १। ५०। इति ठक्। मूलभारहारके मूलभार-
 वाहके मूलभारानेतरि च। इति आकरणम्।)
 मौषलं, स्त्री, (मूललमिव। मूललस्येदमित्ति वा।
 मूलल+अच्।) मूललवत्। यथा,—
 “गङ्गायां मौषलं ज्ञानं महापातकनाश-
 नम्।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रसङ्गविष्णुपुराणवचनम्।
 महाभारतस्याष्टादशपञ्चान्तगतपञ्चविशेषः।
 यथा,—
 “मौषलं पञ्च चोदितं ततो घोरं सुदाहणम्।
 महाप्रस्थानिकं पञ्च खगारोदयिकं ततः।”
 इति महाभारते आदिपर्वे।
 सुपलसम्बन्धिनि, चि।

औष्टा, स्त्री, सुष्टिप्रहरणक्रीडा । इत्यमरः । १।५।५॥
“सुष्टिप्रहरणं अस्त्रां क्रीडायां औष्टा वाः (अण्)
शित्ते विरिति, ष्टिः यथोर्जाप इति इकार-
लोपः । श्रियामत इत्याप् ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

औष्टर्त्तः, पुं, (औष्टर्त्तं अधीते वेद वा । सुष्टर्त्तं +
“तदधीते तदेह ।” ४।२।५० । इत्यण् ।)
ज्योतिर्वेत्ता । इत्यमरः । २।५।१०॥ (यथा,
महाभारते । १२।१२१। ४६ ।

“भिषुक्ताः प्राङ्मुखाश्च मौष्टर्त्ता देव-
चिन्तकाः ॥”)

औष्टर्त्तिकः, पुं, (सुष्टर्त्तं तद्विधकं शास्त्रमधीते
वेद वा । औष्टर्त्तं + “कतृक्यादिष्ठान्तात्
ठक् ।” ४।२।६० । इति ठक् ।) ज्योतिर्वेत्ता ।
इत्यमरः । २।५।१०॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २२।१३३ ।

“ततो मौष्टर्त्तिकादेशादभ्युत्थं कथयका ।
वा मया परिणीता भूम्निलताखिलवन्धुना ॥”
इत्यन्यासुष्टर्त्तोद्भवदेवगणविशेषः । यथा, भाग-
वते । ६।६।६ ।

“मौष्टर्त्तिका देवगणा सुष्टर्त्तायाश्च लक्ष्मिरे ॥”
सुष्टर्त्तोद्भवे, वि । यथा, भागवते । ५।१३।२२ ।
“मौष्टर्त्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुष्कर्त्तृलोपहतोऽविवेकः ॥”)

आ, अन्ध्यासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अणिट् ।) अन्ध्यासः पौनःपुन्येनानु-
शीलनम् । मनसि सन्ध्यां ब्राह्मणः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अच, संवाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिः । अचति प्रयसा
शक्तुं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

अच, क अचये । अचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिः ।
अचयं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण योजनम् । क, अच-
यति हतेनामं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

अचः, पुं, (अच + चण् ।) स्वदोषगूहणम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अचयश्च ॥ (वधः । यथा,
अग्नेदे । ५।५०।१० ।

“उपपादुर्ज्वलत्वा पुरन्दरो यदिमे श्रवणवह-
वम् ॥”

“अचत्वा वधकर्ता ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

अचणं, स्त्री, (अच + कर्मणि क्युट् ।) तैलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३।५२॥ द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण
संयोजनम् । अचणम् । राशीकरणम् । इति
अचधातोर्भावेऽणट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

अद, म व ड चोदेः इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । चोदश्चूर्णी-
करणम् । म, अदयति । व, अदा । ड, अदते
कागर्त्तं दन्तो । इति दुर्गादासः ॥

अदिमा, [नृ] पुं, (अदोर्भावः । अदु + “एष्ठा-
दिभ्य इमनिष्ठा ॥” ५।१।१२२ । इति इम-
निष् । “र अतो हजादेर्लघोः ।” ६।४।१६१ ।

इति अकारस्य रादेशः । “टेः ।” १।४।१५५ ।
इति टेर्लोपः ।) अदुता । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ५।५६६ ।

“अदिना पापिनस्तस्य नास्ति कूरता जनेः ।
मधुरिणी विषस्येव शक्तिः प्राणापहारिणी ॥”
अदिष्ठः, वि, अतिशयन्दुः । अदुष्टादिष्ठप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

अदीयान् [स्] वि, अतिशयन्दुः । अदुष्टादि-
दौघप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आतनं, स्त्री, कैवर्त्तौस्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अच, उ इर् गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् । आवेट् ।) उ, अचिन्त्वा
अज्ञा । इर्, अच्युचत् अच्योचोत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

अनुच, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ, अचिन्त्वा अज्ञा । इति
दुर्गादासः ॥

अेट, अ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अ, अमिन्नेटत् । अेटति
लोकः उच्चाटयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अेड, अ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अ, अमिन्नेडत् । अेडति
लोक उच्चाटयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अक्तं, स्त्री, (अक् + क्तः ।) चोरितम् । यथा,—
“चोरितं सुविनं अक्तं प्रतीतम् प्रतीक्षितम् ॥”
इति भूरिप्रयोगः ॥

अनं, वि, (अन्ने हर्षय + क्तः । “संयोगादेरातो-
र्यन्तः ।” ८।२।४३ । इति निष्ठातस्य नः ।)
मलिनम् । यथा,—

“मलिनं कचरं अनं कक्षलश्च मलीमलम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६२।१६ ।

“स चिन्तयामास तदा किं न्वेषा गजगामिनी ।
निष्वासपवनान्ना गिरावश्च वरुण्यनी ॥”
दुर्बलम् । (यथा,—

“अन्तेषु मूत्रं परिहीनमधं
नानन्तयामेषु च मध्यमूत्रम् ॥”

इति माधवकृतस्मृतिविशयस्य पाङ्कुरोगया-
ख्याने विजयेनोक्तम् ॥ (अन्ने + भावे क्तः । नानिः ।
यथा, मार्कण्डेये । ३५।२४ ।

“रथावसवश्चान्धस्तुपान्नान्नान्नकर्मसु ।

आचामेव यथान्यायं वासो विपरिधाय च ॥”)

नानिः, स्त्री, (अन्ने + निः । स च नित् । इत्यञ्ज-
दन्तः । ४।५१ ।) कान्तिक्षयः । यथा, देवी-
भागवते । १।६।१८ ।

“प्रेक्षकस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवान्तरीक्षगा ।
न मन्त्रतुलारा तौ तु विष्णुस्तु नानिमात्र-
वान् ॥”)

अदिष्टं, स्त्री, (अदिष्ट + क्तः + “अनुष्ठानाध्यानात्म-
निष्ठविरिञ्चेत्यादि ।” ७।२।१८ । इति
निष्ठातितम् ।) अस्मादवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
अविज्ञातम् २ । इत्यमरः । १।६।२१ ॥

अदिष्टः, वि, (अदिष्ट + क्तः ।) अचक्षतवाक् । अज्ञः ।
इति मेदिनी । टे, २५ ॥

अनुच, उ इर् गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) उ, अचिन्त्वा अज्ञा ।
इर्, अच्युचत् अच्योचोत् । इति दुर्गादासः ॥

अेड, कि देशोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
वा भा०-पर०-अक०-सक० च-सेट् ।) देश्या
ग्रन्था उक्तिर्देशोक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः ।
कि, अेडयति अेडति अेडः । अचक्षित्यामसौ
विज्ञात अेडति धनप्रप्त इति हलायुधः ॥
अनेकार्थत्वाद्यक्तशब्देऽपि । तथा चामरः ।
अथ अिष्टमविज्ञातमिति । अेड यक्तायां वाचि
इति प्राचः । तच्च रमानायस्तु । अेडति वटु-
र्यक्तं वदतीत्यर्थः । अयक्तायामिति पाठे कुत-
सितायां वाच्योऽर्थः ।

‘तस्मादध्ययमभावश्च तदभ्युत्थं तदप्यता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च ननर्थाः पट् प्रकीर्तिताः ॥’
इति भाष्यवचनेन नभोऽप्राशस्त्यापत्त्यात् इति
आख्यानाय हलायुधोक्तमुदाहृतवान् । इति
दुर्गादासः ॥

अेड, स्त्री, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥
अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥
अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥
अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥
अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥
अेड्, पुं, (अेडयति वा अेडति असंस्कृतं
वदतीति । अेड् + अच् ।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

श्लोचः

शर्मिष्ठायां चयः पुत्राः ह्युः अयुः पुत्रश्च ।
तत्र यदुपभृतयश्चत्वारः पितुराश्चाश्चिन्नं क्षत-
वन्तः पित्रा श्रमाः । अथैषु पुत्रं यदुं श्रमाप तव
वंशे राजा चक्रवर्ती मा भूदिति । तुल्य-
दृष्टान् श्रमाप युष्माकं वंश्या वेदवाङ्मा न्नेच्छा
भविष्यति । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ ३ ॥

(“अथैषु पुत्रं यदुं श्रमाप तव वंश्या वेदवाङ्मा न्नेच्छा भविष्यति । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ ३ ॥

योनिदेशाच्च यवनान् प्रकृतः श्वरान् चक्रे ॥
चक्रतश्चाकृतु काशीच्छ्रभोश्चैव पार्श्वतः
पौष्कान् किरातान् यवनान् सिंहान् वन्देरान्
खड्गान् ॥

चिबुकाश्च पुलिन्दाश्च चीनान् कृणान् सके-
रान् ॥

ससर्ज येनतः सा गौर्नेच्छान् बहुविधानपि ॥
सा वशिष्ठस्य धेनुः । इति महाभारते ॥ ११२-७६ ।
३५-३७ ॥ अन्यच्च । “शुकजवनकाभ्यो-
पारदपट्टवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वशिष्ठं
शरणं ययुः । अथैतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान्
क्षत्वा सगरमाह । वत्स वत्सालमेभिर्जीवन्मृत-
कैरनुकृतैः । एते च मयेव तत्प्रतिष्ठापाननाय
निवर्तमाने हि जसङ्गपरित्यागं कारिताः । स
नयेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेष्टान्य-
त्वमकारयत् । जवनान्पुच्छितशिरसोऽहंसुष्कान्
शकान् प्रणम्यकेशान् पारदान् पट्टवाञ्च धनशु-
घराग्निः स्वाध्यायवधत्कारानेतान्गोश्च क्षत्रि-
याञ्चकार । ते चाभ्यर्च्यपरित्यागाद्द्राक्ष्यन्ते
परित्यक्ता न्नेच्छतां ययुः ।” इति विष्णुपुराणे ॥ ७ ।
३ । १-२१ ॥ ३ ॥ प्रकारान्तरं तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

स्तुत उवाच ।

“वंशे स्वायम्भुवस्याधीदङ्गो नाम प्रजापतिः ।
ऋथोस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्मखी ।
सुनीधी नाम तस्यास्तु वेनो नाम सुतः

पुत्रा ।

अधर्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः ।
लोकैर्यधर्मक्षणात् परभाष्यापहारकः ॥
धर्मचारप्रसिद्धार्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः ।
अशुनीतोऽपि न ददावशुचां स यदा तनः ॥
श्रापेन मारयित्वैनमराजकभयार्हिताः ।
ममन्युर्ब्राह्मणास्तस्य बलाद्देहमकलगाः ॥
तत्कायाण्यभ्यमानात्तु निपेतुर्नेच्छजातयः ।
शरीरे मातुरंशेन क्षणान्नखमप्रभाः ॥”

इति महाभारते ॥ १० । ३-८ ॥ ३ ॥

नेच्छभाषाभाषनिषिद्धो यथा,—

“न सानयेद्विक्रमाभिः यजानि वै फलेन तु ।
न नेच्छभाषां शिष्येन नाकर्षेच्च पदासनम् ॥”
इति कौर्म्य उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ३ ॥

श्लोचदे

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे ।
१२ । ४१ ।

“हृत्किञ्च तुरङ्गाच्च मृदा न्नेच्छाच्च गहिताः ।
सिंहा चान्ना वराहाश्च मध्यमा तामसी
गतिः ॥”

(मन्त्रभाषायां नेच्छापसारणमुक्तं यथा, मनु-
संहितायाम् । ७ । १४६ ।

“जङ्गलान्वधिरांस्त्रैय्ययोगान् वयोऽति-
गान् ।

श्लीन्नेच्छायाधितयङ्गान् मन्त्रकावेऽपसार-
येत् ॥”

“अथवा एवंविधा मन्त्रिणो न कर्तव्याः । बुद्धि-
विभ्रमसम्भवात् ॥” इति तन्त्राख्ये मेधातिथिः ।
नेच्छानां पशुधर्मित्वम् । यथा, महाभारते ॥ ११ ।
८४ । १५ ।

“गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योगिगतेषु च ।
पशुधर्मिषु पापेषु नेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥”

नेच्छकन्दः, पुं, (नेच्छप्रियः कन्द इति मध्यपद-
लोपी कर्मधारयः ।) लघुनम् । इति राज-
निर्घण्टः । (तस्य पर्यायो यथा,—

“लघुनस्तु रघोनः स्यादुपगन्धो मञ्जीषधम् ।
अरिष्टो नेच्छकन्दश्च पवनेष्टो रसोनकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नेच्छजातिः, स्त्री, (नेच्छस्य जातिरिति षष्ठी-
तत्पुरुषः नेच्छरूपा जातिरिति कर्मधारयो
वा ।) गोमांसखादकबहुविक्रमभावकसञ्जा-
चारविहीनवर्गः । यथा,—

“गोमांसखादको यस्तु विवर्णं बहु भाषते ।
सञ्जाचारविहीनश्च नेच्छ इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तवैधायनवचनम् ।
अपि च ।

“भेदाः किरातश्वरपुलिन्दा न्नेच्छजातयः ॥”
इत्यमरः । २ । ४० । १० ॥

अन्यच्च ।

“पौष्ककाशौड्रदविडाः काभ्योना श्वनाः
शकाः ।

पारदाः पट्टवाञ्जीनाः किराताः दरदाः
खड्गाः ॥

सुखबाहुदपञ्जानां या लोके जातयो बहिः ।
नेच्छवाचश्चायैवाचः सर्वे ते दृष्टव्यः स्मृताः ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

नेच्छदेशः, पुं, (नेच्छानां देशः नेच्छप्रधानो
देशो वा ।) चातुर्वर्ण्यव्यवस्थादिरहित-
स्थानम् । तत्पर्यायः । प्रत्ययः २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ७ ॥ भारतवर्षस्थानं प्रतिगः
प्रत्ययः । नेच्छति शिष्टाचारहीनो भवत्यत्र
नेच्छः अलं । स चासौ देशश्चेति नेच्छदेशः ।

किंवा नेच्छयन्ति अस्मत्कृतं वदन्ति शिष्टा-
चारहीना भवन्तीति वा पचादपि नेच्छा
नीचजातयः तेषां देशो नेच्छदेशः । भारतवर्ष-
स्थानः शिष्टाचाररहितः कामरूपवङ्गादिः ।
उक्तञ्च ।
चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
नेच्छदेशः स विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः पर-
मिति ॥”
इति भरतः ॥
(अपि च, मनुः । २ । २३ ।
“तन्त्रासारस्तु चरति ऋगो यत्र सभावतः ।
स ज्ञेयो यस्मिन् देशे नेच्छदेशस्ततः परम् ॥”)
नेच्छभोजनं, स्त्री, (सुप्यते यदिति । भुज् + कर्मणि
ल्युट् । ततो नेच्छानां भोजनम् ।) यावकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नेच्छभोजनः, पुं, (सुप्यतेऽसौ इति । भुज् +
ल्युट् । नेच्छानां भोजनः । (गोधूमः । इति
विकारप्रथः ।
नेच्छमखलं, स्त्री, (नेच्छानां मखलं सखलं नाम
नेच्छदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
नेच्छसुखं, स्त्री, (नेच्छे नेच्छदेशे सुखसुतुपति-
रस्य । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) तान्त्रम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“तान्त्रमौदुम्बरं सुखसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
रविप्रियं नेच्छसुखं सुखपर्यायनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
“तान्त्रमौदुम्बरं सुखं विद्यात् नेच्छसुः ॥ १७५ ॥
नार
इति गावदे २०० अध्याये ॥)
नेच्छाशः, पुं, (नेच्छैर्यते इति । अश् + कर्मणि
ल्युट् ।) नेच्छभोजनः । गोधूमः । इति
केचित् ।
नेच्छास्यं, स्त्री, (नेच्छे नेच्छदेशे आस्यसुतुपति-
रस्य ।) तान्त्रम् । इति हारावली ॥
नेच्छितं, स्त्री, (नेच्छे देशोक्तौ + क्तः ।) नेच्छ-
भाषा । अपशब्दः । तत्पर्यायः । परभाषा २ ।
इति हारावली ॥
नेट, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः, नाव अनडिख
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिनेट् । अ आमात्र
लोकः उच्चादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
नेट, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः, नाव अनडिख
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिनेट् । नेटति ।
उच्चादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
नेव, ऋ उ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा
आल०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिनेवत् ।
नेवते । इति दुर्गादासः ।
ने, कान्तिसंज्ञये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०
पर०-अक०-सेट् ।) न्वायति चन्द्रो दिवसे
दुर्गादासः ॥

श्लो

चारहीना भवन्तीति वा पचादपि नेच्छा
नीचजातयः तेषां देशो नेच्छदेशः । भारतवर्ष-
स्थानः शिष्टाचाररहितः कामरूपवङ्गादिः ।
उक्तञ्च ।

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

नेच्छदेशः स विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः पर-
मिति ॥”

इति भरतः ॥

(अपि च, मनुः । २ । २३ ।

“तन्त्रासारस्तु चरति ऋगो यत्र सभावतः ।

स ज्ञेयो यस्मिन् देशे नेच्छदेशस्ततः परम् ॥”)

नेच्छभोजनं, स्त्री, (सुप्यते यदिति । भुज् + कर्मणि
ल्युट् । ततो नेच्छानां भोजनम् ।) यावकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नेच्छभोजनः, पुं, (सुप्यतेऽसौ इति । भुज् +
ल्युट् । नेच्छानां भोजनः । (गोधूमः । इति
विकारप्रथः ।

नेच्छमखलं, स्त्री, (नेच्छानां मखलं सखलं नाम
नेच्छदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

नेच्छसुखं, स्त्री, (नेच्छे नेच्छदेशे सुखसुतुपति-
रस्य । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) तान्त्रम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“तान्त्रमौदुम्बरं सुखसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।

रविप्रियं नेच्छसुखं सुखपर्यायनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे

“तान्त्रमौदुम्बरं सुखं विद्यात् नेच्छसुः ॥ १७५ ॥
नार

इति गावदे २०० अध्याये ॥)

नेच्छाशः, पुं, (नेच्छैर्यते इति । अश् + कर्मणि
ल्युट् ।) नेच्छभोजनः । गोधूमः । इति
केचित् ।

नेच्छास्यं, स्त्री, (नेच्छे नेच्छदेशे आस्यसुतुपति-
रस्य ।) तान्त्रम् । इति हारावली ॥

नेच्छितं, स्त्री, (नेच्छे देशोक्तौ + क्तः ।) नेच्छ-
भाषा । अपशब्दः । तत्पर्यायः । परभाषा २ ।
इति हारावली ॥

नेट, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः, नाव अनडिख
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिनेट् । अ आमात्र

लोकः उच्चादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
नेट, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः, नाव अनडिख
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिनेट् । नेटति ।

उच्चादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

नेव, ऋ उ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा
आल०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिनेवत् ।

नेवते । इति दुर्गादासः ।

ने, कान्तिसंज्ञये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०
पर०-अक०-सेट् ।) न्वायति चन्द्रो दिवसे
दुर्गादासः ॥

NOTICE.

AGENTS

Messrs. Trubner & Co., London.

AGENT

Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

RAJA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

The new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we expect to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

To bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register themselves as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out of India at 3s. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot now be guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. Subsequent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the Appendix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. To non-subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4s. respectively. Muffussil Agents are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such amount, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying subscribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

All remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Babu Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts for money (when sent to him) bear his seal and signature.

We conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and other patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of Indo-Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve the unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patriarch of our age and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by the natural improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would become the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, Pathuriaghata Street,
Calcutta, 20th August 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

বিজ্ঞাপন।

শ্রীমদ্দেবীভাগবত।

এই বিরল-প্রচার মহার্হ ধর্মগ্রন্থানি অতি প্রাচীন ও উপাদেয় এবং এপর্যন্ত ইহা বঙ্গদেশে মুদ্রিত হয় নাই। ইহার অন্তর্গত বিষয়গুলি অতি সংক্ষেপে বর্ণনা করা বড় সহজ নহে। কেবল সংক্ষেপে এইমাত্র বলিলেই বোধ করি গ্রন্থের যথেষ্ট পরিচয় দেওয়া হইবে যে, পূজ্যপাদ বৈকুণ্ঠধর যেরূপ শ্রীমদ্ভাগবতকে অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ বলিয়া নির্দেশ করেন; সেইরূপ সম্প্রদায় নিরপেক্ষ অনেকানেক কৃতবিদ্যা মহোদয়গণের মতে এই দেবীভাগবতই অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ। এই সম্বন্ধে তাঁহারা যে সকল যুক্তি প্রদর্শন করেন তাহা এক প্রকার অখণ্ডনীয় বলিলেও বোধ হয় অতুল্য হয় না। এই মহাপুরাণখানিও অস্বদেশপ্রচলিত শ্রীমদ্ভাগবতের স্তায় বাদশ বন্ধে ও ১৮০০০ অষ্টাদশ সহস্র শ্লোকে বিরচিত এবং ভাগবতসম্বন্ধীয় অসংখ্য লক্ষণে বিভূষিত। ইহার রচনা এক্ষণে প্রাচীন যে অধ্যয়ন করিলেই প্রাচীন বলিয়া বোধ হয়। ইহা দেবী ভগবতীর মাহাত্ম্য ও ব্রহ্মতত্ত্বনিরূপণে পরিপূর্ণ। আমাদের এই কথা কতদূর সত্য তাহা প্রসিদ্ধ টীকাকার নীলকণ্ঠকৃত দেবীভাগবতের মহাপুরাণ-সংস্থাপন সম্বন্ধীয় বিচার পাঠে সমস্ত অবগত হইতে পারিবেন।

যদিচ শব্দকল্পক্রমের কিয়দংশ প্রচারিত হওয়ার পর আমাদের অস্তঃকরণে একটি অভিনব ভাবের উদয় হইয়াছিল, অর্থাৎ ছই একখানি এতদ্রুপবিরল-প্রচার অথচ উপাদেয় বিদ্যাবল্লীর্ণ স্মৃতিগত পুরাণশাস্ত্র যথাসম্ভব টীকা ও অনুবাদ সহ প্রচার করিয়া উক্ত বিষয়ের অভাব মোচনের নিমিত্ত যথাসাধ্য যত্নপর হইব, কিন্তু কালের কুটিলগতি দেখিয়া সহসা প্রবৃত্ত হইতে সাহস করিতে পারি নাই। পরন্তু, সেই সর্বনিমজ্ঞা পরমকল্পধার পরমেশ্বরের রূপায় শব্দকল্পক্রমের প্রথমকাণ্ড গ্রাহক মহোদয়গণের হস্তে সমর্পণের পরই আমার অগ্রজ স্যার বরদাপ্রসাদ বসু বাহাদুর এবং আর কতকগুলি দেশহিতৈষী বিদ্বৎ মহোদয়গণ কর্তৃক নির্ভর্য্যায় সহকারে অগ্রবন্ধ হইয়া পূর্বসংকল্পিত বিষয়ের মধ্যে প্রথমত এই অনর্ঘ্য দেবীভাগবতেরই মূল, নীলকণ্ঠ-বিরচিত টীকা, টিঙ্গনী এবং অবিকল বাক্যলা অনুবাদ প্রচারিত হইয়া সাধারণের সুগোচর ও সুখণ্ড হওয়া আবশ্যক বিবেচনায়, আমরা ইহার মূল, টীকা ও গদ্যানুবাদের প্রচারে প্রবৃত্ত হইলাম। আমরা যথাসাধ্য বর্গীয় 'ব' ও অন্তঃস্থ 'ব' প্রভেদ করিতে যত্ন করিতেছি।

১। কার্তিক মাস হইতে প্রতিমাসে ময়াল ৮ পেন্সি ৯ কর্ণায় এক এক খণ্ড প্রকাশিত হইতেছে কোন কোন মাসে ছই বা ততোধিক খণ্ড প্রকাশিত হইয়া সমগ্র গ্রন্থখানি ছই বৎসরের মধ্যে সম্পূর্ণ হইবে। অস্থান ৫৬ খণ্ডে গ্রন্থখানি সম্পূর্ণ হইবে।

২। প্রতি খণ্ডের মূল্য ১০ আনা; কিন্তু নিয়মিত গ্রাহকগণের পক্ষে ৮/০ আনা; এবং ১২ খণ্ডের অগ্রিম মূল্য ৪৮ টাকা; আগামী চৈত্র মাসের মধ্যে এক কালীন অগ্রিম মূল্য ১৫৮ টাকা; অসমর্থ পক্ষে এখন ৮ টাকা এবং বাকি ৭৮ টাকা আগামী আশ্বিন মাসের মধ্যে দিলেই চলিবে।

৩। যিনি এক খণ্ড দেবীভাগবত লইবেন তাঁহাকে আদ্যোপান্ত সমস্ত খণ্ডই গ্রহণ করিতে হইবে। অগ্রিম মূল্য না গাইলে কাহাকেও পুস্তক দেয়া হইবে না।

৪। কোন গ্রাহক স্থান পরিবর্তন করিলে তাঁহার নূতন ঠিকানা পত্র দ্বারা জানাইবেন; গ্রহণাভিলাষিগণ স্ব স্ব নাম খাম সত্বর জানাইয়া বাঞ্ছিত করিবেন।

ঐশ্বর্যোপাসনা।

বাহাদুর পরিণামবিরল ক্ষণপরিবর্তনসহ বিষয় ভোগবাণনা তিরোহিত হইয়া মন প্রতি নিয়ত নিত্য সন্তোষরূপ মহামণির খনির অনুসন্ধান লাগিয়াছে; তদুপায়ে মহাপুরাণের অস্তঃকরণ যদি মুহূর্তকালের নিমিত্ত পরমার্থ রসাস্বাদনে আকর্ষণ করিতে পারি তাহা হইলেও আপনাকে সফলভাৱা জান করিব, এইরূপ বলবতী আশার উত্তেজনায় উৎসাহিত হইয়া বেদান্ত, ভগবদ্গীতা, সেখরমাধ্যা, বোগসংহিতা, তন্ত্র ও পুরাণ প্রভৃতির পারসঙ্গিকরূপে ঐশ্বর্যোপাসনামতে একটি সংকৃত ক্ষুদ্র অনুবন্ধ আমাদের দেবনাগর অক্ষরে প্রচারিত অভিনব শব্দকল্পক্রমের উপাসনা শব্দে সম্মিলিত করি; পরন্তু, উহার দ্বারা সংকৃত ভাষার অনভিজ্ঞ ব্যক্তিদিগের কোন প্রকার উপকার সাধিত হইবে না বলিয়া কতিপয় পরমার্থ পণ-অনুসন্ধিৎসু বন্ধুগণ উহার বঙ্গভাষায় অনুবাদ করিয়া দিব্য নিমিত্ত আমরা অনুয়োদ করেন। প্রস্তাবটি যুক্তিযুক্ত বিবেচনায় অণুচ অবিকল অনুবাদে অত্যন্ত কর্কশ হইবে এই আশঙ্কায় সংকৃত উপাসনা-গ্রন্থখানি অবগদনমাত্র করিয়া শুকশিষ্যের প্রমোত্তরজ্বলে এখানিকে পৃথক গ্রন্থরূপে সম্পন্ন করা হইল ইহাতে জ্ঞান, ভক্তি ও কর্মের কি প্রভেদ, কে কিরূপ উপাসনার অধিকারী-এসক অজ্ঞান কর্মাসক্ত চক্ৰলাধিকারী কি উপায়ে উন্নত হইয়া তত্ত্বজ্ঞান লাভে সমর্থ হইতে পারে বিশেষতঃ অন্ধ-ভক্তি ও জ্ঞানপ্রদায়িনী নিষ্ঠুরা ভক্তি কাহাকে বলে তাহা বিশদরূপে বিবৃত হইয়াছে। অতএব পরমার্থ-রসিকগণ অবগত হইয়া আদ্যোপান্ত পাঠ করিলে আপনাকে কৃতার্থব্রত বোধ করিব। অলমতি পন্নবিভেন ইতি।

এই গ্রন্থখানি অগ্রহায়ণ মাসে প্রকাশিত হইয়াছে। মূল্য ১০ চাকি আনা মাত্র।

শ্রীহরিচরণ বসু
সম্পাদক।

শব্দকল্পক্রম-কার্যালয়।

৭১ নং পাণ্ডুরিয়াঘাটা ষ্ট্রীট—কলিকাতা
শক ১৮৭২—১৮৭৩।

